PAGTUGKAD
SA KASULATAN

Tomo 2

it-2-CV
240102

5
4
3
2
13
12
1
11
10

6
7
8
9

Hulagway sa
Unang mga Panid

Jerusalem, aerial view karon kon tan-awon pasidlakan
Mga geographic feature ug mga lugar sa siyudad niadtong unang siglo ginumerohan

1 Patukoranan sa Templo
2 Usa sa gituohang lokasyon sa tanaman sa Getsemane
3 Bukid sa mga Olibo
4 Betfage
5 Kamingawan sa Juda
6 Betania
7 Walog sa Kidron
8 Linaw sa Siloam (unang siglo K.P.)
9 Walog sa Hinnom
10 Lokasyon sa palasyo ni Herodes
11 Gituohang lokasyon sa Golgotha
12 Lokasyon sa Torre (Kuta) sa Antonia
13 Linaw sa Bethzatha

it-2-CV

Mga Hulagway sa Kataposang mga Panid

Sa wala nga panid

Ibabaw: Kagun-oban sa karaang Corinto, diin ang Acrocorinto anaa sa luyo

Tunga: Sensilyo ni Tito nga nagpahinumdom sa pagkailog sa Jerusalem niadtong 70 K.P.

Ubos: Teatro sa Efeso; sa ubos makita ang agora, diin posibleng gibaligya ang mga imahen sa diyosa nga si Artemis. May gisal-ot nga imahen ni Artemis nga gisimba pag-ayo sa mga taga-Efeso

Sa tuo nga panid

Si apostol Pablo nga nagwali sa Areopago didto sa Atenas

it-2-CV

IVDAEA CAPTA
S C

PAGTUGKAD

SA KASULATAN

Tomo 2: Kasakitan - Zuzim ug Indise

Kini nga publikasyon dili baligya. Kini gipatik ingong bahin sa tibuok kalibotang buluhaton sa pagtudlog Bibliya nga gisuportahan ug boluntaryong mga amot.

Kon mohatag kag donasyon, palihog ablihi ang donate.jw.org.

Gawas kon ipaila, ang mga kinutlo sa Kasulatan maoy gikan sa *Bag-ong Kalibotang Hubad sa Balaang Kasulatan.*

Pagtugkad sa Kasulatan
Insight on the Scriptures
Giimprenta sa Nobyembre 2023

Cebuano (*it*-2-CV)

Mga Magpapatik
Watchtower Bible and Tract Society of New York, Inc.
Wallkill, New York, U.S.A.

Made in Japan

KASAKITAN. Ang Gregong pulong nga *thli′psis,* nga sagad gihubad nga "kasakitan," sa panguna nagkahulogang kagul-anan, pagsakit, o pag-antos tungod sa mga kapit-os sa mga kahimtang. Kini gigamit labot sa kasakit nga nalangkit sa pagpanganak (Ju 16:21), paglutos (Mat 24:9; Buh 11:19; 20:23; 2Co 1:8; Heb 10:33; Pin 1:9), pagkabilanggo (Pin 2:10), kakabos ug ubang mga kalisdanan nga sagad naagoman sa mga ilo ug mga babayeng balo (San 1:27), gutom (Buh 7:11), ug sa silot tungod sa sayop nga buhat (Rom 2:9; Pin 2:22). Ang "kasakitan" nga gihisgotan sa 2 Corinto 2:4 dayag nga nagtumong sa kaguol nga gibati ni apostol Pablo tungod sa sayop nga panggawi sa mga Kristohanon sa Corinto ug tungod kay siya kinahanglang estriktong magtul-id kanila.

Ang Kaminyoon Mopatunghag Kasakitan sa Unod. Sa dihang girekomendar ang pagkatagsaanon ingong mas maayong dalan, si apostol Pablo miingon: "Apan bisan pa kon ikaw magminyo, dili ka makasala. . . . Hinunoa, sila nga mobuhat niana makaagom ug kasakitan sa ilang unod." (1Co 7:28) Nalangkit sa kaminyoon ang mga kabalaka ug mga kahangawa alang sa bana, asawa, ug mga anak. (1Co 7:32-35) Ang balatian makahatag ug kabugat ug kapit-osan sa pamilya. Kon bahin sa mga Kristohanon, lagmit motungha ang paglutos; ang mga pamilya mahimong papahawaon gani gikan sa ilang mga balay. Ang mga amahan lagmit maglisod sa pagtagana sa mga panginahanglan sa kinabuhi alang sa ilang mga panimalay. Ang mga ginikanan ug mga anak mahimong magkabulag tungod sa pagkabilanggo, mag-antos ilalom sa kamot sa mga maglulutos, o mawad-an pa gani sa ilang mga kinabuhi.

Pagkamatinumanon Ilalom sa Kasakitan. Ang kasakitan pinaagig paglutos makapaluya sa pagtuo sa usa ka tawo. Si Kristo Jesus, sa iyang sambingay bahin sa magpupugas, nagpaila nga may pipila ka tawong mangapandol tungod sa kasakitan o paglutos. (Mat 13:21; Mar 4:17) Kay nahibalo niini nga kapeligrohan, si apostol Pablo nabalaka pag-ayo labot sa bag-ong natukod nga kongregasyon didto sa Tesalonica. Kadtong nakiguban niana nga kongregasyon midawat sa Kristiyanidad ilalom sa daghang kasakitan (1Te 1:6; itandi ang Buh 17:1, 5-10) ug padayong nakasinati niini. Busa gipadala sa apostol si Timoteo aron palig-onon ug hupayon sila, "aron walay usa nga matarog niini nga mga kasakitan." (1Te 3:1-3, 5) Sa dihang gibalita ni Timoteo nga ang mga taga-Tesalonica nagpabiling malig-on sa pagtuo, si Pablo nahupay pag-ayo. (1Te 3:6, 7) Walay duhaduha nga ang mga paningkamot sa apostol sa pag-andam kanila nga dahomon ang kasakitan nakatabang usab sa mga taga-Tesalonica sa pagpadayon ingong matinumanong mga alagad sa Diyos. —1Te 3:4; itandi ang Ju 16:33; Buh 14:22.

Bisan tuod dili makapalipay ang kasakitan, ang Kristohanon mahimong magsadya samtang nag-antos niini, sanglit siya nasayod nga ang pagkamatinumanon giuyonan sa Diyos ug sa kataposan matuman na ang iyang dakong paglaom. (Rom 5:3-5; 12:12) Ang kasakitan makadiyot lamang ug magaan kon itandi sa walay kataposang himaya nga madawat tungod sa pagpabiling matinumanon. (2Co 4:17, 18) Ang Kristohanon makasalig usab nga ang maunongong gugma sa Diyos dili gayod mausab, bisan unsa pang kasakitan ang tingali modangat sa matinumanong magtutuo. —Rom 8:35-39.

Sa pagsulat ngadto sa mga taga-Corinto, si apostol Pablo nagpunting pa ug laing mga butang nga makatabang sa Kristohanon sa pag-antos sa kasakitan. Siya miingon: "Dalayegon ang Diyos . . . sa tanang paghupay, kinsa nagahupay kanamo sa tanan namong kasakitan, aron kami makahupay kanila nga anaa sa bisan unsang matang sa kasakitan pinaagi sa paghupay nga pinaagi niini kami ginahupay sa Diyos. . . . Karon kon kami anaa sa kasakitan, kini alang sa inyong kahupayan ug kaluwasan; o kon kami ginahupay, kini alang sa inyong kahupayan nga nagalihok aron kamo makaantos sa samang mga pag-antos nga ginaantos usab namo." (2Co 1:3-6) Ang bililhong mga saad sa Diyos, ang tabang sa iyang balaang espiritu, ug ang iyang pagtubag sa mga pag-ampo niadtong nakasinatig kasakitan maoy tinubdan sa kahupayan alang sa mga Kristohanon. Pinasukad sa ilang kaugalingong kasinatian, sila makadasig ug makahupay pa sa uban; ang ilang panig-ingnan sa pagkamatinumanon ug gipakitang pagtuo makadasig usab sa mga isigka-Kristohanon sa pagpabiling matinumanon.

Si Pablo mismo nagpabili sa paghupay kaniya sa mga isigkamagtutuo samtang siya nag-antos sa mga kasakitan. Iyang gidayeg ang mga Kristohanon sa Filipos tungod niini: "Maayo ang gibuhat ninyo sa inyong pagpakig-ambit uban kanako sa akong kasakitan." (Flp 4:14) Kay tiunayng nabalaka kang Pablo, kinsa nabilanggo didto sa Roma, sila mitabang kaniya sa pagpas-an sa iyang kasakitan pinaagi sa pagtabang kaniya sa materyal nga paagi.—Flp 4:15-20.

Apan, adunay mga panahon nga ang pipila ka tawo mahadlok gumikan sa kasakitang naagoman sa uban. Naghunahuna niini, si Pablo nagdasig sa mga Kristohanon sa Efeso: "Ako nagahangyo kaninyo nga dili moangka tungod sa akong mga kasakitan alang kaninyo, kay kini nagkahulogan man ug himaya alang kaninyo." (Efe 3:13) Ang mga paglutos ug mga kasakitan nga nasinati ni Pablo maoy tungod sa iyang pag-alagad sa mga

taga-Efeso ug sa uban. Tungod niini siya makaingon labot niini ingong mga kasakitan 'alang kanila.' Ang iyang matinumanong paglahutay ilalom sa maong mga kasakitan nagkahulogan ug "himaya" alang sa mga Kristohanon sa Efeso, sanglit gipakita niini nga ang ilang nabatonan ingong mga Kristohanon (lakip ang seguradong mga saad sa Diyos ug ang ilang bililhong relasyon uban kang Jehova nga Diyos ug sa iyang Anak nga si Kristo Jesus) takos sa paglahutay. (Itandi ang Col 1:24.) Kon si Pablo, ingong usa ka apostol, miangka, kini maoy kaulawan unta sa kongregasyon. Ang uban mangapandol unta.—Itandi ang 2Co 6:3, 4.

Ang "Dakong Kasakitan." Sa pagtubag sa pangutana sa iyang mga tinun-an mahitungod sa ilhanan sa iyang presensiya ug sa kataposan sa sistema sa mga butang, si Jesus naghisgot sa usa ka "dakong kasakitan nga ang ingon niana wala pa mahitabo sukad sa sinugdan sa kalibotan hangtod karon, ug dili na gayod mahitabo pa." (Mat 24:3, 21) Ingon sa gibutyag sa pagtandi sa Mateo 24:15-22 sa Lucas 21:20-24, kini unang nagtumong sa kasakitan nga modangat sa Jerusalem. Ang katumanan miabot niadtong 70 K.P., sa dihang ang siyudad gilikosan sa Romanhong kasundalohan ilalom ni Heneral Tito. Kini misangpot sa grabeng kagutmanan ug daghan kaayo ang nangamatay. Ang Hudiyong historyador nga si Josephus nag-asoy nga 1,100,000 ka Hudiyo ang nangamatay o gipamatay, samtang 97,000 ang nakapabiling buhi ug gidala nga binihag. Ang templo bug-os nga gilaglag. Sukwahi sa kagustohan sa Romanong komandante nga si Tito, ang Romanhong kasundalohan nagsunog sa templo. Sumala kang Josephus, kini nahitabo sa samang bulan ug sa samang adlaw sa pagsunog sa mga Babilonyanhon sa unang templo niining dapita. (*The Jewish War,* VI, 249-270 [iv, 5-8], 420 [ix, 3]; 2Ha 25:8, 9) Ang templo nga gilaglag sa mga Romano wala na gayod tukora pag-usab. Ang maong "dakong kasakitan" wala na mahitabo pag-usab o nasubli nganha sa Jerusalem. Bisan pa niana, ang pamatuod sa Bibliya nagpakita nga ang kasakitan nga midangat sa Jerusalem niadtong 70 K.P. naglandong sa usa ka mas dako pang kasakitan sa umaabot, usa nga makaapektar sa tanang nasod.

Gipadayon ni Jesus ang iyang tagna pinaagi sa paghubit sa mga panghitabo nga mahitabo sulod sa kasiglohan human malaglag ang Jerusalem. (Mat 24:23-28; Mar 13:21-23) Dayon, sa Mateo 24:29, siya midugang nga "dihadiha human sa kasakitan nianang mga adlawa," adunay makalilisang nga mga panghitabo sa kalangitan. Ang Marcos 13:24, 25 nag-ingon nga kini nga mga panghitabo mahitabo "nianang mga adlawa, pagkatapos sa maong kasakitan." (Tan-awa usab ang Luc 21:25, 26.) Unsa nga "kasakitan" ang gitumong ni Jesus dinhi?

Ang pipila ka komentarista sa Bibliya nangatarongan nga kini mao ang kasakitan nga midangat sa Jerusalem niadtong 70 K.P., bisan tuod nga sila usab nakaamgo nga ang mga panghitabo nga gihubit human niadto dayag nga mahitabo sa usa ka panahon nga, gikan sa tawhanong panglantaw, anaa pa sa unahan. Sila nangatarongan nga ang ekspresyong "dihadiha human" nagpunting sa panglantaw sa *Diyos* sa panahon nga nalangkit ug ang pagkatino sa kon unsay mahitabo sa umaabot gihubit sa pinulongan nga naglarawan sa mga panghitabo nga daw kini anaa mismo sa atubangan sa magbabasa.

Apan, sanglit ang tagna sa Mateo 24:4-22 (usab sa Mar 13:5-20 ug Luc 21:8-24a) dayag nga adunay duha ka katumanan, dili ba kaha ang "kasakitan" nga gitumong sa Mateo 24:29 ug Marcos 13:24 mao ang "kasakitan" sa ikaduha ug kataposang katumanan sa kon unsay gitagna sa Mateo 24:21 ug Marcos 13:19? Kon lantawon sumala sa kahayag sa Bibliya sa katibuk-an, kini daw mao gayod ang gipunting. Ang mga termino nga gigamit sa Gregong teksto motugot ba niana nga panglantaw? Motugot gayod. Sa dihang ang Mateo 24:29 naghisgot sa *"nianang* mga adlawa" ug sa dihang ang Marcos 13:24 naghisgot sa *"nianang* mga adlawa" ug sa *"maong* kasakitan," ang Gregong gramarya motugot sa maong pagsabot. Mopatim-aw nga ang tagna ni Jesus nag-ingon nga human mosugod ang nagsingabot nga tibuok-yutang kasakitan, adunay talagsaong mga panghitabo (nga gilarawan ingong ang adlaw ug bulan mongitngit, ang mga bituon mangahulog, ug ang mga gahom sa langit mangatay-og) ingon man katumanan sa "ilhanan sa Anak sa tawo."

Halos tulo ka dekada human malaglag ang Jerusalem, si apostol Juan, sa paghisgot sa usa ka dakong panon sa mga tawo gikan sa tanang kanasoran, mga tribo, ug mga katawhan, gisultihan: "Mao kini sila ang nakalabang sa dakong kasakitan." (Pin 7:13, 14) Ang kamatuoran nga ang usa ka dakong panon "nakalabang sa dakong kasakitan" nagpakita nga sila nakalingkawas niana. Kini gipamatud-an sa susamang ekspresyon diha sa Buhat 7:9, 10: "Ang Diyos nag-uban [kang Jose], ug siya nagluwas kaniya sa tanan niyang mga kasakitan." Ang pagkaluwas ni Jose gikan sa tanan niyang mga kasakitan nagkahulogan nga dili lamang siya nakalahutay niini kondili nakalingkawas usab siya sa mga kasakit nga iyang nasinatian. Angayng matikdan nga si apostol Pablo naghisgot sa pagpahamtang sa Diyos ug paghukom nganha sa mga dili-diyosnon ingong kasakitan. Siya misulat: "Ginatagad dinhi nga matarong sa bahin sa Diyos nga mobalos ug

kasakitan niadtong nagsakit kaninyo, apan, kaninyo nga nag-antos ug kasakitan, kahupayan uban kanamo inigpadayag na sa Ginoong Jesus gikan sa langit uban sa iyang gamhanang mga manulonda sa nagdilaab nga kalayo, sa dihang siya manimalos kanilang wala makaila sa Diyos ug kanilang wala magsunod sa maayong balita bahin sa atong Ginoong Jesus." (2Te 1:6-8) Ang basahon sa Pinadayag nagpakita nga ang "Dakong Babilonya" ug ang "mapintas nga mananap" nagdalag kasakitan nganha sa mga balaan sa Diyos. (Pin 13:3-10; 17:5, 6) Busa makataronganon nga ang kasakitan nga modangat sa "Dakong Babilonya" ug sa "mapintas nga mananap" gilakip sa "dakong kasakitan."—Pin 18:20; 19:11-21.

KASAKIT SA PAGBATI. Ang kasakit nga bation sa pagpanganak. Human makasala ang unang babaye nga si Eva, gipahayag sa Diyos ngadto kaniya kon unsa unya ang sangpotanan niini sa pagpanganak. Kon siya nagpabilin pa nga masinugtanon, ang panalangin sa Diyos magpadayon unta kaniya ug ang pagpanganak mahimo untang lunlon kalipay, kay, "ang panalangin ni Jehova—mao kana ang makapadato, ug dili niya kana dugangan ug kasakit." (Pr 10:22) Apan karon, sa kasagaran, ang dili-hingpit nga pag-obra sa lawas magpatunghag kasakit. Busa, ang Diyos nag-ingon (sanglit sagad nga ang mga butang nga iyang *gitugotan* giingon nga iyang *gibuhat*): "Dugangan ko pag-ayo ang kasakit sa imong pagmabdos; sa mga kaul-ol sa pagpanganak ikaw manganak ug mga anak."—Gen 3:16.

Ang Hebreohanong ekspresyon niining tekstoha sa Kasulatan, sa literal maoy, "ang imong kasakit ug ang imong pagmabdos" ug gihubad sa pipila ka hubad nga "ang imong kaguol ug ang imong pagsamkon." (*KJ; Yg*) Apan ang gramatikanhong porma nga gigamit gitawag ug *hendiadys,* nga ang duha ka pulong gidugtong pinaagi sa pulong nga "ug" bisan tuod usa ra ka butang ang gipasabot. Ang modernong mga hubad naghubad niini nga ekspresyon sa ingon niini. (*AT; Mo; RS*) Busa wala niini ipasabot nga madugangan ang pagsamkon, apan nagpasabot nga madugangan o mosamot ang kasakit.

Tinuod nga ang kasakit sa pagmabdos ug pagpanganak mahimong mahupay pinaagi sa medikal nga pagtambal ug gani mahimong mapugngan pinaagi sa pag-atiman ug sa mga pagpangandam. Apan, sa katibuk-an, ang pagpanganak nagpabiling usa ka masakit nga kasinatian sa pisikal.—Gen 35:16-20; Isa 26:17.

Simbolikong Paggamit. Bisan pa sa mga kasakit sa pagbati sa pagpanganak, adunay kalipay sa pagkahimugso na sa bata. Sa dihang si Jesu-Kristo pribadong nakighisgot uban sa iyang mga apostoles sa gabii una pa sa iyang kamatayon, iyang gigamit kini nga kahimtang ingong usa ka ilustrasyon. Iyang gipatin-aw kanila nga siya mobiya kanila ug dayon miingon: "Sa pagkatinuod gayod ako magaingon kaninyo, Kamo manghilak ug magminatay, apan ang kalibotan magmaya; kamo maguol, apan ang inyong kaguol mahimong kalipay. Ang usa ka babaye, sa dihang siya manganak, adunay kaguol, tungod kay ang iyang takna miabot na; apan sa dihang ipanganak na niya ang bata, dili na niya mahinumdoman ang kasakitan tungod sa kalipay nga ang usa ka tawo nahimugso sa kalibotan. Busa, kamo usab, karon, sa pagkatinuod, adunay kaguol; apan ako makigkita kaninyo pag-usab ug ang inyong mga kasingkasing magmaya, ug walay bisan kinsa ang magkuha sa inyong kalipay gikan kaninyo."—Ju 16:20-22.

Kining masakit nga panahon midangat gayod kanila sulod sa tulo ka adlaw, sa dihang sa walay duhaduha sila mihilak ug 'nagsakit sa ilang mga kalag' pinaagi sa pagpuasa. (Luc 5:35; itandi ang Sal 35:13.) Apan sayo sa buntag sa ikatulong adlaw, sa Nisan 16, ug sulod sa 40 ka adlaw human niana, ang nabanhawng si Jesus nagpakita sa pipila ka tinun-an. Handurawa ang ilang kalipay! Sa adlaw sa Pentekostes, ang ika-50 nga adlaw sukad sa pagkabanhaw ni Jesus, ang balaang espiritu sa Diyos gibubo kanila, ug sila nahimong malipayong mga saksi sa iyang pagkabanhaw, una sa Jerusalem ug sa ulahi sa kinalay-ang dapit sa yuta. (Buh 1:3, 8) Ug walay bisan kinsa ang makakuha sa ilang kalipay.—Ju 16:22.

Ang salmista naghubit sa usa ka katigoman sa mga hari samtang sila nagsud-ong sa kahalangdon ug katahom sa Zion, ang balaang siyudad sa Diyos, nga may malig-on nga mga torre ug mga kuta. Siya miingon: "Sila nakakita; ug busa sila nahibulong. Sila natugaw, sila nanalagan sa kalisang. Ang pagpangurog mihakgom kanila didto, ang mga kaul-ol nga sama nianang sa usa ka babaye nga manganak." (Sal 48:1-6) Ang salmo dayag nga naghubit sa tinuod nga panghitabo diin ang kaaway nga mga hari nalisang panahon sa ilang giplanong pag-atake sa Jerusalem.

Si Jeremias, sa pagtagna sa kapildihan nga modangat sa gamhanang Babilonya, naghisgot bahin sa usa ka katawhan gikan sa amihanan, nga ang taho labot kanila magpahinabog grabeng kasakitan sa hari sa Babilonya, sama sa usa ka babaye nga nanganak. Natuman kini sa dihang si Ciro miabot batok sa Babilonya ug ilabina sa dihang ang misteryosong sinulat sa kamot nakita diha sa bungbong panahon sa kombira ni Haring Belsazar

sa Babilonya. Kini gihubad sa manalagna nga si Daniel ngadto kang Belsazar ingong tilimad-on sa hinanaling pagkapukan sa Babilonya ngadto sa mga Medianhon ug mga Persianhon.—Jer 50:41-43; Dan 5:5, 6, 28.

Bahin sa pag-abot sa "adlaw ni Jehova," gipatin-aw ni apostol Pablo nga mahitabo kini sa dihang ang singgit sa "Kalinaw ug kasegurohan!" imanta-la. Dayon "ang kalit nga kalaglagan modangat dihadiha kanila sama sa pag-ul-ol sa kasakit sa usa ka babayeng mabdos; ug dili gayod sila makaikyas." (1Te 5:2, 3) Ang mga kasakit sa pagbati modangat dihadiha, nga ang eksaktong adlaw ug oras dili mahibaloan daan. Ang unang mga kasakitan mosal-ang ug mga 15 ngadto sa 20 minutos, nga mag-anam ka sunson sa dihang hapit nang manganak. Sagad nga ang panahon sa pagbati medyo kadiyot ra, ilabina sa ikaduhang hugna, apan sa dihang magsugod na gani ang mga kasakit sa pagbati, ang babaye nasayod nga hapit na siyang manganak ug nga ang hilabihang pag-antos masinatian gayod. Dili siya "makaikyas" o makalingkawas.

Sa panan-awon ni apostol Juan diha sa Pinadayag, iyang nakita ang langitnong babaye nga nagsiyagit "tungod sa iyang kasakit ug sa labihang kaul-ol sa pagpanganak." Ang bata nga natawo maoy "usa ka anak, usa ka lalaki, nga maoy magabantay sa tanang kanasoran pinaagi sa olisi nga puthaw." Bisan pa sa mga paningkamot sa dragon sa paglamoy niini, ang "iyang anak gisakgaw ngadto sa Diyos ug sa iyang trono." (Pin 12:1, 2, 4-6) Ang pagsakgaw sa Diyos sa maong anak nagpasabot nga kini gidawat sa Diyos ingong iyang kaugalingong anak, sama sa nabatasan sa karaang mga panahon sa pagpresentar sa usa ka bag-ong natawo nga bata atubangan sa iyang amahan aron dawaton. (Tan-awa ang PAGPANGANAK.) Nan kini nagpasabot nga ang "babaye" mao ang "asawa" sa Diyos, ang "Jerusalem sa itaas," ang "inahan" ni Kristo ug sa iyang espirituwal nga mga igsoon.—Gal 4:26; Heb 2:11, 12, 17.

Natural, ang langitnong "babaye" sa Diyos, maoy hingpit, ug ang pagpanganak wala gayoy literal nga kasakitan. Busa, sa simbolikong paagi ang mga kasakit sa pagbati nagpaila nga ang "babaye" nahibalo nga hapit na siyang manganak; siya nagpaabot niini sa dili madugay.—Pin 12:2.

Nan kinsa kining "usa ka anak, usa ka lalaki"? Siya ang "magabantay sa tanang kanasoran pinaagi sa olisi nga puthaw." Kini ang gitagna bahin sa Mesiyanikong Hari sa Diyos diha sa Salmo 2:6-9. Apan kini nga panan-awon nakita ni Juan dugay na human sa pagkatawo ni Kristo dinhi sa yuta ug sa iyang kamatayon ug pagkabanhaw. Busa ang panan-awon mopatim-awng nagpunting sa pagkatawo sa Mesiyanikong Gingharian diha sa mga kamot sa Anak sa Diyos nga si Jesu-Kristo, kinsa, sa dihang gibanhaw gikan sa mga patay, "milingkod sa tuong kamot sa Diyos, nga sukad niadto nagpaabot hangtod nga ibutang ang iyang mga kaaway ingon nga tumbanan sa iyang mga tiil."—Heb 10:12, 13; Sal 110:1; Pin 12:10.

Usa kini ka hitabo nga gipaabot, ug samtang nagkaduol ang panahon, mosamot ug kahinam ang pagpaabot niini sa langit ug sa yuta, kay ang natuman nga tagna maoy usa ka tinong timailhan sa pagkaduol na niini. Busa sama kini sa gibutyag sa apostol ngadto sa mga Kristohanon, bahin sa pag-abot sa "adlaw ni Jehova": "Karon kon bahin sa mga panahon ug sa mga yugto sa panahon, mga igsoon, kamo dili na kinahanglang sulatan pa." "Kamo, mga igsoon, kamo wala diha sa kangitngit, nga tungod niana makalitan kamo nianang adlawa nga moabot sama sa mga kawatan."—1Te 5:1, 4.

KASIBOT. Tan-awa ang ABUGHOAN, PANGABUGHO.

KASINA. Usa ka pagbati sa kayugot ug kalagot batok sa ubang mga tawo tungod sa ilang mga kabtangan, kauswagan, bentaha, posisyon, o dungog. Gusto sa mga tawong masinahon ang mga butang nga nabatonan sa uban ug tingali mobati nga kadtong nakabaton niini nga mga butang walay katungod sa pagbaton niini. Samtang ang Hebreohanong pulong nga *qin·'ah'*, depende sa konteksto, mahimong magtumong sa kasibot, kainit, pag-insistir sa bug-os nga pagkamahinalaron, o pangabugho ug pagkasina (2Ha 19:31; Sal 79:5; Num 25:11; 5:14; Job 5:2), ang Gregong *phtho'nos* kanunayng adunay negatibong diwa ug nagpasabot sa kasina.—Rom 1:29.

Ang usa sa daotang mga kiling sa makasasalang tawo mao ang tendensiya nga masina. (San 4:5) Kini maoy kapahayagan sa pagdumot. Tungod kay ang mga Filistehanon nasina sa pag-uswag ni Isaac, ilang gitak-opan ang mga atabay nga maoy iyang gisaligan sa pagpainom sa iyang mga karnero ug mga baka. Sa kataposan, ang ilang hari mihangyo nga si Isaac mobiya sa maong dapit. (Gen 26:14-16, 27) Tungod sa kasina ni Kore, Datan, ug Abiram sa dignidad ug dungganong posisyon nga gipahimuslan ni Moises ug Aaron, sila milansad ug grabeng binaba nga pag-atake. (Num 16:1-3; Sal 106:16-18) Ang paborableng pagsanong sa katawhan kang Jesus nakapasina sa pangulong mga saserdote ug sa daghang Hudiyong mga ansiyano. Ang ilang kasina miabot sa tayuktok sa dihang

ilang gitugyan ang Anak sa Diyos ngadto kang Pilato aron ipatuman ang hukom nga kamatayon. —Mat 27:1, 2, 18; Mar 15:10.

Ang pagpaluyo sa mga pagtulon-an nga dili uyon sa pagtulon-an ni Jesu-Kristo mopatunghag kasina. Ang pangunang gikabalak-an sa tawo nga nagtudlo niini dili mao ang himaya sa Diyos, kondili ang pagpalambo sa iyang kaugalingong doktrina. Ang kasina nga mosangpot madayag diha sa mga paningkamot sa pagdaot ug pagbutangbutang sa tinuod nga mga Kristohanon, sa pagdaot sa ilang mga paghago ug maayong impluwensiya. (1Ti 6:3, 4) Si apostol Pablo kinahanglang makigbisog batok sa mga tawo nga daotag katuyoan, nga nagmantala kang Kristo tungod sa kasina. Ang ilang tuyo mao ang pagdaot sa reputasyon ug sa apostolikanhong awtoridad ni Pablo, nga ilang gikasinahan. Ilang gipaningkamotan nga maluya ug mawad-ag kadasig ang nabilanggo nga apostol. Sa pagpaluya kaniya, gitinguha nila nga palig-onon ang ilang kaugalingon aron ipadayon ang ilang hakog nga mga katuyoan. —Flp 1:15-17.

Kapeligrohan sa Pagpadaog sa Kasina. Ang mga tawo nga nakabaton sa ilang mga gitinguha pinaagig limbong ug kabangis tingali sa usa ka panahon magpahimulos ug kauswagan, seguridad, ug maayong panglawas. Bisan ang kamatayon sa mga tawong daotan tingali malinawon, dili inubanan sa tumang kasakit. Kon tanawon sa usa ka alagad sa Diyos ang iyang dili tingali kaayo paborableng mga kahimtang, basin tugotan niya nga tungod sa iyang kasina sa mga kahimtang sa mga daotan mawala ang iyang pagpabili sa kahinungdanon sa pagbuhat sa kabubuton sa Diyos, sama sa nahitabo sa salmistang si Asap. (Sal 73:2-14) Mao kana ang hinungdan kon nganong ang Kasulatan sublisubli nga naghatag ug maayong mga katarongan nga dili kasinahan ang daotang mga tawo ni sagopon ang ilang mga paagi: Ang mga mamumuhat sa pagkadili-matarong maoy lumalabay sama sa balili nga daling malaya ilalom sa kainit sa adlaw. (Sal 37:1, 2) Bisan pa sa kauswagan niadtong nakabaton sa ilang mga gitinguha pinaagig kabangis, sila maoy dulumtanan kang Jehova ug nailalom sa iyang pagtunglo. (Pr 3:31-33) Ang ilang gibatonan maoy kinabuhi nga walay kaugmaon.—Pr 23:17, 18; 24: 1, 19, 20.

Ang makaluluoy nga kahimtang sa usa ka masinahong tawo gipakita sa inspiradong proverbio: "Ang usa ka tawong masinahon [sa literal, "daotan"] ug mata nagaaghat sa iyang kaugalingon sa pagtinguha sa bililhong mga butang, apan wala siya mahibalo nga ang kawalad-on modangat kaniya." (Pr 28:22) Ang usa ka tawo nga masinahon ug mata sa pagkatinuod nagapadulong sa kawalad-on. Samtang siya nakigbisog nga ipataas ang iyang kaugalingon aron motupong niadtong iyang mga gikasinahan, iyang gipaubos ang iyang kaugalingon sa moral nga paagi, ug gisakripisyo ang matarong nga mga prinsipyo. Bisan pa kon siya magmalamposon sa pagbaton ug bahandi, kini maoy temporaryo lamang ug pagabiyaan inigkamatay. Busa siya nanlimbasog o "nagaaghat sa iyang kaugalingon" sa walay kapuslanan. Gilakip ni Jesus ang "mata nga masinahon [sa literal, "daotan"]" sa daotang mga butang nga nagagula gikan sa sulod sa usa ka tawo ug nagahugaw kaniya.—Mar 7:22, 23.

Ang kasina maoy usa ka talamayong buhat sa unod nga makababag sa usa ka tawo sa pagpanunod sa Gingharian sa Diyos. (Gal 5:19-21) Ang tanan nga nagpadayon sa pagbuhat niini "takos sa kamatayon." (Rom 1:29, 32) Apan, pinaagi sa tabang sa espiritu sa Diyos, ang tendensiya nga masina mapugngan.—Gal 5:16-18, 25, 26; Tit 3:3-5; 1Pe 2:1.

KASINGKASING. Ang importanteng sangkap sa lawas nga ang pangunang gamit mao ang pagbomba sa dugo aron sa pagsustento sa mga selula sa lawas.—Lev 17:14.

Ang kasingkasing sagad gihisgotan diha sa Kasulatan, ug kini gihisgotan mga usa ka libo ka beses sa lainlaing paagi. Ang Hebreohanon (*lev, levav'*) ug Gregong (*kar·di'a*) mga pulong alang sa "kasingkasing" gigamit sa mga magsusulat sa Bibliya sa literal ug sa mahulagwayong paagi.

Ang Literal nga Kasingkasing. Diyutay lamang ang paghisgot sa mga magsusulat sa Bibliya sa literal nga kasingkasing. Busa, sa dihang si Jehu nagpana kang Jehoram "taliwala sa iyang mga bukton . . . ang pana milagbas sa iyang kasingkasing."—2Ha 9:24; tan-awa usab ang Ex 28:30.

Ang Mahulagwayong Kasingkasing. Sa kadaghanang higayon nga kini makita diha sa Kasulatan, ang pulong "kasingkasing" gigamit sa *mahulagwayong paagi.* Kini gikaingon nga naghawas sa "pangunang bahin sa katibuk-an, ang pangsulod, ug busa nagpasabot *sa pangsulod nga pagkatawo* nga nagpadayag sa iyang kaugalingon diha sa tanan niyang lainlaing mga kalihokan, sa iyang mga tinguha, pagbati, emosyon, kaibog, katuyoan, iyang mga hunahuna, pagsabot, paghanduraw, iyang kaalam, kahibalo, kahanas, iyang mga pagtuo ug iyang mga pangatarongan, iyang panumdoman ug iyang kaamgohan."—*Journal of the Society of Biblical Literature and Exegesis,* 1882, p. 67.

Busa, sa Kasulatan ang mahulagwayong kasingkasing dili lamang mao ang pinakasentro sa pagbati ug panukmod, ni nagtumong lamang kini sa salabotan. "Taliwala sa mga Semihanon . . . ang tanang kinaiyahan sa tawo, ang mga pagbati ingon man ang salabotan ug kabubut-on, giingong naggikan sa kasingkasing." Kini mao "ang kinatibuk-ang pangsulod nga pagkatawo nga lahi sa pisikal nga lawas, nga mao ang panggawas ug makita nga pagkatawo."—*The Metaphorical Use of the Names of Parts of the Body in Hebrew and in Akkadian,* sinulat ni E. Dhorme, Paris, 1963, pp. 113, 114, 128 (sa Pranses).

Dili lamang ang panggawas nga mga panagway kondili kon unsa ang tinuod nga pagkatawo sa sulod mao ang hinungdanon sa Diyos, nga maoy tigusisa sa mga kasingkasing. (Pr 17:3; 24:12; Sal 17:3; 1Sa 16:7) Busa ang Kasulatan nagtambag: "Labaw sa tanan nga pagabantayan, ampingi ang imong kasingkasing [ang katibuk-ang pangsulod nga pagkatawo], kay niana nagagikan ang mga tuboran sa kinabuhi." (Pr 4:23) Ug ang Kristohanong mga asawa giawhag sa paghatag ug pangunang pagtagad, dili sa panggawas nga dayandayan, kondili "sa *natago nga pagkatawo sa kasingkasing* pinaagi sa dili-madunot nga sapot sa malinawon ug malumong espiritu, nga dakog bili sa mga mata sa Diyos."—1Pe 3:3, 4.

Sa ubay-ubayng mga kahimtang diha sa Bibliya diin makita ang terminong "kasingkasing," kini dayag nga nagpunting sa *mga gahom sa panghunahuna,* apan dili sa diwa nga nahilain kini nga mga gahom sa panghunahuna gikan sa uban pa nga maoy naglangkob sa pangsulod nga pagkatawo. Giawhag ni Moises ang mga Israelinhon, "Kinahanglan nga imong hinumdoman sa imong kasingkasing ["kinahanglang hinumdoman sa imong hunahuna," *ftn* sa *Rbi8*] nga si Jehova mao ang matuod nga Diyos." Ug sa ulahi siya miingon kanila, "Si Jehova wala maghatag kaninyo ug kasingkasing ["hunahuna," *ftn* sa *Rbi8*] sa pag-ila." (Deu 4:39; 29:4) Usahay, sumala sa paghisgot niini diha sa Hebreohanong Kasulatan ug sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang kasingkasing naglakip sa salabotan sanglit may mga kahimtang diin kini gilangkit sa 'panghunahuna' (Mat 9:4), 'pangatarongan' (Mar 2:6), "pagsabot" (1Ha 3:12; Mar 6:52), ug "kahibalo" (Pr 15:14).

Ang *panukmod,* ang puwersa nga nag-impluwensiya sa atong panggawi, maoy usa pa ka hinungdanong bahin sa pangsulod nga pagkatawo, ingon sa gihawasan sa "kasingkasing." Busa, kadtong naghatag ug mga amot alang sa pagtukod sa tabernakulo "nangabot, ang matag usa kansang kasingkasing nagtukmod kaniya." (Ex 35:21, 26, 29; 36:2) Ang daotang si Haman "nangahas" (sa literal, nagpuno sa iyang kasingkasing) sa paglaraw ug daotan batok sa mga Hudiyo. (Est 7:5, *ftn* sa *Rbi8;* Buh 5:3) Ang Hebreohanon 4:12 nagingon nga ang pulong o saad sa Diyos, sama sa usa ka mahait nga espada, "makatugkad sa mga hunahuna ug mga tuyo sa kasingkasing." Gipakita usab ni Jesus nga gikan sa kasingkasing mogula ang puwersa nga nag-impluwensiya sa atong panggawi, maayo man o daotan. (Mat 15:19; Luc 6:45) Aron maugmad ang atong hustong mga panukmod, ang Bibliya nagpasidaan kanato nga dili nato tugotan nga mahugawan ang atong mga pagpakiglabot sa uban pinaagi sa pagtinguha sa hakog nga kinitaan (Jud 16) o tugotan nga ang gugma sa salapi, ang pangandoy sa bahandi, maoy mogahom sa atong paagi sa pagkinabuhi. (1Ti 6:9, 10; Pr 23:4, 5) Hinunoa, kini nagdasig kanato sa pag-ugmad sa tinuod nga gugma alang sa Diyos ingong pasukaranan sa atong pagalagad kaniya (1Ju 5:3; Deu 11:13) ug sa masakripisyohon-sa-kaugalingon nga gugma ingong giya sa pagpakiglabot sa mga isigkamagtutuo (Ju 15:12, 13); kini usab nagdasig kanato nga batasanon ang paghigugma sa atong isigkatawo sama sa atong kaugalingon (Luc 10:27-37; Gal 6:10). Dayag, ang pag-ugmad sa maong mga panukmod naglangkit sa paggamit sa mga gahom sa panghunahuna.—Sal 119:2, 24, 111.

Ang kahimtang sa atong mahulagwayong kasingkasing mabanaag diha sa atong *disposisyon, atong tinamdan,* kon kini mapasigarbohon ba o mapainubsanon. (Pr 16:5; Mat 11:29) Ang atong *mga pagbati ug emosyon* maoy bahin usab niana nga pangsulod nga pagkatawo. Kini naglakip sa gugma (Deu 6:5; 1Pe 1:22), kalipay (Deu 28:47; Ju 16:22), kasakit ug kaguol (Neh 2:2; Rom 9:2), pagdumot (Lev 19:17). Busa ang kasingkasing mahimong 'mabalaka' (Isa 35:4), 'madughang' tungod sa kasakitan (Sal 109:22), "mapaluya" tungod sa kahadlok sa kagul-anan (Deu 20:8). Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, sa dihang ang kaisipan gihisgotan uban sa kasingkasing, ang "kaisipan" nagtumong sa salabotan samtang ang "kasingkasing" nagtumong sa mga emosyon, tinguha, ug mga pagbati sa pangsulod nga pagkatawo. Pananglitan, si Jesus miingon: "Higugmaon mo si Jehova nga imong Diyos sa tibuok mong kasingkasing ug sa tibuok mong kalag ug sa tibuok mong kaisipan." (Mat 22:37) Sa ingon iyang gipakita nga ang mga tinguha, pagbati, ug mga emosyon sa usa ka tawo kinahanglang magpasundayag sa iyang gugma ngadto sa Diyos, apan kinahanglan usab niyang ipakita kanang gugmaha pinaagi sa paggamit sa iyang mga gahom sa panghunahuna, sama sa iyang pagkuhag kahibalo bahin sa Diyos ug ni Kristo.—Ju 17:3.

Kining tanan nga mga kapasidad, katakos, emosyon, ug mga hiyas, dili iya sa literal nga kasingkasing, kondili iya sa mahulagwayong kasingkasing nga naghawas sa katibuk-ang pangsulod nga pagkatawo.

Ang Kasingkasing Mahimong "Malimbongon." Si Adan, bisag hingpit, nagtugot nga ang iyang kasingkasing mahaylo; iyang gisalikway ang kamatuoran ug gitalikdan ang Diyos. (Tan-awa ang San 1:14, 15.) Ingong resulta, ang tanang katawhan, ang kaliwat sa nakasalang si Adan, gipanamkon sa sala ug gipakatawo diha sa kasaypanan. (Sal 51:5) Human sa Lunop, ang Diyos miingon bahin sa makasasalang katawhan sa katibuk-an: "Ang kiling sa kasingkasing sa tawo daotan sukad pa sa iyang pagkabatan-on."—Gen 8:21.

Ang Diyos miingon sa masukihon nga nasod sa Juda: "Ang kasingkasing labaw nga malimbongon kay sa bisan unsa pa ug desperado." (Jer 17:9) Kini maoy usa ka ugdang nga pasidaan nga kadtong nagtinguha sa pagpahimuot sa Diyos kinahanglang maghatag ug pagtagad dili lamang sa kon unsay makita sa ubang mga tawo kondili sa kon unsang matanga sila sa pagkatawo, ang pangsulod nga pagkatawo. Ang usa ka tawo tingali maoy usa ka Kristohanon sa daghan nang katuigan, may igong kahibalo bahin sa Bibliya, ug nagmasaligon nga iyang madumala ang bisan unsang suliran nga hayan motungha. Apan, bisan pag siya nahibalo pagayo nga ang usa ka buhat maoy sayop ug tatawng gihukman sa balaod sa Diyos, ang mga hunahuna ug mga tinguha nga iyang gihambin sa tago hayan maoy maghaylo kaniya sa pagpakasala.

Tungod niini nga mga hinungdan, kinahanglang hinumdoman sa usa ka Kristohanon nga bisan pag siya nahibalo sa kamatuoran ug tingali nag-isip sa iyang kaugalingon nga hamtong, mahimong ikapasundayag sa iyang kasingkasing ang pagkamalimbongon ug busa siya kinahanglang mag-amping gayod nga dili maladlad ang iyang kaugalinon sa tentasyon.—Mat 6:13; 1Co 10:8-12.

Pag-alagad Uban ang "Bug-os nga Kasingkasing." Ang literal nga kasingkasing kinahanglang kompleto aron makaobra sa normal nga paagi, apan ang mahulagwayong kasingkasing mahimong mabahin. Si David miampo: *"Bug-osa ang akong kasingkasing* sa pagkahadlok sa imong ngalan," nga nagpasabot nga ang kasingkasing sa usa ka tawo mahimong mabahin maylabot sa mga pagbati ug mga kahadlok niini. (Sal 86:11) Ang maong tawo lagmit "dili bug-os ug kasingkasing" —taphawng nagasimba sa Diyos. (Sal 119:113; Pin 3:16) Ang usa ka tawo mahimo usab nga "doble ug kasingkasing" (sa literal, may usa ka kasingkasing ug usa ka kasingkasing), nga nagtinguha sa pag-alagad sa duha ka agalon, o malimbongong nagasulti sa usa ka butang samtang nagahunahuna ug laing butang. (1Cr 12:33; Sal 12:2, *ftn* sa *Rbi8*) Gisaway pag-ayo ni Jesus ang maong dobleg-kasingkasing nga pagkasalingkapaw.—Mat 15:7, 8.

Ang usa nga nagtinguha sa pagpahimuot sa Diyos kinahanglang dili magbaton ug dili bug-os nga kasingkasing ni doble ug kasingkasing kondili kinahanglang mag-alagad kaniya uban ang *bug-os* nga kasingkasing. (1Cr 28:9) Kini nagkinahanglan ug pakigbisog tungod sa pagkadesperado ug sa pagkakiling sa kasingkasing ngadto sa pagkadaotan. (Jer 17:9, 10; Gen 8:21) Ang makatabang sa paghupot ug bug-os nga kasingkasing mao kini: kinasingkasing nga pag-ampo (Sal 119:145; Lam 3:41), regular nga pagtuon sa Pulong sa Diyos (Esd 7:10; Pr 15:28), masibotong pagpakigbahin sa pagwali sa maayong balita (itandi ang Jer 20:9), ug ang pagpakig-uban niadtong kansang mga kasingkasing maoy bug-os ngadto kang Jehova.—Itandi ang 2Ha 10:15, 16.

Unsay kahulogan sa 'pagkakulang sa kasingkasing'?

Sa daghang higayon ang Kasulatan naghisgot bahin sa usa ka tawo kansang "kasingkasing nakulangan." Ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* (sinulat ni Koehler ug Baumgartner, Leiden, 1958, p. 470) nag-ingon nga kini nagkahulogan nga "walay kinaadman." Ang *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* ni William Gesenius (gihubad ni E. Robinson, 1836, p. 517) nag-ingon nga ang maong tawo "walay pagsabot." Ang 'pagkakulang sa kasingkasing' maoy timaan sa usa ka tawo nga walay maayong panghukom o katakos sa pag-ila. Busa, ang 'pagkakulang sa kasingkasing' gipalahi sa "pagsabot" (Pr 10:13) ug "katakos sa pag-ila." (Pr 11:12; 15:21) Sa ubang mga kahimtang ang usa kansang "kasingkasing nakulangan" gipakita ingong "walay kasinatian," "buangbuang," kulang sa kaalam. (Pr 7:7; 9:1-9, 16; 10:21) Pinaagi sa paggamit sa terminong "kasingkasing," kini nga mga teksto nagpakita nga ang positibong mga hiyas sa tibuok nga pangsulod nga pagkatawo maoy kulang.

Ang ekspresyong 'pagkakulang sa kasingkasing' naglakip sa ideya sa pagkakulang sa maayong panghukom o katakos sa pag-ila, ug kini madayag diha sa konteksto diin kini gigamit sa Kasulatan. Sa Proverbio 6:32 ang maalamong tawo nag-ingon nga siya nga nagapanapaw "maoy usa kansang kasingkasing nakulangan." Ang ubang mga hubad dinhi mabasa: "kulang sa panabot" (*Ro*), "walay panabot" (*RS, JB*), "kulang sa panghukom" (*NIV*), "walay salabotan nga buangbuang" (*NE*).

Ang mananapaw maoy "usa ka walay salabotan nga buangbuang" tungod sa mapait nga bunga niana nga seksuwal nga imoralidad. (Pr 1:2-4; 6:23-35; 7:7, 21-27) Sa panggawas, siya daw usa ka tawong dungganon, apan ang pangsulod nga pagkatawo wala gayod mohamtong.

Ang laing proverbio nag-ingon: "Ang usa kansang kasingkasing nakulangan ["kulang sa panabot," *Ro*] makiglamano [usa ka aksiyon nga gigamit sa pagkompirmar sa usa ka kasabotan], nga mahimong bug-os nga garantiya sa atubangan sa iyang higala." (Pr 17:18) Lagmit nadala sa emosyon, ang maong tawo mohimo ug usa ka kasabotan nga tingali maoy makapahurot sa iyang salapi ug magyudyod kaniya sa grabeng kalisdanan sa panginabuhi. Bisan tuod siya tingali may maayo o dalayegong mga motibo, hinunoa siya nagpakitag kakulang sa maayong panghukom.

Agig pagtandi sa 'pagkakulang sa kasingkasing,' ang proverbio naghisgot usab bahin sa usa ka tawo nga "nakabaton ug kasingkasing." Sumala sa giingon sa Proverbio 19:8: "Siya nga nakabaton ug kasingkasing nahigugma sa kaugalingon niyang kalag. Siya nga nagabantay sa katakos sa pag-ila makakaplag ug maayo." Siya maoy usa ka tawo nga naghatag ug dulot nga pagtagad kon unsa siya sa kinasuloran. Siya nagagamit sa iyang hunahuna sa pagbaton ug tukmang kahibalo bahin sa Diyos ug sa iyang mga dalan; siya nagapamalandong niining mga butanga ug naningkamot sa pagpadapat niini. Siya mainampingong nagahulma sa iyang mga tinguha, pagbati, emosyon, ug mga tumong sa kinabuhi kaharmonya sa iyang gituohan nga pagauyonan sa Diyos. Sa pagbuhat niana, siya nakabenepisyo sa iyang kaugalingon, nga nagpakitang siya "nahigugma sa kaugalingon niyang kalag." Busa pinaagi sa pagpalig-on sa pangsulod nga pagkatawo, siya 'nagabantay sa katakos sa pag-ila,' tungod kay iyang gipalig-on sa maayong mga paagi ang mga butang nga makaimpluwensiya pag-ayo sa iyang katakos sa paghunahuna nga tin-aw ug sa paglihok nga maalamon.

Kasingkasing sa Diyos. Gipadayag ni Jehova nga siya adunay mga pagbati ug emosyon, ang Bibliya naghubit kaniya ingong adunay "kasingkasing." Sa panahon sa Lunop "siya nasakitan diha sa iyang kasingkasing," nga nagbasol nga ang mga tawo nagsalikway sa iyang matarong nga pagmando, nga tungod niana gikinahanglan nga siya mahimong ilang tiglaglag inay nga ilang tigpanalangin. (Gen 6:6) Sa kasukwahi, ang "kasingkasing" sa Diyos 'malipay' sa dihang ang iyang mga alagad magmatinumanon. (Pr 27:11) Ang walay kokaluoy nga pagtanyag ug mga tawo ingong sinunog nga mga halad, nga gibuhat sa pipila ka malinapasong mga Israelinhon, wala gayod motungha sa kasingkasing sa Diyos, nga nagpakita usab nga siya dili mahimong usa ka Diyos sa walay-kataposang pagsakit.—Jer 7:31; 19:5.

Sentro, o Kinatung-an, sa Usa ka Butang. Tungod kay ang literal nga kasingkasing maoy kinatung-ang sangkap sa lawas, ang terminong "kasingkasing" usahay gigamit sa pagtumong sa sentro, o kinatung-an, sa usa ka butang, sama sa "kasingkasing sa yuta" (Mat 12:40). Sa Deuteronomio 4:11 ang ekspresyong "kinatung-ang langit" sa literal nagkahulogang "ang kasingkasing sa mga langit."—Tan-awa ang *ftn* sa *Rbi8.*

Matagnaon. Ang simbolikong paggamit sa "kasingkasing" gihisgotan sa matagnaong paagi diha sa Daniel 7:4, diin ang samag-leyon nga mananap nga naghawas sa gingharian sa Babilonya gipabarog sa duha ka tiil ug gihatagan sa "kasingkasing sa usa ka tawo," sa ato pa, wala na kini makabaton sa "kasingkasing sa leyon." (2Sa 17:10) Unya kini gipildi sa simbolikong "oso," ang Medo-Persia.—Dan 7:5; tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

KASTILYO. Ang Hebreohanong pulong nga *bi·rah',* nga gihubad nga "kastilyo" o 'kinutaang dapit,' makita lamang diha sa mga basahon sa Daniel, Ester, Mga Cronicas, ug Nehemias, nga nakompleto tali sa mga 536 ug human sa 443 W.K.P., human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya.—1Cr 29:1, *ftn* sa *Rbi8;* 2Cr 17:12; Est 1:2, *ftn* sa *Rbi8.*

Sa pagsulat diha sa pinulongan sa iyang adlaw, gitala ni Esdras ang pagtawag ni David sa templo ni Solomon ingong usa ka "kastilyo" sa dihang gidasig niya ang katawhan nga bug-os suportahan ang pagtukod niini.—1Cr 29:1, 19.

Si Nehemias nagtukod ug usa ka kastilyo o kuta dapit sa AK sa gitukod pag-usab nga templo, diin ang maong dapit dali ra kaayong sulongon. (Neh 2:8; 7:2) Dayag nga kini nga kastilyo gipulihan sa mga Macabeo ug gitukod pag-usab ni Herodes nga Bantogan, kinsa nagngalan niini nga Torre (Kuta) sa Antonia. Dinhi si Pablo gisukitsukit sa Romanong komandante militar.—Buh 21:31, 32, 37; 22:24; tan-awa ang ANTONIA, TORRE SA.

Ang "kastilyo sa Susan," nga mga 360 km (225 mi) sa S sa Babilonya, maoy puy-anan usahay sa hari sa Persia. Dinhi si Nehemias nag-alagad ingong magtitiing sa hari sa wala pa siya mobiya paingon sa Jerusalem. (Neh 1:1) Kini usab ang dapit nga gipakita sa usa sa mga panan-awon ni Daniel. (Dan 8:2) Apan ang "kastilyo sa Susan" nailhan pag-ayo ingong ang dapit diin nahitabo ang mga panghitabo nga girekord sa basahon ni Ester. (Est 1:2, 5; 3:15; 8:14) Mopatim-aw nga ang "kastilyo sa Susan" dili usa lamang ka partikular

nga tinukod apan usa ka hugpong sa mga balay sa hari nga anaa sa sulod sa usa ka kinutaang dapit. Gipaluyohan kini sa pipila ka detalye nga gihatag diha sa asoy. Ang "balay sa kababayen-an," diin ang mga ulay giandam aron ipresentar kang Ahasuero, nahimutang didto. (Est 2:3, 8) Sa wala pa siya ituboy diha sa kagamhanan, adlaw-adlaw nga mopuwesto si Mardokeo diha "sa ganghaan sa hari" nga nahimutang sa "kastilyo sa Susan."—Est 2:5, 21; 3:2-4; tan-awa ang SUSAN.

KASUKO. Sa Bibliya adunay pipila ka lainlaing Hebreohanon ug Gregong mga pulong nga gigamit sa pagtumong sa kasuko. Ang labing komon nga Hebreohanong pulong alang sa kasuko mao ang *'aph,* nga sa panguna nagkahulogang "ilong; buho sa ilong" apan sagad nga gigamit sa mahulagwayong paagi alang sa "kasuko" tungod sa kusog nga paghingos o pagpangusmo sa usa ka tawong nasuko. (Itandi ang Sal 18:7, 8; Eze 38:18.) Kaamgid sa *'aph* mao ang *'a·naph',* nga nagkahulogang "malagot sa hilabihan." Sa Hebreohanong Kasulatan ang kasuko sagad usab nga gilangkit sa kainit ug busa gikaingong mosilaob. Ang ubang Hebreohanong mga pulong gihubad nga "kaaligutgot," "mabangis nga kasuko," ug "kapungot." Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang *or·ge'* sagad nga gihubad nga "kapungot," samtang ang *thy·mos'* sagad nga gihubad nga "kasuko."

Ang Kasuko sa Diyos. Ang kasuko mahimong makataronganon o dili-makataronganon. Sa bahin sa Diyos, ang iyang kasuko kanunayng makataronganon, sanglit gipasukad kini sa prinsipyo nga siya adunay katungod sa pagpangayog bug-os nga pagkamahinalaron ug siya kanunayng magatuboy sa kamatuoran; kini gigamhan sa iyang gugma alang sa pagkamatarong ug alang niadtong nagabuhat sa pagkamatarong. Ang kasuko sa Diyos wala magsumikad sa daklit nga pagkahinayak, nga pagabasolan ra sa ulahi. Si Jehova makakita sa tanang isyu nga nalangkit sa usa ka butang ug adunay kompleto, bug-os nga kahibalo sa usa ka situwasyon. (Heb 4:13) Mabasa niya ang kasingkasing; makita niya ang gidak-on sa kawalay-alamag, pagpasagad, o sa tinuyong pagpakasala; ug siya molihok nga walay pagpihigpihig.—Deu 10:17, 18; 1Sa 16:7; Buh 10:34, 35.

Mga prinsipyo nga nagpugong sa kapungot sa Diyos. Ang kasuko sa Diyos kanunay nga kontrolado ug nahiuyon sa iyang mga hiyas nga gugma, kaalam, ug hustisya. Tungod sa iyang kinalabwang gahom kini ikapahayag sa gidak-on nga buot niya. (1Ju 4:8; Job 12:13; 37:23) Ang kasuko sa Diyos dili kay walay hinungdan. Kini bug-os nga gipasukad sa igong katarongan ug kanunayng may resulta. Ang iyang kasuko mohunong ug mapuypoy lamang pinaagi sa pagpadapat sa iyang mga prinsipyo. Pananglitan, sa Israel ang usa ka tinuyong mamumuno dili mahimong tubson. Pinaagi lamang sa pag-ula sa iyang dugo nga mahinloan ang yuta ug mahigawas sa kasuko sa Diyos. (Num 35:16-18, 30-33) Apan ang usa ka kahikayan gihimo pinasukad sa mga halad ug mga pag-alagad sa hataas nga saserdote aron sa pagpatunhay sa hustisya ug sa pagpuypoy sa kasuko sa tinudlo-sa-Diyos nga tigpanimalos sa dugo, kansang kasingkasing lagmit "nagpuot sa kapungot." Kini mao ang probisyon sa mga siyudad nga dalangpanan.—Deu 19:4-7.

Ang kasuko ni Jehova mapuypoy o matagbaw lamang kon ang hustisya bug-os nga ipatuman. Ang kapungot sa Diyos maoy batok sa tanang pagkadili-matarong. Dili niya pasagdan ang pagkadili-matarong ni ipahigawas sa silot ang usa nga takos niini. (Ex 34:7; Hab 1:13) Apan, pinasukad sa halad ni Jesu-Kristo, kinsa nag-antos sa mga kasakit ug pagkastigo nga angay sa katawhan, ang kasuko sa Diyos mahimong mapuypoy ug mawala gikan niadtong mopakitag pagtuo. (Isa 53:5) Pinaagi niini nga kahikayan, gipasundayag ni Jehova nga Diyos ang iyang kaugalingong pagkamatarong, "aron nga siya mahimong matarong bisan sa dihang nagpahayag nga matarong sa tawo nga may pagtuo kang Jesus." (Rom 3:26) Niini nga paagi ang hustisya bug-os nga gikapatuman, ug bisan pa niana ang Diyos adunay pasukaranan sa pagpakitag kaluoy. Ang kapungot sa Diyos magpabilin kang bisan kinsa nga dili magmasinugtanon. (Ju 3:36) Apan kon ang usa ka tawo magpakitag pagtuo, ang halad ni Jesu-Kristo magluwas kaniya gikan sa kapungot sa Diyos.—1Te 1:10.

Ang mga paagi sa pagpahayag ug ang mga hinungdan sa kasuko. Ang kasuko sa Diyos ikapahayag sa laktod o sa dili-laktod nga paagi. Mahimong gamiton niya ang iyang mga balaod nga nagkontrolar sa kinaiyanhong mga butang, o mahimong gamiton niya ang ubang mga tawo sa pagpahayag sa iyang kasuko. Kadtong nagalapas sa iyang moral nga mga balaod makaagom sa iyang kapungot ug sila makadawat "sa bug-os nga bayad, nga angay sa ilang sayop." Sila magaantos sa usa ka dili-inuyonan nga kahimtang sa panghunahuna, kadaot, mga sakit, panag-away, ug kamatayon. (Rom 1:18, 24, 27-32) Kon ang usa ka tawo molapas sa mga balaod sa yuta nga nahiuyon sa mga balaod sa Diyos ug silotan sa awtoridad sa kagamhanan, kini maoy dili-direkta nga kapahayagan sa kapungot sa Diyos batok sa maong tawo. (Rom 13:1-4) Si Jesu-Kristo mao ang pangulong tigpahamtang sa kasuko sa Diyos, ug iyang bug-os nga ipahayag ang kapungot sa Diyos aron matagbaw

ang iyang kasuko batok sa daotan.—Jer 30:23, 24; Pin 19:7-16, 19-21.

Ang sayop nga mga tinamdan ug mga buhat batok sa mga pinili sa Diyos makapasuko kaniya. Ang mga Ehiptohanon gihampak tungod kay wala nila tugoti ang Israel nga mosimba kang Jehova. (Sal 78:43-50) Si Miriam ug Aaron nakaagom sa kainit sa kasuko sa Diyos tungod kay wala nila tahora ang tinudlo-sa-Diyos nga posisyon ni Moises. (Num 12: 9, 10) Ang kasuko ni Jehova maoy batok sa mga maghuhukom nga nagalupig sa timawa. (Isa 10: 1-4) Kadtong nagababag sa pagwali sa maayong balita makaagom sa kapungot sa Diyos.—1Te 2:16.

Si Jehova mahagit sa pagkasuko tungod sa bakak nga pagsimba, ilabina kon ang nag-angkong iyang katawhan mobiya aron mosimba sa ubang mga diyos. (Ex 32:7-10; Num 25:3, 4; Huk 2:13, 14, 20; 1Ha 11:8, 9) Ang iyang kasuko mapukaw tungod sa imoralidad, pagsugpo sa kamatuoran, pagkadili-mahinulsolon, pagkadili-masinugtanon sa maayong balita, pagtamay sa iyang mga pulong, pagyagayaga sa iyang mga manalagna, hakog nga pangibog, paghimog kadaot, kasina, pagbuno, panag-away, panglimbong, mapangdaot nga tinamdan; sa mga tighulungihong, mga tiglibak, mga tigdumot sa Diyos, mga bagis, mga mapahitas-on, mga mapagawalon, mga tigmugnag makadaot nga mga butang, mga dili-masinugtanon sa mga ginikanan, mga dili-motuman ug kasabotan, mga walay kaluoy, mga espiritista, ug sa mga bakakon. Kining tanan ug ang pagbuhat sa uban pang pagkadili-matarong makapasuko sa Diyos.—Col 3:5, 6; 2Te 1:8; Rom 1:18, 29-31; 2:5, 8; 2Cr 36:15, 16; Pin 22:15.

Ang kasuko dili mao ang nagpatigbabawng hiyas. Apan, si Jehova nga Diyos "mahinay sa kasuko ug dagaya sa mahigugmaong-kalulot." (Ex 34:6; Num 14:18) Kon ang usa ka tawo mahadlok kang Jehova ug magabuhat sa pagkamatarong, siya makadawat ug kaluoy gikan Kaniya, sanglit nahibalo ang Labing Gamhanan nga ang tawo nakapanunod sa pagkadili-hingpit ug Siya magpakitag kaluoy kaniya tungod niini ug pinasukad sa halad ni Jesus. (Sal 103:13, 14; Gen 8:21; tan-awa usab ang Sof 2:2, 3.) Iyang gipugngan ang iyang kasuko tungod sa iyang ngalan ug aron matuman ang iyang katuyoan alang sa iyang piniling katawhan. (Isa 48:9; Joe 2:13, 14) Paglabay sa panahon ang kasuko ni Jehova mawala gikan niadtong tinuod nga nag-alagad kaniya, miila sa ilang sala, ug naghinulsol. (Isa 12:1; Sal 30:5) Dili siya masukanon nga Diyos kondili malipayon nga Diyos, siya dili lisod duolon kondili maayo, madaiton, ug malinawon ngadto kanilang nagaduol sa iyang presensiya sa hustong paagi. (1Ti 1:11; Sal 16:11; itandi ang Pin 4:3.) Kini kasukwahi sa masuk-anon, walay-kaluoy, mabangis nga mga kinaiya sa bakak nga mga diyos sa mga pagano nga gihulagway diha sa mga imahen niini nga mga diyos.

Unsa ang luna sa kasuko diha sa kinabuhi sa usa ka alagad sa Diyos?

Ang kasuko sa usa ka tawo mahimong husto kon kini pinasukad sa prinsipyo. Ang usa ka tawo mahimong magpahayag ug matarong nga kasuko sa hustong paagi. Kita gisugo nga 'kasilagan ang daotan.' (Rom 12:9) Ang Bibliya nagtagana ug daghang pananglitan sa matarong nga kasuko.—Ex 11:8; 32:19; Num 16:12-15; 1Sa 20:34; Neh 5:6; Est 7:7; tan-awa usab ang 2Sa 12:1-6.

Apan, ang kasuko sa tawo kasagaran dili makataronganon ug sa daghang higayon dili pinugngan. Kini sagad nga walay igong hinungdan ug gipahayag nga walay pagtagad sa mga sangpotanan. Human ipalingkawas ni Jehova ang Nineve, si Jonas wala mahimuot, "ug siya nanginit sa kasuko." Si Jonas nawad-ag kaluoy ug kinahanglang tul-iron ni Jehova. (Jon 4:1-11) Si Haring Uzzias sa Juda napungot sa dihang gitul-id sa mga saserdote ni Jehova ug mipadayon sa iyang pagkamapangahason, nga tungod niana siya gisilotan. (2Cr 26:16-21) Ang pagkatandog sa garbo ni Naaman maoy nakaaghat kaniya nga masuko ug mapungot, nga tungod niana hapit nga wala niya maangkon ang panalangin gikan sa Diyos.—2Ha 5:10-14.

Hinungdanon gayod ang pagpugong. Tungod sa dili-makataronganon ug dili-pinugngan nga kasuko, daghang tawo ang nakahimog mas grabeng sala, gani mapintas pa nga mga buhat. "Si Cain nanginit sa dakong kasuko" ug mipatay kang Abel. (Gen 4:5, 8) Buot patyon ni Esau si Jacob, nga nakadawat sa panalangin sa ilang amahan. (Gen 27:41-45) Sa iyang kasuko gibangkaw ni Saul si David ug si Jonatan. (1Sa 18:11; 19:10; 20:30-34) Kadtong mitambong sa sinagoga sa Nasaret, nga nangasuko tungod sa pagwali ni Jesus, nagtinguha sa paghulog kaniya gikan sa tumoy sa bukid. (Luc 4:28, 29) Ang nasuko nga relihiyosong mga pangulo "nagdungan sa paghasmag [kang Esteban]" ug nagbato kaniya hangtod sa kamatayon.—Buh 7:54-60.

Ang kasuko, bisan kon makataronganon, kon dili mapugngan, mahimong peligroso, nga mopatunghag daotang mga resulta. Si Simeon ug Levi adunay katarongan nga masuko kang Sekem tungod sa pagpanamastamas sa ilang igsoon nga si Dina, bisan tuod si Dina mabasol usab. Apan ang walay-kokaluoy nga pagpatay sa mga Sekemnon maoy hilabihan ra nga silot alang niini. Busa ang ilang amahan nga si Jacob nagsaway sa ilang wala

mapugngi nga kasuko, nga nagtunglo niini. (Gen 34:1-31; 49:5-7) Sa dihang hagiton nga masuko pag-ayo, ang usa ka tawo kinahanglang magpugong sa iyang kasuko. Ang pagreklamo ug pagkamasuklanon sa mga Israelinhon nagpasuko kang Moises, ang labing maaghop nga tawo sa yuta, nga misangpot sa usa ka wala-kapugngi nga buhat sa kasuko nga niana siya napakyas sa pagbalaan kang Jehova, ug tungod niana siya gisilotan. —Num 12:3; 20:10-12; Sal 106:32, 33.

Ang mga pagsinta sa kasuko gilakip sa uban pang dulumtanang mga buhat sa unod, sama sa malaw-ayng panggawi, idolatriya, buhat sa espiritismo, ug mga paghuboghubog. Kini makababag sa usa ka tawo sa pagpanunod sa Gingharian sa Diyos. (Gal 5:19-21) Kinahanglang walay mobungat ug masuk-anong sinultihan sa sulod sa kongregasyon. Ang mga lalaki nga maghawas sa kongregasyon diha sa pag-ampo angayng dili maghambin ug kasuko ug daotang buot. (1Ti 2:8) Ang mga Kristohanon gisugo nga magmahinay sa pagkapungot, nga giingnang ang kapungot sa tawo dili mosangpot ug pagkamatarong nga iya sa Diyos. (San 1:19, 20) Sila gitambagan nga 'hatagag dapit ang kapungot' ug itugyan ang pagpanimalos kang Jehova. (Rom 12:19) Ang usa ka tawo dili magamit ingong magtatan-aw sa kongregasyon sa Diyos kon siya mapungtanon.—Tit 1:7.

Bisan tuod may panahon nga ang usa ka tawo masuko ug usahay kana makataronganon, siya angayng dili maghimo niana nga usa ka sala pinaagi sa paghambin niini o sa pagpadayon nga masuk-anon. Dili niya pasalopan sa adlaw ang iyang kasuko, kay pinaagi niana iyang gihatagag luna ang Yawa sa pagpahimulos kaniya. (Efe 4:26, 27) Ilabina kon kini nga kasuko maoy tali sa Kristohanong mga igsoon, kinahanglang himoon niya ang hustong mga lakang sa pagpakigdait o husayon ang maong butang sumala sa paaging gilatid sa Diyos. (Lev 19:17, 18; Mat 5:23, 24; 18:15; Luc 17:3, 4) Labot niini, ang Kasulatan nagtambag nga kita magbantay sa atong mga kaubanan, nga dili makig-uban kang bisan kinsa nga daling masuko o mosinta sa kasuko, sa ingon makalikay sa lit-ag sa atong mga kalag.—Pr 22:24, 25.

Si Jesu-Kristo, sa dihang nahimong tawo dinhi sa yuta, mihatag kanatog hingpit nga sulondan. Ang mga talaan sa iyang kinabuhi wala mag-asoy bisan usa ka higayon nga siya misinta tungod sa wala-mapugngi nga kasuko o nga iyang gitugotan ang pagkamalapason, pagkamasuklanon, ug ang paghasi sa mga kaaway sa Diyos nga magpaaborido kaniya ug magpasundayag niana nga kinaiya ngadto sa iyang mga sumusunod o sa ubang mga tawo. Sa usa ka higayon siya "bug-os naguol" tungod sa kakubol sa mga kasingkasing sa mga Pariseo ug siya mitan-aw kanila nga may kasuko. Ang sunod nga gibuhat niya maoy pagpang-ayo. (Mar 3:5) Sa dihang siya, sa laing higayon, nag-abog niadtong naghugaw sa templo sa Diyos ingon man naglapas sa Balaod ni Moises pinaagi sa paghimo sa balay ni Jehova nga usa ka balay sa mga tinda o baligyaanan, kadto dili pinaagig wala-mapugngi, dili-makataronganong pagsinta sa kasuko. Hinunoa, ang Kasulatan nagpakita nga kadto maoy usa ka tukmang kasibot alang sa balay ni Jehova.—Ju 2:13-17.

Paglikay sa makadaot nga mga epekto. Dili lamang nga ang kasuko makadaot sa atong espirituwal nga kahimsog kondili kini magpahinabog daotang mga epekto sa pisikal nga lawas. Kini makapahinabog pagtaas sa presyon sa dugo, kausaban sa arteriya, suliran sa pagginhawa, sakit sa atay, kausaban sa pagpagula ug apdo, mga kadaot sa hagorila. Ang kasuko ug kapungot, ingong kusganong mga emosyon, gitala sa mga doktor ingong makaamot, makapasamot, o gani hinungdan sa mga balatian sama sa hubak, mga sakit sa mata, mga sakit sa panit, mga nukanuka, ulser, ug mga problema sa ngipon ug sa paghilis. Ang kapungot ug kasuko makadaot sa proseso sa panghunahuna mao nga ang usa ka tawo dili makahimog makataronganong mga konklusyon o makahimog maayong panghukom. Ang resulta sa pagsinta sa kasuko sagad nga maoy yugto sa hilabihang mental nga depresyon. Busa maalamon gayod, dili lamang sa relihiyosong diwa kondili sa pisikal nga diwa, nga pugngan ang kasuko ug tinguhaon ang pakigdait ug gugma.—Pr 14:29, 30; Rom 14:19; San 3:17; 1Pe 3:11.

Sumala sa Kasulatan, ang panahon sa kataposan maoy panahon sa kasuko ug kapungot, nga ang kanasoran mangasuko tungod sa paghupot ni Jehova sa iyang gahom aron sa paghari, ug ang Yawa gitambog sa yuta, "nga may dakong kasuko, kay nahibalo nga hamubo na lamang ang iyang panahon." (Pin 11:17, 18; 12:10-12) Tungod niini nga mga kapit-osan, ang Kristohanon angayng magpugong sa iyang espiritu, nga likayan ang makadaot nga pagbati sa kasuko.—Pr 14:29; Ecc 7:9.

KASULATAN. Ingon sa pagkagamit niini diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang Gregong pulong nga *gra·phe′* ("usa ka sinulat") nagtumong lamang sa sagradong mga sinulat diha sa Pulong sa Diyos ang Bibliya. Dihay ubang mga dokumento nga gigamit sa mga magsusulat sa Hebreohanon ug Gregong Kasulatan, sama sa opisyal nga publikong mga talaan sa kagikan, mga kasaysayan, ug uban pa, apan kini wala isipa nga inspirado o katumbas sa mga sinulat nga giila ingong kanonikal. Bisan gani ang mga apostoles tingali misulat ug uban pang mga sulat ngadto sa pipila

ka kongregasyon. Pananglitan, ang gisulti ni Pablo sa 1 Corinto 5:9: "Sa akong sulat gisulatan ko kamo," nagpasabot nga siya misulat ug naunang sulat ngadto sa mga taga-Corinto, usa ka sulat nga wala na karon maglungtad. Ang maong mga sinulat dayag nga wala tipigi sa balaang espiritu sa Diyos alang sa Kristohanong kongregasyon tungod kay kini gikinahanglan lamang niadtong gisulatan niini.

Ang Gregong pulong nga *gram'ma,* nga nagtumong sa usa ka letra, o karakter sa alpabeto, naggikan sa berbo nga *gra'pho.* Sa dihang kini gamiton sa diwa nga "dokumento," kini usahay gihubad nga "kasulatan" sa ubang mga hubad, sa uban ingong "sinulat." Diha sa Juan 5:47 ug 2 Timoteo 3:15, kini nga pulong gigamit maylabot sa inspiradong "mga sinulat" sa Hebreohanong Kasulatan.—Tanawa ang KRISTOHANON GREGONG KASULATAN; HEBREOHANONG KASULATAN.

Gikutlo ni Kristo ug sa mga Apostoles. Si Jesu-Kristo ug ang mga magsusulat sa Kristohanong Kasulatan sagad nga migamit sa pulong nga *gra·phe'* sa pagkutlo sa mga sinulat ni Moises ug sa mga manalagna ingong ilang awtoridad sa ilang pagpanudlo o sa ilang buluhaton, sanglit kini nga mga sinulat maoy inspirado sa Diyos. Sagad nga kining Hebreohanong mga sinulat sa katibuk-an gitawag nga "Kasulatan." (Mat 21:42; 22:29; Mar 14:49; Ju 5:39; Buh 17:11; 18:24, 28) Usahay ang "Kasulatan" gigamit usab sa dihang ang usa ka teksto gihisgotan, nga naghisgot niini ingong usa ka bahin sa enterong hugpong sa mga sinulat sa Hebreohanong Kasulatan. (Rom 9:17; Gal 3:8) Dugang pa, ang usa ka teksto gihisgotan ingong usa ka "kasulatan," sa diwa nga kini maoy usa ka pahayag nga may awtoridad. (Mar 12:10; Luc 4:21; Ju 19:24, 36, 37) Sa 2 Timoteo 3:16 ug 2 Pedro 1:20, mopatim-aw nga si Pablo ug Pedro naghisgot sa inspiradong Hebreohanon ug Gregong mga sinulat ingong "Kasulatan." Giklasipikar ni Pedro ang mga sinulat ni Pablo ingong bahin sa "Kasulatan" sa 2 Pedro 3:15, 16.

Ang ekspresyon nga "matagnaong mga kasulatan" (Rom 16:26) lagmit nagtumong sa pagkamatagnaon sa tibuok Hebreohanong Kasulatan. —Itandi ang Pin 19:10.

Gipersonipikar. Sanglit ang Kasulatan giila ingong inspirado sa Diyos, ingong iyang Pulong, ang tingog sa Diyos—nga ikaingong namulong ang Diyos—kini usahay gipersonipikar nga samag namulong nga may awtoridad sa Diyos (maingon nga ang balaang espiritu sa Diyos, o aktibong puwersa, gipersonipikar ni Jesus, ug giingong nagtudlo ug nagpamatuod [Ju 14:26; 15:26]). (Ju 7:42; 19:37; Rom 4:3; 9:17) Sa parehong katarongan ang Kasulatan gihisgotan nga samag kini adunay hiyas sa abanteng panglantaw ug sa aktibong gahom sa pagwali.—Gal 3:8; itandi ang Mat 11:13; Gal 3:22.

Mahinungdanon Alang sa mga Kristohanon. Sanglit si Jesu-Kristo kanunay nga nagkutlo sa Hebreohanong Kasulatan aron paluyohan ang iyang pagpanudlo, mahinungdanon alang sa iyang mga sumusunod nga dili motipas gikan niini. Gipasiugda ni apostol Pablo ang bili ug pagkahinungdanon niini sa dihang siya miingon: "Ang tibuok Kasulatan inspirado sa Diyos ug mapuslanon sa pagpanudlo, sa pagpamadlong, sa pagpanul-id sa mga butang, sa pagdisiplina diha sa pagkamatarong, aron ang tawo sa Diyos mahimong takos gayod, bug-os nga masinangkapan alang sa tanang maayong buhat."—2Ti 3:16, 17.

KASUNDALOHAN, PANON. Usa ka dakong hugpong sa mga tawo nga giorganisar ug gibansay alang sa pagpakiggubat diha sa mamala. Ang komon nga Hebreohanong termino alang sa "kasundalohan" (*tsa·va'*) kasagarang gigamit maylabot sa tawhanon nga armadong mga puwersa (Num 1:3), apan kini gihubad nga "panon" kon magtumong sa espiritung mga linalang sa mga langit (1Ha 22:19) ug sa pisikal nga mga butang sa langit. (Deu 4:19) Ang Hebreohanong *cha'yil,* nga dayag nga naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mohangtod" (Job 20:21), gigamit sa pagtumong sa "kasundalohan" ug sa "pangkombateng puwersa" (2Sa 8:9; 1Cr 20:1), apan kini nagkahulogan usab ug "katakos; kusog; pagkatakos; bahandi." (1Cr 9:13; Deu 33:11; Pr 31:29; Isa 8:4; Eze 28:4) Ang Hebreohanong *gedhudh'* nagkahulogang "pundok sa mga bandido" o "mga kasundalohan." (2Sa 22:30; 2Cr 25:9) Sa upat ka Gregong mga termino nga naghisgot sa kasundalohan, o panon, diha sa Kasulatan, ang tulo (*stra·ti·a', stra'teu·ma,* ug *stra·to'pe·don*) naggikan sa Gregong lintunganayng pulong nga *stra·tos',* nga pangunang nagtumong sa nagkampong kasundalohan, nga lahi sa kasundalohan nga anaa sa mga talay sa panggubatan. Ang *stra·to'pedon,* nga adunay ideya nga *pe'don* (yuta), tukmang gihubad nga "nagkampong kasundalohan." (Luc 21:20) Ang Gregong termino nga *pa·rem·bole'* (gikan sa *pa·ra'* [kilid] ug *bal'lo* [labay]) sa literal nagtumong sa pagpakatag o paghan-ay sa mga sundalo alang sa panaggubat. Kini mahimong magkahulogan ug "kasundalohan," "kuwartel sa mga sundalo," o "kampo."—Heb 11:34; Buh 21:34; Pin 20:9.

Sukad sa panahon ni Abraham, ang una-Kristohanong mga alagad ni Jehova nalangkit sa armadong pagpakiggubat. Human bihaga sa Elamihanong si Kedorlaomer ug sa iyang mga kaalyado ang pag-umangkon ni Abraham nga si Lot ug

ang iyang panimalay, si Abraham nagtigom sa iyang kasundalohan nga gilangkoban sa "binansay nga mga tawo, tulo ka gatos ug napulog-walo ka ulipon," ug uban sa iyang silingang mga kaabin migukod kanila hangtod sa Dan, mga 200 km (120 mi) sa AAS. Dayon iyang gibahinbahin ang mga puwersa ug miatake sa kagabhion, usa ka estratehiya nga kanunayng gigamit sa kapanahonan sa Bibliya.—Gen 14:13-16.

Israelinhon. Ang nasod sa Israel, kapin sa 400 ka tuig sa ulahi, nagdali sa pagbiya sa Ehipto, apan organisado kaayong "nahan-ay alang sa gubat," lagmit sama sa lima-ka-bahin nga kasundalohan nga gilangkoban sa pangunang hugpong sa kasundalohan nga adunay bantay sa unahan, sa luyo, ug sa duha ka kilid. (Ex 6:26; 13:18) Ang migukod nga Ehiptohanong kasundalohan gilangkoban sa "unom ka gatos ka piniling karo ug tanang uban pang mga karo sa Ehipto." Ang matag karo sagad may sakay nga tulo ka tawo, ang usa maoy maggiya sa mga kabayo ug ang duha mao ang makig-away, nga lagmit maoy mga magpapana, sanglit ang pana maoy pangunang pang-atake nga hinagiban sa mga Ehiptohanon. Ang mga mangangabayo mag-uban kanila. (Ex 14:7, 9, 17) Sumala kang Josephus (*Jewish Antiquities,* II, 324 [xv, 3]), ang mga Hebreohanon "gigukod sa 600 ka karo uban sa 50,000 ka mangangabayo ug sa dakong panon sa mga sundalo nga nagbaktas nga may gidaghanon nga 200,000."—Tan-awa ang LUYOLUYO SA KOMANDANTE.

Wala madugay human sa Pagpanggula, ang mga Israelinhon mihimo sa ilang unang pagpakiggubat ingong gawasnon nga katawhan. Ang mga Amalekanhon miatake kanila didto sa Repidim, sa rehiyon sa Bukid sa Sinai. Sa sugo ni Moises, gitigom pagdali ni Josue ang kasundalohan. Ang gubat milungtad halos sa tibuok adlaw, ug bisan tuod sila walay kasinatian sa pagpakiggubat, si Jehova naghatag ug kadaogan sa Israel.—Ex 17:8-14.

Mga usa ka tuig human sa Pagpanggula, giihap kadtong mahimo nang magsundalo, mga lalaki nga 20 anyos ang kagulangon ug pataas. Ang naihap miabot ug 603,550. (Num 1:1-3, 45, 46) Ang samang pag-ihap nga gihimo sa hinapos na ang panaw didto sa kamingawan nagpakita nga ang gidaghanon sa kasundalohan mius-os ug diyutay ngadto sa 601,730. (Num 26:2, 51) Ang mga Levihanon wala paapila sa pagsundalo, busa wala sila ilakip niini nga pag-ihap apan giihap nga bulag. —Num 1:47-49; 3:14-39; 26:57, 62.

Mga eksepsiyon. Gawas sa tribo ni Levi, gihatag kini nga mga eksepsiyon sa pag-alagad sa kasundalohan: (1) ang tawong "nakatukod ug bag-ong balay ug wala pa makapainagurar niini"; (2) ang tawong "nakatanom ug parasan ug wala pa makapahimulos niini"; (3) ang tawong "sinayoran sa usa ka babaye ug wala pa makapangasawa kaniya"; (4) ang tawong nagminyo 'dili mogula sa pagpakiggubat, apan magpadayon nga gawasnon diha sa iyang balay sulod sa usa ka tuig'; (5) ang tawong "mahadlokon ug mahuyang sa kasingkasing."—Deu 20:5-8; 24:5.

Mga kahikayan sa pagsundalo human masakop ang Canaan. Human makapuyo ang kadaghanan didto sa Canaan diyutay na lamang ang panginahanglan nga magbaton ug dakong kasundalohan; ang ginagmayng mga gubat diha sa mga utlanan sagad atubangon sa lokal nga mga tribo nga nalangkit. Sa dihang gikinahanglan ang pagtigom sa usa ka mas dakong nahiusa nga panon sa mga manggugubat gikan sa ubay-ubayng mga tribo, si Jehova nagpatindog ug mga Maghuhukom nga maoy magmando. Ang panawagan sa pagpakiggubat gihimo sa lainlaing paagi: mga timailhan pinaagig pagbudyong sa trompeta, mga mensahero, o mga ilhanan nga gipadala aron sa pagdasig sa mga manggugubat sa pagpakig-away.—Num 10:9; Huk 3:27; 6:35; 19:29; 1Sa 11:7.

Mopatim-aw nga ang mga manggugubat mao ang magtagana sa ilang kaugalingong mga hinagiban: mga espada, bangkaw, igpalantig, lambuyog, busogan, ug mga pana. Sila usab ang sagad nga magtagana sa ilang kaugalingong pagkaon; busa si Jese nagpadalag pagkaon alang sa iyang mga anak nga diha sa kasundalohan ni Saul. (1Sa 17:17, 18) Apan, dihay usa ka kahimtang nga 10 porsiyento sa mga boluntaryo ang gipinig aron sa pagkuhag pagkaon alang sa ilang mga kauban.—Huk 20:10.

Tungod sa presensiya ni Jehova diha sa kampo sa Israel, ang mga sundalo kinahanglang balaan ug hinlo sa seremonyal nga paagi. (Deu 23:9-14) Sanglit ang pagpakigsekso naghimo sa usa ka tawo nga mahugaw hangtod sa pagkaugma, ubos sa Balaod, si David ug Urias maampingong naglikay sa pakigsekso samtang nagbuhat sa katungdanan. (Lev 15:16-18; 1Sa 21:1-6; 2Sa 11:6-11) Ang kasundalohan sa paganong mga nasod sagad naglugos sa mga babaye sa nailog nga mga siyudad, apan wala kini buhata sa nagmadaogong kasundalohan sa Israel. Ngani kinahanglang palabyon pa nila ang usa ka bulan una pa sila makigminyo sa usa ka nabihag nga babaye.—Deu 21:10-13.

Ang bug-os nga kadaogan sa Israel nag-agad kang Jehova, bisan pa niana ang maayong pagdumala sa kasundalohan gikinahanglan. Kini nga responsibilidad gisangon diha sa gitudlong mga opisyal ug mga pangulo sa mga linibo ug sa mga ginatos. Gitudlo ang mga saserdote aron sa pagdasig ug sa paghatag ug pagtultol ug determinasyon sa mga pagpakiggubat. (Num 31:6, 14;

Deu 20:2-4, 9) Sa mga adlaw sa mga Maghuhukom, ang usa nga gipili ni Jehova mao ang personal nga manguna sa kasundalohan diha sa pagpakiggubat. Ang maghuhukom usab ang magplano ug mga taktika ug mga estratehiya. Siya magorganisar sa iyang kasundalohan sa lainlaing mga paagi: pagbahin sa kasundalohan ngadto sa mga yunit (sagad tulo), kalit nga pag-atake, pagbanhig, harongay nga pag-atake, pag-ilog sa tabokanang mga bahin sa suba, ug uban pa.—Jos 8:9-22; 10:9; 11:7; Huk 3:28; 4:13, 14; 7:16; 9:43; 12:5.

Ilalom sa monarkiya. Kay wala makontento sa teokratikanhong kahikayan ubos sa mga Maghuhukom, buot sa mga tawo nga "mahisama sa tanang kanasoran," nga adunay hari nga mogula una kanila ug makigsangka sa ilang mga gubat. (1Sa 8:20) Apan, si Samuel nagpasidaan kanila nga ang maong hari dili makig-away nga mag-inusara; iyang kuhaon ang ilang mga anak nga lalaki "ug magbutang kanila ingong iyaha diha sa iyang mga karo ug uban sa iyang mga mangangabayo, ug ang pipila magdagan nga mag-una sa iyang mga karo." (1Sa 8:11, 12; tan-awa ang MAGDADAGAN.) Ang hari mao ang pangulong komandante, uban ang pangulo sa kasundalohan nga ikaduha sa awtoridad.—1Sa 14:50.

Ang gidaghanon ug kusog sa kasundalohan ni Saul magkalahi sumala sa mga panginahanglan. Sa usa ka okasyon siya mipilig 3,000 ka lalaki, nga ang 1,000 maoy ubos sa pagmando sa iyang anak nga si Jonatan. (1Sa 13:2) Sa laing pagpakiggubat 330,000 ang gitigom. (1Sa 11:8) Apan kon itandi sa sinangkapan kaayo sa hinagiban nga kasundalohan sa mga Filistehanon, kinsa, sumala sa Masoretikong teksto, makahimo sa pagtigom ug 30,000 ka karo, 6,000 ka mangangabayo, ug "katawhan nga sama sa balas . . . ang gidaghanon," sama sa ilang gibuhat didto sa Mikmas, ang Israel mopatimawng kulang kaayo sa hinagiban. "Nahitabo nga sa adlaw sa gubat walay espada o bangkaw nga makaplagan diha sa kamot ni bisan kinsang tawo," gawas kang Saul ug kang Jonatan.—1Sa 13:5, 22.

Sa panahon sa paghari ni David, ang kasundalohan sa Israel miuswag pag-ayo sa gidaghanon ug sa pagkaepisyente. Dihay kapin sa 300,000 ka lalaki nga nasangkapan alang sa gubat ang miadto sa Hebron ug nagtugyan sa pagkahari ni Saul ngadto kang David. (1Cr 12:23-38) Ang mga dili-Israelinhon nag-alagad usab diha sa kasundalohan ni David.—2Sa 15:18; 20:7.

Gipabilin ni David ang daghan sa mas karaang mga paagi sa pag-organisar sa kasundalohan, sama sa iyang paghupot sa katungdanan isip pangulong komandante, sa pagtudlog mga komandante sa panggubatan sama kang Joab, Abner, ug Amasa, ug sa pagtudlo ubos kanila ug mga pangulo sa mga linibo ug sa mga ginatos. (2Sa 18:1; 1Ha 2:32; 1Cr 13:1; 18:15) Bisan pa niana, si David mihimog pipila ka bag-o nga kinaugalingong paagi sa pag-organisar. Usa ka sistema nga magrelibohay sa matag bulan ang 12 ka dibisyon nga may 24,000 ka sundalo ang matag dibisyon (nga ang bug-os gidaghanon mikabat ug 288,000), sa ingon ang usa ka sundalo kasagarang mag-alagad lamang ug usa ka bulan sa usa ka tuig. (1Cr 27:1-15) Kini wala magpasabot nga ang tanang 24,000 alang sa usa ka bulan naggikan sa samang tribo, apan hinunoa, ang matag tribo magtaganag iyang bahin sa binulan nga kinahanglanon sa tibuok tuig.

Mga mangangabayo ug mga karo. Ang mga karo, ang mabalhinbalhin nga mga plataporma nga tirohanan, importante kaayo alang sa mga Babilonyanhon, mga Asiryanhon, ug mga Ehiptohanon tungod kay kini paspas ug daling maniobrahon. Busa kini nahimong haom nga mga simbolo sa militaryong gahom sa pangunang mga imperyo sa kalibotan. Ubos ni David, ang labing bantogang komandante militar sa Israel, ang kasundalohan sa katibuk-an gilangkoban sa sundalong nagbaktas nga may mga hinagiban sa iyang kamot—espada, bangkaw, pana, o lambuyog. Si David nahinumdom gayod nga si Jehova nagtambag sa dili pagsalig sa kabayo alang sa kadaogan (Deu 17:16; 20:1), nga ang mga kabayo ug mga karo ni Paraon 'gilabog ni Jehova sa dagat' (Ex 15:1, 4), ug nga gibuksan ni Jehova ang mga ganghaan sa tubig sa kalangitan nganha sa 'siyam ka gatos ka karong iggugubat ni Sisera nga tinaoran ug puthawng mga sanggot' mao nga "ang suba sa Kison mibanlas" sa kaaway.—Huk 4:3; 5:21.

Busa, ingon nga gikitnan ni Josue ang nailog nga mga kabayo ug nagsunog sa mga karo sa kaaway, gibuhat usab kini ni David sa mga kabayo nga nailog gikan kang Hadadezer nga hari sa Zoba. Gawas sa usa ka gatos, iyang gikitnan ang tanan sa daghang kabayo nga nailog gikan sa hari sa Zoba. (Jos 11:6-9; 2Sa 8:4) Diha sa usa ka awit gipatin-aw ni David kon nganong ang iyang mga kaaway naghatag ug dakong pagtagad sa mga karo ug mga kabayo, "apan, sa among bahin, kami magahisgot mahitungod sa ngalan ni Jehova nga among Diyos." "Ang kabayo usa ka limbong alang sa kaluwasan." (Sal 20:7; 33:17) Sama sa giingon sa proverbio: "Ang kabayo ginaandam alang sa adlaw sa gubat, apan ang kaluwasan iya ni Jehova."—Pr 21:31.

Sa pagmando ni Solomon usa ka bag-ong anib ang nasulat diha sa mga talaan sa kasaysayan labot sa kasundalohan sa Israel. Malinawon ang iyang paghari, bisan pa niana siya nagpadaghan sa mga kabayo ug mga karo. (Tan-awa ang KARO.)

Ang kadaghanan niini maoy pinalit ug giimportar gikan sa Ehipto. Ang tibuok nga mga siyudad kinahanglang tukoron sa tibuok teritoryo aron kabutangan niining bag-o nga mga dibisyon sa kasundalohan. (1Ha 4:26; 9:19; 10:26, 29; 2Cr 1:14-17) Bisan pa niana, wala gayod panalangini ni Jehova kining bag-ong paagi ni Solomon, ug sa dihang siya namatay ug nabahin ang gingharian, mikunhod ang kasundalohan sa Israel. Sama sa gisulat ni Isaias sa ulahi: "Alaot kadtong nanglugsong ngadto sa Ehipto alang sa tabang, kadtong nagsalig sa mga kabayo lamang, ug nagsalig sa mga karo nga iggugubat, tungod kay sila daghan, ug sa mga kabayong iggugubat, tungod kay sila gamhanan kaayo, apan kinsa wala molantaw ngadto sa Balaang Usa sa Israel ug wala mangita kang Jehova."—Isa 31:1.

Sa panahon nga nabahin ang gingharian. Human mabahin ang gingharian dihay kanunayng panag-away tali sa Juda ug Israel. (1Ha 12:19, 21) Ang manununod ni Rehoboam nga si Abias may 400,000 lamang ka sundalo sa dihang si Jeroboam nakig-away kaniya nga may 800,000 ka sundalo. Bisan tuod nalabwan sa gidaghanon nga duha kontra usa, ang habagatang gingharian midaog "tungod kay sila misalig kang Jehova." Ang Israel namatyan ug 500,000 ka sundalo.—2Cr 13:3-18.

Gawas pa sa panag-away taliwala sa mga tribo, dihay pagdumot nga naggikan sa paganong mga nasod sa palibot. Ang Israel napugos sa pagbaton ug permanenteng kasundalohan tungod sa talandogon nga relasyon sa Sirya dapit sa amihanan. (2Ha 13:4-7) Kinahanglang suklan usab sa Juda ang mga panghasi sa paganong kasundalohan. Sa usa ka okasyon ang Ehipto misulong sa Juda ug mikuhag daghang inagaw. (1Ha 14:25-27) Sa laing higayon ang Etiopia misulong batok sa Juda nga may kasundalohan nga mikabat ug 1,000,000 ug 300 ka karo. Ang kasundalohan ni Haring Asa maoy 580,000 lamang, apan sa dihang siya "mitawag kang Jehova nga iyang Diyos," "gipildi ni Jehova ang mga Etiopianhon," ug walay usa kanila ang nagpabiling buhi.—2Cr 14:8-13.

Lain pa, sa dihang ang Moab, Ammon, ug ang Ammonim misulong batok kang Jehosapat, bisan tuod siya adunay kasundalohan nga mikabat ug 1,160,000, si Jehosapat "nagpunting sa iyang nawong sa pagpangita kang Jehova," kinsa nagpasalig kaniya, "Ang gubat dili inyo, kondili iya sa Diyos." (2Cr 17:12-19; 20:1-3, 15) Kadto maoy usa ka talagsaong panghitabo sa militaryong kasaysayan, kay ang nabansay nga mga mag-aawit "migula nga nag-una sa mga tawong armado," nga nag-awit, "Dayega ninyo si Jehova." Kay nagkaguliyang, ang kaaway nga kasundalohan nagpinatyanay sa usag usa.—2Cr 20:21-23.

Romanhon. Ang Romanhong kasundalohan, nga gibanabanang mokabat sa 300,000 sa panahon sa paghari ni Agusto, naorganisar nga medyo lahi gikan sa kanhing mga imperyo. Ang pangunang bahin sa Romanhong kasundalohan mao ang lehiyon. Kini maoy usa ka dako, independenteng yunit nga kompleto ug kasundalohan, inay nga usa ka linaing bahin lamang sa usa ka mas dakong puwersa. Usahay ang mga lehiyon duyog nga makig-away, nga magtingob sa ilang mga kasangkapan ug puwersa ubos sa pagmando sa usa ka komandante, sama sa dihang ang upat ka lehiyon nagtingob ubos sa pagmando ni Tito aron sa paglikos sa Jerusalem niadtong 70 K.P. Apan sagad ang lehiyon mag-inusara lamang nga mobuhat sa kaugalingong buluhaton niini. Ang miabag sa mga sakop sa lehiyon mao ang dili Romanong mga lungsoranon nga gikan sa tanang bahin sa imperyo nga maoy naglangkob sa *auxilia,* sagad nga mga boluntaryo gikan sa lokal nga distrito. Ang mga sakop sa *auxilia,* nga gipaluyohan sa mga lehiyon, gipapuwesto ubay sa mga utlanan. Kon dungganon ang pag-undang sa serbisyo, ang usa ka sakop sa *auxilia* hatagan ug Romanong pagkalungsoranon.

Ang gidaghanon sa mga lehiyon magkalahi sa lainlain nga panahon, gikan sa 25 o ubos pa hangtod sa gidaghanon nga 33. Sa susama, ang gidaghanon sa mga sundalo nga naglangkob sa lehiyon dili pareho gikan sa mga 4,000 ngadto sa 6,000; sa unang siglo ang usa ka lehiyon sagad may gidaghanon nga 6,000 ka sundalo. Tungod niini ang "lehiyon" ingon sa paggamit sa Kasulatan dayag nga nagkahulogan sa usa ka dili-tino, dakong gidaghanon. (Mat 26:53; Mar 5:9; Luc 8:30) Ang matag lehiyon adunay kaugalingong komandante, nga manubag lamang ngadto sa emperador, ug ubos kaniya mao ang unom ka tribuno, nga gitawag ug mga *chiliarch* (mga komandante militar, *NW*).—Mar 6:21; Ju 18:12; Buh 21:32–23:22; 25:23; tan-awa ang KOMANDANTE MILITAR.

Ang lehiyon gibahin ngadto sa napulo ka dibisyon, o mga pundok. Busa ang Kasulatan naghisgot labot sa "Italyanhong pundok" ug sa "pundok ni Agusto." (Buh 10:1; 27:1; tan-awa ang AGUSTO, PUNDOK NI.) Sa dihang namatay si Herodes Agripa, niadtong 44 K.P., dihay lima ka dibisyon sa Cesarea. Dugang pang gibahin, ang lehiyon adunay 60 ka senturya, nga sagad 100 ka sundalo ang matag usa, ubos sa pagpanguna sa usa ka senturyon (opisyal sa kasundalohan, *NW*). Kini nga mga opisyal hinungdanon kaayo kay sila ang adunay responsibilidad sa pagbansay sa mga sundalo. (Mat 8:5-13; 27:54; Buh 10:1; 21:32; 22:25, 26; 23:17, 23; 24:23; 27:1, 6, 11, 31, 43; tan-awa ang OPISYAL SA KASUNDALOHAN.) Sa matag lehiyon adunay napulo ka opisyal nga may linain nga ranggo nga magsilbi

ingong mga magbalantay, mensahero, ug usahay mga berdugo.—Mar 6:27.

Ang Romanhong mga lehiyon adunay lainlaing mga estandarte ug mga insigniya nga adunay mga larawan sa mga agila ug sa pipila ka hayop; sa ulahi gidugang ang gagmayng mga estatwa sa emperador. Kini nga mga bandila may relihiyosong kahulogan, nga giisip nga sagrado ug balaan ug gisimba pa gani, ug gibantayan pag-ayo bisan pag ibuhis ang ilang kinabuhi. Tungod niini nga mga katarongan nga ang mga Hudiyo misupak pag-ayo sa dihang gidala kini didto sa Jerusalem.

Kadtong Nailhan Ingong Unang mga Kristohanon. Ang unang mga Kristohanon midumili sa pag-alagad diha sa Romanhong kasundalohan, diha man sa lehiyon ug sa *auxilia,* nga nag-isip sa maong pag-alagad nga wala gayod mahiuyon sa mga pagtulon-an sa Kristiyanidad. Nagingon si Justin Martyr, sa ikaduhang siglo K.P., diha sa iyang "Dialogue With Trypho, a Jew" (CX): "Kami nga napuno sa pagpakiggubat, ug pagpinatyanay, ug sa tanang pagkadaotan, sa tagsatagsa sa tibuok yuta nag-usab sa among mga hinagiban sa gubat,—sa among mga espada ngadto sa mga punta sa daro, ug sa among mga bangkaw ngadto sa mga kasangkapan sa pagpanguma." (*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo I, p. 254) Diha sa iyang sinulat nga "The Chaplet, or De Corona" (XI), sa dihang naghisgot "kon ang gubat tukma ba alang sa tanang Kristohanon," si Tertullian (mga 200 K.P.) nangatarongan gikan sa Kasulatan sa pagkadili-husto sa militaryong kinabuhi, nga mihinapos, "Akong wagtangon gikan kanamo ang militaryong kinabuhi."—*The Ante-Nicene Fathers,* 1957, Tomo III, pp. 99, 100.

"Ang maampingong pagrepaso sa tanang impormasyon nga mabatonan nagpakita nga, hangtod sa panahon ni Marcus Aurelius [121-180 K.P.], walay Kristohanon nga nagsundalo; ug walay sundalo, human mahimong Kristohanon, ang nagpabilin sa serbisyo militar." (*The Rise of Christianity,* ni E. W. Barnes, 1947, p. 333) "Sa pagkakaron halos wala gayoy ebidensiya nga dihay bisan usa ka Kristohanong sundalo tali sa 60 ug sa mga 165 A.D.; . . . bisan gani hangtod sa paghari ni Marcus Aurelius, walay Kristohanon ang nahimong sundalo human sa iyang bawtismo." (*The Early Church and the World,* ni C. J. Cadoux, 1955, pp. 275, 276) "Sa ikaduhang siglo, gipamatud-an sa Kristiyanidad . . . nga dili magkauyon ang serbisyo militar ug ang Kristiyanidad." (*A Short History of Rome,* ni G. Ferrero ug C. Barbagallo, 1919, p. 382) "Lahi kaayo ang pamatasan sa mga Kristohanon kay sa nianang sa mga Romano. . . . Sanglit si Kristo nagsangyaw ug pakigdait, sila nagdumili sa pagsundalo." (*Our World Through the Ages,* ni N. Platt ug M. J. Drummond, 1961, p. 125) "Ang unang mga Kristohanon nagtuo nga sayop ang pagpakig-away, ug dili magsundalo bisan kon ang Imperyo nanginahanglan ug mga sundalo." (*The New World's Foundations in the Old,* ni R. ug W. M. West, 1929, p. 131) "Ang mga Kristohanon . . . midumili sa paghupot ug katungdanan sa gobyerno ug sa serbisyo militar." (Editoryal nga introduksiyon sa "Paglutos sa mga Kristohanon Didto sa Gaul, A.D. 177," diha sa *The Great Events by Famous Historians,* giedit ni R. Johnson, 1905, Tomo III, p. 246) "Samtang sila [mga Kristohanon] nagsilsil sa prinsipyo sa mapinasakopong pagsunod, sila midumili sa aktibong pagpakigbahin sa bisan unsang sibil nga pangatungdanan o sa militaryong pagdepensa sa imperyo. . . . Imposible nga ang mga Kristohanon, nga dili mosalikway sa labi pang sagradong katungdanan, mangatungdanan isip mga sundalo, mga mahistrado, o mga prinsipe."—*The Decline and Fall of the Roman Empire,* ni Edward Gibbon, Tomo I, p. 416.

Langitnon. Ang langitnong panon, sa diwa nga maayong pagkaorganisar nga mga pundok, nagtumong dili lamang sa pisikal nga mga bituon kondili mas subsob nga nagtumong sa gamhanang mga panon sa espiritung mga linalang nga mga manulonda ubos sa supremong pagmando ni Jehova nga Diyos. (Gen 2:1; Neh 9:6) Ang ekspresyong si "Jehova sa mga panon" makita sa 283 ka beses diha sa Hebreohanong Kasulatan, una diha sa 1 Samuel 1:3, ug ang katumbas niini makaplagan duha ka beses diha sa Gregong Kasulatan. (Rom 9:29; San 5:4; tan-awa ang JEHOVA SA MGA PANON.) Sa paghisgot sa mga manggugubat nga manulonda, gigamit kining maong militaryong mga termino sama sa 'mga lehiyon,' "mga karong iggugubat," "mangangabayo," ug uban pa. (2Ha 2:11, 12; 6:17; Mat 26:53) Sa gidaghanon, ang panon sa dili-makitang kasundalohan ni Jehova naglakip sa "tinagpulo ka libo, libolibo ka linibo," ka karo nga iggugubat. (Sal 68:17) Ingong kasundalohan, sila dili mabuntog. "Ang prinsipe sa kasundalohan ni Jehova" nga may hinuso nga espada nagpakita kang Josue ug naghatag ug mga instruksiyon kon sa unsang paagi masakop ang Jerico. (Jos 5:13-15) Ang usa ka manulonda niining langitnong kasundalohan mipatay ug 185,000 ka Asiryanhon sa usa lang ka gabii. (2Ha 19:35) Sa dihang miulbo ang gubat sa langit, si Miguel ug ang iyang mga manulonda nagtambog kang Satanas ug sa iyang mga demonyo dinhi sa yuta. (Pin 12:7-9, 12) Dugang pa, walay makalingkawas sa dihang "ang mga panon . . . sa langit" magasunod sa "Hari sa mga hari ug Ginoo sa mga ginoo" sa dihang siya magalaglag 'sa mapintas nga mananap ug sa mga hari sa yuta ug sa

ilang kasundalohan.' (Pin 19:14, 16, 19, 21) Apan, sa samang panahon kining gamhanan nga dili-makitang kasundalohan ni Jehova manalipod sa iyang matinumanong mga alagad sa yuta.—2Ha 6:17; Sal 34:7; 91:11; Dan 6:22; Mat 18:10; Buh 12:7-10; Heb 1:13, 14.

Tan-awa usab ang HINAGIBAN, ARMADURA; SUNDALO; GUBAT.

KATAHA. Ang Hebreohanong mga berbo nga *ya·re'* (Lev 19:30; 26:2) ug *'a·rats'* (Sal 89:7; Isa 29:23; 47:12) mahimong magpasabot sa kataha o kalisang, o matahaon nga kahadlok. Ang berbong *'a·rats'* sagad nagkahulogang nagapangurog sa kalisang, kahadlok, o kataha, o nagpahinabo sa maong pagpangurog.—Isa 8:12; Sal 10:18; tan-awa ang KAHADLOK.

Ang makitang ebidensiya sa presensiya ni Jehova nakahatag ug kataha o kalisang sa mga nakasaksi niini. Sa dihang nagkatigom didto sa Bukid sa Sinai, nakita sa mga Israelinhon ang pagkanaog sa madagtom nga panganod, nga inubanag mga pagdalugdog, mga pagkilat, ug tingog sa budyong nga nagkaanam ug kakusog. Ang tibuok bukid nauyog, ug may aso nga miutbo gikan niini. Kini nga pagpasundayag sa gahom nakapahadlok sa mga Israelinhon; gani si Moises nangurog usab. Ang katuyoan niini nga pagpasundayag sa himaya ni Jehova maoy aron itisok nganha sa mga Israelinhon ang usa ka maayong matang sa kahadlok aron sila dili makasala.—Ex 19:9, 16-19; 20:18, 20; Heb 12:21.

Ang mga larawan sa panan-awon bahin sa himaya ni Jehova adunay makalilisang nga epekto. Ang plataporma sa langitnong karo, nga sa ibabaw niana nakita ni Ezequiel ang himaya ni Jehova, mikidlap samag makalilisang nga yelo. Sa ibabaw sa mga ulo sa buhing mga linalang, nga maoy mga larawan sa mga kerubin, kini nga plataporma maoy samag sihag nga hawan, kahibulongan sa gidak-on ug sa hitsura. Lapos sa sihag nga plataporma makita ang larawan nga samag usa ka trono sa bato nga sapiro. Ang dagway nga naglingkod sa trono mikinlaw sama sa kadan-ag sa sinubong diha sa kalayo sa tigdalisay, ug ang tibuok dagway gilibotan usab sa samang kadan-ag. Kini nga panan-awon sa himaya ni Jehova nakaaghat kang Ezequiel sa paghapa nga may masimbahong pagtahod.—Eze 1:15-22, 25-28.

Si Jehova lamang ang angayng pakitaan sa maong kataha o kalisang, o matahaon nga kahadlok, mao nga ang usa matukmod sa pagsimba kaniya. (Sal 89:7; Isa 29:23) Ang mga Kristohanon gidasig sa 'paghatag sa Diyos ug sagradong pag-alagad uban ang diyosnong kahadlok ug kalisang [porma sa Gr. nga *de'os*].' (Heb 12:28) Ang mga alagad sa Diyos naghatag ug ebidensiya niini nga kataha o kalisang pinaagi sa matinud-anong pagpaningkamot sa pagpahimuot kaniya, sanglit nahibalo nga siya makighusay sa tanan ug magpahamtang ug paghukom nga walay pagpihig.—1Pe 1:17; Pin 14:7.

Ang indibiduwal nga mga tawo ug mga nasod usahay nakapataha o nakapalisang usab sa uban, nasayod man sila o wala. Pananglitan, ang Sulamita nakahatag ug gamhanan kaayong impresyon ngadto kang Haring Solomon nga tungod niana siya miingon nga ang Sulamita makalilisang sama sa mga panon sa kasundalohan nga nagpundok libot sa mga bandila, nga andam alang sa gubat. Diha sa rekord niini, sa Awit ni Solomon 6:4, 10, ang Hebreohanon nga terminong *'a·yom'* nagpasabot ug "makalilisang." Sa dihang ang nasod sa mga Caldeanhon misulong sa pagpakiggubat, kini maoy makalilisang. (Hab 1:6, 7) Ug pinaagi sa manalagnang si Isaias, ang Babilonya gisugo sa matagnaong paagi sa paggamit sa iyang mga panglamat ug mga pamarang aron sa paglisang niadtong misulong batok kaniya, sa ingon nagluwas sa iyang kaugalingon gikan sa katalagman. Apan mapakyas ang tanang paningkamot nga kini dili masakop. (Isa 47:12-15) Ang Babilonya mapukan ngadto sa kasundalohan nga ubos sa pagdumala ni Ciro nga Persianhon.—Isa 44:24–45:2.

Tungod sa paagi sa paggamit ni Jehova kang Moises ug sa pagpakiglabot kaniya, nakabuhat si Moises ug dagkong butang nga makalilisang (Heb., *moh·ra'*) atubangan sa mga mata sa katawhan sa Diyos. (Deu 34:10, 12; Ex 19:9) Kadtong adunay pagtuo naghupot ug maayong matang sa kahadlok sa awtoridad ni Moises. Sila nahibalo nga ang Diyos nakigsulti pinaagi kaniya. Mahitungod sa sangtuwaryo ni Jehova, kini angay usab nga katahaan sa mga Israelinhon. (Lev 19:30; 26:2) Kini nagkahulogan nga sila kinahanglang magpakitag matahaon nga pagtamod sa sangtuwaryo, nga magasimba sa paagi nga gisugo ni Jehova ug nga sila magagawi nga kaharmonya sa tanan niyang kasugoan.

KATAKOS SA PANGHUNAHUNA. Ang Hebreohanong termino nga *mezim·mah'* gigamit sa pagtumong sa katakos sa panghunahuna, o ang katakos sa paghatag ug maalamon ug mahunahunaon nga pagtagad sa usa ka butang, pinasukad sa bug-os nga kahibalo (Pr 5:2; 8:12); ang mga laraw, mga plano, ug binuang nga mga hunahuna o ideya sa daotang mga tawo (Sal 10:2, 4; 21:11; 37:7; 139:19, 20; Pr 12:2; 24:8; Jer 11:15); o ang mapuslanong "mga laraw" o "hunahuna" ni Jehova nga Diyos o sa iyang "kasingkasing" (Job 42:2; Jer 23:20; 30:24; 51:11).

Usa sa mga katuyoan sa Mga Proverbio mao ang paghatag sa usa ka batan-ong lalaki ug kahibalo ug

katakos sa panghunahuna. (Pr 1:1-4) Ang impormasyon nga anaa sa Mga Proverbio motabang sa usa ka tawo sa pagmugnag maayong mga panghunahuna ug mga laraw nga makahatag ug mapuslanong giya sa iyang kinabuhi. Ang katakos sa panghunahuna mopanalipod kaniya gikan sa pagsubay sa usa ka sayop nga dalan ug sa pagpakiguban niadtong mag-impluwensiya kaniya sa pagbuhat ug daotan, sanglit kini motabang kaniya sa pagkakita kon unsay sangpotanan sa mao nga buhat. Kini moresulta ug panalangin alang sa maong tawo. Ang kaalam ug ang katakos sa panghunahuna mopanalipod kaniya nga dili mobuhat sa mga butang nga motultol sa katalagman ug busa kini maoy kinabuhi alang sa iyang kalag. Siya nagpahimulos sa kasegurohan, nga dili kinahanglang mahadlok nga basin siyag masakpan sa hustisya tungod kay siya sad-an sa pagbuhat ug daotan.—Pr 3:21-25.

Apan, ang usa nga tinuod nga naggamit ug katakos sa panghunahuna lagmit mahimo usab nga tumong sa pagdumot. Kini lagmit mao ang diwa nga gipahayag diha sa Proverbio 14:17: “Ang tawo nga may katakos sa panghunahuna ginadumtan.” Ang mga tawo nga dili tigpamalandong sagad nagtamay niadtong nagagamit sa ilang mga katakos sa panghunahuna. Mao man usab, sa diwa, kadtong nagagamit sa ilang mga hunahuna sa pagbuhat sa kabubut-on sa Diyos ginadumtan. Sumala sa giingon ni Jesu-Kristo: “Tungod kay kamo dili man bahin sa kalibotan, apan gipili ko kamo gikan sa kalibotan, tungod niini ang kalibotan nagdumot kaninyo.” (Ju 15:19) Siyempre, ang termino sa orihinal nga pinulongan alang sa “katakos sa panghunahuna” diha sa Proverbio 14:17 mahimong maglakip sa madinaoton nga panghunahuna. Busa, ang teksto mahimong magkahulogan usab nga ang usa ka tawo nga nagalaraw ug daotan ginadumtan, ug ang ubang mga hubad mabasa nga ingon niini: “Ug ang usa ka tawo nga may daotang mga laraw ginadumtan.”—*JP, Ro.*

KATANOMAN. Mga tanom sa katibuk-an. Sa ikatulong “adlaw” sa paglalang, gipaturok sa Diyos diha sa yuta ang “mga tanom nga nagapatunghag binhi sumala sa iyang matang”; busa kini midaghan. (Gen 1:11-13) Ang Genesis 2:5, 6 dayag nga naghubit sa mga kahimtang niana nga “adlaw” human gayod ipatungha sa Diyos ang mamalang yuta apan una pa motungha ang mga balili, katanoman nga nagpatunghag binhi, ug mga bungahoy. Aron matagan-an sa gikinahanglang kaumog ang umaabot nga mga tanom, gipahinabo ni Jehova nga ang gabon kanunayng mopataas gikan sa yuta aron sa pagbasa niini. Kini ang nagpahinabo nga molipang ang katanoman sa tibuok yuta, bisan tuod wala pay ulan niadto. Bisan tuod ang mga banwag sa kalangitan dili pa kaayo tin-awng makita diha sa kawanangan hangtod sa ikaupat nga “adlaw” sa paglalang (Gen 1:14-16), dayag nga diha nay igong dan-ag sa hanap nga kahayag sa ikatulong “adlaw” aron motubo ang katanoman.—Tanawa ang Gen 1:14, *ftn* sa *Ro.*

Gihatag sa Diyos ang lunhawng katanoman ngadto sa tawo ug sa mga hayop ingong bahin sa ilang orihinal nga pagkaon, sa ulahi gilakip sa pagkaon sa tawo ang karne nga gipatulo ang dugo. (Gen 1:29, 30; 9:3, 4) Ang makasasalang tawo kinahanglang maghago alang sa mga tanom nga iyang kaonon (Gen 3:18, 19), apan si Jehova gihapon ang Magtatagana niini alang sa tawo ug sa mananap, kay Siya ang Magtatagana sa kahayag sa adlaw ug sa ulan nga mahinungdanon sa pagtubo niini.—Sal 104:14; 106:20; Miq 5:7; Zac 10:1; Heb 6:7; itandi ang Deu 32:2.

Ang pagtubo sa katanoman mahimong kontrolahon sa Diyos sumala sa iyang katuyoan. Iyang gipasaligan ang mga Israelinhon nga ang ilang pagkamasinugtanon pagagantihan pinaagig ulan ug katanoman alang sa ilang binuhing kahayopan. (Deu 11:13-15) Hinunoa, kon ilang talikdan ang ilang pakigsaad sa Diyos, iyang ipahinabo nga ang ilang yuta mawad-an ug katanoman. (Deu 29:22-25; itandi ang Isa 42:15; Jer 12:4; 14:6.) Ang usa ka hampak gikan kang Jehova batok sa karaang Ehipto naglakip sa ulan nga yelo nga nagdaot sa tanang matang sa katanoman. Sa lain pang hampak gikan sa Diyos, gikaon sa mga dulon ang tanang nahibilin nga katanoman sa hampak sa ulan nga yelo.—Ex 9:22, 25; 10:12, 15; Sal 105:34, 35; itandi ang Am 7:1-3.

Mahulagwayong Paggamit. Sa panahon sa ting-init sa Palestina, ang katanoman mangalaya dayon sa dihang pagbahon sa kainit sa adlaw o sa ugang hangin nga timog. Sa susama, ang katawhan nga hapit nang sakopon sa kasundalohan gipakasama sa “mga tanom sa kapatagan ug sa malunhaw nga balili, balili sa mga atop, sa dihang kini pagbahon sa hangin nga timog.” (2Ha 19:25, 26; Isa 37:26, 27) Sa susama usab, sa dihang gisakit sa hilabihan, ang salmista mituaw: “Ang akong kasingkasing gihagbas sama gayod sa katanoman ug nalaya.” “Ako nalaya ingon sa mga tanom.”—Sal 102:4, 11.

Ilalom sa maayong mga kahimtang ang katanoman molambo pag-ayo, nga naghimo niining haom nga larawan aron ihulagway ang daghang kaliwatan. (Job 5:25) Sa panahon sa paghari ni Solomon, pananglitan, “ang Juda ug Israel daghan” ug milambo, “nga nangaon ug nanginom ug nagmaya.” (1Ha 4:20) Dayag nga kini ang gihisgotan sa usa ka salmo bahin kang Solomon: “Kadtong gikan sa siyudad molambo sama sa mga tanom sa

yuta." (Sal 72:16) Sa laing bahin, bisan tuod ang daotan sa usa ka panahon manurok sama sa mga tanom, sila wala molambo tungod sa panalangin sa Diyos apan sila giandam aron "pagalaglagon hangtod sa kahangtoran."—Sal 92:7.

Diha sa Kasulatan, usahay ang mga kahoy naglarawan niadtong kinsa prominente ug halangdon (itandi ang Eze 31:2-14), samtang ang ubos nga matang sa mga tanom, sama sa sampinit, balili, ug tikog, naglarawan sa katawhan sa katibuk-an. (Itandi ang Huk 9:8-15; 2Ha 14:8-10; Isa 19:15; 40: 6, 7.) Kini motabang sa pagsabot sa kahulogan sa Pinadayag 8:7, nga naghisgot sa pagkasunog sa "ikatulo ka bahin sa mga kahoy" ug sa "tanang lunhawng mga tanom."

KATAPOSAN. Tan-awa ang PANAHON SA KATAPOSAN.

KATAPOSANG MGA ADLAW. Sa tagna sa Bibliya, ang "kataposang mga adlaw" o ang susama nga mga ekspresyon sama sa "kaulahiang bahin sa mga adlaw" gigamit sa pagpaila sa usa ka panahon sa dihang matapos ang mga panghitabo sa kasaysayan. (Eze 38:8, 16; Dan 10:14) Ang kaundan sa tagna nagtino sa sinugdanan sa "kaulahiang bahin sa mga adlaw" sa dihang ang gitagnang mga panghitabo mosugod sa pagkatuman. Busa, kadtong mga nabuhi sa panahon sa katumanan sa tagna ikaingon nga nabuhi sa "kataposang mga adlaw" o sa "kaulahiang bahin sa mga adlaw." Depende sa kinaiyahan sa tagna, kini mahimong usa ka yugto nga nagkobre sa pipila lamang ka tuig o sa daghang katuigan ug mapadapat sa dagko ug kal-ang nga mga yugto sa panahon.

Tagna ni Jacob sa Dihang Siya Himalatyon Na. Sa dihang si Jacob miingon sa iyang mga anak, "Pagtigom kamo aron sultihan ko kamo kon unsay mahitabo kaninyo sa kataposang bahin sa mga adlaw" o "sa mga adlaw nga moabot" (*AT*), siya nagpasabot sa umaabot nga panahon sa dihang ang iyang mga pulong mosugod sa pagkatuman. (Gen 49:1) Kapin sa duha ka siglo una pa niana si Jehova miingon sa apohan ni Jacob nga si Abram (Abraham) nga ang iyang mga kaliwat mag-antos o makaagom ug kasakitan sulod sa 400 ka tuig. (Gen 15:13) Busa, niini nga kahimtang, ang umaabot nga panahon nga gitumong ni Jacob ingong "kataposang bahin sa mga adlaw" dili mahimong magsugod hangtod nga matapos ang 400 ka tuig nga kasakitan. (Alang sa mga detalye maylabot sa Genesis 49, tan-awa ang mga artikulo bahin sa mga anak ni Jacob ubos sa ilang tagsatagsa ka ngalan.) Ang ulahing kapadapatan sa tagna nga maglangkit sa espirituwal nga "Israel sa Diyos" madahom usab.—Gal 6:16; Rom 9:6.

Tagna ni Balaam. Sa wala pa ang mga Israelinhon mosulod sa Yutang Saad, si manalagnang Balaam miingon ngadto kang Haring Balak sa Moab: "Umari ka, pahibaloon ko ikaw kon unsay buhaton unya niini nga katawhan [Israel] nganha sa imong katawhan sa kataposang mga adlaw. . . . Usa ka bituon mogula gikan kang Jacob, ug usa ka setro motungha gikan sa Israel. Ug buk-on niya ang mga tampihak sa ulo ni Moab ug ang mga bagolbagol sa tanang anak sa kaguliyang sa gubat." (Num 24:14-17) Sa unang katumanan niini nga tagna, ang "bituon" mao si Haring David, ang nagbuntog sa mga Moabihanon. (2Sa 8:2) Busa, dayag nga sa maong katumanan niini nga tagna, ang "kataposang mga adlaw" nagsugod sa dihang nahimong hari si David. Sanglit si David naglandong kang Jesus ingong Mesiyanikong Hari, kini nga tagna mapadapat usab kang Jesus sa panahon nga iyang buntogon ang iyang mga kaaway.—Isa 9:7; Sal 2:8, 9.

Ang Tagna ni Isaias ug Miqueas. Sa Isaias 2:2 ug Miqueas 4:1 ang mga pulong nga "kaulahiang bahin sa mga adlaw" nagpaila sa usa ka tagna bahin sa panahon sa dihang ang katawhan gikan sa tanang kanasoran magaganayan ngadto sa "bukid sa balay ni Jehova." Diha sa tipikal nga katumanan, tali sa 29 K.P. ug 70 K.P., sa panahon sa kaulahiang bahin sa mga adlaw sa Hudiyohanong sistema sa mga butang, ang pagsimba ni Jehova gituboy sa ibabaw sa hataas nga posisyon nga gipahinungod sa paganong mga nasod ngadto sa ilang bakak nga mga diyos. Ang Hari, si Jesu-Kristo, 'nagbukas sa alagianan' sa pagbayaw sa matuod nga pagsimba, ug nagsunod kaniya, una ang usa ka nahibilin sa nasod sa Israel, ug dayon ang katawhan gikan sa tanang kanasoran. (Isa 2:2; Miq 2:13; Buh 10:34, 35) Diha sa antitipikal nga katumanan, sa kaulahiang bahin sa mga adlaw niining sistema sa mga butang, ang pagsimba ni Jehova gibayaw ngadto sa kalangitan. Ang Hari, si Jesu-Kristo, nagtultol sa nahibilin sa espirituwal nga Israel ngadto sa putli nga pagsimba, ug nagsunod kanila ang usa ka dakong panon gikan sa tanang kanasoran.—Pin 7:9.

Kataposang mga Adlaw sa Hudiyohanong Sistema sa mga Butang. Wala pay tulo ug tunga ka tuig una pa ang mga dili-Hudiyo nahimong bahin sa Kristohanong kongregasyon, ang espiritu sa Diyos gibubo nganha sa matinumanong Hudiyong mga tinun-an ni Jesu-Kristo. Sa maong panahon gipatin-aw ni Pedro nga kini maoy katumanan sa tagna ni Joel, nga nag-ingon: " 'Ug sa *kataposang mga adlaw,'* nagaingon ang Diyos, 'ibubo ko ang bahin sa akong espiritu sa tanang matang sa unod . . . Ug ako magahatag ug mga tilimad-on diha sa langit sa itaas ug mga ilhanan diha sa yuta sa ubos,

dugo ug kalayo ug gabon nga aso; ang adlaw mahimong kangitngit ug ang bulan mahimong dugo sa dili pa moabot ang dako ug bantogang adlaw ni Jehova.' " (Buh 2:16-20) Niini nga kahimtang ang "kataposang mga adlaw" nauna sa "dako ug bantogang adlaw ni Jehova," nga kini nga "adlaw" dayag nga nagtapos sa "kataposang mga adlaw." (Itandi ang Sof 1:14-18; Mal 4:5; Mat 11:13, 14; tan-awa ang ADLAW NI JEHOVA.) Sanglit si Pedro namulong ngadto sa kinaiyanhong mga Hudiyo ug sa Hudiyong mga kinabig, ang iyang mga pulong tino nga nagtumong kanila ug dayag nga nagpailang sila nagkinabuhi sa "kataposang mga adlaw" sa naglungtad niadto nga Hudiyohanong sistema sa mga butang nga ang sentro sa pagsimba niini nahimutang sa Jerusalem. Una pa niana, si Kristo Jesus mitagna sa kalaglagan sa Jerusalem ug sa templo niini (Luc 19:41-44; 21:5, 6), nga nahitabo niadtong 70 K.P.

Maylabot gayod usab sa kataposan sa Hudiyohanong sistema sa mga butang nga si Kristo Jesus gihisgotan nga nagpakita ug nagtuman sa iyang buluhaton "sa kataposan sa mga panahon" o "sa kataposan niining mga adlawa." (1Pe 1:20, 21; Heb 1:1, 2) Gipamatud-an kini pinaagi sa mga pulong sa Hebreohanon 9:26: "Apan karon gipadayag na niya [Jesus] ang iyang kaugalingon makausa alang sa tanang panahon sa kataposan sa mga sistema sa mga butang aron sa pagwagtang sa sala pinaagi sa paghalad sa iyang kaugalingon."

Ang Kataposang mga Adlaw Nalangkit sa Apostasya. Ang mga pulong nga "kataposang mga adlaw" o ang susama nga mga ekspresyon usahay gigamit maylabot sa apostasya nga hapit nang masinati sulod sa Kristohanong kongregasyon. Misulat si apostol Pablo kang Timoteo: "Ang inspiradong pulong nag-ingon gayod nga sa ulahing mga yugto sa panahon adunay pipila nga mangahulog gikan sa pagtuo, nga magtagad sa nagpahisalaag nga inspiradong mga pulong ug mga pagtulon-an sa mga demonyo." (1Ti 4:1; itandi ang Buh 20:29, 30.) Sa ulahing sulat ngadto kang Timoteo, gihisgotan pag-usab kini ni Pablo ug namulong bahin sa umaabot nga "kataposang mga adlaw." Tungod sa pagtalikod sa mga tawo sa hustong panggawi niadtong panahona, kadto nahimong "makuyaw nga mga panahong lisod sagubangon" o, sa mas literal, 'mabangis nga tinudlong mga panahon.' (*Int*) Human hubita nga detalyado ang pagkamasukihon ug hiwi nga mga tinamdan nga magpatigbabaw taliwala sa mga tawo nga magkinabuhi nianang panahona, si Pablo nagpadayon: "Gikan kanila manungha ang mga tawo nga sa kamalalangon manakasaka sa mga panimalay ug magapamihag sa mahuyang nga mga babaye nga nabug-atan sa mga sala, nga nadaldal sa nagkadaiyang mga tinguha, nga kanunayng nagatuon apan dili gayod makadangat sa tukmang kahibalo sa kamatuoran." (2Ti 3:1-7) Dayon si Pablo nagpalahi sa maong daotan nga mga tawo gikan kang Timoteo, nga nagsubay pag-ayo sa pagtulon-an sa apostol, ug nagdasig kaniya nga 'magpadayon sa mga butang nga iyang nakat-onan ug nakakombinsir kaniya sa pagtuo.' (2Ti 3:8-17; tan-awa usab ang 2Ti 4:3-5.) Busa pinasukad sa konteksto tataw nga ang apostol abante kaayong nagpahibalo kang Timoteo bahin sa umaabot nga kaugmaran niini taliwala sa nag-angkong mga Kristohanon ug naghubit sa bunga nga sa kataposan ipatungha niini nga apostasya.

Sa susama, si apostol Pedro nagpahibalo daan sa mga isigka-Kristohanon bahin sa mga pagpit-os gikan sa sulod sa kongregasyon: "Aduna unyay mini usab nga mga magtutudlo taliwala kaninyo. Kini sila sa hilom magpasulod ug malaglagong mga sekta ug magalimod pa gani sa tag-iya nga nagpalit kanila, nga magpahinabog hinanali nga kalaglagan sa ilang kaugalingon. Dugang pa, daghan ang mosunod sa ilang mga buhat sa malawayng panggawi." (2Pe 2:1, 2) Kining samang pasidaan gisubli sa mga pulong ni Judas sa pagdasig sa mga Kristohanon nga "kusganong makigbugno alang sa pagtuo": "Kon bahin kaninyo, mga hinigugma, hinumdomi ang mga pulong nga gisulti kanhi sa mga apostoles sa atong Ginoong Jesu-Kristo, nga sila miingon kaninyo: 'Sa kataposang panahon aduna unyay mga mabiaybiayon, nga magpahiuyon sa ilang kaugalingong mga tinguha alang sa dili-diyosnong mga butang.' " (Jud 3, 17, 18) Sa hinapos sa unang siglo K.P., ang mga apostata dayag na kaayo. Sa atong adlaw ang katibukang bunga sa maong apostasya dayag na gayod; miabot na ang "kataposang mga adlaw" nga gihisgotan ni Pablo.

Ang "Kataposan sa Sistema sa mga Butang." Hinunoa, ingon sa gitagna ni Jesu-Kristo, wala madala sa apostasya ang tibuok hugpong sa mga Kristohanon; ang mga matuod ug mga maunongon nahisama sa "mga trigo" kauban sa "mga bunglayon." Human magsugod ang dili-makitang presensiya ni Kristo diha sa espiritu, ug sa "kataposan sa sistema sa mga butang" sa maong panahon, ang usa ka tataw nga panagbulag ug ulang kinahanglang madayag. Ang "mga bunglayon," "ang mga anak sa usa nga daotan," kinahanglang 'tigomon gikan sa gingharian sa Anak sa tawo.' Kini nga paghinlo sa matuod nga Kristohanong kongregasyon magpatunghag usa ka umahan nga lunlon trigo; ang bakak, mini nga mga Kristohanon anaa sa gawas sa matuod nga Kristohanong kongregasyon. Samtang ang mga samag bunglayon itambog ngadto sa "nagkalayong hudno," ang samag trigo

'mosidlak sama ka hayag sa adlaw diha sa gingharian sa ilang Amahan.' (Mat 13:24-30, 37-43) Kini tinong nagpunting sa kataposang bahin sa sistema sa mga butang ilalom sa daotang pagmando ni Satanas, sa dili pa ang kalaglagan niini.

Dugang pa, ang sambingay nagpakita nga ang apostasya bug-os nga mamunga sa pagkadaotan niini sa "kataposan sa sistema sa mga butang" ilalom sa paggahom ni Satanas. Busa, makataronganon nga sa maong panahon ang mga kahimtang nga gihubit sa mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan ingong nagtimaan sa "kataposang mga adlaw" makita nga kaylap gayod taliwala sa nag-angkong mga Kristohanon. Adunay pag-usbaw sa pagkamalinapason ug pagkadili-masinugtanon ngadto sa mga ginikanan. Ang mga tawo "mga mahigugmaon sa kalipayan inay nga mga mahigugmaon sa Diyos, nga nagbaton sa dagway sa diyosnong pagkamahinalaron apan nagpanghimakak sa gahom niini." (2Ti 3:2-5) Lain pa, aduna unyay "mga mabiaybiayon uban sa ilang mga pagbiaybiay, nga magpahiuyon sa ilang kaugalingong mga tinguha ug magaingon: 'Hain na man kining gisaad nga presensiya niya? Aw, sukad sa adlaw nga ang atong mga katigulangan nangatulog sa kamatayon, ang tanang butang nagpadayon nga mao ra gayod sukad sa sinugdan sa kalalangan.' "—2Pe 3:3, 4.

Ang matagnaong sambingay ni Jesus nagpakita usab nga molabay una ang panahon sa dili pa bug-os madayag ang mga samag bunglayon, nga sa kataposan pagalaglagon. Sanglit ang mga apostoles nahibalo niini, ang ilang paggamit sa "kataposang mga adlaw" ug sa samang mga ekspresyon maylabot sa apostasya wala magpasabot nga sila nagdahom nga moabot dayon ang presensiya ni Jesus ug ang mosunod nga kalaglagan sa mga dili-diyosnon. Maingon sa gipunting ni Pablo ngadto sa mga taga-Tesalonica: "Hinunoa, mga igsoon, maylabot sa presensiya sa atong Ginoong Jesu-Kristo ug sa pagtigom kanato ngadto kaniya, kami naghangyo kaninyo nga dili unta dayon kamo matay-og sa inyong pangatarongan ni tugotan ninyo nga makuratan kamo sa usa ka inspiradong pahayag o sa usa ka binaba nga mensahe o sa usa ka sulat nga daw gikan kanamo, nga nag-ingong ang adlaw ni Jehova ania na. Ayaw tugoting may modaldal kaninyo sa bisan unsa mang paagi, tungod kay kini dili moabot gawas kon ang apostasya moabot una ug ang tawo sa kalapasan mapadayag, ang anak sa kalaglagan."—2Te 2:1-3.

"Kataposang Adlaw." Ang Bibliya naghisgot usab sa usa ka "kataposang adlaw," nga sa maong panahon mahitabo ang pagpamanhaw sa mga patay. (Ju 6:39, 40, 44; 11:24; itandi ang Dan 12:13.) Sa Juan 12:48 kini nga "kataposang adlaw" nalangkit sa usa ka panahon sa paghukom. Busa, dayag nga kini nagtumong sa usa ka panahon sa halayo pang umaabot nga saylo pa sa kataposan sa apostolikanhong yugto.—Itandi ang 1Te 4:15-17; 2Te 2:1-3; Pin 20:4-6, 12.

KATAPOSANG PANIHAPON. Tan-awa ang PANIHAPON SA GINOO.

KATAT. Usa ka siyudad sa Zabulon (Jos 19:10, 15), sagad giisip nga mao ra ang Kitron.—Huk 1:30.

KATAWHAN SA YUTA. Kini nga ekspresyon (Heb., *'am ha·'a'rets,* uban ang plural nga mga porma niini) makaplagan sa 75 ka beses diha sa Hebreohanong teksto. Sa adlaw ni Jesus gigamit kini sa relihiyosong mga pangulo ingong usa ka termino sa pagtamay, apan dili ingon niini ang paggamit sa sinugdan.

Gipatin-aw sa Hebreohanon ug Aramaiko nga leksikon ni Koehler ug Baumgartner nga kini nga Hebreohanong ekspresyon nagkahulogang "ang mga lungsoranon nga naghupot sa bug-os nga mga katungod." (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 711) Ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* nagpahayag nga kini nga termino "sa estrikto nga diwa naglakip lamang sa responsableng mga lalaki nga lungsoranon, ang minyong mga lalaki nga nagpuyo sa ilang kaugalingong yuta ug adunay bug-os nga mga katungod ug mga katungdanan, lakip ang katungdanan sa pag-alagad diha sa kasundalohan ug sa pag-apil sa hudisyal nga mga paghusay ug . . . mga pista." (Giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 106) (Itandi ang Lev 20:2-5; 2Ha 15:5; 16:15; Eze 45:16, 22; 46:3, 9.) Busa, sa sinugdan, kini nga ekspresyon maoy talahoron. Wala kini ipadapat ngadto lamang sa mga timawa o niadtong mas kabos nga mga tawo.

Sa dihang nakigsabot aron mahuptan ang mga katungod sa pagpanag-iya sa langob sa Makpela, si Abraham nakiglabot sa mga Hitihanon nga "katawhan sa yuta." (Gen 23:7, 13, *RS*) Niini nga bersikulo ang *An American Translation* ug ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* parehong naghubad sa Hebreohanong *'am ha·'a'rets* ingong "mga lumad." Si Paraon, sa pagpakigsulti kang Moises ug Aaron, naghisgot sa mga Israelinhon nga nanimuyo sa Gosen ingong "ang katawhan sa yuta." (Ex 5:5) Kini nga ekspresyon gigamit sa singular nga porma aron sa paglangkob sa tanang katawhan sa Canaan (Num 14:9), ug uban sa plural nga *am* (*'ammeh',* "mga katawhan") aron sa paghubit kanila ingong napormang bulag nga mga tribo o mga katawhan sulod sa maong yuta. (Neh 9:24, 30) Kini gigamit sa samang paagi sa pagtumong sa sakop nga mga katawhan sulod sa Persianhong Imperyo

sa panahon ni Rayna Ester. (Est 8:17) Gigamit ni Senakerib ang kompletong plural nga porma (*'am·meh' ha·'ara·tsohth',* "mga katawhan sa kayutaan") sa pagtumong sa daghang mga katawhan o kanasoran nga nasakop sa Asiryanhong kasundalohan. —2Cr 32:13.

Sulod sa nasod sa Israel, ang prase nga *'am ha·'a'rets* sagad nagpalahi sa kasagarang mga lungsoranon gikan sa mga naghupot ug mga katungdanan sa kagamhanan o sa pagkasaserdote. (2Ha 11:14, 18-20; Jer 1:18; 34:19; 37:2; 44:21; Eze 7:27; Dan 9:6; Zac 7:5) Apan, dayag nga kini naglangkob dili lamang sa mga kabos nga mga mamumuo kondili naglakip usab sa mga tawo nga arangan, sanglit si Ezequiel, human magmulo sa mga inhustisya nga gihimo sa hakog nga mga manalagna, mga saserdote, ug mga prinsipe, nagreklamo batok sa "katawhan sa yuta" nga "naghimo sa ilang laraw sa pagpanikas ug nanakmit pinaagi sa pagpanulis, ug ang sinakit ug ang kabos ilang gidaogdaog, ug ang langyaw nga pumoluyo ilang gitikasan sa kawalay-hustisya." (Eze 22:25-29) Aron makabayad sa bug-at nga mga obligasyon nga gipahamtang ni Paraon Neko, "gisukot [ni Haring Jehoiakim] ang plata ug ang bulawan gikan sa katawhan sa yuta" pinaagi sa pagbuhis. Busa ang *am ha·'a'rets* nga nagpatay sa mga nagkunsabo batok kang Haring Amon ug naghimo kang Josias nga hari o sa ulahi naghimo kang Jehoahaz nga hari dili kay gitawag nga musimos nga mga tawo. (2Ha 23:30, 35; 21:24) Sa dihang gisakop ni Nabucodonosor ang Juda, 60 ka lalaki gikan sa "katawhan sa yuta" ang gilakip uban sa mga opisyal sa palasyo nga gidala ngadto sa Ribla ug gipamatay, kining 60 ka lalaki sa walay duhaduha maoy lakip sa mas prominente o iladong mga lungsoranon. (2Ha 25:19-21) Siyempre, ang prase nga *am ha·'a'rets* naglakip sa mga kabos ug maingon man usab sa timawang mga lungsoranon, ug ang hari sa Babilonya nagpili ug ubay-ubay kanila aron magpabilin sa Juda, sama sa iyang gihimo una pa niana didto sa Jerusalem. —2Ha 24:14; 25:12; Jer 40:7; 52:15, 16.

Sa mga panahon human sa pagkadestiyero, si Esdras ug Nehemias nagkondenar sa sayop nga binuhatan sa namalik nga mga destiyero tungod sa ilang pagpakig-uban sa "mga katawhan sa kayutaan," sa pagpakigminyo sa ilang mga babaye, sa pagtugot kanila sa pagnegosyo sulod sa siyudad panahon sa Igpapahulay, ug sa pagkat-on sa ilang dulumtanang mga buhat. (Esd 9:11; 10:2, 11; Neh 10:28, 31) Ang ekspresyon dinhi nagtumong sa dili-Israelinhong mga katawhan nga anaa sa palibot nga espesipikong gihisgotan diha sa Esdras 9:1, 2, ug ang rason sa pagbulag gikan kanila dili tungod kay sila ubos ug kahimtang diha sa katilingban o sa panginabuhi kondili tungod sa balaod sa Diyos nga nagbaod nga magmaputli sa pagsimba. —Neh 10:28-30.

Ingong Usa ka Termino sa Pagtamay. Apan, sa paglabay sa panahon, ang relihiyosong mga pangulo sa Juda nagsugod sa paggamit sa termino sa pagpaila niadtong mga tawo, Hudiyo o dili-Hudiyo, kinsa walay hibangkaagan sa Balaod ug ilabina niadtong mga ignorante o kinsa wala makatuman pag-ayo sa dakong hugpong sa rabbinikong mga tradisyon nga naugmad nianang panahona. (Mat 15:1, 2) Kini nga termino nagpaila sa matinamayong tinamdan nga gipakita diha sa pahayag sa mga Pariseo sa Juan 7:49: "Kining panon sa katawhan nga wala mahibalo sa Balaod maoy tinunglong katawhan." Si Rabbi Josue miingon nga ang usa ka *am ha·'a'rets* maoy: "Si bisan kinsa nga wala magsul-ob ug *tefillin* [mga pilakterya]." Ang ubang rabbinikong mga pahayag nga mapadapat sa maong mga tawo nga wala magatuman sa Hudiyohanong mga tradisyon mao: "Bisan pag ang usa ka tawo nakakat-on sa Kasulatan ug sa Mishnah, kon siya wala mag-alagad ngadto sa mga tinun-an sa maalamon, siya maoy usa ka *am ha-arez."* (Babilonyanhong Talmud, *Berakhot* 47*b,* gihubad ni M. Simon) "Ang usa ka tawong walay hibangkaagan [*'am ha·'a'rets*] dili usab diyosnon." (Babilonyanhong Talmud, *Avot* 2:5, gihubad ni J. Israelstam) "Ang iliteret dili pagabanhawon." (Babilonyanhong Talmud, *Ketubbot* 111*b,* gihubad ni I. Slotki) (Itandi ang Mat 9:11; Luc 15:2; 18:11.) Apan, si Jesus miingon nga siya "mianhi aron sa pagtawag . . . sa mga makasasala," ug siya nagpakitag pagmahal sa katawhan nga "nagkatibuagsa sama sa mga karnero nga walay magbalantay." —Mat 9:13, 36.

Busa ang diwa sa *am ha·'a'rets* nabag-o gikan sa katibuk-ang pagkatalahoron ngadto sa relihiyosong pagkatinamay, sama sa Latin nga termino nga *paganus,* nga gigikanan sa pulong nga "pagano." Ang pagano sa orihinal nagkahulogan lamang sa usa ka pumopuyo sa baryo, apan tungod kay ang mga tawo sa banika sagad mao ang kataposan nga makombertir, sa ngadtongadto kini gigamit sa mga pumopuyo sa siyudad sa pagtawag sa tanan nga wala modawat sa ilang giangkong Kristohanong mga tinuohan.

KATIGOMAN, PANAGKATIGOM. Ingong Unibersohanong Soberano, si Jehova nga Diyos adunay katungod sa pagsugo nga magtigom ang iyang mga alagad ug sa pagtakda sa panahon ug dapit sa panagkatigom. Niining mga paagiha siya milihok alang sa ilang kaayohan. Lainlain ug katuyoan ang mga panagkatigom sa katawhan sa Diyos sa karaang mga panahon. Apan tinong kini nakaamot gayod sa panaghiusa, tungod kay ang tanang nanambong dungan nga makapaminaw sa

samang mga butang. Ang maong mga panagkatigom naghatag ug daghang espirituwal nga mga kaayohan ug sagad maoy mga okasyon sa dakong kalipay.

Hebreohanon ug Gregong mga Termino. Ubay-ubayng Hebreohanon ug Grego nga mga pulong ang gigamit sa Bibliya sa pagtumong sa usa ka panagkatigom. Ang usa nga komon diha sa Hebreohanong teksto mao ang *'e·dhah'.* Kini naggikan sa lintunganayng pulong nga *ya·'adh',* nga nagkahulogang "tagal o takda; tudlo," ug busa nagpasabot sa usa ka grupo nga nagkatigom sumala sa gitakda nga panahon. (Itandi ang 2Sa 20:5; Jer 47:7.) Ang *'e·dhah'* sagad nga gipadapat ngadto sa katilingban sa Israel ug gigamit diha sa mga ekspresyong "ang katigoman" (Lev 8:4,5; Huk 21:10), "katigoman sa Israel" (Ex 12:3; Num 32:4; 1Ha 8:5), ug "katigoman ni Jehova" (Num 27:17).

Ang Hebreohanong pulong nga *moh·'edh'* pareho ug lintunganayng pulong sa *'e·dhah'* ug nagkahulogang "tinudlong panahon" o "gikatudlo nga dapit." (1Sa 13:8; 20:35) Gigamit kini sa 223 ka higayon diha sa Hebreohanong Kasulatan, sama diha sa ekspresyon nga "tolda nga tagboanan." (Ex 27:21) Ang *moh·'edh'* gigamit may kalabotan sa tinudlong mga pista. (Lev 23:2, 4, 37, 44) Kini makita diha sa Isaias 33:20, diin ang Zion gitawag nga "ang lungsod sa atong kapistahan."

Ang Hebreohanong termino nga *miq·ra",* nga nagkahulogang "panagkatigom," naggikan sa lintunganayng berbo nga *qa·ra"* (tawag). Kini makita sa Isaias 4:5, nga naghisgot sa "tigomanan" sa Bukid sa Zion. Subsob ang paggamit niini nga pulong diha sa ekspresyong "balaang panagkatigom" (Ex 12:16; Lev 23:2, 3); nga sa maong balaang panagkatigom walay pagahimoong sekular nga buluhaton.

Ang laing Hebreohanong pulong nga gigamit sa pagtumong sa mga panagkatigom mao ang *qa·hal',* nga kaamgid sa usa ka berbo nga nagkahulogang "pagtawag sa tingob; pagtigom." (Ex 35:1; Lev 8:4) Kini sagad nga gigamit sa pagtumong sa usa ka kongregasyon ingong usa ka organisadong pundok. Usahay ang *qa·hal'* (kongregasyon) gigamit uban sa *'e·dhah'* (katigoman). (Lev 4:13; Num 20:8, 10) Ang mga porma niining duha ka pulong makita sa ekspresyong "kongregasyon sa katigoman sa Israel [Heb., *qehal' 'adhath-Yis·ra·'el'*]."—Ex 12:6.

Ang lain pa mao ang Hebreohanong pulong nga *'atsa·rah',* nga gihubad nga "solemneng panagkatigom." Kini nga termino gigamit maylabot sa Pista sa mga Balongbalong ug sa Paskuwa.—Lev 23:36; Deu 16:8.

Ang nagkalainlaing suod o pribadong mga panagkatigom gipaila sa Hebreohanong pulong nga *sohdh,* nga nagkahulogang "kompidensiyal nga panagsultihanay; pagkasuod." (Sal 83:3; Job 29:4) Kini gihubad nga "suod nga pundok" sa Salmo 89:7, nga nag-ingon: "Ang Diyos takos kalisangan taliwala sa suod nga pundok sa mga balaan; siya dako ug makalilisang ibabaw niadtong tanan nga naglibot kaniya."

Ang Gregong pulong nga *ek·kle·si'a* (gikan sa *ek* ug *kle'sis,* nga sa linangkob nagkahulogang "usa ka pagtawag") maoy kasagarang gigamit sa *Septuagint* sa paghubad sa Hebreohanong pulong nga *qa·hal'* (kongregasyon) ug usahay gigamit alang sa *'e·dhah'* (katigoman o panagkatigom), bisan tuod alang niining naulahi gigamit usab ang Gregong pulong nga *sy·na·go·ge'* (nagkahulogang "usa ka paghugpong sa tingob," gikan sa *syn,* "tingob," ug *a'go,* "paghugpong"). Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang *ek·kle·si'a* kasagarang gihubad ingong "kongregasyon." Sa Buhat 7:38 kini gigamit maylabot sa kongregasyon sa Israel. Ang Gregong pulong nga *sy·na·go·ge'* makita sa Buhat 13:43 ("panagkatigom sa sinagoga") ug sa Santiago 2:2 ("panagkatigom"). Ang laing Gregong pulong, *pane'gy·ris* (gikan sa *pan,* "tanan," ug *a·go·ra',* nga nagtumong sa bisan unsang matang sa katigoman o panagkatigom) gihubad nga "katibuk-ang katigoman" sa Hebreohanon 12:23.—*NW, KJ, AS.*

Daghan ang gihisgotan sa Kasulatan bahin sa mga panagkatigom nga makapalig-on sa espirituwal, bisan tuod kini naghisgot usab bahin sa mga panagkatigom sa daotan o dili-matarong. Ang mga tigpaluyo sa rebelyosong si Kore gitawag nga "tibuok niyang katigoman." (Num 16:5) Sa pag-ampo kang Jehova, si David miingon, "Ang pundok [o katigoman] sa mga malupigon nangita sa akong kalag." (Sal 86:14) Dugang pa, sa dihang ang platero nga si Demetrio nagsugnib ug pagsupak kang Pablo didto sa Efeso ug nagkatigom ang usa ka panon sa katawhan, "ang pipila nanagsinggit sa usa ka butang ug ang uban sa lain; kay ang katigoman nagkaguliyang, ug ang kadaghanan kanila wala mahibalo sa hinungdan kon nganong sila nagkatigom."—Buh 19:24-29, 32.

Makaiikag nga mahapsay ang mga panagkatigom sa katawhan ni Jehova; ang maong mga panagkatigom gisuportahan pag-ayo, ug kini maoy mga okasyon nga makahatag ug espirituwal nga kaayohan, nga sagad maoy mga panahon sa dakong pagmaya.

Nahiuyon sa kabubut-on sa Diyos, gitigom ni Moises ug Aaron ang tanang ansiyano sa Israel didto sa Ehipto. Ang mga pulong ni Jehova giasoy, ang mga ilhanan gipakita, ug ang katawhan mituo. (Ex 4:27-31) Human niana, ingon sa gisugo sa Diyos, ang mga Israelinhon nagkatigom didto sa tiilan sa Bukid sa Sinai (Horeb), nakakita ug

kulbahinam nga talan-awon, ug nakasaksi sa paghatag sa Balaod.—Ex 19:10-19; Deu 4:9, 10.

Samtang ang mga Israelinhon didto sa kamingawan, si Jehova nagsugo kang Moises sa paghimo ug duha ka trompeta nga plata nga kinahanglang huypon aron sa pagtigom sa katigoman ug sa pagpagikan sa nagkampong katawhan. Kon kining duha patingogon, ang tibuok katigoman magtuman sa ilang kasabotan sa pakigtagbo kang Moises; kon usa lang ang huypon, nan ang mga pangulo lamang ang paatubangon. Didto sa kamingawan, ang tinudlong dapit nga tigomanan mao 'ang ganghaan sa tolda nga tagboanan.' (Num 10:1-4; Ex 29:42) Sa ulahi, maoy kabubut-on ni Jehova nga ang mga Israelinhon magtigom nga makanunayon didto sa templo sa Jerusalem, nga magtapok didto alang sa tulo ka dagkong tinuig nga mga pista.—Ex 34:23, 24; 2Cr 6:4-6.

Mga Panagkatigom sa mga Hawas. Usahay, sa mga panagkatigom ang katawhan sa Israel hawasan sa "mga pangulo sa katigoman" (Ex 16:22; Num 4:34; 31:13; 32:2; Jos 9:15, 18; 22:30), o sa "mga ansiyano." (Ex 12:21; 17:5; 24:1) Sa dihang ang hudisyal nga mga butang gikinahanglang tagdon, ubay-ubay nga mga tawo ang mahimong magtigom didto sa ganghaan sa siyudad. Apan, kon magtigom man didto o kaha sa ubang dapit, silang tanan dili moboto sa demokratikanhong paagi maylabot sa kaso nga gitagad. Hinunoa, sa teokratikanhong paagi, ang kaso timbangtimbangon sa tinahod nga mga ansiyano pinasukad sa balaod sa Diyos ug dayon ipahibalo ang ilang desisyon. (Deu 16:18; 17:8-13) Sa susama, kadtong gihatagan ug mga katungdanan pinaagi sa balaang espiritu mihawas sa unang Kristohanong kongregasyon maylabot niining mga butanga. (Buh 20:28) Sa Israel, kon ang mamumuhat ug daotan kinahanglang silotan ug kamatayon, ang tibuok nga katigoman mahimong maoy magpahamtang niini.—Lev 24:14; Num 15:32-36; Deu 21:18-21.

Mga Panagkatigom Alang sa Tanan. Ang mga panahon sa panagkatigom alang sa tanan diha sa Israel naglakip sa relihiyosong mga pista, solemneng mga panagkatigom (2Cr 34:29, 30; Joe 2:15), o sa mga panghitabo nga hinungdanon kaayo sa nasod; ang mga magdadagan usahay maoy sugoon sa pagpatawag sa mga katawhan. (1Sa 10:17-19; 2Cr 30:6, 13) Ang senemanang Igpapahulay, usa ka adlaw sa "bug-os nga pagpahulay, usa ka balaang panagkatigom" (Lev 23:3), maoy usa ka panahon sa pagtagad sa Pulong sa Diyos, sama didto sa ulahing mga sinagoga diin 'ang basahon ni Moises ginabasa sa makusog sa matag igpapahulay.' (Buh 15:21) Gisaulog usab ang bag-ong bulan (Num 28:11-15), ang adlaw sa pagbudyong sa trompeta (Num 29:1-6), ang tinuig nga Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala (Lev 16), ang Paskuwa (nga naghandom sa pagkaluwas sa Israel gikan sa Ehipto; Ex 12:14), ug, sa ulahi, ang Pista sa Purim (nga naghandom sa pagkaluwas sa mga Hudiyo gikan sa hulga sa pagpuo kanila diha sa Persianhong Imperyo; Est 9:20-24) ingon man ang Pista sa Pagpahinungod (agig paghinumdom sa pagpahinungod pag-usab sa templo niadtong Kislev 25, 165 W.K.P.; Ju 10:22, 23). Dugang pa, dihay tulo ka tinuig nga "tinudlong mga pista ni Jehova": ang Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, ang Pista sa mga Semana, (sa ulahi gitawag nga Pentekostes), ug ang Pista sa mga Balongbalong (Lev 23), nga maylabot niini nga mga pista ang Diyos nagsugo: "Sa tulo ka higayon sa tuig ang tanan nimong lalaki moatubang sa nawong sa matuod nga Ginoo, si Jehova." (Ex 23:14-17) Kay miila sa dako kaayong espirituwal nga kaayohan niini nga mga kapistahan, gitino sa daghang mga lalaki nga ang ilang tibuok pamilya makatambong. (Luc 2:41-45) Labot pa, si Moises dayag nga nag-ingon nga sa matag pito ka tuig, panahon sa Pista sa mga Balongbalong, ang mga lalaki, mga babaye, mga bata, ug langyaw nga mga pumoluyo sa Israel pagatigomon sa dapit nga gipili ni Jehova "aron sila mamati ug aron sila makakat-on, sanglit angay silang mahadlok kang Jehova nga inyong Diyos ug magmatngon sa pagtuman sa tanang pulong niini nga balaod." (Deu 31:10-12) Busa, ang probisyon gihimo alang sa mga Israelinhon sa pagtigom nga subsob kaayo aron sa pagtagad sa Pulong ug mga katuyoan ni Jehova.—Tan-awa ang PISTA.

Human nga natapos ang templo, si Solomon nagpatawag ug usa ka dakong panagkatigom didto sa Jerusalem maylabot sa pagpahinungod sa maong halangdon nga tinukod alang sa pagsimba. Ang maong panagkatigom milungtad sa daghang adlaw, ug sa dihang ang katawhan gipapauli, sila "malipayon ug nagmaya sa kasingkasing tungod sa pagkamaayo nga gihimo ni Jehova kang David ug kang Solomon ug ngadto sa Israel nga iyang katawhan."—2Cr 5:1–7:10.

Ang mga panon sa katawhan nga nagkatigom didto sa templo panahon sa tinuig nga mga pista nakasinati ug dakong kalipay ug espirituwal nga kaayohan, sama niadtong sa pagsaulog sa Paskuwa panahon ni Haring Ezequias, nga "dihay dakong pagmaya sa Jerusalem." (2Cr 30:26) Sa adlaw ni Nehemias gihimo ang usa ka panagkatigom nga nahimong usa ka okasyon sa "dako kaayong pagmaya." (Neh 8:17) Ang katawhan nga nagkatigom didto sa Jerusalem gibasahan ni Esdras sa basahon sa Balaod ni Moises, nga nagbuhat niini sa atubangan sa "tanan nga may igong panabot sa pagpamati," ug sila nagpatalinghog. (Neh 8:2, 3) Ingong resulta sa instruksiyon nga gihatag ni Esdras ug sa

ubang mga Levihanon, ang tanang katawhan nagmaya, "kay ilang nasabtan ang mga pulong nga gipahibalo kanila." (Neh 8:12) Human niadto sila nagsaulog sa Pista sa mga Balongbalong, ug sa ikawalo ka adlaw "dihay solemneng panagkatigom, sumala sa lagda."—Neh 8:18; Lev 23:33-36.

Mga Sinagoga Ingong mga Tigomanan. Samtang ang mga Hudiyo nadestiyero didto sa Babilonya, o wala madugay human niadto, ang mga sinagoga, o mga tinukod nga mga tigomanan sa mga Hudiyo gigamit na. Sa ulahi kini gitukod sa nagkalainlaing mga dapit, nga sa dagkong mga siyudad dili lang kay usa ra ang gitukod. Sa pangunа, ang mga sinagoga maoy mga tunghaan diin ang Kasulatan gibasa ug gitudlo. Kini usab maoy mga dapit sa pag-ampo ug sa paghatag ug pagdayeg sa Diyos. Nabatasan ni Jesu-Kristo ug sa iyang mga tinun-an nga moadto didto aron sa pagtudlo ug sa pagdasig sa mga tawo nga atua didto. (Mat 4:23; Luc 4:16; Buh 13:14, 15; 17:1, 2; 18:4) Tungod kay ang Kasulatan regular nga gibasa diha sa mga sinagoga, si Santiago nakaingon ngadto sa Kristohanong nagamandong lawas sa Jerusalem: "Sukad sa karaang kapanahonan aduna nay nagmantala kang Moises sa siyudad ug siyudad, tungod kay ang iyang basahon ginabasa sa makusog diha sa mga sinagoga sa matag igpapahulay." (Buh 15:21) Ang pangunang mga bahin sa pagsimba diha sa sinagoga gisunod diha sa Kristohanong mga tigomanan, diin gihimo ang pagbasa ug pagpatin-aw sa Kasulatan, pagdasig, pag-ampo, ug ang paghatag ug pagdayeg.—1Co 14:26-33, 40; Col 4:16; tan-awa ang SINAGOGA.

Kristohanong mga Panagkatigom. Sa lainlaing mga okasyon, ang dagkong mga panon sa katawhan nagkatigom atubangan kang Jesu-Kristo, nga nakabaton ug daghang kaayohan, sama niadtong sa Wali sa Bukid. (Mat 5:1–7:29) Bisan tuod kini nga mga panagkatigom wala planoha daan, usahay kini molungtad ug dugaydugayng panahon nga gikinahanglan ang pagpakaon sa nagkatigom nga mga panon, usa ka panginahanglan nga natagan-an ni Jesus pinaagi sa milagrosong pagpadaghan sa pagkaon. (Mat 14:14-21; 15:29-38) Sagad tigomon ni Kristo ang iyang mga tinun-an ug hatagan sila ug espirituwal nga instruksiyon, ug human sa iyang kamatayon ang iyang mga sumusunod nagtigom, sama niadtong sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P., sa dihang ang balaang espiritu gibubo ngadto sa mga nagkatigom.—Buh 2:1-4.

Nabatasan sa unang mga Kristohanon ang pagtigom, nga kasagaran sa ginagmayng mga grupo. Apan, usahay "dakodakong panon sa katawhan" ang motambong sa ilang mga panagkatigom. (Buh 11:26) Nakita ni Santiago nga igsoon ni Jesus sa inahan nga angayng hatagan ug tambag ang espirituwal nga mga Israelinhon nga dili magpakitag paboritismo sa mga dato diha sa publikong panagkatigom (Gr., *sy·na·go·ge'*) sa kongregasyon.—San 2:1-9.

Ang Kahinungdanon sa Pagpakigtigom. Ang kahinungdanon sa bug-os nga pagpahimulos sa mga tagana ni Jehova sa pagtambong sa panagkatigom aron sa pagbaton ug espirituwal nga mga kaayohan gipasiugda maylabot sa tinuig nga pagsaulog sa Paskuwa. Si bisan kinsa nga lalaki nga hinlo ug wala sa panaw apan wala magpakabana sa pagsaulog sa Paskuwa pagapatyon. (Num 9:9-14) Sa dihang gipatawag ni Haring Ezequias ang mga molupyo sa Juda ug Israel sa pag-adto sa Jerusalem alang sa usa ka pagsaulog sa Paskuwa, sa bahin, ang iyang mensahe mao: "Kamong mga anak sa Israel, balik kang Jehova . . . ayaw patikiga ang inyong liog ingon sa gibuhat sa inyong mga katigulangan. Hatagig dapit si Jehova ug pangadto sa iyang sangtuwaryo nga iyang gibalaan hangtod sa panahong walay tino ug alagara si Jehova nga inyong Diyos, aron ang iyang nagasilaob nga kasuko motalikod gikan kaninyo. . . . Si Jehova nga inyong Diyos mapuangoron ug maluluy-on, ug dili niya ilingiw ang iyang nawong gikan kaninyo kon kamo mobalik kaniya." (2Cr 30:6-9) Ang tinuyong dili pagtambong dayag nga nagpaila sa pagtalikod gikan sa Diyos. Ug, bisan tuod ang maong mga pista sama sa Paskuwa wala sauloga sa mga Kristohanon, si Pablo haom nga nag-awhag kanila nga dili biyaan ang regular nga mga panagkatigom sa katawhan sa Diyos, nga nag-ingon: "Magmahunahunaon kita sa usag usa aron sa pagdasig ngadto sa paghigugma ug sa maayong mga buhat, nga dili talikdan ang atong mga panagkatigom, sama sa nabatasan sa pipila, apan magdinasigay sa usag usa, ug ilabina gayod samtang makita ninyo nga ang adlaw nagkaduol na."—Heb 10:24, 25; tan-awa ang KONGREGASYON.

KATUNGOD SA PAGKAPANGANAY. Ang katungod nga sa kinaiyanhon iya sa panganayng anak nga lalaki sa amahan. Ang Hebreohanon ug Gregong mga termino alang sa "katungod sa pagkapanganay" (*bekho·rah'; pro·to·to'ki·a*) naggikan sa lintunganayng mga pulong nga may pangunang ideya nga "panganay."

Ubos sa patriarkanhong kahikayan, sa dihang mamatay ang amahan, ang kamagulangang anak nga lalaki ang mahimong ulo sa banay, ug siya may awtoridad sa ubang mga anak nga anaa pa sa panimalay. Kaakohan niya nga atimanon ang mga membro sa panimalay sa iyang amahan. Siya usab ang mosunod sa katungdanan sa amahan sa paghawas sa banay atubangan kang Jehova. Kasagarang ang panganay ang makadawat sa linaing panalangin sa amahan. (Gen 27:4, 36; 48:9, 17, 18)

Dugang pa, siya adunay katungod sa duha ka bahin sa kabtangan sa amahan; buot ingnon, siya makadawat ug doble kay sa madawat sa matag usa sa iyang mga igsoon. Ubos sa Moisesnong Balaod ang usa ka tawo nga adunay kapin sa usa ka asawa dili makakuha sa katungod sa pagkapanganay gikan sa kamagulangang anak nga lalaki ug ihatag kini sa anak sa mas gihigugmang asawa.—Deu 21:15-17.

Sa mga panahon sa patriarka ang katungod sa pagkapanganay mahimong ibalhin sa amahan ngadto sa laing anak nga lalaki kon may maayong hinungdan, sama sa nahitabo kang Ruben, kinsa nawad-an sa iyang katungod ingong panganay tungod sa iyang pagpakighilawas sa puyopuyo sa iyang amahan. (1Cr 5:1, 2) Ang panganay makabaligya sa iyang katungod sa pagkapanganay ngadto sa usa sa iyang mga igsoon, sama sa gihimo ni Esau, kinsa nagtamay sa iyang katungod sa pagkapanganay ug nagbaligya niini ngadto sa iyang igsoon nga si Jacob baylo sa usa ka pagkaon. (Gen 25:30-34; 27:36; Heb 12:16) Walay rekord nga si Jacob nakigbisog maylabot sa iyang napalit nga katungod sa pagkapanganay aron makakuhag dobleng pahat sa kabtangan ni Isaac (nga maoy madaladala o personal nga kabtangan, kay si Isaac wala manag-iyag yuta, gawas sa yuta sa Makpela, diin may langob nga kalubngan). Si Jacob interesado sa paghatag ug espirituwal nga mga butang ngadto sa iyang pamilya, nga mao, ang saad nga gihatag ngadto kang Abraham mahitungod sa binhi.—Gen 28:3, 4, 12-15.

Labot sa mga hari sa Israel, ang katungod sa pagkapanganay mopatim-awng nalangkit sa katungod sa pagpanunod sa trono. (2Cr 21:1-3) Apan, si Jehova, ingong tinuod nga Hari sa Israel ug ilang Diyos, naghiklin sa maong katungod aron mohaom kini sa iyang katuyoan, sama sa kahimtang ni Solomon.—1Cr 28:5.

Si Jesu-Kristo, ingong "ang panganay sa tanang kalalangan," nga kanunayng matinumanon sa iyang Amahan nga si Jehova nga Diyos, nagbaton sa katungod sa pagkapanganay nga tungod niini siya gitudlo nga "manununod sa tanang butang." —Col 1:15; Heb 1:2; tan-awa ang PANULONDON.

KAULAWAN, PAKAULAW. Pagkadaot sa reputasyon, pagkamansa sa kadungganan, o pagyubit, makataronganon man o dili. Kini sagad nga gihubad gikan sa Gregong nombre nga *o·nei·di·smos′* (ug *o′nei·dos*) ug sa Hebreohanong nombre nga *cher·pah′*.—Itandi ang Gen 30:23; Sal 69:9; Luc 1:25; Rom 15:3.

Siyempre, ang mga hinungdan sa kaulawan mahimong magkalahi sumala sa mga sirkumstansiya. Ang pagkadili-tinuli sa usa ka Israelinhong lalaki sulod sa yugto sa pakigsaad sa Balaod maoy usa ka hinungdan sa kaulawan. (Itandi ang Huk 14:3.) Busa sa dihang ang tanang lalaki nga natawo sa panahon sa pagpanaw sa kamingawan natuli na human sa pagtabok sa Jordan, si Jehova miingon: "Karong adlawa akong gipahilayo kaninyo ang kaulawan sa Ehipto." (Jos 5:2-9) Sanglit gipakita sa ebidensiya nga ang mga Ehiptohanon nagbatasan sa pagtuli, kini lagmit nagkahulogan nga niadtong tungora ang mga Ehiptohanon wala nay pasukaranan nga pakaulawan ang Israel tungod kay daghan sa mga lalaki niini ang dili-tinuli. (Jer 9:25, 26; tan-awa ang PAGTULI.) Sa laing bahin, ang pagtuli maoy "ilhanan sa pakigsaad" tali kang Jehova ug sa binhi ni Abraham. (Gen 17:9-11) Karon, pinaagi niini nga pagtuli sa bag-ong kaliwatan nga nagdako didto sa kamingawan (sanglit nangamatay na didto ang tigulang nga kaliwatan), ang pagtuli nagpakita sa pagpalig-on pag-usab sa ilang may pakigsaad nga relasyon sa Diyos. Kay ang 40 ka tuig nga paglatagaw natapos na, gipakita usab sa Diyos kanila ang iyang pabor; iyang gipakita kanila ang Yutang Saad ug gitugotan sila nga sakopon kini. Busa ang bisan unsang kanhing mga pagbiaybiay o pakaulaw nga gihimo sa mga Ehiptohanon, tungod kay ilang giisip nga daw dili makahimo si Jehova sa pagdala sa Israel ngadto sa usa ka yuta nga ilang kaugalingon, napamatud-an nga sayop. Ang mga Kristohanon nga ilalom sa bag-ong pakigsaad, Hudiyo man o Hentil, wala mailalom sa kaulawan tungod sa pagkadili-tinuli.—Rom 2:25-29; 3:28-30; 4:9-12; 1Co 7:18, 19.

Kon bahin sa Hebreohanong mga babaye, ang padayong pagkatagsaanon o pagkabalo (Isa 4:1; 54:4), ang pagkaapuli usab (Gen 30:23; Luc 1:25), gilantaw nga usa ka kaulawan. Ang saad sa Diyos bahin sa binhi ni Abraham ug sa pagkahimo niini nga sama "sa mga lugas sa balas nga anaa sa baybayon" sa walay duhaduha nakaamot niini nga pagbati. (Gen 22:15-18; itandi ang 24:59, 60.) Sa kasukwahi, si apostol Pablo naghatag ug komendasyon sa pagkatagsaanon o pagkadili-minyo sa mga lalaki ug mga babaye nga ang tumong mao ang pag-alagad sa Diyos nga walay pagkalinga, ug siya miingon bahin sa balo nga babaye nga "siya mas malipayon kon siya magpabiling ingon sa kon unsa siya, sumala sa akong hunahuna."—1Co 7:25-28, 32-40; itandi ang Mat 19:10-12.

Apan, ang mga kalapasan sama sa idolatriya, panapaw, pangawat, ug uban pang matang sa imoralidad, kanunay nga magdulot ug kaulawan, sama sa tanang pagkadili-maunongon ngadto sa Diyos. —2Sa 13:13; Pr 6:32, 33; Rom 1:18-32; 2:17-24.

Kadtong nagtinguha sa pag-uyon sa Diyos dili magdaot sa reputasyon sa uban. Mahitungod sa usa nga mahimong dinapit sa tolda sa Diyos, ang

salmista mipahayag: “Wala siyay gihimong daotan sa iyang kauban, ug wala siyay gihimong pakaulaw batok sa iyang suod nga kaila,” sa ato pa, wala siya magsabwag ug daotang impormasyon bahin sa iyang suod nga kaila. (Sal 15:1, 3) Ang usa nga nanikas sa timawa o nagyubit kaniya sa pagkatinuod nagpakaulaw sa Diyos (Pr 14:31; 17:5), maingon man kadtong nagpakaulaw sa mga alagad sa Diyos. (Sal 74:18-23) Sa kataposan ang maong pagpakaulaw mosangpot sa kalamidad ngadto niadtong naghimo niini.—Sof 2:8-10.

Si Jehova Nagpahilom sa Pakaulaw sa Iyang Katawhan. Sa dihang ang mga Israelinhon nakig-ambit sa bakak nga pagsimba o sa dili-matarong nga mga buhat, sila nagpakaulaw kang Jehova nga Diyos, tungod kay ilang gihimo ang pagsimba kang Jehova nga daw sama nianang sa mga nasod nga naglibot kanila. (Isa 65:7) Tungod sa ilang pagkadili-matinumanon, ang Diyos nagtugot sa kalamidad nga modangat kanila, nga naghimo kanilang tumong sa pakaulaw taliwala sa mga nasod. (Eze 5:14, 15) Kay wala moila nga ang paghukom maoy gikan sa Diyos, ang ubang mga nasod nag-ingon nga kini tungod kay siya dili makahimo sa pagluwas sa Israel, sa ingon dugang napakaulawan si Jehova. Busa, pinaagi sa pagpasig-uli sa mga Israelinhon gumikan sa ilang paghinulsol, gihinloan ni Jehova ang iyang ngalan sa maong kaulawan.—Eze 36:15, 20, 21, 30-36.

Sa dihang may mga kahimtang nga daw ang Diyos mitalikod sa iyang katawhan, ang uban naghunahuna nga siya wala magpanalipod o magpanalangin kanila ug busa sila nagpakaulaw kanila. (Sal 31:9-11; 42:10; 74:10, 11; 79:4, 5; 102:8, 9; Joe 2:17-19) Apan sa kataposan si Jehova nagpasundayag sa iyang mga buhat sa pagluwas ug tungod niana nagpahilom niadtong nagpakaulaw.—Neh 1:3; 2:17; 4:4; 6:16.

Pag-antos sa Kaulawan Tungod Kang Kristo. Dugang pa, sa pagtuman sa ilang buluhaton, ang mga alagad ni Jehova gipakaulawan niadtong mga tawo nga gipadad-an kanila. Nakasinati niini si Jeremias (Jer 6:10; 15:15-18; 20:8), si Kristo Jesus (Mat 27:44; Mar 15:32; Rom 15:3), ug ang iyang mga sumusunod (Heb 10:33). Ang usa ka indibiduwal nga gipakaulawan tungod kang Kristo adunay katarongan nga magmaya, tungod kay ang iyang padayong pagkamatinumanon ilalom sa maong pakaulaw mosangpot sa pagkabaton ug dakong ganti didto sa mga langit (Mat 5:11; Luc 6:22, 23) ug maoy pamatuod nga siya nakabaton sa espiritu sa Diyos. (1Pe 4:14) Busa, dili angay kahadlokan ang pakaulaw. Ngadto niadtong nakaila sa pagkamatarong, si Jehova miingon: “Ayaw kahadlok sa pakaulaw sa mga may-kamatayong tawo, ug ayaw kalisang tungod lamang sa ilang mapasipalahong mga pulong.”—Isa 51:7.

Bisan tuod nasayod sa dakong kaulawan nga modangat kaniya, si Jesus kinabubut-ong misunod sa kabubut-on sa iyang Amahan hangtod pa gani nga siya namatay sa usa ka makauulawng kamatayon diha sa estaka sa pagsakit. (Isa 53:3-7; Ju 10:17, 18; Heb 12:2; 13:12, 13) Sa pagbuhat ug maayo ngadto sa uban, siya wala magtinguha sa pagpahimuot sa iyang kaugalingon apan andam sa pagdawat sa kaulawan gikan sa mga tawo nga pinaagi sa pulong ug buhat nagpakaulaw kang Jehova nga Diyos. Gipunting kini ni apostol Pablo sa dihang iyang gipasiugda ang hustong tinamdan ngadto sa mga mahuyang sa espirituwal: “Hinunoa, kita nga mga lig-on angayng mopas-an sa mga kaluyahon niadtong mga dili lig-on, ug dili kay magpahimuot sa atong kaugalingon. Magpahimuot ang matag usa kanato sa iyang silingan sa kon unsay maayo aron sa paglig-on kaniya. Kay bisan gani si Kristo wala magpahimuot sa iyang kaugalingon; kondili ingon sa nahisulat: ‘Nahiagoman ko ang mga pakaulaw niadtong mga nagapakaulaw kanimo.’” (Rom 15:1-3) Sa miaging kapitulo (Rom 14), gihisgotan ni Pablo ang mga kahuyangan sa pipila ka Kristohanon nga tungod sa ilang tanlag nagduhaduha bahin sa pipila ka pagkaon o sa pagsaulog sa usa ka espesipikong adlaw; iyang gipakita nga kinahanglang likayan nga mahimong hinungdan sa pagkapandol niini nila ug kinahanglang palig-onon sila. Kini lagmit nagkahulogan nga kadtong malig-on sa pagsabot, pagtuo, ug sa tanlag magpugong sa ilang kaugalingon sa paggamit sa ilang mga katungod, ug kini mahimong daw dili makapahimuot kanila. Bisan pa niana, kinahanglan nilang ‘pas-anon’ (dinhi ang berbo motugot sa diwa nga “pagdala” ug “pag-antos o paglahutay” [itandi ang Gal 6:2; Pin 2:2]) ang bisan unsang mga kabug-at nga idulot sa maong mga kahuyangan ngadto kanila, nga magasundog kang Kristo. (Itandi ang Mat 17:17-20; usab ang ekspresyon ni Moises sa Num 11:10-15.) Dugang pa, dili kay unahon nila pagpangagpas sa ilang kaugalingon ang pagbaton ug pabor, mga panalangin, ug mga ganti gikan sa Diyos, samtang nagahiklin niining mga mahuyang sa espirituwal ingong sagabal o pasagdan sila nga makuha sa Kaaway tungod kay wala hatagig konsiderasyon ug tabang sa mga malig-on.—Itandi ang 1Co 9:19-23; 10:23-33.

Likayan ang Pagdalag Kaulawan Pinaagi sa Daotang Buhat. Bisan tuod nga dahomon ang pagpakaulaw tungod sa pagkamatarong, ang usa ka Kristohanon dili angayng “mag-antos ingong usa ka mamumuno o usa ka kawatan o usa ka mamumuhat ug daotan o usa ka hilabtanon sa mga butang sa uban.” (1Pe 4:15, 16) Ang usa sa mga

kuwalipikasyon sa usa ka magtatan-aw sa Kristohanong kongregasyon mao nga siya "adunay maayong pamatuod gikan sa mga tawo sa gawas, aron siya dili mahulog sa pakaulaw." Kini magpugong nga mapakaulawan ang katungdanan ug malikayan ang pagkaylap sa dili-maayong mga komento bahin sa tinuod nga mga Kristohanon tungod sa panggawi sa usa sa mga iladong membro sa kongregasyon.—1Ti 3:7.

KAWANANGAN. Tan-awa ang HAWAN, KAWANANGAN.

KAWATAN. Usa ka tawo nga tinuyong nagkuha sa gipanag-iya sa lain nga walay permiso, ilabina ang nagbatasan sa pagpanikas ug pagpanglimbong o nangawat sa tago. Ang mga pamaagi sa mga kawatan kaniadto susama ra karong adlawa. Sila sagad mangawat sa gabii (Job 24:14; Jer 49:9; Mat 24:43; Luc 12:39; Ju 10:10; 1Te 5:2-5; 2Pe 3:10; Pin 3:3; 16:15), ug ang usa sa kasagaran nilang agianan mao ang bentana. (Joe 2:9) Sa laing bahin, ang mga tulisan ug mga bandido mag-atang ug mohasmag sa ilang mga biktima sa hilit nga mga dapit, diin imposible gayod ang pagpangayog tabang. Sagad nga sila dili magpanuko sa pagbuhat ug kapintasan o sa paghulga ug sa pagpameligro sa kinabuhi sa tag-iya sa mga kabtangan nga ilang gikuha.—Huk 9:25; Luc 10:30, 36; 2Co 11:26.

Ang mga termino sa orihinal nga pinulongan nga gihubad nga "tulis" ug "tulisan" mahimong magtumong usab sa paghikaw sa laing tawo sa kon unsay iyaha, o sa pagkuha sa mga butang gikan sa uban pinaagig pagpanikas o pinaagi sa paggamit sa mga butang nga angay unta niyang ihatag ngadto sa uban. Pinaagi sa dili pagbayad ug mga ikapulo alang sa pagsuportar sa matuod nga pagsimba didto sa templo, ang mga Hudiyo sa panahon ni Malaquias 'nangawat sa Diyos.' (Mal 3:8, 9) Ang Proverbio 28:24 naghisgot sa usa ka tawo nga nangawat sa iyang amahan o sa iyang inahan, dayag nga nagkahulogang nagsakmit sa iyang ginikanan sa kon unsay tinuod nga ilaha. Gihukman ni Jesu-Kristo ang mga tig-ilis ug salapi tungod kay gihimo nila ang templo nga "usa ka langob sa mga tulisan." Kini nagpaila nga ang mga tig-ilis ug salapi naningil ug taas nga mga balayronon alang sa ilang mga serbisyo.—Mat 21:12, 13.

Sa iyang ikaduhang sulat ngadto sa mga taga-Corinto, si apostol Pablo misulat: "Ang ubang mga kongregasyon giagawan [o gikawatan] ko pinaagi sa pagdawat ug mga tagana aron maalagaran ko kamo." (2Co 11:8) Walay nalangkit nga pagpanikas labot sa pagdawat ni Pablo ug mga tagana gikan sa uban. Apan dayag nga siya naghisgot nga daw iyang giagawan kadtong mga kongregasyona sa diwa nga iyang gigamit ang iyang nadawat gikan kanila alang sa iyang mga panginahanglan samtang siya naghago, dili alang kanila, apan alang sa mga taga-Corinto.

Sa pipila ka kahimtang, ang pagpangawat mahimong magtumong sa makataronganong buhat sa pagkuha sa butang nga siya adunay katungod, ang gipasiugda mao ang *hinok nga paagi* sa pagkuha niini. Pananglitan, ang mga Israelinhon "nagkawat" sa lawas ni Saul gikan sa plasa sa Bet-san. (2Sa 21:12) Ang iyaan sa batang si Jehoas nagluwas sa iyang kinabuhi pinaagi sa 'pagkawat kaniya gikan sa taliwala sa iyang mga igsoon,' nga gipamatay sa daotang si Atalia.—2Ha 11:1, 2; 2Cr 22:11.

Gihukman sa Diyos. Apan, ang kadaghanang paghisgot sa Bibliya labot sa pagpangawat nagtumong sa supak sa balaod nga pagkuha sa gipanag-iya sa laing tawo. Ang balaod ni Jehova ngadto sa Israel tin-awng nag-ingon: "Dili ka mangawat." (Ex 20:15; Lev 19:11, 13; Deu 5:19; Mat 19:18) Ang usa ka kawatan kinahanglang mobayad ug duha ka pilo, upat ka pilo, o hangtod sa lima ka pilo, depende sa kon unsay gilatid sa Balaod. Kon siya dili makabayad, siya ibaligya ngadto sa pagkaulipon, ug dayag nga makabaton pag-usab sa iyang kagawasan sa dihang makabayad na sa bug-os. (Ex 22:1-12) Dugang pa sa pagbayad, ang naulawan nga kawatan (Jer 2:26) kinahanglang magdalag halad-sa-pagkasad-an ug ang saserdote mohimog pagtabon-sa-sala alang kaniya.—Lev 6:2-7.

Sa ngadtongadto gibalewala sa nasod sa Israel kini nga mga balaod, ug ingong sangpotanan, gitugotan ni Jehova nga ang mga tulisan ug mga kawatan gikan sa sulod ug sa gawas modagsang sa nasod. (Deu 28:29, 31; Eze 7:22) Nahimong komon ang mga buhat sa pagpanikas, ilabina ang pagdaogdaog sa kabos ug timawa nga mga tawo.—Isa 1:23; 3:14; Jer 7:9-11; 21:12; 22:3; Eze 22:29; Miq 2:2.

Bisan tuod nga ang kawatan nga nangawat tungod sa kagutom mahimong dili ingon ka salawayon kay sa usa kinsa, sama kang Acan ug Judas Iskariote, nangawat tungod sa kahakog ug tungod sa daotang kasingkasing (Jos 7:11, 20, 21; Pr 6:30; Mat 15:19; Ju 12:4-6), kadtong nagtinguha sa pagbaton sa pag-uyon sa Diyos kinahanglang dili sad-an sa pagpangawat. (Isa 61:8; Rom 2:21) Bisan tuod ang mga Kristohanon dili ilalom sa Moisesnong Balaod, sila nailalom sa sugo nga higugmaon ang ilang isigkatawo. "Ang gugma dili magabuhat ug daotan ngadto sa silingan"; busa, ang pagpangawat walay dapit taliwala sa mga Kristohanon. (Rom 13:9, 10; Mat 22:39; San 2:8) Ang bisan kinsang kawatan nga buot mabuhi ubos sa pagmando sa Gingharian sa Diyos kinahanglang maghinulsol sa iyang kanhing paagi sa panggawi ug mokat-on sa pagku-

gi aron mabuhi. (1Co 6:10; Efe 4:28; 1Pe 4:15) Ug ang tinuod nga mahinulsolon nga kanhing kawatan makasalig sa pagpasaylo ni Jehova.—Eze 33:14-16.

Ang usa ka Hebreohanong *idiom* nga sa literal nagkahulogang "kawata ang kasingkasing" nagpasabot sa "paglansis."—Gen 31:20, 26, *ftn* sa *Rbi8;* itandi ang 2Sa 15:6.

KAW-IT, TAGA. Usa ka kurbado o bawog kaayo nga metal o ubang materyales, nga usahay sinimaan.

Ang bulawang mga kaw-it gigamit diha sa tabernakulo aron tapoton ang duha ka dagkong mga seksiyon sa binordahang tabon nga lino, ug ang tumbagang mga kaw-it alang sa duha ka seksiyon sa tabon nga gama sa balhibo sa kanding. (Ex 26: 1, 5, 6, 7, 10, 11; 36:13, 18; 39:33) Ang kortina tali sa Balaan ug sa Labing Balaan gibitay pinaagig mga kaw-it, nga lagmit bulawan (Ex 26:31-33), sama usab sa tabil sa ganghaan sa tabernakulo. —Ex 26:36, 37.

Ang mga taga gigamit sa karaang mga mangingisda. (Hab 1:14, 15; Isa 19:1, 6-8; Mat 17:24-27) Ang mga kaw-it sa mangingihaw gihisgotan sa Bibliya. (Am 4:2) Ang mga kaw-it, nga lagmit mga tunok, gigamit usab sa pagdala sa mga hayop, ilabina sa mapintas nga mga mananap.—Eze 19:3, 4, 6, 9, *ftn* sa *Rbi8*.

Ang binihag nga mga tawo usahay guyoron pinaagig mga kaw-it diha sa mga ngabil, ilong, o dila. Ang usa ka Asiryanhong hulagway nagpakita sa hari nga nagkupot ug tulo ka binihag pinaagig pisi nga gihikot sa mga kaw-it diha sa ilang mga ngabil samtang iyang gibutaan ang usa kanila pinaagig bangkaw. Busa, nasabtan ni Haring Senakerib sa Asirya sa dihang si Jehova mahulagwayong misulti ngadto kaniya pinaagi sa manalagnang si Isaias: "Ibutang ko gayod ang akong kaw-it sa imong ilong ug ang akong busal taliwala sa imong mga ngabil, ug dad-on ko gayod ikaw pagbalik didto sa dalan nga imong giagian."—2Ha 19:20, 21, 28; Isa 37:29.

Si Jehova mahulagwayong nagsulti kang Paraon sa Ehipto, kinsa binuang nga gisaligan sa Israel alang sa suporta batok sa Babilonya: "Kaw-itan ko ang imong apapangig . . . Ug haw-ason ko ikaw gikan sa taliwala sa imong kasapaan sa Nilo . . . Ug biyaan ko ikaw sa kamingawan . . . Ug ang tanang molupyo sa Ehipto makaila gayod nga ako mao si Jehova, tungod kay sila maoy usa ka tukod nga tangbo alang sa balay sa Israel." (Eze 29:1-7) Kini nga mga pulong maoy haom; ang historyador nga si Herodotus (II, 70) nag-ingon nga ang mga Ehiptohanon migamit ug kaw-it sa pagdakop sa buaya ug naghaw-as niini gikan sa tubig. Si Jehova usab nagtagna nga iyang kaw-itan ang mga apapangig ni "Gog sa yuta sa Magog" ug dad-on kini ngadto sa pangataposang pag-atake batok sa katawhan sa Diyos ug ngadto sa iyang kaugalingong kalaglagan. —Eze 38:1-4; 39:1-4.

KEBAR [gikan sa Babilonyanhon, nga nagkahulogang "Dako (nga Sapa)"]. Usa ka "suba" sa "yuta sa mga Caldeanhon" duol sa dapit diin ang mga Hudiyo sa komunidad sa Tel-abib gidestiyero. (Eze 1:1-3; 3:15) Sa dihang naghisgot sa *"suba* sa Kebar," dayag nga gigamit ni Ezequiel ang Hebreohanong termino nga *na·har′* (gihubad nga "suba") diha sa kinalaparan nga diwa niini aron ilakip ang daghang Babilonyanhong kasapaan nga niadto mitadlas sa tabunok nga luna tali sa ubos nga mga agosanan sa mga suba sa Euprates ug Tigris. Kini nga paggamit nahiuyon sa katumbas nga Babilonyanhong pulong nga naghubit usab sa usa ka suba o sa usa ka sapa. Ang eksaktong nahimutangan sa Kebar wala mahibaloi.

Bisan pa niana, ang kadaghanang geograpo sa Bibliya naglangkit sa "suba sa Kebar" sa Shatt en-Nil, nga gituohan nga mao ang *naru Kabaru* (o "Dako nga Sapa") nga gihisgotan sa *cuneiform* nga kontrata nga mga papan nga nakaplagan didto sa siyudad sa Nippur, mga 85 km (50 mi) sa HS sa Babilonya. Ang Shatt en-Nil misanga gikan sa Euprates sa ibabaw sa Babilonya ug miagos sa HS nga direksiyon, miagi duol sa Nippur, nga nahiusa pag-usab sa Euprates sa H sa Ur, mga 240 km (150 mi) ubos sa Babilonya.

Niadtong 613 W.K.P., ang Tel-abib, duol sa suba sa Kebar, mao ang dapit sa unang narekord nga panan-awon sa manalagna nga si Ezequiel, diin siya nahiugnok ug pito ka adlaw tungod niini nga panan-awon, ug mao usab ang dapit diin siya gitudlo ingong usa ka "tigbantay sa balay sa Israel." (Eze 1:1–3:21) Ang susamang mga panan-awon sa ulahi nagpahinumdom sa manalagna sa iyang kasinatian didto sa Kebar.—Eze 10:15, 20, 22; 43:3.

KEDAR [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "moitom"].

1. Usa sa 12 ka anak nga lalaki ni Ismael.—Gen 25:13-15; 1Cr 1:29-31.

2. Usa ka tribong Arabo nga naggikan sa anak nga lalaki ni Ismael nga si Kedar ug gilakip sa "mga anak sa Sidlakan." Ang ilang yuta gitawag usab nga Kedar. (Jer 2:10; 49:28, 29) Usa ka katawhan nga tigbalhinbalhin ug puyo ug tigbuhig hayop, may mga panon sa karnero, kanding, ug kamelyo (Isa 60:7; Jer 49:28, 29), ang mga Kedaranhon lagmit namuyo sa desyerto sa Sirya-Arabia sa S sa Palestina sa AK nga bahin sa Peninsula sa Arabia. Ang paghisgot sa "kabalangayan nga gipuy-an sa Kedar" (Isa 42:11),

bisan tuod mahimong magtumong sa temporaryong mga kampo, mahimong magpasabot hinuon nga ang pipila kanila lagmit may pinuy-anan na. Tingali tungod sa ilang kahinungdanon taliwala sa mga tribo nga Arabo, ang ngalang Kedar sa ulahing mga panahon gigamit sa katibuk-an alang sa mga tribo sa desyerto. Diha sa mga Targum ug sa literaturang rabbiniko, ang Arabia gitawag usahay nga Kedar.

Ang babayeng Sulamita sa Awit ni Solomon nagpakasama sa iyang itom nga panagway sa "mga tolda sa Kedar" (Aw 1:5, 6; itandi ang Sal 120:5), lagmit kini hinimo gikan sa itom nga balhibo sa kanding, ingon sa mga tolda sa daghang modernong-adlaw nga Bedouin. Ang tagna ni Ezequiel naghisgot sa 'mga pangulo sa Kedar' uban sa mga Arabo ingong mga magpapatigayon sa mga laki nga nating karnero, mga laking karnero, ug mga laking kanding alang sa komersiyal nga siyudad sa Tiro.—Eze 27:21.

Sa panahon sa pagmando sa Asirya sa Tungang Sidlakan, ang manalagnang si Isaias nagtagna sa kalit nga pagkahanaw sa himaya sa Kedar, nga ang iyang gamhanang mga magpapana diyutay na lamang ang nahibilin. (Isa 21:16, 17) Ang mga Kedaranhon lagmit mao ang *Qidri* o *Qadri* nga gihisgotan diha sa mga rekord sa mga pagpakiggubat sa Asirya. Ang Asiryanhon nga si Haring Ashurbanipal naglakip kanila uban sa *Aribi* (mga Arabo) ug Nebaiot (itandi ang Isa 60:7) sa usa ka asoy sa pagpakiggubat ug nanghambog labot sa mga asno, mga kamelyo, ug mga karnero nga gikuha kanila ingong mga inagaw.

Sa ulahing panahon, si Nabucodonosor nga hari sa Babilonya, naghampak sa Kedar. (Jer 49:28, 29) Ang pagsakop ni Nabucodonosor sa A sa Arabia gihisgotan sa Babilonyanhong historyador nga si Berossus, nga gikutlo ni Josephus.—*Against Apion,* I, 129, 133 (19).

Usa ka plata nga panaksan (gituohan nga sa ikalimang siglo W.K.P.) nga nakaplagan sa Tell el-Maskhutah sa Ehipto may Aramaikong inskripsiyon: "Qainu bar [anak nga lalaki ni] Gesem, hari sa Qedar [Kedar]." Ang Gesem nga gitumong dinhi lagmit mao si "Gesem nga Arabiano" kinsa misupak sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem sa adlaw ni Nehemias.—Neh 2:19; 6:1, 2, 6.

Ang mga rekord sa Asirya nagpakita nga diha sa ampoanan ni Haring Hazail sa Kedar may mga larawan sa mosunod nga bakak nga mga bathala: Si Atarsamain (gituohan sa mga Asiryanhon nga mao si Ishtar Dilbat), Dai, Nahai, Ruldaiu, Atarquruma, ug Abirillu. Usa ka bituon nga bulawan nga gidayandayanan ug mahalong mga bato nagsilbing usa ka simbolo sa diyosa nga si Atarsamain. Sumala sa Babilonyanhong Talmud (*Ta'anit* 5*b*), ang tubig gisimba usab sa katawhan sa Kedar.

KEDEMA [Pasidlakan; Padulong sa Sidlakan]. Usa ka anak nga lalaki ni Ismael nga kataposang ginganlan diha sa han-ay sa Genesis 25:15 ug sa 1 Cronicas 1:31. Ingong katumanan sa saad ni Jehova ngadto kang Abraham (Gen 17:20), si Kedema nahimong usa sa 12 ka pangulo nga naggikan kang Ismael.

KEDEMOT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sidlakan"]. Ang ngalan nagtumong sa usa ka siyudad sa S sa Jordan ug lagmit usab sa kamingawan nga naglibot niini. Gikan sa Kamingawan sa Kedemot, si Moises nagpadalag mga mensahero ngadto sa Amorihanon nga si Haring Sihon, nga naghangyog pagtugot nga moagi sa iyang yuta. (Deu 2:26, 27) Unang gihatag ngadto sa mga Rubenhon, ang Kedemot sa ulahi gipahat ngadto sa Merarihanong mga Levihanon. (Jos 13:15, 18; 21:34, 36, 37; 1Cr 6:77-79) Ang kadaghanang eskolar mipabor sa pagtuo nga kini maoy usa sa mga bungdo haduol sa dapit diin nagsukad ang bul-oganang walog sa Arnon, sama sa Qasr ez-Za'faran, nga nahimutang mga 16 km (10 mi) sa AS sa dapit nga gihunahunang mao ang karaang Dibon.

KEDES [Balaang Dapit].

1. Usa ka siyudad sa habagatang Juda (Jos 15:21, 23), lagmit nga mao ra ang Kades-barnea. —Tan-awa ang KADES, KADES-BARNEA.

2. Usa ka siyudad sa Neptali nga gihatag ngadto sa mga Gersonhon ug gilain ingong usa ka siyudad nga dalangpanan. (Jos 20:7; 21:32, 33; 1Cr 6:71, 76) Tungod sa nahimutangan niini, kini usab gitawag ug "Kedes-neptali" (Huk 4:6) ug "Kedes sa Galilea." (Jos 20:7) Sanglit mopatim-awng kini ang pinuy-anan ni Maghuhukom Barak, ang Kedes nagsilbing dapit nga tagboanan sa iyang 10,000 ka tawo gikan sa Neptali ug Zabulon una pa sa ilang kadaogan batok sa Canaanhong kasundalohan ilalom ni Sisera. (Huk 4:6, 10) Kasiglohan sa ulahi ang siyudad nabuntog ni Haring Tiglat-pileser III sa Asirya sa panahon sa pagmando ni Haring Peka sa Israel (mga 778-759 W.K.P.).—2Ha 15:29.

Ang Kedes gituohan nga mao ang Tell Qades (Tel Qedesh), usa ka bungdo nga nag-umbaw sa usa ka gamay, tabunok nga patag nga mga 20 km (12 mi) sa HK sa Dan.

3. Usa ka dapit sa Isacar nga gipahat ngadto sa "mga anak nga lalaki ni Gersom" (1Cr 6:71, 72), lagmit nga mao ra ang "Kision" nga gihisgotan sa samang talaan sa Josue 21:28. Ang Tell Abu Qedeis (Tel Qedesh), mga 4 km (2.5 mi) sa HS sa Megido, gituohan nga posibleng mao ang Kedes. Daw kini

mohaom sa Josue 12:21, 22, diin ang Kedes mopatim-aw nga kasikbit sa Megido ug Jokneam. Sanglit napildi ni Barak si Sisera diha sa dapit sa Megido (Huk 5:19), lagmit nga duol niini nga Kedes (ug dili sa Num. 2) nga gipatay ni Jael diha sa iyang tolda ang Canaanhong pangulo sa kasundalohan nga si Sisera.—Huk 4:11, 17, 21.

KEDORLAOMER. Usa ka hari sa karaang Elam kinsa, sa wala pa mosulod si Abraham sa Yutang Saad niadtong 1943 W.K.P., nagpakaylap sa iyang gahom pakasadpan hangtod sa mga utlanan sa Ehipto. Human sa 12 ka tuig nga pagkaulipon, ang lima ka hari duol sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat mirebelde batok sa ilang magmamando nga taga-sidlakan. Sa ika-14 nga tuig, si Kedorlaomer ug ang iyang tulo ka alyado, si Amrapel sa Sinar, si Ariok sa Elasar, ug si Tidal sa Goiim, miadto sa K aron pahunongon ang rebelyon. Sugod sa A ug lukop sa H, gipamildi nila ang mga siyudad ubay sa mga ruta sa negosyo sa S sa Jordan, ug sa H sa Patayng Dagat sa teritoryo nga gipuy-an sa ulahi sa mga Amalekanhon. Niadtong tungora sayon ra ang pagpakalagiw sa lima ka hari nga maoy utok sa pag-alsa.

Usa sa mga nabihag ni Kedorlaomer mao ang pag-umangkon ni Abraham nga si Lot, nga nagpuyo sa duol. Sa pagkahibalo niini, si Abraham uban sa iyang 318 ka armadong mga sulugoon nangandam aron lutoson ang mga kaaway. Sa Dan gipakuratan nila ang mas gamhanang puwersa sa ilang mga kaaway ug, malamposong naggukod kanila hangtod sa Hoba, sa A sa Damasco, nga nagbawi kang Lot ug sa iyang mga kabtangan.—Gen 14:1-17.

Ang ngalang Kedorlaomer wala makaplagi sa mga talaan sa karaang mga magmamando sa Elam, apan kini nailhan nga Elamihanon. Ang Kudur, nga lagmit laing porma sa *Chedor,* makita diha sa daghang gikombinar nga mga ngalan. Si Lagamar, nga susama sa *laomer,* maoy usa ka bathala sa mga Elamihanon.

KEHELATA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kongregasyon"]. Usa sa mga dapit nga gikampohan sa mga Israelinhon samtang naglatagaw sa kamingawan. (Num 33:22, 23) Wala mahibaloi ang tukmang nahimutangan niini karong adlawa.

KEILA. Usa ka kinutaang siyudad sa Juda sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 44; 1Sa 23:7) Ang Keila tingali gitukod o, sa usa ka panahon, gigamhan sa pipila ka kaliwat ni Caleb. (1Cr 4:15, 19) Sa kasagaran kini gituohan nga mao ang Khirbet Qila (Qeila), nga nahimutang sa usa ka bungtod nga mga 14 km (8.5 mi) sa AK sa Hebron. Sama sa rehiyon sa karaang Keila, karong adlawa may mga lugas nga gitanom sa kasikbit nga dapit sa Khirbet Qila. —Itandi ang 1Sa 23:1.

Si David, samtang gigukod ni Haring Saul, nagluwas sa Keila gikan sa mga kamot sa mga Filistehanon. Apan human niadto, siya ug ang iyang mga tawo kinahanglang moikyas gikan sa siyudad aron sila dili ikatugyan sa mga tag-iyag yuta sa Keila ngadto sa kasundalohan ni Saul.—1Sa 23:5, 8-13.

Ang siyudad gipuy-an pag-usab human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya. Sa panahon nga ang mga paril sa Jerusalem giayo ubos sa pagdumala ni Nehemias, dihay duha ka katunga nga distrito sa Keila, nga ang matag usa adunay kaugalingong "prinsipe."—Neh 3:17, 18.

KELAIA. Laing ngalan alang sa Levihanong si Kelita, usa ka katalirongan ni Esdras nga saserdote. —Esd 10:23; tan-awa ang KELITA Num. 1.

KELAL [Pagkahingpit]. Usa ka destiyero kanhi nga usa sa "mga anak ni Pahat-moab" nga lakip niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa sumala sa instruksiyon ni Esdras.—Esd 10:16, 17, 30, 44.

KELITA [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mubo kaayo" [nga mao, nahimong inano]].

1. Usa sa mga Levihanon sa adlaw ni Esdras nga midawat sa ilang pagkasad-an tungod sa pagpangasawag langyawng mga asawa ug busa nagpapahawa kanila. Siya gitawag usab ug Kelaia. (Esd 10:23, 44) Lagmit mao ra ang Num. 2 ug 3.

2. Usa ka Levihanon nga mitabang kang Esdras sa 'pagpatin-aw sa balaod ngadto sa katawhan' niadtong 455 W.K.P.—Neh 8:7, 8; tan-awa ang Num. 1.

3. Usa ka Levihanon kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" sa panahon ni Nehemias. (Neh 9:38; 10:1, 9, 10) Kon si Kelita mismo, inay nga usa ka kaliwat, ang didto sa dihang gihimo kini nga kasabotan, siya lagmit mao ra gayod ang Num. 1 o ang Num. 2.

KELUB [Bukag; Halwa].

1. Kaliwat ni Juda; igsoong lalaki ni Suha ug amahan ni Mehir. (1Cr 4:1, 11) Ang paghubad sa ngalan ingong "Kelub" gipasukad sa Masoretikong teksto ug makita nga ingon niining pormaha diha sa pipila ka hubad. (*KJ, NW, Ro, AT*) Apan, siya gitawag ug "Caleb" diha sa Gregong *Septuagint,* Syriac nga *Peshitta,* ug sa Latin nga *Vulgate* (makuti nga rebisyon ni Clementino), ug busa, kini nga porma makaplagan diha sa mga hubad ni Knox ug Lamsa.

2. Amahan ni Ezri, ang usa nga nag-alagad ubos ni Haring David ingong magtatan-aw sa mga nagtikad sa kaumahan.—1Cr 27:26.

KELUBAI. Tan-awa ang CALEB Num. 1.

KELUHI. Kaliwat ni Bani; usa niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa sa panahon ni Esdras.—Esd 10:34, 35, 44.

KEMOS. Ang pangunang bathala sa mga Moabihanon, nga gihisgotan ingong 'ang katawhan ni Kemos.' (Num 21:29; Jer 48:46) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini nga bathala mao ang Baal sa Peor tungod kay gihisgotan kini uban sa mga Moabihanon. (Num 25:1-3) Sa mga kahimtang nga hilabihan kapit-os, kon dili man sagad nga gibuhat, lagmit nga ang mga bata gihalad ngadto kang Kemos.—2Ha 3:26, 27.

Ang itom nga basaltong bantayog, nga sagad nailhan ingong ang Bato sa Moab, nga gipatindog ni Haring Mesa sa Moab aron sa paghandom sa iyang pag-alsa batok sa Israel, naghatag ug dugang katin-awan kon sa unsang paagi giisip sa mga Moabihanon ang ilang diyos nga si Kemos. Sumala niini nga monyumento, si Kemos naghatag kanilag kadaogan sa pagpakiggubat, ug ang pakiggubat gihimo ubos sa iyang mando. Gipasidungog ni Haring Mesa kang Kemos ang kaluwasan gikan sa Israelinhong pagpanglupig, ug siya nangatarongan nga ang aktuwal nga pagsakit gikan sa mga kamot ni Omri nga hari sa Israel maoy tungod sa kasuko sa diyos sa iyang yuta.

Si Jepte naghisgot kang Kemos ingong ang diyos sa mga Ammonhanon. (Huk 11:24) Gikuwestiyon sa pipila ka eskolar ang katukma sa pahayag ni Jepte tungod kay sa ubang mga teksto si Kemos kanunayng gilangkit sa mga Moabihanon. Apan, angayng hinumdoman nga ang mga Ammonhanon nagsimba ug daghang diyos. (Huk 10:6) Dugang pa, sanglit ang mga Ammonhanon ug ang mga Moabihanon maoy managsilingan nga katawhan, nga parehog kagikan pinaagi sa pag-umangkon ni Abraham nga si Lot, dili ikahibulong nga kining duha ka nasod parehong nagsimba kang Kemos.

Ang pagsimba kang Kemos dayag nga gisugdan diha sa Israel panahon sa paghari ni Solomon. Walay duhaduha nga ubos sa impluwensiya sa iyang Moabihanong mga asawa, gitukod ni Solomon ang hataas nga dapit alang kang Kemos "didto sa bukid nga atbang sa Jerusalem." (1Ha 11:1, 7, 8, 33) Sa panahon sa malukpanon nga relihiyosong reporma ni Josias, kapin sa tulo ka siglo sa ulahi, kining hataas nga dapit gihimo nga dili angay alang sa pagsimba.—2Ha 23:13.

Ang manalagnang si Jeremias, sa pagtagna sa katalagman sa Moab, nagpaila nga madestiyero ang pangunang diyos niini nga si Kemos ingon man ang iyang mga saserdote ug mga prinsipe. Ikaulaw sa mga Moabihanon ang ilang diyos tungod kay kini walay mahimo, sama nga gikaulaw sa mga Israelinhon sa napulo-ka-tribo nga gingharian ang Bethel, lagmit tungod sa pagkalangkit niini sa pagsimba sa nating baka.—Jer 48:7, 13, 46.

KEMUEL.

1. Usa ka anak nga lalaki sa igsoong lalaki ni Abraham nga si Nahor ug sa iyang asawa nga si Milca; busa, pag-umangkon ni Abraham. Siya may anak nga lalaki nga ginganlan ug Aram.—Gen 22:20, 21.

2. Anak nga lalaki ni Siptan ug usa ka pangulo sa tribo ni Epraim. Siya maoy usa sa 12 ka tawo nga gitudlo ni Jehova pinaagi kang Moises sa pagbahinbahin sa yuta sa Canaan taliwala sa mga Israelinhon, nga naghawas sa tribo ni Epraim niini nga buluhaton.—Num 34:16-29.

3. Usa ka Levihanon nga mao ang amahan ni Hasabias, pangulo sa tribo ni Levi sa adlaw ni David.—1Cr 27:16, 17.

KENAANA [*feminine* sa ngalang Canaan].

1. Amahan ni Zedekias, ang mini nga manalagna nga katalirongan ni Haring Ahab ug Jehosapat.—1Ha 22:11, 24; 2Cr 18:10, 23.

2. Kaliwat ni Benjamin pinaagi kang Jediael ug Bilhan.—1Cr 7:6, 10.

KENAN [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagpatungha; pagbaton; pagpalit"]. Anak nga lalaki ni Enos, apo ni Set, ug apo-satuhod ni Adan. Siya ang amahan ni Mahalalel ug nabuhi sa 910 ka tuig. (Gen 5:3-14; 1Cr 1:1, 2) Dayag nga si Kenan ang gitumong nga "Cainan, nga anak ni Enos," sa listahan ni Lucas sa talaan sa kagikan ni Jesus.—Luc 3:37, 38.

KENANI [pinamubo sa Kenanias]. Usa ka Levihanon nga mihimog pagsugid ngadto kang Jehova una pa sa pagtimbre sa "kasaligang kontrata" nga gihimo sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 9:3, 4, 38.

KENANIAS [lagmit, Lig-ong Gitukod ni Jehova].

1. Usa ka Levihanon nga katalirongan ni Haring David. "Si Kenanias nga pangulo sa mga Levihanon sa pagdala" maoy usa ka batid, kuwalipikado sa pagtudlo sa uban labot sa hustong pagdala sa sagradong Arka.—1Cr 15:22, 25-27.

2. Usa ka Kohatnon sa banay ni Izar. Si Kenanias ug ang iyang mga anak nga lalaki gitudlo alang "sa gimbuhaton sa gawas," dayag nga nagla-

kip sa pag-alagad ingong mga maghuhukom ug mga opisyal, ug sila miabot ug 6,000 sa dihang gipaihap ni David ang mga Levihanon. (1Cr 26:29; 23:1-4, 12) Sanglit ang mga Kohatnon nagdala sa mga galamiton sa sangtuwaryo sa adlaw ni Moises, lagmit kini nga Kenanias mao ra ang Num. 1. —Num 4:4, 5, 15.

KENAT. Usa ka dapit sa S sa Jordan nga nailog ni Noba, lagmit nga usa ka Manasesnon, nga human niadto nagtawag niini sumala sa iyang ngalan. (Num 32:42) Apan lagmit nga ang ngalang "Noba" wala magpabilin, kay sa ulahi ang "Kenat" gitaho nga nailog sa Gesur ug Sirya. (1Cr 2:23) Sa ulahi ginganlag Canatha, usa kini sa napulo ka orihinal nga mga siyudad sa Decapolis. Ang Kenat gituohang mao ang mga kagun-oban sa Qanawat, mga 90 km (60 mi) sa HHS sa Damasco ug 7 km (4.5 mi) sa AK sa modernong Soueida.

KENAZ.

1. Usa sa mga anak nga lalaki ni Elipaz nga anak nga lalaki ni Esau ug usa ka sultan sa yuta sa Edom.—Gen 36:11, 15, 42, 43; 1Cr 1:36, 53.

2. Ang amahan ni Otniel ug Seraias ug igsoon ni Caleb nga anak nga lalaki ni Jepune.—Jos 15:17; Huk 1:13; 3:9, 11; 1Cr 4:13.

3. Usa ka kaliwat ni Caleb nga anak nga lalaki ni Jepune pinaagi kang Elah.—1Cr 4:15.

KENIHANON. Usa ka membro sa katawhan nga nagpuyo sa Canaan o sa kasilinganan niini sa mga adlaw ni Abram (Abraham). Apan, ang Kasulatan wala maghatag ug tinong kutay sa kagikan aron mapiho ang ilang gigikanan.—Gen 15:18-21.

Bisan tuod ang pipila ka eskolar, pinasukad sa parehong pulong nga Aramaiko, nag-isip nga ang "Kenihanon" nagkahulogang "mananalsal," kini dili tino. Ang Bibliya wala mag-ingon nga ang mga Kenihanon maoy mga mananalsal, apan kini nagpakita nga labing menos ang pipila kanila maoy mga magbalantay sa karnero. (Itandi ang Ex 2:15, 16; 3:1; Huk 1:16.) Ang laing ideya naglangkit sa terminong "Kenihanon" sa Hebreohanong pulong nga nagkahulogang "salag," ug kini mohaom sa paghubit sa puloy-anan o 'salag' sa mga Kenihanon, ingong "napahimutang sa dakong bato." —Num 24:21.

Sa panahon nga si Moises mikalagiw gikan sa Ehipto ngadto sa yuta sa Midian, siya naminyo ngadto sa usa ka Kenihanong pamilya nga nagpuyo didto. Sa dihang ang asoy naglangkit sa ilang pinuy-anan sa Midian, ang mga membro niini nga pamilya gitawag nga mga Midianhon; sa ubang mga kahimtang sila gitawag nga mga Kenihanon. Kini nagpakita nga ang ugangang lalaki ni Moises nga si Jetro, ang "saserdote sa Midian," ug ang iyang bayaw nga lalaki nga si Hobab maoy mga Midianhon pinasukad sa yuta nga ilang gipuy-an. (Ex 2:15, 16; 3:1; 18:1; Num 10:29, 30; Huk 1:16) Sa laing bahin, kon ang mga paryente ni Moises maoy mga kaliwat sa rasa ni Midian, nan lagmit gitawag sila nga mga Kenihanon tungod kay sila naggikan sa Kenihanon nga sanga, o banay, sa mga Midianhon, sa ingon naghimo kanilang lahi nga rasa gikan sa mga Kenihanon nga naglungtad sa panahon ni Abraham una pa matawo si Midian.

Sa dihang ang mga Israelinhon hapit nang mobiya sa rehiyon sa Bukid sa Sinai, gihangyo ni Moises nga mokuyog kanila si Hobab aron magsilbing "mga mata," o ingong usa ka giya, alang sa nasod tungod kay siya suheto sa maong dapit. Bisan tuod sa sinugdan midumili, si Hobab dayag nga mikuyog ra, kay sa ulahi ang mga Kenihanon giingon nga nanimuyo sa Kamingawan sa Juda dapit sa H sa Arad.—Num 10:29-32; Huk 1:16.

Sa mas ulahing yugto si Heber nga Kenihanon mibulag gikan sa ubang mga Kenihanon ug nagpatindog sa iyang tolda didto sa Kedes. (Huk 4:11; tan-awa ang KEDES Num. 3.) Sa dihang nabuntog ang Canaanhong kasundalohan, si Sisera "midagan sa pagkalagiw ngadto sa tolda ni Jael nga asawa ni Heber nga Kenihanon, kay dihay pakigdait tali ni Jabin nga hari sa Hazor ug sa panimalay ni Heber nga Kenihanon." Apan, didto natapos ang kinabuhi ni Sisera sa kamot ni Jael.—Huk 4:17-21; 5:24-27.

Sa mga adlaw ni Haring Saul may pipila ka Kenihanon nga namuyo taliwala sa mga Amalekanhon. Busa, sa dihang hapit nang makiggubat sa mga Amalekanhon, giawhag ni Saul ang mga Kenihanon sa pagbiya aron makalikay sa kalamidad. Kini nga kalulot gipakita tungod kay ang mga Kenihanon mismo "nagpakitag mahigugmaong-kalulot sa tanang anak sa Israel sa dihang migula sila gikan sa Ehipto." (1Sa 15:5, 6; itandi ang Ex 18:8, 9; Num 10:29-33.) Sa ulahi, giingnan ni David si Akis nga siya misulong "sa habagatan sa mga Kenihanon." (1Sa 27:10) Apan kini maoy usa ka paglingla lamang. Kay sa pagkatinuod, ang mga Kenihanon mahigalaon man sa mga Israelinhon. Busa, gipadala ni David ang pipila ka inagaw nga nailog gikan sa mga Amalekanhon ngadto "kanila nga didto sa mga siyudad sa mga Kenihanon," lagmit sa bukirong rehiyon sa habagatang Juda.—1Sa 30:29.

Ang kabanayan sa mga eskriba nga nagpuyo sa Jabez maoy mga Kenihanon "nga naggikan kang Hammat nga amahan sa balay ni Rekab." (1Cr 2:55) Gihisgotan sila labot sa mga kaliwat ni Juda. —1Cr 2:3.

Ang kamatuoran nga ang mga Kenihanon nagpuyo kauban sa lainlaing mga katawhan sa lainlaing panahon ug mga dapit lagmit nagpakita nga kining tigbalhinbalhin o nagbalhinbalhin usahay nga

katawhan wala sa bug-os mahimong bahin sa bisan haing ubang tribo o katawhan.

Ang Bibliya wala magtaho sa espesipiko kon unsay nahitabo sa mga Kenihanon, nga gitawag usab nga Kain. Ang panultihon ni Balaam bahin kanila nagbangon sa pangutana: "Kanus-a ka pa ba bihagon sa Asirya?" (Num 24:21, 22) Busa lagmit nga ang pipila ka Kenihanon namuyo sa amihanang gingharian sa Israel ug sa palibot nga mga dapit ug gidalang bihag uban kanila sa mga Asiryanhon. —2Ha 15:29; 17:6.

KENIZIHANON [Kang (Iya ni) Kenaz].

1. Membro sa usa ka dili-Israelinhong katawhan nga diha o duol sa Canaan kansang teritoryo gisaad ni Jehova ngadto sa binhi ni Abram. (Gen 15:18, 19) Dayag nga ang mga Kenizihanon mibalhin ngadto sa Negeb gikan sa HS, lagmit mikaylap sa usa ka bahin sa Edom ug diha sa nahimong habagatang Juda, nga naghimo niana una pa masakop sa mga Israelinhon ang Yutang Saad.

Gilangkit sa pipila ka eskolar ang mga Kenizihanon kang Kenaz nga usa ka sultan sa Edom nga naggikan kang Esau pinaagi kang Elipaz (Gen 36: 15, 16), ug busa gilantaw ingong usa ka prominenteng banay nga Edomhanon. Apan, dili tino kon kinsa gayod ang katigulangan nga maoy gigikanan sa ngalan sa mga Kenizihanon sanglit ang Bibliya wala maghatag ug detalye bahin niini. Ang kamatuoran nga, sa panahon ni Abram, gitala ni Jehova ang mga Kenizihanon nga lakip niadtong nag-okupar sa teritoryo nga panag-iyahon sa binhi ni Abram (Gen 15:18, 19) dili motakdo sa panglantaw nga ang mga Kenizihanon maoy mga kaliwat ni Esau, kinsa wala pa matawo niadtong panahona.

2. Ang matinumanong si Caleb gitawag nga "anak nga lalaki ni Jepune nga Kenizihanon." (Num 32:12; Jos 14:6, 14) Si Jepune mahimong naggikan sa usa ka membro sa dili-Israelinhong mga Kenizihanon (Gen 15:18, 19) kinsa nakig-uban sa mga kaliwat ni Jacob (Israel), nga nangasawa ug Israelinhon. Hinunoa, lagmit gayod nga ginganlan siyag Kenizihanon tungod kay siya naggikan sa usa ka Judeanhong katigulangan nga pangulo sa banay nga ginganlag Kenaz, nga gingalan usab sa igsoong lalaki ni Caleb.—Jos 15:17; Huk 1:13; 1Cr 4:13.

KEPAR-AMONI [Balangay sa mga Ammonhanon]. Usa ka siyudad sa tribonhong panulondon ni Benjamin. (Jos 18:21, 24) Ang nahimutangan niini dili matino; ang pipila naghunahuna nga kini mao ang Khirbet Kefr ʽAna, usa ka gun-ob nga dapit nga mga 5 km (3 mi) sa AAS sa Bethel.

KEPIRA [Balangay]. Usa ka Hivihanong siyudad (Jos 9:7, 17), ug usa sa upat ka siyudad nga gihawasan sa Gabaonhon nga mga embahador nga nagpakaaron-ingnon nga naggikan sa usa ka halayong yuta ug kinsa pinaagi niini nga panglimbong nakahimo ug pakigsaad uban sa mga Israelinhon ilalom ni Josue. (Jos 9:3-27) Ang Kepira dali rang mailhan karong adlawa tungod sa dakong nahibiling luna nga wala puy-i diha sa Khirbet Kefireh, 7 km (4.5 mi) sa KHK sa el-Jib (Gabaon) diha sa kinatumyang dapit nga kanhi kutay sa guwardiyado nga mga terasa. Kining estratehikong posisyon sa Kepira nagsilbing proteksiyon aron dili makaduol sa Gabaon ang kaawayng mga kasundalohan gikan sa kasadpan. Sa panahon sa pagbahinbahin sa yuta ang Kepira nahilakip sa panulondon ni Benjamin (Jos 18:26), ug human sa pagkadestiyero kini nahimong usa sa mga siyudad nga gipuy-an pag-usab. —Esd 2:1, 25; Neh 7:29.

KERAN. Usa ka anak nga lalaki ni Sultan Dison nga Horihanon.—Gen 36:26; 1Cr 1:41.

KEREN-HAPUK [lagmit, Sungay sa Itom nga Pintal (sa Mata) [nga mao, sudlanan sa galamiton sa pangpaanyag]]. Ang ikatulo ug kamanghoran sa mga anak nga babaye ni Job human sa iyang dakong pagsulay ug pag-antos ug sa pagpanalangin ni Jehova kaniya. (Job 42:12-14) Kining ngalana lagmit nagkahulogang maanindot nga mga mata, o tingali sa katibuk-an nagpaila sa iyang hilabihang kaanyag, sanglit "sa tibuok yuta walay mga babaye nga nakaplagan nga sama kaanyag sa mga anak nga babaye ni Job." (Job 42:15) Ang asul-puti nga metalikong substansiya nga *antimony* magpatunghag sidlak itom nga bulok nga gigamit sa mga babayeng taga-Sidlakan sa mga adlaw sa Bibliya aron sa pagtina sa ilang pilok ug tingali sa ilang mga kilay, o gigamit kini sa pagkolor sa mga kilid sa ilang tabontabon, sa ingon makapahimo sa mga mata nga dako tan-awon ug magilakon.—Tan-awa ang 2Ha 9:30; Jer 4:30.

KERETNON. Ang ngalan sa katawhan nga nalangkit sa mga Filistehanon. (Eze 25:16; Sof 2:5) Ang pipila sa mga Keretnon nag-alagad uban sa kasundalohan sa piniling nasod ni Jehova.—2Sa 8:18; 20:23; 1Cr 18:17.

Ang pipila ka Hebreohanong leksikograpo nagtuo nga ang *kere·thim′* naggikan sa lintunganayng pulong nga *ka·rath′* (nagkahulogang "pagpatay") ug angayng hubaron ingong "mga tigpahamtang ug silot" o "mga tiglaglag." Apan, giisip sa kadaghanang komentarista sa Bibliya nga ang Hebreohanong pulong alang sa "mga Keretnon" (*kere·thim′*) nagtumong sa nasyonalidad. Apan ilang gidawat nga ang *ka·rath′* tingali mao ang hustong lintunganayng pulong sa *kere·thim′* ug, aron ipasiugda ang punto, sa Ezequiel 25:16 si Jehova tingali migamit ug mga pulong nga magkaamgid ang

mga tunog sa dihang siya misaad, "laglagon [*hikh-rat·ti′*] ko ang mga Keretnon [*kere·thim′*]," o, sa ato pa, 'patyon ko ang mga tigpatay.'

Ang kalangkitan tali sa mga Keretnon ug sa mga Filistehanon daw gipakita sa duyog nga paghisgot kanila diha sa Ezequiel 25:15-17 ug Sofonias 2:5-7. Diha sa hubad sa Gregong *Septuagint* niini nga mga bersikulo giilisan ug "mga Cretanhon" ang terminong "mga Keretnon" tingali sa tinguhang ilangkit sila sa mga Filistehanon nga "gikan sa Creta [Captor]." (Am 9:7) Tungod niini ug sa dayag nga kalangkitan sa mga Keretnon sa "yuta sa mga Filistehanon" diha sa 1 Samuel 30:14, 16, ang kadaghanang eskolar mihinapos nga ang mga Keretnon ug mga Filistehanon mao ra nga katawhan o kaha duha ka katawhan nga suod nga nalangkit sa usag usa. Ang uban nangatarongan nga ang mga Keretnon tingali maoy pangunang tribo sa mga Filistehanon.

Usa ka ideya ang giduso nga, bisan tuod sa sinugdan sila maoy duha ka katawhan, ang mga Filistehanon mas gamhanan sa duha o unang nangabot sa Canaan ug busa sa kadugayan mao ang nagdominar, nga nagtawag sa usa ka seksiyon sa yuta sumala sa ilang ngalan nga Filistia, bisan tuod ang ngalan nga mga Keretnon wala sa bug-os mahanaw. Sumala niini nga ideya, ang kahulogan sa gihisgotang mga tagna ni Ezequiel ug Sofonias mao nga si Jehova magpahamtang ug panimalos ug kaalaotan sa tanang molupyo sa mga siyudad sa Filistia, sa mga Filistehanon ug sa mga Keretnon, mga tagna nga dayag nga gituman sa mga Babilonyanhon.

Ang pipila sa mga Keretnon nahimong bahin sa kasundalohan ni David, ug sila ug ang mga Peletnon (sagad nga gihisgotan kauban nila) tingali nagsilbing bantay sa hari ubos kang Benaias. (2Sa 8:18; 20:23; 1Cr 18:17; itandi ang 2Sa 23:22, 23; 1Cr 11:25.) Tungod niini, ang mga eskolar kanunayng naningkamot sa paglangkit kanila sa "Carianhong bantay" sa panahon sa saserdote nga si Jehoiada, kapin sa 100 ka tuig sa ulahi. (2Ha 11:4, 19; tan-awa ang CARIANHONG BANTAY.) Bisan tuod lagmit nga natawong langyaw, ang mga Keretnon sa adlaw ni David dili mga mersenaryo, nga nag-alagad tungod lamang sa kaugalingong kaayohan (ingong sayop nga gipangatarongan kanunay), kondili sila sa pagkatinuod maoy debotado kang David ingong dinihogan ni Jehova. Kini gipakita gayod pinaagi sa ilang matinumanong pagtapot kang David sa dihang siya napugos sa pagpahawa sa Jerusalem tungod kay "ang kasingkasing sa mga tawo sa Israel" midapig na sa rebeldeng si Absalom. (2Sa 15:13, 18) Sa susama, ang mga Keretnon sa ulahi masinugtanong mitabang sa pagpukgo sa pag-alsa ni Sheba nga Benjaminhon, ug sa pagpaluyo kang Solomon, ang pinili ni David nga manununod ingong hari sa Israel.—2Sa 20:7; 1Ha 1:38, 39, 44.

KERIOT [Mga Lungsod]. Usa ka dapit nga gihisgotan sa duha ka tagna batok sa Moab. (Jer 48:24; Am 2:2) Ang kahulogan niining ngalana lagmit nagpakitang ang siyudad gilangkoban sa ubay-ubayng gagmay nga mga lungsod. Ang tukmang nahimutangan sa Keriot dili matino. Gipangagpas sa pipila ka eskolar nga kini mao ang Saliya, usa ka dapit nga mga 16 km (10 mi) sa SHS sa Dibon ug A sa Arnon. Ang uban nagtuo nga ang Keriot mao tingali ang Ar, sa H sa Arnon. Kini nga pagtuo daw gipaluyohan tungod kay ang Ar ug ang Keriot, bisan tuod giisip ingong pangunang mga siyudad (itandi ang Am 2:1-3; Deu 2:9, 18), dili makita nga magkauban diha sa mga talaan sa Moabihanong mga lungsod.—Itandi ang Isa 15 ug 16; Jer 48.

Bisan tuod ang Bato sa Moab wala maghisgot bahin sa nahimutangan sa Keriot, kini nagpakita nga ang diyos nga si Kemos dunay usa ka sangtuwaryo didto.

KERIOT-HEZRON [Mga Lungsod sa Hesron o Hezron]. Ang laing ngalan sa Hazor (Num. 3), usa ka lungsod sa Juda nga gituohan nga lagmit mao ang Khirbet el-Qaryatein (Tel Qeriyyot), mga 20 km (12 mi) sa H sa Hebron.—Jos 15:25.

KERIT, BUL-OGANANG WALOG SA [Gikubkob]. Usa ka bul-oganang walog sa S sa Jordan diin si Elias nagtago ug gitagan-an ug pagkaon sa mga uwak human niya ipahibalo kang Haring Ahab sa Israel ang taliabot nga hulaw. (1Ha 17:1-7) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi.

KEROS [lagmit, Mitikubo]. Ang nagpundar sa usa ka banay sa mga Netinim, nga ang pipila sa iyang mga kaliwat maoy lakip niadtong namalik sa Jerusalem ug Juda kauban ni Zorobabel human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 2:1, 2, 43, 44; Neh 7:6, 7, 46, 47.

KERUB. Usa ka siyudad sa Babilonya nga gikan niana may pipila ka nadestiyero nga mibalik ngadto sa Jerusalem niadtong 537 W.K.P.; wala nila masubay ang ilang talaan sa kagikan ug busa wala nila kapamatud-i nga sila mga Israelinhon.—Esd 2:59; Neh 7:61.

KERUBIN. Usa ka linalang nga manulonda nga taas ug ranggo nga may linaing mga katungdanan, nga lahi sa han-ay sa mga serapin. Ang una sa 92 ka higayon nga sila gihisgotan sa Bibliya maoy sa Genesis 3:24; human papahawaa sa

Diyos si Adan ug Eva gikan sa Eden, ang mga kerubin (Heb., *keru·vim′*) gibutang diha sa S nga ganghaan uban ang nagdilaab nga sulab sa espada "aron sa pagbantay sa dalan paingon sa kahoy sa kinabuhi." Wala ibutyag kon kapin ba sa duha ka kerubin ang gibutang didto.

Ang mga larawan sa mga kerubin gilakip sa mga kasangkapan sa tabernakulo nga gipatindog didto sa kamingawan. Duha ka kerubin nga ginama sa sinalsal nga bulawan ang gipahimutang sa ibabaw sa isigkatumoy sa tabon sa Arka. Magkaatbang kini ug nagyukbo sa tabon nga daw nagasimba. Ang matag usa adunay duha ka pako nga gibukhad pataas ug nagpandong sa tabon nga daw nagbantay ug nagpanalipod niana. (Ex 25:10-21; 37:7-9) Dugang pa, ang pangsulod nga mga tabil sa tolda alang sa tabernakulo ug ang kortina nga nag-ulang sa Balaan gikan sa Labing Balaan binordahan ug mga larawan sa kerubin.—Ex 26:1, 31; 36:8, 35.

Dili kini makahahadlok nga mga larawan nga gisundog gikan sa mga imahen sa pak-an nga mga mangtas nga ginasimba sa paganong kanasoran sa palibot, maingon sa gituohan sa uban. Sumala sa gikauyonang testimonya sa karaang Hudiyohanong tradisyon (ang Bibliya walay gisulti labot niining butanga), kini nga mga kerubin maoy pormag tawo. Kini maoy ekselenteng mga buhat sa arte, nga naglarawan sa mga linalang nga manulonda nga may mahimayaong katahom, ug gigama nga gisunod ang matag detalye "sumala sa . . . sumbanan" nga nadawat ni Moises gikan kang Jehova mismo. (Ex 25:9) Si apostol Pablo naghubit niini ingong "mahimayaong mga kerubin nga naglandong sa tabon sa pagpasig-uli." (Heb 9:5) Kini nga mga kerubin nalangkit sa presensiya ni Jehova: "Ug akong ipakita ang akong kaugalingon kanimo didto ug mosulti kanimo gikan sa ibabaw sa tabon, gikan sa taliwala sa duha ka kerubin nga anaa ibabaw sa arka sa pagpamatuod." (Ex 25:22; Num 7:89) Busa, si Jehova gikaingong "naglingkod ibabaw [o, taliwala] sa mga kerubin." (1Sa 4:4; 2Sa 6:2; 2Ha 19:15; 1Cr 13:6; Sal 80:1; 99:1; Isa 37:16) Ingong simbolo, ang mga kerubin nagsilbing "larawan sa karo" ni Jehova diin siya nagsakay (1Cr 28:18), ug ang mga pako sa mga kerubin nagpanalipod ug nagpatulin sa pagpanaw. Busa si David, diha sa balaknong awit, naghubit sa katulin sa pagabot ni Jehova aron sa pagtabang kaniya, sama sa usa nga "miabot nga nagsakay sa usa ka kerubin ug miabot nga naglupad" nga "sakay sa mga pako sa espiritu."—2Sa 22:11; Sal 18:10.

Ang detalyadong mga plano sa arkitektura sa halangdong templo ni Solomon naglakip sa duha ka dagkong mga kerubin diha sa Labing Balaan. Ginama kini gikan sa kahoyng oleifero nga hinaklapan ug bulawan, nga ang matag usa may gihabogong napulo ka maniko (4.5 m; 14.6 p). Kining duha parehong nag-atubang sa S nga nagbarog diha sa A-H nga direksiyon nga lagmit nahimutang diha sa kinatung-an sa lawak. Bisan tuod nagbarog nga napulo ka maniko gikan sa usag usa, ang tumoy sa usa ka binukhad nga pako sa usa ka kerubin midapat sa tumoy sa binukhad nga pako sa laing kerubin diha sa tunga sa lawak, nga naglandong sa arka sa pakigsaad ug sa mga yayongan niini, nga nahimutang sa ilalom. Ang pikas nga pako sa usa ka kerubin midapat sa A nga bungbong ug ang pikas nga pako sa ikaduhang kerubin midapat sa H nga bungbong. Busa ang mga pako sa mga kerubin milukop sa 20-ka-maniko nga gilapdon sa lawak. (Tan-awa ang TEMPLO.) Ang kinulit nga mga kerubin, nga hinaklapan ug bulawan, gidayandayan usab diha sa mga bungbong ug mga pultahan sa templo. Ang mga kilid sa tumbagang kareton sa tubig gidayandayanan usab ug mga kerubin. (1Ha 6:23-35; 7:29-36; 8:6, 7; 1Cr 28:18; 2Cr 3:7, 10-14; 5:7, 8) Sa samang paagi, ang kinulit nga mga kerubin gidayandayan diha sa mga bungbong ug mga pultahan sa templo nga nakita ni Ezequiel sa panan-awon.—Eze 41:17-20, 23-25.

Si Ezequiel nag-asoy usab ug daghang panan-awon nga niini nakita ang simbolikong mga kerubin nga talagsaon ang kahubitan. Human hisgoti kini ingong "buhing mga linalang" (Eze 1:5-28), sa ulahi iyang gipaila kini ingong "mga kerubin." (Eze 9:3; 10:1-22; 11:22) Niining malarawanong mga panan-awon ang mga kerubin suod nga nalangkit sa mahimayaong personahe ni Jehova ug kanunay nga nag-alagad kaniya.

Sa iyang basahon sa tagna, si Ezequiel giingnan usab nga 'magpatugbaw ug usa ka awit sa pagbangotan tungod sa hari sa Tiro,' diin iyang gitawag ang hari nga usa ka mahimayaong nagatabon nga kerubin nga kanhi didto "sa Eden, ang tanaman sa Diyos," apan gihuboan sa iyang katahom ug gihimong samag abo ibabaw sa yuta. "Mao kini ang giingon sa Soberanong Ginoong Jehova: . . . 'Ikaw ang dinihogang kerubin nga nagatabon, ug ako nagpahimutang kanimo. Ikaw didto sa balaang bukid sa Diyos. Ikaw naglakaw taliwala sa nagkalayo nga mga bato. Ikaw walay-ikasaway sa imong mga dalan sukad sa adlaw sa paglalang kanimo hangtod nga ang pagkadili-matarong nakaplagan diha kanimo. . . . Ako magpapahawa kanimo ingong mahugaw gikan sa bukid sa Diyos, ug ako maglaglag kanimo, Oh kerubin nga nagatabon ["Oh nagapanalipod nga kerubin," *Vg*].' "—Eze 28:11-19.

KESALON [(Sa) Balat-ang [nga mao, bakilid]]. Usa ka siyudad nga gihisgotan uban sa Bukid sa Jearim ug nagsilbing ilhanan sa usa ka bahin sa A nga utlanan sa Juda. (Jos 15:10) Sagad nga gituohan karong adlawa nga mao kini ang Kesla (Kesa-

lon), nga nahimutang mga 17 km (11 mi) sa K sa Jerusalem.

KESED. Usa sa walo ka anak nga lalaki ni Milca nga gipanganak kang Nahor, ang igsoong lalaki ni Abraham.—Gen 22:20-22.

KESIL [Balat-ang [nga mao, bakilid]]. Ang ngalan sa usa ka lungsod nga makita diha sa talaan sa mga dapit sulod sa teritoryo sa Juda. (Jos 15:21, 30) Ang pagtandi sa Josue 15:30 sa Josue 19:4 ug 1 Cronicas 4:30 nagpakita nga ang Kesil lagmit mao ra usab ang Betuel.—Tan-awa ang BETUEL Num. 2.

KESO. Sa balaknong pinulongan si Job mahulagwayong naghubit kon sa unsang paagi siya giumol diha sa sabakan sa iyang inahan, nga nagingon ngadto sa Dakong Maglalalang: "Wala mo ba ako ibubo ingon sa gatas ug gipabagtok sama sa keso?"—Job 10:10.

Ang paghimog keso maoy lahi gikan sa paghimog mantekilya; ang mantekilya gihimo pinaagi sa pagbatil sa gatas. Aron makahimog keso sa karaang kapanahonan, ang gatas pabagtokon dayon pinaagi sa *rennet* gikan sa tiyan sa hayop o pinaagi sa duga sa pipila ka dahon o mga gamot. Human mapabagtok, paawason ang likido nga bahin, ug kan-on ang bag-ong nanibuok nga gatas.

Gisugo si David sa pagdala sa "napulo ka bahin sa gatas" ngadto sa pangulo sa 1,000 nga kaniya nailalom ang iyang mga igsoon nga nag-alagad ingong mga sundalo ni Saul. (1Sa 17:17, 18) Ang literal nga hubad niini sa orihinal maoy "napulo ka putol sa gatas," nga lagmit nagkahulogan nga "napulo ka keso sa bag-ong gatas." Ang Latin nga *Vulgate* mabasa nga "napulo ka gagmayng mga hinulma [o, molde] nga keso." Sa panahon sa sibil nga gubat nga gisugniban ni Absalom, ang mga higala ni David nagpadala kaniya ug mga taganang pagkaon, nga naglakip sa "nanibuok nga gatas sa baka," ug kini usab lagmit maoy humok nga mga keso.—2Sa 17:29.

KESULOT [Mga Balat-ang, [nga mao, mga bakilid]]. Usa ka utlanang siyudad sa Isacar (Jos 19:18) ug lagmit mao ra usab ang Kislot-tabor. (Jos 19:12) Gituohan sa kadaghanan nga kini mao ang Iksal (Kislot Tavor), nga nahimutang sa tiilan sa kabungtoran sa Nasaret ug 3 km (2 mi) sa HS sa maong siyudad. Busa kini nahimutang sa Patag sa Jezreel sa K sa Bukid sa Tabor.

KETURA [gikan sa lintunganaying pulong nga nagkahulogang "paghimog gipaaso nga halad"]. Asawa ni Abraham ug ang inahan sa unom sa iyang mga anak nga lalaki nga si Zimran, Joksan, Medan, Midian, Isbak, ug Shuah, mga katigulangan sa lainlaing katawhan sa A sa Arabia nga nanimuyo sa H ug sa S sa Palestina.—Gen 25:1-4.

Si Ketura espesipikong gihisgotan ingong "puyopuyo ni Abraham" sa 1 Cronicas 1:32, ug lagmit gayod nga siya ug si Agar ang gitumong sa Genesis 25:6, diin gihisgotan ang mga anak nga lalaki sa "mga puyopuyo" ni Abraham. Busa si Ketura maoy usa ka segundaryong asawa nga wala gayod makabaton sa samang posisyon ni Sara nga inahan ni Isaac, nga kaniya ang sinaad nga Binhi miabot. (Gen 17:19-21; 21:2, 3, 12; Heb 11:17, 18) Samtang "si Abraham naghatag kang Isaac sa tanan niyang nabatonan," ang patriarka naghatag ug mga gasa ngadto sa mga anak sa iyang mga puyopuyo ug unya "nagpalakaw kanila palayo kang Isaac nga iyang anak, samtang siya buhi pa, pasidlakan, ngadto sa yuta sa Sidlakan."—Gen 25:5, 6.

Gituohan sa pipila nga si Abraham nagkuha kang Ketura ingong puyopuyo sa wala pa mamatay si Sara, kay ilang gihunahuna nga dili katuohan nga siya makabaton pa ug unom ka anak nga lalaki pinaagi sa usa lamang ka babaye human nga siya nagpanuigon ug mga 140 ug unya buhi pang nakakita kanila nga moabot sa edad nga mahimo na niyang pabiyaon sila. Hinunoa, si Abraham nabuhi pa ug kapin sa 35 ka tuig human mamatay si Sara, ug namatay sa edad nga 175 ka tuig. (Gen 25:7, 8) Busa makahimo pa gayod siya pagkuha kang Ketura ingong asawa, makabaton ug unom ka anak pinaagi niya, ug makakita kanila nga modako sa wala pa siya mamatay. Dugang pa, angay nga isipon ang kinatibuk-ang pagtagad ni Abraham sa pagbati ni Sara, nga tungod niana lagmit dili gayod niya ipameligro ang posibilidad sa dugang pang panagbangi sa panimalay (sama sa nahitabo labot kang Agar ug Ismael) pinaagi sa pagkuhag laing puyopuyo samtang buhi pa si Sara. Ang pagkasunodsunod sa mga panghitabo nga gisaysay sa basahon sa Genesis tino nga nagpakitang human sa kamatayon ni Sara nga si Abraham nagkuha kang Ketura ingon nga iyang asawa.—Itandi ang Gen 23:1, 2; 24:67; 25:1.

Tungod lamang sa milagrosong pagpasig-uli sa ilang mga gahom sa pagsanay nga sa ilang katigulangon si Abraham ug Sara nakabaton ug usa ka anak nga lalaki, si Isaac. (Heb 11:11, 12) Dayag, tungod sa pagpasig-uli kang Abraham sa maong mga gahom sa pagsanay, siya nakaanak ug unom pa ka anak nga lalaki kang Ketura bisan tuod siya mas tigulang na niadtong tungora.

KEZIA [lagmit, Casia]. Ang ikaduha sa tulo ka anak nga babaye ni Job nga natawo human sa iyang grabeng pagsulay ug sa misunod nga pagpasig-uli ug panalangin ni Jehova. (Job 42:14) Ang Hebreohanong pulong alang sa "casia" gigamit ingong usa ka ngalan sa babaye, lagmit

tungod sa kahumot sa casia, ug tingali gingalan niini nga babaye ingong timaan sa iyang kaanyag. —Job 42:15.

KIBROT-HATAAVA [Lubnganang mga Dapit sa Pangandoy]. Usa ka dapit nga gikampohan sa mga Israelinhon didto sa kamingawan, diin ang nagkasagol nga panon nagpahayag ug hinakog nga pangandoy sa mga pagkaon sa Ehipto. (Num 11:4; 33:16, 17; Deu 9:22) Gituohan sa kadaghanan nga mao kini ang Rueis el-Eberij, mga tungatunga tali sa Jebel Musa, ang gituohang nahimutangan sa Bukid sa Sinai, ug Hazerot. Didto si Jehova milagrosong nagtagana ug usa ka bulan nga abiyo sa mga buntog alang sa tibuok kampo. (Num 11:19, 20, 31) Apan ang katawhan hakog kaayo nga "ang nakatigom ug kinadiyutayan nakatigom ug napulo ka *homer*" (2,200 L). Ang rekord nag-ingon nga samtang "ang karne diha pa sa taliwala sa ilang mga ngipon, sa wala pa kini mausap, . . . gihampak ni Jehova ang katawhan sa dako kaayong pagpamatay." Inay nga nagpasabot ug literal nga pag-usap, kini mahimong magkahulogan nga una pa "mahurot" o "makonsumo" (*AT, RS*) ang bugos nga tagana nga karne, tungod kay ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "mausap" sa panguna nagkahulogang "pagputol." Human niini ang mga namatay gilubong, ug busa ang dapit gitawag nga Kibrot-hataava.—Num 11:32-35.

KIBZAIM [Usa ka Dobleng Pagpangolekta (Pagpanigom)]. Usa ka siyudad sa Epraim nga gihatag ngadto sa Kohatnong mga Levihanon. (Jos 21:20-22) Sa 1 Cronicas 6:68 mopatim-aw nga kini gitawag ug Jokmeam.

KIDON. Ang ngalan sa tag-iya sa giokanan o sa giokanan mismo diin si Uzah gipatay ni Jehova sa dihang sa dili hustong paagi gisulayan ang pagbalhin sa arka sa pagpamatuod gikan sa Kiriat-jearim ngadto sa Siyudad ni David. Ang giokanan dayag nga nahimutang taliwala niining duha ka dapit ug duol sa balay ni Obed-edom. (1Cr 13:6-14) Ang eksaktong dapit niini wala mahibaloi. Ang samang asoy sa 2 Samuel 6:6 nag-ingon nga "Nacon," nga lagmit nagpakitang ang usa ka asoy naggamit sa ngalan sa dapit sa giokanan, samtang ang laing asoy naggamit sa ngalan sa tag-iya niini. Human sa gihisgotang hitabo sa itaas, ang dapit gitawag nga Perez-uzah, nga nagkahulogang "Kasuko Batok Kang Uzah."

KIDRON, BUL-OGANANG WALOG SA [lagmit gikan sa lintunganaying pulong nga nagkahulogang "moitom"]. Usa ka lawom nga walog nga nag-ulang sa Jerusalem gikan sa Bukid sa mga Olibo ug milatas una sa pahabagatan-sidlakan ug dayon mipaingon sa habagatan ubay sa siyudad. Walay tubig bisan sa tingtugnaw gawas sa panahon nga kusog ang pagbunok sa ulan, ang Walog sa Kidron (Nahal Qidron) nagsukad sa halayog diyutay dapit sa A sa mga paril sa Jerusalem. Sa pagsugod kini maoy usa ka lapad ug mabaw nga walog, apan kini nagkasigpit ug nagkalawom. Pagabot niini atbang sa kanhing dapit sa templo, kini maoy mga 30 m (100 p) ang giladmon ug 120 m (390 p) ang gilapdon. Sa unahan pa dapit sa H, ang Walog sa Kidron misumpay sa Walog sa Tyropoeon ug sa Walog sa Hinnom. Gikan didto kini mipadayon pahabagatan-sidlakan tabok sa umaw nga Kamingawan sa Juda ngadto sa Patayng Dagat. Ang modernong ngalan nga gigamit alang sa ubos nga bahin sa walog maoy Wadi en-Nar (nagkahulogang "Lugot sa Kalayo"), nga nagpakitang kini maoy init ug uga halos sa tanang panahon.

Sa atbang sa Jerusalem, ang mga lubnganan nga gikalot diha sa bato nahimutang sa titip ug batoong mga bakilid sa S nga kiliran sa walog. Sa K nga kiliran niini, mga tungatunga tali sa kanhing dapit sa templo ug sa kinasang-an sa mga walog sa Tyropoeon ug Kidron, anaa ang tubod sa Gihon. (Tanawa ang GIHON Num. 2.) Dili layo niini nga tubod, ang Walog sa Kidron milapad ug nahimong usa ka patag nga dapit. Gituohan nga kining patag nga dapit lagmit mao ang karaang "tanaman sa hari." —2Ha 25:4.

Si Haring David, sa dihang mikalagiw gikan sa rebeldeng si Absalom, mitabok nga nagbaktas sa Walog sa Kidron. (2Sa 15:14, 23, 30) Tungod sa iyang pagtunglo kang David niadtong higayona, si Simei sa ulahi gidid-an ni Solomon sa pag-adto sa Jerusalem ug wala tugoting motabok sa Walog sa Kidron aron dili silotan sa kamatayon. (1Ha 2:8, 9, 36, 37) Gitadlas ni Jesus ang samang walog sa iyang pagpaingon sa tanaman sa Getsemane. (Ju 18:1) Panahon sa paghari ni Haring Asa, Ezequias, ug Josias sa Juda, ang Walog sa Kidron gigamit ingong usa ka dapit sa paglaglag sa mga butang nga nalangkit sa idolatriya. (1Ha 15:13; 2Ha 23:4, 6, 12; 2Cr 15:16; 29:16; 30:14) Gigamit usab kini ingong lubnganan. (2Ha 23:6) Kini naghimo sa Walog sa Kidron nga usa ka mahugaw nga dapit, ug busa hinungdanon nga ang tagna ni Jeremias nagpunting sa usa ka panahon sa dihang, sa kasukwahi, "ang tanang hinagdang uma hangtod sa bul-oganang walog sa Kidron . . . mamahimong balaan alang kang Jehova."—Jer 31:40.

KILAT. Ang dan-ag kaayong mga kidlap sa kahayag nga namugna tungod sa migulang koryente diha sa atmospera tali sa mga panganod o tali sa panganod ug sa yuta. Kining katingalahang hitabo nga inubanan ug dalugdog sagad nga makita sa Israel sa ulanong mga panahon sa tingpamulak ug sa

tinghunlak, nga subsob mahitabo ilabina panahon sa bugnawng mga bulan sa Nobyembre o Disyembre.

Ingong Maglalalang sa mga elemento nga magpahinabog kilat, si Jehova mao ang tinubdan niini. (Job 37:3, 11) Siya usab makakontrolar niini ug lagmit migamit ug kilat ug mga butang nga susama niini aron sa pagluwas sa iyang mga alagad gikan sa ilang mga kaaway ingon man sa pagpahamtang sa iyang mga paghukom. (2Sa 22:1, 15; Sal 18:14; 77:16-20; Zac 9:14; itandi ang Job 36:32; Sal 97:4; 144:6.) Busa, haom nga ang mga kilat nalangkit sa trono sa Diyos (Pin 4:5; itandi ang Pin 11:19) ingon man labot sa mga kapahayagan sa iyang kasuko (Pin 8:5; 16:18) ug mahulagwayong gihubit ingong nagtaho sa kalamposan sa ilang buluhaton. (Job 38:35) Sa Bukid sa Sinai, ang katingalahang pisikal nga mga pagpadayag sa presensiya sa Diyos giubanan ug mga pangidlap sa kilat.—Ex 19:16; 20:18.

Ang kilat (Heb., *ba·raq′*) mahulagwayong gigamit sa paghawas sa mga kidlap sa gipasinaw nga metal. (Deu 32:41 *ftn* sa *Rbi8;* Eze 21:10 *ftn* sa *Rbi8;* Nah 3:3; Hab 3:11) Diha sa Nahum 2:4 mahimong ang mga pangidlap o ang katulin sa mga karo sa kaaway diha sa kadalanan sa Nineve mao ang gipasabot sa mga pulong, "Sila nagapanagan sama sa kilat." Ug ang silaw nga mga nawong o dagway sa mga manulonda gitandi sa kilat.—Dan 10:5, 6; Mat 28:2, 3; tan-awa usab ang Eze 1:14.

Gipakita ni Kristo Jesus nga ang iyang presensiya dili matago, maingon nga imposibleng matago ang kilat nga "mokilab gikan sa sidlakang mga bahin ug modan-ag hangtod sa kasadpang mga bahin." (Mat 24:23-27; Luc 17:20-24) Una pa niana, sa dihang ang 70 ka tinun-an nga iyang gipadala mibalik nga nagtaho nga bisan ang mga demonyo nagpasakop kanila pinaagi sa paggamit sa iyang ngalan, gihisgotan ni Jesus nga ang umaabot nga pagpalagpot kang Satanas gikan sa langit seguradong mahitabo, nga nag-ingon: "Nagsugod na ako pagkakita kang Satanas nga nahulog na ingon sa kilat gikan sa langit."—Luc 10:1, 17, 18.

Sa Lucas 11:36 ang Gregong pulong alang sa kilat (*a·stra·pe′*) nagtumong sa kahayag o dan-ag sa lampara.

KILEAB. Ikaduhang anak nga lalaki ni David nga natawo didto sa Hebron. Ang iyang inahan nga si Abigail maoy kanhing asawa ni Nabal. (2Sa 3:2, 3) Si Kileab gitawag nga Daniel sa 1 Cronicas 3:1.—Tan-awa ang DANIEL Num. 1.

KILION [Usa nga Napakyas; Usa nga Natapos]. Anak nga lalaki ni Noemi ug Elimelek ug igsoon ni Malon nga bana ni Ruth. Ang ilang pamilya mibalhin ngadto sa Moab gikan sa Betlehem sa Juda aron makalingkawas sa gutom sa panahon sa mga Maghuhukom. Human mamatay ang iyang amahan, si Kilion nagminyo sa babayeng Moabihanon nga si Orpa. Siya ug ang iyang igsoong lalaki namatay nga walay anak didto sa Moab.—Ru 1:1-5; 4:9, 10.

KILMAD. Dayag nga usa ka dapit nga gitala lakip niadtong nakignegosyo sa Tiro sa pagpamaligyag maayong matang sa mga besti, tinina nga mga materyales, alpombra, ug mga pisi.—Eze 27: 2, 23, 24.

KIMHAM [Naluya [gumikan sa kahidlaw]]. Lagmit nga usa ka anak nga lalaki ni Barzilai. Sa dihang ang tigulang nga si Barzilai mibalibad sa pagdapit nga mahimong membro sa palasyo ni Haring David ug mirekomendar kang Kimham nga maoy mouban puli kaniya, si David mitubag: "Si Kimham mouban kanako sa pagtabok [sa Jordan], ug akong buhaton kaniya ang maayo sa imong mga mata; ug ang tanang buot nimong pangayoon kanako akong buhaton alang kanimo." (2Sa 19: 33, 37-40) Dayag nga si Kimham nagpabilin sa palasyo sa hari, ingon sa gipaila sa kataposang mga instruksiyon ni David kang Solomon. (1Ha 2:7) Gihisgotan sa Jeremias 41:17 ang "dapit-abotanan ni Kimham" duol sa Betlehem. Wala mahibaloi kon kini nagtumong ba kang Kimham sa panahon ni David o sa usa ka tawo sa ulahi nga may samang ngalan. Ang ubang mga komentarista nag-ingon nga si Kimham lagmit gihatagan ug yuta tungod sa iyang pag-alagad kang David, o kadto maoy usa ka dapit diin si Kimham nagtukod ug dapit-abotanan alang sa mga magpapanaw.

KIMPIT. Bulawan nga galamiton nga gigamit alang sa mga lampara diha sa ibabaw sa mga sanga sa tangkawan sa tabernakulo o sa mga tangkawan sa templo sa Israel. (Ex 25:37, 38; 37:23; Num 4:9; 1Ha 7:48, 49; 2Cr 4:19-21) Ang mga kimpit gipaila sa doble nga Hebreohanong pulong nga *mel·qa·cha′yim,* nga naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kuha." Ang paggamit sa dobleng porma dinhi nagtumong sa usa ka himan nga lagmit may duha ka bahin. Busa, diha sa Isaias 6:6 ang *mel·qa·cha′yim* nagtumong sa "kumpit" nga gigamit sa usa ka serapin sa pagkuhag nagbaga nga uling gikan sa halaran.

Adunay kalainan tali sa "mga kimpit" ug "mga igpapalong" sa tangkawan nga gigamit diha sa templo. (1Ha 7:49, 50; 2Cr 4:21, 22) Bisan tuod wala hubita diha sa Kasulatan, kini lagmit mao ang mga kumpit nga gigamit sa paghawid sa sunog nga mga pabilo sa mga lampara, samtang ang mga igpapalong lagmit maoy samag-gunting nga mga galamiton nga gigamit sa pagputol sa sunog nga bahin sa mga pabilo. Diha sa tabernakulo, kini

nga mga pinutol, nga hawiran pinaagig mga kimpit, gisulod diha sa mga insensaryo, dayag nga mga sudlanan alang niining sunog nga mga pabilo sa dili pa kini ilabay.—Ex 37:23.

KINA. Usa ka siyudad sa habagatang Juda. (Jos 15:21, 22) Gituohan sa pipila nga kini mao ang Khirbet Taiyib (Horvat Tov), mga 30 km (19 mi) sa SAS sa Beer-seba. Ang ngalan niini daw napreserbar diha sa ngalan sa kasikbit nga Wadi el-Qeini.

KINABIG. Usa nga nakombertir, sa ato pa, usa nga midawat sa Judaismo, nga nagpatuli, kon lalaki. (Mat 23:15, *ftn* sa *Rbi8*) Ang Gregong pulong nga *pro·se'ly·tos* (kinabig) gigamit diha sa *Septuagint* ug sa Kristohanon Gregong Kasulatan.

Sa kapin sa 19 ka siglo si Jehova nakiglabot sa usa ka linain, piniling katawhan, ang banay ni Abraham ug sa iyang binhi, sa panguna ang nasod sa Israel. Bisan pa niana, posible alang sa usa ka dili-Hebreohanon o usa ka dili-Israelinhon nga buot moalagad kang Jehova sumala sa mga kinahanglanon sa matuod nga pagsimba nga mahimong bahin niini. Apan, kinahanglan siyang makombertir sa matuod nga relihiyon, sa ato pa, mahimong usa ka kinabig. Ang Moisesnong Balaod mihimog espesipikong mga tagana alang sa usa ka tawo nga dili lumad nga Israelinhon nga nagpuyo sa Israel. Ang maong "langyawng pumoluyo" mahimong bug-os nga magsisimba ni Jehova, nga pagatulion, kon lalaki, agig pag-ila sa iyang pagdawat sa matuod nga pagsimba. (Ex 12:48, 49) Ang usa ka kinabig kinahanglang motuman sa tanan nga anaa sa Balaod, ug siya kinahanglang trataron sa kinaiyanhong mga Hudiyo ingong igsoon. (Lev 19:33, 34; 24:22; Gal 5:3; tan-awa ang LANGYAW NGA PUMOLUYO.) Ang Hebreohanong pulong nga *ger,* nga gihubad nga "langyawng pumoluyo" ("estranyo," *KJ*), wala kanunayng magpasabot sa maong relihiyosong kinabig (Gen 15:13; Ex 2:22; Jer 14:8), apan sa kapin sa 70 ka higayon diin ang mga maghuhubad sa *Septuagint* lagmit nagtuo nga kini nagtumong sa usa ka kinabig, kini ilang gihubad pinaagi sa Gregong pulong nga *pro·se'ly·tos.*

Sa tibuok nga kasaysayan sa Israel ang mga dili-Hudiyo nahimong mga kinabig, sa ingon namulong bahin sa mga Hudiyo sama sa gipamulong sa Moabihanong si Ruth ngadto kang Noemi: "Ang imong katawhan mahimong akong katawhan, ug ang imong Diyos akong Diyos." (Ru 1:16; Jos 6:25; Mat 1:5) Ang pag-ampo ni Solomon panahon sa inagurasyon sa templo nagbanaag sa bukas ug madagayaong espiritu sa Diyos alang kanila nga anaa sa daghang nasod nga buot moalagad Kaniya ingong mga kinabig. (1Ha 8:41-43) Ang mga dili-Hudiyo nga gihisgotan sa ngalan nga dayag nga nahimong mga kinabig naglakip kang Doeg nga Edomhanon (1Sa 21:7), kang Urias nga Hitihanon (2Sa 11:3, 11), ug kang Ebed-melek nga Etiopianhon (Jer 38:7-13). Sa dihang ang mga Hudiyo sa panahon ni Mardokeo gitugotan nga mobarog ug manalipod sa ilang kaugalingon, "daghan sa mga katawhan sa yuta ang nagpahayag nga sila mga Hudiyo." (Est 8:17) Ang *Septuagint* mabasa: "Ug daghan sa mga Hentil ang gituli, ug nahimong mga Hudiyo."—Bagster.

Aktibo sa Pagpangabig. Ingong resulta sa pagkadestiyero didto sa Babilonya ang Judaismo mikaylap. Ang mga Hudiyo panahon sa Pagkatibulaag nakahibalag ug mga pagano sa daghang nasod. Ang pagkatukod sa mga sinagoga ug ang pagkadaling mabatonan sa Hebreohanong Kasulatan diha sa Gregong pinulongan nagpasayon sa mga tawo sa tibuok Romanhong kalibotan sa pagkakaton sa Hudiyohanong relihiyon. Ang karaang mga magsusulat sama ni Horace ug Seneca nagpamatuod nga daghang tawo sa nagkalainlaing kayutaan ang miduyog sa mga Hudiyo, sa ingon nahimong mga kinabig. Si Josephus nagtaho nga ang mga Hudiyo sa Antioquia sa Sirya "kanunayng nagdani sa daghang mga Grego ngadto sa ilang relihiyosong mga seremonyas, ug kini sila sa pipila ka paagi nahimong bahin sa ilang komunidad." (*The Jewish War,* VII, 45, [iii, 3]) Gipunting sa *The Interpreter's Dictionary of the Bible* nga "ang mga Hudiyo sa Roma nagpasundayag sa maong agresibong espiritu sa pagpangabig nga tungod niini sila giakusahan nga nag-impluwensiya sa mga Romano pinaagi sa ilang kulto, ug ang kagamhanan nagpalagpot sa pangunang mga tigpropaganda gikan sa siyudad niadtong 139 W.K." (Giedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 3, p. 925) Siyempre, kini nga akusasyon lagmit walay basehanan o paghinobra lamang, nga tingali maoy tungod sa politika o sa rasanhon o relihiyosong pagpihigpihig. Bisan pa niana, si Jesus mismo miingon bahin sa salingkapawng mga eskriba ug mga Pariseo: "Ginatadlas ninyo ang dagat ug ang mamalang yuta aron makahimog usa ka kinabig, ug sa dihang siya mahimo na, inyong ginahimo siya nga doble pa kaangayan nga mahiagom sa Gehenna kay kaninyo."—Mat 23:15.

Pinugos nga pagpangabig. Dili tanang Hudiyong mga kinabig ang nakombertir sa malinawong mga pamaagi. Ang historyador nga si Josephus nag-asoy nga, sa dihang si John Hyrcanus I nagsakop sa mga Idumeano, niadtong mga 125 W.K.P., iyang gisultihan ang mga tawo nga sila makapabilin lamang sa ilang nasod kon sila magpatuli, sa ingon nagpugos kanila nga mahimong mga kinabig. (*Jewish Antiquities,* XIII, 257, 258 [ix, 1]) Si Aristobulo, ang anak nga lalaki ni John Hyrcanus, mihimo sa samang paagi ngadto sa mga taga-Itu-

rea. (XIII, 318 [xi, 3]) Sa ulahi, ang mga Hudiyo ilalom ni Alexander Jannaeus naggun-ob sa Pella tungod kay ang mga molupyo midumili nga mahimong mga kinabig. (XIII, 397 [xv, 4]) Ang politikanhong mga katarongan, inay ang misyonaryong kasibot, sa walay duhaduha mao ang hinungdan sa maong mga buhat.

Mga Kinabig Nahimong mga Kristohanon. Ang rekord diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan nagpaila nga ang pipila sa tinuli nga Hudiyong mga kinabig maoy sinsero sa ilang pagsimba kang Jehova. Ang panon sa katawhan gikan sa daghang kayutaan nga nakapatalinghog kang Pedro sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P. ug nahimong mga Kristohanon gilangkoban sa "mga Hudiyo ug mga kinabig." (Buh 2:10) Ang mga kinabig gikan sa ubang kayutaan mipanaw ngadto sa Jerusalem agig pagsunod sa balaod ni Jehova. Sa susama, ang Etiopianhong eunuko nga gibawtismohan ni Felipe miadto sa Jerusalem aron sa pagsimba ug nagbasa sa Pulong sa Diyos samtang siya nagpanaw pauli sa iyang yutang pinuy-anan. (Buh 8:27-38) Dayag nga siya maoy usa ka eunuko sa diwa nga siya "opisyal sa palasyo," kay kon siya gikapnan pa, siya dili mahimong usa ka kinabig. (Deu 23:1; tan-awa ang ETIOPIA, ETIOPIANHON.) Sa unang mga adlaw sa Kristohanong kongregasyon "si Nicolas, usa ka kinabig nga taga-Antioquia," gitudlo ngadto sa linaing mga katungdanan maylabot sa pag-apod-apod sa pagkaon, tungod kay siya maoy usa ka tawong "puno sa espiritu ug kaalam."—Buh 6:2-6.

Ang maayong balita mikaylap taliwala sa mga Hentil. Hangtod sa 36 K.P. ang Kristohanong mensahe gitumong lamang ngadto sa mga Hudiyo, ngadto sa mga Hentil nga nahimong tinuli nga Hudiyong mga kinabig, ug ngadto sa mga Samarianhon. Ang Italyanong si Cornelio gihubit ingong "usa ka debotadong tawo ug usa nga mahadlokon sa Diyos . . . [kinsa] naghatag ug daghang gasa sa kaluoy ngadto sa katawhan ug padayong nangamuyo sa Diyos." Apan dili siya usa ka Hudiyong kinabig, kay siya usa ka dili-tinuling Hentil. (Buh 10:1, 2; itandi ang Luc 7:2-10.) Sa dihang nabuksan ang pultahan alang sa mga Hentil, mikaylap ang aktibo nga misyonaryong buluhaton sa mga Kristohanon. Bisan pa niana, si Pablo sagad unang nagwali ngadto sa mga Hudiyo ug sa mga kinabig diha sa mga siyudad nga iyang gipanaw. Si Pablo may dakong gugma alang sa iyang Hudiyong mga igsoon ug may tinguha nga sila unta mamaluwas. (Rom 9:3; 10:1) Dugang pa, makatarongan non nga ang mga Hudiyo ug mga kinabig mao ang unang duolon, tungod kay sila may kahibalo na kang Jehova ug sa iyang mga balaod ug nangita sa Mesiyas. Tungod sa ilang mga nakat-onan, mahimong maila niadtong may maayong mga kasingkasing nga kauban nila nga si Jesu-Kristo mao ang katumanan sa ilang mga gilaoman. Kini sila magsilbing usa ka lig-ong pundasyon sa usa ka kongregasyon, ug sila ang makahimo usab sa pagtudlo sa mga Hentil, kinsa walay nahibaloan bahin kang Jehova ug sa iyang Pulong.

KINABUHI. Ang kinaiyahan sa kinabuhi o pagkinabuhi; ang buhing paglungtad, o ang gidugayon sa buhing paglungtad, sa usa ka indibiduwal. Kon bahin sa yutan-on, pisikal nga kinabuhi, ang mga butang nga may kinabuhi sa katibuk-an adunay mga katakos sa pagtubo, metabolismo, pagsanong sa mga panghitabo sa palibot, ug sa pagsanay. Ang Hebreohanong pulong nga gigamit sa Kasulatan maoy *chai·yim′,* ug ang Gregong pulong maoy *zo·e′.* Ang Hebreohanong pulong nga *ne′phesh* ug ang Gregong pulong nga *psy·khe′,* nga pulos nagkahulogang "kalag," gigamit usab sa pagtumong sa kinabuhi, dili sa abstrakto nga diwa, kondili nagtumong sa kinabuhi ingong usa ka persona o usa ka hayop. (Itandi ang mga pulong nga "kalag" ug "kinabuhi," ingon sa paggamit sa Job 10:1; Sal 66:9; Pr 3:22.) Ang mga tanom adunay kinabuhi, ang kinaiyahan sa kinabuhi nga naglihok diha niini, apan dili kinabuhi ingong usa ka kalag. Ang kinabuhi sa kinabugosan nga diwa, ingon sa pagpadapat niini ngadto sa intelihenteng mga persona, maoy hingpit nga paglungtad uban ang pribilehiyo sa pagbaton niana.

Si Jehova nga Diyos ang Tuboran Niini. Ang kinabuhi kanunayng naglungtad, tungod kay si Jehova nga Diyos maoy buhi nga Diyos, ang Tuboran sa kinabuhi, ug ang iyang paglungtad walay sinugdanan o kataposan. (Jer 10:10; Dan 6:20, 26; Ju 6:57; 2Co 3:3; 6:16; 1Te 1:9; 1Ti 1:17; Sal 36:9; Jer 17:13) Ang una sa iyang mga linalang iyang gihatagan ug kinabuhi, nga mao, ang iyang bugtong nga Anak, ang Pulong. (Ju 1:1-3; Col 1:15) Pinaagi sa iyang Anak, gilalang ang ubang buhing mga anak sa Diyos nga mga manulonda. (Job 38:4-7; Col 1:16, 17) Sa ulahi, gilalang ang pisikal nga uniberso (Gen 1:1, 2), ug sa ikatulong adlaw sa "mga adlaw" sa paglalang sa yuta, gilalang ang unang mga matang sa pisikal nga kinabuhi: balili, katanoman, ug mga bungahoy. Sa ikalimang adlaw, gilalang ang buhing mga kalag sa yuta, mga hayop sa dagat, ug ang pak-an nga nagalupad nga mga linalang, ug sa ikaunom nga adlaw, gilalang ang mga hayop sa kamad-an ug, sa kataposan, ang tawo.—Gen 1:11-13, 20-23, 24-31; Buh 17:25; tan-awa ang PAGLALANG, LINALANG; ADLAW, II.

Busa, ubos sa hustong mga kahimtang, dili na kinahanglang hulaton pa nga mahitabo ang pipila

ka sulagmang kombinasyon sa mga kemikal aron motungha ang kinabuhi sa yuta. Ang maong butang wala pa gayod maobserbahi ug, sa pagkatinuod, dili gayod mahitabo. Ang kinabuhi sa yuta mitungha ingong resulta sa direktang sugo ni Jehova nga Diyos, ang Tuboran sa kinabuhi, ug pinaagi sa direktang paglihok sa iyang Anak sa pagtuman sa maong sugo. Ang kinabuhi lamang ang makapatunghag kinabuhi. Sa matag kahimtang, ang asoy sa Bibliya nagtug-an kanato nga ang butang nga gilalang nagpatunghag liwat nga sama sa iyang dagway, o, "sumala sa iyang matang." (Gen 1:12, 21, 25; 5:3) Nadiskobrehan sa mga siyentipiko nga aduna gayoy kalainan tali sa nagkalainlaing 'mga matang,' ug, gawas sa pangutana bahin sa sinugdanan sa kinabuhi, kini mao ang pangunang babag sa teoriya sa ebolusyon.—Tan-awa ang MATANG.

Puwersa sa kinabuhi ug gininhawa. Sa yutan-ong mga linalang, o "mga kalag," anaa ang aktibong puwersa sa kinabuhi, o "espiritu" nga nagpabuhi kanila, ug ang gininhawa nga nagpatunhay niana nga puwersa sa kinabuhi. Ang espiritu (puwersa sa kinabuhi) ug ang gininhawa maoy mga tagana nga gikan sa Diyos, ug siya makalaglag sa kinabuhi pinaagi sa pagkuha sa bisan hain niini. (Sal 104:29; Isa 42:5) Sa panahon sa Lunop, ang mga hayop ug ang mga tawo nangalumos; naputol ang ilang gininhawa ug nahanaw ang puwersa sa kinabuhi. Kini namatay. "Ang tanan nga niana ang gininhawa sa puwersa sa kinabuhi aktibo [sa literal, "nga niana ang gininhawa sa aktibong puwersa (espiritu) sa kinabuhi [anaa]"] diha sa mga buho sa ilong niini, nga mao, ang tanan nga diha sa mamalang yuta, nangamatay."—Gen 7:22; itandi ang hubad ni Robert Young; tan-awa ang ESPIRITU.

Organismo. Ang tanang butang nga adunay kinabuhi, espirituwal man o unodnon, adunay organismo, o lawas. Ang kinabuhi mismo dili persona, walay materyal nga lawas, nga maoy kinaiyahan lamang sa kinabuhi. Sa paghisgot sa matang sa lawas nga mabatonan sa binanhawng mga tawo, si apostol Pablo nag-ingon nga kadtong gilalang alang sa lahi nga palibot adunay lahing mga lawas. Alang niadtong adunay kinabuhi sa yuta, siya nag-ingon: "Dili tanang unod maoy managsama nga unod, apan adunay usa nga iya sa katawhan, ug adunay laing unod nga iya sa mga hayop, ug laing unod nga iya sa mga langgam, ug lain nga iya sa mga isda." Siya nag-ingon usab nga "adunay mga lawas nga langitnon, ug mga lawas nga yutan-on; apan ang himaya sa mga lawas nga langitnon usa ka matang, ug kanang sa mga lawas nga yutan-on lain nga matang."—1Co 15:39, 40.

Mahitungod sa kalainan sa unod sa nagkalainlain nga yutan-ong mga lawas, ang 1942 nga edisyon sa *Encyclopædia Britannica* (Tomo 14, p. 42) nag-ingon: "Ang laing kinaiyahan mao nga ang matag usa kanila may kaugalingong kemikal nga gipadayag sa bisan hain nga dapit, kay ang matag lahi nga matang sa organismo daw adunay kaugalingong linain nga protina, ug adunay kaugalingong gikusgon o ritmo sa metabolismo. Busa ubos sa katibuk-ang kinaiyahan sa pagkamalungtaron taliwala sa walay-hunong nga metabolismo, adunay tulo ka kamatuoran: (1) ang pagpatunghag mga protina nga mopasig-uli sa nawalang mga protina, (2) ang kahimtang niini nga mga protina ingong *colloid* ug (3) *ang pagkalahilahi niini diha sa nagkalainlaing matang."* —Italiko amoa.

Pagpasa sa Puwersa sa Kinabuhi. Ang puwersa sa kinabuhi sa mga linalang, nga unang gipaobra ni Jehova diha sa matag matang (pananglitan, sa unang tawhanong paris), mahimong ipasa ngadto sa mga anak pinaagi sa proseso sa pagsanay. Sa mga hayop nga sus-an, human sa pagmabdos ang inahan motaganag oksiheno ug ubang sustansiya hangtod sa pagpanganak, sa dihang ang anak mosugod na sa pagginhawa pinaagi sa mga buho sa ilong niini, sa pagsuso, ug sa ulahi sa pagkaon.

Sa dihang gilalang si Adan, giumol sa Diyos ang lawas sa tawo. Aron ang maong bag-ong giumol nga lawas mabuhi ug magpadayong buhi, gikinahanglan ang espiritu (puwersa sa kinabuhi) ug ang pagginhawa. Ang Genesis 2:7 nag-ingon nga ang Diyos 'naghuyop sa mga buho sa iyang ilong sa gininhawa [porma sa *nesha·mah'*] sa kinabuhi, ug ang tawo nahimong buhing kalag.' Ang "gininhawa sa kinabuhi" nagtumong gayod dili lang kay sa gininhawa o hangin nga mosulod ngadto sa mga baga. Dayag nga gibutang sa Diyos kang Adan ang espiritu o kidlap sa kinabuhi ug ang gininhawa nga gikinahanglan aron siya magpabiling buhi. Karon si Adan nakabaton na ug kinabuhi ingong persona, sa pagpasundayag ug mga hiyas ingong usa ka tawo, ug pinaagi sa iyang sinultihan ug mga lihok iyang ikapadayag nga siya mas labaw kay sa mga hayop, nga siya maoy "anak sa Diyos," nga gilalang sumala sa Iyang dagway ug larawan.—Gen 1:27; Luc 3:38.

Ang kinabuhi sa tawo ug sa mga hayop nagdepende sa puwersa sa kinabuhi nga gipalihok sa sinugdan diha sa matag matang ug sa gininhawa aron sa pagpatunhay niana nga puwersa sa kinabuhi. Ang biolohikanhong siyensiya nagpamatuod niini nga kamatuoran. Kini dayag diha sa paagi sa pagklasipikar sa pipila ka awtoridad sa nagkalain-

laing mga aspekto sa proseso sa kamatayon: Ang *clinical death,* ang paghunong sa mga pag-obra sa mga sangkap sa pagginhawa ug sa sirkulasyon; ang *brain death,* ang bug-os ug permanenteng paghunong sa pag-obra sa utok; ang *somatic death,* ang inanay ug sa kapulihay ang bug-os nga paghunong sa hinungdanong mga pag-obra sa tanang sangkap ug mga tisyu sa lawas. Busa bisan mohunong na ang pagginhawa, pagpitik sa kasingkasing, ug ang pag-obra sa utok, ang puwersa sa kinabuhi magpabilin sa usa ka panahon diha sa mga tisyu sa lawas.

Pagkatigulang ug Kamatayon. Ang tanang matang sa kinabuhi sa tanom, ug sa kinabuhi sa hayop, maoy lumalabay. Ang dugay nang pangutana taliwala sa mga siyentipiko mao, Nganong ang tawo matigulang ug mamatay?

Ang ubang mga siyentipiko nag-ingon nga ang matag selula adunay tinong gitas-on sa kinabuhi sa henetikanhong paagi. Sa pagpaluyo niini ilang gihisgotan ang mga eksperimento sa pagbuhig mga selula diha sa usa ka artipisyal nga dapit diin nakaplagang mihunong kini sa pagsanay human mabahin sa mga 50 ka beses. Apan ang ubang mga siyentipiko nangatarongan nga ang maong mga eksperimento dili mohatag ug katin-awan kon nganong matigulang ang tibuok organismo. Ang ubang nagkalainlaing mga pagpatin-aw gitanyag, lakip ang teoriya nga ang utok mopagulag mga *hormone* nga maoy dakong hinungdan sa pagkatigulang ug dayon sa kamatayon. Gisugyot ni Roy L. Walford, M.D., nga ang usa ka tawo kinahanglang mag-amping sa pagdawat sa nagkalainlain nga mga teoriya pinaagi sa pag-ingon: "Dili angayng ikaalarma o kaha ikatingala nga ang *Hayflick's paradigm* [ang teoriya nga ang pagkatigulang anaa na daan sa henetikanhong mga selula] sa kapulihay mapamatud-an nga sayop, o mapulihan sa usa ka mas maayo apan sa kapulihay mapamatud-an ingong bakak ra gihapon nga teoriya. Ang tanang butang maoy tinuod sa kaugalingong panahon niini."—*Maximum Life Span,* 1983, p. 75.

Sa pagtagad sa mga kaplag ug mga panghinapos sa mga siyentipiko, angayng matikdan nga ang kadaghanan wala magpasidungog sa usa ka Maglalalang sa kinabuhi. Pinaagi sa ilang kaugalingong mga paningkamot, sila naglaom nga ilang madiskobrehan ang sekreto o hinungdan sa pagkatigulang ug kamatayon aron ipatunhay ang tawhanong kinabuhi hangtod sa hangtod. Nahikalimot sila sa kamatuoran nga ang Maglalalang mismo ang nagpahamtang ug paghukom nga kamatayon sa unang tawhanong paris, nga nagpatuman niana nga silot sa paagi nga dili bug-os masabtan sa tawo; sa susama, iyang gitagana ang ganti sa kinabuhing walay kataposan alang niadtong magpasundayag ug pagtuo sa iyang Anak. —Gen 2:16, 17; 3:16-19; Ju 3:16.

Giwala ni Adan ang iyang kinabuhi ug ang kinabuhi sa iyang mga kaliwat. Sa dihang gilalang si Adan, gipatubo sa Diyos diha sa tanaman sa Eden "ang kahoy sa kinabuhi." (Gen 2:9) Kini nga kahoy dayag nga walay kinaiyanhong mga bunga nga adunay katakos sa paghatag ug kinabuhi, apan kini naghawas sa garantiya sa Diyos sa kinabuhi "hangtod sa panahong walay tino" ngadto sa usa nga tugotan sa Diyos sa pagkaon sa bunga niini. Sanglit ang kahoy gibutang sa Diyos didto tungod sa usa ka katuyoan, walay duhaduha nga si Adan mahimong tugotan ra sa pagkaon sa bunga niini human makapamatuod nga siya matinumanon sumala sa gilantaw sa Diyos nga igo na ug nahiangay. Sa dihang si Adan nakasala, siya gipugngan nga makabaton ug higayon sa pagkaon gikan sa kahoy, si Jehova nag-ingon: "Karon aron dili niya ituy-od ang iyang kamot ug mokuha usab sa bunga gikan sa kahoy sa kinabuhi ug mokaon ug mabuhi hangtod sa panahong walay tino,—." Gibuhat dayon ni Jehova ang iyang gipamulong. Dili niya tugotan nga ang usa ka tawo nga dili takos sa kinabuhi makapuyo diha sa tanaman nga gihimo alang sa mga tawong matarong ug makakaon sa bunga sa kahoy sa kinabuhi. —Gen 3:22, 23.

Si Adan, kinsa nakapahimulos sa hingpit nga kinabuhi nga nag-agad sa pagkamasinugtanon kang Jehova (Gen 2:17; Deu 32:4), nakasinati na karon sa mga epekto sa sala ug sa bunga niini nga kamatayon. Bisan pa niana, lagsik pa gihapon siya. Bisan sa iyang makapasubong kahimtang, nga nahimulag sa Diyos ug sa tinuod nga espiritualidad, siya nabuhi sulod sa 930 ka tuig sa wala pa modangat kaniya ang kamatayon. Sa kasamtangan iyang napasa, dili ang kabug-osan sa kinabuhi, kondili ang taastaas nga kinabuhi ngadto sa iyang mga kaliwat, nga ang kadaghanan kanila nabuhi gikan sa 700 hangtod sa 900 ka tuig. (Gen 5:3-32) Apan ang proseso nga nahitabo kang Adan gihubit ni Santiago nga igsoon ni Jesus sa inahan: "Ang matag usa masulayan pinaagi sa pagkaganoy ug pagkahaylo sa iyang kaugalingong tinguha. Unya ang tinguha, sa dihang kini makapanamkon na, manganak ug sala; unya, ang sala, sa dihang kini mahingpit na, manganak ug kamatayon."—San 1:14, 15.

Kon Unsay Gikinahanglan sa Tawo Aron Mabuhi. Dili lamang kay wala mahatagig pagtagad sa kadaghanang tigdukiduki nga mga siyentipiko ang hinungdan sa kamatayon sa tanang

katawhan, kondili labaw sa tanan, sila nagsalikway sa pangunang kinahanglanon alang sa kinabuhing walay kataposan. Bisan tuod gikinahanglan sa tawhanong lawas nga kanunayng masustentohan ug marepreskohan pinaagi sa pagginhawa, pag-inom, ug pagkaon, adunay labaw pa gayod nga gikinahanglan aron magpadayon ang kinabuhi. Ang prinsipyo gipahayag ni Jehova: "Dili sa tinapay lamang mabuhi ang tawo kondili sa matag pulong gikan sa baba ni Jehova nga ang tawo mabuhi." (Deu 8:3) Gisubli ni Jesu-Kristo kining mga pulonga ug miingon usab: "Ang akong pagkaon mao ang pagbuhat sa kabubut-on niya nga nagpadala kanako ug ang paghuman sa iyang buluhaton." (Ju 4:34; Mat 4:4) Sa laing okasyon siya miingon: "Ingon nga ang buhing Amahan nagpadala kanako ug ako nabuhi tungod sa Amahan, siya usab nga mokaon kanako, kana siya mabuhi gayod tungod kanako."—Ju 6:57.

Sa dihang gilalang ang tawo, siya gilalang sumala sa larawan sa Diyos, sumala sa iyang dagway. (Gen 1:26, 27) Siyempre, kini wala magpasabot sa pisikal nga larawan o dagway, kay ang Diyos maoy Espiritu, ug ang tawo unodnon. (Gen 6:3; Ju 4:24) Kini nagpasabot nga ang tawo, nga lahi sa "mga hayop nga walay kabuot" (2Pe 2:12), may gahom sa pagpangatarongan; siya may mga hiyas nga sama sa mga hiyas sa Diyos, sama sa gugma, pagbati sa hustisya, kaalam, ug gahom. (Itandi ang Col 3:10.) Siya may katakos sa pagsabot kon nganong siya naglungtad ug kon unsay katuyoan sa iyang Maglalalang alang kaniya. Busa, dili sama sa mga hayop, siya gihatagan ug katakos sa pagtagad sa iyang espirituwalidad. Siya makaapresyar ug makasimba sa iyang Maglalalang. Kini nga katakos nakamugna ug panginahanglan diha kang Adan. Nagkinahanglan siya ug labaw pa kay sa literal nga pagkaon; nagkinahanglan siya nga masustentohan sa espirituwal; ang iyang espirituwalidad kinahanglang ipasundayag alang sa iyang mental ug pisikal nga kaayohan.

Busa, kon wala si Jehova nga Diyos ug ang iyang espirituwal nga mga tagana, walay kinabuhi nga magpadayon hangtod sa panahong walay tino. Mahitungod sa kinabuhing walay kataposan, si Jesus miingon: "Kini nagkahulogan ug kinabuhing walay kataposan, ang ilang pagkuha ug kahibalo bahin kanimo, ang bugtong matuod nga Diyos, ug sa usa nga imong gipadala, si Jesu-Kristo." —Ju 17:3.

Kapasig-ulian. Aron mapasig-uli ang katawhan sa hingpit nga lawas ug sa palaaboton nga kinabuhing walay kataposan, gitagana ni Jehova ang kamatuoran, ang "pulong sa kinabuhi." (Ju 17:17; Flp 2:16) Ang pagsubay sa kamatuoran motultol sa usa ngadto sa kahibalo bahin sa tagana sa Diyos nga si Jesu-Kristo, kinsa nagtugyan sa iyang kaugalingon nga "usa ka lukat baylo sa daghan." (Mat 20:28) Niining paagiha lamang nga ang tawo mapasig-uli sa bug-os nga espirituwalidad ingon man usab sa pisikal nga kahingpitan. —Buh 4:12; 1Co 1:30; 15:23-26; 2Co 5:21; tan-awa ang LUKAT, MANLULUKAT.

Nan, pinaagi ni Jesu-Kristo moabot ang kapasig-ulian sa kinabuhi. Siya gitawag nga 'ang kataposang Adan, usa ka nagahatag-kinabuhi nga espiritu.' (1Co 15:45) Ang tagna nagtawag kaniya ingong "Amahang Walay Kataposan" (Isa 9:6) ug ingong usa nga 'nagbubo sa iyang kalag ngadto gayod sa kamatayon,' kansang kalag gihimong 'usa ka halad-sa-pagkasad-an.' Kay nahimong 'Amahan,' siya makaarang sa pagpasig-uli sa katawhan, sa ingon maghatag ug kinabuhi niadtong magpasundayag ug pagtuo sa paghalad sa iyang kalag ug kinsa masinugtanon.—Isa 53:10-12.

Paglaom sa mga tawo sa karaang kapanahonan. Ang matinumanong mga tawo sa karaang kapanahonan may paglaom sa kinabuhi. Si apostol Pablo nagpasiugda niini nga kamatuoran. Siya naghisgot niadtong mga kaliwat ni Abraham sa wala pa ihatag ang Balaod, ug siya naghisgot sa iyang kaugalingon nga usa ka Hebreohanon, nga daw siya nabuhi na kaniadto, sa diwa nga siya diha sa mga balat-ang sa iyang mga katigulangan. Siya nag-ingon: "Ako kanhi buhi nga bulag sa balaod; apan sa dihang ang sugo miabot, ang sala nabuhi pag-usab, apan ako namatay. Ug ang sugo nga alang sa kinabuhi, nakaplagan ko nga kini alang sa kamatayon." (Rom 7:9, 10; itandi ang Heb 7:9, 10.) Ang mga tawo sama kang Abel, Enoc, Noe, ug Abraham naglaom sa Diyos. Sila nagtuo sa "binhi" nga magsamad sa ulo sa halas, nga nagkahulogan ug kaluwasan. (Gen 3:15; 22:16-18) Sila nagpaabot sa Gingharian sa Diyos, ang "siyudad nga may tinuod nga mga patukoranan." Sila nagtuo sa pagkabanhaw sa mga patay ngadto sa kinabuhi.—Heb 11:10, 16, 35.

Sa dihang gihatag ang Balaod, si Jehova miingon: "Tumanon gayod nimo ang akong mga lagda ug ang akong hudisyal nga mga hukom, nga kon buhaton sa usa ka tawo, siya usab gayod mabuhi pinaagi kanila." (Lev 18:5) Sa walay duhaduha kadtong mga Israelinhon nga midawat sa Balaod nagpasalamat niini sanglit kini nagtanyag sa paglaom sa kinabuhi alang kanila. Ang Balaod maoy "balaan ug matarong" ug kadtong bug-os makatuman sa mga sukdanan niini isipon nga hingpit nga matarong. (Rom 7:12) Apan, imbes mohatag ug kinabuhi, gipakita sa Balaod nga ang

tibuok Israel, ug ang katawhan sa katibuk-an, maoy dili-hingpit ug mga makasasala. Dugang pa, gihukman niini ang mga Hudiyo nga takos sa kamatayon. (Gal 3:19; 1Ti 1:8-10) Sa pagkatinuod, sama sa giingon ni Pablo, "sa dihang ang sugo miabot, ang sala nabuhi pag-usab, apan ako namatay." Busa, ang kinabuhi dili moabot pinaagi sa Balaod.

Si apostol Pablo nangatarongan: "Kon gihatag pa ang usa ka balaod nga arang makahatag ug kinabuhi, ang pagkamatarong mahimong pinaagi gayod unta sa balaod." (Gal 3:21) Karon, ang mga Hudiyo, kay hinukman sa Balaod, dili lamang kay gipakita nga mga makasasala ingong mga kaliwat ni Adan kondili nailalom usab sa usa pa ka kabilinggan. Tungod niini, si Kristo namatay diha sa estaka sa pagsakit, sama sa giingon ni Pablo: "Pinaagi sa pagpalit, gipagawas kita ni Kristo gikan sa tunglo sa Balaod pinaagi sa pagkahimong tinunglo inay nga kita, tungod kay kini nahisulat: 'Tinunglo ang matag tawo nga gibitay sa estaka.'" (Gal 3:13) Pinaagi sa pagwagtang niini nga babag, nga mao, ang tunglo nga gipahinabo ngadto sa mga Hudiyo tungod sa ilang paglapas sa Balaod, giwagtang ni Jesu-Kristo kini nga babag sa kinabuhi alang sa mga Hudiyo, nga naghatag kanila ug kahigayonan alang sa kinabuhi. Ang iyang lukat sa ingon makahatag ug kaayohan kanila ingon man usab ngadto sa uban.

Kinabuhing walay kataposan, usa ka ganti gikan sa Diyos. Dayag nga sa tibuok Bibliya ang paglaom sa mga alagad ni Jehova mao ang pagkadawat ug kinabuhing walay kataposan diha sa mga kamot sa Diyos. Kini nga paglaom nagdasig kanila sa pagpabilin nga matinumanon. Ug dili kini usa ka hinakog nga paglaom. Ang apostol misulat: "Dugang pa, kon walay pagtuo imposible ang pagpahimuot kaniya, kay siya nga moduol sa Diyos angay nga motuo nga siya mao ug nga siya maoy *tigganti* sa mga matinuorong nagapangita kaniya." (Heb 11:6) Siya ingon nianang matanga sa Diyos; usa kini sa mga hiyas nga niana siya takos sa bug-os nga pagkamahinalaron gikan sa iyang mga linalang.

Pagkawalay-kamatayon, pagkadili-madunoton, kinabuhing gikan sa Diyos. Ang Bibliya naghisgot bahin kang Jehova ingong dili-mamatay ug dili-madunot. (1Ti 1:17) Una niyang gihatag kini ngadto sa iyang Anak. Sa panahong si apostol Pablo nagsulat kang Timoteo, si Kristo lamang ang usa nga gihatagan sa pagkawalay-kamatayon. (1Ti 6:16) Apan kini gisaad ngadto sa uban, kadtong kinsa mahimong espirituwal nga mga igsoon ni Kristo. (Rom 2:7; 1Co 15:53, 54) Dugang pa, kini sila mahimong mga mag-aambit sa "kinaiyahan nga iya sa Diyos"; sila makig-ambit uban kang Kristo sa iyang himaya. (2Pe 1:4) Ang mga manulonda maoy espirituhanong mga linalang, apan sila dili kay dili-mamatay, kay kadtong nahimong mga demonyo pagalaglagon.—Mat 25:41; Luc 4:33, 34; Pin 20:10, 14; tan-awa ang PAGKAWALAY-KAMATAYON; PAGKADILI-MADUNOTON.

Yutan-ong kinabuhi nga walay pagkadunot. Komosta ang uban sa katawhan nga dili makadawat sa langitnong kinabuhi? Si apostol Juan nagkutlo kang Jesus nga nag-ingon: "Kay gihigugma pag-ayo sa Diyos ang kalibotan nga gihatag niya ang iyang bugtong nga Anak, aron nga ang tanan nga magpasundayag ug pagtuo kaniya dili malaglag kondili makabaton ug kinabuhing walay kataposan." (Ju 3:16) Sa iyang sambingay bahin sa mga karnero ug sa mga kanding, ang katawhan sa kanasoran nga gilain ni Jesus diha sa iyang tuo ingong mga karnero makasulod "ngadto sa kinabuhing walay kataposan." (Mat 25:46) Si Pablo naghisgot bahin sa "mga anak sa Diyos" ug "kaubang mga manununod ni Kristo" ug nag-ingon nga "ang maikagong pagpaabot sa kalalangan nagahulat sa pagpadayag sa mga anak sa Diyos." Dayon siya nag-ingon, "ang kalalangan usab ipagawas gikan sa pagkaulipon sa pagkadunot ug makabaton sa mahimayaong kagawasan sa mga anak sa Diyos." (Rom 8:14-23) Si Adan sa dihang gilalang ingong hingpit nga tawo maoy usa ka "anak sa Diyos." (Luc 3:38) Ang matagnaong panan-awon sa Pinadayag 21:1-4 nagpunting sa panahon sa "usa ka bag-ong langit" ug sa "usa ka bag-ong yuta" ug nagsaad nga nianang panahona "ang kamatayon mawala na, ni may pagbangotan ni pagtiyabaw ni may kasakit pa." Sanglit gihatag kini nga saad, dili ngadto sa espirituhanong mga linalang, kondili espesipikong gihatag ngadto sa "mga tawo," kini nagpasalig nga ang usa ka bag-ong yutan-ong katilingban sa mga tawo nga mabuhi ilalom sa "bag-ong langit" makapahimulos ug kapasig-ulian sa hunahuna ug sa lawas ngadto sa kahingpitan sa panglawas ug kinabuhing walay kataposan ingong yutan-ong "mga anak sa Diyos."

Diha sa iyang sugo kang Adan, ang Diyos nagpaila nga kon si Adan nagmasinugtanon pa, dili unta siya mamatay. (Gen 2:17) Mao man usab ang masinugtanong katawhan, sa dihang ang kataposang kaaway sa tawo, ang kamatayon, pagawagtangon, wala na unyay kasal-anan nga magagahom sa ilang mga lawas nga magdalag kamatayon. Hangtod sa panahong walay tino sila dili na gayod mamatay. (1Co 15:26) Kining pagwagtang sa kamatayon mahitabo sa kataposan sa paghari ni Kristo, nga sumala sa gipakita sa basahon sa Pinadayag may gidugayong 1,000 ka tuig. Dinhi

giingon maylabot niadtong mahimong mga hari ug mga saserdote kauban ni Kristo nga sila “nangabuhi ug nagmando ingong mga hari uban kang Kristo sulod sa usa ka libo ka tuig.” “Ang uban sa mga patay” nga wala mangabuhi “hangtod nga ang usa ka libo ka tuig matapos” mao gayod kadtong buhi sa kataposan sa usa ka libo ka tuig, apan kini maoy sa dili pa buhian si Satanas gikan sa kahiladman ug mohatag ug mahukmanong pagsulay sa katawhan. Sa kataposan sa usa ka libo ka tuig, ang katawhan sa yuta makakab-ot na sa tawhanong kahingpitan, sama sa kahimtang ni Adan ug Eva sa wala pa sila makasala. Niining panahona sila makabaton na unya ug tinuod nga kinabuhi diha sa kahingpitan. Human niana, kadtong makalabang sa pagsulay sa dihang si Satanas pagabuhian sa hamubo nga panahon gikan sa kahiladman makatagamtam niana nga kinabuhi sa walay kataposan. —Pin 20:4-10.

Ang Dalan sa Kinabuhi. Si Jehova, ang Tuboran sa kinabuhi, nagbutyag sa dalan sa kinabuhi pinaagi sa iyang Pulong sa kamatuoran. Ang Ginoong Jesu-Kristo “naghatag ug kahayag nganha sa kinabuhi ug pagkadili-madunoton pinaagi sa maayong balita.” (2Ti 1:10) Iyang gisultihan ang iyang mga tinun-an: “Ang espiritu mao ang naghatag-kinabuhi; ang unod wala gayoy kapuslanan. Ang mga pulong nga gisulti ko kaninyo maoy espiritu ug kinabuhi.” Wala madugay human niadto si Jesus nangutana sa iyang mga apostoles kon buot ba usab nila nga mobiya kaniya, sama sa gibuhat sa uban. Si Pedro mitubag: “Ginoo, kang kinsa man kami moadto? Ikaw mao ang may mga pulong mahitungod sa kinabuhing walay kataposan.” (Ju 6:63, 66-68) Si apostol Juan nagtawag kang Jesus ang “pulong sa kinabuhi,” ug miingon: “Pinaagi kaniya maoy kinabuhi.”—1Ju 1:1, 2; Ju 1:4.

Pinasukad sa mga pulong ni Jesus dayag nga kawang ang tawhanong mga paningkamot sa pagpalugway sa kinabuhi hangtod sa hangtod o ang mga teoriya nga ang pipila ka pagkaon o sistematikong mga diyeta mohatag ug kinabuhi sa katawhan. Ubos sa labing maayong mga kahimtang, sila makapauswag sa panglawas nga temporaryo lamang. Ang bugtong dalan sa kinabuhi mao ang pagkamasinugtanon sa maayong balita, ang “pulong sa kinabuhi.” (Flp 2:16) Aron makabaton ug kinabuhi, ang indibiduwal kinahanglang magpunting sa iyang kaisipan “sa mga butang sa itaas, dili sa mga butang sa yuta.” (Col 3:1, 2) Ngadto sa iyang mga mamiminaw si Jesus miingon: “Siya nga magapatalinghog sa akong pulong ug magatuo kaniya nga nagpadala kanako adunay kinabuhing walay kataposan, ug siya dili mahiagom sa paghukom apan nakalabang na gikan sa kamatayon ngadto sa kinabuhi.” (Ju 5:24; 6:40) Dili na sila hinukman nga mga makasasala, nga takos sa kamatayon. Si apostol Pablo misulat: “Busa kadtong nahiusa kang Kristo Jesus dili mahinukman. Kay ang balaod nianang espiritu nga naghatag ug kinabuhi nga nahiusa kang Kristo Jesus nagpagawas na kaninyo gikan sa balaod sa sala ug sa kamatayon.” (Rom 8:1, 2) Si Juan nag-ingon nga ang usa ka Kristohanon nahibalo nga siya “nakalabang na gikan sa kamatayon ngadto sa kinabuhi” kon siya nahigugma sa iyang mga igsoon.—1Ju 3:14.

Sanglit “walay kaluwasan diha kang bisan kinsa pang lain, kay walay laing ngalan ilalom sa langit nga gikahatag taliwala sa mga tawo nga pinaagi niini kita gayod maluwas,” ang nagapangita sa kinabuhi kinahanglang mosunod kang Kristo. (Buh 4:12) Gipakita ni Jesus nga ang usa ka tawo kinahanglang magmahunahunaon sa iyang espirituwal nga mga panginahanglan; siya kinahanglang mobatig pagkagutom ug pagkauhaw sa pagkamatarong. (Mat 5:3, 6) Dili lamang nga siya kinahanglang makadungog sa maayong balita kondili siya kinahanglang magpasundayag ug pagtuo kang Jesu-Kristo ug pinaagi kaniya motawag sa ngalan ni Jehova. (Rom 10:13-15) Sa pagsunod sa panig-ingnan ni Jesus, siya pagabawtismohan diha sa tubig. (Mat 3:13-15; Efe 4:5) Dayon pangitaon niya pag-una ang Gingharian ug ang pagkamatarong ni Jehova.—Mat 6:33.

Ampingi ang Kasingkasing. Ang tawo nga nahimong tinun-an ni Jesu-Kristo kinahanglang magpadayon diha sa dalan sa kinabuhi. Siya gipasidan-an: “Siya nga naghunahuna nga siya nagabarog magbantay nga siya dili mapukan.” (1Co 10:12) Siya gitambagan: “Labaw sa tanan nga pagabantayan, ampingi ang imong kasingkasing, kay niana nagagikan ang mga tuboran sa kinabuhi.” (Pr 4:23) Gipakita ni Jesus nga diha sa kasingkasing naggikan ang daotang mga pangatarongan, pagpanapaw, pagbuno, ug uban pa. Kining mga butanga mosangpot sa kamatayon. (Mat 15:19, 20) Ang pag-amping batok sa maong mga pangatarongan sa kasingkasing pinaagi sa paghatag sa kasingkasing sa nagahatag-kinabuhing espirituwal nga pagkaon, nga mao ang kamatuoran gikan sa lunsayng Tuboran sa kinabuhi, magpanalipod sa kasingkasing nga dili makasala ug sa ingon dili mahisalaag ang usa gikan sa dalan sa kinabuhi. —Rom 8:6; tan-awa ang KASINGKASING.

Sa pag-amping sa kinabuhi sa usa pinaagi sa pagbantay sa kasingkasing, ang dila kinahanglang kontrolahon. “Kamatayon ug kinabuhi anaa sa gahom sa dila, ug siya nga mahigugma niana magakaon sa bunga niana.” (Pr 18:21) Ang katarongan gipatin-aw ni Jesus: “Ang mga butang nga nagagula sa baba maoy gikan sa kasingkasing, ug kanang mga butanga makapahugaw sa tawo.” (Mat

15:18; San 3:5-10) Apan pinaagi sa hustong paggamit sa dila aron sa pagdayeg sa Diyos ug sa pagsulti sa matarong nga mga butang, ang usa makapadayon diha sa dalan sa kinabuhi.—Sal 34:12-14; 63:3; Pr 15:4.

Kining Presenteng Kinabuhi. Si Haring Solomon, human sulayi ang tanang butang nga gitanyag niini nga kinabuhi pinaagi sa mga bahandi, mga balay, mga tanaman, ug lainlaing matang sa kalingawan, nakahinapos: “Gidumtan ko ang kinabuhi, tungod kay ang buhat nga nahimo ilalom sa adlaw maoy malisod sa akong panglantaw, kay ang tanang butang kakawangan ug usa ka paggukod sa hangin.” (Ecc 2:17) Wala dumti ni Solomon ang kinabuhi mismo, kay kini maoy usa ka ‘maayong gasa ug hingpit nga regalo nga naggikan sa itaas.’ (San 1:17) Ang gidumtan ni Solomon mao ang malisod ug kawang nga kinabuhi nga nasinatian sa usa ka tawo sa iyang pagkinabuhi sama niining presenteng kalibotan sa katawhan nga nailalom sa pagkawalay-pulos. (Rom 8:20) Sa paniklop sa iyang basahon, si Solomon nagtambag sa pagkahadlok sa matuod nga Diyos ug sa pagbantay sa iyang mga sugo, nga maoy dalan sa tinuod nga kinabuhi. (Ecc 12:13, 14; 1Ti 6:19) Si apostol Pablo naghisgot sa iyang kaugalingon ug sa mga isigka-Kristohanon, nga nag-ingon nga, human sa ilang hagong pagsangyaw ug pagpanaksi bahin kang Kristo ug sa pagkabanhaw bisan atubangan sa paglutos, “kon niining kinabuhia lamang kita naglaom diha kang Kristo, sa tanang tawo kita ang labing angayng pagakaluy-an.” Ngano man? Tungod kay sila nagsalig diha sa bakak nga paglaom. “Hinunoa,” si Pablo mipadayon, “karon si Kristo gibangon na gikan sa mga patay.” “Tungod niana, akong hinigugmang mga igsoon,” siya mihinapos, “magmalig-on, dili matarog, nga kanunayng puliki diha sa buluhaton sa Ginoo, nga nahibalo nga ang inyong paghago dili makawang may kalabotan sa Ginoo.”—1Co 15:19, 20, 58.

Mga Kahoy sa Kinabuhi. Gawas pa sa kahoy sa kinabuhi didto sa Eden (Gen 2:9), nga nahisgotan na dinhi, ang ekspresyon nga “[mga] kahoy sa kinabuhi” makita sa ubay-ubayng mga teksto diha sa Kasulatan, nga kanunayng gigamit diha sa mahulagwayon, o sa simbolikong diwa. Ang kaalam gitawag nga “kahoy sa kinabuhi niadtong mga nagakupot niini,” sa pagkaagi nga kini maghatag kanila sa kon unsay ilang gikinahanglan, dili lamang sa pagpahimulos sa ilang presenteng kinabuhi kondili usab sa pagdawat sa kinabuhing walay katapusan, nga mao, ang kahibalo sa Diyos ug ang idlot nga pagsabot ug ang maayong kaamgohan sa pagsunod sa iyang mga sugo.—Pr 3:18; 16:22.

“Ang bunga sa matarong maoy usa ka kahoy sa kinabuhi, ug siya nga nagakabig ug mga kalag maoy maalamon,” nag-ingon ang laing proverbio. (Pr 11:30) Ang tawong matarong, pinaagi sa sinultihan ug sa panig-ingnan, magakabig ug mga kalag, nga mao, pinaagi sa pagpatalinghog kaniya, ang mga tawo makakuhag espirituwal nga pagkaon, matultolan sa pag-alagad sa Diyos, ug makadawat sa kinabuhi nga gipaposible sa Diyos. Sa susama, “ang pagkakalma sa dila maoy usa ka kahoy sa kinabuhi, apan ang kahiwian niana maoy pagkahugno sa espiritu.” (Pr 15:4) Ang kalmadong sinultihan sa tawong maalamon motabang ug mopalagsik sa espiritu niadtong magpatalinghog kaniya, maghatag ug maayong mga hiyas diha kanila, motabang kanila diha sa dalan sa kinabuhi, apan ang kahiwian sa pagpanulti maoy sama sa daot nga prutas; kini maghatag ug kasamok ug magpawala sa kadasig, nga magdaot niadtong nagpatalinghog niini.

Ang Proverbio 13:12 mabasa: “Ang pagdahom nga nalangan makapasakit sa kasingkasing, apan ang butang nga gitinguha maoy usa ka kahoy sa kinabuhi sa dihang moabot kini.” Ang katumanan sa dugay nang gitinguha makapalig-on, makapalagsik, ug makapabaskog.

Ang hinimayang si Jesu-Kristo nagsaad sa nagmadaogong Kristohanon nga Siya magtugot kaniya sa pagkaon sa “kahoy sa kinabuhi, nga anaa sa paraiso sa Diyos.” (Pin 2:7) Lain pa, sa kataposang mga bersikulo sa basahon sa Pinadayag, atong mabasa: “Ug kon kuhaan ni bisan kinsa ug bisan unsa ang mga pulong sa linukot nga basahon niini nga tagna, kuhaon sa Diyos ang iyang bahin gikan sa mga kahoy sa kinabuhi ug gikan sa balaan nga siyudad, mga butang nga nahisulat niining linukot nga basahon.” (Pin 22:19) Sa konteksto niining duha ka teksto sa Kasulatan, si Kristo Jesus naghisgot niadtong mga magmadaogon, nga kanila “ang ikaduhang kamatayon dili gayod makahimo sa pagdaot” (Pin 2:11), nga kanila ihatag ang “awtoridad ibabaw sa kanasoran” (Pin 2:26), nga mahimong “haligi diha sa templo sa akong Diyos” (Pin 3:12), ug molingkod uban ni Kristo sa iyang langitnong trono. (Pin 3:21) Busa ang kahoy o mga kahoy dili mahimong literal, kay ang mga magmadaogon nga mokaon mao kadtong mga mag-aambit sa langitnong pagkatinawag (Heb 3:1), nga may mga dapit sa langit nga giandam alang kanila. (Ju 14:2, 3; 2Pe 1:3, 4) Busa ang (mga) kahoy maoy simbolo sa tagana sa Diyos alang sa pagpatunhay sa kinabuhi, niining bahina, ang langitnon, walay kamatayon nga kinabuhi nga gihatag ngadto sa mga matinumanon ingong mga mananaog uban ni Kristo.

Sa Pinadayag 22:1, 2, adunay laing gihisgotan nga “mga kahoy sa kinabuhi.” Dinhi ang mga nasod gipakita nga nakig-ambit sa mga dahon sa

mga kahoy ingong mga tambal. Kini anaa sa masigkadaplin sa suba nga nagaagos gikan sa templopalasyo sa Diyos, nga mao ang iyang trono. Ang maong hulagway mitungha human sa pagtukod sa bag-ong langit ug sa bag-ong yuta ug sa pagpahayag sa mga pulong nga "ang tolda sa Diyos anaa uban sa mga tawo." (Pin 21:1-3, 22, 24) Nan, sa simbolikong paagi kini maoy tambal, mga tagana nga nagsustento sa kinabuhi sa katawhan, alang sa ilang umaabot nga kinabuhing walay kataposan. Ang tuboran sa maong mga tagana mao ang harianong trono sa Diyos ug sa Kordero nga si Jesu-Kristo.

Sa makadaghang higayon gihisgotan ang "linukot nga basahon sa kinabuhi" o ang "basahon" sa Diyos. Kini dayag nga naundan sa mga ngalan sa tanan niadtong kinsa, tungod sa ilang pagtuo, nahalinya nga makadawat sa ganti nga kinabuhing walay kataposan sa langit man o sa yuta. Kini naundan sa mga ngalan sa mga alagad ni Jehova "sukad sa pagkatukod sa kalibotan," nga mao, ang kalibotan sa lukatonon nga katawhan. Busa ang matarong nga si Abel dayag nga mao ang unang ngalan nga nahisulat diha sa "linukot nga basahon."—Pin 17:8; Mat 23:35; Luc 11:50, 51.

Unsay ipasabot sa pagkanahisulat sa ngalan sa usa ka tawo diha sa "basahon" sa Diyos o sa "linukot nga basahon sa kinabuhi"?

Ang pagkanahisulat sa ngalan sa usa ka tawo diha sa "basahon sa kinabuhi" wala magtino daan nga ang maong tawo mabuhing walay kataposan. Ang pagpabilin sa iyang ngalan diha niini nagagad sa iyang pagkamasinugtanon. Busa si Moises nangaliyupo kang Jehova alang sa Israel: "Karon kon imong pasayloon ang ilang sala,—ug kon dili, papasa ako, palihog, gikan sa imong basahon nga imong gisulat." Si Jehova mitubag: "Ang bisan kinsa nga nakasala batok kanako, ako siyang papason gikan sa akong basahon." (Ex 32:32, 33) Kini nagpaila nga ang talaan sa mga ngalan diha sa "basahon" mahimong mausab tungod sa pagkadili-masinugtanon sa bahin sa pipila ka tawo, ang ilang mga ngalan mahimong 'palaon' o 'papason' gikan sa "basahon."—Pin 3:5.

Sa pagpanghukom diha sa Pinadayag 20:11-15, sa panahon sa Milenyong Paghari ni Kristo "ang linukot nga basahon sa kinabuhi" gipakita ingong gibuksan aron sa pagtala ug dugang nga mga ngalan; gibuksan usab ang linukot nga mga basahon sa instruksiyon. Kadtong mobangon panahon sa 'pagkabanhaw sa mga dili-matarong' sa ingon adunay kahigayonan nga mahisulat ang ilang mga ngalan diha sa "linukot nga basahon sa kinabuhi," basta sila masinugtanong mobuhat sumala sa gilatid diha sa linukot nga mga basahon sa instruksiyon. (Buh 24:15) Siyempre, ang mga ngalan sa matinumanong mga alagad sa Diyos nga mobangon panahon sa "pagkabanhaw sa mga matarong" anaa na sa "linukot nga basahon sa kinabuhi." Pinaagi sa ilang maunongong pagkamasinugtanon sa mga instruksiyon sa Diyos, ilang *padayong mahuptan* ang ilang mga ngalan diha niana.

Sa unsang paagi mahuptan nga *permanente* sa usa ka tawo ang iyang ngalan diha "sa basahon sa kinabuhi"? Alang niadtong nahalinya nga makadawat sa langitnong kinabuhi, kini maoy pinaagi sa 'pagdaog' niining kalibotana pinaagi sa pagtuo, nga nagpamatuod sa ilang kaugalingon nga "matinumanon bisan hangtod sa kamatayon." (Pin 2:10; 3:5) Alang niadtong nahalinya nga makadawat ug kinabuhi sa yuta, kini maoy pinaagi sa pagpamatuod nga maunongon kang Jehova latas sa usa ka pangataposan, mahukmanong pagsulay sa kataposan sa Milenyong Paghari ni Kristo. (Pin 20:7, 8) Kadtong padayong maghupot sa ilang integridad latas nianang kataposang pagsulay, ang ilang mga ngalan dili na wad-on sa Diyos diha sa "basahon sa kinabuhi," sa ingon ginadawat ni Jehova nga sila maoy mga matarong sa hingpit nga diwa ug takos sa pribilehiyo sa kinabuhing walay kataposan sa yuta.—Rom 8:33.

'Linukot nga basahon nga iya sa Kordero.' Ang "linukot nga basahon sa kinabuhi nga iya sa Kordero" maoy usa ka lahing linukot nga basahon, nga dayag nga naundan lamang sa mga ngalan niadtong makig-ambit kauban sa Kordero, si Jesu-Kristo, sa pagmando sa iyang Gingharian, lakip niadtong ania pa sa yuta nga nahalinya nga makadawat sa langitnong kinabuhi. (Pin 13:8; itandi ang Pin 14:1, 4.) Kadtong natala diha sa 'linukot nga basahon nga iya sa Kordero' gihisgotan nga makasulod sa balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem, sa ingon mahimong bahin sa Mesiyanikong Gingharian sa langit. (Pin 21:2, 22-27) Ang ilang mga ngalan nahisulat diha sa 'linukot nga basahon nga iya sa Kordero' ug diha sa laing linukot nga basahon, ang "basahon sa kinabuhi" nga iya sa Diyos.—Flp 4:3; Pin 3:5.

Suba sa Tubig sa Kinabuhi. Sa panan-awon ni Juan diha sa basahon sa Pinadayag, iyang nakita ang "usa ka suba sa tubig sa kinabuhi, ingon ka tin-aw sa kristal, nga nagaagos gikan sa trono sa Diyos ug sa Kordero" latas sa taliwala sa halapad nga dalan sa balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem. (Pin 22:1, 2; 21:2) Ang tubig maoy hinungdanon alang sa kinabuhi. Ang panan-awon nagsugod sa pagkatuman panahon sa "adlaw sa

Ginoo," human gilayon sa pagkatukod sa Gingharian sa Diyos. (Pin 1:10) Mao kanang panahona nga ang mga membro sa "pangasaw-onon" nga matang ania pa sa yuta aron personal nga ipaabot ang pagdapit kang "bisan kinsa nga giuhaw" sa pag-inom sa tubig sa kinabuhi nga walay bayad. (Pin 22:17) Human malaglag ang presenteng sistema sa mga butang, ang suba magpadayon sa pag-agos ug magkadako pa gayod sa bag-ong kalibotan. Ang panan-awon naghisgot sa mga kahoy nga nagapamunga sa isigkakilid niana nga suba, ug nga ang mga dahon maoy tambal alang sa kanasoran. Nan, ang mga tubig nga nagahatag ug kinabuhi mao ang mga tagana alang sa kinabuhi nga gitagana ni Jehova pinaagi sa Kordero, si Jesu-Kristo, alang sa tanang tawo sa yuta nga makadawat ug kinabuhi.

'Kaumog sa Kinabuhi.' Diha sa Salmo 32:1-5 gipakita ni David ang kalipay gumikan sa pagpasaylo, bisan tuod nga gipadayag usab niya ang kasakit nga iyang nasinatian sa wala pa isugid ang iyang kalapasan ngadto kang Jehova ug makadawat sa kapasayloan sa Diyos. Sa wala pa mosugid ug samtang misulay sa pagtago sa iyang kasaypanan, ang salmista gihasol sa iyang tanlag ug miingon: "Ang kaumog sa akong kinabuhi nailisan ingon sa uga nga kainit sa ting-init." Ang pagsulay sa pagkontrolar sa sad-an nga tanlag nakapaluya kaniya, ug ang kagul-anan nakapawala sa iyang kalagsik sama sa usa ka kahoy nga mahimong mawad-an sa nagahatag ug kinabuhi nga kaumog sa panahon sa ting-init o sa hilabihang kainit sa ting-init. Ang mga pulong ni David daw nagpakita nga siya nakasinatig dili maayong mga epekto sa hunahuna ug sa lawas, o lagmit nawad-an sa iyang kalipay sa kinabuhi, tungod kay napakyas sa pagsugid sa iyang sala. Ang pagsugid lamang ngadto kang Jehova ang magdalag kapasayloan ug kahupayan.—Pr 28:13.

"Puntil sa Kinabuhi." Sa dihang si Abigail nangaliyupo kang David nga dili manimalos kang Nabal, sa ingon nagpugong kaniya gikan sa pagkasad-an sa dugo, siya miingon: "Sa dihang may tawo nga motindog aron sa paggukod kanimo ug sa pagpangita sa imong kalag, ang kalag sa akong ginoo maputos gayod sulod sa usa ka puntil sa kinabuhi uban kang Jehova nga imong Diyos; apan, kon bahin sa kalag sa imong mga kaaway, siya maglambuyog niini ingon nga gikan sa lubyok sa lambuyog." (1Sa 25:29-33) Sama sa usa ka tawo nga nagputos sa usa ka butang nga bililhon aron sa pagpanalipod ug sa pagpreserbar niini, mao man usab ang kinabuhi ni David ingong usa ka indibiduwal anaa sa mga kamot sa buhi nga Diyos, ug Siya magpreserbar sa kinabuhi ni David gikan sa iyang mga kaaway, basta si David dili mosulay sa pagluwas sa iyang kaugalingon pinaagi sa iyang kamot, kondili, siya maghulat kang Jehova. Apan, ang kalag sa mga kaaway ni David igasalibay sa Diyos.

KINAIYAHAN. Ang pangunang kahulmahan o pagkamugna sa usa ka butang. Kini mahimong magtumong sa kon unsa ang usa ka tawo sa dihang ipanganak, ingon man usab sa iyang napanunod nga mga hiyas lakip sa iyang naandang batasan. Usahay kini magtumong sa kinaiyanhong panukmod sa usa ka pisikal nga lawas. Ang mga maghuhubad sagad nga naghubad sa Gregong pulong nga *phy'sis* ingong "kinaiyahan" ug sa *phy·si·kos'* (ang pormang adhetibo) ingong "kinaiyanhon."

Mga Tawo ug mga Hayop. Ang pamatuod nga managkalahi ang kinaiyahan sa tawo ug sa ihalas nga mga mananap, ug nga bisan ang ihalas nga mga mananap dili tanan managsama ug kinaiyahan, gipakita sa mga pulong sa Santiago 3:7: "Kay ang tanang matang [Gr., *phy'sis,* "kinaiyahan"] sa ihalas nga mananap ingon man ang langgam ug ang nagakamang nga linalang ug ang linalang sa dagat mapaaghop ug napaaghop sa tawo [*phy'sei tei an·thro·pi'nei,* "kinaiyahan sa tawo"]." Kini nga kalainan sa "kinaiyahan" nagpadayag sa panagkadaiya sa kalalangan sa Diyos ug padayong nahuptan tungod sa balaod sa Diyos nga ang matag usa magpaliwat sumala sa kaugalingong matang niini.—Gen 1:20-28; itandi ang 1Co 15:39.

Kinaiyahan nga Iya sa Diyos. Dugang pa, adunay laing kinaiyahan niadtong anaa sa langit, ang espiritung mga linalang sa Diyos. Gisultihan ni apostol Pedro ang iyang mga isigka-Kristohanon, ang espirituwal nga mga igsoon ni Jesu-Kristo, bahin sa "bililhon ug dagko kaayong mga saad, aron nga pinaagi niini kamo mahimong mga magaambit sa kinaiyahan [*phy'se·os*] nga iya sa Diyos." (2Pe 1:4) Gipakita ni Pedro sa iyang unang sulat nga usa kini ka panag-ambit uban kang Kristo sa iyang himaya ingong espirituhanong mga tawo: 'Ang Diyos . . . nagpahimugso kanato pag-usab [*a·na·gen·ne'sas he·mas',* "nagpatungha kanato pag-usab"] ngadto sa usa ka buhi nga paglaom pinaagi sa pagkabanhaw ni Jesu-Kristo gikan sa mga patay, ngadto sa usa ka dili-madunoton ug walamahugawi ug dili-malawos nga panulondon. Gitagana kini sa mga langit alang kaninyo.' (1Pe 1:3, 4) Ang "kinaiyahan nga iya sa Diyos" nagkinahanglan ug kausaban sa kinaiyahan pinaagi sa kamatayon ug pagkabanhaw, ingon sa gipatin-aw ni apostol Pablo sa Unang Corinto kapitulo 15. Iyang gipatinaw nga ang mga Kristohanon kinahanglang mamatay ug mabanhaw diha sa usa ka lahi nga lawas, usa nga espirituhanon, nga nagkinahanglan ug kausaban.—1Co 15:36, 38, 44, 49, 51.

Pagkakinaiyanhon. Si Pablo naghisgot bahin sa iyang katagilungsod nga mga Hudiyo, ug nagtawag kanila nga "mga Hudiyo sa kinaiyanhon," buot ingnon, natawo sa ginikanang mga Hudiyo, nga gikan sa mga anak ni Israel, o Jacob.—Gal 2:15; itandi ang Rom 2:27.

Sa sambingay bahin sa kahoyng olibo, iyang gitawag ang unodnong mga Hudiyo nga kinaiyanhon (*ka·ta′ phy′sin,* "sumala sa kinaiyahan") nga mga sanga sa olibo sa tanaman. Gisultihan niya ang Kristohanong mga Hentil: "Kay kon ikaw giputol gikan sa kahoyng olibo nga sa kinaiyanhon ihalas ug gisumpay sukwahi sa kinaiyahan ngadto sa kahoyng olibo sa tanaman, labaw pa gayod hinuon nga kini silang kinaiyanhon igasumpay ngadto sa ilang tiunayng punoan sa olibo!" (Rom 11:21-24) Ang ihalas nga kahoyng olibo dili mabungahon o mamungag dili maayong klase sa bunga, apan naandan na didto sa mga kayutaan sa Mediteranyo sa pagsumpay sa tinanom nga mga kahoyng olibo ngadto sa ihalas nga kahoyng olibo aron makapatunghag maayong bunga. Pero si Pablo naghisgot bahin sa pagsumpay sa ihalas nga sanga sa olibo ngadto sa tinanom nga kahoyng olibo, nga dili kaayo komon nga ginahimo. Gitawag ni Pablo kini nga pagsumpay ingong "sukwahi sa kinaiyahan," ug gigamit niya kini aron ipasiugda ang dili takos nga kalulot sa Diyos ngadto sa mga Hentil pinaagi sa pagsumpay kanila ingong kapuli sa "kinaiyanhong mga sanga." Ang mga Hudiyo 'gitikad' ni Jehova sulod sa kasiglohan, apan ang mga Hentil maoy "ihalas," nga wala magbaton sa tinuod nga relihiyon ug wala magpatunghag maayong bunga ngadto sa Diyos. Pero karon, makapatungha na silag maayong bunga. Si Jehova naghimo niana pinaagi niining malamposong 'pagsumpay.'

Dugang pa, sa iyang argumento ngadto sa mga taga-Galacia aron sila mapanalipdan nga dili maulipon sa Hudiyonhong mga pagtulon-an, si Pablo miingon: "Sa wala pa kamo makaila sa Diyos, kamo kaniadto nagpaulipon kanila nga *sa kinaiyanhon* dili mga diyos." Kining bakak nga mga diyos nga ilang gisimba kaniadto, sa pagkatinuod, dili mga diyos tungod sa gigikanan niini ug tungod kay kini hinimo lamang; imposible nga kini modangat niana nga kahimtang. Dili lamang nga kini walay mga awtoridad nga mahimong mga diyos, kondili wala diha niini ang maong kinaiyanhong mga hiyas. —Gal 4:8.

Tanlag. Ang pipila ka taras o mga hiyas nga napanunod sa katawhan sukad sa pagkahimugso, sa pagkatinuod gibutang na diha sa tawo sukad pa sa sinugdan. Si apostol Pablo nagkomento bahin sa tanlag, o sa timailhan man lamang niini, nga magpadayon gihapon diha sa makasasalang tawo, bisan tuod sa makadaghan siya nahisalaag gikan sa Diyos ug wala makabaton sa iyang balaod. Kini nagpatin-aw kon nganong daghang nasod ang nakamugnag daghang balaod nga kaharmonya sa pagkamatarong ug hustisya, ug daghang indibiduwal ang nagsunod sa pipila ka maayong mga prinsipyo. Si Pablo miingon: "Kay dihang ang katawhan sa kanasoran nga walay balaod nagabuhat *nga kinaiyanhon* sa mga butang sa balaod, kining mga tawhana, bisan tuod walay balaod, maoy balaod sa ilang kaugalingon. Sila mismo mao ang nagpasundayag sa mga butang labot sa balaod nga nahisulat diha sa ilang mga kasingkasing, samtang ang ilang tanlag nagpamatuod duyog kanila ug, tali sa ilang kaugalingong mga panghunahuna, sila ginasumbong o ginapalingkawas."—Rom 2:14, 15.

Sa paghisgot bahin sa pagkaulo ngadto sa kongregasyon sa Corinto, gipunting ni Pablo ang lagda nga ang usa ka babaye kinahanglang magpandong sa ulo sa dihang mag-ampo o managna atubangan sa kongregasyon, ingong usa ka ilhanan sa pagpasakop. Sa pag-ilustrar, siya miingon: "Dili ba ang *kinaiyahan* nagtudlo kaninyo nga kon ang usa ka lalaki taas ug buhok, kini kaulawan kaniya; apan kon ang usa ka babaye taas ug buhok, kini himaya kaniya? Tungod kay ang iyang buhok gihatag kaniya inay sa usa ka pandong."—1Co 11:14, 15.

Ang paghisgot ni Pablo sa "kinaiyahan" dayag nga naglakip ug labaw pa sa "kostumbre," nga iyang gihisgotan sa bersikulo 16 maylabot sa paggamit ug pandong sa ulo sa mga babaye. Ang napanunod nga mga kinaiyahan lagmit nga nakaapekto usab sa giisip sa mga Kristohanon sa Corinto ingong kinaiyanhon. Sa mga Uropanhon (sama sa mga Grego), ang buhok sa mga babaye, kon dili putlan, sagad nga motaas kay sa buhok sa mga lalaki. Apan dili ingon niini ang tul-id nga mga buhok sa mga taga-Sidlakan ug sa mga Indian o ang kupkop nga mga buhok sa mga tawong Itom ug sa mga Melanesian.

Gawas pa sa ilang kasayoran bahin sa ilang napanunod nga mga kinaiyahan, ang mga Kristohanon sa Corinto nasayod usab nga naandan sa mga lalaki ang pagputol sa ilang buhok sa kasarangang gitas-on. Komon usab kini taliwala sa mga lalaking Hudiyo; busa ang taas, dili pinutlan nga buhok sa mga Nazareo nagpaila kanila ingong mga lalaki nga wala magsunod sa naandang kostumbre. (Num 6:5) Sa laing bahin, ang mga babayeng Hudiyo sagad nga taas kaayo ug buhok. (Luc 7:38; Ju 11:2) Ug sa Gregong siyudad sa Corinto, ang pagkiskis sa ulo sa usa ka babaye, o ang pagputol nga mubo kaayo sa iyang buhok, maoy ilhanan sa iyang pagkaulipon o sa iyang pagkaagom sa kaulawan kay nasakpang nakighilawas o nanapaw. —1Co 11:6.

Busa, sa dihang nag-ingon nga ang "kinaiyahan" nagtudlo kanila, dayag nga diha sa hunahuna ni Pablo ang nagkalainlaing mga hinungdan nga mag-impluwensiya sa ilang tinamdan sa kon unsay kinaiyanhon.

Sa pag-ingon nga "Dili ba ang kinaiyahan nagtudlo kaninyo . . . ?" wala ipersonipikar ni Pablo ang kinaiyahan, nga daw kini usa ka diyosa. Hinunoa, ang Diyos naghatag sa tawo ug mga gahom sa pagpangatarongan. Pinaagi sa pagmatikod ug sa pagpangatarongan sa mga butang pinasukad sa pagkahimo sa Diyos niini ug sa mga resulta sa paggamit niini sa nagkalainlaing mga paagi, daghan ang makat-onan sa tawo kon unsay maayo. Ang Diyos sa pagkatinuod mao ang nagtudlo, ug ang tawo kansang hunahuna tukmang nagiyahan sa Pulong sa Diyos makalantaw sa mga butang nga may hustong punto-debista ug mga kalangkitan niini sa usag usa, sa ingon tukmang makaila sa kinaiyanhon o dili-kinaiyanhon. Pinaagi niini ang indibiduwal makabaton ug binansay nga tanlag niining bahina ug malikayan ang tanlag nga nahugawan ug konsentidor sa dili-kinaiyanhong mga butang.—Rom 1:26, 27; Tit 1:15; 1Co 8:7.

Kinaiyanhong Paggamit sa mga Lawas. Sayop alang sa mga lalaki ug mga babaye ang paggamit sa ilang mga lawas sa bisan unsang paagi nga dili kaharmonya sa mga katuyoan nga gidisenyo sa Diyos sa paglalang kanila. Kon unsay *dili-kinaiyanhon* niana nga diwa maoy *daotan.* Gihubit sa Kasulatan ang kahugawan ug ang paghukom batok niadtong nagabuhat niining mga butanga: "Mao nga ang Diyos nagtugyan kanila sa makauulawng seksuwal nga mga gana, kay ang ilang mga babaye nag-usab sa ilang *kinaiyanhong* [*phy·si·ken'*] gamit ngadto nianang *sukwahi sa kinaiyahan;* ug sa ingon usab bisan ang mga lalaki mibiya sa *kinaiyanhong* paggamit sa babaye ug nanaguros-uros sa ilang kaulag sa usag usa, mga lalaki sa mga lalaki, nga nagabuhat sa kon unsay malaw-ay ug nagadawat diha sa ilang kaugalingon sa bug-os nga bayad, nga angay sa ilang sayop." Ang maong mga tawo nagpakasama sa ilang kaugalingon ngadto sa mga mananap. (Rom 1:26, 27; 2Pe 2:12) Sila mipasignunot sa daotang unodnong mga butang tungod kay, sama sa usa ka mananap, sila walay kabuot, walay espirituwalidad.—Jud 7, 10.

Pagkahimugso. Ang laing Gregong pulong nga gihubad nga "kinaiyanhon" mao ang *ge'ne·sis,* sa literal nagkahulogang "pagkahimugso" o "gigikanan." Si Santiago naghisgot bahin sa "usa ka tawo nga nagtan-aw sa iyang *kinaiyanhong* nawong [sa literal, ang dagway sa iyang pagkahimugso] diha sa salamin." (San 1:23) Si Santiago usab nag-ingon nga "ang dila usa ka kalayo" ug nga kini 'nagpadilaab sa ligid sa *kinaiyanhong kinabuhi* [sa literal, ang ligid sa pagkahimugso].' (San 3:5, 6) Lagmit nga si Santiago naghisgot dinhi sa usa ka ligid, sama nianang ligid sa usa ka karo, nga mahimong masunog pinaagi sa usa ka init, nagbaga nga ehe. Sa susama, ang dila makapadilaab sa katibuk-ang kinabuhi sa usa ka tawo nga niana siya gipahimugso, nga daw magnudnod sa iyang kinabuhi sa sublisubling mga kadaot, ug lagmit moresulta pa gani sa iyang kalaglagan nga samag pinaagi sa kalayo.

KINALIBANG. Diha sa pinulongan sa Bibliya, lainlaing mga termino ang gigamit alang sa hugaw sa mga tawo, langgam, ug mga hayop. Sa Kasulatan, ang kinalibang sagad gilangkit sa mahulagwayong mga paagi.

Ang mga sundalo sa Israel may usa ka "pribadong dapit" o "kalibangan" sa gawas sa ilang mga kampo, ug pagatabonan nila ang ilang hugaw. (Deu 23:12-14) Tungod niini namentinar ang kahinlo sa mga sundalo sa atubangan ni Jehova ug nakatabang usab nga dili mokaylap ang mananakod nga mga sakit nga dala sa mga langaw.

Ang usa sa mga ganghaan sa Jerusalem mao ang "Ganghaan sa mga Tapok sa Abo," nga gitawag ug "Ganghaan sa Kinalibang" sa daghang Bibliya. (Neh 2:13; 3:13, 14; 12:31) Nahimutang kini nga usa ka libo ka maniko (445 m; 1,458 p) sa S sa Ganghaan sa Walog ug busa anaa sa H sa Bukid sa Zion. Lagmit nga kini ang gingalan niini nga ganghaan tungod sa mga basura nga nagtapok sa Walog sa Hinnom nga nahimutang sa ubos niini ug paingon niini; ang basura sa siyudad lagmit nga gilabay agi niini nga ganghaan.

Ang pipila sa mga tigbalhinbalhin nga katawhan lagmit nga migamit ug kinalibang ingong sugnod. Si Ezequiel, nga nagdula ug usa ka matagnaong esena labot sa paglikos sa Jerusalem, mitutol sa dihang gisugo sa Diyos sa paggamit ug hugaw sa tawo ingong sugnod sa paglutog tinapay. Ang Diyos malulotong nagtugot kaniya sa paggamit na lamang ug kinalibang sa baka. (Eze 4:12-17) Mopatim-awng kini nagpakita nga kadto maoy dili sagad nga ginabuhat sa Israel.

Ang kinalibang gigamit ingong abono sa yuta. Ang uhot ug ang kinalibang tingali sagolon diha sa "dapit sa mga kinalibang," lagmit nga ang uhot yatakyatakan sa mga mananap aron masagol sa kinalibang. (Isa 25:10) Ang usa ka paagi sa pag-abono sa kahoyng igos mao ang 'pagkalot sa palibot niini ug pagbutang ug abono nga kinalibang.'—Luc 13:8.

Sa kasagaran, ang kinalibang giisip ingong makaluod nga basura, nga angayng ilabay. Ang mga pulong ni Jehova labot sa masukihong balay ni Haring Jeroboam sa Israel nagpahayag sa pagkaluod niini ug ingon man nagpasiugda sa ideya sa pagsalibay: "Sa pagkatinuod ako bug-os magasilhig sa

luyo sa balay ni Jeroboam, ingon sa usa nga magahinlo sa kinalibang hangtod nga kini mangawala." —1Ha 14:10.

Ang paghimo sa balay sa usa ka tawo nga usa ka publikong kalibangan maoy kinadak-ang insulto ug silot. (Esd 6:11; Dan 2:5; 3:29) Sa panahon sa pagtigi sa pagkadiyos didto sa ibabaw sa Bukid sa Carmelo, si Elias nagbiaybiay sa mga manalagna sa wala motubag nga si Baal pinaagi sa pag-ingon: "Siya may giatiman, ug siya adunay kinalibang ug maong kinahanglang moadto sa kalibangan." (1Ha 18:27) Sa ulahi, gipatumpag ni Jehu ang balay ni Baal, ug "ilang gihimo kini nga mga kalibangan." —2Ha 10:27.

Gipakasama usab sa kinalibang ang makauulawng kataposan sa usa ka tawo o nasod. (2Ha 9:36, 37; Sal 83:10; Jer 8:1, 2; 9:22; 16:4) Gitagna sa Diyos nga sa panahon sa iyang pakigbangi sa mga nasod, kadtong mga pinatay ni Jehova dili pagahilakan, pagahiposon, o igalubong, apan sila mahimong "sama sa kinalibang sa ibabaw sa nawong sa yuta."—Jer 25:31-33; itandi ang Sof 1:14-18.

Sumala sa Balaod, walay halad-sa-sala, diin ang dugo niini dad-on ngadto sa sangtuwaryo aron sa paghimog pagtabon-sa-sala, nga pagakan-on sa saserdote. Ang patayng lawas ug kinalibang niini pagasunogon sa usa ka hinlong dapit sa gawas sa kampo. (Lev 4:11, 12; 6:30; 16:27) Kini tungod kay walay hayop nga gamiton sa laing paagi o pasagdang madunot. Kini maoy "mahinlo," buot ingnon, gibalaan alang kang Jehova ug busa kinahanglang sunogon sa usa ka hinlong dapit.—Itandi ang Heb 13:11-13.

Si Pablo, nga dakog pagtamod sa espirituwal nga mga butang ug nagpabili pag-ayo sa iyang paglaom diha kang Kristo, mipahayag: "Tungod kaniya nadawat ko ang kapildihan sa tanang butang ug giisip kini nga mga basura, aron akong maangkon si Kristo ug makaplagan nga nahiusa kaniya." (Flp 3:8, 9) Dinhi ang Gregong pulong nga gihubad nga "basura" (*sky'ba·lon*) nagpasabot sa kinalibang o kaha sa mga butang nga salin sa usa ka kombira ug gilabay na gikan sa lamesa. Bisan pag ang diha sa hunahuna sa apostol mao ang ulahing kahulogan, ang iyang pag-isip sa "tanang butang" ingong "basura" nagpasiugda sa iyang hilabihang pagpabili nga iyang naangkon si Kristo ug siya nakaplagang nahiusa kaniya.—Tan-awa ang ITI SA SALAMPATI.

Mahitungod sa ekspresyong "makaluod nga mga idolo," tan-awa ang IDOLO, IDOLATRIYA (Ang Panglantaw Labot sa Idolatriya).

KINAON NGA GIUSAP PAG-USAB. Ang pagkaon nga gipagawas gikan sa sistema sa paghilis sa usa ka hayop aron usapon pag-usab. Ubos sa Moisesnong Balaod, ang mga hayop nga nagapangusap sa kinaon ug ingon man pikas o buak ang mga kuko giisip nga mahinlo ug mahimong kanon. Ang "mahinlo," nagapangusap sa kinaon nga mga hayop naglakip sa laking osa, gasela, binaw, *antelope,* gamusa, binuhi ug ihalas nga baka, karnero, ug mga kanding. Kini nga klasipikasyon wala maglakip sa kamelyo, koneho sa kabatoan, ug liebre o koneho, kay bisan tuod sila nagapangusap sa kinaon, ang ilang mga kuko dili pikas. (Lev 11:1-8, 26; Deu 14:4-8) Ang pipila ka komentarista nagingon nga ang walay kuyamoy, nagapangusap sa kinaon nga mga hayop sagad nga mas mahinlo sa ilang batasan sa pagkaon ug nga ang ilang kaduha usapa nga pagkaon mas mahilis pag-ayo, mao nga kon makakaon silag makahilong mga tanom, ang dakong bahin sa hilo mawalay epekto o mawala pinaagi sa komplikadong kemistriya nga nalangkit sa mas dugay nga proseso sa paghilis.

Ang proseso sa pag-usap sa kinaon maoy usa sa makapaikag nga kahibulongan sa kalalangan. Ang kadaghanan sa nagapangusap sa kinaon nga mga hayop adunay tulo o upat ka pondohanan sa pagkaon sa ilang tungol ug sagad naghilis sa ilang pagkaon sa susamang proseso. Kadaghanan sa pagkaon nga ilang gikaon wala pa kaayo mausap inig-agi sa unang pondohanan sa pagkaon, ug gikan niini ipasa ngadto sa ikaduha, diin kini pahumokon ug himoong ligngin nga mga kinaon. Sa dihang ang hayop mohunong na sa pagpanibsib ug mopahulay na, ang pagkipos sa kaunoran niini magtulod sa mga kinaon pabalik ngadto sa baba aron usapon pag-usab ug masagolan pa ug laway. Sa dihang lamyon sa ikaduhang higayon, ang pagkaon moagi sa una ug ikaduhang mga pondohanan sa pagkaon, dayon ipasa ngadto sa ikatulo, ug sa kataposan ngadto sa ikaupat aron mahilis sa bug-os.

Nganong giklasipikar sa Bibliya ang liebre ingong nagapangusap sa kinaon?

Ang paghisgot sa Kasulatan sa liebre ingong nagapangusap sa kinaon subsob nga giduhaduhaan sa pipila ka kritiko sa Bibliya. (Lev 11:4, 6; Deu 14:7) Apan, angayng timan-an nga ang giingon sa moderno, siyentipikanhong klasipikasyon kon unsay gitawag nga pagpangusap sa kinaon dili basehanan aron hukman ang giingon sa Bibliya, sanglit ang maong klasipikasyon wala pa kanhi sa panahon ni Moises. Bisan sa ika-18 nga siglo, ang Ingles nga magbabalak nga si William Cowper, kinsa sa hataas nga panahon nag-obserbar sa iyang binuhing ihalas nga mga koneho, nagkomento nga kini "nagapangusap sa kinaon sa tibuok adlaw hangtod sa

gabii." Si Linnaeus, ang gibantog nga biologo sa maong siglo, nagtuo nga ang mga koneho nagapangusap sa kinaon. Apan alang sa pipila gikinahanglan pa ang dugang siyentipikanhong mga impormasyon. Ang Pranses nga si Morot nakadiskobre niadtong 1882 nga giusap pag-usab sa mga koneho ang hangtod sa 90 porsiyento sa gikaon niini sa adlaw-adlaw. Mahitungod sa liebre, si Ivan T. Sanderson diha sa usa ka bag-o lang nga publikasyon nag-ingon: "Usa sa labing talagsaon [nga mga batasan], sumala sa atong panghunahuna, mao ang ilang paagi sa paghilis. Kini dili talagsaon alang sa mga *Leporid* [mga liebre, mga koneho] ug sa pagkakaron nahibaloan nga gihimo usab sa daghang pamilya sa ilaga. Sa dihang sila makakuha ug bagong lunhaw nga pagkaon, nga kasukwahi sa gipauga nga pagkaon sa tingtugnaw, ang mga hayop maglamon niini ug unya ikalibang kini nga wala pa kaayo mahilis diha sa palibot sa ilang puy-anan. Unya iniglabay sa pipila ka panahon kini kaonon pag-usab, ug ang proseso mahimong sublion dili lang sa usa ka higayon. Sa Ordinaryo nga Koneho, mopatim-aw nga kadto lamang dagko na ang nagahimo niini nga proseso."—*Living Mammals of the World,* 1955, p. 114.

Giobserbahan pag-ayo sa pipila ka siyentipikong Britaniko ang mga batasan sa mga koneho ubos sa mainampingong pagdumala, ug ang mga resulta nga ilang nakuha gipatik diha sa *Proceedings of the Zoological Society of London,* 1940, Tomo 110, pp. 159-163. Sa mubo, kini ang paagi sa pag-usap pag-usab sa liebre sa pagkaon niini: Kon ang usa ka koneho mamahaw ug bag-ong pagkaon, kini mosulod sa tungol paingon sa gamayng tinai, nga ibilin diha sa agianan paingon sa tungol ang mga 40 o 50 ka gramo nga samag boletas nga kinaon nga dinha na daan sa dihang gikaon ang bag-ong pagkaon. Gikan sa gamayng tinai ang gipamahaw nga pagkaon mosulod sa *caecum* o sa siradong tumoy sa dakong tinai ug magpabilin didto sulod sa usa ka yugto sa panahon. Sulod nianang adlawa ang samag mga boletas nga kinaon modaus-os, ug sulod sa mga tinai ang protina sa bakterya niini hilison. Sa dihang kini makaabot na sa dakong tinai ilang labyan ang kinaon diha sa *caecum* ug mopadayon ngadto sa *colon* diin ang sobrang umog niini suphon aron mahimong naandang uga, tibugol nga kinalibang nga ilang ipagawas. Kini nga bahin sa siklo natapos, ang kinaon nga gitipigan sa siradong tumoy sa *caecum* mosulod sa *colon,* apan imbes nga suphon ang tanang umog niini, kini medyo humok pa nga moabot sa lubot. Kini maoy samag boletas diin ang matag usa naputos sa hunit ug danglog nga substansiya aron dili mopilit sa usag usa. Karon sa dihang kining samag boletas makaabot na sa lubot, imbes nga ipagawas ang kinalibang, ang koneho motikuko ug kan-on kini pagbalik ug tipigan kini diha sa agianan paingon sa tungol hangtod nga siya mokaon na usab. Niini nga paagi ang linaing ritmikong siklo natapos ug kadaghanan sa pagkaon nakaagi na sa ikaduhang higayon sa hilisanan.

Si Dr. Waldo L. Schmitt, Pangulong Tagdumala sa Department of Zoology of the Smithsonian Institution, Washington, D.C., sa pagkomento niini nga mga kaplag, misulat: "Daw walay katarongan nga magduhaduha sa pagkatinuod sa mga taho sa lainlaing mga tigdukiduki nga nag-ingong ang mga koneho nagatipig sa wala pa kaayo mahilis nga kinaon diha sa *caecum* ug kini sa ulahi usapon pag-usab ug moagi sa ikaduhang higayon sa hilisanan." Iyang namatikdan usab nga kini ang hinungdan kon nganong "dako kaayo ang *caecum* sa mga koneho kon itandi sa kadaghanan sa ubang mga hayop nga sus-an."—*Awake!,* Abril 22, 1951, pp. 27, 28.

KINERET.

1. Usa ka kinutaang siyudad sa Neptali. (Jos 19:32, 35) Gituohan karong adlawa nga kini mao ang Khirbet el-ʽOreimeh (Tel Kinnerot), nga nahimutang sa usa ka bungdo nga kapin sa 3 km (2 mi) sa HK sa Capernaum, nga nag-umbaw sa AK nga bahin sa Dagat sa Galilea. Ang Kineret makita diha sa mga paril sa templo sa Karnak didto sa Thebes, Ehipto, diha sa talaan sa mga siyudad sa Canaan nga gisakop ni Thutmose III (kansang paghari gipetsahan sa mga historyador sa ika-16 nga siglo W.K.P.).

2. Usa ka distrito o rehiyon sa Israel nga gisulong sa Siryanhon nga si Haring Ben-hadad I tungod sa pagsulsol ni Haring Asa sa Juda. (mga 962 W.K.P.) (1Ha 15:20; itandi ang 2Cr 16:4.) Ang ekspresyon nga "tibuok Kineret" sagad nga giisip nga nagtumong sa tabunok nga Patag sa Genesaret.

3. Ang unang ngalan sa Dagat sa Galilea. (Num 34:11) Gilangkit ang ngalan sa Hebreohanong pulong alang sa alpa (*kin·nohrʹ*), ang pipila nagsugyot nga kini nagtumong sa lanaw tungod kay pormag-alpa kini nga katubigan. Ang mga ngalang Dagat sa Galilea ug Dagat sa Tiberias ingon man ang Genesaret, lagmit ang Gregong porma sa maong ngalan, gigamit sa dihang si Jesus dinhi sa yuta.—Luc 5:1; Ju 6:1.

Dugang pa sa paglakip niini sa mga utlanan sa Yutang Saad (Num 34:11), ang lanaw nahimong bahin sa K nga utlanan sa Amorihanong gingharian ni Og ug, human masakop sa Israel, kini gihisgotan diha sa K nga utlanan sa tribo ni Gad. (Deu 3:16, 17; Jos 13:24-27) Ang paghisgot sa "desyertong kapatagan [Heb., *ʽara·vahʹ*] sa habagatan sa

Kineret" (Jos 11:2) lagmit nagtumong sa seksiyon sa Walog sa Jordan sa H sa Dagat sa Galilea, nga gitawag ug Ghor.—Tan-awa ang GALILEA, DAGAT SA.

KINULDASAN NGA TULONGGON. Dili matino ang mga tulonggon nga gitumong sa nagkalainlaing mga pulong sa orihinal nga pinulongan nga gihubad nga "kinuldasan nga tulonggon." Ang *ne′vel* sagad gihisgotan uban sa *kin·nohr′* (alpa), nga nagpakitang kini nga mga tulonggon magkalahi. Ang *ne′vel,* nga usa ka madaladala nga tulonggon nga gama sa kahoy (1Ha 10:12), gigamit sa pagpatugtog sa sagrado ug sekular nga musika. (2Sa 6:5; 2Cr 5:12; Neh 12:27; Isa 5:12; 14:4, 11) Dayag nga nagkalainlaing kinuldasan nga mga tulonggon ang gigamit, kay ang Bibliya naghisgot sa *min·nim′* ("mga kuldas"; Sal 150:4), *keli′ ne′vel* ('kinuldasan nga tulonggon'; 1Cr 16:5; Sal 71:22), *ne′vel ′a·sohr′* ("tulonggon nga may napulo ka kuldas," ang *′a·sohr′* gilangkit sa pulong nga nagkahulogang "napulo"; Sal 33:2; 144:9), *neghi·nohth′* (susama sa berbo nga nagkahulogang "pagpatugtog ug kinuldasan nga tulonggon"; mga superskripsiyon sa Sal 4, 6, 54, 55, 61, 67, 76), ug *pesan·te·rin′* (gisabot nga nagkahulogang "kinuldasan nga tulonggon" nga triyanggulo ang porma; Dan 3:5, 7, 10, 15). —Tan-awa ang ALPA.

KIR. Ang dapit nga gigikanan sa mga Aramaeanhon sa ilang pag-adto sa Sirya, bisan tuod dili kini ang ilang orihinal nga pinuy-anan. (Am 9:7) Pinaagi sa iyang manalagna nga si Amos (1:5), gipakita ni Jehova nga ang mga Aramaeanhon mobalik sa Kir, apan ingong mga destiyero. Kining tagnaa natuman sa dihang si Tiglat-pileser III, human hiphipi sa Judeanhon nga si Haring Ahaz sa pag-ilog niini, nag-ilog sa Damasco, ang Aramaeanhong kaulohan, ug nagdestiyero sa mga molupyo niini didto sa Kir.—2Ha 16:7-9.

Ang Isaias 22:5, 6 naghubit sa Kir nga nangandam batok "sa walog sa panan-awon" (giisip nga naghawas sa Jerusalem). Kining tagnaa gisabot sa kadaghanan nga natuman sa panahon sa pagsulong sa Asiryanhon nga si Haring Senakerib batok sa Juda. Sanglit ang Kir gilangkit sa Elam niini nga teksto, ang pipila nag-ingon nga kini lagmit nahimutang sa dapit nga nahimutangan usab sa Elam, sa S sa Suba sa Tigris. (Itandi ang Isa 21:2, diin ang ilado nga silingan sa Elam, ang Media, gilangkit usab sa Elam.) Ang Gregong *Septuagint* wala mogamit sa "Kir" diha sa bisan hain sa gisitar na nga mga teksto apan migamit sa daghang nagkalainlaing pulong ilis sa Hebreohanong pulong nga *qir.* Busa ang aktuwal nga lokasyon nagpabiling dili tino.

KIR-HARESET. Mopatim-aw nga laing ngalan alang sa Kir sa Moab, usa ka siyudad nga kasagarang gituohan nga mao ang modernong Karak. —2Ha 3:25; Isa 16:7; tan-awa ang KIR SA MOAB.

KIR-HERES. Dayag nga usa ka laing ngalan alang sa Kir-hareset o Kir sa Moab, usa ka siyudad nga sagad gilangkit sa modernong Karak.—Jer 48: 31, 36; tan-awa ang KIR SA MOAB.

KIRIAT [Lungsod]. Usa ka siyudad sa Benjamin nga sagad giisip nga mao ra ang Kiriat-jearim. Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang ngalang Kiriat-jearim makita diha sa orihinal nga Hebreohanong teksto sa Josue 18:28, ingon sa makita usab sa Alexandrine Manuscript (*LXX*).—Tan-awa ang KIRIAT-JEARIM.

KIRIATAIM [Duha ka Lungsod].

1. Usa ka siyudad sa S sa Jordan, gitukod o gitukod pag-usab sa mga Rubenhon. (Num 32:37; Jos 13:15, 19) Sa usa ka ulahing yugto ang siyudad nailalom sa paggahom sa Moab. Gihisgotan kini diha sa mga tagna ni Jeremias (48:1) ug Ezequiel (25:9) ingong usa ka siyudad sa Moab nga makaagom ug katalagman. Sayo pa niana, si Haring Mesa sa Moab sa ikasiyam nga siglo W.K.P. nanghambog bahin sa pagtukod sa Qaryaten (lagmit ang Kiriataim).

Kasagarang giisip sa mga eskolar nga kini nahimutang sa dapit nga duol sa Quraiyat, mga 10 km (6 mi) sa KAK sa Dibon. Apan, walay nahibiling mga butang nga nakaplagan didto nga naglungtad una pa sa unang siglo W.K.P., busa ang tukmang nahimutangan niini dili matino.

2. Usa ka dapit sa Neptali nga gihatag ngadto sa Levihanong mga Gersonhon (1Cr 6:71, 76) ug gitawag nga Kartan diha sa Josue 21:32.—Tan-awa ang KARTAN.

KIRIAT-ARBA [Lungsod ni Arba]. Ang karaang ngalan sa siyudad sa Hebron. Gigamit ang maong ngalan bisan human sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Neh 11:25) Kini nga siyudad, ingon sa gipaila sa ngalan niini, mopatim-aw nga gitukod ni Arba, "ang bantogang tawo taliwala sa mga Anakim."—Jos 14:15; tan-awa ang HEBRON Num. 3.

KIRIAT-BAAL [Lungsod ni Baal]. Lain nga ngalan sa siyudad sa Kiriat-jearim sa Juda. Kining dapita sagad nga gituohan nga mao ang Deir el-ʽAzar (Tel Qiryat Yeʽarim), mga 9 km (5.5 mi) sa H sa Ibabaw nga Bet-horon.—Jos 15:60; 18:14; tan-awa ang KIRIAT-JEARIM.

KIRIAT-HUZOT [Lungsod sa Kadalanan]. Usa ka dapit nga lagmit nahimutang sa Moab tali sa bul-oganang walog sa Arnon ug sa Bamot-baal.

(Num 22:36, 39, 41) Ang tukmang nahimutangan niini karong adlawa wala mahibaloi.

KIRIAT-JEARIM [Lungsod sa Kalasangan]. Usa ka Hivihanong siyudad nga nalangkit sa mga Gabaonhon (Jos 9:17), nailhan usab nga Baala (Jos 15:9), Baale-juda (2Sa 6:2), ug Kiriat-baal (Jos 15:60). Sa ulahi ang Kiriat-jearim napanag-iya sa Juda ug nahimong utlanan niini sa teritoryo sa Benjamin. (Jos 15:1, 9; 18:11, 14; Huk 18:12) Lagmit nga ang mga kaliwat ni Juda pinaagi ni Caleb nanimuyo didto.—1Cr 2:3, 50, 52, 53.

Sa ika-12 nga siglo W.K.P., human iuli sa mga Filistehanon ang Arka, kini gidala ngadto sa Kiriat-jearim tungod sa hangyo sa mga tawo sa kasikbit nga Bet-semes. Lagmit nga kini nagpabilin didto hangtod nga kini gibalhin ni Haring David ngadto sa Jerusalem mga 70 ka tuig sa ulahi.—1Sa 6:20–7:2; 1Cr 13:5, 6; 16:1; 2Cr 1:4.

Ang katalirongan ni Jeremias nga si manalagnang Uriyas maoy anak nga lalaki ni Semaias nga taga-Kiriat-jearim. (Jer 26:20) Ang mga kaliwat niadtong nagpuyo kanhi sa siyudad may mga hawas usab taliwala niadtong namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 2:1, 2, 25; Neh 7:6, 7, 29.

Ang Deir el-ʽAzar (Tel Qiryat Yeʽarim) mao ang dapit nga sagad giingon nga katumbas sa kahubitan sa Bibliya sa Kiriat-jearim ingong usa ka siyudad sa bukirong rehiyon (Jos 15:48, 60) diha sa utlanan tali sa Juda ug Benjamin nga kasikbit sa ubang mga siyudad sa Gabaon. Kini nga dapit maayong pagkahimutang ibabaw sa usa ka bungtod nga mga 14 km (8.5 mi) sa SAS sa Bet-semes ug mga 13 km (8 mi) sa KAK sa Jerusalem. Kini nga lokasyon halos tukma sa kon unsay pangagpas ni Eusebius. Kas-a giingon niya nga ang Kiriat-jearim maoy 9 ka Romanhong milya (13 km; 8 mi) gikan sa Jerusalem, ug sa laing higayon gihubit niya kini ingong 10 ka Romanhong milya (15 km; 9 mi) gikan niini. Dugang pa, tungod kay ang Deir el-ʽAzar nahimutang sa kanhi bagag kakahoyan nga rehiyon, kini mohaom kaayo sa ngalang Kiriat-jearim, "Lungsod sa Kalasangan."

KIRIAT-SANA [Lungsod sa Sana]. Lain nga ngalan sa Debir, usa ka siyudad sa Juda nga gipahat ngadto sa Aaronikong mga saserdote, nga mga 13 km (8 mi) sa HK sa Hebron. (Jos 15:49; 21:13, 15) Giisip sa pipila nga ang Kiriat-sana maoy sayop sa magkokopya sa pagsulat sa Kiriat-seper.—Tan-awa ang DEBIR Num. 2.

KIRIAT-SEPER [Lungsod sa Basahon]. Ang karaang ngalan sa Debir, usa ka siyudad sa mga saserdote diha sa teritoryo sa Juda, nga mga 13 km (8 mi) sa HK sa Hebron.—Jos 15:15, 16; 21:13, 15; Huk 1:11, 12; tan-awa ang DEBIR Num. 2.

KIR SA MOAB. Usa ka iladong siyudad sa Moab, lagmit kas-a maoy usa ka kaulohan. Ang Aramaikong Targum kanunayng naghisgot sa Kir (sa Moab), Kir-hareset, ug Kir-heres ingong Karak, nga nagpakitang kini maoy laing mga ngalan alang sa mao ra nga dapit. Busa ang "Kir sa Moab" sagad gituohan nga mao ang modernong Karak. (Isa 15:1) Kining siyudara nahimutang diha sa gamayng patag ibabaw sa bukid nga kapin sa 900 m (3,000 p) ang gihabogon ibabaw sa lebel sa dagat ug mga 35 km (22 mi) sa H sa Dibon. Ang habog nga mga walog nagbulag sa dakong bahin sa Karak gikan sa mas habog nga kasikbit nga kabukiran.

Sa naghinapos ang ikanapulong siglo W.K.P. ang magkaalyadong kasundalohan sa Israel, Juda, ug Edom miatake sa Kir-hareset. Kon husto ang pagtuo nga kining dapita mao ang Karak, walay duhaduha nga gikan sa duol nga kabukiran nga ang mga tiglambuyog nagpaulan ug mga bato ngadto sa siyudad. Bisag dayag nga wala mailog ang Kir-hareset, ang hari sa Moab nalisdan sa maong gubat. Tungod sa wala ibutyag nga hinungdan siya, uban sa 700 ka manggugubat, buot molusot latas sa mga talay sa kasundalohan aron makaadto sa hari sa Edom apan kini wala molampos. Ingong katapusang paagi, mopatim-aw nga ang hari sa Moab naghalad sa iyang panganayng anak nga lalaki diha sa publiko, lagmit aron sa paglukmay sa diyos nga si Kemos. (2Ha 3:5, 9, 25-27) Ang Hebreohanong teksto (2Ha 3:27) mahimong sabton usab nga nagtumong sa panganayng anak nga lalaki sa hari sa Edom, ug ang pipila nagtuo nga kini mao ang gipasabot sa Amos 2:1. Apan lagmit nga dili kini mao ang gipasabot.

Ang tagna ni Isaias nagpakita nga ang mga Moabihanon nagbangotan tungod sa mga tinapay nga pasas sa Kir-hareset, tingali mao ang pangunang produkto sa patigayon sa siyudad. (Isa 16:6, 7) Si Isaias naghisgot usab sa iyang pagkasabaan sama sa usa ka alpa tungod sa Moab ug Kir-hareset. Maingon nga ang mga kuwerdas sa alpa motingog sa dihang labtikon, ang kinasuloran nga mga bahin ni Isaias natandog usab pinaagi sa mensahe sa kaalaotan alang sa Kir-hareset.—Isa 16:11; tan-awa usab ang Jer 48:31, 36.

KIS.

1. Usa ka Merarihanong Levihanon nga anak nga lalaki ni Mali ug igsoon ni Eleasar. Tungod kay si Eleasar namatay nga walay mga anak nga lalaki, nga may mga anak nga babaye lamang, ang mga anak nga lalaki ni Kis nagkuha niini nga mga manununod ingong mga asawa. Usa sa "mga anak nga lalaki ni Kis" mao si Jerameel.—1Cr 23:21, 22; 24:29.

2. Usa ka Benjaminhon; ang anak nga lalaki ni Jeiel ug sa iyang asawa nga si Maaca. (1Cr 8:29, 30) Ang iyang igsoong lalaki nga si Ner mao ang apohan ni Saul, ang unang hari sa Israel. (1Cr 9:35-39) Dayag nga ang amahan ni Kis nga si Jeiel gitawag usab ug Abiel.—Tan-awa ang ABIEL Num. 1.

3. Usa ka Benjaminhon nga mao ang amahan ni Haring Saul. (1Sa 14:51; Buh 13:21) Usa siya ka adunahang membro sa banay sa mga Matrihanon. (1Sa 9:1; 10:21) Kini nga Kis mao ang anak nga lalaki ni Ner ug apo ni Jeiel (Abiel), busa mao ang pag-umangkon ni Kis nga gihisgotan sa itaas ug igsoon ni Abner. (1Cr 8:29-33; 9:35-39) Hinunoa, gitawag siya sa 1 Samuel 9:1 nga anak nga lalaki ni Abiel, dayag nga gigamit ang terminong "anak nga lalaki" sa pagpaila kaniya, dili ingong direktang anak nga lalaki ni Abiel (Jeiel), kondili ingong iyang apo nga lalaki.

Ang balay ni Kis dayag nga didto sa Gibea sa Benjamin (1Sa 10:26), bisan tuod nga didto sa Zela ang iyang lubnganan. (2Sa 21:14) Ang bugtong panghitabo nga gihisgotan sa Bibliya bahin kang Kis mao ang pagsugo niya sa iyang anak nga si Saul ug sa usa ka tig-alagad aron sa pagpangita sa pipila ka nawalang asna.—1Sa 9:3, 4.

4. Usa ka Levihanon sa panahon ni Haring Ezequias; anak nga lalaki ni Abdi sa mga anak nga lalaki ni Merari. Si Kis maoy usa sa mga Levihanon nga mitabang sa paghinlo sa templo sa unang tuig sa paghari ni Ezequias.—2Cr 29:1-5, 12-17.

5. Usa ka Benjaminhong katigulangan ni Mardokeo nga ig-agaw ni Ester.—Est 2:5-7.

KISI [pinamubo sa Kusaias]. Dayag nga mao ra usab si Kusaias nga Merarihanong Levihanon ug amahan sa maghohoni nga si Etan.—1Cr 6:19, 44; 15:17.

KISION. Usa ka utlanang siyudad sa Isacar nga gipahat ngadto sa mga Gersonhon. (Jos 19:17, 18, 20; 21:27, 28) Ang "Kedes," nga makaplagan sa 1 Cronicas 6:72, mopatim-aw ingong lain nga ngalan sa Kision.—Tan-awa ang KEDES Num. 3.

KISLEV. Ang ngalan sa ikasiyam nga lunar nga bulan sa mga Hudiyo human sa pagkadestiyero, nga natunong sa Nobyembre ug Disyembre. (Neh 1:1; Jer 36:9; Zac 7:1) Kini katumbas sa ikatulong bulan sa sekular nga kalendaryo.

Kini maoy usa ka bulan sa tingtugnaw ug tingulan. Busa atong mabasa nga si Haring Jehoiakim "naglingkod didto sa balay nga alang sa tingtugnaw, sa ikasiyam ka bulan, nga may bagahan nga nagdilaab sa atubangan niya." (Jer 36:22) Didto sa Jerusalem human sa pagkadestiyero, ang katawhan nga nagtigom alang sa panagkatigom nga gisugo sa saserdoteng si Esdras sugod sa ika-20 nga adlaw niini nga bulan "nagpadayon paglingkod didto sa hawan nga dapit sa balay sa matuod nga Diyos, nga nagkurog tungod sa maong butang ug tungod sa ulan."—Esd 10:9, 13.

Ang Pista sa Pagpahinungod, nga gihimo sa tingtugnaw didto sa Jerusalem, gihisgotan sa Juan 10:22. Ingon sa gipakita sa Apokripal nga basahon sa 1 Macabeo (4:52-59), kining walo-ka-adlaw nga pista gisugdan ni Judas Macabeo sa ika-25 nga adlaw sa Kislev sa tuig 165 W.K.P. agig paghandom sa pagpahinungod pag-usab sa templo sa Jerusalem. Karong adlawa kini nga pista nailhan nga Hanukkah.—Tan-awa ang PISTA SA PAGPAHINUNGOD.

KISLON [lagmit, Hungog]. Usa ka Benjaminhon sa adlaw ni Moises kansang anak nga lalaki nga si Elidad mitabang sa pagbahinbahin sa Yutang Saad aron mahimong mga pahat nga panulondon.—Num 34:17, 21.

KISLOT-TABOR [Mga Balat-ang [nga mao, mga bakilid] sa Tabor]. Usa ka siyudad nga nagsilbing utlanan sa Zabulon ug lagmit nga laing porma sa ngalan nga Kesulot. (Jos 19:12, 18) Kini sagad nga gituohang mao ang Iksal (Kislot Tavor), 3 km (2 mi) sa HS sa Nasaret, sa tiilan sa Bukid sa Tabor, nga lagmit maoy gigikanan sa ngalang Kislot-Tabor.

KISON, BUL-OGANANG WALOG SA. Usa ka sapa nga gituohang mao ang Nahr el-Muqatta' (Nahal Qishon). Ang Kison nagaagos nga palikoliko sa amihanan-kasadpan nga direksiyon gikan sa kabungtoran nga duol sa Taanak agi sa Patag sa Jezreel, o Esdraelon ('Emeq Yizre'el), ug, human moagi sa usa ka hiktin nga lugot taliwala sa Bukid sa Carmelo ug sa usa ka misiwil nga tagaytay sa kabungtoran sa Galilea, kini mosulod sa Patag sa Aco (Acre) ayha pa sa kataposan moagos ngadto sa Mediteranyo. Ang deretso nga distansiya gikan sa mga tinubdan sa Kison ngadto sa bokana niini sa Luok sa Aco maoy mga 37 km (23 mi). Mga 6 m (20 p) ang gilapdon diha sa tinubdan niini, ang bahin sa Kison nga miagi sa Patag sa Jezreel mas milapad ug mga 3 m (10 p) diha sa kasadpang bahin sa patag. Ang kinalaparang bahin sa Kison nga mga 20 m (66 p) nahimutang sa Patag sa Aco. Gawas lamang sa kataposang mga 10 km (6 mi) sa agianan niini, ang Kison sagad nga uga sa panahon sa ting-init. Apan sa panahon sa ting-ulan kini mahimong nagbul-og nga sapa, nga molapaw sa mga tampi niini ug mobanlas sa tanang butang nga maagian niini. Nianang panahona ang patag nga agosan sa Kison mahimong usa ka lamakong rehiyon.

Sa panahon ni Barak ug Debora gihisgotan ang bul-oganang walog sa Kison sa dihang giluwas ang

mga Israelinhon gikan sa Canaanhong pagdaogdaog. Si Barak ug ang iyang kasundalohan mipuwesto sa Bukid sa Tabor, nga tungod niana si Sisera nga pangulo sa kasundalohan uban sa iyang nasangkapan pag-ayong kasundalohan ug sa 900 ka karo, miabante ngadto sa Kison. (Huk 4:6, 7, 12, 13) Mopatim-aw nga walay bawot ang kasundalohan sa Israel. Bisan pa niana, sa dihang gisugo sa paglugsong, si Barak ug ang iyang 10,000 ka tawo milugsong sa Bukid sa Tabor aron makiggubat sa mga kaaway. Dayon nangilabot si Jehova nga Diyos. "Gikan sa langit ang mga bituon nakig-away, gikan sa ilang mga agianan nakig-away sila batok kang Sisera."—Huk 4:14, 15; 5:20.

Sumala sa naandang pagtuo sa mga Hudiyo nga gihisgotan diha sa mga sinulat ni Josephus, "may nahitabong kusog kaayong bagyo nga inubanan sa pagbunok sa ulan ug sa ulan nga yelo; ug ang hangin nagpadpad sa ulan atubangan sa mga Canaanhon, nga tungod niana wala na silay makita, mao nga ang ilang mga pana ug ang ilang mga lambuyog wala nila magamit." (*Jewish Antiquities,* V, 205 [v, 4]) Kini nga pagbunok nagpalapok sa yuta, nga nagpaungot sa mga karo ug nagpaunlod sa mga kabayo diha sa lapok ug nagpakalagiw sa mga kaaway tungod sa kahadlok atubangan sa mga tawo ni Barak. Sa bisan unsa man nga paagi, uban sa tabang ni Jehova, "ang tibuok panon ni Sisera napukan pinaagi sa sulab sa espada. Walay bisan usa nga nabilin." (Huk 4:15, 16; tan-awa usab ang Sal 83:9, 10.) Lagmit nga ang sapa sa Kison nga daw dili peligrosong tan-awon maoy nag-anod sa mga patayng lawas sa kaaway. (Huk 5:21) Si Sisera midagan sa pag-ikyas apan nakaagom ug makauulawng kamatayon diha sa kamot sa usa ka babaye, si Jael nga asawa ni Heber nga Kenihanon. —Huk 4:17-21.

Sa ulahi, sa panahon sa paghari ni Haring Ahab sa Israel, ang manalagna nga si Elias nagpatay sa 450 ka manalagna ni Baal didto sa bul-oganang walog sa Kison.—1Ha 18:22, 40.

Ang "katubigan sa Megido" (Huk 5:19) ug ang "bul-oganang walog nga anaa atubangan sa Jokneam" (Jos 19:11) giisip nga mao ang Kison.

KITIM. Si Kitim gitala ingong usa sa upat ka "anak nga lalaki" ni Javan, bisan tuod kining ngalana makita lamang nga plural diha sa tanang paghisgot niini sa Kasulatan. (Gen 10:4; 1Cr 1:7) Human niana kining ngalana gigamit na sa pagtumong sa usa ka katawhan ug rehiyon.

Gitawag ni Josephus (*Jewish Antiquities,* I, 128 [vi, 1]) ang Kitim nga "Chethimos" ug gilangkit kini sa Cipro ug sa "ngalan nga *Chethim* nga gingalan sa mga Hebreohanon sa tanang kapuloan ug sa kadaghanan sa daplin sa dagat nga kayutaan." Ang karaang mga Fenicianhon nagtawag sa katawhan sa Cipro nga *Kitti.* Ang modernong mga awtoridad sa katibuk-an miuyon sa maong pag-ila sa Kitim nga mao ang Cipro.

Ang siyudad sa Kition (Citium) diha sa HS nga baybayon sa Cipro nailhan pag-ayo ingong usa ka Fenicianhong kolonya, ug busa giisip sa pipila ka eskolar nga dili angay ang pagtala kang Kitim lakip sa mga kaliwat ni Japet. (Gen 10:2, 4; 1Cr 1:5, 7) Apan, ang ebidensiya nagpakita nga ang mga Fenicianhon ulahi na nga miabot sa Cipro ug ang ilang kolonya sa Kition giisip nga sukad lamang niadtong mga ikasiyam nga siglo W.K.P. Tungod niana, human ipaila sa *The New Encyclopædia Britannica* (1987, Tomo 3, p. 332) ang Kition ingong ang "pangunang Fenicianhong siyudad sa Cipro," kini nagdugang: "Ang labing sayo nga mga kaplag sa Citium mao kadtong iya sa Aegeanhong kolonya sa Edad Micenaeanhon (*mga* 1400-1100 WK)." —Tan-awa usab ang Tomo 16, p. 948.

Ang nagpakita nga ang Kitim mahimong naglakip sa ubang mga dapit dugang pa sa pulo sa Cipro mao ang giingon ni Josephus, nga bag-o lang gikutlo, bahin sa Hebreohanong paggamit sa termino nga naglakip sa ubang kapuloan ug kanasoran sa Mediteranyo nga daplin sa dagat, diin ang Cipro lamang ang kinaduolan (sa Palestina) sa kayutaan sa Kitim. Kini lagmit gipaluyohan sa mga paghisgot sa "mga pulo" o "kabaybayonan" sa Kitim sa Ezequiel 27:6 ug sa Jeremias 2:10. Giisip sa pipila ka komentarista nga ang Kitim gigamit usab sa mas lapad nga diwa diha sa Numeros 24:24, diin ang manalagna nga si Balaam, kinsa nagkinabuhi nga katalirongan ni Moises, nagtagna nga ang "mga barko gikan sa baybayon sa Kitim" magsakit sa Asirya ug sa Eber apan ang manunulong sa kapulihay malaglag. Kini nga ideya motugot nga ang pagsulong tingali maggikan sa rehiyon sa kabaybayonan sa Macedonia, diin gikan niining nasora si Alejandrong Bantogan misulong, nga nagsakop sa yuta sa "Asur" (Asirya-Babilonya) uban sa Imperyo sa Medo-Persia; ang uban nagtuo nga ang manunulong maoy mga Romano gikan sa kabaybayonan sa Italya sa Mediteranyo. Ang Latin nga *Vulgate* naggamit sa "Italya" inay sa "Kitim" diha sa Numeros 24:24, ug ang Targum ni Onkelos mabasa nga "mga Romano"; apan ang Apokripal nga basahon sa 1 Macabeo (1:1, *JB*) naggamit sa Kitim sa pagtumong sa yuta sa Macedonia.

Sa pahayag ni Isaias batok sa Tiro, ang Kitim (lagmit ang Cipro) mao ang dapit diin ang mga barko sa Tarsis nga nagpaingon sa sidlakan nakadawat sa balita sa pagkapukan sa Tiro, ug "ang ulay nga anak nga babaye sa Sidon" giingnan ni Jehova nga 'motabok ngadto sa Kitim,' sa kawang nga pagpaningkamot nga makakaplag ug

dalangpanan. (Isa 23:1, 11, 12) Kini nahiuyon sa makasaysayanhong ebidensiya nga may Fenicianhong mga kolonya didto sa Cipro sa panahon nga nanagna si Isaias (mga 778-human sa 732 W.K.P.). Ang usa ka inskripsiyon ni Senakerib nag-asoy sa pagkalagiw ni Haring Luli sa Sidon ngadto sa pulo sa *Iadnana* (Cipro) tungod sa pag-atake sa mga Asiryanhon. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 287, 288) Sa susama, daghan gikan sa Tiro ang lagmit midangop sa Cipro sa panahon sa 13 ka tuig nga paglikos ni Nabucodonosor sa Tiro, ingong katumanan sa gipahayag ni Isaias.

Ang kataposang paghisgot sa Kitim (pinaagi nianang ngalana) makita diha sa tagna ni Daniel bahin sa pag-indigay tali sa "hari sa amihanan" ug sa "hari sa habagatan," diin ang pag-atake sa "hari sa amihanan" santaon sa "mga barko sa Kitim."—Dan 11:30; tan-awa ang CIPRO.

KITING. Ang mga kiting sa upat ug tiil nga mga hayop mao ang mga ugat luyo sa buolbuol sa pangulahing mga tiil niini. Ang pagkiting, ang pagputol niini nga mga ugat, magpabakol sa hayop ug maghimo niining dili na magamit sa trabaho o sa gubat. Ang pagkamabuotbuoton sa mga anak nga lalaki ni Jacob nga si Simeon ug Levi gipahayag diha sa ilang pagkiting sa mga torong baka, lagmit sa dihang nanimalos sa mga Hivihanon sa Sekem. (Gen 49:5, 6) Sa ilang pagpakiggubat, ang mga Israelinhon nagkiting sa mga kabayo sa ilang mga kaaway; sa usa ka higayon si Josue espesipikong gisugo ni Jehova nga himoon kini. (Jos 11:6, 9; 2Sa 8:3, 4; 1Cr 18:3, 4) Mao kini ang kinasayonang paagi aron dili na magamit sa gubat ang mga kabayo, ug human mabaldado niini nga paagi, walay duhaduha nga ang mga kabayo patyon, laglagon uban sa mga karong iggugubat. Pinaagi sa dili nila pagkuha sa mga kabayo sa ilang mga kaaway ug sa paggamit niini sa gubat, ang mga Israelinhon mapanalipdan gikan sa lit-ag sa pagsalig sa mga kabayo inay sa pagsalig sa panalipod ni Jehova.—Itandi ang Deu 17:16; Isa 31:1, 3.

KITLIS. Usa ka siyudad diha sa Sepela sa panulondon ni Juda. (Jos 15:33, 40) Gituohan nga lagmit mao kini ang modernong-adlaw nga Khirbet el-Maghaz (Mishlat Ma'ahaz), 7 km (4.5 mi) sa HK sa Lakis.

KITRON [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "maghimog gipaaso nga halad"]. Usa ka siyudad diin napakyas ang mga Zabulonhon sa pagpapahawa sa Canaanhong mga molupyo. (Huk 1:30) Bisan tuod lainlain nga mga dapit ang gisugyot, walay usa ka dapit nga tino. Kining karaang siyudad sa Zabulon lagmit mao ra usab ang Katat.—Jos 19:15.

KOA. Usa ka katawhan o rehiyon nga gihisgotan uban sa Pekod ug Soa diha sa Ezequiel 23:23 ug gitagna ni Jehova nga kini motaganag mga sundalo nga makigbahin sa kaawayng kasundalohan nga moatake sa dili-matinumanong Jerusalem ug Juda. Ang Koa lagmit nahimutang sa S sa Babilonya ug kasagarang gilangkit sa *Qutu,* usa ka katawhan nga nanimuyo sa S sa Tigris diha sa mga umaw nga dapit tali sa ibabawng mga suba sa 'Adhaim ug Diyala. Ang *Qutu* kanunayng kauban sa *Sutu* (tingali ang Soa sa Eze 23:23) diha sa Asiryanhong mga inskripsiyon, nga ang maong mga rekord nagpakita kanila ingong nakig-away batok sa Asirya.

KOBRA [Heb., *pe'then*]. Usa ka malala kaayong bitin sa Asia ug Aprika. Ang kobra nga gihisgotan sa unom ka teksto sa Bibliya sa walay duhaduha mao ang Ehiptohanong kobra o bitin (*Naja haje*), usa nga sagad gigamit maylabot sa pagpanglamat sa bitin sa kapanahonan sa Bibliya ug karong adlawa. Sama sa kasagarang kobra sa India ug sa haring kobra sa Asia, ang Ehiptohanong kobra magpabukad sa liog niini sa dihang masuko.

Ang kobra mokalit paghasmag pinaagi sa gituyhakaw nga lawas niini uban ang paghagishis. Inigpaak, ang apapangig sa kobra moukob pag-ayo ug moduot pa sa pagpaak aron maseguro nga ang igong gidaghanon sa lala makasulod sa gipaakan. Tungod niini ug tungod sa hilabihang kalala, ang mga kobra maoy lakip sa labing peligroso sa tanang linalang.

Ang mga Israelinhon sinati kaayo niini nga bitin, dili lamang sa dihang sila didto pa sa Ehipto kondili usab sa panahon sa ilang paglatagaw latas sa kamingawan. Si Moises, sa dihang namulong sa mga Israelinhon didto sa kamingawan, naghisgot sa lala sa kobra ingong "mabangis nga hilo sa mga kobra." (Deu 32:33) Ang terminong "mabangis" tukmang naghubit sa epekto sa lala sa kobra. Labot sa epekto niini, si Findlay Russell, M.D., diha sa iyang librong *Snake Venom Poisoning* (1980, p. 362), nag-ingon nga ang mga simtoma magsugod sa pagluyloy sa mga tabontabon, ug sundan kini sa kalisod sa pagginhawa, pagkaparalisar sa mga mata, sa dila, ug sa tutonlan ug lagmit maglakip pa ug mga kombulsiyon ug atake sa kasingkasing.

Ang lala sa kobra moatake sa mga nerbiyos, makaparalisar sa sistema sa respiratoryo, ug sagad nga makapatay sa tawo, gawas kon dapatan dayon ug pangontra sa lala. Si Zopar naghisgot ug "apdo sa mga kobra" ug "lala sa mga kobra."—Job 20:14, 16.

Sa mahulagwayong pagkasulti, gilangkit sa salmista ang makamatay nga kobra ug ang leyon ug

miingon maylabot kanilang misalig kang Jehova: "Pagatumban mo ang nating leyon ug ang kobra; pagayatakan mo ang may-lambungay nga nating leyon ug ang dakong bitin." (Sal 91:13) Si Isaias, sa paghisgot sa pagtigom pag-usab sa katawhan ni Jehova, nagtagna bahin sa nabag-o nga mga kahimtang alang kanila, nga naghubit sa usa ka panahon sa dihang "ang bata nga masuso magadula sa lungag sa kobra; ug ang usa ka bata nga linutas mokuot sa buho nga lutsanan sa kahayag sa malalang bitin."—Isa 11:8, 11, 12.

Sa unsang paagi ang usa ka kobra "magpatalinghog sa tingog sa mga maglalamat"?

Ang Bibliya naghisgot sa dalunggan sa kobra ug nagpunting sa katakos sa kobra nga "magpatalinghog sa tingog sa mga maglalamat." (Sal 58:4, 5) Sanglit ang mga bitin walay mga dalunggan sa gawas ug giisip sa mga biologo nga kini daw dili makadungog, daghan ang nagtuo nga bungol kini nga mga reptilya. Sa pagkomento labot niining sayop nga hunahuna, ang *The New Encyclopædia Britannica* (1987, Tomo 27, p. 159) nag-ingon: "Kini nga pangagpas dili husto; ang mga bitin maoy sensitibo sa pipila ka dala sa hangin nga mga tingog ug makadungog niini pinaagi sa usa ka mekanismo nga nagsilbing kapuli sa *tympanic membrane* [o, saminsamin sa dalunggan]. . . . Dugang pa, bisan tuod ang pagkasensitibo sa kadaghanang bitin sa hinay nga tingog maoy ubos kay sa nianang sa kadaghanang matang sa mga dalunggan, dili gayod kini babag. Apan, ang ubang mga bitin maoy sensitibo sama sa pagkasensitibo sa kadaghanang mga reptilya nga may ordinaryong matang sa mga dalunggan ug sa mga mekanismo sa tungang dalunggan."

KOHAT. Ang ikaduhang ginganlan sa tulo ka anak nga lalaki ni Levi (Gen 46:11; Ex 6:16; 1Cr 6:1) ug amahan ni Amram, Izar, Hebron, ug Uziel. (Ex 6:18; Num 3:19; 1Cr 6:2) Siya ang katigulangan sa mga Kohatnon, usa sa tulo ka pangunang mga dibisyon sa mga Levihanon. (Num 3:17, 27) Lagmit siya natawo sa yuta sa Canaan ug gitala nga lakip sa 66 ka kalag nga "miuban kang Jacob sa Ehipto." (Gen 46:8, 11, 26; apan, tan-awa ang BENJAMIN Num. 1.) Ang mga kaliwat ni Kohat naglakip kang Moises, Aaron, Miriam (Ex 6:18, 20; Num 26:58, 59), ug sa rebelyosong si Kore. (Num 16:1-3) Si Kohat nabuhi sulod sa 133 ka tuig.—Ex 6:18.

KOHATNON [Kang (Iya ni) Kohat]. Usa ka kaliwat sa pangulo sa banay nga si Kohat, kinsa usa sa tulo ka anak nga lalaki ni Levi. (Gen 46:11; Num 26:57) Ang "mga Kohatnon" o "mga anak nga lalaki ni Kohat" gibahin ngadto sa upat ka banay, ug kini sila mga kaliwat sa upat ka anak nga lalaki ni Kohat: ang mga Amramnon, mga Izarnon, mga Hebronhon, ug ang mga Uzielnon. (Num 3:19, 27) Ang ilang pangulo panahon sa pagkampo sa Israel didto sa Bukid sa Sinai (1513 W.K.P.) mao si Elizapan nga anak nga lalaki ni Uziel.—Num 3:30.

Si Moises ug Aaron maoy mga Kohatnon sa banay sa mga Amramnon (Ex 6:18, 20); ang rebelyosong si Kore maoy usa ka Kohatnon sa banay sa mga Izarnon (Num 16:1), sama sa matinumanong manalagna nga si Samuel.—1Sa 1:1, 19, 20; 1Cr 6:33-38.

Ang pagsenso nga gihimo didto sa Kamingawan sa Sinai nagpakita nga dihay 8,600 ka lalaki nga usa ka bulan ang kagulangon pataas nga sakop sa mga banay sa mga Kohatnon. (Num 3:27, 28) Sumala sa pipila ka manuskrito sa Gregong *Septuagint,* ang gidaghanon maoy 8,300. Kon kining mas ubos nga gidaghanon idugang sa 7,500 ug sa 6,200 sa Numeros 3:22, 34, ang bug-os nga gidaghanon mokabat ug 22,000—ang mismong gidaghanon nga makaplagan sa Numeros 3:39. Ang ilang mga lalaki nga nagpangedaron tali sa 30 ug 50 ka tuig nga "misulod sa grupong tig-alagad alang sa pagalagad sa tolda nga tagboanan" mikabat ug 2,750. —Num 4:34-37.

Panahon sa pagpanaw didto sa kamingawan, ang mga Kohatnon gitudlo sa pagkampo dapit sa H nga kiliran sa tabernakulo (Num 3:29), taliwala niini ug sa kampo sa mga tribo ni Ruben, Simeon, ug Gad. (Num 2:10, 12, 14) Pribilehiyo ug responsibilidad sa mga Kohatnon ang pagdala sa arka sa pakigsaad, sa lamesa sa pasundayag nga tinapay, sa tangkawan, sa mga halaran, ug sa mga galamiton sa balaang dapit, maingon man usab sa tabil sa Labing Balaan (Num 3:30, 31), human nga kining mga butanga giempake ug gitabonan ni Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki, nga mga Kohatnon usab. Ang mga Kohatnon gawas kang Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki wala tugoti nga motan-aw sa mga galamiton bisan sa makadiyot o sa paghikap sa balaang dapit, kay ang pagbuhat niana magkahulogan ug kamatayon. (Num 4:4-15, 20) Bisan tuod gitagan-an sa Israel ang mga Levihanon ug mga baka ug mga karomata alang sa pagdala sa mga kasangkapan sa tabernakulo, ang mga Kohatnon wala hatagi niini. Walay duhaduha tungod sa pagkasagrado sa ilang mga luwan, kini ilang pas-anon. (Num 7:2-9) Sila mao ang kinaulahian sa mga Levihanon nga mobiya sa matag pagkampo.—Num 10:17-21.

Human sa pagsakop sa Canaan, sa dihang ang mga Levihanon gihatagan ug pipila ka siyudad, ang mga Kohatnon nakadawat ug 23; ang "mga

anak" ni Aaron (nga mao, ang mga Kohatnon) gihatagan ug 13 ka siyudad gikan sa teritoryo sa Juda, Simeon, ug Benjamin, ug ang uban sa mga Kohatnon gihatagan ug laing 10 ka siyudad gikan sa mga teritoryo sa Epraim, Dan, ug sa katunga sa tribo ni Manases.—Jos 21:1-5, 9-26; 1Cr 6:54-61, 66-70.

Si Heman, nga usa ka Kohatnon sa banay ni Izar, gihatagan ni David ug katungdanan may kalabotan sa pag-awit diha sa sangtuwaryo ni Jehova. (1Cr 6:31-38) Ang usa ka gatos ug kawhaan ka Kohatnon nga ubos ni Uriel nga ilang pangulo maoy lakip niadtong gitudlo ni David sa pagdala sa arka ni Jehova gikan sa balay ni Obed-edom ngadto sa Jerusalem, nga sa maong higayon si Heman espesipikong gihisgotan may kalabotan sa pagtugtog ug sa pag-awit. (1Cr 15:4, 5, 11-17, 19, 25) Sumala sa Unang Cronicas, sa dihang gibahin ni David ang mga Levihanon ngadto sa mga grupo, o mga dibisyon, ang pipila ka mga Kohatnon gitudlo ingong mga mag-aawit (25:1, 4-6) ug mga magbalantay-sa-ganghaan (26:1-9); ang uban gitudlo ingong mga tinugyanan sa mga tipiganan ug sa mga butang nga gibalaan (26:23-28); ug ang pipila nag-alagad ingong mga opisyal, mga maghuhukom, ug mga administrador. (26:29-32) Ang pipila ka Kohatnon gipiyalan sa pagluto ug sa pag-andam sa tinapayng linut-od alang sa Igpapahulay.—1Cr 9: 31, 32.

Ang mga Kohatnon midayeg kang Jehova sa dihang ilang nahibaloan nga siya mohatag ug kadaogan sa Juda ubos ni Jehosapat batok sa hiniusang kasundalohan sa Ammon, Moab, ug Seir. (2Cr 20:14-19) Ang Kohatnong mga Levihanon miduyog sa paghinlo sa balay ni Jehova sa adlaw ni Haring Ezequias. (2Cr 29:12-17) Dugang pa, ang Kohatnon nga si Zacarias ug Mesulam maoy lakip niadtong nag-alagad ingong mga magtatan-aw sa dihang giayo ni Haring Josias ang templo.—2Cr 34:8-13.

KOLAIAS.

1. Amahan sa mini nga manalagnang si Ahab nga lakip sa mga Hudiyo nga nadestiyero sa Babilonya sa wala pa malaglag ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P.—Jer 29:21; tan-awa ang AHAB Num. 2.

2. Usa ka Benjaminhon ug maoy katigulangan sa usa ka Sallu nga nagpuyo sa Jerusalem sa adlaw ni Nehemias human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Neh 11:4, 7.

KOMANDANTE. Tan-awa ang KOMANDANTE MILITAR.

KOMANDANTE MILITAR. Ang Gregong pulong nga *khi·li'ar·khos* (*chiliarch*) nagkahulogang "komandante sa 1,000 ka sundalo." Gawas sa paggamit niini diha sa Pinadayag, kini nagtumong sa usa ka tribuno (usa ka opisyal) sa Romanhong kasundalohan. Adunay unom ka tribuno sa matag Romanhong lehiyon. Apan, ang lehiyon wala bahina ngadto sa unom ka lainlaing komandante; hinunoa, ang matag tribuno nagmando sa tibuok lehiyon sulod sa duha ka bulan sa usa ka tuig. Sa matag duha-ka-bulan nga yugto, duha ka tribuno ang mag-alagad nga sal-angsal-ang sa matag adlaw.—Tan-awa ang KASUNDALOHAN, PANON (Romanhon).

Kini nga komandante militar gitugyanan ug dakong awtoridad. Siya ang nagtudlo ug nag-asayn sa mga senturyon. Siya ang nagdumala sa mga hukmanan alang sa mga sundalo ug makapakanaog ug silot nga kamatayon. Aduna siyay hugpong sa mga tig-alagad nga nagsilbing mga katabang. Ang iyang ranggo mailhan pinaagi sa iyang besti: usa ka purpurang budlis diha sa iyang toga ug usa ka linaing singsing nga bulawan. Dihay panahon nga kini nga mga tribuno gipili sa katawhan; sa ulahi ang Senado ug ang ubang mga kawani nga sibil ug militar mao ang pangunang responsable sa ilang pagkatudlo. Sagad nga ang gikinahanglan mao kadtong nakaserbisyo nag napulo ka tuig sa *infantry* o ingong nagbaktas nga sundalo o kaha lima ka tuig ingong mangangabayo nga sundalo. Si Agusto nagtugot sa mga anak nga lalaki sa mga senador nga magsugod sa ilang mga karera ingong mga tribuno. Apan buot ni Tiberio nga siya mao lamang ang maghupot sa katungod sa pagtudlo sa maong mga posisyon.

Sa pagsaulog sa adlawng natawhan ni Herodes kini nga mga komandante maoy lakip sa pinasidunggang mga dinapit nga gilingaw sa mananayaw nga si Salome. Sa presensiya niini nga mga tawong de-ranggo, napugos si Herodes sa pagtuman sa iyang panumpa ug busa mimando sa pagpunggot sa ulo ni Juan nga Tigbawtismo. (Mar 6:21-26) Ang usa ka komandante militar (*chiliarch*) miuban sa mga sundalo nga midakop kang Jesus.—Ju 18:12.

Niadtong mga 56 K.P., si Claudio Lisias mao ang komandante militar sa garison nga didto sa Jerusalem. Siya mao ang nagluwas kang Pablo gikan sa magubtanong panon sa dalan ug gikan sa nagkagubot nga Sanhedrin ug kinsa misulat ug usa ka sulat sa pagpatin-aw ngadto kang Gobernador Felix sa dihang si Pablo sekretong gipabiya paingon sa Cesarea. (Buh 21:30–24:22) Daghang komandante militar ang presente sa dihang si Pablo miatubang kang Herodes Agripa II.—Buh 25:23.

Ang "mga komandante militar" gihisgotan usab diha sa panan-awon ni Juan, sa basahon sa Pinadayag, ingong lakip niadtong gipahamtangan sa mga paghukom sa Diyos.—Pin 6:15; 19:18.

KOMBIRA. Tan-awa ang PISTA; PAGPANGAON.

KOMBIRA SA GUGMA. Ang Bibliya wala maghubit niini nga mga kombira sa gugma ni nagpaila kon unsa ka subsob kini gihimo. (Jud 12) Wala kini isugo ni Ginoong Jesu-Kristo o sa iyang mga apostoles, ug dayag nga kini dili pagaisipon nga obligadong sundon o permanente. Ang pipila nagingon nga kini maoy mga okasyon sa dihang ang adunahan nga mga Kristohanon nag-andam ug mga bangkete diin gidapit ang ilang kabos nga mga isigkamagtutuo. Sa tingob, ang mga ilo-saamahan, mga babayeng balo, mga adunahan, ug ang mga kabos nag-ambitay sa usa ka dagayang lamesa diha sa espiritu sa panag-igsoonay.

Si Tertullian, usa ka magsusulat sa ikaduha ug ikatulong siglo, naghubit bahin sa mga kombira sa gugma, nga nag-asoy nga ang mga mitambong, una pa molingkod aron mokaon, nag-ampo sa Diyos. Sila mokaon ug moinom sa kasarangang paagi, aron igo lang makatagbaw sa kagutom ug kauhaw, nga maghinumdom nga bisan sa kagabhion sila kinahanglang mosimba sa Diyos. Ang ilang panagsultihanay maoy sama niadtong kinsa nahibalo nga ang Ginoo namati. Ang matag usa moawit ug usa ka awit, ug ang kombira taposon pinaagi sa pag-ampo.—*Apology,* XXXIX, 16-18.

Ang pamatuod nga kini nga mga kombira sa sinugdan gihimo uban ang maayong tumong gipakita pinaagi sa pulong nga gigamit sa paghubit niini—*a·ga′pe.* Ang *a·ga′pe* mao ang Gregong pulong nga gigamit alang sa kinatas-ang matang sa gugma, gugma nga gipasukad sa prinsipyo. Mao kini ang matang sa gugma nga giingon sa Bibliya nga ang 'Diyos mao.' (1Ju 4:8) Kini gitala ingong bunga sa espiritu diha sa Galacia 5:22 ug gihubit nga detalyado diha sa 1 Corinto 13:4-7.

Dili ang Panihapon sa Ginoo. Daw walay pasukaranan nga ilangkit ang maong mga kombira sa gugma uban sa Panihapon sa Ginoo (Memoryal), ingon sa gihimo sa pipila, nga nag-ingong ang mga kombira sa gugma gihimo sa wala pa o human sa pagsaulog sa Memoryal. Ang Panihapon sa Ginoo maoy usa ka kasumaran nga himoon matag tuig sa sama nga adlaw, sa ika-14 nga adlaw sa lunar nga bulan sa Nisan, samtang ang mga kombira sa gugma mopatim-awng kanunayng gihimo ug dili kinahanglang himoon sa samang tinakdang panahon. Human sa pagsaway sa mga kasaypanan nga mitungha maylabot sa pagdala sa ilang mga panihapon ngadto sa dapit diin saulogon ang Panihapon sa Ginoo, si Pablo misulat: "Tino nga kamo may mga balay nga didto mokaon ug moinom, dili ba? . . . Kon adunay gigutom, pakan-a siya sa balay." (1Co 11:22, 34) Kini maoy usa ka gabii nga pagasaulogon uban ang kaugdang ug pagpamalandong sa kahulogan niini ug dili usa ka okasyon sa pagkaon ug pag-inom diha sa tigomanan.

Ni kini nga mga kombira sa gugma sama ra sa "mga pagpangaon" ("pagpikaspikas sa tinapay," *KJ*) nga gihisgotan sa Buhat 2:42, 46; 20:7. Ang tinapay niadtong panahona kasagaran nigpis. Ang tinapay nga walay lebadura kagumkom usab. Ang tinapay dili hiwaon, kondili pikaspikason, nga gumikan niana mitungha ang prase nga "pagpikaspikas sa tinapay," nga sagad nagtumong sa ordinaryong pagpangaon.—Buh 2:46, *KJ,* itandi ang *NW.*

Giabusohan sa Pipila. Ingong usa ka literal nga pagpangaon, ang mga kombira sa gugma giabusohan niadtong walay tukmang espirituwal nga panglantaw. Sanglit kini wala isugo ni Ginoong Jesu-Kristo o sa iyang mga apostoles kondili maoy kostumbre lamang, kini sa ulahi nahunong. Ang mga pulong ni Judas nagpakita nga ang pipila nga nakig-uban niini nga mga okasyon adunay daotang mga motibo: "Kini mao ang mga bato nga natago ilalom sa tubig diha sa inyong mga kombira sa gugma samtang sila nangombira uban kaninyo, mga magbalantay nga nagpakaon sa ilang kaugalingon nga walay kokahadlok." (Jud 12) Gipakita ni Pedro ang pagyuhot sa mga mamumuhat ug daotan ug niadtong nagtudlo ug bakak nga doktrina taliwala sa tinuod nga mga Kristohanon, nga nagingon: "Ilang giisip ang maluhong pagkinabuhi sa maadlaw nga usa ka kalipayan. Sila maoy mga buling ug mga lama, nga nagpatuyang sa pagkalipay sa ilang malimbongong mga pagtulon-an samtang nangombira uban kaninyo." (2Pe 2:13) Bisan tuod ang mga Kristohanon kaniadto ug hangtod karon nagpadayon sa pagpahimulos sa makapalipayng panag-ubanay ug nagtinabangay sa usag usa sa materyal nga paagi kutob sa ilang mahimo, walay pasukaranan nga saulogon pag-usab ang mga kombira sa gugma ingong usa ka kostumbre diha sa Kristohanong kongregasyon.—San 1:27; 2:15.

KOMPAS. Usa ka instrumento nga gamiton sa usa ka panday o laing artesano sa pagmarka o sa pagporma ug usa ka lingin o arko diha sa kahoy o sa ubang matang sa materyales. Ang kompas gihisgotan lamang sa Bibliya diha sa Isaias 44:13. Niini nga teksto ang idolatrosong maglililok sa kahoy giingon nga migamit ug pising igsusukod, pulang tisas, ug usa ka tigib aron sa pagporma ug usa ka idolo. Ug "pinaagi sa kompas siya nagpadayon sa pagbadlis niini [dayag aron sa pagseguro nga maayo ang proporsiyon niini], ug sa inanay siya naghimo niini nga larawan sa usa ka tawo, sama sa katahom sa tawo, aron palingkoron sa usa ka balay." Ang Hebreohanong pulong alang sa "kompas" (*mechu·ghah′*) maoy kaamgid sa *chugh* (lingin).—Pr 8:27; Isa 40:22.

KOMUNIKASYON. Ang impormasyon ug mga ideya gipasa ngadto sa lainlaing mga tawo sa nagkadaiyang mga paagi sa kanhiayng panahon sa mga kayutaan sa Bibliya. Ang ordinaryong mga balita gikan sa lokal ug langyawng mga dapit kasagarang gipasa sa binaba nga paagi. (2Sa 3:17, 19; Job 37:20) Ang mga magpapanaw, nga sagad mopanaw uban sa nagapanawng mga panon, moasoy ug mga balita gikan sa lagyong mga dapit sa dihang sila mohapit alang sa pagkaon, tubig, ug sa ubang mga kinahanglanon diha sa mga siyudad o mga dapit ubay sa mga ruta sa nagapanaw nga panon. Tungod sa maayong pagkahimutang niini duol sa Asia, Aprika, ug Uropa, ang yuta sa Palestina latason sa nagapanawng mga panon paingon ug gikan sa lagyong mga dapit. Busa ang mga pumoluyo niini dali rang makakuha ug impormasyon bahin sa hinungdanong mga panghitabo sa langyawng kayutaan. Ang mga balita, sa sulod ug gawas sa nasod, sagad madunggan diha sa tiyanggihan sa siyudad.

Ang dug-ol nga komunikasyon usahay himoon pinaagi sa paggamit sa madungog o makita nga mga timailhan o sa binaba nga paagi. (Jos 8:18, 19; 1Sa 20:20-22, 35-39) Human mobiya ang Israel gikan sa Ehipto, si Moises gisugo sa paghimog duha ka trompeta nga plata aron gamiton sa pagpakigkomunikar. Ang mga pagbudyong sa mga trompeta nga himoon sa Aaronikong mga saserdote nagpaila sa pagpatigom sa katawhan, sa pagpatigom sa mga pangulo, sa hapsay nga pagpagikan sa nagkampo nga katawhan, o sa pagpatawag alang sa pagpakiggubat batok sa kaaway. (Num 10:1-10) Ang paghuyop ni Gideon sa budyong nagsilbing timailhan alang sa iyang mga tawo nga sugdan ang madaogong pagpakiggubat batok sa Midian.—Huk 7:18-22; tan-awa ang SUNGAY, BUDYONG; TROMPETA.

Ang binaba o sinulat nga mga mensahe nga gipadala sa mga opisyal sagad dad-on sa mga magdadagan. (2Sa 18:19-32) Ang mga magdadagan nga nagdalag mga sulat gikan kang Haring Ezequias nangadto sa tibuok Israel ug Juda nga nagpatawag sa katawhan sa pag-adto sa Jerusalem aron sa pagsaulog sa Paskuwa. (2Cr 30:6-12) Ang mga mensahero nga nag-alagad sa Persianhon nga si Haring Ahasuero misakay ug tulin-modagan nga mga kabayo nga pangkoreyo ug niana nga paagi nagsirkular sa kontra-sugo sa hari nga nagpakgang sa laraw ni Haman sa pagpuo sa mga Hudiyo sa Imperyo sa Persia. (Est 8:10-17) Ang mga sinulat ug mga dokumento gigamit sa kadaghanang mga kagamhanan sa kanhiayng mga panahon alang sa epektibong pagdumala. Depende sa panahon ug dapit, kini kasagarang gisulat diha sa mga materyales nga sama sa mga papan nga kulonon, papiro, ug mga panit sa hayop. Ang mga arkeologo nakakaplag ug daghang karaan nga mga sinulat sa kagamhanan o mga dokumento sa negosyo. Ang mga sugo sa hari gimantala sa mga tigpahibalo. (Dan 3:4-6) Siyempre, ang mga mensahero gigamit usab sa mga tawo nga dili mga magmamando.—Tan-awa ang MENSAHERO; TIGPAHIBALO.

Ang pagpakigkomunikar sulod sa usa ka nasod o latas sa mas lagyong dapit nagdepende pag-ayo sa mga dalan. Dihay maayo nga mga dalan sa unang Israel ug Juda, ug kini gimentinar aron magamit. Sa ulahi, ang mga Romano naghimo ug nindot nga mga dalan gikan sa Roma ngadto sa tanang dapit sa Imperyo, ug kini nakapadali sa opisyal nga komunikasyon ug sa paglihok sa kasundalohan. Sa dihang si Jesu-Kristo dinhi pa sa yuta, daghan kaayong mga tawo ang mopanaw sa maong mga dalan. Ang mga Kristohanon, ilabina si Pablo ug ang iyang mga isigkamisyonaryo, migamit niini sa dihang mipanaw ngadto sa Asia Minor ug sa Uropa aron sa pagtukod ug sa pagduaw pag-usab sa Kristohanong mga kongregasyon.

Ang opisyal nga mga komunikasyon, lakip na ang kasagarang mga balita, dad-on usab sa mga barko nga molawig sa Dagat Mediteranyo, nga modunggo sa nagkalainlaing mga dunggoanan. Usahay ang kagamhanan sa Roma mogamit ug mga barko (sagad sa ting-init) aron sa pagdala ug opisyal nga mga mensahe, apan mopatim-aw nga ang kadaghanan sa maong komunikasyon gipasa latas sa mga ruta sa kamad-an. Kini mas kasaligan.

Namugna sa mga Romano ang usa ka opisyal nga serbisyo sa koreyo, apan kini gigamit lamang sa mga pagpakigkomunikar sa kagamhanan. Ang katawhan sa katibuk-an nagdepende lamang sa mga kaila aron sa paghatod sa ilang mga sulat. Sa dihang ang isyu bahin sa pagtuli nasulbad sa nagamandong lawas didto sa Jerusalem ug ang usa ka sulat gipadala ingong maoy paagi sa pagpakigkomunikar, kini direktang gihatod nga personal. (Buh 15:22-31) Ingon usab niana ang gihimo sa inspiradong mga sulat sama niadtong gipadala ni Pablo ngadto sa mga Kristohanon sa Colosas, nga gidala ni Tiquico ug Onesimo.—Col 4:7-9; tan-awa ang SULAT.

Si Jehova maoy usa ka Diyos nga tigkomunikar ug siya nasayod sa panginahanglan sa iyang katawhan sa pagbaton ug sinulat nga komunikasyon. Siya mismo ang nagpahinabo nga masulat ang Napulo ka Sugo diha sa mga papan nga bato. (Ex 31:18) Pinaagi sa pag-inspirar sa Diyos, ubay-ubayng matinumanon nga Hebreohanong mga tawo (sugod kang Moises niadtong 1513 W.K.P.) ang gipalihok sa pagsulat sa mga pagpakigkomunikar ni Jehova.

KONEHO SA KABATOAN [Heb., *sha·phan′*]. Kini nga Hebreohanong pulong gihubad usab nga *"hyrax"* (*ftn* sa *JB*) ug "koneho." (*KJ*) Kining koneho sa kabatoan kaamgid sa usa ka dakong rabit apan may mubo ug linginon nga mga dalunggan, mugbog mga tiil, ug halos walay ikog. Maunat-unat ang mga lapalapa sa mga tiil niini. Kini nga koneho magpuyo sa kabatoan, diin kini makakaplag ug mga lungag ug mga giwang nga dali niyang katagoan bisan sa gamayng timailhan sa kapeligrohan. Bisan tuod idlas kaayo, kini nga linalang grabeng makapahit kon maapekhan diha sa usa ka lungag. Kini nga hayop tigkaon ug mga tanom. Ang matang nga gihisgotan diha sa Bibliya lagmit mao ang nailhan nga *Procavia syriaca.*

Ang pipila wala mouyon sa klasipikasyon niini diha sa Kasulatan ingong usa ka linalang nga nagapangusap sa kinaon apan dili pikas ug kuko. (Lev 11:5; Deu 14:7) Apan, ang zoologo nga si Hubert Hendrichs, sa pag-obserbar sa mga koneho sa kabatoan didto sa Hellabrunn Zoological Gardens duol sa Munich, Alemanya, nakamatikod nga kini nga mga linalang may talagsaong mga estilo sa pag-usap ug pagtulon. Iyang nakaplagan nga ang mga koneho sa kabatoan mag-usap pag-usab sa ilang kinaon gikan sa tiyan sulod sa 25 hangtod sa 50 minutos kada adlaw, kasagaran sa gabii. Ang mantalaan sa Alemanya nga *Stuttgarter Zeitung* sa Marso 12, 1966, mikomento bahin sa maong diskobre: "Bisan tuod nga kining butanga wala mahibaloi kanhi sa zoolohiya, dili kini bag-o. Sa ikanapulog-usa nga kapitulo sa Levitico . . . imo kining makaplagan."

Giingon usab nga pikas ug mga kuko ang koneho sa kabatoan. Hinunoa, dili gayod ikaingon nga ang pangunahang mga tiil sa koneho sa kabatoan, nga ang matag usa may upat ka kuyamoy nga pormag-kuko ang mga tumoy niini, ug ang pangulahiang mga tiil nga ang matag usa adunay tulo ka kuyamoy ug may gagmayng mga kuko nga parehog gidaghanon sa mga kuyamoy, maoy kaamgid sa tiil sa usa ka hayop nga "pikas ug kuko" sama sa usa ka baka.

Ang Kasulatan naghisgot sa kinaiyanhong kaalam niining gamay nga linalang. Bisan tuod dili "kusganon," ang koneho sa kabatoan daw nanagana sa iyang kawalay depensa pinaagi sa pagpuyo sa lisod adtoon nga mga kabatoan.—Sal 104:18; Pr 30:26.

KONGREGASYON. Usa ka pundok sa mga tawo nga nagkatigom alang sa usa ka partikular nga katuyoan o kalihokan. Ang Hebreohanong pulong nga sagad gihubad nga "kongregasyon" diha sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* mao ang *qa·hal′,* nga naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "tapokon; tigomon." (Num 20:8; Deu 4:10) Subsob kining gigamit alang sa usa ka organisadong pundok, nga makaplagan diha sa mga ekspresyon nga "kongregasyon sa Israel" (Lev 16:17; Jos 8:35; 1Ha 8:14), "kongregasyon sa matuod nga Diyos" (Neh 13:1), ug "kongregasyon ni Jehova" (Num 20:4; Deu 23:2, 3; 1Cr 28:8; Miq 2:5). Ang *qa·hal′* nagtumong sa nagkalainlaing matang sa tawhanong mga panagkatigom, sama sa relihiyosong mga katuyoan (Deu 9:10; 18:16; 1Ha 8:65; Sal 22:25; 107:32), sa pagdumala sa mga kalihokan sa katilingban (1Ha 12:3), ug sa pagpakiggubat (1Sa 17:47; Eze 16:40). Sa basahon sa Ecclesiastes, si Solomon gipaila ingong "ang magtitigom" (Heb., *qohe′leth*). (Ecc 1:1, 12) Ingong hari, iyang gitigom ang katawhan alang sa pagsimba kang Jehova, usa ka iladong pananglitan niini maoy sa dihang gitigom niya ang iyang mga ginsakpan ngadto sa bagong natukod nga templo sa Jerusalem.—1Ha 8:1-5; 2Cr 5:2-6.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang Gregong pulong nga gihubad nga "kongregasyon" maoy *ek·kle·si′a.* Ang *ek·kle·si′a* naggikan sa duha ka Gregong mga pulong nga *ek,* nga nagkahulogang "sa gawas," ug *ka·le′o,* nga nagkahulogang "pagtawag." Busa, kini nagtumong sa usa ka pundok sa mga tawo nga gitawag o gitigom, sa opisyal man nga paagi o dili. Kini mao ang pulong nga gigamit sa paghisgot sa kongregasyon sa Israel diha sa Buhat 7:38 ug maoy gigamit usab alang sa "katigoman" nga gisugniban sa platero nga si Demetrio batok kang Pablo ug sa iyang mga kaubanan didto sa Efeso. (Buh 19:23, 24, 29, 32, 41) Apan, sagad kaayo nga kini gigamit sa paghisgot sa Kristohanong kongregasyon. Kini gipadapat ngadto sa Kristohanong kongregasyon sa katibuk-an (1Co 12:28); ngadto sa usa ka kongregasyon sa pipila ka siyudad sama sa Jerusalem (Buh 8:1), Antioquia (Buh 13:1), o Corinto (2Co 1:1); o ngadto sa usa ka espesipikong pundok nga nagkatigom diha sa balay sa usa ka tawo (Rom 16:5; Flm 2). Sa ingon, ang tagsatagsa ka Kristohanong mga kongregasyon o "mga kongregasyon sa Diyos" gihisgotan usab. (Buh 15:41; 1Co 11:16) Ang pipila ka Cebuanong mga bersiyon migamit ug "iglesya" diha sa mga teksto nga naghisgot sa Kristohanong kongregasyon, sama sa 1 Corinto 16:19.—*AS; KJ.*

Ang Gregong pulong nga *ek·kle·si′a* kanunayng gigamit sa *Septuagint* aron hubaron ang Hebreohanong pulong nga *qa·hal′,* sama sa Salmo 22:22 (21:23, *LXX*).—Itandi ang *ftn* sa *Rbi8.*

Ang Kongregasyon sa Israel. Sukad sa panahon ni Moises, ang nasod sa Israel gihisgotan ingong usa ka kongregasyon. Gihikay ni Jehova nga ang kongregasyon pagamandoan, dili sa paagi

nga demokratikanhon pinaagi sa katawhan, kondili sa paagi nga teokratikanhon, pinaagi sa Diyos mismo. Tungod niana ang nasod gidala ngadto sa pakigsaad sa Balaod. (Ex 19:3-9; 24:6-8) Sanglit si Moises mao ang tigpataliwala sa maong pakigsaad, kini ang ikaingon: "Gisugo kanato ni Moises ang usa ka balaod, usa ka panag-iya sa kongregasyon ni Jacob." (Deu 33:4) Si Jehova mao ang ilang Maghuhukom, Maghahatag-Lagda, ug Hari. (Isa 33:22) Busa, ang nasod maoy usa ka kongregasyon sa Diyos ug mahimong tawgon ingong "kongregasyon ni Jehova."—Num 16:3; 1Cr 28:8.

Usahay, ang Hebreohanong pulong nga *qa·hal′* (kongregasyon) gigamit kauban sa Hebreohanong pulong nga *'e·dhah′* (katigoman). (Lev 4:13; Num 20:8, 10) Ang *'e·dhah′* naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "panagsabot," sa ingon nagtumong sa usa ka pundok nga nagkatigom sumala sa gikasabotan, ug gipadapat kanunay ngadto sa katilingban sa Israel, sama sa ekspresyon nga "katigoman sa Israel." (Ex 12:3) Sa nasod sa Israel kadtong sa pagkatinuod sakop sa Hebreohanong populasyon mao ang naglangkob sa kongregasyon (*qa·hal′;* Num 15:15), samtang ang katigoman (*'e·dhah′*) mopatim-awng gilangkoban sa mga Israelinhon ug sa langyawng mga pumoluyo nga nakig-uban kanila. (Ex 12:19) Busa ang pagkamembro sa kongregasyon, diha sa gipalapad nga kapadapatan, mopatim-awng naglakip sa tinuling langyaw nga mga pumoluyo.—Num 15:14-16.

Apan, dihay mga eksepsiyon bahin sa pagkamembro sa "kongregasyon ni Jehova." Walay kinapon nga tawo o usa nga "giputlan sa iyang kinatawo" ang makasulod niini; ang mga anak sa gawas, mga lalaking Ammonhanon, ug mga lalaking Moabihanon gidid-an sa pagsulod "bisan hangtod sa ikanapulo ka kaliwatan." Apan ang mga anak nga nangatawo gikan sa mga Edomhanon ug mga Ehiptohanon "ingong ikatulong kaliwatan" mahimong "makasulod sa kongregasyon ni Jehova." (Deu 23:1-8) Ang pagpahigawas "hangtod sa ikanapulo ka kaliwatan" sa mga anak sa usa ka tawo nga anak sa gawas nagtuboy sa balaod ni Jehova batok sa pagpanapaw. (Ex 20:14) Ug bisan tuod ang gikapnan o giputlan sa kinatawo gipahigawas gikan sa "kongregasyon ni Jehova," ang maong mga tawo makakaplag ug kahupayan gikan sa mga pulong nga gitala ni Isaias, ingon sa makita sa Isaias 56:1-7. Siyempre, ang mga indibiduwal nga gipahigawas sa "kongregasyon ni Jehova" sa karaang Israel adunay posibilidad nga mahilakip sa mga tagana ug sa mga panalangin nga gihimo ni Jehova alang sa katawhan sa kanasoran sa katibuk-an.—Gen 22:15-18.

Ang mga tawong membro sa kongregasyon sa Israel pakitaan ug kaluoy kon sila makasala nga dili tinuyo. Apan sila pagapatyon kon sila tinuyong magabuhat ug sala. (Num 15:27-31) Pananglitan, ang usa ka indibiduwal pagaputlon gikan sa kongregasyon, ug sa kinabuhi mismo, tungod sa dili pagputli sa iyang kaugalingon sa dihang siya mahugaw sa seremonyal nga paagi, tungod sa pagkaon ug bahin sa halad-sa-panag-ambit samtang anaa sa maong kahimtang, tungod sa pagkaon sa tambok sa mga halad o sa dugo, o tungod sa pagkaon sa mga butang nga balaan samtang anaa sa kahugawan. (Num 19:20; Lev 7:21-27; 17:10, 14; 22:3) Ang mga tawo pagaputlon usab tungod sa pagtrabaho panahon sa adlaw nga Igpapahulay (Ex 31:14), tungod sa paghatag sa ilang kaliwat ngadto kang Molek, tungod sa pagdangop ngadto sa mga espiritista ug sa mga tigpanag-an sa mga hitabo, tungod sa pipila ka matang sa seksuwal nga imoralidad, ug tungod sa dili 'pagsakit' sa ilang kaugalingon alang sa tinuig nga Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala.—Lev 20:1-6, 17, 18; 23:27-30; tan-awa usab ang Ex 30:31-33; Lev 17:3, 4, 8, 9; 18:29; 19:5-8.

Bisan tuod gilangkoban sa mga indibiduwal ang kongregasyon sa Israel, ang nasod mismo gilangkoban sa mga tribo, mga banay, ug mga panimalay. Ang hitabo nga naglangkit kang Acan daw nagpakita niining organisasyonal nga kahikayan, tungod kay niini nga kahimtang ang Israel miatubang, una tribo por tribo, dayon banay por banay, sunod panimalay por panimalay, ug sa kataposan ang matag tawo nga lig-on ug lawas, hangtod nga napili si Acan ingong mao ang mamumuhat ug daotan.—Jos 7:10-19.

Sa Israel ang responsableng mga tawo maoy molihok sa paghawas sa katawhan. (Esd 10:14) Busa, ang "mga pangulo sa mga tribo" naghalad human ipatindog ang tabernakulo. (Num 7:1-11) Dugang pa, ang mga saserdote, mga Levihanon, ug "ang mga pangulo sa katawhan" mao ang naghawas sa pagpamatuod pinaagi sa timbre sa "kasaligang kontrata" sa adlaw ni Nehemias. (Neh 9:38–10:27) Sa panahon sa pagpanaw sa Israel didto sa kamingawan, dihay "mga pangulo sa katigoman, mga tinawag sa panagkatigom, mga tawong bantogan," nga ang 250 kanila miduyog kang Kore, Datan, Abiram, ug On sa paghiusa batok kang Moises ug Aaron. (Num 16:1-3) Sa pagsunod sa sugo sa Diyos, gipili ni Moises ang 70 ka ansiyano sa Israel kinsa maoy mga opisyal aron tabangan siya sa pagpas-an "sa luwan sa katawhan" nga dili niya mahimo sa pagpas-an nga mag-inusara. (Num 11:16, 17, 24, 25) Ang Levitico 4:15 naghisgot sa "mga ansiyano sa katigoman," ug mopatim-aw nga ang mga hawas sa katawhan mao ang mga ansiyano sa nasod, ang mga pangulo niini, ang mga maghuhukom niini, ug ang mga opisyal niini.—Num 1:4, 16; Jos 23:2; 24:1.

Sa kamingawan, duha ka trompeta nga plata ang gigamit sa pagtigom sa katawhan ug sa pagpagikan sa nagkampong katawhan. Tumanon sa katigoman ang ilang kasabotan sa pagpakigtagbo kang Moises diha sa ganghaan sa tolda nga tagboanan kon huypon kining duha ka trompeta. Kon usa lamang ang huypon, "ang mga pangulo nga nangulo sa linibo sa Israel" mao ang magpakita didto. (Num 10:1-4) Usahay ang mga hari magpatawag ug mga panagkatigom (1Ha 8:5; 2Cr 20:4, 5), si Ezequias migamit ug mga magdadagan sa pagpatawag sa katawhan ngadto sa Jerusalem alang sa dakong pagsaulog sa Paskuwa sa iyang adlaw.—2Cr 30:1, 2, 10-13.

Sa ulahing kapanahonan, nakabaton ug dakong gahom ang hudisyal nga pundok nga nailhan ingong Sanhedrin nga gilangkoban sa 71 ka membro—ang hataas nga saserdote ug ang 70 ka ubang mga kadagkoan sa nasod, "ang katigoman sa mga ansiyano."—Mat 26:59; Luc 22:66.

Sa panahon sa pagkadestiyero sa mga Hudiyo didto sa Babilonya, o sa wala madugay human niadto, ang mga sinagoga gigamit ingong tigomanan sa mga Hudiyo. Sa ulahi, ang mga sinagoga gitukod sa nagkalainlaing mga dapit; pananglitan, si Jesus nanudlo didto sa sinagoga sa Nasaret. (Luc 4:16-21) Ang mga sinagoga sa pagkatinuod maoy mga tunghaan diin ang Kasulatan gibasa ug gitudlo, ug kini maoy mga dapit sa pag-ampo ug sa pagdayeg sa Diyos.—Buh 15:21; tan-awa ang SINAGOGA.

Ang kongregasyon sa Israel anaa sa talagsaong kahimtang. Si Moises nagpahinumdom kanila: "Ikaw usa ka katawhan nga balaan alang kang Jehova nga imong Diyos. Ikaw mao ang gipili ni Jehova nga imong Diyos nga mahimong iyang katawhan, usa ka linaing katigayonan, gikan sa tanang mga katawhan nga anaa sa ibabaw sa nawong sa yuta." (Deu 7:6) Apan ang Hudiyohanong kongregasyon wala na mahimong kongregasyon sa Diyos, sanglit gisalikway kini sa Diyos tungod kay gisalikway niini ang iyang Anak.—Buh 4:24-28; 13:23-29; Mat 21:43; 23:37, 38; Luc 19:41-44.

Ang Kristohanong Kongregasyon sa Diyos. Sa wala pa isalikway ang Hudiyohanong nasod ug sa wala pa matapos ang baroganan niini ingong ang kongregasyon sa Diyos, gipaila ni Jesu-Kristo ang iyang kaugalingon ingong ang "dakong-bato" nga diha niana pagatukoron niya ang iyang gitawag nga "akong kongregasyon." (Mat 16:18) Kini maoy sumala sa nasabtan ni Pedro nga kaniya si Jesus nakigsulti, kay ang apostol sa ulahi miila kang Jesus ingong ang mahulagwayong "bato" nga sinalikway sa mga tawo apan "pinili, bililhon, sa Diyos" ug ingong ang "patukoranang bato nga pamag-ang" nga diha niana ikapahimutang sa usa ka tawo ang iyang pagtuo nga dili mahigawad. (1Pe 2:4-6; Sal 118:22; Isa 28:16) Tinong gipaila usab ni Pablo si Jesu-Kristo ingong ang patukoranan nga diha niana gitukod ang Kristohanong kongregasyon. (Efe 2:19-22; 1Co 3:11) Ug, kay kini iya man ni Jehova, kini tukmang gipunting ingong 'ang kongregasyon sa Diyos.'—Buh 20:28; Gal 1:13.

Kini nga Kristohanong kongregasyon (Gr., *ek·kle·si′a*) gitukod diha kang Kristo ug siya usab mao ang ulo niini. Busa kini ang giingon: "Iya [Diyos] usab nga gipasakop ang tanang butang ilalom sa iyang mga tiil, ug gihimo siyang ulo ibabaw sa tanang butang nganha sa kongregasyon, nga mao ang iyang lawas, ang kabug-osan niya nga nagapuno sa tanang butang diha sa tanan."—Efe 1:22, 23; tan-awa usab ang Col 1:18.

Ang Kristohanong kongregasyon sa Diyos mipuli sa kongregasyon sa Israel niadtong Pentekostes 33 K.P., sa dihang ang balaang espiritu gibubo diha sa mga sumusunod ni Jesus didto sa Jerusalem. Ang unang umaabot nga mga membro sa maong kongregasyon gipili wala madugay human sa bawtismo ni Jesus, sa pagsugod sa iyang ministeryo sa yuta. (Buh 2:1-4; Ju 1:35-43) Gikan sa iyang unang mga sumusunod gipili ni Jesus ang 12 ka apostoles (Luc 6:12-16), ug sa ulahi iyang gipili si Saulo sa Tarso, kinsa nahimong "usa ka apostol alang sa kanasoran." (Buh 9:1-19; Rom 11:13) Ang 12 ka matinumanong mga apostoles sa Kordero nga si Jesu-Kristo, nga naglakip kang Matias nga mipuli kang Judas, naglangkob sa segundaryong mga patukoranan sa Kristohanong kongregasyon.—Buh 1:23-26; Pin 21:1, 2, 14.

Kini nga kongregasyon gihisgotan ingong ang "kongregasyon sa mga panganay nga natala sa mga langit," nga ang bug-os nga gidaghanon maoy 144,000 ilalom ni Kristo nga pangulo. (Heb 12:23; Pin 7:4) Kini nga mga tinawag "gipalit gikan sa katawhan" aron tumanon ang linaing buluhaton dinhi sa yuta ug dayon mahiuban kang Kristo sa langit ingong iyang pangasaw-onon. Sanglit dihay mga kinahanglanon alang sa pagkamembro sa Hebreohanong kongregasyon sa Diyos, adunay mga kinahanglanon usab alang sa pagkamembro sa Kristohanong "kongregasyon sa Diyos." Kadtong naglangkob niini maoy espirituwal nga mga ulay nga padayong nagsunod sa Kordero, si Jesu-Kristo, bisan asa siya moadto, "ug walay kabakakan nga nakaplagan sa ilang mga baba; sila walay lama."—Pin 14:1-5.

Ang mga membro sa Kristohanong kongregasyon sa Diyos maoy pinili ni Jehova. (Rom 8:30; 2Te 2:13) Ang unang mga membro niini maoy pinili gikan sa gisalikway nga Hudiyohanong

kongregasyon, nga wala modawat sa Anak sa Diyos ingong ilang Mesiyas. Apan, sugod kang Cornelio niadtong 36 K.P., ang mga membro sa Kristohanong kongregasyon gitawag usab gikan sa mga nasod sa katibuk-an, mao nga si Pablo nakaingon: "Walay Hudiyo ni Grego, walay ulipon ni tawong gawasnon, walay lalaki ni babaye; kay kamong tanan usa ka persona nga nahiusa kang Kristo Jesus." (Gal 3:28; Buh 10:34, 35; Rom 10:12; Efe 2:11-16) Bisag ang pakigsaad sa Balaod nga gipataliwad-an ni Moises ug ubos niana gidumala ang kongregasyon sa Israel natuman kang Kristo ug gisalikway ni Jehova nga Diyos (Mat 5:17; 2Co 3:14; Col 2:13, 14), ang mga membro sa Kristohanong kongregasyon sa Diyos nakig-ambit sa mga kaayohan sa bag-ong pakigsaad nga gipataliwad-an sa Dakong Moises, si Jesu-Kristo. (Mat 26:28; Heb 12:22-24; Buh 3:19-23) Lain pa, samtang ang mga saserdote ug ang mga hari sa Israel gidihogan pinaagig lana (Ex 30:22-30; 2Ha 9:6), kadtong gipili sa Diyos nga mahimong mga membro sa Kristohanong kongregasyon gidihogan pinaagi sa balaang espiritu (2Co 1:21, 22; 1Ju 2:20) ug gisagop ni Jehova nga Diyos ingong iyang mga anak.—Efe 1:5.

Sa paninugdan ang Hebreohanong kongregasyon gilangkoban sa kinaiyanhong mga Israelinhon. Ang mga tawo nga naglangkob sa dinihogan nga Kristohanong kongregasyon sa Diyos maoy espirituwal nga mga Israelinhon, nga nahimong mga tribo sa espirituwal nga Israel. (Pin 7:4-8) Sanglit ang kinabag-an sa kinaiyanhong mga Israelinhon misalikway kang Jesu-Kristo, "dili ang tanan nga nagsumikad sa Israel tinuod nga 'Israel,'" nga mao, ang espirituwal nga Israel. (Rom 9:6-9) Ug, labot sa Kristohanong kongregasyon sa Diyos nga gilangkoban sa espirituwal nga mga Hudiyo, si Pablo miingon: "Siya dili Hudiyo sa gawas lamang, ni ang pagkatinuli diha sa unod sa gawas lamang. Apan siya Hudiyo sa sulod, ug ang iyang pagkatinuli maoy sa kasingkasing pinaagi sa espiritu."—Rom 2:28, 29.

Sagad nga sa dihang ang Kristohanon Gregong Kasulatan maghisgot sa "kongregasyon" diha sa katibuk-ang diwa, ang gihisgotan mao ang 144,000 ka membro niini, ang dinihogang mga sumusunod ni Kristo gawas kang Jesus mismo. (Efe 5:32; Heb 12:23, 24) Bisan pa niana, ang inspiradong mga pulong ni David nga gitala sa Salmo 22:22, nga gipadapat ngadto kang Jesu-Kristo diha sa Hebreohanon 2:12, nagpakita nga ang terminong "kongregasyon" mahimong ikapadapat nga lakip ang ulo niini, si Jesu-Kristo. Sa dihang nagkutlo ug bahin sa mga pulong ni David, ang magsusulat ngadto sa mga Hebreohanon miingon: "Kay siya nga nagbalaan ug kadtong ginabalaan, silang tanan usa rag gigikanan, ug tungod niini wala niya [Jesu-Kristo] ikaulaw ang pagtawag kanila nga 'mga igsoon,' kay siya nag-ingon: 'Ipahayag ko ang imong ngalan ngadto sa akong mga igsoon; sa taliwala sa kongregasyon pagadayegon ko ikaw pinaagig awit.'" (Heb 2:11, 12) Sama kang David nga usa ka membro sa kongregasyon sa Israel nga diha sa taliwala niini iyang gidayeg si Jehova, si Jesu-Kristo mahimong, niining bahina, pagalantawon ingong usa ka membro sa espirituwal nga kongregasyon, ang uban nga diha niini gitawag nga iyang "mga igsoon." (Itandi ang Mat 25:39, 40.) Si David sakop sa Israelinhong kongregasyon ni Jehova nga Diyos, ug si Jesu-Kristo maoy membro usab niana samtang dinhi pa sa yuta, nga nagwali taliwala sa mga membro niini. Ang nahibilin sa maong kongregasyon nahimong bahin sa kongregasyon ni Jesus.

Organisasyon sa Kristohanong Kongregasyon. Bisan tuod ang Kristohanong mga kongregasyon sa Diyos gitukod sa nagkalainlaing mga dapit, kini wala maglihok nga independente sa usag usa. Hinunoa, giila nilang tanan ang awtoridad sa Kristohanong nagamandong lawas sa Jerusalem. Kini nga nagamandong lawas gilangkoban sa mga apostoles ug sa mga ansiyano sa kongregasyon sa Jerusalem, diin walay karibal nga mga hugpong sa ubang mga dapit nga buot modumala sa kongregasyon. Maoy ngadto sa matinumanon nga Kristohanong nagamandong lawas sa unang siglo K.P. nga ang isyu bahin sa pagtuli gipadala aron sulbaron. Sa dihang ang nagamandong lawas nakadesisyon na niini, nga gitultolan sa balaang espiritu, kanang maong desisyon gidawat ug gipatuman sa tanang Kristohanong mga kongregasyon, nga andam nga magpasakop ngadto niini.—Buh 15:22-31.

Ang Kristohanong lawas sa Jerusalem nagpadalag nagapanawng mga hawas. Busa, si Pablo ug ang uban pa naghatod sa desisyon sa nagamandong lawas nga bag-o lang gihisgotan, nga nagingon labot niini: "Karon samtang sila mipanaw agi sa mga siyudad ilang ipanghatod ang mga sugo nga gidesisyonan sa mga apostoles ug mga ansiyano nga didto sa Jerusalem aron sundon sa mga atua didto." Mahitungod sa nahimong mga epekto, kini ang giingon: "Busa, sa pagkatinuod, ang mga kongregasyon padayong nalig-on diha sa pagtuo ug miuswag sa gidaghanon adlaw-adlaw." (Buh 16:4, 5) Sayo niini, sa dihang ang mga apostoles sa Jerusalem "nakadungog nga ang Samaria midawat sa pulong sa Diyos, ilang gipadala si Pedro ug si Juan ngadto kanila; ug sila nangadto ug nag-ampo alang kanila nga unta mabatonan nila ang balaang espiritu."—Buh 8:14, 15.

Ang tagsatagsa ka kongregasyon misunod pagayo sa direksiyon sa Kristohanong nagamandong

lawas, nga mao ang nagdumala sa pagtudlo ug mga ansiyano. (Tit 1:1, 5) Busa niining paagiha, nga gitultolan sa Kristohanong nagamandong lawas ubos sa impluwensiya sa balaang espiritu, nga ang mga magtatan-aw ingon man usab ang mga katabang, ang ministeryal nga mga alagad, gitudlo alang sa matag kongregasyon. Ang mga lalaki nga gitudlo niining sinaligang mga katungdanan ug responsibilidad kinahanglang makakab-ot sa espesipikong mga kuwalipikasyon. (1Ti 3:1-13; Tit 1:5-9) Ang nagapanawng mga hawas sa nagamandong lawas, sama kang Pablo, misunod kang Kristo ug mipakitag maayong panig-ingnan aron sundogon. (1Co 11:1; Flp 4:9) Sa pagkatinuod, ang tanang anaa sa posisyon ingong espirituwal nga mga magbalantay kinahanglang mahimong "mga panig-ingnan alang sa panon" (1Pe 5:2, 3), kinahanglang magpakita ug mahigugmaong kabalaka sa mga indibiduwal sulod sa kongregasyon (1Te 2:5-12), ug kinahanglang makaabag gayod niadtong masakiton sa espirituwal.—Gal 6:1; San 5:13-16; tan-awa ang ANSIYANO, TIGULANG NGA LALAKI; MAGTATAN-AW; ALAGAD, MINISTRO.

Busa, ingon nga giorganisar ni Jehova ang kongregasyon sa Israel ubos sa mga ansiyano, mga pangulo, mga maghuhukom, ug mga opisyal (Jos 23:2), Iyang gitino nga madumala ang Kristohanong kongregasyon pinaagi sa pagtudlo diha niini ug mga ansiyano nga maghupot ug sinaligang mga katungdanan. (Buh 14:23) Ug maingon nga ang responsableng mga lalaki molihok usahay ingong mga hawas alang sa tibuok kongregasyon sa Israel, sama sa hudisyal nga mga butang (Deu 16:18), gihikay usab sa Diyos nga ang tagsatagsa ka Kristohanong kongregasyon adunay mohawas labot niining mga butanga pinaagi sa responsableng mga lalaki nga gihatagan ug mga katungdanan pinaagi sa balaang espiritu. (Buh 20:28; 1Co 5:1-5) Apan, kon motungha man ang mga suliran tali sa mga membro sa Kristohanong kongregasyon sa Diyos, ang mga pulong ni Jesu-Kristo nga girekord sa Mateo 18:15-17 (gisulti sa wala pa isalikway ni Jehova ang Hudiyohanong kongregasyon sa Diyos ug busa unang gipadapat ngadto niini) nagsilbing pasukaranan sa paghusay o sa pagdumala sa maong mga suliran.

Si Jehova nga Diyos nagpahiluna sa mga membro sa espirituwal nga "lawas" ni Kristo "sumala sa iyang gikahimut-an." Ug si Pablo mipahayag: "Gipahiluna sa Diyos kini sila diha sa kongregasyon, una, mga apostoles; ikaduha, mga manalagna; ikatulo, mga magtutudlo; unya gamhanang mga buhat; unya mga gasa sa pagpang-ayo; makatabang nga pagpang-alagad, katakos sa pagdumala, pagsultig lainlaing mga pinulongan." Dili ang tanan naghimo sa samang mga buluhaton, apan ang tanan gikinahanglan sa Kristohanong kongregasyon. (1Co 12:12-31) Gipatin-aw ni Pablo nga ang pagtagana ug mga apostoles, mga manalagna, mga tig-ebanghelyo, mga magbalantay, ug mga magtutudlo alang sa Kristohanong kongregasyon maoy "alang sa pagpasibo ug balik sa mga balaan, alang sa ministeryal nga buluhaton, alang sa pagpalig-on sa lawas ni Kristo, hangtod kitang tanan makadangat sa pagkausa sa pagtuo ug sa tukmang kahibalo sa Anak sa Diyos, sa pagkahingkod nga tawo, sa gidak-on nga iya sa kabug-osan ni Kristo."—Efe 4:11-16.

Ang kongregasyon sa Israel gitagan-an ug mga balaod sa Diyos ug gipaamgo nga "dili sa tinapay lamang mabuhi ang tawo kondili sa matag pulong gikan sa baba ni Jehova nga ang tawo mabuhi." (Deu 8:1-3) Giila usab ni Jesu-Kristo nga ang tawo dili mabuhi sa tinapay lamang "kondili sa matag pulong nga magagula sa baba ni Jehova." (Mat 4:1-4) Busa, igong tagana ang gihimo alang sa Kristohanong kongregasyon aron mabatonan ang gikinahanglang espirituwal nga pagkaon, diin si Kristo mismo ang naghisgot sa "ulipon" nga pinaagi niini ang maong pagkaon iapod-apod ngadto sa Kristohanong "mga sulugoon sa panimalay." Ingong bahin sa iyang tagna mahitungod sa iyang kaugalingong presensiya ug "sa kataposan sa sistema sa mga butang," gipakita ni Jesus nga sa iyang pagabot, ang "agalon" magtudlo niini nga "matinumanon ug maalamong ulipon" "ibabaw sa tanan niyang mga kabtangan."—Mat 24:3, 45-47.

Ang mga panagkatigom alang sa pagsimba kang Jehova ug sa pagtuon sa iyang balaod hinungdanon diha sa kongregasyon sa Israel. (Deu 31:12; Neh 8:1-8) Sa susama, ang mga tigom alang sa pagsimba kang Jehova ug sa pagtuon sa Kasulatan maoy hinungdanong bahin sa Kristohanong kongregasyon sa Diyos, ang magsusulat ngadto sa mga Hebreohanon nag-awhag sa mga dumadawat sa iyang sulat nga dili talikdan ang ilang mga panagkatigom. (Heb 10:24, 25) Ang mga kalihokan diha sa mga sinagoga sa ulahing kasaysayan sa mga Hudiyo naglakip sa pagbasa ug pagtudlo sa Kasulatan, sa pagtanyag ug mga pag-ampo, ug sa pagdayeg sa Diyos. Ang maong mga bahin gibuhat usab diha sa mga dapit sa Kristohanong panagkatigom, bisan tuod wala na ang dinugang nga mga rituwal nga sa ngadtongadto namugna diha sa mga panagkatigom sa sinagoga. Sa sinagoga walay gilain nga hut-ong sa mga saserdote, ang pagbasa ug ang pagpatin-aw sa Kasulatan bukas alang ni bisan kinsa nga debotadong lalaking Hudiyo. Sa susama, walay naglungtad sulod sa unang Kristohanong kongregasyon nga hut-ong sa mga klero o susamang dibisyon nga napalahi sa ordinaryong hut-ong sa mga tawo. Siyempre, walay mga babaye

nga nanudlo o nagbaton ug awtoridad ibabaw sa mga lalaki sa sulod sa kongregasyon o sa sinagoga. —1Ti 2:11, 12.

Ang paghupot sa hustong kahapsay diha sa mga tigom sa Kristohanong kongregasyon sa Diyos nahiuyon sa kamatuoran nga si Jehova, kinsa nagtagana sa kahikayan diha sa kongregasyon taliwala sa mga sumusunod ni Kristo, maoy usa ka "Diyos, dili sa kasamok, kondili sa kalinaw." Kini nga kahapsay nakatabang usab sa dakong espirituwal nga kaayohan sa tanan nga mitambong.—1Co 14:26-35, 40; tan-awa ang KATIGOMAN, PANAGKATIGOM.

KONSTELASYONG ASH. Ang kamatuoran nga gigamit ang Hebreohanong mga pulong nga *ʽAsh* ug *ʽA′yish* ingon man ang ubang mga termino maylabot sa adlaw, mga bituon, ug sa langit nagpakitang kini nagtumong sa pipila ka langitnong konstelasyon. (Tan-awa ang Job 9:7-9; 38:32, 33.) Sa pagkakaron imposible ang pagtino kon unsa nga konstelasyon ang gitumong niini ug busa mas maayong gamiton na lamang ang katumbas nga espeling alang niining ngalana (sama sa among ulohan) inay nga hubaron ang maong Hebreohanong mga pulong pinaagig espesipikong mga ngalan sama sa "Arcturus" (Gr., *Ar·ktou′ros,* sa literal nagkahulogang "Magbalantay sa Oso") (*KJ*), o "Oso" (*RS*).

Ang kamatuoran nga ang Job 38:32 naghisgot sa Ash "uban sa mga anak niini" nagpalig-on sa pasukaranan nga nalangkit ang usa ka konstelasyon. Ang Ursa Major (ang Dakong Oso) sagad mao ang gituohan nga konstelasyon, nga may pito ka pangunang mga bituon diha niana nga mahimong mao ang "mga anak niini." Ang hinungdanong punto sa teksto mao, dili ang tukmang ngalan sa konstelasyon, kondili ang pangutana nga gibangon: "Ikaw ba makagiya kanila?" Busa gipasiugda ni Jehova nga Diyos diha kang Job ang kaalam ug gahom sa Maglalalang, nga imposible gayod alang sa tawo ang paggiya sa mga kalihokan niining dagko kaayong mga butang sa langit.

KONSTELASYONG KESIL [Heb., *kesil′,* "hungog"]. Bisan tuod kining pulonga gigamit sa daghang higayon pinasukad sa paninugdang diwa niini nga "hungog" (itandi ang Sal 49:10; 92:6; Pr 1:22), apan ang konteksto sa upat ka kasulatan (Job 9:9; 38:31; Am 5:8; ug Isa 13:10 [dinhi maoy plural]) nagpaila nga kini gigamit sa pagtumong sa usa ka hugpong o grupo sa mga bituon.

Sa katibuk-an ang termino giisip nga nagtumong sa Orion, nga gitawag usab ug mangangayam, usa ka iladong konstelasyon diin nahimutang ang higanteng mga bituon nga Betelgeuse ug Rigel. Ang Latin nga *Vulgate* naghubad sa *kesil′* nga "Orion" diha sa Job 9:9 ug Amos 5:8. Gisundog sa kadaghanang hubad ang Latin nga *Vulgate* sa pagisip sa *kesil′* nga nagtumong sa Orion. Ang karaang mga bersiyon sa Targum ug Syriac naghubad niini nga "higante," ug kini katumbas sa Arabikong ngalan sa konstelasyong Orion, nga *gabbar,* o "kusgang usa" (Hebreohanong katumbas, *gib·bohr′*).

Ang termino gigamit sa Amos 5:8 may kalabotan sa pagbadlong sa Israel tungod kay wala mangita sa matuod nga Diyos nga si Jehova, ang Magbubuhat sa mga konstelasyon sa langit. Sa Isaias 13:9, 10, diin gigamit ang plural nga *kesi·leh·hem′* (ilang mga konstelasyong Kesil), ang kahubitan maoy sa "adlaw ni Jehova," nga sa maong panahon ang garboso ug mapahitas-ong mga malupigon ipaubos ug ang mga bituon, adlaw, ug bulan mohunong sa pagpakidlap sa ilang kahayag.

KONSTELASYONG KIMA. Kining terminoha gigamit sa Job 9:9; 38:31; ug Amos 5:8 nga nagtumong sa usa ka konstelasyon sa langit. Kini sagad gituohan nga nagtumong sa Pleiades, usa ka grupo sa mga bituon nga may pito ka dagkong mga bituon ug gagmayng uban pa, nga nalukop sa samag gabon nga butang ug nahimutang sa gilayong mga 380 ka *light-year* gikan sa adlaw. Diha sa Job 38:31 si Jehova nangutana kang Job kon siya makahimo ba 'sa paghigot nga hugot sa mga bugkos sa konstelasyong Kima,' ug gituohan sa uban nga nagtumong kini sa pagkadasok sa hugpong sa Pleiades, ang hugpong sa mga bituon nga lagmit makita bisag dili mogamit ug teleskopyo. Bisan tuod dili matino kining gihisgotan nga konstelasyon, ang diwa sa pangutana dayag nga nagsukna kon makahimo ba ang ubos nga tawo sa paghugpong sa grupo sa mga bituon aron kini mahimong usa ka permanenteng konstelasyon. Busa, pinaagi niining pangutanaha, gipatin-aw pag-ayo ni Jehova ngadto kang Job ang pagkaubos sa tawo kon itandi sa Unibersohanong Soberano.

KONSTELASYONG MAZZAROTH. Gihisgotan sa Aramaikong Targum nga ang Mazzaroth mao ra ang *maz·za·lohth′* sa 2 Hari 23:5, "mga konstelasyon sa *zodiac,"* o "dose ka simbolo, o, mga konstelasyon." (*NW;* panaplin sa *KJ*) Gituohan sa pipila nga ang pulong naggikan sa usa ka lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagsirkulo" ug nga ang Mazzaroth nagtumong sa sirkulo sa *zodiac.* Hinunoa, sa Job 38:32 gigamit ang usa ka singular nga pronombre sa Hebreohanong ekspresyon nga "sa tinudlong panahon niini," samtang ang gihisgotan sa 2 Hari 23:5 maoy plural. Busa, ang Mazzaroth mopatim-awng nagtumong sa usa ka partikular nga konstelasyon inay sa tibuok nga sirkulo sa *zodiac,* apan kini dili matino sa pagkakaron.

Sa Job 38:32 si Jehova nangutana kang Job: "Mapagula mo ba ang konstelasyong Mazzaroth sa tinudlong panahon niini? Ug kon bahin sa konstelasyong Ash uban sa mga anak niini, ikaw ba makagiya kanila?" Busa, bisan unsa man kining matanga sa mga konstelasyon, gipangutana sa Diyos si Job kon siya ba makakontrolar sa makitang langitnong mga butang, ug makapagula sa usa ka grupo sa takdang panahon niini o magagiya sa lain pang konstelasyon diha sa gilatid nga agianan niini sa langit.

KOPA. Tan-awa ang SUDLANAN.

KORALES. Ang mga deposito sa anapog nga gimugna sa pipila ka organismo sa dagat nga gitawag ug mga *polyp.* Nagpuyo sa mga kolonya, gigamit niining gagmitoy nga mga linalang sa init-init nga tubig ang mga asin nga *calcium* gikan sa dagat ug gigama pinaagi niini ang maanindot, nagsangasangang gambalay nga sama kagahi sa bato. Paglabay sa panahon ang pipila ka matang sa napormang korales mahimong dagkong mga katakotan ug mga pundasyon sa mga pulo nga korales. Nagkalainlain ang mga kolor sa korales, adunay puti, itom, ug pula, nga ang naulahi mao ang kinamahalan ug ang gitinguha pag-ayong korales sa karaang kapanahonan. (Itandi ang Lam 4:7.) Sa usa ka panahon, ang Tiro nailado sa pagnegosyo ug mga korales, nga gikuha gikan sa Mediteranyo, Pulang Dagat, ug sa Dagat Indian. (Eze 27:16) Gikan sa batong korales, ang mga artesano makagamag maanindot, nagkalainlaing mga pahiyas nga mahal kaayo.

Tungod sa pagkabililhon sa korales, ang Bibliya naghisgot ug ubay-ubayng makaiikag nga mga pagtandi. Ang kahibalo ug kaalam labaw kaayog bili kay sa korales. (Job 28:18; Pr 3:15; 8:11; 20:15) Tinuod usab kini labot sa usa ka takos nga asawa; "ang iyang bili labaw pa kaayo kay sa mga korales." —Pr 31:10.

KORAL NGA TANOM, ALAD. Ang mga prutasan ug mga parasan sagad nga gilibotan sa mga koral nga tanom, bagang mga lumbay sa tunokong mga tanom, aron maprotektahan ang dapit gikan sa mga kawatan ug sa mga pagdaot sa mga hayop. (Isa 5:5) Ang Kasulatan migamit sa ekspresyong 'pagbutang ug alad' sa mahulagwayong diwa nga nagpasabot sa paghatag ug proteksiyon. (Job 1:10) Sa laing bahin, ang 'pag-alad' gigamit aron ilarawan ang paghimog mga babag, o mga ali, nga nagbutang sa usa ka tawo o bisan sa usa ka nasod diha sa makaluluoy ug sinalikway nga kahimtang nga walay kalutsan. (Job 3:23; Os 2:6; itandi ang Job 19:8; Lam 3:7-9.) Maylabot sa pagkadunot sa moral nga naglungtad taliwala sa mga Israelinhon sa iyang adlaw, si Miqueas misulat nga "ang labing matul-id kanila daotan pa kay sa koral nga sampinit," sa ato pa, tunokon, makasakit, ug makadaot.—Miq 7:4.

KORBAN. Sumala sa gipatin-aw sa Marcos 7:11, ang "korban" maoy "usa ka gasa nga gipahinungod sa Diyos." Ang Gregong pulong dinhi nga gihubad "korban" maoy *kor·ban′,* ang katumbas sa Hebreohanong pulong nga *qor·ban′,* nga nagkahulogang usa ka halad. Ang *qor·ban′* gigamit diha sa Levitico ug Numeros ug mapadapat ngadto sa mga halad nga adunay dugo ug nianang walay dugo. (Lev 1:2, 3; 2:1; Num 5:15; 6:14, 21) Kining Hebreohanong pulong gigamit usab diha sa Ezequiel 20:28 ug 40:43. Kaamgid sa Gregong pulong nga *kor·ban′* mao ang *kor·ba·nas′,* nga makita diha sa Mateo 27:6, diin ang pangulong mga saserdote gitahong nag-ingon nga dili subay sa balaod nga ang salaping gigamit sa pagbudhi nga gisalibay ni Judas ngadto sa templo kuhaon ug ihulog kini nga mga pirasong plata ngadto "sa sagradong tipiganan sa bahandi [usa ka porma sa *kor·ba·nas′*]," tungod kay kini mao "ang bili sa dugo."

Sa panahon sa ministeryo ni Jesu-Kristo dinhi sa yuta, mitungha ang usa ka salawayon nga buhat maylabot sa mga gasa nga gipahinungod ngadto sa Diyos. Bahin niini, mahukmanong gisaway ni Jesus ang mga Pariseo ingong mga salingkapaw tungod kay ilang gipalabi ang ilang kaugalingong tradisyon kay sa balaod sa Diyos. Nangangkong nagtipig alang sa Diyos sa kon unsay gipahayag nga "korban," ilang gihiklin ang sugo sa Diyos sa pagpasidungog sa mga ginikanan sa usa ka tawo. (Mat 15:3-6) Ang usa ka tawo tingali yanong moingon, 'Korban kini,' maylabot sa iyang kabtangan o sa usa ka bahin niini. Gitudlo sa mga Pariseo nianang panahona nga sa dihang gipahayag na sa usa ka tawo ang iyang mga kabtangan ingong "korban," o usa ka gasa nga gipahinungod ngadto sa Diyos, dili niya kini magamit aron sa pagtagana sa mga panginahanglan sa iyang mga ginikanan, bisag unsa pa sila ka kabos, apan siya makagamit niini nga mga kabtangan alang sa iyang kaugalingon hangtod sa iyang kamatayon kon buot niya kining buhaton. Busa, bisan tuod kini nga mga Pariseo nangangkon nga nagpasidungog sa Diyos, ang ilang mga kasingkasing wala mahiuyon sa iyang matarong nga mga kinahanglanon.—Mar 7:9-13.

Ang historyador nga si Josephus naglangkit sa "korban" ngadto sa mga tawo, nga nag-ingon: "Kadtong nagtawag sa ilang kaugalingon ingong 'Korban' ngadto sa Diyos—nagpasabot sa kon unsay naandang pagtawag sa mga Grego sa 'usa ka gasa'—sa dihang buot mapahigawas niini nga obligasyon kinahanglang magbayad ngadto sa mga

saserdote ug usa ka tinong kantidad." (*Jewish Antiquities,* IV, 73 [iv, 4]) Hinunoa, ang terminong "korban" mas sagad nga gigamit alang sa kabtangan nga gipahinungod ingong usa ka gasa ngadto sa Diyos.

KORDERO. Tan-awa ang KARNERO.

KORDON, PISI, HIGOT. Ubay-ubayng Hebreohanong mga pulong ug usa ka Gregong pulong ang gigamit sa Kasulatan sa pagtumong sa nagkalainlaing matang sa hilo, higot, kordon, ug pisi. Ang sagad nga gigamit mao ang Hebreohanong pulong nga *che'vel.* Ang *che'vel* gigamit sa literal ug sa mahulagwayong paagi sa pagtumong sa pisi. (2Sa 17:13; Ecc 12:6; Os 11:4) Lakip sa ubang mga butang, kini mahimong magtumong sa igsusukod nga "pisi" (2Sa 8:2) ug busa gigamit usahay ingong termino sa paghubit sa nasukod nga luna, usa ka "pahat" (Jos 17:5, 14; 19:9), o usa ka "rehiyon."—Deu 3:4, 13, 14.

Ang bugtong Gregong pulong nga gigamit sa Kasulatan sa pagtumong sa pisi mao ang *skhoini'on,* nga mapadapat sa usa ka kordon o pisi ug mahimong magtumong sa pisi nga gama sa mga tangbo o mga tikog. Sa matarong nga kasuko, "human makabuhat ug latigo nga pisi, giabog [ni Jesu-Kristo] ang tanan nga may mga karnero ug mga baka pagawas sa templo," nga dayag nga gigamit ang latigo nga pisi, dili nganha sa mga tawo, kondili nganha sa mga hayop.—Ju 2:13-17.

Ang ubang mga kordon ug mga pisi sa karaang kapanahonan maoy gama gikan sa lino, ang uban gikan sa lanot sa abaka, lanot sa rami, o lanot sa palma nga datiles. Ang lig-on, baga nga pisi nga gama gikan sa lanot sa panit sa kahoyng palma nadiskobrehan didto sa Ezion-geber. Dayag nga gigamit usab ang mga lanot sa mga tikog ug mga tangbo nga lainlaig matang, ug lakip sa mga materyales nga gigamit sa mga Ehiptohanon mao ang linubid nga mga tinabas nga panit nga gihimong lig-on kaayong pisi. Ang mga lanot sa rami (*Boehmeria nivea,* usa ka tanom sa Asia nga pamilya sa dapawong tanom) gigamit sa paghimog lig-on kaayong pisi, nga mapuslanon kaayo sa paghimog mga pukot.

Ang mga kordon gigamit usahay ingong bahin sa pamesti. Pananglitan, si Juda daw nagdala sa iyang timbre nga singsing diha sa usa ka "kordon." (Heb., *pa·thil'* [Gen 38:18, 25]) Ang "dayandayan nga mga kadena, nga samag pisi ang pagkagama, sa lunsayng bulawan" gitaod sa duha ka argolya sa mga tumoy sa tabon sa dughan nga gisul-ob sa hataas nga saserdote sa Israel. (Ex 39:15-18) Ang mga gamit sa palasyo sa Persianhon nga si Haring Ahasuero naglakip sa "mga lino, pinong panapton sa gapas ug asul nga gihigot pinaagi sa mga pisi sa pinong panapton."—Est 1:6.

"Ang mga pisi sa tolda" (gikan sa Heb. nga *mehthar'*) mao ang gigamit sa paghigot sa mga tolda. (Isa 54:2; Ex 39:40) Dihay "mga pisi" sa karomata (Heb., *'avoth'* [Isa 5:18]) ug mga pisi nga gigamit ingong "mga pisi sa busogan." (Heb., *yetha·rim'* [Job 30:11; Sal 11:2]) Ang mga pisi ug mga kordon gigamit usab sa paggapos sa mga binihag. (Huk 15:13-15; Eze 3:25) Ang mga pisi nagsilbing kagamitan sa mga barko. (Isa 33:23) Si Rahab gisultihan nga maghikot ug "pisi [gikan sa Heb. nga *tiqwah'*] sa sanag-pula nga hilo [Heb., *chut*]" diha sa bentana aron nga siya ug ang iyang panimalay maluwas sa panahon sa kalaglagan sa Jerico.—Jos 2:18-21.

Mahulagwayong Paggamit. Ang magtitigom nag-ingon: "Ang tulo ka bakukon nga pisi dili daling mabugto." (Ecc 4:12) Kon badbaron ang tulo ka bakukon nga pisi, ang matag usa ka bakukon daling mabugto. Apan kon kini lubiron, ang "tulo ka bakukon nga pisi" dili daling mabugto. Sa susama, ang mga alagad sa Diyos nga nabugkos sa usag usa, pagaingnon pa, nga nahiusa sa panglantaw ug katuyoan adunay dakong espirituwal nga kalig-on, sama sa kalig-on nga gikinahanglan aron makasagubang sa pagsupak. Ang magtitigom nag-awhag usab nga hinumdoman ang Maglalalang sa adlaw sa pagkabatan-on, "sa dili pa mabugto ang pisi nga plata" (Ecc 12:1, 6), nga "ang pisi nga plata" dayag nga nagtumong sa taludtod, nga ang pagkabugto niini mosangpot sa kamatayon.

Si David, sa pagtumong sa panahon sa dihang ang mapintas nga kamatayon taliabot na ug daw ang Sheol tinong nagpaabot kaniya, miingon nga "ang mga higot sa kamatayon milikos kanako" ug "ang mga higot sa Sheol milikop kanako." Dayag nga iyang gibati nga samag siya gigapos ug gibitad ngadto sa lubnganan, nga siya gipaduol ngadto sa kamatayon ug sa Sheol.—Sal 18:4, 5.

Si Isaias miingon: "Alaot kadtong mga nagabutad sa kasaypanan pinaagi sa mga pisi sa kabakakan, ug sa sala ingon sa mga pisi sa karomata," tingali aron ihulagway ang ilang pagkanahigtan sa kasaypanan ug sa sala nga susama nianang sa mga hayop nga gihigot pinaagig mga pisi o mga kordon ngadto sa mga karomata nga ilang gibutad.—Isa 5:18.

Sa usa ka buhat nga sa dayag naglarawan sa pagpakita sa pagkasakop ug pagkanapaubos, ang napilding mga Siryanhon "nagbakos ug sakong panapton sa ilang mga balat-ang, uban ang mga pisi sa ilang mga ulo, ug nangadto sa hari sa Israel," nga nangamuyo kang Ahab nga kaluy-an ang Siryanhon nga si Haring Ben-hadad II. Ang matag

usa lagmit naghigot ug pisi diha sa iyang ulo o sa iyang liog.—1Ha 20:31-34.

Ingon nga ang paganong mga magmamando ug mga nasod nga dili buot mahimong mga basalyo o sakop sa mga Israelinhon nagtigom pagtingob batok sa Diyos ug sa iyang dinihogan sa karaang kapanahonan, sa ingon ang Mesiyanikong tagna nagbutyag nga ang mga hari sa yuta ug ang hatag-as nga mga opisyal maghugpong ingong usa "batok kang Jehova ug batok sa iyang dinihogan, nga nagaingon: 'Bugtoon nato ang ilang mga gapos ug isalibay ang ilang mga higot gikan kanato!'" Ang bisan unsang paglimite nga gipahamtang ni Jehova ug sa iyang Dinihogan supakon sa mga magmamando ug sa mga nasod. Bisan pa niana, ang ilang mga paningkamot sa pagbugto sa maong mga gapos ug sa pagsalibay sa maong mga higot makawang.—Sal 2:1-9.

Ang mga pisi sa tolda nga nangabugto ug busa dili na makapatindog sa usa ka tolda gigamit nga mahulagwayon sa paghubit sa pagkaawaaw. (Jer 10:20) Apan adunay matagnaong pasalig nga mahitabo ang kaatbang niana, ang kapasig-ulian ug pag-uyon ni Jehova, pinaagi sa mga pulong: "Tanawa ang Zion, ang lungsod sa atong kapistahan! Ang imong mga mata makakita sa Jerusalem nga usa ka puloy-anang dapit nga walay-pagkatugaw, usa ka tolda nga walay maghipos. Dili gayod ibton ang mga ugsok sa tolda niini, ug walay usa sa mga pisi niini nga bugtoon."—Isa 33:20.

KORE [lagmit, Upaw; Pagkaupaw].

1. Usa sa tulo ka anak nga lalaki ni Esau pinaagi sa iyang Hivihanong asawa nga si Oholibama; natawo sa Canaan sa wala pa moadto si Esau sa bukirong rehiyon sa Seir. (Gen 36:2, 5-8, 14; 1Cr 1:35) Si Kore maoy usa ka sultan sa yuta sa Edom.—Gen 36:18.

Ang usa ka "sultan Kore" gitala sa Genesis 36:16 ingong anak nga lalaki ni Elipaz ug apo ni Esau. Apan, ang maong ngalan dili makita taliwala sa mga kaliwat ni Elipaz sa Genesis 36:11, 12 o sa 1 Cronicas 1:36. Ang Samarianhong *Pentateuch* wala mogamit sa maong ngalan diha sa Genesis 36:16, ug ang ubang mga eskolar nag-ingon nga ang paglutaw niini diha sa Masoretikong teksto tingali maoy sayop sa usa ka magkokopya.

2. Usa sa mga anak nga lalaki ni Hebron sa tribo ni Juda.—1Cr 2:43.

3. Usa ka Kohatnong Levihanon sa banay ni Izar. (Ex 6:16, 18, 21; 1Cr 6:1, 2, 22 [ang Aminadab tingali maoy laing ngalan ni Izar.]) Sa panaw sa Israel sa kamingawan, si Kore mirebelde batok sa awtoridad ni Moises ug Aaron, nagbuhat niana nga kakunsabo ang mga Rubenhon nga si Datan, Abiram, ug On, maingon man ang 250 ka "mga pangulo sa katigoman" o "mga tawong bantogan." (Num 16:1, 2) Sila nakiglalis nga "ang tibuok katigoman balaan ang tanan ug si Jehova anaa sa ilang taliwala," nga nangutana, "Nan, nganong gibayaw ninyo ang inyong kaugalingon nga labaw sa kongregasyon ni Jehova?" (Num 16:3-11) Si Moises sa ulahi nagpatawag kang Datan ug Abiram, apan sila wala moadto, nga naghunahuna nga si Moises walay katungod sa pagpatawag kanila. (Num 16:12-15) Si Kore, ang iyang katigoman, ug ang Hataas nga Saserdoteng si Aaron gisultihan nga mopresentar sa ilang kaugalingon sa atubangan ni Jehova, nga ang tanan magdalag mga insensaryo ug nag-asong insenso.—Num 16:16, 17.

Sa pagkaugma si Kore ug ang 250 ka lalaki nga uban niya, nga ang tanan nagdalag insensaryo nga may nag-asong insenso, namarog sa ganghaan sa tolda nga tagboanan uban kang Moises ug Aaron. Ang himaya ni Jehova mipakita sa tibuok katigoman ug ang Diyos misulti kang Moises ug Aaron, nga ibulag nila ang ilang kaugalingon gikan sa taliwala sa katigoman, "aron mapuo ko sila sa daklit lamang." Apan, si Moises ug Aaron nangaliya alang sa katawhan, ug unya ang Diyos nagsugo kang Moises nga ipahilayo ang katigoman gikan sa mga tabernakulo ni Kore, Datan, ug Abiram. Gisunod nila kini. (Num 16:18-27) Wala madugay human niadto, "ang yuta mibuka sa iyang baba ug milamoy kanila ug sa ilang mga panimalay ug sa tanang tawo nga iya ni Kore ug sa tanang manggad." Sila ug ang tanan nga ila nangahulog nga buhi ngadto sa Sheol, ug ang yuta mitabon kanila.—Num 16:28-34.

Kadtong diha sa atubangan sa tolda nga tagboanan nga nagdalag mga insensaryo nga punog insenso wala makalingkawas, kay "ang kalayo migula gikan kang Jehova ug milamoy sa duha ka gatos ug kalim-an ka tawo nga naghalad ug insenso." (Num 16:35) Si Kore mismo kauban nila niadtong higayona ug busa namatay tungod sa maong kalayo gikan sa Diyos.—Num 26:10.

Ang mga insensaryo niadtong nakigkunsabo kang Kore gihimong metal nga mga palid aron ihaklap sa halaran. Gihimo kini "tungod kay gitanyag nila kini kang Jehova, mao nga kini nahimong balaan; ug kini magsilbing ilhanan sa mga anak sa Israel." (Num 16:36-40) Bisan pa niining gamhanang pamatuod sa paghukom sa Diyos, sa pagkasunod adlaw ang tibuok katigoman sa Israel nagbagulbol batok kang Moises ug Aaron, nga nag-ingon, "Kamo, kamo nagpatay sa katawhan ni Jehova." Kini nakapasuko sa Diyos, ug bisan pa sa pangamuyo ni Moises ug Aaron, 14,700 ang nangamatay tungod sa hampak gikan kang Jehova, ug mihunong lamang kini human nga si Aaron naghimog pagtabon-sa-sala alang sa katawhan.

(Num 16:41-50) Human niadto, gikompirmar ang pagkasaserdote ni Aaron pinaagi sa pagpanalingsing sa iyang sungkod.—Num 17.

Sumala sa rekord sa Bibliya, dayag nga ang mga anak ni Kore wala mosunod sa pagrebelde sa ilang amahan, kay kini nag-ingon: "Apan, ang mga anak ni Kore wala mangamatay." (Num 26:9-11) Ang mga kaliwat ni Kore sa ulahi nahimong prominente diha sa Levihanong pag-alagad.—Tan-awa ang KOREHANON.

Ang magsusulat sa basahon ni Judas naghisgot pagtingob kang Cain, Balaam, ug Kore sa dihang nagpasidaan sa mga Kristohanon sa pagbantay batok sa mga tawong mananapon nga "nangalaglag diha sa masuklanong pulong ni Kore!" Dayag nga gitinguha ni Kore ang himaya alang sa iyang kaugalingon. Gihagit niya ang mga tinudlo ni Jehova, nahimong rebelde, ug busa takos mamatay ingong sangpotanan sa iyang dili matarong nga buhat. —Jud 10, 11.

4. Usa ka Kohatnong Levihanon "sa mga anak nga lalaki ni Asap" ug usa ka kaliwat sa Num. 3. (Ex 6:16, 18, 21; 1Cr 9:19; 26:1) Si Salum, usa sa "mga magbalantay sa pultahan sa tolda," gihubit ingong "anak nga lalaki ni Kore nga anak nga lalaki ni Ebiasap nga anak nga lalaki ni Kore," sa 1 Cronicas 9:19. Kining tekstoha wala maghisgot sa tanang kaliwatan tali kang Salum ug Ebiasap, apan ang mga ngalan nga gihisgotan maoy lakip niining usa ka talaan sa kagikan. Ang 1 Cronicas 26:1 nagtawag sa magbalantay-sa-ganghaan nga si Meselemias nga "anak nga lalaki ni Kore."

5. Usa ka Levihanon, nga "anak nga lalaki ni Imnah" ug "ang magbalantay-sa-ganghaan dapit sa sidlakan" sa templo sa adlaw ni Haring Ezequias. Siya mao ang "tinugyanan sa kinabubut-ong mga halad sa matuod nga Diyos, sa paghatag sa amot nga iya ni Jehova ug sa labing balaang mga butang," ug nagbaton ug ubang mga tawo nga ilalom sa iyang pagbuot.—2Cr 31:14-16.

KOREHANON [Kang (Iya ni) Kore]. Kaliwat ni Kore, kinsa mirebelde sa adlaw ni Moises. Ang mga Korehanon maoy usa ka banay sa amahan sa Kohatnong mga Levihanon ug naggikan kang Kore pinaagi sa iyang tulo ka anak nga lalaki nga si Asir, Elkana, ug Abiasap. (Ex 6:18, 21, 24; Num 16:1-3) "Ang mga anak ni Kore wala mangamatay" duyog sa ilang amahan (Num 26:10, 11), tungod kini kay sila wala mosunod kaniya sa pagrebelde.

Sa gihimong pagsenso sa Israel sa Kapatagan sa Moab, "ang banay sa mga Korehanon" narehistro uban sa banay sa mga Levihanon. (Num 26:57, 58) Sa dihang si David ilalom pa sa mga pagpigot ni Haring Saul, ang pipila ka mga Korehanon maoy lakip sa gamhanang mga tawo nga miduyog kaniya sa Ziklag. (1Cr 12:1, 6) Ang Levihanong mag-aawit nga si Heman ug ang manalagnang si Samuel maoy mga Korehanon (1Cr 6:33-38), ug giorganisar ni Haring David ang mga membro sa banay ni Heman ingong mga mag-aawit. (1Cr 15:16, 17; 16:37, 41, 42; 25:1, 4-6) Ang mga Korehanon maoy lakip sa mga magbalantay-sa-ganghaan sa balay ni Jehova (1Cr 26:1-9, 19), ug sa adlaw ni Jehosapat "ang mga Levihanon sa mga anak sa mga Kohatnon ug sa mga anak sa mga Korehanon mitindog sa pagdayeg kang Jehova nga Diyos sa Israel uban sa labihan ka kusog nga tingog," tungod sa gisaad nga kaluwasan batok sa nagkahiusang kasundalohan sa Moab, Ammon, ug Seir.—2Cr 20:14-19.

Ang mga superskripsiyon sa Salmo 42, 44-49, 84, 85, 87, ug 88 espesipikong naghisgot sa mga anak ni Kore. Bisag ang ilang katigulangan nahimong rebelyoso, wala papanubaga ni Jehova ang mga anak ni Kore tungod sa iyang sala, ug tungod sa ilang pagkamatinumanon sila gipanalanginan ug gipasidunggan nga mag-alagad sa templo.

KORMORAN [Heb., *sha·lakh'*]. Usa ka dakong langgam sa tubig nga ang tiil samag-itik nga manikop ug isda pinaagi sa pagsalom. Kini nga langgam makita lamang diha sa talaan sa mahugaw nga

Ang kormoran; usa ka langgam nga gidiling kan-on sumala sa Moisesnong Balaod

mga langgam ubos sa Moisesnong Balaod, usa ka talaan nga nagdili sa pagkaon sa mga langgam nga ang kadaghanan niini maoy mga mandadagit ug mga tigkaon ug pataying lawas sa hayop. (Lev 11:17; Deu 14:17) Gituohan sa mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* nga ang maong langgam mao ang *ka·tar·ra'ktes,* ang Gregong ngalan alang sa kormoran, samtang ang Latin nga *Vulgate* naggamit sa *mergulus* (ang "tigsalom") sa pagpaila sa maong langgam. Ang kormoran (*Phalacrocorax*) komon kaayo sa Palestina, ilabina ubay sa Kabaybayonan sa Mediteranyo ug usab sa katubigan sa ilayang dapit sama sa Dagat sa Galilea. Ang kormoran maoy kabanay sa mga langgam sa pamilyang pelikano. Sagad tag-as ug lawas ug itom ang bulok, ang kormoran tulin ug abtik sa paglihoklihok diha sa tubig, nga nagalangoy ilalom sa tubig ginamit ang samag-itik nga mga tiil niini. Ang hait, samag kaw-it nga sungo niini naghimo niining maayong mangisda, ug sukad sa karaang mga panahon ang mga kormoran gibansay sa mga mangingisda sa Sidlakan ug sa mga bahin sa India sa pagpangisda alang sa mga tag-iya niini, usa ka laso ang medyo luag nga gihigot palibot sa tutonlan sa langgam aron kini dili makatulon ug bisan unsa gawas lamang sa gagmay kaayong isda.

KORONA, PURONGPURONG. Usa ka turong nga yano o artistiko, nga gisul-ob sa mga tawong inila, sama sa mga hari, mga rayna, ubang mga magmamando, mga saserdote, ug mga tawo nga linaing gipasidunggan o gigantihan. Human sa Lunop, ang mga korona o purongpurong gigamit ingong mga simbolo sa awtoridad, dignidad, gahom, kadungganan, ug ganti.

Ang unang matang sa korona o purongpurong dayag nga sama nianang sa diadema (Heb., *ne'zer*), usa ka yanong purong nga lagmit unang gigamit sa pagpungos sa taas nga buhok sa usa ka tawo. Apan, kini gigamit ingong harianong purong bisan taliwala sa mga tawong mugbog buhok. Ang maong mga purong gipakita diha sa mga kinulit sa Ehipto, Nineve, ug Persepolis. Sa ulahing kapanahonan gihimo ang pagpalahi alang sa mga tawong pinasidunggan pinaagi sa paggamit ug mga diadema nga nagkalainlain ang mga bulok ug mga paagi sa paghablon o sa pagdisenyo. Ang pipila niini nga mga purong maoy mga 5 sm (2 pul.) ang gilapdon ug ginama sa lino, seda, ug bisan gani sa plata ug bulawan. Usahay ang diadema isapaw sa kalo. Dihay nagbawog usab nga mga diadema (nga nagbawog sa tibuok purong nga samag mga bidlisiw), ug dihay mga diadema nga gienggastehan ug bililhong mga bato.

Ang Hebreohanong pulong nga *ne'zer,* gawas pa sa kahulogan niini nga "diadema" (2Cr 23:11), mahimong magtumong sa usa ka butang nga gilain, gibulag, o gipahinungod, sama sa kahimtang sa pangulong saserdote nga diha kaniya adunay "ilhanan sa pahinungod, ang igdidihog nga lana sa iyang Diyos." (Lev 21:10-12; itandi ang Deu 33:16, *ftn* sa *Rbi8.*) Tungod niining pangunang kahulogan, ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* haom nga naghubad usahay sa *ne'zer* ingong "ilhanan sa pahinungod," maylabot sa bulawang plaka nga anaa sa purong nga gisul-ob sa hataas nga saserdote sa Israel. Diha niining palid nga bulawan gikulit ang mga pulong nga "Ang pagkabalaan iya ni Jehova."—Ex 29:6; 39:30, *ftn* sa *Rbi8;* Lev 8:9.

Ang mga diadema ingong mga simbolo sa pagkahari gisul-ob sa Hebreohanong mga hari, sama ni Saul. (2Sa 1:10) Apan, ang pangunang Hebreohanong pulong nga nagpaila sa usa ka korona diha sa naandang diwa ug sagad nga gihubad nga "korona" o "purongpurong" maoy *'ata·rah',* gikan sa *'a·tar',* nga nagkahulogang "likos." (Itandi ang Sal 5:12.) Kini mahimong wala magtumong sa usa ka diadema. Ang korona (*'ata·rah'*) nga gikuha ni David ingong ganti sa gubat gikan sa mga Ammonhanon didto sa Raba sa sinugdan gipatong diha sa ulo sa idolo nga si Malcam. Wala ibutyag ang porma niini nga korona, apan kini motimbang ug "usa ka talanton nga bulawan [k. 34 kg; 92 lb t], ug may bililhong mga bato niini." "Kini gibutang sa ulo ni David," lagmit nga daklit lamang niyang gisul-ob kining bug-at nga korona sa iyang ulo, tingali aron ipaila ang iyang kadaogan batok sa maong bakak nga diyos.—1Cr 20:2; tan-awa ang MOLEK.

Ang pipila ka korona o purongpurong maoy gama sa dinalisay nga bulawan (Sal 21:3); ang uban gidayandayanan pa ug bililhong mga bato. (2Sa 12:30) Usahay, ubay-ubayng mga purong, o mga diadema ang gikombinar, ug kini daw mao ang sagad nga kinaiyahan sa "usa ka halangdong purongpurong." (Job 31:36) Ang ekspresyon nga "halangdong purongpurong" sa Zacarias 6:14 sa literal maoy "mga korona" o "mga purongpurong" diha sa Hebreohanon, apan kini inubanan sa usa ka berbo nga singular. Busa, mopatim-aw nga kini maoy plural nga nagpaila sa pagkahamili o pagkahalangdon.

Labot sa dili-matinumanong si Zedekias, ang katapusang nagmando sa mga hari sa Juda, si Jehova miingon: "Kuhaa ang purong, ug kuhaa ang korona." Kini lagmit nagtumong sa usa ka harianong purong, nga sa ibabaw niana gisul-ob ang bulawan nga korona. (Itandi ang Sal 21:3; Isa 62:3.) Kini nga mga simbolo sa aktibong harianong gahom gitangtang, ug ang sugo sa Diyos nagpakita nga ang aktibong pagmando diha sa "trono ni Jehova" (1Cr 29:23) mahunong hangtod sa pag-abot sa Mesiyanikong Hari sa Diyos.—Eze 21:25-27; Gen 49:10.

Ang "harianong purong" sa Persianhong Imperyo gihisgotan sa Ester 1:11; 2:17; 6:6-10. Ang Hebreohanong pulong alang sa "purong" niini nga asoy (*ke'ther*) naggikan sa *ka·thar'* (likos). (Itandi ang Huk 20:43.) Ang Bibliya wala maghubit sa "harianong purong" sa Persia, bisag ang Persianhong monarko sa naandan nagsul-ob ug usa ka purong nga gilangkoban sa usa ka tuskig nga kalo, nga tingali gama sa panapton o sa panapton nga balhiboon, nga adunay asul-ug-puti nga bangan niini, ang purong sa pagkatinuod maoy usa ka diadema.

Sa dihang ang Ibabaw ug Ubos nga Ehipto nahiusa ubos sa usa ka monarko, ang harianong purong sa Ehipto nahimong usa ka kombinasyon nga korona o purongpurong. Ang korona sa Ubos nga Ehipto (usa ka lapad nga pulang kalo nga may mituybo sa likod ug may milawis nga naglukong nga tumoy paambihas sa atubangan) gihaklap diha sa korona sa Ibabaw nga Ehipto (usa ka lingin, taas, puting kalo nga nagkagamay ang tumoy). Sagad ang *uraeus* (ang sagradong bitin sa mga Ehiptohanon) makita sa atubangan sa korona o purongpurong. Ang harianong purong sa hari sa Asirya, nga gihubit ingong taas nga kalo, sagad gidayandayanan ug mga larawan sa mga bulak ug gipahiluna diha sa mga purong nga seda o lino. Kini maoy pormagkono nga kalo nga susama sa modernong kalo nga *fez,* nga mas taas ug diyutay. Ang Grego ug Romanhong mga korona maoy mas yano; usahay kini maoy nagbawog nga mga diadema o kini maoy pormag mga dayandayang lukong.

Si Jehova naghisgot ug mga lalaki nga misul-ob ug mga pulseras diha sa mga kamot ni Ohola ug Oholiba ug sa "matahom nga mga purongpurong" diha sa ilang mga ulo. (Eze 23:36, 42) Sa dili pa dugayng kasiglohan, ang Arabong mga babaye nga inila ug bahandianon nagsul-ob ug mga korona (libot sa pormag-simboryo nga mga kalo) nga gidayandayanan ug gagmayng mga bulawang lukong. Ang samang matang sa purong lagmit gisul-ob sa pipila ka babaye sa kakaraanan.

Ang Gregong pulong nga *ste'pha·nos* gihubad nga "korona" o "purongpurong." Ang Romanong mga sundalo, ingong pagyubit sa pagkahari ni Kristo ug lagmit sa pagdugang usab sa iyang pagantos, nagsalapid ug purongpurong nga sampinit ug nagbutang niini sa ulo ni Jesus. (Mat 27:29; Mar 15:17; Ju 19:2) Dihay nagkalainlaing mga ideya bahin sa tanom nga gigamit. Bisan pa niana, ang mga magsusulat sa Ebanghelyo wala magngalan sa tanom.

Ang mga dayandayang lukong o girnalda sa mga bulak gigamit labot sa atletikong mga sangka ug dula. (2Ti 2:5) Ang mga mananaog sa Gresyanhong mga dula gipurongpurongan ug mga korona o mga lukong nga sagad gama sa mga dahon sa kahoy. Pananglitan, sa Pytianhong mga Dula ang mga mananaog makadawat ug korona nga gama sa mga dahon sa lawrel; ang mga mananaog sa mga Dula sa Olimpiada makabaton ug mga korona nga gama sa ihalas nga mga dahon sa olibo; ug ang mga mananaog sa Isthmianhong mga Dula (gihimo duol sa Corinto) hatagan ug mga korona nga gama sa mga dahon sa kahoyng aguho o sa gipaugang *celery.*

Mahulagwayong Paggamit. Ang asawa nga may katakos giisip nga "purongpurong sa iyang tag-iya," tungod kay ang iyang maayong panggawi magpasidungog sa iyang bana, maghimo sa bana nga tinamod sa uban. (Pr 12:4) Ang simbolikong babaye nga Zion mahimong "usa ka matahom nga purongpurong" diha sa kamot ni Jehova, lagmit nagpasabot nga siya maoy produkto sa Iyang pagpanggama nga samag giisa sa iyang kamot, aron ang uban makakita kaniya nga may pagdayeg.—Isa 62:1-3.

Ang ministeryo ni Pablo ug sa iyang nagapanawng mga kauban misangpot sa pagkaugmad sa Kristohanong kongregasyon sa Tesalonica, nga gikalipay ni Pablo ingong "purongpurong sa kasadya," sanglit usa kini sa mga hinungdan sa hilabihang kalipay alang kaniya.—1Te 2:19, 20; itandi ang Flp 4:1.

Ang pagkaubanon nahisama sa usa ka mahimayaong "purongpurong sa katahom sa dihang makaplagan kini sa dalan sa pagkamatarong," sanglit ang kinabuhi nga gigugol sa pagkahadlok kang Jehova maoy matahom sa iyang panglantaw ug takos sa pagtahod sa tanang katawhan ingong maayong panig-ingnan. (Pr 16:31; tan-awa ang Lev 19:32.) Ang kaalam, sama sa purongpurong, mobayaw ug mohatag ug pagtahod sa nakabaton niini. (Pr 4:7-9) Si Jesu-Kristo, nga gihimong mas "ubos ug diyutay kay sa mga manulonda," "gipurongpurongan ug himaya ug dungog [ingong langitnong espiritung linalang nga gibayaw labaw pa sa mga manulonda] tungod sa pag-antos sa kamatayon." (Heb 2:5-9; Flp 2:5-11) Sa langit, tungod sa pagkamatinumanon, ang dinihogang mga sumusunod ni Jesus makadawat ug ganti nga "dilimalawos nga purongpurong sa himaya," usa ka "purongpurong nga dili-madunot." (1Pe 5:4; 1Co 9:24-27; 2Ti 4:7, 8; Pin 2:10) Apan sa dihang ang usa ka tawo mawad-an sa mga intereses sa Gingharian sa yuta tungod sa iyang pagkadili-matinumanon, siya mawad-an usab sa langitnong korona o purongpurong. Tungod niana, ang hinimayang si Jesu-Kristo nagtambag: "Pangupti pag-ayo ang imong nabatonan, aron nga walay usa nga magkuha sa imong purongpurong."—Pin 3:11.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang Gregong pulong nga *di·a'de·ma* gihubad nga "diadema"

sa modernong mga maghuhubad. Kini gigamit kanunay ingong simbolo sa harianong dignidad, tinuod man o kaha gipangangkon lamang. Ang "dakong dragon nga ang bulok samag kalayo" (si Satanas nga Yawa) may usa ka diadema diha sa matag usa sa pito ka ulo niini. (Pin 12:3, 9) Ang usa ka diadema nagdayandayan sa matag usa sa napulo ka sungay sa simbolikong pitoy-ulo nga "mapintas nga mananap" nga migimaw sa "dagat." (Pin 13:1) Ang usa nga gitawag ug Matinumanon ug Matuod, nga mao, si Jesu-Kristo, adunay *"daghang* diadema" diha sa iyang ulo, sanglit siya naggikan kang Jehova, ang matuod nga Tinubdan sa awtoridad ug gahom. (Pin 19:11-13; 12:5, 10) Lain pa, sa Pinadayag 6:2 ug 14:14, si Jesu-Kristo gilarawan ingong nagsul-ob ug usa ka korona (*ste'pha·nos*).

KORTE, HUDISYAL NGA. Si Jehova nga Diyos ingong Maglalalang sa uniberso adunay supremong soberanya. Ingon sa pag-ila kaniya sa karaang nasod sa Israel, siya mao ang Maghuhukom, Maghahatag-lagda, ug Hari sa uniberso. (Isa 33:22) Ang ulo sa banay nga si Abraham miila kaniya ingong "Maghuhukom sa tibuok yuta." (Gen 18:25) Si Jehova naghulagway sa iyang kaugalingon ingong Supremong Maghuhukom sa legal nga kaso batok sa Israel (Miq 6:2), usab diha sa legal nga kaso alang sa iyang katawhan batok sa mga nasod. (Isa 34:8) Siya nagtawag sa iyang katawhan ingong iyang mga saksi diha sa usa ka kaso nga nalangkit ang iyang pagka-Diyos nga gihagit sa mga magsisimba sa bakak nga mga diyos.—Isa 43:9-12.

Patriarkanhong Katilingban. Human sa Lunop, si Noe nahimong ulo sa banay o patriarka, ug ang Diyos nakigsaad kaniya ug sa iyang mga anak ingong mga hawas sa tawhanong rasa. (Gen 9:12-16) Nadawat usab ni Noe ang pangunang mga balaod nga dugang pa sa gilatid sa Diyos una pa niana. (Gen 9:3-6) Ingong patriarka, si Noe mihimog mga desisyon nga nakaapektar dili lamang sa iya mismong panimalay kondili usab sa iyang minyong mga anak nga lalaki ug sa ilang mga kaliwat. —Gen 9:20-27.

Ang ulo sa banay maoy maghuhukom sa banay, nga naglakip sa mga ulipon ug niadtong tanan nga nagpuyo ilalom sa iyang panimalay, maingon nga si Jehova nga Diyos mao ang Ulo ug Maghuhukom sa usa ka dakong banay. (Gen 38:24) Ang mga panaglalis tali sa matag banay gihusay tali sa mga ulo sa banay kon posible nga kini mahusay sa malinawong paagi.

Si Jacob milihok ingong maghuhukom alang sa mga sakop sa iyang panimalay sa dihang si Laban nag-akusar nga ang iyang terapim gikawat sa usa nga sakop sa panon ni Jacob. Si Jacob miingon: "Si bisan kinsa nga kaniya imong makaplagan ang imong mga diyos, ayaw siya tugoting mabuhi." (Gen 31:32) Apan, si Jacob wala mahibalo nga si Raquel ang nagkuha niini, ug si Laban wala makakaplag niini, busa si Raquel wala maakusahi. Sa dihang ang mga igsoong lalaki ni Jose nagbaligya kaniya ngadto sa Ehipto ug nagpakita sa nabulitsa-dugo nga besti ni Jose aron ingnon nga siya gipatay sa usa ka mapintas nga mananap, si Jacob milingkod sa paghukom, misusi sa ebidensiya, ug mihimog hudisyal nga desisyon: "Seguradong gikuniskunis si Jose!" (Gen 37:33) Si Juda milingkod sa paghukom sa dihang iyang nakaplagan nga si Tamar nagmabdos, nga nagsentensiya kaniya nga silotan sa kamatayon. Apan sa dihang iyang nakaplagan nga siya gimaniobra ni Tamar aron maoy mohimo sa angay untang buhaton sa iyang anak nga lalaking si Sela subay sa legal nga paagi, siya nagpahayag kang Tamar nga mas matarong pa kay kaniya.—Gen 38:24-26.

Taliwala sa mga magsisimba sa matuod nga Diyos, si Jehova giila kanunay ingong ang Supremong Maghuhukom. Ang ulo sa banay ingong maghuhukom giisip nga maoy manubag sa Diyos, kinsa milingkod sa paghukom sa kaso ni Adan ug Eva (Gen 3:8-24); ni Cain (Gen 4:9-15); sa katawhan sa panahon sa Lunop (Gen 6:1-3, 11-13, 17-21); sa mga magtutukod sa Torre sa Babel (Gen 11:1-9); sa Sodoma ug Gomora (Gen 18:20-33); ug ni Abimelek (Gen 20:3-7).

Ubos sa Balaod. Sa Pagpanggula sa mga Israelinhon gikan sa Ehipto, si Moises ingong hawas ni Jehova nahimong maghuhukom. Sa sinugdan siya naningkamot sa paghusay sa tanang kaso, nga daghan kaayo mao nga siya puliki gikan sa buntag hangtod sa gabii. Tungod sa tambag ni Jetro siya nagtudlog takos nga mga lalaki ingong mga pangulo sa linibo, sa ginatos, sa tagkalim-an, ug sa tagnapulo. (Ex 18:13-26) Kini wala magpasabot nga dihay usa ka tawo nga linaing gitudlo ingong maghuhukom alang sa matag pito o walo ka lig-on ug lawas nga mga lalaki. Hinunoa, ang nasod giorganisar nga may mga pangulong giawtorisahan sa pagdumala sa gagmayng mga kaso kon gikinahanglan. Apan ang bisan unsang kaso nga komplikado o lisod kaayo, o usa ka butang nga nalangkit ang nasod, pagadad-on ngadto kang Moises o ngadto sa sangtuwaryo atubangan sa mga saserdote.

Kining lisod nga mga butang nga pagahukman naglakip sa mosunod: Sa dihang ang bana nagsuspetsa sa kaputli sa iyang asawa (Num 5:11-31), sa usa ka kaso sa pag-ula ug dugo nga dihay panagbangi (Deu 17:8, 9), ug sa pipila ka kaso diin ang usa ka tawo gisumbong sa pag-alsa apan ang ebidensiya dili tin-aw o kaduhaduhaan (Deu

19:15-20). Ang mga saserdote maoy magdumala sa usa ka kaso labot sa wala masulbad nga pagbuno.—Deu 21:1-9.

Walay regular nga mga probisyon sa pag-apelar gikan sa ubos nga mga korte ngadto sa mas taas nga korte, apan kon ang mga pangulo sa tagnapulo dili makahukom sa usa ka kaso, sila makadala niini ngadto sa mga pangulo sa tagkalim-an, ug sa uban pa, o direktang magdala niini ngadto sa sangtuwaryo o kang Moises.—Ex 18:26; Deu 1:17; 17:8-11.

Ang mga lalaki nga gipili ingong mga maghuhukom kinahanglang takos, kasaligang mga lalaki, may kahadlok kang Jehova, nagadumot sa diliminatarong nga ganansiya. (Ex 18:21) Sila sa kadaghanan maoy mga ulo sa banay o mga pangulo sa tribo, mga ansiyano sa siyudad nga niana sila milihok ingong mga maghuhukom. Ang mga Levihanon, kinsa gipinig ni Jehova ingong linaing mga magtutudlo sa Balaod, nag-alagad usab ingong mga maghuhukom.—Deu 1:15.

Adunay daghang tambag batok sa pagtuis sa paghukom, sa pagdawat ug mga hiphip, o sa pagpihigpihig. (Ex 23:6-8; Deu 1:16, 17; 16:19; Pr 17:23; 24:23; 28:21; 29:4) Ang tawong kabos dili angayng paboran tungod lamang kay siya kabos, ni ang tawong dato pagahatagan ug bentaha kay sa kabos. (Lev 19:15) Ang mga katungod sa langyawng pumoluyo angayng pagatagdon, ug sila dili pagalupigan. Ang mga maghuhukom angayng dili magdaogdaog sa maong mga tawo, ni sa babayeng balo ug sa mga ilo, kinsa mopatim-aw nga walay tigpanalipod, kay si Jehova maoy ilang amahan nga Maghuhukom ug Tigpanalipod. (Lev 19:33, 34; Ex 22:21; 23:9; Deu 10:18; 24:17, 18; 27:19; Sal 68:5) Busa, ang langyawng mga pumoluyo kinahanglang motahod sa balaod sa yuta. (Lev 18:26) Apan kini nga mga kalagdaan ug mga tambag nga gikan kang Jehova gisalikway sa mga prinsipe ug sa mga maghuhukom sa Israel, ug ang maong pagsalikway maoy usa sa mga hinungdan nga ang Diyos grabeng naghukom sa nasod.—Isa 1:23; Eze 22:12; 1Sa 8:3; Sal 26:10; Am 5:12.

Sanglit ang mga maghuhukom kinahanglang maoy mga tawong matul-id, nga magahukom sumala sa balaod ni Jehova, sila naghawas kang Jehova. Busa, ang pagbarog atubangan sa mga maghuhukom giisip ingong pagbarog atubangan kang Jehova. (Deu 1:17; 19:17; Jos 7:19; 2Cr 19:6) Ang terminong "katigoman" o "kongregasyon" sa daghang kahimtang nagtumong sa katibuk-ang panon sa katawhan, apan ang paghisgot sa Bibliya sa pagdala sa mga kaso aron hukman atubangan sa katigoman o kongregasyon nagpunting sa hawas nga mga membro niana, sa mga maghuhukom, ingon sa gipakita sa Numeros 35:12, 24, 25 ug Mateo 18:17.

Ang lokal nga korte nahimutang sa ganghaan sa usa ka siyudad. (Deu 16:18; 21:19; 22:15, 24; 25:7; Ru 4:1) Sa paghisgot sa "ganghaan," kini nagpasabot sa bakanteng luna sulod sa siyudad duol sa ganghaan. Ang mga ganghaan maoy mga dapit diin ang Balaod gibasa ngadto sa nagkatigom nga katawhan ug diin gimantala ang mga ordinansa. (Neh 8:1-3) Diha sa ganghaan, dali rang makakuhag mga saksi alang sa kalihokang sibil, sama sa pagbaligyag mga propiedad, ug uban pa, sanglit ang kadaghanang tawo mosulod ug mogawas agi sa ganghaan sa maadlaw. Lain pa, tungod sa publisidad nga ikahatag sa bisan unsang husay diha sa ganghaan, ang mga maghuhukom mag-amping gayod ug magpakitag hustisya diha sa ilang mga paghusay ug sa ilang mga desisyon. Dayag nga adunay dapit nga gitagana duol sa ganghaan diin ang mga maghuhukom komportable nga makadumala. (Job 29:7) Si Samuel mipanaw libot sa Bethel, Gilgal, ug sa Mizpa ug "naghukom sa Israel niining tanang dapit," ingon man usab sa Rama, diin didto nahimutang ang iyang balay.—1Sa 7:16, 17.

Ang mga maghuhukom kinahanglang tahoron, sanglit sila naghupot ug katungdanan nga naghawas kang Jehova. (Ex 22:28; Buh 23:3-5) Sa dihang ang desisyon ipakanaog sa mga saserdote, sa mga Levihanon sa sangtuwaryo, o sa maghuhukom nga nag-alagad niadtong mga adlawa (sama pananglitan, kang Moises o Samuel), kini kinahanglang tumanon, ug ang bisan kinsa nga dili motuman sa desisyon pagapatyon.—Deu 17:8-13.

Kon ang usa ka tawo silotan pinaagi sa pagbunal, siya pahapaon atubangan sa maghuhukom ug bunalan atubangan kaniya. (Deu 25:2) Ang hustisya ipahamtang sa madali. Ang mga panghitabo lamang diin ang usa ka tawo itener sulod sa usa ka panahon maoy sa dihang ang kaso lisod ug ang paghukom kinahanglang madawat gikan kang Jehova. Dayon ang akusado itener hangtod nga madawat ang desisyon. (Lev 24:12; Num 15:34) Ang Balaod wala maghatag ug probisyon sa pagbilanggo. Sa ulahi na lamang sa dihang ang nasod nagkahuyang, ug sa panahon usab sa Hentil nga pagmando, nga ang pagbilanggo gihimo.—2Cr 18:25, 26; Jer 20:2; 29:26; Esd 7:26; Buh 5:19; 12:3, 4.

Sa Panahon sa mga Hari. Human matukod ang gingharian sa Israel ang labing lisod nga mga kaso dad-on ngadto sa hari o kaha ngadto sa sangtuwaryo. Sa Deuteronomio 17:18, 19, ang Balaod naglatid nga ang hari, sa dihang molingkod sa iyang trono, magsulat alang sa iyang kaugalingon ug usa ka kopya sa Balaod ug magbasa niini adlaw-adlaw, aron nga siya mahimong kuwalipikado gayod sa paghukom sa lisod nga mga kaso. Gimaniobra sa manalagnang si Natan nga si David maoy mohukom sa iyang kaugalingong kaso labot kang

Bat-seba ug kang Urias nga Hitihanon. (2Sa 12:1-6) Si Joab sa pagkamaalamon nagpadala sa usa ka babayeng Tekoahanon aron sa pagsang-at ug usa ka kaso ngadto kang David alang kang Absalom. (2Sa 14:1-21) Una pa sa iyang kamatayon si David nagtudlog 6,000 ka kuwalipikadong mga Levihanon sa pag-alagad ingong mga opisyal ug mga maghuhukom sa Israel. (1Cr 23:4) Si Haring Solomon nabantog sa iyang kaalam sa paghukom. Ang usa ka kaso nga nagpabantog kaniya mao ang kaso labot sa pagkainahan sa duha ka pampam. (1Ha 3:16-28) Si Jehosapat mihimog relihiyosong mga reporma sa Juda ug nagpalig-on sa hudisyal nga kahikayan.—2Cr 19:5-11.

Kinsa ang mga membro sa Hudiyohanong Sanhedrin?

Ang Sanhedrin mao ang hataas nga hukmanan sa mga Hudiyo. Nahimutang kini sa Jerusalem. Kapitoag-usa ka membro ang naglangkob niining hataas nga korte nga gitawag nga ang Dakong Sanhedrin. Sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus ang 71 ka membro naglakip sa hataas nga saserdote ug sa uban pa nga naghupot kanhi sa katungdanan sa pagkahataas nga saserdote (nga ang pipila kanila lagmit dungan nga nagkinabuhi, kay ang maong katungdanan maoy tinudlo ubos sa Romanhong pagmando). Naglakip usab kini sa mga membro sa mga banay sa hataas nga mga saserdote, sa mga ansiyano, sa mga pangulo sa mga tribo ug sa mga banay, ug sa mga eskriba, sa mga lalaki nga batid sa Balaod. (Buh 4:5, 6) Kining mga tawhana maoy mga membro sa mga sekta sa mga Pariseo ug mga Saduseo.—Buh 23:6.

Ang pangulo ug presidente sa Sanhedrin mao ang hataas nga saserdote, ug siya ang magpatawag sa panagkatigom. (Buh 5:17, 21, 27; 7:1; 22:5; 23:2) Si Caifas mao ang nagadumalang hataas nga saserdote sa panahon sa paghusay kang Jesus, bisan tuod si Jesus gidala una atubangan kang Anas aron sukitsukiton. (Mat 26:3, 57; Mar 14:53, 55, 60, 63; 15:1; Luc 22:54; Ju 18:12, 13, 19-24) Si Ananias mao ang nagadumalang hataas nga saserdote sa Sanhedrin sa panahon sa paghusay kang Pablo.—Buh 23:2.

Sumala sa Tosefta (*Sanhedrin* 7:1) ug sa Mishnah (*Sanhedrin* 4:1), ang Sanhedrin molingkod sa paghukom sukad sa panahon sa pagtanyag sa inadlaw nga halad sa buntag hangtod sa halad sa pagkagabii. Kini dili molingkod sa paghukom sa mga adlaw sa Igpapahulay o sa mga adlaw sa pista. Sa mga kaso nga ang silot maoy kamatayon ang Sanhedrin mohimog paghusay sa maadlaw, ug ang hukom kinahanglang desisyonan nianang adlawa. Kon kini nga paghukom maoy silot tungod sa pagkasad-an, kini ipahayag pagkaugma. Busa, ang mga paghusay dili himoon sa bisperas sa Igpapahulay o sa bisperas sa pista. Apan, kini nga pamaagi wala sunda labot sa paghusay kang Jesus.

Ang Mishnah (*Sanhedrin* 4:3) nag-ingon: "Ang Sanhedrin gihan-ay nga pormag katunga sa usa ka linging giokanan aron ang tanan magkakitaay. Sa ilang atubangan mobarog ang duha ka eskriba sa mga maghuhukom, ang usa sa tuo ug ang usa sa wala, ug isulat sa mga eskriba ang mga pulong sa mga maghuhukom nga pabor sa pagkaabsuwelto ug ang mga pulong sa mga maghuhukom nga pabor sa pagsilot."—Gihubad ni H. Danby.

Sumala sa Hudiyohanong tradisyon, ang Sanhedrin gimugna ni Moises (Num 11:16-25) ug giorganisar pag-usab ni Esdras dihadiha human makabalik gikan sa pagkadestiyero. Apan walay makasaysayanhong ebidensiya nga magpaluyo sa ideya nga 70 ka ansiyano ang milingkod sa usa ka korte aron husayon ang mga kaso niadtong unang kapanahonan. Hinuon, ang Sanhedrin lagmit namugna sa panahon sa Gregong pagmando sa Palestina. Sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, ang Romanhong kagamhanan nagtugot sa Sanhedrin nga makabaton ug dakodakong independensiya, nga naghatag niini ug sibil ug administratibong awtoridad. Kini adunay mga sundalo nga magamit ug may gahom sa pagdakop ug pagbilanggo. (Mat 26:47; Buh 4:1-3; 9:1, 2) Ang relihiyosong awtoridad niini giila bisan taliwala sa mga Hudiyo nga Natibulaag. (Tan-awa ang Buh 9:1, 2.) Bisan pa niana, ubos sa pagmando sa Roma ang Sanhedrin sa kadugayan nawad-an sa legal nga awtoridad niini sa pagpahamtang ug silot nga kamatayon, gawas kon sila makakuhag permiso gikan sa Romanong gobernador (prokurador). (Ju 18:31) Human sa kalaglagan sa Jerusalem niadtong 70 K.P., ang Sanhedrin nahanaw.

Sa Jerusalem dihay mas ubos nga mga korte usab nga gilangkoban sa 23 ka membro ang kada usa. Sumala sa Mishnah (*Sanhedrin* 1:6), kining gagmayng mga korte nahimutang usab sa ubang mga siyudad nga may igoigong gidak-on sa tibuok Palestina. Ang bug-os nga gidaghanon sa mga maghuhukom nga naglangkob sa korte dili molingkod sa matag kaso. Ang gidaghanon magkalahi sumala sa gibug-aton sa kaso nga pagahukman ug sa kalisod sa pagkab-ot sa hukom. Dugang pa, anaa ang korte sa balangay nga gilangkoban sa tulo ka lalaki, ug ang usa ka korte nga gilangkoban sa pito ka ansiyano sa balangay.

Ang mga sinagoga, nga pangunang gigamit alang sa pagtudlo, gigamit usab ingong mga dapit alang sa lokal nga mga korte, nga usahay

gihisgotan ingong 'lokal nga mga Sanhedrin,' nga adunay gahom sa pagpahamtang ug mga silot sa paglatigo ug pag-ekskomunikar.—Mat 10:17, *ftn* sa *Rbi8;* 23:34; Mar 13:9; Luc 21:12; Ju 9:22; 12:42; 16:2; tan-awa ang SAMBINGAY (Ang pipila sa bantog nga mga sambingay ni Jesus [21]).

Ang Kristohanong Kongregasyon. Ang Kristohanong kongregasyon, bisan tuod walay sekular nga awtoridad sama sa korte, makahimog lakang batok sa badlongong mga membro nga nagkinahanglan ug espirituwal nga disiplina, ug kini gani makapalagpot kanila gikan sa kongregasyon. Busa, si apostol Pablo nagsulti sa kongregasyon nga sila, buot ingnon, ang hawas nga mga membro niini, kadtong may awtoridad sa pagdumala, kinahanglang maghukom niadtong anaa sa sulod sa organisasyon. (1Co 5:12, 13) Sa pagsulat ngadto sa mga kongregasyon ug ngadto sa mga magtatan-aw, si Pablo ug Pedro nagpasiugda nga ang mga ansiyano kinahanglang magbantay pag-ayo sa espirituwal nga kahimtang sa kongregasyon ug angayng motabang ug motambag kang bisan kinsa nga mihimog dili-maalamon o sayop nga lakang. (2Ti 4:2; 1Pe 5:1, 2; itandi ang Gal 6:1.) Kadtong magpahinabog pagkabahinbahin o mga sekta kinahanglang pahimangnoan sa una ug sa ikaduhang higayon sa dili pa mohimog aksiyon sa kongregasyon. (Tit 3:10, 11) Apan ang mga tawo nga padayong nagbuhat ug sala kinahanglang ipalagpot, hinginlan gikan sa kongregasyon. Kini maoy pagdisiplina, nga nagpakita ngadto sa mga makasasala nga ang ilang dalan sa kasal-anan dili tugotan diha sa kongregasyon. (1Ti 1:20) Si Pablo nagsugo niadtong mga lalaki diha sa kongregasyon nga adunay responsibilidad nga molihok ingong mga maghuhukom sa pagtigom aron sa paghusay sa maong butang. (1Co 5:1-5; 6:1-5) Ilang dawaton lamang ang akusasyon ingong tinuod kon adunay duha o tulo ka saksi, nga timbangtimbangon ang mga ebidensiya nga dili mohukom-daan, ug dili magbuhat ug bisan unsa sumala sa pagkamapihigon.—1Ti 5:19, 21.

Gisugo ni Jesus ang iyang mga tinun-an nga kon ang usa makasala batok sa lain, angayng himoon una ang mga paningkamot sa paghusay sa mga butang tali kanila lamang. Kon mapakyas kini nga mga paningkamot ug ang isyu maoy seryoso, ilang dalhon kini sa kongregasyon aron mahusay (sa ato pa, ngadto kanilang gitudlo alang sa responsableng mga katungdanan sa pagdumala sa kongregasyon). Si Pablo sa ulahi nagtambag sa mga Kristohanon sa paghusay sa mga panagbangi niining paagiha ug dili magdala sa usag usa ngadto sa kalibotanong mga korte.—Mat 18:15-17; 1Co 6:1-8; tan-awa ang LEGAL NGA KASO.

KOSMETIKO. Mga substansiya o mga tambal nga gigamit alang sa nawong o sa ubang mga bahin sa lawas sa tawo aron mabag-o ang iyang dagway, aron sa pagpatahom, o aron mahimo siyang mas madanihon. Ang maong mga kosmetiko mahimong gamiton alang sa panit, sa mga kuko, o sa buhok. Ang pulong nga "kosmetiko" maoy katumbas sa Gregong pulong nga *ko·sme·ti·kos',* nga nagkahulogang "batid sa pagdayandayan."

Dihay mga tighimog mga pahumot ug mga tigsagol ug mga pahumot taliwala sa mga Israelinhon (Ex 30:25; 1Sa 8:13; Neh 3:8), ug ang mga pahumot kaylap nga gigamit, nga tingali labaw pa kay sa ubang mga kosmetiko. Ang pahumot nga sinagolag lana gigamit alang sa panit o sa buhok panahon sa init nga klima aron mamenosan ang kauga. Ang usa ka babayeng makasasala kas-a naghaplas sa mga tiil ni Jesus pinaagi sa maong lana. (Luc 7:37, 38) Dugang pa, pipila ka adlaw una pa mamatay si Jesus, si Maria, ang igsoong babaye ni Lazaro, 'miabot nga may sudlanang alabastro sa pinahumotan nga lana, lunsay nga nardo, nga mahal kaayo,' ug nagbubo niini kaniya.—Mar 14:3; Ju 12:3; Mat 26:6, 7; tan-awa ang PAHUMOT.

Sa dihang si Jehu miadto sa Jezreel, si Jezebel, dugang pa sa pagpatahom sa iyang buhok o sa pagpatahom sa iyang ulo, 'nagpintal sa iyang mga mata ug itom nga pintal.' (2Ha 9:30) Dihay pipila ka babaye sa Israel, sama sa mga babaye sa ubang kayutaan sa Tungang Sidlakan sa kakaraanan, nga migamit ug pintal sa mata. (Eze 23:40) Ang pintal sa mata sagad itom, nga ang maong bulok motugbang sa puti sa mata ug magpadako tan-awon sa mga mata. (Jer 4:30) Ang mga paghisgot sa Kasulatan labot sa pagpintal sa mata wala maglangkit niini nga buhat ngadto sa matinumanong mga babaye sa Israel sa katibuk-an, bisan tuod nga ang usa sa mga anak nga babaye ni Job ginganlan ug Keren-hapuk, nga lagmit nagkahulogang "Sungay sa Itom nga Pintal (sa Mata) [nga mao, usa ka sudlanan sa galamiton sa pangpaanyag]."—Job 42:14.

Wala hukmi sa Kasulatan ang makasaranganon ug timbang nga paggamit sa mga kosmetiko ug mga butang nga gigamit sa pagdayandayan. Apan, si Pablo ug Pedro nagtambag sa Kristohanong mga babaye sa pagdayandayan sa ilang kaugalingon "uban ang pagkamakasaranganon ug maayong panghunahuna, . . . sa paagi nga nahiangay sa mga babaye nga nagpaila nga masimbahon sa Diyos," ug maghimo sa ilang dayandayan nga mao ang "natago nga pagkatawo sa kasingkasing pinaagi sa dili-madunot nga sapot sa malinawon ug malumong espiritu, nga dakog bili sa mga mata sa Diyos." (1Ti 2:9, 10; 1Pe 3:3, 4) Ug, sa inspiradong paghatag ug bili sa maayong asawa, kini haom nga giingon: "Ang pagkamadanihon mahimong ma-

limbongon, ug ang kaanyag mahimong kawang; apan ang babaye nga nahadlok kang Jehova mao ang makabaton ug pagdayeg alang sa iyang kaugalingon."—Pr 31:30.

KOSTABLE. Usa ka opisyal nga tig-alagad nga gitudlo sa pag-uban ingong bantay sa Romanong mahistrado diha sa publiko ug sa pagpatuman sa iyang mga sugo. Ang Gregong termino nga *rha·bdou'khos* sa literal nagkahulogang "tigdala ug garote." (Buh 16:35, 38; itandi ang *Int.*) Ang Romanhong termino maoy *lictor,* ug ingong usa ka timaan sa katungdanan ug usa ka simbolo sa awtoridad sa mahistrado, ang *lictor* diha sa usa ka Romanhong kolonya nagdala sa *fasces.* Usa kini ka bangan sa mga garote nga hinimo gikan sa kahoyng olmo o *birch* nga gihigot palibot sa puloan sa atsa, nga ang sulab sa atsa misiwil gikan sa kiliran sa bangan.

Ang pipila sa mga katungdanan sa Romanong mga kostable maoy sama sa mga polis, apan sila lahi sa modernong mga polis sa pagkaagi nga ang mga kostable nag-alagad lamang sa mahistrado, ug may responsibilidad sa pag-alagad kaniya kanunay. Sila dili direktang nailalom sa pag-alagad sa mga tawo apan nailalom lamang sa mga mando sa ilang mahistrado.

Sa dihang ang mahistrado magpakita sa publiko, ang iyang mga kostable magpahibalo sa iyang pag-abot, maghawan sa iyang agianan latas sa panon sa katawhan, ug magtino nga siya makadawat ug pagtahod nga nahiangay sa iyang ranggo. Sila magbantay sa iyang balay. Sila maghatod sa mga mensahe sa mahistrado, magbaod sa mga nakasala atubangan sa mahistrado, ug magdakop sa mga malinapason sa balaod, ug usahay magkastigo kanila.

Ang mga kostable kasagarang gitudlo sa pag-alagad sulod sa usa ka tuig, apan sa pagkatinuod sila sagad nag-alagad nga mas dugay pa. Ang kadaghanan kanila maoy mga tawong gawasnon. Ang Romanong mga kostable gipahigawas sa pag-alagad sa militar ug gisuweldohan sa ilang pag-alagad.

Sanglit ang Filipos maoy usa ka Romanhong kolonya, kini gimandoan sa mga mahistrado sibil sa imperyo, ug kini sila ang nagpagarote kang Pablo ug Silas. Pagkasunod adlaw, ang mga mahistrado sibil nagpadalag mga kostable sa pagpagawas kang Pablo ug Silas. Apan midumili si Pablo nga ang mga kostable mao ang magpagawas kanila ug miinsistir nga ang ilang mga labaw, ang mga mahistrado sibil, modawat sa sayop nga ilang gibuhat. —Buh 16:19-40; tan-awa ang MAHISTRADO.

KOTAMAYA. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

KOZ [Sampinit]. Usa ka kaliwat ni Juda. Si Koz "nanganak kang Anub ug Zobeba ug sa kabanayan ni Aharhel nga anak nga lalaki ni Harum."—1Cr 4:1, 8.

KRIMEN UG SILOT. Sukad sa kinaunahang kapanahonan, ang tawo, nga gibuhat sumala sa larawan sa Diyos sa hustisya (Gen 1:26; Sal 37:28; Mal 2:17), nakabaton ug hiyas nga hustisya. (Isa 58:2; Rom 2:13-15) Ang unang gipahayag ni Jehova nga silot ingong pagpahamtang sa hustisya maoy ngadto sa unang tawhanong paris ug ngadto sa halas, nga naghawas sa Yawa. Ang silot nga gipahamtang tungod sa pagkadili-masinugtanon ngadto sa Diyos, nga katumbas sa pagrebelde batok sa soberanya sa Magmamando sa uniberso, maoy kamatayon. (Gen 2:17) Sa ulahi, kay nahibalo nga ang mga tawo nakabatog hiyas nga hustisya, si Cain nakaamgo nga sila buot mopatay kaniya aron ipanimalos ang pagbuno sa iyang igsoon nga si Abel. Apan wala itudlo o iawtorisar ni Jehova kang bisan kinsa ang pagpatay kang Cain, tungod kay buot niyang siya lamang ang mopahamtang sa panimalos. Iyang gibuhat kini pinaagi sa pagputol sa linya sa kaliwat ni Cain sa panahon sa Lunop. (Gen 4:14, 15) Mga 700 ka tuig una pa ang Lunop, gipahayag ni Enoc ang umaabot nga paghukom sa Diyos batok niadtong kinsa nakahimog dili-diyosnong mga buhat.—Gen 5:21-24; Jud 14, 15.

Human sa Lunop. Human sa Lunop, ang Diyos naghatag ug dugang mga balaod, lakip niini mao ang unang pag-awtorisar sa tawo nga ipahamtang ang silot tungod sa pagbuno. (Gen 9:3-6) Sa ulahi si Jehova miingon labot kang Abraham: "Kay ako nasinati kaniya aron iyang sugoon ang iyang mga anak ug ang iyang panimalay sunod kaniya aron ilang subayon ang dalan ni Jehova sa pagbuhat sa pagkamatarong ug sa paghukom." (Gen 18:19) Kini nagpakita nga ang patriarkanhong katilingban nailalom sa mga balaod sa Diyos, nga niana sila nasinati kaayo.

Gibutyag ni Jehova ang iyang panglantaw labot sa pagpanapaw ug ang silot tungod niini sa dihang gisultihan si Abimelek nga siya sama ra sa patay na tungod sa pagkuha kang Sara nga buot niyang mahimong iyang asawa (bisan tuod si Abimelek wala mahibalo nga si Sara iya ni Abraham). (Gen 20:2-7) Si Juda mihukom sa silot nga kamatayon tungod sa pagpamampam ni Tamar.—Gen 38:24.

Ang Balaod sa Diyos Alang sa Israel. Sa dihang ang Israel giorganisar ingong usa ka nasod, ang Diyos nahimong ilang Hari, Magbabalaod, ug Maghuhukom. (Isa 33:22) Iyang gihatag kanila ang "Napulo ka Pulong," o "Napulo ka Sugo," nga sagad maoy pagtawag niini, nga gilatid ang mga

prinsipyo nga niana gipasukad ang hugpong sa mga 600 ka ubang mga balaod. Iyang gisugdan ang "Napulo ka Pulong" pinaagi sa pag-ingon: "Ako mao si Jehova nga imong Diyos, nga nagpagawas kanimo gikan sa yuta sa Ehipto." (Ex 20:2) Nagsilbi kining usa ka pangunang katarongan sa pagkamasinugtanon ngadto sa tibuok nga Balaod. Ang pagkadili-masinugtanon dili lamang maoy usa ka paglapas sa balaod sa Pangulo sa kagamhanan kondili usab maoy usa ka sala batok sa Pangulo sa relihiyon, sa ilang Diyos, ug ang pagpasipala sa Diyos maoy *lèse-majesté,* pagbudhi.

Ubos sa Balaod, mapadapat ang samang mga prinsipyo nga maoy gisunod sa patriarkanhong katilingban. Ang Balaod, hinunoa, mas detalyado ug naglakip sa katibuk-an nga mga kalihokan sa tawo. Ang tibuok nga Balaod, nga gilatid diha sa Pentateuko, may *hataas kaayong sukdanan sa moralidad* nga kon sulayan sa usa ka tawo ang pagtuman sa tibuok nga Balaod, iyang makaplagan ang iyang kaugalingon nga hinukman ingong makasasala ug dili-hingpit. "Ang sugo balaan ug matarong ug maayo," ug "ang Balaod espirituwal," nag-ingon si apostol Pablo. "Gidugang kini aron madayag ang mga kalapasan." (Rom 7:12, 14; Gal 3:19) Kini mao ang katibuk-ang balaod sa Diyos alang sa Israel, nga naglatid sa mga prinsipyo ug sa opisyal nga mga hukom ni Jehova, nga dili usa ka hugpong lamang sa mga kaso nga lagmit motungha o mitungha na.

Busa, ang mga silot ubos sa Balaod motabang aron ipakita nga ang sala maoy "labaw pa kaayong makasasala." (Rom 7:13) Ang balaod bahin sa panimalos, nga kinahanglang mata sa mata, naglatid sa usa ka sukdanan sa tukmang hustisya. Ang Balaod nagpatunhay sa kalinaw ug kahusay sa nasod, nagpreserbar sa nasod kon ang Israel motuman niini, ug nagpanalipod sa indibiduwal batok sa mamumuhat ug daotan, nga nagbayad kaniya kon kawaton o daoton ang iyang kabtangan.

Ang Napulo ka Sugo, sumala sa giingon sa Exodo 20 ug Deuteronomio 5, sa dayag wala maghisgot sa silot alang sa matag paglapas. Bisan pa niana, kini nga mga silot pihong gihisgotan sa ubang mga teksto. Kon lapason ang unang pito ka sugo, ang silot maoy kamatayon. Ang silot sa pagpangawat mao ang pag-uli sa gikawat ug pagbayad sa usa nga gikawatan; ang silot sa pagsaksi ug bakak mao ang panimalos. Ang kataposang sugo, batok sa hakog nga pangibog o sayop nga tinguha, walay silot nga mahimong ipahamtang sa mga maghuhukom. Milabaw kini sa hinimog tawo nga mga balaod sa pagkaagi nga kini naghimo sa matag usa ingong espirituwal nga magbalantay sa iyang kaugalingon ug nagsulbad sa hinungdan sa paglapas sa tanang sugo. Kon pasagdan lang ang sayop nga tinguha, kini sa kadugayan ikapadayag mismo pinaagi sa paglapas sa usa sa ubang siyam ka sugo.

Dagkong mga krimen ubos sa Balaod. *Mga krimen nga ang silot kamatayon.* Ubos sa Balaod ang kamatayon maoy gilatid nga silot alang sa (1) pagpasipala (Lev 24:14, 16, 23); (2) pagsimba ug laing diyos gawas kang Jehova, bisan unsang matang sa idolatriya (Lev 20:2; Deu 13:6, 10, 13-15; 17:2-7; Num 25:1-9); (3) pagpang-ungo, espiritismo (Ex 22:18; Lev 20:27); (4) bakak nga pagpanagna (Deu 13:5; 18:20); (5) paglapas sa Igpapahulay (Num 15:32-36; Ex 31:14; 35:2); (6) pagbuno (Num 35:30, 31); (7) pagpanapaw (Lev 20:10; Deu 22:22); (8) babayeng nakigminyo nga nagpakaaron-ingnong usa ka ulay (Deu 22:21); (9) pakigsekso sa sinayoran nga babaye (Deu 22:23-27); (10) insesto o pag-unay (Lev 18:6-17, 29; 20:11, 12, 14); (11) sodomiya (Lev 18:22; 20:13); (12) bestialidad o pakigsekso sa hayop (Lev 18:23; 20:15, 16); (13) pagdagit (Ex 21:16; Deu 24:7); (14) paghampak o pagpanghimaraot sa ginikanan (Ex 21:15, 17); (15) pagsaksi ug bakak, diha sa usa ka kaso diin kamatayon ang silot sa usa ka akusado (Deu 19:16-21); (16) pagpaduol sa tabernakulo nga dili awtorisado (Num 17:13; 18:7).

Sa daghang kahimtang ang silot nga gihisgotan maoy 'pagputol,' nga sagad ipahamtang pinaagi sa pagbato. Gawas pa sa paglatid niini alang sa tinuyong sala ug sa mapasipalahon, dili-matinahorong sinultihan batok kang Jehova (Num 15:30, 31), daghan pang ubang mga sala ang gihisgotan nga ingon niini ang silot. Ang pipila niini mao ang: dili pagpatuli (Gen 17:14; Ex 4:24); tinuyong dili pagpakabana sa Paskuwa (Num 9:13); dili pagpakabana sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala (Lev 23:29, 30); paghimo o paggamit sa balaang igdidihog nga lana alang sa ordinaryong mga katuyoan (Ex 30:31-33, 38); pagkaon sa dugo (Lev 17:10, 14); pagkaon sa halad diha sa mahugaw nga kahimtang (Lev 7:20, 21; 22:3, 4, 9); pagkaon sa tinapay nga may lebadura sa panahon sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo (Ex 12:15, 19); pagtanyag ug halad sa bisan haing dapit gawas sa tabernakulo (Lev 17:8, 9); pagkaon sa halad-sa-panag-ambit sa ikatulong adlaw sa paghalad (Lev 19:7, 8); dili pagputli sa kaugalingon (Num 19:13-20); paghikap sa balaang mga butang nga supak sa balaod (Num 4:15, 18, 20); pakigsekso sa babayeng giregla (Lev 20:18); pagkaon ug tambok sa mga hayop nga gihalad.—Lev 7:25; tan-awa ang PAGPUTOL.

Mga silot nga gipahamtang sa Balaod. Ang mga silot ubos sa Balaod nga gihatag ni Jehova pinaagi kang Moises naghimo sa yuta nga mahinlo gikan sa kahugawan sa panan-aw sa Diyos; kadtong nagbuhat sa dulumtanang mga butang hanawon gikan sa taliwala sa katawhan. Lain pa, ang

mga silot magsanta sa krimen ug magpatunhay sa pagtahod sa pagkabalaan sa kinabuhi, sa balaod sa yuta, sa Maghahatag-balaod, ang Diyos, ug sa isigkatawo. Ug, kon sundon, ang Balaod magpanalipod sa nasod gikan sa pagkadaot sa ekonomiya ug sa pagkadunot sa moral inubanan sa sangpotanan niini nga makaluod nga mga balatian ug pagkaut-ot sa lawas.

Walay linuog nga mga silot ang gilatid sa Balaod. Walay tawong silotan tungod sa mga sala sa laing tawo. Ang mga prinsipyo tin-awng gilatid. Ang mga maghuhukom gihatagan ug kagawasan sa paghukom, nga magtagad sa matang sa matag kaso, magsusi sa mga kahimtang, ingon man usab sa mga motibo ug mga tinamdan niadtong giakusar. Ang hustisya kinahanglang bug-os nga ihatag. (Heb 2:2) Ang tinuyong nakabuno dili makalingkawas sa silot nga kamatayon pinaagi sa pagbayad ug bisan unsang kantidad sa salapi. (Num 35:31) Kon ang usa ka tawo dili-tinuyong nakapatay, siya makadangop sa usa sa gitaganang mga siyudad nga dalangpanan. Kay anaa ra sa sulod sa mga utlanan sa siyudad, siya mapugos sa pagkaamgo nga ang kinabuhi maoy sagrado ug bisan ang dili-tinuyong pagpatay dili mahimong ibalewala, kondili nagkinahanglan ug bayad. Apan, sa pagtrabaho nga mabungahon diha sa siyudad nga dalangpanan, siya dili usa ka palas-anon sa pinansiyal diha sa komunidad.—Num 35:26-28.

Ang mga silot tungod sa mga sala gidisenyo aron mohatag ug kahupayan ug bayad ngadto sa biktima sa usa ka kawatan o sa usa ka tawo nga nagdaot sa iyang kabtangan. Kon ang kawatan dili makabayad sa gibungat nga kantidad, siya mahimong ibaligya ingong ulipon ngadto sa biktima o kaha ngadto sa lain, sa ingon nagbayad sa biktima ug nagpatrabaho sa kriminal alang sa iyang galastohan, mao nga ang estado dili na magtener kaniya, sama sa kahimtang diin naandan ang pagbilanggo. Kini nga mga balaod maoy matarong ug nakatabang nga mapasig-uli ang kriminal sa maayong kahimtang.—Ex 22:1-6.

Ubos sa Balaod, ang silot nga kamatayon gipatuman pinaagi sa pagbato. (Lev 20:2, 27) Ang espada usahay gamiton, ilabina kon daghan ang pagasilotan. (Ex 32:27; 1Ha 2:25, 31, 32, 34) Kon ang usa ka siyudad nahimong apostata, ang tanang nagpuyo diha niana itugyan ngadto sa kalaglagan pinaagi sa espada. (Deu 13:15) Sa Exodo 19:13, ang kamatayon pinaagi sa bangkaw, o pana, lagmit mao ang gihisgotan. (Tan-awa ang Num 25:7, 8.) Ang pagpunggot sa ulo gihisgotan, bisan tuod nga tingali ang pagpatay gihimo sa laing paagi ug ang patayng lawas punggotan sa ulo. (2Sa 20:21, 22; 2Ha 10:6-8) Alang sa mas dulumtanang mga krimen, ang Balaod naglatid sa pagsunog ug pagbitay. (Lev 20:14; 21:9; Jos 7:25; Num 25:4, 5; Deu 21:22, 23) Kini nga mga silot ipahamtang lamang human patya ang usa ka tawo, ingon sa tin-awng gipadayag sa gisitar nga mga teksto.

Ang mga binihag sa gubat sagad pamatyon pinaagi sa espada kon sila maoy mga tawo nga gikatugyan sa kalaglagan sumala sa sugo sa Diyos. (1Sa 15:2, 3, 33) Ang uban nga misurender gipailalom sa pinugos nga trabaho. (Deu 20:10, 11) Ang mas karaang mga hubad sa teksto sa 2 Samuel 12:31 nagpadayag nga gipaantos ni David ang mga molupyo sa Raba sa Ammon, apan ang modernong mga hubad nagpaila nga siya nagpailalom lamang kanila sa pinugos nga trabaho.—Tan-awa ang *NW; AT; Mo.*

Ang pagtambog, nga mao, ang paghulog sa usa ka tawo gikan sa tumoy sa pangpang o sa habog nga dapit, wala ilatid sa balaod, apan si Haring Amazias sa Juda nagpahamtang niini nga silot ngadto sa 10,000 ka tawo sa Seir. (2Cr 25:12) Ang mga tawo sa Nasaret misulay sa pagbuhat niini ngadto kang Jesus.—Luc 4:29.

Ang bug-os nga hustisya gipatuman sa balaod labot sa pagbalos, nga mata sa mata, diin tinuyong gibuhat ang mga kadaot. (Deu 19:21) Labing menos usa ka hitabo ang gitala nga gipahamtang kini nga silot. (Huk 1:6, 7) Apan kinahanglang tinoon sa mga maghuhukom ang pasukaranan sa ebidensiya kon ang krimen tinuyo o kaha tungod sa pagpasagad o aksidente, ug uban pa. Ang eksepsiyon sa balaod labot sa pagbalos mao ang balaod nga naghisgot sa usa ka kahimtang diin ang usa ka babaye misulay sa pagtabang sa iyang bana sa usa ka panag-away pinaagi sa pagbunlot sa pribadong mga sangkap sa laing tawo. Niining kasoha, imbes nga ang pribadong mga sangkap sa babaye ang daoton, ang iyang kamot mao ang pagaputlon. (Deu 25:11, 12) Kini nga balaod nagpasundayag sa pagtamod sa Diyos sa mga sangkap sa pagsanay. Lain pa, sanglit ang babaye gipanag-iya sa usa ka bana, kini nga balaod maluluy-ong nagtagad sa katungod sa bana sa pagbaton ug mga anak pinaagi sa iyang asawa.

Ang Mishnah naghisgot sa upat ka paagi sa pagpahamtang ug silot nga kamatayon: pagbato, pagsunog, pagpunggot sa ulo, ug pagtuok. Apan kining ulahing tulo ka paagi wala gayod itugot ni isugo sa Balaod. Ang mga paagi nga gilatid sa Mishnah maoy bahin sa mga tradisyon nga gidugang, nga naglapas sa sugo sa Diyos. (Mat 15:3, 9) Ang usa ka pananglitan sa linuog nga mga buhat diin ang mga Hudiyo naaghat sa pagsunod niini mao ang ilang paagi sa pagpahamtang ug silot pinaagi sa pagsunog. "Ang ilang ordinansa alang niadtong pagasunogon [mao kini]: ilang patindogon siya diha sa tapok sa kinalibang hangtod sa iyang

mga tuhod ug ilimin ang usa ka toalya nga sapnoton sa toalya nga humokon diha sa iyang liog; usa ka [saksi] ang mobitad sa usa ka tumoy niini ug laing saksi ang mobitad sa laing tumoy niini hangtod nga iyang bukhon ang iyang baba; usa ka pabilo [sumala sa Gemara (52a) kini maoy usa ka pinataas nga piraso sa tingga] ang dagkotan ug ihulog ngadto sa iyang baba, ug molahos kini ngadto sa iyang tiyan ug sunogon niini ang iyang mga tinai."—*Sanhedrin* 7:2; gihubad ni H. Danby.

Sanglit ang tawo gigiyahan sa balaod sukad pa sa sinugdan, pinaagi sa balaod sa Diyos o kaha pinaagi sa balaod sa tanlag nga gitisok sa Diyos diha kaniya, gipakita nga kon ang mga tawo mas hugot nga nangupot sa matuod nga pagsimba, mas makataronganon ug makitawhanon ang mga silot nga ipahamtang sa ilang mga balaod, ug kon sila mas grabeng nahisalaag, mas daotan ang ilang pagsabot sa hustisya. Tin-aw kini kon itandi ang mga balaod sa karaang mga nasod nianang sa mga balaod sa Israel.

Ehiptohanon. Diyutay ra ang nahibaloan bahin sa mga silot nga gipahamtang sa mga Ehiptohanon. Sila migamit ug mga pagbunal (Ex 5:14, 16), paglumos (Ex 1:22), pagpunggot sa ulo ug sa ulahi pagbitay diha sa estaka (Gen 40:19, 22), ug pagpatay pinaagi sa espada, ingon man usab pagbilanggo.—Gen 39:20.

Asiryanhon. Grabe kaayo ang mga silot ubos sa Asiryanhong Imperyo. Kini naglakip sa pagpatay, pagputol sa mga bahin sa lawas (sama sa pagabis sa mga dalunggan, ilong, mga ngabil, o pinaagi sa pagkapon), paglansang diha sa estaka, paghikaw sa paglubong, paggarote, pagbayad sa usa ka tinong gibug-aton sa tingga, ug sa harianong *corvée* (pinugos nga trabaho). Ubos sa Asiryanhong balaod ang usa ka mamumuno itugyan ngadto sa usa ka labing suod nga paryente sa usa nga gibuno, ug sumala sa iyang pilion, mahimo niyang patyon ang mamumuno o kuhaon ang iyang kabtangan. Kini motultol sa panag-away sa mga kadugo, kay dili kaayo hugot ang pagkontrolar niini, ug walay mga siyudad nga dalangpanan nga gitagana, sama sa Israel. Ang silot sa pagpanapaw gisalig ngadto sa bana. Mahimo niyang patyon ang iyang asawa, putlan o hiwaan ang mga bahin sa iyang lawas, silotan siya sumala sa iyang gusto, o ipahigawas siya. Sama sa iyang gibuhat sa asawa, siya gisugo usab sa pagbuhat niini ngadto sa mananapaw nga lalaki. Daghang binilanggo sa gubat ang gipanitan nga buhi, gibutaan, o giputlan sa ilang mga dila; sila gilansang, gisunog, ug gipatay sa ubang mga paagi.

Babilonyanhon. Ang kodigo ni Hammurabi (ingon sa pagtawag niini, apan dili usa ka kodigo ingon sa paghubit sa mga abogado karong adlawa), nga sa pagkatinuod pinasukad sa mas naunang mga balaod, maoy koleksiyon sa mga desisyon o "mga libro sa mga kaso" nga gisulat diha sa mga papan nga kulonon, nga gikopya sa ulahi (tingali sa lahi nga estilo sa pagsulat) diha sa usa ka bantayog nga nahimutang didto sa templo ni Marduk sa Babilonya. Ang mga kopya niini lagmit nga gibutang usab sa ubang mga siyudad. Kini nga bantayog, nga sa ulahi gidala sa usa ka mananakop ngadto sa Susa, nadiskobrehan didto niadtong 1902.

Ang kodigo ba ni Hammurabi mao ang "gigikanan" sa Moisesnong Balaod?

Dili sama sa Moisesnong Balaod, wala kini magestablisar ug mga prinsipyo. Hinunoa, ang pangunang tumong niini mao ang pagtabang sa mga maghuhukom sa pagdesisyon sa pipila ka kaso pinaagi sa paghatag kanilag mga sumbanan sa naunang mga kaso o sa pag-usab sa nangaging mga desisyon aron ipakita kon unsay angayng buhaton sa umaabot nga mga kaso. Pananglitan, wala kini maglatid ug silot sa pagbuno, tungod kay diha nay giilang silot alang niana, ug sa walay duhaduha alang usab sa ubang komon nga mga krimen. Wala sulayi ni Hammurabi ang paghisgot sa katibukang natad sa balaod. Ang matag lagda sa "kodigo" nagsugod sa usa ka panultihon: 'Kon ang usa ka tawo magabuhat niini ug niana.' Tungod kay kini naghisgot sa espesipikong mga hitabo, inay maglatid ug mga prinsipyo, kini naghisgot lamang kon unsa nga paghukom ang angayng ihatag aron mohaom sa mga yanong ebidensiya nga mabatonan. Sa panguna gipasukad lamang kini sa mga balaod nga naglungtad na, nga nagdetalye lamang sa espesipikong balaod nga mohaom sa pipila ka lisod nga mga kahimtang nga bag-o niadtong panahona sa Babilonyanhong sibilisasyon.

Ang Moisesnong Balaod wala gayod maggikan sa kodigo ni Hammurabi. Pananglitan, dihay "mabination" nga silot sa kodigo ni Hammurabi. Usa sa mga lagda nag-ingon: "Kon ang [usa ka magtutukod] nakapatay sa anak nga lalaki sa tag-iya sa balay [tungod kay huyang ang balay ug nahugno], patyon sa usa ang anak nga lalaki sa maong magtutukod." Ang balaod sa Diyos pinaagi kang Moises, sa kasukwahi, nag-ingon: "Ang mga amahan dili pagapatyon tungod sa mga anak, ug ang mga anak dili pagapatyon tungod sa mga amahan." (Deu 24:16) Ang silot sa pagpangawat sa mga butang sa katibuk-an dili ang pagbayad, sama sa gilatid sa Moisesnong Balaod, kondili kamatayon. Sa pipila ka kahimtang sa pagpangawat, gibaod ang pagbayad ug 30 ka pilo sa gikawat. Kon ang tawo dili makabayad, siya pagapatyon. Gigamit ni Nabucodonosor

ang silot nga pagputol sa mga bahin sa lawas, gigamit usab niya ang silot nga pagsunog, sama sa kahimtang sa tulo ka batan-ong Hebreohanon kinsa iyang gitambog nga buhi ngadto sa hilabihan ka init nga hudno.—Dan 2:5; 3:19, 21, 29; Jer 29:22.

Persianhon. Ubos kang Dario nga Medianhon, si Daniel gitambog sa gahong sa mga leyon ingong silot, ug ang iyang bakakon nga mga magsusumbong gibalosan sa dihang sila, ang ilang mga anak, ug ang ilang mga asawa namatay niining paagiha. (Dan 6:24) Sa ulahi, si Haring Artajerjes sa Persia nagsugo kang Esdras nga iyang hukman sa kamatayon ang bisan kinsa nga dili motuman sa balaod sa Diyos ni Esdras o sa balaod sa hari, "alang ba sa kamatayon o sa paghingilin, o alang sa multa nga salapi o sa pagkabilanggo." (Esd 7:26) Gigamit ni Ahasuero ang estaka nga 50 ka maniko (22 m; 73 p) ang gitas-on sa pagbitay kang Haman. Gibitay usab ni Ahasuero ang duha ka magbalantay sa pultahan nga nagkunsabo batok sa iyang kinabuhi.—Est 7:9, 10; 2:21-23.

Ang pipila ka papan nadiskobrehan nga naundan sa balaod nga gipakanaog ni Dario I sa Persia. Gilatid diha niini ang silot nga paglatigo gikan sa 5 hangtod sa 200 ka lapdos alang sa tawo nga miatake sa laing tawo ginamit ang hinagiban ug nakaangol ug nakapatay kaniya. Usahay ang silot nga paglansang mao ang ipahamtang. Sumala sa Gregong mga magsusulat labot sa Persianhong mga balaod, ang mga sala batok sa estado, sa hari, sa iyang pamilya, o sa iyang propiedad sagad adunay silot nga kamatayon. Kini nga mga silot sagad makalilisang. Alang sa ordinaryong mga krimen dili kaayo daghan ang impormasyon, apan ang pagputol sa mga kamot o mga tiil o ang pagbuta mopatim-aw nga mao ang komon nga silot.

Ubang mga Nasod sa Dapit sa Palestina. Gawas sa Israel, ang ubang mga nasod sa sulod ug sa palibot sa Yutang Saad migamit ug pagbilanggo ug paggapos, pagputol sa mga bahin sa lawas, pagbuta, pagpatay sa binihag sa gubat pinaagi sa espada, pagyasyas sa mabdos nga mga babaye, ug paglambos sa ilang gagmayng kabataan diha sa paril o bato hangtod nga mamatay.—Huk 1:7; 16:21; 1Sa 11:1, 2; 2Ha 8:12.

Romanhon. Gawas pa sa pagpatay pinaagig espada, nga naglakip sa pagpunggot sa ulo (Mat 14:10), lakip sa mas komon nga mga silot mao: pagbunal; paglapdos ginamit ang panglapdos nga gibaligtosan ug mga bukog o bug-at nga mga piraso sa metal, o may mga kaw-it diha sa tumoy; pagbitay; pagtambog gikan sa pangpang; paglumos; ipakuniskunis sa mapintas nga mga hayop diha sa arena; pagpugos nga paapilon sa mga bangga sa gladyador; ug pagsunog. Ang mga binilanggo sagad gipahuot diha sa mga sepohan (Buh 16:24) o gikadena ngadto sa usa ka bantay nga sundalo. (Buh 12:6; 28:20) Ang *Lex Valeria* ug ang *Lex Porcia* nagdili sa paglatigo sa Romanong mga lungsoranon—ang *Lex Valeria,* kon ang lungsoranon moapelar sa mga tawo; ang *Lex Porcia,* kon wala ang maong pag-apelar.

Grego. Ang Gregong mga silot sa daghang kaso susama niadtong gipahamtang sa mga Romano. Ang pagtambog gikan sa tumoy sa pangpang o ngadto sa lalom kaayong yungib, pagbunal hangtod mamatay, paglumos, paghilo, ug kamatayon pinaagi sa espada gipahamtang ngadto sa mga kriminal.

Alang sa dugang mga detalye, tan-awa ang mga artikulo maylabot sa krimen ug silot diha sa tagsatagsa ka ulohan niini.

KRISOLITO. Usa ka sihag o medyo sihag, dalag o berde ug dili kaayo mahalong bato nga gilangkoban sa *silicate* sa *magnesium* ug puthaw. Kini kasagarang makaplagan diha sa mga bato sa bolkan (ug usab, diha sa *dolomite* ug sa pipila ka matang sa anapog) nga solido, kristal, o linginon ug porma. Ang "krisolito" maoy gikan sa Gregong pulong nga *khry·so′li·thos,* nga nagkahulogang "bulawan nga bato," ug lagmit ang pipila sa kakaraanan nagpadapat niining ngalana ngadto sa nagkalainlaing dalag ug kolor nga mga mutya. Ang dekalidad nga mga kristal nga krisolito makaplagan sa Ehipto.

Sa pagtuman sa mga instruksiyon ni Jehova, ang krisolito (Heb., *tar·shish′; LXX, khry·so′li·thos*) gipahimutang ingong unang bato sa ikaupat nga laray sa mga bato diha sa "tabon sa dughan sa paghukom" ni Aaron aron maghawas sa usa sa 12 ka tribo sa Israel. (Ex 28:2, 15, 20, 21; 39:13) Ang krisolito lakip usab sa bililhong mga bato nga nagsilbing "tabon" sa hari sa Tiro.—Eze 28:12, 13.

Sa dihang si Ezequiel nakadawat ug duha ka lainlaing mga panan-awon maylabot sa upat ka ligid, iyang nakita ang dagway sa mga ligid nga "ingon sa gilak sa krisolito." (Eze 1:15-21; 10:9) Gitandi sa babayeng Sulamita ang mga kamot sa iyang hinigugmang magbalantay sa 'mga silindro nga bulawan, nga puno sa krisolito.' Tingali ang mga silindro nga bulawan nagtumong sa mga tudlo ug ang gihal-op nga mga krisolito nagtumong sa mga kuko. (Aw 5:14) Sa susama, gigamit ni Daniel ang krisolito sa paghubit sa "usa ka tawo nga nagbestig lino" nga miabot aron isulti sa manalagna kon unsay modangat sa iyang katawhan "sa kaulahiang bahin sa mga adlaw." (Dan 10:5, 6, 14) Sa iyang panan-awon bahin sa Bag-ong Jerusalem, nakita ni apostol Juan nga ang ikapitong patukoranan sa paril sa siyudad maoy usa ka krisolito nga gikulitan sa ngalan sa usa sa "napulog-duha ka apostoles sa

Kordero."—Pin 21:2, 10, 14, 20; tan-awa ang MUTYA UG BILILHONG BATO.

KRISOPRASO. Usa ka dili kaayo bililhon, medyo sihag nga mutya, nga usa ka matang sa kalsidonya nga samag bulok sa berde nga mansanas. Ang bulok niini maoy tungod sa gigming nga mga tipik sa nikel nga anaa niini nga mineral. Ang krisopraso (Gr., *khry·so′pra·sos*) gihisgotan sa Bibliya diha lamang sa Pinadayag, diin kini giingon nga mao ang ikanapulong patukoranan sa paril sa "balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem."—Pin 21:2, 20.

KRISTAL. Ang kristal nga gigamit sa Bibliya nagtumong sa usa ka tin-aw, sihag nga mineral, nga lagmit usa ka matang sa kuwarso nga gitawag karong adlawa nga batong kristal. Ang batong kristal maoy usa ka matang sa kuwarso nga lunsay kaayo, nga gilangkoban sa *silicon* ug oksiheno. Sagad unom-ug-kilid ang porma niini nga makaplagan sa halos tanang matang sa bato ug walay kolor, tin-aw, ug sama sa bildo. Ang batong kristal mas gahi pa kay sa ubang komon nga mga minerales, ug usahay tabason aron himoong mga mutya.

Ang pamatuod nga ang "batong kristal" (Heb., *ga·vish′*) bililhon kaayo sa adlaw ni Job makita sa iyang pagtamod niini nga sama kabililhon sa korales ug mga perlas, apan bisan pa niana iyang giisip kining tanan nga ubos ug bili kay sa kaalam. (Job 28:18) Ang Pinadayag migamit sa tin-aw, naggilakgilak, lunsay nga kristal (Gr., *kry′stal·los*) sa paghubit sa "usa ka dagat nga bildo nga sama ug kristal," sa sidlak sa balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem, nga ingon sa "usa ka batong haspe nga naggilakgilak nga sama katin-aw sa kristal," ug sa "usa ka suba sa tubig sa kinabuhi, ingon katin-aw sa kristal."—Pin 4:6; 21:11; 22:1.

KRISTO. Kini nga titulo nga naggikan sa Gregong pulong nga *Khri·stos′* maoy katumbas sa Hebreohanong pulong nga *Ma·shi′ach,* "Mesiyas; Dinihogan." (Itandi ang Mat 2:4, *ftn* sa *Rbi8*.) Ang "Kristo" dili lamang usa ka ngalan nga gidugang aron sa pagpalahi kang Ginoong Jesus gikan sa uban nga kaparehog ngalan; kini maoy usa ka opisyal nga titulo.—Tan-awa ang JESU-KRISTO; MESIYAS.

Ang pag-abot ni Kristo, ang usa nga dihogan ni Jehova sa iyang espiritu aron mahimong Mesiyanikong Hari, gitagna na kasiglohan una pa sa pagkatawo ni Jesus. (Dan 9:25, 26) Apan, sa iyang pagkatawo, si Jesus wala pa mahimong Dinihogan o Kristo. Sa pagtagna bahin sa iyang pagkatawo, ang manulonda nagsugo kang Jose: "Imong pagatawgon ang iyang ngalan nga Jesus." (Mat 1:21) Apan sa dihang gipahibalo sa manulonda ang mga magbalantay sa karnero duol sa Betlehem maylabot sa umaabot nga papel ni Jesus, sila gisultihan: "Natawo kaninyo karong adlawa ang usa ka Manluluwas, nga mao ang Kristo nga Ginoo," sa ato pa, "nga *maoy mahimong* Kristo nga Ginoo."—Luc 2:11, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang personal nga ngalan ni Jesus nga gisundan sa titulong Kristo mahimong magpasiugda sa iyang pagkapersona ug nga siya mao ang nahimong Dinihogan ni Jehova. Nahitabo kini sa dihang siya nag-edad ug mga 30 anyos, gibawtismohan diha sa tubig, ug gidihogan sa espiritu ni Jehova nga nagpakita pinaagi sa dagway sa usa ka salampati nga mikunsad nganha kaniya. (Mat 3:13-17) Kini mao ang gipasiugda ni Pedro panahon sa Pentekostes: "Ang Diyos naghimo kaniyang Ginoo ug Kristo, kining Jesus," nga dayag nga nahinumdom sa ekspresyon nga iyang nadungog gikan sa mga ngabil ni Jesus, kinsa unang migamit sa terminong "Jesu-Kristo." (Buh 2:36-38; Ju 17:3) Kini nga ekspresyong "Jesu-Kristo" gigamit usab diha sa pangbukas nga mga pulong sa Kristohanon Gregong Kasulatan.—Mat 1:1.

Sa laing bahin, ang pagbutang sa titulo nga una sa ngalan ug ang pag-ingon nga "Kristo Jesus" inay nga "Jesu-Kristo" mas nagpasiugda sa katungdanan o posisyon nga gihuptan ni Jesus. Kini nagsentro sa pagtagad, una, sa katungdanan, ikaduha, sa naghupot sa katungdanan, sama sa pag-ingong Haring David o Gobernador Zorobabel. Kini magpahinumdom sa opisyal nga posisyon nga si Jesus lamang ang naghupot ingong ang Dinihogan ni Jehova, usa ka dungganong posisyon nga wala mahupti sa iyang mga sumusunod nga mga dinihogan usab. Ang hinigugma lamang nga Anak ni Jehova ang gitawag nga "Kristo Jesus." Gigamit ni Pablo kini nga ekspresyon diha sa iyang unang inspiradong sulat. (1Te 2:14) Gigamit usab kini ni Lucas, kas-a, diha sa Buhat 24:24 (*NW; RS*), sa dihang naghisgot bahin sa pagpamatuod ni Pablo.

Ang paggamit sa artikulong "ang" uban sa titulo ("ang Kristo") maoy laing paagi nga usahay gihatag ang pagtagad sa katungdanan nga gihuptan ni Jesus. (Mat 16:16; Mar 14:61) Apan, ang gramatikanhong gambalay sa tudling-pulong lagmit maoy usa ka paagi nga matino kon ang artikulo gamiton ba o dili, kay matod ni W. E. Vine: "Sa linangkob nga pagkasulti, sa dihang ang titulo [Kristo] mao ang subject sa usa ka tudling-pulong kini adunay artikulo; sa dihang kini nahimong bahin sa predicate kini walay artikulo."—*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 1, p. 190.

Sa Kasulatan wala gayod gamita ang daghang titulo nga una o human sa ngalan ni Jesus; apan kon ang usa ka titulo nag-una sa personal nga ngalan,

nan ang bisan unsang ubang titulo gidugang lamang human sa ngalan. Dili gayod kita makakitag kombinasyon nga *Ginoong Kristo* Jesus o ang *Haring Kristo* Jesus, kondili atong makita ang *Ginoong* Jesu-*Kristo.* Ang ekspresyon nga "atong Manluluwas, si Kristo Jesus," sa 2 Timoteo 1:10, sa Gregong teksto adunay pulong nga "nato" tali sa "Manluluwas" ug "Kristo" aron ipaila kon kinsa ang Manluluwas, nga kaharmonya sa ekspresyon nga "Kristo Jesus nga atong Manluluwas [sa literal, "Kristo Jesus nga Manluluwas nato"]." (Tit 1:4) Sa teksto sa 1 Timoteo 2:5 gihisgotan ang "usa ka tawo, si Kristo Jesus" ingong ang Tigpataliwala, apan ang "usa ka tawo" dili usa ka titulo. Kini nga ekspresyon nagpatin-aw lamang nga si Kristo Jesus sa usa ka higayon nahimong usa ka tawo dinhi sa yuta.

Ang usa ka talagsaong paggamit sa titulong "Kristo" mao ang paghisgot ni Pablo maylabot kang Moises inay kang Jesus, sa dihang siya misulat: "Giisip niya [ni Moises] ang pagpakaulaw sa Kristo [*Khri·stou′,* "Dinihogan"] ingong bahandi nga labaw pa kay sa mga bahandi sa Ehipto; kay siya nagtutok man ngadto sa pagbayad sa ganti." (Heb 11:26) Si Moises wala gayod madihogi ug bisan unsang literal nga lana sama sa hataas nga mga saserdote ug mga hari sa Israel. (Ex 30:22-30; Lev 8:12; 1Sa 10:1; 16:13) Apan si Jesus wala usab madihogi ug literal nga lana ni ang iyang mga sumusunod, ug bisan pa niana ang Kasulatan naghisgot kanila ingong dinihogan. (Buh 10:38; 2Co 1:21) Maylabot kang Jesus ug sa iyang mga sumusunod, ang pagdihog kanila pinaagi sa balaang espiritu sa Diyos nagsilbing usa ka pagtudlo gikan sa Diyos, o paghatag ug buluhaton, bisan tuod ang usa ka literal nga igdidihog nga lana wala gamita. Busa, sa susamang diwa si Moises nakadawat ug linaing pagtudlo. Nan, si Pablo nakaingon bahin kang Moises nga siya mao ang Kristo o dinihogan, ni Jehova, ang dumadawat sa buluhaton nga gitugyan kaniya didto sa nagdilaab nga tanom, nga ang maong pagtudlo iyang giisip ingong bahandi nga labaw pa kay sa tanang bahandi sa Ehipto.—Ex 3:2–4:17.

Ang terminong "Kristo" gigamit usab sa dihang naghisgot bahin sa Kristohanong kongregasyon ug sa relasyon niini ngadto kang Ginoong Jesu-Kristo. "Karon kamo maoy lawas ni Kristo, ug ang tagsatagsa mga sangkap," sa espirituwal nga diwa. (1Co 12:27) Kadtong "gibawtismohan ngadto kang Kristo Jesus gibawtismohan ngadto sa iyang kamatayon," uban ang paglaom nga mahimong "kaubang mga manununod ni Kristo" sa langitnong Gingharian. (Rom 6:3-5; 8:17) Sila nakig-ambit "sa mga pag-antos ni Kristo," ug "gipakaulawan tungod sa ngalan ni Kristo." (1Pe 4:13, 14; 5:1) Sa makadaghang higayon kini nga relasyon gihubit ingong "nahiusa kang Kristo" o "diha kang Kristo," ug usab gigamit ang gibali nga ekspresyong "si Kristo nga nahiusa kaninyo," uban ang lainlaing kalangkitan niini. (Rom 8:1, 2; 16:10; 1Co 15:18; 1Te 4:16; Col 1:27) Ang mga mahuyang sa maong pundok, kinsa angay nga mahimong lig-on, gitawag nga "mga bata diha kang Kristo." (1Co 3:1) Sa paglabay sa panahon ang tanang butang sa langit ug sa yuta gitigom pag-usab "diha kang Kristo."—Efe 1:10.

Mini nga mga Kristo. Sa iyang mga tagna bahin sa kataposan sa sistema sa mga butang, si Kristo nagpasidaan sa iyang mga sumusunod: "Pagbantay nga walay magpahisalaag kaninyo; kay daghan ang motungha pinasukad sa akong ngalan, nga magaingon, 'Ako mao ang Kristo,' ug magapahisalaag sa daghan. Kay motungha ang mini nga mga Kristo [Gr., *pseu·do′khri·stoi*] ug mini nga mga manalagna ug maghatag ug dagkong mga ilhanan ug mga katingalahan aron sa pagpahisalaag, kon mahimo, bisan sa mga pinili." (Mat 24:4, 5, 24) Ang maong daotang mga tawo kinsa sa binakak nagangkon niini nga titulo ug katungdanan ni Ginoong Jesu-Kristo maoy lakip sa *an·ti′khri·stos* (Grego alang sa "antikristo") nga gihisgotan sa lima ka higayon ni apostol Juan.—1Ju 2:18, 22; 4:3; 2Ju 7; tan-awa ang ANTIKRISTO.

Ubang mga Gamit sa Terminong "Kristo." Ang *Septuagint* nga hubad sa Hebreohanong Kasulatan migamit sa samang Gregong pulong nga *khri·stos′* sa kapin sa 40 ka higayon, nga subsob ingong usa ka titulo sa dinihogang mga saserdote, mga hari, ug mga manalagna. Si Aaron nga hataas nga saserdote mao "ang dinihogan," nga gisugo ug "gitudlo alang sa mga tawo labot sa mga butang nga iya sa Diyos." (Lev 4:3, 5, 16; 8:12; Heb 5:1) Sa pagpahayag sa iyang paghukom batok sa balay ni Eli, si Jehova misaad sa pagpatunghag usa ka matinumanong saserdote nga magalakaw sa atubangan sa dinihogan (*khri·stos′*) sa Diyos sa tanang panahon.—1Sa 2:35.

Ang mga hari nakahupot usab niining samang dungganon nga titulo tungod sa ilang relasyon kang Jehova maylabot sa ilang harianong katungdanan. Busa si Samuel naghisgot kang Saul ingong *khri·stos′* sa 1 Samuel 12:3 diha sa Gregong *Septuagint.* "Halayo ra alang kanako," mipatugbaw si David, 'nga ako mobakyaw sa akong kamot batok kang Saul nga dinihogan [*LXX, khri·ston′*] ni Jehova!' (1Sa 26:11) Ug si David wala motugot sa iyang pag-umangkong lalaki nga si Abisai nga hilabtan si Saul. (1Sa 26:8, 9) Gipapatay usab ni David ang usa ka Amalekanhon tungod kay kini miingon nga iyang gipatay si Saul "ang dinihogan [*LXX, khri·ston′*] ni Jehova." (2Sa 1:13-16) Kini nga titulo ug katungdanan ingong hari gihatag usab kang David, ug busa siya naghisgot sa iyang kaugalingon

ingong "dinihogan [*LXX, khri·stoi′*]" ni Jehova. (1Sa 16:12, 13; 2Sa 22:51) Si Haring Zedekias, nga milingkod sa trono ingong usa ka manununod ni David, gitawag usab nga "ang dinihogan [*khri·stos′*] ni Jehova."—Lam 4:20.

Ang mga manalagna gitawag usab nga mga dinihogan ni Jehova, sumala sa gipakita sa paralelismo diha sa Salmo 105:15. Gihatag ni Jehova ang sugo ngadto sa iyang manalagna nga si Elias: "Si Eliseo . . . imong dihogan ingong manalagna puli kanimo," bisan tuod wala na irekord ang mga detalye sa aktuwal nga pagdihog.—1Ha 19:16.

Adunay ubang mga kahimtang diin ang Gregong *Septuagint* migamit sa *khri·stos′* sa matagnaong paagi. Adunay napulo ka paghisgot sa *khristos′* diha sa basahon sa Mga Salmo, ug ang usa diha sa Salmo 2:1, 2 maoy talagsaon gayod: Ang mga nasod nagkaguliyang ug ang mga hari sa yuta naghugpong "batok kang Jehova ug batok sa iyang dinihogan." Ang mga apostoles nagkutlo niini nga tagna ug nagpadapat sa titulo ngadto sa 'balaang alagad nga si Jesus, kinsa gidihogan ni Jehova.' (Buh 4:24-27) Ang labing talagsaong pananglitan mao ang pagpadapat niini nga termino ngadto sa Persianhong hari nga si Ciro. Sa wala pa siya matawo, ang tagna ni Isaias (45:1-3) nagpahayag: "Mao kini ang giingon ni Jehova sa iyang dinihogan [*LXX, khri·stoi′*], kang Ciro, kansang tuong kamot akong gigunitan." Si Ciro wala gayod sa literal madihogi sa balaang lana sama sa mga hari sa Israel, apan sama sa ubang mga teksto sa Bibliya, ang ekspresyong "dinihogan" maoy usa ka matang sa titulo nga gihatag kaniya tungod sa iyang buluhaton ug pagkatinudlo sa Diyos.—Tan-awa ang DINIHOGAN, PAGDIHOG.

KRISTOHANON. Ang Linatin nga Gregong termino nga *Khri·sti·a·nos′,* nga makaplagan lamang sa tulo ka higayon diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, maoy gingalan sa mga sumusunod ni Kristo Jesus, ang mga tigpaluyo sa Kristiyanidad.—Buh 11:26; 26:28; 1Pe 4:16.

"Didto sa Antioquia [Sirya] nga ang mga tinunan pinaagi sa pagtultol sa Diyos unang gitawag nga mga Kristohanon." (Buh 11:26) Busa, posible nga kini nga ngalan gigamit na sukad pa sa tuig 44 K.P. sa dihang ang mga panghitabo nga natala palibot niini nga teksto nahitabo, bisan tuod dili ingon niana ang mahimong ipasabot sa gramarya niini nga prase; ang pipila nagtuo nga kini nga ngalan gigamit sa mas ulahi pa ug diyutay. Kon kanus-a man kana, basta niadtong mga 58 K.P., sa siyudad sa Cesarea, ang termino ilado na kaayo ug gigamit bisan sa mga opisyal sa publiko, kay sa maong panahon si Haring Herodes Agripa II miingon kang Pablo: "Sa mubong panahon makombinsir mo ako nga mahimong Kristohanon."—Buh 26:28.

Ang mga magsusulat sa Bibliya sa pagtawag sa mga isigkamagtutuo o sa paghubit sa mga sumusunod ni Kristo migamit sa mga ekspresyon sama sa "mga magtutuo sa Ginoo," "mga igsoon" ug "mga tinun-an" (Buh 5:14; 6:3; 15:10), "mga pinili" ug "mga matinumanon" (Col 3:12; 1Ti 4:12), "mga ulipon sa Diyos" ug "mga ulipon ni Kristo Jesus" (Rom 6:22; Flp 1:1), "mga balaan," "kongregasyon sa Diyos," ug "niadtong nagatawag sa Ginoo." (Buh 9:13; 20:28; 1Co 1:2; 2Ti 2:22) Kini nga mga termino nga may doktrinal nga kahulogan gigamit sa panguna ingong mga pagtawag diha sa sulod sa kongregasyon. Ngadto sa mga tagagawas ang Kristiyanidad gitawag nga 'Ang Dalan' (Buh 9:2; 19:9, 23; 22:4), ug ang mga magsusupak mitawag niini ingong "sekta sa mga Nasaretnon" o ingong 'kini nga sekta.'—Buh 24:5; 28:22.

Didto sa Antioquia sa Sirya unang nailhan ingong mga Kristohanon ang mga sumusunod ni Kristo. Lagmit gayod nga dili ang mga Hudiyo ang unang mitawag sa mga sumusunod ni Jesus ingong "mga Kristohanon" (Grego) o "mga Mesiyanista" (Hebreohanon), kay dili nila isalikway si Jesus ingong ang Mesiyas, o Kristo, ug dayon hilom nga moila kaniya ingong ang Dinihogan, o Kristo, pinaagi sa pagtawag sa iyang mga sumusunod nga "mga Kristohanon." Ang pipila naghunahuna nga ang mga pagano lagmit maoy nagbansag kanila nga mga Kristohanon ingong pagbiaybiay o pagyubit, apan ang Bibliya nagpakita nga kini maoy hinatag-sa-Diyos nga ngalan; sila *'pinaagi sa pagtultol sa Diyos* gitawag nga mga Kristohanon.' —Buh 11:26.

Ang Gregong berbo nga *khre·ma·ti′zo* niini nga teksto sagad nga gihubad lamang nga "gitawag," ug kini mao ang hubad sa Buhat 11:26 diha sa kadaghanang mga hubad. Apan, adunay mga hubad nga nagpaila nga ang Diyos may kalabotan sa pagpili sa ngalang "Kristohanon." Makaiikag labot niini mao ang *Bag-ong Kalibotang Hubad,* ang *Young's Literal Translation,* ug ang *The Simple English Bible.* Ang *Young's* mabasa: "Ang mga tinun-an usab unang gitawag sa Diyos nga mga Kristohanon didto sa Antioquia."

Ang Gregong pulong nga *khre·ma·ti′zo* sumala sa paggamit niini diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan kanunayng gilangkit sa usa ka butang nga dili-kinaiyanhon, labot sa orakulo, o gikan sa Diyos. Ang *Exhaustive Concordance of the Bible* ni Strong, sa Gregong diksiyonaryo niini (1890, p. 78), naghubit niini ingong "pagbungat ug orakulo . . . nga mao, gipahayag sa Diyos." Ang *Greek and English Lexicon* ni Edward Robinson (1885, p. 786) naghatag sa kahulogan: "Gipamulong agig pagtahod sa tubag sa Diyos, orakulo, pahayag, sa pagtubag, sa pagsulti ingong orakulo, sa pagpasidaan gi-

kan sa Diyos." Ang *Greek-English Lexicon of the New Testament* ni Thayer (1889, p. 671): "sa paghatag ug sugo o pahimangno gikan sa Diyos, sa pagtudlo gikan sa langit . . . sugoon, tambagan, hatagan ug instruksiyon gikan sa Diyos . . . nga mahimong tigpamaba sa mga pinadayag gikan sa Diyos, sa pagpahibalo sa mga sugo sa Diyos." Si Thomas Scott diha sa iyang *Explanatory Notes* bahin niini nga teksto (1832, Tomo III, p. 419) nag-ingon: "Ang maong pulong nagpasabot nga kini gihimo pinaagi sa pagpadayag sa Diyos: kay sagad kini ang kahulogan niini diha sa Bag-ong Tugon, ug gihubad nga 'gipasidan-an gikan sa Diyos' o 'gipasidan-an sa Diyos,' bisan tuod nga walay pulong alang sa DIYOS diha sa Grego." Labot sa Buhat 11:26, ang *Commentary* ni Clarke nag-ingon: "Ang pulong [*khre·ma·ti′sai*] sa atong kasagarang teksto, nga among gihubad nga *gitawag,* nagpasabot diha sa Bag-ong Tugon, sa *pagtudlo, pagpasidaan,* o *pagduso,* pinaagi sa *pagtultol sa Diyos.* Niini nga diwa, gigamit ang maong pulong, Mat. ii. 12 . . . Busa, kon ang ngalan gihatag pinaagi sa *pagtudlo sa Diyos,* lagmit gayod nga si Saulo ug Bernabe gitultolan sa paghatag niini; ug busa ang ngalang *Kristohanon* naggikan sa Diyos."—Tan-awa ang Mat 2:12, 22; Luc 2:26; Buh 10:22; Rom 7:3, *Int;* Heb 8:5; 11:7; 12:25, diin kini nga Gregong berbo makita.

Ang Kasulatan naghisgot kang Jesu-Kristo ingong ang Pamanhonon, ang Ulo ug Bana sa iyang dinihogang mga sumusunod. (2Co 11:2; Efe 5:23) Busa, haom gayod, maingon nga ang asawa malipay sa pagdawat sa ngalan sa iyang bana, sa ingon kining "pangasaw-onon" nga matang ni Kristo nalipay sa pagdawat sa usa ka ngalan nga nagpaila sa mga sakop niini ingong iya ni Kristo. Niini nga paagi ang mga nagapaniid niining unang-siglong mga Kristohanon daling nakaila kanila dili lamang pinaagi sa ilang buluhaton kondili pinaagi usab sa ilang ngalan ingong bug-os nga lahi gikan sa mga nagasunod sa Judaismo; nga kini usa ka nagalambo nga asosasyon nga walay pagpinig sa Hudiyo ni sa Grego apan ang tanan nagkahiusa ilalom sa ilang Ulo ug Lider, si Jesu-Kristo. —Gal 3:26-28; Col 3:11.

Kon Unsay Kahulogan sa Pagkahimong Usa ka Kristohanon. Gipaabot ni Jesus ang pagdapit nga mahimong iyang sumusunod, nga nag-ingon: "Kon adunay buot mosunod kanako, padumilia siya sa iyang kaugalingon ug ipapas-an ang iyang estaka sa pagsakit ug magpadayon sa pagsunod kanako." (Mat 16:24) Kadtong kinsa tinuod nga mga Kristohanon adunay bug-os nga pagtuo nga si Jesu-Kristo maoy linaing Dinihogan ug bugtong nga Anak sa Diyos, ang Sinaad nga Binhi nga naghalad sa iyang tawhanong kinabuhi ingong lukat, gibanhaw ug gibayaw ngadto sa tuong kamot ni Jehova, ug nakadawat ug awtoridad sa pagbuntog sa iyang mga kaaway ug sa pagbindikar sa pagkasoberano ni Jehova. (Mat 20:28; Luc 24:46; Ju 3:16; Gal 3:16; Flp 2:9-11; Heb 10:12, 13) Gilantaw sa mga Kristohanon ang Bibliya ingong ang inspiradong Pulong sa Diyos, ang bug-os nga kamatuoran, nga mapuslanon sa pagpanudlo ug sa pagdisiplina sa katawhan.—Ju 17:17; 2Ti 3:16; 2Pe 1:21.

Labaw pa ang gikinahanglan sa matuod nga mga Kristohanon kay sa pagpahayag lamang sa ilang pagtuo. Kinahanglan nga ang pagtuo ipasundayag pinaagi sa mga buhat. (Rom 10:10; San 2:17, 26) Kay natawo ingong mga makasasala, kadtong nahimong mga Kristohanon naghinulsol, mitalikod, nagpahinungod sa ilang mga kinabuhi ngadto kang Jehova, aron sa pagsimba ug sa pag-alagad kaniya, ug dayon nagpabawtismo sa tubig. (Mat 28:19; Buh 2:38; 3:19) Kinahanglan silang magmahinlo sa ilang kaugalingon gikan sa pakighilawas, sa idolatriya, ug sa pagkaon ug dugo. (Buh 15:20, 29) Ilang gihukas ang ilang daang mga personalidad uban sa ilang mga pagsinta sa kasuko, malaw-ayng pulong, pagpamakak, pagpangawat, paghuboghubog, ug "mga butang nga sama niini," ug ilang gipahiuyon ang ilang mga kinabuhi sa mga prinsipyo sa Bibliya. (Gal 5:19-21; 1Co 6:9-11; Efe 4:17-24; Col 3:5-10) "Ayaw tugoti," misulat si Pedro ngadto sa mga Kristohanon, "nga aduna kaninyoy mag-antos ingong usa ka mamumuno o usa ka kawatan o usa ka mamumuhat ug daotan o usa ka hilabtanon sa mga butang sa uban." (1Pe 4:15) Ang mga Kristohanon kinahanglan nga magmaluloton ug may konsiderasyon, malumog-buot ug hataas-ug-pailob, nga sa pagkamahigugmaon nagpakitag pagpugong-sa-kaugalingon. (Gal 5:22, 23; Col 3:12-14) Sila nagtagana ug nag-atiman sa mga sakop sa ilang panimalay ug nahigugma sa ilang mga silingan sama sa ilang kaugalingon. (1Ti 5:8; Gal 6:10; Mat 22:36-40; Rom 13:8-10) Ang pangunang hiyas nga magpaila kanila ingong tinuod nga mga Kristohanon mao ang ilang talagsaong gugma alang sa usag usa. "Pinaagi niini," miingon si Jesus, "ang tanan makaila nga kamo akong mga tinun-an, kon kamo adunay gugma sa inyong taliwala." —Ju 13:34, 35; 15:12, 13.

Ang tinuod nga mga Kristohanon nagsundog sa panig-ingnan ni Jesus ingong ang Dakong Magtutudlo ug Matinumanong Saksi ni Jehova. (Ju 18:37; Pin 1:5; 3:14) 'Lakaw paghimog mga tinun-an sa katawhan sa tanang kanasoran' mao ang sugo sa ilang Lider. (Mat 28:19, 20) Sa pagtuman niini, ang mga Kristohanon 'nanaksi sa publiko ug sa balay ug balay,' nga nag-awhag sa katawhan sa bisan diin sa pagkalagiw gikan sa Dakong Babilonya ug sa pagbutang sa ilang paglaom ug pagsalig sa

Gingharian sa Diyos. (Buh 5:42; 20:20, 21; Pin 18: 2-4) Kini sa pagkatinuod maoy maayong balita, apan tungod sa pagmantala sa maong mensahe ang mga Kristohanon nakaagom ug hilabihang paglutos ug pag-antos, sama sa naagoman usab ni Jesu-Kristo. Ang iyang mga sumusunod dili labaw kaniya; igo na nga sila mahisama kaniya. (Mat 10: 24, 25; 16:21; 24:9; Ju 15:20; 2Ti 3:12; 1Pe 2:21) Kon ang usa "nag-antos ingong usa ka Kristohanon, ayaw siya pabatia ug kaulaw, hinunoa kinahanglang magpadayon siya sa paghimaya sa Diyos niining ngalana," nagtambag si Pedro. (1Pe 4:16) Ang mga Kristohanon naghatag kang "Cesar" kon unsa ang iya sa labaw nga mga awtoridad niini nga kalibotan—dungog, pagtahod, buhis—apan sa samang higayon sila nagpabiling bulag sa mga kalihokan niini nga kalibotan (Mat 22:21; Ju 17:16; Rom 13:1-7), ug tungod niana sila gidumtan sa kalibotan.—Ju 15:19; 18:36; 1Pe 4:3, 4; San 4:4; 1Ju 2:15-17.

Sayon nga masabtan kon nganong ang katawhan nga may hataas nga mga prinsipyo sa moralidad ug integridad, inubanan sa kusganong mensahe nga gipahayag uban ang hilabihang kadasig ug kawalay lipodlipod, nakakuha dayon ug pagtagad niadtong unang siglo. Pananglitan, ang misyonaryong mga panaw ni Pablo maoy samag mikaylap nga sunog sa kasagbotan nga nagpadilaab sa kasiyudaran—sa Antioquia sa Pisidia, Iconio, Listra, Derbe, ug Perga sa usa ka panaw; sa Filipos, Tesalonica, Berea, Atenas, ug Corinto sa laing panaw—nga tungod niana ang katawhan mohunong, maghunahuna, ug mobarog, sa pagdawat o kaha sa pagsalikway sa maayong balita sa Gingharian sa Diyos. (Buh 13:14–14:26; 16:11–18:17) Linibo ang mibiya sa ilang bakak nga relihiyosong mga organisasyon, bug-os kasingkasing nga misagop sa Kristiyanidad, ug madasigong mibuhat sa buluhatong pagwali ingong pagsundog kang Kristo Jesus ug sa mga apostoles. Tungod niini, sila nahimong mga tumong sa pagdumot ug paglutos, nga pangunang gihulhog sa bakak nga relihiyosong mga pangulo ug sa politikanhong mga magmamando nga nakadawat ug sayop nga impormasyon. Ang ilang lider nga si Jesu-Kristo, ang Prinsipe sa Pakigdait, gipatay tungod sa sumbong nga sedisyon; niadtong panahona ang mahigugmaon sa pakigdait nga mga Kristohanon giakusahan nga 'nagtugaw sa atong siyudad,' "nagpagubot sa gipuy-ang yuta," ug ingong usa ka katawhan nga "ginasupak bisan diin." (Buh 16:20; 17:6; 28:22) Sa panahon nga gisulat ni Pedro ang iyang unang sulat (mga 62-64 K.P.) mopatim-aw nga ang buluhaton sa mga Kristohanon ilado na kaayo sa mga dapit sama sa "Ponto, Galacia, Capadocia, Asia, ug Bitinia."—1Pe 1:1.

Pamatuod Gikan sa Sekular nga mga Reperensiya. Ang sekular nga mga magsusulat sa unang duha ka siglo miila usab sa presensiya ug impluwensiya sa unang mga Kristohanon diha sa ilang paganong kalibotan. Pananglitan, si Tacitus, usa ka Romanong historyador nga natawo sa mga 55 K.P., naghisgot bahin sa hulungihong nga nagakusar kang Nero ingong responsable sa pagsunog sa Roma (64 K.P.), ug dayon nag-ingon: "Busa, aron mahunong ang hulungihong, gipasanginlan ni Nero ingong mga sad-an, ug gisilotan sa hilabihan kapintas, ang usa ka grupo sa mga tawo, nga giayran tungod sa ilang mga bisyo [sumala sa panglantaw sa mga Romano], nga gitawag sa panon sa katawhan ingong mga Kristohanon. . . . Dayon una, ang miangkon nga mga membro sa maong sekta gidakop; ug unya, tungod sa ilang pagbutyag, daghan ang gihukman nga sad-an, dili gumikan sa pagpanunog kondili gumikan sa pagdumot sa tawhanong rasa. Ug ang ilang kataposan giduyogan sa pagyubit: gibestihan silag mga panit sa ihalas nga mga mananap ug gikuniskunis sa mga iro hangtod namatay; o sila gilansang diha sa mga krus, ug, sa dihang walay kahayag sa adlaw sila gisunog aron magsilbing mga suga sa kagabhion." (*The Annals,* XV, XLIV) Si Suetonius, laing Romanong historyador, nga natawo sa hinapos sa unang siglo K.P., nag-asoy sa mga panghitabo sa panahon sa paghari ni Nero, nga nag-ingon: "Gisilotan ang mga Kristohanon, usa ka grupo sa mga tawo nga nagsunod sa usa ka bag-o ug makadaot nga patuotuo."—*The Lives of the Caesars* (Nero, XVI, 2).

Si Flavius Josephus, sa iyang *Jewish Antiquities* (XVIII, 64 [iii, 3]), naghisgot sa pipila ka panghitabo sa kinabuhi ni Jesus, ug midugang: "Ug ang tribo sa mga Kristohanon, nga gitawag pinasukad kaniya, hangtod niining adlawa [mga 93 K.P.] wala mahanaw." Si Pliny nga Manghod, ang gobernador sa Bitinia sa 111 o 112 K.P., kay nakaatubang ug 'suliran bahin sa mga Kristohanon,' misulat ngadto kang Emperador Trajan, nga naglatid sa mga paagi nga iyang gigamit ug nangayog tambag. "Personal ko silang gipangutana kon sila ba mga Kristohanon," misulat si Pliny. Kon sila moangkon, sila pagasilotan. Apan, ang uban "nanghimakak nga sila mga Kristohanon o mga Kristohanon kanhi." Sa dihang gisulayan, sila wala lamang maghalad ug paganong mga halad apan sila gani "nagpasipala sa ngalan ni Kristo: nasayod ako nga walay usa niining mga butanga nga maagni sa pagbuhat ang si bisan kinsang tiunay nga Kristohanon." Sa pagtubag niini nga sulat, si Trajan midayeg kang Pliny sa iyang paagi sa pagdumala sa maong butang: "Gisunod nimo ang hustong paagi . . . sa imong pagsusi sa mga kaso sa mga tawo nga gi-

sumbong ingong mga Kristohanon."—*The Letters of Pliny,* X, XCVI, 3, 5; XCVII, 1.

Ang unang-siglo nga Kristiyanidad walay mga templo, wala magtukod ug mga halaran, wala mogamit ug mga krusipiho, ug wala mogamit ug linaing mga besti ug mga titulo sama nianang sa mga klero. Ang unang mga Kristohanon walay gisaulog nga mga pista opisyal ug midumili sa tanang serbisyo militar. "Ang maampingong pagrepaso sa tanang impormasyon nga mabatonan nagpakita nga, hangtod sa panahon ni Marcus Aurelius [nga nagmando sa 161-180 K.P.], walay Kristohanon nga nagsundalo; ug walay sundalo, human mahimong Kristohanon, ang nagpabilin sa serbisyo militar."—*The Rise of Christianity,* ni E. Barnes, 1947, p. 333.

Bisan pa niana, ingon sa gipaila sa sulat ni Pliny, dihay pipila nga nagpailang mga Kristohanon ang mikompromiso sa dihang gisulayan. Ingon sa gitagna, ang espiritu sa apostasya nagsugod na sa wala pa mamatay ang mga apostoles. (Buh 20:29, 30; 2Pe 2:1-3; 1Ju 2:18, 19, 22) Sulod sa yugto nga wala pay 300 ka tuig, ang umahan sa trigo sa Kristiyanidad nalukop na sa mga bunglayon sa apostatang mga antikristo hangtod sa punto nga ang daotang si Constantino nga Bantogan (nga maoy responsable sa pagpatay sa dili mokubos pito niya ka suod nga mga higala ug mga paryente) gilangkit diha sa mga hitabo nga mitultol sa pagkamugna sa relihiyon sa estado nga nagtakoban ingong "Kristiyanidad."

KRISTOHANON GREGONG KASULATAN. Kini nga ngalan gigamit aron mapalahi kini gikan sa Gregong *Septuagint* nga hubad sa Hebreohanong Kasulatan sa wala pa ang Kristohanong panahon. Naandan na ang pagtawag niining ulahing seksiyon sa Bibliya ingong Bag-ong Tugon.—Tan-awa ang BIBLIYA.

Adunay 27 ka kanonikal nga mga basahon nga naglangkob sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Human sa kamatayon ni Jesus, kining mga basahona gisulat sa walo ka lalaki ubos sa pag-inspirar sa Diyos: si Mateo, Marcos, Lucas, Juan, Pablo, Santiago, Pedro, ug Judas. Dili ang tanan niini nga mga lalaki misunod kang Jesus panahon sa iyang ministeryo; ngani, ingon sa nasayran gayod, ang tulo lamang ka apostol nga si Mateo, Juan, ug Pedro ang misunod kaniya. Si Marcos lagmit mao ang "batan-ong lalaki" nga nagpaantaw nga misunod kang Jesus human Siya gidakop. (Mar 14:51, 52) Sa Pentekostes, si Santiago, Judas, ug lagmit si Marcos presente uban kanila. (Buh 1:13-15; 2:1) Sa ulahi ang apostol nga si Pablo nakabig. Kining tanan nga mga magsusulat suod nga nakig-uban sa nagamandong lawas sa unang-siglong kongregasyon sa Jerusalem.

Sa unsang pinulongan kini nga mga basahon orihinal nga gisulat? Gawas sa basahon ni Mateo, nga gisulat sa orihinal sa Hebreohanon ug sa ulahi ngadto sa Grego, ang tanang uban nga 26 ka basahon gisulat diha sa komon nga Grego, ang Koine, ang internasyonal nga pinulongan niadtong adlawa.—Tan-awa ang MATEO, MAAYONG BALITA SUMALA NI.

Dili sulagma lamang nga kining inspirado nga mga Kristohanong lalaki, nga ang tanan kanila lumad nga mga Hudiyo (Rom 3:1, 2), nagtagik sa ilang mga sinulat diha sa Gregong pinulongan. Kini dili pribadong mga sulat kondili maoy alang sa kaylap nga sirkulasyon, aron basahon ug tun-an sa tanang kongregasyon. (Col 4:16; 1Te 5:27; 2Pe 3:15, 16) Ang mga magsusulat gisugo nga ipakaylap kining maayong balita ug pagtulon-an hangtod sa kinalay-ang bahin sa yuta, sa mga dapit diin ang Hebreohanon ug Latin nga pinulongan dili masabtan. (Mat 28:19; Buh 1:8) Bisan sa mga teritoryo nga duolduol sa Palestina, dihay nagkadakong gidaghanon sa mga dili-Hudiyo nga misulod sa lokal nga mga kongregasyon. Lain pa, sa dihang mokutlo sa Hebreohanong Kasulatan, kini nga mga magsusulat subsob nga migamit sa Gregong *Septuagint.*

Ang mga basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan, nga gilista sumala sa gibanabanang tuig (K.P.) nga kini gisulat, mao ang mosunod: Mateo, 41; 1 ug 2 Tesalonica, 50 ug 51; Galacia, 50-52; 1 ug 2 Corinto, 55; Roma, 56; Lucas, 56-58; Efeso, Colosas, Filemon, Filipos, 60-61; Hebreohanon, Mga Buhat, 61; Santiago, sa wala pa ang 62; Marcos, 60-65; 1 Timoteo, Tito, 61-64; 1 Pedro, 62-64; 2 Pedro, 64; 2 Timoteo, Judas, 65; Pinadayag, 96; Juan ug 1, 2, 3 Juan, 98. Kini nga yugto nga wala pay 60 ka tuig dako kaayog kalainan kon itandi sa halos 11 ka siglo nga nagugol aron makompleto ang Hebreohanong Kasulatan.

Sa dihang miabot ang panahon nga usahon kining mga basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan ngadto sa usa ka tomo, kini wala hugponga nga sunodsunod sumala sa ilang pagkasulat. Hinunoa, kini sistematikong gihan-ay sumala sa tema, nga maklasipikar ingon nga (1) ang lima ka makasaysayanhong mga basahon sa mga Ebanghelyo ug sa Mga Buhat , (2) ang 21 ka sulat , ug (3) ang Pinadayag.

Ang upat ka Ebanghelyo (ang pulong nga "Ebanghelyo" nagpasabot nga "maayong balita"), nga gisulat ni Mateo, Marcos, Lucas, ug Juan, naghatag kanato ug upat ka pilo nga makasaysayanhong asoy sa kinabuhi ug kalihokan ni Jesus, nga ang matag asoy maoy usa ka independenteng taho. Ang unang tulo niini usahay gitawag ug sinoptiko (nagkahulogang "samang panglantaw")

tungod kay kini adunay susamang paagi sa paghubit sa ministeryo ni Jesus kon itandi sa Ebanghelyo ni Juan, apan ang matag usa nagpabanaag ug pagkaindependente sa bahin sa magsusulat. Ang Ebanghelyo ni Juan naghisgot sa pipila ka detalye nga wala hisgoti sa ubang tulo. Dayon misunod ang Mga Buhat sa mga Apostoles nga gihan-ay sa lohikanhong paagi, nga naghisgot sa kasaysayan sa Kristohanong kongregasyon ingon sa pagkatukod niini niadtong Pentekostes hangtod sa duolan sa 30 ka tuig human sa kamatayon ni Jesus.

Ang mga kalihokan sa sulod sa kongregasyon, ang mga problema niini, ang publikong pagsangyaw niini, ang ubang mga pribilehiyo niini, ug ang mga paglaom niini gihisgotan diha sa 21 ka sulat nga misunod sa makasaysayanhon nga seksiyon. Si Pablo ginganlan ingong magsusulat sa 13 ka sulat. Ang sulat ngadto sa mga Hebreohanon sa katibuk-an gipasidungog usab kang Pablo. Misunod niini nga mga sinulat mao ang grupo sa mga sulat, kasagaran niini gisulat alang sa tanang kongregasyon sa katibuk-an, ni Santiago, Pedro, Juan, ug Judas. Sa kataposan, ingong usa ka makapahinam nga sangkoanan sa tibuok Bibliya, mao ang Pinadayag uban ang pasiunang talan-awon niini sa tulukibong mga panghitabo sa umaabot.

Unsa ka daghan ang gikutlo sa mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan gikan sa Hebreohanong Kasulatan?

Gikutlo sa mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang Hebreohanong Kasulatan sa ginatos ka higayon. Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* direktang nagkutlo ug 320 ka asoy gikan sa Hebreohanong Kasulatan. Sumala sa usa ka listahan nga gipatik ni Westcott ug Hort, ang katibuk-ang gidaghanon sa mga pangutlo ug mga reperensiya maoy mga 890. (*The New Testament in the Original Greek,* Graz, 1974, Tomo I, pp. 581-595) Ang mga pananglitan gikuha gikan sa Hebreohanong Kasulatan sa tanang inspirado nga Kristohanong mga magsusulat. (1Co 10:11) Kining Kristohanong mga magsusulat sa walay duhaduha migamit sa balaang ngalan nga Jehova sa dihang sila mikutlo gikan sa Hebreohanong Kasulatan. Kining ulahing mga magsusulat midawat ug naglakip sa Hebreohanong Kasulatan ingong inspirado sa Diyos ug mapuslanon aron ang tawo sa Diyos bug-os masangkapan alang sa tanang maayong buhat.—2Ti 3:16, 17; 2Pe 1:20, 21.

Human sa kamatayon sa mga apostoles, ang mga magsusulat nga dili inspirado mikutlo sa makadaghan gikan sa Gregong Kasulatan, sama sa pagkutlo sa inspiradong Kristohanon nga mga magsusulat sa Bibliya gikan sa mga basahon nga una pa niini.

Adunay mabatonan nga kapin sa 13,000 ka papiro ug *vellum* (panit sa hayop) nga mga manuskrito alang sa matandiong pagtuon nga naundan sa katibuk-an o bahin sa Kristohanon Gregong Kasulatan, nga sukad pa sa ika-2 hangtod sa ika-16 nga siglo. Gikan niini, may mga 5,000 ang anaa sa pinulongang Grego, ug ang nahibilin anaa sa lainlaing uban pang mga pinulongan. Kapin sa 2,000 sa mga karaang kopya ang naundan sa mga Ebanghelyo, ug kapin sa 700 ang naundan sa mga sulat ni Pablo. Bisan tuod ang orihinal nga mga sinulat wala na mismo maglungtad karon, ang mga kopya maoy sukad pa niadtong ikaduhang siglo, nga duol kaayo sa panahon nga gisulat ang mga orihinal nga sinulat. Tungod niining daghan kaayong mga manuskrito, sa paglabay sa katuigan ang Gregong mga eskolar nakapatungha ug maayo kaayong Gregong teksto sa Kasulatan, nga nagpamatuod sa daghang bahin sa pagkakasaligan ug sa integridad sa atong presenteng-adlaw nga mga hubad sa Kristohanon Gregong Kasulatan.—Tanawa ang MANUSKRITO SA BIBLIYA.

Tungod niining hilabihan ka daghang manuskrito ang usa ka eskolar nakaingon: "Ang kadaghanan sa mga pulong sa Bag-ong Tugon mibarog nga labaw bisan pa sa tanang mapihigong mga pagsaway, tungod kay kini walay pagbag-o, ug kinahanglan lamang kopyahon. . . . Kon ilain ang ginagmay nga mga kalainan, sama sa kausaban sa pagkasunodsunod, ang pagsal-ot o ang pagtangtang sa artikulo nga may mga propio nombre ug ang susama, ang mga pulong nga sa among hunahuna gikaduhaduhaan pa dili gayod makaabot ug ikausa-ka-libo nga bahin sa tibuok Bag-ong Tugon." (*The New Testament in the Original Greek,* Tomo I, p. 561) Mahimong idugang niini ang obserbasyon ni Jack Finegan: "Ang suod nga kalangkitan sa panahon tali sa labing daan nga mga manuskrito sa Bag-ong Tugon ug sa orihinal nga mga teksto makapahingangha usab. . . . Kon bahin sa among kahibalo sa mga sinulat sa kadaghanang klasikal nga mga magsusulat kami nagadepende sa mga manuskrito nga ang labing karaan niini maoy sa panahon pa tali sa ikasiyam ug ikanapulog-usa nga siglo A.D. . . . Busa ang katinoan nga pinaagi niini napamatud-an ang teksto sa Bag-ong Tugon mao ang nagpahimong labaw niini kay sa bisan unsang ubang karaang basahon. Ang mga pulong nga gigamit sa mga magsusulat sa Bag-ong Tugon sa pagtumong sa ilang kalibotan ug panahon nakalatas kanato ug daghang kasiglohan nga wala gayod mausab ang diwa niini ug wala gayod mokunhod ang puwersa niini."—*Light From the Ancient Past,* 1959, pp. 449, 450.

Ingong hinungdanong bahin sa sinulat nga Pulong sa Diyos, dili masukod ang bili sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Kini naundan sa upat ka asoy sa ministeryo sa bugtong nga Anak sa Diyos, lakip na ang iyang kagikan, iyang pagtulon-an, iyang panig-ingnan, iyang haladnong kamatayon, ug ang iyang pagkabanhaw. Ang makasaysayanhong rekord sa pagkatukod sa Kristohanong kongregasyon ug ang pagbubo sa balaang espiritu, nga tungod niini kini miuswag nga malamposon kaayo, maingon man ang mga detalye maylabot sa mga suliran niini ug giunsa kini pagsulbad—kining tanan kinahanglanon kaayo alang sa pagpalihok sa matuod nga Kristohanong kongregasyon karong adlawa. Ang indibiduwal nga mga basahon nga independenteng gisulat alang sa partikular nga mga tawo ug mga situwasyon, o uban ang usa ka linaing panglantaw ug katuyoan, tanan natingob aron mahimong usa ka talagsaon kaayo nga nahiusa ug kompleto nga basahon nga walay nakulang nga mga detalye. Kini nagsangkap ug nagkompleto sa kanon sa Bibliya ug sa pagkakaron adunay pangatibuk-ang pagkahinungdanon ilabina alang sa espirituwal nga Israel, nga mao ang kongregasyon sa Diyos, apan, dugang pa, sa tanang tawo nga nangita sa pag-uyon sa Diyos.

Alang sa impormasyon labot sa kaundan sa 27 ka basahon, sa mga magsusulat niini, sa panahon sa pagsulat, ug sa pamatuod sa pagkatinuod niini, tan-awa ang tagsatagsa ka ngalan sa basahon.

KRONOLOHIYA. Ang pulong nga "kronolohiya" maoy katumbas sa Grego nga *khro·no·lo·gi′a* (gikan sa *khro′nos,* panahon, ug *le′go,* sulti o saysay), nga mao, "ang kuwentada sa panahon." Pinaagi sa kronolohiya ikapahiluna ang mga panghitabo sumala sa hustong pagkasunodsunod o kalangkitan niini ug ikabutang ang tukmang mga petsa diha sa partikular nga mga panghitabo.

Si Jehova mao "ang Karaan sa mga Adlaw" ug ang Diyos nga Walay Kataposan. (Dan 7:9; Sal 90:2; 93:2) Dayag nga siya maoy usa ka tukmang Magtatakna dili lamang tungod sa katukma sa mga paglihok sa kabituonan kondili tungod usab sa balaang rekord sa iyang mga buhat. Sa pagtuman sa iyang mga saad o mga tagna, iyang gipahinabo ang mga panghitabo diha sa eksaktong panahon nga gitagna, bisan kon ang kal-ang sa panahon maoy usa ka adlaw lamang (Ex 9:5, 6), usa ka tuig (Gen 17:21; 18:14; 21:1, 2; 2Ha 4:16, 17), mga dekada (Num 14:34; 2Cr 36:20-23; Dan 9:2), mga siglo (Gen 12:4, 7; 15:13-16; Ex 12:40, 41; Gal 3:17), o mga milenyo (Luc 21:24; tan-awa ang TINUDLONG MGA PANAHON SA MGA NASOD). Kita gipasaligan nga ang iyang mga katuyoan alang sa umaabot tino nga ipahinabo diha sa iyang gitakdang panahon, hangtod gayod sa adlaw ug oras nga gitakda. —Hab 2:3; Mat 24:36.

Katuyoan sa Diyos nga ang tawo, nga gibuhat sumala sa larawan ug dagway sa iyang Maglalalang (Gen 1:26), magsukod sa agos sa panahon. Una pa niini ang Bibliya nag-ingon nga ang "mga banwag diha sa hawan sa mga langit" maoy alang sa "pagbahin sa adlaw ug sa gabii; ug . . . magsilbing mga ilhanan ug alang sa mga panahon ug alang sa mga adlaw ug sa mga tuig." (Gen 1:14, 15; Sal 104:19) (Ang panaghisgot kon sa unsang paagi kini nga mga pagbahin gisunod sukad pa sa sinugdanan sa kasaysayan sa tawo makaplagan sa mga artikulo nga KALENDARYO; ADLAW, II; BULAN, I; SEMANA; TUIG.) Ang tawhanong pag-ihap ug pagrekord sa mga yugto sa panahon nagpadayon sukad pa sa adlaw ni Adan hangtod karong panahona.—Gen 5: 1, 3-5.

Mga Panahon. Ang tukmang kronolohiya kinahanglang adunay usa ka yugto diha sa agos sa panahon nga himoong sukaranan nga gikan niini mahimong makaihap nga paabante o paatras ginamit ang mga yunit sa panahon (sama sa mga oras, adlaw, bulan, tuig). Kana nga sukaranan mahimong ang pagsubang sa adlaw (sa pagsukod sa mga oras sa usa ka adlaw), o ang bag-ong bulan (sa pagsukod sa mga adlaw sa usa ka bulan), o ang pagsugod sa tingpamulak (sa pagsukod sa gitas-on sa usa ka tuig). Sa pag-ihap sa mas taas nga mga yugto, ang mga tawo nag-establisar ug usa ka partikular nga "panahon," nga migamit sa usa ka talagsaong hitabo ingong ilang sukaranan nga gikan niini masukod ang mga yugto nga gilangkoban sa daghang katuigan. Busa, sa mga nasod sa Kakristiyanohan, sa dihang ang usa ka tawo moingon nga 'karon maoy Oktubre 1, 2008 K.P. (Komong Panahon),' siya nagpasabot nga 'karon mao ang unang adlaw sa ikanapulong bulan sa ikaduha ka libo ug walo ka tuig sukad sa panahon nga gituohan sa pipila nga natawo si Jesus.'

Ang maong paggamit sa panahon diha sa sekular nga kasaysayan hinuon nagsugod nga ulahi na. Ang Gregong panahon, nga giisip nga kinaunahang sekular nga pananglitan sa maong kronolohikanhong pag-ihap, lagmit wala gamita hangtod sa mga ikaupat nga siglo W.K.P. (Wala pa ang Komong Panahon). Ang mga Grego nag-ihap sa panahon pinaagi sa upat ka tuig nga mga yugto nga gitawag ug Olimpiada, sugod sa unang Olimpiada, nga gikalkulong nagsugod niadtong 776 W.K.P. Dugang pa, sagad nga ilang ipaila ang espesipikong mga tuig pinaagi sa paghisgot sa gitas-on sa pagpangatungdanan sa usa ka partikular nga opisyal. Sa kataposan ang mga Romano nakaestablisar ug usa ka panahon, nga nag-ihap sa mga tuig sukad sa gituohang petsa sa pagkatukod sa siyudad

sa Roma (753 W.K.P.). Ilang gipaila usab ang espesipikong mga tuig pinaagi sa paghisgot sa mga ngalan sa duha ka konsul nga nangatungdanan nianang tuiga. Sukad lamang niadtong ikaunom nga siglo K.P. nga ang usa ka monghe nga ginganlan ug Dionysius Exiguus nag-ihap pinaagi sa gitawag sa kadaghanan karon nga Kristohanong Panahon, o, nga mas tukma, ang Komong Panahon. Taliwala sa mga Muhammadano (Islamiko) nga katawhan ang mga tuig gipetsahan sukad sa Hegira (ang pagkalagiw ni Muhammad gikan sa Mecca niadtong 622 K.P.). Apan, walay ebidensiya nga ang unang mga Ehiptohanon, Asiryanhon, ug mga Babilonyanhon makanunayong migamit niana nga sistema sa panahon latas sa taastaas nga yugto sa panahon.

Mahitungod sa rekord sa Bibliya, walay usa ka kahikayan sa panahon nga dayag nga gilatid ingong sukaranan nga pinaagi niana mapetsahan ang tanang panghitabo human niana. Apan kini wala magpasabot nga walay sukdanan sa panahon nga milungtad aron ang nangaging mga panghitabo ikabutang diha sa espesipiko ug tukmang dapit niini diha sa agos sa panahon. Ang kamatuoran nga ang mga magsusulat sa Bibliya, sa dihang nag-asoy ug partikular nga mga panghitabo, naghatag ug eksaktong mga kuwentada nga naglangkit sa mga yugto sa daghang kasiglohan, nagpakitang ang katawhan sa Israel o ang ilang mga katigulangan interesado sa kronolohiya. Sa ingon, si Moises misulat nga "nahitabo sa pagkatapos sa upat ka gatos ug katloan ka tuig [nga nag-ihap dinhi sukad sa panahon nga si Abraham mitabok sa Euprates sa iyang pagpaingon sa yuta sa Canaan, nga sa maong panahon, dayag nga gibalido sa Diyos ang pakigsaad uban kang Abraham], nahitabo gayod niini mismong adlawa nga ang tanang panon ni Jehova nanggula sa yuta sa Ehipto." (Ex 12:41; tan-awa ang PAGPANGGULA; itandi ang Gal 3: 16, 17.) Dugang pa, sa 1 Hari 6:1, ang rekord nag-asoy nga "sa ikaupat ka gatos ug kawaloan ka tuig human sa paggula sa mga anak sa Israel gikan sa yuta sa Ehipto" nga si Haring Solomon misugod sa pagtukod sa templo didto sa Jerusalem. Bisan pa niana, dili ang pagbalido sa Abrahamikong pakigsaad ni ang Pagpanggula ang nahimong komon nga sinugdanan sa usa ka panahon sa pagtala sa ubang mga panghitabo.

Busa, dili angayng dahomon nga ang kronolohiya sa Bibliya eksaktong mohaom sa modernong mga pamaagi diin ang tanang panghitabo tukmang gipetsahan pinasukad sa usa ka tinong petsa sa miagi, sama sa pagsugod sa Komong Panahon. Sa mas kasagaran, ang mga panghitabo matino diha sa agos sa panahon sama gayod sa kinaiyanhong himoon sa mga tawo sa adlaw-adlaw nga pagkinabuhi. Sama nga ang usa karong adlawa makatino sa usa ka hitabo pinaagi sa pag-ingon nga kini nahitabo "sa tuig human sa hulaw," o "lima ka tuig human sa Gubat sa Kalibotan II," sa ingon ang mga magsusulat sa Bibliya naglangkit sa mga panghitabo nga ilang gitala ngadto sa gihimong mga timaan sa panahon nianang yugtoa.

Ang usa ka tino nga konklusyon dili makabot alang sa pipila ka kronolohikanhong mga petsa, sanglit kita dili kanunayng tukmang makatino sa sukaranan o timaan sa panahon nga gigamit sa magsusulat sa Bibliya. Dugang pa, ang usa ka magsusulat mahimong mogamit ug kapin sa usa ka sukaranan sa pagpetsa sa mga panghitabo sa dihang magatino sa usa ka yugto sa kasaysayan. Kining paggamit ug lainlain nga mga sukaranan wala magpasabot sa pagkadili-piho o pagkadili-segurado sa magsusulat; kita dili tukmang makahukom sa iyang mga pamaagi pinasukad lamang sa atong kaugalingong opinyon bahin sa tukmang paagi sa pagtala sa mga panghitabo sumala sa mga paagi karong adlawa. Ug bisan tuod lagmit may mga sayop ang mga magkokopya diha sa pipila ka mas lisod nga mga bahin, dili maalamong dahomon kini kon walay lig-ong ebidensiya pinaagig magkalahi nga mga paghubad sa mga kopya sa karaang manuskrito sa Kasulatan. Ang mabatonang ebidensiya lig-ong nagpasundayag sa talagsaong katukma ug pag-amping nga nagpalahi sa pagkopya sa mga basahon sa Bibliya, nga tungod niana napreserbar ang integridad sa kaundan niini. —Tan-awa ang MANUSKRITO SA BIBLIYA; ESKRIBA.

Ang Kronolohiya sa Bibliya ug ang Sekular nga Kasaysayan. Sagad nga gibati ang panginahanglan nga angayng "iharmonya" o "itakdo" ang asoy sa Bibliya uban sa kronolohiya nga makaplagan sa karaang sekular nga mga rekord. Sanglit ang kamatuoran mao kanang nahiuyon sa katinuoran, ang maong panagkauyon mahinungdanon gayod—*kon* ang karaang sekular nga mga rekord ikapasundayag nga eksakto gayod ug kanunayng kasaligan, sa ingon maoy usa ka sukdanan sa pagkatukma nga mahimong pasukaranan. Sanglit ang kronolohiya sa Bibliya sagad nga gihulagway sa mga kritiko ingong ubos kay sa kronolohiya sa paganong mga nasod, takos nga susihon ang pipila sa karaang mga rekord sa mga nasod ug sa mga katawhan kansang mga kalihokan ug kinabuhi nalambigit sa katawhan ug sa mga panghitabo nga narekord sa Bibliya.

Ang Bibliya maoy usa ka basahon sa kasaysayan nga milabaw gayod kay sa ubang karaang mga sinulat. Ang mga kasaysayan sa karaang mga Ehiptohanon, Asiryanhon, Babilonyanhon, Medianhon, Persianhon, ug ang uban pa, sa panguna maoy putolputol; ang asoy sa ilang unang mga yugto maoy

lubog o, sumala sa pagpresentar nila niini, kini dayag nga tinumotumo. Busa, ang karaang dokumento nga nailhang The Sumerian King List nagsugod sa ingon niini: "Sa dihang ang pagkahari gilusad gikan sa langit, ang pagkahari maoy didto (una) sa Eridu. (Sa) Eridu, si A-lulim (nahimong) hari ug nagmando sa 28,800 ka tuig. Si Alalgar nagmando sa 36,000 ka tuig. (Busa) duha ka hari ang nagmando niini sulod sa 64,800 ka tuig. . . . (Sa) Bad-tibira, si En-men-lu-Anna nagmando sa 43,200 ka tuig; si En-men-gal-Anna nagmando sa 28,800 ka tuig; ang diyos nga si Dumu-zi, usa ka magbalantay sa kahayopan, nagmando sa 36,000 ka tuig. (Busa) ang tulo ka hari nagmando niini sulod sa 108,000 ka tuig."—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 265.

Ang nahibaloan gikan sa sekular nga mga tinubdan niining karaang mga nasod makugihong gitapo gikan sa mga tipaka sa impormasyon nga nabatonan gikan sa mga monyumento ug mga papan o gikan sa ulahing mga sinulat sa gitawag nga klasikal nga mga historyador sa Grego ug Romanhon nga yugto. Bisan tuod ang mga arkeologo nakakaplag ug tinagpulo ka libo ka papan nga yutangkulonon nga adunay Asiro-Babilonyanhong *cuneiform* nga mga inskripsiyon, ingon man daghang mga linukot nga papiro gikan sa Ehipto, ang kadaghanan gayod niini maoy mga sinulat nga relihiyoso o mga dokumento sa negosyo nga gilangkoban sa mga kontrata, papeles sa pagbaligya, mga legal nga dokumento, ug susamang mga butang. Ang diyutay kaayong mga sinulat sa *kasaysayan* sa paganong mga nasod, nga natipigan diha sa mga papan, silindro, bantayog, o mga inskripsiyon diha sa monyumento, pangunang naundan ug mga sinulat nga naghimaya sa ilang mga emperador ug nagasoy sa ilang mga pagpakiggubat pinaagig hinobra nga mga pulong.

Sa kasukwahi, ang Bibliya naghatag ug talagsaong pagkahan-ay ug detalyadong kasaysayan latas sa mga 4,000 ka tuig, kay kini nagtala dili lamang sa mga panghitabo nga wala gayoy bugto sukad sa sinugdanan sa tawo hangtod sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias sa ikalimang siglo W.K.P. kondili mahimong isipon usab nga kini nagtagana sa paninugdang pagkobre sa yugto tali sa panahon ni Nehemias ug sa panahon ni Jesus ug sa iyang mga apostoles pinaagi sa tagna (kasaysayan nga pasiunang gisulat) ni Daniel diha sa Daniel kapitulo 11. Ang Bibliya nagpresentar ug detalyado ug tinuod nga nahitabong asoy bahin sa nasod sa Israel sukad sa pagkatukod niini, nga prangkang naghulagway sa kalig-on ug sa mga kahuyangon niini, sa mga kalamposan ug mga kapakyasan niini, sa husto nga pagsimba ug sa bakak nga pagsimba niini, sa mga panalangin ug sa grabeng mga paghukom ug mga kalamidad niini. Bisan tuod kini nga pagkamatinud-anon dili pasalig sa tukmang kronolohiya, kini naghatag ug lig-ong pasukaranan sa pagsalig sa integridad sa mga magsusulat sa Bibliya ug sa ilang tim-os nga tinguha sa pagtala sa kamatuoran.

Ang detalyadong mga rekord dayag nga nabatonan sa mga tigtala sa mga panghitabo sa Bibliya, sama sa mga magsusulat sa Una ug Ikaduhang Hari ug sa Una ug Ikaduhang Cronicas. Kini makita diha sa taas nga mga talaan sa kagikan nga ilang naipon, nga miabot ug ginatos ka mga ngalan; usab ang konektado ug matuod nga asoy sa mga paghari sa matag usa sa mga hari sa Juda ug Israel, lakip na ang ilang relasyon sa ubang mga nasod ug sa usag usa. Ang modernong mga historyador nagpahayag gihapon ug pagkadili-tino bahin sa kon kanus-a naghari ang pipila ka Asiryanhon ug Babilonyanhong mga hari, bisan sa pipila diha sa ulahing mga dinastiya. Apan walay ingon niana nga pagkadili-tino bahin sa pagkasunodsunod sa mga hari sa Juda ug Israel.

Adunay mga paghisgot sa "basahon sa Mga Gubat ni Jehova" (Num 21:14, 15), sa "basahon sa mga kalihokan sa mga adlaw sa mga hari sa Israel" (1Ha 14:19; 2Ha 15:31), sa "basahon sa mga kalihokan sa mga adlaw sa mga hari sa Juda" (1Ha 15:23; 2Ha 24:5), sa "basahon sa mga kalihokan ni Solomon" (1Ha 11:41), ingon man ang daghang paghisgot sa samang mga talaan o opisyal nga mga rekord nga gikutlo ni Esdras ug Nehemias. Kini nagpakita nga ang impormasyon nga gitala dili kay pinasukad sa nahinumdoman lamang o sa binaba nga tradisyon kondili kini gituki pag-ayo ug bug-os nga gidokumento. Ang mga rekord sa kagamhanan sa ubang mga nasod gikutlo usab sa mga historyador sa Bibliya, maingon nga ang pipila ka bahin sa Bibliya gisulat usab diha sa kayutaan sa gawas sa Israel, lakip sa Ehipto, Babilonya, ug Persia.—Tan-awa ang BASAHON; ESTER, BASAHON NI; ESDRAS, BASAHON NI.

Ang usa sa mga butang nga sa walay duhaduha nakaamot sa tukmang pagkuwenta sa paglabay sa katuigan, labing menos sa dihang ang mga Israelinhon matinumanong nagtuman sa Moisesnong Balaod, mao ang ilang pagsunod sa mga tuig nga igpapahulay ug sa mga tuig sa Tinghugyaw, sa ingon nagbahin sa panahon ngadto sa 7-ka-tuig ug 50-ka-tuig nga mga yugto.—Lev 25:2-5, 8-16, 25-31.

Ang nagpalahi ilabina sa rekord sa Bibliya gikan sa kadungan nga mga sinulat sa paganong mga nasod mao ang kahulogan sa panahon, dili lamang sa miagi ug sa presente apan usab sa umaabot, nga makaplagan diha sa mga panid niini. (Dan 2:28; 7:22; 8:18, 19; Mar 1:15; Pin 22:10) Ang talagsaong

elemento sa tagna naghimo sa pagkatukma sa kronolohiya nga mahinungdanon gayod kaayo ngadto sa mga Israelinhon kay sa bisan unsang paganong mga nasod tungod kay ang mga tagna naglangkit ug espesipikong mga yugto sa panahon. Ingong Basahon sa Diyos, ang Bibliya nagpasiugda sa iyang kauntop sa panahon sa pagtuman sa iyang pulong (Eze 12:27, 28; Gal 4:4) ug nagpakita nga ang tukmang mga tagna maoy ebidensiya sa iyang pagka-Diyos.—Isa 41:21-26; 48:3-7.

Tinuod, ang pipila sa dili-Biblikanhong mga dokumento mas nauna pa ug mga kasiglohan kay sa labing karaang mga kopya sa manuskrito sa Bibliya nga nakaplagan. Kay kinulit diha sa bato o sinulat diha sa yutang-kulonon, ang pipila ka karaang pagano nga mga dokumento daw makadani kaayo, apan kini wala magpasalig sa katukma ug sa pagkatinuod sa asoy niini. Dili ang butang nga gisulatan, kondili ang magsusulat, ang iyang katuyoan, ang iyang pagtahod sa kamatuoran, ang iyang debosyon sa matarong nga mga prinsipyo—kini mao ang importanteng mga butang nga maghatag ug lig-ong pasukaranan sa pagsalig, sa kronolohiya ug sa uban pang mga butang. Ang pagkakaraan sa sekular nga mga dokumento tino nga mabalewala tungod sa ubos kaayong kalidad sa kaundan niini kon itandi sa Bibliya. Tungod kay ang mga rekord sa Bibliya maoy gama gikan sa daling madugta nga materyales, sama sa papiro ug *vellum,* ang padayon nga paggamit niini ug ang makadaot nga epekto sa panahon diha sa dakong bahin sa Israel (nga lahi sa hilabihan kauga nga klima sa Ehipto) mahimong mao gayod ang hinungdan nga walay nagpabiling orihinal nga mga kopya karong adlawa. Bisan pa niana, tungod kay kini inspiradong Basahon ni Jehova, ang Bibliya maampingong gikopya ug natipigan nga kompleto hangtod karong adlawa. (1Pe 1:24, 25) Ang pag-inspirar sa Diyos, nga pinaagi niana ang mga historyador sa Bibliya nakahimo sa pagsulat sa ilang mga rekord, nagtino sa pagkakasaligan sa kronolohiya sa Bibliya.—2Pe 1:19-21.

Ang maayong pananglitan kon nganong ang sekular nga mga kasaysayan dili takos nga himoong sukdanan sa katukma nga pinaagi niana hukman ang kronolohiya sa Bibliya mao ang gisulti sa magsusulat sa arkeolohiya nga si C. W. Ceram, nga nagkomento bahin sa pagpetsa sa kasaysayan sa modernong siyensiya: "Ang bisan kinsa nga magtuon sa karaang kasaysayan sa unang higayon mahingangha gayod sa positibong paagi sa modernong mga historyador sa pagpetsa sa mga panghitabo nga nahitabo linibo na ka katuigan kanhi. Hinunoa, sa padayon nga pagtuon kini nga katingala mosamot pa. Kay sa dihang atong susihon ang mga tinubdan sa karaang kasaysayan atong makita ang kakulang, pagkadili-tukma, o tatawng kabakakan, sa mga rekord bisan sa panahon nga kini unang gisulat. Ug maingon nga kini ubos ug kalidad sa sinugdan, kini mas ubos pa sa dihang midangat kanato: nadaot tungod sa paglabay sa panahon o tungod sa pagpasagad ug sa dili-maayong paggamit niini sa mga tawo." Siya dugang pang naghubit sa dugokan sa kasaysayan sa kronolohiya ingong "usa lamang gayod ka hinanduraw, ug nameligrong mabungkag diha sa matag dinugtongan niini."—*The Secret of the Hittites,* 1956, pp. 133, 134.

Kini nga obserbasyon daw hingapin, apan kon labot sa sekular nga mga rekord, kini dili kay walay pasukaranan. Ang mosunod nga impormasyon magpatin-aw kon nganong dili angay magduhaduha bahin sa katukma sa kronolohiya sa Bibliya tungod lamang kay ang pipila ka sekular nga mga rekord nalahi niini. Sa kasukwahi, sa diha lamang nga ang sekular nga kronolohiya motakdo sa rekord sa Bibliya nga ang usa ka tawo mobati gayod ug pagsalig sa maong karaang sekular nga pagpetsa. Sa dihang tagdon ang mga rekord niining paganong mga nasod nga nakiglabot sa nasod sa Israel, angayng ibutang sa hunahuna nga ang pipila ka tataw nga mga kalainan sa ilang mga rekord lagmit nga tungod gayod sa pagkawalay-katakos sa modernong mga historyador sa pagsabot sa tukmang paagi sa mga metodo nga gigamit kaniadto, sama sa ilang pagkawalay-katakos sa pagsabot sa tukmang paagi sa mga metodo nga gigamit sa mga historyador sa Bibliya. Hinunoa, adunay daghang ebidensiya sa pagpasagad ug pagkadili-tukma o gani tinuyo nga pagpalsipikar nga gihimo sa paganong mga historyador ug mga kronologo.

Ehiptohanong Kronolohiya. Sa nagkalainlaing yugto, ang kasaysayan sa Ehipto nalangkit nianang sa Israel. Niini nga publikasyon among gipakita ang petsa nga 1728 W.K.P. alang sa pagsulod sa Israel sa Ehipto, ug alang sa Pagpanggula, 215 ka tuig sa ulahi, ang 1513 W.K.P. Ang pagsulong ni Paraon Sisak batok sa Jerusalem nahitabo sa panahon sa ikalimang tuig ni Rehoboam sa 993 W.K.P.; si Haring So sa Ehipto kadungan nga naghari ni Oseas (mga 758-740 W.K.P.); ug ang pagpakiggubat ni Paraon Neko nga misangpot sa kamatayon ni Josias lagmit nahitabo niadtong 629 W.K.P. (1Ha 14:25; 2Ha 17:4; 2Cr 35:20-24) Ang kalainan tali sa mga petsa nga gihisgotan ug sa mga petsa nga sagad nga giingon sa modernong mga historyador mokabat ug hangtod sa usa ka siglo o kapin pa alang sa Pagpanggula ug dayon mikunhod ngadto sa mga 20 ka tuig sa panahon ni Paraon Neko. Ang mosunod nga impormasyon nagpakita kon nganong mipabor kami sa kronolohiya nga gipasukad sa kuwentada sa Bibliya.

Ang modernong mga historyador pangunang nagdepende sa pipila ka dokumento sama sa mga listahan o mga talaan sa kasaysayan sa hari sa Ehipto. Lakip niini mao: ang dili-kompletong Bato sa Palermo, nga nagpakita sa giisip nga unang lima ka "dinastiya" sa kasaysayan sa Ehipto; ang Turin Papyrus, nga dili gayod kompleto ug naghatag sa listahan sa mga hari ug sa ilang paghari sukad sa "Daan nga Gingharian" hangtod sa "Bag-o nga Gingharian"; ug ang dugang pang mga inskripsiyon diha sa bato, nga dili usab kompleto. Kining bulag nga mga listahan ug ang uban pang independente nga mga inskripsiyon gitakdo diha sa kronolohikanhong pagkahan-ay pinaagi sa mga sinulat ni Manetho, usa ka Ehiptohanong pari sa ikatulong siglo W.K.P. Ang iyang mga sinulat, nga naghisgot sa Ehiptohanong kasaysayan ug relihiyon, naghan-ay sa mga paghari sa Ehiptohanong mga monarko ngadto sa 30 ka dinastiya, usa ka kahan-ayan nga gigamit gihapon sa modernong mga Ehiptologo. Kini nga mga tinubdan, uban sa astronomikanhong mga kalkulasyon, pinasukad sa Ehiptohanong mga sinulat nga naghisgot sa mga dagway sa bulan ug sa pagsubang sa Dog Star (Sothis), gigamit aron makapatunghag kronolohikanhong talaan.

Mga problema sa Ehiptohanong kronolohiya. Daghan ang dili tino. Ang mga sinulat ni Manetho, nga gigamit sa paghusay sa dili-kompletong mga listahan ug sa ubang mga inskripsiyon, natipigan lamang diha sa mga sinulat sa ulahing mga historyador, sama ni Josephus (unang siglo K.P.), ni Sextus Julius Africanus (ikatulong siglo K.P., busa kapin sa 500 ka tuig sukad sa panahon ni Manetho), ni Eusebius (ikaupat nga siglo K.P.), ug ni Syncellus (ulahing bahin sa ikawalo o sayong bahin sa ikasiyam nga siglo K.P.). Maingon sa gipamulong ni W. G. Waddell, ang ilang mga pagkutlo sa mga sinulat ni Manetho maoy dili-kompleto ug sagad nga tinuis ug busa "lisod kaayong matino kon unsay tinuod gayod nga sinulat ni Manetho ug kon unsay dili tinuod o bakak." Human ipakita nga ang tinubdang materyal ni Manetho naglakip sa pipila ka dili-makasaysayanhong mga tradisyon ug mga leyenda nga "nagpaila sa mga hari ingong ilang mga bayani, nga wala magtagad sa kronolohikanhong pagkahan-ay," siya miingon: "Adunay daghang sayop diha sa sinulat ni Manetho sukad pa gayod sa sinugdan: dili ang tanan maoy tungod sa pagtuis sa mga eskriba ug mga tigrebisar. Daghang gitas-on sa mga paghari ang nakaplagan nga imposible: sa pipila ka kaso ang mga ngalan ug pagkasunodsunod sa mga hari ingon sa gihatag ni Manetho walay basehanan pinasukad sa ebidensiya diha sa mga monyumento."—*Manetho,* pasiuna, pp. vii, xvii, xx, xxi, xxv.

Ang kalagmitan nga ang *dungan* nga mga paghari inay nga *sunodsunod* nga mga paghari ang hinungdan sa daghang tag-as kaayong mga yugto sa paghari sa rekord ni Manetho gipakita diha sa librong *Studies in Egyptian Chronology,* ni T. Nicklin (Blackburn, Ing., 1928, p. 39): "Ang mga Dinastiya ni Manetho . . . maoy dili mga listahan sa mga magmamando sa tibuok Ehipto, kondili maoy dili-kompletong mga listahan nga gilangkoban sa kapin kon kulang sa independenteng mga prinsipe, sa bahin . . . sa mga linya sa mga prinsipe nga gikan niana mitungha sa ulahi ang mga magmamando sa tibuok Ehipto." Si Propesor Waddell (pp. 1-9) nag-ingon nga "tingali ubay-ubayng Ehiptohanong mga hari ang nagmando sa samang higayon; . . . busa dili kay sunodsunod nga mga hari nga pulipuling nag-okupar sa trono, kondili ubay-ubayng mga hari nga naghari sa samang higayon sa nagkalainlaing mga rehiyon. Maoy hinungdan nga mitungha ang dakong sumada sa gidaghanon sa katuigan."

Sanglit ang Bibliya nagpunting sa tuig 2370 W.K.P. ingong petsa sa tibuok-yutang Lunop, ang Ehiptohanong kasaysayan nagsugod gayod human niana nga petsa. Ang mga problema sa Ehiptohanong kronolohiya nga gihisgotan na mao gayoy hinungdan sa mga kalkulasyon nga gisugyot sa modernong mga historyador kinsa nagbanabana sa kasaysayan sa Ehipto balik sa tuig 3000 W.K.P.

Dako ang pagsalig sa mga Ehiptologo sa karaang mga inskripsiyon mismo. Hinunoa, ang pagamping, pagkamatinud-anon, ug moral nga integridad sa mga eskribang Ehiptohanon kadudahan gayod. Maingon sa gisulti ni Propesor J. A. Wilson: "Usa ka pasidaan ang angayng ihatag bahin sa tukmang makasaysayanhong bili sa Ehiptohanong mga inskripsiyon. Kadto maoy usa ka kalibotan sa . . . mga sugilambong ug mga milagro sa mga diyos." Unya human mag-ingon nga ang mga eskriba mahimong magmaniobra sa kronolohiya sa mga panghitabo aron madugangan ug pagdayeg ang usa ka partikular nga monarko nga anaa sa gahom, siya miingon: "Ang historyador modawat sa iyang mga impormasyon kon unsa kini, gawas kon adunay tin-awng rason nga kini dili kasaligan; apan angayng andam niyang bag-ohon ang iyang pagdawat niini sa dihang adunay bag-ong mga materyal nga maghatag ug bag-ong katin-awan sa kanhing mga interpretasyon."—*The World History of the Jewish People,* 1964, Tomo 1, pp. 280, 281.

Kawalay impormasyon bahin sa Israel. Dili kini ikatingala, sanglit ang mga Ehiptohanon dili lamang kay modumili sa pagtala sa mga butang nga dili maghatag ug himaya kanila kondili magpapas usab sa mga rekord sa miaging monarko kon

ang impormasyon niana nga rekord dili magustohan sa presenteng naghari nga paraon. Busa, human sa kamatayon ni Rayna Hatshepsut, si Thutmose III nagtangtang sa ngalan ug mga hulagway sa rayna gikan sa mga kinulit diha sa monyumento. Kini nga batasan sa walay duhaduha nagpatin-aw kon nganong walay nahibaloang Ehiptohanon nga rekord bahin sa 215 ka tuig nga pagpuyo sa mga Israelinhon didto sa Ehipto o sa ilang Pagpanggula.

Ang paraon nga nagmando sa panahon sa Pagpanggula wala hinganli sa Bibliya; mao nga ang mga paningkamot sa pag-identipikar kaniya maoy pinasukad lamang sa mga pagbanabana. Kini sa bahin nagpatin-aw kon nganong ang mga kalkulasyon sa modernong mga historyador bahin sa petsa sa Pagpanggula nagkalainlain gikan sa 1441 ngadto sa 1225 W.K.P., may diperensiyang kapin sa 200 ka tuig.

Asiryanhong Kronolohiya. Sukad sa panahon ni Salmaneser III (sayong bahin sa unang milenyo W.K.P.), ang Asiryanhong mga inskripsiyon naghisgot sa mga pagpakiglabot uban sa mga Israelinhon, usahay naghisgot sa mga ngalan sa pipila ka hari sa Juda ug Israel. Ang Asiryanhong mga inskripsiyon naglakip sa displey nga mga inskripsiyon, sama sa makaplagan diha sa mga paril sa mga palasyo; sa harianong mga talaan sa kasaysayan; mga listahan sa hari, sama nianang gikan sa Khorsabad; ug ang *limmu,* o *eponym,* nga mga listahan.

Ang Asiryanhong displey nga mga inskripsiyon ug mga talaan sa kasaysayan. Si Albert Olmstead, diha sa iyang *Assyrian Historiography* (1916, pp. 5, 6), naghubit sa Asiryanhong displey nga mga inskripsiyon sa ingon niini: "Kita mahimong . . . mogamit sa Displey nga inskripsiyon aron hulipan ang gawang sa mga Talaan sa Kasaysayan [harianong mga talaan sa panghitabo nga naglista sa mga panghitabo kada tuig], apan kini walay awtoridad bisan gamay kon kini kasukwahi sa orihinal niini." Human ipakita nga ang pangunang katuyoan niining displey nga mga inskripsiyon dili mao ang paghatag ug konektado nga kasaysayan sa paghari, siya midugang: "Ang lain pang suliran mao nga kini panagsa rang adunay kronolohikanhong kahan-ayan. . . . Tataw nga kini angayng gamiton uban ang pag-amping."

Bahin sa mga talaan sa kasaysayan, siya miingon: "Kita adunay usa ka naandang kronolohiya dinhi, ug kon may mga sayop, tinuyo man o dili, nga usahay makaplagan, ang relatibong kronolohiya lagmit sa kasagaran husto. . . . Apan usa ka dakong sayop kon dahomon nga ang talaan sa kasaysayan maoy kanunayng kasaligan. Ang unang mga historyador sagad nga midawat usab sa ilang mga asoy gawas kon sila adunay tino nga pamatuod sa pagkadili-tukma. Sa ulahing pipila ka tuig, dihay nadiskobrehan nga daghang bag-ong mga materyal nga mahimong gamiton sa pagsaway sa Sargonide nga mga dokumento. . . . Dugang pa niini anaa ang mga reperensiya sa langyawng mga tinubdan sama sa Hebreohanon o Babilonyanhon, ug dili na kinahanglang tun-an ang kaundan niini aron kita makombinsir nga ang mga talaan sa kasaysayan dili gayod kasaligan."

Nganha niini mahimong ikadugang ang testimonya ni D. D. Luckenbill: "Ang usa ka tawo sa dili madugay makadiskobre nga ang tukmang paghulagway sa mga panghitabo sa dihang kini nahitabo, sa matag tuig panahon sa pagmando sa hari, dili mao ang pangunang katuyoan sa mga eskriba sa hari. Usahay ang pipila ka lainlaing mga kampanya militar daw giusab nga walay tin-aw nga rason, apan sagad nga tatawng ang harianong pagpanghambog maoy hinungdan nga mohimog paglimbong labot sa pagkatukma sa kasaysayan." —*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* 1926, Tomo I, p. 7.

Ang harianong mga talaan sa kasaysayan sagad nga moagig sunodsunod nga mga edisyon samtang nagpadayon ang pagmando sa hari. Ang ulahing mga edisyon nagpresentar ug bag-ong mga panghitabo, apan kini usab mopatim-awng nagusab sa mga kamatuoran ug mga numero sa nangagi nga katuigan aron mohaom sa gusto sa hari. Si Propesor Olmstead naghisgot sa "anam-anam nga pag-ilog ni [Ashurbanipal] sa ulahing duha ka Ehiptohanong kampanya militar sa iyang amahan hangtod nga sa kataposang edisyon wala nay bisan usa nga wala niya maangkon."—*Assyrian Historiography,* p. 7.

Ang mga pananglitan sa maong tataw nga pagkadili-kasaligan, tinuyo man o dili, nagpatongpatong. May kahimtang nga ang mga tighipos sa mga listahan sa tributo naglista gani sa usa ka sakop nga hari nga nagbayad ug tributo bisan tuod ang ubang mga rekord nagpakita nga siya patay na sa maong panahon. Si George Smith, human magpunting sa usa ka hitabo diin ang samang listahan sa tributo ni Esar-hadon gipasidungog sa iyang anak nga lalaking si Ashurbanipal 13 ka tuig sa ulahi, nag-ingon nga kining ulahing listahan "lagmit usa gayod ka literal nga kopya sa mas unang dokumento, nga wala tinoa kon kini ba nga mga hari nagmando pa, ug kon sila nagbayad ba gayod ug tributo."—*The Assyrian Eponym Canon,* London, 1875, p. 179.

Ang eponym (limmu) nga mga listahan. Bisan pa sa mga ebidensiya nga nahisgotan na, ang modernong mga kronologo sagad nagtuo nga ang *eponym,* o *limmu,* nga mga listahan daw na-

kalingkawas sa bisan unsang pagdaot mao nga kini halos walay sayop. Kini nga *eponym* nga mga listahan mao lamay mga ngalan o mga ranggo sa mga opisyal o mga listahan sa maong mga ngalan nga may daklit nga paghisgot sa pagpakiggubat o uban pang talagsaong hitabo. Pananglitan, usa ka seksiyon sa *eponym* nga listahan mabasa:

Bel-harran-bel-usur	(gobernador) sa Guzana	batok sa Damasco
	Salmaneser	milingkod sa iyang trono
Marduk-bel-usur	(gobernador) sa Amedi	diha sa yuta
Mahde	(gobernador) sa Nineve	batok sa [Samaria]
Assur-ishmeani	(gobernador) sa [Kakzi]	batok sa [Samaria]
Salmaneser	hari sa Asirya	batok sa [Samaria]

Gikan niini makita nga walay aktuwal nga mga petsa nga gihatag, apan giisip nga ang matag ngalan naghawas ug usa ka tuig, nga tungod niana posible ang tuigtuig nga pag-ihap. Ang modernong mga historyador naningkamot nga itakdo ang Asiryanhon ug ang Biblikanhon nga kasaysayan pinaagi niining *eponym* nga mga listahan, ilabina sa yugto sukad sa 911 hangtod sa 649 W.K.P., nga niana ilang giasayn ang mga ngalan o mga *eponym* diha sa mga listahan. Alang sa sukaranang petsa, sila misalig sa gihisgotang eklipse sa adlaw nga giingon sa natala atbang sa ngalan sa usa ka Bur-Sagale, nga gobernador sa Guzana. Ang eklipse maoy sa bulan sa Sivan (Mayo-Hunyo) ug ang kadaghanang historyador nag-ingon nga kini nahitabo sa Hunyo 15, 763 W.K.P. Ang pagkakasaligan niining petsaha, ug ang pagtakdo sa Asiryanhong kasaysayan uban nianang sa Juda ug Israel nga ilang gibasehan niini, pagahisgotan sa ulahi ubos sa ulohan nga "Astronomikanhong mga Kalkulasyon."

Tungod sa diyutay kaayong impormasyon nga nalangkit diha sa *eponym* nga mga listahan (kon itandi sa mga talaan sa kasaysayan ug sa ubang mga inskripsiyon), tataw nga ang pagkakaplag ug sayop diyutay na kaayo. Sa dihang ang tatawng mga panagsumpaki makaplagan tali sa *eponym* nga mga listahan ug sa talaan sa kasaysayan, sama sa pagbutang sa usa ka kampanya militar ngadto sa laing tuig sa pagmando sa usa ka hari o sa panahon sa laing *eponym,* sagad nga ipasangil sa modernong mga historyador ang maong sayop ngadto sa talaan sa kasaysayan imbes nga sa *eponym* nga mga listahan. Apan, bisan pa sa giingong takdo nga kasaysayan sa Asirya, ang usa ka iladong papan nga gisulatan sa mubong asoy bahin sa relasyon tali sa Asirya ug Babilonya sulod sa usa ka yugto sa mga siglo, wala mangangkon nga tukma gayod. Si A. T. Olmstead, human magpresentar sa ebidensiya aron ipakita nga kini nga dokumento maoy usa ka kopya lamang sa naunang displey nga inskripsiyon, miingon: "Busa maisip nato ang atong dokumento nga dili gani usa ka kasaysayan sa tinuod nga kahulogan niini, usa lamang kini ka inskripsiyon nga gihimo alang sa himaya ni Ashur [pangulong diyos sa Asirya] ug sa iyang katawhan . . . Kon dawaton nato kini nga panglantaw, dili na kita mabalaka sa daghang sayop, bisan sa kahan-ayan sa mga hari, nga nagpakunhod pag-ayo sa bili sa dokumento diin ang testimonya niini gikinahanglan kaayo."—*Assyrian Historiography,* p. 32.

Angayng masabtan nga ang nag-usab-usab nga kahan-ayan nga makita diha sa *eponym* nga mga listahan nagpalisod pag-ayo sa modernong mga eskolar sa pagkab-ot sa eksaktong kronolohiya, ilabina nga ang pagtipon sa mga impormasyon nga nagkobre sa ubay-ubayng mga siglo gihimo sa mga eskriba nga wala kaayo mag-amping ug magtagad sa pagkatukma sa kasaysayan. Dayag usab nga ang modernong mga historyador mibati nga husto ang pag-usab o pagbalewala sa asoy sa Asiryanhong *eponym* nga mga listahan sa dihang ang ubang mga butang o ebidensiya magpaluyo niini nga aksiyon.

Ang mga impormasyon nga nahisgotan na nagpunting sa konklusyon nga ang Asiryanhong pamaagi sa pagsulat sa kasaysayan wala sa husto masabti sa modernong mga historyador o kaha kini ubos kaayo ug kalidad. Bisan hain niini, dili kita obligado nga itakdo ang Biblikanhong kronolohiya sa kasaysayan nga gipresentar sa Asiryanhong mga rekord. Busa, among gipakita lamang ang mas tinong mga panagtakdo tali sa Asirya ug sa Israel ug sa Juda sumala sa gipakita sa asoy sa Bibliya.

Babilonyanhong Kronolohiya. Ang Babilonya gihisgotan sa Bibliya ilabina sukad sa panahon ni Nabucodonosor II. Ang paghari sa amahan ni Nabucodonosor nga si Nabopolasar maoy pagsugod sa gitawag nga Neo-Babilonyanhong Imperyo; kini natapos sa mga paghari ni Nabonido ug sa iyang anak nga si Belsazar ug sa pagkapukan sa Babilonya pinaagi ni Ciro nga Persianhon. Kini nga yugto gikaikagan pag-ayo sa mga eskolar sa Bibliya sanglit kini naglangkob sa panahon nga gilaglag sa Babilonya ang Jerusalem ug sa dakong bahin sa 70-ka-tuig nga yugto sa Hudiyohanong pagkadestiyero.

Ang Jeremias 52:28 nag-ingon nga sa ikapitong tuig ni Nabucodonosor gidala ngadto sa Babilonya ang unang grupo sa mga destiyerong Hudiyo.

Nahiuyon niini, ang inskripsiyon nga *cuneiform* sa Babilonyanhong Cronica (Museyo sa Britanya 21946) nag-ingon: "Ang ikapitong tuig: Sa bulan sa Kislev ang hari sa Akad nagtigom sa iyang kasundalohan ug misulong sa Hattu. Siya nagkampo batok sa siyudad sa Juda ug sa ikaduhang adlaw sa bulan sa Adar iyang nailog ang siyudad (ug) nadakpan ang hari (niini) [si Jehoiakin]. Usa ka hari nga iyang pinili [si Zedekias] ang iyang gitudlo diha sa siyudad (ug) gikuha niya ang daghang tributo ug gidala kini ngadto sa Babilonya." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 102; itandi ang 2Ha 24:1-17; 2Cr 36:5-10.) (HULAGWAY, Tomo 2, p. 326) Sulod sa kataposang 32 ka tuig nga paghari ni Nabucodonosor, walay makasaysayanhong mga rekord nga sunodsunod ug detalyado gawas sa tipik nga inskripsiyon labot sa pagsulong batok sa Ehipto sa ika-37 nga tuig ni Nabucodonosor.

Labot kang Awil-Marduk (Evil-merodak, 2Ha 25: 27, 28), may nakaplagan nga mga papan nga pinetsahan hangtod sa iyang ikaduhang tuig sa pagmando. Labot kang Neriglissar, nga giisip nga maoy manununod ni Awil-Marduk, may nadiskobrehang mga papan bahin sa kontrata nga pinetsahan sa iyang ikaupat nga tuig.

Ang usa ka Babilonyanhong papan nga kulonon makatabang sa pagkonektar sa Babilonyanhong kronolohiya uban sa Biblikanhong kronolohiya. Kini nga papan naundan sa mosunod nga astronomikanhong impormasyon sa ikapitong tuig ni Cambyses II nga anak nga lalaki ni Ciro II: "Sa Tuig 7, sa Tamuz, sa gabii sa ika-14, sa dobleng 1⅔ ka oras [tulo ka oras ug bayente minutos] sa kagabhion, nahitabo ang eklipse sa bulan; nga makita sa kinatibuk-an; natakpan niini ang amihanang bahin sa katunga sa lingin [sa bulan]. Sa Tebet, sa gabii sa ika-14, sa dobleng duha ug tunga sa oras [lima ka oras] sa gabii una pa magkaadlawon [sa ulahing bahin sa gabii], mieklipse ang bulan; makita ang kinatibuk-an niini; miabot ang eklipse sa habagatan ug sa amihanang bahin." (*Inschriften von Cambyses, König von Babylon,* ni J. N. Strassmaier, Leipzig, 1890, Num. 400, mga linya 45-48; *Sternkunde und Sterndienst in Babel,* ni F. X. Kugler, Münster, 1907, Tomo I, pp. 70, 71) Kining duha ka eklipse sa bulan dayag nga mao ang mga eklipse nga nakita didto sa Babilonya niadtong Hulyo 16, 523 W.K.P., ug niadtong Enero 10, 522 W.K.P. (*Canon of Eclipses* ni Oppolzer, nga gihubad ni O. Gingerich, 1962, p. 335) Busa, kini nga papan nagpunting sa tingpamulak sa 523 W.K.P. ingong sinugdanan sa ikapitong tuig ni Cambyses II.

Sanglit ang ikapitong tuig ni Cambyses II nagsugod sa tingpamulak sa 523 W.K.P., ang iyang unang tuig sa pagmando maoy 529 W.K.P. ug ang tuig sa paglingkod niya sa trono, ug ang kataposang tuig ni Ciro II ingong hari sa Babilonya, maoy 530 W.K.P. Ang kinaulahiang papan nga pinetsahan sa paghari ni Ciro II maoy sa ika-5 nga bulan, sa ika-23 nga adlaw sa iyang ika-9 nga tuig. (*Babylonian Chronology, 626 B.C.–A.D. 75,* ni R. Parker ug W. Dubberstein, 1971, p. 14) Sanglit ang ikasiyam nga tuig ni Ciro II ingong hari sa Babilonya maoy 530 W.K.P., ang iyang unang tuig sumala sa maong pagpetsa maoy 538 W.K.P. ug ang tuig sa iyang paglingkod sa trono maoy 539 W.K.P.

Si Berossus. Sa ikatulong siglo W.K.P. si Berossus, usa ka Babilonyanhong saserdote, misulat ug usa ka kasaysayan sa Babilonya diha sa Gregong pinulongan, nga dayag nga pinasukad sa mga rekord nga *cuneiform.* Labot sa iyang mga sinulat, si Propesor Olmstead miingon: "Ang kinagamyan lamang nga mga tipik, mga kalakbitan, o nabiling mga timailhan, ang nakaabot kanato. Ug ang labing hinungdanon niini nga mga tipik miabot pinaagi sa usa ka tradisyon nga halos walay katumbas. Karong adlawa kinahanglang mokonsulta kita ug usa ka modernong Latin nga hubad sa usa ka Armenianhon nga hubad sa nawalang orihinal nga Grego sa Cronica ni Eusebius, nga sa bahin mihulam gikan kang Alexander Polyhistor nga direktang mihulam gikan kang Berossus, ug sa bahin mihulam gikan kang Abydenus nga lagmit mihulam gikan kang Juba nga mihulam gikan kang Alexander Polyhistor ug busa gikan kang Berossus. Sa pagpasamot sa kalibog, si Eusebius sa pipila ka kahimtang wala moila sa kamatuoran nga si Abydenus maoy usa ka magkokopya lamang ni Polyhistor, ug mikutlo sa mga asoy sa matag bahin niini! Ug dili pa kini ang kinagrabehan. Bisan tuod sa katibuk-an gidawat ang iyang asoy nga gikan kang Polyhistor, mopatim-aw nga si Eusebius migamit sa usa ka dili-maayong manuskrito niana nga awtor." (*Assyrian Historiography,* pp. 62, 63) Si Josephus, ang Hudiyong historyador sa unang siglo K.P., miangkon usab nga siya mikutlo gikan kang Berossus. Apan mopatim-aw nga ang kronolohikanhong impormasyon nga gituohang gikan kang Berossus maoy kaduhaduhaan gayod.

Ubang mga hinungdan sa mga kalainan. Ang wala kaayoy pagtagad nga mga estudyante sa karaang kasaysayan sagad nga nagtuon uban ang sayop nga pagsabot nga ang mga papan nga sinulatag *cuneiform* (sama tingali sa gigamit ni Berossus) gisulat kanunay sa samang panahon o sa wala madugay human sa mga hitabo nga gitala diha niana. Apan, gawas sa daghang *cuneiform* nga mga dokumento sa negosyo nga nagkadungan gayod, ang makasaysayanhong mga sinulat sa Babilonya ug bisan ang daghang astronomikanhong mga si-

nulat sagad mohatag ug ebidensiya nga kini gisulat sa mas ulahi pang yugto. Busa, sumala sa Asiryologo nga si D. J. Wiseman, ang usa ka bahin sa gitawag nga Babilonyanhong Cronica, nga nagkobre sa yugto sukad sa pagmando ni Nabunasir hangtod sa pagmando ni Shamash-shum-u-kin (usa ka yugto nga gipetsahan sa sekular nga mga historyador ingong gikan sa 747-648 W.K.P.), maoy "usa ka kopya nga gihimo sa ikakawhaag-duha ka tuig ni Dario [ang nota o *footnote* nag-ingon: nga mao 500/499 W.K. kon si Dario I] nga gikan sa mas karaan ug nadaot nga sinulat." (*Chronicles of Chaldaean Kings,* London, 1956, p. 1) Busa, dili lamang kini nga sinulat bulag sa mga hitabo nga gitala diha niana gikan sa 150 ngadto sa 250 ka tuig kondili kini usab maoy usa ka kopya sa mas naunang sayop nga dokumento, nga tingali orihinal, tingali dili. Labot sa mga sinulat sa Neo-Babilonyanhong Cronica, nga nagkobre sa yugto sukad kang Nabopolasar hangtod kang Nabonido, ang samang awtor nag-ingon: "Ang mga sinulat sa Neo-Babilonyanhong Cronica gisulat diha sa usa ka gamayng matang sa sinulatan nga dili tukmang mapetsahan apan mahimong magpasabot nga kini gisulat sa panahon nga halos kadungan sa mga panghitabo sa kataposan sa Achaemenid nga pagmando." Posible nga kini gisulat sa pagkatapos sa Persianhong Imperyo, nga nahitabo niadtong 331 W.K.P. mga 200 ka tuig human mapukan ang Babilonya. Nakita na nato nga ang maong impormasyon, lakip ang mga tuig, daling mausab ug gani matuis diha sa mga kamot sa paganong mga eskriba sa paglabay sa pipila ka siglo. Tungod niining tanang hinungdan dili gayod maalamon nga moinsistir nga ang tradisyonal nga mga tuig sa mga paghari sa Neo-Babilonyanhong mga hari dawaton ingong tino.

Ang kawalay kadungan nga makasaysayanhong mga rekord ug ang pagkadaling mausab sa mga impormasyon tinong magtugot sa posibilidad nga ang usa o kapin pa sa Neo-Babilonyanhong mga magmamando naghari nga dugay kay sa gipakitang tradisyonal nga mga tuig. Ang kamatuoran nga walay mga papan nga nadiskobrehan nga magkobre sa ulahing katuigan sa maong paghari dili gayod kanunay nga magamit ingong lig-ong argumento batok niini nga posibilidad. Adunay mga kahimtang nga ang pagmando sa mga hari maoy mas dugay ug nga labot kanila walay nakaplagang mga papan nga magpamatuod niana. Pananglitan, labot kang Artajerjes III (Ochus) (kinsa, ang mga historyador nag-ingon nga nagmando sulod sa 21 ka tuig [358 hangtod sa 338 W.K.P.]) ug kang Arses (nga gituohang nagmando sulod sa 2 ka tuig [337 hangtod sa 336 W.K.P.]) walay nakaplagang *cuneiform* nga ebidensiya sa samang yugto nga motabang sa pagtino sa gidugayon sa ilang mga paghari.

Sa pagkatinuod, ang mga historyador wala mahibalo kon asa ibutang ang pipila ka Babilonyanhong mga hari nga adunay mga rekord. Si Propesor A. W. Ahl (*Outline of Persian History,* 1922, p. 84) nag-ingon: "Diha sa mga Papan sa Kontrata, nga nakaplagan didto sa Borsippa, makita ang mga ngalan sa Babilonyanhong mga hari nga dili makita sa laing mga papan. Lagmit gayod nga kini gisulat sa kataposang mga adlaw sa paghari ni Dario I, nga miabot hangtod sa unang mga adlaw sa paghari ni Jerjes I, sumala sa pangagpas ni Ungnad." Sa gihapon, kini nagpabiling pangagpas lamang.

Persianhong Kronolohiya. Ang daghang hinungdanong mga hitabo sa Bibliya nahitabo sulod sa Persianhong yugto: ang pagkapukan sa Babilonya, nga gisundan sa pagpagawas ni Ciro sa mga Hudiyo ug ang kataposan sa 70-ka-tuig nga pagkaawaaw sa Juda; ang pagtukod pag-usab sa templo sa Jerusalem, nga natapos "sa ikaunom nga tuig sa paghari ni Dario [I, Persianhon]"; ug ang pagtukod pag-usab sa mga paril sa Jerusalem pinaagi ni Nehemias, sumala sa dekreto nga gipakanaog sa ika-20 nga tuig sa paghari ni Artajerjes Longimanus.—2Cr 36:20-23; Esd 3:8-10; 4:23, 24; 6:14, 15; Neh 2:1, 7, 8.

Ang petsa nga 539 W.K.P. ingong mao ang pagkapukan sa Babilonya matino dili lamang diha sa kanon ni Ptolemy kondili sa ubang mga tinubdan usab. Ang historyador nga si Diodorus, ingon man si Africanus ug Eusebius, nagpakita nga ang unang tuig ni Ciro ingong hari sa Persia kadungan sa Olimpiada 55, sa tuig 1 (560/559 W.K.P.), samtang ang kataposang tuig ni Ciro kadungan sa Olimpiada 62, sa tuig 2 (531/530 W.K.P.). Ang mga papan nga sinulatag *cuneiform* naghisgot nga si Ciro nagmando sa Babilonya sulod sa siyam ka tuig, nga sa ingon mopaluyo sa tuig nga 539 ingong petsa sa iyang pagsakop sa Babilonya. —*Handbook of Biblical Chronology,* ni Jack Finegan, 1964, pp. 112, 168-170; *Babylonian Chronology, 626 B.C.–A.D. 75,* p. 14; tan-awa ang mga komento ubos sa "Babilonyanhong Kronolohiya," usab ang PERSIA, PERSIANHON.

Ang ubay-ubayng mga inskripsiyon sa mga hari sa Persia nakaabot kanato, apan kini dili mapuslanon sa pag-establisar sa gidugayon sa mga paghari sa Persianhong mga hari. Pananglitan, daghang pinetsahan nga mga papan ang nakaplagan didto sa Persepolis, apan wala diha niana ang mga ngalan sa mga hari.

Astronomikanhong mga Pagkalkulo. Gipangangkon nga ang "astronomikanhong mga pagpamatuod makapahimo sa usa ka relatibong

kronolohiya [ang kronolohiya nga nag-establisar lamang sa pagkasunodsunod sa mga hitabo] ngadto sa usa ka absolutong kronolohiya, sa espesipikong pagkasulti, usa ka sistema sa pagpetsa nga susama sa atong kalendaryo." (*The Old Testament World,* ni Martin Noth, 1966, p. 272) Bisan tuod gitagana sa Maglalalang sa tawo ang langitnong mga butang aron masukod sa tawo ang panahon, ang kalangkitan sa astronomikanhong mga impormasyon ug sa tawhanong mga hitabo sa nangagi naapektohan sa nagkalainlaing mga kahimtang ug sa tawhanong interpretasyon nga mahimong masayop.

Daghan sa gitawag nga mga panagtakdo sa astronomikanhong impormasyon ug sa mga hitabo o mga petsa sa karaang kasaysayan gipasukad sa mga eklipse sa adlaw o sa bulan. Hinunoa, ang bisan unsang "partikular nga lungsod o siyudad sa aberids makasinatig mga 40 ka eklipse sa bulan ug 20 ka dili-bug-os nga eklipse sa adlaw sulod sa 50 ka tuig, [bisan tuod] usa lamang ka bug-os nga eklipse sa adlaw ang mahitabo sulod sa 400 ka tuig." (*Encyclopædia Britannica,* 1971, Tomo 7, p. 907) Busa pinasukad niini nga pamaagi, diha lamang sa *tinong giasoy nga bug-os* nga eklipse sa adlaw nga makita sa usa ka *espesipikong dapit* nga dili kaayo kaduhaduhaan ang pagtakda sa usa ka partikular nga petsa sa kasaysayan. Sa daghang kahimtang ang materyal gikan sa karaang mga sinulat nga *cuneiform* (o sa ubang tinubdan) labot sa mga eklipse wala maghatag sa maong espesipikong impormasyon.

Ang usa ka pananglitan mao ang eklipse sa adlaw nga gisaligan sa mga historyador nga magtakdo sa Asiryanhong kronolohiya uban sa Biblikanhong kronolohiya. Gihisgotan kini diha sa Asiryanhong *eponym* nga mga listahan ingong nahitabo sa ikatulong bulan (nga mag-ihap gikan sa tingpamulak) sa panahon sa pagngalan kang Bur-Sagale. Ang modernong mga kronologo nagkalkulo niini nga mao ang eklipse nga nahitabo niadtong Hunyo 15, 763 W.K.P. Sa pag-ihap ug 90 ka tuig paatras (o 90 ka ngalan diha sa *eponym* nga mga listahan) gikan niini nga petsa, modangat sila sa 853 W.K.P. ingong petsa sa gubat sa Karkar sa ikaunom nga tuig ni Salmaneser III. Sila miingon nga si Salmaneser nagtala kang Haring Ahab sa Israel ingong kauban sa panag-abin nga nakigsangka sa Asirya niana nga gubat, ug nga 12 ka tuig human niana (sa ika-18 nga tuig ni Salmaneser) ang Asiryanhong hari naghisgot kang Haring Jehu sa Israel ingong nagbayad ug tributo. Busa sila nagtuo nga ang tuig 853 W.K.P. maoy petsa sa kataposang tuig ni Ahab ug ang 841 W.K.P. mao ang pagsugod sa paghari ni Jehu. Unsa ka katukma kini nga mga pagkuwenta?

Una, bisan tuod gituohan nga ang eklipse sa adlaw maoy bug-os, ang *eponym* nga listahan wala maghisgot niini. Ug, samtang ang kadaghanang historyador karong adlawa mopadapat niini sa eklipse sa 763 W.K.P., dili tanang eskolar ang miuyon niana, ang uban mipalabi sa tuig 809 W.K.P., nga sa maong tuig nahitabo ang usa ka eklipse nga lagmit sa bahin lamang nakita didto sa Asirya (nga maoy nahitabo usab niadtong 857 ug 817 W.K.P., ubp.). (*Canon of Eclipses* ni Oppolser, mga tsart 17, 19, 21) Bisan tuod ang modernong mga historyador mosupak sa mga kausaban sa eklipse sa adlaw sa 763 W.K.P. tungod kay kini 'magpalibog sa kasaysayan sa Asirya,' nakita na nato nga ang mga Asiryanhon mismo ang nagpalibog pag-ayo sa ilang kasaysayan.

Dugang pa, imposible gayod nga si Haring Ahab presente didto sa gubat sa Karkar. Busa, bisan kon ang paghari ni Ahazias ug Jehoram (nga natungan sa paghari ni Ahab ug Jehu) isipon nga 12 lamang ka tuig (itandi ang 1Ha 22:40, 51; 2Ha 1: 2, 17; 3:1), ang ebidensiya mosukwahi sa tukma nga panagtakdo sa gubat sa Karkar ug kang Ahab. Busa, ang paghisgot ni Salmaneser kang Jehu lagmit dili gayod mosibo sa unang tuig sa pagmando ni Jehu. Ang akusasyon nga gimaniobra sa mga Asiryanhon ang mga tuig sa ilang mga pagpakiggubat ug gipatuo nga ang mga hari nakadawat ug mga tributo gikan sa mga tawong patay na magpakamenos pa gayod sa gituohang bili sa panagtakdo. Ang tsart nga "Talagsaong mga Petsa Panahon sa Yugto sa mga Hari sa Juda ug sa Israel," nga kauban niini nga artikulo, nagpakita nga namatay si Ahab sa mga 920 W.K.P. nga nag-ihap sa pagkahari ni Jehu sukad sa mga 904 W.K.P.

Kanon ni Ptolemy. Si Claudius Ptolemy maoy usa ka Gregong astronomo nga nagkinabuhi sa ikaduhang siglo K.P., o kapin sa 600 ka tuig human matapos ang Neo-Babilonyanhon nga yugto. Ang iyang kanon, o talaan sa mga hari, gilangkit sa usa ka basahon sa astronomiya nga iyang gisulat. Ang kadaghanan sa modernong mga historyador midawat sa impormasyon ni Ptolemy bahin sa Neo-Babilonyanhon nga mga hari ug sa gidugayon sa ilang mga paghari.

Dayag nga gipasukad ni Ptolemy ang iyang makasaysayanhong impormasyon sa mga tinubdan nga pinetsahan sukad sa Seleucid nga yugto, nga nagsugod kapin sa 250 ka tuig human mailog ni Ciro ang Babilonya. Busa dili ikahibulong nga ang pagpetsa ni Ptolemy pareho nianang kang Berossus, usa ka Babilonyanhong saserdote sa Seleucid nga yugto.

Mga eklipse sa bulan. Kini gigamit aron pamatud-an ang mga petsa nga gihatag sa partikular nga mga tuig sa Neo-Babilonyanhon nga mga hari

pinasukad sa kanon ni Ptolemy ug sa impormasyon sa mga rekord nga *cuneiform.* Apan bisan pa nga si Ptolemy lagmit nga tukmang mikalkulo o mirekord sa mga petsa sa pipila ka eklipse sa nangagi (usa ka modernong astronomo nakakaplag nga tres-kinto sa pagpetsa ni Ptolemy maoy husto), kini wala magpamatuod nga husto ang iyang paghatag sa makasaysayanhong impormasyon, sa ato pa, nga ang iyang paglangkit sa mga eklipse uban sa mga pagmando sa pipila ka hari kanunayng gipasukad sa tinuod nga makasaysayanhong kamatuoran.

Ang petsa sa kamatayon ni Herodes nga Bantogan nag-ilustrar sa mga problema nga mahimong atubangon sa pagpetsa pinaagi sa mga eklipse sa bulan. Ang mga sinulat ni Josephus (*Jewish Antiquities,* XVII, 167 [vi, 4]; XVII, 188-214 [viii, 1–ix, 3]) nagpakita nga ang kamatayon ni Herodes nahitabo wala madugay human sa usa ka eklipse sa bulan ug wala madugay una pa magsugod ang panahon sa Paskuwa. Daghang eskolar ang nagpetsa sa kamatayon ni Herodes niadtong 4 W.K.P. ug ingong pamatuod ilang gipunting ang eklipse sa bulan nga nahitabo niadtong Marso 11 (Marso 13, Julian nga kalendaryo) nianang tuiga. Tungod niini nga pagpetsa, daghang modernong mga kronologo nagpetsa sa pagkatawo ni Jesus nga ingon ka sayo sa 5 W.K.P.

Apan, ang maong eklipse niadtong 4 W.K.P. maoy 36-porsiyento lamang ang gidak-on ug namatikdan lamang sa pipila ka tawo sa sayong kabuntagon nga kini nahitabo. Duha ka laing eklipse ang nahitabo niadtong 1 W.K.P., nga ang usa niini lagmit mohaom sa gituohang eklipse wala madugay una pa sa pagsugod sa Paskuwa. Ang dili-bug-os nga eklipse sa bulan niadtong Disyembre 27 (Disyembre 29, Julian nga kalendaryo) sa maong tuig tingali makita sa Jerusalem apan lagmit wala isipa nga usa ka dakong hitabo. Sumala sa mga pagkalkulo nga gipasukad sa *Canon of Eclipses* ni Oppolzer (p. 343), ang bulan miagi sa landong sa yuta samtang kilumkilom pa sa Jerusalem, ug sa dihang mingitngit na, ang bulan misanag na pagusab. Sa laing bahin, kini wala ilakip sa bug-os nga pagtala ni Manfred Kudlek ug Erich Mickler. Busa ang gilapdon nga nakita ang maong eklipse didto sa Jerusalem o kon kana nakita man gayod dili matino niining bahina sa kasaysayan. Ang labing talagsaon kay sa duha nga nahisgotan na mao ang eklipse sa bulan sa ulahing bahin sa kagabhion nga nahitabo sa sayong mga takna niadtong Enero 8, 1 W.K.P. (Enero 10, Julian nga kalendaryo). Kini maoy usa ka bug-os nga eklipse nga niana ang bulan dili makita sulod sa 1 ka oras ug 41 minutos. Kini namatikdan gayod sa tanang nagmata pa, bisan tuod nga nangitngitan ang kalangitan. Busa sa mga tuig nga gihisgotan dinhi, kapin sa usa ka eklipse ang nahitabo wala madugay una pa ang Paskuwa. Kon lantawon pinasukad sa impormasyon nga mabatonan karon, mopatim-aw nga ang eklipse nga lagmit namatikdan gayod mao ang eklipse niadtong Enero 8, 1 W.K.P.—*Solar and Lunar Eclipses of the Ancient Near East From 3000 B.C. to 0 With Maps,* ni M. Kudlek ug E. H. Mickler; Neukirchen-Vluyn, Alemanya; 1971, Tomo I, p. 156.

Apan, dili tanang sinulat nga gigamit sa mga historyador sa pagpetsa sa mga hitabo ug mga yugto sa karaang kasaysayan gipasukad sa mga eklipse. May nakaplagang astronomikanhong mga talaadlawan nga naghatag sa posisyon (maylabot sa pipila ka bituon o mga konstelasyon) sa bulan sa una ug kataposang pagsubang niini diha sa espesipikong adlaw didto sa Babilonya (pananglitan, "ang bulan maoy usa ka maniko gikan sa atubangan sa pangulahian nga tiil sa leyon"), duyog sa mga posisyon sa pipila ka planeta niining samang mga panahon. Ang modernong mga kronologo nag-ingon nga ang maong kombinasyon sa astronomikanhong mga posisyon dili masubli pagusab sulod sa kaliboan ka tuig. Kining astronomikanhong mga talaadlawan naundan sa mga reperensiya sa mga paghari sa pipila ka hari ug mopatim-aw nga motakdo sa mga pagpetsa nga gihatag diha sa kanon ni Ptolemy. Bisan tuod sa pipila kini maoy pamatuod nga lagmit dili na malalis, adunay mga butang nga magpamenos sa kaligon niini.

Ang una, lagmit nga adunay mga sayop sa mga obserbasyon nga gihimo didto sa Babilonya. Ang Babilonyanhong mga astronomo nagpakitag dakong pagtagad sa mga hitabo sa langit nga nahitabo duol sa kapunawpunawan, sa gisubangan o sa gisalopan sa bulan o sa adlaw. Apan, ang kapunawpunawan kon lantawon gikan sa Babilonya kanunay nga mangitngitan tungod sa mga bagyo sa balas. Nagkomento labot niini, si Propesor O. Neugebauer nag-ingon nga si Ptolemy mimulo bahin "sa kakulang ug kasaligang mga obserbasyon sa mga planeta [gikan sa karaang Babilonya]. Siya [Ptolemy] miingon nga ang karaang mga obserbasyon gihimo nga may diyutayng katakos, tungod kay sila nagtagad sa mga pagtungha o sa mga pagkawala ug sa nagaurong nga mga ilhanan, mga hitabo nga sa kinaiyahan niini lisod kaayo ang pag-obserbar."—*The Exact Sciences in Antiquity,* 1957, p. 98.

Ikaduha, sa pagkatinuod ang kinabag-an sa astronomikanhong mga talaadlawan nga nadiskobrehan gisulat, dili sa panahon sa Neo-Babilonyanhon o Persianhon nga mga imperyo, kondili sa Seleucid nga yugto (312-65 W.K.P.), bisan tuod nga kini naundan sa mga impormasyon nga naghisgot sa

naunang mga yugto. Ang mga historyador nagtuo nga kini maoy mga kopya sa naunang mga dokumento. Sa pagkatinuod walay *kadungan* nga astronomikanhong mga sinulat nga niana maestablisar ang bug-os nga kronolohiya sa Neo-Babilonyanhon ug Persianhon nga mga yugto (sa hinapos sa ikapito hangtod sa hinapos sa ikaupat nga siglo).

Sa kataposan, sama sa kaso ni Ptolemy, bisan tuod ang astronomikanhong impormasyon (ingon sa nahubad ug nasabtan karon) sa mga sinulat nga nadiskobrehan sa paninugdan maoy tukma, kini wala magpamatuod nga ang makasaysayanhong impormasyon nga nag-uban niini maoy tukma. Maingon nga gigamit lamang ni Ptolemy ang pagmando sa karaang mga hari (ingon sa iyang pagsabot kanila) ingong gambalay nga diha niana ipahimutang ang iyang astronomikanhong impormasyon, mao man usab ang mga magsusulat (o mga magkokopya) sa astronomikanhong mga sinulat sa Seleucid nga yugto nagsal-ot lamang diha sa ilang astronomikanhong mga sinulat sa kon unsay gidawat niadtong panahona, o sa "popular" nga kronolohiya sa maong panahon. Ang maong gidawat, o popular nga kronolohiya lagmit adunay mga sayop sa hinungdanong mga bahin sumala sa nahisgotan na niini nga artikulo. Sa pag-ilustrar, ang usa ka karaang astronomo (o usa ka magsusulat) lagmit moingon nga ang usa ka hitabo sa langit nahitabo sa tuig nga, sumala sa atong kalendaryo, mao ang 465 W.K.P., ug ang iyang sinulat tingali husto kon ang tukmang pag-ihap himoon aron sa pagtino niini. Apan mahimo usab niyang isulti nga ang tuig diin nahitabo ang maong hitabo sa langit (465 W.K.P.) mao ang ika-21 nga tuig ni Haring Jerjes ug mahimong bug-os nga sayop. Sa yanong pagkasulti, ang pagkatukma sa astronomiya dili magpamatuod sa pagkatukma sa kasaysayan.

Arkeolohikanhong Pagpetsa. Ang mga suliran nga nalangkit sa pagpetsa nga gipasukad sa nakalotang mga butang nga nakaplagan pinaagi sa mga pagpangubkob gihisgotan ubos sa ulohang ARKEOLOHIYA. Sa mubo, ikaingon nga, tungod sa pagkawalay aktuwal nga pinetsahang mga inskripsiyon, ang pagpetsa pinasukad sa nakalotang mga butang sama sa tipak sa mga kulon maoy pagtandi lamang gayod. Sa ato pa, ang arkeologo makaingon lamang nga 'kining partikular nga hut-ong sa yuta ug ang mga kaundan niini diha *niini* nga bungdo dayag nga nahisakop sa samang katibukang yugto sama sa hut-ong sa yuta *niana* nga bungdo (o una pa niana o human niana).' Busa ang katibuk-ang kronolohikanhong pagkasunodsunod nahimo, apan kanunayng gitul-id ug giusab, nga ang mga kausaban usahay moabot ug gatosan ka tuig. Pananglitan, niadtong 1937 ang arkeologong si Barton nagpetsa sa "Unang Panahon sa Bronse" nga yutang-kulonon sa yugtong 2500-2000 W.K.P., samtang sa misunod nga tuig si W. F. Albright nagpetsa sa samang yugto nga 3200-2200 W.K.P.

Busa, sumala sa giingon ni G. Ernest Wright: "Niining bahina talagsa ra kaayo nga kita makahimog tinong mga pagpetsa. Hinunoa, kinahanglan nga mohimog mga pangagpas nga kanunayng adunay mas dako o mas menos nga kalagmitan. Ang kamatuoran diha niini nahasandig sa ilang [mga arkeologo] katakos sa pagbadbad ug sa pagtapo sa nagkalainlaing magkalahi nga mga impormasyon, apan ang bag-ong impormasyon sa bisan unsa nga panahon mahimong magpausab sa nahimong pangagpas, o magpahinabo sa usa ka eskolar sa pagpahayag niini sa lahi nga paagi."—*Shechem, The Biography of a Biblical City,* 1965, pasiuna p. xvi.

Dugang nag-ilustrar niini mao ang pahayag diha sa *Chronologies in Old World Archaeology,* nga giedit ni Robert Ehrich, nga gipatik niadtong 1965 nga mipuli sa mas naunang sinulat niadtong 1954, ug naundan sa dili tin-awng panglantaw bahin "sa dili-tinong kutay sa relatibong mga kronolohiya" ingon sa gipahayag sa inilang mga arkeologo. Ang pasiunang mga pulong (p. vii) nag-ingon: "Ang katuyoan niini nga basahon mao ang pagpresentar, nga sunodsunod, sa mga kronolohiya sa nagkalainlaing nalangkit nga mga hitabo sumala sa panglantaw sa mga espesyalista gikan sa lainlaing rehiyon niadtong 1964. Bisan pa sa bag-ong impormasyon, ang katibuk-ang kahimtang dili gihapon matino, ug ang umaabot nga impormasyon maghimo sa pipila ka konklusyon nga karaan na, lagmit gani sa dili pa mapatik kini nga tomo." Kini ang mahimong ibutang sa hunahuna kon magtulotimbang sa mga petsa nga gihatag sa mga arkeologo ingong gidugayon sa pipila ka siyudad, sama sa Jerico, o sa yugto nga ilang ipetsa sa pagsakop sa Israel sa Palestina.

Mga Historyador sa Klasikal nga Yugto. Ang terminong "klasikal" dinhi mapadapat sa yugto ug kultura sa karaang mga Grego ug mga Romano. Gawas nga sila mao ang tinubdan sa Grego ug Romanhong kasaysayan, ang mga sinulat sa pipila ka klasikal nga mga historyador maoy gisaligan sa modernong mga historyador aron mapun-an ang kulang o aron mapamatud-an ang usa ka impormasyon diha sa rekord sa karaang Ehipto, Asirya, Babilonya, Persia, Sirya, ug Palestina. Lakip sa karaang Gregong mga historyador mao si: Herodotus (mga 484-425 W.K.P.); Thucydides (mga 471-401 W.K.P.); Xenophon (mga 431-352 W.K.P.); Ctesias (ikalima-ikaupat nga siglo W.K.P.); ug sa ulahi, si Strabo, Diodorus Siculus, ug si Alexander Polyhistor sa unang siglo W.K.P.; ug si Plutarch sa una ug ikaduhang siglo K.P. Ang Ro-

manong mga historyador naglakip kang Titus Livius o Livy (59 W.K.P.–17 K.P.); Gnaeus Pompeius Trogus, nga katalirongan ni Livy; Pliny nga Magulang (23-79 K.P.); ug si Sextus Julius Africanus (ikatulong siglo K.P.), nga lagmit natawo sa Libya. Gawas pa niini nila, ang dagkong tinubdan sa impormasyon mao si Manetho ug Berossus (nahisgotan na); si Josephus, usa ka Hudiyong historyador kansang mga sinulat (bisan tuod usahay nagkasumpaki sa presenteng kahan-ayan niini) makatabang gayod alang sa unang siglo K.P.; ug si Eusebius, nga eklesiastikanhong historyador ug obispo sa Cesarea (mga 260-340 K.P.).

Kini silang tanan nagkinabuhi human sa Asiryanhon ug Neo-Babilonyanhon nga yugto ug mao lamang ang unang upat nga gihisgotang nagkinabuhi sa yugto sa Persianhong Imperyo. Nan, alang sa Asiryanhon ug Neo-Babilonyanhon nga mga yugto, walay usa niini nga mga magsusulat ang makatanyag ug impormasyon nga gipasukad sa personal nga kahibalo, hinunoa sila nagrekord sa tradisyonal nga mga hunahuna nga ilang nadungog o, sa ubang mga kahimtang, lagmit ila kining nabasa ug gikopya. Ang katukma sa ilang mga impormasyon dayag nga nag-agad sa katukma sa ilang gikuhaan sa mga impormasyon.

Dili lamang kini, kondili ang atong nahibaloan sa ilang mga sinulat karong adlawa nagdepende sa daghan kaayong kopya, nga ang labing karaang kopya sagad gipetsahan nga sukad pa sa yugto sa edad medya sa Komong Panahon. Nakita na nato kon sa unsang paagi ang mga kronolohiya ni Manetho ug Berossus gidaot sa mga magkokopya. Kon bahin sa mga kuwalipikasyon ug pagkakasaligan sa ubang karaang mga historyador sa klasikal nga yugto, angayng tagdon ang mosunod:

Ang paagi ni Herodotus sa pagsulat ug kasaysayan—ang pagpangutana, pagpangitag hinungdanong impormasyon, ug dayon paghimog konklusyon—gitamod pag-ayo. Apan giingon usab nga usahay "kulang ang iyang impormasyon" ug nga "siya naghatag ug makataronganon ug ingon man dili makataronganong pagpatin-aw." Giingon usab nga siya "usa sa mga maayong mobalay ug mga estorya" ug busa usa ka maayong tigasoy ug estorya maingon man usa ka historyador. (*The New Encyclopædia Britannica,* 1985 nga edisyon, Tomo 5, pp. 881, 882; 1910 nga edisyon, Tomo XIII, p. 383) Kon bahin kang Xenophon, gikaingon nga "siya walay tumong, dili bug-os, ug wala manukiduki" ug nga iyang gipanindot ang iyang mga asoy pinaagig "tinumotumong mga pamulong." (*The New Encyclopædia Britannica,* 1987, Tomo 12, p. 796) Giakusar ni George Rawlinson si Ctesias nga tinuyong naglugway sa yugto sa Medianhong monarkiya "pinaagi sa tinuyong pagtala kaduha." Siya dugang miingon: "Ang matag hari, o yugto, diha sa rekord ni Herodotus makita kaduha diha sa talaan ni Ctesias—usa ka tataw nga pagmugna, binakikaw nga pagmaomao sa tinumotumong mga ngalan."—*The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World,* 1885, Tomo II, p. 85.

Labot sa Romanhong kasaysayan sa yugto sa mga hari (sa wala pa matukod ang Republika), atong mabasa nga kini "mobalik ngadto sa mga natad sa lunsay nga mitolohiya. Kini samag usa ka koleksiyon lamang sa tinumotumo nga mga sugilanon nga giasoy nga walay pagsaway, ug walay pagtagad sa kronolohikanhong pagkasunodsunod nga kinahanglanon unta aron mahapsay ang sugilanon o mahulipan ang kal-ang sama sa pagkalagiw ni Aeneas gikan sa Troy ug ang gituohang tuig sa pagpundar sa Roma." Bisan human sa yugto nga natukod ang Republika (mga 509 W.K.P.), ang mga historyador andam gihapon sa paglakip sa popular nga mga tradisyon uban sa makasaysayanhong kamatuoran nga wala gayod mohimog pagpalahi tali niini. "Ang linya sa kagikan gimaomao, gisal-ot ang hinanduraw nga mga konsul [ang Romanhong pagpetsa sagad gipasukad sa paglingkod sa mga konsul] ug ang tinumotumong mga kadaogan, ug ang mga tradisyon sa banay . . . pormal nga gilakip sa kasaysayan sa estado." Kon bahin sa Romanong mga tigtala sa kasaysayan, kita gisultihan: "Kon unsay ilang makita nga gisulat ilang gikopya; ilang gipun-an ang mga kulang pinaagig paghanduraw kon sila walay personal nga kasinatian nga ikadugang."—*The Encyclopædia Britannica,* 1911, Tomo XVI, pp. 820, 821.

Si Thucydides. Si Thucydides giisip sa kadaghanan ingong lahi sa klasikal nga mga historyador nga sagad giakusar nga dili tukma ug dili mainampingon. Si Thucydides nahimong inila sa iyang makutihon nga panukiduki. Labot kaniya, ang *The New Encyclopædia Britannica* (1987, Tomo 11, p. 741) nag-ingon: "Ang iyang awtoridad dili gayod hitupngan nianang sa ubang historyador. Siya hugot nga nangupot sa kronolohikanhong laraw, ug, kon kini tukmang masusi pinaagi sa mga eklipse nga iyang gihisgotan, kini mohaom pag-ayo."

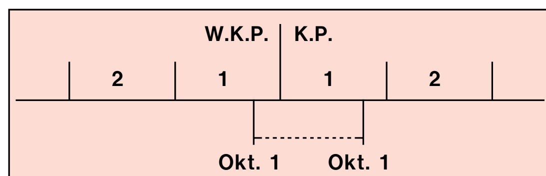
Ang klasikal nga mga historyador kinahanglang konsultahon usahay alang sa kinahanglanong impormasyon, ilabina sa Persianhong yugto (nga gihisgotan sa mga basahon ni Esdras, Nehemias, ug Ester) ug hangtod sa apostolikanhong mga panahon. Ang ilang mga sinulat motabang usab sa pagtino sa panahon ug mga hitabo ingong katumanan sa mga bahin sa matagnaong mga panan-awon ni Daniel (kap 7-9, 11), nga moabot gani saylo pa sa apostolikanhong yugto. Bisan pa niana, ang impormasyon nga gipresentar na nagpakita nga walay

katarongan nga ipakasama kini nga mga kasaysayan ug mga kronolohiya nianang sa Bibliya. Kon adunay mga kalainan, ang usa ka tawo makasalig gayod sa rekord sa Bibliya, nga gisulat pinaagi sa mga saksing-nakakita o kaha pinaagi niadtong kinsa, sama kang Lucas, 'nagsubay uban ang katukma sa tanang butang gikan sa sinugdan.' (Luc 1:1-4) Ang tukmang kronolohikanhong impormasyon sa mga asoy ni Lucas ug sa uban pa magpaarang sa pagtino sa mga petsa sa pangunang mga hitabo sa kinabuhi ni Jesus ug sa apostolikanhong yugto. —Mat 2:1, 19-22; Luc 3:1-3, 21-23; ug daghan pang uban.

Ang Biblikanhong Pag-ihap sa Panahon. Dayag nga ang tanang karaang sekular nga kasaysayan gamiton gayod uban ang nahiangayng pag-amping. Kini nahibaloan na nga dili-tukma sa daghang butang, ug lagmit gayod nga ang mga kronolohiya niini dili usab tukma. Sa kasukwahi, ang Bibliya tinuod gayod sa tanang paghisgot niini, nga nag-asoy sa labing tukmang larawan sa karaang kapanahonan. Kasaligan usab ang kronolohiya niini.—Tan-awa ang BIBLIYA (Pagkatinuod).

Sa dihang sukdon ang Biblikanhong mga yugto nga nahiuyon sa modernong mga paagi sa pagpetsa, angayng hinumdoman nga lahi ang *cardinal* ug *ordinal* nga mga numero. Ang *cardinal* nga mga numero, sama sa 1, 2, 3, 10, 100, ug uban pa, bug-os ang gidaghanon. Apan ang *ordinal* nga mga numero, sama sa ika-3, ika-5, ug ika-22, kinahanglang menosan ug usa aron makab-ot ang bug-os nga gidaghanon niini. Busa, sa paghisgot sa "ikanapulog-walo ka tuig ni Nabucodonosor," ang termino nga "ikanapulog-walo" maoy *ordinal* nga numero ug naghawas sa 17 ka bug-os nga tuig ug pipila ka adlaw, mga semana, o mga bulan (bisan unsa man nga panahon nga milabay gikan sa pagkatapos sa ika-17 nga tuig).—Jer 52:29.

Sa dihang mag-ihap sa gidaghanon sa tuig gikan sa petsa sa kalendaryo sa "W.K.P." nga yugto ngadto sa petsa sa "K.P." nga yugto, angayng hinumdoman nga ang petsa sama sa Oktubre 1 sa tuig 1 W.K.P. hangtod sa Oktubre 1 sa tuig 1 K.P. maoy usa ka tuig lamang, dili duha, ingon sa makita niini nga dayagram:

Tungod kini kay ang tuig nga mga petsa maoy *ordinal* nga mga numero. Busa, gikan sa mga Oktubre 1 sa tuig 2 W.K.P. (ang gibanabana nga panahon sa pagkatawo ni Jesus) hangtod sa Oktubre 1 sa 29 K.P. (ang gibanabana nga petsa sa pagbawtismo kang Jesus) may bug-os nga 30 ka tuig, nga mao, usa ka bug-os nga tuig ug 3 ka bulan sa W.K.P. nga yugto ug 28 ka bug-os nga tuig ug 9 ka bulan sa K.P. nga yugto.—Luc 3:21-23.

Sukad sa Paglalang sa Tawo Hangtod Karon. Ang modernong mga historyador dili makatino sa petsa sa pagsugod sa "makasaysayanhong yugto" sa katawhan. Kon ilang tukion ang kasaysayan sa Asirya, Babilonya, o kaha sa Ehipto, ang kronolohiya mosamot sa pagkadili-tino ug pagkadili-kasaligan sa dihang sila mosubay balik sa ikaduhang milenyo W.K.P., ug sa ikatulong milenyo W.K.P. atubangon nila ang kalibog ug pagkadili-tin-aw. Sa kasukwahi, ang Bibliya nagtagana ug konektadong kasaysayan aron mahimo ang sistematikong kuwentada balik sa sinugdanan sa tawhanong kasaysayan, usa ka kuwentada nga gipasayon pinaagi sa mga paghisgot sa Bibliya sa pipila ka dagkong mga yugto sa panahon, sama pananglitan sa 479 ka tibuok-tuig nga yugto sukad sa Pagpanggula hangtod sa pagsugod sa pagtukod sa templo panahon sa paghari ni Solomon.—1Ha 6:1.

Sa pagkuwenta sumala sa pagpetsa sa modernong kalendaryo, kinahanglang mogamit kita ug espesipikong yugto o pasukaranang petsa nga diha niini kita magsugod, nga mao, usa ka petsa sa kasaysayan nga adunay maayong pasukaranan nga dawaton ug nga motakdo sa usa ka partikular nga panghitabo nga gitala sa Bibliya. Gikan niini nga petsa ingong pasukaranang yugto kita makaihap paatras o paabante ug makatakda ug mga petsa sa kalendaryo nganha sa daghang panghitabo nga gihisgotan sa Bibliya.

Usa niini nga mga petsa, nga motakdo sa Biblikanhon ug sekular nga mga kasaysayan, mao ang tuig 29 K.P., nga ang unang mga bulan niini maoy sa ika-15 ka tuig ni Tiberio Cesar, kinsa gitudlo ingong emperador sa Romanhong Senado niadtong Septiyembre 15, 14 K.P. (Gregorian nga kalendaryo). Kadto maoy sa tuig 29 K.P. nga si Juan nga Tigbawtismo misugod sa iyang pagsangyaw ug usab sa dihang, tingali mga unom ka bulan sa ulahi, siya nagbawtismo kang Jesus.—Luc 3:1-3, 21, 23; 1:36.

Ang laing petsa nga magamit ingong pasukaranang yugto mao ang tuig 539 W.K.P., nga gipaluyohan sa nagkalainlaing mga tinubdan sa kasaysayan ingong tuig sa pagkapukan sa Babilonya pinaagi ni Ciro nga Persianhon. (Ang sekular nga mga tinubdan alang sa paghari ni Ciro naglakip sa mga sinulat ni Diodorus, Africanus, Eusebius, ug Ptolemy, maingon man sa Babilonyanhong mga papan.) Panahon sa unang tuig ni Ciro, iyang gipakanaog ang sugo sa pagpahigawas sa mga Hudiyo

gikan sa pagkadestiyero. Ug, sumala sa gihisgotan sa artikulo nga CIRO, lagmit nga giluwatan gayod ang sugo sa panahon sa tingtugnaw sa 538 W.K.P. o sa hapit na ang tingpamulak sa 537 W.K.P. Kini maghatag ug panahon sa mga Hudiyo sa paghimog hinungdanong mga pagpangandam, sa paghimo sa upat-ka-bulan nga panaw ngadto sa Jerusalem, ug makaabot gihapon didto sa ikapitong bulan (Tisri, o mga Oktubre 1) sa 537 W.K.P.—Esd 1:1-11; 2:64-70; 3:1.

Pinaagi sa paggamit sa maong pasukaranang mga petsa, nan atong ikalangkit ang daghan kaayong Biblikanhong mga panghitabo sa espesipikong mga petsa sa kalendaryo. Ang pangunang gambalay nga diha niana mosibo ang maong kronolohiya mao kining mosunod:

Panghitabo	Petsa sa Kalendaryo	Yugto sa Panahon Tali sa mga Panghitabo
Sukad sa paglalang kang Adan	4026 W.K.P.	
Hangtod sa pagsugod sa Lunop	2370 W.K.P.	1,656 ka tuig
Hangtod sa pagkompirmar sa Abrahamikong pakigsaad	1943 W.K.P.	427 ka tuig
Hangtod sa Pagpanggula gikan sa Ehipto	1513 W.K.P.	430 ka tuig
Hangtod sa pagsugod sa pagtukod sa templo	1034 W.K.P.	479 ka tuig
Hangtod sa pagkabahin sa gingharian	997 W.K.P.	37 ka tuig
Hangtod sa pagkaawaaw sa Juda	607 W.K.P.	390 ka tuig
Hangtod sa pagbalik sa mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero	537 W.K.P.	70 ka tuig
Hangtod sa pagtukod pag-usab sa mga paril sa Jerusalem	455 W.K.P.	82 ka tuig
Hangtod sa bawtismo ni Jesus	29 K.P.	483 ka tuig
Hangtod sa presenteng panahon	2009 K.P.	1,980 ka tuig
Kabug-osang yugto sa panahon sukad sa paglalang kang Adan hangtod sa 2009 K.P.		6,034 ka tuig

Nan, unsa man ang pasukaranan sa Bibliya ug, sa pipila ka kahimtang, sa sekular nga kasaysayan nga nagpaluyo sa maong kronolohiya? Kami naghatag dinhi ug dugang mga detalye nga nagpakita kon sa unsang paagi matino ang tagsatagsa ka yugto sa panahon.

Sukad sa paglalang kang Adan hangtod sa Lunop. Ang 1,656 ka tuig niini nga yugto gihisgotan sa Genesis 5:1-29; 7:6, ug kini mahimong iilustrar sumala sa gipakita sa tsart sa panid 110.

Ang kuwentada nga gipakita alang sa yugto sa wala pa ang Lunop mao kadtong makaplagan diha sa Masoretikong teksto, nga niana gipasukad ang modernong mga hubad sa Hebreohanong Kasulatan. Kini nga kuwentada lahi nianang makaplagan sa Gregong *Septuagint,* apan ang ebidensiya bahin sa pagkatukma tin-awng mopabor sa Masoretikong teksto.

Ang *Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange (Genesis, p. 272, *ftn*) nag-ingon: "Mopatim-aw nga ang pangsulod nga ebidensiya mopabor gayod sa Hebreohanon tungod sa timbang nga kaharmonya niini. Ang mga numero diha sa LXX dayag nga nagsunod sa usa ka plano nga ngadto niini kini gipasibo. Dili kini makita diha sa Hebreohanon, ug kini gipaboran pag-ayo tungod kay tukma kini sa talaan sa kagikan. . . . Labot pa, sumala sa pisyolohikal nga mga pasukaranan, ang Hebreohanon angayng palabihon; sanglit ang gitas-on sa kinabuhi wala gayod mosaylo sa pagkahamtong sa usa ka tawo ingon sa gipakita sa maong mga numero [sa *Septuagint*]. . . . ang dugang 100 ka tuig, sa matag kahimtang, sa Septuagint, gilaraw aron kini mahimong mas timbang nga sukdanan, pinasukad sa usa ka gituohang pisyolohikal nga opinyon. . . . Idugang pa niining tanan mao ang kamatuoran nga ang Hebreohanon nailhan pag-ayo ingong ang orihinal nga teksto, tungod kay kini nailado kaayo sa higpit ug matuotuohon pa gani nga pagamping nga tungod niini napreserbar kini nga teksto."—Gihubad ug giedit ni P. Schaff, 1976.

Bisan pag ang modernong mga historyador moingon nga ang yugto sa pagpuyo sa tawo dinhi sa yuta mas nauna pa kay sa 4026 W.K.P., ang mga kamatuoran sukwahi kaayo sa ilang gituohan. Ang linibong katuigan nga "una pa sa kasaysayan sa tawo" sumala sa ilang gipangatarongan maoy pangagpas lamang ingon sa gipahayag niining prominenteng siyentipiko nga si P. E. Klopsteg, kinsa miingon: "Umari kamo, kon buot ninyo, alang sa usa ka *hinanduraw* nga pagpanuroy ngadto sa panahon una pa sa kasaysayan sa tawo. *Handurawa* ang yugto diin mitungha ang mga espisye nga sapiens gikan sa genus nga Homo . . . latas dayon sa mga milenyo diin ang dakong bahin sa presenteng impormasyon gipasukad sa *panaghap* ug *interpretasyon* ngadto sa yugto sa unang sinulat nga mga rekord, nga gikan niini mahimong mahagdaw ang pipila ka kamatuoran." (Italiko amoa.) —*Science,* Disyembre 30, 1960, p. 1914.

Ang yugto sa panahon human sa Lunop nagsugod sa tuig 2369 W.K.P. Bisan tuod ang mga sinulat pinaagig larawan gipetsahan sa pipila balik sa yugto sa 3300 hangtod sa 2800 W.K.P. (*New Discoveries in Babylonia About Genesis,* gisulat ni P. J. Wiseman, 1949, p. 36), sa pagkatinuod dili kini pinetsahan nga mga dokumento ug ang ilang gituohang gidugayon maoy pinasukad lamang sa arkeolohikanhong panaghap.

Bisan tuod usahay giaghat nga gamiton ang pagpetsa pinasukad sa *radiocarbon* (C-14) nga paagi, kini nga paagi sa pagpetsa adunay tinong mga limitasyon. Ang magasing *Science* sa Disyembre 11, 1959, p. 1630, mitaho: "Ang usa ka maayong pananglitan sa 'pagkadili-kasaligan sa C^{14}' mao ang 6000-ka-tuig nga gidugayon diha sa 11 ka pagtino alang sa Jarmo . . . , usa ka karaang balangay sa amihanan-sidlakang Iraq, nga, pinasukad sa tanang arkeolohikanhong ebidensiya, wala puy-i sulod sa kapin sa 500 ka sunodsunod nga katuigan." Busa walay lig-on o makataronganong ebidensiya sa pagpabor sa mas naunang petsa gawas sa 2369 W.K.P. ingong sinugdanan sa tawhanong katilingban human sa Lunop.

Sukad sa paglalang kang Adan hangtod sa pagkatawo ni Set	130 ka tuig
Dayon hangtod sa pagkatawo ni Enos	105 ka tuig
Hangtod sa pagkatawo ni Kenan	90 ka tuig
Hangtod sa pagkatawo ni Mahalalel	70 ka tuig
Hangtod sa pagkatawo ni Jared	65 ka tuig
Hangtod sa pagkatawo ni Enoc	162 ka tuig
Hangtod sa pagkatawo ni Matusalem	65 ka tuig
Hangtod sa pagkatawo ni Lamek	187 ka tuig
Hangtod sa pagkatawo ni Noe	182 ka tuig
Hangtod sa Lunop	600 ka tuig
Kabug-osan	1,656 ka tuig

Sukad sa 2370 W.K.P. hangtod sa pakigsaad kang Abraham. Ang kronolohikanhong gambalay niini nga yugto mahimong sumahon ingon sa mosunod:

Sukad sa pagsugod sa Lunop hangtod sa pagkatawo ni Arpaksad	2 ka tuig
Dayon hangtod sa pagkatawo ni Sela	35 ka tuig
Hangtod sa pagkatawo ni Eber	30 ka tuig
Hangtod sa pagkatawo ni Peleg	34 ka tuig
Hangtod sa pagkatawo ni Reu	30 ka tuig
Hangtod sa pagkatawo ni Serug	32 ka tuig
Hangtod sa pagkatawo ni Nahor	30 ka tuig
Hangtod sa pagkatawo ni Tera	29 ka tuig
Hangtod sa kamatayon ni Tera, sa dihang si Abraham 75 anyos na	205 ka tuig
Kabug-osan	427 ka tuig

Ang pasukaranan alang niini nga kuwentada mao ang Genesis 11:10 hangtod sa 12:4. Ang ekspresyon nga "human sa lunop" (Gen 11:10) nga gigamit maylabot sa pagkatawo ni Arpaksad dayag nga nagtumong sa aktuwal nga pag-ulan nga nagtiman sa *pagsugod* sa Lunop (2370 W.K.P.), inay nga nagtumong lamang sa padayong pag-ulan ibabaw sa yuta sulod sa usa ka yugto sa panahon human niadto. Ang Hebreohanong termino alang sa "lunop" nagpakita usab niini.—Itandi ang Gen 6:17; 7:4-6, 10-12, 17; 9:11.

Ang petsa sa pagtukod sa Torre sa Babel wala hisgoti diha sa rekord. Gipakita sa Genesis 10:25 nga ang pagkabahin nga miresulta gumikan sa paglahugay sa mga pinulongan didto nahitabo sulod sa usa ka panahon 'sa mga adlaw ni Peleg.' Wala gayod kini magpasabot nga kini nga panghitabo nahitabo sa pagkatawo ni Peleg. Ang ekspresyon nga "sa iyang mga adlaw" sa pagkatinuod nagpaila nga ang pagkabahin nahitabo, dili sa panahon o diha gilayon human sa pagkatawo ni Peleg, kondili sulod sa usa ka panahon sa buhi pa siya, nga ang gidugayon maoy gikan sa 2269 hangtod sa 2030 W.K.P. Kon ang matag lalaking ginikanan nga nag-edad ug 30 human sa Lunop nanganak ug usa ka anak matag tulo ka tuig, ug ingong aberids usa ka batang lalaki matag unom ka tuig, ug kini nagpadayon hangtod sa pag-edad ug 90, nan sulod sa yugto nga mga 180 ka tuig human sa Lunop (nga mao, sa 2189 W.K.P.) ang populasyon lagmit miabot na sa katibuk-ang gidaghanon nga kapin sa 4,000 ka hamtong nga mga lalaki. Kining igoigong gidaghanon mohaom sa mga kahimtang nga nalangkit sa pagtukod sa torre ug sa pagkatibulaag sa mga katawhan.

Dayag nga sa panahon sa pagtabok ni Abraham sa Euprates sa iyang pagpaingon sa yuta sa Canaan, gikompirmar ni Jehova kaniya ang nailhan sa ulahi nga Abrahamikong pakigsaad. Sanglit ang pagbiya ni Abraham gikan sa Haran ug ang iyang pagsulod sa Canaan nahitabo human sa kamatayon sa iyang amahang si Tera, ang petsa sa pagkompirmar niini nga pakigsaad maoy sa 1943 W.K.P.—Gen 11:32; 12:1-5.

Sukad sa 1943 W.K.P. hangtod sa Pagpanggula. Ang Exodo 12:40, 41 nag-ingon nga "ang pagpuyo sa mga anak sa Israel, nga namuyo sa Ehipto, maoy upat ka gatos ug katloan ka tuig. Ug nahitabo sa pagkatapos sa upat ka gatos ug katloan ka tuig, nahitabo gayod niini mismong adlawa nga ang tanang panon ni Jehova nanggula sa yuta sa Ehipto." Bisan tuod ang kadaghanang mga hubad naghubad sa bersikulo 40 sa paaging ang 430 ka tuig katibuk-ang mapadapat sa pagpuyo sa Ehipto, ang orihinal nga Hebreohanon mahimong hubaron sama nianang gihisgotan sa itaas. Dugang pa, sa Galacia 3:16, 17, gilangkit ni Pablo ang maong 430-ka-tuig nga yugto sa panahon tali sa pagbalido sa Abrahamikong pakigsaad ug sa paghimo sa pakigsaad sa Balaod. Dayag nga sa dihang si Abraham milihok pinasukad sa saad sa Diyos,

ug mitabok sa Euprates niadtong 1943 W.K.P. sa iyang pagpaingon sa Canaan ug milalin gayod ngadto "sa yuta" nga gisugo sa Diyos kaniya, ang Abrahamikong pakigsaad gikompirmar. (Gen 12:1; 15:18-21) Sa eksaktong 430 ka tuig human niini nga hitabo, ang iyang mga kaliwat giluwas gikan sa Ehipto, niadtong 1513 W.K.P., ug nianang tuiga usab ang pakigsaad sa Balaod gihimo uban kanila. Ang ebidensiya nga sukad pa sa unang kapanahonan ang yugto nga gihisgotan sa Exodo 12:40, 41 gisabot nga magsugod sa pag-ihap sukad sa panahon sa dihang ang mga katigulangan sa nasod mibalhin ngadto sa Canaan, gipakita pinaagi sa hubad sa Gregong *Septuagint:* "Apan ang pagpuyo sa mga anak sa Israel nga sila namuyo sa yuta sa Ehipto ug sa yuta sa Canaan [maoy] upat ka gatos ug katloan ka tuig ang gidugayon."

Ang yugto sukad sa pagbalhin ni Abraham ngadto sa Canaan hangtod sa pag-adto ni Jacob sa Ehipto maoy 215 ka tuig. Kini nga kuwentada gipasukad niining mosunod nga mga kamatuoran: Kawhaag-lima ka tuig ang milabay sukad sa pagbiya ni Abraham gikan sa Haran hangtod sa pagkatawo ni Isaac (Gen 12:4; 21:5); sukad niadto hangtod sa pagkatawo ni Jacob maoy 60 ka tuig (Gen 25:26); ug si Jacob maoy 130 anyos sa panahon sa iyang pagsulod sa Ehipto (Gen 47:9); busa ang tanan mikabat ug 215 ka katuigan (sukad sa 1943 hangtod sa 1728 W.K.P.). Kini nagpasabot nga human niadto dihay parehong yugto nga 215 ka tuig nga gigugol sa mga Israelinhon didto sa Ehipto (sukad sa 1728 hangtod sa 1513 W.K.P.). Ang ebidensiya nga ang mga Israelinhon misanay sa igong gidaghanon sulod sa 215 ka tuig aron makabaton ug populasyon nga naglakip sa 600,000 ka "lalaki nga lig-on ug lawas" gipakita ubos sa ulohang PAGPANGGULA.—Ex 12:37.

Gisultihan ni Jehova si Abram (Abraham): "Ikaw tinong mahibalo nga ang imong binhi mahimong langyawng pumoluyo sa usa ka yuta nga dili ilaha, ug sila magaalagad kanila, ug kini sila tinong magapaantos kanila sulod sa upat ka gatos ka tuig." (Gen 15:13; tan-awa usab ang Buh 7:6, 7.) Kini gipahayag sa wala pa matawo ang gisaad nga manununod o "binhi," si Isaac. Niadtong 1932 W.K.P. si Ismael natawo kang Abram pinaagi sa Ehiptohanon nga sulugoong babaye nga si Agar, ug niadtong 1918 W.K.P. natawo si Isaac. (Gen 16:16; 21:5) Sa pag-ihap paatras ug 400 ka tuig sukad sa Pagpanggula, nga nagtimaan sa kataposan sa 'pagpaantos' o pagsakit (Gen 15:14), kita moabot sa tuig 1913 W.K.P., ug nianang panahona si Isaac maoy mga lima ka tuig na ang pangedaron. Mopatim-aw nga si Isaac gilutas na nianang panahona ug, nahimo nang "langyawng pumoluyo" diha sa usa ka yuta nga dili iyaha, ug nianang panahona iyang nasinatian ang pagsugod sa gitagnang pagsakit pinaagi sa 'pagbugalbugal' ni Ismael kaniya, kay si Ismael niadtong higayona mga 19 anyos na ang panuigon. (Gen 21:8, 9) Bisan tuod ang pagbugalbugal ni Ismael sa manununod ni Abraham lagmit pagaisipon sa modernong panahon ingong dili ra hinungdanon, dili ingon niana ang panglantaw sa kapanahonan sa mga patriarka. Kini gipakita sa reaksiyon ni Sara ug sa pag-uyon sa Diyos sa paginsistir ni Sara nga si Agar ug ang iyang anak nga lalaking si Ismael papahawaon. (Gen 21:10-13) Ang mismong kamatuoran nga kini nga panghitabo detalyadong gitala diha sa balaang rekord nagpunting usab sa timaan sa pagsugod sa gitagnang 400-ka-tuig nga yugto sa pagsakit nga dili matapos hangtod sa panahon sa Pagpanggula.—Gal 4:29.

Sukad sa 1513 W.K.P. hangtod sa pagkabahin sa gingharian. Kadto maoy sa "ikaupat ka gatos ug kawaloan ka tuig human sa paggula sa mga anak sa Israel gikan sa yuta sa Ehipto," sa ikaupat nga tuig sa paghari ni Solomon, nga nagsugod ang pagtukod sa templo sa Jerusalem. (1Ha 6:1) Ang "ikaupat ka gatos ug kawaloan" maoy usa ka *ordinal* nga numero nga naghawas sa 479 ka bug-os nga mga tuig lakip sa dugang pang panahon, nga niining bahina maoy usa ka bulan. Pinaagi sa pag-ihap ug 479 ka tuig sukad sa Pagpanggula (Nisan 1513 W.K.P.) kita modangat sa 1034 W.K.P., diin nagsugod ang pagtukod sa templo sa ikaduhang bulan, sa Ziv (nga katumbas sa bahin sa Abril ug bahin sa Mayo). Sanglit kini maoy ikaupat nga tuig (lain pang *ordinal* nga numero) sa pagmando ni Solomon, ang iyang paghari nagsugod niadtong 1037 W.K.P., tulo ka bug-os nga tuig una pa niana. Ang iyang 40-ka-tuig nga pagmando dayag nga nagsugod gikan sa Nisan 1037 hangtod sa Nisan 997 W.K.P., diin ang pagkabahin sa gingharian nahitabo sa naulahing tuig. Ang kronolohikanhong gambalay alang niini nga yugto maoy susama sa gipakita sa tsart sa panid 112.

Makaplagan ang pasukaranan niini nga kuwentada diha sa mga teksto sama sa Deuteronomio 2:7; 29:5; Buhat 13:21; 2 Samuel 5:4; 1 Hari 11:42, 43; 12:1-20. Gipunting sa pipila ka kritiko ang upat ka yugto nga 40 ka tuig ang matag usa, nga nahitabo sulod niining yugtoa, ingong ebidensiya nga ang mga magsusulat sa Bibliya 'nangita lamang ug simetriya' inay kay sa usa ka tukmang kronolohiya. Sa kasukwahi, bisan tuod nga ang yugto sa paglatagaw sa Israel una pa sa ilang pagsulod sa Canaan maoy halos eksaktong 40 ka tuig ingong katumanan sa paghukom sa Diyos nga gitala diha sa Numeros 14:33, 34 (itandi ang Ex 12:2, 3, 6, 17; Deu 1:31; 8:2-4; Jos 4:19), ang uban pang tulo ka yugto tanan lagmit naglakip ug bungkig nga mga

numero. Busa, ang paghari ni David sa aktuwal gipakita nga mikabat ug 40½ ka tuig, sumala sa 2 Samuel 5:5. Kon nabatasan man ugaling nga ang mga tuig sa paghari niini nga mga hari giihap gikan sa Nisan hangtod sa sunod nga Nisan, kini mahimong magpasabot nga ang paghari ni Haring Saul mikabat lamang ug 39½ ka tuig, apan may mga bulan nga nahibilin hangtod sa misunod nga Nisan nga giapil sa yugto sa paghari ni Saul ug busa wala ilakip sa *opisyal nga paagi* sa 40 ka tuig nga paghari ni David. Lagmit nailhang gibuhat kana sa Semitikanhong mga magmamando sa Mesopotamia, nga ang kal-ang sa mga bulan tali sa kamatayon sa usa ka hari ug sa sunod nga Nisan gitawag nga "yugto sa paglingkod sa trono" sa mipuli nga hari, apan ang iyang opisyal nga unang tuig sa pagmando dili sugdan sa pag-ihap hangtod sa pag-abot sa bulan sa Nisan.

Ang gitas-on sa yugto gikan sa pagsulod ngadto sa Canaan hangtod sa pagkatapos sa yugto sa mga Maghuhukom wala direktang hisgoti, nga mahibaloan lamang pinaagi sa pagkunhod. Sa ato pa, pinaagi sa pagkunhod ug 123 ka tuig sa nahibaloang mga yugto (sa paglatagaw sa kamingawan ni Saul ug David, ug sa unang tulo ka tuig sa paghari ni Solomon) gikan sa 479 ka tuig nga kal-ang tali sa Pagpanggula ug sa ikaupat nga tuig ni Solomon, mahibilin ang 356 ka tuig.

Wala hisgoti sa Kasulatan kon giunsa pagbahin kining 356 ka tuig (gikan sa pagsulod sa Israel ngadto sa Canaan niadtong 1473 W.K.P. hangtod sa pagsugod sa paghari ni Saul niadtong 1117 W.K.P.). Apan, dayag nga nagsapaway gayod ang mga yugto sa panahon. Ngano? Kon iphon nga sunodsunod, ang nagkalainlaing mga yugto sa pagpanglupig, sa pagmando sa mga maghuhukom, ug sa kalinaw nga gitala diha sa basahon sa mga Maghuhukom mokabat sa katibuk-an ug 410 ka tuig. Aron kini nga mga yugto mosibo sa 356-ka-tuig nga yugto sa panahon nga nahisgotan na, ang ubang mga yugto kinahanglang magkadungan inay nga sunodsunod, ug kini maoy panghunahuna sa kadaghanang mga komentarista. Ang mga panghitabo nga gihubit sa mga asoy sa Bibliya nakatabang kanila niini nga pagpatin-aw. Ang mga pagpanglupig naglangkit sa lainlaing mga dapit sa maong yuta ug nakaapektar sa lainlaing mga tribo. (MAPA, Tomo 1, p. 743) Busa ang ekspresyon nga "ang yuta wala nay kasamok pa," nga gigamit sa pag-asoy sa mga kadaogan sa mga Israelinhon batok sa mga nanglupig kanila, lagmit wala magtumong sa tibuok dapit nga gipuy-an sa tanang 12 ka tribo apan lagmit nagtumong sa dapit nga pangunang naapektohan sa maong pagpanglupig. —Huk 3:11, 30; 5:31; 8:28; itandi ang Jos 14:13-15.

Sa Buhat kapitulo 13 gisubli ni apostol Pablo ang mga pagpakiglabot sa Diyos uban sa Israel gikan sa 'pagpili sa mga katigulangan' hangtod sa yugto sa Ehipto, sa Pagpanggula, sa paglatagaw sa kamingawan, sa pagsakop sa Canaan, ug sa pagbahinbahin sa yuta, ug dayon miingon: "Kanang tanan sulod sa mga upat ka gatos ug kalim-an ka tuig. Ug human niining mga butanga iyang gihatagan sila ug mga maghuhukom hangtod kang Samuel nga manalagna." (Buh 13:20) Dakong panagsumpaki sa pagsabot ang mitungha tungod sa hubad sa *King James* bahin niining tekstoha, nga mabasa: "Ug human niana siya naghatag kanila ug mga maghuhukom sa mga yugto nga upat ka gatos ug kalim-an ka tuig, hangtod sa manalagnang si Samuel." Apan, ang labing karaang mga manuskrito (lakip ang Sinaitic, Vatican Manuscript Num. 1209, ug ang Alexandrine), maingon man ang labing modernong mga hubad (sama sa *JB, Kx,* ug uban pa; ber 19, 20, *AS, RS, AT*), tanan mipabor sa naunang hubad, nga nagpakita sa yugto sa mga Maghuhukom *human* sa 450 ka tuig. Sanglit ang yugtong "mga upat ka gatos ug kalim-an ka tuig" nagsugod sa 'pagpili sa Diyos sa mga katigulangan' sa Israel, mopatim-aw nga kini nagsugod sa tuig 1918 W.K.P. sa dihang gipanganak si Isaac, ang orihinal nga "binhi" nga gisaad ngadto kang Abraham. Busa kini natapos sa mga 1467 W.K.P., sa dihang natapos ang unang

Panghitabo	Petsa	Yugto sa Panahon Tali sa mga Panghitabo
Sukad sa Pagpanggula hangtod sa	1513 W.K.P.	
pagsulod sa Israel sa Canaan hangtod sa	1473 W.K.P.	40 ka tuig
pagkatapos sa yugto sa mga Maghuhukom ug sa pagsugod sa paghari ni Saul hangtod sa	1117 W.K.P.	356 ka tuig
pagsugod sa paghari ni David hangtod sa	1077 W.K.P.	40 ka tuig
pagsugod sa paghari ni Solomon hangtod sa	1037 W.K.P.	40 ka tuig
pagkabahin sa gingharian	997 W.K.P.	40 ka tuig
Kabug-osang mga tuig sukad sa Pagpanggula hangtod sa pagkabahin sa gingharian (1513 hangtod sa 997 W.K.P.)		516 ka tuig

pagsakop sa Canaan, ug sa ingon nasugdan ang pagbahinbahin. Tungod kay ang kuwentada maoy banabana lamang, ang diperensiya nga usa ka tuig o kapin pa dili kaayo hinungdanon.

Sukad sa 997 W.K.P. hangtod sa pagkalaglag sa Jerusalem. Ang usa ka dakong tabang sa katibuk-ang gidugayon niining yugtoa sa mga hari makaplagan sa Ezequiel 4:1-7 diha sa mahulagwayong paglikos sa Jerusalem nga gihimo ni manalagnang Ezequiel ubos sa sugo sa Diyos. Si Ezequiel kinahanglang mohigda sa iyang wala nga kilid sulod sa 390 ka adlaw aron "magapas-an sa kasaypanan sa balay sa Israel," ug sa iyang tuo nga kilid sulod sa 40 ka adlaw aron "magapas-an sa kasaypanan sa balay sa Juda," ug ang matag adlaw gipakita nga naghawas sa usa ka tuig. Busa ang duha ka yugto (nga 390 ka tuig ug 40 ka tuig) nga gisimbolohan dayag nga naghawas sa gitas-on sa pasensiya ni Jehova sa duha ka gingharian maylabot sa ilang idolatrosong buhat. Ang pagsabot sa mga Hudiyo bahin niini nga tagna, ingon sa gibutyag sa *Soncino Books of the Bible* (komentaryo sa Ezequiel, pp. 20, 21) mao: "Ang pagkasad-an sa Amihanang Gingharian miabot sa yugtong 390 ka tuig ([sumala sa] Seder Olam [ang kinaunahang asoy human sa pagkadestiyero nga napreserbar diha sa Hebreohanong pinulongan, [ug ni Rabbi] Rashi ug Ibn Ezra). Si Abarbanel, nga gikutlo ni Malbim, nagkuwenta sa yugto sa pagkasad-an sa Samaria gikan sa panahon sa dihang ang pagkasipak nahitabo ilalom ni Rehoboam . . . hangtod sa pagkapukan sa Jerusalem. . . . Ang *tuo* [nga kilid, diin mihigda si Ezequiel] nagpaila sa habagatan, nga mao, ang Gingharian sa Juda nga nahimutang sa habagatan o sa tuo. . . . Ang pagkadaotan sa Juda miabot ug kap-atan ka tuig nga nagsugod gilayon human sa pagkapukan sa Samaria. Matod ni Malbim, ang panahon gikuwenta gikan sa ikanapulog-tulo ka tuig sa paghari ni Josias . . . sa dihang si Jeremias misugod sa iyang ministeryo. (Jer. i. 2)." —Giedit ni A. Cohen, London, 1950.

Gikan sa pagkabahin sa gingharian niadtong 997 W.K.P. hangtod sa pagkapukan sa Jerusalem sa 607 W.K.P. maoy 390 ka tuig. Bisan pag tinuod nga ang Samaria, ang kaulohan sa amihanang gingharian, napukan na sa Asirya niadtong 740 W.K.P., sa ikaunom nga tuig ni Ezequias (2Ha 18:9, 10), malagmit nga ang uban sa katawhan mikalagiw sa habagatang gingharian sa wala pa mosulong ang mga Asiryanhon. (Matikdi usab ang kahimtang sa Juda human sa pagkabahin sa gingharian ingon sa gihubit sa 2Cr 10:16, 17.) Apan, labi pang hinungdanon, ang padayon nga pagtagad ni Jehova nga Diyos sa nadestiyerong mga Israelinhon sa amihanang gingharian, kay ang mga mensahe sa iyang mga manalagna padayon man nga naglakip kanila bisan pag dugay nang napukan ang Samaria, nagpakita nga ang ilang intereses girepresentahan gihapon sa kaulohang siyudad sa Jerusalem ug nga ang pagkalaglag niini niadtong 607 W.K.P. maoy kapahayagan sa paghukom ni Jehova dili lamang batok sa Juda kondili sa nasod sa Israel sa katibuk-an. (Jer 3:11-22; 11:10-12, 17; Eze 9:9, 10) Sa dihang napukan ang siyudad, ang mga paglaom sa nasod sa katibuk-an (gawas sa pipila nga nagpabilin sa matuod nga pagtuo) nahugno.—Eze 37:11-14, 21, 22.

Sa tsart nga mosunod, kining 390-ka-tuig nga yugto giisip ingong usa ka maayong kronolohikanhong giya. Ang katibuk-ang gidaghanon sa mga tuig nga gitala alang sa tanang paghari sa mga hari sa Juda gikan kang Rehoboam hangtod kang Zedekias maoy 393 ka tuig. Bisan tuod ang ubang mga kronologo sa Bibliya naningkamot sa pagpasibo sa mga impormasyon mahitungod sa mga hari pinaagi sa daghang magkauban nga mga pagmando ug "mga kal-ang sa duha ka yugto sa panahon nga walay naghari" sa Juda, daw hinungdanon nga ipakita ang usa lamang ka magkauban nga pagmando. Kini mao ang kahimtang ni Jehoram, kinsa giingon (lagmit diha sa Masoretikong teksto ug sa pipila ka labing karaang mga manuskrito sa Bibliya) nga nahimong hari "samtang si Jehosapat maoy hari sa Juda," sa ingon naghatag ug pasukaranan sa pagpangagpas nga dihay magkauban nga pagmando. (2Ha 8:16) Niining paagiha ang katibuk-ang yugto nahisulod lamang sa 390 ka tuig.

Kini nga tsart wala himoa aron isipong usa ka hingpit nga kronolohiya kondili, hinuon, ingong usa ka sugyot aron ilarawan ang mga pagmando sa duha ka gingharian. Ang karaang inspiradong mga magsusulat naghisgot sa mga kamatuoran ug mga kuwentada nga sinati kaayo nila ug sa katawhang Hudiyo nianang panahona, ug ang magkalahing panglantaw nga gisagop sa mga magsusulat bahin sa pipila ka punto wala makapatunghag problema. Dili ingon niana karong adlawa, ug kita lagmit makontento na sa yanong paghan-ay ug usa ka kahikayan nga kaharmonya sa rekord sa Bibliya.

Sukad sa 607 W.K.P. hangtod sa pagbalik gikan sa pagkadestiyero. Ang gitas-on niini nga yugto gitino sa kaugalingong sugo sa Diyos bahin sa Juda, nga "kining tibuok yuta mahimo gayong gun-ob nga dapit, usa ka butang nga makapahingangha, ug kining mga nasora magaalagad sa hari sa Babilonya sa kapitoan ka tuig."—Jer 25:8-11.

Ang tagna sa Bibliya wala motugot sa pagpadapat sa 70-ka-tuig nga yugto ngadto sa bisan unsang panahon gawas nianang tali sa pagkabiniyaan sa Juda, duyog sa pagkalaglag sa Jerusalem, ug sa pagbalik sa nadestiyerong mga Hudiyo ngadto

TALAGSAONG MGA PETSA
Panahon sa Yugto sa mga Hari sa Juda ug sa Israel

ANG NAPULOG-DUHA KA TRIBO NGA GINGHARIAN

	Petsa W.K.P.	
SI SAUL misugod sa pagmando ingong hari ibabaw sa tanang 12 ka tribo (40 ka tuig)	1117	**MATIKDI:** Kini nga tsart gihimo aron sa pagtaganag mapuslanong laraw sa dagkong mga panghitabo maylabot sa mga hari sa Juda ug sa Israel. Ang rekord sa Bibliya bahin sa mga tuig nga nagmando ang mga hari sa Juda nahimong giya sa pagtino sa ubang mga petsa. Ang mga petsa sa pagmando sa Judeanhong mga hari nagsugod sa tingpamulak sa gihisgotang tuig hangtod sa tingpamulak sa mosunod nga tuig. Ang mga petsa sa paghari sa mga hari sa gingharian sa Israel gitakdo sa mga petsa sa paghari nianang sa Juda. Adunay daghang kronolohikanhong mga pagpasibo nga gitagana sa Bibliya, ug kini gikonsiderar sa pagpiho niini nga mga petsa.
Manalagna: Samuel		
Hataas nga mga saserdote: Ahias, Ahimelek		
Pagkatawo ni David	1107	
Natapos ni Samuel ang basahon sa Mga Maghuhukom	m. 1100	
Natapos ni Samuel ang basahon ni Ruth	m. 1090	
Basahon sa 1 Samuel natapos	m. 1078	
SI DAVID misugod sa pagmando ingong hari sa Juda didto sa Hebron (40)	1077	
Mga manalagna: Natan, Gad, Zadok		
Hataas nga saserdote: Abiatar		
Si David nahimong hari sa tibuok Israel; gihimo ang Jerusalem nga iyang kaulohan	1070	
Natapos ni Gad ug Natan ang 2 Samuel	m. 1040	Gitala dinhi ang hataas nga mga saserdote ug ang mga manalagna nga ginganlan sa rekord sa Bibliya maylabot sa nagkalainlaing mga hari. Apan kini nga talaan dili gayod kompleto. Ang Aaronikong pagkasaserdote nga unang nag-alagad didto sa tabernakulo ug dayon didto sa templo dayag nga wala maputol hangtod sa panahon sa pagkadestiyero sa Babilonya. Ug gipaila sa Bibliya nga, dugang pa sa mga manalagna nga ginganlan, daghan pa ang nag-alagad niining sagradong katungdanan.—1Ha 18:4; 2Cr 36:15, 16.
SI SOLOMON misugod sa pagmando ingong hari (40)	1037	
Mga manalagna: Natan, Ahias, Ido		
Hataas nga mga saserdote: Abiatar, Zadok		
Gisugdan ang pagtukod sa templo ni Solomon	1034	
Nahuman ang templo nga gitukod ni Solomon sa Jerusalem	1027	
Gisulat ni Solomon ang Awit ni Solomon	m. 1020	
Gisulat ni Solomon ang basahon sa Ecclesiastes	u. 1000	

GINGHARIAN SA JUDA		GINGHARIAN SA ISRAEL
SI REHOBOAM misugod sa pagmando ingong hari (17 ka tuig); ang nasod nasip-ak sa duha ka gingharian	997	SI JEROBOAM misugod sa pagmando ingong hari ibabaw sa amihanang 10 ka tribo, lagmit nga una gikan sa Sekem, dayon gikan sa Tirza (22 ka tuig)
Mga manalagna: Semaias, Ido		Manalagna: Ahias
Si Sisak sa Ehipto misulong sa Juda ug nagkuha sa mga bahandi sa templo sa Jerusalem	993	
SI ABIAS (ABIAM) misugod sa pagmando ingong hari (3)	980	
Manalagna: Ido		
SI ASA dayag nga misugod sa pagmando (41), apan ang iyang unang tuig sa paghari nagsugod sa 977	978	
Mga manalagna: Azarias, Oded, Hanani		
	m. 976	SI NADAB misugod sa pagmando ingong hari (2)
	m. 975	SI BAASA nagpatay kang Nadab ug dayon misugod sa pagmando ingong hari (24)
		Manalagna: Jehu (anak nga lalaki ni Hanani)
Si Zera nga Etiopianhon misulong sa Juda sa pagpakiggubat	967	
	m. 952	SI ELAH misugod sa pagmando ingong hari (2)
	m. 951	SI ZIMRI, usa ka pangulo sa kasundalohan, nagpatay kang Elah ug dayon nagmando ingong hari (7 ka adlaw)
	m. 951	SI OMRI, nga pangulo sa kasundalohan, misugod sa pagmando ingong hari (12)
	m. 951	Si Tibni nahimong hari ibabaw sa usa ka bahin sa katawhan, nga nakapabahin pa gayod sa nasod
	m. 947	Gibuntog ni Omri ang pagsupak ni Tibni ug nahimong bugtong magmamando sa Israel
	m. 945	Gipalit ni Omri ang bukid sa Samaria ug gitukod ang iyang kaulohan didto
	m. 940	SI AHAB misugod sa pagmando ingong hari (22)
		Mga manalagna: Elias, Micaias

GINGHARIAN SA JUDA	Petsa W.K.P.	GINGHARIAN SA ISRAEL
SI JEHOSAPAT dayag nga misugod sa pagmando (25), apan ang iyang unang tuig sa paghari nagsugod sa 936 Mga manalagna: Jehu (anak nga lalaki ni Hanani), Eliezer, Jahaziel Hataas nga saserdote: Amarias	937	
	m. 920	SI AHAZIAS, nga anak nga lalaki ni Ahab, ‘nahimong hari’ (2); dayag nga ang iyang amahan buhi pa; Lagmit nga ang mga tuig sa pagmando ni Ahazias nagsugod sa m. 919 Manalagna: Elias
Si Jehoram nga anak nga lalaki ni Jehosapat nakig-uban sa usa ka paagi sa iyang amahan diha sa kagamhanan	m. 919	
	m. 917	SI JEHORAM, nga anak nga lalaki ni Ahab, misugod sa pagmando ingong bugtong nga hari sa Israel (12); apan labing menos diha sa usa ka teksto ang mubong paghari sa iyang igsoong lalaki nga si Ahazias, kinsa namatay nga walay anak, lagmit gipasidungog usab ngadto kang Jehoram Manalagna: Eliseo
SI JEHORAM nahimong opisyal nga kaubang magmamando ni Jehosapat, nga sa maong panahon ang paghari ni Jehoram lagmit nagsugod (8) Manalagna: Elias	913	
Si Jehosapat namatay ug si Jehoram nahimong bugtong nga magmamando	m. 911	
SI AHAZIAS, nga anak nga lalaki ni Jehoram, misugod sa pagmando (1), bisan tuod tingali gidihogan sa pagkahari sa m. 907 Hataas nga saserdote: Jehoiada	m. 906	
SI ATALIA miilog sa trono (6)	m. 905	SI JEHU, usa ka pangulo sa kasundalohan, mipatay kang Jehoram ug dayon misugod sa pagmando (28); apan mopatim-awng ang iyang katuigan sa paghari nagsugod sa m. 904 Manalagna: Eliseo
SI JEHOAS, nga anak nga lalaki ni Ahazias, misugod sa pagmando ingong hari (40) Hataas nga saserdote: Jehoiada	898	
	876	SI JEHOAHAZ misugod sa pagmando ingong hari (17)
	m. 862	Si Jehoas dayag nga nakig-uban sa paghari sa iyang amahan nga si Jehoahaz
	m. 859	SI JEHOAS, nga anak nga lalaki ni Jehoahaz, misugod sa pagmando ingong bugtong nga hari sa Israel (16) Manalagna: Eliseo
SI AMAZIAS misugod sa pagmando ingong hari (29)	858	
Si Jehoas sa Israel nagdakop kang Amazias, naggawang sa paril sa Jerusalem, ug nagkuha sa mga bahandi sa templo	h. 858	
	m. 844	SI JEROBOAM II misugod sa pagmando ingong hari (41) Mga manalagna: Jonas, Oseas, Amos Basahon ni Jonas gisulat
SI UZZIAS (AZARIAS) misugod sa pagmando ingong hari (52) Mga manalagna: Oseas, Joel (?), Isaias Hataas nga saserdote: Azarias (II)	829	
Basahon ni Joel lagmit gisulat	m. 820	
Si Uzzias ‘nahimong hari’ sa linain nga diwa, lagmit niini nga higayon gawasnon na gikan sa pagdominar ni Jeroboam II	m. 818	
Basahon ni Amos gisulat	m. 804	
	m. 803	SI ZACARIAS ‘misugod sa paghari’ sa usa ka diwa, apan dayag nga ang pagkahari wala sa bug-os makompirmar ingong iyaha hangtod sa m. 792 (6 ka bulan)
	m. 791	SI SALUM nagpatay kang Zacarias ug dayon nagmando ingong hari (1 ka bulan)
	m. 791	SI MENAHEM nagpatay kang Salum ug dayon misugod sa pagmando, apan mopatim-awng ang iyang katuigan sa paghari nagsugod sa m. 790 (10)
	m. 780	SI PEKAHIAS misugod sa pagmando ingong hari (2)
	m. 778	SI PEKA nagpatay kang Pekahias ug dayon misugod sa pagmando ingong hari (20) Manalagna: Oded

GINGHARIAN SA JUDA	Petsa W.K.P.	GINGHARIAN SA ISRAEL
SI JOTAM misugod sa pagmando ingong hari (16)	777	
Mga manalagna: Miqueas, Oseas, Isaias		
SI AHAZ dayag nga misugod sa pagmando (16), apan ang iyang unang tuig sa paghari nagsugod sa 761	762	
Mga manalagna: Miqueas, Oseas, Isaias		
Hataas nga saserdote: Uriyas (?)		
Si Ahaz dayag nga nahimong tighatag ug tributo kang Tiglat-pileser III sa Asirya	m. 759	
	m. 758	SI OSEAS nagpatay kang Peka ug dayon 'misugod sa paghari' puli kaniya, apan mopatim-awng ang iyang pagmando bug-os naestablisar o lagmit nga iyang nadawat ang pagpaluyo sa Asiryanhong monarko nga si Tiglat-pileser III niadtong m. 748 (9 ka tuig)
SI EZEQUIAS dayag nga misugod sa pagmando (29), apan ang iyang unang tuig sa paghari nagsugod sa 745	746	
Mga manalagna: Miqueas, Oseas, Isaias		
Hataas nga saserdote: Azarias (II o III)		
	h. 745	Basahon ni Oseas natapos
	742	Asiryanhong kasundalohan nagsugod sa paglikos sa Samaria
	740	Giilog sa Asirya ang Samaria, gisakop ang Israel; ang amihanang gingharian natapos
Si Senakerib misulong sa Juda	732	
Basahon ni Isaias natapos	h. 732	
Basahon ni Miqueas natapos	u. 717	
Paghipos sa Mga Proverbio natapos	m. 717	
SI MANASES misugod sa pagmando ingong hari (55)	716	
SI AMON misugod sa pagmando ingong hari (2)	661	
SI JOSIAS misugod sa pagmando ingong hari (31)	659	
Mga manalagna: Sofonias, Jeremias, ang babayeng manalagna nga si Hulda		
Hataas nga saserdote: Hilkias		
Basahon ni Sofonias gisulat	u. 648	**MATIKDI:** Human mailog ang Samaria, ang napulo ka tribo sa gingharian sa Israel gidestiyero. Apan ang yuta wala himoang biniyaan, sama sa nahitabo sa Juda human sa kalaglagan sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. Ang hari sa Asirya nagpabalhin ug mga tawo gikan sa Babilonya, Cuta, Ava, Hamat, ug Separvaim ngadto sa mga siyudad sa Israel aron sa pagpuyo didto. Ang ilang mga kaliwat didto pa gihapon sa dihang ang mga Hudiyo mibalik sa Jerusalem niadtong 537 W.K.P. aron sa pagtukod pag-usab sa templo.—2Ha 17:6, 24; Esd 4:1, 2.
Basahon ni Nahum gisulat	u. 632	
SI JEHOAHAZ nagmando ingong hari (3 ka bulan)	628	
SI JEHOIAKIM misugod sa pagmando ingong hari, nga tighatag ug tributo sa Ehipto (11)	628	
Mga manalagna: Habacuc (?), Jeremias		
Basahon ni Habacuc lagmit gisulat	m. 628	
Gihimo ni Nabucodonosor II si Jehoiakim nga tighatag ug tributo sa Babilonya	620	
SI JEHOIAKIN misugod sa pagmando ingong hari (3 ka bulan 10 ka adlaw)	618	
Si Nabucodonosor II nagdala sa binihag nga mga Hudiyo ug sa mga bahandi sa templo ngadto sa Babilonya	617	
SI ZEDEKIAS misugod sa pagmando ingong hari (11)	617	
Mga manalagna: Jeremias, Ezequiel		
Hataas nga saserdote: Seraias		
Si Nabucodonosor II misulong pag-usab sa Juda; nagsugod ang paglikos sa Jerusalem	609	
Mga paril sa Jerusalem nagawangan sa ika-9 nga adlaw sa ika-4 nga bulan	607	
Ang Jerusalem ug ang templo gisunog sa ika-10 nga adlaw sa ika-5 nga bulan	607	
Nahibiling mga Hudiyo mibiya sa Juda sa mga tungatunga sa ika-7 nga bulan	607	
Gisulat ni Jeremias ang basahon sa Lamentaciones	607	
Basahon ni Abdias gisulat	m. 607	

sa ilang yutang natawhan tungod sa sugo ni Ciro. Kini tin-awng naghisgot nga ang 70 ka tuig maoy mga tuig sa *pagkapayhag sa yuta sa Juda.* Ang manalagnang si Daniel nakasabot gayod sa tagna, kay siya miingon: "Ako, si Daniel, pinaagi sa mga basahon nakasabot sa gidaghanon sa mga tuig nga labot niana ang pulong ni Jehova midangat kang Jeremias nga manalagna, aron sa pagtuman sa *pagpayhag* sa Jerusalem, nga mao, kapitoan ka tuig." (Dan 9:2) Human hubita ang pagsakop ni Nabucodonosor sa Jerusalem, ang 2 Cronicas 36:20, 21 nag-ingon: "Dugang pa, iyang gidalang binihag ngadto sa Babilonya kadtong mga nahibilin gikan sa espada, ug sila nahimong mga alagad niya ug sa iyang mga anak nga lalaki hangtod nga ang paghari sa Persia misugod; aron sa pagtuman sa pulong ni Jehova pinaagi sa baba ni Jeremias, *hangtod nga mabayran sa yuta ang mga igpapahulay niini.* Sa tanang adlaw sa pagkabiniyaan kini nagtuman sa igpapahulay, aron sa pagtuman sa kapitoan ka tuig."

Ang Jerusalem nakaagom sa kataposang paglikos sa ika-9 nga tuig ni Zedekias (609 W.K.P.), ug ang siyudad napukan sa iyang ika-11 nga tuig (607 W.K.P.), nga katumbas sa ika-19 nga tuig sa aktuwal nga pagmando ni Nabucodonosor (nga magsugod sa pag-ihap gikan sa tuig sa iyang paglingkod sa trono niadtong 625 W.K.P.). (2Ha 25:1-8) Sa ikalimang bulan nianang tuiga (sa bulan sa Ab, nga katumbas sa mga bahin sa Hulyo ug Agosto) ang siyudad gisunog, ang mga paril gilumpag, ug ang kadaghanan sa katawhan gidestiyero. Hinunoa, "ang pipila sa mga timawa sa yuta" gitugotang magpabilin, ug sila nagpabilin hangtod sa pagpatay kang Gedalias, ang tinudlo ni Nabucodonosor, nga tungod niana sila mikalagiw ngadto sa Ehipto, nga sa kataposan naghimo sa Juda nga bug-os biniyaan. (2Ha 25:9-12, 22-26) Kini maoy sa ikapitong bulan sa Etanim (o Tisri, nga katumbas sa mga bahin sa Septiyembre ug Oktubre). Busa ang pag-ihap sa 70 ka tuig nga pagkabiniyaan nagsugod gayod sa mga Oktubre 1, 607 W.K.P., ug natapos sa 537 W.K.P. Sa ikapitong bulan sa 537 W.K.P. ang unang napasig-uling mga Hudiyo nakabalik sa Juda, 70 ka tuig gikan sa pagsugod sa bug-os nga pagkabiniyaan sa yuta.—2Cr 36:21-23; Esd 3:1.

Sukad sa 537 W.K.P. hangtod sa pagkakabig ni Cornelio. Sa ikaduhang tuig sa pagkahibalik gikan sa pagkadestiyero (536 W.K.P.), napahiluna na pag-usab ang patukoranan sa templo sa Jerusalem, apan ang gitukod pag-usab nga templo wala matapos hangtod sa ikaunom nga tuig sa paghari ni Dario I (Persianhon). (Esd 3:8-10; 6:14, 15) Sanglit si Dario wala magpuyo didto sa Babilonya hangtod nga siya nagpildi sa rebeldeng si Nabucodonosor III niadtong Disyembre 522 ug sa wala madugay human niadto nagdakop ug nagpatay kaniya didto sa Babilonya, ang tuig 522 W.K.P. lagmit pagaisipon ingong ang tuig nga milingkod sa trono si Haring Dario I. Nan, ang iyang unang tuig sa paghari nagsugod sa tingpamulak sa 521 W.K.P. (*Babylonian Chronology, 626 B.C.–A.D. 75,* p. 30) Busa ang ikaunom nga tuig ni Dario nagsugod sa Abril 12, 516 W.K.P., ug nagpadayon hangtod sa kataposan sa Marso sa 515 W.K.P. Pinasukad niini, ang pagtukod pag-usab ni Zorobabel sa templo ni Jehova natapos niadtong Marso 6 sa 515 W.K.P.

Ang sunod nga petsa nga hinungdanon kaayo mao ang ika-20 nga tuig ni Artajerjes (Longimanus), ang tuig nga si Nehemias nakadawat sa pagtugot nga moadto ug tukoron pag-usab ang Jerusalem. (Neh 2:1, 5-8) Ang mga katarongan sa pagpabor sa petsa nga 455 W.K.P. alang niining tuiga kay sa popular nga petsa nga 445 W.K.P. gihisgotan diha sa artikulo nga PERSIA, PERSIANHON. Ang mga panghitabo niining tuiga nga naglangkit sa pagtukod pag-usab sa Jerusalem ug sa mga paril niini nagtimaan sa pagsugod sa tagna bahin sa "kapitoan ka semana" diha sa Daniel 9:24-27. Ang mga semana nianang tekstoha maoy "mga semana sa mga tuig" (Dan 9:24, *RS, AT, Mo*), nga sa katibuk-an maoy 490 ka tuig. Ingon sa gipakita ubos sa ulohang KAPITOAN KA SEMANA, ang tagna nagpunting sa pagtungha ni Jesus ingong ang Mesiyas sa tuig 29 K.P.; sa iyang kamatayon sa "katunga sa semana" o sa tungatunga sa kataposang semana sa mga tuig, nga mao, sa 33 K.P.; ug sa pagkatapos sa yugto nga gihatagan sa Diyos ug linaing pagpabor ang mga Hudiyo niadtong 36 K.P. Busa, ang 70 ka semana sa mga tuig natapos sa pagkakabig ni Cornelio, 490 ka tuig gikan sa tuig 455 W.K.P.—Buh 10:30-33, 44-48; 11:1.

Ang pagtungha ni Jesus ingong ang Mesiyas nahitabo sa eksaktong tuig nga gitagna, lagmit mga unom ka bulan human nga si Juan nga Tigbawtismo nagsugod sa iyang pagsangyaw sa "ikanapulog-lima ka tuig sa paghari ni Tiberio Cesar." (Luc 1:36; 3:1, 2, 21-23) Sanglit ang Romanhong Senado nagtudlo kang Tiberio ingong emperador niadtong Septiyembre 15 sa 14 K.P., ang iyang ika-15 ka tuig maoy gikan sa ulahing bahin sa 28 K.P. hangtod sa 29 K.P. (Tan-awa ang TIBERIO.) Nan, ang ebidensiya mao nga ang pagbawtismo ug pagdihog kang Jesus nahitabo sa tinghunlak sa tuig 29 K.P.

Sanglit si Jesus "nagpanuigon ug mga katloan ka tuig" sa panahon sa iyang bawtismo niadtong 29 K.P. (Luc 3:23), ang iyang pagkatawo nahitabo 30 ka tuig una pa niana, o sa mga tinghunlak sa tuig 2 W.K.P. Siya natawo panahon sa paghari ni Cesar Agusto ug sa pagkagobernador ni Quirinio sa Sirya. (Luc 2:1, 2) Ang pagmando ni Agusto

nagsugod gikan sa 27 W.K.P. hangtod sa 14 K.P. Ang Romanong senador nga si P. Sulpicio Quirinio kaduha mahimong gobernador sa Sirya, nga ang unang higayon lagmit maoy human kang P. Quintilius Varus, kansang termino ingong usa ka legado sa Sirya natapos niadtong 4 W.K.P. Ang ubang mga eskolar nagpetsa sa unang pagkagobernador ni Quirinio niadtong 3-2 W.K.P. (Tan-awa ang PAGREHISTRO.) Si Herodes nga Bantogan mao ang hari sa Judea nianang tungora, ug atong nakita nga adunay ebidensiya nga nagpunting sa tuig 1 W.K.P. ingong tuig nga lagmit siya namatay. Busa, ang tanang mabatonang ebidensiya, ug ilabina ang Kasulatanhong mga reperensiya, nagpakita sa tinghunlak sa 2 W.K.P. nga mao ang tuig sa pagkahimugso sa Anak sa Diyos ingong tawo.

Ang ulahing apostolikanhong yugto. Posible nga makapiho ug halos eksaktong mga petsa alang sa pipila ka panghitabo nga nahitabo sulod niining yugtoa. Ang tagna bahin sa dakong gutom nga gitagna sa Kristohanong manalagnang si Agabo, ug ang misunod nga paglutos nga gisibahan ni Herodes Agripa I, nga miresulta sa pagkamatay sa apostol nga si Santiago ug sa pagkabilanggo ni Pedro, dayag nga nahitabo sa mga 44 K.P. (Buh 11:27-30; 12:1-4) Si Herodes Agripa namatay nianang tuiga, ug adunay ebidensiya nga ang gitagnang gutom nahitabo sa mga tuig 46 K.P. Kining ulahing petsa lagmit nagtimaan sa panahon nga gihimo ni Pablo ug Bernabe ang pag-alagad pinaagi sa pagdalag mga hinabang.—Buh 12:25.

Ang unang pagduaw ni Pablo ngadto sa Corinto mapetsahan panahon sa pagkaprokonsul ni Galio. (Buh 18:1, 11-18) Sumala sa gipatin-aw sa artikulo nga GALIO, kini nga pagkaprokonsul daw nagsugod gikan sa ting-init sa 51 K.P. hangtod sa ting-init sa 52 K.P., bisan tuod ang ubang mga eskolar mipabor sa 52/53 K.P. Busa, ang 18-ka-bulan nga kalihokan ni Pablo didto sa Corinto lagmit nagsugod sa tinghunlak sa 50 K.P., nga natapos sa tingpamulak sa 52 K.P. Kini dugang gipamatud-an sa kamatuoran nga duha sa mga kauban ni Pablo didto sa Corinto, si Aquila ug Priscila, bag-o pang miabot didto gikan sa Italya tungod sa mando ni Emperador Claudio sa pagpabiya sa tanang Hudiyo gikan sa Roma. (Buh 18:2) Si Paulus Orosius, nga historyador sa ikalimang siglo, nag-ingon nga kini nga sugo gipakanaog sa ikasiyam nga tuig ni Claudio, nga mao, sa 49 o sa sayong bahin sa 50 K.P.

Ang duha ka tuig nga gigugol ni Pablo sa bilanggoan didto sa Cesarea maoy panahon sa katapusang duha ka tuig sa pagkagobernador ni Felix, ug si Pablo human niadto gipadala ngadto sa Roma sa manununod ni Felix nga si Porcio Festo. (Buh 21:33; 23:23-35; 24:27) Ang petsa sa paglingkod ni Festo sa trono daw dili matino, sanglit ang makasaysayanhong ebidensiya wala tanan magpunting sa samang konklusyon. Hinunoa, ang tuig 58 K.P. lagmit mao gayod kanang tuiga. Ang pag-abot ni Pablo sa Roma human niadto lagmit mapetsahan tali sa 59 ug 61 K.P.

Ang dakong sunog nga nagpahinabog dakong kadaot sa Roma nahitabo niadtong Hulyo sa 64 K.P. ug gisundan sa mabangis nga paglutos sa mga Kristohanon, tungod sa pagsiba ni Nero. Malagmit nga ang ikaduhang pagkabilanggo ni Pablo ug ang pagpatay kaniya nahitabo wala madugay human niadto. (2Ti 1:16; 4:6, 7) Ang pagdestiyero kang Juan ngadto sa pulo sa Patmos gituohan sa kadaghanan nga nahitabo sa panahon sa paghari ni Emperador Domitian. (Pin 1:9) Ang paglutos sa mga Kristohanon miabot sa kinatayuktokan panahon sa iyang pagmando (81-96 K.P.), ilabina sa katapusang tulo ka tuig. Ang tradisyonal nga panghunahuna mao nga si Juan gibuhian gikan sa pagkadestiyero human sa kamatayon ni Domitian ug namatay didto sa Efeso sa talitapos ang unang siglo K.P. Busa, sa panahon nga gihimo ni Juan ang iyang mga sulat niining panahona, nahuman ang kanon sa Bibliya ug natapos ang yugto sa mga apostoles.

KRUS. Tan-awa ang ESTAKA SA PAGSAKIT.

KUB. Wala mailhi nga katawhan nga lakip niadtong nakig-alyansa sa Ehipto. Ang Kub gitala kauban sa Etiopia, Put, Lud, ug sa "mga anak sa yuta sa pakigsaad" (nga lagmit nagtumong sa mga Israelinhon nga mikalagiw sa Ehipto human sa pagbuno kang Gedalias niadtong 607 W.K.P.), nga ang tanan kanila gitinong "mangapukan pinaagi sa espada." (Eze 30:4, 5) Ang pipila naghunahuna nga ang Kub nagtumong sa Libya, ug busa gihubad kini sa ingon sa pipila ka hubad. —*LXX; RS.*

KUBKOBANAN. Usa ka bukas nga bangag diin didto kubkobon ug tabason ang nagkalainlaing matang sa bato. Diha niini kubkobon ang anapog ug marmol nga makaplagan duol sa ibabawng bahin sa yuta. Ang usa ka dakong luna duol sa presenteng Ganghaan sa Damasco sa Jerusalem gituohan nga usa ka karaang kubkobanan. Ang unang paghisgot sa maong dapit maoy diha sa Josue 7: 4, 5, diin gitaho nga mga 3,000 ka Israelinhon ang mikalagiw gikan sa Ai hangtod sa Sebarim, nga nagkahulogang "mga Kubkobanan." Sa dihang si Solomon nangandam sa pagtukod sa templo, siya nagsugo nga ang dagkong mga bato alang sa patukoranan pagakubkobon gikan sa kabukiran sa Lebanon, ug tinagpulo ka libo ka tawo ang gipaapil sa buluhaton. (1Ha 5:13-18; 6:7) Sa dihang gikinahanglan nga ayohon ang templo sa mga adlaw ni

Jehoas, gisuholan ang mga tigsapsap ug bato sa pagtrabaho. (2Ha 12:11, 12) Ang lubnganan diin gilubong si Jesus maoy usa ka lubnganan nga kinubkob diha sa bato.—Mat 27:59, 60; Mar 15:46.

Migamit ug haom nga metapora o pagtandi, si Jehova, pinaagi sa baba ni Isaias, nagpahinumdom sa kubkobanan ug sa pagpangubkob diha niini. (Isa 51:1) Ingon sa gipaila sa misunod nga mga bersikulo, ang "bato" dayag nga mao si Abraham, ingong tawhanong tinubdan sa nasod, ug ang "buho sa gahong" mao si Sara, kansang samag-gahong nga tagoangkan nagpahimugso kang Isaac nga katigulangan sa Israel. (Isa 51:2) Apan, sanglit ang pagkatawo ni Isaac maoy tungod sa gahom sa Diyos ug usa ka milagrosong buhat, ang simbolikong pagtandi niini ngadto sa pagpangubkob adunay mas labaw usab nga kapadapatan sa espirituwal. Busa, ang Deuteronomio 32:18 naghisgot kang Jehova ingong ang "Bato nga nagpahimugso" sa Israel, ang "Usa nga nagpahimugso kanimo [ang samang berbo gigamit labot kang Sara diha sa Isa 51:2] uban sa kasakit sa pagpanganak."

Usahay ang produkto sa pagpangubkob gitawag sa samang ngalan. Busa ang Hebreohanong pulong nga *pesi·lim′,* nga gihubad nga "mga kubkobanan sa bato" diha sa Maghuhukom 3:19, 26, gihubad sa laing mga teksto nga "kinulit nga mga larawan." (Deu 7:5; Sal 78:58; Isa 10:10) Tungod niini ang uban nagtuo nga lagmit diha sa dapit nga nahimutangan sa maong paganong mga diyos, ang produkto sa kubkobanan, nga si Ehud mibalik aron personal nga moduaw kang Eglon. Apan, ang kadaghanang maghuhubad mipalabi sa hubad nga "mga kubkobanan."

Ang karaang mga kubkobanan diin gibiyaan ang wala pa mahuman nga trabaho mohatag ug pipila ka katin-awan bahin sa karaang mga paagi sa pagpangubkob. Ang hiktin nga mga lungag gikubkob nga lalom diha sa bato. Ngadto niini, ipansak ang uga nga kahoy diin kini pabusikaron pinaagig pagbubo ug tubig hangtod nga masiak ang bato diha sa mga liki niini. Sa Romanhong kapanahonan, ang mga bato nga motimbang ug lima o napulo ka tonelada gikubkob nga halayo gikan sa mga dapit nga tukoran. Dayon kini ikarga diha sa dagkong mga kareton o mga balsa ug guyoron sa dakong panon sa mga ulipon.

KUDYAPA [Heb., *dar·dar′;* Gr. *tri′bo·los*]. Usa ka matang sa tanom nga may tunokon, giringgiringon nga mga dahon, gahing mga lindog, ug may ligngin o tabudyos nga mga ulo-ulo nga may humok ug sinawon nga purpura, dalag, o puting mga bulak. Si Adan, ug ang iyang mga kaliwat sa ulahi, kinahanglang mosagubang sa mga kudyapa sa dihang sila magtikad sa tinunglo nga yuta. (Gen 3:17, 18) Sanglit ang mga binhi niini padparon man sa hangin, ang mga kudyapa daling modaghan diha sa wala atimana ug biniyaan nga mga dapit. (Tan-awa ang Os 10:8.) Si Jesu-Kristo naghisgot sa mga kudyapa sa pag-ilustrar nga ang mga tawo, sama sa mga tanom, mailhan pinaagi sa mga bunga niini. (Mat 7:16) Sa Palestina, ang usa kasagarang makakita ug daghang nagtuliyok nga bulak sa kudyapa nga ipadpad sa hangin sa tinghunlak, usa ka butang nga gipunting diha sa Salmo 83:13 ug Isaias 17:13.

KULANTRO, LISO SA [Heb., *gadh*]. Ang mana nga gikaon sa mga Israelinhon didto sa kamingawan giingong "puti sama sa liso sa kulantro" (Ex 16:31), lagmit kaamgid niini dili lamang sa kolor kondili sa kinatibuk-ang dagway usab.—Num 11:7.

Ang kulantro (*Coriandrum sativum*) maoy usa ka tinuig nga tanom nga kapamilya sa karot o sa *parsley,* moabot sa gitas-on nga mga 40 hangtod sa 50 sm (16 hangtod sa 20 pul.), may samag *parsley* nga mga dahon ug mga pungpong sa bulak nga rosason o puti. Ang bunga niini may linginong mga liso nga abohong-puti ang kolor ug maoy 1 hangtod sa 3 mm (0.04 hangtod sa 0.12 pul.) ang diyametro. Kini nga mga liso adunay humot nga lana nga lamian ug gigamit nga lamas sa pagkaon, ug usab ingong tambal sa dili grabeng mga sakit sa tiyan.

Ang liso sa kulantro gigamit sa Ehipto sukad pa sa karaang mga panahon ug busa kini tinong nailhan gayod sa mga Israelinhon una pa ang Pagpanggula. Kini nanurok didto sa Ehipto ug sa Palestina.

KULENTAS. Usa ka pahiyas nga kadenita o tinuhog nga mga lobitos, bulawan, plata, korales, mutya, ug mga susama niini, nga ikulentas sa liog. Ang mga kulentas dugay na kaayong gisul-ob sa mga babaye (Aw 1:10; 4:9; itandi ang Eze 16:11) ug bisan sa mga lalaki, ilabina niadtong tag-as ug katungdanan. (Gen 41:41, 42; Dan 5:7, 16, 17, 29) Ang mga Midianhon sa adlaw ni Gideon nagbutang ug mga kulentas diha sa mga liog sa ilang mga kamelyo, ug diha niini nga mga kulentas lagmit gisab-it ingong pabitay ang pormag-bulan nga mga dayandayan. (Huk 8:21, 26) Ang samag-kulentas nga mga kadena usahay gigamit ingong pangdayandayan, sama niadtong gigamit alang sa mga haligi sa templo nga gitawag ug Jakin ug Boaz.—2Cr 3:15-17.

Bahin sa hambogiro, daotan nga katawhan gikaingon nga "ang pagkamapahitas-on nagsilbing ilang kulentas." (Sal 73:3, 6) Sa laing bahin, ang disiplina sa usa ka amahan ug ang balaod sa usa ka inahan maoy sama sa usa ka maanindot nga kulentas diha sa liog sa anak.—Pr 1:8, 9.

KULON. Tan-awa ang PAGLUTO, GALAMITON SA PAGLUTO.

KUMAGKO. Ang tudlo sa kamot sa tawo nga ikahikap sa matag usa sa ubang mga tudlo. Ang mga tawo makahawid ug mga butang ug makahimog daghang mga buhat nga nanginahanglag kahanas ug pag-amping nga dili arang mahimo kon sila walay mga kumagko. Sa kakaraanan, usahay ang usa ka binihag himoong inutil alang sa serbisyo militar pinaagi sa pagputol sa iyang mga kumagko sa kamot ug sa tiil.—Huk 1:6, 7.

Ang Hebreohanong pulong nga *bo′hen* parehong gigamit alang sa kumagko sa kamot ug sa tiil; ang kumagko nga gitumong sa pulong nga *bo′hen* sa dihang kini hisgotan sa usa ka teksto mailhan pinaagi sa kaubang ekspresyon nga 'sa kamot' ug 'sa tiil.' Sa matag higayon nga hisgotan ang kumagko diha sa Kasulatan, ang kumagko sa tiil gihisgotan usab sa maong teksto.—Ex 29:20; Lev 14:14, 17, 25, 28.

Sa panahon sa pagpahiluna-sa-katungdanan kang Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki ingong mga saserdote, ang usa ka laking karnero giihaw, ug si Moises nagbutang sa dugo niini ibabaw sa langodngod sa tuong dalunggan ni Aaron, sa kumagko sa iyang tuong kamot, ug sa kumagko sa iyang tuong tiil. Dayon iyang gihimo ang samang butang ngadto sa matag usa sa mga anak nga lalaki ni Aaron. (Lev 8:23, 24) Ang dugo diha sa tuong kumagko mahulagwayong naglarawan nga sila angayng maghimo sa ilang mga buluhaton ingong saserdote kutob sa ilang maarangan.

KUPO. Tan-awa ang BESTI.

KUSAIAS. Usa ka Levihanon sa banay ni Merari ug ang amahan o katigulangan ni Etan, usa ka sakop sa pundok sa Levihanong mga mag-aawit ug mga maghohoni sa adlaw ni David. (1Cr 15:16, 17) Si Kusaias dayag nga gitawag ug Kisi sa 1 Cronicas 6:44.

KUTA. Ang kuta maoy usa ka bungdo nga yuta o mga bato, o bisan usa ka paril, nga gihimo aron manalipod libot sa usa ka dapit. Ang Hebreohanong termino alang sa "kuta" pangunang nagpasabot sa usa ka dapit nga dili daling masulod ug lisod maabot. (Itandi ang Zac 11:2, *ftn* sa *Rbi8*.) Ang mga kuta sa usa ka lungsod maoy gastoso ug lisod tukoron ug nanginahanglan ug igong puwersa sa pagdepensa, mao nga dili tanang lungsod kinutaan. Ang dagkong mga siyudad sagad maoy pinarilang mga siyudad; ang gagmayng mga lungsod nianang dapita, nga gitawag ug sakop nga mga lungsod, maoy dili pinarilan. (Jos 15:45, 47; 17:11) Ang mga molupyo niini nga mga lungsod mahimong mokalagiw ngadto sa pinarilang siyudad kon may mosulong nga kaaway. Busa ang kinutaang mga siyudad nagsilbing dalangpanan sa katawhan nianang dapita. Ang mga siyudad kutaan usab sa dihang kini maayong pagkapuwesto aron sa pagpanalipod sa dagkong mga dalan, mga tinubdan sa tubig, mga ruta paingon sa mga dapit nga gipondohan sa mga suplay, ug mga ruta sa komunikasyon.

Lig-on ug habog kaayo ang mga kuta sa daghang siyudad sa Yutang Saad mao nga ang dilimatinumanong mga espiya nga gipadala ni Moises sa pagpangespiya sa Canaan nagtaho nga "ang kinutaang mga siyudad dagko kaayo" ug "kinutaan abot sa langit." Tungod sa ilang kawalay pagtuo, ang mga siyudad daw dili mapukan.—Num 13:28; Deu 1:28.

Ang mga siyudad sa kayutaan sa Bibliya sagad nagkobre ug luna nga pipila lamang ka ektarya. Apan, ang pipila mas dagko. Ang kaulohan nga mga siyudad sa Ehipto, Asirya, Babilonya, Persia, ug Roma maoy dagko kaayo. Ang Babilonya maoy usa sa labing lig-ong pagkadepensa nga mga siyudad sa kapanahonan sa Bibliya. Dili lamang kini adunay lig-on kaayong mga paril kondili nahimutang kini sa daplin sa usa ka suba nga nahimong naglibot nga trinseras ingong depensa ug ingong suplay sa tubig. Gituohan sa Babilonya nga mahuptan niini ang mga binihag hangtod sa hangtod. (Isa 14:16, 17) Apan ang siyudad nailog sulod sa usa ka gabii pinaagi sa estratehiya ni Ciro nga Persianhon, kinsa nagpatipas sa Euprates aron ang iyang mga sundalo makasulod sa siyudad agi sa mga ganghaan diha sa mga paril nga ubay sa mga dunggoanan.—Dan 5:30.

Ang kuta (Heb., *ma·tsohr′*) nga gihisgotan sa Zacarias 9:3, 4 dayag nga nagtumong sa lig-ong mga kuta sa Tiro, nga adunay hatag-as nga mga paril nga gitukod pinaagig dagkong mga bloke nga bato. Ang siyudad sa Babilonya lig-on kaayo, may pangsulod nga kuta ug panggawas nga kuta, nga parehong hinimo sa mga tisa.—Tan-awa ang BABILONYA Num. 1.

Sa pipila ka kahimtang, ang kuta (Heb., *chehl*), ingong bahin sa depensa sa usa ka siyudad, gihimo ginamit ang kinalot nga yuta nga gihabwa sa dihang ang usa ka naglibot nga trinseras gikubkob libot sa siyudad. Ang kuta nga nahimutang diha sa naglibot nga trinseras sa Hazor maoy mga 15 m (50 p) ang gihabogon. Tungod niini ang tumoy sa kuta moabot ug duolan sa mga 30 m (100 p) gikan sa salog sa naglibot nga trinseras. Ang siyudad sa Jerusalem adunay kaugalingong mga depensa, lakip ang usa ka kuta.—Sal 122:7; 48:13.

Tulo ang gikinahanglan alang sa usa ka kinutaang siyudad: (1) mga paril nga magsilbing babag

sa kaaway, (2) mga hinagiban aron ang mga tigpanalipod nga mga sundalo makabalos sa pagpasibog sa mga manunulong, ug (3) igong suplay sa tubig. Ang mga pagkaon mahimong tipigan sa mga panahon sa kalinaw; apan ang permanente, duol nga tinubdan sa tubig mahinungdanon sa usa ka siyudad aron kini makalahutay bisan unsa pa ka dugay ang paglikos.

Naglibot nga mga Trinseras ug mga Bungdo. Ang ubang mga siyudad adunay naglibot nga mga trinseras nga puno sa tubig, ilabina kon ang usa ka suba o lanaw anaa sa duol. Ang Babilonya daplin sa Euprates maoy usa ka iladong pananglitan, sama usab sa No-amon (Thebes) nga nahimutang sa daplin sa kasapaan sa Nilo. (Nah 3:8) Kon walay tubig sa duol, usa ka mamalang naglibot nga trinseras ang sagad nga kaloton. Ang Jerusalem gitukod pag-usab nga adunay naglibot nga trinseras. —Dan 9:25.

Diha sa kilid sa naglibot nga trinseras mao ang usa ka "bungdo" nga naggikan sa gihabwa nga yuta sa dihang gikalot ang trinseras. (2Sa 20:15) Usahay kini nga bungdo gibakbakan ug mga bato ug kini pasaka paingon sa paril nga gitukod ibabaw sa bungdo. Ang naglibot nga trinseras nga nadiskobrehan sa mga arkeologo didto sa kasadpang mga depensa sa siyudad sa Hazor maoy 80 m (262 p) ang gilapdon sa ibabaw, 40 m (131 p) ang gilapdon sa salog, ug mga 15 m (50 p) ang giladmon. Ang bungdo nga gitukod ibabaw sa naglibot nga trinseras maoy dugang pang 15 m (50 p) ang gihabogon. Sa ingon, ang ibabaw sa bungdo moabot ug duolan sa 30 m (100 p) ang gihabogon, kon sukdon gikan sa salog sa naglibot nga trinseras. Ibabaw niini nagbarog ang paril sa siyudad.—Itandi ang Sal 122:7.

Kini nga bungdo, siyempre, lisod kaayong sakon, ilabina kon dala ang mga troso nga iglulumpag, tungod niini ang mga manunulong naggama ug rampa, o "pang-asdang nga bungdo," nga sa ibabaw niini iduso ang mga troso nga iglulumpag. (2Sa 20:15; tan-awa ang TROSO NGA IGLULUMPAG.) Ang naglibot nga trinseras hilabihan kalapad mao nga dili kaayo epektibo ang pagpana gikan sa miatake nga kasundalohan, ug ang pagtira gikan sa salog sa naglibot nga trinseras halos walay kapuslanan. Sa laing bahin, ang mga nagtukod sa mga bungdo alang sa ilang mga troso nga iglulumpag, makaagom sa walay puas nga pagtira gikan sa mga paril sa siyudad, nga mapaulanan ug mga pana, mga bato, ug usahay mga piraso sa kahoy nga nagkalayo. Siyempre, dili ang tanang siyudad may naglibot nga mga trinseras o naghandag nga mga bungdo, ang uban nagsalig lamang gayod sa ilang depensa nga mga paril.

Ang mga Paril. Human sa naglibot nga trinseras ug sa bungdo, ang paril mao ang sunod nga bahin sa mga depensa. Ang ubang mga paril ug mga torre adunay protektadong mga puwesto alang sa mga sundalo ug mga lawak nga tipiganan ingon man sa mga hagdan paingon sa itaas. Ang paril hinimo sa dagkong mga bato, tisa, ug yuta. Ang ubang mga bato dagko kaayo. Ang unang mga paril sagad nga hinimo sa mga bato nga walay argamasa. Sa ulahi, ang argamasa sagad nga ibutang tali sa mga bato. Ang argamasa gihimo pinaagi sa pagtamaktamak sa yutang-kulonon ug sa pagsagol niini ug tubig, sama sa paghimog mga tisa. Kon dili kini himoon, kini moliki ug magpahuyang sa pangdepensa nga paril.—Itandi ang Eze 13:9-16; Nah 3:14.

Ang mga paril sagad nga langkoban ug taas nga paril sa sulod ug sa mas mubo nga paril sa gawas. Usahay tali niini nga mga paril magkalot ug trinseras nga walay tubig. Ubay sa paril sa gawas adunay mga kutakuta nga lingin o kuwadrado ang porma. Kini may mga salipdanan nga nagsal-angsal-ang aron nga ang mga magpapana makatira lusot sa mga lungag ug sa samang higayon maproteksiyonan batok sa mga pana sa kaaway ug sa mga tigpalantig ug dagkong mga bato. Ang mga kutakuta gitukod nga nagsiwil sa paril aron nga ang mga magpapana dili lamang makakita sa dapit diha sa ilang atubangan kondili makatira usab paingon sa tuo o sa wala nga mga kiliran sa kaawayng kasundalohan nga mosulay sa pagkatkat o sa paggawang sa paril.

Ang paril sa sulod mas dako ug mas baga. Human maimbento ang dagkong mga troso nga iglulumpag, ilabina sama sa gigamit sa mga Asiryanhon, gitukod ang mas lig-on, mas baga nga mga paril aron makasugakod batok sa paglumpag pinaagi niini nga kagamitan. Ang usa ka batong paril sa Tell en-Nasbeh (Mizpa?) nakaplagan nga nagaberids ug 4 m (13 p) ang gibag-on, ug gibanabana nga 12 m (39 p) ang gihabogon. Ang ibabawng bahin sa paril may mga salipdanan nga nagsal-angsal-ang, sama sa halos tanang paril sa siyudad.

Mga Torre ug mga Ganghaan. Ang mga torre gitukod diha sa mga paril sa sulod (dugang pa sa mga kutakuta o mga torre diha sa mga paril sa gawas). Kini mas taas kay sa paril, usahay mosiwil gikan sa paril ug hangtod sa mga 3 m (10 p). Kini adunay mga salipdanan nga nagsal-angsal-ang diha sa ibabaw ug usahay may mga lungag sa ubos niini nga mga salipdanan, nga magamit sa mga magpapana ug sa mga tiglabay ug mga bato. Sanglit ang mga torre nagsiwil gikan sa paril ug wala gayod ipuwesto nga saylo sa duha ka pagtira sa pana ang gilay-on sa usag usa, apan sagad nga mas dug-ol pa, ang mga tigdepensa makakita sa

tibuok dapit ubay sa paril. Dugang pa, may usa ka balkon ibabaw sa torre nga adunay lungag diha sa salog aron ang mga pana, mga bato, ug mga piraso sa kahoy nga nagkalayo deretsong ikatira ngadto sa mga manunulong sa ubos. Kini nga mga torre kadaghan hisgoti diha sa Kasulatan. (Neh 3:1; Jer 31:38; Zac 14:10) Ang mga torre gigamit usab ingong puwesto sa mga tigbantay, nga makakita sa kaaway nga magsingabot gikan sa halayo.—Isa 21: 8, 9.

Sagad adunay maayong pagkadepensang tinukod sa kinahabogang dapit sulod sa siyudad. Kini adunay torre ug kaugalingong mga paril, nga dili kaayo dako kay sa mga paril nga naglibot sa siyudad. Kini mao ang kataposang dalangpanan ug dapit sa panagsangka. Sa dihang ang mga sundalo sa kaaway makalusot pinaagig paggawang sa mga paril sa siyudad, sila makig-away una latas sa kadalanan sa siyudad aron makaabot sa torre. Sama niana ang torre didto sa Tebes nga gisulong ni Abimelek human mailog ang siyudad, ug diin ang usa ka babaye nagbuak sa bagolbagol ni Abimelek pinaagi sa paghulog ug pang-ibabaw nga bato sa galingan nganha sa iyang ulo.—Huk 9:50-54.

Gawas pa niini nga mga torre sa siyudad, ang ubang mga torre (Heb., *migh·dal′;* plural, *migh·da·lim′*) gitukod sa hilit nga mga dapit. Kini gitukod ingong "mga estasyon sa polisiya" aron maprotektahan ang mga atabay o ubang mga tinubdan sa tubig, mga dagkong dalan, mga utlanan, mga ruta sa komunikasyon, o mga dapit nga gipondohan sa suplay. Si Haring Uzzias sa Juda nabantog sa pagtukod ug mga torre didto sa Jerusalem maingon man usab didto sa kamingawan; lagmit nga kini gitukod aron maprotektahan ang mga atabay nga iyang gihimo sa pagtaganag tubig sa iyang kahayopan. (2Cr 26:9, 10) Daghang torre nga ingon niana ang nakaplagan sa Negeb.

Ang labing huyang nga bahin sa mga depensa sa usa ka siyudad mao ang mga ganghaan niini; tungod niana ang mga ganghaan mao ang gidepensahan pag-ayong mga dapit diha sa paril. Sa panahon nga walay gubat, ang gidaghanon sa gihimong mga ganghaan maoy sumala lamang gayod sa gikinahanglang kaagian sa mga molupyo nga mosulod ug mogawas sa siyudad. Ang mga ganghaan hinimo sa kahoy o sa kahoy ug metal, usahay hinaklapan ug metal aron dili daling masunog. Sa arkeolohikanhong pagpangubkob ang mga ganghaan sagad nga nakaplagang napagtong, nga nagpakitang gigamit ang kalayo aron sunogon ang mga ganghaan.—Tan-awa ang GANGHAAN.

Ang pipila sa mga hari sa Juda nga nabantog tungod sa ilang pagtukod ug mga kuta mao si Solomon, nga nagtukod ug "kinutaang mga siyudad nga may mga paril, mga pultahan ug trangka"; si Asa, nga nagtukod ug mga siyudad nga may "mga paril sa palibot ug mga torre, dobleng mga pultahan ug mga trangka"; ug si Uzzias, nga nagtukod ug "mga torre didto sa kamingawan" ug "mga kasangkapan sa gubat" didto sa Jerusalem.—2Cr 8: 3-5; 14:2, 6, 7; 26:9-15.

Mga Kuta sa Naglikos nga Kasundalohan. Usahay ang naglikos nga kasundalohan nagtukod ug kaugalingong mga kuta palibot sa kampo niini. Kini magpanalipod sa kampo batok sa hinok nga mga pag-atake niadtong mga gilikosan o sa mga pag-atake sa mga kaalyado sa gilikosan nga siyudad. Kini nga kinutaang mga kampo lagmit nga linginon ug porma ug gilibotan ug paril, nga sagad may mga nagsal-angsal-ang nga mga salipdanan ug mga torre. Sa pagtukod niini nga mga kuta, sila magputol sa mga kahoy, usahay sulod sa pipila ka milya palibot sa siyudad. Ang balaod ni Jehova naglatid nga ang mga Israelinhon dili magputol ug mga bungahoy alang niini nga katuyoan.—Deu 20: 19, 20.

Mga Kuta sa Talinis nga mga Estaka. Sa dihang gitagna ang kalaglagan sa Jerusalem, gipakita ni Jesu-Kristo nga ang mga kaaway niini magtukod libot niini ug "usa ka salipdanan [o kuta] sa talinis nga mga estaka," o, "koral nga mga ugsok." (Luc 19:43, *Int*) Ang historyador nga si Josephus nagpamatuod sa tukmang katumanan niini nga tagna. Si Tito nangusog pabor sa pagtukod ug kuta aron ang mga Hudiyo dili makabiya sa siyudad, aron sila mosurender o, kon dili kini mahitabo, aron mas sayon nga mailog ang siyudad tungod sa mosangpot nga gutom. Ang iyang mga argumento midaog, ug ang kasundalohan giorganisar aron himoon ang proyekto. Ang mga lehiyon ug ang mas ubos nga mga dibisyon sa kasundalohan nag-indigay sa paghuman sa buluhaton; ang matag usa naaghat sa tinguha nga pahimut-an ang ilang mga superyor. Sa pagtaganag materyales alang sa pagtukod niini nga kuta, ang kakahoyan sa banika palibot sa Jerusalem gipamutol sulod sa distansiya nga mga 16 km (10 mi). Sa katingalahan, sumala kang Josephus, ang kuta nga kapin sa 7 km (4.5 mi) ang gitas-on nakompleto sa tulo ka adlaw lamang, usa ka buluhaton nga sagad nanginahanglan ug pipila ka bulan. Sa gawas sa paril niini nga kuta, 13 ka dapit alang sa mga garison ang gitukod, ug ang kinatibuk-ang sirkumperensiya niini miabot ug mga 2 km (1 mi).—*The Jewish War,* V, 491-511, 523 (xii, 1, 2, 4).

Arkeolohikanhong mga Kaplag. Sa pagpadayon sa pagpanukod sa iyang amahan nga si David, si Haring Solomon maoy talagsaon sa iyang mga buhat sa pagpanukod. Gawas pa sa pagtukod sa halangdong templo ni Jehova sa Jerusalem,

iyang gipalig-on ang mga paril sa Jerusalem ug gitukod ang dagkong mga kuta didto sa Hazor, Megido, ug Gezer. Ang mga arkeologo gitultolan sa ilang pagpangubkob niini nga mga kuta pinaagi sa asoy sa Bibliya diha sa 1 Hari 9:15: "Karon mao kini ang asoy labot niadtong mga gipaapil sa pinugos nga trabaho nga gikuha ni Haring Solomon aron tukoron ang balay ni Jehova ug ang iyang kaugalingong balay ug ang Bungdo ug ang paril sa Jerusalem ug ang Hazor ug ang Megido ug ang Gezer." Ilang nakaplagan nga ang tanang ganghaan niining tulo ka siyudad nga ulahing gihisgotan gihimo sumala sa usa lamang ka talagsaong plano, nga ang matag usa maoy 17 m (56 p) ang gilapdon, may entrada nga adunay kuwadradong mga torre sa isigkakilid ug nagpaingon sa usa ka ganghaan nga 20 m (66 p) ang gitas-on, nga may tulo ka lawaklawak sa isigkakilid. Susama kini sa kahubitan sa mga ganghaan sa templo sa panan-awon ni Ezequiel.—Eze 40:5-16.

Sa ibabaw mismo sa mga paril nga gitukod ni Solomon didto sa Megido ug Hazor, ang ubang mga paril gitukod, lagmit ni Ahab. Sa walay duhaduha, gihimo kini nga mas baga ug mas lig-on tungod sa dagkong mga troso nga iglulumpag nga gigamit sa mga Asiryanhon sa maong panahon.

Ang tinubdan sa tubig alang sa Megido maoy usa ka atabay sulod sa usa ka kinaiyanhong langob sa kasadpang tiilan sa bungtod diin natukod ang siyudad. Sa pagdala ug tubig ngadto sa siyudad, sila naglungag ug patindog nga tunel nga may giladmon nga 30 m (98 p), diin 22 m (72 p) niini nga distansiya maoy latas sa solidong bato; pinaagi niini sila nakaabot ngadto sa lebel sa atabay. Gikan niini nga lebel sila nagkubkob ug usa ka medyo pahandag nga tunel sa distansiya nga 67 m (220 p) paingon sa atabay. Tungod kay kini medyo pahandag man gikan sa atabay ngadto sa punoan sa tunel, ang tubig moagos paingon sa siyudad pinaagi sa grabidad. Ang atabay gitakpan sa gawas pinaagig baga nga paril.

Mas dakong kahanas sa enhinyeriya ang gikinahanglan sa dihang si Ezequias nagtak-op sa agianan sa tubig nga miagos gikan sa Gihon ug nagkubkob ug agianan sa tubig nga 533 m (1,749 p) aron sa pagdala sa tubig ngadto sa Jerusalem, sa ingon ang siyudad nakalahutay sa dugay nga paglikos.—2Cr 32:30.

Sagad nga ang mga biawan, nga alang sa publiko ug sa indibiduwal, gikubkob sulod sa siyudad aron masuplayan ug tubig ang siyudad sa mga panahon sa paglikos. Sa monyumento (nahimutang karon sa Louvre sa Paris) nga gitukod ni Mesa nga hari sa Moab didto sa Dibon, sa Moab, makita nato ang inskripsiyon: "Gitukod ko usab ang mga ganghaan niini ug gitukod ang mga torre niini ug gitukod ko ang balay sa hari, ug gihimo ko ang mga pondohanag tubig niini sulod sa lungsod. Ug walay biawan sulod sa lungsod bisan sa acropolis, busa ako miingon sa tanang katawhan, 'Ang matag usa kaninyo maghimo ug biawan diha sa iyang balay.'"

Simbolikong mga Paggamit. Sanglit ang mga torre diha sa kamingawan mao ang labing hilwas nga lugar nga kadangpan diha sa hilit nga mga dapit, makita nato ang pagkahaom sa Proverbio 18:10: "Ang ngalan ni Jehova usa ka malig-ong torre. Nganha niana ang matarong modagan ug mahatagan sa panalipod." Mahinungdanon usab ang mga ekspresyon sa Salmo 48: 'Sa puloy-anang mga torre sa Zion ang Diyos nailhan ingon nga luwas nga hataas nga dapit. Panglakaw kamo libot sa Zion, ug libota ninyo kini, ipha ang mga torre niini. Ipunting ang inyong mga kasingkasing sa kuta niini. Susiha ang mga puloy-anang torre niini, aron ikasugilon ninyo kini ngadto sa umaabot nga kaliwatan.' (Itandi ang Heb 12:22.) Kini ilabinang makahuloganon alang sa mga Hudiyo nga molantaw sa dakong salipdanan sa Jerusalem nga nahimutang sa mas hataas nga dapit kay sa halos tanang ubang dagkong kaulohang siyudad sa kasaysayan sa tawo, uban sa lig-ong mga paril niini nga pangdepensa. Pinaagi sa manalagnang si Zacarias, si Jehova naghisgot sa iyang kaugalingon ingong "usa ka paril nga kalayo sa tibuok palibot" sa Jerusalem. Ang Isaias 26:1 nag-ingon kon unsay himoon ni Jehova nga Diyos alang sa siyudad: "Ang kaluwasan iyang ginapahimutang ingong mga paril ug kuta." Kini naghatag sa iyang katawhan ug makapadasig nga pasalig nga, bisan tuod ang mga paril nga bato mahimong malumpag, si Jehova mao gayod ang panalipod sa iyang mga alagad.—Sal 48:3, 11-13; Zac 2:4, 5.

KUTSILYO. Usa o duhay-sulab nga galamiton nga ighihiwa. Ang mga kutsilyo nga gigamit kanhi sa kayutaan sa Bibliya maoy gama sa bato (ilabina sa santik), tumbaga, bronse, o puthaw.

Ang Hebreohanong termino nga *ma·'akhe'leth,* nga sa literal nagtumong sa usa ka kasangkapan alang sa pagpangaon, mapadapat usab sa dagkong mga kutsilyo o sundang sama niadtong gigamit sa paghiwa sa mga pataying lawas sa halad nga mga hayop. "Ang kutsilyo nga pang-ihaw" (Heb., *ma·'akhe'leth*) mao ang kasangkapan nga gidala sa matinumanong si Abraham sa dihang hapit nang ihalad si Isaac (Gen 22:6, 10), ug ang samang matang sa kasangkapan maoy gigamit sa usa ka Levihanon sa paghiwahiwa sa patayng lawas sa iyang puyopuyo ngadto sa 12 ka piraso. (Huk 19:29) Lain pa, ang Proverbio 30:14 naghisgot sa "usa ka kaliwatan kansang mga ngipon maoy mga espada ug kansang mga bukog sa apapangig maoy mga kutsilyo nga pang-ihaw," sa ingon naggamit sa mao

rang Hebreohanong termino ingong larawan sa pagkamanunukob.

Ang "santik nga mga kutsilyo" gihimo ni Josue aron gamiton sa pagtuli sa mga anak nga lalaki sa Israel didto sa Gibeat-haaralot. (Jos 5:2-4) Ang bahin sa Hebreohanong termino alang niini nga mga kutsilyo maoy *che'rev,* nga sagad gihubad nga "espada." (Itandi ang Jos 5:2, *ftn* sa *Rbi8.*) Ang komon nga "Canaanhong" santik nga kutsilyo maoy mga 15 sm (6 pul.) ang gitas-on ug gipaugdo ang tunga ug nga duhay-sulab.

Ang mga eskriba ug mga sekretaryo sa karaang kapanahonan migamit ug usa ka matang sa kutsilyo sa pagpahait sa ilang mga pluma nga tangbo ug sa paghimog mga pagpanas. Ang Jeremias 36:23 naghisgot sa paggamit sa usa ka "kutsilyo sa sekretaryo" aron sa pagtabas sa usa ka linukot nga basahon nga gisulat ni Jeremias ubos sa pagtultol ni Jehova.

Daghan sa karaang mga kutsilyo nga tumbaga adunay tul-id nga sulab nga gikan sa 15 ngadto sa 25 sm (6 ngadto sa 10 pul.) ang gitas-on; ang uban nga kurbadog mga tumoy nadiskobrehan usab. Ang mga puloan sagad unay ra sa sulab. Ang ubang mga puloan maoy gama sa kahoy ug gipatapot sa sulab.

Mahulagwayong gihisgotan sa Proverbio 23:1, 2 ang kutsilyo, nga nagrekomendar sa 'pagdaitol ug kutsilyo sa tutonlan sa usa ka tawo' sa dihang makigpangaon sa hari, nga dayag nga nagpasiugda sa panginahanglan sa pagpugong sa iyang gana sa pagkaon sa maong panahon.

KUWADRA. Tan-awa ang PASUNGAN, KUWADRA.

KUWARENTINAS. Tan-awa ang SAKIT UG PAGTAMBAL.

KYRIOS. Tan-awa ang GINOO.

L

LAADA. Usa ka kaliwat ni Juda ug ang ikaduha nga ginganlan sa duha ka anak nga lalaki ni Sela. Siya gitawag nga "amahan ni Maresah."—1Cr 4:21.

LABAHA. Usa ka hait nga instrumento nga gamiton sa pagkiskis sa buhok o sa balhibo. Ang duha ka Hebreohanong mga pulong alang sa labaha naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "modangas" o modayag. (Isa 3:17) Ang pipila niini nga instrumento nga nakaplagan didto sa Ehipto maoy ginama sa bronse. Kini nga mga kaplag kaharmonya sa rekord sa Bibliya nga ang mga labaha gigamit didto sukad sa una pa kaayong kapanahonan.—Gen 41:14.

Bisan tuod nga ang mga lalaki sa Israel may mga bungot ug may kasarangang gitas-on sa buhok, ang labaha dayag nga gigamit sa pagputol; gihisgotan usab ang "pag-alot" (*KJ*) o 'pagpamubo' (*NW*) sa buhok, diha sa Buhat 18:18. (Tan-awa usab ang 2Sa 19:24; Eze 44:20.) Ang mga Levihanon nagkiskis sa tibuok nilang lawas pinaagig labaha may kalabotan sa ilang pagpahiluna-sa-katungdanan sa pag-alagad diha sa tolda nga tagboanan didto sa kamingawan. (Num 8:7) Ang usa ka tawo nga ubos sa panaad sa pagka-Nazareo dili pagamiton ug labaha nganha sa iyang ulo hangtod nga matapos ang yugto sa iyang panaad. (Num 6:5, 18; Huk 13:5; 16:17; Buh 21:23, 24) Si Samuel, nga usa ka Levihanon, gideboto sa iyang inahan sa wala pa siya ipanganak aron sa pag-alagad sa tolda nga tagboanan. Dili gayod gamitan ug labaha ang buhok sa iyang ulo.—1Sa 1:11.

Si Jehova nagpasidaan sa Juda nga ang mga Asiryanhon gamiton ingong usa ka "labaha" ni Jehova sa 'pagkiskis sa ulo ug sa balhibo sa mga tiil' ug sa 'pag-ut-ot bisan sa mga bungot,' nga dayag nga naglarawan sa kalaglagan sa kinadak-ang bahin sa yuta sa Juda ug sa pagdala sa binihag nga katawhan.—Isa 7:20.

Ang mga espada mahimong himoon nga sama ka hait sa labaha ug kini gipakita diha sa sugo sa Diyos ngadto kang Ezequiel sa paggamit sa espada ingong labaha sa mag-aalot aron sa pagputol sa iyang buhok ug bungot, ug dayon sa pagtagodtagod sa ikatulong bahin sa buhok pinaagi sa espada, nga naglarawan sa kalaglagan pinaagig espada nga modangat sa usa ka bahin sa mga molupyo sa Jerusalem. (Eze 5:1, 2, 12) Kini usab nagpakita nga ang pag-alot maoy trabaho na sa unang panahon.

Tungod sa samad nga ikapahinabo sa dila nga gigamit sa malimbongong paagi, kini gipakasama sa usa ka labaha.—Sal 52:2.

LABAN [Puti].

1. Apo nga lalaki sa igsoon ni Abraham nga si Nahor. Anak siya ni Betuel ug igsoon ni Rebeca (Gen 24:15, 29; 28:5), ug siya ang amahan ni Lea ug Raquel. (Gen 29:16) Nagpuyo si Laban sa siyudad sa Haran sa Padan-aram, usa ka dapit sa Mesopotamia.—Gen 24:10; 27:43; 28:6; 29:4, 5.

Si Laban gitawag nga "anak nga lalaki ni Betuel nga Siryanhon [sa literal, "ang Aramaeanhon"]." Gitawag usab siya nga "si Laban nga Siryanhon." (Gen 28:5; 25:20; 31:20, 24) Kining ngalana angayan tungod kay siya pumoluyo man sa Padan-aram, nga nagkahulogang "Kapatagan (Lapad nga Yuta) sa Aram (Sirya)." Si Laban usa ka Semihanon nga nagpuyo sa rehiyon nga gipuy-an sa mga tawong nagsultig Aramaiko, usa ka Semitikanhong pinulongan.

Ngadto niining gihisgotan nga dapit nga ang tigulang nga si Abraham nagpadala sa iyang alagad aron mangitag asawa alang kang Isaac. (Gen 24:1-4, 10) Sa pagkadungog ni Laban sa giasoy ni Rebeca bahin sa iyang pagkahibalag sa alagad ni Abraham ug sa iyang pagkakita sa mga gasa nga gihatag kaniya, siya midagan ngadto sa alagad, nagtawag kaniya ingong usa nga gipanalanginan ni Jehova, ug nag-abiabi kaniya. (Gen 24:28-32) Dayon si Laban nanguna sa pagpakigsabot mahitungod sa kaminyoon ni Rebeca, diin ang pag-uyon alang sa kaminyoon naggikan kaniya ug sa iyang amahan nga si Betuel.—Gen 24:50-61.

Katuigan sa ulahi, aron makaikyas sa panimalos ni Esau ug aron mangitag asawa, si Jacob mipanaw paingon sa balay sa iyang uyoan nga si Laban didto sa Haran. (Gen 27:41–28:5) Niining higayona si Laban may duha ka anak nga babaye, si Lea ug Raquel (Gen 29:16), ug posible usab nga may mga anak nga lalaki. (Gen 31:1) Si Laban nakigsabot kang Jacob nga sa pito ka tuig nga pag-alagad iyang mapangasawa ang manghod nga anak ni Laban nga si Raquel. Apan, gilingla ni Laban si Jacob sa gabii sa iyang kasal sa dihang iyang gihatag kang Jacob ang magulang nga anak nga si Lea puli kang Raquel, ug gibalewala ang pagtutol ni Jacob pinaagi sa paggamit sa lokal nga kostumbre ingong pasikaranan ug unya sa paghatag kang Raquel ngadto kang Jacob ingong ikaduhang asawa kon siya mag-alagad kaniya ug dugang pito ka tuig.—Gen 29:13-28.

Sa dihang sa kataposan buot na ni Jacob nga mobiya, gihangyo siya ni Laban nga magpabilin ug magpadayon sa pag-alagad kaniya nga may suhol. (Gen 30:25-28) Ang kasabotan mao nga maiyaha ni Jacob ang tanang karnero nga puntikpuntikon ug may pat-akpat-ak nga bulok, ang mga karnero nga dagtom-kape taliwala sa mga laki nga nating karnero, ug ang tanang may pat-akpat-ak nga bulok ug puntikpuntikon nga mga bayeng kanding. (Gen 30:31-34) Apan ang ulahing mga pulong ni Jacob kang Lea ug Raquel ug usab kang Laban (Gen 31:4-9, 41) nagpakita nga sa misunod nga mga tuig kanunayng giusab ni Laban ang orihinal nga kasabotan sa dihang ang kahayopan ni Jacob midaghan pag-ayo. Ang tinamdan ni Laban kang Jacob dili na sama sa una, ug sumala sa sugo ni Jehova nakahukom si Jacob sa pagpauli sa iyang yutang natawhan uban sa iyang pamilya ug kahayopan.—Gen 31:1-5, 13, 17, 18.

Sa ikatulo ka adlaw human sa hilom nga pagbiya ni Jacob, nasayran kini ni Laban ug gigukod si Jacob, nga nakaapas kaniya sa bukirong rehiyon sa Gilead. Apan, usa ka pasidaan gikan sa Diyos ang nakasanta kang Laban sa paghimog daotan batok kang Jacob. (Gen 31:19-24) Sa dihang nagkita sila, si Laban ug Jacob naglalis. Gipunting ni Jacob ang iyang 20 ka tuig nga matinumanong pag-alagad ug paghago ug gipakita kon giunsa ni Laban sa pagpamentaha kaniya, nga nag-usab sa iyang suhol sa napulo ka higayon.—Gen 31:36-42.

Si Laban mabalak-on kaayo nga mabawi ang terapim, o mga idolo sa panimalay, nga wala masayri ni Jacob nga gikawat ni Raquel. Kini wala niya makaplagi, kay kini gitagoan pag-ayo ni Raquel. Lagmit ang relihiyosong mga ideya ni Laban naimpluwensiyahan sa katawhang nanagpuyo sa iyang palibot nga nagasimba sa bulan, ug lagmit kini maila pinaagi sa iyang paggamit ug mga tilimad-on ug sa iyang pagpanag-iya ug terapim. Hinunoa, makaiikag nga lagmit labaw pa sa relihiyosong mga hinungdan ang nagpabalaka pag-ayo kang Laban nga buot niyang makita ug mabawi ang terapim. Ang mga papan nga nakalotan sa Nuzi duol sa Kirkuk, Iraq, nagpakita nga, sumala sa mga balaod sa mga panahon sa patriarka sa maong dapit, ang pagpanag-iya sa bana sa maong mga idolo sa panimalay maghatag kaniya sa katungod sa pag-atubang sa hukmanan ug sa pag-angkon sa kabtangan sa iyang patay nang ugangan nga lalaki. Busa, basin gihunahuna ni Laban nga gikawat ni Jacob ang terapim aron sa ulahi hinginlan ang mga anak nga lalaki ni Laban. Kini ang hinungdan kon nganong, sa dihang wala makaplagi ang mga diyos sa panimalay, si Laban gusto gayod nga maghimog kasabotan uban kang Jacob aron mapaneguro nga si Jacob dili na mobalik uban sa mga diyos sa panimalay human mamatay si Laban aron hikawan ang iyang mga anak nga lalaki sa ilang panulondon.—Gen 31:30-35, 41-52.

Si Laban naghimog usa ka pakigsaad sa pakigdait sa banay uban kang Jacob, ug aron handomon kini, usa ka haliging bato ug usa ka tapok sa mga bato ang gipabarog. Ginamit ang Hebreohanon, gitawag ni Jacob ang tapok nga Galeed, nga nagkahulogang "Tapok nga Saksi." Gitawag kini ni Laban nga Jegar-sahaduta, nga gigamit ang Aramaiko o Siryanhong ekspresyon nga pareho ug kahulogan. Gitawag usab kini nga "Ang Bantayanang Torre." (Gen 31:43-53) Human manamilit sa iyang mga apo ug mga anak nga babaye, si Laban mipauli, ug

ang Bibliya wala na maghisgot ug dugang pa bahin kaniya.—Gen 31:54, 55.

2. Usa ka dapit nga gihisgotan sa Deuteronomio 1:1 labot sa “desyertong kapatagan atubangan sa Sup.” Ang tukmang nahimutangan sa Laban wala hisayri.

LABAW NGA MGA AWTORIDAD. Usa ka ekspresyon nga makita diha sa Roma 13:1 nga nagtumong sa mga awtoridad sa tawhanong kagamhanan. Kini nga teksto gihubad sa lainlaing paagi: “Magpasakop ang tanang kalag sa labaw nga mga awtoridad, kay walay awtoridad gawas nga pinaagi sa Diyos; ang nagalungtad nga mga awtoridad napahimutang sa ilang relatibong mga posisyon pinaagi sa Diyos.” (*NW*) “Magmasinugtanon ang tanang sakop sa nagamandong mga awtoridad, kay walay awtoridad nga dili ilalom sa pagkontrolar sa Diyos, ug namugna ang tanang nagalungtad nga mga awtoridad ilalom sa Iyang pagkontrolar.” (*We*) “Ang matag usa kinahanglang magmasinugtanon sa mga awtoridad sa estado, kay walay awtoridad nga nagalungtad nga walay pagtugot sa Diyos, ug ang nagalungtad nga mga awtoridad gipahimutang sa Diyos.”—*TEV.*

Si Jehova nga Diyos, bisan tuod wala magmugna niini (itandi ang Mat 4:8, 9; 1Ju 5:19; Pin 13:1, 2), nagtugot nga molungtad ang mga awtoridad sa kagamhanan sa tawo, ug kini nagpadayon sa paglungtad tungod sa iyang pagtugot. Hinuon, kon buot niyang buhaton, si Jehova makatangtang, makagiya, o makakontrolar sa maong mga awtoridad aron sa pagpalampos sa iyang kabubut-on. Ang manalagnang si Daniel mipahayag bahin kang Jehova: “Siya nagausab sa mga panahon ug sa mga yugto sa panahon, nga nagtangtang sa mga hari ug nagpahimutang sa mga hari.” (Dan 2:21) Ug ang Proverbio 21:1 nagaingon: “Ang kasingkasing sa usa ka hari sama sa mga sapa sa tubig diha sa kamot ni Jehova. Iyang iliso kini sa bisan diin nga iyang kahimut-an.”—Itandi ang Neh 2:3-6; Est 6:1-11.

Mga Katarongan nga Magpasakop ang mga Kristohanon. Walay katarongan nga ang mga Kristohanon makigbatok sa usa ka kahikayan nga gitugotan sa Diyos, hinuon sila adunay maayong katarongan nga magpasakop sa labaw nga mga awtoridad. Ang mga magmamando sa kagamhanan, bisan tuod sila tingali hiwi nga mga tawo, kasagarang dili mosilot sa uban tungod sa pagbuhat ug maayo, sa ato pa, tungod sa pagtuman sa balaod sa yuta. Apan ang usa ka tawo nga nangawat, nakabuno, o nakahimo sa ubang kalapasan makadahom nga makaagom ug grabeng paghukom gikan sa nagamandong awtoridad. Pananglitan, ang usa nga sad-an sa tinuyong pagbuno mahimong patyon tungod sa iyang salaod. Sanglit giawtorisahan ni Jehova nga Diyos ang silot nga kamatayon alang sa mga mamumuno human sa Lunop (Gen 9:6), ang tawhanong awtoridad, pinaagi sa pagpatay sa maglalapas sa balaod, nag-alagad ingong “ministro sa Diyos, usa ka tigpanimalos sa pagpahayag ug kapungot sa usa nga nagabuhat sa daotan.”—Rom 13:2-4; Tit 3:1; 1Pe 2:11-17.

Ang pagpasakop sa mga Kristohanon sa labaw nga mga awtoridad maoy dili lamang tungod sa ilang katakos sa pagsilot sa mga mamumuhat ug daotan. Alang sa usa ka Kristohanon, kini maoy usa ka butang nga nalangkit ang tanlag. Siya magpasakop sa tawhanong mga awtoridad tungod kay iyang giila nga kini maoy kaharmonya sa kabubut-on sa Diyos. (Rom 13:5; 1Pe 2:13-15) Busa, ang pagpasakop sa labaw nga mga awtoridad—sa politikanhong mga awtoridad sa kalibotan—dili gayod mahimong bug-os. Imposible gayod nga ang usa ka Kristohanon padayong makabaton ug usa ka maayong tanlag ug makabuhat sa kabubut-on sa Diyos kon lapason niya ang balaod sa Diyos tungod kay mao kana ang gipabuhat sa politikanhong awtoridad. Tungod niini, ang pagpasakop ngadto sa labaw nga mga awtoridad kinahanglang lantawon kanunay pinasukad sa gipamulong sa mga apostoles ngadto sa Hudiyohanong Sanhedrin: “Kinahanglang among sugton ang Diyos ingong magmamando inay ang mga tawo.”—Buh 5:29.

Sanglit ang mga awtoridad sa kagamhanan naghatag ug hinungdanong mga serbisyo aron sa pagtino sa kahilwas, seguridad, ug kaayohan sa ilang mga sakop, sila takos nga modawat ug mga buhis ug tributo bugti sa ilang mga serbisyo. Ang mga awtoridad sa kagamhanan mahimong tawgon nga “publikong mga alagad sa Diyos” tungod kay sila nagtaganag mapuslanong mga serbisyo. (Rom 13:6, 7) Usahay ang maong mga serbisyo direktang nakatabang sa mga alagad sa Diyos, sama sa dihang si Haring Ciro nagpabalik sa mga Hudiyo ngadto sa Juda ug Jerusalem aron tukoron pag-usab ang templo. (2Cr 36:22, 23; Esd 1:1-4) Sagad nga ang mga benepisyo mapahimuslan sa tanan gumikan sa hustong pagpalakaw sa mga awtoridad. Kini maglakip sa pagpatunhay sa legal nga sistema diin makaapelar ang mga tawo aron makabaton ug hustisya, proteksiyon batok sa mga kriminal ug sa ilegal nga magubtanong mga panon, ug uban pa.—Flp 1:7; Buh 21:30-32; 23:12-32.

Siyempre, ang usa ka magmamando nga mag-abuso sa iyang awtoridad manubag sa Diyos. Misulat si apostol Pablo: “Ayaw kamo pagpanimalos, mga hinigugma, kondili hatagig dapit ang kapungot; kay nahisulat: ‘Akoa ang panimalos; ako magabalos, nag-ingon si Jehova.’”—Rom 12:19; Ecc 5:8.

LABDANUM. Usa ka humokon, itom o itom-kapehon nga tagok nga mogawas gikan sa mga dahon ug mga sanga sa ubay-ubayng matang sa *Cistus,* o *rockrose.* Kini nga tagok maoy pait apan humot. Kini gigamit sa mga pahumot ug, sa usa ka higayon, gigamit usab pag-ayo diha sa medisina. Maylabot niini nga substansiya, ang karaang Gregong historyador nga si Herodotus (III, 112) misulat: "Kini gikuha gikan sa mga bungot sa mga laking kanding, diin kini mipilit sama sa tagok, sa dihang ang mga kanding maningaon gikan sa mga kalibonan. Kini gigamit diha sa daghang matang sa panghaplas [mga pahumot], ug kasagarang sunogon sa mga Arabo ingong insenso."—Hubad ni G. Rawlinson.

Gigamit ang Hebreohanong pulong nga *nekho'th'* alang niini ingong lakip sa mga butang nga gidala sa usa ka nagapanaw nga panon sa mga Ismaelinhon nga maoy gibaligyaan kang Jose ug usa kini sa maayong mga produkto nga gisulti ni Jacob nga dad-on sa iyang mga anak nga lalaki ingong usa ka gasa ngadto sa magmamando sa Ehipto. (Gen 37:25; 43:11) Ang *nekho'th'* gihubad sa lainlaing paagi ingong "yerbang-paalimyon" (*KJ*), "tagok" (*AT, RS*), *"tragacanth"* (*Da*), "salong" (*Mo*), ug, ingon sa paghubit ni Koehler ug Baumgartner, *"labdanum"* (*NW*).—*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 615.

LABING BALAAN. Ang kinasulorang lawak sa tabernakulo ug, sa ulahi, sa templo; gitawag usab nga Balaan sa mga Balaan. (Ex 26:33, *ftn* sa *Rbi8;* 1Ha 6:16) Kini nga lawak sa tabernakulo dayag nga kuwadrado ug porma, nga ang matag usa sa tulo ka dimensiyon niini maoy napulo ka maniko (4.5 m; 14.6 p); ang mga dimensiyon sa lawak nga Labing Balaan sa templo nga gitukod ni Solomon maoy duha ka pilo kay niadtong sa tabernakulo, maong ang espasyo niini mas dako ug walo ka pilo.—Ex 26:15, 16, 18, 22, 23; 1Ha 6:16, 17, 20; 2Cr 3:8.

Ang hataas nga saserdote mosulod sa Labing Balaan panahon lamang sa tinuig nga Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala; walay tawo nga makasulod sa bisan unsang panahon saylo sa kortina nga nagbitay tali niini nga lawak ug sa Balaang Dapit. (Lev 16:2) Sa Labing Balaan ang hataas nga saserdote gilibotan sa mabulokong mga larawan sa mga kerubin nga giborda diha sa pangsulod nga tabon sa tabernakulo ug sa kortina. (Ex 26:1, 31, 33) Sa templo ni Solomon ang mga bungbong ug mga kisame maoy ginama sa kahoyng sedro nga gihaklapan ug bulawan, ug gikulit diha sa mga bungbong ang mga kerubin, mga hulagway sa kahoyng palma, pormag-tabayag nga mga dayandayan, ug mga bulak.—1Ha 6:16-18, 29; 2Cr 3:7, 8.

Ang Kasulatan naghisgot nga ang hataas nga saserdote katulo mosulod sa Labing Balaan nga lawak sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala: Una, sa dihang dala ang bulawan nga insensaryo nga sunoganan sa pinahumotan nga insenso, nga gibutangan ug mga baga gikan sa halaran; ikaduha, sa dihang dala ang dugo sa torong baka, ang halad-sa-sala alang sa saserdotehanong tribo; ug ang kataposan, sa dihang dala ang dugo sa kanding, ang halad-sa-sala alang sa katawhan. (Lev 16:11-15; Heb 9:6, 7, 25) Iyang iwisik ang dugo sa mga hayop nganha sa yuta atubangan sa bulawan nga arka sa pakigsaad, nga sa tabon niana anaa ang bulawan nga mga kerubin ug sa ibabaw niana nga tabon ang presensiya ni Jehova gihawasan sa usa ka panganod. (Ex 25:17-22; Lev 16:2, 14, 15) Kana nga panganod dayag nga midan-ag ingong usa ka masanag nga kahayag, ingong ang bugtong kahayag alang niini nga lawak sa tabernakulo, diin diha niini walay tangkawan.

Samtang didto pa ang tabernakulo sa kamingawan, sa ibabaw sa Labing Balaan anaa ang usa ka panganod sa maadlaw ug usa ka haligi sa kalayo sa magabii, nga makita sa tibuok kampo sa Israel.—Ex 13:22; 40:38; Num 9:15; itandi ang Sal 80:1.

Walay Arka sa Ulahing mga Templo. Wala masayri kon kanus-a ug ubos sa unsa nga mga kahimtang nga nahanaw ang arka sa pakigsaad. Mopatim-awng wala kini makuha sa mga Babilonyanhon sa dihang ilang giagawan ug gilaglag ang templo niadtong 607 W.K.P., kay ang Arka wala itala ingong lakip sa mga gamit sa templo nga gipangdala. (2Ha 25:13-17; Esd 1:7-11) Sa ikaduhang templo, nga gitukod ni Zorobabel, ug sa mas maluho nga templo ni Herodes, walay Arka diha sa Labing Balaan. Sa pagkamatay ni Jesus gipahayag sa Diyos ang iyang kasuko pinaagi sa pagpahinabo nga mapikas gikan sa ibabaw hangtod sa ubos ang baga, bug-at nga kortina nga nag-ulang sa Labing Balaan gikan sa Balaang Dapit. Ang mga saserdote nga nagbuhat sa ilang buluhaton didto sa Balaang Dapit nakakita sa sulod sa Labing Balaan ug nasayod gayod sila nga wala niini nga lawak ang Arka nga naghawas sa presensiya sa Diyos taliwala kanila. Kini nga buhat sa Diyos nagpamatuod nga ang mga halad sa pagtabon-sa-sala nga gitanyag sa Hudiyong hataas nga saserdote wala nay kapuslanan ug dili na kinahanglanon pa ang mga pag-alagad sa Levihanong pagkasaserdote.—Mat 27:51; 23:38; Heb 9:1-15.

Simbolikong Paggamit. Sa Labing Balaan nga lawak sa tolda nga tagboanan, o tabernakulo, nahimutang ang arka sa pakigsaad; ang tabon niana nga Arka gitungtongan sa duha ka bulawan nga kerubin nga naghawas sa trono sa Diyos. Busa, sa mahulagwayong paagi ang Labing Balaan gigamit

sa paghawas sa puloy-anang dapit ni Jehova nga Diyos, ang langit mismo. Ang inspiradong sulat ngadto sa mga Hebreohanon naghatag kanato niini nga interpretasyon bahin niining mga butanga sa dihang gitandi niini ang pagsulod sa hataas nga saserdote sa Israel ngadto sa Labing Balaan kausa sa usa ka tuig, sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, sa pagsulod sa dakong Hataas nga Saserdoteng si Jesu-Kristo ngadto sa kon unsay gisimbolohan sa Labing Balaan, makausa sa tanang panahon pinaagi sa iyang halad alang sa mga sala. Kini nagpatin-aw: "Sa ikaduhang lawak [ang Labing Balaan] ang hataas nga saserdote lamang ang mosulod kausa sa usa ka tuig, nga may dalang dugo, nga iyang ihalad alang sa iyang kaugalingon ug alang sa mga sala tungod sa pagkawalay-alamag sa katawhan. . . . Kini nga tolda mismo maoy usa ka sambingay alang sa tinudlong panahon nga ania karon . . . Hinunoa, sa dihang si Kristo mianhi ingong hataas nga saserdote bahin sa maayong mga butang nga nahitabo na, pinaagi sa labaw ug mas hingpit nga tolda nga dili hinimog mga kamot, nga mao, dili niini nga kalalangan, siya misulod, dili, dili pinaagi sa dugo sa mga kanding ug sa toreyong mga baka, kondili pinaagi sa iyang kaugalingong dugo, makausa alang sa tanang panahon ngadto sa balaang dapit ug nakabaton sa walay kataposang kaluwasan alang kanato. Busa gikinahanglan nga ang mga hulad sa mga butang sa mga langit pagahinloan pinaagi niini [ang dugo sa mga halad nga hayop nga giwisik nganha niini], apan ang langitnong mga butang pinaagi sa mga halad nga mas maayo kay sa maong mga halad. Kay si Kristo misulod, dili ngadto sa balaang dapit nga hinimog mga kamot, nga maoy hulad sa katinuoran, kondili ngadto sa *langit mismo,* aron moatubang sa persona sa Diyos alang kanato."—Heb 9:7-12, 23, 24.

Busa si Jesu-Kristo ingong ang dakong Hataas nga Saserdote sa paagi nga sama kang Melquisedek nagtuman sa kon unsay gihimo sa kinaiyanhon lamang nga paagi sa hataas nga saserdote sa Israel sa linya ni Aaron sa dihang mosulod ngadto sa yutan-ong lawak nga Labing Balaan. (Heb 9:24) Ang espirituwal nga mga igsoon ni Kristo, ang iyang kaubang mga manununod, napalig-on sa mga pulong sa samang sulat ngadto sa mga Hebreohanon, nga "kita nga nakakalagiw na ngadto sa dalangpanan makabaton ug dakong kadasig sa pagpangupot sa paglaom nga gibutang sa atong atubangan. Kini nga paglaom nabatonan nato ingon nga angkla sa kalag, nga seguro ug malig-on, ug kini makasulod ngadto sa kinasuloran sa kortina, diin ang usa ka mag-uuna nakasulod alang kanato, si Jesus, nga nahimong hataas nga saserdote sa paagi nga sama kang Melquisedek hangtod sa kahangtoran."—Heb 6:18-20.

Sa makausa pa, si Pablo nagdasig niini nga mga Kristohanon nga angayng mobati nga bug-os nga gawasnon ug magmasaligon sa pagduol sa Diyos ug mangupot pag-ayo sa ilang paglaom nga walay pagkatarog pinaagi niining dugang mga pulong: "Busa, mga igsoon, sanglit bug-os ang atong pagsalig nga mosulod ngadto sa balaang dapit pinaagi sa dugo ni Jesus, nga iyang gisugdan pagpatuman alang kanato ingong usa ka bag-o ug buhing dalan lahos sa kortina, nga mao, ang iyang unod, ug sanglit kita adunay dakong saserdote nga nagdumala sa balay sa Diyos, manuol kita uban ang matinuoron nga kasingkasing diha sa bug-os nga pagsalig sa pagtuo, kay nawisikan na ang atong mga kasingkasing gikan sa usa ka daotang tanlag ug ang atong mga lawas naligoan na pinaagi sa mahinlong tubig. Atong panguptan pag-ayo ang pagpahayag sa dayag bahin sa atong paglaom nga walay pagkatarog, kay kasaligan siya nga misaad." —Heb 10:19-23.

LABING GAMHANAN. Ang mga pulong nga "Labing Gamhanan" gihubad gikan sa Hebreohanong pulong nga *Shad·dai′* ug sa Gregong pulong nga *Pan·to·kra′tor.* Kining duha ka pulong dayag nga nagkahulogang kusog o gahom.

Ang Hebreohanong Termino. Sa Hebreohanong teksto, ang pulong nga *Shad·dai′* gigamit sa pito ka higayon uban sa *'El* (Diyos), nga tungod niini naporma ang titulong "Diyos nga Labing Gamhanan." (Gen 17:1; 28:3; 35:11; 43:14; 48:3; Ex 6:3; Eze 10:5) Sa ubang 41 ka higayon nga kini makita, nag-inusara lamang kini ug gihubad nga "Labing Gamhanan" o "Usa nga Labing Gamhanan." Sama sa *'Adho·nai′* (Soberanong Ginoo) ug *'Elo·him′* (Diyos), ang *Shad·dai′* maoy plural nga nagpaila sa pagkahamili.—Gen 49:25; Num 24:4; Sal 68:14.

Ang eksaktong gigikanan sa pulong nga *Shad·dai′* gilantugian. Ang mga maghuhubad sa *Septuagint* migamit ug ubay-ubayng Grego nga mga pulong sa paghubad niini, apan sa basahon ni Job sila migamit sa pulong nga *Pan·to·kra′tor* (Gamhanan sa Tanan) sa 16 ka higayon inay nga *Shad·dai′.* Sa pipila ka teksto sila naghubad niini pinaagi sa Gregong termino (*hi·ka·nos′*) nga nagkahulogang "makaarang" o "nahiangay" (Ru 1:20, 21; Job 21:15; 31:2; 40:2), ug sa ulahi ang Gregong mga maghuhubad sama ni Aquila ug Symmachus miuyon niini nga interpretasyon, sa ingon nagpaila sa *Shad·dai′* ingong ang "Usa nga Makaarang (Nahiangay)."

Ang panglantaw sa pipila ka modernong mga kritiko makita sa komento sa Genesis 17:1 sa hubad nga Katoliko nga gitawag ug *The Jerusalem Bible* (*ftn b*), nga nag-ingon: "Ang kasagarang hubad nga 'Diyos nga Labing Gamhanan' dili tukma;

'Diyos sa Bukid' mao ang posible nga kahulogan." Apan, ang maong hingapin nga panglantaw gipasukad lamang sa gihunahunang kalangkitan sa *Shad·dai'* ug sa Akadianhong termino nga *shadu* (bukid). Ang *Unger's Bible Dictionary* (1965, p. 1000) nagkomento: "Apan, kini nga panglantaw dili madawat ug ang Shaddai angayng sabton gikan sa lintunganayng pulong nga *shadad* [*sha·dhadh'*], nga nagkahulogang 'magmakusganon o gamhanan,' sama usab sa Arabiko."—Tanawa usab ang *The Analytical Hebrew and Chaldee Lexicon,* ni Benjamin Davidson, p. 702.

Ang pulong nga *sha·dhadh'* nga gigamit diha sa orihinal nga mga sinulat sa Bibliya sagad nga nagpasabot ug mabangis nga gahom, sama sa gigamit sa pagpangagaw o paglaglag. (Itandi ang Sal 17:9; Pr 11:3.) Ang Isaias 13:6 nag-ingon: "Tiyabaw kamo kay ang adlaw ni Jehova haduol na! Kini moabot ingon nga paglaglag [*keshodh'*] gikan sa Labing Gamhanan [*mish·Shad·dai'*]." Bisan tuod nga ang paggamit niini nga lintunganayng pulong diha sa Bibliya sa panguna nagkahulogan ug mabangis nga aksiyon, ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang orihinal nga diwa o pangunang kahulogan lamang niini maoy "magmakusganon" o "molihok nga kusganon." Ang *The Jewish Encyclopedia* (1976, Tomo IX, p. 162) nag-ingon: "Apan, posible nga ang orihinal nga kahulogan maoy 'nangibabaw' o 'gamhanan kaayo nga kusog,' ug kini nga diwa nagpabilin diha sa [titulo sa] Diyos."

Gigamit ni Jehova ang titulo nga "Diyos nga Labing Gamhanan" (*'El Shad·dai'*) sa dihang iyang gisaad kang Abraham ang pagkahimugso ni Isaac, usa ka saad nga kinahanglang si Abraham magbaton ug dakong pagtuo sa gahom sa Diyos sa pagtuman sa maong saad. Human niadto kini nga titulo gigamit na usab sa dihang ang Diyos gihisgotan nga mao ang magpanalangin kang Isaac ug Jacob ingong mga manununod sa Abrahamikong pakigsaad.—Gen 17:1; 28:3; 35:11; 48:3.

Subay niini, si Jehova sa ulahi miingon kang Moises: "Ako nagpakita kang Abraham, kang Isaac ug kang Jacob ingong Diyos nga Labing Gamhanan [*be'El' Shad·dai'*], apan labot sa akong ngalan nga Jehova ako wala magpaila sa akong kaugalingon ngadto kanila." (Ex 6:3) Kini wala magpasabot nga ang ngalang Jehova wala mailhi niini nga mga patriarka, sanglit kini kanunay nilang gigamit ingon man usab sa uban pa nga nauna kanila. (Gen 4:1, 26; 14:22; 27:27; 28:16) Ngani, diha sa basahon sa Genesis, nga nag-asoy sa mga kinabuhi sa mga patriarka, ang mga pulong nga "Labing Gamhanan" makaplagan lamang sa 6 ka higayon, samtang ang personal nga ngalang Jehova nasulat sa 172 ka higayon diha sa orihinal nga Hebreohanong teksto. Apan, bisan tuod kini nga mga patriarka nakaila pinasukad sa personal nga kasinatian nga ang Diyos adunay katungod ug takos gayod nga magbaton sa titulo nga "Usa nga Labing Gamhanan," wala sila makabatog kahigayonan nga masabtan ang bug-os nga kahulogan ug ang kahinungdanon sa iyang personal nga ngalang Jehova. Labot niini, ang *The Illustrated Bible Dictionary* (Tomo 1, p. 572) nagkomento: "Ang naunang pagpadayag, ngadto sa mga Patriarka, naghatag ug pagtagad sa mga saad nga matuman sa dugay pa kaayong umaabot; kini nagpakita nga sila makasalig nga Siya, si Yahweh, maoy usa ka Diyos (*'el*) nga may katakos (usa sa mga posibleng kahulogan sa *sadday*) sa pagtuman niini. Ang pagpadayag didto sa kahoykahoy maoy mas labaw pa ug mas personal, ug ang gahom sa Diyos ug ang iyang direkta ug mapinadayonong presensiya uban kanila nalangkob tanan sa pamilyar nga ngalang Yahweh."—Giedit ni J. D. Douglas, 1980.

Ang gahom nagpasabot ug kusog o katakos sa pagbuhat ug sa pagpalampos sa usa ka butang nga gilaraw, ingon man sa pagbuntog sa mga babag o pagsupak, ug ang pagkalabing gamhanan ni Jehova nagpadayag sa iyang dili-mapugngang gahom sa pagpalampos sa iyang katuyoan. May mga panahon nga ang mabangis nga aksiyon gipakita labot sa titulo sa Diyos nga "Usa nga Labing Gamhanan," sama sa Salmo 68:14, sa dihang siya "nagpatibulaag sa mga hari"; sa Joel 1:15, nga naghubit sa "paglaglag [*shodh*] gikan sa Usa nga Labing Gamhanan [*mi·Shad·dai'*]" nga moabot sa "adlaw ni Jehova"; ug sa Isaias 13:6, nga gikutlo ganina. Kini naghatag usab ug pasalig sa iyang katakos sa pagpanalangin (Gen 49:25) ug maoy usa ka garantiya sa kasegurohan niadtong nagasalig kaniya: "Si bisan kinsa nga nagapuyo sa natago nga dapit sa Labing Hataas makabaton ug kapahulayan ilalom sa landong sa Usa nga Labing Gamhanan."—Sal 91:1.

Diha sa basahon ni Job, ang *Shad·dai'* makaplagan sa 31 ka higayon, nga gigamit sa tanang karakter sa drama nga gipresentar diha niana. Gipakita ang gahom ni Jehova sa pagsilot o sa pagpahamtang ug kadaot (Job 6:4; 27:13-23), aron ang mga tawo nga nag-ingon, "Unsa bay bili sa Labing Gamhanan, nga kita mag-alagad man kaniya, ug unsay kaayohan alang kanato nga kita makiglabot man kaniya?" ug sa ingon nagasalig sa ilang kaugalingong gahom, makadahom sa pag-inom "sa kaaligutgot sa Labing Gamhanan." (Job 21:15, 16, 20) Busa, ang Labing Gamhanan angay nga katahaan ug kalisangan, sanglit ang iyang kabubut-on dili mahimong ibalewala ni ang iyang balaod mahimong lapason nga walay silot (Job 6:14; 23:15, 16; 31:1-3), bisan tuod ang pagpasundayag sa iyang gahom dili dayon dihadihang makita. (Job 24:1-3,

24; itandi ang Ex 9:14-16; Ecc 8:11-13.) Apan ang iyang gahom ug kusog kanunayng gigamit nga subay gayod sa hustisya ug pagkamatarong, dili gayod sa paaging walay pagpugong, walay kokaluoy, walay tumong, o iresponsable. (Job 34:10, 12; 35:13; 37:23, 24) Busa, dili makataronganon alang sa mga tawo nga makigtigi o mangitag sayop kaniya. (Job 40:2-5) Kadtong nagabuhat sa pagkamatarong makaduol kaniya nga masaligon ug makapahimulos ug personal nga relasyon uban kaniya. (Job 13:3; 29:4, 5; 31:35-37) Ingong Maglalalang, siya ang Tuboran sa kinabuhi ug kaalam.—Job 32:8; 33:4.

Sa tagna sa Isaias 9:6 mahitungod sa Mesiyas, ang titulo nga "Diyos nga Gamhanan" gipadapat ngadto sa gisaad nga Prinsipe sa Pakigdait. Apan, kini nga ekspresyon mao ang hubad sa Hebreohanong pulong nga *'El Gib·bohr',* dili *'El Shad·dai',* ingon sa makita diha sa mga teksto nga nahisgotan na.

Ang Gregong Termino. Sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang pulong nga *Pan·to·kra'tor* makaplagan sa napulo ka higayon, ang siyam niini diha sa basahon sa Pinadayag. Kining pulonga sa panguna nagkahulogang "Labing Gamhanan," o "Gamhanan sa Tanan." Ang paggamit niini diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan nagpaluyo sa pagsabot nga ang Hebreohanong termino nga *Shad·dai'* nagkahulogang "Usa nga Labing Gamhanan," kay kondili, ang *Pan·to·kra'tor* walay katumbas nga termino diha sa Hebreohanong Kasulatan.

Sa 2 Corinto 6:18 si Pablo nagkutlo gikan sa Hebreohanong Kasulatan sa pag-awhag sa mga Kristohanon nga likayan ang bakak nga pagsimba ug ang paggamit sa walay-kinabuhi, walay-gahom nga mga idolo, sa ingon mahimong takos ingong mga anak sa "Labing Gamhanan [*Pan·to·kra'tor*]." Tungod sa mga pagkutlo sa apostol, dayag nga ang titulo dinhi mapadapat kang Jehova nga Diyos.

Sa susama, sa tibuok Pinadayag ang titulo nga *Pan·to·kra'tor* gipadapat ngadto sa Maglalalang ug Hari nga Walay Kataposan, si Jehova, sama "sa awit ni Moises nga ulipon sa Diyos ug sa awit sa Kordero [si Jesu-Kristo]," nga nagpasidungog kang Jehova nga Diyos ingong usa nga takos sa pagsimba ug kahadlok sa tanang kanasoran. (Pin 15:3; itandi ang Pin 21:22.) Ang pagpadapat niini nga titulo ngadto kang Jehova nga Diyos gihimong dayag diha sa Pinadayag 19:6 pinaagi sa paggamit sa ekspresyon nga Aleluya (Dayega ninyo si Jah!). Ang ekspresyon usab nga "ang Usa kinsa mao ang karon ug ang kaniadto ug ang umaabot" (Pin 1:8; 4:8) tin-aw nga nagtumong sa Diyos nga walay kataposan (Sal 90:2), kinsa dili lamang ang Labing Gamhanan "kaniadto" sa karaang kapanahonan kondili nagpadayon nga ingon niana ug "umaabot" usab ingon nga Labing Gamhanan aron ipasundayag ang iyang pagkamakagagahom sa tanan. Sa makausa pa gipaila ang mabangis nga aksiyon, human sa iyang 'paghupot sa dakong gahom' sa pagmando ingong hari, pinaagi sa pagpahayag sa iyang kapungot batok sa kaawayng mga nasod sa "gubat sa dakong adlaw sa Diyos nga Labing Gamhanan." (Pin 11:17, 18; 16:14) Ang iyang Anak, si Kristo Jesus, "Ang Pulong sa Diyos," gipakita ingong nagpahayag niining "kapungot sa Diyos nga Labing Gamhanan" batok sa mga nasod ingong dinihogang hari sa Diyos. (Pin 19:13-16) Apan ang maong gamhanang mga kapahayagan sa hudisyal nga mga desisyon sa Diyos magpadayong bug-os nga nahiuyon sa iyang mga sukdanan sa kamatuoran ug pagkamatarong. —Pin 16:5-7; tan-awa ang DIYOS.

LABING HATAAS. Kinatas-an kon bahin sa dapit, o posisyon. Ang Hebreohanong pulong nga *'el·yohn',* nga gigamit maylabot kang Jehova ingong "Labing Hataas," gipadapat usab ngadto sa ubang mga tawo o mga butang: Ang Mesiyanikong Hari, ang Dakong David, nga labaw sa ubang yutan-ong mga hari (Sal 89:20, 27), ang pagkalabaw nga gisaad ngadto sa Israel ibabaw sa kanasoran (Deu 26:18, 19), ang *kinaibabwan* nga bukag (Gen 40:17), ang *ibabaw* nga ganghaan (2Ha 15:35), ang *ibabaw* nga linaw (2Ha 18:17), ang *ibabaw* nga sawang (Jer 36:10), ang *kinaibabwang* andana (Eze 41:7), ang *kinaibabwang* mga lawak-kan-anan (Eze 42:5), *Ibabaw* nga Bet-horon (Jos 16:5), ug ang *ibabawng* tinubdan sa mga tubig sa Gihon (2Cr 32:30). Kini nga mga pagkagamit nagpakita nga ang *'el·yohn'* nagtumong sa posisyon o pagkabutang inay sa gahom.

Sa dihang gipadapat kang Jehova, ang "Labing Hataas" nagpasiugda sa iyang supremong posisyon nga labaw sa tanan. (Sal 83:18) Kini nga titulo unang makita sa Genesis 14:18-20 uban sa pulong nga *'El* (Diyos), diin si Melquisedek gitawag nga "saserdote sa Labing Hataas nga Diyos" ug, sa maong katungdanan, nagpanalangin kang Abraham maingon man nagdayeg sa Labing Hataas nga Diyos. Ang terminong "Labing Hataas" gikombinar sa ngalan sa Diyos nga Jehova (Gen 14:22; Sal 7:17) ug sa plural nga nagpaila sa pagkahamili nga mao ang *'Elo·him'* (Diyos) (Sal 78:56), ug kini usab makita nga nag-inusara lamang.—Deu 32:8; Sal 9:2; Isa 14:14.

Ang plural nga Aramaikong porma nga *'el·yohnin'* makita sa Daniel 7:18, 22, 25, 27, diin kini mahimong hubaron nga "Supremong Usa" (*NW*), ug kini nga plural nga porma nagpaila sa pagkahamili, pagkahalangdon. Ang Aramaikong porma nga singular, *'il·lai'* (Labing Hataas), gigamit sa Daniel 7:25.

Ang Gregong pulong nga *hy′psi·stos* (Labing Hataas), nga gipadapat ngadto kang Jehova, pangunang gigamit ni Lucas diha sa iyang Ebanghelyo (kaduha sa pagpahibalo ni Gabriel kang Maria bahin sa pagkatawo ni Jesus) ug diha sa Mga Buhat. (Luc 1:32, 35, 76; 6:35; 8:28; Buh 7:48; 16:17) Ang ubang mga teksto anaa sa Marcos 5:7 ug Hebreohanon 7:1.

LADAN.

1. Usa ka Epraimnong katigulangan ni Josue. —1Cr 7:22, 26, 27.

2. Usa ka Gersonhong Levihanon nga kaniya naggikan ang ubay-ubayng mga balay o banay sa mga amahan. (1Cr 23:7-9; 26:21) Dayag nga siya gitawag usab ug Libni.—Ex 6:17.

LAEL [Iya sa Diyos]. Usa ka Levihanon ug amahan ni Eliasap, ang pangulo sa balay sa amahan sa mga Gersonhon sa panahon sa pagpanaw sa Israel sa kamingawan.—Num 3:24.

LAGDA. Usa ka balaod nga giestablisar ug gitala sa pormal nga paagi—gikan sa Diyos o sa tawo. (Gen 26:5; Sal 89:30-32; Dan 6:15) Gipadayag sa Bibliya nga si Jehova nga Diyos mao ang supremong Maghahatag-Lagda.—Isa 33:22; tan-awa ang BALAOD; MAGHAHATAG-BALAOD.

LAGPAD NGA MGA LISO [Heb., *pohl*]. Ang Hebreohanong termino maoy katumbas sa Arabiko nga *ful* ug gituohan nga mao ang lagpad nga liso, *Vicia faba,* usa ka tanom nga mabuhi sulod lamang sa usa ka tuig nga kasagarang gitanom diha sa Sirya ug Palestina. Kini nga matang sa liso nakaplagan diha sa mga lungon sa gipreserbar nga Ehiptohanong mga patayng lawas, nga nagpakitang gigamit na kini sa Ehipto sukad pa sa karaang kapanahonan.

Kini nga tanom maoy gahion ug tanos, nga moabot sa gitas-ong mga 1 m (3 p), ug mopatunghag humot nga alimyon sa dihang mamulak. Ang hinog nga mga bunga maoy dagko ug baga, ug ang mga liso maoy kapehon o itom. Kini itanom human sa sayong ulan sa tinghunlak ug kasagarang anihon sa ulahing bahin sa tingpamulak sa hapit nang mahuman ug ani ang sebada ug trigo. Ang mga tanom paliran sama sa mga lugasong tanom. Ingong pagkaon, ang linghod pa nga mga bunga mahimong utanon, samtang ang hinog nga mga liso sagad lutoon nga gisado ug sagolan ug karne.

Sa dihang si David mipahawa sa Jerusalem ug mitabok sa Jordan tungod sa pag-alsa ni Absalom, siya ug ang iyang kaubanan gisugat didto sa Mahanaim sa usa ka delegasyon nga boluntaryong mitanyag ug mga kasangkapan ug mga pagkaon, lakip ang lagpad nga mga liso. (2Sa 17:24-29) Si Ezequiel gisugo sa pagsagol sa lagpad nga mga liso uban sa mga lentihas ug mga lugas aron himoong dili-pino nga tinapay nga pagakan-on nga tinimbang, nga naghulagway sa mga kagutmanan. —Eze 4:9, 10.

LAHAD. Usa ka kaliwat ni Juda ug ang ikaduha nga ginganlan sa duha ka anak nga lalaki ni Jahat.—1Cr 4:1, 2.

LAIS [Leyon].

1. Usa ka tawo nga taga-Galim, ang amahan ni Palti (Paltiel) nga gipaminyoan ni Saul sa iyang anak nga babayeng si Mikal nga kanhi asawa ni David.—1Sa 25:44; 2Sa 3:15.

2. Usa ka Canaanhong siyudad sa amihanan nga gilaglag sa mga Danhanon, kinsa human niana nagtukod niini pag-usab ug nagngalan niini nga Dan (Huk 18:27-29); gitawag usab ug Lesem.—Jos 19:47; tan-awa ang DAN Num. 3.

LAISA [Leyon]. Usa ka lungsod sa teritoryo sa Benjamin nga gituohan ni F.-M. Abel (*Géographie de la Palestine,* Paris, 1938, Tomo II, p. 368) nga mao ang ʽIsawiya, mga 2.5 km (1.5 mi) sa AAS sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem. Ang pasiunang talan-awon sa tagna ni Isaias bahin sa mapintas nga Asiryanhon, samtang kini misulong sa kabalangayan, nanawag sa Laisa nga 'ihatag ang pagtagad' sa umaabot nga pag-atake.—Isa 10:30.

LAKING BINAW [Heb., *yach·mur′*]. Ang laki sa usa ka gamayng matang sa osa nga kaamgid sa gasela. Ang laking binaw (*Capreolus capreolus*) may barog nga kapin sa 0.6 m (2 p) taman sa abaga ug ang gitas-on sa lawas maoy mga 1.2 m (4 p). Ang mga laki lamang ang may mga sungay, ug kini mailisdan kada tuig. Ang balhibo sa laking binaw panahon sa ting-init maoy pulahon-kape, ug lagmit mao kini ang pasukaranan sa Hebreohanong ngalan niini nga *yach·mur′,* nga gituohang naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mapula." Kini nga hayop dili tigpanon. Ang gamayng pundok nga tinagutlo o tinagup-at, ang laki, ang baye, ug ang usa o duha ka nati niini, lagmit makita nga dungang maningaon. Ang laking binaw adunay usa lamang ka bayeng kaparis sa tibuok kinabuhi.

Tungod kay nagapangusap sa kinaon ug pikas ang kuko, ang laking binaw mahimong kan-on sumala sa Moisesnong Balaod. (Deu 14:5, 6) Ang unod niini nga linalang maoy usa sa mga karne nga kanunayng gitagana alang sa lamesa ni Haring Solomon.—1Ha 4:22, 23.

LAKING OSA [Heb., *'ai·yal′*]. Usa ka gulang nga osa. Ang pulahon nga osa (*Cervus elaphus*), ang bulaw nga osa (*Dama mesopotamica*), ug ang

binaw (*Capreolus capreolus*) maoy tulo ka matang sa osa nga kanhi lumad sa Palestina.

Kay nagapangusap sa kinaon ug pikas ang kuko, ang laking osa, sumala sa Balaod, mahimong kan-on kon, sama sa ubang mga linalang, ang dugo niini iyabo sa yuta. (Deu 12:15, 16, 22, 23; 14:4-6; 15: 22, 23) Ang unod sa laking osa maoy lakip sa mga karne nga gitagana alang sa lamesa ni Haring Solomon.—1Ha 4:22, 23.

Ang ubang mga paghisgot sa Kasulatan bahin sa laking osa maoy masambingayon. Ang Sulamita nagtandi sa iyang hinigugma nga magbalantay sa usa ka nati nga laking osa ug gihisgotan ang katulin niini nga hayop. (Aw 2:9, 17; 8:14) Ang katakos sa laking osa nga daling makakatkat diha sa titip nga mga dapit gigamit aron iilustrar ang hingpit nga pagkaayo sa mga tawong bakol. (Isa 35:6; itandi ang Heb 12:12, 13.) Sa dihang gilikosan sa mga Babilonyanhon, ang mga prinsipe sa Zion nahisama sa mga laking osa nga hinay kaayong modagan tungod sa kawalay pagkaon.—Lam 1:6.

LAKIS. Usa ka siyudad sa Juda diha sa Sepela. (Jos 15:21, 33, 39) Ang Lakis gituohan nga mao ang Tell ed-Duweir (Tel Lakhish), usa ka bungdo nga gilibotan sa mga walog ug nahimutang mga 24 km (15 mi) sa K sa Hebron. Kining dapita kanhi nag-okupar ug usa ka estratehikong posisyon diha sa pangunang dalan nga nagkonektar sa Jerusalem ug Ehipto. Kanhi ang siyudad mikobre ug luna nga mga 8 ekt (20 akre) ug tingali adunay populasyon nga tali sa 6,000 ug 7,500 ka tawo.

Sa panahon nga gisakop sa Israel ang Canaan, si Japia nga hari sa Lakis miduyog sa lain pang upat ka hari sa pagpakiggubat sa Gabaon, usa ka siyudad nga nakigdait kang Josue. (Jos 10:1-5) Agig sanong sa pagpakitabang sa Gabaon, ang kasundalohan sa Israel mimartsa sa tibuok gabii gikan sa Gilgal. Uban sa tabang ni Jehova, ilang napildi ang Canaanhong alyansa, nagtanggong sa mga hari diha sa usa ka langob, ug human niana nagpatay kanila. (Jos 10:6-27; 12:11) Sa ulahi, ang siyudad sa Lakis nailog nga wala ray duha ka adlaw nga pakiggubat ug gipamatay ang mga molupyo niini. Dugang pa, si Horam nga hari sa Gezer, kinsa mitabang sa Lakis, nakaagom ug kapildihan.—Jos 10:31-35.

Gituohan sa pipila ka arkeologo nga ang usa ka baga nga lut-od sa abo nga nakubkoban didto sa Tell ed-Duweir nalangkit sa pagpakiggubat sa Israel batok sa Lakis, nga lakip sa ubang mga butang nga nakaplagan diha niana mao ang usa ka *scarab* (larawan sa usa ka bakukang nga gihimong anting-anting) ni Ramses. Apan ang Bibliya wala maghisgot nga ang siyudad gisunog, sama sa gihimo ngadto sa Jerico (Jos 6:24, 25), Ai (Jos 8:28), ug Hazor (Jos 11:11). Hinunoa, mopatim-aw nga ang Josue 11:13 nagpakita nga ang mga Israelinhon talagsa rang magsunog ug 'mga siyudad nga nahimutang ibabaw sa ilang kaugalingong mga bungdo.' Busa walay Kasulatanhong basehanan nga isipong nahitabo sa panahon ni Josue ang kalaglagan nga maoy nakaingon sa lut-od sa abo ug dayon isipong gisakop sa Israel ang Canaan sa samang panahon usab. Angay usab matikdan nga ang Ramses nga tag-iya sa *scarab* dili mapiho. Dihay usa ka arkeologo nga miingong ang *scarab* maoy iya ni Ramses III ug misugyot nga ang Lakis gilaglag sa mga Filistehanon sa ika-12 nga siglo W.K.P.

Panahon sa paghari ni Rehoboam (997-981 W.K.P.) gipalig-on ang Lakis sa militaryong paagi. (2Cr 11:5-12) Sa ulahi, niadtong mga 830 W.K.P., si Haring Amazias mikalagiw ngadto sa Lakis aron makaikyas sa mga nanagkunsabo apan siya gigukod ug gipatay didto.—2Ha 14:19; 2Cr 25:27.

Gilikosan ni Senakerib. Ang Lakis gilikosan sa Asiryanhon nga si Haring Senakerib niadtong 732 W.K.P. Gikan didto iyang gipadala si Rabsake, Tartan, ug Rabsaris uban ang dakong puwersa sa kasundalohan ngadto sa Jerusalem sa paningkamot nga pasurenderon si Haring Ezequias. Pinaagi sa iyang pangunang tigpamaba nga si Rabsake, si Senakerib nagtamay kang Jehova ug sa ulahi nagpadalag mga mensahero ngadto sa Jerusalem nga may mga sulat nga padayong nagbiaybiay ug naghulga aron mosurender si Ezequias. Sa kataposan, tungod niini nga pagtamay kang Jehova nga Diyos, gipatay sa manulonda sa Diyos ang 185,000 ka Asiryanhong mga manggugubat sa usa lang ka gabii.—2Ha 18:14, 17-35; 19:8-13, 32-35; Isa 36:1-20; 37:8-13, 33-36.

Ang usa ka larawan sa paglikos sa Lakis, gikan sa palasyo ni Senakerib didto sa Nineve, nagpakitang ang siyudad gilibotan sa dobleng mga paril nga may mga torre nga parehog distansiya sa usag usa ug nga daghan ang mga palma, ubas, ug mga igos diha sa naglibot nga kabungtoran. Ang hulagway nga nagpakita kang Senakerib nga nagdawat ug mga inagaw gikan sa Lakis giubanan sa mosunod nga inskripsiyon: "Si Senakerib, hari sa kalibotan, hari sa Asirya, milingkod sa usa ka *nimedu* nga trono ug nagsusi sa mga inilog sa gubat (nga gikuha) gikan sa Lakis (*La-ki-su*)."—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 288.

Nailog sa mga Babilonyanhon. Sa dihang ang mga Babilonyanhon ilalom ni Nabucodonosor nagpildi sa Juda (609-607 W.K.P.), ang Lakis ug Azeka mao ang kataposang duha ka kinutaang mga siyudad nga napukan una pa mailog ang Jerusalem. (Jer 34:6, 7) Ang nailhang Mga Sulat sa

Lakis (gisulat diha sa mga bika, diin 18 niini ang nakaplagan sa Tell ed-Duweir niadtong 1935 ug 3 pa niadtong 1938) mopatim-aw nga mosibo niining yugtoa. Usa niining mga sulata, dayag nga naggikan sa usa ka kampo sa mga sundalo alang sa komandante sa Lakis, sa bahin mabasa: "Among gibantayan ang mga senyas sa Lakis, sumala sa tanang timailhan nga gihatag sa akong ginoo, kay dili namo makita ang Azeka." Kini nga mensahe nagsugyot nga ang Azeka nailog na busa walay mga senyas nga nadawat gikan didto. Makapainteres usab nga halos tanan sa mabasang Mga Sulat sa Lakis naundan sa mga pulong sama sa "Hinaot si יהוה [Yahweh o Jehova] magpahinabo sa akong ginoo nga makadungog ug maayong mga balita niining adlawa mismo!" (Ostracon IV sa Lakis) Kini nagpakita nga ang ngalan sa Diyos komon nga gigamit kaniadto.—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 322.

Human ang Juda ug Jerusalem maawaaw sulod sa 70 ka tuig, ang Lakis gipuy-an pag-usab sa namalik nga Hudiyong mga destiyero.—Neh 11:25, 30.

Matagnaong Paghisgot. Sa Miqueas 1:13, ang Lakis matagnaon nga gihisgotan: "Itaod ang karo ngadto sa matulin nga mga kabayo, Oh babayeng molupyo sa Lakis. Siya mao ang sinugdanan sa sala sa anak nga babaye sa Zion, kay diha kanimo nakaplagan ang mga kalapasan sa Israel." Kining mga pulonga maoy bahin sa usa ka hulagway sa kapildihan ug mopatim-awng nag-agda nga mangandam ang Lakis sa pagkalagiw. Ang "sala" sa Lakis wala hisgoti diha sa Kasulatan. Tingali ang usa ka matang sa idolatriya nga gihimo sa Jerusalem naggikan sa Lakis. O, ang sala lagmit nga naglangkit sa pagsalig sa Juda sa mga kabayo ug mga karo, nga tingali ilang nadawat didto sa Lakis gikan sa Ehipto.

LAKUM. Usa ka utlanang dapit sa Neptali. (Jos 19:32, 33) Lagmit kini mao ang Khirbet Kushsha (Horvat Kush), duol sa Suba sa Jordan nga H lamang sa Dagat sa Galilea.

LALA. Ang makahilo nga likido nga ipagawas sa mga bitin ug sa ubang mga linalang. (Num 21:4-9; Deu 8:15; Buh 28:3-6) Ang usa ka Hebreohanong pulong alang sa lala sa mga reptilya mao ang *che·mah′* (Deu 32:24), nga gigamit usab sa pagtumong sa "kaaligutgot," "mabangis nga kasuko," ug sa susama niana. (Deu 29:28; Eze 19:12) Kini naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mainit" ug lagmit nagpasabot sa paghubag o sa hilabihang kaul-ol tungod sa pinaakan sa malalang bitin. Ang laing Hebreohanong pulong (*ro'sh,* o *rohsh*) gigamit sa pagtumong sa "hilo," o "lala," sa mga kobra, "hiniloang" tubig, ug sa usa ka "tanom nga makahilo."—Deu 32:32, 33; Job 20:16; Jer 8:14; 9:15; 23:15; Lam 3:19; tan-awa ang KOBRA; MAKAHILO NGA TANOM; BITIN NGA SUNGAYAN.

Bisan tuod nga mopatim-awng ang ubang lala sa mga hayop maoy alang lamang sa proteksiyon o sa pagpatay, makapaikag ang pahayag ni H. Munro Fox: "Sa pipila ka kahimtang atong nahibaloan nga ang mga lala mahinungdanon sa pag-obra sa lawas sa hayop nga maoy naggama niini. Sa daghang kahimtang kini mao ang tinuod nga *raison d'être* [hinungdan sa paglungtad] sa mga lala, dili kay ingong panalipod. Pananglitan, ang malala nga laway sa mga bitin hinungdanon sa paghilis sa pagkaon sa bitin."—*Marvels & Mysteries of Our Animal World,* sa The Reader's Digest Association, 1964, p. 259.

Mahulagwayong Paggamit. Ang bakak, mabutangbutangon nga mga pulong sa daotan, nga makadaot gayod sa reputasyon sa biktima, gipakasama sa makamatay nga lala sa halas. (Sal 58:3, 4) Bahin sa mga tigbutangbutang, kini giingon, "Ang lala sa bitin nga sungayan anaa sa ilalom sa ilang mga ngabil" (o, "sa luyo sa ilang mga ngabil"), maingon nga ang glandula sa lala sa bitin anaa sa luyo sa ngabil ug sa mga tango sa ibabawng apapangig niini. (Sal 140:3; Rom 3:13) Ang dila sa tawo, nga gigamit sa sayop nga paagi sa pagbutangbutang, paglibak, sa bakak nga pagtulon-an, o sa susamang makadaot nga sinultihan, maoy "puno sa hilo nga makamatay."—San 3:8.

LALAKI. Tan-awa ang TAWO, LALAKI.

LALAWIGAN. Ang Gregong termino nga *e·par·khei′a,* nga gihubad ingong "lalawigan," nagtumong sa dapit nga nailalom sa awtoridad sa usa ka Romanong administrador. Sa dihang gipalapad sa Roma ang pagpanakop niini sa gawas sa peninsula sa Italya, ang teritoryo o ang dapit sulod sa mga utlanan nga pagamandoan sa usa ka gobernador gitawag nga usa ka lalawigan.

Niadtong 27 W.K.P. ang unang Romanong emperador nga si Agusto, nagbahin sa 22 ka lalawigan nga naglungtad niadtong panahona ngadto sa duha ka kategoriya. Ang napulo ka mas malinawong mga lalawigan nga wala magkinahanglan ug kanunayng presensiya sa Romanhong mga lehiyon nahimong mga lalawigan sa senado. Ang pangunang Romanong opisyal niining matanga sa lalawigan mao ang prokonsul. (Buh 18:12; tan-awa ang PROKONSUL.) Ang ubang mga lalawigan nahimong mga lalawigan sa imperyo, nga direktang nailalom sa emperador ug gidumala sa usa ka gobernador ug, ang mas dagkong mga lalawigan, gidumala sa usa ka komandante militar nga gitawag ug legado. Ang mga lalawigan sa imperyo sagad nahimutang duol sa utlanan o tungod sa ubang katarongan

nagkinahanglan ug mga lehiyon nga magpabilin didto; pinaagi sa pagkontrolar mismo niini nga mga lalawigan nahuptan sa emperador ang kasundalohan ilalom sa iyang awtoridad. Human sa 27 W.K.P. ang bag-ong mga lalawigan nga naporma gikan sa nasakop nga mga teritoryo nahimong mga lalawigan sa imperyo. Ang usa ka lalawigan mahimong bahinon pa ngadto sa mas gagmayng administratibong mga seksiyon o mga distrito.

Ang kahimtang sa usa ka lalawigan mahimong mausab tali sa pagkahimong lalawigan sa senado ug pagkahimong lalawigan sa imperyo. (Tan-awa ang CIPRO.) Dugang pa, usbon usahay ang mga utlanan sa usa ka lalawigan. Tungod niini, ang usa ka siyudad o dapit tingali maoy sakop sa usa ka lalawigan sa usa ka panahon ug sa ulahi nahimong sakop sa kasikbit nga lalawigan, o mahimo ganing sakop sa usa ka bag-ong naporma nga lalawigan. Ingong mga pananglitan, tan-awa ang CAPADOCIA; CILICIA; PAMFILIA; PISIDIA.

Sa dihang gihinginlan si Arquelao (Mat 2:22), ang anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan, ang Judea nailalom sa pagmando sa Romanong mga gobernador. Ang gobernador sa lalawigan sa usa ka sukod may kaakohan ngadto sa legado sa mas dakong lalawigan sa Sirya.

Sa dihang gitugyan si Pablo ngadto kang Felix didto sa Cesarea, ang gobernador "nangutana kon tagadiin siyang [Pablo] lalawigana, ug natino nga siya taga-Cilicia." (Buh 23:34) Ang Tarso, ang yutang natawhan ni Pablo, maoy sakop sa Romanhong lalawigan sa Cilicia.—Buh 22:3.

Ang gobernador sa usa ka lalawigan sa imperyo maoy tinudlo sa emperador sulod sa walay tinong yugto sa pangatungdanan, dili sama sa prokonsul sa usa ka lalawigan sa senado, nga sagad mag-alagad lamang sulod sa usa ka tuig. Si Felix gipulihan ni Festo ingong gobernador sa imperyal nga lalawigan sa Judea.—Buh 25:1.

Tan-awa usab ang SAKOP NGA DISTRITO.

LALIN. Tan-awa ang LANGYAW NGA PUMOLUYO.

LAMA. Usa ka pisikal o moral nga depekto, pagkadili-hingpit; pagkadaot; "bisan unsa nga dili maayo."—Deu 17:1.

Ang Hebreohanong pulong alang sa pisikal o moral nga "depekto" o "buling" mao ang *mum.* (Lev 21:17; Job 31:7) Ang Gregong *mo'mos* nagkahulogang "lama," samtang ang kaamgid nga *a'mo·mos* nagkahulogang "walay lama." (2Pe 2:13; Efe 1:4) Kining duha ka pulong kaamgid sa lintunganayng pulong nga *mo·ma'o·mai,* nga nagkahulogang "kakitaan ug sayop."—2Co 6:3; 8:20.

Kasukwahi kang Jehova, kinsa 'hingpit sa iyang kalihokan ["walay lama (walay buling) ang iyang mga buhat," *Sy*],' ang Diyos miingon bahin sa Israel: "Sila migawi sa ikadaot sa ilang bahin; sila dili iyang mga anak, ang sayop ilaha."—Deu 32:4, 5.

Busa, ang usa ka Levihanong saserdote nga nagalagad atubangan sa Diyos sa kahingpitan kinahanglang walay pisikal nga mga depekto sama sa pagkabuta, pagkabakol, pagkagisi sa ilong, mga abnormalidad sama sa kahimtang nga mas taas ang pikas kamot, buktot, bali nga kamot, pagkaniwang kaayo, mga sakit sa mata o panit, ug napusa nga mga itlog. (Lev 21:18-20) Kay wala niini nga mga depekto, ang hataas nga saserdote sa Israel tukmang makahawas sa Dakong Hataas nga Saserdoteng si Jesu-Kristo, kinsa "walay sala, wala mahugawi."—Heb 7:26.

Ang maayo, walay depekto nga mga hayop mao ang gikinahanglan nga ihalad ubos sa Moisesnong Balaod. (Ex 12:5; Lev 4:3, 28; Deu 15:21) Ingon usab niana ang mga halad maylabot sa mahulagwayong templo nga nakita ni Ezequiel diha sa panan-awon. (Eze 43:22, 23) Sa samang paagi, si Kristo, ang 'walay lama ug walay buling nga nating karnero,' "naghalad sa iyang kaugalingon nga walay buling ngadto sa Diyos."—1Pe 1:19; Heb 9:14.

Lakip sa mga tawo kansang pisikal nga panagway gihubit nga "walay-ikasaway" o "walay depekto" mao si Absalom, ang dalagang Sulamita, ug ang pipila ka anak nga lalaki sa Israel nga didto sa Babilonya. (2Sa 14:25; Aw 4:7; Dan 1:4) Ang tanan nga ubos sa Balaod gidasig sa pag-amping ug sa pagpanalipod sa usag usa, aron sila mawalay depekto sa bisan unsa nga paagi. "Kon ang usa ka tawo makapahinabog depekto diha sa iyang isigkatawo, nan ingon sa iyang gibuhat, mao usab ang pagabuhaton kaniya. Bali alang sa bali, mata alang sa mata, ngipon alang sa ngipon; ang samang matang sa depekto nga iyang ipahinabo sa tawo, mao kana ang ipahinabo kaniya." (Lev 24:19, 20) Ang apostol nagpahayag ug kabalaka bahin sa paghupot sa Kristohanong kongregasyon nga walay mga lama sa espirituwal nga diwa.—Efe 1:4; 5:27; Col 1:22; tan-awa usab ang Jud 24.

LAMAM. Usa ka siyudad sa Juda diha sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 40) Kini sagad gituohan nga mao ang Khirbet el-Lahm (Horvat Lehem), mga 5 km (3 mi) sa S sa Lakis.

LAMANO. Tan-awa ang POSTURA UG MGA LIHOK.

LAMBUYOG. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

LAMEDH [ל]. Ang ika-12 nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Ang *la'medh* sagad nga katumbas sa Cebuanong "l." Sa Hebreohanon, ang salmis-

ta migamit niini nga letra diha sa sinugdanan sa matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:89-96.

LAMEK.

1. Anak nga lalaki ni Metusael ug kaliwat ni Cain. (Gen 4:17, 18) Ang panahon sa iyang pagkinabuhi ug kang Adan nag-abot. Si Lamek may duha ka asawa, si Ada ug si Zila, ug mao ang unang daghag asawa sa rekord sa Bibliya. (Gen 4:19) Pinaagi kang Ada nakabaton siyag mga anak nga lalaki nga ginganlan ug Jabal, "ang mag-uugda niadtong mga nagapuyo sa mga tolda ug may kahayopan," ug Jubal, "ang mag-uugda sa tanan niadtong nagagamit sa alpa ug sa plawta." (Gen 4:20, 21) Pinaagi kang Zila, si Lamek nanganak kang Tubal-cain, "ang mananalsal sa tanang matang sa himan nga tumbaga ug puthaw," ug sa usa ka anak nga babaye nga ginganlag Naama.—Gen 4:22.

Ang balak nga gitagik ni Lamek alang sa iyang mga asawa (Gen 4:23, 24) nagpakita sa mapintas nga espiritu niadtong adlawa. Ang balak ni Lamek nag-ingon: "Patalinghogi ang akong tingog, kamong mga asawa ni Lamek; paminawa ang akong pulong: Usa ka tawo ang akong gipatay tungod sa pagsamad kanako, oo, usa ka batan-ong lalaki tungod sa paghampak kanako. Kon pito ka pilo si Cain panimaslan, nan si Lamek kapitoan ka pilo ug pito." Dinhi dayag nga si Lamek nagpahayag ug usa ka kaso sa pagdepensa sa kaugalingon, nangatarongan nga ang iyang gihimo maoy dili-tinuyo nga pagbuno, sama sa gihimo ni Cain. Nangangkon si Lamek nga, sa pagdepensa sa iyang kaugalingon, iyang napatay ang tawo nga naghampak ug nagsamad kaniya. Busa, ang iyang balak maoy usa ka hangyo aron siya mahigawas batok niadtong nagtinguha sa pagpanimalos kaniya tungod sa iyang pagpatay sa miatake kaniya.

Mopatim-aw nga walay kaliwat ni Cain, nga nagapil sa mga anak ni Lamek, ang naluwas sa Lunop.

2. Kaliwat ni Set; anak nga lalaki ni Matusalem ug amahan ni Noe. (Gen 5:25, 28, 29; 1Cr 1:1-4) Ang mga panahon sa pagkinabuhi niini nga Lamek ug ang kang Adan nag-abot usab. Si Lamek may pagtuo sa Diyos, ug human nganli ang iyang anak nga lalaki nga Noe (lagmit nagkahulogang "Pahulay; Paghupay"), siya namulong: "Kini siya magdala kanato ug kahupayan gikan sa atong buhat ug gikan sa kasakit sa atong mga kamot gumikan sa yuta nga gitunglo ni Jehova." (Gen 5:29) Kining mga pulonga natuman sa dihang ang tunglo sa yuta gikuha sa panahon ni Noe. (Gen 8:21) Si Lamek nakabaton ug ubang mga anak nga lalaki ug babaye. Nabuhi siya sa 777 ka tuig, namatay mga lima ka tuig sa wala pa ang Lunop. (Gen 5:30, 31) Ang iyang ngalan gilista sa talaan sa kagikan ni Jesu-Kristo sa Lucas 3:36.

LAMENTACIONES, BASAHON SA. Sa mga adlaw sa Bibliya ang mga pahayag o mga awit sa pagbangotan gitagik ug giyamyam alang sa namatay nga mga higala (2Sa 1:17-27), sa napayhag nga mga nasod (Am 5:1, 2), ug sa nagun-ob nga mga siyudad (Eze 27:2, 32-36). Ang basahon sa Lamentaciones nagtaganag inspiradong panananglitan sa maong masulub-ong komposisyon. Kini gilangkoban sa lima ka sinulat nga mga balak (sa

MGA PANGUNANG PUNTO SA LAMENTACIONES

Lima ka balak sa pagbangotan tungod sa katalagman nga midangat sa Jerusalem ug sa mga molupyo niini niadtong 607 W.K.P. pinaagi sa mga kamot sa mga Babilonyanhon

Gisulat ni Jeremias human gilayon sa kalaglagan sa Jerusalem

Ang Jerusalem gipersonipikar ingong usa ka babayeng balo nga namatyan sa iyang mga anak, nga walay usa nga mohupay (1:1-22)

- Giila niya nga ang iyang sala batok kang Jehova mao ang hinungdan sa iyang kagul-anan
- Nag-ampo siya nga silotan sa Labing Gamhanan kadtong nagmaya sa iyang pag-antos

Si Jehova masuk-anong milihok batok sa Jerusalem (2:1-22)

- Gihulog niya ang Jerusalem "gikan sa langit ngadto sa yuta"
- Iyang giayran ang iyang sangtuwaryo ug wala tahora ang hari ug saserdote
- Ingong resulta, ang mga lumalabay nahibulong sa gidangatan sa siyudad nga kanhi mao "ang kahingpitan sa kaanyag"

Ang "tawo nga lig-on ug lawas," nga naghawas sa nasod, naghisgot sa iyang kasakitan, apan nagpahayag ug paglaom (3:1-66)

- Iyang gihubit ang iyang presenteng desperado nga kahimtang
- Bisan pa niana, siya masaligon nga dunggon ni Jehova ang mga pag-ampo sa iyang katawhan ug magpakitag kaluoy

Grabeng mga epekto sa paglikos sa Jerusalem (4:1-22)

- Ang kamatayon pinaagi sa espada mas maayo pa kay sa kamatayon gumikan sa gutom; gani gikaon sa mga babaye ang ilang kaugalingong mga anak
- Ang nangalagiw nga mga nakalingkawas walay hunong nga gigukod didto sa mga rehiyon sa kabukiran ug sa kamingawan

Si Jehova gihangyo nga hatagag pagtagad ang pag-antos sa katawhan ug ipasig-uli sila sa iyang paguyon (5:1-22)

- Ang panulondong gipanag-iya sa iyang katawhan gihatag ngadto sa mga estranyo
- Sila gipakaulawan ug gipaubos
- Sila nag-ampo kang Jehova nga ibalik sila ngadto kaniya bisan tuod siya nagsalikway kanila nga may kasuko

lima ka kapitulo) nga nagpahayag ug pagbangotan tungod sa kalaglagan sa Jerusalem pinaagi sa mga kamot sa Babilonya niadtong 607 W.K.P.

Giila niini nga basahon nga si Jehova makatarunganong nagsilot sa Jerusalem ug Juda tungod sa kasaypanan sa iyang katawhan. (Lam 1:5, 18) Kini usab nagpasiugda sa mahigugmaong-kalulot ug kaluoy sa Diyos ug nagpakita nga si Jehova maayo ngadto sa usa nga nagalaom kaniya.—Lam 3: 22, 25.

Ngalan. Diha sa Hebreohanon kini nga basahon ginganlan pinasukad sa pangbukas nga pulong nga *'Eh·khah'!,* nga nagkahulogang "Naunsa!" Ang mga maghuhubad sa *Septuagint* nagtawag sa basahon nga *Thre'noi,* nga nagkahulogang "Mga Awit sa Pagbangotan; Mga Pahayag sa Pagbangotan." Diha sa Babilonyanhong Talmud (*Bava Batra* 14*b*) kini nailhan pinaagi sa terminong *Qi·nohth',* nga nagkahulogang "Mga Awit sa Pagbangotan; Mga Balak sa Kasub-anan," ug kini gitawag nga *Lamentationes* (Latin) ni Jerome. Ang Cebuanong ngalan nga Lamentaciones naggikan niining ulahing titulo.

Dapit Diha sa Kanon sa Bibliya. Sa Hebreohanong kanon ang basahon sa Lamentaciones sagad nga gilakip taliwala sa lima ka *Meghil·lohth'* (Mga Linukot), nga gilangkoban sa Awit ni Solomon, Ruth, Lamentaciones, Ecclesiastes, ug Ester. Hinunoa, sa karaang mga kopya sa Hebreohanong Kasulatan ang basahon sa Lamentaciones gikaingon nga nagsunod sa basahon ni Jeremias, sama sa Cebuano nga mga Bibliya karong adlawa.

Magsusulat. Sa Gregong *Septuagint* kini nga basahon gipaila pinaagi sa mga pulong: "Ug nahitabo nga, human ang Israel nabihag ug ang Jerusalem naawaaw, si Jeremias milingkod nga naghilak ug nagpahayag ug pagbangotan tungod sa Jerusalem ug miingon." Ang mga Targum miila usab kang Jeremias ingong mao ang magsusulat, nga nagpaila niini ingon sa mosunod: "Si Jeremias nga manalagna ug dakong saserdote miingon." Ang introduksiyon diha sa makuting rebisyon ni Clementino sa Latin nga *Vulgate* mao: "Ug nahitabo nga, human ang Israel mabihag ug ang Jerusalem gibiyaan, si Jeremias nga manalagna milingkod nga naghilak ug nagbakho uban niini nga mga pahayag sa pagbangotan tungod sa Jerusalem; ug nanghupaw uban ang mapait nga espiritu, ug nagdanguyngoy pag-ayo, siya miingon."

Estilo. Ang lima ka kapitulo sa basahon sa Lamentaciones gilangkoban sa lima ka balak, ang unang upat niini maoy mga akrostiko. Ang Hebreohanong alpabeto adunay 22 ka nagkalainlaing mga letra (mga konsonante) ug sa matag usa sa unang upat ka kapitulo sa Lamentaciones ang sunodsunod nga mga bersikulo nagsugod sa lainlaing letra sa 22 ka letra sa Hebreohanong alpabeto. Ang matag usa sa mga kapitulo 1, 2, ug 4 adunay 22 ka bersikulo nga gihan-ay nga sunodsunod sumala sa Hebreohanong alpabeto, ang bersikulo 1 nagsugod sa unang Hebreohanong letra nga *'a'leph,* ang bersikulo 2 nagsugod sa ikaduhang letra, *behth,* ug padayon, hangtod sa kataposang letra sa alpabeto. Ang kapitulo 3 adunay 66 ka bersikulo, ug diha niini tulo ka sunodsunod nga mga bersikulo ang nagsugod sa samang Hebreohanong letra una pa mobalhin sa sunod nga letra.

Sa mga kapitulo 2, 3, ug 4 nagkabaylo ang mga letra nga *'a'yin* ug *pe'* (niining bahina kini wala mosunod sa samang pagkasunodsunod sama sa Lamentaciones 1 ug Sal 119). Apan kini wala magkahulogan nga ang inspiradong magsusulat sa Lamentaciones nasayop. Namatikdan kini diha sa pagtagad niining butanga: "Dili gihapon ikaingon nga ang pagkabaylo sa mga letra nataligam-an lamang sa magsusulat . . . , kay kini gisubli diha sa tulo ka balak. Hinunoa konektado kini sa ubang kahimtang. Kay atong makaplagan usab diha sa ubang mga balak nga pinasukad sa alpabeto, ilabina sa mas karaang mga balak, ang daghang pagtipas gikan sa lagda, nga sa pagkadili-malalis nagpamatuod nga ang mga magsusulat mosunod lamang gayod sa kahan-ayan sa alpabeto kon kini mohaom sa ideya nga walay bisan unsang pagka-artipisyal." (*Commentary on the Old Testament,* ni C. F. Keil ug F. Delitzsch, 1973, Tomo VIII, The Lamentations of Jeremiah, p. 338) Lakip sa mga pananglitan nga gisitar mao ang Salmo 34, diin ang *waw* nga bersikulo nawala, ug ang Salmo 145, nga nagtangtang sa *nun* nga bersikulo. Ang kamatuoran nga wala himoa ang estriktong pagsunod sa kahan-ayan sa alpabeto sa Hebreohanong mga letra niining inspiradong mga sinulat dili angay nga kabalak-an. Bisan tuod ang paggamit ug mga akrostiko sa walay duhaduha nagsilbing tabang sa paghinumdom, ang mensahe mao ang labaw nga hinungdanon, ug ang kaundan mas importante kay sa pamaagi sa pagsulat.

Ang Lamentaciones kapitulo 5 dili usa ka akrostiko nga balak, bisan tuod kini naundan ug 22 ka bersikulo, nga sama sa gidaghanon sa nagkalainlaing mga letra sa Hebreohanong alpabeto.

Panahon sa Pagsulat. Ang pagkatataw sa pagkatagik sa Lamentaciones nagpakita nga ang basahon gisulat wala madugay human sa pagkapukan sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. sa dihang ang mga panghitabo sa Babilonyanhong paglikos ug pagsunog sa Jerusalem lab-as pa sa hunahuna ni Jeremias. Giuyonan sa kadaghanan nga ang basahon sa Lamentaciones gisulat wala madugay hu-

man sa pagkapukan sa Jerusalem, ug makataronganong ihinapos nga ang pagsulat niini nahuman niadtong 607 W.K.P.

Katumanan sa Tagna. Natuman diha sa gidangatan sa Jerusalem, ingon sa tataw nga gihulagway sa basahon sa Lamentaciones, ang mga pulong sa Deuteronomio 28:63-65. Ang katumanan sa nagkalainlaing ubang mga tagna ug mga pasidaan sa Diyos makita usab niini nga basahon. Panaglitan, itandi ang Lamentaciones 1:2 sa Jeremias 30:14; ang Lamentaciones 2:17 sa Levitico 26:17; ang Lamentaciones 2:20 sa Deuteronomio 28:53.

Kaundan. Sa unang kapitulo, sugod sa bersikulo 12, gipersonipikar ni Jeremias ang Jerusalem, ang "babaye" nga Zion nga may pakigsaad sa Diyos, ingong nagsulti. (Isa 62:1-6) Siya karon awaaw na, nga samag babayeng balo ug namatyan sa iyang mga anak, usa ka binihag nga babaye nga gipugos sa pagpatrabaho ingong usa ka ulipon. Sa kapitulo 2, si Jeremias mismo ang nagsulti. Sa kapitulo 3, gipahungaw ni Jeremias ang iyang mga pagbati, nga naghulagway sa nasod ingong usa ka "tawo nga lig-on ug lawas." Sa kapitulo 4, si Jeremias nagpadayon sa iyang pagpahayag sa pagbangotan. Sa ikalimang kapitulo, ang mga molupyo sa Jerusalem gihulagway ingong nagsulti. Ang mga ekspresyon sa pag-ila sa sala, ang paglaom ug pagsalig kang Jehova, ug ang tinguha sa pagliso ngadto sa matarong nga dalan, ingon sa gipasundayag sa tibuok basahon, dili mao ang aktuwal nga mga pagbati sa kadaghanan sa katawhan. Bisan pa niana, adunay usa ka nahibilin nga sama kang Jeremias. Busa ang larawan nga gipahayag sa basahon sa Lamentaciones maoy usa ka tinuod nga pagtulotimbang sa kahimtang sa Jerusalem sumala sa paglantaw sa Diyos niini.

Busa, ang basahon sa Lamentaciones maoy usa ka matuod ug mapuslanong rekord nga inspirado sa Diyos.

LAMI [Akong Tinapay]. Ang igsoong lalaki ni Goliat nga Gitihanon. Ang asoy sa 1 Cronicas 20:5 sa bahin mabasa, "si Elhanan nga anak nga lalaki ni Jair nagpatay kang Lami nga igsoong lalaki ni Goliat nga Gitihanon," sa usa ka pagpakiggubat sa mga Filistehanon. Apan, ang mabasa sa katumbas nga teksto sa 2 Samuel 21:19 mao kini: "Si Elhanan nga anak nga lalaki ni Jaare-oregim nga taga-Betlehem nagpatay kang Goliat nga Gitihanon." Sa ulahing teksto mopatim-aw nga ang *'eth-lach·mi'* (sa Cebuano, "Lami," ang Hebreohanong pulong nga *'eth* yanong nagpasabot nga ang Lami mao ang gipunting sa berbo) nasaypan pagbasa sa magkokopya ingong *behth hal·lach·mi'* ("taga-Betlehem"). Busa ang orihinal lagmit mabasa, "nagpatay kang Lami," ingon sa mabasa sa katumbas nga teksto sa 1 Cronicas 20:5. Kini maghimo nga magkaharmonya ang duha ka teksto niining puntoha. Nan, dayag nga si Lami mao ang igsoong lalaki ni Goliat nga gipatay ni David. Sa laing bahin, posible usab nga dihay duha ka Goliat.—Tan-awa ang GOLIAT.

LAMOK [Heb., *qe'rets*]. Usa sa daghang matang sa duhay-pako nga mga insekto nga linginon ug ulo ug adunay mga tiil nga tag-as ug yagpis nga may lima ka lutaluta. Ang bayeng mga lamok adunay lig-ong sungo nga gamiton sa pagtusok sa panit sa tawo ug sa mga hayop aron sa pagsupsop sa ilang dugo. Ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "lamok" (*NW*) makita sa pormang nombre diha lamang sa Jeremias 46:20, diin kini gigamit sa paghawas sa mga Babilonyanhon ilalom sa pagmando ni Nabucodonosor, ang kaaway dapit sa amihanan nga mosulong batok sa Ehipto, ang 'maanyag nga nating baka.'

LAMPARA. Usa ka sudlanan nga gigamit aron sa pagpatunghag artipisyal nga kahayag. Kini adunay pabilo nga pangpasiga sa mga likido sama sa lana, ug ang pabilo magsuyop sa likido aron padayong mosiga ang kalayo. Ang mga pabilo maoy gama sa lino (Isa 42:3; 43:17), pinanitan nga tikog, o abaka. Ang lana sa olibo mao ang likido nga kasagarang gigamit sa karaang mga lampara (Ex 27:20), bisan tuod ang lana nga gikan sa kahoyng *terebinth* gigamit usab.

Karaang lampara nga gidisenyohag Hudiyohanong tangkawan

Ang matag usa sa lima ka maalamong mga ulay sa sambingay ni Jesus nagdalag lampara ug usa ka sudlanan sa lana. (Mat 25:1-4) Kadtong miadto aron sa pagdakop kang Jesus nagdala usab ug mga lampara ug mga sulo.—Ju 18:3.

Kasagaran, ang mga lampara sa balay maoy gama sa yutang-kulonon, apan ang mga lampara nga bronse nadiskobrehan usab didto sa Palestina. Ang komon nga Canaanhong lampara maoy samag platito, nga lingin ug sampot ug may baba. (MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 952) Ang usa ka bahin sa baba niini adunay kantokanto, nga maoy butangan sa pabilo. Usahay ang baba may upat ka kantokanto, aron adunay upat ka butanganan sa mga pabilo. Sa ulahi, ang mga lampara gihimo nga medyo lahi na ug mga porma, ang uban sirado gawas sa duha ka bangag, ang usa sa itaas (duol sa tunga) ingong buboanan sa lana ug ang usa ingong bukilya nga maghawid sa pabilo. Ang pipila ka lampara adunay hawiranan sa tumoy atbang sa bukilya, usahay pinahigda, apan kasagaran pinatindog. Ang Grego-Romanhong lampara sagad may mga hulagway sa mitolohikanhong mga tawo o hayop, apan ang mga Hudiyo naghimog mga lampara nga may disenyo nga mga dahon sa paras o mga basahong linukot.

Ang unang lampara nga pormag mga platito sagad kapehon ug kolor. Ang mga matang sa lampara niadtong unang siglo K.P. lainlain ug mga kolor, lakip ang pughaw-kape, pulahon-orens, ug abohon. Dugang pa, sa Romanhong kapanahonan dihay mga lampara nga gihaklapan ug pulang bildo.

Ang mga lampara nga sagad gigamit diha sa mga balay ug sa ubang mga bilding mahimong ibutang diha sa usa ka butanganan sa bungbong, o sa usa ka estante diha sa bungbong o haligi, o kaha kini ibitay sa kisame pinaagig pisi. Usahay kini ibutang diha sa mga tangkawan nga yutang-kulonon, kahoy, o metal. Ang ingon niini nga mga tangkawan makalamdag sa tibuok lawak.—2Ha 4:10; Mat 5:15; Mar 4:21.

Ang paggamit ug kandila wala hisgoti sa Bibliya. Lana ang gigamit kaniadto sa pagpasiga sa lampara. Busa, ang kasagarang hubad sa *King James Version* sa Hebreohanong *ner* ug sa Gregong pulong nga *ly'khnos* ingong "kandila" dili haom, sama sa Job 29:3 ug Lucas 11:33, diin ang modernong mga hubad (sama sa *AT, NW, RS*) tukmang migamit sa pulong nga "lampara."

Gigamit sa Sangtuwaryo. Sa tabernakulo sa Israel, ang tangkawan maoy ginama sa bulawan ug lahig disenyo kon itandi sa komon nga mga tangkawan sa balay. Kay ginama sumala sa mga instruksiyon ni Jehova nga Diyos (Ex 25:31), kini gidayandayanan ug nagsal-angsal-ang nga mga biyoos ug mga bulak ug adunay tulo ka sanga sa matag kiliran sa kinatung-ang lindog, sa ingon kini nahimong pito ka tungtonganan sa gagmayng mga lampara. Ang maayong lana sa linubok nga olibo lamang ang gamiton niini nga mga lampara. (Ex 37:17-24; 27:20) Sa ulahi, si Solomon nagpahimo ug napulo ka bulawan nga mga tangkawan ug ubay-ubayng mga plata nga tangkawan aron gamiton sa templo.—1Ha 7:48, 49; 1Cr 28:15; 2Cr 4: 19, 20; 13:11.

Si Jehova Usa ka Lampara ug Tuboran sa Kahayag. Si Jehova mao ang kinalabwang Tuboran sa kahayag ug paggiya. Si David, human luwasa gikan sa kamot sa iyang mga kaaway ug sa kamot ni Saul, miingon: "Ikaw mao ang akong lampara, Oh Jehova, ug si Jehova magahayag sa akong kangitngit." (2Sa 22:29) Diha sa Mga Salmo gigamit ang usa ka medyo lahi nga ekspresyon: "Ikaw magdagkot sa akong lampara, Oh Jehova," nga naglarawan kang Jehova nga mao ang nagdagkot sa lampara nga gidala ni David aron sa pagdan-ag sa iyang dalan.—Sal 18:28.

Jesu-Kristo. Sa langitnong Bag-ong Jerusalem, sumala sa nakita ni apostol Juan diha sa panan-awon, 'wala nay gabii.' Ang kahayag sa siyudad wala magagikan sa adlaw ug bulan, kay ang himaya ni Jehova nga Diyos maoy direktang nagdan-ag sa siyudad, maingon nga ang panganod nga kahayag nga gitawag sa mga Hebreohanon ug Shechinah nagbanwag sa Labing Balaan sa karaang tabernakulo ug sa templo. (Lev 16:2; itandi ang Num 9:15, 16.) Ug ang Kordero, si Jesu-Kristo, mao ang "lampara" niini. Kini nga "siyudad" magpadan-ag sa espirituwal nga kahayag niini nganha sa kanasoran, ang mga molupyo sa "bag-ong yuta," aron sa paggiya kanila.—Pin 21:22-25.

Mga Hari sa Linya ni David. Si Jehova nga Diyos nagpahiluna kang Haring David diha sa trono sa Israel, ug si David napamatud-ang usa ka maalamong tiggiya ug pangulo sa nasod, ilalom sa pagtultol sa Diyos. Busa siya gitawag nga "ang lampara sa Israel." (2Sa 21:17) Sa iyang pakigsaad sa gingharian kang David, si Jehova misaad: "Ang imong trono matukod nga malig-on hangtod sa panahong walay tino." (2Sa 7:11-16) Busa, ang dinastiya, o kaliwatan, sa mga magmamando gikan kang David pinaagi sa iyang anak nga si Solomon maoy samag usa ka "lampara" sa Israel.—1Ha 11:36; 15:4; 2Ha 8:19; 2Cr 21:7.

Sa dihang si Haring Zedekias gipalagpot gikan sa trono ug gibihag ngadto sa Babilonya aron mamatay didto, "ang lampara" daw napalong. Apan wala talikdi ni Jehova ang iyang pakigsaad. Wala siyay

gipalingkod sa trono "hangtod nga moabot siya nga may legal nga katungod." (Eze 21:27) Si Jesu-Kristo, ang Mesiyas, ang "anak ni David," maoy manununod sa maong trono hangtod sa walay kataposan. Busa "ang lampara" ni David dili gayod mapalong. Nan si Jesus maoy usa ka walay-kataposang lampara ingong mao ang magahupot sa Gingharian sa walay kataposan.—Mat 1:1; Luc 1:32.

Pulong sa Diyos. Tungod kay "ang tawo mabuhi, dili sa tinapay lamang, kondili sa matag pulong nga magagula sa baba ni Jehova" (Mat 4:4), ang Iyang mga sugo maoy sama sa usa ka lampara, nga magadan-ag sa dalan sa mga alagad sa Diyos diha sa mangitngit nga kalibotan. Ang salmista nagpahayag: "Ang imong pulong maoy lampara sa akong tiil, ug kahayag sa akong alagianan." (Sal 119:105) Si Haring Solomon miingon: "Kay ang sugo maoy usa ka lampara, ug ang balaod maoy usa ka suga, ug ang mga pagbadlong sa disiplina maoy dalan sa kinabuhi."—Pr 6:23.

Si apostol Pedro nakakita ug daghang mga tagna nga natuman maylabot kang Jesu-Kristo, ug siya presente mismo sa pagkausab sa dagway ni Jesus didto sa bukid. Tungod niining tanan, si Pedro nakaingon: "Tungod niana among nabatonan ang matagnaong pulong nga gihimo nga labi pang tino; ug maayo ang inyong ginabuhat sa paghatag ug pagtagad niini samag usa ka lampara nga nagadan-ag sa usa ka dapit nga mangitngit, hangtod nga ang adlaw mobanagbanag ug ang bituon sa adlaw mosubang, sa inyong mga kasingkasing." (2Pe 1:19) Busa, ang Kristohanon gidasig nga tugotang ang kahayag sa matagnaong Pulong sa Diyos mobanwag sa iyang kasingkasing. Nan kini mogiya diha sa hilwas nga dalan "hangtod nga ang adlaw mobanagbanag ug ang bituon sa adlaw mosubang."

Mga Alagad sa Diyos. Sa tuig 29 K.P., si Juan nga anak ni Zacarias, nga usa ka saserdote, miabot, nga nagpahibalo: "Paghinulsol kamo, kay ang gingharian sa mga langit haduol na." (Mat 3:1, 2; Luc 1:5, 13) Ang Israel mitalikod gikan sa pagsunod sa Balaod, ug si Juan gipadala nga nagsangyaw ug paghinulsol ug nagpaila sa Kordero sa Diyos. Siya milampos sa pagpabalik sa daghan sa mga anak ni Israel ngadto kang Jehova nga ilang Diyos. (Luc 1:16) Busa, si Jesus miingon bahin kang Juan: "Kanang tawhana usa ka nagsiga ug nagdan-ag nga lampara, ug sulod sa mubong panahon buot ninyo nga magmaya sa hilabihan diha sa iyang kahayag. Apan ako adunay pamatuod nga labaw pa nianang kang Juan, kay ang mga buhat nga gitudlo kanako sa akong Amahan nga buhaton, ang mga buhat nga akong ginabuhat, magpamatuod bahin kanako nga ang Amahan nagpadala kanako."—Ju 5:35, 36.

Si Jesus miingon usab sa iyang mga tinun-an: "Kamo ang kahayag sa kalibotan. Ang usa ka siyudad dili matago kon mahimutang ibabaw sa bukid. Ang mga tawo magdagkot ug lampara ug magpahimutang niini, dili ilalom sa bukag nga sukdanan, kondili diha sa tangkawan, ug kini molamdag kanilang tanan nga anaa sa balay. Sa susama palamdaga ang inyong kahayag atubangan sa mga tawo, aron ilang makita ang inyong maayong mga buhat ug maghimaya sa inyong Amahan nga anaa sa mga langit." (Mat 5:14-16) Ang usa ka alagad sa Diyos kinahanglang makasabot kon nganong siya gihatagan sa kahayag, ug siya kinahanglang makaamgo nga kabuangan ug makatalagmanon gayod kon siya magdumili sa pagpasidlak niini gikan kaniya nga samag gikan sa usa ka lampara.

Ubang Mahulagwayong mga Paggamit. Ang gisaligan sa usa ka tawo sa paglamdag sa iyang dalan gisimbolohan sa usa ka lampara. Pinaagi niini nga paglarawan ang proverbio nagtandi sa mga matarong ug sa mga daotan, nga nag-ingon: "Ang kahayag sa mga matarong magamaya; apan ang lampara sa mga daotan—kini pagapalongon." (Pr 13:9) Ang kahayag sa mga matarong padayong magakasanag, apan bisan pag daw masanagon ang pagsidlak sa lampara sa mga daotan ug bisan pag daw mauswagon ang iyang dalan, tinoon sa Diyos nga siya mosangko sa kangitngitan, diin tinong mapandol ang iyang mga tiil. Kini nga sangpotanan maoy maagoman sa tawo nga nanghimaraot sa iyang amahan ug inahan.—Pr 20:20.

Ang 'pagkapalong sa lampara' sa usa ka tawo nagkahulogan usab nga siya walay kaugmaon. Ang laing proverbio nag-ingon: "Walay kaugmaon ang daotan; pagapalongon ang lampara sa mga tawong daotan."—Pr 24:20.

Si Bildad, sa dihang nagpasabot nga si Job adunay gitagong sekretong pagkadaotan, miingon bahin sa mga daotan: "Ang kahayag mongitngit gayod sulod sa iyang tolda, ug sulod niini ang iyang lampara pagapalongon." Sa pagpadayon sa iyang argumento si Bildad midugang: "Siya dili makabaton ug mga kaliwat ug mga anak taliwala sa iyang katawhan." Tungod sa kamatuoran nga si Solomon giingon nga usa ka lampara nga gihatag sa Diyos ngadto kang David nga iyang amahan, ang pagpalong sa lampara sa usa lagmit nagpasabot nga ang maong tawo walay anak nga manunod sa iyang panulondon.—Job 18:6, 19; 1Ha 11:36.

Sa mahulagwayong diwa, ang mata sa usa ka tawo maoy usa ka "lampara." Si Jesus miingon: "Ang lampara sa lawas mao ang mata. Nan, kon yano [tim-os; usa rag direksiyon; nakapokus; mahinatagon] ang imong mata, ang imong tibuok lawas

mahimong hayag; apan kon daotan ang imong mata, ang imong tibuok lawas mahimong ngitngit." (Mat 6:22, 23, *ftn* sa *Rbi8*) Ang mata maoy sama sa usa ka lampara, tungod kay pinaagi niini ang lawas makalakaw nga dili mapandol ug dili mabangga sa bisan unsang butang. Siyempre, anaa sa hunahuna ni Jesus 'ang mga mata sa kasingkasing' (Efe 1:18), sumala sa gipakita sa iyang mga pulong diha sa konteksto.

Ang Proverbio 31:18, sa pag-ingon bahin sa maayong asawa: "Ang iyang lampara dili mapalong sa gabii," migamit ug usa ka mahulagwayong ekspresyon nga nagkahulogan nga siya makugihong nagtrabaho sa pagkagabii ug gani mobangon sa dili pa ang kaadlawon alang sa dugang buluhaton. —Itandi ang Pr 31:15.

Sumala sa Proverbio 20:27, "ang gininhawa sa yutan-ong tawo mao ang lampara ni Jehova, nga maampingong nagasusi sa tanang kinahiladmang mga bahin sa tiyan." Pinaagi sa kon unsay "igin-hawa," o ipahungaw, maayo man o daotan nga mga ekspresyon, siya magabutyag, o magpabanaag, sa iyang personalidad o kinasulorang pagkatawo.—Itandi ang Buh 9:1.

LANA. Ang mantikaon nga likido nga pamilyar kaayo sa mga Hebreohanon mao kanang makuha gikan sa mga olibo. Ang hinog kaayong itom nga mga olibo mao ang kinadaghanag lana, apan kadtong berde pa nga nagakausab na ang kolor, mao ang magpatunghag kinamaayohang kalidad nga lana. Human sa maampingong pagpupo sa bunga gikan sa mga punoan, ug ang mga olibo nahinloan na sa mga sangasanga ug mga dahon, kini dad-on ngadto sa mga pug-anan sa lana.

Halos katunga ang lana nga makuha gikan sa unod sa hinog nga bunga sa olibo. Kini nga lana nagkalainlain ug kalidad depende sa paagi sa pagproseso sa unod. Ang labing maayo, nga gitawag ug "lunsay nga lana sa linubok nga olibo," gipatungha pinaagig yanong proseso una pa ang mga olibo ibutang sa pug-anan. (Lev 24:2) Una, ang mga olibo ibutang sa usa ka lusong ug lubkon hangtod nga kini mapisat pag-ayo, o kini usahay tamaktamakan. (Miq 6:15) Dayon, ang napisat nga mga bunga ibalhin sa mga salaan nga bukag diin patuloon ang lana hangtod nga mogawas ang lunsay nga lana. Ang lunsay, linubok nga lana tipigan sa kulonong mga banga, ug ang unod ibalhin ngadto sa pug-anan sa olibo.

Ang usa ka komon nga kalidad sa lana himoon pinaagi sa pagdugmok pag-ayo sa mga olibo diha sa lusong o galingan nga demano. Human makatulo ang lana gikan sa unod, pasagdan kini nga molugdang diha sa kulonong mga banga o mga pasong.

Ang kinaubsang kalidad sa lana mao kanang gipuga gikan sa sapal diha sa usa ka pug-anan sa olibo human sa proseso sa pagdugmok. Ang gidugmok nga mga unod isulod sa mga bukag ug ibutang tali sa duha ka haligi sa pug-anan sa olibo. Usa ka balabag nga gibutangan ug pabug-at ang ipatong sa mga bukag aron mapuga ang lana, ug dayon paagoson paingon sa dagkong mga pondohanan aron palugdangon. Dinha, ang lana mopaibabaw, nga mahilain gikan sa mga sapal ug sa tubig sa ilalom niini sa dili pa kini habwaon aron ibutang sa dagko nga kulonong mga banga o sa linaing mga biawan aron tipigan.—Itandi ang 2Cr 32:27, 28; tan-awa ang PUG-ANAN.

Usa ka Simbolo sa Pag-uswag. Dakong paguswag ang gipasabot sa dihang gihisgotan ang 'mga pasong sa pug-anan nga magaawas sa lana.' (Joe 2:24) Ang nag-antos nga si Job nangandoy sa iyang kanhing mga adlaw sa kadagaya sa dihang "ang bato kanunayng nagpaagay [kaniya] ug mga sapa nga lana." (Job 29:1, 2, 6) Sa mahulagwayong paagi, gipahinabo ni Jehova nga si "Jacob," o ang mga Israelinhon, mosuso "sa lana gikan sa bato nga santik," nga mopatim-awng naggikan sa mga kahoyng olibo nga nanubo sa batoong mga dapit. (Deu 32:9, 13) Gipahayag ni Moises nga si Aser mahimong "usa nga nagatuslob sa iyang tiil diha sa lana," nga nagpailang kini nga tribo makatagamtam ug materyal nga mga panalangin.—Deu 33:24.

Usa ka Hinungdanong Produkto sa Negosyo ug Ingong Pagkaon. Ang lana sa olibo nahimong usa ka hinungdanong produkto sa negosyo sa Palestina tungod sa kadagaya niini didto. Matag tuig, si Solomon naghatag kang Haring Hiram sa Tiro ug "kawhaan ka *cor* nga sukod [4,400 L; 1,160 gal] sa lana nga gikan sa linubok nga olibo" ingong bahin sa bayad sa mga materyales nga gigamit sa pagtukod sa templo. (1Ha 5:10, 11) Ang Juda ug Israel maoy kanhi "mga magpapatigayon" ug lana sa Tiro. (Eze 27:2, 17) Ang pinahumotan nga lana ug ang lana sa olibo maoy lakip usab sa mga baligya nga gipamalit sa mistikong Dakong Babilonya gikan sa "nagapanawng mga magpapatigayon" sa yuta.—Pin 18:11-13.

Ang lana sa olibo, nga usa ka makapabaskog nga pagkaon ug usa sa daling hilison nga lana, maoy usa ka pangunang pagkaon sa mga Israelinhon, nga lagmit sa daghang kahimtang maoy kapuli sa mantekilya nga idalit diha sa lamesa ug gigamit sa pagpangluto. (Deu 7:13; Jer 41:8; Eze 16:13) Kini maoy komon nga pangpasiga sa lampara (Mat 25:1-9), ug ang "lunsay nga lana sa linubok nga olibo" gigamit nga pangpasiga sa mga lampara sa bulawang tangkawan diha sa tolda nga tagboanan. (Ex 27:20, 21; 25:31, 37) Ang lana gigamit alang sa

mga halad-nga-lugas nga gihalad kang Jehova. (Lev 2:1-7) Ingong kosmetiko kini ihaplas sa lawas human sa pagkaligo. (Ru 3:3; 2Sa 12:20) Giisip nga buhat sa pagkamaabiabihon ang paghiso ug lana diha sa ulo sa usa ka dinapit. (Luc 7:44-46) Ang lana gigamit usab sa pagpahumok ug pagpaalibyo sa mga bun-og ug mga samad (Isa 1:6), nga usahay ibutang lakip sa bino.—Luc 10:33, 34.

Relihiyosong Paggamit ug Kahinungdanon. Si Jehova nagsugo kang Moises sa pag-andam ug "balaang igdidihog nga lana" nga hinimo gikan sa lana sa olibo ug sa ubang mga sambog. Pinaagi niini, si Moises nagdihog sa tabernakulo, sa arka sa pagpamatuod, sa nagkalainlaing mga galamiton sa sangtuwaryo, ug sa mga kasangkapan niini. Si Moises migamit usab niini sa pagdihog kang Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki, sa pagbalaan kanila ingong mga saserdote ni Jehova. (Ex 30:22-33; Lev 8:10-12) Ang mga hari gidihogan ug lana, sama sa dihang si Samuel, sa pagdihog kang Saul, 'mikuha sa tibod sa lana ug mibubo niini sa iyang ulo.' (1Sa 10:1) Ang usa ka sungay nga may lana gigamit sa dihang si Solomon gidihogan.—1Ha 1:39.

Nagtagna sa makapalipay nga mga epekto sa yutan-ong ministeryo ni Jesu-Kristo, giingon nga siya maghatag "niadtong nagbangotan labot sa Zion . . . sa lana sa kasadya inay sa pagbangotan." (Isa 61:1-3; Luc 4:16-21) Gitagna usab nga si Jesus personal nga pagadihogan ni Jehova pinaagi "sa lana sa kasadya" labaw kay sa iyang mga kauban, nga nagpailang siya makasinatig mas dakong kalipay kay sa mga nag-una kaniya diha sa dinastiya ni David.—Sal 45:7; Heb 1:8, 9; tan-awa ang DINIHOGAN, PAGDIHOG.

Maingon nga ang paghiso ug lana diha sa ulo sa usa ka tawo makapahupay ug makarepresko, mao man usab ang pagpadapat sa Pulong sa Diyos ngadto sa masakiton sa espirituwal nga tawo aron sa paghupay, pagtul-id, paglipay, ug pag-ayo kaniya. Busa, ang mga ansiyano sa Kristohanong kongregasyon gidasig sa pag-ampo alang sa maong tawo, nga mahulagwayong "maghaplas kaniya ug lana sa ngalan ni Jehova," usa ka hinungdanong paagi aron mapasig-uli siya sa espirituwal.—San 5:13-15; itandi ang Sal 141:5.

LANDONG, ANINO. Usa ka dapit nga kasilongan, sama sa landong sa usa ka dako kaayong bato (Isa 32:2), panganod (Isa 25:5), balongbalong (Isa 4:6), kahoy (Aw 2:3; Eze 17:23; Os 4:13), o sa lain pang matang sa tanom (Jon 4:5, 6). Kini magsilbing proteksiyon gikan sa kainit sa adlaw. Busa, ang usa mahulagwayong giingon nga nailalom sa "landong" nianang nagsilbi o gilaomang mohatag ug proteksiyon, salipdanan, seguridad, o dangpanan. Busa, maylabot sa mga langyaw nga iyang gipasaka sa iyang balay, si Lot miingon sa mga tawo sa Sodoma: "Ayaw lamang unsaa kining mga lalaki, tungod kay mao kana nga sila mianhi ilalom sa landong sa akong bubong." (Gen 19:8) Ug si Jehova, pinaagi sa iyang manalagna nga si Isaias, nagpahayag ug kaalaotan niadtong mipasilong "sa landong sa Ehipto," nga mao, midangop sa Ehipto alang sa proteksiyon. (Isa 30:1-3; tan-awa usab ang Lam 4:20; Eze 31:6, 12, 17.) Si Jehova linaing gihubit ingong nagtaganag mapanalipdanong landong alang sa iyang katawhan (Sal 91:1; 121:5; Isa 25:4) o naghatag kanila ug samag-landong nga proteksiyon ilalom sa iyang "kamot" o sa iyang "mga pako." (Sal 17:8; 36:7; 57:1; 63:7; Isa 49:2; 51:16) Sa laing bahin, ang "mabagang kangiob" o mabagang landong gilangkit sa kadulom, kapeligrohan, bisan sa lubnganan—"ang yuta sa kangitngitan."—Job 10:21, 22; 24:17; 38:17; Sal 23:4.

Ang pagkausab sa gidak-on sa landong o anino ug sa kataposan mahanaw samtang moaginod ang adlaw gigamit ingong *simile* (pagtandi) sa pagkamubo o pagkadaklit sa kinabuhi sa tawo. (1Cr 29:15; Job 8:9; 14:1, 2; Sal 102:11; 144:4; Ecc 6:12; 8:13) Ang mga adlaw sa usa ka indibiduwal nga mahimong "sama sa usa ka landong nga nagalingay" nagpasabot nga ang iyang kamatayon haduol na. (Sal 102:11; 109:23) Bisan tuod ang mga landong nga gipahinabo sa adlaw kanunayng nagakausab ang gidak-on ug direksiyon samtang nagatuyok ang yuta, si Jehova walay kausaban. Ingon sa gisulat sa tinun-an nga si Santiago: "Kaniya walay pagkausab sa pagbalhin sa landong."—San 1:17.

Ang landong o anino dili mao ang aktuwal nga butang. Bisan pa niana mohatag kini ug ideya sa katibuk-an nga porma o disenyo sa aktuwal nga butang nga gigikanan niini. Labot niini gipatin-aw ni Pablo nga ang Balaod, lakip ang mga pista, tabernakulo, ug mga halad niini, may usa ka landong nga naghawas sa mas dagkong mga butang nga moabot. Siya misulat: "Ang katinuoran iya ni Kristo."—Col 2:16, 17; Heb 8:5; 9:23-28; 10:1.

Labot sa milagrosong pagsibog sa landong o anino nga gihisgotan sa 2 Hari 20:9-11 ug Isaias 38:8, tan-awa ang ADLAW, I.

LANGAW [Heb., *zevuv',* mga langaw]. Usa ka insekto nga duhay-pako sa pamilya nga *Musca* nga sagad mangitlog diha sa mga butang nga nadunot o mga basura. Ang gagming nga mga balhibo nga milukop sa lawas ug mga tiil sa langaw ingon man ang mga sapin sa pilitpilit nga mga balhibo sa matag tiil niini nagdala ug mga kagaw—minilyon niini diha sa usa lamang ka langaw sa balay.

"Ang patayng mga langaw mao ang magpalang-og ug magpabulabula sa lana sa tighimog

pahumot," misulat ang magtitigom. Ang pagkadunot sa pataying mga langaw magpabaho sa lana ingon man magpaaslom ug magdaot niini, sama sa diyutayng kabuangan nga modaot sa dungog sa usa nga nailhan tungod sa iyang kaalam ug himaya.—Ecc 10:1.

Si Isaias naghisgot kang Jehova nga nagtaghoy sa mga langaw sa kinatumyan sa mga kasapaan sa Nilo sa Ehipto ug sa mga putyokan sa yuta sa Asirya aron nga sila mopuyo sa mga pangpang sa buloganang mga walog, sa mga giwang sa dagkong mga bato, sa tunokong mga kalibonan, ug sa tanang tubigon nga mga dapit sa Juda. Dayag nga kini pagasabton sa mahulagwayong diwa, ang mga langaw nagpasabot sa kasundalohan sa Ehipto ug ang mga putyokan sa kasundalohan sa mga Asiryanhon.—Isa 7:18, 19.

Ang ngalan sa diyos nga gisimba sa mga Filistehanon didto sa Ekron, si "Baal-zebub," nagkahulogang "Tag-iya sa mga Langaw." Tungod niini gituohang ang iyang mga magsisimba lagmit nag-ila kaniya nga makakontrolar niini nga mga insekto. Sanglit ang paghatag ug mga orakulo gilangkit man kang Baal-zebub, gituohan sa uban nga kining ngalana lagmit nagkahulogang kini nga diyos naghatag ug mga orakulo pinaagi sa paglupad o paghadyong sa usa ka langaw.—2Ha 1:2, 6; tan-awa ang BAAL-ZEBUB.

Ang laing Hebreohanong pulong nga gihubad sa Cebuano ingong langaw mao ang *'a·rov'.* Dili matino kon unsang partikular nga insekto ang gipasabot niini nga orihinal nga Hebreohanong pulong nga makaplagan diha sa Kasulatan maylabot sa ikaupat nga hampak nga midangat sa Ehipto, ang una sa mga hampak diin ang mga Israelinhon sa Gosen wala maapektohi. (Ex 8:21, 22, 24, 29, 31; Sal 78:45; 105:31) Ang *'a·rov'* gihubad sa lainlaing paagi ingong "langaw" (*AS, JB, KJ, NW, Ro, RS*), "bakukang" (*Yg*), "mga tagnok" (*AT*), ug "langaw sa hayop" (*LXX*).

Ang "langaw" sa Cebuano naglakip sa lainlaing matang sa mga bangaw ug mga lagong. Ang baye nga mga bangaw motusok sa panit sa mga hayop ingon man sa tawo ug dayon mosupsop sa ilang dugo. Sa dihang kini ulod pa, ang mga lagong mopuyo ingong mga parasito diha sa mga lawas sa hayop ug sa tawo; ang matang nga motapot sa mga tawo makaplagan sa mga lugar sa tropiko. Busa, ang usa ka hampak sa mga langaw nagpahinabog dakong pag-antos sa mga Ehiptohanon ug sa ilang kahayopan ug, sa pipila ka kahimtang, nagpahinabo gani ug kamatayon.

LANGGAM. Ang mga langgam maoy init-ug-dugo, may mga balhibo ug adunay taludtod, ug maoy *oviparous,* sa ato pa, nagapangitlog. Adunay mga 300 ka paghisgot sa mga langgam diha sa Bibliya, ug mga 30 ka lainlaing matang ang espesipikong ginganlan. Gihisgotan ang ilang paglupad, sagad ang ilang paglingkawas gikan sa mga kaaway (Sal 11:1; Pr 26:2; 27:8; Isa 31:5; Os 9:11); ang ilang pagbatog sa mga kahoy (Sal 104:12; Mat 13:32); ang ilang pagsalag (Sal 84:3; Eze 31:6); ang paggamit kanila, ilabina ang mga piso sa mga salampati ug mga tukmo, diha sa paghalad (Lev 1:14; 14:4-7, 49-53) ug ingong pagkaon (Neh 5:18), lakip sa ilang mga itlog (Isa 10:14; Luc 11:11, 12); ug ang tagana ug pag-atiman sa Diyos kanila (Mat 6:26; 10:29; itandi ang Deu 22:6, 7).

Ang mga langgam maoy lakip sa labing unang buhing mga kalag sa yuta, nga mitungha sa ikalimang "adlaw" sa paglalang duyog sa mga linalang sa dagat. (Gen 1:20-23) Sa kasagarang mga termino nga gigamit sa Bibliya nga nagtumong sa mga langgam, ang labing subsob nga gigamit nga Hebreohanong pulong mao ang *'ohph,* nga naggikan sa berbo nga "lupad," ug sa paninugdan nagkahulogang 'nagalupad nga linalang.' (Gen 1:20) Si G. R. Driver miingon nga ang *'ohph* "daw nagpasabot sa ritmikong pagkapakapa sa mga pako diha sa hangin ug sa paglupad niini." (*Palestine Exploration Quarterly,* London, 1955, p. 5) Ang termino dili lamang naglakip sa tanang langgam (Gen 9:10; Lev 1:14; 7:26), apil ang mga buntog (Sal 78:27; itandi ang Ex 16:13) ug usab ang mga langgam nga kumakaon ug pataying hayop (1Sa 17:44, 46; 2Sa 21:10), kondili mapadapat usab ngadto sa pakan nga mga insekto, nga lakip sa "tigpanon [Heb, *she'rets*]" nga pak-ang mga linalang. (Lev 11:20-23; Deu 14:19; tan-awa ang TIGPANON NGA LINALANG.) Ang Hebreohanong *tsip·pohr'* makaplagan usab diha sa daghang teksto ug maoy komon nga pagtawag sa mga langgam sa katibuk-an. (Gen 7:14) Ang ikatulong Hebreohanong termino, ang *'a'yit,* nagtumong lamang sa mga langgam nga mandadagit. Ang ekspresyong "pinatambok nga langgam" sa 1 Hari 4:23 sa *KJ* ug *RS* gihisgotan ilalom sa artikulong KAKOK.

Ang mosunod nga mga termino makaplagan sa Gregong Kasulatan: ang *or'ne·on,* nga nagkahulogan lamang nga "langgam" (Pin 18:2); ang *pe·teinon'* ug *pte·nos',* sa literal parehong nagkahulogan nga "tiglupad." (Rom 1:23; 1Co 15:39; itandi ang *Int.*) Sa Buhat 17:18 ang taga-Atenas nga mga pilosopo naghisgot kang apostol Pablo ingong usa ka "witwitan." Ang Gregong pulong dinhi (*sper·molo'gos*) nagtumong sa usa ka langgam nga nanuka ug mga lugas, bisan tuod sa mahulagwayong paagi gigamit kini sa pagtumong sa usa ka tawo nga namunit ug mga salin pinaagi sa pagpangayo o pagpangawat, o, sama sa kahimtang nga gihisgo-

tan, usa ka tawong nagsumaysumay sa mga tipik sa kahibalo, usa nga nagpatakag sulti.

Ang mapalandongon nga pagtuon bahin sa mga langgam mohatag ug makapakombinsir nga pamatuod sa pagtulon-an sa Bibliya nga ang mga langgam maoy linalang sa Diyos. Bisan tuod ang mga langgam ug mga reptilya parehong *oviparous* o nagapangitlog, ang mga reptilya bugnaw-ug-dugo, sagad hinayon, samtang ang mga langgam maoy init-ug-dugo ug lakip sa labing aktibong mga linalang sa yuta; ang pinitik sa ilang mga kasingkasing paspas kaayo. Ang panghunahuna pinasukad sa ebolusyon nga ang mga himbis ug pangunahang mga tiil sa mga reptilya sa kadugayan nahimong mga pako nga may balhibo maoy tinumotumo ug walay pasukaranan. Ang mga *fossil* (mga nahibilin o lakra sa dugay nang namatay nga mga hayop o tanom diha sa yuta) sa mga langgam nga gitawag sa mga siyentipiko nga *Archaeopteryx* (o, karaang pako) ug *Archaeornis* (o, karaang langgam), bisan tuod adunay mga ngipon ug taas nga ikog nga may taludtod, nagpakita usab nga sila kompleto ug mga balhibo, may mga tiil nga makabatog, ug kompleto nag mga pako. Walay makaplagang mga espesimen sa tungatungang hugna, nga nagpakitang ang mga himbis nahimong mga balhibo o ang pangunahang mga tiil nahimong mga pako aron makahatag ug bisan unsang pamatuod sa teoriya sa ebolusyon. Ingon sa gipahayag ni apostol Pablo, ang mga langgam adunay "unod" nga lahi kay sa ubang mga linalang sa yuta.—1Co 15:39.

Ang salmista nag-awhag sa mga "pak-an nga kalanggaman" sa pagdayeg kang Jehova (Sal 148: 1, 10), ug ang mga langgam nagbuhat niini pinaagi sa ila mismong pagkagama ug sa ilang komplikadong pagkadisenyo. Ang usa ka langgam lagmit adunay 1,000 ngadto sa kapin sa 20,000 ka balhibo. Hinunoa ang matag balhibo adunay mga tukog-tukog (*shaft*) nga gikan niana misanga ang gatosan ka buhok-buhok (*barb*) nga may nagsalasala diha niini, ug ang matag buhok-buhok adunay pipila ka gatos ka gagmayng sima-sima (*barbule*) ug ang matag gamayng sima-sima adunay gatosan pa ka gagming nga mga sima-sima (*barbicel*) ug mga kaw-it (*hooklet*). Busa ang usa ka balhibo sa salampati nga unom ka pulgada gibanabana nga adunay gatosan ka linibong gagmayng mga tunoktunok ug sa literal minilyon ka gagming nga mga tunoktunok. Ang mga prinsipyo sa paglupad nga anaa sa mga pako ug sa disenyo sa lawas sa mga langgam molabaw sa pagkakomplikado ug pagkaepisyente kay sa modernong mga ayroplano. Ang buhoan nga mga bukog sa langgam nakaamot sa pagkagaan niini, ug busa ang mga bukog sa *frigate* nga langgam nga may 2-m (7 p) nga bukhad sa pako may gibug-aton lamang nga mga 110 g. Ang pipila ka bukog sa pako sa dagkong mga langgam nga taas ug lupad may mga tukod gani nga nagbanting, sama sa mga tukod sa ilalom sa mga pako sa ayroplano, diha sa sulod sa haw-ang nga mga bahin.

Sa panahon sa Lunop, aron mapreserbar gisulod ni Noe sa arka ang mga langgam nga parisparis "sumala sa ilang mga matang." (Gen 6:7, 20; 7: 3, 23) Dili matino kon unsa ka daghan ang nagkalainlaing "mga matang" sa mga langgam nga naglungtad niadtong panahona, ang pipila ka matang sa mga langgam napuo na bisan niining dili pa dugayng kapanahonan. Apan, makapaikag nga masayod nga ang talaan sa mga langgam sumala sa presenteng-adlaw nga pagklasipikar sa siyensiya nga gipakita diha sa *The New Encyclopædia Britannica* (1985, Tomo 15, pp. 14-106) naghatag sa bug-os nga gidaghanon nga 221 ka "pamilya" lamang sa mga langgam, lakip ang pipila nga napuo na o nailhan lamang pinaagi sa *fossil* niini. Siyempre, adunay linibo ka matang sa mga langgam nga lakip niini nga "mga pamilya."—Tan-awa ang ARKA Num. 1.

Human sa tibuok-yutang Lunop, ingong usa ka halad gitanyag ni Noe ang "mahinlong naglupad nga mga linalang" uban sa mga hayop. (Gen 8:18-20) Human niadto gitugot sa Diyos nga ang mga langgam mahimo nang kan-on sa tawo, basta ang dugo niini dili pagakan-on. (Gen 9:1-4; itandi ang Lev 7:26; 17:13.) Busa ang 'pagkahinlo' sa pipila ka langgam niadtong panahona dayag nga maylabot sa giingon sa Diyos nga dalawaton ingong halad; ang rekord sa Bibliya nagpakita nga, labot sa pagkaon niini, walay mga langgam ang gihisgotan nga "mahugaw" hangtod nga gihatag ang Moisesnong Balaod. (Lev 11:13-19, 46, 47; 20:25; Deu 14:11-20) Ang mga pasukaranan sa pagtino kon unsang mga langgama ang "mahugaw" sa seremonyal nga paagi wala sa dayag ibutyag sa Bibliya. Busa, bisan tuod nga ang kadaghanan sa mga langgam nga mahugaw maoy mga langgam nga mandadagit o mga tigkaon ug hugaw, dili tanan ingon niana. (Tan-awa ang ABUBILYA.) Kini nga pagdili giwagtang sa dihang gihimo ang bag-ong pakigsaad, ingon sa gipadayag sa Diyos ngadto kang Pedro pinaagi sa usa ka panan-awon.—Buh 10:9-15.

Ang pag-ila sa mga langgam nga espesipikong ginganlan sa Bibliya naghatag ug malisod nga suliran sa pipila ka kahimtang. Ang mga leksikograpo sagad gigiyahan lamang sa lintunganayng kahulogan sa ngalan, tungod kay ang kadaghanan maoy kahubitan lamang, sumala sa kon unsay gipaila diha sa konteksto labot sa mga kinaiya ug pinuy-anan sa mga langgam, ug sa pag-obserbar sa mga langgam nga nailhang makaplagan diha sa

kayutaan sa Bibliya. Sa daghang kahimtang ang mga ngalan gituohan nga *onomatopoeic,* nga mao, ang ngalan sa langgam gisundog sumala sa tingog niini.

Ang lainlaing topograpiya sa Palestina, gikan sa bugnaw nga tayuktok sa kabukiran ngadto sa lalom, init kaayo nga mga walog ug gikan sa umaw nga mga desyerto ngadto sa kapatagan daplin sa kabaybayonan, nga pulos duol sa HS nga kiliran sa Dagat Mediteranyo, naghimo niini nga usa ka sentro sa daghang nagkalainlaing matang sa mga langgam. Ang Bukid sa Hermon, dapit sa A, naputos sa niyebe sa halos tibuok tuig, samtang mainit ug tropikanhon ang rehiyon nga mga 200 km (125 mi) dapit sa H ubay sa ubos nga Walog sa Jordan ug duol sa Patayng Dagat. Ang matag usa niini nga mga dapit adunay mga langgam nga diha lamang makita sa kalikopan niini, alpino o kaha tropikanhon, maingon man usab sa mga dapit nga kasarangan ang klima ug sa mga rehiyon sa desyerto. (Sal 102:6; 104:16, 17) Dugang pa, ang Palestina maoy usa sa pangunang mga ruta sa tinuig nga paglalin sa mga langgam (ang mga cigueña, tukmo, buntog, sayaw, gitgit, tagbaya, kakok, ug uban pa) nga mopanaw paingon sa A gikan sa Aprika sa panahon sa tingpamulak o paingon sa H gikan sa Uropa ug Asia panahon sa tinghunlak. (Aw 2:11, 12; Jer 8:7) Busa gibanabana nga mga 470 ka lainlaing matang sa langgam ang lagmit makaplagan sa Palestina sa usa ka panahon sulod sa usa ka tuig. Tungod sa pagkadaot sa kalasangan ug sa mga tanom sa Palestina latas sa kasiglohan, lagmit mas daghan pa gayod ang mga langgam nianang dapita sa kapanahonan sa Bibliya.

Ilabinang talagsaon ang daghan kaayong langgam nga mandadagit (Heb., *ʽaʹyit*) nga makaplagan sa Palestina, lakip sa mga agila, banog, ug mga buwitre. Balik sa panahon ni Abraham, ang mga langgam nga mandadagit buot modagit sa gihalad ni Abraham nga mga hayop ug mga langgam, nga tungod niana kinahanglang iya kining abogon hangtod sa pagsalop sa adlaw. (Gen 15:9-12; itandi ang 2Sa 21:10.) Sa pagpangita niini ug pagkaon, kini nga mga langgam nga mandadagit nagsalig sa ilang gamhanang panan-aw nga samag teleskopyo, inay sa ilang dili kaayo sensitibong sentido sa panimhot.

Ang iladong talan-awon sa nagpanon nga mga langgam nga mga tigkaon ug hugaw nga nagtapok palibot sa usa ka patayng lawas sa hayop sagad nagsilbing pasikaranan sa makahahadlok nga pasidaan alang sa kaaway (1Sa 17:44, 46), ug subsob nga nahimong bahin sa matagnaong mga pasidaan sa Diyos ngadto sa nasod sa Israel ug sa mga magmamando niini (Deu 28:26; 1Ha 14:11; 21:24; Jer 7:33; 15:3) ingon man usab sa langyawng mga nasod. (Isa 18:1, 6; Eze 29:5; 32:4) Busa, ang usa nga gigamit ni Jehova sa pagpahamtang ug paghukom sa mahulagwayong paagi gihawasan pinaagi sa "usa ka langgam nga mandadagit." (Isa 46:11) Ang kalaglagan sa usa ka siyudad o yuta gihulagway sa pagkahimo niining pinuy-anan sa pipila ka langgam nga tig-inusara (Isa 13:19-21; itandi ang Pin 18:2) o pinaagi sa pagkahanaw sa tanang langgam. (Jer 4:25-27; 9:10; 12:4; Os 4:3; Sof 1:3) Ang pahibalo sa pagtawag sa tanang langgam aron sa pagtapok nganha sa pista sa mga patayng lawas ni Gog sa Magog ug sa iyang panon (Eze 39:1-4, 17-21) maoy susama sa girekord diha sa Pinadayag nga niana ang mga patayng lawas sa mga magmamando sa nasod ug sa ilang mga kasundalohan mahimong pagkaon alang sa "tanang langgam nga nanaglupad sa kinatung-an sa langit" ingong sangpotanan sa pagpanghukom ni Kristo Jesus ingong Hari.—Pin 19:11-21; itandi kini sa makapalipayng mga pulong sa Diyos ngadto sa iyang katawhan diha sa Os 2:18-20.

Ang pagsimba sa mga langgam ingon nga naghawas sa matuod nga Diyos gidili ngadto sa nasod sa Israel (Deu 4:15-17) apan ilado taliwala sa paganong mga nasod, ilabina sa Ehipto. (Rom 1:23) Ang gatosan ka patayng mga lawas sa mga langgam nga gipreserbar nakaplagan sa Ehiptohanong mga lubnganan, ilabina ang mga langgam nga sama sa banog, buwitre, ug *ibis,* nga pulos sagrado taliwala sa mga Ehiptohanon. Ang Ehiptohanong mga *hieroglyphic* o sistema sa pagsulat ginamit ang mga hulagway adunay mga 22 ka lainlaing mga simbolo sa langgam.

LANGGAM SA GABII [Heb., *li·lithʹ*]. Usa ka linalang nga gihisgotan sa dihang gihubit ang bugos nga kalaglagan sa Edom, ug lakip usab kini sa mga linalang nga nagpuyo sa mga kagun-oban niini. (Isa 34:14) Ang maong Hebreohanong pulong gihubad sa lainlain nga paagi ingong *"screech owl"* (*KJ*), "dakong linalang sa kagabhion" (*AS*), "mananap sa kagabhion" (*NCV*), "langgam sa gabii" (*NW*), ug "abat sa kagabhion" (*RS*), samtang ang *The Jerusalem Bible* mipalabi sa paghatag lamang ug katumbas nga espeling sa ngalan niini ingong "Lilith."

Daghang eskolar ang nangatarongan nga ang Hebreohanong termino maoy usa ka hinulam nga pulong gikan sa karaang Sumerianhon ug Akadianhon ug nga kini gikuha gikan sa ngalan sa usa ka mitolohikanhon nga babayeng demonyo sa kahanginan (*Lilitu*). Apan si Propesor G. R. Driver nagtuo nga ang Hebreohanong pulong (*li·lithʹ*) naggikan sa usa ka lintunganayng pulong nga nagpasabot sa "tanang matang sa pagliko o baliko

nga butang," sama sa Hebreohanong pulong nga *la′yil* (o *lai′lah*), nga nagkahulogang "gabii," nga nagsugyot sa usa ka "pagputos sa kaugalingon o pagputos sa yuta." Ang maong paggamit sa *li·lith′,* matod niya, mahimong magtumong nga kini nga langgam maningaon panahon sa kagabhion ug kini nailado nga kalit mobiyo ug moliko samtang naglupad aron sa paggukod sa mga anunugba, bakukang, ug ubang mga insekto nga manglupad sa kagabhion. Ingon sa gikutlo ni Driver, si Tristram, usa ka eksperto nga nagtuon sa mga hayop ug mga tanom, naghubit niini nga langgam sa kagabhion ingong "aktibo kaayo sa dihang mokilumkilom na, sa dihang sila mohagiyos ug mohimog komplikado nga mga pagsirko sa paggukod sa ilang pagkaon." —*Palestine Exploration Quarterly,* London, 1959, pp. 55, 56.

Kini nga langgam maoy halos 30 sm (12 pul.) ang gitas-on nga may bukhad sa mga pako nga 50 sm (20 pul.) o kapin pa; ang mga balhibo niini amgid sa balhibo sa bukaw, humokon ug may puntikpuntik nga abohon ug kape. Dili banha ang paglupad niini tungod sa humok nga mga balhibo sa pako. Tungod sa dako nga baba niini gitawag usab kini ug *goatsucker,* usa ka karaang leyenda nga nagtuong ang langgam mosuso sa gatas sa mga kanding.

Labot sa posibilidad nga kining langgama makaplagan sa umaw nga rehiyon sa Edom, may pipila ka matang niini nga langgam nga nailhang nagpuyo sa biniyaang mga dapit. Ang usa ka matang niini nga langgam (*Caprimulgus aegyptius*) nga makaplagan sa Ehipto halos nagpuyo lamang sa desyerto, nga nagbatog sa mga kahoyng akasya ug sa mga kahoykahoy nga tamarisko ug nangitag pagkaon sa panahon sa kilumkilom. Ang lain (*Caprimulgus nubicus*) makaplagan sa mga utlanan sa desyerto tali sa Jerico ug sa Pulang Dagat, busa diha sa mga rehiyon nga susama nianang sa Edom.

LANGIT. Ang Hebreohanon nga *sha·ma′yim* (kanunay nga plural), nga gihubad nga "langit (mga langit o kalangitan)," mopatim-awng adunay paninugdang diwa sa kataas ug kahalangdon. (Sal 103:11; Pr 25:3; Isa 55:9) Ang gigikanan sa Gregong pulong alang sa langit (*ou·ra·nos′*) dili matino.

Pisikal nga Kalangitan. Ang terminong gigamit sa orihinal nga pinulongan naglangkob sa tanang diwa sa pisikal nga kalangitan. Kasagaran ang konteksto nagtagana ug igong impormasyon aron matino kon haing bahina sa langit ang gipasabot.

Ang kalangitan sa atmospera sa yuta. Ang "langit (o kalangitan)" mahimong magtumong sa tibuok atmospera sa yuta diin ang yamog ug ang nanibuok nga tun-og maporma (Gen 27:28; Job 38:29), ang mga langgam molupad (Deu 4:17; Pr 30:19; Mat 6:26), ang hangin mohuros (Sal 78:26), ang mga kilat mokidlap (Luc 17:24), ug diin ang mga panganod mag-utaw-utaw ug magpatulo sa ilang ulan, niyebe, o mga ulan nga yelo (Jos 10:11; 1Ha 18:45; Isa 55:10; Buh 14:17). Usahay ang gipasabot niini mao ang makitang samag simboryo o arko nga nagkurba ibabaw sa yuta nga gitawag usab nga "langit" diha sa Cebuano.—Mat 16:1-3; Buh 1:10, 11.

Kining dapita sa atmospera sa katibuk-an nagtumong sa "hawan o kawanangan [Heb., *ra·qi′a‘*]" nga gibuhat panahon sa ikaduhang yugto sa paglalang, nga gihubit diha sa Genesis 1:6-8. Dayag nga kini nga "langit" ang gitumong sa Genesis 2:4; Exodo 20:11; 31:17 sa dihang naghisgot sa paglalang sa "mga langit ug sa yuta."—Tan-awa ang HAWAN, KAWANANGAN.

Sa dihang gibuhat ang hawan sa atmospera, ang katubigan sa yuta maoy bulag sa katubigan ibabaw sa hawan. Kini nagpatin-aw sa ekspresyong gigamit bahin sa tibuok-yutang Lunop sa adlaw ni Noe, nga "ang tanang tuboran sa dakong halawom nga katubigan nangabuswang ug ang mga ganghaan sa tubig sa kalangitan nangabuksan." (Gen 7:11; itandi ang Pr 8:27, 28.) Panahon sa Lunop, ang katubigan nga anaa sa ibabaw sa hawan dayag nga mibuhos nga daw pinaagig mga agosanan, maingon man usab mibundak ingong ulan. Sa dihang nahurot na ang tubig niining dako kaayong pondohanan, kini nga "mga ganghaan sa tubig sa kalangitan," sa ingon, "nangatak-op."—Gen 8:2.

Kawanangan. Ang pisikal nga "kalangitan" naglangkob sa atmospera sa yuta ug saylo pa hangtod sa mga dapit sa kawanangan lakip sa kabituonan niini, "ang tibuok panon sa kalangitan" —ang adlaw, bulan, mga bituon, ug ang mga konstelasyon. (Deu 4:19; Isa 13:10; 1Co 15:40, 41; Heb 11:12) Ang unang bersikulo sa Bibliya naghubit sa paglalang niining punog-bituon nga kalangitan sa wala pa buhata ang yuta aron puy-an sa tawo. (Gen 1:1) Kini nga kalangitan nagpasundayag sa himaya sa Diyos, maingon man ang kawanangan sa atmospera, ingong buhat sa "mga tudlo" sa Diyos. (Sal 8:3; 19:1-6) Ang gilatid sa Diyos nga "mga lagda sa kalangitan" maoy nagkontrolar niining tanang langitnong mga butang. Ang mga astronomo, bisan pa sa ilang modernong mga kahimanan ug taas nga kahibalo sa matematika, dili gihapon makatugkad sa bug-os niining mga lagdaa. (Job 38:33; Jer 33:25) Hinunoa, ang ilang mga kaplag nagpamatuod nga imposible gayod alang sa tawo ang pagsukod niini nga kalangitan o ang pagihap sa mga bituon. (Jer 31:37; 33:22; tan-awa ang

BITUON.) Bisan pa niana, kining tanan giihap ug ginganlan sa Diyos.—Sal 147:4; Isa 40:26.

"Kinatung-an sa langit" ug 'mga kinatumyan sa kalangitan.' Ang ekspresyong "kinatung-an sa langit" mapadapat sa dapit sulod sa hawan sa atmospera sa yuta diin molupad ang mga langgam, sama sa agila. (Pin 8:13; 14:6; 19:17; Deu 4:11 [Heb., "kasingkasing sa mga langit"]) Medyo kaamgid niini mao ang ekspresyong "taliwala sa yuta ug sa mga langit." (1Cr 21:16; 2Sa 18:9) Ang pag-asdang sa mga manunulong batok sa Babilonya gikan sa "kinatumyan sa mga langit" dayag nga nagpasabot sa ilang pagsulong kaniya gikan sa halayong kapunawpunawan (diin ang yuta ug langit morag nagabot tan-awon ug ang adlaw makitang mosubang ug mosalop). (Isa 13:5; itandi ang Sal 19:4-6.) Sa susama ang ekspresyong "gikan sa upat ka tumoy sa langit" dayag nga nagtumong sa upat ka direksiyon sa kompas, busa nagpasabot nga lukop sa upat ka suok sa yuta. (Jer 49:36; itandi ang Dan 8:8; 11:4; Mat 24:31; Mar 13:27.) Maingon nga gilibotan sa kalangitan ang tanang bahin sa yuta, ang pagtan-aw ni Jehova sa tanang butang "ilalom sa tibuok kalangitan" maoy lukop sa tibuok globo. —Job 28:24.

Ang panganorong kalangitan. Ang laing termino, ang Hebreohanong *sha'chaq,* gigamit usab sa pagtumong sa "kalangitan" o sa mga panganod niini. (Deu 33:26; Pr 3:20; Isa 45:8) Kini mahimong magkahulogan sa makitang arko o simboryo sa ibabaw sa yuta nga asul sa maadlaw ug puno sa mga bituon sa magabii. (Sal 89:37) Sa kadaghanang mga kaso ang magsusulat lagmit naghisgot lamang kon unsay anaa sa itaas sa tawo nga wala sa espesipiko magpunting kon unsang bahina sa "langit" ang nalangkit. (Sal 57:10; 108:4) Ang Hebreohanong pulong may lintunganayng kahulogan nga usa ka butang nga pinong gidugmok o gipulbos (2Sa 22:43), sama sa "manipis nga abog" (*sha'chaq*) diha sa Isaias 40:15. Kini nga kahulogan haom kaayo, sanglit ang mga panganod maporma sa dihang ang init nga hangin, nga mopaibabaw gikan sa yuta, mobugnaw ug mahimong yamog ug ang alisngaw nga anaa niini manibuok ingong gagming nga mga partikulo sa tubig nga usahay gitawag nga *water dust.* (Itandi ang Job 36:27, 28; tan-awa ang PANGANOD.) Lain pang hinungdan nga ang kahulogan niini haom kaayo tungod kay ang asul tan-awon nga simboryo sa kalangitan namugna gumikan sa pagkasabwag sa mga bidlisiw sa adlaw tungod sa pinong mga partikulo sa abog nga anaa sa atmospera, sa mga molekula sa alisngaw sa tubig, ug lakip usab sa mga molekula sa ubang mga gas diha sa atmospera, sama sa oksiheno, nitroheno, ug *carbon dioxide.* Tungod sa pagbuhat sa Diyos niini nga atmospera, maorag siya 'nagsalsal sa kalangitan nga magahi sama sa salamin nga inumol,' nga naglatid ug tinong kinutoban, o pihong utlanan, sa asul nga arko sa atmospera ibabaw sa tawo.—Job 37:18.

Ang mga partikulo nga naglangkob sa atmospera nadasok pag-ayo tungod sa pagbutad sa grabidad, ug ang ilang mga panggawas nga mga utlanan anaa sa tinakdang mga kinutoban, ug ang grabidad maoy nagpugong kanila nga dili makagawas gikan sa yuta. (Gen 1:6-8) Kini magpabanda sa kahayag sa adlaw nga susama sa usa ka salamin. Tungod niini, hayag tan-awon ang langit, apan kon walay atmospera ang usa ka tawo nga motan-aw gikan sa yuta makakita lamang ug kadagtom sa langit, nga ang langitnong mga butang masanagong nagadan-ag diha sa usa ka dagtom nga palibot, sama sa kahimtang sa usa ka walay-atmospera nga bulan. Gikan sa gawas sa wanang, ang mga astronot makakita sa atmospera sa yuta ingong nabanwagan, masanag nga *halo* o masilaw nga payongpayong sa kahayag.

"Mga langit sa mga langit." Ang ekspresyong "mga langit sa mga langit" giisip nga nagtumong sa kinatas-ang kalangitan ug naglakip sa kinatibuk-ang pisikal nga kalangitan, hinuon halapad kaayo, sanglit ang kalangitan maoy gikan sa yuta hangtod sa tanang direksiyon.—Deu 10:14; Neh 9:6.

Si Solomon, ang magtutukod sa templo sa Jerusalem, nag-ingon nga ang "mga langit, oo, ang langit sa mga langit" dili makaigo sa Diyos. (1Ha 8:27) Ingong Maglalalang sa mga langit, ang posisyon ni Jehova mas labaw pa kaayo niining tanan, ug "ang iyang ngalan lamang maoy hataas uyamot. Ang iyang dignidad maoy labaw pa sa yuta ug sa langit." (Sal 148:13) Si Jehova nagsukod sa pisikal nga kalangitan nga ingon ka sayon sa pagdangaw sa usa ka tawo sa usa ka butang aron kini mahiluna tali sa tumoy sa iyang kumagko ug kumingking. (Isa 40:12) Ang gipahayag ni Solomon wala magpasabot nga ang Diyos walay tinong pinuy-anang dapit. Ni kini nagpasabot nga siya maoy omnipresente, sa diwa nga siya literal nga anaa sa bisan asa nga dapit ug anaa sa bisan unsa nga butang. Kini nga ebidensiya makita tungod kay si Solomon naghisgot usab nga si Jehova naminaw "gikan sa mga langit, ang imong pihong dapit nga puloy-anan," sa ato pa, ang mga langit nga dominyo sa mga espiritu.—1Ha 8:30, 39.

Busa, sa pisikal nga diwa, ang terminong "mga langit" lapad ug kahulogan. Bisan tuod kini mahimong magtumong sa kinalay-ang dapit sa wanang sa uniberso, kini usab mahimong magtumong sa usa ka butang nga hataas o halangdon nga dili ka-

sarangan. Busa, kadtong sakay sa mga barko nga gikusokuso sa bagyo gikaingon nga "mosaka sa kalangitan, . . . manaog sa mga kahiladman." (Sal 107:26) Sa susama, ang mga magtutukod sa Torre sa Babel buot magtukod ug usa ka torre nga ang "tumoy niini abot sa mga langit," sa ato pa, usa ka "habog kaayong bilding." (Gen 11:4; itandi ang Jer 51:53.) Ug ang tagna sa Amos 9:2 naghisgot bahin sa mga tawo nga 'misaka ngadto sa kalangitan' sa kawang nga paningkamot aron makaikyas sa mga paghukom ni Jehova, dayag nga nagpasabot nga sila misulay sa pagpangitag katagoan didto sa mga rehiyon sa hataas nga kabukiran.

Espirituwal nga Kalangitan. Ang samang orihinal nga mga pulong nga gigamit alang sa pisikal nga kalangitan gigamit usab alang sa espirituwal nga kalangitan. Sumala sa atong nahisgotan na, si Jehova nga Diyos wala magpuyo sa pisikal nga kalangitan, sanglit siya usa ka Espiritu. Hinunoa, sanglit siya mao ang "Hataas ug Halangdon nga Usa" nga nagpuyo sa "kahitas-an" (Isa 57:15), ang paninugdang diwa sa 'pagkatinuboy' o 'pagkahalangdon' nga gipahayag sa Hebreohanong pulong mohaom sa paghubit sa "halangdong puloy-anan sa pagkabalaan ug katahom" sa Diyos. (Isa 63:15; Sal 33:13, 14; 115:3) Ingong Magbubuhat sa pisikal nga kalangitan (Gen 14:19; Sal 33:6), si Jehova mao usab ang ilang Tag-iya. (Sal 115:15, 16) Bisan unsay iyang gikahimut-ang pagabuhaton diha kanila, iyang gibuhat, lakip ang milagrosong mga buhat.—Sal 135:6.

Busa sa daghang teksto, ang "kalangitan" naghawas sa Diyos mismo ug sa iyang soberanong posisyon. Ang iyang trono anaa sa kalangitan, sa ato pa, ang dominyo sa mga espiritu nga iyang gimandoan usab. (Sal 103:19-21; 2Cr 20:6; Mat 23:22; Buh 7:49) Gikan sa iyang kinalabwan o kinatas-ang posisyon, si Jehova ikaingon nga "nagsud-ong" sa pisikal nga kalangitan ug sa yuta (Sal 14:2; 102:19; 113:6), ug gikan niining halangdon nga posisyon siya usab mosulti, motubag sa mga pangaliya, ug mopahamtang ug paghukom. (1Ha 8:49; Sal 2:4-6; 76:8; Mat 3:17) Busa atong mabasa nga si Ezequias ug Isaias, sa dihang nag-atubang ug grabeng hulga, "nagpadayon pag-ampo . . . ug nagtuaw ngadto sa mga langit alang sa tabang." (2Cr 32:20; itandi ang 2Cr 30:27.) Si Jesus usab migamit sa kalangitan ingong naghawas sa Diyos sa dihang nangutana sa relihiyosong mga pangulo kon ang gigikanan ba sa bawtismo ni Juan maoy "gikan sa langit o gikan sa mga tawo." (Mat 21:25; itandi ang Ju 3:27.) Ang mausikon nga anak misugid nga siya nakasala "batok sa langit" ug batok sa iyang kaugalingong amahan. (Luc 15:18, 21) Nan, "ang gingharian sa mga langit" nagpasabot nga dili lamang kini nagsukad ug nagmando gikan sa espirituwal nga kalangitan kondili mao usab kini "ang gingharian sa Diyos."—Dan 2:44; Mat 4:17; 21:43; 2Ti 4:18.

Dugang pa, tungod sa langitnong posisyon sa Diyos, ang mga tawo ug mga manulonda nagbayaw sa ilang mga kamot o miyahat ngadto sa kalangitan sa dihang mosangpit kaniya aron sa paglihok (Ex 9:22, 23; 10:21, 22), sa dihang manumpa (Dan 12:7), ug sa dihang moampo (1Ha 8:22, 23; Lam 3:41; Mat 14:19; Ju 17:1). Sa Deuteronomio 32:40 si Jehova naghisgot bahin sa iyang kaugalingon nga 'nag-isa sa iyang kamot sa langit sa pagpanumpa.' Kaharmonya sa Hebreohanon 6:13, kini dayag nga nagkahulogan nga si Jehova nanumpa sa iyang kaugalingon.—Itandi ang Isa 45:23.

Puloy-anang dapit sa mga anghel. Ang espirituwal nga kalangitan mao usab ang "nahiangay nga puloy-anang dapit" sa espirituhanong mga anak sa Diyos. (Jud 6; Gen 28:12, 13; Mat 18:10; 24:36) Ang ekspresyong "panon sa mga langit," sagad nagtumong sa mga linalang nga bituon, usahay naghubit sa manulondang mga anak sa Diyos. (1Ha 22:19; itandi ang Sal 103:20, 21; Dan 7:10; Luc 2:13; Pin 19:14.) Busa, ang "mga langit" usab gipersonipikar ingong nagrepresentar sa mga anghel, ang "kongregasyon sa mga balaan."—Sal 89:5-7; itandi ang Luc 15:7, 10; Pin 12:12.

Naghawas sa Pagmando. Atong nasabtan nga ang kalangitan mahimong magtumong kang Jehova nga Diyos diha sa iyang soberanong posisyon. Busa, sa dihang gisultihan ni Daniel si Nabucodonosor nga ang masinatian sa Babilonyanhong emperador sa dili madugay maoy magtukmod kaniya sa 'pagkahibalo nga ang *kalangitan* nagamando,' kini susama ra sa pagkaila "nga ang *Labing Hataas* maoy Magmamando sa gingharian sa mga tawo."—Dan 4:25, 26.

Hinunoa, gawas nga nagtumong kini sa Supremong Soberano, ang terminong "kalangitan" mahimong magtumong usab sa ubang nagamando nga mga gahom nga binayaw o tinuboy ibabaw sa ilang mga ginsakpan. Diha sa Isaias 14:12, ang dinastiya sa mga hari sa Babilonya nga gihawasan ni Nabucodonosor gihubit ingong samag bituon, usa ka "nagasidlak, anak sa kaadlawon." Sa dihang gisakop ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P., kining Babilonyanhong dinastiya nagtuboy sa iyang trono "ibabaw sa mga bituon sa Diyos," kini nga "mga bituon" dayag nga nagtumong sa Davidnong linya sa mga hari sa Juda (maingon nga ang Manununod sa Davidnong trono, si Kristo Jesus, gitawag "ang mahayag nga bituon sa kabuntagon" diha sa Pin 22:16; itandi ang Num 24:17). Tungod kay gipukan niini ang giawtorisahan sa Diyos nga Davidnong

trono, ang Babilonyanhong dinastiya, sa ingon, nagbayaw sa iyang kaugalingon ngadto sa langit. (Isa 14:13, 14) Kining halangdon kaayo ug layog-abot nga dominyo gihawasan usab diha sa damgo ni Nabucodonosor pinaagig usa ka simbolikong kahoy nga ang gihabogon niini "miabot sa kalangitan."—Dan 4:20-22.

Bag-ong mga langit ug bag-ong yuta. Ang paggamit sa "mga langit" sa paghawas sa nagamandong gahom motabang sa pagsabot sa kahulogan sa ekspresyong "bag-ong mga langit ug usa ka bag-ong yuta" nga makaplagan sa Isaias 65:17; 66:22 ug gikutlo ni apostol Pedro diha sa 2 Pedro 3:13. Maylabot niini, ang *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (1891, Tomo IV, p. 122) nagkomento: "Sa Isa. lxv, 17, ang usa ka bag-ong langit ug usa ka bag-ong yuta nagkahulogan ug usa ka bag-ong kagamhanan, bag-ong gingharian, bag-ong katawhan."

Maingon nga ang "yuta" mahimong magtumong sa usa ka katilingban sa katawhan (Sal 96:1; tan-awa ang YUTA, I), mao man usab, ang "mga langit" mahimong magsimbolo sa superyor nga gahom o kagamhanan nga nagmando niana nga "yuta." Ang tagna nga naghisgot sa saad nga "bag-ong mga langit ug usa ka bag-ong yuta," nga gihatag pinaagi kang Isaias, unang nagtumong sa pagpasig-uli sa Israel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. Sa paghibalik sa mga Israelinhon sa ilang yutang natawhan, sila misulod sa usa ka bag-ong sistema sa mga butang. Si Ciro nga Bantogan maoy pangunang gigamit sa Diyos sa pagpalampos sa maong pagpasig-uli. Balik sa Jerusalem, si Zorobabel (usa ka kaliwat ni David) nag-alagad ingong gobernador, ug si Josue ingong hataas nga saserdote. Kaharmonya sa katuyoan ni Jehova, kining bag-ong kahikayan sa kagamhanan, o "bag-ong mga langit," naggiya ug nagdumala sa mga ginsakpan. (2Cr 36:23; Hag 1:1, 14) Busa, sumala sa gitagna sa bersikulo 18 sa Isaias kapitulo 65, ang Jerusalem nahimong "usa ka hinungdan sa kalipay ug ang iyang katawhan nga usa ka hinungdan sa kasadya."

Hinunoa, ang gikutlo ni Pedro nagpakita nga angayng dahomon ang usa ka katumanan sa umaabot, pinasukad sa saad sa Diyos. (2Pe 3:13) Sanglit ang saad sa Diyos niining bahina nalangkit sa presensiya ni Kristo Jesus, sumala sa gipakita sa bersikulo 4, ang "bag-ong mga langit ug usa ka bag-ong yuta" nalangkit gayod sa Mesiyanikong Gingharian sa Diyos ug sa pagmando niini ibabaw sa masinugtanong mga ginsakpan. Pinaagi sa iyang pagkabanhaw ug pagkayab ngadto sa tuong kamot sa Diyos, si Kristo Jesus nahimong "hataas pa kay sa mga langit" (Heb 7:26) sa pagkaaging siya gipahimutang nga "labaw kaayo sa tanang kagamhanan ug awtoridad ug gahom ug pagkaginoo . . . dili lamang niini nga sistema sa mga butang, kondili usab nianang sa umaabot."—Efe 1:19-21; Mat 28:18.

Ang Kristohanong mga sumusunod ni Jesus, ingong "mga mag-aambit sa langitnong pagtawag" (Heb 3:1), gitudlo sa Diyos ingong "mga manununod" nga nahiusa kang Kristo, nga pinaagi kaniya maoy katuyoan sa Diyos nga "tigomon pag-usab ang tanang butang." "Ang mga butang sa mga langit," nga mao, kadtong gitawag alang sa langitnong kinabuhi, mao ang unang tigomon aron mahiusa sa Diyos pinaagi kang Kristo. (Efe 1:8-11) Ang ilang panulondon 'gitagana didto sa mga langit.' (1Pe 1:3, 4; Col 1:5; itandi ang Ju 14:2, 3.) Sila "natala" ug ang ilang "pagkalungsoranon" maoy didto sa mga langit. (Heb 12:20-23; Flp 3:20) Sila naglangkob sa "Bag-ong Jerusalem" nga nakita diha sa panan-awon ni Juan ingong "nanaog gikan sa langit gikan sa Diyos." (Pin 21:2, 9, 10; itandi ang Efe 5:24-27.) Sanglit kini nga panan-awon sa sinugdan naghisgot bahin sa "usa ka bag-ong langit ug usa ka bag-ong yuta" (Pin 21:1), kini nagpasabot nga kining duha maoy naghawas sa mga gihubit sa sunod nga mga teksto. Busa ang "bag-ong langit" mao gayod si Kristo lakip ang iyang "pangasaw-onon," ang "Bag-ong Jerusalem," ug ang "bag-ong yuta" nga nakita taliwala sa 'mga katawhan' mao ang ilang mga ginsakpan ug makadawat sa mga panalangin sa ilang pagmando, sumala sa gihulagway sa bersikulo 3 ug 4.

Ikatulong Langit. Sa 2 Corinto 12:2-4 gihubit ni apostol Pablo ang usa ka tawo nga "gisakgaw . . . ngadto sa ikatulong langit" ug "ngadto sa paraiso." Sanglit walay gihisgotan diha sa Kasulatan bahin sa laing tawo nga adunay kasinatian nga sama niini, lagmit gayod nga kini maoy kaugalingong kasinatian sa apostol. Bisan tuod nga gipaningkamotan sa pipila nga ilangkit ang gihisgotan ni Pablo nga ikatulong langit sa unang rabbinikong panghunahuna nga ang langit maoy hut-onghut-ong, gani sa gidaghanon nga "pito ka langit," kini nga panghunahuna wala paluyohi sa Kasulatan. Sumala sa atong nahisgotan na, ang kalangitan wala hisgoti sa espesipiko nga daw nabahin ingong mga plataporma o mga hut-ong, hinunoa, kinahanglang konsiderahon ang konteksto aron matino kon ang gihisgotan nagtumong ba sa kalangitan sulod sa atmospera sa yuta, sa kalangitan sa kawanangan, sa espirituwal nga kalangitan, o sa lain pa. Busa mopatim-aw nga ang gihisgotang "ikatulong langit" tingali nagpasabot sa kinalabwang klase sa pagmando sa Mesiyanikong Gingharian. Matikdi kon sa unsang paagi ang mga pulong ug mga ekspresyon gisubli sa *tulo* ka beses diha sa Isaias 6:3;

Ezequiel 21:27; Juan 21:15-17; Pinadayag 4:8, nga dayag nga gituyo aron sa pagpasiugda.

Pagkahanaw sa unang langit ug yuta. Ang panan-awon ni Juan naghisgot sa pagkahanaw sa 'unang langit ug sa unang yuta.' (Pin 21:1; itandi ang 20:11.) Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang yutan-ong mga kagamhanan ug ang ilang mga katawhan gipakitang nailalom sa pagmando ni Satanas. (Mat 4:8, 9; Ju 12:31; 2Co 4:3, 4; Pin 12:9; 16:13, 14) Si apostol Pablo naghisgot mahitungod sa "daotang mga puwersa nga espirituhanon sa langitnong mga dapit," uban sa ilang mga kagamhanan, awtoridad, ug mga magmamando sa kalibotan. (Efe 6:12) Busa ang pagkahanaw sa "unang langit" nagpasabot sa kataposan sa politikal nga mga kagamhanan nga naimpluwensiyahan ni Satanas ug sa iyang mga demonyo. Kini moharmonya sa natala sa 2 Pedro 3:7-12 maylabot sa kalaglagan nga daw pinaagig kalayo sa "mga langit . . . nga naglungtad karon." Sa susama, ang Pinadayag 19:17-21 naghubit sa kalaglagan sa usa ka tibuok-yutang politikal nga sistema uban sa mga tigpaluyo niini; kini nag-ingon nga ang simbolikong mapintas nga mananap "gitambog ngadto sa linaw nga kalayo nga nagdilaab sa asupre." (Itandi ang Pin 13:1, 2.) Bahin sa Yawa, ang Pinadayag 20:1-3 nagpakita nga siya gitambog ngadto "sa kahiladman" sulod sa usa ka libo ka tuig ug unya "buhian siya sa makadiyot."

Pagpaubos sa Tinuboy. Tungod kay ang kalangitan naghawas sa butang nga binayaw, ang pagpaubos sa mga butang nga tinuboy usahay naghawas sa pagkapukan o 'pagkauyog' o 'pagkatay-og' sa kalangitan. Gihisgotan nga "gihulog [ni Jehova] gikan sa langit ngadto sa yuta ang katahom sa Israel" panahon sa pagkabiniyaan niini. Kanang maong katahom naglakip sa gingharian ug sa magmamando nga mga prinsipe niini ug sa ilang gahom, ug ang maong katahom gilamoy nga daw pinaagig kalayo. (Lam 2:1-3) Apan ang nagpukan sa Israel, ang Babilonya, sa ulahi nakaagom ug pagkauyog sa iyang kaugalingong "langit" ug pagkatay-og sa iyang "yuta" sa dihang ang mga Medianhon ug mga Persianhon nagpukan sa Babilonya, ug ang iyang langitnong mga diyos napamatud-ang bakak ug wala makaluwas kaniya gikan sa pagkaparot sa iyang dominyo ibabaw sa yuta. —Isa 13:1, 10-13.

Sa susama, gitagna nga ang samag-langit kataas nga posisyon sa Edom dili makaluwas kaniya gikan sa kalaglagan ug nga ang espada ni Jehova sa paghukom mahumod diha sa iyang hataas nga mga dapit, o "mga langit," nga walay tabang alang kaniya gikan sa bisan unsang langitnon o binayaw nga tinubdan. (Isa 34:4-7; itandi ang Abd 1-4, 8.) Kadtong nagahimog dagkong mga panghambog, nga nagasultig daotan sa mapahitas-ong paagi nga daw 'nagbutang sa ilang baba diha sa kalangitan,' tinong mapukan ngadto sa kalaglagan. (Sal 73:8, 9, 18; itandi ang Pin 13:5, 6.) Ang siyudad sa Capernaum adunay katarongan nga mobating pinaboran kaayo tungod kay gihatagan kinig pagtagad ni Jesus ug sa iyang ministeryo. Hinunoa, sanglit wala kini mosanong sa iyang gamhanang mga buhat, si Jesus nangutana, "Pagabayawon ka kaha ngadto sa langit?" ug nagtagna hinuon, "Ngadto sa Hades ikaw mahiadto."—Mat 11:23.

Pagngitngit sa Kalangitan. Ang pagngitngit sa kalangitan o sa kabituonan sagad gigamit sa paghawas sa pagkahanaw sa mauswagon, maayong mga kahimtang, ug sa pagpuli niini ug daotan, dulom nga mga palaaboton ug mga kahimtang, sama sa panahon sa dihang salipdan sa mabagang dag-om ang tanang kahayag sa maadlaw ug sa magabii. (Itandi ang Isa 50:2, 3, 10.) Kining paggamit sa pisikal nga kalangitan maylabot sa panglantaw sa mga tawo daw susama sa karaan nga ekspresyong Arabiko, "Ang iyang langit nahugno sa yuta," nga nagpasabot nga ang taas nga posisyon ug kauswagan sa usa miubos pag-ayo. Siyempre, sa pagpahayag sa iyang kapungot, ang Diyos migamit usahay ug katingalahang mga hitabo sa langit, nga ang pipila niini sa literal nagpangitngit sa kalangitan.—Ex 10:21-23; Jos 10:12-14; Luc 23:44, 45.

Ang maong adlaw sa kangitngitan midangat sa Juda ingong katumanan sa paghukom ni Jehova pinaagi sa iyang manalagnang si Joel, ug kini midangat sa kinatayuktokan niini sa dihang gilumpag sa Babilonya ang Juda. (Joe 2:1, 2, 10, 30, 31; itandi ang Jer 4:23, 28.) Ang bisan unsang paglaom alang sa tabang gikan sa langitnong tinubdan daw nahanaw na, ug sumala sa gitagna sa Deuteronomio 28:65-67, sila "malisang sa gabii ug sa adlaw," nga walay kahupayan o paglaom sa kabuntagon nga gidan-agan sa adlaw ug sa kagabhion nga gidan-agan sa bulan. Apan, pinaagi gihapon kang manalagnang Joel, si Jehova nagpasidaan sa mga kaaway sa Juda nga sila usab makaagom sa susamang kahimtang sa dihang siya magpahamtang ug paghukom batok kanila. (Joe 3:12-16) Si Ezequiel migamit sa samang mahulagwayong kahubitan sa pagtagna sa paghukom sa Diyos batok sa Ehipto ug usab si Isaias batok sa Babilonya.—Eze 32:7, 8, 12; Isa 13:1, 10, 11.

Sa adlaw sa Pentekostes, gikutlo ni apostol Pedro ang tagna ni Joel sa dihang nag-awhag sa panon sa mga mamiminaw 'sa pagluwas sa ilang kaugalingon gikan niining baliko nga kaliwatan.' (Buh 2: 1, 16-21, 40) Wala dangtig 40 ka tuig sa ulahi,

kadtong sakop nianang kaliwatana nga wala magpatalinghog nakasinati ug grabeng kangitngitan sa dihang ang mga Romano naglikos ug sa kataposan naglaglag sa Jerusalem. Hinunoa, sa wala pa ang Pentekostes gisulti ni Jesus ang susamang tagna ug gipakita nga kini adunay katumanan panahon sa iyang presensiya.—Mat 24:29-31; Luc 21:25-27; itandi ang Pin 6:12-17.

Pagkapermanente sa Pisikal nga Kalangitan. Si Elipaz nga Temanhon miingon mahitungod sa Diyos: "Tan-awa! Sa iyang mga balaan siya walay pagsalig, ug ang kalangitan dili mahinlo sa iyang mga mata." Apan, si Jehova miingon ngadto kang Elipaz nga siya ug ang iyang duha ka higala "wala mosulti sa tinuod mahitungod kanako ingon sa akong alagad nga si Job." (Job 15:1, 15; 42:7) Sa kasukwahi, ang Exodo 24:10 naghisgot sa kalangitan ingong naghawas sa kalunsay. Busa diha sa Bibliya walay gihisgotang hinungdan aron laglagon sa Diyos ang pisikal nga kalangitan.

Ang pagkapermanente sa pisikal nga kalangitan gipakita sa kamatuoran nga kini gigamit diha sa mga pagtandi maylabot sa mga butang nga walay kataposan, sama sa malinawon, matarong nga mga sangpotanan ubos sa Davidnong gingharian nga napanunod sa Anak sa Diyos. (Sal 72:5-7; Luc 1:32, 33) Busa, ang mga teksto sama sa Salmo 102:25, 26 nga naghisgot sa mga langit nga 'nagakahanaw' ug 'giilisdan samag usa ka dunot nga besti' dili angayng sabton nga literal.

Sa Lucas 21:33, si Jesus nag-ingon nga "ang langit ug ang yuta mahanaw, apan ang akong mga pulong dili gayod mahanaw." Ang ubang mga kasulatan nagpakita nga "ang langit ug ang yuta" magpabilin hangtod sa kahangtoran. (Gen 9:16; Sal 104:5; Ecc 1:4) Busa "ang langit ug ang yuta" dinhi simboliko gayod, sama sa 'unang langit ug unang yuta' sa Pinadayag 21:1; itandi ang Mateo 24:35.

Gipasiugda sa Salmo 102:25-27 ang pagkawalay-kataposan ug pagkadili-mahanaw sa Diyos, samtang ang iyang gilalang nga pisikal nga mga langit ug yuta mahanaw, sa ato pa, kini *mahimong* laglagon—kon kana maoy katuyoan sa Diyos. Dili sama sa walay-kataposang paglungtad sa Diyos, ang pagkapermanente sa bisan unsang bahin sa iyang pisikal nga kalalangan maoy kondisyonal. Sama sa atong makita dinhi sa yuta, ang pisikal nga kalalangan kinahanglang moagi sa padayong proseso sa pagbag-o aron kini motunhay o magpabilin sa paglungtad. Ang kamatuoran nga ang pisikal nga kalangitan nag-agad lamang sa kabubut-on ug sa nagapatunhay nga gahom sa Diyos gipakita diha sa Salmo 148, diin human hisgoti ang adlaw, bulan, ug mga bituon, lakip ang uban pang bahin sa kalalangan sa Diyos, ang bersikulo 6 nag-ingon nga ang Diyos "nagapabarog kanila hangtod sa kahangtoran, hangtod sa panahong walay tino. Siya naghatag ug usa ka regulasyon, ug dili kini mahanaw."

Ang mga pulong sa Salmo 102:25, 26 mapadapat ngadto kang Jehova nga Diyos, apan si apostol Pablo nagkutlo niini nga nagtumong kang Jesu-Kristo. Kini tungod kay ang bugtong Anak sa Diyos mao ang personal nga Ahente sa Diyos nga gigamit sa paglalang sa pisikal nga uniberso. Gitandi ni Pablo ang pagkapermanente sa Anak nianang sa pisikal nga kalalangan, nga kon katuyoan pa sa Diyos, siya makahimo sa 'paghipos niini sama sa kupo' ug sa pagtago niini.—Heb 1:1, 2, 8, 10-12; itandi ang 1Pe 2:3, *ftn* sa *Rbi8.*

Nagkalainlaing Balaknon ug Mahulagwayong mga Ekspresyon. Tungod kay ang pisikal nga kalangitan adunay hinungdanong bahin sa pagpatunhay ug pagpalambo sa kinabuhi dinhi sa yuta—pinaagi sa kahayag sa adlaw, ulan, yamog, makarepreskong hangin, ug uban pang mga kaayohan gikan sa atmospera—kini gihisgotan sa balaknong paagi ingong "maayong balay-tipiganan" ni Jehova. (Deu 28:11, 12; 33:13, 14) Gibuksan ni Jehova ang "mga ganghaan" niini aron sa pagpanalangin sa iyang mga alagad, sama sa pagpaulan ug mana, "ang mga lugas gikan sa langit," sa ibabaw sa yuta. (Sal 78:23, 24; Ju 6:31) Ang mga panganod maoy sama sa "mga banga" sa itaas nga mga lawak niining balay-tipiganan, ug ang ulan mobunok nga daw pinaagig "mga agasan," nga tungod sa pipila ka hinungdan, sama sa kabukiran o kaha sa milagrosong pagpangilabot sa Diyos ang tubig manibuok ug mobundak ingong ulan diha sa espesipikong mga rehiyon. (Job 38:37; Jer 10:12, 13; 1Ha 18:41-45) Sa laing bahin, tungod kay may mga panahon nga gihikaw ang panalangin sa Diyos, 'natak-opan' ang kalangitan ibabaw sa yuta sa Canaan, nga kon tan-awon, morag gahi ug dili-matuphag tubig nga puthaw ug ang kahayag niini may bulok nga samag tumbaga, nga may atmosperang puno sa abog ug walay ulan. Sa walay duhaduha, ilalom sa maong mga kahimtang nga walay ulan, ang 'natak-opan,' walay panganod nga kalangitan mopula, nga mahimong samag tumbaga ug kolor, tungod kay ang daghang partikulo sa abog diha sa atmospera maoy magpatibulaag sa asul nga kahayag hangtod nga ang pula nga mga balod sa kahayag maoy magpatigbabaw, sama sa pagsalop sa adlaw nga kon tan-awon pula tungod sa baga kaayong atmospera nga kinahanglang tadlason sa mga bidlisiw sa adlaw.—Lev 26:19; Deu 11:16, 17; 28:23, 24; 1Ha 8:35, 36.

Kini motabang sa pagsabot sa larawan nga gihubit sa Oseas 2:21-23. Human tagnaa ang malaglagong mga sangpotanan sa pagkadili-matinumanon sa Israel, si Jehova karon naghisgot mahitungod sa

panahon sa pagpasig-uli niini ug sa mosangpot nga mga panalangin. Nianang adlawa, siya miingon, "Tubagon ko ang kalangitan, ug sila motubag sa yuta; ug ang yuta motubag sa mga lugas ug sa tam-is nga bino ug sa lana; ug sila motubag kang Jezreel." Dayag nga naghawas kini sa pangaliya sa Israel alang sa panalangin ni Jehova pinaagi sa sunodsunod nga gihisgotang mga butang nga gilalang ni Jehova. Tungod niana, kining mga butanga gipersonipikar, nga daw makahimo sa paghangyo, o pagpangaliya. Ang Israel nangayo ug mga lugas, bino, ug lana; kini nga mga produkto, sa baylo, nangayo sa yuta ug pagkaon ug tubig; unya ang yuta, aron makatagana niini nga mga panginahanglan, nagsugo (o sa mahulagwayong paagi nagsangpit) sa kalangitan sa paghatag ug kahayag sa adlaw, ulan, ug yamog; ug ang kalangitan (nga nianang panahona 'natak-opan' pa tungod sa pagkuha sa panalangin sa Diyos) makatubag lamang kon dawaton sa Diyos ang pangaliya ug ipasig-uli ang iyang pabor ngadto sa nasod, sa ingon magpalihok sa mabungahong siklo. Ang tagna nagpasalig nga iyang pagabuhaton kini.

Sa 2 Samuel 22:8-15, dayag nga gigamit ni David ang simbolikong makahahadlok nga bagyo sa paghulagway sa epekto sa pagpangilabot sa Diyos alang kang David, nga nagpahigawas kaniya gikan sa iyang mga kaaway. Ang kabangis niining simboliko nga bagyo nagpakurog sa patukoranan sa kalangitan, ug kini 'nabawog' uban sa dulom ug ubos nga mga panganod. Itandi ang mga kahimtang sa literal nga bagyo nga gihubit sa Exodo 19:16-18; usab ang balaknong mga pahayag sa Isaias 64:1, 2.

Si Jehova, ang "Amahan sa langitnong mga kahayag" (San 1:17), kanunayng gihisgotan nga 'nagbuklad sa kalangitan,' sama sa pagbuklad sa tawo sa tabil sa tolda. (Sal 104:1, 2; Isa 45:12) Ang kalangitan, ang wanang sa atmospera sa maadlaw ug ang punog-bituon nga kalangitan sa magabii, daw usa ka dako kaayong atop nga pormag-simboryo kon tan-awon sa mga tawo dinhi sa yuta. Sa Isaias 40:22 gitandi kini sama sa pagbuklad sa "pinong gasa," inay kay sa gaspangon nga tabil sa tolda. Kini naghubit sa nindot kaayong mga dayandayan niining langitnong atop. Kon tin-aw ang langit, ang linibong mga bituon, sa pagkatinuod, nahisamag usa ka manipis nga panapton nga *lace* nga gibuklad diha sa naglugitom nga palibot sa kawanangan. Angay usab nga matikdan nga bisan ang dako kaayong galaksiya nga nailhang Via Lactea, o Milky Way, diin nahimutang ang atong sistema solar, maoy morag nipis nga gasa kon tan-awon dinhi sa yuta.

Sumala sa nahisgotan na, ang konteksto angayng konsiderahon kanunay aron matino ang diwa niining mahulagwayong mga ekspresyon. Busa, sa dihang gitawag ni Moises "ang mga langit ug ang yuta" aron mahimong mga saksi sa mga butang nga iyang gipahayag ngadto sa Israel, dayag nga wala siya magtumong sa dili-buhing mga linalang, apan sa intelihenteng mga pumoluyo sa mga langit ug sa yuta. (Deu 4:25, 26; 30:19; itandi ang Efe 1: 9, 10; Flp 2:9, 10; Pin 13:6.) Tinuod usab kini maylabot sa pagmaya sa mga langit ug yuta tungod sa pagkapukan sa Babilonya, diha sa Jeremias 51:48. (Itandi ang Pin 18:5; 19:1-3.) Sa susama, ang espirituwal nga kalangitan mao gayod ang gihubit sa Isaias 45:8 nga 'nagpadaligdig ug pagkamatarong.' Sa ubang mga teksto ang literal nga mga langit ang gipasabot apan sa mahulagwayon gihubit nga nagmaya o misinggit. Sa pag-abot ni Jehova aron hukman ang yuta, sumala sa gihubit sa Salmo 96:11-13, ang mga langit, lakip ang yuta, dagat, ug kapatagan, magmaya. (Itandi ang Isa 44:23.) Ang pisikal nga kalangitan nagadayeg usab sa ilang Maglalalang, maingon nga ang usa ka nindot kaayong pagkadisenyo nga butang makahatag ug pagdayeg sa magbubuhat niini. Sa ingon, ilang gipahayag ang gahom, kaalam, ug kahalangdon ni Jehova.—Sal 19:1-4; 69:34.

Pagkayab Ngadto sa Langit. Sa 2 Hari 2:11, 12 si Elias nga manalagna gihubit nga "mikayab diha sa alimpulos ngadto sa kalangitan." Ang kalangitan nga gihisgotan dinhi mao ang kalangitan sa atmospera diin namugna ang mga alimpulos, dili ang espirituwal nga kalangitan sa presensiya sa Diyos. Si Elias wala mamatay panahon sa maong pagkayab, apan siya padayong nagkinabuhi sulod sa daghang katuigan human sa langitnong paglalin kaniya gikan sa iyang manununod nga si Eliseo. Ni si Elias sa dihang namatay mikayab ngadto sa espirituwal nga kalangitan, sanglit si Jesus, samtang dinhi pa sa yuta, tin-awng nag-ingon nga "walay tawo nga nakasaka sa langit." (Ju 3:13; tanawa ang ELIAS Num. 1 (Si Eliseo Mipuli Kaniya).) Sa Pentekostes, si Pedro sa susama nag-ingon bahin kang David nga siya "wala mosaka ngadto sa mga langit." (Buh 2:34) Sa pagkatinuod, walay gihisgotan diha sa Kasulatan nga magpamatuod nga adunay langitnong paglaom ang mga alagad sa Diyos sa wala pa moabot si Kristo Jesus. Ang maong paglaom unang gihisgotan diha sa mga pahayag ni Jesus ngadto sa iyang mga tinun-an (Mat 19:21, 23-28; Luc 12:32; Ju 14:2, 3) ug nasabtan lamang nila sa bug-os human sa Pentekostes sa 33 K.P.—Buh 1:6-8; 2:1-4, 29-36; Rom 8:16, 17.

Ang Kasulatan nagpakita nga si Kristo Jesus mao ang unang mikayab gikan sa yuta ngadto sa kalangitan sa presensiya sa Diyos. (1Co 15:20; Heb 9:24) Pinaagi niini nga pagkayab ug sa iyang pagtanyag sa iyang halad lukat didto, iyang 'gibuksan

ang agianan' alang niadtong mosunod—ang inanak-sa-espiritung mga membro sa iyang kongregasyon. (Ju 14:2, 3; Heb 6:19, 20; 10:19, 20) Sa ilang pagkabanhaw kinahanglang ilang dad-on "ang larawan sa usa nga langitnon," si Kristo Jesus, aron makakayab ngadto sa kalangitan sa dapit sa mga espiritu, kay ang "unod ug dugo" dili makapanunod sa langitnong Gingharian.—1Co 15:42-50.

Sa unsang paagi ang mga persona sa "langitnong mga dapit" ania pa gihapon sa yuta?

Si apostol Pablo sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Efeso naghisgot bahin sa mga Kristohanon nga kanhi nagkinabuhi dinhi sa yuta nga daw sila nagpahimulos na sa langitnong katungdanan, nga gibanhaw ug 'tingob nga gipalingkod diha sa langitnong mga dapit nga nahiusa kang Kristo Jesus.' (Efe 1:3; 2:6) Ang konteksto nagpakita nga ang dinihogang mga Kristohanon giisip sa Diyos niining paagiha tungod kay iyang 'gitudlo sila ingong mga manununod' uban sa iyang Anak sa langitnong panulondon. Samtang dinhi pa sa yuta, sila maoy tinuboy, o 'binayaw,' tungod sa maong katungdanan. (Efe 1:11, 18-20; 2:4-7, 22) Kining mga puntoha naghatag usab ug katin-awan sa simbolikong panan-awon sa Pinadayag 11:12. Sa susama kini motabang kanato sa pagsabot sa matagnaong larawan sa Daniel 8:9-12, diin ang unang gipakita nga naghawas sa usa ka politikanhong gahom gihisgotan nga "nagkadako bisan hangtod sa panon sa kalangitan," ug gani tungod niini ang pipila sa maong panon ug sa mga bituon nahulog sa yuta. Sa Daniel 12:3, ang mga alagad sa Diyos dinhi sa yuta, sa gitagnang panahon sa kataposan, gihisgotan nga nagasidlak "sama sa mga bituon hangtod sa panahong walay tino." Matikdi usab ang simbolikong paggamit sa mga bituon diha sa basahon sa Pinadayag, mga kapitulo 1 hangtod sa 3, diin ang konteksto nagpakita nga ang maong "mga bituon" nagtumong sa mga tawo nga dayag nga nagkinabuhi sa yuta ug nag-atubang ug yutan-ong mga kasinatian ug mga tentasyon, ug kini nga "mga bituon" maoy responsable sa mga kongregasyon nga ubos sa ilang pag-atiman.—Pin 1:20; 2:1, 8, 12, 18; 3:1, 7, 14.

Ang dalan ngadto sa langitnong kinabuhi. Ang dalan ngadto sa langitnong kinabuhi nagkahulogan ug labaw pa sa pagbaton ug pagtuo sa halad lukat ni Kristo ug sa mga buhat sa pagtuo agig pagsunod sa mga instruksiyon sa Diyos. Ang inspiradong mga sinulat sa mga apostoles ug mga tinun-an nagpakita nga ang usa kinahanglang tawgon ug pilion usab sa Diyos pinaagi sa iyang Anak. (2Ti 1:9, 10; Mat 22:14; 1Pe 2:9) Kini nga pagdapit naglakip sa daghang mga lakang, o mga buhat, nga pagabuhaton aron mahimong kuwalipikado ang usa alang sa langitnong panulondon; daghan sa maong mga lakang gibuhat sa Diyos, ang ubang lakang gibuhat sa usa nga tinawag. Lakip sa maong mga lakang, o mga buhat, mao ang pagpahayag nga matarong sa tinawag nga Kristohanon (Rom 3:23, 24, 28; 8:33, 34); paghimo kaniya ('pagpanganak kaniya') pinaagi sa balaang espiritu (Ju 1:12, 13; 3:3-6; San 1:18); ang iyang pagkanabawtismohan ngadto sa kamatayon ni Kristo (Rom 6:3, 4; Flp 3:8-11); pagdihog kaniya (2Co 1:21; 1Ju 2:20, 27); pagbalaan kaniya (Ju 17:17). Ang usa nga tinawag kinahanglang maghupot sa iyang integridad hangtod sa kamatayon (2Ti 2:11-13; Pin 2:10), ug human magpamatuod nga matinumanon sa iyang pagkatinawag ug pagpili (Pin 17:14), siya sa kataposan banhawon ngadto sa espirituhanong kinabuhi.—Ju 6:39, 40; Rom 6:5; 1Co 15:42-49; tan-awa ang DINIHOGAN, PAGDIHOG; IPAHAYAG NGA MATARONG; PAGKABANHAW; PAGKABALAAN, PAGBALAAN.

LANGOB. Usa ka lungag sa ilalom sa yuta nga may entrada sa gawas. Ang pulong nga "langob" gihubad gikan sa Hebreohanong pulong nga *me'a·rah'* (Gen 19:30) ug sa Gregong pulong nga *spe'lai·on.* (Ju 11:38) Ang Hebreohanong pulong nga *chor* o *chohr* nagtumong sa usa ka "lungag," nga usahay may igoigong gidak-on nga makasulod ang mga tawo. (1Sa 14:11; Job 30:6; 2Ha 12:9) Ang laing Hebreohanong pulong alang sa "lungag" maoy *mechil·lah'.*—Isa 2:19.

Daghang langob diha sa anapogong dapit sa Palestina; pananglitan, ang Bukid sa Carmelo ug ang kasikbit sa Jerusalem nalukop sa daghang langob. Busa, kini sagad nga gihisgotan diha sa Kasulatan, usahay sa mahulagwayong diwa. Ang pipila niini kasudlan ug ginatos ka tawo ug gigamit ingong permanenteng mga puloy-anan, sama sa mga langob didto sa Petra, o kini gigamit ingong temporaryong mga balay, lubnganan, biawan, kuwadra, o balay-tipiganan. Daghang butang ang nadiskobrehan gikan niining kinaiyanhong mga balay.

Ang mga langob mahimong kadangpan sa mga panahon sa kapeligrohan. Ang unang paghisgot sa ingon niini nga dapit maoy maylabot kang Lot ug sa iyang duha ka anak nga babaye nga nagpuyo sa usa ka langob human mobiya gikan sa Zoar tungod sa kahadlok. (Gen 19:30) Sa Makeda, ang lima ka magkaabin nga Amorihanong mga hari nanago gikan kang Josue sa usa ka langob ug human niadto kini nahimong ilang komong lubnganan. (Jos 10:16-27) Sa dihang mikalagiw gikan sa mga Filis-

tehanon sa mga adlaw ni Haring Saul, ang pipila ka Israelinhon mitago sa mga langob. (1Sa 13:6; 14:11) Aron makaikyas sa kapungot ni Saul, si David midangop sa usa ka langob duol sa Adulam ug didto giduyogan siya sa "upat ka gatos ka tawo." (1Sa 22:1, 2) Kay gigukod pag-usab ni Saul, si David mitago sa usa ka langob sa kamingawan sa En-gedi, ug dinhi giputol ni David ang sidsid sa kupo ni Saul sa dihang si Saul "misulod tungod sa sugo sa lawas." (1Sa 24:1-15) Lagmit nga tungod sa mga kasinatian ni David niining duha ka okasyon nga siya naaghat sa pagtagik sa Salmo 57 ug 142, sumala sa gipakita sa mga superskripsiyon niini. Human si David gihimong hari, ang langob sa Adulam dayag nga nahimong usa ka hedkuwarter sa mga sundalo sa dihang nakiggubat batok sa mga Filistehanon. (2Sa 23:13; 1Cr 11:15) Sa dihang ang daotang si Jezebel misulay sa pagpatay sa tanang manalagna ni Jehova, si Abdias nagpakaon sa 100 kanila nga nagtago didto sa mga langob. (1Ha 18:4, 13) Si Elias mikalagiw usab ngadto sa usa ka langob sa Horeb tungod sa kasuko ni Jezebel, ug didto siya nakadawat ug mga instruksiyon sa Diyos sa pagbalik ug pagdihog kang Hazael maingon man kang Jehu. (1Ha 19:1-17) Busa gikan niini nga mga pananglitan si Pablo adunay daghang pamatuod sa pagsulat nga ang mga tawo sa pagtuo "naglatagaw sa . . . mga langob ug sa mga lungib sa yuta." (Heb 11:38) Daghang katuigan sa ulahi, ang mga lubnganan sa ilalom sa yuta sa Roma nagsilbing mga dalangpanan ug mga tigomanan sa gilutos nga mga Kristohanon.

Ang mga patay sagad gilubong diha sa mga langob. Tungod kay batoon kaayo ang yuta sa kadaghanang bahin sa Palestina, lisod ang pagkalot ug mga lubnganan. Ang ikaduhang paghisgot sa langob diha sa Bibliya maoy labot sa usa ka langob didto sa Makpela sa Hebron nga gipalit ni Abraham ug gigamit ingong lubnganan, diin didto gilubong si Sara, Abraham, Isaac, Rebeca, Jacob, ug Lea. (Gen 23:7-20; 25:9, 10; 49:29-32; 50:13) Ang handomanang lubnganan sa higala ni Jesus nga si Lazaro 'sa pagkatinuod, usa ka langob.'—Ju 11:38.

Ang mga langob sagad nahimong maayo kaayong mga balay-tipiganan, ilabina sa mga panahon sa kapeligrohan. Busa, aron sa pagpanalipod sa ilang mga abot gikan sa manunulong nga mga Midianhon sa mga adlaw ni Gideon, "ang mga anak sa Israel naghimog mga tipiganan sa ilalom sa yuta nga didto sa kabukiran, ug sa mga langob ug sa mga dapit nga lisod duolon." (Huk 6:2) Sa susama, ang Linukot nga mga Basahon sa Patayng Dagat dayag nga gitipigan didto sa mga langob duol sa Wadi Qumran, sa AK sa Patayng Dagat, diin kini nagpabiling wala matandog sulod sa daghang kasiglohan hangtod nga kini nadiskobrehan sugod niadtong 1947.

Mahulagwayong Paggamit. Gisaway ni Jesus ang mga tig-ilis ug salapi sa paghimo sa templo nga "usa ka langob sa mga tulisan." (Mat 21:13; Jer 7:11) Ang mga tagna nga gitala ni Isaias ug sa Pinadayag nagbutyag nga ang pipila mosulay sa pag-ikyas sa paghukom sa Diyos, "sa pagkamakalilisang ni Jehova," pinaagi sa pagtago sulod sa "mga langob," apan sumala ni Ezequiel ang "mga langob" nga ilang himoong mga salipdanan dili makapanalipod kanila gikan sa Diyos.—Isa 2:19-21; Pin 6:15-17; Eze 33:27.

LANGYAW. Usa ka tawo nga dili-Israelinhon ug kagikan, usa ka Hentil; sa Hebreohanon, *nokh·ri′* o *ben-ne·khar′,* sa literal, "anak sa usa ka langyaw (nga nasod)." (Deu 14:21; Ex 12:43, *ftn* sa *Rbi8*) Ang mga langyaw taliwala sa mga Hebreohanon naglangkob sa sinuholang mga mamumuo, mga magpapatigayon, mga binihag sa gubat, mga Canaanhon nga wala patya o hinginli gikan sa Yutang Saad, ug sa lainlaing matang sa mga dumuluong.—Jos 17:12, 13; Huk 1:21; 2Sa 12:29-31; 1Ha 7:13; Neh 13:16.

Bisan tuod ang mga katungod sa mga langyaw gikutohan sa pakigsaad sa Balaod, sila angayng tratahon subay sa hustisya ug kawalay-pagpihig ug dawaton nga maabiabihon basta sila walay gihimong tinuyo nga paglapas sa mga balaod sa yuta. Ang langyaw, tungod kay walay tinuod nga kalangkitan sa Israel, lahi gikan sa tinuling kinabig nga nahimong sakop sa kongregasyon sa Israel pinaagi sa bug-os nga pagdawat sa mga responsibilidad sa pakigsaad sa Balaod. Sa susama, ang langyaw lahi kay sa lalin nga mipuyo nag dugaydugay diha sa Yutang Saad ug dili lamang kay nailalom sa legal nga mga restriksiyon kondili nakapahimulos usab ug mga katungod ug mga pribilehiyo.—Tan-awa ang LANGYAW NGA PUMOLUYO.

Sulod sa panahon nga ang mga Israelinhon nahimong langyaw nga mga pumoluyo sa Canaan ug sa Ehipto, daghang dili-Israelinhon ang nahimong bahin sa mga panimalay sa mga anak ni Jacob ug sa ilang mga kaliwat. Nahitabo kini tungod sa pagsuhol ug mga alagad nga nagpuyo uban sa pamilya ug tungod sa pagpalit ug mga ulipon, kinsa, pinaagi sa mga kondisyon sa pakigsaad uban kang Abraham, kinahanglang tulion. (Gen 17:9-14) Ang pipila nga nalangkit sa pagminyoay sa dili pareho ug kagikan, uban sa ilang mga kaliwat, maoy lakip sa dakong nagkasagol nga panon sa katawhan nga mikuyog sa mga Israelinhon sa Pagpanggula.—Ex 12:38; Lev 24:10; Num 11:4.

Human mopuyo ang Israel sa Yutang Saad, ang mga langyaw, sama sa mga Canaanhon nga wala

papahawaa, kinahanglang pakiglabotan. (Huk 2:2, 3) Ang mga magpapatigayon ug ang mga artesano misugod usab sa pagpanaw ngadto sa yuta sa Israel. (Eze 27:3, 17; 2Sa 5:11; 1Ha 5:6-18) Lagmit midaghan ang sinuholang mga mamumuo sa dihang ang mga Israelinhon nag-anam kamauswagon sa pag-ugmad sa Yutang Saad. (Itandi ang Deu 8:11-13; Lev 22:10.) May mga langyaw nga miuban sa Israelinhong kasundalohan, ug tungod niana sila nakaugmad ug pagtamod sa ilang Hebreohanong mga pangulo ug pagtahod sa Israelinhong relihiyon, sama sa gihimo sa mga Gitihanon, Keretnon, ug mga Peletnon.—2Sa 15:18-21.

Mga Probisyon sa Pakigsaad sa Balaod. Diha sa pakigsaad sa Balaod, si Jehova nagtagana ug paninugdang pamalaod aron sa pagkontrolar sa mga pagpakiglabot uban sa mga langyaw ug sa pagpanalipod sa estado sa Israel ug sa integridad sa mga lungsoranon ug niadtong mga nagdepende niini maylabot sa ekonomiya, relihiyon, ug sa politika. Walay himoon nga bisan unsa nga panagubanay sa mga Israelinhon uban sa mga langyaw, ilabina sa relihiyosong paagi (Ex 23:23-25; Deu 7:16-26; Jos 23:6, 7), ug sila dili mohimo ug bisan unsang pakigsaad uban kanila o sa ilang mga diyos. (Ex 34:12-15; 23:32; Deu 7:2) Sublisubling gipasiugda ni Jehova nga dili gayod sila moyukbo sa mga diyos sa mga langyaw (Ex 20:3-7; 23:31-33; 34:14), ni bisan sa pagpakisayod o pagpakitag interes sa ilang relihiyosong mga buhat.—Deu 12:29-31.

Ang mga pagpakig-alyansa sa kaminyoon uban sa mga langyaw gidili, sa panguna tungod sa kapeligrohan nga mahugawan ang putling pagsimba. (Ex 34:16; Deu 7:3, 24; Jos 23:12, 13) Ang tanang molupyo sa mga siyudad sa pito ka Canaanhong mga nasod pagalaglagon. (Deu 7:1; 20:15-18) Apan sa dihang mailog ang usa ka siyudad nga dili lakip sa pito ka gidiling Canaanhong mga nasod, ang usa ka Israelinhong sundalo makakuhag usa ka ulay gikan sa siyudad ingong asawa human nga kini siya moagi sa usa ka yugto sa pagputli. Sa maong mga kahimtang walay aktuwal nga pagpakig-alyansa nga gihimo uban sa usa ka langyaw nga tribo o pamilya, kay ang iyang mga ginikanan gipatay man sa dihang ang iyang siyudad nailog.—Deu 21:10-14; Num 31:17, 18; Deu 20:14.

Ang dugang nga restriksiyon mao nga walay dili-tinuling langyaw ang makakaon sa Paskuwa. (Ex 12:43) Apan, mopatim-aw nga ang mga langyaw makahimo sa pagtanyag ug mga halad pinaagi sa saserdotehanong kahikayan, basta ang gihalad nahiuyon sa mga sukdanan sa Diyos. (Lev 22:25) Siyempre, ang maong mga tawo dili gayod makasulod sa sangtuwaryo (Eze 44:9), apan sila makaadto sa Jerusalem ug 'makaampo paatubang sa balay sa Diyos,' ug lagmit dili sila mohimo niini nga walay dala, nga mao, nga walay gidalang halad nga itanyag.—1Ha 8:41-43.

Maylabot sa mga kalihokan sa kagamhanan, ang langyaw walay politikanhong posisyon ug dili gayod mahimong usa ka hari. (Deu 17:15) Bisan tuod ang Israelinhon, ang langyawng pumoluyo, ug ang lalin sa yuta makapahimulos sa dalangpanang dapit nga gitagana alang sa dili-tinuyong nakabuno didto sa mga siyudad nga dalangpanan, wala hisgoti ang maong probisyon alang sa mga langyaw.—Num 35:15; Jos 20:9.

Bisan tuod ang mga Israelinhon gidid-an sa pagkaon ug hayop nga namatay nga wala mapatulo ang dugo, kini legal nga ikabaligya ngadto sa usa ka langyaw. (Deu 14:21) Panahon sa mga tuig nga Igpapahulay ang Israelinhon dili mapugos sa pagbayad sa mga utang, apan ang langyaw wala mailalom niini nga kahikayan ug mahimong pugson sa pagpabayad. (Deu 15:1-3) Bisan tuod ang isigka-Israelinhon dili pabayron ug tubo, ang langyaw mahimong pabayron ug tubo.—Deu 23:20.

Hinungdan sa Suliran. Sa panahon ni Josue ug sa misunod nga yugto sa mga Maghuhukom, dihay daghang langyaw sa yuta ug nahimong hinungdan sa kanunay nga suliran. (Jos 23:12, 13) Ang Canaanhong mga langyaw nga nagpabilin human sa Israelinhong pagsakop nailalom sa pinugos nga trabaho ingong ulipon (Jos 16:10; 17:13; Huk 1:21, 27-35), apan tungod kay sila wala papahawaa sa mga Israelinhon gikan sa yuta ug wala hanawa ang ilang pagsimba ingon sa gisugo ni Jehova (Huk 2:1, 2), ang mga Canaanhon sa linangkob nagpadayon sa pagbatasan sa ilang idolatroso ug mahugaw nga mga relihiyon. Ingong resulta, ang mga Israelinhon padayong nadaldal ngadto sa bakak nga pagsimba (Sal 106:34-39), ilabina ang pagsimba sa mga Baal ug sa mga larawan ni Astoret. (Huk 2:11-13) Kini nga Canaanhong mga langyaw padayong makaplagan sa Israel latas sa panahon ni David hangtod sa paghari ni Solomon, sa dihang sila gipailalom pa gihapon sa pinugos nga pagtrabaho sa templo ug sa ubang mga proyekto sa pagpanukod ni Solomon.—1Ha 9:20, 21; tan-awa ang PINUGOS NGA TRABAHO.

Sukwahi sa sugo sa Diyos, si Solomon nagkuha ug daghang langyaw nga mga asawa, nga sa ngadtongadto maoy nagpatalikod sa iyang kasingkasing gikan sa putling pagsimba kang Jehova ngadto sa pagsimba sa langyawng mga diyos. (1Ha 11:1-8) Ang pagsulod sa bakak nga pagsimba diha sa kinatas-ang ang-ang sa kagamhanan nagbunga ug makatalagmanong mga sangpotanan. Kini miresulta sa pagkasip-ak sa nasod ug sa ulahi sa pagkadestiyero didto sa Babilonya sa dihang ang nagsunodsunod nga mga hari, sa Juda ug sa Israel,

nagdaldal sa katawhan ngadto sa bakak nga pagsimba. Kini misangpot sa pagkatuman sa maldisyon batok sa nasod nga gitagna ingong tinong mga silot tungod sa paglapas sa Balaod.—1Ha 11:9-11; 2Ha 15:27, 28; 17:1, 2; 23:36, 37; 24:18, 19; Deu 28:15-68.

Human makabalik ang matinumanong nahibilin nga mga Israelinhon gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, daghang Israelinhon ang nagkuhag langyawng mga asawa alang sa ilang kaugalingon. (Esd 9:1, 2; Neh 13:23-25) Tungod niining sayop nga binuhatan gikinahanglan ang determinadong pagpapahawa sa langyawng mga asawa ug sa ilang mga anak ubos sa pagdumala ni Esdras ug Nehemias. (Esd 10:2-4, 10-19, 44; Neh 13:1-3, 27-30) Gihimo usab ang lakang batok sa ubang mga langyaw nga sad-an sa daotang mga panggawi.—Neh 13:7, 8, 16-21.

Ang misulong nga mga Babilonyanhon nagpahamtang ug dakong kadaot sa mga Hudiyo panahon sa paglaglag sa Jerusalem. (Lam 2:5-12, 19-22) Human mapagawas, ang mga Hudiyo kanunayng nakig-away sa mga langyaw nga naglibot kanila didto sa Yutang Saad, nga ilabinang gihasi sa Gregong mga magmamando sa Sirya. Tungod sa mga paningkamot sa mga Hudiyo nga mapatunhay ang ilang napasig-uling pagsimba, sila kinahanglang mosukol sa mabangis nga mga paglutos ni Antiochus IV Epiphanes sa dihang siya misulay sa paghimong Helenistiko sa mga Hudiyo. Sulod sa kasiglohan human sa pagkadestiyero, ang mga Israelinhon kanunayng nakigbisog aron makabaton ug independensiya, nga nakapatunghag kasibot alang sa Judaismo ug, sa bahin sa pipila, usa ka mainiton kaayo nga nasyonalistikanhong espiritu. Kini nga mga hinungdan, lakip ang kahadlok nga masagolan ang ilang kaliwat pinaagi sa pagpakigminyo sa mga langyaw, lagmit nakaamot sa pagpahilayo gikan sa gawasnong espiritu nga dayag kaayo diha sa Hebreohanong Kasulatan maylabot sa mga langyaw.—Itandi ang 1Ha 8:41-43; 2Cr 6:32, 33; Isa 56:6, 7.

Sa Unang Siglo K.P. Ilabina tungod sa impluwensiya sa ilang relihiyosong mga pangulo, naugmad sa mga Hudiyo ang pagkadili-matinagdanon ug bug-os nga paglikay sa mga langyaw niadtong unang siglo K.P. Ang ebidensiya niini nga tinamdan makita diha sa ilang pag-ayad sa mga Samarianhon, usa ka mestisong katawhan nga kaliwat sa mga Israelinhon ug sa mga langyaw. Sagad nga ang mga Hudiyo 'walay pagpakiglabot sa mga Samarianhon,' nga dili gani buot mangayog tubig gikan kanila. (Ju 4:9) Apan, gipatin-aw ni Jesus nga sayop kining maong hingapin nga panglantaw.—Luc 10:29-37.

Ang pag-establisar sa bag-ong pakigsaad pinasukad sa halad lukat ni Kristo nagtapos sa maong legal nga panag-ulang tali sa Hudiyo ug Hentil. (Efe 2:11-16) Apan, bisan human sa Pentekostes sa 33 K.P., ang unang mga tinun-an nalisdan sa pagsabot niini nga kamatuoran. Ang komon o kasagarang panglantaw sa mga Hudiyo gipahayag ni Pedro ngadto sa Hentil nga si Cornelio: "Kamo nahibalo gayod nga supak sa balaod alang sa usa ka Hudiyo nga makig-uban o moduol sa usa ka tawo nga lain ug rasa." (Buh 10:28) Ang Juan 18:28 nagpakita nga ang pagsulod sa pinuy-anan sa usa ka Hentil giisip sa mga Hudiyo ingong usa ka buhat nga makahatag ug seremonyal nga kahugawan. Bisan tuod ang Balaod nga gihatag pinaagi kang Moises wala maghatag ug espesipikong sugo batok sa maong dili-seryosong pagpakig-uban, kini nga panglantaw maoy komon taliwala sa mga Hudiyo ug ilabina taliwala sa ilang relihiyosong mga pangulo. Gidangtan pa ug taudtaod nga panahon aron ang unang Hudiyong mga Kristohanon mahigawas gikan niini nga mga restriksiyon nga gipatuman tungod sa mga tinamdan nga naglungtad niadtong higayona ug masabtan ang kamatuoran nga gipasiugda ni apostol Pablo nga, alang niadtong nagbaton sa 'bag-ong Kristohanon nga personalidad,' "walay Grego ni Hudiyo, pagkatinuli ni pagkadilitinuli, langyaw, Sityanhon, ulipon, tawong gawasnon, hinunoa si Kristo maoy tanang butang ug anaa sa tanan."—Gal 2:11-14; Col 3:10, 11.

Ang Gregong pulong alang sa "langyaw" maoy *bar'ba·ros,* nga pangunang nagtumong sa usa ka tawo nga dili-Grego ug sinultihan.—Tan-awa ang BARBARO.

LANGYAW NGA PUMOLUYO. Sa katibukang kahulogan niini ang Hebreohanong nombre nga *ger* nagtumong kang bisan kinsa nga nagpuyo ingong usa ka langyaw sa gawas sa iyang yutang natawhan ug kinsa nalimitehan sa sibil nga mga katungod. Siya mahimong aduna o walay relihiyosong mga kalangkitan sa mga lumad sa yuta nga iyang gipuy-an. Si Abraham, Isaac, Jacob, ug ang ilang mga kaliwatan gihisgotan ingong langyawng mga pumoluyo sa wala pa sila hatagig legal nga katungod sa pagpanag-iya sa Yutang Saad.—Gen 15:13; 17:8; Deu 23:7.

Kon ang Bibliya maghisgot sa usa ka tawo nga ang kagikan dili Israelinhon maylabot sa Israelinhong nasod, ang mga pulong nga "langyaw nga pumoluyo" usahay mapadapat ngadto sa usa niini nga nahimong kinabig o nahimong bug-os nga magsisimba ni Jehova. Usahay magtumong kini sa usa ka lalin diha sa yuta sa Palestina nga kontento na nga mopuyo taliwala sa mga Israelinhon, nga nagtuman sa pangunang mga balaod sa yuta apan

wala sa bug-os modawat sa pagsimba kang Jehova. Ang konteksto magtino kon unsang matanga sa mga tawo kini nga termino ipadapat.

Ang Gregong *Septuagint* naghubad sa *ger* ingong kinabig (Gr., *pro·se′ly·tos*) sa kapin sa 70 ka beses. Ang pipila nag-ingon nga sagad ang langyaw nga pumoluyo nakig-uban sa usa ka Hebreohanong panimalay alang sa panalipod ug samag nailalom niana nga panimalay apan sa gihapon gipalahi gikan sa usa ka ulipon. Kini maoy gipasabot sa ekspresyong "ang imong langyawng pumoluyo." —Deu 5:14; itandi ang Deu 1:16; usab ang Lev 22:10, diin ang terminong *toh·shav′,* nga nagkahulogang "lalin," ang gigamit.

Sa dihang gihatag ang pakigsaad sa Balaod didto sa Bukid sa Sinai, sa mahigugmaon kaayong paagi gipatuman ang linaing mga balaod bahin sa pakiglabot sa langyawng pumoluyo ngadto sa kinaiyanhong Israelinhon. Kay dili paborable ang kahimtang tungod kay dili-lumad nga Israelinhon, ang langyaw nga pumoluyo gihatagan ug linaing konsiderasyon ug panalipod ubos sa pakigsaad sa Balaod, nga may daghang probisyon alang sa mga huyang ug daling maabusohan. Sa kanunay gipahinumdoman ni Jehova ang Israel nga sila nahibalo sa mga kasakit nga maagoman sa usa ka langyaw nga pumoluyo diha sa yuta nga dili niya kaugalingon ug busa angayng magpakita sa langyawng mga pumoluyo nga anaa sa ilang taliwala sa pagkamahinatagon ug panalipod nga wala nila madawat. (Ex 22:21; 23:9; Deu 10:18) Sa paninugdan, ang langyaw nga pumoluyo, ilabina ang kinabig, kinahanglang tratahon ingong igsoon.—Lev 19:33, 34.

Bisan tuod ang mga probisyon sa pakigsaad sa Balaod nagtugot sa mga tawo sa tanang nasod nga mahimong membro sa kongregasyon sa Israel pinaagi sa pagdawat sa matuod nga pagsimba kang Jehova ug magpatuli, dihay mga eksepsiyon ug mga limitasyon. Ang mga Ehiptohanon ug mga Edomhanon dili makasulod sa kongregasyon hangtod sa ikatulong kaliwatan, sa ato pa, sa ikatulong kaliwatan nga buhi diha sa yuta sa Israel. (Deu 23:7, 8) Ang mga anak sa gawas ug ang ilang mga kaliwat gidid-an nga makasulod sa kongregasyon "hangtod sa ikanapulo ka kaliwatan." (Deu 23:2) Ang mga Ammonhanon ug mga Moabihanon gidid-an "hangtod sa ikanapulo ka kaliwatan . . . hangtod sa panahong walay tino . . . Dili ka magbuhat alang sa ilang pakigdait ug sa ilang kauswagan sa tanan mong mga adlaw hangtod sa panahong walay tino." (Deu 23:3-6) Kini nga mga pagdili gipadapat ngadto sa tanang lalaki niining mga nasora. Dugang pa, dili mahimong membro sa kongregasyon ang usa ka lalaki nga gidaot ang iyang seksuwal nga mga sangkap.—Deu 23:1.

Ang langyaw nga pumoluyo nga nahimong tinuling magsisimba nailalom sa usa ka balaod uban sa mga Israelinhon, sa ato pa, sa pagsunod sa tanang mga probisyon sa pakigsaad sa Balaod. (Lev 24:22) Ang pipila ka pananglitan mao: Kinahanglang tumanon niya ang Igpapahulay (Ex 20:10; 23:12) ug saulogon ang Paskuwa (Num 9:14; Ex 12:48, 49), ang Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo (Ex 12:19), ang Pista sa mga Semana (Deu 16:10, 11), ang Pista sa mga Balongbalong (Deu 16:13, 14), ug ang Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala (Lev 16:29, 30). Siya makatanyag ug mga halad (Num 15:14) ug kinahanglang himoon kana sa samang paagi ingon sa gilatid alang sa kinaiyanhong Israelinhon. (Num 15:15, 16) Ang iyang mga halad kinahanglang walay depekto (Lev 22:18-20) ug dad-on ngadto sa ganghaan sa tolda nga tagboanan sama sa gibuhat sa kinaiyanhong Israelinhon. (Lev 17:8, 9) Siya dili makigbahin sa bisan unsang bakak nga pagsimba. (Lev 20:2; Eze 14:7) Siya gisugo nga patuloon ang dugo sa gipangayam nga hayop ug siya "pagalaglagon" kon iyang kaonon kini nga wala mapatulo ang dugo. (Lev 17:10-14) Siya pasayloon uban sa kinaiyanhong Israel tungod sa mga sala nga ang komunidad ang may tulubagon. (Num 15:26, 29) Kinahanglang sundon niya ang mga paagi sa pagputli, pananglitan, kon siya mahimong mahugaw tungod sa paghikap sa usa ka patayng lawas sa tawo. (Num 19:10, 11) Ang langyawng pumoluyo nga mahimong hatagan sa patayng lawas sa hayop nga namatay rag iya lagmit nagtumong sa usa nga wala mahimong bug-os nga magsisimba ni Jehova.—Deu 14:21.

Labot sa mga paghukom, ang langyawng pumoluyo gipasaligan nga hatagan sa walay pagpihigpihig nga hustisya diha sa mga paghukom nga nalangkit ang kinaiyanhong Israelinhon. (Deu 1:16, 17) Kinahanglang siya dili pagatikasan o pahamtangan ug tinuis nga paghukom. (Deu 24:14, 17) Ang mga tunglo gilatid batok niadtong magpakitag inhustisya sa langyawng mga pumoluyo. (Deu 27:19) Ang langyawng pumoluyo ug ang lalin ingon man ang kinaiyanhong Israelinhon mahimong makadangop sa mga siyudad nga dalangpanan alang sa dili-tinuyong nakabuno.—Num 35:15; Jos 20:9.

Ang langyawng mga pumoluyo, sanglit walay yutang panulondon, lagmit maoy mga negosyante o sinuholang mga mamumuo. Ang uban maoy mga ulipon. (Lev 25:44-46) Adunay posibilidad nga sila mahimong adunahan. (Lev 25:47; Deu 28:43) Apan, sa katibuk-an ang Balaod nagklasipikar kanila nga lakip sa mga kabos ug naglatid ug mga kahikayan sa pagpanalipod ug sa pagtagana kanila. Ang langyawng pumoluyo makaambit sa mga ikapulo nga gitagana sa matag tulo ka tuig. (Deu 14:28, 29; 26:12) Ang mga hagdawonon diha sa uma

ug sa parasan ibilin alang kaniya. (Lev 19:9, 10; 23:22; Deu 24:19-21) Siya makadawat sa mga benepisyo sa mga nanubo sa yuta sa panahon sa mga tuig nga Igpapahulay. (Lev 25:6) Siya gihatagan sa samang panalipod sama sa lumad nga Israelinhon ingong sinuholang mamumuo. Mahimong ibaligya sa kabos nga Israelinhon ang iyang kaugalingon ngadto sa adunahan nga langyawng pumoluyo, apan sa maong kahimtang ang Israelinhon kinahanglang tratahon nga maluloton, sama sa usa ka sinuholang mamumuo, ug mahimong lukaton niya sa bisan unsang panahon ang iyang kaugalingon o kaha lukaton siya sa usa ka paryente o, kondili man, siya ipahigawas sa ikapito nga tuig sa iyang pag-alagad o sa panahon sa Tinghugyaw.—Lev 25:39-54; Ex 21:2; Deu 15:12.

Sa panahon sa mga hari, ang langyawng mga pumoluyo nagpadayon sa pagpahimulos ug paborableng mga relasyon. Sa panahon sa pagtukod sa templo didto sa Jerusalem, sila gigamit ingong mga panday. (1Cr 22:2; 2Cr 2:17, 18) Sa dihang gipasig-uli ni Haring Asa ang matuod nga pagsimba sa Juda, ang langyawng mga pumoluyo gikan sa tanang bahin sa Yutang Saad nagtigom didto sa Jerusalem kauban sa kinaiyanhong mga Israelinhon, aron duyog nga mosulod sa usa ka linaing pakigsaad sa pagpangita kang Jehova uban sa bug-os nilang kasingkasing ug kalag. (2Cr 15:8-14) Human mahinloi ang templo, gipahibalo ni Haring Ezequias ang pagsaulog sa Paskuwa didto sa Jerusalem sa ikaduhang bulan. Iyang gidapit ang tibuok Israel, ug daghang langyawng mga pumoluyo ang misanong.—2Cr 30:25.

Human mapasig-uli ang nahibiling mga Israelinhon gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, ang langyawng mga pumoluyo, nga gilangkoban sa mga grupo sama sa mga Netinim (nagkahulogang "Mga Hinatag"), mga ulipon, propesyonal nga mga mag-aawit nga mga lalaki ug mga babaye, ug sa mga anak nga lalaki sa mga sulugoon ni Solomon, nakig-uban na usab kanila sa matuod nga pagsimba diha sa templo. Ang mga Netinim naglakip sa mga Gabaonhon nga gitudlo ni Josue sa permanenteng pag-alagad sa templo. (Esd 7:7, 24; 8:17-20; Jos 9:22-27) Hangtod sa kataposang paghisgot kanila, kining langyawng mga pumoluyo maoy kaubang mga tigpaluyo sa matuod nga pagsimba kang Jehova, nga nag-alagad kauban sa nahibilin sa matinumanon nga kinaiyanhong mga Israelinhon nga mibalik gikan sa Babilonya. (Neh 11:3, 21) Sa yugto human sa pagkadestiyero, gisubli sa mga manalagna ni Jehova ang mga prinsipyo sa pakigsaad sa Balaod nga nanalipod sa mga katungod sa langyawng mga pumoluyo.—Zac 7:10; Mal 3:5.

Si manalagnang Ezequiel mitagna sa usa ka panahon sa dihang ang langyawng pumoluyo makadawat ug panulondon diha sa yuta sama sa usa ka lumad taliwala sa mga anak sa Israel. (Eze 47:21-23) Human sa pag-abot ni Jesu-Kristo ang maayong balita sa Gingharian gisangyaw ngadto sa mga Hudiyo ug mga kinabig, ug kini sila pareho nga nahimong mga membro sa Kristohanong kongregasyon. Dayon, sa panahon ni Cornelio (36 K.P.), ang usa ka dili-tinuling Hentil ug ang iyang panimalay gidawat ni Jehova ug nakadawat ug mga gasa sa espiritu. (Buh 10) Sukad niadtong panahona, ang dili-tinuling mga Hentil, sa dihang modawat kang Kristo, dawaton ngadto sa Kristohanong kongregasyon, "diin walay Grego ni Hudiyo, pagkatinuli ni pagkadili-tinuli, langyaw, Sityanhon, ulipon, tawong gawasnon, hinunoa si Kristo maoy tanang butang ug anaa sa tanan." (Col 3:11; Gal 3:28) Ang Pinadayag 7:2-8 naghubit sa espirituwal nga Israel ingong gilangkoban sa 12 ka tribo nga 12,000 ang matag usa. Dayon ang mga bersikulo 9 hangtod sa 17 naghisgot sa usa ka dakong panon nga walay tawong makaihap, mga tawo nga gikan sa tanang kanasoran, tribo, katawhan, ug mga pinulongan nga nagdayeg sa naentronong Hari ug sa iyang Kordero ug nakadawat sa pag-uyon ug panalipod sa Diyos.

Lalin. Ang usa ka lalin maoy usa ka molupyo sa usa ka langyawng yuta o nasod. Ang Hebreohanong pulong alang sa lalin (*toh·shav′*) naggikan sa lintunganayng berbo nga *ya·shav′,* nga nagkahulogang "puyo." (Gen 20:15) Dayag nga ang pipila ka lalin sa Israel nahimong mga kinabig; ang uban kontento na sa pagpuyo kauban sa mga Israelinhon ug sa pagsugot sa pasukaranang mga balaod sa yuta apan wala mahimong mga magsisimba ni Jehova sama sa gibuhat sa tinuling mga kinabig. Ang lalin gipalahi gikan sa langyaw, kinsa sa katibuk-an dili ra magdugay ug gipakitaan lamang ug pagkamaabiabihon nga sagad gipakita alang sa mga bisita diha sa Sidlakan.

Ang lalin nga usa ka dili-tinuling pumoluyo sa yuta dili mokaon sa Paskuwa o sa bisan unsang butang nga balaan. (Ex 12:45; Lev 22:10) Siya makadawat ug mga benepisyo kauban sa langyawng mga pumoluyo ug sa mga kabos sa panahon sa tuig nga Igpapahulay ug sa tuig sa Tinghugyaw pinaagi sa pagpakig-ambit sa abot sa yuta. (Lev 25:6, 12) Siya o ang iyang mga anak mahimong paliton ingong mga ulipon sa mga Israelinhon ug ipasa ingong permanente nga panulondon nga walay katungod nga malukat o makabenepisyo nga pagawason sa panahon sa Tinghugyaw. (Lev 25:45, 46) Sa laing bahin, ang usa ka Israelinhon mahimong magbaligya sa iyang kaugalingon ingong usa ka ulipon ngadto sa usa ka lalin o ngadto sa mga membro sa pamilya sa lalin, ug padayong makahupot sa katungod nga malukat sa bisan unsang

panahon, ingon man usab mapagawas sa iyang ikapitong tuig sa pagkaulipon o sa panahon sa Tinghugyaw.—Lev 25:47-54; Ex 21:2; Deu 15:12.

Bisan tuod ang kinaiyanhong mga Israelinhon lamang ang adunay panulondon diha sa yuta, si Jehova mao ang tinuod nga tag-iya ug mahimong magpapuyo o magpapahawa kanila gikan sa yuta sumala sa iyang katuyoan. Labot sa pagbaligya sa yuta siya miingon: "Busa ang yuta dili ibaligya hangtod sa kahangtoran, tungod kay akoa ang yuta. Kay kamo mga langyaw nga pumoluyo ug mga lalin sa akong panglantaw."—Lev 25:23.

Estranyo. Ang Hebreohanong pulong alang sa estranyo (*zar*) dayag nga naggikan sa lintunganayng pulong nga *zur,* nga nagkahulogang "mobiya; nahimong usa ka laing tawo" (Sal 78:30; 69:8) ug busa adunay pangunang kahulogan nga "usa nga nagpalayo o naglain sa kaugalingon."—*Theological Dictionary of the Old Testament,* giedit ni G. Botterweck ug H. Ringgren, 1980, Tomo 4, p. 53.

Ang pag-isip sa mga tawo ingong mga estranyo gihimo maylabot sa Aaronikong banay ug sa tribo ni Levi, ug nakaapektar kini sa kinaiyanhong mga Israelinhon ug sa langyawng mga pumoluyo, ingon man usab sa tanang ubang mga tawo. Ang mga buluhaton sa mga saserdote sumala sa Balaod gihatag ngadto sa banay ni Aaron (Ex 28:1-3), ug ang ubang mga butang sa templo gihatag ngadto sa tribo ni Levi sa katibuk-an. (Num 1:49, 50, 53) Ang tanang ubang tawo, lakip ang kinaiyanhong mga Israelinhon sa 12 ka dili-Levihanong mga tribo, gipakasama sa mga estranyo kon may kalabotan sa pipila ka kalihokan sa Levihanong tribo. (Ex 29:33, *ftn* sa *Rbi8,* "'dili-Aaronikanhon,' sa ato pa, usa ka tawo nga dili sakop sa banay ni Aaron"; sa panaplin sa *KJ,* "ang matag usa nga dili Levihanon"; Num 3:38, *ftn* sa *Rbi8,* "sa ato pa, usa ka dili-Levihanon"; *JB,* "ordinaryong tawo." Tan-awa usab ang Lev 22:10; Num 3:10.) Sumala sa konteksto ang "estranyo," sa kadaghanang teksto diha sa Pentateuko, nagtumong kang bisan kinsa nga dili sakop sa banay ni Aaron o dili bahin sa tribo ni Levi, tungod kay ang mga pribilehiyo ug mga buluhaton sa mga saserdote wala ihatag kaniya.

Ang estranyo (dili-Aaronikanhon) dili makakaon sa halad sa pagpahiluna-sa-katungdanan (Ex 29:33), ni dihogan sa balaang igdidihog nga lana (Ex 30:33), ni makakaon sa bisan unsang butang nga balaan (Lev 22:10). Ang dili-Aaronikanhong estranyo dili makabuhat sa bisan unsang mga buluhaton sa mga saserdote. (Num 3:10; 16:40; 18:7) Ang dili-Levihanong estranyo, sa ato pa, bisan kadtong sakop sa ubang 12 ka tribo, dili makaduol sa tabernakulo aron andamon kini o alang sa bisan unsang ubang katuyoan gawas sa pagtanyag ug mga halad o sa pagduol sa mga saserdote diha sa ganghaan sa tolda nga tagboanan. (Lev 4:24, 27-29) Ang anak nga babaye sa saserdote nga nagminyo ug dili-Aaronikanhong estranyo dili makakaon sa giamot nga mga butang nga balaan, ni ang iyang "estranyo" nga bana.—Lev 22:12, 13.

Ang pulong nga "estranyo" gipadapat usab ngadto niadtong mitipas gikan sa kon unsay nahiuyon sa Balaod ug busa nahimulag kang Jehova. Busa ang pampam gihisgotan ingong "estranyong babaye." (Pr 2:16; 5:17; 7:5) Ang mga magsisimba sa bakak nga mga diyos ug ang mga bathala mismo gitawag nga "mga estranyo."—Jer 2:25; 3:13.

Ang mga estranyo nga nagpasabot sa mga tawo nga dili kaila, o mga langyaw, gihisgotan usab diha sa Hebreohanong Kasulatan.—1Ha 3:18; Job 19:15.

Kristohanong mga prinsipyo labot sa mga estranyo. Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang gugma ngadto sa estranyo (Gr., *xe'nos*) gipasiugda pag-ayo ingong hiyas nga kinahanglang ipakita sa Kristohanon. Si apostol Pablo miingon: "Ayaw kalimti ang pagkamaabiabihon [Gr., *phi·lo·xe·ni'as,* "kahinangop alang sa mga estranyo"], kay pinaagi niini ang pipila, nga wala nila mahibaloi, nag-abiabi ug mga manulonda." (Heb 13:2) Gipakita ni Jesus nga iyang giisip ang pagkamaabiabihon nga gihimo ngadto sa iyang mga igsoon, sila man tingali mga estranyo o mga dili kaila sa maong panahon, ingong gihimo ngadto kaniya. (Mat 25:34-46) Si apostol Juan misulat nga nagdayeg kang Gayo tungod sa iyang maayong mga buhat alang sa Kristohanong mga lalaki, kinsa mga estranyo ngadto kang Gayo, nga gipadala ngadto sa kongregasyon diin membro si Gayo, ug si Juan naghukom kang Diotrefes, kinsa wala magpakitag pagtahod kanila.—3Ju 5-10; 1Ti 5:10.

Ang mga Kristohanon gitawag ug "mga langyaw" ug "temporaryong mga pumoluyo" sa diwa nga sila dili bahin niining kalibotana. (Ju 15:19; 1Pe 1:1) Sila mga langyaw sa pagkaagi nga sila wala mopahiuyon sa mga buhat sa kalibotan nga nagdumot sa Diyos. (1Pe 2:11) Kadtong sa Hentil nga kanasoran, nga kanhi 'mga estranyo sa mga pakigsaad labot sa saad,' nga walay paglaom ug "walay Diyos dinhi sa kalibotan," pinaagi kang Kristo, maoy "dili na mga estranyo ug mga langyaw nga pumoluyo," kondili "mga isigkalungsoranon sa mga balaan ug mga sakop sa panimalay sa Diyos." (Efe 2:11, 12, 19) Ang "ubang mga karnero" nga matod ni Jesus iyang tigomon ngadto sa "usa ka panon" sa ingon usab milihok nga bulag sa kalibotan, nga may pag-uyon sa Diyos ug paglaom sa kinabuhi.—Ju 10:16; Mat 25:33, 34, 46; itandi ang Pin 7:9-17.

Ang usa ka tawo nga mosulay sa pagtigom ug relihiyosong mga sumusunod alang sa iyang kau-

galingon gitawag ni Kristo ingong 'usa ka kawatan' ug "usa ka estranyo," usa ka tawong peligroso alang sa "mga karnero" ni Kristo, ug giisip ingong bakak nga magbalantay. Ang tinuod nga "mga karnero" ni Jesus dili moila sa tingog sa bakak nga magbalantay, sama nga ang matinumanong mga Israelinhon nagpabiling bulag gikan sa mga langyaw nga nagsimbag langyawng mga diyos.—Ju 10:1, 5; tan-awa ang LANGYAW.

LANOT. Ang orihinal nga Hebreohanong pulong nga gihubad nga lanot gisabot nga nagtumong sa gaspangon, mugbo nga mga lanot sa lino. Ang lanot daling masunog. Sa dihang gigapos ni Delila si Samson pinaagig basabasa pa nga mga ugat, dali ra niyang gibugto kini, "ingon sa linubid nga hilo [sa lanot] nga mabugto sa dihang makasimhot kinig kalayo." (Huk 16:8, 9) Gimando ni Jehova nga taliwala sa iyang karaang katawhan ang mga daotan ug ang ilang mga buhat mangahanaw, nga nag-ingon: "Ang mabaskog nga tawo tino nga mahimong lanot, ug ang bunga sa iyang kalihokan usa ka aligato; ug silang duha tinong magdungan sa pagdilaab, nga walay magapalong."—Isa 1:24, 31.

LANSANG. Ang karaang mga lansang susama ra gayod sa mas dagko nga modernong mga lansang, bisan tuod ang pipila ka matang niini maoy kuwatro-kantos ang mga lawas ug mas taas ang talinis nga tumoy niini kay sa mga lansang nga gigamit karong adlawa. Lagmit, ang kinaunahang mga lansang maoy gama sa bronse, bisan tuod ang mas dagkong mga lansang sa ulahing kapanahonan maoy gama sa puthaw. Si David nagandam ug "puthaw nga daghan kaayo alang sa mga lansang nga para sa mga pultahan sa mga ganghaan" sa umaabot nga templo. (1Cr 22:3) Ang mga lansang nga pangdayandayan nga gama sa bronse nga hinaklapan ug bulawan nadiskobrehan, ug giingong kini maoy niadto pang mga 1300-1200 W.K.P. Labot sa mga lansang nga gigamit sa pagtukod sa templo ni Solomon kini giingon: "Ang gibug-aton sa mga lansang maoy kalim-an ka siklong bulawan [0.6 kg; 1.5 lb t]."—2Cr 3:8, 9.

Niadtong 1968, diha sa gikubkob nga lubnganan nga nahimutang sa AS lamang sa Jerusalem, nakaplagan ang mga nahibilin sa patayng lawas sa usa ka Hudiyo nga gisilotan sa kamatayon niadtong unang siglo pinaagi sa paglansang kaniya diha sa estaka sa pagsakit. Ingon sa gipakita sa misunod nga mga pagtuon, ang puthawng lansang nga 11.5 sm (4.5 pul.) ang gitas-on nagtusok pa gihapon sa bukog sa tuo nga tikod. Kini nga lansang lagmit susama sa mga lansang nga gigamit sa Romanong mga sundalo sa paglansang kang Jesu-Kristo. Si Tomas wala motuo nga si Kristo nabanhaw hangtod nga iyang nakita ang "inagian sa mga lansang" diha sa unod ni Jesus.—Ju 20:24-29.

Mahulagwayong Paggamit. Pinaagi sa kamatayon ni Jesus diha sa estaka sa pagsakit, ang pakigsaad sa Moisesnong Balaod natapos. Naghisgot sa pagpapas niini, gipunting ni Pablo nga gikuha sa Diyos ang Balaod "pinaagi sa paglansang niini sa estaka sa pagsakit." (Col 2:13, 14) Gipakasama ni Solomon "kadtong mga nagtigom sa mga tudling-pulong" ngadto "sa mga lansang nga gipadulot," lagmit tungod kay sila ug ang ilang maayong mga pulong nga gikan kang Jehova adunay makapalig-on ug makapadasig nga epekto nganha sa nagpatalinghog.—Ecc 12:11.

LAODICEA, TAGA-LAODICEA. Usa ka siyudad sa kasadpang bahin sa Asia Minor, diin ang mga kagun-oban niini nahimutang duol sa Denizli, mga 150 km (90 mi) sa S sa Efeso. Nailhan kini sa sinugdan ingong Diospolis ug Rhoas apan tataw nga gitukod pag-usab sa ikatulong siglo W.K.P. sa Seleucid nga magmamando nga si Antiochus II ug ginganlan kini sumala sa ngalan sa iyang asawa nga si Laodice. Kay nahimutang sa tabunok nga walog sa Suba sa Lycus, ang Laodicea anaa sa kinasang-an sa pangunang mga ruta sa negosyo ug nakonektar pinaagig mga dalan ngadto sa mga siyudad sama sa Efeso, Pergamo, ug Filadelfia.

Ang Laodicea mauswagon kaayo ingong usa ka siyudad nga may mga pabrika ug sentro sa pamangko. Masabtan nga dakog bahandi ang siyudad tungod kay sa dihang kini nakaagom ug dakong kadaot tungod sa linog sa panahon sa paghari ni Nero, kini natukod pag-usab nga walay pinansiyal nga tabang gikan sa Roma. (*Annals* ni Tacitus, XIV, XXVII) Ang sinawon ug itom nga delana sa Laodicea ug ang mga besti nga hinimo gikan niini ilado kaayo. Ingong sentro sa usa ka iladong tunghaan sa medisina, kining siyudara lagmit ang gigikanan usab sa tambal sa mata nga nailhang polbos sa Frigia. Usa sa pangunang mga diyos nga gisimba didto sa Laodicea mao si Asclepius, usa ka diyos sa medisina.

Kini nga siyudad may dakong kakulangan. Dili sama sa kasikbit nga siyudad sa Hierapolis, nga may mainit nga mga tubod nga nailhang makaayo, ug sa Colosas, nga may makapapreskong bugnaw nga tubig, ang Laodicea walay permanenteng suplay sa tubig. Gikan sa igoigong gilay-on, ang tubig kinahanglang ipaagos paingon sa Laodicea ug lagmit nga dagaang na kini inig-abot sa siyudad. Sa unang bahin sa maong gilay-on, ang tubig gipaagos agi sa usa ka agianan sa tubig ug dayon, sa haduol na sa siyudad, gipaagos agi sa mga bloke

sa kuwadradong mga bato nga linungagan sa tunga ug gidugtong pinaagig semento.

Mopatim-aw nga dihay daghang Hudiyo sa Laodicea. Sumala sa usa ka sulat gikan sa mga mahistrado sa Laodicea (ingon sa pagkutlo ni Josephus), ang mga Hudiyo, agig pagsunod sa mando ni Gaius Rabirius, gitugotan sa pagsaulog sa ilang mga Igpapahulay ug sa ubang sagradong mga seremonyas. (*Jewish Antiquities,* XIV, 241-243 [x, 20]) Adunahan ang pipila sa mga Hudiyo didto. Gipakita sa ebidensiya nga sa dihang gimando ni Gobernador Flaccus nga kompiskahon ang tinuig nga mga amot alang sa templo sa Jerusalem, ang kantidad nga nahipos giingong mikabat ug kapin sa 20 ka libra (6.5 kg) nga bulawan.

Sa unang siglo K.P., diha nay usa ka Kristohanong kongregasyon sa Laodicea ug lagmit nga nagtigom sa balay ni Nimfa, usa ka Kristohanong igsoong babaye didto. Walay duhaduha nga ang mga paningkamot ni Epafras nakaamot sa pagkatukod sa maong kongregasyon. (Col 4:12, 13, 15) Dugang pa, ang mga epekto sa buluhaton ni Pablo didto sa Efeso lagmit nga nakaabot sa Laodicea. (Buh 19:10) Bisan tuod wala makaalagad didto sa personal, si Pablo nabalaka sa kongregasyon sa Laodicea ug nagpadala gani ug usa ka sulat ngadto kanila. (Col 2:1; 4:16) Apan, ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang sulat ni Pablo lagmit maoy kopya lamang sa sulat nga iyang gipadala ngadto sa Efeso. Siyempre, teoriya lamang kini, usa ka paningkamot aron ipatin-aw kon nganong diha sa Bibliya walay sulat si Pablo ngadto sa mga taga-Laodicea, bisan tuod si Pablo nagsulat ngadto kanila. Ang sulat ngadto sa Laodicea lagmit naundan lamang ug impormasyon nga dili nato kinahanglanon karong adlawa, o lagmit nga gisubli lamang niini ang mga punto nga gihisgotan na sa ubang kanonikal nga mga sulat.

Ang kongregasyon sa Laodicea maoy usa sa pito ka kongregasyon sa Asia Minor diin ang hinimayang si Jesu-Kristo, diha sa usa ka pinadayag ngadto kang Juan, nagpadala ug personal nga mga mensahe. (Pin 1:11) Niadtong panahona, sa naghinapos ang unang siglo K.P., ang kongregasyon sa Laodicea wala kaayoy nahimo nga takos sa pagdayeg. Bisan tuod kini dato sa materyal, kini kabos sa espirituwal. Ang gikinahanglan sa kongregasyon sa Laodicea dili ang literal nga bulawan nga gipatigayon sa mga tigbangko sa Laodicea, dili ang mga besting sinawon ug itom nga delana nga hinimo niining siyudara, dili ang tambal sa mata nga sa walay duhaduha ginama sa mga doktor sa Laodicea, dili ang nagbukal nga makaayong mga tubig nga naggikan sa mga tubod sa duol nga Hierapolis kondili ang espirituwal nga katumbas niining mga butanga. Kini nagkinahanglan ug "bulawan nga dinalisay sa kalayo" aron palamboon ang personalidad niini (itandi ang 1Co 3:10-14; 1Pe 1:6, 7), puting panggawas nga besti aron makahatag niinig dili-masaway nga Kristohanong panagway, nga walay dili-Kristohanong mga kinaiyahan nga ingon ka makauulaw sama sa pagkahubo. (Itandi ang Pin 16:15; 19:8.) Nagkinahanglan kini ug espirituwal nga "banyos-sa-mata" aron makakita kini sa kamatuoran sa Bibliya ug sa Kristohanong mga responsibilidad. (Itandi ang Isa 29:18; 2Pe 1:5-10; 1Ju 2:11.) Kining mga butanga ilang mapalit kang Kristo Jesus, ang usa nga nanuktok sa pultahan, kon ilang dawaton siya nga maabiabihon. (Itandi ang Isa 55:1, 2.) Gikinahanglan niini nga mahimong makapalagsik sa kainit (itandi ang Sal 69:9; 2Co 9:2; Tit 2:14) o makarepresko sa kabugnaw (itandi ang Pr 25:13, 25), apan dili magpabilin nga dagaang.—Pin 3:14-22.

LAPIDOT [lagmit, Mga Sulo; Mga Pangidlap sa Kilat]. Ang bana sa Israelinhong manalagna nga si Debora.—Huk 4:4.

LARAWAN. Ang bisan unsang hulad o dagway sa usa ka persona o butang.—Mat 22:20.

Bisan tuod ang mga paghisgot bahin sa mga larawan diha sa Bibliya sagad may kalabotan sa idolatriya, dili kanunayng ingon niini ang kahimtang. Ang Diyos, sa paglalang sa tawo, miingon una, "Buhaton nato ang tawo sumala sa atong larawan [o, anino, hitsura], sumala sa atong dagway." (Gen 1:26, 27, *ftn* sa *Rbi8*) Sanglit giingon sa Anak sa Diyos nga ang iyang Amahan maoy "Espiritu," dili mahimong magkaamgid sa pisikal ang Diyos ug ang tawo. (Ju 4:24) Hinunoa, ang tawo adunay mga hiyas nga nagsumbalik-silaw, o nagpaaninag, sa mga hiyas sa iyang langitnong Magbubuhat, mga hiyas nga nagpalahi gayod sa tawo gikan sa linalang nga mga hayop. (Tan-awa ang ADAN Num. 1.) Bisan tuod gilalang sumala sa larawan sa iyang Maglalalang, ang tawo wala himoa aron simbahon o himayaon.

Maingon nga ang kaugalingong anak ni Adan nga si Set (bisan tuod gipakatawo niya diha sa pagkadili-hingpit) "liwat [ni Adan], ingon sa iyang larawan" (Gen 5:3), ang pagkaamgid ni Adan sa dagway sa Diyos nagpaila kaniya sa sinugdan ingong yutan-ong anak sa Diyos. (Luc 3:38) Bisan pa nga ang tawo nahimong dili hingpit, ang pamatuod nga ang tawo sa sinugdan gibuhat sumala sa larawan sa Diyos gihisgotan human sa Lunop sa panahon ni Noe ingong pasukaranan sa balaod sa Diyos sa pag-awtorisar sa mga tawo nga mag-alagad ingong mga tigpatay sa mga mamumuno. (Gen 9:5, 6; tan-awa ang TIGPANIMALOS SA DUGO.) Diha sa mga sugo alang sa mga Kristohanon mahitu-

ngod sa pagpandong sa mga babaye, gisultihan ang Kristohanong mga lalaki nga sila dili angayng magsul-ob sa maong pandong, sanglit ang lalaki "larawan ug himaya man sa Diyos," samtang ang babaye himaya sa lalaki.—1Co 11:7.

Kanunay bang gipabanaag ni Jesus ang dagway sa iyang Amahan sa samang paagi?

Ang panganayng Anak sa Diyos, nga sa ulahi nahimong tawo nga si Jesus, maoy sama sa larawan sa iyang Amahan. (2Co 4:4) Tungod kay ang maong Anak dayag nga mao ang usa nga gisultihan sa Diyos sa dihang miingon, "Buhaton nato ang tawo sumala sa *atong* larawan," kining pagkaamgid sa Anak sa dagway sa iyang Amahan, ang Maglalalang, naglungtad na sukad nga gilalang ang Anak. (Gen 1:26; Ju 1:1-3; Col 1:15, 16) Sa dinhi pa sa yuta ingong usa ka hingpit nga tawo, siya nagpabanaag sa mga hiyas ug personalidad sa iyang Amahan kutob sa iyang maarangan ingong tawo, busa siya nakaingon nga "siya nga nakakita kanako nakakita usab sa Amahan." (Ju 14:9; 5:17, 19, 30, 36; 8:28, 38, 42) Apan, kini nga pagkaamgid misamot pa gayod sa pagkabanhaw ni Jesus ngadto sa espirituhanong kinabuhi ug sa dihang gitugyanan siya sa "tanang awtoridad . . . sa langit ug sa yuta" pinaagi sa iyang Amahan, si Jehova nga Diyos. (1Pe 3:18; Mat 28:18) Sanglit nianang panahona ang Diyos nagbayaw kang Jesus ngadto sa "usa ka labaw nga katungdanan," ang Anak sa Diyos karon nagpabanaag sa himaya sa iyang Amahan sa labaw pa gayod nga paagi kay sa iyang pagpabanaag niini sa wala pa siya mobiya sa langit aron moanhi sa yuta. (Flp 2:9; Heb 2:9) Siya sa pagkakaron mao 'ang tukma nga larawan sa pagkamao sa Diyos.'—Heb 1:2-4.

Ang tanang dinihogang mga membro sa Kristohanong kongregasyon gimbut-an daan sa Diyos nga "mahisama sa larawan sa iyang Anak." (Rom 8:29) Si Kristo Jesus mao ang ilang sulondan dili lamang sa ilang pagkinabuhi, samtang sila magasunod sa iyang mga tunob ug magasundog sa iyang dalan ug mga paagi, kondili diha usab sa ilang kamatayon ug pagkabanhaw. (1Pe 2:21-24; 1Co 11:1; Rom 6:5) Kay gidala ang yutan-ong "larawan sa usa nga hinimo sa abog [si Adan]," human niana ingong espirituhanong mga linalang dad-on nila "ang larawan sa usa nga langitnon [ang kataposang Adan, si Kristo Jesus]." (1Co 15: 45, 49) Panahon sa ilang yutan-ong kinabuhi, sila nakapribilehiyo nga 'isumbalik-silaw samag mga salamin ang himaya ni Jehova' nga misidlak kanila gikan sa Anak sa Diyos, nga inanayng giusab aron mahisama sa larawan nga gipabanaag sa Anak nga nagpasidlak sa himaya sa iyang Amahan. (2Co 3:18; 4:6) Busa ang Diyos naglalang diha kanila ug usa ka bag-ong personalidad, usa nga sumbalik-silaw, o larawan, sa iyang kaugalingong diyosnong mga hiyas.—Efe 4:24; Col 3:10.

Sayop nga Paggamit sa mga Larawan. Bisan tuod ang mga tawo kinahanglang mosundog ug maningkamot nga ipaaninag ang mga hiyas sa ilang langitnong Amahan ug ipahiuyon ang ilang mga kinabuhi subay sa kinabuhi sa iyang Anak, ang pagsimba sa pisikal nga mga larawan kanunayng gihukman sa tibuok Kasulatan. Ang pagdumot sa Diyos sa maong buhat tin-awng gipahayag diha sa Balaod nga gihatag ngadto sa Israel. Dili lamang ang linilok nga mga larawan kondili gidili usab ang paghimo sa "dagway" sa bisan unsang butang nga anaa sa langit, sa yuta, o sa dagat ingong tumong sa relihiyosong pagsimba. (Ex 20: 4, 5; Lev 26:1; Isa 42:8) Ang maong mga butang mahimong ginama sa bisan unsa, sa bisan unsang porma—kahoy, metal, bato; linilok, hinulma, sinalsal, sinapsap; larawan sa mga tawo, hayop, langgam, dili-buhing mga butang, o bisan mga simbolo lamang—apan walay usa niini ang giuyonan sa Diyos aron pagasimbahon. Ang paghimo niini maoy usa ka 'makadaot nga buhat,' ang pagbuhat ug daotan sa panan-aw ni Jehova, usa ka dulumtanan ug salawayon nga butang nga magpadangat sa iyang tunglo ngadto sa mga nagbuhat niini. (Deu 4:16-19, 23-25; 27:15; Num 33:52; Isa 40:19, 20; 44:12, 13; Eze 7:20) Dayandayan man kinig bulawan ug plata, dulumtanan gihapon kini sa panan-aw sa Diyos ug kini mahugaw ug ilabay gihapon ingong "hugaw" nga butang.—Deu 7:5, 25; Isa 30:22.

Ang paggamit sa maong mga larawan gipakita nga kini dili mahimong pakamatarongon atubangan sa Diyos, sanglit kini supak sa tanang maayong panghunahuna ug kinaadman ug nagpadayag sa binuang, walay-buot nga pangatarongan ug sa dili pagdawat sa tin-aw nga mga kamatuoran. (Isa 44:14-20; Jer 10:14; Rom 1:20-23) Ang mga larawan wala gayoy kapuslanan; dili makahatag ug kahibalo, giya, o proteksiyon; sanglit kini amang, walay mahimo, ug walay kinabuhi, sa kapulihay usa lamang kini ka hinungdan sa kaulawan. (Isa 44:9-11; 45:20; 46:5-7; Hab 2:18-20) Ang matagnaong mga kapahayagan ni Jehova, nga tukmang nagtagna sa umaabot nga mga hitabo, nagpakyas sa bisan unsang mga paningkamot sa dili-matinumanong mga Israelinhon nga ipasidungog ang katumanan sa maong mga hitabo

ngadto sa ilang idolatrosong mga larawan.—Isa 48:3-7.

Bisan pa sa tin-awng mga pahayag sa Diyos, ang mga Israelinhon ug ang uban pa misulay sa binuang nga paagi nga isagol ang paggamit sa relihiyosong mga larawan uban sa pagsimba sa matuod nga Diyos, si Jehova. (Ex 32:1-8; 1Ha 12:26-28; 2Ha 17:41; 21:7) Ang usa ka babaye sa panahon sa mga Maghuhukom nagbalaan gani sa pipila ka pirasong plata ngadto kang Jehova ug dayon naggamit niini sa paghimog usa ka relihiyosong larawan. (Huk 17:3, 4; 18:14-20, 30, 31) Sa wala pa laglaga ang Jerusalem sa mga Babilonyanhon, ang dulumtanang relihiyosong mga larawan gipasulod na ngadto sa dapit sa templo, ug usa niini gihubit ingong usa ka "simbolo sa pangabugho," nga dayag nga nagtumong sa pag-aghat sa pagpangabugho sa Diyos pinaagi sa paghatag ug pagdayeg ngadto sa usa ka larawan diin ang maong pagdayeg angay lamang kaniya.—Eze 8:3-12; Ex 20:5.

Apan, ang pipila ka butang, nga giporma ingong larawan sa mga tanom, bulak, hayop, ug gani sa mga kerubin, gihimo sumala sa sugo ni Jehova ug busa dili sayop. Bisan tuod nagsilbing simbolikong mga hulad maylabot sa pagsimba sa Diyos, kini mismo wala pasidunggi, o simbaha, sama pananglitan sa dihang mag-ampo o maghalad.—Tan-awa ang IDOLO, IDOLATRIYA.

Mga Larawan sa Basahon ni Daniel. Sa ikaduhang tuig sa paghari ni Nabucodonosor (dayag nga moihap sukad sa panahon sa iyang pagsakop sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P.), ang Babilonyanhong hari nagdamgo, nga tungod niini siya natugaw pag-ayo ug wala makatulog. Mopatim-awng siya wala mahinumdom sa katibuk-ang unod sa damgo, kay siya nagsugo sa iyang maalamong mga tawo ug mga saserdote nga ilang ipadayag ang damgo ug ang hubad niini. Bisan pa sa ilang gipanghambog nga katakos ingong mga tigpadayag sa tinagong mga butang, ang maalamong mga tawo sa Babilonya wala makahatag sa gipangayo sa hari. Tungod niini gipakanaog ang sugo sa pagpatay kanila, ug ang kinabuhi ni Daniel ug sa iyang mga kaubanan nameligro usab. Pinaagi sa tabang sa Diyos si Daniel nakahimo sa pagpadayag dili lamang sa damgo kondili sa kahulogan usab niini. Ang pagdayeg ug pagpasalamat ni Daniel sa dihang iyang nadawat ang kapadayagan nagpunting kang Jehova nga Diyos ingong Tuboran sa kaalam ug gahom ug ingong usa nga "nagausab sa mga panahon ug sa mga yugto sa panahon, nga nagtangtang sa mga hari ug nagpahimutang sa mga hari." (Dan 2:1-23) Ang damgo tin-aw nga naggikan sa Diyos ug naglarawan sa matagnaong paagi sa dili-mabuntog nga pagmando sa Diyos ibabaw sa mga kalihokan sa yuta.

Ang damgo ni Nabucodonosor maoy bahin sa usa ka dako kaayong larawan, nga pormag tawo. Ang mga bahin sa lawas maoy metal; gikan sa ulo hangtod sa tiil, kini anam-anam nga gilangkoban sa dili kaayo bililhon apan mas gahi nga mga metal, nga nagsugod sa bulawan ug natapos sa puthaw; apan ang mga tiil ug mga tudlo niini maoy yutang-kulonon nga sagol puthaw. Ang katibuk-ang larawan gidugmok pinaagi sa usa ka bato nga gisapsap gikan sa usa ka bukid, ug human niana gipuno niini nga bato ang tibuok yuta.—Dan 2:31-35.

Unsa ang kahulogan sa mga bahin sa larawan nga nakita sa damgo ni Nabucodonosor?

Ang larawan dayag nga nagtumong sa pagmando sa yuta ug sa katuyoan ni Jehova nga Diyos labot sa maong pagmando. Kini gipatin-aw diha sa giniyahan sa espiritu nga paghubad ni Daniel. Ang ulo nga bulawan naghawas kang Nabucodonosor, ang usa kinsa, pinaagi sa pagtugot sa Diyos, nakabaton ug gahom ingong labawng magmamando sa kalibotan ug, labing hinungdanon, nagpukan sa tipikal nga gingharian sa Juda. Apan, sa pag-ingon, "Ikaw mao ang ulo nga bulawan," daw wala limitahe ni Daniel ang kahulogan sa ulo ngadto kang Nabucodonosor lamang. Sanglit ang ubang mga bahin sa lawas naghawas sa mga gingharian, ang ulo dayag nga naghawas sa *dinastiya* sa mga hari sa Babilonya gikan kang Nabucodonosor hangtod sa pagkapukan sa Babilonya sa panahon ni Haring Nabonido ug sa iyang anak nga si Belsazar. —Dan 2:37, 38.

Ang gingharian nga gihawasan sa dughan ug mga bukton nga plata mao gayod ang Medo-Persianhong gahom nga nagpukan sa Babilonya niadtong 539 W.K.P. Kini mas "ubos" kay sa Babilonyanhong dinastiya apan dili sa diwa nga kini mas gamay ug gisakopan nga dominyo o mas menos sa militaryo o sa ekonomikanhon nga kusog. Lagmit ang Babilonya maoy labaw sa pagkaaging kini mao ang nagpukan sa tipikal nga gingharian sa Diyos didto sa Jerusalem, usa ka dungog nga wala mahupti sa Medo-Persia. Ang Medo-Persianhong dinastiya sa mga magmamando sa kalibotan natapos diha kang Dario III (Codommanus), kansang kasundalohan bug-os nga giparot ni Alejandro nga Macedonianhon niadtong 331 W.K.P. Busa ang Gresya mao ang gahom nga gihulagway sa tiyan ug mga paa nga tumbaga sa maong larawan. —Dan 2:39.

Ang Gresyanhon o Heleniko nga pagmando nagpadayon, bisan tuod ug nabahin, hangtod nga kini gisakop sa nagkakusog nga gahom sa Roma. Busa ang Romanhong Gahom sa Kalibotan mipadayag diha sa larawan nga gisimbolohan sa mas ubos apan mas gahi nga metal, ang puthaw, nga makita diha sa mga bitiis sa dakong larawan. Ang kusog sa Roma sa pagpayhag ug pagpulpog sa kaatbang nga mga gingharian, nga gipakita diha sa tagna, ilado kaayo diha sa kasaysayan. (Dan 2:40) Bisan pa niana, dili bug-os matuman sa Roma lamang ang mga kinahanglanon sa paghawas niini sa mga bitiis ug sa mga tiil sa larawan, kay ang pagmando sa Imperyo sa Roma wala makakita sa katumanan sa matagnaong damgo, nga mao, ang pag-abot sa simbolikong bato nga gisapsap gikan sa bukid maingon man ang pagdugmok niini sa katibuk-ang larawan ug nga human niana gipuno niini ang tibuok yuta.

Busa, ang gipahayag sa pipila ka komentarista sa Bibliya kaamgid kaayo sa gipahayag ni M. F. Unger, nga miingon: "Ang damgo ni Nabucodonosor, sumala sa gipadayag ni Daniel, naghubit sa dagan ug sa kataposan sa 'mga panahon sa mga Hentil' (Luc. 21:24; Pin. 16:19); nga mao, sa pagkalaglag sa Hentil nga gahom sa kalibotan panahon sa Ikaduhang Pagbalik ni Kristo. (*Unger's Bible Dictionary,* 1965, p. 516) Si Daniel mismo miingon kang Nabucodonosor nga ang damgo may kalabotan sa "kon unsay mahitabo sa kaulahiang bahin sa mga adlaw" (Dan 2:28), ug sanglit ang simbolikong bato gipakita nga naghawas sa Gingharian sa Diyos, mahimong dahomon nga ang pagmando nga gilarawanan sa puthaw nga mga bitiis ug mga tiil sa larawan magpadayon hangtod sa panahon sa pagkatukod sa maong Gingharian ug hangtod sa panahon nga kini molihok sa 'pagdugmok ug pagtapos niining tanang gingharian.'—Dan 2:44.

Ang kasaysayan nagpakita nga, bisan tuod ang Imperyo sa Roma nagpadayon gihapon ingong Balaang Imperyo sa Roma sa Alemanhong nasod, kini sa kataposan nagtugot nga pulihan sa nagpatigbabawng gahom sa kanhing sakop sa imperyo niini, ang Britanya. Tungod sa ilang kasuod ug hiniusa nga paglihok, ang Britanya ug ang Tinipong Bansa karong adlawa sagad nga gitawag ingong ang Anglo-Amerikanong Gahom sa Kalibotan, ang presente nga dominanteng gahom sa kasaysayan sa kalibotan.

Ang panagsagol sa puthaw ug yutang-kulonon diha sa mga tiil sa dakong larawan tin-awng nag-ilustrar sa kahimtang nga tinong mopadayag sa kataposang pagpahayag sa politikanhong pagmando sa kalibotan. Ang yutang-kulonon gigamit sa ubang mga teksto sa simbolikong paagi diha sa Kasulatan sa paghawas sa unodnong mga tawo nga hinimo gikan sa abog sa yuta. (Job 10:9; Isa 29:16; Rom 9:20, 21) Busa mopatim-aw nga sa hubad ni Daniel gipakasama ang yutang-kulonon sa "mga kaliwat sa katawhan," nga tungod niana ang panagsagol niini mahuyang, nga maoy gisimbolohan sa mga tiil ug mga tudlo sa tiil sa larawan. Kini nagtumong sa kahuyang ug kakulang sa panaghiusa sa samag-puthaw nga kusog sa kataposang matang sa pagmando sa kalibotan sa yutan-ong mga gingharian. (Dan 2:41-43) Ang ordinaryong tawo mogamit ug mas dakong impluwensiya sa mga kalihokan sa kagamhanan.

Ang larawan nga bulawan nga gipatindog sa ulahi ni Nabucodonosor didto sa Kapatagan sa Dura wala direktang malangkit sa dako kaayong larawan diha sa damgo. Tungod sa gidak-on niini —60 ka maniko (27 m; 88 p) ang gihabogon ug 6 lamang ka maniko (2.7 m; 8.8 p) ang gilapdon (o may proporsiyon nga napulo sa usa)—daw imposible nga kini maoy usa ka estatwa sa tawo, gawas lamang kon kini adunay habog kaayo nga patonganan, kanang mas taas pa sa estatwa sa tawo mismo. Ang estatwa sa tawo adunay proporsiyon lamang nga upat sa usa labot sa gihabogon ug gilapdon niini. Busa ang larawan lagmit gayod nga adunay gisimbolohan, tingali sama sa mga obelisko sa karaang Ehipto.—Dan 3:1.

Ang Larawan sa Mapintas nga Mananap. Human sa panan-awon bahin sa pitoy-ulo nga mapintas nga mananap nga migimaw sa dagat, nakita ni apostol Juan ang panan-awon bahin sa duhay-sungay nga mananap nga migimaw sa yuta, nga nagsulti sama sa usa ka dragon ug nagsugo niadtong nagpuyo sa yuta "sa paghimo ug larawan sa [pitoy-ulo nga] mapintas nga mananap." (Pin 13:1, 2, 11-14) Ang mga mananap kanunayng gigamit sa Bibliya ingong mga simbolo sa politikanhong mga kagamhanan. Busa ang larawan sa pitoy-ulo nga mapintas nga mananap maoy usa gayod ka galamiton nga nagpabanaag sa mga kinaiyahan ug kabubut-on sa politikanhong sistema nga nagamando sa tibuok yuta nga gihawasan sa pitoy-ulo nga mapintas nga mananap. Dayag, kini usab aduna gayoy pito ka ulo ug napulo ka sungay sama sa mapintas nga mananap nga migimaw sa dagat nga gihawasan niini. Nan, makaiikag nga matikdan nga ang laing pitoy-ulo nga mananap, nga lahi gikan sa mapintas nga mananap nga migimaw sa dagat, gihubit sa Pinadayag kapitulo 17. Ang kahulogan niini, maingon man nianang sa pitoy-ulo nga mapintas nga mananap ug sa duhay-sungay nga mananap, gihisgotan ilalom sa MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

Human sa unang paghisgot niini diha sa Pinadayag kapitulo 13, ang larawan sa mananap kanunayng gihisgotan duyog sa mapintas nga mananap, ilabina may kalabotan sa pagsimba sa maong mapintas nga mananap ug sa pagkadawat sa marka niini. Ang larawan sa mananap nakig-ambit niining mga butanga.—Pin 14:9-11; 15:2; 16:2; 19:20; 20:4; tan-awa ang MARKA.

LARAWAN SA MANANAP. Tan-awa ang LARAWAN.

LASA. Usa ka dapit nga gihisgotan diha sa kinaunahang kahubitan sa Canaanhong utlanan. (Gen 10:19) Ang tukmang nahimutangan niini dili matino. Ang Lasa mahimong "duol" sa Zeboiim (*NW; JP* [1962 nga edisyon]) o kaha ang Canaanhong utlanan miabot gikan sa palibot sa Zeboiim "hangtod" sa Lasa. (*AT; RS*; *JB*) Pinasukad sa paghubit ni Jerome ug sa Hudiyohanong tradisyon, daghan ang nagtuo nga ang Lasa nahimutang sa Callirrhoe, duol sa sidlakang baybayon sa Patayng Dagat ubos sa Wadi Zarqa Ma'in. Ang uban nagtuo nga ang Lasa mao ang Lais (Dan).

LASANG. Ang Hebreohanong termino alang sa punog-kakahoyang luna sa yuta maoy *ya'ʽar,* nga gihubad nga "kakahoyan" (Deu 19:5) ug "lasang." (Jos 17:15; 1Sa 14:25) Dihay panahon nga ang yuta sa Palestina adunay daghang kalasangan nga may mga kahoy nga nagkalainlain ang matang. Ang mga gihisgotan sa Kasulatan bahin sa kalasangan ug kakahoyan ug sa paggamit sa materyales nga kahoy nagpadayag nga kanhi mas daghan ang mga kahoy didto kay sa pagkakaron, bisan pa sa mga paningkamot sa pagpananom pag-usab ug mga kahoy sa dili pa dugayng mga katuigan. (2Cr 27:4; Huk 9:48, 49) Tataw usab kini diha sa paghubit sa ihalas nga mga hayop, nga nagpakita nga ang kalasangan arang makatagana ug bastanteng tagoanan ug puy-anan alang sa mga oso (2Ha 2:23, 24), mga leyon (1Sa 17:34; 1Cr 11:22), ug sa ubang matang sa mga hayop (Eze 34:25).

Apan naupaw ang dagkong mga luna sa yuta tungod kay nadaot kini sa gubat, sa sobrang paggamit sa mga kahoy nga walay paningkamot nga mapulihan pag-usab ang mga kahoy sa lasang, ug sa walay kontrol nga paghimo niini ingong mga sibsibanan diin ang mga turok sa bag-ong mga kahoy gipangaon sa mga kanding ug sa ubang mga hayop. Si Denis Baly, sa iyang libro nga *The Geography of the Bible* (1974, pp. 77, 115, 116), naghisgot sa mga kasiglohan sa pagpasagad, nga miresulta sa pagkahanaw sa daghang kakahoyan ug sa pagkakankan sa kapin sa 2 m (6.5 p) nga tabunok nga yuta, nga nagbilin sa dakong bahin sa yuta nga batoon ug umaw.

Ang pipila ka lasang espesipikong gihisgotan diha sa Bibliya. Ang kalasangan sa Lebanon, nga sa pagkakaron dili na kaayo daghan ang mga kahoy, nabantog kanhi tungod sa dagkong mga kahoy nga nanubo niini (1Ha 5:2-10, 13-18; 2Ha 19:23), nga daghan kaayog mga sedro, junipero, sipres, ug uban pang mga kahoy. Ang "kalasangan sa Epraim" (tingali ang "lasang sa Mahanaim"), nga dinhi namatay si Absalom, lagmit nahimutang sa S sa Suba sa Jordan duol sa Mahanaim, ug lagmit kaniadto baga ug kakahoyan. (2Sa 18:6, *ftn* sa *Rbi8,* 8, 17) Ang "lasang sa Heret" nahimutang sa Juda. (1Sa 22:5) Dugang pa, ang rehiyon sa Gilead nailhan tungod sa mga kakahoyan ug mga kahoyng balsamo niini, samtang ang Basan dapit sa A nailhan tungod sa "nagbuntaog nga mga kahoy," lagmit lakip ang mga kahoyng robles. (Isa 2:13; Zac 11:2) Sa mga adlaw ni David ug Solomon, daghan ang mga kahoyng sikomoro diha sa ubos nga kayutaan sa Sepela. (1Ha 10:27; 1Cr 27:28; 2Cr 1:15; 9:27) Sa Walog sa Jordan nanubo ang daghang mga tamarisko ug mga kahoyng sause, diin nagtago ang mga leyon.—Jer 12:5; Zac 11:3.

Simbolikong Paggamit. Maingon nga ang mga kahoy gigamit sa pagsimbolo sa indibiduwal nga mga tawo ug mga magmamando, gigamit usab sa Bibliya ang mga lasang sa pagsimbolo sa mga katawhan o kanasoran ug sa ilang mga magmamando. Ang pagkadaotan sa apostatang Juda maoy sama sa usa ka kalayo nga nagsunog sa iyang katawhan (Isa 9:18); ang kasuko ni Jehova magasunog sa habagatang gingharian (Juda) pinaagi sa dili mapalong nga mga siga sa kalayo. (Eze 20:46-48) Ang susamang mga tagna gipahayag batok sa paganong mga nasod, ang mga kaaway sa katawhan sa Diyos. Ang Asiryanhong mga manggugubat habason ug pakubsan sama sa mga kahoy sa usa ka lasang.—Sal 83:14, 15; Jer 46:22, 23; Isa 10:19, 34.

LASARON. Usa ka harianong siyudad sa Canaan kansang hari gipildi sa mga Israelinhon ubos sa pagpanguna ni Josue. (Jos 12:7, 8, 18) Ang Lasaron sagad nga giisip ingong mao ang distrito nga gitawag ug Sarona, nga sumala kang Eusebius, nahimutang tali sa Bukid sa Tabor ug sa Dagat sa Galilea. Lagmit ang modernong Sarona (Sharona), mga 10 km (6 mi) sa HK sa Tiberias, mao ang karaang nahimutangan niini.

LASEA. Usa ka siyudad sa Creta duol sa dunggoanan nga gitawag ug Maayong mga Dunggoanan. (Buh 27:8) Ang Lasea sagad gituohan nga

mao ang mga kagun-oban nga nahimutang mga 8 km (5 mi) sa S sa modernong Kaloi Limniones (Maayong mga Dunggoanan).

LATA. Usa ka lusparong asul nga puting metal nga lubay kaayo. Sa unom ka produkto sa hudno sa karaang mga eksperto sa metal, ang lata maoy pinakadaling matunaw sa tanan, nga nagkinahanglan lamang ug kainit nga 232°C. (449°F.). (Eze 22:18, 20) Ang orihinal nga Hebreohanong pulong nga *bedhil′* nagkahulogang "gilain o gibahin," nga mao, gikan sa bililhong mga metal pinaagi sa pagtunaw; kini gihubad usab ingong "mga biya."—Isa 1:25.

Walay mga minahan sa lata didto sa Palestina. Ang unang paghisgot sa lata, wala madugay human sa Pagpanggula, naglakip niini uban sa bililhong mga inagaw sa gubat gikan sa mga Midianhon. (Num 31:2, 22) Nabatonan sa mga taga-Tiro ang lata gikan sa Tarsis. (Eze 27:12) Ang kadaghanan sa bug-at, itom nga *oxide* sa lata nga gitawag ug *cassiterite* naggikan sa mga balas sa suba sa Espanya ug Inglaterra. Mopatim-aw nga ang lata gigamit sa paghimog mga tunton, kay ang Zacarias 4:10 (nga naghisgot sa "tunton") diha sa Masoretikong teksto mabasang, "ang bato [o, pabug-at], ang lata." Sa Amos 7:7, 8 ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "tunton" lagmit nagkahulogang lata o tingga. Apan, ang lata mas gigamit ingong sambog nga pangpatig-a; ang tumbaga nga sinubongan ug 2 ngadto sa 18 porsiyentong lata nakit-an diha sa karaang mga butang nga bronse.

LATIGO. Sagad nga usa ka lubay nga lubid o panit nga latos nga may kuptanan. Kini gigamit na sukad pa sa karaang mga panahon sa paglatigo sa mga tawo (2Cr 10:11, 14) ingon man usab sa pagpasunod ug sa paggiya sa mga hayop.—Pr 26:3; Nah 3:2.

Si Haring Rehoboam nanghambog nga, kon ang iyang amahan nga si Solomon nagkastigo sa mga Israelinhon pinaagig "mga latigo," siya magkastigo kanila pinaagig "mga tunokong panglapdos." Ang mga pulong ni Rehoboam maoy mahulagwayon, apan ang mga panglapdos nga gipasabot lagmit nga hait ug mga tumoy, sanglit ang Hebreohanong pulong (*ʽaq·rab·bim′*) alang sa "mga tunokong panglapdos" sa literal nagkahulogang "mga tanga."—1Ha 12:11, 14, *ftn* sa *Rbi8;* 2Cr 10:11, 14.

Si Elipaz nga Temanhon naghisgot ug "latigo sa dila." (Job 4:1; 5:21) Lagmit nga ang gipasabot mao ang paggamit sa dila aron sa paghimog kadaot, sama sa pagbutangbutang ug pagsulti nga mapasipalahon.—Itandi ang Pr 12:18; San 3:5-10.

Sa panahon sa Paskuwa niadtong 30 K.P., "human makabuhat ug latigo nga pisi, giabog [ni Jesus] ang tanan nga may mga karnero ug mga baka pagawas sa templo." Ang pamatuod nga gigamit ni Jesus ang latigo ngadto sa mga hayop lamang, dili ngadto sa mga tawo nga nagdala sa mga karnero ug mga baka, mao ang iyang pag-abog sa mga nagbaligyag mga salampati pinaagig mga pulong, dili pinaagig latigo. Dugang pa, pinaagi sa pag-abog sa mga baka pinaagig latigo, iyang napahunong ang ilang negosyo kay ang mga tawo kinaiyanhong mosunod sa ilang mga baka aron sa pagtigom niini.—Ju 2:13-17.

LATIN. Usa ka pinulongan nga sakop sa Indo-Uropanhon nga pamilya ug ginikanan sa mga pinulongang Romance, nga mao, ang Italyano, Kinatsila, Pranses, Portuges, ug Romanyano. Sa kataposang katunga sa ikaduhang siglo K.P., ang Grego gipulihan ug Latin sa relihiyosong mga gahom sa Roma ingong ang pinulongan sa Romanhong diosesis. Lakip sa mga resulta niini mao ang pagtungha sa Latin nga *Vulgate* ni Jerome sa ikaupat ug ikalima nga siglo K.P., nga ikaduha lamang sa Gregong *Septuagint* ingong iladong karaan nga hubad sa Bibliya.

Ang Latin mao ang pinulongan sa Imperyo sa Roma ug busa, sa dihang si Jesu-Kristo dinhi pa sa yuta, kini mao ang opisyal nga pinulongan sa Palestina, apan dili mao ang komon nga pinulongan sa katawhan. Busa dili ikatingala nga makakita kita ug pipila ka pulong nga naimpluwensiyahan sa Latin diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang pulong nga "Latin" makita kas-a lamang diha sa Bibliya, sa Juan 19:20, diin kita gisuginlan nga ang inskripsiyon nga gibutang sa ulohan ni Jesus diha sa estaka sa pagsakit gisulat sa Hebreohanon, Grego, ug Latin.

Ang Latin diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan makita diha sa nagkalainlaing porma. Kini naundan ug kapin sa 40 ka Latin nga mga ngalan sa mga tawo ug mga dapit, sama sa Aquila, Lucas, Marcos, Pablo, Cesarea, ug Tiberias. Niining bahina sa Bibliya makita ang Gregong mga katumbas sa mga 30 ka Latin nga mga pulong may kalabotan sa militar, hudisyal, panalapi, ug sa panimalay, sama sa *centurio* (Mar 15:39, opisyal sa kasundalohan), *denarius* (Mat 20:2), ug *speculator* (Mar 6:27, guwardiya). Makita usab ang pipila ka Latin nga mga ekspresyon o mga *idiom,* sama sa "kay nagtinguha sa pagpahimuot sa panon sa katawhan" (Mar 15:15) ug 'nangayo ug igong piyansa.' (Buh 17:9) Ang *syntax,* o ang pagkabalay sa mga prase ug mga tudling-pulong, usahay nagpaila sa impluwensiya sa Latin. Apan, gilantugian sa nagkalainlaing mga eskolar ang gidak-on sa impluwensiya niini.

Ang mga pulong nga naimpluwensiyahan sa Latin makita sa kadaghanang bahin diha sa mga basahon ni Marcos ug Mateo, ug mas daghan ang gigamit ni Marcos kay sa bisan kinsang uban pang magsusulat sa Bibliya. Kini nakahatag ug kalig-onan sa pagtuo nga iyang gisulat ang iyang Ebanghelyo didto sa Roma ug sa panguna alang sa mga Hentil, ilabina sa mga Romano. Diyutay lang ang gigamit ni Pablo nga mga pulong nga naimpluwensiyahan sa Latin; kini dili makita diha sa Gregong *Septuagint.*

Ang pagkakaplag ug pipila ka pulong nga naimpluwensiyahan sa Latin diha sa Kasulatan dili lamang kay mapuslanon alang sa akademikanhong pagtuon sa mga mahigugmaon sa Bibliya. Kini nahiuyon sa kon unsay gipakita sa Bibliya bahin sa Palestina ingong ang dapit nga gisakop sa Roma sa dihang si Jesu-Kristo dinhi pa sa yuta. Dugang pa, ang paggamit niining mga pulong nga naimpluwensiyahan sa Latin sa hawod nga sekular nga Gregong mga magsusulat sa mao ra usab nga yugto nagpamatuod nga ang Kristohanong Kasulatan namugna gayod sulod niadtong mga panahona nga ilang giingon. Busa, kini nga kamatuoran dugang nagpamatuod sa pagkakasaligan sa Kristohanon Gregong Kasulatan.

LAWAK-SA-ATOP. Tan-awa ang BALAY.

LAWAK SA ITAAS. Tan-awa ang BALAY.

LAWALAWA [Heb., *ʽak·ka·vishʹ*]. Usa ka gamay, waloy-tiil, dili pak-an nga hayop nga, sumala sa estriktong klasipikasyon sa biolohiya, dili usa ka insekto kondili usa ka *arachnid.*

Ang kadaghanang lawalawa maghimo ug balay aron sa pagdakop sa ilang tukbonon. Ang mga lawalawa kasagarang adunay tulo ka paris nga mga organo sa pagkalinyas (*spinneret*) nga anaa sa luyong bahin ubos sa ilang tiyan. Kini nakonektar sa mga glandula sa laway sa sulod sa lawas sa lawalawa pinaagi sa daghang gagmay nga mga tubotubo. Sa dihang pagawason ang laway pinaagi niini nga mga organo, kini nga laway mogahi dayon ug mogawas ingong usa ka lutay nga lanot sa seda. Pinaagi sa pagsikit niini nga mga organo, ang lawalawa makapatungha ug usa ka baga nga tanod. Sa dihang idistansiya ang mga organo sa pagkalinyas sa usag usa kini makapatungha ug hugpong sa pino nga mga tanod.

Ang balay sa lawalawa, depende sa matang sa lawalawa nga mohimo niini, maanindot ug semetriya ug komplikado ang disenyo. Diha sa mga lanot nga seda, may parehong mga sal-ang sa mga tinulo nga papilit, nga himoon usab sa lawalawa. Human makahimo ug usa ka linya tali sa duha ka nagbabag nga talay sa laway ug human kini mabutangi ug papilit, bitaron sa lawalawa ang tanod ug dayon palabtikon kini. Kini moresulta ug parehong sal-ang sa gagmayng mga tinulo sa papilit. Ang pilit nga tanod magsilbing bitik sa tukbonon sa lawalawa.

Diha sa duha ka higayon nga kini makita sa Kasulatan, ang lawalawa gihisgotan diha sa masambingayong mga paagi. Si Bildad, sa pagpakigsulti kang Job, naghisgot sa usa ka apostata ingong usa nga nagasalig o nagasandig sa usa ka "balay sa lawalawa," usa ka butang nga huyang kaayo nga tungod niana siya dili makapabiling magbarog. (Job 8:14, 15) Ang makadaot ug mapintasong mga buhat sa dili-matinumanong mga Israelinhon gipakasama sa paghimo ug usa ka balay sa lawalawa. Apan, dili mabukotan sa dili-matinumanong mga tawo ang ilang kaugalingon pinaagi sa ilang mga binuhatan, maingon nga ang balay sa lawalawa dili magsilbi ingon nga besti.—Isa 59:5, 6.

LAWAS. Ang pisikal nga gambalay sa usa ka tawo o sa usa ka hayop. Ang Hebreohanong pulong nga *gewi·yahʹ* nagtumong sa usa ka lawas, buhi man kini (Gen 47:18) o patay. (1Sa 31:10; Sal 110:6) Ang Hebreohanong *neve·lahʹ* naggikan sa lintunganayng berbo nga *na·velʹ* ("malaya"; Sal 1:3) ug gihubad ingong "patayng lawas." (Lev 5:2; Deu 14:8; Isa 26:19) Ang *ba·sarʹ,* nga Hebreohanong pulong alang sa unod, mahimong maghawas sa tibuok lawas. (Itandi ang Sal 16:9; tan-awa ang UNOD.) Ang Gregong pulong alang sa "lawas" sagad maoy *soʹma* (Mat 5:29), apan ang *khros,* nga sa literal maoy "panit," gihubad nga "lawas" diha sa Buhat 19:12. Ang Gregong pulong nga *ptoʹma,* nga naggikan sa lintunganayng berbo nga *piʹpto* (lusno), nagtumong sa nalusno nga lawas o "patayng lawas." (Mat 14:12) Ang nagkalainlaing matang sa pisikal nga mga lawas gilangkoban sa nagkalainlaing matang sa unod, uban sa puwersa sa kinabuhi.—1Co 15:39; San 2:26; Gen 7:22; tan-awa ang KALAG.

Espirituhanong mga Lawas. Samtang adunay pisikal nga mga lawas, nga makita ug mabatyagan, adunay espirituhanong mga lawas usab, nga dili makita sa tawhanong mga mata ug bugos dili mabatyagan sa tawo. (1Co 15:44) Ang mga lawas sa espiritung mga persona (ang Diyos, si Kristo, ang mga manulonda) maoy mahimayaon. "Wala pa gayoy tawo nga nakakita sa Diyos." (1Ju 4:12) Ang tawo dili makakita sa Diyos ug mabuhi. (Ex 33:20) Sa dihang si apostol Pablo sa daklit lamang nakakita sa pagpadayag ni Jesu-Kristo human sa pagkabanhaw ni Jesus, siya natumba sa yuta ug nabuta tungod sa kahayag, usa ka milagro ang gikinahanglan aron mapasig-uli ang iyang panan-aw. (Buh 9:3-5, 17, 18; 26:13, 14) Sa ingon

usab, ang mga manulonda mas gamhanan kay sa mga tawo. (2Pe 2:11) Sila maoy mga mahimayaon, masanag ug nagpakita sa ingon niana nga paagi sa ilang pisikal nga mga pagpadayag. (Mat 28:2-4; Luc 2:9) Kining espiritung mga anak sa Diyos may panan-aw nga arang makakita ug makasugakod sa pagsud-ong sa kadan-ag sa Labing Gamhanang Diyos.—Luc 1:19.

Tungod kay kita dili makakita sa Diyos pinaagi sa atong pisikal nga mga mata, siya migamit ug mga ekspresyon nga naghubit kaniya diha sa tawhanong mga kinaiyahan aron sa pagtabang kanato nga makasabot ug makapabili sa mga butang labot kaniya. Ang Bibliya naghisgot kaniya ingong adunay mga mata (Sal 34:15; Heb 4:13); mga bukton (Job 40:9; Ju 12:38); mga tiil (Sal 18:9; Zac 14:4); kasingkasing (Gen 8:21; Pr 27:11); mga kamot (Ex 3:20; Rom 10:21); mga tudlo (Ex 31:18; Luc 11:20); ilong, mga buho sa ilong (Eze 8:17; Ex 15:8); ug mga dalunggan (1Sa 8:21; Sal 10:17). Dili angayng hunahunaon nga siya sa literal nagbaton niini nga mga sangkap sama sa atong nabatonan. Si apostol Juan, kinsa adunay paglaom sa kinabuhi sa langit, miingon ngadto sa kaubang mga manununod sa langitnong kinabuhi: "Mga hinigugma, kita karon mga anak sa Diyos, apan wala pa ikapadayag kon mahimong unsa unya kita. Kita nahibalo nga sa dihang siya igapadayag na kita mahisama kaniya, tungod kay siya atong makita ingon gayod sa iyang pagkamao." (1Ju 3:2) Kini mahimong usa ka lawas nga nahiuyon sa "mahimayaong lawas" ni Jesu-Kristo (Flp 3:21), kinsa mao "ang larawan sa dili-makita nga Diyos," "ang aninag sa iyang himaya ug ang tukma nga larawan sa iyang pagkamao." (Col 1:15; Heb 1:3) Busa, sila makabaton ug lawas nga dili-madunot, walaykamatayon, nga lahi sa mga manulonda sa katibuk-an ug sa katawhan, nga may-kamatayon. —1Co 15:53; 1Ti 1:17; 6:16; Mar 1:23, 24; Heb 2:14.

Unodnong Lawas ni Kristo. Sa dihang unang gihimo ang Panihapon sa Ginoo, si Jesus mitanyag sa tinapay nga walay lebadura ngadto sa 11 ka matinumanong mga apostoles, nga nagingon: "Kini nagkahulogan sa akong lawas nga igahatag alang kaninyo." (Luc 22:19) Si apostol Pedro sa ulahi miingon: "Siya [Jesus] nagpas-an sa atong mga sala diha sa iyang kaugalingong lawas sa estaka."—1Pe 2:24; Heb 10:10; tan-awa ang PANIHAPON SA GINOO.

Aron si Jesus mahimong "ang kataposang Adan" (1Co 15:45) ug mahimong "katugbang nga lukat alang sa tanan [nga katawhan]," ang iyang unodnong lawas kinahanglang mahimong tinuod nga tawhanong lawas, dili inkarnasyon. (1Ti 2: 5, 6; Mat 20:28) Kini kinahanglang hingpit, kay kini kinahanglang ihalad aron itanyag kang Jehova nga Diyos ingong lukat. (1Pe 1:18, 19; Heb 9:14) Walay dili-hingpit nga tawo ang makatagana sa gikinahanglan nga bili. (Sal 49:7-9) Tungod niini, si Jesus miingon sa iyang Amahan sa dihang gipresentar ang iyang kaugalingon alang sa bawtismo, aron sugdan ang iyang masakripisyohon nga pagkinabuhi: "Ikaw nag-andam ug lawas alang kanako."—Heb 10:5.

Ang pisikal nga lawas ni Jesu-Kristo wala pasagding madunot hangtod mahimong abog sama sa nahitabo sa mga lawas ni Moises ug David, mga tawong gigamit sa paglandong kang Kristo. (Deu 34:5, 6; Buh 13:35, 36; 2:27, 31) Sa dihang ang iyang mga tinun-an miadto sa lubnganan sayo sa buntag sa unang adlaw sa semana, ang lawas ni Jesus wala na didto, ug ang mga bendahe na lamang nga gigamit sa pagputos sa iyang lawas ang nabilin diha sa lubnganan, ang iyang lawas sa walay duhaduha naut-ot nga wala moagig pagkadunot.—Ju 20:2-9; Luc 24:3-6.

Human sa pagkabanhaw ni Jesus siya nagpakita pinaagi sa lainlaing mga lawas. Nasaypan siya ni Maria ingong ang hardinero. (Ju 20:14, 15) Nagpakita siya pag-usab, misulod sa usa ka lawak nga trinangkahan ang mga pultahan, nagbaton ug lawas nga adunay mga agi sa samad. (Ju 20:24-29) Sa makadaghan siya nagpakita ug nailhan, dili pinaagi sa iyang dagway, kondili pinaagi sa iyang mga pulong ug mga buhat. (Luc 24:15, 16, 30, 31, 36-45; Mat 28:16-18) Kas-a usa ka milagro nga nahitabo ubos sa iyang pagtultol ang nagbukas sa mga mata sa iyang mga tinun-an sa pagkaila kaniya. (Ju 21:4-7, 12) Si Jesus, kay nabanhaw ingong espiritu (1Pe 3:18), makahimo sa pagmateryalisar alang sa maong okasyon sama sa gibuhat sa mga manulonda sa nangaging mga panahon, sa dihang sila nagpakita ingong mga mensahero. (Gen 18:2; 19:1, 12; Jos 5:13, 14; Huk 13:3, 6; Heb 13:2) Sa mga adlaw una pa ang Lunop, ang mga manulonda nga "wala magpadayon sa paghupot sa ilang orihinal nga pagkabutang apan mitalikod sa ilang nahiangay nga puloyanang dapit" nagpakatawo ug nangasawa ug mga tawhanon. Nga kining manulondang mga anak sa Diyos maoy dili-tinuod nga mga tawo kondili nagsul-ob ug pisikal nga mga lawas, gipakita sa kamatuoran nga ang Lunop wala makalaglag niini nga mga manulonda, apan sila naghukas sa ilang pisikal nga lawas ug mibalik sa dominyo sa mga espiritu.—Jud 6; Gen 6:4; 1Pe 3:19, 20; 2Pe 2:4.

Simbolikong Paggamit. Si Jesu-Kristo gihisgotan ingong Ulo "sa kongregasyon, nga mao ang iyang lawas." (Efe 1:22, 23; Col 1:18) Kining Kristohanong lawas wala mabahinbahin sa rasa, nasod, o sa ubang paagi, sanglit kini gihawasan sa

mga Hudiyo ug sa mga katawhan sa tanang kanasoran. (Gal 3:28; Efe 2:16; 4:4) Ang tanan nabawtismohan sa balaang espiritu ngadto kang Kristo ug ngadto sa iyang kamatayon. Busa, silang tanan nabawtismohan ngadto sa usa ka lawas. (1Co 12:13) Sa ingon ang tibuok lawas mosunod sa ulo, mamatay sa matang sa kamatayon nga iyang namatyan ug mabanhaw sa matang sa pagkabanhaw nga iyang nabatonan.—Rom 6:3-5; tan-awa ang BAWTISMO (Ang Bawtismo Ngadto Kang Kristo Jesus, Ngadto sa Iyang Kamatayon).

Si apostol Pablo migamit sa paglihok sa tawhanong lawas aron iilustrar ang paglihok sa Kristohanong kongregasyon, nga nagpakasama sa mga membro nga nabuhi sa yuta sa bisan unsang partikular nga panahon ngadto sa usa ka lawas, uban kang Kristo nga mao ang dili-makitang Ulo. (Rom 12:4, 5; 1Co 12) Iyang gipasiugda ang kahinungdanon sa dapit nga giokupar sa matag membro, ang matag usa nagtambayayongay, ang gugma ug kahangawa sa usag usa, ug ang kalamposan sa buluhaton. Ang Diyos nagpahimutang sa matag usa diha sa iyang kaugalingong dapit sa lawas, ug pinaagi sa nagkalainlaing paglihok sa balaang espiritu ang lawas nagbuhat sa kon unsay gikinahanglan. Ang Ulo, si Jesu-Kristo, ingong tigpataliwala nga membro, nagtagana sa mga membro sa lawas sa mga butang nga ilang gikinahanglan pinaagi sa "mga lutahan niini ug sa mga ugat sa mga lutahan," ang mga paagi ug mga kahikayan alang sa pagtagana sa espirituwal nga pagkaon ingon man usab sa komunikasyon ug koordinasyon, aron ang "lawas" mapakaon pag-ayo sa espirituwal ug ang matag bahin mahibalo sa buluhaton nga iyang pagabuhaton.—Col 2:19; Efe 4:16.

Hustong Paggamit sa Lawas. Angayng pabilhan sa usa ka Kristohanon ang lawas nga gihatag sa Diyos kaniya ug angayng higugmaon ang iyang kaugalingon pinaagig hustong pag-atiman sa iyang lawas aron siya makahimo sa pagtanyag niini diha sa dalawaton, sagrado nga pag-alagad sa Diyos. (Rom 12:1) Kini nagkinahanglan sa pagkamakataronganon ug sa pag-atiman sa lawas pinaagig pagkaon ug sa uban pang mga kinahanglanon, ingon man sa paghupot niini nga mahinlo sa pisikal, apan ang ubang matang sa pag-atiman mas labaw pang mahinungdanon. Kini naglangkit sa espirituwalidad, sa pagpangita sa Gingharian sa Diyos ug sa iyang pagkamatarong, ug sa pagpasundayag sa katul-id sa moral. (Mat 6:25, 31-33; Col 2:20-23; 3:5) Si apostol Pablo nagtambag: "Ang lawasnong pagbansay may diyutayng kapuslanan; apan ang diyosnong pagkamahinalaron mapuslanon sa tanang butang, kay naghupot kini ug saad sa kinabuhi karon ug sa umaabot."—1Ti 4:8.

Ang usa ka dinihogang membro sa Kristohanong kongregasyon, ang lawas ni Kristo, nga nakahimog pakighilawas nagkuha sa usa ka membro ni Kristo ug naghimo niini nga membro sa usa ka pampam. Ang bisan kinsa nga Kristohanon nga nakahimog pakighilawas nagdalag kahugawan sa moral ug usab "nagapakasala batok sa iyang kaugalingong [unodnong] lawas." Siya nagpameligro sa iyang kaugalingon nga matangtang gikan sa lawas ni Kristo, ang templo nga organisasyon, ug nagladlad sa iyang kaugalingon sa kapeligrohan sa makaluod nga mga sakit. (1Co 6:13, 15-20; Pr 7:1-27) Siya mahimong 'itugyan sa kongregasyon ngadto kang Satanas alang sa kalaglagan sa unod.'—1Co 5:5.

Ang usa ka membro sa lawas ni Kristo, ingon man ang ubang dedikadong mga tawo nga nakiguban niining inanak-sa-espiritung mga membro sa lawas, kinahanglang maglikay dili lamang sa literal nga pakighilawas kondili sa espirituwal nga pakighilawas usab. Ang Kasulatan nagtawag sa usa nga nakighigala sa kalibotan ingong usa ka "mananapaw." (San 4:4) Si Jesus miingon sa iyang mga tinun-an: "Sila dili bahin sa kalibotan, ingon nga ako dili bahin sa kalibotan." (Ju 17:16) Busa, si Jesus mainampingon nga kadtong naglangkob sa mga membro sa iyang lawas maoy mahinlo sa moral ug sa espirituwal. (Efe 5:26, 27) Sila gihisgotan nga 'nagligo na sa ilang mga lawas pinaagi sa mahinlong tubig.' (Heb 10:22) Sama sa giingon ni apostol Pablo, nga naghisgot bahin sa mga bana: "Sa ingon niini ang mga bana angay nga maghigugma sa ilang mga asawa sama sa ilang kaugalingong mga lawas. Siya nga nahigugma sa iyang asawa nahigugma sa iyang kaugalingon, kay wala gayoy tawo nga nagdumot sa iyang kaugalingong unod; kondili nagapakaon ug nagapangga niini, ingon sa ginahimo usab ni Kristo sa kongregasyon, tungod kay kita mga sangkap sa iyang lawas. 'Tungod niini ang lalaki mobiya sa iyang amahan ug sa iyang inahan ug siya moipon sa iyang asawa, ug ang duha mahimong usa ka unod.' Dako kini nga sagradong tinago. Karon ako nagasulti labot kang Kristo ug sa kongregasyon."—Efe 5:28-32.

Tan-awa ang mga bahin sa lawas ubos sa tagsatagsa ka ngalan niini.

LAWREL [Heb., *'o'ren*]. Usa ka *evergreen* o kanunayng may mga dahon nga tanom, nga sagad motubo ingong usa ka kahoykahoy apan makaabot sa gitas-ong mga 15 m (50 p). Ang kinatibukang kahoy (mga dahon, panit, gamot, ug bunga) may lana nga dugay nang gigamit sa medisina. Ang mga dahon pormag-itlog ug baga, ug sinawon ang ibabawng bahin niini.

Kining kahoya ang kataposang gihisgotan diha sa ubay-ubayng mga kahoy sa Isaias 44:14; kini lamang ang teksto nga naghisgot niining kahoya diha sa Hebreohanong Kasulatan. Ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* (ni L. Koehler ug W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 88) nagpaila sa ngalan nga mao ang kahoyng lawrel (*Laurus nobilis*), nga kasagarang gitawag nga tam-is nga kahoy sa luok. (Tan-awa usab ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* nga giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 293.) Ang *Laurus nobilis* makaplagan gikan sa baybayon hangtod sa tunga-tungang bukiron nga mga rehiyon sa Palestina ug motubo usab diha sa ubang mga dapit sa Mediteranyo.

Ang mga dahon sa lawrel gigamit sa karaang mga Grego aron sa paghimog mga purongpurong, nga maoy ilang isul-ob sa mga ulo sa mga mananaog sa Pytianhong mga Dula ug usab alang niadtong naghupot ug mga katungdanan ingong usa ka simbolo sa pagkadungganon.

LAZARO [lagmit ang Gr. nga porma sa Heb. nga ngalang Eleasar, nga nagkahulogang "Ang Diyos Nagtabang"].

1. Ang igsoong lalaki ni Marta ug Maria; ang iyang pagkabanhaw mao ang usa sa talagsaong mga milagro nga gihimo ni Jesu-Kristo. (Ju 11:1, 2) Si Jesus may halalom nga gugma niini nga pamilya nga nagpuyo sa Betania, "mga tulo ka kilometro" gikan sa Jerusalem agi sa dalan paingon sa Jerico. (Ju 11:5, 18, *ftn* sa *Rbi8*) Lagmit nga siya kanunayng giabiabi didto sa ilang balay.—Luc 10:38-42.

Ang duha ka magsoong babaye nagpahibalo kang Jesus, kinsa nianang panahona didto sa tabok sa Suba sa Jordan, nga ang ilang igsoong si Lazaro masakiton kaayo. Walay duhaduhang sila naglaom nga si Jesus mag-ayo kaniya. (Ju 11: 3, 21, 32) Apan, inay nga moadto dayon sa Betania, o mag-ayo kang Lazaro sa halayo, sama sa kahimtang sa sulugoong lalaki sa usa ka opisyal sa kasundalohan (Mat 8:5-13), si Jesus nagpabilin didto sa iyang giestaran sulod sa duha pa ka adlaw. Sa pag-abot niya sa palibot sa Betania, siya gisugat ni Marta ug dayon ni Maria. Si Lazaro nabugtoan na sa gininhawa ug patay na sulod sa upat ka adlaw.—Ju 11:6, 17, 20, 30-32.

Sa dihang nakigsulti kang Marta, gipahimuslan ni Jesus ang higayon aron ipasiugda ang pagkabanhaw. (Ju 11:23-27) Sa wala madugay iyang gihatagan ug dugang kahulogan ang iyang mga pulong. Sa pag-abot sa lubnganan o sa langob diin didto gilubong si Lazaro, gisugo ni Kristo nga kuhaon ang bato nga nagtabon sa ganghaan niini. Unya pinaagi sa pag-ampo ngadto sa iyang langitnong Amahan, gipakita ni Jesus nga ang usa ka katarongan nga kining mga butanga nahitabo maoy "aron motuo sila [ang katawhan nga atua didto] nga ikaw nagpadala kanako." (Ju 11:38-42) Dayon gitawag ni Jesus ang namatayng si Lazaro gikan sa lubnganan, ug siya migula, nga sa walay duhaduha nakapahibulong ug nakapalipay gayod sa mga tawo nga atua didto.—Ju 11:43, 44.

Kining milagroha nakatukmod sa daghan sa pagbutang ug pagtuo kang Jesus, apan kini usab ang hinungdan nga ang pangulong mga saserdote ug ang mga Pariseo naglaraw sa pagpatay kaniya. Ang kasuko sa pangulong mga saserdote misamot pa gayod sa dihang nakita sa usa ka dakong panon sa mga Hudiyo dili lamang si Jesus kondili ang nabanhaw usab nga si Lazaro. Tungod kang Lazaro, daghang Hudiyo ang nagbutang ug pagtuo kang Jesus, ug busa ang pangulong mga saserdote nagsabot sa pagpatay usab kang Lazaro. (Ju 11:45-53; 12:1-11) Hinunoa, walay Biblikanhong ebidensiya nga nag-ingon nga natuman niining relihiyosong mga kaaway ang ilang daotang mga laraw batok kang Lazaro.

Ang asoy ni Juan bahin sa pagkabanhaw ni Lazaro gisaway sa pipila ka kritiko sa Bibliya. Sila nangatarongan nga ang ubang mga asoy sa Ebanghelyo wala maghisgot bahin niini nga hitabo. Apan, ang paghatag ug pagtagad sa lainlaing mga Ebanghelyo magpakita nga bisan gani ang mga magsusulat sa sinoptiko o unang tulo ka Ebanghelyo sa tagsatagsa wala magbatbat sa tanang gibuhat ni Jesus. Pananglitan, si Lucas lamang ang nagtaho bahin sa pagkabanhaw sa anak nga lalaki sa babayeng balo sa Nain. (Luc 7:11-15) Sa naandan wala sublia ni Juan kon unsa ang gitala sa uban. Ang pagkabanhaw ni Lazaro maoy usa ka tatawng pananglitan labot niini.

Kining milagro sa pagkabanhaw ni Lazaro hinungdanon kaayo ingong bahin sa ministeryo ni Jesus aron ipasiugda ang gahom sa Anak sa Diyos ug palamboon ang pagtuo nganha kaniya ug sa pagkabanhaw. (Ju 11:4, 41, 42) Dayag nga nahitabo kini sa hapit nang magsugod ang tuig 33 K.P. Ang Kasulatan wala maghatag ug impormasyon bahin sa mga kahimtang, dapit, o panahon sa pagkamatay ni Lazaro human siya banhawa.—Tan-awa ang PAGKABANHAW (Mga pagkabanhaw sa wala pa ihatag ang lukat).

Walay giingon sa Bibliya ni may bisan unsang katarongan nga ilangkit ang makasaysayanhong si Lazaro uban sa makililimos sa sambingay ni Jesus bahin sa tawong dato ug si Lazaro.

2. Ang ngalan nga gihatag ngadto sa makililimos diha sa sambingay ni Jesus nga sagad gitawag nga sambingay bahin sa tawong dato ug si

Lazaro. (Luc 16:19-31) Diha sa *Vulgate* ang pulong nga "dato" gihubad sa Latin nga adhetibo nga *dives,* nga sagad gigamit sa sayop nga paagi ingong personal nga ngalan sa tawong dato. Apan, ang Hudiyohanong ngalan nga Lazaro maoy komon sa karaang kapanahonan, usa ka kamatuoran nga gipamatud-an pinaagi sa mga inskripsiyon diha sa butanganan ug mga bukog.

Diha sa sambingay, ang gikabahong nga makililimos nga si Lazaro gibutang diha sa ganghaan sa tawong dato, nga nagtinguha nga makakaon sa mga mumho nga mahulog gikan sa maluho nga lamesa sa tawong dato. Human niana si Lazaro namatay ug gidala sa mga manulonda ngadto sa sabakan ni Abraham (usa ka dapit nga susama sa nahimutangan sa usa ka tawo sa karaang kapanahonan kon siya mopauraray sa atubangan sa laing tawo diha sa samang lingkoranan inigpangaon). Nakigsulti si Abraham sa tawong dato, kinsa usab namatay, gilubong, ug didto sa Hades, nga ginasakit. "Usa ka dakong bung-aw" nga dili malabang ang nag-ulang sa tawong dato gikan kang Abraham ug Lazaro. Ang hangyo sa tawong dato nga ipadala unta ni Abraham si Lazaro ngadto sa iyang lima ka igsoong lalaki aron 'makahatag kanila ug bug-os nga pagpamatuod,' aron sa pagpalingkawas kanila gikan sa samang kasinatian, gibalibaran tungod kay "anaa [nila] si Moises ug ang mga Manalagna," ug, kon sila dili buot magpatalinghog kanila, "dili usab sila makombinsir bisan may mobangon gikan sa mga patay."—Tan-awa ang SAMBINGAY.

Sa sambingay ni Jesus bahin sa tawong dato ug kang Lazaro, gigamit ba niya ang rabbinikong mga tinuohan mahitungod sa mga patay?

Sa pipila ka kahimtang, ang mga magtutudlo ug mga estudyante nga nagtuon sa kasaysayan sa mga relihiyon nagsugyot nga sa paghatag niini nga sambingay gigamit ni Jesu-Kristo ang rabbinikong konsepto ug pagtulon-an bahin sa kalibotan sa mga patay. Gihatag ni Josephus ang mosunod nga impormasyon bahin sa panglantaw nga sagad gituohan niadtong panahona sa mga Pariseo bahin niini: "Sila nagtuo nga ang mga kalag adunay gahom sa pagpabiling buhi human sa kamatayon ug nga adunay mga ganti ug mga silot ilalom sa yuta alang niadtong nagkinabuhi sa kaligdong o sa kadaotan: ang walay kataposang pagkabilanggo mao ang bahin sa daotang mga kalag, samtang ang maayong mga kalag sayon ra nga makadangat ngadto sa usa ka bag-ong kinabuhi." (*Jewish Antiquities,* XVIII, 14 [i, 3]) Apan, si Jesus bug-os nga nagsalikway sa bakak nga mga pagtulon-an, lakip niadtong mga pagtulon-an sa mga Pariseo. (Mat 23) Busa, dili makataronganon nga ipasukad niya ang iyang sambingay bahin sa tawong dato ug kang Lazaro sumala sa mga gilatid sa bakak nga rabbinikong konsepto bahin sa kalibotan sa mga patay. Tungod niini, angayng ihinapos nga diha sa hunahuna ni Jesus ang katumanan sa sambingay ug gipasukad ang mga detalye ug mga kaugmaran niini nga kaharmonya sa mga kamatuoran sa katumanan inay nga pinasukad sa bisan unsang pagtulon-an nga dili kasulatanhon.

Ang konteksto ug ang gigamit nga mga pulong sa estorya tin-awng nagpakita nga kini maoy usa ka sambingay ug dili usa ka aktuwal nga makasaysayanhong asoy. Ang kakabos wala himayaa, ni gihukman ang kabahandianon. Hinunoa, ang panggawi, mga ganti sa kataposan, ug ang pagbalit-ad sa espirituwal nga kahimtang niadtong naglarawan kang Lazaro ug sa tawong dato dayag nga gipakita. Ang kamatuoran nga ang mga igsoon sa tawong dato nagsalikway kang Moises ug sa mga manalagna nagpakita usab nga ang sambingay adunay mas halalom nga kahulogan ug katuyoan kay nianang sa pagtandi sa kakabos ug sa pagbaton ug mga bahandi.

LEA [lagmit nalangkit sa Akadianhong pulong nga nagkahulogang "baka," o sa Arabiko nga pulong nga nagkahulogang "ihalas nga baka"]. Ang magulang nga anak nga babaye ni Laban, ang apo-sa-pag-umangkon ni Abraham. Si Laban igsoon ni Rebeca nga inahan ni Jacob, busa si Lea ig-agaw ni Jacob. (Gen 22:20-23; 24:24, 29; 29:16) Si Lea dili sama katahom kang Raquel nga iyang manghod; giingon ilabina nga ang iyang mga mata dili magilakon, o walay kadasig (maluya). (Gen 29:17) Kon bahin sa mga babaye sa Sidlakan, ang masayag o magilakong mga mata giisip nga ilhanan sa katahom.—Itandi ang Aw 1:15; 4:9; 7:4.

Si Lea nahimong unang asawa ni Jacob tungod kay, sa kagabhion, gilimbongan ni Laban si Jacob pinaagi sa paghatag kang Lea ingong asawa imbes kang Raquel, nga gihigugma ni Jacob. Mitutol si Jacob tungod sa paglingla kaniya, apan nangatarongan si Laban nga dili kostumbre sa maong dapit nga paminyoon ang manghod nga una kay sa panganay. Lagmit nga gitabonan ang nawong ni Lea, ingong pagsunod sa karaang kostumbre sa Sidlakan sa pagtabon pag-ayo sa nawong sa pangasaw-onon, ug tinong nakaamot kini aron molampos ang paglimbong. Nag-alagad si Jacob ug pito ka tuig nga si Raquel ang diha sa hunahuna, apan bugti niini nga pag-alagad si Lea ang iyang nadawat. Si Raquel gihatag kaniya human siya

magsaulog ug tibuok semana uban kang Lea, apan si Jacob kinahanglang moalagad pa ug pito ka tuig ingong bayad alang kang Raquel.—Gen 29:18-28.

Ang asoy nag-ingon kanato nga si Lea "gidumtan." (Gen 29:31, 33) Apan kini nagsaysay usab nga, human niya makuha si Raquel, si Jacob "nagpahayag ug labawng gugma kang Raquel kay kang Lea." (Gen 29:30) Tino nga si Jacob wala maghambin ug makadaot nga pagdumot kang Lea apan nagpakitag mas dakong gugma kang Raquel, ingong pinalabi niyang asawa. Nagpadayon siya sa pag-atiman kang Lea ug sa pagpakigdulog kaniya. Busa, si Lea "gidumtan" sa diwa nga ang paghigugma ni Jacob kaniya menos kay kang Raquel.—Tan-awa ang PAGDUMOT.

Si Lea nahimong inahan sa pito ka anak ni Jacob, unom ka anak nga lalaki nga si Ruben, Simeon, Levi, Juda, Isacar, ug Zabulon ug usa ka anak nga babaye nga si Dina. (Gen 29:32-35; 30:16-21) Tungod niini, si Lea gihisgotan sa Ruth 4:11 uban kang Raquel nga usa sa mga "nagtukod sa balay sa Israel." Kadungganan ni Lea nga nanganak kang Levi, nga maoy gigikanan sa saserdotehanong tribo sa Israel, ug kang Juda, nga nahimong amahan sa harianong tribo sa nasod.

Si Lea ug ang iyang mga anak mikuyog kang Jacob sa dihang siya mibiya sa Padan-aram ug mibalik sa Canaan, ang yuta nga natawhan ni Jacob. (Gen 31:11-18) Una pa makigkita si Jacob kang Esau diha sa dalan, alang sa kasegurohan iyang gibahin ang iyang mga anak ngadto kang Lea ug Raquel ug sa ilang mga sulugoong babaye, gibutang ang mga sulugoong babaye ug ang ilang mga anak sa unahan, nga gisundan ni Lea ug sa iyang mga anak, ug sa ilang luyo si Raquel ug si Jose. (Gen 33:1-7) Ang mga anak ni Lea mikuyog kang Jacob ngadto sa Ehipto, apan ang asoy sa Bibliya wala mag-ingon nga si Lea mikuyog usab. (Gen 46:15) Ang panahon, dapit, ug mga kahimtang sa dihang siya namatay wala hisgoti, apan lagmit siya namatay sa Canaan. Bisan unsa man ang kahimtang, ang patriarka nagdala sa iyang lawas ngadto sa lubnganan sa pamilya, ang langob sa yuta sa Makpela. Ang mga panugon ni Jacob mahitungod sa iyang patayng lawas nagpakitang buot niya nga siya ilubong sa dapit nga gilubngan kang Abraham ug Sara, Isaac ug Rebeca, ug Lea. —Gen 49:29-32.

LEBADURA. Usa ka makapaaslom o makapatubo nga substansiya nga isagol sa minasa o sa mga likido, ilabina usa ka bahin sa igpapatubo nga minasa nga gipreserbar aron gamiton sa pagluto. Kini nga matang sa igpapatubo gipaila sa Hebreohanong pulong nga *se'or'* ("minasang igpapatubo"; Ex 12:15) ug sa Gregong pulong nga *zy'me* ("lebadura"; Luc 13:21). Ang may lebadura gipaila sa Hebreohanong pulong nga *cha·mets'.*—Lev 2:11.

Ang bino, ang gipabahal o gipakisom nga duga sa mga ubas o sa ubang mga prutas, dugay nang nailhan sa tawo. Siyempre, ang bino mobahal bisag dili butangan ug lebadura o pangpakisom.

Ang unang mga Ehiptohanon naghimog serbesa, nga nagkinahanglag lebadura alang sa produksiyon niini, ug sila naglutog may lebadura ug walay lebadura nga tinapay. Ang mga Hebreohanon lagmit pamilyar sa "serbesa nga ginama sa trigo." (Isa 1:22; Os 4:18, *NW; Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni L. Koehler ug W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 646) Ang ihalas nga igpapatubo nga mahimong makuha gikan sa mga selula sa pipila ka turok nga *fungus* lagmit nagsilbing usa sa mga igpapatubo alang niini nga mga produkto. Sa mga pagpangubkob didto sa Ehipto may nadiskobrehang daan na kaayong tinapay nga adunay patayng mga selula sa igpapatubo. Gikaingon usab nga ang mga Ehiptohanon migamit ug *natron* (*sodium carbonate*) sa paghimog tinapay. Ang *sodium carbonate* dili makapatubo nga sama nianang sa minasang igpapatubo, apan kini makapatunghag mga bulabula aron motubo ang tinapay. Sa Ehipto, sama sa Israel, ang pangunang pamaagi sa paghimog tinapay mao ang pagsalin ug minasa gikan sa unang gihimo nga tinapay, patuboon kini, ug gamiton ang nahibiling minasang igpapatubo aron sa pagpatubo sa bag-ong himoon nga tinapay.

Sa Balaod sa Diyos Ngadto sa Israel. Walay halad-nga-lugas nga itanyag sa mga Israelinhon pinaagig kalayo ngadto kang Jehova ang himoon nga "may lebadura." (Lev 2:11) Apan, ang lebadura mahimong gamiton maylabot sa mga halad-sa-panag-ambit ingong pasalamat, diin ang magtatanyag boluntaryong maghalad niini uban ang espiritu sa pagkamapasalamaton tungod sa daghang panalangin ni Jehova. Angay nga usa kini ka sadya nga pagpangaon; ang tinapay nga may lebadura kasagarang kan-on sa malipayong mga okasyon. Lakip sa karne (sa ato pa, ang hayop) nga gitanyag, ug sa mga tinapay nga walay igpapatubo, siya magdala ug siningsing nga mga tinapay nga may lebadura, nga dili ibutang sa ibabaw sa halaran kondili kan-on sa magtatanyag ug sa nagdumalang saserdote.—Lev 7:11-15.

Sa pagtanyag sa mga unang bunga sa pagani sa trigo, sa adlaw sa Pentekostes, ang hataas nga saserdote magtabyog sa atubangan ni Jehova ug duha ka tibuok nga tinapay nga walay lebadura nga ginama gikan sa trigo. (Lev 23:15-21) Angayng matikdan nga, sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P., ang unang mga membro sa Kristohanong kongregasyon, nga mao, ang mga tinun-an

ni Jesu-Kristo nga gikuha gikan sa taliwala sa mga Hudiyo, gidihogan sa balaang espiritu. Si Jesu-Kristo, ingong dakong Hataas nga Saserdote ni Jehova, nakatanyag sa atubangan sa Diyos sa una sa iyang dinihogan sa espiritung mga igsoon. Kini sila gikuha gikan sa makasasalang katawhan. (Buh 2:1-4, 41) Mga tulo ka tuig ug upat ka bulan sa ulahi, ang unang dili-tinuling mga Hentil nga nakabig sa Kristiyanidad, si Cornelio ug ang iyang panimalay, gidihogan sa balaang espiritu, sa ingon gitanyag sa atubangan sa Diyos. Kini usab sila naggikan sa makasasalang katawhan. —Buh 10:24, 44-48; Rom 5:12.

Ang Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo mokabat ug pito ka adlaw human sa adlaw sa Paskuwa, nga mao ang Abib, o Nisan, 15-21. Sulod sa maong mga adlaw dili gayod makaplagan ang may lebadurang tinapay ni ang bisan unsang minasang igpapatubo diha sa mga balay sa mga Israelinhon o "makita" uban kanila. (Ex 12:14-20; 13:6, 7; 23:15) Kini nagpahinumdom kanila sa ilang dali nga kaluwasan gikan sa Ehipto pinaagi sa kamot ni Jehova, sa dihang wala na silay panahon sa paghulat nga motubo pa ang ilang minasa apan, tungod sa ilang pagdalidali, nagdala niini uban kanila lakip sa ilang masahan nga mga pasong.—Ex 12:34.

Simbolikong Kahulogan. Ang "lebadura" sagad gigamit sa Bibliya sa pagtumong sa sala o kadunotan. Gisultihan ni Jesu-Kristo ang iyang mga tinun-an: "Pagbantay sa lebadura sa mga Pariseo ug sa mga Saduseo," ug, "Bantayi ang lebadura sa mga Pariseo, nga maoy pagkasalingkapaw." Sa primero ang mga tinun-an wala makasabot nga si Jesus migamit ug simbolismo, apan sila sa kapulihay nakasabot ra nga siya nagpasidaan kanila nga magbantay batok sa bakak nga doktrina ug salingkapawng mga binuhatan, "sa *pagtulon-an* sa mga Pariseo ug sa mga Saduseo," nga ang maong pagtulon-an adunay makadaot nga epekto. (Mat 16:6, 11, 12; Luc 12:1) Gihisgotan usab niya si Herodes (dayag nga lakip ang mga sumusunod sa iyang partido) diha sa usa sa iyang mga pasidaan, nga nag-ingon: "Bukha kanunay ang inyong mga mata, pagbantay sa lebadura sa mga Pariseo ug sa lebadura ni Herodes." (Mar 8:15) Si Jesus maisogong nagsaway sa mga Pariseo ingong mga salingkapaw nga naghatag lamang ug pagtagad sa kon unsay makita sa gawas. (Mat 23:25-28) Iyang giladlad ang sayop nga mga pagtulon-an sa mga Saduseo. Iyang giyagyag ang pagkamaluibon sa politika ug pagkasalingkapaw sa mga sumusunod sa partido ni Herodes.—Mat 22:15-21; Mar 3:6.

Gigamit ni apostol Pablo ang samang simbolismo sa dihang iyang gisugo ang Kristohanong kongregasyon sa Corinto sa pagpalagpot sa usa ka imoral nga tawo gikan sa kongregasyon, nga nag-ingon: "Wala ba kamo mahibalo nga ang diyutayng lebadura magpatubo sa tibuok minasa? Kuhaa ang daang lebadura, aron kamo mahimong bag-ong minasa, ingon nga kamo walay igpapatubo. Kay, sa pagkatinuod, si Kristo nga atong inihaw sa paskuwa gihalad na." Dayon tin-aw niyang gipakita kon unsay buot niyang ipasabot sa "lebadura": "Tungod niana atong saulogon ang pista, dili pinaagi sa daan nga lebadura, ni pinaagi sa lebadura sa kangil-aran ug pagkadaotan, kondili pinaagi sa mga tinapay nga walay igpapatubo sa katim-os ug sa kamatuoran." (1Co 5:6-8) Gihubit dinhi ni Pablo ang malarawanong kahulogan sa Hudiyohanong Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, nga mosunod gilayon sa pagsaulog sa Paskuwa. Maingon nga ang usa ka diyutay nga minasang igpapatubo sa ngadtongadto makapatubo sa tibuok minasa, mao man usab ang kongregasyon ingong usa ka lawas mahimong mahugaw sa panan-aw ni Jehova kon dili nila hanawon kining makapadunot nga impluwensiya sa imoral nga tawo. Sila kinahanglang molihok sa pagkuha sa "lebadura" gikan sa ilang taliwala, maingon nga ang mga Israelinhon dili mahimong magbaton ug lebadura diha sa ilang mga balay panahon sa pista.

Ang lebadura gilangkit sa pagkadunot bisan sa mga hunahuna sa mga katawhan sa kakaraanan nga dili mga Hebreohanon. Pananglitan, si Plutarch, usa ka Gregong biograpo, naghisgot niini ingong "mao gayod usab ang produkto sa kadunotan, ug nagpatunghag kadunotan diha sa minasa nga sagolan niini."—*Moralia,* IV, "The Roman Questions," 109.

Pinaagig makantalitahong mga pulong nga gisultihan ni Jehova ang malapasong Israel sa adlaw ni Amos: "Gikan nianang may lebadura pagpaaso kamo ug halad-sa-pagpasalamat, ug imantala ang kinabubut-ong mga halad." (Am 4:5) Ang Diyos nagsulti kanila nga ang tanan nilang pagsimba didto sa Bethel ug sa Gilgal maoy paglapas batok kaniya, busa sila mahimong magtuman sa ilang gusto ug magtanyag ug may lebadura ug walay lebadura nga tinapay sa ibabaw sa halaran—nga maghalad ug bisan unsa. Kining tanan wala gihapoy kapuslanan tungod kay sila nanagbuhat man ug idolatriya.

LEBANA [Puti; Takdol nga Bulan]. Ang nagpundar sa usa ka banay kansang mga anak nga lalaki o mga kaliwat maoy lakip sa mga Netinim nga namalik kauban ni Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 2:1, 2, 43, 45; Neh 7: 46, 48.

LEBANON [Puti [nga Bukid]]. Sa katibuk-an, kini mao ang kinakasadpan nga tumoy sa duha ka lumbay sa mga bukid nga naglangkob sa kabukiran sa Lebanon. Lagmit nga ang ngalan niini naggikan sa pution nga anapog nga mga pangpang ug mga tayuktok niini o tungod kay ang ibabaw nga bahin sa mga bakilid naputos sa niyebe halos sa tibuok tuig. (Jer 18:14) Nagsukad sa AAS paingon sa HHK sa gitas-ong mga 160 km (100 mi) ubay sa Dagat Mediteranyo, ang kabukiran sa Lebanon maoy buyon sa Kabukiran sa Anti-Lebanon diha sa mga 100 km (60 mi). Ang duha ka lumbay sa mga bukid giulang sa usa ka taas, tabunok nga walog, ang Beqa' (Coele-Sirya), nga tali sa 10 ug 16 km (6 ug 10 mi) ang gilapdon. (Jos 11:17; 12:7) Agi niini nga walog, ang Suba sa Orontes moagos paamihanan, samtang ang Litani (nga ang ubos nga bahin gitawag ug Nahr el-Kasimiye) moagos pahabagatan ug moliko libot sa habagatang tumoy sa kabukiran sa Lebanon. Ang Nahr el-Kebir (Eleutherus) moagos saylo sa amihanang tumoy sa kabukiran sa Lebanon.

Gawas lamang sa pipila ka bahin, ang tiilan sa Kabukiran sa Lebanon duol sa Dagat Mediteranyo, nga nagbilin lamang ug hiktin nga patag daplin sa baybayon. Ang mga tayuktok niini nga kabukiran nag-aberids ug tali sa 1,800 ug 2,100 m (6,000 ug 7,000 p) ang gihabogon, nga may duha ka nagbuntaog nga bukid nga mas habog ug kapin sa 900 m (3,000 p). Parehong titip ang mga bakilid sa sidlakan ug kasadpan nga bahin sa kabukiran.

Ang mga bakilid niini sa sidlakan umaw kaayo ug halos walay dagko nga kasapaan. Apan ang dagaya ug tubig nga mga bakilid sa kasadpan adunay mga sapa ug mga lugot. (Itandi ang Aw 4:15.) Ang hinagdan nga mga bakilid sa ubos sa K nga bahin nagpatubo ug mga lugas, parasan, ug prutasan, ingon man sa mulberi, *walnut,* ug mga kahoyng olibo. (Itandi ang Os 14:5-7.) Daghan ug aguho ang tabunok nga yuta ibabaw sa *sandstone,* ug diha sa hataas nga dapit makaplagan ang diyutayng kakahoyan sa dagkong mga sedro. Kanhi kini nga mga kahoy milukop sa kabukiran ug ang kahoy niini gigamit sa lainlaing katuyoan. (1Ha 6:9; Aw 3:9; Eze 27:5; tan-awa ang SEDRO.) Ang mga kahoyng fresno, sipres, ug junipero mitubo usab sa Kabukiran sa Lebanon. (1Ha 5:6-8; 2Ha 19:23; Isa 60:13) Lakip sa mga hayop nga nagpuyo niini nga rehiyon mao ang mga iro nga ihalas, gasela, *hyena,* ug mga lobo. Kanhi ang kalasangan ug ang ihalas nga mga hayop mas dagaya; ang rehiyon gipuy-an sa mga leyon ug mga leopardo. (Aw 4:8; Isa 40:16) Lagmit nga ang kahumot sa dakong kalasangan niini mao ang gitawag ug "kahumot sa Lebanon."—Aw 4:11.

Ang rehiyon sa Lebanon wala masakop sa mga Israelinhon ubos sa pagpangulo ni Josue, apan kini nahimong AK nga utlanan sa yuta. (Deu 1:7; 3:25; 11:24; Jos 1:4; 9:1) Apan, ang paganong mga molupyo niining dapita nahimong pagsulay sa pagkamatinumanon sa Israel ngadto kang Jehova. (Huk 3:3, 4) Kasiglohan sa ulahi, nasakop ni Haring Solomon ang usa ka bahin sa Lebanon ug mihimog pagpanukod didto. (1Ha 9:17-19; 2Cr 8:5, 6) Lagmit nga usa sa iyang mga gitukod mao ang "torre sa Lebanon, nga naglantaw ngadto sa Damasco." (Aw 7:4; apan, gisabot kini sa pipila ingong nagtumong sa usa sa mga bukid sa Lebanon.) Niini nga panahon nasakop ni Hiram nga hari sa Tiro ang laing bahin sa Lebanon, nga gikan niana iyang gisuplayan si Solomon ug mga kahoyng sedro ug junipero.—1Ha 5:7-14.

Masambingayong Paggamit. Daghan sa mga paghisgot sa Lebanon diha sa Kasulatan gilangkit sa pagkamabungahon (Sal 72:16; Isa 35:2) ug sa malamboong kalasangan niini, ilabina sa dagkong mga sedro niini. (Sal 29:5) Ang Lebanon sagad nga gigamit sa mahulagwayong paagi. Kini gihulagway nga samag nanglipaghong, nga miduyog sa kasubo sa yuta sa Juda nga gilaglag sa Asiryanhong kasundalohan. (Isa 33:1, 9) Apan, ang kasundalohang Asiryanhon mismo nakaagom ug katalagman, nga gipukan sama sa mga kahoy sa Lebanon. (Isa 10:24-26, 33, 34) Ang makatalagmanong mga sangpotanan tungod sa paghukom ni Jehova gipakasama sa pagkalaya sa kabulakan sa Lebanon. (Nah 1:4) Apan, diha sa tagna sa pagpasig-uli gihisgotan nga ang kalasangan sa Lebanon mahimong mabungahong prutasan ug gilarawan ang bug-os nga pagkausab sa kahimtang.—Isa 29:17, 18.

Pinaagi kang Jeremias, si Jehova miingon "mahitungod sa balay sa hari sa Juda, 'Ikaw ingon sa Gilead alang kanako, ang ulo sa Lebanon.'" (Jer 22:6) Ang "balay" mopatim-awng nagtumong sa kinatibuk-ang mga tinukod nga naglangkob sa palasyo. (Jer 22:1, 5) Kay nahimutang sa usa ka bantaaw nga dapit, ang lokasyon sa palasyo maoy halangdon ug matahom, sama sa Lebanon. Dugang pa, ang kahoyng sedro maoy gigamit sa kinadak-ang bahin sa pagpanukod sa lainlaing mga edipisyo sa hari didto. (1Ha 7:2-12) Si Haring Jehoiakim, nga nakadungog sa mga pulong nga gitala sa Jeremias 22:6, migamit ug sedro nga mga tabla alang sa iyang maluho nga palasyo. (Jer 22:13-15) Busa, ang dapit sa palasyo nahisama sa usa ka matahom nga lasang sa mga tinukod nga sedro ug haom nga ikatandi sa Lebanon ug sa siot ug kakahoyan nga Gilead. Si Jehova nagpasidaan sa Juda nga kon si Haring Jehoiakim, ang iyang mga alagad, ug ang katawhan dili magpahamtang ug hustisya, ang 'balay mahimong usa na lamang ka kagun-oban' (Jer 22:1-5) ug kadtong nagpuyo sa

mahulagwayong Lebanon (Jerusalem), "nga nagsalag diha sa mga sedro," makaagom ug katalagman.—Jer 22:23; tan-awa usab ang Eze 17:2, 3.

Sa susama, ang tinguha sa Asiryanhon nga si Haring Senakerib nga 'motungas sa hataas nga dapit sa bukirong mga rehiyon, ang kinalay-ang mga bahin sa Lebanon,' ug "putlon ang habog nga mga sedro niini" mopatim-aw nga nagtumong sa iyang mga intensiyon labot sa Jerusalem. (Isa 37:21-24) Ang matagnaong mga pulong mahitungod sa kapintasan nga himoon ngadto sa Lebanon (Hab 2:17) lagmit nagtumong sa kalamidad nga modangat sa Jerusalem. O tingali kini mahimong sabton nga literal ingong nagtumong sa pagkadaot sa kalasangan sa Lebanon tungod sa gubat.—Itandi ang Isa 14:5-8.

Ang tagna ni Zacarias (10:10) nagpunting sa panahon sa dihang dad-on ni Jehova pagbalik ang iyang katawhan ngadto sa yuta sa Gilead ug sa Lebanon. Niini nga kahimtang ang Lebanon lagmit nagtumong sa teritoryo sa K sa Jordan, sanglit ang Gilead nagtumong sa yuta sa S sa Jordan.

LEBAOT [Mga Bayeng Leyon]. Usa ka siyudad sa habagatang bahin sa teritoryo sa Juda (Jos 15:21, 32), mopatim-awng gitawag usab nga Betlebaot ug kini gipahat ngadto sa tribo ni Simeon.—Jos 19:1, 2, 6; tan-awa ang BET-LEBAOT.

LEB-KAMAY [Kasingkasing Niadtong Mitindog Batok Kanako]. Mopatim-aw nga kini maoy usa ka takoban nga ngalan alang sa Caldea, o *Kas·dim′*. Makita lamang kini diha sa Jeremias 51:1, sa usa ka pahayag mahitungod sa buhaton ni Jehova sa Babilonya ug sa mga molupyo sa Caldea. Ang termino gigamit didto agig pagsunod sa sistema nga gitawag ug *athbash,* nga niana ang kaulahiang letra sa Hebreohanong alpabeto (*taw*) naghawas sa unang letra niini (*'a′leph*), ang ikaduha-sa-kaulahiang letra (*shin*) naghawas sa ikaduha (*behth*), ug uban pa. Busa, sa Jeremias 51:1 ang tinuod nga ngalan (*Kas·dim′*) gihimoan ug takoban pinaagi sa pagmugna ug Hebreohanong pulong nga *Lev qamai′* (Leb-kamay). Alang sa "Leb-kamay" ang Gregong *Septuagint* naggamit sa "mga Caldeanhon" ug ang mga Targum mabasa nga "ang yuta sa mga Caldeanhon."

LEBONA. Usa ka dapit nga gihisgotan ingong usa ka timaan maylabot sa nahimutangan sa Shilo. (Huk 21:19) Gipangagpas nga kini mao ang el-Lubban (Lubban Sharqiya), mga 5 km (3 mi) sa KAK sa gituohang nahimutangan sa Shilo. Apan, ang giingon sa Bibliya nga ang Shilo nahimutang "dapit sa habagatan sa Lebona" mahimong magpaila nga sa sinugdan ang siyudad nahimutang nga unahan pa dapit sa S inay kay niining gituohan nga dapit.

LECA. Lagmit usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Er. (1Cr 4:21) Pinasukad sa konteksto, gituohan nga ang Leca maoy usa ka balangay, apan ang nahimutangan niining maong dapit wala mahibaloi.

LEGAL NGA KASO. Usa ka kaso nga kinahanglang husayon diha sa usa ka korte; usa ka legal nga husay o bista. Ang pangunang Hebreohanong berbo nga gigamit alang sa legal nga mga kaso maoy *riv,* nga nagkahulogang "nakig-away; nagpasaka ug legal nga kaso." (Gen 26:20; Deu 33:8; Pr 25:8) Ang nombre niini gihubad nga "panagbangi; buroka; legal nga kaso." (Ex 23:2; Deu 17:8; Sal 35:23; Isa 34:8) Ang Hebreohanong pulong nga *din* (paghukom) usahay gihubad nga "legal nga kaso; legal nga katungod; buroka." (Job 35:14; Sal 140:12; Pr 22:10) Ang pangunang katuyoan sa usa ka legal nga kaso taliwala sa mga alagad sa Diyos mao ang pagsunod sa mga kinahanglanon sa Diyos ug, ang ikaduha, ang pagpahamtang sa hustisya ngadto sa tawo o mga tawo nga nalangkit, lakip sa bayad kon kini nahiangay. Giisip sa Diyos nga siya nalangkit bisan sa personal nga mga kasal-anan tali sa isigkatawo, ingon sa gipakita sa mga pulong ni Moises ngadto sa Israelinhong mga maghuhukom diha sa Deuteronomio 1:16, 17.

Ang usa ka legal nga kaso gihusay didto sa tanaman sa Eden, aron mogawas ang mga kamatuoran niana nga kaso ug ang mga isyu nga nalangkit, aron kini madayag diha sa publiko, ug aron usab ikapakanaog ang sentensiya batok sa mga nakasala. Gipaatubang ni Jehova si Adan ug Eva kaniya aron sila pangutan-on. Bisan tuod siya nahibalo sa tanan, siya mihimog paghusay, gitin-aw ang mga sumbong, gipagawas ang mga kamatuoran pinaagig pagpangutana, ug gihatagan silag kahigayonan nga makasulti agig pagdepensa sa ilang kaugalingon. Ang mga sad-an nagsugid kaniya. Dayon si Jehova mihimo sa iyang desisyon sa maong kaso ug, uban sa hustisya ug dili-takos nga kalulot, nagpadapat sa balaod, nga nagpakitag kaluoy ngadto sa wala pa matawong mga anak ni Adan ug Eva pinaagi sa pag-oktaba sa pagpahamtang sa silot nga kamatayon batok sa mga makasasala sulod sa usa ka panahon.—Gen 3:6-19.

Si Jehova nga Diyos, ang Supremong Maghuhukom, naghatag ug sumbanan dinhi alang sa tanang umaabot nga hudisyal nga mga paghusay taliwala sa iyang katawhan. (Gen 3:1-24) Ang legal nga mga kaso nga gidumala sumala sa hudisyal nga mga lagda sa Diyos maoy alang sa pagpangita ug sa paghisgot sa mga kamatuoran aron ikapahamtang ang hustisya—kon posible, hustisya nga inubanan sa kaluoy. (Deu 16:20; Pr 28:13; itandi ang

Mat 5:7; San 2:13.) Ang tibuok nga kahikayan gihimo aron ang nasod sa Israel dili mahugawan ug aron mahatagan ug kaayohan ang matag membro niini ug ingon man usab ang langyawng mga pumoluyo ug mga lalin nga nagpuyo sa ilang taliwala. (Lev 19:33, 34; Num 15:15, 16; Deu 1:16, 17) Ang Balaod nga gihatag ngadto sa nasod naundan sa pamaagi nga kinahanglang sundon labot sa sibil nga mga kaso ug usab sa mga kaso labot sa ginagmayng mga sala o krimen (lakip sa mga sala batok sa Diyos ug sa Estado), dili pagsinabtanay, personal nga mga away, ug mga suliran sa indibiduwal, pamilya, tribo, ug sa nasod.

Pamaagi. Kon ang mga kaso sa panaglalis maoy personal, ang mga nagkabangi aghaton nga likayan ang mga away ug husayon kini sa pribadong paagi. (Pr 17:14; 25:8, 9) Kon sila dili magkasabot, mahimong modangop sila sa mga maghuhukom. (Mat 5:25) Ingon niana ang gitambag ni Jesus. (Mat 18:15-17) Walay pormal o komplikadong pamaagi sa pagdumala sa legal nga mga kaso, sa panahon una pa ang Moisesnong yugto o kaha ilalom sa Balaod, bisan tuod dihay pipila ka pormalismo nga nakasulod human matukod ang Sanhedrin. Bisan pa niana, ang mga kaso gidumala sa hapsay ug mapuslanong paagi. Ang mga korte bukas alang sa mga babaye, mga ulipon, ug sa langyawng mga pumoluyo, aron nga ang hustisya ikapahamtang sa tanan. (Job 31:13, 14; Num 27:1-5; Lev 24:22) Ang gisumbong angayng presente sa dihang ipresentar ang testimonya batok kaniya ug makahimo sa iyang depensa. Walay katumbas sa usa ka piskal diha sa patriarkanhon o kaha sa Israelinhon nga mga korte; ni gikinahanglan ang usa ka abogado alang sa gisumbong. Ang mga nagburoka walay bayranan sa korte alang sa mga paghusay.

Ang usa ka tawo nga may kasong sibil o ang usa nga nagkiha ug kasong kriminal magsang-at sa iyang kaso ngadto sa mga maghuhukom. Ipatawag ang pikas nga partido, paatubangon ang mga saksi, ug sagad nga dumalahon ang husay diha sa usa ka publikong dapit, nga mas sagad diha sa mga ganghaan sa siyudad. (Deu 21:19; Ru 4:1) Ang mga maghuhukom magsukitsukit sa mga nagburoka ug susihon ang ebidensiya ug testimonya. Sila dili maglangan sa pagpakanaog ug hukom gawas kon kulang ang ebidensiya, o kon lisod kaayo ang kaso, ang mga maghuhukom magdala sa kaso ngadto sa mas taas nga hukmanan. Ang mga sentensiya, sama sa pagbunal ug sa silot nga kamatayon, gipatuman gilayon. Walay probisyon diha sa Balaod sa pagbilanggo. Ang pagtener himoon lamang diha sa usa ka kaso nga kinahanglan pang konsultahon si Jehova alang sa desisyon.—Lev 24:12; tan-awa ang KORTE, HUDISYAL NGA; KRIMEN UG SILOT.

Ang pagkasad-an kanunayng adunay tulubagon; walay mga eksepsiyon. Ang sala dili mahimong dili tagdon. Sa dihang gikinahanglan sa Balaod, ang silot kinahanglang ipahamtang o, sa pipila ka kaso, himoon ang pagbayad. Dayon ang tawong sad-an, aron makigdait sa Diyos, gikinahanglang maghalad didto sa sangtuwaryo. Ang mga halad alang sa pagtabon-sa-sala gikinahanglan sa bisan unsang kaso sa pagkasad-an. (Lev 5:1-19) Bisan ang dili-tinuyong sala maghimo sa usa ka tawo nga sad-an, ug kinahanglang himoon ang mga paghalad aron sa pagtabon-sa-sala. (Lev 4:1-35) Sa pipila ka sala, lakip ang panglimbong, panikas, ug pangilkil, diin ang usa ka tawo kinabubut-ong naghinulsol ug nagsugid sa iyang sala, siya kinahanglang magbayad ug maghimo usab ug halad-sa-pagkasad-an.—Lev 6:1-7.

Ebidensiya. Kon ang usa ka tawo nakasaksig mga buhat sa pag-apostata, pag-alsa sa pamunoan, pagbuno, nga naghugaw sa ilang yuta, o sa pipila ka ubang seryosong mga salaod, siya obligado nga itaho kini ug mopamatuod sa iyang nahibaloan, kay kon dili, siya mailalom sa pagtunglo sa Diyos, nga ipahayag sa publiko. (Lev 5:1; Deu 13:8; itandi ang Pr 29:24; Est 6:2.) Apan ang usa ra ka saksi dili igo aron pamatud-an ang usa ka butang. Duha o kapin pa ang gikinahanglan. (Num 35:30; Deu 17:6; 19:15; itandi ang Ju 8:17, 18; 1Ti 5:19; Heb 10:28.) Ang mga saksi gisugo sa Balaod nga mosulti sa kamatuoran (Ex 20:16; 23:7), ug sa pipila ka kahimtang ipailalom sa panumpa. (Mat 26:63) Himoon kini ilabina kon ang gidudahan mao lamang ang nakasaksi sa nahitabo. (Ex 22:10, 11) Sanglit kadtong nalangkit sa legal nga kaso atubangan sa mga maghuhukom o sa sangtuwaryo aron mahukman ang usa ka kaso giisip nga nagbarog atubangan ni Jehova, ang mga saksi angayng makaamgo nga sila manubag ngadto sa Diyos. (Ex 22:8; Deu 1:17; 19:17) Ang usa ka saksi dili angayng modawat ug hiphip, nga tugotan ang bisan kinsang daotan nga maghaylo kaniya sa pagsultig bakak, o sa paglaraw ug kadaot. (Ex 23:1, 8) Dili niya tugotang ang iyang testimonya maapektohan tungod sa pagpig-ot sa panon sa katawhan o sa bahandi o sa kakabos niadtong nalangkit sa kaso. (Ex 23:2, 3) Bisan ang kinasuorang relasyon sa pamilya dili angayng magpugong sa usa ka tawo sa pagtestigo batok sa usa ka daotang maglalapas sa balaod, sama sa usa ka apostata o sukihan.—Deu 13:6-11; 21:18-21; Zac 13:3.

Ang usa nga mapamatud-ang bakakon nga saksi makadawat sa silot nga madawat unta sa akusado kon siya nakaplagang sad-an. (Deu 19:17-21) Ang mga saksi sa tanang sala nga kamatayon ang silot mao ang unang mobato aron sa pagpatay sa napamatud-ang sad-an. Busa ang mga saksi gimandoan

sa balaod nga ipasundayag ang ilang kasibot alang sa matuod, hinlo nga pagsimba ug sa pagpapas sa daotan gikan sa Israel. Kini makapugong usab sa paghatag ug bakak nga testimonya. Tig-a gayod ug balatian ang usa ka tawo kon siya mohimog usa ka bakak nga akusasyon, kay nahibalo man siya nga siya mao ang unang mobakyaw sa pagpatay sa akusado.—Deu 17:7.

Ang ebidensiyang pinasukad sa materyal ug sa sirkumstansiya. Kon ang mga hayop ipaatiman sa laing tawo, ang nag-atiman makadala sa gikuniskunis nga lawas sa hayop nga gipatay sa usa ka mapintas nga mananap ingong ebidensiya, ug kana magpahigawas kaniya gikan sa tulubagon. (Ex 22:10-13) Kon ang usa ka babayeng minyo giakusahan sa iyang bana nga nagpakaaron-ingnong usa ka ulay sa panahon sa ilang kaminyoon, ang amahan sa babaye makadala sa kupo gikan sa higdaanan sa kaminyoon ingong ebidensiya sa iyang pagkaulay nga ipakita ngadto sa mga maghuhukom aron ang babaye mahigawas sa sumbong. (Deu 22:13-21) Bisan ilalom sa patriarkanhong balaod, ang materyal nga ebidensiya gidawat sa pipila ka kaso. (Gen 38:24-26) Ang mga sirkumstansiya gitagad ingong ebidensiya. Kon ang usa ka sinayoran nga babaye gilugos diha sa siyudad, ang dili niya pagsinggit maoy ebidensiya sa kinabubut-ong pagsugot ug pagkasad-an.—Deu 22:23-27.

Pagpanapaw sa tago. Ang usa ka tawo nga nagduda sa iyang asawa nga nakapanapaw sa tago, nga niana walay nagsugid kaniya o walay saksing-nakakita, makadala sa babaye atubangan sa saserdote, diin siya hukman ni Jehova, kinsa nakakita ug nahibalo sa tanang kamatuoran. Dili kini usa ka husay pinaagig grabeng pagsakit. Walay bisan unsa diha sa *paagi mismo* nga makadaot sa babaye o magpadayag sa iyang pagkawalay sala o kaha pagkasad-an, apan si Jehova mao ang maghukom sa babaye ug magpadayag sa iyang hukom. Kon siya walay sala, walay kadaot nga mahitabo kaniya ug siya kinahanglang pamabdosan sa iyang bana. Kon siya sad-an, ang iyang mga sangkap sa pagsanay maapektohan mao nga siya dili na mahimong magmabdos. Kon diha pa unta ang gikinahanglang duha ka saksi, dili na unta dad-on ang kaso ngadto kang Jehova niining paagiha, kondili siya hukman na unta nga sad-an sa mga maghuhukom ug batoon hangtod nga mamatay.—Num 5:11-31.

Mga dokumento. Gigamit ang nagkalainlaing matang sa mga rekord o mga dokumento. Ang bana kinahanglang maghatag sa iyang asawa ug sulat-pamatuod sa diborsiyo sa dihang hinginlan siya. (Deu 24:1; Jer 3:8; itandi ang Isa 50:1.) Mabatonan ang mga talaan sa kagikan, sama sa atong makita ilabina sa Unang Cronicas. Gihisgotan ang mga sulat-kalig-onan nga nagtala sa pagpalit ug propiedad. (Jer 32:9-11) Daghang sulat ang gisulat, nga ang pipila niini tingali gitipigan ug gigamit diha sa legal nga mga kaso.—2Sa 11:14; 1Ha 21:8-14; 2Ha 10:1; Neh 2:7.

Ang Paghusay Kang Jesus. Ang kinagrabehang pagtuis sa hustisya nga nahimo sukad masukad mao ang paghusay ug ang pagsentensiya kang Jesu-Kristo. Sa wala pa ang iyang husay ang pangulong mga saserdote ug mga ansiyano sa katawhan nagsabotsabot na aron sa pagpatay kang Jesus. Busa ang mga maghuhukom may pagpihig ug nakahimo nag hukom diha sa ilang mga hunahuna una pa himoa ang husay. (Mat 26:3, 4) Ilang gihiphipan si Judas aron sa pagluib kang Jesus alang kanila. (Luc 22:2-6) Tungod kay sayop ang ilang gibuhat, wala nila dakpa siya didto sa templo sa panahon nga adlawan, apan naghulat sila hangtod sa panahon sa kagabhion ug nagsugo ug panon nga nagdalag mga puspos ug mga espada aron dakpon siya sa usa ka hilit nga dapit sa gawas sa siyudad.—Luc 22:52, 53.

Unya gidala una si Jesus ngadto sa balay ni Anas, ang kanhing hataas nga saserdote, kinsa nagbaton gihapon ug dakong awtoridad, sanglit ang iyang umagad nga lalaking si Caifas mao ang hataas nga saserdote niadtong higayona. (Ju 18:13) Didto si Jesus gisukitsukit ug gisagpa. (Ju 18:22) Unya gidala siya nga ginapos ngadto kang Caifas nga hataas nga saserdote. Ang pangulong mga saserdote ug ang tibuok Sanhedrin nangitag bakakong mga saksi. Daghang bakakong mga saksi ang miatubang apan wala magkauyon ang ilang mga testimonya, gawas sa duha nga nagtuis sa mga pulong ni Jesus nga natala sa Juan 2:19. (Mat 26:59-61; Mar 14:56-59) Sa kataposan si Jesus gipapanumpa sa hataas nga saserdote ug gisukna kon siya ba ang Kristo nga Anak sa Diyos. Sa dihang si Jesus positibong mitubag ug naghisgot sa tagna sa Daniel 7:13, gigisi sa hataas nga saserdote ang iyang mga besti ug gipatigom ang korte aron hukman si Jesus ingong sad-an sa pagpasipala. Gipakanaog kini nga hukom, ug siya gisentensiyahag kamatayon. Human niini ilang giluwaan ang iyang nawong ug gisumbag siya, gibiaybiay siya, nga supak sa Balaod.—Mat 26:57-68; Luc 22:66-71; itandi ang Deu 25:1, 2 sa Ju 7:51 ug Buh 23:3.

Human niining ilegal nga paghusay panahon sa kagabhion, ang Sanhedrin nagtigom sayo sa buntag aron tinoon ang ilang hukom ug aron magsabotsabot. (Mar 15:1) Karon gidala si Jesus, nga ginapos na usab, ngadto sa palasyo sa gobernador, kang Pilato, sanglit sila miingon: "Dili subay sa balaod nga kami mopatay kang bisan kinsa." (Ju

18:31) Dinhi ilang gisumbong si Jesus nga nagdili sa pagbayad ug buhis kang Cesar ug nga nag-ingong siya mismo ang Kristo nga usa ka hari. Ang pagpasipala batok sa Diyos sa mga Hudiyo dili usa ka seryosong sumbong sa mga mata sa mga Romano, apan ang pag-alsa sa pamunoan maoy seryosong sumbong. Si Pilato, human mapakyas sa iyang mga pagsulay nga mabitik si Jesus sa pagpamatuod batok sa iyang kaugalingon, miingon sa mga Hudiyo nga siya walay nakaplagang salaod diha kaniya. Apan, sa pagkasayod nga si Jesus usa ka Galileanhon, si Pilato matinguhaon kaayo sa pagpadala kaniya ngadto kang Herodes, nga may hurisdiksiyon sa Galilea. Gisukitsukit ni Herodes si Jesus, nga naglaom nga makakitag ilhanan nga himoon niya, apan midumili si Jesus. Unya si Herodes nagtamay kang Jesus, nagbugalbugal kaniya, ug nagpadala kaniyag balik ngadto kang Pilato. —Luc 23:1-11.

Si Pilato niadtong tungora misulay sa pagbuhi kang Jesus uyon sa batasan sa maong panahon, apan midumili ang mga Hudiyo, nga mipalabi hinuon nga buhian ang usa ka mag-aalsa batok sa pamunoan ug mamumuno. (Ju 18:38-40) Busa gipalatigo ni Pilato si Jesus, ug gidagmalan na usab siya sa mga sundalo. Human niini, gidala ni Pilato si Jesus sa gawas ug misulay nga buhian siya, apan ang mga Hudiyo miinsistir: "Ilansang siya! Ilansang siya!" Sa kataposan siya nagmando nga ilansang si Jesus.—Mat 27:15-26; Luc 23:13-25; Ju 19:1-16.

Unsa nga mga balaod sa Diyos ang gilapas sa Hudiyong mga saserdote sa paagi sa ilang paghusay kang Jesu-Kristo?

Ang mosunod mao ang pipila sa mga balaod sa Diyos nga tatawng gilapas sa mga Hudiyo sa paghusay kang Kristo: paghiphip (Deu 16:19; 27:25); panagkunsabo ug pagtuis sa paghukom ug sa hustisya (Ex 23:1, 2, 6, 7; Lev 19:15, 35); pagtestigo ug bakak, nga niana nakigkunsabo ang mga maghuhukom (Ex 20:16); pagbuhi sa usa ka mamumuno (si Barabas), sa ingon nagdalag pagkasad-an nganha sa ilang kaugalingon ug sa ilang yuta (Num 35:31-34; Deu 19:11-13); pagpalihok sa magubtanong panon, o 'pagsunod sa panon sa katawhan alang sa daotang katuyoan' (Ex 23:2, 3); sa pagsinggit nga ilansang si Jesus, ilang gilapas ang balaod nga nagdili sa pagsunod sa mga lagda sa ubang mga nasod ug nga nagdili usab sa pagpaantos apan nagsugo nga ang usa ka kriminal batoon o patyon *una pa* bitayon diha sa usa ka estaka (Lev 18:3-5; Deu 21:22); ilang gidawat ingong hari ang usa ka tawo nga dili gikan sa ilang kaugalingong nasod, kondili usa ka pagano (si Cesar), ug gisalikway ang Hari nga gipili sa Diyos (Deu 17:14, 15); ug sa kataposan, sila sad-an sa pagbuno (Ex 20:13).

LEHABIM. Usa ka ngalan nga makita sa Genesis 10:13 ug 1 Cronicas 1:11 nga lakip sa mga kaliwat ni Ham pinaagi kang Mizraim. Sanglit ang Hebreohanong ngalan maoy plural, daghang eskolar nagtuo nga ang usa ka tribo nga nagkuha sa ngalan niini gikan sa usa sa mga anak nga lalaki ni Mizraim mao ang gipasabot. (Apan, tan-awa ang MIZRAIM.) Ang mga Lehabim gituohan sa kadaghanan nga maoy mga Libyanhon ug sa labing menos lagmit naglangkob sa usa sa mga tribo nga nanimuyo sa Libya sa karaang kapanahonan. Bisan tuod kini lisod pamatud-an, tingali sila mao ra ang mga *Lu·vim'* nga gihisgotan sa ubang dapit sa Hebreohanong teksto, sama sa 2 Cronicas 12:3, diin ang *American Standard Version* mabasa nga "Lubim" ug sa ubang mga hubad mabasa nga "mga Libyanhon."—*Mo; NW; RS.*

LEHI [Bukog sa Apapangig]. Ang dapit sa usa o, lagmit, duha ka kadaogan sa Israel batok sa mga Filistehanon. Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa. Gituohan sa pipila nga kini mao ang Khirbet es-Suyag, nga lagmit nagkuha sa ngalan niini gikan sa Gregong pulong nga *si·a·gon'* (bukog sa apapangig), wala pay 3 km (2 mi) sa S sa Bet-semes.

Didto sa Lehi, si Samson mipatay ug usa ka libo ka Filistehanon ginamit ang basabasa pa nga bukog sa apapangig sa usa ka asno. Human niadto iyang gitawag ang dapit nga Ramat-lehi (nagkahulogang "Habog nga Dapit sa Bukog sa Apapangig"), tingali aron handomon ang kadaogan nga gihatag kaniya ni Jehova didto. (Huk 15:9-19) Apan, sa sinugdan ang Lehi lagmit nga nakabaton sa ngalan niini tungod sa porma sa dagkong mga bato niini.

Sa ulahi, sumala sa paghubad sa daghang maghuhubad, si Sammah mipatay ug daghang Filistehanon nga nagkatigom sa Lehi. (2Sa 23:11, 12; *AT, JB, NW, RS*) Apan, ang Hebreohanong termino nga *la·chai·yah'* sa literal nagkahulogang "ngadto sa balangay sa tolda," ug, pinaagig gamayng kausaban sa marka para sa bokales, kini gihubad nga "ngadto sa Lehi."

LEHIYON. Ang gipailang ngalan sa usa sa duha ka tawong gigamhan sa demonyo, nga nahibalag ni Kristo Jesus sa rehiyon sa S sa Dagat sa Galilea. Hinunoa, dayag nga dili Lehiyon ang iyang tinuod nga ngalan, sanglit nagtumong man kini sa iyang pagkagigamhan sa daghang demonyo. Lagmit ang pangulo niini nga mga demonyo maoy nagdiktar niining tawhana sa pag-ingon nga ang

iyang ngalan maoy Lehiyon. Sanglit ang Romanhong lehiyon sa unang siglo K.P. kasagarang gilangkoban sa 6,000 ka tawo, kini nagpakita nga daghang demonyo ang nalangkit. Ang tawo nga gigamhan sa demonyo ug ang iyang kauban mabangis kaayo mao nga walay nangahas sa pag-agi sa dapit nga ilang gipuy-an nga nahimutang taliwala sa mga lubnganan. Ubos sa paggahom sa demonyo, ang tawo nga nag-ingon nga ang iyang ngalan maoy Lehiyon maglakawlakaw nga hubo, ug sa adlaw ug gabii siya mosinggit sa makusog ug magsamadsamad sa iyang kaugalingon pinaagig mga bato. Ang tanang paningkamot sa paggapos kaniya, bisan pinaagi ug mga talikala sa tiil ug mga kadena, wala magmalamposon. Apan, si Kristo Jesus nagpahigawas niining tawhana ug sa iyang kauban gikan sa gahom sa mga demonyo. Human niana ang gihinginlan nga mga demonyo misulod sa usa ka panon sa mga baboy, nga tungod niini ang panon sa mga baboy mihaguros pagdulhog sa pangpang ug nangamatay diha sa Dagat sa Galilea. —Mat 8:28-34; Mar 5:1-20; Luc 8:26-39; tan-awa ang GADARANHON; BABOY.

Alang sa mga detalye bahin sa Romanhong mga lehiyon, tan-awa ang KASUNDALOHAN, PANON (Romanhon).

LEMUEL [Iya sa Diyos]. Usa ka wala-mailhing hari sa karaang kapanahonan kansang mga pulong gitala sa Proverbio kapitulo 31. Ang iyang tinuod nga pagkatawo nahimong ulohan sa dakong panaghisgot, gituohan sa pipila ka komentarista nga ang Lemuel maoy laing ngalan ni Solomon. Gituohan sa uban nga si Lemuel mao si Ezequias. Ang mga pulong ni Haring Lemuel naglangkob sa "mabug-at nga mensahe nga gihatag kaniya sa iyang inahan ingon nga pagtul-id." (Pr 31:1) Apan, wala mahibaloi ang panahon ug ang mga kahimtang sa pagkadawat sa hari niini nga impormasyon gikan sa iyang inahan. Kining "mabug-at nga mensahe" nagtambag batok sa pagkalangkit sa daotang babaye, nagpasidaan kon sa unsang paagi ang makahubog nga ilimnon makatuis sa paghukom, nagpasiugda sa panginahanglan sa pagpakanaog ug matarong nga paghukom, ug unya naghubit sa usa ka maayong asawa.

LENTIHAS [Heb., *'adha·shah'*]. Usa ka tinuig nga tanom nga samag matang sa balatong nga dugay nang gitanom sa tawo ug sagad gitanom gihapon didto sa Ehipto ug sa Israel, ingon man usab sa ubang kayutaan. (2Sa 17:27, 28; 23:11) Kining gamay nga tanom (*Lens esculenta*), nga may gitas-on nga 15 hangtod sa 46 sm (6 hangtod sa 18 pul.), molambo diha sa balason ug uga nga yuta. Ang nagparis nga mga dahon niini, nga sagad unom ka paris sa pormag-itlog, gagmayng mga dahon, adunay mga gaway sa tumoy. Ang tagsatagsa ka yagpis, gagmayng sangasanga niini adunay duha hangtod sa upat ka gagmayng samag-gisantes nga mga bulak. Ang gagmayng mga bunga nga ipatungha human sa pagpamulak maoy susama sa gisantes, ug sagad naundan kini sa duha ka gagmayng pormag-lente nga mga liso. Ang kolor sa mga liso ug sa mga bulak magkalahi depende sa klase sa tanom nga lentihas. Ang mga liso niini tingali maoy pulahon-kape, abohon, o itom, ug ang mga bulak, maoy puti o pughawon-asul. Sanglit puno sa protina ug mga *carbohydrate,* ang mga liso, sama sa miaging mga panahon, sagad isagol sa mga sabaw. (Gen 25:34) Kon isagol sa sebada, ang mga lentihas gigamit sa paghimog tinapay. (Itandi ang Eze 4:9.) Ang tanom mismo maayong ikompay sa binuhing mga hayop.

LEOPARDO [Heb., *na·mer';* Aramaiko, *nemar';* Gr., *par'da·lis*]. Usa sa mga dagkong iring, nga sagad hilawng-kape ang bulok ug may itom, dili tibuok nga mga puntikpuntik. (Jer 13:23) Ang mga leopardo sagad nga 1.2 m (4 p) ang gitas-on, walay labot ang ikog. Bisan tuod sa dili pa dugayng mga katuigan ubay-ubayng mga leopardo ang gipamatay duol sa Jerusalem, dayag nga daghan kaayo niini nga mga linalang ang makaplagan sa karaang Palestina. (Aw 4:8) Ang *cheetah,* o ang tigpangayam nga leopardo, nga lakip sa kinatulinan sa mga hayop nga sus-an, makaplagan usab sa Palestina, ug ang Hebreohanong pulong nga *na·mer'* lagmit nga naglakip niini nga hayop ug sa leopardo usab. Ang *cheetah* lahi sa tinuod nga leopardo sanglit ang mga kuyamoy niini dili kaayo makuko ug tibuok ang mga puntikpuntik niini.

Diha sa Kasulatan, gihisgotan ang katulin sa leopardo (Hab 1:8) ug ang paagi sa pag-atang niini duol sa mga lungsod, nga andam sa pag-atake sa moagi nga mga binuhing hayop. (Jer 5:6; Os 13:7) Kasukwahi gayod niini nga kahimtang, ang leopardo ug ang nating kanding gihulagway nga mohigda nga magkauban diha sa kalinaw sa panahon sa pagmando sa Mesiyas.—Isa 11:6.

Sa Daniel 7:6, ang upat ug pako, upat ug ulo nga leopardo naghulagway sa Gresyanhong Gahom sa Kalibotan, nga nagpukan sa Medo-Persia sama sa katulin sa leopardo. Dugang pa, ang mapintas nga mananap nga migimaw sa dagat nga nakita diha sa panan-awon ni apostol Juan sa panguna maoy sama sa usa ka leopardo.—Pin 13:1, 2; tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

Ang Hebreohanong pulong nga *la'yish,* nga gihubad nga "leyon" (Job 4:11; Pr 30:30), gihubad nga "leopardo" sa Isaias 30:6 (*NW*), sanglit ang "leyon" (*la·vi'*) gihisgotan na sa maong teksto.

Ubos sa pagmando sa Mesiyas, ang Kasulatan nagtagna nga ang leopardo ug nating kanding mohigda nga magkauban diha sa kalinaw

LESEM. Lain nga ngalan alang sa siyudad sa Lais nga sa ulahi gitawag ug Dan.—Jos 19:47; Huk 18:7, 27, 29; tan-awa ang DAN Num. 3.

LETUSIM [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "baid; martilyo; salsal"]. Usa ka ngalang gitala nga lakip sa mga kaliwat ni Abraham ug Ketura pinaagi kang Dedan. (Gen 25:3) Kining ngalana adunay plural nga Hebreohanong mga letra nga *im* sa tumoy niini, sama sa mga ngalang Asurim ug Leumim nga makita sa samang teksto. Tungod niini, daghang eskolar ang nagtuo nga kini nagtumong sa usa ka tribo o katawhan. Tungod sa ilang relasyon kang Dedan, kini nga tribo lagmit nanimuyo sa Peninsula sa Arabia, apan dili matino kon kinsa gayod kini sila.—Tan-awa ang MIZRAIM.

LEUMIM [Nasodnong mga Pundok; Mga Katawhan]. Usa ka ngalan nga makita sa Genesis 25:1-3 uban sa mga ngalang Asurim ug Letusim, nga ang tanan maoy mga kaliwat ni Abraham ug Ketura pinaagi kang Dedan. Ang paggamit sa plural nga Hebreohanong pulong nga nagtapos sa *im* diha sa ngalang Leumim lagmit nagpakita nga kini naghawas sa usa ka tribo o katawhan. Dili matino kon unsang espesipiko nga tribo kini ni Dedan. Apan, gituohan nga sila mipuyo sa usa ka bahin sa Arabia, lagmit duol sa dapit nga giisip sa kadaghanan nga gipahat kang Dedan.—Tan-awa ang MIZRAIM.

LEVI [Pag-unong; Miipon].

1. Ikatulong anak nga lalaki ni Jacob pinaagi sa iyang asawa nga si Lea, nga natawo sa Padan-aram. (Gen 35:23, 26) Sa iyang pagkatawo si Lea miingon: "Karon niining higayona ang akong bana moipon na kanako, tungod kay ako nanganak kaniya ug tulo ka anak nga lalaki." Busa ang bata gitawag nga Levi, nga ang kahulogan niining ngalana dayag nga gilangkit sa paglaom ni Lea sa usa ka bag-ong bugkos sa pagminahalay tali kaniya ug kang Jacob. (Gen 29:34) Si Levi nanganak kang Gerson (Gersom), Kohat, ug Merari, ang mga gigikanan sa tulo ka pangunang dibisyon sa mga Levihanon.—Gen 46:11; 1Cr 6:1, 16.

Si Levi, kauban sa iyang igsoon nga si Simeon, mihimog mabangis nga aksiyon batok sa mga nagamong-among sa ilang igsoon nga si Dina. (Gen 34:25, 26, 31) Kini nga kapahayagan sa mabangis nga kasuko gitunglo ni Jacob, kinsa mitagna nga ang mga kaliwat ni Levi mangatibulaag sa Israel, usa ka tagna nga natuman sa dihang ang mga Levihanon natibulaag gayod lukop sa 48 ka Levihanong mga siyudad sa mga teritoryo sa lainlaing mga tribo sa Israel sa yuta sa Canaan. (Gen 49:7; Jos 21:41) Si Levi mikuyog kang Jacob ngadto sa Ehipto ug namatay didto sa edad nga 137 anyos.—Ex 1:1, 2; 6:16; tan-awa ang LEVIHANON.

2. Usa ka katigulangan ni Jesu-Kristo nga gipaila ingong "anak ni Simeon" sa talaan sa kagikan ni Jesus nga girekord ni Lucas. Gilista siya sa kaliwatan taliwala ni David ug Zorobabel.—Luc 3:27-31.

3. Ang "anak ni Melqui," nga ikaduha gikan kang Heli (amahan ni Maria) sa rekord ni Lucas sa talaan sa kagikan ni Jesus.—Luc 3:23, 24.

4. Usa ka maniningil ug buhis (Mar 2:14; Luc 5:27, 29) nga nahimong apostoles ni Jesu-Kristo ug nailhan sa laing ngalan nga Mateo.—Mat 9:9; 10:2-4; tan-awa ang MATEO.

LEVIATAN [Heb., *liw·ya·than′*]. Kini nga Hebreohanong pulong makita unom ka beses diha sa Bibliya. Gituohan nga kini naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "lukong"; busa

kini nga ngalan nagpasabot sa usa ka butang nga "gilukong," o "gipilopilo." Kini nga pulong gihatagag katumbas nga espeling sa kadaghanang hubad sa Bibliya.

Sanglit ang mga reperensiya gawas lang sa Job 3:8 naghisgot ug tubig uban niini, mopatim-aw nga ang Leviatan nagpasabot sa usa ka linalang nga dako ug kusgan nga nagpuyo sa tubig, bisan tuod wala magtumong sa usa ka espesipiko nga matang. Ang Salmo 104:25, 26 naghubit niini nga nagduladula diha sa dagat diin nagalawig ang mga barko, ug tungod niini daghan ang nagtuo nga kini nga termino nagtumong sa usa ka matang sa balyena. Bisan tuod ang mga balyena talagsa rang makita sa Mediteranyo, kini nailhan didto, ug may mga bahin sa duha ka kalabera sa balyena nga makaplagan didto sa usa ka museyo sa Beirut sa Lebanon. Ang *An American Translation* naggamit dinhi ug "buaya" imbes nga Leviatan. Dugang pa, ang pulong nga "dagat" (*yam*) mismo dili mahimong pasukaranan, sanglit sa Hebreohanong pinulongan kini mahimong magtumong sa usa ka dakong katubigan sa interyor nga bahin sa yuta sama sa Dagat sa Galilea (Dagat sa Kineret) (Num 34:11; Jos 12:3), o bisan sa suba sa Nilo (Isa 19:5) o sa Euprates.—Jer 51:36.

Ang paghubit sa "Leviatan" diha sa Job 41:1-34 mohaom sa buaya, ug ang "dagat" sa bersikulo 31 lagmit nagtumong sa usa ka suba sama sa Nilo o sa lain pang dakong tab-ang nga katubigan. Apan angayng matikdan nga ang ubang mga buaya, sama sa mga buaya sa Nilo (*Crocodylus niloticus*), makaplagan sa daplin sa baybayon ug usahay moadto sa dagat nga medyo layo na gikan sa kamad-an.

Ang Salmo 74 naghubit sa pagluwas sa Diyos sa iyang katawhan, ug ang bersikulo 13 ug 14 simbolikong nagtumong sa iyang pagluwas sa Israel gikan sa Ehipto. Dinhi ang terminong "dagkong mga linalang sa dagat [Heb., *than·ni·nim′,* plural sa *tan·nin′*]" gigamit ingong katumbas sa "Leviatan," ug ang pagdugmok sa mga ulo sa Leviatan haom gayod nga nagtumong sa bug-os nga kapildihan nga gipahamtang kang Paraon ug sa iyang kasundalohan sa panahon sa Pagpanggula. Ang Aramaikong mga Targum dinhi migamit sa "mga tawong kusgan ni Paraon" imbes nga "mga ulo sa Leviatan." (Itandi ang Eze 29:3-5, diin si Paraon gipakasama sa usa ka "dako kaayong linalang sa dagat" taliwala sa kasapaan sa Nilo; usab ang Eze 32:2.) Ang Isaias 27:1 lagmit migamit sa Leviatan (*LXX,* "ang dragon") ingong simbolo sa usa ka imperyo, usa ka internasyonal nga organisasyon ug nga gimandoan sa usa nga gitawag nga "halas" ug "dragon." (Pin 12:9) Ang maong tagna maoy maylabot sa pagpasig-uli sa Israel, ug busa ang 'pagtagad' ni Jehova sa Leviatan naglakip gayod sa Babilonya. Hinunoa, ang mga bersikulo 12 ug 13 naghisgot usab sa Asirya ug sa Ehipto. Busa, ang Leviatan dinhi dayag nga nagtumong sa usa ka internasyonal nga organisasyon o imperyo nga nakigbatok kang Jehova ug sa iyang mga magsisimba.

LEVIHANON [Kang (Iya ni) Levi]. Mga kaliwat ni Levi nga ikatulong anak nga lalaki ni Jacob pinaagi kang Lea. (Gen 29:32-34) Usahay kini nga termino gipadapat ngadto sa tibuok tribo, apan kasagaran kini wala maglakip sa saserdotehanong banay ni Aaron (Jos 14:3, 4; 21:1-3); busa komon ang ekspresyong "mga saserdote ug mga Levihanon." (1Ha 8:4; 1Cr 23:2; Esd 1:5; Ju 1:19) Ang saserdotehanong mga katungdanan gihatag lamang ngadto sa lalaking mga membro sa banay ni Aaron, uban sa mga Levihanon, nga kauban sa tribo, nga mag-alagad ingong ilang mga katabang. (Num 3:3, 6-10) Kini nga kahikayan nagsugod sa dihang gitukod ang tabernakulo, sanglit una pa niini walay partikular nga banay o tribo ang gitudlo nga motanyag sa mga halad.—Ex 24:5.

Gikuha Ingong Lukat Alang sa Panganay. Ang mga Levihanon gipili ni Jehova puli sa tanang panganay sa ubang mga tribo. (Ex 13:1, 2, 11-16; Num 3:41) Kon mag-ihap gikan sa usa ka bulan ang pangedaron pataas, dihay 22,000 ka Levihanong mga lalaki nga ikabaylo alang sa samang gidaghanon sa panganayng mga lalaki sa ubang mga tribo. Ang senso nga gihimo didto sa Kamingawan sa Sinai nagpakita nga dihay 22,273 ka panganayng mga anak nga lalaki sa ubang mga tribo. Busa, gisugo sa Diyos nga ang usa ka lukat nga nagkantidad ug lima ka siklo ($11) ihatag kang Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki alang sa matag usa sa 273 ka panganay nga kapin sa mga Levihanon. —Num 3:39, 43, 46-51.

Mga Katungdanan. Ang mga Levihanon gilangkoban sa tulo ka banay, gikan sa mga anak nga lalaki ni Levi nga si Gerson (Gersom), Kohat, ug Merari. (Gen 46:11; 1Cr 6:1, 16) Ang matag usa niini nga banay gihatagan ug luna duol sa tabernakulo didto sa kamingawan. Ang Kohatnong banay ni Aaron nagkampo sa atubangan sa tabernakulo dapit sa sidlakan. Ang ubang mga Kohatnon nagkampo dapit sa habagatang kiliran, ang mga Gersonhon dapit sa kasadpan, ug ang mga Merarihanon dapit sa amihanan. (Num 3:23, 29, 35, 38) Ang pagpatindog, pagbungkag, ug pagdala sa tabernakulo mao ang buluhaton sa mga Levihanon. Sa dihang panahon na nga mobalhin, si Aaron ug ang iyang mga anak nga lalaki magtangtang sa kortina nga nag-ulang sa Balaan gikan sa Labing Balaan ug magtabon sa arka sa pagpamatuod, sa mga halaran, ug sa ubang sagradong mga muwebles ug

mga galamiton. Dayon kini pas-anon sa mga Kohatnon. Dad-on sa mga Gersonhon ang mga tabil sa tolda, mga tabon, mga tabil, mga kortina sa sawang, ug mga pisi sa tolda (dayag nga mao ang mga pisi sa tabernakulo mismo), ug ang mga Merarihanon mao ang mag-atiman sa mga kuwadrong bayanan, mga haligi, mga suksokanang patongan, mga ugsok sa tolda ug mga pisi (mga pisi sa sawang palibot sa tabernakulo).—Num 1:50, 51; 3: 25, 26, 30, 31, 36, 37; 4:4-33; 7:5-9.

Ang mga buluhaton sa mga Levihanon organisado kaayo ubos ni David, kinsa nagtudlo ug mga tagdumala, mga opisyal, mga maghuhukom, mga magbalantay-sa-ganghaan, ug mga mamahandi, maingon man sa daghang uban pa sa pagtabang sa mga saserdote diha sa templo, sa mga sawang, ug sa mga lawak-kan-anan maylabot sa mga tanyag, mga halad, buluhatong pagputli, pagtimbang, pagsukod, ug sa nagkalainlaing mga buluhaton sa pagbantay. Ang Levihanong mga maghohoni giorganisar ngadto sa 24 ka grupo, sama sa mga dibisyon sa mga saserdote, ug sila nagrelibohay sa pag-alagad. Ang mga katungdanan gitino pinaagi sa pagripa. Maylabot sa mga grupo sa mga magbalantay-sa-ganghaan, ang asaynment sa partikular nga ganghaan gipili sa samang paagi.—1Cr 23, 25, 26; 2Cr 35:3-5, 10.

Sa adlaw ni Moises, sa pangedarong 30 ang usa ka Levihanon mosugod sa pagtuman sa iyang bug-os nga mga katungdanan, sama sa pagdala sa tabernakulo ug sa mga gamit niini sa dihang kini ibalhin. (Num 4:46-49) Ang pipila ka katungdanan mahimong buhaton gikan sa pangedarong 25, apan dayag nga dili ang hagong buluhaton, sama sa pagdala sa tabernakulo. (Num 8:24) Sa panahon ni Haring David ang pangedaron gikunhoran ngadto sa 20 anyos. Ang hinungdan kon nganong kini gikunhoran ni David maoy tungod kay ang tabernakulo (karon ilisdan na sa templo) dili na kinahanglang ibalhinbalhin. Ang mga asaynment sa obligadong pag-alagad matapos inig-edad ug 50. (Num 8:25, 26; 1Cr 23:24-26; tan-awa ang EDAD, PANAHON.) Ang mga Levihanon kinahanglang batid sa Balaod tungod kay sila sagad nga gisugo sa pagbasa niini sa publiko ug sa pagtudlo niini ngadto sa komon nga katawhan.—1Cr 15:27; 2Cr 5:12; 17:7-9; Neh 8:7-9.

Panginabuhian. Ang pangunang panginabuhian sa mga Levihanon maoy pinaagi sa mga ikapulo gikan sa ubang mga tribo, sanglit ang ikanapulong bahin sa tanang abot gikan sa yuta ug sa mga hayop ihatag man kanila. Ang mga Levihanon, sa baylo, maghatag ug ikapulo niini ngadto sa mga saserdote. (Num 18:25-29; 2Cr 31:4-8; Neh 10:38, 39) Dugang pa, bisan tuod ang mga Levihanon wala paapila sa pagsundalo, sila, lakip sa mga saserdote, makaambit sa mga inagaw sa gubat. (Num 1:45-49; 31:25-31; tan-awa ang IKAPULO.) Ang mga Levihanon wala makadawat ug pahat nga teritoryo didto sa Canaan, sanglit si Jehova mao ang ilang bahin. (Num 18:20) Apan, ang ubang mga tribo sa Israel naghatag kanila ug katibuk-ang 48 ka siyudad lukop sa Yutang Saad.—Num 35:1-8.

Mga Tigpaluyo sa Matuod nga Pagsimba. Ang mga Levihanon nagpakitag talagsaong mga panig-ingnan sa kadasig alang sa matuod nga pagsimba. Makita kini sa panghitabo maylabot sa bulawan nga nating baka ug usab sa dihang ang mga Levihanon mibalhin gikan sa teritoryo ni Jeroboam human masip-ak ang gingharian. (Ex 32:26; 2Cr 11:13, 14) Sila usab masiboton sa ilang pagpaluyo kang Haring Jehosapat, Ezequias, ug Josias maingon man kang Gobernador Zorobabel ug Nehemias ug sa saserdote-eskribang si Esdras sa ilang mga paningkamot sa pagpasig-uli sa matuod nga pagsimba diha sa Israel.—2Cr 17:7-9; 29:12-17; 30: 21, 22; 34:12, 13; Esd 10:15; Neh 9:4, 5, 38.

Apan, ingong usa ka tribo, sila wala magpaluyo sa Anak sa Diyos sa iyang buluhatong pagpasig-uli, bisan tuod nga ang pipila ka Levihanon nahimong mga Kristohanon. (Buh 4:36, 37) Daghan sa Levihanong mga saserdote ang nagpasakop sa pagtuo. (Buh 6:7) Sa dihang nalaglag ang Jerusalem ug ang templo niini niadtong 70 K.P., ang mga rekord sa banay sa mga Levihanon nawagtang o nadaot, nga tungod niana natapos ang Levihanong sistema. Apan, ang usa ka "tribo ni Levi" nahimong bahin sa espirituwal nga Israel.—Pin 7:4, 7.

Ang ngalan niini nga tribo mao usab ang gigikanan sa ngalang Levitico nga usa ka basahon sa Bibliya. Kini nga basahon daghag gihisgotan bahin sa mga Levihanon ug sa ilang mga katungdanan.

LEVIHANON, SIYUDAD SA MGA. Ang mga Levihanon wala hatagi ug pahat nga teritoryo, kay si Jehova mao ang ilang panulondon. (Num 18:20; Deu 18:1, 2) Apan ang Diyos nagsugo nga ang ubang mga tribo sa Israel maghatag kanila ug katibuk-ang 48 ka siyudad ug mga sibsibanan nga naglibot niini. (Num 35:1-8) Sa kataposan ang maong mga siyudad gipahat ngadto sa mga Levihanon (Jos 21:1-8), ug 13 niini maoy mga siyudad sa mga saserdote. (Jos 21:19; tan-awa ang SASERDOTE, SIYUDAD SA MGA.) Sa 48 ka siyudad, 6 ang gihimong mga siyudad nga dalangpanan alang sa dilituyong mga nakabuno.—Jos 20:7-9; tan-awa ang SIYUDAD NGA DALANGPANAN.

Ang pagkatibulaag sa mga Levihanon taliwala sa ubang mga tribo sa Israel maoy katumanan sa tagna sa himalatyong si Jacob.—Gen 49:5-7.

Ang mga Levihanon adunay katungod sa paglukat bisan kanus-a sa mga balay nga ilang gibaligya

sulod sa ilang mga siyudad, o kaha kini ipasig-uli ngadto kanila panahon sa tuig sa Tinghugyaw. Apan ang mga sibsibanan nga kasikbit sa ilang mga siyudad dili gayod ibaligya.—Lev 25:32-34; tan-awa ang LEVIHANON.

LEVITICO. Ang ikatulong basahon sa Pentateuko, nga naundan sa mga balaod sa Diyos bahin sa mga halad, kaputli, ug sa ubang mga butang nga nalangkit sa pagsimba kang Jehova. Ang Levihanong mga saserdote, nga nagtuman sa mga instruksiyon niini, naghatag ug sagradong pag-alagad ingong "hulad ug landong sa mga butang nga langitnon."—Heb 8:3-5; 10:1.

Yugto nga Gikobrehan. Dili mokapin sa usa ka bulan ang gikobrehan sa mga panghitabo nga giasoy niini nga basahon. Ang kinadak-ang bahin sa Levitico gigugol sa pagtala sa mga ordinansa ni Jehova inay sa pag-asoy sa nagkadaiyang mga panghitabo latas sa usa ka hataas nga yugto sa panahon. Ang pagtukod sa tabernakulo sa unang adlaw sa unang bulan sa ikaduhang tuig sa pagbiya sa Israel gikan sa Ehipto gihisgotan diha sa katapusang kapitulo sa Exodo, ang basahon nga gisundan sa Levitico. (Ex 40:17) Dayon, ang basahon sa Numeros (ang misunod gilayon sa asoy sa Levitico) diha sa unang mga bersikulo niini (1:1-3) nagsugod sa paghisgot sa balaod sa Diyos bahin sa pagsenso,

MGA PANGUNANG PUNTO SA LEVITICO

Ang mga balaod sa Diyos, ilabina ang mahitungod sa buluhaton sa mga saserdote sa Israel, nga nagpasiugda, alang sa kaayohan sa nasod sa katibuk-an, sa pagkaseryoso sa sala ug sa kahinungdanon sa pagkabalaan tungod kay si Jehova balaan

Gisulat ni Moises niadtong 1512 W.K.P., samtang ang Israel nagkampo sa Bukid sa Sinai

---

Ang Aaronikong pagkasaserdote giestablisar ug nagsugod sa paglihok

- Gituman ni Moises ang pito-ka-adlaw nga pamaagi sa pagpahiluna-sa-katungdanan (8:1-36)
- Sa ikawalo nga adlaw, ang pagkasaserdote nagsugod sa paglihok; gipakita ni Jehova ang iyang pag-uyon pinaagi sa pagpasundayag sa iyang himaya ug sa pag-ut-ot sa gihalad ibabaw sa halaran (9:1-24)
- Gipatay ni Jehova si Nadab ug Abihu tungod sa paghalad ug ginadili nga kalayo; human niadto gidili ang pag-inom ug alkoholikong ilimnon sa dihang ang usa nag-alagad sa sangtuwaryo (10:1-11)
- Ang mga kinahanglanon gilatid alang niadtong mag-alagad ingong mga saserdote; gihatag ang mga regulasyon bahin sa pagkaon sa kon unsay balaan (21:1–22:16)

Ang paggamit ug mga halad aron mahuptan ang usa ka inuyonan nga relasyon sa Diyos

- Gihatag ang mga balaod bahin sa mga hayop nga dalawaton ingong mga halad-nga-sinunog ug kon sa unsang paagi kini angayng andamon aron ihalad (1:1-17; 6:8-13; 7:8)
- Ang mga matang sa mga halad-nga-lugas gilatid maingon man kon sa unsang paagi kini ihalad kang Jehova (2:1-16; 6:14-18; 7:9, 10)
- Gilatid ang pamaagi sa pagdumala sa mga halad-sa-panagambit; gidili ang pagkaon sa dugo ug sa tambok (3:1-17; 7:11-36)
- Espesipikong gilatid kon unsa nga mga hayop ang itanyag alang sa halad-sa-sala sa usa ka saserdote, sa katigoman sa Israel, sa usa ka pangulo, o sa usa taliwala sa katawhan; gilatid ang pamaagi sa pagdumala niini nga halad (4:1-35; 6:24-30)
- Ang mga balaod gihatag sa mga kahimtang nga gikinahanglan ang mga halad-sa-pagkasad-an (5:1–6:7; 7:1-7)
- Gihatag ang mga instruksiyon maylabot sa halad nga itanyag sa adlaw nga dihogan ang usa ka saserdote (6:19-23)
- Ang tanang halad kinahanglang himsog; gitala ang mga depekto nga magpahimo sa usa ka hayop nga dili angayng ihalad (22:17-33)
- Gilatid ang mga pamaagi nga pagabuhaton sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala maylabot sa paghalad ug usa ka torong baka ug duha ka kanding—usa ka kanding alang kang Jehova ug ang usa alang kang Azazel (16:2-34)

Detalyadong mga regulasyon aron sa pagpanalipod batok sa kahugawan ug sa paghupot sa pagkabalaan

- Ang pipila ka hayop maoy dalawaton ingong mahinlo nga kalan-on ug ang uban gidili ingong mahugaw; ang pagkahugaw modangat tungod sa pagkahikap sa patayng mga lawas (11:1-47)
- Ang usa ka babaye kinahanglang putlion gikan sa iyang kahugawan human manganak (12:1-8)
- Gidetalye ang mga pamaagi sa pagdumala sa mga nataptan ug sanla (13:1–14:57)
- Ang kahugawan modangat tungod sa seksuwal nga mga inagas, ug gikinahanglan ang pagputli (15:1-33)
- Ang pagkabalaan kinahanglang padayon nga huptan pinaagi sa pagbalaan sa dugo ug pinaagi sa paglikay sa insesto o pag-unay, sodomiya, pakigsekso sa hayop, pagbutangbutang, espiritismo, ug sa uban pang dulumtanang mga buhat (17:1–20:27)

Mga Igpapahulay ug mga tinudlong pista alang kang Jehova

- Gilatid ang mga adlaw ug mga tuig nga Igpapahulay maingon man ang mga regulasyon ug mga prinsipyo maylabot sa Tinghugyaw (23:1-3; 25:1-55)
- Gidetalye ang paagi sa pagsaulog sa tinuig nga Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo (human sa Paskuwa) ug sa Pista sa mga Semana (gitawag sa ulahi nga Pentekostes) (23:4-21)
- Gilatid ang pamaagi alang sa pagsaulog sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala ug sa Pista sa mga Balongbalong (23:26-44)

Mga panalangin tungod sa pagkamasinugtanon, mga maldisyon tungod sa pagkadili-masinugtanon

- Ang mga panalangin tungod sa pagkamasinugtanon maglakip sa dagayang mga ani, kalinaw, ug kasegurohan (26:3-13)
- Ang mga maldisyon tungod sa pagkadili-masinugtanon maglakip sa sakit, pagkapildi nila sa mga kaaway, gutom, pagkagun-ob sa mga siyudad, pagkabiniyaan sa yuta, ug pagkadestiyero (26:14-45)

nga gipahayag ngadto kang Moises "sa unang adlaw sa ikaduhang bulan sa ikaduhang tuig sa ilang paggula sa yuta sa Ehipto."

Kon Kanus-a ug Diin Gisulat. Ang makataronganong panahon sa pagsulat sa basahon maoy 1512 W.K.P., sa Sinai didto sa kamingawan. Ang mga paghisgot niini maylabot sa kinabuhi sa kampo nagpamatuod nga ang Levitico gisulat gayod didto sa kamingawan.—Lev 4:21; 10:4, 5; 14:8; 17:1-5.

Magsusulat. Ang tanang nahisgotang ebidensiya nakatabang usab sa pag-ila sa magsusulat niini ingong si Moises. Nadawat niya ang impormasyon gikan kang Jehova (Lev 26:46), ug ang paniklop nga mga pulong sa basahon mao: "Kini ang mga sugo nga gihatag ni Jehova kang Moises ingong mga sugo ngadto sa mga anak sa Israel didto sa Bukid sa Sinai." (27:34) Gawas pa niana, ang Levitico maoy usa ka bahin sa Pentateuko, nga ang magsusulat niini gidawat sa kadaghanan nga mao si Moises. Dili lamang ang pangbukas nga pulong nga "Ug . . . " sa Levitico nagpaila sa kalangkitan niini sa Exodo, ug mao man usab sa ubang bahin sa Pentateuko, kondili ang paagi sa paghisgot niini ni Jesu-Kristo ug sa mga magsusulat sa Kristohanong Kasulatan nagpakita nga sila nasayod nga si Moises ang nagsulat niini ug kini bahin gayod sa Pentateuko. Pananglitan, tan-awa ang paghisgot ni Kristo sa Levitico 14:1-32 (Mat 8:2-4), ang paghisgot ni Lucas sa Levitico 12:2-4, 8 (Luc 2:22-24), ug ang laing paagi sa pagbatbat ni Pablo sa mga pulong sa Levitico 18:5 (Rom 10:5).

Linukot nga mga Basahon sa Levitico sa Patayng Dagat. Lakip sa mga manuskrito nga nakaplagan diha sa Patayng Dagat, siyam ang naundan ug mga tipik sa basahon sa Levitico. Upat niini, nga gituohang sukad pa sa 125 hangtod sa 75 W.K.P., gisulat diha sa karaang Hebreohanong mga karakter nga gigamit una pa sa pagkadestiyero didto sa Babilonya.

Bili sa Basahon. Ang Diyos nagsaad sa Israel nga kon sundon nila ang iyang tingog sila mahimong "usa ka gingharian sa mga saserdote ug usa ka balaan nga nasod" ngadto kaniya. (Ex 19:6) Ang basahon sa Levitico naundan ug rekord sa pagpahiluna sa Diyos sa pagkasaserdote alang sa iyang nasod ug sa paghatag kanila sa mga lagda nga motabang kanila nga padayong mahuptan ang pagkabalaan diha sa iyang panan-aw. Bisan tuod ang Israel mao lamay tipikal nga "balaan nga nasod" sa Diyos, kansang mga saserdote "nagahatag ug sagradong pag-alagad ingong hulad ug landong sa mga butang nga langitnon" (Heb 8:4, 5), ang balaod sa Diyos, kon sundon, motabang kanila nga pabiling mahuptan ang pagkahinlo ug maghimo kanilang takos ingong sakop sa iyang espirituwal nga "harianong pagkasaserdote, usa ka balaang nasod." (1Pe 2:9) Apan ang pagkadili-masinugtanon sa kadaghanan naghikaw sa Israel nga mahimong mao lamang ang sakop sa Gingharian sa Diyos, ingon sa gisulti ni Jesus ngadto sa mga Hudiyo. (Mat 21:43) Bisan pa niana, ang balaod nga gilatid sa basahon sa Levitico maoy bililhon kaayo alang niadtong nagpatalinghog niini.

Pinaagi sa mga balaod maylabot sa kahinlo ug sa pagkaon, maingon man sa mga regulasyon bahin sa seksuwal nga moralidad, sila gipanalipdan batok sa sakit ug sa kahugawan. (Lev kap 11-15, 18) Apan, kini nga mga balaod ilabinang nakabenepisyo kanila sa espirituwal nga paagi, tungod kay kini nakatabang kanila nga masinati ang balaan ug matarong nga mga dalan ni Jehova ug kini nakatabang kanila sa pagsunod sa Iyang mga dalan. (11:44) Dugang pa, ang mga regulasyon nga gilatid niini nga seksiyon sa Bibliya, ingong bahin sa Balaod, nagsilbing usa ka magtutudlo nga nagtultol sa mga magtutuo ngadto kang Jesu-Kristo, ang dakong Hataas nga Saserdote sa Diyos ug ang usa nga gilandongan sa dili na maihap nga mga halad nga gitanyag sumala sa Balaod.—Gal 3:19, 24; Heb 7:26-28; 9:11-14; 10:1-10.

Ang basahon sa Levitico nagpabiling bililhon kaayo alang sa tanan karong adlawa nga nagtinguhang mag-alagad kang Jehova sa dalawatong paagi. Ang usa ka pagtuon sa katumanan sa nagkadaiyang mga bahin niini maylabot kang Jesu-Kristo, sa halad lukat, ug sa Kristohanong kongregasyon makapalig-on gayod sa pagtuo. Bisan tuod nga ang mga Kristohanon dili ilalom sa pakigsaad sa Balaod (Heb 7:11, 12, 19; 8:13; 10:1), ang mga regulasyon nga gilatid diha sa basahon sa Levitico naghatag kanila ug pagsabot maylabot sa panglantaw sa Diyos bahin niining mga butanga. Busa, kini nga basahon dili kay usa ka pagbatbat lamang sa dili makapainteres, dili mapadapat nga mga detalye, kondili kini maoy usa ka buhi nga tinubdan sa impormasyon. Pinaagi sa pagkuhag kahibalo kon sa unsang paagi gilantaw sa Diyos ang nagkalainlaing mga butang, nga ang pipila niini wala espesipikong hisgoti diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang Kristohanon matabangan sa paglikay kon unsay dili makapahimuot sa Diyos ug sa pagbuhat sa mga butang nga makapahimuot kaniya.

LEYON [Heb., *'ar·yeh'; 'ari'; la·vi''; la'yish; sha'chal* (nating leyon); *kephir'* (may-lambungay nga nating leyon); *levi·ya''* (bayeng leyon); Aramaiko, *'ar·yeh';* Gr., *le'on*]. Usa ka dako, kapehon ug bulok nga sus-ang hayop sa pamilya sa mga iring nga may taas, nagpungpong nga balhibo sa ikog. Ang baga nga lambungay nga maoy ilhanan sa laking

leyon mosugod sa pagtubo sa dihang kini mga tulo ka tuig na ang kagulangon. Bisan tuod wala nay leyon karon sa Palestina, kaniadto kini daghan kaayo. Makaplagan kini sa dapit sa Kabukiran sa Anti-Lebanon (Aw 4:8), sa kalibonan ubay sa Jordan (Jer 49:19; 50:44; Zac 11:3), ug diha sa "yuta sa kasakit ug malisod nga mga kahimtang," nga mao, ang kamingawan dapit sa H sa Juda.—Isa 30:6; itandi ang Deu 8:15.

May mga higayon nga kinahanglang panalipdan sa mga magbalantay ang panon sa mga karnero batok sa mga leyon. Sa usa ka higayon maisogong gipatay ni David ang usa ka leyon ug giluwas ang karnero nga gidagit niini. (1Sa 17:34, 35) Apan, kadto maoy talagsaon nga hitabo, kay bisan "ang katibuk-an sa mga magbalantay sa karnero" sagad dili makaabog sa usa ka may-lambungay nga nating leyon. (Isa 31:4) Usahay ang mabawi sa magbalantay maoy usa ka bahin na lamang sa binuhing hayop gikan sa baba sa leyon (Am 3:12), sa ingon aduna siyay ikapresentar nga ebidensiya aron dili siya magbayad alang niini.—Ex 22:13.

Bisan tuod si David, Samson, ug Benaias naginusara nga mipatay ug mga leyon (Huk 14:5, 6; 1Sa 17:36; 2Sa 23:20), ang uban wala makalingkawas sa mga kuyamoy sa leyon. (2Ha 17:25, 26) Si Jehova migamit ug mga leyon aron ipahamtang ang iyang paghukom sa usa ka manalagna nga wala magmasinugtanon kaniya (1Ha 13:24-28) ug sa usa ka tawo nga midumili sa pagtabang sa usa sa Iyang mga manalagna.—1Ha 20:36.

Ang Kasulatan sublisubli nga naghisgot sa mga kinaiyahan ug batasan sa leyon, lakip na ang kusog nga pagngulob niini. (Pr 19:12; 20:2; Am 3:4, 8) Ang leyon sagad nga dili mongulob sa dihang mangitag tukbonong ihalas nga mga hayop. Apan, kon kini manukob ug binuhing mga hayop sulod sa usa ka toril, ang leyon sagad nga mongulob. Ang makalilisang nga pagngulob giingong makapatibuagsa sa mga hayop ug magguba sa toril ug magpahilayo sa pipila ka hayop gikan sa panon. Ang leyon maambong nga molakaw. (Pr 30:29, 30) Ang kusog niini nahimong panultihon. (Huk 14:18; Pr 30:30) Ang usa ka paghapak sa kusgang mga kuyamoy sa leyon igo nang makabali sa liog sa usa ka gamay nga *antelope.* Ang leyon makapatay ug makadagit ug mga hayop nga mas dako pa niini, ug ang iyang mubo, lig-ong mga apapangig may mga ngipon nga makabali ug dagkong mga bukog. (Sal 58:6; Joe 1:6; Isa 38:13) Dili ikatingala nga ang tawong tapolan gihubit nga tungod sa iyang pagkataspokan magpasumangil sa pag-ingon: "Adunay leyon sa gawas!" (Pr 22:13; 26:13) Apan, tungod kay kumakaon ug karne, ang mga leyon mahimong mamatay kon walay tukbonon. (Job 4:11; tan-awa usab ang Sal 34:10.) Ug "ang buhing iro [bisan tuod tinamay] mas maayo pa kay sa [kanhi harianon apan karon] patay nga leyon."—Ecc 9:4.

Sagad nga ang leyon matulog diha sa puy-anan niini sa usa ka bahin sa adlaw ug sagad nga mangitag tukbonon sa magabii. Aron kini makakuhag pagkaon, kini nga hayop mangatang o mangukoy ug hinayhinayng mopaduol aron sa pag-atake sa tukbonon niini. (Job 38:39, 40; Sal 10:9; Lam 3:10) Unya kalit kining mohasmag sa gikusgong mga 65 km/oras (40 mko). Aron makakuhag igong kasinatian sa pagpatay sa tukbonon, ang mga nating leyon mokuyog sa inahan niini sa pagpangitag tukbonon inig-edad niinig tulo ka bulan. Lutason kini human sa unom o pito ka bulan, maabot ang seksuwal nga pagkahamtong sa ikaupat nga tuig, ug mabug-os ang pisikal nga gidak-on niini sulod sa unom ka tuig.—Eze 19:2, 3.

Ang mga leyon dugay nang gipangayam sa mga tawo. Ang mga gahong ug mga pukot sa pangayam gigamit sa pagsikop niini. (Eze 19:3, 4, 9) Sa karaang Asirya, ang pagpangayam ug mga leyon maoy paboritong kalingawan sa mga monarko. Ang hari nga magsakay sa kabayo o sa iyang karo, nga nagbitbit ug busogan ug mga pana, mogukod sa mga leyon.—HULAGWAY, Tomo 1, p. 955.

Ang gutom nga mga leyon gigamit kanhi aron ipahamtang ang silot nga kamatayon. Kay gipanalipdan sa manulonda ni Jehova, ang manalagnang si Daniel nakalingkawas niini. (Dan 6:16, 17, 22, 24; itandi ang Heb 11:33.) Sa unang siglo K.P., si apostol Pablo naluwas gikan sa "baba sa leyon," sa literal o sa mahulagwayong paagi.—2Ti 4:17.

Gigamit sa Pagdayandayan ug sa Mahulagwayong Paagi. Gidayandayanan ug kinulit nga mga leyon ang bungbong sa kilid sa mga kareton nga tumbaga nga gigamit sa templo. (1Ha 7:27-36) Ug ang 12 ka linilok nga mga leyon naglaray diha sa mga ang-ang paingon sa trono ni Solomon, dugang pa sa duha ka leyon nga nagbarog tupad sa mga patonganan sa bukton sa trono. (1Ha 10:19, 20) Labot pa, ang templo nga nakita ni Ezequiel diha sa panan-awon gidayandayanan ug mga kerubin nga may duha ka nawong, ang usa maoy sa usa ka tawo ug ang lain maoy sa usa ka may-lambungay nga nating leyon.—Eze 41:18, 19.

Kadaghanan sa mga paghisgot sa leyon diha sa Kasulatan maoy mahulagwayon, o masambingayon. Ang tibuok nasod sa Israel (Num 23:24; 24:9), ug sa tagsatagsa ang tribo ni Juda (Gen 49:9) ug ni Gad (Deu 33:20), matagnaong gitandi ngadto sa mga leyon, nga naghawas sa pagkadili-mapildi ug sa kaisog diha sa matarong nga pagpakiggubat. (Itandi ang 2Sa 17:10; 1Cr 12:8; Pr 28:1.) Gipakasama ni Jehova ang iyang kaugalingon sa usa ka le-

yon sa pagpahamtang ug paghukom sa iyang dili-matinumanong katawhan. (Os 5:14; 11:10; 13:7-9) Ug ang pangunang maghuhukom sa Diyos, si Jesu-Kristo, mao "ang Leyon nga gikan sa tribo ni Juda." (Pin 5:5) Busa, ingong tukmang simbolo sa maisogong hustisya, ang leyon gilangkit sa presensiya ug trono ni Jehova.—Eze 1:10; 10:14; Pin 4:7.

Tungod sa kabangis, kahangol, pagkamanunukob sa leyon, kini nga hayop gigamit usab sa paghawas sa mga daotan (Sal 10:9), sa mga tawong nagasupak kang Jehova ug sa iyang katawhan (Sal 22:13; 35:17; 57:4; Jer 12:8), sa mini nga mga manalagna (Eze 22:25), sa daotang mga magmamando ug mga prinsipe (Pr 28:15; Sof 3:3), sa Babilonyanhong Gahom sa Kalibotan (Dan 7:4), ug kang Satanas nga Yawa (1Pe 5:8). Ug ang mapintas nga mananap nga migimaw sa dagat nga may pito ka ulo ug napulo ka sungay, nga nakabaton sa awtoridad niini gikan kang Satanas, gihubit nga may baba nga sama sa leyon. (Pin 13:2) Sa Salmo 91:13 ang leyon ug ang kobra daw nagtumong sa gahom sa kaaway, diin ang leyon naglarawan sa dayag nga pag-atake ug ang kobra sa malipoton nga pamaagi, o mga pag-atake gikan sa tago.—Itandi ang Luc 10:19; 2Co 11:3.

Sa panahon nga ang mga Israelinhon mipauli sa ilang yutang natawhan niadtong 537 W.K.P., si Jehova dayag nga nagpanalipod kanila gikan sa mga leyon ug sa uban pang mabangis nga mga mananap diha sa dalan. (Isa 35:8-10) Walay duhaduha nga ang mga leyon ug ang ubang manunukob nga mga mananap midaghan sa maong yuta sulod sa 70 ka tuig nga pagkabiniyaan niini. (Itandi ang Ex 23:29.) Apan, dayag nga tungod sa panalipod ni Jehova sa iyang katawhan, ang mga Israelinhon ug ang ilang binuhing mga hayop wala tukba sa mga leyon dili sama sa langyawng mga katawhan nga gipapuyo sa hari sa Asirya didto sa mga siyudad sa Samaria. (2Ha 17:25, 26) Busa, sa panglantaw sa mga Israelinhon, ang mga leyon mikaon ug uhot ingon sa torong baka, nga mao, wala mohimog kadaot kanila o sa ilang binuhing mga hayop. (Isa 65:18, 19, 25) Apan, ubos sa pagmando sa Mesiyas, aduna unyay mas dakong katumanan sa mga tagna sa pagpasig-uli. Ang kanhi mananapon, samag hayop, daotan ug taras nga mga tawo makigdait na sa mga tawong buotan ug dili na magtinguha sa pagbuhat kanilag daotan o kadaot. Sa literal ug sa mahulagwayong diwa, ang pakigdait molungtad tali sa mga leyon ug sa binuhing mga hayop.—Isa 11:1-6; tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

LIBNA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "puti"; o, lagmit, "kahoyng estorake"].

1. Usa ka kampo sa mga Israelinhon didto sa kamingawan. Ang nahimutangan niini wala mahibaloi.—Num 33:20, 21.

2. Usa ka harianong siyudad sa Canaan nga nailog ni Josue una pa sa pagsakop sa Lakis. (Jos 10:29-32, 39; 12:15) Ang Libna maoy usa sa mga siyudad sa teritoryo sa Juda nga gihatag ngadto sa "mga anak nga lalaki ni Aaron." (Jos 15:21, 42; 21:13; 1Cr 6:57) Kasiglohan sa ulahi ang ugangang lalaki ni Haring Josias mipuyo didto.—2Ha 23:31; 24:18; Jer 52:1.

Sa panahon sa pag-alsa sa Edom niadtong ikanapulong siglo W.K.P., ang Libna mirebelde usab batok kang Haring Jehoram sa Juda. (2Ha 8:22; 2Cr 21:10) Niadtong 732 W.K.P., ang kasundalohan ni Haring Senakerib sa Asirya mibalhin gikan sa Lakis ngadto sa Libna. Nagpadala siyag pundok sa mga sundalo gikan sa Lakis aron sa paghulga sa Jerusalem. Samtang didto sa Libna, ang mga Asiryanhon nakadawat ug mga taho nga si Tirhaka nga hari sa Etiopia buot makiggubat kanila. Busa, aron mosurender ang Jerusalem, si Senakerib nagpadalag mga mensahero sa ikaduhang higayon nga nagdalag mga sulat aron sa paghadlok kang Ezequias nga hari sa Juda. Human niadto ang manulonda ni Jehova mipatay sa 185,000 ka Asiryanhong mga sundalo, nga lagmit nagkampo pa gihapon duol sa Libna.—2Ha 19:8-35; Isa 37:8-36.

Ang Tell es-Safi gituohan nga lagmit mao ang karaang Libna. Bisan pa niana, sanglit ang gibug-aton sa ebidensiya nagpunting sa Tell es-Safi nga mao ang Gat, ang modernong mga eskolar mipalabi sa pagtuo nga ang Libna mao ang Tell Bornat (Tel Burena), mga 8 km (5 mi) sa AAS sa Lakis.

LIBNI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "puti"].

1. Usa ka apo nga lalaki ni Levi ug anak ni Gerson (Gersom). (Ex 6:17; 1Cr 6:17) Siya mao ang nagpundar sa usa ka banay sa mga Levihanon (Num 3:18, 21; 1Cr 6:19, 20) ug dayag nga gitawag usab ug Ladan.—1Cr 23:6, 7; 26:21.

2. Usa ka Levihanon nga naggikan kang Merari pinaagi kang Mali.—1Cr 6:29.

LIBNIHANON [Kang (Iya ni) Libni]. Usa ka banay sa mga Levihanon nga naggikan kang Gerson pinaagi sa iyang anak nga lalaki nga si Libni.—Num 3:21; 26:58.

LIBRA [Gr., *li′tra*]. Usa ka sukod sa gibug-aton nga gihisgotan lamang diha sa Juan 12:3 (*ftn* sa *Rbi8*) ug 19:39 (*ftn* sa *Rbi8*). Ang Gregong termino sagad katumbas sa Romanhong libra (Lat., *libra*). Busa kini maoy mga 327 g. Ang pipila ka bersiyon naghubad sa Gregong pulong nga *mna* ingong

"libra" (Luc 19:18, *KJ, Dy, JB, We*), apan mas haom nga kini hubaron ingong "mina." (*Da, Fn, NW, Ro*) Ang "libra" gigamit sa Bibliya ingong usa lamang ka gibug-aton o sukod, samtang ang "mina" maoy usa ka bato sa timbangan alang sa salapi nga nagpakita ug espesipikong bili sa bulawan o plata.

LIBYA, LIBYANHON. Ang karaang Libya nahimutang sa usa ka dapit sa amihanang Aprika sa K sa Ehipto. Gituohan sa kadaghanan nga ang mga molupyo niini gitawag sa Hebreohanong termino nga *Lu·vim′.* (2Cr 12:3; "mga Libyanhon," *LXX, NW, RS*) Kon ang *Lu·vim′* maoy laing porma sa *Leha·vim′* (Lehabim), kini lagmit nagpakita nga labing menos ang pipila sa mga Libyanhon naggikan kang Ham pinaagi kang Mizraim. (Gen 10:13) Ang naandang panglantaw sa mga Hudiyo nga makaplagan sa mga sinulat ni Josephus (*Jewish Antiquities,* I, 130-132 [vi, 2]) naghisgot sa mga Libyanhon ingong mga kaliwat ni Ham pinaagi kang Put. (Gen 10:6) Dugang pa, ang Gregong *Septuagint* ug ang Latin nga *Vulgate* naghubad niini nga "mga Libyanhon" diha sa Jeremias 46:9, Ezequiel 27:10, ug sa 38:5 diin "Put" ang giingon sa Hebreohanong teksto. Siyempre, posibleng ang mga kaliwat ni Put ug Mizraim nanimuyo sa rehiyon sa amihanang Aprika nga sa ulahi gitawag ug Libya. Kini nagpasabot nga ang ngalang "mga Libyanhon" mas malangkobon kay sa Hebreohanong termino nga *Lu·vim′.*

Si Haring Sisak sa Ehipto, nga giisip ingong magtutukod sa "Libyanhong dinastiya," nakailog ug daghang siyudad sa dihang gisulong niya ang Juda sa ikalimang tuig ni Haring Rehoboam (993 W.K.P.). Ang iyang gamhanang puwersa sa mga karo ug mga mangangabayo naglakip sa mga Libyanhon. Bisan tuod wala laglaga ang Jerusalem, giagawan ni Sisak ang siyudad sa mga bahandi niini. (1Ha 14:25, 26; 2Cr 12:2-9) Mga 26 ka tuig sa ulahi (967 W.K.P.), ang mga Libyanhon maoy lakip sa kasundalohan ni Zera nga Etiopianhon, nga misulong sa Juda apan nakaagom ug makauulawng kapildihan. (2Cr 14:9-13; 16:8) Sa ikapitong siglo W.K.P., ang tabang sa mga Libyanhon ug sa uban pa daw wala magsilbi sa pagluwas sa Ehiptohanong siyudad sa No-amon gikan sa katalagman sa mga kamot sa mga Asiryanhon. (Nah 3:7-10) Gitagna nga ang mga Libyanhon ug mga Etiopianhon mosunod sa "mga lakang" sa "hari sa amihanan," nga nagpasabot nga kining mga tigpaluyo kanhi sa Ehipto mailalom sa iyang gahom.—Dan 11:43.

Niadtong tuig 33 K.P., lakip sa mga Hudiyo ug mga kinabig nga didto sa Jerusalem alang sa Pista sa Pentekostes mao ang mga tawo nga naggikan sa "mga bahin sa Libya, nga paingon sa Cirene," nga mao, ang kasadpang bahin sa Libya. Lagmit ang pipila niini nagpabawtismo ingong sanong sa pakigpulong ni Pedro ug sa ulahi nagdala sa mensahe sa Kristiyanidad balik sa ilang yutang pinuy-anan.—Buh 2:10.

LICAONIA. Usa ka rehiyon sa Asia Minor diin gigamit ang pinulongang Licaonianhon. (Buh 14:6-11) Ang mga utlanan sa Licaonia kanunayng nagbag-obag-o sa tibuok nga kasaysayan niini ug dili na matino. Sa panguna, sa yugto diin gihisgotan ang Licaonia diha sa rekord sa Bibliya, kini nahimutang sa habagatang bahin sa Romanhong lalawigan sa Galacia ug ang utlanan niini mao ang Pisidia ug Frigia sa K, ang Capadocia sa S, ug ang Cilicia sa H. Kining dapita maoy patag nga walay kahoy ug limitado ang tubig. Hinuon, kaniadto kini maoy tabunok ug maayong sibsibanan alang sa dakong panon sa mga karnero.

Si apostol Pablo miduaw sa Derbe ug Listra, duha ka siyudad sa Licaonia, sa panahon sa iyang una ug ikaduhang misyonaryong mga panaw. Lagmit nga siya mihapit usab didto sa iyang ikatulong misyonaryong panaw sanglit siya mipanaw gikan sa "lainlaing dapit sa tibuok kayutaan sa Galacia."—Buh 14:6, 20, 21; 16:1; 18:23.

LICIA. Usa ka bukirong rehiyon diha sa HK nga baybayon sa Asia Minor. Dapit sa AK sa Licia nahimutang ang Caria; dapit sa A, ang Frigia ug Pisidia; ug dapit sa AS, ang Pamfilia. Ang kabukiran diha sa teritoryo sa karaang Licia maoy mga lawis sa Kabukiran sa Taurus. Ilabina sa sidlakang bahin sa rehiyon, kini halos anaa na sa baybayon. Ang mga walog sa suba, ilabina nianang sa Xanthus (modernong Koca), maoy tabunok. Diha sa kabungtoran milambo ang katanoman, ug ang kabakiliran maoy sibsibanan sa mga karnero.

Ang duha ka siyudad sa Licia, ang Patara ug Mira, espesipikong gihisgotan maylabot sa mga panaw ni apostol Pablo. Apan walay rekord nga siya misangyaw didto.—Buh 21:1; 27:5.

LIDA. Ang Lida gituohan nga mao ang el-Ludd (modernong Lod) sa Patag sa Saron nga mga 18 km (11 mi) sa HS sa Jope. Didto sa Lida, giayo ni Pedro ang paralitiko nga si Eneas. Tungod niini nga milagro, daghan diha sa palibot nga dapit ang midawat sa Kristiyanidad. (Buh 9:32-35, 38) Ang Lida giisip nga mao ra usab ang Lod.—1Cr 8:12; tan-awa ang LOD.

LIEBRE [Heb., *'ar·ne′veth*]. Usa ka tigpangusap nga hayop sa pamilya nga Leporidae, nga amgid kaayo sa koneho apan mas dako niini. Lahi kini sa koneho sanglit ang anak niini sagad dili ipanganak diha sa lungag ilalom sa yuta, aktibo na kini sa

pagkahimugso, may balhibo na, ug buka na ang mga mata niini. Ang liebre mailhan pinaagi sa pikas nga ngabil, tag-as nga mga dalunggan, mituhoy nga ikog, ug tag-as nga pangulahing mga bitiis ug mga tiil, nga mapuslanon kaayo sa daling paglingkawas niini gikan sa mga kaaway. Ang kinapaspasan nga mga liebre ginaingon nga makaabot sa gikusgon nga 70 km/oras (43 mko). Ang aberids nga gitas-on niini nga mga hayop, nga adunay lainlaing matang maoy 0.6 m (2 p). Abohon ug kapehon ang sagad nga bulok niini.

Ang liebre gidili nga kan-on sumala sa Balaod nga gihatag pinaagi kang Moises ug gihisgotan ingong nagapangusap sa kinaon. (Lev 11:4, 6; Deu 14:7) Siyempre, ang tungol sa mga liebre ug mga koneho dili daghag pondohanan sa pagkaon o daghag bahin ug dili kini magpagawas sa ilang pagkaon aron usapon pag-usab, nga ang maong mga kinaiyahan nalangkit sa siyentipikanhong klasipikasyon sa mga hayop nga nagapangusap sa kinaon niini. Apan, bisan tuod ang Hebreohanong termino nga gigamit dinhi sa pagpangusap literal nga nagkahulogang "ipagawas," ang modernong siyentipikanhong klasipikasyon dili maoy basehanan sa kon unsay nasabtan sa mga Israelinhon sa adlaw ni Moises bahin sa usa ka hayop nga "nagapangusap sa kinaon." Busa, walay basehanan nga hukman ang pagkatukma sa giingon sa Bibliya sumala sa limitado ug bag-o lamang nga pagsabot sa giklasipikar nga hayop nga nagapangusap sa kinaon, sama sa gihimo sa daghang kritiko.

Sa miagi, ang mga komentarista nga nagtuo nga inspirado ang rekord sa Bibliya walay nakitang sayop sa gipahayag sa Balaod. Ang *The Imperial Bible-Dictionary* nag-ingon: "Dayag nga ang liebre samtang nagpahulay balikbalik nga nag-usap sa gikaon na niini; ug kini nga buhat popular nga giisip ingong pag-usap sa kinaon. Bisan ang atong magbabalak nga si Cowper, usa ka maampingong tig-obserbar sa kinaiyanhong panghitabo, kinsa nagrekord sa iyang mga obserbasyon sa tulo ka liebre nga iyang gibuhi, nagpamatuod nga kini 'nagapangusap sa kinaon sa tibuok adlaw hangtod sa gabii.'"—Giedit ni P. Fairbairn, London, 1874, Tomo I, p. 700.

Apan, ang siyentipikanhong obserbasyon bahin sa mga liebre ug mga koneho niining mas bag-o pang katuigan nagpaila nga dili lamang ang pag-usap sa kinaon ang nalangkit. Si François Bourlière (*The Natural History of Mammals,* 1964, p. 41) misulat: "Ang batasan sa pagpaagi sa kinaon diha sa tinai sa duha ka beses imbes kausa lamang, daw sagad nga gihimo sa mga koneho ug mga liebre. Sagad nga kaonon ug tunlon nga dili usapon sa binuhing mga koneho ang mga kinalibang niini sa gabii, ug inigkabuntag maglangkob kini sa katunga sa gidaghanon sa sulod sa tungol. Sa ihalas nga koneho, ang pagpaagi sa kinaon diha sa tinai himoon kaduha kada adlaw, ug ang samang batasan gitaho nga gihimo usab sa mga liebre sa Uropa. . . . Gituohan nga kining maong batasan mohatag sa mga hayop ug dakong gidaghanon sa bitamina B nga ipatungha sa mga bakterya diha sa pagkaon sulod sa dakong tinai." Niining samang punto, ang basahong *Mammals of the World* (ni E. P. Walker, 1964, Tomo II, p. 647) nag-ingon: "Tingali kaamgid kini sa mga hayop nga sus-an nga 'nagapangusap sa kinaon.'"—Tan-awa ang KINAON NGA GIUSAP PAG-USAB.

LIGID. Kini lingin ug porma nga gama sa gahing materyales nga tingali solido o derayos ug makatuyok diha sa ehe niini. Sa karaang kapanahonan, ang mga tabla gitapot sa usag usa, gilingin, ug gibutangan ug panaplin (yantas) aron maporma ang karaang ligid. Ang ligid nga derayos gigamit diha sa mga karo, mga karomata, ug ubang mga sakyanan. (Ex 14:25; Isa 5:28; 28:27) Ang napulo ka kareton nga tumbaga nga gibuhat ni Solomon aron gamiton diha sa templo ni Jehova may ehe nga tumbaga ang matag usa ug upat ka ligid nga tumbaga nga samag ligid sa karo nga 1.5 ka maniko (67 sm; 26 pul.) ang gihabogon, nga may pusod-pusod, mga rayos, ug mga yantas.—1Ha 7:27-33.

Ang magkukulon nagporma sa mga sudlanan nga yutang-kulonon diha sa usa ka nagtuyok nga platoplato nga gitawag ug ligid sa magkukulon. (Jer 18:3, 4) Lain pa, ang timba mahimong itunton o iisa diha sa usa ka atabay pinaagi sa pisi nga gitaod diha sa usa ka matang sa ligid o moton.—Ecc 12:6.

Masambingayon ug Mahulagwayon nga Paggamit. Sumala sa Hebreohanon nga Masoretikong teksto, ang Proverbio 20:26 mabasa: "Ang usa ka maalamong hari magapatibulaag sa mga tawong daotan, ug paligiron niya ibabaw nila ang usa ka ligid." Kini daw nagtumong sa buhat sa usa ka hari nga ikatandi sa paggamit ug ligid sa paggiok ug lugas. (Itandi ang Isa 28:27, 28.) Ang maong metapora mopatim-awng nagpakita nga ang maalamong hari molihok dayon sa paglain sa mga tawong daotan gikan sa mga matarong ug sa pagsilot sa daotan. Sa ingon ang daotan masugpo diha sa iyang dominyo. (Itandi ang Pr 20:8.) Apan, pinaagi sa paghimog diyutayng kausaban, kini nga bersikulo nag-ingon nga paligiron sa maalamong hari nganha sa daotan ang "ilang kaugalingong pagkamadaoton."

Ang dili-makontrolar nga dila maoy usa ka "kalayo" nga 'nagpadilaab sa ligid sa kinaiyanhong kinabuhi.' Ang enterong pagtuyok o dagan sa

kinaiyanhong kinabuhi nga nagsugod sukad sa pagkahimugso mahimong mapadilaab pinaagi sa dila, nga magpahinabo sa kinabuhi nga makasinatig sublisubling mga kadaot, nga lagmit mosangpot gani sa kaugalingong kalaglagan nga daw pinaagi sa kalayo.—San 3:6.

Daplin sa suba sa Kebar sa yuta sa mga Caldeanhon panahon sa ikalimang tuig sa pagkadestiyero ni Haring Jehoiakin, nakita ni Ezequiel sa panan-awon si Jehova nga nagsakay sa nagkilab nga samag karong sakyanan sa kalangitan. Ang upat ka ligid niini adunay mga yantas nga puno sa mga mata, ug sulod sa matag ligid mao ang laing ligid nga pababag, nga nagpaposible niini sa pag-abante o sa pagliso sa bisan haing kiliran nga dili usbon ang anggulo sa mga ligid. Tupad sa matag ligid dihay usa ka kerubin, ang buhing linalang nga mga kerubin ug ang mga ligid dungan sa paglihok samtang kini gitultolan sa espiritu. (Eze 1:1-3, 15-21; 3:13) Sa pagkasunod tuig, si Ezequiel may samang panan-awon, nga niining panahona siya gidala, nga lagmit pinaagi sa espiritu sa pag-inspirar, ngadto sa usa ka dapit sa atubangan sa templo nga gitukod ni Solomon didto sa Jerusalem. Ang panan-awon nga iyang nakita nagpaila nga sa dili madugay ang siyudad ug ang templo pagalaglagon ingong pagpahamtang sa hudisyal nga hukom ni Jehova. (Eze 8:1-3; 10:1-19; 11:22) Mga 60 ka tuig human niadto, nakita ni Daniel sa panan-awon ang Karaan sa mga Adlaw, si Jehova, nga naglingkod sa usa ka langitnon, deligid nga trono. Ang trono ug ang mga ligid nagdilaab, nga nagpaila sa nagsingabot nga kalayonhong paghukom sa Diyos batok sa mga gahom sa kalibotan.—Dan 7:1, 9, 10; Sal 97:1-3.

LIHIYA. Tan-awa ang MAGLALABA.

LIHOK. Tan-awa ang POSTURA UG MGA LIHOK.

LIKHI [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kuha"]. Usa ka tawo sa tribo ni Manases nga ginganlan nga ikatulo sa talaan sa mga anak nga lalaki ni Semida.—1Cr 7:19.

LINALANG. Tan-awa ang PAGLALANG, LINALANG.

LINAW. Usa ka dako, walay tabon nga pondohanan alang sa pagtigom ug sa pagpondo ug tubig. Ang artipisyal nga mga linaw gikalot diha sa yuta o gikubkob diha sa bato. Usahay kini nahimutang sulod sa mga siyudad ug gikonektar ngadto sa mga tubod pinaagi sa mga agianan sa tubig. Kini nagtagana sa mga molupyo ug suplay sa tubig bisan sa panahon sa paglikos. Ang pipila ka linaw maoy kinaiyanhong mga lungag, sama sa mga langob, nga gipadak-an o giayo.

Lakip sa nagkalainlaing mga linaw nga gihisgotan sa Kasulatan mao ang mga linaw sa Gabaon (2Sa 2:13; tan-awa ang GABAON, GABAONHON), Hebron (2Sa 4:12), Hesbon (Aw 7:4; tan-awa ang BATRABIM), Samaria (1Ha 22:38), ug Jerusalem. Gituohan nga ang mga linaw nga gihimo sa magtitigom (si Haring Solomon) alang sa irigasyon tingali mao ang mga pondohanan ug tubig nga makaplagan sa H sa Betlehem. (Ecc 2:6) Ang tubig gikan sa kasikbit nga mga tubod gipondo diha niini nga mga pondohanan.

Mga Linaw sa Jerusalem. Ang gituohang nahimutangan sa linaw ni Haring Ezequias nga sumpay sa agianan sa tubig nga iyang gihimo aron makaabot sa Jerusalem ang tubig sa tubod sa Gihon mao ang Linaw sa Siloam, nga karon mao ang Birket Silwan, nga HK sa Siyudad ni David. (2Ha 20:20; 2Cr 32:30) Ang Linaw sa Siloam sa unang siglo (Ju 9:7) posible nga mao ang nakaplagan sa duol, nga mga 100 m (330 p) HHS sa Birket Silwan.

Ang mga paghisgot sa Bibliya sa "daan nga linaw" (Isa 22:11), "ibabaw nga linaw" (2Ha 18:17; Isa 7:3; 36:2), ug sa "ubos nga linaw" (Isa 22:9) wala magpaila sa tukmang nahimutangan niini diha sa siyudad sa Jerusalem. Sagad nga gituohan sa mga eskolar nga ang "ubos nga linaw" (tingali mao ra ang "Linaw sa Kanal" nga gihisgotan sa Neh 3:15) lagmit mao ang Birket el-Hamra sa habagatang tumoy sa Walog sa Tyropoeon. Apan nagkalainlain ang mga opinyon bahin sa nahimutangan sa "ibabaw nga linaw."—Tan-awa ang LINAW SA KANAL.

Ang "Linaw sa Hari" dayag nga nahimutang tali sa Ganghaan sa mga Tapok sa Abo ug sa Ganghaan sa Linaw. (Neh 2:13-15) Lagmit nga mao ra usab kini nga linaw ang gihisgotan sa Nehemias 3:16.

Bahin sa Linaw sa Bethzatha, tan-awa ang BETHZATHA.

Punog-tangbo nga mga Linaw. Samtang ang Hebreohanong termino nga *bere·khah′* nagkahulogang "linaw" (sama sa usa ka artipisyal nga linaw), ang pulong nga *'agham′* nagkahulogang "punog-tangbo nga linaw," lagmit nga usa ka kinaiyanhong lim-aw. (Ex 7:19; 8:5; Sal 107:35; 114:8; Isa 35:7; 41:18) Ang tagna nga ang Diyos maghimo sa Babilonya nga "punog-tangbo nga mga linaw sa tubig" tin-awng nagpaila kon unsa ka grabe ang pagkahimo niini nga biniyaan.—Isa 14:23.

LINAW NGA KALAYO. Kini nga ekspresyon makita lamang diha sa basahon sa Pinadayag ug dayag nga kini simboliko. Ang Bibliya naghatag sa kaugalingon niining pagpatin-aw ug paghubit sa simbolo pinaagi sa pag-ingon: "Mao kini *ang ika-*

duhang kamatayon, ang linaw nga kalayo."—Pin 20:14; 21:8.

Ang simbolikong kinaiyahan sa linaw nga kalayo dugang madayag gikan sa konteksto sa mga paghisgot niini diha sa basahon sa Pinadayag. Ang kamatayon giingong igatambog ngadto niining linaw nga kalayo. (Pin 19:20; 20:14) Dayag nga ang kamatayon dili masunog sa literal. Dugang pa, ang Yawa, usa ka dili-makitang espiritung linalang, igatambog ngadto sa linaw. Kay espiritu, siya dili masakitan sa literal nga kalayo.—Pin 20:10; itandi ang Ex 3:2 ug Huk 13:20.

Sanglit ang linaw nga kalayo naghawas sa *"ikaduhang* kamatayon" ug sanglit ang Pinadayag 20:14 nag-ingon nga "ang kamatayon ug ang Hades" igatambog ngadto niini, dayag nga ang linaw dili mahimong maghawas sa kamatayon nga napanunod sa tawo gikan kang Adan (Rom 5:12), ni kini nagtumong sa Hades (Sheol). Busa, kini nagsimbolo gayod sa laing matang sa kamatayon, usa nga dili na mabakwi, kay ang rekord wala gayod maghisgot nga ang "linaw" nagtugyan niadtong diha niini, ingon sa gibuhat sa Adanikong kamatayon ug sa Hades (Sheol). (Pin 20:13) Tungod niana, kadtong wala mahisulat diha sa "basahon sa kinabuhi," ang dili-mahinulsolong mga magsusupak sa pagkasoberano sa Diyos, gitambog ngadto sa linaw nga kalayo, nga nagkahulogan sa walay kataposang kalaglagan, o sa ikaduhang kamatayon.—Pin 20:15.

Bisan tuod nga ang nahisgotang mga teksto nagpadayag sa simbolikong kinaiyahan sa linaw nga kalayo, gigamit kini sa pipila ka tawo sa pagsuportar sa pagtuo sa usa ka literal nga dapit sa kalayo ug pagsakit. Ang Pinadayag 20:10 mao ang gibasehan, tungod kay kini naghisgot sa Yawa, sa mapintas nga mananap, ug sa mini nga manalagna ingong 'gisakit adlaw ug gabii hangtod sa kahangtoran' diha sa linaw nga kalayo. Apan, wala kini magtumong sa aktuwal nga may panimuot nga pagsakit. Kadtong gitambog sa linaw nga kalayo makaagom sa "ikaduhang kamatayon." (Pin 20:14) Wala nay panimuot diha sa kamatayon ug, busa, walay pagbati sa kasakit o pag-antos.—Ecc 9:5.

Sa Kasulatan ang kalayonhong pagsakit gilangkit sa kalaglagan ug kamatayon. Pananglitan, diha sa Gregong *Septuagint* nga hubad sa Hebreohanong Kasulatan ang pulong alang sa pagsakit (*ba'sa·nos*) gigamit sa ubay-ubayng higayon maylabot sa silot nga kamatayon. (Eze 3:20; 32:24, 30) Sa susama, mahitungod sa Dakong Babilonya, ang basahon sa Pinadayag nag-ingon, "ang mga hari sa yuta . . . manghilak ug magpamukpok sa ilang kaugalingon sa kasubo tungod kaniya, sa dihang sila motan-aw sa aso sa iyang pagkasunog, samtang magtindog sila sa halayo tungod sa ilang kahadlok sa iyang kasakit [Gr., *ba·sa·ni·smou'*]." (Pin 18:9, 10) Maylabot sa kahulogan sa pagsakit, ang usa ka manulonda sa ulahi nagpatin-aw: "Sa ingon niini ka tulin nga pagtambog nga ang dakong siyudad sa Babilonya igatambog, ug siya dili na gayod igkita pa." (Pin 18:21) Busa, ang kalayonhong pagsakit dinhi maoy katumbas sa kalaglagan, ug maylabot sa Dakong Babilonya, kini mao ang walay kataposang kalaglagan.—Itandi ang Pin 17:16; 18:8, 15-17, 19.

Tungod niini, kadtong 'gisakit sa walay kataposan' (gikan sa Gr. nga *ba·sa·ni'zo*) diha sa linaw nga kalayo makaagom sa "ikaduhang kamatayon" nga gikan niini wala nay pagkabanhaw. Ang kaamgid nga Gregong pulong nga *ba·sa·ni·stes'* gihubad nga "magbalantay sa bilanggoan" diha sa Mateo 18:34. (*RS, NW, ED;* itandi ang ber 30.) Busa kadtong itambog sa linaw nga kalayo matanggong, o "mabilanggo," sa kamatayon hangtod sa kahangtoran. —Tan-awa ang GEHENNA; PAGSAKIT.

LINAW SA KANAL. Usa ka linaw o pondohanan ug tubig, lagmit nga anaa sa H sa Siyudad ni David diin nag-abot ang Walog sa Hinnom ug ang Sentral (Tyropoeon) nga Walog. (Neh 3:15) Mopatim-aw nga kini nga linaw gitawag usab ug "ubos nga linaw."—Isa 22:9.

Ang Masoretikong teksto sa Nehemias 3:15 nagtawag niini ingong "Linaw ni Sela." Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang "Sela" angayng usbon nga "Siloa," nga nagkahulogang "Tigdala" ug nagtumong sa usa ka kanal, o agianan sa tubig, nga nagdalag tubig ngadto sa usa ka linaw. (Isa 8:6) Busa, bisan tuod ang pipila ka bersiyon sa Bibliya wala maghubad sa "Sela," ang *The Jerusalem Bible* naghubad sa ekspresyon ingong "biawan nga agianan sa tubig," ug ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* naghubad niini ingong "Linaw sa Kanal."

Dihay nakaplagang mga guba sa usa ka agianan sa tubig, o kanal, nga padulong sa H gikan sa tubod sa Gihon, nga misubay sa tampi sa Kidron ug misangko sa usa ka karaang pondohanag tubig nga gitawag karon ug Birket el-Hamra. Ang mga bahin sa kanal gitabonan ug mga tinabas nga bato, apan mopatim-aw nga adunay mga lungag nga makalosan aron ikapatubig sa mga bahin sa walog. Ang inanay nga pagdulhog niini nga kanal lagmit mao ang gitumong sa mga pulong nga "ang katubigan sa Siloa nga hinayng nagaagay." (Isa 8:6) Ang nahimutangan sa Birket el-Hamra mohaom sa paghisgot ni Nehemias sa Linaw sa Kanal, nga nahimutang duol sa Tanaman sa Hari ug sa Hagdanan nga midulhog gikan sa H nga tumoy sa Siyudad ni David.

LINDOG SA HABLON. Sa paghablon, kini mao ang mga hilo nga buyon sa gitas-on sa panapton. Ang mga hilo nga ihablon pababag sa ibabaw ug sa ilalom sa lindog sa hablon gitawag ug hulog sa hablon. Sa dihang susihon sa mga saserdote sa Israel ang hinablon nga mga panapton tungod sa sanla, pareho nilang susihon ang lindog ug ang hulog sa hablon.—Lev 13:47-59; tan-awa ang SANLA (Diha sa mga besti ug sa mga balay); PAGHABLON.

Sa dihang mahimo na ang panapton, putlon sa maghahabol ang mga lindog sa hablon, kuhaon ang panapton ug ibilin ang tumoy sa mga lindog sa hablon nga gihigot sa hablanan. Si Haring Ezequias naghisgot niini sa paghinumdom sa iyang grabeng sakit sa dihang siya nagtuo nga ang Diyos hapit nang magputol sa iyang kinabuhi, nga magputol kang Ezequias "gikan sa mga hilo mismo sa lindog sa hablon" pinaagig ahat nga kamatayon.—Isa 38:9-12.

LINGKORANAN. Usa ka mabalhinbalhin nga lingkoranan o katre nga sagad adunay atop-atop ug gitabilan ang mga kilid, nga gidisenyo aron ang tawong inila nga naglingkod o naghirag mahimong dad-on sa mga tawo o sa mga mananap nga luwanan; usa ka *palanquin* (matang sa lingkoranan) nga gipas-an sa mga tawo ingon sa gihimo sa mga taga-Sidlakan. Ang harianong lingkoranan ni Haring Solomon maoy gama sa kahoyng sedro sa Lebanon, nga may mga haligi nga plata ug mga sangga nga bulawan, ug ang lingkoranan niini kinutsonan sa mahalon ug maanindot nga balhibo sa karnero nga tininag morado. Ang sulod nga bahin niini gidayandayanan pag-ayo, lagmit pinaagig ebano.—Aw 3:7-10, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang andas, o mabalhinbalhin nga higdaanan alang sa patay, nga gigamit sa pagyayong sa patayng lawas nailhan ingong *so·ros′.*—Luc 7:14.

LINGKORANAN-SA-PAGHUKOM. Sagad nga usa ka habog nga plataporma diha sa gawas ug may mga ang-ang, gikan niini ang naglingkod nga mga opisyal makasulti ngadto sa mga panon sa katawhan ug makapahibalo sa ilang mga desisyon. (Mat 27:19; Ju 19:13; Buh 12:21; 25:6, 10, 17) Ang giisip sa pipila ingong mao ang lingkoranan-sa-paghukom (gitawag nga Bema) didto sa Corinto, diin si Pablo miatubang kang Galio, maoy hinimo sa puti ug asul nga marmol. (Buh 18:1, 12, 16, 17) Sa kiliran niini may duha ka hulatanang mga lawak nga mosayko ang disenyo sa mga salog ug may mga lingkoranan nga marmol.

Gitugyan ni Jehova nga Diyos ang tanang paghukom ngadto sa iyang Anak (Ju 5:22, 27), ug busa ang tanan kinahanglang moatubang sa "lingkoranan-sa-paghukom ni Kristo." (2Co 5:10) Kini husto usab nga tawgong "lingkoranan-sa-paghukom sa Diyos" sanglit si Jehova mao ang Tigmugna niini nga kahikayan ug nagahukom pinaagi sa iyang Anak.—Rom 14:10.

LINO, I. Usa ka Kristohanon sa Roma nga ginganlan ni apostol Pablo nga nangomosta kang Timoteo. (2Ti 4:21) Si Irenaeus (natawo sa mga 120/140 K.P.) ug ang uban pa nga sunod kaniya nagpaila niini nga Lino nga mao ang unang magtatan-aw sa Roma nga may samang ngalan, apan kini nga pagpaila gipasukad lamang sa tradisyon.

LINO, II. [Heb., *pe′sheth, pish·tah′;* Gr., *li′non*]. Usa ka tanom nga gitanom sukad pa sa karaang kapanahonan nga ang mga lanot niini, sama karong adlawa, sagad nga gihimong lino. Ang lino (*Linum usitatissimum*) may gitas-on nga gikan sa 0.3 hangtod sa 1.2 m (1 hangtod sa 4 p). Ang yagpis nga lindog sa tanom, uban ang luspad-berde, tul-id nga mga dahon niini, magsanga lamang sa tumoy. Ang tumoy sa matag sanga o sangasanga may lubos o luspad-asul (panagsa ra nga puti), limag-gihay nga bulak.—HULAGWAY, Tomo 1, p. 544.

Sa dihang ang lino 'mamutot na' kini mahimo nang anihon (Ex 9:31), nga himoon pinaagig pagibot o pagbunglay niini. Dayon ang lino ibulad. Ang lindog sa lino nga didto sa atop sa balay ni Rahab sa Jerico lagmit gibutang didto aron ibulad. —Jos 2:6.

Ang paagi nga gigamit sa mga Hebreohanon sa pagproseso sa lino lagmit mohaom sa paghubit nga gihatag ni Pliny nga Magulang sa unang siglo K.P. diha sa iyang *Natural History* (XIX, III, 17, 18) ug sa karaang hulagway niana nga gipreserbar didto sa Beni Hasan sa Ehipto. Human matangtang ang mga tipaka sa liso, ang mga lindog sa lino bug-os nga ilusbog sa tubig ug dat-ogan ug mga bato aron dili molutaw. Samtang ang lino mahumol sa tubig, ang kahoy niini malata, nga magbilin sa mga lanot. Human matangtang ang gawas nga bahin sa lindog, o ang panit, ang lindog haw-ason gikan sa tubig ug ibulad sa adlaw ug balibalihon hangtod nga kini bug-os mauga. Human niana ang lino pukpokon pinaagig mga kahoyng martilyo diha sa lagpad nga mga bato, ug ang mga lanot bulagbulagon ug hinloan pinaagig pagsudlay. Ang ubos ug kalidad nga mga lanot nga sunod sa panit gigamit ingong mga pabilo (tan-awa ang Isa 42:3; 43:17; Mat 12:20), samtang ang mga lanot sa sulod nga bahin, nga mas puti ug mas maayog kalidad, gihimo nga linubid nga gipahamis pinaagi sa pagpukpok niini nga balikbalik diha sa gahi nga bato.

Ang ubos ug buhaghag nga yuta nga komon kaayo sa Ehipto gikaingon nga angayan kaayong tamnan ug lino. Sa karaang kalibotan kining naso-

ra nailado kaayo tungod sa pino nga lino niini. Busa ang gipahinabo sa Diyos nga hampak nga ulan nga yelo, nga nakadaot sa lino ug sa sebada, nagpahinabog grabeng pagkahugno sa ekonomiya sa Ehipto. (Ex 9:23, 31) Sa ulahi, ang pahayag sa paghukom batok sa Ehipto nga gitala ni Isaias (19:9) naglakip sa "mga managkigi ug lino" niadtong mangaulaw.

Ang hilo o panapton nga ginama gikan sa tanom nga lino gitawag usab ug lino. (Ex 25:4; Huk 15:14) Taliwala sa mga Hebreohanon, ang kadaghanang mga besti maoy delana o kaha lino. (Lev 13:47; Pr 31:13, 22; Os 2:5, 9) Ang panagsagol niining duha ka materyales gidili sa Balaod alang sa mga besti sa mga Israelinhon nga dili saserdote. (Deu 22:11) Ang ubang mga butang nga ginama gikan sa lino naglakip sa mga bakos (Jer 13:1) ug mga layag. (Eze 27:7) Ang mga Israelinhon, bisan tuod dayag nga naggama ug kaugalingon nilang lino, nag-importar ug lino gikan sa Ehipto.—Pr 7:16.

Ang lino lainlain ug kalidad, sumala sa gipakita sa mga paghisgot sa Kasulatan bahin sa "pino nga lino" ug "pinong panapton." (Eze 16:10; 27:16) Ang mga adunahan, mga hari, ug mga tawong taas ug katungdanan sa kagamhanan nagsul-ob ug lino nga dekalidad kaayo. (Gen 41:42; 1Cr 15:27; Est 8:15; Luc 16:19) Ang patayng lawas ni Jesus giputos ug hinlo, pinong lino ni Jose, usa ka datong tawo nga taga-Arimatea.—Mat 27:57-59.

Ang pinong lino nga gikalinyas sa Israelinhong mga babaye gigamit sa paghimo sa napulo ka tabil sa tolda sa tabernakulo, sa kortina nga nag-ulang sa Balaan ug sa Labing Balaan, sa tabil sa ganghaan sa tabernakulo, ug sa mga kortina sa sawang maingon man sa tabil sa ganghaan niini. (Ex 35:25; 36:8, 35, 37; 38:16, 18) Ang pinong linubid nga lino gigamit usab sa bakos, epod, ug sa tabon sa dughan sa hataas nga saserdote. (Ex 39:2, 3, 5, 8) Ang tag-as nga mga besti nga ginama gikan sa pino nga lino gihimo usab alang sa ubang mga saserdote. (Ex 39:27-29) Maylabot sa mga kortina ug mga besti nga gigamit sa sangtuwaryo, mopatim-aw nga ang lino mao ang pangunang panapton nga gigamit ug nga ang tinina nga balhibo sa karnero ug ang bulawan giborda ingong dayandayan.—Ex 35:35; 38:23.

Mahulagwayong Paggamit. Ang Dakong Babilonya gihulagway nga nagsul-ob ug pino nga lino ug purpura ug sanag-pula, nga naghawas sa kaluho. (Pin 18:16) Apan bahin sa pangasaw-onon ni Kristo, ang pino nga lino sa iyang besti tin-awng giingon nga naghawas sa "matarong nga mga buhat sa mga balaan." Sa susama ang langitnong kasundalohan gipakita nga nabestihan sa maputi, hinlo, pino nga lino, nga nagpaila sa ilang pagpakiggubat diha sa pagkamatarong.—Pin 19:8, 11, 14; tan-awa usab ang Dan 10:5; Pin 15:6.

LINOG. Usa ka kalit nga pagtay-og o pag-uyog sa ibabaw nga bahin sa yuta ingong resulta sa paglihok sa mga puwersa sulod sa globo. Ang Hebreohanong nombre nga *ra'ʽash* nagtumong dili lamang sa usa ka "linog" (1Ha 19:11; Am 1:1), kondili nagtumong usab sa "mga pagtay-og" nga gipahinabo sa naglakaw nga kasundalohan (Isa 9:5, *ftn* sa *Rbi8*), sa "kinagalkal" sa mga karo nga iggugubat o sa "hinagiyos" sa salapang (Jer 47:3; Job 41:29), ug sa "pagpatagubtob" sa mga kabayo (Job 39:24). Ang Gregong pulong nga *sei·smos'* (linog) nagkahulogang pag-uyog, pagkusokuso, o pagkurog. —Mat 27:54; itandi ang Mat 27:51; 28:4; Pin 6:13.

Ang mga pagtay-og ug mga pagkurog sa yuta nahitabo sa tibuok kasaysayan sa Bibliya, usahay ingong resulta sa kinaiyanhong mga puwersa sa yuta (Zac 14:5) ug usahay ingong direktang mga buhat sa Diyos alang sa paghukom o alang sa mga katuyoan nga nalangkit ang iyang mga alagad. Ang geolohiya sa dapit nagpatin-aw sa nangaging kasaysayan sa Israel labot sa sesmikong kalihokan, o mga pagtay-og sa yuta, nga hangtod karon wala pa matapos.

Ang dapit sa templo sa Jerusalem nahimutang sa usa ka lokasyon nga huyang ang ilalom sa yuta. Ang Moske sa el-Aqsa, nga nahimutang dapit sa templo (dili ang Dome of the Rock, nga maoy usa ka ampoanan), subsob nga nadaot tungod sa linog.

Ang usa ka kusog kaayong linog, lagmit nga inubanan sa paglihok sa bolkan, nakahatag ug makalilisang nga talan-awon alang sa inagurasyon sa pakigsaad sa Balaod didto sa Sinai. (Ex 19:18; Sal 68:8) Si Jehova ang direktang nagpahinabo niining pagpasundayag sa gahom, kay siya misulti gikan sa bukid pinaagi sa usa ka manulonda.—Ex 19:19; Gal 3:19; Heb 12:18-21.

Usahay ang makahahadlok nga puwersa sa mga linog nahimong pamatuod sa paglihok ni Jehova sa paghukom sa mga malinapason sa iyang balaod. (Nah 1:3-6) Ang linog maoy usa ka paagi nga gigamit ni Jehova sa pagpahamtang ug paghukom batok sa mirebeldeng si Datan, Abiram, ug sa panimalay ni Kore; ang yuta mibuka sa iyang baba ug milamoy kanila nga buhi ngadto sa Sheol. (Num 16:27, 32, 33) Nasinati ni Elias ang pag-uyog sa yuta una pa mosulti si Jehova sa pagtul-id sa iyang panghunahuna ug nagpadala kaniyag balik alang sa dugang nga mga asaynment sa pag-alagad. (1Ha 19:11-18) Ang mga linog maoy usa ka milagrosong tabang alang sa katawhan ni Jehova, sama pananglit sa dihang si Jonatan ug ang iyang tigdala sa armadura maisogong miatake sa nagkampong mga sundalo sa mga Filistehanon.

Gipaluyohan ni Jehova ang ilang pagtuo pinaagi sa pagpahinabog linog nga nagpaguliyang sa enterong kampo sa mga Filistehanon, mao nga sila nagpinatyanay sa usag usa ug bug-os nga naparot. —1Sa 14:6, 10, 12, 15, 16, 20, 23.

Sa adlaw sa pagkamatay ni Jesus, sa mga alas tres sa hapon, nahitabo ang usa ka linog mao nga nangasiak ang dagkong mga bato, nabuksan ang handomanang mga lubnganan, ug nasalibay ang mga patayng lawas gikan sa ilang mga lubnganan. Ang kortina sa sangtuwaryo sa templo nga gitukod pag-usab ni Herodes nagilis sa duha ka bahin, gikan sa itaas paubos. Una pa niini, ang kangitngit mitabon sa yuta. Ang uban nagtuo nga nalangkit ang paglihok sa bolkan, kay sagad ang mga bolkan magpabuga man ug aso ug abog nga magpangitngit sa kalangitan. Apan wala gayoy ebidensiya nga dihay bisan unsang paglihok sa bolkan nga nalangkit niini nga linog. (Mat 27:45, 51-54; Luc 23: 44, 45) Ang laing linog nahitabo sa adlaw sa pagkabanhaw ni Jesus, sa dihang ang usa ka manulonda mikanaog gikan sa langit ug giligid ang bato nga diha sa atubangan sa iyang lubnganan. (Mat 28:1, 2) Samtang nabilanggo didto sa Filipos, ang mga pag-ampo ug mga awit sa pagdayeg ni apostol Pablo ug sa iyang kauban nga si Silas gitubag pinaagi sa usa ka dakong linog nga nagbukas sa mga pultahan sa bilanggoan ug nagtangtang sa mga gapos sa mga binilanggo. Kini mitultol sa pagkakabig sa magbalantay sa bilanggoan ug sa iyang panimalay.—Buh 16:25-34.

Gitagna ni Jesus nga ang daghan ug kusog kaayong mga linog maoy bahin sa ilhanan sa iyang presensiya. (Mat 24:3, 7, 8; Luc 21:11) Sukad sa 1914 K.P., dihay pag-uswag sa gidaghanon sa mga linog, nga misangpot sa hilabihang kagulanan. Pinaagi sa impormasyong nabatonan gikan sa National Geophysical Data Center sa Boulder, Colorado, lakip sa daghang pasukaranang mga reperensiya, ang usa ka tabulasyon gihimo niadtong 1984 nga nagtala sa mga linog nga may gikusgon lamang nga 7.5 o kapin pa diha sa sukdanang Richter, o sa mga linog nga miresulta ug kadaot sa mga kabtangan nga mokabat ug lima ka milyong dolyar (U.S.) o kapin pa, o nga nakapatay ug 100 o kapin pa. Gibanabana nga dihay 856 sa maong mga linog sulod sa 2,000 ka tuig sa wala pa ang 1914. Ang samang tabulasyon nagpakita nga *sulod lamang sa 69 ka tuig* human sa 1914 dihay 605 sa maong mga linog. Kini nga pag-ihap maoy paagi aron ipakita ang gilapdon sa pag-antos gumikan sa mga linog sulod niini nga yugto sa kasaysayan.

Mahulagwayon ug Simbolikong mga Paggamit. Ang mga linog sagad gigamit nga mahulagwayon diha sa Kasulatan aron sa paghubit sa pag-uyog ug sa pagpukan sa mga nasod ug mga gingharian. Ang karaang Babilonya misalig sa bakak nga mga diyos sama kang Nebo ug Marduk, nga sa mga hunahuna sa mga tawo nagpuno sa ilang kalangitan. Dako usab ang ilang pagsalig sa kalig-on sa ilang gamhanang kasundalohan, apan ang Diyos miingon sa pagpahayag batok sa Babilonya: "Ipahinabo ko nga ang langit mauyog, ug ang yuta matay-og nga mahigawas gikan sa dapit niini sa mabangis nga kasuko ni Jehova sa mga panon." (Isa 13:13) Kon labot sa Babilonya, dako gayod ang iyang kahibulong sa dihang napukan ang iyang imperyo ug ang iyang teritoryo nawala kaniya ingong ang ikatulong gahom sa kalibotan ug siya nahimo na lamang nga usa ka lalawigan sa Imperyo sa Persia.—Dan 5:30, 31.

Sa ubang mga teksto, gihubit ni David si Jehova ingong nakig-away dapig kaniya pinaagi sa usa ka linog. (2Sa 22:8; Sal 18:7) Si Jehova naghisgot nga uyogon ang mga langit ug ang yuta, ang dagat ug ang mamala nga yuta, nga uyogon ang tanang kanasoran alang sa iyang katawhan, nga tungod niana ang tilinguhaong mga butang sa tanang kanasoran manulod ug ang iyang balay iyang pun-on sa himaya.—Hag 2:6, 7.

Gigamit ni apostol Pablo ingong usa ka ilustrasyon ang makalilisang nga pagpasundayag didto sa Sinai, nga nagtandi niini sa mas dako ug mas talagsaong pagtigom sa Kristohanong kongregasyon sa panganay atubangan sa Diyos ug sa iyang Anak ingong Tigpataliwala sa langitnong Bukid sa Zion. Iyang gisundan kini pinaagig ilustrasyon bahin sa linog nga nahitabo didto sa Sinai ug gipadapat nga simboliko, nga nagdasig sa mga Kristohanon nga magpadayon sa pag-alagad nga may kaisog ug pagtuo, kay nahibalo nga ang Gingharian ug kadtong naglaom niini magpabiling nagabarog samtang ang tanang ubang mga butang sa simbolikong mga langit ug yuta pagatay-ogon hangtod nga mapulpog.—Heb 12:18-29.

Ang kinadak-ang linog nga modangat sa umaabot maoy usa ka simbolikong linog, nga gihubit diha sa Pinadayag maylabot sa ikapito sa simbolikong pito ka kataposang mga hampak. Gihulagway kini nga naggun-ob, dili sa usa o duha ka siyudad, sama sa gipahinabo sa pipila ka kusog kaayong mga linog, kondili sa "mga siyudad sa kanasoran." Ang asoy ni Juan bahin niining malaglagong hitabo mabasa: "Dihay usa ka dakong linog nga wala pa mahitabo sukad may mga tawo nga nagpuyo sa yuta, usa ka malukpanon kaayo nga linog, dako kaayo. Ug ang dakong siyudad [ang Dakong Babilonya] nasiak sa tulo ka bahin, ug ang mga siyudad sa kanasoran nangapukan."—Pin 16:18, 19.

LINUGDANG. Ang naglutawlutaw nga mga partikulo nga mounlod ug molugdang sa ilalom sa sudlanan kon ang bino pasagdan nga dili matugaw. Sa Kasulatan kini nga termino makita sa lima ka higayon, nga kanunayng plural (Heb., *shema·rim′*). Kini sagad nga gihubad ingong "lalog" sa mga maghuhubad sa Bibliya. Ang maayong bino nga 'gipalugdang' sa dugayng panahon mahimong tin-aw, isog, ug tanglas. (Isa 25:6) Sa laing bahin, kon ang bino nga dili maayo sa sinugdan pa tungod kay dili maayog kalidad ang gigamit nga ubas pasagdan nga molugdang, ang lami o ang baho niini dili moarang-arang, mga kamatuoran nga gitumong sa mga manalagna diha sa ilang mga ilustrasyon. (Jer 48:11; Sof 1:12) Dugang pa, diha sa mahulagwayong pagkasulti ang salmista nag-ingon nga ang "tanang daotan sa yuta" pugson sa pagpainom sa kopa sa kasuko ni Jehova, sa pagtiti sa mga linugdang hangtod sa kataposang mapait nga tinulo niini.—Sal 75:8; itandi ang Eze 23:32-34; tan-awa ang BINO UG ILIMNONG MAISOG.

LINUKOT. Tan-awa ang LINUKOT NGA BASAHON.

LINUKOT NGA BASAHON. Ang komon nga matang sa basahon sa yugto sa pagsulat sa Bibliya. Ang Kasulatan gisulat ug sagad nga gikopya diha sa mga linukot nga panit sa hayop, pergamino, o papiro. (Jer 36:1, 2, 28, 32; Ju 20:30; Gal 3:10; 2Ti 4:13; Pin 22:18, 19) Ang usa ka linukot nga basahon gihimo pinaagi sa pagdugtong sa mga piraso niana nga mga materyales pinaagig papilit aron himoong usa ka taas nga palid, nga lukoton diha sa usa ka pudlos. Sa usa ka taas kaayong linukot, ang usa ka pudlos gamiton sa isigkatumoy ug ang basahon lukoton diha sa matag pudlos paingon sa tunga. Sa dihang basahon ang maong linukot nga basahon, ang usa ka tawo mobukhad niini pinaagi sa usa ka kamot samtang lukoton sa pikas nga kamot ang pikas nga bahin niini hangtod nga iyang makita ang dapit nga buot niyang basahon. Human sa pagbasa, iyang lukoton na usab ang basahon.—Alang sa mga detalye labot sa materyales, gidak-on, ug uban pa, tan-awa ang BASAHON.

Nagpamatuod Bahin Kang Jesus. Si Jesu-Kristo mianhi sa yuta aron buhaton ang kabubuton sa Diyos, maingon sa gitagna sa Hebreohanong Kasulatan, diha sa "linukot nga basahon." (Sal 40:7, 8; Heb 10:7-9) Sulod sa sinagoga sa Nasaret, gibukhad ni Jesus ang linukot nga basahon ni Isaias ug gibasa ang matagnaong mga pulong bahin sa pagdihog kaniya sa espiritu ni Jehova aron magwali. Dayon gilukot ni Kristo ang basahon, gihatag kini sa tig-alagad, milingkod, ug gipatin-aw kini ngadto sa tanan nga presente: "Karong adlawa kining kasulatan nga bag-o lang ninyo nga nadungog natuman." (Luc 4:16-21; Isa 61:1, 2) Sa pagkatinuod, sanglit "ang pagpamatuod bahin kang Jesus maoy nagdasig sa pagpanagna," ang tanang linukot nga basahon sa tibuok Kasulatan ug ang publikong pagmantala sa maayong balita diha sa mga linukot nga basahon sa Kristohanong Kasulatan nagpunting sa posisyon ug buluhaton ni Jesu-Kristo diha sa katuyoan ni Jehova.—Pin 19:10.

Sa konklusyon sa asoy sa Ebanghelyo ni Juan, siya miingon: "Sa pagkatinuod, adunay daghang uban pa usab nga mga butang nga gihimo si Jesus, nga, kon kini sila isulat nga detalyado kaayo, sa akong hunahuna, ang kalibotan dili paigo sa mga linukot nga basahon nga masulat." (Ju 21:25) Si Juan diha sa iyang Ebanghelyo wala mosulay sa pagsulat niining tanan, apan siya misulat lamang sa kon unsay gikinahanglan aron pamatud-an ang iyang pangunang punto, nga mao, nga si Jesu-Kristo ang Anak sa Diyos ug Iyang Mesiyas. Aduna gayoy igong ebidensiya diha sa "linukot nga basahon" ni Juan, ingon man sa ubang inspiradong Kasulatan, sa pagpamatuod sa bug-os nga katagbawan nga "si Jesus mao ang Kristo nga Anak sa Diyos."—Ju 20:30, 31.

Simbolikong Paggamit. Adunay ubay-ubayng simboliko nga paggamit sa mga pulong nga "linukot nga basahon" diha sa Bibliya. Si Ezequiel ug Zacarias parehong nakakita ug usa ka linukot nga basahon nga may sinulat sa atubangan ug sa luyo. Sanglit ang atubangang bahin lamang sa linukot nga basahon ang sagad nga gamiton, ang pagsulat niini sa atubangan ug sa luyo lagmit nagtumong sa kabug-at, kasangkaron, ug kaseryoso sa mga paghukom nga gisulat diha sa maong mga linukot nga basahon. (Eze 2:9–3:3; Zac 5:1-4) Diha sa panan-awon sa Pinadayag, ang usa nga naglingkod sa trono nagkupot diha sa iyang tuong kamot ug usa ka linukot nga basahon nga may pito ka timbre, aron dili makita ang gisulat hangtod nga buksan kini sa Kordero sa Diyos. (Pin 5:1, 12; 6:1, 12-14) Sa ulahi diha sa panan-awon si Juan mismo gihatagan ug usa ka linukot nga basahon ug gisugo nga kan-on kini. Kini matam-is alang kang Juan apan mapait sa iyang tiyan. Sanglit ang linukot nga basahon bukas ug wala timbrehi, kini usa ka butang nga angayng sabton. "Matam-is" alang kang Juan nga dawaton ang mensahe nga anaa niini apan dayag nga may mapait nga mga butang nga iyang itagna, maingon sa gisugo kaniya nga buhaton. (Pin 10:1-11) Si Ezequiel may susama usab nga kasinatian bahin sa linukot nga basahon nga gihatag kaniya diin diha niana may "mga awit sa pagbangotan ug sa pagdanguyngoy ug sa pagminatay."—Eze 2:10.

Ang "linukot nga basahon sa kinabuhi nga iya sa Kordero." Ang idolatrosong mga magsisimba sa simbolikong "mapintas nga mananap" dili

mao ang pinili sa Diyos aron mahimong mga kauban sa Kordero. Busa, "walay ngalan nila ang nasulat sa linukot nga basahon sa kinabuhi nga iya sa Kordero nga gipatay," ug "sukad pa sa pagkatukod sa kalibotan" sa katawhan gitino na nga mao kini ang mahitabo.—Pin 13:1-8; 21:27.

Mga linukot nga basahon sa paghukom ug sa kinabuhi. Nakita usab ni Juan nga "gibuksan ang mga linukot nga basahon" ug ang mga gibanhaw "gihukman pinasukad sa mga butang nga nahisulat sa mga linukot nga basahon sumala sa ilang mga buhat." Kini nga mga linukot nga basahon lagmit naglakip sa mga balaod ug mga instruksiyon ni Jehova nga naglatid sa kabubut-on sa Diyos alang sa katawhan sa maong yugto sa paghukom, ug ang ilang mga buhat sa pagkamasinugtanon tungod sa pagtuo o pagkadili-masinugtanon sa kon unsay gisulat diha sa mga linukot nga basahon ang magpadayag kon takos ba sila nga ang ilang mga ngalan isulat o ipabilin diha sa "linukot nga basahon sa kinabuhi" nga iya ni Jehova.—Pin 20:11-15; tan-awa ang KINABUHI.

'Pagalukoton sama sa usa ka linukot nga basahon.' Sa Isaias 34:4, ang manalagna namulong sa paghukom batok sa mga nasod, nga nag-ingon: "Ug ang mga langit pagalukoton, sama sa usa ka linukot nga basahon." Dayag nga iyang gitumong dinhi ang paglukot ug paghipos sa usa ka linukot nga basahon human nga ang usa ka tawo matapos sa pagbasa niini. Busa ang ekspresyon maoy usa ka simbolo sa paghipos o pagwagtang nianang dili na magamit o wala nay bili.

LIOG. Ang bahin sa lawas sa usa ka tawo o sa usa ka hayop nga nagsumpay sa ulo ngadto sa ubang bahin sa lawas. Ang Hebreohanong mga termino alang sa liog mopatim-awng nagpasiugda sa gambalay niini nga mahimong mabali (Ex 13:13; 1Sa 4:18) o sa tangkugo. (Gen 49:8; Jos 10:24) Diha sa Bibliya ang terminong "liog" sagad nga gigamit sa mahulagwayong paagi.

Sa Hebreohanon, ang usa nga mikalagiw tungod kay napildi, sa literal gisultihan sa pagtugyan sa iyang "liog" ngadto sa kaaway (itandi ang Jos 7:8), buot ingnon, ang iyang tangkugo. Busa, ang 'pagbutang sa kamot sa usa ka tawo nganha sa tangkugo' sa iyang mga kaaway nagpasabot sa pagdaog o sa pagbuntog kanila. (Gen 49:8; 2Sa 22:41; Sal 18:40) Sa samang diwa, sa mga monyumento sa Ehipto ug sa Asirya, ang mga monarko gihulagway diha sa mga esena sa gubat ingong nagyatak sa mga liog sa ilang mga kaaway. Sa susama, si Josue nagsugo sa iyang mga komandante sa kasundalohan: "Duol kamo. Itamak ang inyong mga tiil sa mga tangkugo niining mga haria."—Jos 10:24.

Ang usa ka yugo nga gisangon diha sa liog nagpaila sa pagkaulipon, pagpasakop, o pagkabilanggo. (Gen 27:40; Jer 30:8; Buh 15:10) Ang subsob gigamit nga mga ekspresyon nga "tikig ug liog" ug 'pagpagahi sa liog' naghawas sa pagkasukihan ug pagkagahian. Ingong usa ka pasidaan kanato, ang Kasulatan nag-ingon nga "ang tawo nga sublisubli nang gibadlong apan nagpatikig sa iyang liog sa hinanali mabali, ug kana wala nay pagkaayo."—Pr 29:1; Deu 9:6, 13; 31:27; 2Ha 17:14; Sal 75:5; Isa 48:4.

Ang kahinungdanon sa disiplina ug awtoridad sa mga ginikanan (ug gipasabot usab ang pagkabililhon sa mga sugo ug mga balaod sa Diyos) gipasiugda pinaagi sa pahimangno nga 'ihikot sila sa liog,' diin ang matahom ug bililhong mga pahiyas isul-ob. (Pr 1:8, 9; 3:1-3; 6:20, 21) Ang paglakaw nga pinatikig ang liog mahimong magpadayag sa pagkamapahitas-on.—Isa 3:16.

Tutonlan. Ang Hebreohanong pulong alang sa "tutonlan" dayag nga nagtumong sa atubangan nga bahin sa liog diin nahimutang ang mga sangkap sa pagsulti ug pagtulon. (Sal 149:6; Jer 2:25) Bahin sa daotang mga tawo nga bakakon ug tig-ula ug dugo, ang Bibliya nag-ingon: "Sa ilang baba walay bisan unsa nga kasaligan; . . . ang ilang tutonlan maoy usa ka abli nga lubnganan."—Sal 5:9; Rom 3:13.

LIRIO. Ang Hebreohanong termino nga *shushan'* ug ang katumbas niini nga Gregong termino nga *kri'non,* nga parehong gihubad nga "lirio," lagmit naglakip sa daghan kaayong matang sa mga bulak, sama sa mga tulip, *anemone,* hasinto, *iris,* ug *gladioli.* Matod ni Koehler ug Baumgartner, ang Hebreohanong ngalan naggikan sa usa ka Ehiptohanong pulong nga nagkahulogang "dakong bulak." (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 958) Ang Gregong historyador nga si Herodotus (II, 92) naghisgot bahin sa Ehiptohanong lotus ingong "lirio," ug daghan ang nagtuo nga ang mga paghisgot diha sa Kasulatan maylabot sa "lirio" o "samag lirio ang pagkagama" nga dayandayan, nagtumong sa Ehiptohanong lotus, nga usa ka lirio sa tubig. (1Ha 7:19, 22, 26; 2Cr 4:5) Bisan pa niana, tungod kay ang lotus gigamit pagayo diha sa bakak nga relihiyosong simbolismo sa Ehipto, ang pag-isip sa lirio nga mao ang lotus maoy kuwestiyonable.

Ang mga lirio sa rekord sa Bibliya makaplagan diha sa ubos nga kapatagan, taliwala sa tunokong mga bunglayon, ug sa mga sibsibanan diin manibsib ang mga panon sa mga hayop ug mga gasela. (Aw 2:1, 2, 16; 4:5) Kini tingali gitanom usab diha sa mga tanaman (Aw 6:2, 3), ug gihisgotan ang humot nga alimyon niini. (Aw 5:13) Lagmit mayla-

bot sa katahom sa lirio nga si Oseas, sa dihang mitagna sa pagpasig-uli sa Israel, naghisgot sa panahon sa dihang ang katawhan sa Diyos mamulak sama sa usa ka lirio.—Os 14:5.

Aron ipakita nga dili angayng hatagag dakong pagtagad ang materyal nga mga butang, si Jesu-Kristo nagpunting nga si Solomon bisan sa tanan niyang kahimayaan wala masul-obig ingon katahom sa mga lirio sa kapatagan. Gituohan nga lagmit diha sa hunahuna ni Jesus ang *anemone.* Apan, lagmit siya naghisgot lamang sa samag-lirio nga mga bulak sa kinatibuk-an, ingon sa makita sa kamatuoran nga ang "mga lirio sa kapatagan" gigamit kauban sa "mga tanom sa kapatagan."—Mat 6:28-30; Luc 12:27, 28.

Ang kahulogan sa mga ekspresyong "Lirio," "Mga Lirio," nga makita diha sa mga superskripsiyon sa Salmo 45, 60, 69, ug 80, wala mahibaloi.

LISANIAS [usa ka gikombinar nga pulong nga gikan sa mga lintunganayng pulong nga nagkahulogang "badbad; nabadbad" ug "kaguol; kasakit"]. Ang magmamando sa distrito, o tetrarka, sa Abilinia sa dihang si Juan nga Tigbawtismo nagsugod sa iyang ministeryo (29 K.P.), sa panahon sa ika-15 nga tuig nga pagmando ni Tiberio Cesar. (Luc 3:1) Ang Romanhong tetrarkiya sa Abilinia may kaulohan niini didto sa Abila, duol sa Damasco sa Sirya. Usa ka inskripsiyon sukad pa sa panahon ni Tiberio Cesar ang nakaplagan didto nga naghandom sa pagpahinungod sa templo pinaagi sa usa ka tawong pinagawas nga "si Lisanias nga tetrarka." (*Corpus Inscriptionum Graecarum,* Tomo 3, Num. 4521) Tungod kay si Josephus naghisgot sa usa ka Lisanias nga gipatay sa mga 34 W.K.P. ni Mark Antony tungod sa pagsulsol ni Cleopatra, gisaway sa pipila nga dili-tukma ang rekord ni Lucas. (*Jewish Antiquities,* XV, 92 [iv, 1]) Apan, si Lucas wala masayop, kay ang Lisanias nga iyang gihisgotan dili parehong tawo sa unang Lisanias (nga anak nga lalaki ni Ptolemy) kinsa, sa wala pa patya, nagmando, dili sa Abilinia, kondili sa duol nga dapit sa Chalcis, ug kinsa wala tawga nga tetrarka.

LISIAS. Tan-awa ang CLAUDIO LISIAS.

LISTRA. Usa ka siyudad sa Licaonia, usa ka rehiyon sa habagatang-sentral nga bahin sa Asia Minor. Ang Listra gituohan nga mao ang usa ka bungdo dapit sa A sa Hatunsaray, nga nahimutang sa usa ka tabunok, daghag tubig nga dapit nga mga 32 km (20 mi) sa HHK sa Konya (Iconio).

Si apostol Pablo ug Bernabe miadto sa Listra sa Romanhong lalawigan sa Galacia human pugsa sa pagpabiya sa Iconio tungod sa gihimong lakang sa pagbato kanila. Niadtong higayona ang siyudad maoy usa ka kolonya sa Roma, nga gihimong kolonya ni Agusto una pa niana. Apan, ang lumad nga mga molupyo naggamit pa gihapon sa Licaonianhong pinulongan. Human ayoha ni Pablo ang usa ka tawong bakol sukad pa sa pagkahimugso, ang panon sa katawhan nanghinapos nga siya ug si Bernabe maoy nagpakatawo nga mga diyos, nga si Hermes ug Zeus. Halos wala nila kapugngi ang mga tawo sa paghalad ngadto kanila. Apan, sa ulahi, gisugniban sa mga Hudiyo gikan sa Iconio ug Pisidia sa Antioquia ang mga molupyo sa Listra batok kang Pablo nga tungod niana ilang gibato siya ug giguyod ang iyang lawas ngadto sa gawas sa siyudad, kay gituohang siya patay na. Human niadto, sa dihang gilibotan sa mga isigka-Kristohanon, si Pablo mibangon, miadto sa Listra, ug dayon inubanan ni Bernabe, sila mibiya sa pagkasunod adlaw paingon sa Derbe.—Buh 14:1, 5-20.

Human sa ilang kalihokan didto sa Derbe, si Pablo ug Bernabe mibalik sa Listra, Iconio, ug Antioquia. Sila nagpalig-on ug nagdasig sa mga tinun-an nga nakig-uban sa bag-ong natukod nga Kristohanong mga kongregasyon sa maong mga siyudad ug nagtudlo ug mga ansiyano.—Buh 14:21-23.

Sa ulahi, human mahusay sa mga apostoles ug sa mga ansiyano sa kongregasyon sa Jerusalem ang isyu bahin sa pagtuli (mga 49 K.P.), si Pablo miduaw na usab sa Derbe ug Listra. Ang paghisgot niini diha sa Buhat 16:1 mahimong sabton nga ang batan-ong lalaki nga si Timoteo nagpuyo didto sa Listra o kaha sa kasikbit nga Derbe. Apan ang ebidensiya daw mopabor sa Listra. Kay bisan tuod nga ang Derbe wala na hisgoti pag-usab maylabot kang Timoteo, ang Buhat 16:2 espesipikong nagingon nga "ang mga igsoon sa Listra ug Iconio may maayong panghimatuod" bahin kang Timoteo. (Tan-awa usab ang 2Ti 3:10, 11.) Si Timoteo nakahimo gayod ug maayong pag-uswag nga tungod niana gipili siya ni Pablo ingong kauban sa panaw.—Buh 16:3.

Sa dihang si apostol Pablo miduaw sa nagkalainlaing mga dapit sa "kayutaan sa Galacia" sa iyang ikatulong misyonaryong panaw, siya lagmit mihapit usab sa Listra.—Buh 18:23.

LIT-AG. Tan-awa ang BITIK.

LITRO. Human buksi "ang ikatulong timbre," ingon sa gihisgotan sa Pinadayag 6:5, 6, ang usa ka *khoi'nix* sa trigo ug ang tulo ka *khoi'nix* sa sebada gikaingon nga ibaligya sa kantidad nga usa ka denario. Sagad, ang mga eskolar nagtuo nga ang *khoi'nix* maoy kapin ug diyutay sa usa ka litro. Sanglit ang usa ka denario maoy suhol sa usa ka mamumuo sa usa ka adlaw sa panahon ni Juan (Mat 20:1-12), ang pagbaligyag mga lugas sa maong presyo nagpakita nga dihay kagutmanan.

LO-AMI [Dili Akong Katawhan]. Ang ngalan sa ikaduhang anak nga lalaki nga gipanganak ni Gomer nga asawa ni Oseas. Gisugo ni Jehova nga ang bata paganganlan niining makahuloganong ngalan aron ipakita nga Iya nang gisalikway ang walay-pagtuo nga Israel. (Os 1:8, 9) Gituohan nga kining bataa dili anak ni Oseas kondili anak ni Gomer sa pagpanapaw (Os 1:2), kay sa dihang natawo si Jezreel, gikaingon nga si Gomer "nanganak *kaniya* [Oseas] ug usa ka lalaki," samtang mahitungod kang Lo-ami giingon lamang nga "siya nagmabdos ug nanganak ug lalaki."—Os 1:3, 8.

LOBITOS. Gagmayng bangagan nga mga pahiyas nga gama gikan sa mga materyales sama sa bildo, mutya, bulawan, ug plata. Kini sagad nga isul-ob ingong mga kulentas ug nakaplagan diha sa gipreserbar nga mga patayng lawas sa Ehipto, diha sa mga lubnganan sa mga Grego ug mga Romano, ug sa mga kagun-oban sa Asiryanhong mga templo, maingon man didto sa Megido, Asdod, ug Bet-semes.

Mahitungod sa maanyag nga dalagang Sulamita sa Awit ni Solomon, kini giingon: "Ang imong mga aping matahom taliwala sa mga sinalapid nga buhok, ang imong liog nga gikulentasan ug mga lobitos." (Aw 1:10) Busa, tin-aw nga ang tinuhog nga mga lobitos maoy lakip sa mga dayandayan nga gigamit sa mga babayeng Hebreohanon sa karaang kapanahonan.—Tan-awa ang DAYANDAYAN, PAHIYAS.

LOBO [Heb., *ze'ev'*; Gr., *ly'kos*]. Usa ka hayop nga kumakaon ug karne nga kaamgid sa usa ka iro, usa ka dakong *German shepherd,* apan mas tag-as ug mga paa, mas dagkog mga tiil, mas dako ug ulo, ug mas kusgan ug apapangig. Gikataho nga sa Palestina ug Sirya ang mga lobo sagad mangayam nga tinagsa o tinagurha o tinagutlo, dili magpanon. Kini mangita sa tukbonon niini panahon sa kagabhion, ug pabiling magtago sa maadlaw. (Hab 1:8; Sof 3:3) Ang mga lobo mabangis, hangol, maisog, ug dalo, nga sagad mopatay ug mas daghang karnero kay sa makaon o madagit niini. Busa ang magbalantay sa hayop sa karaang kapanahonan kinahanglang magmaisogon ug abtik sa pagpanalipod sa panon sa kahayopan batok sa mga lobo.—Ju 10:12, 13.

Ang kadaghanan sa mga paghisgot sa Kasulatan bahin sa lobo maoy masambingayon. Sa iyang tagna sa hapit na siyang mamatay, gipakasama ni Jacob ang iyang anak nga lalaking si Benjamin sa usa ka lobo, sa walay duhaduha nagpasabot kini sa mga katakos sa tribo sa pagpakig-away. (Gen 49:27; tan-awa ang BENJAMIN Num. 2.) Ang walay-prinsipyong mga prinsipe sa Juda (Eze 22:27), mini nga mga manalagna (Mat 7:15), mapintas nga mga magsusupak sa Kristohanong ministeryo (Mat 10:16; Luc 10:3), maingon man ang mini nga mga magtutudlo nga nagpameligro sulod sa Kristohanong kongregasyon (Buh 20:29, 30), gitandi ngadto sa mga lobo. Kasukwahi sa nailhang kadaot nga gihimo sa mga lobo (Jer 5:6), ang lobo ug ang nating karnero gihulagway nga anaa sa pakigdait, nga kauban nga nangaon sa panahon sa pagmando sa Mesiyas; dugang pa sa kapadapatan niini sa kausaban sa mga kinabuhi sa mga tawo, kining matagnaong larawan sa walay duhaduha nagpakita nga ang maong pakigdait molungtad taliwala sa mga hayop.—Isa 11:6; 65:25.

LOD. Usa ka siyudad nga may sakop nga mga lungsod nga lagmit gitukod sa Benjaminhon nga si Semed nga "anak nga lalaki" ni Elpaal. (1Cr 8:1, 12) Human makabalik ang mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, ang Lod maoy usa sa ilang kabalangayan didto sa kinatumyang bahin sa kasadpan. (Esd 2:33; Neh 7:37; 11:35) Gituohan nga kini mao ra ang Lida, diin giayo ni Pedro si Eneas. (Buh 9:32-38) Nahimutang sa usa ka tabunok nga walog sa habagatang utlanan sa Patag sa Saron, ang el-Ludd (Lod) maoy mga 18 km (11 mi) sa HS sa Jope. Sa karaang panahon, ang siyudad nahimutang diha sa kinasang-an sa gituohang mao ang pangunang ruta tali sa Ehipto ug Babilonya ug sa pangunang dalan gikan sa Jope paingon sa Jerusalem. Sa Komong Panahon kini nga estratehikong posisyon nagladlad sa siyudad sa pagpanglaglag nga gihimo sa kasundalohang mga Romano, Saraceno, Tigkrusada, ug mga Mongol.

LO-DEBAR. Ang dapit nga gipuy-an ni Makir nga katalirongan ni Haring David. (2Sa 9:4, 5; 17:27) Sagad gituohan nga ang Lo-debar mao ra usab ang Debir sa Gad.—Jos 13:24, 26; tan-awa ang DEBIR Num. 4.

LOG. Ang kinagamyang sukod alang sa butang nga likido nga gihisgotan diha sa Bibliya. Ang ebidensiya diha sa Talmud nagpakita nga ang *log* maoy ikadose nga bahin sa usa ka *hin,* o 0.014 ka *bath.* Pinasukad sa arkeolohikanhong mga kaplag, ang *bath* gibanabana nga 22 L (5.81 gal). Kon husto, nan ang *log* may kapasidad nga mga 0.31 L. Ang usa ka *log* nga lana maoy bahin sa ihalad nga gilatid alang sa usa ka nahinloan nga sanlahon. —Lev 14:2, 10, 12, 15, 21, 24.

LOIDA. Ang apohang babaye ni Timoteo ug dayag nga mao ang inahan sa iyang inahan nga si Eunice. Ang hubad sa Syriac nga "inahan sa iyang inahan" nagpakita nga siya dili apohan ni Timoteo sa amahan. Si Loida gidayeg ni Pablo, kinsa nagpaila kaniya nga usa ka Kristohanong babaye nga du-

nay "pagtuo nga walay pagkasalingkapaw." (2Ti 1:5) Lagmit nga ang pinuy-anan sa pamilya maoy sa Listra. (Buh 16:1, 2) Ang pagtandi sa 2 Timoteo 1:5 ug 2 Timoteo 3:15 nagsugyot nga si Loida ug Eunice nagtudlo kang Timoteo gikan sa Kasulatan.

LO-RUHAMA [[Siya] Wala Kaluy-i]. Usa ka anak nga babaye nga gipanganak ni Gomer nga asawa ni Oseas. Gisultihan ni Jehova ang manalagna nga nganlan ang bata niining ngalana tungod kay Siya 'dili na maluoy pag-usab sa balay sa Israel.' Sa ingon gipakita sa Diyos ang iyang pagsalikway sa Israel sa kinatibuk-an. (Os 1:6-8) Una pa niana, sa dihang natawo si Jezreel, giingon nga si Gomer "nanganak kaniya [Oseas] ug usa ka lalaki," apan mahitungod kang Lo-ruhama giingon lamang nga si Gomer "nagmabdos sa laing higayon ug nanganak ug babaye," nga walay direktang personal nga paghisgot kang Oseas. Bisag ang asoy wala maghisgot nga espesipiko, gituohan nga kining bataa mao ang bunga sa pagpanapaw ni Gomer ug dili kaugalingong anak sa manalagna. (Os 1:2, 3) Gipasabot ang iyang simbolikong ngalan diha sa Oseas 2:1, 23.

LOT. Apo nga lalaki ni Tera ug anak sa igsoong lalaki ni Abraham (Abram) nga si Haran; busa, pag-umangkon ni Abraham.—Gen 11:27.

Ang amahan ni Lot nga si Haran namatay sa Ur sa mga Caldeanhon, ug busa si Lot mikuyog kang Tera, Abram, ug Sarai gikan sa Ur paingon sa siyudad sa Haran, diin ang iyang apohan nga si Tera namatay. (Gen 11:28, 31, 32) Unya si Lot mipanaw ngadto sa Canaan uban ni Abram ug Sarai, ug sa ulahi siya mikuyog kanila ngadto ug gikan sa Ehipto. (Gen 12:4, 5; 13:1) Tungod kay midaghan na ang natigom nga mga gipanag-iya ni Lot ug Abram, pagbalik nila sa Canaan ang yuta dili na makaarang sa pagtagana alang kanila. Labot pa, mitungha ang panag-away tali sa ilang mga tigalimag kahayopan. (Gen 13:5-7) Kay dili buot nga kini magpadayon, si Abram nagsugyot nga sila magbulag, nga gipabuot ang iyang pag-umangkon sa pagpili ug yuta. Gipili ni Lot ang maayong pagkatubig nga dapit, ang tibuok distrito sa Ubos nga Jordan. Gibalhin niya ang iyang kampo ngadto sa S ug sa ulahi nagpatindog ug tolda duol sa Sodoma. (Gen 13:8-12) Apan si Lot wala mahisama sa mga Sodomanhon. Siya maoy "matarong nga tawo" nga "ang nakita ug nadungog . . . samtang nagpuyo siya uban kanila sa adlaw-adlaw nakapasakit sa iyang matarong nga kalag tungod sa ilang kalapasan."—2Pe 2:8.

Sa dihang ang misulong nga upat ka magkaabin nga mga hari mipildi sa lima ka hari sa maong dapit, lakip ang hari sa Sodoma, gipang-agawan sa mga mananaog ang siyudad ug gibihag si Lot. Pagkasayod sa daotang nahitabo kang Lot, gitigom ni Abram ang 318 ka ulipon, gipildi ang mga mamimihag, gibawi ang tanang kabtangan, ug giluwas si Lot.—Gen 14:1-16.

Giduaw sa mga Manulonda. Sa ulahi, sa dihang giduaw si Lot sa duha ka manulonda sa panahon nga hapit nang laglagon ang Sodoma, giabiabi niya sila. Apan gilibotan sa mga lalaki sa siyudad ang balay ug namugos nga pagawason ang mga bisita ngadto kanila alang sa imoral nga mga katuyoan. Gipaninguha ni Lot nga panalipdan ang iyang mga dinapit bisan gani sa pagtanyag sa iyang duha ka ulay nga anak nga babaye ngadto sa magubtanong panon. Kay nangasuko, ang magubtanong panon midutdot pag-ayo kang Lot, tungod niana ang iyang mga bisita nga manulonda nagpasulod kaniya sa balay ug nagbuta sa daotang mga Sodomanhon.—Gen 19:1-11.

Naluwas gikan sa Sodoma. Unya gipahibalo sa mga manulonda si Lot nga ang pagtuaw batok sa mga molupyo sa Sodoma milanog sa atubangan ni Jehova ug nga sila gipadala aron laglagon ang siyudad. Sumala sa giingon kaniya, si Lot nagpasidaan sa iyang mga umagaron, nga sa dayag nagtinguhang mangasawa sa iyang mga anak apan wala pa makahimo niini. (Itandi ang Gen 19:8, 14.) Hinunoa, ang iyang mga umagad wala magpatalinghog sa iyang mga pulong. (Gen 19:12-14) Pagkakadlawon ang duha ka manulonda nag-apura kanila sa pagbiya, nga nagpadali kanila pinaagi sa paghawid sa mga kamot ni Lot, sa iyang asawa, ug sa iyang duha ka anak nga babaye. Sa pagtuman sa hangyo ni Lot, ang mga manulonda nagtugot kaniya sa pagkalagiw ngadto sa duol nga siyudad sa Zoar. Paghiabot ni Lot didto, si Jehova nagpahinabog kalayonhong kalaglagan sa Sodoma ug Gomora. Hinunoa, sa pagkadili-masinugtanon ang asawa ni Lot (nga wala nganli sa Kasulatan) "nga diha sa iyang luyo milingi," tingali uban ang pagpangandoy sa mga butang nga gibiyaan. Tungod niana, "siya nahimong usa ka haliging asin."—Gen 19:15-26.

Sa ulahi si Lot mibalhin gikan sa Zoar ug mipuyo sa usa ka langob sa bukirong rehiyon. Dayag nga ang mga umagaron ni Lot namatay sa Sodoma, busa ang duha ka anak nga babaye ni Lot walay mga kapikas. Ilang gimaniobra nga sa dili-tinuyo makigsekso kanila ang ilang amahan samtang siya nahubog sa bino. Gihimo nila kini aron makabaton ug anak gikan sa ilang amahan. Ingong resulta, ang matag anak nga babaye nakabaton ug usa ka anak nga lalaki, nga kanila naggikan ang mga Moabihanon ug ang mga Ammonhanon.—Gen 19:30-38; Deu 2:9, 19.

Usa ka Pasidaan. Ang pagkatinuod sa asoy sa Kasulatan mahitungod kang Lot gipamatud-an ni Jesu-Kristo. Iyang gipakita nga "sa mga adlaw sa Anak sa tawo," o sa panahon sa iyang presensiya, ang mga kahimtang mahisama sa mga adlaw ni Lot sa dihang ang mga tawo walay pagpakabana nga nanagpangaon, nanag-inom, nanagpamalit, nanagbaligya, nanagtanom, ug nanagpanukod hangtod nga ang kalayo ug asupre miulan gikan sa langit aron sa paglaglag kanilang tanan. Gipakita ni Kristo nga nianang umaabot nga panahon ang mga tawo kinahanglang dili mobalik sa mga butang sa luyo, ug siya naghatag ug usa ka tataw kaayong pananglitan aron ipakita ang makapasubong mga sangpotanan sa pagbuhat niana, sa pag-ingon: "Hinumdomi ninyo ang asawa ni Lot." —Luc 17:26-32.

LOTAN. Usa ka anak nga lalaki ni Seir nga Horihanon ug usa sa mga sultan sa Edom. (Gen 36: 20, 29) Ang iyang mga anak nga lalaki mao si Hori ug Hemam (Homam), ug ang iyang igsoong babaye ginganlan ug Timna.—Gen 36:22; 1Cr 1:38, 39.

LOTUS, KAHOYNG [Heb., *tse·'elim'* (plural)]. Ang tunokong lotus (*Zizyphus lotus*) maoy usa ka daghag sanga nga kahoykahoy o mubo nga kahoy, nga sagad may gitas-on lamang nga 1.5 m (5 p). Ang mga dahon gagmay, linginon, ug gahion, ug sa punoan sa matag dahon adunay duha ka tunok. Gihisgotan lamang kini diha sa Job 40:21, 22, nga naghisgot sa Behemot (ang hippopotamus) ingong nagalubog diha sa landong niini nga kahoy. Bisan tuod nga kining kahoya makaplagan sa ugang mga dapit sa Palestina, ang *A Dictionary of Life in Bible Times* naghisgot bahin niini ingong "milambo diha sa init ug umogon nga kalamakan" sa A nga Aprika.—Ni W. Corswant, Suffolk, 1960, p. 177.

LUBNGANAN, PAGLUBONG. Ang lubnganan maoy usa ka dapit diin ilubong ang patayng lawas. Bisan tuod karong adlawa ang terminong "lubnganan" gisabot sa kadaghanan nga nagtumong sa usa ka gikalot nga yuta aron gamiton ingong dapit nga kalubngan, ang komon nga paagi sa paglubong taliwala sa mga Hebreohanon ug sa ubang katawhan sa Sidlakan mao ang paggamit sa kinaiyanhong langob o sa gikubkob diha sa bato nga lubnganan, o nitso. Ang Hebreohanong pulong nga *qe'ver* mao ang kasagarang pulong nga gigamit sa pagtawag sa usa ka lubnganan. (Gen 23:7-9; Jer 8:1; 26:23) Ang kaamgid nga pulong nga *qevu·rah'* mahimong magtumong usab sa usa ka lubnganan diha sa yuta o sa usa ka lubnganan nga gikalot diha sa bato.—Gen 35:20; 1Sa 10:2.

Sa Grego ang kasagarang pulong alang sa lubnganan maoy *ta'phos* (Mat 28:1), ug ang berbo nini (*tha'pto*) nagkahulogang "ilubong." (Mat 8:21, 22) Ang pulong nga *mne'ma* (Luc 23:53) nagtumong usab sa lubnganan ug ang pulong nga *mnemei'on* (Luc 23:55) nagtumong sa handomanang lubnganan.

Sanglit kining Hebreohanon ug Gregong mga pulong nagtumong sa indibiduwal nga lubnganan, kini nga mga pulong sagad gigamit nga plural sa pagtumong sa daghang lubnganan. Busa, lahi kini sa Hebreohanong *she'ohl'* ug sa Gregong katumbas niini nga *hai'des,* nga nagtumong sa komon nga lubnganan sa katawhan, o katibuk-ang dapit-lubnganan, ug busa kanunayng gigamit nga singular. Tungod niini daghang modernong mga hubad ang wala mosunod sa gibuhat sa *King James Version,* nga niana ang *she'ohl'* ug *hai'des* gihubad nga baylobaylo pinaagi sa mga pulong nga "impiyerno," "lubnganan," ug "gahong," apan hinunoa migamit lamang ug katumbas nga espeling nga Cebuano. —Tan-awa ang HADES; SHEOL.

Bisan pa niana, sanglit ang pagsulod sa usa ka tawo sa Sheol gihulagway nga nahitabo pinaagi sa paglubong kaniya diha sa usa ka lubnganan, ang mga pulong nga nagtumong sa maong mga dapit nga kalubngan gigamit ingong *susama* bisan tuod dili *katumbas* nga mga termino sa Sheol.—Job 17: 1, 13-16; 21:13, 32, 33; Sal 88:3-12.

Sa Roma 3:13 si apostol Pablo nagkutlo sa Salmo 5:9, nga nagtandi sa tutonlan sa daotan ug sa mga tawong malimbongon ngadto sa "usa ka abli nga lubnganan." Maingon nga ang abli nga lubnganan mapuno sa mga patay ug kadunotan, ang ilang mga tutonlan nagbuka o nagaabli alang sa sinultihan nga makamatay ug makadaot.—Itandi ang Mat 15:18-20.

Bisan tuod ang lubnganan gipakasama sa usa ka gahong nga gikan niana hustong tinguhaon sa usa ka tawo nga mapahigawas, si Job naghatag ug pagtagad sa kasub-anan sa mga tawong nag-antos kinsa, nga walay tin-awng paglaom o pagsabot sa mga katuyoan sa ilang Maglalalang, nagtinguha sa kamatayon ug "nagasadya tungod kay sila nakakaplag ug lubnganan." (Job 3:21, 22) Ang maong tinamdan sukwahi kaayo sa mga tawong mideboto sa ilang mga kinabuhi sa pag-alagad sa ilang Maglalalang ug masaligong misagop sa saad sa pagkabanhaw.—Sal 16:9-11; Buh 24:15; Flp 1:21-26; 2Ti 4:6-8; Heb 11:17-19.

Paglubong. Ang paglubong sa lawas sa usa ka patayng tawo maoy usa ka buhat nga hinungdanon kaayo alang sa mga tawo sa kapanahonan sa Bibliya. Busa, si Abraham, ang unang tawo nga direktang gihisgotan diha sa rekord nga mihimog paglubong, andam nga mogasto ug dakodakong kantidad sa salapi aron makabaton ug nahia-

ngayng dapit ingong lubnganan. (Tan-awa ang PINALIT, PAGPALIT.) Ang mga Hitihanon (mga anak ni Het), nga gipalitan niini, adunay kaugalingong "maayo" nga mga lubnganan. (Gen 23:3-20) Ang langob nga napanag-iya ni Abraham nahimong lubnganan alang sa pamilya, nga gilubngan sa lawas sa iyang asawa ug, sa ulahi, sa iyang lawas mismo, ug kang Isaac, Rebeca, Lea, ug Jacob. (Gen 25:9; 49:29-32) Si Jacob dako kaayo ug tinguha nga ang iyang lawas dili ilubong didto sa Ehipto apan, hinunoa, uban sa iyang mga katigulangan. (Gen 47:29-31) Tungod niini kinahanglang embalsamahon ang iyang lawas, kay kon dili, kini mabaho panahon sa mainit nga pagpanaw gikan sa Ehipto paingon sa langob sa Makpela. (Gen 50:1-3, 13) Gipahayag usab ni Jose ang susamang tinguha, ug ang iyang lawas giembalsamar usab ug gipahiluna sa usa ka lungon, nga naghulat sa panahon sa Pagpanggula aron ibalhin. (Gen 50:24-26; Jos 24:32) Kini nga tinguha sa walay duhaduha maoy may kalabotan sa ilang pagbaton ug samang pagtuo diha sa mga saad sa Diyos ug maoy usa ka kapahayagan sa ilang pagsalig maylabot sa katumanan niini sa ulahi.—Heb 11:13-22, 39.

Agig pagsunod sa sumbanan ni Abraham, daw gipalabi ang mga lubnganan alang sa pamilya. (2Sa 19:34-37) Si Gideon, Samson, ug Asahel pulos gihisgotan ingong gilubong 'sa lubnganan sa iyang amahan.' (Huk 8:32; 16:31; 2Sa 2:32) Apan, ang subsob nga ekspresyon nga 'matulog, o ilubong, uban sa iyang mga katigulangan' wala kanunayng magpasabot nga gilubong sa samang lubnganang dapit, kay kini nga prase gigamit maylabot sa mga tawo kinsa dayag nga wala ilubong sa samang dapit nga gilubngan sa ilang mga katigulangan. (Gen 15:15; Deu 31:16; 32:50; 1Ha 2:10; Buh 13:36) Busa kini nagpasabot gayod sa ilang naandan nga pagsulod ngadto sa Sheol (Hades), ang komon nga lubnganan sa katawhan. Ang maong komon nga lubnganan gitawag nga "balay sa panagkatigom alang sa tanan nga buhi."—Job 30:23.

Ang paglubong sa lawas sa laing tawo gilantaw ingong pagpakita ug mahigugmaong-kalulot, ug ang mga tawo sa Jabes-gilead nagpameligro sa ilang mga kinabuhi aron himoon ang maong matang sa paglubong kang Saul ug sa iyang mga anak nga lalaki. (1Sa 31:11-13; 2Sa 2:4-6) Ang dili paglubong giisip nga makatalagmanon (Jer 14:16) ug giingon nga maoy usa ka paagi sa Diyos sa pagsalikway sa mga tawo tungod sa ilang daotang binuhatan. (Jer 8:1, 2; 9:22; 25:32, 33; Isa 14:19, 20; itandi ang Pin 11:7-9.) Tungod niana ang lawas pasagdan lang aron mahimong kalan-on sa mga hayop ug mga langgam nga mokaon ug patay. (Sal 79:1-3; Jer 16:4) Ang makaluluoyng talan-awon sa pagdumili ni Rizpa sa pagbiya sa patayng mga lawas sa iyang mga anak nga lalaki, nga tingali midangat ug mga bulan, hangtod nga sila sa katapusan gilubong tin-awng naghubit sa kahinungdanon sa paglubong.—2Sa 21:9-14.

Ang balaod ni Jehova pinaagi kang Moises naghatag gani ug probisyon sa paglubong sa mga kriminal. (Deu 21:23; itandi ang Jos 8:29.) Si Ahitopel, bisan tuod naghikog, gilubong. (2Sa 17:23) Dungan sa pagpakanaog ni Solomon ug sugo sa pagpatay kang Joab, naghatag usab siya ug mga instruksiyon labot sa paglubong kaniya. (1Ha 2:31) Gitinguha ni Jehu nga ikalubong ang daotang si Jezebel sanglit siya "usa ka anak nga babaye sa hari," apan ang tagna ni Jehova nga si Jezebel mahimong "ingon sa kinalibang sa ibabaw sa uma" mao ang natuman.—2Ha 9:10, 34-37; itandi ang 2Cr 22:8, 9.

Gawas sa paglubong kang Jacob ug Jose, ang paglubong dayag nga gihimo sa mga Israelinhon sa samang adlaw sa pagkamatay. Ang paglubong himoon dayon sanglit ang lawas daling madugta diha sa sagad mainit nga klima sa kayutaan sa Bibliya. Ang namakak nga si Ananias gilubong sulod sa mga tulo ka oras sa iyang pagkamatay. (Buh 5:5-10) Dugang pa, ubos sa Moisesnong Balaod ang patayng lawas giisip nga makapahugaw niadtong nakahikap niini sulod sa pito-ka-adlaw nga yugto. Bisan tuod ang kamatayon tungod sa sala ug pagkadili-hingpit mao gayod ang pasukaranan niini nga hudisyal nga hukom, kini usab nakatabang aron dili mokaylap ang sakit ug nakahatag ug kaayohan sa panglawas sa mga motuman niini. Kadtong dili motuman sa pamaagi sa pagputli nga gilatid sa Balaod pagasilotan ug kamatayon. (Num 19:11-20; itandi ang Deu 21:22, 23.) Gigamit ni Josias ang mga bukog sa mga magsisimba sa idolo aron himoong dili angay sa pagsimba ang ilang relihiyosong mga halaran, ug iya usab nga gipanamastamasan ang ilang mga lubnganan.—2Ha 23:14-16; 2Cr 34:4, 5.

Tungod niini nga Biblikanhong panglantaw bahin sa patayng mga lawas, tataw nga ang pagsimba sa mga lawas sa prominenteng mga alagad sa Diyos wala buhata o itugot. Ang lawas ni Moises gilubong sa Diyos mismo sa usa ka dapit nga wala hisayri, ug tungod niini imposible usab nga sa umaabot ang iyang lubnganan pagaduawon isip sagrado.—Deu 34:5, 6; itandi ang Jud 9.

Human mamatay ang usa ka tawo, ang lawas kasagarang hugasan (Buh 9:37) ug dihogan ug humot nga mga lana ug mga pahumot, nga kon isipon nga usa ka matang sa pag-embalsamar, dili mao ang matang nga gihimo sa karaang mga Ehiptohanon. (Itandi ang Mar 14:3-8; Ju 12:3, 7.) Dayon ang lawas puston sa usa ka panapton, nga kasagaran lino. (Mat 27:59; Ju 11:44) Ang mga yerbang-paalimyon sama sa mira ug mga *aloe* sagad

nga ilakip sa maong mga bendahe (Ju 19:39, 40), o ang lawas tingali ipahiluna diha sa lana ug pahumot, sama sa gihimo sa lawas ni Haring Asa. (2Cr 16:14) Ang dakong "pagsunog sa paglubong" nga gihisgotan maylabot kang Asa dayag nga maoy pagsunog sa mga yerbang-paalimyon, nga nagpaalimyon ug mahumot nga insenso. Ang ulo tingali puston ug lain nga panapton.—Ju 20:7.

Ang mga babaye nga miadto sa lubnganan ni Jesus sa ikatulo ka adlaw aron haplasan ang iyang lawas ug mga yerbang-paalimyon lagmit nagbuhat sa ingon tungod sa dinaliang mga kahimtang sa paglubong kang Jesus ug sa ingon aron makahimog mas kompletong buhat ingong usa ka paagi sa pagpreserbar sa lawas sa taastaas nga yugto. —Mar 16:1; Luc 23:55, 56.

Ang lawas lagmit dad-on paingon sa lubnganan nga ikarga sa usa ka andas o yayongan sa patayng lawas, nga lagmit ginama nga sinalasa, ug mahimong duyogan kini ug dakong parada, tingali lakip ang mga maghohoni nga magpatugtog ug honi sa pagbangotan. (Luc 7:12-14; Mat 9:23) Duyog sa pagpanghilak, mahimong himoon didto sa lubnganan ang pipila ka pahayag bahin sa namatay. —2Sa 3:31-34; 2Cr 35:23-25.

Sa paglabay sa panahon, ang mga sementeryo na ang gigamit sa dihang midaghan ang mga namatay. Kini sagad nahimutang sa gawas sa mga paril sa siyudad. Apan ang Judeanhong mga hari gilubong didto sa "Siyudad ni David," ug ang mga hari sa Israel gilubong sa kaulohan sa siyudad sa amihanang gingharian. (1Sa 25:1; 1Ha 22:37; 2Cr 9:31; 24:15, 16) Diha sa basahon nga *Digging Up Biblical History* (1931, Tomo II, p. 186), si J. G. Duncan misulat: "Sa katibuk-an ang mga Hebreohanon, bisan tuod maglubong usahay sa sulod sa mga paril sa siyudad, sila magkubkob sa ilang mga lubnganang bato diha sa bakilid duol sa ilang siyudad. Ang pagkaadunay mga lubnganang bato diha sa usa ka bakilid sagad maoy tinong timaan nga ang bungtod nga atbang o duol niini adunay kabalangayan diha niini kanhi, ug, sa laing bahin, ang pagkawalay bisan unsang timaan sa mga lubnganan duol sa usa ka dapit maoy tinong pamatuod nga ang maong dapit wala puy-i." Ang mga pangpang palibot sa Jerusalem adunay daghang lubnganan. (Itandi ang Isa 22:16.) Ang paghisgot sa "lubnganan sa mga anak sa katawhan" ("lubnganan sa komon nga katawhan," *RS*) diha sa Walog sa Kidron gituohan nga nagtumong sa usa ka lubnganan alang sa mga kabos. (Jer 26:23; 2Ha 23:6) Gihisgotan usab ang bahin sa "yuta sa magkukulon" ingong lubnganan sa mga estranyo.—Mat 27:7; tan-awa ang AKELDAMA.

Ang pagsunog, nga sagad gibuhat sa ulahing mga Babilonyanhon, mga Grego, ug mga Romano, maoy dili komon taliwala sa mga Hudiyo. Ang mga patayng lawas ni Saul ug sa iyang mga anak nga lalaki gisunog; apan ang mga bukog gilubong. —1Sa 31:8-13; tan-awa usab ang Am 6:9, 10.

Mga Lubnganan. Nagkalainlain ang mga dapit nga gipili aron himoong mga lubnganan. Ang paglubong diha sa yuta, usa ka komon nga paagi sa Kasadpan, bisan tuod gihimo diha sa Tungang Sidlakan, dili mao ang naandan. Ang iwa ni Rebeca nga si Debora ug usab, sa sinugdan, si Haring Saul ug ang iyang mga anak nga lalaki gilubong sa ilalom sa dagkong mga kahoy. (Gen 35:8; 1Cr 10:12) Apan ang kinaiyanhong mga langob o ang artipisyal nga mga langob nga kinalot diha sa humok nga batong anapog nga komon kaayo sa Palestina mopatim-awng mas gipalabi, sama sa gilubngan kang Abraham. Ang lubnganan sagad nga personal nang giandam daan. (Gen 50:5; Isa 22:16; 2Cr 16:14) Ang dapit mahimong duol sa balay sa maong tawo, tingali diha sa usa ka tanaman (1Sa 25:1; 1Ha 2:34; 2Ha 21:25, 26); ang ekspresyon nga "didto sa iyang balay" wala magpasabot nga diha sa sulod sa balay, maingon sa gipakita sa pagtandi sa 2 Cronicas 33:20 ug 2 Hari 21:18.

Ang arkeolohikanhong mga pagpanukiduki naghatag ug ideya bahin sa matang sa mga lubnganan nga gigamit sa karaang kapanahonan. Gawas sa yanong mga lubnganan nga gikalot diha sa yuta, sa Palestina kini mahimong maoy mga nitso o mga lubnganang-lawak nga gibangag diha sa bato, nga sagad diha sa mga bakilid. Ang habog nga mga dapit mopatim-awng maoy gipalabi. (Jos 24:33; 2Ha 23:16; 2Cr 32:33; Isa 22:16) Ang lubnganang-lawak lagmit maoy alang sa usa ka tawo lamang, ug ang lawas ipahiluna sa kinalot nga luna diha sa salog niini. O tingali kini andamon aron kalubngan ug daghan, nga may mga bangag nga gikubkob diha sa mga kilid sa lubnganang-lawak nga igong kabutangan sa matag lawas. Ang sigpit nga bangag nga anha isulod ang lawas tabonan ug bato nga gisapsap sibo niini. Sa ubang mga kahimtang ang usa ka nitso nga samag taas nga lingkoranan, o patonganan, gisapsap diha sa likod ug kilid nga mga bungbong (Mar 16:5), o kaha adunay duha ka lumbay sa maong mga patonganan, sa ingon mas daghan ang ikapahiluna nga patayng lawas. Ang lubnganan mahimo ganing adunay kapin sa usa ka lawak, bisan tuod nga ang lubnganan nga usa rag lawak daw maoy komon nga gigamit sa mga Hudiyo. Kon ang lawas walay tabon diha sa patonganan niini, siyempre, gikinahanglang takpan ang pultahan aron ang ihalas nga mga hayop dili makahilabot niini. Busa, ang pangunang ganghaan paingon sa lawak sirad-an pinaagig dakong bato, usahay taoran ug bisagra sama sa usa ka pultahan, ug usahay pinaagig usa ka lingin nga bato nga gipahilu-

na diha sa agianan niini ug iligid diha sa baba sa ganghaan. Ang maong lingin nga mga bato lagmit motimbang ug usa ka tonelada o kapin pa.—Mat 27:60; Mar 16:3, 4.

Ang unang mga lubnganan sa mga Hudiyo maoy yano. Kini lahi ra kaayo sa paganong mga lubnganan nga sagad adunay mga dibuho diha sa mga bungbong ug uban pang mga dayandayan. Bisan tuod si Jacob nagpatindog ug usa ka haligi ibabaw sa lubnganan ni Raquel, nga tingali usa ra ka bato (Gen 35:20), kini lagmit maoy usa ka yanong timaan, dili usa ka monyumento. (1Sa 10:2) Ang usa ka "lapida" gihisgotan usab diha sa 2 Hari 23:17 ingong timaan sa usa ka dapit nga gilubngan. Si Jesus naghisgot sa mga lubnganan nga "dili mailhan, mao nga ang mga tawo molakaw sa ibabaw niini nila ug wala mahibalo niini."—Luc 11:44.

Usa ka kostumbre ang pagpaputi sa mga lubnganan aron ang mga tawo dili makahikap niini nga wala tuyoa ug mahimong mahugaw. Ang mga lubnganan duol sa Jerusalem gipaputi usa ka bulan una pa ang Paskuwa aron dili makahugaw sa usa ka tawo niining linain nga yugto sa pagsimba pinaagi sa aksidenteng pagkahikap sa lubnganan. Gigamit ni Jesus kini nga kostumbre ingong pasukaranan sa usa ka sambingay bahin sa mga eskriba ug mga Pariseo ingong nagpakaaron-ingnon nga matarong sa panggawas apan sa sulod "puno sa pagkasalingkapaw ug kalapasan."—Mat 23:27, 28.

Mga Lubnganan sa mga Hari o ni David. Sa Pentekostes, si Pedro miingon: "Si David . . . namatay ug gilubong ug ang iyang lubnganan ania taliwala kanato hangtod niining adlawa." (Buh 2:29) Kini nagpakita nga ang lubnganan ni Haring David naglungtad pa gihapon sa tuig 33 K.P. Ang 1 Hari 2:10 nagbutyag kanato nga si David gilubong sa "Siyudad ni David," ug mopatim-aw nga kini ang nahimong naandan nga lubnganan sa ulahing mga hari sa Juda. Napulog-duha sa 20 ka hari nga misunod kang David ang direktang gihisgotan ingong gilubong sa Siyudad ni David, bisan tuod dili silang tanan gipahiluna sa "mga lubnganan sa mga hari"—si Jehoram, Joas (Jehoas), ug Ahaz espesipikong gihisgotan nga wala ilubong didto. (2Cr 21:16, 20; 24:24, 25; 28:27) Inay nga usa ka komon nga lubnganan nga daghag lawak, ang "mga lubnganan sa mga hari" lagmit maoy usa ka partikular nga dapit sa sulod sa Siyudad ni David diin nahimutang ang handomanang mga lubnganan sa mga hari. Si Haring Asa gilubong sa usa ka "halangdong lubnganan nga iyang gikalot alang sa iyang kaugalingon didto sa Siyudad ni David" (2Cr 16:14), ug si Ezequias gihisgotan nga gilubong "didto sa tungasong dapit sa mga lubnganan sa mga anak nga lalaki ni David." (2Cr 32:33) Ang sanlahon nga si Haring Uzzias gilubong "uban sa iyang mga katigulangan, apan didto sa lubnganang yuta nga ila sa mga hari, kay sila miingon: 'Siya usa ka sanlahon.'" Kini daw nagpaila nga gipahiluna ang iyang lawas nga may sakit diha sa yuta inay sa usa ka lubnganan nga gikalot diha sa bato.—2Cr 26:23.

Bahin sa ubang mga hari sa Juda, si Manases ug Amon dayag nga gilubong diha sa usa ka lahi nga lokasyon, diha "sa tanaman ni Uza." (2Ha 21:18, 23, 26) Ang asoy nga ang anak nga lalaki ni Amon, ang matinumanon nga si Haring Josias, gilubong sa "lubnganan sa iyang mga katigulangan" mahimong magtumong sa harianong mga lubnganan sa Siyudad ni David o kaha sa mga lubnganan ni Manases ug Amon. (2Cr 35:23, 24) Tulo ka hari ang namatay sa dihang nadestiyero: si Jehoahaz (didto sa Ehipto), si Jehoiakin ug Zedekias (didto sa Babilonya). (2Ha 23:34; 25:7, 27-30) Si Jehoiakim gilubong ingon "sa paglubong sa usa ka laking asno," "sinalibay ngadto sa init sa maadlaw ug sa tun-og sa magabii" ingong katumanan sa tagna ni Jeremias.—Jer 22:18, 19; 36:30.

Ang matarong nga Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada gipasidunggan pinaagi sa paglubong kaniya didto "sa Siyudad ni David uban sa mga hari," ang bugtong tawo nga dili sakop sa harianong linya nga gihisgotang nakadawat sa maong pasidungog.—2Cr 24:15, 16.

Ang nahimutangan niini nga harianong mga lubnganan wala mahibaloi. Tungod sa paghisgot bahin sa "Mga Lubnganan ni David" diha sa Nehemias 3:16 ug sa paghisgot bahin sa "tungasong dapit sa mga lubnganan sa mga anak nga lalaki ni David" diha sa 2 Cronicas 32:33, gituohan sa uban nga ang posibleng nahimutangan niini maoy sa HS nga bungtod sa siyudad duol sa Walog sa Kidron. May pipila nga daw karaang mga lubnganan nga gibangag-sa-bato nga nakaplagan niini nga dapit, ang mga entrada niini maoy samag mabawng mga bangag nga rektanggulo ug porma. Hinunoa, dili gayod matino ang pag-ila niini; ang bisan unsang paningkamot nga tinoon ang pag-ila niini maoy malisod dili lamang tungod sa pagkalaglag sa siyudad sa tuig 70 K.P. ug ingon man niadtong 135 K.P. kondili tungod usab sa paggamit sa mga Romano sa habagatang bahin niini nga siyudad ingong kubkobanan ug bato. Busa, ang gihisgotan nga mga lubnganan nadaot na pag-ayo.

Ang musoleo ni Rayna Helena sa Adiabene, nga nahimutang sa A sa modernong siyudad sa Jerusalem, nakabaton ug sayop nga ngalan nga "Mga Lubnganan sa mga Hari." Kini aktuwal nga gihimo sa unang siglo K.P. ug dili angayng pakasaypon ingong ang harianong mga lubnganan nga gihisgotan sa asoy sa Bibliya.

"Mga Patayng Lawas sa Ilang mga Hari." Sa Ezequiel 43:7-9 gikondenar ni Jehova ang balay sa Israel ug ang ilang mga hari tungod sa paghugaw nila sa iyang balaang ngalan pinaagi sa "ilang pagpakighilawas ug pinaagi sa mga patayng lawas sa ilang mga hari pagkamatay nila" ug miingon, "Karon ipahilayo nila gikan kanako ang ilang pagpakighilawas ug ang mga patayng lawas sa ilang mga hari, ug ako mopuyo sa ilang taliwala hangtod sa panahong walay tino." Ang pipila ka komentarista nagsabot niini ingong nagpaila nga ang mga Hudiyo sad-an tungod sa paghimo sa mga lubnganan sa pipila ka hari duol sa dapit sa templo. Sa bersikulo 7, mga 20 ka Hebreohanong mga manuskrito ug mga edisyon ug mga Targum ang naundan sa prase nga "pagkamatay nila," samtang ang Masoretikong teksto mabasa, "ilang hatag-as nga mga dapit," ug ang Gregong *Septuagint* nagingon nga "sa taliwala kanila."

Bisan pag ang prase nga "pagkamatay nila" mao ang hustong hubad dinhi, daw dili kini lig-ong pasukaranan sa pagtuo nga may mga hari sa Juda nga gilubong duol sa dapit sa templo. Sanglit ang patayng lawas sa usa ka tawo mahugaw sumala sa Balaod, ang paglubong kang bisan kinsa duol sa templo maoy dayag nga pagpasipala sa Diyos, ug ang maong tataw ug grabeng panamastamas sa pagkabalaan sa templo wala gayod hisgoti diha sa mga kasaysayan sa mga hari. Kadtong mga hari nga wala ilubong sa "mga lubnganan sa mga hari" o "sa mga anak nga lalaki ni David" lagmit nga wala hatagi ug mas halangdong lubnganan, sama sa dapit duol sa templo, hinunoa, sila gilubong sa dili kaayo prominente ug dili kaayo dungganon nga dapit.

Ang dugang pagkonsiderar sa Ezequiel 43:7-9 nagpakita nga ang gihisgotan maoy maylabot sa idolatriya ug nga, maingon nga ang "pagpakighilawas" sa panguna maoy mahulagwayon, mao man usab ang "mga patayng lawas sa ilang mga hari" naghawas sa walay-kinabuhing mga idolo nga gisimba sa banay sa Israel ug sa ilang mga magmamando. Busa, sa Levitico 26:30 gipasidan-an ni Jehova ang mga Israelinhon nga tungod sa ilang pagkadili-masinugtanon "pagalaglagon [niya] ang inyong sagradong hatag-as nga mga dapit ug pagaputlon ang inyong mga tungtonganan sa insenso ug igabutang ang inyong mga patayng lawas ibabaw *sa walay-kinabuhing mga lawas sa inyong makaluod nga mga idolo."* (Itandi ang Jer 16:18; Eze 6:4-6.) Ang rekord nagpakita nga ang maong mga idolo gipasulod diha sa dapit sa templo. (Eze 8:5-17) Mahimong matikdan usab nga ang uban niini nga mga idolong diyos gitawag ingong mga hari, sanglit ang pulong nga "hari" anaa na sa mga ngalan nga Molek (1Ha 11:7), Milcom (1Ha 11:5), ug Malcam (Jer 49:1). Mahitungod sa mga idolong diyos sa amihanang gingharian, si manalagnang Amos (5:26) misulat: "Ug pas-anon gayod ninyo si Sakut nga inyong hari ug si Kaiwan, ang inyong mga larawan, ang bituon sa inyong diyos, nga inyong gihimo alang sa inyong kaugalingon." Busa, mas makataronganong isipon ang teksto ingong pagkondenar sa idolatriya inay nga usa ka pagpasipala sa gipahinungod nga yuta pinaagi sa dili-hustong paglubong sa literal nga mga magmamando.

LUCAS. Usa ka mananambal ug matinumanong kauban ni apostol Pablo. Siya mao ang magsusulat sa Ebanghelyo ni Lucas ug sa Mga Buhat sa mga Apostoles. Ang pagkaedukado ni Lucas makita sa iyang mga sinulat. Dugang pa, mailhan nga siya usa ka doktor tungod sa iyang paggamit ug medikal nga mga termino.—Luc 4:38; Buh 28:8.

Si Lucas wala maghisgot nga siya usa ka saksing-nakakita sa mga panghitabo sa kinabuhi ni Kristo nga gitala sa iyang asoy sa Ebanghelyo. (Luc 1:2) Busa, siya lagmit nahimong usa ka magtutuo sa ulahi human sa Pentekostes sa 33 K.P.

Diha sa basahon sa Mga Buhat, si Lucas gihisgotan nga dili laktod pinaagi sa paggamit sa pronombre nga "kami" ug "kanamo." (Buh 16:10-17; 20:5–21:18; 27:1–28:16) Kauban siya ni Pablo didto sa Troas sa ikaduhang misyonaryong panaw sa apostol ug siya mikuyog kaniya gikan didto paingon sa Filipos, diin siya tingali nagpabilin hangtod sa pagbalik ni Pablo sa iyang ikatulong misyonaryong panaw. Si Lucas mikuyog kang Pablo paingon sa Judea sa kataposan nianang misyonaryong panaw (Buh 21:7, 8, 15), ug samtang ang apostol nabilanggo sulod sa mga duha ka tuig didto sa Cesarea, lagmit gisulat ni Lucas ang iyang asoy sa Ebanghelyo didto (mga 56-58 K.P.). Siya mikuyog kang Pablo sa iyang panaw ngadto sa Roma alang sa husay. (Buh 27:1; 28:16) Sanglit ang basahon sa Mga Buhat nagkobre gikan sa 33 K.P. hangtod sa duha ka tuig nga pagkabilanggo ni Pablo sa Roma apan wala magrekord sa resulta bahin sa pag-apelar ni Pablo ngadto kang Cesar, lagmit nga nakompleto ni Lucas ang basahon sa Mga Buhat didto niadtong mga 61 K.P.

Si Lucas miduyog kang Pablo sa pagpangomosta sa mga Kristohanon sa Colosas sa dihang si Pablo misulat kanila gikan sa Roma (mga 60-61 K.P.), ug siya gipaila sa apostol ingong "hinigugmang mananambal." (Col 4:14) Sa dihang misulat kang Filemon gikan sa Roma (mga 60-61 K.P.), gilakip ni Pablo ang mga pangomosta gikan ni Lucas, nga nagtawag kaniya ingong usa sa iyang "mga isigkamagbubuhat." (Flm 24) Dayag nga si Lucas miunong kang Pablo ug miuban kaniya sa makadiyot

nga panahon una pa sa pagkamatay sa apostol ingong martir tungod kay si Pablo miingon, "Si Lucas lamang ang ania uban kanako."—2Ti 4:11.

Ang pipila nagtuo nga si Lucas maoy usa ka Hentil, nga pangunang nagpasukad niini sa Colosas 4:11, 14. Tungod kay si Pablo unang naghisgot sa "mga tinuli" (Col 4:11) ug sa ulahi naghisgot kang Lucas (Col 4:14), gituohan nga si Lucas dili lakip sa mga tinuli ug busa dili usa ka Hudiyo. Apan dili gayod kini tino. Ang Roma 3:1, 2 nag-ingon nga gipiyal sa Diyos ang iyang inspiradong mga pahayag ngadto sa mga Hudiyo. Si Lucas maoy usa niadtong gipiyalan sa maong inspiradong mga pahayag.

Ang Kasulatan wala usab maghatag ug pasukaranan sa pagtuo nga si Lucas mao si Lucio nga gihisgotan sa Buhat 13:1 o kaha ang "paryente" ni Pablo nga samag ngalan nga gihisgotan sa Roma 16:21.

LUCAS, MAAYONG BALITA SUMALA NI.

Usa ka asoy nga pangunang naghisgot sa mga panghitabo sa yutan-ong ministeryo ni Jesus. Ang katuyoan niini mao ang paghatag ug tukmang rekord nga makataronganon ang kahan-ayan, nga magpamatuod sa pagkatino sa mga butang nga gitudlo nga binaba kang Teofilo. (Luc 1:3, 4) Sanglit kini nahilakip diha sa kanon sa Bibliya, kini nga rekord mapuslanon usab alang sa daghang uban pang mga tawo, sa mga Hudiyo ug sa mga dili-Hudiyo. Bisan tuod ang pagkahan-ay pinaagig topiko daw nangibabaw usahay, kini nga Ebanghelyo sa katibuk-an nagsunod sa usa ka kronolohikanhong han-ay.

Ang Magsusulat ug ang Panahon sa Pagsulat. Bisan tuod wala nganli, ang mananambal nga si Lucas (Col 4:14) sagad mao ang gipasidunggan ingong magsusulat niini nga asoy. Adunay sinulat nga ebidensiya labot niini sukad pa sa ikaduhang siglo K.P., nga kini nga Ebanghelyo gipasidungog kang Lucas diha sa Muratorian Fragment (mga 170 K.P.). Ang pipila ka aspekto niini nga Ebanghelyo mahimong malantaw usab nga nagpunting sa usa ka edukadong mananambal ingong magsusulat niini. Ang bokabularyo nga gigamit diha niini mas malukpanon kay sa ubang tulo ka Ebanghelyo nga gitingob. Usahay ang mga kahubitan sa mga sakit nga giayo ni Jesus mas espesipiko kay sa ubang mga asoy.—Itandi ang Mat 8:14; Mar 1:30; Luc 4:38; Mat 8:2; Mar 1:40; Luc 5:12.

Dayag nga nakompleto ni Lucas ang iyang Ebanghelyo sa wala pa sulata ang basahon sa Mga Buhat. (Buh 1:1, 2) Sanglit siya mikuyog kang Pablo ngadto sa Jerusalem sa kataposan sa ikatulong misyonaryo nga panaw sa apostol (Buh 21:15-17), anaa gayod siya sa maayong kahimtang sa pagsubay nga tukma sa mga butang labot kang Jesu-Kristo diha sa dapit mismo nga gihimo sa Anak sa Diyos ang iyang buluhaton. Human sa pagdakop kang Pablo didto sa Jerusalem ug sa panahon sa ulahing pagkabilanggo ni Pablo didto sa Cesarea, si Lucas lagmit nakabaton ug daghang higayon sa pag-interbiyo sa mga saksing-nakakita ug sa pagkonsulta sa sinulat nga mga rekord. Busa makataronganong ihinapos nga ang Ebanghelyo tingali gisulat didto sa Cesarea sa panahon sa pagkabilanggo ni Pablo didto sulod sa mga duha ka tuig (mga 56-58 K.P.).—Buh 21:30-33; 23:26-35; 24:27.

Mga Punto nga Naghimo Niining Talagsaon. Sama sa kahimtang sa ubang tulo ka Ebanghelyo, ang asoy ni Lucas nagtagana ug daghang ebidensiya nga si Jesus mao gayod ang Kristo, ang Anak sa Diyos. Kini nagpadayag nga si Jesus maoy usa ka tawo nga mainampoon, usa nga bug-os misalig sa iyang langitnong Amahan. (Luc 3:21; 6:12-16; 11:1; 23:46) Naundan kini ug daghang dugang nga mga detalye, nga kon ikombinar diha sa asoy sa ubang tulo ka Ebanghelyo, magtaganag mas kompletong larawan sa mga panghitabo nga nalambigit kang Kristo Jesus. Halos ang tibuok kapitulo 1 ug 2 walay kaamgid sa ubang mga Ebanghelyo. Labing menos unom ka espesipikong mga milagro ug kapin sa doble niana nga gidaghanon sa mga sambingay ang makaplagan diha lamang niini nga basahon. Ang mga milagro mao: ang pagpahinabo ni Jesus nga ang pipila sa iyang mga tinun-an milagroso nga makakuhag daghang isda (5:1-6), ang iyang pagbanhaw sa anak nga lalaki sa usa ka babayeng balo sa Nain (7:11-15), ingon man ang iyang pag-ayo sa usa ka babaye nga nagtikuko na (13:11-13), sa usa ka tawo nga nanghupong (14:1-4), sa napulo ka sanlahon (17:12-14), ug sa dalunggan sa ulipon sa hataas nga saserdote (22:50, 51). Lakip sa mga sambingay mao: ang duha ka utangan (7:41-47), ang matinabangong Samarianhon (10:30-35), ang walay bunga nga kahoyng igos (13:6-9), ang dako nga panihapon (14:16-24), ang nawalang sensilyong drakma (15:8, 9), ang anak nga mausikon (15:11-32), ang dili-matinumanong piniyalan (16:1-8), ang tawong dato ug si Lazaro (16:19-31), ug ang babayeng balo ug ang dili-matarong nga maghuhukom (18:1-8).

Ang kronolohikanhong asoy nga makita niini nga Ebanghelyo makatabang sa pagtino kon kanus-a si Juan nga Tigbawtismo ug si Jesus natawo ug kon kanus-a sila misugod sa ilang tagsatagsa ka ministeryo.—Luc 1:24-27; 2:1-7; 3:1, 2, 23; tan-awa ang PAGREHISTRO.

Pagkatinuod. Ang nagpakita sa pagkatinuod sa Ebanghelyo ni Lucas ug sa pagkaharmonya tali niini ug sa ubang mga basahon sa Bibliya mao ang daghang paghisgot niini sa Hebreohanong Kasulatan ug ang mga pangutlo niini gikan sa Hebreohanong Kasulatan. (Itandi ang Luc 2:22-24; Ex 13:2; Lev 12:8; Luc 3:3-6; Isa 40:3-5; Luc 7:27; Mal 3:1; Luc 4:4, 8, 12; Deu 8:3; 6:13, 16; Luc 4:18, 19; Isa 61:1, 2.) Dugang pa nga nagpamatuod sa pagkatinuod niini nga basahon mao ang katumanan sa tagna ni Jesus mahitungod sa pagkalaglag sa Jerusalem ug sa templo niini.—Luc 19:41-44; 21:5, 6.

MGA PANGUNANG PUNTO SA LUCAS

Ang asoy ni Lucas bahin sa kinabuhi ni Jesus, nga gisulat aron pamatud-an ang pagkatino sa mga panghitabo nga nalangkit sa kinabuhi ni Kristo ug gisulat sa paagi nga makadani sa katawhan sa tanang kanasoran

Ang ikaduhang Ebanghelyo nga gisulat; lagmit gitala kini tali sa 56 ug 58 K.P.

Mga panghitabo una pa ang publikong ministeryo ni Jesus (1:1–4:13)

- Pasiunang nagpahibalo si Gabriel kang Maria nga siya magsamkon sa Anak sa Diyos; panahon sa pagkahimugso ni Jesus gipaila siya sa mga manulonda ingong ang "Kristo nga Ginoo"
- Sa edad nga 12 anyos, gisukna ni Jesus ang mga magtutudlo didto sa templo
- Panahon sa pagbawtismo kaniya ni Juan, ang balaang espiritu mikunsad ibabaw kang Jesus ug usa ka tingog gikan sa langit ang nagpaila kang Jesus ingong Anak sa Diyos
- Si Satanas napakyas sa sublisubli nga mga paningkamot nga tentalon si Jesus

Ang unang bahin sa ministeryo ni Jesus, sa dakong bahin gihimo didto sa Galilea (4:14–9:62)

- Sa usa ka sinagoga didto sa Nasaret, gibasa ni Jesus ang iyang buluhaton gikan sa linukot nga basahon ni Isaias; ang mga naminaw misulay sa pagpatay kaniya
- Nagtudlo siya sa usa ka sinagoga sa Capernaum, naghingilin sa usa ka demonyo, ug nag-ayo sa daghan nga may sakit
- Gikuwestiyon siya sa mga isyu sama sa pagpasaylo sa mga sala ug sa pagpang-ayo sa panahon sa Igpapahulay
- Human mag-ampo sa tibuok gabii, gipili ni Jesus ang iyang 12 ka apostoles
- Gipahayag niya ang Wali sa Bukid
- Giayo niya ang ulipon sa usa ka opisyal sa kasundalohan ug gibanhaw ang anak nga lalaki sa usa ka babayeng balo
- Giasoy ni Jesus ang mga sambingay bahin sa duha ka utangan ug sa magpupugas; gihimo niya ang mas daghan pang milagro, lakip na ang pagbanhaw sa anak nga babaye ni Jairo
- Ang mga apostoles gipadala aron sa pagwali sa Gingharian sa Diyos
- Giila ni Pedro si Jesus ingong mao ang Kristo; wala madugay human niana, siya ug ang duha ka laing apostoles nakasaksi sa pagkausab sa dagway ni Jesus

Ang ulahing bahin sa ministeryo ni Jesus, sa dakong bahin gihimo didto sa Judea ug Perea (10:1–19:27)

- Gipadala ni Jesus ang 70 aron sa pagwali
- Giasoy niya ang sambingay bahin sa matinabangon nga Samarianhon
- Gitudloan niya ang iyang mga tinun-an kon unsaon sa pag-ampo, dayon gitubag ang mga sumbong nga siya naghingilin ug mga demonyo pinaagi ni Beelzebub
- Nagpasidaan si Jesus batok sa materyalismo ug nag-awhag sa mga tinun-an sa pagpangita sa Gingharian sa Diyos; naghisgot siya bahin sa gamayng panon ug sa matinumanong piniyalan
- Giayo niya ang usa ka babaye nga nagtikuko na ug gitubag ang mga pagtutol tungod kay gihimo niya kini panahon sa Igpapahulay
- Gipakita niya nga kadtong mahimong mga tinun-an kinahanglang moatubang sa kon unsay nalangkit niini
- Giasoy niya ang mga sambingay, lakip na ang bahin sa anak nga mausikon ug sa tawong dato ug si Lazaro
- Gipasidan-an ni Jesus ang iyang mga tinun-an bahin sa pagpandol sa uban; giilustrar niya ang panginahanglan sa pagpaubos
- Giayo niya ang napulo ka sanlahon, apan usa lamang, nga usa ka Samarianhon, ang mibalik aron magpasalamat kaniya
- Gipakasama ni Jesus ang "mga adlaw sa Anak sa tawo" sa mga adlaw ni Noe ug ni Lot
- Gipasiugda niya pag-usab ang panginahanglan sa pagpaubos—ilabina sa mga dato—dayon mipanaw ngadto sa Jerico, diin si Zaqueo nakabig
- Pinaagi sa paggamit sa sambingay bahin sa mga mina, gipakita niya nga ang Gingharian dili pa moabot niadtong panahona

Ang kataposang publikong ministeryo ni Jesus, sa sulod ug sa palibot sa Jerusalem (19:28–24:53)

- Misakay si Jesus paingon sa Jerusalem ug gipasidunggan sa katawhan, apan iyang gihilakan ang siyudad ug gitagna ang kalaglagan niini
- Giabog niya ang mga namaligya didto sa templo; dayon siya gisukna ug malinglahong mga pangutana bahin sa mga buhis ug sa pagkabanhaw
- Sa pagtagna sa kalaglagan sa templo ug sa pagkapukan sa Jerusalem, si Jesus naghisgot usab sa kataposan sa tinudlong mga panahon sa mga nasod
- Gisugdan niya ang Memoryal sa iyang kamatayon, ug human niana siya gibudhian; sa dihang gitigbas ni Pedro ang dalunggan sa ulipon sa hataas nga saserdote, giayo ni Jesus ang maong tawo
- Sa dihang gidakop, gidala si Jesus ngadto sa balay sa hataas nga saserdote, ngadto sa Sanhedrin, ug ngadto kang Pilato; dayon siya gipadala ngadto kang Herodes ug sa kataposan gibalik ngadto kang Pilato
- Gilansang si Jesus; diha sa estaka siya naghisgot bahin sa Paraiso ngadto sa usa ka mamumuhat ug daotan nga gibitay uban kaniya; sa dihang siya namatay, ang kangitngit mitabon sa yuta ug ang kortina sa sangtuwaryo nagilis sa duha ka bahin
- Ang iyang lawas gilubong, apan sulod sa tulo ka adlaw ang nabanhaw nga si Jesus nagpakita sa iyang mga sumusunod
- Sa kataposan, si Jesus mikayab ngadto sa langit atubangan sa ilang mga mata

LUCIO [gikan sa lintunganayng pulong nga Lat. nga nagkahulogang "kahayag; suga"].

1. Usa ka tawo nga taga-Cirene nga nakig-uban sa kongregasyon sa Antioquia, Sirya sa dihang si Pablo migikan didto alang sa iyang unang misyonaryong panaw.—Buh 13:1-3.

2. Usa ka Kristohanon nga "paryente" ni Pablo nga kauban niya sa Corinto sa panahon sa iyang ikatulong misyonaryong panaw sa dihang gisulat sa apostol ang iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma. Si Lucio maoy lakip sa mga nangomosta sa mga Kristohanon sa Roma.—Rom 16:21.

LUD, LUDIM.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Sem (Gen 10:22; 1Cr 1:17) kansang mga kaliwat gituohan ni Josephus (ug sa uban) nga mao ang mga Lydianhon sa HK sa Asia Minor. (*Jewish Antiquities,* I, 143, 144 [vi, 4]) Ang Asiryanhong mga inskripsiyon sa ikapitong siglo W.K.P. naghisgot sa mga Lydianhon ingong *Luddu.*

2. Usa ka kaliwat ni Ham pinaagi kang Mizraim. (Gen 10:6, 13; 1Cr 1:8, 11) Ang katawhan nga naggikan niining Hamitikanhong Lud dayag nga mao 'ang mga Ludim' nga ilado sa ilang kahanas sa paggamit ug pana nga, uban sa Hamitikanhong Put ug Cus, giapil diha sa kasundalohan sa Ehipto. (Jer 46:8, 9; itandi ang Eze 30:4, 5.) Ang samang paghisgot sa tiggamit ug pana nga Lud sa Isaias 66:19 daw nagtumong sa Hamitikanhong Lud, inay sa Semitikanhon, sama niadtong gilakip taliwala sa mga nasod nga halayo sa Israel. Ang mga Ludim nga mihatag ug militaryong pag-alagad sa Tiro mas lisod ilhon. (Eze 27:3, 10) Apan, ang ilang pagkalangkit uban sa Put diha sa teksto lagmit magtumong gihapon sa Hamitikanhong Ludim.

Sumala sa mga tekstong nahisgotan makataronganong ipahimutang ang Hamitikanhong Ludim diha sa Amihanang Aprika, apan imposible nga mas matino ang ilang gipuy-an. Ang pipila ka eskolar nagpahimutang kanila diha sa kasilinganan sa Libya, apan kini ilang gibuhat pinasukad sa binuotbuot nga pag-usab sa espeling niini nga ngalan ngadto sa Lub inay nga Lud.

LUHIT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "papan; tabla"]. Usa ka dapit nga gihisgotan sa mga tagna sa kalaglagan batok sa Moab. (Isa 15:1, 5; Jer 48:5) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang Luhit mao ang siyudad sa Moab nga nahimutang sa tumoy sa tungasanan. Kay gituohan ni Eusebius ug Jerome nga kini mao ang dapit nga gitawag ug Loueitha, ang Luhit gilangkit sa Rujm Madinat er Ras, mga 20 km (12 mi) sa HK sa Karak, o kaha sa duol nga Khirbet Fas. Ang laing pagtuo mao nga ang Luhit maoy dili usa ka siyudad kondili maoy ngalan lamang sa usa ka tungasanan o bakilid nga gigamit sa nangalagiw ug nagdanguyngoy nga mga kagiw sa Moab.—Itandi ang Num 34:4.

LUHOD. Tan-awa ang TUHOD, LUHOD.

LUKAT, MANLULUKAT. Usa ka bili nga ibayad aron paliton pagbalik o aron ipahigawas gikan sa usa ka obligasyon o dili-maayong kahimtang. Ang pangunang ideya sa "lukat" mao ang usa ka bili nga *itabon* o *ibayad* (sama sa bayad sa danyos o sa pagkab-ot sa hustisya), samtang ang "pangtubos" nagpasiugda sa *pagpahigawas* nga ipahinabo tungod sa lukat nga gibayad. Ang labing mahinungdanon nga lukat mao ang giula nga dugo ni Jesu-Kristo, nga pinaagi niini nahimong posible ang kagawasan gikan sa sala ug kamatayon alang sa mga kaliwat ni Adan.

Diha sa nagkalainlaing Hebreohanon ug Gregong mga termino nga gihubad nga "lukat" ug "tubos," ang naandang kaamgiran anaa sa ideya labot sa usa ka bili, o bililhong butang, nga ihatag ingong lukat, o tubos. Ang ideya sa pagbugti, ingon man sa pagtumbas, pagtugbang, o pag-ilis, makita diha sa tanang termino. Sa ato pa, ang usa ka butang ihatag bugti sa lain, sa pagkab-ot sa mga kinahanglanon sa hustisya ug mosangpot sa pagkatimbang niini.—Tan-awa ang PAGPASIG-ULI.

Usa ka Bili nga Itabon o Ibayad. Ang Hebreohanong nombre nga *ko'pher* naggikan sa berbo nga *ka·phar',* nga sa panguna nagkahulogang "pagtabon," sama sa pagtabon o pagbulit ni Noe sa arka pinaagig alkitran. (Gen 6:14) Apan, ang *ka·phar'* sa halos katibuk-an gigamit sa paghulagway sa pagkab-ot sa hustisya pinaagi sa pagtabon sa mga sala. Ang nombre nga *ko'pher* nagtumong sa butang nga gihatag aron ipahinabo kini, ang lukat. (Sal 65:3; 78:38; 79:8, 9) Ang usa ka tabon maoy katumbas o pareho sa butang nga gitabonan niini, mahimong sa porma (maingon sa literal nga taklob, sama sa "tabon [*kap·po'reth*]" sa arka sa pakigsaad; Ex 25:17-22), o sa bili niini (sama sa bayad alang sa danyos tungod sa usa ka kadaot).

Ingong paagi sa pagtimbang sa hustisya ug sa pagtul-id sa mga butang uban sa iyang katawhang Israel, si Jehova, diha sa pakigsaad sa Balaod, naglatid ug nagkalainlaing mga halad ug mga pahinungod aron sa pagtabon sa mga sala, lakip na sa mga sala sa mga saserdote ug sa mga Levihanon (Ex 29:33-37; Lev 16:6, 11), sa ubang mga indibiduwal, o sa nasod sa katibuk-an (Lev 1:4; 4:20, 26, 31, 35), ingon man sa paglunsay sa halaran ug sa tabernakulo, nga naghimog pagtabon-sa-sala tungod sa mga sala sa katawhan nga naglibot niini. (Lev 16:16-20) Sa diwa, ang kinabuhi sa hayop nga gihalad mipuli sa kinabuhi sa nakasala, ug ang

dugo niini naghimog pagtabon-sa-sala diha sa halaran sa Diyos, nga mao, hangtod ra sa mahimo niini. (Lev 17:11; itandi ang Heb 9:13, 14; 10:1-4.) Ang "adlaw sa pagtabon-sa-sala [*yohm hak·kip·purim′*]" mahimong tukmang tawgon nga ang "adlaw sa mga lukat." (Lev 23:26-28) Kini nga mga halad gikinahanglan aron ang nasod ug ang pagsimba niini padayong dawaton ug uyonan sa matarong nga Diyos.

Tukmang nag-ilustrar sa kahulogan sa pagtubos mao ang balaod bahin sa usa ka torong baka nga nahibaloang tigpanungay. Kon gipasagdan sa tag-iya ang torong baka nga makabuhi nga tungod niana kini nakapatay, ang tag-iya pagapatyon, nga magbayad sa kinabuhi sa napatay nga tawo pinaagi sa iyang kaugalingong kinabuhi. Apan, sanglit dili niya tinuyo o direktang gipatay ang laing tawo, kon isipon sa mga maghuhukom nga siya angayan nga pahamtangan hinuon ug "lukat [*ko′pher*]," niana siya kinahanglang magbayad ug pangtubos. Ang kantidad nga itakda ug ibayad giisip ingong baylo sa iyang kinabuhi ug bayad sa kinabuhi nga nawala. (Ex 21:28-32; itandi ang Deu 19:21.) Sa laing bahin, walay lukat nga dawaton alang sa tinuyong mamumuno; ang iyang kinabuhi lamang ang mahimong itabon o ibayad sa kamatayon sa biktima. (Num 35:31-33) Dayag nga tungod kay ang pagsenso naglangkit ug mga kinabuhi, sa panahong gihimo kini ang matag lalaki nga kapin sa 20 anyos kinahanglang mohatag ug lukat (*ko′pher*) nga tunga sa siklo ($1.10) alang sa iyang kalag ngadto kang Jehova, kini nga kantidad parehong ihatag sa usa ka tawo dato man siya o kabos.—Ex 30:11-16.

Sanglit ang bisan unsang pagkadili-timbang sa hustisya maoy dili kahimut-anan sa Diyos, ingon man sa mga tawo, ang lukat, o tabon, mahimong adunay dugang nga epekto sa paglikay o pagpuypoy sa kasuko. (Itandi ang Jer 18:23; usab ang Gen 32:20, diin ang "paglukmay" mao ang hubad sa *kaphar′*.) Apan, ang bana nga napungot sa lalaki nga nanapaw sa iyang asawa, modumili sa bisan unsa nga "lukat [*ko′pher*]." (Pr 6:35) Kini nga termino magamit usab maylabot niadtong *kinahanglan* nga magpahamtang sa hustisya apan midawat hinuon ug hiphip o gasa ingong "suborno [*ko′pher*]" sa pagtabon sa kasaypanan diha sa ilang panan-aw. —1Sa 12:3; Am 5:12.

Ang Pagtubos, o Pagpahigawas. Ang Hebreohanong berbo nga *pa·dhah′* nagkahulogang "tubos," ug ang kaamgid nga nombre nga *pidh·yohn′* nagkahulogang "pangtubos." (Ex 21:30) Kini nga mga termino dayag nga nagpasiugda sa *pagpahigawas* nga ipahinabo tungod sa pangtubos, samtang ang *ka·phar′* nagpasiugda sa *kalidad* o *bili* sa pangtubos ug sa *pagkaepektibo* niini sa pagtimbang sa mga timbangan sa hustisya. Ang pagpahigawas, o pagtubos (*pa·dhah′*), mahimong gikan sa pagkaulipon (Lev 19:20; Deu 7:8), gikan sa ubang makapasubo o malisod kaayo nga mga kahimtang (2Sa 4:9; Job 6:23; Sal 55:18), o gikan sa kamatayon ug sa lubnganan. (Job 33:28; Sal 49:15) Kanunayng gihisgotan ang pagtubos ni Jehova sa nasod sa Israel gikan sa Ehipto aron mahimo niyang "kaugalingong katigayonan" (Deu 9:26; Sal 78:42) ug ang iyang pagtubos kanila gikan sa pagkadestiyero sa Asirya ug sa Babilonya daghang siglo sa ulahi. (Isa 35:10; 51:11; Jer 31:11, 12; Zac 10:8-10) Dinhi usab, ang pagtubos naglangkit sa usa ka bili, usa ka pagbugti. Sa pagtubos sa Israel gikan sa Ehipto, dayag nga gipabayran ni Jehova sa Ehipto ang bili niini. Ang Israel ikaingon nga maoy "panganay" sa Diyos, ug si Jehova nagpasidaan kang Paraon nga tungod sa iyang matig-a nga pagdumili sa pagpapagawas sa Israel ang kinabuhi sa panganay ni Paraon ug sa mga panganay sa tibuok Ehipto, tawo ug mga hayop, pagahunoson. (Ex 4:21-23; 11:4-8) Sa susama, bugti sa pagpukan ni Ciro sa Babilonya ug sa iyang pagpagawas sa mga Hudiyo gikan sa ilang pagkadestiyero, gihatag ni Jehova ang "Ehipto ingong lukat [porma sa *ko′pher*] alang [sa iyang katawhan], ang Etiopia ug ang Seba" puli sa ilang dapit. Sa ingon ang Persianhong Imperyo sa ulahi nagsakop sa maong mga rehiyon, ug busa ang 'nasodnong mga pundok gihatag puli sa mga kalag sa mga Israelinhon.' (Isa 43:1-4) Kini nga mga pagbaylo maoy uyon sa inspiradong kapahayagan nga ang "daotan maoy [o magsilbing] lukat [*ko′pher*] alang sa matarong; ug ang usa nga nagmaluibon mopuli sa mga matul-id."—Pr 21:18.

Ang laing Hebreohanong termino nga nalangkit sa pagtubos mao ang *ga·'al′,* ug kini pangunang nagpasabot sa pagkuha pag-usab, pagbawi, o paglukat. (Jer 32:7, 8) Ang pagkaamgid niini sa *pa·dhah′* makita diha sa susamang paggamit niini uban niana nga termino diha sa Oseas 13:14: "Gikan sa kamot sa Sheol tubson [porma sa *pa·dhah′*] ko sila; gikan sa kamatayon bawion [porma sa *ga·'al′*] ko sila." (Itandi ang Sal 69:18.) Ang *ga·'al′* nagpasiugda sa katungod sa pagkuha pagbalik o paglukat, pinaagi sa suod nga paryenteng lalaki sa tawo kansang kabtangan o kinsa mismo kinahanglang lukaton o kuhaon pagbalik, o kaha pinaagi sa orihinal nga tag-iya o sa nagbaligya mismo. Ang suod nga paryente, nga gitawag nga *go·'el′,* sa ingon maoy "usa ka manlulukat" (Ru 2:20; 3:9, 13) o, sa mga kaso diin nalangkit ang pagbuno, usa ka "tigpanimalos sa dugo."—Num 35:12.

Ang Balaod naglatid nga kon adunay usa ka kabos nga Israelinhon nga tungod sa iyang mga sirkumstansiya napugos sa pagbaligya sa iyang napanunod nga kayutaan, sa iyang balay sa siyudad, o

bisan sa pagbaligya sa iyang kaugalingon sa pagkaulipon, "ang usa ka manlulukat nga suod niyang paryente," o *go·'el',* adunay katungod sa 'paglukat [*ga·'al'*] sa gibaligya sa iyang igsoon,' o ang nagbaligya mismo mahimong maglukat niini kon siya may ikalukat na. (Lev 25:23-27, 29-34, 47-49; itandi ang Ru 4:1-15.) Kon ang usa ka tawo mohimog panaad nga halad ngadto sa Diyos labot sa usa ka balay o sa usa ka uma ug unya buot maglukat niini, kinahanglan niyang bayran ang gibanabana nga bili sa kabtangan ug dugangan pa ug ikalima nga bahin sa gibanabana nga bili. (Lev 27:14-19) Apan, dili mahimong lukaton ang bisan unsa nga "gitugyan sa kalaglagan."—Lev 27:28, 29.

Kon bahin sa pagbuno, ang mamumuno dili tugotan nga modangop sa tinudlong mga siyudad nga dalangpanan kondili, human sa hudisyal nga paghusay, itugyan sa mga maghuhukom ngadto sa "tigpanimalos [*go·'el'*] sa dugo," usa ka suod nga paryente sa biktima, kinsa magpatay sa mamumuno. Sanglit walay "lukat [*ko'pher*]" nga gitugot alang sa mamumuno ug sanglit ang suod nga paryente nga may katungod sa paglukat dili makapasig-uli o makabawi sa kinabuhi sa iyang namatay nga paryente, siya may katungod sa paghunos sa kinabuhi sa usa nga nagkuha sa kinabuhi sa iyang paryente pinaagi sa pagbuno.—Num 35:9-32; Deu 19:1-13.

Dili Kanunay Usa ka Literal nga Bayad. Sumala sa gipakita na, si Jehova "nagtubos" (*padhah'*) o 'nagbawi' (*ga·'al'*) sa Israel gikan sa Ehipto. (Ex 6:6; Isa 51:10, 11) Sa ulahi, tungod kay ang mga Israelinhon padayon nga "nagbaligya sa ilang kaugalingon sa pagbuhat kon unsay daotan" (2Ha 17:16, 17), si Jehova sa makadaghan 'nagbaligya kanila ngadto sa mga kamot sa ilang mga kaaway.' (Deu 32:30; Huk 2:14; 3:8; 10:7; 1Sa 12:9) Tungod sa ilang paghinulsol iyang gilukat sila, o gibawi sila, gikan sa kasakitan o pagkadestiyero (Sal 107:2, 3; Isa 35:9, 10; Miq 4:10), sa ingon gihimo ang buhat sa usa ka *Go·'el',* usa ka Manlulukat nga ilang kabanay sanglit siya nahimong bana niini nga nasod. (Isa 43:1, 14; 48:20; 49:26; 50:1, 2; 54:5-7) Sa 'pagbaligya' kanila, si Jehova wala bayri ug materyal nga butang sa paganong mga nasod. Ang bayad kaniya mao ang pagkakab-ot sa iyang hustisya ug ang katumanan sa iyang katuyoan nga sila tul-iron ug disiplinahon tungod sa ilang pagrebelde ug dili pagtahod.—Itandi ang Isa 48:17, 18.

Sa susama ang 'paglukat' nga gihimo sa Diyos dili kinahanglang maglangkit sa pagbayad sa literal nga butang. Sa dihang gilukat ni Jehova ang mga Israelinhon nga nadestiyero sa Babilonya, si Ciro kinabubut-ong nagpagawas kanila, nga walay literal nga gibayad sa panahon nga buhi pa siya. Apan, sa dihang gitubos ang iyang katawhan gikan sa malupigong kanasoran nga mibuhat ug daotan batok sa Israel, gipangayo ni Jehova ang bayad gikan sa mga naglupig mismo, nga nagpabayad kanila pinaagi sa ilang kaugalingong mga kinabuhi. (Itandi ang Sal 106:10, 11; Isa 41:11-14; 49:26.) Sa dihang ang katawhan sa gingharian sa Juda "gibaligya," o gitugyan, ngadto sa mga Babilonyanhon, si Jehova wala makadawat ug bayad. Ug ang gidestiyero nga mga Hudiyo wala magbayad ug salapi ngadto sa mga Babilonyanhon o kaha kang Jehova aron maangkon pagbalik ang ilang kagawasan. Sa "walay-bili" nga sila gibaligya ug sa "walay salapi" nga sila gilukat. Busa si Jehova dili kinahanglang magbayad sa mga nagbihag kanila aron mahimong timbang ang mga kahimtang. Hinunoa, iyang gihimo ang paglukat pinaagi sa gahom sa "iyang balaang bukton."—Isa 52:3-10; Sal 77:14, 15.

Busa ang papel ni Jehova ingong *Go·'el'* naglakip sa pagpanimalos sa mga kasaypanan nga gihimo ngadto sa iyang mga alagad ug misangpot sa paghinlo sa iyang ngalan gikan sa mga akusasyon nga gibangon niadtong migamit sa kasakitan sa Israel ingong hinungdan sa pagpakaulaw kaniya. (Sal 78:35; Isa 59:15-20; 63:3-6, 9) Ingong Dakong Paryente ug Manunubos sa nasod ug sa mga indibiduwal niini, iyang gidumala ang ilang "legal nga kaso" aron magpahamtang ug hustisya.—Sal 119:153, 154; Jer 50:33, 34; Lam 3:58-60; itandi ang Pr 23:10, 11.

Bisan tuod nagkinabuhi nga una pa ug sa gawas sa nasod sa Israel, ang gihampak sa sakit nga si Job miingon: "Ako nahibalo pag-ayo nga ang akong manunubos buhi, ug nga, sunod kanako, siya motindog sa ibabaw sa abog." (Job 19:25; itandi ang Sal 69:18; 103:4.) Sa pagsunod sa panig-ingnan sa Diyos, ang hari sa Israel kinahanglang molihok ingong manunubos alang sa mga timawa ug mga kabos sa nasod.—Sal 72:1, 2, 14.

Ang Papel ni Kristo Jesus Ingong Manlulukat. Ang gihisgotan nang impormasyon naghatag ug pasukaranan sa pagsabot sa lukat nga gitagana alang sa katawhan pinaagi sa Anak sa Diyos, si Kristo Jesus. Ang panginahanglan sa katawhan sa usa ka lukat mitungha tungod sa pagrebelde didto sa Eden. Gibaligya ni Adan ang iyang kaugalingon ngadto sa pagbuhat ug daotan baylo sa hinakog nga kalipay sa padayon nga pagpakig-uban sa iyang asawa, nga nahimong makasasalang malinapason, busa siya nakig-ambit sa samang pagkahinukman uban sa iyang asawa atubangan sa Diyos. Tungod niana iyang gibaligya ang iyang kaugalingon ug ang iyang mga kaliwat ngadto sa pagkaulipon sa sala ug sa kamatayon, ang bayad nga gikinahanglan sa hustisya sa Diyos. (Rom 5:12-19; itandi ang Rom 7:14-25.) Kay nakabaton

sa tawhanong pagkahingpit, si Adan nawad-an niining bililhong katigayonan alang sa iyang kaugalingon ug sa tanan niyang kaliwat.

Ang Balaod, nga may 'landong sa maayong mga butang nga moabot,' nagtagana sa mga halad nga hayop ingong tabon sa sala. Apan, kini maoy simboliko o mahulagwayon nga tabon lamang, sanglit ang maong mga hayop maoy ubos kay sa tawo; busa 'ang dugo sa torong mga baka ug mga kanding sa pagkatinuod dili makakuha sa mga sala,' maingon sa gipasiugda sa apostol. (Heb 10:1-4) Ang maong malarawanon nga mga halad nga hayop angay nga walay depekto, walay ikasaway nga mga hayop. (Lev 22:21) Ang tinuod nga halad lukat, usa ka tawo nga makahimo gayod sa pagkuha sa kasal-anan, kinahanglan usab nga hingpit, walay depekto. Angay nga siya maoy katumbas sa hingpit nga si Adan ug magbaton ug tawhanong pagkahingpit, aron siya makabayad sa bili sa pangtubos nga magpagawas sa mga kaliwat ni Adan gikan sa utang, pagkainutil, ug pagkaulipon nga ngadto niana sila gibaligya sa ilang unang amahan nga si Adan. (Itandi ang Rom 7:14; Sal 51:5.) Pinaagi lamang niana nga iyang makab-ot ang hingpit nga hustisya sa Diyos nga naglatid nga kinahanglang patas, "kalag alang sa kalag."—Ex 21:23-25; Deu 19:21.

Tungod sa pagkaestrikto sa hustisya sa Diyos imposible alang sa katawhan sa pagtagana ug kaugalingong manunubos niini. (Sal 49:6-9) Apan, kini misangpot sa pagbayaw sa gugma ug kaluoy sa Diyos sanglit iyang nakab-ot ang iyang kaugalingong mga kinahanglanon pinaagi sa iyang dako kaayong pagsakripisyo, ang paghatag sa kinabuhi sa iyang kaugalingong Anak sa pagtagana sa pangtubos. (Rom 5:6-8) Gikinahanglan niini nga ang iyang Anak mahimong tawo aron mahimong katumbas sa hingpit nga si Adan. Gihimo kini sa Diyos pinaagi sa pagbalhin sa kinabuhi sa iyang Anak gikan sa langit ngadto sa tagoangkan sa Hudiyong ulay nga si Maria. (Luc 1:26-37; Ju 1:14) Sanglit dili utang ni Jesus ang iyang kinabuhi kang bisan kinsang tawhanong amahan nga naggikan sa makasasalang si Adan, ug sanglit ang balaang espiritu sa Diyos 'milandong o milimin' kang Maria, dayag nga sukad nga siya nagsamkon hangtod sa panahon nga si Jesus gihimugso, si Jesus natawo nga wala makapanunod sa sala o pagkadili-hingpit, nga nahisama sa "walay lama ug sa walay buling nga nating karnero," kansang dugo maoy usa ka dalawatong halad. (Luc 1:35; Ju 1:29; 1Pe 1:18, 19) Padayon niyang nahuptan ang maong walay sala nga kahimtang sa tibuok niyang kinabuhi ug sa ingon wala mahimong dili takos. (Heb 4:15; 7:26; 1Pe 2:22) Ingong 'mag-aambit sa dugo ug unod,' siya maoy suod nga paryente sa katawhan ug siya naghupot sa butang nga bililhon, ang iyang hingpit nga kinabuhi nga gihuptang lunsay latas sa mga pagsulay sa integridad, nga pinaagi niana ang katawhan pagalukaton ug ipagawas.—Heb 2: 14, 15.

Ang Kristohanon Gregong Kasulatan nagpatinaw nga ang pagpahigawas gikan sa sala ug kamatayon maoy sa pagkatinuod pinaagi sa pagbayad sa usa ka bili. Ang mga Kristohanon giingon nga "gipalit sa usa ka bili" (1Co 6:20; 7:23), nga may "tagiya nga nagpalit kanila" (2Pe 2:1), ug si Jesus gipaila ingong ang Kordero kinsa 'gipatay ug pinaagi sa iyang dugo gipalit ang mga tawo alang sa Diyos gikan sa matag tribo, pinulongan, ug nasod.' (Pin 5:9) Niini nga mga teksto ang berbo nga *a·go·ra'zo* ang gigamit, nga sa yano nagkahulogang "pagpalit didto sa tiyanggihan [*a·go·ra'*]." Ang susamang pulong nga *e·xa·go·ra'zo* (gipahigawas pinaagig pagpalit) gigamit ni Pablo sa pagpakita nga si Kristo nagpahigawas 'pinaagi sa pagpalit niadtong nailalom sa balaod' pinaagi sa iyang kamatayon diha sa estaka. (Gal 4:5; 3:13) Apan ang ideya sa *pagtubos* o *paglukat* mas subsob ug mas bug-os nga gipadayag sa Gregong pulong nga *ly'tron* ug sa susama nga mga termino.

Ang *ly'tron* (gikan sa berbo nga *ly'o,* nga nagkahulogang "buhian") ilabinang gigamit sa Gregong mga magsusulat sa pagtumong sa usa ka bili nga gibayad sa paglukat sa mga binilanggo sa gubat o sa pagpagawas niadtong naulipon. (Itandi ang Heb 11:35.) Sa duha ka higayon nga kini makaplagan diha sa Kasulatan gihubit niini ang paghatag ni Kristo sa "iyang kalag nga usa ka lukat baylo sa daghan." (Mat 20:28; Mar 10:45) Ang susamang pulong nga *an·ti'ly·tron* makita sa 1 Timoteo 2:6. Ang *Greek and English Lexicon to the New Testament* ni Parkhurst nag-ingon nga kini nagkahulogang: *"usa ka lukat, bili sa pagtubos,* o *usa ka katumbas nga lukat."* Iyang gikutlo si Hyperius nga nag-ingon: "Kini tukmang nagpasabot sa *usa ka bili* nga pinaagi niana ang mga binihag *tubson* gikan sa kaaway; ug nianang matang sa *pagbugti* nga ang *kinabuhi sa usa ka tawo tubson pinaagi sa kinabuhi sa laing tawo."* Siya mihinapos pinaagi sa pag-ingon: "Busa si Aristotle naggamit sa maong berbo [*an·ti·ly·tro'o*] alang sa *pagtubos ug kinabuhi pinaagi sa kinabuhi."* (London, 1845, p. 47) Busa si Kristo "naghatag sa iyang kaugalingon ingong katugbang nga lukat alang sa tanan." (1Ti 2:5, 6) Ang lain pang susama nga mga pulong mao ang *ly·tro'o·mai,* "buhian pinaagig lukat" (Tit 2:14; 1Pe 1:18, 19), ug *a·po·ly'tro·sis,* 'pagpagawas pinaagig lukat.' (Efe 1:7, 14; Col 1:14) Ang kaamgiran sa paggamit niini nga mga pulong uban nianang sa Hebreohanong mga termino nga gihisgotan maoy dayag. Kini naghubit, dili sa usa ka

ordinaryong pagpalit o pagpagawas, kondili sa pagtubos o paglukat, usa ka kagawasan nga gihimo pinaagi sa pagbayad ug usa ka katumbas nga bili.

Bisan tuod mahimong mabatonan sa tanan, ang halad lukat ni Kristo wala dawata sa tanan, ug "ang kapungot sa Diyos magpabilin" niadtong dili modawat niini, maingon nga kini moabot usab niadtong kinsa sa una midawat ug dayon mitalikod gikan niana nga tagana. (Ju 3:36; Heb 10:26-29; itandi ang Rom 5:9, 10.) Sila dili makabaton sa kagawasan gikan sa pagkaulipon ni Haring Sala ug ni Haring Kamatayon. (Rom 5:21) Ilalom sa Balaod ang tinuyong mamumuno dili mahimong lukaton. Si Adan, tungod sa iyang tinuyo nga dalan, nagdalag kamatayon sa tanang katawhan, busa siya usa ka mamumuno. (Rom 5:12) Busa, ang gihalad nga kinabuhi ni Jesus dili dalawaton sa Diyos ingong lukat alang sa makasasalang si Adan.

Apan giuyonan sa Diyos nga gamiton ang lukat aron tubson kadtong mga kaliwat ni Adan nga buot magpahimulos sa maong pagpahigawas. Sama sa giingon ni Pablo, "ingon nga pinaagi sa pagkadili-masinugtanon sa usa ka tawo daghan ang nahimong makasasala, sa ingon usab pinaagi sa pagkamasinugtanon sa usa ka persona daghan ang mahimong matarong." (Rom 5:18, 19) Sa panahon nga si Adan nakasala ug sa dihang siya gihukman sa kamatayon, ang tanan niyang kaliwat o rasa wala pa mahimugso gikan sa iyang balat-ang ug busa ang tanan namatay uban kaniya. (Itandi ang Heb 7:4-10.) Si Jesus ingong hingpit nga tawo, "ang kataposang Adan" (1Co 15:45), mao ra ang tawo nga makatagana sa bili nga gikinahanglan aron malukat ang wala pa matawo nga mga kaliwat ni Adan. Kinabubut-on niyang gitanyag ang iyang kaugalingon aron mamatay nga walay sala ingong hingpit nga tawhanong halad, sumala sa kabubut-on ni Jehova. (Heb 10:5) Gamiton ni Jesus ang awtoridad nga gihatag ni Jehova pinasukad sa iyang lukat aron hatagag kinabuhi ang tanan nga modawat niini nga tagana.—1Co 15:45; itandi ang Rom 5:15-17.

Busa, si Jesus sa pagkamatuod maoy "usa ka katugbang nga lukat," dili sa pagtubos sa usa ra ka makasasala nga si Adan, kondili sa pagtubos sa tanang katawhan nga naggikan kang Adan. Iyang gilukat sila aron sila mahimong iyang pamilya, ug gihimo kini pinaagi sa paghatag sa bug-os nga bili sa iyang halad lukat ngadto sa Diyos sa bug-os nga hustisya didto sa langit. (Heb 9:24) Tungod niana siya nakabaton ug Pangasaw-onon, usa ka langitnong kongregasyon nga gilangkoban sa iyang mga sumusunod. (Itandi ang Efe 5:23-27; Pin 1:5, 6; 5:9, 10; 14:3, 4.) Ang mga tagna labot sa Mesiyas nagpakita usab nga siya makabaton ug "kaliwat" ingong usa ka "Amahang Walay Kataposan." (Isa 53:10-12; 9:6, 7) Aron matuman kana, ang iyang lukat angayng maglakip dili lamang sa iyang "Pangasaw-onon." Busa, dugang pa niadtong "gipalit gikan sa katawhan ingong *mga unang bunga"* aron maglangkob nianang langitnong kongregasyon, adunay uban pa nga makabenepisyo sa iyang halad lukat ug makabaton ug kinabuhing walay kataposan pinaagi sa pagwagtang sa ilang mga sala ug sa pagkadili-hingpit nga lakip niini. (Pin 14:4; 1Ju 2:1, 2) Sanglit ang mga membro sa langitnong kongregasyon mag-alagad uban ni Kristo ingong mga saserdote ug "mga hari ibabaw sa yuta," ang ubang makadawat sa mga benepisyo sa lukat mao gayod ang yutan-ong mga sakop sa Gingharian ni Kristo, ug ingong mga anak sa "Amahang Walay Kataposan" sila makabaton ug kinabuhing walay kataposan. (Pin 5:10; 20:6; 21:2-4, 9, 10; 22:17; itandi ang Sal 103:2-5.) Ang tibuok nga kahikayan nagpadayag sa kaalam ni Jehova ug sa iyang pagkamatarong pinaagi sa hingpit nga pagtimbang sa mga timbangan sa hustisya samtang nagpakitag dili-takos nga kalulot ug nagpasaylo sa mga sala.—Rom 3:21-26.

Ang lain pang aspekto niini nga ulohan mao ang maylabot sa Hebreohanong berbo nga *ga·'al',* unang makita sa Genesis 48:16 ('pagbawi'), nga nagkahulogan usab ug "paglukat o pagtubos," nga mao, sa pagbawi, pagtubos, o pagpalit pag-usab sa tawo, kabtangan, o sa panulondon sa kinasuorang paryente; gigamit usab kini maylabot sa tigpanimalos sa dugo. (Sal 74:2; Isa 43:1) Ang kinasuorang paryente nga may obligasyon ingong usa ka manlulukat (Heb., *go·'el'*) mopatim-awng nahanay nga ingon niini: (1) igsoong lalaki, (2) uyoan, (3) anak nga lalaki sa uyoan, (4) bisan kinsang lalaki nga kadugo sa pamilya.—Lev 25:48, 49; itandi ang pagkasunodsunod diha sa Num 27:5-11; tan-awa ang TIGPANIMALOS SA DUGO.

Ubos sa Moisesnong Balaod, kon ang usa ka Israelinhon nagbaligya sa iyang kaugalingon sa pagkaulipon tungod kay naglisod sa materyal, ang manlulukat makapalit pag-usab kaniya gikan sa pagkaulipon. (Lev 25:47-54) O, kon iyang gikabaligya ang iyang yutang panulondon, ang iyang manlulukat makapalit pag-usab sa yuta, ug siya makapauli ngadto sa iyang gipanag-iya. (Lev 25:25-27) Apan, walay butang nga "gipahinungod," "gitugyan sa kalaglagan," bisan gani kinabuhi sa tawo, ang mahimong lukaton.—Lev 27:21, 28, 29; tan-awa ang GIPAHINUNGOD NGA BUTANG.

Ang usa ka panaglitan sa transaksiyon sa paglukat pinaagi sa usa ka *go·'el'* makaplagan diha sa basahon ni Ruth. Sa dihang gisugilon ni Ruth nga siya nanghagdaw didto sa uma ni Boaz, ang iyang ugangang babaye nga si Noemi mipatugbaw: "Ang

maong tawo iglabot kanato. Siya usa sa atong mga manlulukat." (Ru 2:20) Gidawat ni Boaz kini nga obligasyon ug mihimog pakigsaad sa paglukat atubangan sa mga maghuhukom ug sa mga saksi, apan ayha pa niya gibuhat kini sa dihang ang laing paryente nga mas suod kay kang Boaz midumili niini nga pribilehiyo.—Ru 3:9, 12, 13; 4:1-17.

Si Jehova Ingong Manlulukat. Pinaagi sa halad sa iyang bugtong nga Anak, si Jehova ingong Manlulukat mihimog tagana aron mabawi ang katawhan gikan sa sala ug kamatayon ug sa gahom sa lubnganan. Kini nga Anak kinahanglang manaog sa yuta, "mahisama sa iyang 'mga igsoon' sa tanang paagi," nga miambit sa dugo ug unod, sa ingon nahimong usa ka suod nga paryente sa katawhan. (Heb 2:11-17) Si apostol Pablo nagsulat sa mga Kristohanon: "Pinaagi kaniya atong nabatonan ang kagawasan pinaagi sa lukat pinaagi sa iyang dugo."—Efe 1:7; itandi ang Pin 5:9; 14:3, 4.

LUMBA. Tan-awa ang DULA.

LUNGSOD. Tan-awa ang SIYUDAD; SAKOP NGA MGA LUNGSOD.

LUNGSORANON, PAGKALUNGSORANON. Usa ka lumad o usa ka langyaw nga nahimong lungsoranon sa usa ka siyudad o estado nga gihatagan ug pipila ka katungod ug mga pribilehiyo nga wala ihatag sa uban, ug kinsa, sa baylo, modawat sa mga responsibilidad nga nalambigit sa maong mga katungod gikan sa mga awtoridad nga naghatag sa maong pagkalungsoranon. Sa Bibliya ang mga terminong "lungsoranon" ug "pagkalungsoranon" makita lamang diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang Gregong mga pulong nga *po·li′tes* (lungsoranon), *po·li·tei′a* (mga katungod ingong usa ka lungsoranon; pagkalungsoranon; estado), *po·li′teu·ma* (pagkalungsoranon; kinabuhi ingong mga lungsoranon), *syn·po·li′tes* (isigkalungsoranon), ug *po·li·teu′o·mai* (nagagawi ingong usa ka lungsoranon) tanan nalangkit sa pulong nga *po′lis,* nga nagkahulogang "siyudad."

Sa Hebreohanong Kasulatan, bisan tuod dili makita ang mga terminong "lungsoranon" ug "pagkalungsoranon," ang ideya sa terminong lungsoranon ug dili-lungsoranon anaa sa mga terminong sama sa "lumad" ug "langyaw nga pumoluyo." (Lev 24:22) Ubos sa kahikayan sa Moisesnong Balaod, ang kongregasyon sa pagkatinuod mao ang estado nga diha niana ang mga langyaw mahimong dawaton uban ang pipila ka restriksiyon, aron diha usab niana sila makapahimulos sa daghang kaayohan nga sagad napahimuslan sa lumad nga mga Israelinhon. Ikaingon nga ang usa ka lalaking langyaw nga pumoluyo mahimong lungsoranon kon siya magpatuli, sa ingon maghatag kaniyag kahigayonan nga bug-os makapahimulos sa mas dagkong mga pribilehiyo sa pagsimba kang Jehova, bisan gani sa pagpakigbahin sa tinuig nga pista sa Paskuwa.—Ex 12:43-49; Num 9:14; tan-awa ang LANGYAW NGA PUMOLUYO; LANGYAW.

Romanong Pagkalungsoranon. Ang Romanong pagkalungsoranon naghatag sa usa ka tawo ug linaing mga katungod ug mga eksemsiyon nga giila ug gidawat sa tibuok imperyo. Pananglitan, gidili ang pagsakit o paglapdos sa usa ka Romanong lungsoranon aron lamang makakuhag impormasyon gikan kaniya, kining mga matanga sa silot giisip nga talamayon ug angayan lamang sa mga ulipon. Didto sa Jerusalem, giluwas sa Romanong mga sundalo si Pablo gikan sa usa ka magubtanong panon sa mga Hudiyo. Si Pablo sa sinugdan wala magpaila sa iyang kaugalingon ingong Romanong lungsoranon, apan sa dihang siya hapit nang lapdosan, siya miingon ngadto sa opisyal sa kasundalohan nga nagbarog sa duol: "Subay ba sa balaod nga lapdosan ninyo ang usa ka tawo nga Romano ug wala pa husaya?" "Buweno," ang asoy nagpadayon, "sa pagkadungog niini sa opisyal sa kasundalohan, siya miadto sa komandante militar ug mitaho, nga nag-ingon: 'Unsa ba ang buot mong buhaton? Kining tawhana usa man diay ka Romano.'" Sa dihang nabutyag ang kamatuoran, dihadiha "ang mga tawo nga mousisa unta kaniya inubanan sa pagsakit mibiya kaniya; ug ang komandante militar nahadlok sa dihang iyang natino nga siya usa diay ka Romano ug nga siya nagpagapos kaniya."—Buh 21:27-39; 22:25-29; tan-awa usab ang Buh 16:37-40.

Ang laing bentaha ug pribilehiyo nga napahimuslan sa usa ka Romanong lungsoranon mao ang katungod sa pag-apelar sa hukom sa gobernador sa lalawigan ngadto sa emperador sa Roma. Sa salaod nga ang silot maoy kamatayon, ang usa ka Romanong lungsoranon adunay katungod nga ipadala ngadto sa Roma aron husayon atubangan mismo sa emperador. Busa, sa dihang nangatarongan sa iyang kaso atubangan kang Festo, si Pablo miingon: "Ako nagbarog atubangan sa lingkoranan-sa-paghukom ni Cesar, diin ako angayng hukman. . . . walay tawo nga makatugyan kanako ngadto [sa mga Hudiyo] ingong pabor. Ako moapelar kang Cesar!" (Buh 25:10-12) Sa dihang gihangyo na ang katungod sa pag-apelar ngadto sa Roma, kini dili na mabakwi pa. Busa human masusi ang kaso ni Pablo, si Haring Agripa II miingon kang Festo: "Kining tawhana mabuhian unta kon wala pa siya moapelar kang Cesar."—Buh 26:32.

Ang Romanong pagkalungsoranon mahimong mabatonan sa daghang paagi. Usahay ang mga emperador naghatag niining linaing pabor ngadto sa tibuok siyudad o distrito, o sa mga indibiduwal,

tungod sa gihimong mga pag-alagad. May panahon usab nga posibleng paliton ang pagkalungsoranon pinaagi sa usa ka kantidad sa salapi, sama sa gihimo sa komandante militar nga si Claudio Lisias, kinsa miingon kang Pablo: "Akong gipalit kining maong katungod isip lungsoranon pinaagi sa dakong kantidad sa salapi." Apan, si Pablo ingong tubag kang Claudio Lisias labot sa pagpalit sa mga katungod sa pagkalungsoranon, miingon: "Apan ako natawo man gani nga ingon niana." —Buh 22:28.

Espirituwal nga Pagkalungsoranon. Diha sa iyang mga sulat si Pablo naghisgot usab sa espirituwal nga pagkalungsoranon. Siya naghubit sa dili-tinuling mga Hentil nga nahimong espirituwal nga mga Israelinhon ingong mga tawo nga sa usa ka panahon walay Kristo, nahimulag gikan sa Israel ug mga estranyo sa mga pakigsaad, walay paglaom, mga walay Diyos, apan 'karon nahiusa na kang Kristo Jesus.' "Busa, tino," siya nagpadayon niini nga pangatarongan, "kamo dili na mga estranyo ug mga langyaw nga pumoluyo, kondili kamo mga isigkalungsoranon sa mga balaan." (Efe 2:12, 13, 19) Ilabina nga talagsaon sa dihang si Pablo misulat ngadto sa mga Kristohanon sa Filipos, usa sa mga siyudad nga ang mga molupyo gihatagan ug Romanong pagkalungsoranon, diin napulo ka tuig sa miagi ang iyang Romanong pagkalungsoranon giyatakan: "Alang kanato, ang atong pagkalungsoranon nagalungtad sa mga langit." (Flp 3:20) Diha sa iyang samang sulat siya nagtambag sa mga isigkamagtutuo nga 'magagawi sa paaging takos sa maayong balita.' Ang Gregong pulong nga gihubad nga "magagawi" (*po·li·teu′o·mai*) sa literal nagkahulogang "magagawi ingong usa ka lungsoranon."—Flp 1:27; itandi ang *Int.*

LUNHAW. Tan-awa ang BULOK.

LUNOP. Ang makatalagmanong kalaglagan sa mga tawo ug mga hayop pinaagi sa dako kaayong baha sa mga adlaw ni Noe niadtong 2370 W.K.P. Kining kinadak-ang katalagman sa tibuok kasaysayan sa tawo gipahinabo ni Jehova tungod kay gipuno sa mga tawong daotan ang yuta sa kapintasan. Ang kaluwasan sa matarong nga si Noe ug sa iyang pamilya, nga ang tanan walo ka kalag, uban sa piniling mga hayop, maoy pinaagi sa usa ka dakong arka, o kahon.—Gen 6:9–9:19; 1Pe 3:20; tan-awa ang ARKA Num. 1; NOE.

Gidak-on sa Lunop. Dili kini ordinaryong pagbaha o pagbunok sa ulan. Sa pagkatinuod, ang Gregong pulong nga gigamit sa Bibliya sa paghisgot sa Lunop maoy *ka·ta·kly·smos′,* usa ka katalagman. (Luc 17:27, *ftn* sa *Rbi8*) Ang ordinaryong mga baha modangat ug mawala sa pipila lamang ka adlaw; kini nga lunop milungtad ug kapin sa usa ka tuig, nga ang dakong bahin niini nga panahon gikinahanglan aron mohubas ang tubig. Pagkadili-makataronganon ang pagtuo nga si Noe migugol tingali ug 50 ka tuig sa pagtukod ug usa ka dako kaayong sakayan nga halos 40,000 ku m (1,400,000 ku p) aron maluwas ang iyang pamilya ug ang pipila ka hayop kon kadto ordinaryong baha lamang! Kon gamay lamang nga dapit ang naapektohan, nganong kinahanglang isulod sa arka ang mga espesimen sa "matag buhing linalang sa matag matang sa unod" aron sa "pagtipig ug liwat nga buhi diha sa nawong sa tibuok yuta"? (Gen 6:19; 7:3) Tino nga kini maoy usa ka tibuok-yutang lunop, nga walay susama nga nahitabo una pa niini o may nahitabo human niini. "Ang mga tubig misanap sa yuta sa hilabihan gayod nga niana ang tanang hatag-as nga mga bukid ilalom sa tibuok kalangitan natabonan. Hangtod sa napulog-lima ka maniko [mga 6.5 m; 22 p] nga ang mga tubig misanap kanila ug ang kabukiran natabonan." (Gen 7:19, 20) "Ang kataposan sa tanang unod miabot sa akong atubangan," miingon si Jehova, busa "paphaon ko gikan sa nawong sa yuta ang tanang nagalungtad nga butang nga akong gibuhat." Ug kini ang nahitabo. "Ang tanan nga niana ang gininhawa sa puwersa sa kinabuhi aktibo diha sa mga buho sa ilong niini, nga mao, ang tanan nga diha sa mamalang yuta, nangamatay . . . si Noe lamang ug silang uban kaniya sa arka ang nagpabiling buhi."—Gen 6:13; 7:4, 22, 23.

Ang Panahon sa Lunop. Ang Lunop wala moabot nga kalit nga walay pasidaan. Katuigan ang gigugol sa pagtukod sa arka, katuigan usab ang gigamit ni Noe nga "magwawali sa pagkamatarong" sa pagpasidaan sa maong daotan nga kaliwatan. (2Pe 2:5) Sa kataposan ang gitagal nga panahon napupos na "sa ikaunom ka gatos ka tuig sa kinabuhi ni Noe, sa ikaduha nga bulan, sa ikanapulog-pito ka adlaw sa bulan." Ang "laki ug baye sa matag matang sa unod" gipasulod sa arka uban sa pamilya ni Noe, ingon man ang igong suplay sa pagkaon alang sa tanan, ug "human niana gisirhan ni Jehova ang pultahan." Dayon "ang mga ganghaan sa tubig sa kalangitan nangabuksan." (Gen 7:11, 16) Nahitabo ang walay hunong nga pagbundak sa ulan sulod sa "kap-atan ka adlaw ug kap-atan ka gabii"; "ang mga tubig nagpadayon sa paglunop sa yuta" sulod sa usa ka gatos ug kalim-an ka adlaw. (Gen 7:4, 12, 24) Lima ka bulan sukad sa pagbundak sa ulan, ang arka "nahiluna diha sa kabukiran sa Ararat." (Gen 8:4) Halos duha ug tunga ka bulan sa ulahi una pa "ang mga tumoy sa mga bukid mipatim-aw" (Gen 8:5), lain pang tulo ka bulan una pa kuhaa ni Noe ang tabon sa arka aron makita nga ang yuta nahubsan na (Gen 8:13), ug halos duha ka bulan sa ulahi sa dihang ang pultahan gibuksan

ug ang mga naluwas mitaak pag-usab sa mala nga yuta.—Gen 8:14-18.

Si Noe ug ang iyang pamilya misulod sa arka sa ika-600 nga tuig sa kinabuhi ni Noe, sa ika-2 nga bulan (Oktubre-Nobyembre), sa ika-17 nga adlaw. (Gen 7:11) Usa ka tuig sa ulahi (usa ka tuig nga gilangkoban sa 360 ka adlaw) mao ang ika-17 nga adlaw, ika-2 nga bulan, sa ika-601 nga tuig. Napulo ka adlaw human niana mao ang ika-27 nga adlaw sa ika-2 nga bulan, sa dihang sila migula; mokabat ug 370 ka adlaw, o mga bahin sa 371 ka adlaw, ang nagugol diha sa arka. (Gen 8:13, 14) Diha sa talaan nga gihuptan ni Noe, mopatim-aw nga migamit siya ug mga bulan nga 30 ka adlaw ang matag usa, nga 12 niini katumbas sa 360 ka adlaw. Niini nga paagi iyang nalikayan ang tanang komplikado nga mga pag-ihap kon siya estrikto pang migamit sa lunar nga mga bulan nga gilangkoban sa kapin ug diyutay sa 29½ ka adlaw. Dayag nga ang maong pagkalkulo mao ang gigamit niana nga asoy sanglit ang lima-ka-bulan nga yugto gilangkoban sa 150 ka adlaw.—Gen 7:11, 24; 8:3, 4.

Ang mga Tubig sa Lunop. Gikaingon nga kon ang tanang umog diha sa atmospera kalit nga ipaulan dili kini moabot bisan sa duha ka pulgada kon ilukop kini ibabaw sa nawong sa yuta. Busa diin gikan kining dakong lunop sa adlaw ni Noe? Sumala sa asoy sa Genesis, ang Diyos miingon kang Noe: “Ania, ako [si Jehova] magdala ug lunop [o, “dagat sa kalangitan”; Heb., *mab·bul′*] sa mga tubig diha sa yuta.” (Gen 6:17, *ftn* sa *Rbi8*) Sa paghubit kon unsay nahitabo, ang sunod nga kapitulo nag-ingon: “Ang tanang tuboran sa dakong halawom nga katubigan nangabuswang ug ang mga ganghaan sa tubig sa kalangitan nangabuksan.” (Gen 7:11) Hilabihan gayod kadako ang Lunop tungod kay “ang tanang hatag-as nga mga bukid ilalom sa tibuok kalangitan natabonan.”—Gen 7:19.

Diin gikan kining “dagat sa kalangitan”? Ang asoy sa Genesis bahin sa paglalang nagtug-an kon sa unsang paagi sa ikaduhang “adlaw” si Jehova mihimo ug hawan libot sa yuta, ug kini nga hawan (nga gitawag ug “Langit”) nagbahin tali sa mga tubig ilalom niini, nga mao, ang mga dagat, ug sa mga tubig ibabaw niini. (Gen 1:6-8) Ang mga tubig nga nagpondo ibabaw sa hawan dayag nga nagpabilin didto sukad pa sa ikaduhang “adlaw” sa paglalang hangtod sa Lunop. Mao kini ang gihisgotan ni apostol Pedro sa dihang iyang giasoy nga dihay “mga langit gikan sa kakaraanan ug usa ka yuta nga nagbarog nga lig-on gikan sa tubig ug sa taliwala sa tubig pinaagi sa pulong sa Diyos.” Ang maong “mga langit” ug mga tubig sa ibabaw ug sa ubos niini mao ang gigamit sa pulong sa Diyos, ug “pinaagi niini ang kalibotan niadtong panahona nakaagom sa kalaglagan sa dihang kini gilunopan sa tubig.” (2Pe 3:5, 6) Gihatag ang nagkalainlaing pagpatin-aw kon sa unsang paagi ang tubig gipugngan didto sa ibabaw hangtod sa Lunop ug bahin sa mga pamaagi nga miresulta sa pagbundak niini. Apan kini maoy pangagpas lamang. Ang Bibliya yanong nag-ingon nga gihimo sa Diyos ang hawan nga may mga tubig sa ibabaw niini ug nga siya maoy nagpahinabo sa Lunop. Sayon ra kining himoon gamit ang iyang kinalabwang gahom.

Sanglit, ingon sa giasoy sa Genesis, “ang tanang hatag-as nga mga bukid” natabonan man sa tubig, hain na kanang mga tubiga karon? Dayag nga ania ra kini sa yuta. Gituohan nga dihay panahon nga ang kalawran mas gagmay ug ang mga kontinente mas dagko kay sa pagkakaron, ingon sa gipamatud-an sa mga agianan sa suba nga miabot hangtod sa ilalom sa kalawran. Angayng matikdan usab nga ang mga siyentipiko nag-ingon nga ang mga bukid kanhi mas mugbo kay sa pagkakaron, ug ang pipila ka bukid mituybo gani gikan sa ilalom sa kadagatan. Maylabot sa presenteng kahimtang, gikaingon nga “adunay napulo ka pilo nga gidaghanon sa tubig diha sa lawod kay sa yuta ibabaw sa lebel sa dagat. Kon patag nga itambak kining tanang yuta diha sa dagat, ang tubig motabon sa tibuok yuta sa giladmon nga usa ug tunga ka milya.” (*National Geographic,* Enero 1945, p. 105) Busa, human mobundak ang mga tubig sa lunop, apan sa wala pa motuybo ang mga bukid ug mous-os ang mga salog sa dagat ug sa wala pa mobaga ang mga yelo nga mitabon sa *polar* nga mga rehiyon, dihay daghan na kaayong tubig nga arang makatabon sa “tanang hatag-as nga mga bukid,” ingon sa gipamulong sa inspiradong rekord.—Gen 7:19.

Epekto Nganha sa Yuta. Tungod sa Lunop dagkong mga kausaban ang nahitabo, pananglitan, ang gitas-on sa kinabuhi sa tawo kalit kaayo nga mius-os. Gituohan sa pipila nga sa wala pa ang Lunop ang mga tubig ibabaw sa hawan nagsalipod sa pipila ka makadaot nga radyasyon ug nga, sa pagkawala sa mga tubig, midaghan ang kosmikong radyasyon nga sa henetikanhong paagi makadaot sa tawo. Apan, ang Bibliya walay gisulti labot niini. Lain pa, ang bisan unsang kausaban sa radyasyon mag-usab gayod sa gikusgon sa pagporma sa radioaktibong carbon-14 ngadto sa sukod nga mag-imbalido sa tanang mga petsa binase sa *radiocarbon* sa wala pa ang Lunop.

Tungod sa kalit nga pagbuswang sa ‘mga tuboran sa halawom nga katubigan’ ug sa “mga ganghaan sa tubig sa kalangitan,” ang dili-masukod nga binilyong tonelada sa tubig milunop sa yuta. (Gen 7:11) Lagmit kini nakapahinabo ug dagkong mga kausaban sa nawong sa yuta. Ang taklap sa yuta, nga medyo nipis ug nagkalainlain ang gibag-on,

nagtaklap ibabaw sa usa ka morag plastik nga inumol nga linibo ka kilometro ang diyametro. Busa, ubos sa dugang gibug-aton sa tubig, lagmit nga dihay dagkong mga kausaban sa taklap sa yuta. Paglabay sa panahon ang bag-ong mga bukid lagmit nga mituybo, ang daang mga bukid mitaas pa, ang mabaw nga mga dulang sa dagat milalom, ug ang bag-ong mga lapyahan mitungha, nga tungod niana, mga 70 porsiyento karon sa nawong sa yuta ang natabonan ug tubig. Kining kausaban sa taklap sa yuta lagmit mao ang hinungdan sa daghang geolohikanhong mga panghitabo, sama sa pagtaas sa daang mga baybayon. Gibanabana sa pipila nga ang mga presyur lamang sa tubig maoy katumbas sa "2 ka tonelada kada pulgada kuwadrado," nga magpahinabo nga mahimong *fossil* gilayon ang mga hayop ug mga tanom.—Tan-awa ang *The Biblical Flood and the Ice Epoch,* ni D. Patten, 1966, p. 62.

Unsay ebidensiya nga magpamatuod nga diha gayoy tibuok-yutang lunop?

Ubang posibleng ebidensiya sa kalit nga kausaban: Ang mga nahibilin sa mga *mammoth* (usa ka matang sa elepante) ug mga *rhinoceros* nakaplagan sa nagkalainlaing bahin sa yuta. Ang pipila niini nakaplagan sa mga pangpang sa Siberia; ang uban napreserbar diha sa mga yelo sa Siberia ug Alaska. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 328) Sa pagkamatuod, ang pipila nakaplagan nga may pagkaon nga wala pa mahilis diha sa ilang mga tiyan o wala pa mausap diha sa ilang mga ngipon, nga nagpaila nga kini kalit nga nangamatay. Gibanabana, pinasukad sa patigayon sa mga tango nga garing, nga tinagpulo ka libo nga mga bukog sa maong mga *mammoth* ang nakaplagan. Ang nahibiling mga *fossil* sa daghang ubang mga hayop, sama sa mga leyon, tigre, oso, ug mga *elk,* nakaplagan diha sa samang lut-od sa yuta, nga lagmit magpaila nga kining tanan dungan nga nangamatay. Gipunting sa pipila ang maong mga kaplag ingong dayag nga pamatuod sa usa ka kalit nga kausaban sa klima ug sa kalit nga kalaglagan nga gipahinabo sa usa ka tibuok-yutang lunop. Hinunoa, ang uban mipabor sa mga pagpatin-aw nga wala maglangkit sa usa ka tibuok-yutang katalagman labot sa kamatayon niini nga mga hayop. Ang pamatuod nga nahitabo ang Lunop wala magdepende sa maong mga *fossil* ug sa mibagtok sa yelo nga mga nahibilin sa mga hayop.

Mga Leyenda Bahin sa Lunop. Ang maong katalagman nga Lunop, nga mibanlas sa tibuok kalibotan sa maong panahon, dili gayod malimtan sa mga nangaluwas. Ila kining isugilon sa ilang mga anak ug sa mga anak sa ilang mga anak. Sulod sa 500 ka tuig human sa Lunop, si Sem buhi pa aron sa pag-asoy sa nahitabo ngadto sa daghang kaliwatan. Namatay siya napulo lamang ka tuig una pa matawo si Jacob. Napreserbar ni Moises ang tinuod nga asoy sa Genesis. Pipila ka panahon human sa Lunop, sa dihang ang mabatokon-sa-Diyos nga mga tawo nagtukod sa Torre sa Babel, si Jehova naglahugay sa ilang mga pinulongan ug nagpatibulaag kanila "sa ibabaw sa tibuok nawong sa yuta." (Gen 11:9) Natural lamang nga kining mga tawhana nagdala sa mga sugilanon bahin sa Lunop ug nagpasa niini gikan sa amahan ngadto sa anak. Ang kamatuoran nga dili lamang diyutay apan tingali ginatos ka lainlaing mga sugilanon mahitungod sa maong dakong Lunop, ug nga ang maong mga sugilanon makaplagan diha sa mga tradisyon sa daghang karaang mga rasa sa tibuok kalibotan, maoy usa ka lig-ong pamatuod nga kining mga tawhana adunay komon nga gigikanan ug nga ang ilang unang mga katigulangan parehong nakasinati sa Lunop.—TSART, Tomo 1, p. 328.

Kining karaang mga asoy bahin sa Lunop nahiuyon sa pipila ka pangunang bahin sa asoy sa Bibliya: (1) usa ka dapit nga dalangpanan sa pipila nga naluwas, (2) usa ka tibuok-globong paglaglag sa kinabuhi pinaagig tubig, ug (3) usa ka binhi sa katawhan ang napreserbar. Ang mga Ehiptohanon, mga Grego, mga Insek, mga Druid sa Britanya, mga taga-Polynesia, ang mga Eskimo ug mga taga-Greenland, ang mga Aprikano, mga Hindu, ug ang mga Amerikanong Indian—silang tanan adunay kaugalingong mga sugilanon bahin sa Lunop. Ang *The International Standard Bible Encyclopedia* (Tomo 2, p. 319) nag-ingon: "Ang mga sugilanon bahin sa lunop nadiskobrehan diha sa halos tanang mga nasod ug mga tribo. Bisan tuod komon kaayo diha sa kontinente sa Asia ug sa kapuloan sa habagatan niini ug diha sa kontinente sa Amihanang Amerika, kini anaa diha sa tanang kontinente. Ang katibuk-ang gidaghanon sa nahibaloang mga sugilanon miabot ug mga 270 . . . Ang pagkakaylap sa mga asoy bahin sa lunop sagad nga gigamit ingong pamatuod sa tibuok-kalibotang kalaglagan sa katawhan pinaagi sa usa ka lunop ug sa pagkaylap sa tawhanong rasa gikan sa usa ka dapit ug usab sa usa ra ka pamilya. Bisan tuod ang mga tradisyon tingali dili tanan nagtumong sa samang lunop, dayag nga ang kadaghanan nagtumong niini. Ang pangangkon nga daghan niining mga sugilanon bahin sa lunop naggikan sa mga pagpakighinabi sa mga misyonaryo dili mapamatud-an tungod kay kadaghanan niini maoy mga nahipos sa mga antropologo nga dili interesado sa pagbayaw sa Bibliya, ug kini napuno sa hinanduraw ug paganong mga elemento nga

dayag nga resulta sa pagpasa niini sulod sa hataas nga mga yugto sa panahon diha sa paganong katilingban. Dugang pa, ang pipila sa karaang mga asoy gisulat sa mga tawo nga supak kaayo sa Hebreohanon-Kristohanon nga tradisyon."—Giedit ni G. Bromiley, 1982.

Sa nangaging mga panahon, ang pipila ka karaang katawhan (sa Australia, Ehipto, Fiji, sa Society Islands, Peru, Mexico, ug sa ubang mga dapit) nagpreserbar sa lagmit nahibilin niini nga mga tradisyon bahin sa Lunop pinaagi sa pagsaulog sa 'Pista sa mga Katigulangan' o sa 'Pista sa mga Patay' sa Nobyembre. Mabanaag sa maong mga kostumbre ang paghandom sa kalaglagan nga gipahinabo sa Lunop. Sumala sa librong *Life and Work at the Great Pyramid,* ang pista didto sa Mexico gihimo sa ika-17 sa Nobyembre tungod kay sila "adunay tradisyon nga nianang panahona ang kalibotan gilaglag kanhi; ug sila nahadlok nga ang susamang katalagman, pagkatapos sa usa ka siklo, maghanaw sa tawhanong rasa." (Sinulat ni Propesor C. Piazzi Smyth, Edinburgh, 1867, Tomo II, pp. 390, 391) Ang librong *The Worship of the Dead* nag-ingon: "Kini nga pista [sa mga patay] . . . gisaulog sa tanan duol sa o sa eksaktong adlaw nga nahitabo ang Lunop, nga sumala sa Moisesnong asoy, *sa ikanapulog-pito nga adlaw sa ikaduha nga bulan*—ang bulan nga halos motumbas sa atong bulan nga Nobyembre." (Sinulat ni J. Garnier, London, 1904, p. 4) Makaiikag, ang Bibliya nagtaho nga ang Lunop nagsugod "sa ikaduha nga bulan, sa ikanapulog-pito ka adlaw sa bulan." (Gen 7:11) Kanang "ikaduha nga bulan" motumbas sa ulahing bahin sa Oktubre ug sa unang bahin sa Nobyembre sa atong kalendaryo.

Pamatuod sa Kasulatan. Ang mas kusganong ebidensiya sa pagkamakasaysayanhon sa Lunop kay sa paganong mga tradisyon sa mga tawo sa kakaraanan mao ang pagpaluyo nga gihatag sa ubang mga magsusulat sa Bibliya nga giniyahan sa balaang espiritu. Ang bugtong laing dapit diin makita ang samang Hebreohanong pulong (*mabbul',* lunop) gawas sa asoy sa Genesis maoy diha sa awit ni David diin iyang gihubit si Jehova nga naglingkod "sa ibabaw sa lunop." (Sal 29:10) Apan, ang ubang mga magsusulat naghisgot ug nagpamatuod sa asoy sa Genesis, sama, pananglitan, ni Isaias. (Isa 54:9) Si Ezequiel usab nagpamatuod sa pagkamakasaysayanhon ni Noe. (Eze 14:14, 18, 20) Gihatagan gayod ug dakong pagtagad ni Pedro ang asoy sa Lunop diha sa iyang mga sulat. (1Pe 3:20; 2Pe 2:5; 3:5, 6) Gipamatud-an ni Pablo ang dakong pagtuo nga gipasundayag ni Noe sa pagtukod sa arka alang sa kaluwasan sa iyang panimalay. (Heb 11:7) Gilista ni Lucas si Noe diha sa talaan sa kaliwatan sa mga katigulangan sa Mesiyas.—Luc 3:36.

Mas labaw pang hinungdanon mao ang gipamulong ni Jesus mahitungod sa mga adlaw sa Lunop, ingon sa girekord ni Lucas ug Mateo. Dili lang kay yanong miuyon sa katinuoran sa asoy bahin sa Lunop, ang mga pulong ni Jesus nagpakita sa malarawanon ug matagnaon nga kahulogan sa maong karaang mga panghitabo. Agig pagtubag sa pangutana sa mga tinun-an, "Unsa man unya ang ilhanan sa imong presensiya ug sa kataposan sa sistema sa mga butang?" si Jesus miingon, lakip sa ubang mga butang: "Kay maingon kaniadto sa mga adlaw ni Noe, mao man usab unya ang presensiya sa Anak sa tawo. Kay ingon nga sila niadtong mga adlawa sa wala pa ang baha, nangaon ug nanginom, ang mga lalaki nagminyo ug ang mga babaye gihatag sa kaminyoon, hangtod sa adlaw nga misulod si Noe sa arka; ug wala sila magtagad hangtod nga miabot ang baha ug gibanlas silang tanan, mao man usab unya ang presensiya sa Anak sa tawo." (Mat 24:3, 37-39; Luc 17:26, 27) Busa, adunay dagayang ebidensiya gikan mismo sa inspirado nga Balaang Kasulatan nga mosuportar sa pagkatinuod ug pagkatiunay sa asoy bahin sa Lunop. Wala kini magdepende sa mga tradisyon lamang sa tawo, sa sugilambong sa mga tawo sa kakaraanan, o sa geolohikanhon ug arkeolohikanhon nga mga kaplag.

LUSONG. Usa ka sudlanan nga pormag panaksan sa sulod, nga diha niini ang lugas, yerbangpaalimyon, olibo, o ubang mga substansiya lubkon ginamit ang usa ka alho.

Ang mga dibuho sa Ehiptohanong lubnganan naghulagway sa mga lusong nga daghan ug sulod. Lagmit kini maoy mga lusong nga kahoy ug lagmit nga ang mga alho maoy gama sa metal. May dibuho sa usa ka lubnganan nga nagpakita sa duha ka lalaki nga naglubok diha sa usa ka lusong, nga nagulhosay sa paglubok pinaagi sa ilang metal nga mga alho (nga pormag puspos ang duha ka tumoy), nga ilang gigunitan ang tunga pinaagi sa duha ka kamot. Ang dibuho nagpakita nga human malubok pag-ayo ang igong gidaghanon sa lugas nga diha sa lusong, kini ayagon sa laing sudlanan ug ang dili pa kaayo pino ibalik ngadto sa lusong aron padayong lubkon.

Didto sa kamingawan ang mga Israelinhon nagandam sa mana alang sa pagkaon pinaagi sa pagaling niini ginamit ang mga galingan nga demano o sa paglubok niini diha sa usa ka lusong (Heb., *medho·khah'*).—Num 11:7, 8.

Ang kinamaayohang lana sa olibo mabatonan pinaagi sa paglubok sa mga olibo diha sa usa ka lusong ginamit ang usa ka alho. Kini magpatunghag lana gikan lamang sa unod sa olibo, samtang ang pug-anan magdugmok usab sa mga liso niini. Ang

Karaang lusong ug alho

lunsay, linubok nga lana sa olibo mao ang gikinahanglan aron mapasiga ang mga tangkawan didto sa tolda nga tagboanan. Ang linubok nga lana gigamit usab maylabot sa "makanunayong halad-nga-sinunog" ug dayag nga gigamit alang sa balaang igdidihog nga lana. Ang pinong pagkalubok nga insenso mao ang gigamit diha sa sangtuwaryo.—Ex 27:20, 21; 29:40, 42; 30:23-25, 35, 36.

Sanglit ang lusong adunay lubyok sa sulod, kini haom nga gigamit sa Bibliya sa paghubit sa usa ka espesipikong porma sa yuta. Pananglitan, sumala sa Maghuhukom 15:18, 19, ang Diyos nagtaganag ilimnong tubig kang Samson pinaagi sa pagpikas sa "pormag-lusong nga lungag" (Heb., *makh·tesh′*) didto sa Lehi. Lain pa, ang usa ka seksiyon sa Jerusalem, ang "Maktes" o "Dapit sa Lusong" (Heb., *Makh·tesh′,* nga nagkahulogang "lusong"), lagmit nga ginganlan sa ingon tungod sa samag-dulang nga lubyok o hulpa sa maong luna sa siyudad.—Sof 1:11, *ftn* sa *Rbi8.*

Aron mahimong harina ang lugas diha sa lusong kini lubkon pag-ayo. Busa, ang Kasulatan naggamit niini nga paglubok sa masambingayong paagi, nga nag-ingon: "Bisan pag dugmokon nimo ang buangbuang pinaagi sa alho sa lusong [Heb., *bammakh·tesh′*], lakip sa linubok nga mga lugas, ang iyang kabuang dili mobiya kaniya."—Pr 27:22.

LUTONG-PULA. Tan-awa ang BULOK.

LUWA. Ang laway nga ipagula gikan sa baba sa usa ka tawo. Ang pagluwa nganha sa usa ka tawo o diha sa iyang nawong maoy usa ka buhat sa grabeng pagtamay, pagdumot, o kasuko, nga nagpakaulaw sa biktima. (Num 12:14) Si Job, tungod sa iyang kasakitan, nahimong tumong sa maong pagpasundayag sa pagdumot. (Job 17:6; 30:10) Ingong publikong pagpakaulaw sa usa ka lalaki sa Israel nga midumili sa paghimog kaminyoon sa bayaw nga lalaki ilalom sa Moisesnong Balaod, ang gisalikway nga babayeng balo maghubo sa sandalyas sa maong lalaki gikan sa iyang tiil ug magluwa sa iyang nawong atubangan sa mga ansiyano sa iyang siyudad.—Deu 25:7-10.

Si Jesu-Kristo giluwaan sa dihang siya miatubang sa Sanhedrin (Mat 26:59-68; Mar 14:65) ug giluwaan sa Romanong mga sundalo human sa paghusay ni Pilato kaniya. (Mat 27:27-30; Mar 15:19) Gitagna nang daan ni Jesus nga iyang maagoman ang maong matamayong pagtratar (Mar 10:32-34; Luc 18:31, 32), ug kini nagtuman sa matagnaong mga pulong: "Wala nako itago ang akong nawong gikan sa mga pakaulaw ug sa pagluwa." —Isa 50:6.

Sa kasukwahi, sa tulo ka okasyon diha sa rekord sa Bibliya, si Jesu-Kristo migamit sa iyang laway sa dihang milagrosong nag-ayo sa mga tawo. (Mar 7:31-37; 8:22-26; Ju 9:1-7) Sanglit ang nahimo ni Jesus maoy milagroso ug ang mga milagro ni Jesus gihimo ubos sa gahom sa espiritu sa Diyos, ang paggamit ni Kristo sa iyang kaugalingong laway niini nga mga kahimtang maoy dili usa ka epektibong paggamit lamang sa usa ka butang nga sa kinaiyanhon makaayo.

LUWAN. Tan-awa ang PALAS-ANON, KABUG-AT.

LUYOLUYO. Ang Hebreohanong *participle* nga gihubad nga "luyoluyo" (*nits·tsav′*) adunay pangunang kahulogan nga 'gipadumala,' 'gipatindog,' "gibutang," sa pagtuman sa usa ka buluhaton. (1Sa 22:9; Ex 7:15; Ru 2:5) Sa panahon sa paghari ni Solomon (1037-998 W.K.P.), 12 ka luyoluyo ang gitudlo alang sa hataas nga mga katungdanan sa pagdumala. Ang matag usa maoy responsable sa pagtaganag pagkaon ug ubang mga suplay alang sa panimalay sa hari kada bulan sulod sa usa ka tuig, sa paagi nga relibohay.—1Ha 4:7.

Imbes maghatag ug buhis sa pagsuportar sa kagamhanan, ang mga pagkaon gikuha gikan sa mga abot sa yuta. Busa ang mga luyoluyo maoy mga magtatan-aw labot sa pagpananom, pagpangani, pagtipig, ug paghatod sa binulan nga kinahanglanon nga mokabat ug daghang tonelada. (1Ha 4:22, 23) Kini nga mga luyoluyo nag-alagad usab ingong sibil nga mga administrador diha sa ilang tinudlong mga teritoryo, dugang pa sa ilang buluhaton sa pagdumala sa mga suplay sa pagkaon.

Patas kini nga sistema, sanglit sa dihang gimugna ang mga distrito mopatim-awng gihatagag

pagtagad ang populasyon ug pagkamabungahon sa yuta, imbes nga ipasukad kini sa pihong mga utlanan sa tribo. Siyam ka administratibong mga distrito ang nahimutang sa K sa Jordan; ang laing tulo nahimutang sa S. Sanglit ang pagtala sa mga distrito wala isunodsunod sumala sa lokasyon, kini lagmit gitala sumala sa binulan nga kahikayan diin itagana sa matag luyoluyo ang iyang mga suplay.

Ang personal nga mga ngalan sa pito ka luyoluyo lamang ang gitala diha sa Masoretikong teksto; ang laing lima gitala lamang ingong "anak nga lalaki ni" pulano. (1Ha 4:8-19) Ang pipila ka hubad (*AS; AT;* 3Ha, *Dy; Ro; RS*) may *prefix* lamang nga "Ben" (nagkahulogang "anak nga lalaki ni") nga gidugtong sa ngalan sa amahan, sama sa "Ben-hur," "Ben-deker," "Ben-hesed," "Ben-abinadab," "Ben-geber." Busa aron ang tanan mahimong hapsay, nga walay kulang, ang 12 ka luyoluyo gidumala ilalom sa usa sa pangunang mga prinsipe ni Solomon, "si Azarias nga anak nga lalaki ni Natan."—1Ha 4:5.

Ang "prinsipenhong mga luyoluyo" nag-alagad usab ingong mga kapatas ug mga magtatan-aw sa mga nagtrabaho sa konstruksiyon sa panahon sa paghari ni Solomon. Mopatim-aw nga ang duha ka asoy labot niini nga mga luyoluyo sa Unang Hari ug Ikaduhang Cronicas nagkalahi lamang sa paagi sa pagklasipikar, ang unang talaan nagtalag 3,300 ug dugang 550 alang sa bug-os nga gidaghanon nga 3,850 (1Ha 5:16; 9:23), ug ang ikaduhang talaan nagtalag 3,600 ug dugang 250, nga may bug-os nga gidaghanon usab nga 3,850. (2Cr 2:18; 8:10) Ang mga eskolar (si Ewald, Keil, Michaelis) nagingon nga ang ihap sa Mga Cronicas nagpalahi sa 3,600 ka dili-Israelinhon ug sa 250 ka Israelinhong mga luyoluyo, samtang diha sa Mga Hari ang gihisgotang kalainan sa gidaghanon sa mga luyoluyo maoy tali sa 3,300 ka kaabag nga mga kapatas ug sa 550 ka pangulong mga superbisor, kining ikaduhang ihap naglakip sa 300 ka dili-Israelinhon.

Sa panahon sa pagmando ni Jehosapat nga hari sa Juda (936-mga 911 W.K.P.), ang "usa ka luyoluyo maoy hari" sa Edom, nga sa maong panahon, nailalom sa pagmando sa Juda. (1Ha 22:47) Kini nagpakita nga ang usa ka luyoluyo sa hari gitudlo o giaprobahan sa pag-alagad ingong kapuli sa hari.

Ang "luyoluyong mga magmamando" (Heb., *segha·nim′,* kanunayng gigamit nga plural) makita sa 17 ka beses diha sa Bibliya, sama pananglitan sa Esdras 9:2; Nehemias 2:16; Isaias 41:25; Jeremias 51:23; ug Ezequiel 23:6. Kini nagkahulogang kaabag nga mga magmamando o segundaryong mga opisyal, nga lahi gikan sa mga hamili, prinsipe, ug mga gobernador. Ang pipila ka maghuhubad naghubad niini nga "mga luyoluyo."—*Mo, Ro.*

LUYOLUYO SA KOMANDANTE. Ang Hebreohanong pulong nga *sha·lish′* (ikatulong tawo, nagtumong sa ikatulong manggugubat diha sa usa ka karo nga iggugubat) gihubad sa nagkalainlaing bersiyon sa Bibliya ingong "kapitan," "pangulo sa karo," "ginoo," "manggugubat," "luyoluyo sa komandante."

Ang pipila ka inskripsiyon diha sa monyumento nga naglarawan sa "Hitihanon" ug Asiryanhon nga mga karong iggugubat nagpakita ug tulo ka tawo: ang usa mao ang nagmaneho; ang lain mao ang manggugubat nga may dalang espada, bangkaw, o pana; ug ang ikatulo mao ang tigdala sa taming. Bisan tuod nga ang Ehiptohanong mga monyumento sagad wala magpakita ug mga karo nga tulo ang nagsakay, kini nga termino gigamit diha sa Exodo 14:7 maylabot sa mga magkakaro ni Paraon. Ang ikatulong manggugubat sa karo, nga kasagaran mao ang magdala sa taming, mao ang luyoluyo sa komandante diha sa karong iggugubat. Ang luyoluyo sa komandante nagtumong sa usa nga nagtabang o katabang sa komandante.

Human hisgoti nga walay usa sa mga anak sa Israel ang gihimong mga ulipon ni Solomon, ang 1 Hari 9:22 nag-ingon: "Kay sila ang mga manggugubat ug iyang mga alagad ug iyang mga prinsipe ug mga luyoluyo sa iyang mga komandante ug mga pangulo sa iyang mga magkakaro ug sa iyang mga mangangabayo." Nagkomento niini nga teksto, si C. F. Keil nag-ingon nga ang terminong *sha·li·shim′* (plural), nga gigamit niini nga teksto, mahimong sabton ingong "mga harianong luyoluyo sa komandante."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo III, 1 Kings, p. 146.

Tulo ka tawo nga nagsakay sa usa ka Asiryanhong karo nga iggugubat

Sa mga adlaw ni Haring Jehoram sa Israel, ang mga Siryanhon naglikos sa Samaria, nga sa ngadtongadto nagpahinabog kagutmanan sa sulod sa siyudad. Sa dihang gitagna ni Eliseo nga aduna unyay dagayang pagkaon, ang inilang luyoluyo sa komandante ni Jehoram nagbiaybiay sa tagna. Ingon sa gitagna ni Eliseo, ang luyoluyo sa komandante nakakita sa katumanan sa tagna apan wala gayod makakaon sa maong pagkaon, kay siya giyatakyatakan hangtod nga namatay didto sa ganghaan. —2Ha 7:2, 16-20.

Ubos sa mando ni Jehu, ang iyang mga magdadagan ug mga luyoluyo sa komandante, lagmit lakip si Bidkar, nagtigbas sa mga magsisimba ni Baal. (2Ha 9:25; 10:25) Si Peka, ang laing luyoluyo sa komandante nga gihisgotan sa Kasulatan, nagpatay kang Pekahias nga hari sa Israel ug mipuli kaniya sa trono.—2Ha 15:25; tan-awa ang Eze 23:15, *ftn* sa *Rbi8.*

LUZ [Kahoyng Almendras].

1. Ang unang ngalan sa lungsod sa Bethel, dayag nga maoy gingalan niini sa mga molupyo nga Canaanhon. Gigamit ni Jacob ang ngalang Bethel (nagkahulogang "Balay sa Diyos") alang sa dapit diin siya nakadawat ug usa ka damgo nga naundan sa usa ka pagpadayag gikan sa Diyos; usa ka dapit diin si Abraham nagkampo kaniadto. (Gen 28:16-19; 35:6) Gituohan nga ang Luz mao ang mga kagun-oban duol sa balangay sa Beitin, mga 17 km (11 mi) sa A sa Jerusalem. Mopatim-aw nga sa ulahi ang Luz gipulihan sa ngalang Bethel, lagmit sa panahon sa pagpanakop sa Israel sa Canaan. (Huk 1:22) Tungod sa paghubad sa *King James Version* ug sa *Revised Standard Version* sa Josue 16:2 nga naghubit sa utlanan sa Epraim nga mitadlas "gikan sa Beth-el ngadto sa Luz," gipangagpas sa pipila nga kining mga dapita maoy magkalahi nga mga lungsod. Apan, ang ubang modernong mga hubad mabasa dinhi nga "Beth-el-luz" (*JP*), "Bethel-luz" (*JB*), "Bethel (nga mao, ang Luz)" (*AT*), o "Bethel nga iya sa Luz" (*NW*). Human sa kapitulo 1 sa basahon sa Mga Maghuhukom, ang ngalang Luz wala na gamita.—Tan-awa ang BETHEL Num. 1.

Ang Hebreohanong pulong (*luz*) nga maoy ngalan sa lungsod gigamit usab sa Genesis 30:37 maylabot sa mga sungkod nga kahoyng almendras nga gigamit ni Jacob.

2. Ang ngalan sa usa ka siyudad nga gitukod didto sa "yuta sa mga Hitihanon" pinaagi sa usa ka tawo sa Bethel (Luz) kinsa miayuda sa Israelinhong mga manggugubat sa balay ni Jose sa pagpukan sa Bethel. Sama ni Rahab ug sa iyang banay, siya ug ang iyang banay wala unsaa. Apan, dili sama kang Rahab ug tingali nagpakita nga ang pasukaranan sa iyang gihimong pag-alagad dili usa ka matuod nga kahadlok ug pagpabili kang Jehova nga Diyos sa Israel, ang tawo wala makig-uban sa Israel, nga mipalabi sa pag-adto sa yuta sa mga Hitihanon ug didto nagtukod sa iyang siyudad nga iyang gingalan ug Luz, sa walay duhaduha ingong handomanan sa iyang lungsod nga natawhan. Ang Bibliya wala magpasidungog kaniya pinaagi sa paghisgot sa iyang ngalan sama sa paghisgot kang Rahab. (Huk 1:23-26) Giisip sa pipila nga ang ngalan sa siyudad lagmit makita diha sa mga kagun-oban sa el-Louaize, mga 20 km (12 mi) sa SHS sa Sidon.

LYDIA. Kini nga babaye ug ang iyang panimalay maoy lakip sa unang mga tawo sa Uropa nga midawat sa Kristiyanidad ingong resulta sa buluhaton ni apostol Pablo didto sa Filipos sa mga 50 K.P. Sa sinugdan siya nagpuyo sa Tiatira, usa ka siyudad sa Asia Minor nga nabantog tungod sa industriya niini sa tina. Sa ulahi, didto sa Filipos sa Macedonia, si Lydia namaligyag purpura, tina o kaha mga besti ug mga panapton nga gitina pinaagi niini. Mopatim-aw nga siya ang ulo sa iyang panimalay (kini mahimong maglakip sa mga ulipon ug mga sulugoon), ug busa, siya lagmit maoy usa ka biyuda o tagsaanon.—Buh 16:14, 15.

Tungod kay "usa ka magsisimba sa Diyos," si Lydia lagmit usa ka Hudiyong kinabig. Tingali dihay pipila lamang ka Hudiyo ug walay sinagoga sa Filipos mao nga sa adlawng Igpapahulay siya ug ang ubang debotadong mga babaye nagtigom didto sa daplin sa suba sa gawas sa siyudad. Sa dihang si apostol Pablo misangyaw niini nga mga babaye, si Lydia namati pag-ayo. Human mabawtismohi uban sa iyang panimalay, siya nangaliyupo kang Pablo ug sa iyang mga kauban sa pag-estar uban kaniya, nga nag-ingon: "Kon inyo akong nahukman nga matinuohon kang Jehova, ari kamo ug estar sa akong balay." Ang maong tiunay nga tanyag sa pagkamaabiabihon dili gayod madumilian. Ang magsusulat sa Mga Buhat, ang kauban ni Pablo sa panaw nga si Lucas, midugang: "Gipugos gayod kami niya nga moestar."—Buh 16:11-15.

Sa ulahi, human makagawas sa bilanggoan si Pablo ug Silas, sila miadto pag-usab sa balay ni Lydia. Didto gidasig nila ang mga igsoon ug dayon mibiya sa Filipos.—Buh 16:36-40.

Lagmit sa usa ka bahin tungod sa pagkamaabiabihon ni Lydia, si Pablo misulat sa mga taga-Filipos: "Nagpasalamat ako kanunay sa akong Diyos sa matag paghandom ko kaninyo sa matag pangamuyo ko alang kaninyong tanan, samtang nangamuyo ako uban ang kalipay, tungod sa inyong giamot alang sa maayong balita sukad sa unang adlaw hangtod niining gutloa."—Flp 1:3-5.

M

MAACA. Ang ngalan sa ubay-ubayng mga tawo ug sa usa ka gingharian.

[1-9: lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagpuga"]

1. Usa ka anak nga natawo kang Nahor, ang igsoong lalaki ni Abraham, pinaagi sa iyang puyopuyo nga si Reuma. Ang bata dayag nga usa ka lalaki, sanglit ang ngalan sa usa ka gingharian ug sa mga molupyo niini naggikan niining tawhana. —Gen 22:23, 24; 2Sa 10:6, 8.

2. Asawa sa Manasesnon nga si Makir.—1Cr 7:14-16.

3. Usa sa mga puyopuyo ni Caleb (ang anak nga lalaki ni Hesron) kinsa nanganak sa ubay-ubayng mga anak ni Caleb.—1Cr 2:18, 48, 49.

4. Ang asawa ni Jeiel nga "amahan ni Gabaon." —1Cr 8:29; 9:35.

5. Usa sa mga asawa ni David ug ang anak nga babaye ni Talmai nga hari sa Gesur. Siya mao ang inahan ni Absalom.—2Sa 3:2, 3; 1Cr 3:1, 2.

6. Amahan o katigulangan ni Hanan, usa ka gamhanang tawo sa kasundalohan ni David.—1Cr 11:26, 43.

7. Amahan o katigulangan ni Sepatias, usa ka prinsipe sa Israel nga tinudlong pangulo sa mga Simeonhon sa pag-organisar ni David sa pag-alagad alang sa hari.—1Cr 27:1, 16, 22.

8. Amahan ni Akis, hari sa Gat, nga kaniya midangop ang mga ulipon ni Simei sa unang bahin sa paghari ni Solomon. (1Ha 2:39) Kini nga Maaca lagmit mao ra usab si Maok sa 1 Samuel 27:2.—Tanawa ang MAOK.

9. Ang apo nga babaye ni Absalom, kinsa mao ang minahal kaayong asawa ni Haring Rehoboam sa Juda ug ang inahan ni Haring Abias (Abiam). (2Cr 11:20-22; 1Ha 15:1, 2, 9, 10) Giisip siya ingong "mahal nga ginang" sa gingharian, ingong inahan nga rayna, hangtod nga ang iyang apong lalaki nga si Haring Asa, sa pagpasig-uli sa matuod nga pagsimba, nagtangtang kaniya "tungod kay siya naghimo ug usa ka makalilisang nga idolo alang sa sagradong poste," o kang Asera. (1Ha 15:9-13; 2Cr 15:16) Siya gitawag ug Micaias sa 2 Cronicas 13:2.

10. Ang usa ka gamayng gingharian nga naglungtad sa A sa Palestina sa dihang misulong ang Israel, gitawag usab ug Maacat. Kining dapita dayag nga lakip sa teritoryo sa tribo ni Manases, apan ang rekord nagpakita nga ang mga Israelinhon wala magpapahawa sa mga molupyo nianang yutaa, sa ingon 'sila nagpadayon pagpuyo taliwala sa Israel.' (Deu 3:14; Jos 13:13) Sagad nga gilangkit sa silingang gingharian sa Gesur, ang Maaca mopatim-awng nahimutang sa A niana nga gingharian ug lagmit mao ang utlanan sa rehiyon sa Basan. (Jos 12:5) Kasagarang gituohan nga kini nahimutang sa dapit gikan sa habagatang mga bakilid sa Bukid sa Hermon hangtod sa Dal-as sa Hula ug gikan sa Suba sa Jordan pasidlakan ngadto sa kilid sa Desyerto sa Sirya, o, mao ang amihanang bahin sa presenteng adlaw nga distrito sa Golan.

Ang Maaca maoy usa ka Aramaeanhon (Siryanhon) nga gingharian, ang katawhan niini lagmit naggikan sa anak nga lalaki ni Nahor nga may parehong ngalan. (Gen 22:24; 1Cr 19:6) Sa dihang ang mga Ammonhanon nakiggubat kang Haring David, ilang gibayran ang hari sa Maaca, ug ang uban pa aron tabangan sila. Ang diyutayng kasundalohan nga gitagana sa Maaca, kon itandi sa gidaghanon sa ubang mga kaalyado, tingali nagpaila sa kagamay sa gingharian sa mga Maacatnon. (2Sa 10:6-8) Ang kadaogan ni Joab batok sa mga Ammonhanon ug sa ilang kaalyadong mga Siryanhon gisundan ug dugang kadaogan ni Haring David batok sa mga Siryanhon. (2Sa 10:13-19) Pinasukad sa mas ulahing mga asoy, lagmit nga ang gingharian sa Maaca sa kataposan nailalom sa gingharian sa Damasco.

MAACAT. Tan-awa ang MAACA Num. 10.

MAACATNON [Taga- (Iya sa) Maacat [nga lungsod]]. Molupyo sa Aramaeanhong gingharian sa Maaca (Deu 3:14; Jos 12:5; 13:13), usa kanila mao si Estemoa. (1Cr 4:19) Gituohan nga ang Abel-betmaaca (nagkahulogang "Sapa sa Balay ni Maaca"), usa ka lungsod sa A sa Palestina, lagmit ginganlan sa maong ngalan tungod sa kaduol niini sa rehiyon nga giokupar sa mga Maacatnon.—1Ha 15:20.

MAADAI [laing porma sa ngalang Maadias]. Usa ka Israelinhon nga lakip sa "mga anak ni Bani" nga nangasawag langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila sa adlaw ni Esdras human mobalik ang mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 10:25, 34, 44.

MAADIAS [Si Jah Nagdayandayan sa Iyang Kaugalingon]. Usa ka saserdote ug pangulo sa balay sa amahan nga miuban niadtong namalik gikan sa Babilonya kauban ni Zorobabel. (Neh 12:1, 5) Ang Moadias nga gihisgotan sa Nehemias 12:17 lagmit mao ra usab kini nga tawo.

MAAI. Usa ka saserdote ug maghohoni nga kaliwat ni Asap ug nagpatokar ug instrumento panahon sa inagurasyon sa paril sa Jerusalem sa panahon ni Nehemias.—Neh 12:36.

MAARAT [Langob; o, Upaw nga Kapatagan]. Usa ka lungsod nga gipahat ngadto sa tribo ni Juda. (Jos 15:21, 59) Ang usa ka dapit nga duol sa balangay sa Beit Ummar sa kabungtoran sa Juda, 11 km (7 mi) sa A sa Hebron, giisip nga lagmit mao ang nahimutangan niini. Ang uban nagtuo nga ang Maarat tingali maoy lain nga ngalan sa Marot. —Miq 1:9, 12.

MAASAI [lagmit pinamubo sa Maaseias]. Usa ka saserdote ug kaliwat ni Imer, kinsa mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 9:10, 12.

MAASEIAS [Buhat ni Jehova].

1. Usa ka Levihanong maghohoni sa ikaduhang dibisyon nga nagpatugtog sa kinuldasang tulonggon sa dihang ang arka ni Jehova gidala ngadto sa Jerusalem gikan sa balay ni Obed-edom sa adlaw ni David.—1Cr 15:17-20, 25.

2. Usa sa "mga pangulo sa ginatos" nga nakigsaad uban sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada may kalabotan sa pagpalingkod kang Jehoas ingong ang may katungod nga hari sa Juda puli sa mangingilog nga si Atalia.—2Cr 23:1.

3. Usa ka opisyal ilalom sa pagdumala ni Hananias nga usa ka prinsipe ni Haring Uzzias sa Juda. Dayag nga siya adunay kalabotan sa pagrehistro sa kasundalohan ni Uzzias.—2Cr 26:11.

4. Ang "anak nga lalaki sa hari" (usa ka kaliwat ni Haring Ahaz sa Juda o lagmit usa ka opisyal nga harianon ug kaliwat) kinsa gipatay ni Zikri nga Epraimnon sa dihang si Peka sa Israel misulong sa Juda.—2Cr 28:1, 6, 7.

5. Ang pangulo sa siyudad sa Jerusalem ug usa sa mga tawo nga gipatawag ni Haring Josias aron sa pag-ayo sa balay ni Jehova.—2Cr 34:8.

6. Usa ka saserdote ug amahan sa usa ka Sofonias, nga katalirongan ni Jeremias.—Jer 21:1; 29:25; 37:3.

7. Amahan ni Zedekias, nga usa ka mini nga manalagna sa adlaw ni Jeremias.—Jer 29:21.

8. Anak nga lalaki ni Salum nga magbalantay sa pultahan ug dayag nga usa ka Levihanon. Ang usa ka lawak-kan-anan sa templo gilangkit sa iyang ngalan.—Jer 35:4.

9. Usa sa mga anak nga lalaki sa mga saserdote, nga sakop sa balay ni Jesua, lakip niadtong nangasawa ug langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila sa panahon ni Esdras.—Esd 10:18, 19, 44.

10. Usa ka saserdote "sa mga anak ni Harim," nga lakip niadtong nagminyo ug langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila sa panahon ni Esdras.—Esd 10:21, 44.

11. Usa ka saserdote "sa mga anak ni Pasur," nga lakip usab niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:22, 44.

12. Usa ka Israelinhon "sa mga anak ni Pahatmoab," nga lakip niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:25, 30, 44.

13. Amahan o katigulangan sa usa ka Azarias, usa sa mga nag-ayo sa paril sa Jerusalem ubos sa pagdumala ni Nehemias.—Neh 3:23.

14. Usa ka tawo nga nagtindog dapit sa tuong kamot ni Esdras sa dihang iyang gibasa ang Balaod ngadto sa mga Israelinhon nga nagkatigom sa Jerusalem.—Neh 8:2, 4.

15. Usa ka Levihanon nga mitabang sa saserdoteng si Esdras pinaagi sa pagpatin-aw sa Balaod ngadto sa mga Israelinhon nga nagkatigom sa Jerusalem.—Neh 8:7.

16. Usa sa "mga pangulo sa katawhan" kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod pinaagi sa timbre sa "kasaligang kontrata" sa panahon ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 14, 25.

17. Usa ka tawo sa Juda nga mipuyo sa Jerusalem human mobalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Neh 11:4, 5) Lagmit siya mao ang Asaias sa 1 Cronicas 9:5.—Tan-awa ang ASAIAS Num. 4.

18. Usa ka Benjaminhon nga katigulangan ni Sallu, usa ka pumoluyo sa Jerusalem sa panahon ni Nehemias.—Neh 11:7.

19. Usa ka saserdote nga nakigbahin sa pagpahinungod sa paril sa Jerusalem sa panahon ni Nehemias.—Neh 12:41.

20. Laing saserdote nga nakigbahin sa pagpahinungod sa paril sa Jerusalem sa adlaw ni Nehemias.—Neh 12:42.

MAAT. Usa sa mga katigulangan ni Jesus nga gitala diha sa iyang talaan sa kagikan sumala sa gihatag ni Lucas.—Luc 3:23, 26.

MAAYONG BALITA. Kini nagtumong sa maayong balita sa Gingharian sa Diyos ug sa kaluwasan pinaagi sa pagtuo kang Jesu-Kristo. Kini gitawag sa Bibliya nga "maayong balita sa gingharian" (Mat 4:23), "maayong balita sa Diyos" (Rom 15:16), "maayong balita mahitungod kang Jesu-Kristo" (Mar 1:1), "maayong balita bahin sa dilitakos nga kalulot sa Diyos" (Buh 20:24), "maayong balita sa pakigdait" (Efe 6:15), ug ang "walay katapusang maayong balita" (Pin 14:6).

Ang Gregong pulong nga gihubad nga "maayong balita" ("ebanghelyo" sa *KJ* ug sa pipila ka ubang mga bersiyon) mao ang *eu·ag·ge'li·on.* Ang "usa ka

tig-ebanghelyo" (ang Cebuano nga pulong halos maoy katumbas nga espeling sa Grego) maoy usa ka magwawali sa maayong balita.—Buh 21:8; 2Ti 4:5.

Ang Kaundan Niini. Ang usa ka ideya sa kaundan ug kabug-osan sa maayong balita mahimong mabatonan gikan sa gihisgotan na nga mga ekspresyon. Kini naglakip sa tanang kamatuoran nga labot niana namulong si Jesus ug misulat ang mga tinun-an. Bisan tuod ang mga tawo sa kakaraanan naglaom sa Diyos ug nagbaton ug pagtuo pinaagi sa kahibalo bahin Kaniya, ang katuyoan ug dili-takos nga kalulot sa Diyos unang "tin-awng gipakita pinaagi sa pagpadayag sa atong Manluluwas, si Kristo Jesus, kinsa naghanaw sa kamatayon apan naghatag ug kahayag nganha sa kinabuhi ug sa pagkadili-madunoton pinaagi sa maayong balita." —2Ti 1:9, 10.

Kasiglohan una pa niana gipahayag sa Diyos ang maayong balita ngadto kang Abraham, sa ingon gipaila ang galamiton nga pinaagi niana buot niyang itagana ang maayong balita. Siya miingon: "Pinaagi kanimo ang tanang nasod mapanalanginan." (Gal 3:8) Sa ulahi, pinaagi sa manalagnang si Isaias, si Jehova namulong bahin sa pagwali sa maayong balita. Si Jesu-Kristo mibasa gikan niini nga tagna didto sa sinagoga sa Nasaret, ug human niana miingon: "Karong adlawa kining kasulatan nga bag-o lang ninyo nga nadungog natuman." (Luc 4:16-21) Gihubit sa tagna ni Isaias ang katuyoan ug resulta sa pagwali sa maayong balita, ilabina sukad sa pag-abot sa Mesiyas.—Isa 61:1-3.

Ang Kaugmaran Niini. Sa pagkatawo ni Jesus ang manulonda nagpahibalo sa mga magbalantay sa karnero: "Ayaw kahadlok, kay, tan-awa! ako nagapahayag kaninyo ug maayong balita sa dakong kalipay nga mabatonan sa tanang tawo." (Luc 2:10) Giandam ni Juan nga Tigbawtismo ang dalan alang sa pagwali ni Jesus sa maayong balita, nga nag-ingon ngadto sa mga Hudiyo: "Paghinulsol kamo, kay ang gingharian sa mga langit haduol na." (Mat 3:1, 2) Si Jesus miingon bahin sa pagwali ni Juan: "Sukad sa mga adlaw ni Juan nga Bawtista hangtod karon ang gingharian sa mga langit mao ang tumong nga ginapakigbisogan sa mga tawo, ug ginasakmit kini niadtong nagapakigbisog." —Mat 11:12.

Sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, siya nagwali sa maayong balita ngadto lamang sa mga Hudiyo ug mga kinabig, nga nag-ingon: "Ako wala ipadala ngadto kang bisan kinsa gawas lamang ngadto sa nawalang mga karnero sa balay sa Israel." (Mat 15:24) Sa dihang gipadala ang 12 ka apostoles, siya nagsugo kanila: "Ayaw pag-adto sa dalan sa mga nasod, ug ayaw pagsulod sa usa ka siyudad sa mga Samarianhon; apan, hinunoa, adto kanunay sa nawalang mga karnero sa balay sa Israel." (Mat 10:5, 6) Sa usa ka higayon gisangyawan niya ang usa ka babaye nga usa sa mga Samarianhon, nga kabanay sa mga Israelinhon, apan dili kini tungod kay siya miadto sa maong siyudad aron magwali. Hinunoa, ang sanong sa maong babaye ug sa uban pa maoy paborable kaayo nga tungod niana si Jesus nagpabilin uban kanila sulod sa duha ka adlaw.—Ju 4:7-42.

Human sa pagkamatay ug pagkabanhaw ni Jesus, siya nagsugo sa iyang mga tinun-an: "Busa panglakaw kamo ug paghimog mga tinun-an sa katawhan sa tanang kanasoran, nga magabawtismo kanila sa ngalan sa Amahan ug sa Anak ug sa balaang espiritu, nga magatudlo kanila sa pagtuman sa tanang butang nga akong gisugo kaninyo." (Mat 28:19, 20) Siya usab misulti kanila nga ang ilang pagwali moabot hangtod "sa kinalay-ang dapit sa yuta." (Buh 1:8) Apan mga tulo ug tunga ka tuig human niana gigiyahan sa balaang espiritu ang mga tinun-an nga sila magwali ngadto lamang sa mga Hudiyo ug mga Samarianhon. Dayon si Pedro gisugo sa Diyos sa pagdala sa maayong balita ngadto sa panimalay sa opisyal sa Romanhong kasundalohan nga si Cornelio. (Buh kap 10, 11; 15:7) Sukad sa maong panahon, ang maayong balita gipahayag sa tanang dapit nga mahimong maabot.

Ang Kahinungdanon Niini. Si apostol Pablo misulat uban ang kusganong pagsalig bahin sa kaluwasan nga gitagana sa Diyos pinaagi kang Jesu-Kristo. Siya miingon nga kon may bisan kinsa nga magpahayag ngadto sa mga taga-Galacia ug usa ka butang nga sukwahi sa ilang nakat-onan, usa gayod ka lahi nga pagtulon-an, "matinunglo siya." Dayon, naghisgot sa tinubdan sa maayong balita nga iyang gipahayag, si Pablo miingon: "Wala ko kini dawata gikan sa tawo, ni ako gitudloan niini, kondili pinaagi sa pagpadayag gikan ni Jesu-Kristo." (Gal 1:8, 11, 12) Gikinahanglan kining kusganon nga pahayag, kay bisan niadtong panahona adunay pipila nga misulay sa pagpukan sa matuod nga pagtuo pinaagi sa pagwali ug 'lain nga maayong balita.' (2Co 11:4; Gal 1:6, 7) Si Pablo mipasidaan bahin sa apostasya nga moabot ug miingon nga 'ang misteryo sa kalapasan' naglihok na; iyang gipahimangnoan ang mga Kristohanon nga hinumdoman ang katuyoan sa maayong balita ug mobarog nga malig-on ug magpabilin sa ilang paghupot sa giniyahan-sa-espiritu nga mga tradisyon nga ilang nakat-onan pinaagi sa mga apostoles. —2Te 2:3, 7, 14, 15; tan-awa ang TRADISYON.

Ang pagkamatinumanon sa paghupot ug sa pagpadayon sa pagmantala sa maayong balita giisip ni Jesus nga mas importante pa kay sa presenteng kinabuhi mismo, ug giila ni Pablo nga ang matinumanong pagpahayag niini mahinungdanon kaayo. (Mar 8:35; 1Co 9:16; 2Ti 1:8) Ang indibidu-

wal mahimong mawad-an sa iyang labing bililhong mga katigayonan, gani makaagom ug mga paglutos apan, sa baylo, makadawat ug usa ka gatos ka pilo karon, "mga balay ug mga igsoong lalaki ug mga igsoong babaye ug mga inahan ug mga anak ug kaumahan, . . . ug sa umaabot nga sistema sa mga butang sa kinabuhing walay kataposan." —Mar 10:29, 30.

Ang maayong balita maoy usa ka sukdanan nga pinaagi niana ang katawhan pagahukman: Ang pagdawat ug ang pagkamasinugtanon sa maayong balita moresulta sa kaluwasan; ang pagsalikway ug ang pagkadili-masinugtanon mosangpot sa kalaglagan. (1Pe 4:5, 6, 17; 2Te 1:6-8) Tungod niini, ang motibo sa usa ka indibiduwal sa pagwali sa maayong balita kinahanglang lunsay ug siya kinahanglang magawali niini nga kinasingkasing, tungod sa gugma alang niadtong nagpatalinghog. Ang mga apostoles mapabilhon kaayo sa kahinungdanon sa maayong balita nga mohatag ug kinabuhi ug nadasig pag-ayo tungod sa espiritu sa Diyos ug sa gugma nga gumikan niana ilang gipaambit dili lamang ang maayong balita kondili usab ang ilang "kaugalingong mga kalag" ngadto sa mga nagpatalinghog sa ilang pagwali. (1Te 2:8) Ang Diyos nagpahayag nga ang mga magmamantala sa maayong balita adunay katungod sa pagdawat ug materyal nga tabang gikan niadtong ilang gidadan niini. (1Co 9:11-14) Apan si Pablo ug ang iyang suod nga mga kauban nagmahal pag-ayo sa ilang pribilehiyo ingong tigdala sa maayong balita nga tungod niana sila mainampingong naglikay sa pagbaton ug pinansiyal nga ganansiya gikan niini, o bisan sa paghatag ug impresyon nga sila angayng makadawat niana may kalabotan sa ilang pagwali. Gihubit ni apostol Pablo ang iyang panggawi maylabot niini diha sa 1 Corinto 9:15-18 ug 1 Tesalonica 2:6, 9.

Mga Kaaway. Ang maayong balita hilabihang gisupak, ug ang tinubdan sa pagpakigbatok niini, gipaila sa apostol: "Kon, karon, ang maayong balita nga among ginapahayag sa pagkatinuod gitaptapan man, kini gitaptapan taliwala niadtong nagakalaglag, taliwala kanilang ang diyos niini nga sistema sa mga butang nagbuta sa mga hunahuna sa mga dili-magtutuo, aron nga ang kahayag sa mahimayaong maayong balita bahin kang Kristo, nga mao ang larawan sa Diyos, dili makadan-ag." (2Co 4:3, 4) Ang kinaunahang mga kaaway sa maayong balita mao ang relihiyosong mga pangulo sa mga Hudiyo. Apan, tungod sa ilang pagpakigbatok niini ang maayong balita nakaabot ngadto sa mga Hentil, o sa katawhan sa kanasoran, nga tungod niana kini nagbukas sa kahigayonan aron ang mga Hentil mahimong mga isigkamag-aambit sa "saad nga nahiusa kang Kristo Jesus pinaagi sa maayong balita."—Rom 11:25, 28; Efe 3:5, 6.

Ang mga kaaway sa maayong balita nagpahinabo sa mga Kristohanon ug grabeng pag-antos ug tungod niini ang mga apostoles kinahanglang mohimog kusganong pakigbisog sa atubangan sa mga magmamando sa pagdepensa ug sa pagtukod sa legal nga paagi sa maayong balita aron kini mokaylap nga walay kababagan.—Flp 1:7, 16; itandi ang Mar 13:9-13; Buh 4:18-20; 5:27-29.

Ang Yutan-ong Ministeryo ni Jesus ug ang Iyang Pagbalik. Angayng matikdan nga, sa mga unom ka bulan sa wala pa si Jesus moadto kaniya aron magpabawtismo, si Juan nga Tigbawtismo nagwali: "Paghinulsol kamo, kay ang gingharian sa mga langit haduol na," ug sa dihang si Jesus mitungha na, si Juan nagtawag kang Jesus ingong "ang Kordero sa Diyos nga magakuha sa sala sa kalibotan!" (Mat 3:1, 2; Ju 1:29) Busa iyang giliso ang pagtagad sa katawhan ngadto sa dugay nang gipaabot nga Mesiyanikong Hari.—Buh 19:4.

Samtang si Jesus dinhi sa yuta, siya ug ang iyang mga tinun-an nagmantala: "Ang gingharian sa mga langit haduol na." (Mat 4:17; 10:7) Si Jesus, nga gidihogan ingong Kristo, ang Hari, miingon ngadto sa mga Pariseo nga iyang mga kaaway: "Ang gingharian sa Diyos anaa sa inyong taliwala." (Luc 17:20, 21) Kini mao ang tema, o labing hinungdanong punto, sa maayong balita sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus. Apan, wala hisgoti nga human mamatay si Jesus ang mga tinun-an nagmantala sa Gingharian ingong "haduol na." Hinunoa, ang maayong balita nga ilang giwali mao nga human itugyan ni Jesus ang iyang kinabuhi ingong lukat alang sa kaluwasan, siya mikayab sa langit ug nianang panahona milingkod sa tuong kamot sa Diyos. Sila nagwali usab bahin sa pagbalik ni Jesus sa ulahing panahon ug sa pag-abot sa iyang Gingharian.—Heb 10:12, 13; 2Ti 4:1; Pin 11:15; 12:10; 22:20; itandi ang Luc 19:12, 15.

Ang mga tinun-an ni Jesus nangutana kaniya, "Unsa man unya ang ilhanan sa imong presensiya ug sa kataposan sa sistema sa mga butang?" Sa iyang tubag gitagsatagsa paghisgot ni Jesus ang pipila ka butang nga tinong moabot nianang panahona. Lakip sa ubang mga butang siya miingon: "Kining maayong balita sa gingharian igawali sa tibuok gipuy-ang yuta ingon nga pagpamatuod ngadto sa tanang kanasoran; ug unya moabot ang kataposan." (Mat 24:3, 14; Mar 13:10; itandi ang Col 1:23.) Diha sa Pinadayag nga gihatag kang apostol Juan niadtong mga 96 K.P., nakita ni Juan ang usa ka "manulonda nga naglupad sa kinatung-an sa langit" kinsa adunay "walay kataposang maayong balita nga ipahayag ingong makapalipay nga balita ngadto sa nanagpuyo sa yuta, ug ngadto sa matag nasod ug tribo ug pinulongan ug katawhan, nga sa makusog nga tingog nagaingon: 'Kahadloki ninyo ang Diyos ug ihatag kaniya ang

himaya, kay ang takna sa iyang paghukom miabot na.' " (Pin 14:6, 7) Kining inspiradong mga pahayag nagpaila nga niining "kataposang mga adlaw" mahitabo ang dili-hitupngan nga pagmantala sa maayong balita sa Gingharian.

MAAYONG KABUBUT-ON. Ang Hebreohanong pulong nga *ra·tsohn′* ug ang Gregong pulong nga *eu·do·ki′a* ug ang kaamgid nga mga porma niining mga pulonga nagtumong nianang makapahimuot o sa pagkahimuot sa usa, ug kini gihubad nga "kahimuot," "gikahimut-an," "gusto," "paguyon," "maayong kabubut-on," ug uban pa.

Maayong Kabubut-on sa Diyos. Diha sa Bibliya ang nahisgotan nga mga termino gigamit maylabot sa kahimuot, pag-uyon, o maayong kabubut-on sa Diyos. (Sal 51:18; 106:4; Efe 1:5, 9) Ang Diyos tin-awng nagbutyag kon unsay gikinahanglan sa pagpahimuot kaniya, ug siya nagtino kon kinsay iyang dawaton ingong iyang mga higala, ingong dumadawat sa iyang maayong kabubut-on. Kadtong nagsalikway sa iyang Pulong o misupak kaniya dili makadawat sa iyang maayong kabubut-on kondili makasinati hinuon sa iyang kapungot. —Sal 2:5; Heb 3:16-19.

Maayong Kabubut-on sa Tawo. Kini nga mga pulong gigamit usab maylabot sa pag-uyon sa mga tawo, o sa maayong kabubut-on sa ilang bahin. (2Cr 10:7; Est 1:8; Rom 15:25, 26) Si apostol Pablo naghisgot sa pipila nga nagwali kang Kristo tungod sa maayong kabubut-on. (Flp 1:15) Kining sinsero nga mga Kristohanon nagpakitag maayong kabubut-on ngadto sa apostol ug busa nagpakita usab niini ngadto sa Diyos ug sa iyang Anak, nga gihawasan ni Pablo. Busa kini sila makasinati usab sa maayong kabubut-on sa Diyos. (Pr 8:35; 10:32; 11:27) Ang laing pananglitan sa maayong kabubut-on sa tawo ngadto sa uban mao ang gipahayag ni apostol Pablo mahitungod sa iyang unodnong mga igsoon, ang mga Hudiyo: "Mga igsoon, ang maayong kabubut-on sa akong kasingkasing ug ang akong pangamuyo sa Diyos alang kanila maoy, sa pagkatinuod, alang sa ilang kaluwasan."—Rom 10:1.

"Mga Tawo nga Iyang Gikahimut-an." Sa dihang gipahibalo sa usa ka manulonda ang pagkatawo ni Jesus, siya nagpakita, dili sa atubangan sa relihiyosong mga pangulo sa mga Hudiyo, kondili sa atubangan sa mapainubsanong mga magbalantay sa karnero. Human sultihi ang mga magbalantay bahin sa pagkatawo sa Mesiyas, ang usa ka panon sa mga manulonda nagmantala: "Himaya sa Diyos sa kahitas-an, ug sa yuta pakigdait taliwala sa mga tawo nga iyang gikahimut-an." (Luc 2:14) Ang mga manulonda wala magmantala ug pakigdait ngadto sa mga kaaway sa Diyos, kinsa wala makigdait kaniya. " 'Walay pakigdait,' nag-ingon ang akong Diyos, 'alang sa mga daotan.' " (Isa 57:21) Ang *King James Version* naghubad sa Lucas 2:14: "Himaya sa Diyos sa kahitas-an, ug sa yuta pakigdait, maayong kabubut-on ngadto sa mga tawo." Apan ang Diyos wala magpahayag dinhi ug maayong kabubut-on ngadto sa mga tawo sa katibuk-an; ni iyang gipasabot nga ang iyang pakigdait gipaabot ngadto niadtong miila kaniya sa mahigalaon ug mapuangorong paagi lamang. Hinunoa, ang gipunting sa Diyos mao kadtong magpahimuot kaniya tungod sa lunsay nga pagtuo kaniya ug nga mahimong mga sumusunod sa iyang Anak.

Ang modernong mga hubad maoy kaharmonya niini nga panglantaw, nga naghimo sa mga butang nga mas tin-aw. Ang *Revised Standard Version* mabasa: "Pakigdait taliwala sa mga tawo nga kanila siya nahimuot!" Ang *The New English Bible* naghubad sa prase: "Ang iyang pakigdait maoy alang sa mga tawo nga anaa kanila ang iyang pabor." Ang hubad ni James Moffatt naghubad niini: "Pakigdait sa yuta alang sa mga tawo nga iyang gipaboran!" ug ang *An American Translation* mabasa: "Pakigdait ngadto sa mga tawo nga iyang gipaboran!" Ang ubang modernong mga bersiyon mabasa usab nga susama niini.

MAAYONG MGA DUNGGOANAN. Usa ka dunggoanan nga duol sa siyudad sa Lasea nga gituohang mao ang luok sa H nga kabaybayonan sa Creta nga mao gihapon ang ngalan niini diha sa modernong Grego, ang Kaloi Limniones. (Buh 27:7, 8) Kini nga luok nahimutang mga 8 km (5 mi) sa S sa Cape Matala (Akra Lithinon), ang kinahabagatang dapit sa Creta.

Niadtong mga 58 K.P. si apostol Pablo, ingong usa ka binilanggo, milawig gikan sa Mira (sa habagatang kabaybayonan sa Asia Minor) agi sa Nido paingon sa Roma. Ang mas laktod nga agianan gikan sa Nido paingon sa Roma maoy dapit sa A sa Creta. Apan dayag nga tungod kay sungsongon ang hangin, lagmit gikan sa AK, ang mga marinero napugos sa pag-agi sa habagatang direksiyon gikan sa Nido paingon sa Creta ug dayon milawig nga salipod sa H nga kabaybayonan sa pulo, ug sa kataposan nakaabot sa Maayong mga Dunggoanan nga naglisod.—Buh 27:5-8.

Sa dihang mihukom nga mobiya sa Maayong mga Dunggoanan, "milabay na ang taastaas nga panahon," tingali tungod sa pagpaabot didto nga molurang ang hangin o tungod sa kahinay ug kalisod sa panaw. Natapos na ang pagpuasa sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala (ulahing bahin sa Septiyembre o sayong bahin sa Oktubre), ug busa peligroso na ang paglawig.—Buh 27:9.

Si Pablo, kinsa kanunayng nakasinati ug kapeligrohan sa dagat ug nakasinati na mismo ug pagkalunod labing menos sa tulo ka higayon (2Co 11:25,

Maayong mga Dunggoanan, Creta, diin midunggo ang barko nga nagdala kang Pablo ingong binilanggo ngadto sa Roma

26), maalamong mirekomendar nga magpalabay na lamang sa tingtugnaw didto sa Maayong mga Dunggoanan. (Wala hisgoti sa asoy kon ang iyang tambag niining higayona naggikan ba sa Diyos.) Apan, ang opisyal sa kasundalohan, nga lagmit mao ang nagbuot sa biyahe, mipatuo sa tambag sa timonil ug sa tag-iya sa barko. Ang Maayong mga Dunggoanan 'dili maayong' dunggoan aron magpalabay sa tingtugnaw; busa ang kadaghanan mitambag nga sila mobiya didto, ug ang mga marinero mipadayon paglawig paingon sa Fenice sa unahan pa ubay sa kabaybayonan. Ang hinay nga paghuros sa hangin gikan sa H dili masaligan. Wala madugay human niadto ang sakayan gikusokuso sa unos ug sa kataposan nalunod didto sa kabaybayonan sa Malta, mga 900 km (560 mi) dapit sa K. —Buh 27:9-15, 39-41; 28:1.

Labot niini nga asoy diha sa Mga Buhat, si James Smith misulat: "Makaiikag ang pag-obserbar kon sa unsang paagi ang matag detalye nga atong dugang nakat-onan bahin sa dapit nga gihisgotan sa asoy nagpamatuod sa pagkatinuod ug pagkatukma niini. Sa pagkakaron mopatim-aw nga gikan sa mga naobserbahan ni G. Brown ug sa ulahing mga surbi, ang Maayong mga Dunggoanan protektado kaayo sa mga pulo, nga bisan tuod dili makatupong sa Lutro [nga gituohang mao ang Fenice], kini maayo gayod nga dunggoanan sa panahon sa tingtugnaw; ug kon isipon ang kakalit, ang kasubsob, ug ang kakusog sa paghuros sa hangin nga amihan, ug ang pagkasegurado nga, kon ang maong unos mohuros diha sa agianan gikan sa Maayong mga Dunggoanan paingon sa Lutro, ang sakayan ipadpad gayod ngadto sa lawod, ang pagkamaalamon sa tambag nga gihatag sa timonil ug sa tag-iya sa barko kuwestiyonable kaayo, ug ang tambag nga gihatag ni Sn. Pablo lagmit mao ang paluyohan bisan sa natad sa panglawig."—*The Voyage and Shipwreck of St. Paul,* London, 1866, p. 85, *ftn.*

MAAYONG PANIMUOT. Ang Gregong mga pulong nga *ne'pho* (berbo) ug *ne·pha'li·os* (adhetibo) pangunang nagtumong sa pagkawala maapektohi sa makahubog nga mga ilimnon. Apan, kini pangunang gigamit diha sa Kasulatan sa mahulagwayong diwa. Kini adunay ideya sa pagkamaayog panimuot, pagkamakasaranganon sa batasan, pagtukaw, pagkamabinantayon, o paghupot ug maayong panghunahuna. Ang susamang pulong, *e·kne'pho,* nga sa panguna nagkahulogang "nahuwasan," gigamit sa Gregong *Septuagint* diha sa Genesis 9:24: *"Naulian* [nahigmata] si Noe gikan sa pagkahubog." Dugang pa, kini nga Gregong

termino gigamit diha sa samang bersiyon sa Joel 1:5, diin ang manalagna miawhag sa espirituwal nga "mga palahubog" sa Israel sa 'pagmata,' ug sa Habacuc 2:19, diin ang kaalaotan gitagna alang sa mga magsisimba sa mga idolo kinsa nag-ingon ngadto sa mga piraso sa kahoy ug bato, "Pagmata!"

Sa pagbatbat sa mga kuwalipikasyon niadtong kinsa itudlo ingong mga magtatan-aw diha sa Kristohanong mga kongregasyon, si apostol Pablo nagingon nga ang magtatan-aw angay nga "makasaranganon sa batasan" (Gr., *ne·pha'li·os*). Kini naglakip sa dili pagpatuyang sa pag-inom ug bino, sanglit giingon usab nga siya angayng dili "palahubog nga burokinto." Ang pulong nga *ne·pha'li·os* nagpakita nga kini nga tawo adunay maayong panabot ug makasaranganon sa ubang mga butang, sama sa sinultihan ug sa panggawi, gawas pa sa iyang pagkamakasaranganon sa paggamit sa isog nga ilimnon.—1Ti 3:2, 3.

Ang kababayen-an diha sa kongregasyon gihatagan sa susamang tambag nga "magmaugdang, dili mabutangbutangon, *makasaranganon sa batasan,* matinumanon sa tanang butang." (1Ti 3:11) Sa susama ang tigulang nga mga lalaki ug mga babaye gitambagan, nga ang tigulang nga mga babaye magsilbing sulondan "aron ilang ikapasig-uli ang batan-ong mga babaye sa ilang kaamgohan," nga mahimong maayong mga asawa ug mga inahan, nga magpasakop sa ilang mga bana.—Tit 2:2-5.

Sa pagtul-id sa kongregasyon sa Corinto, nga naimpluwensiyahan sa pipila ka tawo nga nagpasiugdag sayop nga doktrina, si Pablo miingon: "Ang daotang pakig-uban makadaot sa mapuslanong pamatasan. *Pagmata kamo ngadto sa matarong nga panimuot* [usa ka porma sa *e·kne'pho*] ug ayaw pagpakasala, kay ang pipila walay kahibalo sa Diyos. Ako nagasulti aron kamo mobatig kaulaw." (1Co 15:33, 34) Kinahanglang momata sila gikan sa ilang pagkawalay panimuot gumikan sa sayop nga doktrina, nga nagpahisalaag sa pipila ug nagpahinabog espirituwal nga sakit ug bisan kamatayon. (1Co 11:30) Sa samang diwa siya misulat sa miagi ngadto sa mga taga-Tesalonica, nga gisamok sa mga tawo nga nagpasiugdag mga butang nga wala itudlo sa mga apostoles. Mahitungod sa "adlaw ni Jehova," siya miingon nga ang maong adlaw kalit nga moabot sama sa mga kawatan apan dili makalitan niini ang tinuod, matinumanong mga Kristohanon. Busa, sila kinahanglang dili magduka kondili magmabinantayon; sila kinahanglang 'magtukaw ug *maghupot sa ilang maayong panghunahuna* [sa literal, maayong panimuot].'—1Te 5:2-6, 8.

Si Pablo nagpasidaan usab kang Timoteo bahin sa pag-abot sa apostasya, sa kapeligrohan niini ngadto sa integridad sa mga Kristohanon nga nagtinguha sa pagpabiling matinumanon. Si Timoteo, ilabina, ingong usa ka magtatan-aw, kinahanglang magbantay aron *'mahuptan ang iyang maayong panghunahuna* [maghupot ug maayong panimuot] sa tanang butang,' sa 'pag-antos sa daotan, sa paghimo sa buluhaton sa usa ka tig-ebanghelyo, sa pagtuman nga bug-os sa iyang ministeryo.' (2Ti 4:3-5) Sa iyang paghupot ug maayong panghunahuna, si Timoteo nakaamgo nga si Pablo hapit nang mawala (2Ti 4:6-8), ug si Timoteo mismo sa ngadtongadto mawala usab, busa siya kinahanglang magpiyal sa mga butang nga nakatonan ngadto sa matinumanong mga tawo, nga, sa baylo, makabaton ug igong katakos sa pagtudlo sa uban. (2Ti 2:2) Sa ingon ang kongregasyon mapalig-on ingong salipdanan batok sa pag-abot sa apostasya, ingong "usa ka haligi ug tukod sa kamatuoran."—1Ti 3:15.

Sa susama si apostol Pedro, nga nahibalo nga siya ug ang iyang mga isigkaapostoles hapit nang mawala (2Pe 1:14), nakahimo sa pagpugong sa kalihokan sa mga apostata nga gihulhogan sa Yawa, nga nagtambag sa mga Kristohanon sa pagpangupot sa ilang kaluwasan pinaagi kang Kristo, *'nga huptan sa bug-os ang ilang maayong panghunahuna* [sa literal, hingpit nga maayong panimuot], ibutang ang ilang paglaom diha sa dili-takos nga kalulot nga igahatag kanila inigpadayag ni Jesu-Kristo.' (1Pe 1:13) Kay nahibalo sa kaseryoso sa mga panahon, sa pag-usbaw sa paglutos gikan sa kalibotan, sila kinahanglang magbaton ug maayong panghunahuna, magmabinantayon, magtukaw, ug dili pasagdan ang tim-os nga pag-ampo, aron makabaton ug kusog nga gikinahanglan aron makalahutay. (1Pe 4:7) Siya nagpasidaan kanila nga huptan ang ilang maayong panghunahuna, tungod kay ang Yawa nahisamag usa ka leyon nga nagangulob nga nagapangitag matukob, ug sila kinahanglang ligong mobarog batok sa Yawa. Kini nanginahanglan ug maayong panimuot, pagkaugdang, pagpugong-sa-kaugalingon.—1Pe 5:8, 9.

MAAZ [pinamubo sa Ahimaaz]. Usa sa mga kaliwat ni Juda pinaagi kang Jerameel ug Ram.—1Cr 2:3, 25, 27.

MAAZIAS [Si Jehova Maoy Usa ka Salipdanan].

1. Usa ka kaliwat ni Aaron nga gihimong pangulo sa ika-24 nga relibo sa mga saserdote sa adlaw ni David.—1Cr 24:1, 18.

2. Usa sa mga saserdote, o katigulangan sa usa ka saserdote nga nagpamatuod pinaagi sa timbre sa "kasaligang kontrata" sa panahon ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 8.

MABUOTBUOTON. Ang Gregong termino nga gihubad nga "mabuotbuoton" (Tit 1:7; 2Pe 2:10, *AS, KJ, NW*) sa literal nagkahulogang "tigpahimuot-sa-kaugalingon" ug "nagtumong sa usa kinsa,

gipalihok sa kaugalingong interes, ug walay konsiderasyon sa uban, mapahitas-ong nagpugos sa iyang kaugalingong kabubut-on." (*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 3, p. 342) Busa ang pagkamabuotbuoton maoy usa ka hiyas nga sukwahi sa espiritu sa Kristiyanidad. Kini dili angayng ipakita ilabina sa Kristohanong mga magtatan-aw. (Tit 1:5, 7) Si apostol Pedro naghubit sa mga tawong mitalikod sa hustong Kristohanong panggawi ingong "mapangahason" ug "mabuotbuoton."—2Pe 2:10.

MACEDONIA, MACEDONIANHON. Usa ka rehiyon sa HS sa Uropa nga nag-okupar sa sentral nga bahin sa nailhan karong Peninsula sa Balkan. Miabot kini gikan sa Dagat Adriatiko sa K hangtod sa Dagat Aegean sa S, ug nahimutang sa A sa Acaya. Bisan tuod may daghang tabunok nga kapatagan, sa dakong bahin kini maoy usa ka bukirong dapit. Ang Macedonia kanhi nahimong usa ka hinungdanong dugtong tali sa sidlakan ug kasadpan. Ang hinimo sa mga Romano nga dakong dalan nga *Via Egnatia* milatas gikan sa Dyrrachium ug Apolonia sa K nga baybayon sa peninsula hangtod sa Neapolis sa S nga baybayon, ug sa unahan pa.

Ang mga Macedonianhon maoy mga kaliwat ni Japet, tingali pinaagi ni Kitim nga anak nga lalaki ni Javan. (Gen 10:2, 4, 5) Bisan tuod sa panguna gituohan nga mao ang pulo sa Cipro, ang ngalang Kitim kanhi gigamit usab nga nagtumong sa ubang mga dapit. Ang historyador nga si Josephus nagsulat nga gitawag sa mga Hebreohanon ang mga pulo ug ang kadaghanan sa kabaybayonan (lagmit kadtong anaa sa dapit sa Mediteranyo) nga *"Chethim."* (*Jewish Antiquities,* I, 128 [vi, 1]) Kini tingali ang hinungdan kon nganong ang Macedonia gitawag ug "Cethim" diha sa Apokripal nga basahon sa Unang Macabeo (1:1 *Dy; Kx*) ug naghatag ug posibleng pasukaranan sa pag-isip sa mga Macedonianhon ingong mga kaliwat ni Kitim.

Kasaysayan. Ang Macedonia nailado ubos sa pagmando ni Felipe II. Iyang nahiusa ang Macedonia ug ang silingang mga rehiyon, ug ingong resulta sa iyang kadaogan sa Gubat sa Chaeronea (338 W.K.P.), ang Macedonia milabaw kon itandi sa kadaghanan sa Gregong mga estado. Human sa pagpatay kang Felipe, ang iyang anak nga lalaking si Alejandro (nga Bantogan) milingkod sa trono. Duha ka tuig sa ulahi, si Alejandro misugod sa iyang kampanya sa pagpanakop sa daghang mga lugar. Sa dihang siya namatay didto sa Babilonya (323 W.K.P.), si Alejandro, pinaagi sa iyang militaryong mga kadaogan, nakatukod na ug usa ka imperyo nga miabot hangtod sa S ngadto sa India ug naglakip sa Mesopotamia, Sirya, Palestina, Ehipto, Asia Minor, Trasia, Macedonia, ug Gresya.—Tan-awa ang Dan 2:31-33, 39; 7:6; 8:1-7, 20, 21; ALEJANDRO Num. 1; MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA; LARAWAN.

Sa dihang nabahin ang imperyo human sa kamatayon ni Alejandro, si Antipater, kinsa mao ang nagmando sa Macedonia samtang si Alejandro nakiggubat didto sa sidlakan, nakapadayon sa paghupot sa iyang posisyon. Sa wala pa siya mamatay, gitugyan ni Antipater ang pagmando ngadto kang Polyperchon inay sa iyang kaugalingong anak nga lalaki nga si Cassander. Dayon misunod ang politikanhong mga pagpakigbisog nga sa kataposan nag-ila kang Cassander ingong hari sa Macedonia. Ang iyang anak nga lalaki nga si Alejandro mipuli kaniya apan wala madugay human niadto gipatay siya ni Demetrius Poliorcetes (anak nga lalaki ni Antigonus Cyclops, usa sa mga heneral ni Alejandrong Bantogan). Mitungha na usab ang kasamok. Sa kataposan, si Antigonus Gonatas, anak nga lalaki ni Demetrius Poliorcetes, ang milingkod sa trono. Bisan tuod kaduha papahawaa gikan sa iyang gingharian, si Antigonus nahibalik sa trono sa matag higayon nga siya gipapahawa, ug ang Macedonia padayong gimandoan sa mga kaliwat ni Antigonus hangtod nga kini nailalom sa Romanhong pagmando. Sa tungatunga sa ikaduhang siglo W.K.P., ang Macedonia nahimong usa ka Romanhong lalawigan. Dihay panahon niadtong unang siglo K.P. nga kini nahiusa sa Acaya dapit sa H, ug Moesia dapit sa A, ug nahimong lalawigan sa Imperyo sa Roma ubos sa usa ka legado sa Moesia. Bisan pa niana, niadtong 44 K.P. ang Macedonia nahimong lalawigan na usab sa senado nga ilalom sa hurisdiksiyon sa usa ka Romanong gobernador.—Tan-awa ang GRESYA, GREGO.

Ministeryo ni Pablo. Ang Macedonia mao ang unang dapit sa Uropa nga giduaw ni apostol Pablo sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw. Samtang didto sa Troas sa AK sa Asia Minor, si Pablo nakakitag usa ka panan-awon. "Dihay usa ka tawong Macedonianhon nga nagbarog ug nangaliyupo kaniya ug nag-ingon: 'Dali ngari sa Macedonia ug tabangi kami.'" (Buh 16:8, 9) Misanong si Pablo sa maong panan-awon ug, uban ni Lucas, Timoteo, ug Silas (kon dili man sa uban pang kauban), migikan paingon sa Macedonia. Sa pag-abot sa Neapolis (ang dunggoanan sa Filipos sa AS sa Macedonia), si Pablo miadto sa Filipos ug didto gimantala ang maayong balita. (Buh 16:11-40) Mopatim-aw nga si Lucas nagpabilin sa Filipos sa dihang si Pablo, Silas, ug Timoteo mipanaw ngadto sa Macedonianhong mga siyudad sa Ampipolis (mga 50 km [30 mi] sa KHK sa Filipos) ug Apolonia (mga 35 km [22 mi] sa HK sa Ampipolis). Dayon si Pablo misangyaw sa Macedonianhong mga siyudad sa

Tesalonica (mga 45 km [28 mi] sa KAK sa Apolonia) ug Berea (mga 65 km [40 mi] sa KHK sa Tesalonica). (Buh 17:1-12) Tungod sa hulga sa kapintasan sa magubtanong panon didto sa Berea, si Pablo napugos sa pagbiya sa Macedonia. Apan iyang gibilin si Silas ug Timoteo sa Berea aron nga ilang maatiman ang bag-ong grupo sa mga magtutuo didto. Si Silas ug Timoteo miduyog ra kaniya sa ulahi. (Buh 17:13-15) Si Pablo, nga nabalaka sa kaayohan sa bag-ong natukod nga kongregasyon sa Tesalonica, nagpadala kang Timoteo aron sa pagdasig sa mga igsoon didto. (1Te 3:1, 2) Tingali si Timoteo miduyog kang Pablo didto sa Atenas, sa Acaya, ug dayon gipadala pagbalik ngadto sa Tesalonica. Apan si Pablo lagmit nagpahibalo gayod kaniya didto sa Berea aron himoon ang panaw ngadto sa Tesalonica. Ang maayong taho nga gidala ni Timoteo, sa dihang nahibalik, nag-aghat kang Pablo sa pagsulat sa iyang unang sulat ngadto sa mga taga-Tesalonica (1Te 3:6; Buh 18:5). Ang iyang ikaduhang sulat ngadto sa mga taga-Tesalonica misunod wala madugay human niadto.

Sa panahon sa iyang ikatulong misyonaryong panaw, si Pablo nagplano nga mobalik sa Macedonia. (1Co 16:5-8; 2Co 1:15, 16) Bisan tuod si Pablo taudtaod nga nagpabilin didto sa Efeso, gipaadto niyag una si Timoteo ug Erasto sa Macedonia. (Buh 19:21, 22) Human niini, ang platerong si Demetrio nga taga-Efeso nagsugnib ug kagubot batok kang Pablo. Ang siyudad nagkaguliyang, ug samtang ang mga taga-Efeso mihugop ngadto sa teatro, ilang gidakop ug gidala "si Gayo ug Aristarko, mga Macedonianhon, nga mga nagapanawng kauban ni Pablo." (Buh 19:23-29) Human molurang ang kagubot, si Pablo migikan paingon sa Macedonia. (Buh 20:1) Lagmit nga siya mihapit sa Troas. Didto, siya nagu-ol nga wala makita si Tito, kinsa gipadala ngadto sa Corinto, sa Acaya, aron motabang sa pagpangolekta alang sa mga balaan didto sa Judea. (2Co 2:12, 13) Dayon si Pablo mipadayon ngadto sa Macedonia, diin siya giduyogan ni Tito ug gisultihan bahin sa reaksiyon sa mga taga-Corinto bahin sa unang sulat sa apostol. (2Co 7:5-7) Human niadto si Pablo misulat sa iyang ikaduhang sulat ngadto sa mga taga-Corinto ug sa ulahi miadto sa habagatan ngadto sa Gresya. Buot niyang molawig gikan sa Gresya ngadto sa Sirya, apan ang laraw sa mga Hudiyo batok kaniya nakausab sa iyang mga plano ug mibalik hinuon ngadto sa Macedonia. (Buh 20: 2, 3) Ang iyang mga kauban sa panaw naglakip sa tulo ka Macedonianhon, si Sopater, Aristarko, ug Segundo.—Buh 20:4.

Bisan tuod mga kabos, ang Macedonianhong mga Kristohanon mahinatagon kaayo. Miamot sila labaw sa ilang maarangan alang sa ilang kabos nga mga igsoon sa Judea. (2Co 8:1-7; itandi ang Rom 15:26, 27; 2Co 9:1-7.) Ilabinang dalayegon ang mga taga-Filipos sa pagsuportar sa ministeryo ni Pablo. (2Co 11:8, 9; Flp 4:15-17) Bisan sa panahon nga nabilanggo ang apostol sa unang higayon didto sa Roma, ang kongregasyon sa Filipos nagpadala kang Epafrodito aron sa pag-atiman sa mga panginahanglan ni Pablo. (Flp 2:25-30; 4:18) Ug ang mga taga-Tesalonica nagpakitag dakong pagtuo ug pagkamalahutayon ug, busa, nahimong usa ka panigingnan alang sa "tanang magtutuo sa Macedonia ug sa Acaya."—1Te 1:1-8; 4:9, 10.

Mopatim-aw nga si Pablo, human makagawas sa bilanggoan didto sa Roma, miduaw pag-usab sa Macedonia ug gikan didto iyang gisulat ang sulat nga nailhan nga Unang Timoteo. (1Ti 1:3) Ang sulat ngadto kang Tito mahimong gisulat usab gikan sa Macedonia.

MADAI. Ang ikatulong gitala nga anak nga lalaki ni Japet. (Gen 10:2; 1Cr 1:5) Gituohan nga siya mao ang katigulangan sa mga Medianhon. Tungod niini nga pagsabot, ang Hebreohanong pulong nga *Ma·dhai'* gihubad sa ubang mga teksto sa Bibliya ingong "mga Medianhon," o "Media," sama sa 2 Hari 17:6; 18:11; Ester 1:3; Isaias 13:17; 21:2; ug sa uban pang teksto. Ang mga Medianhon gitawag usab nga *Madaia* diha sa Asiro-Babilonyanhon (Akadianhon) ug *Mada* sa Karaang Persianhon. Sa usa ka panahon sa miagi, sila namuyo sa patag nga rehiyon sa ibabaw sa kabukiran sa Iran, ilabina tali sa Kabukiran sa Elburz (H sa Dagat Caspian) ug sa Kabukiran sa Zagros dapit sa S sa Asirya. Ang modernong ngalan nga Iran gikuha gikan sa pulong nga "Aryan," usa ka termino nga gigamit sa pagtawag niadtong naggikan kang Japet.

MADMANA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kinalibang"].

1. Kini nga ngalan makita diha sa talaan sa mga kaliwat ni Juda pinaagi kang Caleb. Ang puyopuyo ni Caleb nga si Maaca giingon nga nanganak kang "Saap nga amahan ni Madmana." (1Cr 2:49) Apan, ang kadaghanang eskolar nag-isip sa terminong "amahan" nga gigamit dinhi diha sa diwa nga "nagpundar" ug nag-isip sa Madmana niining tekstoha nga mao ang lungsod nga gihisgotan sa Num. 2, si Saap ang gituohan nga mao ang nagpundar o tingali ang nagtukod pag-usab niana human kini mailog. Angayng matikdan nga ang mga ngalan nga Kiriat-jearim ug Betlehem makita sa samang konteksto sa mosunod nga mga bersikulo.—1Cr 2: 50, 54.

2. Usa ka siyudad sa habagatang bahin sa teritoryo sa Juda. (Jos 15:21, 31) Bisan tuod ang Umm Deimneh tingali nagpreserbar sa karaang ngalan niini, walay nahibiling mga butang sa maong dapit nga tinong magpaila nga kini mao ang Madmana.

Ang mga eskolar niining bag-o pa mipabor sa Khirbet Tatrit, mga 15 km (9.5 mi) sa AS sa Beer-seba. Ang pagtandi sa Josue 15:31 sa samang mga talaan sa Josue 19:5 ug sa 1 Cronicas 4:31 nagpakita nga kini mao ra ang Bet-marcabot. Ang Bet-marcabot (nagkahulogang "Balay sa mga Karo") lagmit maoy ikaduha nga ngalan sa Madmana.—Tan-awa ang BET-MARCABOT.

MADMEN [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kinalibang"]. Tingali usa ka dapit sa Moab nga gitagnang makaagom ug katalagman pinaagi sa espada. Sa Jeremias 48:2, "Ikaw, usab, Oh Madmen, pagpakahilom," maoy hubad sa Hebreohanong prase nga *gam-madhmen′ tid·dom′mi.* Daghang eskolar nagtuo nga ang unang letra nga *m* sa *madh·men′* ("Madmen") maoy dili-tinuyo nga pagsubli gikan sa unang pulong (*gam*). Kon wala ang unang letra nga *m,* ang mga konsonante sa Madmen pareho ra nianang sa Dimon, ug busa, ang Madmen kasagarang giisip nga mao ra ang Dimon (lagmit, Dimna, mga 10 km [6 mi] sa A sa Karak). Apan, tingali ang Madmen wala magtumong sa usa ka aktuwal nga dapit, sanglit ang mga hubad sa Gregong *Septuagint,* Syriac nga *Peshitta,* ug sa Latin nga *Vulgate* nagingon nga ang karaan nga Hebreohanong teksto mabasa, 'Oo, ikaw [Moab] bug-os nga pahilomon.'

MADMENA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kinalibang"]. Usa ka dapit nga giagian sa mga Asiryanhon sa pagsulong ngadto sa Jerusalem. (Isa 10:24, 31, 32) Ang tukmang nahimutangan sa Madmena wala mahibaloi karong adlawa. Apan ang pipila nagtuo nga kini lagmit mao ang Shuʽfat, mga 4 km (2.5 mi) sa AAK sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem.

MADON [gikan sa lintunganayng berbo nga nagkahulogang "paghukom"]. Usa ka harianong siyudad sa Canaan nga nakig-alyansa sa Hazor batok sa mga Israelinhon ug human niadto napildi. (Jos 11:1-12; 12:19) Ang Madon sagad gituohan nga mao ang Qarn Hattin (Horvat Qarne Hittim), mga 8 km (5 mi) sa KAK sa Tiberias. Ang Khirbet Madin, mga 1 km (0.6 mi) sa H, daw mao ang nagpreserbar sa karaang ngalan niini. Ugaling, ang pipila nagkuwestiyon niini sanglit kini gipasukad lamang sa ideya nga ang ngalang Madin nga nahimutang sa duol niini kaamgid sa Biblikanhong ngalan nga Madon.

MAG-AANI. Tan-awa ang PAG-ANI.

MAG-AAWIT. Tan-awa ang MUSIKA.

MAGADAN. Usa ka dapit duol sa Dagat sa Galilea diin si Jesus miadto human sa iyang milagrosong pagpakaon sa mga 4,000 ka lalaki. (Mat 15:39; ang mas bag-ong mga manuskrito mabasa dinhi nga "Magdala.") Si Marcos (8:10), sumala sa labing maayong Gregong mga manuskrito, naghisgot sa samang teritoryo ingong "Dalmanuta." —Tan-awa ang DALMANUTA.

Karong adlawa walay dapit nga nailhang Magadan diha sa rehiyon palibot sa Dagat sa Galilea. Bisan pa niana, gituohan sa ubang mga eskolar nga ang Magadan mao ra usab ang Magdala. Ang nagpaluyo niini nga panglantaw mao ang kamatuoran nga sa Aramaiko ang letrang *l* sagad hulipan sa letrang *n* sa Hebreohanong mga pulong. Busa ang Magadan lagmit nahimong Magdala. Gituohan sa uban nga ang "Magdala" lagmit milutaw diha sa mas bag-ong mga kopya sa Gregong teksto tungod kay gihunahuna nga ang Magadan mao ra usab ang modernong Majdal.

Ang Magdala (lagmit ang Magadan) gituohan nga mao ang modernong Majdal (Migdal), mga 6 km (3.5 mi) sa AAK sa Tiberias duol sa Dagat sa Galilea. Maayong pagkapuwesto kini nga dapit kay nahimutang duol sa kinasang-an sa dalan nga ubay sa Dagat sa Galilea gikan sa Tiberias ug sa dalan nga padulhog gikan sa kasadpang kabungtoran. Ang mga kagun-oban sa bubag-o pang torre nga nakaplagan didto nagpakita nga ang Majdal nanalipod kanhi sa habagatang agianan paingon sa Patag sa Genesaret. Ang Majdal ug ang Magdala (usa ka porma sa Hebreohanong *migh·dal′*) nagkahulogang "Torre." Kini nga dapit sagad gituohan nga mao ang pinuy-anan ni Maria Magdalena.

MAGBABANGKAW. Mga sundalo nga armadog mga bangkaw. Sa karaang panahon kini sila maoy usa ka bahin sa *infantry* o mga sundalong nagabaktas nga armadog gaan nga hinagiban, ug sila giayudahan sa mga magpapana ug mga tiglambuyog. Ang mga magkakaro ug mga mangangabayo sagad nga magdala ug mga bangkaw. Ang mga magbabangkaw maoy bahin sa Romanhong mga sundalo nga nakapuwesto sa Palestina, nga 200 kanila maoy lakip sa mga sekretong mikuyog kang Pablo pagawas sa Jerusalem.—Buh 23:23.

MAGBABANGKO. Tan-awa ang BANGKO, MAGBABANGKO.

MAGBABARAWNG MGA LALAKI. Ang "magbabarawng mga lalaki" maoy mga membro sa usa ka panatiko nga politikanhong grupo sa mga Hudiyo sa unang siglo K.P. nga mihimog organisadong pagpamatay tungod sa politika. Sa dihang ang mga Hudiyo nagkagubot batok kang Pablo didto sa Jerusalem sa panahon sa iyang kataposang pagduaw didto, ang komandante militar nga si Claudio Lisias nagsuspetsa sa apostol ingong mao

ang Ehiptohanon nga nagsugnib kanhi ug pag-alsa sa pamunoan ug nagdalag 4,000 ka "magbabarawng mga lalaki" ngadto sa kamingawan.—Buh 21:30-38; 23:26, 27.

Ang Gregong ekspresyon nga gihubad nga "magbabarawng mga lalaki" sa literal nagkahulogang "mga lalaki sa Sicarii." Ang Gregong pulong alang sa "Sicarii" (*si·ka′ri·oi*) naggikan sa Latin nga *sicarii,* nga naggikan usab sa *sica* (baraw).

Sumala sa Hudiyong historyador nga si Josephus, ilabina sa panahon sa mga pista, ang "magbabarawng mga lalaki," o mga Sicarii, nga may mga baraw nga gitagoan ilalom sa ilang mga besti, mosagol sa panon sa katawhan didto sa Jerusalem ug mangdunggab sa ilang mga kaaway sa adlawng dako. Dayon, aron dili masuspetsahan, sila moduyog niadtong nagpahayag ug kasuko maylabot sa maong pagpamatay. Dugang pa, gipakita ni Josephus nga ang mga Sicarii nanguna sa pag-alsa batok sa Roma. Niadtong 66 K.P., ang usa ka pundok sa mga Sicarii, nga ubos sa pagmando ni Eleazar nga anak nga lalaki ni Jairo, nagmasaker sa Romanhong mga sundalo ug nag-ilog sa ilang garison didto sa Masada. Kini nga pundok sa panatikong mga patriotiko nagpadayon sa ilang pagsukol sa Roma hangtod sa 73 K.P., diin sa maong tuig ang mga depensa sa Masada nagawangan. Apan, ang mga Romano dili na kinahanglang moatake pa niini nga kuta. Aron dili madakpan, ang mga Sicarii mihimog sistematikong paghikog pinaagi sa pagmasaker sa 960 ka lalaki, babaye, ug mga bata. Duha lamang ka babaye ug lima ka bata, kinsa mitago sa usa ka langob, ang nakalingkawas.

MAGBALANTAY. Usa ka tawo nga mag-atiman, magpakaon, ug magbantay sa mga karnero o mga panon sa mga karnero ug kanding. (Gen 30:35, 36; Mat 25:32; tan-awa ang KARNERO.) Ang buluhaton ingong mga magbalantay maoy sukad pa sa panahon sa anak nga lalaki ni Adan nga si Abel. (Gen 4:2) Bisan tuod gilantaw nga dungganon sa ubang mga dapit, ang mga magbalantay sa karnero maoy tinamay sa agrikultural nga Ehipto.—Gen 46:34.

Sagad ang tag-iya, ang iyang mga anak (mga anak nga lalaki ug babaye), o ang laing paryente mao ang mag-atiman sa panon sa mga hayop. (Gen 29:9; 30:31; 1Sa 16:11) Taliwala sa mga adunahan, sama ni Nabal, ang mga sulugoon nagtrabaho ingong mga magbalantay sa kahayopan, ug lagmit nga dihay pangulo o dakodakong magbalantay sa kahayopan ibabaw sa uban. (1Sa 21:7; 25:7, 14-17) Kon ang tag-iya o mga membro sa iyang pamilya maoy magbantay sa mga hayop, sagad maayo ang kahimtang sa mga hayop. Apan ang usa ka sinuholang tawo sagad walay samang personal nga interes sa panon sa mga hayop, ug tungod niana usahay ang mga hayop maalaot.—Ju 10:12, 13.

Ang kasangkapan sa magbalantay sa kahayopan mahimong maglakip sa usa ka tolda (Isa 38:12), usa ka besti nga iyang magamit sa pagkupo sa iyang kaugalingon (Jer 43:12), usa ka olisi ug usa ka lambuyog ingong pangdepensa, usa ka puntil nga kasudlan sa mga pagkaon (1Sa 17:40; Sal 23:4), ug usa ka taas, bawog nga sungkod o baston nga gamiton sa paggiya sa panon sa mga hayop (Lev 27:32; Miq 7:14).

Ang mga magbalantay nga magbalhinbalhin ug puyo, sama kang Abraham, magpuyo diha sa mga tolda ug mobalhinbalhin ngadto sa nagkalainlaing mga lugar aron sa pagpangitag kasibsiban sa ilang mga panon sa hayop. (Gen 13:2, 3, 18) Apan, usahay ang tag-iya sa mga hayop magpabilin sa usa ka dapit, sa iyang balay o kampohanan, samtang ang iyang mga sulugoon o pipila ka membro sa iyang pamilya mopanaw uban sa panon sa mga hayop.—Gen 37:12-17; 1Sa 25:2, 3, 7, 15, 16.

Nakaila ba gayod ang mga karnero sa tingog sa ilang kaugalingong magbalantay?

Ang matag panon sa hayop sa daghang magbalantay usahay iponon diha sa usa ra ka toril sa tibuok gabii, nga may magbalantay sa pultahan nga magbantay kanila. Sa dihang moabot na ang mga magbalantay sa pagkabuntag, ilang tawgon ang ilang panon, ug ang mga karnero mosanong sa ilang magbalantay ug ngadto kaniya lamang. Molakaw nga mag-una sa panon, ang magbalantay magdala kanila ngadto sa sibsibanan. (Ju 10:1-5) Sumala sa personal nga mga obserbasyon didto sa Sirya ug Palestina sa ikanapulog-siyam nga siglo, si W. M. Thomson misulat: "[Ang mga karnero] anad kaayo ug maayong pagkabansay nga tungod niana sila *mosunod* dayon sa ilang magbalantay. Siya magagiya kanila gikan sa toril, o gikan sa ilang mga balay diha sa kabalangayan, ngadto sa dapit nga buot niyang dad-an kanila. Sanglit daghang panon sa mga hayop sa ingon niini nga dapit, ang matag usa mopili ug kaugalingon niyang agianan; ug depende na niya kon asa siya mangitag kasibsiban alang kanila. Busa, kinahanglan nga sila tudloan sa pagsunod, ug sa dili pagtipas ngadto sa dili-pinarilan nga kaumahan sa mais nga makapadani kaayo diha sa bisan haing kiliran. Ang karnero nga mahisalaag tino gayong magkaproblema. Ang magbalantay motawag sa kusog nga tingog sa popanahon aron sa pagpahinumdom kanila nga siya kauban nila. Sila nakaila sa iyang tingog, ug sila

mosunod; apan kon motawag ang usa ka estranyo, sila mohunong sa makadiyot, moyanghag kay naalarma, ug, kon kini sublion, sila motalikod ug mokalagiw, tungod kay wala sila makaila sa tingog sa usa ka estranyo. Dili kini hinanduraw nga paglarawan sa usa ka sambingay; kini maoy usa ka kamatuoran gayod. Sublisubli ko nang gihimo kini nga eksperimento. Ang magbalantay molakaw nga mag-una, dili lamang aron sa pagtultol sa agianan kondili aron usab sa pagtino nga kini angay ug hilwas agian."—*The Land and the Book,* girebisar ni J. Grande, 1910, p. 179.

Sa susama, si J. L. Porter, diha sa *The Giant Cities of Bashan and Syria's Holy Places,* nag-ingon: "Ang mga magbalantay magdala sa ilang panon sa mga hayop gikan sa mga ganghaan sa siyudad. Sila among makita nga klaro kaayo, ug maikagon namong giobserbahan ug gipaminawan sila. Dihay linibo ka karnero ug kanding nga nagpunsisok ug nagkaguliyang. Ang mga magbalantay dungan nga mitindog hangtod nga ang tanan migawas. Dayon sila nagbulagbulag, nga ang matag magbalantay misubay sa lainlaing agianan, ug samtang naglakaw nanawag pinaagig tagning ug linain nga tingog. Ang mga karnero nakadungog kanila. Sa sinugdan ang mga karnero nagkalandrakas, nga daw napugwat; dayon misubay sa direksiyon nga gisubay sa mga magbalantay; kini nag-anam ug kataas hangtod nga ang nagkaguliyang nga mga karnero nahimong taas, nagaganayan nga mga panon, nga nagsunod sa ilang tagsatagsa ka pangulo."—1868, p. 45.

Sa pagkagabii, ang mga magbalantay magdala pagbalik sa mga hayop ngadto sa toril, diin siya magtindog diha sa pultahan ug mag-ihap sa mga karnero samtang sila moagi sa ilalom sa iyang baston o sa iyang mga kamot.—Lev 27:32; Jer 33:13; tan-awa ang TORIL.

Usa ka Lisod nga Kinabuhi. Ang kinabuhi sa magbalantay sa kahayopan dili lalim. Siya mainitan ug matun-ogan, maingon man makasinatig mga gabii nga walay tulog. (Gen 31:40; Luc 2:8) Bisan pag siya mameligro, iyang panalipdan ang panon gikan sa mga manunukob, sama sa mga leyon, mga lobo, ug mga oso, maingon man batok sa mga kawatan. (Gen 31:39; 1Sa 17:34-36; Isa 31:4; Am 3:12; Ju 10:10-12) Ang magbalantay kinahanglang magbantay sa panon aron dili kini magkatibulaag (1Ha 22:17), mangita sa nawalang karnero (Luc 15:4), magkugos sa giluya ug gikapoy nga mga nating karnero diha sa iyang sabakan (Isa 40:11), ug mag-atiman sa masakiton ug nasamdan—nga magbendahe sa mga nabalian ug magdihog ug lanang olibo sa mga samad. (Sal 23:5; Eze 34:3, 4; Zac 11:16) Siya mag-amping pag-ayo sa dihang magbantay sa bayeng mga karnero nga nagpasuso. (Gen 33:13) Sa matag adlaw, kasagaran sa kaudtohon, paimnon sa magbalantay ang panon sa kahayopan. (Gen 29:3, 7, 8) Kon ang mga hayop paimnon diha sa mga atabay, ang mga imnanan diha sa yuta o mga pasong kinahanglang pun-on ug tubig. (Ex 2:16-19; itandi ang Gen 24:20.) Usahay diha sa mga atabay nahitabo ang mga panag-away tali sa mga magbalantay.—Gen 26:20, 21.

Ang magbalantay adunay katungod nga makaambit sa produkto sa panon sa mga hayop (1Co 9:7), ug sagad ang ibayad kaniya maoy mga hayop (Gen 30:28, 31-33; 31:41), apan usahay bayran usab siya pinaagig salapi. (Zac 11:7, 12) Lagmit nga siya magabayad sa nawalang hayop (Gen 31:39), apan ilalom sa pakigsaad sa Balaod walay bayad nga pangayoon alang sa usa ka hayop nga gikuniskunis sa usa ka mapintas nga mananap.—Ex 22:13.

Kon unsay gihisgotan bahin sa magbalantay sa kahayopan kasagarang mapadapat usab ngadto sa usa ka tig-alimag hayop. Apan, ang buluhaton sa usa ka tig-alimag hayop dili lang kay ang pag-atiman sa mga karnero ug kanding. Adunay mga tig-alima usab sa mga baka, asno, kamelyo, ug mga baboy.—Gen 12:16; 13:7, 8; Mat 8:32, 33.

Mahulagwayon ug Masambingayon. Si Jehova maoy usa ka Magbalantay nga mahigugmaong nagaatiman sa iyang mga karnero, sa ato pa, sa iyang katawhan. (Sal 23:1-6; 80:1; Jer 31:10; Eze 34:11-16; 1Pe 2:25) Ang iyang Anak nga si Jesu-Kristo mao ang "dakong magbalantay" (Heb 13:20) ug "ang pangulong magbalantay," nga ilalom sa iyang pagtultol ang mga magtatan-aw sa Kristohanong mga kongregasyon nagabantay sa panon sa Diyos, nga kinabubut-on, dili-mahakogon, ug maikagon. (1Pe 5:2-4) Si Jesus naghisgot sa iyang kaugalingon ingong "ang maayong magbalantay," ang usa nga tinuod nga naluoy sa "mga karnero" ug nagpasundayag niini pinaagi sa pagtugyan sa iyang kalag alang kanila. (Ju 10:11; tan-awa ang Mat 9:36.) Apan ingon sa gitagna, tungod kay gihampak ang "maayong magbalantay" nagkatibulaag ang panon.—Zac 13:7; Mat 26:31.

Diha sa Bibliya, ang termino nga "mga magbalantay" usahay nagtumong sa mga magmamando ug mga pangulo sa mga Israelinhon, matinumanon ug dili-matinumanon. (Isa 63:11; Jer 23:1-4; 50:6; Eze 34:2-10; itandi ang Num 27:16-18; Sal 78:70-72.) Sa susama, ang terminong "mga magbalantay" mapadapat ngadto sa mga pangulo sa ubang mga nasod. (Jer 25:34-36; 49:19; Nah 3:18; itandi ang Isa 44:28.) Sa Jeremias 6:3, ang "mga magbalantay" lagmit nagtumong sa mga komandante sa misulong nga kasundalohan. Ang presensiya sa mga magbalantay uban sa ilang mga panon gihubit diha sa usa ka larawan sa pagpasig-uli (Jer 33:12), samtang gitagna nga bug-os gayod ang kalaglagan sa

Babilonya nga tungod niana 'walay bisan usa ka magbalantay ang magpahigda sa iyang panon didto.'—Isa 13:20.

Sa Pinadayag 12:5, ang 'pagbantay' sa kanasoran pinaagi sa olisi nga puthaw nagkahulogan sa ilang kalaglagan.—Itandi ang Sal 2:9.

MAGBALANTAY SA BILANGGOAN. Ang usa nga nagtener sa mga tawong giakusahan tungod sa paglapas sa balaod; usa ka guwardiya sa bilanggoan. Duha ka Gregong pulong diha sa Kasulatan ang gihubad ingong magbalantay sa bilanggoan: ang *ba·sa·ni·stes′,* nga nagkahulogang "tigsakit," ug ang *de·smo·phy′lax,* usa ka kombinasyon sa *de·smos′* (gapos, talikala sa tiil) ug *phy′lax* (guwardiya).

Ang mga magbalantay sa bilanggoan sagad grabeng magsakit sa mga binilanggo, busa sila gitawag ug *ba·sa·ni·stes′.* Pananglitan, ang mga utangan usahay ibalhog sa bilanggoan tungod kay wala makabayad sa ilang giutang. Didto ang magbalantay sa bilanggoan lagmit maglapdos ug magsakit kanila, ug sumala sa giingon ni Jesus, sila dili buhian hangtod nga sila 'makabayad sa kataposang sensilyo nga kubos kaayo ug bili.' (Mat 5:25, 26) Mao usab kini ang punto sa sambingay ni Jesus bahin sa dili-maluluy-ong ulipon. Sa dihang nasayran sa agalon ang gibuhat sa iyang ingrato nga ulipon, siya "mitugyan kaniya ngadto sa mga magbalantay sa bilanggoan [*ba·sa·ni·stais′*], hangtod nga mabayran niya ang tanang utang."—Mat 18:34, 35; itandi ang Pin 14:11, diin ang "kasakit" gihubad gikan sa *ba·sa·ni·smou′.*

Kon makapuga ang mga binilanggo, ang mga magbalantay sa bilanggoan mao ang makaagom sa silot nga ipahamtang ngadto sa mga pugante, sumala sa Romanhong kostumbre. Busa, sa dihang si Pedro gipagawas sa manulonda gikan sa bilanggoan, atong mabasa nga "giusisa [ni Herodes] ang mga guwardiya ug nagsugo nga sila dad-on aron silotan."—Buh 12:19.

Sa Filipos, si Pablo ug Silas gitaral atubangan sa mga mahistrado sibil nga nagsugo nga sila garotehon, ug "human nila mabunali sila sa makadaghan, ilang gibalhog sila sa bilanggoan, nga nagsugo sa magbalantay sa bilanggoan [*de·smo·phy′la·ki*] nga bantayan sila pag-ayo. Tungod kay iyang nadawat ang maong sugo, iyang gibalhog sila sa sulod nga bahin sa bilanggoan ug gipahuot ang ilang mga tiil diha sa mga sepohan." (Buh 16:22-24) Unya sa pagkatungang gabii, usa ka dakong linog ang nagbukas sa tanang pultahan sa bilanggoan. Tungod niini ang magbalantay sa bilanggoan naghunahuna nga ang mga binilanggo nakapuga, ug kay nasayod sa grabeng silot nga ipahamtang kaniya kon tinuod nga sila nakapuga, siya diriyot nang magpakamatay sa dihang si Pablo nagpahibalo kaniya nga silang tanan atua ra didto. Kini nga mga panghitabo, lakip sa mga gitudlo ni Pablo, nakaaghat sa magbalantay sa bilanggoan sa pagpasundayag ug pagtuo, ug siya ug ang iyang panimalay nahimong bawtismadong mga magtutuo.—Buh 16:25-36.

MAGBALANTAY-SA-GANGHAAN. Sa karaang kapanahonan ang mga magbalantay-sa-ganghaan, nga gitawag usab ug mga magbalantay sa pultahan, nag-alagad sa lainlaing mga dapit, sama sa mga ganghaan sa siyudad, mga ganghaan sa templo, maingon man usab sa mga ganghaan o mga pultahan sa mga balay. Ang mga magbalantay-sa-ganghaan sa siyudad gitudlo aron sa pagtino nga sirado ang mga ganghaan panahon sa kagabhion, ug sila nag-alagad ingong mga tigbantay sa ganghaan. Ang ubang mga tigbantay lagmit itudlo ingong mga magbalantay sa ibabaw sa ganghaan o sa usa ka torre diin ilang malantaw pag-ayo ug ikapahibalo kadtong nagsingabot sa siyudad. Sila motabang sa magbalantay-sa-ganghaan. (2Sa 18:24, 26) Kini maoy usa ka responsable kaayong katungdanan, sanglit ang seguridad sa siyudad nagdepende gayod sa magbalantay-sa-ganghaan ug siya maoy tulay sa komunikasyon tali niadtong anaa sa gawas sa siyudad ug niadtong anaa sa sulod. (2Ha 7:10, 11) Ang mga magbalantay sa pultahan ni Haring Ahasuero, nga ang duha kanila naglaraw sa pagpatay kaniya, gitawag usab nga mga opisyal.—Est 2:21-23; 6:2.

Diha sa Templo. Sa hapit na siyang mamatay, si Haring David nag-organisar pag-ayo sa mga Levihanon ug sa mga mamumuhat sa templo, lakip sa mga magbalantay-sa-ganghaan, nga nianang tungora may gidaghanon nga 4,000. Sa ilang mga dibisyon sila motungha aron sa pagtrabaho sulod sa pito ka adlaw sa matag higayon. Sila maoy responsable sa pagbantay sa balay ni Jehova ug sa pagtino nga ang mga pultahan buksan ug sirad-an sa tukmang mga panahon. (1Cr 9:23-27; 23:1-6) Gawas pa sa katungdanan sa pagkamagbalantay, ang uban nag-atiman sa mga amot nga gidala sa mga tawo aron magamit sa templo. (2Ha 12:9; 22:4) Sa ulahing panahon, sa dihang si Jehoiada nga hataas nga saserdote nagdihog kang Jehoas ingong hari, ang linaing mga guwardiya gitudlo diha sa mga ganghaan sa templo aron panalipdan ang batan-ong si Jehoas gikan sa mangingilog sa trono nga si Rayna Atalia. (2Ha 11:4-8) Sa dihang gilaglag ni Haring Josias ang idolatrosong pagsimba, ang mga magbalantay sa pultahan mitabang sa pagkuha gikan sa templo sa mga galamiton nga gigamit sa pagsimba kang Baal. Dayon gisunog kini sa gawas sa siyudad.—2Ha 23:4.

Sa dihang si Jesu-Kristo dinhi pa sa yuta, ang mga saserdote ug mga Levihanon gitudlo ingong mga magbalantay sa pultahan ug mga tigbantay sa templo nga gitukod pag-usab ni Herodes. Sila gisugo nga kinahanglang magmaalisto, tungod kay ang magtatan-aw o opisyal sa Patukoranan sa Templo mohimog mga paglibot, nga moabot sa wala damhang takna, ug kinahanglan nga ang tigbantay magtukaw diha sa iyang puwesto aron dili hisakpan nga wala diay magbantay. Dihay lain nga opisyal nga gipiyalan sa pagripa alang sa mga buluhaton sa templo. Kon siya moabot ug manuktok sa pultahan, kinahanglang pabiling nagmata ang guwardiya aron siya mabuksan. Siya usab mahimong makasakop sa guwardiya nga nahikatulog. Bahin niining pagpabiling nagmata, ang Mishnah (*Middot* 1:2) nag-ingon: "Ang opisyal sa Patukoranan sa Templo kasagarang molibot sa matag pagbantay dala ang dinagkotan nga mga sulo, ug kon adunay bantay nga dili motindog ug moingon kaniya, 'Oh opisyal sa Patukoranan sa Templo, ang kalinaw maanaa kanimo!' ug mahibaloan nga siya diay nahikatulog, siya magbunal kaniya pinaagi sa iyang sungkod, ug siya adunay katungod sa pagsunog sa iyang besti."—Gihubad ni H. Danby; tan-awa usab ang Pin 16:15.

Kini nga mga magbalantay-sa-ganghaan ug mga guwardiya gibutang sa ilang mga puwesto aron dili makawatan ang templo ug aron dili makasulod ang tanang mahugaw nga mga tawo ug ang tanan nga walay labot didto.

Diha sa mga Balay. Sa mga adlaw sa mga apostoles, ang pipila ka balay adunay mga magbalantay sa pultahan. Sa balay ni Maria nga inahan ni Juan Marcos, usa ka sulugoong babaye nga ginganlag Roda ang mitubag sa pagpanuktok ni Pedro sa dihang siya nahibalik gikan sa bilanggoan human siya buhii sa usa ka manulonda. (Buh 12:12-14) Ang batan-ong babaye nga nag-alagad ingong magbalantay sa pultahan sa balay sa hataas nga saserdote misukna kang Pedro kon siya usa ba sa mga tinun-an ni Kristo.—Ju 18:17.

Mga Magbalantay sa Hayop. Ang mga magbalantay sa hayop sa kapanahonan sa Bibliya kasagarang magbantay sa ilang mga panon sa karnero diha sa usa ka toril panahon sa kagabhion. Kini nga mga toril maoy mugbo nga mga paril nga bato nga may usa ka ganghaan. Ang mga panon sa hayop sa usa ka tawo o usahay sa ubay-ubayng mga tawo isulod diha sa toril panahon sa kagabhion nga adunay usa ka magbalantay sa pultahan nga magabantay ug magapanalipod kanila. Dayag nga gigamit ni Jesus kining naandan nga buhat ingong sambingay sa iyang paghisgot bahin sa magbalantay sa pultahan sa dihang siya nagtawag sa iyang kaugalingon dili lamang ingong ang magbalantay sa mga karnero sa Diyos kondili usab ingong ang pultahan nga niana mosulod ang mga karnero.—Ju 10:1-9.

Mga Kristohanon. Gipasiugda ni Jesus nga ang mga Kristohanon kinahanglang kanunay nga magmaalisto ug magmabinantayon bahin sa iyang pag-abot ingong tigpahamtang ug silot ni Jehova. Gipakasama niya ang Kristohanon sa usa ka magbalantay sa pultahan nga gisugo sa iyang agalon nga magpadayon sa pagbantay ug magpaabot sa iyang pagbalik gikan sa iyang pagpanaw sa halayo. —Mar 13:33-37; tan-awa ang GANGHAAN; BANTAY, GUWARDIYA.

MAGBALANTAY SA PULTAHAN. Tan-awa ang MAGBALANTAY-SA-GANGHAAN.

MAGBIS. Ang ngalan sa usa ka tawo o kaha sa usa ka dapit. Lakip niadtong namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya mao ang 156 ka "mga anak sa Magbis." (Esd 2:1, 30) Gituohan sa pipila nga ang Magbis mao ang Khirbet el-Makhbiyeh, nga nahimutang mga 5 km (3 mi) sa HK sa Adulam.

MAGDADAGAN. Tulin modagan nga mga mensahero o mga sulugoon sa usa ka prominenteng tawo, nga modagan nga mag-una sa iyang karo. Kini nga pulong gihubad gikan sa *participial form* sa Hebreohanong pulong nga *ruts,* nga nagkahulogang "dagan." Kini gihubad nga "mga sundalong nagbaktas," "bantay," ug "guwardiya" sa ubang mga hubad. Apan adunay laing pulong alang sa "mga sundalo nga nagbaktas," nga mao ang *ragh·li',* o, ang mas kompleto, *'ish ragh·li'.*

Ang "mga magdadagan" mahimong magtumong kang bisan kinsang tulin nga mga mensahero o tulin modagan nga mga tawo, sama kang Asahel nga igsoong lalaki ni Joab, ug kang Ahimaaz nga anak nga lalaki ni Zadok. (2Sa 2:18; 18:19, 23, 27) Si Elias sa usa ka higayon lagmit nga midagan ug labing menos 30 km (19 mi), nga nakauna sa karo ni Haring Ahab sa pag-abot sa Jezreel gikan sa Carmelo. Kini tungod kay "ang kamot ni Jehova diha kang Elias."—1Ha 18:46.

Sa opisyal nga diwa, ang mga magdadagan maoy mga lalaking tulin modagan nga gipili aron modagan nga mag-una sa karo sa hari. Sa dihang si Absalom ug, sa ulahi, si Adonias nakigkunsabo aron ilogon ang pagkahari, ang matag usa kanila migamit ug 50 ka magdadagan nga mag-una sa ilang karo aron sa pagdugang sa kahalangdon ug dignidad sa ilang laraw. (2Sa 15:1; 1Ha 1:5) Ang mga magdadagan nag-alagad ingong personal nga mga sundalo sa hari, susama sa mga badigard karong adlawa. (1Sa 22:17; 2Ha 10:25) Sila nag-alagad ingong mga bantay sa entrada sa balay sa hari ug

mokuyog sa hari gikan sa iyang balay ngadto sa templo. (1Ha 14:27, 28; 2Ha 11:6-8, 11; 2Cr 12:10) Sila ang tigdala sa mga mensahe alang sa hari. (2Cr 30:6) Sa mga adlaw ni Haring Ahasuero sa Persia, ang mga mensaherong nagbaktas lagmit nga gipulihan sa mga lalaking nagsakay sa tulin nga mga kabayong pangkoreyo.—Est 3:13, 15; 8: 10, 14.

Masambingayong Paggamit. Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, adunay pipila ka teksto nga naghisgot sa pagdagan tungod kay nagdali lamang. (Mat 28:8; Mar 9:15, 25; 10:17; Ju 20:2) Apan, ang pagdagan gigamit ni apostol Pablo sa masambingayong paagi. Siya misulat sa kongregasyon sa Corinto: "Wala ba kamo mahibalo nga ang tanang magdadagan sa usa ka lumba modagan, apan usa lamang ang makadawat sa ganti? Dagan sa paagi nga inyong makab-ot kini. Dugang pa, ang matag tawo nga nagaapil sa usa ka sangka nagapugong sa kaugalingon sa tanang butang. Karon sila, tataw, nagabuhat niini aron sila makabaton sa purongpurong nga madunot, apan kita sa purongpurong nga dili-madunot. Busa, ang akong pagdagan dili kay walay-katinoan; ang akong pagpanuntok dili ingon sa pagsuntok sa hangin; hinunoa ako nagmakmak sa akong lawas ug naghimo niini nga samag ulipon, aron, human ako makawali sa uban, ako dili sa unsa mang paagi mahimong dili-inuyonan."—1Co 9:24-27.

Ang mga sumasalmot sa Gregong mga dula gibansay pag-ayo, ug ang disiplina estrikto kaayo; ang pagkaon ug ang panggawi gibantayan pag-ayo. Ang mga lagda sa lumba estriktong gipatuman sa mga maghuhukom. Kon ang usa ka magdadagan unang nakaabot sa dag-anan apan milapas sa mga lagda, ang iyang pagdagan kawang; maingon sa gipahayag sa apostol: "Dugang pa, kon ang usa makigsangka bisan diha sa mga dula, dili siya mapurongpurongan gawas kon siya makigsangka subay sa mga lagda." (2Ti 2:5) Ang mga magdadagan nagpunting sa ilang mga mata sa ganti nga anaa sa dag-anan. Si Pablo 'midagan' niining paagiha nga nagsentro sa iyang hunahuna sa usa ka butang ug sa bug-os nga kasingkasing. (Gal 2:2; Flp 2:16; 3:14) Sa hapit na siyang mamatay siya nakaingon: "Gibugno ko na ang maayong bugno, natapos ko na ang pagdagan sa lumba, nasunod ko na ang pagtuo. Sukad niining panahona adunay gigahin alang kanako nga purongpurong sa pagkamatarong."—2Ti 4:7, 8.

Sa paghisgot sa mga buhat sa Diyos labot sa iyang pagpili niadtong maglangkob sa espirituwal nga Israel, gipatin-aw ni Pablo nga ang unodnong Israel nagsalig sa ilang unodnong relasyon kang Abraham. (Rom 9:6, 7, 30-32) Ilang gituohan nga sila mao ang mga pinili ug 'midagan,' o nagabuhat sa pagkamatarong, apan sa sayop nga paagi. Tungod sa pagtinguha nga tukoron ang ilang pagkamatarong pinaagi sa ilang kaugalingong mga buhat, sila wala magpasakop sa pagkamatarong sa Diyos. (Rom 10:1-3) Gihisgotan ni Pablo ang hustisya sa Diyos sa dihang Iyang gisalikway ang unodnong Israel ingong usa ka nasod ug gitukod ang usa ka espirituwal nga Israel. Maylabot niana nga paghisgot, siya miingon nga "kini nagaagad, dili sa usa nga nagatinguha ni sa usa nga nagadagan, kondili sa Diyos, kinsa adunay kaluoy."—Rom 9: 15, 16.

MAGDALENA, MARIA. Tan-awa ang MARIA Num. 3.

MAGDIEL [Piniling mga Butang sa Diyos]. Usa ka kaliwat ni Esau, ug usa sa mga sultan sa Edom. (Gen 36:40-43; 1Cr 1:51, 54) Lagmit ang Magdiel maoy ngalan usab sa usa ka dapit ug sa usa ka tribo.—Tan-awa ang TIMNA Num. 3.

MAGHAHATAG-BALAOD. Usa nga naghimog mga balaod; usa ka magbabalaod. Ang Bibliya naghatag ug bug-os nga pagtagad kang Jehova ingong ang pangunang Maghahatag-balaod sa uniberso.

Si Jehova Ingong Maghahatag-Balaod. Si Jehova sa pagkamatuod mao ang bugtong matuod nga Maghahatag-balaod sa uniberso. Gikan kaniya ang pisikal nga mga balaod nga naggahom sa walay-kinabuhing mga linalang (Job 38:4-38; Sal 104:5-19), ug sa kahayopan. (Job 39:1-30) Ang tawo usab, ingong linalang ni Jehova, nailalom sa pisikal nga mga balaod ni Jehova, ug sanglit siya maoy linalang nga may sukdanan sa maayo ug daotan ug may pagsabot, may katakos sa pagpangatarongan ug pagtagad sa iyang espirituwalidad, siya usab nailalom sa moral nga mga balaod sa Diyos. (Rom 12:1; 1Co 2:14-16) Dugang pa, ang balaod ni Jehova naggahom sa espirituhanong mga linalang, ang mga manulonda.—Sal 103:20; 2Pe 2: 4, 11.

Ang pisikal nga mga balaod ni Jehova dili mabungkag. (Jer 33:20, 21) Sa nailhan ug makita nga uniberso ang iyang mga balaod wala gayoy pagkausab ug kasaligan mao nga, diha sa mga dapit diin ang mga siyentipiko may kahibalo niini nga mga balaod, sila tukmang makakalkular sa mga pagtuyok sa bulan, mga planeta, ug sa uban pang langitnong mga butang bisan sa tipik sa segundo. Ang usa nga mosupak sa pisikal nga mga balaod makasinati gilayon sa daotang mga sangpotanan niini. Sa susama, ang moral nga mga balaod sa Diyos dili mausab ug dili mahimong ipahiuyon sa kaugalingong kagustohan o lapason nga walay silot. Ang maong mga balaod tinong ipatuman sama sa Iyang

mga balaod sa kinaiyahan, bisan tuod nga ang silot lagmit dili dihadiha maagoman. "Ang Diyos dili kayagayagaan. Kay bisan unsay ginapugas sa usa ka tawo, kini usab iyang anihon."—Gal 6:7; 1Ti 5:24.

Sa wala pa ihatag ni Jehova ang iyang balaod ngadto sa Israel, sa unsang paagi mahibaloan sa mga tawo ang kabubut-on sa Diyos alang kanila?

Bisan tuod sukad sa pagrebelde ni Adan hangtod sa Lunop miuswag ang pagkadaotan taliwala sa kadaghanan sa iyang mga kaliwat, ang pipila ka matinumanong mga tawo "nagpadayon sa paglakaw uban sa matuod nga Diyos." (Gen 5:22-24; 6:9; Heb 11:4-7) Ang espesipikong mga balaod lamang nga natala ingong gihatag sa Diyos ngadto niini nga mga tawo mao ang mga instruksiyon nga gihatag kang Noe maylabot sa arka. Kini bug-os nga gisunod ni Noe. (Gen 6:13-22) Bisan pa niana, adunay mga prinsipyo ug mga sumbanan aron sa paggiya sa matinumanong mga tawo diha sa ilang "paglakaw uban sa matuod nga Diyos."

Sila nasayod nga ang Diyos mahinatagon tungod sa pagtagana sa panginahanglan sa tawo didto sa Eden; ilang nakita ang ebidensiya sa dili-hakog ug mahigugmaong interes sa Diyos. Sila nahibalo nga ang prinsipyo sa pagkaulo gipatuman na sukad pa sa sinugdan, ang pagkaulo sa Diyos ibabaw sa lalaki ug ang pagkaulo sa lalaki ibabaw sa babaye. Sila nasayod sa buluhaton nga gihatag sa Diyos ngadto sa tawo ingon man sa Iyang kahangawa labot sa hustong pag-atiman sa mga butang nga gihatag ngadto sa tawo aron iyang pahimuslan ug kalipayan. Sila nahibalo nga ang seksuwal nga relasyon maoy tali sa lalaki ug babaye ug kinahanglang himoon kini sulod lamang sa kaminyoon, nga sila 'mobiya sa amahan ug inahan' aron mahimong usa ka malungtarong panagtiayon inay nga temporaryo lamang (maingon sa pakighilawas). Pinasukad sa sugo sa Diyos mahitungod sa paggamit sa mga kahoy sa tanaman sa Eden ug ilabina sa kahoy sa pagkahibalo sa maayo ug daotan, ilang nasabtan ang prinsipyo labot sa mga katungod sa pagkatag-iya ug sa pagpakitag pagtahod niana. Nasayod sila sa daotang mga resulta gumikan sa unang bakak. Nasayod sila nga giuyonan sa Diyos ang paagi sa pagsimba ni Abel, nga wala uyoni sa Diyos ang kasina ug kasilag ni Cain sa iyang igsoon, ug nga gisilotan sa Diyos si Cain tungod sa pagbuno kang Abel.—Gen 1:26–4:16.

Busa, bisan pag walay dugang espesipikong mga sugo, mando, o mga lagda gikan sa Diyos, ilang magamit kini nga mga prinsipyo ug mga sumbanan aron giyahan sila sa lain apan kaamgid nga mga situwasyon nga lagmit motungha. Kasiglohan sa ulahi, sa ingon niini nga paagi gilantaw ni Jesus ug sa iyang mga apostoles ang mga panghitabo sa wala pa ang Lunop. (Mat 19:3-9; Ju 8:43-47; 1Ti 2:11-14; 1Ju 3:11, 12) Ang balaod maoy usa ka *lagda sa paglihok.* Pinaagi sa mga pulong ug mga buhat sa Diyos ilang nahibaloan ang iyang dalan, ang iyang mga sukdanan, ug kini ang nahimong lagda sa paglihok, o balaod, nga ilang pagasundon. Pinaagi sa pagbuhat niana, sila 'makapadayon sa paglakaw uban sa matuod nga Diyos.' Kadtong wala magabuhat niana nakasala, o 'misipyat sa tumong,' bisan tuod walay kodigo sa balaod nga naghukom kanila.

Human sa Lunop, gihatag sa Diyos kang Noe ang balaod, nga kinahanglang sundon sa tanang katawhan, nga nagtugot sa pagkaon ug unod apan nagdili sa pagkaon ug dugo, ug Iyang gisulti ang prinsipyo sa silot nga kamatayon tungod sa pagbuno. (Gen 9:1-6) Sa sayong bahin sa yugto human sa Lunop, ang mga tawo sama ni Abraham, Isaac, Jacob, ug Jose nagpakitag tiunay nga pagpabili sa dalan sa Diyos, sa iyang lagda sa paglihok. (Gen 18:17-19; 39:7-9; Ex 3:6) Bisan tuod ang Diyos naghatag ug espesipikong mga sugo ngadto sa matinumanong mga tawo (Gen 26:5), sama sa balaod sa pagtuli, walay rekord nga siya naghatag kanila ug detalyadong kodigo sa balaod nga pagasundon. (Itandi ang Deu 5:1-3.) Bisan pa niana, sila nakabaton dili lamang sa mga prinsipyo ug mga lagda sa yugto sa wala pa ang Lunop aron sa paggiya kanila, kondili sila may dugang pang mga prinsipyo ug mga lagda nga makuha gikan sa iyang mga pahayag ug mga pagpakiglabot sa katawhan sa yugto human sa Lunop.

Busa, bisan tuod ang Diyos wala maghatag ug detalyadong kodigo sa balaod, sama sa iyang gihimo sa ulahi ngadto sa mga Israelinhon, ang mga tawo dili kay walay paagi sa pagtino kon unsa ang matarong ug ang daotang panggawi. Pananglitan, ang idolatriya wala pa sa espesipiko hukmi nga daotan pinaagig gipahayag nga balaod. Bisan pa niana, sumala sa gipakita ni apostol Pablo, walay ikapangatarongan sa pagbuhat niana sanglit ang "dili-makita nga mga hiyas [sa Diyos], nga mao ang iyang walay kataposang gahom ug pagka-Diyos, tin-awng makita sukad sa paglalang sa kalibotan padayon, tungod kay kini sila maila pinaagi sa mga butang nga gihimo." Ang pagsimba ug paghatag ug "sagradong pag-alagad sa linalang inay kay sa Usa nga naglalang" maoy dili gayod makataronganon. Kadtong nagasubay nianang binuang nga dalan mahimong motipas usab ngadto sa lain pang dili-matarong nga mga buhat, sama sa homoseksuwalidad, nga nag-usab "sa ilang kinaiyanhong gamit ngadto nianang sukwahi sa kinaiyahan." Labot pa, bisan walay

espesipikong balaod nga gihatag, ang maong buhat tin-aw nga sukwahi sa dalan sa Diyos nga Maglalalang, sumala sa gipadayag mismo sa kahimoan sa lalaki ug babaye. Ang tawo, nga sa orihinal gilalang sa larawan sa Diyos, adunay igong kinaadman nga makasabot niining mga butanga. Busa, siya manubag atubangan sa Diyos kon siya mosukwahi sa dalan sa Diyos; siya makasala, 'mosipyat sa tumong,' bisan kon walay espesipikong gipahayag nga balaod nga mag-akusar kaniya sa pagkasad-an.—Rom 1:18-27; itandi ang Rom 5:13.

Ang pakigsaad sa Balaod. Bisan una pa sa Pagpanggula gikan sa Ehipto, si Jehova mao na ang Maghahatag-Lagda sa iyang katawhan nga Israel. (Ex 12:1, 14-20; 13:10) Apan ang usa ka talagsaong pananglitan sa iyang papel ingong Maghahatag-balaod sa usa ka nasod mao ang iyang pag-establisar sa pakigsaad sa Balaod. Sa unang higayon, aduna na gayoy hugpong sa mga balaod ingong kodigo nga naggahom sa matag bahin sa kinabuhi. Kini nga pakigsaad nga naghimo sa Israel nga usa ka linain nga katawhan, usa ka nasod nga Iya lamang, nagpalahi sa Israel gikan sa tanang ubang kanasoran.—Ex 31:16, 17; Deu 4:8; Sal 78:5; 147:19, 20.

Sa usa ka mensahe nga nagtagna sa pagluwas nga himoon ni Jehova, ang manalagnang si Isaias miingon: "Si Jehova mao ang atong Maghuhukom, si Jehova mao ang atong Maghahatag-lagda ["maghahatag-balaod," *AS, Dy, Le, Yg*], si Jehova mao ang atong Hari; siya mismo magluwas kanato." (Isa 33:22) Busa si Jehova ang naghupot sa hudisyal, lehislatibo, ug ehekutibo nga gahom sa Israel; kining tulo ka sanga sa kagamhanan anaa kaniya. Sa ingon, gipasalig sa tagna ni Isaias ang bug-os nga panalipod ug pagtultol sa nasod, kay gipasiugda niini nga si Jehova mao ang Soberanong Magmamando sa bug-os nga diwa.

Sa paghubit kang Jehova ingong Maghahatag-lagda, o Maghahatag-balaod sa Israel, si Isaias migamit ug usa ka porma sa Hebreohanong termino nga *cha·qaq',* nga sa literal nagkahulogang "pagsapsap" o "pagkudlit." Sa paghisgot niini nga pulong, ang Hebreohanong leksikon ni W. Gesenius nagpatin-aw: "Sanglit ang pagkudlit ug mga mando ug mga lagda diha sa publikong mga papan ug mga monyumento gihimo man sa maghahatag-balaod, kini nagpasabot usab sa gahom sa pagpakanaog ug mando." (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* gihubad ni E. Robinson, 1836, p. 366) Kini nga pulong gihubad sa mga maghuhubad sa Bibliya ingong "maghahatag-balaod," "magmamando," ug "komandante." (Gen 49:10; Deu 33:21; Huk 5:14; Sal 60:7; 108:8; itandi ang *AT, KJ, NW, RS, Yg.*) Busa, ang hubad nga "Maghahatag-lagda" nahiuyon sa usa ka diwa sa Hebreohanong pulong, ug gihatag niini ang nahiangay nga katumbas ug pagkabug-os diha sa Isaias 33:22, diin kini nga pulong gilakip diha sa mao rang tudlingpulong uban sa "Maghuhukom" ug "Hari."

Ang Diyos wala maghatag sa maong detalyadong balaod ngadto sa laing nasod o katawhan. Bisan pa niana, ang Diyos sa sinugdan naglalang sa tawo diha sa pagkamatarong ug naghatag kaniyag tanlag. Bisan pa sa napanunod nga pagkadili-hingpit sa makasasalang tawo ug sa kiling niini sa pagpakasala, aduna gihapoy nagpabiling ebidensiya nga siya gibuhat sumala sa larawan ug dagway sa iyang Maglalalang ug ingon man sa ebidensiya labot sa katakos sa tanlag. Tungod niana, bisan taliwala sa dili-Israelinhong mga nasod gihimo ang pipila ka lagda sa paglihok ug hudisyal nga mga mando nga sa usa ka sukod nagpaaninag sa matarong nga mga prinsipyo sa Diyos.

Si apostol Pablo naghubit niini pinaagi sa pagingon: "Pananglitan, ang tanan nga nakasala nga walay balaod [nga mao, ang balaod sa Diyos nga gihatag ngadto sa iyang katawhan] malaglag usab nga walay balaod; apan ang tanan nga nakasala ilalom sa balaod pagahukman sumala sa balaod. Kay ang mga nagapamati sa balaod dili mao ang matarong atubangan sa Diyos, kondili ang mga nagatuman sa balaod igapahayag nga matarong. Kay dihang ang katawhan sa kanasoran nga walay balaod nagabuhat nga kinaiyanhon sa mga butang sa balaod, kining mga tawhana, bisan tuod walay balaod, maoy balaod sa ilang kaugalingon. Sila mismo mao ang nagpasundayag sa mga butang labot sa balaod nga nahisulat diha sa ilang mga kasingkasing, samtang ang ilang tanlag nagpamatuod duyog kanila ug, tali sa ilang kaugalingong mga panghunahuna, sila ginasumbong o ginapalingkawas." (Rom 2:12-15) Busa, kadto nga mga nasod, bisan tuod wala ilakip sa legal nga relasyon uban sa Diyos, dili kay walay sala kondili 'misipyat sa tumong' sa hingpit nga mga sukdanan ni Jehova.—Itandi ang Rom 3:9.

Pinaagi sa paghatag sa pakigsaad sa Balaod ngadto sa Israel, gipatin-aw sa Diyos nga ang tanang tawo, dili lamang ang idolatrosong mga pagano kondili ang mga Israelinhon usab, maoy mga sad-an. Gipaamgo gayod niini ang mga Israelinhon nga sila sa daghang paagi napakyas sa pag-abot sa hingpit nga mga sukdanan. Kini maoy "aron ang tanang baba matak-om ug ang tibuok kalibotan mailalom sa silot sa Diyos . . . kay ang tukmang kahibalo sa sala maoy pinaagi sa balaod." (Rom 3:19, 20) Bisan pag ang usa ka Israelinhon wala mosimba sa idolo, nag-ayad sa dugo, dili sad-an sa pagbuno, siya sa gihapon gipahayag nga sad-an sa pakigsaad sa Balaod. Kini tungod kay espesipiko na karong gipaila sa pakigsaad sa Balaod ang daghang buhat ug bisan mga tinamdan ingong kasal-anan.

Busa, si Pablo, nga nag-isip sa iyang kaugalingon nga samag buhi na diha sa mga balat-ang sa iyang katigulangan una pa ihatag ang Balaod, nag-ingon: "Sa pagkatinuod ako dili unta makailag sala kon dili pa tungod sa Balaod; ug, pananglitan, dili unta nako mailhan ang hakog nga pangibog kon ang Balaod wala pa mag-ingon: 'Dili ka maibog nga hinakog.' . . . Sa pagkatinuod, ako kanhi buhi nga bulag sa balaod; apan sa dihang ang sugo miabot, ang sala nabuhi pag-usab, apan ako namatay."—Rom 7:7-9.

Uban Pang mga Maghahatag-Balaod. Sa dihang ang Anak sa Diyos mianhi sa yuta, iyang giila si Jehova ingon nga iyang Maghahatag-balaod ug Diyos. Ingong usa ka Hudiyo, si Jesus mismo natawo ilalom sa pakigsaad sa Balaod ug obligadong sundon kini sa hingpit. (Gal 4:4, 5) Sa baylo, siya naglatid ug mga balaod alang sa iyang mga sumusunod sa dihang siya nakigsulti kanila ug usab pinaagi sa balaang espiritu nga nagalihok diha sa iyang mga sumusunod nga nagsulat sa Kristohanong Kasulatan. Sa katibuk-an, kini nga mga balaod gitawag nga "balaod ni Kristo." (Gal 6:2; Ju 15:10-15; 1Co 9:21) Kini nga balaod naggahom sa "Israel sa Diyos," ang iyang espirituwal nga "nasod." (Gal 6:16; 1Pe 2:9) Hinuon, dili si Kristo ang nagmugna niini nga mga balaod apan kini iyang nadawat gikan sa dakong Maghahatag-balaod nga si Jehova.—Ju 14:10.

Si Moises. Bisan tuod ang Bibliya sublisubli nga naghisgot sa "balaod ni Moises" (Jos 8:31, 32; 1Ha 2:3; 2Cr 23:18; 30:16), kini miila usab kang Jehova ingong ang aktuwal nga Maghahatag-balaod ug si Moises ingong Iyang instrumento ug hawas lamang sa paghatag sa Balaod ngadto sa Israel. (2Cr 34:14) Bisan ang mga manulonda adunay bahin sa paghawas sa Diyos niining butanga, kay ang Balaod "gipadangat pinaagi sa mga manulonda pinaagi sa kamot sa usa ka tigpataliwala." Bisan pa niana, si Moises, ingong tinudlong tigpataliwala ni Jehova sa pakigsaad tali sa Diyos ug sa Israel, gihisgotan nga maorag siya ang maghahatag-balaod.—Gal 3:19; Heb 2:2.

Tawhanong mga magmamando ingong mga maghahatag-balaod. Ang Diyos dili mao ang nagtukod sa tawhanong mga kagamhanan sa kalibotan ni naghatag kanila sa ilang awtoridad, apan siya nagtugot kanila nga maglungtad ug nagtangtang kanila ug nagtugot sa bag-ong mga kagamhanan nga motungha sa dihang kini mohaom sa iyang katuyoan. (Deu 32:8; Dan 4:35; 5:26-31; Buh 17:26; Rom 13:1) Ang pipila niini nga mga magmamando nahimong mga maghahatag-balaod sa ilang nasod, estado, o komunidad. Apan ang ilang mga balaod ug mga lagda husto lamang kon kini himoon sulod sa gambalay ug nahiuyon sa balaod sa Dakong Maghahatag-balaod, si Jehova nga Diyos. Maylabot sa balaod sa Diyos nga naggahom sa kinaiyanhong mga butang, ang bantogang Britaniko nga eksperto sa balaod nga si Sir William Blackstone nag-ingon: "Kini kinahanglang sundon sa tibuok globo, sa tanang kanasoran, ug sa tanang panahon: dili balido ang bisan unsang tawhanong mga balaod, kon sukwahi niini; ug ang mga balaod nga balido nagkuha sa tanan nilang puwersa, ug sa tanan nilang awtoridad, sa dili-direkta o sa direktang paagi, gikan niini nga tinubdan." Dugang pa, "Niining duha ka pundasyon, ang balaod sa kinaiyahan ug ang balaod sa pagpadayag [makaplagan lamang diha sa Balaang Kasulatan], gipasukad ang tanang tawhanong mga balaod, buot ingnon, walay tawhanong mga balaod ang mahimong mosukwahi niini."—*Chadman's Cyclopedia of Law,* 1912, Tomo I, pp. 89, 91; itandi ang Mat 22:21; Buh 5:29.

Diha sa Kristohanong kongregasyon. Ang igsoon ni Jesus sa inahan nga si Santiago misulat ngadto sa pipila ka Kristohanon nga nahimong garboso, hambogiro, ug hinawayon sa ilang Kristohanong kaigsoonan, nga nag-ingon: "Mga igsoon, hunong na sa pagsulti batok sa usag usa. Siya nga mosulti batok sa igsoon o maghukom sa iyang igsoon nagsulti batok sa balaod ug naghukom sa balaod. Karon kon maghukom ka sa balaod, dili ka usa ka magtutuman sa balaod kondili usa ka maghuhukom. Usa lamang ang maghahatag-balaod [Gr., *no·mo·the'tes*] ug maghuhukom, siya nga makahimo sa pagluwas ug sa paglaglag. Apan ikaw, kinsa ka ba nga maghukom sa imong silingan?" Dayon gihisgotan ni Santiago kadtong nanghambog sa ilang buhaton sa umaabot, nga maorag sila dili maapektohan sa mga sirkumstansiya, imbes nga moingon, "Kon pagbuot ni Jehova." (San 4:11-16) Gihisgotan ni Santiago ang "harianong balaod," "Higugmaon mo ang imong silingan sama sa imong kaugalingon." (San 2:8) Kini nga mga Kristohanon, tungod sa dili pagpakitag gugma sa ilang silingan, hinuon nagsultig daotan batok kaniya, sa diwa, naghimo sa ilang kaugalingon nga mga maghuhukom sa balaod sa Diyos, ingong mga maghahatag-balaod o mga magbabalaod.

Si apostol Pablo naghatag ug samang tambag diha sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma mahitungod sa pipila nga naghukom sa ubang mga tawo pinasukad sa ilang gikaon o giinom: "Kinsa man ikaw nga mohukom sa sulugoon sa balay nga iya sa lain? Ngadto sa iyang kaugalingong agalon siya mobarog o mapukan. Sa pagkatinuod, siya pabarogon, kay si Jehova makapabarog man kaniya."—Rom 14:4.

Pinasukad sa nahisgotan na, unsaon paglantaw ang mga instruksiyon ni Pablo labot sa usa ka seryosong kaso sa pakighilawas diha sa kongregasyon

sa Corinto? Siya miingon: "Ako sa pagkatinuod, bisan tuod wala diha sa lawas apan anaa sa espiritu, tinong nakahukom na, nga daw ako anaa, sa tawo nga nakabuhat sa ingon . . . Dili ba nagahukom man kamo kanilang anaa sa sulod, samtang ang Diyos nagahukom kanilang anaa sa gawas? 'Kuhaa ang tawong daotan gikan sa inyong taliwala.'" Dayon siya naghisgot bahin sa paghukom sa mga butang niining kinabuhia ug niadtong ilang 'gipahimutang ingong mga maghuhukom.'—1Co 5:1-3, 12, 13; 6:3, 4; itandi ang Ju 7:24.

Tungod sa awtoridad nga gihatag kaniya ingong apostol ni Jesu-Kristo, si Pablo may kaakohan labot sa kahinlo ug kaayohan sa mga kongregasyon (2Co 1:1; 11:28); busa siya misulat ngadto niadtong tungod sa pagtudlo sa nagamandong lawas nakabaton ug awtoridad diha sa kongregasyon. (Buh 14:23; 16:4, 5; 1Ti 3:1-13; 5:22) Sila ang may kaakohan nga mahuptan sa kongregasyon ang maayong baroganan, ingong putli sa panan-aw sa Diyos. Kini nga mga tawo, sa paglingkod aron sa paghukom sa kaso nga gihisgotan, nga maoy usa ka dayag ug makauulaw nga paglapas sa balaod sa Diyos, dili maghimo sa ilang kaugalingon nga mga maghuhukom sa balaod sa Diyos, ni sila maghimog mga balaod sumala sa ilang kabubut-on. Dili nila lapason ang mga utlanan sa hinatag-sa-Diyos nga balaod. Sila molihok sumala sa balaod nga gihatag sa dakong Maghahatag-lagda, nga naghukom sa pakighilawas ingong mahugaw. Ang mga nagabuhat sa maong kahugawan dili makasulod sa Gingharian sa Diyos, sumala sa balaod sa Diyos. (1Co 6:9, 10) Sila dili angayan nga magpabilin uban sa kongregasyon ni Kristo. Apan bisan pa niana ang mga tawong may kaakohan sa kahinlo sa kongregasyon, pinaagi sa pagpalagpot sa mga tawong mahugaw, wala magpahamtang sa silot nga ipahamtang mismo sa Diyos nga Maghahatag-balaod ngadto niadtong dili-mahinulsolon nga nagpadayon sa pagsubay sa maong dalan, nga mao, ang kamatayon.—Rom 1:24-27, 32.

Gipunting usab ni Pablo ngadto sa mga Kristohanon nga "ang mga balaan magahukom sa kalibotan" ug nga "kita magahukom unya sa mga manulonda." Dinhi siya naghisgot, dili sa presenteng panahon, apan sa umaabot, sa dihang kadtong maghari sa Gingharian kauban ni Kristo magalagad ingong langitnong mga maghuhukom, nga magpatuman sa balaod sa Diyos ug magpahamtang sa paghukom nganha sa mga daotan.—1Co 6:1-3; Pin 20:6; itandi ang 1Co 4:8.

Ang panalangin ni Moises kang Gad. Sa panalangin ni Moises sa mga tribo sa Israel sa hapit na siyang mamatay, "mahitungod kang Gad siya miingon: 'Bulahan siya nga nagapadako sa mga utlanan ni Gad. . . . Ug iyang [Gad] kuhaon ang unang bahin alang kaniya, kay didto gitagana ang pahat sa usa ka maghahatag-lagda.'" (Deu 33:20, 21) Ang paggamit sa terminong "maghahatag-lagda" dinhi mahimong magkahulogan nga: Kadaghanan sa mga tribo nakabaton sa ilang tinudlong panulondon pinaagig ripa, ilalom sa direksiyon ni Josue ug Eleasar nga hataas nga saserdote. Apan, wala madugay human mapildi ang mga Midianhon, ang tribo ni Gad, uban sa tribo ni Ruben, nangayo sa yuta sa S sa Suba sa Jordan. Sanglit kini nga mga tribo daghan ug kahayopan, ang yuta nahiangay gayod kanila. Paborableng gidungog ni Moises ang ilang gipangayo ug gihatag kanila kining bahina sa yuta. (Num 32:1-5, 20-22, 28) Sa ingon, ang ilang bahin maoy "pahat sa usa ka maghahatag-lagda," si Moises, ang maghahatag-balaod sa Israel.

MAGHAHATAG-LAGDA. Tan-awa ang MAGHAHATAG-BALAOD.

MAGHUHUBAD. Tan-awa ang HUBAD, INTERPRETASYON.

MAGHUHUKOM.

1. Ang mga tawo nga gipatindog ni Jehova aron sa pagluwas sa iyang katawhan sa wala pa ang yugto sa tawhanong mga hari sa Israel nailhan ingong mga maghuhukom. (Huk 2:16) Si Moises, ingong tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod ug tinudlo-sa-Diyos nga pangulo, naghukom sa Israel sulod sa 40 ka tuig. Apan ang yugto sa mga Maghuhukom, ingon sa kasagarang gituohan, nagsugod kang Otniel, human sa kamatayon ni Josue, ug miabot hangtod kang Samuel nga manalagna. Si Samuel sagad wala ilakip taliwala sa mga Maghuhukom. Busa ang yugto sa mga Maghuhukom miabot ug mga 300 ka tuig.—Huk 2:16; Buh 13:20.

Ang mga maghuhukom gipili ug gitudlo ni Jehova gikan sa lainlaing mga tribo sa Israel. Gikan kang Josue hangtod kang Samuel, 12 ka maghuhukom (dili apil si Debora) ang ginganlan, ingon sa mosunod:

Maghuhukom	Tribo	Maghuhukom	Tribo
Otniel	Juda	Jair	Manases
Ehud	Benjamin	Jepte	Manases
Samgar	(?)	Ibzan	Zabulon (?)
Barak	Neptali (?)	Elon	Zabulon
Gideon	Manases	Abdon	Epraim
Tola	Isacar	Samson	Dan

Ang eksaktong dapit diin ang matag maghuhukom adunay hurisdiksiyon ug ang petsa sa ilang pagkamaghuhukom dili matino sa matag kahimtang. Ang pipila dungang naghukom sa magkalahi nga mga dapit sa Israel, ug tali niini dihay yugto sa

pagdaogdaog.—Tan-awa ang MAPA, Tomo 1, p. 743; KORTE, HUDISYAL NGA; ADLAW SA PAGHUKOM; usab ang mga maghuhukom sa Israel ubos sa tagsatagsa ka ngalan.

2. Mga tawo nga adunay kaakohan sa paghukom sa legal nga mga kaso. Sa Job 31:11, 28 ang prase nga "angayng hatagag pagtagad sa mga maghuhukom" gigamit ingong adhetibo sa paghubit sa mga sala nga angayng pagahukman. Busa niini nga mga bersikulo diha sa *An American Translation* mabasa ang "usa ka ngilngig nga sala" (ber 11) ug ang "usa ka ngilngig nga salaod" (ber 28), imbes nga "usa ka sayop nga angayng hatagag pagtagad sa mga maghuhukom." Ang "sayop" nga gihisgotan sa bersikulo 11 maoy pagpanapaw (ber 9, 10), usa ka salaod nga sa panahon ni Job lagmit hukman sa mga ansiyano diha sa ganghaan sa siyudad. (Itandi ang Job 29:7.) Apan, ang "sayop" nga gihisgotan sa bersikulo 28 naglangkit sa materyalismo ug tinagong idolatriya (ber 24-27), mga sayop nga anaa sa hunahuna ug kasingkasing nga dili mapamatud-an pinaagi sa baba sa mga saksi. Busa, walay tawhanong mga maghuhukom ang makatino sa pagkasad-an. Apan, dayag nga giila ni Job nga ang Diyos makahukom sa maong mga sala ug nga kini seryoso gayod nga kinahanglan niyang hukman.

MAGHUHUKOM, BASAHON SA MGA. Usa ka basahon sa Bibliya nga sa panguna nagkobre sa yugto nga mga 330 ka tuig tali sa pagsakop sa Israel sa Canaan ug sa pagsugod sa monarkiya. Una pa niini, ang mga Israelinhon gipasidan-an nga ang ilang pagkapakyas sa pag-abog sa mga molupyo sa yuta, ingon sa gisugo sa Diyos, motultol sa ilang pagsagop sa mahugaw nga relihiyosong mga buhat sa mga Canaanhon. Sa kataposan kini moresulta sa dili pag-uyon ni Jehova ug sa iyang pagtugyan kanila ngadto sa ilang mga kaaway. (Ex 23:32, 33; 34:11-17; Num 33:55; Deu 7:2-5) Ang makasaysayanhong rekord nga makaplagan

MGA PANGUNANG PUNTO SA MGA MAGHUHUKOM

Usa ka kusganong asoy sa mga pagluwas nga sublisubling gihimo ni Jehova alang sa Israel pinaagi sa mga Maghuhukom sa dihang ang Israel mibiya sa idolatrosong mga buhat ug tim-os nga nangaliyupo sa iyang tabang

Lagmit nga gisulat ni Samuel, kini nga basahon nagkobre ug mga 330 ka tuig tali sa pagsakop sa Canaan ug sa pagsugod sa monarkiya

---

Mga kahimtang nga naglungtad sa panahon sa mga Maghuhukom (1:1–3:6)

- Human sa kamatayon ni Josue, ang mga tribo sa Israel napakyas sa pag-abog sa nahibiling mga molupyo sa Canaan gikan sa maong yuta
- Hinuon, sila nakigminyo niini nga mga pagano ug nalit-agan sa ilang bakak nga relihiyon
- Si Jehova nagtugyan kanila ngadto sa ilang mga kaaway; apan sa popanahon siya nagpatindog ug mga Maghuhukom sa pagluwas kanila

Ang mga pagluwas gikan sa pagpanglupig sa dihang ang Israel mibiya sa bakak nga pagsimba ug mitawag kang Jehova alang sa tabang (3:7–16:31)

- Pinaagi kang Otniel, ang Israel giluwas gikan sa walo-ka-tuig nga pagkasakop kang Cusan-risataim nga hari sa Mesopotamia
- Ang 18-ka-tuig nga pagdominar sa Moabihanon nga si Haring Eglon natapos sa dihang siya gipatay ni Ehud, kinsa human niadto nagtigom sa Israelinhong kasundalohan ug nagparot sa mga Moabihanon
- Si Samgar nag-inusara sa pagpatay sa 600 ka Filistehanon, sa ingon nagluwas sa Israel
- Si Barak, nga nadasig sa manalagnang si Debora, nagpildi kang Jabin, sa ingon nagtapos sa iyang 20-ka-tuig nga pagpanglupig sa Israel; ang pangulo sa kasundalohan ni Jabin, si Sisera, gipatay ni Jael, ang asawa ni Heber nga Kenihanon; si Debora ug Barak naghandom niini nga kadaogan pinaagig awit
- Si Gideon gisugo sa pagluwas sa Israel gikan sa pito-ka-tuig nga pagpanghasi sa mga Midianhon; si Jehova mihatag sa kadaogan human niya kunhori ang kasundalohan ni Gideon ngadto sa 300 na lamang ka tawo; si Gideon human niadto midumili sa pagkahari
- Si Tola naghukom sa Israel sulod sa 23 ka tuig, ug si Jair naghukom sulod sa 22 ka tuig
- Ang Israel nag-antos diha sa mga kamot sa mga Ammonhanon; si Jehova nagtaganag kaluwasan pinaagi kang Jepte, kinsa human niadto mituman sa iyang panaad sa pagtugyan sa iyang bugtong anak, nga usa ka babaye, sa pag-alagad kang Jehova
- Si Ibzan, Elon, ug Abdon naghukom sa Israel sa katibuk-an nga mga 25 ka tuig
- Si Jehova naghatag kang Samson ug dako kaayong kusog ug naggamit kaniya sa pagpahigawas sa Israel gikan sa 40-ka-tuig nga pagdominar sa mga Filistehanon; ang iyang pagpakigminyo sa usa ka Filistehanong babaye gikan sa Timnah naghatag kaniyag mga kahigayonan sa paglihok batok kanila; ang pagluib ni Delila kaniya sa ngadtongadto mitultol sa usa ka kahimtang diin iyang napatay ang mas daghang Filistehanon panahon sa iyang kamatayon kay sa iyang napatay sa iyang tibuok kinabuhi

Dugang dili-maayong mga kahimtang nga naugmad panahon sa mga Maghuhukom (17:1–21:25)

- Sa Epraim, si Miqueas nagpatindog ug usa ka larawan didto sa iyang balay ug nagsuhol sa usa ka batan-ong Levihanon sa pag-alagad ingong saserdote
- Ang pipila ka Danhanon miadto sa balay ni Miqueas ug sa ulahi gikawat ang iyang idolatrosong mga butang; gidala usab nila ang Levihanon aron moalagad ingong ilang saserdote
- Ang mga lalaki sa Benjaminhong siyudad sa Gibea nahimong sad-an sa tiningob nga krimen sa sekso batok sa puyopuyo sa usa ka Levihanon; ang pagkapakyas sa pagtugyan sa mga sad-an aron masilotan nagtukmod sa ubang mga tribo sa pagpakiggubat aron masilotan ang Benjamin; kini nga tribo hapit mapuo

sa basahon sa Mga Maghuhukom nagpakita kon sa unsang paagi ang pasidaan nahimong tinuod. Bisan pa niana, inay nga bug-os maghisgot sa pagkadili-matinumanon sa Israel ug sa miresulta nga langyawng pagpanglupig, ang basahon pangunang nag-asoy sa mga kalamposan sa mga maghuhukom ug sa talagsaong mga pagluwas nga gihimo ni Jehova pinaagi kanila. Busa ang katakos ni Jehova sa pagluwas ug ang iyang hataas-nga-pailob, kaluoy, dili-takos nga kalulot, ug hustisya gipasiugda. Ang mga maghuhukom mismo gipakita ingong talagsaong mga panig-ingnan sa pagtuo. —Heb 11:32-34, 39, 40.

Kahan-ayan. Ang Mga Maghuhukom gilangkit sa gisundan nga basahon sa Bibliya pinaagi sa pangbukas nga mga pulong niini, "Ug nahitabo human sa kamatayon ni Josue." Apan, ang pipila sa mga panghitabo nga giasoy niini dayag nga nahitabo sa wala pa mamatay si Josue. Pananglitan, ang Maghuhukom 2:6 mabasa: "Sa dihang gipalakaw ni Josue ang katawhan, ang mga anak sa Israel nanglakaw, ang tagsatagsa ngadto sa iyang panulondon, aron sa pagpanag-iya sa yuta." Busa mopatim-aw nga ang Maghuhukom 1:1–3:6 nagsilbing introduksiyon, ang magsusulat naghisgot sa mga butang nga nahitabo una pa ug human sa kamatayon ni Josue aron sa pagtaganag makasaysayanhong impormasyon alang sa asoy nga mosunod. Ang seksiyon nga nagsugod sa kapitulo 3, bersikulo 7, hangtod sa kataposan sa kapitulo 16, sa panguna, maoy kronolohikanhong pagkahan-ay ug nag-asoy sa mga kalihokan sa 12 ka maghuhukom (walay labot si Debora), sugod kang Otniel ug natapos kang Samson. Ang kataposang bahin sa basahon mahimong tawgong apendise ug mohaom sa usa ka yugto nga mas una pa kay sa pagkamaghuhukom ni Samson. Ang pag-ilog sa Lais pinaagi sa mga Danhanon daw makataronganong nahitabo una pa sa kamatayon ni Josue. (Itandi ang Jos 19:47; Huk 18:27-29.) Ang tiningob nga krimen sa sekso nga gihimo sa mga lalaki sa Gibea ug ang misunod nga mga panghitabo nga miresulta sa halos pagkapuo sa tribo ni Benjamin lagmit nahitabo pipila lang ka tuig human sa kamatayon ni Josue. (Huk 19:1–21:25; Jos 24:31) Kini magtugot ug igoigong panahon alang sa mga Benjaminhon nga modaghan gikan sa mga 600 ka lalaki (Huk 20:47) ngadto sa halos 60,000 ka manggugubat sa panahon sa paghari ni David.—1Cr 7:6-12.

Magsusulat ug Panahon sa Pagsulat. Ang pangsulod nga ebidensiya nagtaganag pasukaranan sa pagtino kon kanus-a gisulat ang basahon sa Mga Maghuhukom. Kini gihipos samtang ang usa ka hari nagmando sa Israel. Kay kon dili, ang magsusulat, sa dihang naghisgot sa nangagi, dili unta moingon: "Niadtong mga adlawa walay hari sa Israel." (Huk 17:6; 18:1; 19:1; 21:25) Hinuon kini maoy sa panahon nga ang mga Jebusihanon nagpuyo pa sa Jerusalem. (Huk 1:21) Sanglit, niadtong 1070 W.K.P., nailog ni David "ang salipdanan sa Zion" (usa ka bahin sa Jerusalem) gikan sa mga Jebusihanon ug nagbalhin sa iyang kaulohan didto (2Sa 5:6-9), ang basahon sa Mga Maghuhukom gisulat gayod una pa sa maong petsa, lagmit sa panahon sa paghari ni Saul. Nianang panahona si Samuel mao ang pangunang tigpaluyo sa matuod nga pagsimba ug, ingong manalagna ni Jehova, makataronganong tuohan nga siya ang nagsulat niini nga basahon.

Pagkatinuod. Dili kaduhaduhaan nga ang basahon sa Mga Maghuhukom aduna gayoy dapit diha sa kanon sa Bibliya. Kini prangka ug matinudanon, ug wala niini itago ang grabeng mga sala sa Israel. Sa katibuk-an, kini nga basahon naghimaya ug nagpasidungog, dili sa tawhanong mga maghuhukom, kondili kang Jehova nga Diyos ingong tinuod nga Manluluwas sa Israel. Kini nagpakita nga ang espiritu sa Diyos naghatag ug gahom sa mga maghuhukom (Huk 3:9, 10; 6:34; 11:29; 13:24, 25; 14:6, 19; 15:14, 18; 16:20, 28-30) ug sila, sa baylo, miila kang Jehova ingong Maghuhukom (11:27) ug Hari (8:23). Ang ubang inspiradong mga basahon sa Bibliya naghisgot sa mga panghitabo nga girekord diha niini.—1Sa 12:9-11; 2Sa 11:21; Sal 83:9-12; Isa 9:4; 10:26; Heb 11:32-34.

MAGKAABIN NGA MGA GINOO. Ang Hebreohanong pulong nga *sera·nim′* mopatim-awng maoy usa ka Filistehanong hinulam nga pulong. (Jos 13:3) Ang mga konsonante niini susama sa mga konsonante sa Hebreohanong pulong alang sa "mga ehe" sa 1 Hari 7:30. Usa kini ka titulo nga gigamit ngadto sa lima ka ginoo nga nagmando sa Filistehanong mga siyudad sa Gaza, Askelon, Asdod, Ekron, ug Gat, lagmit tungod kay sila magkaabin o magkaalyansa. Ang mga Filistehanon, sumala sa Amos 9:7, nangabot sa baybayon sa Canaan gikan sa Creta, duol sa Dagat Aegean, busa gituohan sa pipila nga kini maoy usa ka Aegean nga pulong.

Ang magkaabin nga mga ginoo nagmando sa Filistia ingong mga magmamando sa ilang kaugalingong mga siyudad-estado ug ingong usa ka konsilyo nga managsamag gahom maylabot sa mga butang nga sila adunay komon nga interes. Si Akis gitawag nga hari sa Gat. (1Sa 21:10; 27:2) Lagmit nga siya dili usa ka hari sa kasagarang diwa, kondili usa ka prinsipe. Busa ang titulo nga "prinsipe" (Heb., *sar*) usahay gipadapat ngadto niini nga mga magmamando.—1Sa 18:30; 29:2-4.

Kini nga mga opisyal kanunayng nagtinabangay alang sa usa ka kawsa. Sila gipatawag sa tingob ug

unya ilang gikonsulta ang ilang mga saserdote ug mga mananag-an kon unsay buhaton sa nailog nga arka sa pakigsaad human nga kini nagpahinabog grabeng hampak nga mga almoranas samtang kini diha kanila, nga bisan gani ang magkaabin nga mga ginoo naapektohan. (1Sa 5:9–6:4) Sila nagtinabangay sa dihang ang ilang kasundalohan misulong batok sa Israel. (1Sa 7:7) Sa kahimtang ni Samson nasayran nato nga sila nagtinabangay sa pagbuntog kaniya. (Huk 16:5) Silang tanan nagtigom didto sa balay sa diyos nga si Dagon didto sa Gaza aron sa pagsaulog sa ilang pagdakop kang Samson, nga niadtong higayona ang lima ka magkaabin nga mga ginoo nga nagmando sa maong panahon nangamatay.—Huk 16:21-30.

Apan, kining independenteng mga siyudad-estado nga ilang gimandoan wala gayod mahiusa aron mahimong usa ka gingharian ilalom sa usa ka magmamando. Hinuon, kining lima ka pangunang mga siyudad lakip ang sakop nga mga lungsod niini naglungtad nga samag usa ka liga, usa ka alyansa. Sa dihang mohimog mga desisyon nga makaapektar kanilang tanan, sundon sa magkaabin nga mga ginoo ang giuyonan sa kadaghanan. Kini mao ang gisunod labot sa desisyon sa pagsalikway kang David ug sa iyang mga tawo gikan sa Filistehanong kasundalohan, bisan tuod nga si Akis, ang kaabin nga ginoo sa Gat, nga gipuy-an ni David sa dihang mikalagiw gikan kang Haring Saul, miuyon nga paubanon ang kasundalohan ni David sa pagpakig-away batok kang Saul.—1Sa 29:2, 6, 7, 9.

Sa tibuok kasaysayan sa Israel, ilabina hangtod nga sila nabuntog ni David, sila maoy mortal nga mga kaaway sa katawhan ni Jehova ug sa daghang higayon nakig-alyansa sa ubang mga nasod batok sa Israel, nga sagad nagpailalom sa Israel sa malupigong pagmando. Gipakubsan ni David ang ilang gahom aron sila dili na mahimong usa ka dakong hulga. Human sa panahon ni David, ang terminong "magkaabin nga mga ginoo" nahanaw na, apan ang terminong "hari" gipadapat ngadto sa ilang mga magmamando.—Jer 25:20; Zac 9:5; tan-awa ang FILISTIA, FILISTEHANON.

MAGKOKOPYA. Pinasukad sa Bibliya, ang terminong "magkokopya" mapadapat sa usa ka magsusulat, o sa usa ka tawo nga mohimog mga kopya sa mga basahon, ilabina sa Kasulatan. Ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "magkokopya" mao ang *so·pher′,* nga nalangkit sa pag-ihap ug pagrekord. Kini adunay nagkalainlaing mga kahulogan. Kini mahimong magtumong sa usa ka eskriba (Huk 5:14) o sa usa ka sekretaryo. (Jer 36:32; Eze 9:2, 3) Ang usa ka eskriba mahimong usa ka publikong magsusulat nga mosulat ug mga komposisyon nga idiktar kaniya sa lainlaing mga tawo, usa ka sekretaryo, usa ka magkokopya, o kaha usa ka magtutudlo sa Balaod. Apan, ang termino nga "magkokopya" maoy ilabinang haom kon ipadapat sa mga tawo nga nagkopya sa Balaod ug sa ubang mga bahin sa Balaang Kasulatan. Ang partikular nga gipaila ingong mga magkokopya mao si Sapan, ang usa ka tawong ginganlag Zadok, ug ang saserdote nga si Esdras.—Jer 36:10; Neh 13:13; 12:26, 36.

Ang saserdote nga si Esdras, nga miadto sa Jerusalem gikan sa Babilonya uban sa nahibiling mga Hudiyo sa ikapitong tuig sa Persianhon nga si Haring Artajerjes (468 W.K.P.), gipaila ingong "usa ka batid nga magkokopya sa balaod ni Moises" ug ingong "usa ka magkokopya sa mga pulong sa kasugoan ni Jehova ug sa iyang mga regulasyon sa Israel." (Esd 7:6, 7, 11) Sa iyang panahon, unang nahimong prominente ang Hudiyong mga eskriba ingong usa ka pundok sa mga magkokopya sa Kasulatan. Linibo sa mga Hudiyo ang nagpabilin sa Babilonya, ug ang uban nagkatibulaag tungod sa mga paglalin ug sa mga pagnegosyo. Ang lokal nga mga tigomanan nga nailhang mga sinagoga mitungha sa nagkalainlaing mga dapit, ug tungod niini, ang mga magkokopya kinahanglan nga mohimog sinulat-kamot nga mga kopya sa mga manuskrito sa Bibliya. Gibuhat nila kini uban ang dakong pag-amping.—Tan-awa ang ESKRIBA.

Si Esdras, ang batid nga saserdoteng magkokopya, mao ang nagbasa sa "basahon sa balaod ni Moises" ngadto sa usa ka kongregasyon sa napasiguling Jerusalem. Ang maayong pagpatin-aw ug pagtudlo nga gihatag ni Esdras ug sa iyang mga katabang niadtong panahona misangpot sa 'hilabihang pagmaya' ug tugob nga mga panalangin alang sa nagkatigom nga katawhan.—Neh 8.

Ang salmista, kansang kasingkasing 'napukaw sa usa ka maayong butang' maylabot sa Mesiyanikong Hari sa Diyos, miingon: "Ang akong dila maoy dagang unta sa usa ka batid nga magkokopya." (Sal 45:1-5) Buot niya nga ang iyang dila larino untang manulti, nga haom sa binayaw nga tema sa iyang sinulat nga inspirado sa Diyos. Busa, buot sa salmista nga ang iyang dila magamit sa batid nga pagpanulti, sama sa usa ka dagang diha sa kamot sa nabansay ug batid nga magkokopya, usa nga adunay katakos.

MAGKUKULON. Ang tighimo ug mga kulon, pinggan, ug ubang mga sudlanan nga gama sa yutang-kulonon. Ang Hebreohanong pulong alang sa magkukulon (*yoh·tser′*) sa literal nagkahulogang "mag-uumol" o "ang usa nga nagaumol" (Jer 18:4, *ftn* sa *Rbi8*), samtang ang Gregong termino (*ke·rameus′*) alang niini naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sagol," nga tingali nagtumong sa gikinahanglang pagsagol ug tubig sa yuta

o sa yutang-kulonon sa pag-andam niini aron gamiton sa pag-umol. Sukad pa sa labing karaang kapanahonan ang mga magkukulon nag-umol sa yutang-kulonon aron himoong mga sudlanan ug nagpagba niini, sa ingon nakahimog gahing mga galamiton nga dili mohumok inigkabasa. Ang magkukulon mahimong mag-inusara sa pagtrabaho, apan usahay siya adunay mga katabang, nga sagad mga bag-ohan. Taliwala sa mga Hebreohanon ang usa ka pundok sa mga magkukulon sa hari daw naglungtad sa usa ka panahon.—1Cr 4:21-23.

Ang naandang paagi sa paghimog sudlanang kulonon magsugod sa paghugas sa yutang-kulonon ug kuhaan kini sa mga hugaw, pahanginan kini, ug tamaktamakan ang basang yutang-kulonon aron kini mahimong hagkot ug daling maumol. (Isa 41:25) Sunod, ang yutang-kulonon masahon sa kamot ug dayon ibutang diha sa ligid sa magkukulon.

Ang karaang ligid sa magkukulon sagad maoy gama sa bato (apan usahay gama sa kahoy) ug sa panguna maoy lapad nga platoplato nga gitaod sa pinatindog nga ehe ug kini patuyokon pinaagi niini. Tungod kay bug-at ang mga kilid niini, ang platoplato dili daling matarog ug kini padayong motuyok samtang kini patuyokon pinaagig kamot. Ang gidugang sa ulahi nga mas dako, mas bug-at nga ligid sa ubos (diha sa mao ra nga ehe sama sa ibabawng ligid ug usab motuyok libot niana) nagpaarang sa naglingkod nga magkukulon sa pagpatuyok sa mga ligid pinaagi sa iyang tiil.

Kay gipahiluna na ang walay porma nga yutang-kulonon diha sa ligid, gamiton sa magkukulon ang iyang mga kamot sa pag-umol sa sudlanan samtang patuyokon ang ligid. (Jer 18:3, 4) Unya ang sudlanan mahimong ibulad ug diyutay ug dayon ibalik na usab kini sa ligid, diin ang magkukulon lagmit mogamit ug gagmayng mga bato, mga kabhang, o ubang galamiton aron pahamison ug pasinawon kini ug himoag disenyo ang gawas nga bahin niini. Ang mga paagi nagkalainlain, pananglitan, siya makahimog disenyo niini nga pormag pisi pinaagi sa pagpalakra sa binaligtos nga pisi diha sa basabasa pa nga sudlanan. Ang mga sudlanan sagad pinturahan ug mga disenyo. Ang uban pasinawon (Pr 26:23) ug dayon pagbahon, o idangdang, diha sa duol ra nga tapahan sa magkukulon. O, ang dekolor nga "pangpatsing" (labnaw nga yutang-kulonon sa magkukulon) mahimong gamiton ingong pangdisenyo, ug human niana ang gamit nga kulonon pagbahon na usab diha sa tapahan.

Ang magkukulon mohimog mga gamit nga kulonon sama sa mga tadyaw (Lam 4:2) mga lampara, mga hurnohan, ug mga dulaan sama sa mga monyeka ug mga larawan sa hayop. Ang mga panaksan, kopa, tibod, ug ubang mga sudlanan maoy lakip sa iyang mga produkto. (Lev 15:12; 2Sa 17:28; Jer 19:1; Luc 22:10) Siya maghimo usab ug mga kulon ug mga kalaha. Ang mga gamit nga kulonon usahay markahan aron ipakita kon diin kini himoa. Ang magkukulon sagad magbutang ug kaugalingong "marka" sa iyang produkto diha sa gunitanan niini.

Usahay ang magkukulon mogamit ug hulmahan, nga diha niana iduot ang yutang-kulonon aron mahulma ang disenyo. Sa ulahing kapanahonan ang mga lampara sagad hulmahon nianang paagiha ingong duha ka piraso ug dayon idugtong sa dihang ang yutang-kulonon humokhumok pa. Usahay kini umolon pinaagi sa kamot nga dili na mogamit sa ligid. Apan, ang magkukulon sagad mogamit sa ligid.

Sa mga dapit nga gikubkoban sa mga arkeologo, sagad nadiskobrehan ang mga buak nga gamit nga kulonon o mga bika nga usahay tinagdaghan. (Tanawa ang BIKA.) Giisip sa mga arkeologo nga ang mga matang sa mga gamit nga kulonon nga nadiskobrehan makatabang sa pag-ila sa nagkalainlaing mga kultura ingon man usab sa pagbanabana sa yugto sa pag-okupar sa maong dapit pinasukad sa lainlaing lut-od sa yuta niini. Gipaningkamotan usab nila nga mabanabana ang gidaghanon sa populasyon sa usa ka partikular nga dapit sa karaang kapanahonan pinasukad sa gidaghanon sa maong mga bika nga nadiskobrehan didto.

Ang awtoridad sa magkukulon ibabaw sa yutang-kulonon gigamit nga masambingayon aron ipakita ang pagkasoberano ni Jehova ibabaw sa mga tawo ug sa mga nasod. (Isa 29:15, 16; 64:8) Alang sa Diyos ang balay sa Israel maoy "ingon sa yutang-kulonon diha sa kamot sa magkukulon," Siya ingong mao ang Dakong Magkukulon. (Jer 18:1-10) Ang tawo walay katungod nga makiglalis sa Diyos, maingon nga ang yutang-kulonon dili dahomon nga mokuwestiyon sa nag-umol niini. (Isa 45:9) Maingon nga ang sudlanan nga kulonon mahimong buakon, mao man usab si Jehova makahimo sa pagpahamtang ug kalaglagan nganha sa usa ka katawhan ingong silot sa ilang kasaypanan. —Jer 19:1-11.

Labot sa paggamit sa Mesiyanikong Hari sa iyang hinatag-sa-Diyos nga awtoridad batok sa mga nasod, kini gitagna: "Imong dugmokon sila pinaagi sa setro nga puthaw, imong pulpogon sila ingon sa usa ka sudlanan sa magkukulon."—Sal 2:9; itandi ang Dan 2:44; Pin 2:26, 27; 12:5.

Gikan sa usa ka minasang yutang-kulonon ang magkukulon makahimog usa ka sudlanan alang sa gamit nga dungganon ug ang lain alang sa gamit nga makauulaw, komon, o ordinaryo. Sa susama, si Jehova adunay awtoridad sa pag-umol sa mga tawo sumala sa iyang gikahimut-an ug nagtugot sa

mga daotan, ang "mga sudlanan sa kapungot nga gihimong angay sa kalaglagan," apan kini maoy alang sa kaayohan sa "mga sudlanan sa kaluoy," ang mga tawong naglangkob sa espirituwal nga Israel.—Rom 9:14-26.

MAGLALABA. Ang usa nga sa kapanahonan sa Bibliya maglaba ug mga bulingon nga mga besti ug magproseso usab ug bag-ong panapton pinaagi sa pagladlad ug sa pagpakulo niini ug sa pagkuha sa mga lana ingong pagpangandam alang sa pagtina. Sa Hebreohanon ang termino lagmit nga naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "yatak," nga mao, paglaba pinaagi sa pagtamaktamak aron matangtang ang hugaw. (Mal 3:2; tan-awa ang PAGKALIGO.) Ang Gregong pulong alang sa "tighinlog besti" (*gna·pheus′*) maoy kaamgid sa *gna′phos* (tunokong *teasel;* pangsudlay sa panapton) ug nagtumong sa usa nga naglimpiyo ug bag-ong tela o naglaba ug nagkuskos sa bulingon nga mga besti.

Ang tighinlog mga besti sa karaang kapanahonan lagmit nga nakapaputi pag-ayo sa ilang besti pinaagi sa paglaba ug pagladlad. Apan, sa paghubit sa dili-matupngan nga kaputi sa mga besti ni Jesus sa panahon sa pagkausab sa iyang dagway, si Marcos nag-ingon: "Ang iyang panggawas nga mga besti migilaw, nga puti pa kaayo kay sa besti nga mapaputi ni bisan kinsang tighinlog besti ibabaw sa yuta."—Mar 9:3.

Alkali. Sa Hebreohanon ang pulong alang sa alkali maoy *ne′ther,* usa ka karbonato sa *soda,* nga gitawag usab ug *natron.* Kini gitawag ug "alkali nga mineral," sa pagpalahi niini gikan sa "alkali sa utanon." Ang *natron* maoy usa ka kinaiyanhong matang niini nga kemikal, nga ang komersiyal nga mga matang niini nailhan ingong *soda ash* ug *sal soda.* Ang mga pagbula niini sa dihang sagolan ug dili isog nga asido mao ang gitumong sa Proverbio 25:20. Bisan tuod sa pipila ka hubad kini gitawag ug *"niter,"* kini lahi ra sa modernong *niter* (*nitre*), nga gitawag usab ug *saltpeter,* nga lagmit maoy *potassium* o kaha *sodium nitrate.*

Kon lunlon o gamiton ingong sambog sa paghimog sabon kini nga alkali maayo kaayo nga panghinlo. Kini nga kamatuoran nagdugang ug puwersa sa mga pulong ni Jehova bahin sa kagrabe sa pagkasad-an sa Israel: "Bisan pag manghugas ka sa alkali ug mogamit ka ug daghang lihiya, ang imong sayop maoy usa gayod ka mantsa sa akong atubangan."—Jer 2:22.

Ang mga tawo sa kakaraanan nagkuha niini nga alkali o *soda* gikan sa ubay-ubayng tinubdan sa suplay—gikan sa mga lanaw o gikan sa mga deposito sa Sirya, India, Ehipto, ug ubay sa habagatan-sidlakang mga baybayon sa Patayng Dagat. Gikataho nga, gawas pa sa paggamit niini ingong panghinlo, gigamit usab kini sa mga Ehiptohanon ug sa uban ingong kahulip sa lebadura sa paghimog tinapay, gigamit ingong pangpahumok kon maglata ug karne, gisagol sa suka ingong tambal sa sakit sa ngipon, ug gigamit kini sa pag-embalsamar.

Lihiya. Ang Hebreohanong pulong nga *borith′,* nga gihubad nga "lihiya" (sa ubang mga hubad, "sabon"), nagtumong sa alkali sa utanon nga gipalahi gikan sa *ne′ther,* ang gitawag nga alkali nga mineral. Ang kalainan niining duha maoy dili sa kemikal nga komposisyon kondili sa gigikanan sa suplay. Sa Jeremias 2:22 kining duha ka pulong makita sa mao ra nga bersikulo. Ang lihiya sa kapanahonan sa Bibliya mao ang *sodium carbonate* o *potassium carbonate,* depende sa mga tanom nga gikuhaan sa mga abo kon kini ba mitubo diha sa asinon nga yuta duol sa dagat o mitubo diha sa ilaya. Ang mga kemikal sa mga abo lainon pinaagi sa paghumol o sa pagsala ginamit ang tubig. Kini nga lihiya maoy lahi sa modernong-adlaw nga kemikal nga "lihiya," ang isog kaayo nga *potassium hydroxide.* Ang karaang lihiya sa maglalaba gigamit dili lamang sa paghinlo sa mga besti (Mal 3:2) kondili gigamit usab sa paglunsay sa mga metal sama sa tingga ug plata.—Isa 1:25.

Potasa. Ang Hebreohanong pulong nga *bor* gihubad nga "potasa" (*NW*), "sabon" (*Yg*), "lihiya" (*AT*), sa Job 9:30. Niining tekstoha kini gihisgotan nga gigamit nga panghinlo sa mga kamot. Kini nga panghinlo gituohan nga mao ang *potassium carbonate* o kaha ang *sodium carbonate.* Ang ngalan niini nga potasa (sa Ingles, *"potash"*) naggikan sa paagi sa paghimo niini: ang *mga abo* (*"ashes"*) sa kahoy humolan una, unya kini pabukalan diha sa *mga kulon* (*"pots"*).

MAGLALANGOY. Usa ka tawo nga makalangoy sa tubig ginamit ang iyang mga kamot ug mga tiil. Ang katakos sa paglangoy komon sa karaang mga tawo kaniadto. (Eze 47:5; Buh 27:42, 43) Diha sa usa ka karaang Ehiptohanong sinulat, ang usa ka amahan naghisgot nga ang iyang mga anak nagtuon sa paglangoy, ug ang Asiryanhong mga kinulit naglarawan sa mga manggugubat nga nanglangoy, nga sagad naggamit ug gipaburot nga mga panit sa hayop.

Ang mga mangingisda kinahanglang makamaong molangoy. Sa dihang mogamit ug baling, sila usahay mosalom sa tubig ug magbira pailalom sa usa ka bahin sa ngilit sa baling nga may pabug-at aron maporma ang usa ka hanig. Bisan pag maayo tingali molangoy (Ju 21:7, 8), ang mangingisda nga si Pedro misugod pagkaunlod ug misangpit kang Jesu-Kristo aron sa pagluwas kaniya sa dihang si

Pedro milakaw sa ibabaw sa tubig. Lagmit nga kadto maoy tungod sa baloron kaayo nga dagat, ug usab tungod sa kahadlok ni Pedro.—Mat 14:27-31.

Sa usa ka tagna batok sa Moab, si Isaias naghisgot bahin sa mga linangoyan sa usa ka maglalangoy, nga nag-ingon: "Ang kamot ni Jehova mopahiluna niining bukira, ug ang Moab pagayatakyatakan sa dapit niini sama sa dihang yatakyatakan ang tapok sa uhot diha sa usa ka dapit sa mga kinalibang. Ug iyang ikabya [sa literal, ituyhad] ang iyang mga kamot sa taliwala niini sama sa dihang ikabya kini sa usa ka maglalangoy aron sa paglangoy, ug iyang igapaubos ang pagkamapahitas-on niini pinaagi sa malinglahong mga lihok sa iyang mga kamot." (Isa 25:10, 11) Kini nga hubad, maingon man ang hubad sa Gregong *Septuagint,* nagpasabot nga gituyhad ni Jehova ang iyang mga kamot batok sa Moab aron sa pagpahamtang ug malaglagong mga hampak. Hinuon, ang laing hubad naghisgot sa Moab nga mao mismo ang nagalangoy. Pananglitan, ang *American Translation* nag-ingon: "Ang kamot sa GINOO mopahiluna niini nga bukid, apan ang Moab pagayatakyatakan diha sa iyang gibarogan, sama sa pagyatakyatak sa uhot diha sa tubig sa gahong sa kinalibang; ug bisan pag ikabya niya ang iyang mga kamot diha sa taliwala niini, sama sa pagkabya sa usa ka maglalangoy sa iyang mga kamot aron sa paglangoy, ang iyang garbo igapaubos bisan pa sa tanang pagkapaykapay sa iyang mga kamot."

MAGMAMANDO. Usa ka tawo nga naghupot ug awtoridad o gahom; usa ka soberano. Ang Hebreohanong berbo nga *ma·shal′* nagkahulogang "pagmando, pagdominar"; ang Grego nga terminong *ar′khon* gihubad nga "magmamando."—Tan-awa ang MAGMAMANDO SA SIYUDAD.

Ang supremong Magmamando mao si Jehova nga Diyos, nga naghupot ug bug-os nga soberanong awtoridad sa uniberso, makita ug dili-makita, tungod kay siya mao ang Maglalalang ug Maghahatag-Kinabuhi.—Dan 4:17, 25, 35; 1Ti 1:17.

Ang mga hari sa linya ni David diha sa trono sa Israel nagmando ingong mga hawas ni Jehova, ang ilang tinuod, dili-makitang Hari. Busa, sila giingong dinihogan sa Diyos, nga naglingkod sa "trono ni Jehova." (1Cr 29:23) Sa dihang mitungha si Jesu-Kristo nga "Anak ni David" (Mat 21:9; Luc 20:41), siya gidihogan, dili pinaagi sa lana, kondili pinaagi sa balaang espiritu, aron magmando diha sa usa ka langitnong trono. (Buh 2:34-36) Ilalom ni Jehova, si Jesus ug ang iyang mga isigkamanununod sa Gingharian mao ang naglangkob sa kagamhanan sa uniberso.—Pin 14:1, 4; 20:4, 6; 22:5.

Si Satanas nga Yawa ug ang iyang mga demonyo maoy mga magmamando usab. Siya gihisgotan ingong "ang magmamando niining kalibotana" ug ang "magmamando sa awtoridad sa hangin." (Ju 12:31; 14:30; Efe 2:2) Ang pamatuod nga ang tanang kagamhanan niining kalibotana nailalom sa iyang gahom mao ang iyang pagtanyag niini ngadto kang Jesu-Kristo bugti sa usa ka buhat sa pagsimba. (Mat 4:8, 9) Kini nga mga kagamhanan gihatagan ni Satanas sa ilang awtoridad. (Pin 13:2) Sulod sa iyang organisasyon ang mga demonyo naghupot usab ug gahom sa pagmando. Sila gihisgotan ingong "mga magmamando sa kalibotan niini nga kangitngit" nga naghupot ug awtoridad ibabaw sa mga gahom sa kalibotan sa kasaysayan, sama pananglitan, sa dili-makitang 'mga prinsipe' sa Persia ug Gresya. (Efe 6:12; Dan 10:13, 20) Siyempre, ang ilang magmamando mao ang Yawa mismo.—Mat 12:24.

Sa mga adlaw sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, ang Palestina nailalom sa duha ka pagmando, sa Imperyo sa Roma ug sa Hudiyong mga magmamando, diin ang pangunang kahugpongan niining naulahi mao ang Dakong Sanhedrin, usa ka konsilyo sa 70 ka ansiyano nga gihatagan sa kagamhanan sa Roma ug limitadong awtoridad ibabaw sa Hudiyohanong mga kalihokan. Ang gihisgotan sa Juan 7:26, 48 nagtumong sa Hudiyong mga magmamando; usa kanila si Nicodemo. (Ju 3:1) Ang nagadumalang opisyal sa sinagoga gitawag nga *ar′khon.* (Itandi ang Mat 9:18 ug Mar 5:22.) Ang Balaod nagsugo nga tahoron ang mga magmamando. (Buh 23:5) Apan, ang Hudiyong mga magmamando nahimong dunot ug gihisgotan nga maoy pangunang mabasol sa kamatayon ni Jesu-Kristo. —Luc 23:13, 35; 24:20; Buh 3:17; 13:27, 28.

Ang *ar′khon* gipadapat usab ngadto sa sibil nga mga mahistrado ug sa mga opisyal sa kagamhanan sa katibuk-an. (Buh 16:19, 20; Rom 13:3) Ang Hebreohanong pulong nga *segha·nim′,* nga gihubad nga "mga magmamando" (*KJ*), "mga luyoluyo" (*Ro*), "mga luyoluyong magmamando" (*NW*), gigamit maylabot sa ubos nga Hudiyong mga magmamando ilalom sa Persianhong Imperyo (Neh 2:16; 5:7), ug usab sa pipila nga nagbaton ug awtoridad ilalom sa mga hari sa Media, Asirya, ug Babilonya. —Jer 51:28; Eze 23:12, 23; tan-awa ang LUYOLUYO.

Ang mga magmamando mahimong makahatag ug kauswagan ug kalipay, o kaha kakabos ug pagantos, ngadto sa ilang mga ginsakpan. (Pr 28:15; 29:2) Si David nagkutlo kang Jehova nga Diyos nga nag-ingon: "Kon ang nagamando sa katawhan matarong, nga nagamando diha sa kahadlok sa Diyos, nan kini sama sa kahayag sa kabuntagon, sa dihang ang adlaw mosidlak, usa ka buntag nga walay panganod." (2Sa 23:3, 4) Ang ingon niana nga magmamando mao si Jesu-Kristo, ang Prinsipe sa Pakigdait.—Isa 9:6, 7.

MAGMAMANDO SA SIYUDAD. Mga mahistrado sibil (Gr., *po·li·tar′khai*) nga sa ilang atubangan si Jason ug ang ubang mga Kristohanon gitaral sa magubtanong panon didto sa Tesalonica. (Buh 17:5-8) Bahin sa paggamit sa Gregong termino, si G. Ernest Wright nag-ingon: "Ang usa ka inskripsiyon nga diha niini nga ganghaan [ang Ganghaan sa Vardar nga gikan sa Tesalonica], nga karon atua sa British Museum, naghisgot sa pipila ka opisyal sa siyudad nga gitawag ug 'mga politarko'. Ang daghang ubang mga inskripsiyon aduna usab niining pulonga. Sa Buhat 17:6 kini nga termino gigamit usab ingong ngalan sa mga opisyal nga sa ilang atubangan ang mga Kristohanon gitaral sa panahon sa kagubot nga nahitabo tungod sa pagsangyaw ni Pablo. Sa kasukwahi, kini nga pulong dili makita diha sa naglungtad nga Gregong mga literatura apan gipamatud-an sa arkeolohikanhong impormasyon nga tukma ang asoy ni Lucas niining bahina."—*Biblical Archaeology,* 1962, p. 260; tanawa ang ARKEOLOHIYA (Maylabot sa Kristohanon Gregong Kasulatan).

MAGOG.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Japet ug apo ni Noe. Makaplagan ang iyang ngalan taliwala sa mga ulo sa banay nga gigikanan sa unang nasodnong mga pundok nga natibulaag sa tibuok yuta human sa Lunop.—Gen 10:1, 2, 5; 1Cr 1:5.

2. Usa ka ngalan nga makita diha sa tagna ni Ezequiel mahitungod sa samag bagyo nga pag-atake ni "Gog sa yuta sa Magog" batok sa natigom pag-usab nga katawhan ni Jehova. Mopatim-aw nga gigamit kini sa manalagna aron ipaila ang usa ka yuta o rehiyon "sa kinalay-ang mga bahin sa amihanan" diin didto maggikan ang panon ni Gog, ug ang iyang mang-aagaw nga kasundalohan gihubit ingong 'nanagsakay sa mga kabayo, usa ka dakong panon sa katawhan, usa ka panon sa kasundalohan nga daghan uyamot' nga naggamit sa espada ug pana.—Eze 38:2-4, 8, 9, 13-16; 39:1-3, 6.

Sukad sa panahon sa Hudiyong historyador nga si Josephus, gituohan nga ang "yuta sa Magog" nalangkit sa Sityanhong mga tribo nga makaplagan sa AS sa Uropa ug Sentral Asia. (*Jewish Antiquities,* I, 123 [vi, 1]) Ang klasikal nga mga magsusulat sa Grego ug Romanhong kapanahonan naghubit sa mga Sityanhon ingong mga barbaro sa amihanan, hakog ug gustog gubat, nga may dakong panon sa mga mangangabayo, sangkap sa hinagiban, ug batid sa paggamit ug pana. Bisan tuod nga ang ngalang Sityanhon lagmit naggikan kang "Askenaz," laing kaliwat ni Japet (Gen 10:2, 3), ang 1959 nga edisyon sa *Encyclopædia Britannica* (Tomo 20, p. 235) nag-ingon nga "sa tibuok panahon sa klasikal nga literatura ang Sitya sa linangkob nagpasabot sa tanang rehiyon sa amihanan ug amihanan-sidlakan sa Itom nga dagat, ug ang usa ka Sityanhon (*Skuthes*) nagtumong sa bisan kinsa nga barbaro nga naggikan sa maong mga dapit." Ang ubang reperensiyang mga basahon nagpakita usab nga ang terminong "Sityanhon" gigamit sa lapad nga diwa aron maglakip sa kinatibuk-ang mga tribo nga nagbalhinbalhin pagpuyo sa A sa Caucasus (ang rehiyon tali sa Itom nga Dagat ug sa Dagat Caspian), sama sa modernong paggamit sa terminong "Tartar." Busa ang *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* nagkomento: "Sa karaang mga tawo, ang ngalang 'mga Sityanhon' maoy usa ka ngalan nga lapad ug kahulogan, ug mao man usab ang Hebreohanong *'Magog.'*" —Giedit ni S. Jackson, 1956, Tomo V, p. 14.

Simbolikong Paggamit. Sanglit wala tinoa kanato sa Bibliya (maingon man sa sekular nga kasaysayan) ang eksaktong nahimutangan sa "yuta sa Magog," lakip ang paghisgot sa manalagna sa "kaulahiang bahin sa mga tuig" (Eze 38:8), ug sanglit ang gihubit nga pagsulong wala masayri kon literal ba nga nahitabo diha sa Israel, nan makataronganong isipon ang tagna mahitungod sa Magog ingong may kalabotan sa umalabot nga panahon sa Biblikanhong 'panahon sa kataposan.' Tungod niini, nasabtan sa daghang komentarista nga kini maoy usa ka tagna bahin sa kataposang pag-atake sa mga gahom sa kalibotan batok sa Gingharian sa Diyos, ug ilang nasabtan nga ang yuta sa Magog naghawas sa "kalibotan nga nakigbatok sa katawhan ug sa gingharian sa Diyos."—*Funk and Wagnalls New Standard Bible Dictionary,* 1936, p. 307.

Busa, tin-aw nga ang yuta sa Magog adunay simbolikong kahulogan. Tungod kay ang terminong "Sityanhon," nga kasagarang gilangkit ang Magog, sa ulahi gigamit ingong susamag kahulogan alang nianang mananapon, hakog, ug agresibo, nan kini nga termino makataronganong nagtumong sa usa ka posisyon nga batok kaayo sa katawhan sa Diyos. Ang mga nasod sa kalibotan mabutang niana nga posisyon dihang, sa pagtukmod sa pangunang magsusupak sa Diyos, si Satanas nga Yawa, sila mohimo sa ilang pangataposang pag-atake sa yuta batok sa matuod nga pagsimba sa Diyos.—Tanawa ang GOG Num. 2.

3. Usa ka termino nga gigamit sa Pinadayag 20:8 may kalabotan sa mga panghitabo nga mahitabo sa kataposan sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo Jesus ug human sa pagbuhi kang Satanas gikan sa kahiladman. Inay nga nagtumong sa usa ka partikular nga yuta o dapit, ang "Gog ug Magog" dinhi gigamit aron sa paghubit niadtong anaa sa yuta nga madala sa impluwensiya sa gibuhian nga Kaaway ug morebelde batok sa pagmando

sa Diyos nga gihawasan sa "mga balaan ug sa siyudad nga hinigugma."—Pin 20:3, 7-10.

MAGPAPANA. Usa ka tawo nga mogamit ug busogan ug pana. Pinaagi sa paggamit sa busogan ug pana human sa Lunop ang tawo makahimo sa pagpatay (alang sa pagkaon, besti, ug kapuy-an) sa mga hayop nga tulin kaayo ug peligroso kaayo nga dakpon kon wala kini nga hinagiban. Sa dihang mitungha si Nimrod, ang mga magpapana lagmit gipugos sa pag-alagad kaniya.

Niadtong ika-20 nga siglo W.K.P., si Ismael nga panganayng anak nga lalaki ni Abraham "nahimong usa ka magpapana" aron mabuhi sa kamingawan. (Gen 21:20) Sa susama, si Esau, ang apong lalaki ni Abraham, hanas nga mogamit ug pana. (Gen 27:3) Ang mga monyumento nagpamatuod nga sukad sa unang mga panahon, ang pangunang tig-atake nga mga manggugubat sa Ehipto maoy mga magpapana, ug adunay mga eskultora usab nga mga magpapana nga Babilonyanhon. Sa mga adlaw ni Josue (Jos 24:12) ug David (1Cr 12:1, 2), ug human niana, ang mga magpapana maoy importanteng bahin sa kasundalohan sa Israel. (2Cr 14:8; 26:14) Ang mga magpapana sa mga Filistehanon nagpana kang Haring Saul, ang mga magpapana sa mga Siryanhon nagpana kang Haring Ahab, ug ang mga magpapana sa mga Ehiptohanon nagpana kang Haring Josias.—1Sa 31:1-3; 1Ha 22:34, 35; 2Cr 35:20, 23.

Magpapana nga sakop sa mga guwardiya sa hari sa Persia

Ang mga linilok didto sa Nineve naghulagway sa Asiryanhong mga magpapana nga nagsakay ug mga karo nga nagdalag duha ka busogan, ang usa taas, ug ang usa mubo. Sa dihang itiro ang usa ka pana, sila maghawid ug mga reserbang pana, aron subsob ang ilang pagtiro. Ang taktika sa mga Asiryanhon sa pag-atake sa ilang mga kaaway maoy pinaagi sa pagpaulan kanilag mga pana, ug dayon gukdon sila pinaagig espada ug bangkaw.

Ang mga Persianhon gitawag nga mao ang labing ekspertong mga magpapana sa kalibotan. Ang mga linilok gikan sa Persepolis ug Susa naghulagway sa mga sundalong Medianhon ug Persianhon nga sinangkapan sa mga pana o busogan ug mga udyongan. Gikan sa pangedarong 5 hangtod sa 20, ang mga batang Persianhon gitudloan na sa pagpana ug pagsakay sa kabayo; ang ilang mga mangangabayo maoy mga eksperto bisan sa pagpana nga patalikod. Ang abtik ug walay sabod nga paglihok sa mga magpapana mao ang pangunang taktika sa Persianhong estratehiya sa pagsulong sa mga kaaway pinaagi sa pagpaulan ug mga pana.

Ang Kasadpang mga imperyo sa Gresya ug Roma wala kaayo mogamit sa busogan ug pana ingon sa paggamit niini sa Sidlakang mga nasod, bisan tuod may mga panahon nga ang mga magpapana dakog nahimo sa ilang mga kadaogan. Lagmit nga tungod kini sa paagi sa mga Grego sa pagbingat sa mga busogan paingon sa ilang lawas, nga dili kaayo epektibong paagi, inay sa pagbingat sa busogan paingon sa ilang aping o mata ingon sa gihimo sa mga Ehiptohanon ug mga Persianhon. Mopatim-aw nga ang ilang batid nga mga magpapana maoy mga mersenaryo nga Cretanhon ug taga-Asia, samtang ang mga Grego ug mga Romano misalig sa espada ug bangkaw.—Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

Mahulagwayong Paggamit. Dayag nga naghisgot sa pagdaogdaog kang Jose sa iyang mga igsoon, si Jacob miingon sa iyang anak nga lalaking si Jose: "Ang mga magpapana [sa literal, mga tag-iyag mga pana] nagsigeg hasi kaniya ug nagpana kaniya." (Gen 49:23) Si Job miingon bahin sa daw gihambin nga kasuko sa Diyos batok kaniya: "Ang iyang mga magpapana naglibot kanako." (Job 16:13) Ang Hebreohanong pulong nga *rav,* nga gihubad dinhi nga "magpapana" naggikan sa *ra·vav',* nga nagkahulogang "pagtiro." (Gen 49:23) Ang Hebreohanong pulong nga *rav* makaplagan usab sa Proverbio 26:10, nga mabasa: "Ang nagasuhol sa usa ka hungog o ang nagasuhol sa mga lumalabay maoy ingon sa usa ka magpapana nga nagapataroy sa tanang butang." Kini nga proverbio nagpasiugda sa kadaot nga mahimong ipahinabo sa dihang ang usa nga anaa sa responsableng posisyon magagamit sa usa ka tawo nga dili kuwalipikado alang sa usa ka partikular nga buluhaton.

MAGPAPATIGAYON. Ang usa nga mopalit ug mobaligya o makigbaylo aron makaganansiya; usa ka negosyanteng lalaki o babaye. Ang Hebreohanong termino nga gihubad nga "magpapatigayon" sa literal nagtumong sa usa nga 'nagapanaw sa lainlaing dapit' aron magnegosyo.—Gen 34:10, *ftn* sa *Rbi8.*

Sayo pa kaayo sa tawhanong kasaysayan ang mga tawo nahimo nang batid diha sa pipila ka natad sa buluhaton, nga nahimong hanas sa ilang mga trabaho. (Gen 4:20-22) Ang komersiyo ug pamatigayon tali kanila kinaiyanhong naugmad, ug sa kadugayan, daghang indibiduwal ang nahimong mga magpapatigayon ug mga negosyante nga adunay daghan kaayong mga baligya. Sa panahong miabot si Abraham sa Canaan sa sayong bahin sa ikaduhang milenyo W.K.P., gigamit ug giila na ang pipila ka timbang ug mga sukod alang sa negosyo. (Gen 23:16) Ang Moisesnong Balaod nagsugo nga ang mga sukdanan sa mga magpapatigayon kinahanglang nahiuyon sa kasagarang sukdanan ug husto.—Deu 25:13-16; Pr 11:1; 20:10; Miq 6:11.

Ang pipila ka magpapatigayon maoy mga tag-iya ug tindahan; ang uban nagnegosyo diha sa mga tiyanggihan ug mga basar sa mga siyudad. (Neh 13:20) Ang uban nanag-iya ug mga panon sa barko nga molawig sa lagyong kadagatan nga inigbalik magdalag bililhong mga kargamento gikan sa halayong kayutaan aron ibaligya. (Sal 107:23; Pr 31:14) Ang ubang mga negosyante maoy mga magpapanaw nga misubay sa lagyong mga ruta sa negosyo diha sa kamad-an sa karaang kalibotan. (1Ha 10:14, 15; 2Cr 9:13, 14) Si Jose gibaligya sa iyang mga igsoon niining matanga sa nagapanawng mga magpapatigayon nga nagpadulong sa Ehipto.—Gen 37: 25, 28.

Ang tanang nasod, gagmay ug dagko, adunay kaugalingong mga magpapatigayon, ug pinaagi sa ilang kalihokan daghan ang nangadato. Dihay mga magpapatigayon sa Etiopia (Isa 45:14), sa Asirya (Nah 1:1; 3:16), sa gingharian ni Solomon (1Ha 10:28; 2Cr 1:16), ug sa Sidon ug Tiro (Isa 23:2, 8).

Ang tagna ni Ezequiel naghubit sa siyudad sa Tiro ingong usa ka dakong sentro sa komersiyo diin ang mga barko ug ang nagapanawng mga magpapatigayon gikan sa tanang bahin sa kalibotan nangadto ug nakignegosyo. Kining samang tagna naghubit usab bahin sa nagkadaiyang mga baligya nga gibaligya niini nga mga magpapatigayon, nga maoy nagpadato niining dunggoanan nga siyudad, sama sa plata, puthaw, lata, tingga, mga butang nga gama sa tumbaga, mga kabayo, mga mula, garing, ebano, turquesa, balhibo sa karnero, mga tinina nga panapton, korales, rubi, trigo, espesyal nga kalan-on, dugos, lana, balsamo, bino, casia, caña, mga hinabol nga besti, mga pahumot, bililhong mga bato, ug bulawan.—Eze 27:2, 12-25.

Ang Gregong pulong nga *em'po·ros* (ang *po'ros* nagkahulogang "panaw") nagtumong sa usa ka nagapanawng magpapatigayon, o sa usa nga "nagapanaw." Ang usa ka pananglitan niini mao ang nagapanawng magpapatigayon sa sambingay ni Jesus nga nangitag maayo ug mahalon nga mga perlas. (Mat 13:45) Ang nagapanawng mga magpapatigayon mao ang giingon sa simbolikong basahon sa Pinadayag nga nadato tungod sa "dakong bigaon . . . [ang] 'Dakong Babilonya, ang inahan sa mga bigaon,'" ug sila nanghilak ug nagbangotan tungod sa iyang pagkapukan ug pagkalaglag. (Pin 17:1, 5; 18:3, 11-15) Ang Dakong Babilonya usab adunay kaugalingong nagapanawng mga magpapatigayon, "ang mga taas-ug-ranggo sa yuta."—Pin 18:23.

MAGPIAS. Usa sa mga pangulo sa katawhan kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" sa adlaw ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 14, 20.

MAGPUPUGAS, PAGPUGAS. Ang kinaraan nga paagi sa pagpugas ug binhi diha sa yuta aron motubo sagad maoy pinaagig "pagsabod." Ang magpupugas magdala sa mga binhi diha sa pilo sa iyang besti o sa usa ka sudlanan. Siya maghakop ug binhi gikan sa butanganan niini ug isabwag kini gikan sa iyang atubangan paingon sa pikas nga direksiyon. Ang tingpugas sa Israel magsugod sa mga Oktubre hangtod sa unang bahin sa Marso, depende sa matang sa lugas nga ipugas.

Panalangin ni Jehova. Si Jehova mao ang Usa nga nagtagana sa binhi ug sa proseso sa pagtubo, maingon man sa kahayag sa adlaw ug sa ulan, nga pinaagi niana ang uma magpatunghag abot nga pilopilo ang gidaghanon kay sa gipugas o gitanom. (2Sa 23:3, 4; Isa 55:10) Busa, ang tanang katawhan, matarong man o daotan, makadawat ug mga kaayohan gikan sa Maglalalang.—Mat 5:45; Buh 14:15-17.

Hinunoa, sa katibuk-an si Jehova nga Diyos wala sa espesipiko magkontrolar sa mga butang nga nalangkit sa pagtubo. Busa ang daotang mga tawo usahay makapahimulos ug dagayang ani, samtang ang mga matarong, tungod kay nasugamak sa dili-maayong mga kahimtang, lagmit walay maani. —Itandi ang Job 21:7-24.

Sa laing bahin, kon nahiuyon sa iyang katuyoan, si Jehova makapanalangin sa magpupugas ug maghatag kaniya ug dagayang abot, o makapahinabog kanihit sa bunga, depende sa pagkamatinumanon ug pagkamasinugtanon sa magpupugas Kaniya. Pananglitan, katuyoan ni Jehova nga himoon ang Israel nga usa ka dako ug daghag-molupyo nga nasod didto sa Yutang Saad, busa dagaya niyang gipanalanginan ang iyang masinugtanong mga alagad. Sa dihang si Isaac nanimuyo sa Canaan, bisan pag siya gihasi sa mga lumad sa maong yuta, siya gipanalanginan ni Jehova mao nga ang iyang gipugas miani ug usa ka gatos ka pilo.—Gen 26:12.

Ang espirituwal nga kahimtang sa Israel maoy magtino sa gidaghanon sa abot nga ilang maani. Si Jehova miingon kanila sa wala pa sila mosulod sa Yutang Saad: "Kon magpadayon kamo sa pagsubay sa akong mga lagda ug magtuman sa akong kasugoan ug magbuhat niini, . . . tinong mag-abot ang inyong paggiok ug ang inyong pagpamupo sa ubas, ug mag-abot ang pagpamupo sa ubas ug ang pagpamugas ug binhi." Ang abot mahimong dagaya kaayo nga tungod niana ang pag-ani dili pa matapos sa dihang magsugod na ang pagpugas sa sunod nga pananom. (Itandi ang Am 9:13.) Sa laing bahin, ang Diyos nagpasidaan: "Kon kamo dili mamati kanako ni mobuhat niining tanan nga kasugoan, . . . kamo magapugas ug binhi sa walay kapuslanan lamang, kay pagakan-on man kini sa inyong mga kaaway." Ug siya midugang, "ang inyong yuta dili magahatag sa iyang abot." (Lev 26:3-5, 14-16, 20; itandi ang Hag 1:6.) Sa ulahi, sa adlaw ni manalagnang Jeremias, ang pasidaan ni Jehova natuman. Sa paghubit sa ilang daotang kahimtang, si Jehova miingon: "Sila nagpugas ug trigo, apan sampinit ang ilang naani."—Jer 12:13.

Ang Balaod sa Israel Labot sa Pagpugas. Sa Balaod nga gihatag pinaagi kang Moises, ang Diyos nagsugo nga ang yuta pugsan sulod sa unom ka tuig, apan walay pagpugas o pag-ani nga himoon sa ikapito nga tuig (tuig nga Igpapahulay) ni sa tuig sa Tinghugyaw. (Ex 23:10, 11; Lev 25:3, 4, 11) Kini nagsilbing pagsulay sa ilang pagtuo ug naghatag kanila ug dugang panahon alang sa espirituwal nga mga butang; kini makaayo usab sa yuta.

Sanglit ang yuta iya ni Jehova, ikaingon nga kini balaan ug ang iyang katawhan balaan usab. Busa gikinahanglan ang pag-amping aron malikayan ang bisan unsang matang sa kahugawan. Kon ang patayng lawas sa usa ka mahugaw nga hayop, pananglitan, usa ka ilaga o tabili, mahulog diha sa basa nga binhi, kini mahugaw ug dili na angayng gamiton, apan kon ang binhi uga, kini mahinlo. Sa walay duhaduha, kini tungod kay ang kabasa niini magpahugaw man sa tibuok binhi.—Lev 11:31, 37, 38.

Dugang pa, wala itugot nga sagolon pagpugas ang lainlaing binhi, bisan tuod mahimong ipugas ang lainlaing matang sa binhi, nga ang matag matang diha sa magkalahi nga luna sa mao rang uma. (Lev 19:19; Isa 28:25) Lagmit kini maoy aron ang mga Israelinhon magmahunahunaon sa ilang pagkabulag ug pagkalahi ingong katawhan sa Diyos, ilalom sa iyang Pagkahari. Kon ang usa ka Israelinhon molapas niini nga balaod, nga sagolon pagpugas ang duha ka matang sa binhi, ang tanang abot sa iyang uma o parasan mahimong usa ka butang nga "gipahinungod." Busa kini mahiadto sa sangtuwaryo.—Deu 22:9; itandi ang Lev 27:28; Num 18:14.

Masambingayong Paggamit. Sa pag-ilustrar sa pag-atiman ug sa pagpanalangin ni Jehova sa mga nahibilin nga mibalik gikan sa Babilonya, ang salmista misulat: "Kadtong nagapugas ug binhi uban ang mga luha magaani gayod uban ang hugyaw sa kalipay. Ang usa nga sa walay pakyas molakaw, nga magahilak, nga magadala ug usa ka buyot sa binhi, sa walay pakyas moabot uban ang hugyaw sa kalipay, nga magadala sa iyang mga binangan." (Sal 126:1, 5, 6) Kadtong mibalik gikan sa Babilonya malipayon kaayo sa ilang pagkahigawas, apan lagmit sila mihilak sa dihang nagpugas ug binhi diha sa biniyaang yuta nga wala matikad sulod sa 70 ka tuig. Bisan pa niana, si Jehova nagtigom pagbalik kanila alang sa iyang ngalan, ug kadtong nakigbahin sa pagpugas ug sa buluhaton sa pagtukod pag-usab nakapahimulos sa bunga sa ilang paghago. Sa makadiyot nga panahon, sa dihang nahunong ang pagtukod sa templo, si Jehova nagpugong sa bunga sa yuta, apan pinaagi sa mga manalagnang si Haggeo ug Zacarias ang katawhan napalihok pag-usab alang sa buluhaton ug nakadawat pag-usab sa pabor sa Diyos.—Hag 1:6, 9-11; 2: 15-19.

Si Jehova migamit sa mga proseso sa pagpugas ug pagpatubo aron iilustrar ang tinong katumanan sa iyang pulong.—Isa 55:10, 11.

Pagkamakugihon ug pagkamahinatagon. Si Solomon naglatid ug prinsipyo maylabot sa pagkamahinatagon ug sa makugihong pagbuhat sa buluhaton sa dihang siya misulat: "Siya nga nagapaniid sa hangin dili makapugas ug binhi; ug siya nga nagalantaw sa mga panganod dili makaani." Ang tawo nga nagpanuko, nga nagpaabot sa higayon nga gituohan niyang ang tanang butang paborable na kaayo alang sa buluhaton nga gisugo sa Diyos kaniya, o nga nangitag pasangil aron makalikay sa buluhaton, dili makadawat ug bisan unsa gikan sa Diyos. Hinunoa, si Solomon nagdasig sa pagkamakugihon, kay siya miingon diha sa bersikulo 5 nga ang Diyos mao ang "nagabuhat sa tanang butang" ug ang tawo dili makasabot sa tanang pamaagi sa Diyos sa pagbuhat. Tungod niana, siya nagtambag: "Sa buntag ipugas ang imong binhi ug hangtod sa gabii ayaw papahulaya ang imong kamot; kay ikaw wala masayod kon diin kini magmalamposon, dinhi man o didto, o kon silang duha sama nga mahimong maayo."—Ecc 11:4-6.

Lagmit susama niana ang gihunahuna ni apostol Pablo sa dihang iyang gidasig ang mga Kristohanon sa Corinto nga magmahinatagon maylabot sa pag-alagad pinaagig pagpadala ug hinabang alang sa mga kaigsoonan sa Jerusalem nga nagkalisodlisod ug nawad-an sa daghan nilang kabtangan tungod sa paglutos kanila sa mga Hudiyo. Si Pablo miingon: "Siya nga nagapugas ug tagidyot magaa-

ni usab nga tagidyot; ug siya nga nagapugas nga madagayaon magaani usab nga madagayaon. . . . Dugang pa, ang Diyos makapadagaya sa tanan niyang dili-takos nga kalulot nganha kaninyo, aron nga, samtang kamo sa kanunay makabaton ug igo sa tanang butang, kamo magatagana nga madagayaon alang sa matag maayong buhat. . . . Karon siya nga madagayaong nagahatag sa binhi ngadto sa magpupugas ug sa tinapay aron kaonon maghatag ug magpadaghan sa binhi nga inyong ipugas ug magpauswag sa abot sa inyong pagkamatarong." Dayon gipunting ni Pablo ang maayong resulta dugang pa sa pabor sa Diyos ug sa kadagaya sa materyal nga paagi, nga mao, nga ang ilang pagkamahinatagon misangpot sa pagpasalamat sa Diyos ug sa kahimayaan sa Diyos niadtong mitabang kanila, uban sa gugma ug mga pag-ampo niadtong gitabangan. Milambo usab ang gugma diha sa kongregasyon.—2Co 9:6-14.

Pagwali sa maayong balita. Gipakasama ni Jesu-Kristo ang pagpugas ug binhi sa pagwali sa pulong, ang maayong balita sa Gingharian. Siya mao ang Magpupugas sa mga kamatuoran sa Gingharian, ug si Juan nga Tigbawtismo nakaalagad usab ingong magpupugas. Ang mga tinun-an ni Jesus gipadala aron mangani sa napugsan nga kaumahan ug nga puti na aron anihon. Busa siya miingon kanila: "Ang mag-aani nagadawat na sa suhol ug nagatigom na sa bunga alang sa kinabuhing walay kataposan, mao nga ang magpupugas ug ang mag-aani duyog nga magmaya. . . . Ang usa mao ang magpupugas ug lain ang mag-aani. Gipadala ko kamo aron anihon ang wala ninyo hagoi. Ang uban mao ang naghago [sa pagpugas], ug kamo nagpahimulos sa kaayohan sa ilang kahago [pinaagi sa pag-ani]."—Ju 4:35-38.

Gipakasama usab ni Jesus ang buluhatong pagwali sa pagpugas diha sa iyang sambingay bahin sa magpupugas. Niini nga sambingay ang binhi nga gipugas mao ang "pulong sa gingharian." Gipunting ni Jesus nga ang mga kahimtang sa dihang gipugas ang binhi makaapektar sa paggitib ug pagtubo sa binhi diha sa mga kasingkasing sa mga tawo. —Mat 13:1-9, 18-23; Luc 8:5-15.

Ang trigo ug mga bunglayon. Sa laing sambingay gipakasama ni Jesus ang iyang kaugalingon sa usa ka magpupugas ug maayong binhi, ug ang binhi gipakasama sa "mga anak sa gingharian." Ang laing magpupugas, usa ka kaaway nga mipugas ug mga bunglayon diha sa uma, mao ang Yawa. Dinhi si Jesus dayag nga nagtagna sa pagtungha sa apostasya, sa dihang, sa sulod ug sa taliwala sa Kristohanong kongregasyon, adunay mga tawo nga magpakaaron-ingnon nga mga alagad sa Diyos ug mosulay sa paghugaw sa kongregasyon ug sa pagpahilayo sa mga tinun-an.—Mat 13:24-30, 36-43; itandi ang Buh 20:29; 2Co 11:12-15; 2Te 2:3-9; 1Ti 4:1; 2Ti 4:3, 4; 2Pe 2:1-3.

'Pagpugas alang sa unod.' Human hisgoti nga sunodsunod ang bunga sa espiritu ug ang mga buhat sa unod, ug human tambagi ang matag usa nga pamatud-an ang iyang kaugalingong buhat, si apostol Pablo miingon: "Ayaw pagpahisalaag: Ang Diyos dili kayagayagaan. Kay bisan unsay ginapugas sa usa ka tawo, kini usab iyang anihon; tungod kay siya nga nagapugas alang sa iyang unod moani ug pagkadunot gikan sa iyang unod, apan siya nga nagapugas alang sa espiritu moani ug kinabuhing walay kataposan gikan sa espiritu."—Gal 5:19-23; 6:4, 7, 8.

Ang usa ka pananglitan sa pagpugas sa unod, uban sa mga resulta niini, gihisgotan ni Pablo diha sa Roma 1:24-27. Ang uban pang mga pananglitan mao ang tawong sad-an sa insesto diha sa kongregasyon sa Corinto, nga nagabatasan sa mahugawng unodnon nga mga butang; usab si Himeneo ug Alejandro, nga nagpasiugdag mahugaw nga pagtulon-an ug pagpasipala, ug gitugyan ngadto kang Satanas "alang sa kalaglagan sa unod," sa ato pa, sa paghanaw sa maong unodnong elemento gikan sa kongregasyon.—1Co 5:1, 5; 1Ti 1:20; 2Ti 2:17, 18.

Pagpanudlo ug pag-atiman sa kongregasyon. Sa dihang nagsulat ngadto sa kongregasyon sa Corinto, si Pablo nagtandi sa iyang pagpanudlo ug pagtabang sa kongregasyon sa pagpugas, ug iyang gipatin-aw ngadto kanila nga, sa pagbuhat niana, siya adunay katungod sa pagdawat ug materyal nga mga butang gikan kanila aron makaabag kaniya sa pagpadayon sa iyang ministeryo. Apan wala niya kini buhata, aron dili makahimog bisan unsang babag sa maayong balita.—1Co 9:11, 12.

Maingon nga ang mag-uuma magpugas ug binhi diha sa kalinaw, sa ingon usab ang maayong balita ipugas diha sa kalinaw, dili pinaagig lalis, away, kagubot, ug paggamit sa kusog. Ug ang mga tawo nga nagpugas niini maoy mga tawo sa kalinaw, dili malalison, palaaway, o magubtanon. Busa ang malinawong mga kahimtang kinahanglang molungtad diha sa Kristohanong kongregasyon aron ang ilang pagpugas mopatunghag bunga sa pagkamatarong. —San 3:18.

Ang pagkabanhaw. Sa dihang gihisgotan ang espirituwal nga pagkabanhaw, gipakasama ni Pablo ang paglubong sa pisikal nga lawas sa pagpugas ug binhi, nga nag-ingon: "Bisan pa niana, adunay moingon: 'Sa unsang paagi ang mga patay pagabangonon? Oo, sa unsang matanga sa lawas nga sila mamao unya?' Ikaw tawong dili-makataronganon! Ang imong ipugas dili mabuhi gawas kon kini

mamatay una; ug bahin sa imong ipugas, ipugas nimo, dili ang lawas nga motubo, kondili ang usa lamang ka lugas, kaha sa trigo o sa bisan unsang uban pa; apan ang Diyos magahatag niini ug lawas sumala sa iyang gikahimut-an, ug ang matag usa sa mga binhi pagahatagan ug kaugalingong lawas niini. . . . Ug adunay mga lawas nga langitnon, ug mga lawas nga yutan-on . . . Mao man usab ang pagkabanhaw sa mga patay. Ipugas kini sa pagkadunot, bangonon kini sa pagkadili-madunoton. . . . Ipugas kini ingong lawas nga pisikal, bangonon kini ingong lawas nga espirituhanon. . . . Kay kini nga madunot angay magsul-ob ug pagkadili-madunoton, ug kini nga may-kamatayon angay magsul-ob ug pagkawalay-kamatayon."—1Co 15:35-53.

Kadtong gipili sa Diyos aron mahimong kaubang mga manununod sa iyang Anak, ug makadawat sa pagkadili-madunoton ug pagkawalay-kamatayon, kinahanglang mamatay ug magtugyan sa ilang unodnong lawas aron mabatonan ang usa ka langitnong lawas pinaagig pagkabanhaw. Susama kini sa kahimtang sa usa ka binhi nga gipugas nga "mamatay," madunot, ug nga lahi gayod ang porma ug hitsura kay sa tanom nga motungha.

Alang sa panaghisgot bahin sa pagpugas nga gihisgotan sa Isaias 28:24, uban sa masambingayong kahulogan niini, tan-awa ang PAGDARO.

MAGTATABAS SA BATO. Usa ka tigsapsap sa bato; usa nga magtabas, maglilok, o mag-andam sa mga bato aron magamit sa pagpanukod. (2Ha 12:11, 12; 2Cr 24:12) Ang mga langyawng pumoluyo sa Israel gihimo ni Haring David nga mga tigsapsap sa bato "aron sa pagsapsap ug kuwadradong mga bato" (magtabas niini sa hustong gidak-on) alang sa tukoron nga templo ni Jehova.—1Cr 22:2, 15; itandi ang 1Ha 6:7; tan-awa ang KUBKOBANAN.

MAGTATAMBAG. Tan-awa ang TAMBAG, MAGTATAMBAG.

MAGTATAN-AW. Ang Hebreohanong pulong alang sa magtatan-aw, ang *pa·qidh′,* naggikan sa berbong *pa·qadh′,* nga nagkahulogang "pagliso sa pagtagad ngadto" (Gen 21:1), "pagduaw" (Huk 15:1), "pagtudlo" (Gen 39:5), o "pagsugo" (Esd 1:2). Sa susama, ang Gregong pulong alang sa magtatan-aw, ang *e·pi′sko·pos,* kaamgid sa berbong *e·pi·sko·pe′o,* nga nagkahulogang "maampingong pagbantay" (Heb 12:15), ug sa nombre nga *e·pi·sko·pe′,* nga nagkahulogang "pagsusi" (Luc 19:44, *Int;* 1Pe 2:12), "katungdanan sa pagkamagtatan-aw" (Buh 1:20; 1Ti 3:1). Ang Gregong *Septuagint* naghubad sa Hebreohanong pulong nga *pa·qidh′* sa upat ka beses ingong *e·pi′sko·pos.* (Huk 9:28; Neh 11:9, 14, 22) Busa, ang magtatan-aw maoy usa ka tawo nga nagahatag ug pagtagad sa pipila ka butang o mga tawo, nga nagaduaw, nagasusi, ug nagatudlo. Ang mapanalipdanong pagdumala mao ang pangunang ideya nga gipasabot sa Gregong termino.

Mga Magtatan-aw Diha sa Hebreohanong Kasulatan. Si Jose nagtambag kang Paraon sa pagtudlog mga magtatan-aw ibabaw sa yuta aron sa pagtigom ug mga pagkaon sulod sa mga tuig sa kadagaya alang sa umaabot nga gutom. (Gen 41:34-36) Ubos sa ilang tagsatagsa ka pangulo, ang matag linya sa banay sa mga Levihanon adunay kaugalingong responsibilidad labot sa pagdumala sa mga buluhaton sa tabernakulo. (Num 3:24-26, 30, 31, 35-37) Si Eleasar nga anak nga lalaki ni Aaron gihimong "pangulo sa mga pangulo sa mga Levihanon" ug mao ang katibuk-ang tagdumala sa tabernakulo ug sa mga galamiton niini. (Num 3:32; 4:16) Ang hataas nga saserdote usab mahimong magtudlog mga magtatan-aw alang sa pipila ka buluhaton sa sangtuwaryo. (2Ha 11:18) Ang 1 Cronicas kapitulo 23 hangtod sa 27 nagpakita sa daghan ug nagkalainlaing mga posisyon ug mga kahikayan sa pagdumala nga gipatuman sa panahon sa paghari ni David, labot sa pagkasaserdote ug sa palasyo sa hari, lakip ang mga butang maylabot sa ekonomiya ug sa militar.

Ang tagna ni Isaias (60:17) naghisgot sa "mga magtatan-aw" uban sa "mga tighatag ug buluhaton," sanglit ang mga magtatan-aw mahimong magtudlog mga buluhaton ngadto sa uban maingon man magdumala ug magbantay sa mga kaayohan niadtong mga tawo o mga butang nga gipiyal kanila. Niini nga tagna, gitagna ni Jehova ang panahon sa dihang "igatudlo [niya] ang pakigdait ingong imong mga magtatan-aw ug ang pagkamatarong ingong imong mga tighatag ug buluhaton," usa ka tagna nga unang natuman sa dihang napasig-uli ang Israel gikan sa pagkadestiyero apan mas bug-os nga natuman sa Kristohanong kongregasyon.

Mga Magtatan-aw Diha sa Kristohanong Kongregasyon. Ang Kristohanong "mga magtatan-aw" (*e·pi′sko·poi*) maoy katumbas sa giila nga "mga ansiyano" (*pre·sby′te·roi*) diha sa kongregasyon. Ang pamatuod nga kining duha ka termino parehong nagtumong sa samang posisyon diha sa kongregasyon makita sa dihang si Pablo nagpatawag sa "mga ansiyano sa kongregasyon" sa Efeso nga moadto sa Mileto aron makigkita kaniya didto. Sa pagtambag niini nga "mga ansiyano," siya miingon: "Tagda ang inyong kaugalingon ug ang tibuok panon, nga niana kamo gitudlo sa balaang espiritu nga mga magtatan-aw [porma sa *e·pi′sko·poi*], aron magbantay sa kongregasyon sa Diyos." (Buh 20:17, 28) Dugang gipatin-aw sa apostol kini diha sa iyang sulat ngadto kang Tito, diin iyang gihisgotan ang mga pagtudlog "mga ansiyano sa matag si-

yudad." Dayag nga agig paghisgot sa maong mga tawo, siya naggamit sa terminong "magtatan-aw" (*e·pi'sko·pos*). (Tit 1:5, 7) Busa, ang duha ka termino nagtumong sa samang posisyon, diin ang *presby'te·ros* nagpaila sa hamtong nga mga hiyas sa usa nga gitudlo, ug ang *e·pi'sko·pos* nagpaila sa mga katungdanan nga nalangkit sa maong pagkatudlo.—Tan-awa ang ANSIYANO, TIGULANG NGA LALAKI.

Walay gitakdang gidaghanon sa mga magtatan-aw alang sa usa ka kongregasyon. Ang gidaghanon sa mga magtatan-aw nag-agad sa gidaghanon niadtong mga kuwalipikado ug nakakab-ot sa mga kinahanglanon ingong "mga ansiyano" niana nga kongregasyon. Dayag nga adunay ubay-ubayng mga magtatan-aw sa kongregasyon sa Efeso. Ingon man usab, sa iyang sulat ngadto sa mga Kristohanon sa Filipos, si Pablo naghisgot sa "mga magtatan-aw" didto (Flp 1:1), nga nagpaila nga sila nag-alagad ingong usa ka lawas, nga nagdumala sa mga kalihokan niana nga kongregasyon.

Ang pagkonsiderar sa Kristohanon Gregong Kasulatan nagpakita nga ang mga magtatan-aw, o mga ansiyano, sa bisan haing kongregasyon parehog awtoridad. Sa iyang mga sulat ngadto sa mga kongregasyon, walay usa ka indibiduwal nga gihisgotan ni Pablo ingong *ang* magtatan-aw, ni kini nga mga sulat gisulat ngadto kang bisan kinsang indibiduwal ingong magtatan-aw. Ang sulat ngadto sa mga taga-Filipos gisulat "nganha sa tanang balaan nga nahiusa kang Kristo Jesus nga anaa sa Filipos, uban sa mga magtatan-aw ug sa ministeryal nga mga alagad." (Flp 1:1) Maylabot niini si Manuel Guerra y Gomez nag-ingon: "Sa gilatid nga mga kinahanglanon diha sa sulat ngadto sa mga taga-Filipos, tinong ang *episcopos* wala magtumong sa usa ka monarkong awtoridad; hinuon kini maoy usa ka termino nga tatawng nagtumong sa daghang tawo nga managsamag awtoridad nga gipiyalan sa pagtultol ug pagdumala sa Kristohanong komunidad niining Macedonianhong siyudad. Sa samang panahon ang mga *diaconos,* sumala sa katibuk-ang kahulogan sa pulong, mao ang mga katabang, ang mga alagad sa mga *episcopos* ug pinasukad sa samang diwa nag-alagad sa mga magtutuo."—*Episcopos y Presbyteros,* Burgos, Espanya, 1962, p. 320.

Mga kuwalipikasyon sa usa ka magtatan-aw, o ansiyano. Aron makaalagad sa katungdanan ingong magtatan-aw, ang mosunod nga mga kuwalipikasyon kinahanglang makab-ot: "Busa ang magtatan-aw kinahanglang dili salawayon, bana sa usa ka asawa, makasaranganon sa batasan, maayog panghunahuna, mahusay, maabiabihon, may katakos sa pagpanudlo, dili palahubog nga burokinto, dili tigpanukmag, kondili makataronganon, dili palaaway, dili mahigugmaon sa salapi, usa ka tawo nga nagdumala sa iyang kaugalingong panimalay sa maayong paagi, nga may mga anak nga nagpasakop uban ang bug-os nga kaugdang; . . . dili usa ka tawo nga bag-ong nakabig, . . . kinahanglan usab nga siya adunay maayong pamatuod gikan sa mga tawo sa gawas."—1Ti 3:1-7.

Sa ingon usab, diha sa iyang sulat ngadto kang Tito, sa paghisgot bahin sa pagtudlog mga ansiyano, si Pablo nag-ingon nga aron mahimong takos ingong ansiyano, ang usa ka tawo kinahanglang "walay akusasyon, bana sa usa ka asawa, may mga anak nga magtutuo nga walay ikasumbong sa unodnong pagpatuyang ni sa pagkamasupilon. Kay ingong piniyalan sa Diyos ang usa ka magtatan-aw kinahanglang walay akusasyon, dili mabuotbuoton, dili mapungtanon, dili palahubog nga burokinto, dili tigpanukmag, dili dalo sa kinitaan

Mga Magtatan-aw, o mga Ansiyano		Ministeryal nga mga Alagad
1Ti 3:1-7	Tit 1:5-9	1Ti 3:8-10, 12, 13
dili salawayon	walay akusasyon	walay akusasyon
bana sa usa ka asawa	bana sa usa ka asawa	bana sa usa ka asawa
dili palahubog nga burokinto	dili palahubog nga burokinto	dili palainom ug daghang bino
dili mahigugmaon sa salapi	dili dalo sa kinitaan pinaagig limbong	dili dalo sa kinitaan pinaagig limbong
nagdumala sa panimalay sa maayong paagi, may mga anak nga nagpasakop	may mga anak nga magtutuo nga walay ikasumbong sa unodnong pagpatuyang ni sa pagkamasupilon	nagdumala sa mga anak ug sa kaugalingong panimalay sa maayong paagi
dili bag-ong nakabig		nasulayan ingong angayan
maayog panghunahuna	maayog panghunahuna	
maabiabihon	maabiabihon	
may katakos sa pagpanudlo	nangupot sa pulong kon bahin sa iyang arte sa pagpanudlo, nga makahimo sa pagtambag ug pagbadlong	
dili tigpanukmag	dili tigpanukmag	
makataronganon	dili mabuotbuoton	
dili palaaway	dili mapungtanon	

pinaagig limbong, kondili maabiabihon, mahigugmaon sa pagkamaayo, maayog panghunahuna, matarong, maunongon, mapugnganon-sa-kaugalingon, hugot nga nangupot sa kasaligang pulong kon bahin sa iyang arte sa pagpanudlo, aron siya makatambag pinaagi sa makapahimsog nga pagtulon-an ug sa pagbadlong niadtong mosumpaki." (Tit 1:5-9) Ang mga kalainan niining ulahing talaan sa mga kuwalipikasyon dayag nga naghatag ug pagtagad sa linaing mga panginahanglan sa mga kongregasyon sa Creta, diin didto si Tito nag-alagad.—Tit 1:10-14.

Ang Kinalabwang Magtatan-aw. Dayag nga gikutlo sa 1 Pedro 2:25 ang Isaias 53:6 maylabot niadtong mga tawo nga "sama sa mga karnero nga nangahisalaag," ug dayon si Pedro miingon: "Apan karon kamo namalik sa magbalantay ug magtatan-aw sa inyong mga kalag." Ang gitumong dinhi mao gayod si Jehova nga Diyos, sanglit kadtong gisulatan ni Pedro wala man mahisalaag gikan kang Kristo Jesus apan, hinunoa, *pinaagi kaniya* giagak sila pabalik ngadto kang Jehova nga Diyos, nga mao ang Dakong Magbalantay sa iyang katawhan. (Sal 23:1; 80:1; Jer 23:3; Eze 34:12) Si Jehova maoy usa usab ka magtatan-aw, ang usa nga nagsusi. (Sal 17:3) Ang pagsusi (Gr., *e·pi·sko·pe'*) mahimong magpasabot sa iyang pagpahamtang ug dili-paborableng paghukom, sama sa nahitabo sa Jerusalem niadtong unang siglo K.P., nga wala mahibalo sa panahon sa 'pagsusi [Gr., *e·pi·sko·pes'*] kaniya.' (Luc 19:44) O kini mahimong makahatag ug paborableng epekto ug mga kaayohan, sama sa kahimtang niadtong naghimaya sa Diyos sa adlaw "sa iyang pagsusi [Gr., *e·pi·sko·pes'*]."—1Pe 2:12.

"Hilabtanon sa mga Butang sa Uban." Si apostol Pedro nagpasidaan batok sa pagkahimong "hilabtanon sa mga butang sa uban." (1Pe 4:15) Kini nga ekspresyon naghubad sa Gregong pulong nga *al·lo·tri·e·pi'sko·pos,* nga sa literal nagkahulogang "magtatan-aw sa kon unsay iya sa uban." Si Francisco Zorell naghubit niining pulonga ingong "usa ka tawo nga nangako sa katungdanan sa pagatiman ug sa pagtul-id sa mga butang nga iya sa uban, ang usa nga sa pagkadili-maalamon nagapil-apil sa mga kalihokan sa ubang tawo."—*Lexicon Graecum Novi Testamenti,* Paris, 1961, lin. 70.

MAGTITIING. Usa ka opisyal sa palasyo nga maoy modulot sa hari ug bino o ubang mga ilimnon. (Gen 40:1, 2, 11; Neh 1:11; 2:1) Ang mga buluhaton sa pangulong magtitiing usahay naglakip sa pagtilaw niini sa dili pa kini idulot ngadto sa hari. Kini tungod kay anaa kanunay ang posibilidad nga adunay magtinguha sa kinabuhi sa hari pinaagi sa pagbutang ug hilo sa iyang bino.

Ang bug-os nga pagkakasaligan maoy pangunang kuwalipikasyon alang niini nga katungdanan, sanglit nameligro ang kinabuhi sa hari. Kini nga katungdanan maoy usa sa labing dungganon diha sa palasyo. Ang pangulong magtitiing sagad nga kauban sa hari diha sa mga komperensiya. Sanglit suod ug sagad nga sinaligan sa hari, kasagarang siya may dakong impluwensiya sa monarko. Ang magtitiing ni Paraon mao ang nagrekomendar kang Jose. (Gen 41:9-13) Si Haring Artajerjes sa Persia hataas ug pagtamod sa iyang magtitiing nga si Nehemias. (Neh 2:6-8) Sa dihang si Nehemias mipanaw paingon sa Jerusalem, siya gipakuyogan ug mga sundalo ni Artajerjes.—Neh 2:9.

Tungod kay ang mga magtitiing sagad makita diha sa karaang mga hulagway, kini nagpakita sa kahinungdanon sa ilang katungdanan. Ang rayna sa Sheba nakadayeg pag-ayo sa 'mga tigsilbi sa ilimnon ni Solomon ug sa ilang mga besti.'—2Cr 9:4.

MAGTITINAG-PANIT. Usa ka tawo nga hanas sa pagtinag panit, aron ang mga panit sa hayop magamit sa paghimog lainlaing matang sa mga butang. (2Ha 1:8; Mat 3:4) Walay duhaduha nga ang paagi sa pagtinag panit kaniadto sama ra usab sa paagi sa pagtinag panit nga gihimo sa dili pa dugay didto sa Tungang Sidlakan, nga mao, diha sa usa o duha ka lawak nga tinaanan ug panit, diin gibutang ang mga kagamitan ug mga pasong sa pag-andam sa mga panit. Ang pangunang paagi sa pag-andam sa panit naglakip sa (1) pagpahumok aron daling matangtang ang mga balhibo, nga sagad pinaagig likidong gama sa apog; (2) pagtangtang sa mga balhibo, mga tipiktipik sa unod, ug sa tambok nga mipilit sa panit; ug (3) pagtina sa panit pinaagig likido nga gama gikan sa panit sa *sumac* o sa robles, o gikan sa ubang matang sa mga tanom.

Si Pedro migugol ug "ubay-ubayng mga adlaw . . . sa Jope uban sa usa ka tawong ginganlag Simon, nga usa ka magtitinag-panit," kansang balay nahimutang sa daplin sa dagat.—Buh 9:43; 10:32.

MAGTUTUDLO, PAGPANUDLO. Ang usa ka magtutudlo maoy usa ka tawo nga naghatag ug kahibalo o naantigohan ngadto sa uban pinaagi sa pulong o pinaagi sa panig-ingnan. Ang usa ka epektibong magtutudlo sagad naghatag ug pagpatin-aw o nagpaluyong ebidensiya o siya naggamit ug ubang paagi nga gituyo aron sa pagtabang sa mga tigpaminaw sa pagdawat ug sa paghinumdom sa ilang napaminawan.

Si Jehova nga Diyos, ang Maglalalang, mao ang Dakong Instruktor o Magtutudlo sa iyang mga alagad. (1Ha 8:36; Sal 27:11; 86:11; 119:102; Isa 30:20; 54:13) Ang mga kalalangan mismo nagtudlo nga naglungtad ang usa ka maalamon-sa-tanan nga Diyos, ug kini nagtaganag natad sa pagtuon ug

pagtuki nga hangtod karon tipik lamang ang natun-an. (Job 12:7-9) Dugang pa, pinaagi sa linaing mga pagpadayag, si Jehova nga Diyos nagtudlo sa mga tawo sa iyang ngalan, mga katuyoan, ug mga balaod. (Itandi ang Ex 4:12, 15; 24:12; 34:5-7.) Ang maong mga pagpadayag makaplagan diha sa Pulong sa Diyos, ang Bibliya, ug nagsilbing pasukaranan alang sa hustong pagpanudlo maylabot sa iyang kabubut-on. (Rom 15:4; 2Ti 3:14-17) Ang espiritu sa Diyos nag-alagad usab ingong magtutudlo.—Ju 14:26.

Pagpanudlo Taliwala sa mga Israelinhon. Sa Israel, ang mga ginikanan adunay hinatag-sa-Diyos nga responsibilidad sa pagtudlo sa ilang mga anak. (Deu 4:9; 6:7, 20, 21; 11:19-21; Sal 78:1-4) Alang sa nasod sa katibuk-an, ang mga manalagna, mga Levihanon, ilabina ang mga saserdote, ug ang ubang maalamong mga tawo nag-alagad ingong mga magtutudlo.—Itandi ang 2Cr 35:3; Jer 18:18; tan-awa ang EDUKASYON.

Mga manalagna. Ang mga manalagna nagtudlo sa mga Israelinhon bahin sa mga hiyas ug mga katuyoan ni Jehova, nagyagyag sa ilang kasaypanan, ug naglatid sa matarong nga dalan nga angay nilang subayon. Sagad gibuhat sa mga manalagna ang ilang pagpanudlo sa binaba nga paagi, sa ulahi kini ilang gisulat. (Itandi ang 1Sa 12:23-25; Isa 7:3, 4; 22:15, 16; Jer 2:2.) Ang ilang mga paagi sa pagpanudlo naglakip sa paggamit ug mga pangutana (Jer 18:13, 14; Am 3:3-8; Hag 2:11-14), mga sambingay (2Sa 12:1-7; Isa 10:15; Jer 18:3-10), mga tigmo (Eze 17:2), ug simbolikong mga buhat (1Ha 11:30-32; Jer 13:4-11; 19:1-12; 27:2; 28:10-14; Eze 4:1–5:4).

Mga saserdote ug mga Levihanon. Ang mga saserdote ug mga Levihanon adunay kaakohan sa pagtudlo sa balaod sa Diyos ngadto sa nasod sa Israel. (Lev 10:11; 14:57; 2Cr 15:3; 35:3) Kini gihimo sa nagkalainlaing paagi. Sa matag tuig nga Igpapahulay, sa panahon sa Pista sa mga Balongbalong, ang tibuok Balaod basahon ngadto sa tanang tawo—mga lalaki, babaye, bata, ug langyaw nga mga pumoluyo. (Deu 31:9-13) Usahay, pinaagi sa pagpatubag sa katawhan, mapatisok sa mga Levihanon ang mga balaod sa Diyos ngadto sa mga mamiminaw. (Itandi ang Deu 27:14-26.) Gawas pa sa pagbasa sa Balaod, ang mga saserdote ug mga Levihanon sa walay duhaduha nagpatin-aw sa kahulogan niini. (Itandi ang Neh 8:8.) Ug ang hudisyal nga mga desisyon nga ilang gihatag nagtudlo sa mga prinsipyo labot sa hustisya sa Diyos.—Deu 17:8-13; 1Cr 26:29; 2Cr 19:8-11.

Mga eskriba. Sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, prominente ang mga eskriba ingong mga magtutudlo sa Balaod. Apan sila wala makigbisog sa pagsulbad sa tinuod nga mga problema ug mga panginahanglan sa katawhan. Sama sa mga Pariseo, ang mga eskriba naghatag ug dakong pagtagad sa teknikal nga mga regulasyon ug mga tradisyon kay sa kaluoy, hustisya, ug pagkamatinumanon. Ilang gihimo ang Balaod nga mabug-at alang sa katawhan. (Mat 23:2-4, 23, 24; Luc 11:45, 46) Ang ilang pagpanudlo dili ingon ka epektibo kay sa angay untang dahomon, kay ilang giisip nga sila labaw kay sa ordinaryong mga tawo ug wala magpakitag maayong panig-ingnan nga takos sundogon.—Itandi ang Mat 23:3, 6, 7; Ju 7:48, 49; tan-awa ang ESKRIBA.

Nganong epektibo kaayo ang pagpanudlo ni Jesus?

Bisan pag ang relihiyosong mga lider sa Judaismo dili sinsero sa pagtawag kaniya ingong "Magtutudlo [Gr., *Di·da′ska·los*]," si Jesu-Kristo giila sa mga magtutuo ug mga dili-magtutuo ingong magtutudlo. (Mat 8:19; 9:11; 12:38; 19:16; 22:16, 24, 36; Ju 3:2) Ang mga polis nga gisugo sa pagdakop kaniya nakadayeg pag-ayo sa iyang pagpanudlo nga tungod niana sila mipauli nga wala siya madala, nga miingon: "Wala pa gayoy laing tawo nga nakasulti ug sama niini." (Ju 7:46) Si Jesus nanudlo 'ingon sa usa ka tawo nga may awtoridad, ug dili ingon sa mga eskriba.' (Mat 7:29) Ang Tinubdan sa iyang gitudlo mao ang Diyos (Ju 7:16; 8:28), ug si Jesus naghatag ug impormasyon ginamit ang yano, dili-malalis nga lohika, makapapukaw-sa-hunahuna nga mga pangutana, makapahingangha nga mahulagwayong mga pulong, ug makahuloganong mga sambingay nga gipasukad sa mga butang nga sinati kaayo sa iyang mga mamiminaw. (Mat 6:25-30; 7:3-5, 24-27; tan-awa ang SAMBINGAY.) Si Jesus migamit usab ug praktikal nga mga leksiyon, nga sa usa ka higayon naghugas sa mga tiil sa iyang mga tinun-an aron sa pagtudlo kanila nga sila angay nga mag-inalagaray sa usag usa.—Ju 13:2-16.

Ang kahibalo ni Jesus midako tungod sa iyang suod nga relasyon sa iyang Amahan ug Diyos sa wala pa siya moanhi sa yuta. Busa siya mas nakaila sa Diyos kay ni bisan kinsang tawo, ug tungod niini siya makatudlo nga may awtoridad bahin sa iyang Amahan. Sama sa giingon mismo ni Jesus: "Walay usa nga bug-os nakaila sa Anak gawas sa Amahan, ni may usa nga bug-os nakaila sa Amahan gawas sa Anak ug kaniya nga buot sa Anak nga ipadayag siya."—Mat 11:27; Ju 1:18.

Si Jesus sinati usab kaayo sa sinulat nga Pulong sa Diyos. Sa dihang gipangutana kon unsa ang kinadak-ang sugo sa Balaod, sa walay pagpanuko

iyang gitingob ang tibuok Balaod sa duha ka sugo, nga nagkutlo gikan sa Deuteronomio (6:5) ug sa Levitico (19:18). (Mat 22:36-40) Sa panahon sa iyang pagministeryo, siya nailado sa pagkutlo o sa pagpahayag ug mga ideya nga susama sa mga teksto gikan sa halos katunga sa mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan—Genesis (2:24; Mat 19:5; Mar 10:7, 8), Exodo (3:6; Mat 22:32; Luc 20:37), Levitico (14:2-32; Mat 8:4), Numeros (30:2; Mat 5:33), Deuteronomio (5:16; Mat 15:4; Mar 7:10), Unang Samuel (21:4-6; Mat 12:3, 4), Unang Hari (17:9; Luc 4:26), Job (42:2; Mat 19:26), Salmo (8:2; 110:1; Mat 21:16; 22:44), Proverbio (24:12; Mat 16:27), Isaias (6:9, 10; Mat 13:14, 15; Ju 12:40), Jeremias (7:11; Mat 21:13; Mar 11:17; Luc 19:45, 46), Lamentaciones (2:1; Mat 5:35), Daniel (9:27; Mat 24:15), Oseas (6:6; Mat 9:13), Jonas (1:17; Mat 12:40), Miqueas (7:6; Mat 10:21, 35, 36), Zacarias (13:7; Mat 26:31), ug Malaquias (3:1; Mat 11:10).

Dugang pa, ang hingpit nga panig-ingnan ni Jesus puwersadong nagpamatuod sa iyang gitudlo. (Ju 13:15) Siya dili sama sa mga eskriba ug mga Pariseo, nga labot kanila si Jesus miingon: "Ang tanang butang nga ilang isulti kaninyo, buhata ug sunda, apan ayaw ninyo pagbuhata ang sumala sa ilang mga buhat, kay sila mosulti apan dili mobuhat."—Mat 23:3.

Ang uban pang mga aspekto nga naghimo sa pagpanudlo ni Jesus nga may awtoridad ug epektibo mao ang iyang pagsabot sa tawo ug ang iyang mahigugmaong kahingawa alang sa uban. Ang iyang idlot nga pagsabot napadako pinaagi sa milagrosong kahibalo sa kagikan ug sa pangatarongan sa uban. (Mat 12:25; Luc 6:8; Ju 1:48; 4:18; 6:61, 64; 13:11) "Siya nahibalo kon unsa ang anaa sa tawo." (Ju 2:25) Ang iyang kasingkasing nahingawa pagayo sa mga tawo mao nga iyang gisakripisyo ang gikinahanglang pagpahulay aron sa pagtudlo kanila. Sa usa ka higayon si Jesus ug ang iyang mga tinun-an misakay sa usa ka sakayan ug mipaingon sa hilit nga dapit aron sa pagpahulay sa makadiyot. "Apan ang mga tawo nakakita kanila nga migikan ug daghan ang nakahibalo niini, ug gikan sa tanang siyudad sila nagdungan sa pagdagan paingon didto ug nakaabot nga una pa kanila. Buweno, sa pagkawas, iyang nakita ang usa ka dakong panon sa katawhan, apan siya giabot ug kaluoy kanila, tungod kay sila nahisama sa mga karnero nga walay magbalantay. Ug siya misugod sa pagtudlo kanila ug daghang butang."—Mar 6:31-34.

Masinabtonon si Jesus sa iyang mga mamiminaw. Sa dihang wala hisabti sa iyang mga tinun-an ang usa ka sambingay, siya mapailobon nga nagpatin-aw niini ngadto kanila. (Mat 13:10-23) Kay nahibalo sa ilang mga limitasyon, wala niya hatagi sila ug daghan kaayong impormasyon. (Ju 16:4, 12) Sa dihang gikinahanglan, gisubli ni Jesus ang halos parehong impormasyon. (Mar 9:35; 10:43, 44) Sa pagtubag sa mga pangutana, sagad gipaluyohan ni Jesus ang iyang tubag pinaagig mga sambingay o praktikal nga mga leksiyon, aron kini lalom nga matisok diha sa mga hunahuna sa mga mamiminaw ug magpalihok sa ilang mga panghunahuna. —Mat 18:1-5, 21-35; Luc 10:29-37.

Ang Espiritu sa Diyos Nagtudlo. Sa panahon sa iyang tulo ug tunga ka tuig nga yutan-ong ministeryo, gibansay ni Jesus ang iyang mga tinun-an aron ipadayon ang buluhaton nga iyang gisugdan. Ingong dili-hingpit nga mga tawo, lagmit nga dili nila mahinumdoman ang tanang detalye sa iyang gipanudlo. Apan si Jesus misaad kanila: "Ang magtatabang, ang balaang espiritu, nga ipadala sa Amahan sa akong ngalan, siya magtudlo kaninyo sa tanang butang ug magpahinumdom kaninyo sa tanang butang nga akong gisulti kaninyo." (Ju 14:26) Kini nagpasabot nga ang espiritu sa Diyos magtudlo kanila kon unsay ilang gikinahanglan nga mahibaloan aron molampos ang ilang ministeryo. Kini ilabinang magbukas sa ilang pagsabot sa mga butang nga ila nang napatalinghogan kanhi apan wala masabti. Ingong usa ka tigpahinumdom, ang balaang espiritu magpahinumdom kanila sa mga butang nga gitudlo ni Jesus samtang siya uban pa kanila. Ug, ingong usa ka magtutudlo, ipakita niini kanila ang hustong pagpadapat sa iyang mga pulong.—Itandi ang Ju 2:19-22; tanawa ang KAMATUORAN ("Ang Espiritu sa Kamatuoran").

Sa dihang dad-on atubangan sa publikong panagkatigom, sa mga hari, ug sa ubang mga tawo nga hataas ug katungdanan sa kagamhanan, ang mga tinun-an ni Jesus makasalig sa espiritu sa Diyos ingong usa ka tigpahinumdom ug magtutudlo. Sama sa usa ka higala, kini magpahinumdom kanila sa mga butang nga ilang isulti ug kini motabang kanila sa paghimog tukmang mga pagpadapat. Kini mosangpot sa paghatag ug maayong pamatuod ug magpahilom usab sa mga magsusupak. (Mat 10:18-20; Mar 13:11; Luc 12:11, 12; 21:13-15) Mao nga si Pedro ug Juan nakahimo sa pagsulti nga maisogon sa dihang gipangutana sa kinatas-ang korte sa mga Hudiyo, ang Sanhedrin, bahin sa pag-ayo nila sa usa ka tawong bakol sukad pa sa pagkatawo. Ang ilang pagkawalay-lipudlipod nga mosulti maoy usa ka butang nga dili gayod madahom gikan sa "mga tawong dili edukado ug ordinaryo." Kini nakapatingala sa mga membro sa Sanhedrin. Ug tungod sa mga pulong ni Pedro, inubanan sa presensiya sa naayong tawo, kining makinaadmanong mga tawo "walay ikasulti batok niini."—Buh 4:5-14.

Sanglit ang tibuok nga Pulong sa Diyos gisulat ubos sa pag-inspirar (2Ti 3:16), kini naundan lamang sa mga pagtulon-an sa espiritu. Busa, ang pagtulon-an nga sukwahi sa Pulong sa Diyos dili gayod angayng hatagan ug pagtagad sa mga Kristohanon. Ingon sa gisulat ni apostol Juan: "Kamo wala magkinahanglan ni bisan kinsa nga magtudlo kaninyo; hinunoa, ingon nga ang pagdihog gikan kaniya nagtudlo kaninyo bahin sa tanang butang, ug maoy tinuod ug dili bakak, ug ingon nga kini nagtudlo kaninyo, magpabilin kamo nga nahiusa kaniya." (1Ju 2:27) Kadtong gisultihan ni Juan niini nga mga pulong maoy inanak-sa-espiritung mga Kristohanon. Sila nakaila kang Jehova nga Diyos ug sa iyang Anak, si Kristo Jesus. Sila bug-os nga sinati sa kamatuoran sa Diyos. Busa sila wala magkinahanglan ug mga tawo ingong mga magtutudlo nga misalikway sa Amahan ug sa Anak. Ang maong mga magtutudlo magpahisalaag lamang kanila gikan sa ilang nahibaloan na nga kamatuoran ingon sa gitudlo sa espiritu sa Diyos ug tinaw nga gilatid diha sa Sagradong mga Sinulat. (1Ju 2:18-26) Tungod niini ang mga Kristohanon angayng dili magpasaka sa apostatang mga magtutudlo diha sa ilang mga balay o bisan gani sa pagpangomosta kanila.—2Ju 9-11.

"Ang Balaod Nahimong Atong Magtutudlo." Sa panahon ni apostol Pablo, ang usa ka sinaligang ulipon mouban sa bata sa pagngadto-nganhi sa tunghaan ug lagmit usab sa ubang mga kalihokan. Kini nga ulipon, sa Grego *pai·da·go·gos′,* magtugyan sa bata ngadto sa instruktor. Kini magpadayon sukad sa pagkabata hangtod tingali sa pagkaulitawo o pagkadalaga o saylo pa niana. Siya manalipod sa bata gikan sa pisikal o sa moral nga kadaot. Apan ang mga buluhaton niini nga ulipon naglakip usab sa pagdisiplina, ug siya lagmit saligan sa pagtudlo sa bata sa mga butang labot sa panggawi. Ang disiplina sa *pai·da·go·gos′* mahimong bug-at, siya ulipon man o kaha binayran nga magtutudlo.

Busa, ang Galacia 3:24, 25 nag-ingon nga "ang Balaod nahimong atong magtutudlo [Gr., *pai·da·go·gos′,* sa literal "magtutultol sa bata"] nga nagatultol ngadto kang Kristo, aron kita ikapahayag nga matarong gumikan sa pagtuo. Apan karon nga miabot na ang pagtuo, kita dili na ilalom sa usa ka magtutudlo." Ang Balaod higpit. Kini nagbutyag sa mga Hudiyo ingong mga makasasala ug naghukom kanila. (Gal 3:10, 11, 19) Kini sa ingon nagtugyan sa mga Hudiyo nga hustong nadisiplina ngadto sa ilang Instruktor, si Jesu-Kristo. Si apostol Pablo nag-ingon: "Sa wala pa moabot ang pagtuo, kita gibantayan ilalom sa balaod, gitugyan nga tingob ngadto sa pagkabinilanggo, nga naglantaw sa pagtuo nga gitakdang ipadayag."—Gal 3:23.

Gisultihan ni apostol Pablo ang mga taga-Corinto: "Kay bisan pa ug kamo tingali may napulo ka libong magtutudlo diha kang Kristo, tino nga dili daghan ang inyong amahan; kay diha kang Kristo Jesus ako nahimong inyong amahan pinaagi sa maayong balita." (1Co 4:14, 15) Si Pablo mao ang unang nagdala sa mensahe sa kinabuhi ngadto sa Corinto ug busa siya nahisama sa usa ka amahan ngadto sa kongregasyon sa Kristohanong mga magtutuo didto. Bisan tuod nga lagmit lain na ang mag-atiman sa ilang mga panginahanglan, sama sa mga magtutudlo nga gisaligan sa mga bata, kini wala makapausab sa relasyon ni Pablo ngadto sa mga taga-Corinto. Ang "mga magtutudlo," sama kang Apolos, lagmit nga adunay tiunay nga interes sa kongregasyon, apan ang interes ni Pablo mas labaw pa tungod kay nasinatian niya ang pagha-go ingong ilang espirituwal nga ginikanan.—Itandi ang Gal 4:11, 19, 20; tan-awa ang EDUKASYON; INSTRUKSIYON, PAGTULON-AN.

Ang Paghimo ug Pagtudlo sa mga Tinun-an. Human sa iyang pagkabanhaw gisugo ni Jesu-Kristo ang iyang mga sumusunod sa paghimog mga tinun-an, nga magbawtismo kanila ug magtudlo kanila sa tanang butang nga iyang gisugo. (Mat 28:19, 20) Kining dakong buluhaton sa pagpanudlo nagsugod sa adlaw sa Pentekostes niadtong 33 K.P., sa dihang ang mga 3,000 ka Hudiyo ug mga kinabig midawat kang Jesus ingong ang gisaad nga Mesiyas ug nabawtismohan. Ang pagtudlo niining bag-ong mga tinun-an wala matapos sa pakigpulong ni apostol Pedro nga misangpot sa ilang pagkahimong mga sumusunod ni Kristo Jesus. Daghan pa ang kinahanglan nilang makat-onan. Tungod niini kadtong miadto sa Jerusalem gikan sa halayong mga dapit aron motambong sa Pista sa Pentekostes nagpabilin pa aron makahatag ug pagtagad sa ginatudlo sa mga apostoles. Sa adlaw-adlaw sila magtigom diha sa templo, dayag aron magpatalinghog sa mga apostoles. Ang ubang mga Hudiyo ug mga kinabig nakapatalinghog usab sa maayong balita didto, ug ang gidaghanon sa nanagpanuong mga lalaki sa ulahi miabot ug mga 5,000. (Buh 2:14–4:4) Gawas pa sa pagpanudlo diha sa publiko ug sa templo, ang mga apostoles nagmantala usab sa maayong balita bahin kang Jesu-Kristo sa balay ug balay.—Buh 5:42; tan-awa ang MAGWAWALI, PAGWALI ("Sa Balay ug Balay").

Sa ulahi, tungod sa pagkatibulaag sa mga magtutuo gumikan sa paglutos ug tungod sa pagsugod sa pagsangyaw taliwala sa mga dili Hudiyo, ang buluhaton sa paghimog tinun-an miabot ngadto sa halayong mga dapit. (Buh 8:4-12; 11:1-26) Apan, sama sa Jerusalem sagad nga ang pagsangyaw ug pagpanudlo diha sa publiko gihimo aron sa pagpangitag mga interesado, nga human niana kadtong

nahimong mga tinun-an padayong ginatudloan. Panaglitan, didto sa Efeso, si apostol Pablo nagtudlo sa publiko diha sa sinagoga. Human mobangon ang pagsupak, iyang gilain ang mga tinun-an gikan sa dili-magtutuo nga mga Hudiyo, nga naghatag ug mga pakigpulong kanila diha sa awditoryum sa eskuylahan sa Tirano. (Buh 19:8-10) Si Pablo nagtudlo usab sa mga tinun-an diha sa ilang mga balay ug siya nangita pa sa ubang interesadong mga tawo pinaagi sa pagpanudlo sa balay ug balay. Sama sa iyang pagpahinumdom sa mga ansiyano sa kongregasyon sa Efeso: "Ako wala magpugong sa pagsulti kaninyo sa bisan unsa man sa mga butang nga makaayo ni sa pagtudlo kaninyo sa publiko ug sa balay ug balay."—Buh 20:20, 21; itandi ang Buh 18:6, 7 maylabot sa buluhaton ni Pablo didto sa Corinto; tan-awa ang TINUN-AN.

Mga Magtutudlo Diha sa Kristohanong Kongregasyon. Pinaagi sa buluhaton ni apostol Pablo ug sa uban, natukod ang Kristohanong mga kongregasyon diha sa daghang dapit, ug kini padayong nagauswag. Gikinahanglan ang kuwalipikadong mga magtutudlo sa pagtabang sa tanang sakop niini nga mga kongregasyon aron "makadangat sa pagkausa sa pagtuo ug sa tukmang kahibalo sa Anak sa Diyos, sa pagkahingkod nga tawo, sa gidak-on nga iya sa kabug-osan ni Kristo." (Efe 4:11-13) Kini naghatag ug usa ka bug-at nga responsibilidad kanilang nag-alagad ingong mga magtutudlo, usa ka responsibilidad nga direktang makaapektar sa mga kinabuhi sa mga isigka-Kristohanon. Ang posisyon sa mga magtutudlo hinungdanon kaayo nga tungod niana kini gitala nga ikatulo sa pagkahan-ay sa mga membro diha sa kongregasyon, human sa mga apostoles ug sa mga manalagna. (1Co 12:28) Kini dili usa ka posisyon nga huptan sa tanang Kristohanon (1Co 12:29), ug kini dili gayod dumalahon sa mga babaye. Si apostol Pablo misulat: "Dili ako motugot sa usa ka babaye nga magtudlo, o magbuot sa lalaki." (1Ti 2:12) Ang mga magtatan-aw, o mga ansiyano, nga gitudlo sa ilang mga posisyon pinaagi sa balaang espiritu nag-alagad niini nga katungdanan.—Buh 20:17, 25-30; 1Ti 3:1, 2; 5:17.

Kini nga mga ansiyano kinahanglan nga mga panig-ingnan nga takos sundogon ug tukma sa ilang pagpanudlo, nga kanunayng motapot sa inspirado nga Pulong sa Diyos. Ingong kuwalipikadong mga magtutudlo, sila nagsilbi ingong depensa aron walay mahimulag gikan sa matuod nga pagtulon-an, nga alisto kanunay sa pagtul-id niadtong nahimong biktima sa sayop nga pagtulon-an ug molihok batok niadtong nagpasiugdag mga sekta.—1Ti 4:6, 7, 16; 6:2b-6; 2Ti 2:2, 14-26; 3:14-17; Tit 1:10, 11; 2:1, 6, 7; 3:9-11; itandi ang Pin 2:14, 15, 20-24.

Ang mga ansiyano (Gr., *pre·sby′te·roi*) nga nagkugi sa pagpanudlo sa mga isigka-Kristohanon maoy takos sa pagtahod, konsiderasyon (itandi ang Heb 13:17), ug bisan gani sa boluntaryong materyal nga tabang. Kini ang gipasabot ni apostol Pablo sa dihang siya misulat: "Dugang pa, si bisan kinsa nga natudloan nga binaba [sa literal, nabandilyohan] sa pulong makig-ambit sa tanang maayong butang uban sa naghatag sa maong binaba nga pagtulon-an." (Gal 6:6, *ftn* sa *Rbi8*) "Ang mga ansiyano nga nagdumala sa maayong paagi kinahanglang isipon nga takos sa doble nga pasidungog, ilabina silang naghago sa pagpanulti ug sa pagpanudlo. Kay ang kasulatan nag-ingon: 'Dili mo pagabusalan ang torong baka sa dihang kini naggiok sa mga lugas'; usab: 'Ang mamumuo takos sa iyang suhol.'"—1Ti 5:17, 18.

Ang mga lalaki nga dili mahakogong nagtinguha sa pagkahimong magtatan-aw, nga kuwalipikado sa pagtudlo sa uban diha sa kongregasyon, maoy "matinguhaon sa usa ka maayong buhat." (1Ti 3:1) Busa, dayag nga wala paluyaha sa tinun-an nga si Santiago ang maong mga lalaki sa pagkahimong kuwalipikado sa pagpanudlo sa dihang siya misulat: "Mga igsoon ko, dili daghan kaninyo ang angay nga mahimong mga magtutudlo, kay nahibalo nga kita makadawat ug mas bug-at nga paghukom." (San 3:1) Hinunoa, kining mga pulonga nagpasiugda sa mabug-at nga kaakohan tungod sa pagkahimong mga magtutudlo diha sa kongregasyon. Dayag nga ang uban naghimo sa ilang kaugalingon ingong mga magtutudlo, bisan tuod wala itudlo o dili kuwalipikado sa pagpanudlo. Ang mga tawo nga diha sa hunahuna ni Santiago lagmit maoy susama sa mga tawo nga bahin kanila si Pablo misulat kang Timoteo: "Ang pipila nahisimang ngadto sa walaypulos nga mga sulti, nga buot mahimong mga magtutudlo sa balaod, apan wala managpakasabot sa mga butang nga ilang gipanulti o sa mga butang nga bahin niini sila kusganong nagainsistir." (1Ti 1:6, 7) Dayag nga gitinguha sa maong mga tawo nga mahimong prominente ingong magtutudlo sa mga isigkamagtutuo. Apan gipakita ni Santiago ang hustong panglantaw pinaagi sa pagpatin-aw nga mas labaw pa ang gikinahanglan gikan sa mga magtutudlo diha sa kongregasyon. Mas dako ang ilang tulubagon kay sa mga Kristohanon sa katibuk-an. (Itandi ang Rom 14:12.) Apan sama sa uban, sila usab mapandol sa pulong.—San 3:2.

Kon sa unsang paagi ang tanang Kristohanon angay nga mahimong mga magtutudlo. Bisan tuod pipila lamang ang nag-alagad ingong mga magtutudlo diha sa kongregasyon, himoon gayong tumong sa tanang Kristohanon nga makabaton ug katakos sa pagtudlo sa ilang mga gituohan ngadto sa uban, bisan sa pribado nga paagi. Kining punto-

ha gipatin-aw ngadto sa Hebreohanong mga Kristohanon: "Bisan tuod kamo angay na unta nga mahimong mga magtutudlo tungod sa panahon, gikinahanglan na usab ninyo nga adunay magatudlo kaninyo gikan sa sinugdan sa paninugdang mga butang sa sagradong mga pahayag sa Diyos." Sanglit ang mga Hudiyo mao ang unang nakadawat sa maayong balita bahin kang Kristo, angay gayod nga sila dili na unta mga bata sa espirituwal, kondili ingong mga panig-ingnan sa Kristohanong pagkahamtong ug sa katakos sa pagtudlo sa uban. (Heb 5:12–6:2) Sa ingon ang inspiradong magsusulat dinhi dayag nga naghisgot bahin sa pagpanudlo sa katibuk-ang diwa, inay sa tinudlong katungdanan. Busa, ang kokaamgid mao ang iyang paghisgot sa Hudiyo nga, pinasukad sa iyang kahibalo, nahimong usa ka "tigtul-id sa mga dili-makataronganon, magtutudlo sa mga bata." (Rom 2:17-20) Apan, gipakita ni Pablo nga sa maong pagtulon-an kinahanglang ipahiuyon usab sa usa ka tawo ang iyang pagkinabuhi sa kon unsay gitudlo aron kini nga pagtulon-an magpasidungog sa Diyos.—Rom 2:21-24.

Ang mga Kristohanon mahimong makakat-on usab gikan sa usag usa. Pananglitan, ang mas batan-ong mga babaye mahimong tudloan sa hamtong nga mga babaye sama "sa paghigugma sa ilang mga bana, sa paghigugma sa ilang mga anak, sa pagbaton ug maayong panghunahuna, putli, mga manggimbuhaton sa balay, buotan, nga magpasakop sa ilang mga bana, aron ang pulong sa Diyos dili mapasipalahan." Ang maong pribadong pagpanudlo maoy epektibo kon paluyohan sa maayong panig-ingnan.—Tit 2:3-5; itandi ang 2Ti 1:5; 3:14, 15.

MAGTUTUDLO SA PUBLIKO. Usa ka tawo nga giedukar sa usa ka partikular nga natad sa kahibalo ug nagtudlo sa uban diha sa publiko. Ang ekspresyon nga "magtutudlo sa publiko" gihubad gikan sa Gregong pulong nga *gram·ma·teus′.* Ang *The New English Bible* naghubad niini nga "magtutudlo"; ang *Knox* naggamit sa mga ekspresyon nga "eskolar" ug 'tawo sa kahibalo.' Usa ka nota o *footnote* sa *New World Translation* (*Rbi8*) mabasa: "tawong may kahibalo." (Mat 13:52, *ftn* sa *Rbi8;* Mat 23:34) Ang susamang Gregong pulong sagad gihubad nga "eskriba"; apan aron maklaro nga dili kini ang Hudiyohanong relihiyosong grupo nga nailhan usab ingong mga eskriba, gigamit sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* ang ekspresyong "magtutudlo sa publiko" kon ang teksto nagtumong sa mga tinun-an mismo ni Jesus.

Sa dinhi pa si Jesus sa yuta, ang mga eskriba (*gram·ma·teis′*) maoy mga tawo nga batid sa Balaod ug mga magtutudlo sa katawhan, apan sila nahimong dunot tungod sa mga tradisyon sa mga tawo ug sa paganong mga doktrina. Ang terminong "mga eskriba" mas gigamit ngadto kanila ingong usa ka titulo, nga nagpalahi kanila ingong usa ka hut-ong, inay nga nagtumong sa ilang orihinal nga buluhaton ingong mga magkokopya.

Mianhi si Jesus aron sa pagpamatuod sa kamatuoran. Aron mawali ang maayong balita sa Gingharian, iyang giandam ang iyang mga tinun-an aron mahimong mga magtutudlo, mga magtutudlo sa publiko, bahin sa Gingharian sa Diyos. Iyang gibayaw ang ilang katungdanan ug ang kahinungdanon sa pagpatalinghog sa ilang pagpanudlo sa dihang iyang gihisgotan sila ingong mga magtutudlo sa publiko; iyang gitandi ang matag usa kanila sa usa ka tawong may kahibalo nga nagbaton ug tinuod nga tipiganan sa bahandi nga gikan niana siya magkuha niini. (Mat 13:52) Kini sila iyang gipadala ngadto sa Israel, apan ang kaugalingong mga eskriba sa Israel wala makasabot sa mga bahandi nga, pinaagi niini nga mga tawo, gitanyag sa Diyos ngadto kanila. Sa kasukwahi, sila misupak sa maong pagtudlo sa publiko ug nakig-ambit sa paghampak, paglutos, ug pagpatay kang Jesus ug sa iyang kaubang mga magtutudlo sa publiko, sa ingon nagpamatuod sa ilang kaugalingon ingong mini nga mga magtutudlo. Bisan pa niana, daghang tawo sa Israel ug sa kanasoran ang natudloan sa mga tinudloan ni Jesus, ug sa baylo, sila mismo nahimong mga magtutudlo sa publiko sa Pulong sa Diyos.—Mat 23:34; 28:19, 20.

Ubos sa Balaod, ang mga Levihanon gipiyalan sa pagtino nga publikong matudloan ang katawhan. (Lev 10:11; Deu 17:10, 11; 2Cr 17:7-9) Si Moises nga Levihanon, ingong tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod, ug sa ulahi, si Josue sa tribo ni Epraim, ingong pangulo sa nasod, nahimong mga magtutudlo sa publiko sa katawhan sa Diyos. (Deu 4:1; 34:9; Jos 8:35) Sa susama, ang mga maghuhukom ug ang matinumanong mga hari naghatag ug mga instruksiyon sa Balaod sa dihang sila maghusay ug maghukom ug mga kaso ug sa dihang sila magdumala sa mga okasyon may kalabotan sa pagsimba.—1Ha 8:1-61; 2Ha 23:2.

Ang usa ka talagsaong panig-ingnan sa usa ka magtutudlo sa publiko mao ang saserdoteng si Esdras, kinsa, uban sa pagpaluyo ni Nehemias, mihimog usa ka programa sa publikong pagpanudlo sa mga Israelinhon nga nahibalik gikan sa Babilonya. Iyang gibasa ang Balaod ug giorganisar ang mga Levihanon sa pagtuman sa ilang mga katungdanan sa 'pagpatin-aw sa balaod ngadto sa katawhan,' sa 'paghatag ug kahulogan niini,' ug sa "pagpasabot sa gibasa," sa ingon "nagtudlo sa katawhan."—Neh 8:1-9.

MAGTUTUKOD, TINUKOD. Ang berbo nga "tukod" nagkahulogang paghimo o paggamag usa ka butang o estruktura pinaagi sa paggamit ug mga materyales. Ang Hebreohanong pulong alang sa "tukod" maoy *ba·nah′.* Mao kini ang gigikanan sa mga pulong nga *bin·yan′* ("tinukod"; Eze 41:12), *miv·neh′* ("gambalay"; Eze 40:2), ug *tav·nith′* ("sumbanan" [Ex 25:40]; "larawan" [Deu 4:16]; "plano sa arkitektura" [1Cr 28:11]). Ang *oi·ko·do·me′o* mao ang kasagaran nga Gregong berbo alang sa "tukod"; ang kaamgid nga nombre niini nga *oi·ko·do·me′* nagkahulogang "tinukod."—Mat 16:18; 1Co 3:9.

Si Jehova nga Diyos ingong Maglalalang sa tanang butang mao ang labing maayo nga Magtututukod. (Heb 3:4; Job 38:4-6) Ang Logos (Pulong), nga nahimong si Jesu-Kristo, mao ang Batid nga Magbubuhat nga Iyang gigamit sa paglalang sa tanang butang. (Ju 1:1-3; Col 1:13-16; Pr 8:30) Ang tawo dili makalalang apan kinahanglang magtukod pinaagi sa mga materyales nga naglungtad na. Ang katakos sa pagplano, sa paggamag mga himan, ug sa pagtukod gitisok nganha sa tawo sa dihang siya gilalang ug nadayag sa sayong bahin sa kasaysayan sa tawo.—Gen 1:26; 4:20-22.

Si Cain, ang unang anak nga lalaki ni Adan ug Eva, mao ang unang tawo nga gihisgotan sa Bibliya ingong magtututukod sa usa ka siyudad, nga nagngalan niini sa ngalan sa iyang anak nga lalaki nga si Enoc. (Gen 4:17) Si Noe maoy magtututukod ug arka, ug ang sumbanan niana gihatag kaniya ni Jehova. (Gen 6:13, 14) Si Nimrod, "usa ka gamhanang mangangayam nga supak kang Jehova," maoy magtututukod sa daghang siyudad, nga mao, ang Babel, Erek, Acad, Calne, ingon man ang Nineve, Rehobot-Ir, Cala, ug Resen.—Gen 10:9-12.

Sa dihang ang mga Israelinhon naulipon sa Ehipto, sila nagtukod ug mga siyudad ingong mga dapit nga tipiganan alang kang Paraon, nga mao, ang Pitom ug Raamses. (Ex 1:11) Sa dihang sila gidala ni Jehova ngadto sa Yutang Saad sila nakakaplag didto ug mga siyudad nga natukod na sa Canaanhong mga molupyo. Daghan niini nga mga siyudad lakip ang mga balay niini giilog ug gigamit sa mga Israelinhon.—Deu 6:10, 11.

Didto sa kamingawan gidumala ni Moises ang pagtukod sa tabernakulo ug sa tanan nga mga kagamitan niini, nga ang sumbanan gitagana sa Diyos. (Ex 25:9) Ang nanguna sa paggama ug sa pagtukod mao si Bezalel ug si Oholiab, kansang mga katakos gipauswag sa balaang espiritu sa Diyos mao nga ang nahuman nga mga buluhaton gihimo gayod sumala sa gisugo sa Diyos kang Moises.—Ex 25:40; 35:30–36:1.

Human mailog ni David ang siyudad sa Jerusalem gikan sa mga Jebusihanon, siya mihimog daghang pagpanukod didto, lakip na ang pagtukod ug kaugalingon niyang balay. (2Sa 5:9-11) Ang iyang anak nga si Solomon maoy usa ka bantogang magtutukod, ug ang panguna niyang proyekto mao ang templo ni Jehova. Ang mga plano sa arkitektura niini nga templo gihatag kang David pinaagig pag-inspirar. (1Cr 28:11, 12) Gitigom ni David ang kadaghanan sa mga materyales nga gamiton sa pagtukod sa templo, ang bulawan, plata, tumbaga, puthaw, kahoy, bato, ug bililhong mga bato, nga giamot sa katawhan ug gikan usab sa kaugalingong pondo ni David. (1Cr 22:14-16; 29:2-8) Si Hiram, nga hari sa Tiro, mitabang kang Solomon sama sa iyang pagtabang kang David pinaagi sa pagsuplay ug mga materyales, ilabina sa mga kahoyng sedro ug junipero, ingon man sa daghang trabahante. (1Ha 5:7-10, 18; 2Cr 2:3) Si Haring Hiram nagpadala usab ug usa ka tawo nga ginganlag Hiram (Hiram-abi), anak nga lalaki sa usa ka lalaking taga-Tiro ug sa usa ka babayeng Israelinhon, usa ka hanas kaayong magbubuhat sa bulawan, plata, tumbaga, puthaw, bato, kahoy, ug mga panapton. —1Ha 7:13, 14; 2Cr 2:13, 14.

Si Solomon mihimog uban pang dagkong mga pagpanukod, lakip ang kaugalingon niyang balay ingon man ang Balay sa Lasang sa Lebanon, ang Portiko sa mga Haligi, ug ang Portiko sa Trono. Ang pagtukod sa templo ug sa uban pang mga bilding sa kagamhanan miabot ug 20 ka tuig. (1Ha 6:1; 7: 1, 2, 6, 7; 9:10) Human niini, gisugdan ni Solomon ang usa ka tibuok-nasod nga programa sa pagpanukod, lakip na sa Gezer ug sa Ubos nga Bet-horon, Baalat ug sa Tamar didto sa kamingawan, lakip sa mga siyudad nga tipiganan, siyudad sa mga karo, ug sa mga siyudad alang sa mga mangangabayo. (1Ha 9:17-19) Nadiskobrehan sa mga pagpangubkob sa Palestina, ilabina sa Hazor, Megido, ug Gezer, ang mga ganghaan sa siyudad ug mga kuta nga gituohan sa mga arkeologo nga gitukod ni Solomon.

Ang usa ka ilado nga magtututukod taliwala sa mga hari sa Israel ug Juda mao ang anak ni Solomon nga si Rehoboam. Ang iyang mga pagpanukod naglakip sa pagtukod pag-usab sa Betlehem, Etam, Tekoa, Bet-zur, Soco, Adulam, Gat, Maresah, Zip, Adoraim, Lakis, Azeka, Zora, Aijalon, ug Hebron. Gipalig-on ug gitagan-an usab ug mga suplay ni Rehoboam ang kinutaang mga dapit. (2Cr 11:5-11) Ang ubang mga magtututukod mao si Haring Baasa sa Israel, nga "nagtukod sa Rama"; si Haring Asa sa Juda, nga nagtukod sa Geba didto sa Benjamin ug Mizpa; si Hiel nga taga-Bethel, nga nawad-an sa iyang duha ka anak nga lalaki sa dihang iyang gitukod pag-usab ang nagun-ob nga Jerico—si Abiram nga iyang panganayng anak sa dihang iyang gipahimutang ang patukoranan niini ug si Segub nga iyang kamanghorang anak sa dihang iyang gi-

patindog ang mga pultahan niini—ingon sa gitagna ni Josue (1Ha 15:17, 22; 16:34; Jos 6:26); ug si Haring Ahab sa Israel, nga nagtukod ug balay nga garing gawas pa sa daghang siyudad (1Ha 22:39).

Si Haring Uzzias sa Juda nakahimog daghang pagpanukod. (2Cr 26:9, 10) Gipakita ni Uzzias ang iyang kautokan sa pagpakiggubat pinaagi sa pagpalig-on sa Jerusalem ginamit ang "mga kasangkapan sa gubat, ang minugna sa mga inhenyero." (2Cr 26:15) Ang mga esena nga gililok diha sa mga paril nga naghulagway sa pagsulong ni Senakerib batok sa Lakis nagpakita sa linaing matang sa mga kuta diha sa mga torre, nga giingon sa mga arkeologo nga tinukod ni Uzzias.

Si Jotam daghan kaayog gitukod. (2Cr 27:3, 4) Ug si Ezequias nagpalig-on pag-ayo sa Jerusalem, nga labot niana siya nagkalot ug tunel sa tubig gikan sa tubod sa Gihon aron sa pagpaagos sa tubig niini ngadto sa sulod sa siyudad. (2Cr 32:2-5, 30) Kini nga tunel sa tubig makita gihapon sa mga mobisita sa Jerusalem.

Human sa pagkadestiyero, si Zorobabel mipanaw gikan sa Babilonya uban ang mga 50,000 ka lalaki ug misugod sa pagtukod pag-usab sa templo ni Jehova sa Jerusalem. Kini natapos niadtong Marso 6 sa 515 W.K.P. Sa ulahi, niadtong 455 W.K.P., si Nehemias miabot gikan sa Susan aron sa pagtukod pag-usab sa paril sa siyudad.—Esd 2:1, 2, 64, 65; 6:15; Neh 6:1; 7:1.

Si Haring Nabucodonosor sa Babilonya pangunang nailhan tungod sa iyang mga kalamposan sa gubat. Bisan pa niana, siya usab maoy usa ka bantogang magtutukod. Didto sa Babilonya siya nagtukod ug daghang templo alang sa bakak nga mga diyos. Siya usab iladong magtutukod sa mga proyektong pangpubliko. Ang iyang mga inskripsiyon wala magpasiugda sa iyang mga kalamposan sa gubat hinunoa sa iyang mga proyekto sa pagpanukod, nga naglakip sa mga templo, palasyo, dalan, diki, ug mga paril. Iyang gihimo ang Babilonya nga katingalahang siyudad sa karaang kalibotan, ug sa tibuok Babilonya walay laing tinukod nga ikatandi sa nabantog nga Nagbitayng mga Tanaman nga gitukod ni Haring Nabucodonosor aron mahupay ang mga kamingaw sa iyang Medianhon nga rayna. Kadto nga mga tanaman giisip nga usa sa pito ka katingalahan sa karaang kalibotan.

Gitukod pag-usab ni Haring Herodes nga Bantogan ang ikaduhang templo ni Jehova didto sa Jerusalem. Tungod kay ang mga Hudiyo walay pagsalig kaniya, napugos siya sa pagpatungha una sa mga materyales, unya inanayng giguba ang ikaduhang templo samtang iyang gitukod ang bag-ong templo. Tungod kay sila wala mosalig ug wala makagusto kang Herodes, kini wala isipa sa mga Hudiyo ingong ang ikatulong templo, bisan tuod ingon niana ang sagad nga pagtawag niini sa uban. Sa tuig 30 K.P. ang pagtukod pag-usab diha sa dapit sa templo miabot na ug 46 ka tuig (Ju 2:20), ug kini nagpadayon pa sa daghang katuigan. Si Herodes nagtukod usab ug siyudad nga dunggoanan sa mga barko, ang Cesarea, ug iyang gitukod pag-usab ang Samaria ug nagpadayon sa pagpanukod sa ubang dagkong proyekto sulod sa Palestina ingon man sa ubang kayutaan.

Si Jesus, samtang dinhi sa yuta, nalangkit sa pagpanukod, sanglit siya gitawag ingong usa ka "panday."—Mar 6:3.

Ang mga materyales sa pagpanukod nga gigamit sa kapanahonan sa Bibliya naglakip sa yuta, lainlaing matang sa kahoy, bato, bililhong mga bato, metal, panapton, pangpalitada, argamasa, ug aspalto. Ang pangpaputi nga gama sa apog gigamit usab, maingon man ang pangkolor alang sa dayandayan nga kahoy, ug mga tina alang sa mga panapton. Usahay ang mga tisa gipinturahan o gihaklapan ug *enamel.*—Tan-awa ang TISA.

Daghang himan ug kagamitan sa pagtukod ang gihisgotan sa Bibliya, lakip ang atsa (Deu 19:5), martilyo (Huk 4:21), maso, puthawng salsalan, lansang (Isa 41:7), gabas (Isa 10:15), gabas sa bato (1Ha 7:9), pisi nga igsusukod (Zac 1:16; 2:1), igsusukod nga tangbo (Eze 40:3; Pin 21:15), tunton (Am 7:7, 8; Zac 4:9, 10), nibel (2Ha 21:13; Isa 28:17), tigib, kompas (Ex 20:25; Isa 44:13), panglilok (Isa 44:12; Jer 10:3), ug timbangan (Isa 40:12).

Mahulagwayong Paggamit. Ang Kristohanong kongregasyon giisip nga usa ka balay o templo nga gitukod ibabaw sa patukoranan sa mga apostoles ug mga manalagna, nga si Kristo Jesus mao ang batong pamag-ang. Gitawag kini ug "tinukod sa Diyos," "usa ka dapit nga puloy-anan sa Diyos pinaagi sa espiritu." (1Co 3:9; Efe 2:20-22) Gipadapat ni Jesus ang katumanan sa Salmo 118:22 ngadto sa iyang kaugalingon, ingong "ang bato" nga gisalikway sa Hudiyong relihiyosong mga pangulo ug sa ilang mga sumusunod ingong "mga magtutukod." (Mat 21:42; Luc 20:17; Buh 4:11; 1Pe 2:7) Ang indibiduwal nga mga membro sa kongregasyon gihisgotan ingong "buhing mga bato." (1Pe 2:5) Ang hinimayang kongregasyon, nga nailhan usab ingong pangasaw-onon ni Jesu-Kristo, gilarawan ingong usa ka siyudad, ang Bag-ong Jerusalem.—Pin 21:2, 9-21.

Gipakasama ni Jesus ang iyang mga mamiminaw sa duha ka matang sa magtutukod, nga ang usa nagtukod sa iyang personalidad ug paagi sa pagkinabuhi ibabaw sa dakong-bato sa pagkamasinugtanon kang Kristo ug, busa, nakabarog batok sa mga bagyo sa pagsupak ug kasakitan. Ang lain, nga nagtukod ibabaw sa balas, wala makabarog sa dihang miabot ang mga pagpig-ot. (Mat 7:24-27) Ang

pagtukod ug Kristohanong mga personalidad diha sa ubang mga tawo gihisgotan usab ni apostol Pablo, nga usa ka "tagdumala sa mga buluhaton." (1Co 3:10-15) Sa usa ka higayon si Jesus miingon ngadto sa mga Hudiyo: "Gub-a kining temploha, ug sulod sa tulo ka adlaw patindogon ko kini." (Ju 2:19) Ang mga Hudiyo nagtuo nga siya naghisgot bahin sa templo ni Herodes ug kini ilang gigamit sa pag-akusar kaniya sa panahon sa iyang husay, diin ang mga saksi batok kaniya nag-ingon: "Kami nakadungog kaniya nga miingon, 'Gubaon ko kining temploha nga hinimo sa mga kamot ug sa tulo ka adlaw pagatukoron ko ang lain nga dili hinimo sa mga kamot.' " (Mar 14:58) Gigamit ni Jesus dinhi ang mahulagwayong mga pulong, nga nagtumong sa "templo sa iyang lawas." Gipatay siya ug sa ikatulong adlaw nabanhaw. (Ju 2:21; Mat 16:21; Luc 24:7, 21, 46) Gibanhaw siya sa iyang Amahan nga si Jehova nga Diyos diha sa laing lawas, usa nga dili hinimo sa mga kamot sama sa templo sa Jerusalem, kondili usa ka espirituhanong lawas nga gihimo (gitukod) sa iyang Amahan. (Buh 2:24; 1Pe 3:18) Dili kini ang unang higayon nga ang pagtukod gipadapat sa lawas sa tawo, kay sa paghisgot sa paglalang kang Eva, kini ang giingon: "Ug gihimo [o gitukod] ni Jehova nga Diyos nga usa ka babaye ang gusok nga iyang gikuha gikan sa lalaki."—Gen 2:22.

Gitagna ni Jesu-Kristo nga sa "kataposang mga adlaw" ang katawhan malangkit sa pagpanukod ug sa uban pang mga buluhaton sa kinabuhi, nga dili magpakabana sa tinuod nga kahulogan sa mga panahon, sama sa mga tawo sa mga adlaw ni Lot, ug ang kalaglagan modangat kanila nga wala damha samtang puliki niini nga mga buluhaton.—Luc 17:28-30; tan-awa ang ARKITEKTURA; KUTA.

MAG-UUNA. Usa ka tawo nga mag-una aron andamon ang pag-abot sa lain. Lagmit kini maglakip sa pagsuhid ug pagpangespiya, paghawan sa dalan, pagmantala ug pagpahibalo sa pagsingabot sa usa ka tawo, o pagpakita sa dalan aron makasunod ang ubang mga tawo. Ang mag-uuna sagad, apan dili sa tanang panahon, ubos kay sa tawo nga taliabot.

Maoy kostumbre sa Sidlakan nga ang mga magdadagan mag-una sa karo sa hari aron andamon ug ipahibalo ang pag-abot sa hari ug sa pag-abag kaniya sa uban pang butang. (1Sa 8:11) Si Absalom ug Adonias, sa pagsundog sa maong harianong dignidad ug aron dugangan ang ilang kahalangdon ug lantawon nga daw inuyonan ang ilang pagrebelde, nagbutang ug 50 ka magdadagan nga mag-una sa ilang kaugalingong mga karo.—2Sa 15:1; 1Ha 1:5; tan-awa ang MAGDADAGAN.

Si Juan nga Tigbawtismo sa pagkamatuod mao ang mag-uuna ni Kristo, ingong katumanan sa Isaias 40:3 ug Malaquias 3:1 ug 4:5, 6: "Adunay nagasinggit sa kamingawan: 'Hawani ninyo ang dalan ni Jehova . . . Tul-ira ninyo ang dakong dalan.' " "Ipadala ko ang akong mensahero, ug siya maghawan sa dalan sa akong atubangan." Busa, ang abanteng pagpahibalo ni Juan nagpalihok sa katawhan sa pagdahom, pagpangita, ug paghulat kang Jesus, aron nga sila unta maminaw kaniya, magpasidungog kaniya, ug mosunod kaniya. (Mat 3:1-12; 11:7, 10, 14; Mar 9:11-13; Luc 1:13-17, 76; Ju 1:35-37) Sa samang paagi, gipadala ang mga mensahero aron mag-una kang Jesus, ug sila miadto sa usa ka balangay sa mga Samarianhon "aron himoon ang pagpangandam alang kaniya."—Luc 9:52.

Apan, si Jesus mismo mao ang usa nga gihisgotan sa bugtong teksto sa Kasulatan nga naggamit sa pulong nga "mag-uuna." (Heb 6:19, 20) Dili siya usa ka mag-uuna sa diwa nga siya mas ubos niadtong mosunod kaniya. Hinunoa, siya ang una nga misulod sa langitnong himaya, nga nagbukas ug nag-andam sa dalan alang sa langitnong kongregasyon sa mga nagasunod sa iyang lakang. (Ju 14:2, 3) Busa, sila adunay kaisog sa pagduol sa Diyos pinaagi sa dalan nga gibuksan sa ilang Mag-uuna.—Heb 10:19-22.

MAGWAWALI, PAGWALI. Ang Biblikanhong konsepto sa "pagwali" matino pag-ayo gikan sa pagsusi sa diwa sa orihinal nga Hebreohanon ug Gregong mga termino. Ang Gregong pulong nga *ke·rys′so,* nga sagad gihubad nga "pagwali," sa paninugdan nagkahulogang 'magmantala ingong usa ka tigpahibalo, mahimong usa ka tigpahibalo, magalagad ingong tigpahibalo, pagproklamar (ingong mananakop).' Ang kaamgid nga nombre mao ang *ke′ryx* ug nagkahulogang 'tigpahibalo, mensahero sa publiko, sinugo, tigmantala (nga magmantala ug magmentinar sa kahusay sa mga panagkatigom, ubp.).' Ang laing kaamgid nga nombre mao ang *ke′ryg·ma,* nga nagpasabot sa 'usa ka butang nga gisinggit sa usa ka tigpahibalo, proklamasyon, pahibalo (bahin sa kadaogan sa mga dula), sugo, mga pagpatawag.' (*A Greek-English Lexicon,* ni H. Liddell ug R. Scott, girebisar ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 949) Busa, ang *ke·rys′so* wala magpasabot sa paghatag ug sermon ngadto sa pundok lamang sa mga tinun-an, apan ang gipasabot niini mao ang dayag, publikong pagmantala. Kini gipakita pinaagi sa paggamit niini nga pulong sa paghubit sa "usa ka kusgan nga manulonda nga nagamantala [*ke·rys′son·ta*] sa makusog nga tingog: 'Kinsa ba ang takos nga mobukas sa linukot nga basahon ug motangtang sa mga timbre niini?' "—Pin 5:2; itandi usab ang Mat 10:27.

Ang pulong nga *eu·ag·ge·li′zo·mai* nagpasabot sa "pagsangyaw sa maayong balita." (Mat 11:5)

Ang kaamgid nga mga pulong mao ang *di·ag·gel'lo,* "imantala; ipahibalo; ipahayag" (Luc 9:60; Buh 21:26; Rom 9:17) ug ang *ka·tag·gel'lo,* "imantala; hisgotan; isangyaw." (Buh 13:5; Rom 1:8; 1Co 11:26; Col 1:28) Ang pangunang kalainan tali sa *ke·rys'so* ug *eu·ag·ge·li'zo·mai* mao nga ang una nagpasiugda sa *paagi* sa pagmantala, nga kini maoy sa publiko ug awtorisado nga kapahayagan, ug ang ikaduha nagpasiugda sa *kaundan* niana, ang pagmantala sa *eu·ag·ge'li·on,* ang maayong balita o ebanghelyo.

Ang *ke·rys'so* daw susama sa Hebreohanong pulong nga *ba·sar',* nga nagkahulogang "magdalag balita; magpahibalo; magsibya; mag-alagad ingong usa ka tigdalag balita." (1Sa 4:17; 2Sa 1:20; 1Cr 16:23) Apan, dili sama sa *ke·rys'so,* ang *ba·sar'* wala magpaila ug opisyal nga katungdanan.

Pagwali Diha sa Hebreohanong Kasulatan. Si Noe mao ang unang tawo nga gitudlo ingong "usa ka magwawali" (2Pe 2:5), bisan tuod nga ang naunang pagpanagna ni Enoc lagmit gipahibalo pinaagi sa pagwali. (Jud 14, 15) Ang pagwali ni Noe sa pagkamatarong sa wala pa ang Lunop dayag nga naglakip sa pag-awhag alang sa paghinulsol ug sa pagpasidaan sa umaabot nga kalaglagan, ingon sa gipakita sa paghisgot ni Jesus sa 'pagkawalay pagtagad' sa mga tawo. (Mat 24:38, 39) Busa, sa panguna, ang publikong pagmantala ni Noe nga giawtorisahan sa Diyos dili maoy pagdalag maayong balita.

Human sa Lunop, daghang tawo, sama kang Abraham, ang nag-alagad ingong mga manalagna ug nagpahibalo sa mga pinadayag gikan sa Diyos. (Sal 105:9, 13-15) Bisan pa niana, sa wala pa mopuyo ang Israel sa Yutang Saad, daw wala buhata diha sa publiko ang naandang pagwali o ang buluhaton nga pagwali. Ang unang mga patriarka wala sugoa nga mahimong mga tigmantala. Sa panahon sa pagmando sa gingharian sa Israel, ang mga manalagna nahimong mga tigpamaba sa publiko nga nagmantala sa mga mando, mga paghukom, ug mga sugo nga moatubang sa Diyos diha sa publikong mga dapit. (Isa 58:1; Jer 26:2) Ang pagmantala ni Jonas sa Nineve mohaom gayod sa ideya nga gipasabot sa *ke'ryg·ma,* ug ingon niana ang paghubit niini. (Itandi ang Jon 3:1-4; Mat 12:41.) Apan, ang ministeryo sa mga manalagna sagad mas halapad kay sa usa ka tigpahibalo o magwawali, ug sa pipila ka kahimtang gigamit nila ang uban nga molihok ingong ilang mga tigpamaba. (2Ha 5:10; 9:1-3; Jer 36:4-6) Ang pipila sa ilang mga mensahe ug mga panan-awon gisulat inay nga gimantala nga binaba (Jer 29:1, 30, 31; 30:1, 2; Dan kap 7-12); daghan niini ang gihatag sa pribado, ug gigamit usab sa mga manalagna ang simbolikong mga buhat aron ipasabot kon unsa ang mga kahulogan niini.—Tan-awa ang TAGNA; MANALAGNA.

Ang mga tambag, pasidaan, ug mga paghukom gimantala, ug ingon man usab ang maayong balita —bahin sa kadaogan, kaluwasan, ug mga panalangin—ingon man ang mga pagdayeg ngadto kang Jehova nga Diyos. (1Cr 16:23; Isa 41:27; 52:7; ang Hebreohanong *ba·sar'* maoy gigamit niining mga tekstoha.) Usahay ipatugbaw o awiton sa mga babaye ang mga balita bahin sa kadaogan sa mga gubat o sa umaabot nga kahupayan.—Sal 68:11; Isa 40:9; itandi ang 1Sa 18:6, 7.

Gitagna usab sa Hebreohanong Kasulatan ang buluhatong pagwali nga pagahimoon ni Kristo Jesus ug sa Kristohanong kongregasyon. Gikutlo ni Jesus ang Isaias 61:1, 2 ingong nagtagna sa buluhaton ug sa pag-awtorisar kaniya sa Diyos aron sa pagsangyaw. (Luc 4:16-21) Ingong katumanan sa Salmo 40:9 (ang nag-unang mga bersikulo gipadapat ni apostol Pablo kang Jesus diha sa Heb 10:5-10), "gipahayag [ni Jesus] ang maayong balita [porma sa *ba·sar'*] sa pagkamatarong diha sa dakong kongregasyon." Gikutlo ni apostol Pablo ang Isaias 52:7 (bahin sa mensahero nga nagdalag balita sa pagpahigawas sa Zion gikan sa pagkabihag niini) ug gilangkit kini sa buluhatong pagsangyaw sa mga Kristohanon diha sa publiko.—Rom 10:11-15.

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Bisan tuod pangunang nagwali didto sa mga rehiyon sa kamingawan, gibuhat ni Juan nga Tigbawtismo ang buluhaton sa usa ka magwawali o mensahero sa publiko, nga nagpahibalo sa pag-abot sa Mesiyas ug sa Gingharian sa Diyos ngadto sa mga Hudiyo nga miadto kaniya ug nag-awhag kanila sa paghinulsol. (Mat 3:1-3, 11, 12; Mar 1:1-4; Luc 3:7-9) Sa samang higayon si Juan nag-alagad ingong usa ka manalagna, usa ka magtutudlo (nga may mga tinun-an), ug usa ka tig-ebanghelyo. (Luc 1:76, 77; 3:18; 11:1; Ju 1:35) Siya maoy "usa ka hawas sa Diyos" ug Iyang saksi.—Ju 1:6, 7.

Si Jesus wala magpabilin didto sa rehiyon sa kamingawan sa Judea human sa iyang 40-ka-adlaw nga pagpuasa, ni siya naglain sa iyang kaugalingon ingon sa usa ka monghe. Iyang giila nga siya gisugo sa Diyos aron magwali, ug gibuhat niya kana diha sa publiko, sa mga siyudad ug sa mga balangay, sa dapit sa templo, sa mga sinagoga, sa mga tiyanggihan ug kadalanan, ingon man sa kabanikahan. (Mar 1:39; 6:56; Luc 8:1; 13:26; Ju 18:20) Sama kang Juan, gibuhat niya ang labaw pa sa pagwali. Gani iyang gihatagan ug mas dakong pagtagad ang iyang pagpanudlo kay sa iyang pagwali. Ang pagpanudlo (*di·da'sko*) lahi sa pagwali tungod kay labaw pa ang buhaton sa magtutudlo kay

sa pagmantala lamang; siya magtudlo, magpatin-aw, magpasabot sa mga butang pinaagig argumento, ug maghatag ug mga pamatuod. Busa, ang buluhaton sa mga tinun-an ni Jesus, sa wala pa ang iyang kamatayon ug human niana, maoy kombinasyon sa pagwali ug pagpanudlo.—Mat 4:23; 11:1; 28:18-20.

Mao kini ang tema sa pagwali ni Jesus: 'Paghinulsol, kay ang gingharian sa mga langit haduol na.' (Mat 4:17) Sama sa usa ka opisyal nga tigmantala, iyang giawhag ang iyang mga mamiminaw sa pagtagad sa mga buhat sa iyang Soberanong Diyos, sa pagpabili sa gihatag nga kahigayonan ug sa paghimog desisyon. (Mar 1:14, 15) Ingon sa gitagna ni Isaias, dili lamang kay siya nagdalag maayong balita ug paghupay alang sa mga maaghop, sa gun-ob ug kasingkasing, ug sa mga nagbangotan, ingon man sa pagmantala ug kagawasan sa mga binihag, kondili siya nagmantala usab "sa adlaw sa panimalos sa bahin sa atong Diyos." (Isa 61:2) Ang mga katuyoan, mga mando, mga pagtudlo, ug mga paghukom gikan sa Diyos maisogon niyang gipahibalo atubangan sa mga magmamando ug sa katawhan.

Human sa Kamatayon ni Jesus. Human sa iyang kamatayon, ug ilabina sukad sa Pentekostes sa 33 K.P., gipadayon sa mga tinun-an ni Jesus ang buluhatong pagwali, una taliwala sa mga Hudiyo ug sa ulahi ngadto sa tanang kanasoran. Kay gidihogan sa balaang espiritu, ilang giila ug sublisubli nga gipahibalo sa ilang mga mamiminaw nga sila maoy awtorisadong mga tigpahibalo o tigmantala (Buh 2:14-18; 10:40-42; 13:47; 14:3; itandi ang Rom 10:15), sama sa gipasiugda ni Jesus nga siya mao ang 'pinadala sa Diyos' (Luc 9:48; Ju 5:36, 37; 6:38; 8:18, 26, 42), kinsa naghatag kaniyag 'sugo kon unsay iyang isugilon ug isulti.' (Ju 12:49) Busa, sa dihang gimandoan nga hunongon ang ilang pagwali, ang tubag sa mga tinun-an mao: "Kon matarong man sa panan-aw sa Diyos sa pagpamati kaninyo inay kay sa Diyos, kamo na ang mohukom. Apan alang kanamo, dili kami makahunong sa pagsulti sa mga butang nga among nakita ug nadungog." "Kinahanglang among sugton ang Diyos ingong magmamando inay ang mga tawo." (Buh 4:19, 20; 5:29, 32, 42) Kining buluhatong pagwali maoy usa ka hinungdanong bahin sa ilang pagsimba, usa ka paagi sa pagdayeg sa Diyos, usa ka kinahanglanon sa pagbaton ug kaluwasan. (Rom 10:9, 10; 1Co 9:16; Heb 13:15; itandi ang Luc 12:8.) Tungod niana, kini kinahanglang buhaton sa tanang tinun-an, lalaki ug babaye, hangtod sa "kataposan sa sistema sa mga butang."—Mat 28:18-20; Luc 24:46-49; Buh 2:17; itandi ang Buh 18:26; 21:9; Rom 16:3.

Kining unang Kristohanong mga magwawali dili hataas ug edukasyon sumala sa mga sukdanan sa kalibotan. Nailhan sa Sanhedrin nga ang mga apostoles nga si Pedro ug Juan maoy "mga tawong dili edukado ug ordinaryo." (Buh 4:13) Bahin kang Jesus mismo, "ang mga Hudiyo natingala, nga nag-ingon: 'Sa unsang paagi kining tawhana nakabaton ug kahibalo sa mga sinulat, nga wala man unta siya makaeskuyla?'" (Ju 7:15) Ang sekular nga mga historyador nakamatikod usab niana. "Si Celsus, ang unang magsusulat batok sa Kristiyanidad, mibiaybiay nga mga mamumuo ra, mga sapatero, mag-uuma, ug wala gayoy alamag ug ignorante nga mga tawo, ang nahimong masibotong mga magwawali sa Ebanghelyo." (*The History of the Christian Religion and Church, During the Three First Centuries,* ni Augustus Neander; gihubad gikan sa Aleman ni Henry John Rose, 1848, p. 41) Kini gipatin-aw ni Pablo niining paagiha: "Kay inyong nakita ang iyang pagtawag kaninyo, mga igsoon, nga dili daghan ang maalamon sa unodnong paagi ang gitawag, dili daghan ang gamhanan, dili daghan ang hamili ug kagikan; kondili gipili sa Diyos ang binuang nga mga butang sa kalibotan, aron iyang mapakaulawan ang mga tawong maalamon."—1Co 1:26, 27.

Apan, bisag dili hataas ug edukasyon sa kalibotanong mga tunghaan, ang unang Kristohanong mga magwawali dili kay wala mabansay. Gibansay pag-ayo ni Jesus ang 12 ka apostoles sa wala pa niya sila ipadala sa pagwali. (Mat 10) Kini nga pagbansay dili kay paghatag lamang ug mga instruksiyon, kondili kini maoy usa ka mapuslanong pagbansay.—Luc 8:1.

Ang tema sa Kristohanong pagwali mao gihapon ang "gingharian sa Diyos." (Buh 20:25; 28:31) Bisan pa niana, ang ilang pagmantala adunay dugang mga aspekto kon itandi sa pagmantala nga gihimo sa wala pa ang kamatayon ni Kristo. Ang "sagradong tinago" bahin sa katuyoan sa Diyos gibutyag pinaagi kang Kristo; ang iyang haladnong kamatayon nahimong hinungdanong bahin sa matuod nga pagtuo (1Co 15:12-14); ang iyang binayaw nga posisyon ingong tinudlo sa Diyos nga Hari ug Maghuhukom kinahanglang mahibaloan ug ilhon sa tanang buot makabaton sa pag-uyon ug kinabuhi gikan sa Diyos. (2Co 4:5) Busa, ang mga tinun-an sagad gihisgotan ingong 'nagwali kang Kristo Jesus.' (Buh 8:5; 9:20; 19:13; 1Co 1:23) Ang pagsusi sa ilang pagwali magpatin-aw nga ang ilang 'pagwali kang Kristo' wala buhata aron ilain siya diha sa mga hunahuna sa ilang mga mamiminaw nga morag siya independente o bulag gikan sa kahikayan sa Gingharian sa Diyos ug sa Iyang katibukang katuyoan. Hinunoa, sila nagmantala kon unsa ang gibuhat ni Jehova nga Diyos alang sa iyang Anak ug kon unsa ang Iyang gibuhat pinaagi kaniya, kon sa unsang paagi ang mga katuyoan sa Diyos natuman ug mamatuman diha kang Jesus.

(2Co 1:19-21) Busa, kining tanang pagwali maoy alang sa kadayeganan mismo ug himaya sa Diyos, "pinaagi ni Jesu-Kristo."—Rom 16:25-27.

Ang ilang pagwali wala nila himoa tungod lamang kay kini ilang katungdanan, ni ang ilang pagwali maoy usa lamang ka pormal nga pagpahibalo sa mensahe. Kini naggikan sa kinasingkasing nga pagtuo ug gibuhat uban ang tinguha sa pagpasidungog sa Diyos ug uban ang mahigugmaong paglaom nga magdalag kaluwasan ngadto sa uban. (Rom 10:9-14; 1Co 9:27; 2Co 4:13) Busa andam ang mga magwawali nga isipon ingong buangbuang sa mga maalamon sa kalibotan o pagalutoson sa mga Hudiyo ingong mga erehes. (1Co 1:21-24; Gal 5:11) Tungod usab niini, sa ilang pagwali sila mogamit ug pangatarongan ug pangdani aron tabangan ang mga namati nga magpasundayag ug pagtuo. (Buh 17:2; 28:23; 1Co 15:11) Si Pablo naghisgot sa iyang kaugalingon ingong gitudlo nga "usa ka magwawali ug apostol ug magtutudlo." (2Ti 1:11) Kini nga mga Kristohanon dili suweldadong mga tigpahibalo o tigmantala apan maoy dedikadong mga magsisimba nga nagsakripisyo sa ilang kaugalingon, nga naghatag sa ilang panahon ug sa ilang kusog sa buluhatong pagwali.—1Te 2:9.

Sanglit ang tanan nga nahimong mga tinun-an nahimong mga magwawali usab sa Pulong, ang maayong balita kusog nga mikaylap, ug sa panahon nga gisulat ni Pablo ang iyang sulat ngadto sa mga taga-Colosas (mga 60-61 K.P. o mga 27 ka tuig human sa kamatayon ni Kristo), siya nakaingon bahin sa maayong balita nga kini "giwali sa tibuok kalalangan ilalom sa langit." (Col 1:23) Busa, ang tagna ni Kristo bahin sa 'pagwali sa maayong balita sa tanang kanasoran' natuman sa wala pa malaglag ang Jerusalem ug ang templo niini niadtong 70 K.P. (Mat 24:14; Mar 13:10; MAPA, Tomo 2, p. 744) Ang kaugalingong mga pulong ni Jesus, ingon man ang basahon sa Pinadayag, nga gisulat human sa maong kalaglagan, nagpunting ngadto sa mas dakong katumanan niini nga tagna sa panahon sa pagsugod ni Jesus sa pagmando sa Gingharian ug sa dili pa malaglag ang tanang kaaway niana nga Gingharian, usa ka angayang panahon nga himoon ang usa ka dakong buluhatong pagwali.—Pin 12:7-12, 17; 14:6, 7; 19:5, 6; 22:17.

Unsang mga resulta ang angayng dahomon sa Kristohanong mga magwawali sa ilang mga paningkamot? Nasinatian ni Pablo nga "dihay pipila nga mituo sa mga butang nga iyang gisulti; ang uban wala motuo." (Buh 28:24) Kinahanglang hatagag pagsanong ang tinuod nga Kristohanong pagwali nga gipasukad sa Pulong sa Diyos. Kini puwersado, kusganon, ug labaw sa tanan, kini nagpresentar ug usa ka isyu nga kinahanglang dapigan sa mga tawo. Ang pipila nahimong aktibong mga magsusupak sa mensahe sa Gingharian. (Buh 13:50; 18:5, 6) Ang uban mamati sulod sa usa ka panahon, apan sa kadugayan motalikod tungod sa lainlaing mga hinungdan. (Ju 6:65, 66) Sa gihapon adunay uban nga modawat sa maayong balita ug molihok nga uyon niana.—Buh 17:11; Luc 8:15.

"Sa Balay ug Balay." Gidala ni Jesus ang mensahe sa Gingharian ngadto mismo sa katawhan ug nagtudlo kanila sa publiko ug sa ilang mga balay. (Mat 5:1; 9:10, 28, 35) Sa dihang iyang gipadala sa pagsangyaw ang iyang unang mga tinun-an, siya nagsugo kanila: "Sa bisan unsang siyudad o balangay nga kamo mosulod, pangitaa kon kinsa didto ang takos." (Mat 10:7, 11-14) Ang maong 'pagpangita' makataronganong maglakip sa pagadto sa mga balay sa mga tawo, diin ang "takos" nga mga tawo mamati sa mensahe ug ang mga tinun-an makakaplag ug kasak-an sa panahon sa kagabhion.—Luc 9:1-6.

Sa ulahing okasyon "gitudlo [ni Jesus] ang kapitoan nga uban pa ug gipadala sila nga tinagurha nga mag-una kaniya ngadto sa matag siyudad ug dapit nga iyang adtoan." Dili lamang sila magwali diha sa publikong mga dapit kondili usab makigsulti sa mga tawo diha sa ilang mga pinuy-anan. Si Jesus nagsugo kanila: "Bisan diin nga mosulod kamo ug balay pag-ingon una, 'Hinaot kining balaya may kalinaw.'"—Luc 10:1-7.

Sa mga adlaw human sa Pentekostes sa 33 K.P., ang mga tinun-an ni Jesus nagpadayon sa pagdala sa maayong balita ngadto mismo sa mga balay sa mga tawo. Bisan tuod gimandoan nga "mohunong na sa pagsulti," ang inspiradong rekord nag-ingon nga sa "matag adlaw diha sa templo ug *sa balay ug balay* sila wala mohunong sa pagpanudlo ug sa pagpahayag sa maayong balita bahin kang Kristo, si Jesus." (Buh 5:40-42; itandi ang *Dy, NIV*.) Ang ekspresyon nga "sa balay ug balay" naghubad sa Gregong pulong nga *kat' oi'kon,* nga sa literal, "sumala sa balay"; ang diwa sa Gregong preposisyon nga *ka·ta'* maoy *distributive* ("balay ug balay") ug dili lamang sa diwa nga adberbo ('sa balay'). (Tanawa ang *ftn* sa *Rbi8*.) Kini nga paagi sa pagsangyaw sa mga tawo—pag-adto mismo sa ilang mga balay—may talagsaong mga resulta. "Ang mga tinun-an sa Jerusalem padayong nagkadaghan sa hilabihan gayod."—Buh 6:7; itandi ang 4:16, 17 ug 5:28.

Gisultihan ni apostol Pablo ang mga ansiyano sa Efeso: "Sukad pa sa unang adlaw nga ako mitunob sa distrito sa Asia . . . ako wala magpugong sa pagsulti kaninyo sa bisan unsa man sa mga butang nga makaayo ni sa pagtudlo kaninyo sa publiko ug sa balay ug balay. Apan ako bug-os nga nagpamatuod ngadto sa mga Hudiyo ug sa mga Grego mahitungod sa paghinulsol ngadto sa Diyos ug sa

pagtuo diha sa atong Ginoong Jesus." (Buh 20:18-21; itandi ang *KJ, Dy, AS, RS, Mo, NIV, La.*) Dinhi si Pablo naghisgot bahin sa iyang mga paningkamot sa pagwali niini nga mga tawo sa dihang sila dili pa mga magtutuo, mga tawo nga kinahanglang mahibalo "mahitungod sa paghinulsol ngadto sa Diyos ug sa pagtuo diha sa atong Ginoong Jesus." Busa, sukad sa pagsugod sa iyang misyonaryong pag-alagad sa Asia, si Pablo nangita "sa balay ug balay" sa mga tawong mahiligon sa espirituwal. Sa pagkakaplag sa maong mga tawo, walay duhaduha nga siya mibalik sa ilang mga balay aron sa pagtudlo pa kanila ug dugang, ug sa dihang kini sila nahimo nang mga magtutuo, gipalig-on sila diha sa pagtuo. Si Dr. A. T. Robertson, diha sa iyang basahon nga *Word Pictures in the New Testament,* mikomento sa mosunod diha sa Buhat 20:20: "Sa (sumala sa) mga balay. Angayng matikdan nga kining labing bantogan sa tanang magwawali nagwali gikan sa balay ug balay ug wala maghimo sa iyang mga pagduaw ingong sosyal nga mga pagduaw lamang."—1930, Tomo III, pp. 349, 350.

Pagwali Sulod sa Kongregasyon. Ang kadaghanan sa buluhatong pagwali nga girekord diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan naghisgot sa pagmantala nga gibuhat sa gawas sa kongregasyon. Apan, ang tambag ni Pablo kang Timoteo nga "iwali ang pulong, magmadali diha niini sa paborableng panahon, sa masamok nga panahon," naglakip sa pagwali sulod sa kongregasyon, ingon sa buhaton sa usa ka pangkatibuk-ang magtatan-aw. (2Ti 4:2) Ang sulat ni Pablo ngadto kang Timoteo maoy usa ka sulat alang sa usa ka magbalantay, nga mao, kini nga sulat gipadala ngadto sa usa nga nag-alagad ingong magbalantay taliwala sa mga Kristohanon ug naghatag ug tambag bahin sa maong buluhaton sa pagkamagbalantay. Una pa niining awhag nga "iwali ang pulong," gipasidan-an ni Pablo si Timoteo bahin sa apostasya nga nagsugod na sa pagpadayag, nga sa ulahi kini mograbe pa gayod. (2Ti 2:16-19; 3:1-7) Ingong pagpasiugda sa iyang tambag kang Timoteo nga mangupot ug dili motipas gikan 'sa *pulong'* diha sa iyang pagsangyaw, gipakita ni Pablo ang panginahanglan sa pagkadinalian, nga nag-ingon, "kay aduna unyay yugto sa panahon nga sila dili makaantos sa makapahimsog nga pagtulon-an" apan hinuon mangitag mga magtutudlo nga magtudlo sumala sa ilang kaugalingong mga tinguha ug "ilang ilingiw ang ilang mga dalunggan gikan sa kamatuoran," sa ingon iyang gihubit, dili ang mga tagagawas, kondili kadtong anaa sa sulod sa kongregasyon. (2Ti 4:3, 4) Busa, kinahanglang dili wad-on ni Timoteo ang iyang espirituwal nga pagkatimbang kondili padayong magmaisogon sa pagmantala sa Pulong sa Diyos (dili sa tawhanong mga pilosopiya o walay pulos nga mga pangagpas) ngadto sa mga igsoon, bisan tuod kini maghatag kaniyag kasamok ug pagantos gikan niadtong may inklinasyon sa pagbuhat ug daotan sulod sa mga kongregasyon. (Itandi ang 1Ti 6:3-5, 20, 21; 2Ti 1:6-8, 13; 2:1-3, 14, 15, 23-26; 3:14-17; 4:5.) Sa pagbuhat niana, siya magsilbing usa ka pugong sa apostasya ug mahigawas sa responsibilidad sa pagkasad-an, sama kang Pablo. —Buh 20:25-32.

Unsay tumong sa pagwali ni Jesus ngadto "sa mga espiritu nga anaa sa bilanggoan"?

Sa 1 Pedro 3:19, 20, human hubita ang pagkabanhaw ni Jesus ngadto sa espirituhanong kinabuhi, ang apostol miingon: "Niini nga kahimtang usab siya miadto ug miwali sa mga espiritu nga anaa sa bilanggoan, nga niadto wala magmasinugtanon sa dihang ang pailob sa Diyos nagpaabot sa mga adlaw ni Noe, samtang ang arka gibuhat." Sa pagkomento niini nga teksto, ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* nagingon: "Sa I Ped. 3:19 ang lagmit nga gitumong, dili ang makapalipay nga balita (nga niana walay tinuod nga ebidensiya nga kini gisangyaw ni Noe, ni adunay ebidensiya nga ang mga espiritu sa katawhan sa wala pa ang lunop aktuwal nga 'anaa sa bilanggoan'), kondili ang gibuhat ni Kristo human sa Iyang pagkabanhaw sa pagmantala sa Iyang kadaogan ngadto sa nakasala nga manulondang mga espiritu." (1981, Tomo 3, p. 201) Ingon sa nahisgotan na, ang *ke·rys'so* nagtumong sa pagmantala nga lagmit dili lamang sa butang nga maayo kondili usab sa butang nga daotan, sama sa dihang gimantala ni Jonas ang umaabot nga kalaglagan sa Nineve. Ang nabilanggo lamang nga mga espiritu nga gihisgotan sa Bibliya mao kadtong mga manulonda sa adlaw ni Noe nga 'gitambog ngadto sa mga gahong sa naglugitom nga kangitngit' (2Pe 2:4, 5) ug "gitagana uban ang walay kataposang mga gapos ilalom sa naglugitom nga kangitngit alang sa paghukom sa dakong adlaw." (Jud 6) Busa ang pagwali sa nabanhawng si Jesus ngadto sa maong dilimatarong nga mga manulonda lagmit maoy usa ka pagwali sa paghukom. Angayng matikdan nga ang basahon sa Pinadayag nga gipasa ni Kristo Jesus pinaagig panan-awon ngadto kang Juan sa naghinapos ang unang siglo K.P. adunay daghang paghisgot bahin kang Satanas nga Yawa ug sa iyang mga demonyo ingon man sa ilang kataposang kalaglagan, busa, usa ka pagwali sa paghukom. (Pin 12-20) Ang paggamit ni Pedro ug *past tense* ("miwali") nagpaila nga ang maong pagwali gibuhat na sa wala pa sulata ang iyang unang sulat.

MAHALALEEL. Tan-awa ang MAHALALEL Num. 1.

MAHALALEL [lagmit, Pagdayeg sa Diyos].

1. Usa ka kaliwat ni Set pinaagi kang Enos ug Kenan; busa apo-sa-tuhod ni Set. Si Mahalalel nabuhi ug 895 ka tuig. (Gen 5:6-17; 1Cr 1:1, 2) Diha sa talaan ni Lucas sa kagikan ni Jesus, siya gitawag sa ngalang Mahalaleel.—Luc 3:37, 38.

2. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Perez ug ang katigulangan ni Ataias, usa ka pumoluyo sa Jerusalem human mamalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Neh 11:4.

MAHALAT.

1. Anak nga babaye ni Ismael, ang igsoong babaye ni Nebaiot ug usa sa mga babaye nga gikuha ni Esau ingong asawa. (Gen 28:9) Lagmit nga siya mao ra usab si Basemat sa Genesis 36:3.

2. Usa ka apong babaye ni David pinaagi sa iyang anak nga lalaking si Jerimot. Siya nahimong usa sa mga asawa ni Rehoboam.—2Cr 11:18.

MAHALATH. Lagmit nga usa ka musikal nga termino, tingali usa nga teknikal, nga makaplagan diha sa mga superskripsiyon sa Salmo 53 ug 88. Ang pipila nagtuo nga kini nga termino lagmit kaamgid sa usa ka Hebreohanong lintunganay nga berbo nga nagkahulogang "naluya; nasakit," sa ingon nagpasabot sa usa ka masulub-on ug magulanon nga tono. Kaharmonya kini sa daw mamingawon nga kaundan sa maong duha ka awit, ilabina nianang sa Salmo 88.

MAHAL NGA GINANG. Tan-awa ang RAYNA.

MAHANAIM [Duha ka Kampo]. Usa ka dapit sa S sa Jordan diin si Jacob, human mobulag kang Laban, nakahibalag ug usa ka pundok sa mga manulonda. Human niadto, gitawag ni Jacob ang maong dapit nga "Mahanaim." (Gen 32:1, 2) Ang kahulogan niini nga ngalan ("Duha ka Kampo") tingali nagtumong sa "kampo sa Diyos," nga gihawasan sa iyang mga manulonda, ug sa kampo ni Jacob. Lagmit nga sa ulahi usa ka siyudad ang gitukod sa maong dapit. Sa ika-15 nga siglo W.K.P., kini nga siyudad unang gipahat ngadto sa mga Gadhanon ug dayon ngadto sa Levihanong mga Merarihanon.—Jos 13:24, 26; 21:34, 38.

Samtang si David nagmando gikan sa Hebron, ang Mahanaim nagsilbing kaulohan sa karibal nga gingharian sa anak nga lalaki ug manununod ni Saul nga si Is-boset. Kini nagpakita nga kini maoy kinutaan ug nahimutang sa usa ka estratehikong dapit. (2Sa 2:8-11, 29) Dayag nga niini nga siyudad si Is-boset gipatay. (2Sa 4:5-7) Sa ulahi si David, nga mikalagiw gikan sa iyang rebeldeng anak nga lalaking si Absalom, miadto sa Gilead diin siya malulotong giabiabi didto sa Mahanaim. Tungod sa hangyo sa iyang mga tigpaluyo siya nagpabilin didto ug wala moapil sa pagpakiggubat nga bug-os nagsumpo sa pagsulay ni Absalom sa pag-ilog sa trono. (2Sa 17:24–18:16; 19:32; 1Ha 2:8) Sa panahon sa paghari sa anak nga lalaki ni David nga si Solomon, ang Mahanaim nailalom sa hurisdiksiyon sa iyang luyoluyo nga si Ahinadab.—1Ha 4:7, 14.

Sa Awit ni Solomon 6:13 ang "sayaw sa duha ka kampo" mahimong hubaron usab nga "sayaw sa Mahanaim." (*AS; AT*) Tingali nagtumong kini sa pagsayaw nga nalangkit sa usa ka pista nga gihimo didto sa Mahanaim.—Itandi ang Huk 21:19, 21.

Ang tukmang nahimutangan sa Mahanaim dili matino, apan kini anaa sa S sa Jordan ug dayag nga A sa Jabok. (2Sa 2:29; Gen 31:21; 32:2, 22) Gituohan sa pipila nga kini mao ang Khirbet Mahneh (o, Mihna), mga 19 km (12 mi) sa A sa Jabok ug halos samang gilay-on sa S sa Jordan, apan daghan ang nagtuo nga kini layo ra kaayo sa A sa Jabok. Si Yohanan Aharoni nagtuo nga ang Mahanaim mao ang Tell edh-Dhahab el-Gharbi, sa A nga tampi sa Jabok, mga 12 km (7.5 mi) sa S sa Jordan.—*The Land of the Bible,* gihubad ug giedit ni A. Rainey, 1979, pp. 314, 439.

MAHANE-DAN [Kampo ni Dan]. Usa ka dapit nga kas-a gihubit ingong "taliwala sa Zora ug Estaol" (Huk 13:25) ug sa laing higayon ingong nahimutang sa K sa Kiriat-jearim. (Huk 18:11, 12) Ang pipila nagtuo nga kini maoy duha ka magkalahi nga dapit, sanglit ang gituohang nahimutangan sa Estaol ug Zora maoy pipila ka milya ang gilay-on sa HK sa Kiriat-jearim. Bisan pa niana, ang nahimutangan sa Mahane-dan wala mahibaloi. Ang ngalan niini nagkahulogang "Kampo ni Dan" ug, busa, tingali nagpasabot lamang sa usa ka temporaryong pinuy-anan o kampo ug siyempre ikapadapat dili lang sa usa ka dapit.

MAHARAI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nagdali; nag-apura"]. Usa ka gamhanang tawo sa kasundalohan ni David ug usa ka Netopahanon. (2Sa 23:8, 28; 1Cr 11:26, 30) Siya maoy usa ka kaliwat ni Zera ug sa ulahi gihimong tagdumala sa dibisyon sa 24,000 ka tawo nga nagalagad sa hari sa ikanapulo nga bulan.—1Cr 27:1, 13.

MAHAT [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nalisang"].

1. Usa ka Kohatnong Levihanon ug katigulangan ni Samuel ug Heman nga mag-aawit sa balay ni Jehova.—1Cr 6:31-35.

2. Usa sa mga Kohatnong Levihanon nga mitabang sa paghinlo sa templo sa adlaw ni Haring Ezequias. (2Cr 29:12, 15, 16) Dayag nga mao ra usab

ang tawo nga gihimong komisyonado ilalom ni Conanias ug Simei nga tinugyanan "sa ikapulo ug sa balaang mga butang" didto sa templo.—2Cr 31: 12, 13.

MAHAVIHANON. Usa ka pagtawag nga gigamit alang kang Eliel, usa sa gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni David. (1Cr 11:26, 46) Kini nga termino lagmit gigamit aron ipalahi kining tawhana gikan kang Eliel sa 1 Cronicas 11:47.

MAHAZIOT. Usa ka Kohatnong Levihanon ug ang kataposang gihisgotan sa 14 ka anak nga lalaki ni Heman. Si Mahaziot nahimong pangulo sa ika-23 nga pundok sa mga tig-alagad nga mga maghohoni sa templo sumala sa pagkaorganisar ni David. —1Cr 25:4-6, 8, 9, 30.

MAHER-SALAL-HAS-BAZ [Pagdali, Oh Inagaw! Siya Nagdalidali Pag-adto sa Inagaw; o, Nagdali Pag-adto sa Inagaw, Siya Nagdalidali Pag-adto sa Inagaw]. Ang ngalan nga gingalan sa ikaduhang anak nga lalaki ni Isaias ubos sa sugo ni Jehova.

Gisugo ni Jehova si Isaias nga isulat kining matagnaong mga pulong diha sa usa ka dakong papan ug pamatud-an kini sa kasaligang mga saksi. Human niadto, iyang gisugo ang manalagna nga gamiton kining maong ekspresyon ingong ngalan sa iyang bag-ong natawo nga anak nga lalaki, nga nag-ingon nga sa dili pa makapamulong ang bata nga "Amahan ko!" ug "Inahan ko!" buntogon sa hari sa Asirya ang mga kaaway sa Juda—ang Damasco ug Samaria. (Isa 8:1-4) Ang matagnaong kahulogan niining ngalana nga gingalan sa ikaduhang anak nga lalaki ni Isaias natuman sulod sa gitakdang panahon. Panahon sa paghari ni Haring Peka sa Israel, gisulong sa Asiryanhong monarko nga si Tiglat-pileser III ang Israel, giilog ang daghang siyudad, giagawan ang yuta, ug gibihag ang daghang molupyo. Human niadto, si Peka gibuno. (2Ha 15:29, 30) Giilog usab sa hari sa Asirya ang Damasco nga kaulohang siyudad sa Sirya, gidestiyero ang katawhan niini, ug gipatay si Haring Rezin sa Sirya. (2Ha 16:9) Sa ingon, kining duha ka hari nga nagkunsabo batok sa Juda nakaagom sa ilang kamatayon. Sa ulahi, niadtong 740 W.K.P., gipukan sa mga Asiryanhon ang Samaria ug gihanaw ang apostatang mga Israelinhon gikan sa siyudad ug gikan sa ubang bahin sa dominyo sa amihanang gingharian sa Israel. (2Ha 17:1-6) Busa, kining bata nga lalaki nga natawo kang Isaias pinaagi sa iyang asawa (nga iyang gitawag nga "manalagnang babaye") nahimong usa ka matuod ug kasaligang 'ilhanan ug milagro' sa Israel gikan kang Jehova.—Isa 8:3, 18.

MAHIGUGMAONG-KALULOT. Tan-awa ang KALULOT.

MAHISTRADO. Ilalom sa kagamhanan sa Babilonya, ang mga mahistrado sa polisiya maoy sibil nga mga opisyal sa sakop nga mga distrito nga may kahibalo sa balaod ug naghupot ug limitadong hudisyal nga awtoridad. Lakip sila sa mga opisyal nga gitigom aron moyukbo sa larawang bulawan ni Nabucodonosor.—Dan 3:2, 3.

Sa mga kolonya sa Roma, ang pagdumala sa kagamhanan gihuptan sa sibil nga mga mahistrado, nga gitawag ug *stra·te·goi′* diha sa Gregong mga siyudad. Mahimong adunay 3, 4, sagad 5, o bisan gani 10 o 12 ang naglangkob sa hunta sa mga mahistrado. Ang ilang mga katungdanan mao ang pagmentinar sa kahusay, pagdumala sa panalapi, paghusay ug paghukom sa mga malinapason sa balaod, ug sa pagsugo sa pagpahamtang sa silot. Usahay ang ilang mga ngalan ug mga titulo makita diha sa mga sensilyo nga giluwatan sa usa ka siyudad. Ang mga kostable, o mga *lictor,* giasayn ngadto kanila aron sa pagpatuman sa ilang mga sugo. —Tan-awa ang KOSTABLE.

Ang sibil nga mga mahistrado sa Romanhong kolonya sa Filipos (Buh 16:12) nagbutang kang Pablo ug Silas sa sepohan nga wala una maghusay kanila. Pagkasunod adlaw, ang mga mahistrado nagpadalag mga kostable aron sa pagpagawas kanila. Apan si Pablo, aron sa legal nga paagi ug sa publiko mabindikar ang maayong balita nga iyang gimantala, miinsistir nga ang mga mahistrado ang personal nga magpagawas kanila. Ang mga mahistrado, nga nahadlok sa Roma tungod sa pagbunal ug Romanong mga lungsoranon, nangaliyupo kang Pablo ug Silas ug nagpagawas kanila.—Buh 16:19-39.

MAHOL [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sayaw; pagtuyok"; o, lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagpatokar sa plawta"]. Usa ka tawo nga may mga anak nga lalaki kansang kaalam, bisan tuod dako, dili katumbas sa kaalam ni Haring Solomon. (1Ha 4:31) Giisip sa pipila nga ang terminong "mga anak nga lalaki ni Mahol" nagpasabot sa usa ka grupo sa mga maghohoni o mananayaw.—Itandi ang Sal 150:4, diin ang samang Hebreohanong pulong gihubad nga "sayaw nga magliyoliyo."

MAHUGAW NGA MGA HAYOP. Tan-awa ang HAYOP.

MAHUMOT NGA KAHOY. Lakip sa mahalong mga butang nga gidala sa mga magpapatigayon ngadto sa simbolikong "Dakong Babilonya" mao ang mga butang nga hinimo gikan sa "mahumot nga kahoy," o sa kahoy nga *"thyine."* (Pin 17:5; 18:11, 12, *ftn* sa *Rbi8*) Kini nga kahoy, nga lagmit naggikan sa A nga Aprika, gipabilhan sa karaang

mga Romano sa paghimo ug mahalon kaayong muwebles. Ang kinamahalan nga kahoy mao ang ubos nga bahin sa punoan, tungod sa nagkalainlaing grano ug sa lapad nga mga tabla nga makuha gikan niini. Ang kahoy humot, gahi, ug mosinaw pag-ayo; ug tungod sa nagbalodbalod o nagliyoliyo nga mga linya sa grano, ang ubang mga lamesa nga gama niini gitawag ug "mga lamesang tigre" o "mga lamesang *panther.*" Taliwala sa mga Grego kining humot nga kahoy gigamit sa pagsimba diha sa ilang templo, ug ang ngalan niini naggikan sa Gregong termino alang sa paghimog mga halad-nga-sinunog.

Gituohan nga ang kahoy nga gigikanan niining mahumot nga kahoy mao ang kahoyng *sandarac* (*Tetraclinis articulata*), usa ka kahoy nga pamilya sa aguho nga lumad sa A nga Aprika ug kapamilya sa sipres, ug moabot sa gitas-ong 4.5 hangtod sa 7.5 m (15 hangtod sa 25 p). Ang bulok sa kahoy niini lubos pulahon-kape ug kini pinog grano.

MAKAHILO NGA TANOM. Bisan tuod ang pipila nagtuong ang Hebreohanong pulong nga *ro'sh* (o, *rohsh*) katumbas sa mga tanom nga *hemlock, colocynth,* o *poppy,* dili gihapon matino kon unsa kining tanoma. Ang Hebreohanong termino usahay nagtumong sa (1) usa ka pait ug makahilo nga tanom (Lam 3:5, 19), (2) hilo o "lala" (Deu 32:33; Job 20:16), ug (3) kon gamiton labot sa tubig, makahilong tubig (Jer 8:14; 9:15; 23:15). Kini gigamit diha sa masambingayong diwa maylabot sa pagtuis sa hustisya (Os 10:4; Am 6:12) ug niadtong nag-apostata.—Deu 29:18; itandi ang Buh 8:23; Heb 12:15.

Mahitungod sa Mesiyas, gitagna nga siya hatagan ug "tanom nga makahilo" ingong pagkaon. (Sal 69:21) Kini nahitabo sa dihang si Jesu-Kristo, una pa siya ilansang, gihatagan ug bino nga gisagolan ug apdo apan, sa pagtilaw niini, midumili niining makalipong nga ilimnon nga lagmit gihatag aron sa pagpakunhod sa iyang mga kasakit. Sa pagtala sa katumanan niini nga tagna, si Mateo (27:34) migamit sa Gregong pulong nga *kho·le′* (apdo), ang samang termino nga makaplagan diha sa Gregong *Septuagint* sa Salmo 69:21. Apan, ang asoy sa Ebanghelyo ni Marcos naghisgot ug mira (Mar 15:23), ug tungod niini giisip nga ang "makahilong tanom" o "apdo" maoy "mira." Ang laing posibilidad mao nga ang ilimnon sinambogan ug apdo ug mira.

MAKALUOD NGA BUTANG. Tan-awa ang DULUMTANANG BUTANG (Butang nga Makaluod).

MAKAZ [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kasilag"]. Usa ka dapit nga nailalom sa hurisdiksiyon sa usa sa 12 ka luyoluyo ni Solomon. (1Ha 4:7, 9) Ang Makaz gituohang lagmit mao ang Khirbet el-Mukheizin, mga 5 km (3 mi) sa AK sa Ekron.

MAKBANAI. Usa ka Gadhanon nga gamhanang tawo nga miduyog sa pundok ni David sa "dapit nga lisod duolon didto sa kamingawan" ug nahimong usa sa mga pangulo sa iyang kasundalohan. —1Cr 12:8-14.

MAKBENA. Kining ngalana makita sa usa ka talaan sa mga kaliwat ni Caleb pinaagi sa iyang puyopuyo nga si Maaca, ug ang anak nga lalaki ni Maaca nga si Seva gitawag nga "amahan ni Makbena ug amahan ni Gibea." (1Cr 2:48, 49) Ang pipila ka komentarista, kay nakamatikod nga daghan sa mga ngalan niini nga seksiyon maoy mga ngalan usab sa mga lungsod, nagtuo nga ang Makbena lagmit maoy ngalan sa usa ka lungsod nga si Seva ang nagtukod o ang "amahan."

MAKEDA. Usa ka harianong siyudad sa Canaan diha sa Sepela. Didto sa langob sa Makeda nagtago ang lima ka magkaalyadong mga hari nga nakigbatok sa mga Gabaonhon ug unya sila temporaryong gitakpan sa sulod sa langob ayha pa sila gipamatay. Human niadto, kini nga langob nahimong ilang lubnganan, ug ang kasundalohan sa Israel ubos sa pagmando ni Josue nag-ilog sa siyudad sa Makeda ug nagtugyan niini sa kalaglagan. Sa panahon sa pagbahinbahin sa Yutang Saad, ang Makeda gipahat ngadto sa tribo ni Juda.—Jos 10:5-29; 12:7, 8, 16; 15:20, 33, 41.

Ang tukmang nahimutangan sa Makeda dili matino. Gituohan nga lagmit mao kini ang Khirbet el-Kheishum, mga 4 km (2.5 mi) sa AAS sa Azeka. Ang daghang kagun-oban ug ang kasikbit nga mga langob maoy nagsilbing ilhanan niining dapita.

MAKHELOT [Nagkatigom nga mga Panon]. Usa sa mga gikampohan sa Israel didto sa kamingawan. (Num 33:25, 26) Ang lokasyon niini wala mahibaloi.

MAKI [lagmit pinamubo sa Makir]. Usa ka Gadhanon ug ang amahan ni Geuel, usa sa 12 ka Israelinhon nga gipadala aron mangespiya sa Canaan. —Num 13:1, 2, 15, 16.

MAKILILIMOS, PAGPAKILIMOS. Kini pangunang nagtumong sa usa ka tawo nga nagpakilimos o sa naandang buhat nga pagpangayog limos diha sa publiko.

Ang patriarkanhong kahikayan, nga gipakita sa Bibliya nga naglungtad na sa wala pa ug human sa tibuok-yutang Lunop sa adlaw ni Noe, sa walay duhaduha nakatabang ug dako sa pagpugong sa mga kahimtang diin ang mga indibiduwal mahimong mag-inusara, maanaa sa malisod nga mga

kahimtang, ug magdepende sa limos sa publiko, ug busa nagsanta kini sa pagdaghan sa kabos kaayong mga tawo. Sukad pa sa karaang mga panahon, ang pagkamaabiabihon ngadto sa mga estranyo o sa mga magpapanaw nabatasan na; ang maong pagkamaabiabihon gihisgotan diha sa mga asoy sa Bibliya, uban sa panagsang mga eksepsiyon. (Gen 19:1-3; Ex 2:18-20; Huk 19:15-21) Ang pagkaugmad sa mga siyudad nakaamot sa paghuyang sa patriarkanhong kahikayan ug lagmit kini, duyog sa mahakogong kiling sa pagpahimulos sa pagkamaabiabihon o sa pagkamanggihatagon sa uban, maoy nakaingon sa pagtungha sa batasan sa pagpakilimos taliwala sa katawhan.

Ang pagpakilimos, o ang batasan sa pagpangayog limos, mopatim-aw nga dugay na kaayong nagsugod sa mga yuta sa Sidlakan. Pero walay gihisgotan sa Hebreohanong Kasulatan nga nagpailang may nagpakilimos o nga kini nahimong usa ka problema sa nasod sa Israel sukad sa panahon nga natukod ang nasod hangtod nga kini nadestiyero sa Babilonya. Sa dihang migula gikan sa Ehipto ug sa ilang pagkaulipon nianang yutaa, ang mga Israelinhon 'nangayo [usa ka porma sa Heb. nga berbong *sha·'al'*] gikan sa mga Ehiptohanon ug mga butang nga plata ug mga butang nga bulawan ug mga kupo. . . . ug gihukasan nila ang mga Ehiptohanon.' (Ex 12:35, 36) Apan, kini nahiuyon sa sugo ug sa tagna sa Diyos, ug dayag nga gilantaw kini ingong nahiangay nga bayad alang sa ilang dugayng katuigan sa pagtrabaho ingong ulipon ug sa mga inhustisya nga ilang giantos diha sa kamot sa mga Ehiptohanon. (Ex 3:21, 22; itandi ang Deu 15:12-15.) Kini wala maghatag ug sumbanan sa batasan sa pagpakilimos.

Ang Moisesnong Balaod naundan ug epektibong lagda alang sa kabos, nga kon sundon, magwagtang sa tanang hinungdan sa pagpakilimos. (Lev 19:9, 10; Deu 15:7-10; 24:19-21; tan-awa ang GASA SA KALUOY.) Gipasiugda sa Hebreohanong Kasulatan ang pagsalig nga tagan-an sa Diyos kadtong nangupot sa pagkamatarong, sama sa gipahayag ni David sa dihang siya tigulang na: "Wala ako makakita ug matarong nga gibiyaan sa bug-os, ni sa iyang kaliwat nga nagapangita ["nagpakilimos," *KJ;* usa ka porma sa Heb. nga *biq·qesh'*] ug tinapay," bisan tuod ang maong mga matarong gipakita nga mahinatagon kaayo. (Sal 37:25, 26; itandi ang kasinatian sa apostatang Jerusalem diha sa Lam 1:11; 4:4.) Sa laing bahin, ang Proverbio 20:4 naghulagway sa tapolan ingong "magapakilimos sa tingani," ug ang Salmo 109:10 nag-ingon nga tungod sa pagsilot sa daotan mapugos 'ang iyang mga anak sa paglatagaw; ug magpakilimos sila, ug mangita silag pagkaon gikan sa ilang awaaw nga mga dapit.' Niining duha ka ulahing mga teksto ang pulong nga "pagpakilimos" gihubad gikan sa Hebreohanong pulong nga *sha·'al',* diin kini nga termino sa paninugdan nagkahulogang "mangayo" o "mohangyo" (Ex 3:22; 1Ha 3:11); apan, gipakita niining duha ka kahimtang nga ang pagpangayo gihimo sa aktibo, ug tingali sa dayag nga paagi, nga nagpaila sa pagpakilimos.

Mopatim-aw nga sukad sa paghibalik sa mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero (537 W.K.P.) hangtod sa panahon sa pagtungha ni Jesus sa yuta, naugmad taliwala sa mga Hudiyo ang ideya nga ang paghatag ug mga limos, o mga gasa sa kaluoy, adunay merito nga makatabang alang sa kaluwasan. Kini makita sa mga pulong nga mabasa sa Apokripal nga basahon sa Ecclesiasticus (3:30) (gisulat sa sayong bahin sa ikaduhang siglo W.K.P.) nga ang "paghatag ug limos nagtabon sa mga sala." Ang maong panglantaw sa walay duhaduha nagdasig sa pagpakilimos. (Itandi ang gibandilyo pag-ayo nga pagpanghatag nga gisaway ni Jesus diha sa Mat 6:2.)

Tungod sa pagmando sa langyawng mga gahom gilupigan ang Hudiyong katawhan ug sa walay duhaduha nakabalda gayod sa pagpadapat sa Moisesnong Balaod labot sa mga katungod sa panulondong yuta ug sa susamang mga probisyon. Kini, lakip sa bakak nga relihiyosong mga pilosopiya, nga wala magpatisok sa tinuod ug may-prinsipyong gugma sa silingan (Mat 23:23; Luc 10:29-31), lagmit nakaamot usab sa pagkaylap sa pagpakilimos diha sa Palestina. Busa kita makakaplag ug ubayubayng mga paghisgot sa mga makililimos nianang yutaa diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan.

Ang buta, bakol, ug ang masakiton maoy lakip sa mga makililimos nga gihubit sa panahon ni Jesus ug sa mga apostoles. Ang *ophthalmia* (usa ka sakit sa mata nga komon gihapon sa Tungang Sidlakan) tingali maoy hinungdan sa pagkabuta sa pipila niining mga tawhana. (Mar 10:46-49; Luc 16:20, 22; 18:35-43; Ju 9:1-8; Buh 3:2-10) Sama sa mga makililimos karong adlawa, sila sagad makita diha sa publikong mga dalan o duol sa mga dapit nga kanunayng adtoan sa daghang tawo, sama sa templo. Bisan tuod gilantaw nga dalayegon ang paghatag ug mga limos, ang mga makililimos maoy mga tinamay, mao nga ang piniyalan sa sambingay ni Jesus miingon, "Maulaw ako nga magpakilimos." —Luc 16:3.

Ang duha ka Gregong berbo nga gigamit alang sa batasan sa pagpakilimos maoy susama sa pulong nga *ai·te'o,* nga nagkahulogang "pagpangayo." —Mat 7:7.

Ang Gregong pulong nga *pto·khos',* nga gigamit ni Lucas (16:20, 22) sa pagtala bahin sa paghisgot ni Jesus kang Lazaro ingong makililimos, naghubit

sa usa ka tawong nagyuko ug nagtikubo, ug kini nagpunting sa mga kabos kaayo, sa mga timawa, sa mga makililimos. Kining samang termino gigamit sa Mateo 5:3 maylabot niadtong "mahunahunaon sa ilang espirituwal nga panginahanglan ["kadtong kinsa makililimos sa espiritu," *ftn* sa *Rbi8*]" ("kabos sa espiritu," *KJ*). Labot sa paggamit sa pulong nga *pto·khos'* niining tekstoha, ang *Word Studies in the New Testament* (1957, Tomo I, p. 36) ni M. R. Vincent nag-ingon nga "tin-aw ug tukma kaayo dinhi ang gipasabot, nga nagpaila sa *tumang kakabos sa espirituwal,* ang pagkamahunahunaon niana gikinahanglan aron makasulod sa gingharian sa Diyos, ug kini dili malingkawasan pinaagi sa kaugalingong mga paningkamot, kondili pinaagi lamang sa walay bayad nga kaluoy sa Diyos."

Kining terminoha gigamit usab ni Pablo sa Galacia 4:9 sa pagpahayag sa iyang kabalaka alang niadtong 'namalik pag-usab sa mahuyang ug walay bili [*pto·kha'*] nga paninugdang mga butang' nga ilang gibuhat kanhi. Ang maong mga butang "walay bili" kon itandi sa espirituwal nga mga bahandi nga mabatonan pinaagi ni Kristo Jesus.

Bisan tuod si Jesus ug ang iyang mga apostoles nagpakitag kalulot sa mga makililimos, sila wala magdasig sa pagpakilimos; bisan tuod sila mapasalamatong midawat sa pagkamaabiabihon sa uban, sila wala magpakilimos. Gisultihan ni Jesus kadtong misunod kaniya aron lamang makakaon ug tinapay nga ang ilang angayng kabalak-an dili mao "ang pagkaon nga mahanaw, kondili ang pagkaon nga magpabilin alang sa kinabuhing walay katapusan." (Ju 6:26, 27) Gisultihan ni Pedro ang bakol nga makililimos sa templo: "Ako walay plata ug bulawan, apan unsay ania kanako maoy akong ihatag kanimo," nga migamit sa iyang espirituwal nga mga gasa aron ayohon ang tawo. (Buh 3:6) Bisan tuod may mga panahon nga gigutom, walay puloy-anan, ug kulang sa besti, ang mga apostoles naghago, 'nagtrabaho pinaagi sa ilang kaugalingong mga kamot, sa magabii ug sa maadlaw, aron dili mahimong pabug-at ngadto sa uban.' (1Co 4:11, 12; 1Te 2:9) Ang sukdanan taliwala sa mga Kristohanon mao: "Kon adunay dili buot magtrabaho, ayaw usab siya pakan-a."—2Te 3:10-12.

MAKIR [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "baligya"].

1. Ang unang ginganlan nga anak nga lalaki ni Manases pinaagi sa iyang Siryanhong puyopuyo. Gipundar ni Makir ang banay sa mga Makirnon ug gitawag nga "amahan ni Gilead." Ang iyang asawa mao si Maaca, ug siya nakabaton ug mga anak nga lalaki sa panahong buhi pa si Jose. (Gen 50:23; Num 26:29; Jos 17:1; 1Cr 2:21, 23; 7:14-17) Giilog sa "mga anak nga lalaki ni Makir" ang rehiyon sa Gilead, giabog ang mga Amorihanon, ug gihatagan sa maong distrito ingong panulondon. (Num 32:39, 40; Deu 3:15; Jos 13:31) Si Zelopehad ug ang iyang mga anak nga babaye maoy gikan sa Manasesnong banay ni Makir. (Num 27:1; 36:1, 2; Jos 17:3) Sa awit sa kadaogan ni Debora ug Barak, ang "Makir" daw gigamit sa balaknon nga paagi sa pagtumong sa tibuok tribo ni Manases.—Huk 5:1, 14.

2. Anak nga lalaki ni Amiel (ug pumoluyo sa Lodebar) nga uban kaniya mipuyo ang anak nga lalaki ni Jonatan nga si Mepiboset hangtod nga si David nagpasugo kang Mepiboset ug mihimog tagana alang sa pag-atiman kaniya. (2Sa 9:4-7, 13) Sa ulahi, sa panahon sa pag-alsa ni Absalom, si Makir maoy lakip sa mga tawong nagtaganag pagkaon ug ubang mga kinahanglanon ni Haring David ug sa iyang mga kaubanan.—2Sa 17:27-29.

MAKIRNON [Kang (Iya ni) Makir]. Usa ka banay sa tribo ni Manases nga gipundar sa iyang anak nga lalaki nga si Makir.—Num 26:29; tan-awa ang MAKIR Num. 1.

MAKNADEBAI. Usa ka Israelinhon human sa pagkadestiyero nga lakip niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa sa adlaw ni Esdras.—Esd 10:25, 40, 44.

MAKPELA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "doble," lagmit nagpasabot nga ang langob adunay doble nga agianan o duha ka lungag o sudlanan]. Ang ngalan sa usa ka yuta ug sa usa ka langob sa kasilinganan sa Hebron nga gipalit ni Abraham gikan kang Epron nga Hitihanon sa kantidad nga 400 ka siklo nga plata (mga $880). Ang langob gigamit ingong lubnganan sa asawa ni Abraham nga si Sara ug sa laing lima pa: si Abraham, Isaac, Rebeca, Jacob, ug Lea.—Gen 23:14-19; 25:9; 49:30, 31; 50:13.

Ang langob nga lubnganan sa gituohan sa kadaghanan nga mao ang Meʽarat HaMakhpela, nga nahimutang sa modernong Hebron ilalom sa usa ka kinoral nga moske sa mga Moslem nga gitawag ug Haram el-Khalil.

Sa Genesis 23:17 ang Hebreohanong termino nga nagpaila sa nahimutangan sa langob sa Makpela gikan sa nahimutangan sa Mamre gihubad sa lainlaing paagi ingong "sidlakan sa" (*RS*), "atubangan" (*AS*), "duol" (*BE*), "atbang" (*JB*), ug "atubangan sa Mamre" (*NW*). Kon husto ang naandang gituohan nga lokasyon sa Mamre (er-Ramat el-Khalil), ang hubad nga "sidlakan sa Mamre" dili tukma, sanglit

kining dapita nahimutang nga mga 3 km (2 mi) sa A sa modernong Hebron. Ang prase nga "Mamre, buot ingnon, Hebron" (Gen 23:19), mahimong magpasabot nga ang Mamre anaa sa distrito sa Hebron.

MAKTES [Usa ka Lusong]. Lagmit nga usa ka seksiyon sa Jerusalem duol sa Ganghaan sa Isda ug sa ikaduhang seksiyon sa siyudad. Sa panahon sa katalagman sa Juda, ang mga molupyo sa Maktes gitagnang motiyabaw, sanglit ang mga kalihokan sa patigayon didto mohunong.—Sof 1:1, 2, 10, 11.

Ang Hebreohanong pulong nga *makh·tesh′* nagtumong sa 'usa ka lusong' (Pr 27:22) o sa 'usa ka pormag-lusong nga lungag' (Huk 15:19), ug busa, ang pipila ka hubad naggamit sa "Lusong" inay sa "Maktes" ingong ngalan sa dapit. (*AT, JB, RS*) Gipunting sa Targum nga ang Maktes mao ang Walog sa Kidron, ang lawom nga lugot ubay sa sidlakang paril sa Jerusalem. Apan kini nga walog dili kasikbit sa "Ganghaan sa Isda" ug sa "ikaduhang seksiyon sa siyudad" nga nahimutang duol sa kasadpan. Tungod niini gituohan sa kadaghanan nga ang Maktes nagtumong sa usa ka bahin sa Sentral (Tyropoeon) nga Walog, tingali ang ibabawng bahin niini.

MALA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "naluya; nasakit"].

1. Usa sa mga anak nga babaye ni Zelopehad sa tribo ni Manases. Gipangayo ni Mala ug sa iyang mga igsoon nga babaye ang panulondon sa ilang amahan, sanglit ang ilang amahan walay anak nga lalaki apan lima ka anak nga babaye lamang. Nagpakisayod si Moises kang Jehova, nga nagsugo nga angayng makadawat niini ang mga anak nga babaye ni Zelopehad. (Num 26:28-33; 27:1-11) Ang sunod nga sugo ni Jehova pinaagi kang Moises nag-ingon kang Mala ug sa ubang mga anak nga babaye ni Zelopehad nga magminyo lamang sulod sa tribo ni Manases, aron dili mahiadto ang panulondon sa laing tribo. Tuod man, si Mala ug ang iyang mga igsoong babaye "nahimong mga asawa sa mga anak nga lalaki sa mga igsoong lalaki sa ilang amahan." (Num 36:1-6, 10-12) Kining hudisyal nga hukom nahimong usa ka sumbanan labot sa pagkamanununod sa usa ka panulondon. (Num 36:7-9) Sila sa ulahi miatubang kang Eleasar nga saserdote ug kang Josue, nga nagsulti sa sugo ni Jehova, ug gihatagan sila ug "usa ka panulondon sa taliwala sa mga igsoong lalaki sa ilang amahan." —Jos 17:3, 4.

2. Usa ka kaliwat ni Manases kansang inahan mao si Hamoleket. Wala hisgoti kon kini siya usa ba ka anak nga lalaki o babaye.—1Cr 7:17, 18.

MALALANG BITIN. Ang Hebreohanong nombre nga *sa·raph′*, diha sa plural nga porma niini, gihubad nga "mga serapin" sa Isaias 6:2, 6 ug sa literal nagkahulogang "usa nga nagkalayo," o "usa nga nagdilaab." Gigamit usab kini maylabot sa katibuk-an nga Hebreohanong termino alang sa bitin (*na·chash′*) ug gihubad ingong "malala," tingali nagtumong sa kaul-ol ug sa makapahubag nga epekto sa lala. (Deu 8:15) Kini unang gihisgotan sa panahon nga gisilotan sa Diyos ang rebelyosong mga Israelinhon pinaagi sa pagpadala ug "mga halas nga malala [*han·necha·shim′ has·sera·phim′*]" taliwala kanila. Human magpataliwala si Moises, gisugo siya ni Jehova nga maghimog larawan sa "usa ka malalang bitin" ug ibutang kini diha sa usa ka ilhanang tukon. Kon kadtong gipamaak molantaw niini, sila mamaayo ug mabuhi. Giumol ni Moises ang halas nga tumbaga. (Num 21:6-9; 1Co 10:9) Gihatag ni Jesus ang matagnaong kahulogan niini pinaagi sa pag-ingon: "Ingon nga giisa ni Moises ang halas didto sa kamingawan, sa ingon usab kinahanglang igaisa ang Anak sa tawo, aron ang tanan nga nagtuo kaniya makabaton ug kinabuhing walay kataposan."—Ju 3:14, 15.

Sa Isaias 14:29 ug 30:6 gihisgotan ang "usa ka nagalupad nga malalang bitin" diha sa paghukom sa Diyos batok sa Filistia ug diha sa paghubit sa kayutaan sa kamingawan dapit sa H sa Juda. Ang ekspresyong "nagalupad" giisip sa pipila nga nagtumong sa kalit nga paglukso o sa samag kilat nga pagpaak sa malalang mga bitin sa dihang kini moatake.

MALAQUIAS. Usa ka Hebreohanong manalagna ug magsusulat sa Bibliya. (Mal 1:1) Ang Kasulatan wala maghatag ug impormasyon bahin sa iyang kagikan ug personal nga kinabuhi. Ang nahibaloan lamang bahin kaniya mao ang gibutyag diha sa basahon nga nagdala sa iyang ngalan. Niana nga basahon siya gipakita nga usa ka tawo nga masiboton kaayo alang sa ngalan ug pagsimba kang Jehova.

MALAQUIAS, BASAHON NI. Ang kataposang basahon sa Hebreohanong Kasulatan diha sa Cebuano nga mga Bibliya. Diha sa tradisyonal nga Hudiyohanong kanon, kini gibutang diha sa kataposan taliwala sa mga sinulat nga gitawag ug gagmayng mga manalagna apan una pa sa Mga Sinulat (Hagiographa). Naundan kini sa pahayag ni Jehova maylabot sa Israel pinaagi kang Malaquias. —Mal 1:1.

Mga Kahimtang sa Panahon ni Malaquias. Sa panahon nga nanagna si Malaquias, usa ka makapasubong kahimtang ang naglungtad taliwala sa mga saserdote. Kasukwahi sa Balaod, sila midawat ug piang, buta, ug masakiton nga mga hayop aron

MGA PANGUNANG PUNTO SA MALAQUIAS

Usa ka pahayag nga nagpasiugda sa pagkamay-tulubagon kang Jehova nga Diyos kon isalikway ang iyang mga kinahanglanon

Gisulat sa manalagnang si Malaquias, dayag nga mga 95 ka tuig human nga ang unang Hudiyong mga destiyero namalik gikan sa Babilonya

Gihigugma ni Jehova ang Israel, apan gitamay nila ang iyang ngalan (1:1-14)

- Gihigugma ni Jehova ang iyang katawhan sama sa iyang paghigugma kang Jacob, bisan tuod iyang gidumtan si Esau
- Bisan pa niana, ang mga saserdote sa Israel nagtamay sa ngalan sa Diyos, nga nagdawat ug piang ug masakiton nga mga hayop aron ihalad; dili sila mohatag ug ingon niana nga mga hayop ngadto sa usa ka tawhanong gobernador

Ang mga saserdote ug ang katawhan gisaway tungod kay sila wala mosubay sa mga dalan ni Jehova (2:1-17)

- Ang mga saserdote mibiya gikan sa dalan sa Diyos, ug daghan ang ilang "gipapandol sa balaod," sa ingon "gidaot ang pakigsaad ni Levi"
- Dihay pagpakigminyo ug langyawng mga asawa, ug ang uban nakiglabot nga maluibon sa mga asawa sa ilang pagkabatan-on pinaagi sa pagdiborsiyo kanila
- Gipaluya sa mga Israelinhon ang Diyos tungod sa ilang pagpangangkon nga iyang giuyonan kadtong nagbuhat ug daotan

Ang matuod nga Ginoo magahukom ug magadalisay sa iyang katawhan (3:1-18)

- Si Jehova moabot sa templo uban ang mensahero sa pakigsaad; siya magadalisay ug magahinlo sa mga Levihanon, ug ang halad nga gasa sa Juda makapahimuot kang Jehova
- Ang mga barangan, mga mananapaw, kadtong nanumpa nga binakak, mga tikasan, ug mga malupigon makasinati ug hinanali nga paghukom
- Dad-a ang tibuok ikapulo nga bahin sa balay-tipiganan ni Jehova ug sa ingon makadawat ug dagayang mga panalangin
- Usa ka basahon sa handomanan pagasulaton alang niadtong nahadlok kang Jehova; ang Iyang katawhan makaila sa kalainan tali sa matarong ug daotan

Ang pag-abot sa dako ug makalilisang nga adlaw ni Jehova (4:1-6)

- Ang adlaw ni Jehova magadala ug bug-os nga kalaglagan sa daotan, samtang "ang adlaw sa pagkamatarong mosidlak" alang niadtong nahadlok sa ngalan sa Diyos
- Kanang adlawa pagasundan sa usa ka buluhatong pagpasig-uli, nga pagabuhaton ni manalagnang Elias

ihalad sa halaran ni Jehova. (Mal 1:8; Lev 22:19; Deu 15:21) Sila napakyas sa paghatag sa katawhan ug tukmang pagtultol ug instruksiyon, nga nakapapandol sa daghan. (Mal 2:7, 8) Sa dihang maghukom, sila nagpakitag pagpihigpihig. (2:9) Kining tanan adunay daotang epekto sa mga Israelinhon sa katibuk-an, nga tungod niana ilang gilantaw ang pag-alagad kang Jehova ingong dili kaayo bilihon. (3:14, 15) Tinuod gayod kini tungod kay ang mga Israelinhon wala mosuportar sa templo pinaagi sa paghatag sa ilang mga ikapulo. Hilabihan ang ilang pagkahulog gikan sa ilang debosyon kang Jehova nga tungod niana ilang gidiborsiyohan ang ilang mga asawa aron makigminyo ug mga babaye nga nagsimba sa bakak nga mga diyos. Dugang pa, gihimo ang pagpamarang, pagpanapaw, pagpamakak, pagpanikas, ug pagpanglupig taliwala sa mga Israelinhon. (2:11, 14-16; 3:5, 8-10) Tungod niini si Jehova nagpasidaan sa iyang pag-abot nganha sa iyang templo aron sa paghukom. (3:1-6) Sa samang higayon iyang gidasig ang mga mamumuhat ug daotan sa paghinulsol, nga nag-ingon: "Balik kanako, ug ako mobalik kaninyo."—3:7.

Panahon sa Pagsulat. Ang pangsulod nga ebidensiya naghatag ug pasukaranan aron matino kon kanus-a natapos ang pagsulat sa basahon ni Malaquias. Kini gisulat human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya, tungod kay ang mga Israelinhon nailalom sa pagdumala sa usa ka gobernador. Ang pagsimba gipadayon diha sa templo, nga nagpailang kini natukod na pag-usab. (Mal 1:7, 8; 2: 3, 13; 3:8-10) Kini nagpunting sa usa ka yugto nga ulahi nianang kang Haggeo (520 W.K.P.) ug Zacarias (520-518 W.K.P.), sanglit kini nga mga manalagna madasigon sa pag-awhag sa mga Israelinhon sa paghuman sa templo. (Esd 5:1, 2; 6:14, 15) Ang wala pagpakabana sa Israel maylabot sa matuod nga pagsimba ug ang pagkapakyas niini sa pagtapot sa balaod sa Diyos mopatim-awng mohaom sa mga kahimtang nga naglungtad sa dihang si Nehemias mibalik pag-usab sa Jerusalem human sa ika-32 nga tuig ni Haring Artajerjes (mga 443 W.K.P.). (Itandi ang Mal 1:6-8; 2:7, 8, 11, 14-16; Neh 13:6-31.) Busa, sama sa basahon ni Nehemias, ang basahon ni Malaquias lagmit nga gisulat human sa 443 W.K.P.

Kaharmonya sa Ubang mga Basahon sa Bibliya. Kini nga basahon bug-os nga nahiuyon sa ubang bahin sa Kasulatan. Si apostol Pablo nagkutlo gikan sa Malaquias 1:2, 3 sa dihang nagpatin-aw nga ang pagpili sa Diyos nagaagad, "dili sa usa nga nagatinguha ni sa usa nga nagadagan, kondili sa Diyos, kinsa adunay kaluoy." (Rom 9:10-16) Gipaila si Jehova ingong ang Maglalalang (Mal 2:10; itandi ang Sal 100:3; Isa 43:1; Buh 17:24-26) ug ingong may hustisya, maluluy-on, ug dili-mausab nga Diyos kinsa dili motugot nga dili masilotan ang tinuyong pagbuhat ug daotan. (Mal 2:2, 3, 17; 3:5-7, 17, 18; 4:1; itandi ang Ex 34:6, 7; Lev 26:14-17; Neh 9:17; San 1:17.) Gipasiugda ang kahinungdanon sa ngalan sa Diyos. (Mal 1:5, 11, 14; 4:2; itandi ang Deu 28:58, 59; Sal 35:27; Miq 5:4.) Ug gidasig ang paghinumdom sa Balaod ni Moises.—Mal 4:4.

Ang basahon nag-awhag usab sa Israel nga hatagag pagtagad ang pag-abot sa Mesiyas ug ang adlaw ni Jehova. Bisan tuod gihisgotan nga si Jehova magpadala sa usa nga gitawag nga "akong mensahero," kini nga usa maoy mag-uuna lamang sa mas dako pa nga "mensahero sa pakigsaad" nga mouban kang Jehova. (Mal 3:1) Ang inspiradong mga asoy ni Mateo (11:10-14; 17:10-13), Marcos (9:11-13), ug Lucas (1:16, 17, 76) nagkahiusa sa pagpaila sa mag-uuna ni Jesus nga si Juan nga Tigbawtismo ingong ang "mensahero" ug ang "Elias" nga maoy gipasabot sa sinugdan diha sa Malaquias 3:1 ug 4:5, 6.

MALAW-AYNG PANGGAWI. Mga buhat nga nagpabanaag ug makauulaw nga tinamdan, usa ka tinamdan nga nagpakitag kawalay-pagtahod, pagtamay pa gani sa balaod ug sa awtoridad. Ang Hebreohanong pulong nga *zim·mah′* gihubad nga "malaw-ay nga panggawi [paggawi]." (Lev 18:17; 19:29) Ang Gregong termino nga *a·sel′gei·a* (malaw-ay nga panggawi) mahimo usab nga hubaron nga "mapatuyangon; walay-pagpugong; makauulaw nga panggawi; pagkalaw-ay sa panggawi." (Gal 5:19, *ftn* sa *Rbi8;* 2Pe 2:7, *ftn* sa *Rbi8*) Kini nga mga termino dili lang kay nagtumong sa seksuwal nga imoralidad. Giklasipikar sa Kasulatan ingong malaw-ay nga panggawi ang pagpanglugos (Huk 19:25; 20:6), pagpamampam (Jer 13:27; Eze 23:44), ug pag-ulag dugo (Sal 26:9, 10; Eze 22:9; Os 6:9). Ang "tawong walay prinsipyo" mao ang usa nga giingong naglaraw ug malaw-ay nga panggawi, ug kadtong nag-isip sa maong panggawi ingong "sama sa dula" gitawag nga hungog, o walay pulos sa moral.—Isa 32:7; Pr 10:23.

"Gikan sa Kasingkasing." Gipakita ni Jesus nga ang malaw-ay nga panggawi nagpabanaag kon unsay anaa sa sulod sa usa ka tawo. Siya miingon: "Gikan sa sulod, gikan sa kasingkasing sa mga tawo, ang makadaot nga mga pangatarongan mogula: mga pakighilawas, . . . mga pagpanapaw, . . . malaw-ayng panggawi . . . Kining tanang daotang mga butang mogula gikan sa sulod ug magapahugaw sa usa ka tawo." (Mar 7:20-23) Ang malaw-ayng panggawi maoy usa sa "mga buhat sa unod," usa sa unodnong mga tinguha nga "nagapakigsangka batok sa kalag." "Kadtong nagabuhat sa maong mga butang dili makapanunod sa gingharian sa Diyos," nagaingon ang Pulong sa Diyos. —Gal 5:19, 21; 1Pe 2:11.

Ang mga Kristohanon nga nahigugma sa kahayag sa kamatuoran gisultihan: "Ingon sa maadlaw molakaw kita nga may kahapsay, dili sa hudyaka ug sa paghuboghubog, dili sa ginadiling pakigdulog ug sa malaw-ayng panggawi." (Rom 13:13; Ju 3:19-21) Si apostol Pedro nangatarongan: "Kay ang panahong miagi [sa wala pa mahimong mga alagad sa Diyos] igo na alang kaninyo sa pagbuhat sa kabubut-on sa mga nasod sa dihang kamo nagpadayon sa mga buhat sa malaw-ayng panggawi." (1Pe 4:3) Si apostol Pablo nagpahimangno usab sa mga Kristohanon, nga naghubit sa pagkinabuhi sa kalibotanong kanasoran nga ilang kanhing gipakigubanan ingong "anaa sa kangitngit sa kaisipan, ug nahimulag sa kinabuhi nga iya sa Diyos . . . Nga nawad-an na sa tanang moral nga pagbati, ilang gitugyan ang ilang kaugalingon sa malaw-ay nga panggawi sa pagbuhat sa tanang matang sa kahugawan uban ang kadalo."—Efe 4:17-19.

Bisan pa niana, ang pipila nga nag-angkong nagalagad sa Diyos ug kang Kristo mitipas gikan sa dalan sa kahayag ug nagpasundayag ug makauulaw, masukihong tinamdan batok sa balaod ug sa awtoridad sa Diyos. Si Pablo naguol niadtong diha sa kongregasyon sa Corinto nga wala maghinulsol sa "kahugawan ug pagpakighilawas ug malaw-ayng panggawi nga ilang ginabuhat," bisan pag sila gitambagan nga maghinulsol. (2Co 12:21) Gipasidan-an ni Pedro ang unang mga Kristohanon nga motungha ang bakak nga mga magtutudlo gikan sa ilang taliwala ug nga daghan ang mosunod sa ilang mga buhat sa malaw-ay nga panggawi, nga magdalag kaulawan sa dalan sa kamatuoran. (2Pe 2:1, 2) Ang mga pulong ni Jesus ngadto sa mga kongregasyon sa Pergamo ug Tiatira, nga gisulat ni apostol Juan sa mga 96 K.P., nagpakita nga ang tagna ni Pedro natuman sa pipila ka paagi nianang panahona. (Pin 2:12, 14, 18, 20) Si Pedro ug si Judas parehong nagpahayag sa paghukom nga modangat sa mga mamumuhat sa malaw-ayng panggawi.—2Pe 2:17-22; Jud 7.

Tungod sa ilang tinguha nga hayloon ug limbongan ang uban diha sa Kristohanong kongregasyon, ang pipila ka mamumuhat sa malaw-ay nga panggawi nangatarongan nga dako ang dili-takos nga kalulot sa Diyos ug iya lang palabyon ang ilang mga sala, sanglit siya nahibalo sa ilang pagkadilihingpit ug unodnong mga kahuyangon. Apan ang igsoon ni Jesus sa inahan nga si Judas naghisgot kanila ingong "mga tawong dili-diyosnon, nga nagahimo sa dili-takos nga kalulot sa atong Diyos nga katarongan alang sa malaw-ayng panggawi ug nagapanghimakak sa atong bugtong Tag-iya ug Ginoo, si Jesu-Kristo." (Jud 4) Ang pag-angkon nila sa Kristiyanidad maoy walay kapuslanan. Ang ilang pag-alagad dili dalawaton sa Diyos; kini maoy sama sa giingon sa maalamong magsusulat sa Israel: "Ang halad sa mga daotan maoy dulumtanan. Ilabina gayod kon iya kining dad-on uban ang malaw-ayng panggawi."—Pr 21:27.

Ubos sa Balaod, ang samang panglantaw gipahayag usab batok sa malaw-ay nga panggawi. Ang

panglantaw sa Diyos bahin niining butanga wala mausab. Ginadili ang malaw-ayng panggawi, ug ang silot mao ang kamatayon. (Lev 18:17; 20:14) Si David nangamuyo sa Diyos nga dili unta kuhaon ang iyang kinabuhi uban sa "mga tawo nga sad-an sa dugo, kansang mga kamot anaa ang malaw-ayng panggawi."—Sal 26:9, 10.

Pinaagi sa iyang mga manalagnang si Jeremias ug Ezequiel, gipasidan-an ni Jehova ang Israel bahin sa iyang mga paghukom batok kanila tungod sa malaw-ayng panggawi nga ilang gibatasan sa pisikal ug espirituwal nga paagi.—Jer 13:26, 27; Eze 16:27, 43, 58; 22:9; 23:21-49; 24:13.

MALBA [Heb., *'o·roth'* o *'oh·roth'*]. Ang mubo nga malba maoy usa ka tanom nga mokatay nga ang mga dahon linginon, nagtunggoy, giringgiringon ug taas ang lindog. Ang mga bulak niini maoy kapin sa 1 sm (0.5 pul.) ang gilapdon ug nagkalainlain ang kolor gikan sa pughawon-asul hangtod sa puti. Ang lagpad ug linginon, hagkot nga mga bunga kasagarang gitawag ug mga keso.

Ang "malba" maoy hubad sa Hebreohanong pulong nga *'o·roth'* (2Ha 4:39; Isa 26:19), nga giisip nga maoy plural sa *'oh·rah',* "kahayag." (Est 8:16; Sal 139:12) Sumala sa *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* ni L. Koehler ug W. Baumgartner (Leiden, 1958, p. 90), ang *'o·roth'* nagtumong sa mubo nga malba (*Malva rotundifolia*). Kini gipasukad sa kamatuoran nga kining tanoma sensitibo kaayo sa kahayag, busa tingali ang Hebreohanong ngalan nagkahulogang "[mga hilba sa] kahayag." Dugang pa, ang mga bunga niini makaon, busa nahiuyon sa 2 Hari 4:39.—HULAGWAY, Tomo 1, p. 543.

MALCAM [Ilang Hari].

1. Usa ka Benjaminhon ug anak nga lalaki ni Saharaim pinaagi sa iyang asawa nga si Hodes.—1Cr 8:1, 8, 9.

2. Ang pangunang idolong diyos sa mga Ammonhanon. (2Sa 12:30; 1Cr 20:1, 2; Jer 49:1, 3) Lagmit nga mao ra si Milcom, Molek, ug Molok. (1Ha 11:5, 7; Buh 7:43) Ang ngalang Malcam diha sa Masoretikong teksto nalahi sa Milcom, ang "dulumtanang butang sa mga Ammonhanon," diha lamang sa marka para sa bokales sa Hebreohanong pinulongan. (1Ha 11:5) Sukwahi sa instruksiyon nga gihatag sa Josue 23:7, ang mga Hudiyo naghimog mga panumpa sa ngalan ni Malcam. (Sof 1:5) Kinahanglang tinoon gikan sa konteksto kon kanus-a ang maong Hebreohanong pulong pagahubaron ingong ngalan sa diyos ug kon kanus-a ingong "ilang hari."—Am 1:15; tan-awa ang MOLEK.

MALCO [gikan sa lintunganayng pulong nga Heb. nga nagkahulogang "hari"]. Ang ulipon sa hataas nga saserdote nga miuban kang Judas Iskariote ug sa panon sa katawhan paingon sa Getsemane, diin gidakop si Kristo. Gitigbas ni Pedro ang tuong dalunggan ni Malco pinaagi sa espada (Ju 18:10; Mat 26:51; Mar 14:47), apan giayo kini ni Jesus sa milagrosong paagi. (Luc 22:50, 51) Ang laing ulipon sa hataas nga saserdoteng si Caifas, ug paryente ni Malco, sa ulahi nakaila kang Pedro, ug kini mitultol sa ikatulong paglimod sa apostol kang Kristo.—Ju 18:26, 27.

MALDISYON. Sa literal, kini mao ang pagsultig dili-maayo o daotan batok sa usa ka tawo, ug busa, maoy kaatbang sa pagbendisyon o pagpanalangin. Ang Hebreohanong pulong nga *qela·lah'* sa paninugdan nagtumong niini nga maldisyon ug kanunayng gipalahi sa "panalangin" diha sa daghang teksto. (Gen 27:12, 13; Deu 11:26-29; Zac 8:13) Kini naggikan sa lintunganayng berbo nga *qa·lal',* nga sa literal nagkahulogang "pagpagaan"; apan, kon gamiton sa mahulagwayong diwa, kini nagkahulogang "pagpanghimaraot," "pagtamay." (Ex 18:22; Lev 20:9; 2Sa 19:43) Kini mao ang pulong nga gigamit ni David sa dihang gisultihan niya si Mikal nga himoon niya ang iyang kaugalingon nga labi pang "tinamay" kay sa giakusar ni Mikal nga iyang gibuhat. (2Sa 6:20-22) Gigamit kini ni Jehova nga Diyos human sa Lunop sa pag-ingon nga dili na gayod niya "panghimaraoton pag-usab ang yuta gumikan sa tawo."—Gen 8:21.

Katuyoan sa mga Maldisyong Gikan sa Diyos. Ang usa ka katuyoan sa mga maldisyong gikan sa Diyos mao ang pagtino kon kinsa ang inuyonan o dili-inuyonang mga alagad sa Diyos, sanglit ang mga maldisyon magpadayag sa dili pag-uyon sa Diyos, maingon nga ang iyang mga panalangin magpadayag sa iyang pag-uyon. Busa, sa pagsaad kang Abraham sa iyang panalangin, si Jehova miingon usab nga "siya nga magatunglo [usa ka *participial form* sa *qa·lal'*] kanimo akong pagatunglohon." (Gen 12:3) Busa sa dihang ang tumong sa maldisyon wala hisgoti, ang maldisyon nagsilbing pasidaan ug panalipod usab niadtong buot nga makabaton o makapabilin sa pag-uyon sa Diyos. Ang Moisesnong Balaod naghisgot nga espesipiko sa daghang panalangin ug mga maldisyon, nga ang tanan mosangpot depende sa pagpadapat sa mga lagda ug mga ordinansa sa Balaod. (Deu 28:1, 2, 15) Sa wala pa mosulod sa Yutang Saad, gipasiugda ni Moises ang kamatuoran nga ang nasod, ingong mga indibiduwal ug sa kinatibuk-an, kinahanglang mopili tali sa panalangin ug sa maldisyon ug kini ilang buhaton pinaagi sa pagsunod o kaha sa dili pagsunod. (Deu 30:19, 20) Sa diwa, gisubli ni Josue kining mapanalipdanong tambag ug pasidaan didto sa Yutang Saad. (Itandi ang Jos 8:32-35; 24:

14, 15.) Busa, ang mga indibiduwal makapaningkamot sa paglikay nga mailalom sa gipahayag nga mga maldisyon.

Ang maldisyon magpamatuod usab nga dili mahimong ibalewala o yubiton ang mga prinsipyo ug ang gipahayag nga mga katuyoan sa Diyos. Ang Hataas nga Saserdoteng si Eli nahimong tumong sa usa ka espesipikong maldisyon tungod kay wala lang niya badlonga ang iyang mga anak nga lalaki, bisan tuod nga sila "nanghimaraot sa Diyos." (1Sa 3:13) Gisulti ni Jehova kaniya ang lagda nga "silang nagpasidungog kanako akong pasidunggan, ug silang nagtamay kanako mahimong walay bili [gikan sa lintunganayng porma nga *qa·lal'*]." (1Sa 2:30) Busa ang makataronganong balos tungod sa sayop nga buhat maoy lakip sa maldisyong gikan sa Diyos. Kini mahimong ipahamtang dayon, sama sa nahitabo sa nagyagayaga nga delingkuwenteng mga kabataan nga gipanghimaraot ni Eliseo pinaagi sa ngalan ni Jehova (2Ha 2:24), o kini mahimong ipahamtang sa ulahi, sama sa dihang gipahibalo sa Diyos si Haring Josias labot sa katalagman nga modangat sa Juda. (2Ha 22:19, 20) Gipasidanan ni Jehova ang nasod sa Israel nga ang paglapas sa iyang mga balaod mosangpot sa dili-malikayang mga kalisdanan, sa pag-ingon: "Kining tanang maldisyon tinong moabot kanimo ug *mogukod* kanimo ug *modangat* kanimo hangtod nga ikaw mapuo, tungod kay wala ka mamati sa tingog ni Jehova nga imong Diyos pinaagi sa pagtuman sa iyang kasugoan ug sa iyang mga lagda nga iyang gisugo kanimo." (Deu 28:45) Bisan tuod nga iyang gitagna ang ilang pagkaawaaw ug pagkadestiyero sa tin-aw kaayong mga pulong, sila wala magpatalinghog niini, ug busa ang Jerusalem nahimong "usa ka maldisyon sa tanang nasod sa yuta."—Jer 26:6; 24:9; Deu 29:27.

Paghiklin sa mga Maldisyon. Ang maldisyon mahimong ihiklin o ikanselar ni Jehova, apan kini himoon lamang sa dihang makab-ot sa hustong paagi ang iyang matarong nga mga kinahanglanon. Mopatim-awng ingon niini ang kahimtang sa unang maldisyon sa yuta nga dayag nga natapos pinaagi sa Lunop nga naghinlo sa pagkadaotan sa tibuok yuta. (Gen 8:21) Ang dili pagtuman sa pakigsaad sa Balaod misangpot sa maldisyon sa tibuok nasod sa Israel, bisan niadtong tim-os (bisan tuod dili-hingpit) nga naningkamot sa pagtuman niini. Gipakita ni apostol Pablo nga tungod niini nga katarongan nga si Kristo Jesus namatay sa paagi nga iyang nasinatian—diha sa estaka sa pagsakit. (Gal 3:10-13) Sa ingon si Jesus, bisan tuod iyang hingpit nga gituman ang Balaod, nagpas-an sa tunglo nga miresulta tungod sa maldisyon sa Balaod ug nga midangat kanilang tanan nga nailalom sa maong Balaod. Ang Deuteronomio 21:23 nag-ingon: "Tungod kay siya nga gibitay [diha sa estaka] tinunglo [sa literal, usa ka maldisyon] sa Diyos." Si Jesus, pinaagi sa paglansang kaniya diha sa estaka ingong usa ka kriminal, gisilotan (bisan tuod dili makataronganon) sa Hudiyohanong korte sa mga saserdote, sa ingon nahimong 'usa ka tunglo.' Human niadto, sa dihang gitanyag ni Jesus ang bili sa iyang halad didto sa langit, ang Balaod gikanselar sa Diyos. Sa pagdawat sa halad, gilansang sa Diyos ang Balaod diha sa estaka sa mahulagwayong paagi, ug ang tunglo nga dala sa Balaod nawagtang sa legal nga paagi. (Col 2:14) Tungod kay ang lawas ni Jesus giisip ingong usa ka maldisyon, ug sa pagtuman usab sa kinahanglanon sa Balaod aron ang Igpapahulay dili mapasipalahan, ang mga Hudiyo matinguhaon nga ang patayng lawas ni Jesus ug niadtong sa mga kriminal makuha gikan sa ilang mga estaka sa dili pa mosalop ang adlaw.—Deu 21:23; Ju 19:31.

Unsay magtino nga matuman ang usa ka maldisyon?

Bisan tuod ang mga tawo mahimong makabungat ug mga maldisyon, ang pagkatuman niini bug-os nga nag-agad lamang sa Diyos, sa iyang mga prinsipyo, ug sa iyang mga katuyoan. Walay pulos nga si Goliat 'nanghimaraot kang David pinaagi sa ngalan sa iyang bakak nga mga diyos.' (1Sa 17:43) Gihimo ni Jehova nga panalangin ang maldisyon nga gilaraw ni Balaam. (Deu 23:4, 5; Jos 24:9, 10) Tungod kay nahibalo si David nga si Jehova lamang ang makapatuman sa usa ka maldisyon, wala niya uyoni ang masuk-anong hangyo ni Abisai nga tugotan siya sa pag-adto ug sa 'paglunggo sa ulo' ni Simei, kinsa maabusohong nanghimaraot kang David. Si David miingon: "Pasagdi lang siya nga manghimaraot, kay gisultihan siya ni Jehova sa pagbuhat niana! Tingali si Jehova motan-aw pinaagi sa iyang mata, ug ipasig-uli ni Jehova kanako ang kaayo inay ang iyang maldisyon niining adlawa." (2Sa 16:5-12; itandi ang Sal 109:17, 18, 28.) Espesipikong gikondenar sa Pulong sa Diyos ang pagpanghimaraot batok sa kaugalingong ginikanan (Ex 21:17; Lev 20:9; Pr 20:20), batok sa Diyos (Ex 22:28; Lev 24:11, 14, 15, 23), o batok sa hari (Ecc 10:20), ug gibutyag niini kadtong nagpanalangin pinaagi sa ilang mga baba samtang 'sa ilang kahiladman sila nanghimaraot.'—Sal 62:4.

Ingong tigpamaba sa Diyos, si Kristo Jesus samtang dinhi pa sa yuta sa diwa mibungat ug mga maldisyon batok sa relihiyosong mga tiggiya ug sa mga Pariseo tungod sa ilang kinabubut-ong pagsupak sa katuyoan sa Diyos. (Mat 23:13-33) Si apos-

tol Pedro dayag nga 'nanghimaraot' kang Ananias ug Sapira tungod sa ilang pagpamakak sa Diyos, nga misangpot sa ilang dihadiha nga kamatayon. (Buh 5:1-11) Si apostol Pablo mibuhat ug susama niana batok sa mini nga manalagnang si Elimas, ang barangan, nga iyang gitawag nga "anak sa Yawa" ug "kaaway sa tanang butang nga matarong," ug human niadto, kini temporaryong nabutaan. (Buh 13:6-12) Kini nga mga buhat adunay maayong epekto niadtong nakasaksi niini. Apan, ang maong apostolikanhong mga gahom wala maghatag ug awtoridad o katarongan sa uban sa pagbungat ug mga maldisyon. Si Santiago nagpasidaan batok sa mga Kristohanon nga naggamit sa ilang dila sa dili-maayong paagi sa pagtunglo sa mga tawo.—San 3:9-12; itandi ang Sal 109:17, 18 sa Col 3:8-10.

Bisan tuod ang kasaysayan nagrekord nga human sa mga panahon sa mga apostoles ug latas sa kasiglohan ang relihiyosong mga organisasyon nagpatik ug daghang *"anathema"* o mga tunglo ug "mga sugo sa pagdili" batok sa mga indibiduwal, mga siyudad, ug mga nasod, kini nagpakita usab nga ang gigamit sa pagpatuman sa maong mga maldisyon kanunay nga, dili ang gahom sa Diyos, kondili ang yutan-ong gahom sa simbahan o sa sekular nga estado. Sa kasukwahi, sa Salmo 37:3-9, 22 kita gitambagan nga maghulat kang Jehova, sanglit "sila nga ginapanalanginan niya magapanag-iya sa yuta, apan sila nga ginapanghimaraot niya pagalaglagon." Kini nga "kalaglagan" maoy lakip sa maldisyon nga gibungat ni Jesus batok sa tinunglong "kanding" nga matang diha sa iyang matagnaong sambingay sa Mateo 25:31-46. May kalabotan sa "bag-ong mga langit ug usa ka bag-ong yuta," ang mga makasasala gitagna usab nga panghimaraoton.—Isa 65:17, 20; tan-awa ang TUNGLO.

MALI [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "naluya; nasakit"].

1. Apo nga lalaki ni Levi, usa ka anak ni Merari ug igsoon ni Musi. (Ex 6:16, 19; 1Cr 6:19, 29; 24:26) Si Mali mao ang amahan ni Eleasar ug Kis ug ang pangulo sa banay sa mga Malihanon. (Num 3:20, 33; 1Cr 23:21; 24:28, 29) Ang iyang kaliwat nga si Serebias, nga gihisgotan ingong "usa ka tawo nga maalamon gikan sa mga anak ni Mali," mibalik sa Jerusalem uban kang Esdras.—Esd 8:18.

2. Usa ka Levihanon, ang anak nga lalaki ni Musi, ug busa pag-umangkon sa anak nga lalaki ni Merari nga si Mali.—1Cr 6:47; 23:23; 24:26, 30.

MALIHANON [Kang (Iya ni) Mali]. Mga Levihanon nga maoy mga kaliwat sa anak nga lalaki ni Merari nga si Mali.—Num 3:17, 20, 33; 26:58.

MALKIAS [Akong Hari si Jehova].

1. Usa ka Levihanon nga naggikan kang Gersom ug katigulangan sa Levihanong maghohoni nga si Asap.—1Cr 6:39-43.

2. Kaliwat ni Aaron ug pangulo sa ika-5 sa 24 ka dibisyon sa mga saserdote nga giorganisar ni David.—1Cr 24:1, 9.

3. Usa ka saserdote ug amahan ni Pasur.—1Cr 9:12; Neh 11:12; Jer 21:1; 38:1.

4. Ang "anak nga lalaki sa hari" nga tag-iya sa atabay nga gihulogan kang Jeremias. (Jer 38:6) Niining bahina, ang ekspresyong "anak nga lalaki sa hari" tingali nagkahulogan nga, dili kay siya usa ka kaliwat sa hari, kondili siya suod nga nalangkit sa panimalay sa hari o usa ka opisyal nga harianon ug kaliwat.—Tan-awa ang JERAMEEL Num. 3.

5. Usa ka Israelinhon "sa mga anak ni Paros" nga lakip niadtong nangasawa ug langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila sa adlaw ni Esdras.—Esd 10:25, 44.

6. Laing Israelinhon "sa mga anak ni Paros" nga lakip niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa. (Esd 10:25, 44) Sa Gregong *Septuagint* mabasa dinhi ang "Hasabias" inay nga "Malkias."

7. Usa ka tawo sa Israel "sa mga anak ni Harim" nga lakip niadtong nagpapahawa sa langyawng mga asawa ug mga anak sa panahon ni Esdras.—Esd 10:31, 44.

8. Usa ka Israelinhon, ang "anak nga lalaki ni Harim." Duyog kang Hasub, iyang giayo ang usa ka bahin sa paril sa Jerusalem ug ang Torre sa mga Hudno human mobalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Neh 3:11) Lagmit siya mao ra usab ang Num. 7.

9. Anak nga lalaki ni Rekab ug prinsipe sa distrito sa Bet-hakerem nga nag-ayo sa Ganghaan sa mga Tapok sa Abo sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 3:14.

10. Membro sa kapunongan sa mga mananalsal ug bulawan nga nag-ayo sa usa ka bahin sa paril sa Jerusalem sa adlaw ni Nehemias.—Neh 3:31.

11. Usa ka saserdote nga nagtindog dapit sa walang kamot sa magkokopya nga si Esdras sa dihang siya nagbasa sa Balaod atubangan sa mga Israelinhon diha sa natukod pag-usab nga Jerusalem.—Neh 8:4.

12. Usa sa mga saserdote, o katigulangan sa usa, nga nagpamatuod pinaagi sa timbre sa "kasaligang kontrata" sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 9:38–10:3.

13. Usa ka saserdote nga nakigbahin sa mga seremonyas sa inagurasyon sa natukod pag-usab nga paril sa Jerusalem ubos sa pagdumala ni Nehemias. (Neh 12:40-42) Lagmit siya mao ra usab ang Num. 11.

MALKIEL [Ang Diyos Maoy Hari; o, Ang Akong Hari Mao Ang Diyos]. Apo nga lalaki ni Aser ug usa ka anak ni Beria. (Gen 46:17) Siya gitawag nga "amahan ni Birzait" (1Cr 7:31) ug maoy usa ka pangulo sa banay sa Israel.—Num 26:45.

MALKIELNON [Kang (Iya ni) Malkiel]. Usa ka banay sa mga Asernon nga naggikan kang Malkiel.—Num 26:44, 45.

MALKIRAM [Ang Akong Hari Maoy Hataas (Binayaw)]. Usa sa mga anak nga lalaki ni Haring Jeconias (Jehoiakin) samtang siya usa ka binilanggo sa Babilonya.—1Cr 3:17, 18.

MALKI-SUA [Ang Akong Hari [Namati sa Akong] Pagtuaw Alang sa Tabang]. Usa sa mga anak nga lalaki ni Haring Saul. (1Sa 14:49; 1Cr 8:33; 9:39) Siya gipatay sa mga Filistehanon sa gubat didto sa Bukid sa Gilboa (1Sa 31:2; 1Cr 10:2), ug ang iyang patayng lawas (uban sa iyang mga igsoon nga si Jonatan ug Abinadab ug sa iyang amahan nga si Saul) gigaid sa mga Filistehanon didto sa paril sa Bet-san. Apan, gikuha sa maisog nga mga lalaki sa Israel ang mga lawas, gisunog kini didto sa Jabes, ug gilubong ang ilang mga bukog didto.—1Sa 31:8-13.

MALON [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "naluya; nasakit"]. Anak nga lalaki ni Elimelek ug Noemi. Sa panahon sa gutom sa mga adlaw sa mga Maghuhukom, siya mibalhin uban sa iyang mga ginikanan gikan sa Betlehem sa Juda ngadto sa Moab. Didto nagminyo si Malon kang Ruth nga Moabihanon, apan si Malon namatay nga walay anak. (Ru 1:1-5; 4:10) Si Ruth mipauli sa Juda kauban sa iyang ugangang babaye ug, agig pagsunod sa balaod sa pagminyo sa suod nga kabanay sa namatayng bana, siya nagminyo kang Boaz. (Ru 4:9, 10; Deu 25:5, 6) Ang linya sa banay nga misangpot gikan niini nga kaminyoon nagpatungha kang David ug sa ulahi kang Jesu-Kristo.—Ru 4:22; Mat 1:5, 6, 16.

MALOTI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mosenyas; mosulti"]. Usa ka Kohatnong Levihanon ug usa sa 14 ka anak nga lalaki sa mag-aawit nga si Heman. (1Cr 25:4, 5) Ang banay nag-alagad ingong mga maghohoni ubos sa pagdumala sa ilang amahan nga si Heman. Sa dihang giorganisar ni David ang mga dibisyon sa mga Levihanon aron sa pag-alagad nga relibohay sa balay ni Jehova, ang ika-19 nga ripa natunong kang Maloti, nga nahimong pangulo niana nga dibisyon sa 12 ka maghohoni.—1Cr 25:6, 26.

MALTA. Usa ka pulo sa Mediteranyo nga nahimutang mga 100 km (60 mi) sa H sa Sicilia ug may gidak-on nga mga 246 km kwd (95 mi kwd). Didto sa Malta nalunod ang gisakyan ni apostol Pablo, ug siya miestar didto ug tulo ka bulan. Sulod niining panahona giayo niya ang amahan ni Publio ug ang uban pa nga may mga sakit.—Buh 28:1, 7-9, 11.

Sa miagi gituohan sa pipila nga ang Gregong pulong nga gihubad nga "Malta" (*Me·liʹte*) mao ang Mljet (o, ang Italyanhong Meleda) atbang sa K nga baybayon sa Peninsula sa Balkan, tungod kay kaniadto kini nga pulo gitawag ug Melita. Apan ang tradisyon ug ang ebidensiya sa Kasulatan nagpunting sa Malta ingong ang dapit diin nalunod ang gisakyan ni Pablo. Ang gihisgotang "dagat sa Adria," diin didto ang barko sa dihang nagkaduol kini sa Malta, naglakip sa katubigan sa Mediteranyo sa S sa Sicilia ug sa K sa Creta, ug busa, ikaingon nga ang Malta gilibotan niini nga dagat.—Buh 27:27.

Ang Pagkalunod sa Gisakyan ni Pablo. Human sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala (sa Septiyembre o Oktubre), ang barko nga gisakyan sa binilanggo nga si Pablo migikan sa dunggoanan sa Creta, ang Maayong mga Dunggoanan, ug gikusokuso sa usa ka unos (ang Euroaquilo), nga lagmit gikan sa SAS. Gipadpad niini ang barko gikan sa baybayon sa Creta ngadto sa Cauda, ug ang mga marinero nahadlok nga kini masangad sa "Sirtis," ang mga huyonghuyong nga ubay sa kabaybayonan sa amihanang Aprika. (Buh 27:8, 9, 13-17) Ang SAS nga hangin lagmit dili magpadpad sa barko paingon sa Mljet, mga 1,000 km (600 mi) sa AAK sa Cauda. Dayag nga ang barko, human mapadpad sulod sa duha ka semana, nahiduol sa Malta, mga 870 km (540 mi) sa KAK sa Cauda.—Buh 27:33; tan-awa ang EUROAQUILO.

Ang gitawag karon nga St. Paul's Bay, nga nahimutang sa AS nga kiliran sa Malta, mahimong maabot pinaagi sa paglawig agi sa KAK, nga dili na moagi sa ubang bahin sa pulo sa Malta. Lagmit nga sa dihang nabatian sa ilang sinating pandungog ang mga tinapya sa balod nga mihapak sa batoon nga Koura Head, nga milawis ngadto sa Mediteranyo gikan sa sidlakang bahin sa St. Paul's Bay, ang mga tripulante nagtuo nga sila nagkaduol na sa mamala. Ang giladmon nga "kawhaan ka dupa" ug "napulog-lima ka dupa" (ang usa ka dupa katumbas sa 1.8 m; 6 p) nga ilang nasukod mosibo sa mga pagsunda nga gihimo sa tungatunga sa ika-19 nga siglo diha sa St. Paul's Bay.—Buh 27:27, 28.

Tingali tungod kay sinati sa laing mga dunggoanan sa Malta, ang mga marinero wala makaila nga ang maong yuta mao na ang Malta bisan sa adlawng dako. Ang kinadak-an ug labing ilado nga dunggoanan sa pulo mao ang sa Valletta, 13 km (8 mi) sa HS sa St. Paul's Bay.—Buh 27:39.

Ubay sa kasadpang kiliran sa St. Paul's Bay, adunay duha ka gagmay nga luok. Lagmit nga diha sa

usa niini nga ang mga tripulante naglaom sa "pagpadunggo sa sakayan" apan wala molampos tungod kay (sumala sa literal nga teksto sa Grego) sila 'nahipunta sa usa ka dapit sa duha ka dagat.' Lagmit nga nagkahulogan kini nga ang barko misangad sa "usa ka dapit diin nagtagbo ang duha ka dagat" (*AS*) o "sa mabaw." (*NW*) O, ang barko nahipunta taliwala sa nagsugat nga mga sulog ug misangad. (Itandi ang *JB, NE.*) Ang dulong sa barko miungot, tingali diha sa lapokong yuta nga mga tulo ka dupa ilalom sa dagat sa St. Paul's Bay, samtang ang ulin nagupok tungod sa mga balod.—Buh 27:39-41.

Ang kasinatian ni Pablo sa Malta. Niining higayona ang mga sundalo determinado nga patyon si Pablo ug ang ubang mga binilanggo. Tingali tungod kini sa estriktong disiplina sa Romanhong kasundalohan nga ang mga bantay maoy manubag kon makaikyas ang mga binilanggo nga ilang gibantayan. (Itandi ang Buh 12:19; 16:27.) Sanglit ang opisyal sa kasundalohan (senturyon) nagpugong sa mga sundalo tungod kang Pablo, ang tanang sakay, nga miabot ug 276, naluwas sa pagkalunod pinaagi sa paglangoy ngadto sa baybayon o luwas nga nakaabot sa mamala pinaagig mga tabla ug uban pang molutaw nga mga butang gikan sa naguba nga barko.—Buh 27:37, 42-44.

Ang dili-makasultig Grego nga mga molupyo sa Malta nagpakitag talagsaong tawhanong kalulot sa mga naluwas, nga naghaling pa ug kalayo alang kanila aron sila mainitan. Sa dihang si apostol Pablo nagbutang ug usa ka bangan nga kahoy diha sa kalayo, usa ka malalang bitin ang migula ug miukob sa iyang kamot. Kay nahibulong nga si Pablo wala manghubag o mamatay, giisip sa katawhan sa Malta nga siya usa ka diyos.—Buh 28:1-6.

Karong adlawa wala nay bitin nga lumad sa Malta. Dagkong kausaban ang nahitabo sukad sa unang siglo K.P. Bisan tuod karong adlawa ang Malta maoy usa sa daghan kaayog molupyo nga nasod sa kalibotan, nga may mga 1,280 ka tawo kada km kwd (3,330 kada mi kwd), lagmit nga sa panahon ni Pablo dihay dagkong mga luna sa kakahoyan didto. Ang pagdaghan sa mga molupyo nakaapekto gayod sa mga puloy-anan sa ihalas nga mga mananap. Lagmit kini ang hinungdan nga daling nahanaw ang tanang bitin, sama sa nahitabo sa Arran, usa ka pulo nga duol sa HK nga baybayon sa Scotland. Apan, niadto lang 1853, usa ka bitin ang gitaho nga nakita duol sa St. Paul's Bay.

MALUIBON. Usa ka tawong nagbudhi sa pagsalig sa laing tawo, dili maunongon sa usa ka katungdanan, o nagbudhi sa iyang nasod o magmamando. Ang labing daotag-dungog nga maluibon diha sa Bibliya mao "si Judas Iskariote, nga nahimong maluibon." (Luc 6:16) Ang Gregong nombre nga *pro·do′tes* ("magbubudhi; maluibon," gikan sa berbo nga nagkahulogang "pagtugyan; pagbudhi") tukmang naghubit kang Judas, kay human pilia ingong usa ka apostol, siya nahimong dalo nga kawatan (Ju 12:6) ug sa kataposan nagbudhi kang Jesus ngadto sa mga awtoridad baylo sa gamayng kantidad. (Mat 26:14-16, 25, 48, 49) Ang iyang pagbudhi dili lamang usa ka temporaryong pagsalikway kang Kristo pinaagi sa pagkalagiw gikan sa daw usa ka peligrosong kahimtang (Mar 14:50) kondili usa ka kinabubut-ong pagbudhi kang Jesus aron itugyan siya ngadto kanilang nagtinguha sa iyang kamatayon.

Ang Hudiyong relihiyosong mga pangulo hustong gitawag nga "mga magbubudhi ug mga mamumuno," kay ilang gigamit ang maluibong si Judas, personal nilang gitugyan ang ilang katagilungsod nga si Kristo ngadto sa mga Romano, ug dayon, ingong pagtuis sa hustisya, gisupak ang pahayag nga inosente si Jesus ug gipangayo ang iyang kamatayon.—Ju 18:28–19:16; Buh 3:13-15; 7:52.

Ang laing ilado nga pananglitan sa usa ka maluibon nga gitala sa Bibliya mao si Ahitopel. Bisan tuod nga nahimong sinaligang magtatambag ni Haring David, siya miduyog kang Absalom sa pagrebelde. (2Sa 15:12, 31; 16:20-23; itandi ang Sal 55:20, 21.) Gipakgang sa Diyos ang tambag sa maluibong magtatambag, nga mitultol sa kamatayon ni Ahitopel pinaagi sa paghikog. (2Sa 17:23) Dayag nga si David adunay ubang mga kasinatian sa mga tawong mibudhi kaniya. Ang ubay-ubayng modernong mga hubad sa Bibliya naghubad sa plural nga Hebreohanong *participial form* sa *ba·ghadh′* (nagkahulogang "nagmaluibon") ingong "mga maluibon" diha sa Salmo 59:5: "Ayaw pakitaig kaluoy si bisan kinsa nga madaotong mga maluibon." (*JB, NE, NW, Mo*) Ang superskripsiyon sa salmo nagsugyot nga kini nagtumong sa panahong si Saul nagpadalag mga tawo sa pagbantay sa balay ni David aron sa pagpatay kaniya. (1Sa 19:11-18) Busa ang "mga maluibon" nga gihisgotan sa Salmo 59:5 lagmit maoy mga kaubanan ni David nga mibiya kaniya o nga andam sa pagbudhi kaniya sa maong takna sa pagsulay. O, sanglit ang nag-unang mga pulong nag-awhag sa Diyos sa pagliso sa iyang pagtagad ngadto sa "tanang kanasoran," ang terminong "mga maluibon" mahimong magtumong sa tanang magsusupak sa kabubut-on sa Diyos, sa sulod man o sa gawas sa Israel.

Ang tagna sa 2 Timoteo 3:1-5 bahin sa mga kahimtang nga maglungtad sa "kataposang mga adlaw" nagpakita nga motungha ang daghang mabudhion, o mga maluibon (Gr., *pro·do′tai*). Ang

mga Kristohanon gitambagan nga "magpahilayo" gikan kanila, nga nahiangay sa mga tawong naningkamot nga magmaunongon ug magmatinud-anon sa tanang butang.—1Te 2:10; Heb 13:18.

MALUK [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nagmando ingong hari"; o, "hari"].

1. Usa ka Merarihanong Levihanon ug katigulangan sa Levihanong mag-aawit nga si Etan.—1Cr 6:44-47.

2. Usa sa mga saserdote nga miuban kang Zorobabel sa dihang ang mga Hudiyo namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Neh 12:1, 2, 7.

3. Usa ka Israelinhon "sa mga anak ni Bani" nga lakip niadtong mikuhag langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila sa mga adlaw ni Esdras.—Esd 10:29, 44.

4. Usa ka Israelinhon "sa mga anak ni Harim" nga lakip niadtong mikuhag langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila sa panahon ni Esdras.—Esd 10:31, 32, 44.

5. Usa sa mga saserdote, o katigulangan sa usa ka saserdote, nga nagpamatuod pinaagi sa timbre sa "kasaligan nga kontrata" nga gihimo sa adlaw ni Nehemias.—Neh 9:38–10:4.

6. Usa ka Israelinhon, usa sa mga pangulo sa katawhan, kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod sa "kasaligang kontrata" nga gihimo sa panahon ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 14, 27.

MALUKI. Usa ka banay sa mga saserdote kansang hawas nag-alagad sa mga adlaw sa Hataas nga Saserdoteng si Joiakim, ug sa mga adlaw ni Esdras ug ni Gobernador Nehemias.—Neh 12:12, 14, 26.

Ang ngalang Maluki makita diha sa Masoretikong teksto nga may *kere,* o nota sa panaplin, nga nag-ingong kini angayng basahon nga "Melicu," diin kini nga porma makaplagan diha sa *King James Version.* Ang mabasa diha sa Gregong *Septuagint* maoy "Maluk," nga gihunahuna sa pipila ka eskolar nga mao ang orihinal nga porma. Gituohan niini nga mga eskolar (apan dili kini mapamatud-an) nga ang pagdugang ug *i* (*yohdh* [י] diha sa Hebreohanon) sa tumoy sa ngalan nahitabo sa dihang ang unang letra sa nagsunod nga pulong nasubli nga wala tuyoa sa dihang gikopya ang manuskrito.

MALVAVISCO [Heb., *chal·la·muth′*]. Usa ka tanom nga mabuhig dugay nga kapamilya sa *hollyhock.* Ang kahoyong mga lindog sa malvavisco (*Althaea officinalis*) adunay gitas-on nga 1.8 m (6 p). Ang dagko, lagpad nga dahon niini nga tanom may mga kibhang ug talinis ug tumoy. Ang mga lindog ug mga dahon napuno sa humokon nga balhibo. Ang pughawon-rosas, lima ka gihay nga bulak may gilapdon nga mga 5 sm (2 pul.). Sa mga panahon sa gutom, ang puti nga samagkarot nga gamot sa malvavisco gihimong pagkaon. Ang bugtong paghisgot sa Kasulatan sa malvavisco maoy maylabot sa pagkatab-ang niini.—Job 6:6.

Ang Hebreohanong termino nga *chal·la·muth′,* nga makaplagan lamang sa Job 6:6, gihubad sa lainlaing paagi ingong "itlog" (*AS, KJ*), *"purslain"* (*AT*), ug, ingon sa paghubit sa Hebreohanon ug Aramaikong leksikon ni L. Koehler ug W. Baumgartner, "malvavisco" (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 304).

MAMRE [lagmit, Pinakaon Pag-ayo].

1. Usa ka Amorihanong pangulo kinsa, uban sa iyang mga igsoong lalaki nga si Aner ug Escol, mitabang kang Abraham sa pagparot kang Haring Kedorlaomer ug sa iyang mga kaalyado. Ang pasikaranan sa ilang pagtabang dayag nga mao ang ilang pagpakig-abin kang Abraham.—Gen 14:13, 24.

2. Usa ka dapit nga gituohan sa kadaghanan nga mao ang er-Ramat el-Khalil, mga 3 km (2 mi) sa A sa Hebron, apan gituohan sa pipila nga kini mas unahan pa dapit sa K, nga nahiuyon sa Genesis 23:17. (Tan-awa ang MAKPELA.) Kini mao ang pangunang pinuy-anan ni Abraham ug, sulod sa usa ka panahon, nahimong pinuy-anan ni Isaac. Sa duol nga langob sa Makpela, sila ug ang ilang mga asawa ingon man si Jacob ug Lea gilubong sa ulahi. (Gen 13:18; 35:27; 49:29-33; 50:13) Maayong pagkatubig ang dapit tungod sa daghang tubod niini. Dihay pundok sa dagkong mga kahoy sa Mamre sa panahon ni Abraham, ug dinhi siya nagtukod ug usa ka halaran alang kang Jehova. (Gen 13:18) Ilalom sa usa nianang mga kahoya, iyang giabiabi ang mga manulonda sa wala pa malaglag ang Sodoma ug Gomora. (Gen 18:1-8) Dinhi usab, si Jehova misaad kaniya ug usa ka anak nga lalaki pinaagi kang Sara. (Gen 18:9-19) Gikan sa usa ka dapit duol sa Mamre, malantaw ni Abraham ang tanan hangtod gayod sa Sodoma ug didto iyang nakita ang mabagang aso nga nagautbo ingong resulta sa kalayonhong kalaglagan sa maong dapit.—Gen 19:27-29.

Sa dapit karon nga gituohang mao ang Mamre, ang dagkong mga kahoy (sagad mga robles) nakadawat ug makasaysayanhong pagtagad sa panahon ni Josephus hangtod sa presenteng adlaw. Latas sa daghang siglo ang mga ampoanan gitukod dinhi, sagad nga maylabot sa usa ka karaang kahoy nga gituohan nga mao ang kahoy nga sa ilalom niini si Abraham nakigsulti sa mga manulonda. Si Herodes nga Bantogan nagtukod ug usa ka

paril nga bato palibot sa maong tradisyonal nga dapit. Human moduaw sa maong dapit ang iyang ugangang babaye sa ikaupat nga siglo K.P., si Emperador Constantino nagpatukod ug usa ka basilika didto. Human niadto gipakabalaan usab sa Muslim nga mga mananakop ang maong dapit.

MAMUMUNO. Tan-awa ang SIYUDAD NGA DALANGPANAN; PAGBUNO.

MANA. Ang pangunang pagkaon sa mga Israelinhon sa ilang 40-ka-tuig nga pagpanaw sa kamingawan. (Ex 16:35) Ang mana unang gitagana ni Jehova didto sa Kamingawan sa Sin sa ulahing katunga nga bahin sa ikaduhang bulan human makagawas ang Israel gikan sa Ehipto niadtong 1513 W.K.P. (Ex 16:1-4) Kini ang ilang pagkaon hangtod nga sila misulod sa Canaan niadtong 1473 W.K.P. ug nakapahimulos sa abot sa Yutang Saad.—Jos 5:10-12.

Ang mana makita diha sa yuta human sa pagalisngaw sa lut-od sa yamog nga motungha pagkabuntag, mao nga "sa ibabaw sa nawong sa kamingawan dihay nipis ug sihagon nga butang, nipis sama sa nanibuok nga tun-og diha sa yuta." Sa dihang una kining nakita sa mga Israelinhon, sila miingon, "Unsa ba kini?" o, sa literal, *"man hu'?"* (Ex 16:13-15; Num 11:9) Lagmit kini ang gigikanan niining ngalana, ug ang mga Israelinhon mismo ang misugod sa pagtawag niining pagkaona ingong "mana."—Ex 16:31.

Kahubitan. Ang mana maoy "puti sama sa liso sa kulantro" ug ang "dagway" niini sama sa tagok sa bedelio, nga samag-talo ug sihag nga substansiya nga kaamgid ug porma sa perlas. Ang lami niini maoy sama sa "lagpad nga tinapay nga may dugos" o sa "tam-is nga tinapay nga may lana." Human sa paggaling niini diha sa galingan nga demano o sa paglubok niini diha sa lusong, ang mana lung-agon o himoong mga tinapay ug lutoon.—Ex 16:23, 31; Num 11:7, 8.

Walay kinaiyanhong substansiya karong adlawa nga mohaom sa paghubit sa Bibliya mahitungod sa mana diha sa matag bahin, mao nga wala kaayoy pasukaranan ang pagpanig-ingon niini sa usa ka nailhan na nga produkto. Kini ilabina tungod kay nalangkit ang milagro sa pagtagana ni Jehova sa mana ngadto sa mga Israelinhon. Ang pagkamabatonan sa mana wala mag-agad sa panahon sa tuig o sa usa ka partikular nga dapit sa kamingawan. Bisan tuod ang mana udlon ug mabaho sa tanang ubang mga adlaw kon tipigan sa tibuok gabii, ang dugang usa ka *omer* nga mana nga tigomon sa ikaunom nga adlaw, nga gamiton ingong pagkaon sa Igpapahulay, dili madaot. Walay makaplagang mana sa Igpapahulay aron ipatuman sa mga Israelinhon ang pagbantay sa Igpapahulay.—Ex 16:19-30.

Ang ulo sa pamilya maoy mamunit o kaha magdumala sa pagpamunit sa mana alang sa tibuok panimalay. Sanglit ang mana matunaw sa dihang moinit na ang adlaw, walay duhaduha nga siya dinaliang mamunit ug igoigong suplay nga gikinahanglan alang sa panimalay ug pagkahuman magtakos niini. Diyutay man o daghan ang matigom, depende sa gidak-on sa panimalay, ang gidaghanon nga matigom kanunayng usa ka *omer* (2.2 L) kada tawo. (Ex 16:16-18) Si apostol Pablo naghisgot labot niini sa dihang nagdasig sa mga Kristohanon sa Corinto nga gamiton ang ilang sobra nga materyal aron makahulip sa materyal nga kakulangan sa ilang mga igsoon.—2Co 8:13-15.

Katuyoan. Gipasagdan ni Jehova nga gutomon ang mga Israelinhon didto sa kamingawan ug dayon nagtaganag mana aron tudloan sila "nga dili sa tinapay lamang mabuhi ang tawo kondili sa matag pulong gikan sa baba ni Jehova nga ang tawo mabuhi." Gihimo kini ni Jehova 'aron sa pagpaubos kanila ug sa pagbutang kanila sa pagsulay aron sa pagbuhat ug maayo kanila sa ilang mga adlaw sa ulahi.' (Deu 8:3, 16) Sa dihang ang mga Israelinhon gipul-an sa mana ug gitawag kini nga "dulumtanang tinapay," gisilotan ni Jehova ang ilang pagrebelde pinaagi sa pagpadala ug mga halas nga malala taliwala kanila, nga nakapatay sa daghan. —Num 21:5, 6.

Ang salmista nagtawag sa mana ingong "ang mga lugas gikan sa langit" (Sal 78:24), "tinapay gikan sa langit" (Sal 105:40), ug ang "tinapay sa mga gamhanan" (Sal 78:25). Ang mga manulonda gihubit ingong "gamhanan sa kusog" (Sal 103:20) ug busa mahimong tawgon nga "mga gamhanan." Hinunoa, kini wala magpasabot nga ang mga manulonda mikaon ug mana apan nagpasabot nga ang Diyos lagmit migamit sa mga manulonda sa pagtagana niini sa mga Israelinhon. (Itandi ang Gal 3:19.) O, sanglit ang langit mao ang puy-anang dapit sa "mga gamhanan," ang ekspresyon nga "tinapay sa mga gamhanan" lagmit nga nagtumong lamang sa langitnong tinubdan niini.

Aron ang umaabot nga mga kaliwatan makakita ug mana, si Aaron kinahanglang magtipig atubangan kang Jehova ug usa ka tibod nga may sulod nga mana nga usa ka *omer* (2.2 L). Human makompleto ang bulawang arka sa pakigsaad, ang "tibod nga bulawan" nga may mana gibutang sulod niining sagradong kaban. (Ex 16:32-34; Heb 9:4) Apan, mga lima ka siglo sa ulahi, sa dihang ang Arka gibalhin gikan sa tolda nga gipatindog ni David alang niini ngadto sa templo nga gitukod ni Solomon, ang tibod nga bulawan wala na. (2Sa 6:17; 1Ha 8:9; 2Cr 5:10) Natapos na ang katuyoan niini.

Simbolikong Paggamit. Bisan tuod ang mana maoy usa ka tagana sa Diyos (Neh 9:20), kini wala magsustento sa kinabuhi sa mga Israelinhon hangtod sa kahangtoran. Gipasiugda kini ni Kristo Jesus, ug dayon midugang: "Ako mao ang buhing tinapay nga nanaog gikan sa langit; kon may mokaon niini nga tinapay siya mabuhi hangtod sa kahangtoran; ug, sa pagkatinuod, ang tinapay nga akong ihatag mao ang akong unod alang sa kinabuhi sa kalibotan." (Ju 6:30-33, 48-51, 58) Ang matinumanong mga sumusunod ni Kristo mikaon niining langitnong mana, o "tinapay sa kinabuhi." Gihimo nila kini sa mahulagwayong paagi pinaagi sa pagpasundayag ug pagtuo sa nagatubos nga gahom sa gihalad nga unod ug dugo ni Jesus. Ang pagbuhat nila niini magbukas alang kanila sa paglaom nga mabuhi sa walay kataposan, sa langit uban ni Kristo o kaha sa Paraiso sa yuta.

Gigamit usab ni Kristo ang tibod nga may mana sa simbolikong paagi sa dihang iyang gipasaligan ang iyang dinihogan sa espiritung mga sumusunod nga kadtong magmadaogon makadawat sa "tinagong mana," usa ka dili madaot nga suplay sa pagkaon o nianang moresulta gumikan niana nga suplay, nga sa ilang kahimtang, ang pagkawalay-kamatayon ug pagkadili-madunoton didto sa langit.—Pin 2:17; 1Co 15:53.

MANAEN [Gr. nga porma sa Heb. alang sa Menahem, nga nagkahulogang "Usa nga Naghupay"]. Usa sa mga manalagna ug mga magtutudlo sa kongregasyon sa Antioquia. Siya naedukar uban ni Herodes (Antipas) nga magmamando sa distrito.—Buh 13:1.

MANAHAT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pahulay; pahiluna"].

1. Usa ka kaliwat ni Seir pinaagi kang Sobal.—Gen 36:20, 23; 1Cr 1:38, 40.

2. Usa ka dapit nga diha niana ang pipila ka "anak nga lalaki ni Ehud" nga nagpuyo sa Geba gidestiyero sulod sa usa ka dili piho nga panahon. (1Cr 8:6) Gituohan sa pipila nga lagmit kini mao ang el-Malha (Manahat), mga 6 km (3.5 mi) sa KHK sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem.

MANAHATNON [Taga- (Iya sa) Manahat]. Pipila ka Judeanhon nga naggikan kang Caleb ug Salma nga mopatim-awng naglangkob sa bahin sa populasyon sa Manahat. (1Cr 2:50, 51, 54; 8:6) Ang mga Manahatnon lagmit nga mao ra usab ang mga Menuhot nga gihisgotan sa 1 Cronicas 2:52.

MANALAGNA. Usa ka tawo nga kaniya gipahibalo sa Diyos ang iyang kabubut-on ug katuyoan. (Luc 1:70; Buh 3:18-21) Bisan tuod dili tino ang gigikanan sa Hebreohanong termino alang sa manalagna (*na·vi'*), ang paggamit niining linaing termino nagpakita nga ang matuod nga mga manalagna maoy dili ordinaryong mga tigpahayag kondili maoy mga tigpamaba sa Diyos, 'mga tawo sa Diyos' nga may inspiradong mga mensahe. (1Ha 12:22; 2Ha 4:9; 23:17) Sila kauban sa "suod nga pundok" sa Diyos, ug siya nagpadayag sa iyang "kompidensiyal nga butang" ngadto kanila.—Jer 23:18; Am 3:7; 1Ha 17:1; tan-awa ang TIGPATIN-AW SA PANAN-AWON.

Ang Gregong pulong nga *pro·phe'tes* sa literal nagkahulogang "usa ka mamumulong [Gr., *pro,* "una pa" o "sa atubangan," ug *phe·mi',* "nagingon"]" ug busa naghubit sa usa ka magmamantala, usa ka tawo nga nagpahibalo sa mga mensahe nga naggikan sa Diyos. (Itandi ang Tit 1:12.) Bisan tuod kini naglakip sa ideya sa usa ka tigpanagna sa umaabot, ang *pasukaranang* kahulogan niini nga pulong maoy dili nianang sa usa ka prediksiyon. (Itandi ang Huk 6:7-10.) Bisan pa niana, ang pagkinabuhi nga nahiuyon sa kabubut-on sa Diyos nagkinahanglan nga ang indibiduwal mahibalo kon unsa ang gipadayag nga mga katuyoan ni Jehova alang sa umaabot aron ipahiuyon niya ang iyang mga dalan, mga tinguha, ug mga tumong ngadto sa kabubut-on sa Diyos. Busa, sa kadaghanang kahimtang, sa direkta o dili-direkta nga paagi, gipahayag sa mga manalagna sa Bibliya ang mga mensahe nga naglangkit sa umaabot.

Ang Pagkamanalagna Diha sa Hebreohanong Kasulatan. Ang unang tawhanong tigpamaba sa Diyos dayag nga mao si Adan, kinsa sa sinugdan nagpahayag sa mga instruksiyon sa Diyos ngadto sa iyang asawa nga si Eva ug niana nga paagi nagtuman sa papel ingong manalagna. Ang maong mga instruksiyon naghisgot dili lamang sa presente (alang kanila) kondili usab sa umaabot, nga naglatid sa katuyoan sa Diyos alang sa yuta ug sa katawhan ug sa dalan nga kinahanglang subayon sa mga tawo aron matagamtam ang usa ka mahimayaong umaabot. (Gen 1:26-30; 2:15-17, 23, 24; 3:1-3) Ang unang gihisgotan nga matinumanong tawo nga manalagna mao si Enoc, ug ang iyang mensahe maoy direktang prediksiyon. (Jud 14, 15) Si Lamek ug ang iyang anak nga lalaki nga si Noe parehong nagmantala sa inspiradong mga kapadayagan sa katuyoan ug kabubut-on sa Diyos.—Gen 5:28, 29; 9:24-27; 2Pe 2:5.

Ang pulong nga *na·vi'* unang gipadapat kang Abraham. (Gen 20:7) Dayag nga diha sa publiko si Abraham wala mailado nga nanagna sa umaabot. Bisan pa niana, ang Diyos naghatag kaniyag usa ka mensahe, usa ka matagnaong saad. Si Abraham nasamok gayod, nga natukmod sa 'pagpahayag' bahin niini, ilabina ngadto sa iyang pamilya, nga nagpatin-aw kon nganong siya mobiya sa Ur ug kon unsa ang gisaad sa Diyos kaniya. (Gen 12:1-3;

13:14-17; 22:15-18) Sa susama, si Isaac ug Jacob, ang mga manununod sa saad, maoy "mga manalagna" nga may suod nga komunikasyon uban sa Diyos. (Sal 105:9-15) Dugang pa, sila mipahayag ug matagnaong mga panalangin ngadto sa ilang mga anak. (Gen 27:27-29, 39, 40; 49:1-28) Gawas kang Job ug Elihu, nga dayag nga gigamit sa Diyos una pa sa Pagpanggula aron ipahayag ang mga kamatuoran sa Diyos, ang tanang matuod nga mga manalagna human niadto naggikan sa kaliwatan ni Jacob (ang mga Israelinhon) hangtod sa unang siglo sa Komong Panahon.

Pinaagi kang Moises, ang papel sa manalagna nahimong mas tin-aw. Ang katungdanan sa manalagna ingong tigpamaba sa Diyos gipasiugda sa buluhaton nga gihatag ni Jehova kang Aaron ingong usa ka "manalagna" o "baba" ni Moises, samtang si Moises 'nagsilbi ingong Diyos kang Aaron.' (Ex 4:16; 7:1, 2) Gitagna ni Moises ang daghang hitabo nga unang nangatuman, sama sa Napulo ka Hampak. Apan, siya nag-alagad nga talagsaon kaayo ingong manalagna, o tigpamaba sa Diyos, sa paghatod sa pakigsaad sa Balaod didto sa Sinai ug sa pagtudlo sa nasod sa kabubut-on sa Diyos. Bisan tuod ang pakigsaad sa Balaod bililhon kaayo alang sa mga Israelinhon ingong giya ug kodigo sa moral, kini nagpunting usab sa umaabot ug sa 'mas maayong mga butang nga moabot.' (Gal 3:23-25; Heb 8:6; 9:23, 24; 10:1) Ang suod nga panagkabildohay ni Moises uban sa Diyos, ug sa napauswag pag-ayo nga pagsabot sa kabubut-on ug katuyoan ni Jehova nga iyang gipahayag, naghimo sa iyang pagkamanalagna nga talagsaon. (Ex 6: 2-8; Deu 34:10) Ang iyang igsoong lalaki ug babaye nga si Aaron ug Miriam nanagna usab diha sa diwa ingong mga tigdala sa mga mensahe o katuyoan sa Diyos (bisan tuod dili mga prediksiyon), ingon sa gibuhat sa 70 ka ansiyano sa nasod.—Ex 15:20; Num 11:25; 12:1-8.

Gawas sa wala ipaila nga tawo diha sa Maghuhukom 6:8, ang bugtong tawo nga espesipikong gihisgotan diha sa basahon sa Mga Maghuhukom nga nanagna mao si Debora nga manalagna. (Huk 4: 4-7; 5:7) Bisan pa niana, ang pagkadili-makita sa terminong *na·vi'* wala magpasabot nga ang uban wala mag-alagad niini nga katungdanan. Sa panahon ni Samuel, "ang pulong gikan kang Jehova talagsa ra . . . ; walay panan-awon nga gipakaylap." Sukad sa pagkabata si Samuel nag-alagad ingong tigpamaba sa Diyos, ug tungod sa pagkatuman sa mga mensahe sa Diyos, ang tanan miila kaniya ingong "usa ka manalagna ni Jehova."—1Sa 3:1-14, 18-21.

Sa dihang natukod ang monarkiya, mitungha ang halos nagpadayong linya sa mga manalagna. (Itandi ang Buh 3:24.) Si Gad misugod sa pagpanagna sa wala pa mamatay si Samuel. (1Sa 22:5; 25:1) Ug siya ug ang manalagnang si Natan maoy ilado sa panahon sa paghari ni David. (2Sa 7:2-17; 12:7-15; 24:11-14, 18) Sama sa ubang mga manalagna sa ulahi, sila nag-alagad ingong mga magtatambag ug mga historyador sa hari. (1Cr 29:29; 2Cr 9:29; 29:25; 12:15; 25:15, 16) Si David mismo gigamit sa pagpahayag sa pipila ka kapadayagan sa Diyos ug gitawag ni apostol Pedro nga "usa ka manalagna." (Buh 2:25-31, 34) Dihay matinumanong mga manalagna sa nabahin nga gingharian nga nag-alagad sa amihanan ug sa habagatang mga gingharian. Ang uban nanagna ngadto sa mga pangulo ug sa katawhan sa maong duha ka gingharian. Lakip sa mga manalagna sa panahon ug human sa pagkadestiyero mao si Daniel, Haggeo, Zacarias, ug Malaquias.

Ang mga manalagna hinungdanon kaayo sa pagmentinar sa matuod nga pagsimba. Ang ilang buluhaton nagsilbing pugong sa mga hari sa Israel ug Juda, kay sila maisogong nagbadlong sa nakasalang mga magmamando (2Sa 12:1-12) ug nagpahayag sa mga paghukom sa Diyos batok niadtong nagabuhat sa pagkadaotan. (1Ha 14:1-16; 16:1-7, 12) Sa dihang ang mga saserdote mitipas ug nahitumpawak sa kahiwian, gigamit ni Jehova ang mga manalagna aron palig-onon ang pagtuo sa matarong nga mga nahibilin ug giyahan ang mga nahisalaag aron mahibalik sa pag-uyon sa Diyos. Sama kang Moises, ang mga manalagna sa daghang okasyon milihok ingong mga tigpataliwala, nga nag-ampo ngadto sa Diyos alang sa hari ug sa katawhan. (Deu 9:18-29; 1Ha 13:6; 2Ha 19:1-4; itandi ang Jer 7:16; 14:11, 12.) Sila ilabinang aktibo sa mga panahon sa krisis o sa dakong panginahanglan. Sila mihatag ug paglaom alang sa umaabot, sanglit ang ilang mga mensahe usahay nagtagna sa mga panalangin sa kagamhanan sa Mesiyas. Niining paagiha sila nakahatag ug kaayohan dili lamang niadtong nagkinabuhi sa maong panahon kondili sa umaabot nga mga kaliwatan hangtod sa atong adlaw. (1Pe 1:10-12) Apan, sa pagbuhat niini giantos nila ang dakong pakaulaw, mga pagbiaybiay, ug gani pisikal nga pagdagmal. (2Cr 36:15, 16; Jer 7:25, 26; Heb 11:32-38) Hinunoa, kadtong midawat kanila nga may pag-uyon gipanalanginan sa espirituwal ug sa ubang mga kaayohan.—1Ha 17:8-24; 2Ha 4:8-37; itandi ang Mat 10:41.

Ang Pagkatudlo ug ang Pag-inspirar Kanila. Ang pagkahimong manalagna wala magdepende sa gigikanan nga kaliwat; hinunoa, ang ubay-ubayng mga manalagna maoy mga Levihanon, sama kang Samuel, Zacarias nga anak ni Jehoiada, Jeremias, ug Ezequiel, ug ang pipila ka kaliwat sa mga manalagna nahimong mga manalagna

usab. (1Ha 16:7; 2Cr 16:7) Dili usab kini usa ka buluhaton nga mahimong pilion sa usa ka tawo. Ang mga manalagna gipili sa Diyos ug gitudlo pinaagi sa balaang espiritu (Num 11:24-29; Eze 1:1-3; Am 7:14, 15), nga tungod niana sila nahibalo usab kon unsay imantala. (Buh 28:25; 2Pe 1:21) Ang pipila nagpanuko gayod sa sinugdan. (Ex 3:11; 4:10-17; Jer 1:4-10) Sa kahimtang ni Eliseo, ang pagtudlo kaniya sa Diyos gipaagi sa iyang gisundan nga si Elias, ug gisimbolohan kini pinaagi sa pagsul-ob ni Elias ngadto kang Eliseo sa iyang kupo o opisyal nga besti.—1Ha 19:19-21.

Bisan tuod gitudlo pinaagi sa espiritu ni Jehova, wala ipakita nga ang mga manalagna namulong kanunay ilalom sa pag-inspirar. Hinunoa, ang espiritu sa Diyos 'mikunsad kanila' sa pipila ka panahon, nga nagpadayag sa mga mensahe nga ipahibalo. (Eze 11:4, 5; Miq 3:8) Kini adunay dakong epekto kanila, nga tungod niana natukmod sila sa pagsulti. (1Sa 10:10; Jer 20:9; Am 3:8) Dili lamang kay sila nagbuhat ug talagsaong mga butang kondili dayag nga makita usab diha sa ilang mga pulong ug panglihok ang talagsaong kainit ug pagbati. Kini sa usa ka bahin magpatin-aw kon nganong ang mga indibiduwal gihisgotang 'milihok nga sama sa mga manalagna.' (1Sa 10:6-11; 19:20-24; Jer 29:24-32; itandi ang Buh 2:4, 12-17; 6:15; 7:55.) Ang ilang bug-os nga pagtagad ug madasigong kaisog sa ilang buluhaton mahimong magpahinabo sa ilang panglihok nga daw katingad-anan, gani dili makataronganon, alang sa uban, sama sa panglihok nga gipakita sa usa ka manalagna ngadto sa mga pangulo sa kasundalohan sa dihang si Jehu gidihogan. Apan, sa dihang nakaamgo nga ang maong tawo usa ka manalagna, ang mga pangulo midawat sa iyang mensahe uban ang bug-os nga kaugdang. (2Ha 9:1-13; itandi ang Buh 26:24, 25.) Sa dihang si Saul, sa paggukod kang David, gipahinabong 'milihok nga sama sa usa ka manalagna,' iyang gihukas ang iyang mga besti ug mihigda nga "hubo sa tibuok adlaw ug sa tibuok gabii," nga sa maong panahon si David dayag nga miikyas. (1Sa 19:18–20:1) Kini wala magpasabot nga ang mga manalagna sagad nga hubo, kay sukwahi ang gipakita sa rekord sa Bibliya. Sa laing duha ka narekord nga kahimtang, ang manalagna maoy hubo alang sa usa ka katuyoan, aron ihulagway ang pipila ka bahin sa iyang tagna. (Isa 20:2-4; Miq 1:8-11) Ang katarongan sa pagkahubo ni Saul—kon kini ba aron ipakita nga siya usa lamang ka tawo, nga gihukasan sa iyang harianong mga besti ug walay mahimo batok sa harianong awtoridad ug gahom ni Jehova, o kaha tungod sa uban pang katuyoan—wala iasoy.

Gigamit ni Jehova ang nagkalainlaing mga paagi sa pag-inspirar sa mga manalagna: ang *binabang komunikasyon* pinaagi sa mga manulonda (Ex 3:2-4; itandi ang Luc 1:11-17; Heb 1:1, 2; 2:1, 2), *mga panan-awon* nga nagpadayag sa mensahe sa Diyos diha sa nakaamgo nga hunahuna (Isa 1:1; Hab 1:1), *mga damgo* o *mga panan-awon sa kagabhion* nga gihatag samtang natulog ang manalagna (Dan 7:1), ug ang mga mensahe nga gipadayag samtang ang usa ka tawo *napunawan* (Buh 10:10, 11; 22:17-21). May mga panahon nga ang musika mahimong makaamot sa pagkadawat sa manalagna ug komunikasyon sa Diyos. (1Sa 10:5; 2Ha 3:15) Sa susama, ang pagmantala sa inspiradong mensahe gipaabot sa nagkalainlaing mga paagi. (Heb 1:1) Sa kadaghanan ang manalagna namulong niini, diha sa publikong mga dapit ug diha sa diyutay ug pumoluyo nga mga rehiyon. (Jer 7:1, 2; 36:4-13; Mat 3:3) Apan mahimo niyang ihulagway ang mensahe pinaagi sa paggamit ug mga simbolo o simbolikong mga buhat, sama sa paghulagway ni Ezequiel sa paglikos sa Jerusalem pinaagi sa paggamit ug tisa, o sa pagpangasawa ni Oseas kang Gomer.—Eze 4:1-3; Os 1:2, 3; itandi ang 1Ha 11:30-39; 2Ha 13:14-19; Jer 19:1, 10, 11; tan-awa ang DAMGO; PAGDASIG, PAG-INSPIRAR; PANAN-AWON.

Pag-ila sa Matuod Gikan sa Mini. Sa pipila ka kahimtang, sama niadtong kang Moises, Elias, Eliseo, ug Jesus, ang mga manalagna sa Diyos mihimog milagrosong mga buhat nga nagpamatuod sa pagkatinuod sa ilang mensahe ug pagkamanalagna. Apan, dili tanang manalagna ang girekord nga nakahimo sa maong gamhanang mga buhat. Ang tulo ka hinungdanong mga butang aron mapalig-on ang mga kredensiyal sa usa ka matuod nga manalagna, ingon sa gihatag kang Moises, mao: Ang matuod nga manalagna mamulong sa ngalan ni Jehova; ang mga butang nga gitagna matuman (Deu 18:20-22); ug ang iyang pagpanagna kinahanglang magpalambo sa matuod nga pagsimba, nga nahiuyon sa gibutyag nga pulong ug mga sugo sa Diyos (Deu 13:1-4). Ang katapusang kinahanglanon lagmit mao ang labing hinungdanon ug labing tino, sanglit ang usa ka indibiduwal mahimong sa pagkasalingkapaw mogamit sa ngalan sa Diyos, ug mahimong maatol usab nga matuman ang iyang gitagna. Apan ang matuod nga manalagna dili lamang gayod o sa panguna maoy usa ka tigtagna, ingon sa gipakita na. Hinunoa, siya maoy usa ka tigpaluyo sa pagkamatarong, ug ang iyang mensahe naghisgot ilabina sa moral nga mga sukdanan ug sa kapadapatan niini. Iyang gipahayag ang hunahuna sa Diyos bahin sa mga butang. (Isa 1:10-20; Miq 6:1-12) Busa, dili kinahanglang magpaabot pa tingali ug katuigan o mga kaliwatan aron sa pagtino kon ang manalagna maoy matuod o kaha mini pinaagi sa katuma-

nan sa usa ka panagna. Kon ang iyang mensahe sukwahi sa gibutyag nga kabubut-on ug mga sukdanan sa Diyos, siya maoy mini. Busa, ang usa ka manalagna nga mitagna ug kalinaw alang sa Israel o Juda, sa panahon nga ang katawhan wala magmasinugtanon sa Pulong ug Balaod sa Diyos, siya mini gayod.—Jer 6:13, 14; 14:11-16.

Ang ulahing pasidaan ni Jesus labot sa mini nga mga manalagna susama nianang kang Moises. Bisan tuod naggamit sa iyang ngalan, ug naghatag ug "mga ilhanan ug mga katingalahan aron sa pagpahisalaag," ang ilang mga bunga magpamatuod kanila ingong "mga mamumuhat sa kalapasan."—Mat 7:15-23; Mar 13:21-23; itandi ang 2Pe 2:1-3; 1Ju 4:1-3.

Ang matuod nga manalagna wala gayod managna aron lamang tagbawon ang tawhanong pagkamausisaon. Ang matag panagna nalangkit sa kabubut-on, katuyoan, mga sukdanan, o paghukom sa Diyos. (1Ha 11:29-39; Isa 7:3-9) Sagad ang umaabot nga mga panghitabo nga gitagna mao ang sangpotanan sa naglungtad nga mga kahimtang; kon unsay gipugas sa mga tawo, mao usab ang ilang anihon. Ang mini nga mga manalagna naglimbong sa katawhan ug sa ilang mga pangulo pinaagi sa makapahupay nga mga pasalig nga, bisan sa ilang dili-matarong nga dalan, ang Diyos kuno nagauban gihapon kanila sa pagpanalipod ug sa pagpalambo kanila. (Jer 23:16-20; 28:1-14; Eze 13:1-16; itandi ang Luc 6:26.) Gisundog nila ang matuod nga mga manalagna, nga naggamit sa simbolikong pinulongan ug mga buhat. (1Ha 22:11; Jer 28:10-14) Bisan tuod ang uban maoy mini gayod, dayag nga daghang manalagna ang nahimong delingkuwente o apostata. (Itandi ang 1Ha 18:19; 22:5-7; Isa 28:7; Jer 23:11-15.) Ang uban maoy mga babayeng mini nga mga manalagna. (Eze 13:17-23; itandi ang Pin 2:20.) Ang "mahugaw nga espiritu" mipuli sa espiritu sa Diyos. Ang tanan niining mini nga mga manalagna kinahanglang pamatyon.—Zac 13:2, 3; Deu 13:5.

Labot niadtong nakakab-ot sa mga sukdanan sa Diyos, ang katumanan sa pipila ka "dili-dugay" nga mga tagna, nga ang uban natuman sulod lamang sa usa ka adlaw o usa ka tuig, naghatag ug pasukaranan alang sa pagsalig nga ang ilang mga tagna nga naglangkit sa mas halayong umaabot mamatuman usab.—1Ha 13:1-5; 14:12, 17; 2Ha 4:16, 17; 7:1, 2, 16-20.

"Mga Anak sa mga Manalagna." Ingon sa gipatin-aw sa *Gesenius' Hebrew Grammar* (Oxford, 1952, p. 418), ang Hebreohanong pulong nga *ben* (anak ni) o *beneh'* (mga anak ni) mahimong magtumong sa "pagkamembro sa kapunongan o sosyedad (o sa usa ka tribo, o sa usa ka tinong matang)." (Itandi ang Neh 3:8, diin ang "usa sa mga tigsagol ug pahumot" sa literal maoy "anak sa mga tigsagol ug pahumot.") Busa, ang "mga anak sa mga manalagna" mahimong magtumong sa usa ka tunghaan sa pagtudlo alang niadtong gitawag niini nga bokasyon o usa lamang ka nagbuligay nga kapunongan sa mga manalagna. Ang maong mga pundok sa manalagna gihisgotan nga makaplagan sa Bethel, Jerico, ug Gilgal. (2Ha 2:3, 5; 4:38; itandi ang 1Sa 10:5, 10.) Si Samuel ang nagdumala sa usa ka grupo didto sa Rama (1Sa 19:19, 20), ug si Eliseo daw nakabaton ug susamang katungdanan sa iyang adlaw. (2Ha 4:38; 6:1-3; itandi ang 1Ha 18:13.) Ang rekord naghisgot sa ilang pagtukod ug kaugalingong puy-anan ug sa paggamit ug hinulam nga galamiton, nga nagpaila nga yano ang ilang pagkinabuhi. Bisan tuod sila sagad nag-ipon ug puyo ug komon ang pagkaon, sila lagmit nakadawat ug indibiduwal nga mga buluhaton sa pagpanagna.—1Ha 20:35-42; 2Ha 4:1, 2, 39; 6:1-7; 9:1, 2.

Mga Manalagna Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang Gregong pulong nga *prophe'tes* katumbas sa Hebreohanong pulong nga *na·vi'*. Ang saserdoteng si Zacarias, nga amahan ni Juan nga Tigbawtismo, milihok ingong manalagna sa pagbutyag sa katuyoan sa Diyos labot sa iyang anak, si Juan, nga 'pagatawgong manalagna sa Labing Hataas.' (Luc 1:76) Ang yano nga paagi sa pagkinabuhi ni Juan ug ang iyang mensahe maoy susama sa naunang Hebreohanong mga manalagna. Siya kaylap nga giila ingong usa ka manalagna; bisan si Herodes mibatig kahadlok tungod kaniya. (Mar 1:4-6; Mat 21:26; Mar 6:20) Si Jesus miingon nga si Juan maoy "labaw pa kaayo kay sa usa ka manalagna."—Mat 11:7-10; itandi ang Luc 1:16, 17; Ju 3:27-30.

Si Jesus, ang Mesiyas, mao "Ang Manalagna," ang usa nga dugay nang gipaabot nga gitagna ni Moises. (Ju 1:19-21, 25-27; 6:14; 7:40; Deu 18:18, 19; Buh 3:19-26) Tungod sa iyang katakos sa paghimog gamhanang mga buhat ug sa pag-ila sa mga butang sa paagi nga labaw sa kasagaran, siya giila sa uban ingong usa ka manalagna. (Luc 7:14-16; Ju 4:16-19; itandi ang 2Ha 6:12.) Labaw pa sa tanan siya maoy kauban sa "suod nga pundok" sa Diyos. (Jer 23:18; Ju 1:18; 5:36; 8:42) Iyang gikutlo kanunay ang nag-unang mga manalagna ingong nagpamatuod sa iyang buluhaton ug katungdanan gikan sa Diyos. (Mat 12:39, 40; 21:42; Luc 4:18-21; 7:27; 24:25-27, 44; Ju 15:25) Iyang gitagna ang paagi sa pagbudhi ug pagpatay kaniya, nga ingong usa ka manalagna siya mamatay didto sa Jerusalem, "ang nagapatay sa mga manalagna," nga biyaan siya sa iyang mga tinun-an, nga ilimod siya ni Pedro sa makatulo, nga siya banhawon sa ikatulong adlaw—daghan niini nga mga tagna gipasukad

sa nag-unang mga tagna diha sa Hebreohanong Kasulatan. (Luc 13:33, 34; Mat 20:17-19; 26:20-25, 31-34) Gawas pa niini, iyang gitagna ang kalaglagan sa Jerusalem ug sa templo niini. (Luc 19:41-44; 21:5-24) Ang tukmang katumanan niining tanan sulod sa tibuok kinabuhi niadtong nakadungog kaniya naghatag ug malig-ong pasukaranan sa pagtuo ug kombiksiyon labot sa katumanan sa iyang mga tagna nga nalangkit sa iyang presensiya.—Itandi ang Mat 24; Mar 13; Luc 21.

Sa Pentekostes, 33 K.P., natuman ang gitagnang pagbubo sa espiritu sa Diyos diha sa mga tinun-an didto sa Jerusalem, nga nagpahinabo kanila sa 'pagpanagna ug sa pagkakitag mga panan-awon.' Gibuhat nila kini pinaagi sa pagmantala sa "halangdong mga butang sa Diyos," ug pinaagi sa inspiradong kapadayagan sa kahibalo bahin sa Anak sa Diyos ug sa kahulogan niini alang sa mga namati kanila. (Buh 2:11-40) Sa makausa pa angayng hinumdoman nga ang pagpanagna wala lamang magkahulogan ug pagtagna bahin sa umaabot. Si apostol Pablo miingon nga "siya nga nagapanagna nagapalig-on ug nagadasig ug nagahupay sa mga tawo pinaagi sa iyang gipanulti," ug iyang giisip nga ang pagpanagna maoy usa ka husto ug tilinguhaon kaayong tumong nga angayng kab-oton sa tanang Kristohanon. Samtang ang pagsulti ug langyawng mga pinulongan maoy usa ka ilhanan alang sa mga dili magtutuo, ang pagpanagna maoy alang sa mga magtutuo. Apan, bisan ang dili magtutuo nga mitambong sa Kristohanong panagkatigom makabaton ug kaayohan sa pagpanagna, nga gibadlong ug giusisa pag-ayo pinaagi niini aron "ang mga tinagoan sa iyang kasingkasing madayag." (1Co 14:1-6, 22-25) Kini usab nagpaila nga ang Kristohanong pagpanagna wala lamang maglangkit ug prediksiyon, hinunoa kini sagad naglangkit sa mga butang nga naghisgot sa presenteng kahimtang, bisan tuod tin-awng naggikan sa usa ka tinubdan nga dili ordinaryo, ingong inspirado sa Diyos. Si Pablo mitambag bahin sa panginahanglan sa kahapsay ug pagpugong-sa-kaugalingon labot sa pagpanagna diha sa kongregasyon, aron ang tanan makakat-on ug madasig.—1Co 14:29-33.

Siyempre, adunay pipila nga ilabinang gipili, o gitugahan, sa pag-alagad ingong mga manalagna. (1Co 12:4-11, 27-29) Si Pablo mismo nakabaton ug gasa sa pagpanagna, bisan pa niana siya pangunang nailhan ingong usa ka apostol. (Itandi ang Buh 20:22-25; 27:21-26, 31, 34; 1Co 13:2; 14:6.) Kadtong sa linain gitudlo ingong mga manalagna, sama kang Agabo, Judas, ug Silas, mopatim-aw nga maoy talagsaong mga tigpamaba alang sa Kristohanong kongregasyon, nga ikaduha lamang sa mga apostoles. (1Co 12:28; Efe 4:11) Sama sa mga apostoles, sila nag-alagad dili lamang diha sa ilang kaugalingong dapit kondili mipanaw usab ngadto sa nagkalainlaing mga dapit, naghatag ug mga pakigpulong, ug usab nanagna sa pipila ka umaabot nga mga panghitabo. (Buh 11:27, 28; 13:1; 15:22, 30-33; 21:10, 11) Sama kaniadto, ang pipila ka Kristohanong mga babaye nakadawat sa gasa sa pagpanagna, bisan tuod ilalom kanunay sa pagkaulo sa lalaking mga membro sa kongregasyon.—Buh 21:9; 1Co 11:3-5.

MANALAGNANG BABAYE. Usa ka babaye nga nanagna o nagabuhat sa buluhaton sa usa ka manalagna. Ingon sa gipakita ubos sa mga ulohang MANALAGNA ug TAGNA, ang pagpanagna sa paninugdan nagkahulogang inspiradong pagpahayag sa mga mensahe gikan sa Diyos, ang pagpadayag sa kabubut-on sa Diyos. Kini mahimong naglangkit o wala maglangkit ug prediksiyon sa umaabot nga mga panghitabo. Maingon nga adunay tinuod ug mini nga mga manalagna, ang pipila ka babayeng manalagna gigamit usab ni Jehova ug gipalihok pinaagi sa iyang espiritu samtang ang uban maoy mini nga mga babayeng manalagna, nga wala Niya uyoni.

Si Miriam mao ang unang babaye nga gitawag nga manalagna diha sa Bibliya. Dayag nga gipasa sa Diyos kaniya ang usa ka mensahe o mga mensahe, tingali pinaagi sa inspiradong pag-awit. (Ex 15:20, 21) Busa, siya ug si Aaron giasoy nga nagingon kang Moises: "Dili ba usab pinaagi kanato nga [si Jehova] nakigsulti?" (Num 12:2) Pinaagi ni manalagnang Miqueas, si Jehova nag-ingon nga iyang gipadala si 'Moises, Aaron ug Miriam' atubangan sa mga Israelinhon sa dihang gipagula sila gikan sa Ehipto. (Miq 6:4) Bisan tuod si Miriam nakabaton sa pribilehiyo ingong instrumento sa Diyos sa pagpakigkomunikar, ang maong relasyon atubangan sa Diyos maoy ubos kay nianang nabatonan sa iyang igsoong si Moises. Sa dihang siya napakyas sa pagpabilin sa iyang hustong dapit, siya nakaagom ug grabeng silot gikan sa Diyos.—Num 12:1-15.

Sa yugto sa mga Maghuhukom, si Debora ang nagsilbing tinubdan sa impormasyon gikan kang Jehova, nga nagpahibalo sa iyang mga paghukom bahin sa pipila ka butang ug nagpaabot sa iyang instruksiyon, sama sa iyang mga sugo ngadto kang Barak. (Huk 4:4-7, 14-16) Busa, sulod sa usa ka yugto sa pagkaluya ug sa pag-apostata sa nasod, siya mahulagwayong nag-alagad ingon nga "inahan sa Israel." (Huk 5:6-8) Si Hulda nga manalagna nag-alagad sa samang paagi, sa adlaw ni Haring Josias, nga nagpahibalo sa paghukom sa Diyos ngadto sa nasod ug sa hari niini.—2Ha 22:14-20; 2Cr 34:22-28.

Si Isaias naghisgot sa iyang asawa ingong “manalagnang babaye.” (Isa 8:3) Bisan tuod ang pipila ka komentarista nag-ingon nga siya nahimong manalagna tungod lamang kay siya naminyo sa usa ka manalagna, kini nga pangagpas wala paluyohi sa Kasulatan. Mopatim-aw nga siya nakadawat gayod ug usa ka buluhaton sa pagpanagna gikan kang Jehova, sama sa nadawat sa nag-unang mga babayeng manalagna.

Si Nehemias wala makauyon sa babayeng manalagna nga si Noadias, kinsa, duyog sa “uban pa sa mga manalagna,” misulay sa paghadlok kang Nehemias ug sa ingon mibabag sa pagtukod pag-usab sa mga paril sa Jerusalem. (Neh 6:14) Bisan tuod siya misupak sa kabubut-on sa Diyos, kini wala magpasabot nga siya dili tinuod nga manalagna una pa niadtong higayona.

Si Jehova namulong kang Ezequiel labot sa Israelinhong mga babaye nga “nag-alagad ingong mga manalagna gikan sa ilang kaugalingong kasingkasing.” Kini nagpasabot nga kini nga mga babayeng manalagna wala sugoa sa Diyos apan maoy mini, naghimo lamang sa ilang kaugalingon nga mga manalagna. (Eze 13:17-19) Pinaagi sa ilang malitagon ug malinglahon nga mga buhat ug propaganda sila ‘nangayam ug mga kalag,’ mihukom sa matarong ug mikonsentir sa daotan, apan si Jehova magaluwas sa iyang katawhan gikan sa ilang kamot.—Eze 13:20-23.

Sa panahon sa pagkatawo ni Jesus, samtang ang mga Hudiyo mao pa ang gipakigsaaran nga katawhan ni Jehova, ang tigulang nga si Ana nag-alagad ingong babayeng manalagna. Siya “wala gayod mopalta sa templo, nga nagahatag ug sagradong pag-alagad adlaw ug gabii uban ang mga pagpuasa ug mga pangamuyo.” Pinaagi sa ‘pagsulti bahin sa bata [si Jesus] ngadto kanilang tanan nga nagahulat sa kaluwasan sa Jerusalem,’ siya nag-alagad ingong manalagna diha sa pangunang diwa sa ‘pagpahayag’ sa gipadayag nga katuyoan sa Diyos. —Luc 2:36-38.

Ang pagpanagna maoy lakip sa milagrosong mga gasa sa espiritu nga gituga ngadto sa bag-ong natukod nga Kristohanong kongregasyon. Ang pipila ka Kristohanong mga babaye, sama sa upat ka ulay nga mga anak nga babaye ni Felipe, nanagna ilalom sa pagbuot sa balaang espiritu sa Diyos. (Buh 21:9; 1Co 12:4, 10) Kini maoy katumanan sa Joel 2:28, 29, nga nagtagna nga “ang inyong mga anak nga lalaki ug ang inyong mga anak nga babaye managna.” (Buh 2:14-18) Apan, ang maong gasa wala magpahigawas sa usa ka babaye gikan sa pagpasakop sa pagkaulo sa iyang bana o sa pagkaulo sa mga lalaki sulod sa Kristohanong kongregasyon; ingong simbolo sa iyang pagpasakop siya kinahanglang magpandong sa ulo sa dihang managna (1Co 11:3-6) ug wala siya tugoti nga mahimong magtutudlo sulod sa kongregasyon.—1Ti 2:11-15; 1Co 14:31-35.

Ang usa ka babayeng sama kang Jezebel diha sa kongregasyon sa Tiatira miangkon nga adunay mga gahom sa pagpanagna apan misubay sa dalan sa karaang mini nga mga babayeng manalagna ug gihukman ni Kristo Jesus diha sa iyang mensahe ngadto kang Juan sa Pinadayag 2:20-23. Siya sayop nga naghimo sa iyang kaugalingon ingong usa ka magtutudlo ug nagpahisalaag sa mga membro sa kongregasyon ngadto sa sayop nga mga buhat.

MANANABANG. Ang Hebreohanong termino sa “mananabang” maoy usa ka *feminine participle* sa berbong *ya·ladh′* (manganak) ug busa sa literal nagtumong sa usa ka babaye nga motabang sa pagpahimugso o sa pagpanganak sa usa ka bata. (Tan-awa ang PAGPANGANAK.) Ang usa ka mananabang motabang sa inahan panahon sa kalisdanan sa pagbati, ug sa dihang matawo na ang bata iyang putlon ang pusod ug hugasan ang masuso. Sa karaang kapanahonan iyang hilogan usab kini ug asin ug puston kini ug mga bakbak.—Eze 16:4.

Ang suod nga mga higala o mga paryente ug ang tigulang nga mga babaye sa komunidad usahay maoy mobuhat niini, apan tungod kay gikinahanglan ang linaing kahibalo, kabatid, ug kasinatian, ilabina kon lisod ang pagpanganak, ang pagpanabang gihimong propesyon sa pipila. Mahitungod sa pagpanganak kang Benjamin, sa dihang “naglisod [si Raquel] sa pagpanganak,” ang mananabang nagpasalig kang Raquel nga siya makabaton ug usa ka anak nga lalaki, bisan tuod nga si Raquel namatay. (Gen 35:16-19) Panahon sa malisod nga pagpanganak sa kaluhang anak ni Tamar nga si Perez ug Zera, ang mananabang alisto sa pagbutang ug ilhanan sa usa nga iyang gidahom nga mao ang panganay. Siya dalidaling naghikot ug sanag-pulang higot sa migula nga kamot ni Zera. Apan, ang iyang kamot milugnot pagbalik sa sulod ug ang iyang igsoon maoy unang migula, nga tungod niana nasisi ang batadbatad sa ilang inahan. —Gen 38:27-30.

Ang mga mananabang taliwala sa mga Israelinhon panahon sa ilang pagkaulipon sa Ehipto nakasinati sa malisod ug peligrosong kahimtang. Gipatawag ni Paraon ang duha kanila, si Sipra ug Pua, ug gisugo sila sa pagpatay sa tanang Hebreohanon nga batang lalaki sa dihang kini ipanganak na. Lagmit nga kining duha ka babaye nag-alagad ingong mga dakodako sa maong propesyon ug maoy responsable sa pagpahibalo sa mga mando sa hari ngadto sa ilang mga kaubanan. Apan, “ang mga mananabang nahadlok sa matuod nga Diyos, ug sila wala mobuhat sumala sa gisulti kanila sa hari sa Ehipto, apan ilang gitipigang buhi ang mga

batang lalaki." Tungod niini sila gipatawag aron manubag kang Paraon, kinsa misukmat: "Nganong gibuhat man ninyo kini?" Kay nagpakaaron-ingnon nga sila walay mahimo sa mga butang nga nahitabo, sila miinsistir nga ang mga babayeng Hebreohanon maoy "mapiskay" ug nanganak 'sa wala pa moabot ang mananabang' ngadto kanila. (Ex 1:15-19) Tungod kay kini nga mga mananabang nahadlok kang Jehova ug nagdumili sa pagpatay sa mga bata, gipanalanginan niya sila ug gigantihan pinaagi sa paghatag kanila ug kaugalingong mga panimalay.—Ex 1:20, 21.

MANANAMBAL. Tan-awa ang SAKIT UG PAGTAMBAL.

MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA. Sukad sa karaang kapanahonan, ang katawhan nakamatikod sa mga kinaiyahan ug mga hiyas sa mga hayop ug nagpadapat niini sa mahulagwayon o sa simbolikong diwa ngadto sa mga tawo, katawhan, kagamhanan, ug mga organisasyon. Ang Bibliya naggamit pag-ayo niining epektibo nga mga paagi sa pag-ilustrar. Ang mga pananglitan labot sa mahulagwayong paggamit sa mga hiyas sa usa ka hayop, o sa mga kinaiyahan niini, gilista diha sa kaubang mga tsart.

Ang mga Mananap Ingong mga Simbolo sa mga Kagamhanan. Ang pipila ka pangunang mga gahom sa kalibotan sa kasaysayan direktang makita diha sa rekord sa Bibliya, ug kining tanan, ingon man ang ubang mga nasod, migamit sa mga hayop ingong mga simbolo sa ilang mga kagamhanan. Sa Ehipto, ang halas pangunang gigamit, ang larawan sa sagradong bitin, nga makita diha sa purong sa mga Paraon. Apan, ang Ehipto gihawasan usab sa torong baka, sama sa Asirya. Ang Medo-Persia migamit sa agila (ang mga taming sa mga Medianhon adunay bulawang agila; ang mga Persianhon adunay agila diha sa tumoy sa bangkaw). Ang Atenas gihawasan sa bukaw; ang Roma gihawasan sa agila; ang Gran Britanya gihawasan sa leyon; ang Tinipong Bansa gihawasan sa agila. Sukad pa sa kanhing kapanahonan ang Tsina gisimbolohan sa dragon.

Ang Mapintas nga mga Mananap sa Daniel ug sa Pinadayag. Ang mga mananap nga gihubit niini nga mga basahon nga naghawas sa politikanhong mga gingharian o mga kagamhanan, nga naghupot ug gahom sa pagmando ug awtoridad, tataw nga giasoy. (Dan 7:6, 12, 23; 8:20-22; Pin 16:10; 17:3, 9-12) Ang pagsusi sa mga teksto sa Bibliya nagpadayag nga, bisan tuod kining politikanhong 'mapintas nga mga mananap' lainlain ug simbolo, bisan pa niana kining tanan adunay pipila ka kinaiyahan nga magkapareho. Ang tanan gipakita nga nakigbatok sa pagmando sa Diyos pinaagi sa Mesiyanikong Gingharian ibabaw sa katawhan. Sila usab gihulagway ingong batok sa "mga balaan" sa Diyos, ang iyang gipakigsaaran nga katawhan, una ang Hudiyohanong nasod, dayon ang Kristohanong kongregasyon. Kadtong espesipiko nga ginganlan (Medo-Persia ug Gresya) maoy pangunang mga gahom sa kalibotan, ug ang paghisgot sa pagkadako sa uban pang mga gahom ug sa ilang mga aksiyon nagpaila nga kini usab dili gagmayng mga gingharian. (Mamatikdan nga ang ubos nga mga gingharian gisimbolohan pinaagig mga sungay diha sa pipila ka kahimtang.) Ang tanang mananap gilarawan ingong agresibo kaayo, nga nagtinguha sa pagmando sa mga nasod o mga katawhan nga maabot sa ilang gahom.—Itandi ang Dan 7:17, 18, 21; 8:9-11, 23, 24; Pin 13:4-7, 15; 17:12-14.

Daghang komentarista naningkamot sa paglimite sa katumanan sa mga panan-awon bahin sa mga mananap diha sa basahon ni Daniel aron kini dili mosaylo sa panahon nga si Jesu-Kristo dinhi sa yuta, nga sa maong panahon ang Imperyo sa Roma mao ang dominanteng gahom. Apan, ang mga tagna mismo nagpatin-aw nga kini mosaylo pa niana nga panahon. Ang kataposang mga dagway sa mga mananap gipakita nga molungtad pa hangtod sa 'pag-abot sa tino nga panahon nga ang mga balaan sa Diyos manag-iya sa gingharian' diha sa "tinudlong panahon sa kataposan." Dayon ang Mesiyas maghanaw sa maong mananapong pagsupak hangtod sa kahangtoran. (Dan 7:21-27; 8:19-25; itandi usab ang Pin 17:13, 14; 19:19, 20.) Mamatikdan nga si Kristo Jesus dayag nga nagtagna nga ang pagsupak sa Mesiyanikong Gingharian magpadayon hangtod sa panahon sa kataposan, mao nga ang iyang mga tinun-an nga nagwali sa Gingharian sa maong panahon "pagadumtan sa tanang kanasoran." (Mat 24:3, 9-14) Kini tatawng maglakip gayod sa tanang nasod, ilabina ang mga gahom sa kalibotan, nga mahimong bahin sa ulahing mga dagway o mga kapahayagan sa simbolikong mapintas nga mga mananap.

Ang panan-awon ni Daniel bahin sa mga mananap nga migula gikan sa dagat. Human matapos sa Ehipto ug Asirya ang ilang mga yugto sa pagmando, ug sa hapit nang matapos ang pagmando sa Imperyo sa Babilonya, si Jehova nga Diyos mihatag kang Daniel sa usa ka panan-awon bahin sa "upat ka dagko kaayong mananap" nga migula gikan sa dakong dagat. (Dan 7:1-3) Gipakasama sa Isaias 57:20 ang mga tawo nga nahimulag sa Diyos ngadto sa dagat, nga nag-ingon: "Apan ang daotan maoy sama sa dagat nga gikusokuso, sa dihang kini dili mahimong linaw, nga ang katubigan niini nagpadayon pagtugpo ug lusay ug lapok."—Tan-awa usab ang Pin 17:15.

Ang mga komentarista sa Bibliya kanunayng naglangkit niini nga panan-awon uban sa dakong larawan diha sa ikaduhang kapitulo sa Daniel. Ingon sa gipakita sa pagtandi sa kapitulo 2 ug 7, adunay tinong mga kaamgiran. Ang dakong larawan adunay upat ka pangunang bahin o seksiyon, nga ikatandi sa upat ka mananap. Ang mga metal sa larawan nagsugod sa labing bililhon, ang bulawan, ug nagkaubos ang matang, samtang ang mga mananap nagsugod sa halangdon nga leyon. Sa maong duha ka panan-awon ang ikaupat nga bahin, o "gingharian," nakadawat ug linaing pagtagad, nagpakitag komplikado kaayong dagway, nagpaila ug bag-ong mga elemento, ug nagpadayon hangtod sa panahon nga gipahamtang ang paghukom sa Diyos batok niini tungod sa pagsupak sa pagmando sa Diyos.

Sa hamubo ang upat ka mananap mao: usa ka *leyon,* nga sa sinugdan may mga pako sa agila, dayon nawad-an niini ug nakabaton ug tawhanong mga hiyas; usa ka *oso* (dili kaayo halangdon ug bakikaw molihok nga linalang kay sa leyon), nga kumakaon ug daghang unod; usa ka *leopardo* nga may upat ka pako (nga nakadugang sa katulin gayod niini) ug upat ka ulo; ug ang ikaupat nga *mapintas nga mananap* walay katumbas nga bisan unsang hayop, kusganon kaayo, nga may dagkong ngipon nga puthaw, napulo ka sungay, ug lain pang sungay nga may mga mata ug "baba nga nagsulti ug dagkong mga butang." Ang dakong bahin sa kapitulo nag-asoy bahin sa ikaupat nga mananap ug sa talagsaong sungay niini. Bisan tuod "nagkalainlain ang matag usa" ka mananap, ang ikaupat nga

SIMBOLISMO SA MGA BUTANG NGA MAAYO

HAYOP	KINAIYAHAN O HIYAS	SIMBOLISMO
Agila	Layog panan-aw	Kaalam, hiyas sa "buhing linalang" duol sa trono ni Jehova (Pin 4:7) Mailahong pagsabot, abanteng panglantaw sa espirituwal sa mga alagad sa Diyos (Mat 24:28; Luc 17:37)
Agila, mga pako sa	Puwersa sa paglupad Pag-atiman, panalipod	Makapalagsik nga kabaskog, paglahutay (Sal 103:5; Isa 40:31) Pag-atiman ni Jehova sa Israel (Ex 19:4) ug sa iyang "babaye" (Pin 12:14)
Asno	Mobuhat ug hago nga trabaho	Tribo ni Isacar mohimog hago nga trabaho (Gen 49:14, 15)
Bayeng osa	Matulin Dili daling matakilpo Hiligugmaon	Tribo ni Neptali abtik sa pagpakiggubat (Gen 49:21) Kalig-on ug paggiya ni Jehova sa mga lakang sa usa ka tawo (2Sa 22:34; Sal 18:33) Asawa sa usa ka tawo (Pr 5:19)
Bitin nga sungayan (halas)	Peligroso	Tribo ni Dan, may katakos nga magbalantay sa luyo sa Israel (Gen 49:17)
Gasela (ug ang susama nga mga hayop)	Matahom, hiligugmaon Matulin	Hinigugmang magbalantay sa Sulamita (Aw 2:9) Katulin sa Gadhanong mga manggugubat (1Cr 12:8)
Halas	Mabinantayon (Gen 3:1)	Mga alagad sa Diyos mabinantayon (Mat 10:16)
Himungaan	Mapanalipdanon sa mga piso	Malumong kahingawa ni Jesus (Mat 23:37; Luc 13:34)
Isda	Ang pipila ka isda maoy mahinlo sumala sa Balaod (Lev 11:9)	Ang maayo, matarong nga katawhan takos alang sa Gingharian (Mat 13:47-50)
Kabayo (puti)	Sakyanan sa gubat	Matarong nga pakiggubat (Pin 19:11, 16)
Kanding	Halad nga hayop	Si Jesu-Kristo ingong usa ka halad (Heb 9:11-14)
Karnero	Halad nga hayop; maaghop, daling mosunod, anad	Si Jesu-Kristo, "ang Kordero sa Diyos" (Ju 1:29; Pin 5:6; 14:1; 22:3) Panon sa katawhan ni Jehova (Sal 79:13; Ju 10:7; Heb 13:20) Mga tawong nagabuhat ug maayo ngadto sa espirituwal nga mga igsoon ni Kristo, ug nga makabaton sa mga panalangin sa Gingharian (Mat 25:32-34)
Leyon	Halangdon, maisog, malaglagon sa mga kaaway	Hustisya, hiyas sa "buhing linalang" duol sa trono ni Jehova (Pin 4:7) Si Jesus ingong halangdon, Hari, tigpahamtang sa hustisya (Gen 49:9; Pin 5:5) Si Jehova (Isa 31:4; Os 11:10) Katawhan ni Jehova (Miq 5:8)
Lobo	Manggugubat	Tribo ni Benjamin, manggugubat batok sa mga kaaway sa Diyos (Gen 49:27)
Salampati (tukmo)	Hiligugmaon, matahom, inosente Makapauli sa pinuy-anan niini	Babayeng Sulamita (Aw 1:15; 5:2) Mga alagad sa Diyos inosente, dili mga malinapason sa balaod (Mat 10:16) Katawhan ni Jehova ginatigom (Isa 60:8)
Toreyong baka (nating baka)	Halad nga hayop	Bunga sa mga ngabil, mga halad sa pagdayeg (Os 14:2; Heb 13:15) Si Jesu-Kristo ingong usa ka halad (Heb 9:11-14)
Torong baka	Kusganon, puwersado (Job 39:9-11)	Gahom, hiyas sa "buhing linalang" duol sa trono ni Jehova (Pin 4:7)

SIMBOLISMO SA BUTANG NGA DAOTAN UG DILI MAAYO

HAYOP	KINAIYAHAN O HIYAS	SIMBOLISMO
Ang mga hayop sa katibuk-an	Walay kabuot	Daotang mga tawo (2Pe 2:12; Jud 10)
Agila	Mapintas, mananagit	Mga hari sa Babilonya ug Ehipto (Eze 17:3, 7, 12, 15)
Anay (baboy)	Mahugaw	Mga apostata (2Pe 2:22)
Asno	Higal sa sekso	Walay pagtuo nga Juda midangop sa Asirya ug Ehipto (Eze 23:20)
Dragon	Manunukob, nagadugmok, nagalamoy	Si Satanas nga Yawa (Pin 12:9) Hari sa Babilonya (Jer 51:34, *ftn* sa *Rbi8*)
Halas	Malipatlipaton, malimbongon (2Co 11:3)	Si Satanas nga Yawa (Pin 12:9)
Iro	Mabangis, mahugaw, molihok nga ginurupo, walay katagbawan sa sekso	Daotang mga kaaway ni David (Sal 22:16; 59:6, 14) Seksuwal nga kahiwian (Deu 23:18; Flp 3:2; Pin 22:15) Walay bili nga indibiduwal (2Sa 16:9) Daotang mga magbalantay sa Israel (Isa 56:10, 11) Panglantaw sa karaang mga Hudiyo sa dili-tinuling mga Hentil (Mat 15:26, 27) Mga apostata (2Pe 2:22)
Irong ihalas	Malansison, malimbongon	Maluibon nga si Haring Herodes Antipas (Luc 13:32)
Isda	Ang pipila ka isda mahugaw sumala sa Balaod (Lev 11:10-12)	Daotang mga tawo, dili takos alang sa Gingharian (Mat 13:47-50)
Kabayo	Bililhon sa panaggubat (Job 39:19-25) Higal sa sekso	Panaggubat, kasangkapan sa gubat (Sal 33:17; 147:10; Isa 31:1; Jer 4:13) Nabuang-sa-seksong mga Israelinhon sa adlaw ni Jeremias (Jer 5:8)
Kamelyo (baye)	Walay tumong sa pagpangitag katumanan sa tinguha	Pagkadili-matinumanon sa Israel sa pagdangop sa paganong mga nasod ug sa ilang mga diyos (Jer 2:23)
Kanding	Gahian, independenteng disposisyon, hilig nga manungag	Mga tawong dili mahigalaon ngadto sa espirituwal nga mga igsoon ni Kristo, mga tawong "tinunglo" ngadto sa kalaglagan (Mat 25:32, 41, 46) Gresyanhong Gahom sa Kalibotan (Dan 8:5, 21)
Karnero (laki)	Hilig manungag	Medo-Persianhong Gahom sa Kalibotan (Dan 8:3, 4, 20)
Leopardo	Matulin	Dali nga pagpanakop sa mga Caldeanhon (Hab 1:8) Gresyanhong Gahom sa Kalibotan (Dan 7:6)
Leyon	Mabangis, mapintas, manunukob	Daotang mga kaaway ni David (Sal 22:13) Babilonyanhong Gahom sa Kalibotan (Dan 7:4) Mga hari sa Asirya ug Babilonya (Jer 50:17) Yawa (1Pe 5:8)
Lobo	Mabangis, mapintas, luog, malansison	Mini nga mga manalagna (Mat 7:15) Daotan, mini nga mga Kristohanon; mini nga mga magtutudlo (Buh 20:29) Daotang mga tawo sa kalibotan (Mat 10:16)
Oso	Mabangis	Daotang mga magmamando (Pr 28:15) Medo-Persianhong Gahom sa Kalibotan (Dan 7:5)
Salampati	Daling malinga, pabag-obag-o, mabaw-ug-hunahuna	Napulo-ka-tribong gingharian sa Israel (Os 7:11)
Sebra (baye)	Nagtinguha sa seksuwal nga katagbawan bisan asa	Ang Israel sa pagkadili-matinumanon midangop sa paganong mga nasod ug sa ilang mga diyos (Jer 2:24)

mananap lahi gayod kaayo. —Dan 7:3-8, 11, 12, 15-26.

Sa kataposang ikaupat nga bahin sa ikapitong siglo W.K.P., ang Babilonya nahimong dominanteng gahom sa Tungang Sidlakan. Ang gingharian sa Babilonya kusog kaayong nagpadako sa dominyo niini ibabaw sa Sirya ug Palestina, nga nagpukan sa gingharian sa Juda uban sa mga magmamando niini sa linya ni David kinsa milingkod sa mahimayaong trono ni Jehova didto sa Jerusalem. (1Cr 29:23) Mamatikdan nga, sa dihang gipasidan-an ang Juda sa taliabot nga pagkapukan niini sa Babilonya, gipakasama ni manalagnang Jeremias ang umaabot nga mananakop ngadto sa 'usa ka leyon nga mitungas gikan sa kalibonan.' (Jer 4:5-7; itandi ang 50:17.) Human mapukan ang Jerusalem, si Jeremias miingon nga ang kasundalohan sa Babilonya maoy "matulin pa kay sa mga agila" sa ilang paggukod sa mga Judeanhon. (Lam 4:19) Gipakita sa kasaysayan nga ang pagpadako sa dominyo sa Babilonya, nga sa usa ka panahon nakaabot hangtod sa Ehipto, sa wala madugay nahunong, ug sa ulahing yugto sa imperyo, ang mga magmamando sa Babilonya dili na kaayo agresibo kay sa una.

Napukan sa gingharian sa Medo-Persia ang Babilonya, uban ang kinapusoran niini didto sa kabungtoran dapit sa sidlakan sa kapatagan sa Mesopotamia. Ang Imperyo sa Medo-Persia medyo lahi gikan sa Semitikanhong Imperyo sa Babilonya, ingong unang Japetikanhon (o Aryan) nga gahom nga nahimong dominante diha sa Tungang Sidlakan. Ang mga Hudiyo, bisan tuod gitugotan sa pagbalik sa Juda, nagpadayon ingong sakop nga katawhan ubos sa yugo sa

HAYOP	KINAIYAHAN O HIYAS	SIMBOLISMO
Torong baka	Mabangis	Daotang mga kaaway ni David (Sal 22:12)
Ulod	Hinayon, luyahon, dili mahinungdanon	Ang nasod sa Diyos nga Israel (Jacob) mahuyang, mamalig-on pinaagi sa gahom ni Jehova (Isa 41:13-15)

Medo-Persia. (Neh 9:36, 37) Kini nga imperyo mas hangol pa sa pagbaton ug teritoryo kay sa Imperyo sa Babilonya, nga nagpadako sa dominyo niini gikan sa "India ngadto sa Etiopia."—Est 1:1.

Ang pagmando sa Medo-Persia natapos pinaagig dali kaayong pagsakop niana sa Gresyanhong kasundalohan nga gipangunahan ni Alejandrong Bantogan. Sulod sa pipila lamang ka tuig siya nakatukod ug imperyo nga naglakip sa mga dapit sa Uropa, Asia, ug Aprika. Kini ang unang gahom gikan sa Uropa nga naghupot niana nga posisyon. Human sa kamatayon ni Alejandro ang iyang mga heneral nag-ilog sa pagkontrolar sa imperyo, ug sa ulahi ang upat kanila nakahupot sa pagmando sa nagkalainlaing seksiyon. Ang Palestina giawayan sa magkaribal nga Seleucid ug Ptolemaiko nga mga gingharian.

Ang Imperyo sa Gresya sa ulahi bug-os nga nailog sa Roma. Nalabwan sa Imperyo sa Roma ang tanan nga naunang mga imperyo dili lamang sa gidak-on sa dominyo niini (nga naglakip sa tibuok dapit sa Mediteranyo ug sa ulahi miabot sa Kapupud-an sa Britanya) kondili sa pagkaepektibo usab sa kasundalohan niini ug sa kalig-on sa pagpadapat sa Romanhong balaod ngadto sa mga lalawigan sa halayong bahin sa imperyo. Siyempre, ang Roma mao ang politikanhong kasangkapan nga gigamit sa pagpatay sa Mesiyas, si Kristo Jesus, ingon man sa paglutos sa unang Kristohanong kongregasyon. Human niana ang imperyo milungtad sa halos usa ka libo ka tuig diha sa lainlaing porma apan sa ulahi nabahin ngadto sa lainlaing kanasoran, nga sa kataposan ang Britanya nakabaton sa dominanteng posisyon.

Ang historyador nga si H. G. Wells mihimo sa mosunod nga makaiikag nga mga obserbasyon labot sa pagkalahi sa Imperyo sa Roma: "Karon kining bag-ong Romanhong gahom nga nahimong magmamando sa kasadpang kalibotan sa ikaduha ug unang mga siglo W.K. sa daghang paagi lahi gikan sa bisan unsang dagkong imperyo nga nagmando sa sibilisadong kalibotan. Sa sinugdan dili kini usa ka monarkiya, ug dili kini minugna ni bisan kinsa nga bantogang mananakop. . . . Kini mao ang unang imperyo nga republika nga nakalingkawas sa pagkapuo ug padayong milambo. . . . Ang Hamitikanhon ug Semitikanhon nga populasyon niini diyutay ra kay sa bisan unsang nauna nga imperyo. . . . Hangtod sa maong panahon kini maoy usa ka bag-ong sistema diha sa kasaysayan, kini maoy usa ka gipadakong republika nga Aryan. . . . Kini kanunayng nagbag-obag-o. Kini wala gayod mahimong lig-on. Sa diwa ang pag-eksperimento [labot sa pagdumala] napakyas. Sa diwa ang pag-eksperimento wala gayod matapos, ug ang Uropa ug Amerika karong adlawa naningkamot gihapon sa pagsulbad sa mga gumonhap sa tibuok-kalibotang pagdumala sa kahikayan sa estado nga unang giatubang sa Romanong katawhan."—*The Pocket History of the World,* 1943, pp. 149-151.

Ang laking karnero ug ang laking kanding. Diha sa panan-awon nga nadawat ni Daniel duha ka tuig sa ulahi (Dan 8:1), ang mga gahom nga gihawasan sa duha ka simbolikong mga mananap nga nalangkit tin-aw nga ginganlan. Ang gingharian sa Medo-Persia gilarawan dinhi ingong usa ka laking karnero nga may duha ka sungay, nga ang mas taas nga sungay mitubo sa ulahi. Gipakita sa kasaysayan nga sa sinugdan ang mga Medianhon mao ang mas kusganon, ug sa ulahi ang mga Persianhon mao ang milabaw, bisan tuod kining duha ka katawhan padayong nagkahiusa ingong usa ka gahom. Ang laking kanding nga tulin kaayong midagan latas sa kalibotan nagsimbolo sa Gresyanhong gahom sa kalibotan. (Dan 8:3-8, 20, 21) Ang matagnaong panan-awon nagpakita nga ang "dakong sungay" sa kanding nga diha sa taliwala sa mga mata niini, nga naglarawan sa unang hari, nabali "sa dihang kini nahimong gamhanan," ug upat ka gingharian ang mitungha, apan dili kaayo kusganon. (Dan 8:5, 8, 21, 22) Ang dali nga pagsakop ni Alejandro sa Imperyo sa Medo-Persia nahisgotan na, ingon man ang pagkabahin sa iyang gingharian taliwala sa upat sa iyang mga heneral.

Takos usab nga hisgotan dinhi nga ang samang nasod o ang mga magmamando niini mahimong hawasan sa laing mga simbolo nga hayop diha sa laing mga tagna. Sa ingon, ang mga hari sa Asirya ug Babilonya gihawasan sa mga leyon diha sa Jeremias 50:17, samtang sa Ezequiel 17:3-17 ang mga magmamando sa Babilonya ug Ehipto gilarawan pinaagig dagkong mga agila. Sa laing teksto gipakasama ni Ezequiel si Paraon sa Ehipto sa usa ka "dako kaayong linalang sa dagat" nga naghigda sa kasapaan sa Nilo. (Eze 29:3) Sanglit ang Medo-Persia ug Gresya gihawasan ug tinong mga simbolo diha sa Daniel kapitulo 8, mahimo usab nga kini gihawasan sa ubang mga simbolo diha sa naunang panan-awon (Dan 7) ug usab sa misunod nga mga tagna.

Ang pitoy-ulo nga mapintas nga mananap nga migula gikan sa dagat. Diha sa panan-awon nga nakita ni apostol Juan ug gitala diha sa Pinadayag 13, usa ka pitoy-ulo, napulog-sungay nga mapintas nga mananap ang migula gikan sa dagat, samag leopardo, apan may tiil sa usa ka oso ug baba sa usa ka leyon. Busa kini maoy usa ka kalangkoban sa pipila ka simbolo nga nakita diha sa panan-awon ni Daniel bahin sa upat ka mananap. Ang dragon, nga gipaila diha sa Pinadayag 12:9 ingong si Satanas nga Yawa, naghatag sa mananap sa awtoridad ug gahom niini. (Pin 13:1, 2) Ang pito ka ulo (nga may napulo ka sungay) sa mananap nagpalahi niini gikan sa usay-ulo nga mga mananap sa panan-awon ni Daniel. Ang pito (ug ang napulo) sagad nga giila ingong Biblikanhong mga simbolo sa pagkakompleto. (Tan-awa ang NUMERO.) Kini gipamatud-an pinaagi sa gidak-on sa dominyo sa mananap, kay kini nagbaton ug awtoridad, dili ibabaw sa usa ka nasod o grupo sa mga nasod, kondili "ibabaw sa matag tribo ug katawhan ug pinulongan ug nasod." (Pin 13:7, 8; itandi ang 16:13, 14.) Nakamatikod bahin niini, ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* nag-ingon: "Ang una niini nga mga mananap [sa Pin 13] nagbaton diha niini sa hiniusang mga kinaiyahan sa upat ka mananap sa panan-awon ni Daniel . . . Busa, ang unang mananap naghawas sa hiniusang mga puwersa sa tanang politikanhong pagmando sa kalibotan nga batok sa Diyos."—Giedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 369.

Duhay-sungay nga mananap. Dayon si Juan nakakita ug mananap gikan sa yuta nga may duha ka sungay nga sama niadtong sa aghop nga nating karnero, apan nagsulti ingon sa usa ka dragon, nga naggamit sa bug-os nga awtoridad sa unang mapintas nga mananap nga bag-o pang gihubit. Kini nagsugo sa paghimog usa ka larawan sa nagmando sa tibuok kalibotan nga pitoy-ulo nga mananap, nga nagpugos sa tanang tawo sa pagdawat sa "marka" niini.—Pin 13:11-17.

Mahinumdoman nga ang duhay-sungay nga laking karnero sa Daniel kapitulo 8 naghawas sa duha ka gahom, ang Medo-Persia. Siyempre, kana nga gahom dugay nang nahanaw sa adlaw ni apostol Juan, ug ang iyang panan-awon maoy bahin sa umaabot pa nga mga butang. (Pin 1:1) Dihay uban pang tagduha ka gahom nga milungtad sukad sa adlaw ni Juan, apan taliwala niini ang makasaysayanhong panag-uban sa Britanya ug Tinipong Bansa mao ang ilabinang makaiikag ug dugayng naglungtad.

Ang laing talagsaong kinaiyahan sa duhay-sungay nga mananap, ang pagsulti niini sama sa usa ka dragon, makapahinumdom sa "baba nga nagsulti ug dagkong mga butang" labot sa talagsaong sungay sa ikaupat nga mananap sa Daniel 7 (ber 8, 20-26); samtang ang 'pagpahisalaag' niini sa mga molupyo sa yuta ikatandi sa paglimbong nga gihimo sa 'mabangis nga hari' nga gihubit sa Daniel 8:23-25.—Pin 13:11, 14.

Ang sanag-pulang bulok nga mapintas nga mananap. Diha sa Pinadayag 17 ang apostol nagtala sa iyang panan-awon bahin sa usa ka sanag-pulang bulok nga mananap nga may pito ka ulo ug napulo ka sungay, nga gisakyan sa simbolikong babaye nga "Dakong Babilonya." Busa, kini nga mananap kaamgid, o maoy larawan, sa unang mananap sa Pinadayag 13 apan lahi tungod sa sanag-pulang bulok niini ug sa kamatuoran nga walay mga korona nga nakita diha sa napulo ka sungay niini. Sa pagkakita sa mananap, si Juan giingnan nga ang lima sa pito ka hari nga gihawasan sa pito ka ulo napukan na, samtang ang usa naglungtad pa niadtong panahona, ug ang ikapito umaabot pa. Ang sanag-pulang bulok nga mananap maoy ikawalong hari apan naggikan o maoy produkto sa nangaging pito. Ang "napulo ka hari" nga gihawasan sa napulo ka sungay naglungtad ug nagbaton ug awtoridad duyog sa sanag-pulang mananap sulod sa hamubo nga panahon. Sa pagpakiggubat batok sa Kordero, si Jesu-Kristo, ug niadtong uban kaniya, sila mangapukan sa kapildihan.—Pin 17:3-5, 9-14.

Ang pipila ka eskolar mipadapat niini nga panan-awon ngadto sa paganong Roma, ug ang pito ka ulo ngadto sa pito ka emperador sa Roma, nga gisundan sa ikawalo nga emperador. Apan, sila wala magkauyon kon kinsa niini nga mga emperador ang angayng ilakip. Ang Bibliya naghisgot lamang sa ngalan sa tulo ka Romanong emperador, nga ang ikaupat (si Nero) gihisgotan ubos sa titulo nga "Cesar." Nasabtan sa ubang mga eskolar nga ang "mga ulo" o "mga hari" naghawas sa mga gahom sa kalibotan, sama sa makita diha sa basahon ni Daniel. Makaiikag nga ang Bibliya nagngalan sa lima ka gahom sa kalibotan diha sa Hebreohanong Kasulatan, nga mao, ang Ehipto, Asirya, Babilonya, Medo-Persia, ug Gresya, samtang ang Gregong Kasulatan nagngalan sa ikaunom, ang Roma, nga nagmando sa adlaw ni Juan. Bisan tuod wala niini nganli ang ikapitong "hari," ang dili pagngalan niini masabtan tungod kay kini wala pa motungha sa dihang gitala ni Juan ang Pinadayag. Ang ikawalong hari, ang simbolikong sanag-pulang mananap, sa usa ka paagi naghiusa niining pito ka ulo diha kaniya samtang sa samang higayon siya naggikan niini nila.

MANAOL [Heb., *pe'res*]. Usa sa "naglupad nga mga linalang" nga gibaod ingong mahugaw ug dili pagakan-on, sumala sa pakigsaad sa Balaod. (Lev

Ang manaol, usa ka langgam nga gidiling kaonon ubos sa Moisesnong Balaod

11:13; Deu 14:12) Ang Hebreohanong ngalan niini (*pe'res*) sa literal nagkahulogang "ang tigbali." Kay nagsabot niini nga nagtumong sa pagbali sa mga bukog sa tukbonon nga himoon sa usa ka langgam nga mandadagit, ang *King James Version* naghubad sa *pe'res* ingong *"ossifrage,"* usa ka ngalan nga naggikan sa Latin ug nagkahulogang "tigbali ug bukog." Ang uban nagtuo nga ang Hebreohanong ngalan nagpaila sa usa ka langgam nga "nagwataswatas sa tukbonon niini," ug busa dili basta lamang usa ka tigbali ug mga bukog.

Ang manaol (*Pandion haliaëtus*) mopatim-aw nga kapamilya sa banog apan may pipila ka kalainan, nga lakip niini mao ang mga tiil nga sama nianang sa bukaw. Ang ulo ug sungo sa manaol kaamgid nianang sa banog, ang itaas nga bahin sa lawas ug ang mga pako maoy dagtom nga kape ug ang ilalom nga mga bahin maoy puti ug may budlis nga kape. Ang gitas-on niini mosukod ug mga 65 sm (26 pul.), ug ang bukhad sa mga pako niini maoy halos 1.8 m (6 p). Ang manaol makaplagan sa tibuok kalibotan, nga nagpuyo duol sa halapad nga katubigan, diin kini maningaon ug mga isda nga nagalangoy duol sa ibabaw sa tubig. Kini nga langgam daw walay hago nga magalupad ibabaw sa katubigan, nga madanihong magbiyobiyo ug magpautaw-utaw hangtod nga kini makakaplag sa iyang tukbonon. Dayon kini kalit nga motiurok, kusganong modapat sa tubig nga una ang mga tiil, usahay motidlom pa gani sa tubig. Kini nasangkapan pag-ayo niining matanga sa pagpanikop, nga may kupkop nga balhibo sa ilalom nga mga bahin niini aron makasugakod sa epekto inigdapat sa tubig, ug may tag-as, kurbado, hait kaayong mga kuyamoy nga misiwil gikan sa gaspang nga mga kuko, nga magpaarang sa langgam sa pagkupot pag-ayo sa danglog nga tukbonon niini. Ang mga maniniid nag-ingon nga sa pagdala sa isda ngadto sa baybayon aron sa pagkaon niini, ang manaol kanunayng magkupot sa isda nga ang ulo niini magatubang sa unahan, sa ingon dili kaayo sungsong sa hangin. Ang manaol komon kaayo diha sa baybayon ug sa kapuloan sa habagatang Sinai.

Ang uban nagtuo nga ang langgam nga gitawag sa Hebreohanong pulong nga *pe'res* naglakip sa agila sa dagat (*Haliaëtus albicilla,* lahi sa manaol) ug sa *lammergeier* (*Gypaetus barbatus*), usa ka buwitre nga nahibaloan nga magdala ug mga bukog ug mga bao sa itaas ug dayon ihulog kini diha sa kabatoan aron kini mabuak.

MANASES [Usa nga Nagpahimong Malimtanon; Usa nga Nagpahikalimot].

1. Panganay nga anak nga lalaki ni Jose ug apo ni Jacob. Human si Jose mahimong administrador sa pagkaon sa Ehipto, gihatag ni Paraon kaniya ingong asawa si Asenat, ang anak nga babaye ni Potipera nga saserdote sa On, ug siya nanganak ug duha ka anak nga lalaki kang Jose, si Manases ug Epraim. Ginganlan ni Jose ang iyang panganay ug Manases, tungod kay, siya miingon: "Ang Diyos nagpahikalimot kanako sa tanan nakong kalisdanan ug sa tibuok balay sa akong amahan."—Gen 41:45, 50-52.

Sa dihang gipanalanginan ni Jacob si Manases ug Epraim, siya nagpadayon sa pagpatong sa iyang tuong kamot kang Epraim ug sa iyang wala kang Manases, sa ingon nagbutang sa manghod nga si Epraim nga una kang Manases. (Gen 48:13-20) Ingon sa gipakita niini, si Epraim mahimong mas dako kay kang Manases.

Si Manases nakabatog mga anak nga lalaki pinaagi sa iyang puyopuyo nga Siryanhon (1Cr 7:14), ug si Jose nabuhi pag dugay nga nakakita sa mga anak sa anak nga lalaki ni Manases nga si Makir. —Gen 50:22, 23.

2. Ang tribo sa Israel nga naggikan kang Manases nga anak nga lalaki ni Jose ug nalangkoban sa pito ka tribonhong mga banay. Mga usa ka tuig human mobiya sa Ehipto ang mga Israelinhon, ang mga lalaking lig-on ug lawas sa tribo ni Manases gikan sa 20 anyos pataas mikabat ug 32,200. (Num 1:34, 35) Walay duhaduha nga naglakip kini kang Gaddi, usa sa napulo ka tawo nga nagdalag daotang taho human mangespiya sa Yutang Saad. (Num 13:1, 2, 11, 25-33) Sa panahong gihimo ang ikaduhang pagsenso duolan sa upat ka dekada sa ulahi, ang narehistrong mga lalaki sa tribo miuswag ngadto sa 52,700, nga nakalabaw sa Epraim ug 20,200. (Num 26:28-34, 37) Busa, dayag nga mahitungod sa mas ubos nga papel ni Manases sa *umalabot* ang gitumong sa dihang naghisgot si Moises bahin sa "tinagpulo ka linibo ni Epraim" apan sa "linibo ni Manases."—Deu 33:17.

Sa kamingawan, ang tribo ni Manases, ilalom sa pagpanguna sa pangulo niini nga si Gamaliel nga anak ni Pedazur, nagkampo sa K sa tabernakulo, tupad sa Epraim ug Benjamin. Kining tulo-ka-tribo nga dibisyon maoy ikatulo sa han-ay sa pagmartsa.—Num 1:10, 16; 2:18-24; 7:54; 10:23.

Mga Pagsakop sa Duha ka Kiliran sa Suba sa Jordan. Sa dihang gipildi sa mga Israelinhon ang Amorihanon nga si Haring Sihon ug Og, gihatag ni Moises ang ilang nailog nga yuta ngadto sa mga Rubenhon, Gadhanon, ug sa katunga sa tribo ni Manases ubos sa kondisyon nga kining mga triboha moapil sa pag-ilog sa teritoryo sa K sa Jordan. (Num 32:20-33; 34:14, 15; Deu 29:7, 8) Ang amihanang seksiyon sa maong dapit sa S sa Jordan lagmit naangkon na gumikan sa mga paningkamot sa mga Manasesnon, nga ang bahin niana nailog ni Jair, Noba, ug "sa mga anak nga lalaki ni Makir." Tungod niini gihatag ni Moises kini nga rehiyon ngadto kanila.—Num 32:39-42; Deu 3:13-15; 1Cr 2:21, 22.

Sa ulahi, ang mga tawo gikan sa "katunga sa tribo ni Manases" nga nakadawat sa ilang panulondon mitabok sa Jordan ug miapil sa pag-ilog sa yuta sa kasadpan. (Jos 1:12-18; 4:12) Apil usab sila niadtong mga nagtigom sa atubangan sa Bukid sa Gerizim sa dihang "gibasa [ni Josue] sa makusog ang tanang pulong sa balaod, ang panalangin ug ang maldisyon." (Deu 27:12; Jos 8:33, 34) Ilalom sa pagpanguna ni Josue, ang mga Israelinhon nagbuntog sa gahom sa mga Canaanhon, nagpildi sa 31 ka hari sulod sa mga unom ka tuig. (Jos 12:7-24) Human niadto, bisag may nahibilin pang teritoryo nga wala mailog, si Josue, nga gitabangan sa Hataas nga Saserdoteng si Eleasar ug sa tinudlong mga hawas sa Diyos gikan sa napulo ka tribo (lakip sa Manasesnong si Haniel nga anak nga lalaki ni Epod), nagbahinbahin sa yuta ingong mga pahat nga panulondon.—Num 34:17, 23; Jos 13:1-7.

Panulondon nga Yuta. Dayag nga ang katunga sa tribo ni Manases may panulondon na sa S sa Jordan. Lakip niini ang Basan ug ang usa ka bahin sa Gilead. (Jos 13:29-31) Sa H nahimutang ang Gad, ang utlanang siyudad mao ang Mahanaim. (Jos 13:24-26, 30) Kini nga rehiyon sa kinadak-ang bahin maoy usa ka habog nga patag ibabaw sa bukid, nga may aberids nga gihabogon nga mga 610 m (2,000 p). Dinhi nahimutang ang Golan, usa sa unom ka siyudad nga dalangpanan, ug ang Beestera (Astarot), lain pang Levihanong siyudad.—Jos 20:8, 9; 21:27; 1Cr 6:71.

Ang nahibiling katunga sa mga Manasesnon nakadawat sa ilang teritoryo nga panulondon sa K sa Jordan. (Jos 17:2, 5) Ang utlanan niini sa H mao ang Epraim, ang Aser sa AK, ang Isacar sa AS, ug ang Dagat Mediteranyo sa K. Gikan sa Mikmetat ang utlanan tali sa Epraim ug Manases nakaabot ngadto sa Tapua, nagpadayon ubay sa bul-oganang walog sa Kana, ug natapos didto sa Mediteranyo. (Itandi ang Jos 16:5-8; 17:7-10.) Samtang ang mga Epraimnon may sakop nga mga siyudad sa Manases, ang mga Manasesnon gihatagag mga sakop nga siyudad (ang Bet-sean, Ibleam, Dor, En-dor, Taanak, ug Megido, ug ang mga lungsod nga sakop niini) sa Isacar ug Aser. (Jos 16:9; 17:11) Ang mga Manasesnon napakyas sa pag-abog sa mga Canaanhon gikan niining sakop nga mga siyudad apan, sa kadugayan, gipailalom kini sila sa pinugos nga trabaho. (Jos 17:11-13; Huk 1:27, 28; itandi ang 1Cr 7:29.) Duha niining mga sakop nga siyudad, ang Taanak (Aner?) ug ang Ibleam (Bileam o Gat-rimon?), gihatag ngadto sa Kohatnon nga mga Levihanon.—Jos 21:25, 26; 1Cr 6:70.

Kasaysayan. Human matapos ang pagbahinbahin sa yuta, gipanalanginan ni Josue ang mga tawo sa tribo ni Ruben, Gad, ug ang "katunga sa tribo ni Manases" sa sidlakan ug gidasig sila nga magpadayon sa pag-alagad kang Jehova. (Jos 22:1-8) Sila mibiya sa Shilo, mipanaw ngadto sa Jordan, ug unya duol sa maong suba sila nagtukod ug usa ka halaran. Kini hapit mosangko sa sibil nga gubat, tungod kay giisip kini sa ubang mga tribo ingong usa ka buhat sa pagkadili-matinumanon ug rebelyon. Apan, ang isyu nahusay nga malinawon sa dihang gipatin-aw nga gipatindog ang halaran, dili alang sa paghalad, kondili aron magsilbing usa ka handomanan sa pagkamatinumanon kang Jehova.—Jos 22:9-31.

Sa ulahing yugto ang Manasesnon nga si Maghuhukom Gideon mao ang gigamit ni Jehova sa pagluwas sa mga Israelinhon gikan sa pagpanglupig sa mga Midianhon. (Huk 6:11-16, 33-35; 7:23; 8:22) Si Jepte dayag nga maoy lain pang maghuhukom gikan sa tribo ni Manases. Sa panahon sa iyang pagkamaghuhukom ang Israel napahigawas gikan sa pagpanghasi sa mga Ammonhanon.—Huk 11:1, 32, 33.

Sa panahon sa pagmando sa unang hari sa Israel nga si Saul, ang mga Rubenhon, ang mga Gadhanon, ug ang "katunga sa tribo ni Manases" sa sidlakan nakaangkon sa usa ka bug-os nga kadaogan batok sa mga Hagrihanon ug sa ilang mga kaalyado. (1Cr 5:10, 18-22) Niining linangkob nga yugto usab, ang mga Manasesnon, lakip ang mga tawong may talagsaong kaisog, maoy apil niadtong mitalikod kang Saul aron sa pagdapig kang David. (1Cr 12:19-21) Human mamatay si Saul ug ang iyang manununod nga si Is-boset, 18,000 ka Manasesnon gikan sa rehiyon sa K sa Jordan ug ang uban pang linibo gikan sa dapit sa S sa Jordan miadto sa Hebron aron himoong hari si David sa tibuok Israel (1070 W.K.P.).—1Cr 12:31, 37, 38.

Mga tuig sa ulahi, ang dakong relihiyosong repormasyon nga gihimo sa Judeanhon nga si Haring Asa nakatukmod sa daghang Manasesnon nga motalikod sa amihanang gingharian "sa dihang ilang nakita nga si Jehova nga iyang Diyos nag-uban kaniya." (2Cr 15:8, 9) Sa panahon sa dakong panagkatigom sa ika-15 nga tuig sa pagmando ni Asa (963 W.K.P.), sila miduyog sa uban sa paghimog pakigsaad sa pagpangita kang Jehova. (2Cr 15:10, 12) Mao man usab, sa pagmando sa Judeanhon nga si Haring Ezequias (745-717 W.K.P.), bisan daghan ang nagyagayaga sa mga mensahero nga iyang gipadala aron ipaabot ang pagdapit nga moadto sa Jerusalem alang sa pagsaulog sa Paskuwa, ang ubang mga Manasesnon andam nga magpaubos ug misanong nga may pag-uyon. Human niana, kadtong mga misanong miapil sa paglaglag sa mga butang nga nalangkit sa idolatriya.—2Cr 30:1, 10, 11, 18; 31:1.

Una pa niana (mga 760 W.K.P.), gidestiyero ni Tiglat-pileser (Tilgat-pilneser) III ang mga Manasesnon nga nagpuyo sa S sa Jordan. (1Cr 5:23-26) Halos sa samang panahon mopatim-awng dihay mga panagbangi tali sa tribo ni Epraim ug Manases. Apan kining duha ka tribo nagkahiusa sa ilang pagpakigbatok sa Juda.—Isa 9:20, 21.

Duolan sa usa ka siglo human mapukan ang napulo-ka-tribong gingharian, gipaabot sa Judeanhon nga si Haring Josias ang iyang pagpanglaglag sa mga halaran, tungtonganan sa insenso, sagradong mga poste, ug mga larawan, ang tanan nga gigamit sa bakak nga pagsimba, sa nagun-ob nga mga dapit sa Manases ug sa ubang mga dapit sa gawas sa Juda (sukad ug human sa 648 W.K.P.). Kining Judeanhon nga hari nag-ayo usab sa templo, ug kini gisuportahan pinaagi sa mga kontribusyon nga nadawat gikan sa mga Israelinhon sa lainlaing mga tribo, lakip ang Manases.—2Cr 34:1-11.

Human makabalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya (537 W.K.P.), ang ubang Manasesnon mipuyo sa Jerusalem.—1Cr 9:1-3.

Sa panan-awon ni Ezequiel, ang gihatag nga yuta sa Manases nahimutang taliwala sa Neptali ug Epraim. (Eze 48:4, 5) Naghawas usab ang Manases ingong usa sa mga tribo sa espirituwal nga Israel.—Pin 7:6.

3. Usa ka ngalan nga mabasa sa Masoretikong teksto sa Maghuhukom 18:30, tungod sa gihimong kausaban sa magkokopya. Ang asoy maoy mahitungod sa pag-apostata sa Dan, ug ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* nag-ingon nga "si Jonatan nga anak nga lalaki ni Gersom, nga anak nga lalaki ni Moises, siya ug ang iyang mga anak nga lalaki nahimong mga saserdote alang sa tribo sa mga Danhanon." (Tan-awa usab ang *AT; Mo; Ro; RS.*) Ang Hudiyong mga eskriba nagsal-ot ug letra (*nun* = n) diha sa itaas taliwala sa unang duha ka letra sa orihinal nga Hebreohanong ngalan aron basahong "ni Manases" inay nga "ni Moises," nga nagbuhat niini tungod sa ilang pagtamod kang Moises. Sa ingon ang mga eskriba nagtinguha nga itago ang kaulawan ug kadaot nga mahimong iduhig sa ngalan ni Moises tungod sa buhat ni Jonatan. Gawas pa sa nausab nga Masoretikong teksto, ang "ni Manases" makita sa Vatican Manuscript Num. 1209 sa Gregong *Septuagint* ug sa Syriac nga *Peshitta.* Apan, ang "ni Moises" mao ang makaplagan sa Alexandrine Manuscript sa Gregong *Septuagint* ug sa Latin nga *Vulgate* sa Maghuhukom 18:30.

4. Hari sa Juda nga anak nga lalaki ug manununod ni Haring Ezequias. (2Ha 20:21; 2Cr 32:33) Ang inahan ni Manases mao si Hepziba. Siya 12 anyos sa dihang siya milingkod ingong ika-14 nga hari sa Juda human ni David ug nagmando sulod sa 55 ka tuig (716-662 W.K.P.) sa Jerusalem. (2Ha 21:1) Siya nagbuhat kon unsay daotan sa mga mata ni Jehova, nagtukod pag-usab sa hatag-as nga mga dapit nga gilaglag sa iyang amahan, nagtukod ug mga halaran alang kang Baal, ug nagsimba sa "tanang panon sa kalangitan," ug nagtukod ug bakak nga relihiyosong mga halaran diha sa duha ka sawang sa templo. Siya nagpaagi sa iyang mga anak sa kalayo, naggamit ug salamangka, pagpanag-an, ug nagpasiugda sa mga buhat sa espiritismo. Si Manases nagbutang usab sa linilok nga larawan sa sagradong poste nga iyang gihimo sa sulod sa balay ni Jehova. Siya nagdaldal sa Juda ug Jerusalem "sa pagbuhat kon unsay daotan nga labaw pa kay sa kanasoran nga gilaglag ni Jehova gikan sa atubangan sa mga anak sa Israel." (2Ha 21:2-9; 2Cr 33:2-9) Bisan tuod si Jehova nagpadalag mga manalagna, wala kini patalinghogi. Sad-an usab si Manases sa pag-ula sa daghan kaayong inosenteng dugo (2Ha 21:10-16), nga sumala sa literatura sa Hudiyong mga rabbi, naglakip sa dugo ni Isaias, nga ilang giingon nga gigabas tungod sa sugo ni Manases.—Itandi ang Heb 11:37.

Gisilotan si Manases tungod kay wala niya hatagig pagtagad ang mensahe ni Jehova ug gidala siyang binihag sa hari sa Asirya ngadto sa Babilonya, nga usa sa harianong mga siyudad sa monarko sa Asirya. (2Cr 33:10, 11) 'Si Manases sa Juda' apil sa listahan sa 22 ka "mga hari sa Hatti, sa kabaybayonan ug kapuloan" nga nagbayad ug tributo sa Asiryanhon nga si Haring Esar-hadon. Ang ngalan ni Manases makita usab sa listahan sa mga hari nga nagbayad ug tributo kang Ashurbanipal.—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 291, 294.

Samtang siya usa ka binihag, si Manases naghinulsol, nagpaubos sa iyang kaugalingon, ug

nag-ampo kang Jehova. Gidungog sa Diyos ang iyang hangyo alang sa pabor ug gipasig-uli siya sa iyang pagkahari sa Jerusalem. (2Cr 33:12, 13) Human niana si Manases "nagtukod ug usa ka paril sa gawas alang sa Siyudad ni David," nagbutang ug mga pangulo sa kasundalohan diha sa kinutaang mga siyudad sa Juda, naghanaw sa langyawng mga diyos ug sa larawang idolo gikan sa balay ni Jehova, ug sa mga halaran nga iyang gitukod didto "sa bukid sa balay ni Jehova ug sa Jerusalem." Si Manases nag-andam sa halaran ni Jehova ug naghalad sa ibabaw niana, nagdasig usab sa uban sa pag-alagad kang Jehova. Bisan pa niana, ang katawhan naghalad pa gihapon didto sa hatag-as nga mga dapit, hinuon alang kang Jehova. (2Cr 33:14-17) Sa pagkamatay ni Manases, siya gipulihan sa pagkahari sa iyang anak nga lalaki nga si Amon. —2Cr 33:20.

5. Usa ka Israelinhon "sa mga anak ni Pahatmoab" nga apil niadtong nagkuha ug langyawng mga asawa ug nagpapahawa kanila "uban sa mga anak" sa adlaw ni Esdras.—Esd 10:30, 44.

6. Laing Israelinhon, "sa mga anak ni Hasum," nga apil niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa tungod sa masibotong pagbarog ni Esdras dapig sa putling pagsimba.—Esd 10: 33, 44.

MANASESNON. Tan-awa ang MANASES Num. 2.

MANDRAGORA [Heb., *du·dha·'im',* plural]. Usa ka hilba nga mabuhig dugay nga kapamilya sa patatas, nga may dagko, pormag-itlog, lubos-berde nga mga dahon. Ang mga dahon sa mandragora (*Mandragora officinarum*) motubo gikan sa lintunganayng gamot mismo, nga moporma ug pinabukad nga sirkulo, ug mosangyad sa yuta. Sa kinatung-an niini nga sirkulo, ang pungango sa bulak motubo, ug ang matag pungango mopatunghag usa lang ka puti, asulon, o bayolet nga bulak. Ang dalagong-pula nga bunga, nga susama ka dako sa sirwelo, mahinog nga halos dungandungan sa pagpangani sa trigo didto sa Palestina. (Gen 30:14) Gihubit kini nga sama ka humot ug ka presko sa mansanas. (Tan-awa ang Aw 7:13.) Ang baga, sagad nagsangasanga nga lintunganayng gamot sa mandragora amgid-amgid sa mga bitiis sa tawo. Kini nakapatunghag daghang patuotuo ug naglangkit niini nga tanom sa mga gahom sa madyik. —HULAGWAY, Tomo 1, p. 544.

Sa karaang kapanahonan ang mga bunga sa mandragora gigamit sa medisina ingong narkotiko ug ingong pang-alibyo sa pagpangurog sa kaunoran. Labot pa, kaniadto ug sa pagkakaron sa pipila ka bahin sa Tungang Sidlakan, kini giisip nga makapapukaw sa gana sa sekso ug makadugang sa pertilidad o makatabang aron momabdos. Ang talaan sa Genesis nagtaho nga si Raquel miuyon nga ang iyang igsoong babaye nga si Lea makigdulog sa iyang banang si Jacob baylo sa pipila ka mandragora. (Gen 30:14, 15) Bisan tuod wala ibutyag sa Bibliya kon unsa ang iyang motibo, lagmit gibati ni Raquel nga kini makatabang kaniya aron momabdos, sa ingon matapos ang kaulawan sa iyang pagkaapuli. Hinuon, ayha pa siya nagmabdos paglabay sa pipila ka tuig human niini nga panghitabo. —Gen 30:22-24.

MANEH. Tan-awa ang MINA.

MANIKO. Usa ka sukod sa gitas-on o sa gisangkaron nga gibanabanang katumbas sa distansiya gikan sa siko hangtod sa tumoy sa tungatungang tudlo. (Deu 3:11) Adunay mga timailhan nga ang mga Israelinhon komon nga migamit sa maniko nga mga 44.5 sm (17.5 pul.), ug ang mga kalkulasyon niini nga publikasyon maoy pinasukad niana nga maniko. Pananglitan, ang Inskripsiyon sa Siloam nag-ingong 1,200 ka maniko ang gitas-on sa tunel sa tubig nga gihimo ni Haring Ezequias. Sumala sa mga pagsukod karong adlawa, kini nga tunel maoy 533 m (1,749 p) ang gitas-on. Busa, kon kuwentahon, kini nga mga sukod maoy pinasukad sa maniko nga 44.4 sm (17.49 pul.). Dugang pa, daghang mga bilding ug mga paril nga nakubkoban didto sa Palestina mahimong sukdon pinaagig tibuok nga mga numero niini nga yunit, nga naghatag ug dugang basehan sa pagkalkulo sa maniko ingong mga 44.5 sm (17.5 pul.).

Dayag nga ang mga Israelinhon migamit usab ug maniko nga mas taas ug usa ka dapal (7.4 sm; 2.9 pul.) kay sa "komon" nga maniko. Kining mas taas nga maniko nga mga 51.8 sm (20.4 pul.) maoy gigamit sa pagsukod sa templo sa panan-awon ni Ezequiel. (Eze 40:5) Lagmit dihay mubo usab nga maniko nga mga 38 sm (15 pul.), nga gisukod gikan sa siko hangtod sa mga buko sa mga tudlo sa gikumo nga kamot.—Huk 3:16, *ftn* sa *Rbi8.*

MANININGIL UG BUHIS. Sa Romanhong Imperyo, ang mga buhis por ulo ug mga buhis sa yuta gikolekta sa mga opisyal sa imperyo ingong bahin sa ilang opisyal nga katungdanan. Apan ang katungod sa pagpangolektag buhis sa mga butang nga gieksportar, sa mga butang nga giimportar, ug sa mga manggad nga gipasulod sa mga negosyante diha sa nasod mapalit diha sa publikong subastahanan. Busa ang katungod sa pagpangolekta sa maong mga buhis mahiadto sa mga tawo nga kinatas-ang mopuhal. Sa dihang sila mangolektag mga buhis, sila makaganansiya gikan sa mga buhis nga madawat nga mosobra sa kantidad nga ilang gipuhal. Kining mga tawhana, nga nailhan

ingong mga *publican,* nagtugyan sa katungod sa pagpangolektag mga buhis ngadto sa laing mga tigkolekta diha sa pipila ka bahin sa ilang teritoryo. Ug kini nga mga tigkolekta, sa baylo, nagdumala ug laing mga tawo nga maoy mohimog personal nga pagpangolektag mga buhis. Pananglitan, si Zaqueo mopatim-aw nga maoy pangulo sa mga maniningil ug buhis sa sulod ug sa palibot sa Jerico. (Luc 19:1, 2) Ug si Mateo, kinsa gitawag ni Jesus aron mahimong apostol, maoy usa ka tawo nga aktuwal nga nangolektag mga buhis, lagmit nga siya adunay buhatan sa buhis nga diha o duol sa Capernaum.—Mat 10:3; Mar 2:1, 14.

Busa, sa Palestina daghang Hudiyo ang aktibong mga maniningil ug buhis. Ubos ang pagtamod kanila sa ilang mga katagilungsod, sanglit sila sobrang maningil ug mga buhis. (Mat 5:46; Luc 3:12, 13; 19:7, 8) Sagad nga gilikayan sa ubang mga Hudiyo ang kinabubut-ong pagpakig-uban sa mga maniningil ug buhis ug giisip sila nga kauban sa mga tawong nailhan nga mga makasasala, lakip sa mga pampam. (Mat 9:11; 11:19; 21:32; Mar 2:15; Luc 5:30; 7:34) Nayugot usab sila sa mga maniningil ug buhis tungod kay sila nag-alagad sa langyawng gahom, ang Roma, ug suod nga nakig-uban sa "mahugaw" nga mga Hentil. Busa, ang pagtagad sa usa ka "igsoon" nga dili-mahinulsolong mamumuhat ug daotan ingong sama sa usa ka "maniningil ug buhis" nagkahulogan nga dili makig-uban kaniya nga kinabubut-on.—Mat 18:15-17.

Si Kristo Jesus wala mouyon sa korapsiyon nga kaylap taliwala sa mga maniningil ug buhis. Apan, siya andam nga motabang sa espirituwal nga paagi niadtong nagpakitag tinguha sa pagpatalinghog kaniya bisan tuod siya gisaway sa pagbuhat niana. (Mat 9:9-13; Luc 15:1-7) Sa usa sa iyang mga sambingay, gipakita ni Jesus nga ang maniningil ug buhis nga mapainubsanong miila sa iyang kaugalingon nga makasasala ug naghinulsol mas matarong pa kay sa Pariseo nga mapahitas-ong naglantaw sa iyang kaugalingon ingong matarong. (Luc 18:9-14) Ug ang mapainubsanon, mahinulsolong mga maniningil ug buhis (sama kang Mateo ug Zaqueo) nahimong mga sakop sa Gingharian sa mga langit.—Mat 21:31, 32.

MANLULUKAT. Tan-awa ang LUKAT, MANLULUKAT.

MANLULUWAS. Ang usa nga mopanalipod o moluwas gikan sa kapeligrohan o kalaglagan. Si Jehova gipaila ingong ang pangunang Manluluwas, ang bugtong Tuboran sa kaluwasan. (Isa 43:11; 45:21) Sa makadaghang higayon siya nahimong ang Manluluwas sa Israel. (Sal 106:8, 10, 21; Isa 43:3; 45:15; Jer 14:8) Iyang giluwas dili lamang ang nasod kondili usab ang mga indibiduwal nga nagalagad kaniya. (2Sa 22:1-3) Sagad ang iyang pagluwas maoy pinaagi sa mga tawo nga iyang gipatindog ingong mga manluluwas. (Neh 9:27) Panahon sa yugto sa mga Maghuhukom, kining linaing mga manluluwas maoy mga pinili ug gihatagag gahom sa Diyos aron luwason ang Israel gikan sa langyawng pagpanglupig. (Huk 2:16; 3:9, 15) Samtang buhi pa ang maghuhukom, siya nag-alagad aron ang Israel mosubay sa hustong dalan, ug kini nagdala kanila ug kahupayan gikan sa ilang mga kaaway. (Huk 2:18) Sa dihang si Jesus dinhi pa sa yuta, si Jehova mao ang iyang Manluluwas, nga nagpaluyo ug nagpalig-on kaniya aron nga makahupot sa integridad latas sa iyang malisod kaayong mga pagsulay.—Heb 5:7; Sal 28:8.

Duyog sa iyang papel ingong Manluluwas, si Jehova mao usab ang "Manlulukat." (Isa 49:26; 60:16) Sa nangaging panahon iyang gilukat ang iyang katawhang Israel gikan sa pagkabihag. Sa pagluwas sa mga Kristohanon gikan sa pagkaulipon sa sala, iyang gihimo ang paglukat pinaagi sa iyang Anak nga si Jesu-Kristo (1Ju 4:14), ang tagana ni Jehova alang sa kaluwasan, kinsa tungod niana gibayaw ingong "Pangulong Ahente ug Manluluwas." (Buh 5:31) Busa, si Jesu-Kristo tukmang matawag nga "atong Manluluwas," bisan pag iyang gihimo ang pagluwas ingong ahente ni Jehova. (Tit 1:4; 2Pe 1:11) Ang ngalang Jesus, nga gingalan ngadto sa Anak sa Diyos pinaagi sa sugo sa manulonda, nagkahulogang "Si Jehova Maoy Kaluwasan," kay, sumala pa sa manulonda, "siya magluwas sa iyang katawhan gikan sa ilang mga sala." (Mat 1:21; Luc 1:31) Kini nga ngalan nagpunting nga si Jehova mao ang Tuboran sa kaluwasan, nga nagpalampos niini *pinaagi* ni Jesus. Tungod niini atong makita nga ang Amahan ug ang Anak magkaubang gihisgotan maylabot sa kaluwasan.—Tit 2:11-13; 3:4-6.

Ang kaluwasan gitagana ni Jehova pinaagi kang Jesu-Kristo alang sa "tanang matang sa mga tawo." (1Ti 4:10) Siya nagluwas kanila gikan sa sala ug kamatayon (Rom 8:2), gikan sa Dakong Babilonya (Pin 18:2, 4), gikan niining kalibotana nga nailalom sa pagkontrolar ni Satanas (Ju 17:16; Col 1:13), ug gikan sa kalaglagan ug sa walay katapusang kamatayon (Pin 7:14-17; 21:3, 4). Ang "usa ka dakong panon" gipakita sa Pinadayag 7:9, 10 nga nagpasidungog sa ilang kaluwasan ngadto sa Diyos ug sa Kordero.

Ang halad lukat mao ang pasukaranan alang sa kaluwasan, ug ingong Hari ug walay kataposang Hataas nga Saserdote, si Kristo Jesus adunay awtoridad ug gahom "sa pagluwas sa bug-os kanilang nagaduol sa Diyos pinaagi kaniya." (Heb 7:23-25; Pin 19:16) Siya mao "ang manluluwas niining maong lawas," ang kongregasyon sa iyang dinihogang

mga sumusunod, ug usab sa tanan nga nagpasundayag ug pagtuo kaniya.—Efe 5:23; 1Ju 4:14; Ju 3:16, 17.

MANOA. Usa ka lalaking Danhanon sa lungsod sa Zora sa Sepela (Jos 15:33) ug ang amahan ni Maghuhukom Samson. Si Manoa maoy usa ka debotadong magsisimba ni Jehova.

Usa ka adlaw niana nagpakita ang usa ka manulonda ngadto sa apuli nga asawa ni Manoa, nga nagpahibalong siya manganak ug usa ka anak nga lalaki nga mahimong Nazareo sa Diyos. Sa dihang gipahibalo labot niini, si Manoa nangamuyo kang Jehova ug naghangyo nga ipadala pag-usab ang mensahero aron tudloan sila sa pagmatuto sa bata. Gitubag ni Jehova ang pag-ampo ug gipadala ang manulonda sa ikaduhang higayon. Sa dihang si Manoa mitanyag sa pag-andam ug pagkaon sa mensahero, siya giingnan hinuon sa pagtanyag ug halad-nga-sinunog alang kang Jehova, ug kini iyang gihimo. Human lamang sa pagkayab niini nga mensahero diha sa nagdilaab nga kalayo gikan sa halaran nga si Manoa nakaila kaniya ingong manulonda ni Jehova. Tungod kay nakasinati niini, nahadlok si Manoa nga siya ug ang iyang asawa mamatay. Apan ang iyang asawa naghupay sa iyang kahadlok, nga nag-ingon: "Kon si Jehova nahimuot lamang sa pagpatay kanato, wala unta niya dawata ang halad-nga-sinunog ug ang halad-nga-lugas gikan sa atong kamot, ug wala unta niya ipakita kanato kining tanang butang, ug wala unta niya kita karon padungga ug butang nga sama niini."—Huk 13:2-23.

Katuigan sa ulahi, si Manoa ug ang iyang asawa, 'nga wala mahibalo nga kadto gikan kang Jehova,' misupak sa tinguha ni Samson nga magminyo sa usa ka babayeng Filistehanon sa Timnah. (Huk 14:1-4; itandi ang Deu 7:3, 4.) Unya si Manoa ug ang iyang asawa mikuyog kang Samson ngadto sa Timnah, apan wala mokuyog kaniya hangtod sa balay sa babayeng Filistehanon. Busa wala nila masaksihi ang pagpatay ni Samson sa usa ka nating leyon pinaagi lamang sa iyang mga kamot. Sa laing higayon si Samson, nga nagtinguhang dad-on ang babayeng Filistehanon ngadto sa iyang balay, miadto pag-usab sa Timnah uban sa iyang mga ginikanan. Siya mitipas aron susihon ang patayng lawas sa leyon nga iyang gipatay una pa niana ug nakakaplag ug panon sa mga putyokan ug dugos sa sulod niini. Sa pagbalik niya sa iyang mga ginikanan, iyang gihatagan sila ug dugos nga iyang nakuha gikan sa patayng lawas sa leyon, ug sila mikaon niini. Human niana dayag nga ang pamilya mipadayon sa ilang panaw, ug walay duhaduha nga sila mitambong sa kombira nga gihikay ni Samson didto sa Timnah.—Huk 14:5-10.

Si Manoa unang namatay kay sa iyang anak, kay si Samson gilubong man sa lubnganan ni Manoa sa taliwala sa Zora ug Estaol.—Huk 16:31.

MANSANAS [Heb., *tap·pu'ach*]. Adunay daghang pangagpas kon unsa nga kahoy ug prutas ang gipaila sa Hebreohanong pulong nga *tap·pu'ach.* Ang pulong mismo nagpaila nga kini mailhan tungod sa *kahumot* o *alimyon* niini. Kini naggikan sa lintunganayng pulong nga *na·phach',* nga nagkahulogang "paghuyop; paghangos; paghingutas." (Gen 2:7; Job 31:39; Jer 15:9) Mahitungod niini, si M. C. Fisher misulat: "Ang relasyon [sa *na·phach'*] daw layo sa sinugdan, apan may koneksiyon ang mga ideya sa 'pagginhawa' ug sa 'pagpagula sa kaalimyon.' Ang kaubang porma nga *puah* nagkahulogan ug 'huyop' (sa hangin) ug 'pagpagulag humot nga alimyon, mahumot.' "—*Theological Wordbook of the Old Testament,* giedit ni R. L. Harris, 1980, Tomo 2, p. 586.

Ubay-ubayng mga prutas ang gisugyot puli sa mansanas, lakip ang orens, suha, *quince,* ug *apricot.* Ang pangunang pagtutol nga gipatungha labot sa mansanas mao nga ang mainit, ugang klima sa dakong bahin sa Palestina dili paborableng tamnan ug mansanas. Bisan pa niana, ang kaamgid nga pulong sa Arabiko nga *tuffah* pangunang nagkahulogan nga "mansanas," ug angayng matikdan nga ang Hebreohanong mga ngalan sa dapit nga Tapua ug Bet-tapua (lagmit ginganlan niana tungod kay daghan kini nga prutas sa ilang kasilinganan) gipreserbar sa ilang Arabiko nga mga katumbas pinaagi sa paggamit niini nga pulong. (Jos 12:17; 15:34, 53; 16:8; 17:8) Kini nga mga dapit wala mahimutang sa ubos nga kayutaan apan didto sa kabungtoran, diin ang klima medyo kasarangan. Dugang pa, ang posibilidad nga adunay pipila ka kalainan sa klima sa nangagi dili bug-os nga ikasalikway. Ang mga kahoyng mansanas nabuhi sa Israel karong adlawa ug busa mopatim-aw nga mohaom pag-ayo sa kahubitan sa Bibliya. Si William Thomson, nga migugol ug daghang tuig sa Sirya ug Palestina sa ika-19 nga siglo, nagtaho gani nga nakakaplag ug prutasan sa mansanas sa dapit sa Askelon sa Kapatagan sa Filistia.—*The Land and the Book,* girebisar ni J. Grande, 1910, pp. 545, 546.

Ang kahoyng mansanas (*Pyrus malus*) pangunang gihisgotan diha sa Awit ni Solomon, diin ang mga pahayag sa gugma sa hinigugmang magbalantay sa Sulamita gipakasama sa maanindot nga landong sa kahoyng mansanas ug sa katam-is sa bunga niini. (Aw 2:3, 5) Ang hari nagtandi sa ginhawa sa Sulamita sa alimyon sa mga mansanas. (Aw 7:8; tan-awa usab ang 8:5.) Diha sa Proverbio (25:11) ang haom, tukma sa panahon nga mga pulong gipakasama sa mga "mansanas nga

bulawan diha sa linilok nga plata." Ang bugtong laing paghisgot sa mansanas maoy diha sa Joel 1:12. Ang komon nga pagtuo nga ang mansanas mao ang gidiling bunga sa Eden wala gayoy bisan unsang pasukaranan sa Kasulatan. Sa susama, ang ekspresyong "mansanas sa mata" nga makaplagan sa *King James Version* (Sal 17:8; Pr 7:2; ug sa uban pa) dili usa ka Hebreohanong ekspresyon, ang literal nga hubad niini maoy "tawotawo sa kalimutaw [sa usa]."

MANTEKILYA. Sa panguna kini maoy usa ka panagsagol sa tambok nga miresulta tungod sa pagkutaw o pagbatil sa gatas o sa krema. Sa kapanahonan sa Bibliya, kini nga produkto sa gatas lahi sa mantekilya sa Kasadpanhong kalibotan karon, tungod kay kini medyo lanay inay nga solido. (Job 20:17) Busa, si Koehler ug Baumgartner naghatag ug kahulogan sa Hebreohanong pulong nga *chem·'ah'* ingong tam-is, bag-ong mantekilya, nga humok pa. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 308) Si Franciscus Zorell nag-ingon nga kining pulonga nagtumong sa "baga, mitibugol nga gatas." (*Lexicon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti,* Roma, 1968, p. 248) Ang samang pulong gihubad nga "gipatibugol nga gatas" sa Maghuhukom 5:25.

"Ang pagbatil [sa literal, pagpuga] sa gatas magpatungha sa mantekilya." (Pr 30:33) Kini gihimo pinaagi sa pagbutang sa gatas diha sa panit nga sudlanan ug magpuga niana, mag-uyog niana diha sa mga tuhod, o magbitay niana tali sa mga pudlos ug kalit nga magtabyogtabyog niana hangtod makab-ot ang gitinguhang kahagkot.

Ang mantekilya, bisag giisip nga luho nga pagkaon, gikaon ug gipahimuslan na sukad pa sa kapanahonan sa mga patriarka. Si Abraham naglakip niini diha sa kombira nga iyang gidalit alang sa bisitang mga manulonda (Gen 18:8); ang mga higala ni David miduaw kaniya nga nagdalag mantekilya ug ubang mga gasa nga pagkaon.—2Sa 17:29.

Ang "mantekilya" sa Salmo 55:21 gigamit nga mahulagwayon sa pagtumong sa kahimut-anan, hamloy, maulog-ulogong mga pulong sa usa ka mabudhion.

MANULONDA. Ang Hebreohanong *mal·'akh'* ug ang Gregong *ag'ge·los* sa literal nagkahulogang "mensahero." Gikan sa unang basahon sa Bibliya hangtod sa kataposan, kining mga pulonga makita sa halos 400 ka higayon. Sa dihang ang gipasabot mao ang espiritung mga mensahero, ang mga pulong gihubad nga "mga manulonda," apan kon ang gitumong dayag nga tawhanong mga linalang, ang hubad maoy "mga mensahero." (Gen 16:7; 32:3; San 2:25; Pin 22:8; tan-awa ang MENSAHERO.) Apan, diha sa simboliko kaayong basahon sa Pinadayag ang pipila ka paghisgot sa 'mga manulonda' mahimong mapadapat sa tawhanong mga linalang. —Pin 2:1, 8, 12, 18; 3:1, 7, 14.

Usahay ang mga manulonda gitawag nga mga espiritu; ug ang mga espiritu dili makita ug gamhanan. Busa atong mabasa: "Usa ka espiritu migula ug mibarog sa atubangan ni Jehova"; "Dili ba silang tanan mga espiritu alang sa publikong pagalagad?" (1Ha 22:21; Heb 1:14) Sanglit nagbaton ug dili-makitang espirituhanong mga lawas, sila nagapuyo "sa mga langit." (Mar 12:25; 1Co 15:44, 50) Sila gitawag usab nga "mga anak sa matuod nga Diyos," "mga bituon sa kabuntagon," ug "balaang tinagpulo ka libo" (o "mga balaan").—Job 1:6; 2:1; 38:7; Deu 33:2.

Kay mga linalang nga dili makaminyo ug makapatunghag kaugalingong liwat, ang mga manulonda tagsatagsang gilalang ni Jehova pinaagi sa iyang panganayng Anak, "ang sinugdan sa kalalangan sa Diyos." (Mat 22:30; Pin 3:14) "Pinaagi kaniya [kining panganayng Anak, ang Pulong] gilalang ang tanang ubang butang sa langit . . . ang mga butang nga dili-makita . . . Dugang pa, siya mao ang una sa tanang ubang butang ug pinaagi kaniya ang tanang ubang butang gipatungha." (Col 1:15-17; Ju 1:1-3) Ang mga manulonda gilalang dugay na kanhi una pa ang pagtungha sa tawo, kay sa 'pagtukod sa kalibotan' "ang mga bituon sa kabuntagon nagdungan paghugyaw sa kalipay, ug ang tanang anak sa Diyos misinggit sa pagdayeg." —Job 38:4-7.

Mahitungod sa gidaghanon sa mga panon sa mga manulonda sa langit, si Daniel miingon nga iyang nakita ang "kaliboan ka libo nga nag-alagad [sa Diyos], ug napulo ka libo ka napulo ka libo nga nagbarog diha sa iyang atubangan."—Dan 7:10; Heb 12:22; Jud 14.

Han-ay ug Ranggo. Sama sa makitang kalalangan, maingon man usab sa dili-makitang dominyo adunay han-ay ug ranggo taliwala sa mga manulonda. Ang pangunang manulonda, maylabot sa gahom ug awtoridad, mao si Miguel, ang arkanghel. (Dan 10:13, 21; 12:1; Jud 9; Pin 12:7; tan-awa ang ARKANGHEL; MIGUEL Num. 1.) Tungod sa iyang pagkalabaw ug sa pagtawag kaniya nga 'ang dakong prinsipe nga nagbarog alang sa mga anak sa katawhan sa Diyos,' gituohan nga siya mao ang manulonda nga nanguna sa Israel latas sa kamingawan. (Ex 23:20-23) Nagbaton ug taas kaayong ranggo taliwala sa mga manulonda labot sa mga pribilehiyo ug dungog mao ang mga serapin. (Isa 6:2, 6; tan-awa ang SERAPIN.) Mas subsob (mga 90 ka higayon), ang Kasulatan naghisgot sa mga kerubin, ug pinasukad sa kahubitan sa ilang mga katungdanan ug mga responsibilidad dayag nga sila usab naghupot ug linaing posisyon taliwala sa mga

manulonda. (Gen 3:24; Eze 10:1-22; tan-awa ang KERUBIN.) Anaa usab ang dakong hut-ong sa mensaherong mga manulonda nga nag-alagad ingong tigdalag mensahe tali sa Diyos ug sa tawo. Apan, dili lang kay sila tighatod ug mga mensahe. Ingong mga ahente ug mga luyoluyo sa Labing Hataas nga Diyos, sila nag-alagad ingong kasaligang mga tigpatuman sa katuyoan sa Diyos, kini man maoy sa pagpanalipod ug pagluwas sa katawhan sa Diyos o kaha sa paglaglag sa mga daotan.—Gen 19:1-26.

Personalidad. Ang pipila lagmit mosupak bahin sa panagkalahi sa personalidad sa tagsatagsa ka manulonda, nga moingong sila maoy dili-persona nga mga puwersa nga gipadala aron sa pagpalampos sa kabubut-on sa Diyos, apan sukwahi niini ang gitudlo sa Bibliya. Ang pagbaton nilag indibiduwal nga mga ngalan nagpasabot sa ilang pagkalahi sa usag usa. Ang kamatuoran nga duha sa ilang mga ngalan ang gipaila, Miguel ug Gabriel, igong magpamatuod niini nga punto. (Dan 12:1; Luc 1:26) Ang wala paghisgot sa dugang mga ngalan maoy panalipod aron dili kahatagan ug dili-hustong pasidungog ug pagsimba kining maong mga linalang. Ang mga manulonda gipadala sa Diyos ingong mga ahente sa pagbuhat alang sa iyang ngalan, dili alang sa ilang kaugalingong ngalan. Busa, sa dihang si Jacob nangutana sa usa ka manulonda kon kinsay iyang ngalan, siya midumili sa pagtug-an niini. (Gen 32:29) Ang manulonda nga miadto kang Josue, sa dihang gihangyo nga magpaila, mitubag lamang nga siya mao ang "prinsipe sa kasundalohan ni Jehova." (Jos 5:14) Sa dihang ang mga ginikanan ni Samson nangutana sa usa ka manulonda kon kinsay iyang ngalan, siya wala motug-an, nga nag-ingon: "Nganong nangutana ka sa akong ngalan, nga kini kahibulongan man?" (Huk 13:17, 18) Si apostol Juan misulay sa pagsimba sa mga manulonda ug sa makaduha gibadlong: "Pagbantay! Ayaw kanag buhata! . . . Simbaha ang Diyos."—Pin 19:10; 22:8, 9.

Ingong mga persona, ang mga manulonda may gahom sa pagpakigkomunikar sa usag usa (1Co 13:1), may katakos sa pagsulti ug nagkalainlaing mga pinulongan sa mga tawo (Num 22:32-35; Dan 4:23; Buh 10:3-7), ug may katakos sa panghunahuna nga pinaagi niini sila makahimaya ug makadayeg kang Jehova (Sal 148:2; Luc 2:13). Tinuod nga ang mga manulonda walay sekso, sanglit gihimo sila ni Jehova nga ingon niana, dili tungod kay sila maoy dili-persona nga mga puwersa. Ang mga manulonda kasagarang gihulagway ingong mga lalaki, ug sa dihang nagmateryalisar kini kanunayng diha sa dagway nga lalaki, tungod kay ang Diyos ug ang iyang Anak gihisgotan ingong mga lalaki. Apan, sa dihang ang pipila ka nagmateryalisar nga mga manulonda nakig-ambit nga mapatuyangon sa kalipayan sa sekso sa mga adlaw ni Noe, sila gipalagpot gikan sa langitnong puloy-anan ni Jehova. Dinhi gipakita ang pagkalahi sa mga manulonda sa usag usa, kay, sama sa katawhan, sila usab maoy mga persona nga may kagawasan sa pagpili, may katakos sa personal nga pagpili tali sa husto ug sa sayop. (Gen 6:2, 4; 2Pe 2:4) Agig personal nga pagpili, panonpanon sa mga manulonda ang miduyog kang Satanas sa iyang pag-alsa.—Pin 12:7-9; Mat 25:41.

Mga Gahom ug mga Pribilehiyo. Sanglit gilalang sa Diyos ang tawo nga "ubos ug diyutay kay sa mga manulonda" (Heb 2:7), kini nagpasabot nga ang mga manulonda nagbaton ug mas labawng mental nga kapasidad kay sa tawo. Sila usab maoy labaw-tawhanon sa gahom. "Dayega ninyo si Jehova, Oh kamong mga manulonda niya, nga gamhanan sa kusog, nga nagatuman sa iyang pulong." Ang kahibalo ug gahom sa mga manulonda gipasundayag sa dihang gilaglag sa duha ka manulonda ang Sodoma ug Gomora pinaagig kalayo. Ang usa ka manulonda nagpatay ug 185,000 ka sundalo sa Asirya.—Sal 103:20; Gen 19:13, 24; 2Ha 19:35.

Ang mga manulonda makapanaw usab nga hilabihan kakusog, saylo pa sa limitasyon sa pisikal nga kalibotan. Busa sa dihang si Daniel nag-ampo, ang Diyos nagpadala ug usa ka manulonda aron sa pagtubag sa iyang pag-ampo; ug ang manulonda miabot gilayon, bisan gani sa wala pa matapos ang pag-ampo.—Dan 9:20-23.

Apan bisan pa sa tanan nilang hataas nga mental ug espirituwal nga mga gahom, ang mga manulonda may mga limitasyon. Matod ni Jesus, wala sila mahibalo sa 'adlaw ug takna' sa dihang kining sistemaha sa mga butang mahanaw. (Mat 24:36) Sila adunay idlot nga interes sa katumanan sa mga katuyoan ni Jehova, hinunoa adunay pipila ka butang nga wala nila hisabti. (1Pe 1:12) Sila magmaya kon ang usa ka makasasala maghinulsol, ug sila nagtan-aw sa samag "talan-awon sa teatro" nga gihimo sa mga Kristohanon maylabot sa publikong kalihokan dinhi sa kalibotan. Sila usab nag-obserbar sa maayong panig-ingnan sa Kristohanong mga babaye kinsa nagsul-ob ug timaan sa awtoridad ibabaw sa ilang mga ulo.—Luc 15:10; 1Co 4:9; 11:10; tan-awa ang PAGKAWALAY-KAMATAYON (Ang mga Manununod sa Gingharian Gihatagan ug Pagkawalay-kamatayon).

Ingong mga alagad ni Jehova, ang mga manulonda nakatagamtam ug daghang mga pribilehiyo sa mga kapanahonan nga nanglabay. Ang mga manulonda nag-alagad alang kang Abraham, Jacob, Moises, Josue, Isaias, Daniel, Zacarias, Pedro, Pablo, ug Juan, sa paghisgot sa pipila lamang. (Gen 22:11; 31:11; Jos 5:14, 15; Isa 6:6, 7; Dan 6:22; Zac

1:9; Buh 5:19, 20; 7:35; 12:7, 8; 27:23, 24; Pin 1:1) Ang ilang mga mensahe nakaamot sa pagsulat sa Bibliya. Sa Pinadayag ang mga manulonda gihisgotan sa mas daghang higayon kay sa bisan unsang ubang basahon sa Bibliya. Ang dili-maihap nga mga manulonda nakita palibot sa dakong trono ni Jehova; ang pito naghuyop sa pito ka trompeta, samtang ang laing pito nagbubo sa pito ka panaksan sa kasuko sa Diyos; ang usa ka manulonda nga naglupad sa kinatung-an sa langit adunay "walay kataposang maayong balita"; apan ang lain nagmantala, "Ang Dakong Babilonya napukan na." —Pin 5:11; 7:11; 8:6; 14:6, 8; 16:1.

Pagsuportar kang Kristo ug sa mga sumusunod. Gikan sa sinugdan hangtod sa kataposan, ang balaang mga manulonda sa Diyos nagbantay sa temporaryong pagpuyo ni Jesus sa yuta uban ang dako kaayong interes. Ilang gimantala ang pagsamkon ug paghimugso kaniya, ug sila nagalagad kaniya human sa 40-ka-adlaw nga pagpuasa. Ang usa ka manulonda nagpalig-on kaniya sa dihang siya nag-ampo didto sa Getsemane panahon sa iyang kataposang gabii ingong tawo. Sa dihang miabot ang magubtanong panon aron sa pagdakop kaniya, makapangayo unta siyag labing menos 12 ka lehiyon sa mga manulonda kon buot pa niyang buhaton kadto. Gimantala usab sa mga manulonda ang iyang pagkabanhaw ug sila presente panahon sa iyang pagkayab sa langit.—Mat 4:11; 26:53; 28:5-7; Luc 1:30, 31; 2:10, 11; 22:43; Buh 1:10, 11.

Human niadto, ang espiritung mga mensahero sa Diyos nagpadayon sa pag-alagad sa iyang mga alagad dinhi sa yuta, ingon sa gisaad ni Jesus: "Dili ninyo tamayon ang usa niining mga gagmay; kay sultihan ko kamo nga ang ilang mga manulonda sa langit kanunayng makakita sa nawong sa akong Amahan." (Mat 18:10) "Dili ba silang tanan mga espiritu alang sa publikong pag-alagad, nga gipadala aron mag-alagad niadtong magapanunod sa kaluwasan?" (Heb 1:14) Kining gamhanang mga manulonda dili na magpakita alang sa mga alagad ni Jehova dinhi sa yuta, sama sa dihang ilang giluwas ang mga apostoles gikan sa bilanggoan; bisan pa niana, ang mga alagad sa Diyos gipasaligan sa pagkaanaa kanunay sa dili-makitang kasundalohan nga magapanalipod, nga sama katinuod niadtong naglibot sa manalagnang si Eliseo ug sa iyang tig-alagad. "Sugoon niya ang iyang mga manulonda maylabot kanimo, sa pagbantay kanimo sa tanan mong mga dalan." Oo, "ang manulonda ni Jehova nagkampo libot niadtong nangahadlok kaniya, ug siya nagluwas kanila."—Sal 91:11; 34:7; Buh 5:19; 2Ha 6:15-17.

Dugang pa, ang mga manulonda gipakitang kauban ni Jesu-Kristo sa dihang siya moabot alang sa paghukom, nga magbulagbulag sa "mga trigo" gikan sa "mga bunglayon" ug sa "mga karnero" gikan sa "mga kanding." Ang mga manulonda miduyog kang Miguel sa iyang pagpakiggubat sa dragon ug sa mga demonyo panahon sa pagkahimugso sa Gingharian sa Diyos didto sa langit. Sila usab mosuportar sa Hari sa mga hari sa pagpakigaway sa gubat sa dakong adlaw sa Diyos nga Labing Gamhanan.—Mat 13:41; 25:31-33; Pin 12:7-10; 19:14-16.

MANUNUNOD. Tan-awa ang PANULONDON.

MANUSKRITO SA BIBLIYA. Ang Balaang Kasulatan adunay labaw-tawhanong sinugdanan labot sa kaundan apan may tawhanong kasaysayan labot sa pagsulat ug pagpreserbar niini. Si Moises nagsugod sa paghipos niini ubos sa pag-inspirar sa Diyos niadtong 1513 W.K.P., ug gisulat ni apostol Juan ang kataposang bahin niini kapin sa 1,600 ka tuig sa ulahi. Ang Bibliya sa sinugdan dili kay usa ra ka basahon, apan sa paglabay sa panahon, dihay panginahanglan nga himoon ang mga kopya sa nagkalainlaing mga basahon niini. Pananglitan, mao kini ang kahimtang human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya tungod kay dili tanang gibuhian nga mga Hudiyo ang namalik sa yuta sa Juda. Hinunoa, daghan ang mipuyo sa ubang mga dapit, ug ang mga sinagoga milukop sa dakong teritoryo nga gipuy-an sa Natibulaag nga mga Hudiyo. Ang mga eskriba mihimog mga kopya sa Kasulatan nga gikinahanglan niini nga mga sinagoga diin didto nagkatigom ang mga Hudiyo aron mamati sa pagbasa sa Pulong sa Diyos. (Buh 15:21) Sa ulahing mga panahon, taliwala sa mga sumusunod ni Kristo, ang sinserong mga magkokopya naghago aron sa pagkopya sa inspiradong mga sinulat alang sa kaayohan sa nagkadaghan nga Kristohanong mga kongregasyon aron adunay pagbayloay niini ug aron mabasa sa tanan.—Col 4:16.

Sa dili pa uso ang pag-imprenta ginamit ang *movable type* (sukad sa ika-15 nga siglo K.P.), ang orihinal nga mga sinulat sa Bibliya ug ang mga kopya usab niini maoy sinulat sa kamot. Busa, kini gitawag nga mga manuskrito (sa Latin, *manu scriptus,* "gisulat sa kamot"). Ang usa ka manuskrito sa Bibliya maoy usa ka sinulat sa kamot nga kopya sa Kasulatan, tibuok man o bahin lamang, agig pagpalahi niini nianang giimprenta. Ang mga manuskrito sa Bibliya pangunang gisulat diha sa mga linukot ug mga *codex.*

Materyales. Dihay panit, papiro, ug *vellum* nga mga manuskrito sa Kasulatan. Pananglitan, ang iladong Linukot nga Basahon ni Isaias sa Patayng Dagat maoy usa ka panit nga linukot nga basahon. Ang papiro, usa ka matang sa papel nga hinimo gikan sa mga lanot sa usa ka matang sa

tanom sa tubig, maoy gigamit alang sa mga manuskrito sa Bibliya diha sa orihinal nga mga pinulongan ug sa mga hubad niini hangtod sa mga ikaupat nga siglo K.P. Niadtong panahona ang paggamit niini alang sa mga manuskrito sa Bibliya gipulihan sa paggamit ug *vellum,* usa ka pinog grano nga pergamino nga sagad ginama gikan sa mga panit sa nating baka, nating karnero, o mga kanding, usa ka dugang kaugmaran sa naunang paggamit sa mga panit sa hayop ingong sulatanan. Ang maong mga manuskrito sama sa nailado nga Codex Sinaiticus (Sinaitic Manuscript) ug Codex Vaticanus (Vatican Manuscript Num. 1209) sa ikaupat nga siglo K.P. maoy pergamino o *vellum* nga mga *codex.*

Ang *palimpsest* (Lat., *palimpsestus;* Gr., *palim′pse·stos,* nga nagkahulogang "gipapas pag-usab") maoy usa ka manuskrito diin ang unang sinulat gitangtang o gipapas aron kini masulatan pag-usab sa ulahi. Ang usa ka iladong *palimpsest* nga Bibliya mao ang Codex Ephraemi Syri rescriptus sa ikalimang siglo K.P. Kon ang naunang sinulat (ang gipapas nga sinulat) diha sa *palimpsest* mao ang hinungdanon, sagad mabasa sa mga eskolar kining gipapas nga sinulat pinaagi sa paggamit ug teknikal nga mga pamaagi nga maglakip sa paggamit ug kemikal nga mga substansiya ug pagletrato niini. Ang pipila ka manuskrito sa Kristohanon Gregong Kasulatan maoy mga leksiyonaryo, mga pinili nga mga bahin sa Bibliya nga basahon sa panahon sa relihiyosong mga serbisyo.

Mga Estilo sa Pagsulat. Ang mga manuskrito sa Bibliya nga gisulat diha sa Grego (mga hubad man sa Hebreohanong Kasulatan, o mga kopya sa Kristohanon Gregong Kasulatan, o kaha kining duha) mahimong bahinon, o iklasipikar, labot sa estilo sa pagsulat, nga maoy tabang usab sa pagtino sa petsa niini. Ang mas karaang estilo (gigamit ilabina hangtod sa ikasiyam nga siglo K.P.) mao ang *uncial* (usa ka karaang estilo sa pagsulat) nga manuskrito, nga gisulat diha sa dagko, minolde, ug kapital nga mga letra. Sagad ang mga pulong nagdugtong, ug halos walay bisan unsang puntuwasyon o aksento. Ang Codex Sinaiticus maoy *uncial* nga manuskrito. Ang mga kausaban sa estilo sa pagsulat nagsugod sa pagkaugmad niadtong ikaunom nga siglo, nga sa ngadtongadto mitultol (sa ikasiyam nga siglo K.P.) sa pinakatay nga manuskrito, ug gisulat diha sa mas gagmayng mga letra nga ang daghan niini nagkadugtong ingong pinakatay nga estilo sa pagsulat. Ang kadaghanan sa naglungtad nga mga manuskrito sa Kristohanon Gregong Kasulatan adunay pinakatay nga pagsulat. Ang pinakatay nga mga manuskrito nagpabiling popular hangtod sa pagsugod sa pag-imprenta.

Mga Magkokopya. Ingon sa nahibaloan karon, walay sinulat sa kamot nga orihinal nga mga manuskrito sa Bibliya ang naglungtad. Bisan pa niana ang Bibliya natipigan nga tukma ug kasaligan tungod kay ang mga magkokopya sa Bibliya sa katibuk-an, nga midawat sa Kasulatan ingong inspirado sa Diyos, naningkamot nga dili masayop sa ilang mabudlay nga buluhaton sa paghimog manuskritong mga kopya sa Pulong sa Diyos.

Ang mga tawo nga mihimog mga kopya sa Hebreohanong Kasulatan sa mga adlaw sa ministeryo ni Jesu-Kristo sa yuta ug sa mga siglo sa wala pa ang maong panahon gitawag nga mga eskriba (Heb., *soh·pherim′*). Lakip sa unang mga eskriba mao si Esdras, nga gihisgotan sa Kasulatan ingong "usa ka batid nga magkokopya." (Esd 7:6) Ang ulahi nga mga eskriba mihimog pipila ka tinuyong mga kausaban sa Hebreohanong teksto. Apan ang ilang sumusunod nga mga eskriba, ang mga Masorete, nakamatikod niini ug nagtala niini diha sa Masora, o mga nota nga makita sa mga panaplin sa ilang gihimong Hebreohanon nga Masoretikong teksto.

Ang mga magkokopya sa Kristohanon Gregong Kasulatan mihimo usab ug tim-os nga mga paningkamot sa pagpatunghag kasaligang teksto sa Kasulatan.

Unsa ka tino nga wala mausab ang Bibliya?

Bisan pa sa pag-amping nga gihimo sa mga magkokopya sa mga manuskrito sa Bibliya, ang ubay-ubayng ginagmay nga mga sayop ug mga kausaban diha sa pagkopya nakayuhot sa teksto. Sa katibuk-an, kini ginagmay lamang ug wala makaapekto sa katibuk-ang integridad sa Bibliya. Kini namatikdan ug natul-id pinaagi sa mainampingong pagsusi o makuting pagtandi sa daghang naglungtad nga mga manuskrito ug karaang mga bersiyon. Ang makuting pagtuon sa Hebreohanong teksto sa Kasulatan nagsugod sa naghinapos ang ika-18 nga siglo. Si Benjamin Kennicott nagpatik didto sa Oxford (niadtong 1776-1780) sa mga hubad sa kapin sa 600 ka Masoretiko nga Hebreohanong mga manuskrito, ug ang Italyanong eskolar nga si Giambernardo de Rossi nagpatik didto sa Parma sa gihimong mga pagtandi sa 731 ka manuskrito niadtong 1784 hangtod sa 1798. Ang sumbanang mga teksto sa Hebreohanong Kasulatan gihimo usab sa Alemang eskolar nga si Baer ug, sa mas bag-o pa, ni C. D. Ginsburg. Ang Hebreohanong eskolar nga si Rudolf Kittel nagluwat niadtong 1906 sa unang edisyon sa iyang *Biblia Hebraica* (Ang Hebreohanong Bibliya), nga nagtagana diha niana ug pagtu-

on sa teksto pinaagig nota o *footnote,* nga nagtandi sa daghang Hebreohanong mga manuskrito sa Masoretikong teksto. Ang sumbanang teksto nga iyang gigamit mao ang teksto ni Ben Chayyim. Apan, sa dihang ang mas karaan ug mas maayo nga Masoretikong mga teksto ni Ben Asher nabatonan na, si Kittel nagpatungha sa usa ka bug-os bag-o nga ikatulong edisyon, nga gikompleto sa iyang mga kaubanan human sa iyang kamatayon.

Ang ika-7, ika-8, ug ika-9 nga mga edisyon sa *Biblia Hebraica* (1951-1955) nagtagana ug sumbanang teksto nga gigamit sa paghubad sa Hebreohanong Kasulatan ngadto sa Iningles sa *Bag-ong Kalibotang Hubad sa Balaang Kasulatan* nga unang gipatik niadtong 1950-1960. Ang usa ka bag-ong edisyon sa Hebreohanong teksto, nga mao ang *Biblia Hebraica Stuttgartensia,* giluwatan niadtong 1977. Kini nga edisyon gigamit aron ipanunot sa panahon ang impormasyon nga gipresentar diha sa mga nota o *footnote* sa *New World Translation* (*Rbi8*) nga gipatik niadtong 1984.

Ang unang pinatik nga edisyon sa Kristohanon Gregong Kasulatan mao ang makita diha sa Complutensian Polyglott (sa Grego ug Latin), niadtong 1514-1517. Dayon niadtong 1516 ang Olandes nga eskolar nga si Desiderius Erasmus nagpatik sa iyang unang edisyon sa sumbanang Gregong teksto sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Kini naundan sa daghang sayop, apan ang napauswag nga teksto niini mabatonan pinaagi sa upat ka sunodsunod nga mga edisyon sukad sa 1519 hangtod sa 1535. Sa ulahi, ang magpapatik ug editor sa Paris nga si Robert Estienne, o Stephanus, nagluwat ug ubay-ubayng mga edisyon sa Grego nga "Bag-ong Tugon," nga pangunang gipasukad sa teksto ni Erasmus, apan nagbutang ug mga koreksiyon pinasukad sa Complutensian Polyglott ug sa 15 ka ulahing mga manuskrito. Ingong resulta, ang ikatulong edisyon sa Gregong teksto ni Stephanus (migula sa 1550) nahimong ang "Dinawat nga Teksto" (gitawag nga *textus receptus* sa Latin), nga gigamit sa daghang nag-unang mga bersiyon nga Iningles, lakip na ang *King James Version* sa 1611.

Talagsaon kaayo niining bag-o pa mao ang sumbanang Gregong teksto nga giandam ni J. J. Griesbach, nga migamit sa mga materyales nga nahipos sa uban apan naghatag usab ug pagtagad sa mga pangutlo sa Bibliya nga gihimo sa unang mga magsusulat sama kang Origen. Dugang pa, si Griesbach nagtuon sa mga hubad sa lainlaing mga bersiyon, sama sa Armenian, Gothic, ug Philoxenian. Iyang gilantaw ang naglungtad pa nga mga manuskrito ingong gilangkoban sa tulo ka hugpong, o rebisadong mga teksto, ang Byzantino, ang Kasadpanhon, ug ang Alejandrianhon, nga mipalabi sa Alejandrianhon nga mga hubad. Ang mga edisyon sa iyang sumbanang Gregong teksto giluwatan tali sa 1774 ug 1806, ug ang iyang pangunang edisyon sa tibuok Gregong teksto gipatik niadtong 1796-1806. Ang teksto ni Griesbach gigamit sa Iningles nga hubad ni Sharpe niadtong 1840 ug mao ang Gregong teksto nga gipatik diha sa *The Emphatic Diaglott,* ni Benjamin Wilson, niadtong 1864.

Ang Gregong sumbanang teksto sa Kristohanon Gregong Kasulatan nga kaylap nga gidawat mao kadtong sinulat sa mga eskolar sa Cambridge University nga si B. F. Westcott ug F. J. A. Hort niadtong 1881. Kini maoy resulta sa 28 ka tuig nga independenteng paningkamot, bisan tuod sila kanunay nga nagtandiay ug mga nota. Sama kang Griesbach, sila nagbahin sa mga manuskrito ngadto sa mga hugpong ug nagpalabi pag-ayo sa ilang gitawag nga "neutral nga teksto," nga naglakip sa nailado nga Sinaitic Manuscript ug sa Vatican Manuscript Num. 1209, nga parehong naggikan sa ikaupat nga siglo K.P. Bisan tuod si Westcott ug Hort naglantaw sa mga butang ingong daw konklusibo sa dihang kini nga mga manuskrito nagkauyonay ug ilabina sa dihang kini gipaluyohan sa ubang karaang *uncial* nga mga manuskrito, sila wala malimitahe niana nga panglantaw. Ilang gitagad ang tanang posibilidad sa paningkamot nga masulbad ang mga suliran labot sa nagkasumpaki nga mga teksto; ug sa dihang ang duha ka hubad parehong hinungdanon, kini usab ilang gipakita diha sa ilang sumbanang teksto. Ang teksto ni Westcott ug Hort mao ang pangunang gigamit sa paghubad sa Kristohanon Gregong Kasulatan ngadto sa Iningles sa *Bag-ong Kalibotang Hubad.* Apan, ang New World Bible Translation Committee mikonsulta usab sa ubang maayong mga teksto sa Grego, lakip niini ang Gregong teksto ni Nestle (1948).

Nagkomento sa kasaysayan sa teksto sa Kristohanon Gregong Kasulatan ug sa mga resulta sa modernong mga panukiduki sa mga teksto, si Propesor Kurt Aland misulat: "Mahimong matino, pinasukad sa 40 ka tuig nga kasinatian ug uban sa mga resulta nga nadayag tungod sa pagsusi . . . sa mga manuskrito sa 1,200 ka teksto nga giusisa: Ang teksto sa Bag-ong Tugon ekselenteng napasa, nga mas maayo pa kay sa bisan unsa pang ubang sinulat sa karaang mga panahon; wala gayoy kalagmitan nga may mga manuskrito pang makaplagan nga makapausab sa teksto niini."—*Das Neue Testament—zuverlässig überliefert* (Ang Bag-ong Tugon—Kasaligang Napasa), Stuttgart, 1986, pp. 27, 28.

Ang naglungtad nga mga manuskrito sa Kristohanong Kasulatan (sa Grego ug sa ubang mga pinulongan) adunay mga kalainan sa teksto. Ang

mga kalainan angay nga dahomon tungod sa tawhanong pagkadili-hingpit ug sa pagkopya ug sa pagkopya pag-usab sa mga manuskrito, ilabina sa daghang dili batid nga mga magkokopya. Kon ang pipila ka manuskrito adunay samang gigikanan nga karaang manuskrito, tingali gikan sa usa ka partikular nga rebisyon sa naunang mga teksto, o gimugna diha sa usa ka partikular nga dapit, lagmit kini adunay pipila ka parehong mga kalainan, ug busa kini ikaingon nga sakop sa samang hugpong, o grupo. Pinasukad sa pagkapopareho sa maong mga kalainan, ang mga eskolar naningkamot sa pagklasipikar sa mga teksto ngadto sa mga grupo, o mga hugpong, nga ang gidaghanon niini miuswag sa paglabay sa panahon, hangtod nga ang pangutlo gihimo karon nganha sa Alejandrianhon, Kasadpanhon, Sidlakanhon (Syriac ug Cesareanhon), ug sa Byzantino nga mga teksto, nga gihawasan sa lainlaing mga manuskrito o sa magkalahi nga mga hubad nga makaplagan sa daghan kaayong mga manuskrito. Apan bisan pa sa mga kalainan nga komon diha sa lainlaing mga hugpong sa manuskrito (ug sa mga kalainan sulod mismo sa matag grupo), ang Kasulatan nakaabot kanato ingon gayod sa pagkasulat niini diha sa orihinal nga inspiradong mga sinulat. Ang mga kalainan sa hubad wala makadaot sa katibuk-ang mga pagtulon-an sa Bibliya. Ug ang mainampingong mga pagtandi nagtul-id sa bisan unsang dayag nga mga sayop, mao nga karon nabatonan nato ang tinuod ug kasaligan nga teksto.

Sukad nga napatungha ni Westcott ug Hort ang ilang hinashasan nga Gregong teksto, napatik ang ubay-ubay nga mainampingong mga edisyon sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Talagsaon labot niini mao ang *The Greek New Testament* nga gipatik sa United Bible Societies ug karon anaa na sa ikatulong edisyon niini. Kaamgid sa mga pulong nga gigamit niini mao ang ika-26 nga edisyon sa gitawag nga Nestle-Aland nga teksto, nga gipatik niadtong 1979 sa Stuttgart, Alemanya.—Tan-awa ang KRISTOHANON GREGONG KASULATAN.

Mga Manuskrito sa Hebreohanong Kasulatan. Adunay mga 6,000 ka manuskrito sa tibuok o sa mga bahin sa Hebreohanong Kasulatan ang anaa karon sa lainlaing mga librarya. Ang kadaghanan niini naundan sa Masoretikong teksto ug sukad pa sa ikanapulong siglo K.P. o human niana. Ang mga Masorete (sa ikaduhang katunga sa unang milenyo K.P.) naningkamot sa pagpasa nga matinumanon sa Hebreohanong teksto ug wala mohimog mga kausaban sa mga pulong sa teksto mismo. Apan, aron mapreserbar ang tradisyonal nga paglitok sa walay bokales nga konsonanteng teksto, sila mihimog mga sistema sa pagmarka para sa bokales ug sa pagbutang ug aksento. Dugang pa, diha sa ilang Masora, o mga nota sa panaplin, ilang gitagad ang mga kalainan sa teksto ug kon ilang giisip nga kinahanglanon, sila mihimog mga nota sa hustong pagbasa sa mga pulong. Ang Masoretikong teksto mao ang makita diha sa pinatik nga Hebreohanong mga Bibliya karong adlawa.

Ang nadaot nga mga manuskrito sa Hebreohanong Kasulatan nga gigamit sa Hudiyohanong mga sinagoga giilisdan sa napamatud-ang tinuod nga mga kopya, ug ang natata o nadaot nga mga manuskrito gitipigan diha sa usa ka *genizah* (usa ka lawak-tipiganan sa sinagoga). Sa kataposan, sa dihang kini napuno na, ang mga manuskrito gikuha ug gilubong sa seremonyal nga paagi. Walay duhaduha nga daghang karaan nga mga manuskrito ang nahanaw nianang paagiha. Apan ang mga gitipigan sulod sa *genizah* sa sinagoga didto sa Daang Cairo wala maapil, lagmit tungod kay kini naparilan ug nalimtan sulod sa kasiglohan. Human sa pagtukod pag-usab sa sinagoga niadtong 1890 K.P., ang mga manuskrito sulod sa *genizah* niini gisusi pag-usab, ug gikan didto ang medyo kompleto nga mga manuskrito ug mga tipik sa Hebreohanong Kasulatan (ang pipila giingong sa ikaunom nga siglo K.P.) gidala ngadto sa nagkalainlaing mga librarya.

Ang usa sa labing karaang naglungtad nga mga tipik nga adunay mga teksto sa Bibliya mao ang Nash Papyrus, nga nakaplagan didto sa Ehipto ug gitipigan sa Cambridge, Inglaterra. Dayag nga kini maoy bahin sa usa ka koleksiyon sa mga instruksiyon nga gisulat sa ikaduha o sa unang siglo W.K.P. ug naundan lamang sa upat ka tipik nga may 24 ka linya sa Napulo ka Sugo sa wala pa ang Masoretikong teksto ug sa pipila ka bersikulo sa Deuteronomio, mga kapitulo 5 ug 6.

Sukad sa 1947 daghang Biblikanhon ug dili-Biblikanhong mga linukot nga basahon ang nakaplagan sa nagkalainlaing mga dapit sa K sa Patayng Dagat, ug kini sa katibuk-an gitawag nga Linukot nga mga Basahon sa Patayng Dagat. Ang labing mahinungdanon taliwala niini mao ang mga manuskrito nga nadiskobrehan diha sa daghang langob sa sulod ug sa palibot sa Wadi Qumran (Nahal Qumeran). Kini nailhan usab ingong mga teksto sa Qumran ug lagmit gipanag-iya kanhi sa Hudiyohanong relihiyosong komunidad nga nasentro sa kasikbit nga Khirbet Qumran (Horvat Qumeran). Ang unang kaplag mao ang nadiskobrehan sa usa ka Bedouin didto sa usa ka langob nga mga 15 km (9.5 mi) sa H sa Jerico, diin siya nakakaplag ug daghang banga nga gama sa yutang-kulonon nga nasudlan ug karaang mga manuskrito. Ang usa niini mao ang gibantog karon nga Linukot nga Basahon ni Isaias sa Patayng Dagat (1QIs[a]), usa ka napreserbar pag-ayong linukot nga basahon nga gama sa

panit sa enterong basahon ni Isaias, gawas lang sa pipila ka lat-ang. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 322) Kini naundan sa wala pa ang Masoretiko nga Hebreohanong sinulat ug gipetsahan sa hinapos sa ikaduhang siglo W.K.P. Busa, kini mas karaan ug mga usa ka libo ka tuig kay sa labing karaang naglungtad nga Masoretikong teksto. Apan, bisan tuod kini may pipila ka kalainan sa espeling ug gramatika, kini wala malahi sa doktrinal nga paagi gikan sa Masoretikong teksto. Lakip sa mga dokumento nga nakaplagan sa dapit sa Qumran mao ang mga tipik sa kapin sa 170 ka linukot nga basahon sa mga bahin sa tanang basahon sa Hebreohanong Kasulatan gawas sa basahon ni Ester, ug may pipila ka basahon nga adunay kapin sa usa ka kopya. Kini nga mga linukot ug mga tipik nga manuskrito gituohan nga sukad pa sa mga 250 W.K.P. hangtod sa mga tungatunga sa unang siglo K.P., ug makita diha niini ang kapin sa usa ka matang sa Hebreohanong teksto, sama sa unang-Masoretikong teksto o sa teksto nga sukaranan sa Gregong *Septuagint.* Ang mga pagtuon sa maong mga materyales nagpadayon pa.

Lakip sa iladong *vellum* nga Hebreohanong mga manuskrito sa Hebreohanong Kasulatan mao ang Cairo Karaite Codex of the Prophets. Kini adunay Masora ug paagi sa paglitok, ug ang *colophon* (paniklop nga panid nga nagpaila sa paghimo ug sa magsusulat) niini nagpakita nga kini nakompleto niadtong mga 895 K.P. nga sinulat sa iladong Masorete nga si Moses ben Asher sa Tiberias. Ang laing mahinungdanong manuskrito (sa 916 K.P.) mao ang Petersburg Codex of the Latter Prophets. Ang Aleppo Sephardic Codex, nga kanhi gitipigan sa Aleppo, Sirya, ug karon anaa na sa Israel, hangtod karong adlawa naundan sa tibuok Hebreohanong Kasulatan. Ang orihinal nga mga tekstong konsonante niini gitul-id, gibutangan ug mga puntuwasyon, ug usab gibutangan ug Masora niadtong mga 930 K.P. ni Aaron ben Asher, nga anak ni Moses ben Asher. Ang labing karaang pinetsahan nga manuskrito sa kompletong Hebreohanong Kasulatan sa pinulongang Hebreohanon mao ang Leningrad Manuscript Num. B 19A, nga gitipigan sa Publikong Librarya didto sa St. Petersburg, Rusya. Gikopya kini niadtong 1008 K.P. "gikan sa gitul-id nga mga basahon nga giandam ug gibutangan ug mga nota ni Aaron ben Moses ben Asher nga magtutudlo." Ang laing makaiikag nga Hebreohanong manuskrito mao ang *codex* sa Pentateuko nga gitipigan diha sa British Library (Codex Oriental 4445), nga naundan sa Genesis 39:20 hangtod sa Deuteronomio 1:33 (gawas sa Num 7:46-73 ug 9:12–10:18, nga wala maapil o gidugang sa ulahing magkokopya) ug lagmit sukad pa sa ikanapulong siglo K.P.

Daghang manuskrito sa Hebreohanong Kasulatan ang gisulat diha sa pinulongang Grego. Lakip sa makaiikag usab mao ang usa diha sa koleksiyon sa Fouad Papyri (Inventory Number 266, nga iya sa Société Egyptienne de Papyrologie, Cairo), nga naundan sa mga bahin sa Genesis ug sa ikaduhang katunga sa Deuteronomio sumala sa *Septuagint.* Kini maoy sa unang siglo W.K.P. ug nagpakita, diha sa daghang teksto, sa ngalan sa Diyos nga gisulat sa kuwadrado nga Hebreohanong mga karakter diha mismo sa Gregong teksto. Ang mga tipik sa Deuteronomio, mga kapitulo 23 hangtod sa 28, makaplagan diha sa Rylands Papyrus iii. 458 sa ikaduhang siglo W.K.P., nga gitipigan sa Manchester, Inglaterra. Ang laing pangunang manuskrito sa *Septuagint* naundan sa mga tipik sa Jonas, Miqueas, Habacuc, Sofonias, ug Zacarias. Niining panit nga linukot nga basahon, nga pinetsahan sa kataposan sa unang siglo K.P., ang ngalan sa Diyos makita ingong Tetragrammaton nga gisulat diha sa karaang Hebreohanong mga karakter.—Tan-awa ang apendise sa *Rbi8,* pp. 1562-1564.

Mga Manuskrito sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang Kristohanong Kasulatan gisulat diha sa Koine. Bisan tuod wala nay orihinal nga sinulat sa kamot niini nga mga manuskrito nga naglungtad karon, sumala sa usa ka pagbanabana, adunay mga 5,000 ka naglungtad nga mga manuskritong kopya, sa tibuok o sa bahin lamang, niini nga Kasulatan diha sa Grego.

Mga manuskrito nga papiro. Ang bililhon kaayong mga papiro sa Bibliya maoy lakip sa mga *codex* nga papiro nga nakaplagan sa Ehipto niadtong mga 1930, ug ang pagpalit niini gipahibalo niadtong 1931. Ang pipila niining Grego nga mga *codex* (nga sukad pa sa ikaduha hangtod sa ikaupat nga siglo K.P.) gilangkoban sa mga bahin sa walo ka basahon sa Hebreohanong Kasulatan (Genesis, Numeros, Deuteronomio, Isaias, Jeremias, Ezequiel, Daniel, ug Ester), ug may tulo nga naundan ug mga bahin sa 15 ka basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Kadaghanan niining mga papiro sa Kasulatan gipalit sa usa ka Amerikanong tigkolekta ug manuskrito, si A. Chester Beatty, ug karon gitipigan sa Dublin, Ireland. Ang uban niini gihuptan sa Unibersidad sa Michigan ug sa uban pa.

Ang internasyonal nga ilhanan sa mga papiro sa Bibliya maoy kapital nga "P" nga sundan ug gipaibabaw nga gamayng numero. Ang Chester Beatty Papyrus Num. 1 (P^{45}) gilangkoban sa mga bahin nga may 30 ka dahon gikan sa usa ka *codex* nga lagmit may mga 220 ka dahon kanhi. Ang P^{45} naundan sa mga bahin sa upat ka Ebanghelyo ug sa basahon sa Mga Buhat. Ang Chester Beatty Papyrus Num. 3 (P^{47}) maoy mga tipiktipik nga *codex* sa Pinadayag nga naundan sa napulo ka medyo

nadaot na nga mga dahon. Kining duha ka papiro gituohang sukad pa sa ikatulo nga siglo K.P. Makaiikag usab ang Chester Beatty Papyrus Num. 2 (P^{46}) nga gituohang sukad pa sa mga 200 K.P. Kini adunay 86 ka medyo nadaot na nga mga dahon nga gikan sa *codex* nga lagmit may 104 ka dahon sa sinugdan, ug kini naundan pa sa siyam sa inspiradong mga sulat ni Pablo: ang Roma, Hebreohanon, Unang Corinto, Ikaduhang Corinto, Efeso, Galacia, Filipos, Colosas, ug Unang Tesalonica. Makaiikag nga ang sulat ngadto sa mga Hebreohanon gilakip niining unang *codex.* Sanglit ang Mga Hebreohanon wala magpaila sa ngalan sa magsusulat niini, ang pagkamagsusulat ni Pablo niini kanunayng gilalisan. Apan ang paglakip niini nga sulat sa P^{46}, nga dayag nga gilangkoban lamang sa mga sulat ni Pablo, nagpakita nga sa mga 200 K.P., ang sulat ngadto sa mga Hebreohanon gidawat sa unang mga Kristohanon ingong inspiradong sinulat ni apostol Pablo. Ang sulat ngadto sa mga taga-Efeso makita usab niini nga *codex,* sa ingon nagpanghimakak usab sa mga argumento nga dili si Pablo ang nagsulat niini.

Sa John Rylands Library, sa Manchester, Inglaterra, adunay gamayng tipik nga papiro sa Ebanghelyo ni Juan (pipila ka bersikulo sa kapitulo 18) nga gitala ingong Rylands Papyrus 457. Kini internasyonal nga gipaila ingong P^{52}. Mao kini ang labing karaang naglungtad nga tipik nga manuskrito sa Kristohanon Gregong Kasulatan, nga gisulat sa unang katunga sa ikaduhang siglo, lagmit sa mga 125 K.P., ug busa un-kuwarto lamang sa usa ka siglo o kapin pa human sa kamatayon ni Juan. Ang kamatuoran nga ang usa ka kopya sa Ebanghelyo ni Juan dayag nga nakaabot sa Ehipto (ang dapit diin nadiskobrehan ang tipik niana) sa maong panahon nagpakita nga ang maayong balita sumala kang Juan natala gayod sa unang siglo K.P. ug pinaagi ni Juan mismo, dili sa usa ka wala mailhi nga magsusulat sa hinapos sa ikaduhang siglo K.P., human sa kamatayon ni Juan, sumala sa giingon kanhi sa mga kritiko.

Ang labing importante nga dugang diha sa koleksiyon sa mga papiro sa Bibliya sukad sa pagkadiskobre sa Chester Beatty Papyri mao ang pagkabaton sa Bodmer Papyri, nga gipatik tali sa 1956 ug 1961. Makaiikag ilabina ang Papyrus Bodmer 2 (P^{66}) ug ang Papyrus Bodmer 14, 15 (P^{75}), nga parehong gisulat sa mga 200 K.P. Ang Papyrus Bodmer 2 naundan sa dakong bahin sa Ebanghelyo ni Juan, samtang ang Papyrus Bodmer 14, 15 naundan ilabina sa Lucas ug Juan ug amgid kaayo ang mga teksto niini sa Vatican Manuscript Num. 1209.

Mga manuskrito nga vellum. Ang mga manuskrito sa Bibliya nga gisulat diha sa *vellum* usahay naglakip sa Hebreohanon ug Kristohanon Gregong Kasulatan nga mga bahin sa Bibliya, bisan tuod ang uban maoy sa Kristohanong Kasulatan lamang.

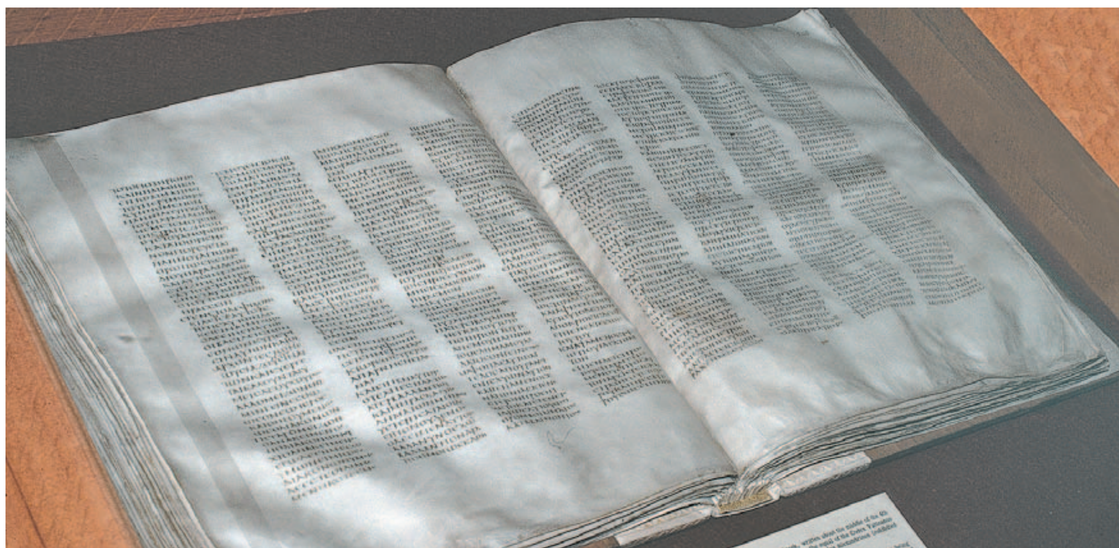
Ang Codex Bezae, nga gipaila pinaagi sa letrang "D," maoy usa ka bililhong manuskrito sa ikalima nga siglo K.P. Bisan tuod ang aktuwal nga gigikanang dapit niini wala mahibaloi, kini nakuha didto sa Pransiya niadtong 1562. Kini naundan sa mga Ebanghelyo, sa basahon sa Mga Buhat, ug sa pipila ka uban pang mga bersikulo, ug maoy usa ka *uncial* nga manuskrito, nga gisulat sa Grego diha sa mga panid sa wala nga bahin, nga may katumbas nga Latin nga teksto diha sa mga panid sa tuo nga bahin. Kini nga *codex* gitipigan didto sa Cambridge University sa Inglaterra, nga gidala ngadto sa maong institusyon ni Theodore Beza niadtong 1581.

Ang Codex Claromontanus (D_2) gisulat usab diha sa Grego ug Latin sa magkaatbang nga mga panid, ang Grego sa wala ug ang Latin sa tuo. Kini naundan sa kanonikal nga mga sulat ni Pablo, apil ang Mga Hebreohanon, ug giisip nga sukad pa sa ikaunom nga siglo. Gitaho nga kini nakaplagan sulod sa monasteryo sa Clermont, Pransiya, ug nabatonan ni Theodore Beza, apan kini karon gitipigan na didto sa Bibliothèque Nationale sa Paris.

Lakip sa kinabag-ohang nadiskobrehan nga mga manuskritong *vellum* sa Kristohanon Gregong Kasulatan mao ang Codex Washingtonianus I, nga naundan sa mga Ebanghelyo diha sa Grego (sa komon nga Kasadpanhong han-ay: Mateo, Juan, Lucas, ug Marcos). Kini nabatonan niadtong 1906 didto sa Ehipto ug gitipigan sa Freer Gallery of Art, Washington, D.C. Ang internasyonal nga simbolo niini nga *codex* maoy "W," ug giisip nga gisulat kini sa ikalima nga siglo K.P., apan lagmit, tungod sa pagkadaot, ang usa ka bahin sa Juan giilisdan niadtong ikapito nga siglo K.P. Ang Codex Washingtonianus II, nga may simbolo nga "I," maoy lakip usab sa Freer Collection ug naundan sa mga bahin sa kanonikal nga mga sulat ni Pablo, lakip ang Mga Hebreohanon. Kini nga *codex* gituohan nga gisulat sa ikalima nga siglo K.P.

Ang Hebreohanon ug Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang labing importante ug labing kompleto nga naglungtad nga mga manuskrito sa Bibliya sa Grego gisulat diha sa *vellum* pinaagi sa *uncial* nga mga letra.

Vatican Manuscript Num. 1209. Ang Vatican Manuscript Num. 1209 (Codex Vaticanus), nga internasyonal nga gipaila pinaagi sa simbolo nga "B," maoy usa ka *uncial* nga *codex* sa ikaupat nga siglo K.P., lagmit nga gihimo didto sa Alejandria, ug kini sa sinugdan naundan sa enterong Bibliya diha sa Grego. Usa ka tigtul-id sa ulahi misulat pag-usab subay sa mga letra niana, tingali tungod

Ang Sinaitic Manuscript, sa ikaupat nga siglo K.P., nga naundan sa dakong bahin sa Bibliya diha sa Grego

kay ang orihinal nga mga sinulat mihanap na, apan iyang gilaktawan ang mga letra ug mga pulong nga iyang giisip nga dili husto. Sa sinugdan kini nga *codex* lagmit may mga 820 ka dahon, nga niana 759 ang nahibilin. Dakong bahin sa Genesis ang wala na, ingon man ang usa ka bahin sa Mga Salmo, Hebreohanon 9:14 hangtod sa 13:25, ug ang tibuok Una ug Ikaduhang Timoteo, Tito, Filemon, ug Pinadayag. Ang Codex Vaticanus gitipigan sa Vatican Library sa Roma, Italya, ug nasayran nga atua na didto sukad pa sa ika-15 nga siglo. Apan, ang mga awtoridad sa Vatican Library nagpalisod pag-ayo sa mga eskolar nga makita ang manuskrito ug wala magpatunghag tibuok nga kopya niini nga *codex* hangtod niadtong 1889-1890.

Sinaitic Manuscript. Ang Sinaitic Manuscript (Codex Sinaiticus) maoy sa ikaupat nga siglo K.P. usab, apan ang Codex Vaticanus tingali mas karaan ug diyutay. Ang Sinaitic Manuscript gipaila sa simbolo nga א (*'a'leph,* unang letra sa Hebreohanong alpabeto), ug bisan tuod kini kanhi naundan sa enterong Bibliya diha sa Grego, ang usa ka bahin sa Hebreohanong Kasulatan nawala na. Apan, kini naundan sa tibuok Kristohanon Gregong Kasulatan. Kini nga *codex* sa sinugdan lagmit gilangkoban ug 730 ka dahon, ug labing menos ang tibuok o mga bahin sa 393 ka dahon napamatud-an karon nga naglungtad pa. Nadiskobrehan kini (ang usa ka bahin sa 1844 ug ang laing bahin sa 1859) sa eskolar sa Bibliya nga si Konstantin von Tischendorf didto sa Monastery of St. Catherine sa Bukid sa Sinai. Kap-atan ug tulo ka dahon niini nga *codex* ang gitipigan sa Leipzig, ang mga bahin sa tulo ka dahon atua sa St. Petersburg, Rusya, ug 347 ka dahon ang gitipigan sa British Library sa London. Gikataho nga 8 ngadto sa 14 ka dugang pa nga mga dahon ang nadiskobrehan didto sa maong monasteryo niadtong 1975.

Alexandrine Manuscript. Ang Alexandrine Manuscript (Codex Alexandrinus), nga gipaila sa letra nga "A," maoy usa ka *uncial* nga Gregong manuskrito nga naundan sa halos tibuok nga Bibliya, lakip ang basahon sa Pinadayag. Sa lagmit 820 ka dahon sa sinugdan, 773 ang natipigan. Kini nga *codex* sa katibuk-an giisip nga maoy sa unang katunga sa ikalimang siglo K.P. ug kini gitipigan usab sa British Library.—HULAGWAY, Tomo 2, p. 336.

Codex Ephraemi Syri rescriptus. Ang Codex Ephraemi Syri rescriptus (Codex Ephraemi), nga internasyonal nga gipaila sa letra nga "C," giisip usab sa katibuk-an ingong nagsukad sa ikalimang siglo K.P. Kini gisulat pinaagig *uncial* nga Grego diha sa *vellum* ug maoy usa ka *codex* nga gisulatan pag-usab, usa ka manuskrito nga *palimpsest* o sulatanan nga sublisubling gigamit. Ang orihinal nga Gregong teksto gipapas, ug dayon daghang dahon ang gisulatan pag-usab sa mga pakigpulong ni Ephraem Syrus (ang Siryanhon), nga gisulat diha sa Grego. Kini lagmit nga gihimo sa ika-12 nga siglo, sa dihang nihit ang *vellum.* Apan, ang teksto sa ilalom niana giinterpretar. Bisan tuod ang "C" dayag nga naundan kanhi sa tibuok Kasulatan sa Grego, 209 ka dahon lamang ang nahibilin, nga ang 145 maoy sa

Kristohanon Gregong Kasulatan. Busa, kini nga *codex* karon naundan na lamang sa mga bahin sa mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan ug mga bahin sa tanang basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan gawas sa Ikaduhang Tesalonica ug sa Ikaduhang Juan. Kini gitipigan diha sa Bibliothèque Nationale sa Paris.

Pagkakasaligan sa Teksto sa Bibliya. Mas modako pa ang pagpabili sa pagkakasaligan sa Bibliya sa dihang maamgohan nga, pinaagig pagtandi, diyutay ra kaayo ang naglungtad nga mga manuskrito sa mga basahon sa klasikal nga sekular nga mga magsusulat ug walay bisan usa niini ang orihinal nga mga manuskrito. Bisan tuod kini maoy mga kopya na lamang nga gihimo kasiglohan human sa kamatayon sa mga awtor, ang mga eskolar karong adlawa midawat sa maong ulahing mga kopya ingong igong ebidensiya sa pagkatinuod sa sinulat.

Ang naglungtad nga Hebreohanong mga manuskrito sa Kasulatan mainampingon kaayong giandam. Mahitungod sa teksto sa Hebreohanong Kasulatan, ang eskolar nga si W. H. Green nakamatikod: "Ikaingon gayod nga walay ubang karaan nga sinulat nga tukma kaayo nga gipasa." (*Archaeology and Bible History,* ni J. P. Free, 1964, p. 5) Ang kanhing eskolar sa teksto sa Bibliya nga si Sir Frederic Kenyon mipasalig diha sa introduksiyon sa iyang pito ka tomo nga nag-ulohang *The Chester Beatty Biblical Papyri:* "Ang una ug labing bililhong konklusyon nga makuha gikan sa pagsusi niini [sa *Papyri*] mao ang makapatagbaw nga konklusyon nga kini nagpamatuod sa pagkakasaligan sa naglungtad nga mga teksto. Walay tataw o dakong kalainan nga gipakita diha sa Daan man o sa Bag-ong Tugon. Walay dagkong mga pagtangtang o mga pagdugang sa mga teksto, ug walay mga kalainan nga nakaapekto sa mahinungdanong mga kamatuoran o mga doktrina. Ang mga kalainan sa teksto nakaapekto sa gagmay rang mga butang, sama sa pagkahan-ay sa mga pulong o sa eksaktong mga pulong nga gigamit. . . . Apan ang labing mahinungdanon mao ang pagpamatuod niini sa integridad sa atong naglungtad nga mga teksto pinaagig ebidensiya sa mas sayong petsa nga mahimong mabatonan hangtod karon. Tungod niini kini nahimong bililhon gayod kaayo sa kasaysayan."—London, 1933, Fasciculus I, p. 15.

Mahitungod sa Kristohanon Gregong Kasulatan, si Sir Frederic Kenyon miingon: "Ang kal-ang tali sa mga petsa sa orihinal nga komposisyon ug sa labing sayo nga naglungtad nga ebidensiya nahimong gamay na kaayo nga gani dili angayng tagdon, ug ang kataposang pasukaranan sa pagduhaduha nga ang Kasulatan nakaabot kanato sumala gayod sa pagkasulat niana nahanaw na karon. Ang *pagkatinuod* ug ang *katibuk-ang integridad* sa mga basahon sa Bag-ong Tugon mahimo nang isipon nga naestablisar na gayod."—*The Bible and Archæology,* 1940, pp. 288, 289.

Mga kasiglohan kanhi, si Jesu-Kristo, "ang matinumanon ug matuod nga saksi" (Pin 3:14), sublisubli ug kusganong nagpamatuod sa pagkatinuod sa Hebreohanong Kasulatan, sama sa gihimo sa iyang mga apostoles. (Luc 24:27, 44; Rom 15:4) Ang naglungtad nga karaang mga bersiyon, o mga hubad, dugang pang nagpakita sa pagkatukma sa natipigang Hebreohanong Kasulatan. Ang mga manuskrito ug mga bersiyon sa Kristohanon Gregong Kasulatan nagpamatuod sa dili malalis nga testimonya sa katingalahang pagkatipig ug tukmang pagpasa niana nga bahin sa Pulong sa Diyos. Busa, kita karon nakapahimulos ug usa ka tinuod, bug-os kasaligan nga teksto sa Bibliya. Ang usa ka tim-os nga pagsusi sa natipigang mga manuskrito sa Balaang Kasulatan mopatunghag tatawng pamatuod sa kasaligang pagkatipig ug pagkamalungtaron niini, nga naghatag ug dugang pang kahulogan sa inspiradong pahayag: "Ang lunhawng balili nalaya, ang bulak nalawos; apan kon bahin sa pulong sa atong Diyos, kini mohangtod sa panahong walay tino."—Isa 40:8; 1Pe 1:24, 25.

MAOK. Amahan ni Akis nga hari sa Filistehanong siyudad sa Gat, kinsa maoy gidangpan ni David ug sa iyang 600 ka tawo gikan kang Saul. (1Sa 27:1-3) Lagmit siya mao ra ang Maaca sa 1 Hari 2:39, hinuon kini dili tino. Ang ngalang Maaca susama sa Maok, ug posible nga si Akis, kinsa maoy nagmando sa dihang kagiw si David, mao gihapon ang Filistehanong hari sa Gat sa pagsugod sa pagmando ni Solomon.

MAON.

1\. Usa ka kaliwat ni Caleb pinaagi kang Samai. Si Maon lagmit mao ang amahan sa mga molupyo sa Bet-zur o ang punoan o magtutukod nianang siyudara.—1Cr 2:42, 45.

2\. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48, 55) Si David ug ang iyang mga tawo gigukod ni Haring Saul hangtod sa kamingawan nga naglibot sa Maon. Apan ang balita nga misulong ang mga Filistehanon nagpugos kang Saul sa paghunong sa paggukod. (1Sa 23:24-28) Sa ulahi, ang mga tawo ni David wala hatagig maayong pagtagad ni Nabal, usa ka datong tag-iyag yuta nga lagmit nagpuyo sa Maon. (1Sa 25:2-11) Kini nga siyudad gituohan nga mao ang Tell Maʽin (Horvat Maʽon [Bi-Yehuda]) ibabaw sa usa ka habog nga bungtod nga mga 13 km (8 mi) sa HHS sa Hebron.

MAPAIT NGA MGA UTANON [Heb., *merorim′*]. Lakip sa inasal nga nating karnero ug tinapay nga walay lebadura, ang mga Israelinhon mokaon usab ug mapait nga mga utanon o hilba sa gabii sa Paskuwa (Ex 12:8), ug kini nagpadayon nga mao ang kahikayan sa tanang umalabot nga mga pagsaulog sa Paskuwa. (Num 9:11) Wala hisgoti sa espesipiko kon unsang matanga kadto sa mapait nga mga utanon. Ang mapait nga mga utanon dayag nga nagpahinumdom sa mga Israelinhon sa mapait nga kasinatian nga ilang naagoman sa dihang naulipon sa Ehipto.

Ang samang Hebreohanon nga termino (*merorim′*) makaplagan sa Lamentaciones 3:15 ug kasagarang gihubad nga "kapaitan," o "pait nga mga butang," bisan tuod nga gituohan sa pipila nga ang "pait nga mga hilba (o mga utanon)" maoy haom nga hubad nga katumbas sa paghisgot sa ajenjo diha sa samang bersikulo.

MAPASIPALAHONG SINULTIHAN. Ang orihinal nga Gregong pulong nga *bla·sphe·mi′a* ug ang berbo nga *bla·sphe·me′o* sa panguna nagpasabot sa pagdaot sa dungog, pakaulaw, mapasipalahong mga pulong.

Maingon sa gipakita sa mosunod nga mga teksto ug sa naglibot nga mga bersikulo, sa panahon sa paglansang kaniya ang mga nangagi nagpahayag ug mapasipalahong sinultihan batok kang Kristo, nga nag-ingon, "Aha! Ikaw nga mao man kahay magtutumpag sa templo ug magtutukod niini sa tulo ka adlaw, luwasa ang imong kaugalingon pinaagi sa pagkanaog sa estaka sa pagsakit." Ingon usab niana nga mga pulong ang gisulti sa usa sa mga mamumuhat ug daotan tupad kaniya. (Mar 15:29, 30; Mat 27:39, 40; Luc 23:39) Si Pablo ug ang iyang mga isigka-Kristohanon nahimong tumong nianang matanga sa mga pulong gikan niadtong kinsa adunay sayop nga pagsabot sa ilang katuyoan, mensahe, ug Kristohanong tanlag (Buh 18:6; Rom 3:8; 14:16; 1Co 10:30; 1Pe 4:4), apan bisan pa niana sila 'wala mosultig daotan batok kang bisan kinsa,' ug pinaagi sa ilang panggawi dili sila makahatag ug hinungdan nga masultihan ug pasipala ang ilang buluhaton o mensahe. (Efe 4:31; Col 3:8; 1Ti 6:1; Tit 2:5; 3:2; itandi ang 2Pe 2:2.) Bisan ang mga manulonda "wala mag-akusar . . . pinaagi sa mapasipalahong mga pulong, wala magbuhat niana tungod sa pagtahod kang Jehova." (2Pe 2:11) Apan kana nga matang sa sinultihan *mahimong* dahomon gikan niadtong nakig-ambit sa malawayng panggawi, niadtong mapasigarbohon ug nagpakabuang sa mga pagpangutana ug sa mga pagpakiglalis, ug niadtong wala manumbaling o wala magtahod sa mga tinudlo sa Diyos.—1Ti 6:4; 2Pe 2:10-12; Jud 8-10.

Ang pulong nga *ga·dhaph′* gigamit sa samang paagi diha sa Hebreohanong Kasulatan. Sa sinugdan dayag nga kini nagtumong sa pagpahamtang ug mabangis nga pisikal nga kadaot, ug kini gigamit sa mahulagwayong paagi nga nagkahulogang "pagsulting mapasipalahon," nga mao, pagdaot pinaagig makauulawng mga pulong. (Num 15:30; 2Ha 19:6; Eze 20:27) Ang Hebreohanong pulong nga *na·qav′,* nga sa panguna nagkahulogang "tusok; bangag" (2Ha 12:9; 18:21), nagpasabot ug pagpasipala diha sa asoy diin ang anak nga lalaki sa usa ka Israelinhong babaye giingong "nagpasipala" sa ngalan ni Jehova. (Lev 24:11, 16) Niini nga mga kaso gipakita ang binagis o walay-tahod nga sinultihan nga gipahayag batok kang Jehova nga Diyos o kaha sa iyang katawhan. Ang pagkonsiderar sa konteksto magpatin-aw kon unsa kanang matanga sa "mapasipalahong sinultihan."—Tan-awa ang PANGHIMARAOT; MALDISYON; PAGSULTIG PASIPALA.

MAPULA. Tan-awa ang BULOK.

MARA [Mapait].

1. Ang ngalang Mara maoy gisugyot sa balong asawa ni Elimelek nga itawag kaniya aron ipahayag ang mapait niyang gibati tungod sa kamatayon sa iyang bana ug ni Malon ug Kilion nga iyang mga anak nga lalaki. Si Noemi mibiya sa Betlehem nga may bana ug duha ka anak nga lalaki (Ru 1:1, 2), apan mipauli gikan sa Moab ingong masulub-on ug wala nay anak nga balo. Niadtong tungora ang daan niyang mga higala, ang kababayen-an sa Betlehem, nangutana: "Si Noemi ba kini?" Kay nagmagul-anon pa gihapon, siya mitubag: "Ayaw ako tawga ug Noemi [nagkahulogang "Akong Kahimuot"]. Tawga ako ug Mara [nagkahulogang "Mapait"], kay ang Labing Gamhanan naghimong mapait kaayo alang kanako. Tugob ako sa akong paggikan, ug walay dala sa dihang gipapauli ako ni Jehova."—Ru 1:19-21.

2. Usa sa unang mga gikampohan sa Israel didto sa Peninsula sa Sinai. Ginganlan kini ug "Mara" tungod kay mapait ang tubig nga nakaplagan didto. (Ex 15:23; Num 33:8) Bisag bag-o lang nga giluwas gikan sa mga Ehiptohanon didto sa Pulang Dagat, ang mga Israelinhon tungod sa kawalay pagtuo nagbagulbol sa dihang dili nila mainom ang tubig didto sa Mara. Human niadto, sa sugo ni Jehova, gilabay ni Moises ang usa ka kahoy ngadto sa tubig, ug ang tubig nahimong tam-is. Wala nganli sa Bibliya kon unsang matanga sa kahoy kadto, ug busa walay pasikaranan sa pag-ila niini. Siyempre, mahimong tultolan ni Jehova si Moises ngadto sa usa ka espesipikong matang sa kahoy nga may kinaiyanhong sambog nga makapatam-is sa tubig. Apan dili kinahanglan nga mangita pa ug

siyentipikanhon o kinaiyanhong pagpatin-aw labot niini, sanglit sa walay duhaduha ang pagpatam-is sa tubig maoy milagroso.—Ex 15:23-25; itandi ang 2Ha 2:19-22; 4:38-41.

Gigamit ni Jehova ang mga panghitabo sa Mara aron masulayan ang mga Israelinhon sa ilang pagtuo sa iyang katakos sa pag-atiman kanila. Sanglit ang dili maayong tubig makapahinabog sakit (2Ha 2:19), ang pagpatam-is sa tubig nag-ilustrar sa katakos ni Jehova sa pagpanalipod sa mga Israelinhon gikan sa mga balatian nga naagoman sa mga Ehiptohanon. Ang "regulasyon" nga gitudlo ni Jehova kaniadto sa mga Israelinhon mao: Ang pagkamasinugtanon kaniya ingong ilang Diyos magpanalipod kanila nga dili mataptan sa mga balatian nga iyang gipadangat sa mga Ehiptohanon.—Ex 15:25, 26.

Ang Mara sagad nga gituohan nga mao ang 'Ein Hawwara nga 80 km (50 mi) sa HHS sa modernong Suez, pipila lang ka milya pailaya gikan sa Pulang Dagat.

MARCOS. Ang Romanhong angga sa anak nga lalaki ni Maria nga taga-Jerusalem. Ang iyang Hebreohanong ngalan maoy Juan, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagpakitag Pabor; Si Jehova Mapuangoron." (Buh 12:12, 25) Si Marcos maoy ig-agaw ni Bernabe, iyang kauban sa panaw ug sa uban pang unang Kristohanong mga misyonaryo, ug giinspirar sa pagsulat sa Ebanghelyo nga nagdala sa iyang kaugalingong ngalan. (Col 4:10) Si Marcos mao ang Juan Marcos nga gihisgotan sa basahon sa Mga Buhat ug usab ang Juan sa Buhat 13:5, 13.

Siya dayag nga usa ka unang magtutuo ni Kristo. Ang balay sa iyang inahan gigamit ingong dapit sa pagsimba sa unang Kristohanong kongregasyon, nga lagmit nagpasabot nga siya ug ang iyang inahan nahimong mga sumusunod ni Jesus sa wala pa mamatay si Kristo. (Buh 12:12) Sanglit si Marcos lamang ang naghisgot bahin sa batan-ong lalaki nga halos hubo nga mikalagiw sa gabii nga gibudhian si Jesus, makataronganon ang pagtuo nga si Marcos mismo mao kadtong batan-ona. (Mar 14:51, 52) Busa lagmit gayod nga didto si Marcos sa dihang ang balaang espiritu gibubo nganha sa mga 120 ka tinun-an ni Kristo niadtong Pentekostes 33 K.P.—Buh 1:13-15; 2:1-4.

Human matuman nila ang pag-alagad pinaagig pagdalag hinabang sa Jerusalem, si Bernabe ug Saulo (Pablo) "namalik ug giuban nila si Juan, ang usa nga gianggaan ug Marcos." Mopatim-aw nga si Marcos maoy ilang tig-alagad, lagmit nag-atiman sa ilang pisikal nga panginahanglan samtang sila nagpanaw. (Buh 12:25; 13:5) Tungod sa pipila ka rason nga wala ibutyag, sa pag-abot nila sa Perga sa Pamfilia, "si Juan [Marcos] mibiya kanila ug mibalik sa Jerusalem." (Buh 13:13) Sa dihang sa ulahi si Pablo migikan sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw, bisag si Bernabe determinado nga paubanon si Marcos, si Pablo "naghunahuna nga dili angayng paubanon siya kanila, sanglit mibiya man siya kanila sa Pamfilia ug wala mokuyog kanila sa buluhaton." Nahitabo ang "pagsilaob sa kasuko," ug sila nagbulag; gikuyog ni Bernabe si Marcos ngadto sa Cipro ug gikuyog ni Pablo si Silas latas sa Sirya ug Cilicia.—Buh 15:36-41.

Apan, sa paglabay sa panahon human niadto, ang nahimong panagkabingkil ni Pablo, Bernabe, ug Marcos dayag nga naalim, tungod kay si Marcos kauban ni Pablo sa Roma ug miduyog kaniya sa pagpadalag mga pangomosta ngadto sa mga Kristohanon sa Colosas (mga 60-61 K.P.). Si Pablo naghisgot nga may pag-uyon kaniya, nga nag-ingon: "Si Aristarko nga akong kaubang binihag nangomosta kaninyo, ug ingon man si Marcos nga igagaw ni Bernabe, (nga mahitungod kaniya kamo gisugo sa pagdawat kaniya kon ugaling siya mahianha kaninyo)." (Col 4:10) Si Marcos lakip usab niadtong gihisgotan ni Pablo nga nangomosta kang Filemon sa dihang ang apostol misulat kaniya gikan sa Roma (usab mga 60-61 K.P.). (Flm 23, 24) Sa ulahi (mga 65 K.P.), sa dihang si Pablo nabilanggo na usab sa Roma, siya espesipikong naghangyo kang Timoteo nga 'kuhaon si Marcos ug dad-on siya diri uban kanimo, kay siya mapuslanon kanako sa pag-alagad.'—2Ti 4:11.

Si Juan Marcos kauban usab ni Pedro didto sa Babilonya, tungod kay siya gihisgotan nga nagpadala ug mga pangomosta diha sa unang sulat sa apostol (gisulat mga 62-64 K.P.). Si Pedro nagtawag kaniya nga "Marcos nga akong anak," lagmit nagpakita sa malig-ong bugkos sa Kristohanong pagmahal nga naugmad tali kanila. (1Pe 5:13; itandi ang 1Ju 2:1, 7.) Busa, si Marcos, nga kanhi maoy hinungdan sa suliran, nakabaton sa komendasyon ug pagsalig sa inilang mga alagad sa Diyos ug nakapahimulos pa ug mas dakong pribilehiyo ingong usa nga giinspirar sa pagsulat sa usa ka asoy bahin sa ministeryo ni Jesus.—Tan-awa ang JUAN Num. 4; MARCOS, MAAYONG BALITA SUMALA NI.

MARCOS, MAAYONG BALITA SUMALA NI. Ang inspirado sa Diyos nga rekord sa ministeryo ni Jesu-Kristo nga gisulat ni Juan Marcos. Kini nga asoy bahin sa "maayong balita mahitungod kang Jesu-Kristo" gisugdan pinaagi sa pagasoy sa buluhaton sa mag-uuna ni Kristo, si Juan nga Tigbawtismo, ug gitapos pinaagi sa usa ka taho sa mga kahimtang nga nalangkit sa pagkabanhaw ni Jesus. Busa, kini nagkobre sa panahon sukad sa tingpamulak sa 29 hangtod sa tingpamulak sa 33 K.P.—Mar 1:1.

Kini nga Ebanghelyo, ang kinamub-an sa upat, maoy paspas ug mahubiton nga asoy sa ministeryo ni Jesu-Kristo ingong tighimog-milagro nga Anak

MGA PANGUNANG PUNTO SA MARCOS

Ang mubo, lakbit nga asoy ni Marcos sa kinabuhi ni Jesus, nga nagpresentar kang Jesus ingong tighimog-milagro nga Anak sa Diyos

Ang kinamub-an nga Ebanghelyo, ang ikatulo nga gisulat (mga 60-65 K.P.), dayag nga gisulat alang sa mga dili-Hudiyo

---

Si Jesus nanguna sa usa ka makugihong kampanya sa pagwali sa Gingharian

Si Jesus gibawtismohan ug misugod sa pagwali, "Ang gingharian sa Diyos haduol na" (1:9-11, 14, 15)

Iyang gidapit si Simon, Andres, Santiago, ug Juan sa pagbiya sa pagpangisda ug mahimong iyang mga sumusunod (1:16-21)

Human sa pagwali didto sa sinagoga sa Capernaum, siya miwali sa tibuok Galilea (1:21, 22, 35-39)

Si Levi, usa ka maniningil ug buhis, misanong sa pagdapit nga mahimong sumusunod ni Jesus (2:14-17)

Si Jesus nagporma ug usa ka grupo sa 12 ka apostoles aron sa pagwali (3:13-19)

Siya migamit ug daghang sambingay sa dihang nagtudlo bahin sa Gingharian sa Diyos aron nga ang mga takos lamang maoy bug-os makasabot sa iyang gipamulong (4:1-34)

Nakakaplag si Jesus ug kakulang sa pagtuo samtang nagpamatuod didto sa iyang kaugalingong dapit (6:1-6)

Gisugdan niya ang buluhatong pagwali pinaagi sa pagpadala sa iyang mga apostoles (6:7-13)

Ang iyang kalihokan miabot sa Fenicia ug sa Decapolis (7: 24, 31)

Nausab ang dagway ni Jesus diha sa himaya sa Gingharian (9:1-8)

Sa gawas sa Jerusalem, iyang gitagna ang 'pag-anhi sa Anak sa tawo uban ang dakong gahom ug himaya' (13:1-37)

Ang tighimog-milagro nga Anak sa Diyos

Didto sa sinagoga sa Capernaum, iyang gipahigawas ang usa ka tawo nga nagamhan sa demonyo; human niana, iyang giayo ang ugangang babaye ni Simon ug ang daghan pang ubang mga tawo gikan sa nagkalainlaing mga sakit (1:23-34, 40-42)

Pinaagi sa pag-ayo sa usa ka paralitiko, gipasundayag ni Jesus ang iyang gahom sa pagpasaylo sa mga sala (2:1-12)

Ang mga nag-antos sa balatian mihugop gikan sa tanang dapit aron mamaayo (3:1-12)

Human gipalurang ang usa ka bagyo didto sa Dagat sa Galilea, gihinginlan niya ang mga demonyo gikan sa usa ka tawo ug gitugotan sila nga mosulod sa usa ka panon sa mga baboy (4:35–5:17)

Giayo niya ang usa ka babaye nga nag-antos sa pagtalinugo ug gibanhaw ang anak nga babaye ni Jairo (5:21-43)

Human pakan-a ang 5,000 pinaagi sa duha ka isda ug lima ka tinapay, si Jesus milakaw ibabaw sa gikusokuso sa hangin nga Dagat sa Galilea (6:35-52)

Siya naghingilin sa usa ka demonyo gikan sa anak nga babaye sa usa ka babayeng Sirofenicianhon ug nag-ayo sa usa ka tawong bungol nga may kabilinggan sa pagsulti (7:24-37)

Siya nagpakaon sa 4,000 pinaagi sa pito ka tinapay; sa Betsaida, siya nagpasig-uli sa panan-aw sa usa ka tawong buta (8:1-9, 22-26)

Gikan sa usa ka amang ug bungol nga batang lalaki, gihinginlan ni Jesus ang usa ka demonyo nga misukol sa mga tinun-an; iyang gipasig-uli ang panan-aw sa usa ka buta nga makililimos didto sa Jerico (9:14-29; 10:46-52)

Gitunglo niya ang usa ka kahoyng igos, ug human niana kini nalaya (11:12-14, 20)

Ang mga magsusupak sa Anak sa Diyos dili magmalamposon

Human sa mga paningkamot ni Satanas sa pagtental kaniya didto sa kamingawan, ang mga manulonda nag-alagad kang Jesus (1:12, 13)

Sa dihang ang mga eskriba sa mga Pariseo nagsaway sa iyang pagkaon uban sa mga maniningil ug buhis ug sa mga makasasala, gibadlong sila ni Jesus (2:15-17)

Sa ulahi ang mga Pariseo mitutol sa iyang mga tinun-an sa pagpangutlog mga uhay panahon sa Igpapahulay ug sa pagpang-ayo ni Jesus panahon sa Igpapahulay; sila miduyog sa mga Herodianhon sa pagtinguha nga patyon siya (2:23–3:6)

Kusganong gipanghimakak ni Jesus ang sumbong nga siya naghingilin sa mga demonyo pinaagi ni Satanas (3:20-30)

Ang mag-uuna ni Jesus nga si Juan nga Tigbawtismo gipunggotan sa ulo, apan si Jesus nagpadayon sa pagpanudlo (6:14-29, 34)

Ang mga Pariseo ug mga eskriba nagreklamo nga ang iyang mga tinun-an nagsalikway sa ilang tradisyon maylabot sa pagpanghugas sa kamot; giyagyag ni Jesus ang ilang pagkasalingkapaw ug gipatin-aw ang tinuod nga tinubdan sa kahugawan (7:1-23)

Ang mga Pariseo nangutana kang Jesus bahin sa diborsiyo aron sa pagsulay kaniya, apan wala sila magmalamposon (10:1-12)

Ang pangulong mga saserdote, mga eskriba, ug mga ansiyano naghagit sa awtoridad ni Jesus human nga iyang gihinloan ang templo, apan iyang gipahilom sila (11:15-18, 27-33)

Giasoy niya ang sambingay bahin sa parasan aron iyagyag ang pagsupak sa relihiyosong mga pangulo sa kabubut-on sa Diyos ug sa ilang tuyo sa pagpatay kang Jesus; kini sila nagtinguha sa pagdakop kaniya apan nahadlok tungod sa panon sa katawhan (12:1-12)

Ang mga Pariseo ug mga Herodianhon nagsukna kang Jesus kon husto ba nga mobayad ug buhis kang Cesar; ang mga Saduseo nagpatunghag lisod nga pangutana bahin sa pagkabanhaw. Ang tanan napakyas sa pagbitik kang Jesus (12:13-27)

Si Judas nagbudhi kang Jesus; ang mga tinun-an napandol; si Jesus gidakop ug ang Sanhedrin naghukom kaniya nga takos sa kamatayon; bisan pa niana, iyang gitagna nga siya 'molingkod sa tuong kamot sa gahom ug moanhi uban sa mga panganod sa langit' (14:1, 2, 10, 11, 17-21, 27-65)

Si Pilato napugos nga hukman si Jesus sa kamatayon; si Jesus namatay diha sa estaka ug gilubong (15:1-47)

Ang mga manulonda nagpahibalo sa pagkabanhaw ni Jesus (16:1-8)

sa Diyos. Kanunayng gigamit ang pulong nga "dihadiha." (Mar 1:10, 12, 18, 21, 29) Ang asoy maoy halos pareho ang pagkabahin tali sa sultihanay ug aksiyon.

Tinubdan sa Impormasyon. Ang karaang tradisyon nagpaila nga gitagana ni Pedro ang pangunang impormasyon alang sa Ebanghelyo ni Marcos, ug kini nahiuyon sa kamatuoran nga si Marcos kauban ni Pedro didto sa Babilonya. (1Pe 5:13) Sumala kang Origen, gisulat ni Marcos ang iyang Ebanghelyo "subay sa mga instruksiyon ni Pedro." (*The Ecclesiastical History,* Eusebius, VI, XXV, 3-7) Sa iyang sinulat, "Batok Kang Marcion" (IV, V), si Tertullian nag-ingon nga ang Ebanghelyo ni Marcos "mahimong mapamatud-an ingong iya ni Pedro, nga ang tighubad niana mao si Marcos." (*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo III, p. 350) Giasoy ni Eusebius ang gisulti ni "Juan nga presbitero" ingon sa gikutlo ni Papias (mga 140 K.P.): "Ug ang Presbitero sagad nga moingon niini, 'Si Marcos nahimong tighubad ni Pedro ug misulat nga tukma sa tanan nga iyang nahinumdoman, hinuon dili sumala sa pagkasunodsunod sa mga butang nga gisulti o gibuhat sa Ginoo. . . . Busa si Marcos dili sayop sa dihang gisulat niya ang matag punto sa dihang iya kining mahinumdoman. Iyang gipaninguha nga dili masayloan ang bisan unsang butang nga iyang nadungog ug aron dili makahimog sayop nga mga asoy bahin niana.' "—*The Ecclesiastical History,* III, XXXIX, 12-16.

Dayag usab nga si Juan Marcos adunay ubang mga tinubdan sa impormasyon. Sanglit ang unang mga tinun-an ni Jesus didto nagtigom sa balay sa iyang inahan (Buh 12:12), si Marcos lagmit nga nakaila gayod sa mga tawo gawas pa kang Pedro nga nakaila pag-ayo kang Jesu-Kristo, mga indibiduwal nga nakakita kaniya nga nagbuhat sa iyang buluhaton ug nakadungog kaniya nga nagsangyaw ug nanudlo. Lagmit ingong mao ang "batan-ong lalaki" nga buot untang dakpon niadtong midakop kang Kristo apan kinsa "nakaikyas nga hubo," dayag nga si Marcos dili kay bug-os nga walay personal nga kontak kang Jesus.—Mar 14:51, 52.

Dayag nga Gisulat Alang sa mga Dili-Hudiyo. Bisan tuod ang maayong balita sumala ni Marcos makapaikag ug mapuslanon alang sa mga magbabasa nga Hudiyo, dayag nga kini wala isulat nga espesipiko alang kanila. Mopatim-aw nga kini pangunang gisulat alang sa mga magbabasa nga dili-Hudiyo, ilabina sa mga Romano. Ang pagkamubo ug pagkalaktod niini giisip nga haom ilabina sa kinaadman sa mga magbabasa nga Romano. Ang mga termino nga Latin usahay gihatagag katumbas nga espeling diha sa Grego, sama sa Gregong pulong nga *prai·to'ri·on* nga gigamit alang sa Latin nga terminong *praetorium.* (Mar 15:16, *Int*) Dugang pa, ang Gregong pulong nga *ken·ty·ri'on* gigamit alang sa Latin nga pulong nga *centurio,* usa ka opisyal nga nagdumala sa usa ka gatos ka sundalo.—Mar 15:39, *Int.*

Ang asoy naundan ug mga pagpatin-aw nga dili na unta kinahanglanon sa Hudiyong mga magbabasa. Gipaila niini nga ang Jordan maoy usa ka suba ug gipakita nga ang templo makita gikan sa Bukid sa mga Olibo. (Mar 1:5; 13:3) Gihisgotan niini nga ang mga Pariseo "nagpuasa" ug nga ang mga Saduseo "nag-ingon nga walay pagkabanhaw." (2:18; 12:18) Kini nga Ebanghelyo nagpatin-aw usab nga ang halad sa Paskuwa gihalad sa "unang adlaw sa mga tinapay nga walay igpapatubo" ug nga ang "Pagpangandam" mao "ang adlaw sa dili pa ang igpapahulay."—14:12; 15:42.

Bisan tuod dili sagad gikinahanglan nga ipatin-aw ang Semitikanhong mga termino alang sa Hudiyong mga magbabasa sa katibuk-an, ang Ebanghelyo ni Marcos nagtaganag daghan niana nga mga pagpatin-aw. Gihatagan ug mga interpretasyon ang "Boanerges" ("Mga Anak sa Dalugdog"), *"Tal'i·tha cu'mi"* ("Inday, magaingon ako kanimo, Bangon!"), "korban" ("usa ka gasa nga gipahinungod sa Diyos"), ug ang *"E'li, E'li, la'ma sa·bach·tha'ni?"* ("Diyos ko, Diyos ko, nganong gitalikdan mo ako?").—Mar 3:17; 5:41; 7:11; 15:34.

Panahon ug Dapit sa Pagsulat. Sumala sa karaang tradisyon, ang Ebanghelyo ni Marcos unang nabatonan sa publiko didto sa Roma, nga gipamatud-an sa unang mga magsusulat sama ni Clemente, Eusebius, ug Jerome. Si Marcos didto sa Roma sa panahon sa unang pagkabilanggo ni Pablo didto. (Col 4:10; Flm 1, 23, 24) Human niadto siya kauban ni Pedro didto sa Babilonya. (1Pe 5:13) Dayon, sa panahon sa ikaduhang pagkabilanggo ni Pablo didto sa Roma, si Pablo mihangyo nga si Timoteo moadto dayon ug ikuyog niya si Marcos. (2Ti 4:11) Lagmit nga si Marcos mibalik gayod niadtong higayona sa Roma. Sanglit wala kini maghisgot sa pagkalaglag sa Jerusalem ingong katumanan sa tagna ni Jesus, lagmit gayod nga si Marcos nagtagik sa iyang asoy una pa sa maong hitabo niadtong 70 K.P. Ang iyang pagkaatua sa Roma, labing menos kausa, ug lagmit kaduha, sulod sa katuigang 60-65 K.P. nagsugyot nga mahimong gihuman ni Marcos ang iyang Ebanghelyo didto sulod sa maong mga katuigan.

Pipila ka Talagsaong mga Bahin sa Asoy ni Marcos. Bisan tuod sa dakong bahin kini nagkobre sa mga butang nga susama nianang kang Mateo ug Lucas, si Marcos nagtagana usab ug dugang mga detalye. Ang pipila niini nagpatin-aw kon unsay gibati ni Jesus bahin sa pipila ka butang. Siya 'naguol tungod sa kakubol sa mga kasingkasing' sa mga tawo nga misupak sa iyang pag-ayo

sa nakuyos nga kamot sa usa ka tawo sa panahon sa Igpapahulay. (Mar 3:5) Sa dihang dili maayo ang pagdawat kang Jesus sa mga tawo sa iyang pinuy-anang teritoryo, “siya nahibulong tungod sa ilang kawalay-pagtuo.” (6:6) Ug siya “mibatig gugma” sa datong batan-on nga lalaki nga nagpakisayod sa mga kinahanglanon aron makabaton ug kinabuhing walay kataposan.—10:21.

Talagsaon usab sa asoy ni Marcos ang pipila ka detalye bahin sa kataposan sa yutan-ong kinabuhi ni Jesus. Siya nagtaho nga sa paghusay kang Jesus wala magkauyon ang bakak nga mga saksi. (Mar 14:59) Ang lumalabay nga gipugos sa pagpapas-an sa estaka sa pagsakit ni Jesus mao si Simon nga taga-Cirene, “ang amahan ni Alejandro ug ni Rufo.” (15:21) Ug giasoy ni Marcos nga gitino ni Pilato nga si Jesus patay na una pa tugoti si Jose nga taga-Arimatea sa pagkuha sa lawas ni Jesus aron ilubong.—15:43-45.

Ang usa sa upat ka sambingay ni Jesus nga makaplagan diha sa Ebanghelyo ni Marcos maoy talagsaon. (Mar 4:26-29) Ang asoy naghisgot ug labing menos 19 ka milagro nga gihimo ni Jesu-Kristo. Ang duha niini (ang pag-ayo sa usa ka tawong bungol nga may depekto usab sa pagsulti ug ang pag-ayo sa usa ka tawong buta) giasoy lamang diha sa Ebanghelyo ni Marcos.—Mar 7:31-37; 8:22-26.

Mga Paghisgot sa Hebreohanong Kasulatan. Bisan tuod mopatim-aw nga si Marcos pangunang misulat alang sa mga Romano, kini nga rekord naundan sa mga paghisgot ug mga pangutlo gikan sa Hebreohanong Kasulatan. Ang buluhaton ni Juan nga Tigbawtismo gipakita nga maoy katumanan sa Isaias 40:3 ug Malaquias 3:1. (Mar 1:2-4) Makaplagan usab diha sa asoy ang mga pag-aplikar, pagkutlo, o paghisgot ni Jesus sa Hebreohanong Kasulatan. Kini naglakip sa: Paghatag ug pag-alagad sa Diyos pinaagi sa ngabil lamang (Mar 7:6, 7; Isa 29:13); pagpasidungog sa mga ginikanan (Mar 7:10; Ex 20:12; 21:17); paglalang sa lalaki ug babaye ug sa pagsugod sa kaminyoon (Mar 10:6-9; Gen 1:27; 2:24); lainlaing mga sugo (Mar 10:19; Ex 20:12-16; Lev 19:13); mga komento ni Jesus mahitungod sa templo (Mar 11:17; Isa 56:7; Jer 7:11); iyang gisulti bahin sa pagsalikway kaniya (Mar 12:10, 11; Sal 118:22, 23); mga pulong ni Jehova ngadto kang Moises didto sa nagdilaab nga tunokong tanom (Mar 12:26; Ex 3:2, 6); duha ka dakong sugo labot sa gugma (Mar 12:29-31; Deu 6:4, 5; Lev 19:18); matagnaong mga pulong ni Jehova ngadto sa Ginoo ni David labot sa pagbuntog sa mga kaaway (Mar 12:36; Sal 110:1); pagkatibulaag sa mga tinun-an ni Jesus (Mar 14:27; Zac 13:7); gisulti ni Jesus bahin sa pagtalikod sa Diyos kaniya (Mar 15:34; Sal 22:1); iyang mga instruksiyon ngadto sa usa ka naayo nga sanlahon (Mar 1:44; Lev 14:10, 11); ug sa iyang matagnaong mga pulong mahitungod sa dulumtanang butang nga magpahinabog kalaglagan o pagkaawaaw (Mar 13:14; Dan 9:27).

Ang mga paghisgot sa Hebreohanong Kasulatan diha sa asoy ni Marcos nag-ilustrar pag-ayo nga si Jesu-Kristo misalig niini ug migamit sa maong Kasulatan diha sa iyang ministeryo. Ang Ebanghelyo nagtagana usab ug pasukaranan aron mas mailhan pa ang Anak sa tawo, kinsa “mianhi, dili aron pagaalagaran, kondili aron sa pag-alagad ug sa paghatag sa iyang kalag nga usa ka lukat baylo sa daghan.”—Mar 10:45.

Ang Taas ug Mubo nga mga Paniklop. Gihunahuna sa pipila nga ang Marcos 16:8, nga natapos pinaagi sa mga pulong nga “ug wala silay gisultihan nga bisan kinsa, kay nahadlok man sila,” maoy kalit ra kaayo ingong orihinal nga paniklop niini nga Ebanghelyo. Apan, dili angayng hunahunaon kana tungod sa katibuk-ang estilo ni Marcos. Dugang pa, ang ikaupat nga siglong mga eskolar nga si Jerome ug Eusebius miuyon nga ang tinuod nga rekord natapos pinaagi sa mga pulong nga “kay nahadlok man sila.”—Jerome, sulat 120, pangutana 3, sumala sa gipatik sa *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum,* Vienna ug Leipzig, 1912, Tomo LV, p. 481; Eusebius, “Ad Marinum,” I, sumala sa gipatik sa *Patrologia Græca,* Paris, 1857, Tomo XXII, lin. 937.

Adunay daghang manuskrito ug mga bersiyon nga nagdugang ug taas o kaha mubo nga paniklop human niini nga mga pulong. Ang taas nga paniklop (gilangkoban ug 12 ka bersikulo) makaplagan sa Alexandrine Manuscript, sa Codex Ephraemi Syri rescriptus, ug sa Codex Bezae Cantabrigiensis. Kini makita usab sa Latin nga *Vulgate,* sa Curetonian Syriac, ug sa Syriac nga *Peshitta.* Apan kini wala iapil diha sa Sinaitic Manuscript, sa Vatican Manuscript Num. 1209, sa *codex* nga Sinaitic Syriac, ug sa Armenian Version. Ang pipila ka ulahing mga manuskrito ug mga bersiyon naundan sa mubo nga paniklop. Ang Codex Regius sa ikawalong siglo K.P. aduna niining duha ka paniklop, nga giuna ang mubo nga paniklop. Kini nagsukip ug nota sa sinugdan sa matag paniklop, nga nag-ingong kini nga mga pulong makaplagan sa ubang mga bahin, bisan tuod kini dayag nga wala modawat sa bisan hain niini ingong kasaligan.

Sa pagkomento bahin sa taas ug mubo nga mga paniklop sa Ebanghelyo ni Marcos, ang maghuhubad sa Bibliya nga si Edgar J. Goodspeed miingon: “Ang Mubo nga Paniklop mas mohaom sa Marcos 16:8 kay sa Taas nga Paniklop, apan pareho kining dili ikaingong orihinal nga bahin sa Ebanghelyo ni Marcos.”—*The Goodspeed Parallel New Testament,* 1944, p. 127.

MARDOKEO.

1. Usa nga mibalik sa Jerusalem ug Juda niadtong 537 W.K.P. human sa 70 ka tuig nga pagkadestiyero didto sa Babilonya. (Esd 2:1, 2) Si Mardokeo maoy usa ka prominenteng Israelinhon ug pangulo nga mitabang kang Zorobabel ug gipaila diha sa unang talaan sumala sa kagikan sa natukod pag-usab nga komunidad sa Juda.—Neh 7:5-7.

2. "Anak nga lalaki ni Jair nga anak nga lalaki ni Simei nga anak nga lalaki ni Kis nga usa ka Benjaminhon" (Est 2:5), edaran nga ig-agaw ug magbalantay ni Ester. (Est 2:7) Si Mardokeo gihisgotan lamang diha sa basahon ni Ester sa Bibliya. Giasoy sa maong basahon ang iyang prominenteng bahin sa mga kalihokan sa Imperyo sa Persia sa sayong bahin sa ikalimang siglo W.K.P. Ang ebidensiya nagpunting kaniya ingong ang magsusulat sa basahon ni Ester.

Ang pipila nagduhaduha sa pagkatinuod sa maong basahon o kon si Mardokeo usa ba ka tinuod nga tawo. Ang ilang pagtutol, nga siya labing menos 120 ang pangedaron ug may matahom nga ig-agaw nga manghod niyag 100 ka tuig, gipasukad sa sayop nga pagtuo nga ang Ester 2:5, 6 naghisgot nga si Mardokeo nadestiyero sa Babilonya kauban ni Haring Jeconias. Hinunoa, ang katuyoan sa Bibliya niining tekstoha maoy, dili aron iasoy ang kasaysayan ni Mardokeo, kondili aron isaysay ang iyang talaan sa kagikan. Si Kis lagmit maoy apohan sa tuhod ni Mardokeo, o kaha usa sa unang katigulangan nga "gidala sa pagkadestiyero." Ang laing panglantaw, nga nahiuyon sa gihisgotan sa Bibliya, mao nga si Mardokeo, bisag natawo samtang nadestiyero, giisip nga gidestiyero niadtong 617 W.K.P., sanglit siya diha sa balat-ang sa iyang mga katigulangan, ingong wala pa matawo.—Itandi ang Heb 7:9, 10.

Maunongon Ingong Alagad sa Hari. Diha sa asoy, si Mardokeo, bisag usa ka Hudiyong destiyero, maoy usa ka alagad sa hari. Siya nakadungog nga si Rayna Vasti gipalagpot ingong rayna ni Haring Ahasuero sa Persia ug nga ang tanang matahom nga batan-ong mga ulay sa tibuok imperyo gipatawag aron nga sa taliwala kanila magpili ug usa ka kapuli alang sa pagkarayna. Ang ig-agaw ni Mardokeo nga si Ester, usa ka batan-ong babaye nga "nindot ug lawas ug matahom sa panagway," gipresentar ingong kandidata sa pagkarayna, apan ang iyang Hudiyohanong kagikan wala ibutyag. (Est 2:7, 8) Siya napili ingong rayna. Si Mardokeo nagpadayon sa iyang buluhaton, nga "naglingkod sa ganghaan sa hari," sa dihang ang impormasyon nakaabot kaniya nga duha sa mga opisyal sa palasyo, si Bigtan ug Teres, naglaraw sa pagpatay kang Haring Ahasuero. Iyang gipasidan-an ang hari pinaagi kang Ester, ug ang iyang buhat sa pagkamaunongon girekord diha sa "basahon sa mga kalihokan sa mga adlaw."—Est 2:21-23.

Midumili sa Pagyukbo Kang Haman. Human niini, si Haman nga Agagihanon gihimong primer ministro ni Ahasuero, nga nagmando nga ang tanang anaa sa ganghaan sa hari moyukbo kang Haman tungod sa iyang bag-ong binayaw nga posisyon. Si Mardokeo hugot nga midumili sa pagbuhat niana ug nangatarongan nga siya usa ka Hudiyo. (Est 3:1-4) Ang pagdumili ni Mardokeo pinasukad niini nga katarongan nagpamatuod nga kini may kalabotan sa iyang relasyon, ingong usa ka dedikadong Hudiyo, ngadto sa iyang Diyos nga si Jehova. Iyang giila nga ang pagyukbo kang Haman naglangkit ug labaw pa kay sa paghapa sa atubangan sa usa ka gibayaw nga tawo, sama sa gibuhat sa mga Israelinhon sa nangagi, nga nag-ila lamang sa superyor nga posisyon sa maong tawo ingong magmamando. (2Sa 14:4; 18:28; 1Ha 1:16) Sa kahimtang ni Haman dihay maayong katarongan kon nganong wala moyukbo si Mardokeo. Si Haman lagmit maoy usa ka Amalekanhon, ug si Jehova nagpahayag nga siya may pakiggubat kang Amalek "gikan sa usa ka kaliwatan ngadto sa laing kaliwatan." (Ex 17:16; tan-awa ang HAMAN.) Kini maoy usa ka butang nga nalangkit ang integridad ngadto sa Diyos ug dili usa ka politikanhong isyu sa bahin ni Mardokeo.

Nasuko si Haman, ilabina sa dihang iyang nasayran nga si Mardokeo maoy usa ka Hudiyo. Hilabihan gayod ang iyang pagdumot nga tungod niana ang iyang kalipay sa tanan niyang napahimuslang gahom ug mga pribilehiyo nawala samtang si Mardokeo naglingkod diha sa ganghaan ug midumili sa pagyukbo kaniya. Dili lang kay kang Mardokeo nga buot niyang manimalos, si Haman nakakuha ug mando gikan sa hari aron sa paglaglag sa tanang katawhan ni Mardokeo diha sa gingharian sa Persia.—Est 3:5-12.

Gigamit sa Pagluwas sa Israel. Atubangan sa maong mando sa paglaglag sa tanang Hudiyo diha sa imperyo, si Mardokeo nagpahayag ug pagtuo nga si Ester nakabaton sa iyang harianong dignidad niining panahona aron sa pagluwas sa mga Hudiyo. Iyang gipaamgo kang Ester ang iyang bug-at nga responsibilidad ug gisugo siya sa pagpangayog pabor ug tabang sa hari. Bisag kini nagpameligro sa iyang kaugalingong kinabuhi, si Ester miuyon sa pagbuhat niini.—Est 4:7–5:2.

Tukma gayod sa panahon alang kang Mardokeo ug sa mga Hudiyo (kay kini maylabot mismo sa isyu sa pagkamaunongon ni Mardokeo sa hari) nga ang pagtagad ni Haring Ahasuero gitultolan sa Diyos, usa ka gabii niana sa dihang siya dili makatulog, aron susihon ang opisyal nga basahon sa mga rekord sa estado. Sa ingon napahinumdo-

man ang hari nga si Mardokeo wala mahatagi ug ganti sa iyang nangaging pag-alagad, nga mao, ang pagbutyag sa laraw sa pag-alsa ni Bigtan ug Teres. Tungod niini ang hari nagtinguha sa pagpasidungog pag-ayo kang Mardokeo—nga miresulta sa kaulawan ni Haman, kinsa gisugo sa paghikay ug pagpahibalo niini nga pagpasidungog diha sa publiko.—Est 6:1-12.

Si Ester milampos sa pagsumbong kang Haman sa grabeng pagbutangbutang ug pagdaot sa mga Hudiyo ug usab sa iyang malipotong laraw batok sa mga intereses sa hari. Ang nasuko nga si Ahasuero nagmando sa silot nga kamatayon alang kang Haman, ug ang 22-m-gihabogon (73 p) nga estaka nga gipatindog ni Haman alang kang Mardokeo maoy gigamit sa pagbitay sa lawas ni Haman.—Est 7:1-10.

Dayon si Mardokeo mipuli kang Haman ingong primer ministro ug nakadawat sa kaugalingong igtitimbre nga singsing sa hari aron sa pagtimbre sa mga dokumento sa estado. Si Ester nagtudlo kang Mardokeo sa pagdumala sa balay ni Haman, nga gitugyan sa hari ngadto kang Ester. Unya gigamit ni Mardokeo ang awtorisasyon sa hari aron ipagula ang usa ka kontra-sugo sa paghatag ug legal nga katungod sa mga Hudiyo sa pagdepensa sa ilang kaugalingon. Alang sa mga Hudiyo kini maoy usa ka paglaom alang sa kaluwasan ug kalipay. Daghan sa Imperyo sa Persia ang midapig sa mga Hudiyo, ug sa dihang miabot ang Adar 13, ang adlaw nga ipatuman ang mga balaod, ang mga Hudiyo andam na. Ang mga opisyal sa gingharian midapig kanila tungod sa hataas nga posisyon ni Mardokeo. Sa Susan ang panag-away milugway sa sunod nga adlaw. Kapin sa 75,000 ka kaaway sa mga Hudiyo ang gipatay diha sa Imperyo sa Persia, lakip ang napulo ka anak nga lalaki ni Haman. (Est 8:1–9:18) Pinaagi sa pag-uyon ni Ester, si Mardokeo nagsugo nga saulogon ingong tinuig nga pista ang ika-14 ug ika-15 nga adlaw sa Adar, ang "mga adlaw sa Purim," alang sa paglipay ug pagbangkete ug paghatag ug mga regalo sa usag usa ug ngadto sa mga kabos. Gidawat ug gipatuman sa mga Hudiyo ang pista ngadto sa ilang mga anak ug sa tanan nga miduyog kanila. Ingong ikaduha sa imperyo, si Mardokeo maoy tinahod sa dedikadong katawhan sa Diyos nga mga Hudiyo ug nagpadayon sa pagbuhat alang sa ilang kaayohan.—Est 9:19-22, 27-32; 10:2, 3.

Usa ka Tawo sa Pagtuo. Si Mardokeo maoy usa ka tawo nga may pagtuo sama niadtong gihisgotan ni apostol Pablo diha sa Hebreohanon kapitulo 11, bisag wala hisgoti ang iyang ngalan. Siya nagpakitag kaisog, determinasyon, integridad, ug pagkamaunongon ngadto sa Diyos ug sa iyang katawhan, ug siya nagtuman sa prinsipyo nga sa ulahi gipahayag ni Jesus: "Busa, ibayad ninyo kang Cesar ang mga butang ni Cesar, apan ang mga butang sa Diyos ngadto sa Diyos." (Mat 22:21) Siya ug si Ester naggikan sa tribo ni Benjamin, nga labot niini nga tribo ang patriarka nga si Jacob nagtagna: "Si Benjamin magpadayon sa pagkuniskunis sama sa usa ka lobo. Sa buntag siya mokaon sa nadakpang hayop ug sa gabii siya magbahin sa inagaw." (Gen 49:27) Ang kalihokan niini nga mga Benjaminhon nahitabo sa mangitngit nga yugto sa nasod sa Israel, human nga wala na magmando ang ilang mga hari ug sila nailalom sa Hentil nga pagmando. Posible nga si Mardokeo ug Ester nakapribilehiyo sa paglaglag sa nahibilin sa gidumtan nga mga Amalekanhon. Ang interes ni Mardokeo alang sa kaayohan sa iyang mga katagilungsod nagpakita nga siya may pagtuo nga taliwala sa mga anak sa Israel moabot ang Binhi ni Abraham sa pagpanalangin sa tanang banay sa yuta.—Gen 12:2; 22:18.

MAREAL. Usa ka utlanang dapit sa Zabulon. (Jos 19:10, 11) Gituohan sa pipila nga kini mao ang Tell Ghalta (Tel Reʽala), mga 6 km (3.5 mi) sa SAS sa Jokneam sa Walog sa Jezreel.

MARESA(H) [Dapit Diha sa Ulohan (Tayuktok)].

1. Usa ka kaliwat ni Juda nga gitawag nga "amahan" ni Hebron. (1Cr 2:3, 42) Bisan tuod ikahinapos nga si Maresah mao ang katigulangan sa mga molupyo sa siyudad sa Hebron, daw imposible kini sanglit ang Hebron nga gihisgotan dinhi adunay mga anak ug busa dayag nga usa ka tawo.—1Cr 2:43.

2. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Sela. Si Laada gipaila nga mao ang "amahan ni Maresah." (1Cr 4:21) Bisan tuod posible nga kini nga Maresah (o ang iyang amahan nga si Laada) mao ang nagpundar sa lungsod sa Maresah, o nga siya mao ra usab ang tawo nga taga-Juda nga gihisgotan sa itaas, kining mga butanga dili gayod matino.

3. Sanglit usa kini sa grupo sa siyam ka siyudad diha sa rehiyon sa Sepela sa Juda (Jos 15:44), ang Maresah nag-okupar sa usa ka posisyon nga hinungdanon kaayo tupad sa usa sa mga walog nga nahimong kinaiyanhong ruta gikan sa patag daplin sa baybayon paingon sa kabukiran ug sa Hebron. Gituohan nga kini mao ang Tell Sandahannah (Tel Maresha), mga 1.5 km (1 mi) sa H sa Beit Jibrin (Bet Guvrin).

Si Haring Rehoboam, ang manununod ni Solomon, nagtukod ug usa ka kinutaang siyudad sa Maresah, sa ingon nagpalig-on sa mga depensa sa Juda batok sa pag-atake gikan niana nga direksiyon. (2Cr 11:5, 8) Si Zera nga Etiopianhon nangharos gikan sa H uban sa iyang dakong pundok sa

kasundalohan nga usa ka milyon ug gisugat didto sa Maresah sa kasundalohan ni Haring Asa, ug ang gubat, nga miresulta sa kadaogan sa Juda tungod sa tabang sa Diyos, giaway nianang lugara. Gigukod ni Asa ang napilding kasundalohan sa Etiopia sa mga 35 km (22 mi) paingon sa Gerar, sa HK sa Maresah. (2Cr 14:9-13) Ang Maresah, nga gitawag usab ug Maresa, mao ang lungsod nga natawhan ni manalagnang Eliezer, kinsa sa tukma nagtagna sa kapakyasan sa pakigkombuya ni Haring Jehosapat kang Ahazias sa Israel sa negosyo sa mga barko. (2Cr 20:35-37) Ang tagna ni Miqueas, nga nagpasidaan sa apostatang Juda ug Israel sa nagsingabot nga pagsilot, espesipikong naghisgot sa Maresah. —Miq 1:15.

Sa yugto human sa pagkadestiyero, ang Maresah gitawag nga Marisa ug nagpabiling usa ka dapit nga hinungdanon kaayo, bisan tuod kini nahimong kolonya sa Sidon ug sa ulahi nahimong salipdanan sa mga Idumeanhon. Sa kataposan kini gilaglag sa mga Partianhon niadtong 40 W.K.P.

MARIA [gikan sa Heb. nga Miriam, lagmit nga nagkahulogang "Masuklanon"]. Dunay unom ka Maria nga gihisgotan sa Bibliya.

1. Si Maria nga inahan ni Jesus. Siya mao ang anak nga babaye ni Heli, apan ang talaan sa kagikan nga gihatag ni Lucas nagtala sa bana ni Maria nga si Jose ingong ang "anak ni Heli." Ang *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (1881, Tomo III, p. 774) nag-ingon: "Sa paghimo sa ilang mga talaan sa kagikan, nahibaloan sa kadaghanan nga ang mga Hudiyo magtala lamang sa mga lalaki, dili itala ang ngalan sa anak nga babaye, ug kon ang dugo sa apohang lalaki mapasa ngadto sa apong lalaki pinaagi sa usa ka anak nga babaye, ang bana sa maong anak nga babaye ang itala ingong mao ang anak nga lalaki sa apohang lalaki sa banay sa inahan (Num. xxvi, 33; xxvii, 4-7)." Walay duhaduha nga tungod niini ang historyador nga si Lucas nag-ingon nga si Jose mao ang "anak ni Heli."—Luc 3:23.

Si Maria naggikan sa tribo ni Juda ug usa ka kaliwat ni David. Busa ikaingon bahin sa iyang anak nga si Jesus nga siya "naggikan sa binhi ni David *sumala sa unod."* (Rom 1:3) Pinaagi sa iyang amaama nga si Jose, nga usa ka kaliwat ni David, si Jesus adunay *legal* nga katungod sa trono ni David, ug pinaagi sa iyang inahan, ingong mao ang "kaliwat," "binhi," ug "gamot" ni David, nahuptan niya ang kinaiyanhong katungod sa *pagpanunod* sa "trono ni *David nga iyang amahan."*—Mat 1:1-16; Luc 1:32; Buh 13:22, 23; 2Ti 2:8; Pin 5:5; 22:16.

Kon husto ang tradisyon, ang asawa ni Heli, ang inahan ni Maria, mao si Ana, kansang igsoong babaye may anak nga babaye nga ginganlan ug Elisabet, ang inahan ni Juan nga Tigbawtismo. Pinasukad niini nga tradisyon, si Elisabet maoy ig-agaw ni Maria. Ang Kasulatan mismo nag-ingon nga si Maria maoy paryente ni Elisabet, nga "gikan sa mga anak nga babaye ni Aaron" sa tribo ni Levi. (Luc 1:5, 36) Gituohan sa pipila nga ang igsoong babaye ni Maria mao si Salome, ang asawa ni Zebedeo, kansang duha ka anak nga lalaki, si Santiago ug Juan, maoy lakip sa mga apostoles ni Jesus. —Mat 27:55, 56; Mar 15:40; 16:1; Ju 19:25.

Giduaw sa Manulonda. Sa pagsugod sa 2 W.K.P., ang manulondang si Gabriel gipadala sa Diyos ngadto sa babayeng ulay nga si Maria sa lungsod sa Nasaret. "Maayong adlaw, usa nga pinaboran kaayo, si Jehova nagauban kanimo," mao ang talagsaon kaayong pangomosta sa manulonda. Sa dihang siya giingnan nga siya manamkon ug manganak ug usa ka anak nga lalaki nga pagatawgong Jesus, si Maria, nga nianang panahona maoy sinayoran pa lamang kang Jose, nangutana, "Unsaon ba pagkahitabo niini, nga wala man ako makigdulog sa usa ka lalaki?" "Pagakunsaran ikaw sa balaang espiritu, ug pagalandongan ikaw sa gahom sa Labing Hataas. Tungod niana usab ang matawo pagatawgong balaan, Anak sa Diyos," miingon ang manulonda. Naghinamhinam sa pagpaabot, apan uban sa nahiangay nga pagkamakasaranganon ug pagpaubos, siya mitubag: "Tan-awa! Ang ulipong babaye ni Jehova! Matuman unta kana kanako sumala sa imong gipahayag."—Luc 1:26-38.

Aron dugang mapalig-on ang iyang pagtuo alang niining hinungdanong kasinatian, giingnan si Maria nga ang iyang paryenteng si Elisabet, bisan pa sa iyang pagkatigulang, unom na ka bulang mabdos, tungod kay sa milagrosong paagi ang gahom ni Jehova naghanaw sa iyang pagkaapuli. Si Maria miduaw kaniya, ug sa misulod siya sa balay ni Elisabet, ang bata sa tagoangkan ni Elisabet miulpot sa kalipay, nga tungod niana iyang gipahalipayan si Maria, nga nag-ingon: "Bulahan ikaw sa mga kababayen-an, ug bulahan ang bunga sa imong tagoangkan!" (Luc 1:36, 37, 39-45) Busa si Maria nagpatugbaw sa inspiradong mga pulong nga nagpadako kang Jehova tungod sa iyang kaayo.—Luc 1:46-55.

Human makaduaw sa mga tulo ka bulan kang Elisabet didto sa kabungtoran sa Juda, mipauli si Maria sa Nasaret. (Luc 1:56) Sa dihang nasayran ni Jose (lagmit pinaagi sa pagbutyag ni Maria bahin sa maong butang ngadto kaniya) nga siya nagmabdos, siya buot makigdiborsiyo kaniya sa tago inay nga iladlad siya sa publikong kaulawan. (Ang mga sinayoran giisip na ingong minyo, ug gikinahanglan ang usa ka diborsiyo aron putlon ang maong kasabotan.) Apan ang manulonda ni Jehova nagpakita, ug nagpadayag kang Jose nga ang gisabak ni Maria maoy pinaagi sa balaang espiritu. Busa gituman ni Jose ang instruksiyon sa Diyos ug gikuha si

Maria ingong iyang asawa, "apan siya wala makig-dulog kaniya hangtod nga siya nanganak ug usa ka anak nga lalaki; ug iyang ginganlan siya nga Jesus."—Mat 1:18-25.

Gipanganak si Jesus sa Betlehem. Samtang kini nga drama padayong nadayag, ang mando ni Cesar Agusto, nga nagpugos sa tanan nga magparehistro sa lungsod nga iyang natawhan, napamatud-ang maoy pagbuot sa Diyos kon bahin sa eksaktong panahon niini, kay ang tagna mahitungod sa dapit diin matawo si Jesus kinahanglang matuman. (Miq 5:2) Busa, gidala ni Jose si Maria, kinsa "talianak na," sa usa ka hago nga panaw nga mga 110 km (68 mi) gikan sa ilang balay sa Nasaret sa A paingon sa Betlehem sa H. Tungod kay wala nay lawak nga ilang kasak-an diha sa mga abotanan, gipakatawo ang bata ubos sa labing timawang mga kahimtang, nga ang bag-ong nahimugsong bata gipahigda diha sa usa ka pasungan. Lagmit nahitabo kini niadtong mga Oktubre 1 sa tuig 2 W.K.P.—Luc 2:1-7; tan-awa ang MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 537; JESU-KRISTO.

Human makadungog sa giingon sa manulonda: "Natawo kaninyo karong adlawa ang usa ka Manluluwas, nga mao ang Kristo nga Ginoo, sa siyudad ni David," ang mga magbalantay sa kahayopan nagdali sa pag-adto sa Betlehem ug didto nakita nila ang ilhanan: Ang bata ni Maria "giputos sa mga bakbak ug nagahigda sa usa ka pasungan." Ilang giasoy ngadto sa malipayong pamilya kon unsa ang giawit sa dakong koro sa mga manulonda: "Himaya sa Diyos sa kahitas-an, ug sa yuta pakigdait taliwala sa mga tawo nga iyang gikahimut-an." Busa si Maria "nagtipig niining tanan nga mga pulong, nga naghimog mga panghinapos diha sa iyang kasingkasing."—Luc 2:8-20.

Sa ikawalo nga adlaw gipatuli ni Maria ang iyang anak agig pagsunod sa balaod ni Jehova. Human sa ika-40 nga adlaw, siya ug ang iyang bana nagdala sa bata ngadto sa templo sa Jerusalem aron itanyag ang gilagda nga halad. Gilagda sa Balaod nga ang ihalad maoy usa ka laki nga nating karnero ug usa ka piso nga salampati o tukmo. Kon ang pamilya dili makaarang sa paghalad ug karnero, duha ka tukmo ug duha ka piso nga salampati ang ihalad. Ang paghalad ni Maria ug "usa ka paris nga tukmo o duha ka piso nga salampati" nagpakita nga si Jose maoy usa ka kabos nga tawo. (Luc 2:21-24; Lev 12:1-4, 6, 8) Si Simeon, nga usa ka tawong matarong, sa pagkakita sa bata nagdayeg kang Jehova kay gitugotan siya nga makakita sa Manluluwas sa dili pa siya mamatay sa iyang pagkatigulang. Miliso ngadto kang Maria, siya miingon: "Oo, ang imo mismong kalag pagalapsan sa usa ka taas nga espada," nga wala magpasabot nga siya duslakon sa usa ka literal nga espada, apan hinunoa nagpasabot sa kasakit ug pag-antos nga iyang maagoman maylabot sa gitagnang kamatayon sa iyang anak diha sa estaka sa pagsakit.—Luc 2:25-35.

Mibalik sa Nasaret. Sa ulahi, ang usa ka manulonda nagpasidaan kang Jose bahin sa usa ka daotang laraw ni Herodes nga Bantogan sa pagpatay sa bata, ug iyang gisugo si Jose sa pagkalagiw nga dala si Jesus ngadto sa Ehipto. (Mat 2:1-18) Human mamatay si Herodes, ang pamilya mibalik ug mipuyo sa Nasaret, diin didto sa misunod nga mga tuig, si Maria nanganak sa uban pang mga anak, labing menos upat ka anak nga lalaki ug maingon man mga babaye.—Mat 2:19-23; 13:55, 56; Mar 6:3.

Bisag wala ilagda sa Balaod nga ang mga babaye motambong, nabatasan na ni Maria ang pag-uban kang Jose kada tuig sa panaw nga mga 150 km (93 mi) paingon sa Jerusalem alang sa tinuig nga pagsaulog sa Paskuwa. (Ex 23:17; 34:23) Sa usa niini nga mga panaw, niadtong mga 12 K.P., ang pamilya padulong na sa pagpauli sa dihang, human makapanaw ug usa ka adlaw nga distansiya gikan sa Jerusalem, ilang nadiskitahan nga ang batang si Jesus wala diay uban kanila. Dihadiha ang iyang mga ginikanan mibalik sa Jerusalem aron sa pagpangita kaniya. Human sa tulo ka adlaw ilang nakaplagan siya didto sa templo nga namati ug nangutana sa mga magtutudlo. Si Maria mipatugbaw: "Anak, nganong gibuhatan mo man kami sa ingon? Ania, ang imong amahan ug ako nabalisa sa pagpangita kanimo." Si Jesus mitubag: "Nganong gipangita pa man ninyo ako? Wala ba kamo mahibalo nga ako kinahanglang ania sa balay sa akong Amahan?" Sa walay duhaduha, ang makataronganong dapit nga makaplagan ang Anak sa Diyos mao ang templo, diin siya makadawat ug Kasulatanhong instruksiyon. "Maampingong gitipigan [ni Maria] kining tanan nga mga pulong sulod sa iyang kasingkasing."—Luc 2:41-51.

Kining 12-anyos nga batang si Jesus nagpakitag talagsaong kahibalo bisan pa sa iyang pangedaron. "Kadtong tanan nga nagpatalinghog kaniya nahibulong kanunay sa iyang pagsabot ug sa iyang mga tubag." (Luc 2:47) Ang kahibalo ug pagsabot ni Jesus sa Kasulatan nagsumbalik-silaw sa maayong ginikananong pagbansay. Si Maria maingon man si Jose lagmit kugihan gayod kaayo sa pagtudlo ug pagbansay sa bata, nga nagmatuto kaniya diha "sa disiplina ug sa pagdumala-sa-kaisipan ni Jehova" ug nag-ugmad diha kaniya nga pabilhan ang batasan sa pagtambong sa sinagoga sa matag Igpapahulay.—Luc 4:16; Efe 6:4.

Gitahod, Gihigugma ni Jesus. Human sa iyang bawtismo, wala pakitai ni Jesus ug linaing pagpalabi si Maria; iyang gitawag siya, dili ingong "inahan," kondili sa yano ingong "babaye." (Ju 2:4;

19:26) Kini dili gayod usa ka ekspresyon sa pagkawalay-pagtahod, ingon tingali sa pagsabot sa modernong-adlaw nga paggamit sa Cebuano. Sa Aleman, pananglitan, ang pagkagamit niini nga pulong nagpasabot ug ginang, Gng., senyora. Si Maria mao ang unodnong inahan ni Jesus; apan sukad nga siya gianak pinaagi sa balaang espiritu sa panahon sa iyang bawtismo, siya sa panguna maoy Anak sa Diyos, ug ang iyang "inahan" mao ang "Jerusalem sa itaas." (Gal 4:26) Gipasiugda ni Jesus kini nga kamatuoran sa dihang si Maria ug ang uban niyang mga anak sa usa ka higayon nagbalda kang Jesus sa panahon sa usa ka sesyon sa pagpanudlo pinaagi sa paghangyo kaniya nga mogawas ngadto sa ilang nahimutangan. Gipahibalo ni Jesus nga ang iyang tinuod nga inahan ug suod nga mga paryente mao kadtong sakop sa iyang espirituwal nga banay, nga ang espirituwal nga mga butang mas hinungdanon kay sa unodnong mga intereses. —Mat 12:46-50; Mar 3:31-35; Luc 8:19-21.

Sa dihang nahurot na ang bino sa usa ka kasal didto sa Cana sa Galilea ug si Maria miingon kang Jesus, "Wala na silay bino," siya mitubag: "Unsay labot ko kanimo, babaye? Ang akong takna wala pa moabot." (Ju 2:1-4) Gigamit dinhi ni Jesus ang usa ka karaang matang sa pangutana nga kadaghan makita sa Hebreohanong Kasulatan (Jos 22:24; Huk 11:12; 2Sa 16:10; 19:22; 1Ha 17:18; 2Ha 3:13; 2Cr 35:21; Os 14:8) ug unom ka beses makita sa Gregong Kasulatan. (Mat 8:29; Mar 1:24; 5:7; Luc 4:34; 8:28; Ju 2:4) Sa literal nga pagkahubad, ang pangutana mao: "Unsay alang kanako ug kanimo?" nga nagkahulogang, "Unsay gikausahan natong duha?" o, "Unsay atong gikausahan?" o, "Unsay labot ko kanimo?" Sa matag higayon nga gigamit kini, ang pangutana nagpakita ug pagtutol sa usa ka butang nga gisugyot, gilaraw, o gidudahan. Busa, si Jesus mahigugmaong nagpahayag sa iyang malumong pagbadlong niining paagiha, nga nagpakita sa iyang inahan nga ang pagsugo kaniya maggikan dili sa iyang inahan kondili sa Supremong Awtoridad nga nagpadala kaniya. (1Co 11:3) Tungod sa kinaiyanhong pagkasensitibo ug pagkamapainubsanon ni Maria, dali niyang nasabtan ang punto ug gidawat ang pagtul-id. Mitalikod ug gipasagdan si Jesus nga manguna, gisultihan niya ang mga tigalagad: "Bisag unsay isulti *niya* kaninyo, buhata ninyo."—Ju 2:5.

Si Maria nagtindog sa kilid sa estaka sa pagsakit sa dihang si Jesus gilansang. Alang kaniya, si Jesus labaw pa kay sa usa ka hinigugmang anak, siya mao ang Mesiyas, iyang Ginoo ug Manluluwas, ang Anak sa Diyos. Si Maria lagmit nga usa na ka babayeng balo niining panahona. Busa, si Jesus, ingong panganay sa panimalay ni Jose, nagtuman sa iyang responsibilidad pinaagi sa paghangyo kang apostol Juan, lagmit nga iyang ig-agaw, sa pagdala kang Maria ngadto sa iyang balay ug sa pag-atiman kaniya ingong iyang kaugalingong inahan. (Ju 19:26, 27) Nganong wala siya ipiyal ni Jesus ngadto sa usa sa iyang mga igsoon sa inahan? Wala hisgoti kon ang usa kanila didto ba niadtong tungora. Dugang pa, dili pa sila mga magtutuo, ug giisip ni Jesus nga mas hinungdanon ang espirituwal nga relasyon kay sa unodnong relasyon.—Ju 7:5; Mat 12:46-50.

Usa ka Matinumanong Tinun-an. Ang katapusang gihisgotan sa Bibliya bahin kang Maria nagpakita nga siya usa ka babayeng may pagtuo ug pagkamahinalaron nga suod gihapong nakiguban sa ubang mga matinumanon human mokayab si Jesus. Ang 11 ka apostoles, si Maria, ug ang uban nagkatigom didto sa itaas nga lawak, ug "nga may panag-uyon, kini silang tanan nagpadayon sa pag-ampo."—Buh 1:13, 14.

2. Si Maria nga igsoon ni Marta ug Lazaro. Sa Betania, mga 2 ka Romanhong milya (2.8 km; 1.7 mi) gikan sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem ug nahimutang sa S nga bakilid sa Bukid sa mga Olibo, si Jesus miduaw sa balay niini nga mga higala kinsa siya may linaing pagmahal. (Ju 11:18) Sa panahon sa usa ka pagduaw ni Jesus sa ikatulong tuig sa iyang ministeryo, sa iyang tinguha nga mahimong maayong tig-abiabi, si Marta sobrang nabalaka alang sa pisikal nga katagbawan ni Jesus. Sa laing bahin, si Maria nagpakitag lahi nga matang sa pagkamaabiabihon. Siya 'milingkod sa tiilan sa Ginoo ug nagpadayon sa pagpamati sa iyang pulong.' Sa dihang mireklamo si Marta tungod kay ang iyang igsoon wala motabang kaniya, gidayeg ni Jesus si Maria, nga nag-ingon: "Sa iyang bahin, gipili ni Maria ang maayong bahin, ug dili kini pagakuhaon gikan kaniya."—Luc 10:38-42.

Nakakita Kang Lazaro nga Gibanhaw. Pipila ka bulan human sa gihisgotang pagduaw sa ilang balay, si Lazaro nasakit ug himalatyon na. Busa gipahibalo ni Maria ug Marta si Jesus, kinsa lagmit nga didto sa S sa Jordan sa Perea. Apan, sa panahong miabot si Jesus, si Lazaro upat na ka adlaw nga patay. Kay nahibalo sa pag-abot ni Jesus, si Marta miadto gilayon aron sa pagsugat kaniya, samtang si Maria "nagpabiling naglingkod sa balay." Ayha pa midali paggawas si Maria aron sa pagsugat kaniya sa dihang nakabalik na si Marta gikan sa ilayang bahin sa balangay ug mihunghong sa iyang nagmagul-anong igsoon, "Ania ang Magtutudlo ug gipatawag ka niya." Siya mibakho sa iyang tiilan, "Ginoo, kon dinhi ka pa ang akong igsoon dili unta mamatay." Gigamit niya ang sama gayod nga mga pulong nga gipamulong sa iyang igsoon sa dihang si Marta unang misugat kang Jesus. Sa pagkakita sa mga luha ni Maria ug niadtong

sa mga Hudiyo nga kauban niya, ang Agalon miagulo ug mihilak. Human himoa ni Jesus ang kahibulongang milagro sa pagbanhaw kang Lazaro gikan sa mga patay, 'daghan sa mga Hudiyo nga nangadto kang Maria [aron sa paghupay kaniya] . . . nagbutang ug pagtuo kang Jesus.'—Ju 11:1-45.

Nagdihog Kang Jesus ug Lana. Lima ka adlaw una pa ang kataposang Paskuwa ni Jesus, siya ug ang iyang mga tinun-an nahimong mga bisita na usab didto sa Betania, nianang panahona didto sa balay ni Simon nga sanlahon, diin didto usab si Maria ug ang iyang pamilya. Si Marta nagsilbi sa panihapon; si Maria sa makausa pa naghatag sa iyang pagtagad sa Anak sa Diyos. Samtang si Jesus naglingkod, si Maria "mikuha ug usa ka libra sa pinahumotan nga lana, lunsay nga nardo, nga mahal kaayo" (nagkantidad ug mga usa ka tuig nga suhol) ug mibubo niini sa ulo ug mga tiil ni Jesus. Bisan tuod wala pabilhi sa kadaghanan niadtong higayona, kining buhata nga gihimo tungod sa gugma ug pagtamod kang Jesus, sa pagkatinuod, nagkahulogan sa pagpangandam alang sa taliabot nga kamatayon ug paglubong kang Jesus. Sama sa una, ang gipahayag nga gugma ni Maria gisaway sa uban, ug sama sa una, ang iyang gugma ug pagkamahinalaron gidepensahan ug gipabilhan pag-ayo ni Jesus. "Bisan diin gani sa tibuok kalibotan igawali kining maayong balita," siya mipahayag, "ang gibuhat niini nga babaye igaasoy usab ingon nga paghandom kaniya."—Mat 26:6-13; Mar 14:3-9; Ju 12:1-8.

Ang panghitabo nga gihisgotan, ang pagdihog ni Maria kang Jesus nga gitaho ni Mateo, Marcos, ug Juan, dili angayng pakasaypon nga mao ra usab ang pagdihog nga gihisgotan sa Lucas 7:36-50. Ang duha ka panghitabo adunay pipila ka kaamgiran, apan adunay mga kalainan. Ang naunang panghitabo, nga gitaho ni Lucas, nahitabo sa amihanang distrito sa Galilea; ang ulahi, sa habagatan didto sa Betania sa Judea. Ang nauna maoy didto sa balay sa usa ka Pariseo; ang ulahi maoy didto sa balay ni Simon nga sanlahon. Ang unang pagdihog gihimo sa usa ka babayeng wala hinganli nga nailhan sa publiko ingong "makasasala," lagmit nga usa ka pampam; ang ulahi gihimo sa igsoon ni Marta nga si Maria. Dihay kal-ang usab nga kapin sa usa ka tuig tali sa duha ka panghitabo.

Ang pipila ka kritiko nangatarongan nga ang asoy ni Juan kasumpaki sa asoy ni Mateo ug Marcos kay kini nag-ingon nga ang pahumot gibubo diha sa mga tiil ni Jesus inay nga diha sa iyang ulo. (Mat 26:7; Mar 14:3; Ju 12:3) Sa pagkomento bahin sa Mateo 26:7, si Albert Barnes nag-ingon: "Bisan pa niana, walay panagsumpaki. Lagmit *pareho* niyang gibubo kini sa iyang ulo ug sa iyang mga tiil. Kay gitala ni Mateo ug Marcos ang nauna, si Juan, kinsa misulat ug bahin sa iyang ebanghelyo aron itala ang mga panghitabo nga wala nila ilakip, nagasoy nga ang pahumot gibubo usab diha sa mga tiil sa Manluluwas. Ang pagbubo ug pahumot diha sa *ulo* maoy komon. Ang pagbubo niini diha sa *mga tiil* maoy usa ka buhat sa talagsaong *pagpaubos* ug pagmahal ngadto sa Manluluwas, ug busa takos gayod nga itala."—*Barnes' Notes on the New Testament,* 1974.

3. Si Maria Magdalena. Ang ngalan niya (nga nagkahulogang "Taga (Iya sa) Magdala") lagmit naggikan sa ngalang Magdala (tan-awa ang MAGADAN), usa ka lungsod sa kasadpang baybayon sa Dagat sa Galilea nga nahimutang mga tungatunga sa Capernaum ug Tiberias. Walay rekord nga si Jesus nakaduaw niining lungsora sukad, bisan tuod siya migugol ug dakong panahon sa palibot nga mga lugar. Dili usab matino kon mao ba kini ang lungsod o dapit nga gipuy-an ni Maria. Sanglit gihisgotan siya ni Lucas ingong "Maria *nga gitawag* nga Magdalena," gituohan sa pipila nga si Lucas adunay gipasabot nga espesyal o talagsaon.—Luc 8:2.

Gihinginlan ni Jesus ang pito ka demonyo gikan kang Maria Magdalena, nga igo nang katarongan aron siya magbutang ug pagtuo kaniya ingong ang Mesiyas ug magpasundayag sa maong pagtuo pinaagi sa talagsaong mga buhat sa pagkamahinalaron ug pag-alagad. Siya unang gihisgotan sa asoy sa ikaduhang tuig sa pagsangyaw ni Jesus, sa dihang siya ug ang iyang mga apostoles "mipanaw gikan sa siyudad ug siyudad ug gikan sa balangay ug balangay, nga nagwali ug nagpahayag sa maayong balita sa gingharian sa Diyos." Duyog kang Juana nga asawa sa sinaligang tawo ni Herodes, kang Susana, ug sa ubang mga babaye, si Maria Magdalena nagpadayon sa pag-alagad sa mga panginahanglan ni Jesus ug sa iyang mga apostoles gikan sa iyang kaugalingong mga kabtangan.—Luc 8:1-3.

Ang labing prominenteng paghisgot bahin kang Maria Magdalena maoy may kalabotan sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Jesus. Sa dihang si Jesus, ingong ang Kordero sa Diyos, gidala aron ihawon, usa siya sa mga babaye "nga mikuyog kang Jesus gikan sa Galilea aron sa pag-alagad kaniya" ug "naglantaw sa layolayo" samtang si Jesus gibitay diha sa estaka sa pagsakit. Kauban niya mao ang inahan ni Jesus nga si Maria, si Salome, ug usab "ang lain pang Maria" (Num. 4).—Mat 27:55, 56, 61; Mar 15:40; Ju 19:25.

Human ilubong si Jesus, si Maria Magdalena ug ang uban pang mga babaye miadto aron sa pagandam ug mga yerbang-paalimyon ug pinahumotan nga lana sa wala pa magsugod ang Igpapahulay sa pagsalop sa adlaw. Dayon pagkahuman sa

Igpapahulay, sa pagbanagbanag sa adlaw, sa unang adlaw sa semana, si Maria ug ang uban pang mga babaye nagdalag pinahumotan nga lana ngadto sa lubnganan. (Mat 28:1; Mar 15:47; 16:1, 2; Luc 23:55, 56; 24:1) Sa pagkakita ni Maria nga ang lubnganan abli ug walay sulod, siya midagan aron sa pagtaho niining makapakurat nga balita ngadto kang Pedro ug Juan, nga parehong midagan paingon sa lubnganan. (Ju 20:1-4) Sa dihang nakabalik na si Maria ngadto sa lubnganan, nakabiya na si Pedro ug Juan, ug maoy nianang panahona nga iyang gisusi ang sulod ug nakurat sa pagkakita sa duha ka manulonda nga puti ug besti. Unya milingi siya sa luyo ug nakita si Jesus nga nagtindog. Kay nagtuo nga siya mao ang hardinero, siya nangutana kon hain ang patayng lawas aron atimanon niya kini. Sa dihang siya mitubag nga "Maria!" nailhan dayon niya kon kinsa siya ug siya mahinangpong migakos kaniya, nga nag-ingon, *"Rab·bo′ni!"* Apan dili na kadto panahon sa pagpakitag yutan-ong pagbati. Si Jesus magpabilin uban kanila sa hamubo na lamang nga panahon. Si Maria kinahanglang magdali sa pagpahibalo sa ubang mga tinun-an bahin sa iyang pagkabanhaw ug nga si Jesus mosaka na, sumala sa iyang giingon, "ngadto sa akong Amahan ug inyong Amahan ug ngadto sa akong Diyos ug inyong Diyos."—Ju 20:11-18.

4. "Ang lain pang Maria." Siya mao ang asawa ni Clopas (Alfeo) (tan-awa ang CLOPAS) ug ang inahan ni Santiago nga Gamay ug ni Joses. (Mat 27:56, 61; Ju 19:25) Ang tradisyon, bisag walay Kasulatanhong pagpaluyo, nag-ingon nga si Clopas ug si Jose nga amaama ni Jesus maoy magsoon. Kon tinuod, kana maghimo niini nga Maria nga iyaan ni Jesus, ug ang iyang mga anak ingong mga ig-agaw ni Jesus.

Si Maria dili lamang usa sa mga babaye "nga mikuyog kang Jesus gikan sa Galilea aron sa pag-alagad kaniya" kondili usa usab sa mga nakasaksi sa paglansang kaniya. (Mat 27:55; Mar 15:40, 41) Kauban ni Maria Magdalena, siya nagpabilin sa gawas sa lubnganan niadtong makapasubong kahaponon, sa Nisan 14. (Mat 27:61) Sa ikatulong adlaw, silang duha ug ang uban pa miadto sa lubnganan dala ang mga yerbang-paalimyon ug pinahumotan nga lana aron haplasan ang lawas ni Jesus ug, sa ilang kakurat, nakita nila nga abli na ang lubnganan. Gipahayag sa manulonda nga si Kristo nabanhaw na gikan sa mga patay, busa siya nagsugo, "Pangadto kamo, sultihi ang iyang mga tinun-an." (Mat 28:1-7; Mar 16:1-7; Luc 24:1-10) Samtang diha pa sila sa dalan, ang nabanhaw nga Jesus nagpakita ngadto niini nga Maria ug sa uban pa.—Mat 28:8, 9.

5. Si Maria nga inahan ni Juan Marcos. Siya mao usab ang iyaan ni Bernabe. (Buh 12:12; Col 4:10) Ang iyang balay gigamit ingong tigomanan sa unang Kristohanong kongregasyon sa Jerusalem. Ang iyang anak nga lalaki nga si Marcos maoy suod nga kauban ni apostol Pedro, kinsa dayag nga dakog gikatabang sa espirituwal nga pagtubo ni Marcos, kay si Pedro naghisgot bahin kaniya ingong "si Marcos nga akong anak." (1Pe 5:13) Si Pedro, sa dihang nakagawas sa bilanggoan ni Herodes, mideretso sa pag-adto sa balay ni Maria "diin didto ubay-ubay ang nagkatigom ug nag-ampo." Ang balay lagmit nga dakodako gayod, ug ang pagkaanaay sulugoong babaye didto nagpasabot nga si Maria maoy usa ka arangan nga babaye. (Buh 12:12-17) Sanglit gihisgotan nga *iyang* balay, ug dili sa iyang bana, siya lagmit nga usa ka babayeng balo.—Buh 12:12.

6. Si Maria sa Roma. Gipangomosta siya ni Pablo diha sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma ug gikomendahan tungod sa iyang "daghang paghago" alang sa kongregasyon sa Roma.—Rom 16:6.

MARINERO. Ang usa nga magpalawig o motabang sa pagmaneho sa usa ka barko; usa ka tripulante o sakayanon. (1Ha 9:26, 27; Eze 27:8, 9; Pin 18:17-19) Peligroso ang kinabuhi sa karaang mga marinero. Diha sa dagat nga gikusokuso sa bagyo, sila halos walay mahimo. Misulat ang salmista: "Tungod sa katalagman matunaw ang ila mismong mga kalag. Sila magsusapinday ug magparagparag sama sa usa ka hubog nga tawo, ug bisan ang tanan nilang kaalam malibog. Ug sila nagatuaw kang Jehova diha sa ilang kasakitan."—Sal 107:26-28.

Ang Buhat 27:15-19 naundan ug tin-aw nga asoy bahin sa gihimo sa mga marinero panahon sa usa ka bagyo. Ang bote nga giguyod ug dayag nga gigamit ingong pangsalbar kon gikinahanglan, giisa ug gikarga sa barko. Ang mga panggakot, nga lagmit mga pisi o mga kadena, gigamit sa paggakot sa barko, sa ato pa, gihikot palibot sa kasko sa barko ug gigaid diha sa salog. Ang mga kagamitan o mga kasangkapan sa barko giariya. Lagmit nagpasabot kini nga gikuhaan ang pangunang layag. Ang mga kargamento gitambog sa dagat aron mapagaan ang barko, nga nakatabang sa dugang nga pagpalutaw niini.—Itandi ang Jon 1:5; Buh 27:38; tan-awa ang BARKO.

MARKA. Taliwala sa mga dili-Israelinhon, ang mga hayop ug usab ang mga ulipon gimarkahan ingong timaan sa pagpanag-iya. Bahin sa mga tawo, ang maong marka sa pagpanag-iya ibutang diha sa daling makita nga bahin sa lawas, sama sa agtang. Ang mga magsisimba sa bakak nga mga diyos usahay magpaila sa ilang kaugalingon ingong magsisimba niana nga mga diyos pinaagi sa pagbutang ug marka sa ilang bathala diha sa ilang mga agtang. Apan, ang balaod ni Jehova sa Israel nagdili sa pagdaot sa lawas sa mga tawo pinaagig

pagbutang ug mga patik. Kini maoy aron sa pagsanta sa bisan unsang idolatrosong mga buhat ug nagtudlo ug nahiangayng pagtahod sa linalang sa Diyos.—Lev 19:28; tan-awa ang PATIK.

Mahulagwayong Paggamit. Gipunting sa Kasulatan ang mga marka nga gihimo diha sa mga tawo ug gihisgotan kini diha sa mahulagwayong diwa. Sa panan-awon ni Ezequiel ang usa ka tawo nga may tintiro sa sekretaryo gisugo sa paglakaw latas sa Jerusalem ug sa 'pagbutang ug usa ka marka [Heb., *taw*] sa agtang sa mga tawo nga nagapanghupaw ug nagaagulo tungod sa tanang dulumtanang mga butang nga ginahimo sa taliwala niini.' Kining ilang gibuhat nagpakita nga sila maoy mga tawong matarong, mga alagad ni Jehova, ug busa takos nga tipigang buhi sa panahon sa pagpahamtang ni Jehova sa paghukom. Ang mahulagwayong marka diha sa ilang agtang nagpamatuod niini nga kamatuoran.—Eze 9; itandi ang Eze 9:4, *ftn* sa *Rbi8;* 2Pe 2:6-8.

Sa laing bahin, sa panan-awon ni Juan ang mga tawo nga nakadawat sa marka (o, patik) sa mapintas nga mananap diha sa ilang agtang o sa ilang kamot maoy mga laglagonon. Ang marka diha sa ilang agtang dayag nga nagpaila kanila ingong mga magsisimba sa mapintas nga mananap ug busa maoy mga ulipon niini. Busa sila gipakita ingong mga magsusupak sa Diyos, tungod kay ang mapintas nga mananap nakadawat sa awtoridad niini gikan sa dragon, si Satanas nga Yawa. Ang marka diha sa kamot dayag nga nagkahulogan sa aktibong pagpaluyo sa mapintas nga mananap, sanglit ang kamot gamiton man sa pagpalampos sa buluhaton.—Pin 13:1, 2, 16-18; 14:9, 10; 16:1, 2; 20:4.

Tan-awa usab ang TIMAAN SA UTLANAN.

MARMOL. Usa ka kristalon nga anapog (*calcium carbonate*) nga dasok ug grano nga nagkalainlain ang bulok, grano, ug gambalay sa kristal, ug kini mahimong pasinawon pag-ayo. Nagkalainlain ang bulok niini gikan sa puti nga samag niyebe ngadto sa mga bulok nga abohon, kape, dalag, pula, berde, ug itom. Ang mga budlis o mga raya niini maoy tungod sa mga hugaw nga *metal oxide* ug sa mineral nga karbon.

Dayag nga walay marmol sa Palestina. Ang Lebanon adunay nagkalainlaing matang sa mga marmol; apan ang maayong matang sa marmol makaplagan sa pulo sa Paros sa Aegean ug sa Arabia. Sa paghubit sa iyang hinigugmang magbalantay ngadto sa mga dama sa palasyo ni Haring Solomon, ang dalagang Sulamita miingon: "Ang iyang mga bitiis mga haliging marmol nga pinahiluna sa mga suksokanang patongan sa dinalisay nga bulawan." (Aw 5:15) Ang Persianhong palasyo sa Susan sa mga adlaw ni Rayna Ester may marmol nga mga haligi, ug ang bahin sa salog niini binakbakan ug itom nga marmol. (Est 1:6) Ang marmol gitala usab ingong usa sa bililhong mga baligya sa "nagapanawng mga magpapatigayon sa yuta" nga nanghilak tungod sa pagkalaglag sa Dakong Babilonya. —Pin 18:11, 12.

Dili matino kon gigamit ba ni Solomon ang marmol sa iyang mga proyekto sa pagpanukod. Si Josephus nag-ingon nga "puting marmol" ang gigamit, apan ang Hebreohanong pulong nga sagad gihubad nga "marmol" diha sa 1 Cronicas 29:2 lagmit nagpasabot sa "alabastro" ug busa gihubad nga alabastro diha sa pipila ka hubad. (*JB, NW; Jewish Antiquities,* VIII, 64 [iii, 2]) Nahiuyon kini sa *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* ni Brown, Driver, ug Briggs (1980, p. 1010), ug sa *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni Koehler ug Baumgartner (Leiden, 1958, p. 966).

MAROT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mapait"]. Usa ka lungsod nga gihisgotan ni manalagnang Miqueas diha sa iyang tagna bahin sa pagsilot ni Jehova sa Jerusalem ug Juda. (Miq 1:12) Ang nahimutangan niini dili matino; gituohan sa pipila nga kini mao ang Maarat sa Josue 15:59.

MARSENA. Usa sa pito ka prinsipe nga gikonsulta ni Ahasuero bahin sa pagdumili ni Vasti sa pag-atubang sa hari.—Est 1:14.

MARTA. Usa ka babayeng Hudiyo, ang igsoon ni Lazaro ug Maria nga taga-Betania. (Ju 11:1, 2) Dayag nga si Kristo tigduawan sa ilang balay kon siya anaa sa kasilinganan sa Jerusalem. Siya ug kining tulo suod kaayo kay espesipikong giingon: "Karon gihigugma ni Jesus si Marta ug ang iyang igsoong babaye ug si Lazaro."—Ju 11:5.

Si Lucas nagtaho nga sa dihang si Jesus misulod sa "usa ka balangay," ang "usa ka babaye nga ginganlag Marta midawat kaniya ingon nga dinapit sa balay." (Luc 10:38) Pinasukad sa Mateo 26:6, Marcos 14:3, ug Juan 12:1-3, gituohan nga si Marta mao ang asawa, o ang balo, o bisan gani ang anak ni Simon nga sanlahon. Hinuon, ang Kasulatan wala mohimog espesipikong mga pahayag agig pagsuportar niining maong mga panghunahuna.

Sa usa ka okasyon, sa dihang si Jesus miduaw sa balay ni Lazaro, Maria, ug Marta, si Maria 'milingkod diha sa tiilan sa Ginoo ug nagpadayon sa pagpamati sa iyang pulong,' samtang si Marta "nalinga sa pag-atiman sa daghang buluhaton." Si Marta misulay sa pagpatabang kang Maria, nga miingon: "Ginoo, walay bale ba kanimo nga gipasagdan ako sa akong igsoong babaye nga nag-inusara sa pag-atiman sa mga butang? Busa, sultihi siya

nga motabang kanako." Tin-aw nga si Marta nabalaka sa pagtagbaw sa materyal nga mga panginahanglan ni Jesus. Apan gipasiugda gilayon ni Kristo ang labaw nga bili sa espirituwal nga mga butang ug malulotong nagbadlong kaniya, nga nag-ingon: "Marta, Marta, ikaw nabalaka ug napuliki bahin sa daghang butang. Apan, pipila ra ka butang ang gikinahanglan, o usa lang. Sa iyang bahin, gipili ni Maria ang maayong bahin, ug dili kini pagakuhaon gikan kaniya." (Luc 10:38-42) Igo na unta alang kang Kristo ang usa ka matang sa pagkaon kon sa iyang pagbuhat niana makabaton usab si Marta ug mas dakong kaayohan gikan sa iyang pagpanudlo.

Bisan tuod mabalak-on kaayo tingali si Marta sa materyal nga mga butang, dili angayng ihinapos nga siya kulang ug interes sa espirituwal nga mga butang. Human sa kamatayon ni Lazaro, si Marta ang misugat kang Jesus sa dihang si Jesus nagpaingon sa Betania, samtang si Maria, sa sinugdan, naglingkod sa balay (lagmit tungod sa kaguol o tungod sa daghang higala nga miduaw). Si Marta nagpasundayag ug pagtuo kang Kristo sa dihang siya miingon nga si Lazaro dili unta mamatay kon diha pa si Jesus. Siya usab miila: "Ako nahibalo nga mobangon siya diha sa pagkabanhaw sa kataposan nga adlaw," nga nagpakitang siya adunay pagtuo sa pagkabanhaw. Nianang maong panagkabildo si Jesus misaysay nga siya mao "ang pagkabanhaw ug ang kinabuhi," nga nagpunting nga bisan tuod mamatay ang usa nga nagpasundayag ug pagtuo kaniya, siya mabuhi. Sa dihang si Kristo misukna kang Marta, "Motuo ka ba niini?" siya tataw nga nagpakita sa iyang pagtuo pinaagi sa pagtubag: "Oo, Ginoo; ako nagatuo nga ikaw mao ang Kristo nga Anak sa Diyos, ang Usa nga moanhi sa kalibotan." (Ju 11:19-27) Siyempre, posible nga siya may diyutayng pagduhaduha kon unsa kahay mahimo o buhaton karon ni Jesus maylabot sa namatay niyang igsoon. (Itandi ang tinamdan sa mga apostoles nga giasoy sa Luc 24:5-11.) Sa lubnganan ni Lazaro, sa dihang gisugo ni Kristo nga kuhaon ang bato, si Marta miingon: "Ginoo, baho na siya sa pagkakaron, kay ikaupat na man ka adlaw." Apan sa pagtubag si Jesus nangutana: "Wala ba ako magsulti kanimo nga kon motuo ka makita mo ang himaya sa Diyos?" Niana siya nakasaksi sa dihang gibanhaw ang iyang igsoon.—Ju 11:39-44.

Human sa pagkabanhaw ni Lazaro, si Kristo mibiya. Sa ulahi, siya mibalik sa Betania ug nakigtigom duyog sa uban, lakip kang Marta, Maria, ug Lazaro, didto sa balay ni Simon nga sanlahon. Gihikay ang panihapon ug "si Marta nagsilbi" pag-usab. Si Lazaro didto sa lamesa, ug nianang okasyona nga si Maria nagdihog kang Jesus pinaagi sa mahal kaayong pinahumotan nga lana. (Ju 12:1-8; Mat 26:6-13; Mar 14:3-9) Ang Kasulatan walay giingon mahitungod sa misunod nga mga panghitabo sa kinabuhi ni Marta ug sa panahon ug sa mga kahimtang sa iyang kamatayon.

MARTILYO, MASO. Usa ka himan nga gamiton sa pagdukdok ug sa pagpadulot; usa ka pakang. Ang mga martilyo gigamit sa pagpadulot sa mga lansang (Jer 10:4) ug sa mga ugsok sa tolda (Huk 4:21), sa dihang mangubkob kini gigamit aron sa pagpikas sa mga bato pinaagi sa sublisubling pagpakang maingon man sa pagporma ug pagpahiluna sa mga bato nga gigamit sa pagpanukod (1Ha 6:7), ug sa pagporma sa metal sama sa dihang maghimog mga idolo.—Isa 41:7; 44:12.

Ang lainlaing mga materyales nga gigamit aron himoong mga ulo sa martilyo mao ang bato, metal, ug kahoy. Lagmit nga ang martilyo, o pakang, nga gigamit ni Jael aron ipadulot ang ugsok sa tolda diha sa tampihak ni Sisera maoy ginama sa kahoy. —Huk 4:21; 5:26.

Sa mahulagwayong diwa ang pulong ni Jehova sa paghukom gitandi sa usa ka maso nga nagadugmok sa dakong bato. (Jer 23:29) Dugang pa, diha sa kamot ni Jehova, ang Babilonya nahisamag usa ka maso, nga nagadugmok sa kanasoran ug sa mga gingharian.—Jer 50:23; itandi ang Jer 25:8, 9, 17-26.

MAS. Usa ka kaliwat ni Sem pinaagi kang Aram. (Gen 10:22, 23; 1Cr 1:17, *Sy* ug sa unom ka Heb. nga manuskrito) Sa 1 Cronicas 1:17 ang Masoretikong teksto mabasa nga "Mesek" inay nga "Mas." Apan lagmit nga kini maoy usa ka sayop sa magkokopya, sanglit si Mesek gitala man ingong "anak nga lalaki" ni Japet.—Gen 10:2; 1Cr 1:5.

Gihunahuna sa pipila nga si Mas ug ang iyang mga kaliwat nalangkit sa Mons Masius, usa ka bukirong rehiyon sa amihanang Mesopotamia nga gihisgotan sa Gregong geograpo nga si Strabo. (*Geography,* 16, I, 23) Gituohan sa uban nga ang Mas maoy usa ka dapit sa Siro-Arabianhong desyerto nga gitawag nga "(nasod sa) *Mash"* diha sa Asiryanhong mga talaan sa kasaysayan ug gihubit ingong "ang desyerto diin masinati ang grabeng kauhaw, diin gani walay mga langgam sa kalangitan ug bisan ihalas nga mga asno (ni) mga gasela nga nanibsib."—*Archaeology and the Old Testament,* ni M. F. Unger, 1964, p. 98; *Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 299.

MASA. Usa ka kaliwat ni Abraham pinaagi kang Ismael. (Gen 25:12-14; 1Cr 1:29, 30) Ang mga kaliwat ni Masa lagmit nanimuyo sa usa ka dapit sa A sa Arabia. Diha sa mga talaan sa kasaysayan ni Tiglat-pileser III, ang Mas'a (Masa sa Bibliya?) gihisgotan uban sa Tema ug sa ubang mga dapit sa

A sa Arabia. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 283) Ang Masa gituohan nga mao ang *Ma·sa·noi* nga sumala pa sa Gregong geograpo nga si Ptolemy (ikaduhang siglo K.P.) nahimutang sa AS sa "Duma" (ang dapit sa Dumat al-Ghandal sa A sa Arabia?).

Ang Hebreohanong pulong nga *mas·sa'′* makita usab sa Proverbio 30:1 (may tinong artikulo nga *ha*) ug sa Proverbio 31:1 (walay artikulo). Tungod niini mitungha ang mga hubad nga 'Agur nga anak nga lalaki ni Jakeh, sa Masa' ug 'Lemuel nga hari sa Masa.' (Itandi ang *AT, JB, Ro, RS* o ang ilang lain nga mga hubad.) Apan, dayag nga si Agur ug Lemuel maoy mga Israelinhon, ug busa, ang *mas·sa'′* tukmang gihubad nga "orakulo" (*AS*), "pahayag" (*Yg*), ug "mabug-at nga mensahe" (*NW;* itandi ang Pr 30:5, 9; 31:30 sa Sal 12:6; Rom 3:1, 2).

MASAH [Pagsulay]. Usa sa mga ngalan sa dapit duol sa Repidim diin nadawat sa mga Israelinhon ang milagrosong suplay sa tubig. Ingon sa gisugo ni Jehova, si Moises ug ang pipila sa mga ansiyano sa Israel miadto sa bato sa Horeb. Didto gihampak ni Moises ang bato. Dayon ang tubig nga migula miagos ingong usa ka suba didto sa kamingawan. Unya ginganlan ni Moises kining dapita nga Masah (nagkahulogang "Pagsulay") tungod kay ang mga Israelinhon nagbutang kang Jehova sa pagsulay pinaagi sa ilang dili matinuohong pagbagulbol, ug tungod sa ilang pagpakiglalis, iyang gitawag kini nga Meriba (nagkahulogang "Pakiglalis").—Ex 17:1-7; Sal 105:41.

Wala madugay una pa sa iyang kamatayon gipasidan-an ni Moises ang Israel nga dili ibutang si Jehova sa pagsulay ingon sa ilang pagbutang kaniya sa pagsulay didto sa Masah. (Deu 6:16; tan-awa usab ang Deu 9:22.) Dayon, sa pagpanalangin sa Israel, siya nagpahinumdom pag-usab niining hitaboa, nga nagpakitang kini misangpot sa pagsulay kang Levi. (Deu 33:8) Niini nga kahimtang si Levi mahimong nagtumong sa mga pangulo sa tribo, nga mao, si Moises ug Aaron.

Sa ulahi, ang salmista nagtambag sa mga Israelinhon nga dili patig-ahon ang ilang mga kasingkasing sama sa kaliwatan nga gipalatagaw didto sa kamingawan. Ang iyang paghisgot sa Meriba ug Masah dayag nga nagtumong sa pagbagulbol sa Israel tungod sa tubig didto sa Repidim, diin ang maong hitabo nagpakita sa ilang dili matinuohong dalan sulod sa tibuok 40-ka-tuig nga yugto. (Sal 95:8-11) Mopatim-aw nga kini mao ang ideya nga gipadayag sa gikutlong mga pulong sa salmista (gikan sa Gregong *Septuagint*) nga makaplagan sa Hebreohanon kapitulo 3: "Ayaw patig-aha ang inyong mga kasingkasing sama niadtong higayon nga gipahinabo ang hilabihang kasuko [Meriba], ingon sa adlaw sa pagsulay [Masah] didto sa kamingawan, diin ang inyong mga katigulangan misulay kanako, ug gani nakita nila ang akong mga buhat sulod sa kap-atan ka tuig [sa literal, "ug sila nakakita sa akong mga buhat sa kap-atan ka tuig"]." (Heb 3:8, 9) Ang Salmo 95:8 ug Hebreohanon 3:8 mahimong naglakip usab sa pagbagulbol sa Israel sa ulahi tungod sa tubig sa Meriba sa dapit sa Kades.—Num 20:1-13.

MASAHAN NGA PASONG. Usa ka mabaw ug sagad madaladala nga pormag-panaksan nga kagamitan. Sagad nga kini gama sa kahoy apan usahay gama sa yutang-kulonon o gama sa bronse. Diha niini sagolon ang harina ug tubig ug himoong minasa. Sa pag-andam ug tinapay nga may lebadura, ang minasa sagad patuboon pinaagig pagsagol niinig minasang igpapatubo nga gisalin sa naunang pagluto. Ang minasa pasagdan nga motubo diha sa masahan nga pasong una pa lutoon. (Gen 18:6; 1Sa 28:24) Ang kasagarang paagi mao ang pagmasa niini pinaagi sa kamot, bisan tuod ang mga Ehiptohanon usahay migamit usab sa ilang mga tiil kon magmasa diha sa dakong pasong.—Os 7:4.

Ang gidak-on sa masahan nga pasong nagkalainlain. Apan, ang usa ka matang sa yutang-kulonon nga pasong nga sagad gigamit maoy mga 25 sm (10 pul.) ang diyametro ug mga 8 sm (3 pul.) ang giladmon.

Ang tinapay maoy usa ka mahinungdanong bahin sa pagkaon sa mga Hebreohanon ug giluto kanunay. Tungod niana, ang masahan nga pasong maoy usa ka mahinungdanong kagamitan taliwala sa mga Israelinhon ug sa ubang mga katawhan sa kakaraanan. Ang mga baki nga milukop sa Ehipto sa panahon sa ikaduhang hampak nga gipadangat ni Jehova sa adlaw ni Moises misulod sa mga balay ug gani nakasulod pa sa mga masahan nga pasong. (Ex 8:3) Ang mga Israelinhon, nga sa ulahi nagdali nga mibiya sa Ehipto, 'nagdala sa ilang minasa nga harina sa wala pa kini mabutangi ug lebadura, uban sa ilang masahan nga mga pasong nga pinutos sa ilang mga kupo ibabaw sa ilang abaga.' (Ex 12:33, 34) Sanglit ang masahan nga pasong maoy usa ka mahinungdanong kagamitan sa balay, nga gigamit sa pag-andam sa 'adlaw-adlaw nga tinapay,' ang pagpanalangin ni Jehova niini dayag nga nagkahulogan ug pasalig sa igo nga pagkaon sa balay, samtang ang iyang pagtunglo niini naglarawan sa gutom.—Deu 28:1, 2, 5, 15, 17.

MASAL. Usa ka siyudad sa Aser nga gihatag ngadto sa mga Gersonhon; mopatim-aw nga kini maoy laing ngalan sa Misal. (Jos 21:27, 30; 1Cr 6:71, 74) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi.

MASEIAS [Si Jah Maoy Dalangpanan]. Katigulangan sa kauban ni Jeremias nga si Baruk ug sa tagdumala sa mga lawak nga si Seraias.—Jer 32:12; 51:59.

MASIBOTON, ANG. Ang ngalan nga gigamit sa pagpalahi sa apostol nga si Simon gikan sa apostol nga si Simon Pedro ug dayag nga katumbas sa terminong "Kananeyo" nga gigamit ni Mateo ug Marcos. (Mat 10:4; Mar 3:18; Luc 6:15; Buh 1:13) Ang pagtawag kang Simon nga "ang masiboton" wala gayod magpasabot nga sa usa ka panahon nakig-uban siya sa politikanhong grupo nga gitawag ug mga Zealot (o mga Masiboton). Ang ngalan tingali maoy usa lamang ka bansagon nga haom sa iyang kinaiya.

MASKIL. Kini nga pulong makita diha sa superskripsiyon sa 13 ka salmo (32, 42, 44, 45, 52, 53, 54, 55, 74, 78, 88, 89, 142) ug lagmit nagkahulogang "makapahinuklog nga balak." Apan tungod kay dili tino ang kahulogan sa Hebreohanong pulong, kini wala na hubara diha sa daghang bersiyon. Ang usa ka tabang sa pagsabot sa kahulogan niini makita diha sa usa ka pulong nga susamag porma nga gihubad sa ubang mga teksto ingong "paglihok nga manggialamon," "milihok uban ang pagkamaalamon," "nagabuhat uban ang pagkamahunahunaon," "may hait nga salabotan," ug uban pa.—1Sa 18:14, 15; 2Cr 30:22; Sal 41:1; 53:2.

MASO. Tan-awa ang MARTILYO, MASO.

MASREKA. Lagmit mao ang pinuy-anan ni Samla, usa ka Edomhanong hari. (Gen 36:31, 36; 1Cr 1:43, 47) Ang ngalang Masreka tingali napreserbar diha sa ngalan sa bukid nga gitawag sa mga Arabo nga Jebel el-Mushraq, nga nahimutang mga 50 km (30 mi) sa HK sa Maʽan. Giingon ni Eusebius nga ang Masreka nahimutang sa unahan pa nga A, nga mas duol sa Patayng Dagat.

MATA. Ang sangkap sa pagtan-aw, episyente kaayo, mopasibo-sa-kaugalingon nga "kamera" nga nagpasa ug mga mensahe ngadto sa utok, diin ang butang nga nakapokus sa retina sa mata mainterpretar ingong talan-awon. Ang Hebreohanong *ʽa′yin* ug ang Gregong *o·phthal·mos′* parehong gigamit sa literal ug mahulagwayong mata. Ang Hebreohanong termino gigamit usab alang sa "tuboran" o "tubod." (Gen 24:13; Ex 15:27) Ang pagkabaton ug duha ka mata, sama sa nabatonan sa tawo, nagpaarang nga makita ang mga butang diha sa tulo ka dimensiyon. Ang pagkawala sa panan-aw maoy usa ka dako kaayong kabilinggan tungod kay ang panan-aw lagmit mao ang labing importante nga agianan sa komunikasyon ngadto sa hunahuna.

Ang mata mao ang usa sa labing matahom nga mga bahin sa lawas. (Aw 1:15; 4:9; 7:4) Ang depekto sa mata makadaot sa dagway ug makahatag ug kabilinggan mao nga ubos sa pakigsaad sa Balaod ang usa dili makaalagad ingong saserdote kon siya buta o may sakit ang usa ka mata. (Lev 21:18, 20) Sa Israel, ubos sa Balaod, ang tawo nga magdaot sa mata sa iyang ulipon kinahanglang maghatag sa ulipon ug kagawasan. (Ex 21:26) Aron pakaulawan ug pukanon ang gahom sa ilang mga kaaway, ang pipila ka karaang mga nasod nagsunod sa mabangis nga batasan sa pagbuta sa iladong mga tawo taliwala sa nabihag nga mga kaaway.—Huk 16:21; 1Sa 11:2; 2Ha 25:7.

Ang pagkagama sa mata nagpadayag sa katingalahang disenyo sa Magbubuhat niini, ug ang sistema sa pag-interpretar sa utok sa kon unsay gipasa sa mata wala pa gayod masabti sa mga siyentipiko. Kining tanan nagpunting sa intelihensiya sa Tigdisenyo niini. Si Jehova nga Diyos mismo ang nagpamatuod nga siya ang naghimo sa mata, nga nag-ingon: "Ang Usa nga nagaumol sa mata, dili ba siya makakita?"—Sal 94:9; Pr 20:12.

Mga Mata ni Jehova. Gitabangan sa Diyos ang mga tawo nga masabtan ug mapabilhan ang mga butang labot kaniya pinaagi sa pagtandi niini sa mga butang nga atong nakita ug nailhan pagayo. Busa siya mahulagwayong naghisgot bahin sa iyang "mga mata" nga nagtan-aw sa iyang katawhan, nga dayag nagpakita sa iyang pagbantay ug mahigugmaong kahangawa kanila. Si apostol Pedro nag-ingon: "Ang mga mata ni Jehova anaa sa mga matarong." (1Pe 3:12) Gipasiugda sa Diyos kini nga kahangawa ug kasensitibo alang sa ilang kaayohan sa dihang iyang gihisgotan ang iyang mga alagad ingong "tawotawo" sa iyang mata, nga naglarawan nga sila bililhon sa iyang panan-aw ug andam nga molihok sa dihang sila hilabtan sa iyang kaaway. —Deu 32:10; Sal 17:8.

Sa paghubit labot sa pagpaniid sa Diyos sa ginabuhat sa tanang tawo, si Jeremias misulat nga ang Iyang "mga mata gibuka nganha sa tanang dalan sa mga anak sa mga tawo, aron sa paghatag sa matag usa sumala sa iyang mga dalan." (Jer 32:19) Mahitungod sa bug-os nga pagkamaalamon ni Jehova ug sa iyang katuyoan sa pagpakitag hustisya ngadto sa tanan, si apostol Pablo misulat: "Walay linalang nga dili dayag sa iyang panan-aw, apan ang tanang butang hubo ug binuksan sa mga mata niya nga kaniya manubag kita." (Heb 4:13; 2Cr 16:9; Sal 66:7; Pr 15:3) Mahitungod sa pag-usisa sa Diyos sa mga tawo, ang salmista miingon: "Ang iyang mga mata magatan-aw, ang iyang masidlakong mga mata magausisa sa mga anak sa mga tawo."—Sal 11:4.

[*Gipadayon sa panid 337*]

Imperyo sa Babilonya

ANG Babilonya sa pagkatinuod maoy usa ka dako kaayo nga siyudad—nga may tag-as nga mga paril, Agianan sa Prosesyon niini, bantog nga Nagbitay nga mga Tanaman, ug kapin sa 50 ka templo.

Sayo pa kaayo sa kasaysayan sa tawo, ang Babel (sa ulahi ginganlan ug Babilonya) nahimong usa ka prominenteng sentro sa pagsimba nga nakigbatok sa matuod nga Diyos, si Jehova. (Gen 10:9, 10) Gipakyas ni Jehova ang katuyoan sa mga magtutukod niini pinaagi sa paglahugay sa pinulongan sa katawhan ug sa pagpatibulaag kanila gikan didto ngadto sa tibuok yuta. (Gen 11:4-9) Busa ang bakak nga pagsimba mikaylap gikan sa Babilonya ngadto sa ubang kayutaan.

Ang pagpakigbatok sa Babilonya kang Jehova sa kataposan mitultol sa pagkapukan niini. Diha sa tagna, gihulagway ni Jehova ang Babilonya ingong usa ka leyon nga may mga pako sa agila; gitagna usab niya nga kini mapukan ug sa ulahi mahimong awaaw. Niadtong Oktubre 5, 539 W.K.P., sa usa lamang ka gabii, ang Babilonya nailog ni Ciro nga Bantogan, kinsa ginganlan diha sa tagna ni Jehova. Ang Babilonya napukan sumala gayod sa gitagna. Sa kataposan ang siyudad nahimong "tinapok sa mga bato," nga dili na pagatukoron pag-usab.—Jer 51:37; tan-awa ang Isa 44:27–45:2.

PANGUNANG MGA SIYUDAD

Babilonya: Ang politikanhon ug relihiyosong kaulohan sa imperyo; dinhi nanimuyo kaniadto ang daghang nadestiyero nga mga Hudiyo

Tema: Lagmit ang ikaduhang kaulohan nga gitukod ni Haring Nabonido, kinsa nagpiyal kang Belsazar sa pagdumala sa Babilonya

Nineve: Kaulohan sa Asirya, nga napukan sa magkaabin nga mga Caldeanhon ug mga Medianhon niadtong 632 W.K.P.

Carkemis: Dinhi gipildi ni Nabucodonosor II ang Ehiptohanong kasundalohan, nga nag-establisar sa paggahom sa Babilonya diha sa Sirya

Jerusalem: Nahimong tighatag ug tributo sa Babilonya niadtong 620 W.K.P. Gilikosan sa Babilonyanhong kasundalohan niadtong 618-617 ug 609-607 W.K.P.

Tiro: Misurender ngadto sa Babilonyanhong kasundalohan human sa 13-ka-tuig nga paglikos

Ang gitukod pag-usab nga Ganghaan ni Ishtar

Ziggurat sa Ur. Ang torre nga gitukod didto sa Babel lagmit maoy usa ka relihiyosong *ziggurat* sama niini

Kini nga inskripsiyon nag-asoy sa pagpanghambog ni Nabucodonosor II bahin sa tanan niyang nahimo sa pagpadako ug sa pagpasangkad sa Babilonya (Itandi ang Dan 4:30)

Mga paril sa Babilonya. Ang siyudad daw dili-mapukan. Giprotektahan kini sa dagko kaayo ug dobleng mga paril. Ang ikaduhang parisan sa mga paril naglibot sa sidlakang bahin sa siyudad; may usa usab ka paril nga nagsilbing proteksiyon ubay sa sidlakang tampi sa Euprates palibot sa siyudad. Ang templo ni Marduk mao ang pangunang estruktura sa Babilonya. Lakip niini mao ang torre sa Etemenanki (nga giisip sa uban nga mao ang Torre sa Babel), nga miabot sa gitas-on nga 91 m (300 p)

Dayandayan sa Agianan sa Prosesyon sa Babilonya. Makaiikag, diha sa Bibliya ang Babilonya gisimbolohan sa usa ka leyon (Dan 7:4)

Yutang-kulonon nga modelo nga pormag atay sa karnero nga gikulitan ug mga tilimad-on ug mga pormula sa salamangka; gigamit sa Babilonya alang sa pagpanag-an (Itandi ang Eze 21:20-22)

Mao kini ang giingong labing karaan nga nahibiling modelo sa horoskopyo; gikan sa Babilonya; gituohan nga sukad pa sa ikalimang siglo W.K.P.

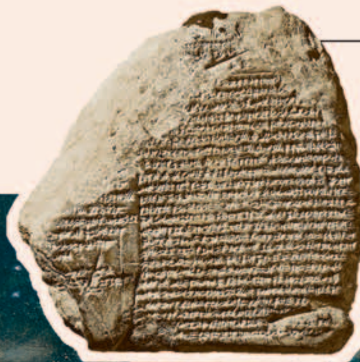

Si Nabonido, ang kataposan nga supremong monarko sa Babilonya, uban ang mga simbolo sa iyang mga diyos (bag-ong bulan sa diyos-bulan nga si Sin, naay pako nga adlaw sa diyos-adlaw nga si Shamash, bituon ni Ishtar). Ang pagpakitabang sa langitnong mga butang, ug sa mga diyos niini, wala makaluwas sa Babilonya (Isa 47:12-15)

Ang mga kagun-oban sa karaang Babilonya nagpamatuod sa pagkakasaligan sa tagna sa Bibliya. Ang Babilonya kanhi mao "ang dayandayan sa mga gingharian"; karon kini maoy "usa ka awaaw" (Isa 13:19-22; Jer 50:13)

Ang pagkapukan sa Babilonya

Cronica ni Nabonido—usa ka papan nga sinulatag *cuneiform* nga nagpamatuod sa kalit nga pagkapukan sa Babilonya pinaagi ni Ciro

ANG karaang Jerusalem maoy talagsaon: Kini lamang ang siyudad dinhi sa yuta diin gibutang ni Jehova ang iyang ngalan. (1Ha 11:36) Kini usab mao ang sentro sa putling pagsimba kang Jehova. Ang iyang templo gitukod didto, ug tungod niana nga katarongan ang Jerusalem sa linain matawag nga "dapit-pahulayan" sa Diyos. (Sal 132:13, 14; 135:21) Dugang pa, ang Jerusalem mao ang dapit diin ang mga hari sa Davidnong linya milingkod sa "trono ni Jehova," nga naghawas kaniya pinaagi sa pagpatuman sa iyang mga balaod.—1Cr 29:23.

Sa kasukwahi, ang karaang Babilonya mao ang sentro diin ang bakak nga pagsimba mikaylap sa tanang bahin sa yuta. Busa, adunay linaing kahulogan sa dihang gitugotan ni Jehova ang Babilonya sa paglaglag sa dili-matinumanong Jerusalem. Niadtong 620 W.K.P., ang Jerusalem nahimong sakop sa Babilonya. (2Ha 24:1) Tulo ka tuig sa ulahi, sa 617 W.K.P., gidestiyero sa mga Babilonyanhon ang daghang molupyo sa Jerusalem—ang mga hamili, gamhanang mga tawo, ug mga artesano niini—ug gipangkuha ang mga bahandi sa siyudad. (2Cr 36:5-10) Sa kataposan, ang siyudad, lakip ang templo, gilaglag ug linibo sa mga Hudiyo ang gidestiyero.—2Cr 36:17-20.

Ang kalaglagan sa Jerusalem nahitabo niadtong 607 W.K.P., usa ka hinungdanon kaayong tuig pinasukad sa tagna sa Bibliya. Bisan tuod kining petsaha maoy lahi sa petsa nga gigamit sa kadaghanang komentarista sa Bibliya, kini kanunayng gigamit niini nga publikasyon. Ngano? Tungod kay naghatag kami ug mas dakong gibug-aton sa pamatuod sa Bibliya kay sa mga panghinapos nga nakab-ot sa mga eskolar pinasukad sa tipik nga mga rekord sa kasaysayan nga mabatonan diha sa mga papan nga sinulatag *cuneiform*.

Babilonyanhong cronica nga naghisgot sa pag-ilog ni Nabucodonosor sa Jerusalem, pagdakop sa hari, ug pagtudlo ug usa nga iyang pinili; 617 W.K.P.

Sumala sa pipila ka arkeologo, kining "Nasunog nga Lawak" nga nakubkoban sa Jerusalem maoy sukad pa sa pagkalaglag sa Jerusalem sa panahon sa kataposang hari sa Juda

ANG mga Medianhon ug mga Persianhon kanunayng gihisgotan sa Kasulatan tungod kay ilang giimplementar ang usa ka polisa nga nagtugot sa relihiyon ug pinaagi niini natuman ang tagna sa Bibliya.

Gitugotan ni Jehova nga ang mga Hudiyo mabihag sa Babilonya, usa ka nasod nga dili mobuhi ug mga binihag nga katawhan. Bisan pa niana, gitagna usab sa Diyos nga ipasig-uli ang mga Hudiyo ngadto sa ilang yutang natawhan. (Jer 27:22; 30:3) Ang Medo-Persia, nga simbolikong gihisgotan sa Bibliya ingong usa ka oso (Dan 7:5), nag-alagad sa katuyoan ni Jehova niining bahina.

Wala madugay human sa pagkapukan sa Babilonya, gimando sa Persianhon nga si Haring Ciro nga ang kanhing binihag nga mga Hudiyo makabalik sa ilang yutang natawhan ug tukoron pag-usab ang templo ni Jehova. (Esd 1:2-4) Sa ulahi kini nga mando gituman ni Dario I. (Esd 6:1-11) Si Haring Ahasuero (dayag nga si Jerjes I), sa dihang bug-os nga gipahibalo, naglagda ug usa ka mando nga nagpakgang sa usa ka daotang laraw sa pagpuo sa mga Hudiyo. (Est 7:3–8:14) Niadtong 455 W.K.P., si Haring Artajerjes Longimanus naghatag ug pagtugot kang Nehemias sa pagtukod pag-usab sa mga paril sa Jerusalem, sa ingon nagsugod ang matagnaon nga pag-ihap sa pagtungha sa Mesiyas.—Neh 2:3-8; Dan 9:25.

PANGUNANG MGA DAPIT

Pasargadae: Usa ka sayong kaulohan sa Persia

Susan: Kanhing kaulohan sa Elam nga nahimong sentro sa administrasyon sa Imperyo sa Medo-Persia

Persepolis: Usa ka harianong siyudad nga gitukod ni Emperador Dario I, Jerjes I, ug Artajerjes Longimanus

Ecbatana: Kaulohan sa imperyo panahon sa ting-init; kini ang kanhing kaulohan sa Media

Babilonya: Usa ka harianong siyudad sa imperyo; tungod sa kainit sa klima panahon sa ting-init, ang siyudad sa pipila ka higayon nagsilbi lamang ingong kaulohan panahon sa tingtugnaw

Gaugamela: Ang dapit diin gipildi ni Alejandrong Bantogan ang dakong panon sa Persianhong kasundalohan ilalom ni Dario III niadtong 331 W.K.P., sa ingon nagtimaan sa pagkatapos sa imperyo

Linilok nga nagpakita sa mga Medianhon (ligngin ug mga kalo) ug sa mga Persianhon (giringgiring ug mga kalo)

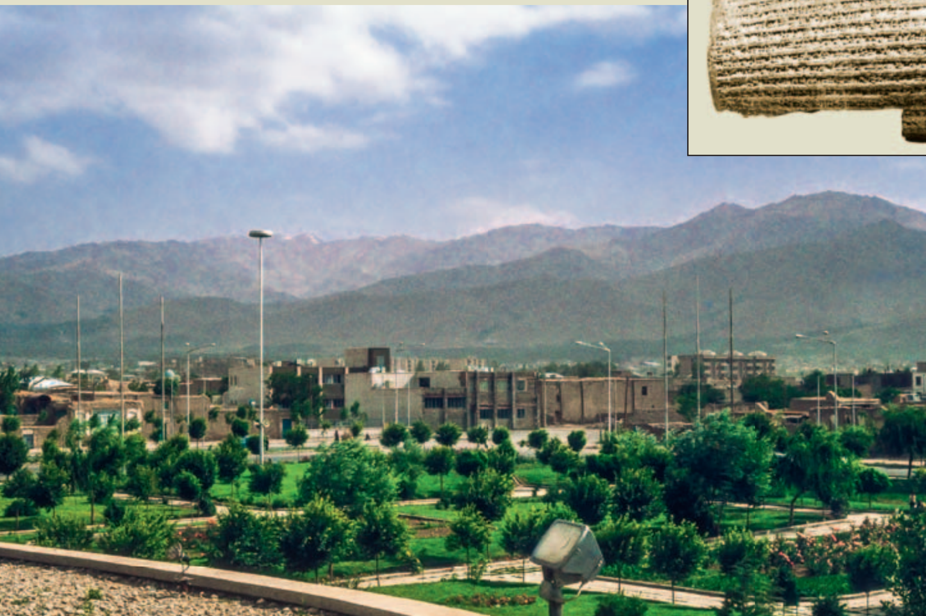

Ang silindro nga timbre ni Dario I ug ang marka niini. Makita diha sa marka nga siya nangayam ug leyon, ug makita sa ibabaw niya ang iyang diyos nga si Ahura Mazda. Gisuportahan ni Dario ang mga Hudiyo sa pagtukod pag-usab sa templo sa Jerusalem

Ang Silindro ni Ciro, usa ka kulonon nga dokumento nga siyam ka pulgada, diin mabasa ang pagsakop ni Ciro sa Babilonya ug pagpagawas sa mga binihag

Modernong Hamadan (sa Iran), ang nahimutangan sa karaang Ecbatana. Dinhi adunay palasyo si Ciro nga Bantogan. Ang iyang polisa nga nagtugot sa relihiyon nakabenepisyo pag-ayo sa mga Hudiyo

Mga kagun-oban sa karaang Persepolis. Dinhi si Dario I, Jerjes I, ug Artajerjes Longimanus nagtukod ug mga palasyo

Mga pagpangubkob sa nahimutangan sa karaang lungsod sa Susan

Mga dekorasyon nga kasagarang gidayandayan sa lawak sa mga mamiminaw sa palasyo didto sa Susan

Si Mardokeo ug Ester sa atubangan ni Haring Ahasuero (dayag nga si Jerjes I)

Mga Destiyero Namalik Gikan sa Babilonya

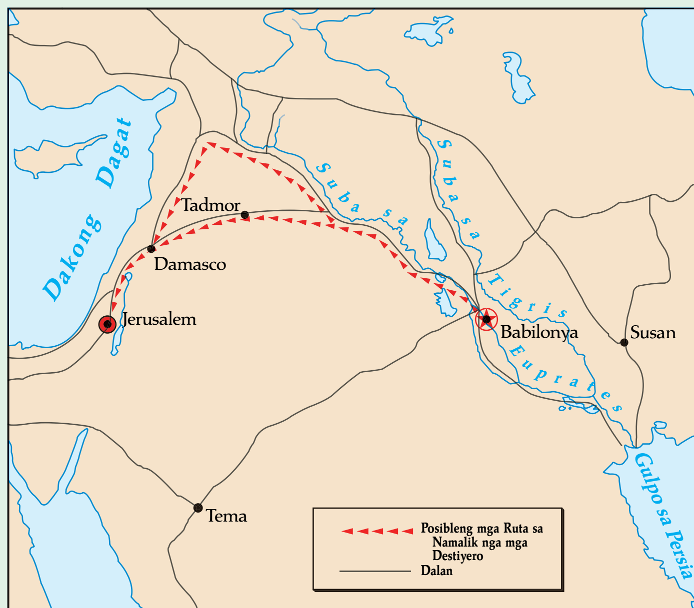
SA 607 W.K.P. ang kanhi mauswagong yuta sa Juda nahimong "awaaw, walay molupyo," samtang ang Hudiyong mga binihag gidestiyero ngadto sa Babilonya ug ang usa ka nahibilin mikalagiw ngadto sa Ehipto. (Jer 9:11) Bisan pa niana, ang Diyos sa mahigugmaong-kalulot dili motugot nga ang iyang katawhan madestiyero sa walay kataposan. Iyang gitagna nga sila "magaalagad sa hari sa Babilonya sa kapitoan ka tuig," ug human niana luwason niya ang usa ka matinumanong nahibilin. (Jer 25:11, 12; 29:10-14) Ug bisan gani ang daw dilimapukan nga Babilonyanhong gahom sa kalibotan dili makapakgang sa gipahayag nga katuyoan sa Diyos. Ang pagpamalik sa nadestiyerong mga Hudiyo nagpasundayag sa pagkatukma gayod sa katumanan sa mga tagna ni Jehova.

Silindro ni Ciro, nga nag-asoy sa polisa ni Ciro sa pagpabalik sa mga binihag ngadto sa ilang yutang natawhan ug sa pagtabang sa pagpasig-uli sa ilang mga templo

Bisan sa wala pa matapos ang 70 ka tuig nga pagkadestiyero, niadtong 539 W.K.P. ang Babilonya napukan sa misulong nga kasundalohan sa Persianhon nga si Haring Ciro. Dayon, sa iyang unang tuig ingong magmamando sa Babilonya, si Ciro nagpagula ug mando aron ang nadestiyerong mga Hudiyo makabalik sa Jerusalem. (Esd 1:1-4) Usa ka nahibilin nga may gidaghanong 42,360 (lakip sa mga lalaki, babaye, ug mga bata) ang mipanaw, nga miabot sa Juda niadtong 537 W.K.P. (Esd 1:5–3:1; 4:1) Busa ang 70 ka tuig nga pagkabiniyaan natapos sa tukmang panahon!

Bisan pa niana, dili tanang destiyero ang mibalik niadtong panahona. Niadtong 468 W.K.P., may laing grupo sa mga namalik ang miuban sa saserdoteng si Esdras, kinsa nagdala ngadto sa Jerusalem ug mga gasa alang sa templo. (Esd 7:1–8:32) Dayon niadtong 455 W.K.P., si Nehemias mipanaw gikan sa Susan aron tukoron pag-usab ang mga paril sa Jerusalem. (Neh 2:5, 6, 11) Mahitungod sa eksaktong giagian sa mga namalik, ang Kasulatan walay giingon. Ang makataronganong mga posibilidad gipakita sa mapa.

ANG katingalahang mga panghitabo sa Gregong kasaysayan nagtuman sa tagna sa Bibliya. Ang Gresya daw walay posibilidad nga mahimong gahom sa kalibotan, sanglit ang katawhan niini nabahin ngadto sa independenteng mga tribo ug mga siyudad-estado.

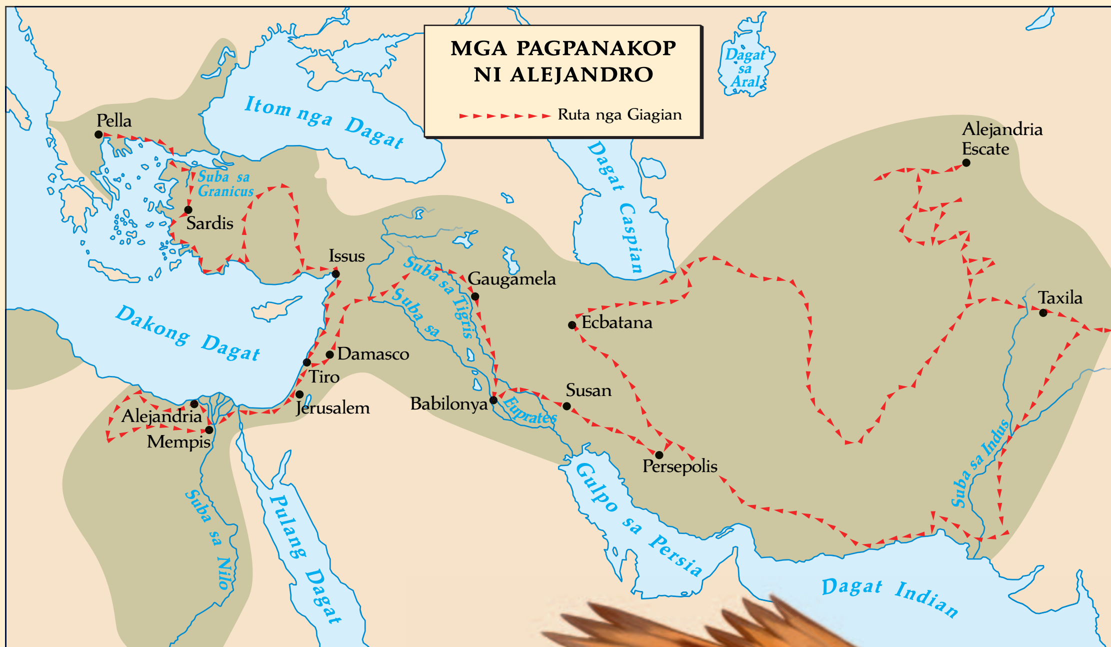
Apan ang tagna sa Bibliya nga gitala niadtong ikaunom nga siglo W.K.P. naghisgot sa usa ka dakong kausaban. Unang naglarawan sa Gresya ingong usa ka leopardo nga may mga pako ug dayon ingong usa ka laking kanding nga may usa ka sungay nga tataw kaayo, kini sa walay sipyat nagtagna nga yatakan sa Gresya ang Medo-Persianhong Gahom sa Kalibotan. Kini usab nagbutyag nga ang gahom sa usa ka "sungay nga tataw kaayo" pagabalion ug ang laing upat ka sungay motungha puli niini. —Dan 7:6; 8:5-8, 20-22; 11: 3, 4.

Si Alejandrong Bantogan mao ang "sungay nga tataw kaayo." Sukad niadtong 334 W.K.P., ang usa ka gamay apan disiplinado kaayo nga Gregong kasundalohan iyang gipangunahan ngadto sa sunodsunod nga kadaogan. Sama katulin sa kilat, iyang gisakop ang Asia Minor, Sirya, Palestina, Ehipto, ug ang tibuok Imperyo sa Medo-Persia hangtod sa India. Apan sulod sa pipila lang ka tuig si Alejandro namatay, ug sulod sa hamubong panahon ang iyang imperyo nabahin sa upat, taliwala sa upat niya ka heneral.

Ang Imperyo sa Gresya wala magdugay, apan ang mga epekto niini maoy dumalayon. Sa wala pa siya mamatay, gidala ni Alejandro ang Gregong kultura ug Gregong pinulongan sa tanang dapit sa iyang dominyo. Ang komon nga Grego maoy nahimong komon nga pinulongan sa daghang nasyonalidad, ug kini sa ulahi nakaamot sa kusog nga pagkaylap sa Kristiyanidad sa tibuok dapit sa Mediteranyo.

Ang Atenas diin makita ang karaang *agora* sa atubangan ug ang *acropolis* sa tuong bahin sa likod. Bisan pag ang Gresya dili na usa ka gahom sa kalibotan, ang Atenas nagpabilin gihapon nga sentro sa internasyonal nga kultura

Niadtong 323 W.K.P., sa edad nga 32 anyos, si Alejandro gihilantan tungod sa malarya ug namatay. Sa mga 301 W.K.P., ang upat sa iyang mga heneral migahom: si Ptolemy Lagus sa Ehipto ug Palestina; si Seleucus Nicator sa Mesopotamia ug Sirya; si Lysimachus sa Trasia ug Asia Minor; ug si Cassander sa Macedonia ug Gresya (Dan 7:6; 8:8; 11:4)

Ang Gregong mga dula, sama niining makita sa kinulit nga nadiskobrehan sa Atenas, konektado sa Gregong relihiyon ug nagpasiugda sa Helenismo. Busa ang usa ka gimnasyum nga gitukod sa Jerusalem nakaimpluwensiya sa batan-ong mga Hudiyo

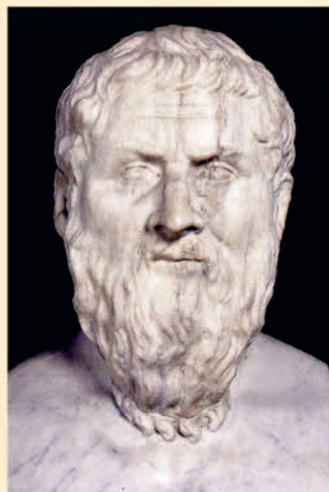
Usa ka seramik nga bandihado nga nagpakita sa usa ka baboy nga gihalad. Sa usa ka daotang paningkamot sa paghugaw ug paghanaw sa pagsimba ni Jehova, si Antiochus IV (Epiphanes) nagtanyag sa maong halad ibabaw sa usa ka halaran nga gitukod ibabaw sa dakong halaran didto sa templo ni Jehova sa Jerusalem ug unya nagpahinungod sa maong templo ngadto kang Zeus

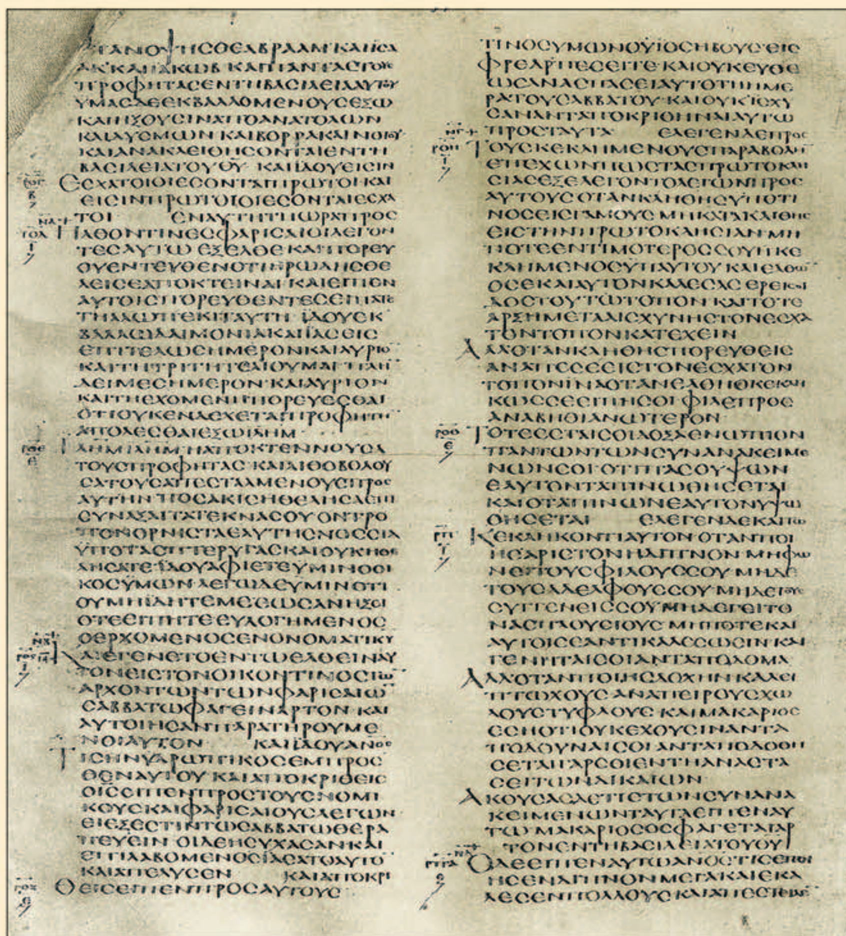
Sensilyo nga may hulagway ni Antiochus IV (Epiphanes)

Karaang Corinto. Ang mga Kristohanon sa unang-siglong kongregasyon dinhi kinahanglang makigbugno sa impluwensiya sa Gregong pilosopiya ug sa makadaot sa moral nga mga buhat sa relihiyon niini

Ang pilosopo nga si Plato, sa ikaupat nga siglo W.K.P., dakog nahimo sa pagsabwag sa Gregong ideya bahin sa pagkadili-mamatay sa kalag

Ang Alexandrine Manuscript, nga gisulat sa Grego, sa ikalimang siglo K.P. Kadaghanan sa Kristohanon Gregong Kasulatan gisulat sa orihinal diha sa Koine, ang komon nga Grego

Ang katakos ni Jehova sa pag-ila sa mga kinaiya ug mga hilig sa tawo o sa iyang henetikong kahulmahan samtang siya giumol pa sulod sa tagoangkan, sama sa kahimtang ni Jacob ug Esau (Gen 25:21-23; Rom 9:10-13), makita sa mga pulong sa salmistang si David: "Ang imong mga mata nakakita bisan sa binhi pa ako sa tagoangkan, ug ang tanan nga bahin niini nahisulat diha sa imong basahon, mahitungod sa mga adlaw sa dihang kini sila naumol ug wala pay usa kanila."—Sal 139: 15, 16.

Masambingayong Paggamit. Ang mata sa tawo maoy usa ka importante nga agianan sa komunikasyon ngadto sa hunahuna, nga makaimpluwensiya pag-ayo sa mga emosyon ug mga buhat. Gitental ni Satanas si Eva nga tinguhaon ang butang nga iyang nakita. (Gen 3:6) Siya misulay sa pagdaldal kang Jesus nga makasala pinaagi sa dili hustong pagtinguha sa mga butang nga iyang nakita. (Luc 4:5-7) Ug si apostol Juan nagsulti kanato nga "ang tinguha sa mga mata" maoy usa sa mga butang nga naggikan niining kalibotana, nga nagakahanaw. (1Ju 2:16, 17) Daghan sa mga emosyon ang gipahayag usab pinaagi sa mga mata, mao nga gigamit sa Kasulatan ang mga ekspresyon nga "mapahitas-ong mga mata" (Pr 6:17); "magilakong mga mata" (sa daotan ug maninental nga babaye —Pr 6:25); "mga mata nga puno sa pagpanapaw" (2Pe 2:14); ang "mata nga dili-mahinatagon" (Pr 23:6); ang 'masinahong mata' (Pr 28:22); ang 'mata nga daotan' ('daotang mata,' *KJ*); kining naulahi wala magpasabot sa usa ka mata nga may mahikong gahom kondili sa mata nga may daotang katuyoan, nga kasukwahi sa mata nga "maluloton." —Mat 20:15; Pr 22:9.

Ang mga senyas pinaagi sa mga mata tin-awng nagapahayag sa mga pagbati sa indibiduwal. Kini mahimong magpakitag kaluoy o kawalay kaluoy (Deu 19:13); kini mahimong 'mokidhat' sa pagtamay, o sa paglaraw ug pagkasalingkapaw. (Sal 35:19; Pr 6:13; 16:30) Ang usa nga dili buot motuman o mohimo ug usa ka buhat alang sa uban mahimong ingnon nga nagpiyong o nagtago sa iyang mga mata. (Mat 13:15; Pr 28:27) Ang mga mata sa hungog giingong "anaa sa kinatumyan sa yuta," nga naglirawliraw nga walay tinong tumong, ug ang iyang hunahuna naglatagaw sa tanang dapit gawas sa dapit diin kini angayng maanaa. (Pr 17:24) Ngani, ang kahimsog, kusog, o kalipay sa usa ka tawo madayag diha sa hitsura sa iyang mga mata. (1Sa 14:27-29; Deu 34:7; Job 17:7; Sal 6:7; 88:9) Si Haring Jehosapat miingon kang Jehova: "Ang among mga mata gipunting nganha kanimo." —2Cr 20:12.

Sa pipila ka konteksto ang "mga mata" nagtumong sa panglantaw sa usa ka tawo (Gen 19:14; Pr 12:15; Mat 21:42), presensiya (Gen 23:11), kahibalo (Num 15:24), pagtagad (Gen 44:21; Luc 4:20), o simpatiya (Pr 28:27). Ang Hebreohanong pulong nga *'a'yin* (mata) mahimong magtumong usab sa dagway sa usa ka butang, sama sa "dayag nga nawong" sa yuta (Ex 10:5, *ftn* sa *Rbi8*), sa "dagway" sa mana ug sa sinubong (Num 11:7, *ftn* sa *Rbi8;* Eze 1:4), sa 'kidlap' sa bino (Pr 23:31), sa "kidlap" sa yelo (Eze 1:22), ug sa pagkasamag tumbaga "tan-awon" (Dan 10:6).—Itandi ang Zac 5:6, *ftn* sa *Rbi8.*

Pagkakita sa Diyos; Kang Jesus. Ang espiritung mga linalang, ang mga manulonda, makahimo sa pagtan-aw sa kasilaw ni Jehova (Mat 18:10; Luc 1:19), usa ka butang nga dili mahimo sa tawhanong mga mata, kay si Jehova miingon kang Moises: "Walay tawo nga makakita kanako ug mabuhi pa." (Ex 33:20) Si Juan miingon: "Walay tawo nga nakakita sa Diyos sa bisan unsang panahon." (Ju 1:18) Busa, sa dihang giingnan ni Jesus ang iyang tinun-an nga si Felipe: "Siya nga nakakita kanako nakakita usab sa Amahan" (Ju 14:9), ug sa dihang si apostol Juan miingon: "Siya nga nagabuhat sa daotan wala makakita sa Diyos" (3Ju 11), dayag nga sila naghisgot sa pagkakita sa Diyos, dili pinaagig pisikal nga mga mata kondili pinaagi sa gihubit ni apostol Pablo nga 'mga mata sa kasingkasing.' (Efe 1:18) Kadtong nakakita pinaagi sa mga mata sa kasingkasing mao kadtong *nakaila* gayod sa Diyos, nagpabili sa iyang mga hiyas, ug mao nga si Juan nakaingon: "Siya nga wala mahigugma wala makaila sa Diyos, tungod kay ang Diyos gugma." —1Ju 4:8.

Mao man usab, tungod kay si Jesus miingon nga 'ang kalibotan dili na makakita kaniya' (Ju 14:19), ang pahayag sa Pinadayag 1:7 nga "Ang tanang mata makakita kaniya [Jesu-Kristo]," nagtumong gayod, dili sa literal nga mata kondili sa epekto diha sa hunahuna sa mga tawo nga makakita sa mga ebidensiya pinaagi sa ilang literal nga mga mata sa dihang siya magalaglag sa iyang mga kaaway. Hinunoa, ang Bibliya tin-aw nga nagpakita nga kadtong gitawag sa Diyos alang sa langitnong kinabuhi uban ni Kristo sa literal makakita sa Diyos, maong kinahanglan silang banhawon diha sa usa ka langitnon nga espirituhanong lawas.—1Pe 1:4; 1Co 15:50-54; itandi ang 1Pe 3:18.

Espirituwal nga Panan-aw. Ang espirituwal nga mata maingon man ang pisikal nga mata maoy gasa gikan sa Diyos. (Pr 20:12) Siya nagsaad nga ayohon ang espirituwal nga mga mata ingon man usab ang pisikal nga mga mata ug wad-on ang tanang hinungdan sa mga luha. (Isa 35:5; Pin 21:4) Ang usa ka tawo dili makasabot sa mga katuyoan sa Diyos kon wala ang gasa sa espirituwal nga panan-aw. Sa laing bahin, gitagoan ni Jehova ang kamatuoran gikan sa mga mata niadtong gahian o

sukihan, nga gitugotang 'mongitngit ang ilang mga mata.' (Rom 11:8-10; Luc 19:42) "Sila may [literal nga] mga mata, apan sila dili makakita [sa espirituwal nga paagi]."—Jer 5:21; Isa 59:10.

Gipunting usab ni Jesus nga ang espirituwal nga panan-aw sa usa ka tawo kinahanglang magpabiling idlot ug nakapokus. Siya miingon: "Ang lampara sa lawas mao ang mata. Nan, kon yano [sinsero; usa rag tinan-awan; nakapokus; mahinatagon] ang imong mata, ang imong tibuok lawas mahimong hayag; apan kon daotan ang imong mata, ang imong tibuok lawas mahimong ngitngit. Kon sa pagkatinuod ang kahayag nga anaa kanimo maoy kangitngit, pagkadako gayod niana nga kangitngit!" (Mat 6:22, 23, *ftn* sa *Rbi8*) Si Jesus dugang nagtambag nga ang usa ka tawo dili angayng mangahas sa pagkuha sa usa ka "uhot" gikan sa mata sa iyang igsoon aron siya makapahamtang ug mas dalawatong mga paghukom, kon ang iya mismong katakos sa pagpahamtang ug hustong paghukom nababagan tungod sa usa ka "salagunting" nga anaa sa iyang mata.—Mat 7:3-5.

Nakita ni apostol Juan ang trono sa Diyos ug naglibot niini ang upat ka buhing linalang nga nalukop sa mga mata sa atubangan ug sa likod. (Pin 4: 6, 8) Ang mga linalang nga nagbaton niini nga mga sangkap makahimo sa pagbantay kanunay, nga makakita sa tanang butang. Bug-os nilang makita kon unsay nagakahitabo dinhi sa yuta ug tagdon ang Diyos sa tanang butang ug bantayan ang tanang ilhanan sa mga butang nga buot niyang pagabuhaton. (Itandi ang Sal 123:2; usab ang Eze 1:18; 10:12.) Gitambagan ni Jehova ang iyang mga alagad nga dili tugotan ang iyang mga pulong nga 'mahilayo gikan sa ilang mga mata.'—Pr 4:20, 21; Luc 10:23; tan-awa ang PAGKABUTA.

Tan-awa ang MATA SA DAGOM.

MATAHOM NGA GANGHAAN. Tan-awa ang GANGHAAN.

MATAN [Gasa].

1. Usa ka saserdote ni Baal nga gipatay atubangan sa mga halaran didto sa balay niining bakak nga diyos. Nahitabo kini sa dihang ang katawhan, nga gipangunahan ni Jehoiada nga saserdote ni Jehova, naglumpag sa balay ni Baal ug naglaglag sa iyang mga halaran maingon man sa iyang mga larawan. Nianang panahona ang mangingilog sa trono nga si Atalia gipatay, ug si Jehoas gipalingkod ingong hari sa Juda.—2Ha 11:16-21; 2Cr 23:17.

2. Ang amahan ni Sepatias nga maglulutos ni Jeremias.—Jer 38:1, 4-6.

3. Usa ka katigulangan ni Jose nga amaama ni Jesu-Kristo. Lagmit nga si Matan maoy apohan ni Jose.—Mat 1:15, 16.

MATANA [Gasa]. Usa sa mga gikampohan sa Israel tali sa bul-oganang walog sa Arnon ug sa teritoryo ni Sihon nga Amorihanon. (Num 21:13-21) Ang Khirbet el-Medeiyineh (o, Mudaiyina), mga 15 km (9.5 mi) sa AS sa Dibon gituohan nga lagmit mao ang karaang dapit.

MATANG. Ang rekord sa paglalang nga makaplagan sa unang kapitulo sa Genesis nagpadayag nga si Jehova nga Diyos naglalang sa buhing mga butang sa yuta "sumala sa ilang mga matang." (Gen 1:11, *ftn* sa *Rbi8*) Sa naghinapos ang ikaunom nga adlaw sa paglalang, ang yuta gibutangan ug daghang klase sa pangunang "mga matang" nga gilalang, nga naglakip sa komplikado kaayong mga matang sa kinabuhi. Kini gitugahan ug katakos sa pagsanay "sumala sa ilang (mga) matang" diha sa usa ka tino, hapsay nga paagi.—Gen 1:12, 21, 22, 24, 25; 1Co 14:33.

Ang "mga matang" nga gihisgotan sa Bibliya lagmit naglangkob sa mga dibisyon sa mga buhing linalang diin ang matag dibisyon mahimong makapasanay sulod sa gitakdang mga limitasyon niini. Busa, ang limitasyon tali sa "mga matang" maoy hangtod lamang sa punto nga ang pertilisasyon dili na mahimo.

Sa dili pa dugayng katuigan, ang terminong "espisye" gigamit sa paaging nakahatag ug kalibog sa dihang kini gitandi sa pulong nga "matang." Ang pangunang kahulogan sa "espisye" maoy "usa ka matang; klase." Apan, ingong termino sa biolohiya, kini nagtumong sa bisan unsang mosanay nga grupo sa mga hayop o mga tanom nga samang nagbaton ug usa o kapin pang linaing mga kinaiyahan. Busa, mahimong daghan niini nga mga espisye o mga klase ang sakop sa usa ka dibisyon sa "mga matang" nga gihisgotan sa Genesis.

Bisan tuod ang rekord sa paglalang diha sa Bibliya ug ang pisikal nga mga balaod nga gitisok diha sa mga butang nga gilalang ni Jehova nga Diyos nagtugot ug pagkadaiya sulod sa "mga matang" nga gilalang, walay pamatuod ang mga teoriya nga may bag-ong "mga matang" nga napatungha sukad sa yugto sa paglalang. Ang dili-mausab nga lagda nga ang "mga matang" dili makapasanay ug laing mga matang maoy usa ka prinsipyo sa biolohiya nga dili gayod malalis. Bisan ginamit ang modernong mga pamaagi sa laboratoryo ug pagmaniobra, walay bag-ong "mga matang" nga napatungha. Gawas pa, ang pagpasanay tali sa dili parehong "mga matang" maoy sukwahi sa katuyoan sa Diyos nga adunay panagkalahi tali sa mga grupo sa pamilya ug makadaot kini sa panagkalahi sa matag usa sa nagkalainlaing matang sa buhing mga linalang ug mga butang. Busa, tungod sa klarong kalainan nga dayag tali sa gilalang nga "mga matang," ang matag pangunang grupo magpabi-

ling usa ka lahing matang gikan sa ubang "mga matang."

Gikan sa labing sayo nga rekord sa tawo hangtod karon, ang ebidensiya nagpakita nga ang mga iro maoy mga iro gihapon, ang mga iring nagpabiling mga iring, ug ang mga elepante nagpabilin ug magpabilin gihapong mga elepante. Ang pagkadili-makasanay ug laing matang nagpabiling mao ang limitasyon sa kon unsay matawag nga usa ka "matang." Kini nga kamatuoran, pinaagi sa mga eksperimento labot sa pagkadili-makasanay ug laing matang, mao ang magtino sa mga limitasyon sa tanang "mga matang" nga naglungtad karong adlawa. Pinaagi niining kinaiyanhong eksperimento sa pertilisasyon posible nga mahibaloan ang pangunang mga relasyon sa kinabuhi sa hayop ug sa kinabuhi sa tanom. Pananglitan, ang pagkadili-makapasanay tali sa tawo ug sa hayop nagpakita sa dako kaayong kal-ang tali niini nila. Ang mga eksperimento sa pagpaliwat nagpakita nga ang hitsura dili mao ang sukdanan. Ang tawo ug ang unggoy medyo magkaamgid, managsama ang tipo sa kaunoran ug kabukogan; apan ang pagkadili gayod makapaliwat sa tawo uban sa pamilya sa unggoy nagpamatuod nga sila maoy duha ka magkalahi nga mga linalang ug dili mga membro sa samang "matang" nga gilalang.

Bisan tuod ang pagpaliwat sa samang pamilya sa hayop gilaoman kanhi nga mao ang labing maayong paagi sa pagpatunghag usa ka bag-ong "matang," sa matag pagpaliwat nga gisusi, ang magkaparis kanunayng nailhan nga sakop sa samang "matang," sama sa pagpaliwat sa kabayo ug sa asno, nga parehong mga membro sa pamilya sa kabayo. Gawas sa pipila ka talagsaong kahimtang, ang mula nga anak sa kabayo ug asno dili makapaliwat ug dili makapadayon sa pagpatungha niining laing klase sa kinaiyanhong paagi. Bisan si Charles Darwin, tungod niini nga mga kamatuoran, napugos sa pagdawat: "Ang pagkalahi sa espesipikong mga matang ug ang pagkawala-masagoli niini ug laing matang pinaagi sa daghang dugtong sa nagbag-obag-o nga mga matang, maoy dayag kaayo nga suliran." (*Origin of Species,* 1902, Bahin 2, p. 54) Tinuod gihapon kini hangtod karong adlawa.

Bisan tuod ang espesipikong gilalang nga *"mga matang"* mahimong ginatos lamang, apan ubos niini adunay mas daghan pang mga klase sa mga hayop ug mga tanom sa yuta. Ang modernong pagpanukiduki nagpakita nga ang ginatos ka linibong lainlaing mga tanom maoy mga membro sa samang pamilya. Sa susama, taliwala sa kahayopan, mahimong adunay daghang klase sa mga iring, apan ang tanan maoy sakop sa usa ka pamilya sa iring o "matang" sa iring. Ingon usab niana sa mga tawo, mga baka, ug sa mga iro, mao nga adunay dakong panagkadaiya sulod sa matag usa ka "matang." Apan sa gihapon, bisan unsa pa ka daghang klase ang motungha sulod sa usa ka pamilya, walay usa niini nga "mga matang" ang mahimong mosagol sa laing matang sa henetikanhong paagi.

Ang panukiduki sa geolohiya nagtaganag tinawng pamatuod nga ang mga *fossil* (mga nahibilin diha sa yuta sa dugay nang namatay nga mga hayop o tanom) nga gituohang lakip sa kinasayohang mga espesimen sa usa ka linalang maoy amgid kaayo sa ilang mga kaliwat nga buhi karong adlawa. Ang mga uk-ok nga nakaplagan taliwala sa gituohang kinasayohang *fossil* sa mga insekto maoy halos parehog hitsura sa mga uk-ok karong adlawa. Wala gayoy mga *fossil* nga nagsilbing "mga tulay" o dugtong tali sa magkalahi nga "mga matang." Ang mga kabayo, kahoyng robles, agila, elepante, *walnut,* pako, ug uban pa, tanan nagpabiling mao gihapon sumala sa ilang "mga matang" ug wala mausab ngadto sa laing "mga matang." Ang pamatuod pinasukad sa mga *fossil* bug-os nga nahiuyon sa kasaysayan sa Bibliya sa paglalang, nga nagpakitang si Jehova naglalang sa tanang buhing mga butang sa yuta nga dinaghan ug "sumala sa ilang mga matang" sa panahon sa kataposang mga adlaw sa paglalang.—Gen 1:20-25.

Pinasukad sa nahisgotan na, dayag nga mahimong ikasulod ni Noe ang tanang gikinahanglang mga hayop ngadto sa arka aron matipigang buhi latas sa Lunop. Ang Bibliya wala mag-ingon nga kinahanglang iyang tipigang buhi ang matag *klase* sa mga hayop. Hinunoa, kini nag-ingon: "Sa naglupad nga mga linalang sumala sa ilang mga matang ug sa anad nga mga hayop sumala sa ilang mga matang, sa tanang nagalihok nga mga mananap sa yuta sumala sa ilang mga matang, nga tinagurha manulod nganha kanimo aron sa pagtipig kanila nga buhi." (Gen 6:20; 7:14, 15) Si Jehova nga Diyos nasayod nga ang kinahanglan lamang tipigan mao ang mga linalang nga maghawas sa lainlaing "mga matang," sanglit sila mosanay ra ngadto sa nagkadaiyang mga klase human sa Lunop.—Tanawa ang ARKA Num. 1.

Human sa paghubas sa tubig sa lunop, kining pipila lamang ka pangunang "mga matang" migawas gikan sa arka ug mikaylap sa yuta, ug sa ulahi nagpatunghag daghang klase sumala sa ilang "mga matang." Bisan tuod daghang bag-ong mga klase ang mitungha sukad sa Lunop, ang naluwas nga "mga matang" nagpabiling mao gihapon ug wala mausab, nga kaharmonya sa walay kausabang pulong ni Jehova nga Diyos.—Isa 55:8-11.

MATANIAS [Gasa ni Jehova].

1. Usa ka Levihanon, usa ka anak nga lalaki ni Heman. Siya gipili pinaagig ripa aron mangulo sa ikasiyam nga pundok sa mga tig-alagad nga

Levihanong mga maghohoni ingon sa gihikay ni David.—1Cr 25:1, 4, 8, 9, 16.

2. Usa ka Levihanon sa mga anak nga lalaki ni Asap ug usa ka katigulangan ni Jahaziel. (2Cr 20:14) Lagmit siya ang Matanias nga gihisgotan sa 1 Cronicas 9:15 ug Nehemias 13:13. Tingali lain nga Matanias o ang hawas nianang banaya ang gihisgotan sa Nehemias 12:8; itandi ang Nehemias 11: 17, 22; 12:25.

3. Usa ka Levihanong kaliwat ni Asap nga mitabang sa paghinlo sa balay ni Jehova sa panahon ni Haring Ezequias.—2Cr 29:12-16.

4. Usa ka anak nga lalaki ni Haring Josias ug ang uyoan ni Haring Jehoiakin. Gibutang siya sa trono sa Juda ni Nabucodonosor nga hari sa Babilonya, kinsa nag-ilis sa iyang ngalan ug Zedekias. —2Ha 24:15-17; tan-awa ang ZEDEKIAS Num. 4.

5. Usa ka Israelinhon taliwala sa "mga anak ni Elam" kinsa nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:25, 26, 44.

6. Usa ka Israelinhon taliwala sa "mga anak ni Zatu" kinsa nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:25, 27, 44.

7. Usa ka Israelinhon taliwala sa "mga anak ni Pahat-moab" kinsa nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:25, 30, 44.

8. Usa ka Israelinhon taliwala sa "mga anak ni Bani" kinsa nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:25, 34, 37, 44.

MATA SA DAGOM. Sa usa ka sambingay bahin sa pagsulod sa Gingharian, si Jesu-Kristo miingon: "Mas sayon pa sa usa ka kamelyo nga makalusot sa mata sa dagom kay sa usa ka datong tawo nga makasulod sa gingharian sa Diyos." (Mat 19:24; Mar 10:25) Gituohan sa uban nga ang mata sa dagom maoy usa ka gamayng ganghaan diin ang usa ka kamelyo makaagi, bisan tuod maglisod, kon kuhaan sa mga luwan niini. Apan, ang Gregong pulong alang sa "dagom" nga makaplagan sa Mateo 19:24 ug Marcos 10:25 (*rha·phis'*) naggikan sa usa ka berbo nga nagkahulogang "tahi." Dugang pa, ang Gregong pulong nga makita sa samang asoy sa Lucas 18:25 (*be·lo'ne*) gigamit sa pagtumong sa usa ka literal nga dagom nga gamiton sa operasyon. Bahin niini nga mga Gregong termino ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* nag-ingon: "Ang ideya nga 'ang mata sa dagom' maoy gagmayng mga ganghaan daw usa ka modernong ideya; walay karaang pasukaranan niini. Ang tuyo sa Ginoo diha sa iyang gisulti maoy aron ipahayag ang pagkaimposible niini alang sa tawo ug dili angayng paningkamotan nga kunhoran ang kalisod pinaagi sa pagsabot nga ang dagom nagtumong sa laing butang gawas niining ordinaryong instrumento."—1981, Tomo 3, p. 106.

Ingong *hyperbole* o paghinobra, gipasiugda sa sambingay nga lisod kaayo alang sa mga tawong dato dili lamang sa pagsugod sa pag-alagad sa Diyos kondili sa pagsulod mismo sa Gingharian.—1Ti 6:17-19; Luc 13:24.

MATAT [lagmit pinamubo sa Heb. nga Matitias, nga nagkahulogang "Gasa ni Jehova"].

1. Usa ka layo nga katigulangan ni Jesu-Kristo pinaagi kang Maria. Siya gitawag nga "anak ni Levi" ug usa sa mga tawong gitala sa yugto tali kang Zorobabel ug David.—Luc 3:29.

2. Usa ka mas duol nga katigulangan ni Jesus pinaagi kang Maria. Ang amahan ni Maria nga si Heli gipaila nga "anak" niini nga Matat, nga lagmit mao ang apohang lalaki ni Maria.—Luc 3:23, 24.

MATATA [lagmit pinamubo sa Heb. nga Matitias, nga nagkahulogang "Gasa ni Jehova"]. Usa ka tawo sa tribo ni Juda kinsa anak nga lalaki ni Natan ug apo ni David. Siya maoy usa ka katigulangan ni Jesus, sumala sa talaan sa kagikan ni Kristo sa banay sa inahan nga gitala ni Lucas.—Luc 3:23, 31.

MATATAH [laing porma sa ngalang Matitias, nga nagkahulogang "Gasa ni Jehova"]. Usa ka Israelinhon sa "mga anak ni Hasum" nga nangasawa ug langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila sa mga adlaw ni Esdras.—Esd 10:25, 33, 44.

MATATIAS [gikan sa Heb. nga Matitias, nga nagkahulogang "Gasa ni Jehova"].

1. Ang Gregong ngalan nga gigamit diha sa *Septuagint* alang sa Korehanong Levihanon nga si Matitias, ang panganay ni Salum.—1Cr 9:31; tan-awa ang MATITIAS Num. 2.

2. Ang Gregong katumbas nga gigamit diha sa *Septuagint* alang kang "Matitias," usa sa "mga anak nga lalaki ni Jedutun."—1Cr 25:3; tan-awa ang MATITIAS Num. 1.

3. Usa ka tawo sa tribo ni Juda kinsa gitawag nga "anak ni Amos" diha sa talaan sa kagikan ni Jesus sa banay sa iyang inahan.—Luc 3:23, 25.

4. Laing tawo sa Juda, gitawag nga "anak ni Semein," kinsa nagkinabuhi human sa mga adlaw ni Zorobabel ug gihisgotan diha sa talaan sa kagikan ni Jesus nga gitala ni Lucas.—Luc 3:23, 26, 27.

MATENAI [laing porma sa ngalang Matanias, nga nagkahulogang "Gasa ni Jehova"].

1. Usa ka Israelinhon sa "mga anak ni Hasum" nga nangasawa ug langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila sa panahon ni Esdras.—Esd 10:25, 33, 44.

2. Usa ka Israelinhon sa "mga anak ni Bani" nga nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa sa adlaw ni Esdras.—Esd 10:25, 34, 37, 44.

3. Usa ka saserdote sa mga adlaw ni Joiakim nga maoy pangulo sa balay sa amahan ni Joiarib. —Neh 12:12, 19.

MATEO [lagmit pinamubo sa Heb. nga Matitias, nga nagkahulogang "Gasa ni Jehova"]. Usa ka Hudiyo ug nailhan usab ingong Levi, nga nahimong apostol ni Jesu-Kristo ug magsusulat sa Ebanghelyo nga nagdala sa iyang ngalan. Siya maoy anak nga lalaki sa usa ka Alfeo ug usa ka maniningil ug buhis sa wala pa mahimong usa sa mga tinun-an ni Jesus. (Mat 10:3; Mar 2:14; tan-awa ang MANININGIL UG BUHIS.) Wala ibutyag sa Kasulatan kon si Levi may ngalan na ba nga Mateo sa wala pa mahimong tinun-an ni Jesus, nakadawat ba niining ngalana sa panahon nga siya nahimong tinun-an, o kaha gitawag ni Jesus nianang ngalana sa dihang siya gitudlo ingong usa ka apostol.

Mopatim-aw nga sa sayong bahin sa iyang ministeryo sa Galilea (30 o sayong bahin sa 31 K.P.) nga si Jesu-Kristo nagtawag kang Mateo gikan sa buhatan sa buhis didto o duol sa Capernaum. (Mat 9:1, 9; Mar 2:1, 13, 14) 'Nagbiya sa tanang butang, si Mateo mitindog ug misunod kang Jesus.' (Luc 5: 27, 28) Tingali aron saulogon ang pagdawat sa pagtawag kaniya nga mosunod kang Kristo, si Mateo "naghikay ug dakong kombira sa pag-abiabi," nga gitambongan ni Jesus ug sa iyang mga tinun-an maingon man usab sa daghang maniningil ug buhis ug mga makasasala. Nakahasol kini sa mga Pariseo ug sa mga eskriba, mao nga sila nagbagulbol labot sa pagkaon ug pag-inom ni Kristo kauban sa mga maniningil ug buhis ug sa mga makasasala. —Luc 5:29, 30; Mat 9:10, 11; Mar 2:15, 16.

Sa ulahi, human sa Paskuwa sa 31 K.P., si Jesus nagpili sa 12 ka apostoles, ug si Mateo maoy usa kanila. (Mar 3:13-19; Luc 6:12-16) Bisan tuod ang Bibliya makadaghang naghisgot sa mga apostoles ingong usa ka grupo, wala na kini maghisgot pag-usab kang Mateo hangtod human sa pagkayab ni Kristo sa langit. Si Mateo nakakita sa nabanhawng si Jesu-Kristo (1Co 15:3-6), nakadawat ug panamilit nga mga instruksiyon gikan kaniya, ug nakakita kaniya nga mikayab ngadto sa langit. Human niini siya ug ang ubang mga apostoles mibalik sa Jerusalem. Ang mga apostoles miestar sa itaas nga lawak didto, ug si Mateo espesipikong ginganlan nga kauban nila, busa dayag nga usa siya sa mga 120 ka tinun-an nga nakadawat sa balaang espiritu sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P.—Buh 1:4-15; 2:1-4.

MATEO, MAAYONG BALITA SUMALA NI. Ang inspiradong asoy sa kinabuhi ni Jesu-Kristo nga gisulat, sa walay duhaduha didto sa Palestina, sa kanhi maniningil ug buhis nga si Mateo, o Levi. Kini ang unang basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan ug sukad pa sa karaang kapanahonan giisip ingong ang unang Ebanghelyo nga gisulat. Ang asoy ni Mateo nagsugod sa tawhanong kagikan ni Jesus, nga gisundan sa iyang pagkahimugso, ug natapos sa pagsugo ni Kristo sa iyang mga sumusunod human sa iyang pagkabanhaw sa pagpanglakaw ug "paghimog mga tinun-an sa katawhan sa tanang kanasoran." (Mat 28:19, 20) Busa, kini nagkobre sa panahon tali sa pagkahimugso ni Jesus sa 2 W.K.P. ug sa iyang pagpakigkita sa iyang mga tinun-an sa dayon niyang pagkayab niadtong 33 K.P.

Panahon sa Pagsulat. Ang mga paniklop, nga makita sa kataposan sa Ebanghelyo ni Mateo diha sa daghang manuskrito (ang tanan mas ulahi na sa ikanapulong siglo K.P.), nag-ingon nga ang asoy gisulat sa mga ikawalong tuig human sa pagkayab ni Kristo (mga 41 K.P.). Dili kini sumpaki sa ebidensiya nga anaa sa basahon mismo. Ang wala paghisgot sa katumanan sa tagna ni Jesus bahin sa kalaglagan sa Jerusalem nagpasabot nga kini gisulat sa wala pa ang 70 K.P. (Mat 5:35; 24:16) Ug ang ekspresyon nga "hangtod mismo niining adlawa" (27:8; 28:15) nagpaila nga may kal-ang tali sa mga hitabo nga gihisgotan ug sa panahon sa pagsulat.

Orihinal nga Gisulat Diha sa Hebreohanon. Ang panggawas nga ebidensiya nga nagpakitang sa orihinal gisulat ni Mateo kini nga Ebanghelyo diha sa Hebreohanon makaplagan sukad pa kang Papias sa Hierapolis, sa ikaduhang siglo K.P. Gikutlo ni Eusebius si Papias nga nag-ingon: "Si Mateo naghugpong sa mga orakulo diha sa Hebreohanong pinulongan." (*The Ecclesiastical History,* III, XXXIX, 16) Sayo sa ikatulong siglo, si Origen naghisgot sa asoy ni Mateo ug, sa paghisgot sa upat ka Ebanghelyo, siya gikutlo ni Eusebius nga nag-ingong ang "una gisulat . . . ni Mateo, nga kanhi usa ka maniningil ug buhis apan human niana nahimong apostol ni Jesu-Kristo, . . . diha sa Hebreohanong pinulongan." (*The Ecclesiastical History,* VI, XXV, 3-6) Ang eskolar nga si Jerome (sa ikaupat ug ikalimang mga siglo K.P.) misulat diha sa iyang basahon nga *De viris inlustribus* (Maylabot sa Ilado Kaayong mga Tawo), kapitulo III, nga si Mateo "nagsulat ug usa ka Ebanghelyo ni Kristo didto sa Judaea diha sa Hebreohanong pinulongan ug mga karakter alang sa kaayohan niadtong mga tinuli nga nanagpanuo. . . . Dugang pa, ang Hebreohanon mismo napreserbar hangtod niining adlawa didto sa librarya sa Cesarea, diin makugihon kining gihugpong sa martir nga si Pamphilus."—Hubad gikan sa Latin nga teksto nga giedit ni E. C. Richardson ug gipatik diha sa mga seryeng "Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur," Leipzig, 1896, Tomo 14, pp. 8, 9.

Gituohan nga si Mateo, human siya maghipos sa iyang asoy diha sa Hebreohanon, lagmit nga

personal nga naghubad niini ngadto sa Koine, ang komon nga Grego.

Impormasyon nga Makaplagan Lamang sa Ebanghelyo ni Mateo. Ang pagsusi sa asoy ni Mateo nagpakita nga kapin sa 40 porsiyento sa materyal nga nasulod niini dili makaplagan diha sa ubang tulo ka Ebanghelyo. Talagsaon mao ang talaan sa kagikan ni Jesus nga gisulat ni Mateo (Mat 1:1-16), nga lahi ang pagkahan-ay gikan nianang gitala ni Lucas (Luc 3:23-38). Ang pagtandi sa duha nagpailang si Mateo mihatag sa legal nga talaan sa kagikan subay sa amaama ni Jesus nga si Jose, samtang si Lucas dayag nga mihatag sa kinaiyanhong talaan sa kagikan ni Jesus. Ang ubang mga hitabo nga gihisgotan lamang diha sa asoy ni Mateo mao: ang reaksiyon ni Jose sa pagmabdos ni Maria, ang pagpakita sa usa ka manulonda kang Jose diha sa usa ka damgo (Mat 1:18-25), ang pagduaw sa

MGA PANGUNANG PUNTO SA MATEO

Ang asoy ni apostol Mateo sa kinabuhi ni Jesus; pangunang gisulat alang sa mga Hudiyo, kini nga Ebanghelyo nagpakita nga si Jesus mao ang gitagnang Mesiyanikong Hari

Ang unang Ebanghelyo nga gisulat, lagmit gisulat sa sinugdan diha sa Hebreohanon mga walo ka tuig human sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Kristo

---

Ang mga detalye sa kinabuhi ni Jesus nagtuman sa Mesiyanikong mga tagna

- Si Jesus natawo sa usa ka ulay, usa ka kaliwat ni Abraham sa linya ni David, didto sa Betlehem (1:1-23; 2:1-6)
- Ang mga batang lalaki gipamatay; siya gitawag gikan sa Ehipto (2:14-18)
- Siya nagdako sa Nasaret; si Juan nga Tigbawtismo nag-andam sa dalan alang kaniya (2:23–3:3)
- Siya napamatud-ang usa ka kahayag didto sa Galilea (4:13-16)
- Siya naghimog daghang milagrosong mga pagpang-ayo (8:16, 17)
- Siya malipayong nagtabang sa mga timawa (12:10-21)
- Siya nanudlo, nga naggamit ug mga sambingay; ang mga kasingkasing sa daghang tawo dili madinawaton (13:10-15, 34, 35)
- Si Jesus misakay sa usa ka nating asno paingon sa Jerusalem; siya gipasidunggan sa mga panon sa katawhan ingong ang Anak ni David apan gisalikway sa Hudiyong "mga magtutukod" (21:1-11, 15, 42)
- Si Judas nagbudhi kaniya sa 30 ka pirasong plata, ug kini nga salapi gigamit sa ulahi sa pagpalit ug usa ka yuta sa magkukulon (26:14, 15, 48, 49; 27:3-10)
- Ang iyang mga tinun-an nagkatibulaag (26:31)
- Si Jesus didto sa lubnganan sa mga tulo ka adlaw (12:39, 40)

Si Jesus nagmantala sa maayong balita sa Gingharian sa Diyos

- Human sa pagdakop kang Juan, si Jesus nagmantala: "Ang gingharian sa mga langit haduol na" (4:12-23)
- Iyang giduaw ang tanang siyudad ug mga balangay sa Galilea aron iwali ang maayong balita sa Gingharian (9:35)
- Iyang gihatagan ug instruksiyon ang iyang 12 ka tinun-an ug gipadala sila aron sa pagwali bahin sa Gingharian (10:1–11:1)
- Iyang gipadayag ang mga kamatuoran bahin sa Gingharian, nga nagsugilon sa mga sambingay bahin sa magpupugas, sa trigo ug bunglayon, sa lugas sa mustasa, sa lebadura, sa bahandi nga natago sa usa ka uma, sa usa ka perlas nga bililhon kaayo, sa usa ka baling, sa mga mamumuo sa parasan, sa duha ka anak nga lalaki, sa daotang mga magtitikad, ug sa usa ka kombira sa kasal alang sa anak nga lalaki sa hari (13:3-50; 20:1-16; 21:28-41; 22:1-14)
- Iyang gitubag ang pangutana sa iyang mga tinun-an bahin sa ilhanan sa iyang presensiya, lakip sa iyang tubag mao ang tagna bahin sa tibuok-globong pagsangyaw sa maayong balita sa Gingharian (24:3–25:46)

Giyagyag ni Jesus ang pagkasalingkapaw sa relihiyosong mga pangulo

- Iyang gipakita nga sila nagtuis sa katuyoan sa Igpapahulay ug nga ang ilang mga tradisyon nagpawalay-pulos sa Pulong sa Diyos (12:3-7; 15:1-14)
- Iyang giyagyag ang ilang kawalay-pagtuo, ang ilang mabunoong espiritu, ang ilang pagkasalingkapaw ug garbo (12:24-42; 16:1-4; 21:43-45; 23:2-36)
- Iyang giyagyag ang ilang hilabihang pagbalewala sa hustisya, kaluoy, ug pagkamatinumanon (23:23, 24; 9:11-13)

Si Jesus naghatag ug maayong tambag sa iyang mga sumusunod

- Sa Wali sa Bukid, gipakita ni Jesus kon nganong ang iyang mga tinun-an mahimong magmalipayon gayod; siya nagpasidaan batok sa kapungot ug nag-agda kanila nga makigdait sa usag usa ug bisan gani sa paghigugma sa ilang mga kaaway; siya nagpasidaan bahin sa kapeligrohan sa mananapawong mga panghunahuna; siya nagtambag batok sa pagkasalingkapaw, nagtudlo kon unsaon sa pag-ampo, nagpasidaan batok sa materyalismo, ug nagtambag nga pangitaon pag-una ang Gingharian sa Diyos ug ang Iyang pagkamatarong; siya nagpasidaan sa iyang mga mamiminaw nga dili maghinobra ka hinawayon, nagsulti kanila nga kanunayng mag-ampo, ug nag-agda kanila nga ibutang sa hunahuna nga ang dalan padulong sa kinabuhi maoy masigpit ug nga sila kinahanglang magpatunghag maayong mga bunga (5:1–7:27)
- Si Jesus nagdasig sa pagkamapainubsanon ug nagpasidaan batok sa pagpandol sa uban; iyang gipakita kon sa unsang paagi husayon ang mga panagbangi (18:1-17, 21-35)
- Iyang gipahayag ang Kristohanong sukdanan alang sa kaminyoon ug diborsiyo (19:3-9)

Ang kamatayon ug pagkabanhaw sa Anak sa Diyos

- Sa gabii sa Paskuwa, gisugdan ni Jesus ang Memoryal sa iyang nagsingabot nga kamatayon (26:26-30)
- Gibudhian ug gidakop, siya gihukman sa Sanhedrin ingong takos sa kamatayon (26:46-66)
- Siya gihusay ni Pilato, dayon gilatigo, gibiaybiay, ug gilansang (27:2, 11-54)
- Si Jesus gilubong; siya gibanhaw ug nagpakita sa iyang mga sumusunod; siya nagsugo kanila nga manglakaw ug maghimog mga tinun-an sa katawhan sa tanang kanasoran (27:57–28:20)

mga astrologo, ang pagkalagiw ngadto sa Ehipto, ang pagpamatay sa mga batang lalaki didto sa Betlehem ug sa mga distrito niini (kap 2), ug ang damgo sa asawa ni Pilato bahin kang Jesus (27:19).

Labing menos napulo ka sambingay, o mga ilustrasyon, nga makaplagan sa asoy ni Mateo ang wala hisgoti sa ubang mga Ebanghelyo. Naglakip kini sa upat diha sa kapitulo 13, kadtong bahin sa mga bunglayon sa uma, sa natagong bahandi, sa "usa ka perlas nga bililhon kaayo," ug sa baling. Ang uban mao ang mga sambingay sa dili-maluluy-ong ulipon (Mat 18:23-35), sa mga mamumuo sa parasan (20:1-16), sa kasal sa anak nga lalaki sa hari (22:1-14), sa napulo ka ulay (25:1-13), ug sa mga talanton (25:14-30).

Usahay si Mateo nagtaganag dugang mga detalye. Bisan tuod ang materyal gikan sa Wali sa Bukid makita usab sa asoy ni Lucas (Luc 6:17-49), ang Ebanghelyo ni Mateo mas detalyado pa. (Mat 5:1–7:29) Samtang si Marcos, Lucas, ug Juan naghisgot sa milagrosong pagpakaon sa mga 5,000 ka lalaki, si Mateo nagdugang ug detalye nga "gawas sa mga babaye ug mga bata." (Mat 14:21; Mar 6:44; Luc 9:14; Ju 6:10) Si Mateo naghisgot ug duha ka tawong gigamhan-sa-demonyo nga nahibalag ni Jesus didto sa yuta sa mga Gadaranhon, samtang si Marcos ug Lucas naghisgot lamang ug usa. (Mat 8:28; Mar 5:2; Luc 8:27) Si Mateo naghisgot usab ug duha ka tawong buta nga nangaayo sa usa ka okasyon, samtang si Marcos ug Lucas naghisgot lamang ug usa. (Mat 20:29, 30; Mar 10:46, 47; Luc 18:35, 38) Siyempre, ang tanang magsusulat husto sa pagkaagi nga labing menos usa ka tawo ang nalangkit sa matag panghitabo. Apan si Mateo sagad nga mas tino maylabot sa numero. Lagmit tungod kini sa iyang kanhing trabaho ingong maniningil ug buhis.

Ang Paggamit ni Mateo sa Hebreohanong Kasulatan. Gibanabana nga ang Ebanghelyo ni Mateo naundan ug mga usa ka gatos ka paghisgot sa Hebreohanong Kasulatan. Mga 40 niini maoy aktuwal nga mga pagkutlo sa mga teksto. Kini naglakip sa kaugalingong mga pagkutlo o mga paghisgot ni Kristo sa Hebreohanong Kasulatan, nga lakip niini mao ang mosunod: ang mga kaaway sa usa ka tawo mahimong mga sakop sa iyang kaugalingong panimalay (Mat 10:35, 36; Miq 7:6); si Juan nga Tigbawtismo giila nga mao si "Elias" nga moabot (Mat 11:13, 14; 17:11-13; Mal 4:5); gitandi ang mga kasinatian ni Jesus ug Jonas (Mat 12:40; Jon 1:17); sugo sa pagtahod sa mga ginikanan (Mat 15:4; Ex 20:12; 21:17); pag-alagad sa Diyos pinaagi sa mga ngabil lamang (Mat 15:8, 9; Isa 29:13); ang panginahanglan sa pagbatog duha o tulo ka saksi (Mat 18:16; Deu 19:15); mga pahayag bahin sa kaminyoon (Mat 19:4-6; Gen 1:27; 2:24); nagkalainlaing mga sugo (Mat 5:21, 27, 38; 19:18, 19; Ex 20:12-16; 21:24; Lev 19:18; 24:20; Deu 19:21); ang templo nga gihimong "langob sa mga tulisan" (Mat 21:13; Isa 56:7; Jer 7:11); ang pagsalikway kang Jesus, "ang bato" nga nahimong "pangulong bato nga pamag-ang" (Mat 21:42; Sal 118:22, 23); ang mga kaaway sa Ginoo ni David ibutang sa ilalom sa iyang mga tiil (Mat 22:44; Sal 110:1); ang dulumtanang butang nga diha sa balaang dapit (Mat 24:15; Dan 9:27); ang mga tinun-an ni Jesus nagkatibulaag (Mat 26:31; Zac 13:7); si Kristo daw gibiyaan sa Diyos (Mat 27:46; Sal 22:1). May mga pahayag usab si Jesus nga gigamit sa pagsukol sa mga tentasyon ni Satanas.—Mat 4:4, 7, 10; Deu 8:3; 6:16, 13.

Makaiikag usab mao ang inspiradong pagpadapat ni Mateo sa mga tagna sa Hebreohanong Kasulatan ngadto kang Jesus, nga nagpamatuod kaniya nga mao ang gisaad nga Mesiyas. Kining puntoha angayng hatagan gayod unta ug partikular nga pagtagad sa mga Hudiyo, sanglit ang asoy daw gitumong kanila sa sinugdan. Ang mga tagna naglakip sa: pagkatawo ni Jesus sa usa ka ulay (Mat 1:23; Isa 7:14); iyang pagkahimugso sa Betlehem (Mat 2:6; Miq 5:2); iyang pagkatinawag gikan sa Ehipto (Mat 2:15; Os 11:1); pagminatay tungod sa kamatayon sa gipamatay nga kabataan (Mat 2:16-18; Jer 31:15); pag-andam ni Juan nga Tigbawtismo sa dalan alang kang Jesus (Mat 3:1-3; Isa 40:3); ministeryo ni Jesus nga nagdalag kahayag (Mat 4:13-16; Isa 9:1, 2); iyang pagpas-an sa mga balatian (Mat 8:14-17; Isa 53:4); iyang paggamit ug mga sambingay (Mat 13:34, 35; Sal 78:2); pagsulod ni Jesus sa Jerusalem sakay sa usa ka nating asno (Mat 21:4, 5; Zac 9:9); pagbudhi kang Kristo alang sa 30 ka pirasong plata (Mat 26:14, 15; Zac 11:12).

Usa ka Tukma, Mapuslanong Rekord. Si Mateo, ingong suod nga kauban ni Kristo sa panahon sa ulahing katuigan sa kinabuhi ni Jesus dinhi sa yuta ug sa ingon usa ka saksing-nakakita sa iyang ministeryo, makahimo gayod sa pagrekord ug usa ka makapatukbil ug makahuloganon nga Ebanghelyo. Kini mao ang atong makita diha sa rekord niining kanhi maniningil ug buhis labot sa kinabuhi ni Jesu-Kristo. Gipalihok siya sa espiritu sa Diyos sa paghinumdom nga detalyado sa gipamulong ug gibuhat ni Jesus dinhi sa yuta. (Ju 14:26) Busa, si Mateo tukma nga naghulagway kang Jesus sa Nasaret ingong ang hinigugmang Anak sa Diyos nga nakabaton sa Iyang pag-uyon, ingong ang usa nga miabot "aron sa pag-alagad ug sa paghatag sa iyang kalag nga usa ka lukat baylo sa daghan," ug ingong ang gitagna nga Mesiyanikong Hari nga moabot diha sa himaya. (Mat 20:28; 3:17; 25:31) Sa dinhi pa sa yuta, gipunting ni Jesus ang iyang mga buluhaton ug sa kamatinud-anon nakaingon: "Ang mga kabos ginasangyawan sa maayong balita." (11:5) Ug karong adlawa panonpanon,

mga Hudiyo ug mga dili-Hudiyo, ang nakabenepisyo pag-ayo niining maayong balita sa Gingharian ingon sa natala sa Ebanghelyo ni Mateo.—Mat 4:23, *ftn* sa *Rbi8.*

MATIAS [lagmit pinamubo sa Heb. nga Matitias, nga nagkahulogang "Gasa ni Jehova"]. Ang tinun-an nga gipili pinaagig ripa nga maoy mopuli kang Judas Iskariote ingong apostol. Human mokayab si Jesus sa langit, si Pedro, kay nahibalong ang salmistang si David mitagna dili lamang sa pagtipas ni Judas (Sal 41:9) kondili misulat usab (Sal 109:8) nga "ang iyang katungdanan sa pagkamagtatan-aw ipakuha sa lain," misugyot ngadto sa mga 120 ka tinun-an nga nagkatigom nga hulipan ang nabakanteng katungdanan. Si Jose nga Barsabas ug si Matias ang ilang giduso aron pilian; human sa pag-ampo, gihimo ang pagripa, ug si Matias ang napili. Nahitabo kini pipila ka adlaw lamang sa wala pa ang pagbubo sa balaang espiritu, ug kini ang katapusang hitabo nga gitaho sa Bibliya nga gihimo ang pagripa aron matino ang pinili ni Jehova.—Buh 1:15-26.

Sumala sa mga pulong ni Pedro (Buh 1:21, 22), si Matias nahimong sumusunod ni Kristo sa tibuok tulo-ug-tunga ka tuig nga ministeryo ni Jesus, suod nga nakig-uban sa mga apostoles, ug lagmit gayod nga usa sa 70 ka tinun-an o mga ebanghelisador nga gipadala ni Jesus sa pagsangyaw. (Luc 10:1) Human siya mapili, siya "giisip [sa kongregasyon] nga kauban sa napulog-usa ka apostoles" (Buh 1:26), ug human dayon niana sa dihang ang basahon sa Mga Buhat naghisgot bahin "sa mga apostoles" o sa "napulog-duha," gilakip na si Matias.—Buh 2:37, 43; 4:33, 36; 5:12, 29; 6:2, 6; 8:1, 14; tan-awa ang PABLO.

MATINUMANON UG MAALAMONG ULIPON. Sa dihang gitubag ang pangutana sa mga apostoles bahin sa iyang umaabot nga presensiya ug sa kataposan sa naglungtad nga sistema sa mga butang, gilakip ni Jesu-Kristo ang usa ka sambingay o ilustrasyon bahin sa usa ka "matinumanon ug maalamong ulipon." Ang agalon sa matinumanong ulipon nagtudlo kaniya ibabaw sa iyang mga sulugoon sa panimalay aron tagan-an sila sa ilang pagkaon. Kon makabaton sa pag-uyon inigabot sa iyang agalon (lagmit gikan sa usa ka panaw), ang ulipon gantihan pinaagi sa pagtudlo kaniya ibabaw sa tanang kabtangan sa agalon.—Mat 24:3, 45-51.

Sa susamang sambingay sa Lucas 12:42-48, ang ulipon gitawag nga piniyalan, nga mao, tagdumala o mayordomo sa balay, usa nga gitudlo ibabaw sa mga sulugoon, bisan tuod siya sulugoon usab. Sa karaang mga panahon kini nga posisyon sagad nga gihuptan sa usa ka matinumanong ulipon. (Itandi ang Gen 24:2; ang kahimtang usab ni Jose sa Gen 39:1-6.) Sa ilustrasyon ni Jesus, ang piniyalan unang gitudlo sa pagdumala ug sa paghatag lamang sa taganang pagkaon sa hustong panahon ngadto sa hugpong sa mga tig-alagad o mga sulugoon sa agalon, ug sa ulahi, tungod sa iyang matinumanon ug maalamong pagtuman sa iyang pag-alagad, ang iyang buluhaton gidugangan nga maglakip sa pagdumala sa tanang gipanag-iya sa agalon. Labot sa pag-ila kon kinsa ang "agalon" (Gr., *ky′ri·os,* gihubad usab nga "ginoo"), gipakita na ni Jesus nga siya mao ang naghupot niana nga posisyon ibabaw sa iyang mga tinun-an, ug gani may mga higayon nga ilang gitawag siya nga agalon. (Mat 10:24, 25; 18:21; 24:42; Ju 13:6, 13) Ang pangutana nagpabilin bahin sa kon kinsa ang gilarawanan sa matinumanon ug maalamong ulipon, o piniyalan, ug kon unsay gihulagwayan sa iyang pagtaganag pagkaon sa mga sulugoon sa panimalay.

Ang terminong "ulipon" naa sa singular. Pero wala ni magpasabot nga ang "ulipon" naghulagway sa usa lang ka tawo nga hatagan sa maong espesyal nga pribilehiyo. Ang Kasulatan dunay mga pananglitan sa paggamit ug singular nga nombre (*noun*) sa pagtumong sa usa ka grupo, sama sa dihang si Jehova misulti ngadto sa nasod sa Israel ingong grupo, nga nag-ingon: "Kamo mao ang akong mga saksi [plural], . . . ang akong alagad [singular] nga akong gipili." (Isa 43:10) Ang "antikristo" gipakita sa Bibliya ingong grupo sa mga antikristo. (1Ju 2:18; 2Ju 7) Sa susama, ang "ulipon" usa ka grupo. Kini itudlo sa panahon sa kataposan ingong galamiton sa pagtaganag espirituwal nga "pagkaon sa hustong panahon." (Mat 24:3, 45; Luc 12:42) Sa unang siglo, si Jesus naghatag ug sumbanan kon unsaon pagtaganag espirituwal nga pagkaon sa Kristohanong kongregasyon. Sama nga giapod-apod niya sa mga tawo ang literal nga pagkaon pinaagi sa pipila lang ka tinun-an, ang espirituwal nga pagkaon itagana pinaagi sa pipila lang ka indibiduwal. (Mat 14:19; Mar 6:41; Luc 9:16) Gibansay ni Jesus ang mga apostoles para sa responsibilidad nga ihatag kanila human sa Pentekostes 33 K.P. ingong galamiton sa pag-apod-apod ug espirituwal nga pagkaon. Sa ulahi, gidugang kanila ang ubang ansiyano ug nagsilbi sila ingong nagamandong lawas nga maoy mohusay sa mga isyu ug modumala sa pagsangyaw ug pagtudlo sa maayong balita bahin sa Gingharian. (Buh 2:42; 8:14; 15:1, 2, 6-29) Human mamatay ang mga apostoles, nahitabo ang grabeng apostasya. Pero panahon sa kataposan—agig pagsunod sa gihatag niyang sumbanan sa unang siglo nga pakan-on ang daghan pinaagig pipila lang ka indibiduwal—si Jesus nagpilig gamayng grupo sa dinihogan sa espiritu nga mga lalaki aron mag-alagad ingong "matinumanon ug maalamong ulipon," sa

pag-andam ug pag-apod-apod ug espirituwal nga pagkaon panahon sa iyang presensiya.

Ang mga sulugoon sa panimalay nagtumong sa tanang igsoon diha sa Kristohanong kongregasyon, ang mga dinihogan ug ang "ubang mga karnero," nga gitagan-an sa espirituwal nga pagkaon. (Ju 10:16) Apil niini ang indibiduwal nga mga membro sa "matinumanon ug maalamong ulipon," kay sila sab gitagan-an sa espirituwal nga pagkaon. Ang mga membro sa matinumanong ulipon makadawat ug mas dakong responsibilidad kon magpabilin silang matinumanon hangtod sa pag-abot sa ilang agalon. Dihang madawat na nila ang ilang langitnong ganti ug mahimong magmamando kauban sa Kristo, itudlo niya sila "ibabaw sa tanan niyang mga kabtangan." Sila ug ang ubang membro sa 144,000 makaambit sa dako nga langitnong awtoridad sa Kristo.—Mat 24:46, 47; Luc 12:43, 44.

MATITIAS [Gasa ni Jehova].

1. Usa ka Levihanon nga nagpatugtog ug alpa sa dihang ang arka sa pakigsaad gidala sa Jerusalem gikan sa balay ni Obed-edom. (1Cr 15:17-21, 25) Lagmit siya mao ra usab ang Matitias nga lakip sa Levihanong mga maghohoni nga gibutang ni David atubangan sa Arka "aron sa paghinumdom ug sa pagpasalamat ug pagdayeg kang Jehova nga Diyos sa Israel" (1Cr 16:4, 5) ug mao usab ang gipili sa ulahi pinaagig ripa gikan sa mga anak nga lalaki ni Jedutun aron mangulo sa ika-14 nga dibisyon sa 12 ka Levihanong mga maghohoni.—1Cr 25:1, 3, 9, 21.

2. Usa ka Kohatnong Levihanon sa banay ni Kore ug ang panganay nga anak nga lalaki ni Salum. Kini nga Matitias maoy lakip sa mga Levihanon nga namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya ug "maoy sinaligan sa mga butang nga giluto diha sa mga kalaha."—1Cr 9:31, 32.

3. Usa ka Levihanon o saserdote nga nagtindog tupad sa tuong kamot ni Esdras sa dihang ang magkokopya nagbasa sa Balaod ni Moises ngadto sa mga Hudiyo nga nagkatigom sa Jerusalem.—Neh 8:1, 4.

4. Usa ka Israelinhon sa "mga anak ni Nebo" nga lakip niadtong nangasawa ug langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila "uban sa mga anak" niini sa adlaw ni Esdras.—Esd 10:25, 43, 44.

MATRED [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "[ang usa] abogon"]. Inahan ni Mehetabel, ang asawa sa Edomhanon nga si Haring Hadar (Hadad). (Gen 36:31, 39; 1Cr 1:50) Sa Genesis 36:39 ang Syriac nga *Peshitta* ug ang Gregong *Septuagint* nagpaila kang Matred ingong anak nga lalaki ni Mezahab, apan sumala sa Masoretikong teksto, si Matred maoy anak nga babaye ni Mezahab.

MATRIHANON [Kang (Iya ni) Matar (Ulan [sa ingon natawo sa ting-ulan])]. Usa ka Benjaminhong banay nga niini membro si Haring Saul sa Israel. (1Sa 10:21) Gigamit sa *Maayong Balita Biblia* ang ngalang "Matri." Apan, ang Hebreohanong pulong dinhi nga *mat·ri′* adunay tinong artikulo. Busa kini gihubad sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* ingong "mga Matrihanon," sama sa ubang modernong mga hubad.—*AS; AT; RS.*

MATUSALEM [lagmit, Tawo sa Udyong]. Anak nga lalaki sa matinumanong manalagna nga si Enoc; amahan ni Lamek ug apohan ni Noe. (Gen 5:21-29; 1Cr 1:1-4; Jud 14, 15) Kay kaliwat ni Adan pinaagi kang Set, si Matusalem mao ang ikawalo nga kaliwatan sa tawo. (Luc 3:37, 38) Ang gitas-on sa iyang kinabuhi miabot ug 969 ka tuig, ang kinatas-an diha sa rekord sa Bibliya, ug siya ang nahimong sanglitanan sa kataas ug kinabuhi. Siya namatay niadtong 2370 W.K.P., ang tuig nga nagsugod ang Lunop. Apan ang Kasulatan nag-ingon nga si Matusalem "namatay," hinuon kini nga kamatayon dili maoy tungod sa Lunop ingong resulta sa paglaglag sa Diyos.—Gen 5:27; tan-awa ang GITAS-ON SA KINABUHI.

MEA. Tan-awa ang TORRE.

MEARA [Langob]. Usa ka siyudad o distrito sa Sidon nga wala pa masakop human matapos ang pagpakiggubat sa Israel ubos sa pagpanguna ni Josue. (Jos 13:2, 4) Duha ka dapit ang gituohang nahimutangan niini. Ang usa mao ang balangay sa Mghairiye, mga 10 km (6 mi) sa AS sa Sidon. Ang lain mao ang Mughar Jezzin (ang Arabikong hubad sa "Mga Langob sa Jezzin"), usa ka distrito nga daghag langob sa ibabaw sa Kabukiran sa Lebanon ug sa S sa Sidon.

MEBUNAI. Usa ka gamhanang tawo nga lakip sa kasundalohan ni David, usa ka Husahanon. (2Sa 23:27) Lagmit nga siya mao ra usab si Sibecai nga gihisgotan sa 2 Samuel 21:18 ug 1 Cronicas 11:29; 20:4; 27:11.

MECONA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "lig-ong natukod"]. Usa ka lungsod sa habagatang Juda nga lagmit duol sa Ziklag ug igoigo ang gidak-on sanglit kini adunay sakop, o "anak," nga mga lungsod. (Neh 11:25, 28) Imposibleng mahibaloan ang tukmang nahimutangan niini; ang kadaghanan sa mga dapit nga gisugyot maoy pinasukad sa mga kausaban sa teksto.

MEDAD. Usa sa 70 ka ansiyano sa Israel nga gipili aron motabang kang Moises panahon sa pagpanaw sa kamingawan. Bisag si Medad ug Eldad wala moadto sa tolda nga tagboanan duyog sa uban,

"lakip sila niadtong mga nahisulat." Busa, sa dihang mikuha si Jehova ug bahin sa espiritu nga diha kang Moises, ug nagbutang niini sa matag usa sa 70 ka ansiyano, sila nakadawat usab niini ug migawi ingong mga manalagna sa kampo. (Num 11:16, 17, 24-26) Bisag gisugyot ni Josue nga pugngan si Medad ug Eldad, si Moises miingon: "Nangabugho ka ba alang kanako? Ayaw, nanghinaot ako nga ang tanang katawhan ni Jehova mga manalagna, tungod kay si Jehova magabutang sa iyang espiritu diha kanila!"—Num 11:27-29.

MEDAN. Usa sa unom ka anak nga lalaki ni Abraham pinaagi sa iyang puyopuyo nga si Ketura. (Gen 25:1, 2; 1Cr 1:32) Ang Arabianhong tribo nga naggikan kang Medan wala mailhi, ug kon diin kini nanimuyo wala mahibaloi. Apan, ang "Medan" lagmit nga mao ang "Badan," usa ka dapit sa H sa Tema nga giilog sa Asiryanhon nga si Haring Tiglat-pileser III sa ikawalong siglo W.K.P., sanglit ang letrang Arabiko sa "m" ug "b" sagad nga magkabaylo.

MEDEBA. Kining dapita giisip nga mao ang modernong Madaba, usa ka lungsod nga nahimutang sa usa ka ubos, hanayhay nga bungtod nga mga 20 km (12 mi) sa S sa amihanang tumoy sa Patayng Dagat. Ang karaang "dalan sa hari" nagkonektar niini sa ubang mga siyudad sa S sa Jordan. (Itandi ang Num 20:17.) Ang Madaba nahimutang sa usa ka walay kahoy apan tabunok nga patag, o patag ibabaw sa bukid. Diha sa maong patag, ang "patag sa bukid sa Medeba," ang panon sa mga karnero ug mga kanding adunay kasibsiban.—Jos 13: 9, 16.

Human mapildi sa mga Israelinhon ang Amorihanon nga si Haring Sihon, ang Medeba nalakip sa teritoryo nga gihatag ngadto sa tribo ni Ruben. (Jos 13:8, 9, 15, 16) Mopatim-aw nga una pa niana, ang mga Amorihanon nag-ilog sa Medeba gikan sa mga Moabihanon. (Num 21:25-30) Ubay-ubayng kasiglohan sa ulahi, sa usa ka pagpakiggubat batok sa mga Ammonhanon, ang kasundalohan ni Haring David nga gipangulohan ni Joab nagpildi sa Aramaeanhon (Siryanhon) nga mersenaryong kasundalohan nga nagkampo sa atubangan sa Medeba.—1Cr 19:6-16.

Sumala sa Bato sa Moab (linya 8), gipanag-iya ni Haring Omri sa Israel (mga 951-941 W.K.P.) ang "yuta sa Mehedeba (Medeba)." Ang linya 30 sa samang monyumento nagpakita nga gitukod pagusab ni Haring Mesa sa Moab ang Medeba ug ang ubang mga siyudad sa maong dapit. Apan, lagmit nga nabawi sa mga Israelinhon ang pagmando sa Medeba sa dihang si Jeroboam II (mga 844-804 W.K.P.) "nagpasig-uli sa utlanan sa Israel gikan sa pagsulod sa Hamat hangtod sa dagat sa Araba." (2Ha 14:25) Apan wala kini magdugay, sanglit ang pahayag ni Isaias (mga 778–human sa 732 W.K.P.) batok sa Moab nagpakita nga ang Medeba niadtong higayona nailalom sa pagmando sa mga Moabihanon ug gitagna nga ang mga Moabihanon 'motiyabaw' tungod sa pagkapildi sa siyudad.—Isa 15:1, 2.

MEDIANHON, MEDIA. Ang mga Medianhon maoy rasa nga Aryan, busa maoy kaliwat ni Japet ug lagmit nga naggikan sa anak nga lalaki ni Japet nga si Madai. (Gen 10:2) Suod sila nga nalangkit sa mga Persianhon maylabot sa rasa, pinulongan, ug relihiyon.

Ingong usa ka katawhan, ang mga Medianhon makaplagan lamang diha sa kasaysayan sa Bibliya sugod sa ikawalong siglo W.K.P., samtang ang unang paghisgot kanila diha sa sekular nga mga rekord maoy sukad pa sa panahon sa Asiryanhon nga si Haring Salmaneser III, katalirongan ni Haring Jehu (mga 904-877 W.K.P.). Giisip nga ang arkeolohikanhon ug ang ubang ebidensiya nagpaki-

tang sila namuyo sa Patag sa Bukid sa Iran sukad sa mga tungatunga sa ikaduhang milenyo W.K.P.

Geograpiya. Bisan tuod nabalhinbalhin ang mga utlanan niini, ang karaang rehiyon sa Media pangunang nahimutang sa K ug sa H sa Dagat Caspian, nga gibulag gikan sa kabaybayonan niana nga dagat pinaagi sa kabukiran sa Elburz. Sa AK lagmit kini nakaabot saylo sa Lanaw sa Urmia ngadto sa walog sa Suba sa Araxes, samtang sa K nga utlanan ang Kabukiran sa Zagros nagsilbing babag tali sa Media ug sa yuta sa Asirya ug sa ubos nga kayutaan sa Tigris; dapit sa S may usa ka dakong rehiyon nga desyerto, ug sa H ang yuta sa Elam.

Busa, ang dakong bahin sa yuta sa mga Medianhon maoy bukirong patag nga nag-aberids ug 900 ngadto sa 1,500 m (3,000 ngadto sa 5,000 p) ibabaw sa lebel sa dagat. Usa ka dakong bahin sa yuta maoy mala nga patag, sanglit panagsa rang moulan, bisan tuod adunay daghang tabunok nga kapatagan nga produktibo kaayo. Kadaghanan sa mga suba nagaagos padulong sa dakong desyerto sa sentro niana, diin ang katubigan mahimong kalamakan ug kalapokan nga momala sa ting-init ug magbilin ug napondong mga asin. Ang kinaiyanhong mga babag naghimo niining sayon panalipdan. Ang kabukiran sa kasadpan mao ang kinatas-an, nga may daghang bukid nga kapin sa 4,270 m (14,000 p) ang gitas-on, apan ang kinatas-ang nag-inusara nga bukid, ang Bukid sa Damavand (5,771 m; 18,934 p), makaplagan sa kabukiran sa Elburz duol sa Dagat Caspian.

Pangunang mga Trabaho. Dayag nga niadtong panahona sama usab karon, kadaghanan sa mga tawo nagpuyo sa gagmayng mga balangay o maoy mga tigbalhinbalhin, ug ang pangunang trabaho mao ang pagpamuhig kahayopan. Ang mga sinulat nga *cuneiform* nga nag-asoy sa pagsulong sa Asirya ngadto sa Media nagpadayag niini nga kahimtang ug nagpakita nga ang labing maayong liwat sa mga kabayo nga gibuhi sa mga Medianhon mao ang usa sa pangunang inagaw nga gitinguha sa mga manunulong. Ang panon sa mga karnero, kanding, asno, mula, ug mga baka gipasibsib usab diha sa maayong mga sibsibanan sa habog nga mga walog. Diha sa Asiryanhong mga linilok ang mga Medianhon gihulagway nga nagsul-ob ug daw panit sa karnero nga mga kupo nga gisapaw sa ilang mga tunika ug nagsul-ob sa tag-as ug liston nga mga botas, mga gamit nga gikinahanglan alang sa buluhatong pagbantay sa mga hayop diha sa mga patag ibabaw sa bukid diin sa tingtugnaw adunay niyebe ug grabe kaayo ang katugnaw. Ang arkeolohikal nga ebidensiya nagpakita nga ang mga Medianhon adunay hanas nga mga mananalsal sa bronse ug bulawan.

Kasaysayan. Ang mga Medianhon halos wala magbilin ug sinulat nga mga rekord; ang nahibaloan labot kanila naggikan sa rekord sa Bibliya, gikan sa Asiryanhong mga sinulat, ug usab gikan sa mga historyador sa klasikal nga Grego. Mopatim-aw nga ang mga Medianhon giorganisar ingong gagmayng mga gingharian ilalom sa tribonhong mga pangulo, ug ang hinambog nga mga asoy sa Asiryanhong mga emperador nga si Shamshi-Adad V, Tiglat-pileser III, ug Sargon II naghisgot sa ilang mga kadaogan batok sa pipila ka pangulo sa siyudad sa halayong mga kayutaan sa mga Medianhon. Sunod sa kadaogan sa Asirya batok sa gingharian sa Israel niadtong 740 W.K.P., ang mga Israelinhon gidestiyero ngadto sa mga dapit sa Asirya ug sa "mga siyudad sa mga Medianhon," diin niadtong panahona ang pipila niini nahimong mga basalyo sa Asirya.—2Ha 17:6; 18:11.

Ang mga paningkamot sa Asirya nga sakopon "ang dili-mapinasakopong mga Medianhon" nagpadayon ubos sa Asiryanhon nga si Haring Esar-hadon, anak nga lalaki ni Senakerib ug lagmit katalirongan ni Haring Manases sa Juda (716-662 W.K.P.). Sa usa sa iyang mga inskripsiyon, si Esar-hadon naghisgot ug "usa ka distrito diha sa utlanan sa asin nga desyerto nga nahimutang sa yuta sa layo nga mga Medianhon, sa kilid sa Bukid sa Bikni, ang bukid nga *lapis lazuli,* . . . ang gamhanang mga pangulo nga wala magpasakop sa akong yugo,—sila duyog sa ilang katawhan, ang ilang gisakyan nga mga kabayo, mga baka, mga karnero, mga asno ug (Bactrian nga) mga kamelyo,—dakong gidaghanon sa inagaw, akong gidala ngadto sa Asirya. . . . Ang akong harianong tributo ug buhis gipangayo ko kanila, kada tuig."—*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* ni D. D. Luckenbill, 1927, Tomo II, pp. 215, 216.

Sumala sa Gregong historyador nga si Herodotus (I, 96), ang mga Medianhon nahimong usa ka hiniusang gingharian ilalom sa magmamando nga ginganlag Deioces. Ang pipila ka modernong mga historyador nagtuo nga si Deioces mao ang magmamando nga ginganlag Daiaukku diha sa mga inskripsiyon. Siya nabihag ug gidestiyero ngadto sa Hamat ni Sargon II ingong resulta sa usa sa mga Asiryanhong pagsulong sa rehiyon sa Media. Apan, giisip sa kadaghanang eskolar nga sa panahon lamang ni Cyaxares (o Kyaxares, usa ka apong lalaki ni Deioces sumala kang Herodotus [I, 102, 103]) nga ang mga hari sa Media naghiusa ilalom sa usa ka magmamando. Bisan pa niadto sila sama ra gayod sa mga hari sa gagmayng gingharian sa Canaan, nga may mga panahon nga nakig-away ubos sa pagdumala sa usa ka hari samtang naghupot gihapon ug igong gidak-on sa kagawasan.—Itandi ang Jos 11:1-5.

Ang mga Medianhon nagkakusgan bisan pa sa mga pagsulong sa mga Asiryanhon ug niadtong higayona nahimo nang labing peligrosong karibal sa Asirya. Sa dihang si Nabopolasar sa Babilonya, ang amahan ni Nabucodonosor, mirebelde batok sa Asirya, gialyansa ni Cyaxares nga Medianhon ang iyang kasundalohan uban sa mga Babilonyanhon. Human mabihag sa Media ang Asur sa ika-12 nga tuig ni Nabopolasar (634 W.K.P.), si Cyaxares (gitawag nga *Ú-ma-kis-tar* diha sa Babilonyanhong mga rekord) nakigkita kang Nabopolasar duol sa nabihag nga siyudad, ug sila "mihimog *entente cordiale* [o, mahigalaong kasabotan]." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 93) Si Berossus (nailhan pinaagi ni Polyhistor ug Abydenus nga parehong gikutlo ni Eusebius) nag-ingon nga ang anak nga lalaki ni Nabopolasar nga si Nabucodonosor nakigminyo sa anak nga babaye sa hari sa Media, ang iyang ngalan maoy Amytis (o Amuhea sumala kang Abydenus). (Eusebius, *Chronicorum liber prior,* giedit ni A. Schoene, Berlin, 1875, lin. 29, linya 16-19, lin. 37, linya 5-7) Apan, ang mga historyador wala magkauyon kon si Amytis ba maoy anak nga babaye ni Cyaxares o sa iyang anak nga lalaki nga si Astyages.

Uban sa mga Babilonyanhon gipildi ang Asirya. Sa kataposan, human sa dugang pang mga gubat batok sa mga Asiryanhon, sa ika-14 nga tuig ni Nabopolasar (632 W.K.P.) ang nag-abin nga kasundalohan sa mga Medianhon ug mga Babilonyanhon nagsakop sa Nineve. (Sof 2:13) Ang Asirya padayong misukol didto sa Haran (mga 360 km [225 mi]) dapit sa K, apan bisan tuod ang Asirya gitabangan sa Ehipto, ang paningkamot nga ipadayon ang pagmando sa Asirya napakyas ug ang Imperyo sa Asirya gibahin sa mga Medianhon ug sa mga Babilonyanhon. (Nah 2:8-13; 3:18, 19) Mopatimawng gisakop sa mga Medianhon ang amihanang bahin sa teritoryo samtang gisakop sa mga Babilonyanhon ang habagatan ug ang habagatan-kasadpang bahin, lakip na ang Sirya ug ang Palestina. Si Cyaxares human niadto misulong paingon sa Asia Minor hangtod sa Suba sa Halys, ug didto nahitabo ang gubat batok sa Lydia diin walay nakadaog ug ang Halys nahimong halayong-kasadpan nga utlanan sa Imperyo sa Media. Dayon kini nga imperyo mikaylap ngadto sa dakong bahin sa Patag sa Bukid sa Iran, amihanang Mesopotamia, Armenia, ug Capadocia.

Nakuha sa mga Persianhon ang dominanteng posisyon. Niining higayona ang mga Medianhon, nga ang kaulohan didto sa Ecbatana (Esd 6:2), naghupot sa dominanteng posisyon ibabaw sa kadugo nga mga Persianhon, kinsa nag-okupar sa H nga dapit sa Media. Ang Gregong historyador nga si Herodotus (I, 107, 108) ug si Xenophon (*Cyropaedia,* I, ii, 1) parehong nag-asoy nga ang manununod ni Cyaxares nga si Astyages (gitawag ug Ishtumegu diha sa *cuneiform* nga mga sinulat) naghatag sa iyang anak nga babaye nga si Mandane ngadto sa Persianhong magmamando nga si Cambyses diha sa kaminyoon, nga misangpot sa pagkatawo ni Ciro (II). Si Ciro, sa dihang nahimong hari sa Anshan, usa ka Persianhong lalawigan, naghiusa sa Persianhong kasundalohan aron matangtang ang yugo sa Media. Ang Cronica ni Nabonido nagpakita nga "ang kasundalohan ni Ishtumegu [Astyages] mialsa" ug "pinaagig mga talikala" ilang gidala siya ngadto kang Ciro, kinsa human niadto nag-ilog sa kaulohan sa Media. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 305) Sukad niining higayona ang Media nakighiusa sa Persia aron maporma ang Imperyo sa Medo-Persia. Busa, ang panan-awon nga nadawat ni manalagnang Daniel tukmang nagpakasama sa duha ka gahom sa Medo-Persia ingong usa ka laking karnero nga duhagsungay, ang mas taas sa duha ka sungay "mao ang ulahing mitungha," nga naglarawan sa paggahom sa mga Persianhon ug sa ilang pagmando sa imperyo sa nahibiling panahon sa paglungtad niini.—Dan 8:3, 20.

Apan tataw nga gihatagan ni Ciro ang mga Medianhon ug mga katungdanan nga may gahom ug awtoridad mao nga sila inila gihapon sulod sa iyang kagamhanan. Sa ingon, gihubad ni manalagnang Daniel ngadto kang Haring Belsazar ang matanghagaong sinulat diha sa bungbong sa pagtagna sa pagkabahin sa Imperyo sa Babilonya ug sa paghatag niini "ngadto sa mga Medianhon ug sa mga Persianhon," ug diha sa ubang teksto sa basahon ni Daniel ang mga Medianhon padayong gitala nga una diha sa mga pulong nga "balaod sa mga Medianhon ug sa mga Persianhon." (Dan 5:28; 6:8, 12, 15) Sa misunod nga siglo ang basahon ni Ester (Est 1:3, 14, 18, 19) nagbali niini nga han-ay, gawas sa usa ka teksto (Est 10:2) diin ang mga Medianhon gilista nga una sa mga Persianhon pinasukad sa kasaysayan.

Uban sa mga Persianhon gipildi ang Babilonya. Sa ikawalong siglo W.K.P., ang manalagnang si Isaias nagtagna nga palihokon ni Jehova batok sa Babilonya ang "mga Medianhon . . . , nga nagpakawalay-pulos sa plata ug kinsa, kon bahin sa bulawan, walay kahimuot niini. Ug ang ilang mga pana magadugmok bisan sa mga batan-ong lalaki." (Isa 13:17-19; 21:2) Ang termino nga "mga Medianhon" dinhi mahimong maglakip sa mga Persianhon, ingong mao ang sagad nga gigamit sa mga historyador sa klasikal nga Grego sa paglangkob sa mga Medianhon ug mga Persianhon. Ang ilang

pagsalikway sa plata ug bulawan lagmit nagpakita nga ang ilang pangunang motibo mao ang pagsakop sa Babilonya imbes nga ang mga inagaw, mao nga walay hiphip o tributo ang makapalit kanila gikan sa ilang determinasyon. Ang mga Medianhon, sama sa mga Persianhon, naggamit ug mga pana ingong pangunang hinagiban. Ang kahoyng mga pana, bisan tuod usahay gibutangan ug bronse o tumbaga (itandi ang Sal 18:34), lagmit 'naggupok sa batan-ong mga lalaki sa Babilonya' pinaagig nagpusotpusot nga mga pana, nga gipasinaw ang matag usa aron modulot kini pag-ayo.—Jer 51:11.

Mamatikdan nga si Jeremias (51:11, 28) naghisgot sa *"mga hari* sa Media" ingong lakip niadtong misulong sa Babilonya, ang plural lagmit nagpakita nga bisan ilalom ni Ciro, ang ubos nga hari o mga hari sa Media padayong naglungtad, usa ka kahimtang nga nahiuyon sa karaang batasan. (Itandi usab ang Jer 25:25.) Busa, nakita usab nato nga sa dihang ang Babilonya nailog sa magkaabin nga kasundalohan sa mga Medianhon, Persianhon, Elamihanon, ug uban pang silingang mga tribo, usa ka Medianhon nga ginganlag Dario ang "gihimong hari sa gingharian sa mga Caldeanhon," dayag nga tinudlo ni Haring Ciro nga Persianhon.—Dan 5:31; 9:1; tan-awa ang DARIO Num. 1.

Gisakop ni Alejandrong Bantogan. Sa panahon ni Haring Ahasuero (gituohang mao si Jerjes I), gihisgotan pa gihapon ang "kasundalohan sa Persia *ug sa Media,"* diin ang pribadong konseho sa hari gilangkoban sa "pito ka prinsipe sa Persia ug sa Media," ug ang mga balaod gitawag gihapon nga "mga balaod sa Persia ug sa Media." (Est 1:3, 14, 19) Niadtong 334 W.K.P. si Alejandrong Bantogan nakadaog sa iyang unang bug-os nga kadaogan batok sa kasundalohan sa Persia, ug niadtong 330 W.K.P. iyang giokupar ang Media. Human sa iyang kamatayon, ang habagatang bahin sa Media nahimong bahin sa Seleucid nga Imperyo, samtang ang amihanang bahin nahimong independenteng gingharian. Bisan tuod kini gidominar sa mga Partianhon ug sa Seleucid nga Imperyo, ang Gregong geograpo nga si Strabo nagpakita nga nagpadayon ang usa ka dinastiya nga Medianhon hangtod sa unang siglo K.P. (*Geography,* 11, XIII, 1) Ang mga Medianhon uban sa mga Partianhon, mga Elamihanon, ug mga tawo sa laing mga nasyonalidad presente didto sa Jerusalem panahon sa Pentekostes sa tuig 33 K.P. Sanglit sila gihisgotan ingong "mga Hudiyo, masimbahong mga tawo, gikan sa matag nasod," sila lagmit maoy mga kaliwat sa mga Hudiyo nga gidestiyero ngadto sa mga siyudad sa mga Medianhon human masakop sa Asirya ang Israel, o tingali ang pipila maoy mga kinabig sa Hudiyohanong pagtuo. —Buh 2:1, 5, 9.

Sa ikatulong siglo K.P. ang mga Medianhon nasagol na sa nasod sa Iran, sa ingon wala na maglungtad ingong usa ka lahi nga katawhan.

MEDYA EKTARYA. Sumala sa paggamit sa Kasulatan, ang "medya ektarya" gisabot nga nagtumong sa sukod sa yuta nga madaro sa usa ka parisan sa torong baka sa usa ka adlaw. Busa ang Hebreohanong pulong nga gihubad (*tse'medh*) sa literal nagkahulogang "parisan" (1Sa 11:7; 14:14, *ftn* sa *Rbi8;* 1Ha 19:19) ug gihubad usab nga "duha" (Huk 19:3). Lagmit nga ang sukod sa yuta nga gitumong maoy halos 0.4 ekt (1 akre). Ang pulong nga *iugerum,* nga makaplagan sa Latin nga *Vulgate,* nagtumong sa usa ka luna nga 0.25 ekt (0.62 akre).

MEGIDO. Usa sa mas iladong mga siyudad sa Yutang Saad, nga nahimutang mga 90 km (56 mi) sa A sa Jerusalem ug 31 km (19 mi) sa HS sa modernong siyudad sa Haifa. Kini gitukod sa usa ka luna nga halos kapin sa 4 ekt (10 akre), ibabaw sa usa ka bungdo nga nailhan karong adlawa nga Tell el-Mutesellim (Tel Megiddo), nga may gihabogong 21 m (70 p) gikan sa walog sa ubos niini.—MGA HULAGWAY ug MAPA, Tomo 1, p. 953.

Maayong Puwesto. Kay nahimutang nga nag-umbaw ug bantaaw sa tabunok nga kasadpang seksiyon sa Walog sa Jezreel (Patag sa Esdraelon, nga nailhan usab nga "patag sa walog sa Megido"; 2Cr 35:22; Zac 12:11), sayon niining nakontrolar ang pangunang mga ruta sa negosyo ug sa militar nga nag-abot didto. Ang kasaysayan sa Bibliya ug ang sekular nga mga rekord nag-asoy kon sa unsang paagi ang kasundalohan sa daghang nasod nagsangka ug mahukmanong mga gubat palibot sa Megido tungod sa maayong nahimutangan niini. Duol niini nga dapit sa "daplin sa katubigan sa Megido," si Maghuhukom Barak nagpildi sa gamhanang kasundalohan ni Jabin ilalom ni Sisera, nga naglakip sa 900 ka karo nga tinaoran ug puthawng mga sanggot. (Huk 4:7, 13-16; 5:19) Didto sa Megido namatay si Haring Ahazias sa Juda human siya grabeng nasamdan duol sa Ibleam tungod sa sugo ni Jehu. (2Ha 9:27) Didto sa Megido grabeng nasamdan si Haring Josias sa Juda sa dihang iyang gisugat ang Ehiptohanong kasundalohan ilalom ni Paraon Neko nga nagpaingon sa suba sa Euprates aron sa pagtabang sa mga Asiryanhon didto.—2Ha 23:29, 30; 2Cr 35:22.

Sa lainlaing panahon sa hataas nga kasaysayan niini, ingon sa gipakita sa arkeolohikanhong mga pagpangalot, ang Megido lig-on kaayong pagkakuta. Nakalotan ang mga kagun-oban nga nagpakitang kini kanhi adunay mga paril nga ang gibag-on maoy tali sa 4 ug 5 m (13 ug 16 p), ug sa ulahi gihimo pa nga kapin sa 7.5 m (25 p) ang gibag-on,

ug ang mga seksiyon niini maoy kapin sa 3.3 m (11 p) ang kahabogon sa dihang nakaplagan.

Kasaysayan. Ang unang paghisgot sa Megido nagtala sa hari niini nga lakip sa 31 ka hari nga gipildi ni Josue sa sinugdanan sa pagsakop sa Yutang Saad. (Jos 12:7, 8, 21, 24) Sa dihang gibahinbahin ang yuta, ang Megido, uban sa sakop nga mga lungsod niini, nahimong sakop nga siyudad nga gipanag-iya sa tribo ni Manases, bisan tuod kini nahimutang sa teritoryo sa Isacar. (Jos 17:11; 1Cr 7:29) Apan, sa yugto sa mga Maghuhukom, ang Manases wala makapapahawa sa mga Canaanhon gikan niini nga salipdanan. Hinuon, sa dihang ang Israel nahimong kusganon, ang mga molupyo niini nga siyudad gipailalom sa pinugos nga trabaho. —Huk 1:27, 28.

Ilalom sa paghari ni David, sa dihang ang mga utlanan sa gingharian gipasangkad hangtod sa mga kinutoban niini, ang tanang bahin sa Canaan sulod sa Yutang Saad gisakop, lakip ang Megido. Tungod niini gilakip ni Solomon ang Megido sa ikalimang ginganlan nga distrito nga gitudlo aron sa pagtaganag pagkaon alang sa harianong panimalay sulod sa usa ka bulan kada tuig.—1Ha 4:7, 8, 12.

Gipalig-on usab ni Solomon ang Megido, ug lagmit nga nahimo kining usa sa iyang mga siyudad sa mga karo diin didto gikuwadra ang pipila sa iyang 12,000 ka kabayong iggugubat. (1Ha 9:15-19; 10:26) Sa Megido nakaplagan sa mga arkeologo ang daghan kaayong mga nahibilin sa giisip sa pipila ka eskolar (apan dili sa tanan) nga mga kuwadra nga makasulod ug kapin sa 450 ka kabayo. Sa sinugdan kini nga mga tinukod gituohan nga sa panahon pa ni Solomon, apan daghang mga arkeologo sa ulahi ang nagpetsa pag-usab niini sa mas ulahing yugto, tingali sa panahon ni Ahab.

Ang tagna ni Zacarias (12:11) naghisgot bahin sa usa ka 'dakong pagminatay' nga mahitabo "sa patag sa walog sa Megido," nga lagmit nagtumong sa pagbangotan tungod kang Haring Josias, kinsa namatay sa gubat didto. (2Ha 23:29, 30) Adunay gamayng kalainan sa Hebreohanong espeling sa Megido dinhi sa basahon ni Zacarias. Inay sa naandang Hebreohanong espeling nga *Meghid·doh′,* kini maoy *Meghid·dohn′,* usa ka taas nga porma nga sama nianang makaplagan sa Pinadayag 16:16. —Tan-awa ang HAR–MAGEDON.

MEHETABEL [lagmit, Ang Diyos Nagbuhat ug Maayo].

1. Anak nga babaye sa babayeng si Matred ug asawa sa Edomhanon nga si Haring Hadar (Hadad). —Gen 36:31, 39; 1Cr 1:50.

2. Katigulangan (lagmit ang apohang lalaki) ni Semaias nga gisuholan ni Tobias ug Sanbalat aron sa pagsulay sa paghulhog kang Nehemias nga makasala tungod sa kahadlok.—Neh 6:10-14.

Ang ganghaan ni Solomon sa Megido, sama sa nakaplagan didto sa Hazor ug Gezer

MEHIDA. Katigulangan sa usa ka banay sa mga Netinim kansang "mga anak" o mga kaliwat namalik sa Juda gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P. —Esd 2:1, 2, 43, 52; Neh 7:54.

MEHIR [lagmit, Bili]. Usa ka tawo sa tribo ni Juda nga anak nga lalaki ni Kelub (Caleb) ug "amahan ni Eston."—1Cr 4:1, 11.

MEHOLAHANON [Taga- (Iya sa) Abel-mehola]. Ang ngalang gitawag kang Adriel (usa ka umagad nga lalaki ni Saul) ug sa iyang amahan nga si Barzilai. (1Sa 18:19; 2Sa 21:8) Dayag nga kini nagpasabot nga sila naggikan sa lungsod sa Abelmehola.—Tan-awa ang ABEL-MEHOLA.

MEHUJAEL [Gihampak sa Diyos]. Apo-sa-tuhod ni Cain. Si Mehujael mao ang amahan ni Metusael ug apohan ni Lamek (dili si Lamek nga naggikan kang Set).—Gen 4:17, 18.

MEHUMAN. Usa sa mga opisyal sa palasyo sa Persianhon nga si Haring Ahasuero (Jerjes I), kinsa nagmando sa mga adlaw ni Mardokeo ug Ester. Si Mehuman ang unang ginganlan taliwala sa pito ka opisyal sa palasyo nga gisugo ni Ahasuero sa pagdala kang Rayna Vasti sa iyang atubangan. —Est 1:10, 11.

ME-JARKON [Katubigan sa Jarkon]. Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang Me-jarkon sa teritoryo sa Dan (Jos 19:40, 41, 46) mao ang Nahr el-ʽAuja (Nahal Yarqon), nga moagos ngadto sa Dagat Mediteranyo nga mga 6 km (3.5 mi) sa AAS sa Jope. Ang mga tinubdan niini, nga lakip sa kinadak-ang mga tubod sa Palestina, maoy mga 20 km (12 mi) pailaya duol sa gituohang dapit sa Apek (Num. 3).

Ang laing panglantaw mao nga ang orihinal nga Hebreohanong teksto, sama sa Gregong *Septuagint,* mahimong basahon nga 'ug sa kasadpan [o, duol sa dagat] mao ang Jarkon.' Ang Tell Qasileh (Tel Qasila), nga nahimutang sulod sa mga utlanan sa Tel Aviv-Yafo (Jope), gisugyot nga mao ang posibleng nahimutangan sa Jarkon.

MEKERATHANON. Usa ka termino nga nagtumong sa usa ka tawo o sa dapit nga ginganlag Mekera, nga niini si Heper, usa sa gamhanang mga tawo ni David, nalangkit pinaagi kaha sa kagikan o sa kanhing pinuy-anan. (1Cr 11:26, 36) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang "Mekerathanon" maoy laing porma sa "Maacatnon," ingon sa makita sa 2 Samuel 23:34.

MELATIAS [Si Jah Nagtaganag Kaikyasan]. Usa ka Gabaonhon kinsa mitabang sa pag-ayo sa usa ka bahin sa paril sa Jerusalem ubos sa pagdumala ni Nehemias niadtong 455 W.K.P.—Neh 3:7.

MELEA. Usa ka katigulangan ni Jesu-Kristo sa banay sa inahan kinsa nagkinabuhi wala madugay human ni Haring David.—Luc 3:31.

MELEK [Hari]. Usa sa mga anak nga lalaki ni Miqueas ug usa ka kaliwat ni Haring Saul sa Israel, sa pagkatinuod, ang apo-sa-tuhod ni Jonatan nga anak nga lalaki ni Saul.—1Cr 8:33-35; 9:39-41.

MELQUI [gikan sa Heb., nga nagkahulogang "Akong Hari"]. Ang ngalan sa duha ka katigulangan ni Jesu-Kristo sa banay sa inahan.

1. Ang "anak" (o kaliwat) ni Adi ug amahan (o katigulangan) ni Neri.—Luc 3:27, 28.

2. Ang "anak" (o kaliwat) ni Janai ug amahan (o katigulangan) ni Levi.—Luc 3:23, 24.

MELQUISEDEK [Hari sa Pagkamatarong]. Hari sa karaang Salem ug "saserdote sa Labing Hataas nga Diyos," si Jehova. (Gen 14:18, 22) Siya ang unang saserdote nga gihisgotan sa Kasulatan; siya naghupot niana nga posisyon sa wala pa ang 1933 W.K.P. Ingon nga hari sa Salem, nga nagkahulogang "Pakigdait," si Melquisedek gipaila ni apostol Pablo ingong "Hari sa Pakigdait" ug, pinasukad sa iyang ngalan, ingong "Hari sa Pagkamatarong." (Heb 7:1, 2) Ang karaang Salem gituohan nga mao ang sentro sa ulahing siyudad sa Jerusalem, ug ang ngalan niini gilangkit sa Jerusalem, nga usahay gihisgotan nga "Salem."—Sal 76:2.

Human mapildi ni Abram (Abraham) si Kedorlaomer ug ang iyang kaabin nga mga hari, ang patriarka miadto sa Ubos nga Patag sa Saveh o "ang Ubos nga Patag sa hari." Didto si Melquisedek "nagdalag tinapay ug bino" ug nagpanalangin kang Abraham, nga nag-ingon: "Dalayegon si Abram sa Labing Hataas nga Diyos, Magmumugna sa langit ug sa yuta; ug dalayegon ang Labing Hataas nga Diyos, kinsa nagtugyan sa imong mga tigpanglupig nganha sa imong kamot!" Niana si Abraham naghatag sa hari-saserdote ug "ikapulo sa tanang butang," nga mao, sa "labing maayong mga inagaw sa gubat" nga iyang nabatonan sa iyang malamposong pakiggubat batok sa magkaalyadong mga hari.—Gen 14:17-20; Heb 7:4.

Naghulagway sa Pagkasaserdote ni Kristo. Sa usa ka talagsaong tagna labot sa Mesiyas, ang panumpa ni Jehova sa "Ginoo" ni David mao: "Ikaw usa ka saserdote hangtod sa panahong walay tino sa paagi nga sama kang Melquisedek!" (Sal 110:1, 4) Kini nga inspiradong salmo naghatag sa mga Hebreohanon ug katarongan nga ilhon ang gisaad nga Mesiyas ingong ang usa nga diha kaniya usahon ang katungdanan sa pagkasaserdote ug pagkahari. Sa iyang sulat ngadto sa mga Hebreohanon, giwagtang ni apostol Pablo ang bisan unsang pagduhaduha kon kinsa kining gitagna,

nga naghisgot kang "Jesus, nga nahimong hataas nga saserdote sa paagi nga sama kang Melquisedek hangtod sa kahangtoran."—Heb 6:20; 5:10; tan-awa ang PAKIGSAAD.

Direktang gitudlo. Dayag nga gitudlo ni Jehova si Melquisedek ingong saserdote. Sa paghisgot sa posisyon ni Jesus ingon nga dakong Hataas nga Saserdote, gipakita ni Pablo nga ang usa ka tawo dili makaangkon ug kadungganan pinaagi "sa iyang kaugalingong pagbuot, kondili kon siya tawgon lamang sa Diyos, ingon usab kang Aaron kaniadto." Gipatin-aw usab niya nga "ang Kristo wala maghimaya sa iyang kaugalingon pinaagi sa pagkahimong hataas nga saserdote, apan gihimaya niya nga naghisgot may kalabotan kaniya: 'Ikaw mao ang akong anak; ako, karong adlawa, ako nahimong imong amahan,'" ug unya gipadapat sa apostol ang matagnaong mga pulong sa Salmo 110:4 kang Jesu-Kristo.—Heb 5:1, 4-6.

'Midawat ug mga ikapulo gikan kang Levi.' Ang posisyon ni Melquisedek ingong saserdote wala malangkit sa pagkasaserdote sa Israel, ug ingon sa gipunting sa Kasulatan, mas hataas kini kay sa pagkasaserdote ni Aaron. Usa ka butang nga nagpamatuod niini mao ang pagtahod kang Melquisedek nga gipakita ni Abraham, ang katigulangan sa tibuok nasod sa Israel, lakip na ang saserdotehanong tribo ni Levi. Si Abraham, nga "higala ni Jehova," kinsa nahimong "amahan sa tanan nga nagbatog pagtuo" (San 2:23; Rom 4:11), naghatag ug ikanapulong bahin, o "ikapulo," ngadto niining saserdote sa Labing Hataas nga Diyos. Si Pablo nagpakita nga ang mga Levihanon nangolekta ug mga ikapulo gikan sa ilang mga igsoon, nga naggikan usab sa balat-ang ni Abraham. Apan siya nagpunting nga si Melquisedek "nga wala makasubay sa iyang kagikan gikan kanila nakadawat ug mga ikapulo gikan kang Abraham," ug "pinaagi kang Abraham bisan si Levi nga magadawat ug mga ikapulo nagbayad ug mga ikapulo, kay siya didto pa man sa balat-ang sa iyang katigulangan sa dihang gisugat siya ni Melquisedek." Busa, bisan tuod ang mga saserdote nga Levihanon nakadawat ug mga ikapulo gikan sa katawhan sa Israel, sila, ingong gihawasan sa ilang katigulangang si Abraham, nagbayad ug mga ikapulo ngadto kang Melquisedek. Dugang pa, ang pagkalabaw sa pagkasaserdote ni Melquisedek gipakita pinaagi sa pagpanalangin niya kang Abraham, nga labot niini giingon ni Pablo nga "ang usa nga ubos pagapanalanginan sa usa nga labaw kaniya." Kini maoy lakip sa mga butang nga nakapahimo kang Melquisedek nga tukmang larawan sa dakong Hataas nga Saserdoteng si Jesu-Kristo.—Heb 7:4-10.

Walay mga gisundan o mga manununod. Si Pablo tin-awng nagpakita nga ang pagkahingpit dili makab-ot pinaagi sa Levihanong pagkasaserdote, busa gikinahanglan ang pagtungha sa usa ka saserdote "sa paagi nga sama kang Melquisedek." Siya nagpunting nga si Kristo naggikan sa Juda, usa ka dili-saserdotehanong tribo, apan sa paghisgot sa kaamgiran ni Jesus kang Melquisedek, iyang gipakita nga si Jesus nahimong saserdote, "dili sumala sa balaod sa usa ka sugo nga pinasukad sa unod, kondili sumala sa gahom sa kinabuhi nga dili malaglag." Si Aaron ug ang iyang mga anak nahimong mga saserdote nga walay panumpa, apan ang pagkasaserdote nga gituga kang Kristo giordinahan pinaagi sa panumpa ni Jehova. Dugang pa, samtang ang mga saserdote nga Levihanon nangamatay ug nanginahanglan ug mga manununod, ang gibanhawng si Jesu-Kristo 'tungod sa pagpadayong buhi hangtod sa kahangtoran naghupot sa iyang pagkasaserdote nga walay mga manununod' ug, busa, makahimo "sa pagluwas sa bug-os kanilang nagaduol sa Diyos pinaagi kaniya, tungod kay siya buhi man kanunay aron sa pagpangamuyo alang kanila."—Heb 7:11-25.

Sa unsang paagi si Melquisedek 'walay sinugdanan sa mga adlaw ni kataposan sa kinabuhi'?

Gipunting ni Pablo ang talagsaong kamatuoran labot kang Melquisedek, sa pag-ingon bahin kaniya: "Kay siya walay amahan, walay inahan, walay talaan sa kagikan, walay sinugdan sa mga adlaw ni kataposan sa kinabuhi, apan gihimong sama sa Anak sa Diyos, siya magpabilin nga saserdote hangtod sa kahangtoran." (Heb 7:3) Sama sa ubang mga tawo, si Melquisedek natawo ug namatay. Hinunoa, ang mga ngalan sa iyang amahan ug inahan wala hisgoti, ang iyang kagikan ug mga kaliwat wala ibutyag, ug ang Kasulatan walay impormasyon bahin sa sinugdanan sa iyang mga adlaw o sa kataposan sa iyang kinabuhi. Busa, si Melquisedek haom nga maglandong kang Jesu-Kristo, nga nagbaton sa walay kataposang pagkasaserdote. Sama kang Melquisedek nga walay gitala nga gisundan o manununod sa iyang pagkasaserdote, mao man usab walay nauna kang Kristo nga hataas nga saserdote nga sama kaniya, ug ang Bibliya nagpakita nga wala gayoy mosunod puli kaniya. Dugang pa, bisan tuod si Jesus natawo sa tribo ni Juda ug sa harianong linya ni David, ang iyang unodnong kagikan walay kalabotan sa iyang pagkasaserdote, ni tungod sa tawhanong kagikan nga ang mga katungdanan ingong saserdote ug hari giusa diha kaniya. Kining mga butanga maoy resulta sa kaugalingong panumpa ni Jehova kaniya.

Usa ka opinyon nga makaplagan diha sa mga Targum sa Jerusalem ug gidawat sa kadaghanan sa mga Hudiyo ug sa uban pa mao nga si Melquisedek mao si Sem nga anak ni Noe. Si Sem buhi pa niadto ug gani ulahing namatay kay kang Sara nga asawa ni Abraham. Dugang pa, si Noe espesipikong nagpanalangin kang Sem. (Gen 9:26, 27) Apan kini nga panglantaw wala mapamatud-i. Nagpabilin ang kamatuoran nga ang nasyonalidad, linya sa kagikan, ug kaliwat ni Melquisedek nagpabiling wala ibutyag sa Kasulatan, ug kana may maayong hinungdan, aron sa ingon siya maghulagway kang Jesu-Kristo, kinsa pinaagi sa panumpa ni Jehova "nahimong hataas nga saserdote sa paagi nga sama kang Melquisedek hangtod sa kahangtoran."—Heb 6:20.

MEM [מ; kataposan, ם]. Ang ika-13 nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Usa kini sa lima ka Hebreohanong mga letra nga adunay lahi nga porma sa dihang gamiton ingong kataposang letra sa usa ka pulong. Sa Hebreohanon, kini ang unang letra sa matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:97-104; tan-awa ang HEBREOHANON, II.

MEMORYAL. Tan-awa ang PANIHAPON SA GINOO.

MEMPIS. Usa sa mga kaulohan sa karaang Ehipto, nga gituohang mao ang mga kagun-oban sa Mit Rahiney, mga 23 km (14 mi) sa H sa Cairo, sa K nga bahin sa Suba sa Nilo. Ang Mempis sulod sa dugayng panahon mao ang labing ilado nga siyudad sa "Ubos nga Ehipto" (nga mao, ang rehiyon sa Delta ug ang usa ka gamayng seksiyon dapit sa H niana).

Sa Oseas 9:6 ang siyudad gitawag nga *Moph* diha sa Hebreohanong teksto (gihubad nga "Memphis" sa kadaghanang hubad nga Iningles). Sa ubang mga teksto gigamit alang niini ang Hebreohanong *Noph.*—Isa 19:13; Jer 2:16; 44:1; 46:14, 19; Eze 30: 13, 16.

Kasaysayan. Sumala sa leyenda nga giasoy sa Gregong historyador nga si Herodotus (II, 99), ang Mempis gitukod sa usa ka magmamando nga ginganlag Menes; hinunoa, walay nakaplagan nga ebidensiya sa kasaysayan labot niining gituohan nga magtutukod sa "Unang Dinastiya" sa mga magmamando nga Ehiptohanon.

Maayo kaayo ang nahimutangan sa Mempis ingong kaulohang siyudad niini nga yuta sa Nilo. Kay nahimutang lamang sa habagatan ug diyutay sa kinatumyan sa Delta (nga mao, ang lugar diin misugod pagsangasanga ang Suba sa Nilo), makontrolar niini dili lamang ang rehiyon sa Delta dapit sa amihanan kondili ang agianan usab sa Nilo. Ang desyerto ug kabukiran maoy nakaingon nga ang siyudad lisod adtoon gikan sa K, ug ang Nilo ug ang kabungtoran sa unahan niini nagsilbing panalipod gikan sa S. Busa, ang Mempis, nga anaa sa utlanan tali sa Ibabaw (habagatan) ug sa Ubos (amihanan) nga Ehipto, sa karaang panahon mao ang nagkontrolar sa agianan paingon sa tibuok Ehipto, sama usab sa modernong Cairo karon diha sa kasikbit nga dapit.

Komersiyo. Ang siyudad maoy usa ka bantog nga sentro sa komersiyo sa tibuok kasaysayan niini, nga mihuyang lamang human sa pagpangdaog sa Gresya sa dihang ang Alejandria sa amihanang baybayon nahimong labing mauswagong dunggoanan sa nasod. Sumala sa pipila ka historyador, ang Mempis gibantog sa paggama ug bildo, diin ang Roma mao ang pangunang tig-importar sa mga produkto niini. Ang mga kahoyng akasya gipatubo usab niini nga dapit aron makataganag kahoy alang sa paghimog mga muwebles, mga bapor de giyera sa Ehipto, ug mga hinagiban sa kasundalohan.

Politika. Sa politika, ang Mempis ilado usab kaayo, ilabina sulod sa panahon nga gitawag sa mga Ehiptologo nga "Karaang Gingharian" ug hangtod sa "Tungang Gingharian." Kadaghanan sa mga historyador nagtuo nga ang sentro sa gobyerno sa labing unang mga dinastiya maoy sa Mempis, bisan tuod nga tingali sulod sa usa ka panahon kini gibalhin ngadto sa Thebes (No-amon sa Bibliya, mga 480 km [300 mi] unahan pa dapit sa H). Lagmit nga ang kaulohan didto pa gihapon sa Mempis sa dihang si Abraham miduaw sa Ehipto ug nakaagig dili maayong kasinatian uban sa nagmandong Paraon.—Gen 12:10-20.

Ang ebidensiya sa Bibliya daw nagpakita nga sa panahon sa pag-estar sa mga Israelinhon didto sa Ehipto, ang kaulohan sa Ehipto maoy sa Ubos (Amihanan) nga Ehipto nga sayon rang maadto gikan sa yuta sa Gosen, diin nagpuyo ang mga Israelinhon. (Gen 47:1, 2; tan-awa ang GOSEN Num. 1.) Ang pagpakigkita ni Moises kang Paraon sa "daplin sa Suba sa Nilo" mopatim-awng mopabor nga ang kaulohan maoy sa Mempis imbes nga didto sa rehiyon sa Delta (ingon sa gituohan sa pipila), tungod kay ang Nilo nagsangasanga pag-abot sa Delta. —Ex 7:15.

Tungod sa pagkailado niini, ang Mempis naglarawan sa daghang tagna maylabot sa Ehipto. Sa Jeremias 2:16, ang manalagna naghisgot bahin sa Nop (Mempis) ug Tapanes (usa ka siyudad sa rehiyon sa Delta) ingong "nagkaon [sa Israel] diha sa alimpulo," buot ingnon, naghukas sa Israel ug naghimo niini nga samag upaw. Kini maoy kaulawan sa nag-angkong katawhan sa Diyos, nga inubanan ug pagbangotan. (Itandi ang 2Ha 2:23; Isa 22:12.) Maylabot sa amihanang gingharian sa Israel ug sa

habagatang gingharian (Juda), ang Ehipto, nga gihawasan dinhi sa Mempis ug Tapanes, nahimong usa ka kawang nga tinubdan sa gilaomang tabang ug pagpaluyo, samtang sa samang higayon kini andam nga mopahimulos sa gipakigsaaran nga katawhan sa Diyos alang sa hakog nga bentaha.—Os 7:11; Isa 30:1-3; 2Ha 23:31-35.

Relihiyon. Ang Mempis mao ang sentro sa relihiyon ug sa kahibalo sa Ehipto, apan balik sa ikawalong siglo W.K.P., si Isaias mitagna nga ang gipasibantog nga kaalam sa mga prinsipe (tingali ang saserdotehanong mga prinsipe) sa Nop (Mempis) dili magsilbi ug ang Ehipto mahisalaag. (Isa 19:13) Dayag nga ang maong mga magtatambag nagdasig ug sayop nga pagbati sa kasegurohan nganha sa Ehipto labot sa agresibong gahom sa Asirya.

Ang mga handomanan sa paghari sa Etiopianhon nga si Haring Tirhaka sa Ehipto nakaplagan sa Mempis. Bisan tuod si Tirhaka nakalingkawas sa iyang pagpakigsangka sa Asiryanhon nga si Haring Senakerib didto sa Canaan (732 W.K.P.; 2Ha 19:9), ang anak nga lalaki ni Senakerib nga si Esar-hadon sa ulahi nagpatibulaag sa Ehiptohanong kasundalohan, nga nagpugos kanila sa pagatras ngadto sa Mempis. Ang kaugalingong rekord ni Esar-hadon sa misunod nga panagsangka mabasa: "Gipangunahan ko ang paglikos sa Mempis, ang iyang [Tirhaka] harianong puloy-anan, ug gidaog kini sulod sa tunga sa adlaw pinaagig pagkubkob ug mga agianan ilalom sa yuta, pagbuslot sa mga paril ug paggamit ug pang-atake nga mga hagdan; gilaglag ko (kini), gitumpag (ang mga paril niini) ug gisunog kini." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 293) Lagmit pipila ka tuig sa ulahi ang kasundalohan sa Ehipto nag-ilog ug balik sa Mempis, nga nagmasaker sa mga sundalo sa Asiryanhong garison. Apan si Ashurbanipal nga anak nga lalaki ni Esar-hadon, misulong sa Ehipto ug nagpalayas sa mga magmamando gikan sa Mempis ug nagpalig-on sa Nilo (pahabagatan).

Sa dihang ang Asirya mihuyang sa ulahing bahin sa ikapitong siglo W.K.P., ang Mempis nahibalik ilalom sa bug-os nga paggahom sa Ehipto. Human laglaga sa Babilonyanhon nga si Haring Nabucodonosor ang Juda niadtong 607 W.K.P., ang mga kagiw nga Hudiyo mikalagiw ngadto sa Ehipto, nanimuyo sa Mempis ug sa ubang mga siyudad. (Jer 44:1) Pinaagi sa iyang mga manalagna nga si Jeremias ug Ezequiel, si Jehova naghukom kanila nga makaagom ug katalagman ug nagtagna nga si Nabucodonosor maghampak sa Ehipto pinaagi sa usa ka malaglagong hampak, ug ang Mempis (Nop) makaagom sa bug-os nga puwersa sa pag-atake. (Jer 44:11-14; 46:13, 14, 19; Eze 30:10-13) Ang Babilonyanhong mga manunulong sa Mempis masaligong mosulong sa siyudad sa adlawng dako.—Eze 30:16.

Ang Mempis nakaagom na usab ug grabeng kapildihan sa mga kamot sa Persianhon nga si Haring Cambyses niadtong 525 W.K.P., ug human niana kini nahimong sentro sa teritoryo sa mga satrapa sa Persia. Ang siyudad wala na makabangon sa bug-os gikan sa mga epekto niini nga pagkapildi. Sa pagbangon sa Alejandria ilalom sa mga Ptolemy, ang Mempis nagpadayon sa pagkahuyang ug sa mga ikapitong siglo sa Komong Panahon kini nahimong dakong kagun-oban.

Ang Mempis maoy lakip sa pangunang sagradong mga siyudad sa karaang Ehipto, uban sa silingan niini nga On (Heliopolis). (Gen 41:50) Ilabinang mahinungdanon mao ang mga ampoanan nga gipahinungod sa diyos nga si Ptah ug sa sagradong toro nga Apis. Ang diyos nga si Ptah, sumala sa "teolohiya sa Mempis" nga gimugna sa mga saserdote sa Mempis, mao ang maglalalang (nagbaton niini nga dungog uban sa lain pang mga diyos sama kang Thoth, Ra, ug Osiris), ug ang iyang mitolohikanhong buluhaton lagmit gisundog gikan sa aktuwal nga papel sa Paraon diha sa mga kalihokan sa tawo. Ang klasikal nga mga historyador naghubit sa templo ni Ptah diha sa Mempis ingong gipadako ug gipatahom sa panapanahon. Gidayandayanan kini ug dagkong mga estatwa.

Ang toro nga Apis, usa ka buhi nga toro nga sa linain gimarkahan, gitipigan didto sa Mempis ug gisimba ingong inkarnasyon sa diyos nga si Osiris, bisan tuod sa pipila ka leyenda kini gilangkit usab sa diyos nga si Ptah. Sa pagkamatay niini, dihay pagbangotan sa publiko, ug gihimo ang usa ka talagsaong paglubong sa toro diha sa haduol nga Saqqara. (Sa dihang ang lubnganan didto giablihan sa ika-19 nga siglo, nakaplagan sa mga tigdukiduki ang giembalsamar nga mga lawas sa kapin sa 60 ka toro ug bayeng baka.) Ang pagpili ug usa ka bag-ong toro nga Apis ug ang pag-entrono niini sa Mempis maoy usa usab ka makuti nga seremonyas. Kini nga pagsimba basin nakaimpluwensiya sa rebelyosong mga Israelinhon sa ilang ideya sa pagsimba kang Jehova pinaagi sa bulawan nga nating baka. (Ex 32:4, 5) Ang pagsimba sa langyawng diyosa nga si Astarte ilado usab sa Mempis, ug dihay mga templo alang sa mga diyos ug mga diyosa sa mga Ehiptohanon sama kang Hathor, Amon, Imhotep, Isis, Osiris-Sokar, Anubis, ug uban pa. Kining tanan nga karaang mga bathala ug ang ilang mga idolo gitakda nga makaagom ug kalaglagan pinaagi sa paghukom sa Diyos.—Eze 30:13.

Harianong lubnganan nga mga dapit. Ang ebidensiya sa kanhing dungog sa Mempis makita pinaagi sa halapad nga lubnganang mga dapit nga haduol sa karaang nahimutangan niini, diin kining

mga dapita adunay mga 20 ka piramide o dagkong harianong mga lubnganan. Ang pagkailado sa Mempis ingong harianong lubnganan nga dapit gipakita gayod diha sa tagna ni Oseas batok sa dilimatinuohong Israel sa ikawalong siglo W.K.P., nga "ang Ehipto magatigom kanila; ang Mempis, sa iyang bahin, magalubong kanila." (Os 9:6) Lakip sa mga piramide nga nakaplagan sa Saqqara, duol sa Mempis, mao ang Hinagdan nga Piramide nga gitukod ni Haring Djoser ("Ikatulong Dinastiya"), nga giisip nga mao ang labing karaan nga gambalay nga bato nga inusarang nagbarog. Paingon sa KAK sa Mempis mao ang labi pang talagsaong mga piramide sa Giza ug ang Dakong Sphinx. Karon kini nga mga lubnganan ug ang susama nga mga gambalay nga bato mao na lamang ang nahibilin nga nagpakita sa kanhing relihiyosong himaya sa Mempis. Sumala sa gitagna, ang siyudad nahimong "usa na lamang ka butang makapahingangha."—Jer 46:19.

MEMUCAN. Ang pangunang tigpamaba sa pito ka prinsipe sa Medo-Persia labot sa okasyong si Vasti midumili sa pagsunod kang Haring Ahasuero. (Est 1:13-15) Ang opinyon ni Memucan mao nga si Vasti nakasala dili lamang sa hari kondili usab sa mga prinsipe ug sa mga tawo sa imperyo ug busa siya angayng tangtangon sa pagkarayna aron ang tanang asawa diha sa imperyo makakat-on sa pagkamasinugtanon sa ilang mga bana. Ang hari ug ang ubang mga prinsipe miuyon kang Memucan, ug tungod niini usa ka harianong mando ang gisulat uban sa dili-mausab nga mga balaod sa mga Medianhon ug mga Persianhon.—Est 1:16-22.

Kining "pito ka prinsipe sa Persia ug sa Media" maoy "batid sa balaod ug sa mga legal nga kaso." Sila maoy labing suod nga mga tigtambag sa hari, nga "naglingkod sa unang puwesto diha sa gingharian." (Est 1:13, 14) Ang Esdras 7:14 nagpamatuod nga may pito ka magtatambag ang palasyo sa Persia.

MENA. Usa ka layong katigulangan ni Jesu-Kristo sa banay sa inahan, dili kaayo layo gikan kang David.—Luc 3:31.

MENAHEM [Usa nga Naghupay]. Anak nga lalaki ni Gadi ug hari sa Israel sulod sa napulo ka tuig sukad sa mga 790 W.K.P. Sa pagkasayod nga gipatay ni Salum si Haring Zacarias, si Menahem miadto sa Samaria gikan sa Tirza ug gipatay didto ang mamumuno. Unya mipuli siya sa pagmando. Dayag nga sa unang bahin sa iyang paghari gipukan ni Menahem ang Tipsa "ug ang tanan nga diha niana ug ang teritoryo niini gikan sa Tirza, tungod kay kini wala magbukas." Ang lungsod dayag nga nagpanuko sa pagbukas sa ganghaan niini alang kaniya. (*LXX, Vg, Sy*) Ang mabangis nga pagtratar gipahamtang ngadto sa mga molupyo: "Ang tanang babayeng mabdos iyang giyasyasan."—2Ha 15:10, 13-17.

Gibuhat ni Menahem ang daotan sa mga mata ni Jehova. Iyang gipalambo ang pagsimba sa nating baka, ug wala mobiya sa mga sala ni Jeroboam, ang unang hari sa napulo-ka-tribong gingharian. Panahon sa iyang paghari, gisulong ni Haring Pul (Tiglat-pileser III) ang Israel, ug si Menahem napugos sa pagbayad sa maong Asiryanhong monarko ug "usa ka libo ka talanton nga plata." ($6,606,000) Nakuha niya kini nga kantidad pinaagi sa pagpabayad ug buhis nga 50 ka siklo gikan sa tagsatagsa ka "maisog, gamhanang mga tawo" sa Israel. Sanglit ang usa ka talanton nga plata katumbas sa mga 3,000 ka siklo, ang plata iyang gikuha gikan sa mga 60,000 ka tawo. Gihatag ni Menahem ang plata ngadto sa hari sa Asirya, "aron ang iyang mga kamot magauban kaniya aron sa paglig-on sa gingharian sa iyang kamot." Sa pagkadawat niini nga kantidad, si Pul mibiya gikan sa yuta.—2Ha 15:19, 20.

Si Menahem ginganlan diha sa usa ka inskripsiyon ni Tiglat-pileser III ingong "Menahem sa Samaria" (*Me-ni-hi-im-me* [al]*Sa-me-ri-na-a-a*), nga gitala diha niana, lakip kang Haring Rezon (*Ra-hi-a-nu*) sa Sirya ug Haring Hiram (*Hi-ru-um-mu*) sa Tiro (lahi sa Hiram sa adlaw ni David), ingong usa ka magmamando nga giingon sa maong Asiryanhong monarko nga nakadawat siyag tributo gikan kaniya. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 282, 283) Si Menahem namatay niadtong mga 781 W.K.P., ug ang iyang anak nga lalaking si Pekahias mipuli kaniya sa trono sa Israel.—2Ha 15:22.

MENE. Ang unang pulong sa usa ka matanghagaong mensahe nga milagrosong gisulat diha sa pinalitadahang bungbong sa hawanan sa bangkete ni Haring Belsazar sa Babilonya niadtong gabii sa Oktubre 5, 539 W.K.P. (Gregorian nga kalendaryo), sa wala pa mapukan ang siyudad ngadto sa mga Medianhon ug mga Persianhon. Sumala kang Daniel, kinsa gitugahan ug katakos ni Jehova sa pagbasa sa sinulat ug sa paghubad niini, ang sinulat mabasa: "MENE, MENE, TEKEL ug PARSIN." (Dan 5:25) Ang sinulat dayag nga maoy mga konsonante lamang ug kinahanglan ang kabatid ug tukmang paglitok, ingon man ang hustong paghubad. Ang mga pulong mismo sa literal nagkahulogang: "Usa ka mina, usa ka mina, usa ka siklo, ug tunga sa siklo."

Sa paghatag sa tukmang hubad, si Daniel unang miingon: "Kini mao ang hubad sa pulong: MENE, giihap sa Diyos ang mga adlaw sa imong gingharian ug gitapos na kini." (Dan 5:26) Bisan ang maong bahin sa mensahe makapatin-aw na unta sa mga

butang alang kang Haring Belsazar. Si Jehova nagpalagpot gikan sa trono sa gamhanang si Nabucodonosor, kinsa mas gamhanan pa kay kang Belsazar. Busa Siya makapamubo sa gidaghanon sa mga adlaw sa pagkahari ni Belsazar ug niadtong sa iyang kaubang hari ug amahan nga si Nabonido. Si Jehova makahimo sa pagtapos sa maong dinastiya. Ang pulong nga "MENE" kaduha makita diha sa sinulat sa bungbong, tingali tungod kay ang mensahe gipadapat sa duha ka magmamando sa gingharian sa Babilonya sa maong panahon, si Nabonido ug si Belsazar. Bisan pa niana, si Daniel, sa paghubad niini, kas-a lang migamit sa "MENE," lagmit tungod kay si Belsazar lamang ang didto niadtong higayona.

Wala ibutyag sa Bibliya kon nganong walay usa sa maalamong mga tawo sa Babilonya ang nakahimo sa pagbasa sa sinulat. (Dan 5:8) Lagmit tungod kini sa pagkamatanghagaon sa mensahe, o kaha ang sinulat mismo maoy mga letra o pinulongan nga wala nila mahibaloi.

MENSAHERO. Usa ka tawo nga nagdalag mensahe, binaba man o kaha sinulat, o usa ka tawo nga linaing gipili gikan sa mga bantay sa hari aron sa paghatod sa mga mando sa hari ug sa ubang dinaliang mga mensahe gikan sa hari ngadto sa lagyong mga dapit sa iyang gingharian. (Gen 32:3-6; Huk 6:34, 35; 11:12-27; 2Sa 5:11; 1Ha 19:2; 2Ha 19:8-14; Luc 7:18-24; 9:52) Sukad sa unang mga panahon ang maong mga tawo gihisgotan ingong "mga magdadagan." (2Cr 30:6-10; Jer 51:31) Ang gikusgon sa paghatod sa mga mensahero (Heb., *ratsim'*; sa literal, mga magdadagan) hinungdanon kaayo. Aron daling mahatod ang mga mensahe ang mga mensahero gipasakay sa mga kabayo. —2Ha 9:17-19; Est 8:10-14.

Sa Imperyo sa Persia, ang kusog modagan nga mga kabayo ang gigamit, ug may mga estasyon diin ang laing mga mensahero ug mga kabayo naghulat aron sa pagpadayon sa pagdala sa hinungdanong mga mensahe. (Est 3:13-15; 8:10, 14) Dinalian nilang ihatod ang mga mensahe ngadto sa ilang mga destinasyon sa magabii ug maadlaw ug sa tanang matang sa panahon. Sa Imperyo sa Roma adunay mga estasyon nga gipahimutang matag pipila ka kilometro alang sa mga mensahero diin adunay 40 ka kabayo nga gihuptan kanunay. Ang Romanong mga mensahero makapanaw ug mga 160 km (100 mi) sa usa ka adlaw, igoigo nga gikusgon niadtong panahona. Pinaagi niini nga sistema sa mga kabayong pangkoreyo, ang mga mensahe sa hari ikapadala sa kinatumyang mga bahin sa imperyo sulod sa hamubo lamang nga panahon.

Ang mga mensahero sa karaang kapanahonan naglakip sa mga tigpahibalo nga magpahibalo sa publiko bahin sa mga sugo sa hari o sa estado. (Dan 3:4-6; 5:29) Ang mga mensahero lagmit ipadala aron ipaabot ang hangyo sa pagpakigdait (Isa 33:7), sa pagpangayog militaryong tabang (2Ha 16:7; 17:4), o sa pagpangayog tributo o sa pagpasurender sa usa ka siyudad (1Ha 20:1-9; 2Ha 18:17-35). May kagawasan sila nga moagi sa mga utlanan aron sa pagtuman sa ilang misyon. Ang dili-maayong pagtratar sa mga mensahero sa hari nga gipadala aron sa pagduaw ingong pagtahod sa laing nasod maoy seryoso kaayo nga mahimong mosangpot sa gubat.—2Sa 10:1-7; tan-awa ang EMBAHADOR.

Ang Hebreohanon ug Gregong mga pulong alang sa "mensahero" mahimong magtumong sa espiritung mga mensahero, o mga manulonda. (Sal 104:4; Ju 1:51) Matino sa konteksto kon ang mensahero nga gihisgotan maoy tawo o kaha manulonda. Panaglitan, sa Isaias 63:9 ang "kaugalingong mensahero" ni Jehova dayag nga iyang manulonda, sanglit kini nga mensahero nagluwas man sa mga Israelinhon.—Itandi ang Ex 14:19, 20.

Gawas pa sa paggamit ug mga mensahero nga manulonda sa pagpasag impormasyon ngadto sa mga lalaki ug mga babaye sa yuta ug sa paghimo sa ubang mga buluhaton (tan-awa ang MANULONDA), si Jehova sublisubling migamit ug tawhanong mga mensahero. Ang iyang mga manalagna ug mga saserdote maoy iyang mga mensahero ngadto sa nasod sa Israel. (2Cr 36:15, 16; Hag 1:13; Mal 2:7) Ang mga pulong sa iyang mga manalagna tinong matuman, kay si Jehova mao "ang Usa nga bug-os nagbuhat sa laraw sa iyang mga mensahero."—Isa 44:26.

"Mensahero sa Pakigsaad." Ingong katumanan sa Malaquias 3:1, si Juan nga Tigbawtismo mitungha ingong ang mensahero nga nag-andam sa dalan atubangan kang Jehova pinaagi sa pag-andam sa mga Hudiyo alang sa pag-abot sa pangulong hawas sa Diyos, si Jesu-Kristo.—Mat 11:10, 11; Mar 1:1-4; Luc 7:27, 28.

Ingong gitagna nga "mensahero sa pakigsaad," si Jesu-Kristo miadto sa templo ug naghinlo niini. (Mat 21:12, 13; Mar 11:15-17; Luc 19:45, 46) Dayag nga siya mao ang mensahero sa Abrahamikong pakigsaad, kay pinasukad niini nga pakigsaad ang mga Hudiyo unang gihatagan ug higayon nga mahimong mga manununod sa Gingharian. Kini mao ang pakigsaad nga ngadto niana si Pedro miawhag sa mga Hudiyo sa paghinulsol. Makaiikag usab nga ang amahan ni Juan nga Tigbawtismo, si Zacarias, naghisgot sa Abrahamikong pakigsaad maylabot sa pagbangon ni Jehova ug 'usa ka sungay sa kaluwasan diha sa balay ni David,' diin kini nga sungay mao ang Mesiyas.—Itandi ang Mat 10:5-7; 15:24; 21:31; Luc 1:69-75; Buh 3:12, 19-26.

MENUHOT [Mga Dapit-Pahulayanan]. Sumala sa Masoretikong teksto, mopatim-aw nga usa kini ka Judeanhong banay nga naggikan kang Sobal. (1Cr 2:4, 52) Apan gipalabi sa pipila ka eskolar nga tul-iron ang Hebreohanong teksto aron mabasang "mga Manahatnon," sama sa bersikulo 54. (*JB, Mo*) Ug ang usa ka Hudiyohanong komentaryo sa Mga Cronicas naghatag sa alternatibong hubad nga "kinsa nagdumala sa katunga sa mga dapit-pahulayanan" ug miingon: "Si Sobal maoy nagdumala sa katunga sa hunonganan sa panon sa mga magpapanaw didto sa yuta sa Juda."—*Soncino Books of the Bible,* giedit ni A. Cohen, London, 1952, p. 15.

MEONENIM, DAKONG KAHOY SA [Mga Salamangkero]. Usa ka kahoy nga makita gikan sa Sekem, nga gilabyan sa usa ka pundok sa mga tawo ni Haring Abimelek una pa sa ilang pagpakig-away sa mga tag-iyag yuta sa maong siyudad. (Huk 9:34-37) Ang "dakong kahoy sa Meonenim" maoy hubad sa Hebreohanong mga pulong nga *'e·lohn' me'oh·nenim'.* Ang *'e·lohn'* nagtumong sa dagkong mga kahoy sa katibuk-an, ug ang *me'oh·nenim'* maoy usa ka *participle* nga nagtumong sa "mga salamangkero." (Tan-awa ang Deu 18:14.) Kini mao ang gingalan niining kahoya tungod kay ang mga Canaanhon o ang apostatang mga Israelinhon naghimo ug mga kalaki sa salamangka didto. Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang "dakong kahoy sa Meonenim" mao ra usab ang "dagkong mga kahoy sa More" nga samang gihubit ingong duol sa Sekem.—Itandi ang Gen 12:6; 35:4; Huk 9:6.

MEONOTAI. Usa ka kaliwat ni Juda kinsa "nanganak kang Opra," nga mao tingali ang katigulangan sa amahan sa usa ka tawong ginganlag Opra o kaha ang nagtukod sa usa ka dapit nga nagbaton nianang ngalana.—1Cr 4:1, 14.

MEPAAT. Usa ka siyudad nga sa sinugdan gipahat ngadto sa mga Rubenhon apan sa ulahi gihatag ngadto sa Merarihanong mga Levihanon. (Jos 13:15, 18; 21:34, 36, 37; 1Cr 6:77-79) Sa adlaw ni Jeremias, mga walo ka siglo sa ulahi, ang Mepaat nailalom sa Moabihanong pagmando. (Jer 48:21, 24) Gituohan nga kini lagmit mao ang Tell Jawa, mga 11 km (7 mi) sa H sa 'Amman (Raba). Ang Khirbet Nefa'a (o, Qureiyat Nafi') sa duol lagmit nagpreserbar sa karaang ngalan niini.

MEPIBOSET.

1. Usa sa duha ka anak nga lalaki ni Haring Saul pinaagi kang Rizpa nga anak nga babaye ni Aia. (2Sa 21:8) Siya maoy usa sa pito ka kaliwat ni Saul nga gitugyan ni David ngadto sa mga Gabaonhon isip bayad tungod sa pagsulay ni Saul sa pagpuo kanila. (Tan-awa ang GABAON, GABAONHON.) Giladlad sa mga Gabaonhon si Mepiboset ug ang ubang unom ka membro sa panimalay ni Saul "didto ibabaw sa bukid atubangan ni Jehova," human sila pamatya "sa unang mga adlaw sa ting-ani, sa sinugdan sa pag-ani sa sebada." (Itandi ang Num 25:4.) Apan gibantayan sila ni Rizpa aron walay makadu-ol nga mga langgam ug ihalas nga mga mananap, ug sa ulahi gipatigom ug gipalubong ni David ang ilang mga bukog ipon sa mga bukog ni Saul ug Jonatan sa lubnganan ni Kis.—2Sa 21:1-14.

2. Anak nga lalaki ni Jonatan; apo ni Haring Saul. Sa dihang ang taho bahin sa kamatayon ni Saul ug Jonatan nakaabot gikan sa Jezreel, ang singko-anyos nga batang si Mepiboset gidala sa iyang iwa ug mikalagiw sila tungod sa kalisang. Niadto nga higayon, si Mepiboset "nahulog ug nabakol" ang duha ka tiil. (2Sa 4:4) Sulod sa pipila ka tuig human niadto, si Mepiboset nagpuyo sa balay ni Makir nga anak nga lalaki ni Amiel sa Lo-debar. Nasayran kini ni David gikan kang Ziba, nga kanhing sulugoon sa balay ni Saul. Walay duhaduha nga nahinumdom sa iyang pakigsaad kang Jonatan (1Sa 20:12-17, 42), buot ni David nga magpakitag mahigugmaong-kalulot ngadto kang bisan kinsa nga "nahibilin sa balay ni Saul." Gidala si Mepiboset sa atubangan ni David, ug sa dihang gisaysay sa hari nga buot niyang magpakitag mahigugmaong-kalulot kang Mepiboset pinaagi sa pag-uli kaniya sa "tanang yuta ni Saul" ug nga siya 'magakaon ug tinapay sa iyang lamesa,' si Mepiboset mapainubsanong mitubag: "Unsa ba ang imong sulugoon, nga ikaw naglingi man sa patay nga iro sama kanako?" Hinunoa, agig pagtuman sa determinasyon ni David niining butanga, si Ziba ug ang tanan nga nagpuyo sa iyang balay (lakip ang 15 ka anak nga lalaki ug 20 ka sulugoon) nahimong mga sulugoon ni Mepiboset, kinsa gihatagan sa katigayonan ni Saul. Human niadto siya mipuyo sa Jerusalem ug mikaon kanunay diha sa lamesa sa hari.—2Sa 9.

Sa dihang mikalagiw si David gikan sa Jerusalem tungod sa pakigkunsabo ni Absalom batok kaniya, gisugat siya ni Ziba, kinsa nagtagana kaniyag mga pagkaon. Sa pagtubag sa mga pangutana ni David sa pagpakisayod bahin kang Mepiboset, si Ziba miingon: "Atua siya nagpabilin sa Jerusalem; kay siya miingon, 'Karong adlawa ang balay sa Israel magauli kanako sa harianong pagmando sa akong amahan.'" Tungod niana, ang hari misulti kang Ziba: "Tan-awa! Imo na ang tanan nga gipanag-iya ni Mepiboset." (2Sa 16:1-4) Gisugat ni Mepiboset si David sa paghibalik sa hari sa Jerusalem, ug ang asoy nag-ingon nga "wala niya maatiman ang iyang mga tiil ni maatiman niya ang iyang bigote ni malabhan niya ang iyang mga besti sukad sa adlaw nga mibiya ang hari hangtod sa adlaw nga miabot siya sa kalinaw." Sa dihang nangutana si

David kon nganong wala mouban si Mepiboset kaniya, gisaysay ni Mepiboset nga ang iyang sulugoon naglimbong kaniya ug miingon usab: "Busa siya nagbutangbutang sa imong alagad atubangan sa akong ginoo nga hari. Apan ang akong ginoo nga hari sama sa usa ka manulonda sa matuod nga Diyos" (buot ingnon, iya rang masayran kon unsa ang tinuod). Dayag nga nakita ni David ang pagkawalay-sala ni Mepiboset, ug gibag-o niya ang una niyang sugo pinaagi sa pag-ingon: "Ikaw ug si Ziba magbahin sa yuta." Niini mitubag si Mepiboset: "Ipakuha kaniya bisan ang tanan, karon nga ang akong ginoo nga hari miabot na sa iyang balay diha sa kalinaw."—2Sa 19:24-30; itandi ang Pr 18:17; 25:8-10.

Sa dihang ang mga Gabaonhon nagtinguha sa pagpatay sa mga kaliwat ni Saul ingong bayad sa daotang gihimo sa hari batok kanila, si David naluoy kang Mepiboset tungod sa panumpa kang Jehova nga gihimo tali ni David ug Jonatan ug nagluwas kang Mepiboset. (2Sa 21:7, 8) Ang Kasulatan wala na maghatag ug dugang impormasyon bahin kang Mepiboset, bisan tuod nga ang banay ni Saul nagpadayon pa sa ulahing kaliwatan pinaagi sa anak nga lalaki ni Mepiboset nga si Mica (Miqueas). (2Sa 9:12; 1Cr 9:39-44) Dayag nga si Mepiboset ginganlan usab ug Merib-baal, ingon sa gipakita sa 1 Cronicas 8:34 ug 9:40.

MERAB [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "modaghan (modagaya)"]. Ang magulang sa duha ka anak nga babaye ni Haring Saul. (1Sa 14:49) Si Saul dayag nga nakasaad nga ipaminyo ang usa kanila ngadto sa tawo nga makapildi kang Goliat (1Sa 17:25), ug tingali mao kadto ang hinungdan nga gitanyag niya si Merab ngadto kang David. Human sa iyang pakigsangka kang Goliat, si David napamatud-ang usa ka manggialamon ug malamposong manggugubat batok sa mga Filistehanon, mao nga si Saul "nahadlok kaniya," samtang ang katawhan sa Israel ug Juda nahigugma kaniya. (1Sa 18:15, 16) Sa dihang gitanyag si Merab ngadto kang David ingong asawa, si Saul nagdasig kaniya nga padayong magmaisogon, apan ang diha sa iyang hunahuna, "Dili ko idapat ang akong kamot kaniya, kondili ang kamot sa mga Filistehanon maoy modapat kaniya," nga naglaom nga si David mamatay sa pagpakiggubat. Sa pagkamapainubsanon, si David nagpanuko sa pagdawat sa tanyag nga mahimong umagad sa hari. Apan ang nahitabo, si Saul wala motuman sa iyang saad, ug si Merab wala gayod mahimong asawa ni David. Ang asoy nag-ingon nga ang manghod nga anak nga babayeng si Mikal "nahigugma kang David," nga lagmit nagpasabot nga si Merab wala mahigugma kang David. Bisan unsa man ang kahimtang, "nahitabo nga sa panahon nga si Merab, anak nga babaye ni Saul, igahatag na unta kang David, siya gikahatag na kang Adriel nga Meholahanon aron mapangasawa."—1Sa 18:17-20.

Si Merab nanganak ug lima ka anak nga lalaki kang Adriel. Apan, kini nga mga anak ug ang duha pa ka ubang membro sa panimalay ni Saul gitugyan ni David ngadto sa mga Gabaonhon, kinsa nagpatay kanilang pito. Gihimo kini isip bayad sa pagsulay ni Saul sa pagpuo sa mga Gabaonhon. —2Sa 21:1-10.

Gimatuto sa Iyang Igsoong Babaye ang mga Anak nga Lalaki ni Merab. Sumala sa Masoretikong teksto, ang 2 Samuel 21:8 naghisgot bahin sa "lima ka anak nga lalaki ni Mikal nga anak nga babaye ni Saul nga gipanganak niya kang Adriel." Apan ang 2 Samuel 6:23 nag-ingon nga si Mikal namatay nga walay anak. Mopatim-aw nga ang pipila ka eskriba misulay sa pagsulbad niini nga panagsumpaki pinaagi sa paghulip sa ngalang Merab alang sa Mikal diha sa 2 Samuel 21:8. Daw dayag kini tungod kay ang Gregong *Septuagint* (Lagardian nga edisyon) ug ang duha ka Hebreohanong manuskrito mabasa nga "Merab" niini nga bersikulo. Hinunoa, ang tradisyonal nga kabatbatan sa 2 Samuel 21:8 sumala sa makita sa halos tanang ubang Hebreohanong mga manuskrito maoy ingon sa mosunod:

Si Merab nga igsoong babaye ni Mikal mao ang asawa ni Adriel ug nanganak kaniya sa lima ka anak nga lalaki nga gihisgotan. Apan sayong namatay si Merab, ug ang iyang igsoong babaye nga si Mikal, nga gisalikway ni David ug walay anak, mao ang nagmatuto o nagpadako sa lima ka anak nga lalaki. Busa, sila gihisgotan ingong mga anak ni Mikal inay nga mga anak ni Merab. Kaharmonya niini nga pagsabot sa 2 Samuel 21:8, ang hubad sa Bibliya ni Isaac Leeser naghisgot bahin sa "lima ka anak nga lalaki ni Mikal nga anak nga babaye ni Saul, kinsa iyang gipadako alang kang Adriel," ug ang nota o *footnote* niini nga teksto nag-ingon: "Si Mikal mao ang asawa ni David; apan ang mga anak iya ni Merab, ang kamagulangang anak nga babaye ni Saul, kinsa lagmit giedukar sa iyang igsoong babaye." Ang mga Targum mabasa: "Ang lima ka anak nga lalaki ni Merab (nga gipadako ni Mikal nga anak nga babaye ni Saul) nga iyang gipanganak." Ang ubang mga hinungdan nga wala ibutyag sa Kasulatan mahimong nakaapekto sa pagkahanay sa teksto.

MERAIAS [lagmit, Masuklanon]. Usa ka saserdote ug pangulo sa balay sa amahan ni Seraias sa mga adlaw ni Joiakim human mamalik ang mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. —Neh 12:12.

MERAIOT [lagmit, Mga Masuklanon].

1. Usa ka saserdotehanong kaliwat ni Aaron pinaagi kang Eleasar; gitawag nga “anak nga lalaki ni Zeraias.”—1Cr 6:3-7, 52; Esd 7:3, 4.

2. Usa ka saserdote nga nailhang “anak nga lalaki ni Ahitub, usa ka pangulo sa balay sa matuod nga Diyos” ug mopatim-aw nga mao ang amahan ni Zadok.—1Cr 9:10, 11; Neh 11:11.

3. Ang nagpundar sa usa ka saserdotehanong balay o banay nga kaliwat sa amahan nga ang pangulo mao si Helkai sa mga adlaw ni Joiakim. (Neh 12:12, 15) Ang “Meraiot,” nga mao ang ngalan niini nga banay human makabalik ang mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, tingali maoy laing porma sa “Meremot,” ang ngalan sa usa sa mga saserdote nga miuban kang Zorobabel ngadto sa Jerusalem niadtong 537 W.K.P.—Neh 12:1, 3.

MERARI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang “mapait”]. Anak nga lalaki ni Levi ug igsoon ni Gerson (Gersom) ug Kohat. (Gen 46:11; 1Cr 6:1, 16) Sanglit si Merari gihisgotan nga ikatulo sa mga anak nga lalaki ni Levi, lagmit siya mao ang kamanghoran. Usa siya sa 70 ka membro sa panimalay ni Jacob “nga miadto sa Ehipto.” (Gen 46:8, 11, 26, 27) Si Merari may duha ka anak nga lalaki, si Mali ug Musi (Ex 6:19; 1Cr 6:19), ug siya mao ang nagpundar sa mga Merarihanon, usa sa tulo ka pangunang mga banay sa mga Levihanon. —Num 26:57.

MERARIHANON [Kang (Iya ni) Merari]. Usa sa tulo ka pangunang mga banay sa mga Levihanon, nga naggikan sa anak nga lalaki ni Levi nga si Merari pinaagi kang Mali ug Musi. (Ex 6:16, 19; Num 3:20; 26:57, 58) Ang unang pagsenso sa mga Israelinhon didto sa kamingawan nagtala ug 6,200 ka Merarihanong mga lalaki gikan sa usa ka bulan ang kagulangon pataas, 3,200 niini nila ang nag-edad ug 30 ngadto sa 50 anyos ug misulod sa grupong tig-alagad “alang sa pag-alagad sa tolda nga tagboanan.” (Num 3:33, 34; 4:42-45) Ang ilang pangulo niadtong higayona mao si Zuriel, ug ang ilang kampo nahimutang sa A nga kiliran sa tabernakulo. (Num 3:35) Panahon sa pagpanaw sa kamingawan, ang tulo-ka-tribo nga dibisyon ni Juda mao ang unang mobiya gikan sa gikampohan. Dayon ang mga Gersonhon ug mga Merarihanon ‘manglakaw ingon nga mga tigdala sa tabernakulo,’ nga pagasundan sa tulo-ka-tribo nga dibisyon ni Ruben ug dayon sa Kohatnong mga Levihanon. (Num 10:14-21) Ang mga Merarihanon mao ang gitugyanan sa mga kuwadrong bayanan, mga balabag, mga haligi, ug sa mga suksokanang patongan sa tabernakulo, ingon man sa “tanang galamiton niini ug sa tanang pag-alagad niini,” dugang pa sa mga haligi, mga suksokanang patongan, mga ugsok sa tolda, ug mga pisi sa tolda sa sawang. (Num 3:36, 37) Aron madala kining bug-at nga mga butang, sila gihatagan ug upat ka karomata ug walo ka baka. Didto sa kamingawan sila ug ang mga Gersonhon maoy “ubos sa pagdumala” sa anak nga lalaki ni Aaron nga si Itamar.—Num 7:6-8.

Sa pagbahin sa Yutang Saad ubos ni Josue, 12 ka siyudad ang gihatag ngadto sa mga Merarihanon, upat gikan sa matag usa sa mga teritoryo sa tribo ni Ruben, Gad, ug Zabulon. Usa niini, ang Ramot sa Gilead (diha sa teritoryo sa Gad), maoy usa ka “siyudad nga dalangpanan.”—Jos 21:7, 34-40; 1Cr 6:63, 77-81.

Sa adlaw ni David 220 ka Merarihanon, uban kang Asaias ingong ilang pangulo, ang mitabang sa ubang mga Levihanon sa pagdala sa arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem gikan sa balay ni Obed-edom. (1Cr 15:1-6, 25) Human nga ang Arka aduna nay dapit nga kapahilunaan, ang pipila sa mga Merarihanon “gihatagan ni David ug mga katungdanan sa pagdumala sa pag-awit diha sa balay ni Jehova.” (1Cr 6:31, 44-47) Ang ubang mga Merarihanon gitudlo ingong mga magbalantay-sa-ganghaan.—1Cr 26:1, 10, 19.

Panahon sa programa sa repormasyon sa Judeanhon nga si Haring Ezequias, ang pipila ka Merarihanon maoy kauban sa mga Levihanon nga naghinlo sa templo. (2Cr 29:12, 15) Sa ulahi, sa ikapitong siglo W.K.P., ang Merarihanon nga si Jahat ug Abdias gitudlo ni Haring Josias ingong magtatan-aw sa mga tig-ayo sa templo.—2Cr 34:12, 13.

Ang mga Merarihanon maoy lakip sa mga Levihanon nga namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. (1Cr 9:14) Sa ulahi (niadtong 468 W.K.P.), ang mga Merarihanon maoy lakip sa mga Levihanon nga mikuyog kang Esdras gikan sa Babilonya paingon sa Jerusalem.—Esd 8:1, 18, 19, 31, 32.

MERATAIM [lagmit, Dobleng Pagrebelde]. Usa ka ngalan nga gipadapat sa siyudad sa Babilonya o, lagmit, sa usa ka partikular nga teritoryo sa Babilonya. (Jer 50:21, 23, 24) Tingali kini nagtumong sa *nar marratu* diha sa mga inskripsiyon sa Babilonya, nga giisip nga mao ang Gulpo sa Persia diin nganha niana moagos ang mga suba sa Tigris ug Euprates. Dayag nga kini maoy kokaamgid sa Hebreohanong berbo nga *ma·rah′* (mahimong rebelyoso). Ingong *dual form* nga gikuha gikan sa *ma·rah′,* ang Merataim mahimong nagtumong sa kagrabe sa pagrebelde sa Babilonya. Sukad sa mga adlaw sa magtutukod niini nga si Nimrod, ang binuhatan sa Babilonya maoy usa ka pagrebelde batok kang Jehova.—Gen 10:8-10.

MERED [Pagrebelde]. Usa ka anak nga lalaki ni Ezra nga gihisgotan diha sa talaan sa kaliwatan sa tribo ni Juda. Si Mered adunay Ehiptohanong asawa, si Bitias nga anak nga babaye ni Paraon, nga pinaagi kaniya si Mered nakabatog mga anak nga lalaki. (1Cr 4:1, 17, 18) Ang asawa nga "Hudiyo" nga gihisgotan sa bersikulo 18 lagmit nga laing asawa ni Mered.

MEREMOT.

1. Usa sa pangulong mga saserdote nga mikuyog kang Zorobabel gikan sa Babilonya paingon sa Jerusalem niadtong 537 W.K.P. (Neh 12:1-7) Ang usa ka balay o banay sa mga saserdote nga kaliwat sa amahan sa misunod nga kaliwatan ginganlan ug "Meraiot," ug lagmit nga si Meremot mao ang nagpundar niini. (Neh 12:15) Susama ang pagkasulat sa maong mga ngalan diha sa Hebreohanong mga karakter.

2. Anak nga lalaki ni Uriyas ug usa ka inila nga saserdote sa mga adlaw ni Esdras ug Nehemias. Sa dihang si Esdras ug ang usa ka Hudiyong nahibilin miabot sa Jerusalem gikan sa Babilonya niadtong 468 W.K.P., si Meremot maoy lakip sa mga saserdote nga sa ilang mga kamot "gitimbang ang plata ug ang bulawan ug ang mga galamiton sa balay" ni Jehova. (Esd 8:31-34) Si Meremot maoy usa ka kaliwat ni Hakoz, nga ang pipila sa iyang mga kaliwat dili makasubay sa ilang kagikan. (Esd 2:61, 62) Apan dayag nga ang maong dibisyon sa banay diin siya nahisakop makasubay sa linya sa kagikan niini, sanglit si Meremot nakigbahin man sa mga kalihokan sa mga saserdote. Siya nakigbahin usab sa pagbuhat sa buluhatong pagpang-ayo sa paril sa Jerusalem ilalom sa pagdumala ni Nehemias.—Neh 3:3, 4, 21.

3. Usa ka saserdote, o ang katigulangan sa usa niadtong nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" sa adlaw ni Nehemias.—Neh 9:38–10:5.

4. Usa ka Israelinhon nga lakip sa "mga anak ni Bani" kinsa nangasawa ug langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila "uban sa mga anak" sa adlaw ni Esdras.—Esd 10:25, 34, 36, 44.

MERES. Usa sa pito ka prinsipe nga gikonsulta ni Ahasuero sa dihang si Vasti misupak kaniya. —Est 1:14; tan-awa ang MEMUCAN.

MERIBA [Pakiglalis].

1. Usa ka dapit duol sa Repidim nga gikampohan sa Israel didto sa kamingawan. Didto milagrosong gitagana ni Jehova ang suplay sa tubig sa dihang gihampak ni Moises ang bato sa Horeb pinaagi sa iyang sungkod. Unya gitawag ni Moises ang dapit nga "Masah" (nagkahulogang "Pagsulay") ug "Meriba" (nagkahulogang "Pakiglalis"). Kini nga mga ngalan nagpahinumdom sa pagpakiglalis sa Israel kang Moises ug sa ilang pagsulay sa Diyos tungod sa pagkawalay tubig.—Ex 17:1-7.

2. Ang ngalang "Meriba" sa ulahi gingalan usab sa usa ka dapit duol sa Kades, ug ang hinungdan kon nganong kini gingalan niining dapita maoy tungod usab sa pagpakiglalis sa Israel kang Moises ug kang Jehova bahin sa pagkawalay tubig. (Num 20:1-13) Dili sama sa dapit nga duol sa Repidim, diin ang mga Israelinhon nagkampo wala pay duha ka bulan human mogawas sa Ehipto (Ex 16:1; 17:1; 19:1), kini nga Meriba wala nganli ug Masah. Usahay gipalahi kini sa Kasulatan gikan sa ubang dapit pinaagi sa paghisgot niini nga "mga tubig sa Meriba" (Sal 106:32) o "mga tubig sa Meriba sa Kades." (Num 27:14; Deu 32:51) Apan, sa Salmo 81:7 ang paghisgot kang Jehova nga nagsulay sa Israel pinaagi sa "mga tubig sa Meriba" mahimong nagpasabot sa panghitabo didto sa Meriba duol sa Repidim.—Itandi ang Deu 33:8.

Si Moises ug Aaron napakyas sa pagbalaan kang Jehova maylabot sa milagrosong tagana sa tubig didto sa Meriba sa dapit sa Kades. Busa sila nawadan sa pribilehiyo nga makasulod sa Yutang Saad. Kining hitaboa daw nahitabo sa ika-40 nga tuig sa paglatagaw sa Israel didto sa kamingawan.—Num 20:1, 9-13, 22-28; 33:38, 39.

MERIBAT-KADES [Pakiglalis Didto sa Kades]. Ang habagatang utlanan sa teritoryo sa Israel ingon sa nakita ni Ezequiel diha sa panan-awon. (Eze 47:13, 19; 48:28) Ang ngalang Meribat-kades nagtumong sa pagpakiglalis sa Israel kang Jehova didto sa "tubig sa Meriba" samtang nagkampo sa Kades.—Num 20:1-13; tan-awa ang KADES, KADES-BARNEA; MERIBA Num. 2.

MERIB-BAAL [lagmit, Nakig-away Kang Baal; o, Si Baal Naghimog Legal nga Depensa]. Apong lalaki ni Haring Saul, anak ni Jonatan, ug ang amahan ni Miqueas. (1Cr 8:33, 34) Lagmit nga kini maoy laing ngalan ni Mepiboset. Ang ubang mga tawo may duha ka ngalan usab, sama kang Esbaal nga gitawag usab ug Is-boset.—Itandi ang 2Sa 2:8 sa 1Cr 8:33.

Ang ngalan nga Merib-baal makaplagan diha sa duha ka daw magkalahing mga porma sa Hebreohanon (*Meriv′ ba′ʽal* ug *Meri-va′ʽal*) sa 1 Cronicas 9:40. Ang unang porma gigamit usab diha sa 1 Cronicas 8:34. Makita nga mao ra kini sila sanglit si Mepiboset may batang anak nga lalaking ginganlag Mica ug si Merib-baal may anak nga lalaking ginganlag Miqueas. (Itandi ang 2Sa 9:12 sa 1Cr 9:40.) Naporma ang mga ngalang "Mica" ug "Miqueas" tungod sa diyutayng kalainan sa Hebreohanong espeling niini nga mga ngalan.

MERODAK. Ang Hebreohanong porma sa Marduk, ang labing ilado nga diyos sa Babilonya, kansang pagkapukan gitagna nga maatol usab sa pagkapukan sa Babilonya.—Jer 50:2.

Ang mga Babilonyanhon nga si Haring Merodak-baladan (Isa 39:1) ug si Haring Evil-Merodak (2Ha 25:27) sa walay duhaduha ginganlan pinasukad sa ngalan niini nga diyos. Sa dihang nailado ang siyudad sa Babilonya tungod kay gihimo kini ni Haring Hammurabi nga kaulohan sa imperyo sa Babilonya, si Merodak nailado usab. Ang mga hiyas sa naunang mga diyos gipasidungog kaniya, ug gituohan nga ang mga saserdote sa Babilonya nag-usab sa mitolohikanhong mga asoy aron himoon si Merodak nga mao ang nagpatay kang Tiamat ug ang maglalalang sa kalibotan ug sa tawo. Ang Babilonyanhong mga sinulat nagpaila kang Marduk (Merodak) ingong anak nga lalaki ni Ea (ang diyos nga nagdumala sa katubigan), ang bana ni Sarpanitu, ug ang amahan ni Nebo.

Ang pagmando ibabaw sa Babilonya suod nga nalangkit sa larawan ni Merodak diha sa iyang templo, ang Esagila, kay ang mga magmamando sa Babilonya wala ipahiluna sa gahom pinaagig pagkorona apan nahimong mga hari pinaagi sa pagkupot sa kamot ni Merodak. Ang seremonyas sublisublion matag tuig sa panahon sa kasaulogan sa Bag-ong Tuig. Bisan sa panahon nga gigamhan sa Asirya ang Babilonya, ang mga hari sa Asirya gikinahanglan nga moadto sa siyudad sa Babilonya sa matag tuig alang sa kasaulogan sa Bag-ong Tuig ug himoong legal ang ilang pagbaton sa trono pinaagi sa pagkupot sa kamot ni Merodak.

Maylabot sa pagkapukan sa Babilonya, si Jeremias nga manalagna nagtagna nga si Merodak 'malisang.' Natuman kini diha sa diwa nga si Merodak wala makahimo sa pagtipig sa dignidad sa Babilonyanhong Gahom sa Kalibotan, ug sanglit ang mga magpupukan sa Babilonya maoy mga magsisimba sa ubang mga bathala, ang iyang umalabot nahimong dili gayod tino, puno sa kahadlok sa daotang mahitabo.—Jer 50:2; tan-awa ang BEL; DIYOS UG MGA DIYOSA, MGA (Babilonyanhong mga Bathala).

MERODAK-BALADAN [gikan sa Babilonyanhon, nga nagkahulogang "Si Marduk Naghatag ug Anak nga Lalaki"]. "Ang anak nga lalaki ni Baladan" ug hari sa Babilonya nga nagpadalag mga sulat ug usa ka gasa kang Haring Ezequias sa Juda human maulii ang maong hari gikan sa pagkasakit. (Isa 39:1) Siya gitawag ug "Berodak-baladan" sa 2 Hari 20:12, apan kini nga kalainan giisip sa kadaghanan nga maoy resulta sa sayop sa magkokopya, o kaha tungod sa pagsulay sa paggamit ug katumbas nga letra alang sa usa ka Akadianhong konsonante nga ang paglitok maoy tali sa "m" ug "b."

Si Merodak-baladan mihatag ug yuta ngadto sa usa ka opisyal; si Haring Ezequias mahigalaon kaayo sa mga mensahero nga gikan kang Merodak-baladan

Ang ngalang Merodak-baladan makita diha sa Asiryanhon ug Babilonyanhong mga inskripsiyon nga *cuneiform* ingong "Marduk-apla-iddina." Diha niana siya gihisgotan ingong magmamando sa usa ka Caldeanhong distrito nga nailhan ingong Bit-Yakin, nga nahimutang sa kalamakan ibabaw sa ulohan sa Gulpo sa Persia ug sa H sa Babilonya. Siya nangangkon nga harianon ug kaliwat, nga nagpaila sa ngalan ni Haring Eriba-Marduk sa Babilonya (giisip nga hari sa sayong bahin sa ikawalong siglo W.K.P.) ingong iyang katigulangan. —*Iraq,* London, 1953, Tomo XV, p. 124.

Si Tiglat-pileser III, kansang pagmando miabot hangtod sa paghari ni Haring Ahaz sa Juda (761-746 W.K.P.), naghisgot kang Merodak-baladan ingong magmamando sa usa ka Caldeanhong tribo nga nagpasidungog kaniya sa dihang ang mga Asiryanhon misulong sa Babilonya.

Nagpadalag mga Delegado Ngadto Kang Ezequias. Giingon nga si Merodak-baladan misulod sa Babilonya ug giproklamar ang iyang kaugalingon nga hari sa panahon sa paglingkod ni Sargon II sa Asiryanhong trono. Ang gihimo ni Merodak-baladan gipaluyohan sa mga Elamihanon, ug bisan tuod si Sargon sa wala madugay naningkamot sa pagpalagpot kaniya gikan sa Babilonya, ang Caldeanhon nakahimo sa paghupot sa iyang posisyon sulod sa mga 12 ka tuig, sumala sa Babylonian King List. Lagmit niining panahona nga siya nagpadala sa iyang mga delegado ngadto kang Haring Ezequias, sa ika-14 nga tuig niining Judeanhong hari (732 W.K.P.) o sa wala madugay human niana. Gituohan sa pipila, lakip sa Hudiyong historyador nga si Josephus, nga ang mga pahalipay ni Merodak-baladan sa pagkanaulian ni Ezequias naglangkit ug labaw pa kay sa usa ka pormalidad ug nga ang iyang nagpahipi nga motibo mao ang tinguha nga mabatonan ang pagpaluyo sa gingharian sa Juda, uban nianang sa Elam, diha sa usa ka panag-abin batok sa Asirya. Bisan pa niana, ang pagpakita ni Ezequias sa harianong tipiganan sa bahandi ug sa tipiganan sa iyang mga hinagiban (2Ha 20:13) ngadto sa mga mensahero nga Caldeanhon bug-os nga gisaway sa manalagnang si Isaias ingong timailhan sa umaabot nga pagpanakop sa Babilonya sa Juda.—Isa 39:2-7.

Gipildi sa Asirya. Sa hapit nang matapos ang iyang pagmando sa Babilonya sulod sa mga 12 ka tuig, nakita ni Merodak-baladan nga naputol ang pangunang pagpaluyo kaniya sa Elam tungod sa Asiryanhong kadaogan batok nianang maong gingharian, ug human niadto siya giatake ug napugos sa pag-eskapo gikan sa Babilonya. Bisan tuod nailog ang Babilonya sa mga Asiryanhon, mopatim-aw nga nahuptan ni Merodak-baladan ang iyang posisyon ingong magmamando sa Bit-Yakin. Ang Babylonian King List nagpakita sa ikaduhang paghari sulod sa siyam ka bulan (si Polyhistor nag-ingon nga unom ka bulan) ni "Mardukaplaiddin" ingong hari sa Babilonya sulod sa ikaduhang tuig human sa kamatayon ni Sargon. Gidawat kini sa kadaghanan ingong nagtumong sa samang hari nga mihimog ikaduhang paningkamot aron ipahiluna ang iyang kaugalingon diha sa trono sa Babilonya. Apan, angayng matikdan nga ang Babilonyanhong mga inskripsiyon niining bahina naghisgot kaniya ingong "Mardukaplaiddin, usa ka lumad sa Habi," nga lahi kang "Mardukaplaiddin, [sa] dinastiya sa Dagat nga Nasod," labot sa unang paghari. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 272) Kining ikaduhang paghari mubo ra kaayo, kay ang Asiryanhon nga si Haring Senakerib miokupar dayon sa Babilonya, ug si Merodak-baladan kinahanglang modangop sa Elam, diin didto lagmit iyang gitapos ang iyang ambisyosong karera. Bisan pa sa mga kapakyasan ni Merodak-baladan, sa ulahing mga panahon ang mga Caldeanhon ang nahimong dominante nga etnikong pundok diha sa Imperyo sa Babilonya.

MEROM, KATUBIGAN SA [Hataas (Binayaw) nga Dapit]. Dinhi nagkampo ang magkaabin nga kasundalohan sa Canaan ubos sa pagmando ni Jabin nga hari sa Hazor sa wala pa sila mapildi ni Josue. Lagmit sa unang higayon giatubang sa mga Israelinhon ang mga Canaanhon nga nasangkapan sa mga kabayo ug mga karo, ingon sa gipakita sa mga instruksiyon sa Diyos nga nadawat ni Josue niadtong higayona bahin sa pagsunog sa mga karo ug sa pagkiting sa mga kabayo.—Jos 11:1-9.

Ingon sa gipatin-aw ni Y. Aharoni, "Ang 'katubigan sa Merom' mao gayod ang tinubdan sa tubig sa siyudad sa Merom duol sa gitigoman sa Canaanhong kasundalohan. Ang Merom nailhan gikan sa ikaduhang-milenyo nga Ehiptohanong mga rekord . . . ug gikan sa asoy ni Tiglat-pileser III bahin sa iyang pagpakiggubat sa Galilea . . . Gidawat sa kadaghanan nga ang Merom mao ang Meirun sa tiilan sa Jebel Jarmaq, apan kay walay bungdo niini nga dapit nga mohaom sa kahubitan sa Merom, mas gipalabi ang usa ka lokasyon nga halayo pag diyutay dapit sa amihanan. Ang ngalan niini lagmit napreserbar diha sa ngalan sa Jebel Marun ug sa Marun er-Ras, ug mahimo natong isipon nga kini mao ang Tell el-Khirbeh, usa sa dakong Canaanhong mga bungdo sa habagatang bahin sa Ibabawng Galilea sa Canaan. Gikan sa Hazor ang duha ka gituohang mga lokasyon maoy mga pito ngadto sa walo ka milya ang gilay-on kon deretso ang panaw."—*The Land of the Bible,* gihubad ug giedit ni A. Rainey, 1979, pp. 225, 226.

MERONOTNON. Usa ka ngalang gigamit alang kang Jedeias ug Jadon, lagmit nagpaila kanila ingong mga molupyo sa Meronot. (1Cr 27:30; Neh 3:7) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang Meronot nahimutang duol sa Gibea, apan ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi. Gituohan sa uban nga lagmit kini mao ang Beituniya, wala pay 5 km (3 mi) sa AAK sa Gabaon.

MEROZ. Usa ka dapit nga gitunglo sa usa ka manulonda kay wala moadto "aron sa pagtabang kang Jehova." (Huk 5:23) Lagmit nga ang mga molupyo sa Meroz wala motabang sa gitudlo nga komandante ni Jehova nga si Barak sa pagpakig-away sa mga Canaanhon nga ilalom sa pagpangulo ni Sisera. (Huk 5:5-16) O kon ang Meroz nahimutang diha sa giikyasang ruta sa napildi nga si Sisera, tingali ang mga molupyo niini wala magdakop kaniya. (Huk 4:17) Tungod kay ang sunod nga asoy sa

Bibliya naghisgot sa maisogong buhat ni Jael sa pagpatay kang Sisera, kini nagpaluyo sa ulahing panglantaw. (Huk 5:24-27) Ang manulonda nga nagtunglo lagmit maoy usa nga nakig-away dapig sa Israel.

Ang eksaktong nahimutangan sa Meroz wala mahibaloi, bisan tuod gituohan sa pipila nga kini mao ang Khirbet Marus, mga 8 km (5 mi) sa H sa Kedes sa Neptali.

MESA.

1. Ang panganayng anak nga lalaki ni "Caleb nga anak nga lalaki ni Hesron" sa tribo ni Juda. Si Mesa mao ang amahan ni, o ang nagpundar sa, Zip. —1Cr 2:18, 42.

2. Hari sa Moab sa panahon ni Haring Jehosapat sa Juda ug ni Haring Ahab, Ahazias, ug Jehoram sa Israel. Ang mga Moabihanon, nga nailalom sa pagbulot-an sa amihanang gingharian sa Israel, nagbayad kang Haring Ahab ug tributo nga 100,000 ka nating karnero ug 100,000 ka wala-matupihi nga laking karnero, lagmit naggikan sa usa ka matang nga nabantog tungod sa maayog kalidad nga balhibo niini. Human mamatay si Ahab, si Mesa mirebelde batok kang Haring Ahazias sa Israel. Apan si Ahazias namatay human sa iyang mubong pagmando ug gipulihan sa iyang igsoong lalaki nga si Jehoram, kinsa nakig-alyansa kang Jehosapat sa Juda ug sa usa ka wala ipaila nga hari sa Edom, aron masakop pag-usab si Mesa. Kay miagi sa malisod nga ruta sa H sa Patayng Dagat, ang ilang kasundalohan nahutdan ug tubig. Apan si Eliseo nga manalagna nagpasalig nga kon sila magkalot ug mga kanal diha sa namad-ang bul-oganang walog, si Jehova magpuno niini ug tubig.—2Ha 1:1; 3:4-19.

Kini nahitabo, ug ang aninag sa adlaw sa sayong kabuntagon diha sa tubig naghimo niini nga samag dugo tan-awon alang sa mga Moabihanon, lagmit tungod sa pulang kulonon nga yuta diha sa bagong gikalot nga mga kanal. Ang maong taligmata naglimbong kanila sa paghunahuna nga ang magkaalyadong kasundalohan sa Israel, Juda, ug Edom nag-unay sa pagpinatyanay. Makataronganong hunahunaon nila kini, tungod kay sila nahibalo nga dihay pagpangabughoay tali sa Israel ug Juda. Lain pa, dili gusto sa mga Edomhanon ang katawhan sa Juda, kinsa kaalyado sa Israel niining higayona. —2Ha 3:20-23; itandi ang 2Cr 20:10, 11, 24, 25.

Kay naghunahuna nga ang ilang mga kaaway nagpinatyanay sa usag usa, ang mga Moabihanon naninggit, "Busa karon, ngadto sa agawonon sa gubat, Oh Moab!" ug dayon misulod sa kampo sa Israel, apan sila gipakalagiw. Gisundan kini sa Israel pinaagi sa paglaglag sa mga siyudad sa Moab, pagtak-op sa ilang mga tuboran sa tubig, ug pagpuno ug mga bato sa ilang mga yuta, hangtod nga sila nakaabot sa siyudad sa Kir-hareset (Kir sa Moab). —2Ha 3:23-25.

Sa dihang nakita ni Haring Mesa nga siya natanggong, siya nagdalag 700 ka tawo nga tiggamit sa espada ug mibalos sa pag-atake aron makalusot ngadto sa hari sa Edom (tingali tungod kay siya naghunahuna nga didto iyang maatubang ang labing huyang nga puwersa), apan wala niya kini mahimo. "Sa kataposan iyang gikuha ang iyang panganayng anak nga lalaki nga maoy mohari puli kaniya ug gitanyag siya ingong halad-nga-sinunog ibabaw sa paril."—2Ha 3:26, 27.

Ang kadaghanan sa mga komentarista miuyon nga gitanyag ni Mesa ang iyang kaugalingong anak nga lalaki ingong halad ngadto sa iyang diyos nga si Kemos. Ang pipila nga lahi ug hunahuna nagingon nga ang iyang gihalad mao ang nabihag nga anak nga lalaki sa hari sa Edom, nga nagsitar sa Amos 2:1 ingong pamatuod, diin gihisgotan ang Moab nga 'nagsunog sa mga bukog sa hari sa Edom aron mahimong apog.' Bisan tuod sa gramatikanhong paagi ang Hebreohanong mga pulong motugot sa maong interpretasyon, kining ulahing pangagpas daw sukwahi sa ubang nahibaloan nga mga kamatuoran. Pananglitan, wala pa sukad madunggi bahin sa mga Moabihanon ug mga Ammonhanon, mga silingan sa Israel, nga ilang itanyag ang ilang mga kaaway ingong mga halad ngadto sa ilang mga diyos, apan usa ka iladong batasan sa ilang relihiyon nga itanyag ang ilang kaugalingong mga anak ingong mga halad-nga-sinunog sa paglukmay sa kapungot sa ilang mga diyos. (Deu 12:30, 31; Miq 6:6, 7) Busa masabtan kon nganong kining magsisimba ni Kemos nga si Mesa, nga tatawng nameligro nga mapildi, mipalabi sa maong hinanali nga mga lakang.

Ang Bato sa Moab. Ang Bato sa Moab nadiskobrehan didto sa Dhiban (Dibon) niadtong 1868. Gituohan sa kadaghanan nga kini iya ni Mesa, ug ang mga kaundan niini sagad nga gipetsahan sa panahon sugod sa mga hitabo nga giasoy diha sa ikatulong kapitulo sa Ikaduhang Hari. Diha niining iladong inskripsiyon, gisaulog ni Mesa ang iyang kagawasan gikan sa pagdominar sa Israel, nga matod niya mikabat ug 40 ka tuig. Anaa usab niini ang lainlaing komento bahin sa mga dapit nga gisakop ni Mesa (ang Medeba, Atarot, Nebo, Jahaz). Sa pagpanghambog sa iyang pagkarelihiyoso kaayo, sa pagpanukod ug mga siyudad ug dagkong mga dalan, ingon man sa iyang gipangangkong kadaogan batok sa Israel, gihatag ni Mesa ang tanang pasidungog ngadto sa diyos nga si Kemos. Nakaila usab si Mesa kang Jehova nga Diyos sa Israel, kay sa ika-18 nga linya niini nga dokumento makaplagan ang Tetragrammaton. Diha niini nanghambog

si Mesa: “Gikuha ko gikan didto ang [mga sudlanan] ni Yahweh, naghakot niini ngadto sa atubangan ni Kemos.” (HULAGWAY, Tomo 1, p. 946) Apan, ingon sa madahom, wala hisgoti ang iyang kaugalingong kapildihan ug ang paghalad sa iyang anak nga lalaki. Ang *Biblical Archaeology Review* (Mayo/Hunyo 1986, p. 57) nag-ingon: “Ang mga inskripsiyon diha sa nagtindog nga mga bato o mga bungbong sa templo gihimo alang sa mga propaganda ug paghimaya sa diyos ug sa magmamando sa nasod. Busa, dili ikatingala nga wala hisgoti ni Mesa ang pagpakiggubat sa mga hari sa Israel, Juda ug Edom batok sa iyang nasod, nga bahin niana ang Bibliya naghatag kanato ug detalyadong asoy.”

3. [Heb., *Meh·sha'*]. Usa ka anak nga lalaki ni Saharaim pinaagi sa iyang asawa nga si Hodes. Si Mesa nahimong pangulo sa banay sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:1, 8-10.

4. [Heb., *Me·sha'*]. Usa sa mga utlanan sa rehiyon nga gipuy-an sa mga kaliwat ni Joktan. (Gen 10:29, 30) Ang Gregong *Septuagint* naghubad sa ngalang Mesa ingong *Mas·se'*. Tungod niini ang “Mesa” gituohan nga maoy laing espeling sa “Masa,” ang ngalan sa usa ka Ismaelinhon kansang mga kaliwat mopatim-aw nga mipuyo sa Arabia. —Gen 25:13, 14.

MESAK. Ang Babilonyanhong ngalan nga gihatag sa pangulong opisyal sa palasyo ni Nabucodonosor ngadto sa kauban ni Daniel nga si Misael. Ang kahulogan niining bag-ong ngalan wala matino, apan lagmit naglakip kini kang Aku, usa ka Sumerianhong diyos.

Naghupot sa Integridad Ingong Usa ka Batan-on. Si Mesak (Misael) gidalang binihag gikan sa Jerusalem ngadto sa Babilonya niadtong 617 W.K.P. duyog kang Jehoiakin ug sa uban pa. Unya si Misael, Azarias, Hananias, ug Daniel gipailalom sa hari sa Babilonya sa tulo-ka-tuig nga kurso sa pagbansay, nga sa kataposan niana sila nahimong mas maayo pa bisan sa mga magtatambag sa hari. (2Ha 24:1, 6, 8, 12-16; Dan 1:1-7, 17-20) Sulod niining panahona kining upat nagpabiling malig-on sa ilang debosyon ngadto sa Diyos, midumili pa gani sa paghugaw sa ilang kaugalingon sa kinaham nga mga kalan-on sa hari.—Dan 1:8-16.

Lagmit adunay tulo ka katarongan kon nganong giisip nila nga ‘makahugaw’ ang kinaham nga mga kalan-on sa hari: (1) Ang mga Babilonyanhon mokaon ug mga hayop nga gipahayag nga mahugaw sa Moisesnong Balaod; (2) dili sila mainampingon labot sa pagpatulo pag-ayo sa dugo sa mga hayop, nga ang pipila tingali giluok pa; (3) ang mga pagano sagad nga naghalad una sa mga hayop ngadto sa ilang mga diyos, nga nag-isip nga ang pagkaon sa maong mga hayop maoy usa ka bahin sa pagsimba niini nga mga diyos.—Dan 1:8; itandi ang 1Co 10:18-20, 28.

Sa ulahi, human ibutang si Daniel sa usa ka hataas nga posisyon sa kagamhanan diha sa palasyo sa hari, si Nabucodonosor, tungod sa hangyo ni Daniel, nagtudlo kang Mesak, Sadrak, ug Abednego ingong tagdumala sa sakop nga mga distrito sa Babilonya.—Dan 2:48, 49.

Midumili sa Pagyukbo sa Larawan. Si Mesak ug ang iyang duha ka kauban namatikdan na usab sa hari tungod sa pagdumili sa pagyukbo sa dakong larawan nga gihimo ni Nabucodonosor, atubangan sa tanang ubang mga kawani sa kagamhanan. Uban sa bug-os nga pagtuo kang Jehova, ilang gisultihan si Nabucodonosor nga sila dili moduyog sa pag-alagad sa mga diyos sa hari. Dili hinungdanon kanila kon sila luwason ba sa ilang Diyos gikan sa hudno o dili; huptan gayod nila ang ilang integridad kaniya inay mokompromiso aron lang mahatagan ug kagawasan. (Sa Heb 11:34, 35 gihisgotan kadtong “nagpahunong sa puwersa sa kalayo” ug kinsa dili “modawat ug kagawasan pinaagig lukat, aron nga makabaton sila ug mas maayong pagkabanhaw.”) Tungod sa ilang pagtuo giluwas sila ni Jehova pinaagi sa iyang manulonda. Ngani, sa ilang pagkagawas, “ang baho sa kalayo wala motapot kanila.” Si Nabucodonosor, nga nasuko pag-ayo ug gani mimando nga painiton ang hudno sa pito ka pilo nga labaw pa kay sa naandang pagpainit niini sa dili pa itambog silang tulo, karon miila sa ilang Diyos ingong usa ka manluluwas. Dugang pa, siya nagsugo nga si bisan kinsa nga magasultig daotan batok sa Diyos ni Mesak pagaputolputolon ug ang iyang balay himoong publikong kalibangan. —Dan 3:1-30.

MESEK.

1. Usa sa mga anak nga lalaki ni Japet nga anak ni Noe; siya natawo human sa Lunop. (Gen 10:2; 1Cr 1:5) Kining ngalana dayag nga nagtumong sa iyang mga kaliwat ug sa yuta nga ilang gipuy-an. Ang manalagnang si Ezequiel kanunayng naghisgot sa Mesek uban sa Tubal, nga nagpailang kini sila nahimutang sa A sa Palestina. Sila gihubit ingong tigbaligyag mga ulipon ug tumbaga ngadto sa Tiro, gustog gubat, ug kaalyado o kaha sakop ni ‘Gog sa Magog’ diha sa gitagnang mapintason niyang pagpakiggubat batok “sa kabukiran sa Israel.” (Eze 27:13; 32:26; 38:2, 3; 39:1, 2; tan-awa ang GOG Num. 2.) Ang Mesek gihisgotan nga bulag sa Tubal diha sa Salmo 120:5, dayag ingong paghawas sa usa ka agresibo, luog nga katawhan.

Mga usa ka libo ka tuig human sa Lunop, ang Asiryanhong mga inskripsiyon naghisgot ug usa ka katawhan nga gitawag ug *Musku* nga namuyo sa

usa ka dapit sa Asia Minor sa K sa Asirya. Si Emperador Tiglat-pileser I, Tukulti-Ninurta II, Ashurnasirpal II, ug Sargon sa Asirya tanan naghisgot ug mga pagpakig-away batok kanila. Ang kamatuoran nga ang *Musku* kanunayng gihisgotan uban sa *Tabali* (lagmit ang Tubal sa Bibliya) naghatag ug katarongan sa pagtuo nga ang ngalang *Musku* naggikan sa Mesek. Si Herodotus (III, 94) sa ulahi naghisgot sa Moschi ug sa Tibareni sa samang panagi.

Gituohan sa daghang eskolar nga ang *Musku* nalangkit sa mga Frigiahanon, nga lagmit nagdominar sa kinadak-ang bahin sa kasadpan ug sentral nga Asia Minor sa hapit nang matapos ang ikaduhang milenyo W.K.P. Si Haring Mita sa Muski, nga gihisgotan ni Emperador Sargon sa Asirya, gituohan sa pipila ka eskolar nga mao ra si Haring Midas sa Frigia, nga gihubit sa Gregong tradisyon nga nagmando sa samang yugto.

2. Ang Mesek makita diha sa Masoretikong teksto sa 1 Cronicas 1:17 ingong usa ka kaliwat ni Sem, apan ang samang talaan sa kagikan diha sa Genesis 10:23 mabasa nga "Mas."

MESELEMIAS [Si Jehova Nakigdait (Nagbayad; Nagbalos)]. Usa ka Kohatnong Levihanon ug pangulo nga katigulangan sa usa ka dibisyon sa mga Korehanon. Siya "may mga anak nga lalaki ug mga kaigsoonan, mga tawo nga may katakos, napulog-walo," nga gitudlo uban kaniya ingong mga magbalantay-sa-ganghaan sa sangtuwaryo sa panahon sa pag-organisar pag-usab ni Haring David sa saserdotehanon ug Levihanong mga pag-alagad. (1Cr 26:1-3, 9) Siya lagmit mao ra si Selemias sa 1 Cronicas 26:14. Ang iyang anak nga lalaki nga si Zacarias "mao ang magbalantay-sa-ganghaan nga pasulod sa tolda nga tagboanan."—1Cr 9:21.

MESEZABEL.

1. Usa ka tawo sa Juda sa banay ni Zera ug kansang "anak nga lalaki" nga si Petahia anaa "sa kiliran sa hari alang sa tanang butang labot sa katawhan."—Neh 11:24.

2. Amahan ni Berekias ug katigulangan sa Mesulam nga naghimog pagpang-ayo sa paril sa Jerusalem sa adlaw ni Nehemias.—Neh 3:4.

3. Usa sa "mga pangulo sa katawhan," o iyang kaliwat, kinsa nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" sa panahon ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 14, 21.

MESILEMIT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nakigdait; nagbayad; nagbalos"]. Usa ka saserdote ug kaliwat ni Imer. (1Cr 9:10, 12) Siya lagmit mao ra si Mesilemot sa Nehemias 11:13.

MESILEMOT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nakigdait; nagbayad; nagbalos"].

1. Usa ka Epraimnon kansang "anak nga lalaki" nga si Berekias maoy usa sa mga pangulo sa Epraim nga nagkombinsir sa mga Israelinhon sa adlaw ni Haring Peka nga buhian ang ilang mga nabihag sa usa ka malamposong pagpakiggubat batok sa Juda.—2Cr 28:6-8, 12-15.

2. Usa ka saserdote nga naggikan kang Imer ug maoy katigulangan sa pipila ka saserdote nga nagpuyo sa Jerusalem human mamalik ang mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Neh 11:10, 13, 14) Lagmit nga siya mao ra ang Mesilemit sa 1 Cronicas 9:12.

MESIYAS. Gikan sa Hebreohanong lintunganayng berbo nga *ma·shach′,* nga nagkahulogang "pahid," ug busa "dihog." (Ex 29:2, 7) Ang mesiyas (*ma·shi′ach*) nagkahulogang "dinihogan." Ang katumbas sa Grego maoy *Khri·stos′,* o Kristo.—Mat 2:4, *ftn* sa *Rbi8.*

Sa Hebreohanong Kasulatan ang *verbal adjective* nga *ma·shi′ach* gipadapat ngadto sa daghang tawo. Si David opisyal nga gitudlo ingong hari pinaagi sa pagdihog kaniya ug lana ug busa gihisgotan ingong "dinihogan" o, sa literal, "mesiyas." (2Sa 19:21; 22:51; 23:1; Sal 18:50) Ang ubang mga hari, lakip kang Saul ug Solomon, gitawag nga "dinihogan" o "ang dinihogan ni Jehova." (1Sa 2:10, 35; 12:3, 5; 24:6, 10; 2Sa 1:14, 16; 2Cr 6:42; Lam 4:20) Kini nga termino gipadapat usab ngadto sa hataas nga saserdote. (Lev 4:3, 5, 16; 6:22) Ang mga patriarkang si Abraham, Isaac, ug Jacob gitawag nga "mga dinihogan" ni Jehova. (1Cr 16:16, 22, *ftn* sa *Rbi8*) Ang Persianhon nga si Haring Ciro gitawag nga "dinihogan," tungod kay siya gitudlo sa Diyos alang sa usa ka buluhaton.—Isa 45:1; tan-awa ang DINIHOGAN, PAGDIHOG.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang *Mes·si′as* nga gihatagag katumbas nga espeling nga Mesiyas makaplagan diha sa Gregong teksto sa Juan 1:41, nga may pagpatin-aw, "nga nagkahulogan, kon hubaron, Kristo." (Tan-awa usab ang Ju 4:25.) Usahay ang pulong nga *Khri·stos′* gigamit lamang maylabot sa usa nga mao o kinsa nag-angkong ang Mesiyas, o ang Dinihogan. (Mat 2:4; 22:42; Mar 13:21) Apan, sa kadaghanan nga kini makita, ang *Khri·stos′* maoy dinuyogan sa personal nga ngalang Jesus, sama sa mga ekspresyong "Jesu-Kristo" o "Kristo Jesus," aron sa pagpaila *kaniya* ingong ang Mesiyas. Usahay ang pulong gigamit nga nag-inusara apan espesipikong nagtumong kang Jesus uban ang pagsabot nga si Jesus mao Ang Kristo, sama sa pahayag, "Si Kristo namatay alang kanato."—Rom 5:8; Ju 17:3; 1Co 1:1, 2; 16:24; tan-awa ang KRISTO.

Ang Mesiyas Diha sa Hebreohanong Kasulatan. Sa Daniel 9:25, 26 ang pulong nga *ma·shi′ach* gipadapat nga *eksklusibo* ngadto sa umaabot nga Mesiyas. (Tan-awa ang KAPITOAN KA SEMANA.) Apan, daghang uban pang mga teksto sa Hebreohanong Kasulatan nagpunting usab niining Usa nga umaabot, bisag dili sa eksklusibong paagi. Pananglitan, mopatim-aw nga ang Salmo 2:2 adunay unang kapadapatan sa dihang ang Filistehanong mga hari misulay sa pagpalagpot sa dinihogan nga si Haring David gikan sa trono. Apan ang ikaduhang kapadapatan, alang sa gitagnang Mesiyas, gipamatud-an sa Buhat 4:25-27, diin ang teksto gipadapat kang Jesu-Kristo. Dugang pa, daghang tawo nga gitawag nga "dinihogan" sa lainlaing paagi naghulagway, o naglarawan, kang Jesu-Kristo ug sa buluhaton nga iyang pagabuhaton; lakip niini mao si David, ang hataas nga saserdote sa Israel, ug si Moises (nga gihisgotan ingong "Kristo" diha sa Heb 11:23-26).

Mga tagna nga wala mogamit ug "Mesiyas." Daghang uban pang mga teksto sa Hebreohanong Kasulatan nga wala sa espesipiko maghisgot sa "Mesiyas" gisabot sa mga Hudiyo ingong mga tagna nga mapadapat ngadto kaniya. Si Alfred Edersheim nagpunting ug 456 ka teksto nga "gihisgotan sa karaang Sinagoga ingong nagtumong sa Mesiyas," ug dihay 558 ka paghisgot diha sa labing karaang rabbinikong mga sinulat nga nagpaluyo sa maong mga paggamit. (*The Life and Times of Jesus the Messiah,* 1906, Tomo I, p. 163; Tomo II, pp. 710-737) Ingong usa ka pananglitan, ang Genesis 49:10 nagtagna nga ang setro sa pagmando maiya sa tribo ni Juda ug nga si Shilo moabot pinaagi niana nga linya. Ang Targum ni Onkelos, ang mga Targum sa Jerusalem, ug ang Midrash tanan miila sa ekspresyong "Shilo" ingong nagtumong sa Mesiyas.

Ang Hebreohanong Kasulatan naundan ug daghang tagna nga naghatag ug mga detalye bahin sa kagikan, panahon sa pagtungha, mga kalihokan, pagtratar sa uban, ug sa papel sa Mesiyas diha sa kahikayan sa Diyos. Busa ang nagkalainlaing mga timailhan bahin sa Mesiyas nalangkob aron mahimong usa ka dakong larawan nga motabang sa matuod nga mga magsisimba sa pag-ila kaniya. Kini magtaganag usa ka pasukaranan sa pagtuo kaniya ingong ang matuod nga Pangulo nga gipadala ni Jehova. Bisan tuod ang mga Hudiyo wala makasabot nga abante sa tanang tagna maylabot sa Dinihogan, ang ebidensiya diha sa mga Ebanghelyo nagpakita nga sila adunay igong kahibalo nga pinaagi niini ilang mailhan ang Mesiyas sa dihang siya motungha na.

Pagsabot Niadtong Unang Siglo K.P. Ang makasaysayanhong impormasyon nga mabatonan nagpadayag ug linangkob nga larawan sa gidak-on sa pagsabot bahin sa Mesiyas nga kasagarang gidawat taliwala sa mga Hudiyo sa unang siglo sa Komong Panahon. Sa panguna kini nga impormasyon makuha gikan sa mga Ebanghelyo.

Hari ug anak ni David. Kasagarang gidawat taliwala sa mga Hudiyo nga ang Mesiyas maoy usa ka hari nga magagikan sa linya ni David. Sa dihang ang mga astrologo nangutana bahin sa "usa nga natawong hari sa mga Hudiyo," si Herodes nga Bantogan nasayod nga sila nangutana bahin sa "Kristo." (Mat 2:2-4) Gipangutana ni Jesus ang mga Pariseo kon kang kinsa nga kaliwat ang Kristo, o Mesiyas. Bisan tuod nga kadtong relihiyosong mga pangulo wala motuo kang Jesus, sila nasayod nga ang Mesiyas maoy anak ni David. —Mat 22:41-45.

Matawo sa Betlehem. Gipakita sa Miqueas 5:2, 4 nga mogula gikan sa Betlehem ang usa nga mahimong "magmamando sa Israel" nga mahimong "dako hangtod sa mga kinatumyan sa yuta." Kini gisabot nga nagtumong sa Mesiyas. Sa dihang si Herodes nga Bantogan nangutana sa pangulong mga saserdote ug mga eskriba kon asa ipakatawo ang Mesiyas, sila mitubag, "Sa Betlehem sa Judea," ug mikutlo sa Miqueas 5:2. (Mat 2:3-6) Ug bisan gani ang pipila sa ordinaryong mga tawo nasayod niini.—Ju 7:41, 42.

Usa ka manalagna nga mohimo ug daghang ilhanan. Pinaagi kang Moises, gitagna sa Diyos ang pag-abot sa usa ka dakong manalagna. (Deu 18:18) Sa mga adlaw ni Jesus, gihulat sa mga Hudiyo kini nga manalagna. (Ju 6:14) Ang pagkagamit ni apostol Pedro sa mga pulong ni Moises, diha sa Buhat 3:22, 23, nagpakita nga siya nasayod nga kini pagadawaton ingong nagtumong sa Mesiyas bisan sa relihiyosong mga magsusupak, ug kini naghatag ug pamatuod sa kaylap nga pagsabot sa Deuteronomio 18:18. Ang Samarianhong babaye nga didto sa may atabay naghunahuna usab nga ang Mesiyas maoy usa ka manalagna. (Ju 4:19, 25, 29) Gidahom sa katawhan nga ang Mesiyas mohimog mga ilhanan.—Ju 7:31.

Ang pipila ka panagkalahi sa mga pagtuo. Dayag nga bisan tuod ang kahibalo bahin sa pagabot sa Mesiyas maoy komon taliwala sa mga Hudiyo, dili tanang tawo ang adunay samang kahibalo o pagsabot bahin kaniya. Pananglitan, bisan tuod daghan ang nahibalo nga siya magagikan sa Betlehem, ang pipila wala mahibalo. (Mat 2:3-6; Ju 7:27) Gituohan sa pipila nga ang maong Manalagna lahi kay sa Kristo. (Ju 1:20, 21; 7:40, 41) Ang pipila ka

TALAGSAONG MGA TAGNA MAHITUNGOD KANG JESUS UG ANG KATUMANAN NIINI		
Tagna	**Hitabo**	**Katumanan**
Gen 49:10	Matawo sa tribo ni Juda	Mat 1:2-16; Luc 3:23-33; Heb 7:14
Sal 132:11; Isa 9:7; 11:1, 10	Gikan sa banay ni David nga anak ni Jese	Mat 1:1, 6-16; 9:27; Buh 13:22, 23; Rom 1:3; 15:8, 12
Miq 5:2	Matawo sa Betlehem	Luc 2:4-11; Ju 7:42
Isa 7:14	Matawo sa usa ka ulay	Mat 1:18-23; Luc 1:30-35
Jer 31:15	Mga bata gipatay human sa iyang pagkatawo	Mat 2:16-18
Os 11:1	Gitawag gikan sa Ehipto	Mat 2:15
Mal 3:1; 4:5; Isa 40:3	Giandam ang dalan	Mat 3:1-3; 11:10-14; 17:10-13; Luc 1:17, 76; 3:3-6; 7:27; Ju 1:20-23; 3:25-28; Buh 13:24; 19:4
Isa 61:1, 2	Gisugo	Luc 4:18-21
Isa 9:1, 2	Pinaagi sa ministeryo ang katawhan sa Neptali ug Zabulon makakitag dakong kahayag	Mat 4:13-16
Sal 78:2	Misulti pinaagig mga sambingay	Mat 13:11-13, 31-35
Isa 53:4	Gidala ang atong mga sakit	Mat 8:16, 17
Sal 69:9	Kasibot alang sa balay ni Jehova	Mat 21:12, 13; Ju 2:13-17
Isa 42:1-4	Ingong alagad ni Jehova, siya dili makiglantugi diha sa kadalanan	Mat 12:14-21
Isa 53:1	Dili tuohan	Ju 12:37, 38; Rom 10:11, 16
Zac 9:9; Sal 118:26	Pagsulod sa Jerusalem sakay sa nati sa asno; giabibahan ingong hari ug usa nga moabot sa ngalan ni Jehova	Mat 21:1-9; Mar 11:7-11; Luc 19:28-38; Ju 12:12-15
Isa 28:16; 53:3; Sal 69:8; 118:22, 23	Gisalikway apan mahimong ulohang bato sa pamag-ang	Mat 21:42, 45, 46; Buh 3:14; 4:11; 1Pe 2:7
Isa 8:14, 15	Mahimong bato nga kapandolan	Luc 20:17, 18; Rom 9:31-33
Sal 41:9; 109:8	Usa ka apostol nga dili matinumanon, magbudhi kaniya	Mat 26:47-50; Ju 13:18, 26-30; Buh 1:16-20
Zac 11:12	Gibudhian bugti sa 30 ka pirasong plata	Mat 26:15; 27:3-10; Mar 14:10, 11
Zac 13:7	Mga tinun-an matibulaag	Mat 26:31, 56; Ju 16:32
Sal 2:1, 2	Mga gahom sa Roma ug mga pangulo sa Israel magkahiusa batok sa dinihogan ni Jehova	Mat 27:1, 2; Mar 15:1, 15; Luc 23:10-12; Buh 4:25-28
Isa 53:8	Gihusay ug gihukman	Mat 26:57-68; 27:1, 2, 11-26; Ju 18:12-14, 19-24, 28-40; 19:1-16
Sal 27:12	Gamitan ug bakak nga mga saksi	Mat 26:59-61; Mar 14:56-59
Isa 53:7	Nagpakahilom atubangan sa mga magsusumbong	Mat 27:12-14; Mar 14:61; 15:4, 5; Luc 23:9
Sal 69:4	Gidumtan nga walay hinungdan	Luc 23:13-25; Ju 15:24, 25
Isa 50:6; Miq 5:1	Gisagpa, giluwaan	Mat 26:67; 27:26, 30; Ju 19:3
Sal 22:16, *ftn* sa *Rbi8*	Gilansang	Mat 27:35; Mar 15:24, 25; Luc 23:33; Ju 19:18, 23; 20:25, 27
Sal 22:18	Giripahan ang mga besti	Mat 27:35; Ju 19:23, 24
Isa 53:12	Giisip uban sa mga makasasala	Mat 26:55, 56; 27:38; Luc 22:37
Sal 22:7, 8	Gipasipalahan samtang diha sa estaka	Mat 27:39-43; Mar 15:29-32
Sal 69:21	Gihatagan ug suka ug apdo	Mat 27:34, 48; Mar 15:23, 36
Sal 22:1	Gitalikdan sa Diyos aron itugyan ngadto sa mga kaaway	Mat 27:46; Mar 15:34
Sal 34:20; Ex 12:46	Walay mabali nga mga bukog	Ju 19:33, 36
Isa 53:5; Zac 12:10	Gidughang	Mat 27:49; Ju 19:34, 37; Pin 1:7
Isa 53:5, 8, 11, 12	Mamatay sa haladnong kamatayon aron pas-anon ang mga sala ug buksan ang dalan aron mabatonan ang matarong nga baroganan uban sa Diyos	Mat 20:28; Ju 1:29; Rom 3:24; 4:25; 1Co 15:3; Heb 9:12-15; 1Pe 2:24; 1Ju 2:2
Isa 53:9	Gilubong uban sa mga adunahan	Mat 27:57-60; Ju 19:38-42
Jon 1:17; 2:10	Anaa sa lubnganan sa bahin sa tulo ka adlaw, dayon gibanhaw	Mat 12:39, 40; 16:21; 17:23; 27:64; 28:1-7; Buh 10:40; 1Co 15:3-8
Sal 16:8-11, *ftn* sa *Rbi8*	Gibanhaw sa dili pa madunot	Buh 2:25-31; 13:34-37
Sal 2:7	Gipahayag siya ni Jehova ingong Iyang Anak pinaagi sa pagkagianak-sa-espiritu ug sa pagkabanhaw	Mat 3:16, 17; Mar 1:9-11; Luc 3:21, 22; Buh 13:33; Rom 1:4; Heb 1:5; 5:5

tagna bahin sa Mesiyas wala masabti, bisan sa mga tinun-an ni Jesus. Kini ilabinang tinuod labot sa mga tagna nga naghisgot bahin sa pagsalikway, pag-antos, kamatayon, ug pagkabanhaw sa Mesiyas. (Isa 53:3, 5, 12; Sal 16:10; Mat 16:21-23; 17:22, 23; Luc 24:21; Ju 12:34; 20:9) Apan sa dihang nahitabo na kining mga butanga ug gikapatin-aw na ang mga tagna, ang iyang mga tinun-an ug bisan kadtong dili pa mga tinun-an nagpabili sa matagnaong diwa niini nga mga teksto diha sa Hebreohanong Kasulatan. (Luc 24:45, 46; Buh 2:5, 27, 28, 31, 36, 37; 8:30-35) Sanglit ang kamatuoran nga ang Mesiyas kinahanglang mag-antos ug mamatay wala hisabti sa kadaghanang mga Hudiyo, kini nga punto gipasiugda sa unang mga Kristohanon sa dihang nagsangyaw ngadto sa mga Hudiyo. —Buh 3:18; 17:1-3; 26:21-23.

Sayop nga mga Pagdahom. Ang asoy ni Lucas nagpakita nga daghang Hudiyo ang mahinamong nagpaabot nga motungha ang Mesiyas sa maong partikular nga panahon nga si Jesus dinhi sa yuta. Si Simeon ug ang ubang mga Hudiyo "nagahulat sa kahupayan sa Israel" ug sa "kaluwasan sa Jerusalem" sa dihang gidala ang batang si Jesus ngadto sa templo. (Luc 2:25, 38) Panahon sa ministeryo ni Juan nga Tigbawtismo, ang katawhan "nagpaabot" sa Kristo, o Mesiyas. (Luc 3:15) Hinunoa, gidahom sa daghan nga moabot ang Mesiyas sumala sa ilang mga pangagpas. Ang mga tagna diha sa Hebreohanong Kasulatan nagpakita nga ang Mesiyas moabot nga may duha ka papel nga dulaon. Ang usa maoy "mapainubsanon, ug nagsakay sa usa ka asno," samtang ang lain maoy "uban sa mga panganod sa kalangitan" aron sa paglaglag sa mga magsusupak ug aron moalagad kaniya ang tanang matang sa pagmando. (Zac 9:9; Dan 7:13) Ang mga Hudiyo wala makasabot nga kining mga tagnaa nagpunting sa duha ka magkalahi nga pagtungha sa Mesiyas, ug kini nga mga pagtungha may dako kaayong kal-ang sa panahon.

Ang Hudiyohanong mga reperensiya maoy kaharmonya sa Lucas 2:38 nga ang katawhan nianang panahona nagpaabot sa kaluwasan sa Jerusalem. Ang *The Jewish Encyclopedia* nag-ingon: "Gipangandoy nila nga moabot ang sinaad nga manluluwas gikan sa balay ni David, kinsa magpahigawas kanila gikan sa yugo sa gikasilagan nga langyawng mangingilog, magtapos sa dilidiyosnon nga Romanhong pagmando, ug magtukod sa Iyang kaugalingong paghari diha sa kalinaw." (1976, Tomo VIII, p. 508) Sila misulay sa paghimo kaniya nga usa ka yutan-ong hari. (Ju 6:15) Sa dihang wala matuman ang ilang mga pagdahom labot kaniya, sila nagsalikway kaniya.

Dayag nga ang pagdahom nga ang Mesiyas mahimong usa ka yutan-ong hari gituohan usab ni Juan nga Tigbawtismo ug sa iyang mga tinun-an. Si Juan nahibalo nga si Jesus mao ang Mesiyas ug ang Anak sa Diyos, sanglit siya nakakita kaniya nga gidihogan sa balaang espiritu ug nakadungog sa tingog sa Diyos sa pag-uyon kaniya. Si Juan wala makulangi ug pagtuo. (Mat 11:11) Busa ang iyang pangutana, "Magpaabot pa ba kamig lain?" lagmit nagpasabot, 'Magpaabot pa ba kamig lain nga maoy motuman sa tanang gilaoman sa mga Hudiyo?' Agig pagtubag gipunting ni Kristo ang mga buluhaton nga iyang gibuhat (nga ang maong mga butang gitagna na diha sa Hebreohanong Kasulatan). Siya mihinapos: "Ug malipayon siya nga wala mapandol tungod kanako." Kini nga tubag, bisan tuod nagpasabot nga gikinahanglan ang pagtuo ug katakos sa pag-ila, makapatagbaw ug makapahupay na kang Juan, nga nagpasalig kaniya nga si Jesus mao ang Usa nga motuman sa mga saad sa Diyos. (Mat 11:3; Luc 7:18-23) Dugang pa, sa wala pa siya mokayab, gituohan sa mga tinun-an ni Jesus nga nianang panahona iyang luwason ang Israel gikan sa Hentil nga pagmando ug tukoron ang Gingharian (ipasig-uli ang paghari sa linya ni David) sa ibabaw sa yuta.—Luc 24:21; Buh 1:6.

Mini nga mga Mesiyas. Human sa kamatayon ni Jesus, ang mga Hudiyo misunod sa daghang mini nga mga Mesiyas, ingon sa gitagna ni Jesus. (Mat 24:5) "Gikan kang Josephus mopatim-aw nga sa unang siglo sa wala pa ang pagkalaglag sa Templo [niadtong 70 K.P.] mitungha ang ubay-ubay nga mga Mesiyas nga misaad ug kahupayan gikan sa yugo sa Roma, ug nakakaplag ug andam nga mga sumusunod." (*The Jewish Encyclopedia,* Tomo X, p. 251) Unya, niadtong 132 K.P., si Bar Kokhba (Bar Koziba), ang usa sa labing ilado sa mini nga mga mesiyas, giabiba ingong Mesiyashari. Sa pagpukgo sa pag-alsa nga iyang gipangunahan, ang Romanhong kasundalohan nagpatay ug linibo ka mga Hudiyo. Bisan tuod ang maong mini nga mga Mesiyas nagpakita nga daghang Hudiyo ang pangunang interesado sa usa ka politikanhong Mesiyas, gipakita usab nila nga sila nagpaabot gayod sa usa ka *personal* nga Mesiyas, dili lamang sa usa ka Mesiyanikong panahon o Mesiyanikong nasod. Ang pipila nagtuo nga si Bar Kokhba maoy usa ka kaliwat ni David, nga mahimong nakatabang gayod sa iyang pangangkon ingong Mesiyas. Apan, sanglit ang mga talaan sa kagikan dayag nga nalaglag niadtong 70 K.P., ang ulahing mga nangangkon ingong Mesiyas dili na makahatag ug pamatuod nga sila naggikan sa banay ni David. (Busa ang Mesiyas kinahanglang motungha sa dili pa ang 70 K.P., sama sa pagtungha ni Jesus, aron pamatud-an ang iyang pangangkon ingong manununod ni David. Kini nagpakita nga ang mga tawo nga nagpaabot pa gihapon sa yutan-ong pagtung-

ha sa Mesiyas maoy sayop.) Lakip sa ulahing mga nangangkon sa pagka-mesiyas mao si Moises nga taga-Creta, kinsa miingon nga iyang bahinon ang dagat tali sa Creta ug Palestina, ug si Serenus, kinsa nagpahisalaag sa daghang Hudiyo didto sa Espanya. Ang *The Jewish Encyclopedia* nagtala ug 28 ka mini nga mga Mesiyas tali sa mga tuig 132 K.P. ug 1744 K.P.—Tomo X, pp. 252-255.

Si Jesus Gidawat Ingong ang Mesiyas. Ang makasaysayanhong ebidensiya nga makaplagan sa mga Ebanghelyo nagpakita nga si Jesus mao gayod ang Mesiyas. Ang mga tawo sa unang siglo, kinsa adunay katungod sa pagkuwestiyon sa mga saksi ug sa pagsusi sa ebidensiya, midawat sa maong makasaysayanhong impormasyon ingong tinuod. Sila segurado kaayo sa pagkatukma niini nga tungod niana sila andam nga moantos sa paglutos ug mamatay tungod sa ilang pagtuo pinasukad niana nga kasaligang impormasyon. Ang makasaysayanhong mga rekord sa Ebanghelyo nagpakita nga dihay lainlaing mga indibiduwal nga miila sa dayag nga si Jesus mao ang Kristo, o Mesiyas. (Mat 16:16; Ju 1:41, 45, 49; 11:27) Si Jesus wala moingon nga sila sayop, ug sa usa ka higayon iyang giadmitir nga siya mao ang Kristo. (Mat 16:17; Ju 4:25, 26) Usahay dili direktang isulti ni Jesus nga siya mao ang Mesiyas; usahay iyang gibaoran ang uban sa dili pagpahibalo niini. (Mar 8:29, 30; 9:9; Ju 10:24, 25) Sanglit si Jesus presente man diin ang mga tawo makadungog kaniya ug makakita sa iyang mga buhat, buot niya nga sila motuo sumala sa lig-ong pasikaranan niini nga ebidensiya, aron ang ilang pagtuo ipasukad sa ilang kaugalingong pagsaksi sa katumanan sa Hebreohanong Kasulatan. (Ju 5:36; 10:24, 25; itandi ang Ju 4:41, 42.) Karon ang rekord sa Ebanghelyo kon unsa si Jesus ug kon unsa ang iyang gihimo gitagana lakip ang Hebreohanong Kasulatan, nga naghatag ug dagayang impormasyon bahin sa kon unsay iyang buhaton, aron ang mga indibiduwal mahibalo ug motuo nga si Jesus mao gayod ang Mesiyas. —Ju 20:31; tan-awa ang JESU-KRISTO.

MESOBAB [Giuli (Gidalag Balik); o, lagmit, Dili Matinumanon]. Usa ka pangulo sa tribo ni Simeon nga may dakong panimalay ug miapil sa pag-ilog sa mga sibsibanan gikan sa mga Hamihanon ug sa mga Meunim duol sa Gedor sa mga adlaw ni Haring Ezequias sa Juda.—1Cr 4:34-42.

MESOPOTAMIA [gikan sa Gr., nga nagkahulogang "[Yuta] Taliwala sa mga Suba"]. Kini mao ang Gregong termino alang sa halapad nga yuta nga nahimutang taliwala sa mga suba sa Tigris ug Euprates. Lagmit katumbas kini sa Hebreohanong ngalan nga susamag kahulogan, ang Aram-naharaim. (Sal 60:Sup) Ngani, ang mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* sagad naghubad sa "Aram-naharaim" ingong "Mesopotamia."—Tan-awa ang ARAM Num. 5.

Ang kapadapatan sa termino nga "Mesopotamia" managlahi sa karaan ug moderno nga paggamit. Sa panguna, diha sa halapad nga diwa, kini naglangkob sa tibuok nga rehiyon nga nahimutang taliwala sa Tigris ug Euprates ug miabot gikan sa Gulpo sa Persia sa H hangtod sa kabukiran sa Turkey ug Iran sa A. Kini naglakip sa patag sa yutang binanlas sa karaang Babilonya nga miabot ug mga 400 km (250 mi) hangtod sa H sa Baghdad. (Tan-awa ang BABILONYA Num. 2.) Apan, sa mas limitado nga diwa, dili lakip ang Babilonya, ang rehiyon lamang dapit sa A mao ang gitawag ug Mesopotamia. Kining amihanang rehiyon naglakip sa usa ka ubos nga nagbugdobugdo nga patag sa ibabaw sa bukid nga adunay daghang dal-as diha niana. Batoon usab kini nga lugar.

Ang ebidensiya sa lapad nga pagkagamit niini nga ngalan sa unang siglo K.P. makaplagan diha sa Buhat 7:2, diin si Esteban namulong bahin kang Abraham nga nagpuyo sa "Mesopotamia" samtang didto pa sa Ur, usa ka siyudad sa Babilonya. Apan dili matino kon ang Hebreohanong "Aram-naharaim" naglakip ba usab sa Babilonya. Sa dihang may pasukaranan nga matino ang kinatibuk-ang geograpikanhong dapit nga gihisgotan diha sa Hebreohanong Kasulatan, ang amihanang lugar palibot sa Haran (Gen 24:2-4, 10) o ang amihanan nga bukirong rehiyon nga naglibot sa Petor (Deu 23:4; itandi ang Num 23:7) maoy lakip sa lugar nga gingganlan ug "Aram-naharaim" (Mesopotamia). Bisan tuod nga dili tino ang gidak-on sa lugar nga nailalom sa pagkontrolar ni Haring Cusan-risataim nga taga-Mesopotamia (ang nanglupig sa Israel sa panahon ni Maghuhukom Otniel), ang sentro sa iyang pangagamhanan lagmit nahimutang usab sa A. (Huk 3:8-10; tan-awa ang CUSAN-RISATAIM.) Lagmit gikan sa amihanang Mesopotamia nga ang Ammonhanon nga si Haring Hanun nag-abang ug mga karo ug mga mangangabayo alang sa iyang pagpakiggubat kang Haring David.—1Cr 19:6, 7.

Lakip sa mga Hudiyo ug mga kinabig nga miadto sa Jerusalem alang sa Pista sa Pentekostes niadtong 33 K.P. mao ang mga molupyo sa Mesopotamia. (Buh 2:1, 2, 9) Kini lagmit naglakip sa mga pumoluyo gikan sa habagatang bahin sa maong yuta, nga mao, ang Babilonya. Niining bahina angayng matikdan nga ang historyador nga si Josephus nagtaho nga dihay "daghang Hudiyo" sa Babilonya niadtong unang siglo W.K.P.—*Jewish Antiquities,* XV, 14 (ii, 2).

MESULAM [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nakigdait; nagbayad; nagbalos"].

1. Usa ka pangulo sa banay sa tribo ni Benjamin nga mipuyo sa Jerusalem; anak nga lalaki ni Elpaal.—1Cr 8:1, 17, 18, 28.

2. Usa ka Gadhanon nga pumoluyo sa Basan nga gitala sumala sa kagikan ingong usa ka anak nga lalaki ni Abihail sa panahon sa mga paghari ni Jotam ug Jeroboam II (dayag nga duha ka lainlaing pagtala, kay ang pagmando niini nga mga hari wala mag-abot).—1Cr 5:11, 13, 14, 16, 17.

3. Apohan nga lalaki o katigulangan sa sekretaryo ni Haring Josias nga si Sapan.—2Ha 22:3.

4. Amahan o katigulangan sa Hataas nga Saserdoteng si Hilkias panahon sa paghari ni Haring Josias. (1Cr 9:11; Neh 11:11) Si Mesulam lagmit nagalagad ingong hataas nga saserdote. Ang pipila sa iyang mga kaliwat mipuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya. Siya dayag nga gitawag ug Salum sa 1 Cronicas 6:12, 13 ug sa Esdras 7:2.—Tan-awa ang SALUM Num. 7.

5. Usa ka Kohatnong Levihanon, usa sa ubay-ubay nga nagdumala sa pagpang-ayo sa templo ubos sa pagmando ni Haring Josias.—2Cr 34:1, 8, 12.

6. Usa ka saserdote kansang mga kaliwat (labing menos tulo ka henerasyon sunod kaniya) mipuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 9:2, 3, 10, 12.

7. Usa ka Benjaminhon kansang anak nga lalaki nga si Sallu maoy pangulo sa banay didto sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya. (1Cr 9:3, 7, 9) Lagmit nga mao ra usab ang Mesulam nga gitala sa Nehemias 11:7.

8. Usa ka pangulo sa banay nga Benjaminhon nga mipuyo mismo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero.—1Cr 9:3, 7-9.

9. Ang unang gitala nga anak nga lalaki ni Gobernador Zorobabel; kaliwat ni Haring David.—1Cr 3:1, 19.

10. Pangulo sa saserdotehanong balay sa amahan ni Esdras sa mga adlaw sa manununod ni Jesua nga si Joiakim. (Neh 12:12, 13) Lagmit mao ra ang Num. 18 o 19.

11. Pangulo sa balay o banay sa amahan sa mga saserdote nga gipundar ni Gineton; sa panahon sa pangatungdanan ni Joiakim. (Neh 12:12, 16) Lagmit mao ra ang Num. 18 o 19.

12. Usa ka magbalantay-sa-ganghaan sa mga adlaw ni Joiakim, Esdras, ug Nehemias.—Neh 12:25, 26.

13. Usa ka pangulo taliwala sa katawhan nga nagkatigom didto sa suba sa Ahava alang sa panaw paingon sa Jerusalem kauban ni Esdras niadtong 468 W.K.P. Si Mesulam maoy usa sa ubay-ubay nga gitudlo ni Esdras sa pagtabang nga matigom ang daghang Levihanon ug Netinim aron mouban usab sa panaw. (Esd 8:15-20) Lagmit mao ra ang Num. 16, 17, 20, o 21.

14. Usa ka Levihanon nga lagmit misupak sa tambag sa pagpapahawa sa langyawng mga asawa nga nakaplagan ni Esdras taliwala sa mga Israelinhon sa iyang pagbalik sa Jerusalem. Apan, ang teksto mahimong sabton nga siya misupak lamang sa gihimong pamaagi sa pagpatuman niana.—Esd 10:10-15, *ftn* sa *Rbi8.*

15. Usa "sa mga anak" o mga kaliwat ni Bani nga miuyon sa tambag ni Esdras sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak.—Esd 10:29, 44.

16. Anak nga lalaki ni Berekias kinsa, ubos sa pagdumala ni Gobernador Nehemias, nag-ayo sa duha ka bahin sa paril sa Jerusalem. (Neh 3:4, 30) Si Mesulam naghatag usab sa iyang anak nga babaye diha sa kaminyoon ngadto kang Jehohanan nga anak nga lalaki ni Tobias nga Ammonhanon, usa ka panaghiusa sa kaminyoon nga nagpahinabog pagkabahinbahin taliwala sa napasig-uling mga Israelinhon.—Neh 6:17-19; 4:3; tan-awa ang Num. 13.

17. Kauban sa pagtukod pag-usab sa Ganghaan sa Karaang Siyudad sa proyekto ni Nehemias sa pag-ayo sa paril; anak nga lalaki ni Besodeias.—Neh 3:6; tan-awa ang Num. 13.

18. Usa niadtong nagtindog sa wala nga bahin ni Esdras sa dihang iyang gibasa ang Balaod ngadto sa nagkatigom nga panon sa ikapitong bulan niadtong 455 W.K.P. Si Mesulam lagmit usa ka saserdote.—Neh 8:2, 4; tan-awa ang Num. 10 ug 11.

19. Usa ka saserdote (o katigulangan sa usa ka saserdote) kinsa miuyon sa pakigsaad sa pagkamatinumanon nga gilaraw sa mga Levihanon.—Neh 9:5, 38; 10:1, 7, 8; tan-awa ang Num. 10 ug 11.

20. Usa ka pangulo sa katawhan kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod usab sa samang kontrata.—Neh 10:1, 14, 20; tan-awa ang Num. 13.

21. Usa ka tawo nga kaubang mimartsa diha sa parada nga gihikay ni Nehemias human matapos ang paril sa Jerusalem.—Neh 12:31, 33; tan-awa ang Num. 13.

MESULEMET [*feminine form* sa Mesulam]. Anak nga babaye ni "Haruz gikan sa Jotba" kinsa nahimong asawa ni Haring Manases sa Juda ug ang inahan ni Haring Amon.—2Ha 21:19, 20.

METAL. Sa kapin sa usa ka gatos ka elemento nga nailhan sa tawo, kapin sa 75 porsiyento niini maoy mga metal. Ang bulawan, plata, tumbaga, puthaw, ug ang tingga tanan espesipikong gihisgotan sa Kasulatan. Ang unang paghisgot sa Bibliya

bahin sa mga metal makaplagan sa Genesis 2:11 ug 4:22.

Bahin sa pisikal nga mga kinaiyahan niini, ang mga metal maoy dili-sihag, matunaw, ug daling salsalon; kini maoy sinaw ug sagad nga maayong agianan sa init ug elektrisidad. Sa kemikal ug pisikal nga paagi ang mga metal adunay pipila ka talagsaong mga kinaiyahan. Alang sa espesipikong impormasyon ug Kasulatanhong mga reperensiya, tan-awa ang tagsatagsa ka artikulo sa mga metal nga gihisgotan sa gisundan nga parapo; usab ang ulohang PAGDALISAY, TIGDALISAY.

METEG-AMA [Busal sa Ama (lagmit, Maniko)]. Usa ka dapit nga giilog ni Haring David gikan sa mga Filistehanon. (2Sa 8:1) Sanglit walay nailhang dapit nga ingon niana ug ngalan, ang Metegama lagmit usa ka mahulagwayong termino nga nagtumong sa usa sa pangunang mga siyudad sa Filistia. Ang samang asoy sa 1 Cronicas 18:1 naghingon nga, "sa Gat ug sa mga lungsod nga sakop niini." Sa 2 Samuel 8:1 lagmit nga gisabot sa *American Standard Version* ang pulong nga "ama" sa Meteg-ama ingong naggikan sa Hebreohanong pulong alang sa "inahan" ug naghubad sa Meteg-ama ingong "ang busal sa inahang siyudad." Kini nga ideya maoy gipakita sa *An American Translation,* nga mabasang "ang paggahom sa kaulohang siyudad" inay nga "Meteg-ama."

METUSAEL [Tawo sa Diyos]. Kaliwat ni Cain pinaagi ni Enoc. Si Metusael mao ang anak nga lalaki ni Mehujael ug ang amahan ni Lamek (dili ang Lamek nga amahan ni Noe).—Gen 4:17, 18.

MEUNIM. Pinasukad sa ngalan, ang mga Meunim giisip nga usa ka katawhang Arabianhon nga nagpuyo diha ug sa palibot sa Ma'an, usa ka siyudad nga mga 32 km (20 mi) sa SHS sa Petra.

Ang Judeanhon nga si Haring Uzzias (829-778 W.K.P.), pinaagi sa tabang ni Jehova, malamposong nakiggubat sa mga Meunim. (2Cr 26:1, 7) Lagmit sa maong panahon ang pipila sa mga nabihag nga Meunim gihimong mga ulipon sa templo, ug busa, ang ilang mga kaliwat sa ulahi gitala lakip sa mga Netinim nga namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 2:1, 2, 43, 50; Neh 7:52; itandi ang Sal 68:18.

Sa panahon sa paghari ni Ezequias (745-717 W.K.P.) usa ka pundok sa mga Simeonhon ang milaglag sa nagpuyo sa tolda nga mga Meunim didto sa kasilinganan sa Gedor.—1Cr 4:24, 39-41; tan-awa ang AMMONIM.

MEZAHAB [Katubigan nga Bulawan]. Ginikanan ni Matred ug katigulangan (tingali, babayeng katigulangan) ni Mehetabel nga asawa ni Hadar (Hadad), ang kataposang ginganlan sa mga hari sa Edom.—Gen 36:31, 39; 1Cr 1:50.

MEZOBAHANON [Taga- (Iya sa) Zoba]. Usa ka termino nga nagtumong sa pinuy-anan ni Jaasiel.—1Cr 11:47.

MEZUZAH. Ang Hebreohanong pulong nga *mezu·zah′* kasagarang gigamit sa Bibliya sa pagtumong sa usa ka hamba sa pultahan o poste sa pultahan. Ang *mezu·zah′* ug ang plural nga *mezu·zohth′* makita diha sa Exodo 12:7 (*ftn* sa *Rbi8*), 22, 23, may kalabotan sa pagwisik sa dugo sa halad sa Paskuwa nganha sa mga poste sa pultahan, ug diha sa Exodo 21:6, kini maoy maylabot sa usa ka ulipon nga, kay nagtinguhang magpabilin sa pagserbisyo sa iyang agalon, dad-on ngadto sa pultahan o "sa poste sa pultahan" ug ang iyang agalon magtusok sa iyang dalunggan pinaagi sa usa ka hilihod. May mga paghisgot usab bahin sa mga poste sa pultahan sa templo nga gitukod ni Solomon (1Ha 6:31, 33; 7:5) ug sa simbolikong templo nga nakita ni Ezequiel diha sa panan-awon.—Eze 41:21; 45:19; 46:2.

Sa modernong mga panahon ang Iningles nga termino nga *"mezuzah"* gigamit sa pagtumong sa usa ka rektanggulong piraso sa pergamino nga naundan sa Hebreohanong teksto sa Deuteronomio 6:4-9 ug Deuteronomio 11:13-21, nga kasagarang gisulat nga 22 ka linya. Kini nga pergamino gilukot ug gisulod sa usa ka kahoy, metal, o bildo nga sudlanan nga gipatapot nga pahandag sa tuong poste sa pultahan sa mga puloy-anan sa mga Ortodoksong Hudiyo, nga ang ibabaw nga bahin nag-atubang sa sulod ug ang ubos nga bahin nag-atubang sa gawas. Ang Hebreohanong pulong nga *Shad·dai′* (nagkahulogang "Labing Gamhanan") gisulat diha sa likod niini nga pergamino ug sagad makita lapos sa tabon nga bildo sa baba sa sudlanan. Usahay ang sudlanan nga *mezuzah* gidayandayanan sa artistikong paagi. Sa dihang ang relihiyosong mga Ortodoksong Hudiyo mosulod o mobiya sa usa ka balay, ilang hikapon ang *mezuzah* ug mobungat sa pag-ampo, "Hinaot ang Diyos kanunayng magabantay sa akong paggula ug sa akong pagsulod sukad karon ug hangtod sa kahangtoran."—Itandi ang Sal 121:8.

Ang paggamit sa *mezuzah* maoy pinasukad sa usa ka literal nga interpretasyon sa sugo diha sa Deuteronomio 6:9 (*ftn* sa *Rbi8*) ug sa 11:20.

MIBHAR [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagpili"]. Anak nga lalaki ni Hagri; usa sa mga tawong gamhanan sa kasundalohan ni David. (1Cr 11:26, 38) Ang pipila nagtuo nga may panagsumpaki sa teksto sa 1 Cronicas 11:38 tungod kay si Bani nga Gadhanon, dili si Mibhar, ang

gihisgotan sa samang talaan sa 2 Samuel 23:36. Sila nagtuo nga ang Mibhar mao ang giusab nga Hebreohanong pulong alang sa "gikan sa Zoba" ug nga ang kataposang mga pulong sa 1 Cronicas 11:38 mitungha tungod kay ang *ba·ni′ hag·ga·dhi′* (Bani nga Gadhanon) gibasa ingong *ben-hagh·ri′* (anak nga lalaki ni Hagri). Kini nagpabiling usa ka banabana.

MIBSAM [Pinahumotan; Lana sa Balsamo; Sinakotan ug Yerbang-Paalimyon].

1. Usa sa mga anak nga lalaki ni Ismael ug gigikanan sa usa ka banay.—Gen 25:13; 1Cr 1:29.

2. Usa ka kaliwat ni Simeon.—1Cr 4:24, 25.

MIBZAR [lagmit nagkahulogang "Kuta"]. Usa sa mga sultan sa Edom, o Esau. Ang ngalang Mibzar tingali gigamit usab sa ulahi nga nagtumong sa iyang mga kaliwat ug sa dapit nga ilang gipuy-an. —Gen 36:40, 42; 1Cr 1:53.

MICA [laing porma sa Hebreohanong mga ngalang Miguel o Micaias]. Ang Cebuano nga ngalang Mica ug Miqueas maoy resulta sa diyutayng kalainan sa Hebreohanong espeling.

1. Anak nga lalaki ni Mepiboset (Merib-baal) ug apo sa anak nga lalaki ni Haring Saul nga si Jonatan. Si Mica (gitawag usab ug Miqueas) mao ang amahan ni Piton, Melek, Tarea (Tahrea), ug Ahaz. —2Sa 9:12; 1Cr 8:33-35; 9:39-41.

2. Usa sa mga Levihanon (o ang katigulangan sa usa) nga nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" sa panahon ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 9, 11.

3. Usa ka Levihanong kaliwat ni Asap ug ang anak nga lalaki ni Zikri (gipaila usab ingong Zabdi ug Zacur). Si Mica mao ang amahan ni Matanias ug gitawag usab ug Miqueas ug Micaias.—1Cr 9:14, 15; Neh 11:17, 22; 12:35.

MICAIAS [Kinsa ang Sama Kang Jehova?].

1. Asawa ni Haring Rehoboam, anak nga babaye ni Uriel sa Gibea, ug ang inahan ni Haring Abias sa Juda. Gitawag usab siya ug "Maaca."—2Cr 11:18, 20; 13:1, 2.

2. Anak nga lalaki ni Imla ug usa ka manalagna ni Jehova ngadto sa amihanang gingharian sa Israel panahon sa paghari ni Haring Ahab. (1Ha 22:8) Samtang si Haring Jehosapat sa Juda miduaw kang Ahab, gidapit siya sa Israelinhong hari nga moduyog kaniya sa pagpakiggubat batok sa mga Siryanhon aron mapanag-iya pag-usab ang Ramot-gilead. Misugot si Jehosapat, pero mihangyo siya nga konsultahon ang pulong ni Jehova. Busa gipatawag ni Ahab ang 400 ka manalagna ug nangutana kanila: "Ako ba moadto batok sa Ramot-gilead sa gubat, o ako ba magdumili?" Sila apirmatibong mitubag nga itugyan ni Jehova ang siyudad nganha sa kamot sa hari. Apan si Jehosapat buot ug dugang pang katinoan, nga niana si Ahab nagpanuko sa pagpatawag kang Micaias, ang manalagna nga kanunayng nanagna ug daotan batok kaniya. Ang gipadalang mensahero nag-awhag kang Micaias sa pagsulti ug mga pulong ngadto kang Ahab sama sa mga pulong sa usa sa ubang mga manalagna. Sa sinugdan gibuhat kana ni Micaias, apan gipapanumpa siya ni Ahab sa pagsulti sa "kamatuoran sa ngalan ni Jehova." Niana, si Micaias miingon: "Nakita ko gayod ang tanang Israelinhon nga nagakatibulaag sa kabukiran, sama sa mga karnero nga walay magbalantay."—1Ha 22:1-17; 2Cr 18:1-16.

Dayon giasoy ni Micaias ang iyang panan-awon bahin kang Jehova nga naglingkod sa Iyang langitnong trono ug nangutana sa nagkatigom nga espiritung mga linalang: "Kinsa ang motonto kang Ahab, aron siya moadto ug mapukan sa Ramot-gilead?" Usa sa mga espiritu miboluntaryo nga moadto ug mahimong "usa ka malimbongong espiritu" diha sa baba sa tanang manalagna ni Ahab. Si Jehova mitubag: "Ikaw motonto kaniya, ug, dugang pa, ikaw mogawas nga mananaog. Lakaw ug buhata ang ingon niana." Unya giingnan ni Micaias si Ahab nga ang Diyos nagbutang ug usa ka malimbongong espiritu diha sa baba sa tanan niyang mga manalagna, "apan si Jehova misulti ug kadaotan mahitungod kanimo." Tungod niana ang mini nga manalagnang si Zedekias mitamparos kang Micaias sa aping ug mabugalbugalong nangutana: "Diin ba miagi ang espiritu ni Jehova gikan kanako aron sa pagpakigsulti kanimo?" Maisogong mitubag si Micaias: "Tan-awa! Imong makita kon diing dalana nianang adlawa sa dihang ikaw mosulod sa kinasulorang lawak aron sa pagtago." Human niana gisugo ni Ahab nga ibutang si Micaias sa bilanggoan, diin ang manalagna tagan-an ug kinunhorang rasyon sa tinapay ug tubig hangtod nga mobalik ang hari diha sa pakigdait. Apan si Ahab wala na gayod makabalik, tungod kay sa panahon sa pagpakiggubat didto sa Ramot-gilead, "dihay usa ka tawo nga nagbawog sa iyang busogan sa kainosente" ug wala tuyoa nga iyang naigo sa pana ang Israelinhong hari, ug sa kataposan siya namatay. Ang kataposang mga pulong ni Micaias ngadto kang Ahab mao kini: "Kon mahibalik ka man gayod diha sa pakigdait, si Jehova wala mosulti kanako." Ang kamatayon sa hari nagpamatuod nga si Micaias usa gayod ka manalagna ni Jehova.—1Ha 22:18-37; 2Cr 18:17-34.

3. Usa sa mga prinsipe nga gipadala ni Haring Jehosapat sa tibuok Juda ingong mga magtutudlo, kauban sa mga Levihanon ug mga saserdote. Diha kanila "ang basahon sa balaod ni Jehova"

samtang gitudloan nila ang katawhan sa tanang siyudad sa Juda.—2Cr 17:7-9.

4. Amahan ni Akbor (Abdon) kinsa duyog sa uban gipadala ni Haring Josias aron magpakisayod kang Jehova mahitungod sa mga pulong sa bagong nakaplagan nga basahon sa Balaod. Siya gitawag usab ug Miqueas.—2Ha 22:12, 13; 2Cr 34: 20, 21.

5. "Anak nga lalaki ni Gemarias nga anak nga lalaki ni Sapan." Didto siya sa lawak-kan-anan sa iyang amahang si Gemarias sa dihang publikong gibasa didto ni Baruk ang linukot nga basahon nga naundan sa mga pulong ni Jehova pinaagi kang Jeremias batok sa Israel, Juda, ug sa tanang kanasoran. Human madungog kini nga mensahe, gitaho ni Micaias ang iyang nadungog ngadto sa sekretaryo ni Haring Jehoiakim ug sa mga prinsipe.—Jer 36: 2, 9-13.

6. Katigulangan sa saserdoteng si Zacarias nga kauban niadtong nagdalag mga trompeta panahon sa seremonyas sa inagurasyon sa pagkatukod pagusab sa paril sa Jerusalem. Siya gitawag usab ug Mica.—Neh 11:22; 12:31, 35.

7. Usa ka saserdote nga kauban niadtong nagdalag mga trompeta kinsa mitugtog diha sa usa sa duha ka "koro sa pagpasalamat" nga miduyog sa pagmartsa panahon sa inagurasyon sa pagkatukod pag-usab sa paril sa Jerusalem sa adlaw ni Nehemias.—Neh 12:40, 41.

MIDIAN, MIDIANHON [Kang (Iya ni) Midian].

1. Usa sa mga anak nga lalaki ni Abraham pinaagi sa iyang puyopuyo nga si Ketura; ang amahan ni Epa, Eper, Hanok, Abida, ug Eldaa. (Gen 25:1, 2, 4; 1Cr 1:32, 33) Sa wala pa siya mamatay, si Abraham naghatag ug mga gasa kang Midian ug sa ubang mga anak nga lalaki sa iyang mga puyopuyo ug dayon nagpalakaw kanila ngadto sa yuta sa Sidlakan.—Gen 25:5, 6.

2. Ang mga kaliwat ni Midian nga anak ni Abraham sa linangkob gitawag nga "Midian" ug "mga Midianhon." (Num 31:2, 3) Usahay ang Bibliya naghisgot kanila ingong mga Ismaelinhon. (Itandi ang Gen 37:25, 27, 28, 36; 39:1; Huk 8:22, 24.) Kini nagpasabot nga ang mga kaliwat ni Abraham pinaagi sa iyang mga anak nga lalaki nga si Ismael ug Midian pareho gayod ug paagi sa ilang pagkinabuhi, ug tingali may dugang pang panagsagol pinaagi sa pagminyoay taliwala sa duha ka katawhan. Mopatim-aw usab nga adunay pipila sa mga Kenihanon nga nailhan ingong mga Midianhon. Sanglit ang mga Kenihanon nahisgotan na ingong katawhan una pa matawo si Midian, kini nagpasabot nga ang Kenihanong bayaw nga lalaki ni Moises nga si Hobab maoy usa ka Midianhon pinasukad lamang sa dapit nga iyang gipuy-an.—Gen 15:18, 19; Num 10:29; Huk 1:16; 4:11; tan-awa ang ISMAELINHON; KENIHANON.

Kay mga kaliwat ni Abraham, ang mga Midianhon lagmit nagsulti ug usa ka pinulongan nga kaamgid gayod sa Hebreohanon. Pananglitan, si Gideon dayag nga wala malisdi sa pagsabot sa mga Midianhon. (Huk 7:13-15; 8:18, 19) Hinunoa, adunay posibilidad usab nga si Gideon nakakat-on sa pinulongan sa mga Midianhon, kay ang Israel nailalom man sa ilang pagdominar sulod sa pito ka tuig.—Huk 6:1.

Ang mga Midianhon sa paninugdan maoy tigbalhinbalhin nga mga pumoluyo sa tolda. (Huk 6:5, 6; Hab 3:7) Apan sa adlaw ni Moises gitaho usab sila ingong nagpuyo sa mga siyudad. (Num 31:9, 10) Sa maong panahon sila nagmauswagon, nga nakabaton ug mga asno ug mga hayop nga karnero ug mga baka nga mokabat sa tinagpulo ka libo ang gidaghanon. (Num 31:32-34) Ang ilang mga bahandi naglakip sa mga pahiyas nga bulawan nga may katibuk-ang gibug-aton nga kapin sa 191 kg (mokantidad karon ug kapin sa $2,150,000).—Num 31:50-52.

Ang mga lalaki ug babaye lagmit nagdayandayan sa ilang kaugalingon ug mga pahiyas nga bulawan, lakip sa mga singsing sa ilong ug mga ariyos. Ang mga hari sa Midian nagsapot ug "mga besti nga balhibo sa karnero nga tininag morado," ug bisan ang ilang mga kamelyo dunay mga kulentas nga gitaoran ug pormag-bulan nga mga dayandayan.—Num 31:50; Huk 8:21, 26.

Walay duhaduha ang mga Midianhon nakabaton sa kadaghanan sa ilang bahandi pinaagi sa negosyo ug sa pagpangagaw. (Itandi ang Gen 37:28; Huk 6:5, 6.) Sukad pa sa panahon ni Jose, ang nagapanawng mga magpapatigayon nga Midianhon tigadtoan na sa Ehipto. Ngadto niining nagapanawng mga magpapatigayon nga nagpaingon sa Ehipto ug nagdalag mahumot nga salong nga si Jose gibaligya sa iyang mga igsoon-sa-amahan.—Gen 37: 25, 28.

Lagmit wala madugay una pa mosulod ang Israel sa Yutang Saad, ang Edomhanon nga si Haring Hadad (anak nga lalaki ni Bedad) nakabaton ug kadaogan batok sa mga Midianhon diha sa kapatagan sa Moab.—Gen 36:35; 1Cr 1:46.

Nagpahinabo nga Makasala ang Israel. Sa ulahi, gipakita sa mga Midianhon ang ilang pagkamabatokon sa mga Israelinhon. Mikooperar sila sa mga Moabihanon sa pagsuhol sa manalagna nga si Balaam aron sa pagtunglo sa Israel. (Num 22:4-7) Sa dihang kini napakyas, ang mga Midianhon ug mga Moabihanon, sa tambag ni Balaam, malipatlipatong migamit sa ilang mga babaye sa paghaylo

sa libolibong mga lalaking Israelinhon nga malangkit sa seksuwal nga imoralidad ug idolatriya maylabot kang Baal sa Peor. (Num 25:1-9, 14-18; 31:15, 16; 1Co 10:8; Pin 2:14) Human niadto ang mga Israelinhon, sa pagsunod sa sugo sa Diyos, nanimalos sa Midian. Ang mga siyudad sa Midian ug ang pinarilang mga kampo sa maong dapit ilang gisunog sa kalayo. Libolibo sa binuhing mga hayop ug daghang butang nga ginama sa bulawan gipanguha ingong mga inagaw. Gawas lamang sa mga ulay, ang tanan, lakip ang lima ka hari sa Midian—si Evi, Rekem, Zur, Hur, ug Reba—gipatay. —Num 31.

Wala pay tulo ka siglo sa ulahi, ang mga Midianhon nakabawi na gikan niini nga kapildihan mao nga sila nakaarang sa pagpanglupig sa mga Israelinhon sulod sa pito ka tuig. (Itandi ang Huk 6:1; 11:25, 26.) Uban sa mga Amalekanhon ug sa "mga taga-Sidlakan," kining nagbalhinbalhin nga mga tigpuyo sa tolda, uban sa ilang mga hayop ug dilimaihap nga mga kamelyo, misulod sa yuta sa Israel hangtod sa Gaza, nga nangagaw sa binuhing mga hayop sa mga Israelinhon ug usab naghurot sa ilang mga abot.—Huk 6:2-6.

Bug-os nga Gipildi ni Gideon. Sa katapusan, sa dihang ang Israel mituaw kang Jehova alang sa tabang, iyang gipatindog si Gideon aron sa pagluwas kanila. (Huk 6:7-16) Ang kapildihan nga gipadangat ni Jehova pinaagi kaniya bug-os kaayo mao nga wala nay rekord nga nanghasi pa ang mga Midianhon. (Huk 8:28) Ang ilang mga prinsipe nga si Oreb ug Zeeb gipatay, ingon man ang ilang mga hari nga si Zeba ug Zalmuna. (Huk 7:25; 8:5, 21; tan-awa ang GIDEON.) Daghang siglo sa ulahi ang kadaogan batok sa Midian gihisgotan pa gihapon sa dihang gihulagway ang pagdugmok sa gahom sa kaaway.—Isa 9:4; 10:24-26; tan-awa usab ang Sal 83:9-11.

Kasukwahi sa kanhing pagpakig-away sa mga Midianhon, usa ka tagna sa pagpasig-uli ang nagpunting sa panahon sa dihang ang "mga nating laking kamelyo sa Midian ug sa Epa" magdalag mga gasa ngadto sa Zion.—Isa 60:5, 6, 11-14.

3. Ang teritoryo nga giokupar sa mga Midianhon nailhan ingong "Midian" o "yuta sa Midian." (1Ha 11:18; Hab 3:7) Giuyonan sa kadaghanan nga ang mga kaliwat ni Midian sa dakong bahin didto mipuyo sa AK nga bahin sa Arabia sa S lamang sa Gulpo sa ʽAqaba. Apan ang gidak-on sa ilang gipanag-iyang mga yuta dili matino ug tingali nagbag-obag-o sa pagdagan sa ilang kasaysayan. Sa panahon sa pagkinabuhi ni Moises, daghang Midianhon ang dayag nga nagkinabuhi duol sa Moabihanong teritoryo ug diha sa kasilinganan sa rehiyon nga gikontrolar sa Amorihanon nga si Haring Sihon. —Num 22:4; 31:8-12; Jos 13:21.

Si Moises migugol ug mga 40 ka tuig didto sa yuta sa Midian. Didto siya naminyo kang Zipora, usa sa pito ka anak nga babaye ni Jetro nga saserdote sa Midian. (Tan-awa ang JETRO.) Pinaagi kaniya siya nakabaton ug duha ka anak nga lalaki, si Gersom ug Eliezer. Tungod sa trabaho ni Moises ingong usa ka magbalantay sa karnero sa iyang ugangang lalaki, siya nahiadto sa kabukiran palibot sa Horeb, nga nagpakitang siya nagpuyo diha sa kasilinganan sa Gulpo sa ʽAqaba. Apan, dili matino kon ang rehiyon palibot sa Horeb maoy bahin ba sa "yuta sa Midian" niadtong panahona. (Ex 2:15-22; 3:1; 4:18-20; 18:1-4; Buh 7:29, 30) Mopatim-aw nga sa ulahi may bahin sa Edom nga gihisgotan ingong Midian.—1Ha 11:14-18.

MIDIN. Usa ka dapit sa Kamingawan sa Juda. (Jos 15:20, 61) Ang Midin lagmit mao ang Khirbet Abu Tabaq nga nahimutang sa ubos nga kapatagan nga gitawag ug el Buqeiʽa (Biqʽat Hureqanya; ang Walog sa Akor?) duol sa AK nga tumoy sa Patayng Dagat.

MIGDAL-EL [Torre sa Diyos]. Usa ka kinutaang siyudad sa teritoryo sa Neptali. (Jos 19:32, 35, 38) Ang usa ka gisugyot nga dapit nga posibleng nahimutangan sa Migdal-el mao ang Majadel. Kini nga dapit nahimutang ibabaw sa usa ka bungtod nga mga 17 km (11 mi) sa SHS sa Tiro.

MIGDAL-GAD [Torre sa Pagkabulahan]. Usa ka Judeanhong siyudad diha sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 37) Lagmit nga mao kini ang Khirbet el-Mejdeleh (Horvat Migdal Gad), mga 20 km (12 mi) sa K sa Hebron.

MIGDOL [Torre].

1. Usa ka Ehiptohanong dapit nga gigamit ingong timaan sa paghulagway sa lokasyon sa kataposang gikampohan sa Israel didto sa Pihahirot sa wala pa motabok sa Pulang Dagat. Kinahanglan silang magkampo "atubangan sa Pihahirot taliwala sa Migdol ug sa dagat nga malantaw sa Baal-zepon." (Ex 14:2; Num 33:5-8) Kadaghanan sa mga eskolar nagtuo nga ang Migdol lagmit maoy usa ka Ehiptohanong paglitok sa Hebreohanong *migh·dal′*, nga nagkahulogang "torre," ug nga kini sa walay duhaduha nagtumong sa usa ka kampo militar o bantayanang torre didto sa utlanan sa Ehipto. Apan, adunay pamatuod nga dihay daghang Migdol ubay sa utlanan sa Ehipto; bisan karong adlawa may tulo ka lainlaing balangay nga ginganlag Mashtul, ang presenteng porma sa Migdol diha sa Ehiptohanong pinulongan (nga naggikan sa Coptic). (Tan-awa usab ang Num. 2.) Bisan tuod nga gihisgotan sa usa sa mga Papan sa Amarna ang usa ka Ma-ag-da-li′, wala kini maghisgot sa lokasyon niini. Sanglit ang lokasyon sa ubang mga dapit, ang

Pihahirot ug Baal-zepon, wala mahibaloi sa pagkakaron, ang lokasyon sa Migdol nagpabiling dili tino. Gihunahuna sa pipila nga lagmit usa kini ka dapit sa ibabaw sa Jebel ʽAtaqah nga nagdungaw sa amihanang tumoy sa Gulpo sa Suez. Bisag walay pamatuod nga nahibaloan karong adlawa nga naglangkit sa maong dapit sa ngalang Migdol, tataw nga usa kini ka estratehikong lokasyon alang sa usa ka bantayanang torre o kampo sa mga bantay diha sa utlanan.

2. Ang Migdol nga gihisgotan sa mga manalagnang si Jeremias ug Ezequiel mga 900 ka tuig human sa Pagpanggula. Bisan tuod lagmit mao ra usab kini ang gihisgotan sa Num. 1, ang kadaghanang komentarista nagtuo nga dihay ikaduhang Migdol sa Ehipto nga nalangkit.

Si manalagnang Ezequiel nagtagna ug kalaglagan nga mahitabo sa Ehipto, dayag nga gikan sa Babilonya, nga maghampak niini "gikan sa Migdol ngadto sa Syene ug hangtod sa utlanan sa Etiopia." (Eze 29:10; 30:6) Sanglit ang Syene anaa sa kinatumyang H sa karaang Ehipto, mopatim-aw nga kini nga Migdol anaa sa kinatumyang A, tungod niana mitungha ang usa ka paghubit nga susama sa pamilyar nga prase nga "gikan sa Dan hangtod sa Beer-seba" nga gigamit sa pagtumong sa Palestina. (Huk 20:1) Human mapukan ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P., ang mga kagiw nga Hudiyo nanimuyo sa Migdol, Tapanhes, Nop (Mempis), ug sa yuta sa Patros. Apan ang Migdol ug ang ubang mga dapit nakasaksi sa 'nagapanglamoy nga espada' sa Babilonyanhon nga si Haring Nabucodonosor.—Jer 44:1; 46:13, 14.

Kini nga Migdol kasagarang gituohan nga mao ang usa ka kuta nga gihubit diha sa Ehiptohanong *hieroglyphic* nga mga sinulat ingong nagbantay sa AS nga mga entrada sa nasod. Ang Antonine Itinerary (*Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti*) gikan sa ikatulong siglo K.P. naghisgot sa usa ka dapit nga gitawag ug Magdolo duol sa Pelusium, diin kining ulahing dapit nahimutang sa Kabaybayonan sa Mediteranyo nga mahimo tingaling tawgon nga ganghaan ngadto sa Ehipto alang niadtong naggikan sa Filistia. Bisan tuod kini dili tino, ang pipila ka eskolar nagtuo nga kining utlanan-kuta nga gitawag ug Migdol lagmit mao ang Tell el-Heir, mga 10 km (6 mi) sa HHK sa Pelusium (Tell el Farame).

MIGRON [Giokanan]. Usa ka dapit "sa may utlanan sa Gibea" diin nagkampo si Haring Saul sa dihang gipatay ni Jonatan ug sa iyang tigdala sa armadura ang mga 20 ka tawo gikan sa nagkampong mga Filistehanon duol sa Mikmas. (1Sa 13:16, 23; 14:1, 2, 13-16) Ang Tell Miryam, mga 1 km (0.6 mi) sa KHK sa Mukhmas (Mikmas), gituohan nga lagmit mao ang Migron.

Sa Isaias 10:28 ang Migron gitagna nga maoy usa sa mga siyudad nga agian sa mga Asiryanhon sa ilang pagpaingon sa Jerusalem. Kay gihisgotan kini human sa Ai (Aiat) ug una pa sa Mikmas, mopatim-aw nga ang Migron nahimutang sa A, dili sa H sa Mikmas. Busa, gituohan nga adunay ikaduhang Migron (ang Makrun dapit sa AK sa Mikmas). Apan, kon ang Migron sa panahon ni Saul naglungtad pa gihapon, daw imposible nga aduna pay laing lungsod nga sama nianag ngalan nga may gilayong wala pay 3 km (2 mi). Busa ang tagna lagmit maoy pagtala lamang sa mga siyudad nga maapektohan sa pagsulong sa mga Asiryanhon ug nga wala maghisgot sa han-ay o lokasyon sa usa ka siyudad gikan sa laing siyudad. (Isa 10:24, 28-32) Busa ang Migron sa Isaias 10:28 lagmit mao ra usab ang gihisgotan sa 1 Samuel 14:2.

MIGUEL [Kinsa ang Sama sa Diyos?].

1. Ang bugtong balaang manulonda gawas kang Gabriel nga ginganlan sa Bibliya, ug ang bugtong gitawag nga "arkanghel." (Jud 9) Unang makita ang ngalan diha sa ikanapulong kapitulo sa Daniel, diin si Miguel gihubit ingong "usa sa mga labawng prinsipe"; siya miabot aron sa pagtabang sa usa ka mas ubos nga manulonda nga gipakigbatokan sa "prinsipe sa gingharian sa Persia." Si Miguel gitawag nga 'ang prinsipe sa katawhan ni Daniel,' 'ang dakong prinsipe nga nagbarog alang sa mga anak sa katawhan ni Daniel.' (Dan 10:13, 20, 21; 12:1) Kini nagpakita nga si Miguel mao ang manulonda nga nagtultol sa mga Israelinhon latas sa kamingawan. (Ex 23:20, 21, 23; 32:34; 33:2) Nagpaluyo niini nga panghinapos mao ang kamatuoran nga "si Miguel nga arkanghel may panagbingkil sa Yawa ug nakiglalis bahin sa lawas ni Moises."—Jud 9.

Ang Kasulatanhong ebidensiya nagpaila nga ang ngalang Miguel gipadapat ngadto sa Anak sa Diyos sa wala pa siya mobiya sa langit aron mahimong si Jesu-Kristo ug usab human sa iyang pagbalik. Si Miguel mao lamang ang giingong "arkanghel," nga nagkahulogang "pangulong manulonda," o "pangunang manulonda." Ang termino makita lamang sa Bibliya diha sa singular. Kini mopatim-awng usa lamang ang gitudlo sa Diyos ingong pangulo, o ulo, sa panon sa mga manulonda. Sa 1 Tesalonica 4:16 ang tingog sa nabanhaw nga si Ginoong Jesu-Kristo gihubit ingong tingog sa usa ka arkanghel, nga nagpailang siya, sa pagkatinuod, mao ang arkanghel. Kini nga teksto naglarawan kaniya ingong nanaog gikan sa langit uban sa "singgit sa pagsugo." Busa, makataronganon lamang nga ang tingog nga nagpahayag niini nga singgit sa pagsugo hubiton pinaagi sa usa ka pulong nga dili makapakunhod o makapamenos sa dakong awtoridad nga nabatonan karon ni Kristo Jesus ingong Hari sa mga hari ug Ginoo sa mga ginoo. (Mat 28:18; Pin 17:14) Kon ang

ngalang "arkanghel" gipadapat, dili kang Jesu-Kristo, apan ngadto sa ubang mga manulonda, nan ang paghisgot sa "tingog sa arkanghel" dili mohaom. Niana nga kahimtang kini mahimong maghubit sa usa ka tingog nga mas ubos ug awtoridad kay sa nianang sa Anak sa Diyos.

Adunay uban pa usab nga mga kaamgiran nga nagpamatuod nga si Miguel mao gayod ang Anak sa Diyos. Si Daniel, human hisgoti si Miguel sa unang higayon (Dan 10:13), nagtala ug usa ka tagna nga moabot sa "panahon sa kataposan" (Dan 11:40) ug dayon miingon: 'Ug nianang panahona si Miguel mobarog, ang dakong prinsipe nga nagbarog alang sa mga anak sa katawhan ni Daniel.' (Dan 12:1) Ang 'pagbarog' ni Miguel angayng ilangkit sa "usa ka panahon sa kasakit nga ang ingon wala pa ikapahinabo sukad nga may nasod hangtod nianang panahona." (Dan 12:1) Sa tagna ni Daniel, ang 'pagbarog' sagad nagtumong sa paglihok sa usa ka hari, sa paghupot sa iyang harianong gahom o kaha sa paglihok nga malamposon sa iyang katungdanan ingong hari. (Dan 11:2-4, 7, 16b, 20, 21) Kini nagpaluyo sa konklusyon nga si Miguel mao si Jesu-Kristo, sanglit si Jesus mao ang tinudlong Hari ni Jehova, nga gisugo sa paglaglag sa tanang kanasoran sa Har–Magedon.—Pin 11:15; 16:14-16.

Ang basahon sa Pinadayag (12:7, 10, 12) espesipikong naghisgot kang Miguel maylabot sa pagkatukod sa Gingharian sa Diyos ug naglangkit niini nga panghitabo sa kagubot sa yuta: "Ug miulbo ang gubat sa langit: Si Miguel ug ang iyang mga manulonda nakiggubat sa dragon, ug ang dragon ug ang mga manulonda niini nakiggubat. Ug nadungog ko ang usa ka makusog nga tingog didto sa langit nga nag-ingon: 'Ania na ang kaluwasan ug ang gahom ug ang gingharian sa atong Diyos ug ang awtoridad sa iyang Kristo, tungod kay ang magsusumbong sa atong mga igsoon gitambog na . . . Tungod niini, paglipay kamong kalangitan ug kamong nanagpuyo niini! Alaot ang yuta ug ang dagat.'" Sa ulahi si Jesu-Kristo gilarawan ingong nangulo sa langitnong kasundalohan sa pagpakiggubat batok sa mga nasod sa yuta. (Pin 19:11-16) Kini magkahulogan ug usa ka yugto sa kasakit alang kanila, nga makataronganong ilakip sa "panahon sa kasakit" nga nalangkit sa pagbarog ni Miguel. (Dan 12:1) Sanglit ang Anak sa Diyos makiggubat sa mga nasod, makataronganon lamang nga siya mao ang usa kinsa una nang nakiggubat uban sa iyang mga manulonda batok sa labaw-tawhanon nga dragon, si Satanas nga Yawa, ug sa iyang mga manulonda.

Sa iyang una-tawhanon nga paglungtad si Jesus gitawag nga "ang Pulong." (Ju 1:1) Siya nagbaton usab sa personal nga ngalang Miguel. Pinaagi sa pagpabilin sa ngalang Jesus human sa iyang pagkabanhaw (Buh 9:5), "ang Pulong" nagpakita nga siya mao ra usab ang Anak sa Diyos dinhi sa yuta. Ang iyang paggamit pag-usab sa iyang langitnong ngalang Miguel ug sa iyang titulo (o ngalan) nga "Ang Pulong sa Diyos" (Pin 19:13) naglangkit kaniya sa iyang una-tawhanon nga paglungtad. Ang mismong ngalang Miguel, nga nagsukna, "Kinsa ang Sama sa Diyos?" nagpunting sa kamatuoran nga si Jehova nga Diyos walay kaparehas, o katupong, ug nga si Miguel nga iyang arkanghel mao ang iyang hawod nga Manggugubat o Tigbindikar.

2. Ang amahan sa pangulong si Setur sa tribo ni Aser kinsa usa sa 12 nga gipadala aron mangespiya sa Canaan.—Num 13:2, 13.

3. Katigulangan ni Asap; sa banay ni Gersom, ang anak nga lalaki ni Levi.—1Cr 6:39, 40, 43.

4. Usa sa mga pangulo sa tribo ni Isacar; sa banay ni Tola.—1Cr 7:1-3.

5. Usa ka pangulo sa tribo ni Manases nga mitalikod dapig kang David didto sa Ziklag.—1Cr 12:20.

6. Ang amahan ni Omri, ang pangulo sa balay sa amahan ni Isacar sa panahon sa paghari ni David.—1Cr 27:18.

7. Usa sa mga anak nga lalaki ni Haring Jehosapat sa Juda kinsa, uban sa iyang mga igsoong lalaki, nakadawat ug mahalong mga gasa ug kinutaang mga siyudad gikan sa ilang amahan. Apan, sa dihang ang iyang magulang nga igsoong si Jehoram nahimong hari, gipatay ni Jehoram ang tanan niyang unom ka manghod nga lalaki, lakip si Miguel.—2Cr 21:1-4.

8. Usa ka Gadhanon ug kaliwat ni Buz; usa ka katigulangan sa Num. 9, labing menos lima ka kaliwatan ang giwala.—1Cr 5:11, 13, 14.

9. Usa ka Gadhanon, ang una sa pito ka anak nga lalaki ni Abihail, usa ka kaliwat sa Num. 8 ug usa ka pangulo sa balay ni Gilead nga gitala sumala sa talaan sa kagikan sa mga adlaw sa Israelinhon nga si Haring Jeroboam II ug sa Judeanhon nga si Haring Jotam.—1Cr 5:11-17.

10. Usa ka Benjaminhon; kaliwat ni Saharaim pinaagi sa iyang asawa nga si Husim pinaagi ni Elpaal ug Beria.—1Cr 8:1, 8, 11-13, 16.

11. Amahan ni Zebadias nga mitungas sa Jerusalem gikan sa Babilonya kauban ni Esdras niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:1, 8.

MIJAMIN [Gikan sa Tuong Kamot].

1. Kaliwat ni Aaron nga gipili pinaagig ripa aron mangulo sa ikaunom nga dibisyon sa pag-alagad ingong mga saserdote sa adlaw ni Haring David.—1Cr 24:1, 3, 5, 9.

2. Usa sa mga pangulo sa mga saserdote nga namalik gikan sa Babilonya kauban ni Zorobabel. (Neh 12:1, 5, 7) Siya lagmit ang nagpundar sa ba-

lay sa amahan ni Miniamin nga gihisgotan sa Nehemias 12:17 (diin ang ngalan sa pangulo sa maong balay mopatim-awng natangtang nga wala tuyoa sa magkokopya sa Hebreohanong teksto).

3. Usa sa "mga anak ni Paros" nga nagpapahawa sa langyawng "mga asawa uban sa mga anak" ingon sa gitambag ni Esdras.—Esd 10:25, 44.

4. Usa ka saserdote (o lagmit ang katigulangan sa usa ka saserdote) nga gitalang lakip niadtong nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" sa panahon ni Nehemias. (Neh 9:38; 10:1, 7, 8) Siya daw mao ra si Miniamin sa Nehemias 12:41.

Sa Hebreohanon, ang Mijamin daw usa ka laing porma sa ngalang Miniamin.

MIKAL [lagmit, Kinsa ang Sama sa Diyos?]. Manghod nga anak nga babaye ni Haring Saul nga nahimong asawa ni David. Gitanyag ni Saul ang iyang magulang nga anak nga babayeng si Merab ngadto kang David ingong asawa apan gihatag siya ngadto sa laing lalaki. Apan, si Mikal "nahigugma kang David," ug siya gitanyag ni Saul ngadto kang David kon iyang madala ang mga yamis sa usa ka gatos ka Filistehanon, kay gihunahuna ni Saul nga mamatay si David sa pagsulay sa pagpatay sa ingon kadaghan nga manggugubat nga kaaway. Gidawat ni David ang maong hagit, gidala kang Saul ang 200 ka yamis sa mga Filistehanon, ug gihatag si Mikal ingong asawa. Apan human niadto "misamot pa gayod ang kahadlok ni Saul kang David" ug nahimong iyang kaaway sa dugayng panahon. (1Sa 14:49; 18:17-29) Sa ulahi, sa dihang dili na gayod mabangbang ang pagdumot ni Saul kang David, gitabangan ni Mikal si David aron makaikyas sa kapungot sa hari. Sulod sa dugayng panahon nga wala si David, si Mikal gipaminyo ni Saul kang Palti nga anak nga lalaki ni Lais nga taga-Galim. —1Sa 19:11-17; 25:44.

Sa dihang si Abner sa ulahi nagtinguha sa paghimog pakigsaad uban kang David, si David nagdumili sa pagpakigkita kaniya gawas kon iyang madala si Mikal uban kaniya. Si David, pinaagig mensahero, nagpresentar sa iyang gipangayo ngadto sa anak nga lalaki ni Saul nga si Is-boset, ug si Mikal gikuha gikan sa iyang bana nga si Paltiel (Palti) ug gibalik ngadto kang David.—2Sa 3:12-16.

Gisilotan Tungod sa Pagtamay Kang David. Sa dihang si David ingong hari nagsugo nga dadon ang arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem ug nagpakita sa iyang kalipay alang sa pagsimba kang Jehova pinaagi sa pagsayaw sa hilabihan, nga "nagbakos ug epod nga lino," nakita siya ni Mikal gikan sa bentana ug "nagtamay kaniya sulod sa iyang kasingkasing." Sa dihang mipauli si David sa iyang panimalay, gipahayag ni Mikal ang iyang pagbati sa makantalitahong paagi, nga nagpakitag kawalay pagpabili sa kasibot nga gipasundayag ni David alang sa pagsimba kang Jehova ug nagpaila nga iyang gibati nga migawi si David sa pagkawalay dignidad. Gibadlong siya ni David ug dayag nga gisilotan usab siya pinaagi sa dili pagpakigdulog pa kaniya, mao nga siya namatay nga walay anak. —2Sa 6:14-23.

Nagmatuto sa mga Anak sa Iyang Igsoon. Ang asoy sa 2 Samuel 21:8 naghisgot bahin sa "lima ka anak nga lalaki ni Mikal nga anak nga babaye ni Saul nga gipanganak niya kang Adriel," ug kini sila nalakip sa mga membro sa panimalay ni Saul nga gitugyan ni David ngadto sa mga Gabaonhon isip bayad tungod sa pagsulay ni Saul sa pagpuo kanila. (2Sa 21:1-10) Ang mopatim-awng panagsumpaki tali sa 2 Samuel 21:8 ug sa 2 Samuel 6:23, nga nagpakita nga si Mikal namatay nga walay anak, lagmit masulbad pinasukad sa gituohan sa pipila ka komentarista nga kini nga mga anak mao ang lima ka anak nga lalaki sa igsoon ni Mikal nga si Merab ug nga si Mikal mao ang nagpadako kanila human sa sayong kamatayon sa ilang inahan. —Tan-awa ang MERAB.

MIKLOT.

1. Amahan ni Simea (Simeam); kaliwat sa Benjaminhong si Jeiel sa Gabaon.—1Cr 8:1, 29-32; 9:35-38.

2. Pangulo nga gitudlo alang sa pag-alagad sa hari panahon sa ikaduhang bulan sa dibisyon nga gidumala ni Dodai nga Ahohihanon.—1Cr 27:1, 4.

MIKMAS [Hilit [nga mao, tago] nga Dapit]. Usa ka dapit nga gituohang mao ang modernong Mukhmas diha sa usa ka bungtod nga mga 600 m (2,000 p) ibabaw sa lebel sa dagat ug mga 11 km (7 mi) sa AAS sa Jerusalem. Kini nahimutang sa A sa Wadi Suweinit (Nahal Mikhmas), nga giisip nga mao ang "lugot nga agianan sa Mikmas." (1Sa 13:23) Giduyogan sa ubang mga lugot gikan sa HK ug sa AK, ang Wadi Suweinit nakaabot gikan sa bukirong rehiyon sa Epraim hangtod sa Walog sa Jordan.

Sa walay duhaduha agig pagpangandam aron mahigawas ang Israel gikan sa pagkontrolar sa mga Filistehanon, si Haring Saul mipili ug 3,000 ka sundalo. Gikan niini, 2,000 ang nagkampo uban kaniya didto sa Mikmas ug sa bukirong rehiyon sa Bethel, ug ang uban mikuyog sa iyang anak nga lalaki nga si Jonatan didto sa Gibea. Sa ulahi, sa haduol nga Geba ("Gibea," *Vg*), gipukan ni Jonatan ang "garison" sa mga Filistehanon. Agig panimalos ang mga Filistehanon nagtigom ug usa ka dakong panon sa kasundalohan, lakip na ang mga karo ug mga mangangabayo, ug dayag nga nagpugos kang Saul sa pagsibog gikan sa Mikmas ngadto sa Gilgal.

Kay gipit-os pag-ayo sa mga Filistehanon, daghang Israelinhon ang mitago sulod sa mga langob ug sa mga lungag; ang uban midangop sa S sa Jordan. Kini nga pagkatibulaag sa mga manggugubat nga Israelinhon atubangan sa hulga sa mga Filistehanon mao ang gigamit ni Saul sa ulahi ingong katarongan sa dili niya paghulat nga masinugtanon kang Samuel aron sa paghalad. Human badlonga ni Samuel tungod sa iyang mapangahasong buhat, si Saul, uban sa iyang gamay na lang nga puwersa nga mga 600 ka sundalo, miadto kang Jonatan sa Geba. (1Sa 13:1-16) Sumala sa 1 Samuel 14:2, si Saul lagmit nagbalhin sa iyang kampo ngadto sa Migron duol sa Gibea.

Gipangunahan ni Jonatan ang Pagparot sa mga Filistehanon. Tungod kay tulo ka pundok sa Filistehanong mga manunulong ang mogula gikan sa ilang kampo sa Mikmas ug usa ka pundok sa mga Filistehanon ang mosulong ngadto sa "lugot nga agianan sa Mikmas," si Jonatan mihukom nga taposon kini nga hulga. (1Sa 13:16-23) Aron mahimo kini, siya mitabok sa lugot nga agianan, nga (kon kini ang Wadi Suweinit) maoy usa ka lawom nga lugot nga may titip kaayong mga pangpang dapit sa S sa Geba (Jaba'). Adunay duha ka bantaawng mga bungtod nga may titip nga dagkong mga bato sa mga kiliran niini diha sa dapit diin ang Wadi Suweinit kurbada kaayo. Lagmit kini mao ang 'samag-ngipon nga dagkong mga bato,' ang Bozez ug Sene, nga ang samag-ngipon nga mga kilid niini tingali nalingin na tungod sa mga pagkakankan sulod sa mga 30 ka siglo. (1Sa 14:1-7) Imposible gayod alang sa usa ka estranyo nga makalusot sa makalibog nga agianang mga bungdo, gagmayng mga bungtod, ug hait nga mga bato diha sa lugot. Apan si Jonatan, nga nagdako sa teritoryo sa Benjamin, lagmit suheto kaayo niini. Samtang ang kampo sa iyang amahan didto sa Mikmas ug ang iyaha didto sa Geba, walay duhaduha nga si Jonatan may daghang kahigayonan nga masinati ang maong dapit.

Si Jonatan ug ang iyang tigdala sa armadura mipaingon sa Mikmas ug nagpakita sa pundok sa mga Filistehanon. Sa dihang nakita sila, ang mga Filistehanon misinggit: "Tungas kamo diri kanamo, ug pailhon namo kamo sa usa ka butang!" Human niana, si Jonatan, nga gisundan sa iyang tigdala sa armadura, mikatkat sa titip nga agianan paingon sa pundok sa mga Filistehanon. Silang duha nakapatay ug mga 20 ka Filistehanon sulod sa luna nga ang gitas-on maoy mga katunga sa madaro sa usa ka parisan sa mga torong baka sa usa ka adlaw. —1Sa 14:8, 11-14, *ftn* sa *Rbi8.*

Usa ka linog nga gikan sa Diyos, nga ang epekto nabatyagan sa mga magbalantay ni Saul, nagpaguliyang sa kampo sa mga Filistehanon. Sa dihang si Saul ug ang iyang mga tawo miabot sa maong dapit, daghan nang Filistehanon nga nagkaguliyang ang nagpinatyanay ug ang uban nangalagiw na. Ang kasundalohan ni Saul nga niadtong tungora lagmit nasangkapan sa mga hinagiban sa mga Filistehanon nga ilang nakaplagan sa maong dapit, migukod sa nangalagiwng mga kaaway. Giduyogan sa mga Israelinhon nga nanago ug niadtong midapig kanhi sa mga Filistehanon, "ilang gipamatay ang mga Filistehanon gikan sa Mikmas hangtod sa Aijalon."—1Sa 14:15-23, 31.

Sumala sa 1 Samuel 13:5, ang kasundalohang Filistehanon sa Mikmas naglakip sa 30,000 ka karo nga iggugubat. Kining maong gidaghanon daghan ra kaayo kay sa nagamit sa ubay-ubayng ubang mga pagpakiggubat (itandi ang Huk 4:13; 2Cr 12: 2, 3; 14:9), ug lisod handurawon kon sa unsang paagi ang ingon kadaghang karo nga iggugubat nagamit diha sa maong bukirong dapit. Tungod niini ang gidaghanong 30,000 giisip sa kadaghanan ingong sayop sa magkokopya. Ang Syriac nga *Peshitta* ug ang Lagardian nga edisyon sa Gregong *Septuagint* naghubad niini nga 3,000, ug ang daghang hubad sa Bibliya misunod niini nga hubad. (*AT, JB, Mo*) Apan, gisugyot pa gani ang mas ubos nga gidaghanon.

Kasiglohan sa ulahi, ang tagna ni Isaias naghisgot sa Mikmas ingong ang dapit diin ang mananaog nga Asiryanhon 'magbutang sa iyang mga gamit.' (Isa 10:24, 28) Human mamalik ang mga Israelinhon gikan sa ilang pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P., ang Mikmas lagmit gipuy-an pag-usab sa mga Benjaminhon.—Esd 2:1, 2, 27; Neh 7:31; 11:31.

MIKMETAT. Usa ka dapit nga nahimutang sa utlanan tali sa Epraim ug Manases. Gituohan nga mao kini ang Khirbet Juleijil, haduol ra sa S sa Sekem. Kini mosibo sa giingon sa Bibliya nga ang Mikmetat "anaa sa atubangan sa Sekem."—Jos 16: 5, 6; 17:7.

MIKNEIAS [Mga Panon sa Kahayopan (Binuhing Kahayopan) ni Jehova]. Usa sa mga Levihanon nga nagtugtog ug mga alpa sa dihang gibalhin ang Arka gikan sa balay ni Obed-edom ngadto sa Jerusalem.—1Cr 15:17, 18, 21.

MIKRI [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "baligya"]. Usa ka Benjaminhon ug usa ka katigulangan ni Elah nga mipuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya.—1Cr 9:1-3, 7, 8.

MIKTAM. Usa ka Hebreohanong pulong nga makita diha sa mga superskripsiyon sa unom ka salmo nga gituohang gitagik ni David. (Sal 16, 56-60) Kini nga termino lagmit nagkahulogan lamang

nga kini nga mga salmo maoy mga sinulat nga naghisgot sa mga panghitabo nga giasoy niini.

MILAGRO. Mga panghitabo nga makapahibulong o makapatingala; mga epekto sa pisikal nga kalibotan nga molabaw sa tanang nasayran nga mga gahom sa tawo o sa kinaiyahan ug busa gipasidungog sa labaw-kinaiyanhong puwersa. Sa Hebreohanong Kasulatan ang pulong nga *moh·pheth′,* nga usahay gihubad nga "milagro," nagpasabot usab ug "tilimad-on," "katingalahan," ug "timaan." (Deu 28:46; 1Cr 16:12, *ftn* sa *Rbi8*) Kini sagad nga gigamit kauban sa Hebreohanong pulong nga *'ohth,* nga nagkahulogang "ilhanan." (Deu 4:34) Sa Gregong Kasulatan ang pulong nga *dy′na·mis,* "gahom," gihubad nga "gamhanang mga buhat," "katakos," "milagro."—Mat 25:15; Luc 6:19; 1Co 12:10, *AT, KJ, NW, RS.*

Ang usa ka milagro, nga katingalahan sa mata sa nakakita, maoy butang nga saylo sa iyang katakos sa paghimo o lisod masabtan sa bug-os. Kini usab maoy usa ka gamhanang buhat, nga nagkinahanglan ug mas dakong gahom o kahibalo kay sa iyang nabatonan. Apan gikan sa panglantaw sa usa nga maoy tinubdan sa maong gahom, kini dili usa ka milagro. Siya nakasabot niini ug may katakos sa pagbuhat niini. Busa, ang daghang buhat nga gihimo sa Diyos maoy katingalahan sa mga tawo nga nakakita niana apan maoy pagpasundayag lamang sa iyang gahom. Kon ang usa ka tawo nagtuo sa usa ka bathala, ilabina sa Diyos sa paglalang, siya dili gayod makalimod sa gahom sa Diyos sa pagpalampos sa mga butang nga makalilisang sa mga mata sa mga tawo.—Rom 1:20; tan-awa ang GAHOM, GAMHANANG MGA BUHAT.

Ang mga milagro nahiuyon ba sa balaod sa kinaiyahan?

Pinaagi sa pagtuon ug pagpaniid, ang mga tigdukiduki nakamatikod sa nagkadaiyang popareho nga mga palakaw sa mga butang sa uniberso ug nakaila sa mga balaod nga nagagahom sa maong pagkapopareho diha sa mga katingad-anan sa kinaiyahan. Ang usa niana mao ang 'balaod sa grabidad.' Ang mga siyentipiko miadmitir sa pagkakomplikado ug sa pagkakasaligan niining mga balaora, ug ang pagtawag niini nga "mga balaod" nagpasabot sa paglungtad sa Usa nga nagpatuman sa maong mga balaod. Ang mga maduhaduhaon nag-isip sa usa ka milagro ingong paglapas sa mga balaod nga ilang gidawat nga kinaiyanhon, dili-mausab, dili-mapugngan; busa, matod nila, ang usa ka milagro dili gayod mahitabo. Maayong ibutang sa hunahuna nga ang ilang tinamdan mao nga kon kini dili nato masabtan ug mapatin-aw sumala sa atong pagkaila niini nga mga balaod, kini dili mahitabo.

Apan, ang may katakos nga mga siyentipiko nahimong mas mainampingon bahin sa pagsulti nga *imposible* ang usa ka butang. Si Propesor John R. Brobeck sa Unibersidad sa Pennsylvania nagingon: "Ang usa ka siyentipiko dili na makahimo sa pagsulti sa tinud-anay nga imposible ang usa ka butang. Siya makaingon lamang nga kini dili mapamatud-an. Apan siya tingali makaingon nga ang maong butang imposibleng ipatin-aw sumala sa atong presenteng kahibalo. Ang siyensiya dili makaingon nga ang tanang kinaiyahan sa materya ug ang tanang matang sa enerhiya nahibaloan na karon. . . . [Alang sa usa ka milagro] ang usa ka butang nga kinahanglang idugang mao ang usa ka tinubdan sa enerhiya nga wala nato mahibaloi sa atong biolohikal ug pisyolohikal nga mga siyensiya. Sa atong Kasulatan kini nga tinubdan sa enerhiya gipaila ingong ang gahom sa Diyos." (*Time,* Hulyo 4, 1955) Sukad nga nahimo kini nga pahayag, ang dugang siyentipikanhong kaugmaran mas nagpasiugda pa niini.

Wala gayod *bug-os* hisabti sa mga siyentipiko ang mga kinaiyahan sa kainit, kahayag, atomika ug nukleyar nga paglihok, elektrisidad, o sa bisan unsang mga porma sa materya bisan ubos sa normal nga mga kahimtang. Ilabina nga wala gayod nila hisabti kini nga mga kinaiyahan ubos sa *dili-naandan* o *dili-normal* nga mga kahimtang. Pananglitan, dili pa kaayo dugay nga gihimo ang mabugosong mga imbestigasyon ubos sa mga kahimtang nga hilabihan ka bugnaw, apan niining mubo nga panahon, daghang katingad-ang mga paglihok sa mga elemento ang naobserbahan. Ang tingga, nga usa ka dili-maayong tigdala sa elektrisidad, sa dihang gituslob sa likidong *helium* nga gipabugnaw sa temperatura nga −271°C. (−456°F.) sa katingalahan nahimong usa ka ekselenteng tigdala sa elektrisidad ug usa ka gamhanang elektromagnetiko sa dihang gibutang duol niini ang usa ka pirasong batobalani. Diha sa maong hilabihan ka bugnaw nga temperatura ang *helium* mismo mopatim-awng dili mopatuo sa balaod sa grabidad pinaagi sa pagkamang paingon sa kilid sa usa ka bildong sudlanan ug ngadto sa baba niini, nga miawas mismo gikan sa sudlanan.—*Matter,* Life Science Library, 1963, pp. 68, 69.

Kini nga kaplag maoy usa sa daghang nakapahingangha sa mga siyentipiko, nga daw nagdaot sa ilang unang mga ideya. Nan, sa unsang paagi makaingon ang si bisan kinsa nga ang Diyos naglapas sa iyang kaugalingong mga balaod sa paghimog gamhanang mga buhat nga daw katingalahan ug milagroso alang sa mga tawo? Sa pagkatinuod ang Maglalalang sa pisikal nga uniberso may hingpit

nga paggahom sa iyang gilalang ug makamaniobra niining mga butanga sulod sa gambalay sa mga balaod nga iyang gihimong kinaiyanhon diha niini. (Job 38) Siya makapatungha sa kahimtang nga hinungdanon sa pag-obra niining mga buhata; siya makapadali, makapahinay, makapabag-o, o makabalda sa mga reaksiyon. O ang mga manulonda, nga mas gamhanan kay sa tawo, makabuhat niana agig pagtuman sa kabubut-on ni Jehova.—Ex 3:2; Sal 78:44-49.

Tinong wala hilabwi o lapasa sa siyentipiko ang pisikal nga mga balaod sa dihang siya mogamit ug dugang kainit o kabugnaw, o dugang oksiheno, ug uban pa, sa pagpadali o sa pagpahinay sa kemikal nga proseso. Bisan pa niana, ang mga maduhaduhaon naghagit sa mga milagro sa Bibliya, lakip ang "milagro" sa paglalang. Sa ingon, kini nga mga maghahagit nagpatuo nga sila pamilyar sa tanang kahimtang ug mga proseso nga nahitabo sukad. Sila nangusog nga ang mga palakaw sa Maglalalang dili mahimong molabaw sa ilang hiktin nga pagsabot sa mga balaod nga nagagahom sa pisikal nga mga butang.

Kini nga kahuyangan sa bahin sa mga siyentipiko giila sa usa ka Swekong propesor sa *plasma physics,* nga nagpatin-aw: "Walay usa nga nagduhaduha sa pagsunod sa atmospera sa yuta ngadto sa mga balaod sa mekanika ug atomikong pisika. Ang tanan managsama, mahimong malisod gayod alang kanato ang pagtino kon sa unsang paagi gipalakaw kining mga balaora maylabot sa bisan unsang kahimtang nga naglangkit sa mga katingad-anan sa atmospera." (*Worlds-Antiworlds,* ni H. Alfvén, 1966, p. 5) Gipadapat sa propesor kining hunahunaa sa sinugdan sa uniberso. Gimugna sa Diyos ang pisikal nga mga balaod nga nagagahom sa yuta, adlaw, ug bulan, ug sulod sa gambalay niini ang mga tawo nakahimo ug kahibulongang mga butang. Sa pagkatinuod ang Diyos makapalihok sa mga balaod aron makapatunghag resulta nga wala dahoma sa mga tawo; dili problema alang kaniya ang pagbahin sa Pulang Dagat aron 'ang katubigan mahimong paril' sa matag kilid. (Ex 14:22) Bisan pag alang sa tawo ang paglakaw sa tubig maoy usa ka katingalahang abilidad, pagkasayon niini nga himoon pinaagi sa gahom sa "Usa nga nagbuklad sa mga langit sama sa usa ka pinong gasa, nga nagladlad niini sama sa usa ka tolda nga pagapuy-an." Dugang pa, ang Diyos gihubit ingong naglalang ug nagkontrolar sa tanang butang sa mga langit, ug gikaingon nga "gumikan sa kadagaya sa dinamikong kusog, kay siya usab mabaskog sa gahom, walay usa kanila ang nawala."—Isa 40: 21, 22, 25, 26.

Sanglit ang pag-ila sa paglungtad sa balaod, sama sa balaod sa grabidad, nagpasabot nga adunay usa ka magbabalaod nga may ekselente ug labaw-tawhanong intelihensiya ug gahom, nganong duhaduhaan ang iyang abilidad sa pagbuhat sa kahibulongang mga butang? Nganong sulayan ang paglimite sa iyang palakaw ngadto sa labihan ka gamayng kahibalo ug kasinatian sa tawo? Ang patriarka nga si Job nagbatbat sa kangitngit ug kabuangan nga ngadto niini gipaadto sa Diyos silang nakig-indig sa ilang kaalam batok sa iyang kaalam. —Job 12:16-25; itandi ang Rom 1:18-23.

Ang Pagsunod sa Diyos sa Iyang Moral nga Balaod. Ang Diyos sa paglalang dili usa ka Diyos sa kapritso, nga sa pagkadili-kasaligan naglapas sa iyang kaugalingong mga balaod. (Mal 3:6) Kini nga kamatuoran makita sa pagsunod sa Diyos sa iyang moral nga mga balaod, nga maoy uyon sa iyang pisikal nga mga balaod apan mas halangdon ug mas dungganon kay niini. Tungod sa hustisya siya dili makatugot sa pagkadili-matarong. "Putli kaayo ang imong mga mata aron motan-aw sa daotan; ug ikaw dili makahimo sa pagtan-aw sa kasamok," nag-ingon ang iyang manalagna. (Hab 1:13; Ex 34:7) Iyang gipadayag ang iyang balaod sa Israel: "Kalag alang sa kalag, mata alang sa mata, ngipon alang sa ngipon, kamot alang sa kamot, tiil alang sa tiil." (Deu 19:21) Sa dihang gitinguha niya ang pagpasaylo sa makaluluoy, mahinulsolong mga tawo tungod sa sala nga maoy hinungdan sa ilang pagkahimalatyon, ang Diyos nagkinahanglan ug legal nga pasukaranan kon buot niyang sundon ang iyang balaod. (Rom 5:12; Sal 49:6-8) Siya nagpamatuod nga estrikto sa iyang pagsunod sa balaod, hangtod sa punto sa paghalad sa iyang bugtong nga Anak ingong usa ka lukat alang sa mga sala sa katawhan. (Mat 20:28) Si apostol Pablo nagpasiugda nga, "tungod sa pagpagawas pinaagi sa lukat nga gibayad ni Kristo Jesus," si Jehova 'nakapasundayag sa iyang kaugalingong pagkamatarong . . . aron nga siya mahimong matarong bisan sa dihang nagpahayag nga matarong sa tawo nga may pagtuo kang Jesus.' (Rom 3:24, 26) Kon atong pabilhan nga ang Diyos, tungod sa pagtahod sa iyang moral nga mga balaod, wala magpugong sa paghalad sa iyang hinigugmang Anak, tinong atong ikapangatarongan nga dili gayod niya "lapason" ang iyang pisikal nga mga balaod aron sa pagtuman sa bisan unsa nga iyang gitinguha sulod sa pisikal nga kalalangan.

Sukwahi ba sa Kasinatian sa Tawo? Ang pag-insistir nga ang mga milagro wala mahitabo dili *pamatuod* nga kini wala gayod mahitabo. Ang pagkatinuod sa bisan unsang narekord nga hitabo sa kasaysayan mahimong kuwestiyonon sa usa ka tawong nagkinabuhi karong adlawa, tungod kay siya wala makasinati niini ug wala nay buhi karon nga mga saksing-nakakita aron sa pagpamatuod

niini. Apan kana dili mag-usab sa mga kamatuoran sa kasaysayan. Ang pipila mitutol sa mga asoy bahin sa mga milagro tungod kay, matod pa nila, kini sukwahi sa kasinatian sa tawo, buot ingnon, sa kasinatian sa tawo nga ilang giila nga tinuod tungod sa obserbasyon, mga basahon, ug uban pa. Kon ingon niini ang gihuptan sa mga siyentipiko, diyutay ra gayod ang mahimong panukiduki ug kaugmaran labot sa bag-ong mga butang ug mga proseso sa ilang bahin. Pananglitan, dili nila ipadayon ang panukiduki bahin sa pag-alibyo sa "dili-maayo" nga mga sakit, o sa pagpanaw sa kawanangan ngadto sa mga planeta o sa mas halayo pa nga bahin sa uniberso. Apan ilang gisusi ug usahay gidala ang katawhan ngadto sa bag-o gayod nga mga kasinatian. Ang nalampos karong adlawa makapatingala gayod sa mga tawo sa karaang kapanahonan, ug ang dakong bahin sa komon nga mga kasinatian sa modernong katawhan sa adlaw-adlaw ilang pagaisipon gayod ingong mga milagro.

Dili "Ikapatin-aw" Pinaagig Lohika. Ang pipila ka magsusupak sa asoy sa Bibliya nagtuo nga ang mga milagro sa Bibliya mahimong ikapatin-aw sa siyensiya ug sa lohikal nga paagi ingong kinaiyanhong mga panghitabo lamang ug nga ang mga magsusulat sa Bibliya nagpasidungog lamang niini nga mga panghitabo sa pagpangilabot sa Diyos. Tinuod nga ang maong mga butang sama sa mga linog gigamit. (1Sa 14:15, 16; Mat 27:51) Apan kini mismo dili magpamatuod nga ang Diyos walay kalabotan niining mga hitaboa. Kining mga butanga dili lamang kay gamhanang mga buhat (pananglitan, ang nahisgotan na nga mga linog) kondili usab ang *panahon* sa pagkahitabo maoy talagsaon nga daw imposible gayod ang bisan unsang sulagmang hitabo. Ingong ilustrasyon: Ang pipila nagtuo nga ang mana nga gitagana alang sa mga Israelinhon makaplagan diha sa desyerto ingong matam-is, hagkot nga mga tagok sa mga kahoyng tamarisko ug sa mga kahoykahoy. Bisan kon tinuod pa kining maong pangangkon, ang pagtagana niini alang sa Israel sa gihapon maoy milagro tungod sa panahon sa pagtungha niini, kay kini dili makita diha sa yuta sa ikapitong adlaw sa matag semana. (Ex 16:4, 5, 25-27) Dugang pa, bisan tuod kini udlon ug manimaho kon tagoan hangtod sa sunod nga adlaw, kini dili maunsa kon tagoan aron kan-on sa panahon sa Igpapahulay. (Ex 16:20, 24) Ikasulti usab nga ang kahubitan niini nga mana ingong tagok gikan sa mga kahoy daw dili gayod mohaom sa kahubitan sa Bibliya labot sa mana. Ang mana sa Bibliya makaplagan *diha sa yuta* ug kini matunaw tungod sa init sa adlaw; kini mahimong lubkon diha sa lusong, galingon diha sa galingan, lung-agon, o lutoon sa hurnohan.—Ex 16:19-23; Num 11:8; tanawa ang MANA.

Pagkakasaligan sa Testimonya. Ang Kristohanong relihiyon nalanggikit sa milagro sa pagkabanhaw ni Jesu-Kristo. (1Co 15:16-19) Ang pamatuod nga kini nahitabo dili mahuyang kondili kusganon—dihay kapin sa 500 ka saksing-nakakita aron magpamatuod nga kini nahitabo gayod.—1Co 15:3-8; Buh 2:32.

Ang motibo sa mga tawo nga midawat nga tinuod ang milagro sa pagkabanhaw ni Jesus kinahanglang tagdon usab. Daghang tawo ang nakasinatig paglutos ug kamatayon tungod sa ilang mga gituohan—relihiyoso, politikal, ug uban pa. Apan ang mga Kristohanon nga nag-antos tungod niana wala makabenepisyo sa materyal o sa politika. Inay nga makabaton ug gahom, bahandi, ug pagkainila, sagad nga nawad-an sila sa tanan niining mga butanga. Ilang gisangyaw ang pagkabanhaw ni Jesus apan wala mogamit sa bisan unsang matang sa kapintasan aron sa pagpalambo sa ilang mga gituohan o aron sa pagpanalipod sa ilang kaugalingon. Ug ang tawong mobasa sa ilang mga argumento makasabot nga sila maoy makataronganong mga tawo, dili mga panatiko. Sila mahigugmaong naningkamot sa pagtabang sa ilang mga isigkatawo.

Mga Kinaiyahan sa mga Milagro sa Bibliya. Ang pipila ka talagsaong kinaiyahan sa mga milagro sa Bibliya mao ang pagkadayag niini diha sa publiko, ang pagkayano niini, ang katuyoan ug ang motibo niini. Ang pipila gihimo diha sa pribado o atubangan sa gagmayng mga grupo (1Ha 17:19-24; Mar 1:29-31; Buh 9:39-41), apan sagad kini maoy sa *publiko,* atubangan sa linibo o gani sa milyong tumatan-aw. (Ex 14:21-31; 19:16-19) Ang mga milagro ni Jesus gihimo sa dayag ug sa publiko—walay pagkasekreto niini; ug iyang giayo ang tanan nga miduol kaniya, nga wala magpasangil sa kakulang ug pagtuo sa pipila.—Mat 8:16; 9:35; 12:15.

Ang pagkayano makita sa milagrosong mga pagpang-ayo ug pagkontrolar sa mga elemento. (Mar 4:39; 5:25-29; 10:46-52) Sukwahi sa mahikong mga abilidad nga gibuhat nga may linaing mga kasangkapan, plataporma, suga, ug rituwal, ang mga milagro sa Bibliya sagad gibuhat nga walay publikong pasundayag, nga subsob ingong sanong sa wala damhang panagkita, usa ka hangyo, ug nga anaa sa publikong dalan o sa wala andama nga dapit.—1Ha 13:3-6; Luc 7:11-15; Buh 28:3-6.

Ang motibo sa tawong mihimog milagro maoy dili alang sa hinakog nga pagkainila sa maong tawo o sa paghimo kaniyang adunahan, kondili sa panguna maoy alang sa paghimaya sa Diyos. (Ju 11:1-4, 15, 40) Ang mga milagro maoy dili misteryosong mga buhat nga gihimo aron sa pagtagbaw lamang sa pagkamausisaon ug sa pagpahingangha. Kini nakatabang kanunay sa uban, usahay sa

pisikal nga paagi ug sa kanunay sa espirituwal nga paagi, nga nagpaliso sa mga tawo ngadto sa matuod nga pagsimba. Ingon nga "ang pagpamatuod bahin kang Jesus maoy nagdasig sa pagpanagna ["mao ang espiritu sa tagna," *ftn* sa *Rbi8*]," mao man usab daghan sa mga milagro ang nagpunting kang Jesus ingong ang pinadala sa Diyos.—Pin 19:10.

Ang mga milagro sa Bibliya naglangkit dili lamang sa buhing mga butang kondili sa dili-buhing mga butang usab, sama sa pagpakalma sa hangin ug dagat (Mat 8:24-27), sa pagpahunong ug sa pagpasugod sa ulan (1Ha 17:1-7; 18:41-45), ug sa paghimo sa tubig nga dugo o bino (Ex 7:19-21; Ju 2:1-11). Naglakip usab kini sa tanang matang sa pisikal nga mga pagpang-ayo, sama sa "walay pagkaayo" nga sanla (2Ha 5:1-14; Luc 17:11-19) ug ang pagkabuta sukad sa pagkahimugso. (Ju 9:1-7) Kining panagkadaiya sa mga milagro nagpakita sa pagkatinuod niini ingong gipaluyohan sa Maglalalang, kay makataronganon nga ang Maglalalang lamang ang makaimpluwensiya sa *tanang* natad sa tawhanong kasinatian ug ibabaw sa *tanang matang sa butang.*

Katuyoan Alang sa Unang Kristohanong Kongregasyon. Ang mga milagro nag-alagad sa daghang hinungdanong mga katuyoan. Labing hinungdanon, kini nakatabang sa pagpamatuod nga ang usa ka tawo nakadawat sa gahom ug pagpaluyo sa Diyos. (Ex 4:1-9) Nakab-ot sa katawhan kining hustong konklusyon labot kang Moises ug kang Jesus. (Ex 4:30, 31; Ju 9:17, 31-33) Pinaagi kang Moises, gisaad sa Diyos ang usa ka umaabot nga manalagna. Ang mga milagro ni Jesus nakatabang sa mga nakakita sa pag-ila kaniya ingong mao ang gisaad nga manalagna. (Deu 18:18; Ju 6:14) Sa dihang bag-o pa ang Kristiyanidad, ang mga milagro nagalihok kauban sa mensahe sa pagtabang sa mga indibiduwal nga makasabot nga gipaluyohan sa Diyos ang Kristiyanidad ug gisalikway ang unang Hudiyohanong sistema sa mga butang. (Heb 2:3, 4) Sa ngadtongadto ang milagrosong mga gasa nga nahitabo sa unang siglo nahanaw ra. Gikinahanglan lamang kini sa dihang bata pa ang Kristohanong kongregasyon.—1Co 13:8-11.

Sa pagbasa sa kasaysayan sa Mga Buhat sa mga Apostoles, atong makita nga ang espiritu ni Jehova milihok nga kusganon, matulin, mitukod ug mga kongregasyon, nga mipalig-on pag-ayo sa Kristiyanidad. (Buh 4:4; kap 13, 14, 16-19) Sulod sa mubong mga katuigan tali sa 33 ug 70 K.P., linibo ka magtutuo ang gitigom diha sa daghang kongregasyon gikan sa Babilonya ngadto sa Roma, ug lagmit sa mas halayo pang kasadpan. (1Pe 5:13; Rom 1:1, 7; 15:24) Angayng hinumdoman nga diyutay lamang ang mga kopya sa Kasulatan niadtong panahona. Sagad ang mga adunahan lamang ang nakabaton sa mga linukot nga basahon o mga libro sa nagkalainlaing matang. Sa paganong kayutaan walay kahibalo bahin sa Bibliya o sa Diyos sa Bibliya, si Jehova. Halos ang tanan kinahanglang ipaabot nga binaba. Walay mga komentaryo, mga konkordansiya, ug mga ensiklopedia sa Bibliya nga daling mabatonan. Busa ang milagrosong mga gasa sa linaing kahibalo, kaalam, pagsultig lainlaing mga pinulongan, ug katakos sa pag-ila sa inspiradong mga pulong hinungdanon alang sa kongregasyon niadtong panahona. (1Co 12:4-11, 27-31) Apan, ingon sa gisulat ni apostol Pablo, sa dihang kining mga butanga wala na kinahanglana, kini mahanaw ra.

Usa ka Lahi nga Kahimtang Karong Adlawa. Dili nato makita nga gihimo sa Diyos ang maong mga milagro pinaagi sa mga kamot sa iyang Kristohanong mga alagad karong adlawa, tungod kay ang tanang gikinahanglang mga butang anaa na ug mabatonan na sa makamaong mobasa ug mosulat nga katawhan sa kalibotan, ug aron sa pagtabang niadtong dili makamaong mobasa apan buot mamati, adunay hamtong nga mga Kristohanon nga nakabaton ug kahibalo ug kaalam pinaagi sa pagtuon ug sa kasinatian. Dili na kinahanglan alang sa Diyos nga himoon pa ang maong mga milagro niining panahona aron pamatud-an si Jesu-Kristo ingong tinudlo sa Diyos nga manluluwas, o aron sa pagtaganag pamatuod nga Siya nagpaluyo sa Iyang mga alagad. Bisan pag padayong hatagan sa Diyos ang iyang mga alagad sa katakos sa paghimog mga milagro, kini dili makapakombinsir sa tanan, kay wala gani mapalihok sa pagdawat sa iyang mga pagtulon-an ang tanang saksing-nakakita sa mga milagro ni Jesus. (Ju 12:9-11) Sa laing bahin, ang mga tigyagayaga gipasidan-an sa Bibliya nga aduna pay umaabot nga talagsaong mga buhat sa Diyos nga himoon sa panahon sa paglaglag sa presenteng sistema sa mga butang.—2Pe 3:1-10; Pin kap 18, 19.

Ingong konklusyon, ikaingon nga kadtong mosalikway sa paglungtad sa mga milagro wala motuo nga adunay usa ka dili-makitang Diyos ug Maglalalang o kaha sila nagtuo nga siya wala mogamit sa iyang gahom diha sa bisan unsang labaw-tawhanong paagi sukad sa paglalang. Apan ang ilang kawalay-pagtuo dili magpawalay-pulos sa Pulong sa Diyos. (Rom 3:3, 4) Ang mga asoy sa Bibliya bahin sa mga milagro sa Diyos ug sa maayong katuyoan nga napalampos niini, nga kanunayng nahiuyon sa mga kamatuoran ug mga prinsipyo nga makaplagan sa iyang Pulong, nagpasilsil ug pagsalig sa Diyos. Kini naghatag ug kusganong pasalig nga ang Diyos nahingawa sa katawhan ug nga siya makahimo sa pagpanalipod ug buot gayong manalipod niadtong moalagad kaniya. Ang mga milagro

nagtaganag tipikal nga mga sumbanan, ug ang pagrekord niini nagpalig-on sa pagtuo nga ang Diyos, sa umaabot nga panahon, mangilabot sa milagrosong paagi, nga magaayo ug magapanalangin sa matinumanong katawhan.—Pin 21:4.

MILALAI. Usa ka Levihanong maghohoni nga mimartsa sa usa sa mga parada sa inagurasyon sa natukod pag-usab nga paril sa Jerusalem sa adlaw ni Nehemias.—Neh 12:31, 36.

MILCA.

1. Anak nga babaye sa igsoong lalaki ni Abraham (Abram) nga si Haran, asawa sa igsoong lalaki ni Abraham nga si Nahor (uyoan ni Milca), ug ang igsoong babaye ni Lot. (Gen 11:27, 29) Si Betuel, usa sa walo ka anak ni Milca, nahimong amahan ni Rebeca.—Gen 22:20-23; 24:15, 24, 47.

2. Usa sa lima ka anak nga babaye ni Zelopehad nga gihatagan ug panulondon sa teritoryo sa Manases human mamatay ang ilang amahan.—Num 26:33; 27:1-4; 36:10-12; Jos 17:3, 4.

MILCOM [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "hari"]. Dayag nga siya mao ra usab si Molek, ang diyos sa mga Ammonhanon. Alang kang Milcom ug sa ubang mga bathala nga si Haring Solomon nagtukod ug hatag-as nga mga dapit sa dihang siya mitipas gikan sa matuod nga pagsimba sa hinapos sa iyang paghari.—1Ha 11:4, 5, 7, 33; 2Ha 23:13; tan-awa ang MOLEK.

MILETO. Usa ka siyudad sa K nga baybayon sa Asia Minor nga sa pagkakaron gun-ob na. Kini nahimutang sa bokana sa Suba sa Maeander (Menderes) ug kanhi may upat ka dunggoanan. Sa ikapitong siglo W.K.P. ang mga Ionian daw naghimo sa Mileto nga usa ka mauswagon nga sentro sa patigayon nga may daghang kolonya sa daplin sa Itom nga Dagat ug sa Ehipto. Ang mga produktong ginama sa balhibo sa karnero nga gikan sa Mileto ilado kaayo. Ang ebidensiya niini mao ang makita diha sa Ezequiel 27:18 diin ang Gregong *Septuagint* nagtala sa "balhibo sa karnero nga gikan sa Mileto" ingong usa ka baligya sa Tiro. Ang Mileto mao usab ang pinuy-anan sa bantogang mga pilosopo sama kang Thales (mga 625-547 W.K.P.), nga giisip ingong magmumugna sa Gregong geometriya, astronomiya, ug pilosopiya. Niadtong ikalimang siglo W.K.P. ang mga Persianhon nag-ilog ug naglaglag sa Mileto tungod kay kini miapil sa pag-alsa. Sa ulahi (niadtong 334 W.K.P.), ang natukod pag-usab nga siyudad gipukan ni Alejandrong Bantogan. Panahon sa Heleniko ug Romanhong kapanahonan, ang Mileto natugob sa daghang kalihokan bahin sa arkitektura. Ang usa ka talagsaong kagun-oban sukad pa niining yugtoa mao ang usa ka dakong teatro nga gitukod diha sa usa ka hawan nga dapit.

Sa paglabay sa panahon, ang siyudad inanayng nawad-an sa kabantog niini. Tungod kini kay ang mga binanlas nga yuta gikan sa Suba sa Maeander napondo nganha sa mga pasilidad sa dunggoanan niini. Ang karaang Mileto lagmit nahimutang sa usa ka habog nga lawis nga nagsukad sa H nga kiliran sa Latmian Gulf. Apan karon ang mga kagun-oban sa siyudad nahimutang nga mga 8 km (5 mi) pailaya, ug ang kanhing gulpo usa na karon ka lanaw.

Giduaw ni Pablo. Giduaw ni Pablo ang Mileto niadtong mga 56 K.P. Tungod kay buot makaabot sa Jerusalem sa Pentekostes kon posible ug nagtinguha nga dili na mogugol pa ug panahon didto sa Asia Minor, si Pablo, nga lagmit didto sa Asos, nakahukom nga mosakay ug barko nga dili moeskala sa Efeso. Apan wala niya pasagdi ang mga panginahanglan sa kongregasyon didto. Gikan sa Mileto, tingali pinaagi sa usa ka mensahero, si Pablo nagpasugo nga ipatawag ang mga ansiyano sa kongregasyon sa Efeso, mga 50 km (30 mi) ang gilay-on. Ang dugang panahon nga gugolon sa pagpahibalo kanila ug sa ilang pag-adto sa Mileto (tingali labing menos tulo ka adlaw) lagmit nga menos ra kay sa gugolon ni Pablo kon siya mao ang moadto sa Efeso. Lagmit tungod kini kay ang masakyan nga (mga) barko gikan sa Asos nga modunggo sa Efeso mas kadaghan moeskala kay sa (mga) barko nga modunggo sa Mileto. O, ang mga kahimtang didto sa Efeso lagmit makapalangan kang Pablo kon siya mihapit pa didto.—Buh 20:14-17.

Sa iyang pagpakigsulti sa mga ansiyano sa kongregasyon sa Efeso, si Pablo nagsubli sa iyang kaugalingong ministeryo taliwala kanila, nagpahimangno kanila sa paghatag ug pagtagad sa ilang kaugalingon ug sa panon, nagpasidaan kanila sa kapeligrohan sa "malupigong mga lobo" nga mosulod sa kongregasyon, ug nagdasig kanila sa pagtukaw ug sa pagsilsil diha sa ilang hunahuna sa iyang panig-ingnan. Kay giingnan nga sila dili na makakita pag-usab kaniya, kini nga mga ansiyano nanghilak pag-ayo, "gigakos si Pablo sa liog ug gihalokan siya nga mabination," ug dayon gihatod siya ngadto sa sakayan.—Buh 20:18-38.

Sa usa ka wala matino nga panahon human sa iyang unang pagkabilanggo sa Roma, mopatim-aw nga si Pablo mibalik sa Mileto. Si Trofimo, nga mikuyog kaniya sa sinugdan gikan sa Mileto paingon sa Jerusalem, nasakit, nga tungod niana kinahanglang ibilin siya ni Pablo.—Itandi ang Buh 20:4; 21:29; 2Ti 4:20.

MILO [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "puno"]. Ang "balay ni Milo" ("Betmilo," *AT, JB, RS*) lagmit maoy usa ka kuta o

salipdanan ug tingali mao ra usab ang "torre sa Sekem." Mopatim-aw nga ang mga tawo sa "balay ni Milo" miduyog sa paghimo kang Abimelek nga hari. Ang matagnaong mga pulong sa anak nga lalaki ni Gideon nga si Jotam naghisgot sa katalagman sa "balay ni Milo" pinaagi sa mga kamot ni Abimelek. Natuman kini sa dihang gisunog ni Abimelek ang inarkong lawak nga tagoanan sa balay ni El-berit ug ang tanan nga midangop didto nangamatay.—Huk 9:6, 20, 46-49.

MILYA. Usa ka sukod sa gilay-on. (Mat 5:41) Sa Kasulatan ang pulong nga *mi'li·on,* ang sukod nga gikuwestiyon, lagmit mao ang Romanhong milya (1,479.5 m; 4,854 p). Sa Lucas 24:13; Juan 6:19; 11:18 ang pulong nga *mi'li·on* dili makita diha sa Gregong teksto, apan ang gilay-on nga gihisgotan maoy pinaagig estadio (1 Romanhong estadio = ⅛ Romanhong mi; 185 m; 606.75 p). Sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* ang sukod alang sa estadio diha sa Lucas 24:13; Juan 6:19; 11:18 giilisdan ug kilometro. Pananglitan, ang "kan-uman ka estadio" maoy katumbas sa "mga napulog-usa ka kilometro."—Luc 24:13.

MINA. Usa ka yunit sa timbang ug sa bili sa salapi. (1Ha 10:17; Esd 2:69; Neh 7:71) Sumala sa Hebreohanong teksto sa Ezequiel 45:12, ang usa ka mina (*maneh*) katumbas sa 60 ka siklo. Apan, sumala sa hubad sa Gregong *Septuagint* niini nga teksto ang bili sa usa ka mina maoy 50 ka siklo. (Tan-awa ang *RS, Mo.*) Sanglit ang dakong gidaghanon sa siklo nga gihisgotan sa Bibliya mahimong bahinon sa tag-50, kini nagpakitang sa unang kapanahonan ang usa ka mina maoy 50 ka siklo. —Gen 23:15; Ex 30:24; 38:29; Num 31:52; 1Sa 17:5.

Adunay arkeolohikanhong ebidensiya nga ang usa ka mina maoy 50 ka siklo. Ang usa ka bato sa timbangan nga wala sulati ug tinong gibug-aton nga motimbang ug mga 4,565 g nga nakaplagan didto sa Tell Beit Mirsim, kon bahinon sa walo ka mina nga tag-50 ka siklo magpakita nga ang usa ka siklo maoy 11.4 gramos. Kini nga bili popareho ra sa aberids nga bili sa mga 45 ka bato sa timbangan alang sa siklo nga gisulatan ug tinong gibug-aton nga nakaplagan didto sa Palestina. Busa, niini nga publikasyon ang mina sa Hebreohanong Kasulatan gibanabana nga 50 ka siklo o 1⁄60 ka talanton, sa ato pa, 570 g. Nan, sa kantidad karong adlawa, ang plata nga mina maoy katumbas sa $110.10 ug ang bulawan nga mina maoy $6,422.50.

May posibilidad usab nga, sama sa maniko, adunay duha ka kantidad nga katumbas sa mina, ang usa lagmit alang sa harianong mina (itandi ang 2Sa 14:26) ug ang usa alang sa komon nga mina. —Itandi ang Eze 40:5.

Ang mina (*mna*) sa Kristohanon Gregong Kasulatan (Luc 19:13-25) giisip nga nagkantidad ug 100 ka drakma, sanglit kini ang kantidad nga gipasukad sa karaang Grego nga mga magsusulat. Ang kantidad sa drakma halos katumbas sa usa ka denario. Busa dakog kantidad ang mina. Ang presentengadlaw nga kantidad maoy $65.40; sa unang siglo K.P., kini mokabat ug halos un-kuwarto sa tinuig nga suhol sa usa ka mamumuo sa uma.

MINAHAN, PAGMINA. Ang kubkobanan o ang pagpangubkob ilalom sa yuta aron sa pagpangitag mga metal ug bililhong mga bato. Kini maoy usa ka trabaho nga halos susama ka karaan sa paglungtad sa tawo. Ang asoy sa Genesis naghisgot kang "Tubal-cain, ang mananalsal sa tanang matang sa himan nga tumbaga ug puthaw," nga nabuhi sa wala pa ang Lunop. (Gen 4:22) Si Moises, nga nagsulat niadtong mga 1513 W.K.P., sa paghubit sa suba sa Pison, naghisgot sa "yuta sa Havila, diin adunay bulawan. Ug ang bulawan nianang yutaa maayo." (Gen 2:11, 12) Wala mahibaloi kon ang bulawan sa Opir gimina ba gikan sa ilalom sa yuta o kaha gikan sa binanlas nga yuta.—1Ha 9:28; Job 28:16.

Kini nga mga metal lagmit nakaplagan ingong lunsay nga mga metal diha sa ibabaw o sa ilalom ug diyutay sa yuta. Sa ngadtongadto, gihimo ang mga pagpangubkob o pagbangag diha sa ilalom sa yuta. Nagkubkob silag lawom nga mga lungag o tunel subay sa mga bato nga adunay daghang minerales. Mga 3,600 ka tuig kanhi si Job naghubit kon sa unsang paagi ang mga minero "nagkubkob ug tunel nga halayo sa dapit nga gipuy-an sa mga tawo." "Diha sa kangitngit ug sa mabagang kangiob" sila nangita, nagtabyogtabyog paubos ug sa peligrosong paagi nagkombitay aron sa pagkuha sa gitinguhang mga metal.—Job 28:1-11.

Kaylap nga gihimo sa mga Ehiptohanon ang pagmina sa panahon sa Pagpanggula; ang mga Israelinhon, sa hapit nang mobiya sa Ehipto, nagdalag mga metal ug bililhong mga bato, nga gigamit sa ulahi sa pagtukod sa tabernakulo. (Ex 12:35, 36; 35:22; 39:6-14) Ang Ehiptohanong mga minahan sa turquesa nakaplagan didto sa Peninsula sa Sinai nga mga 80 km (50 mi) gikan sa Bukid sa Sinai. Ang mga nahibilin gikan sa mga pagmina sa mga Ehiptohanon nakaplagan ubay sa S nga baybayon sa Pulang Dagat.

Gihubit ni Moises ang Yutang Saad nga hapit nang sudlon sa mga Israelinhon ingong "usa ka yuta diin ang mga bato puthaw ug gikan sa mga bukid ikaw magmina ug tumbaga."—Deu 8:9; tan-awa ang TUMBAGA, BRONSE; PUTHAW; PAGDALISAY, TIGDALISAY.

MINASANG IGPAPATUBO. Usa ka bahin sa minasa nga gilain sulod sa usa ka adlaw o mas dugay pa ug gipaaslom o gipatubo. Ang Hebreohanong termino nga *se'or′* nagtumong sa maong minasang igpapatubo ug nagkahulogang "gipatubo o may lebadura nga minasa." Ang minasang igpapatubo makapatubo sa bag-ong mga minasa nga gisagolan niini.

Ang mga Israelinhon migamit ug minasang igpapatubo sa paghimog tinapay nga may lebadura. Ang minasa nga gipreserbar gikan sa unang paglutо sagad tunawon diha sa tubig sa masahan nga pasong sa dili pa idugang ang harina, o mahimong isagol kini sa harina ug dayon ilakip kini sa pagmasa. Kining ulahi nga pamaagi lagmit mao ang gitumong ni Jesu-Kristo sa dihang siya miingon: "Ang gingharian sa mga langit maoy sama sa lebadura, nga gikuha sa usa ka babaye ug gitagoan sa tulo ka dagkong takos sa harina, hangtod nga mitubo ang tibuok minasa." (Mat 13:33; Luc 13:20, 21) Bisan tuod walay direktang ebidensiya, gituohan nga ang mga Hudiyo migamit usab ug mga linugdang sa bino ingong igpapatubo.

Ang mga halad-nga-lugas nga gitanyag sa Israel pinaagi sa kalayo ngadto kang Jehova dili pagahimoon nga may minasang igpapatubo. (Lev 2:11) Dugang pa, ang mga Israelinhon gisugo sa dayag nga dili magbaton ug minasang igpapatubo (dinhi dayag nga usa ka simbolo sa kadunotan ug sala) diha sa ilang mga balay o sa sulod sa mga utlanan sa ilang teritoryo panahon sa pito-ka-adlaw nga Pista sa mga Tinapay nga Walay Lebadura. (Ex 12:15; 13:7; Deu 16:4) Ang bisan kinsa nga mokaon ug may lebadura nianang panahona "pagaputlon gikan sa katigoman sa Israel."—Ex 12:19.

Sa karaang Ehipto naandan usab, sa dihang magluto ug tinapay, nga magsalin ug minasa nga gamiton aron sa pagpatubo sa bag-ong minasa. Bisan karong adlawa, sa dihang matapos na ang pagmasa, pananglitan, ang ubang mga tawo sa Cipro magbilin ug usa ka bahin sa minasa ug ibutang kini sa mainit nga dapit. Human sa 36 ngadto sa 48 ka oras kini mahimong gamiton sa pagpatubo sa tibuok bag-ong minasa.

Lagmit nga diha sa hunahuna ni Pablo ang minasang igpapatubo sa dihang iyang giawhag ang mga taga-Corinto: "Kuhaa ang daang lebadura [Gr., *zy′men*], aron kamo mahimong bag-ong minasa, ingon nga kamo walay igpapatubo."—1Co 5:7; tan-awa ang LEBADURA.

MINI. Usa ka karaang gingharian nga gisugo sa Diyos nga makig-away sa Babilonya. Nianang panahona ang Mini nakig-alyansa sa mga gingharian sa Ararat ug Askenaz, ang tanan ilalom sa pagmando ni Ciro.—Jer 51:27-29.

Ang tukmang nahimutangan niining karaan nga gingharian ug sa katawhan niini dili tino. Ang pipila ka tiggama ug mapa nagbutang niini diha sa rehiyon tali sa Lanaw sa Van ug sa Suba sa Araxes. Apan ang kadaghanang komentarista mipabor sa opinyon nga kini nahimutang sa dapit nga HS sa Lanaw sa Van.

Kon ang mga Mannai o mga Manneanhon maoy mga molupyo sa Mini, ingon sa gisulti sa pipila ka eskolar, nan sumala sa *cuneiform* nga mga inskripsiyon ang Mini nailalom sa pagmando sa nagkalainlaing yugto, una sa mga Asiryanhon ug dayon sa Imperyo sa Media. Sumala sa usa ka Babilonyanhong cronica, sa iyang ikanapulong tuig nga paghari (636 W.K.P.) si Nabopolasar "nagbihag sa mga Manneanhon nga mitabang kanila (nga mao, sa mga Asiryanhon)." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 91) Apan sa dihang ang Babilonya napukan niadtong 539 W.K.P. ang Mini gigamhan sa Imperyo sa Medo-Persia.

MINIAMIN [Gikan sa Tuong Kamot].

1. Usa sa mga Levihanon nga nag-alagad ubos ni Kore nga gitugyanan sa pag-apod-apod sa balaang amot taliwala sa ilang mga igsoon didto sa mga siyudad sa mga saserdote sa adlaw ni Haring Ezequias.—2Cr 31:14, 15.

2. Usa sa mga balay o banay sa mga saserdote nga kaliwat sa amahan sa panahon sa Hataas nga Saserdoteng si Joiakim. (Neh 12:12, 17) Si "Mijamin" diha sa Nehemias 12:5 lagmit mao ang nagpundar niini.

3. Usa ka saserdote nga lakip niadtong nagdalag mga trompeta nga nakig-ambit sa seremonyas alang sa inagurasyon sa natukod pag-usab nga paril sa Jerusalem sa adlaw ni Nehemias. (Neh 12:40, 41) Lagmit siya ang saserdote nga gitawag ug "Mijamin" diha sa Nehemias 10:7.

MINI NGA MANALAGNA. Tan-awa ang MANALAGNA.

MINISTERYO. Ang buluhaton ug pag-alagad nga gihimo sa usa ka ministro, alagad o sulugoon, o tig-alagad nga may kaakohan ngadto sa usa ka mas labaw nga awtoridad. Sa karaang Israel, ang mga Levihanon nag-alagad ingong mga ministro o mga alagad ni Jehova. Ang mga manalagna gigamit usab aron sa pag-alagad diha sa linain nga paagi. (Deu 10:8; 21:5; tan-awa ang LEVIHANON; ALAGAD, MINISTRO; SASERDOTE.) Apan, sa pag-anhi ni Jesu-Kristo sa yuta, ang usa ka bag-ong ministeryo gisugdan. Iyang gisugo ang iyang mga sumusunod sa paghimog mga tinun-an sa katawhan sa tanang kanasoran. (Mat 28:19, 20) Busa, ngadto sa

usa ka kalibotan nga nahimulag sa Diyos, ang mga Kristohanon adunay mensahe sa pagpasig-uli ngadto sa Diyos pinaagi kang Kristo.—2Co 5:18-20.

Kadtong positibong misanong sa "ministeryo sa pagpasig-uli" (2Co 5:18) kinahanglang mabansay, matudloan, maabagan, ug matultolan sa hustong paagi aron mahimo ug magpabilin nga malig-on sa pagtuo, ingon man sa pagpalampos sa buluhaton sa ilang paghimog mga tinun-an. (Itandi ang 2Ti 4: 1, 2; Tit 1:13, 14; 2:1; 3:8.) Busa, human sa iyang pagkayab sa langit, si Kristo Jesus, ingong ulo sa kongregasyon, naghatag ug "mga gasa nga mga lalaki," mga apostoles, mga manalagna, mga tig-ebanghelyo, mga magbalantay, ug mga magtutudlo, "alang sa pagpasibo ug balik sa mga balaan, alang sa ministeryal nga buluhaton, alang sa pagpalig-on sa lawas ni Kristo."—Efe 4:7-16; tan-awa ang GASA GIKAN SA DIYOS.

Ang laing bahin sa ministeryo sulod sa kongregasyon naglangkit sa pag-atiman sa materyal nga paagi sa mga nanginahanglan apan takos tabangan nga mga igsoon. Ang ministeryo diin gitudlo si Esteban ug ang laing unom ka lalaki nga napanghimatud-ang maayo naglangkit sa pag-apod-apod sa taganang pagkaon ngadto sa Kristohanong mga babayeng balo. (Buh 6:1-6) Sa ulahi, ang mga kongregasyon sa Macedonia ug Acaya nakig-ambit sa usa ka ministeryo sa pagpadalag hinabang alang sa kabos nga mga igsoon sa Judea. (2Co 8:1-4; 9:1, 2, 11-13) Sa dihang ang mga amot sa kataposan natigom na ug si Pablo nangandam aron sa pagdala niini ngadto sa Jerusalem, iyang gihangyo ang mga igsoon sa Roma sa pag-ampo uban kaniya nga kini nga ministeryo sa pagpadalag hinabang mahimong dalawaton sa mga balaan nga kanila kini gipadala.—Rom 15:25, 26, 30, 31.

Pipila ka tuig una pa niini, ang susamang pagpasundayag sa gugma gihimo sa mga Kristohanon sa Antioquia sa Sirya, sa dihang sila nakig-ambit sa pag-alagad pinaagi sa pagpadalag hinabang alang sa mga igsoon nga nagpuyo sa Judea sa panahon sa usa ka gutom.—Buh 11:28-30.

MINISTRO. Tan-awa ang ALAGAD, MINISTRO.

MINIT. Usa sa 20 ka Ammonhanong mga siyudad nga nabuntog ni Jepte human mohimo sa iyang panaad kang Jehova. (Huk 11:30-33) Kasiglohan sa ulahi ang "trigo sa Minit" gihisgotan ingong usa sa mga baligya sa Tiro. (Eze 27:2, 17) Ang tukmang nahimutangan sa Minit wala mahibaloi. Ang usa sa posibleng mga dapit nga gituohan mao ang Khirbet Hanizeh (Umm el Hanafish), mga 6 km (3.5 mi) sa SAS sa Hesbon.

MIQUEAS [laing porma sa Hebreohanong mga ngalang Miguel o Micaias].

1. Usa ka tawo nga taga-Epraim. Ingong paglapas sa ikawalo sa Napulo ka Sugo (Ex 20:15), gikawat ni Miqueas ang 1,100 ka pirasong plata gikan sa iyang inahan. Sa dihang iyang gitug-an ug giuli kini, ang iyang inahan miingon: "Ako magabalaan gayod sa plata alang kang Jehova gikan sa akong kamot alang sa akong anak, aron sa pagbuhat ug linilok nga larawan ug inumol nga estatwa; ug karon iuli ko kini kanimo." Unya siya nagdala ug 200 ka pirasong plata ngadto sa usa ka platero, nga nagbuhat gikan niini ug "linilok nga larawan ug inumol nga estatwa" nga human niana nagbutang niini sa balay ni Miqueas. Si Miqueas, nga may "usa ka balay sa mga diyos," naghimog epod ug terapim ug nag-awtorisar sa usa sa iyang mga anak nga lalaki sa pag-alagad ingong saserdote alang kaniya. Bisan tuod kini nga kahikayan mopatim-awng maoy aron sa pagpasidungog kang Jehova, kini dili gayod husto, kay gilapas niini ang sugo nga nagdili sa idolatriya (Ex 20:4-6) ug gibalewala ang tabernakulo ni Jehova ug ang pagkasaserdote. (Huk 17:1-6; Deu 12:1-14) Sa ulahi, gidala ni Miqueas sa iyang balay si Jonatan nga usa ka kaliwat ni Gersom nga anak ni Moises ug gisuholan kining batan-on nga Levihanon ingong iyang saserdote. (Huk 18: 4, 30) Sayop nga mibatig kalipay tungod niini, si Miqueas miingon: "Karon ako nasayod nga buhaton ni Jehova ang maayo kanako." (Huk 17:7-13) Apan si Jonatan dili kaliwat ni Aaron ug busa dili usab kuwalipikado nga mag-alagad ingong saserdote, nga nagdugang lamang sa kasaypanan ni Miqueas. —Num 3:10.

Niadtong mga adlawa, ang mga Danhanon nga nangitag teritoryo nga kapuy-an nagpadalag lima ka espiya nga sa kataposan nakaabot sa Epraim "hangtod sa balay ni Miqueas ug nagpalabay sa kagabhion didto." Samtang duol na sila sa balay ni Miqueas, ilang nailhan ang tingog ni Jonatan, nasayran kon unsay iyang gibuhat didto, ug namalihog kaniya nga magpakisayod sa Diyos aron ilang mahibaloan kon ang ilang lakaw magmalamposon. Ang saserdote miingon kanila: "Lakaw sa kalinaw. Anaa sa atubangan ni Jehova ang dalan nga inyong ginalaktan." (Huk 18:1-6) Unya sila nangespiya sa Lais ug namalik nga nag-asoy sa ilang mga igsoon bahin niini, nga tungod niana ang lima ka espiya ug ang 600 ka Danhanon nga nasangkapan alang sa gubat mipaingon sa maong siyudad. Sa pagpaingon didto, sa dihang naagian nila ang balay ni Miqueas, ang mga espiya misulti sa ilang mga igsoon bahin sa iyang relihiyosong mga butang ug misugyot nga ilang panag-iyahon kini. Ang mga Danhanon nagkuha niini ug nagkombinsir usab sa Levihanon nga mas maayo alang kaniya nga mahimong saserdote sa usa ka tribo ug banay sa Israel kay sa usa lamang ka tawo. Unya sila nagdala ka-

niya, sa epod, sa terapim, ug sa linilok nga larawan ug nanglakaw.—Huk 18:7-21.

Wala madugay human niana, si Miqueas ug ang usa ka panon sa kalalakin-an migukod sa mga Danhanon. Sa dihang ilang naapsan sila ug gipangutana kon unsay ilang tuyo, si Miqueas miingon: "Ang akong mga diyos nga akong gibuhat inyong gikuha, ang saserdote usab, ug namiya kamo, ug unsa pa may ako?" Niana, ang mga anak ni Dan nagpasidaan sa ilang posibleng pagpakig-away kon si Miqueas magpadayon sa pagsunod kanila ug sa pagsinggit sa pagtutol. Sa pagkakita nga mas kusgan ang mga Danhanon kay sa iyang panon, si Miqueas mipauli sa iyang balay. (Huk 18:22-26) Human niana ang mga Danhanon naglaglag ug nagsunog sa Lais, nga nagtukod sa siyudad sa Dan sa dapit niini. Si Jonatan ug ang iyang mga anak nahimong mga saserdote alang sa mga Danhanon, kinsa 'nagpatindog sa linilok nga larawan ni Miqueas, nga iyang gibuhat, alang sa ilang kaugalingon sa tanang adlaw nga ang balay sa matuod nga Diyos [ang tabernakulo] didto sa Shilo.'—Huk 18:27-31.

2. Usa ka Levihanon sa Kohatnon nga banay ni Uziel, nga niini siya ang pangulo ug si Isias nga iyang igsoong lalaki ang ikaduha sa dihang ang mga buluhaton sa pag-alagad ingong Levihanon gibahinbahin ni David.—1Cr 23:6, 12, 20; 24:24, 25.

3. Kaliwat ni Haring Saul; anak nga lalaki sa anak ni Jonatan nga si Merib-baal (Mepiboset). Gitawag usab siyag Mica.—1Cr 8:33-35; 9:39-41; 2Sa 9:12.

4. Usa ka Rubenhon nga anak nga lalaki ni Simei ug amahan ni Reaias. Ang iyang kaliwat nga si Beerah maoy pangulo sa tribo ni Ruben ug gidestiyero sa Asiryanhon nga si Haring Tilgat-pilneser (Tiglat-pileser III).—1Cr 5:1, 3-6; 2Ha 15:29.

5. Amahan ni Abdon (Akbor). Gitawag usab siyag Micaias.—2Cr 34:20; 2Ha 22:12.

6. Usa ka Levihanon ug kaliwat ni Asap. (Neh 11:15, 17) Gitawag usab siyag Mica ug Micaias.—1Cr 9:15; Neh 11:22; 12:35.

7. Magsusulat sa basahon sa Bibliya nga nagdala sa iyang ngalan ug usa ka manalagna ni Jehova panahon sa mga pagmando ni Haring Jotam, Ahaz, ug Ezequias sa Juda (777-717 W.K.P.). Si Miqueas maoy katalirongan sa mga manalagnang si Oseas ug Isaias. Ang eksaktong gidugayon sa iyang buluhaton ingong manalagna dili matino. Ang iyang pagpanagna lagmit natapos sa kataposan sa pagmando ni Ezequias, sa dihang nakompleto ang pagsulat sa basahon sa manalagna.—Miq 1:1; Os 1:1; Isa 1:1.

Si Miqueas maoy lumad sa balangay sa Moreset, sa HK sa Jerusalem. (Jer 26:18) Ingong pumoluyo sa tabunok nga Sepela, ang manalagna sinati kaayo sa kinabuhi sa banika, nga gikan niini siya giinspirar sa paghimog makahuloganong mga ilustrasyon. (Miq 2:12; 4:12, 13; 7:1, 4, 14) Si Miqueas nanagna sa gubot kaayong mga panahon sa dihang ang bakak nga pagsimba ug pagkadunot sa moral milambo sa Israel ug Juda, ug siya usab nanagna sa dihang si Haring Ezequias naghimo ug relihiyosong mga reporma. (2Ha 15:32–20:21; 2Cr 27-32) Uban sa maayong katarongan, "ang pulong ni Jehova nga midangat kang Miqueas" nagpasidaan nga ang Diyos maghimo sa Samaria nga "usa ka tapok sa mga ginun-ob sa uma," ug gitagna nga "ang Zion pagadarohon ingon sa usa lamang ka uma, ug ang Jerusalem mahimong tipun-og sa kagunoban." (Miq 1:1, 6; 3:12) Bisan tuod ang pagkagunob sa Juda ug Jerusalem sa 607 W.K.P. nahitabo daghang tuig human sa mga adlaw ni Miqueas, lagmit buhi pa siya sa pagkakita sa gitagnang kalaglagan sa Samaria sa 740 W.K.P.—2Ha 25:1-21; 17:5, 6.

MIQUEAS, BASAHON NI. Usa ka basahon sa tagna diha sa Hebreohanong Kasulatan nga naundan sa pulong ni Jehova pinaagi kang Miqueas maylabot sa Samaria ug Jerusalem. (Tan-awa ang MIQUEAS Num. 7.) Kini gilangkoban sa tulo ka pangunang mga seksiyon, ang matag usa nagsugod sa pulong nga "Patalinghog."—Miq 1:2; 3:1; 6:1.

Ang matagnaong mga pulong ni Miqueas maylabot sa pagkalaglag sa Samaria lagmit gipahayag gayod sa wala pa malaglag ang maong siyudad niadtong 740 W.K.P., ug ang iyang binabang mga mensahe lagmit gisulat sa wala pa matapos ang paghari ni Ezequias.

Makapasubo ang moral nga kahimtang sa katawhan sa Israel ug Juda sa panahon ni Miqueas. Gilupigan sa mga pangulo ang katawhan, ilabina ang mga kabos. Ang mga maghuhukom, mga saserdote, ug mga manalagna nag-alagad tungod lamang sa salapi. Kaylap ang idolatriya, pagpanikas, pagpanglupig, mga inhustisya, ug pag-ula ug dugo. Kaduhaduhaan ang pagsalig bisan sa suod nga mga higala ug sa mga sakop sa pamilya.—Miq 1:7; 2:1, 2; 3:1-3, 9-12; 6:12; 7:2-6.

Ang basahon ni Miqueas prangkang naghubit sa kasaypanan sa Israel ug Juda. Samtang nagtagna ug kalaglagan sa Samaria ug Jerusalem tungod sa ilang mga kalapasan (Miq 1:5-9; 3:9-12), kini usab naundan ug mga saad sa pagpasig-uli ug sa mga panalangin sa Diyos nga mosunod niana.—4:1-8; 5:7-9; 7:15-17.

Ang pagkatinuod niini nga basahon naestablisar pag-ayo. Kini kaharmonya sa ubang bahin sa Kasulatan sa pagpakita kang Jehova ingong maluluy-on ug mahigugmaon nga Diyos, nga nagapasaylo sa kasaypanan ug nagapalabay lamang sa kalapasan. (Miq 7:18-20; itandi ang Ex 34:6, 7; Sal 86:5.) Sukad

MGA PANGUNANG PUNTO SA MIQUEAS

Usa ka pintok nga pahayag bahin sa kasaypanan sa Israel ug Juda, usa ka tagna sa kalaglagan sa Samaria ug Jerusalem, ug mga saad sa pagpasig-uli

Nagkobre sa yugto nga misangko ug lagmit misunod sa kalaglagan sa Samaria niadtong 740 W.K.P.

Gipakita ang kalainan sa kasaypanan sa Israel ug Juda ug sa matarong nga mga kinahanglanon ni Jehova

Ang mga malupigon naghigda sa higdaanan, naglaraw sa pagsakmit sa mga balay ug mga kaumahan; sa dihang mobanagbanag na, ilang himoon ang ilang mga laraw (2:1, 2)

Ang dili-matahapon nga mga lumalabay gitulisan; gibiktima ang mga babaye ug mga bata (2:8, 9)

Kadtong may kaakohan sa pagpahamtang ug hustisya nagpahimulos sa katawhan nga samag sila maoy mga hayop (3:1-3)

Ang mini nga mga manalagna nagasinggit, "Pakigdait!"—apan ilang gibalaan ang gubat batok ni bisan kinsa nga "walay gibutang diha sa ilang mga baba" (3:5)

Ang mga maghuhukom, mga saserdote, ug mga manalagna milihok lamang alang sa ganansiya, apan sila nangangkon nga gipaluyohan ni Jehova (3:9-11)

Halos walay usa nga nagmaunongon; ang mga prinsipe ug mga maghuhukom nangayog mga hiphip, ug bisan ang mga membro sa pamilya dili masaligan (7:1-6)

Giluwas ni Jehova ang iyang katawhan gikan sa Ehipto ug gigiyahan ug gipanalipdan sila; walay gidaghanon sa halad nga arang ikabayad sa ilang pag-alsa (6:3-7)

Iyang gipangayo nga ang iyang katawhan magbuhat sa hustisya, mahigugma sa kalulot, ug maglakaw nga makasaranganon uban kaniya (6:8)

Ang mga paghukom ni Jehova batok sa Israel; ang Juda usab maapektohan

Ang paghukom ni Jehova maghimo sa Samaria nga usa ka tapok sa mga ginun-ob; ang katalagman moabot pa gani hangtod sa Juda ug Jerusalem (1:3-16)

Ang katalagman modangat sa Israel; ang mga umahan niini bahinbahinon ngadto sa uban (2:3-5)

Si Jehova magahampak sa iyang katawhan; sila magakaon apan dili mabusog, sila magapugas ug binhi apan dili makapahimulos sa bisan unsang bunga niini (6:13-16)

Ang nahibilin tigomon pag-usab ug bayawon ang matuod nga pagsimba

Ang nahibilin sa Israel pagatigomon "sama sa usa ka panon sa mga karnero diha sa toril," uban sa ilang hari nga anaa sa ilang atubangan ug si Jehova mag-una kanila (2:12, 13)

Sa kaulahiang bahin sa mga adlaw, ang bukid sa balay ni Jehova pagabayawon ibabaw sa kabungtoran ug ang katawhan sa daghang kanasoran magaganayan ngadto niini; sila pagatudloan ni Jehova ug dili na makakat-on pa sa gubat (4:1-4)

Ang gipasig-uli nga katawhan magalakaw sa ngalan ni Jehova; ang Zion magmalig-on atubangan sa mga kaaway niini (4:5-13)

Usa ka magmamando ang matawo sa Betlehem nga magsilbing magbalantay pinaagi sa ngalan ni Jehova; ubos sa iyang pagmando, ang Asiryanhon papaulion; ang nahibilin ni Jacob mahimong sama sa makapalagsik nga yamog ug sama sa usa ka kusgang leyon (5:2-9)

Si Jehova maghinlo sa iyang katawhan gikan sa idolatriya ug manimalos batok sa masinupakong mga nasod (5:10-15)

Salig kang Jehova; ang pagmaya sa "babaye nga kaaway" matapos sa dihang ang mahinulsolong katawhan ni Jehova makadawat sa iyang pagtagad ug makasinatig katingalahang mga butang, nga magpahadlok sa nag-obserbar nga mga nasod; si Jehova magapasaylo sa mga sala sa iyang katawhan (7:7-20)

pa sa karaang kapanahonan gidawat na sa mga Hudiyo kini nga basahon ingong tinuod. Mga usa ka siglo sa ulahi human sa panahon ni Miqueas, ang iyang mga gipamulong panahon sa paghari ni Ezequias bahin sa kalaglagan sa Jerusalem gikutlo sa pipila ka ansiyano sa Juda sa dihang nangatarongan agig pagdepensa kang Jeremias nga manalagna. (Jer 26:17-19; itandi ang Miq 3:12.) Kasiglohan human niana, ang Hudiyong pangulong mga saserdote ug mga eskriba, pinasukad sa tagna ni Miqueas, masaligong nagpahayag nga ang Kristo ipakatawo sa Betlehem. (Mat 2:3-6; itandi ang Miq 5:2.) Ang katumanan sa mga tagna bahin sa Samaria, Jerusalem, ug sa Mesiyas, o Kristo, nagpamatuod niini nga basahon ingong inspirado sa Diyos. Makaiikag usab ang mga pulong ni Jesus nga ang mga kaaway sa usa ka tawo mao kadtong mga sakop sa iyang panimalay maoy kaamgid sa Miqueas 7:6.—Mat 10:21, 35, 36.

MIRA, I. Usa ka humot nga salong. (Aw 1:13; 4:6, 14; 5:1, 13) Ang tukmang tinubdan niini sa karaang kapanahonan dili matino. Apan sagad ang mira mao ang salong nga naggikan sa nagkadaiyang tunokon nga mga kahoykahoy o gagmayng kahoy sa pamilya sa *Commiphora,* sama sa *Commiphora myrrha* o *Commiphora abyssinica.* Kini nga mga kahoykahoy mabuhi diha sa batoong mga lugar, ilabina sa anapog nga mga bungtod. Ang kahoy ug panit niini isog ug baho. Bisan tuod nga ang salong mogawas rag iya gikan sa punoan o gikan sa baga ug gahing mga sanga sa bisan hain niini nga matang, modaghan pa gayod ang tinulo pinaagi sa pagdisdis niini. Sa sinugdan ang salong humok ug hagkot apan, sa dihang motulo na nganha sa yuta, kini mogahi.

Ang mira maoy usa sa mga sambog nga gigamit alang sa balaang igdididihog nga lana. (Ex 30:23-25) Gipabilhan kini pag-ayo tungod sa kahumot niini, gigamit kini sa pagpahumot sa mga besti, higdaanan, ug sa uban pang mga butang. (Itandi ang Sal 45:8; Pr 7:17; Aw 3:6, 7.) Ang dalagang Sulamita sa Awit ni Solomon mopatim-awng naghaplas ug mira diha sa iyang lawas sa dili pa matulog inigkagabii. (Aw 5:2, 5) Ang mga pagmasahe ginamit

ang lana sa mira maoy lakip sa linaing pagpatahom nga gihimo kang Ester. (Est 2:12) Ang mira usa usab sa mga substansiya nga gigamit sa pagandam sa mga patayng lawas nga ilubong. (Ju 19:39, 40) Dayag nga giisip kini nga mahalon tungod kay gigasa kini alang sa usa nga natawong hari sa mga Hudiyo.—Mat 2:1, 2, 11.

MIRA, II. Usa ka dakong siyudad sa lalawigan sa Licia. Nahimutang duol sa baybayon sa HK sa Asia Minor, ang Mira nahiluna sa usa ka bungtod nga mga 3 km (2 mi) pailaya duol sa suba sa Andracus. Ang dapit nailhan karong adlawa nga Demre. Ang karaang ngalan nga Mira lagmit naglakip sa siyudad ug sa maayo kaayong dunggoanan niini.

Ingong usa ka binilanggo nga padulong sa Roma, si apostol Pablo nakaabot sa Mira gikan sa Cesarea agi sa Sidon. Didto, siya ug ang iyang mga kaubanan sa panaw kinahanglang mobalhin pagsakay ngadto sa usa ka barko nga nagkarga ug mga lugas gikan sa Alejandria nga molawig paingon sa Italya. (Buh 27:1-6, 38) Ang Mira nahimutang sa A mismo sa Alejandria ug busa lagmit kini maoy regular nga ruta sa mga barko gikan nianang Ehiptohanong siyudad. O, tingali tungod sa kasungsongon sa hangin (Buh 27:4, 7) ang barko gikan sa Alejandria napugos sa pag-usab sa ruta niini ug mipondo sa Mira.

Sa Buhat 21:1 ang ubang karaang mga teksto nagdugang sa “ug Mira” human sa “Patara.” (Tanawa ang mga *ftn* sa *JB, NE, RS.*) Bisan tuod kini nga pagdugang maoy kaharmonya sa uban nga asoy, walay igong ebidensiya aron matino kon ang ngalang Mira makita ba diha sa orihinal nga manuskrito.

MIRIAM [lagmit, Masuklanon].

1. Anak nga babaye ni Amram ug sa iyang asawa nga si Jokebed, nga parehong gikan sa tribo ni Levi; igsoong babaye ni Moises ug Aaron. (Num 26:59; 1Cr 6:1-3) Bisag wala hinganli nga espesipiko diha sa asoy, siya sa walay duhaduha ang usa nga gihisgotan nga “iyang igsoong babaye” nga nagpaantaw aron tan-awon kon unsay mahitabo sa batang si Moises samtang gipahiluna siya diha sa arka nga gibutang sa taliwala sa mga tangbo sa suba sa Nilo. (Ex 2:3, 4) Human makit-i sa anak nga babaye ni Paraon ang bata, nga “naluoy” kaniya, ug nakaila nga siya “usa sa mga anak sa mga Hebreohanon,” nangutana si Miriam kon motawag ba siyag usa ka babayeng Hebreohanon aron magpasuso sa bata. Kay gisultihan sa anak nga babaye ni Paraon nga buhaton kana, “dihadiha ang dalaga milakaw ug nagtawag sa inahan sa bata” (si Jokebed), kinsa human niadto gisuholan sa pag-atiman kang Moises hangtod nga siya midako.—Ex 2:5-10.

Nanguna sa mga Babaye sa Israel sa Pag-awit. Daghang tuig sa ulahi, human makasaksi sa kadaogan ni Jehova batok sa kasundalohan ni Paraon sa Pulang Dagat ug makadungog sa awit ni Moises ug sa mga lalaki sa Israel, “si Miriam nga manalagna” nanguna sa mga babaye sa Israel sa masadyaong pagpatugtog ug tamborin ug sa pagsayaw. Mitubag sa awit nga gipangunahan ni Moises, si Miriam miawit: “Pag-awit kang Jehova, kay siya nahimong binayaw kaayo. Ang kabayo ug ang nagsakay niini iyang gilabog sa dagat.”—Ex 15:1, 20, 21.

Nagreklamo Batok Kang Moises. Samtang ang mga Israelinhon diha sa kamingawan, si Miriam ug Aaron nagreklamo batok kang Moises tungod sa iyang Cusihanong asawa. Ang pagkaprominente ug impluwensiya ni Moises sa katawhan mahimong nakapasina kang Miriam ug Aaron alang sa dugang awtoridad, mao nga sila nagsigeg ingon: “Pinaagi ba lamang kang Moises nga si Jehova nakigsulti? Dili ba usab pinaagi kanato nga siya nakigsulti?” Apan si Jehova namati ug dihadiha nagsugo kang Moises, Miriam, ug Aaron nga moadto sa tolda nga tagboanan. Didto gipahinumdoman sa Diyos ang mga bagulbolan nga ang ilang igsoon nga si Moises maoy Iyang alagad, ang usa nga gipakigsultihan sa Diyos, dili kay sa dili-direkta nga paagi, kondili “baba sa baba.” Unya nangutana si Jehova kang Miriam ug Aaron: “Nan, nganong kamo wala mahadlok sa pagsulti batok sa akong alagad, batok kang Moises?” Ang kasuko sa Diyos misilaob batok kanila ug, samtang mipahilayo ang panganod gikan sa ibabaw sa tolda, “si Miriam gihampak sa sanla nga ingon ka puti sa niyebe.” Si Aaron nagpakiluoy, si Moises nagpataliwala alang kaniya, ug si Jehova nagtugot kang Miriam nga makabalik sa kampo human sa makauulawng pito-ka-adlaw nga pagkuwarentinas.—Num 12:1-15.

Ang kamatuoran nga si Miriam lamang ang gihampak sa sanla lagmit magpaila nga siya ang nanguna sa sayop nga panggawi niadtong higayona. (Tan-awa ang AARON.) Ang iyang sala sa pagbagulbol batok kang Moises mas dako tingali kay nianang kang Aaron, lagmit gani nga maoy kasina sa usa ka babaye batok sa laing babaye (sanglit sila nagreklamo batok kang Moises tungod sa iyang Cusihanong asawa), ug si Aaron midapig sa iyang igsoong babaye inay sa iyang bayaw nga babaye. Sanglit si Miriam gilantaw ingong usa ka manalagna, lagmit siya ang labing prominenteng babaye sa Israel. Busa nahadlok tingali si Miriam nga malupigan siya sa asawa ni Moises. Apan, bisan pag wala ang maong mga posibilidad ug bisag dili gayod husto nga si Miriam ug Aaron magbagulbol batok

kang Moises, ilabinang sayop kadto nga buhaton ni Miriam tungod sa tinudlo-sa-Diyos nga dapit alang sa babaye nga magpasakop sa lalaki. (1Co 11:3; 1Ti 2:11-14) Kining makasasalang buhat ni Miriam gigamit sa ulahi ingong pasidaang panig-ingnan, kay sa dihang natapos ang panaw sa kamingawan gisultihan ni Moises ang katawhan nga sundon ang mga instruksiyon sa mga saserdote mahitungod sa sanla ug giawhag sila sa paghinumdom sa gibuhat ni Jehova kang Miriam sa dihang migula sila gikan sa Ehipto.—Deu 24:8, 9.

Si Miriam namatay ug gilubong didto sa Kades sa Kamingawan sa Zin, wala madugay una pa sa kamatayon ni Aaron. (Num 20:1, 28) Daghang siglo sa ulahi, pinaagi sa iyang manalagnang si Miqueas, gipahinumdom ni Jehova ang pribilehiyo nga napahimuslan ni Miriam sa pagpakig-uban sa iyang mga igsoong lalaki sa dihang migula ang Israel sa Ehipto, nga nag-ingon: "Kay gipagawas ko ikaw gikan sa yuta sa Ehipto, ug gikan sa balay sa mga ulipon gitubos ko ikaw; ug gipadala ko kanimo si Moises, si Aaron ug si Miriam."—Miq 6:4.

2. Usa ka kaliwat ni Juda.—1Cr 4:1, 17, 18.

MIRMA [lagmit, Panglimbong]. Usa ka pangulo sa banay sa amahan sa tribo ni Benjamin ug anak nga lalaki ni Saharaim pinaagi sa iyang asawa nga si Hodes.—1Cr 8:1, 8-10.

MIRTO [Heb., *hadhas′*]. Ang mirto (*Myrtus communis*) motubo ingong usa ka kahoykahoy o kaha usa ka kahoy ug komon diha sa Israel ug Lebanon, nga motubog maayo diha sa batoon nga yuta. Kini moabot sa gitas-ong 9 m (30 p) apan sagad makaplagan ingong usa ka kahoykahoy nga may gitas-ong 2 hangtod sa 3 m (7 hangtod sa 10 p). Ingong usa ka *evergreen* o kanunayng may mga dahon nga tanom, kini daghag sanga ug may baga, sinawon, lugom-berde nga mga dahon; kini mamulak nga pinungpong sa humot ug puting mga bulak nga mahimong asul-itom nga mga bunga. Halos ang tibuok tanom may humot nga lana nga gigamit sa mga pahumot. Ang mga bunga, gawas nga humot, mahimong kan-on. Ang mirto makaplagan karong adlawa ilabina sa Ibabaw nga Galilea ug sa walog sa Jordan, apan kini usab nanubo diha sa Jerusalem, ingon sa pagtubo niini sa panahon nga nakakitag panan-awon si Zacarias nga natala diha sa Zacarias 1:8-11, 16.

Ang humot nga mga sanga sa mirto gigamit kauban sa mga sanga sa ubang mga kahoy aron sa pag-atop sa temporaryong mga payag sa gawas o mga balongbalong nga gigamit sa mga Hebreohanon panahon sa Pista sa mga Balongbalong. (Neh 8:14, 15) Sa mga tagna sa pagpasig-uli, ang mahumot ug matahom nga kahoyng mirto gitagna nga motubo puli sa dapawong tanom ug kini motubo gani bisan sa kamingawan.—Isa 41:19; 55:13.

Ang Hebreohanong ngalan ni Ester nga asawa sa Persianhon nga si Haring Ahasuero maoy Hadassa, nga nagkahulogang "Mirto."—Est 2:7.

MISAEL [lagmit, Kinsay Sama sa Diyos?; o, Kinsay Iya sa Diyos?].

1. Usa ka Kohatnong Levihanon ug anak nga lalaki ni Uziel. (Ex 6:18, 22) Human laglaga ni Jehova ang mga anak nga lalaki ni Aaron nga si Nadab ug Abihu tungod sa paghalad ug ginadili nga kalayo, gidala ni Misael ug sa iyang igsoong lalaki nga si Elzapan ang ilang mga lawas sa gawas sa kampo.—Lev 10:1-5.

2. Ang orihinal nga ngalan sa usa sa tulo ka kauban ni Daniel nga taga-Juda nga ginganlan ug "Mesak" sa pangunang opisyal sa palasyo sa Babilonya.—Dan 1:6, 7; tan-awa ang MESAK.

3. Usa sa mga tawo nga mitindog dapit sa walang kamot ni Esdras sa dihang ang magkokopya nagbasa sa basahon sa Balaod ngadto sa mga Hudiyo nga nagkatigom sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Neh 8:3, 4.

MISAL [Dapit sa Pagpakisayod]. Usa ka utlanang siyudad sa Aser nga gihatag ngadto sa Gersonhong mga Levihanon, mopatim-awng gitawag usab ug Masal. Ang Misal lagmit nahimutang nga dili halayo gikan sa Bukid sa Carmelo. (Jos 19:24-26; 21:27, 30; 1Cr 6:74) Apan ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi.

MISAM. Usa ka pangulo sa usa ka balay sa katigulangan sa tribo ni Benjamin; anak nga lalaki o kaliwat ni Elpaal.—1Cr 8:1, 11, 12.

MISIA. Usa ka rehiyon sa AK nga bahin sa Asia Minor. Ang mga utlanan niini daw nabag-obag-o, apan sa sinugdan ang utlanan sa Misia gikan sa K ngadto sa A mao ang Dagat Aegean, ang Hellespont (Dardanelles) ug ang Propontis (Dagat sa Marmara). Ang Bitinia nahimutang dapit sa S ug ang Lydia dapit sa H. (Tan-awa ang ASIA.) Sa panahon sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw, si Pablo, nga giubanan ni Silas ug Timoteo, naningkamot sa pag-adto sa Bitinia, apan "ang espiritu ni Jesus wala motugot kanila. Busa sila milabay sa Misia ug milugsong ngadto sa Troas." (Buh 15:40; 16:1-3, 7, 8) Sanglit ang dunggoanan sa Troas nahimutang sa Misia, tin-awng gipakita niini nga si Pablo ug ang iyang mga kaubanan, bisan tuod miagi sa Misia, wala maglakip niini ingong usa ka bahin sa teritoryo sa ilang misyonaryong kalihokan. Ang ubang mga siyudad sa Misia mao ang Adramito (Buh 27:2), Asos (Buh 20:13, 14), ug Pergamo.—Pin 1:11; tan-awa ang TROAS.

MISMA.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Ismael ug pangulo sa usa ka Arabianhong banay.—Gen 25:14, 16; 1Cr 1:30, 31.

2. Usa ka Simeonhon, anak nga lalaki ni Mibsam ug amahan ni Hamuel.—1Cr 4:24-26.

MISMANA [Katambok]. Usa sa maisog nga mga sundalong Gadhanon nga miduyog sa kasundalohan ni David didto sa Ziklag. Siya gitala nga ikaupat taliwala sa mga pangulo sa kasundalohan ni David.—1Cr 12:1, 10, 14.

MISPAR [lagmit, Numero]. Usa ka pangunang tawo taliwala sa mga Hudiyo nga mibalik kauban ni Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Esd 2:1, 2) Siya gitawag ug Misperet sa Nehemias 7:7.

MISPERET. Usa sa prominenteng mga pangulo taliwala sa mga Hudiyo nga mibalik kauban ni Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. (Neh 7:6, 7) Sa susama nga asoy, ang iyang ngalan giespeling nga "Mispar." —Esd 2:2.

MISRAHANON. Usa sa upat ka banay ni Kiriat-jearim nga kanila naggikan ang mga Zorahanon ug ang mga Estaolinhon.—1Cr 2:53.

MISREPOT-MAIM [Mga Pag-init Diha sa Katubigan]. Usa ka dapit diin gigukod sa mga Israelinhon ang kasundalohan sa Canaanhong mga hari sa amihanan nga nakig-alyansa kang Jabin human nila pildiha sila didto sa katubigan sa Merom. (Jos 11:1-5, 8) Sa dihang ang Yutang Saad gibahinbahin ingong pahat nga mga panulondon, ang dapit nga nagsukad sa Lebanon hangtod sa Misrepot-maim wala pa mailog. (Jos 13:2, 6) Gituohan sa pipila nga ang Misrepot-maim lagmit mao ang mga kagunoban sa Khirbet el-Musheirefeh (Horvat Mashref), mga 20 km (12 mi) sa AAS sa Aco (ʽAkko). Kini nga lokasyon lagmit maoy nagpaarang sa mga lungsoranon sa Misrepot-maim nga makaadto sa mga siyudad sa Patag sa Aco ug usab sa Dal-as sa Hula. Lagmit nga kini ginganlan ug Misrepot-maim (nagkahulogang "Mga Pag-init Diha sa Katubigan") tungod sa mainit nga mga tubod nga nahimutang mga 180 m (590 p) gikan sa maong dapit.

MISTERYO. Tan-awa ang SAGRADONG TINAGO.

MITILENE. Ang pangunang siyudad sa Lesbos, usa ka pulo sa Dagat Aegean atbang sa K nga baybayon sa Asia Minor. Samtang nagpaingon sa Jerusalem niadtong mga 56 K.P., si apostol Pablo milawig ngadto sa Mitilene gikan sa Asos, usa ka dunggoanan sa yuta sa Asia Minor nga mga 45 km (28 mi) dapit sa AAK. (Buh 20:14) Sanglit wala hisgoti nga mikawas si Pablo didto, kini lagmit nagpasabot nga ang barko mieskala lamang sa Mitilene, tingali tungod kay mihinay ang hangin gikan sa A nga gikinahanglan aron makalawig. Pagkasunod adlaw ang barko mipadayon paglawig sa HHK paingon sa Quio.—Buh 20:15.

Gituohan nga ang Mitilene sa sinugdan nag-okupar sa usa ka gamayng pulo atbang sa sidlakang baybayon sa Lesbos. Apan sa dihang midako ang siyudad kini lagmit gidugtong sa Lesbos pinaagig usa ka gipalapaw-sa-tubig nga agianan ug gipalapad ubay sa baybayon. Tungod niini nahimo ang mga dunggoanan sa A nga kiliran ug usab sa H nga kiliran sa gipalapaw-sa-tubig nga agianan. Ang siyudad gibantog ingong sentro sa pagtuon sa mga sinulat ug sa arkitektural nga katahom sa mga tinukod niini.

MITKA [lagmit, Katam-is]. Usa sa mga gikampohan sa Israel didto sa kamingawan. (Num 33: 28, 29) Ang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa. Kon ang Mitka hustong gihubad ingong "Katam-is," ang maong ngalan hayan nagpasabot sa maayong tubig sa rehiyon.

MITNIHANON. Usa ka termino nga gigamit alang kang Josapat, usa sa mga tawong gamhanan sa kasundalohan ni David. Wala mahibaloi kon ang "Mitnihanon" nagtumong ba sa iyang dapit nga gigikanan o sa ngalan sa iyang pamilya.—1Cr 11: 26, 43.

MITREDAT [gikan sa Persianhon, nga nagkahulogang "Gasa ni Mitra"].

1. Ang mamahandi ni Ciro kinsa, ubos sa pagmando sa hari, nagtugyan sa mga 5,400 ka galamitong bulawan ug plata sa templo ngadto sa mga Israelinhon aron ibalik sa Jerusalem.—Esd 1:7, 8, 11.

2. Usa ka magsusupak sa pagtukod pag-usab sa templo human sa yugto sa pagkadestiyero nga miduyog sa uban sa pagsulat ug usa ka sulat ngadto kang Haring Artajerjes sa Persia nga bakak nga nag-akusar sa mga Hudiyo.—Esd 4:7.

MIZA. Usa ka sultan sa Edom; usa ka kaliwat ni Esau pinaagi kang Reuel. (Gen 36:17; 1Cr 1:34-37) Si Miza maoy apong lalaki ni Esau sanglit lakip siya sa "mga anak nga lalaki [o, mga apong lalaki] ni Basemat, nga asawa ni Esau," kinsa maoy anak nga babaye ni Ismael ug ang inahan ni Reuel.—Gen 36: 2, 3, 10, 13.

MIZPA, MIZPE [nagkahulogang "Bantayanang Torre"].

1. Usa ka rehiyon nga gipuy-an sa mga Hivihanon ug nahimutang sa tiilan sa Bukid sa Hermon ug nailhan nga "yuta sa Mizpa." (Jos 11:3) Labing

menos ang usa ka bahin niining dapita, kon dili man ang katibuk-an, gitawag usab ug "patag sa walog sa Mizpe." (Jos 11:8) Ang "yuta sa Mizpa" lagmit mao ang rehiyon nga naglibot sa Banyas (Cesarea Filipos) dapit sa H sa Bukid sa Hermon o ang patag sa S sa Bukid sa Hermon ubay sa Wadi et-Teim.

2. Usa ka Judeanhong siyudad diha sa Sepela. (Jos 15:33, 38) Apan, ang tukmang lokasyon niini dili pa matino. Usa sa gituohang nahimutangan niini mao ang Khirbet Safiyeh, mga 9 km (5.5 mi) sa H sa karaang Azeka.

3. Usa ka siyudad sa teritoryo sa Benjamin. (Jos 18:26, 28) Bisan tuod giisip sa uban nga ang Nebi Samwil (mga 8 km [5 mi] sa AK sa Jerusalem) lagmit mao ang nahimutangan niini, daghan ang mipabor nga ang Tell en-Nasbeh (mga 12 km [7.5 mi] sa A sa Jerusalem) mao ang nahimutangan sa karaang dapit niini. Ang usa ka pagtuon sa pipila ka arkeolohikanhong mga kaplag daw mipabor nga mao kini ang Tell en-Nasbeh. Pananglitan, nakaplagan ang mga gunitanan sa banga nga may tulo ka Hebreohanong letra nga giisip sa pipila ka eskolar nga mao ang katumbas sa *m-s-p,* lagmit pinamubo sa Mizpa.

Didto sa Mizpa nga ang tanang manggugubat sa Israel nagtigom ug mihukom nga makiggubat niadtong nalangkit sa tiningob nga krimen sa sekso nga gibuhat didto sa Gibea sa Benjamin. Sa dihang ang mga Benjaminhon midumili sa pagtugyan sa sad-an nga mga tawo nianang siyudara, miulbo ang dakong gubat. Sa kataposan, ang tribo ni Benjamin diriyot nang mapuo; 600 lamang ka lig-on ug lawas nga kalalakin-an ang nakaikyas. (Huk 20:1-48) Una pa niana, didto sa Mizpa, nanumpa ang mga Israelinhon nga dili nila ihatag ang ilang mga anak nga babaye ngadto sa mga Benjaminhon. (Huk 21:1) Busa, human sa gubat, gihimo ang mga lakang aron mapreserbar ang tribo ni Benjamin. Usa niini mao ang paghatag sa 400 ka ulay nga mga babaye gikan sa Jabes-gilead ngadto sa mga Benjaminhon. Ang nahibilin nga katawhan sa maong siyudad gipamatay, kay walay usa sa mga molupyo niini ang miadto sa Mizpa ug mitabang sa pagpakig-away batok sa mga Benjaminhon.—Huk 21:5-12.

Sa ulahi, ang manalagnang si Samuel nagtigom sa tibuok Israel ug nag-ampo alang kanila. Sa maong higayon ang mga Israelinhon nagpuasa ug nagsugid sa ilang mga sala. Sa dihang nabalitaan sa mga Filistehanon nga nagtigom sila sa Mizpa, ilang gipahimuslan ang maong higayon sa pag-atake. Apan gilibog ni Jehova ang mga kaaway, nga tungod niadto gibuntog sa mga Israelinhon ang mga kaaway. Lagmit aron sa paghinumdom niining hinatag-sa-Diyos nga kadaogan, si Samuel nagpatindog ug usa ka bato taliwala sa Mizpa ug Jesana, nga nagtawag niini nga Ebenezer (nagkahulogang "Bato sa Pagtabang"). Human niadto, si Samuel nagpadayon sa paghukom sa Israel ug, samtang kini iyang gibuhat, siya naghimo ug tinuig nga paglibot sa Bethel, Gilgal, ug Mizpa. (1Sa 7:5-16) Sa ulahi, niadtong 1117 W.K.P., sa lain pang panagkatigom sa Mizpa nasaksihan sa katawhan ang pagpaila ni Samuel kang Saul ingong unang hari sa Israel.—1Sa 10:17-25.

Sa ikanapulong siglo W.K.P., ang Mizpa gitukod sa Judeanhon nga si Haring Asa ginamit ang mga materyales gikan sa Rama, usa ka siyudad diin napugos pagbiya ang Israelinhon nga si Haring Baasa. (1Ha 15:20-22; 2Cr 16:4-6) Mga tulo ka siglo sa ulahi, niadtong 607 W.K.P., ang madaogon nga Babilonyanhong hari nga si Nabucodonosor nagtudlo kang Gedalias ingong gobernador sa mga Hudiyo nga nahibilin sa yuta sa Juda. Si Gedalias nagdumala sa mga kalihokan gikan sa Mizpa. Didto nagpuyo ang manalagnang si Jeremias. Labot pa, ang naluwas nga mga pangulo sa kasundalohan ug ang ubang mga Hudiyo nga natibulaag nangadto sa Mizpa. Si Gobernador Gedalias, bisan tuod gipasidan-an nang daan, wala magmabinantayon ug gipatay didto sa Mizpa. Ang mga Caldeanhon ug mga Hudiyo nga uban kaniya didto gipamatay usab. Human niadto ang 70 ka lalaki nga miduaw gipamatay usab. Ang pundok sa mga mamumuno, nga gipangunahan ni Ismael nga anak nga lalaki ni Netanias, nagbihag sa katawhan nga nahibilin. Kay naapsan ni Johanan nga anak nga lalaki ni Karea, si Ismael miikyas kauban sa walo ka tawo, apan ang mga binihag naluwas, ug sa ulahi gidala ngadto sa Ehipto.—2Ha 25:23-26; Jer 40:5–41:18.

Human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya, ang mga tawo sa Mizpa ug ang mga prinsipe nga si Salun ug Ezer mitabang sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:7, 15, 19.

4. Usa ka siyudad sa S sa Jordan sa Gilead (Huk 10:17; 11:11, 29), tingali kining dapita mao ra usab ang Mizpa nga gihisgotan sa Oseas 5:1. Ang Mizpa mao ang pinuy-anan ni Jepte. (Huk 11:34) Giingon sa uban nga nahimutang kini sa o duol sa Khirbet Jalʽad, mga 23 km (14 mi) sa AK sa Raba (ʽAmman). Apan ang tukmang nahimutangan niini dili matino.

5. Usa ka siyudad sa Moab diin gipapuyo ni David ang iyang mga ginikanan samtang siya gigukod ni Haring Saul. (1Sa 22:3) Ang eksaktong nahimutangan sa Mizpe dili matino. Gituohan sa pipila ka eskolar nga kining dapita mao ra usab ang Kir sa Moab. (Isa 15:1) Gituohan usab sa uban nga mao kini ang Ruzm el-Mesrife (nahimutang sa KHK sa Madaba [karaang Medeba]).

MIZRAIM. Ang ikaduhang gitala taliwala sa mga anak nga lalaki ni Ham. (Gen 10:6) Si Mizraim mao ang katigulangan sa Ehiptohanong mga tribo (maingon man sa pipila ka dili-Ehiptohanong mga tribo), ug kini nga ngalan giisip usab nga nagtumong sa Ehipto. (Gen 10:13, 14; 50:11) Busa, ang pulong nga "Ehipto" sa mga hubad nga Cebuano sa aktuwal maoy hubad sa Hebreohanong *Mits·ra′yim* (o *Ma·tsohr′* diha sa pipila ka teksto, 2Ha 19:24; Isa 19:6; 37:25; Miq 7:12). Ang mga Papan sa Amarna, nga gisulat sa unang katunga sa ikaduhang milenyo W.K.P., naghisgot sa Ehipto ingong *Misri,* susama sa modernong ngalang Arabiko alang sa maong yuta (*Misr*).

Daghang eskolar ang nagtuo nga ang Mizraim maoy usa ka *dual form* nga naghawas sa pagkaduha sa Ehipto (nga mao, ang Ibabaw ug Ubos nga Ehipto), apan kini maoy pangagpas lamang. (Tanawa ang EHIPTO, EHIPTOHANON.) Ang mga ngalan sa mga kaliwat ni Mizraim lagmit anaa sa plural nga porma: Ludim, Anamim, Lehabim, Naptuhim, Patrusim, Casluhim, ug Captorim. (Gen 10:13, 14; 1Cr 1:11, 12) Tungod niini sila sagad gituohan nga naghawas sa mga ngalan sa mga tribo inay sa indibiduwal nga mga anak. Bisan tuod nga kini posible, angayng matikdan nga adunay ubang mga ngalan nga morag duha o plural ang ilang porma, sama sa Epraim, Apaim, ug Diblaim (Gen 41:52; 1Cr 2:30, 31; Os 1:3), nga ang matag usa dayag nga nagtumong lamang sa usa ka indibiduwal.

MNASON. Usa ka lumad sa Cipro ug "usa sa unang mga tinun-an." Si Pablo ug kadtong uban kaniya giabiabi didto sa balay ni Mnason sa dihang hapit nang matapos sa apostol ang iyang misyonaryong panaw sa mga 56 K.P. Ang pipila ka tinun-an nga gikan sa Cesarea mikuyog sa grupo ni Pablo gikan sa Cesarea paingon sa Jerusalem, aron sa pagdala kanila ngadto kang Mnason.—Buh 21:15-17.

MOAB, MOABIHANON.

1. Ang anak nga lalaki ni Lot pinaagi sa magulang niyang anak nga babaye. Sama sa iyang igsoon-sa-amahan nga si Ammon, si Moab gisamkon human mobiya si Lot ug ang iyang mga anak nga babaye gikan sa Zoar ug mipuyo sa usa ka langob sa haduol nga bukirong rehiyon. Si Moab mao ang katigulangan sa mga Moabihanon.—Gen 19:30-38.

2. Ang teritoryo nga kanhi gipuy-an sa mga Moabihanon gitawag ug "Moab" ug usab "kapatagan (yuta o kayutaan) sa Moab." (Gen 36:35; Num 21:20; Ru 1:2; 1Cr 1:46; 8:8; Sal 60:8) Una pa niana ang mga Emim namuyo niining yutaa apan lagmit gipapahawa sila sa mga Moabihanon. (Deu 2:9-11; itandi ang ber 18-22.) Sa naghinapos ang paglatagaw sa Israel didto sa kamingawan, ang teritoryo sa Moab miabot gikan sa bul-oganang walog sa Zered sa H ngadto sa bul-oganang walog sa Arnon sa A (may gilay-ong mga 50 km [30 mi]), ang Patayng Dagat mao ang utlanan sa K ug ang Desyerto sa Arabia mao ang dili-piho nga utlanan sa S. (Num 21:11-13; Deu 2:8, 9, 13, 18, 19) Mituybo nga titip kaayo gikan sa Patayng Dagat, kini nga rehiyon sa dakong bahin maoy patag sa bukid nga gisal-angan ug mga lugot ug may aberids nga gihabogon nga mga 900 m (3,000 p) ibabaw sa Dagat Mediteranyo. Sa karaang mga panahon kini nagtaganag sibsibanan sa dagkong mga panon sa karnero (2Ha 3:4) ug nagpalambo sa mga parasan ug mga prutasan. (Itandi ang Isa 16:6-10; Jer 48:32, 33.) Ang mga tanom nga lugason gitanom usab didto.—Itandi ang Deu 23:3, 4.

Dihay panahon una pa niana nga ang yuta sa Moab miabot hangtod sa A sa Arnon ug naglakip sa "desyertong kapatagan sa Moab tabok sa Jordan gikan sa Jerico." (Num 22:1) Apan sa wala pa moabot ang mga Israelinhon, ang Amorihanon nga si Haring Sihon nagsakop niini nga rehiyon, ug ang Arnon nahimong A nga utlanan sa Moab. (Num 21:26-30; Huk 11:15-18) Ang mga Ammonhanon nakaagom usab ug kapildihan diha sa mga kamot ni Sihon ug giabog ngadto sa amihanan ug sa sidlakan. Ang teritoryo gikan sa duha ka katawhan nga gisakop sa mga Amorihanon nahimong usa ka ulang tali sa Moab ug Ammon, ug sa ingon nahimong utlanan sa Moab ang teritoryo sa mga Amorihanon sa amihanan ug ang teritoryo sa mga Edomhanon sa habagatan. (Huk 11:13, 21, 22; itandi ang Deu 2:8, 9, 13, 14, 18.) Sa kinadak-ang bahin niini ang teritoryo sa Moab maoy mga 100 km (60 mi) gikan sa A ngadto sa H ug 40 km (25 mi) gikan sa S ngadto sa K.

Tingali tungod kay ang usa ka bahin sa Amorihanong teritoryo maoy sakop kanhi sa Moab, kini padayong gitawag nga "yuta sa Moab." (Deu 1:5) Dinhi niining teritoryo kanhi sa Moab nga ang mga Israelinhon nagkampo sa wala pa motabok sa Jordan. (Num 31:12; 33:48-51) Dinhi gihimo ang ikaduhang pagsenso sa mga lalaking lig-on ug lawas sa Israel gikan sa 20 anyos pataas. (Num 26:2-4, 63) Dinhi usab gidawat ang kasugoan ug ang hudisyal nga mga hukom sa Diyos bahin sa Levihanong mga siyudad, mga siyudad nga dalangpanan, ug sa panulondon. (Num 35:1–36:13) Dinhi gihatag ni Moises ang iyang kataposang mga pakigpulong ug gihimo ang pakigsaad uban sa Israel ug giawhag ang pagkamatinumanon ngadto kang Jehova. (Deu 1:1-5; 29:1) Sa kataposan si Moises mitungas sa Bukid sa Nebo aron lantawon ang Yutang Saad ug unya namatay. Sulod sa 30 ka adlaw diha sa desyertong kapatagan sa Moab, ang Israel nagbangotan sa kamatayon ni Moises.—Deu 32:49, 50; 34:1-6, 8.

Ang Relasyon sa Moab Ngadto sa Israel. Ingong mga kaliwat sa pag-umangkon ni Abraham nga si Lot, ang mga Moabihanon maoy kadugo sa mga Israelinhon. Ang mga pinulongan niining duha ka katawhan amgid kaayo, ingon sa makita sa inskripsiyon diha sa Bato sa Moab. Dugang pa, sama sa mga Israelinhon, ang mga Moabihanon mopatim-awng nagsunod sa batasan sa pagtuli. (Jer 9:25, 26) Bisan pa niana, gawas lamang sa pipila, sama kang Ruth ug Itma nga gamhanang tawo ni Haring David (Ru 1:4, 16, 17; 1Cr 11:26, 46), ang mga Moabihanon nagpakitag dakong pagdumot sa Israel.

Sa wala pa ang Israel mosulod sa Yutang Saad. Ang awit ni Moises bahin sa paglaglag ni Jehova sa kasundalohan sa Ehipto diha sa Pulang Dagat nagpakita nga ang balita niini nga panghitabo magpakurog sa "malupigong mga magmamando sa Moab." (Ex 15:14, 15) Ang pamatuod nga nahadlok gayod kanila ang mga Moabihanon mao ang pagdumili sa ilang hari nga paagiong malinawon ang Israel latas sa iyang gingharian mga 40 ka tuig sa ulahi. (Huk 11:17) Hinunoa, tungod sa direktang sugo sa Diyos, ang mga Israelinhon wala moatake sa mga Moabihanon, apan sa pag-abot sa habagatang utlanan sa Moab sa bul-oganang walog sa Zered, sila miagi sa daplin sa teritoryo sa Moab. (Num 21:11-13; Deu 2:8, 9; Huk 11:18) Bisan tuod ang mga Moabihanon nagbaligyag pagkaon ug tubig ngadto sa mga Israelinhon (Deu 2:26-29), "sila wala motabang [sa Israel] uban sa tinapay ug sa tubig." (Deu 23:3, 4) Dayag nga kini nagpasabot nga ang mga Moabihanon wala modawat kanila nga maabiabihon ug wala motagana sa ilang mga panginahanglan nga walay ganansiya.

Sa ulahi, human makatabok sa bul-oganang walog sa Arnon, ang Israel giharong sa mga Amorihanon ubos ni Haring Sihon, kinsa una pa niana nag-ilog sa Moabihanong teritoryo sa A sa Arnon. Human sa ilang hinatag-sa-Diyos nga mga kadaogan batok niini nga magmamando ug usab kang Haring Og sa Basan, ang mga Israelinhon nagkampo sa desyertong kapatagan sa Moab. (Num 21:13, 21–22:1; Deu 2:24–3:8) Ang dako kaayong kampo sa mga Israelinhon nakapahadlok sa mga Moabihanon ug sa ilang hari nga si Balak, nga tungod niana sila mibatig hilabihang kalisang. Bisan tuod wala mangangkon nga may katungod sa kanhing teritoryo sa Moab nga giagaw sa mga Israelinhon gikan sa mga Amorihanon, si Balak nahadlok alang sa iyang gingharian. Busa, iyang gikonsulta ang mga ansiyano sa Midian ug unya nagpadalag mga mensahero, mga ansiyano sa Moab ug Midian, aron suholan ang manalagnang si Balaam sa pag-adto ug sa pagtunglo sa Israel. (Num 22:2-8; itandi ang Huk 11:25.) Niining paagiha si Balak "nakig-away" batok sa mga Israelinhon. (Jos 24:9) Hinunoa, gipahinabo ni Jehova nga panalanginan ni Balaam ang Israel ug ngani mitagna pa nga ang Israel magagahom sa Moab. (Num kap 23, 24; Jos 24:10; Neh 13: 1, 2; Miq 6:5) Unya, tungod sa sugyot ni Balaam, ang mga babayeng Moabihanon ug Midianhon gigamit aron ang mga lalaking Israelinhon daldalon ngadto sa imoralidad ug idolatriya labot sa Baal sa Peor. Daghang Israelinhon ang nahulog niini nga tentasyon, nga misangpot sa kasuko ni Jehova ug sa kamatayon sa 24,000 ka lalaki. (Num 25:1-3, 6, 9; 31:9, 15, 16) Tungod kay wala motabang sa mga Israelinhon pinaagig tinapay ug tubig ug tungod sa pagsuhol kang Balaam aron tunglohon ang Israel, ang mga Moabihanon gibabagan sa pagsulod sa kongregasyon ni Jehova "bisan hangtod sa ikanapulo ka kaliwatan."—Deu 23:3, 4; tan-awa ang AMMONHANON (Nakigminyo sa mga Israelinhon).

Sa panahon sa mga Maghuhukom. Sa yugto sa mga Maghuhukom, ang mga Moabihanon lagmit nagpadako sa ilang teritoryo sa A sa Arnon ug, sa paghari sa ilang hari nga si Eglon, miokupar sa teritoryo sa Israel sa K sa Jordan tingali hangtod sa "siyudad sa mga kahoy nga palma," ang Jerico. (Huk 3:12, 13; itandi ang Deu 34:3.) Ang Israel nagpadayong sakop sa Moab sulod sa 18 ka tuig hangtod nga si Ehud, usa ka walhon nga Benjaminhon, nagpatay kang Haring Eglon samtang nakigkita kaniya nga nag-inusara. Dayon si Ehud nanguna sa mga Israelinhon batok sa Moab, nagpatay sa mga 10,000 ka Moabihanon ug nagbuntog kanila.—Huk 3:14-30.

Niining sama nga yugto, sa dihang ang gutom nakaapekto sa Juda, si Elimelek, uban sa iyang asawa nga si Noemi ug sa ilang duha ka anak nga lalaki, si Malon ug Kilion, milalin ngadto sa mas tabunok nga yuta sa Moab. Didto ang maong mga anak nga lalaki nagminyo ug mga babayeng Moabihanon, kang Ruth ug Orpa. Human sa kamatayon niining tulo ka lalaki didto sa Moab ug sa pagarang-arang sa mga kahimtang sa Israel, si Noemi, nga gikuyogan ni Ruth, mibalik sa Betlehem. Didto si Boaz, usa ka paryente ni Elimelek, nakigminyo kang Ruth nga mitalikod sa pagsimba sa daghang diyos sa mga Moabihanon ug nahimong magsisimba ni Jehova. Tungod niana si Ruth, nga usa ka Moabihanon, nahimong katigulangan ni David ug ingon man usab ni Jesu-Kristo.—Ru 1:1-6, 15-17, 22; 4:13, 17.

Dugang pa, sa panahon sa mga Maghuhukom, ang Israel misimba sa mga bathala sa mga Moabihanon, nga tinong naglakip sa ilang diyos nga si Kemos. (Huk 10:6; Num 21:29; Jer 48:46) Tungod sa pagsagop sa maong bakak nga pagsimba sa ilang silingan nga mga katawhan, ang mga Israelinhon nawad-an sa pag-uyon ni Jehova ug nag-

antos sa mga kamot sa ilang mga kaaway. (Huk 10:7-10) Bisan gani sa panahon ni Samuel, ang dili-matinumanong Israel nakasinatig pagpanghasi gikan sa mga Moabihanon.—1Sa 12:9-11.

Sa panahon sa paghari ni Saul, David, ug Solomon. Ang mga suliran labot sa mga Moabihanon nagpadayon sa mga katuigan human niadto. Ang unang hari sa Israel, si Saul, madaogong nakiggubat batok kanila. (1Sa 14:47) Busa sanglit giisip sa mga Moabihanon si Saul nga usa ka kaaway, ang hari sa Moab miuyon nga ang mga ginikanan ni David, ang tawo nga ginukod ni Saul, mopuyo sa Mizpe sa Moab.—1Sa 22:3, 4.

Sa ulahi, sa dihang si David nagmando na ingong hari, dihay panaggubat usab tali sa Israel ug Moab. Ang mga Moabihanon bug-os nga nabuntog ug gipabayad ug tributo kang David. Tatawng sa kataposan sa gubat dos-tersiya sa mga manggugubat sa Moab ang gipatay. Lagmit gipahigda sila ni David nga naglaray diha sa yuta ug unya gisukod kini nga laray aron matino ang dos-tersiya nga pagapatyon ug ang un-tersiya nga tipigang buhi. (2Sa 8:2, 11, 12; 1Cr 18:2, 11) Tingali sa panahon usab sa maong gubat, si Benaias nga anak nga lalaki ni Jehoiada "nagpatay sa duha ka anak nga lalaki ni Ariel sa Moab." (2Sa 23:20; 1Cr 11:22) Ang bug-os nga kadaogan ni David batok sa mga Moabihanon maoy katumanan sa matagnaong pulong nga gipahayag ni Balaam kapin sa 400 ka tuig una pa niana: "Usa ka bituon mogula gikan kang Jacob, ug usa ka setro motungha gikan sa Israel. Ug buk-on niya ang mga tampihak sa ulo ni Moab ug ang mga bagolbagol sa tanang anak sa kaguliyang sa gubat." (Num 24:17) Dugang pa, lagmit nga maylabot niini nga kadaogan nga ang salmista nag-ingon nga giisip sa Diyos ang Moab ingong iyang "dulang nga hugasanan."—Sal 60:8; 108:9.

Hinunoa, ang anak nga lalaki ni David nga si Solomon wala manumbaling sa balaod sa Diyos ug nagminyog mga babayeng Moabihanon nga wala mahimong mga magsisimba ni Jehova. Aron pahimut-an sila, si Solomon nagtukod ug hataas nga dapit alang sa ilang diyos nga si Kemos. Ayha pa mga tulo ka siglo sa ulahi, sa panahon sa paghari ni Josias, nga kining hataas nga dapit gihimong dili angay alang sa pagsimba.—1Ha 11:1, 7; 2Ha 23:13.

Hangtod sa pagkadestiyero sa mga Judeanhon. Human mobulag ang Israel gikan sa Juda, mopatim-awng nahuptan pag-usab sa mga Moabihanon ang teritoryo sa A sa Arnon. Diha sa itom nga basaltong bantayog nga gitawag ug Bato sa Moab, si Haring Mesa sa Moab nag-ingon nga napanag-iya ni Haring Omri sa Israel ang rehiyon sa Medeba. Sanglit ang kapatagan sa bukid sa Medeba diha man sa teritoryo sa Ruben (Jos 13:15, 16), lagmit nga kining dapita nailog sa mga Moabihanon gikan sa Israel mao nga sa ulahi si Omri kinahanglang magbawi niini.

Dayag nga ang Moab nagpabiling nailalom sa paggahom sa Israel panahon sa mga paghari ni Haring Omri ug Ahab. Apan human sa kamatayon ni Ahab, si Haring Mesa sa Moab, kinsa 'nagbayad sa hari sa Israel ug usa ka gatos ka libo ka nating karnero ug usa ka gatos ka libo ka wala-matupihing laking karnero,' mialsa batok sa Israel. (2Ha 1:1; 3:4, 5) Ang Bato sa Moab nagpahinumdom niini nga pag-alsa. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 946) Kon husto nga mao ra usab kini ang mga dapit nga gihisgotan sa Bibliya, ang 10 sa mga siyudad nga giangkon ni Haring Mesa ingong sakop o nailog o gitukod niya (pag-usab) maoy tino nga diha sa teritoryo sa Israel sa A sa Arnon. Kini nga mga siyudad mao ang Dibon, Atarot, Aroer, Kiriataim, Nebo, Baal-meon (Num 32:34, 37, 38), Medeba, Bamot-baal, Jahaz (Jos 13:9, 17-19), ug Bezer (Jos 20:8).

Dili sama sa inskripsiyon ni Mesa nga propaganda lamang, ang Kasulatan nagtaho nga ang mga Moabihanon nakaagom ug makauulawng kapildihan. Pinaagi sa tabang ni Haring Jehosapat sa Juda ug sa hari sa Edom aron masumpo ang pag-alsa sa Moab, si Jehoram (nga nahimong hari sa Israel mga duha ka tuig human mamatay si Ahab) misulong batok sa Moab gikan sa H, agi sa Kamingawan sa Edom. Apan ang magkaalyadong kasundalohan ug ang ilang mga hayop hapit nang mangamatay tungod sa kawalay tubig. Busa sila nangayog tabang kang manalagnang Eliseo, ug ingong katumanan sa iyang tagna nga si Jehova motabang tungod kang Jehosapat, ang bul-oganang walog napuno sa tubig. Pagkasunod buntag ang aninag sa adlaw diha sa tubig naghimo niining samag dugo tan-awon alang sa mga Moabihanon. Kay sayop nga nanghinapos nga ang magkaalyadong kasundalohan nagpinatyanay, ang mga Moabihanon wala na managana ug miadto sa kampo sa mga Israelinhon, apan sila gipakalagiw. Sa nagpadayon ang gubat, ang Moabihanong mga siyudad gigun-ob, ang dagkong mga luna sa yuta gipuno sa mga bato, gipamutol ang mga kahoy, ug gitak-opan ang mga tuboran. Sa dihang nakita ni Haring Mesa nga siya natanggong sa siyudad sa Kir-hareset ug tatawng mapildi na sa gubat, siya, duyog sa 700 ka tawo, misulay sa paglusot ngadto sa hari sa Edom apan sila wala magmalamposon. Sa kataposan gikuha niya ang iyang panganayng anak ug gihalad ingong halad nga sinunog ibabaw sa paril. Tungod niini o sa uban pang laing hinungdan dihay "nahitabong dakong kasuko batok sa Israel" ug ang paglikos gibiyaan.—2Ha 3:6-27.

Sanglit kining makauulawng kapildihan wala mahitabo sa langyawng yuta apan nagdalag kadaot sa yuta sa Moab, nan taudtaod nga panahon ang

gikinahanglan aron kini mapasig-uli. Busa lagmit nga sa sayong bahin sa paghari ni Jehosapat nga ang Moab uban sa kasundalohan sa Ammon ug sa bukirong rehiyon sa Seir miatake sa Juda. Tungod sa pagpangilabot ni Jehova, ang tulo ka pundok sa kasundalohan nag-unay ug pinatyanay. (2Cr 20: 1, 22-24) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga kining hitaboa ang gipasabot sa Salmo 83:4-9.—Itandi ang 2Cr 20:14 sa Sal 83:Sup.

Sa misunod nga mga tuig ang panagdumot nagpadayon tali sa Moab ug Israel. Human sa kamatayon ni manalagnang Eliseo, ang pundok sa mga bandido nga Moabihanon kanunayng misulong sa Israel. (2Ha 13:20) Mga duha ka siglo sa ulahi, sa panahon ni Jehoiakim, ang samang pundok sa mga Moabihanon nakaamot sa pagkapukan sa Juda sa kataposang mga tuig niini. (2Ha 24:2) Sa pagkalaglag sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P., ang mga Hudiyo midangop sa Moab apan mibalik sa Juda sa dihang si Gedalias gitudlo nga gobernador. —Jer 40:11, 12.

Human sa pagkadestiyero. Human ang nahibiling mga Israelinhon mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P., ang pipila nangasawa ug mga Moabihanon. Apan tungod sa tambag ni Esdras ilang gipapahawa kini nga mga asawa ug ang ilang mga anak. (Esd 9:1, 2; 10: 10, 11, 44) Katuigan sa ulahi, nakaplagan ni Nehemias ang samang kahimtang; daghang Israelinhon ang nangasawa ug mga Moabihanon.—Neh 13:1-3, 23.

Ang Moab Diha sa Tagna. Tungod sa taas nga kasaysayan sa pagpakigbatok niini sa Israel, ang Moab gihisgotang lakip sa matig-a nga mga kaaway sa katawhan ni Jehova. (Itandi ang Isa 11:14.) Gihukman tungod sa pagpakaulaw sa Israel ug tungod sa garbo ug pagkamapahitas-on, ang Moab sa kataposan mahimong awaaw sama sa Sodoma. (Sof 2:8-11; tan-awa usab ang Jer 48:29.) Sa naghinapos na ang ikasiyam nga siglo W.K.P., si Amos misulat nga ang Moab makaagom ug katalagman tungod sa "pagsunog sa mga bukog sa hari sa Edom aron mahimong apog." (Am 2:1-3) Bisan tuod gisabot sa pipila nga ang 2 Hari 3:26, 27 nagtumong sa paghalad ni Haring Mesa, dili sa kaugalingon niyang anak nga lalaki, kondili sa panganayng anak nga lalaki sa hari sa Edom, kini nga pangagpas walay pasukaranan. Apan ang usa ka Hudiyohanong tradisyon naglangkit sa panghitabo nga gihisgotan ni Amos sa gubat batok kang Mesa ug miingon nga human niini nga gubat gikalot sa mga Moabihanon ang mga bukog sa hari sa Edom ug dayon nagsunog niini aron mahimong apog. Apan ang rekord sa Bibliya wala maghatag ug pasukaranan aron matino ang nalangkit nga panahon.

Si Isaias (kap 15, 16), lagmit sa panahon sa kamatayon ni Haring Ahaz ug samtang migahom ang Asirya sa ikawalong siglo W.K.P., naghisgot sa tagsatagsa ka Moabihanong siyudad nga gitakda sa kalaglagan. Siya naghinapos pinaagi sa mga pulong: "Ug karon si Jehova misulti, nga nag-ingon: 'Sulod sa tulo ka tuig, sumala sa mga tuig sa usa ka sinuholang mamumuo, ang himaya sa Moab mapakaulawan usab gayod uban sa tanang matang sa daghang kagubot, ug kadtong mahibilin maoy pipila lamang, dili gamhanan.' "—Isa 16:14.

Pinasukad sa mga rekord sa kasaysayan ang katumanan sa mga tagna ni Isaias ug Amos dili matino diha sa agos sa panahon. Apan, adunay ebidensiya nga ang Moab nailalom gayod sa yugo sa Asirya. Ang Asiryanhon nga si Haring Tiglat-pileser III naghisgot kang Salamanu sa Moab nga lakip niadtong nagbayad ug tributo kaniya. Si Senakerib nangangkon nga nakadawat ug tributo gikan kang Kammusunadbi nga hari sa Moab. Ang Asiryanhong mga monarko nga si Esar-hadon ug Ashurbanipal naghisgot sa Moabihanong mga hari nga si Musuri ug Kamashaltu ingong ilang mga sakop. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 282, 287, 291, 294, 298) Adunay arkeolohikanhong ebidensiya usab nga daghang dapit sa Moab ang nawad-ag molupyo sa mga ikawalong siglo W.K.P.

Ang tagna ni Jeremias sa ikapitong siglo W.K.P. nagpunting sa panahon sa dihang si Jehova makighusay batok sa Moab (Jer 9:25, 26), nga maghimo niana pinaagi sa mga Babilonyanhon ubos ni Haring Nabucodonosor. (Jer 25:8, 9, 17-21; 27: 1-7) Daghang Moabihanong mga siyudad ang pagalaglagon. (Jer 48) Dayag nga sa dihang ang Juda nakaagom sa paghukom ni Jehova pinaagi sa mga Babilonyanhon, ang mga Moabihanon miingon: "Tan-awa! Ang balay sa Juda nahisama sa tanang ubang kanasoran." Tungod kay wala nila ilha nga ang paghukom maoy gikan gayod sa Diyos ug nga ang mga molupyo sa Juda maoy iyang katawhan, ang mga Moabihanon makaagom ug katalagman ug tungod niana 'makaila kang Jehova.' —Eze 25:8-11; itandi ang Eze 24:1, 2.

Ang Hudiyong historyador nga si Josephus misulat nga, sa ikalimang tuig human laglaga ang Jerusalem, si Nabucodonosor mibalik aron makiggubat batok sa Coele-Sirya, Ammon, ug Moab ug human niadto miatake sa Ehipto. (*Jewish Antiquities,* X, 181, 182 [ix, 7]) Mahitungod sa arkeolohikanhong pamatuod sa paglaglag sa Moab, ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* nag-ingon: "Ang arkeolohikanhong pagpanukiduki nagpakita nga ang dakong bahin sa Moab nawad-ag molupyo sukad sa kapin kon kulang sa pagsugod sa ikaunom nga siglo, ug sa daghang dapit sukad sa kapin kon kulang

sa ikawalong siglo. Sukad sa ikaunom nga siglo, ang mga tigbalhinbalhin nga katawhan naglatagaw niini nga yuta hangtod nga ang mga kahimtang nga politikanhon ug ekonomikanhon naghimo sa permanenteng pagpuyo nga posible na usab sa kataposang mga siglo W.K."—Giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 3, p. 418; itandi ang Eze 25:8-11.

Sa ulahi, ingong katumanan sa Jeremias 48:47, si Ciro, ang mananakop sa Babilonya, lagmit nga nagtugot sa Moabihanong mga destiyero sa pagbalik sa ilang yutang natawhan.

Ang tukmang katumanan sa mga tagna bahin sa Moab dili ikalimod. Kasiglohan kanhi ang mga Moabihanon wala na maglungtad ingong usa ka katawhan. (Jer 48:42) Sa pagkakaron ang giisip nga mga siyudad sa Moab sama sa Nebo, Hesbon, Aroer, Bet-gamul, ug Baal-meon maoy mga kagun-oban na lamang. Daghang uban nga mga dapit ang wala na mahibaloi karon.

Ang bugtong katarongan sa pagkahanaw sa mga Moabihanon ingong usa ka katawhan gitagana sa Bibliya. Ang 1959 nga edisyon sa *Encyclopædia Britannica* (Tomo 15, p. 629) nag-ingon: "Ang Israel nagpabiling usa ka bantogang gahom samtang ang Moab nahanaw. Tinuod nga ang Moab padayong gipit-os pag-ayo sa mga katawhang nagbalhinbalhin pagpuyo sa desyerto; ang pagkabiniyaan sa yuta gipasiugda pinaagi sa mga kutay sa ginunob nga mga kuta ug mga kastilyo nga bisan ang mga Romano napugos sa pagtukod. Apan ang katin-awan makaplagan sulod sa Israel mismo, ug ilabina diha sa mga sinulat sa mga manalagna."

Tungod sa pagkahanaw sa mga Moabihanon ingong usa ka katawhan, ang paglakip sa Moab diha sa Daniel 11:41 taliwala sa mga nasod sa "panahon sa kataposan" (Dan 11:40) angayng isipon diha sa mahulagwayon nga diwa. Ang mga Moabihanon dayag nga nagtumong sa pipila nga wala mailalom sa gahom sa "hari sa amihanan."

Alang sa kasayoran bahin sa Bato sa Moab, tanawa ang MESA Num. 2.

MOADIAS [lagmit, Tinudlong Panahon (Tinudlong Pista; Panagkatigom) ni Jah]. Usa ka balay o banay sa mga saserdote nga kaliwat sa amahan nga niini si Piltai mao ang pangulo sa mga adlaw ni Joiakim. (Neh 12:12, 17) Gituohan nga ang "Moadias" maoy usa ka laing porma sa ngalang "Maadias" ug nga si Moadias mao ra usab ang saserdoteng si Maadias nga mikuyog kang Zorobabel ngadto sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Neh 12:1, 5.

MOISES [Kinuha [nga mao, giluwas gikan sa tubig]]. "Tawo sa matuod nga Diyos," pangulo sa nasod sa Israel, tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod, manalagna, maghuhukom, komandante, historyador, ug magsusulat. (Esd 3:2) Si Moises natawo niadtong 1593 W.K.P. sa Ehipto, anak nga lalaki ni Amram, apo ni Kohat, ug apo sa tuhod ni Levi. Ang iyang inahan nga si Jokebed maoy igsoong babaye ni Kohat. (Apan, tan-awa ang JOKEBED.) Si Moises manghod ug tulo ka tuig sa iyang igsoon nga si Aaron. Si Miriam nga ilang igsoong babaye mas magulang ug pipila ka tuig.—Ex 6:16, 18, 20; 2:7.

Sayong Kinabuhi sa Ehipto. Si Moises, usa ka batang "matahom gayod sa atubangan sa Diyos," naluwas gikan sa mando ni Paraon sa pagpuo sa tanang bag-ong natawo nga batang lalaki nga Hebreohanon. Gitagoan siya sa iyang inahan sulod sa tulo ka bulan, dayon gibutang sulod sa usa ka arka nga papiro nga gibutang sa taliwala sa mga tangbo sa tampi sa Suba sa Nilo, diin nakit-an siya sa anak nga babaye ni Paraon. Pinaagi sa maalamong buhat sa iyang inahan ug sa iyang igsoon nga babaye, si Moises giatiman ug gibansay sa iyang inahan nga gisuholan sa anak nga babaye ni Paraon, kinsa misagop dayon kang Moises ingong iyang anak. Ingong sakop sa panimalay ni Paraon, siya "natudloan sa tanang kaalam sa mga Ehiptohanon," nahimong "gamhanan sa iyang mga pulong ug mga buhat," nga walay duhaduha gamhanan sa mental ug pisikal nga mga katakos.—Ex 2:1-10; Buh 7:20-22.

Bisan pa sa iyang pinaborang kahimtang ug sa mga kahigayonan nga gitanyag kaniya sa Ehipto, ang kasingkasing ni Moises maoy dapig sa naulipong katawhan sa Diyos. Ngani, siya naglaom nga gamiton sa Diyos aron sa pagluwas kanila. Sa ika-40 nga tuig sa iyang kinabuhi, samtang nagtan-aw sa mga palas-anong gipas-an sa iyang Hebreohanong mga igsoon, iyang nakita ang usa ka Ehiptohanon nga naghampak sa usa ka Hebreohanon. Sa pagdepensa sa iyang isigka-Israelinhon, iyang gipatay ang Ehiptohanon ug gilubong siya sa balas. Niining higayona gihimo ni Moises ang labing hinungdanong desisyon sa iyang kinabuhi: "Tungod sa pagtuo si Moises, sa pagkadako na, midumili nga tawgong anak sa anak nga babaye ni Paraon, nga mipalabi nga daogdaogon uban sa katawhan sa Diyos inay magpahimulos sa umalaging kalipay sa pagpakasala." Sa ingon gisalikway ni Moises ang kadungganan ug materyalismo nga iya untang mapahimuslan ingong sakop sa panimalay sa gamhanang si Paraon.—Heb 11:24, 25.

Sa pagkatinuod, gibati ni Moises nga miabot na ang panahon nga siya makahatag ug kaluwasan sa mga Hebreohanon. Apan wala nila pabilhi ang iyang mga paningkamot, ug si Moises napugos sa pagkalagiw gikan sa Ehipto sa dihang nadungog ni Paraon ang iyang pagpatay sa usa ka Ehiptohanon.—Ex 2:11-15; Buh 7:23-29.

Kap-atan ka Tuig sa Midian. Usa ka halayong panaw ang pagtadlas sa teritoryo sa kamingawan paingon sa Midian, diin midangop si Moises. Didto, sa usa ka atabay, gipakita na usab ang kaisog ug pagkaandam ni Moises sa paggamit ug kusog aron tabangan kadtong nagaantos sa inhustisya. Sa dihang gipapahawa sa mga magbalantay sa kahayopan ang pito ka anak nga babaye ni Jetro ug ang ilang mga karnero, giluwas ni Moises ang mga babaye ug gipainom ang ilang mga karnero. Tungod niini gidapit siya sa balay ni Jetro, diin siya nag-alagad kang Jetro ingong usa ka magbalantay sa iyang mga karnero ug sa kadugayan naminyo sa usa sa mga anak nga babaye ni Jetro nga si Zipora, kinsa nanganak kaniya ug duha ka anak nga lalaki, si Gersom ug Eliezer.—Ex 2:16-22; 18:2-4.

Pagbansay alang sa umaabot nga pag-alagad. Bisag katuyoan sa Diyos nga luwason ang mga Hebreohanon pinaagi sa kamot ni Moises, wala pa moabot ang gitakdang panahon sa Diyos; dili pa usab kuwalipikado si Moises nga mangulo sa katawhan sa Diyos. Kinahanglang moagi pa siya ug pagbansay sulod sa 40 ka tuig. Kinahanglang ugmaron pa gayod niya ang mga hiyas nga pailob, kaaghop, pagpaubos, pagkamainantoson, kalumo sa buot, pagpugong sa kaugalingon, ug sa pagkat-on nga maghulat kang Jehova aron siya mahimong usa ka tawong takos nga manguna sa katawhan sa Diyos. Kinahanglan pa siyang bansayon ug andamon aron makalahutay sa mga pagkawala sa kadasig, sa mga kahigawad, ug sa mga kalisod nga iyang masinati, ug sa pagdumala pinaagi sa mahigugmaong kalulot, pagkakalmado, ug kalig-on tungod sa kadaghan sa problema nga ipatungha sa usa ka dakong nasod. Nakabaton siyag dakong kahibalo, ug ang iyang pagbansay ingong sakop sa panimalay ni Paraon sa walay duhaduha nakahatag kaniyag dignidad, pagsalig, ug pagkatimbang ug nagpadako sa iyang katakos sa pag-organisar ug sa pagsugo. Apan ang ubos nga trabaho sa pagkamagbalantay sa kahayopan sa Midian nakahatag ug gikinahanglang pagbansay aron maugmad ang maayong mga hiyas nga mas hinungdanon alang sa buluhaton nga anaa sa iyang unahan. Sa susama, si David nakaagi ug malisod nga pagbansay bisag human na madihogi ni Samuel ug si Jesu-Kristo gibansay, gisulayan, ug gipamatud-an, aron hingpiton ingong Hari ug Hataas nga Saserdote hangtod sa kahangtoran. "Nakakat-on siya [si Kristo] sa pagkamasinugtanon gikan sa mga butang nga iyang giantos; ug human siya mahingpit siya nahimong may kaakohan alang sa walay katapusang kaluwasan sa tanan nga masinugtanon kaniya."—Heb 5:8, 9.

Ang Iyang Pagkatudlo Ingong Manluluwas. Sa hapit nang matapos ang iyang 40 ka tuig nga pagpuyo sa Midian, si Moises nagbantay sa mga karnero ni Jetro duol sa Bukid sa Horeb sa dihang natingala siya sa pagkakita sa usa ka tunokong tanom nga nagdilaab sa kalayo apan wala maut-ot. Sa pagduol niya aron susihon kining dakong katingad-anan, ang manulonda ni Jehova misulti gikan sa nagdilaab nga kalayo, nga nagpahibalo nga miabot na ang panahon sa Diyos sa pagluwas sa Israel gikan sa pagkaulipon ug nagsugo kang Moises sa pag-adto pinaagi sa Iyang halandomong ngalang Jehova. (Ex 3:1-15) Busa gitudlo sa Diyos si Moises ingong Iyang manalagna ug hawas, ug si Moises nianang higayona tukmang pagatawgon nga dinihogan, o mesiyas, o ang "Kristo" ingon sa makita sa Hebreohanon 11:26. Pinaagi sa manulonda, gihatag ni Jehova ang mga pamatuod nga ikapakita ni Moises sa mga ansiyano sa Israel. Kini maoy pinaagi sa tulo ka milagro ingong mga ilhanan. Dinhi, sa unang higayon sa Kasulatan, atong mabasa ang usa ka tawo nga gitugahan ug gahom aron sa paghimog mga milagro.—Ex 4:1-9.

Si Moises wala madiskuwalipikar tungod sa pagpanuko. Apan nagpanuko si Moises, nga nangatarongang siya dili larinong manulti. Ania ang usa ka nabag-ong Moises, nga lahi kaayo kaniadto, nga sa iyang kaugalingong pagbuot nagtanyag sa iyang kaugalingon ingong manluluwas sa Israel 40 ka tuig una pa niana. Nagpadayon siya sa pagbalibad kang Jehova, nga sa kataposan mihangyo kang Jehova nga ipahigawas siya sa maong buluhaton. Bisag nakapasuko kini sa Diyos, wala niya isalikway si Moises apan gihatag ang igsoon ni Moises nga si Aaron ingong tigpamaba. Busa, maingon nga si Moises maoy hawas sa Diyos, mao man usab si Moises nahimong sama sa "Diyos" ngadto kang Aaron, nga misulti ingong hawas alang kaniya. Sa misunod nga panagkita uban sa mga ansiyano sa Israel ug sa pagpakigkita kang Paraon, mopatim-awng gihatagan sa Diyos si Moises ug mga instruksiyon ug mga sugo ug si Moises, sa baylo, misulti niini ngadto kang Aaron, busa si Aaron ang aktuwal nga nakigsulti sa atubangan ni Paraon (usa ka manununod ni Paraon nga kaniya mikalagiw si Moises 40 ka tuig sa miagi). (Ex 2:23; 4:10-17) Sa ulahi, si Jehova naghisgot kang Aaron ingong "manalagna" ni Moises, nga nagpasabot, maingon nga si Moises maoy manalagna nga gisugo sa Diyos, si Aaron usab angayng sugoon ni Moises. Dugang pa, gisultihan si Moises nga siya gihimong "Diyos ngadto kang Paraon," sa ato pa, gihatagan ug gahom ug awtoridad sa Diyos ibabaw kang Paraon, aron nga niining higayona siya dili na angayng mahadlok pa sa hari sa Ehipto.—Ex 7:1, 2.

Bisag nagbadlong kaniya, wala ikanselar sa Diyos ang buluhaton ni Moises tungod sa iyang pagpanuko nga dawaton ang dako kaayong tahas ingong manluluwas sa Israel. Wala mobalibad si Moises tungod sa pagkatigulang, bisag siya 80 anyos na. Kap-atan ka tuig sa ulahi, sa edad nga 120 anyos, kusgan ug alisto pa gihapon si Moises. (Deu 34:7) Sulod sa iyang 40 ka tuig sa Midian, daghag panahon si Moises sa pagpamalandong, ug nakita gayod niya ang sayop nga iyang nahimo sa iyang pagpaningkamot sa pagluwas sa mga Hebreohanon sa iyang kaugalingong paagi. Siya nakaamgo na sa iyang kaugalingong kakulangan. Ug human niining dugay nga panahon, nga halayo sa tanang kalihokan sa katawhan, walay duhaduha nga siya nakuratan nga tanyagan ug kalit niining buluhatona.

Sa ulahi ang Bibliya nagsulti kanato: "Ang tawo nga si Moises mao ang labing maaghop sa tanang tawo sa ibabaw sa nawong sa yuta." (Num 12:3) Ingong tawong maaghop, nakasabot siya nga siya tawo lamang, nga may mga pagkadili-hingpit ug mga kahuyangan. Wala niya iduso ang iyang kaugalingon ingong dili-mabuntog nga pangulo sa Israel. Gipahayag niya, dili ang pagkahadlok kang Paraon, kondili ang tim-os nga pagkaamgo sa iyang mga limitasyon.

Atubangan ni Paraon sa Ehipto. Niining tungora si Moises ug Aaron maoy hinungdanon kaayong mga tawo diha sa usa ka 'gubat sa mga diyos.' Pinaagi sa kaugalingong salamangkero nga mga saserdote, nga ang mga pangulo dayag nga ginganlag Janes ug Jambres (2Ti 3:8), gipatawag ni Paraon ang gahom sa tanang diyos sa Ehipto batok sa gahom ni Jehova. Ang unang milagro nga gibuhat ni Aaron sa sugo ni Moises sa atubangan ni Paraon nagpakita sa pagkalabaw ni Jehova batok sa mga diyos sa Ehipto, bisan pa niana si Paraon labi pang nagmagahi. (Ex 7:8-13) Sa ulahi, sa nahitabo ang ikatulong hampak, bisan ang mga saserdote napugos sa pagdawat, "Kini mao ang tudlo sa Diyos!" Ug sila grabe kaayong naapektohan sa hampak sa mga hubag mao nga silang tanan wala gani makahimo sa pagpakita sa atubangan ni Paraon aron sa pagkontra kang Moises panahon sa maong hampak.—Ex 8:16-19; 9:10-12.

Ang mga hampak nagpalukmay ug nagpagahi. Si Moises ug Aaron nahimong mga tigpahibalo sa matag usa sa Napulo ka Hampak. Ang hampak nahitabo ingon sa gipahibalo, nga nagpamatuod nga si Moises gisugo ingong hawas ni Jehova. Ang ngalan ni Jehova namantala ug nabanibog sa Ehipto, nga nagpalukmay ug nagpagahi labot sa maong ngalan—nagpalukmay sa mga Israelinhon ug sa pipila sa mga Ehiptohanon; nagpagahi kang Paraon ug sa iyang mga magtatambag ug mga tigpaluyo. (Ex 9:16; 11:10; 12:29-39) Inay motuo nga ilang napasuko ang ilang mga diyos, ang mga Ehiptohanon *nahibalo* nga si Jehova maoy naghukom sa ilang mga diyos. Sa dihang napahamtang na ang siyam ka hampak, si Moises usab nahimong "dako kaayo diha sa yuta sa Ehipto, sa mga mata sa mga alagad ni Paraon ug sa mga mata sa katawhan."—Ex 11:3.

Dihay dakong kausaban usab sa mga tawo sa Israel. Gidawat nila sa sinugdan ang mga pamatuod ni Moises, apan human makasinatig nagkalisod nga mga kahimtang sa pagtrabaho ubos sa sugo ni Paraon, sila mireklamo batok kaniya hangtod nga midangop si Moises kang Jehova tungod kay nawadan ug kadasig. (Ex 4:29-31; 5:19-23) Sa maong panahon ang Labing Hataas nagpalig-on kaniya pinaagi sa pagpahibalo nga Iya nang tumanon niining higayona ang gilantaw ni Abraham, Isaac, ug Jacob, nga mao, ang bug-os nga pagpadayag sa kahulogan sa iyang ngalang Jehova pinaagi sa pagluwas sa Israel ug sa paghimo niining usa ka dakong nasod didto sa yutang saad. (Ex 6:1-8) Bisan pa niana ang mga tawo sa Israel wala mamati kang Moises. Apan niining higayona, human sa ikasiyam nga hampak, sila bug-os nga mipaluyo kaniya, mikooperar aron nga, human sa ikanapulo nga hampak, iyang maorganisar sila ug mapagula sila sa mahapsay nga paagi, nga "nahan-ay alang sa gubat."—Ex 13:18.

Gikinahanglan ang kaisog ug pagtuo sa pag-atubang kang Paraon. Pinaagi lamang sa kusog ni Jehova ug pinaagi sa paglihok sa iyang espiritu diha kanila nga si Moises ug Aaron nakahimo sa buluhatong gitahas kanila. Palandonga ang palasyo ni Paraon, ang hari sa dili malalis nga gahom sa kalibotan niadtong panahona. Ania ang di-hitupngang kahalangdon, ang mapahitas-ong si Paraon nga gituohang usa ka diyos mismo, gilibotan sa iyang mga magtatambag, mga komandante militar, mga bantay, ug mga ulipon. Dugang pa, dihay relihiyosong mga lider, ang salamangkerong mga saserdote, nga maoy pangunang mga magsusupak ni Moises. Kining mga tawhana, gawas kang Paraon, maoy labing gamhanang mga tawo sa gingharian. Kining tanang talagsaong hut-ong nahan-ay sa pagpaluyo kang Paraon dapig sa mga diyos sa Ehipto. Ug si Moises ug Aaron miatubang kang Paraon, dili kas-a, apan sa makadaghan, ug ang kasingkasing ni Paraon labi pang nagmagahi sa matag pag-atubang, tungod kay determinado siyang huptan ang bililhong mga ulipong Hebreohanon ilalom sa iyang pagmando. Ngani, human ipahibalo ang ikawalong hampak, si Moises ug Aaron gipapahawa gikan sa atubangan ni Paraon, ug

human sa ikasiyam nga hampak sila gimandoan nga dili na mosulay sa pagpakita pag-usab sa nawong ni Paraon aron sila dili mamatay.—Ex 10: 11, 28.

Uban niining mga butanga sa hunahuna, dayag lamang nga si Moises sublisubli gayod nga mihangyo kang Jehova alang sa pasalig ug kusog. Apan angayng mahibaloan nga wala gayod siya mapakyas sa pagtuman sa bug-os sa tanang gisugo ni Jehova. Wala gayod niya kuhaig usa ka pulong ang mga pulong nga gihatag ni Jehova kaniya nga isulti ngadto kang Paraon, ug maayo gayod ang pagpanguna ni Moises nga, sa panahon sa ikanapulo nga hampak, "gibuhat sa tanang anak sa Israel ang sumala sa gisugo ni Jehova kang Moises ug kang Aaron. Ilang gibuhat ang ingon gayod." (Ex 12:50) Gilantaw si Moises sa mga Kristohanon ingong panig-ingnan sa talagsaong pagtuo. Si apostol Pablo naghisgot bahin kaniya: "Tungod sa pagtuo siya mibiya sa Ehipto, apan dili kay nahadlok sa kasuko sa hari, kay siya nagpabiling lig-on nga daw nakakita sa Usa nga dili-makita."—Heb 11:27.

Sa wala pa ang ikanapulo nga hampak, si Moises nakapribilehiyo sa pagsugod sa Paskuwa. (Ex 12:1-16) Didto sa Pulang Dagat, kinahanglang atubangon ni Moises ang dugang nga mga reklamo sa katawhan, nga daw wala nay kalingkawasan ug hapit nang pamatyon. Apan iyang gipakita ang pagtuo sa usa ka tinuod nga pangulo ubos sa gamhanang kamot ni Jehova, nga nagpasalig sa Israel nga laglagon ni Jehova ang migukod nga Ehiptohanong kasundalohan. Niining masulayong kahimtang dayag nga mituaw siya kang Jehova, kay ang Diyos miingon kaniya: "Nganong ikaw nagpadayon sa pagtuaw kanako?" Dayon gisugo sa Diyos si Moises nga iisa ang iyang sungkod ug ituy-od ang iyang kamot ibabaw sa dagat ug pikason kini. (Ex 14:10-18) Daghang siglo sa ulahi si apostol Pablo miingon, bahin sa maong pagtabok sa Israel sa Pulang Dagat: "Ang tanan natong mga katigulangan nailalom sa panganod ug ang tanan milatas sa dagat ug ang tanan nabawtismohan ngadto kang Moises pinaagi sa panganod ug sa dagat." (1Co 10:1, 2) Gihimo ni Jehova ang pagbawtismo. Aron maluwas gikan sa migukod nga mga mamumuno, ang Hudiyong mga katigulangan kinahanglang makighiusa kang Moises ingong pangulo ug mosunod sa iyang pagpanguna samtang siya magdala kanila sa pagtabok sa dagat. Busa ang tibuok kongregasyon sa Israel, sa ingon, gituslob ngadto sa ilang manluluwas ug pangulo nga si Moises.

Tigpataliwala sa Pakigsaad sa Balaod. Sa ikatulo nga bulan human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto, gipasundayag ni Jehova sa atubangan sa tibuok Israel ang pagkadako sa awtoridad ug responsibilidad nga iyang gihatag sa iyang alagad nga si Moises ingon man ang kasuod sa posisyon ni Moises uban sa Diyos. Atubangan sa tibuok Israel, nga nagkatigom sa tiilan sa Bukid sa Horeb, gipaadto ni Jehova si Moises sa bukid ug, pinaagi sa usa ka manulonda, nakigsulti kaniya. Sa usa ka okasyon nakapribilehiyo si Moises nga makasinati sa lagmit labing makahahadlok nga kasinatian ni bisan kinsang tawo sa wala pa moabot si Jesu-Kristo. Didto sa itaas sa bukid, nga nag-inusara, gihatagan siya ni Jehova ug panan-awon sa iyang himaya, nagtabon sa iyang "palad" kang Moises ingong salipod, nagtugot kang Moises nga makakita sa iyang "likod," dayag nga mao ang banaag niini nga pagpadayag sa himaya sa Diyos. Dayon siya nakigsulti kang Moises sa personal, pagaingnon pa.—Ex 19: 1-3; 33:18-23; 34:4-6.

Gisultihan ni Jehova si Moises: "Dili ka arang makakita sa akong nawong, tungod kay walay tawo nga makakita kanako ug mabuhi pa." (Ex 33:20) Ug kasiglohan sa ulahi, si apostol Juan misulat: "Walay tawo nga nakakita sa Diyos sa bisan unsang panahon." (Ju 1:18) Gisultihan sa Kristohanong martir nga si Esteban ang mga Hudiyo: "Mao kini siya [si Moises] ang didto sa kongregasyon sa kamingawan uban sa manulonda nga misulti kaniya sa Bukid sa Sinai." (Buh 7:38) Busa si Jehova gihawasan didto sa bukid pinaagi sa usa ka manulonda. Bisan pa niana, hilabihan gayod ang himaya ni Jehova ingon sa gipadayag sa hawas nga manulonda ni Jehova nga tungod niana ang panit sa nawong ni Moises misilaw mao nga ang mga anak sa Israel dili makatan-aw kaniya.—Ex 34:29-35; 2Co 3: 7, 13.

Gihimo sa Diyos si Moises ingong tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod uban sa Israel, usa ka suod nga posisyon nga wala gayod sukad mahupti ni bisan kinsang tawo sa atubangan sa Diyos gawas kang Jesu-Kristo, ang Tigpataliwala sa bag-ong pakigsaad. Pinaagi sa dugo sa mga halad nga hayop giwisikan ni Moises ang basahon sa pakigsaad, nga naghawas kang Jehova ingong usa ka "hingtungdan" o partido sa pakigsaad, ug ang katawhan (walay duhaduha ang hawas nga mga ansiyano) ingong ang lain nga "hingtungdan." Iyang gibasa ang basahon sa pakigsaad ngadto sa katawhan, kinsa mitubag, "Kami andam nga mobuhat ug magmasinugtanon sa tanang gisulti ni Jehova." (Ex 24:3-8; Heb 9:19) Sa iyang katungdanan isip tigpataliwala, nakapribilehiyo si Moises sa pagdumala sa pagtukod sa tabernakulo ug sa paghimo sa mga kasangkapan niini, nga ang sumbanan niini gihatag sa Diyos kaniya, ug sa pagtudlo sa katungdanan sa pagkasaserdote, sa pagdihog sa tabernakulo ug kang Aaron

nga hataas nga saserdote pinaagi sa lana nga may linaing sambog. Dayon iyang gidumala ang unang opisyal nga mga pag-alagad sa bag-ong napahinungod nga mga saserdote.—Ex kap 25-29; Lev kap 8, 9.

Usa ka takos nga tigpataliwala. Mitungas si Moises sa Bukid sa Horeb sa makadaghan, nga nagpabilin sa duha ka okasyon sulod sa 40 ka adlaw ug gabii. (Ex 24:18; 34:28) Human sa una niining mga okasyona mibalik siya nga nagdalag duha ka papan nga bato nga "sinulatan sa tudlo sa Diyos," nga naundan sa "Napulo ka Pulong" o sa Napulo ka Sugo, ang paninugdan nga mga balaod sa pakigsaad sa Balaod. (Ex 31:18; Deu 4:13) Niining unang okasyon gipakita ni Moises nga siya kuwalipikado gayod nga mahimong tigpataliwala kang Jehova ug sa Israel ug pangulo niining dakong nasod nga tingali tulo ka milyon o kapin pa. Sa dihang si Moises didto sa bukid, gipahibalo siya ni Jehova nga ang katawhan miliso sa idolatriya ug si Jehova miingon: "Busa karon pasagdi ako, aron ang akong kasuko mosilaob batok kanila ug puohon ko sila, ug himoon ko ikaw nga usa ka dakong nasod." Ang dihadihang tubag ni Moises nagbutyag nga ang pagbalaan sa ngalan ni Jehova mao ang labing hinungdanon alang kaniya—nga siya bug-os nga dili mahakogon ug wala magtinguha ug kabantog sa iyang kaugalingon. Wala siyay gipangayo alang sa iyang kaugalingon apan, hinunoa, nagpakitag kabalaka sa ngalan ni Jehova nga bag-o pa Niyang gibayaw pinaagi sa milagro sa Pulang Dagat, ug nagpabili sa saad sa Diyos ngadto kang Abraham, Isaac, ug Jacob. Ingong pag-uyon sa pangamuyo ni Moises, giluwas ni Jehova ang katawhan. Dinhi makita nga giisip ni Jehova si Moises nga nakatuman gayod sa iyang buluhaton ingong tigpataliwala ug nga Iyang gitahod ang kahikayan nga niana iyang gitudlo si Moises sa maong katungdanan. Busa, "nagbasol si Jehova sa kadaotan nga iyang gisulti nga buhaton ngadto sa iyang katawhan"—sa ato pa, tungod sa nabag-o nga mga kahimtang, iyang giusab ang iyang tinamdan labot sa pagpadangat ug kadaotan kanila.—Ex 32:7-14.

Ang kasibot ni Moises alang sa matuod nga pagsimba samtang siya nag-alagad sa Diyos gipakita sa dihang siya milugsong gikan sa bukid. Sa pagkakita sa mga idolatroso nga naghudyaka, iyang gilabay ang mga papan, nga nagpusgay niini, ug giawhag sa pagduol kaniya kadtong modapig kang Jehova. Ang tribo ni Levi miduyog kang Moises, ug iyang gisugo sila nga pamatyon kadtong nakigbahin sa bakak nga pagsimba. Miresulta kini sa pagpatay sa mga 3,000 ka tawo. Unya siya mibalik kang Jehova, gidawat ang dakong sala sa katawhan, ug nangamuyo: "Apan karon kon imong pasayloon ang ilang sala,—ug kon dili, papasa ako, palihog, gikan sa imong basahon nga imong gisulat." Wala masuko ang Diyos sa pangamuyo ni Moises ingong tigpataliwala, apan mitubag: "Ang bisan kinsa nga nakasala batok kanako, ako siyang papason gikan sa akong basahon."—Ex 32:19-33.

Sa makadaghan si Moises naghawas kang Jehova maylabot sa pakigsaad, nagsugo nga sundon ang matuod, hinlo nga pagsimba ug nagsilot sa mga dili masinugtanon. Sa makadaghan siya usab nagpataliwala sa nasod, o sa mga indibiduwal, ug sa ilang kalaglagan sa kamot ni Jehova.—Num 12; 14:11-21; 16:20-22, 43-50; 21:7; Deu 9:18-20.

Pagkadili-mahakogon, Pagpaubos, Kaaghop. Ang pangunang mga interes ni Moises mao ang ngalan ni Jehova ug ang Iyang katawhan. Busa wala niya tinguhaa ang dungog o posisyon. Sa dihang mikunsad ang espiritu ni Jehova sa pipila ka tawo sa kampo ug sila migawi ingong mga manalagna, buot silang pugngan sa katabang ni Moises nga si Josue, nga tingali gibati niya nga sila nagpamenos sa dungog ug awtoridad ni Moises. Apan mitubag si Moises: "Nangabugho ka ba alang kanako? Ayaw, nanghinaot ako nga ang tanang katawhan ni Jehova mga manalagna, tungod kay si Jehova magabutang sa iyang espiritu diha kanila!"—Num 11:24-29.

Bisag siya ang gitudlo ni Jehova nga pangulo sa dakong nasod sa Israel, andam si Moises nga modawat ug tambag gikan sa uban, ilabina kon kini makaayo alang sa nasod. Sa wala madugay human mobiya ang mga Israelinhon gikan sa Ehipto, si Jetro miduaw kang Moises, nga nagdala sa asawa ug mga anak ni Moises. Namatikdan ni Jetro kon unsa ka bug-at ang trabaho ni Moises, nga nagpaugtas kaniya samtang nagdumala sa mga problema sa tanan nga mianha kaniya. Maalamon niyang gisugyot ang usa ka mahapsay nga kahikayan nga niana idelegar ni Moises ang pipila ka responsibilidad ngadto sa uban, aron mogaan ang iyang luwan. Namati si Moises sa tambag ni Jetro, gidawat kini, ug giorganisar ang mga tawo sa linibo, ginatos, tagkalim-an, ug tagnapulo, nga may usa ka pangulo sa matag pundok ingong maghuhukom. Ang lisod lamang nga mga kaso ang dad-on ngadto kang Moises. Mamatikdan usab nga si Moises, samtang nagpatin-aw kang Jetro sa iyang gibuhat, miingon: "Kon sila [ang katawhan] adunay kaso nga motungha, kini modangat gayod kanako ug ako magahukom tali sa usa nga hingtungdan ug sa lain, ug *ang mga hukom sa matuod nga Diyos ug ang iyang mga balaod akong ipahibalo."* Pinaagi niini gipakita ni Moises nga iyang giila ang iyang

katungdanan sa paghukom, dili sumala sa iyang kaugalingong mga ideya, kondili sumala sa mga hukom ni Jehova ug nga, dugang pa niana, siya may kaakohan sa pagtabang sa katawhan nga mahibalo ug makaila sa mga balaod sa Diyos.—Ex 18:5-7, 13-27.

Sublisubli nga gipunting ni Moises si Jehova, ug dili ang iyang kaugalingon, ingong tinuod nga Pangulo. Sa dihang ang mga tawo mireklamo mahitungod sa pagkaon, gisultihan sila ni Moises: "Ang inyong mga pagbagulbol dili batok kanamo [kang Moises ug Aaron], kondili batok kang Jehova." (Ex 16:3, 6-8) Malagmit tungod kay gibati ni Miriam nga mamenosan ang iyang pagkaprominente tungod kay anaa ang asawa ni Moises, sa kasina ug sa pagkadili-matinahoron siya ug si Aaron misulti batok kang Moises ug sa iyang awtoridad. Gipakita sa rekord nga ang ilang sinultihan talamayon kaayo tungod kay niining higayona nga kini giingon: "Ang tawo nga si Moises mao ang labing maaghop sa tanang tawo sa ibabaw sa nawong sa yuta." Dayag nga si Moises nagpanuko nga mangatarongan sa iyang kaugalingon, nga sa kaaghop giantos ang pag-abuso. Apan nasuko si Jehova niini nga hagit, nga sa pagkatinuod maoy pag-insulto kang Jehova mismo. Iyang gihusay ang problema ug gikastigo ug maayo si Miriam. Ang gugma ni Moises sa iyang igsoong babaye nagtukmod kaniya nga magpataliwala alang kang Miriam, nga mituaw: "Palihog, Oh Diyos! Palihog, ayoha intawon siya!"—Num 12:1-15.

Pagkamasinugtanon, Paghulat Kang Jehova. Si Moises naghulat kang Jehova. Bisag gitawag siya nga maghahatag ug balaod sa Israel, iyang giila nga ang mga balaod wala maggikan kaniya. Wala siya magbuotbuot sa paghukom sa mga butang sumala sa iyang kaugalingong kahibalo. Sa legal nga mga kaso nga wala pa madumala kanhi o sa mga kaso nga wala niya tukmang hisabti kon unsaon pagpadapat ang balaod, iyang itugyan ang butang ngadto kang Jehova aron maestablisar ang usa ka hudisyal nga hukom. (Lev 24:10-16, 23; Num 15:32-36; 27:1-11) Mainampingon siya sa pagtuman sa mga instruksiyon. Sa makuting trabaho sa pagtukod sa tabernakulo ug sa paghimo sa mga kasangkapan niini ug sa mga besti sa mga saserdote, gihimo ni Moises ang mainampingon kaayong pagdumala. Ang rekord nag-ingon: "Ug gibuhat ni Moises ang sumala sa tanan nga gisugo ni Jehova kaniya. Siya nagbuhat sa ingon gayod." (Ex 40:16; itandi ang Num 17:11.) Sublisubli natong mabasa ang ubang mga pulong nga ang mga butang gibuhat "sumala sa gisugo ni Jehova kang Moises." (Ex 39:1, 5, 21, 29, 31, 42; 40:19, 21, 23, 25, 27, 29) Makaayo alang sa mga Kristohanon nga gibuhat kadto ni Moises, kay gipunting ni apostol Pablo nga kining mga butanga maoy "landong" ug ilustrasyon sa mga butang nga langitnon.—Heb 8:5.

Nasayop si Moises. Samtang ang Israel nagkampo sa Kades, lagmit sa ika-40 nga tuig sa ilang paglatagaw, si Moises nakahimog seryosong sayop. Ang pagtagad sa hitabo magpalalom sa atong pagpabili sa kamatuoran nga dili lamang si Moises dako kaayog katungdanan kondili nailalom usab sa bug-at kaayong responsibilidad kang Jehova ingong pangulo ug tigpataliwala sa nasod. Tungod sa kanihit sa tubig, ang mga tawo nakiglalis pag-ayo kang Moises nga nagbasol kaniya sa pagdala kanila gikan sa Ehipto ngadto sa umaw nga kamingawan. Dako gayod ang pag-antos ni Moises, giagwanta ang pagkasukihan ug pagkadili-mapinasakopon sa mga Israelinhon, nakig-ambit sa ilang mga kalisod, ug nagpataliwala kanila sa dihang sila makasala, apan dinhi sa makadiyot nawad-an siya sa kaaghop ug kalumo sa buot. Kay naglagot ug nayugot, si Moises ug Aaron mibarog atubangan sa katawhan ingon sa gisugo ni Jehova. Apan imbes ipunting ang pagtagad kang Jehova ingong Magtatagana, sila maharasong misulti sa katawhan ug nagpunting sa pagtagad sa ilang kaugalingon, diin si Moises miingon: "Paminaw, karon, kamong mga masuklanon! Gikan ba niining dakong bato nga kami magpagula ug tubig alang kaninyo?" Pinaagi niana, gihapak ni Moises ang bato ug gipabuhagay ni Jehova ang tubig, nga igo alang sa katawhan ug sa ilang mga panon sa kahayopan. Apan wala mahimuot ang Diyos sa panggawi ni Moises ug Aaron. Napakyas sila sa ilang pangunang responsibilidad, nga mao, ang pagbayaw sa ngalan ni Jehova. Sila "wala magmatinumanon" kang Jehova, ug si Moises 'nagpahinayak sa pagsulti pinaagi sa iyang mga ngabil.' Sa ulahi si Jehova nagsugo: "Tungod kay kamo wala magpakitag pagtuo kanako sa pagbalaan kanako atubangan sa mga mata sa mga anak sa Israel, nan kamo dili magadala niini nga kongregasyon ngadto sa yuta nga akong ihatag gayod kanila."—Num 20:1-13; Deu 32:50-52; Sal 106:32, 33.

Usa ka Magsusulat. Si Moises ang magsusulat sa Pentateuko, ang unang lima ka basahon sa Bibliya, nga mao, ang Genesis, Exodo, Levitico, Numeros, ug Deuteronomio. Ang iyang pagkamagsusulat gidawat sa mga Hudiyo sa tibuok nilang kasaysayan, diin kini nga seksiyon sa Bibliya nailhan nila ingong Torah, o Balaod. Si Jesus ug ang Kristohanong mga magsusulat kanunayng naghisgot kang Moises ingong naghatag sa Balaod. Gipasidunggan siya sa kadaghanan nga mao ang nagsulat sa basahon ni Job, usab sa Salmo 90 ug, lagmit, sa 91.—Mat 8:4; Luc 16:29; 24:27; Rom 10:5; 1Co 9:9; 2Co 3:15; Heb 10:28.

Iyang Kamatayon ug Paglubong. Ang igsoon ni Moises nga si Aaron namatay sa edad nga 123 samtang ang Israel nagkampo sa Bukid sa Hor, sa utlanan sa Edom, sa ikalimang bulan sa ika-40 nga tuig sa ilang panaw. Gidala ni Moises si Aaron sa bukid, gihukas ang mga besti sa pagkasaserdote ni Aaron, ug gisul-ob kini sa kamagulangang anak ug manununod ni Aaron nga si Eleasar. (Num 20:22-29; 33:37-39) Mga unom ka bulan sa ulahi, ang Israel nakaabot sa Kapatagan sa Moab. Dinhi gipatin-aw ni Moises ang Balaod pinaagi sa sunod-sunod nga mga pakigpulong ngadto sa nagkatigom nga nasod, gibatbat ang mga kausaban nga gikinahanglan sa dihang mabag-o na ang kahimtang sa pagkinabuhi sa Israel gikan sa pagbalhinbalhin sa pagkampo ngadto sa permanenteng pagkinabuhi diha sa ilang kaugalingong yuta. Sa ika-12 nga bulan sa ika-40 nga tuig (sa tingpamulak sa 1473 W.K.P.), iyang gipahibalo sa katawhan nga si Josue ang gitudlo ni Jehova nga mopuli kaniya ingong pangulo. Dayon gisugo si Josue ug gitambagan nga magmaisogon. (Deu 31:1-3, 23) Sa katapusan, human moawit ug usa ka awit ug human panalangini ang katawhan, si Moises mitungas sa Bukid sa Nebo sumala sa sugo ni Jehova, una aron makita ang Yutang Saad gikan sa bantaaw nga dapit niining bukira, dayon aron mamatay.—Deu 32:48-51; 34:1-6.

Si Moises nag-edad ug 120 sa panahon sa iyang kamatayon. Sa pagpamatuod nga siya baskog pa, ang Bibliya nag-ingon: "Ang iyang mata wala mohalap, ug ang iyang kusog wala mobiya." Gilubong siya ni Jehova sa dapit nga wala sukad mahibaloi. (Deu 34:5-7) Lagmit kini maoy aron dili malit-agan ang mga Israelinhon sa bakak nga pagsimba pinaagi sa paghimo sa iyang lubnganan nga usa ka ampoanan. Dayag nga tinguha sa Yawa nga gamiton ang lawas ni Moises alang sa maong katuyoan, kay si Judas, ang Kristohanong tinun-an ug igsoon-sainahan ni Jesu-Kristo, nagsulat: "Sa dihang si Miguel nga arkanghel may panagbingkil sa Yawa ug nakiglalis bahin sa lawas ni Moises, siya wala mangahas sa pagpakanaog ug hukom batok kaniya sa mapasipalahong mga pulong, kondili miingon: 'Hinaot si Jehova magabadlong kanimo.'" (Jud 9) Sa wala pa motabok ngadto sa Canaan ubos sa pagpanguna ni Josue, gituman sa Israel ang 30-ka-adlaw nga yugto sa pagbangotan alang kang Moises.—Deu 34:8.

Usa ka Manalagna nga Nailhan ni Jehova "Nawong sa Nawong." Sa dihang gihagit ni Miriam ug Aaron ang awtoridad ni Moises, gisultihan sila ni Jehova: "Kon adunay usa ka manalagna kaninyo alang kang Jehova, ipaila ko ang akong kaugalingon kaniya sa usa ka panan-awon. Ako makigsulti kaniya sa usa ka damgo. Dili ingon niana ang akong alagad nga si Moises! Siya gipiyalan sa tibuok nakong balay. Baba sa baba ako nakigsulti kaniya, sa ingon nagpakita kaniya, ug dili pinaagi sa mga tigmo; ug ang dagway ni Jehova mao ang iyang nakita. Nan, nganong kamo wala mahadlok sa pagsulti batok sa akong alagad, batok kang Moises?" (Num 12:6-8) Ang paniklop sa basahon sa Deuteronomio nagbatbat sa linaing baroganan ni Moises uban kang Jehova: "Apan wala pa gayoy mitindog nga manalagna sa Israel nga sama kang Moises, nga nailhan ni Jehova nawong sa nawong, mahitungod sa tanang ilhanan ug milagro nga gipadala ni Jehova kaniya aron buhaton sa yuta sa Ehipto kang Paraon ug sa tanan niyang mga alagad ug sa tibuok niyang yuta, ug mahitungod sa tanang kamot nga kusgan ug sa tanang dakong pagkamakalilisang nga gibuhat ni Moises atubangan sa mga mata sa tibuok Israel."—Deu 34:10-12.

Sumala sa mga pulong ni Jehova, si Moises, bisag siya sa literal wala makakita sa mismong persona ni Jehova, sama sa nahisgotan na, nakapahimulos sa mas direkta, malungtaron, ug suod nga relasyon uban kang Jehova kay kang bisan kinsang manalagna sa wala pa si Jesu-Kristo. Ang pulong ni Jehova: "Baba sa baba ako nakigsulti kaniya," nagbutyag nga si Moises personal nga nakig-atubang sa Diyos (pinaagi sa mga manulonda, nga makaduol sa mismong presensiya sa Diyos; Mat 18:10). (Num 12:8) Ingong tigpataliwala sa Israel, siya nakapahimulos sa usa ka halos mapinadayonong pagpakigsulti kang Jehova. Sa tanang panahon siya makahimo sa pagpresentar sa mga problema sa nasod ug sa pagdawat sa tubag sa Diyos. Gipiyalan ni Jehova si Moises 'sa tibuok Niyang balay,' nga gigamit si Moises ingong iyang suod nga hawas sa pag-organisar sa nasod. (Num 12:7; Heb 3:2, 5) Ang ulahing mga manalagna nagpadayon lamang sa pagtukod diha sa pundasyon nga gipahimutang pinaagi kang Moises.

Ang pagpakiglabot ni Jehova kang Moises talagsaon kaayo nga morag si Moises nakakita gayod sa Diyos pinaagi sa iyang kaugalingong mga mata, inay kay usa lamang ka panan-awon o damgo nga pinaagi niana madungog niya nga mosulti ang Diyos, nga maoy kasagarang paagi nga makigkomunikar ang Diyos sa iyang mga manalagna. Ang mga pakiglabot ni Jehova kang Moises maoy tinuod kaayo mao nga si Moises misanong nga morag siya nakakita "sa Usa nga dili-makita." (Heb 11:27) Dayag nga ang epekto niini diha kang Moises susama sa epekto diha kang Pedro labot sa panan-awon sa pagkausab sa dagway kasiglohan sa ulahi. Ang panan-awon tinuod kaayo alang kang Pedro nga gani siya nakig-ambit pa niana, nga nagsulti apan

wala makaamgo sa iyang gipanulti. (Luc 9:28-36) Ug si apostol Pablo sa ingon usab nakakitag usa ka panan-awon nga tinuod kaayo nga siya sa ulahi miingon sa iyang kaugalingon: "Kon diha ba sa lawas ako wala mahibalo, o gawas ba sa lawas ako wala mahibalo; ang Diyos nahibalo."—2Co 12:1-4.

Walay duhaduha nga ang talagsaong kalamposan ni Josue sa pag-establisar sa Israel sa Yutang Saad maoy, sa usa ka sukod, tungod sa maayong mga hiyas nga gitisok diha kaniya sa pagbansay ug sa panig-ingnan ni Moises. Si Josue maoy alagad ni Moises "sukad pa sa iyang pagkabatan-on." (Num 11:28) Dayag nga siya maoy usa ka komandante sa kasundalohan ubos ni Moises (Ex 17:9, 10) ug suod kaayo ni Moises ingong iyang tig-alagad sa daghan niyang kasinatian.—Ex 24:13; 33:11; Deu 3:21.

Naglarawan Kang Jesu-Kristo. Gitin-aw ni Jesu-Kristo nga si Moises nagsulat bahin kaniya, kay sa usa ka okasyon iyang gisultihan ang iyang mga magsusupak: "Kon mituo kamo kang Moises motuo unta kamo kanako, kay siya misulat man bahin kanako." (Ju 5:46) "Sugod kang Moises ug sa tanang Manalagna," sa dihang uban sa iyang mga tinun-an, "gibadbad [ni Jesus] kanila ang mga butang maylabot sa iyang kaugalingon diha sa tibuok nga Kasulatan."—Luc 24:27, 44; tan-awa usab ang Ju 1:45.

Lakip sa mga butang nga gisulat ni Moises bahin kang Kristo Jesus mao ang mga pulong ni Jehova: "Usa ka manalagna akong patindogon alang kanila gikan sa taliwala sa ilang mga igsoon, sama kanimo; ug igabutang ko ang akong mga pulong diha sa iyang baba, ug siya mosulti gayod kanila sa tanan nga akong isugo kaniya." (Deu 18:18, 19) Sa pagkutlo niining tagnaa si apostol Pedro wala magduhaduha nga kini nagtumong kang Jesu-Kristo.—Buh 3:19-23.

Sa daghang paagi dihay malarawanong katumbas tali niining duha ka dagkong manalagna, si Moises ug Jesu-Kristo. Sa pagkabata ang duha nakalingkawas sa pinakyaw nga pagpatay nga gisugo sa tagsatagsa ka magmamando sa ilang panahon. (Ex 1:22; 2:1-10; Mat 2:13-18) Si Moises gitawag gikan sa Ehipto uban sa "panganay" ni Jehova, ang nasod sa Israel, nga niana si Moises mao ang pangulo sa nasod. Si Jesus gitawag gikan sa Ehipto ingong panganay nga Anak sa Diyos. (Ex 4:22, 23; Os 11:1; Mat 2:15, 19-21) Ang duha nagpuasa sulod sa 40 ka adlaw sa mga dapit sa kamingawan. (Ex 34:28; Mat 4:1, 2) Ang duha mianhi sa ngalan ni Jehova, ang ngalan mismo ni Jesus nagkahulogang "Si Jehova Maoy Kaluwasan." (Ex 3:13-16; Mat 1:21; Ju 5:43) Si Jesus, sama kang Moises, 'nagmantala sa ngalan ni Jehova.' (Deu 32:3; Ju 17:6, 26) Ang duha talagsaon sa kaaghop ug pagpaubos. (Num 12:3; Mat 11:28-30) Ang duha nakabaton sa labing katuohang mga pamatuod aron ipakita nga sila gipadala sa Diyos—kahibulongang mga milagro sa nagkalainlaing matang, hinuon mas dako ang nahimo ni Jesu-Kristo kay kang Moises pinaagi sa pagbanhaw sa mga patay.—Ex 14:21-31; Sal 78:12-54; Mat 11:5; Mar 5:38-43; Luc 7:11-15, 18-23.

Si Moises maoy tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod tali sa Diyos ug sa nasod sa Israel. Si Jesus maoy Tigpataliwala sa bag-ong pakigsaad tali sa Diyos ug sa "balaang nasod," ang espirituwal nga "Israel sa Diyos." (1Pe 2:9; Gal 6:16; Ex 19:3-9; Luc 22:20; Heb 8:6; 9:15) Ang duha nag-alagad ingong mga maghuhukom, maghahatag ug balaod, ug pangulo. (Ex 18:13; 32:34; Dan 9:25; Mal 4:4; Mat 23:10; Ju 5:22, 23; 13:34; 15:10) Si Moises gipiyalan ug matinumanon sa iyang pagkapiniyalan diha sa 'balay sa Diyos,' sa ato pa, ang nasod o kongregasyon sa Israel. Ingong Anak sa Diyos gipakita ni Jesus ang pagkamatinumanon sa balay sa Diyos nga iyang gitukod, nga mao, ang nasod o kongregasyon sa espirituwal nga Israel. (Num 12:7; Heb 3:2-6) Ug bisan sa kamatayon dihay pagkapareho: Gitagoan sa Diyos ang lawas ni Moises ug ni Jesus.—Deu 34:5, 6; Buh 2:31; Jud 9.

Sa hapit nang matapos ang 40-ka-tuig nga pagpuyo ni Moises sa kamingawan, samtang siya nagbantay sa panon sa kahayopan sa iyang ugangang lalaki, ang manulonda sa Diyos milagrosong nagpakita kaniya diha sa nagdilaab nga tunokong tanom sa tiilan sa Bukid sa Horeb. Didto gisugo siya ni Jehova sa pagluwas sa Iyang katawhang Israel gikan sa Ehipto. (Ex 3:1-15) Busa ang Diyos nagtudlo kang Moises ingong Iyang manalagna ug hawas, ug busa si Moises niining higayona tukmang pagatawgon nga dinihogan, o "Kristo." Aron makadawat nianang hamiling katungdanan, kinahanglang talikdan ni Moises "ang mga bahandi sa Ehipto" ug palabihon nga "daogdaogon uban sa katawhan sa Diyos" ug busa antoson ang pagpakaulaw. Apan alang kang Moises ang "pagpakaulaw sa Kristo" maoy mga bahandi nga labaw pa kay sa tanang bahandi sa Ehipto.—Heb 11:24-26.

Ang kaamgid niini makita diha kang Jesu-Kristo. Sumala sa gipahibalo sa manulonda bahin sa iyang pagkatawo sa Betlehem, siya mahimong "usa ka Manluluwas, nga mao ang Kristo nga Ginoo." Siya nahimong Kristo, o Dinihogan, human siya mabawtismohi sa manalagnang si Juan sa Suba sa Jordan. (Luc 2:10, 11; 3:21-23; 4:16-21) Human niadto iyang gidawat nga siya "ang Kris-

to," o Mesiyas. (Mat 16:16, 17; Mar 14:61, 62; Ju 4: 25, 26) Gitutok usab ni Jesu-Kristo ang iyang mga mata sa ganti ug wala igsapayan ang pagpakaulaw kaniya sa mga tawo, sama sa gibuhat ni Moises. (Flp 2:8, 9; Heb 12:2) Ngadto niining Dakong Moises nga ang Kristohanong kongregasyon nabawtismohan—ngadto kang Jesu-Kristo, ang gitagnang Manalagna, Manluluwas, ug Pangulo. —1Co 10:1, 2.

MOLADA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nanganak; nahimong amahan; nagpahimugso"]. Usa sa mga siyudad sa habagatang Juda nga gipahat ngadto kang Simeon. Ang Molada nagpabilin sa mga kamot niini nga tribo hangtod sa paghari ni David. (Jos 15:21, 26; 19:1, 2; 1Cr 4:24, 28, 31) Human sa pagkadestiyero, ang mga Judeanhon nanimuyo pag-usab sa maong dapit.—Neh 11:25, 26.

Ang nahimutangan sa Molada wala pa gayod matino.

MOLEK [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nagmando ingong hari" o "hari," apan may mga bokales sa *bo'sheth,* "kaulawan," nga nagpasabot ug pagkasilag]. Usa ka bathala nga nalangkit ilabina sa mga Ammonhanon (1Ha 11:5, 7, 33); lagmit nga mao ra si Molok (Buh 7:43; itandi ang Am 5:26) ug Milcom. (1Ha 11:5, 33) Sa Jeremias 32:35, si Molek gihisgotan uban kang Baal, nga nagpasabot, kon dili man ugaling sila usa ra, lagmit adunay pipila ka kalangkitan nilang duha. Giisip sa daghang awtoridad ang "Molek" ingong titulo inay nga ngalan sa usa ka espesipikong bathala, ug busa, gituohan nga ang ngalang "Molek" lagmit gipadapat ngadto sa pipila ka diyos.

Giuyonan sa kadaghanan nga ang Malcam nga gihisgotan sa 2 Samuel 12:30 ug 1 Cronicas 20:2 mao ang larawang idolo sa Ammonhanong diyos nga si Milcom, o Molek, bisan tuod ang Hebreohanong termino mahimong hubaron nga "ilang hari." (Itandi ang *KJ; AS.*) Sa naunang bahin sa asoy diha sa Bibliya ang Ammonhanong hari gihisgotan pinaagi sa iyang ngalan nga Hanun (2Sa 10:1-4); busa, makataronganong mohinapos nga ang ngalang Hanun inay ang Malcam mao unta ang makita diha sa Kasulatanhong rekord kon ang hari inay ang idolo maoy gitumong. Dugang pa, daw dili katuohan nga ang usa ka hari mosul-ob ug korona nga motimbang ug mga 34 kg. Tungod sa samang katarongan gituohan nga gisul-ob ni David ang korona ni Malcam diha sa iyang ulo sa makadiyot lamang, tingali aron ipakita ang iyang kadaogan ibabaw sa bakak nga diyos. Sumala sa mabasa sa Targum, nga gidawat sa daghang mga maghuhubad, ang korona adunay usa lamang ka bililhong bato. Tungod niini gituohang ang bililhong bato, inay ang korona mismo, mao ang gibutang sa ulo ni David.

Paghalad ug Bata Ngadto Kang Molek. Ang balaod sa Diyos ngadto sa Israel naglatid sa silot nga kamatayon kang bisan kinsa, bisan sa usa ka langyawng pumoluyo, nga magahatag sa iyang anak ngadto kang Molek. (Lev 20:2-5) Bisan pa niana, ang apostatang mga Israelinhon sa gingharian sa Juda ug sa napulo-ka-tribong gingharian nagpaagi sa ilang mga anak diha sa kalayo.—2Ha 17:17, 18; Eze 23:4, 36-39.

Ang 'pagpaagi sa kalayo' ngadto kang Molek giisip sa pipila nga nagpasabot ug rituwal nga pagputli nga pinaagi niini ang mga bata ideboto o ipahinungod ngadto kang Molek; ang uban nagsabot niini ingong aktuwal nga paghalad. Dili gayod malalis nga ang mga Canaanhon ug ang apostatang mga Israelinhon naghalad sa ilang mga anak. (Deu 12:31; Sal 106:37, 38) Si Haring Ahaz sa Juda "nagsunog sa iyang mga anak ["anak," *Sy*] sa kalayo." (2Cr 28:3) Ang susamang teksto sa 2 Hari 16:3 mabasa: "Bisan ang iyang kaugalingong anak nga lalaki iyang gipaagi sa kalayo." Kini nagpasabot nga ang 'pagpaagi sa kalayo' usahay susama gayod ug kahulogan sa paghalad. Hinuon, ang pagsimba kang Molek lagmit dili kanunay ug sa tanang dapit managsama. Pananglitan, si Haring Solomon, ubos sa impluwensiya sa iyang langyawng mga asawa, nagtukod ug hatag-as nga mga dapit alang kang Molek ug sa ubang mga bathala, apan sa panahon lamang ni Ahaz nga gihisgotan ang paghalad ug mga bata. (1Ha 11:7, 8) Walay duhaduha nga kon kining takos kasilagan nga buhat naglungtad na una pa niini, kini gisaway na unta lakip sa ubang mga porma sa idolatriya nga naglungtad na sa panahon sa mga paghari sa nagkalainlaing mga hari. Tungod niini ang pipila ka komentarista mipabor sa opinyon nga ang ekspresyong 'ipaagi sa kalayo' sa orihinal gipadapat ngadto sa usa ka rituwal sa pagputli ug sa ulahi nagpasabot sa aktuwal nga paghalad.

"Ang pagpaagi" ngadto kang Molek nga gihisgotan sa nota o *footnote* sa Levitico 18:21 (*Rbi8*) dayag nga nagtumong sa pagdeboto o sa pagpahinungod sa mga bata ngadto niining bakak nga diyos. Kining tekstoha gihubad sa nagkalainlaing paagi: "Dili mo ipahinungod ang si bisan kinsa sa imong mga anak ngadto sa pag-alagad kang Molek." (*AT*) "Dili mo igahatag ang si bisan kinsa sa imong binhi aron ipaagi sila sa kalayo ngadto kang Molek." (*AS*) "Dili mo igahatag ang imong binhi aron ipahinungod ngadto sa idolo nga si Molok." (*Dy*) "Dili mo itugot nga ihalad ang bisan kinsa sa imong kaliwat ngadto kang Molek."—*NW.*

Si Ahaz ug Manases mao lamang ang mga hari sa Juda nga gihisgotang nagpaagi sa ilang mga

anak diha sa kalayo. Apan, tungod sa pagdasig niining duha ka hari sa paghalad ug bata, ang batasan dayag nga nakagamot taliwala sa mga Israelinhon sa katibuk-an. (2Ha 16:3; 21:6; Jer 7:31; 19:4, 5; 32:35; Eze 20:26) Hinuon, may mga panahon nga ang mga bata patyon una inay nga sunogon nga buhi.—Eze 16:20, 21.

Si Haring Josias nagdaot sa Topet, ang pangunang sentro sa pagsimba kang Molek didto sa Juda, aron mapugngan ang mga tawo sa pagpaagi sa ilang mga anak diha sa kalayo. (2Ha 23:10-13) Apan kini wala maghanaw sa maong batasan sa tanang panahon. Si Ezequiel, kinsa misugod sa pag-alagad ingong manalagna 16 ka tuig human mamatay si Josias, naghisgot niini ingong nahitabo sa iyang adlaw.—Eze 20:31.

Gituohan nga ang Molek nga kaniya gihalad ang mga bata maoy pormag tawo apan ang ulo maoy ulo sa torong baka. Ang larawan gikaingong gipainit pag-ayo hangtod nga mobaga ug ang mga bata iitsa ngadto sa nagtuy-od nga mga bukton niini, sa ingon mahulog ngadto sa nagdilaab nga hudno sa ubos. Kini nga konsepto sa dakong bahin gipasukad sa kahubitan nga gihatag sa Gregong historyador nga si Diodorus Siculus sa unang siglo W.K.P. bahin kang Cronos o Molok sa Cartago.—*Diodorus of Sicily,* XX, 14, 4-6.

Mahitungod sa buhat sa astrolohiya maylabot sa pagsimba kang Molek, tan-awa ang ASTROLOGO.

MOLID [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nanganak; nahimong amahan; nagpahimugso"]. Usa ka tawo sa Juda ug kaliwat ni Hesron pinaagi kang Jerameel. Si Molid mao ang anak nga lalaki ni Abisur pinaagi sa iyang asawa nga si Abihail.—1Cr 2:4, 5, 9, 25-29.

MOLOK. Tan-awa ang MOLEK.

MONTURA. Usa ka lingkoranan nga ipahimutang sa bukobuko sa usa ka hayop alang sa mosakay niini. Daghang teksto sa Bibliya ang naghisgot sa mga asno nga monturahanan (Gen 22:3; Num 22:21; 2Sa 17:23; 19:26; 1Ha 2:40; 13:13, 27; 2Ha 4:24), apan walay gihatag nga kahubitan bahin sa mga montura. Sumala sa mga ebidensiya sa karaang mga monyumento, mopatim-aw nga ang unang mga montura alang sa mga kabayo maoy usa lamang ka gamayng piraso sa panapton o hanig nga panit. Ang Hebreohanong berbo nga "montura" sa paninugdan nagkahulogang "higot," nga nagpakita nga ang mga montura gihigot diha sa mga hayop. Ang usa ka karaang linilok naghulagway sa samag-kahon nga montura nga gihigot diha sa bukobuko sa usay-bugdo nga kamelyo. Walay tinong detalye bahin sa "pangmonturang bukag sa kamelyo nga pangbabaye" nga gihisgotan sa Genesis 31:34. Ang Hebreohanong ekspresyon nga *kar hag·ga·mal′* gihubad sa nagkalainlaing paagi ingong "bag diha sa kamelyo" (*NE*), "lingkoranan diha sa kamelyo" (*JB*), ug "montura sa kamelyo" (*AT*).

Ilalom sa Balaod, ang usa nga makahikap sa montura nga gisakyan sa usa nga may inagas mahimong mahugaw, sama sa usa ka tawo nga makahikap sa usa ka butang nga nalingkoran sa usa ka babaye nga may regla.—Lev 15:9, 19-23.

MONYUMENTO. Usa ka haligi, plake, tinukod, o ubang ilhanan nga gitukod ingong handomanan sa usa ka tawo o sa usa ka talagsaong panghitabo. Ang pipila niini gihisgotan sa Bibliya, bisan tuod dili ang tanan niini gitawag nga mga monyumento.

Si Jehova nagpakita kang Jacob diha sa usa ka panan-awon sa kagabhion, nga naglig-on sa Abrahamikong pakigsaad ngadto kaniya (1781 W.K.P.). Ingong handomanan, gikuha ni Jacob ang bato nga iyang giunlanan, gipahimutang kini ingong usa ka haligi, ug gidihogan kini ug lana. Unya iyang gitawag ang maong dapit nga Bethel. (Gen 28:10-19) Mga 20 ka tuig sa ulahi si Jacob ug Laban, sa dihang naghimog usa ka pakigsaad sa pakigdait tali kanilang duha, nagpatindog ug usa ka haligi, ug usab sa usa ka tapok sa mga bato, didto sa bukirong rehiyon sa Gilead, aron magsilbing pahinumdom sa ilang kasabotan. (Gen 31:25, 44-52) Sa dihang gidala ni Jehova ang Israel ngadto sa Yutang Saad (1473 W.K.P.), duha ka monyumento ang gitukod sa dapit nga ilang gitabokan sa Suba sa Jordan, ang usa didto sa tungatunga ug ang lain didto sa K nga tampi sa suba, sa Gilgal. Kini maoy mga handomanan nga nagpahinumdom sa maong milagrosong pagtabok, ug human niadto sa dihang ang ilang mga anak mangutana kon unsa ang gihawasan niini nga mga monyumento, iasoy sa ilang mga amahan kon unsa ang gihimo ni Jehova alang sa iyang katawhan.—Jos 4:4-9, 20-24.

Human sa iyang kadaogan batok sa mga Amalekanhon, si Haring Saul nagtukod ug "usa ka monyumento [Heb., *yadh*] alang sa iyang kaugalingon." (1Sa 15:12) Ang Hebreohanong pulong nga *yadh,* nga sagad gihubad nga "kamot," mahimong magkahulogan usab nga "monyumento," maingon nga ang usa ka kamot nga giisa makapatagad sa panan-aw ug magpunting sa atensiyon sa espesipikong paagi, ang usa ka monyumento makapatagad usab sa katawhan ngadto sa pipila ka butang.

Ang Monyumento ni Absalom (Heb., *yadh*) maoy usa ka haligi sama sa daghang uban pang mga monyumento. Gipatindog kini ni Absalom didto sa Ubos nga Patag sa Hari duol sa Jerusalem, tungod kay sumala sa iyang giingon, "Wala akoy

anak nga lalaki nga magpahinumdom sa akong ngalan." (2Sa 18:18) Apan, karong adlawa walay nahibaloan labot niini nga monyumento o sa nahimutangan niini gawas sa gihisgotan sa Bibliya. Kini dili angayng pakasaypon nga mao ang gitawag nga lubnganan sa Walog sa Kidron, nga sumala sa eklesiastikal nga tradisyon iya ni Absalom apan diay iya sa Grego-Romanhong yugto sa arkitektura.—Tan-awa ang ABSALOM.

Sama kang Absalom, ang mga eunuko walay paglaom nga makabaton ug kaliwat nga magdala sa ilang mga ngalan. Apan, kon sila magmatinumanon kang Jehova, ug dili sama sa mabudhiong si Absalom, si Jehova nagsaad sa paghatag kanila ug "usa ka butang nga mas maayo kay sa mga anak nga lalaki ug mga anak nga babaye," nga mao, "igahatag ko gayod kanila sa akong balay ug sulod sa akong mga paril ang usa ka monyumento [Heb., *yadh*] ug ang usa ka ngalan . . . Usa ka ngalan hangtod sa panahong walay tino akong igahatag kanila, nga dili pagaputlon."—Isa 56:4, 5; itandi ang Pr 22:1.

Ang mga lapida gihimo usab ingong mga tigpahinumdom, sama pananglitan sa lapida nga nagtimaan sa "lubnganan sa tawo sa matuod nga Diyos" nga nagtagna kon unsay buhaton ni Josias batok sa halaran sa Bethel.—2Ha 23:16-18; 1Ha 13:1, 2.

MORE.

1. Tingali sa panahon ni Abraham ang dagkong mga kahoy sa More nahimong usa ka iladong ilhanan duol sa Sekem ug mopatim-awng nagpabilin nga ingon niana sulod sa kasiglohan human niana. (Gen 12:6; Deu 11:30; tingali mao usab ang gitumong diha sa Gen 35:4; Jos 24:25, 26; Huk 9:6.) Giisip sa pipila ka eskolar nga ang "dakong kahoy sa Meonenim" mao ang "dagkong mga kahoy sa More." (Huk 9:37) Tingali "More" ang ngalan sa orihinal nga tag-iya sa luna sa yuta duol sa Sekem nga adunay usa ka dako kaayong kahoy o usa ka pundok o plantasyon sa dagkong mga kahoy.

2. Ang ngalan sa usa ka bungtod nga sa duol niini gipildi ni Gideon ang mga Midianhon. (Huk 7:1) Kini nga bungtod giisip sa kadaghanan nga mao ang abohon ug kolor, upawng tagaytay sa Jebel Dahi (Givʻat Ha-More), mga 8 km (5 mi) sa A sa gituohang nahimutangan sa atabay ni Harod.

MORESET, MORESET-GAT [Kabtangan sa Gat]. Lagmit mao ang pinuy-anan ni manalagnang Miqueas. (Jer 26:18; Miq 1:1) Gituohan nga lagmit mao kini ang Tell el-Judeideh (Tel Goded), mga 35 km (22 mi) sa HK sa Jerusalem ug mga 10 km (6 mi) sa HS sa Gat. Ang gikombinar nga ngalang Moreset-gat (Miq 1:14) nagpasabot nga kini nga siyudad sa usa ka paagi nalangkit sa Gat. Tingali sulod sa pipila ka panahon kini gigamhan sa Filistehanong siyudad sa Gat, sanglit ang mga Filistehanon naggahom sa ubang mga dapit gawas pa sa ilang lima ka pangunang mga siyudad (ang Gat lakip niining lima).—1Sa 6:18; 27:5.

Giisip sa pipila nga ang Miqueas 1:14 naghimo ug gamayng kalainan sa ngalan nga Moreset (nagkahulogang "Kabtangan"). Ang Hebreohanong termino nga "mga gasa sa pagpanamilit" niini nga teksto nagtumong sa usa ka tawo o kabtangan nga temporaryo o permanente nga gitugyan o gihatag. Busa, ang Zion (Miq 1:13) mawad-an niini nga siyudad, kay ang Moreset mismo mao ang "mga gasa sa pagpanamilit."

MORIA. Ang ngalan sa batoon ug habog nga dapit nga diha niana gitukod ni Solomon ang usa ka maanindot nga templo alang kang Jehova. Una pa niana, gipalit sa iyang amahang si David ang maong luna gikan kang Arauna (Ornan) nga Jebusihanon aron magtukod didto ug usa ka halaran, sanglit mao kini ang paagi nga gipakita sa Diyos sa pagpahunong sa hampak tungod sa sala ni David maylabot sa gihimong pagsenso.—2Sa 24:16-25; 1Cr 21:15-28; 2Cr 3:1; tan-awa ang ARAUNA.

Giingon sa karaang Hudiyohanong tradisyon nga ang nahimutangan sa templo mao ang bukid sa "yuta sa Moria" diin si Abraham misulay sa paghalad kang Isaac, ingong pagsunod sa sugo sa Diyos. (Gen 22:2; tan-awa ang *Jewish Antiquities,* VII, 329-334 [xiii, 4].) Kini maghimo sa "yuta sa Moria" nga mao ang bukirong rehiyon palibot sa Jerusalem. Gikan sa kanait nga dapit sa Beer-seba, si Abraham mipanaw paingon sa "yuta sa Moria"; ug sa ikatulong adlaw, iyang nakita gikan sa halayo kining gitudlo sa Diyos nga dapit.—Gen 21:33, 34; 22:4, 19.

Gisupak sa pipila ang pagtuo nga ang Bukid sa Moria mao ang Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem, tungod sa gilay-on niini gikan sa Beer-seba ug sa pagkadili-makita niini "gikan sa halayo." Apan didto paingon "sa *yuta* sa Moria" nga mipanaw si Abraham. Sa unang adlaw, si Abraham sayo nga mibangon, nagmuntora sa iyang asno, nagbugha ug kahoy, nagluwan niini diha sa hayop, ug dayon misugod sa iyang panaw. (Gen 22:2, 3) Kadto maoy 'sa ikatulong adlaw nga giyahat ni Abraham ang iyang mga mata ug nakakita sa dapit [ang *yuta* sa Moria] gikan sa halayo.' Busa, ang ikaduhang adlaw mao lamang ang tibuok adlaw nga panaw. Kon bahin sa pagkatataw sa Bukid sa Moria ug sa gilay-on sa pagpanaw, ang *The Illustrated Bible Dictionary* nag-ingon: "Hinuon, ang gilay-on gikan sa H sa Filistia hangtod sa Jerusalem maoy *mga* 80 km, nga lagmit gikinahanglan gayod ang 3-ka-adlaw nga panaw, ug sa Genesis ang dapit nga gipunting dili mao ang 'bukid sa Moria' kondili

ang usa sa ubay-ubayng mga bukid nianang yutaa nga gitawag niana nga ngalan, ug ang mga bungtod nga nahimutangan sa Jerusalem makita ra sa halayo. Nan dili angayng kaduhaduhaan nga ang paghalad ni Abraham nahitabo diha sa nahimutangan sa ulahing Jerusalem, kon dili man ugaling sa bungtod sa Templo." (Giedit ni J. Douglas, 1980, Tomo 2, p. 1025) Busa, ang panaw nga mga 80 km (50 mi) pinaagi sa pagbaktas gikan sa Beer-seba hangtod sa Bukid sa Moria lagmit miabot gayod ug kapin sa duha ka adlaw.

Dayag nga ang Bukid sa Moria layolayo pa gikan sa Salem sa panahon ni Abraham mao nga sa dihang gisulayan ang paghalad kang Isaac kini wala sa bug-os makita sa mga molupyo sa siyudad. Walay rekord nga kini sila nakasaksi sa panghitabo o misulay sa pagbabag. Masabot nga kining dapita medyo hilit kasiglohan sa ulahi tungod kay sa adlaw ni David dihay giokanan ibabaw sa Bukid sa Moria. Hinuon, walay gihisgotan nga dihay mga tinukod sa maong dapit.—2Cr 3:1.

Karong adlawa ang Islamikong ampoanan nga nailhan ingong Dome of the Rock nahimutang ibabaw sa Bukid sa Moria.—Tan-awa ang JERUSALEM (Ulahing mga Yugto).

MOSERA, MOSEROT. Ang dapit nga gikampohan sa mga Israelinhon sa dihang namatay si Aaron. (Deu 10:6) Dayag nga kini duol sa Bukid sa Hor (diin didto namatay si Aaron), apan ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi. (Num 33:38) Ang plural nga porma sa Mosera, ang "Moserot," makita sa Numeros 33:30, 31 ug dayag nga nagtumong sa nahaunang gikampohan sa Israel didto.

MOZA [Pag-adto].

1. Usa ka kaliwat ni Juda ug anak nga lalaki ni Caleb pinaagi sa iyang puyopuyo nga si Epa.—1Cr 2:46.

2. Usa ka Benjaminhon ug kaliwat ni Haring Saul. Siya mao ang anak nga lalaki ni Zimri ug amahan ni Binea.—1Cr 8:33-37; 9:42, 43.

MOZAH [Gititian (Gipug-an; Gipisat)]. Usa ka siyudad sa Benjamin. (Jos 18:21, 26) Ang karaang dapit gituohan nga nahimutang sa o duol sa Qalunyah (Mevasseret Ziyyon), usa ka balangay nga mga 7 km (4.5 mi) sa KAK sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem. Ang mga gunitanan sa banga nga gimarkahan sa ngalang Mozah nakaplagan sa Jerico ug sa Tell en-Nasbeh.

MULA [Heb., *pe'redh; pir·dah'* (bayeng mula)]. Ang mestiso nga liwat sa usa ka laking asno ug sa usa ka bayeng kabayo. Ang lawas sa mula susama sa kabayo, apan ang iyang mubo, dakong ulo, tag-as nga dalunggan, mubong lambungay, gagmayng mga tiil, ug ikog nga may labong ug tag-as nga balhibo sa tumoy niini maoy sama sa asno. Nakuha sa mula (*Equus asinus mulus*) ang pipila ka maayong mga kinaiya sa iyang duha ka ginikanan: ang pagkamalahutayon, kalig-on, ug pagkadili-daling matakilpo sa asno, ug ang kakusgan, kaliksi, ug kaisog sa kabayo. Kini nga hayop dili daling matakptan ug sakit kon itandi sa kabayo, mas molahutay sa pagdala ug bug-at nga mga luwan, ug mas taas ug kinabuhi. Ang *hinny,* ang liwat sa laking kabayo ug sa bayeng asno, mas gamay kay sa mula ug dili kaayo kusgan ug matahom. Ang laki ug bayeng mula, gawas sa pipila ka eksepsiyon, dili makapatunghag liwat.

Kini nga mga hayop maoy lakip sa mga gasa nga gidala ngadto kang Solomon sa mga hari nga buot mamati sa iyang kaalam. (1Ha 10:24, 25; 2Cr 9:23, 24) Ang ubang mga mula lagmit nga nabatonan gikan sa mga magpapatigayon, sama sa mga Fenicianhon. (Eze 27:8, 9, 14) Sa panahon ni David, ang mga mula gigamit nga sakyanan sa mga tawong prominente. Ang kaugalingong bayeng mula ni David gipagamit kang Solomon sa dihang gidihogan siya didto sa Gihon.—2Sa 13:29; 18:9; 1Ha 1: 33, 34, 38, 39.

Ang mga mula gipabilhan ingong mga luwananan. (2Ha 5:17; 1Cr 12:40) Si Jehova, pinaagi sa iyang manalagna nga si Isaias, nag-ingon nga ang mga mula maoy usa sa mga hayop nga sakyan sa iyang natibulaag nga katawhan paingon sa Jerusalem. (Isa 66:20) Busa makaiikag nga ingong katumanan sa tagna, kadtong namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya nagdalag 245 ka mula gawas pa sa ubang mga mananap nga luwananan. —Esd 2:66; Neh 7:68.

Ang mga tawo gitambagan nga sila dili mawad-ag pagsabot, sama sa usa ka kabayo o mula kansang kaliksi kinahanglang kontrolahon pinaagig busal o renda.—Sal 32:9.

MULBERI, ITOM NGA KAHOYNG [Gr., *sy·ka'mi·nos*]. Gitawag usab nga *sycamine,* kini nga kahoy gihisgotan lamang diha sa pahayag ni Jesus ngadto sa iyang mga apostoles maylabot sa ilang pagtuo. (Luc 17:5, 6, *ftn* sa *Rbi8*) Ang Gregong pulong nga gigamit kasagarang nagtumong sa kahoyng mulberi, ug ang itom nga mulberi (*Morus nigra*) sagad nga gitanom sa Israel. Kini maoy usa ka lig-on nga kahoy nga moabot sa gitas-on nga mga 6 m (20 p), nga may dagko, pormag-kasingkasing nga mga dahon ug lugom-pula o itom nga bunga nga kaamgid sa *blackberry.*

MUPIM. Usa sa "mga anak nga lalaki" ni Benjamin (Gen 46:21); dayag nga mao ra si Sepupam (Num 26:39), Sepupan (1Cr 8:5), ug Supim (1Cr 7:12).

MUSI. Apo nga lalaki ni Levi ug anak ni Merari. (Ex 6:16, 19) Si Musi nanganak ug tulo ka anak nga lalaki ug nagpundar ug usa ka banay nga gitawag ug mga Musihanon.—1Cr 23:23; Num 26:58.

MUSIHANON [lagmit, Kang (Iya ni) Moises]. Usa ka Levihanong banay nga naggikan kang Musi nga anak nga lalaki ni Merari.—Num 3:17, 20, 33; 26:58.

MUSIKA. Usa sa mga gasa sa Diyos nga pinaagi niini ang tawo makadayeg ug makapasalamat sa iyang Maglalalang maingon man makapahayag sa iyang mga pagbati, sa iyang mga kasub-anan ug mga kalipay. Ang pag-awit maoy usa gayod ka prominenteng bahin sa pagsimba kang Jehova nga Diyos, apan mahinungdanong bahin usab ang instrumental nga musika. Kini nagsilbi dili lamang sa pagduyog sa mga mag-aawit kondili usab sa pagsangkap sa ilang pag-awit. Busa dili ikatingala nga gikan sa sinugdan hangtod sa kataposan daghag gihisgotan ang Bibliya bahin sa pag-awit ug sa instrumental nga musika, maylabot sa matuod nga pagsimba ug sa uban pa.—Gen 4:21; 31:27; 1Cr 25:1; Pin 18:22.

Kasaysayan. Ang unang paghisgot sa Bibliya sa musika o honi maoy sa wala pa ang Lunop, sa ikapitong kaliwatan gikan kang Adan: "[Si Jubal] ang mag-uugda sa tanan niadtong nagagamit sa alpa ug sa plawta." Lagmit gihubit niini ang pagkamugna sa unang mga tulonggon o tingali bisan ang pagkatukod sa usa ka matang sa propesyon sa musika.—Gen 4:21.

Sa kapanahonan sa mga patriarka ang musika mopatim-awng usa ka hinungdanong bahin sa kinabuhi, nga makita sa tinguha ni Laban nga manamilit kang Jacob ug sa iyang mga anak nga babaye nga may musika. (Gen 31:27) Ang pag-awit ug ang pagduyog ginamit ang mga tulonggon nagtimaan sa pagsaulog sa kaluwasan didto sa Pulang Dagat ug sa madaogong pagpauli ni Jepte, David, ug Saul gikan sa pagpakiggubat.—Ex 15:20, 21; Huk 11:34; 1Sa 18:6, 7.

Sa matag usa sa duha ka okasyon nga nalangkit ang pagdala sa Arka ngadto sa Jerusalem, presente ang mga mag-aawit ug mga manunugtog. (1Cr 13:8; 15:16) Sa ulahing katuigan sa kinabuhi ni David, si Jehova, pinaagi sa iyang mga manalagnang si Natan ug Gad, nagsugo sa pag-organisar sa musika alang sa sangtuwaryo.—1Cr 23:1-5; 2Cr 29:25, 26.

Ang pag-organisar sa musika nga gisugdan ni David bug-os nga natuman didto sa templo ni Solomon. Ang kahalangdon ug kadaghan sa musika sa panahon sa pagpahinungod sa templo masabtan gikan sa kamatuoran nga ang mga tigtrompeta lamang mikabat ug 120. (2Cr 5:12, 13) Apan sa dihang wala na hatagig pagtagad sa nasod ang ilang pagkamatinumanon kang Jehova, ang tanang bahin sa matuod nga pagsimba naapektohan, lakip ang musika. Hinunoa, sa dihang gihimo ni Haring Ezequias ug Haring Josias ang ilang mga reporma, ingon man sa dihang namauli ang mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, gipaningkamotan nga maorganisar pag-usab ang kahikayan sa musika nga gitinguha ni Jehova. (2Cr 29:25-28; 35:15; Esd 3:10) Sa ulahi, sa dihang giinagurahan ni Nehemias ang paril sa Jerusalem, ang Levihanong mga mag-aawit, nga bug-os giduyogan sa mga tulonggon, nakaamot ug dako sa kalipay sa okasyon. (Neh 12:27-42) Bisan tuod wala nay gihisgotan ang Kasulatan bahin sa musika maylabot sa pagsimba didto sa templo human sa panahon ni Nehemias, ang ubang mga rekord, sama sa Talmud, naghisgot bahin sa musika nga gigamit didto hangtod sa kalaglagan sa Jerusalem niadtong 70 K.P.

Unsa ka dako ang grupo sa mga mag-aawit didto sa templo sa Jerusalem?

Labot sa pagpangandam alang sa templo ni Jehova, si David migahin ug 4,000 ka Levihanon alang sa musikal nga pag-alagad. (1Cr 23:4, 5) Taliwala kanila mao ang 288 ka "binansay sa awit alang kang Jehova, tanan mga batid." (1Cr 25:7) Ang bug-os nga kahikayan gipailalom sa direksiyon sa tulo ka batid kaayong mga maghohoni, si Asap, Heman, ug Jedutun (dayag nga ginganlan usab ug Etan). Sanglit ang matag usa niini nga mga lalaki maoy kaliwat sa usa sa tulo ka anak nga lalaki ni Levi nga si Gersom, Kohat, ug Merari, sa ingon ang tulo ka pangunang Levihanong mga banay may mga hawas diha sa kahikayan sa musika sa templo. (1Cr 6:16, 31-33, 39-44; 25:1-6) Ang mga anak niining tulo ka lalaki sa katibuk-an maoy 24, nga ang tanan maoy lakip sa nahisgotang 288 ka batid nga mga maghohoni. Ang matag usa ka anak nga lalaki gitudlo pinaagig ripa ingong pangulo sa usa ka dibisyon sa mga maghohoni. Ubos sa iyang pagtultol mao ang dugang 11 ka "batid" nga mga maghohoni, nga gipili gikan sa iyang kaugalingong mga anak ug sa ubang mga Levihanon. Niining paagiha ang 288 ($[1 + 11] \times 24 = 288$) ka batid nga Levihanong mga maghohoni, sama sa mga saserdote, gilain ngadto sa 24 ka dibisyon. Kon ang tanang nahibilin nga 3,712 ka "tinun-an" bahinon, kini adunay aberids nga mga 155 ka dugang mga tawo sa matag usa sa 24 ka dibisyon, nga nagpasabot nga adunay mga 13 ka Levihanon diha sa nagkalainlaing ang-ang

sa pagtuon ug pagbansay ug musika ilalom sa usa ka batid nga maghohoni. (1Cr 25:1-31) Sanglit ang mga tigtrompeta maoy mga saserdote, sila maoy dugang pa sa Levihanong mga maghohoni.—2Cr 5:12; itandi ang Num 10:8.

Instrumental nga Musika. Diyutay ra kaayong impormasyon ang gihatag sa Bibliya maylabot sa porma o pagkagama sa kapin sa usa ka dosena nga nagkalainlaing mga tulonggon nga gihisgotan niini. Busa, ang kadaghanang eskolar nagdepende pag-ayo sa nadiskobrehan sa mga arkeologo labot sa mga tulonggon nga gigamit sa kontemporaryong mga nasod sa palibot. Bisan pa niana, kini tingali dili kanunay nga kasaligang giya, sanglit mopatim-aw nga ang Israel nanghawod sa musika kon itandi sa iyang mga silingan. Dugang pa, gilangkit sa pipila ang nagkalainlaing mga tulonggon sa Kasulatan ngadto sa mga tulonggon nga gigamit sa modernong mga panahon didto sa Tungang Sidlakan, nga gituohan nga adunay karaang kagikan. Kini usab maoy pangagpas lamang.

Ang mga tulonggon sa Bibliya tingali giklasipikar ingon sa mosunod:

Kinuldasan: alpa, subing, sitara.

Huyponon: gayta, plawta, budyong, trompeta, (lagmit) nehiloth.

Basalon: piyangpiyang, sistrum, tamborin.

Alang sa dugang pang impormasyon tan-awa ang tagsatagsa ka artikulo sa mga tulonggon nga gihisgotan.

Walay katarongan ang pagtuo nga ang mga tulonggon sa Israel maoy dili-maayo ang pagkadisenyo, pagkagama, o ang tunog. Ang Bibliya nagingon nga ang mga alpa ug ang kinuldasang mga tulonggon nga gigamit sa templo maoy mga gama gikan sa labing maayo, inimportar nga kahoyng algum; ang mga trompeta maoy gama gikan sa plata. (1Ha 10:11, 12; Num 10:2) Walay duhaduha, gigamit ang labing batid nga mga artesano sa paggama sa mga tulonggon sa templo.

Ang Kasulatan ug ang dili-Biblikanhong mga manuskrito nga nagsukad sa wala pa ang Komong Panahon magpamatuod sa kalidad sa mga tulonggon ingon man usab sa katakos sa Israelinhong mga maghohoni. Ang Linukot nga mga Basahon sa Patayng Dagat nag-ingon nga ang daghang trompeta adunay espesipiko, nagkadaiyang komplikado nga mga tingog nga ipagula nga "samag pinaagi sa usa ka baba." Kini nagkinahanglan dili lamang sa batid nga mga maghohoni kondili usab sa mga tulonggon nga gituyo paggama nga ang tingog makontrolar aron ipaangay ang tanang tono ngadto sa usag usa. Ang pagkaangay sa tono gipakita sa inspiradong rekord labot sa honi nga gitugtog sa panahon sa inagurasyon sa templo ni Solomon: "Ang [usa ka gatos ug kawhaan ka] mga tigtrompeta ug ang mga mag-aawit *nagkahiusa sa pagpalanog ug usa ka tingog."*—2Cr 5:12, 13.

Ang Bibliya nagtala lamang ug upat ka tulonggon nga tinong lakip sa orkestra sa templo: mga trompeta, alpa, kinuldasan nga mga tulonggon (Heb., *neva·lim′*), ug mga piyangpiyang. Bisan tuod kini dili kompletong orkestra subay sa modernong mga sukdanan, kini wala gayod himoa aron mahimong ingon niana nga orkestra, apan kini gihimo lamang aron moduyog sa pag-awit diha sa templo. Ang maong kombinasyon sa mga tulonggon maayo na kaayo alang niini nga katuyoan. —2Cr 29:25, 26; Neh 12:27, 41, 42.

Labot sa panahong gipatugtog ang sagradong mga tulonggon, ang Kasulatan naghisgot sa mosunod maylabot sa mga trompeta: "Sa adlaw sa inyong pagmaya ug sa mga panahon sa inyong kapistahan ug sa mga sinugdan sa inyong mga bulan, kamo maghuyop sa mga trompeta ibabaw sa inyong mga halad-nga-sinunog ug sa inyong mga halad-sa-panag-ambit." (Num 10:10) Human maorganisar ang musika sa templo, ang uban sa mga tulonggon lagmit gigamit sa pagduyog sa mga trompeta alang niini ug sa ubang linaing mga okasyon. Kini nga konklusyon, ingon man ang pamaagi nga gisunod labot sa musika, daw mao ang gipaila sa pagkasunodsunod sa mga panghitabo nga gihubit nga nahitabo sa dihang ang sagradong mga pag-alagad gipasig-uli ni Haring Ezequias human niya mahinloi ang templo: "Sa nasugdan na ang halad-nga-sinunog, ang awit kang Jehova misugod ug ingon man ang mga trompeta, nga ilalom sa pagpanguna sa mga tulonggon ni David nga hari sa Israel. Ug ang tibuok nga kongregasyon nagyukbo samtang ang awit milanog ug ang mga trompeta mibudyong—ang tanan niini hangtod nga nahuman ang tanang halad-nga-sinunog." (2Cr 29:27, 28) Ang mga trompeta nga gihisgotang "ilalom sa pagpanguna sa mga tulonggon ni David" daw nagpaila nga ang mga tigtrompeta nagpatingog aron duyogan ang ubang mga tulonggon inay nga mangibabaw niini. Ang nahimutangan sa tibuok grupo sa mga maghohoni mao ang "dapit sa sidlakan sa halaran." —2Cr 5:12.

Giawit nga Musika. Ang mga mag-aawit sa templo maoy Levihanong mga lalaki. Ang Kasulatan wala maghisgot ug babayeng mga mag-aawit sa templo. Ang usa sa mga Targum (sa Ecc 2:8) tin-awng nagpaila nga dili apil ang mga babaye diha sa koro. Ang kamatuoran nga ang mga babaye gidid-an gani sa pagsulod sa pipila ka dapit sa templo daw nagpahimong imposible nga sila makabaton ug opisyal nga katungdanan didto.—2Cr 5:12; Neh 10:39; 12:27-29.

Ang pag-awit diha sa templo gipabilhan pag-ayo. Dayag kini gikan sa daghang paghisgot sa Kasulatan bahin sa mga mag-aawit ingon man sa kamatuoran nga sila “gipahigawas sa katungdanan” nga komon sa ubang mga Levihanon aron ideboto sa bug-os ang ilang kaugalingon sa ilang pag-alagad. (1Cr 9:33) Ang ilang pagpadayon ingong linaing grupo sa mga Levihanon gipasiugda pinaagi sa pagtala kanila nga bulag gikan niadtong namalik gikan sa Babilonya. (Esd 2:40, 41) Bisan ang awtoridad sa Persianhong hari nga si Artajerjes (Longimanus) nagpamatuod alang kanila, nga nagpahigawas kanila, duyog sa ubang linaing mga pundok, gikan sa pagbayad ug ‘buhis, tributo, ug bayranan.’ (Esd 7:24) Sa ulahi, ang hari nagsugo nga ihatag ang “piho nga tagana alang sa mga mag-aawit sumala sa gikinahanglan sa matag adlaw.” Bisan tuod kini nga sugo gipasidungog kang Artajerjes, lagmit gayod nga kini gipakanaog ni Esdras pinasukad sa gahom nga gihatag kaniya ni Artajerjes. (Neh 11:23; Esd 7:18-26) Busa, masabot nga bisan tuod ang tanang mag-aawit maoy mga Levihanon, ang Bibliya naghisgot kanila ingong linaing pundok, nga nagtawag kanila ingong “mga mag-aawit ug mga Levihanon.”—Neh 7:1; 13:10.

Gawas sa pagsimba sa templo, ang ubang mga mag-aawit, nga mga lalaki ug babaye, gihisgotan diha sa Kasulatan. Ang mga pananglitan niini mao ang mga mag-aawit nga lalaki ug babaye nga gihuptan ni Solomon diha sa iyang palasyo; mao man usab, ang mga 200 ka mag-aawit nga lalaki ug babaye kinsa, dugang pa sa Levihanong mga maghohoni, mipauli gikan sa Babilonya. (Ecc 2:8; Esd 2:65; Neh 7:67) Kining dili-Levihanong mga mag-aawit, nga komon sa Israel, gigamit dili lamang sa paghatag ug dugang kasadya sa nagkalainlaing malipayong mga okasyon kondili usab sa pag-awit ug mga awit sa pagbangotan sa mga panahon sa kasub-anan. (2Sa 19:35; 2Cr 35:25; Jer 9:17, 20) Ang batasan sa pagsuhol ug propesyonal nga mga maghohoni sa mga panahon sa kasadya ug kasubo mopatim-aw nga nagpadayon hangtod sa panahon nga si Jesus dinhi pa sa yuta.—Mat 11:16, 17.

Bisan tuod kini wala kaayo hatagig dakong pagtagad sama sa Hebreohanong Kasulatan, ang musika wala isalindot o isalikway diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang instrumental nga musika maylabot sa matuod nga pagsimba gihisgotan lamang sa mahulagwayong diwa diha sa Gregong Kasulatan (Pin 14:2); bisan pa niana ang pag-awit daw komon kaayo taliwala sa mga alagad sa Diyos. Si Jesus ug ang iyang mga apostoles miawit ug mga awit sa pagdayeg human sa Panihapon sa Ginoo. (Mar 14:26) Si Lucas naghisgot bahin kang Pablo ug Silas nga nanag-awit sa dihang nabilanggo, ug ang pagdasig ni Pablo sa mga isigkamagsisimba mao ang pag-awit ug mga awit sa pagdayeg kang Jehova. (Buh 16:25; Efe 5:18, 19; Col 3:16) Ang mga pulong ni Pablo sa 1 Corinto 14:15 labot sa pag-awit mopatim-awng nagpaila nga kini maoy naandang bahin sa Kristohanong pagsimba. Sa pagtala sa iyang inspiradong panan-awon, si Juan naghisgot sa nagkalainlaing mga linalang sa langit nga nanag-awit ngadto sa Diyos ug kang Kristo.—Pin 5:8-10; 14:3; 15:2-4.

Kinaiyahan sa Musika sa Bibliya. Ang hataas nga sukdanan sa moralidad sa mga Israelinhon ug ang ilang hataas ug kalidad nga literatura, ingon sa gipakita sa ilang mga balak ug mga prosa sa Hebreohanong Kasulatan, nagpaila nga ang musika sa karaang Israel lagmit milabaw gayod sa musika sa mga nasod niadtong panahona. Tinong ang panukbil sa musika sa Israel mas labaw gayod kay sa silingang mga nasod. Makaiikag ang usa ka Asiryanhon nga pinaugdong kinulit nga diha niana gihulagway si Haring Senakerib nga nagpugos kang Haring Ezequias sa pagbayad kaniyag lalaki ug babayeng mga maghohoni ingong tributo. —*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 288.

Dugay nang gituohan sa uban nga ang Hebreohanong musika pulos saloma, nga walay kombinasyon sa mananoy nga nota. Bisan pa niana, ang pagkailado lamang sa alpa ug sa ubang kinuldasang mga tulonggon sa Israel magpanghimakak gayod niini nga pangagpas. Imposible gayod nga tugtogon sa usa ka maghohoni ang daghag kuldas nga tulonggon ug dili makamatikod nga ang kombinasyon sa pipila ka nota mananoy kaayo o nga ang espesipikong serye sa mga nota sama nianang sa *arpeggio* mopatunghag maanindot kaayong honi. Ang usa ka maalamong tinubdan sa kasaysayan sa musika, si Curt Sachs, nag-ingon: “Ang nakagamot pag-ayong panglantaw nga ang kombinasyon sa mananoy nga mga nota ug *polyphony* [kombinasyon sa duha o kapin pang musikal nga mga piyesa o tingog] iya lamang sa edad medya ug sa modernong Kasadpan maoy dili tinuod.” Siya nagpadayon nga bisan taliwala sa karaang mga kultura adunay daghang pananglitan sa musika nga gitugtog nga sal-angsal-ang diha sa tinaglima, tinagup-at, tinagutlo ingon man diha sa mga oktaba, ug nga taliwala niini nga mga tawo, lakip ang pipila ka tribo sa Pygmy, dihay kaugmaran sa nagsapaway nga *antiphony* (tubagtubag nga pag-awit sa duha ka pundok sa mga mag-aawit) ngadto sa naandang *canon* nga estilo sa pag-awit.

Pinasukad sa tibuok-yutang panukiduki, si Sachs mihinapos nga “ang mga koro ug mga orkestra nga nalangkit sa Templo sa Jerusalem adunay hataas nga sukdanan sa edukasyon, kabatid, ug kahibalo sa musika.” Siya nagpadayon: “Hinungdanon ang

pagkahibalo nga ang karaang Kasadpanhong Sidlakan may musika nga lahi kaayo kon unsay giila sa mga historyador sa ikadesinuybeng siglo. . . . Bisan tuod kita wala mahibalo kon unsay tono sa maong karaang musika, kita adunay igong pamatuod sa impluwensiya, dignidad, ug kalabaw niini."—*The Rise of Music in the Ancient World: East and West,* 1943, pp. 48, 101, 102.

Ang Kasulatan nagpadayag sa samang konklusyon. Pananglitan, kapin sa 30 ka beses nga makita ang ekspresyon nga "Ngadto [Alang] sa direktor" (*NW; AT*) diha sa mga superskripsiyon sa Mga Salmo. (Sal 11, ug uban pa) Ang ubang mga hubad mabasa nga "maestro sa koro" (*Kx; JB; Mo; RS*), "Pangunang Maghohoni" (*AS; KJ; Le; Ro*), ug "Maestro sa banda" (*Fn*). Ang Hebreohanong termino daw nagtumong sa usa ka tawo nga sa usa ka paagi naghatag ug direksiyon sa pag-awit, sa paghan-ay niini, sa pag-ensayo ug sa pagbansay sa Levihanong mga mag-aawit, o sa opisyal nga pagpasundayag niini. Tingali ang gitumong mao ang pangulo sa matag usa sa 24 ka pundok sa mga maghohoni sa sangtuwaryo, o lagmit ang usa ka laing maghohoni taliwala sa maayong laking mga maghohoni, sanglit ang rekord nag-ingon nga sila 'moalagad ingong mga tagdumala.' (1Cr 15:21; 25:1, 7-31) Diha sa mga 20 ka ubang mga Salmo ang superskripsiyon mas espesipiko pa gani sa paghisgot niini sa "mga direktor": "Ngadto sa direktor sa kinuldasan nga mga tulonggon," "Ngadto sa direktor sa mas ubos nga oktaba," ug uban pa. (Sal 4, 12, ug uban pa; tan-awa ang SHEMINITH.) Dugang pa, adunay ubang mga paghisgot sa Kasulatan maylabot sa "mga pangulo sa mga mag-aawit," sa "mga batid," ug sa 'mga tinun-an.' Kining tanan nagpamatuod sa usa ka hataas nga sukdanan sa musika.—Neh 12:46; 1Cr 25:7, 8.

Kadaghanan sa ginurupong pag-awit sa Israel mopatim-aw ingong tubagtubag nga pag-awit (*antiphonal*), nga ang matag katunga sa koro magbanosay sa pag-awit sa magkapareho nga mga linya, o kaha usa ka solowista ug usa ka motubag nga koro ang magbanosay. Sa Kasulatan dayag nga kini mao ang gihisgotan nga "pagtubag." (Ex 15:21; 1Sa 18:6, 7) Kining matanga sa pag-awit gipakita diha sa paagi sa pagsulat mismo sa pipila ka salmo, sama sa Salmo 136. Ang paghubit bahin sa duha ka dagkong mga koro sa pagpasalamat sa panahon ni Nehemias ug sa ilang bahin panahon sa inagurasyon sa paril sa Jerusalem nagpaila nga sila miawit niining matanga sa pag-awit.—Neh 12:31, 38, 40-42; tan-awa ang AWIT.

Adunay laing matang usab sa awit nga ang tono anaa sa tungatunga sa pag-awit ug sa pagsulti. Ang tono niini makapuol ug sublisubli, nga ang gipasiugda mao ang ritmo. Bisan tuod kini popular pa gihapon sa pipila sa pangunang mga relihiyon sa kalibotan, ang paggamit niini diha sa Bibliya mopatim-awng limitado lamang sa mga awit sa pagbangotan, sama sa gihimo ni David nga miawit sa usa ka awit sa pagbangotan tungod sa kamatayon sa iyang higala nga si Jonatan ug ni Haring Saul. (2Sa 1:17; 2Cr 35:25; Eze 27:32; 32:16) Sa awit sa pagbangotan o sa pagminatay lamang nga kini nga matang sa pag-awit mas haom kay sa honi sa musika o sa pag-usab-usab sa tingog diha sa pagsulti.—Tan-awa ang AWIT SA PAGBANGOTAN.

MUSTASA [Gr., *si'na·pi*]. Usa ka kusog motubo nga hilba, nga ang liso o lugas niini gihisgotan ni Jesus sa iyang sambingay bahin sa Gingharian sa mga langit (Mat 13:31, 32; Mar 4:30-32; Luc 13: 18, 19; tan-awa ang SAMBINGAY) ug sa iyang pagpasiugda nga bisan ang diyutayng pagtuo dakog mahimo. (Mat 17:20; Luc 17:6) Ubay-ubayng matang sa mga tanom nga mustasa ang makaplagang nanubo lamang didto sa Palestina, ang itom nga mustasa (*Brassica nigra*) mao ang matang nga sagad itanom. Sa tabunok nga yuta, ang liso, human sa pipila ka bulan, mahimong sama sa usa ka kahoy, usa ka tanom nga motubo sa gitas-ong 4.5 m (15 p), nga may lintunganayng lindog nga ang gibag-on sama sa bukton sa tawo. Ang mga bulak sa tanom nga mustasa maoy dalag ug ang mga dahon giringgiringon ug lugom-berde ang kolor. Ang mga bunga nga ipatungha may usa ka lumbay sa mga liso, ug lugom-kape ang mga liso sa itom nga mustasa. Sa tinghunlak ang mga lindog ug ang mga sanga niini nga mga tanom mogahi ug motuskig, nga may igong kalig-on nga kabatogan sa mga langgam sama sa *linnet* ug mga maya nga mokaon ug mga liso.

Bisan tuod ang pipila moergo nga ang liso sa mustasa dili mao "ang kinagamyan" sa tanang liso, ngani ang mga liso sa orkid mas gamay pa, ug nga sa pagkatinuod kini dili gayod mahimong "usa ka kahoy," angayng hunahunaon nga si Jesus naghisgot ug mga termino nga pamilyar sa iyang mga mamiminaw. Alang sa mga mamiminaw ni Jesus, ang liso sa mustasa mao gayod ang kinagamyang liso nga gitanom, ug angayng matikdan nga gitawag sa mga Arabo nga "mga kahoy" ang mga tanom nga mas gagmay pa sa mustasa.—Mat 13: 31, 32.

MUTH-LABEN. Usa ka ekspresyon nga gilakip sa superskripsiyon sa usa sa mga salmo ni David (Sal 9), nga sumala sa tradisyon giingon nga nagkahulogan nga "[mahitungod] sa kamatayon sa anak nga lalaki." Ang pipila ka komentarista nagtuo nga kini nga ekspresyon nagpaila ngadto sa direktor sa musika sa ngalan o tingali sa pangbukas nga mga pulong sa usa ka pamilyar nga awit

nga naghatag sa tono nga gamiton sa pag-awit niini nga salmo. Usa ka posibilidad sa kahulogan niini nga pulong gihatag sa Targum, diin ang superskripsiyon sa Salmo 9 mabasa: "Labot sa kamatayon sa tawo nga migula gikan sa mga kampo," nga nagtumong sa usa ka bantogan nga manggugubat. Dayag nga ang gitumong dinhi mao si Goliat, ang bantogang manggugubat sa mga Filistehanon nga gipildi ni David sa gubat tali sa mga kampo sa mga Israelinhon ug sa mga Filistehanon.—1Sa 17:45-51.

MUTYA UG BILILHONG BATO. Ang usa ka mutya lagmit maoy usa ka bililhong bato, usa ka bato nga himoonong alahas (usa ka bato nga bililhon o dili kaayo mahalon nga gitabas ug gipasinaw), o usa ka bato nga itaod diha sa mga pahiyas nga gama sa mahalong metal (sa panguna, bulawan o plata). Ang mga pahiyas gisul-ob sa mga lalaki ug babaye sukad pa sa sayong kapanahonan sa Bibliya ingong mga dayandayan. Karong adlawa ang diamante, esmeralda, rubi, ug sapiro giisip gayod ingong bililhong mga bato, samtang ang ubang talagsaon ug nindot nga mga bato giisip nga dili kaayo bililhon. Bisan pa niana, ang Hebreohanong termino nga gihubad nga "bililhon nga bato" lapad ug kapadapatan, ingon sa gipakita sa Ezequiel 28:12, 13. Kining bililhon nga mga bato sa panguna gipalahi gikan sa ubang mga minerales tungod kay kini talagsaon, nindot, ug lig-on.

Ang unang paghisgot sa Bibliya maylabot sa bililhong bato maoy sa Genesis 2:11, 12, diin ang Havila gipaila ingong usa ka yuta nga adunay maayong bulawan, "tagok sa bedelio ug batong *onyx.*"

Ang bahandi sa sinugdan gisukod pinasukad sa nabatonang bililhong mga bato sa usa ka tawo; sama sa mga haring si Solomon ug Ezequias nga lagmit nakabaton ug daghan kaayo niini. (1Ha 10:11; 2Cr 9:10; 32:27) Ang bililhong mga bato gihatag ingong mga gasa (1Ha 10:2, 10; 2Cr 9:1, 9), nabatonan ingong bahin sa mga inagaw sa gubat (2Sa 12:29, 30; 1Cr 20:2), ug, taliwala sa karaang mga taga-Tiro, ingong mga butang nga gipamaligya (Eze 27:16, 22). Sa dinasig nga awit sa pagbangotan labot sa "hari sa Tiro," si Ezequiel miingon: "Ang tanang bililhon nga bato maoy imong tabon, rubi, topasyo ug haspe; krisolito, *onyx* ug *jade;* sapiro, turquesa ug esmeralda; ug gama sa bulawan ang imong mga enggaste ug ang imong mga suksokanan diha kanimo." (Eze 28:12, 13) Ang simbolikong Dakong Babilonya gilarawan nga gidayandayanan pag-ayo ug bililhong mga bato.—Pin 17:3-5; 18:11-17.

Bisan tuod ang mga tawo kanhi nagtabas ug nagpasinaw sa bililhong mga bato, sa katibuk-an wala nila kini matabas nga may mga kanto, o nawong, ingon sa gibuhat sa mga artesano sa modernong mga panahon. Ang batong ismeril (*corundum*) o dinugmok nga ismeril gigamit sa mga Hebreohanon ug mga Ehiptohanon sa pagpasinaw sa bililhong mga bato. Sagad kining mga batoha giporma ug gikulitan. Lagmit ang mga Hebreohanon dugay nang nahibalo kon unsaon pagkulit sa bililhong mga bato una pa sila maulipon sa Ehipto, diin ang pagkulit nahimong bahin usab sa arte. Ang timbre nga singsing ni Juda lagmit kinulitan. (Gen 38:18) Alang sa dugang nga mga paghisgot bahin sa mga alahas ug mga pahiyas kanhi, tan-awa ang KADENILYA SA TIIL; LOBITOS; PULSERAS; BARPIN; ARIYOS; KULENTAS; SINGSING SA ILONG; DAYANDAYAN, PAHIYAS; SINGSING.

Paggamit nga Nalangkit sa Pagsimba. Ang mga Israelinhon, nga didto sa kamingawan, nakapribilehiyo sa pag-amot sa nagkalainlaing bililhong mga butang alang sa tabernakulo ug sa epod ug sa tabon sa dughan sa hataas nga saserdote, nga sa walay duhaduha nag-amot sa mga butang nga gihatag kanila sa mga Ehiptohanon sa dihang giawhag sila sa pagbiya. (Ex 12:35, 36) Kini naglakip sa "mga batong *onyx* ug mga batong pang-enggaste alang sa epod ug alang sa tabon sa dughan." (Ex 25:1-7; 35:5, 9, 27) Ang epod sa hataas nga saserdote may duha ka batong *onyx* diha sa mga sul-otan sa abaga, nga may mga ngalan sa 6 sa 12 ka tribo sa Israel nga gikulit diha sa matag bato. Ang "tabon sa dughan sa paghukom" gidayandayanan ug upat ka laray sa bililhong mga bato, ug ang asoy nag-ingon: "Usa ka laray sa rubi, topasyo ug esmeralda mao ang unang laray. Ug ang ikaduhang laray maoy turquesa, sapiro ug haspe. Ug ang ikatulong laray maoy batong *lesh′em,* agata ug amatista. Ug ang ikaupat nga laray maoy krisolito ug *onyx* ug *jade.* Ilang gipahimutang kini diha sa mga enggaste nga bulawan nga hal-opan kanila." Ang ngalan sa usa sa 12 ka tribo sa Israel gikulit diha sa matag usa niini nga mga bato.—Ex 39:6-14; 28:9-21; tan-awa ang TABON SA DUGHAN.

Bisan tuod wala tugoti ni Jehova si David nga maoy motukod sa templo sa Jerusalem (1Cr 22:6-10), malipayong giandam sa tigulang nga hari ang bililhong mga materyales alang sa pagtukod niini, lakip ang "mga batong *onyx,* ug mga bato nga ibutang uban sa gahing argamasa, ug gagmayng mga bato nga mosayko, ug ang tanang bililhon nga bato, ug ang alabastrong mga bato nga daghan kaayo." Daghan gayod ang iyang giamot nga mga materyales, ug miamot usab ang katawhan sa katibukan. (1Cr 29:2-9) Sa dihang gitukod ni Solomon ang templo, iyang "gihaklapan ang balay ug bililhon nga bato alang sa pagpatahom," o gidayandayanan kini uban sa bililhong mga bato.—2Cr 3:6.

Mahulagwayong Paggamit. Si apostol Pablo, human ipaila si Jesu-Kristo ingong patukoranan nga diha kaniya magtukod ang mga Kristohanon, naghisgot ug nagkalainlaing materyales sa pagpanukod maylabot sa Kristohanong ministeryo. Iyang gipakita nga ang piliong mga materyales maglakip sa mahulagwayong "bililhong mga bato" nga makalahutay sa puwersa sa "kalayo." —1Co 3:10-15.

Ang bililhong mga bato gigamit usahay sa Kasulatan sa pagsimbolo sa mga hiyas nga langitnon o espirituwal nga mga butang o mga persona. Ang kalangitan nabuksan alang kang Ezequiel, ug diha sa duha ka panan-awon iyang nakita ang upat ka pak-an nga buhing mga linalang nga inubanan sa upat ka ligid, nga ang dagway sa matag ligid gipakasama sa "gilak sa krisolito," sa ato pa, adunay bulok nga dalag o lagmit berde. (Eze 1:1-6, 15, 16; 10:9) Sa ulahi, nakita ni Daniel ang usa ka manulonda, "usa ka tawo nga nagbestig lino," kansang "lawas sama sa krisolito."—Dan 10:1, 4-6.

Si Ezequiel usab, sa dihang nagtan-aw sa usa ka panan-awon sa himaya ni Jehova, nakakitag "samag bato nga sapiro [usa ka lutong asul], sama sa usa ka trono." (Eze 1:25-28; 10:1) Ang himaya ni Jehova nga Diyos gipakasama sa masanag nga katahom sa mga mutya, kay sa dihang nakita ni apostol Juan ang langitnong trono sa Diyos, siya miingon: "Ang naglingkod may panagway nga sama sa usa ka batong haspe ug sa usa ka bililhong pulag-bulok nga bato, ug ang trono gilibotan sa usa ka balangaw nga sama ug esmeralda tan-awon."—Pin 4:1-3, 9-11.

"Ang balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem," nga mao, "ang asawa sa Kordero," gihulagway nga adunay kasidlak nga "ingon sa usa ka batong bililhon kaayo, ingon sa usa ka batong haspe nga naggilakgilak nga sama katin-aw sa kristal." Ang 12 ka pundasyon sa paril niini "gidayandayanan sa tanang matang sa bililhong bato," usa ka matang sa bato alang sa matag pundasyon: haspe, sapiro, kalsidonya, esmeralda, sardonika, sardio, krisolito, berilo, topasyo, krisopraso, hasinto, ug amatista. Ang 12 ka ganghaan sa siyudad hinimo sa 12 ka perlas.—Pin 21:2, 9-21; tan-awa ang KORALES ug ang mga artikulo sa tagsatagsa ka matang sa bililhong mga bato.

N

NAAM [Makapahimuot]. Anak nga lalaki ni Caleb nga anak nga lalaki ni Jepune, sa tribo ni Juda. —1Cr 4:1, 15.

NAAMA [Makapahimuot].

1. Kaliwat ni Cain; igsoong babaye ni Tubal-cain ug ang anak nga babaye ni Lamek pinaagi kang Zila.—Gen 4:17-19, 22.

2. Ammonhanong asawa ni Solomon ug inahan ni Rehoboam.—1Ha 14:21; 2Cr 12:13.

3. Usa ka Judeanhong siyudad sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 41) Ang tukmang nahimutangan niini dili matino.

NAAMAHANON [Kang (Iya ni) Naama]. Usa ka ngalan nga gigamit alang sa higala ni Job nga si Zopar (Job 2:11; 11:1; 20:1; 42:9) ug nagpaila sa iyang banay o sa dapit nga iyang gipuy-an. Ang Djebel-el-Na'ameh sa AK sa Arabia gisugyot ingong posibleng nahimutangan sa pinuy-anan ni Zopar.

NAAMAN [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "magmahigalaon"].

1. Usa ka apong lalaki ni Benjamin pinaagi sa iyang panganayng si Bela. (1Cr 8:1-4, 7) Sanglit nakatukod ug usa ka banay, ang mga Naamanhon sa tribo ni Benjamin (Num 26:40), si Naaman gitala sa ubang teksto ingong usa sa "mga anak nga lalaki" ni Benjamin.—Gen 46:21.

2. Usa ka Siryanhong pangulo sa kasundalohan sa ikanapulong siglo W.K.P., sa panahon nga naghari si Jehoram sa Israel ug Ben-hadad II sa Sirya. Si Naaman, nga 'usa ka bantogan, maisog, tinamod nga tawong gamhanan,' mao ang gigamit 'ni Jehova sa paghatag ug kaluwasan sa Sirya.' (2Ha 5:1) Wala maghatag ang Bibliya ug impormasyon kon sa unsang paagi o kon nganong gigamit si Naaman sa paghatag niini nga kaluwasan sa Sirya. Ang usa ka posibilidad mao nga gipangulohan ni Naaman ang Siryanhong kasundalohan nga malamposong nakapakgang sa mga paningkamot sa Asiryanhon nga si Haring Salmaneser III sa pag-ilog sa Sirya. Sanglit, pinaagi sa pagpabiling gawasnon, ang Sirya nahimong usa ka neyutral nga estado tali sa Israel ug Asirya, lagmit kini nakapalangan sa agresibong pag-asdang sa mga Asiryanhon sa K

hangtod sa tinudlong panahon ni Jehova nga tugotang madestiyero ang amihanang gingharian.

Naayo sa Sanla. Si Naaman maoy usa ka sanlahon, ug bisan tuod nga wala ibaod sa mga Siryanhon nga siya ikuwarentinas sama sa gisugo sa balaod ni Jehova bahin sa mga sanlahon sa Israel, usa gayod ka makapalipayng balita nga masayod kon sa unsang paagi siya mamaayo gikan niining makaluod nga sakit. Ang maong balita midangat kaniya pinaagi sa Israelinhon nga batang babaye nga ulipon sa iyang asawa kinsa misulti bahin sa usa ka manalagna sa Samaria nga makaayo ug sanla. Dihadiha si Naaman migikan paingon sa Samaria nga dala ang usa ka sulat sa pagpailaila gikan kang Ben-hadad II. Apan, ang Israelinhon nga si Haring Jehoram, human siya dawata uban ang kataphaw ug katahap, nagpadala kaniya ngadto kang Eliseo. Si Eliseo wala mismo makigkita kang Naaman apan nagsugo sa iyang alagad nga sultihan si Naaman nga pakaligoon sa makapito sa Suba sa Jordan. Natandog ang iyang garbo, ug dayag nga mibating siya giyanoyano lang ug walay-kapuslanang gipaadto sa lainlaing mga dapit, si Naaman mapungtanong mibiya. Kon wala pa mangatarongan ug ipatin-aw kaniya sa iyang mga tig-alagad ang pagkamakataronganon sa maong mga instruksiyon, mipauli na unta si Naaman sa iyang yuta nga usa pa gihapon ka sanlahon. Ingong resulta, siya naligo sa makapito sa Jordan ug nahinlo sa milagrosong paagi, ang bugtong sanlahon nga naayo ni Eliseo.—2Ha 5:1-14; Luc 4:27.

Nahimong Magsisimba ni Jehova. Tugob karon sa pagpasalamat ug sa mapainubsanong pagpabili, ang Siryanhong pangulo sa kasundalohan mibalik kang Eliseo, tingali sa gilay-ong 50 km (30 mi), ug mitanyag kaniya ug daghan kaayong gasa, nga gibalibaran pag-ayo sa manalagna. Unya si Naaman nangayog yuta sa Israel, ang "luwan sa usa ka paris nga mula," aron dad-on sa ilaha, aron nga sa ibabaw niini nga yuta gikan sa Israel siya makatanyag ug mga halad ngadto kang Jehova, ug nanumpa nga sukad niadto dili na siya mosimba pa ug laing diyos. Lagmit diha sa hunahuna ni Naaman ang pagtanyag ug mga halad kang Jehova sa ibabaw sa usa ka halaran nga yuta.—2Ha 5:15-17; itandi ang Ex 20:24, 25.

Unya mihangyo si Naaman nga pasayloon siya ni Jehova sa dihang, sa pagbuhat sa iyang sibil nga mga katungdanan, siya moyukbo sa atubangan sa diyos nga si Rimon uban sa hari, kinsa dayag nga tigulang na ug masakiton ug nagpaagak kang Naaman. Kon mao kana ang kahimtang, nan ang iyang pagyukbo dili kinabubut-on, gituman lamang niya ang iyang katungdanan sa pag-agak sa lawas sa hari ug dili alang sa personal nga pagsimba. Mituo si Eliseo sa tim-os nga hangyo ni Naaman, nga mitubag, "Lakaw nga malinawon."—2Ha 5:18, 19.

Human makabiya, giagpas si Naaman sa hakog nga alagad ni Eliseo nga si Gehazi, kinsa namakak nga kunohay nausab ang hunahuna ni Eliseo ug sa kapulihay modawat ra sa pipila ka gasa. Si Naaman malipayong naghatag kaniya ug mga gasa nga plata ug mga besti. Apan tungod sa iyang kadalo ug pagpamakak aron makapahimulos gikan sa butang nga nalampos sa espiritu ni Jehova pinaagi sa pag-abuso sa iyang katungdanan ingong tigalagad ni Eliseo, gisilotan siya ni Jehova pinaagi sa pagpahamtang kaniyag sanla ug ingon man sa iyang mga kaliwat hangtod sa panahong walay tino.—2Ha 5:20-27.

NAAMANHON [Kang (Iya ni) Naaman]. Usa ka banay sa mga Israelinhon nga naggikan kang Naaman nga apong lalaki ni Benjamin.—Num 26:38, 40.

NAARA.

1. [Batang Babaye; Batan-ong Babaye]. Usa ka asawa sa Judeanhong si Ashur nga pinaagi kaniya si Ashur nakabaton ug upat ka anak nga lalaki.—1Cr 4:1, 5, 6.

2. [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "itaktak"]. Usa ka siyudad sa utlanan sa Epraim (Jos 16:5, 7) nga gituohang mao ra usab ang Naaran. (1Cr 7:28) Ang Naara sagad gituohang mao ra usab ang *No·o·rath′* sa *Onomasticon* (136, 24) ni Eusebius. Mopatim-aw nga gitawag ni Josephus kining dapita nga Neara. Iyang giasoy nga katunga sa katubigan niini gipasimang aron sa pagpatubig sa mga palma duol sa palasyo ni Arquelao didto sa Jerico. (*Jewish Antiquities,* XVII, 340 [xiii, 1]) Gituohan nga lagmit mao kini ang Tell el-Jisr, mga 3 km (2 mi) sa AK sa Jerico.

NAARAI [lagmit laing porma sa ngalang Nearias, nga nagkahulogang "Batang Lalaki (Batan-ong Lalaki) ni Jah"]. Anak nga lalaki ni Ezbai ug usa ka tawong gamhanan sa kasundalohan ni David. (1Cr 11:26, 37) Siya tingali mao ra "si Paarai nga Arbinhon" nga gihisgotan sa 2 Samuel 23:35, diha sa daw usa ka samang talaan.

NAARAN [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "itaktak"]. Usa ka utlanang siyudad sa Epraim (1Cr 7:20, 28), nga mopatim-awng mao ra usab ang Naara.—Jos 16:5, 7; tan-awa ang NAARA Num. 2.

NABAL [Walay Salabotan; Hungog]. Usa ka adunahang Maonhanon nga tag-iyag mga karnero nga nagpasibsib ug nag-alot sa iyang panon sa mga karnero didto sa Carmelo sa Juda. Si Nabal nailhan usab ingong kaliwat ni Caleb. Pipila lamang

ka tawo diha sa Bibliya ang gihubit nga talamayon kaayo sama kang Nabal. "[Siya] mapig-oton ug daotan sa iyang mga binuhatan"; "sobra siya ka walaysilbing tawo [anak nga lalaki ni Belial] nga pakigsultihan"; 'siya nagbalos ug daotan ilis sa maayo'; "ang kawalay-salabotan anaa kaniya."—1Sa 25:2, 3, 17, 21, 25.

Gipanalipdan sa mga tawo ni David gikan sa pundok sa mga bandido ang panon sa kahayopan ni Nabal nga 3,000 ka karnero ug 1,000 ka kanding. Human ipakita kini nga kalulot ug dili sad-an sa bisan unsang pagpangawat, mihangyo si David kang Nabal nga hatagan siya ug ang iyang mga tawo ug materyal nga tabang panahon sa pagpang-alot, usa ka tradisyonal nga panahon sa kombira ug pagkamaabiabihon. Apan "gikasab-an" ni Nabal ang mga mensahero ni David ug gipalakaw sila nga walay dala. Ang mga tawo ni Nabal nahadlok sa mahimong reaksiyon ni David apan nagpanuko sa pagsulti bahin niini ngadto kang Nabal. Apan, ang usa kanila misulti sa asawa ni Nabal nga si Abigail. Sa dihang nagsingabot si David aron sa pagpatay kang Nabal, gisugat siya ni Abigail dala ang daghang gasa nga pagkaon ug ilimnon ug gikombinsir siya nga dili magpakasala pinaagi sa pag-ula sa dugo sa iyang bana. Sa iyang pagpauli sa balay, iyang nakita si Nabal nga "nahubog pag-ayo," busa siya naghulat hangtod sa pagkaugma aron sultihan siya bahin sa iyang pagpakigkita kang David ug kon sa unsang paagi hapit na unta silang tanan mangamatay tungod kaniya. Tungod sa gisugilon sa iyang asawa, ang "kasingkasing [ni Nabal] namatay sa sulod niya, ug siya nahisama sa usa ka bato," tingali nagpaila sa usa ka matang sa paralisis o kaha nagtumong sa epekto diha sa emosyon ni Nabal. (Itandi ang Deu 28:28; Sal 102:4; 143:4.) Mga napulo ka adlaw sa ulahi si Nabal gipatay ni Jehova. (1Sa 25:2-38) Unya gikuha ni David ang may-salabotan ug maisog nga si Abigail ingong iyang asawa.—1Sa 25:39-42; 27:3; 30:5; 2Sa 2:2; 3:3.

NABI. Anak nga lalaki ni Bapsi sa tribo ni Neptali. Usa siya sa 12 ka lalaki nga gipadala ni Moises aron mangespiya sa yuta sa Canaan ug lakip niadtong namalik nga nagdalag daotang taho.—Num 13:1-3, 14, 16, 31-33.

NABONIDO [gikan sa Babilonyanhon, nga nagkahulogang "Si Nebo [usa ka Babilonyanhong diyos] Gibayaw"]. Ang kataposan nga supremong monarko sa Imperyo sa Babilonya; amahan ni Belsazar. Pinasukad sa mga tekstong *cuneiform* siya gituohan nga nagmando sulod sa mga 17 ka tuig (556-539 W.K.P.). Mahiligon siya sa literatura, arte, ug relihiyon.

Diha sa iyang kaugalingong mga inskripsiyon, si Nabonido miingon nga siya hamili ug kagikan. Usa ka papan nga nakaplagan duol sa karaang Haran naghatag ug ebidensiya nga ang inahan o apohang babaye ni Nabonido maoy usa ka deboto sa diyosbulan nga si Sin. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 311, 312) Ingong hari, si Nabonido naghatag ug dakong debosyon sa pagsimba sa diyos-bulan, sa Haran ug sa Ur, diin kini nga diyos nag-okupar ug labaw nga posisyon. —HULAGWAY, Tomo 2, p. 324.

Ang mga papan nga sinulatag *cuneiform* sa ikawalong tuig ni Nabucodonosor (Nisan 617-Nisan 616 W.K.P.) nagtala sa usa ka Nabu-na'id ingong usa "kinsa nagdumala sa siyudad," ug ang pipila ka historyador nagtuo nga kini mao ra usab si Nabonido nga sa ulahi nahimong hari. Apan, kini magkahulogang si Nabonido batan-on pa kaayo sa dihang siya gibutang sa maong administratibong posisyon ug maghimo kaniya nga tigulang na kaayo sa dihang napukan ang Babilonya, mga 77 ka tuig sa ulahi (539 W.K.P.).

Sa paghisgot sa mga panghitabo sa ika-20 nga tuig ni Nabucodonosor (Nisan 605-Nisan 604 W.K.P.), ang Gregong historyador nga si Herodotus (I, 74) naghubit sa usa ka tratado nga gihimo tali sa mga Lydianhon ug sa mga Medianhon pinaagi sa usa ka "Labynetus nga Babilonyanhon" ingong tigpataliwala. Ang Labynetus giisip nga mao ang paagi ni Herodotus sa pagsulat sa ngalan ni Nabonido. Sa ulahi, si Herodotus (I, 188) naghisgot kang Ciro nga Persianhon nga nakig-away sa anak nga lalaki ni Labynetus ug Nitocris.

Sa usa ka libro sa Yale Oriental Series nga nagulohang *Nabonidus and Belshazzar,* gituohan ni Propesor R. P. Dougherty nga si Nitocris maoy anak nga babaye ni Nabucodonosor ug busa si Nabonido (Labynetus) maoy umagad ni Nabucodonosor. (1929, p. 63; tan-awa usab ang pp. 17, 30.) Sa baylo, ang "anak nga lalaki" ni Nitocris ug Nabonido (Labynetus), nga gihisgotan ni Herodotus, giisip nga mao si Belsazar, nga kaniya nakiggubat si Ciro. Bisan tuod ug pinasukad sa mga pangagpas, kini nga argumento hayan magpatin-aw sa hinungdan sa paglingkod ni Nabonido sa trono sa Babilonya. Kini mahiuyon usab sa kamatuoran sa Bibliya nga si Nabucodonosor gitawag nga "amahan" sa anak ni Nabonido nga si Belsazar (Dan 5:11, 18, 22), diin ang termino nga "amahan" usahay nagkahulogang apohan o katigulangan. Kini nga panghunahuna maghimo kang Belsazar nga usa ka apo ni Nabucodonosor.—Apan, tan-awa ang BELSAZAR.

Ang paglingkod ni Nabonido sa trono nahitabo human sa pagpatay kang Labashi-Marduk. Apan, ang kamatuoran nga diha sa usa sa iyang mga inskripsiyon si Nabonido nagtawag sa iyang kau-

galingon ingong "gamhanang delegado" ni Nabucodonosor ug Neriglissar nagpakita nga siya nangangkon nga iyang nabatonan ang trono sa legal nga paagi ug maoy dili usa ka mangingilog.

Sa daghang prisma gilangkit ni Nabonido ang iyang panganayng anak nga lalaki, si Belsazar, uban kaniya diha sa iyang mga pag-ampo ngadto sa diyos-bulan. (*Documents From Old Testament Times,* giedit ni D. W. Thomas, 1962, p. 73) Usa ka inskripsiyon nagpakita nga sa iyang ikatulong tuig, una pa mogula sa usa ka kampanya militar nga misangpot sa pagsakop sa Tema sa Arabia, gitudlo ni Nabonido si Belsazar ingong hari sa Babilonya. Ang samang sinulat nagpakita nga nasuko kang Nabonido ang katawhan sa iyang imperyo tungod sa pagsentro sa iyang pagtagad sa pagsimba sa diyos-bulan ug sa wala niya pag-adto sa Babilonya aron saulogon ang pista sa Bag-ong Tuig. Ang dokumento nga gitawag ug Cronica ni Nabonido nag-ingon nga sa ika-7, ika-9, ika-10, ug ika-11 nga mga tuig sa iyang paghari si Nabonido didto sa siyudad sa Tema, ug sa matag usa niini kini ang giasoy: "Ang hari wala moadto sa Babilonya [alang sa mga seremonyas sa bulan sa Nisanu]; ang (imahen sa) diyos nga si Nebo wala moadto sa Babilonya, ang (imahen sa) diyos nga si Bel wala mogula (sa Esagila diha sa parada), ang pis[ta sa Bag-ong Tuig wala sauloga]." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 306) Tungod kay kulang kini nga mga sinulat, ang rekord sa ubang mga tuig dili kompleto.

Bahin sa tabunok nga siyudad sa Tema, kini ang girekord sa laing sinulat: "Iyang gipatahom ang lungsod, gitukod (didto) [ang iyang palasyo] sama sa palasyo sa Su·an·na (Babilonya)." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 313) Lagmit nga gitukod ni Nabonido ang iyang harianong pinuy-anan sa Tema, ug ang ubang mga sinulat nagpakita nga ang panon sa mga kamelyo nagdala ug mga abiyo didto gikan sa Babilonya. Bisan tuod wala moluwat sa iyang posisyon ingong hari sa imperyo, gitugyan ni Nabonido ang pagdumala sa kagamhanan sa Babilonya ngadto kang Belsazar. Sanglit ang Tema maoy usa ka siyudad diha sa kinasang-an sa mga ruta sa mga panon sa magpapanaw niadtong unang panahon diin ang bulawan ug mga yerbang-paalimyon gidala agi sa Arabia, ang interes ni Nabonido sa Tema lagmit maoy tungod sa ekonomikanhong mga katarongan o kaha tungod sa militaryong mga bentaha niini. Gituohan usab nga giisip niyang makaayo sa politikanhong paagi nga ang mga kalihokan sa Babilonya dumalahon pinaagi sa iyang anak. Ang ubang mga hinungdan, sama sa makapahimsog nga klima sa Tema ug ang pagkaprominente sa pagsimba sa bulan didto sa Arabia, gihunahuna usab ingong posibleng mga motibo sa pagpili ni Nabonido sa Tema.

Walay impormasyon nga mabatonan bahin sa mga kalihokan ni Nabonido tali sa iyang ika-12 nga tuig ug sa iyang kataposang tuig. Kay nagdahom nga atakehon sa mga Medianhon ug mga Persianhon ubos ni Ciro nga Bantogan, si Nabonido nakigalyansa sa Imperyo sa Lydia ug sa Ehipto. Ang Cronica ni Nabonido nagpakita nga si Nabonido nakabalik na sa siyudad sa Babilonya sa tuig nga misulong ang Medo-Persia, sa dihang gisaulog ang pista sa Bag-ong Tuig ug gidala ang lainlaing diyos sa Babilonya ngadto sa maong siyudad. Mahitungod sa pagsulong ni Ciro, ang Cronica nag-ingon nga, human sa kadaogan sa Opis, iyang nailog ang Sippar (mga 60 km [37 mi] sa A sa Babilonya) ug "si Nabonido mikalagiw." Unya misunod ang asoy sa pagsakop sa Medo-Persia sa Babilonya, ug giingon nga sa pagbalik ni Nabonido didto, siya gibilanggo. (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 306) Ang mga sinulat ni Berossus, usa ka Babilonyanhong saserdote sa ikatulong siglo W.K.P., nag-asoy nga si Nabonido migula aron makiggubat sa kasundalohan ni Ciro apan napildi. Kini dugang nag-asoy nga si Nabonido midangop sa Borsippa (HHK sa Babilonya) ug nga, human mapukan ang Babilonya, si Nabonido misurender kang Ciro ug human niadto gihinginlan ngadto sa Carmania (sa habagatang Persia). Kini nga asoy mohaom sa rekord sa Bibliya sa Daniel kapitulo 5, nga nagpakita nga si Belsazar mao ang naghari sa Babilonya sa panahon sa pagkapukan niini.

Mahitungod sa wala paghisgot kang Nabonido diha sa kapitulo 5 sa Daniel, angayng matikdan nga diyutay lamang kaayong panghitabo ang gihubit ni Daniel una pa mapukan ang Babilonya, ug ang aktuwal nga pagkapukan sa imperyo gipahayag sa pipila lamang ka pulong. Apan ang iyang pagmando tatawng gipakita diha sa Daniel 5:7, 16, 29, diin si Belsazar mitanyag nga himoon si Daniel nga *ikatulo* nga magmamando sa gingharian, nga nagpasabot nga si Nabonido mao ang una ug si Belsazar ang ikaduha. Busa, si Propesor Dougherty mikomento: "Ang ikalimang kapitulo sa Daniel mahimong isipon nga kaharmonya sa kamatuoran bahin sa wala paghisgot kang Nabonido diha sa asoy, kay siya daw walay labot sa mga panghitabo nga nahitabo sa dihang si Gobryas [nga nangulo sa kasundalohan ni Ciro] misulod sa siyudad."—*Nabonidus and Belshazzar,* pp. 195, 196; tan-awa usab ang pp. 73, 170, 181; tan-awa ang Dan 5:1, *ftn* sa *Rbi8.*

Unsa man gayod ang kaundan sa Cronica ni Nabonido?

Gitawag usab nga "Cyrus-Nabonidus Chronicle" ug "The Annalistic Tablet of Cyrus," kini maoy usa ka tipak sa papan nga yutang-kulonon nga

gitipigan karon sa British Museum. Kini naghubit ilabina sa pangunang mga panghitabo sa paghari ni Nabonido, ang kataposan nga supremong monarko sa Babilonya, lakip na ang usa ka mubo nga asoy sa pagkapukan sa Babilonya pinaagi sa kasundalohan ni Ciro. Bisan tuod kini sa walay duhaduha naggikan sa Babilonya ug gisulat diha sa Babilonyanhong *cuneiform* nga pagkasulat, ang mga eskolar nga nagsusi sa estilo sa pagsulat niini nagingon nga kini lagmit gisulat sa mga panahon sa Seleucid nga yugto (312-65 W.K.P.), busa duha ka siglo o kapin pa human sa adlaw ni Nabonido. Kini giisip nga halos usa gayod ka kopya sa sayong dokumento. Kini nga cronica naghimaya pag-ayo kang Ciro samtang nagpresentar kang Nabonido sa matamayong paagi nga tungod niana gihunahunang sinulat kini sa usa ka eskriba nga Persianhon, ug gani, kini gitawag nga "Persianhong propaganda." Apan, bisan pag kana tinuod, ang mga historyador mibati nga ang mga sirkumstansiyal nga impormasyon nga anaa niana maoy kasaligan.

Bisan tuod mubo ra ang asoy sa Cronica ni Nabonido—ang papan may gilapdong mga 14 sm (5.5 pul.) sa kinalaparang bahin niini ug halos pareho usab ang gitas-on niini—kini nagpabiling mao ang labing kompletong *cuneiform* nga rekord nga mabatonan labot sa pagkapukan sa Babilonya. Diha sa ikatulo sa upat niini ka lindog, sugod sa linya 5, ang mga seksiyon maylabot niini mabasa: "[Ikanapulog-pito nga tuig:] . . . Sa bulan sa Tasritu, sa dihang si Ciro miatake sa kasundalohan sa Akad didto sa Opis sa Tigris, ang mga molupyo sa Akad mialsa, apan iyang (*Nabonido*) gipamatay ang nagkaguliyang nga mga molupyo. Sa ika-14 nga adlaw, ang Sippar nailog nga walay panaggubat. Si Nabonido mikalagiw. Sa ika-16 nga adlaw, si Gobryas (*Ugbaru*), ang gobernador sa Gutium ug ang kasundalohan ni Ciro misulod sa Babilonya nga walay panaggubat. Human niana si Nabonido gidakop didto sa Babilonya sa dihang siya mibalik (didto). . . . Sa bulan sa Arahshamnu, sa ika-3 nga adlaw, si Ciro misulod sa Babilonya, ug lunhawng gagmay nga mga sanga ang gikatag sa iyang atubangan—ang 'Kalinaw' (*sulmu*) gipadangat diha sa siyudad."—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 306.

Mamatikdan nga ang mga pulong nga "Ikanapulog-pito nga tuig" dili makaplagan sa papan, kay kanang bahina sa cronica nadaot. Kini nga mga pulong gisal-ot sa mga maghuhubad tungod kay sila nagtuo nga ang ika-17 nga tuig sa paghari ni Nabonido mao ang iyang kataposang tuig. Busa sila nagtuo nga ang pagkapukan sa Babilonya midangat nianang tuiga sa iyang paghari ug nga, kon ang papan wala pa madaot, kadtong mga pulonga makaplagan unta diha sa dapit nga nadaot. Bisan pag ang paghari ni Nabonido mas taas kay sa gituohan sa kadaghanan, kini dili makapausab sa dinawat nga petsa nga 539 W.K.P. ingong tuig sa pagkapukan sa Babilonya, kay adunay ubang mga tinubdan nga nagpunting sa maong tuig. Hinunoa, kining butanga nakapakunhod sa bili sa Cronica ni Nabonido.

Bisan pag ang tuig nawala, ang bulan ug adlaw sa pagkapukan sa siyudad anaa gihapon sa nahibiling sinulat. Pinaagi sa paggamit niini, gibanabana sa sekular nga mga kronologo nga ang ika-16 nga adlaw sa Tasritu (Tisri) natunong sa Oktubre 11, sa Julian nga kalendaryo, ug Oktubre 5, sa Gregorian nga kalendaryo, sa tuig 539 W.K.P. Sanglit kining tuiga maoy dinawat, nga walay ebidensiya nga kasukwahi, kini magamit ingong hinungdanon kaayong petsa sa pagpasibo sa sekular nga kasaysayan ug sa kasaysayan sa Bibliya.—Tan-awa ang KRONOLOHIYA.

Makapaikag, ang Cronica nag-ingon mahitungod sa gabii nga napukan ang Babilonya: "Ang kasundalohan ni Ciro misulod sa Babilonya nga walay panaggubat." Kini lagmit nagkahulogan nga walay katibuk-ang panag-away nga nahitabo ug nahiuyon sa tagna ni Jeremias nga "ang mga tawong gamhanan sa Babilonya mihunong sa pagpakig-away."—Jer 51:30.

Makapaikag usab ang dayag nga mga paghisgot kang Belsazar diha sa Cronica. Bisan tuod si Belsazar wala nganli nga espesipiko, sumala sa ulahing mga bahin sa Cronica (lin. II, linya 5, 10, 19, 23), ang lindog 1, linya 8, gisabot ni Sidney Smith, diha sa iyang *Babylonian Historical Texts: Relating to the Capture and Downfall* of *Babylon* (London,

Cronica ni Nabonido, nga nagsaysay sa pagkapukan sa Babilonya

1924, p. 100), ingong nagpakita nga si Nabonido nagtugyan sa pagkahari ngadto kang Belsazar, nga naghimo kaniyang kaubang magmamando. Sublisubli nga giasoy sa Cronica nga ang 'manununod nga prinsipe maoy didto sa Akad [Babilonya]' samtang si Nabonido mismo didto sa Tema (sa Arabia). Apan, bisan tuod nga ang ngalan ni Belsazar ug ang iyang kamatayon wala hisgoti diha sa Cronica ni Nabonido, dili gayod angayng kaduhaduhaan ang katukma sa inspiradong basahon ni Daniel, diin ang ngalang Belsazar makaplagan sa walo ka higayon ug ang iyang kamatayon nagtapos sa tinawng asoy sa pagkapukan sa Babilonya nga giasoy sa kapitulo 5. Sa kasukwahi, ang mga eksperto sa *cuneiform* midawat nga ang Cronica ni Nabonido mubo ra kaayo, ug dugang pa, sama sa nahisgotan na, sila naghunahuna nga kini gisulat aron pakaulawan si Nabonido, dili aron sa paghatag ug detalyadong kasaysayan. Sa pagkatinuod, maingon sa gisulti ni R. P. Dougherty diha sa iyang libro nga *Nabonidus and Belshazzar* (p. 200): "Ang asoy sa Kasulatan mahimong ikaingon nga labaw *tungod* kay gigamit niini ang ngalang Belsazar."—Italiko amoa.

Bisan tuod nga ang lindog 4 sa Cronica nadaot pag-ayo, ang mga eskolar nanghinapos pinasukad sa mga nahibilin nga ang gihisgotan niini mao ang ulahing paglikos sa Babilonya pinaagig usa ka mangingilog sa trono. Ang una sa maong mga paglikos sa Babilonya human kang Ciro gituohan nga nahitabo panahon sa pag-alsa ni Nabucodonosor III, nga mao si Nidintu-Bel nga nangangkong anak ni Nabonido. Siya napildi sa tuig nga milingkod sa trono si Dario I sa ulahing bahin sa 522 W.K.P.

NABOT. Usa ka Jezreelinhon nga tag-iyag parasan ug biktima sa daotang laraw ni Rayna Jezebel. Ang parasan ni Nabot sa Jezreel duol ra sa palasyo ni Haring Ahab. Gibalibaran ni Nabot ang tanyag ni Ahab nga paliton ang parasan o bayloan kini sa usa ka mas maayong parasan sa ubang dapit, tungod kay gibaod ni Jehova nga dili ibaligya hangtod sa kahangtoran ang usa ka panulondon sa banay. (1Ha 21:1-4; Lev 25:23-28) Apan, giplano sa asawa ni Ahab nga si Rayna Jezebel nga pinaagi sa duha ka saksi butangbutangan si Nabot nga nagpasipala sa Diyos ug sa hari. Busa si Nabot ug ang iyang mga anak nga lalaki gipamatay (2Ha 9:26), nga tungod niana napanag-iya ni Ahab ang parasan. Tungod niini nga pagbuno, gitagna ni Elias nga dili lamang kan-on sa mga iro si Jezebel kondili tilaan usab ang dugo ni Ahab diha sa samang dapit nga gitilaan sa mga iro ang dugo ni Nabot. Pagaputlon usab ang kaliwat ni Ahab. (1Ha 21:5-23) Kini nga pahayag gikan sa Diyos natuman.—1Ha 22:34, 38; 2Ha 9:21, 24-26, 35, 36; 10:1-11.

NABUCODONOSOR [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Oh Nebo, Panalipdi ang Manununod!"]. Ikaduhang magmamando sa Neo-Babilonyanhong Imperyo; anak ni Nabopolasar ug amahan ni Awil-Marduk (Evil-merodak), kinsa mipuli kaniya sa trono. Si Nabucodonosor naghari sulod sa 43 ka tuig (624-582 W.K.P.); kini nga yugto naglakip sa "pito ka panahon" nga siya mikaon ug balili sama sa usa ka torong baka. (Dan 4:31-33) Aron ipalahi kini nga monarko gikan sa Babilonyanhong magmamando nga sama niyag ngalan apan sa mas sayo nga yugto (sa dinastiya sa Isin), ang mga historyador nagtawag kaniya nga Nabucodonosor II.

Ang makasaysayanhong mga impormasyon diha sa mga inskripsiyon nga *cuneiform* nga mabatonan karon bahin kang Nabucodonosor daw nagpalig-on sa rekord sa Bibliya. Kini nag-ingon nga niadtong ika-19 nga tuig sa paghari ni Nabopolasar iyang gitigom ang iyang kasundalohan, sama sa gihimo usab sa iyang anak nga si Nabucodonosor, ang manununod nga prinsipe niadtong panahona. Ang duha ka pundok sa kasundalohan dayag nga milihok nga independente, ug human mobalik si Nabopolasar ngadto sa Babilonya sulod sa mga usa ka bulan, si Nabucodonosor malamposong nakiggubat sa bukirong teritoryo, nga sa ulahi mibalik sa Babilonya dala ang daghang inagaw. Sa panahon sa ika-21 nga tuig sa paghari ni Nabopolasar, si Nabucodonosor mimartsa uban sa kasundalohang Babilonyanhon ngadto sa Carkemis, aron makig-away didto batok sa mga Ehiptohanon. Gipangunahan niya ang iyang kasundalohan sa kadaogan. Kini nahitabo sa ikaupat nga tuig sa Judeanhon nga si Haring Jehoiakim (625 W.K.P.). —Jer 46:2.

Ang mga inskripsiyon dugang nagpakita nga ang balita bahin sa kamatayon sa iyang amahan maoy nakapabalik kang Nabucodonosor ngadto sa Babilonya, ug sa unang adlaw sa Elul (Agosto-Septiyembre), siya milingkod sa trono. Niini nga tuig sa iyang paglingkod ingong hari siya mibalik sa Hattu, ug "sa bulan sa Sebat [Enero-Pebrero, 624 W.K.P.] iyang gidala ang daghang inagaw gikan sa Hattu ngadto sa Babilonya." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 100) Sa 624 W.K.P., sa unang opisyal nga tuig sa iyang pagkahari, si Nabucodonosor nanguna na usab sa iyang kasundalohan latas sa Hattu; iyang giilog ug giagawan ang Filistehanong siyudad sa Askelon. (Tan-awa ang ASKELON.) Sa panahon sa iyang ikaduha, ikatulo, ug ikaupat nga tuig ingong hari, siya mihimog dugang nga mga kampanya militar sa Hattu, ug lagmit nga sa ikaupat nga tuig nahimo niyang basalyo ang Judeanhon nga si Haring Jehoiakim. (2Ha 24:1) Dugang pa, sa

ikaupat nga tuig gipangunahan ni Nabucodonosor ang iyang kasundalohan batok sa Ehipto, ug sa misunod nga panag-away ang duha ka pundok parehong nakasinatig dakong kapildihan.

Pagsakop sa Jerusalem. Sa ulahi, ang pagrebelde sa Judeanhon nga si Haring Jehoiakim batok kang Nabucodonosor dayag nga misangpot sa paglikos sa mga Babilonyanhon batok sa Jerusalem. Mopatim-aw nga niining maong paglikos si Jehoiakim namatay ug ang iyang anak nga lalaki nga si Jehoiakin milingkod sa trono sa Juda. Apan tulo ka bulan ug napulo ka adlaw lamang human niadto, ang paghari sa bag-ong hari natapos sa dihang si Jehoiakin misurender kang Nabucodonosor (sa bulan sa Adar [Pebrero-Marso] sa ikapitong tuig sa paghari ni Nabucodonosor [natapos sa Nisan 617 W.K.P.], sumala sa Babilonyanhong mga Cronica). Usa ka inskripsiyon nga *cuneiform* (British Museum 21946) nag-ingon: "Ang ikapitong tuig: Sa bulan sa Kislev ang hari sa Akad nagtigom sa iyang kasundalohan ug misulong sa Hattu. Siya nagkampo batok sa siyudad sa Juda ug sa ikaduhang adlaw sa bulan sa Adar iyang nailog ang siyudad (ug) nadakpan ang hari (niini) [si Jehoiakin]. Usa ka hari nga iyang pinili [si Zedekias] ang iyang gitudlo diha sa siyudad (ug) gikuha niya ang daghang tributo ug gidala kini ngadto sa Babilonya." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 102; HULAGWAY, Tomo 2, p. 326) Uban ni Jehoiakin, gidestiyero ni Nabucodonosor ngadto sa Babilonya ang ubang membro sa panimalay sa hari, mga opisyal sa palasyo, mga artesano, ug mga manggugubat. Ang uyoan ni Jehoiakin nga si Matanias maoy gihimo ni Nabucodonosor nga hari sa Juda, ug giilisdan niyag Zedekias ang ngalan ni Matanias.—2Ha 24:11-17; 2Cr 36:5-10; tan-awa ang KRONOLOHIYA; JEHOIAKIN; JEHOIAKIM.

Sa ulahi si Zedekias mirebelde kang Nabucodonosor, nga nakig-alyansa sa Ehipto alang sa militaryong proteksiyon. (Eze 17:15; itandi ang Jer 27:11-14.) Kini ang nakapabalik sa mga Babilonyanhon ngadto sa Jerusalem, ug sa Tebet (Disyembre-Enero) 10 sa ikasiyam nga tuig sa paghari ni Zedekias, gilikosan ni Nabucodonosor ang Jerusalem. (2Ha 24:20; 25:1; 2Cr 36:13) Apan tungod sa balita nga ang usa ka puwersa militar ni Paraon nagsingabot gikan sa Ehipto, temporaryong gihunong sa mga Babilonyanhon ang paglikos. (Jer 37:5) Unya ang kasundalohan ni Paraon napugos sa pagbalik sa Ehipto, ug ang mga Babilonyanhon mipadayon sa paglikos batok sa Jerusalem. (Jer 37:7-10) Sa kataposan, sa 607 W.K.P., sa Tamuz (Hunyo-Hulyo) 9 sa ika-11 nga tuig sa paghari ni Zedekias (ika-19 nga tuig ni Nabucodonosor kon mag-ihap gikan sa tuig sa iyang paglingkod sa trono o sa iyang ika-18 nga tuig sa paghari), nagawangan ang paril sa Jerusalem. Si Zedekias ug ang iyang mga tawo mikalagiw apan naapsan sila didto sa desyertong kapatagan sa Jerico. Sanglit si Nabucodonosor miadto man sa Ribla "sa yuta sa Hamat," si Zedekias gidala didto sa iyang atubangan. Gipapatay ni Nabucodonosor ang tanang anak ni Zedekias, ug unya iyang gibutaan ug gigapos si Zedekias aron dad-on ingong binilanggo ngadto sa Babilonya. Ang mga detalye human sa pagsakop, lakip na ang pagsunog sa templo ug sa kabalayan sa Jerusalem, ang pagkuha sa kagamitan sa templo, ug ang pagdala sa mga binihag, gidumala ni Nebuzaradan nga pangulo sa mga bantay. Si Gedalias nga gitudlo ni Nabucodonosor nag-alagad ingong gobernador niadtong wala dad-ang binihag.—2Ha 25:1-22; 2Cr 36:17-20; Jer 52:1-27, 29.

Ang Iyang Damgo Bahin sa Usa ka Dakong Larawan. Ang basahon ni Daniel nag-ingon nga sa "ikaduha ka tuig" sa paghari ni Nabucodonosor (lagmit iphon gikan sa pagkalaglag sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. ug busa nagtumong gayod sa iyang ika-20 nga tuig sa paghari) nga si Nabucodonosor nagdamgo bahin sa larawan nga ang ulo bulawan. (Dan 2:1) Bisan tuod nga ang salamangkerong mga saserdote, mga diwatahan, ug mga Caldeanhon wala makahubad niini nga damgo, ang Hudiyong manalagna nga si Daniel nakahubad niini. Kini maoy nakapaaghat kang Nabucodonosor nga ilhon ang Diyos ni Daniel ingong "usa ka Diyos sa mga diyos ug Ginoo sa mga hari ug usa ka Tigpadayag sa mga tinago." Unya iyang gihimo si Daniel nga "magmamando sa tanang sakop nga distrito sa Babilonya ug pangulong prepekto sa tanang maalamon nga mga tawo sa Babilonya." Gitudlo usab ni Nabucodonosor ang tulo ka kauban ni Daniel, si Sadrak, Mesak, ug Abednego, ingong mga tagdumala.—Dan 2.

Pagkadestiyero sa mga Hudiyo sa Ulahi. Mga tulo ka tuig sa ulahi, sa ika-23 nga tuig sa paghari ni Nabucodonosor, daghan pang Hudiyo ang gidestiyero. (Jer 52:30) Kini nga mga destiyero lagmit naglakip sa mga Hudiyo nga mikalagiw ngadto sa kayutaan nga sa ulahi nasakop sa mga Babilonyanhon. Ang giingon sa historyador nga si Josephus nagpaluyo niini nga konklusyon: "Sa ikalimang tuig human sa pagpangagaw sa Jerusalem, nga maoy ikakawhaag-tulo nga tuig sa paghari ni Nabucodonosor, si Nabucodonosor mimartsa batok sa Coele-Sirya ug, human kini maokupar, nakiggubat sa mga Moabihanon ug sa mga Ammanhanon. Unya, human niya masakop kining mga nasora, siya misulong sa Ehipto aron buntogon kini, ug dihang napatay na niya ang hari ug nakatudlo na siyag kapuli, gibihag sab niya ang mga Hudiyo niadtong dapita ug gidala sila ngadto sa Babilonya." —*Jewish Antiquities,* X, 181, 182 (ix, 7).

Pagbihag sa Tiro. Human usab sa pagkapukan sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. si Nabucodonosor misugod sa paglikos batok sa Tiro. Sa panahon niini nga paglikos, ang mga ulo sa iyang kasundalohan "naupaw" kay napaknit sa mga helmet ug ang ilang mga abaga "napanit" tungod sa pagpas-an sa mga materyales nga gigamit sa pagtukod ug mga panglikos. Sanglit si Nabucodonosor walay nadawat nga "suhol" sa pag-alagad ingong instrumento ni Jehova sa pagpahamtang ug paghukom batok sa Tiro, Siya misaad nga ihatag kaniya ang bahandi sa Ehipto. (Eze 26:7-11; 29:17-20; tan-awa ang TIRO.) Usa ka tipak sa Babilonyanhong sinulat, nga gipetsahan sa ika-37 nga tuig ni Nabucodonosor (588 W.K.P.), naghisgot gayod sa usa ka kampanya militar batok sa Ehipto. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 308) Apan dili matino kon kini maylabot ba sa orihinal nga pagsakop o kaha sa ulahing aksiyon militar.

Mga Proyekto sa Pagpanukod. Gawas pa sa pagkabaton ug daghang kadaogan sa gubat ug sa pagpakaylap sa Imperyo sa Babilonya ingong katumanan sa tagna (itandi ang Jer 47-49), si Nabucodonosor mihimog daghang pagpanukod. Aron mahupay ang kamingaw nga gibati sa iyang rayna nga Medianhon, gitaho nga gihimo ni Nabucodonosor ang Nagbitayng mga Tanaman, nga giila ingong usa sa pito ka katingalahan sa karaang kalibotan. Daghan sa naglungtad pa nga mga inskripsiyon nga *cuneiform* ni Nabucodonosor nagtaho sa iyang mga proyekto sa pagpanukod, lakip ang iyang pagtukod ug mga templo, mga palasyo, ug mga paril. Usa ka bahin niini nga mga inskripsiyon mabasa:

"Ako si Nabucodonosor, Hari sa Babilonya, anak nga lalaki ni Nabopolasar, ang nagpasig-uli sa Esagila ug Ezida. Ingong panalipod sa Esagila, aron walay gamhanang kaaway ug tiglaglag nga makailog sa Babilonya, aron ang talay sa gubat dili makaduol sa Imgur-Bel, ang paril sa Babilonya, nga walay hari kanhi nga nakahimo [akong gihimo]; diha sa naglibot nga mga paril sa Babilonya akong gihimo ang usa ka naglibot nga malig-ong paril sa sidlakang bahin. Ako nagkalot ug usa ka trinseras, ako nakaabot sa bahin nga may tubig. Unya akong nakita nga ang paril nga giandam sa akong amahan gamay ra kaayo. Pinaagig aspalto ug tisa akong gitukod ang usa ka lig-ong paril nga, sama sa usa ka bukid, dili matarog ug gisumpay kini sa paril sa akong amahan; akong gipahiluna ang mga pundasyon niini diha sa dughan sa ilalom nga kalibotan; ang tumoy niini akong gipahabogan sama sa usa ka bukid. Dugang niini nga paril aron sa paglig-on niini akong gitukod ang ikatulo, ug ingon nga sukaranan sa nagsalipod nga paril akong gipahiluna ang usa ka pundasyon nga mga tisa ug gitukod kini diha sa dughan sa ilalom nga kalibotan ug gipahiluna ang pundasyon niini. Ang mga salipdanan sa Esagila ug Babilonya akong gipalig-on ug giestablisar ang ngalan sa akong pagkahari sa walay kataposan."—*Archaeology and the Bible,* ni G. Barton, 1949, pp. 478, 479.

Ang bag-o lang gihisgotan nahiuyon sa pagpanghambog ni Nabucodonosor una pa siya kawad-i sa iyang maayong pangisip: "Dili ba kini ang Dakong Babilonya, nga akong gitukod alang sa harianong balay pinaagi sa kusog sa akong gahom ug alang sa dignidad sa akong kahalangdon?" (Dan 4:30) Apan, ingong katumanan sa damgo nga gipadangat sa Diyos kaniya bahin sa giputol nga kahoy, sa dihang ang iyang gahom sa pangisip nahibalik, si Nabucodonosor napugos sa pag-ila nga si Jehova makahimo sa pagpaubos niadtong nagalakaw nga mapasigarbohon.—Dan 4:37; tan-awa ang PAGKABUANG, KAPUNGOT.

Relihiyoso Kaayo. Ang mga ebidensiya nagpadayag nga si Nabucodonosor relihiyoso kaayo, nga nagtukod ug nagpatahom sa mga templo sa daghang Babilonyanhon nga mga bathala. Siya debotado ilabina sa pagsimba kang Marduk, ang pangulong diyos sa Babilonya. Ngadto kaniya gipasidungog ni Nabucodonosor ang iyang mga kadaogan sa gubat. Ang mga tropeyo sa gubat, lakip na ang sagradong mga sudlanan sa templo ni Jehova, mopatim-awng didto gibutang sa templo ni Marduk (Merodak). (Esd 1:7; 5:14) Usa ka inskripsiyon ni Nabucodonosor nag-ingon: "Alang sa imong himaya, Oh halangdon nga MERODAK gihimo ko ang usa ka balay. . . . Hinaot nga kini mismo makabaton ug dakong pagtahod sa mga Hari sa kanasoran ug sa tanang katawhan!"—*Records of the Past: Assyrian and Egyptian Monuments,* London, 1875, Tomo V, p. 135.

Ang larawan nga bulawan nga gipatindog ni Nabucodonosor didto sa Kapatagan sa Dura tingali gipahinungod kang Marduk ug gihimo aron mapalambo ang paghiusa sa pagsimba diha sa imperyo. Kay nag-alintabo ang kapungot tungod sa pagdumili ni Sadrak, Mesak, ug Abednego sa pagsimba niini nga larawan bisan pa human hatagi ug ikaduhang tsansa, si Nabucodonosor nagsugo nga itambog sila ngadto sa nagdilaab nga hudno nga gipainit sa pito ka pilo kay sa kasagarang kainit niini. Apan, sa dihang kining tulo ka Hebreohanon giluwas sa manulonda ni Jehova, si Nabucodonosor napugos sa pag-ingon nga "walay laing diyos nga makahimo sa pagluwas sama kaniya."—Dan 3.

Mopatim-aw usab nga si Nabucodonosor misalig pag-ayo sa pagpanag-an diha sa pagplano sa iyang mga kalihokan sa gubat. Pananglitan, ang tagna ni Ezequiel naghubit sa hari sa Babilonya nga naggamit sa pagpanag-an sa pagdesisyon kon mosulong ba batok sa Raba sa Ammon o kaha batok sa Jerusalem.—Eze 21:18-23.

NACON [lagmit, Lig-ong Natukod]. Sumala sa 2 Samuel 6:6, mao kini ang ngalan sa giokanan diin namatay si Uzah tungod kay gikuptan niya ang arka sa pakigsaad. Ang samang asoy sa 1 Cronicas 13:9 naghisgot sa ngalang "Kidon," nga lagmit nagpakita nga ang usa ka magsusulat naghisgot sa ngalan sa lugar ug ang lain naghisgot sa ngalan sa tag-iya, o kaha ang usa niining ngalana maoy inusab nga porma nianang sa lain nga ngalan.

NADAB [Andam; Hamili; Mahinatagon].

1. Ang panganay nga anak nga lalaki ni Aaron ug Eliseba. (Ex 6:23; 1Cr 6:3) Si Nadab natawo sa Ehipto ug miuban sa dakong Pagpanggula sa Israel gikan sa Ehipto. Siya ug ang iyang sunod nga manghod nga lalaki nga si Abihu ug ang 70 ka uban pang mga Israelinhon gipatawag uban ni Aaron ug Moises ngadto sa Sinai, diin sila nakakita ug usa ka panan-awon ni Jehova. (Ex 24:1, 9-11) Si Nadab ug ang iyang tulo ka igsoong lalaki gipahiluna sa katungdanan sa pagkasaserdote uban sa ilang amahan. (Ex 28:1; 40:12-16) Dayag nga sa wala pa matapos ang usa ka adlaw, si Nadab ug Abihu miabuso sa ilang katungdanan pinaagi sa paghalad ug ginadili nga kalayo. Wala iasoy kon nganong gidili kining maong kalayo, apan lagmit nga labaw pa kini sa pagkahubog (nga gipakita sa dihadihang pagdili sa mga saserdote sa pag-inom ug bino o makahubog nga ilimnon sa dihang magatiman sa ilang buluhaton). Hinunoa, ang pagkahubog lagmit nga nakaamot sa ilang buhat nga daotan. Tungod sa ilang kalapasan, gipatay sila pinaagi sa kalayo gikan kang Jehova ug ang ilang lawas gidala sa gawas sa kampo. (Lev 10:1-11; Num 26:60, 61) Si Nadab ug Abihu namatay nga walay mga anak, nga nagbilin sa ilang mga igsoong lalaki nga si Eleasar ug Itamar nga maoy magpundar sa duha ka saserdotehanong banay.—Num 3:2, 4; 1Cr 24:1, 2.

2. Usa ka kaliwat ni Juda sa linya ni Jerameel; anak nga lalaki ni Samai ug amahan ni Seled ug Apaim.—1Cr 2:3, 25, 26, 28, 30.

3. Anak nga lalaki ni Jeiel sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:1, 29, 30; 9:35, 36.

4. Anak nga lalaki ni Jeroboam ug ikaduha nga hari sa amihanang napulo-ka-tribo nga gingharian sa Israel. Si Nadab nagmando sa mga duha ka tuig, nagsugod sa mga 976 W.K.P., nga sulod nianang panahona iyang gipadayon ang pagsimba sa nating baka nga gisugdan sa iyang amahan. Samtang gilikosan ang Gibeton, usa ka Levihanong siyudad kanhi (Jos 21:20, 23) nga nailog sa mga Filistehanon, si Nadab gipatay ni Baasa, kinsa nagpatay usab sa tanang nahibilin nga membro sa balay ni Jeroboam aron mahuptan niya ang trono.—1Ha 14:20; 15:25-31.

NAGAI. Katigulangan ni Jesu-Kristo nga gitala diha sa iyang talaan sa kagikan sumala sa gihatag ni Lucas.—Luc 3:23, 25.

NAGAKAMANG NGA LINALANG. Ang lintunganayng berbo sa Hebreohanong termino nga *re′mes* nagkahulogang "kamang" o "lihok." (Gen 1:21, 28, *ftn* sa *Rbi8*) Ang leksikon ni Koehler ug Baumgartner sa Hebreohanon ug Aramaiko nag-ingon nga ang termino nagpaila sa paglihok nga walay tumong. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 895; itandi ang Hab 1:14.) Ang nombre nga *re′mes* mopatim-awng naglakip sa nagkalainlaing matang sa buhing mga linalang ug ang paggamit niini diha sa nagkalainlaing mga teksto nagpalahi sa "nagalihok nga mga mananap" sa katibuk-an gikan sa ihalas ug anad nga mga hayop, mga langgam, ug mga isda. (Gen 1:24, 25; 6:7, 20; 7:14, 23; 8:17, 19; 9:3; Eze 8:10; 38:20) Kini nga kahulogan mahimong maglakip sa mga reptilya ug sa ubang matang sa mga hayop nga dili sakop sa ubang mas prominenteng mga matang. Kini magtumong dili lamang sa mga linalang sa kamad-an kondili usab sa mga linalang sa katubigan.—Sal 104:25.

Lakip sa 3,000 ka panultihon sa maalamong si Haring Solomon mao ang mahitungod "sa mga mananap ug bahin sa naglupad nga mga linalang ug bahin sa nagalihok nga mga linalang ug bahin sa mga isda." (1Ha 4:33; itandi ang Pr 30:19, 24-28.) Ang Oseas 2:18 naghubit sa usa ka pakigsaad nga gihimo uban sa ihalas nga mananap, naglupad nga linalang, ug sa nagakamang nga linalang sa yuta; ug ang Salmo 148:10 naglakip niini taliwala sa mga linalang nga nagdayeg sa Maglalalang niini.

Ang Gregong *her·pe·ton′* halos pareho sa Hebreohanong *re′mes,* nga subsob gigamit sa pagtumong sa mga reptilya. Gigamit kini labot sa panan-awon nga nakita ni Pedro didto sa Jope (Buh 10:12; 11:6), ni Pablo sa paghisgot sa idolatriya sa tawo (Rom 1:23), ug ni Santiago ingong mga linalang nga mapaaghop sa tawo.—San 3:7.

NAGALUPAD NGA MGA LINALANG. Tan-awa ang LANGGAM.

NAGASIDLAK. Usa ka ngalan nga gigamit sa paglarawan sa "hari sa Babilonya." (Isa 14:4, 12) Ang Hebreohanong ekspresyon nga gihubad (*NW, Ro, Yg*) naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sidlak." Ang hubad nga "Lucifer" (*KJ, Da*) gikuha gikan sa Latin nga *Vulgate.*

Ang "nagasidlak" gihubit nga nag-ingon diha sa iyang kasingkasing: "Ibabaw sa mga bituon sa Diyos akong ituboy ang akong trono, ug ako mo-

lingkod sa bukid sa panagkatigom." (Isa 14:13) Ang ebidensiya sa Bibliya nagpunting sa Bukid sa Zion ingong mao ang "bukid sa panagkatigom." (Tan-awa ang BUKID SA PANAGKATIGOM.) Busa, sanglit ang mga bituon mahimong magtumong sa mga hari (Num 24:17; Pin 22:16), ang "mga bituon sa Diyos" mao ang mga hari sa linya ni David nga nagmando gikan sa Bukid sa Zion. Ang "hari sa Babilonya" (ang dinastiya sa mga hari sa Babilonya), nga nagpabanaag sa tinamdan ni Satanas nga diyos niini nga sistema sa mga butang, nagpakita sa iyang ambisyon sa pagtuboy sa iyang trono "ibabaw sa mga bituon sa Diyos" pinaagi sa pagtinguha nga himoong mga basalyo na lamang ang mga hari sa linya ni David ug sa kataposan tangtangon sa ilang trono. Sama sa mga bituon nga naghatag ug kahayag, ang "hari sa Babilonya" midan-ag diha sa karaang kalibotan ug mahimong tawgon nga "nagasidlak."

NAGBUNTAOG NGA KAHOY. Tan-awa ang DAKONG KAHOY, NAGBUNTAOG NGA KAHOY.

NAGKASAGOL NGA PANON SA KATAWHAN. Usa ka pundok sa mga langyaw (mga estranyo) nga mibiya sa Ehipto uban sa nasod sa Israel. (Ex 12:37, 38, *ftn* sa *Rbi8;* itandi ang Ex 12:43-49.) Ang pipila niini nga mga tawo lagmit mga Ehiptohanon o ubang mga langyaw nga mipili sa pagsunod sa matuod nga Diyos ug sa nasod sa Israel human makasaksi sa ubay-ubayng mga hampak ni Jehova batok sa Ehipto. Ang uban niini nga pundok lagmit mga Ehiptohanon nga nangaminyo sa mga Israelinhon maingon man sa mga anak sa maong panagtiayon. Pananglitan, ang babayeng Israelinhon nga si Selomit sa tribo ni Dan adunay Ehiptohanong bana ug may usa lamang ka anak nga lalaki pinaagi kaniya.—Lev 24:10, 11.

Kini nga ekspresyon makita usab sa Numeros 11:4, nga nagkahulogan usab nga usa ka "hugpong [sa katawhan]" o "masa sa katawhan." Walay duhaduha nga ang ilang dili-Israelinhon nga kagikan ug ang grabeng kalisdanan sa pagpanaw sa kamingawan maoy nakaingon sa ilang pagkareklamador nga nahimong usa ka hinungdan sa panagbangi. Ang ilang gipamulong nga nagpabanaag sa ilang hakog nga pangandoy mikaylap sa mga Israelinhon, mao nga sila usab nanghilak ug miingon: "Nahinumdom gayod kami sa mga isda nga among gikaon sa Ehipto nga walay bayad, sa mga pepino ug sa mga sandiya ug sa mga puerro ug sa mga sibuyas ug sa mga ahos! Apan karon ang among kalag nag-uga. Wala nay laing nakita sa among mga mata kondili ang mana."—Num 11:4-6.

Ang ekspresyong "nagkasagol nga panon" diha sa Nehemias 13:3 ug Jeremias 25:20 nagtumong sa mga dili-Israelinhon. Ang gihisgotan sa Nehemias maoy mga langyaw sama sa mga Moabihanon ug mga Ammonhanon. (Neh 13:1) Ang mga anak niini nga mga langyaw (mestisong Israelinhon) lagmit nahilakip usab tungod kay una pa niana ang mga Israelinhon nagpapahawa sa ilang langyaw nga mga asawa ug mga anak.—Esd 10:44.

NAHALAL [Tubigang Dapit; Sibsibanan]. Usa ka siyudad sa Zabulon nga gipahat ngadto sa Merarihanong mga Levihanon. (Jos 19:10, 14, 15; 21:34, 35) Gitawag usab kini ug Nahalol. Inay nga abogon ang mga Canaanhon nga nagpuyo niini nga siyudad ingon sa gisugo sa Diyos, ang mga Zabulonhon nagpailalom kanila sa pinugos nga trabaho. (Huk 1:30; 2:2) Ang nahimutangan sa Nahalal dili matino.

NAHALIEL [Bul-oganan (Bul-oganang Walog) sa Diyos]. Usa ka dapit diin nagkampo ang mga Israelinhon wala madugay una pa sila makiggubat sa Amorihanon nga si Haring Sihon. (Num 21:19-24) Ang *Onomasticon* ni Eusebius nag-ingon nga kini nahimutang duol sa Arnon. Busa ang Nahaliel sagad gituohan nga mao ang usa sa duha ka lugot, ang Wala (usa ka sapa nga nagaagos sa Arnon) ug ang Zarqa Maʽin nga mga 19 km (12 mi) sa A sa Arnon. Ang usa ka lokasyon sa bisan hain niini nga mga lugot mohaom sa gituohang nahimutangan sa Matana ug Bamot, ang duha ka gikampohan sa Israel nga sa taliwala niini mopatim-awng nahimutang ang Nahaliel.

NAHALOL [Tubigang Dapit; Sibsibanan]. Laing ngalan sa Nahalal, usa ka siyudad sa Zabulon.—Huk 1:30.

NAHAM [Paghupay]. Bayaw nga lalaki ni Hodias, nga usa ka kaliwat ni Juda.—1Cr 4:1, 19.

NAHAMANI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "paghupay"]. Usa nga mibalik uban kang Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Neh 7:6, 7.

NAHARAI. Usa ka Beerotnon (Berotnon) ug usa sa mga tigdala sa armadura ni Joab. Si Naharai maoy lakip sa mga tawong gamhanan sa kasundalohan ni David.—2Sa 23:24, 37; 1Cr 11:26, 39.

NAHAS [Halas].

1. Ang hari sa mga Ammonhanon sa panahong nagsugod si Saul sa iyang paghari. Si Nahas nagdala sa iyang kasundalohan batok sa Jabes sa Gilead. Ang asoy mabasa: "Niana ang tanang taga-Jabes miingon kang Nahas: 'Paghimo ug pakigsaad uban kanamo aron kami mag-alagad kanimo.' Unya si Nahas nga Ammonhanon miingon kanila: 'Niini nga kondisyon maghimo ako ug pakigsaad uban

kaninyo, sa kondisyon nga luskon ang tanan ninyong tuo nga mata, ug ibutang ko kini nga kaulawan ibabaw sa tibuok Israel.' Sa baylo ang mga ansiyano sa Jabes miingon kaniya: 'Hatagi kamig pito ka adlaw, ug magpadala kamig mga mensahero ngadto sa tibuok teritoryo sa Israel ug, kon walay manluluwas kanamo, manganhi kami kanimo.'" Ang Israel naghiusa sa pagpaluyo kang Saul, miadto sa Jabes, ug nagpildi kang Nahas. Pipila lamang ang nakalingkawas sa kasundalohan ni Nahas.—1Sa 11:1-11; 12:11, 12.

Diha sa linukot nga basahon sa Patayng Dagat, nga gitawag ug 4QSam[a] ug gituohang sukad pa sa unang siglo W.K.P., ang mosunod nga impormasyon gisal-ot una pa ang 1 Samuel 11:1: "Si [Na]has, nga hari sa mga anak sa Ammon, nagdaogdaog pag-ayo sa mga anak ni Gad ug sa mga anak ni Ruben, ug siya naglugit sa t[anan] nilang tuong mga mata ug naghatag ug kali[sang ug kahadlok] sa Israel. Walay nahibilin taliwala sa mga anak sa Israel nga say[lo sa Jordan kan]sang tuong mata wa[la lugi]ta ni Naha[s nga hari] sa mga anak sa Ammon; gawas sa pito ka libong tawo nga [mikalagiw gikan] sa mga anak sa [A]mmon ug misulod sa [J]abes-Gilead. Mga usa ka bulan sa ulahi . . ." (*Bible Review,* 1985, Tomo 1, Num. 3, p. 28) Sa katibuk-an ingon usab niana ang impormasyon nga gihatag ni Josephus.—*Jewish Antiquities,* VI, 68-70 (v, 1).

Sumala kang Josephus (*Jewish Antiquities,* VI, 79 [v, 3]), kini nga Nahas napatay sa pagpakiggubat batok sa kasundalohan ni Saul. Kon husto ang impormasyon ni Josephus, nan ang Nahas nga nagpakitag kaayo kang David pipila ka tuig sa ulahi maoy usa ka anak nga lalaki ug manununod sa Nahas nga napildi ni Saul. Sa maong kahimtang, ang ngalang Nahas mahimong usa ka titulo nga gihatag sa sunodsunod nga mga tawo, sama sa mga titulo nga "Abimelek," "Paraon," ug "Jabin." Sa dihang namatay kining ikaduhang ginganlan ug Nahas, si David nagpadalag mga embahador ngadto sa iyang anak nga lalaki nga si Hanun, kinsa nasayop pagsabot sa dungganong katuyoan ni David ug nagpakaulaw pag-ayo sa iyang mga hawas. Kini, sa baylo, ang nakaingon sa sunodsunod nga panagaway nga sa kataposan nakapildi sa mga Ammonhanon diha sa mga kamot ni David.—2Sa 10:1-5; 11:1; 12:26-31; 1Cr 19:1-5; 20:1-3.

2. Ang amahan ni Abigail nga igsoong babaye o igsoon ni David sa inahan ug lagmit ang amahan ni Zeruia. Siya ang apohan ni Amasa, ug lagmit usab ni Abisai, Asahel, ug Joab. (2Sa 17:25; 1Cr 2:16, 17) Si Abigail gitawag nga "anak nga babaye ni Nahas," apan siya ug ang iyang igsoong babaye wala hisgoting direkta ingong mga anak nga babaye ni Jese, ang amahan ni David, bisan tuod sila gihisgotan ingong "mga igsoong babaye" sa mga anak nga lalaki ni Jese, lakip kang David. Kini magpresentar ug pipila ka posibleng mga relasyon: (1) Si Nahas maoy usa ka babaye, ang asawa ni Jese ug inahan sa tanan nilang anak (lalaki man o babaye), apan lagmit nga dili gayod ingon niana ang kahimtang, sanglit ang mga babaye sagad gihisgotan lamang diha sa talaan sa kaliwatan tungod sa espesyal nga mga katarongan, ug dili ingon niini ang kahimtang ni Nahas. (2) Ang Nahas maoy laing ngalan ni Jese, ingon sa gisugyot sa unang Hudiyohanong tradisyon. Gigamit sa Gregong *Septuagint* (Lagardian nga edisyon) ang "Jese" inay ang Nahas diha sa 2 Samuel 17:25. (3) Si Nahas maoy bana kanhi sa asawa ni Jese (nga mas dako ang kalagmitan) ug siya nanganak ug duha ka anak nga babaye kang Nahas, si Abigail ug Zeruia, sa wala pa maminyo kang Jese ug nanganak kaniya ug ubay-ubayng mga anak nga lalaki.—Tan-awa ang ABIGAIL Num. 2.

3. Usa ka molupyo sa Ammonhanong siyudad sa Raba. Ang iyang anak nga lalaki nga si Sobi nagpakitag kaayo kang David pinaagi sa pagpadalag mga suplay alang kaniya sa dihang siya mikalagiw didto sa Mahanaim tungod sa pagrebelde ni Absalom. (2Sa 17:27-29) Lagmit nga siya usa ka Israelinhon nga mipuyo sa Raba human mapildi sa Israel ang mga Ammonhanon didto.—2Sa 12:26-31.

NAHAT [Pahulay; Kalinaw].

1. Sultan sa Edom, anak nga lalaki ni Reuel ug apo ni Esau ug sa iyang asawa nga si Basemat nga anak nga babaye ni Ismael.—Gen 36:2-4, 13, 17.

2. Usa ka Levihanon nga kaliwat ni Kohat, ug katigulangan ni Samuel. (1Cr 6:16, 22-28) Lagmit mao ra usab ang gitawag ug "Tohu" ug "Toa."—1Sa 1:1; 1Cr 6:33-35.

3. Usa ka Levihanon nga gitudlo ni Haring Ezequias ingong komisyonado sa pagtabang kang Conanias ug Simei sa pagdumala "sa mga amot ug sa ikapulo ug sa balaang mga butang" nga gidala ngadto sa templo.—2Cr 31:12, 13.

NAHIBILIN. Ang mga nabilin sa usa ka pamilya, nasod, tribo, o matang; ang mga naluwas sa pagpamatay o sa kalaglagan o gikan sa usa ka makasaysayanhong hitabo; kadtong nagpabiling matinumanon sa Diyos gikan sa usa ka nasod o sa usa ka pundok sa katawhan nga mitalikod.

Si Noe ug ang iyang pamilya mao ang nahibilin gikan sa kalibotan sa katawhan nga naglungtad sa wala pa ang Lunop. Ang berbo nga *sha·'ar',* "nagpabilin," maoy gigamit sa paghulagway kanila ingong mao lamang ang nagpabiling buhi. (Gen 7:23) Sa ulahi, didto sa Ehipto, si Jose miingon sa iyang

mga igsoon: “Busa ang Diyos nagpadala kanako una kaninyo aron magbutang ug usa ka mahibilin [buot ingnon, mga maluwas aron magtipig sa umalabot nga kaliwatan ug sa linya sa banay; itandi ang 2Sa 14:7] alang kaninyo dinhi sa yuta ug aron sa paghupot kaninyo nga buhi pinaagi sa usa ka dakong paglingkawas.”—Gen 45:4, 7, *ftn* sa *Rbi8.*

Usa ka Nahibilin sa Israel Mibalik Gikan sa Pagkadestiyero. Ang labing subsob nga mga paghisgot sa Bibliya sa usa ka nahibilin mao ang maylabot sa katawhan sa Diyos. Pinaagi sa iyang mga manalagna ang Diyos nagpasidaan sa Israel nga silotan tungod sa ilang pagkadili-masinugtanon, apan siya naghatag usab ug kahupayan pinaagi sa pagtagna nga ang usa ka nahibilin pagatipigan, mobalik sa Jerusalem ug magtukod niini pag-usab, magmauswagon ug mamunga.—Isa 1:9; 11:11, 16; 37:31, 32; Jer 23:3; 31:7-9.

Human si Haring Nabucodonosor sa Babilonya magdalag mga binihag lakip kang Haring Jehoiakin sa Juda niadtong 617 W.K.P., si Jehova mihatag kang manalagnang Jeremias ug usa ka panan-awon. Ang maayong mga igos diha sa panan-awon naghawas sa mga destiyero sa Juda nga gidala ngadto sa Babilonya ug kinsa sa ulahi ipasig-uli ni Jehova ngadto sa ilang yuta. Ang daotang mga igos naghawas kang Haring Zedekias, sa iyang mga prinsipe, ug sa ubang sama kanila nga wala idestiyero niadtong panahona (sa pagkatinuod ang kadaghanan sa mga molupyo sa Jerusalem ug sa Juda) ingon man niadtong nagpuyo sa Ehipto. Niadtong 607 W.K.P. halos ang tanan sa Juda gipatay o gidestiyero sa kataposang paglaglag sa Jerusalem ni Nabucodonosor. Ug sa ulahi kadtong didto sa Ehipto, lakip niadtong mikalagiw didto human sa 607 W.K.P., nangalaglag usab sa dihang si Nabucodonosor mihimog militaryong pag-atake sa maong yuta.—Jer 24:1-10; 44:14; 46:13-17; Lam 1:1-6.

Gisaaran ni Jehova ang matinumanong nahibilin, kadtong naghinulsol sa ilang mga sala nga tungod niana iyang gitugotang sila madestiyero, nga iyang tapokon sila sama sa usa ka panon sa mga karnero diha sa toril. (Miq 2:12) Gituman niya kini niadtong 537 W.K.P., sa dihang namalik ang usa ka nahibilin sa mga Hudiyo ilalom ni Zorobabel. (Esd 2:1, 2) Sila kanhi “nagtakiang,” apan si Jehova nagtapok kanila, ug (bisan tuod sila ilalom sa paggahom sa Persia) tungod sa pagdumala ni Gobernador Zorobabel kanila ug tungod kay ang matuod nga pagsimba natukod pag-usab diha sa templo, ang Diyos mao na usab ang ilang tinuod nga Hari. (Miq 4:6, 7) Sila mahimong sama sa “yamog gikan kang Jehova,” nga magdalag kahayahay ug kauswagan, ug sila mahimong maisogon ug malig-on sama sa “usa ka leyon sa taliwala sa mga mananap sa kalasangan.” (Miq 5:7-9) Kining ulahing tagna lagmit nga natuman panahon sa yugto sa mga Macabeo, nga tungod niana natipigan ang mga Hudiyo sa ilang yuta ug natipigan ang templo, hangtod sa pag-abot sa Mesiyas.

Ang ngalan sa anak nga lalaki ni manalagnang Isaias nga si Sear-jasub naglakip sa nombre nga *she’ar′* (berbo, *sha·’ar′*) ug nagkahulogang “Usa ka Nahibilin Lamang (Kadtong mga Salin) ang Mobalik.” Ang maong ngalan maoy usa ka ilhanan nga ang Jerusalem mapukan ug ang mga molupyo niini madestiyero apan ang Diyos maluoy ug magdalag balik sa usa ka nahibilin ngadto sa ilang yuta. —Isa 7:3.

Walay Nahibiling Magpabilin sa Babilonya. Ang Babilonya gigamit sa Diyos sa pagsilot sa iyang katawhan, apan gihimo niini ang labaw pa kay sa gikinahanglan ug gikalipay ang pagdaogdaog ug pagdagmal kanila ug buot nga himoon silang destiyero hangtod sa hangtod. Kini tungod gayod kay ang Babilonya mao ang pangunang tigpaluyo sa bakak nga pagsimba ug nagdumot kang Jehova ug sa pagsimba kaniya. Tungod niini ang Diyos nagpahayag: “Pagaputlon ko gikan sa Babilonya ang usa ka ngalan ug ang nahibilin ug ang mga anak ug ang umalabot nga kaliwatan.” (Isa 14:22) Sa kataposan, ang Babilonya nahimong bug-os ug permanenteng biniyaan, nga walay nahibilin nga mobalik aron sa pagtukod niini pag-usab.

Ang Usa ka Nahibilin sa Israel Midawat Kang Kristo. Sa dihang si Jesu-Kristo miabot sa nasod sa Israel, ang kadaghanan misalikway kaniya. Usa ka nahibilin lamang ang nagpahayag ug pagtuo ug nahimong iyang mga sumusunod. Gipadapat ni apostol Pablo ang pipila ka tagna ni Isaias (10:22, 23; 1:9) ngadto niining Hudiyong nahibilin sa dihang siya misulat: “Dugang pa, si Isaias mituaw mahitungod sa Israel: ‘Bisan pag ang gidaghanon sa mga anak sa Israel mahimong ingon sa balas sa dagat, ang mga mahibilin mao ang maluwas. Kay si Jehova maghimog pagpakighusay diha sa yuta, nga maghuman niini ug magpamubo niini.’ Dugang pa, sama sa giingon kanhi ni Isaias: ‘Kon wala pa si Jehova sa mga panon magbilin ug binhi nganhi kanato, kita nahisama na unta sa Sodoma, ug kita nahisama na unta sa Gomora.’ ” (Rom 9:27-29) Lain pa, gigamit ni Pablo ingong pananglitan ang 7,000 nga nahibilin sa panahon ni Elias nga wala moyukbo kang Baal, ug siya miingon: “Busa, niining paagiha, karong panahona usab usa ka nanghibilin ang mitungha sumala sa usa ka pagpili tungod sa dili-takos nga kalulot.”—Rom 11:5.

Ang Espirituwal nga Nahibilin. Sa Pinadayag (12) gitala ni Juan ang iyang panan-awon bahin sa usa ka babaye sa langit, ug sa usa ka dragon, ug gitapos kana nga bahin sa panan-awon

sa pag-ingon: "Ug ang dragon napungot sa babaye, ug nakiggubat sa mga nahibilin [*loi·pon′*] sa iyang binhi, nga nagabantay sa mga sugo sa Diyos ug may buluhaton sa pagpamatuod bahin kang Jesus." Kini nga "mga nahibilin" nga may "buluhaton sa pagpamatuod bahin kang Jesus" mao ang katapusang nahibilin nga mga igsoon ni Jesu-Kristo dinhi sa yuta, nga nagkinabuhi dinhi sa yuta human sa pagtambog sa Yawa nganhi sa yuta ug sa pahibalo: "Ania na ang kaluwasan ug ang gahom ug ang gingharian sa atong Diyos ug ang awtoridad sa iyang Kristo." Ang Yawa, ang dragon, nakiggubat batok niining nahibilin sa espirituwal nga mga igsoon ni Kristo pinaagi sa 'mapintas nga mga mananap' ug "sa larawan sa mapintas nga mananap," nga gihubit sa Pinadayag kapitulo 13. Apan ang nahibilin nagmadaogon, ingon sa gibutyag sa Pinadayag kapitulo 14.—Tan-awa ang BINHI.

NAHOR.

1. Amahan ni Tera ug apohan ni Abraham. Si Nahor anak ni Serug ug kaliwat ni Sem. Siya nabuhi ug 148 ka tuig (2177 hangtod sa 2029 W.K.P.). —Gen 11:22-26; 1Cr 1:24-27; Luc 3:34-36.

2. Anak nga lalaki ni Tera; apo ni Nahor (Num. 1); ug igsoon ni Abraham. (Gen 11:26; Jos 24:2) Si Nahor naminyo kang Milca nga igsoong babaye ni Lot ug anak sa laing igsoon ni Nahor nga si Haran, busa pag-umangkon ni Nahor. Pinaagi kaniya siya nakabaton ug 8 ka anak nga lalaki, ug sa iyang puyopuyo nga si Reuma siya nakabaton ug 4 pa ka anak nga lalaki, tanantanan 12, ug ang pipila kanila nahimong mga pangulo sa tribo. (Gen 11:27, 29; 22:20-24) Pinaagi sa iyang anak nga lalaki nga si Betuel, si Nahor nahimong apohan ni Laban ug Rebeca, ug apohan-sa-tuhod ni Lea, Raquel, Jacob (Israel), ug Esau.—Gen 24:15, 24, 47; 29:5, 16; 1Cr 1:34.

Ang asoy sa Genesis bahin sa pagbiya ni Tera ug Abraham sa Ur sa mga Caldeanhon wala maglakip sa ngalan ni Nahor sa listahan sa mga mipanaw. (Gen 11:31) Hinunoa, siya lagmit miadto sa ulahi, kay ang alagad ni Abraham, nga nangitag asawa alang kang Isaac, mipanaw ngadto sa Haran, diin si Tera nagpuyo ug namatay, ug diin ang apo ni Nahor nga si Laban nagpuyo sa dihang si Jacob miadto kaniya. (Gen 11:31, 32; 12:4; 27:43) Ang alagad ni Abraham miadto "sa siyudad ni Nahor," ngadto sa Haran mismo o sa usa ka dapit nga duol niini, lagmit mao ang Nahur nga kanunayng gihisgotan sa lainlaing mga papan sa Mari sa ikaduhang milenyo W.K.P. (Gen 24:10; 29:4; *The Biblical Archaeologist,* 1948, p. 16) Ug sa dihang si Jacob mibulag kang Laban, si Laban mitawag sa "diyos ni Abraham ug sa diyos ni Nahor" aron mohukom tali kanila.—Gen 31:53; tan-awa ang HARAN Num. 4.

NAHUM [Maghuhupay [nga mao, usa ka magdadasig]].

1. Usa ka Israelinhong manalagna sa ikapitong siglo W.K.P. ug ang magsusulat sa basahon nga nagdala sa iyang ngalan. Si Nahum lagmit didto sa Juda sa dihang gisulat niya ang iyang tagna. (Nah 1:15) Ang pagtawag kaniya nga taga-Elkos dayag nga nagpasabot nga siya usa ka pumoluyo sa Elkos, lagmit usa ka siyudad o balangay sa Juda.—Nah 1:1; tan-awa ang ELKOS, TAGA-.

2. Usa ka katigulangan ni Jesu-Kristo human sa yugto sa pagkadestiyero sa linya sa iyang yutanong inahan nga si Maria.—Luc 3:25.

NAHUM, BASAHON NI. Kini nga basahon maoy usa ka matagnaong "pahayag batok sa Nineve," ang kaulohan sa Asiryanhong Imperyo. Kini nga basahon sa Bibliya gisulat ni Nahum nga taga-Elkos. (Nah 1:1) Ang makasaysayanhong katumanan sa maong matagnaong pahayag nagpamatuod sa katinuoran niini nga basahon. Pipila ka panahon human nga ang Ehiptohanong siyudad sa No-amon (Thebes) nakaagom ug makauulawng kapildihan niadtong ikapitong siglo W.K.P. (3:8-10), gisulat ang basahon ni Nahum, nga nahuman sa wala pa modangat ang gitagnang kalaglagan sa Nineve niadtong 632 W.K.P.—Tan-awa ang ASIRYA; NINEVE.

Kaharmonya sa Ubang mga Basahon sa Bibliya. Ang basahon ni Nahum bug-os nga nahiuyon sa ubang bahin sa Kasulatan sa paghubit kang Jehova ingong "usa ka Diyos nga nagapangayog bug-os nga pagkamahinalaron," "mahinay sa kasuko ug dako sa gahom," apan dili gayod mopugong sa pagsilot. (Nah 1:2, 3; itandi ang Ex 20:5; 34:6, 7; Job 9:4; Sal 62:11.) "Si Jehova maayo, usa ka salipdanan sa adlaw sa kasakit. Ug siya makaila kanila nga modangop kaniya." (Nah 1:7; itandi ang Sal 25:8; 46:1; Isa 25:4; Mat 19:17.) Kini nga mga hiyas tin-awng gipakita sa iyang pagluwas sa mga Israelinhon gikan sa Asiryanhong pagpanglupig ug sa pagpanimalos batok sa sad-an sa dugo nga Nineve human sa igoigong yugto sa pagpakitag pagkamainantoson.

Talagsaon usab mao ang kaamgiran tali sa Nahum kapitulo 1 ug Salmo 97. Ang mga pulong ni Isaias (10:24-27; 30:27-33) labot sa paghukom ni Jehova batok sa Asirya susama sa usa ka paagi sa Nahum kapitulo 2 ug 3.—Itandi usab ang Isa 52:7; Nah 1:15; Rom 10:15.

Makasaysayanhong mga Detalye. Bisan tuod gipasaligan nga mapakyas ang panagkunsabo ni Haring Rezin sa Sirya ug ni Haring Peka sa Israel sa pagsulay sa pagpalagpot kaniya ingong hari (Isa 7:3-7), ang walay pagtuo nga si Ahaz sa Juda sa pagkadili-maalamon midangop kang Ha-

ring Tiglat-pileser III (Tilgat-pilneser) sa Asirya alang sa tabang. Sa ngadtongadto kini nga paglihok "nagpahinabog kasakitan kaniya, ug wala magpalig-on kaniya," kay ang Juda nailalom sa mabug-at nga yugo sa Asirya. (2Cr 28:20, 21) Sa ulahi, ang anak nga lalaki ug manununod ni Ahaz sa trono, si Ezequias, mirebelde batok sa pagmando sa Asirya. (2Ha 18:7) Human niadto ang Asiryanhong monarko nga si Senakerib misulong sa Juda ug miilog sa nagkalainlain nga kinutaang mga siyudad, diin kini misangpot sa kaylap nga pagkaawaaw sa yuta. (Itandi ang Isa 7:20, 23-25; 8:6-8; 36:1, 2.) Ang misunod nga hari sa Juda, si Manases, gidakop sa Asiryanhong mga pangulo sa kasundalohan ug gidala ngadto sa Babilonya (nga niadto ubos sa Asiryanhong pagkontrolar).—2Cr 33:11.

Sanglit ang Juda dugayng nag-antos ubos sa mabug-at nga kamot sa Asirya, ang tagna ni Nahum bahin sa umaabot nga kalaglagan sa Nineve maoy maayong balita. Samag naagoman na sa Asirya ang pagkapukan niini, si Nahum misulat: "Tan-awa! Ibabaw sa kabukiran ang mga tiil sa usa nga nagdalag maayong balita, nga nagmantalag pakigdait. Oh Juda, sauloga ang imong mga pista. Tumana ang imong mga panaad; tungod kay wala nay tawong walay-silbi nga molatas kanimo pag-usab. Siya pagalaglagon gayod sa bug-os." (Nah 1:15) Dili na gayod manghilabot pa ang mga Asiryanhon; wala nay mopugong sa mga taga-Juda sa pagtambong o sa pagsaulog sa mga pista. Ang kaluwasan gikan sa Asiryanhong pagpanglupig mahimong bug-os gayod. (Itandi ang Nah 1:9.) Lain pa, ang tanang ubang katawhan nga nakadungog sa kalaglagan sa Nineve "magpakpak gayod sa ilang mga kamot," o magmaya, tungod sa iyang katalagman, kay ang pagkadaotan sa siyudad nagpahinabog dakong pag-antos ngadto kanila.—3:19.

Ang pagkaagresibo sa Asiryanhong kasundalohan naghimo sa Nineve nga usa ka "siyudad nga nagaula ug dugo." (Nah 3:1) Ang mga binihag niini sa gubat gitratar nga mapintason ug walay kokaluoy. Ang pipila gisunog o gipanitan nga buhi. Ang uban gibutaan o giputlan sa ilang mga ilong, mga dalunggan, o mga tudlo sa kamot. Sa subsob, ang mga binihag giguyod pinaagig mga pisi nga gihigot sa mga kaw-it nga gitusok sa ilong o mga ngabil. Sa pagkatinuod ang Nineve takos gayod nga malaglag tungod sa pagkasad-an niini sa dugo.

MGA PANGUNANG PUNTO SA NAHUM

Usa ka pahayag batok sa Nineve, ang kaulohan sa Asirya

Gisulat sa wala pa malaglag ang Nineve niadtong 632 W.K.P.

Si Jehova nanimalos batok sa iyang mga kaaway (1:1-6)

- Gipangayo ni Jehova ang bug-os nga pagkamahinalaron; bisan tuod siya mahinay sa kasuko, siya dili magpanuko sa pagsilot kon kini nahiangay
- Walay makabarog sa kainit sa iyang kasuko; sa iyang atubangan ang kadagatan mamala, ang kabukiran mauyog, ang kabungtoran matunaw, ang yuta maalsa

Ang paglaglag sa daotan magdalag kahupayan alang niadtong nagalaom kang Jehova (1:7–3:19)

- Si Jehova maoy usa ka salipdanan nga manalipod niadtong nagasalig kaniya, apan siya magapuo sa kaaway
- Ang maayong balita ipahibalo sa Juda; ang "tawong walay-silbi" pagalaglagon, ug ang matuod nga pagsimba pagatumanon nga walay kababagan
- Tigomon pag-usab ni Jehova ang mga iyaha, apan ang Nineve mabiniyaan, ug ang mga karong iggugubat niini mangasunog
- Ang sad-an sa dugo nga siyudad pagaagawan ingong silot tungod sa iyang mga sala; walay makaluwas kaniya, ang iyang mga manggugubat nahimong ingon sa mga babaye
- Ang hampak nga gipadangat nganha sa hari sa Asirya dili na mamaayo

NAIN. Usa ka siyudad sa Galilea diin si Jesu-Kristo nagbanhaw sa bugtong anak nga lalaki sa usa ka babayeng balo. (Luc 7:11-17) Ang Nain gituohan nga mao ang balangay sa Nein (Naʽim) sa AK nga kiliran sa Jebel Dahi (Givʽat Ha-More; ang bungtod sa More), mga 10 km (6 mi) sa HHS sa Nasaret. Kini nahimutang sa dapit nga giingon ni Jerome ug Eusebius nga mao ang karaang nahimutangan niini. Nag-umbaw sa Patag sa Jezreel (Esdraelon), ang Nein nahimutang sa usa ka maanindot nga kinaiyanhong dapit. Dugang pa, ang katubigan gikan sa usa ka tubod didto nagsustento sa malamboong mga kahoyng olibo ug mga igos. Karong adlawa gamay ra kini nga balangay, apan ang mga kagun-oban sa maong dapit nagpakita nga kini mas dako niadtong unang mga siglo. —HULAGWAY, Tomo 2, p. 738.

Niadtong 31 K.P., panahon sa iyang unang panaw sa pagsangyaw sa Galilea, si Kristo Jesus miadto sa Nain gikan sa kasikbit nga dapit sa Capernaum. (Luc 7:1-11) Ang duha ka lugar may distansiyang mga 35 km (22 mi) gikan sa usag usa. Ang "ganghaan" tingali maoy usa lamang ka agianan taliwala sa mga balay nga niini may usa ka dalan nga pasulod sa Nain, kay walay ebidensiya nga dihay usa ka paril nga naglibot sa siyudad. Lagmit didto sa sidlakang ganghaan sa Nain nga nasugatan ni Jesus ug sa iyang mga tinun-an ang prosesyon sa paglubong, nga tingali nagpaingon sa lubnganan sa kiliran sa bungtod nga nahimutang dapit sa HS sa modernong Nein. Kay giabot ug kaluoy sa babayeng balo nga wala nay anak niining tungora, miduol si Jesus sa andas ug gibanhaw ang

anak nga lalaki sa babayeng balo. Ang balita bahin niini nga milagro mikaylap sa tibuok nga rehiyon ug miabot pa gani sa Judea. Ang maong hitabo tingali mao ang gipunting sa mga pulong nga "ang mga patay gipamangon," nga lakip sa tubag ni Jesus ngadto sa mga mensahero nga gipadala sa ulahi sa nabilanggong si Juan nga Tigbawtismo.—Luc 7:11-22.

NAIOT. Lagmit nga usa ka dapit nga gipuy-an sa pipila ka manalagna sa panahon ni Samuel. (1Sa 19:18–20:1) Tingali nagtumong kini sa usa ka dapit o seksiyon sa lungsod sa Rama, sa kabungtoran sa Epraim. (Tan-awa ang RAMA Num. 5.) Ang kritiko sa teksto nga si S. R. Driver mipaluyo niini nga panglantaw, nga miingon: "Lagmit nga mao kini ang ngalan sa usa ka dapit sa Rama, apan dili na nato matino ang identipikasyon niini."—*Notes on the Hebrew Text and the Topography of the Books of Samuel,* Oxford, 1966, p. 159.

NANIBUOK NGA TUN-OG. Ang naipon nga sinawon, puting yelo nga daw pormag dagom nga direktang nanibuok tungod sa bugnaw kaayong temperatura. Kining mga kristal nga yelo maoy tag-as ug pormag dagom; sagad nga motuybo diha sa mga butang nga gitaptan niini ug ang kadaghanan maglaray sa kiliran niini. Ang umog diha sa atmospera mobagtok nga dili moagi sa pagkalikido, manibuok diha sa mga kahoy, tanom, ug ubang mga butang, sagad sa magabii. Kini sagad nga makaplagan diha sa mga bentana.

Gihisgotan ni Jehova ngadto kang Job ang bahin sa "nanibuok nga tun-og sa langit," sa walay duhaduha tungod kay napatungha kini nga nanibuok diha sa atmospera. (Job 38:29) Bahin kang Jehova, ang salmista miingon: "Siya nagsaliyab sa nanibuok nga tun-og sama gayod sa abo." (Sal 147:16) Sayon ra kaayong gipatungha ni Jehova ang nanibuok nga tun-og sama sa pagsaliyab sa tawo sa abo nga anaa sa iyang kamot. Kini motabon o motaklap sa mga butang sama sa mga kahoy, balili, ug mga balay, daw samag abog nga gisaliyab sa dilimakitang kamot ni Jehova ibabaw niining mga butanga.

Ang mana nga gitagana ni Jehova alang sa mga Israelinhon panahon sa ilang 40 ka tuig nga paglatagaw sa kamingawan gihubit diha sa Exodo 16:14 niining paagiha: "Ang yamog nga mitabon nahanaw ug sa ibabaw sa nawong sa kamingawan dihay nipis ug sihagon nga butang, nipis sama sa nanibuok nga tun-og diha sa yuta."

NAPIS [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kalag"]. Ang ika-11 nga gitala sa 12 ka anak nga lalaki ni Ismael. (Gen 25:13-16; 1Cr 1:29-31) Ingong pangulo, siya usab nanguna sa usa ka Ismaelinhong tribo nga nagdala sa iyang ngalan ug lagmit nanimuyo sa teritoryo ubay sa S o sa AS nga utlanan sa Yutang Saad. Sa mga adlaw ni Saul, ang Israelinhong mga tribo ni Ruben, Gad, ug ang katunga sa tribo ni Manases nga nanimuyo sa S sa Jordan malamposong nakiggubat sa mga Hagrihanon ug sa ilang mga kaabin, lakip ang tribo ni Napis, ug nag-ilog sa daghan kaayong kahayopan ug katawhan. (1Cr 5:10, 18-22) Ingon sa gituohan sa pipila ka eskolar, kining binihag nga mga Napisnon lagmit gipatrabaho ingong mga Netinim nga mga ulipon sa sangtuwaryo ug nga human makabalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya ang ilang mga kaliwat gitawag nga mga anak nga lalaki ni Nepusesim, o Nepusim.—Neh 7:46, 52; Esd 2:43, 50.

NAPTUHIM. Gitala nga lakip sa mga kaliwat ni Mizraim nga anak nga lalaki ni Ham. (Gen 10:6, 13, 14; 1Cr 1:11, 12) Sama sa ubang mga ngalan niini nga talaan, ang mga eskolar sagad naggamit sa plural nga porma aron ipaila ang usa ka tribo o katawhan. Kay nagtuo nga ang gigikanan sa ngalan nalangkit sa usa ka dapit, kanunayng gilangkit sa mga eskolar ang mga Naptuhim sa usa ka Ehiptohanong prase nga nagkahulogang "niadtong anaa sa Delta," ug tungod niini ang mga Naptuhim gilakip niadtong mga molupyo sa Ubos (amihanan) nga Ehipto. Apan dili pa gayod matino kon husto ba kini nga mga panglantaw.

NAPULO. Tan-awa ang NUMERO.

NAPULOG-DUHA, ANG. Tan-awa ang APOSTOL.

NAPULO KA PULONG. Kini nga hubad sa Hebreohanong ekspresyon nga *'ase'reth had·devarim',* nga makaplagan lamang diha sa Pentateuko, nagpunting sa napulo ka pangunang mga balaod sa pakigsaad sa Balaod; sagad nga gitawag ug Napulo ka Sugo. (Ex 34:28; Deu 4:13; 10:4) Kining linain nga kodigo sa mga balaod gihisgotan usab ingong ang "mga Pulong" (Deu 5:22) ug ingong "ang mga pulong sa pakigsaad." (Ex 34:28) Ang Gregong *Septuagint* (Ex 34:28; Deu 10:4) naghubad niini nga *de'ka* (napulo) *lo'gous* (mga pulong), nga gikan niana nga kombinasyon gikuha ang pulong nga "Dekalogo."

Gigikanan sa mga Papan. Ang Napulo ka Pulong unang gihatag sa binaba nga paagi didto sa Bukid sa Sinai pinaagi sa manulonda ni Jehova. (Ex 20:1; 31:18; Deu 5:22; 9:10; Buh 7:38, 53; tan-awa usab ang Gal 3:19; Heb 2:2.) Dayon si Moises misaka sa bukid aron dawaton ang sinulat nga Napulo ka Pulong diha sa duha ka papan nga bato, duyog sa uban pang mga sugo ug mga instruksiyon. Sulod sa iyang 40-ka-adlaw nga pagpabilin didto, ang

katawhan wala mahimutang ug naghimog inumol nga nating baka aron simbahon. Sa pagkanaog sa bukid, nakita ni Moises kini nga talan-awon sa idolatriya ug gilabay niya ang "mga papan [nga] gama sa Diyos," ang mga papan mismo nga gisulatan sa Napulo ka Pulong, ug napusgay kini.—Ex 24:12; 31:18–32:19; Deu 9:8-17; itandi ang Luc 11:20.

Sa ulahi si Jehova miingon kang Moises: "Pagsapsap ug duha ka papan nga bato sama sa mga nauna, ug akong isulat sa mga papan ang mga pulong nga diha sa unang mga papan, nga imong gipusgay." (Ex 34:1-4) Ug busa human sa laing 40 ka adlaw didto sa bukid, ang ikaduhang kopya sa Napulo ka Pulong nabatonan. Gitipigan kini ni Moises sulod sa arka nga gama sa kahoyng akasya. (Deu 10:1-5) Ang duha ka papan gitawag nga "mga papan sa pakigsaad." (Deu 9:9, 11, 15) Lagmit kini ang hinungdan nga ang hinaklapan-ug-bulawan nga arka nga gihimo sa ulahi ni Bezalel, nga sa kataposan didto gitipigan ang mga papan, gitawag nga "arka sa pakigsaad." (Jos 3:6, 11; 8:33; Huk 20:27; Heb 9:4) Kining mga balaod sa Napulo ka Pulong gitawag usab nga "pagpamatuod" (Ex 25:16, 21; 40:20) ug 'mga papan sa Pagpamatuod' (Ex 31:18; 34:29), mao nga adunay ekspresyon nga "arka sa pagpamatuod" (Ex 25:22; Num 4:5), ug ingon man "ang tabernakulo sa Pagpamatuod," buot ingnon, ang tolda nga gibutangan sa Arka. —Ex 38:21.

Mahitungod sa unang mga papan, giingon nga kini dili lamang gihimo ni Jehova kondili 'sinulatan usab sa tudlo sa Diyos,' nga dayag nga nagpasabot sa espiritu sa Diyos. (Ex 31:18; Deu 4:13; 5:22; 9:10) Sa susama, ang ikaduhang mga papan, bisan tuod si Moises ang nagsapsap, si Jehova maoy nagsulat diha niana. Sa dihang, sa Exodo 34:27, giingnan si Moises, "Isulat kining mga pulonga," kini wala magtumong sa Napulo ka Pulong, kondili, sama sa unang higayon (Ex 24:3, 4), kinahanglan niyang isulat ang pipila sa ubang mga detalye labot sa mga regulasyon sa pakigsaad. Busa, ang pronombre nga "iyang" sa Exodo 34:28b nagtumong kang Jehova sa dihang kini nag-ingon: "Ug iyang [si Jehova, dili si Moises] gisulat sa mga papan ang mga pulong sa pakigsaad, ang Napulo ka Pulong." Ang bersikulo 1 nagpakita nga ingon niana ang nahitabo. Sa ulahi, sa dihang gisubli paghisgot kini nga panghitabo, gipamatud-an ni Moises nga si Jehova mao ang naghimog kopya sa mga papan.—Deu 10:1-4.

Kaundan sa mga Sugo. Ingong pasiuna niining Napulo ka Pulong mao ang direktang pahayag ni Jehova: "Ako mao si Jehova nga imong Diyos, nga nagpagawas kanimo gikan sa yuta sa Ehipto, gikan sa balay sa mga ulipon." (Ex 20:2) Kini wala lamang mag-asoy kon kinsa ang nakigsulti kanila apan nagpakita kon nganong ang Dekalogo gihatag ilabina sa mga Hudiyo niadtong higayona. Kini wala ihatag kang Abraham.—Deu 5:2, 3.

Ang *unang* sugo, "Dili ka magbaton ug laing mga diyos batok sa akong nawong," nagbutang kang Jehova nga una. (Ex 20:3) Kini naglangkit sa iyang hataas nga katungdanan ug talagsaong posisyon ingong Diyos nga Labing Gamhanan, ang Labing Hataas, ang Supremong Soberano. Kini nga sugo nagpakita nga ang mga Israelinhon kinahanglang dili magbaton ug laing mga diyos ingong kaindig ni Jehova.

Ang *ikaduhang* sugo maoy sumpay lamang sa unang sugo sanglit kini nagdili sa idolatriya sa bisan unsang matang o dagway ingong usa ka dayag nga pagpasipala sa himaya ug Personahe ni Jehova. 'Dili ka magbuhat ug usa ka linilok nga larawan o usa ka dagway nga sama sa bisan unsa nga anaa sa kalangitan, anaa sa yuta, o anaa sa mga tubig ilalom sa yuta, ni ikaw magyukbo o mag-alagad kanila.' Kini nga pagdili nagpasiugda sa pahayag: "Tungod kay ako si Jehova nga imong Diyos maoy Diyos nga nagapangayo ug bug-os nga pagkamahinalaron."—Ex 20:4-6.

Ang *ikatulong* sugo, diha sa husto ug lohikanhong pagkahan-ay, nagpahayag: "Dili ka magagamit sa ngalan ni Jehova nga imong Diyos sa walay kapuslanan." (Ex 20:7) Kini nahiuyon sa pagkaprominente sa ngalan ni Jehova diha sa tibuok Hebreohanong Kasulatan (6,979 ka beses sa *NW;* tan-awa ang JEHOVA [Kahinungdanon sa Ngalan]). Niining pipila lamang ka bersikulo sa Napulo ka Pulong (Ex 20:2-17), kini nga ngalan makaplagan sa walo ka beses. Ang prase nga "dili ka magagamit" adunay ideya sa "dili paglitok" o "dili pagtuboy (pagdala)." Ang paghimo niana ngadto sa ngalan sa Diyos sa "walay kapuslanan" maoy pagtuboy o paggamit nianang ngalana ngadto sa kabakakan, o "sa kakawangan." Ang mga Israelinhon nga gihatagan sa pribilehiyo nga magbaton sa ngalan ni Jehova ingong iyang mga saksi ug kinsa nangahimong apostata sa pagkatinuod naggamit ug nagdala sa ngalan ni Jehova sa walay kapuslanan. —Isa 43:10; Eze 36:20, 21.

Ang *ikaupat* nga sugo nag-ingon: "Nga maghinumdom sa adlawng igpapahulay nga magtamod niini nga sagrado, magtrabaho ka ug magbuhat sa tanan mo nga buluhaton sa unom ka adlaw. Apan ang ikapito ka adlaw usa ka igpapahulay alang kang Jehova nga imong Diyos. Dili ka magbuhat ug bisan unsang buluhaton, ikaw ni ang imong anak nga lalaki ni ang imong anak nga babaye, ang imong ulipong lalaki ni ang imong ulipong babaye ni ang imong binuhing hayop ni ang imong langyaw nga pumoluyo nga anaa sulod sa imong mga ganghaan." (Ex 20:8-10) Pinaagi sa paghupot niining adlawa nga balaan alang kang Jehova, ang tanan, bisan

ang mga ulipon ug ang binuhing kahayopan, makapahimulos sa makapalagsik nga pahulay. Ang adlaw nga Igpapahulay naghatag usab ug kahigayonan sa bug-os nga pagtagad sa espirituwal nga mga butang nga walay pagkabalda.

Ang *ikalimang* sugo, "Pasidunggi ang imong amahan ug ang imong inahan," mahimong lantawon nga kalangkit sa unang upat ka sugo, nga naghubit sa mga katungdanan sa tawo ngadto sa Diyos, ug sa nahibiling mga sugo, nga naglatid sa mga obligasyon sa tawo ngadto sa iyang isigkatawo. Sanglit ang mga ginikanan nagsilbing mga hawas sa Diyos, pinaagi sa pagsunod sa ikalimang sugo ang usa nagpasidungog ug nagmasinugtanon sa Maglalalang ug usab sa mga linalang nga gihatagan sa Diyos ug awtoridad. Kini mao lamang ang bugtong sugo taliwala sa napulo ka sugo nga adunay saad: "aron molugway ang imong mga adlaw ibabaw sa yuta nga ihatag kanimo ni Jehova nga imong Diyos."—Ex 20:12; Deu 5:16; Efe 6:2, 3.

Ang sunod nga mga sugo gipahayag nga laktod kaayo: ang *ikaunom,* "Dili ka magbuno"; ang *ikapito,* "Dili ka manapaw"; ang *ikawalo,* "Dili ka mangawat." (Ex 20:13-15) Ingon niini ang pagkatala sa mga sugo diha sa Masoretikong teksto—sugod sa mga balaod nga naghisgot sa mga krimen nga magpahinabog dakong kadaot sa silingan hangtod sa krimen nga magpahinabog kinagamyang kadaot. Sa ubang Gregong mga manuskrito (Codex Alexandrinus, Codex Ambrosianus) ang pagkahan-ay maoy 'pagbuno, pangawat, panapaw'; ang kang Philo (*The Decalogue,* XII, 51) maoy "panapaw, pagbuno, pangawat"; ang Codex Vaticanus, 'panapaw, pangawat, pagbuno.' Human hisgoti ang maylabot sa mga buhat, gisunod ang maylabot sa mga pulong, diin ang *ikasiyam* nag-ingon: "Dili ka magtestigo nga binakak ingong saksi batok sa imong isigkatawo."—Ex 20:16.

Ang *ikanapulo* nga sugo (Ex 20:17) maoy talagsaon tungod kay kini nagdili sa hakog nga pangibog, buot ingnon, ang sayop nga pagtinguha sa kabtangan ug mga gipanag-iya, lakip ang asawa, sa isigkatawo. Walay tawhanong mga magbabalaod ang nakamugna ug ingon niana nga balaod, kay sa pagkatinuod, dili kini posibleng ikapatuman sa tawhanong paagi. Si Jehova, sa laing bahin, pinaagi niining ikanapulo nga sugo naghimo sa matag usa nga direktang may tulubagon ngadto Kaniya ingong ang usa nga nakakita ug nahibalo sa tanang tinago nga mga paghanduraw nga misantop sa kasingkasing sa usa ka tawo.—1Sa 16:7; Pr 21:2; Jer 17:10.

Ang Ubang mga Pagtala Niini nga mga Balaod. Ang gihisgotang dibisyon sa Napulo ka Pulong sumala sa makaplagan sa Exodo 20:2-17 maoy kasagaran. Sama kini sa gihatag ni Josephus, usa ka Hudiyong historyador sa unang siglo K.P. (*Jewish Antiquities,* III, 91, 92 [v, 5]), ug sa Hudiyong pilosopo nga si Philo, usab sa unang siglo K.P., diha sa *The Decalogue* (XII, 51). Apan, ang uban lakip si Augustine, nagkombinar sa duha ka balaod batok sa langyawng mga diyos ug mga larawan (Ex 20:3-6; Deu 5:7-10) ingong usa ka sugo, ug dayon, aron aduna gihapoy ikanapulo, nagbahin sa Exodo 20:17 (Deu 5:21) ngadto sa duha ka sugo, sa ingon gihimong ikasiyam ang sugo batok sa hinakog nga pagkaibog sa asawa sa laing tawo, ug gihimong ikanapulo ang sugo batok sa hinakog nga pagkaibog sa iyang balay, ug uban pa. Gipaninguha ni Augustine nga suportahan ang iyang teoriya sa pagbahin pinasukad sa ulahing susama nga talaan sa Dekalogo diha sa Deuteronomio 5:6-21, diin duha ka lainlaing Hebreohanong mga pulong ang makaplagan sa bersikulo 21 ("Dili ka usab *magtinguha* [usa ka porma sa Heb. nga *cha·madh'*] . . . Dili ka usab *mahakogong mangandoy* [usa ka porma sa Heb. nga *'a·wah'*]"), imbes nga pinasukad sa mas naunang teksto sa Exodo 20:17, diin usa lamang ka berbo (magtinguha) ang kaduha makaplagan.

Adunay ubang ginagmay nga mga kalainan sa mga pulong nga gigamit tali sa samang talaan sa Napulo ka Sugo diha sa Exodo ug sa Deuteronomio, apan kini wala gayod makaapekto sa puwersa o sa kahulogan sa mga balaod. Bisan tuod sa naunang talaan ang Napulo ka Pulong gipahayag sa pormal ug binalaod nga estilo, ang ulahi nga pagsubli niini gipahayag ingong asoy, kay niining ulahi nga higayon gisubli lamang ni Moises ang sugo sa Diyos ingong pahinumdom. Ang Napulo ka Pulong makita usab sa ubang mga teksto nga may lain pang mga kalainan, kay kini duyog sa uban pang mga instruksiyon sagad nga gikutlo o gihisgotan sa mga magsusulat sa Bibliya sa Hebreohanon ug sa Kristohanon Gregong Kasulatan.—Ex 31:14; 34:14, 17, 21; Lev 19:3, 11, 12; Deu 4:15-19; 6:14, 15; Mat 5:27; 15:4; Luc 18:20; Rom 13:9; Efe 6:2, 3.

Ang Napulo ka Pulong maoy hinatag-sa-Diyos, busa kini usa ka hingpit nga kodigo sa balaod. Sa dihang ang usa ka tawo nga "sinati sa Balaod" nangutana kang Jesu-Kristo, "Magtutudlo, unsa ang kinadak-ang sugo diha sa Balaod?", si Jesus mikutlo sa sugo nga, sa pagkatinuod, naglangkob sa unang upat (o posible sa lima) sa Napulo ka Sugo, nga nag-ingon: "Higugmaon mo si Jehova nga imong Diyos sa tibuok mong kasingkasing ug sa tibuok mong kalag ug sa tibuok mong kaisipan." Dayon ang uban pa diha sa Dekalogo gilangkob ni Jesus pinaagi sa pipila ka pulong sa laing sugo: "Higugmaon mo ang imong silingan sama sa imong kaugalingon."—Mat 22:35-40; Deu 6:5; Lev 19:18.

Ang mga Kristohanon Dili Ilalom sa Dekalogo. Si Jesus natawo ilalom sa Balaod, ug hingpit nga nagtuman niini, nga sa kataposan naghatag sa iyang kinabuhi ingong lukat alang sa katawhan. (Gal 4:4; 1Ju 2:2) Dugang pa, pinaagi sa iyang kamatayon diha sa estaka sa pagsakit, iyang gipagawas kadtong nailalom sa Balaod (lakip sa pangunang Napulo ka Pulong o Sugo) "pinaagi sa pagkahimong tinunglo inay" nga sila. Tungod sa iyang kamatayon, "gipapas ang sinulat-sa-kamot nga dokumento," sanglit kini gilansang diha sa estaka sa pagsakit.—Gal 3:13; Col 2:13, 14.

Bisan pa niana, ang pagtuon sa Balaod uban sa Napulo ka Pulong niini mahinungdanon alang sa mga Kristohanon, kay kini nagpadayag sa panglantaw sa Diyos sa mga butang, ug kini adunay 'landong sa maayong mga butang nga moabot,' sa katinuoran nga iya ni Kristo. (Heb 10:1; Col 2:17; Gal 6:2) Ang mga Kristohanon "dili kay walay balaod sa Diyos hinunoa nailalom sa balaod ni Kristo." (1Co 9:21) Apan wala sila hukmi ingong mga makasasala pinaagi niana nga balaod, kay ang dili-takos nga kalulot sa Diyos pinaagi ni Kristo naghatag ug kapasayloan sa ilang mga kasaypanan tungod sa unodnong kahuyangan.—Rom 3:23, 24.

NAPULO KA SUGO. Tan-awa ang NAPULO KA PULONG.

NARCISO. Ulo sa usa ka panimalay didto sa Roma. Sa dihang gisulat ni Pablo ang iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma, iyang gihangyo nga ang iyang mga pangomosta ipaabot ngadto 'kanilang gikan sa panimalay ni Narciso nga anaa sa Ginoo.'—Rom 16:11.

NARDO [Heb., *nerd;* Gr., *nar'dos*]. Usa ka gamayng humot nga tanom (*Nardostachys jatamansi*) nga makaplagan sa Kabukiran sa Himalaya. Ang mga lindog ug mga gamot niini nga tanom sagad giisip nga tinubdan sa nardo nga gihisgotan sa Kasulatan. (Aw 1:12; 4:13, 14; Mar 14:3) Ang tanom nga nardo mailhan tungod sa itom nga nagpungpong, balhiboon nga mga lindog niini, nga mga 5 sm (2 pul.) ang gitas-on, nga mosubol sa ibabaw sa gamot. Ang mga dahon mogitib gikan sa ibabawng bahin sa tanom, nga ang mga tumoy niini adunay mga bulak nga rosason ug kolor.

Aron mapreserbar ang kahumot niini, ang nardo, nga usa ka dili-isog, humot, pulahon ug kolor nga likido, isulod nga selyado diha sa mga sudlanang alabastro, usa ka humokon, sagad pution, samagmarmol nga bato nga ang ngalan naggikan sa Alabastron, Ehipto, diin gihimo ang mga sudlanan ginamit kini nga bato. Ang mahalon nga pahumot nga gisulod nga selyado diha sa usa ka gamayng sudlanan nga alabastro kanhi maoy usa na ka maayong manggad. (Ju 12:5) Ang usa ka libra nga pinahumotan nga lana, "lunsay nga nardo," nga gibubo ni Maria gikan sa usa ka sudlanang alabastro diha sa ulo ug tiil ni Jesu-Kristo, 'alang sa iyang paglubong,' gibanabana nga mikabat ug 300 ka denario, nga katumbas sa mga usa ka tuig nga suweldo. (Mar 14:3-9; Ju 12:3-8; Mat 20:2) Sanglit kini nga lana mahal kaayo, gituohan nga ang tinubdan niini lagmit mao ang halayong India. Tungod sa kamahal niini, ang nardo sagad gisagolan ug laing sambog ug gani gihimong mini. Busa, angayng matikdan nga si Marcos ug Juan parehong migamit sa ekspresyong "lunsay nga nardo."

NASARET [lagmit, Lungsod sa Turok]. Usa ka siyudad sa Ubos nga Galilea diin gigugol ni Jesus ang dakong bahin sa iyang yutan-ong kinabuhi, uban sa iyang mga igsoong lalaki ug mga igsoong babaye sa inahan. (Luc 2:51, 52; Mat 13:54-56) Si Jose ug Maria maoy parehong mga molupyo sa Nasaret sa dihang gipahibalo ni Gabriel ang umaabot nga pagkatawo ni Jesus. (Luc 1:26, 27; 2:4, 39) Sa ulahi, human sa ilang pagbalik gikan sa Ehipto, sila mipuyo pag-usab sa Nasaret.—Mat 2:19-23; Luc 2:39.

Lokasyon. Gituohan sa kadaghanang eskolar nga ang Nasaret mao ang En Nasira (Nazerat) sa Galilea. (MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 539) Kon husto kini nga panglantaw, ang Nasaret nahimutang sa ubos nga kabukiran nga A mismo sa Walog sa Jezreel ug mga tungatunga tali sa H nga tumoy sa Dagat sa Galilea ug sa Kabaybayonan sa Mediteranyo. Nahimutang kini sa usa ka dal-as sa bukid nga may mga bungtod nga ang gihabogon moabot ug 120 ngadto sa 150 m (400 ngadto sa 500 p) sa ibabaw niini. Daghay nagpuyo niini nga lugar, nga may ubay-ubayng mga siyudad ug mga lungsod duol sa Nasaret. Dugang pa, gibanabana nga mahimong baktason sa usa ka tawo sulod sa pito ka oras ang Nasaret paingon sa Tolemaida sa daplin sa Kabaybayonan sa Mediteranyo, sulod sa lima ka oras paingon sa Tiberias daplin sa Dagat sa Galilea, ug sulod sa tulo ka adlaw paingon sa Jerusalem.

Sa usa ka higayon ang katawhan sa Nasaret misulay sa paghulog kang Jesus gikan sa "tumoy sa bukid nga gitukoran sa ilang siyudad." (Luc 4:29) Wala kini magpasabot nga ang Nasaret nahimutang sa pangpang o sa ngilit kaayo, apan kini nahimutang sa usa ka bukid nga may pangpang nga gikan niana buot nilang ihulog si Jesus. Gituohan sa pipila nga mao kini ang usa ka pangpang nga bato nga mga 12 m (40 p) ang gihabogon diha sa HK sa siyudad.

Ang Pagkaprominente sa Nasaret. Lisod matino kon unsa ka prominente ang Nasaret niadtong unang siglo. Sagad gituohan sa mga

komentarista nga ang Nasaret kaniadto medyo hilit ug dili ilado nga balangay. Ang pangunang Biblikanhong asoy nga gigamit aron paluyohan kini nga panglantaw mao ang giingon ni Natanael sa dihang iyang nadungog nga si Jesus naggikan didto: "Aduna bay maayo nga gikan sa Nasaret?" (Ju 1:46) Gisabot kini sa daghan nga ang Nasaret maoy tinamay, bisan sa mga tawo sa Galilea. (Ju 21:2) Ang Nasaret haduol sa mga ruta sa negosyo sa maong dapit apan dili maoy direktang ruta niana. Wala kini hisgoti ni Josephus, bisan tuod iyang gihisgotan ang kasikbit nga Japia ingong ang kinadak-ang kinutaan nga balangay sa tibuok Galilea, nga nagpakitang ang Nasaret nalabwan pa sa silingan niini.

Sa laing bahin, si Natanael lagmit nagpahayag lamang sa iyang kahibulong nga si Felipe miingon nga ang usa ka tawong naggikan sa kasikbit nga siyudad sa Nasaret sa Galilea mao ang sinaad nga Mesiyas, kay ang Kasulatan nagtagna nga kini siya maggikan sa Betlehem sa Juda. (Miq 5:2) Wala maghisgot si Josephus ug daghang kabalangayan sa Galilea, busa ang wala niya paghisgot sa Nasaret tingali dili kaayo hinungdanon. Angayng matikdan nga ang Bibliya wala magtawag sa Nasaret nga usa ka balangay, apan kanunayng nagtawag niini nga usa ka "siyudad." (Luc 1:26; 2:4, 39) Dugang pa, kasikbit sa Seporis mao ang usa ka importante ug kinutaang siyudad nga may usa ka distritong korte sa Sanhedrin. Bisan pa niana, bisan unsa pa ang gidak-on ug pagkaprominente niini, ang Nasaret maoy kombenyente sa hinungdanong mga ruta sa negosyo ug sa dagkong mga siyudad, ug busa ang mga molupyo niini aduna nay mga impormasyon bahin sa sosyal, relihiyoso, ug politikanhong mga kalihokan sa maong panahon. —Itandi ang Luc 4:23.

Tinamdan sa Katawhan. Samtang nagdako si Jesus, siya nag-uswag "sa pabor sa Diyos ug sa mga tawo." (Luc 2:52) Siya ug ang iyang mga igsoong lalaki ug mga igsoong babaye sa inahan nailhan sa mga tawo sa Nasaret, ug maoy iyang "nabatasan" ang pagtambong sa mga lokal nga sinagoga matag semana. (Mat 13:55, 56; Luc 4:16) Sa hapit na siyang mag-30 anyos, si Jesus mibiya sa Nasaret ug gibawtismohan ni Juan. (Mar 1:9; Luc 3:23) Pipila ka bulan sa ulahi, sa hapit nang magsugod ang iyang ministeryo sa Galilea, si Jesus mibalik sa Nasaret ug didto sa sinagoga gibasa niya sa makusog ang Isaias 61:1, 2, nga nagpadapat niini sa iyang kaugalingon. Ang katawhan wala motuo ug misulay sa pagpatay kaniya, "apan siya miagi sa ilang taliwala ug mipadayon sa iyang lakaw," ug mipuyo didto sa Capernaum.—Luc 4:16-30; Mat 4:13.

Kapin sa usa ka tuig sa ulahi, si Kristo miduaw pag-usab sa Nasaret. (Mat 13:54-58; Mar 6:1-6) Bisan tuod nga gihunahuna sa pipila nga mao ra usab kining hitaboa ang gihisgotan sa Lucas 4:16-30, ang han-ay sa mga panghitabo diha sa Mateo, Marcos, ug Lucas nagpakita nga lahi kini, sanglit ang mga kalihokan ni Jesus ug ang mga resulta daw dili managsama. Ang iyang kabantog tingali mikaylap na niining panahona mao nga mas arang-arang ang pagdawat kaniya. Bisan tuod daghan ang nangapandol tungod kay siya usa lamang ka ordinaryong tawo sa maong lugar, wala hisgoti nga ang katawhan nagtinguha sa pagpatay kaniya niining higayona. Siya mihimog gamhanang mga buhat apan dili kaayo daghan tungod sa kawalay pagtuo sa katawhan. (Mat 13:57, 58) Unya si Jesus mibiya ug misugod sa iyang ikatulong paglibot sa Galilea.—Mar 6:6.

NASARETNON [lagmit gikan sa Heb. nga *neʹtser,* "turok"]. Usa ka bansagon nga gitawag kang Jesus ug sa ulahi ngadto sa iyang mga sumusunod. Ang mga ngalang Nasaretnon ug Nazareo dili isipon nga pareho, tungod kay bisan tuod kokaamgid ug espeling diha sa Cebuano, kini naggikan sa bug-os magkalahi nga Hebreohanong mga pulong nga may magkalahi nga mga kahulogan. —Tan-awa ang NAZAREO.

Natural lamang ug dili gayod talagsaon nga tawgon si Jesus ingong Nasaretnon, sanglit sukad sa pagkabata (wala pay tulo ka tuig ang pangedaron) siya gipadako ingong anak sa usa ka panday sa siyudad sa Nasaret, usa ka dapit nga mga 100 km (60 mi) sa A sa Jerusalem. Ang batasan sa paglangkit sa mga tawo ngadto sa mga dapit nga ilang gipuy-an maoy komon niadtong mga adlawa.—2Sa 3:2, 3; 17:27; 23:25-37; Nah 1:1; Buh 13:1; 21:29.

Sa daghang dapit ug sa tanang matang sa mga tawo, si Jesus kanunayng gitawag nga Nasaretnon. (Mar 1:23, 24; 10:46, 47; 14:66-69; 16:5, 6; Luc 24:13-19; Ju 18:1-7) Si Jesus mismo midawat ug migamit sa maong ngalan. (Ju 18:5-8; Buh 22:6-8) Sa karatula nga gibutang ni Pilato sa estaka sa pagsakit, iyang gisulat diha sa Hebreohanon, sa Latin, ug sa Grego ang mga pulong: "Jesus nga Nasaretnon ang Hari sa mga Hudiyo." (Ju 19:19, 20) Sukad sa Pentekostes sa 33 K.P., ang mga apostoles ug ang ubang mga tawo kanunayng naghisgot kang Jesu-Kristo ingong Nasaretnon o ingong taga-Nasaret.—Buh 2:22; 3:6; 4:10; 6:14; 10:38; 26:9.

Matagnaon. Gipasiugda ni Mateo nga ang ngalang Nasaretnon gitagna ingong laing ilhanan nga magpaila kang Jesu-Kristo ingong ang gisaad nga Mesiyas. Iyang gipunting kini alang sa iyang mga magbabasa sa dihang iyang giasoy kon sa unsang paagi gidalag balik ni Jose si Maria ug ang iyang anak gikan sa Ehipto human mamatay si He-

rodes. "Dugang pa," si Mateo misulat, "kay gihatagan sa Diyos ug pasidaan diha sa usa ka damgo, siya [si Jose] mipauli ngadto sa teritoryo sa Galilea, ug miabot ug mipuyo sa usa ka siyudad nga ginganlag Nasaret, aron matuman ang gisulti pinaagi sa mga manalagna: 'Siya tawgon nga Nasaretnon.' "—Mat 2:19-23.

Ang Nasaret wala hisgoti sa Hebreohanong Kasulatan. Gituohan sa pipila nga si Mateo nagkutlo niini gikan sa usa ka basahon sa tagna nga nawala o sa usa ka tradisyon nga wala mahisulat, apan ang iyang ekspresyon nga, "gisulti pinaagi sa mga manalagna," gigamit lamang sa mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan sa paghisgot sa samang koleksiyon sa kanon sa Hebreohanong Kasulatan nga atong nabatonan karong adlawa. Dayag, ang yawi sa pagsabot nag-agad sa pag-isip sa Nasaretnon ingong katumbas sa *ne′tser,* nga gihisgotan na nga nagkahulogang turok.

Pinasukad niini nga hunahuna, dayag nga si Mateo nagpunting sa giingon ni Isaias (11:1) labot sa Mesiyas: "Mogitib gayod ang usa ka gamayng sanga gikan sa tuod ni Jese; ug gikan sa iyang mga gamot ang usa ka turok [*we·ne′tser*] magmabungahon." Ang laing Hebreohanong pulong, *tse′mach,* nagkahulogan usab nga turok ug gigamit sa ubang mga manalagna sa dihang naghisgot sa Mesiyas. Gigamit ni Mateo ang plural, nga nag-ingong ang *"mga* manalagna" naghisgot niining pag-abot sa "Turok." Pananglitan, si Jeremias misulat bahin sa "matarong nga turok" ingong salingsing ni David. (Jer 23:5; 33:15) Si Zacarias naghubit sa usa ka hari-saserdote "kansang ngalan maoy Turok," usa ka tagna nga mapadapat lamang kang Jesus nga Nasaretnon, ang dakong magtutukod sa espirituwal nga Templo.—Zac 3:8; 6:12, 13.

NASOD. Sa lapad ug linangkob nga diwa, ang usa ka nasod gilangkoban sa mga tawo nga labing menos kadugo sa usag usa ug may komon nga pinulongan. Ang maong nasodnong pundok sagad nagokupar ug usa ka tinong geograpikanhong teritoryo ug nailalom sa pagkontrolar sa usa ka matang sa sentral nga pangagamhanan. Matod sa *Theological Dictionary of the Old Testament,* "Mopatim-aw nga ang Hebreohanong pulong nga *goy* naghubit sa usa ka katawhan sumala sa kalangkitan niini sa politika ug sa teritoryo, ug busa kaamgid kaayo sa atong modernong termino nga 'nasod.' Ang *'am* [katawhan], sa baylo, kanunayng nagpasiugda sa pagkakadugo ingong pasukaranan sa panaghiusa ingong usa ka katawhan." (Giedit ni G. J. Botterweck ug H. Ringgren, Tomo 2, 1975, p. 427) Ang Gregong mga termino nga *e′thnos* (nasod) ug *la·os′* (katawhan) gigamit sa samang paagi. Sa Kasulatan ang plural nga porma nga *gohy* ug *e′thnos* sagad nagtumong sa Hentil nga kanasoran.

Gigikanan. Ang pagkaporma sa bulag nga mga nasod unang gihisgotan sa yugto human sa Lunop, maylabot sa pagtukod sa Torre sa Babel. Kadtong miapil niini nga proyekto nagkahiusa sa ilang pagsupak sa katuyoan sa Diyos. Ang pangunang hinungdan nga sila dali ra kaayong nagkahiusa maoy tungod kay "ang tibuok yuta nagpadayon nga may usa ka pinulongan ug usa ka hugpong sa mga pulong." (Gen 11:1-4) Si Jehova nakamatikod niini ug, pinaagi sa paglahugay sa ilang pinulongan, 'nagpatibulaag kanila gikan didto ibabaw sa tibuok nawong sa yuta.'—Gen 11:5-9; MAPA, Tomo 1, p. 329.

Nagkabulag na nianang higayona tungod kay wala na magkasinabot, ang matag grupo sa pinulongan nakaugmad ug kaugalingong kultura, arte, mga kostumbre, kinaiya, ug relihiyon—ang tagsatagsa may kaugalingong mga paagi sa pagbuhat sa mga butang. (Lev 18:3) Kay nahimulag na gikan sa Diyos, ang lainlaing mga katawhan nagmugna ug daghang idolo sa ilang tinumotumong mga bathala.—Deu 12:30; 2Ha 17:29, 33.

Adunay tulo ka dagkong sanga niining mga nasora nga naggikan sa mga anak nga lalaki ug mga apo sa mga anak nga lalaki ni Noe nga si Japet, Ham, ug Sem, ug kini sila giisip nga mao ang mga amahan nga nagtukod sa maong mga nasod nga gitawag pinaagi sa ilang mga ngalan. Busa, ang listahan sa Genesis, kapitulo 10, matawag nga mao ang labing karaang talaan sa mga nasod, nga 70 ang gidaghanon. Napulog-upat maoy Japetikanhon, 30 ang Hamitikanhon, ug 26 ang Semitikanhon ug kagikan. (Gen 10:1-8, 13-32; 1Cr 1:4-25) Alang sa dugang impormasyon bahin niining nasodnong mga pundok, tan-awa ang TSART, Tomo 1, p. 329, maingon man ang mga artikulo sa matag usa sa 70 ka kaliwat ni Noe.

Siyempre, dihay daghang kausaban paglabay sa panahon. Ang pipila ka nasod nasakop sa ilang mga silingan o bug-os nga nahanaw, tungod sa kahuyang, sakit, o gubat; ang uban mitungha tungod sa bag-ong mga paglalin ug pag-uswag sa populasyon. Ang espiritu sa nasyonalismo usahay kusganon kaayo taliwala sa pipila ka pundok, ug kini, inubanan sa dakong militaryong kadaogan, nakahatag sa ambisyosong mga tawo sa gikinahanglang panukmod sa pagtukod ug mga imperyo sa kalibotan sa kaalaotan sa mas huyang nga mga nasod.

Usa ka Amahan sa Kanasoran. Gisultihan sa Diyos si Abram nga mobiya sa Ur ug mobalhin sa usa ka yuta nga Iyang ipakita kaniya, kay Siya miingon, "Maghimo ako ug usa ka dakong nasod gikan kanimo." (Gen 12:1-4) Sa ulahi, gipadako sa Diyos ang iyang saad, nga nag-ingon, "Ikaw tino nga mahimong amahan sa usa ka panon sa mga

nasod. . . . Ug ako maghimo kanimong mabungahon gayod kaayo ug maghimo kanimong mga nasod, ug mga hari mogula gikan kanimo." (Gen 17:1-6) Natuman kini nga saad. Ang anak nga lalaki ni Abraham nga si Ismael nanganak ug "napulog-duha ka pangulo sumala sa ilang mga banay" (Gen 25:13-16; 17:20; 21:13, 18), ug pinaagi sa unom ka anak nga lalaki ni Ketura, masubay sa ubang mga nasod ang ilang kagikan balik kang Abraham. (Gen 25:1-4; 1Cr 1:28-33; Rom 4:16-18) Gikan sa anak nga lalaki ni Abraham nga si Isaac mitungha ang mga Israelinhon ug mga Edomhanon. (Gen 25:21-26) Sa mas dako, espirituwal nga diwa, si Abraham nahimong "amahan sa daghang kanasoran," kay ang mga tawo sa daghang nasodnong mga pundok, lakip niadtong sakop sa Kristohanong kongregasyon sa Roma, tungod sa ilang pagtuo ug pagkamasinugtanon sila makahimo sa pagtawag kang Abraham nga ilang amahan, ang "amahan sa tanan nga nagbatog pagtuo."—Rom 4: 11, 16-18; tan-awa ang ISRAEL Num. 2.

Kon Giunsa Paglantaw sa Diyos ang mga Nasod. Ingong Maglalalang ug Unibersohanong Soberano, ang Diyos adunay bug-os nga katungod sa pagtino sa mga utlanan sa teritoryo sa mga nasod (kon buot niya kining buhaton), sama sa iyang gihimo sa Ammon, Edom, ug Israel. (Deu 2:17-22; 32:8; 2Cr 20:6, 7; Buh 17:26) Labot sa kadako o kabantog, ang Labing Hataas ug Halangdon nga Usa ibabaw sa tibuok nga yuta dili ikatandi sa kanasoran sa katawhan. (Jer 10:6, 7) Ngani ang mga nasod sa iyang panan-aw sama lamang sa usa ka tinulo gikan sa timba. (Isa 40:15, 17) Busa sa dihang ang mga nasod mapungot ug magyagubyob batok kang Jehova, sama sa dihang ilang gilansang si Jesus hangtod namatay diha sa estaka sa pagsakit, Siya mikatawa lamang nga mayubiton kanila ug naglibog ug nagbungkag sa ilang mapangahasong laraw batok Kaniya.—Sal 2:1, 2, 4, 5; 33:10; 59:8; Dan 4:32b, 34, 35; Buh 4:24-28.

Dugang pa, tungod sa tanang dili matupngan nga kabantog ug gahom ni Jehova, walay usa nga may katungod nga makaakusar kaniya nga siya dili-matarong sa iyang pagtratar sa nasodnong mga pundok. Bisan pa man kon ang Diyos nakiglabot sa usa lamang ka tawo o sa tibuok nasod, dili gayod niya ikompromiso ang iyang matarong nga mga prinsipyo. (Job 34:29) Kon ang usa ka nasod mahinulsolon, sama sa katawhan sa Nineve, siya magapanalangin kanila. (Jon 3:5-10) Apan kon sila moliso sa pagbuhat ug daotan, bisan pag nailalom sa pakigsaad kaniya, siya magalaglag kanila. (Jer 18:7-10) Sa dihang mobangon ang usa ka isyu, si Jehova magpadala sa iyang mga manalagna uban ang usa ka mensahe sa pasidaan. (Jer 1:5, 10; Eze 2:3; 33:7) Ang Diyos dili mapihigon kang bisan kinsa, dako man o gamay.—Deu 10:17; 2Cr 19:7; Buh 10:34, 35.

Busa, sa dihang ang tanang kanasoran modumili sa pag-ila ug sa pagsunod kang Jehova, o sila magsalikway kaniya diha sa ilang mga hunahuna ug mga kasingkasing, si Jehova magpahamtang sa iyang mga paghukom kanila. (Sal 79:6; 110:6; 149:7-9) Siya magtugyan kanila ngadto sa kalaglagan ug magbalik kanila ngadto sa Sheol. (Sal 9:17; Isa 34:1, 2; Jer 10:25) Sa mahulagwayong mga pulong ang Diyos nag-ingon nga ang daotang mga nasod igatugyan ngadto sa iyang Anak, ang usa nga gitawag nga "Matinumanon ug Matuod . . . Ang Pulong sa Diyos," aron pagapulpogon.—Sal 2:7-9; Pin 19:11-15; itandi ang Pin 12:5.

Ang Bag-ong Nasod sa Espirituwal nga Israel. Sulod sa kasiglohan si Jehova nga Diyos nakiglabot lamang sa kinaiyanhong nasod sa Israel, nga sublisubling nagpadala sa iyang mga manalagna ngadto niini nga nasod aron ang katawhan motalikod gikan sa ilang pagkamasukihon. Sa kataposan iyang gipadala ang iyang Anak, si Kristo Jesus, apan ang kadaghanan misalikway kaniya. Busa, miingon si Jesus ngadto sa dili-matinuohon nga pangulong mga saserdote ug mga Pariseo: "Ang gingharian sa Diyos pagakuhaon gikan kaninyo ug igahatag ngadto sa usa ka nasod nga magpatunghag mga bunga niini."—Mat 21:33-43.

Ang maong "nasod" tin-awng gipaila ni apostol Pedro ingong gilangkoban sa mga tawo nga midawat kang Kristo Jesus. (1Pe 2:4-10) Ngani, gipadapat ni Pedro ngadto sa isigka-Kristohanon ang mismong mga pulong nga gipunting ngadto sa kinaiyanhong Israel: "Kamo maoy 'usa ka piniling rasa, usa ka harianong pagkasaserdote, usa ka balaang nasod, usa ka katawhan alang sa linaing pagpanag-iya.'" (1Pe 2:9; itandi ang Ex 19:5, 6.) Silang tanan miila sa Diyos ingong Magmamando ug sa iyang Anak ingong Ginoo ug Kristo. (Buh 2:34, 35; 5:32) Sila nakabaton ug langitnong pagkalungsoranon (Flp 3:20) ug gitimbrehan pinaagi sa balaang espiritu, nga maoy usa ka pasiunang timaan sa ilang langitnong panulondon. (2Co 1:22; 5:5; Efe 1: 13, 14) Samtang ang kinaiyanhong Israel nahimong usa ka nasod ilalom sa pakigsaad sa Balaod, ang "balaang nasod" sa dinihogan sa espiritung mga Kristohanon nahimong usa ka nasod ilalom sa bag-ong pakigsaad. (Ex 19:5; Heb 8:6-13) Tungod niini nga mga katarongan haom gayod nga sila tawgong "usa ka balaang nasod."

Sa dihang ang espiritu sa Diyos unang gibubo sa mga 120 ka tinun-an ni Jesus (tanan maoy kinaiyanhong mga Hudiyo) sa adlaw sa Pentekostes niadtong tuig 33 K.P., nadayag niadtong tungora nga ang Diyos nakiglabot sa usa ka bag-ong espirituwal nga nasod. (Buh 1:4, 5, 15; 2:1-4; itandi ang Efe 1:

13, 14.) Sa ulahi, sukad sa tuig 36 K.P., ang pagkahimong sakop sa bag-ong nasod gipaabot ngadto sa dili-tinuling mga Hentil nga nakadawat usab sa espiritu sa Diyos.—Buh 10:24-48; Efe 2:11-20.

Bahin sa pagwali sa maayong balita ngadto sa tanang kanasoran, tan-awa ang MAAYONG BALITA.

Gog ug Magog. Ang basahon sa Bibliya sa Pinadayag (20:7, 8) nag-ingon nga human sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo, si Satanas "mogula sa pagpahisalaag sa kanasoran sa upat ka suok sa yuta, ang Gog ug Magog." Dayag nga kini nga mga nasod mao ang bunga sa pagrebelde batok sa administrasyon ni Kristo.—Tan-awa ang GOG Num. 3.

NASON [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "halas"]. Usa ka pangulo sa tribo ni Juda didto sa kamingawan. Si Nason maoy anak nga lalaki ni Aminadab ug lakip sa ikalima nga gitalang kaliwatan gikan kang Juda. (1Cr 2:3-10) Ang iyang igsoong babaye mao ang asawa ni Aaron. (Ex 6:23) Si Nason nahimong dugtong sa linya sa kagikan nga mitultol ngadto kang David ug Jesus, nga nahimong amahan ni Salmon, kinsa naminyo kang Rahab, ug apohan nga lalaki ni Boaz, kinsa, sa baylo, naminyo kang Ruth.—1Cr 2:11-15; Ru 4:20; Mat 1:4-6, 16; Luc 3:32.

Ingong pangulo sa Juda, ang pangunang tribo sa Israel, si Nason mitabang kang Moises sa unang pagrehistro sa mga lalaking manggugubat didto sa kamingawan. Siya mitanyag ug amot alang sa pagalagad sa tabernakulo sa dihang giinagurahan ang halaran, ug siya nangulo sa 74,600 ka kasundalohan sa Juda nga maoy nanguna sa Israel diha sa han-ay sa pagmartsa.—Num 1:2-7; 2:3, 4; 7:2, 11-17; 10:14.

NATAN [[Ang Diyos] Naghatag].

1. Usa ka kaliwat ni Juda. Ang anak nga lalaki ni Atai ug amahan ni Zabad. Ang apohan ni Natan maoy usa ka Ehiptohanong alagad nga ginganlag Jarha.—1Cr 2:3, 34-36.

2. Usa ka manalagna ni Jehova panahon sa paghari ni David; lagmit sa tribo ni Levi. Sa dihang gibutyag sa hari kang Natan ang iyang tinguha sa pagtukod ug usa ka templo alang sa pagsimba kang Jehova, ang manalagna mitubag: "Ang tanan nga anaa sa imong kasingkasing—lakaw, buhata." (2Sa 7:1-3; 1Cr 17:1, 2) Apan nianang gabhiona gipahibalo ni Jehova si Natan nga inay nga si David ang magtukod ug usa ka templo, si Jehova magtukod alang kang David ug usa ka malungtarong balay, ug nga sa ulahi ang kaliwat ni David mao ang magtukod sa balay ni Jehova. Busa pinaagi kang Natan gipahibalo ni Jehova kang David ang usa ka pakigsaad alang sa usa ka gingharian "hangtod sa panahong walay tino" diha sa linya ni David.—2Sa 7:4-17; 1Cr 17:3-15.

Sa ulahi gisugo ni Jehova si Natan aron ipaamgo ang gibug-aton sa sala nga nahimo ni David batok kang Urias nga Hitihanon maylabot kang Bat-seba ug isulti kaniya ang silot sa Diyos nga ipahamtang tungod niini. Gihimo niya kini sa mataktikanhon apan sa puwersado nga paagi, nga migamit ug ilustrasyon. Busa si David natukmod sa pagpahayag, nga walay kasayoran ug walay pagpihigpihig, sa iyang kaugalingong paghukom bahin sa maong buhat. Dayon gibutyag ni Natan kaniya: "Ikaw mismo ang maong tawo!" ug gipahayag ang paghukom ni Jehova kang David ug sa iyang balay.—2Sa 12:1-18; tan-awa usab ang Sal 51:Sup.

Sa ulahi ang ikaduhang anak nga lalaki nga ginganlag Solomon natawo kang David pinaagi kang Bat-seba. Kini nga anak gihigugma ni Jehova; busa gipadala niya ang iyang manalagnang si Natan, kinsa, "tungod kang Jehova," nagngalan sa batang lalaki nga Jedidias, nga nagkahulogang "Hinigugma ni Jah." (2Sa 12:24, 25) Sa naghinapos na ang mga adlaw sa kinabuhi ni David, sa dihang si Adonias misulay sa pag-ilog sa trono, si Natan mihimog nahiangayng mga lakang aron ipahibalo kini kang David. Unya lakip si Natan sa pagdihog ug sa pagpalingkod kang Solomon ingong hari.—1Ha 1:5-40.

Mopatim-aw nga si Natan, duyog kang Gad, nagtambag kang David bahin sa nahiangayng kahikayan sa mga tulonggon maylabot sa sangtuwaryo. (2Cr 29:25) Dayag nga si Natan ug Gad ang gisugo sa pagrekord sa impormasyon nga nahisulat sa paniklop nga mga kapitulo sa Unang Samuel ug sa tibuok Ikaduhang Samuel. (1Cr 29:29) "Lakip sa mga pulong ni Natan nga manalagna" girekord usab ang "mga kalihokan ni Solomon."—2Cr 9:29.

Kini nga Natan lagmit mao ang amahan ni Azarias ug Zabud, nga parehong naghupot ug hinungdanong mga katungdanan panahon sa paghari ni Solomon. Si Azarias mao ang pangulo sa mga luyoluyo sa hari, samtang si Zabud nag-alagad ingong usa ka saserdote ug suod nga higala ug magtatambag sa hari.—1Ha 4:1, 5.

3. Ang amahan ni Igal ug igsoon ni Joel, duha sa gamhanang mga manggugubat ni David.—2Sa 23:8, 36; 1Cr 11:26, 38.

4. Usa ka anak nga lalaki ni David pinaagi sa iyang asawa nga si Bat-seba, nga natawo kaniya didto sa Jerusalem. (2Sa 5:13, 14; 1Cr 3:5) Ang kinaiyanhong linya sa kagikan sa Mesiyas masubay gikan kang David pinaagi kang Natan ug sa iyang mga kaliwat hangtod kang Jesus, dayag nga pinaagi sa inahan ni Jesus nga si Maria. (Luc 3:23, 31) Mahitungod sa panahon sa dihang 'sila molantaw sa Usa nga ilang gidughang,' ang tagna ni Zacarias

nag-ingon nga aduna unyay hilabihang pagminatay ug pagbalata sa tibuok yuta, sa tanang kabanayan, ug ilabina sa mga banay ni David, Levi, sa mga Simeihanon, ug sa "banay sa balay ni Natan." (Zac 12:10-14) Kon ang banay sa balay ni Natan nga gihisgotan dinhi naggikan sa anak ni David, kini magpasabot nga kini nga banay maoy usa sa mga banay ni David. Busa ang pagminatay makaapektar sa mga banay *sulod* sa mga banay.

5. Usa sa siyam ka pangulo sa mga destiyero nga nagkampo sa suba sa Ahava, kinsa gisugo ni Esdras sa paglista sa mga alagad nga mag-alagad sa balay sa Diyos didto sa Jerusalem.—Esd 8:15-17.

6. Usa ka kanhing destiyero sa Babilonya, ug usa sa 13 ka anak nga lalaki ni Binui nga nagsalikway sa ilang langyawng mga asawa agig pagtuman sa mga instruksiyon ni Esdras.—Esd 10:10, 11, 38-42, 44.

NATANAEL [gikan sa Heb., nga nagkahulogang "Ang Diyos Naghatag"]. Lagmit mao ang ngalan ni Bartolome, busa usa sa 12 ka apostoles ni Jesus. Ang Bartolome, nga nagkahulogang "Anak nga Lalaki ni Tolmai," maoy usa ka termino nga *patronymic* (buot ingnon, usa ka ngalan nga gipasukad sa ngalan sa iyang amahan). Si apostol Juan naggamit sa iyang ngalang Natanael, samtang si Mateo, Marcos, ug Lucas nagtawag kaniya nga Bartolome. Sa dihang naggamit nianang ngalana, gilangkit nila si Felipe kang Bartolome, sa samang paagi nga gilangkit ni Juan si Felipe kang Natanael. (Mat 10:3; Mar 3:18; Luc 6:14; Ju 1:45, 46) Ang mga tawo kaniadto sagad adunay kapin sa usa ka ngalan. Pananglitan, "si Simon nga anak ni Juan" nailhan usab ingong Cefas ug Pedro. (Ju 1:42) Busa dili gayod ikatingala kon si Natanael tawgong Bartolome, o ang "Anak nga lalaki ni Tolmai," sama sa laing tawo nga gitawag lamang ug Bartimeo, o "Anak nga lalaki ni Timeo." (Mar 10:46) Ang duha ka ngalan, Natanael ug Bartolome, gigamit nga baylobaylo sa Kristohanong mga magsusulat sa misunod nga mga siglo.

Si Natanael maoy taga-Cana sa Galilea. (Ju 21:2) Siya nahimong sumusunod ni Jesus sa sayong bahin sa ministeryo sa iyang Agalon. Si Felipe, human mosanong sa pagdapit ni Jesus nga "Mahimong akong sumusunod," dihadiha nangita sa iyang higala nga si Natanael ug nagdapit kaniya sa 'pag-adto ug pagtan-aw' sa Mesiyas. Si Natanael nangutana, "Aduna bay maayo nga gikan sa Nasaret?" apan bisan pa niana siya misanong sa pagdapit. Si Jesus, sa pagkakita kaniya nga nagkaduol, miingon: "Tan-awa, tino nga usa ka Israelinhon, nga kaniya walay limbong." Alang kang Jesus, si Natanael maoy usa gayod ka talagsaon nga tawo mao nga siya nakapahayag nianang mga pulonga. Tungod kay gisulti kini ni Jesus ug miingon nga siya nakakita kang Natanael ilalom sa usa ka kahoyng igos sa wala pa siya tawga ni Felipe, si Natanael nakaingon nga si Jesus mao gayod "ang Anak sa Diyos, . . . nga Hari sa Israel." Si Jesus nagpasalig kaniya nga siya 'makakita ug mga butang nga labaw pa niini.'—Ju 1:43-51.

Ingong usa sa 12, si Natanael kauban kanunay sa tibuok ministeryo ni Jesus, nga gibansay alang sa umaabot nga pag-alagad. (Mat 11:1; 19:25-28; 20:17-19, 24-28; Mar 4:10; 11:11; Ju 6:48-67) Human sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Jesus, si Natanael ug ang uban sa mga apostoles namalik sa ilang pagpangisda, ug samtang sila nagkaduol sa baybayon sakay sa ilang sakayan usa ka buntag niana nga si Jesus nagtawag kanila. Si Natanael, dili sama kang Pedro, nagpabilin sa sakayan hangtod nga kini nakadunggo sa baybayon, ug dayon, nga miduyog sa uban sa pagpamahaw, siya nakapamati sa makahuloganong panagsultihanay ni Jesus ug Pedro. (Ju 21:1-23) Siya duyog usab sa ubang mga apostoles sa dihang sila nagtigom alang sa pagampo ug didto pod siya sa adlaw sa Pentekostes. —Buh 1:13, 14; 2:42.

NATAN-MELEK [Ang Hari Naghatag]. Usa ka opisyal sa palasyo sa Juda kansang lawak-kananan nahimutang diha sa mga portiko sa templo. Samtang mihimog mga lakang batok sa bakak nga pagsimba, ang mga kabayo nga gihatag sa mga hari sa Juda alang sa adlaw "gipahunong [ni Haring Josias] sa pagsulod sa balay ni Jehova agi sa lawak-kan-anan ni Natan-melek."—2Ha 23:11.

NATING BAKA. Ang Hebreohanong termino nga *'e'ghel* nagtumong sa usa ka toreyo. Kini gitanyag ingong halad (Lev 9:2, 3), ug sa espesyal nga mga okasyon o ubos sa espesyal nga mga kahimtang ang usa ka pinatambok nga nating baka giihaw ug gidalit sa pagpangaon. (Gen 18:7, 8; 1Sa 28:24; Luc 15:23) Ang Hebreohanong termino nga *'egh·lah'* ug ang Grego nga *da'ma·lis* nagtumong sa usa ka batang baka o dumalagang baka nga wala pa manganak.

Ang nating baka maoy lakip sa mga hayop nga gipikas ni Abraham, ug dayon iyang nakita ang 'usa ka nagaaso nga hudno ug nagakalayo nga sulo nga miagi taliwala niini nga mga pinikas.' Kini maoy maylabot sa paghimo sa Diyos ug pakigsaad uban kaniya. (Gen 15:9-18) 'Ang pagpikas sa nating baka ug ang pag-agi sa taliwala sa mga bahin niini' nagtumong sa usa ka karaang paagi sa paghimog usa ka solemneng obligasyon o pakigsaad. Sa walay duhaduha gigamit ni Jeremias kini nga ekspresyon aron ipasiugda ang pagkasagrado sa pakigsaad nga gihimo sa mga Hudiyo atubangan

sa Diyos, ug sa mga kasabotan nga niini sila obligado sa pagpahigawas sa mga isigka-Israelinhon nga nahimong ilang ulipon.—Jer 34:17-19.

Sa Israel, ang usa ka tawo nga makahikap sa usa ka patayng lawas sa tawo, sa bukog o sa lubnganan sa tawo, o nga misulod sa usa ka tolda nga niana may usa ka patayng lawas, maoy mahugaw. Kinahanglan nga siya mohimog espesipikong pamaagi sa paghinlo aron dili "pagaputlon gikan sa taliwala sa kongregasyon." Niini nga pamaagi gigamit ang mga abo sa himsog nga mapulang baka nga wala pa masangoni ug yugo. Ang tubig nga gisagol sa pipila niini nga mga abo iwisik diha sa tawong mahugaw. Gihisgotan ni Pablo kini nga pamaagi, nga nagpakitang kini makapabalaan hangtod lamang sa pagkahinlo sa unod apan kini naglandong sa tinuod nga paghinlo sa tanlag pinaagi sa halad ni Jesu-Kristo.—Num 19:1-22; Heb 9:13, 14.

Ang usa ka batang baka gigamit usab sa dihang ang usa ka siyudad nahimong sad-an sa dugo tungod sa usa ka pagbuno nga wala hisayri ang mamumuno. Ang mga ansiyano sa siyudad nga kinadul-an sa tawong nakaplagan nga gipatay, inubanan sa pipila ka saserdote nga mga anak ni Levi, kinahanglan nga magkuhag usa ka batang baka nga wala pa magamit sa pagtrabaho ug balion ang liog niini didto sa usa ka wala pa matikad nga buloganang walog nga may nagaagay nga tubig. Dayon ang mga ansiyano sa siyudad manghunaw sa ilang mga kamot sa ibabaw sa batang baka ug mangamuyo sa Diyos nga dili papanubagon ang siyudad sa pagkasad-an sa dugo. Tubagon sa Diyos ang pangamuyo ug ipahigawas ang siyudad gikan sa pagkasad-an sa pag-ulag inosenteng dugo. Dayag nga ang pagbali sa liog sa baka, inay nga ihawon ang baka ingong halad-sa-sala, nagpakita nga, ingong simbolo, ang baka maoy nakaagom sa silot nga angayng maagoman unta sa wala hisayri nga mamumuno, ug kini nga pamaagi dili gayod makahatag ug bisan unsang benepisyo alang sa mamumuno agig bayad sa iyang krimen. Ngadto kang Jehova nga Diyos, nga nakakita sa tanan, gitugyan ang paghukom sa aktuwal nga mamumuno. Siyempre, kon ang mamumuno mahibaloan sa ulahi, siya patyon tungod sa iyang gibuhat nga pagbuno, subay sa gipangayo sa Balaod. Ang seremonyas nga naglangkit sa batang baka maghimo sa pagpatay nga mahibaloan sa publiko ug makatabang sa pagdiskobre sa mamumuno.—Deu 21:1-9; Num 35:30-33.

Masambingayong Paggamit. Ang dili-matinumanong Israel gitul-id sama sa usa ka walay kasinatian nga "nating baka nga wala mamanso" sa paggamit ug yugo. (Jer 31:18) Ang manalagna nga si Jeremias mahulagwayong naghisgot sa nasod sa Ehipto, sa dihang kini nagmauswagon ug nagmadagayaon diha sa iyang yuta, ingong "usa ka maanyag kaayo nga nating baka." Apan siya nagtagna nga ang iyang mersenaryong kasundalohan nga gipakasama sa pinatambok nga mga nating baka dili makasukol sa mga Babilonyanhon ug mangalagiw. (Jer 46:20, 21) Kini nga manalagna nagpakasama usab sa Babilonyanhong mga manananakop sa katawhan sa Diyos ngadto sa usa ka nating baka nga nagpanikad diha sa lapyo nga balili, tungod sa ilang pagmaya gumikan sa ilang pagsakop sa Israel. (Jer 50:11) Si Oseas naghisgot sa Epraim, ang napulo-ka-tribong gingharian, nga sa usa ka panahon nahisama sa namanso nga nating baka nga nailalom sa instruksiyon ug panalangin sa Diyos, nakabaton ug kadagaya, sama sa usa ka nagagiok nga hayop nga gitugotan sa pagkaon sa mga bunga sa paghago niini, nga magaan lamang. (Os 10:11; Deu 25:4) Sa dihang ang daotan ug mapangahason malaglag na, ang mahinadlokon sa ngalan sa Diyos gipakita nga mogula ug magpanikad sa yuta sama sa mga nating baka nga gibuhian gikan sa kuwadra.—Mal 4:1, 2.

Pagsimba sa Nating Baka. Ang pagsimba sa nating baka mao ang unang porma sa idolatriya nga gihisgotan diha sa Bibliya nga pinaagi niini nadaldal ang mga Israelinhon human sa ilang Pagpanggula gikan sa Ehipto. Samtang gidawat ni Moises ang balaod sa Diyos didto sa bukid, ang katawhan wala na makahulat ug miduol kang Aaron ug gihangyo siya nga mohimog usa ka diyos alang kanila. Pinaagi sa mga ariyos nga bulawan nga giamot sa mga Israelinhon, giporma ni Aaron ang usa ka inumol nga estatwa sa nating baka, walay duhaduha nga usa ka toreyong baka. (Sal 106:19, 20) Giisip kini nga naghawas kang Jehova, ug ang pista nga gihimo pagkaugma gitawag nga "usa ka pista alang kang Jehova." Ang mga Israelinhon naghalad ngadto sa bulawan nga nating baka, nagyukbo niini, nangaon, nanginom, ug naglipaylipay nga may pag-awit ug pagsayaw.—Ex 32:1-8, 18, 19; Neh 9:18.

Ang inumol nga nating baka dili gayod lunlon nga bulawan. Kini gipakita sa kamatuoran nga si Isaias, sa dihang naghisgot bahin sa paghimog inumol nga larawan, nag-ingon nga ang platero naghaklap niini ug bulawan. (Isa 40:19) Sa ingon, ang bulawan nga nating baka tingali maoy hinimo sa kahoy ug dayon gihaklapan ug bulawan. Busa, sa dihang gisunog ni Moises ang larawan, ang kahoy nga bahin niini nahimong uling ug ang gihaklap nga bulawan niini sa bug-os o kaha sa bahin natunaw. Ang nahibilin gidugmok ug giligis hangtod nga kini napino sama sa abog, ug kini nga abog nga naggikan sa kahoy ug sa bulawan gisabwag ni Moises sa ibabaw sa katubigan.—Ex 32:20; Deu 9:21.

Ang idolatrosong pagsimba didto sa Ehipto, nga naghimo sa mga baka, mga torong baka, ug ubang mga hayop ingong mga diyos, lagmit nakaimpluwensiya pag-ayo sa mga Israelinhon, nga tungod niana dali ra kaayo silang misagop sa pagsimba sa nating baka human sila pagawasa gikan sa Ehipto. Gipamatud-an kini sa mga pulong ni Esteban: "Sa ilang mga kasingkasing sila namalik sa Ehipto, nga nanag-ingon kang Aaron, 'Paghimog mga diyos alang kanamo nga mag-una kanamo. . . . ' Busa sila naghimog nating baka niadtong mga adlawa ug nagdalag halad ngadto sa idolo ug nagkalipay sa mga buhat sa ilang mga kamot."—Buh 7:39-41.

Ang unang hari sa napulo-ka-tribong gingharian, si Jeroboam, kay nahadlok nga ang iyang mga sakop morebelde ug mobalik ngadto sa balay ni David kon sila magpadayon sa pag-adto sa Jerusalem alang sa pagsimba, mihimog duha ka bulawan nga mga nating baka. (1Ha 12:26-28) Wala ibutyag sa rekord sa Bibliya kon unsa gayod ang nakaimpluwensiya kang Jeroboam sa iyang pagpili sa nating baka aron maghawas kang Jehova, ang nauna ba nga pagsimba sa Israel sa nating baka, ang iya bang nakita samtang didto siya sa Ehipto (1Ha 12:2), o ang relihiyon ba sa mga Canaanhon ug sa uban pa, nga sagad naghulagway sa ilang mga diyos nga nagbarog ibabaw sa usa ka hayop sama sa usa ka torong baka.

Gipatindog ni Jeroboam ang usa sa mga bulawan nga nating baka didto sa halayo nga amihanang siyudad sa Dan, ug ang lain didto sa Bethel nga mga 17 km (11 mi) sa A sa Jerusalem. Iyang gisultihan ang iyang mga sakop nga hago na kaayo nga motungas pa sila sa Jerusalem aron sa pagsimba ug nga ang nating baka naghawas sa Diyos nga nagpagawas kanila gikan sa yuta sa Ehipto. (Itandi ang Ex 32:8.) Sanglit ang mga saserdote sa tribo ni Levi nagpabilin nga maunongon sa pagsimba kang Jehova didto sa Jerusalem, si Jeroboam nagtudlo ug iyang kaugalingong mga saserdote aron manguna sa bakak nga pagsimba atubangan sa idolong mga nating baka didto sa Dan ug sa Bethel. (2Cr 11:13-15) Iyang gihimo usab ang usa ka pista nga susama sa Pista sa mga Balongbalong, apan gisaulog kini usa ka bulan nga ulahi kay sa pista nga didto sa Jerusalem.—1Ha 12:28-33; 2Cr 13:8, 9; Lev 23:39.

Gihukman ni Jehova kini nga pagsimba sa nating baka ug, pinaagi sa iyang manalagna nga si Ahias, gitagna ang katalagman nga modangat sa balay ni Jeroboam. (1Ha 14:7-12) Bisan pa niana, ang pagsimba sa nating baka lig-ong nakagamot diha sa napulo-ka-tribong gingharian. Bisan si Haring Jehu, nga nagpapha sa pagsimba kang Baal diha sa Israel, nagtugot nga magpabilin ang pagsimba sa nating baka, lagmit aron magpabiling bulag ang napulo-ka-tribong gingharian gikan sa gingharian sa Juda. (2Ha 10:29-31) Sa ikasiyam nga siglo W.K.P., gipadala ni Jehova ang iyang mga manalagnang si Amos ug Oseas aron sa pagmantala sa Iyang paghukom batok sa pagsimba sa nating baka, nga naglakip sa paghalok sa idolong mga nating baka, ug usab sa pagtagna ug kalaglagan batok sa napulo-ka-tribong gingharian. Ang bulawang nating baka didto sa Bethel pagadad-on ngadto sa hari sa Asirya, nga tungod niana ang mga tawo ug ang mga saserdote sa langyawng diyos magbangotan. Ang hatag-as nga mga dapit pagalaglagon, ug ang mga sampinit ug mga kudyapa manubo diha sa mga halaran nga gigamit sa bakak nga pagsimba. (Os 10:5-8; 13:2; Am 3:14; 4:4; 5:5, 6) Ang katalagman miabot gayod sa dihang gipukan sa Asirya ang napulo-ka-tribong gingharian niadtong 740 W.K.P. Mga usa ka siglo sa ulahi, gitagna ni Jeremias nga ikaulaw sa mga Moabihanon ang ilang diyos nga si Kemos ingon nga gikaulaw sa mga Israelinhon ang ilang sentro sa idolatrosong pagsimba sa nating baka didto sa Bethel.—Jer 48:13; tan-awa ang BETHEL Num. 1; TORONG BAKA; BAKA; IDOLO, IDOLATRIYA (Ubos sa pagmando sa mga hari).

NATING KANDING. Tan-awa ang KANDING.

NATING KARNERO. Tan-awa ang KARNERO.

NAWONG. Ang Hebreohanon ug Gregong pulong alang sa "nawong" (Heb., *pa·neh'*; Gr., *pro'so·pon*) gigamit sa lainlaing diwa, sama usab sa paggamit niini sa Cebuano.

Ang literal nga nawong, ang atubangan nga bahin sa ulo, mao ang sagad nga gipasabot. (Gen 50:1; Mat 6:16, 17; San 1:23) Sa susama, mahimong magpasabot usab kini sa atubangang bahin sa usa ka butang. (Ex 26:9; 2Sa 10:9; Eze 2:9, 10, diin ang Hebreohanong termino alang sa "nawong" gihubad nga "atubangan.") O ang gitumong lagmit mao ang ibabaw (Isa 14:21; Job 38:30; Buh 17:26) o ang panggawas nga bahin sa usa ka butang.—Luc 12:56; San 1:11.

Tinamdan o Baroganan. Ang mga ekspresyon sa nawong maoy hinungdanong timailhan sa tinamdan o pagbati sa usa ka tawo. Busa ang "nawong" sagad nga gigamit sa paghubit sa tinamdan sa Diyos ug sa tawo ubos sa nagkalainlaing kahimtang o aron ipakita ang baroganan sa usa ka tawo sumala sa panglantaw sa Diyos o sa ubang tawo. Ania ang pipila ka kasagarang paggamit niini nga pulong:

Ang *'pagpangita sa nawong'* nagpasabot sa tinguha nga makig-atubang sa lain, sama sa atubangan sa Diyos o atubangan sa usa ka yutan-ong magmamando, nga mangayog pabor o tabang.

(Sal 24:6; 27:8, 9; 105:4; Pr 29:26; Os 5:15) Ang mga Hebreohanon adunay panultihon nga *'pagpahangad sa nawong sa laing tawo,'* nga nagkahulogang 'pagpakita ug konsiderasyon alang' sa maong tawo.—1Sa 25:35; tan-awa ang PAGKADILI-MAPIHIGON.

Ang *'paglukmay sa nawong sa lain'* nagpasabot sa pagpuypoy sa iyang kasuko o sa pagkabaton sa iyang pabor ug maayong kabubut-on.—Ex 32:11; Sal 119:58.

Ang *'pagpasidlak sa nawong'* ngadto sa lain nagpasabot sa pagpahayag ug pabor (Num 6:25; itandi ang Sal 80:7), ug ang *'pagpahimutang sa usa ka tawo sa atubangan* [*nawong*] *sa usa'* nagpasabot ug paborableng pagtagad.—Sal 41:12; itandi ang Sal 140:13.

Ang *"nawong sa nawong"* nagpasabot ug suod nga panag-ubanay o komunikasyon. Sa ingon, nakapribilehiyo si Moises nga makabaton sa maong suod nga relasyon uban sa Diyos ug sa gamhanang paagi gigamit siya sa Diyos nga tungod niana siya gihisgotan ingong usa ka manalagna "nga nailhan ni Jehova nawong sa nawong." (Deu 34:10-12) Bisan tuod giingon nga si Moises nakakita "sa dagway ni Jehova" ug nga si Jehova nakigsulti kaniya "baba sa baba," bisan pa niana si Moises wala gayod makakita sa nawong ni Jehova sa literal nga paagi. Hinunoa, sumala sa gipakita sa konteksto, ang pagpakigsulti sa Diyos kang Moises pinaagig tigpamaba nga mga manulonda diha sa dayag, binaba nga pagpakigsulti (imbes nga pinaagig mga panan-awon o mga damgo) mao ang pasukaranan niini nga ekspresyon. (Num 12:6-8; Ex 33:20; Buh 7:35, 38; Gal 3:19; itandi ang Gen 32:24-30; Os 12:3, 4.) Gipahinumdom ni Moises sa Israel nga ang Diyos nakigsulti kanila "nawong sa nawong," sanglit nadungog nila ang kusog nga tingog didto sa Sinai, bisan tuod walay usa kanila ang aktuwal nga nakakita kang Jehova.—Deu 5:4; 4:11-15; Heb 12:19.

Sa kasukwahi, si Jesus, una pa siya maglungtad ingong tawo, personal nga nakauban sa iyang Amahan, ug siya miingon nga ang mga manulonda, ang espirituhanong mga anak sa Diyos nga nag-alagad diha sa iyang langitnong puloy-anan, nakakita usab "sa nawong" sa Diyos. (Ju 1:18; 8:57, 58; Mat 18:10; itandi ang Luc 1:19.) Busa, usab, kadtong gitawag aron mahimong kaubang mga manununod ni Kristo sa langit, sa takdang panahon, makakita kang Jehova nga Diyos.—1Ju 3:1-3.

Sa dihang gitandi ni apostol Pablo ang pagsabot nga nabatonan sa unang Kristohanong kongregasyon bahin sa katuyoan sa Diyos ug sa mas bug-os nga pagsabot nga ilang mabatonan sa dihang madawat na nila ang ilang langitnong ganti, ug dayon sa dihang ilang masabtan ang bug-os nga katuyoan sa Diyos sa dihang matuman na ang tagna, siya miingon: "Kay sa pagkakaron kita nagpakakita sa hanap nga dagway pinaagig metal nga salamin, apan unya kini maoy nawong sa nawong."—1Co 13:12; itandi ang 2Co 3:18; 4:6.

Ang pagsulti o pagbuhat ug bisan unsa *'ngadto sa nawong sa usa'* nagpasabot sa pagkaprangka o sa direktang komprontasyon (Deu 7:10; Job 21:31) ug, sa dili-paborableng diwa, mahimong magpasabot sa pagpangahas ug pagkawalay-tahod. (Job 1:11; Isa 65:3) Ang kaamgid nga ekspresyon mao ang *'pagbadlong sa nawong.'*—Sal 80:16.

Ang *'pagtumong o pagpunting sa nawong'* nagpasabot sa paglantaw nga may tumong, katuyoan, o tinguha (Gen 31:21; 1Ha 2:15; 2Ha 12:17), ug may ideya kini sa kusganong intensiyon ug determinasyon. (2Cr 20:3; Dan 11:16-19; Luc 9:51-53) Si Daniel 'nagtumong sa iyang nawong kang Jehova' sa diwa nga siya tim-os nga nangita Kaniya, naglantaw kaniya alang sa tabang. (Dan 9:3; itandi ang 2Co 1:11.) Ang lig-ong determinasyon sagad nga mabanaag diha sa panagway pinaagi sa ugdang nga hitsura sa ngabil ug apapangig, ug ingon man sa padayon nga pagtutok. Si Isaias 'naghimo sa iyang nawong nga sama sa usa ka santik' tungod sa iyang determinasyon nga dili tugotan ang mga pagsulay sa kaaway nga magpatalikod kaniya gikan sa iyang tinudlong buluhaton. (Isa 50:7) Ang masukihong mga Judeanhon 'naghimo sa ilang mga nawong nga gahi pa kay sa dakong bato' tungod sa ilang pagkagahian ug sa ilang pagdumili sa pagdawat ug pagtul-id. (Jer 5:3) Sa laing bahin, ang 'pagtumong ni Jehova sa iyang nawong batok' sa mga malapason sa iyang matarong nga balaod nagpasabot sa pagsalikway ug sa paghukom kanila, nga mosangpot sa katalagman o kamatayon.—Lev 17:10; 20:3-6; Jer 21:10; itandi ang 1Pe 3:12.

Ang *'pagtago sa nawong'* adunay nagkalainlaing kahulogan, depende sa kahimtang. Ang pagtago ni Jehova nga Diyos sa iyang nawong sagad nagpasabot sa pagbawi sa iyang pabor o sa iyang nagapalig-ong gahom. Lagmit nga kini maoy tungod sa pagkadili-masinugtanon sa indibiduwal o sa pundok sa mga tawo nga iyang gipakiglabotan, sama sa nasod sa Israel. (Job 34:29; Sal 30:5-8; Isa 54:8; 59:2) Sa pipila ka kahimtang, kini mahimong magpasabot nga si Jehova dili magpadayag sa iyang kaugalingon pinaagi sa paglihok o pagtubag, nga naghulat sa iyang takdang panahon. (Sal 13:1-3) Ang hangyo ni David, "Tagoa ang imong nawong gikan sa akong mga sala," nagpasabot nga siya nangaliyupo sa Diyos nga pasayloon o ihiklin ang maong mga kalapasan.—Sal 51:9; itandi ang Sal 10:11.

Ang pagtago o pagtabon sa nawong sa usa ka tawo o sa usa ka manulonda mahimong magpasabot ug pagpaubos o matahaong kahadlok ug pagtahod. (Ex 3:6; 1Ha 19:13; Isa 6:2) Kini mahimong timaan usab sa pagbangotan. (2Sa 19:4) Sa kasukwahi, sayop nga gipasabot ni Elipaz nga ang kauswagan ni Job naghimo kaniyang mapasigarbohon, mao nga, tungod niana, iyang "gilukop ang iyang nawong sa iyang katambok." (Job 15:27) Sama sa kahimtang ni Haman, ang pagtabon sa nawong sa laing tawo mahimong maghulagway sa kaulawan ug lagmit sa kaalaotan.—Est 7:8; itandi ang Sal 44:15; Jer 51:51.

Ang *'paglingiw sa nawong'* mahimong magpadayag ug pag-insulto o pagtamay. (2Cr 29:6; Jer 2:27; 32:33) Gipasundayag sa Diyos ang iyang pagayad niadtong misalikway sa iyang tambag pinaagi sa pagpakita kanila sa 'likod, ug dili sa nawong,' sa adlaw sa ilang katalagman.—Jer 18:17.

Ang *'pagluwa sa nawong'* sa laing tawo mao gayoy usa ka makahuloganong buhat sa pagtamay o pagpakaulaw.—Num 12:14; Deu 25:9; Isa 50:6; Mat 26:67.

Sa Persona o sa Presensiya sa Usa. Sanglit ang nawong mao ang labing dali nga mailhang bahin sa usa ka tawo, nga mas magpaila kaniya kay sa ubang bahin sa lawas ug ingon man mao ang kinalabwang magpadayag sa iyang personalidad, usahay ang pulong nga "nawong" gigamit sa paghawas sa persona mismo. Tan-awa, panangglitan, ang 2 Samuel 7:9; 17:11; ug Buhat 3:19, diin ang mga ekspresyon nga "imong atubangan" (diha sa prase nga "gikan sa imong atubangan"), "ikaw mismo," ug "atubangan" naggikan sa orihinal nga Hebreohanon ug Gregong mga pulong alang sa "imong nawong" o "nawong." Sa ubang mga kahimtang ang nawong mahimong magtumong sa presensiya o sa atubangan sa usa ka tawo, sama sa pagkahubad niini sa Buhat 3:13.

"Ang pasundayag nga tinapay" sa tabernakulo sa literal gitawag ug tinapay sa nawong diha sa Hebreohanon (Ex 25:30), buot ingnon, kadto maoy tinapay sa presensiya ni Jehova. Kini nga ekspresyon nagpasiugda sa iyang kasuod ngadto sa katawhan maingon sa gilarawan diha sa sangtuwaryo.

Uban Pang mga Paggamit ug mga Termino. Ang Gregong termino alang sa "nawong" (*pro'sopon*) usahay nagpasabot sa "panggawas nga panagway" nga gipakita sa usa ka tawo tungod sa katigayonan o kakabos, taas nga ranggo o ubos nga posisyon, ug sa susamang mga butang.—Mat 22:16; 2Co 5:12; Gal 2:6.

Ang Hebreohanong pulong nga *'aph* (ilong; mga buho sa ilong) usahay nagtumong sa *dapit* nga nahimutangan sa ilong ug busa gihubad nga "nawong," sagad nga kini maylabot sa pagyukbo. (Gen 3:19; 19:1; 48:12) Ang Hebreohanong *'a'yin* (mata) gigamit maylabot kang Jehova sa dihang siya mahulagwayong nagpakita ngadto sa iyang katawhan "nawong sa nawong."—Num 14:14, *ftn* sa *Rbi8.*

NAZAREO [Usa nga Gipili; Usa nga Gipahinungod; Usa nga Gilain]. Adunay duha ka matang sa mga Nazareo: kadtong miboluntaryo ug kadtong gitudlo sa Diyos. Ang mga regulasyon nga gilatid alang sa boluntaryong mga Nazareo makaplagan sa basahon sa Numeros, kapitulo 6. Ang mga lalaki o kaha mga babaye makahimog linaing panaad ngadto kang Jehova nga magkinabuhi ingong mga Nazareo sulod sa usa ka yugto sa panahon. Apan, kon ang amahan sa usa ka anak nga babaye o ang bana sa usa ka asawa makadungog sa panaad ug dili mouyon niini, siya makahimo sa pagkanselar niini.—Num 30:1-8.

Adunay tulo ka pangunang mga pagdili niadtong mihimog panaad ingong Nazareo: (1) Dili sila moinom ug makahubog nga ilimnon; ni sila mokaon sa bisan unsa nga produkto sa paras, hilaw man kini, hinog, o gipauga, ni moinom sa bisan unsang duga niini, presko man kini, gipaaslom, o gihimong suka. (2) Dili nila putlan ang buhok sa ilang mga ulo. (3) Dili sila mohikap sa usa ka patayng lawas, bisan nianang sa labing suod nga paryente—amahan, inahan, igsoong lalaki, o igsoong babaye.—Num 6:1-7.

Linaing mga Panaad. Ang tawo nga mohimo niining linain nga panaad angayng 'magkinabuhi ingon nga Nazareo [buot ingnon, gipahinungod, gilain] alang kang Jehova' ug dili aron pasidunggan sa mga tawo tungod sa mapagawalong pagpasundayag sa panatikong paghikaw sa kaugalingon. Hinunoa, "sa tanang adlaw sa iyang pagka-Nazareo siya balaan alang kang Jehova." —Num 6:2, 8; itandi ang Gen 49:26, *ftn* sa *Rbi8.*

Busa, ang mga kinahanglanon nga gilatid alang sa mga Nazareo adunay linaing gibug-aton ug kahulogan diha sa pagsimba kang Jehova. Sama sa hataas nga saserdote kinsa, tungod sa iyang balaang katungdanan, dili mohikap ug patayng lawas, bisan nianang sa usa sa iyang labing suod nga mga paryente, ingon usab niana ang Nazareo. Ang hataas nga saserdote ug ang luyoluyong mga saserdote, tungod sa seryosong responsibilidad sa ilang mga katungdanan, gidid-an sa pag-inom ug bino o makahubog nga ilimnon sa dihang magbuhat sa ilang sagradong mga buluhaton atubangan kang Jehova.—Lev 10:8-11; 21:10, 11.

Dugang pa, ang Nazareo (Heb., *na·zir'*) "magmabalaan pinaagi sa pagpatubo sa mga buhok sa iyang ulo," nga nagsilbing usa ka ilhanang purongpurong nga pinaagi niini ang tanan daling makaila sa iyang balaang pagka-Nazareo. (Num 6:5) Ang

samang Hebreohanong pulong nga *na·zir′* gigamit maylabot sa "wala-mapul-ongi" nga mga paras sa panahon sa sagradong mga tuig nga Igpapahulay ug sa Tinghugyaw. (Lev 25:5, 11) Makaiikag usab mao ang kamatuoran nga ang bulawang plaka atubangan sa purong sa hataas nga saserdote, nga gikulitan sa mga pulong nga "Ang pagkabalaan iya ni Jehova," gitawag nga "ang balaang ilhanan sa pagpahinungod [Heb., *ne′zer,* gikan sa samang lintunganayng pulong nga *na·zir′*]." (Ex 39:30, 31) Sa susama, ang opisyal nga purong, o diadema, nga gisul-ob sa dinihogang mga hari sa Israel gitawag usab nga *ne′zer.* (2Sa 1:10; 2Ha 11:12; tan-awa ang KORONA, PURONGPURONG; PAGPAHINUNGOD.) Diha sa Kristohanong kongregasyon ang apostol nag-ingon nga ang taas nga buhok sa usa ka babaye gihatag kaniya inay sa usa ka pandong. Kini maoy usa ka kinaiyanhong pahinumdom alang kaniya nga siya anaa sa usa ka posisyon nga lahi nianang sa lalaki; siya angayng magmahunahunaon sa iyang pagkamapinasakopon ubos sa kahikayan sa Diyos. Busa ang maong mga kinahanglanon—wala putli nga buhok (dili-kinaiyanhon alang sa lalaki), bug-os nga pagdumili sa bino ingon man sa panginahanglan nga magmahinlo ug dili mahugawan—magpahinumdom sa dedikadong Nazareo sa pagkahinungdanon sa pagdumili sa kaugalingon ug sa bug-os nga pagpasakop sa kabubut-on ni Jehova. —1Co 11:2-16; tan-awa ang BUHOK, BALHIBO; PANDONG SA ULO; KINAIYAHAN.

Mga kinahanglanon kon ang Nazareo nahimong mahugaw. Ang usa ka Nazareo mahimong mahugaw sulod sa pito ka adlaw kon siya makahikap ug patayng lawas, bisan kon, tungod sa wala damhang panghitabo nga dili niya kapugngan, siya dili-tinuyong nakahikap sa usa ka tawong patay tupad kaniya. Sa ikapitong adlaw kiskisan niya ang iyang ulo ug putlion ang iyang kaugalingon, ug sa sunod nga adlaw iyang dad-on ngadto sa saserdote ang duha ka tukmo (o, duha ka piso sa salampati), ang usa ingong halad-sa-sala, ang lain ingong halad-nga-sinunog; magtanyag usab siya ug usa ka laking nating karnero ingong halad-sa-pagkasad-an. Dugang pa, ang usa nga mihimog panaad sa pagka-Nazareo mosugod na usab karon sa pag-ihap sa mga adlaw sa panaad ingon sa gilatid sa sinugdan.—Num 6:8-12.

Mga kinahanglanon sa pagkatapos sa panaad. Sa dihang matapos na ang espesipikong gidugayon sa panaad, ipresentar sa Nazareo ang iyang kaugalingon ngadto sa mga saserdote atubangan sa tolda nga tagboanan, nga magdala sa gilatid nga mga halad nga naglakip sa usa ka laking nating karnero ingong halad-nga-sinunog, sa usa ka bayeng nating karnero ingong halad-sa-sala, ug sa usa ka laking karnero ingong halad-sa-panagambit. Magdala usab siyag usa ka bukag sa mga tinapay nga walay igpapatubo (walay lebadura) ug nipis nga mga tinapay nga gibasa pag-ayo sa lana, uban sa tukmang mga halad nga lugas ug ilimnon. Dugang pa niining gikinahanglan nga mga halad, ang Nazareo magdala sa maong uban pang mga halad ngadto sa sangtuwaryo sumala sa iyang maarangan. (Num 6:13-17, 21) Sunod, paputlan sa Nazareo ang iyang taas nga buhok, ug ibutang kini sa kalayo nga anaa sa ilalom sa halad-sa-panagambit. Dayon ang mga bahin sa mga halad igabutang sa nag-alagad nga saserdote nganha sa mga kamot sa Nazareo ug itabyog kini sa saserdote ingong halad-nga-tinabyog atubangan kang Jehova.—Num 6:18-20.

Mopatim-aw nga sa paglabay sa panahon ang mga Hudiyo nagtugot sa adunahang mga indibiduwal sa pagtagana sa gikinahanglang mga halad, ingong usa ka buhat sa pagkamanggihatagon, alang sa mga tawo nga kabos nga nagtinguha sa paghimo sa panaad ingong Nazareo.

Mopatim-aw nga kini mao ang giila nga kostumbre nga gigamit ni apostol Pablo sa dihang miabot sa Jerusalem sa pagkatapos sa iyang ikatulong panaw. Aron mawala ang bakak nga mga hulungihong nga si Pablo "nagapanudlo sa tanang Hudiyo taliwala sa kanasoran . . . [nga dili] magalakaw sumala sa solemne nga mga kostumbre" sa Hudiyohanong nasod, girekomendar sa Kristohanong mga igsoon ni Pablo ang mosunod nga plano. "Kami adunay upat ka tawo nga may panaad sa ilang kaugalingon," sila miingon kang Pablo. "Dad-a kining mga tawhana ug hinloi ang imong kaugalingon sa seremonyal nga paagi uban kanila *ug bayri ang ilang mga gasto,* aron sila makapakiskis sa ilang mga ulo."—Buh 21:20-26.

Labot sa gitas-on sa panahon nga ang usa ka tawo mahimong Nazareo, kini nag-agad sa tawo nga naghimo sa panaad. Ang Hudiyohanong tradisyon (dili ang Bibliya) nag-ingon nga dili kini momenos sa 30 ka adlaw, tungod kay gituohan nga ang bisan unsa nga momenos niini magtamay sa pagkasolemne sa panaad, nga naghimo niini nga ordinaryo.

Tibuok-Kinabuhing mga Nazareo. Sa kahimtang niadtong gitudlo ni Jehova ingong tibuok-kinabuhing mga Nazareo, nga iyang gipili alang sa linaing pag-alagad, sila wala mohimog mga panaad ug wala mailalom sa usa ka limitadong yugto sa panahon (ang mga adlaw niini giihap pag-usab sukad sa sinugdan kon ang panaad gilapas sa wala pa kini matapos). Tungod niini ang mga sugo ni Jehova alang kanila maoy lahi gikan sa iyang mga gilatid alang sa boluntaryong mga Nazareo. Si Samson maoy usa sa tinudlo-sa-Diyos nga tibuok-kinabuhing Nazareo, nga gitudlo sa Diyos nga mahimong

ingon niana sa wala pa siya ipanamkon. Bisan ang iyang inahan dili makabuot niini. Tungod kay ang iyang anak nga lalaki mahimong usa ka Nazareo, siya gisugo sa manulonda sa pagsunod sa linaing mga regulasyon—sa dili pag-inom ug bino o sa makahubog nga ilimnon o sa pagkaon ug bisan unsa nga mahugaw sa panahon sa iyang pagmabdos.—Huk 13:2-14; 16:17.

Labot kang Samson, ang regulasyon mao nga "walay labaha nga modapat sa iyang ulo." (Huk 13:5) Apan wala siya did-i sa paghikap ug mga patayng lawas. Busa, ang pagpatay ni Samson sa usa ka leyon, o ang iyang pagpatay sa 30 ka Filistehanon ug dayon ang iyang paghukas sa mga besti sa ilang mga patayng lawas, wala maghugaw sa iyang pagka-Nazareo. Sa lain pang higayon, uban sa pag-uyon sa Diyos, gipatay niya ang usa ka libo ka kaaway "pinaagi sa bukog sa apapangig sa laking asno—usa ka pundok, duha ka pundok!" —Huk 14:6, 19; 15:14-16.

Sa kahimtang ni Samuel, ang iyang inahan nga si Ana mao ang mihimo sa panaad, nga nagpinig sa iyang wala pa ipanamkon nga anak alang sa pag-alagad kang Jehova ingong usa ka Nazareo. Ngadto sa Diyos siya miampo: "Kon ikaw sa walay pakyas . . . maghatag gayod sa imong ulipong babaye ug usa ka anak nga lalaki, akong ihatag siya kang Jehova sa tanang adlaw sa iyang kinabuhi ["ug siya dili moinom ug bino ni sa ilimnong maisog," (1Ha 1:11, *LXX*)], ug walay labaha nga modapat sa iyang ulo." (1Sa 1:9-11, 22, 28) Si Juan nga Tigbawtismo 'dili gayod moinom ug bino ug ilimnong maisog.' Pipila lamang ka detalye bahin sa iyang pagka-Nazareo ang gihatag gawas lamang nga siya usab, tungod sa pagtudlo sa Diyos, mahimong Nazareo sukad sa adlaw sa iyang pagkahimugso.—Luc 1:11-15; itandi ang Mat 3:4; 11:18.

Si Juan nga Tigbawtismo maoy lakip niadtong mga Nazareo nga gipatindog mismo ni Jehova. Ingon sa iyang gipamulong pinaagi sa iyang manalagna nga si Amos: "Gipatindog ko ang pipila sa inyong mga anak ingong mga manalagna ug ang pipila sa inyong batan-ong mga lalaki ingong mga Nazareo." Apan sila wala kanunayng dawata o tahora, ug ang masukihong Israel misulay pa gani sa pagbungkag sa ilang integridad kang Jehova. (Am 2:11, 12) Sa dihang misangko na gayod ang kasalanan sa Israel ngadto sa kinutoban niini ug giwagtang ni Jehova ang kinaiyanhong Israel niadtong 607 W.K.P., ang dili-matinumanong mga Nazareo sulod sa Jerusalem wala usab makaikyas. Gihubit ni Jeremias kon sa unsang paagi ang kanhing himsog ug kusganong mga Nazareo nangitom samtang ang ilang panit mikuyos diha sa ilang mga bukog tungod sa grabeng gutom.—Lam 4:7-9.

NEA. Usa ka siyudad nga gihisgotan sa dihang gihubit ang mga utlanan sa teritoryo sa Zabulon. (Jos 19:10, 13, 14, 16) Ang nahimutangan sa Nea dili matino. Gituohan sa pipila nga mao kini ang Tell el-Wawiyat, nga 1.3 km (0.8 mi) lamang sa AAK sa Rummana, mga 10 km (6 mi) sa A sa Nasaret.

NEAPOLIS [Bag-ong Siyudad]. Usa ka siyudad sa Gresya sa amihanang tumoy sa Dagat Aegean nga nagsilbing usa ka dunggoanan alang sa Filipos. Sagad kining giisip nga mao ang modernong Kavalla. Kini nga siyudad nahimutang sa usa ka nagbuntaog nga bato nga milawis diha sa ulohan sa Gulpo sa Kavalla. Ang dunggoanan niini nahimutang sa kasadpang kiliran, ug ang Kavalla mismo nahimutang nga mga 15 km (9.5 mi) sa HS sa mga kagun-oban sa Filipos. Ang Latin nga mga inskripsiyon nagpaila nga ang siyudad sa Neapolis nagdepende sa Filipos sa kapanahonan sa Roma, ug mopatim-aw nga ang nahibiling mga bahin sa *aqueduct* o agianan sa tubig didto gitukod sa mga Romano. Ang gitukod sa mga Romano nga Dalan sa Egnatia nagkonektar sa Neapolis ug Filipos ug mitadlas pakasadpan hangtod sa Durazzo (Durrës) sa Dagat Adriatiko.

Didto sa Neapolis nga si apostol Pablo unang mitaak sa Uropa agig sanong sa panawagan nga "dali ngari sa Macedonia." Gikan didto siya miadto sa Filipos, lagmit migugol siyag tulo o upat ka oras sa pagtadlas sa kabukiran tali niining duha ka siyudad. (Buh 16:9-11) Sa walay duhaduha, mga unom ka tuig sa ulahi si Pablo miagi pag-usab sa Neapolis.—Buh 20:6.

NEARIAS [Batang Lalaki (Batan-ong Lalaki) ni Jah].

1. Usa ka Simeonhon nga anak nga lalaki ni Isi. Si Nearias ug ang iyang tulo ka igsoong lalaki nangulo sa 500 ka sundalo nga nagpildi sa mga Amalekanhon didto sa Bukid sa Seir ug human niadto nagpadayon sa pagpuyo didto.—1Cr 4:42, 43.

2. Anak nga lalaki ni Semaias, amahan ni Elioenai, Hizkia, ug Azrikam, ug kaliwat ni David. —1Cr 3:1, 22, 23.

NEBAI [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "molambo; mamunga"]. Usa sa "mga pangulo sa katawhan" kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" sa adlaw ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 14, 19.

NEBAIOT. Ang panganay sa 12 ka anak nga lalaki ni Ismael ug nagpundar sa usa sa prominenteng mga tribo sa Arabia. (Gen 25:13-16; 1Cr

1:29-31) Ang igsoong babaye ni Nebaiot nga si Mahalat (o lagmit si Basemat) naminyo sa ilang ig-agaw nga si Esau. (Gen 28:9; 36:2, 3) Ang mga kaliwat ni Nebaiot wala ipaila ingong nagpuyo sa usa ka tinong lugar; lagmit sila maoy mga Bedouin nga nagbalhinbalhin pagpuyo uban sa ilang panon sa kahayopan. Sa panahon ni Isaias, "ang [mga] panon sa kahayopan sa Kedar" (si Kedar maoy igsoong lalaki ni Nebaiot) ug "ang laking mga karnero sa Nebaiot" duyog nga gihisgotan sa usa ka tagna nga nagtagna kon sa unsang paagi ang maong mga hayop mahimong inuyonang mga halad sa halaran ni Jehova.—Isa 60:7.

Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang mga kaliwat ni Nebaiot mao ra usab ang mga Nabataeanhon sa ulahing mga panahon, apan ang ebidensiya nga nagpaluyo niini nga ideya dili tino.

NEBALAT. Usa ka dapit nga gipuy-an sa mga Benjaminhon human sila madestiyero sa Babilonya. (Neh 11:31, 34) Ang Nebalat sagad gituohan nga mao ang Beit Nebala (Horvat Nevallat). Nahimutang diha sa usa ka mubo nga bungtod nga mga 6 km (3.5 mi) sa SAS sa modernong Lydda (Lod), ang Beit Nebala nag-umbaw sa HS nga tumoy sa Patag sa Saron.

NEBAT [Siya Nakatan-aw]. Usa ka Epraimnon ug amahan ni Haring Jeroboam I, ang unang magmamando sa napulo-ka-tribong gingharian sa Israel.—1Ha 11:26; 2Ha 14:23, 24.

NEBO.

1. Usa ka siyudad sa Moab nga sa usa ka panahon nailalom sa paggahom sa Amorihanon nga si Haring Sihon sa wala pa mosulod ang mga Israelinhon sa Yutang Saad. (Itandi ang Num 21:26; 32:3; Isa 15:2.) Human mapildi sa Israel si Sihon, ang mga Rubenhon nagtukod pag-usab sa Nebo. (Num 32:37, 38) Bisan pa niana, sa sayong bahin sa ikasiyam nga siglo W.K.P. mopatim-awng ang siyudad naagaw gikan sa mga Rubenhon (1Cr 5:1, 8), kay diha sa Bato sa Moab, si Haring Mesa nanghambog nga iyang giagaw kini gikan sa Israel tungod sa sugo sa iyang diyos nga si Kemos. Sa ulahi, si Isaias (sa ikawalong siglo W.K.P.) ug si Jeremias (sa ikapitong siglo W.K.P.) naghisgot sa Nebo diha sa mga tagna nga gitumong batok sa Moab.—Isa 15:2; Jer 48:1, 22.

Ang Nebo gituohan sa kadaghanan nga mao ang Khirbet Mekhayyet (o, Qaryat el Mukhaiyat), nga nahimutang mga 8 km (5 mi) sa HK sa Hesbon. Adunay mga kagun-oban sa usa ka karaang kuta niining dapita. Dugang pa, nakaplagan ang daghang bika (giisip nga sukad pa sa ika-12 hangtod sa sinugdanan sa ika-6 nga siglo W.K.P.).

2. Usa ka siyudad nga ang mga hawas niini namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Esd 2:1, 29) Lagmit aron mapalahi kini nga Nebo gikan sa Num. 1, kini gitawag nga "laing Nebo." (Neh 7:33) Gituohan nga posibleng mao kini ang modernong Nuba, nga nahimutang mga 11 km (7 mi) sa AK sa Hebron. Apan, sa Esdras 10:43, 44, lagmit ngalan kini sa usa ka lalaki kansang kaliwatan namalik gikan sa pagkadestiyero ug naghingilin sa ilang mga asawa.

3. Lagmit nga usa sa mga kabukiran sa Abarim. Gikan sa Bukid sa Nebo o gikan sa tumoy sa Pisga (nga lagmit bahin sa Nebo o ang Nebo lagmit bahin sa Pisga) nga nakita ni Moises ang Yutang Saad, ug unya siya namatay didto. (Deu 32:48-52; 34:1-4) Ang Bukid sa Nebo gituohan sa kadaghanan nga mao ang Jebel en-Neba (Har Nevo). Kini nga bukid adunay gihabogon nga kapin sa 800 m (2,630 p) ibabaw sa lebel sa dagat ug nahimutang mga 17 km (11 mi) sa S sa dapit diin ang Jordan moagos ngadto sa Patayng Dagat. Gituohan nga ang Pisga lagmit mao ang Ras es-Siyaghah, usa ka bukid sa AK ug mubog diyutay kay sa bukid sa Jebel en-Neba. Sa usa ka sanag nga adlaw, malantaw gikan sa tumoy sa Ras es-Siyaghah ang maanindot nga talan-awon sa mga Bukid sa Hermon, Tabor, Ebal, ug Gerizim, ang sentral nga kabukiran diin nahimutang ang Betlehem ug ang Hebron, ingon man ang Walog sa Jordan ug ang Patayng Dagat.

4. Usa ka bathala kansang kaulawan sa dihang napukan ang Babilonya gitagna ni manalagnang Isaias. (Isa 46:1, 2) Si Nebo gisimba didto sa Babilonya ug sa Asirya. Siya gilangkit sa planetang Mercury ug giisip nga mao ang anak ni Marduk ug Sarpanitu ug ang bana ni Tashmitum. Para sa iyang mga magsisimba, si Nebo maoy diyos sa kaalam ug kahibalo, "ang diyos nga nagbaton ug kinaadman," "siya nga nagapamati gikan sa halayo," "siya nga nagatudlo," ug "ginoo sa dagang sa papan."—*The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World,* ni G. Rawlinson, 1885, Tomo I, p. 91; *Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 450.

Ang pagkaprominente niini nga bathala gipakita sa dihang ang Babilonyanhong hari nga si Nabonido nagtawag kang Nebo ingong "ang administrador sa ibabaw ug ilalom nga kalibotan, nga naglugway sa gitas-on sa akong kinabuhi" ug usab ingong ang usa "nga naglugway sa (gitas-on sa) akong pagmando." Si Nabonido nag-ingon nga si Nebo maoy nagbutang nganha sa iyang mga kamot "sa tinuod nga setro, ang legal nga sungkod, nga mao (lamang) ang makahatag ug kabantog sa nasod." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 310) Ang laing pamatuod nga si Nebo prominente sa relihiyon sa Babilonya mao ang kamatuoran nga ang porma sa iyang ngalan makita diha sa mga ngalan sa

mga hari sa Babilonya nga si *Nabu*codonosor, *Nabo*polasar, ug *Nabo*nido; ingon man sa *Nebu*zaradan (2Ha 25:8) ug lagmit sa Abed*nego.*—Dan 1:7.

Si Nebo prominente usab sa karaang siyudad sa Borsippa (modernong Birs o Birs-Nimrud) nga duol sa Babilonya. Sa tingpamulak sa matag Bag-ong Tuig, ang imahen ni Nebo iprosesyon diha sa sagradong parada gikan sa Borsippa paingon sa Babilonya. Human niana, sa dihang ang imahen ibalik sa sangtuwaryo niini sa Borsippa, ang imahen ni Marduk (gitawag usab pinaagi sa iyang titulo nga Bel [Ginoo]) iprosesyon kadiyot kuyog nianang kang Nebo. Busa, haom gayod nga ang tagna ni Isaias espesipikong naghisgot sa umaabot nga kaulawan ni Bel ug Nebo sa pagkapukan sa Babilonya. —Isa 46:1, 2.

NEBUSAZBAN [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Oh Nebo, Luwasa Ako!"]. Ang Rabsaris, usa ka pangulong opisyal sa palasyo, sa kasundalohan ni Nabucodonosor nga naglaglag sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. Si Nebusazban maoy usa sa ubay-ubayng mga prinsipe nga nagsugo sa pagpagula kang Jeremias. (Jer 39:13, 14) Mahimong si Nebusazban ang gitumong pinaagi sa iyang titulo o kaha laing tawo nga gitawag usab ug Rabsaris ang milingkod sa Tungatungang Ganghaan human unang gigawangan sa mga Babilonyanhon ang paril sa Jerusalem.—Jer 39:2, 3.

NEBUZARADAN [gikan sa Babilonyanhon, nga nagkahulogang "Si Nebo Naghatag ug Anak"]. Pangulo sa mga bantay ug dakodako sa kasundalohan ni Nabucodonosor nga nangulo sa aktuwal nga paglaglag sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. Lagmit wala si Nebuzaradan sa panahon sa unang paglikos ug paggawang sa Jerusalem, kay mga usa ka bulan pa sa ulahi nga siya "miadto sa Jerusalem," human si Haring Zedekias gidala ngadto kang Nabucodonosor ug gibutaan.—2Ha 25:2-8; Jer 39:2, 3; 52:6-11.

Gikan sa gawas sa siyudad, gipangulohan ni Nebuzaradan ang mga Babilonyanhon sa paglaglag sa siyudad sa Jerusalem, nga nagsugod "sa ikapitong adlaw sa bulan" (ang ikalimang bulan sa Ab), ug naglakip sa pagkawat sa mga bahandi sa templo, pagguba sa paril, pag-atiman sa mga binihag, ug pagtugot sa pipila ka timawa nga magpabilin. (2Ha 25:8-20; Jer 39:8-10; 43:5, 6; 52:12-26) Tulo ka adlaw sa ulahi, sa ikanapulo nga adlaw sa bulan, mopatim-awng si Nebuzaradan *"misulod* sa Jerusalem" (*RS, JB*) ug, human sa pagsusi, gisugniban ang balay ni Jehova ug giugdaw ang siyudad. (Jer 52:12, 13) Si Josephus nag-ingon nga nianang adlawa usab, sa *ikanapulo* nga adlaw sa ikalima nga bulan, sa dihang gisunog ang templo ni Solomon, ang templo nga gitukod pag-usab ni Herodes gisunog usab, niadtong 70 K.P.—*The Jewish War,* VI, 250 (iv, 5); VI, 268 (iv, 8); tan-awa ang AB.

Ubos sa mga sugo ni Nabucodonosor, gibuhian ni Nebuzaradan si Jeremias ug gipakitaan siyag kalulot, ug gipapili siya kon unsay buot niyang buhaton, nga mipasalig sa pag-atiman kaniya ug sa paghatag kaniya sa iyang mga kinahanglanon. Si Nebuzaradan mao usab ang tigpamaba sa hari sa Babilonya sa pagtudlo kang Gedalias ingong gobernador sa mga nahibilin. (2Ha 25:22; Jer 39:11-14; 40:1-7; 41:10) Mga lima ka tuig sa ulahi, sa 602 W.K.P., gidestiyero ni Nebuzaradan ang ubang mga Hudiyo, lagmit kadtong nangalagiw ngadto sa mga teritoryo sa palibot.—Jer 52:30.

NEDABIAS [Si Jah Andam (Hamili; Mahinatagon)]. Kinaulahiang ginganlan nga anak nga lalaki ni Haring Jeconias (Jehoiakin), nga natawo sa panahon sa pagkadestiyero ni Jeconias sa Babilonya. (1Cr 3:17, 18; 2Ha 24:15; Jer 29:1, 2, 4, 6) Si Nedabias maoy usa ka kaliwat ni David sa tribo ni Juda ug uyoan ni Zorobabel, ang gobernador human sa pagkadestiyero.—1Cr 3:1, 17-19; Hag 1:1.

NEGEB [Habagatan]. Ang Hebreohanong pulong nga *neʹghev* gituohan nga naggikan sa usa ka lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mauga" ug sagad nagtumong sa umaw nga dapit sa H sa kabukiran sa Juda. Sa ulahi ang *neʹghev* nagtumong usab sa "habagatan" ug gigamit sa pagtumong sa habagatang bahin (Num 35:5), sa usa ka habagatang utlanan (Jos 15:4), ug sa usa ka habagatang ganghaan (Eze 46:9). Sa pipila ka hubad wala kanunay hatagig kalainan ang geograpikanhong ngalan ug ang direksiyon sa kompas, nga tungod niana makalibog ang mga hubad. Ang usa ka pananglitan niini mao ang Genesis 13:1, diin ang paghubad sa *neʹghev* ingong "habagatan" (*AS, KJ, Le*) mopatim-aw nga si Abraham mipaingon sa habagatan gikan sa Ehipto, apan sa pagkatinuod siya mipaingon sa amihanan latas sa Negeb ngadto sa Bethel. Apan kini nga suliran wala na diha sa daghang modernong mga hubad.—*AT, JB, NW, RS.*

Topograpiya. Ang Negeb sa karaang kapanahonan mopatim-awng naglangkob sa usa ka lugar nga miabot gikan sa distrito sa Beer-seba sa A hangtod sa Kades-barnea sa H. (Gen 21:14; Num 13:17, 22; 32:8) Gihubit ni manalagnang Isaias kini nga rehiyon ingong yuta nga lisod ang mga kahimtang, usa ka puy-anan sa mga leyon, mga leopardo, ug mga bitin. (Isa 30:6) Sa amihanang bahin, makaplagan ang pipila ka tubod, mga atabay, ug mga linaw, ug ang mga tamarisko maoy usa sa pipila ka kahoy nga nabuhi didto. (Gen 21:33) Dapit sa HK sa Beer-seba nahimutang ang duha ka gagmayng mga lugar ug usa ka dakodako nga lugar nga may mga bungdo sa pinadpad nga mga balas. Ang kina-

Ang Negeb* (*ang habagatan sa Juda*), *bisan tuod nga sa katibuk-an maoy bukiron nga dapit, kanhi gipuy-an sa daghang tawo

dak-ang bahin sa Negeb maoy patag ibabaw sa bukid tali sa 450 ug 600 m (1,500 ug 2,000 p) ibabaw sa lebel sa dagat, nga may mga bukid nga ang gihabogon moabot ug 1,050 m (3,440 p). Dapit sa H ug sa S sa Beer-seba adunay gansangon nga mga tagaytay, nga kasagarang milatas gikan sa S ngadto sa K.

Kasaysayan. Ang mga atabay, hinagdan nga mga paril, ug ang mga kagun-oban sa mga lungsod nga makaplagan sa Negeb nagpakita nga kanhi daghang namuyo niining dapita. Dinhi ang mga patriarkang si Abraham ug Isaac nakakita ug sibsibanan sa ilang dakong panon sa mga hayop. (Gen 13:1, 2; 20:1; 24:62) Ug sa panahon ni Abraham ang Elamihanong hari nga si Kedorlaomer, uban sa iyang tulo ka kaalyado, nagpildi sa mga molupyo sa Negeb.—Gen 14:1-7.

Mga siglo sa ulahi, ang Israelinhong mga espiya nga gipadala ni Moises misulod sa Yutang Saad gikan sa Negeb, nga niadtong panahona gipuy-an sa mga Amalekanhon. (Num 13:17, 22, 29) Ubos sa pagpangulo ni Josue, ang tanang molupyo sa Negeb napildi (Jos 10:40; 11:16) ug ang mga siyudad niini nga rehiyon nahimong bahin sa teritoryo sa tribo ni Simeon. (Jos 19:1-6) Dugang pa, ang nagbalhinbalhin pagpuyo nga mga Kenihanon, kinsa nahimong paryente ni Moises pinaagi sa kaminyoon, nanimuyo sa Negeb. (Huk 1:16; itandi ang 1Sa 15:6, 7.) Ang mga Israelinhon dayag nga wala makapadayon sa pagkontrolar sa maong dapit. Sulod sa daghang katuigan dihay panagbangi batok sa mga Canaanhon sa Negeb ug ilabina batok sa mga Amalekanhon. (Huk 1:9; 6:3; 1Sa 15:1-9; 30:1-20) Gikan sa siyudad sa Ziklag, nga gihatag kaniya sa Filistehanong hari nga si Akis, gisulong ni David ang mga Gesurihanon, mga Girzihanon, ug ang mga Amalekanhon sa Negeb. (1Sa 27:5-8) Lagmit ayha pa sa paghari ni David, human sa pagkapildi sa mga Edomhanon, nga ang Negeb bug-os nakontrolar sa Israel. (2Sa 8:13, 14) Ang ulahing hari sa Juda nga si Uzzias dayag nga nagtukod ug mga torre ug nagbangag ug mga atabay niini nga rehiyon.—2Cr 26:10.

Human laglaga sa mga Babilonyanhon ang Jerusalem, gitagna ni Abdias nga ang mga Israelinhon ipasig-uli sa ilang yuta, lakip ang Negeb.—Abd 19, 20.

NEHELAM [Sa (Iya sa) Nehelam; o, lagmit, Ang Magdadamgo]. Lagmit mao ang pinuy-anan sa mini nga manalagnang si Semaias. (Jer 29:24, 31, 32) Apan walay dapit nga nailhang nagbaton niining ngalana. Busa giisip sa pipila nga ang "sa Nehelam" tingali maoy ngalan sa banay ug busa naghubad sa prase ingong "ang Nehelamnon." (*KJ, NE*) Gituohan sa uban nga si Jeremias hayan naghimo ug gamayng kalainan sa Hebreohanong pulong nga *cha·lam′*, nga nagkahulogang "damgo."—Itandi ang Jer 23:25.

NEHEMIAS [Si Jah Naghupay].

1. Lagmit usa ka pangulo niadtong namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya kauban ni Zorobabel.—Esd 2:1, 2; Neh 7:7.

2. Anak nga lalaki ni Azbuk ug prinsipe sa katunga nga distrito sa Bet-zur. Sanglit ang lungsod sa Bet-zur nahimutang sa bukirong rehiyon sa Juda (Jos 15:21, 48, 58), si Nehemias lagmit usa ka Judeanhon. Niadtong 455 W.K.P., siya nakigbahin sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:16.

3. Anak nga lalaki ni Hacalias ug igsoon ni Hanani; ang magtitiing ni Haring Artajerjes (Longimanus) sa Persia ug, sa ulahi, ang gobernador sa mga Hudiyo, ang magtutukod pag-usab sa paril sa Jerusalem, ug ang magsusulat sa basahon sa

Bibliya nga nagdala sa iyang ngalan.—Neh 1:1, 2, 11; 2:1; 5:14, 16.

Sulod sa ika-20 nga tuig ni Haring Artajerjes, sa bulan sa Kislev (Nobyembre-Disyembre), si Nehemias, samtang didto sa kastilyo sa Susan, may mga bisita, ang iyang igsoon nga si Hanani ug ang ubang mga tawo gikan sa Juda. Sa iyang pagpakisayod, ilang gisultihan siya bahin sa dili maayong kahimtang sa mga Hudiyo ug nga ang paril ug ang mga ganghaan sa Jerusalem gun-ob pa gihapon. Nakahilak si Nehemias. Sulod sa daghang adlaw human niadto siya nagbangotan, nga nagpadayon sa pagpuasa ug sa pag-ampo. Gisugid niya ang mga sala sa Israel ug, pinasukad sa mga pulong sa Diyos kang Moises (Deu 30:1-4), mihangyo kang Jehova nga "kaluy-an siya" sa atubangan ni Haring Artajerjes aron magmalamposon ang iyang plano sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem.—Neh 1.

Sa ulahi, sa bulan sa Nisan (Marso-Abril), gitubag ang mga pag-ampo ni Nehemias. Ang hari nakamatikod sa masulub-ong dagway ni Nehemias ug nangutana kon ngano. Dayon gipahibalo ni Nehemias kaniya ang makaluluoy nga mga kahimtang sa Jerusalem. Sa dihang gipangutana kon unsay buot niyang mahitabo, si Nehemias, nga dihadiha nag-ampo sa Diyos, naghangyog permiso sa hari nga mopauli ug tukoron pag-usab ang Jerusalem. Ang hangyo gihatag. Dugang pa, si Nehemias nakadawat ug mga sulat gikan sa hari, nga naghatag kaniya ug kagawasan sa pag-agi latas sa mga dapit ubos sa hurisdiksiyon sa mga gobernador sa K sa Suba sa Euprates ug usab naghatag kaniya ug mga suplay sa kahoy nga gamiton alang sa proyekto. Uban sa mga pangulo sa kasundalohan ug sa mga mangangabayo, siya migikan paingon sa Jerusalem.—Neh 2:1-9.

Gitukod Pag-usab ang Paril sa Jerusalem. Human sa tulo ka adlaw didto sa Jerusalem, si Nehemias, nga wala mahibaloi ni bisan kinsa gawas sa pipila ka tawo nga kauban niya, mihimog pag-inspeksiyon sa siyudad sa pagkagabii. Samtang ang uban naglakaw, si Nehemias nagsakay sa usa ka hayop, lagmit usa ka kabayo o asno. Wala nay kaagian tungod sa daghang kagun-oban, pero nahuman ni Nehemias ang inspeksiyon.—Neh 2:11-16.

Human makompleto ang iyang pagsusi, gibutyag ni Nehemias ang iyang plano ngadto sa mga Hudiyo, nga nagdasig kanila nga ang kamot ni Jehova magpaluyo sa maong proyekto. Busa kay nadasig, sila misanong: "Manindog kita, ug magtukod." Bisan pa sa mayubitong mga pulong ni Sanbalat nga Horonhon, ni Tobias nga Ammonhanon, ug ni Gesem nga Arabiano, ang buluhaton sa pag-ayo nagsugod sa mga ikaupat nga adlaw sa Ab (Hulyo-Agosto).—Neh 2:17-20; itandi ang Neh 6:15.

Samtang nagpadayon ang buluhaton, si Sanbalat ug Tobias nagpadayon sa pagyubit ug sa pagbiaybiay sa mga paningkamot sa mga Hudiyo sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem. Giampo kini ni Nehemias, "ug ang katawhan nagpadayon sa pagbutang sa ilang kasingkasing sa pagtrabaho." Sa dihang ang gihabogon sa paril nanungatunga na, gipangusgan pa ni Sanbalat, Tobias, ug sa silingang katawhan ang ilang pagsupak hangtod nga nagkunsabo sila aron sa pagpakig-away batok sa Jerusalem. Si Nehemias sublisubli nga nakadawat ug mga taho bahin niana gikan sa mga Hudiyo nga nagpuyo duol sa siyudad. Sa makausa pa gipakita ni Nehemias ang mainampoong pagsalig kang Jehova. Aron masagubang ang tensiyonado nga kahimtang, iyang gisangkapan ug hinagiban ang mga nagtrabaho, gitudlo ang uban sa pagbantay, ug gihimo ang usa ka sistema sa pag-alarma. Si Nehemias wala gani maghukas sa iyang besti sa kagabhion, dayag aron andam sa pagpakig-away sa higayong dunay alarma gikan sa nagbantay.—Neh 4.

Bisag dinalian ang kahimtang, si Nehemias naghatag gihapon ug nahiangay nga pagtagad sa pagtuaw sa mga Hudiyo. Sa dihang iyang nadungog ang ilang mga reklamo nga sila gidaogdaog tungod kay gipabayad ug mga tubo, iyang gibadlong ang mga hamili ug ang luyoluyong mga magmamando, gihikay ang usa ka dakong panagkatigom, ug human iyagyag kini nga kadaotan, gisugo sila nga tuliron kini nga kahimtang.—Neh 5:1-13.

Pagkahuman niini ang mga kaaway misulay sa pagpahunong sa buluhatong pagtukod pag-usab. Upat ka higayon nga sila misulay sa pag-agni kang Nehemias nga mohunong gikan sa iyang proyekto, apan iyang gipahibalo sila nga siya dili makabiya gikan sa dakong buluhaton nga iyang ginabuhat. Human niadto si Sanbalat nagpadalag bukas nga sulat nga naundan ug bakak nga mga sumbong ug nagsugyot nga sila magkita aron magsabotsabot. Si Nehemias mitubag: "Ang mga butang sama nianang imong gipanulti wala mahitabo, apan ikaw nagamugna niana gikan sa imong kasingkasing." Si Tobias ug Sanbalat misulay ug lain pang lingla pinaagi sa pagsuhol ug usa ka Hudiyo sa paghadlok kang Nehemias aron siya makasala pinaagi sa pagtago sa templo. Apan si Nehemias wala magpadaog sa kahadlok, ug ang buluhaton sa pag-ayo malamposong natapos sa ika-25 nga adlaw sa Elul (Agosto-Septiyembre), 52 ka adlaw ra human sugdi ang pagtukod. Bisan pa niana, si Tobias nagpadayon sa pagpadalag mga sulat sa paghulga kang Nehemias.—Neh 6.

Sa dihang natapos na ang paril, gihatagag pagtagad ni Nehemias ang pag-organisar sa mga tig-alagad sa templo. Unya siya nagbutang ug duha ka la-

laki nga maoy magdumala sa siyudad, usa niini mao ang iyang igsoong lalaki nga si Hanani. Si Nehemias naghatag usab ug mga instruksiyon labot sa pagbukas ug pagsira sa mga ganghaan sa siyudad ug sa pagbantay niini.—Neh 7:1-3.

Pagpatala Sumala sa Kagikan. Niining panahona ang populasyon sa Jerusalem gamay ra. Kini tingali ang hinungdan kon nganong gibutang sa Diyos sa kasingkasing ni Nehemias nga tigomon ang mga hamili, luyoluyong mga magmamando, ug ang katawhan aron itala sila sumala sa kagikan, kay ang impormasyon nga makuha niini magsilbing pasukaranan sa paghimog mga lakang aron sa pagpadaghan sa populasyon sa Jerusalem. Dayag nga samtang si Nehemias naghatag ug pagtagad niining pagpatala sumala sa kagikan, nakaplagan niya ang talaan niadtong mipauli gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya kauban ni Zorobabel.—Neh 7:4-7.

Pagtuman sa Balaod Gipasig-uli. Lagmit nga ubos sa pagdumala ni Nehemias nga ang usa ka panagkatigom gihimo sa plasa nga duol sa Ganghaan sa Tubig. Bisag si Esdras nga saserdote ang dayag nga nanguna sa pagtudlo sa Balaod, si Nehemias nakigbahin usab niana. (Neh 8:1-12) Dayon, gihimo ang walo-ka-adlaw nga Pista sa mga Balongbalong. Duha ka adlaw sa ulahi ang mga Israelinhon nagtigom pag-usab. Sa panahon niini nga panagkatigom gihimo ang katibuk-ang pagsugid sa mga sala sa Israel. Human niadto ang usa ka sinulat nga kontrata sa pagsugid gihimo. Kini nga kontrata sa pagsugid o "kasaligang kontrata" gipamatud-an pinaagi sa timbre sa mga prinsipe, mga Levihanon, ug mga saserdote. Si Nehemias "nga Gobernador" mao ang unang nagpamatuod niini pinaagi sa timbre. (Neh 8:13–10:1) Ang tanang katawhan miuyon sa dili pagminyo sa mga langyaw, sa pagtuman sa Igpapahulay, ug sa pagsuportar sa pag-alagad sa templo. Unya, usa ka tawo sa matag napulo ang gipili pinaagig ripa aron mopuyo nga permanente sa Jerusalem. —Neh 10:28–11:1.

Pagkahuman niini giinagurahan ang paril sa Jerusalem. Alang sa maong okasyon si Nehemias nagtudlo ug duha ka dakong koro sa pagpasalamat ug mga parada aron molibot sa paril sa magkaatbang nga direksiyon. Kini gihimo, ug ang tanan nagtagbo diha sa templo aron sa pagtanyag ug mga halad. Dugang pa, gitudlo ang mga lalaki aron sa pagdumala sa mga amot alang sa mga saserdote ug sa mga Levihanon.—Neh 12:27-47.

Mga 12 ka tuig sa ulahi, sa ika-32 nga tuig ni Artajerjes, si Nehemias mibiya sa Jerusalem. Sa iyang pagbalik, nakaplagan niya ang makapasubong mga kahimtang taliwala sa mga Hudiyo. Si Eliasib nga hataas nga saserdote naghimog lawak-kan-anan diha sa sawang sa templo aron magamit ni Tobias, ang mismong tawo nga una pa niana mapintasong misupak sa buluhaton ni Nehemias. Dihadiha milihok si Nehemias. Gilabay niya sa gawas ang tanang muwebles ni Tobias ug nagsugo nga hinloan ang lawak-kan-anan.

Dugang pa, mihimog mga lakang si Nehemias aron maseguro ang mga amot alang sa mga Levihanon ug estriktong nagpatuman sa Igpapahulay. Siya nagpahamtang usab ug disiplina batok niadtong nagkuhag langyawng mga asawa, kansang mga anak nga lalaki niini nga mga babaye dili gani makasulti sa pinulongang Hudiyohanon: "Ug gibadlong ko sila ug gipanghimaraot sila ug gihampak ang pipila kanila ug gipanglarot ang ilang buhok ug gipapanumpa sila sa ngalan sa Diyos: 'Dili ninyo ihatag ang inyong mga anak nga babaye ngadto sa ilang mga anak nga lalaki, ug dili ninyo dawaton ang bisan kinsa sa ilang mga anak nga babaye alang sa inyong mga anak nga lalaki o alang kaninyo.'"

Ang 'pagbadlong' ni Nehemias niining mga tawhana sa walay duhaduha mao ang iyang pagtambag ug pagsaway kanila pinaagi sa balaod sa Diyos, nga nagyagyag sa ilang sayop nga buhat. Kining mga tawhana mao ang hinungdan nga ang napasig-uling nasod nawad-an sa pag-uyon sa Diyos, human nga ang Diyos sa kamaluloton nagpabalik kanila gikan sa Babilonya aron ipasig-uli ang matuod nga pagsimba sa Jerusalem. Ang 'pagpanghimaraot kanila' ni Nehemias nagpasabot nga siya nagpahayag ug mga paghukom subay sa balaod sa Diyos batok sa maong mga maglalapas. Siya 'naghampak' kanila, lagmit dili siya mao ang nangunay sa paghimo niini kondili nagpabunal kanila ingong hudisyal nga silot. Siya 'naglarot (ug bahin) sa ilang buhok.' Kini maoy simbolo sa moral nga pagkayugot ug pagpakaulaw atubangan sa katawhan. (Itandi ang Esd 9:3.) Dayon giabog ni Nehemias ang apo nga lalaki sa Hataas nga Saserdoteng si Eliasib ug umagad usab ni Sanbalat nga Horonhon.—Neh 13:1-28.

Si Nehemias, Usa ka Talagsaong Panig-ingnan. Si Nehemias nailhan ingong usa ka maayong panig-ingnan sa pagkamatinumanon ug pagkamahinalaron. Siya dili mahakogon, gani mibiya sa iyang prominenteng katungdanan ingong usa ka magtitiing diha sa sawang ni Artajerjes aron buhaton ang pagtukod pag-usab sa mga paril sa Jerusalem. Sanglit dihay daghang kaaway, andam nga ipameligro ni Nehemias ang iyang kaugalingon alang sa iyang katawhan ug sa matuod nga pagsimba. Dili lamang kay gidumala niya ang buluhatong pag-ayo sa paril sa Jerusalem kondili siya usab aktibo ug personal nga nakigbahin sa buluhaton. Siya dili langaylangayan, maisogon ug walay

kokahadlok, bug-os nga misalig kang Jehova, ug maalamon sa iyang gibuhat. Kay masiboton sa matuod nga pagsimba, si Nehemias nahibalo sa balaod sa Diyos ug nagpadapat niana. Siya matinguhaon sa pagpalig-on sa pagtuo sa iyang kaubang mga Israelinhon. Siya maoy usa ka tawong nagpasundayag ug hustong kahadlok kang Jehova nga Diyos. Bisag masibotong nagpatuman sa balaod sa Diyos, siya wala magharihari sa uban alang sa hakog nga kaayohan apan nagpakitag kabalaka alang sa mga dinaogdaog. Wala gayod siya mangayo ug pagkaon nga alang sa gobernador. Hinunoa, siya nagtaganag pagkaon alang sa daghang tawo pinaagi sa iyang kaugalingong gasto. (Neh 5:14-19) Tukma nga si Nehemias makaampo: 'Hinumdomi ako, Oh Diyos ko, alang sa kaayohan.'—Neh 13:31.

NEHEMIAS, BASAHON NI. Usa ka basahon sa Hebreohanong Kasulatan nga pangunang nag-asoy sa mga hitabo nga nahitabo wala madugay una pa ug sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias sa Juda. (Neh 5:14; 13:6, 7) Ang pangbukas nga mga pulong niining inspiradong asoy nagpaila sa magsusulat ingong si "Nehemias nga anak nga lalaki ni Hacalias" (1:1), ug ang dakong bahin niini gisulat diha sa unang persona.

Gikobrehan nga Panahon ug Panahon sa Pagsulat. Ang bulan sa Kislev (Nobyembre-Disyembre) sa ika-20 nga tuig mao ang sukaranang petsa nga niana nagsugod ang makasaysayanhong asoy. (Neh 1:1) Ingon sa gipakita sa Nehemias 2:1, kining ika-20 nga tuig mao gayod ang ika-20 nga tuig sa paghari ni Artajerjes. Dayag, ang ika-20 nga tuig niini nga asoy dili kuwentahon nga nagsugod sa Nisan (Marso-Abril), kay ang Kislev dili mag-una sa Nisan (gihisgotan sa Neh 2:1) sa mao rang ika-20 nga tuig. Busa lagmit nga gigamit ni Nehemias ang iyang kaugalingong pagkuwenta sa panahon, nga nagkuwenta sa lunar nga tuig ingong nagsugod sa Tisri (Septiyembre-Oktubre), nga ang maong bulan giila sa mga Hudiyo karong adlawa ingong sinugdanan sa ilang sibil nga tuig. Ang laing posibilidad mao nga ang pagmando sa hari gikuwenta sukad sa aktuwal nga petsa nga ang monarko milingkod sa trono. Mahimong tinuod kini bisan pag ang Babilonyanhong mga eskriba nagpadayon sa pagkuwenta sa mga tuig sa pagmando sa Persianhong hari sumala sa ilang naandang pagkuwenta nga Nisan hangtod sa sunod nga Nisan, ingon sa gipakita sa ilang mga papan nga sinulatag *cuneiform.*

Ang kasaligang ebidensiya sa kasaysayan ug ang katumanan sa tagna sa Bibliya nagpunting sa 455 W.K.P. ingong mao ang tuig nga niana natunong ang Nisan sa ika-20 nga tuig sa paghari ni Artajerjes. (Tan-awa ang PERSIA, PERSIANHON [Ang Paghari ni Jerjes ug ni Artajerjes].) Sa ingon, ang Kislev nga nag-una sa Nisan sa maong ika-20 nga tuig natunong sa 456 W.K.P., ug ang ika-32 nga tuig sa paghari ni Artajerjes (ang kataposang petsa nga gihisgotan sa Nehemias [13:6]) maglakip ug bahin sa 443 W.K.P. Busa, ang basahon ni Nehemias nagkobre sa usa ka yugto sukad sa Kislev sa 456 W.K.P. hangtod sa pipila ka panahon human sa 443 W.K.P.

Sa panahon sa ika-32 nga tuig sa paghari ni Artajerjes nga si Nehemias mibiya sa Jerusalem. Sa iyang paghibalik, iyang nakaplagan nga wala paluyohi sa mga Hudiyo ang mga saserdote ug mga Levihanon, gilapas ang balaod sa Igpapahulay, daghan ang nakigminyog langyaw nga mga babaye, ug ang mga anak niini nga kaminyoon dili gani makamaong mosulti sa pinulongan sa mga Hudiyo. (Neh 13:10-27) Ang pag-us-os sa mga kahimtang sa ingon niini nga paagi nagpaila nga taudtaod ang pagkawala ni Nehemias. Apan walay paagi nga matino kon unsa ka dugay human sa 443 W.K.P. nga natapos ni Nehemias ang basahon nga nagdala sa iyang ngalan.

Panagkauyon Niini sa Ubang mga Basahon sa Bibliya. Ang basahon ni Nehemias nagbayaw kang Jehova nga Diyos. Kini nagbutyag kaniya ingong mao ang Maglalalang (Neh 9:6; itandi ang Gen 1:1; Sal 146:6; Pin 4:11), usa ka Diyos nga nagatubag sa tim-os nga mga pag-ampo sa iyang mga alagad (Neh 1:11–2:8; 4:4, 5, 15, 16; 6:16; itandi ang Sal 86:6, 7), ug ang Tigpanalipod sa iyang katawhan (Neh 4:14, 20; itandi ang Ex 14:14, 25). Siya maoy "usa ka Diyos sa mga buhat sa pagpasaylo, mapuangoron ug maluluy-on, mahinay sa kasuko ug dagaya sa mahigugmaong-kalulot" (Neh 9:17; itandi ang Num 14:18), ang "Diyos sa mga langit, ang Diyos nga dako ug makalilisang, nga nagatuman sa pakigsaad ug mahigugmaong-kalulot ngadto kanila nga nahigugma kaniya ug nagatuman sa iyang mga sugo."—Neh 1:5; itandi ang Deu 7:9, 10, 21.

Ang daghang paghisgot sa Balaod makaplagan sa basahon ni Nehemias. Kini naglakip sa mga katalagman nga mosangpot tungod sa pagkadili-masinugtanon ug sa mga panalangin nga moabot tungod sa paghinulsol (Lev 26:33; Deu 30:4; Neh 1:7-9), sa mga pagpahulam (Lev 25:35-38; Deu 15:7-11; Neh 5:2-11), sa pagpakig-alyansa sa kaminyoon uban sa mga langyaw (Deu 7:3; Neh 10:30), sa mga Igpapahulay, sa pagpahigawas gikan sa mga utang (Ex 20:8; Lev 25:4; Deu 15:1, 2; Neh 10:31), sa kalayo sa halaran (Lev 6:13; Neh 10:34), sa Pista sa mga Balongbalong (Deu 31:10-13; Neh 8:14-18), ug sa pagsulod sa mga Moabihanon ug mga Ammonhanon sa kongregasyon sa Is-

rael (Deu 23:3-6; Neh 13:1-3), maingon man sa mga ikapulo, mga unang bunga, ug sa mga amot. —Ex 30:16; Num 18:12-30; Neh 10:32-39.

Adunay makasaysayanhong impormasyon usab niini nga basahon nga makaplagan sa ubang bahin sa Hebreohanong Kasulatan. (Neh 9:7-35; 13:26; itandi ang Neh 13:17, 18 sa Jer 17:21-27.) Ug ang kadungang kasaysayan diha sa asoy nag-ilustrar sa ubang mga teksto sa Bibliya. Ang Salmo 123 ug 129 adunay kasaysayan nga susama sa nasinati ni Nehemias ug sa ubang mga Hudiyo labot sa ilang pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem. (Neh 4:1-5, 9; 6:1-14) Ang pagpahinabo ni Jehova nga buhaton ni Artajerjes ang Iyang kabubut-on pinaagi sa pagtugot sa hangyo ni Nehemias nga tukoron pag-usab ang paril sa Jerusalem, sa makasaysayanhong paagi nag-ilustrar sa Proverbio 21:1: "Ang kasingkasing sa usa ka hari sama sa mga sapa sa tubig diha sa kamot ni Jehova. Iyang iliso kini sa bisan diin nga iyang kahimut-an."—Neh 2:4-8.

Ang basahon ni Esdras (2:1-67) ug ang basahon ni Nehemias (7:6-69) nagtala sa gidaghanon gikan sa lainlaing pamilya o panimalay nga mipauli kauban ni Zorobabel gikan sa pagkadestiyero didto sa Babilonya. Ang mga asoy nagkauyon sa pag-ingon nga 42,360 ang bug-os nga gidaghanon sa mga Israelinhon nga mipauli, gawas pa sa mga ulipon ug mga mag-aawit. (Esd 2:64; Neh 7:66) Apan, adunay mga kalainan sa gidaghanon nga gihatag maylabot sa matag pamilya o panimalay, ug ang tagsatagsa ka gidaghanon sa duha ka talaan mikabat lamang sa bug-os nga gidaghanong mas ubos kaayo kay sa 42,360. Gipasangil sa daghang eskolar nga kini nga mga kalainan maoy mga sayop sa pagkopya. Bisan tuod kining bahina dili bug-os

MGA PANGUNANG PUNTO SA NEHEMIAS

Mga hitabo labot sa pagtukod pag-usab sa mga paril sa Jerusalem ug sa misunod nga pagwagtang sa sayop nga mga buhat taliwala sa mga Hudiyo

Nagkobre sa usa ka yugto nga nagsugod kapin sa 80 ka tuig human mahibalik ang mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero didto sa Babilonya

---

Ang mga paril sa Jerusalem gitukod pag-usab bisan pa sa pagsupak

Sa Susan, nasayran ni Nehemias ang gun-ob nga kahimtang sa paril sa Jerusalem; siya nag-ampo sa pagpaluyo ni Jehova, dayon nangayog pagtugot sa Persianhong monarko nga si Artajerjes sa pag-adto ug sa pagtukod pag-usab sa siyudad ug sa paril niini; si Artajerjes mitugot (1:1–2:9)

Sa pag-abot sa Jerusalem, gisusi ni Nehemias ang gun-ob nga mga paril panahon sa kagabhion; human niana iyang gibutyag sa mga Hudiyo ang iyang katuyoan sa pagtukod pag-usab (2:11-18)

Si Sanbalat, Tobias, ug Gesem—nga pulos mga langyaw—misupak sa pagtukod pag-usab; una, misulay sila sa pagyubit, dayon sila nagkunsabo sa pagpakig-away batok sa Jerusalem; si Nehemias nagsangkap ug hinagiban sa mga trabahante, ug sila nagpadayon sa pagtukod (2:19–4:23)

Ang daotang mga laraw batok kang Nehemias napakyas, ug ang paril nahuman sulod sa 52 ka adlaw (6:1-19)

Ang paril giinagurahan; sa panahon sa seremonyas dihay duha ka koro sa pagpasalamat ug mga parada nga naglakaw sa magkaatbang nga direksiyon sa ibabaw sa paril ug nagtagbo didto sa templo; dihay dakong pagmaya (12:27-43)

Gihikay ang mga kalihokan sa Jerusalem

Human matapos ang paril, giprotektahan ni Nehemias ang Jerusalem pinaagig pagbutang ug mga ganghaan ug gitudlo ang mga buluhaton sa mga magbalantay-sa-ganghaan, mga mag-aawit, ug mga Levihanon; iyang gitudlo si Hanani ug Hananias nga maoy magdumala sa siyudad (7:1-3)

Si Nehemias nagsugod sa paghimog talaan sa kagikan sa katawhan; iyang nakaplagan ang talaan sa kagikan niadtong namalik gikan sa Babilonya kauban ni Zorobabel; ang mga saserdote nga dili makasubay sa ilang mga kagikan gidid-an "hangtod nga motindog ang saserdote nga may Urim ug Tumim" (7:5-73)

Ang Jerusalem diyutay rag molupyo, busa usa sa matag napulo sa katawhan gitudlo pinaagig ripa aron mopuyo sa siyudad (7:4; 11:1, 2)

Gipaningkamotan nga mapauswag ang espirituwal nga kahimtang sa mga Hudiyo

Ang adunahang mga Hudiyo miuyon nga ulian nila ang kabos nilang mga igsoon, nga sayop nilang gipatuboan sa ilang mga gipahulam (5:1-13)

Sa usa ka publikong panagkatigom, gibasa ni Esdras ang Balaod ug ang pipila ka Levihanon nakigbahin sa pagpatin-aw niini; ang katawhan mihilak apan gidasig sa pagmaya tungod kay ang maong adlaw balaan; sila nagmaya usab tungod kay ilang nasabtan ang gibasa ngadto kanila (8:1-12)

Sa sunod nga adlaw, gikan sa ilang pagbasa sa Balaod, nasayran sa katawhan ang bahin sa pagsaulog sa Pista sa mga Balongbalong; ilang gituman kini pinaagi sa pagsaulog sa maong pista uban ang dakong pagmaya (8:13-18)

Dayon, dihay usa ka panagkatigom diin gisugid sa katawhan ang ilang nasodnong kasal-anan ug gisubli ang mga pakiglabot ni Jehova sa Israel; sila nanumpa usab sa pagtuman sa Balaod, sa paglikay nga makigminyo sa mga langyaw, ug sa pagdawat sa mga obligasyon sa pagmentinar sa templo ug sa pagpadayon sa mga pag-alagad diha niini (9:1–10:39)

Human sa inagurasyon sa paril, dihay laing publikong pagbasa gikan sa Balaod; sa dihang ilang nasabtan nga ang mga Ammonhanon ug mga Moabihanon dili angayng tugotan sulod sa kongregasyon, ilang gibulag gikan sa Israel "ang tibuok nagkasagol nga panon sa katawhan" (13:1-3)

Human sa dugaydugay nga pagkawala, si Nehemias mibalik sa Jerusalem ug nakaplagan nga dili na maayo ang mga kahimtang; iyang gihinloan ang mga lawak-kan-anan, gisugo nga ihatag ang mga ikapulo aron suportahan ang mga Levihanon ug mga mag-aawit, gipatuman ang pagsaulog sa Igpapahulay, ug gibadlong kadtong nanagminyo ug langyawng mga babaye (13:4-30)

nga ibalewala, adunay ubang posibleng mga katinawan sa maong mga kalainan.

Lagmit nga si Esdras ug Nehemias nagpasukad sa ilang mga talaan sa magkalahi nga mga tinubdan. Pananglitan, mahimong gigamit ni Esdras ang usa ka dokumento nga nagtala niadtong nagpatala nga mopauli ngadto sa ilang yutang natawhan, samtang si Nehemias lagmit nagkopya gikan sa usa ka talaan niadtong aktuwal gayod nga mipauli. Sanglit dihay mga saserdote nga dili makasubay sa ilang talaan sa kagikan (Esd 2:61-63; Neh 7:63-65), dayag lamang nga problema usab kini sa daghang uban pang mga Israelinhon. Busa, ang 42,360 lagmit mao ang bug-os nga gidaghanon gikan sa matag banay dugang pa sa daghan pang uban nga dili makasubay sa ilang mga kagikan. Apan, sa ulahi ang pipila mahimong nakasubay ra sa ilang hustong kagikan. Kini ang hinungdan kon nganong ang kausaban sa pag-ihap mohatag gihapon sa samang bug-os nga gidaghanon.

NEHILOTH. Kini ang katumbas nga espeling sa *nechi·lohth′,* usa ka Hebreohanong termino nga wala matino ang gigikanan ug kahulogan, nga makita lamang diha sa superskripsiyon sa Salmo 5. Ang Nehiloth lagmit nga usa ka ekspresyon sa musika, ug daghan ang nagtuo nga kini nagtumong sa usa ka huyponon nga tulonggon ug naglangkit niini sa usa ka Hebreohanong lintunganayng pulong nga susama sa *cha·lil′* (plawta). Apan, ang prase nga "sa Nehiloth" lagmit nagpasabot sa usa ka honi. Ang Gregong *Septuagint* ug ang Latin nga *Vulgate* naghubad niini nga termino ingong "[alang] kaniya nga makapanunod."

NEHUM. Lagmit nga laing espeling sa Rehum, usa sa mga tawo nga mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya kauban ni Zorobabel.—Esd 2:2; Neh 7:7.

NEHUSTA. Anak nga babaye ni Elnatan sa Jerusalem ug asawa ni Haring Jehoiakim. Sa dihang ang unang mga binihag gidala ngadto sa Babilonya niadtong 617 W.K.P. human sa tulo-kabulan nga pagmando sa iyang anak nga lalaki nga si Jehoiakin, si Nehusta gilakip sa pagdala ug lagmit nagpabilin didto hangtod sa nahibiling bahin sa iyang kinabuhi.—2Ha 24:6, 8, 12; Jer 29:2.

NEIEL. Usa ka siyudad sa Aser (Jos 19:24, 27), nga gituohang mao ang Khirbet Yaʽnin (Horvat Yaʽanin), mga 15 km (9.5 mi) sa SHS sa Aco.

NEKO. Usa ka paraon sa Ehipto sa panahon sa Judeanhon nga si Haring Josias. Sumala sa Gregong historyador nga si Herodotus (II, 158, 159; IV, 42), si Nekos (Neko) maoy anak nga lalaki ni Psammetichus (Psammetichos, Psamtik I) ug mipuli sa iyang amahan ingong magmamando sa Ehipto. Bisan tuod gisugdan ang pagtukod sa usa ka kanal nga magkonektar sa Nilo ug sa Pulang Dagat, wala niya humana ang maong proyekto. Hinuon, siya nagpadala ug usa ka Fenicianhong panon sa mga barko nga molawig libot sa Aprika. Kini nga panaw malamposong natapos sulod sa tulo ka tuig.

Sa naghinapos ang 31-ka-tuig nga paghari ni Josias (659-629 W.K.P.), si Paraon Neko nagpaingon na aron tabangan ang mga Asiryanhon didto sa suba sa Euprates. Nianang panahona si Josias wala manumbaling "sa mga pulong ni Neko gikan sa baba sa Diyos" ug grabeng nasamdan sa dihang misulay sa pagpasibog sa Ehiptohanong kasundalohan balik sa Megido. Mga tulo ka bulan sa ulahi, gibihag ni Paraon Neko si Jehoahaz, ang manununod ni Josias sa trono, ug gihimo niyang basalyo ang 25-anyos nga si Eliakim, ug giilisdan niya ug Jehoiakim ang ngalan niining bag-o nga magmamando. Gipahamtangan usab ni Neko ug dakong multa ang gingharian sa Juda. (2Cr 35:20–36:4; 2Ha 23:29-35) Sa Carkemis, tali sa tulo ug upat ka tuig sa ulahi (625 W.K.P.), ang kasundalohan ni Neko nakaagom ug kapildihan sa mga kamot sa mga Babilonyanhon ilalom sa pagpanguna ni Nabucodonosor.—Jer 46:2.

NEKODA [Puntikpuntik].

1. Ang katigulangan sa usa ka grupo sa mga Netinim nga namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 43, 48; Neh 7: 46, 50.

2. Ang katigulangan sa usa ka grupo nga 'dili makasaysay sa balay [o, banay] sa ilang mga amahan ug sa ilang kagikan.' (Esd 2:59, 60; Neh 7:61, 62) Sanglit ang mga ngalan ni Delaias ug Tobias uban ni Nekoda niining mga bersikuloha dili man makita sa ubang dapit diha sa talaan sa namalik nga mga destiyero, gituohan nga kini nga Nekoda maoy usa ka tawo nga lahi sa Num. 1.

NEMUEL.

1. Unang gitala sa lima ka anak nga lalaki ni Simeon ug pangulo sa banay sa mga Nemuelnon. (Num 26:12-14; 1Cr 4:24) Diha sa talaan niadtong miadto sa Ehipto uban kang Jacob siya gitawag ug Jemuel.—Gen 46:8, 10; Ex 6:15.

2. Anak nga lalaki ni Eliab ug apo-sa-tuhod ni Ruben. Ang iyang mga igsoong lalaki mao ang mga rebeldeng si Datan ug Abiram nga gilamoy sa yuta.—Num 26:5, 8, 9; Deu 11:6.

NEMUELNON [Kang (Iya ni) Nemuel]. Usa ka banay ni Simeon nga naggikan kang Nemuel. —Num 26:12.

NEPEG.

1. Anak nga lalaki ni Izar ug igsoon ni Kore ug Zikri. Siya naggikan sa tribo ni Levi ug maoy igagaw ni Moises ug Aaron.—Ex 6:16, 18, 20, 21.

2. Usa sa mga anak nga lalaki ni Haring David nga natawo sa Jerusalem.—2Sa 5:13-15; 1Cr 3:5, 7; 14:3-6.

NEPILIM [Mga Tigpukan; Sila nga Nagpahinabo [sa Uban] nga Mapukan]. Kini ang katumbas nga Cebuanong espeling sa Hebreohanong pulong nga *nephi·lim′,* ug sa tulo ka higayon nga kini makaplagan sa Bibliya, kini maoy plural. (Gen 6:4; Num 13:33 [kaduha]) Tatawng naggikan kini sa *causative form* sa Hebreohanong berbo nga *naphal′* (pukan) ingon sa makita, pananglitan, sa 2 Hari 3:19; 19:7.

Ang asoy sa Bibliya nga naghubit sa kapungot ni Jehova sa mga tawo sa mga adlaw ni Noe sa wala pa ang Lunop nagsugid nga "ang mga anak sa matuod nga Diyos" nagkuhag mga asawa alang sa ilang kaugalingon gikan sa taliwala sa maanyag nga mga anak nga babaye sa mga tawo. Unya kini naghisgot sa pagtungha sa "mga Nepilim," nga nag-ingon: "Ang mga Nepilim diha sa yuta niadtong mga adlawa, ug usab human niana, sa dihang ang mga anak sa matuod nga Diyos nagpadayon sa pagpakigdulog sa mga anak nga babaye sa mga tawo ug sila nagpatunghag mga anak kanila, sila ang mga gamhanan [Heb., *hag·gib·bo·rim′*] sa kakaraanan, ang mga tawong bantogan."—Gen 6:1-4.

Kon Kinsa Sila. Ang mga komentarista sa Bibliya, sa pagkonsiderar sa bersikulo 4, nagpresentar ug lainlaing opinyon kon kinsa kini nga mga Nepilim. Gituohan sa uban nga ang gigikanan sa ngalan nagpaila nga ang mga Nepilim maoy 'mga manulonda nga nangahulog,' mga manulondang nakasala. Ang uban, nga naggamit ug talagsaong paagi sa pangatarongan, nanghinapos nga ang mismong ngalang Nepilim nagpakita nga sila 'nahulog gikan sa langit' tungod kay sila 'anak sa mga langitnon.' Ang ubang mga eskolar, nga nagsentro sa ilang pagtagad sa mga pulong "ug usab human niana" (ber 4), nag-ingon nga ang mga Nepilim dili 'mga manulonda nga nangahulog' o ang "mga gamhanan," sanglit ang mga Nepilim "diha sa yuta niadtong mga adlawa" *sa wala pa* ang mga anak sa Diyos makigdulog sa mga babaye. Kining ulahi nga mga eskolar nagtuo nga ang mga Nepilim maoy daotang mga tawo lamang sama kang Cain —mga kawatan, tigdaogdaog, ug mga malupigon nga naglatagaw sa yuta hangtod nga sila gilaglag pinaagi sa Lunop. Ang lain pang grupo, nga nagtagad dili lamang sa kahulogan sa ngalang Nepilim kondili sa konteksto usab sa bersikulo 4, nanghinapos nga ang mga Nepilim dili mga manulonda kondili maoy mestisong mga anak tungod sa pagpakighilawas sa mga manulonda nga nagmateryalisar uban sa mga anak nga babaye sa mga tawo.

Sama usab sa "gib·bo·rim′." Ang pipila ka hubad sa Bibliya nag-usab sa nahimutangan sa praseng "ug usab human niana," nga nagbutang niini duol sa sinugdanan sa bersikulo 4, sa ingon nagpaila sa mga Nepilim ingong ang "mga gamhanan," ang *gib·bo·rim′,* nga gihisgotan sa ulahing bahin sa bersikulo. Pananglitan: "Niadtong mga adlawa, ug usab human niana, dihay mga higante [Heb., *han·nephi·lim′*] sa ibabaw sa yuta, nga gipanganak sa mga anak sa mga diyos sa dihang sila nakighilawas sa mga anak nga babaye sa mga tawo; mao kini sila ang mga bayani [Heb., *hag·gib·bo·rim′*] nga mga tawong banggiitan sa kakaraanan."—Gen 6:4, *AT;* tan-awa usab ang *Mo, NIV,* ug *TEV.*

Ang Gregong *Septuagint* nagsugyot usab nga ang "mga Nepilim" ug ang "mga gamhanan" managsama ra pinaagi sa paggamit sa samang pulong nga *gi′gan·tes* (mga higante) sa paghubad sa duha ka pulong.

Sa pagrepaso niini nga asoy, nakita nato nga gihisgotan sa mga bersikulo 1 hangtod sa 3 nga "ang mga anak sa matuod nga Diyos" nagkuhag mga asawa ug nga gipahayag ni Jehova nga iyang puposon ang iyang pailob sa mga tawo human sa 120 ka tuig. Unya ang bersikulo 4 naghisgot nga ang mga Nepilim anaa sa yuta "niadtong mga adlawa," dayag sa mga adlaw nga miingon si Jehova niini. Unya gipakita niini nga kining kahimtanga nagpadayon "human niana, sa dihang ang mga anak sa matuod nga Diyos nagpadayon sa pagpakigdulog sa mga anak nga babaye sa mga tawo," ug naghubit ug dugang pa sa mga resulta sa pagpakighiusa sa "mga anak sa matuod nga Diyos" uban sa mga babaye.

Kinsa ang 'mga anak sa Diyos' nga nanganak sa mga Nepilim?

Kinsa "ang mga anak sa matuod nga Diyos" nga gihisgotan dinhi? Mga magsisimba ba sila ni Jehova (nga lahi sa kasagarang katawhan nga daotan), ingon sa pangangkon sa uban? Dili gayod. Gipakita sa Bibliya nga tungod sa ilang pagpakigminyo sa mga anak nga babaye sa mga tawo misamot ang pagkadaotan sa yuta. Si Noe ug ang iyang tulo ka anak nga lalaki, uban sa ilang mga asawa, mao lamang ang giuyonan sa Diyos ug mao lamang ang gitipigang buhi latas sa Lunop.—Gen 6:9; 8:15, 16; 1Pe 3:20.

Busa, kon kining "mga anak sa matuod nga Diyos" maoy mga tawo lamang, motungha ang pangutana, Nganong ang ilang mga anak nga "mga tawong bantogan" labaw pa sa mga anak sa mga daotan, o sa mga anak sa matinumanong si Noe? Lain pa, mahimong ipangutana, Nganong gihisgotan ang ilang kaminyoon ngadto sa mga anak nga babaye sa mga tawo ingong talagsaon? Ang kaminyoon ug ang pagpanganak nahitabo na sulod sa kapin sa 1,500 ka tuig.

Busa, ang mga anak sa Diyos nga gihisgotan sa Genesis 6:2 mao gayod ang mga manulonda, ang espiritung "mga anak sa Diyos." Kining mga pulonga gipadapat ngadto sa mga manulonda sa Job 1:6; 38:7. Kini nga panghunahuna gipaluyohan ni Pedro, kinsa naghisgot sa "mga espiritu nga anaa sa bilanggoan, nga niadto wala magmasinugtanon sa dihang ang pailob sa Diyos nagpaabot sa mga adlaw ni Noe." (1Pe 3:19, 20) Si Judas nagsulat usab bahin sa "mga manulonda nga wala magpadayon sa paghupot sa ilang orihinal nga pagkabutang apan mitalikod sa ilang nahiangay nga puloyanang dapit." (Jud 6) Ang mga manulonda may katakos sa pagmateryalisar ingong tawo, ug ang pipila ka manulonda nagbuhat niana aron sa pagdalag mga mensahe gikan sa Diyos. (Gen 18:1, 2, 8, 20-22; 19:1-11; Jos 5:13-15) Apan ang langit mao ang nahiangayng *puloy-anan* sa espiritung mga persona, ug ang mga manulonda didto adunay mga katungdanan sa pag-alagad ubos sa mando ni Jehova. (Dan 7:9, 10) Ang pagbiya niini nga puloy-anan aron mopuyo sa yuta ug ang pagtalikod sa ilang tinudlong pag-alagad aron makigsekso maoy usa ka pagsupak sa balaod sa Diyos, ug kahiwian.

Giingon sa Bibliya nga ang mga masinupakong manulonda karon maoy "mga espiritu nga anaa sa bilanggoan," nga 'gitambog sa Tartaro' ug "gitagana uban ang walay kataposang mga gapos ilalom sa naglugitom nga kangitngit alang sa paghukom sa dakong adlaw." Kini dayag nga nagpakita nga sila gipugngan gayod, dili na makamateryalisar pag-usab ingon sa ilang gihimo sa wala pa ang Lunop.—1Pe 3:19; 2Pe 2:4; Jud 6.

Miusbaw nga Pagkadaotan. "Ang mga gamhanan sa kakaraanan, ang mga tawong bantogan" nga nangatawo tungod niini nga mga kaminyoon, dili mga tawong bantogan atubangan sa Diyos, kay sila wala maluwas sa Lunop, sama sa pagkaluwas ni Noe ug sa iyang pamilya. Sila maoy "mga Nepilim," mga tigdaogdaog, malupigon, nga tinong nakaamot sa paggrabe sa mga kahimtang. Ang ilang mga amahan nga manulonda, nga nahibalo sa pagkahimo sa tawhanong lawas ug makahimo sa pagmateryalisar, wala maglalang ug kinabuhi apan mipuyo niining tawhanong mga lawas ug miipon pagpuyo sa mga babaye ug nanganak. Busa ang ilang mga anak, "mga gamhanan," maoy mga mestiso nga wala uyoni sa Diyos. Mopatim-aw nga ang mga Nepilim wala makabaton ug mga anak.

Sa Mitolohiya. Mipatim-aw nga ang kabantog ug pagkahadlok sa mga Nepilim nakapatunghag daghang mitolohiya sa paganong mga tawo kinsa, human sa paglahugay sa mga pinulongan didto sa Babel, nagkatibulaag sa tibuok yuta. Bisan pag ang makasaysayanhong kahan-ayan sa asoy sa Genesis natuis na pag-ayo ug nadugangan, adunay talagsaong kaamgiran niining karaang mga mitolohiya (ang sa mga Grego ingong usa lamang ka pananglitan), diin ang mga diyos ug mga diyosa nakigsekso sa mga tawo aron manganak ug labaw-tawhanong mga bayani ug gikahadlokang samag-diyos nga mga persona nga may mga kinaiya sa diyos ug sa tawo.—Tan-awa ang GRESYA, GREGO (Gregong Relihiyon).

Usa ka Taho nga Gituyo sa Pagpalisang. Ang napulo ka espiya nga nagdalag bakak nga taho ngadto sa mga Israelinhon sa kamingawan bahin sa yuta sa Canaan nag-ingon: 'Ang tibuok katawhan nga among nakita sa taliwala niini maoy mga tawo nga talagsaon ka dagko. Ug didto among nakita ang mga Nepilim, ang mga anak ni Anak, nga gikan sa mga Nepilim; mao nga kami nahimong sama sa mga apan-apan sa among panan-aw, ug sa ilang mga mata kami nahimo usab nga ingon.' Sa walay duhaduha dihay pipila ka dagkong mga tawo sa Canaan, ingon sa gipakita sa ubang mga teksto, apan sila wala gayod tawga nga mga Nepilim gawas lamang niining "daotang taho" nga maayo kaayong pagkamugna aron lang mahadlok ug malisang ang mga Israelinhon.—Num 13:31-33; 14:36, 37.

NEPTALI [Akong mga Pakigdumog].

1. Ang ikaduhang anak nga lalaki nga gipanganak kang Jacob pinaagi sa sulugoong babaye ni Raquel nga si Bilha didto sa Padan-aram. (Gen 35:25, 26; Ex 1:1, 4; 1Cr 2:1, 2) Sanglit si Bilha nahimong kapuli sa iyang agalong babaye nga si Raquel, si Neptali, sama sa iyang magulang nga pursosong igsoong lalaki nga si Dan, giisip sa apuling si Raquel ingong kaugalingon niyang anak. Bisag niining tungora ang iyang igsoong babaye nga si Lea may upat na ka anak nga lalaki (Gen 29:32-35), si Raquel nalipay tungod sa iyang kalamposan sa pagkabaton ug ikaduhang anak nga lalaki pinaagi sa iyang sulugoon ug mipatugbaw: "Uban ang makigbisogong mga pakigdumog ako nakigdumog sa akong igsoong babaye. Ako migula usab nga mananaog!" Ang gingalan niini nga anak maoy Neptali (nga nagkahulogang "Akong mga Pakigdumog"), nga tukmang nagpahayag sa mga pagba-

ti ni Raquel sa dihang si Neptali natawo.—Gen 30:2-8.

Sa ulahi, si Neptali nakabaton ug upat ka anak nga lalaki, si Jazeel (Jaziel), Guni, Jezer, ug Silem (Salum). (Gen 46:24; 1Cr 7:13) Sa hapit nang mamatay ang patriarka nga si Jacob, iyang gisulti sa iyang mga anak kon unsay mahitabo kanila "sa kataposang bahin sa mga adlaw," ug ang iyang gisulti bahin kang Neptali, bisan tuod usa sa pinakamubo, maoy paborable.—Gen 49:1, 2, 21.

2. Ang tribo sa Israel nga ginganlan sa ngalan ni Neptali ug gilangkoban sa upat ka tribonhong banay nga naggikan sa iyang mga anak nga lalaki nga si Jazeel, Guni, Jezer, ug Silem. (Num 26:48, 49) Duolag usa ka tuig human mobiya ang mga Israelinhon sa Ehipto, ang mga lalaking manggugubat niini nga tribo gikan sa 20 anyos pataas miabot ug 53,400. (Num 1:42, 43) Samtang didto sa kamingawan, ang tribo ni Neptali, ilalom sa pagpanguna sa pangulo niini nga si Ahira, nagkampo sa A sa tabernakulo uban sa mga tribo ni Aser ug Dan. Ingong bahin sa tulo-ka-tribo nga dibisyon sa kampo ni Dan, ang tribo ni Neptali, uban sa tribo ni Dan ug Aser, maoy kataposan diha sa han-ay sa pagmartsa ug nag-okupar sa labing hinungdanong puwesto ingong bantay sa luyo.—Num 1:15, 16; 2:25-31; 7:78; 10:25-28.

Sa dihang gihimo ang ikaduhang pagsenso duolan sa upat ka dekada human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto, ang gidaghanon sa mga lalaki nga lig-on ug lawas diha sa tribo mius-os ngadto sa 45,400. (Num 26:50) Lakip sa mga lalaking nangamatay sa tribo mao si Nabi, usa sa napulo ka espiya nga nagdalag daotang taho ug nagpaluya sa mga Israelinhon sa pagsulod sa Yutang Saad. —Num 13:14, 16, 31-33; 14:35-37.

Sa kataposan, human makatabok sa Jordan ug makigbahin sa pagpukan sa Jerico ug Ai ilalom sa pagpanguna ni Josue, ang Neptali maoy usa sa mga tribo nga 'mibarog alang sa maldisyon' sa atubangan sa Bukid sa Ebal. (Jos 6:24, 25; 8:28, 30-35; Deu 27:13) Sa dihang miabot ang panahon sa pagbahinbahin sa yuta ngadto sa tribonhong mga panulondon, si Pedahel, ingong tinudlo sa Diyos nga hawas sa tribo ni Neptali, mitabang kang Josue ug Eleasar nga saserdote sa pagbahinbahin sa yuta.—Num 34:16, 17, 28; Jos 19:51.

Panulondon nga Yuta. Ang teritoryo nga gihatag sa tribo ni Neptali nahimutang sa amihanang bahin sa Yutang Saad. (Deu 34:1, 2) Ang utlanan sa S mao ang Dagat sa Galilea ug ang Suba sa Jordan. Sa igoigong gilay-on ang teritoryo sa Aser nag-ubay sa K nga utlanan. Ang rehiyon nga gihatag sa Zabulon maoy utlanan sa Neptali sa K ug sa H, ug sa H mao ang sa Isacar. (Itandi ang Jos 19:32-34.) Ang paghisgot sa utlanan sa Neptali nga miabot ngadto sa "Juda sa Jordan" (Jos 19:34) dayag nga wala magpasabot nga kini miabot sa teritoryo sa tribo ni Juda, nga nahimutang sa igoigong gilay-on sa H sa Neptali. Niining bahina ang "Juda" lagmit nagtumong sa rehiyon sa S sa Jordan nga giokupar sa banay ni Jair. Bisag giisip nga usa ka Manasesnon tungod sa iyang apohang babaye sa banay sa amahan (Num 32:41; Jos 13:29, 30), si Jair, pinaagi sa iyang apohang lalaki sa banay sa amahan, maoy usa ka kaliwat ni Juda. (1Cr 2:5, 21, 22) Busa ang rehiyon nga gihatag ngadto sa banay ni Jair tingali haom nga tawgong Juda tungod sa kagikan ni Jair.

Lakip sa teritoryo sa Neptali mao ang 19 ka kinutaang mga siyudad ug ang kabalangayan niini. (Jos 19:35-39) Ang usa niining mga siyudara, ang Kedes, gihatag ngadto sa mga Levihanon ug gihimong sagrado ingong usa ka siyudad nga dalangpanan. (Jos 20:7, 9) Ang duha ka laing siyudad, ang Hammat (Hamot-dor o Hamon) ug ang Kartan (Kiriataim), gihatag usab sa mga Levihanon. (Jos 19:35; 21:6, 32; 1Cr 6:62, 76) Sa Bet-semes ug Betanat, duha ka laing siyudad sa Neptali, ang mga Canaanhon wala papahawaa apan gipailalom sa pinugos nga trabaho.—Huk 1:33.

Ang yuta nga kas-a giokupar sa tribo ni Neptali, bisan tuod ug bukiron (Jos 20:7), maoy mabungahon. Ilabinang tabunok mao ang triyanggulo nga patag (sa Genesaret) sa AK nga bahin sa Dagat sa Galilea ug ang rehiyon sa Hula. Ang panalangin ni Moises alang kang Neptali tingali nagtumong sa yuta nga panulondon sa tribo. "Si Neptali busog sa pag-uyon ug puno sa panalangin ni Jehova. Panag-iyaha ang kasadpan ug ang habagatan." (Deu 33:23) Ang "kasadpan" mahimong hubaron usab nga "dagat" (*ftn* sa *AS*) o "lanaw" (*RS*) ug busa mahimong magpasabot sa Dagat sa Galilea; ug ang "habagatan" tingali nagtumong sa kinahahabagatang bahin sa teritoryo sa Neptali nga sikbit sa maong dagat. Adunay posibilidad usab nga ang teksto, bisag nagtumong sa Dagat sa Galilea, angayng basahon: "Ang dagat ug ang isda niini iyang gipanagiya."—*Ftn* sa *Rbi8*.

Gikan sa Panahon sa mga Maghuhukom Hangtod sa Pagkadestiyero. Sa iyang tagna sa hapit na siyang mamatay, si Jacob naghisgot kang Neptali ingong "usa ka yagpis nga bayeng osa." (Gen 49:21) Kini tingali nagtumong sa katulin ug pagkahanas sa tribo diha sa gubat, ug ang kasaysayan sa tribo dayag nga nagpamatuod niini. Napulo ka libong lalaki gikan sa Neptali ug Zabulon ang maisogong misanong sa panawagan ni Barak nga makiggubat batok sa nasangkapan pag-ayong kasundalohan ubos sa pagmando ni Sisera ug, human niana, gipanalanginan ug kadaogan. Si Barak lagmit gikan sa tribo ni Neptali, sanglit ang Kedes

sa Neptali dayag nga maoy iyang pinuy-anan. (Huk 4:6-15; 5:18) Ang tribo ni Neptali mipaluyo usab kang Maghuhukom Gideon sa pagpakiggubat batok sa mga Midianhon.—Huk 6:34, 35; 7:23, 24.

Katuigan sa ulahi 1,000 ka pangulo ug 37,000 ka ubang manggugubat sa tribo ni Neptali ang miadto sa Hebron aron sa paghimo kang David nga hari ibabaw sa tibuok Israel. Bisan gikan sa Isacar, Zabulon, ug Neptali, may pagkaon nga gidala alang sa gihimong kombira sa maong okasyon. (1Cr 12:23, 34, 38-40) Ubos sa pagpanguna ni Haring David, ang tribo ni Neptali dayag nga may dungganong bahin sa pagsumpo sa mga kaaway sa Israel.—Sal 68:Sup, 1, 27.

Pipila ka dekada human sa pagkabahin sa gingharian sa Israel, ang Neptali nakasinatig pagpanghasi gikan kang Haring Ben-hadad I sa Sirya. (1Ha 15:20; 2Cr 16:4) Duolan sa duha ka siglo sa ulahi, sa panahon sa pagmando ni Peka, ang mga molupyo sa Neptali gidestiyero ni Tiglat-pileser III ngadto sa Asirya. (2Ha 15:29) Duolan sa usa ka siglo human mapukan ang amihanang gingharian, si Haring Josias sa Juda maisogong nagpakaylap sa iyang paglaglag sa mga butang nga nalangkit sa idolatriya hangtod sa A sa nagun-ob nga mga dapit sa Neptali nga gimandoan sa Asirya.—2Cr 34:1-7.

Tagna ni Isaias. Ang kaulawan nga giantos gikan sa mga kamot sa mga Asiryanhon lagmit mao ang gihisgotan sa Isaias 9:1: "Ang kadulom dili mahisama sa dihang ang yuta may kapit-os, sama sa kanhing panahon sa dihang ang usa nagtamay sa yuta sa Zabulon ug sa yuta sa Neptali." Dayon gipakita ni Isaias nga sa umaabot nga panahon ang pasidungog igahatag sa tinamay—"ang dalan duol sa dagat, sa rehiyon sa Jordan, Galilea sa mga nasod." Siya nagpadayon: "Ang katawhan nga naglakaw sa kangitngit nakakita ug dakong kahayag. Kon bahin niadtong mga nagapuyo sa yuta sa mabagang kangiob, ang kahayag mismo misidlak diha kanila." (Isa 9:1, 2) Kining mga pulonga mismo gikutlo ni Mateo (4:13-17) ug gipadapat kang Kristo Jesus, "ang kahayag sa kalibotan," ug sa iyang buluhaton. (Ju 8:12) Sanglit gihimo ni Jesus ang Capernaum sa teritoryo sa Neptali nga "iyang kaugalingong siyudad" (Mat 4:13; 9:1), siya sa usa ka diwa pagaisipon nga iya sa Neptali. Busa ang matagnaong mga pulong usab ni Jacob labot sa Neptali, "Siya nagahatag ug mga pulong nga hamili," makataronganong ikapadapat kang Jesus. (Gen 49:21) Ang Anak sa Diyos sa pagkatinuod naghatag ug "mga pulong nga hamili," nga nagtukmod gani sa mga opisyal nga gipadala aron sa pagdakop kaniya sa pag-ingon: "Wala pa gayoy laing tawo nga nakasulti ug sama niini."—Ju 7:46.

Gihisgotan Diha sa mga Panan-awon. Sa panan-awon ni Ezequiel, ang gihatag nga yuta sa tribo ni Neptali nahimutang tali sa Aser ug Manases (Eze 48:3, 4), ug ang usa sa mga ganghaan sa siyudad nga "Si Jehova Anaa Diha" ginganlan sa ngalan ni Neptali. (Eze 48:34, 35) Dugang pa, diha sa panan-awon si apostol Juan nakadungog nga 12,000 ang gitimbrehan gikan sa (espirituwal) nga tribo ni Neptali.—Pin 7:4, 6.

NEPTOA. Ang ngalan nga nalangkit sa usa ka tubod duol sa utlanan tali sa Juda ug Benjamin. (Jos 15:1, 9; 18:11, 15) Kini nga tubod sagad gituohang mao ang tubod sa Lifta ('En Neftoah), dapit sa S sa Kiriat-jearim ug mga 4 km (2.5 mi) sa KAK sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem. Bisan tuod kini nga kahubitan mosibo sa Josue 15:9, ang Josue 18:15, 16 daw nagpakita nga ang "tubod sa katubigan sa Neptoa" nahimutang sa K sa Kiriat-jearim. Lainlain ang paagi sa mga maghuhubad sa Bibliya sa pagsulbad niining daw panagsumpaki. Sa pagsunod sa hubad sa Gregong *Septuagint,* ang pulong nga "pakasadpan" giilisdan sa *The Jerusalem Bible* ug "paingon sa Gasin." Diha sa *Revised Standard Version* kini nga teksto giilisdan nga kaharmonya sa Josue 15:9 ug mabasa nga "ngadto sa Epron" inay nga "pakasadpan." Si Ronald A. Knox naghubad sa Hebreohanong pulong nga *yam′mah* (pakasadpan) sumala sa literal nga kahulogan niini ingong "paingon sa dagat" ug, diha sa nota o *footnote,* nagpahayag: "Kini angayng magkahulogan nga pakasadpan, paingon sa Mediteranyo, apan daw tataw kaayo nga diha niining dapita ang utlanan sa Benjamin miliso nga pasidlakan; ug ang dagat lagmit mao ang Patayng Dagat, ang utlanan niini pasidlakan."

NEPUSESIM, NEPUSIM. Usa ka pangulo sa banay sa mga Netinim, nga ang pipila sa iyang mga kaliwat namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Neh 7:6, 7, 46, 52; Esd 2:43, 50) Lagmit nga siya Ismaelinhon ug kagikan pinaagi sa tribo ni Napis.—Gen 25:13-15; 1Cr 1:29-31; 5:19.

NER [Lampara]. Usa ka Benjaminhon, anak nga lalaki ni Abiel (Jeiel), amahan ni Abner ug Kis, ug apohan ni Haring Saul.—1Sa 14:50, 51; 1Cr 8:33; 9:39; tan-awa ang ABIEL Num. 1.

NEREO. Usa ka igsoong lalaki kinsa, uban sa iyang igsoong babaye, gilakip sa mga pangomosta ni Pablo ngadto sa kongregasyon sa Roma. (Rom 16:15) Kini nga ngalan makita usab diha sa Romanhong mga inskripsiyon nga nagtala sa pipila ka membro sa panimalay sa emperador, ingon man usab diha sa leyenda.

NERGAL. Usa ka Babilonyanhong bathala nga ilabinang gisimba didto sa Cuta, usa ka siyudad nga sumala sa kasaysayan gipahinungod kang Nergal. Ang katawhan sa Cut (Cuta), nga gipapuyo sa hari sa Asirya sa teritoryo sa Samaria, nagpadayon sa pagsimba niini nga bathala. (2Ha 17:24, 30, 33) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga si Nergal sa sinugdan gilangkit sa kalayo ug sa kainit sa adlaw ug nga sa ulahi siya giisip nga usa ka diyos sa gubat ug sa pagpangayam ingon man usa ka tigdalag kamatay. Ang mga ngalan nga gigamit alang kang Nergal diha sa relihiyosong mga sinulat nagpakita nga siya pangunang giisip ingong usa ka tiglaglag. Siya gitawag nga "ang mangtas nga hari," "ang mapintas," ug "ang tigsunog." Si Nergal giisip usab ingong diyos sa kalibotan sa mga patay ug ang bana ni Eresh-Kigal. Ang pak-an nga leyon nga may ulo sa tawo giisip nga mao ang simbolo ni Nergal.

Si Nergal-sarezer nga Rabmag, usa sa mga prinsipe ni Haring Nabucodonosor, dayag nga ginganlan sumala sa ngalan niini nga diyos.—Jer 39:3, 13.

NERGAL-SAREZER [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Hinaot Panalipdan ni Nergal ang Hari"].

1. Usa ka prinsipe nga Babilonyanhon sa panahon ni Nabucodonosor.—Jer 39:3.

2. Laing bantogan nga prinsipe sa kasundalohan ni Nabucodonosor sa dihang gipukan ang Jerusalem; siya gipalahi sa Num. 1 pinaagi sa gidugang nga titulong Rabmag. Kini nga Rabmag ang mitabang nga mabuhian si Jeremias.—Jer 39:3, 13, 14.

Tungod kay kining ngalana amgid kaayo sa ngalan nga makaplagan diha sa Babilonyanhong mga inskripsiyon (*Nergal-shar-usur*), ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini nga prinsipe mao si Neriglissar (pormang Grego), nga gituohang mao ang manunuod ni Haring Evil-merodak (Awil-Marduk). —*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 308.

NERI [gikan sa Heb., pinamubo sa Nerias]. Usa ka kaliwat ni Haring David pinaagi kang Natan diha sa harianong kagikan ni Jesus. Sumala ni Lucas, si Sealtiel maoy anak ni Neri, apan si Mateo nagingon nga si Jeconias mao ang amahan ni Sealtiel. (Mat 1:12; Luc 3:27) Si Sealtiel lagmit naminyo sa anak nga babaye ni Neri, sa ingon nahimong iyang umagad. Sa Hebreohanong mga talaan sa kagikan sagad nga ang umagad gitawag nga anak. Busa, husto ang duha ka asoy.

NERIAS [Si Jehova Maoy Akong Lampara]. Anak nga lalaki ni Maseias, ug amahan ni Baruk, ang sekretaryo ni Jeremias, ug ni Seraias, ang usa nga nagbasa sa mahukmanong pagsaway sa Babilonya nganha niana nga siyudad.—Jer 32:12; 36:4, 8, 14, 32; 43:3, 6; 45:1; 51:59-64.

NERO. Tan-awa ang CESAR.

NETAIM. Usa ka dapit sa Juda nga gipuy-an sa pipila ka magkukulon nga nag-alagad sa hari. (1Cr 4:21-23) Sa pagkakaron ang nahimutangan sa Netaim wala mahibaloi.

NETANEL [Ang Diyos Naghatag].

1. Pangulo sa tribo ni Isacar; anak nga lalaki ni Zuar. (Num 1:8, 16) Niini nga katungdanan, iyang gidumala ang pagrehistro sa tribo ni Isacar didto sa kamingawan, gitanyag ang iyang gasa sa dihang giinagurahan ang halaran sa tabernakulo, ug gipangulohan ang 54,400 ka kasundalohan.—Num 2: 5, 6; 7:11, 18-23; 10:15.

2. Ikaupat nga ginganlang anak nga lalaki ni Jese ug magulang ni Haring David.—1Cr 2:13-15.

3. Usa ka Levihanon kansang anak nga lalaki nga si Semaias maoy usa ka sekretaryo sa panahon sa paghari ni David.—1Cr 24:6.

4. Usa ka saserdote nga nagpalanog sa trompeta atubangan sa arka sa pakigsaad diha sa parada nga nag-uban niini paingon sa Jerusalem.—1Cr 15:24.

5. Usa ka Levihanong magbalantay-sa-ganghaan sa panahon ni David nga gitudlo sa H sa sangtuwaryo diin nahimutang ang mga balay-tipiganan; ikalimang anak nga lalaki ni Obed-edom.—1Cr 26: 4, 8, 15.

6. Usa ka prinsipe nga gipadala ni Haring Jehosapat aron sa pagtudlo sa balaod ni Jehova diha sa mga siyudad sa Juda.—2Cr 17:7-9.

7. Usa ka pangulong Levihanon nga miamot ug mga hayop aron ihalad diha sa dakong pagsaulog ni Josias sa Paskuwa.—2Cr 35:9, 18, 19.

8. Pangulo sa saserdotehanong balay sa amahan ni Jedaia sa mga adlaw ni Joiakim nga manununod ni Jesua.—Neh 12:12, 21.

9. Usa ka saserdote taliwala sa mga anak nga lalaki ni Pasur nga nagkuhag langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila tungod sa awhag ni Esdras. (Esd 10:22, 44) Lagmit mao ra ang Num. 10.

10. Usa ka maghohoni diha sa usa sa mga parada nga nagsaulog sa pagkatukod pag-usab sa paril sa Jerusalem sa adlaw ni Nehemias. (Neh 12:31, 35, 36) Lagmit mao ra ang Num. 9.

NETANIAS [Si Jehova Naghatag].

1. Ang ikatulong ginganlan sa upat ka anak nga lalaki ni Asap nga gipili ni David alang sa pag-alagad ingong manunugtog sa sangtuwaryo. Sa 24 ka dibisyon, si Netanias ang nangulo sa ikalima.—1Cr 25:1, 2, 12.

2. Usa ka Levihanon sa pundok nga gilangkoban sa mga saserdote, mga Levihanon, ug mga prinsipe nga gipadala ni Haring Jehosapat sa ikatulong tuig sa iyang paghari aron sa pagtudlo sa balaod ni Jehova diha sa mga siyudad sa Juda.—2Cr 17:7-9.

3. Anak nga lalaki ni Selemias ug amahan ni Jehudi kinsa nagbasa sa linukot ni Jeremias ngadto kang Haring Jehoiakim niadtong 625 W.K.P.—Jer 36:14, 21, 23.

4. Ang anak nga lalaki ni Elisama ug amahan ni Ismael nga mamumuno ni Gobernador Gedalias.—2Ha 25:23, 25; Jer 40:8, 14, 15; 41:1-18.

NETINIM [Mga Hinatag]. Dili-Israelinhong mga sulugoon o mga alagad sa templo. (1Cr 9:2; Esd 8:17) Ang mga hawas sa 35 ka banay sa mga Netinim maoy lakip niadtong namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2, 43-54, 58; Neh 7:46-56, 60; ang mga anak nga lalaki ni Akub, Hagab, ug Asna, nga gitala ni Esdras, wala hisgoti ni Nehemias. Sila tingali giusa sa ubang mga ngalan sa banay.) Lain pa, niadtong 468 W.K.P., ang pipila ka Netinim miuban kang Esdras gikan sa Babilonya paingon sa Jerusalem. (Esd 7:1-7) Human niadto ang pipila ka Netinim nakigbahin sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem. (Neh 3:26) Miduyog usab sila sa mga Israelinhon sa usa ka pakigsaad nga dili makig-alyansa sa kaminyoon uban sa mga langyaw.—Neh 10:28-30.

Lagmit daghan sa mga Netinim maoy mga kaliwat sa mga Gabaonhon nga gihimo ni Josue "nga mga mangangahoy ug mga magkakalos ug tubig alang sa katigoman ug alang sa halaran ni Jehova." (Jos 9:23, 27) Dayag nga ang ubang Netinim naggikan sa mga binihag ni Haring David ug sa iyang mga prinsipe. (Esd 8:20; itandi ang Sal 68:18.) Ang mga Netinim nga iya sa banay ni Meunim lagmit maoy mga kaliwat sa mga binihag ni Haring Uzzias sa Juda. (2Cr 26:7; Esd 2:50; Neh 7:52) Ang lain pang grupo, "ang mga anak ni Nepusim" (Nepusesim), lagmit maoy mga kaliwat ni Ismael pinaagi kang Napis.—Gen 25:13-15; Esd 2:50; Neh 7:52.

Human sa yugto sa pagkadestiyero, ang mga Netinim mipuyo sa Opel, lagmit nga duol sa dapit sa templo, ingon man usab sa ubang mga siyudad. (Esd 2:70; Neh 3:26, 31; 7:73; 11:3, 21) Tungod sa ilang buluhaton sa templo, si Haring Artajerjes sa Persia nagpahigawas kanila gikan sa pagbayad ug buhis, tributo, ug sa ubang bayranan.—Esd 7:24.

NETOPA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nagtulo; nahulog"], **NETOPAHANON.** Usa ka gamayng balangay sa Juda nga lagmit nahimutang sa Khirbet Bedd Faluh, mga 4 km (2.5 mi) sa HHS sa Betlehem, ug ang mga molupyo niini. Gihatagan ug dakong pagtagad sa Bibliya ang mga molupyo niini, kinsa, sa sinugdan, lagmit maoy mga paryente niadtong nanimuyo sa Betlehem.—1Cr 2:54.

Lakip sa mga Netopahanon mao ang gamhanang mga tawo ni David nga si Maharai ug Heleb (Heled; Heldai), ug silang duha nahimong mga pangulo sa mga dibisyon sa kasundalohan. (2Sa 23:8, 28, 29; 1Cr 11:26, 30; 27:13, 15) Ang pipila ka Netopahanon nahibilin sa Juda human sa linangkob nga pagkadestiyero ngadto sa Babilonya, ug ilang gipaluyohan si Gobernador Gedalias. (2Ha 25:23; Jer 40:8) Daghang kaliwat sa mga Netopahanon nga lakip niadtong gidala ngadto sa Babilonya ang namalik uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2, 22; Neh 7:26) Ang pipila ka Levihanon nga mipuyo taliwala sa kabalangayan sa mga Netopahanon miadto sa Jerusalem alang sa inagurasyon sa natukod pag-usab nga paril.—1Cr 9:14, 16; Neh 12:27, 28.

NEZIA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "dumala; labaw; lahutay"]. Katigulangan sa usa ka grupo sa mga Netinim nga mibalik uban kang Zorobabel human sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43, 54; Neh 7:46, 56.

NEZIB [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "tukoron; pahimutang; patindog"]. Usa ka dapit sa Juda diha sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 43) Kasagarang gituohan nga mao kini ang Khirbet Beit Nesib (Horvat Neziv), mga 11 km (7 mi) sa AK sa Hebron.

NGABIL. Ingong bahin sa baba ug hinungdanon sa paglitok sa mga pulong, ang "ngabil" (Heb., *sa·phah';* Gr., *khei'los*) gigamit sa mahulagwayong paagi ingong katumbas sa sinultihan o sa pinulongan (Pr 14:3; 1Co 14:21) ug usahay gigamit ingong samag kahulogan sa "dila" (Sal 34:13; Pr 12:19) ug sa "baba." (Sal 66:14; Pr 18:7) Sa wala pa lahugaya ang pinulongan didto sa Babel, "ang tibuok yuta nagpadayon nga may usa ka pinulongan [sa literal, "ngabil"] ug usa ka hugpong sa mga pulong." (Gen 11:1, 6-9; ang samang paggamit makita sa Sal 81:5; Isa 19:18.) Pinaagi ni manalagnang Sofonias gisaad sa Diyos nga ihatag sa mga katawhan "ang kausaban ngadto sa putli nga pinulongan [ngabil]"; sa ingon sila hiniusang magadayeg kang Jehova ug sa iyang matarong nga mga katuyoan pinaagi ni Kristo Jesus.—Sof 3:9; itandi ang Pr 12:19.

Ang mga ngabil dili-kasaligang ilhanan kon unsay anaa sa kasingkasing, sanglit kini mahimong gamiton sa usa ka tawo sa pagsulti ug sinalingkapaw nga sinultihan. (Mat 15:8) Bisan pa niana, ang

mga ngabil dili makatago sa tinuod nga kahimtang sa kasingkasing gikan sa Diyos (Heb 4:13), ug kini sa kadugayan magpagula kon unsay anaa sa kasingkasing.—Pr 26:23-26; Mat 12:34.

Dili buot ni Moises nga siya ang makigsulti sa atubangan ni Paraon tungod kay siya "dili-tinuli sa mga ngabil," sa ato pa, ang iyang mga ngabil maorag adunay yamis ug busa taas ug baga kaayo maong siya malisdan sa pagsulti. Lagmit may depekto siya sa pagpanulti. (Ex 6:12, 30) Si Isaias, sa dihang gitawag ni Jehova, nagtinguha sa pag-alagad apan nasubo tungod kay siya nahimong ingon sa usa ka tawo nga gipahilom kay siya nakakita kang Jehova diha sa panan-awon bisan tuod siya usa ka tawong mahugaw sa ngabil, ug siya dili angayan nga magdala sa mahinlo nga mensahe sa Diyos. Dayon gipahinabo ni Jehova nga mahinloan ang mga ngabil ni Isaias.—Isa 6:5-7; itandi ang Ju 15:3; Isa 52:11; 2Co 6:17.

Ang tagna ni Oseas nagdasig sa Israel sa pagtanyag ngadto kang Jehova sa "mga toreyong baka" sa ilang mga ngabil, nga naghawas sa mga halad sa tim-os nga pagdayeg. (Os 14:2) Si apostol Pablo naghisgot niini nga tagna sa dihang iyang gidasig ang mga isigkamagtutuo nga itanyag ngadto sa Diyos "ang halad sa pagdayeg, nga mao, ang bunga sa mga ngabil nga naghimog pagpahayag sa dayag sa iyang ngalan."—Heb 13:15.

Sa mahulagwayong paagi, ang "ngabil nga maulog-ulogon" nagtumong sa malansisong sinultihan. (Sal 12:2, 3) Ang maong mga ngabil, ingon man ang mahait o bakakon nga mga ngabil, makadaot —lalom nga makasamad sama sa usa ka espada o malala sama sa usa ka bitin. (Sal 59:7; 140:3; Rom 3:13) Ang usa ka tawong "nagawalis nga halapad sa iyang mga ngabil" mao kadtong nagasulti nga mapatuyangon o dili maalamon. (Pr 13:3) Kini makadaot kaniya, kay papanubagon sa Diyos ang matag usa tungod sa iyang mga pulong.—Deu 23:23; Num 30:6-8; Pr 12:13; itandi ang Job 2:10; Mat 12:36, 37.

NGALAN. Usa ka pulong o prase nga nahimong linain nga pagtawag sa usa ka tawo, dapit, hayop, tanom, o ubang butang. Ang "ngalan" mahimong magpasabot sa reputasyon sa usa ka tawo o sa tawo mismo.

"Utang sa tanang kabanayan sa langit ug sa yuta ang ngalan niini" kang Jehova nga Diyos. (Efe 3:14, 15) Iyang gitukod ang unang tawhanong pamilya ug gitugotan si Adan ug Eva nga makabaton ug mga anak. Busa, utang sa yutan-ong mga linya sa kaliwatan ang ilang ngalan kaniya. Siya mao usab ang Amahan sa iyang langitnong banay. Ug maingon nga iyang gitawag ang tanang dili-maihap nga mga bituon pinaagi sa ilang mga ngalan (Sal 147:4), walay duhaduha nga iyang gihatagag mga ngalan ang mga manulonda.—Huk 13:18.

Ang usa ka makapaikag nga pananglitan kon giunsa pagngalan ang usa ka bag-o gayod nga butang maoy maylabot sa milagrosong gitagana nga mana. Sa dihang kini unang nakita sa mga Israelinhon, sila miingon: "Unsa ba kini?" (*man hu'?*) (Ex 16:15) Dayag nga tungod niini nga ila kining gitawag ug "mana," nga lagmit nagkahulogang "Unsa ba kini?"—Ex 16:31.

Nagkalainlain ang mga opinyon sa mga eskolar bahin sa gigikanan sa pipila ka ngalan, sa lintunganayng mga pulong niini, ug sa kahulogan niini. Tungod niini nga mga katarongan, ang mga kahulogan nga gihatag alang sa mga ngalan diha sa Bibliya magkalahi diha sa lainlaing mga sinulat. Niini nga publikasyon, ang pangunang awtoridad sa pagtino sa mga kahulogan sa mga ngalan mao ang Bibliya mismo. Ang usa ka pananglitan mao ang kahulogan sa ngalang Babel. Sa Genesis 11:9, si Moises misulat: "Mao nga ang ngalan niini gitawag ug Babel, tungod kay didto si Jehova naglahugay sa pinulongan sa tibuok yuta." Dinhi gilangkit ni Moises ang "Babel" sa lintunganayng berbo nga *ba·lal'* (libog), sa ingon nagpakita nga ang "Babel" nagkahulogang "Kalibog."

Ang mga ngalan diha sa Bibliya sa lainlaing paagi gilangkoban sa usa lamang ka pulong, mga prase, o mga tudling-pulong; ang mga ngalan nga adunay kapin sa usa ka silaba sagad may pinamubong mga porma. Kon ang Bibliya wala maghisgot nga espesipiko sa gigikanan sa usa ka ngalan, gipaningkamotan nga matino ang lintunganayng pulong niini pinaagi sa paggamit ug iladong moderno nga mga diksiyonaryo. Ang diksiyonaryo nga gigamit sa pagtino sa lintunganayng mga pulong sa Hebreohanon ug Aramaikong mga ngalan mao ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* (gisulat ni L. Koehler ug W. Baumgartner, Leiden, 1958), lakip ang bahin niini nga rebisado na. Alang sa Gregong mga ngalan, ang ikasiyam nga edisyon sa *A Greek-English Lexicon* (gisulat ni H. G. Liddell ug R. Scott ug girebisar ni H. S. Jones, Oxford, 1968) mao ang pangunang diksiyonaryo nga gikonsulta. Dayon, ang mga hubad nga makaplagan diha sa *Bag-ong Kalibotang Hubad sa Balaang Kasulatan* gigamit aron sa paghatag ug kahulogan niini nga lintunganayng mga pulong. Pananglitan, ang ngalang Elnatan gilangkoban sa lintunganayng mga pulong nga *'El* (Diyos) ug *na·than'* (hatag), sa ingon nagkahulogang "Ang Diyos Naghatag."—Itandi ang Gen 28:4, diin ang *na·than'* gihubad nga "gihatag."

Mga Ngalan sa mga Hayop ug mga Tanom. Gihatag ni Jehova nga Diyos sa unang tawong si Adan ang pribilehiyo sa pagngalan sa ubos nga

mga linalang. (Gen 2:19) Ang mga ngalan nga gihatag tino nga mahubiton. Kini makita sa pipila ka Hebreohanong mga ngalan sa mga hayop ug ingon man sa mga tanom. Ang usa ka Hebreohanong pulong alang sa “asno” (*chamohr′*) dayag nga naggikan sa usa ka lintunganayng pulong nga nagkahulogang “mahimong pula,” nga nagtumong sa kasagarang kolor sa hayop. Ang Hebreohanong pulong alang sa tukmo (*tohr* o *tor*) lagmit gisundog gikan sa “tur-r-r tur-r-r” nga maoy mabakhoong pagpiyakpiyak niini nga langgam. Ang mga pulong nga “usa nga nahigmata” maoy pagtawag sa kahoyng almendras, lagmit tungod kay usa kini sa labing unang mga kahoy nga mamulak.

Mga Ngalan sa Dapit ug Topograpiya sa Yuta. Usahay nganlan sa mga tawo ang mga dapit sumala sa ilang kaugalingong mga ngalan, sa ngalan sa ilang mga anak, o sa ilang mga katigulangan. Ang mamumuno nga si Cain nagtukod ug usa ka siyudad ug nagngalan niini sumala sa ngalan sa iyang anak nga lalaking si Enoc. (Gen 4:17) Si Noba nagtawag sa nasakop nga siyudad sa Kenat sumala sa iyang kaugalingong ngalan. (Num 32:42) Ang mga Danhanon, human mailog ang Lesem, nagtawag sa maong siyudad nga Dan, kay mao kini ang ngalan sa ilang katigulangan.—Jos 19:47; tan-awa usab ang Deu 3:14.

Kon bahin sa mga halaran (Ex 17:14-16), mga atabay (Gen 26:19-22), ug mga tubod (Huk 15:19), ang mga dapit sagad ginganlan pinasukad sa mga panghitabo nga nahitabo didto. Ang mga pananglitan niini mao ang Babel (Gen 11:9), Jehova-jireh (Gen 22:13, 14), Beer-seba (Gen 26:28-33), Bethel (Gen 28:10-19), Galeed (Gen 31:44-47), Sucot (Gen 33:17), Abel-mizraim (Gen 50:11), Masah, Meriba (Ex 17:7), Tabera (Num 11:3), Kibrot-hataava (Num 11:34), Horma (Num 21:3), Gilgal (Jos 5:9), Ubos nga Patag sa Akor (Jos 7:26), ug Baal-perazim (2Sa 5:20).

May mga panahon nga ang pisikal nga mga dagway sa yuta nahimong pasukaranan alang sa mga ngalan sa mga dapit, mga bukid, ug mga suba. Ang mga siyudad sa Geba ug Gibea (parehong nagkahulogang “Bungtod”) sa walay duhaduha nakabaton sa mga ngalan niini tungod kay nahimutang kini sa kabungtoran. Ang Lebanon (nagkahulogang “Puti [nga Bukid]”) lagmit nakabaton sa ngalan niini tungod sa puti nga kolor sa anapog nga mga pangpang ug sa mga tumoy niini o tungod kay ang ibabaw nga mga bakilid niini matabonan ug niyebe sulod sa dakong bahin sa tuig. Tungod kay nahimutang duol sa mga atabay, tubod, ug mga sapa, ang mga lungsod ug mga siyudad sagad gihatagag mga ngalan nga may *prefix* nga “en” (tuboran, o, tubod), “beer” (atabay), ug “abel” (sapa).

Ang ubang mga ngalan gikuha gikan sa mga kinaiyahan sama sa gidak-on, trabaho, ug abot. Ang mga pananglitan niini mao ang Betlehem (nagkahulogang “Balay sa Tinapay”), Betsaida (Balay sa Mangangayam (o, Mangingisda)), Gat (Pug-anan sa Bino), ug Bezer (Dili Maduol nga Dapit).

Ang mga dapit ginganlan usab sa mga ngalan sa mga hayop ug mga tanom, ug daghan niini nga mga ngalan maoy kombinasyon. Lakip niini mao ang Aijalon (nagkahulogang “Dapit sa Bayeng Osa; Dapit sa Laking Osa”), En-gedi (Tuboran (Tubod) sa Nating Kanding), En-eglaim (Tuboran (Tubod) sa Duha ka Nating Baka), Akrabim (Mga Tanga), Baal-tamar (Tag-iya sa Kahoyng Palma), ug En-Tapua (Tuboran (Tubod) sa (Kahoyng) Mansanas).

Ang “bet” (nagkahulogang “balay”), “baal” (tag-iya; agalon), ug “kiriat” (lungsod) sagad nga mao ang unang bahin sa gikombinar nga mga ngalan.

Mga Ngalan sa mga Tawo. Sa unang kapanahonan sa kasaysayan sa Bibliya, ang mga anak nganlan sa dihang sila ipanganak. Apan sa ulahi, ang Hebreohanong mga anak nga lalaki ginganlan sa dihang sila tulion sa ikawalo nga adlaw. (Luc 1:59; 2:21) Kasagaran ang amahan o kaha ang inahan maoy magngalan sa masuso. (Gen 4:25; 5:29; 16:15; 19:37, 38; 29:32) Apan, ang usa ka talagsaon nga eksepsiyon mao ang anak nga lalaki nga natawo kang Boaz pinaagi kang Ruth. Ang mga babayeng silingan ni Noemi nga ugangang babaye ni Ruth nagngalan sa batang lalaki nga Obed (nagkahulogang “Alagad; Usa nga Nag-alagad”). (Ru 4:13-17) May mga panahon usab nga ang mga ginikanan makadawat ug pagtultol sa Diyos bahin sa ngalan nga ingalan sa ilang mga anak. Lakip kanila nga ginganlan niining paagiha mao si Ismael (Ang Diyos Namati (Nagpatalinghog)) (Gen 16:11), Isaac (Pagkatawa) (Gen 17:19), Solomon (gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang “kalinaw”) (1Cr 22:9), ug Juan (ang Cebuanong katumbas sa Hebreohanong ngalan nga Jehohanan, nga nagkahulogang “Si Jehova Nagpakitag Pabor; Si Jehova Mapuangoron”) (Luc 1:13).

Sa linaing paagi ang mga ngalan nga gihatag ubos sa sugo sa Diyos sagad adunay matagnaong kahulogan. Ang ngalan sa anak nga lalaki ni Isaias nga Maher-salal-has-baz (nagkahulogang “Pagdali, Oh Inagaw! Siya Nagdalidali Pag-adto sa Inagaw; o, Nagdali Pag-adto sa Inagaw, Siya Nagdalidali Pag-adto sa Inagaw”) nagpakita nga sakopon gayod sa hari sa Asirya ang Damasco ug Samaria. (Isa 8:3, 4) Ang ngalan sa anak nga lalaki ni Oseas nga Jezreel (Ang Diyos Magapugas ug Binhi) nagpunting sa umalabot nga paghusay batok sa balay ni Jehu. (Os 1:4) Ang mga ngalan sa duha ka ubang mga anak nga gipanganak sa asawa ni Oseas, Lo-ruhama ([Siya] Wala Kaluy-i) ug Lo-ami (Dili

Akong Katawhan), nagpaila nga si Jehova nagsalikway sa Israel. (Os 1:6-10) Kon bahin sa Anak sa Diyos, ang ngalang Jesus (Si Jehova Maoy Kaluwasan) maoy matagnaon bahin sa iyang papel ingong tinudlong Manluluwas o instrumento ni Jehova sa kaluwasan.—Mat 1:21; Luc 2:30.

Ang ngalan nga gingalan sa usa ka bata sagad nagpadayag sa mga panghitabo nga nalangkit sa iyang pagkahimugso o sa mga pagbati sa amahan o sa inahan. (Gen 29:32–30:13, 17-20, 22-24; 35:18; 41:51, 52; Ex 2:22; 1Sa 1:20; 4:20-22) Ginganlan ni Eva ang iyang panganay nga Cain (nagkahulogang "May Napatungha"), kay, sumala sa iyang giingon: "Nakapatungha ako ug usa ka lalaki sa tabang ni Jehova." (Gen 4:1) Bahin kaniya ingong kahulip ni Abel, ginganlan ni Eva nga Set (Gitudlo; Gibutang; Gitakda) ang anak nga lalaki nga natawo kaniya human sa pagbuno kang Abel. (Gen 4:25) Ginganlan ni Isaac nga Jacob (Usa nga Naghawid sa Tikod; Malipotong Magpupuli) ang manghod sa magkaluha niyang anak tungod kay sa pagkahimugso kini nga bata nagkupot sa tikod ni Esau nga iyang igsoon.—Gen 25:26; itandi ang kahimtang ni Perez sa Gen 38:28, 29.

Usahay ipasukad ang ngalan sa usa ka masuso sa hitsura niini panahon sa pagkatawo. Ang panganayng anak nga lalaki ni Isaac gitawag ug Esau (nagkahulogang "Balhiboon") tungod sa iyang pagkabalhiboon sa dihang gipanganak.—Gen 25:25.

Ang mga ngalan nga gingalan ngadto sa mga anak sagad gibutangag kombinasyon nga El (nagkahulogang "Diyos") o sa pinamubo nga ngalan sa Diyos nga Jehova. Ang maong mga ngalan mahimong magpadayag sa paglaom sa mga ginikanan, magpabanaag sa ilang pagpabili tungod kay sila gipanalanginan ug anak, o magpasundayag ug pag-ila sa Diyos. Ang mga pananglitan mao ang Jedeias (lagmit, Hinaot Malipay si Jehova), Elnatan (Ang Diyos Naghatag), Jeberekias (Si Jehova Nagapanalangin), Jonatan (Si Jehova Naghatag), Jehozabad (lagmit, Si Jehova Naggasa), Eldad (lagmit, Ang Diyos Nahigugma), Abdiel (Alagad sa Diyos), Daniel (Ang Akong Maghuhukom Mao ang Diyos), Jehozadak (lagmit, Si Jehova Nagpahayag ug Matarong), ug Pelatias (Si Jehova Nagtaganag Kaikyasan).

Ang "ab" (nagkahulogang "amahan"), "ah" (igsoong lalaki), "am" (katawhan), "bat" (anak nga babaye), ug "ben" (anak nga lalaki) maoy bahin sa gikombinar nga mga ngalan sama sa Abida (Ang Amahan Nakaila (Kanako)), Abias (Akong Amahan si Jehova), Ahiezer (Ang Akong Igsoon Maoy Usa ka Magtatabang), Amihud (Ang Akong Katawhan Maoy Dignidad), Aminadab (Ang Akong Katawhan Andam (Hamili; Mahinatagon)), Bat-seba (Anak nga Babaye sa Kadagaya; lagmit, Anak nga Babaye nga [Natawo sa] Ikapito [nga Adlaw]), ug Benhanan (Anak sa Usa nga Nagpakitag Pabor; Anak sa Mapuangoron). Ang "melek" (hari), "adon" (ginoo), ug "baal" (tag-iya; agalon) gikombinar usab sa ubang mga pulong aron makapormag gikombinar nga mga ngalan sama sa Abimelek (Ang Akong Amahan Maoy Hari), Adonias (Si Jehova Maoy Ginoo), ug Baal-tamar (Tag-iya sa Kahoyng Palma).

Ang mga ngalan sa mga hayop ug mga tanom maoy lain pang gigikanan sa mga ngalan alang sa mga tawo. Ang pipila niini nga mga ngalan mao ang Debora (nagkahulogang "Putyokan"), Dorcas o Tabitha (Gasela), Jonas (Salampati), Raquel (Bayeng Karnero), Sapan (Koneho sa Kabatoan), ug Tamar (Kahoyng Palma).

Sumala sa gipakita sa pagsubli sa pipila ka ngalan diha sa mga talaan sa kagikan, dayag nga nabatasan ang pagngalan sa mga anak sumala sa ngalan sa usa ka paryente. (Tan-awa ang 1Cr 6:9-14, 34-36.) Mao kini ang hinungdan nga ang mga paryente ug mga kaila mitutol sa tinguha ni Elisabet nga nganlan ug Juan ang iyang bag-ong nahimugsong anak nga lalaki.—Luc 1:57-61; tan-awa ang TALAAN SA KAGIKAN (Pagsubli sa mga ngalan).

Sa unang siglo K.P. komon na alang sa mga Hudiyo, ilabina kadtong nagpuyo sa gawas sa Israel o sa mga siyudad nga may nagsagol nga populasyon sa mga Hudiyo ug mga Hentil, nga makabaton ug usa ka Hebreohanon o usa ka Aramaiko nga ngalan duyog sa Latin o Grego nga ngalan. Tingali mao kini ang hinungdan nga si Dorcas gitawag usab ug Tabitha ug si apostol Pablo gitawag usab ug Saulo.

Usahay ang mga ngalan giisip ingong usa ka larawan sa personalidad o mga kinaiya sa usa ka tawo. Si Esau, nga naghisgot maylabot sa iyang igsoon, miingon: "Dili ba kana ang hinungdan kon nganong ang iyang ngalan gitawag ug Jacob [Usa nga Naghawid sa Tikod; Malipotong Magpupuli], sa pagkaagi nga siya sa pagkamalipoton nagpuli kanako niining duha ka higayon? Ang akong katungod sa pagkapanganay iya nang gikuha, ug ania, niining higayona iyang gikuha ang akong panalangin!" (Gen 27:36) Si Abigail mikomento bahin sa iyang bana: "Kon unsa ang iyang ngalan, mao usab siya. Nabal [Walay Salabotan; Hungog] ang iyang ngalan, ug ang kawalay-salabotan anaa kaniya." (1Sa 25:25) Kay wala na mag-isip sa pagkahaom sa iyang ngalan tungod sa mga katalagman nga midangat kaniya, si Noemi miingon: "Ayaw ako tawga ug Noemi [Akong Kahimuot]. Tawga ako ug Mara [Mapait], kay ang Labing Gamhanan naghimong mapait kaayo alang kanako."—Ru 1:20.

Pag-ilis sa ngalan o bag-ong mga ngalan. Usahay alang sa usa ka partikular nga katuyoan nga ang mga ngalan ilisdan o ang usa ka tawo

lagmit hatagan ug dugang nga ngalan. Samtang himalatyon, si Raquel nagngalan sa iyang bag-ong natawo nga batang lalaki nga Ben-oni (nagkahulogang "Anak sa Akong Pagbangotan"), apan ang iyang nagbangotang bana nga si Jacob mipalabi sa pagngalan kaniya nga Benjamin (Anak nga Lalaki sa Tuong Kamot). (Gen 35:16-18) Giilisdan ni Jehova ang ngalan ni Abram ingong Abraham (Amahan sa Panon (Daghan)) ug ang ngalan ni Sarai (lagmit, Malalison) ingong Sara (Prinsesa), sanglit kining duha ka bag-ong mga ngalan maoy matagnaon. (Gen 17:5, 6, 15, 16) Tungod sa iyang paglahutay sa pagpakigdumog sa usa ka manulonda, si Jacob gisultihan: "Ang imong ngalan dili na pagatawgong Jacob kondili Israel [Nakigtigi (Nakigbisog) sa Diyos; o, Ang Diyos Nakigtigi], kay ikaw nakigtigi sa Diyos ug sa mga tawo mao nga ikaw sa kataposan midaog." (Gen 32:28) Kini nga pag-ilis sa iyang ngalan maoy timaan sa panalangin sa Diyos ug gikompirmar sa ulahi. (Gen 35:10) Busa, dayag nga sa dihang ang Kasulatan matagnaong naghisgot bahin sa "usa ka bag-ong ngalan," ang gitumong niini mao ang usa ka ngalan nga tukmang magrepresentar sa tag-iya niini nga ngalan. —Isa 62:2; 65:15; Pin 3:12.

Usahay ang bag-ong mga ngalan gihatag ngadto sa mga tawo nga gituboy sa taas nga mga posisyon sa kagamhanan o ngadto sa mga gihatagan ug espesyal nga mga pribilehiyo. Sanglit ang maong mga ngalan gihatag gikan sa mga superyor, ang pag-ilis sa ngalan mahimong magpasabot usab nga ang tag-iya niining bag-o nga ngalan nailalom sa naghatag niini. Human sa iyang pagkahimong administrador sa pagkaon didto sa Ehipto, si Jose gitawag ug Zapenat-panea. (Gen 41:44, 45) Si Paraon Neko, sa dihang naghimo kang Eliakim nga basalyong hari sa Juda, nag-ilis sa iyang ngalan ingong Jehoiakim. (2Ha 23:34) Sa susama, si Nabucodonosor, sa paghimo kang Matanias ingong iyang basalyo, nag-ilis sa iyang ngalan ingong Zedekias. (2Ha 24:17) Si Daniel ug ang iyang tulo ka Hebreohanong mga kauban, si Hananias, Misael, ug Azarias, gihatagan ug Babilonyanhong mga ngalan human pilia alang sa linaing pagbansay didto sa Babilonya.—Dan 1:3-7.

Ang panghitabo sa ulahing pagkinabuhi sa usa ka tawo usahay naghatag ug pasukaranan nga bansagan siya ug bag-ong ngalan. Pananglitan, si Esau ginganlan ug Edom (nagkahulogang "Pula") gikan sa *pula* nga linat-ang lentihas nga baylo niini iyang gibaligya ang iyang pagkapanganay.—Gen 25:30-34.

Mga Ngalan sa mga Manulonda. Nahisulat sa Bibliya ang personal nga mga ngalan sa duha lamang ka manulonda, ang ngalang Gabriel (nagkahulogang "Usa nga Lig-on ug Lawas nga Iya sa Diyos") ug Miguel (Kinsa ang Sama sa Diyos?). Tingali aron dili makadawat ug dili-nahiangay nga kadungganan o pagsimba, ang mga manulonda usahay wala magbutyag sa ilang mga ngalan ngadto sa mga tawo nga kanila sila nagpakita.—Gen 32:29; Huk 13:17, 18.

Unsa ang nalangkit sa pagkaila sa ngalan sa Diyos?

Ang pisikal nga kalalangan nagpamatuod sa paglungtad sa Diyos, apan wala kini magbutyag sa ngalan sa Diyos. (Sal 19:1; Rom 1:20) Ang pagkaila sa tawo sa ngalan sa Diyos nagkahulogan ug labaw pa kay sa pagkasinati lamang pinaagi sa pulong. (2Cr 6:33) Kini nagkahulogan sa aktuwal nga pagkaila sa Pagkapersona—sa iyang mga katuyoan, kalihokan, ug mga hiyas sumala sa gibutyag sa iyang Pulong. (Itandi ang 1Ha 8:41-43; 9:3, 7; Neh 9:10.) Kini giilustrar sa kahimtang ni Moises, usa ka tawo kinsa 'nailhan ni Jehova pinaagi sa ngalan,' buot ingnon, suod nga nailhan. (Ex 33:12) Si Moises nakapribilehiyo sa pagkakita sa himaya ni Jehova ug usab sa 'pagkadungog sa pagpahayag sa ngalan ni Jehova.' (Ex 34:5) Ang maong kapahayagan dili usa ka pagsubli lamang sa ngalan ni Jehova apan maoy usa ka pahayag bahin sa mga hiyas ug mga kalihokan sa Diyos. "Si Jehova, si Jehova, usa ka Diyos nga maluluy-on ug mapuangoron, mahinay sa kasuko ug dagaya sa mahigugmaong-kalulot ug kamatuoran, nagatipig ug mahigugmaong-kalulot alang sa linibo, nagapasaylo ug kasaypanan ug kalapasan ug sala, apan dili gayod magpahigawas gikan sa silot, nga nagapahamtang ug silot nganha sa mga anak ug nganha sa mga apo tungod sa kasaypanan sa mga amahan, nganha sa ikatulo nga kaliwatan ug nganha sa ikaupat nga kaliwatan." (Ex 34:6, 7) Sa susama, ang awit ni Moises, nga naundan sa mga pulong nga "kay akong ipahayag ang ngalan ni Jehova," nagbatbat sa mga pakiglabot sa Diyos uban sa Israel ug naghubit sa iyang personalidad.—Deu 32:3-44.

Sa dinhi pa si Jesu-Kristo sa yuta, iyang 'gipadayag ang ngalan sa iyang Amahan' ngadto sa iyang mga tinun-an. (Ju 17:6, 26) Bisan tuod nahibalo nang daan sa maong ngalan ug nasinati na sa mga kalihokan sa Diyos sumala sa gitala diha sa Hebreohanong Kasulatan, kini nga mga tinun-an sa ulahi mas nakaila pa gayod kang Jehova pinaagi sa Usa nga "anaa sa sabakan sa Amahan." (Ju 1:18) Si Kristo Jesus hingpit nga naghawas sa iyang Amahan, nga nagbuhat sa mga buhat sa iyang Amahan ug nagasulti, dili gikan sa iyang kaugalingon, kondili sa mga pulong sa iyang Amahan. (Ju 10:37,

38; 12:50; 14:10, 11, 24) Maoy hinungdan nga si Jesus nakaingon, "Siya nga nakakita kanako nakakita usab sa Amahan."—Ju 14:9.

Kini tin-awng nagpakita nga ang tinuod lamang nga nakaila sa ngalan sa Diyos mao ang iyang masinugtanong mga alagad. (Itandi ang 1Ju 4:8; 5: 2, 3.) Busa, ang pasalig ni Jehova diha sa Salmo 91:14 mapadapat ngadto sa maong mga tawo: "Panalipdan ko siya tungod kay nakaila siya sa akong ngalan." Kining ngalana dili usa ka mahikanhong panagang, apan ang Usa nga gitawag niining ngalana makatagana ug proteksiyon alang sa iyang debotadong katawhan. Busa kining ngalana naghawas sa Diyos mismo. Maoy hinungdan nga ang proverbio nag-ingon: "Ang ngalan ni Jehova usa ka malig-ong torre. Nganha niana ang matarong modagan ug mahatagan sa panalipod." (Pr 18:10) Kini mao ang gibuhat sa mga tawo nga nagtugyan sa ilang palas-anon kang Jehova. (Sal 55:22) Sa susama, ang paghigugma (Sal 5:11), pag-awit (Sal 7:17), pagtawag (Gen 12:8), pagpasalamat (1Cr 16:35), pagpanumpa (Deu 6:13), paghinumdom (Sal 119:55), pagkahadlok (Sal 61:5), pagpangita (Sal 83:16), pagsalig (Sal 33:21), pagbayaw (Sal 34:3), ug paglaom (Sal 52:9) sa maong ngalan nagkahulogan nga buhaton kining mga butanga ngadto kang Jehova mismo. Ang mapasipalahong pagsulti bahin sa ngalan sa Diyos maoy pagpanamastamas sa Diyos.—Lev 24:11, 15, 16.

Si Jehova abughoan sa iyang ngalan, nga dili motugot nga adunay kaindig o pagkadili-matinumanon maylabot sa pagsimba. (Ex 34:14; Eze 5:13) Ang mga Israelinhon gisugo nga dili gani hisgotan ang mga ngalan sa ubang mga diyos. (Ex 23:13) Sanglit ang mga ngalan sa bakak nga mga diyos makita man diha sa Kasulatan, dayag nga ang mga paghisgot niini maoy maylabot sa pagsimba sa mga ngalan sa bakak nga mga diyos.

Ang pagkapakyas sa Israel sa pagtuman sa iyang matarong nga mga sugo ingong katawhang naghupot sa ngalan sa Diyos maoy usa ka pagpasipala o paghugaw sa ngalan sa Diyos. (Eze 43:8; Am 2:7) Sanglit ang pagkadili-matinumanon sa mga Israelinhon misangpot sa pagsilot sa Diyos kanila, kini nakahatag usab ug kahigayonan nga mapasipalahan sa ubang mga nasod ang iyang ngalan. (Itandi ang Sal 74:10, 18; Isa 52:5.) Tungod kay wala moila nga ang maong pagkastigo naggikan kang Jehova, kini nga mga nasod nagpasangil nga ang maong mga katalagman nga nahitabo sa Israel maoy tungod sa pagkadili-makahimo ni Jehova sa pagpanalipod sa iyang katawhan. Aron mahinloan ang iyang ngalan gikan sa maong kaulawan, si Jehova milihok alang sa iyang ngalan ug nagpasiguli sa usa ka nahibilin sa Israel ngadto sa ilang yuta.—Eze 36:22-24.

Pinaagi sa pagpadayag sa iyang kaugalingon sa linaing mga paagi, gihimo ni Jehova nga pagahinumdoman ang iyang ngalan. Sa mga dapit diin kini nahitabo, gipangtukod ang mga halaran.—Ex 20:24; itandi ang 2Sa 24:16-18; tan-awa ang JEHOVA.

Ang Ngalan sa Anak sa Diyos. Tungod sa pagpabiling matinumanon hangtod gayod sa kamatayon, si Jesu-Kristo gigantihan sa iyang Amahan ug nakadawat ug mas taas nga posisyon ug "ngalan nga labaw sa tanang uban pa nga ngalan." (Flp 2:5-11) Ang tanan nga nagtinguha ug kinabuhi kinahanglang moila kon unsay gihawasan nianang ngalana (Buh 4:12), lakip na ang posisyon ni Jesus ingong Maghuhukom (Ju 5:22), Hari (Pin 19:16), Hataas nga Saserdote (Heb 6:20), Manlulukat (Mat 20:28), ug Pangulong Ahente sa kaluwasan.—Heb 2:10; tan-awa ang JESU-KRISTO.

Si Kristo Jesus ingong "Hari sa mga hari ug Ginoo sa mga ginoo" manguna usab sa langitnong kasundalohan aron sa pagpakiggubat diha sa pagkamatarong. Ingong tigpahamtang sa panimalos sa Diyos, siya magapasundayag sa gahom ug katakos nga wala gayod mahibaloi niadtong nakigaway kaniya. Busa, haom gayod nga "siya adunay ngalan nga walay usa nga nahibalo gawas sa iyang kaugalingon."—Pin 19:11-16.

Nagkadaiyang mga Gamit sa Pulong nga "Ngalan." Ang usa ka partikular nga ngalan mahimong 'itawag' sa usa ka tawo, siyudad, o tinukod. Si Jacob, sa dihang gisagop ang mga anak nga lalaki ni Jose ingong iyang kaugalingon, miingon: "Ang akong ngalan pagatawgon diha kanila ug ang ngalan sa akong mga amahan, si Abraham ug si Isaac." (Gen 48:16; tan-awa usab ang Isa 4:1; 44:5.) Ang kamatuoran nga ang mga Israelinhon gitawag sa ngalan ni Jehova nagpakita nga sila iyang katawhan. (Deu 28:10; 2Cr 7:14; Isa 43:7; 63:19; Dan 9:19) Gibutang usab ni Jehova ang iyang ngalan diha sa Jerusalem ug sa templo, sa ingon nagdawat niini ingong ang nahiangayng sentro sa iyang pagsimba. (2Ha 21:4, 7) Gipalabi ni Joab nga dili taposon ang pag-ilog sa Raba aron ang iyang ngalan dili maoy itawag niana nga siyudad, sa ato pa, aron dili pasidunggan sa pag-ilog niini.—2Sa 12:28.

Ang usa ka tawo nga mamatay nga walay gibilin nga anak nga lalaki daw 'nagkuha' sa iyang ngalan. (Num 27:4; 2Sa 18:18) Busa, ang kahikayan sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki nga gilatid sa Moisesnong Balaod nakatabang sa pagpreserbar sa ngalan sa namatay nga lalaki. (Deu 25:5, 6) Sa laing bahin, ang paglaglag sa usa ka nasod, katawhan, o banay nagkahulogan sa pagpapas sa ilang ngalan.—Deu 7:24; 9:14; Jos 7:9; 1Sa 24:21; Sal 9:5.

Ang pagsulti o paglihok 'sa ngalan sa' laing tawo nagtumong sa pagbuhat sa ingon isip usa ka hawas

nianang tawhana. (Ex 5:23; Deu 10:8; 18:5, 7, 19-22; 1Sa 17:45; Est 3:12; 8:8, 10) Sa susama, ang pagdawat sa usa ka tawo sa ngalan sa usa ka partikular nga tawo nagpasabot sa pag-ila nianang tawhana. Busa, ang 'pagdawat sa usa ka manalagna sa ngalan sa usa ka manalagna' nagkahulogan sa pagdawat sa usa ka manalagna tungod kay siya usa man ka manalagna. (Mat 10:41, *KJ, NW*) Ug ang pagbawtismo "sa ngalan sa Amahan ug sa Anak ug sa balaang espiritu" nagkahulogan sa pag-ila sa Amahan, sa Anak, ug sa balaang espiritu.—Mat 28:19.

Reputasyon o Kabantog. Sa paggamit diha sa Kasulatan, ang "ngalan" sagad nagtumong sa kabantog o reputasyon. (1Cr 14:17, *ftn* sa *Rbi8*) Ang pagduhig sa ngalan sa usa ka tawo nagkahulogan sa paghimog bakak nga akusasyon batok sa maong tawo, nga nagmantsa sa iyang reputasyon. (Deu 22:19) Ang 'pagsalikway sa ngalan sa usa ka tawo ingong daotan' nagkahulogan sa pagkahanaw sa maayong reputasyon. (Luc 6:22) Maoy aron sa paghimog usa ka "bantog nga ngalan" alang sa ilang kaugalingon ingong pagsupak kang Jehova nga ang mga tawo nagtukod ug usa ka torre ug usa ka siyudad human sa Lunop. (Gen 11:3, 4) Sa laing bahin, si Jehova nagsaad sa pagpadako sa ngalan ni Abram kon siya mobiya sa iyang yuta ug sa iyang mga paryente aron moadto sa laing yuta. (Gen 12:1, 2) Ingong pamatuod sa katumanan niana nga saad, diyutay lamang nga mga ngalan sa karaang kapanahonan ang nahimong sama ka bantog sa ngalan ni Abraham hangtod niining adlawa, ilabina ingong mga panig-ingnan sa talagsaong pagtuo. Milyonmilyon gihapon ang nanangkon ingong mga manununod sa mga panalangin ni Abraham tungod sa unodnong kagikan. Sa susama, gihimong bantog ni Jehova ang ngalan ni David pinaagi sa pagpanalangin kaniya ug sa paghatag kaniya ug mga kadaogan batok sa mga kaaway sa Israel.—1Sa 18:30; 2Sa 7:9.

Sa pagkahimugso ang usa ka tawo walay reputasyon, ug busa ang iyang ngalan maoy usa lamang ka bansagon nga nagpaila kaniya. Maoy hinungdan nga ang Ecclesiastes 7:1 nag-ingon: "Ang usa ka ngalan mas maayo pa kay sa maayong lana, ug ang adlaw sa kamatayon kay sa adlaw nga natawhan." Dili sa pagkahimugso, kondili panahon sa katibuk-ang pagkinabuhi sa usa ka tawo nga ang iyang "ngalan" makabaton ug tinuod nga kahulogan pinaagi sa pag-ila kaniya ingong usa ka tawo nga nagbuhat sa pagkamatarong o ingong usa nga nagbuhat sa pagkadaotan. (Pr 22:1) Tungod sa pagkamatinumanon ni Jesus hangtod sa kamatayon, ang iyang ngalan nahimong usa ka ngalan nga "gikahatag taliwala sa mga tawo nga pinaagi niini kita gayod maluwas," ug siya "nakapanunod sa usa ka ngalan nga mas hamili" kay nianang sa mga manulonda. (Buh 4:12; Heb 1:3, 4) Apan si Solomon, kang kinsa gipahayag ang paglaom nga ang iyang ngalan mahimo unta nga "labawng halangdon" kay sa ngalan ni David, namatay ingong dili maunongon sa matuod nga pagsimba. (1Ha 1:47; 11:6, 9-11) "Ang ngalan sa mga daotan madunot," o mahimong lang-og. (Pr 10:7) Tungod niini ang usa ka maayong ngalan "pagapilion inay ang daghang bahandi."—Pr 22:1.

Mga Ngalan nga Nahisulat sa "Basahon sa Kinabuhi." Mopatim-aw nga si Jehova nga Diyos, sa mahulagwayong pagkasulti, nagasulat ug mga ngalan diha sa basahon sa kinabuhi sukad pa "sa pagkatukod sa kalibotan." (Pin 17:8) Sanglit si Kristo Jesus naghisgot kang Abel ingong buhi sa panahon "sa pagkatukod sa kalibotan," kini nagpakita nga ang gitumong mao ang kalibotan sa tubsonong katawhan nga mitungha human manganak si Adan ug Eva. (Luc 11:48-51) Ang ngalan ni Abel dayag nga mao ang unang natala diha sa maong simbolikong linukot nga basahon.

Apan, ang mga ngalan nga makita diha sa linukot nga basahon sa kinabuhi dili maoy mga ngalan sa mga tawo nga gimbut-an nang daan aron makabaton sa pag-uyon sa Diyos ug sa kinabuhi. Tinuod gayod kini tungod kay ang Kasulatan naghisgot bahin sa 'pagpapas' sa mga ngalan gikan sa "basahon sa kinabuhi." Busa mopatim-aw nga gawas lamang nga ang usa ka tawo mahimong usa ka alagad ni Jehova nga ang iyang ngalan mahisulat diha sa "basahon sa kinabuhi," ug gawas lamang kon siya magpadayong matinumanon nga ang iyang ngalan magpabilin diha sa maong basahon.—Pin 3:5; 17:8; itandi ang Ex 32:32, 33; Luc 10:20; Flp 4:3; tan-awa usab ang KINABUHI.

Mga Ngalan nga Nahisulat sa Linukot nga Basahon sa Kordero. Sa susama, ang mga ngalan sa mga tawo nga misimba sa simbolikong mapintas nga mananap wala isulat diha sa linukot nga basahon sa Kordero. (Pin 13:8) Ang maong mapintas nga mananap nakadawat sa iyang awtoridad, gahom, ug trono gikan sa dragon, si Satanas nga Yawa. Busa kadtong misimba sa mapintas nga mananap maoy bahin sa 'binhi sa halas.' (Pin 13:2; itandi ang Ju 8:44; Pin 12:9.) Bisan sa wala pa manganak si Adan ug Eva, gipakita ni Jehova nga Diyos nga aduna unyay panag-away tali sa 'binhi sa babaye' ug sa 'binhi sa halas.' (Gen 3:15) Busa sukad sa pagkatukod sa kalibotan gitino nang daan nga walay ngalan sa mga magsisimba sa mapintas nga mananap ang mahisulat diha sa linukot nga basahon sa Kordero. Ang mga tawo lamang nga sagrado sa panglantaw sa Diyos ang makapribilehiyo niana.—Pin 21:27.

Tungod kay kini nga linukot nga basahon iya sa Kordero, makataronganon lamang nga ang mga ngalan nga makaplagan diha niini maoy mga tawo nga gihatag kaniya sa Diyos. (Pin 13:8; Ju 17:9, 24) Busa makaiikag nga ang sunod nga paghisgot bahin sa Kordero diha sa basahon sa Pinadayag naghulagway kaniya ingong nagbarog diha sa Bukid sa Zion uban sa 144,000 ka tawo nga gipalit gikan sa katawhan.—Pin 14:1-5.

NGIPON. Gahi, samag-bukog nga mga sangkap sulod sa baba nga gigamit sa pag-usap sa pagkaon ug, kon bahin sa mga hayop, kini usab gigamit ingong mga hinagiban.

Si Job, ang matinumanong alagad sa Diyos, nga hapit mamatay tungod sa iyang mga pag-antos, miingon: "Ako nakalingkawas nga ingon lamang sa *panit sa akong ngipon."* (Job 19:20) Mopatim-aw nga si Job nag-ingon lamang nga siya halos wala makalingkawas o lugos nga makalingkawas. Siya nakalingkawas nga ingon lamang sa panit sa iyang ngipon, sa ato pa, uban sa "panit" nianang kon tanawon walay panit.

Ang *pagkagot sa ngipon* sagad nga gigamit sa paghubit sa nagaalintabong kapungot (Job 16:9; Buh 7:54) o tumang kasakit o pagkawala sa paglaom. (Mat 8:12; 13:42, 50; 22:13; 24:51; 25:30) Ang maong pagkagot lagmit nga inubanan ug sakit nga mga pulong ug mapintas nga paglihok batok sa usa nga gikasuk-an.

Sa Amos 4:6 ang ekspresyong *"kahinlo sa mga ngipon"* gipakasama sa "kakulang sa tinapay," nga naglarawan sa mga kahimtang nga walay makaon.

Ang ngipon nagsimbolo usab sa malaglagong gahom sa usa ka nasod o katawhan. (Dan 7:5, 7, 19; Joe 1:6; Pin 9:8) Ang daotang mga kaaway sa matarong gipakasama ni David sa mabangis nga mga leyon, ug siya nangaliya sa Diyos nga hampakon sila diha sa apapangig ug *pungagon ang ilang mga ngipon.* Tungod niini sila dili na makahimog kadaot. (Sal 3:7; 58:6) Ang mini nga mga manalagna sa Israel gihulagway ingong hakog ug hangol, *"nga nagapaak pinaagi sa ilang mga ngipon,"* ug nagabalaan sa gubat batok kang bisan kinsa nga wala magpakaon kanila.—Miq 3:5; itandi ang Eze 34:2, 3; Mat 7:15; Buh 20:29.

Sa mga adlaw una pa malaglag ang Jerusalem, ang komon nga panultihon sa katawhan mao: "Ang mga amahan mao ang mikaon sa hilaw nga ubas, apan *ngipon* sa mga anak ang *mingilo."* (Jer 31:29; Eze 18:2-4) Pinaagi niini buot nilang ipahigawas ang ilang kaugalingon aron dili sila mabasol sa daotang mga kahimtang nga midangat sa nasod tungod sa pagkadaotan niini, nga nag-ingong ang ilang naagoman maoy sangpotanan sa gihimo sa ilang mga amahan.

NGIWNGIW. Tan-awa ang BUKAW, NGIWNGIW.

NIBEL. Usa ka himan nga gigamit sa pagtino nga lebel ang ibabawng bahin sa usa ka butang o eskuwalado kini ngadto sa tunton. Ang "nibel" (Heb., *mish·qe'leth* o *mish·qo'leth*) gigamit sa mga panday, mga kantero, ug ubang mga artesano sa karaang kapanahonan sa pagtino nga tukma ang pinahigda nga sukod sa dihang magtukod ug mga paril ug lainlaing mga tinukod, samtang ang tunton maoy gigamit sa pagtino nga tukma ang pinatindog nga sukod. Ang Ehiptohanong mga kantero lagmit migamit ug nibel nga may porma nga sama sa letrang "A" nga may mubong tunton nga nagbitay gikan sa tumoy niana. Dayag nga kon ang tunton motakdo sa marka sa tunga diha sa babag, kini magpaila nga patag ang gitungtongan niana. Apan ang Kasulatan wala maghubit sa mga nibel, ug kini naghisgot lamang niini nga himan sa mahulagwayong mga paagi.

Ang nibel lagmit nga gigamit aron ang tinukod matukod sa hustong paagi o aron matino ang kaligon sa tinukod alang sa pagpreserbar niini. Gitagna ni Jehova nga iyang gamiton ngadto sa sukihang Jerusalem "ang pising igsusukod nga gigamit sa Samaria ug usab ang nibel nga gigamit sa balay ni Ahab." Gisukod sa Diyos ang Samaria ug ang balay ni Haring Ahab ug kini nakaplagan nga daotan ug hiwi sa moral, nga miresulta sa ilang kalaglagan. Sa ingon usab, ang Diyos maghukom sa Jerusalem ug sa mga magmamando niini, magladlad sa ilang pagkadaotan ug magpadangat ug kalaglagan niana nga siyudad. Kini nga mga hitabo midangat gayod niadtong 607 W.K.P. (2Ha 21:10-13; 10:11) Pinaagi kang Isaias ang daotang mga hambogiro ug mga magmamando sa katawhan sa Jerusalem gipahibalo sa ilang umaabot nga katalagman ug sa kapahayagan ni Jehova: "Akong pagahimoon ang hustisya ingong pising igsusukod ug ang pagkamatarong ingong nibel." Ang mga sukdanan sa tinuod nga hustisya ug sa tinuod nga pagkamatarong magbutyag kon kinsa gayod ang tinuod nga mga alagad sa Diyos ug kinsa ang dili, nga moresulta sa pagkaluwas o kaha sa pagkalaglag.—Isa 28:14-19.

NIBHAZ. Usa ka bathala nga gisimba sa mga Avihanon, nga gipapuyo sa hari sa Asirya sa teritoryo sa Samaria human madestiyero ang mga Israelinhon sa dihang napukan ang napulo-ka-tribong gingharian. (2Ha 17:24-31) Gawas sa mubong paghisgot sa Kasulatan bahin kang Nibhaz, walay tinong ikasulti labot sa kinaiyahan o dagway niini nga diyos.

NIBSAN. Usa ka siyudad sa kamingawan sa Juda. (Jos 15:20, 61, 62) Ang tukmang nahimutangan sa Nibsan wala mahibaloi. Apan gituohan nga

lagmit mao kini ang Khirbet el-Maqari, nga nahimutang sa usa ka patag nga tagaytay nga mga 16 km (10 mi) sa HS sa Jerusalem.

NICANOR [lagmit, Nagsakop]. Usa sa pito ka lalaki nga "puno sa espiritu ug kaalam" nga giaprobahan sa mga apostoles sa pagdumala sa adlaw-adlaw nga pag-apod-apod ug pagkaon sa unang kongregasyon sa Jerusalem.—Buh 6:1-6.

NICODEMO [Nagsakop sa Katawhan]. Usa ka Pariseo ug magtutudlo sa Israel, usa ka magmamando sa mga Hudiyo (nga mao, usa ka membro sa Sanhedrin) kinsa gihisgotan lamang diha sa Ebanghelyo ni Juan. Si Nicodemo nakadayeg sa mga ilhanan nga gihimo ni Jesus didto sa Jerusalem sa panahon sa Paskuwa sa 30 K.P. Busa, siya miduaw kang Jesus usa ka gabii niana ug miila nga si Jesus naggikan gayod sa Diyos. (Lagmit nga tungod sa kahadlok sa mga Hudiyo nga iyang gihimo kining unang pagduaw panahon sa kagabhion.) Ngadto kang Nicodemo nga si Jesus naghisgot bahin sa pagkahimong "ipanganak pag-usab" aron makakita sa Gingharian sa Diyos, nga wala pay tawo nga nakasaka sa langit, bahin sa gugma sa Diyos nga gipakita pinaagi sa pagpadala sa Anak nganhi sa yuta, ug bahin sa panginahanglan sa pagpasundayag ug pagtuo.—Ju 2:23; 3:1-21.

Mga duha ug tunga ka tuig sa ulahi, sa Pista sa mga Balongbalong, ang mga Pariseo nagpadalag mga polis sa pagdakop kang Jesus. Sa dihang mipauli ang mga polis nga walay dala, ang mga Pariseo nagpakamenos kanila tungod sa pagtaho nga pabor kang Jesus, nga niana si Nicodemo misulti nga nag-ingon: "Ang atong balaod dili magahukom sa usa ka tawo gawas kon kini makapaminaw una gikan kaniya ug mahibaloan ang iyang gibuhat, dili ba?" Tungod niini gibiaybiay siya sa uban. (Ju 7:45-52) Human sa kamatayon ni Jesus, si Nicodemo uban kang Jose nga taga-Arimatea, ang hadlokan nga tinun-an, nagdalag usa ka bug-at nga rolyo sa mira ug mga *aloe* (mga 100 ka Romanhong libra [33 kg; 72 lb]), usa ka mahal nga gasa, nga gamiton sa pag-andam sa lawas ni Jesus alang sa paglubong. (Ju 19:38-40) Walay pamatuod sa Kasulatan nga nagpaluyo o nagsupak sa mga tradisyon nga nag-ingon nga si Nicodemo sa ulahi nahimong tinun-an, nga gipalagpot sa Sanhedrin ug sa Jerusalem, namatay nga usa ka martir, ug uban pa.

NICOLAS [Nagsakop sa Katawhan].

1. Usa sa pito ka kuwalipikadong lalaki nga girekomendar sa kongregasyon ngadto sa mga apostoles aron itudlo ingong mga tig-apod-apod ug pagkaon aron maseguro ang pagkamakiangayon ug pagkawalay-pinalabi taliwala sa unang kongregasyon sa Jerusalem human sa Pentekostes, 33 K.P. Sa pito, si Nicolas lamang ang gitawag nga "usa ka kinabig nga taga-Antioquia," nga nagpasabot nga tingali siya lamang ang dili-Hudiyo sa grupo, ang Gregong mga ngalan sa uban maoy kasagaran bisan taliwala sa kinaiyanhong mga Hudiyo.—Buh 6:1-6.

2. "Ang sekta ni Nicolas" (o mga Nicolasnon) gihukman diha sa duha sa pito ka sulat ngadto sa mga kongregasyon sa kapitulo 2 ug 3 sa Pinadayag. Ang "manulonda" sa kongregasyon sa Efeso gidayeg tungod kay iyang gidumtan "ang mga buhat sa sekta ni Nicolas," nga gidumtan usab ni Kristo Jesus. (Pin 2:1, 6) Apan sa kongregasyon sa Pergamo dihay "nangupot pag-ayo sa pagtulon-an sa sekta ni Nicolas," nga gikan niana sila giawhag sa pagbiya ug sa paghinulsol.—Pin 2:12, 15, 16.

Gawas sa gisulat dinhi sa Pinadayag bahin sa sekta ni Nicolas, wala nay nahibaloan pa bahin niini, kon bahin man sa mga buhat ug mga pagtulon-an niini nga gihukman, o sa gigikanan ug kaugmaran niini. Ang panumpay nga "maingon man" nga misunod dayon sa paghisgot sa imoral ug idolatrosong dalan nga gisubay sa mga Israelinhon tungod "sa pagtulon-an ni Balaam" (Pin 2:14, 15) tingali nagpaila sa pipila ka kaamgiran, apan ang Pinadayag mihimog kalainan sa duha. Walay katarongan nga ilangkit ang sekta kang Nicolas nga usa ka Kristohanon sa Antioquia (Num. 1) tungod lamang kay siya ang bugtong tawo nga nagbaton usab sa maong ngalan diha sa Bibliya, sama sa gihimo sa pipila sa unang mga magsusulat sa simbahan. Ni makataronganon ang pag-ingon nga ang usa ka nag-apostatang sekta naggamit sa iyang ngalan aron dawaton ang ilang sayop nga binuhatan. Lagmit si Nicolas maoy usa ka wala-hiilhi nga indibiduwal sa Bibliya nga kaniya gingalan ang dili-diyosnong sekta.

NICOPOLIS [Siyudad sa Pagpangdaog]. Usa ka siyudad diin si apostol Pablo nakahukom nga magpalabay sa tingtugnaw sa panahon sa usa sa iyang mga panaw ug nga ngadto niini iyang giawhag si Tito nga moadto. (Tit 3:12) Ang nota sa katapusan sa sulat ni Pablo ngadto kang Tito diha sa *King James Version,* nga nagpakitang kini gisulat "didto sa Nicopolis sa Macedonia," dili makaplagan sa labing karaan nga mga manuskrito. Dayag nga si Pablo wala magsulat sa iyang sulat didto sa Nicopolis, sanglit ang Tito 3:12 nagpakita nga siya wala pa didto apan naglaraw pa lang nga magpalabay sa tingtugnaw didto.

Sa lainlaing karaang mga siyudad nga ginganlag Nicopolis, ang Nicopolis sa Epirus nga nahimutang sa usa ka peninsula sa AK sa Gresya ug mga 10 km (6 mi) sa A sa Preveza, daw mohaom kaayo sa gihisgotan sa Bibliya. Kay usa ka prominenteng siyudad, kini maoy usa ka maayong dapit alang sa pagwali ni Pablo sa maayong balita, ug kini nahi-

mutang nga daling maadto ni Pablo (nga lagmit niadtong higayona didto sa Macedonia) ug ni Tito (nga didto sa Creta). Lagmit nga didto sa Nicopolis giaresto si Pablo ug unya gidala ngadto sa Roma aron ibilanggo sa kataposang higayon ug patyon.

Gitukod ni Octavian (Agusto) ang Nicopolis aron sa paghandom sa iyang kadaogan sa gubat diha sa kadagatan (niadtong 31 W.K.P.) batok kang Antony ug Cleopatra didto sa kanait nga Actium. Ang Actianhong mga Dula nga iyang gimugna ingong pasidungog sa diyos nga si Apolo naghandom usab niini nga hitabo. Ang siyudad mismo nag-okupar sa dapit sa Romanhong kampo, ug sa dapit diin nahimutang kanhi ang iyang tolda, si Octavian nagtukod ug templo alang sa diyos nga si Neptune. Ang kadaghanan sa mga edipisyong pangpubliko sa siyudad, sumala sa historyador nga si Josephus, gitukod tungod sa interes ug sa pinansiyal nga tabang ni Herodes nga Bantogan.—*Jewish Antiquities,* XVI, 147 (v, 3).

NIDO. Usa ka siyudad nga nahimutang sa Peninsula sa Resadiye, nga miabot gikan sa HK nga bahin sa Asia Minor ngadto sa Dagat Aegean, taliwala sa mga pulo sa Rodas ug Cos.

Bisan tuod ang Nido wala hinganli niini nga mga higayon, si apostol Pablo lagmit miagi sa maong siyudad sa iyang pagpauli gikan sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw, niadtong mga 52 K.P. (Buh 18:21, 22), ug ingon man sa naghinapos ang iyang ikatulong panaw, niadtong mga 56 K.P., sa dihang ang barko nga iyang gisakyan midunggo sa Rodas ug Cos. (Buh 21:1) Apan, espesipiko kining gihisgotan sa Buhat 27 maylabot sa panaw ni Pablo niadtong mga 58 K.P. aron moatubang kang Emperador Nero didto sa Roma. Sa pagbiya sa Mira, ang barko nga gisakyan ni Pablo ug sa ubang mga binilanggo midunggo sa Nido. (Buh 27:5-7) Kon pabor ang hangin, kini nga panaw nga mga 240 km (150 mi) tingali mokabat lamang ug usa ka adlaw, apan kay sungsongon ang hangin nga gihisgotan sa asoy mao nga gidangtan ug "ubay-ubayng mga adlaw" ang maong pagbiyahe. Ang ilang gisakyan nga "sakayan gikan sa Alejandria" maoy kargahanag mga lugas, tingali usa sa daghang sakayan nga kanunayng nagdala ug mga abot sa uma gikan sa Ehipto paingon sa Roma ug lagmit kanunayng naglawig sa usa ka mas direktang ruta gikan sa Alejandria tabok sa Dagat Mediteranyo paingon sa Roma. (Buh 27:38) Apan, tungod sa kusog nga hangin nga gihisgotan sa mga bersikulo 4 ug 7 lagmit napugos ang sakayan nga motipas ug modunggo sa Mira. Ang usa ka dako, lisod manehoon nga sakayan nga puno sa mga lugas hinay gayod modagan diha sa sungsongon nga hangin, ug mao nga kini sa kataposan nakaabot sa Nido "nga naglisod." Ang dili pa dugayng mga pagpangubkob sa maong dapit nagpadayag ug daghang butang mahitungod niining dapita. Ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* Suplementaryo nga Tomo, p. 169, naghubit niini nga dapit: "Ang usa ka ubos ug hiktin nga yuta . . . nagdugtong sa pangunang bahin sa peninsula sa Nido ngadto sa usa ka hataas nga yuta nga nagsalipod sa duha ka maayong pantalan diha sa isigkakilid niining hiktin nga yuta. Ang mas dakong pantalan sa H lagmit mao ang pantalan alang sa negosyo diin ang mga barko nga paingon sa kasadpan o amihanan sama sa gisakyan ni Pablo (Buhat 27:7) magpalurang sa dili maayong panahon una pa mopadayon sa ilang panaw saylo sa punta nga apupa sa hangin. Sa mga tampi sa mga pantalan adunay mga pondohanan sa barko; mga bodega . . . , mga tiyanggihan; gagmayng mga teatro; ug usa ka templo ni Dionysus."—Giedit ni K. Crim, 1976.

Human hisgoti ang pag-abot sa Nido, ang rekord nag-ingon nga "tungod kay ang hangin wala man motugot kanamo sa pagpadayon sa unahan, milawig kami nga salipod sa Creta sa Salmone." (Buh 27:7) Mopatim-aw nga sila dili 'makapadayon' sa ilang giplanong ruta sa pagtabok sa Dagat Aegean agi sa habagatang tumoy sa Gresya ug dayon ngadto sa Roma, kay ang sungsongon nga hangin nagpugos kanila nga magpahabagatan paingon sa Creta ug molawig nga salipod sa kabaybayonan niini. Ingon sa gipakita sa Buhat 27:9, kadto maoy panahon sa tinghunlak, ug ang mga nagdumala sa sakayan tinong nag-apura nga makapadayon sa pagpanaw una pa moabot ang mga kahimtang sa panahon nga mas peligroso ang paglawig.

NIGRO [gikan sa Lat., nga nagkahulogang "Dagtom; Itom"]. Ang Latin nga angga nga gihatag kang Simeon, usa sa "mga manalagna ug mga magtutudlo" sa kongregasyon sa Antioquia, Sirya. —Buh 13:1.

NILO. Ang Gregong ngalan nga gingalan sa suba nga ang amihanang bahin sa walog niini mao ang yuta sa karaang Ehipto, nga naghimo nianang yutaa nga usa gayod ka tabunok nga dapit sa suba. (MAPA, Tomo 1, p. 531) Diha sa Hebreohanong Kasulatan ang terminong *ye'or'* (usahay *ye'ohr'*) kanunayng nagtumong sa suba. Kini nga pulong nagkahulogang "sapa" o "kanal" (sama nianang sa Daniel 12:5 ug Isaias 33:21) o "punog-tubig nga kanal" (usa ka tunel nga gihimo sa pagmina, sama nianang sa Job 28:10). Sa usa ka kahimtang ang *ye'or'* gigamit sa pagtumong sa Suba sa Tigris (Hidekel sa Bibliya) sa Mesopotamia. (Dan 12:5-7; itandi ang 10:4.) Ang tanang ubang mga teksto, ingon sa gipakita sa konteksto niini, nagtumong sa Nilo o, kon kini plural, ngadto sa kasapaan sa Nilo. (Sal 78:44; Isa 7:18) Ang Ehiptohanong ngalan (*jrw*)

alang sa suba, nga sukad pa sa gitawag nga Ikanapulog-walong Dinastiya, susama kaayo sa Hebreohanon.

Ang Giagosan sa Nilo. Ang Nilo giila sa kadaghanan nga mao ang kinatas-ang suba sa yuta. Ang gitas-on niini nga 6,671 km (4,145 mi) gisukod gikan sa mga tinubdan niini, nga naggikan sa mga lanaw nga rehiyon sa modernong Rwanda ug Burundi. Kini nga mga tinubdan moagos ngadto sa Lake Victoria, ug gikan niining dapita usa ka suba ang moagos padulong sa Lake Albert (Lake Mobutu Sese Seko); sa unahan pag diyutay diha sa amihanan kini nga suba gitawag ug Puti nga Nilo. Sa Khartoum, ang Puti nga Nilo mahiusa sa Asul nga Nilo, nga mobul-og gikan sa kabukiran sa amihanang Etiopia. Sa amihanan sa Khartoum ang suba mahimo nang sentro sa Nilo, ug tungod niini may usa na lamang ka suba nga maghatag ug dugang pang suplay sa tubig, ang Suba sa Atbara, diin magtagbo kini ug ang Nilo mga 300 km (190 mi) sa AS sa Khartoum. Dayon ang Nilo molikoliko latas sa awaawng kapatagan sa bukid sa amihanang Sudan, nga moagi sa unom ka salog sa gahing bato nga granito ug mahimong unom ka dagkong busay tali sa Khartoum ug Aswan (Syene sa Bibliya), ang dapit diin nahimutang ang utlanan tali sa Nubia ug sa karaang Ehipto. Sa kataposan, kay nawad-an sa kadaghanang tubig niini tungod sa pagsuyop sa naglagiting nga kainit sa adlaw ug sa dakong konsumo sa irigasyon sa Ehipto, sa mga 2,700 km (1,700 mi) sa A sa Khartoum ang katubigan sa Nilo moagos ngadto sa Dagat Mediteranyo.

Ang Walog sa Nilo medyo hiktin ubay sa kadaghanang dapit nga giagosan sa suba. Latas sa kinadak-ang bahin sa Nubia ang suba moagos sa usa ka hiktin nga lugot, nga sa isigkakilid maoy desyerto. Sa amihanan sa Aswan, nga kanhi mao ang Ibabaw nga Ehipto, ang walog nagkalapad, apan ang batoong mga pangpang sa isigkakilid dili gayod mokapin sa mga 20 km (12 mi) ang gintang. Apan sa dihang ang suba makaabot sa rehiyon nga A lamang sa modernong Cairo, kini mabahin ngadto sa duha ka pangunang mga sanga, karon gitawag nga Rosetta ug Damietta, nga ginganlan sumala sa mga ngalan sa dunggoanan nga mga siyudad nga nahimutang sa mga bokana niining maong mga sanga diha sa kabaybayonan sa Mediteranyo. Kining pagagos sa katubigan sa Nilo maoy nakapatungha sa lamakong Delta sa Nilo. Sa karaang kapanahonan ang suba adunay ubang mga sanga, ang klasikal nga mga Gregong historyador ug mga geograpo naghisgot ug mga lima ngadto sa pito ka sanga. Kini nga mga sanga ug ang pipila ka kasapaan natabonan na sa mga binanlas ug maong migamay na pag-ayo o kaha nahanaw na.

Kahinungdanon sa Tinuig nga Pagbaha. Ang usa ka butang nga talagsaon bahin niining dakong suba mao ang kanunayng pagtubo niini kada tuig ug ang pagbaha sa mga tampi niini ubay sa agrikultural nga kabalangayan. Tungod kini sa kusog nga pagbunok sa ulan panahon sa ting-ulan (maingon man sa pagkatunaw sa niyebe gikan sa kabukiran) sa Etiopia, nga maghimo sa Asul nga Nilo nga usa ka nagabul-og nga sapa nga moagos ngadto sa dapit diin matagbo niini ang Puti nga

Kasagarang talan-awon ubay sa Nilo didto sa Ehipto

Nilo, nga magdala ug tabunok nga binanlas gikan sa kabukiran sa Etiopia. Ang Suba sa Atbara naghatag usab ug dugang inagos aron modako ang bul-og sa tubig sa Nilo. Sa wala pa tukora ang Aswan High Dam, ang suba mosugod sa pagdako diha sa Ehipto sugod sa Hunyo, nga modako pag-ayo sa Septiyembre ug human niana anam-anam nga mokunhod. Sa pagkunhod niini, ang katubigan magbilin ug manipis nga lut-od sa lapok nga mahimong tabunok kaayong yuta.

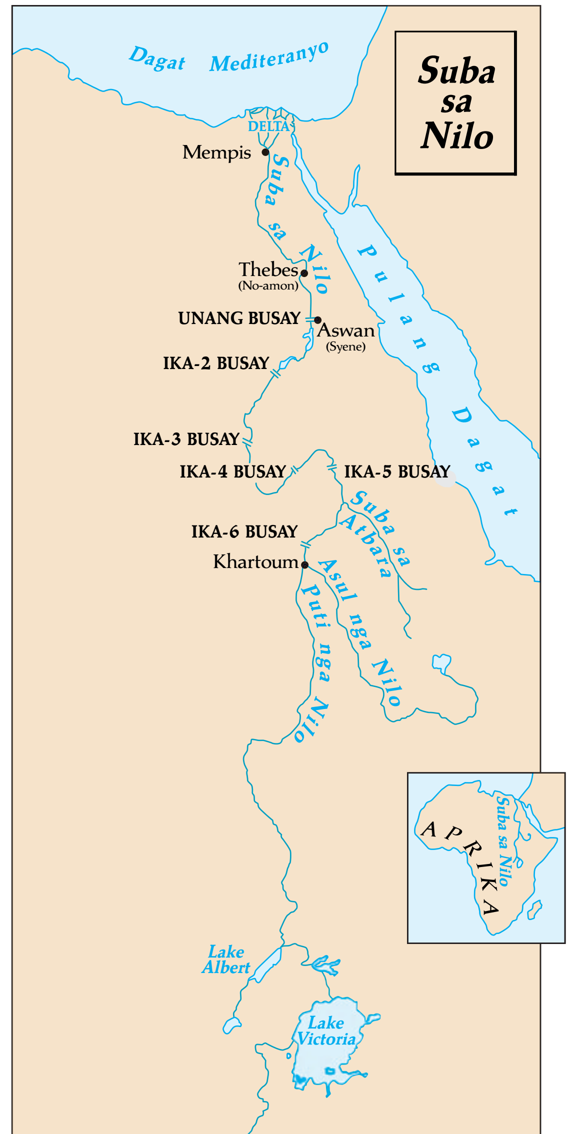
Diha sa usa ka halos walay ulan nga yuta, ang agrikultura sa Ehipto bug-os nagdepende niining tinuig nga mga pagbaha sa ubos nga kayutaan. Ang dili igong pagtubo sa tubig sama rag epekto sa hulaw, nga makapahinabog gutom; samtang ang sobrang pagtubo makapahinabog kadaot sa sistema sa irigasyon (maingon man sa kabalayan). Ang kabalaka sa mga Ehiptohanon labot sa igong gidakon sa pagbaha makita diha sa mga Nilometro (mga instrumento sa pagsukod sa lebel sa tubig sa suba) nga nadiskobrehan sa karaang mga dapit. Kon wala kining maong mga pagbaha, ang dili-kaayo layong mga desyerto magkadako gikan sa isigkakilid hangtod nga moabot kini sa mga tampi sa suba. Hinunoa, ang pagtubo ug pagkunhod sa Nilo, gawas lang sa pipila ka eksepsiyon, makanunayon kaayo nga tungod niana ang Ehipto sa tibuok nga kasaysayan niini nailado tungod sa dagayang abot ug sa maayong agrikultura niini.

Kining bug-os nga pagsalig sa ekonomiya sa Ehipto sa katubigan sa Nilo maayo kaayong pagkailustrar diha sa damgo ni Paraon, ang pito ka tambok nga baka nga migula sa Nilo ug naningaon sa mga sagbot sa Nilo, samtang ang pito ka niwang nga baka naggikan gihapon niana. Kini haom nga naghulagway sa daling pagkahurot sa maayong abot tungod sa dili mabungahong katuigan gumikan sa dili igong pagbaha.—Gen 41:17-21.

Ang pagsanap sa katubigan sa Nilo diha sa mga tampi niini gigamit aron sa paghubit sa pagdasdas sa nagamartsang kasundalohan (Jer 46:7, 8; 47:2, 3), samtang ang manalagnang si Amos naggamit sa pagtubo ug pagkunhod sa katubigan sa Nilo aron sa paghulagway sa kasamok nga modangat sa dili-matinumanong Israel. (Am 8:8; 9:5) Ang paghubas sa Nilo gigamit sa ubang mga manalagna ingong ilustrasyon sa paghulagway sa kadaot nga modangat sa Ehipto tungod sa paghukom sa Diyos batok sa nasod. Ang paghubas sa Nilo dili lamang magdaot sa agrikultura ug sa pagpamuhig kahayopan apan makadaot usab sa industriya sa pangisda ug sa paggama ug lino.—Isa 19:1, 5-10; Eze 29:9, 10; Zac 10:11.

Aron makapondo ug tubig sa baha nga gamiton sa ulahi diha sa irigasyon panahon sa pagpananom, ang mga Ehiptohanon naghimog mga diki nga yuta aron maalihan ang lapokong katubigan diha sa dagkong mga dal-as. Busa sa dihang gipahinabo ni Jehova ang unang hampak sa Ehipto, nga naghimo sa tubig niini nga dugo, ang Nilo mismo, ang tubig sa kasapaan niini ug ang mga punog-tangbo nga mga linaw, ug ang "pinondo nga mga tubig" nangahimong dugo.—Ex 7:14-25.

Uban Pang mga Kinaiyahan Niini. Gawas pa sa pagtaganag tubig alang sa mga tanom ug sa binuhing mga hayop, ang Nilo maoy tinubdan sa imnonon nga tubig sa mga Ehiptohanon. (Ex 7:18, 21, 24) Gawas sa dihang magsugod na ang

pagbaha, ang tubig lami kaayo. Ubay sa kasapaan ug punog-tangbo nga mga linaw sa Nilo, daghan kaayo ang mitubo nga papiro; kini mao ang tinubdan sa mga sulatanan sa mga Ehiptohanon ug gigamit sa paggama ug mga sakayan. (Isa 18:2) Ang punog-tangbo nga mga baybayon ug mga linaw maoy pinuy-anan sa daghang ihalas nga mga langgam nga ang pagkaon niini mao ang mga baki ug ubang gagmayng mga linalang. (Ex 8:5, 9-11) Ang mga hulagway sa Ehipto nagpakita nga ang mga Ehiptohanon nangayam ug mga langgam sakay sa gagmayng mga sakayan. Ang katubigan sa Nilo nagsilbi usab nga kaligoanan; gitala nga ang anak nga babaye ni Paraon naligo didto. (Ex 2:5) Usa ka hulagway sa Ehipto nagpakita ug susama kaayo nga talan-awon sa usa ka babayeng hamili nga naligo uban sa iyang upat ka babayeng tig-alagad. Ang Nilo mao usab ang pangunang agianan alang sa tibuok Ehipto. Ang mga sakayan nga mopaingon sa A molawig paubos sa suba nga ganoyon sa sulog, samtang kadtong mopaingon sa H (pasungsong sa sulog) itulod sa kusog nga hangin nga mohuros pailaya gikan sa Dagat Mediteranyo sa amihanan. Ang mga barkong pangnegosyo gikan sa Fenicia ug Creta makalawig nga pasungsong sa sulog sa suba hangtod sa Thebes (No-amon sa Bibliya; Nah 3:8) ug saylo pa.

Ang Nilo hinungdanon kaayong depensa sa Ehipto batok sa pagsulong. Ang dagkong mga busay niini sa H naghimo sa nasod nga lisod atakehon gikan sa direksiyon sa Nubia-Etiopia, samtang ang kalamakan palibot sa rehiyon sa Delta nakapugong nga dili makasulod ang dagkong pundok sa kasundalohan gikan sa kontinente sa Asia. Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang panghambog ni Haring Senakerib sa Asirya nga iyang pamalahon ang tanang kasapaan sa Nilo pinaagi sa iyang tiil nagpasabot sa iyang pagsalig nga siya makahimo sa pagbuntog sa puno-ug-tubig nga mga trinseras nga naglibot sa mga siyudad ug mga salipdanan sa Ehipto ingong depensa.—2Ha 19:24.

Ang siklo sa Nilo maoy nagsilbing basehanan alang sa kalendaryo sa mga Ehiptohanon, nga may tulo ka tag-upat ka bulan nga yugto sa panahon: ang *'Akhet,* o Pagbaha; *Peret,* ang Pagtumaw (dayag nga ang pagtumaw sa yuta sa dihang ang katubigan mobalik ngadto sa mga tampi niini); ug *Shomu,* ang Uga nga panahon (ting-init). Ang yugto human dayon sa pagdako pag-ayo sa tubig mao ang labing puliki; sa dihang taas na ang lebel sa tubig, ang buluhaton sa pagpanukod hikayon aron sa pagtaganag igoigong trabaho.

Ang simbolo sa usa ka 'dako kaayong linalang sa dagat nga naghigda taliwala sa kasapaan sa Nilo,' nga gipadapat kang Paraon diha sa basahon ni Ezequiel, gituohan nga gikuha gikan sa mga buaya nga nanimuyo sa Nilo sukad pa sa karaang kapanahonan. (Eze 29:3-5) Daghan usab ang hippopotamus, nga giila sa kadaghanan nga mao ang mananap nga gitawag ug "Behemot" sa Job 40:15.

Ang mga Ehiptohanon nagsimba sa Nilo ingong usa ka diyos sa pertilidad ubos sa ngalang Hapi. Kini nga diyos gihulagway ingong usa ka lalaki apan may dagkong mga suso sa babaye, ang ulo gipurongpurongan ug mga tanom sa tubig, ug usa ka bakos sa mangingisda ang gibakos diha sa tambok nga hawak. Ang mga kapistahan, dinuyogan sa mga paghalad, gisaulog sa matag tuig aron sa pagpasidungog kaniya sa pagsugod sa matag yugto sa pagbaha. Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang pag-adto ni Paraon sa Nilo, nga gihisgotan sa Exodo 7:15, maoy may kalabotan sa pipila ka buntagong buhat sa pagsimba, bisan tuod nga tingali kini mao lamay paglakawlakaw panahon sa kabuntagon o aron sa pagsusi sa gidak-on sa tubig sa suba.

NILO, KASAPAAN SA. Ang kasapaan alang sa irigasyon nga misanga gikan sa suba sa Nilo. (Ex 7:19; 8:5; Sal 78:44) Ang Hebreohanong pulong sa kasapaan sa Nilo (*ye'o·rim'*) mao ang plural nga porma sa *ye'or'* (ang suba sa Nilo). Ang ekonomiya sa Ehipto bug-os nagdepende sa Nilo nga maoy nagtagana ug tubig alang sa irigasyon diha sa halos walay ulan nga yuta ug nagpabaha kanunay sa yuta, nga nagpondo ug tabunok nga binanlas. Ang suplay sa pagkaon sa nasod nag-agad niini nga paagi. Busa ang paghimo sa katubigan niini ingong dugo miresulta ug katalagman sa nasod, maingon nga ang paghubas sa kasapaan sa Nilo maoy tilimad-on sa katalagman.—Isa 19:6; tan-awa ang NILO.

NIMFA [Pangasaw-onon]. Usa ka Kristohanong babaye nga nagpuyo sa o duol sa Laodicea o sa Colosas diin didto gihimo sa iyang balay ang mga tigom sa kongregasyon ug gipangomosta ni Pablo diha sa iyang sulat.—Col 4:15.

NIMRA [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "leopardo"]. Usa ka lungsod sa S sa Jordan nga gitukod o gitukod pag-usab sa mga Gadhanon; usa ka pinamubo sa Bet-nimra.—Num 32:3-5, 34, 36; tan-awa ang BET-NIMRA.

NIMRIM [lagmit, Mga Leopardo]. Diha sa mga tagna nga gipunting batok sa Moab, si Isaias ug Jeremias parehong naghisgot sa 'katubigan sa Nimrim.' (Isa 15:5-9; Jer 48:34, 35) Tungod sa katabunok sa palibot nga rehiyon, gituohan sa pipila nga ang katubigan sa Nimrim mao ang Wadi Nimrin, diin ang katubigan niini moagos ngadto sa Jordan sa A sa Pataying Dagat. (Tan-awa ang BET-NIMRA.) Apan, ang pagkahan-ay sa paghisgot niini nga mga dapit diha sa mga tagna daw nagpakita nga kini

nahimutang sa H sa Moab. Busa daghan ang mipabor sa pagtuo nga mao kini ang Wadi en-Numeirah, nga moagos ngadto sa HS nga tumoy sa Patayng Dagat nga mga 17 km (11 mi) sa KHK sa Karak. Ang mga tagna nag-ingon nga kining mga tubiga mahimong "biniyaan na lamang," kaha sa malarawanon nga diwa tungod kay wala nay mamuyo sa maong yuta o tingali tungod kay sap-ongan sa kaawayng kasundalohan ang ilang kasapaan.

NIMROD. Anak nga lalaki ni Cus. (1Cr 1:10) Gikuha sa rabbinikong mga sinulat ang ngalang Nimrod gikan sa Hebreohanong berbo nga *maradh′,* nga nagkahulogang "sukol." Busa, ang Babilonyanhong Talmud (*Erubin* 53*a*) nag-ingon: "Nan, nganong gitawag siya nga Nimrod? Tungod kay siya nag-awhag sa tibuok kalibotan sa pagsukol (*himrid*) batok sa Iyang [sa Diyos] soberanya." —*Encyclopedia of Biblical Interpretation,* ni Menahem M. Kasher, Tomo II, 1955, p. 79.

Si Nimrod mao ang mag-uugda ug ang hari sa unang imperyo nga milungtad human sa Lunop. Gipaila niya ang iyang kaugalingon ingong usa ka gamhanang mangangayam "sa atubangan" (sa dili paborableng diwa; Heb., *liph·neh′;* "batok" o "nga supak sa"; itandi ang Num 16:2; 1Cr 14:8; 2Cr 14:10) ni Jehova. (Gen 10:9, *ftn* sa *Rbi8*) Bisan tuod dinhi ang ubang mga eskolar naghatag ug paborableng diwa sa Hebreohanong preposisyon nga nagkahulogang "sa atubangan ni," ang Hudiyohanong mga Targum, ang mga sinulat sa historyador nga si Josephus, ug usab ang konteksto sa Genesis kapitulo 10 nagpaila nga si Nimrod maoy usa ka gamhanang mangangayam nga misukol kang Jehova.

Ang sinugdanan sa gingharian ni Nimrod naglakip sa mga siyudad sa Babel, Erek, Acad, ug Calne, ang tanan diha sa yuta sa Sinar. (Gen 10:10) Busa lagmit nga ubos sa iyang pagdumala nga ang pagtukod sa Babel ug sa torre niini nagsugod. Kini nga panghinapos uyon usab sa tradisyonal nga Hudiyohanong opinyon. Misulat si Josephus: "Sa ngadtongadto gihimo [ni Nimrod] ang mga kalihokan sa estado nga usa ka pagpanglupig, nga naghunahunang ang bugtong paagi nga mawala diha sa mga tawo ang pagkahadlok sa Diyos mao ang paghimo kanila nga padayong magasalig sa iyang kaugalingong gahom. Siya nanghulga nga siya manimalos sa Diyos kon Iyang palunopan pag-usab ang yuta; kay siya magtukod ug usa ka torre nga ang gitason dili masanapan sa tubig ug manimalos sa kalaglagan sa ilang mga katigulangan. Ang mga tawo maikagon sa pagsunod sa laraw ni [Nimrod], nga giisip nga pagpaulipon ang pagpasakop sa Diyos; busa ilang gisugdan ang pagtukod sa torre . . . ug kini daling natukod nga labaw pa sa gidahom." —*Jewish Antiquities,* I, 114, 115 (iv, 2, 3).

Mipatim-aw nga human sa pagtukod sa Torre sa Babel, si Nimrod nagpakaylap sa iyang pagmando ngadto sa teritoryo sa Asirya ug didto nagtukod sa "Nineve ug sa Rehobot-Ir ug sa Cala ug sa Resen taliwala sa Nineve ug sa Cala: kini mao ang dakong siyudad." (Gen 10:11, 12; itandi ang Miq 5:6.) Sanglit dayag nga ang ngalang Asirya naggikan sa anak ni Sem nga si Asur, si Nimrod ingong apo ni Ham, lagmit nga misulong gayod sa teritoryong Semihanon. Busa mopatim-aw nga si Nimrod ang nagsugod sa pagkahimong gamhanan o bayani, dili lamang ingong mangangayam sa mga hayop kondili ingong manggugubat usab, usa ka manunulong. (Gen 10:8) Ang *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong nag-ingon: "Dayag nga ang gamhanang pagpangayam dili lamang kutob sa pagpangayam ug hayop kay suod kining nalangkit sa pagtukod sa walo ka siyudad. . . . Ang kalamposan ni Nimrod ingong mangangayam maoy unang timailhan sa iyang nakab-ot ingong mananakop. Kay sa kakaraanan ang pagpangayam ug ang pagkabayani sa linain ug sa kinaiyanhon nalangkit sa usag usa . . . Ang Asiryanhong mga monyumento naglarawan usab ug daghang kalamposan sa pagpangayam, ug kining pulonga sagad nga gigamit sa pagpasabot ug pagpakiggubat. . . . Busa ang pagpangayam ug ang pagpakiggubat, nga sa samang nasod suod kaayong nalangkit sa ulahing kapanahonan, halos nalambigit o makita dinhi. Busa ang kahulogan mao, nga human sa lunop si Nimrod mao ang kinaunhan sa pagtukod ug gingharian, sa paghiusa sa mga bahin sa nagkatibulaag nga patriarkanhong pagmando, ug sa paghugpong kanila ilalom kaniya ingong bugtong pangulo ug agalon; ug kining tanan maoy pagsukol kang Jehova, kay kini maoy mabangis nga pagsulong sa Hamitikanhong gahom ngadto sa usa ka Semitikanhong teritoryo."—1894, Tomo VII, p. 109.

Mahitungod sa paghimo kang Nimrod nga diyos, tan-awa ang DIYOS UG MGA DIYOSA, MGA (Babilonyanhong mga Bathala).

NIMSI. Amahan ni Jehosapat (dili ang hari) ug apohan nga lalaki ni Jehu. (1Ha 19:16; 2Ha 9:2, 14, 20; 2Cr 22:7) Ang ngalan nakaplagan nga gikulit diha sa usa ka karaang bika nga nakalotan sa Samaria.

NINEVE. Usa ka siyudad sa Asirya nga gitukod ni Nimrod, "usa ka gamhanang mangangayam nga supak kang Jehova." Uban sa Rehobot-Ir, Cala, ug Resen kini nahimong "ang bantogang siyudad." (Gen 10:9, 11, 12; Miq 5:6) Sa mas ulahi pa, kini nahimong kaulohan sa Asiryanhong Imperyo. Tungod niana, ang Nineve nahimong usa ka "siyudad nga nagaula ug dugo" (Nah 3:1), kay ang mga Asiryanhon nakigsangka ug daghang gubat alang sa

pagpanakop ug naggamit ug mapintas nga mga paagi sa pagpatay sa nabihag nga mga manggugubat. Sa walay duhaduha ang mga kampanya militar nakaamot ug dako sa pagkabahandianon sa siyudad. (Nah 2:9) Ang pangunang bathala sa Nineve mopatim-aw nga mao si Ishtar, usa ka diyosa sa gugma ug gubat.

Arkeolohikanhong Imbestigasyon. Gipakita sa ebidensiya nga ang Kuyunjik ug Nebi Yunus ("Manalagnang Jonas"), duha ka bungdo nga makita sa S nga tampi sa Suba sa Tigris atbang sa Mosul, A sa Iraq, mao ang nahimutangan sa kanhing bantogang siyudad sa Nineve. Usa ka modernong balangay, nga may usa ka sementeryo ug usa ka moske, ang nag-okupar sa Nebi Yunus. Busa kini nga bungdo, nga maoy nahimutangan sa palasyo ni Esar-hadon, wala kaayo masusi. Apan, ang mga pagpangubkob sa Kuyunjik nakahatag ug dakong katin-awan nga nagpamatuod sa kanhing himaya sa Nineve. Ang mga kaplag naglakip sa linibong mga papan nga sinulatag *cuneiform* gikan sa librarya ni Ashurbanipal ug sa mga kagun-oban sa palasyo ni Senakerib ug nianang kang Ashurbanipal. Kini nga mga palasyo maoy maanindot nga mga tinukod. Pinasukad sa iyang mga kaplag, si Sir Austen Layard misulat:

"Ang sulod nga bahin sa Asiryanhong palasyo nindot ug dako kaayo. Gipahanduraw nako sa magbabasa ang mga kagun-oban niini, ug tingali ang iyang impresyon bahin sa mga lawak niini maoy sama nianang sa usa ka bisita kinsa sa karaang mga panahon nakasulod sa unang higayon sa pinuy-anan sa Asiryanhong mga hari. Siya gipasulod agi sa pultahan nga gibantayan sa dagkong mga leyon o mga torong baka nga ginama sa puting alabastro. Sa unang lawak iyang makita nga siya gilibotan sa mga eskultora nga nag-asoy sa kasaysayan sa imperyo. Ang mga gubat, mga paglikos, mga kadaogan, talagsaong mga kalamposan sa paggukod, relihiyosong mga seremonyas, gihulagway diha sa mga bungbong, gikulit ginamit ang alabastro, ug gidibuho nga may talagsaong mga bulok. Ubos sa matag hulagway mao ang kinulit nga mga inskripsiyon nga naghubit sa gipakitang mga hulagway diha sa mga karakter nga gihaklapan ug sinaw nga tumbaga. Ibabaw sa mga eskultora gidibuho ang ubang mga hitabo—ang hari, gialagaran sa iyang mga eunuko ug mga manggugubat, midawat sa iyang mga binilanggo, mihimog mga pakig-alyansa sa ubang mga monarko, o mihimog pipila ka sagradong mga buhat. Kini nga mga hulagway gilibotan ug mabulokong mga ribete, sa makuti ug elegante nga disenyo. Ang mahulagwayong kahoy, ang pak-an nga mga torong baka, ug ang dagkong mga hayop, maoy dayag kaayo taliwala sa mga dayandayan. Sa ibabaw nga tumoy sa lawak adunay dako kaayong hulagway sa hari nga nagsimba atubangan sa supremong bathala, o nagdawat sa balaang kopa gikan sa iyang eunuko. Siya gialagaran sa mga manggugubat nga nagdala sa iyang mga hinagiban, ug sa mga saserdote o sa nagdumalang mga diyos. Ang iyang kupo, ug ang mga kupo sa iyang mga sumusunod, gidayandayanan sa daghang larawan, mga hayop, ug mga bulak, ang tanan gidibuho diha sa hayag nga mga bulok.

"Ang bisita nagtunob diha sa mga papan nga alabastro, nga ang matag usa niini adunay inskripsiyon, nga nagrekord sa mga titulo, talaan sa kagikan, ug mga kalamposan sa bantogang hari. Ang ubay-ubayng mga pultahan, nga naporma pinaagi sa pak-an nga higanteng mga leyon o mga torong baka, o mga larawan sa guwardiya nga mga bathala, maoy padulong ngadto sa ubang mga lawak, nga may agianan na usab ngadto sa laing mas layolayong mga lawak. Diha sa matag lawak may lain na usab nga mga eskultora. Diha sa pipila ka bungbong gipakita ang mga parada sa dagkong mga larawan—armadong mga tawo ug mga eunuko nga nagsunod sa hari, mga manggugubat nga nagdalag daghang inagaw, nagdala sa mga binilanggo, o nagbitbit ug mga gasa ug mga halad ngadto sa mga diyos. Sa ubang mga bungbong gihulagway ang pak-an nga mga saserdote, o nagdumalang mga diyos, nga nagbarog atubangan sa sagradong mga kahoy.

"Ang mga kisame ibabaw kaniya gikuwadro-kuwadro, nga gidibuhoan ug mga bulak, o mga larawan sa mga hayop. Ang uban gihal-opan ug garing, ang matag kuwadro gilibotan ug maanindot nga mga ribete ug mga liston. Ang mga sagbayan, ingon man ang mga kilid sa mga lawak, hayan hinaklapan, o pinulogan pa gani sa bulawan ug plata; ug ang labing talagsaong mga kahoy, diin dayag kaayo ang mga kahoy nga sedro, mao ang gigamit diha sa mga butang nga gama sa kahoy. Ang kuwadradong mga lungag diha sa mga kisame sa mga lawak mao ang naghatag ug kahayag sa maadlaw."—*Nineveh and Its Remains,* 1856, Bahin II, pp. 207-209.

Sa Panahon ni Jonas. Ang manalagna ni Jehova nga si Jonas, sa ikasiyam nga siglo W.K.P., nagpasidaan sa nagsingabot nga kalaglagan sa Nineve tungod sa pagkadaotan sa mga molupyo niini. Apan, sanglit ang mga tawo, lakip ang hari, naghinulsol man, si Jehova nagluwas sa siyudad. (Jon 1:1, 2; 3:2, 5-10) Sa maong panahon ang Nineve maoy usa ka dakong siyudad "nga may gilay-ong tulo ka adlaw nga pagbaktas." (Jon 3:3) Ang populasyon niini mikabat ug kapin sa 120,000 ka tawo. (Jon 4:11) Kining kahubitan sa Bibliya wala lalisa sa

arkeolohikanhong ebidensiya. Si André Parrot, Pangulong Tagdumala sa Nasodnong mga Museyo sa Pransiya nag-ingon:

"Ingon man usab karong adlawa, ang bahin sa London nga nahimutang sulod sa karaang utlanan niini maoy lahi kaayo gikan sa gitawag nga 'dakong London'—usa ka termino nga naglakip sa mga kasikbit nga bahin sa siyudad ug nagpasabot sa usa ka mas dakong luna—busa ang mga tawong nagpuyo nga halayo sa Asirya lagmit nakasabot sa pulong 'Nineve' ingong nagtumong sa nailhan karon nga 'Assyrian triangle . . . , nga miabot gikan sa Khorsabad sa amihanan ngadto sa Nimrud sa habagatan, ug, may taas kaayong kutay sa kabalangayan, nga may gilay-ong mga bayente-sayis milyas. . . .

"Gibanabana ni Felix Jones nga ang populasyon sa Nineve tingali mikabat ug 174,000 ka tawo, ug niining bag-o lang, diha sa iyang mga pagpangubkob sa Nimrud, si M. E. L. Mallowan nakadiskobre ug bantayog ni Ashurnazirpal nga diha niana narekord nga iyang gidapit sa usa ka bangkete ang daghan kaayong bisita nga mikabat ug 69,574. Giisip ni Mallowan nga, kon pananglit dihay mga langyaw, ang populasyon sa Kalakh (Nimrud) lagmit mikabat ug 65,000. Apan ang gidak-on sa yuta sa Nineve maoy duha ka pilo kay sa Nimrud, ug busa ikaingon nga ang gidaghanon diha sa Jonas 4.11 nakompirmar sa dili direkta nga paagi."—*Nineveh and the Old Testament,* 1955, pp. 85, 86; tan-awa ang JONAS Num. 1; JONAS, BASAHON NI.

Ang Kalaglagan Niini Nagtuman sa Tagna. Bisag naghinulsol sa pagsangyaw ni Jonas (Mat 12:41; Luc 11:30, 32), ang mga taga-Nineve mibalik ug mibuhat na usab sa ilang daotang mga buhat. Mga pipila ka tuig human sa pagbuno sa Asiryanhon nga si Haring Senakerib didto sa Nineve sa balay sa iyang diyos nga si Nisrok (2Ha 19:36, 37; Isa 37:37, 38) nga gitagna ni Nahum (1:1; 2:8–3:19) ug Sofonias (2:13-15) ang kalaglagan nianang daotang siyudad. Ang ilang mga tagna nangatuman sa dihang ang gihiusang kasundalohan ni Nabopolasar nga hari sa Babilonya ug ni Cyaxares nga taga-Media naglikos ug nagsakop sa Nineve. Ang siyudad dayag nga gisunog, kay daghan sa Asiryanhong mga linilok nagpakitang nadaot o nangitom tungod sa kalayo ug sa aso niini. Ang Babilonyanhong Cronica nag-ingon bahin sa kalaglagan sa Nineve: "Gidala nila ang daghang inagaw sa siyudad ug sa templo (ug) [naghimo] sa siyudad nga usa ka tapok sa kagun-oban." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. Grayson, 1975, p. 94; HULAGWAY, Tomo 1, p. 958) Hangtod karong adlawa ang Nineve maoy usa ka awaaw, ug sa tingpamulak, ang panon sa mga hayop manibsib duol o sa bungdo sa Kuyunjik.

Ang Petsa sa Pagkapukan sa Nineve. Bisan tuod napapas na gikan sa naglungtad nga papan nga sinulatan sa estilong *cuneiform* nga nag-asoy sa pagkapukan sa Nineve, ang petsa niining hitaboa, ang ika-14 nga tuig ni Nabopolasar, mahibaloan gihapon diha sa konteksto. Posible usab ang pagpetsa sa kalaglagan sa Nineve diha sa gambalay sa kronolohiya sa Bibliya. Sumala sa usa ka Babilonyanhong cronica, ang mga Ehiptohanon napildi didto sa Carkemis sa ika-21 nga tuig sa paghari ni Nabopolasar. Ang Bibliya nagpakita nga kini nahitabo sa ikaupat nga tuig sa paghari ni Jehoiakim o niadtong 625 W.K.P. (Jer 46:2) Busa, ang pag-ilog sa Nineve maoy (mga pito ka tuig nga mas una pa) sa ika-14 nga tuig sa paghari ni Nabopolasar nga motakdo sa tuig 632 W.K.P.—Tan-awa ang ASIRYA (Ang pagkapukan sa imperyo).

NISAN. Ang ngalan sa unang lunar nga bulan sa sagradong kalendaryo sa mga Hudiyo human sa pagkadestiyero, nga katumbas sa bahin sa Marso ug bahin sa Abril. (Neh 2:1; Est 3:7) Kini nga bulan, nga unang gitawag ug "Abib," sa sinugdan giisip nga mao ang ikapitong bulan ug dayag nga mao ang bulan nga gihisgotan sa Genesis 8:4. Sa panahon sa Pagpanggula gikan sa Ehipto, gitudlo ni Jehova kini nga bulan ingong "una sa mga bulan sa tuig." (Ex 12:2; 13:4; Num 33:3) Sukad niadto, aduna nay kalainan tali sa sagradong kalendaryo nga gimugna ni Jehova ug sa kanhing sekular nga kalendaryo.—Tan-awa ang KALENDARYO; ABIB.

Ang panahon medyo bugnaw niining bulana sa tingpamulak, ug didto sa Jerusalem, maghaling silag kalayo sa magabii aron adunay kainit. (Ju 18:18) Gani moulan pag niyebe sa Jerusalem bisag Abril 6 na, sama sa nahitabo niadtong 1949. Ang Nisan moabot sa mga hinapos sa ting-ulan, ug kini nga ulan o ulan sa tingpamulak gipaabot aron magpabus-ok sa mga lugas una pa kini anihon. (Deu 11:14; Os 6:3; Jer 5:24) Niining panahona sa tuig ang Suba sa Jordan sagad magbaha. (Jos 3:15; 1Cr 12:15) Magsugod ang pag-ani sa sebada ubay sa kapatagan daplin sa kabaybayonan, ug didto sa subtropikal nga Walog sa Jordan ang trigo nagakahinog na. (Ru 1:22; 2:23) Niining mga panahona, ang giani nga lino didto sa atop sa balay ni Rahab sa Jerico nagtaganag katagoan sa Israelinhong mga espiya.—Jos 2:6; 4:19.

Pagpasibo sa Lunar nga Kalendaryo. Ang sugo sa Diyos naglatid nga ang mga Israelinhon magtanyag ug usa ka binangan sa unang mga bunga sa ilang ani sa ika-16 nga adlaw sa Nisan (Abib) ug nga, sa ika-50 nga adlaw human niana, sila magtanyag ug ikaduhang halad-nga-lugas. Kini nga mga halad mosibo gayod sa mga pag-ani sa sebada ug sa trigo. Tungod niini nga sugo gikinahanglan nga himoon ang pagpasibo diha sa

kalendaryo sa lunar nga mga bulan nga gigamit sa mga Israelinhon. Gikinahanglan nga mahulipan ang diperensiya nga 11¼ ka adlaw tali sa bug-os nga solar nga tuig ug sa mas mubo nga lunar nga tuig. Kay kon dili, sulod sa mga tulo ka tuig, ang bulan sa Nisan moabot ug mga 33 ka adlaw nga mas sayo ug mahiuna pag-ayo kay sa pag-ani sa sebada. Ang rekord sa Bibliya wala mag-asoy kon unsa nga pamaagi ang orihinal nga gigamit sa mga Israelinhon aron himoon ang maong pagpasibo, apan ang ebidensiya nagpaila nga usa ka ika-13 nga bulan ang idugang sa matag duha o tulo ka tuig aron ipasig-uli ang mga yugto sa panahon ngadto sa ilang hustong posisyon diha sa tuig sa kalendaryo. Lagmit gayod nga kini gitino pinaagig yanong obserbasyon, nga itandi ang bag-ong bulan ug ang panahon sa *equinox* sa adlaw sa tingpamulak, nga mahitabo sa mga Marso 21 sa matag tuig. Kon ang bag-ong bulan nga kasagarang magpaila sa pagsugod sa bulan sa Nisan (Abib) layo ra kaayo gikan sa panahon sa *equinox* sa tingpamulak, nan ang bulan isipon ingong ika-13 o isal-ot nga bulan, ug ang Nisan mosugod sa mosunod nga bag-ong bulan. Ayha pa niadtong ikaupat nga siglo K.P. nga gigamit sa mga Hudiyo ang usa ka kalendaryo nga subay sa tinong mga sukdanan.

Ang una sa mga pista sa Nisan mao ang Paskuwa, nga sa sinugdanan gisaulog didto sa Ehipto; kini saulogon sa ika-14 nga adlaw sa bulan ug naglakip sa paghalad sa kordero sa paskuwa. (Ex 12:2-14; Lev 23:5; Deu 16:1) Ang mosunod nga adlaw mao ang pagsugod sa usa-ka-semana nga Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, nga magsugod sa ika-15 hangtod sa ika-21 sa bulan. Sa ika-16 sa Nisan himoon ang pagtanyag sa unang mga bunga sa pag-ani sa sebada.—Ex 12:15-20; 23:15; 34:18; Lev 23:6-11.

Gisugdan ang Panihapon sa Ginoo. Kapin sa 15 ka siglo human sa Pagpanggula, sa Nisan 14 sa tuig 33 K.P., si Jesus nakigtigom uban sa iyang 12 ka apostoles didto sa Jerusalem aron saulogon ang kataposang balido nga Paskuwa, ug dayon, human papahawaa ang mabudhiong si Judas, iyang gisugdan ang paghandom sa iyang kamatayon pinaagi sa Panihapon sa Ginoo. (Mat 26:17-30; 1Co 11:23-25) Sa wala pa molabay ang Nisan 14, siya namatay ingong ang Kordero sa Diyos. Sa Nisan 16, ang adlaw nga ang saserdote didto sa templo magtabyog sa unang mga bunga sa pag-ani sa sebada, si Jesus, ingong unang mga bunga sa pagkabanhaw, gibuhi pag-usab.—Luc 23:54–24:7; 1Co 15:20.

Agig pagsunod sa sugo ni Kristo, "Ipadayon ninyo ang pagbuhat niini sa paghandom kanako," ang ika-14 nga adlaw sa Nisan padayong gisaulog sa iyang mga sumusunod hangtod karong adlawa ingong panahon sa paghandom sa kamatayon ni Kristo.—Luc 22:19, 20; tan-awa ang PANIHAPON SA GINOO.

NISROK. Usa ka bathala nga gisimba ni Senakerib nga hari sa Asirya. Didto sa templo ni Nisrok gipatay ni Adramelek ug Sarezer ang ilang amahan nga si Senakerib. (2Ha 19:36, 37; Isa 37:38) Gituohan sa daghang eskolar nga si Nisrok mao ang diyos-kalayo nga si Nusku, kinsa gituohan nga mitabang aron mapildi ang kaaway diha sa pagpakiggubat ug nag-alagad ingong mensahero sa mga diyos ingon man usa ka tigpatuman sa hustisya. Hinunoa, dili kapamatud-an karon nga si Nisrok mao ang usa ka iladong bathala sa Asirya.

NIYEBE. Ang puting mga kristal sa mibagtok nga tubig nga naporma gikan sa alisngaw diha sa atmospera. Ang matag mahulog nga kristal sa niyebe maghinlo sa atmospera ug dad-on niini ang mga kombinasyon sa mga elemento sama sa asupre ug nitroheno, sa ingon nakaamot sa pagkatabunok sa yuta ug sa samang higayon nagtaganag kaumog. (Isa 55:10, 11) Ang niyebe mahimong usa ka tinubdan sa hinlong tubig nga magamit sa pagpanghugas. (Job 9:30) Bisan kon talagsa ra o wala gani sa pipila ka dapit sa Palestina, kini usahay mangahulog sa mga bulan sa Enero ug Pebrero diha sa bungtoron nga dapit, sama didto sa Jerusalem. (Itandi ang 2Sa 23:20; 1Cr 11:22.) Sa dakong bahin sa tuig adunay niyebe diha sa kabukiran ug sa mga lugot sa Kabukiran sa Lebanon; ang habog nga taluktok sa Bukid sa Hermon naputos ug niyebe halos sa tibuok tuig. (Jer 18:14) Ang Salmo 68:14 naghisgot sa niyebe sa Zalmon, nga maoy bahin sa Bukid sa Hauran (Jebel ed Druz), nga nahimutang sa S sa Jordan.

Si Jehova, ang Magmumugna sa niyebe, makahimo usab sa pagkontrolar niana. (Job 37:6; Sal 147:16) Aron sa pagtuman sa Iyang katuyoan, ang Diyos nagtipig ug niyebe ug ulan nga yelo "alang sa adlaw sa panag-away ug sa gubat."—Job 38:22, 23.

Masambingayong Paggamit. Sa Kasulatan, ang niyebe gigamit diha sa mga pagtandi (*simile*) aron ipatugbaw ang ideya sa pagkaputi. (Ex 4:6; Num 12:10; 2Ha 5:27; Dan 7:9; Mat 28:3; Pin 1:14) Usahay kini gilangkit sa kaputli. (Isa 1:18; Lam 4:7) Pananglitan, si David nangamuyo sa Diyos sa paglunsay kaniya tungod sa iyang sala, nga hugasan siya aron siya mahimong "labi pang maputi kay sa niyebe."—Sal 51:7.

Ang tulo ka higala ni Job, kay dili tinubdan sa matuod nga kahupayan alang kaniya, gipakasama sa sapa sa tingtugnaw, nga midako tungod sa natunaw nga yelo ug niyebe didto sa kabukiran apan namad-an tungod sa kainit sa ting-init. (Job 6:15-17) Ang Sheol giingon nga magasakmit niadtong mga nakasala sama nga ang hulaw ug kainit maga-

sakmit sa mga tubig sa niyebe. (Job 24:19) Ingon nga ang niyebe dili-kinaiyanhon ug makadaot sa mga pananom panahon sa ting-init, ang "himaya dili usab angay sa usa ka hungog." (Pr 26:1) Bisan pa niana, ang usa ka matinumanong sinugo, usa nga nagtuman sa iyang buluhaton aron mahimuot ang mga nagsugo kaniya, gipakasama sa usa ka ilimnon nga gipabugnaw sa niyebe gikan sa kabukiran ug nga magdalag kahayahay sa mainit nga adlaw sa ting-ani.—Pr 25:13.

NO, NO-AMON [gikan sa Ehiptohanon, nga nagkahulogang "Siyudad ni Amon [usa ka diyos sa Ehipto]"]. Usa ka prominenteng siyudad ug sa usa ka panahon nahimong kaulohan sa Ehipto, nga nahimutang sa isigkatampi sa suba sa ibabaw nga Nilo nga mga 530 km (330 mi) sa H sa Cairo. Nailhan kini sa mga Grego ingong Thebes, ang ngalan nga kasagarang gigamit karong adlawa.

Ang pipila ka eskolar sa miagi nagtuo nga ang Hebreohanong "No" maoy sayop nga hubad sa Ehiptohanong ngalan. (Jer 46:25) Apan, si Propesor T. O. Lambdin nagpatin-aw nga ang "bag-ong mga pagsusi sa Ehipto-Coptiko nga paagi sa paglitok nagpaila nga tingali husto ang Hebreohanong espeling ug kaamgid sa unang Ehiptohanong linitokan . . . Nahimong mas komplikado ang suliran tungod kay ang mga ekspertong nagtuon sa karaang mga butang sa Ehipto dili makatino kon unsay eksaktong pagbasa sa konsonante niining Ehiptohanong pulong."—*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 4, pp. 615, 616.

Sa karaang Ehiptohanong mga teksto ang siyudad gitawag nga "ang Siyudad ni Amon." Tungod kay kini nahimong ang pangunang sentro sa pagsimba sa diyos nga si Amon, nga gikan sa usa ka gamayng bathala nahimong ang pangulong diyos sa nasod, nga katumbas sa diyos sa mga Grego nga si Zeus (Jupiter). (Tan-awa ang AMON Num. 4.) Dinhi ang mga paraon nagtukod ug dagkong mga monyumento ug mga templo, nga nagkobre ug dakong luna sa S nga tampi sa Nilo (sa Karnak ug Luxor), lakip sa ubang halangdong mga templo ug sa usa ka dakong lubnganan diha sa K nga tampi. Ang templo ni Amon sa Karnak giisip nga mao ang kinadak-ang estruktura nga mga haligi nga natukod sukad, nga ang pipila sa dagkong mga haligi niini misukod ug mga 3.5 m (12 p) ang diyametro.

Nahimong Kaulohan sa Ehipto. Ilabina sa yugto nga gitawag ug "Bag-ong Gingharian o Imperyo: Mga Dinastiya 18-20," ang Thebes nabantog pag-ayo ug nahimong kaulohan sa Ehipto. Ang gilay-on niini gikan sa dagat ug sa yuta nga nagdugtong sa Asia nagsilbing maayong proteksiyon gikan niini nga mga dapit. Lagmit nga tungod kay huyang kaayo ug nawad-an nag kredibilidad ang kagamhanan sa Ubos nga Ehipto human sa Pagpanggula sa mga Israelinhon, gipahimuslan sa mga sakop sa harianong banay sa Ibabaw nga Ehipto ang kahimtang ug sila na ang nagmando. Bisan pa niana, dunay ebidensiya nga gihimo ang dakong pag-organisar pag-usab niining panahona.

Sentro sa pagkasaserdote. Bisan sa dihang ang pangagamhanan gibalhin sa ubang mga dapit, ang No-amon (Thebes) nagpadayon nga usa ka bahandianon ug prominenteng siyudad, ang sentro sa gamhanang mga saserdote ni Amon, kansang pangulong saserdote may ranggo nga sunod kang Paraon sa gahom ug bahandi. Apan sa ikapitong siglo W.K.P., ang pagpanakop sa Asirya mikaylap ngadto sa Ehipto sa panahon sa pagmando sa Asiryanhon nga si Haring Esar-hadon. Ang iyang anak nga lalaki ug manununod nga si Ashurbanipal nagpadayon sa pagpanakop, nga nakaabot sa Thebes ug bug-os nga giagawan ang siyudad. Dayag nga mao kini nga pagkapukan ang gihisgotan sa manalagnang si Nahum sa dihang nagpasidaan sa Nineve, ang kaulohan sa Asirya, bahin sa usa ka kalaglagan nga sama niana kagrabe. (Nah 3:7-10) Wala mosaler ang mga depensa sa No-amon, nga miabot latas sa dalan gikan sa Palestina ug hangtod sa Nilo, ug ang mga bahandi gikan sa iyang komersiyo ug sa relihiyosong mga templo nahimong ganti sa mangaagaw nga mga Asiryanhon.

Gilaglag. Bisan pa niana, sa hinapos ang ikapitong siglo o sa sayong bahin sa ikaunom nga siglo, ang No-amon nakabaton pag-usab sa pagkaprominente. Gitagna ni Jeremias ug Ezequiel ang paghukom ni Jehova nga Diyos batok sa pangulong diyos sa Ehipto nga si Amon sa No, ug kang Paraon ug sa tanang diyos sa Ehipto, nga ang maong paghukom moabot pinaagi sa kamot sa Babilonyanhon nga si Haring Nabucodonosor. (Jer 46:25, 26; Eze 30:10, 14, 15) Ang magmamando sa Persia nga si Cambyses nagpahamtang ug laing grabe nga kalaglagan sa No-amon niadtong 525 W.K.P., ug ang siyudad padayong nagkahuyang, ug sa katapusan bug-os nga gilaglag sa mga Romano ubos ni Gaius Cornelius Gallus tungod kay miapil kini sa usa ka pag-alsa batok sa pagmando sa Roma (30/29 W.K.P.). Karong adlawa gagmayng mga balangay na lamang ang makaplagan palibot sa dagkong mga kagun-oban sa mga templo sa inutil nga mga diyos sa No.

NOA [Heb., *No·'ah'*]. Usa sa lima ka anak nga babaye ni Zelopehad, sa tribo ni Manases. Tungod kay si Zelopehad namatay nga walay anak nga lalaki, si Jehova nagsugo nga ang iyang mga anak nga babaye kinahanglang makadawat sa tribonhong kabilin sa ilang amahan ingong panulondon.

Giestablisar niini ang usa ka legal nga sulondan. Sa ulahi giestablisar usab nga ang manununod nga mga anak nga babaye kinahanglang mahimong asawa sa mga lalaki nga naggikan sa ilang kaugalingong tribo aron magpabilin kanila ang panulondon, ug sa ingon kini dili mahiadto sa lainlaing tribo.—Num 26:28-33; 27:1-11; 36:6-12; Jos 17:3, 4.

NOADIAS [Si Jah Nagtuman sa Gikasabotan; Si Jah Nakigtagbo Sumala sa Gikasabotan].

1. Anak nga lalaki ni Binui; usa ka Levihanon kinsa, sa ikaupat nga adlaw human sa pag-abot ni Esdras sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P., mitabang sa pag-imbentaryo sa plata, bulawan, ug mga galamiton alang sa templo.—Esd 8:32, 33.

2. Usa ka manalagnang babaye nga espesipikong ginganlan nga misulay sa pagpahunong sa pagtukod pag-usab sa mga paril sa Jerusalem pinaagi sa paghadlok kang Nehemias niadtong 455 W.K.P.—Neh 6:14.

NOB. Lagmit nga usa ka siyudad sa teritoryo sa Benjamin ug duol sa Jerusalem. Bisan tuod giduhaduhaan ang tukmang nahimutangan sa Nob, ang Nehemias 11:31, 32 ug Isaias 10:28-32 nagpakita nga kini duol sa Anatot ug lagmit duol sa usa ka bungtod diin gikan niini makita sa usa ang Jerusalem. Gituohan sa pipila nga lagmit mao kini ang usa ka dapit duol sa Ras el Mushraf (Bukid sa Scopus), mga 1.5 km (1 mi) sa AS sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem. Kana magpasabot nga kini nahimutang nga A lamang sa Bukid sa mga Olibo.

Sa dihang mikalagiw si David gikan kang Saul, siya miadto sa Hataas nga Saserdoteng si Ahimelek nga nianang tungora didto sa Nob, ang "siyudad sa mga saserdote," ug siya nakadawat gikan kang Ahimelek ug pipila ka pasundayag nga tinapay ingong pagkaon alang sa iyang mga tawo ug ingon man sa espada ni Goliat nga gitipigan didto. Tingali gibalhin ang tabernakulo ngadto sa Nob sa dihang ang Shilo nakaagom ug grabeng paghukom sa Diyos. (Itandi ang 1Sa 14:3; Sal 78:60; Jer 7:12-14.) Sa ulahi, giakusar ni Saul si Ahimelek nga nakigkunsabo batok kaniya, tungod kay siya mitabang kang David. Ubos sa sugo ni Saul, gipatay ni Doeg nga Edomhanon ang hataas nga saserdote ug ang 84 ka uban pang mga saserdote. Unya gipamatay ni Doeg ang mga lalaki, mga babaye, mga bata, ug ang mga hayop sa Nob. Si Abiatar lamang, ang anak nga lalaki ni Ahimelek, ang nakaikyas.—1Sa 21:1-9; 22:6-23.

Ang Nob maoy usa sa mga dapit nga gihisgotan maylabot sa pagsulong sa mga Asiryanhon batok sa Jerusalem. (Isa 10:24, 32) Gipuy-an kini pagusab sa mga Benjaminhon human makabalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Neh 11:31, 32.

NOBA.

1. [gikan sa lintunganayng berbo nga nagkahulogang "paghot"]. Usa ka Israelinhon, lagmit sa tribo ni Manases, nga nag-ilog sa Kenat ug sa mga lungsod nga sakop niini. Human niadto iyang ginganlan ang siyudad sumala sa iyang ngalan.—Num 32:42.

2. Usa ka siyudad sa S sa Jordan nga nailog ni Noba. (Num 32:39, 42) Dayag nga ang ngalang Noba wala magpabilin, sanglit sa ulahi kini gitawag sa orihinal nga ngalan niini nga Kenat. (1Cr 2:23) Ang mga kagun-oban sa Qanawat, mga 90 km (60 mi) sa HHS sa Damasco sagad nga gituohang mao ang karaang nahimutangan niini.

3. Usa ka dapit nga nahimutang sa S sa Jordan ug duol sa Jogbeha sa Gad. (Num 32:34, 35; Huk 8:11) Ang tinong nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa.

NODAB. Usa sa magkaabin nga mga pundok nga bug-os gipildi sa mga tribo ni Ruben ug Gad ug katunga sa tribo ni Manases tungod sa tabang ni Jehova. (1Cr 5:18-22) Wala nay nahibaloan pa labot niini nga tribo, gawas sa posibleng pagtipig niini nga ngalan diha sa ngalan sa balangay sa Nudebe, sa desyerto sa S sa Palestina.

NOE [Heb., *No'ach,* lagmit, Pahulay; Paghupay]. Anak nga lalaki ni Lamek ug ikanapulo sa linya gikan kang Adan pinaagi kang Set; natawo sa 2970 W.K.P., 126 ka tuig human mamatay si Adan. Sa dihang ang iyang amahan nga si Lamek nagngalan kang Noe, siya miingon: "Kini siya magdala kanato ug kahupayan gikan sa atong buhat ug gikan sa kasakit sa atong mga kamot gumikan sa yuta nga gitunglo ni Jehova."—Gen 5:28-31.

Walay-ikasaway Taliwala sa Iyang mga Katalirongan. Ang kalibotan nga gipuy-an ni Noe nahimong daotan. Niining panahona ang mga manulonda nga mibiya sa ilang orihinal nga pagkabutang ug nahiangay nga puloy-anang dapit nangasawa ug nagpatunghag mga anak, "mga tawong bantogan," nga nagsugnib sa kapintasan nga milukop sa yuta (Gen 6:1-4; Jud 6), hangtod nga "ang matag kiling sa mga hunahuna sa kasingkasing [sa tawo] daotan lamang sa tanang panahon" ug ang yuta "nadaot, tungod kay ang tanang unod nagdaot sa dalan niini ibabaw sa yuta." (Gen 6:5, 11, 12) Apan gilikayan ni Noe kini nga pagkadaotan ug siya gihubit sa Pulong sa Diyos nga "usa ka tawong matarong. Siya walay-ikasaway taliwala sa iyang mga katalirongan. Si Noe naglakaw uban sa matuod nga Diyos." (Gen 6:8, 9) Ikaingon nga si Noe "walay-ikasaway" tungod kay, dili sama niadtong dilidiyosnong kalibotan, iyang bug-os nga nakab-ot ang sukdanan nga gikinahanglan sa Diyos kaniya.

—Itandi ang Gen 6:22; tan-awa ang PAGKAHINGPIT, KAHINGPITAN.

Si Jehova Nakahukom sa Paglaglag Niana nga Kalibotan. Gitagalan ni Jehova ang paglungtad niadtong dili-diyosnon nga kalibotan, nga nag-ingon: "Ang akong espiritu dili molihok nganha sa tawo hangtod sa panahong walay tino sa pagkaagi nga siya usab unod. Busa ang iyang mga adlaw mokabat ug usa ka gatos ug kawhaan ka tuig." (Gen 6:3) Kini usa ka hudisyal nga pagbuot sa Diyos. Mga 20 ka tuig human niana, ang unang anak ni Noe (lagmit si Japet) natawo (2470 W.K.P.), ug ang rekord nagpakita nga ang laing anak, si Sem, natawo duha ka tuig sa ulahi. Ang panahon sa pagkahimugso ni Ham wala hisgoti, apan kining tulo ka anak dagko ug minyo na sa dihang gihatag kang Noe ang mga instruksiyon sa Diyos sa paghimog arka. Busa, niadtong tungora lagmit nga 40 o 50 na lang ka tuig ang nahibilin una pa ang Lunop. (Gen 6:13-18) Kay nailalom sa pakigsaad uban kang Jehova (Gen 6:18) ug gitabangan sa iyang pamilya, gisugdan ni Noe ang buluhaton ingong usa ka magtutukod ug "magwawali sa pagkamatarong," nga nagpasidaan sa daotang kaliwatan sa nagsingabot nga kalaglagan.—2Pe 2:5.

Pagkaluwas Gikan sa Lunop. Ang katawhan wala motuo nga ang Diyos maglaglag sa daotang kalibotan. Busa tungod gayod sa lig-ong pagtuo nga gihuptan ni Noe nga siya, sa bug-os nga pagkamasinugtanon, nagbuhat "sumala sa tanan nga gisugo sa Diyos kaniya. Gibuhat niya ang ingon gayod." (Gen 6:22) Tungod sa iyang dili matarog nga pagtuo kang Jehova nga siya giapil sa Kristohanong magsusulat sa basahon sa Mga Hebreohanon sa maong 'mabagang panganod sa mga saksi.' Siya misulat: "Tungod sa pagtuo si Noe, human hatagi sa Diyos ug pasidaan mahitungod sa mga butang nga wala pa makita, nagpakitag diyosnong kahadlok ug nagtukod ug arka aron sa pagluwas sa iyang panimalay; ug pinaagi niini nga pagtuo iyang gihukman ang kalibotan, ug siya nahimong manununod sa pagkamatarong nga maoy sumala sa pagtuo."—Heb 11:7; 12:1.

Pito ka adlaw sa wala pa mahitabo ang lunop, si Jehova nagsugo kang Noe sa pagtigom sa mga hayop sulod sa arka. Sa ikapitong adlaw niadtong semanaha, "si Noe ug ang iyang mga anak nga lalaki ug ang iyang asawa ug ang mga asawa sa iyang mga anak nga lalaki uban kaniya misulod sa arka sa wala pa ang mga tubig sa lunop. . . . Human niana gisirhan ni Jehova ang pultahan diha sa iyang luyo." Niadtong adlawa mismo "ang lunop miabot ug naglaglag kanilang tanan."—Gen 7:1-16; Luc 17:27.

Napreserbar sa mga misakay sa arka ang kinabuhi sa tawo ug sa hayop. Dugang pa, napreserbar usab ang matuod nga pagsimba, ug pinaagi kang Noe ug sa iyang pamilya gipadayon sa Diyos ang kasaysayan sa paglalang, lakip ang usa ka sistema sa pagkuwenta sa panahon pabalik sa paglalang sa tawo ug ang orihinal nga pinulongan (sa ulahi gitawag nga Hebreohanon). Nagtipig si Noe ug usa ka tukmang talaan sa mahinungdanong mga panghitabo sa panahon sa iyang pag-estar sulod sa arka. —Gen 7:11, 12, 24; 8:2-6, 10, 12-14.

Panalangin Human sa Lunop ug ang Pakigsaad sa Balangaw. Human sa mga usa ka tuig sulod sa arka, si Noe ug ang iyang panimalay migawas ngadto sa usa ka yuta nga bag-ong nahinloan. Ang arka nahiluna sa Kabukiran sa Ararat. Agig pagpabili sa mahigugmaong-kalulot, kaluoy, ug sa mapanalipdanong kamot ni Jehova, si Noe nagtukod ug halaran ug naghalad kang Jehova ug "pipila sa tanang mahinlo nga mananap ug sa tanang mahinlong naglupad nga mga linalang." Nalipay si Jehova ug gipadayag kang Noe nga dili na gayod tunglohon pag-usab ang yuta, ni pagahampakon sa Diyos ang tanang butang maingon sa iyang gibuhat. Magpadayon "ang pagpugas ug binhi ug ang pag-ani, ug ang katugnaw ug ang kainit, ug ang ting-init ug ang tingtugnaw, ug ang adlaw ug ang gabii."—Gen 8:18-22.

Gipanalanginan ni Jehova ang mga naluwas sa Lunop, ug gisugo sila: "Magmabungahon ug magdaghan kamo ug pun-a ang yuta." Unya naghimo siyag bag-ong mga sugo alang sa ilang kaayohan: (1) Siya malulotong nagtugot kanila nga idugang ang unod sa hayop sa ilang pagkaon; (2) apan sanglit ang kalag anaa sa dugo, ang dugo dili pagakaonon; (3) gisugdan pagpatuman ang silot nga kamatayon pinaagi sa tinudlong awtoridad. Kini nga mga balaod kinahanglang sundon sa tanang tawo, ingong mga anak sa tulo ka anak ni Noe.—Gen 1:28; 9:1-7; 10:32.

Human ihatag kining mga sugoa, si Jehova nagingon: "Ug bahin kanako, ania, ako nagahimo sa akong pakigsaad uban kaninyo ug uban sa inyong kaliwat sunod kaninyo, ug uban sa matag buhing kalag nga uban kaninyo, sa mga langgam, sa mga mananap ug sa tanang buhing linalang sa yuta uban kaninyo . . . Oo, ako nagahimo sa akong pakigsaad uban kaninyo: Dili na pagalaglagon ang tanang unod pinaagi sa mga tubig sa lunop, ug wala nay mahitabong lunop nga magalaglag sa yuta." Karong adlawa ang balangaw magsilbi ingong "ilhanan" o pahinumdom niini nga pakigsaad.—Gen 9:8-17; Isa 54:9.

Ang Pagkahubog ni Noe. Si Noe nabuhi ug 350 ka tuig human sa Lunop. Ang asoy prangka ug matinud-anong nag-ingon: "Karon si Noe nagsugod ingong usa ka mag-uuma ug nagtanom ug usa ka parasan. Ug siya miinom ug bino ug nahubog, ug

busa siya naghubo sa sulod sa iyang tolda." (Gen 9: 20, 21) Kini wala magpasabot nga si Noe palahubog. Kining hitaboa giasoy sa Bibliya aron masabtan ang panghitabo nga nalangkit niini, diin kini nga panghitabo may dakong epekto sa kasaysayan sa kalibotan. Sa wala pa ang Lunop, si Noe wala magpatuyang sa "pag-inom" sama sa gihimo niadtong daotang katilingban, nga sa walay duhaduha ilang gibuhat uban ang hilabihang paghudyaka tungod sa kahubog. Ang maong mga butang nagpahabol sa ilang pagbati ug tinong usa ka hinungdan nga wala nila panumbalinga ang pasidaan sa Diyos, nga wala magtagad "hangtod nga miabot ang baha ug gibanlas silang tanan."—Mat 24:38, 39; Luc 17:27.

Samtang si Noe natulog sa iyang tolda, si Ham ug tingali usab ang iyang anak nga lalaking si Canaan, nalangkit sa pagpakitag kawalay pagtahod kang Noe. Ang asoy mabasa: "Sa kataposan nahigmata si Noe gikan sa iyang pagkahubog ug iyang nahibaloan ang gibuhat sa iyang kamanghorang anak kaniya." Kasagarang gisabot dinhi nga si Ham mao ang "kamanghorang anak" ni Noe. Apan sa Bibliya, kining ekspresyona usahay nagtumong sa usa ka apo, nga niini nga asoy ang gitumong mao si Canaan. Bisan unsa pa ang kahimtang, ang amahan ni Canaan nga si Ham nagsugilon niini ngadto sa iyang duha ka igsoong lalaki inay nga iyang tabonan si Noe sama sa ilang gihimo. Sa pagkasayod sa nahitabo, gitunglo ni Noe si Canaan ug gidayeg ang Diyos ni Sem nga si Jehova.—Gen 9:20-27.

Ang Pagrebelde ni Nimrod. Si Noe mao ang unang patriarka sa katilingban human sa Lunop. (Gen 10:1-32) Bisan pa niana, sa panahong siya buhi pa ang bakak nga relihiyon mitungha pagusab taliwala sa katawhan nga gipangulohan ni Nimrod, sama niadtong ilang rebelyosong pagsulay sa pagtukod ug "usa ka torre nga ang tumoy niini abot sa mga langit" kay sila nahadlok nga basin unyag sila magkatibulaag sa "tibuok nawong sa yuta." Kini maoy tataw nga pagsupak sa sugo sa Diyos nga "pun-on ang yuta," ug usa ka pagrebelde usab batok sa posisyon ni Noe ingong manalagna sa Diyos. Si Noe namatay duha ka tuig una pa ipanganak si Abraham. Busa nakita niya ang paghukom ni Jehova batok sa mga magtutukod sa Torre sa Babel ug sa pagkatibulaag sa mga rebelde sa tibuok nawong sa yuta. Si Noe ug si Sem wala malangkit sa pagtukod sa torre mao nga wala lahugaya ang ilang pinulongan, apan nagpadayon sa pagsulti sa orihinal nga pinulongan sa tawo nga gihatag sa Diyos kang Adan.—Gen 9:1, 28, 29; 11:1-9.

Usa ka Matagnaong Sumbanan. Ang mga manalagna nga si Isaias, Ezequiel, ug si Jesu-Kristo ug ang mga apostoles nga si Pedro ug Pablo, silang tanan naghisgot bahin sa alagad sa Diyos nga si Noe. Gipakita ni Jesus ug ni Pedro nga ang mga adlaw ni Noe adunay matagnaong kahulogan sa "presensiya sa Anak sa tawo" ug sa umaabot nga "adlaw sa paghukom ug sa kalaglagan sa mga tawong dili-diyosnon." Sa pagluwas kang Noe ug sa iyang pamilya sa dihang iyang gilaglag ang daotang kalibotan, si Jehova "naghatag ug sumbanan alang sa mga tawong dili-diyosnon labot sa mga butang nga moabot."—2Pe 3:5-7; 2:5, 6; Isa 54:9; Eze 14:14, 20; Mat 24:37-39; Heb 11:7; 1Pe 3:20, 21.

NOEMI [Akong Kahimuot]. Ugangang babaye ni Ruth, nga katigulangan ni David ug ni Jesu-Kristo.—Mat 1:5.

Si Noemi maoy asawa ni Elimelek, usa ka Epratahanon nga taga-Betlehem sa Juda, sa mga adlaw sa mga Maghuhukom. Sa panahon sa usa ka grabeng gutom siya ug ang iyang bana ug ang ilang duha ka anak nga lalaki, si Malon ug Kilion, milalin ngadto sa Moab. Didto namatay si Elimelek. Unya ang iyang mga anak naminyo sa mga babayeng Moabihanon, kang Ruth ug Orpa, apan mga napulo ka tuig sa ulahi kini nga mga anak namatay nga walay anak.—Ru 1:1-5.

Ang namatyan nga si Noemi nakahukom nga mopauli sa Juda. Ang iyang duha ka umagad nga babayeng balo mikuyog kaniya, apan si Noemi miawhag kanila nga mopauli sa ila ug magminyo didto sa ilang kaugalingong yuta, kay si Noemi "tigulang na kaayo aron makabaton ug bana" ug dili na makahatag ug mga anak aron mahimong ilang mga bana. Si Orpa mipauli, apan si Ruth nagpabilin uban kang Noemi, tungod sa iyang paghigugma kang Noemi ug sa iyang Diyos nga si Jehova.—Ru 1:6-17.

Pag-abot sa Betlehem, si Noemi miingon sa mga babayeng mitimbaya kaniya: "Ayaw ako tawga ug Noemi [Akong Kahimuot]. Tawga ako ug Mara [Mapait], kay ang Labing Gamhanan naghimong mapait kaayo alang kanako." (Ru 1:18-21) Sanglit panahon kadto sa pagpangani sa sebada, gikalipay ni Ruth nga manghagdaw aron masuportahan si Noemi ug ang iyang kaugalingon, ug wala tuyoa nga nahiadto siya sa uma ni Boaz. (Ru 2:1-18) Sa dihang iyang gisugilon kang Noemi kon kang kinsang uma siya nanghagdaw, naamgohan ni Noemi ang pagtultol ni Jehova, sanglit si Boaz maoy suod nga paryente ni Elimelek ug busa usa sa ilang manlulukat. Iyang gidasig si Ruth nga ipadangat kining butanga sa pagtagad ni Boaz. (Ru 2:19–3:18) Dali nga misanong si Boaz sa pagtuman sa nabatasang legal nga paagi sa paglukat sa katigayonan ni Elimelek gikan kang Noemi. Dayon si Ruth nahimong asawa ni Boaz alang kang Noemi nga subay sa balaod sa pagminyo sa kabanay sa namatayng bana, o sa bayaw nga lalaki. Sa dihang sila nakabaton ug usa ka anak nga lalaki, ang silingang mga babaye

nagngalan niini nga Obed, nga nag-ingon: "Natawo alang kang Noemi ang usa ka lalaki." Busa si Obed nahimong legal nga manununod sa Judeanhong balay ni Elimelek.—Ru 4:1-22.

NOGA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sidlak"]. Anak nga lalaki ni Haring David, nga natawo kaniya didto sa Jerusalem. —1Cr 3:5-7; 14:3-6.

NOHA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pahulay; pahiluna"]. Ang ikaupat nga gitalang anak nga lalaki ni Benjamin. (1Cr 8:1, 2) Sanglit wala siya hinganli nga lakip niadtong gitala sa Genesis kapitulo 46, lagmit siya natawo human mosulod ang maong banay sa Ehipto. Ang pipila nagtuo nga ang Noha maoy laing ngalan ni Sepupam o maoy iyang kaliwat.—Num 26:39.

NOP. Sa Hebreohanong Kasulatan, kini ang ngalan nga kasagarang gigamit alang sa Mempis, usa ka iladong siyudad sa karaang Ehipto.—Isa 19:13; Jer 2:16; 44:1; 46:14, 19; Eze 30:13, 16; tanawa ang MEMPIS.

NOPA. Sumala sa Masoretikong teksto, mopatim-aw nga usa kini ka dapit sa Moab. (Num 21:29, 30) Kining dapita wala mahibaloi karong adlawa.

NUMERO. Sa karaang Hebreohanon, ang mga numero gisulat ingong mga pulong. Sa ulahi, human sa pagkadestiyero ngadto sa Babilonya, sa dakong bahin gisagop sa mga Hudiyo ang batasan sa paggamit sa mga letra sa ilang alpabeto ingong mga simbolo sa mga numero. Apan, kini nga paagi dili makita bisan diha sa Hebreohanong mga manuskrito sa Bibliya nga gisulat human sa pagkadestiyero. Ang usa sa labing karaang naglungtad pa nga Hebreohanong mga sinulat mao ang inskripsiyon nga nakuha gikan sa tunel sa tubig sa Siloam (lagmit sa panahon pa sa paghari ni Ezequias [745-717 W.K.P.]), nga niana ang mga sukod bug-os nga gisulat. Tungod kay ang mga numero gisulat ingong mga pulong nahimong mas tukma ug kasaligan ang mga manuskrito sa Hebreohanong Kasulatan, nga gikopya sa makadaghan, sanglit ang usa sagad mas daling masayop sa pagkopya sa numero kay sa pulong.

Sa Hebreohanon, ang mga numero nga molapas sa napulo gihimong kombinasyon sa mga pulong, sama sa napulog-duha (gisulat nga duha ug napulo) (Gen 14:4), gawas sa kawhaan nga maoy plural nga pulong sa napulo; ang katloan maoy plural nga pulong gikan sa tulo; ang kap-atan maoy plural nga pulong gikan sa upat, ug uban pa. Ang usa ka gatos maoy bulag nga pulong; ang 200 maoy doble niini. Ang ubang "tinaggatos" gilangkoban ug duha ka pulong, sama sa 300. Ang kinadak-ang numero nga gisulat sa usa ra ka Hebreohanong pulong mao ang 20,000, ang doble sa 10,000. Ang mas dagko nga mga numero maoy kombinasyon sa mga pulong. Pananglitan, sa 1 Cronicas 5:18 ang numero nga 44,760 maoy, sa literal, kap-atan ug upat ka libo ug pito ka gatos ug kan-uman. Ang usa ka milyon gisulat ingong usa ka libo ka linibo. (2Cr 14:9) Ang banay ni Rebeca nagpanalangin kaniya, nga nag-ingon: "Oh ikaw, nga among igsoong babaye, hinaot nga ikaw mahimong libolibo ka napulo ka libo." (Ang mga kaliwat ni Rebeca sa pagkatinuod miabot ug minilyon.) (Gen 24:55, 60) Sa pananawon ni Daniel gipakita nga si Jehova adunay "napulo ka libo ka napulo ka libo" nga nagbarog atubangan kaniya.—Dan 7:10.

Ang mga numero usahay gigamit ingong banabana lamang o ingong tibuok nga mga numero, pananglitan, diha sa Salmo 90:10, diin ang salmista naghisgot bahin sa kinutoban sa edad sa tawo, ug lagmit usab diha sa 1 Hari 19:18 (ang 7,000 nga wala moyukbo kang Baal) ug 2 Cronicas 14:9 (ang usa ka milyon ka Etiopianhon nga gipildi ni Asa).

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang mga numero sagad nga gisulat ingong mga pulong. Ang numero sa "mapintas nga mananap" gisulat ingong mga pulong diha sa Sinaitic ug Alexandrine nga mga manuskrito.—Pin 13:18.

Ang Paggamit sa Bibliya sa Numero Dili Numerolohiya. Sanglit ang Bibliya maoy usa ka basahon sa kasaysayan ug tagna, ang mga numero nga gihatag niini maoy literal o kaha simboliko. Sagad nga ipadayag sa konteksto kon sa unsa nga diwa gigamit ang usa ka numero. Ang pipila ka numero diha sa Bibliya maoy masambingayon, mahulagwayon, o simboliko, ug ang pagsabot sa kahulogan niini hinungdanon aron masabtan ang teksto. Apan, kini nga paggamit sa Bibliya sa mga numero dili angayng saypon ingong numerolohiya, diin nalangkit ang okultismo sa mga numero, sa mga kombinasyon niini, ug sa katibuk-ang gidaghanon niini. Ang numerolohiya lagmit nga naggikan sa karaang Babilonya ug gikondenar kini sa Diyos lakip ang uban pang mga matang sa pagpanag-an. —Deu 18:10-12.

Sa mosunod atong hisgotan ang pipila ka mahulagwayong mga paggamit sa pipila ka numero nga sagad gigamit sa Bibliya.

Usa. Kini nga numero, kon gamiton sa mahulagwayong paagi, nagpasabot sa pagkabugtong, pagkawalay-sama o pagkatalagsaon, ingon man sa panaghiusa ug panagkauyon sa katuyoan ug sa buhat. "Si Jehova nga atong Diyos maoy usa lamang ka Jehova," miingon si Moises. (Deu 6:4) Siya lamang ang Soberano. Walay sama kaniya. Wala siyay kaambit sa iyang himaya, dili sama sa paganong trinitaryong mga diyos. (Buh 4:24; Pin 6:10;

Isa 42:8) Si Jehova ug si Jesu-Kristo nahiusa sa katuyoan ug sa buluhaton (Ju 10:30) ug angay nga ang mga tinun-an ni Kristo bug-os nga mahiusa uban sa Diyos, sa iyang Anak, ug sa usag usa. (Ju 17:21; Gal 3:28) Ang maong panaghiusa giilustrar diha sa kahikayan sa kaminyoon.—Gen 2:24; Mat 19:6; Efe 5:28-32.

Duha. Kini nga numero sagad makita maylabot sa legal nga mga kaso. Mas bug-at ang testimonya kon managkauyon ang mga asoy sa duha ka saksi. Ang duha o tulo ka saksi gikinahanglan aron pamatud-an ang usa ka butang atubangan sa mga maghuhukom. Kini nga prinsipyo gisunod usab diha sa Kristohanong kongregasyon. (Deu 17:6; 19:15; Mat 18:16; 2Co 13:1; 1Ti 5:19; Heb 10:28) Gisunod sa Diyos kini nga prinsipyo sa dihang iyang gipresentar ang iyang Anak ngadto sa katawhan ingong Manluluwas sa katawhan. Si Jesus miingon: "Sa inyong kaugalingong Balaod kini nahisulat, 'Ang pamatuod sa duha ka tawo maoy tinuod.' Usa ako nga nagpamatuod bahin sa akong kaugalingon, ug ang Amahan nga nagpadala kanako nagpamatuod bahin kanako."—Ju 8:17, 18.

Ang paghimo sa usa ka butang sa ikaduhang higayon—pananglitan, ang pagsubli sa gipamulong o sa panan-awon, bisan sa kaamgid lamang nga paagi—magpalig-on sa maong butang ingong tino ug matuod (sama sa damgo ni Paraon bahin sa mga baka ug sa mga uhay; Gen 41:32). Ang Hebreohanong mga balak sa Bibliya maoy puno sa paralelismo, nga nagpatisok pag-ayo diha sa hunahuna sa mga kamatuoran nga gipamulong ug sa samang higayon nagpatin-aw sa mga butang pinaagi sa paggamit ug lainlaing mga pulong diha sa paralelismo.—Tan-awa ang Sal 2, 44, ug uban pa.

Sa tagna ni Daniel ang usa ka mananap nga adunay "duha ka sungay" nagsimbolo sa magkaubang pagmando sa Imperyo sa Medo-Persia.—Dan 8:20, 21; itandi ang Pin 13:11.

Tulo. Bisan tuod ang gihatag nga pamatuod sa duha ka saksi alang sa samang butang igo na aron makahimog legal nga aksiyon, mas bug-at pa gayod ang testimonya sa tulo ka saksi. Busa, ang tulo usahay gigamit sa paghubit sa gibug-aton, sa pagpasiugda, o sa paghatag ug dugang puwersa. "Ang tulo ka bakukon nga pisi dili daling mabugto." (Ecc 4:12) Nahimo ni Jesus ang pagpasiugda sa dihang iyang gipangutana si Pedro sa tulo ka higayon human nga katulo siya gilimod ni Pedro. (Mat 26:34, 75; Ju 21:15-17) Ang panan-awon nga nag-ingon kang Pedro sa pagkaon sa tanang matang sa mga hayop, lakip sa mga hayop nga mahugaw sumala sa Balaod, napasiugda sa dihang gipakita kini kaniya sa makatulo. Walay duhaduha nga kadto nakatabang kang Pedro sa pagsabot nga ang Diyos niadtong higayona miliso sa iyang pagtagad ngadto sa dili-tinuling katawhan sa kanasoran, nga giisip nga mahugaw sa mga Hudiyo, sa dihang si Cornelio ug ang iyang panimalay midawat sa maayong balita.—Buh 10:1-16, 28-35, 47, 48.

Ang kahingpit sa pagkabalaan ug pagkahinlo ni Jehova gipasiugda pinaagi sa pagpahayag sa langitnong mga linalang: "Balaan, balaan, balaan si Jehova." (Isa 6:3; Pin 4:8) Sa wala pa tangtanga sa trono ang kataposang yutan-on nga hari sa linya ni David, si Jehova miingon: "Kagun-oban, kagun-oban, pagahimoon ko kini nga kagun-oban. Ug kon bahin niini usab, walay magapanag-iya niini hangtod nga moabot siya nga may legal nga katungod, ug ihatag ko kini kaniya." Dinhi iyang gipasiugda nga walay Davidnong mga hari nga magdala sa iyang ngalan ang molingkod sa trono sa Jerusalem—ang trono bug-os nga mabakante—hangtod moabot ang panahon nga ipahiluna sa Diyos ang iyang Mesiyas aron sa pagmando sa Gingharian. (Eze 21:27) Ang kagrabe sa mga kaalaotan nga modangat niadtong nanagpuyo sa yuta gitagna pinaagi sa pagpahayag sa pulong nga "alaot" sa tulo ka higayon.—Pin 8:13.

Upat. Ang upat maoy usa ka numero nga usahay nagtumong sa pagkakatibuk-an o pagkakuwadrado sa sukod ug sa porma. Kini makita katulo diha sa Pinadayag 7:1. Dinhi ang "upat ka manulonda" (ang tanan nga gitugyanan sa "upat ka hangin," nga andam sa bug-os nga paglaglag) mibarog diha sa "upat ka suok" sa yuta (mahimo nilang buhian ang hangin sa bisan asa nga direksiyon, ug walay dapit sa yuta nga dili maigo). (Itandi ang Dan 8:8; Isa 11:12; Jer 49:36; Zac 2:6; Mat 24:31.) Ang Bag-ong Jerusalem maoy "kuwadrado," nga pareho ang sukod sa gihabogon, gitas-on, ug gilapdon. (Pin 21:16) Ang uban pang mahulagwayong mga ekspresyon nga gigamit kini nga numero makita sa Zacarias 1:18-21; 6:1-3; Pinadayag 9:14, 15.

Unom. Kini nga numero usahay naghawas sa pagkadili-hingpit. Ang numero sa "mapintas nga mananap" maoy 666 ug gitawag nga "usa ka numero sa tawo," nga nagpailang kini nalangkit sa dili-hingpit, makasasalang tawo, ug mopatim-awng nagsimbolo sa pagkadili-hingpit nianang gihawasan sa "mapintas nga mananap." Busa ang numero 6 nga gisubli diha sa tulo ka dapit (ang numero 6 nahimutang diha sa mga yunit [*units*], tinagpulo [*tens*], ug tinaggatos [*hundreds*]) nagpasiugda sa pagkadili-hingpit ug kakulangan nianang gihawasan o gihulagwayan sa mananap.—Pin 13:18.

Pito. Ang pito sagad nga gigamit diha sa Kasulatan aron ipaila ang pagkakompleto. Usahay kini nagtumong sa pagtapos sa usa ka buluhaton. O kini mahimong magtumong sa kompletong siklo sa mga butang sumala sa giestablisar o gitugotan sa

Diyos. Pinaagi sa pagtapos sa iyang buluhaton sa yuta sulod sa unom ka adlaw sa paglalang ug sa pagpahulay sa ikapito nga adlaw, gihatag ni Jehova ang sumbanan alang sa tibuok nga kahikayan sa Igpapahulay, gikan sa pito-ka-adlaw nga semana ngadto sa tuig sa Tinghugyaw nga misunod sa pito ka pito-ka-tuig nga siklo. (Ex 20:10; Lev 25:2, 6, 8) Ang Pista sa mga Tinapay nga Walay Lebadura ug ang Pista sa mga Balongbalong maoy pito ka adlaw ang matag usa. (Ex 34:18; Lev 23:34) Ang pito sagad nga makita maylabot sa Levihanong mga lagda sa mga paghalad (Lev 4:6; 16:14, 19; Num 28:11) ug sa mga paghinlo.—Lev 14:7, 8, 16, 27, 51; 2Ha 5:10.

Ang "pito ka kongregasyon" sa Pinadayag, uban sa mga kinaiyahan niini, naghatag ug kompletong larawan sa *tanang* kongregasyon sa Diyos sa yuta. —Pin 1:20–3:22.

Ang "pito ka ulo" sa "mapintas nga mananap" (Pin 13:1) nagpakita kon asa lamang kutob ang paglungtad sa mananap. Bisan tuod ang "sanagpulang bulok nga mapintas nga mananap" gitawag nga "ikawalo" nga hari, kini naggikan sa pito ug dili bulag gikan sa pitoy-ulo nga mapintas nga mananap (Pin 17:3, 9-11), sama usab sa "larawan" sa "mapintas nga mananap." (Pin 13:14) Sa susama, ang duhag-sungay nga "mapintas nga mananap" sa pagkatinuod dungan nga naglungtad sa orihinal nga "mapintas nga mananap" kansang "marka" gipaninguha niini nga imarka diha sa tanang tawo. —Pin 13:11, 16, 17.

Si Jehova hataas-ug-pailob sa Israel apan siya nagpasidaan kanila nga kon sila dili mamati kaniya bisan pa sa iyang pagdisiplina, siya magkastigo kanila sa "pito ka pilo," sa bug-os, tungod sa ilang mga kasal-anan.—Lev 26:18, 21, 28.

Diha sa makasaysayanhong mga bahin sa Kasulatan, ang pito sagad gigamit sa pagpaila sa pagkakompleto, o sa bug-os nga pagbuhat sa usa ka buluhaton. Ang mga Israelinhon nagpakitag bug-os nga pagtuo ug pagkamasinugtanon pinaagi sa pagmartsa sulod sa pito ka adlaw palibot sa Jerico, nga milibot niini sa makapito sa ikapito nga adlaw, nga human niana ang paril sa siyudad napukan. (Jos 6:2-4, 15) Si Elias nagpakitag bug-os nga pagtuo nga dunggon ang iyang pag-ampo ngadto sa Diyos pinaagi sa pagsugo sa iyang alagad nga motungas ngadto sa Bukid sa Carmelo aron sa pagtan-aw sa langit sa makapito una pa mitungha ang dagom. (1Ha 18:42-44) Si Naaman nga sanlahon kinahanglang maligo sa makapito sa Suba sa Jordan. Ingong usa ka gamhanang heneral nga Siryanhon, siya kinahanglang magmapainubsanon gayod sa pagsunod niini nga instruksiyon nga giingon sa manalagna nga si Eliseo, ug tungod sa iyang masinugtanong pagtuman niini, si Jehova naghinlo kaniya. (2Ha 5:10, 12) Sa balaknon ug puwersadong paagi, ang pagkalunsay, pagkakompleto, pagkahingpit, ug pagkamaayo sa mga pulong ni Jehova gipakasama sa plata nga dinalisay diha sa tunawanang hudno nga inulay sa makapito. (Sal 12:6) Ang kaluoy ni Jehova gipasiugda niini nga mga pulong: "Ang tawong matarong mahimong matumba sa makapito, ug siya mobangon gayod." (Pr 24:16) Siya angayan gayod sa tanang pagdayeg ingon sa gipahayag sa salmista: "Makapito sa usa ka adlaw ginadayeg ko ikaw."—Sal 119:164.

Sa makadaghang higayon ang basahon sa Pinadayag naggamit sa numero 7 sa simbolikong paagi maylabot sa mga butang sa Diyos ug sa iyang kongregasyon ug usab maylabot sa mga butang sa Kaaway sa Diyos nga si Satanas nga Yawa diha sa iyang bug-os nga pagpakigbisog nga makigbatok sa Diyos ug sa iyang katawhan.—Pin 1:4, 12, 16; 5: 1, 6; 8:2; 10:3; 12:3; 13:1; 15:1, 7; 17:3, 10; ug sa ubang mga teksto.

Ang mga numero nga pinilo sa pito gigamit sa samang diwa sa pagkakompleto. Ang kapitoan (napulo ka pito) matagnaong gigamit diha sa "kapitoan ka semana" sa tagna ni Daniel bahin sa pag-abot sa Mesiyas. (Dan 9:24-27; tan-awa ang KAPITOAN KA SEMANA.) Ang Jerusalem ug Juda nahimong biniyaan sa 70 ka tuig, tungod sa pagkadili-masinugtanon niini ngadto sa Diyos, "hangtod nga [bug-os nga] mabayran sa yuta ang mga igpapahulay niini." —2Cr 36:21; Jer 25:11; 29:10; Dan 9:2; Zac 1:12; 7:5.

Ang kapitoag-pito, ang pagsubli sa pito, maoy katumbas sa pag-ingon nga "hangtod sa panahong walay tino" o "walay kinutoban." Si Jesus nagtambag sa mga Kristohanon sa pagpasaylo sa ilang mga igsoon sa ingon niana nga sukod. (Mat 18:21, 22) Sanglit ang Diyos naglagda nga si bisan kinsa nga magpatay kang Cain nga mamumuno kinahanglang "makaagom sa panimalos nga pito ka pilo," si Lamek, nga mopatim-awng nakapatay ug usa ka tawo tungod sa pagpanalipod sa iyang kaugalingon, miingon: "Kon pito ka pilo si Cain panimaslan, nan si Lamek kapitoan ka pilo ug pito." —Gen 4:15, 23, 24.

Walo. Kini nga numero gigamit usab sa *pagpasiugda* sa pagkakompleto sa usa ka butang (labaw ug usa sa pito, ang numero nga sagad gigamit alang sa pagkakompleto), busa usahay gigamit sa paghawas sa kadagaya. Si Jehova nagpasalig nga iyang luwason ang iyang katawhan gikan sa hulga sa Asirya, nga nag-ingong adunay patindogon batok sa mga Asiryanhon nga "pito ka magbalantay, oo, [dili lamang pito, kondili] walo ka duke gikan sa katawhan." (Miq 5:5) Ingong haom nga paniklop sa kataposang pista sa sagradong tuig nga mao ang Pista sa mga Balongbalong, ang ikawalong adlaw maoy usa ka balaan nga panagkatigom, solemneng

asembliya, usa ka adlaw sa bug-os nga pagpahulay. —Lev 23:36, 39; Num 29:35.

Napulo. Ang napulo maoy usa ka numero nga nagpasabot sa pagkabug-os, pagkakompleto, sa katibuk-ang gidaghanon nga naglangkob sa usa ka butang. Mamatikdan usab nga, kon ang mga numero nga pito ug napulo gamiton sa samang higayon, ang pito nagrepresentar sa mas taas o labaw nga butang ug ang napulo nagrepresentar sa ubos nga butang.

Ang Napulo ka Hampak nga gibubo sa Ehipto nagpahayag sa bug-os nga paghukom sa Diyos batok sa Ehipto—igo na kining tanan aron bug-os mapakaulawan ang bakak nga mga diyos sa Ehipto ug aron mapagawas gikan sa Ehipto ang katawhan sa Diyos nga Israel. Ang "Napulo ka Pulong" mao ang paninugdang mga balaod sa pakigsaad sa Balaod; ang mga 600 ka uban pang mga balaod maoy pagpalapad lamang niana, nga nagbatbat ug nagpatin-aw sa kapadapatan niana. (Ex 20:3-17; 34:28) Diha sa daghan niyang mga sambingay gigamit ni Jesus ang numero nga napulo aron ipakita ang katibuk-an o bug-os nga gidaghanon sa usa ka butang.—Mat 25:1; Luc 15:8; 19:13, 16, 17.

Ang usa sa mga mananap sa panan-awon ni Daniel ug ang pipila ka mananap nga gihubit sa Pinadayag adunay napulo ka sungay. Dayag nga kini naghawas sa tanang nagamandong gahom, o "mga hari" sa yuta nga naglangkob sa mananapon nga politikanhong kahikayan. (Dan 7:7, 20, 24; Pin 12:3; 13:1; 17:3, 7, 12) Ang pagkabug-os sa pagsulay o yugto sa pagsulay nga gitagal sa Diyos alang sa iyang mga alagad o gitugotang maagoman nila gipahayag sa Pinadayag 2:10: "Ayaw kahadlok sa mga butang nga hapit na nimong antoson. Tanawa! Ang Yawa padayong magabalhog sa pipila kaninyo sa bilanggoan aron kamo *bug-os* mabutang sa pagsulay, ug aron kamo makaagom ug kasakitan sulod sa *napulo ka adlaw.*"

Napulog-duha. Ang patriarkang si Jacob adunay 12 ka anak nga lalaki, nga nahimong mga patukoranan sa 12 ka tribo sa Israel. Ang ilang mga anak giorganisar sa Diyos ubos sa pakigsaad sa Balaod ingong nasod sa Diyos. Busa ang napulog-duha naghawas sa bug-os, timbang, hinimo sa Diyos nga kahikayan. (Gen 35:22; 49:28) Si Jehova mipili ug 12 ka apostoles, nga nahimong segundaryong mga patukoranan sa Bag-ong Jerusalem, nga gitukod diha kang Jesu-Kristo. (Mat 10:2-4; Pin 21:14) Adunay 12 ka tribo sa "mga anak nga lalaki [sa espirituwal nga] Israel," nga ang matag tribo gilangkoban ug 12,000 ka membro.—Pin 7:4-8.

Ang mga numero nga mabahin sa 12 usahay makahuloganon usab. Si David nagtukod ug 24 ka dibisyon sa mga saserdote aron mag-alagad nga turnoturno didto sa templo nga gitukod ni Solomon sa ulahi. (1Cr 24:1-18) Kini makatabang sa pag-ila sa "kawhaag-upat ka ansiyano" nga naglingkod palibot sa trono sa Diyos nga nagsul-ob ug maputing panggawas nga mga besti ug may mga korona. (Pin 4:4) Ang mga sumusunod sa lakang ni Jesu-Kristo, ang iyang espirituwal nga mga igsoon, gisaaran sa pagkahari ug pagkasaserdote uban kaniya didto sa mga langit. Kini nga mga ansiyano dili mahimong ang mga apostoles lamang, nga 12 ra ang gidaghanon. Busa sila dayag nga naghawas sa tibuok nga hugpong sa "harianong pagkasaserdote," ang 144,000 (nga gihawasan sa 24 ka dibisyon sa mga saserdote nga nag-alagad didto sa templo) diha sa ilang mga posisyon sa mga langit, ingong kinoronahan nga mga hari ug mga saserdote.—1Pe 2:9; Pin 7:4-8; 20:6.

Kap-atan. Sa pipila ka higayon mopatim-awng gigamit ang numero 40 maylabot sa mga yugto sa paghukom o pagsilot. (Gen 7:4; Eze 29:11, 12) Ang Nineve gitagalan ug 40 ka adlaw aron maghinulsol. (Jon 3:4) Gigamit usab ang numero 40 aron ipakita ang kaamgiran sa kinabuhi ni Jesu-Kristo ug sa kinabuhi ni Moises, kinsa naglarawan kang Kristo. Silang duha parehong nakasinati ug 40-ka-adlaw nga yugto sa pagpuasa.—Ex 24:18; 34:28; Deu 9:9, 11; Mat 4:1, 2.

NUMEROS, BASAHON SA.

Ang ikaupat nga basahon sa Pentateuko. Ang Cebuanong ngalan niini gipasukad sa duha ka pag-ihap sa mga anak sa Israel nga gihisgotan diha niini. Kini nag-asoy sa mga panghitabo nga nahitabo sa rehiyon sa Bukid sa Sinai, didto sa kamingawan panahon sa paglatagaw sa Israel, ug didto sa Kapatagan sa Moab. Ang asoy pangunang nagkobre sa usa ka yugto nga 38 ka tuig ug 9 ka bulan, sukad sa 1512 hangtod sa 1473 W.K.P. (Num 1:1; Deu 1:3, 4) Bisan tuod mas unang nahitabo kay sa mga panghitabo nga gihisgotan sa konteksto, ang mga hitabo nga giasoy sa Numeros 7:1-88 ug 9:1-15 nagtaganag detalye nga nahimong hinungdanong bahin sa basahon.

Magsusulat. Ang pagsulat sa basahon sa Numeros gipasidungog kang Moises sukad pa sa karaang mga panahon. Daghang ebidensiya diha sa basahon mismo ang nagpamatuod niini. Walay laing gihisgotan nga pagkinabuhi gawas nianang nasinatian sa Israel didto sa Ehipto ug dayon didto sa kamingawan. Sa pagkomento bahin sa panahon nga gitukod ang Hebron, ang magsusulat migamit sa Ehiptohanong siyudad sa Zoan ingong pasukaranang dapit. (Num 13:22) Ang paglungtad sa Zoan sa walay duhaduha nahibaloan gayod sa usa ka tawo nga sama kang Moises, kinsa "natudloan sa tanang kaalam sa mga Ehiptohanon."—Buh 7:22.

Ang pipila ka sugo nga gitala sa basahon sa Numeros haom lamang sa mga sirkumstansiya sa usa

ka nasod nga nagapanaw. Lakip niini ang gilatid nga tribonhong mga pagkampo (Num 1:52, 53), ang han-ay sa pagmartsa (2:9, 16, 17, 24, 31), ug ang mga timailhan pinaagig pagbudyong sa trompeta alang sa pagtigom sa katawhan ug alang sa pagbiya (10:2-6). Dugang pa, ang balaod mahitungod sa pagkuwarentinas gitagik aron mohaom sa kinabuhi sa kampo. (5:2-4) Ang lainlaing uban pang mga sugo gilatid sa paagi nga ikapadapat sa umaabot sa dihang ang mga Israelinhon mopuyo na sa Yutang Saad. Lakip niini mao: ang paggamit ug mga trompeta alang sa pagtawag sa pagpakiggubat (10:9), ang pagpinig sa 48 ka siyudad alang sa mga Levihanon (35:2-8), ang aksiyon nga himoon batok sa idolatriya ug sa mga molupyo sa Canaan (33:50-56), ang pagpili sa unom ka siyudad nga dalangpanan, ang mga instruksiyon sa pagdumala sa mga kaso sa mga tawong nangangkon nga

MGA PANGUNANG PUNTO SA NUMEROS

Usa ka makasaysayanhong asoy nga nagpasundayag kon unsa ka hinungdanon ang pagsunod kang Jehova ilalom sa tanang kahimtang ug sa pagtahod sa iyang mga hawas

Nagkobre sa mga panghitabo sulod sa halos tibuok nga panahon nga ang Israel didto sa kamingawan samtang nagpaingon sa Yutang Saad

---

Ang mga tribo sa Israel girehistro ug giorganisar

- Mga usa ka tuig human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto, ang tanang Israelinhong lalaki nga 20 anyos pataas girehistro, gawas lamang sa mga Levihanon (1:1-49)
- Ang matag tulo-ka-tribo nga dibisyon giasayn sa usa ka dapit nga kampohan ug sa usa ka posisyon sa han-ay sa pagmartsa (2:1-34)
- Ang mga Levihanon gilain aron sa pagtabang sa mga saserdote; ang tanang Levihanon nga kapin sa usa ka bulan ang edad girehistro; sila gikuha ni Jehova baylo sa panganay sa ubang mga tribo (3:1-51)
- Ang mga lalaking kaliwat ni Kohat, Gerson, ug Merari, ang tulo ka anak nga lalaki ni Levi, gikan sa 30 ngadto sa 50 anyos ang pangedaron giihap ug gihatagan ug mga asaynment sa pag-alagad (4:1-49)
- Ang laing pagsenso gihimo diha sa mga Israelinhon sa hapit na silang mosulod sa Yutang Saad (26:1-65)

Ang mga Israelinhon nakadawat ug mga sugo sa Diyos bahin sa ilang pagsimba ug sa ilang pagpakiglabot sa usag usa

- Ang mga kinahanglanon gilatid alang sa mga Nazareo (6:1-21)
- Gisaulog ang Paskuwa; gihimo ang usa ka probisyon aron ang si bisan kinsa nga mahugaw o anaa sa halayong panaw makasaulog niini usa ka bulan human sa Nisan 14 (9:1-14)
- Ang nagkalainlaing mga regulasyon gihatag maylabot sa mga katungdanan ug mga pribilehiyo sa mga saserdote ug mga Levihanon, lakip ang pag-andam sa tubig alang sa paghinlo ug sa mga gamit niini (18:1–19:22)
- Gitala ang mga halad nga kinahanglang ihalad sa matag adlaw, sa matag Igpapahulay, sa pagsugod sa matag bulan, sa panahon sa mga kapistahan, ug sa panahon sa ikapitong bulan (28:1–29:40)
- Girekord ang mga sugo ni Jehova maylabot sa mga panaad (30:1-16)
- Ang mga sad-an kinahanglang mosugid sa ilang sala ug mobayad sa nasad-an (5:5-8)
- Usa ka pamaagi ang gilatid sa pag-atiman sa mga kaso sa dihang ang usa ka asawa gisuspetsahan sa tinagong pagpanapaw (5:11-31)
- Gihimo ang mga kahikayan alang sa unom ka siyudad nga dalangpanan (35:9-34)

Ang mga Israelinhon nagpasundayag ug kakulang sa pagpabili sa mga tagana ni Jehova, ug sila misupak sa iyang mga sugo

- Ang katawhan mireklamo bahin sa pagkaon ug mana ug nangandoy ug karne; sa dihang gitagana ni Jehova ang mga buntog, daghan ang naghinakog pag-ayo ug gisilotan sa kamatayon (11:4-34)
- Sila mituo sa daotang taho sa napulo ka hadlokan nga mga espiya ug buot nga mobalik sa Ehipto; si Moises kinahanglang magpataliwala alang kanila (13:1–14:19)
- Sa dihang ang maong rebelyosong kaliwatan gihukman nga maglatagaw ug mamatay didto sa kamingawan, ang katawhan misulay sa pagsulod sa Yutang Saad nga walay panalangin ni Jehova, ug sila nakaagom ug kapildihan sa gubat (14:26-45)

Wala tahora ang makitang mga hawas ni Jehova

- Si Miriam ug Aaron misulti batok kang Moises; si Miriam gihampak ni Jehova pinaagig sanla (12:1-15)
- Si Kore, Datan, Abiram, On, ug ang 250 ka pangulo nakigbatok kang Moises ug Aaron; gipatay ni Jehova ang mga rebelde, ug kini nagpatunghag dugang pagbagulbol; 14,700 pa ang nangamatay (16:1-50)
- Didto sa Kades, ang mga Israelinhon nagreklamo pag-ayo batok kang Moises ug Aaron tungod sa kakulang ug tubig; sa dihang milagrosong nagtagana si Jehova ug tubig, si Moises ug Aaron napakyas sa pagbalaan sa ngalan ni Jehova ug busa nawad-an sa pribilehiyo sa pagsulod sa Yutang Saad (20:1-13)
- Ang mga Israelinhon nangaluya ug namulong batok kang Jehova ug kang Moises; sila gihampak pinaagig mga halas, ug daghan ang nangamatay; si Moises nagpataliwala alang sa katawhan, ug ang mga napaakan mahimong maluwas pinaagi sa pagsud-ong sa usa ka halas nga tumbaga (21:4-9)

Si Jehova nagpanalangin sa Israel apan nangayog bug-os nga pagkamahinalaron samtang ang nasod nangandam sa pagsulod sa Canaan

- Gihatag ni Jehova sa Israel ang kadaogan batok sa hari sa Arad (21:1-3)
- Gipildi sa Israel si Sihon ug Og, ug gipanag-iya ang ilang yuta (21:21-35)
- Gisuholan ni Balak si Balaam sa pagtunglo sa mga Israelinhon; hinunoa siya gipugos ni Jehova sa pagpanalangin sa Israel (22:2–24:25)
- Ang Moabihanong mga babaye naghaylo sa Israelinhong mga lalaki sa pagbuhat sa idolatriya ug pakighilawas; 24,000 ang gipamatay tungod kay nangahulog sa apostasya; si Jehova nalukmay sa dihang si Pinehas wala motugot nga may makig-indig Kaniya (25:1-18)

dili-tinuyong nakabuno (35:9-33), ug ang mga balaod maylabot sa panulondon ug sa kaminyoon sa mga babayeng manununod (27:8-11; 36:5-9).

Dugang pa, ang pagrekord sa mga pagkampo sa Israel gipasidungog gayod kang Moises (Num 33:2), ug ang paniklop nga mga pulong sa basahon sa Numeros nagpunting usab kaniya ingong mao ang magsusulat sa maong asoy.—36:13.

Pagkatinuod. Ang pagkatinuod sa basahon naestablisar gayod. Ang pagkamadayganon niini talagsaon. Ang sayop nga buhat ug kapildihan wala itago. (Num 11:1-5, 10, 32-35; 14:2, 11, 45) Bisan ang mga kalapasan ni Moises mismo, sa iyang igsoong lalaki nga si Aaron, sa iyang igsoong babaye nga si Miriam, ug sa iyang mga pag-umangkong lalaki nga si Nadab ug Abihu giyagyag. (3:3, 4; 12:1-15; 20:2-13) Sublisubli nga ang mga panghitabo nga girekord niini nga basahon giasoy diha sa Mga Salmo (78:14-41; 95:7-11; 105:40, 41; 106:13-33; 135:10, 11; 136:16-20). Pinaagi sa ilang paghisgot sa dagkong mga panghitabo ug sa ubang mga detalye sa Numeros, si Josue (4:12; 14:2), Jeremias (2Ha 18:4), Nehemias (9:19-22), David (Sal 95:7-11), Isaias (48:21), Ezequiel (20:13-24), Oseas (9:10), Amos (5:25), Miqueas (6:5), ang Kristohanong martir nga si Esteban (Buh 7:36), ang mga apostoles nga si Pablo (1Co 10:1-11) ug Pedro (2Pe 2:15, 16), ang tinun-an nga si Judas (ber 11), ug ang Anak sa Diyos (Ju 3:14; Pin 2:14) nagpakita nga sila midawat niini nga rekord ingong bahin sa inspiradong Pulong sa Diyos. Anaa usab ang tagna ni Balaam bahin sa bituon nga mogula gikan kang Jacob, nga unang natuman sa dihang si David nahimong hari ug human niadto nagpildi sa mga Moabihanon ug mga Edomhanon.—Num 24:15-19; 2Sa 8:2, 13, 14.

Bili. Ang basahon sa Numeros kusganong nag-ilustrar sa kahinungdanon sa pagsunod kang Jehova, sa pagtahod kaniya ug sa iyang mga alagad, sa panginahanglan alang sa pagtuo ug sa pagbantay batok sa dili-diyosnong mga tawo (Num 13:25–14:38; 22:7, 8, 22; 26:9, 10; Heb 3:7–4:11; 2Pe 2:12-16; Jud 11; Pin 2:14), sa dili pagbutang kang Jehova sa pagsulay tungod sa kawalay pagtuo (Num 21:5, 6; 1Co 10:9), ingon man sa paglikay sa pagbagulbol (Num 14:2, 36, 37; 16:1-3, 41; 17:5, 10; 1Co 10:10, 11) ug sa seksuwal nga imoralidad (Num 25:1-9; 31:16; 1Co 10:6, 8). Ang mga pagpakiglabot ni Jehova sa Israel naghatag ug ebidensiya sa iyang dakong gahom, kaluoy, ug mahigugmaong-kalulot, ingon man sa iyang pagkahinay masuko, bisan tuod siya dili magpugong sa pagsilot kon angayan. (Num 14:17-20) Dugang pa, ang posisyon ug buluhaton ni Moises (Num 12:7; Heb 3:2-6), ang milagrosong tagana nga tubig gikan sa dakong-bato (Num 20:7-11; 1Co 10:4), ang pag-isa sa halas nga tumbaga (Num 21:8, 9; Ju 3:14, 15), ug ang tubig alang sa paghinlo (Num 19:2-22; Heb 9:13, 14) nagtaganag matagnaong mga hulagway nga natuman diha kang Kristo Jesus.

Ang asoy nagtaganag detalye nga naghatag ug katin-awan sa ubang mga teksto. Kini nagpakita kon unsay gipasukaran ni Haring Ezequias sa Juda sa paghikay sa Paskuwa sa Ziv (Iyyar) 14, inay sa Nisan (Abib) 14. (Num 9:10, 11; 2Cr 30:15) Ang bug-os nga paghisgot sa pagka-Nazareo (Num 6:2-21) nagpatin-aw kon nganong si Samson ug Samuel wala magpaputol sa ilang buhok (Huk 13:4, 5; 1Sa 1:11) ug kon nganong si Juan nga Tigbawtismo dili moinom ug makahubog nga mga ilimnon. (Luc 1:15) Alang sa dugang mga pananglitan, itandi ang Numeros 2:18-23 ug Salmo 80:2; Numeros 15:38 ug Mateo 23:5; Numeros 17:8-10 ug Hebreohanon 9:4; Numeros 18:26 ug Hebreohanon 7:5-9; Numeros 18:31 ug 1 Corinto 9:13, 14; Numeros 28:9, 10 ug Mateo 12:5.

NUN, I. Amahan sa manununod ni Moises nga si Josue; anak ni Elisama sa tribo ni Epraim.—Ex 33:11; Jos 1:1; 1Cr 7:20, 26, 27.

NUN, II [נ; kataposan, ן]. Ang ika-14 nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Usa kini sa lima ka Hebreohanong mga letra nga adunay lahi nga porma sa dihang gamiton ingong kataposang letra sa usa ka pulong. Sa Hebreohanon, kini ang unang letra sa matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:105-112.—Tan-awa ang HEBREOHANON, II.

NUWES, KAHOYNG [Heb., *'eghohz'*]. Ang dalagang Sulamita diha sa Awit ni Solomon (6:11) naghisgot nga siya milugsong "ngadto sa tanaman sa mga kahoyng nuwes." Ang mga kahoyng nuwes nga gihisgotan dinhi tingali mao ang mga kahoyng *walnut* (*Juglans regia*). Kini nga kahoy maoy lumad sa habagatan-sidlakang Uropa ug sa kasadpang Asia ug sa pagkakaron gitanom didto sa Galilea ug sa mga bakilid sa Lebanon ug sa Bukid sa Hermon. Ang Hudiyong historyador nga si Josephus naghisgot nga kini daghan kaayo diha sa dapit sa Dagat sa Galilea niadtong unang siglo K.P. (*The Jewish War,* III, 516, 517 [x, 8]) Ang *walnut* maoy usa ka matahom nga kahoy, nga motubo hangtod sa gitas-ong 9 m (30 p), nga may humot nga mga dahon nga maayong kasilongan. Kini nga kahoy pino ug grano ug gipabilhan pag-ayo sa mga tighimog kabinet tungod sa kaanindot niini. Ang tipaka sa bunga niini adunay asidong *tannin* ug kon pabukalan, magpatunghag tina nga lubos-kape ang bulok. Ang liso sa nuwes gipabilhan pag-ayo tungod sa kalami niini ug kini ligison aron mopatunghag lana nga halos susamag kalidad sa lana sa olibo.

O

OBAL. Ang ika-8 nga gilista sa 13 ka anak nga lalaki ni Joktan, nga ang matag usa maoy gigikanan sa usa sa 70 ka banay human sa Lunop; kaliwat ni Sem. Dili matino kon diin nagpuyo ang tribo ni Obal, apan ang mga kaamgid niining ngalana makita sa HK sa Arabia nga sakop sa Yemen. —Gen 10:21, 25-30; 1Cr 1:20, 22.

OBED [Alagad; Usa nga Nag-alagad].

1. Usa ka kaliwat ni Juda; ang amahan ni Jehu ug ang anak nga lalaki ni Eplal sa banay ni Jerameel.—1Cr 2:3, 25, 37, 38.

2. Amahan ni Jese nga amahan ni Haring David. Si Obed mao ang anak nga lalaki ni Boaz pinaagi sa iyang asawa nga si Ruth ug siya katigulangan ni Jesu-Kristo.—Ru 4:13-17, 21, 22; 1Cr 2:12; Mat 1:5; Luc 3:32.

3. Usa sa gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni David.—1Cr 11:26, 47.

4. Usa ka Levihanon sa banay ni Kore; ang apo ni Obed-edom ug ang anak nga lalaki ni Semaias. Siya nag-alagad ingong usa ka magbalantay-saganghaan "diha sa balay ni Jehova."—1Cr 26:1, 4, 7, 12.

5. Amahan sa usa ka Azarias, usa sa "mga pangulo sa mga ginatos" nga mitabang sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada sa pagpukan kang Rayna Atalia aron si Jehoas makalingkod ingong hari. —2Cr 23:1, 12-15, 20; 24:1.

OBED-EDOM [nagkahulogang "Alagad ni Edom"].

1. Usa ka Gitihanon diin ang arka sa pakigsaad gibilin sa iyang balay sulod sa tulo ka bulan human nga kini hapit malintuwad ug maoy hinungdan sa kamatayon ni Uzah. Samtang kini atua didto, gipanalanginan ni Jehova si Obed-edom ug ang iyang panimalay. Ug pagkasayod ni David niini, iyang giisip kini nga ilhanan nga giuyonan ni Jehova ang pagdala sa sagradong kaban ngadto sa Jerusalem. —2Sa 6:10-12; 1Cr 13:13, 14; 15:25.

Si Obed-edom maoy usa ka "Gitihanon." Kining pulonga sagad nagtumong sa usa ka Filistehanon nga nagpuyo sa Gat, apan mahimong magtumong usab kini sa usa ka tawong gikan sa Gat-rimon nga usa ka Levihanong siyudad sa Dan nga gihatag sa mga Kohatnon. (Jos 21:20, 23, 24) Kay siya gipiyalan sa pag-atiman sa Arka, siya gayod usa ka Levihanon ug busa usa ka Gitihanon gikan sa Gat-rimon imbes nga usa ka Filistehanong Gitihanon gikan sa Gat.

Sa panahon ni David, ang pipila ka Levihanong mga maghohoni ug mga magbalantay-sa-ganghaan ginganlan usab ug Obed-edom. Labing menos duha sa maong mga indibiduwal ang gihisgotan (1Cr 15:21, 24; 16:38), apan sa ubang mga teksto dili matino kon kinsa niining duha ang gitumong, o kon nagtumong ba kini sa laing indibiduwal nga nabuhi sa maong panahon. Busa, si Obed-edom nga Gitihanon, lagmit mao ra ang Num. 2 o Num. 3.

2. Usa ka maghohoni ug magbalantay-sa-ganghaan nga apil sa parada nga nagdala sa Arka ngadto sa Jerusalem. (1Cr 15:18, 21) Lagmit siya ang maghohoni nga nagpadayon sa pag-alagad atubangan sa tolda sa Arka didto sa Jerusalem. (1Cr 16: 4, 5, 37, 38a) Lagmit mao ra ang Num. 1.

3. Usa ka magbalantay-sa-ganghaan nga apil sa maong parada. (1Cr 15:24) Hayan siya mao usab ang "anak nga lalaki ni Jedutun." (1Cr 16:38b) Lagmit mao ra ang Num. 1 o Num. 4.

4. Usa ka Korehanon nga sakop sa permanenteng dibisyon sa mga magbalantay-sa-ganghaan ug kauban sa 62 ka paryente gitudlo sa pagbantay sa H nga bahin sa nataran sa sangtuwaryo sa Jerusalem.—1Cr 26:1, 4-8, 13, 15; tan-awa ang Num. 3.

5. Tig-atiman sa bulawan, plata, ug sa ubang mga butang sa balay ni Jehova panahon sa paghari ni Haring Amazias. Sa dihang si Jehoas sa Israel misulong sa Jerusalem tali sa mga tuig 858 ug 844 W.K.P., kining mga butanga, ug lagmit si Obed-edom usab, gidala ngadto sa Samaria.—2Cr 25:23, 24.

OBIL. Usa ka Ismaelinhon nga nagdumala sa mga kamelyo ni David.—1Cr 27:30.

OBOT. Usa ka dapit nga gikampohan sa Israel tali sa Punon ug Iye-abarim. Ang lokasyon niini wala mahibaloi karong adlawa.—Num 21:10, 11; 33:43, 44.

ODED [[Ang Diyos] Naghatag ug Kahupayan].

1. Amahan ni manalagnang Azarias. (2Cr 15:1) Ang 2 Cronicas 15:8 naghubit kang Oded ingong usa ka manalagna: "Sa pagkadungog gayod ni Asa niining mga pulonga ug sa panagna ni Oded nga manalagna." Kay ang pipila ka eskolar nagtuo nga nasayop ang magkokopya, ilang gitangtang ang mga pulong nga "ni Oded nga manalagna." Apan ang pagtangtang niini dili makapatin-aw kon nganong ang magsusulat nag-ingon nga si Asa nakadungog "niining mga pulonga *ug* sa panagna."

Gidugangan kini sa uban aron mabasa nga, "Si Asa nakadungog niining mga pulonga ug sa panagna ni *Azarias nga anak nga lalaki ni* Oded," para mahiuyon sa Gregong *Septuagint* (Alexandrine Codex), Syriac nga *Peshitta,* ug Latin nga *Vulgate* (makuting rebisyon ni Clementino), apan dili gihapon kini makasulbad sa suliran nga gihisgotan sa itaas. Ang ikatulong solusyon mao ang pagdawat sa *kon unsay nasulat* diha sa Masoretikong teksto, nga masabtan nga si Oded mismo ang mihatag sa panagna bisan tuod wala kini hisgoti diha asoy. Si Asa nagpatalinghog sa mga pulong ni Azarias (2Cr 15:2-7) ug sa mga pulong sa iyang amahan nga si Oded.

2. Usa ka manalagna sa Samaria sa panahong si Peka naghari sa Israel ug si Ahaz naghari sa Juda (762-mga 759 W.K.P.). Human maparot sa Israel ug Sirya ang Juda, 200,000 ka binihag gikan sa habagatang gingharian ang gidala ngadto sa Samaria. Apan gisugat ni Oded ang madaogong kasundalohan ug gipasidan-an sila nga kon ilang uliponon ang ilang mga igsoon, ang Diyos masuko kanila. 'Kay sa pagkatinuod,' siya nagpatin-aw, 'maoy tungod sa pagkadaotan sa Juda nga si Jehova nagtugot kaninyo sa pagpildi kanila. Karon ayaw sila himoang mga sulugoon aron si Jehova dili masuko kaninyo; ibalik ang mga binihag!' Upat ka pangulong Epraimnon ang mipaluyo kang Oded, ug ang mga binihag giatiman ug gipapauli. —2Cr 28:5-15.

OG. Ang gamhanan nga Amorihanong hari sa Basan (1Ha 4:19) nga gipildi sa mga Israelinhon sa wala pa sila motabok ngadto sa Yutang Saad. Usa si Og sa mga higanteng Repaim. Gani, ang iyang dakong andas nga puthaw (tingali usa ka lungon nga gama sa itom nga basalto) misukod ug 4 por 1.8 m (13.1 por 5.8 p). (Deu 3:11, *ftn* sa *Rbi8*) Siya ug si Sihon nagmando sa mga Amorihanon sa S sa Jordan. (Deu 3:13; 4:46, 47) Ang dominyo ni Og maoy gikan sa Bukid sa Hermon hangtod sa Jabok, nga usa ka teritoryo sa S sa Jordan nga adunay 60 ka kinutaang siyudad ug daghang lungsod sa banika. (Deu 3:3-5, 8-10; Jos 12:4, 5; itandi ang Num 21:23, 24.) Ang iyang duha ka pangunang siyudad mao ang Edrei ug Astarot.—Deu 1:4; Jos 13:12.

Ang kapildihan ni Og sa mga kamot sa Israel nahitabo sa hapit nang matapos ang 40 ka tuig nga paglatagaw sa Israel, sa wala pa sila magkampo sa Kapatagan sa Moab. Human mapildi si Sihon, ang Israel nakiggubat sa kasundalohan ni Og didto sa Edrei. Sa dakong kadaogan nga gihatag sa Diyos kanila, ilang gipatay si Og ug ang tanan niyang kasundalohan ug gisakop ang iyang mga siyudad ug mga lungsod. (Num 21:33–22:1; Deu 3:1-13) Ang teritoryo ni Og nahimong bahin sa panulondon ni Manases. (Num 32:33; Deu 3:13; Jos 13:29-31) Ang maong kadaogan nakapahadlok sa mga molupyo sa Canaan ug nakaaghat kini kang Rahab ug sa mga Gabaonhon nga makigdait sa Israel mao nga sila wala laglaga. (Jos 2:10, 11; 9:9, 10) Kini usab nakadasig pag-ayo sa Israel ug ilang nahinumdoman kini bisan sa daghang kasiglohan sa ulahi.—Deu 31:4; Neh 9:22; Sal 135:10-12; 136:17-22.

OHAD. Ang ikatulo nga gitalang anak nga lalaki ni Simeon. (Gen 46:10; Ex 6:15) Ang iyang ngalan dili makita diha sa ulahing talaan sa pagrehistro ingong gigikanan sa usa ka banay.—Num 26:12-14.

OHEL [Tolda]. Usa ka anak nga lalaki ni Gobernador Zorobabel ug kaliwat ni David.—1Cr 3:19, 20.

OHOLA [Ang Iyang Tolda [sa Pagsimba]]. Ang Ezequiel kapitulo 23 naghulagway sa Samaria (nga naghawas sa napulo-ka-tribong gingharian sa Israel) ingong ang pampam nga si Ohola, ang magulang nga babaye ni Oholiba, nga naghawas sa Jerusalem (ang gingharian sa Juda). Ang pagtukod sa napulo-ka-tribong gingharian ug kaugalingong mga sentro sa pagsimba lagmit mao ang gipasabot sa ngalang Ohola nga nagkahulogang "Ang Iyang Tolda [sa Pagsimba]." Ang iyang espirituwal nga pagpamampam nagsugod sa Ehipto ug nagpadayon sa Yutang Saad. Sa ulahing katuigan kini naglakip sa iyang pagtinguhag pabor sa mga Asiryanhon ug sa iyang makauulaw nga idolatrosong mga buhat, apil ang paghalad ug mga bata. Tungod sa iyang pagkadili-matinumanon, si Jehova nagtugyan kang Ohola (ang amihanang gingharian) ngadto sa mga kamot sa mga Asiryanhon nga iyang mga hinigugma.

OHOLIAB [Tolda sa Amahan; lagmit, Ang Akong Amahan Maoy Akong Tolda [nga mao, panalipod]]. Pangunang katabang ni Bezalel sa pagtukod sa tabernakulo; sakop sa tribo ni Dan ug anak nga lalaki ni Ahisamak. Si Oholiab maoy "usa ka artesano ug tigborda ug maghahabol sa asul nga hilo ug sa balhibo sa karnero nga tininag morado ug hilo nga sanag-pula gikan sa *coccus* ug sa pino nga lino."—Ex 31:6; 35:34; 36:1, 2; 38:23.

OHOLIBA [Ang Akong Tolda [sa Pagsimba] Anaa Kaniya]. Sa Ezequiel kapitulo 23, ang pagkadili-matinumanon sa Jerusalem kang Jehova gihulagwayan sa usa ka pampam nga si Oholiba. Ang kahulogan sa ngalang Oholiba lagmit nagpasabot nga ang tolda o sangtuwaryo ni Jehova anaa sa iyang teritoryo. (Itandi ang OHOLA.) Apan, inay pabilhan kini ug hinumdoman ang silot nga mida-

ngat sa iyang igsoong babaye nga si Ohola (Samaria) tungod sa pagkadili-matinumanon niini, gipadayon ni Oholiba dili lamang ang iyang pagkamaluibon nga nagsugod sa Ehipto kondili gilabwan pa niya ang pagkamananapaw sa iyang igsoong babaye. Hilabihan gayod ang iyang gihimong idolatriya ug nalangkit sa politika uban sa mga Asiryanhon ug sa mga Babilonyanhon. Busa ang kanhi niyang mga hinigugma, ang mga Babilonyanhon, gitagna nga motungas batok kaniya ug himoon siya nga usa ka butang nga "kalisangan."

OHOLIBAMA [Tolda sa Hataas nga Dapit].

1. Usa ka Canaanhong asawa ni Esau. Siya nanganak kaniya ug tulo ka anak nga lalaki, si Jeus, Jalam, ug Kore, nga silang tanan nahimong mga sultan sa Edom. Si Oholibama maoy anak nga babaye ni Anah ug apo sa Hivihanong si Zibeon. —Gen 36:2, 5-8, 14, 18, 25; tan-awa ang ANAH.

2. Ang ngalan sa usa ka Edomhanong sultan; ang ubang mga eskolar nagpadapat niining gitala nga mga ngalan ngadto sa mga dapit, nga nagtuo nga kini angayng basahon nga "ang sultan *sa* Oholibama," ug uban pa.—Gen 36:40, 41; 1Cr 1:51, 52.

OKRAN [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nagdalag pagkasinalikway (kasamok)"]. Usa ka Asernon kansang anak nga lalaki nga si Pagiel gitudlo nga pangulo sa tribo ni Aser human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto.—Num 1: 13, 16; 2:27; 7:72, 77; 10:26.

OLEIFERO, KAHOYNG [Heb., *'ets she'men*]. Dili matino kon unsang matanga kini sa kahoy. Ang Hebreohanong ekspresyon nagtumong sa kahoyng *"fatwood,"* nga daghag lana o susama nga substansiya. Dugay nang gituohan nga kini mao ang *oleaster* (*Elaeagnus angustifolia*), usa ka gamayng kahoy o kahoykahoy nga komon sa Palestina, nga may abohon-berdeng mga dahon nga susama sa mga dahon sa kahoyng olibo ug ang bunga niini mopatunghag lana, apan mas menos ug kalidad kay sa lana sa olibo. Bisan tuod gahi ug pinog grano kini, ug maayong kulitan, dili gayod kini mohaom sa kahubitan bahin sa "kahoyng oleifero" nga gihisgotan sa 1 Hari 6:23, 31-33. Gipakita niining mga tekstoha, nga sa panahon sa pagtukod sa templo, ang duha ka kerubin nga ang matag usa may gihabogong 4.5 m (14.6 p) gama sa "kahoyng oleifero." Bisan ang mga pultahan paingon sa Labing Balaan ug ang "kuwadrado" nga mga poste sa pultahan sa pangunang ganghaan pasulod sa templo gama usab niining kahoya. Ang *oleaster* daw gamay ra kaayo nga tanom aron tukmang mohaom niini nga kahubitan.

Ang *King James Version* ug ang *Revised Standard Version* naghisgot sa tabla sa kahoyng olibo diha sa 1 Hari 6:23, ug gituohan nga ang mga kerubin lagmit hinimo gikan sa mga piraso sa kahoy nga gidugtongdugtong, kay dili makakuha ug tagas nga tabla gikan sa mubong punoan sa kahoyng olibo. Gawas pa niana, ang maong opinyon daw sukwahi sa giingon sa Nehemias 8:15 nga naghisgot sa kahoyng olibo nga lahi sa kahoyng oleifero.

Tungod niini, ang ubang mga eskolar nag-ingon nga kining kahoya mao ang aguho nga Aleppo (*Pinus halepensis*), ug ilang gituohan nga lagmit mao ang kahoyng oleifero tungod kay kini adunay alkitran ug *turpentine.* Kining habog nga aguho mao ang usa sa labing komon nga *evergreen* o kanunayng may dahon nga kahoy sa Palestina, ug adunay ebidensiya nga dihay dakong lasang sa aguho sa mga dapit palibot sa Jerusalem kaniadto. Kini motubo hangtod sa gitas-ong 20 m (66 p), nga hamis ug abohon ang panit, pughawon-berde ang mga dahon, ug pulahon-kape ang mga bunga niini. Ang uban nag-ingon nga ang kahoy niini halos samag kalidad sa kahoyng sedro. Busa, kining kahoya angayan nga gamiton sa pagtukod sa templo; apan, tungod sa kakulang sa ebidensiya, ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* naghubad sa Hebreohanong ekspresyon ingong "kahoyng oleifero."

Ang mga sanga sa kahoyng oleifero, lakip sa mga sanga sa olibo, mirto, ug palma, gigamit didto sa Jerusalem panahon sa Pista sa mga Balongbalong. (Neh 8:15) Ang kahoyng oleifero usab maoy usa sa mga kahoy nga gitagnang magpatahom sa kamingawan, diha sa tagna ni Isaias bahin sa pagpasig-uli.—Isa 41:19.

OLIBO [Heb., *za'yith;* Gr., *e·lai'a*]. Ang kahoyng olibo sa walay duhaduha mao ang usa sa labing bililhong mga tanom sa kapanahonan sa Bibliya, nga sama kahinungdanon sa paras ug sa kahoyng igos. (Huk 9:8-13; 2Ha 5:26; Hab 3:17; San 3:12) Kini gihisgotan sa unang bahin sa rekord sa Bibliya; human sa Lunop nahibaloan ni Noe nga mihubas na ang katubigan tungod sa usa ka dahon sa olibo nga gidala sa salampati.—Gen 8:11.

Daghang kahoyng olibo (*Olea europaea*) ang nanubo diha sa mga bakilid sa Galilea ug sa Samaria ug sa sentral nga kabukiran, ingon man sa tibuok dapit sa Mediteranyo. (Deu 28:40; Huk 15:5) Kini motubo sa batoon, anapogon nga yuta, nga uga ra kaayo alang sa ubang mga tanom, ug kini makalahutay bisan sa subsob nga mga hulaw. Sa panahon sa Pagpanggula gikan sa Ehipto, ang mga Israelinhon gisaaran nga ang yuta nga ilang adtoan maoy usa ka yuta sa "lana nga olibo ug sa dugos," nga may "mga parasan ug kaolibohan nga dili [sila] ang nagtanom." (Deu 6:11; 8:8; Jos 24:13) Sanglit ang olibo hinay motubo ug lagmit abtag

napulo ka tuig o kapin pa una makapupo ug daghang bunga niini, nakapabor ang mga Israelinhon kay ang mga olibo didto dagko na. Taas kaayog kinabuhi kining kahoya, nga mamunga sulod sa gatosan ka tuig, ug gituohan nga ang pipila ka kahoyng olibo sa Palestina kapin na sa 1,000 ka tuig.

Ang mga olibo nindot tan-awon sa tibuok Palestina, nga sagad motubo sa hinagdang mga uma diha sa batoong bakilid o lukop nga nanubo diha sa walog. Kini nga kahoy mahimong mokapin sa 6 m (20 p) ang gitas-on. Ang bukohon ug lubag nga punoan niini abohon ug panit. Ang mga sanga niini puno sa yagpis nga mga dahon nga abohon-berde ang bulok. Usa kini ka *evergreen* o kanunayng may dahon nga kahoy, bisan tuod ang kadaghanan wala mag-isip niini ingong *evergreen.* Kini kasagarang mamulak sa mga bulan sa Mayo ug mamuswak sa linibo ka dalagong mga bulak. Gihisgotan sa Bibliya nga ang mga bulak niini daling mapulak. (Job 15:33) Ang bunga sa olibo berde kon hilaw pa, apan lubos-tapol o itom kon hinog na. Ang pagpamupo himoon sa panahon sa tinghunlak (Oktubre-Nobyembre), ug ang kinaraang paagi sa pagdughit o pagbunal sa kahoy pinaagig mga pudlos gihimo gihapon karon. (Deu 24:20; Isa 24:13) Sa karaang panahon hagdawon sa mga manghahagdaw ang nahibiling bunga. (Isa 17:6) Ang pagpamunga niining kahoya sal-angsal-ang, buot ingnon, ang dagayang pagpamunga niini sundan sa nihit nga pagpamunga pagkasunod tuig. Ang bag-ong pinupo nga bunga adunay pait nga substansiya nga mawala ra human mahumol sa inasinan nga tubig, ug dayon kini mahimong kan-on nga hilaw o giatsal. Apan ang labing bililhon mao ang lana niini, nga kon timbangon mga 30 porsiyento o kapin pa sa bag-ong pinupo nga bunga. Sa usa ka tuig, ang maayong klase nga kahoyng olibo kakuhaan ug 38 hangtod sa 57 L (10 hangtod sa 15 gal) nga lana. Ang kahoy sa olibo gahi kaayo ug kinahanglang paughon ug pipila ka tuig aron magamit sa paghimog mga butang nga gama sa kahoy.

Ang kahoyng olibo mabuhi sulod sa kasiglohan. Kon kini putlon, ang mga gamot niini magpatunghag hangtod sa unom ka bag-ong mga turok nga mahimong bag-ong mga punoan, ug ang gulang na nga mga kahoy sagad nga magpadayong buhi niining paagiha. Ang pinutol nga mga turok o mga salingsing gikan sa gulang na nga kahoyng olibo sagad maoy gigamit sa pagtanom ug bag-ong mga kahoy. Sa ingon ang ilustrasyon sa salmista haom kaayo sa dihang iyang gipakasama ang mga anak sa gipanalanginang tawo ngadto sa 'mga turok sa mga kahoyng olibo libot sa iyang lamesa.'—Sal 128:3.

Pagsumpay. Ang ihalas nga mga kahoyng olibo nga nanubo diha sa mga bakilid sagad nga gisumpayan ug mga sanga nga giputol gikan sa tinanom ug mabungahon nga kahoy aron sila mamunga ug maayong bunga. Dili naandan, dili pa gani natural, nga isumpay ang ihalas nga sanga ngadto sa tinanom nga kahoy; pero mao nay gihimo sa pipila ka mag-uuma sa unang siglo. Si Pablo naghisgot niining dili naandang paagi diha sa iyang ilustrasyon sa Roma 11:17-24, diin iyang gipakasama ang Hentil nga mga Kristohanon nga nahimong bahin sa "binhi ni Abraham" ngadto sa mga sanga sa ihalas nga kahoyng olibo nga gisumpay nganha sa tinanom nga kahoy aron ipuli sa dili mabungahong mga sanga nga giputol ug nga naglarawan sa kinaiyanhong mga Hudiyo nga gisalikway ug giputol gikan sa simbolikong kahoy tungod sa ilang kawalay pagtuo. (Gal 3:28, 29)

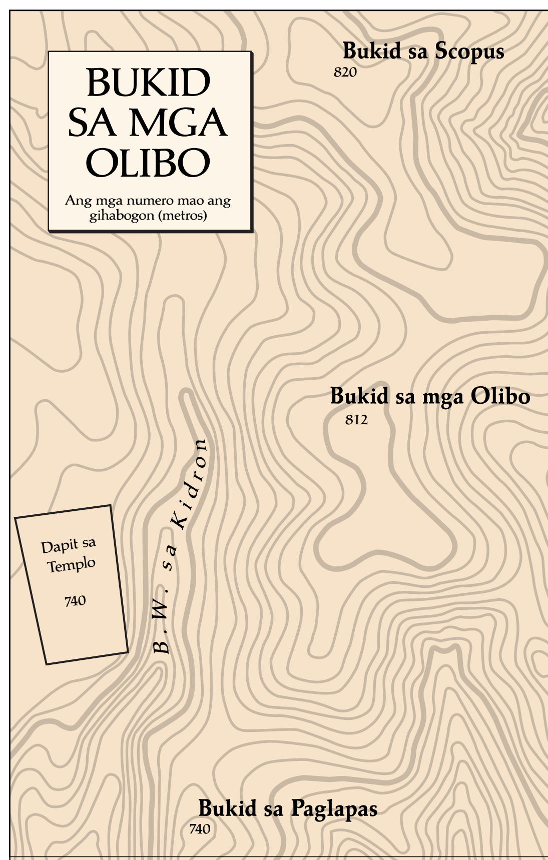
Ang mga kahoyng olibo motubo sa batoon nga yuta, nga uga ra kaayo alang sa ubang mga tanom

Kini nga pagsumpay, nga "sukwahi sa kinaiyahan," nagpasiugda sa dili-takos nga kalulot sa Diyos alang niining Hentil nga mga magtutuo, ug nagpasiugda usab sa mga kaayohan nga ilang nabatonan ingong mga sanga sa "ihalas nga olibo" nga nakadawat sa "katambok" gikan sa mga gamot sa tinanom nga olibo, ug sa ingon kining Hentil nga mga Kristohanon wala gayoy pasikaranan nga manghambog.—Itandi ang Mat 3:10; Ju 15:1-10; tan-awa ang PAGSUMPAY.

Ang Kaolibohan ug ang mga Pug-anan. Kon maayo ang kahimtang, halos ang tanang balangay sa Palestina adunay kaolibohan. Ang dili pagpamunga niini, tingali tungod kay giatake sa hantatawo nga maoy pangunang kaaway niini, magpahinabog grabeng katalagman alang sa katawhan. (Am 4:9) Gipabilhan ni Haring David ang kaolibohan diha sa rehiyon sa Sepela. (1Cr 27:28) Ang kabukiran dapit sa S sa Jerusalem nga ang gilay-on maoy mga "usa ka adlawng igpapahulay nga panaw" gibantog nga daghan ug olibo sa panahon ni Haring David ug, sa panahon ni Zacarias kini gitawag na nga "bukid sa mga kahoy nga olibo." (2Sa 15:30; Zac 14:4; Luc 19:29; 22:39; Buh 1:12) Daghang karaan nga mga batong pug-anan sa olibo ang nakaplagan sa tibuok Palestina nga nagpamatuod nga kaylap ang pagpananom niining kahoya. Ang "mga tanaman" nianang panahona kasagaran samag usa ka prutasan ug sagad nga adunay pug-anan sa olibo. Busa ang tanaman nga ginganlan ug Getsemane, nga didto mipahulay si Jesus human sa iyang kataposang panihapon uban sa iyang mga tinun-an, nagkuha sa ngalan niini gikan sa Aramaikong termino nga *gath shema·neh′* nga nagkahulogang "usa ka pug-anan sa lana." Usahay ang mga olibo giokon usab pinaagig tiil.—Miq 6:15.

Mahulagwayong Paggamit. Ang kahoyng olibo mahulagwayong gigamit sa Bibliya ingong simbolo sa pagkamabungahon, katahom, ug dignidad. (Sal 52:8; Jer 11:16; Os 14:6) Ang mga sanga niini maoy lakip niadtong gigamit sa Pista sa mga Balongbalong. (Neh 8:15; Lev 23:40) Sa Zacarias 4:3, 11-14 ug Pinadayag 11:3, 4, ang mga kahoyng olibo gigamit ingong mga simbolo sa mga dinihogan sa Diyos ug sa iyang mga saksi.

OLIBO, BUKID SA MGA. Usa ka kutay sa linginong anapog nga kabungtoran nga nahimutang sa sidlakang kiliran sa Jerusalem, nga ang gilay-on maoy "usa ka adlawng igpapahulay nga panaw," ug kini giulang sa Walog sa Kidron gikan sa siyudad sa Jerusalem. (Eze 11:23; Zac 14:4; Buh 1:12) Kini nga kutay naglakip sa tulo ka dagkong mga bukid. Ang Bukid sa Scopus nga nahimutang sa amihanan mao ang kinahabogan ug mituybo

ug mga 820 m (2,700 p), ug busa mas habog pa kay sa Jerusalem. Ang gitawag nga Bukid sa Paglapas o Bukid sa Kagun-oban nahimutang sa habagatan ug may gihabogon nga mga 740 m (2,430 p). Ang bukid sa tunga nga atbang sa Patukoranan sa Templo maoy mga 812 m (2,664 p) sa kinatayuktokan niini ug sagad mao ang gihisgotan sa Bibliya nga Bukid sa mga Olibo. Ang tagaytay niini kanhi napuno sa mga kahoyng palma, mirto, oleifero, ug ilabina, sa mga kahoyng olibo. (Neh 8:15) Ang ngalan niini nga kabukiran gipasukad sa mga kahoyng olibo nga nanubo niini. Apan, sa dihang gilikosan sa mga Romano ang Jerusalem niadtong 70 K.P., ang Bukid sa mga Olibo gipurilan sa mga kahoy niini.—*The Jewish War,* V, 523 (xii, 4).

Ang Bukid sa mga Olibo nalangkit sa talagsaong mga hitabo sa kasaysayan sa Bibliya. Si Haring David, nga nagtiniil ug naghilak, mitungas sa Bukid sa mga Olibo samtang siya mikalagiw gikan sa iyang rebelyosong anak nga lalaki nga si Absalom. (2Sa 15:14, 30, 32) Si Haring Solomon nagtukod ug hatag-as nga mga dapit alang sa

idolatrosong pagsimba didto "dapit sa tuo [habagatan] sa Bukid sa Kagun-oban," apan sa ulahi si Haring Josias naghimo niini nga dili angay sa pagsimba. (1Ha 11:7; 2Ha 23:13, *ftn* sa *Rbi8*) Sa unang siglo K.P., si Jesu-Kristo sagad nakigtagbo sa iyang mga tinun-an didto sa tanaman sa Getsemane, nga nahimutang diha sa o kasikbit sa Bukid sa mga Olibo. (Mat 26:30, 36; Ju 18:1, 2) Sa dihang didto sa Jerusalem, nabatasan ni Jesus ug sa iyang mga tinun-an nga magpalabay sa kagabhion sa Betania diha sa S nga bakilid sa Bukid sa mga Olibo, dayag nga sa pinuy-anan ni Marta, Maria, ug Lazaro. (Mat 21:17; Mar 11:11; Luc 21:37; Ju 11:1) Lagmit gikan sa Betfage nga duol sa Betania, si Jesus, nga nagsakay sa nati sa usa ka asno, misugod sa iyang madaogong pagsakay agi sa Bukid sa mga Olibo paingon sa Jerusalem. (Mat 21:1, 2; Mar 11:1; Luc 19:29) Ug didto sa Bukid sa mga Olibo nga iyang gipatin-aw sa iyang mga tinun-an kon unsa unyay 'ilhanan sa iyang presensiya.' (Mat 24:3; Mar 13:3) Sa kataposan, human sa iyang pagkabanhaw, si Jesus mikayab gikan didto paingon sa langit.—Buh 1:9-12.

OLIMPAS. Usa ka Kristohanon sa Roma nga gipangomosta ni apostol Pablo.—Rom 16:15.

OLISI, SUNGKOD. Ang Hebreohanong mga pulong nga *she'vet* ug *mat·teh'* sagad gihubad nga "olisi" ug "sungkod." Ang *she'vet* nagkahulogang sungkod, pudlos, o olisi (ingong pangtukod) ug gihubad usab nga "baston" (sama sa baston o sungkod sa magbalantay sa hayop). (Lev 27:32) Lagmit tungod kay ang tribonhong mga pangulo nagdaladala ug sungkod, o setro, ang *she'vet* ug ang *mat·teh'* nagtumong usab sa "tribo" ug busa gihubad nga tribo. (Ex 31:2; Deu 18:1; 29:18) Ang kuptanan sa bangkaw o sa samang hinagiban gitawag sa Hebreohanong mga pulong nga *she'vet* o *'ets* (sa literal, kahoy).—2Sa 18:14; 21:19.

Ang laing termino, *maq·qel',* gihubad nga "sungkod" (Gen 30:37; 1Sa 17:43), ug ang *mish·'e'neth* gihubad nga "sungkod" o "tukod."—Huk 6:21; 2Ha 18:21.

Ang Gregong pulong alang sa "olisi" maoy *rha'bdos,* nga usahay gihubad nga "sungkod." (Pin 19:15; Mat 10:10) Ang laing pulong, *xy'lon,* gihubad nga "sungkod" sa ubang mga hubad. Kini sa literal nagkahulogang "kahoy" o usa ka butang nga hinimo sa kahoy. Kini nga pulong gihubad nga "mga puspos" diha sa Mateo 26:47, 55 ug sa susamang mga teksto.

Mga Paggamit. Ang mga olisi o mga sungkod gigamit ingong pangtukod (Ex 12:11; Zac 8:4; Heb 11:21); ingong pangdepensa o panalipod (2Sa 23:21; Mat 10:10); sa pagsilot sa mga anak, mga ulipon, o sa uban pang tawo (Ex 21:20 ["bunal," *NW*]; Pr 10:13; 23:13, 14; Buh 16:22); sa paggiok (Isa 28:27 [ang *mat·teh'* ug ang *she'vet* parehong makaplagan niini nga bersikulo, ang *mat·teh'* gihubad nga "pudlos" ug ang *she'vet* gihubad nga "sungkod," *NW*]; itandi ang Huk 6:11; Ru 2:17); ug sa pag-ani sa mga olibo (Deu 24:20; Isa 24:13). Dugang pa, ang mga magbalantay naggamit ug baston sa paggiya sa panon, sa pagdumala ug sa pagtabang kanila. Kon bahin sa pagpili ug mga hayop nga ihatag ngadto sa sangtuwaryo ingong ikapulo, ang Balaod nag-ingon, "Kon bahin sa matag ikapulong bahin sa panon sa mga baka ug sa panon sa mga karnero, ang tanan nga moagi ilalom sa baston [bisan unsa nga ubos sa pag-atiman sa magbalantay], ang ikapulong ulo niini mahimong balaan alang kang Jehova. Dili niya usisahon kon kini ba maayo o dili maayo, ni bayloan niya kini." (Lev 27:32, 33) Giingon nga samtang ang mga karnero mogula, ang magbalantay mobarog diha sa ganghaan sa toril nga magkupot ug sungkod nga ang tumoy gibugkosan ug usa ka pirasong panapton nga gihumol sa tina; iyang idapat kini sa matag ikanapulong karnero ug ipinig ang namarkahan ingong ikapulo.—Itandi ang Jer 33:13.

Ingong Simbolo sa Awtoridad. Ang sungkod sa usa ka tawo giisip nga usa ka bililhong personal nga kabtangan, ug sa walay duhaduha ang pipila ka sungkod mailhan dayon nga iya sa indibiduwal. Gihatag ni Juda kang Tamar ang iyang sungkod ug ang iyang singsing nga igtitimbre ingong garantiya hangtod nga iyang ikapadala ang nating kanding ingong bayad sa pagpakigsekso kaniya. (Gen 38:18, 25) Ang mga pangulo nagdalag olisi ingong simbolo sa ilang awtoridad. Busa ang Bibliya sagad nga naggamit sa olisi o sungkod ingong simbolo sa awtoridad nga nabatonan sa usa ka tawo o sa awtoridad nga gihatag kaniya sa laing tawo. Ang sungkod ni Moises nahimong simbolo sa iyang awtoridad ug buluhaton gikan sa Diyos sa dihang siya miatubang sa mga ansiyano sa Israel, ug sa dihang siya miatubang kang Paraon ug sa salamangkerong mga saserdote sa Ehipto. (Ex 4:17, 29-31; 7:9-12) Niining ulahi nga panghitabo ang sungkod giingong iya ni Aaron, apan dayag nga kadto maoy sungkod ni Moises nga gigamit ni Aaron ingong tigpamaba ni Moises, ingon sa gipakita sa pagtandi sa Exodo 7:15, 17.

Human niini, ang sungkod ni Moises gigamit sa daghang higayon ingong simbolo nga siya gitudlo ni Jehova ug gihatagag awtoridad ingong pangulo sa nasod. (Ex 8:5; 9:23; 10:13; Num 20:11) Sa dihang gihagit ang awtoridad ni Moises ug Aaron, sa tanang sungkod sa mga pangulo sa 12 ka

tribo, ang sungkod lamang ni Aaron, nga naghawas sa balay ni Levi, ang gipahinabo sa Diyos nga manalingsing ug mamungag hinog nga mga almendras. Busa, kini bug-os nagpamatuod nga si Aaron, ingon man ang iyang banay, mao ang gitudlo sa Diyos sa paghupot sa katungdanan ug awtoridad sa pagkasaserdote. Human niadto kini nga sungkod gitipigan sulod sa usa ka panahon didto sa arka sa pakigsaad.—Num 17:1-11; Ex 29:9; Heb 9:4.

Ang salmista misulat: "Ang giingon ni Jehova sa akong Ginoo mao: 'Lingkod sa akong tuong kamot hangtod nga ibutang ko ang imong mga kaaway nga tumbanan sa imong mga tiil.' Ang olisi sa imong kusog ipadala ni Jehova gikan sa Zion, nga magaingon: 'Magapangdaog ka taliwala sa imong mga kaaway.'" (Sal 110:1, 2) Gipadapat ni apostol Pablo kini nga teksto ngadto kang Jesu-Kristo, kinsa, ingong 'olisi sa kusog ni Jehova,' mogula ingong hawas ni Jehova nga may bug-os nga awtoridad sa pagpahamtang ug paghukom sa iyang mga kaaway. (Heb 10:12, 13) Si Jesu-Kristo, ang "gamayng sanga gikan sa tuod ni Jese," 'magahampak sa yuta pinaagi sa olisi sa iyang baba; ug pinaagi sa espiritu sa iyang mga ngabil siya magapatay sa daotan.' (Isa 11:1, 4) Siya namulong uban ang awtoridad ug naggamit sa gahom nga gihatag ni Jehova kaniya sa pagsilot sa daotan. Giingon nga siya magmando sa mga nasod, dili ingong usa ka magbalantay nga malinawong nagagiya sa iyang panon pinaagi sa iyang sungkod, kondili pinaagi sa olisi nga *puthaw.*—Pin 2:27; 12:5; 19:15.

Ang madaogdaogong olisi, o sungkod sa pagmando o awtoridad, nga gigamit sa mga kaaway batok sa Israel mao ang gihisgotan sa Isaias 9:4; 14:5. Gigamit sa Diyos ang mga nasod sa palibot sa Israel, sama sa Asirya, aron pahamtangan ug silot ang Israel tungod sa iyang mga sala, ug tungod niini kini nga mga nasod nahisamag olisi sa pagsilot, o pagkastigo, ilalom sa awtoridad o pagtugot sa Diyos. Apan kini nga mga nasod milihok, dili tungod kay sila nahigugma kang Jehova o nasilag sa mga sala sa Israel, kondili tungod kay sila nayugot sa Diyos ug sa Israel, ug sila naghinobra pa gani sa ilang gihimo ug nalipay sa pagdugang pa ug mga kasakit sa Israel. Gawas pa niana, kini nga mga gahom, ilabina ang Asirya ug Babilonya, nagmapahitas-on sa ilang kaugalingon batok kang Jehova nga Diyos. Labot sa Asirya, ang Diyos miingon pinaagi sa iyang manalagna nga si Isaias: "Aha, ang Asiryanhon, ang olisi alang sa akong kasuko," apan iyang gihubit usab ang pagkamapahitas-on sa Asirya, nga nag-ingon: "Magpatugbaw ba ang atsa sa iyang kaugalingon ibabaw sa usa nga nagaputol pinaagi niini, o magpadako ba ang gabas sa iyang kaugalingon ibabaw sa usa nga nagadusoduso niini, nga mao rag gipalihok sa sungkod ngadto-nganhi ang mga nagaisa niini, nga mao rag giisa sa olisi ang usa nga dili kahoy?" Dayon Iyang gitagna ang silot nga modangat sa nasod sa Asirya tungod sa pag-isip nga kini mas dako pa kay sa Usa nga naggamit niini ug tungod sa pagpataas niini batok Kaniya.—Isa 10:5, 15.

Sa dihang si Jehova mihimog pakigsaad alang sa gingharian uban kang David, siya miingon bahin sa linya sa mga hari sa dinastiya ni David: "Ako mahimong iyang amahan, ug siya mahimong akong anak. Kon siya makabuhat ug sayop, ako usab magbadlong kaniya pinaagi sa olisi sa mga tawo ug pinaagi sa mga hampak sa mga anak ni Adan." (2Sa 7:14) Dinhi ang olisi sa disiplina nga gamiton ni Jehova ingong Amahan mao ang awtoridad sa mga kagamhanan sa kalibotan, sama sa Babilonya. Kini nga nasod gigamit sa pagpukan sa gingharian sa Diyos nga anaa sa mga kamot sa mga hari sa linya ni David, hangtod nga "moabot siya nga may legal nga katungod." (Eze 21:27) Niadtong 70 K.P., ang Romanhong kasundalohan ilalom ni Heneral Tito mao ang "olisi" sa pagpahamtang ug silot sa dili-matinumanong Jerusalem.—Dan 9:26, 27.

Sayop nga paggamit sa olisi. Ang mga kagamhanan ug mga maghuhukom sa mga nasod sa yuta sagad nga naggamit sa ilang olisi sa awtoridad sa dili matarong nga paagi, bisan gani sa pagpakig-away batok sa Diyos ug sa iyang katawhan. Sa dihang si Jesu-Kristo gidala atubangan sa Hudiyohanong hataas nga hukmanan ug atubangan sa Romanong gobernador nga si Pilato, siya gisakit, giyagayagaan, gilud-an, gibunalan, ug sa kataposan gipatay. Ang Hudiyong mga pangulo unang migamit sa ilang awtoridad batok kang Jesus ug unya nagpabug-at pa sa ilang "olisi" pinaagi sa pagtugyan kaniya ngadto sa kagamhanan sa Roma aron patyon. Gitagna ni manalagnang Miqueas ang maong kasakit pinaagi niining mga pulonga: "Pinaagi sa olisi sila maghampak sa aping sa maghuhukom sa Israel." (Miq 5:1) Human sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Jesus, ang Hudiyong mga magmamando migamit sa ilang awtoridad sa paglutos sa mga sumusunod ni Jesus, ug sa daghang higayon ang Roma ug ang ubang mga kagamhanan sa yuta migamit usab sa ilang olisi sa awtoridad sa sayop nga paagi. Tungod niini sila papanubagon sa Diyos.—Ju 19:8-11; 2Te 1:6-9.

Awtoridad sa ginikanan. Ang "olisi" o "bunal" gigamit usab ingong simbolo sa awtoridad sa mga ginikanan nganha sa ilang mga anak. Ang basahon sa Mga Proverbio naghisgot sa makadaghan niini nga awtoridad, diin ang bunal

nagsimbolo sa tanang matang sa disiplina nga gigamit, lakip ang literal nga bunal alang sa pagkastigo. Sa pagkatinuod ang ginikanan adunay responsibilidad atubangan sa Diyos sa paggamit niini nga bunal, sa pagkontrolar sa bata. Kon ang ginikanan mapakyas sa paggamit niini, magdala siyag kadaot ug kamatayon sa iyang anak ug usab kaulawan ug dili pag-uyon sa Diyos kaniya. (Pr 10:1; 15:20; 17:25; 19:13) "Ang mga binuang nabugkos sa kasingkasing sa usa ka bata; ang bunal sa disiplina mao ang magpahilayo niana gikan kaniya." "Ayaw ihikaw ang disiplina gikan sa bata. Kon hampakon mo siya sa bunal, siya dili mamatay. Imong pagahampakon gayod siya pinaagi sa bunal, aron maluwas mo ang iyang kalag gikan sa Sheol." (Pr 22:15; 23:13, 14) Gani, "ang nagapugong sa iyang bunal nagadumot sa iyang anak, apan ang nahigugma kaniya nagapangita kaniya uban ang disiplina."—Pr 13:24; 19:18; 29:15; 1Sa 2:27-36.

Si Jehova nga Diyos, ingong ang 'Amahan sa espirituwal nga mga kinabuhi' sa mga Kristohanon, naggamit gayod sa "bunal" nganha sa iyang mga anak. Ang inspirado nga Kristohanong magsusulat sa sulat ngadto sa mga Hebreohanon miingon: "Ang Diyos nagatagad kaninyo ingon nga mga anak. Kay kinsa ba ang anak nga wala disiplinaha sa usa ka amahan? . . . Apan siya nagbuhat niana alang sa atong kaayohan aron kita makaambit sa iyang pagkabalaan." (Heb 12:7, 9, 10) Sa pagpahamtang ug disiplina diha sa Kristohanong kongregasyon, si Jehova naghatag ug awtoridad diha sa mga kamot sa matinumanong mga tawo, ilabina sa mga apostoles. Kini nga awtoridad maoy aron sa 'pagpalig-on sa mga igsoon ug dili sa paglumpag kanila.' (2Co 10:1-11) Kini naglakip sa katungod sa pagdisiplina sa mga nakasala. Sa dihang ang kongregasyon sa Corinto mitipas gikan sa pagkamatarong ug misugod sa paglantaw sa mga tawo imbes kang Kristo, si Pablo misulat aron sa pagtul-id kanila ug miingon: "Unsay gusto ninyo? Moanha ba ako kaninyo uban ang garote, o uban ang gugma ug kalumo sa espiritu?"—1Co 4:21.

Ang sungkod sa pagkapangulo, pagkamagbalantay. Ang magbalantay mogamit sa iyang sungkod o baston aron sa paggiya, pagpanalipod, ug sa pagtabang sa iyang panon. Gibuhat usab ni Jehova ug sa iyang Anak nga si Jesu-Kristo ang samang pagbantay sa panon sa katawhan sa Diyos. Sagad nga gihisgotan ni Jehova ang Israel, nga may pakigsaad kaniya, ingong iyang panon. Si David misulat: "Si Jehova mao ang akong Magbalantay. . . . Siya nagaagak kanako sa mga alagianan sa pagkamatarong tungod sa iyang ngalan. Bisan kon magalakaw ako sa walog sa mabagang kangiob, ako walay kahadlokan nga daotan, kay ikaw magauban kanako; ang imong olisi ug ang imong sungkod maoy magapahupay kanako." (Sal 23:1-4) Si Miqueas miampo: "Bantayi ang imong katawhan pinaagi sa imong sungkod, ang panon sa imong panulondon."—Miq 7:14; itandi ang Ju 10:11, 14; Heb 13:20; 1Pe 2:25; 5:4.

OMAR [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sulti"]. Ang ikaduhang gitala nga anak nga lalaki ni Elipaz nga panganay ni Esau; usa ka sultan sa Edom.—Gen 36:10, 11, 15; 1Cr 1:36.

OMEGA. Tan-awa ang ALFA UG OMEGA.

OMER. Usa ka sukod sa butang nga mala nga katumbas sa ikanapulo nga bahin sa usa ka *ephah.* (Ex 16:16, 18, 22, 32, 33, 36) Ang *ephah* nga sukod gibanabana nga 22 L. Kini gipasukad sa arkeolohikanhong ebidensiya maylabot sa gidaghanon nga masulod sa *bath,* ang likidong sukod nga katumbas sa *ephah.* (Itandi ang Eze 45:10, 11.) Busa ang sukod nga *omer* katumbas sa 2.2 L.

Ang pagtandi sa Hebreohanong teksto sa Exodo 29:40 ug Numeros 28:5 nagbutyag nga ang "ikanapulo ka bahin" nagpasabot sa ikanapulo sa usa ka *ephah,* o usa ka *omer.* Kini ang pasukaranan sa paghubad sa Hebreohanong "ikanapulo ka bahin" ingong "ikanapulo sa usa ka *ephah."*—Num 15:4, *AT, NW, Ro, JP.*

OMRI.

1. Gitala nga ikalima sa siyam ka anak nga lalaki o mga kaliwat ni Beker, usa ka anak nga lalaki ni Benjamin.—1Cr 7:6, 8.

2. Prinsipe sa tribo ni Isacar sa panahon sa paghari ni David; anak nga lalaki ni Miguel.—1Cr 27:18, 22.

3. Ikaunom nga hari sa napulo-ka-tribong gingharian sa Israel sa amihanan. Walay girekord labot sa katigulangan ni Omri, bisan ang ngalan sa iyang amahan o sa iyang tribo. Gitukod ni Omri ang ikatulong dinastiya sa Israel (nauna kadtong kang Jeroboam ug Baasa). Gipulihan siya sa iyang anak nga lalaki nga si Ahab ug sa iyang mga apong lalaki nga si Ahazias ug Jehoram. Ang pagmando nilang upat sa katibuk-an mikabat ug mga 46 ka tuig (mga 951-905 W.K.P.). Ang apo nga babaye ni Omri nga si Atalia nagmando sulod sa unom ka tuig diha sa trono sa Juda. (2Ha 8:26; 11:1-3; 2Cr 22:2) Si Jehu nga nagpapas sa balay ni Ahab ug nagtukod sa sunod nga dinastiya sa Israel, gitawag nga usa ka "anak nga lalaki [nga mao, manununod] ni Omri" diha sa Itom nga Obelisko ni Salmaneser III. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 281) Ngani, ang mga Asir-

yanhon nagpadayon sa pagtawag sa Israel ingong "yuta ni Omri" ug sa mga hari sa Israel ingong "balay ni Omri" bisag dugay na nga wala magmando ang iyang mga kaliwat—usa ka pagpasidungog sa iyang gahom.

Si Omri milingkod sa trono, dili ingong lehitimong manununod, kondili pinaagi sa espada. Siya ang pangulo sa kasundalohan sa Israel ubos sa pagmando ni Haring Elah (ug tingali ubos sa pagmando sa nag-una kaniya nga si Baasa) sa dihang si Zimri, nga pangulo sa katunga sa mga karo, nagpukan kang Elah, nag-ilog sa pagkahari, ug nagpapas sa banay ug mga higala ni Baasa. Sa dihang gitaho kini ngadto sa kasundalohan sa Israel, nga niadtong panahona nagkampo batok sa mga Filistehanon didto sa Gibeton, "ang tibuok Israel," nga sa walay duhaduha mao ang mga pangulo sa tribo nga "diha sa kampo," naghimo kang Omri nga ilang hari. Dihadiha sila mibiya sa Gibeton ug misulong sa kaulohan ni Zimri sa Tirza. Si Zimri, sa pagkakita nga siya wala nay dag-anan, nagsunog sa balay sa hari samtang diha siya sa sulod, ug makapasubong nagtapos sa iyang pito-ka-adlaw nga pagmando.—1Ha 16:8-20.

Apan may mitungha nga bag-ong karibal ni Omri—si Tibni nga anak nga lalaki ni Ginat. Ang katawhan padayong nabahin sulod sa mga upat ka tuig, nga nianang panahona gituohang miulbo ang sibil nga gubat hangtod nga napildi sa mga tigpaluyo ni Omri ang mga tigpaluyo ni Tibni, nga nagpaneguro sa bug-os nga pagmando ni Omri. Si Zimri namatay sa ika-27 nga tuig ni Haring Asa sa Juda (mga 951 W.K.P.). (1Ha 16:15-18) Sa katapusan, sa ika-31 nga tuig ni Asa (mga 947 W.K.P.), namatay si Tibni nga wala hisgoti ang hinungdan, nga naghimo kang Omri nga bugtong magmamando sulod sa mga walo ka tuig.—1Ha 16:21-23, 29; tan-awa ang KRONOLOHIYA.

Ang "pagkagamhanan" gipasidungog ngadto kang Haring Omri. (1Ha 16:27) Sumala sa ika-4 hangtod sa ika-8 nga linya diha sa Bato sa Moab, gisakop ni Omri ang Moab, diin kini nga pagmando gipadayon ni Ahab. (2Ha 3:4) Sa tungatunga sa iyang paghari, maalamong gibalhin ni Omri ang iyang kaulohan gikan sa Tirza, nga iyang nakaplagan nga sayon ra kaayong mailog. Iyang gipalit ang bukid nga gipanag-iya ni Semer, nga maayo kaayong himoan ug mga kuta, ug didto iyang gitukod ang usa ka bag-ong siyudad, ang Samaria, nga nakasugakod sa daghang mga paglikos. (1Ha 16:23, 24) Ang mga inskripsiyon nga *cuneiform* nagtawag usab kaniya ingong magtutukod niini, ug dinhi usab siya gilubong. (1Ha 16:28) Sa panahon sa iyang paghari, naagoman ni Omri ang lainlaing kapildihan, sama sa pagtugyan sa pipila ka siyudad ngadto sa hari sa Sirya (1Ha 20:34) ug sa pagbayad ug tributo ngadto sa Asirya, diin siya ang unang hari sa Israel nga mibuhat niana.

Sa relihiyosong paagi, gipadayon ni Omri ang nagakadaot nga kahimtang sa amihanang gingharian; gipadayon niya ang idolatriya ni Jeroboam; ngani, siya "nagpadayon sa pagbuhat kon unsay daotan sa mga mata ni Jehova ug nagbuhat sa mas daotan pa kay sa tanang nanghiuna kaniya." (1Ha 16:25, 26) Mga 200 ka tuig sa ulahi, pinaagi kang Miqueas, gihukman ni Jehova ang Israel tungod sa pagsunod sa "mga lagda ni Omri."—Miq 6:16.

4. Usa nga taga-Juda kansang kaliwat mipuyo sa Jerusalem human madestiyero sa Babilonya. —1Cr 9:3, 4.

ON. Ang ngalan sa usa ka tawo ug sa usa ka dapit.

1. [Katakos sa Pagsanay; Dinamikong Kusog]. Usa ka anak nga lalaki ni Pelet; usa ka pangunang tawo sa tribo ni Ruben. (Num 16:1) Siya maoy lakip niadtong nagprotesta batok kang Moises ug Aaron, apan ang iyang ngalan dili makita nga lakip sa mga rebelde diha sa ilang ulahing mga pagpakigsulti kang Moises o sa dihang sila gisilotan ni Jehova pinaagi sa paglaglag kanila. (Num 16:2, 3, 12-14, 23-35) Tingali kini tungod kay dili ra kaayo dako ang iyang pagkalangkit sa rebelyon, o gani lagmit kini nagpakita nga siya wala na moapil niini human sa unang pagbadlong ni Moises sa mga nanagkunsabo.

2. Usa ka karaan ug iladong siyudad sa Ehipto, nga nahimutang duol sa AS sa Cairo, sa S nga tampi sa Nilo ug duol sa dapit diin ang tubig sa suba nabahin ug nagsugod ang rehiyon sa Delta. Sa Ehiptohanong mga rekord ang ngalan sa siyudad gisulat ingong *Junu,* samtang ang Asirya-Babilonyanhong mga rekord naghisgot niini ingong *Ana* o *Unu.* Ang Ehiptohanong ngalan gituohan nga nagkahulogang "Siyudad sa Haligi," tingali nagtumong sa mga obelisko (tag-as, pahiktin nga mga haligi nga ang tumoy sama ug porma sa piramide) nga tungod niana nabantog ang siyudad; o ang ngalan tingali nagtumong sa sagradong bato nga (gitawag ug *benben*) nalangkit sa pagsimba sa diyos-adlaw nga si Ra (Re). Ang mga Grego nagtawag sa siyudad nga Heliopolis, nga nagkahulogang "Siyudad sa Adlaw," tungod kay kini ang pangunang sentro sa pagsimba sa adlaw sa mga Ehiptohanon.

Unang makita ang On diha sa rekord sa Bibliya ingong ang siyudad sa saserdoteng si Potipera, kansang anak nga babaye nga si Asenat gihatag kang Jose ingong iyang asawa. (Gen 41:45, 50) Ang ngalang Potipe*ra* mismo naglakip sa ngalan ni Ra, ang diyos-adlaw.

Sa paglabay sa panahon ang mga saserdote sa On nahimong adunahan kaayo, nga makaindig sa mga saserdote sa Mempis niining bahina ug nalabwan lamang sa mga saserdote sa Thebes (No-amon sa Bibliya). Kini adunay usa ka tunghaan nga nalangkit sa templo sa adlaw diin gibansay ang mga saserdote ug gitudlo ang medisina. Ang Gregong mga pilosopo ug mga eskolar miadto didto aron sa pagtuon sa teolohiya sa pagkasaserdote, ug ang On nabantog ingong usa ka sentro sa Ehiptohanong kaalam.

Ang manalagnang si Jeremias giinspirar sa pagtagna nga pukanon ni Haring Nabucodonosor ang Ehipto ug "dugmokon ang mga haligi sa Bet-semes, nga anaa sa yuta sa Ehipto." (Jer 43:10-13) Ang Bet-semes susama sa Gregong ngalang Heliopolis ug nagkahulogan nga "Balay sa Adlaw." Busa lagmit ang gihisgotan dinhi mao ang siyudad sa On, ug "ang mga haligi" nga dugmokon lagmit nagtumong sa daghang obelisko palibot sa templo sa adlaw.

Ang tagna ni Ezequiel naundan sa samang pasidaan. (Eze 30:10, 17) Dinhi ang Hebreohanong marka para sa bokales alang niini nga ngalan lahi nianang sa Genesis, mao nga ang ngalan sa literal maoy Aven (Heb., *'a'wen*). Ang ubang mga eskolar nagtuo nga kini gituyo sanglit ang Aven nagkahulogang "Pagkamadaoton; Makadaot," ug ang On maoy usa ka sentro sa idolatriya.

Lagmit mao usab kini ang kahimtang diha sa Isaias 19:18, diin ang Masoretikong teksto naghisgot sa usa sa "lima ka siyudad sa yuta sa Ehipto nga magasulti sa pinulongan sa Canaan ug magapanumpa kang Jehova" ingong "Ang Siyudad sa Paglumpag [Heb., *'Ir ha-He'res*]." Ang Linukot nga Basahon ni Isaias sa Patayng Dagat adunay *'Ir ha-Che'res,* nga nagkahulogang "Siyudad sa Adlaw," busa nagtumong sa On (Heliopolis). Lagmit niining tekstoha usab, ang paggamit ug mga pulong nga magkaamgid ug tunog tingali maoy tinuyo, sanglit ang *He'res* (paglumpag) giilisan ug *Che'res* (laing Hebreohanong pulong alang sa "adlaw," nga dili kaayo komon kay sa s*he'mesh*) tungod sa tinguha ni Jehova sa paglaglag sa idolatrosong siyudad sa On. Ang laing paagi sa pagbatbat niining bahina sa bersikulo nga makaplagan sa Aramaikong mga Targum mabasa: "Ang Balay (Siyudad) sa Adlaw, nga pagalaglagon."

Gawas pa sa gitagna nga malaglagong pagsulong ni Nabucodonosor, ang On (Heliopolis) dayag nga nakasinati pag dugang kalaglagan sa dihang gipukan ni Cambyses II ang Ehipto (sumala kang Strabo, ang Gregong geograpo nga nagkinabuhi sa hapit nang magsugod ang Komong Panahon). (*Geography,* 17, I, 27) Sa panahon ni Strabo ang Heliopolis dili na dungganon ug nagsugod na sa pagkaawaaw. Karong adlawa, ang balangay nga gitawag ug Al-Matariya nag-okupar ug usa ka bahin sa karaang dapit, ug didto ang nahibilin sa kanhing himaya niini mao na lang ang nag-inusarang obelisko nga pulang bato nga bantilis nga sukad pa sa paghari ni Sesostris I. Ang ubang obelisko nga gikan sa Heliopolis sa pagkakaron makaplagan sa New York, London, ug Roma.

ONAM [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "katakos sa pagsanay; dinamikong kusog"].

1. Ang kinaulahian sa lima ka gitalang anak nga lalaki sa Horihanong sultan nga si Sobal, ug apo ni Seir nga katigulangan sa mga Horihanon.—Gen 36:20, 21, 23; 1Cr 1:40.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Jerameel ug usa ka dugtong sa talaan sa kagikan sa mga Jerameelinhon sa tribo ni Juda; ang ngalan sa iyang inahan maoy Atara.—1Cr 2:26, 28.

ONAN [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "katakos sa pagsanay; dinamikong kusog"]. Anak nga lalaki ni Juda, ang iyang ikaduhang anak pinaagi sa anak nga babaye ni Shua nga Canaanhon. (Gen 38:2-4; 1Cr 2:3) Human patya ni Jehova ang walay anak nga magulang nga igsoon ni Onan nga si Er tungod sa iyang daotang buhat, gisultihan ni Juda si Onan nga iyang minyoan ang balo ni Er nga si Tamar agig pagsunod sa kahikayan nga minyoan ang nabalong asawa sa iyang igsoon. Kon usa ka anak nga lalaki ang ipanganak, dili kining anaka ang magpundar sa banay ni Onan, ug ang panulondon sa panganay iyang maangkon ingong manununod ni Er; apan kon walay mapatunghang manununod, si Onan ang makaangkon sa panulondon. Sa dihang si Onan nakigdulog kang Tamar, siya "nag-usik sa iyang binhi nganha sa yuta" imbes nga ihatag kini ngadto kaniya. Dili masturbasyon ang gibuhat ni Onan, kay ang asoy nag-ingon nga "sa dihang nakigdulog siya sa asawa sa iyang igsoon" siya nag-usik sa iyang binhi. Dayag nga kini mao ang gitawag nga *"coitus interruptus,"* nga niana tinuyong wala ipagawas ni Onan ang iyang binhi ngadto sa kinatawo ni Tamar. Tungod sa iyang pagsupak sa iyang amahan, sa iyang kadalo, ug sa iyang sala batok sa kahikayan sa Diyos labot sa kaminyoon, dili tungod sa pag-abuso sa kaugalingon, si Onan, nga walay anak usab, gipatay ni Jehova.—Gen 38:6-10; 46:12; Num 26:19.

ONESIFORO [Tigdalag Kaayohan]. Usa ka Kristohanon nga gihisgotan sa ikaduhang sulat ni Pablo ngadto kang Timoteo. (2Ti 4:19) Dili sama sa uban sa distrito sa Asia nga mipahilayo kang Pab-

lo, si Onesiforo nagpabiling usa ka maunongong tigpaluyo ug, sa dihang didto sa Roma, makugihong nangita kang Pablo bisan pa sa kapeligrohan nga iyang maagoman. Wala niya ikaulaw ang pagkabilanggo ni Pablo apan nag-alagad ug maayo sa apostol, sama sa iyang gibuhat didto sa Efeso. Gipabilhan pag-ayo ni Pablo kini nga pagkamaunongon ug giampo nga si Onesiforo ug ang iyang panimalay makadawat sa kaluoy ni Jehova.—2Ti 1:15-18.

Tungod kay ang panimalay ni Onesiforo mao man ang gipangomosta ni Pablo inay nga si Onesiforo mismo (2Ti 4:19), wala kini magpasabot nga patay na siya, bisan tuod posible kini. Lagmit wala lamang siya didto uban sa iyang pamilya sa maong panahon o tingali lakip na siya sa katibuk-ang pangomosta alang sa iyang panimalay sa mga magtutuo.

ONESIMO [Makaayo]. Usa ka kagiw nga ulipon kinsa gitabangan ni Pablo nga mahimong usa ka Kristohanon. Si Onesimo nahimong sulugoon ni Filemon, usa ka Kristohanon sa Colosas, apan mikalagiw gikan sa Colosas ug miadto sa Roma. Siya tingali nangawat pa gani sa iyang agalon aron makahimo sa maong panaw. (Col 4:9; Flm 18) Lagmit gayod nga siya nakahimamat na o tingali nakadungog na kang Pablo pinaagi kang Filemon; kay bisan tuod wala hisgoti nga espesipiko nga si Pablo miduaw sa Colosas panahon sa iyang misyonaryong mga panaw, si Pablo nakapanaw sa tibuok dapit ug nakaila kang Filemon. (Buh 18:22, 23; Flm 5, 19, 22) Bisan unsa man ang kahimtang, sa wala isulti nga mga hinungdan, si Onesimo nakauban ni Pablo sa Roma, ug wala madugay siya nahimong Kristohanon. (Flm 10) Sukwahi kaayo sa iyang pagkawalay-pulos kanhi kang Filemon ingong usa ka ulipon, siya niining tungora nahimong labing mapuslanon kang Pablo ingong usa ka ministro, usa ka "matinumanon ug hinigugmang igsoon" nga gitawag ni Pablo nga "ang akong malumong pagmahal."—Col 4:9; Flm 11, 12.

Bisan pa niana, si Onesimo usa gihapon ka kagiw nga ulipon, ug ang kahikayan sa katilingban niadtong adlawa nag-obligar kang Pablo sa pagpadala kaniya balik sa iyang tag-iya, bisan tuod nagpanuko tungod kay siya nahimong usa ka maayong kauban. Apan wala gayod pugsa sa apostol si Onesimo nga mobalik sa iyang agalon, busa kini nag-agad kang Onesimo ug sa iyang pagkaandam nga mobalik. Sa pagpadala kang Onesimo, gihikay ni Pablo nga ubanan siya ni Tiquico ug dad-on nilang duha ang usa ka sulat ug usa ka taho ngadto sa Colosas. (Col 4:7-9) Dugang pa, gihatag ni Pablo kang Onesimo ang iyang sulat kang Filemon, bisan pag niadtong tungora hapit nang makagawas si Pablo sa pagkabilanggo ug naglaom nga personal nga makaduaw kang Filemon. (Flm 22) Kining ulahing sulat mahimong isipon nga usa ka sulat sa pagpailaila pag-usab ug pagrekomendar kang Onesimo, nga niana gipasaligan ni Pablo si Filemon sa maayong Kristohanong ministeryo ug bag-ong personalidad ni Onesimo, ug nga niana siya nangamuyo nga ang ilang panagkitaay pag-usab mahisama unta nianang sa duha ka Kristohanon kay sa nianang sa usa ka ulipon ug sa iyang agalon. Si Pablo naghangyo nga ang bisan unsang utang nga wala mabayri ni Onesimo kang Filemon iya na lang ipahamtang sa apostol ingong bayranan. (Flm 12-22) Makaiikag usab, diha sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Colosas nga gidala ni Onesimo ug Tiquico, si Pablo naghisgot sa Kristohanong mga prinsipyo nga naglagda sa relasyon sa ulipon ug sa agalon.—Col 3:22–4:1.

ONIKA. Usa ka sambog sa insenso nga gigamit lamang alang sa sangtuwaryo. (Ex 30:34-37) Gituohan sa pipila nga ang onika lagmit naggikan sa mga tabon sa usa ka matang sa kinhason. Apan, sanglit kini nga sambog gigamit alang sa sagradong katuyoan, gituohan sa uban nga kini maoy usa ka produkto gikan sa tanom inay nga usa ka elemento nga gikuha gikan sa mahugaw nga hayop.

ONO. Usa ka siyudad nga dayag nga gitukod sa Benjaminhon nga si Semed nga "anak nga lalaki" ni Elpaal. (1Cr 8:1, 12) Human madestiyero sa Babilonya, ang Ono gipuy-an pag-usab sa mga Benjaminhon. (Esd 2:1, 33; Neh 7:6, 37; 11:31, 35) Ang Kafr ʽAna (Ono), mga 11 km (7 mi) sa SHS sa Jope, gituohan nga mao ang karaang dapit. Kini nga dapit maoy pipila lamang ka kilometro gikan sa gituohang nahimutangan sa karaang Lod ug Hadid. Ang "patag sa walog sa Ono" (Neh 6:2) lagmit nagtumong sa halapad nga walog nga nahimutangan sa Kafr ʽAna. Kining "patag sa walog" gituohan usab nga mao ang "walog sa mga artesano [*geh ha·chara·shim′*]." (Neh 11:35) Apan gisabot sa pipila ka eskolar ang Hebreohanong *geh ha·chara·shim′* nga nagtumong sa laing lokasyon ug kini gihatagag katumbas nga espeling nga "Ge-harasim," ingong usa ka ngalan sa dapit.—*JP;* itandi ang 1Cr 4:14.

ONYX. Usa ka dili kaayo mahalong mutya nga usa ka gahing matang sa agata; ang termino nagtumong usab sa usa ka matang sa budlisong kalsidonya. Ang *onyx* adunay puting mga lut-od nga gisal-angsal-angan ug itom, kapehon, pula, abohon, o berde nga mga lut-od. Ang lusparon nga kolor niini maoy resulta sa kombinasyon sa pulang mga lut-od nga misihag lahos sa puting mga lut-od

niini nga bato nga dayag nga nagpahinumdom sa mga Grego sa kuko, nga gitawag ug *o'nyx* sa Grego. Sukad sa unang kapanahonan, ang *onyx* gipabilhan pag-ayo ug gigamit sa paggamag mga pahiyas, singsing, ug mga lobitos. Tungod sa mga lut-od niini nga lainlain ug kolor, kini maayong gam-on nga kameo.

Ang "yuta sa Havila" maoy usa ka iladong tinubdan sa *onyx* sa unang kapanahonan sa Bibliya. (Gen 2:11, 12) Ang mga batong *onyx* maoy lakip sa bililhong mga butang nga giamot alang sa paghimog mga kasangkapan nga gigamit sa tabernakulo sa Israel. (Ex 25:1-3, 7) "Ang mga ngalan sa mga anak sa Israel . . . sumala sa han-ay sa ilang pagkahimugso" gikulit diha sa duha ka batong *onyx* (unom ka ngalan sa matag bato) nga gibutang diha sa mga sul-otan sa abaga sa epod sa hataas nga saserdote "ingong mga handomanang bato alang sa mga anak sa Israel." Ang laing batong *onyx* gikulitan ug ngalan sa usa sa 12 ka tribo sa Israel ug gipahimutang ingong tungang bato sa ikaupat nga laray sa mga bato diha sa "tabon sa dughan sa paghukom" sa hataas nga saserdote.—Ex 28:9-12, 15-21; 35:5, 9, 27; 39:6-14.

Sa ulahi, si David personal nga nag-andam ug daghang bililhong mga butang, lakip sa mga batong *onyx,* aron gamiton sa konstruksiyon sa giplanong templo sa Jerusalem. (1Cr 29:2) Ang *onyx* usab maoy lakip sa bililhong mga bato nga nagsilbing mahulagwayong "tabon" sa "hari sa Tiro" diha sa awit sa pagbangotan nga girekord ni Ezequiel. (Eze 28:12, 13) Kay gipabilhan ang kahinungdanon sa kaalam, si Job nag-ingon nga bisan pag ang usa ka tawo adunay "talagsaong bato nga *onyx"* ug ubang bililhong mga butang, siya dili makapalit sa bililhon nga kaalam nga gikan sa Diyos.—Job 28: 12, 16.

OPEL [Bungdo [buot ingnon, nag-ugdo, nagburot, nagtuybo, habog nga dapit]]. Ang Hebreohanong termino nga *'O'phel* gipadapat sa duha ka paagi. Kasagaran, kini nagtumong sa usa ka habog nga bungtod o habog nga dapit. Ang usa ka porma sa termino gipadapat usab sa nagburot o nag-ugdo nga mga ugat sa lawas nga nailhan ingong mga almoranas.—Deu 28:27; 1Sa 5:6, 9, 12; 6:4, 5.

Adunay usa ka bungtod o habog nga dapit nga nahimutang sa o duol sa Jerusalem nga gitawag ug *ha·'O'phel,* o Opel. Ang giingon sa Kasulatan ug ang mga komento ni Josephus nagpunting nga ang Opel nahimutang sa HS nga bahin sa Moria. (2Cr 27:3; 33:14; Neh 3:26, 27; 11:21) Sa unang siglo K.P., si Josephus nag-ingon nga ang Opel nahimutang sa dapit diin nag-abot ang sidlakang paril ug "ang sidlakang portiko sa templo." (*The Jewish War,* V, 145 [iv, 2]) Dayag nga ang Opel mao ang nag-ugdo nga yuta nga miabot pasidlakan gikan sa HS nga bahin sa bungtod nga gitukoran sa templo sa Jerusalem.

Ang paril ug ang habog nga nahimutangan sa Opel ibabaw sa Walog sa Kidron nahimong lig-ong depensa niini. Bisan pa niana, gitagna ni Isaias nga ang "Opel," lagmit kanang anaa sa Jerusalem, mahimong usa ka "upaw nga kapatagan."—Isa 32:14; itandi ang paghisgot sa torre ug "bungdo" (*'O'phel*) sa Miq 4:8.

Ang mga eskolar nagtuo nga ang terminong *'O'phel* sa 2 Hari 5:24 nagtumong sa usa ka habog nga bungtod o kinutaang dapit nga kasikbit sa Samaria diin didto gidala sa alagad ni Eliseo nga si Gehazi ang bahandi nga iyang nakuha gikan kang Naaman. Kini nagpakita nga ang termino gipadapat usab sa ubang mga bungdo gawas pa nianang anaa sa Jerusalem.

OPIR.

1. Usa ka kaliwat ni Sem pinaagi kang Arpaksad, Sela, Eber, ug Joktan; ang ika-11 sa 13 ka anak nga lalaki ni Joktan. (Gen 10:22-29; 1Cr 1:17-23) Si Opir lagmit natawo 200 ka tuig sa wala pa matawo si Abraham, kinsa usa ka kaliwat sa iyang uyoan nga si Peleg. (Gen 10:25; 11:18-26) Sama sa iyang mga igsoon, mopatim-aw nga si Opir nangulo usab sa usa sa mga tribo nga Semihanon nga giisip nga lakip sa mga kaliwat ni Noe "sumala sa ilang mga banay, sumala sa ilang mga pinulongan, diha sa ilang mga yuta, sumala sa ilang mga nasod." (Gen 10:31, 32) Tan-awa ang Num. 2 alang sa posibleng mga nahimutangan sa yuta sa Opir diin sa katapusan kini nga tribo namuyo.

2. Usa ka dapit nga iladong gigikanan sa daghang bulawan nga kinamaayohag klase. Kana ang hinungdan nga bisan sa panahon ni Job (mga 1600 W.K.P.) ang "bililhong bato diha sa yuta" ug ang "lunsayng bulawan" gihisgotan nga katumbas sa "bulawan sa Opir." (Job 22:24; 28:15, 16) Ang Salmo 45:9 naghubit sa rayna nga gidayandayanan sa bililhong bulawan sa Opir, ug sa Isaias 13: 11, 12, sa kapahayagan batok sa Babilonya, ang kanihit sa bulawan sa Opir gigamit aron ilarawan ang diyutayng gidaghanon sa malupigong mga tawo sa Babilonya human kini mapukan.

Si David miamot ug 3,000 ka talanton nga bulawan gikan sa Opir alang sa pagtukod sa templo, ug kini nga bulawan mokantidad ug $1,156,050,000. (1Cr 29:1, 2, 4) Sa ulahi, ang tiglawig nga panon sa mga magpapatigayon ni Solomon nga anak ni David kanunayng nagdala ug 420 ka talanton nga bulawan gikan sa Opir. (1Ha 9:26-28) Ang samang asoy sa 2 Cronicas 8:18 mabasa nga 450 ka talanton. Ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini nga kalainan nahitabo sa dihang ang mga letra sa alpabe-

to gigamit ingong mga numero—nga nasaypan sa usa ka karaang magkokopya ang Hebreohanong numero nga letrang *nun* (נ), nga katumbas sa 50, ingong letrang *kaph* (כ), nga katumbas sa 20, o ang *kaph* ingong *nun.* Hinunoa, gipakita sa ebidensiya nga ang tanang numero diha sa Hebreohanong Kasulatan gisulat ingong mga pulong, inay nga hawasan ug mga letra. Busa, ang mas makataronganong pagpatin-aw mao nga ang duha ka numero husto ug nga ang bug-os nga gidaghanong gidala maoy 450 ka talanton, nga 420 niini maoy aktuwal nga ganansiya.

Niadtong 1946, ingong pamatuod niining mga asoy sa Bibliya mahitungod sa pag-importar ug bulawan gikan sa Opir, usa ka bika ang nakalotan sa AS sa Tel Aviv-Yafo. Diha niana may inskripsiyon nga nag-ingong "Bulawan sa Opir ngadto sa *bet horon,* katloan ka siklo."—*Journal of Near Eastern Studies,* 1951, Tomo X, pp. 265, 266.

Gawas pa nga kini maoy gigikanan sa daghang bulawan, ang yuta sa Opir maoy gigikanan usab sa mga kahoyng "algum" ug sa bililhong mga bato nga giimportar ni Solomon. (1Ha 10:11; 2Cr 9:10) Apan sa dihang si Haring Jehosapat, usa ka gatos ka tuig sa ulahi, misulay sa pagpanaw paingon sa maong yuta, kini misangpot sa katalagman, ang iyang "mga barkong Tarsis" nangaguba didto sa Ezion-geber sa ulohan sa Gulpo sa ʽAqaba.—1Ha 22:48; tan-awa ang TARSIS Num. 4.

Nahimutangan. Ang eksaktong nahimutangan sa Opir dili matino karong adlawa. Sa daghang mga dapit nga gituohang nahimutangan niini, tulo ang mas gipaboran: India, Arabia, ug AS sa Aprika—kining tulo maabot pinaagig mga barko nga molawig gikan sa Ezion-geber sa ulohan sa sidlakang sanga sa Pulang Dagat. Maylabot sa India, ang tanang manggad nga gidala sa mga barko ni Solomon ug Hiram sa pagpauli niini makita nianang dapita. Si Josephus, Jerome, ug ang *Septuagint* nagpaluyo usab nga ang Opir nahimutang sa India. Sa laing bahin, kadtong nagtuo nga ang Opir nahimutang sa rehiyon sa AS sa Aprika duol sa Somalia, sa ubos nga tumoy sa Pulang Dagat, nag-ingon nga mas duol kini nga dapit nga kakuhaan sa tanang giimportar nga mga butang kay sa India.

Hinunoa, mas bug-at ang opinyon nga ang Opir maoy usa ka rehiyon sa HK sa Arabia duol sa Yemen. Ang mga ebidensiya nga gihatag alang niini gipasukad sa pagtuo nga ang mga kaliwat ni Opir nga anak nga lalaki ni Joktan nanimuyo sa Peninsula sa Arabia uban sa igsoon niini nga mga tribo sama sa mga kaliwat ni Sheba ug Havila. (Gen 10:28, 29) Ang asoy bahin sa pagduaw sa rayna sa Sheba (lagmit gikan sa habagatang Arabia) natali-wad-an sa duha ka asoy nga naghisgot sa pagpakignegosyo ni Solomon sa Opir.—1Ha 9:26–10:11.

OPISYAL NGA BESTI. Ang Hebreohanong pulong nga *'ad·de'reth* naghubit sa usa ka butang nga 'harianon' o 'halangdon' (Eze 17:8; Zac 11:3) ug, sa mga paghisgot niini labot sa usa ka besti, dayag nga kini nagtumong sa usa ka sangkad nga kupo o taas nga besti, nga lagmit isul-ob diha sa mga abaga ug ginama gikan sa mga panit o sa panapton nga gihablon gikan sa balhibo sa hayop.

Ang ebidensiya nga ang termino naghubit sa usa ka balhiboon nga besti makita diha sa paghubit sa panganayng anak ni Isaac nga si Esau. Sa pagkahimugso, siya "migula nga pula ang tibuok lawas ingon sa opisyal nga besti nga balhibo; busa ilang gitawag ang iyang ngalan nga Esau." (Gen 25:25) Ang pagkaamgid niya sa usa ka opisyal nga besti lagmit dili tungod sa iyang pagkapulahon kondili sa iyang pagkabalhiboon.

Sa paghubad sa *'ad·de'reth,* alang sa opisyal nga besti nga gigamit ni Elias ug Eliseo, gigamit sa *Septuagint* ang Gregong pulong nga *me·lo·te'* (nga nagkahulogang panit sa karnero o sa bisan unsang gaspangon, balhiboon nga panit). (1Ha 19:13) Kini nagpasabot nga ang besti maoy gama sa mga panit nga wala kuhaig balhibo, susama sa besti nga gisul-ob sa pipila ka Bedouin. Ang paghubit ni Pablo bahin sa gilutos nga mga alagad sa Diyos kinsa "naglakawlakaw nga nagsul-ob sa mga panit sa karnero, sa mga panit sa kanding," lagmit nagtumong sa besti nga gisul-ob niini nga mga manalagna ni Jehova. (Heb 11:37) Si Juan nga Tigbawtismo nagsul-ob ug besti nga gama sa balhibo sa kamelyo, bisan tuod wala hisgoti nga kini maoy iyang opisyal nga besti ingong usa ka manalagna. —Mar 1:6.

Bisan unsa pa ang pagkadisenyo, kini nga opisyal nga mga besti nga gama sa balhibo nahimong ilhanan sa pipila ka manalagna. Sa dihang si Haring Ahazias nakadungog bahin sa "usa ka tawo nga may besti nga balhibo, nga may panit nga bakos nga gibakos sa iyang hawak," dihadiha iyang naila nga kadto mao ang manalagnang si Elias. (2Ha 1:8) Kini nga opisyal nga besti nahimong galamiton sa pagdihog nga iyang gisul-ob ngadto kang Eliseo sa dihang siya 'gitawag' aron biyaan ang pagdaro ug mosunod kang Elias. (1Ha 19:19-21) Sa ulahi, sa dihang si Elias mikayab diha sa alimpulos, kini nga besti gibilin ngadto sa iyang manununod, kinsa sa ulahi migamit niini sa pagbahin sa Suba sa Jordan, ingon sa gibuhat sa iyang agalon. (2Ha 2:3, 8, 13, 14) Mopatim-aw nga ang mini nga mga manalagna usahay nagsul-ob ug susamang mga besti nga gama sa balhibo sa paglimbong sa mga tawo aron sila dawaton ingong

tinamod nga mga manalagna ni Jehova, sa ingon naghimo sa ilang mga mensahe nga mas katuohan.—Zac 13:4.

Ang terminong *'ad·de'reth* gigamit usab maylabot sa mahalon ug harianon nga mga besti, sama sa besti nga gikawat ni Acan, "usa ka opisyal nga besti gikan sa Sinar, usa nga maanindot." (Jos 7:21, 24) Ang karaang Babilonya, o Sinar, nabantog tungod sa matahom nga hatag-as nga mga besti niini. Ang hari sa Nineve "mihukas sa iyang opisyal nga besti," nga sa walay duhaduha usa ka maanindot kaayong taas nga besti, ug nagsul-ob ug sakong panapton aron ipakita ang iyang paghinulsol. —Jon 3:6.

OPISYAL SA KASUNDALOHAN. Kini ang hubad sa Gregong mga termino nga *he·ka·ton·tar'khes* (o *he·ka·ton'tar·khos*) ug *ken·ty·ri'on,* ug kini nagtumong sa usa ka opisyal nga nangulo sa usa ka gatos ka sundalo, usa ka senturyon. Ang Romanhong lehiyon, bisan unsa pa ang gidaghanon niini, gibahin kanunay sa 60 ka senturya, nga ang matag usa niini mandoan sa usa ka senturyon. Kon ang lehiyon mokubos sa 6,000, sa gihapon ang matag usa sa 60 ka bahin niini, bisan kubos sa 100, mandoan sa usa ka senturyon. Kini nga mga opisyal sa kasundalohan gipili sa mga tribuno ug giaprobahan sa hataas nga mga awtoridad sa kagamhanan. Ang katungdanan sa pagkasenturyon mao ang kinatas-ang ranggo nga makab-ot sa ordinaryong sundalo, bisan tuod nga adunay mga kahigayonan alang sa pipila nga mouswag taliwala sa mga senturyon.

Ang mga senturyon maoy mga tawong sinaligan ug nag-alagad sa labing hinungdanong buluhaton diha sa lehiyon. Bisan tuod sila nailalom sa awtoridad sa mga tribuno ug maoy responsable sa pagpatuman sa ilang mga mando, ang mga opisyal sa kasundalohan mao ang tinuod ug direktang pangulo sa kasundalohan. Siya ang magbansay sa mga sundalo; motrabaho kauban nila; magsusi sa ilang mga hinagiban, mga suplay, ug pagkaon; magkontrolar sa ilang panggawi. Siya mao ang tigdisiplina nga modumala sa mga paglapdos ug sa silot nga kamatayon, ang usa nga mag-awtorisar sa pagsilot sa iyang mga sundalo. Ang pagkaandam ug pagkaepektibo sa Romanhong kasundalohan, sa dakong bahin, nagdepende ug dako sa mga senturyon kay kang bisan kinsa; sa katibuk-an, sila ang labing eksperyensiyado ug hinungdanon nga mga tawo diha sa Romanhong kasundalohan. —Tan-awa ang KASUNDALOHAN, PANON.

Sa mga asoy sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang mga opisyal sa kasundalohan gihisgotan sa daghang higayon. Ang opisyal sa kasundalohan sa Capernaum nga nangamuyo kang Jesus nga ayohon ang iyang ulipon gidayeg sa Agalon tungod sa iyang talagsaong pagtuo. (Mat 8:5-13) Ang giingon sa mga Hudiyo nga "Siya nahigugma sa atong nasod ug siya ang nagtukod sa sinagoga alang kanato"; ang gisulti sa senturyon nga "Dili ako takos nga magpadayon kanimo ilalom sa akong bubong"; ug ang komento ni Jesus nga "Bisan sa Israel ako walay nakaplagan nga adunay ingon kadako gayod nga pagtuo," tanan nagpakita nga ang opisyal sa kasundalohan maoy usa ka Hentil. Kon siya usa ka Romano, kini labaw pa nga talagsaon, tungod kay ang mga Romano wala mabantog sa pagpakitag kaluoy sa mga ulipon.—Luc 7:1-9.

Usa ka opisyal sa kasundalohan ang nangulo sa upat ka sundalo sa pagpatay kang Jesus. (Ju 19:23) Lagmit kini nga senturyon presente sa dihang gihisgotan sa atubangan ni Pilato ang isyu bahin kang Jesus ingong Anak sa Diyos. (Ju 19:7) Sa pagobserbar niini nga husay ug sa ubang mga sirkumstansiya nga nalangkit sa paglansang, ingon man usab sa milagrosong mga hitabo nga nahitabo duyog sa kamatayon ni Jesus, "ang opisyal sa kasundalohan naghimaya sa Diyos," nga nagingon, "Sa pagkatinuod kining tawhana matarong," "Sa pagkatinuod kini siya maoy Anak sa Diyos." (Luc 23:47; Mat 27:54) Sa walay duhaduha siya ang gipangutana ni Pilato kon patay na ba si Jesus una pa ihatag ang lawas aron ilubong.—Mar 15:44, 45.

Si Cornelio, usa ka senturyon sa Italyanhong pundok, nga gitudlo sa Cesarea, mao ang unang dili-tinuling Hentil nga nahimong Kristohanon. (Buh 10:1-48) Sanglit siya aduna may kaugalingong balay ug mga sundalong tig-alagad, kini nagpakita nga ang mga opisyal niini nga ranggo gitugotan sa pagpuyo nga bulag sa ordinaryong mga sundalo.—Tan-awa ang CORNELIO.

Ang mga opisyal sa kasundalohan nga nadestino sa Torre sa Antonia, kauban sa ilang mga sundalo ug sa komandante militar, nagdali sa pagkanaog ngadto sa kasikbit nga nataran sa templo ug nagluwas kang Pablo gikan sa usa ka magubtanong panon niadtong mga 56 K.P. (Buh 21:32) Sa ulahi, si Pablo nakalingkawas sa paglapdos nga gimando sa komandante militar tungod kay iyang gipahibalo ang nagabantay nga opisyal sa kasundalohan nga siya usa ka Romanong lungsoranon. (Buh 22: 25, 26) Sa dihang nahibaloan ang usa ka laraw batok sa iyang kinabuhi, gitawag ni Pablo ang usa ka opisyal sa kasundalohan aron dad-on ang iyang pag-umangkong lalaki ngadto sa komandante militar ug itaho kini nga laraw ngadto kaniya. Tungod niana, duha ka opisyal sa kasundalohan ang gimandoan sa pag-andam ug 470 ka sundalo, mga magkakabayo, ug mga magbabangkaw aron maseguro nga luwas nga madala si Pablo pagawas sa Jerusalem.—Buh 23:17, 23.

Si Julio, usa ka opisyal sa kasundalohan sa pundok ni Agusto (tan-awa ang AGUSTO, PUNDOK NI), mao ang gitugyanan sa pagdala kang Pablo gikan sa Cesarea paingon sa Roma. Gitratar niya si Pablo nga maluloton, bisan tuod sa sinugdan wala mamati sa tambag sa apostol. Apan, sa ulahi kini nga senturyon misanong sa sugyot ni Pablo, ug siya nakatabang nga maluwas ang kinabuhi sa apostol. —Buh 27:1, 6, 11, 31, 43.

OPISYAL SA PALASYO. Ang Hebreohanong pulong nga *sa·ris′,* nga gihubad nga "opisyal sa palasyo" (1Ha 22:9), mahimong hubaron usab nga "eunuko" (Est 2:3; Isa 56:3) ug "opisyal" (Gen 40:2, 7). Sa Genesis 37:36 (*KJ*) kini gihubad nga "opisyal," ug sa nota sa panaplin kini nag-ingon: "Apan ang pulong nagpasabot dili lamang sa mga eunuko, kondili usab sa mga mayordomo sa panimalay, mga tig-alagad sa palasyo, ug mga opisyal." Ang Gregong pulong nga *eu·nou′khos,* nga gihubad nga "eunuko," mahimong magtumong sa usa ka opisyal sa palasyo (Buh 8:27) o kaha sa usa ka tawo nga dili makapanganak.—Mat 19:12.

Sagad gituohan nga ang mga opisyal sa palasyo maoy mga tawo nga tinugyanan sa pribadong mga lawak sa usa ka palasyo o mansiyon, sama kang Blasto, nga mayordomo sa panimalay ni Haring Herodes. (Buh 12:20) (Apan, dinhi gigamit ang Gregong ekspresyon nga *e·pi′ tou koi·to′nos,* usa ka tawo nga maoy "tinugyanan sa lawak-higdaanan.") Apan ang mga buluhaton sa mga opisyal sa palasyo sa hari nagkalainlain gayod. Si Bigtan ug Teres maoy mga opisyal sa palasyo sa Medo-Persia nga maoy sinaligan nga mga alagad, lagmit ang ilang katungdanan mao ang pagbantay sa pultahan sa pribadong lawak ni Haring Ahasuero. (Est 2:21) Ang uban personal nga nag-alagad sa hari. (Est 1:10, 11) Gipakita sa Bibliya ang pipila ka opisyal sa palasyo ingong mga tawo nga adunay mga katungdanan diha sa kasundalohan. (2Ha 25:19) Ang "pangunang opisyal sa palasyo" sa Babilonya may responsibilidad sa pagtudlog magbalantay alang kang Daniel, Hananias, Misael, ug Azarias human sa ilang pag-abot sa Babilonya sa dihang si Nabucodonosor nagdala kang Haring Jehoiakin ug sa pipila ka Hudiyo ngadto sa Babilonya niadtong 617 W.K.P.—Dan 1:3, 7, 11.

Mopatim-aw nga dili tanang opisyal sa palasyo maoy mga eunuko sa literal nga diwa, buot ingnon, mga tawo nga gikapnan. Ang literal nga mga eunuko sagad nga mao ang tinugyanan sa mga lawak sa mga babaye, o mga asawa sa hari. Apan ang mga buluhaton sa mga opisyal sama sa pangulong magtitiing (usa ka hataas nga katungdanan) ug sa pangulong panadero wala magkinahanglan nga sila kapnon aron matudlo sa maong katungdanan, bisan tuod sila lagmit mga eunuko nga gitudlo sa maong mas taas nga mga katungdanan. (Gen 40:2) Sa palasyo ni Paraon, si Potipar, nga usa ka opisyal sa palasyo ug pangulo sa mga bantay, maoy usa ka tawong minyo. (Gen 39:1) Ang Etiopianhong "eunuko" nga gibawtismohan ni Felipe nga tig-ebanghelyo maoy usa ka tawong adunay awtoridad, nga nagdumala sa tanang bahandi ni Rayna Candace. Siya usa ka kinabig sa Hudiyohanong relihiyon, usa ka magsisimba ni Jehova, ubos sa Balaod. Dili gayod siya usa ka literal nga eunuko, kay walay tawong kinapon ang makasulod sa kongregasyon sa Israel ug mga Hudiyo ug mga kinabig lamang ang gibawtismohan una pa sa pagkakabig ni Cornelio. (Buh 8:26-38; 10:24, 34, 35, 44-47; Deu 23:1) Gitigom ni David ang iyang mga opisyal sa palasyo (nga makataronganong dili literal nga mga eunuko tungod sa Hudiyohanong tinamdan ug sa Balaod), uban sa mga prinsipe ug gamhanang mga tawo, aron sa pagpahibalo kanila nga ang iyang anak nga si Solomon mao ang gitudlo sa pagtukod sa templo ni Jehova.—1Cr 28:1-6; tan-awa ang MAGTITIING; PINIYALAN.

OPNI. Usa ka siyudad sa Benjamin (Jos 18:21, 24), sagad nga gilangkit sa Gophna nga gihisgotan ni Josephus (*The Jewish War,* III, 55 [iii, 5]) ug giisip nga mao ang modernong Jifna. Kini nga dapit maoy mga 5 km (3 mi) sa AAK sa Bethel ug busa mopatim-aw nga A sa teritoryo sa Benjamin. (Jos 18:11-13) Aron mohaom kini nga kahubitan, angayng isipon nga ang Opni maoy usa ka sakop nga siyudad sa Benjamin nga nahimutang sa teritoryo sa Epraim o kaha ang utlanan sa Benjamin miabot paamihanan duol sa Bethel nga naglakip niining gituohang dapit sa Opni.

OPRA.

1. [Nati [nga Laking Osa]]. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Meonotai.—1Cr 4:1, 14.

[2, 3: lagmit, Dapit sa Abog]

2. Usa ka siyudad sa Benjamin. (Jos 18:21, 23) Ang nahimutangan niini tingali mahibaloan gikan sa asoy bahin sa mga pakiggubat sa Israel batok sa mga Filistehanon panahon sa paghari ni Saul. Gikan sa ilang kampo sa Mikmas, ang mga pundok sa Filistehanong mga manunulong miatake paingon sa tulo ka lainlaing mga direksiyon. Ang usa ka pundok misulong agi sa dalan paingon sa Opra. Ang lain mipadulong sa kasadpan sa dalan paingon sa Bet-horon, ug ang lain mipadulong sa sidlakan sa "dalan paingon sa utlanan nga nagatubang sa walog sa Zeboim." Sanglit diha pay nahibilin nga kasundalohan sa Israel nga nagkampo sa Geba sa H sa Mikmas, lagmit nga ang

Filistehanong pundok nga misubay sa dalan padulong sa Opra mipaingon sa amihanan. Busa, lagmit ang Opra nahimutang sa A sa Mikmas.—1Sa 13:16-18.

Sagad nga giisip sa mga eskolar nga ang Opra mao ra usab ang siyudad nga gitawag ug Epraim (2Sa 13:23; Ju 11:54) ug Eprain (2Cr 13:19), nga gituohang mao ang et-Taiyiba (mga 6 km [3.5 mi] sa SAS sa Bethel).

3. Ang pinuy-anan ni Gideon ug ang dapit diin ang manulonda ni Jehova nagsugo kaniya sa pagluwas sa Israel gikan sa kamot sa Midian. (Huk 6:11-32) Human sa iyang kadaogan batok sa mga kaaway, si Gideon naghimo ug usa ka epod gikan sa giamot nga mga inagaw ug gipasundayag kini didto sa Opra. Human niana kini nga epod gihimong idolo nga gisimba. (Huk 8:24-27) Sa ulahi, human sa kamatayon ug paglubong kang Gideon didto sa Opra, ang iyang ambisyosong anak nga lalaking si Abimelek "nagpatay sa iyang mga igsoon . . . kapitoan ka tawo, ibabaw sa usa ka bato, apan nahibilin si Jotam nga kamanghorang anak." (Huk 8:32; 9:5) Kon dili iapil si Abimelek, si Gideon adunay 70 ka anak nga lalaki. (Huk 8:30, 31) Busa, sanglit si Jotam nakaikyas sa pagpamatay, mopatim-aw nga 69 lamang ka anak ang napatay ni Abimelek didto sa Opra. Ang ulahing mga pulong ni Jotam bahin niini nga panghitabo nagpakita nga tuyo ni Abimelek nga patyon ang tanang 70 ka anak. (Huk 9:18) Apan, ingon sa tukmang gipahayag sa usa ka Hudiyohanong komentaryo: "Husto gihapon ang paghisgot sa katibuk-ang gidaghanon nga 'kapitoan' ang gipamatay."—*Soncino Books of the Bible,* giedit ni A. Cohen, London, 1950 (Joshua and Judges, p. 234).

Mopatim-awng kini nga Opra nahimutang sa K sa Jordan. Gituohang kini lagmit mao ang el-ʽAffuleh (ʽAfula), mga 45 km (28 mi) sa A sa Sekem.

ORAS. Tan-awa ang TAKNA, ORAS.

OREB [Uwak].

1. Usa ka prinsipe sa Midian. Si Oreb ug Zeeb maoy kauban sa Midianhong kasundalohan ni Haring Zeba ug Zalmuna nga gipakalagiw ni Gideon ug sa iyang 300 ka tawo. Ang duha ka prinsipe nadakpan ug gipatay sa mga tawo sa Epraim, ug ang ilang mga ulo gidala ngadto kang Gideon.—Huk 7:24, 25; 8:3-5; Sal 83:11.

2. Ang bato diin didto gipatay ang prinsipe sa Midian nga si Oreb ug nga sa ulahi ginganlan sa iyang ngalan. Ang nahimutangan niini wala mahibaloi.—Huk 7:25; Isa 10:26.

OREN. Usa ka anak nga lalaki ni Jerameel sa tribo ni Juda.—1Cr 2:25.

ORNAN. Usa ka Jebusihanon nga gipalitan ni David sa giokanan nga sa ulahi nahimong dapit nga gitukoran sa templo. (1Cr 21:18-28; 2Cr 3:1) Si Ornan gitawag usab ug Arauna.—Tan-awa ang ARAUNA.

ORPA. Ang Moabihanon nga asawa ni Kilion, ug sama kang Ruth, umagad nga babaye ni Noemi. (Itandi ang Ru 1:3-5 sa 4:10.) Human mamatay ang mga bana nilang tulo, ang walay anak nga mga balo, si Noemi, Orpa, ug Ruth, misugod sa pagpanaw gikan sa Moab paingon sa Betlehem. Samtang nagpanaw giawhag ni Noemi ang iyang duha ka umagad nga babaye sa pagpauli ngadto sa panimalay sa ilang inahan ug magminyo sa Moab, apan silang duha nagpadayon sa pag-ingon kang Noemi, "Dili, apan kami mopauli uban kanimo ngadto sa imong katawhan." Si Orpa nagmaluloton sa iyang ugangang babaye, nga kaniya si Orpa dayag nga may dakong pagmahal. (Ru 1:8-10) Ang iyang tinguha nga magpabilin uban kang Noemi lagmit sa usa ka bahin maoy tungod kay iyang nagustohan ang pagkinabuhi diha sa usa ka Israelinhong pamilya. Apan gipasiugda ni Noemi nga kon magpabilin kining duha ka balong Moabihanon uban kaniya dako gayod ang posibilidad nga sila magkinabuhing balo sa Juda, sanglit diyutay ra ang purohan nga maminyo pa pag-usab si Noemi ug makapatunghag mga anak; ug bisan pag mahitabo kini, siya nakatino nga si Orpa ug Ruth dili na makahulat sa pagdako niini nga mga anak aron makigminyo niining Moabihanong mga balo agig pagsunod sa kahikayan nga minyoan nila ang nabiyudang mga asawa. Ang pagmahal ug pagpabili ni Orpa dili ra kaayo dako aron mopadayon siya sa pagkuyog bisan pa sa maong posibleng palaaboton, ug human sa hilabihang paghilak, nanamilit siya kang Noemi ug Ruth ug mipauli "sa iyang katawhan ug sa iyang mga diyos."—Ru 1:3-15.

OSEAS [laing porma sa ngalang Hosaia].

1. Usa sa 12 nga gipadala ni Moises aron sa pagpangespiya sa Yutang Saad niadtong 1512 W.K.P.; anak nga lalaki ni Nun sa tribo ni Epraim. Apan, gipalabi ni Moises nga siya tawgong Jehosue, nga nagkahulogang "Si Jehova Maoy Kaluwasan." (Num 13:8, 16) Sa Gregong *Septuagint* ang ngalan nga mabasa maoy *I·e·sous′* (Jesus). Ingong manununod ni Moises siya sagad nga gitawag sa pinamubo nga ngalang Hebreohanon nga "Josue."—Jos 1:1.

2. Ang prinsipe sa tribo ni Epraim sa panahon sa paghari ni David; anak nga lalaki ni Azazias. —1Cr 27:20, 22.

3. Usa ka manalagna ni Jehova, kinsa nabuhi gikan sa ikasiyam hangtod sa ikawalong siglo W.K.P. sa panahon sa pagmando sa mga hari sa

Juda nga si Uzzias, Jotam, Ahaz, ug Ezequias.—Os 1:1; tan-awa ang Num. 4.

4. Ang Hebreohanong manalagna ug magsusulat sa basahon sa Bibliya nga nagdala sa iyang ngalan; nailhan lamang ingong anak nga lalaki ni Beeri. Si Oseas nag-alagad ingong manalagna ni Jehova sa panahon sa pagmando ni Haring Uzzias, Jotam, Ahaz, ug Ezequias sa Juda ingon man ni Jeroboam II (anak nga lalaki ni Joas) sa Israel, sa hinapos sa ikasiyam nga siglo ug hangtod sa ikawalong siglo W.K.P. (Os 1:1) Ang mga manalagna sa samang yugto naglakip kang Amos, Isaias, ug Miqueas.—Am 1:1; Isa 1:1; Miq 1:1.

Si Oseas mahimong ilhon ingong usa ka manalagna (ug lagmit sakop) sa napulo-ka-tribo nga amihanang gingharian sa Israel. Kini nga gingharian mao ang pangunang gitumong sa mga pahayag diha sa basahon ni Oseas. Ang Juda gihisgotan lamang sa 15 ka higayon niini nga basahon ug ang kaulohang siyudad niini, ang Jerusalem, wala gayod hisgoti bisan kas-a, apan kining basahona naundan sa 44 ka paghisgot bahin sa Israel, 37 bahin sa Epraim (ang pangunang tribo sa Israel), ug 6 ka paghisgot bahin sa Samaria, ang kaulohan sa amihanang gingharian. Ang kadaghanan sa ubang mga dapit nga gihisgotan sa basahon maoy bahin sa amihanang gingharian o kaha anaa sa mga utlanan niini.—Os 1:4, 5; 5:1, 8; 6:8, 9; 10:5, 8, 15; 12:11; 14:6, 7.

Bisan pa niana, mopatim-aw nga gihatagan gayod ug pagtagad ni Oseas ang mga hari sa Juda, nga naghisgot sa tanang upat nga naghari didto panahon sa iyang pagpanagna, samtang nagtala lamang sa usa nga maoy naghari sa Israel sa dihang siya nagsugod sa iyang buluhaton. (Os 1:1) Apan inay ipaila niini nga ang manalagna naggikan o natawo sa Juda, kini lagmit nagpakita nga si Oseas, sama sa ubang mga manalagna sa Diyos, nag-isip sa mga hari sa Juda sa banay ni David nga mao lamang ang may legal nga katungod ingong mga magmamando sa katawhan sa Diyos, ug nag-isip sa amihanang gingharian sa Israel ingong mga apostata sa relihiyosong paagi ug sa pangagamhanan batok kang Jehova. Siyempre, kining talaan sa mga magmamando sa duha ka gingharian nakatabang sa mas tukmang pagpetsa sa pagpanagna ni Oseas.

5. Ang kataposang hari sa amihanang gingharian sa Israel nga natapos niadtong 740 W.K.P.; anak nga lalaki ni Elah. Gibuhat niya ang daotan sa panan-aw ni Jehova, hinuon dili ingon kadaotan sa mga nauna kaniya. (2Ha 17:1, 2) Si Oseas dili usa ka manununod sa trono, ni nakadawat siya ug linaing pagdihog gikan sa Diyos ingong hari. Hinunoa, kadto maoy pinaagi sa pakigkunsabo ug pagbuno kang Haring Peka nga naangkon sa mangingilog nga si Oseas ang trono. Ang 2 Hari 15:30 nag-ingon nga si Oseas nagpatay kang Peka ug "misugod sa paghari puli niya sa ikakawhaan ka tuig ni Jotam." Sanglit si Haring Jotam sa Juda nagmando sa 16 ka tuig lamang (2Ha 15:32, 33; 2Cr 27:1, 8), kini tingali nagtumong sa ika-20 nga tuig sukad sa paghari ni Jotam, nga mao ang ikaupat nga tuig sa paghari sa manununod ni Jotam nga si Ahaz. —Tan-awa ang JOTAM Num. 3.

Mopatim-aw nga si Oseas wala ilha sa bug-os ingong hari sa Israel apan ayha pa sa paglabay sa pipila ka panahon. Ang 2 Hari 17:1 nag-ingon nga sa ika-12 nga tuig ni Ahaz, si Oseas "nahimong hari sa Samaria ibabaw sa Israel sulod sa siyam ka tuig." Busa, tingali niining higayona nahuptan na ni Oseas ang bug-os nga pagkontrolar sa Samaria. Lagmit ang pagpaluyo sa Asirya nakatabang kaniya niining higayona, kay ang mga rekord ni Haring Tiglat-pileser III sa Asirya nangangkon nga siya ang nagpalingkod kang Oseas sa trono.—Tan-awa ang tsart nga "Talagsaong mga Petsa Panahon sa Yugto sa mga Hari sa Juda ug sa Israel" sa artikulong KRONOLOHIYA.

Si Salmaneser V, manununod ni Tiglat-pileser III, nagpugos kang Oseas sa pagbayad ug tributo, apan wala magdugay si Oseas nagpadalag mga mensahero ngadto kang So nga hari sa Ehipto aron magpakitabang kaniya ug human niana wala na mobayad ug tributo ngadto sa mga Asiryanhon. Sa pagkahibalo niining sekretong pakigkunsabo, si Salmaneser V nagbilanggo kang Oseas ug naglikos sa Samaria. Niadtong 740 W.K.P., human sa tulo ka tuig nga paglikos, ang siyudad napukan, ang mga molupyo niini gidala sa pagkadestiyero, ug ang mibulag nga napulo-ka-tribong gingharian sa Israel natapos.—2Ha 17:3-6.

6. Usa sa mga pangulo sa katawhan kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, miuyon sa sugyot sa mga Levihanon sa paghikay ug usa ka kasaligang kontrata sa panahon ni Nehemias.—Neh 9:5, 38; 10:1, 14, 23.

OSEAS, BASAHON NI. Usa ka basahon sa Hebreohanong Kasulatan nga gisulat ni "Oseas nga anak nga lalaki ni Beeri." (Os 1:1) Diha niini ang pamilyahanong kinabuhi sa magsusulat gipakasama sa relasyon sa Diyos uban sa Israel. (Kap 1-3) Ang basahon nagpakita nga ang pormal lamang nga relihiyosong seremonyas dili dalawaton kang Jehova. (6:6) Kini usab nagpatugbaw sa kaluoy ug mahigugmaong-kalulot sa Diyos.—2:19; 11:1-4; 14:4.

Panahon ug Dapit sa Pagsulat. Misugod si Oseas sa pag-alagad ingong manalagna sa dihang dungandungan nga nagmando si Haring Uzzias sa

Juda (829-778 W.K.P.) ug si Haring Jeroboam II sa Israel (mga 844-804 W.K.P.), ug busa dili molapas sa 804 W.K.P., nga lagmit mao ang pagkatapos sa paghari ni Jeroboam. (Os 1:1) Ang buluhaton sa pagpanagna ni Oseas nagpadayon hangtod sa paghari ni Haring Ezequias sa Juda, kansang paghari nagsugod sa mga 745 W.K.P. Busa, miabot kini ug dili mokubos sa 59 ka tuig, bisan tuod sa walay duhaduha nga kini nagkobre sa pipila ka panahon sa mga paghari ni Jeroboam II ug Ezequias, maong daw taastaas. Bisan tuod si Oseas nagrekord ug usa ka tagna bahin sa kalaglagan sa Samaria (13:16), wala niya itaho ang katumanan niini, nga lagmit iya gayong buhaton kon ang pagsulat sa basahon miabot pa hangtod sa 740 W.K.P., ang petsa sa pagkapukan sa Samaria. Busa, ang basahon ni Oseas dayag nga gisulat didto sa distrito sa Samaria ug nahuman tali sa mga 745 ug 740 W.K.P.

Kahimtang. Ang basahon ni Oseas pangunang naghisgot sa amihanang napulo-ka-tribong gingharian sa Israel (gitawag usab nga Epraim nga mao ang dominanteng tribo niini, ang mga ngalan baylobaylo nga gigamit diha sa basahon). Sa dihang si Oseas misugod sa pagpanagna panahon sa paghari ni Haring Jeroboam, ang Israel nagpahimulos ug materyal nga tingusbawan. Apan ang katawhan nagsalikway sa kahibalo sa Diyos. (Os 4:6) Ang ilang daotang mga buhat naglakip sa pag-ula ug dugo, pagpangawat, pakighilawas, panapaw, ug sa pagsimba kang Baal ug sa mga idolo nga nating baka. (2:8, 13; 4:2, 13, 14; 10:5) Human mamatay si Haring Jeroboam, nahunong ang paguswag, ug mitungha ang makahahadlok nga mga kahimtang, nga gilakipan ug kagubot ug pagpatay tungod sa politika. (2Ha 14:29–15:30) Ang matinumanong si Oseas nanagna usab taliwala niini nga mga kahimtang. Sa kataposan, niadtong 740 W.K.P., gipukan sa mga Asiryanhon ang Samaria, nga nagtapos sa napulo-ka-tribong gingharian.—2Ha 17:6.

Ang Asawa ni Oseas ug ang mga Anak. Ubos sa sugo ni Jehova, si Oseas mikuha ug "asawa nga makihilawason ug mga anak sa pakighilawas." (Os 1:2) Kini wala magpasabot nga ang manalagna nakigminyo ug usa ka pampam o usa ka imoral nga babaye nga may mga anak na sa gawas. Kini nagpakita nga ang babaye mahimong mananapaw ug makabaton sa maong mga anak human sa iyang kaminyoon sa manalagna. Si Oseas nakigminyo kang Gomer, kinsa "nanganak kaniya ug usa ka lalaki," si Jezreel. (1:3, 4) Sa ulahi si Gomer nanganak ug usa ka babaye, si Lo-ruhama, ug human niadto nanganak ug usa ka lalaki nga ginganlag Lo-ami, nga dayag maoy mga bunga sa iyang pagpanapaw sanglit wala hisgoti ang manalagna labot sa ilang mga pagkahimugso. (1:6, 8, 9) Ang Lo-ruhama nagkahulogang "[Siya] Wala Kaluy-i," ug ang kahulogan sa Lo-ami maoy "Dili

MGA PANGUNANG PUNTO SA OSEAS

Mga tagna nga pangunang gitumong alang sa Israel (ang amihanang gingharian, gitawag usab nga Epraim) ug nagpasiugda sa talagsaong kaluoy ni Jehova

Gisulat ni Oseas human sa 745 W.K.P., sa hapit nang idestiyero sa Asirya ang Israel

---

Ang mga pagpakiglabot ni Jehova sa Israel giilustrar pinaagi sa pamilyahanong kinabuhi ni Oseas (1:1–3:5)

- Gisugo si Oseas nga makigminyo sa usa ka babaye kinsa human niana nahimong mananapaw, nga nag-ilustrar sa pagkadili-matinumanon sa Israel kang Jehova
- Pinaagi sa iyang asawa nga si Gomer, si Oseas nakabaton ug anak nga lalaki nga ginganlag Jezreel. Ang misunod nga duha ka anak ni Gomer, si Lo-ruhama (nagkahulogang "[Siya] Wala Kaluy-i") ug si Lo-ami (nagkahulogang "Dili Akong Katawhan"), dayag nga maoy bunga sa iyang pagpanapaw; ang mga kahulogan niining mga ngalana nagpunting sa pagkuha sa kaluoy ni Jehova gikan sa Israel ug sa iyang pagsalikway sa dili-matinumanong katawhan
- Human makaagom sa paghukom sa Diyos tungod sa kawalay pagtuo nga pagliso ngadto sa pagsimba kang Baal, ang Israel ipasig-uli ug makasinati pag-usab sa mga panalangin, nga magtuman sa kahulogan sa ngalang Jezreel (nga mao, "Ang Diyos Magapugas ug Binhi")
- Si Oseas gisugo sa pagkuha pag-usab sa iyang mananapawng asawa; iya kining gihimo apan gipugngan ang mga kalihokan sa iyang asawa, nga nagdili sa pagpakighilawas—nga nagpaila sa kahimtang sa Israel hangtod sa panahon sa pagbalik ngadto kang Jehova

Matagnaong mga paghukom batok sa Israel (ug Juda) tungod sa pagkadili-matinumanon ngadto kang Jehova (4:1–13:16)

- Pinaagi sa pagpanikas, pagbuno, pagpangawat, pagpanapaw, idolatriya, ug espirituwal nga pagpamampam, gipakita sa katawhan nga sila walay kahibalo sa Diyos; busa sila moatubang sa paghusay
- Ang idolatriya sa Israel, moral nga kadunotan, ug dili-maalamong pagtinguha ug politikanhong mga pakig-alyansa uban sa magkaatbang nga mga gahom (Ehipto ug Asirya), inay sa pagsalig kang Jehova alang sa kasegurohan, mosangpot sa pagkapayhag sa yuta diin ang mga maluwas niana dadon ngadto sa Asirya

Pangamuyo nga mobalik kang Jehova (14:1-9)

- Ang katawhan giagda sa paghangyo kang Jehova alang sa kapasayloan, sa pagtanyag sa mga torong baka sa ilang mga ngabil, ug dili na modangop sa militaryong pagpakig-alyansa ug sa mga kabayong iggugubat ingong panalipod
- Ang ilang pagbalik kang Jehova moresulta sa pagkaayo, sa iyang dagaya nga paghigugma kanila, ug sa usa ka malamboong kahimtang ilalom sa iyang panalangin

Akong Katawhan," ug kini nga mga ngalan nagpaila nga wala uyoni ni Jehova ang sukihang Israel. Sa laing bahin, ang ngalan sa panganayng anak nga "Jezreel," nga nagkahulogang "Ang Diyos Magapugas ug Binhi," paborableng gipadapat ngadto sa katawhan diha sa usa ka tagna sa pagpasig-uli. —2:21-23.

Human sa pagkahimugso niini nga mga anak, si Gomer lagmit nga mibiya kang Oseas ug miipon sa iyang mga lalaki, apan wala hisgoti nga ang manalagna nakigdiborsiyo kaniya. Dayag nga sa ulahi siya gibiyaan sa iyang mga hinigugma ug nahimong kabos ug naulipon, kay ang Oseas 3:1-3 daw nagpaila nga gipalit siya sa manalagna nga samag siya usa ka ulipon ug gikuha siyag balik ingong asawa. Ang iyang relasyon kang Gomer gipakasama nianang kang Jehova uban sa Israel, nga ang Diyos andam sa pagkuhag balik sa iyang nakasalang katawhan human sila naghinulsol sa ilang espirituwal nga pagpanapaw.—Os 2:16, 19, 20; 3:1-5.

Ang pipila ka eskolar sa Bibliya nag-isip sa kaminyoon ni Oseas ingong panan-awon, ingong usa ka pagpunaw, o usa ka damgo, nga wala gayod aktuwal nga nahitabo. Apan, ang manalagna wala mag-ingon o maghisgot nga nalangkit ang usa ka panan-awon o usa ka damgo. Giisip sa uban nga kini nga kaminyoon maoy sambingay lamang. Apan si Oseas wala mogamit ug simboliko o mahulagwayong mga termino sa dihang naghisgot niini. Ang paglantaw niini ingong usa ka asoy sa aktuwal nga kaminyoon ni Oseas kang Gomer ug sa literal nga pagkapasig-uli ni Gomer ngadto sa manalagna naghatag ug puwersa ug kahulogan sa pagpadapat niining mga butanga sumala sa kasaysayan ug sa aktuwal nga panghitabo ngadto sa Israel. Kini wala magdaot sa tin-aw nga asoy sa Bibliya, ug kini kaharmonya sa pagpili ni Jehova sa Israel, sa misunod nga espirituwal nga pagpanapaw sa nasod, ug sa pagkapasig-uli sa katawhan ngadto sa Diyos sa dihang sila naghinulsol.

Estilo. Ang estilo sa pagsulat ni Oseas maoy mubo, gani usahay kalit ang pagkatapos. Adunay kalit nga mga kausaban sa ideya. Ang basahon naundan ug mga ekspresyon sa kusganong pagbati ug puwersa sama sa pagbadlong, pagpasidaan, ug pagtambag, ingon man sa malumong mga pagpangaliyupo alang sa paghinulsol. Ug kini naundan sa ekselente nga mahulagwayong mga sinultihan. —Os 4:16; 5:13, 14; 6:3, 4; 7:4-8, 11, 12; 8:7; 9:10; 10:1, 7, 11-13; 11:3, 4; 13:3, 7, 8, 15; 14:5-7.

Pagkakanonikal. Ang basahon ni Oseas mao ang una diha sa han-ay sa gitawag nga gagmayng mga manalagna diha sa komon nga Cebuanong mga Bibliya, ingon man diha sa karaang Hebreohanon ug *Septuagint* nga mga sinulat. Espesipikong gihisgotan ni Jerome nga usa sa mga pagbahin sa sagradong basahon sa mga Hudiyo mao Ang Basahon sa Napulog-Duha ka Manalagna, nga dayag nga naglakip sa basahon ni Oseas aron makompleto ang gidaghanon nga 12. Si Melito sa ikaduhang siglo K.P. nagbilin ug usa ka katalogo nga naglakip niini nga mga basahon, sama sa gihimo ni Origen ug sa uban pa.

Kaharmonya sa Ubang mga Basahon sa Bibliya. Kini nga basahon kaharmonya sa mga ideya nga gipahayag sa ubang mga bahin sa Bibliya. (Pananglitan, itandi ang Os 6:1 sa Deu 32:39; ang Os 13:6 sa Deu 8:11-14; 32:15, 18.) Ang basahon ni Oseas naghisgot sa mga panghitabo nga girekord sa ubang mga bahin sa Kasulatan, sama sa mga hitabo nga naglangkit kang Jacob (Os 12:2-4, 12; Gen 25:26; 32:24-29; 29:18-28; 31:38-41), sa Pagpanggula sa Israel gikan sa Ehipto (Os 2:15; 11:1; 12:13), sa pagkadili-matinumanon sa Israel maylabot sa Baal sa Peor (Os 9:10; Num 25), ug sa paghangyo sa nasod alang sa usa ka tawhanong hari (Os 13:10, 11; 1Sa 8:4, 5, 19-22).

Gigamit sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Kaduha mikutlo si Jesu-Kristo gikan sa Oseas 6:6, nga migamit sa mga pulong nga "Buot ko ug kaluoy, ug dili halad." (Mat 9:13; 12:7) Iyang gikutlo ang Oseas 10:8 sa dihang nagpahayag ug paghukom sa Jerusalem (Luc 23:30), ug kini nga pahayag gigamit sa Pinadayag 6:16. Si Pablo ug Pedro migamit sa Oseas 1:10 ug 2:23. (Rom 9:25, 26; 1Pe 2:10) Gikutlo ni Pablo ang Oseas 13:14 (*LXX*) sa dihang siya naghisgot sa pagkabanhaw, sa pagsukna: "Kamatayon, hain na ang imong kadaogan? Kamatayon, hain na ang imong ikot?" —1Co 15:55; itandi usab ang Oseas 14:2 sa Hebreohanon 13:15.

Natuman nga mga Tagna. Ang matagnaong mga pulong sa Oseas 13:16 bahin sa pagkapukan sa Samaria natuman. Ang tagna ni Oseas nagpakita usab nga ang Israel pagabiyaan sa iyang mga hinigugma taliwala sa kanasoran. (Os 8:7-10) Sa pagkatinuod, wala sila makatabang sa dihang ang Samaria gilaglag ug ang mga molupyo sa Israel nahimong mga binihag sa Asirya niadtong 740 W.K.P.—2Ha 17:3-6.

Ang tagna ni Oseas nagtagna nga ang Diyos magpadalag kalayo ngadto sa mga siyudad sa Juda. (Os 8:14) Sa ika-14 nga tuig sa paghari ni Haring Ezequias, ang Asiryanhon nga si Haring Senakerib "mitungas batok sa tanang kinutaang mga siyudad sa Juda ug miilog kanila." (2Ha 18:13) Apan, si Oseas nagtagna usab nga si Jehova magaluwas sa Juda. (Os 1:7) Kini nahitabo sa dihang ang Diyos nagpakyas sa planong pag-atake ni Senakerib sa Jerusalem, diin ang manulonda ni Jehova

naglaglag sa 185,000 ka lalaki sa kasundalohan sa Asirya sa usa lang ka gabii. (2Ha 19:34, 35) Apan ang mas malaglagon nga "kalayo" miabot sa dihang ang Jerusalem ug ang mga siyudad sa Juda gilaglag ni Haring Nabucodonosor sa Babilonya niadtong 607 W.K.P.—2Cr 36:19; Jer 34:6, 7.

Bisan pa niana, agig pagtuman sa inspiradong mga tagna sa pagpasig-uli nga makaplagan sa basahon ni Oseas, usa ka nahibilin sa katawhan sa Juda ug Israel gitigom ug migula gikan sa yuta sa pagkadestiyero, ang Babilonya, niadtong 537 W.K.P. (Os 1:10, 11; 2:14-23; 3:5; 11:8-11; 13:14; 14:1-8; Esd 3:1-3) Gigamit ni Pablo ang Oseas 1:10 ug 2:23 sa pagpasiugda sa dili-takos nga kalulot sa Diyos nga gipahayag ngadto sa "mga sudlanan sa kaluoy," ug gigamit usab ni Pedro kini nga mga teksto. Kini nga mga pagpadapat nga gihimo sa mga apostoles nagpakita nga ang mga tagna nagtumong usab sa maluluy-ong pagtigom sa Diyos sa usa ka espirituwal nga nanghibilin. —Rom 9:22-26; 1Pe 2:10.

Ang Mesiyanikong tagna makaplagan usab sa basahon ni Oseas. Gipadapat ni Mateo ang mga pulong sa Oseas 11:1 ("gikan sa Ehipto gitawag ko ang akong anak") ngadto sa batang si Jesus, kinsa gidala ngadto sa Ehipto apan sa ulahi gidala ug balik ngadto sa Israel.—Mat 2:14, 15.

OSO [Heb., *dov* o *dohv;* Gr., *ar'kos*]. Ang kapegkolor nga oso sa Sirya (*Ursus arctos syriacus*) mao ang hayop nga makita kanhi sa Palestina, ug makaplagan gihapon karon sa A sa Sirya, sa AK sa Iran, ug sa H sa Turkey. Sagad nga ang bulok niini maoy kapehon ug ang gibug-aton nag-aberids ug mga 140 kg (310 lb). Bisan tuod medyo bakikawng molakaw, ang oso tuling modagan bisan sa dili patag nga yuta, nga ang pipila ka matang niini makadagan sa gikusgong duolan sa 48 km (30 mi) kada oras sa mubong distansiya. Ang mga oso maayo usab nga molangoy, ug ang kadaghanan kanila makakatkat.

Walay pasukaranan ang ideya nga layogon o piiton sa mga oso ang ilang mga biktima hangtod nga mamatay kini. Sa dihang makigbugno, gamiton sa oso ang iyang dagkong mga kuyamas, ug ang iyang kusgan, dagkong mga bukton mopadulot sa gasiwil nga mga kuko niini ngadto sa lawas sa iyang kaaway. Ang usa ka paghapak igo nang makapatay sa usa ka hayop sama sa osa. Busa, haom kaayo nga gipanag-ing sa Kasulatan ang kapeligroso sa oso ingong sama sa kapeligroso sa leyon. (Am 5:19; Lam 3:10) Ngani giisip sa mga eksperto nga nagtuon sa mga hayop nga ang oso mas peligroso pa kay sa dagkong matang sa mga hayop nga pamilya sa mga iring. Apan, kasagaran ang mga oso, sama sa ubang mga hayop, dili mangunsa sa mga tawo hinuon molikay kanila, bisan tuod nga kini sila tingali moatake kon mahagit o makuratan.

Gihisgotan sa makadaghan diha sa Kasulatan ang kabangis sa bayeng oso kon mawala ang mga nati niini. (2Sa 17:8; Pr 17:12; Os 13:8) Sa usa ka higayon, ang mga oso gigamit sa Diyos ingong tigpahamtang ug silot batok sa delingkuwenteng mga batan-on nga nagbugalbugal sa manalagnang si Eliseo.—2Ha 2:24.

Ang mga oso mabuhi sa nagkadaiyang mga pagkaon, nga mokaon ug mga dahon ug mga gamot sa tanom, prutas, *berry,* nuwes, itlog, insekto, isda, ilaga, ug uban pa, ug ampay kaayo niini ang dugos. Bisan tuod adunay mga eksepsiyon, ang mga oso daw mopalabi sa pagkaon ug mga tanom. Bisan pa niana, sa karaang Israel, kon magnihit ang mga prutas ug ang ubang mga tanom nga kan-onon sa oso, ang mga magbalantay sa mga karnero ug kanding kinahanglang magbantay batok sa pagpanukob sa mga oso. Sa batan-on pa si David, iyang giatubang ang pag-atake sa usa ka oso aron mapanalipdan ang panon sa mga hayop sa iyang amahan.—1Sa 17:34-37.

Sa dihang ang mga oso gutomon ug makapanimaho sa tukbonon, sila nailhan nga mongulob o moagulo ug dili mahimutang. Busa ang manalagnang si Isaias naghubit sa mga Israelinhon ingong 'nagaagulo sama sa mga oso' nga nagpaabot sa hustisya ug kaluwasan, apan kanunayng nahigawad. (Isa 59:11) Ang nagahasmag nga oso tukmang gipakasama usab sa usa ka daotang magmamando nga mohasi ug modaogdaog sa iyang timawang mga sakop.—Pr 28:15.

Diha sa panan-awon ni Daniel bahin sa makalilisang nga mga mananap nga naglarawan sa mga gahom sa kalibotan, ang oso naghawas sa Medo-Persianhong Gahom sa Kalibotan ug sa kahakog niini sa pagsakop ug pag-ilog ug mga teritoryo. (Dan 7:5, 17) Susama sa kabangis niini, ang mapintas nga mananap nga migula gikan sa dagat, nga may pito ka ulo ug napulo ka sungay, nakita diha sa panan-awon ni Juan nga may mga tiil nga "morag mga tiil sa oso." (Pin 13:2) Ang kalinaw taliwala sa natigom pag-usab nga katawhan ni Jehova ilalom sa pagmando sa Mesiyas gilarawan sa tagna nga ang mga oso manibsib uban sa mga baka.—Isa 11:7.

OSTRIK [Heb., *bath hai·ya·ʽanah'; rena·nim'* (plural)]. Ang una niining duha ka Hebreohanong mga ngalan gituohan nga nagkahulogang "anak nga babaye sa usa ka tawong dalo" o kaha "anak nga babaye sa umaw nga yuta," mga terminong haom nga mapadapat sa ostrik. Ang ikaduhang ngalan, nga giisip nga nagpaila sa usa ka "langgam

nga kusog moiyagak," haom usab sa ostrik, nga ang iyagak gihubit ingong "pagaw, masulub-on nga pag-agumod nga gipakasama sa pagngulob sa usa ka leyon."—*The Smithsonian Series,* 1944, Tomo 9, p. 105; itandi ang Miq 1:8.

Ang ostrik (*Struthio camelus*) mao ang kinadakang buhing langgam nga nailhan, nga usahay ang gitas-on niini maoy kapin sa 2 m (7 p) hangtod sa tuktok sa ulo ug may gibug-aton nga moabot ug 140 kg (300 lb). Gamay ug lapad ang ulo niini nga may dagko kaayong mga mata, ug ang mabawog-bawog nga liog maoy duolan sa 1 m (3 p) ang gitas-on, ug sama sa kusgang mga tiil niini, ang ulo ug liog walay mga balhibo. Apan, baga ang balhibo sa lawas ug ang taas, humokon nga mga balhibo sa pako ug ikog gipabilhan pag-ayo sa karaan ug sa modernong kapanahonan. Ang sinawong balhibo sa laki maoy itom ug puti samtang abohon nga pagkakape ang balhibo sa baye. Sa tanang langgam ang ostrik talagsaon tungod kay kini adunay duha ka tudlo sa matag tiil nga ang matag usa niini may samag kuyamoy nga mga kuko nga mahimong peligroso nga hinagiban sa dihang kining langgama mapugos sa pagdepensa sa kaugalingon niini. Apan tungod sa taas nga barog ug sa hait nga panan-aw niini, sagad dali rang makita niini ang iyang mga kaaway gikan sa halayo, ug busa kini nga dakong langgam mainampingon nang molikay.

Bisan tuod mga tanom ang pangunang pagkaon sa ostrik, kini usab mokaon ug mga hayop, sama sa mga bitin, tabili, ug bisan sa gagmayng mga langgam tungod kay kini dili pilian ug pagkaon. Gilakip kini diha sa talaan sa 'mahugaw' nga mga langgam nga gidili sa Moisesnong Balaod. (Lev 11:13, 16; Deu 14:12, 15) Gitawag kaniadto ingong kamelyo nga langgam, ang ostrik makasugakod sa hataas nga panahon bisag dili makainom ug tubig ug busa mabuhi sa hilit ug umaw nga kayutaan. Gihisgotan kini sa Bibliya uban sa mga irong ihalas ug sa susamang mga linalang aron ilarawan ang kinabuhi sa desyerto (Isa 43:20) ug aron ihulagway ang grabeng kagun-oban nga midangat sa Edom ug Babilonya. (Isa 13:21; 34:13; Jer 50:39) Si Job, nga gisalikway ug giayran, naglingkod taliwala sa mga abo, ug mabakhoon nga nagatuaw, nag-isip sa iyang kaugalingon ingong "igsoon sa mga irong ihalas" ug "kauban sa mga bayeng anak sa ostrik."—Job 30:29.

Gipalahi sa Cigueña. Sa ulahi giliso ni Jehova nga Diyos ang pagtagad ni Job ngadto sa ostrik, ug ang mga butang nga tin-aw niyang gihisgotan nagpakita gayod sa pipila ka talagsaong mga kinaiyahan niini nga langgam. (Job 39:13-18) Lahi kaayo sa taas, maanindot ug lupad nga mga cigueña nga may dagko ug kusgang mga pako, ang ostrik dili makalupad; ang mga pako sa ostrik dili makaalsa sa bug-at nga lawas niini, ug ang lapad nga bukog niini sa dughan walay "kilya" o sangga nga maoy nagsuportar sa kaunoran sa mga langgam nga makalupad. Ang mga balhibo sa ostrik, bisag maanindot, walay gagming nga samag-kaw-it nga mga buhokbuhok nga hiusang nagtapot ug naghatag sa balhibo sa makalupad nga mga langgam ug pangontra sa hangin aron makahimo kini sa paglupad.—Job 39:13.

Dugang pa, dili sama sa cigueña, nga lig-ong maghimo sa dakong salag niini diha sa mga tumoy sa mga kahoy (Sal 104:17), mga tinukod, o sa habog nga mga bato, ang ostrik magkalot lamang ug mabaw nga lungag diha sa yuta nga palibotan ug mugbo nga mga salipod. Dinhi niini mangitlog ang mga baye, nga motimbang ug mga 1.5 kg (3 lb) ang kada itlog, ug sanglit ang ostrik sagad nga daghan ug paris (dili sama sa cigueña, nga nabantog sa pagkamaunongon niini sa usa lamang ka paris), aduna gayoy daghang itlog nga ipangitlog diha sa salag sa duha o tulo ka bayeng ostrik. Ang laking ostrik maoy maglumlom sa mga itlog diha sa salag sa magabii ug ang baye maoy maglumlom niini sa maadlaw, apan giingon nga kini mobiya sa salag sa maadlaw sa dihang init na ang adlaw. Nianang panahona ang mga itlog, bisan tuod baga kaayog kabhang, dali rang madaot sa mga hayop o sa tawo.—Job 39:14, 15.

'Maharasharason sa mga Anak.' Ang giingon nga ang ostrik "maharasharason sa iyang mga anak, nga daw dili iyaha" (Job 39:16) ug ang paghisgot nga sila "mabangis" ngadto sa ilang mga piso (Lam 4:3) gisupak sa pipila nga nangangkon nga ang ginikanang mga ostrik matinguhaon sa pag-atiman sa ilang mga piso. Bisag tinuod nga ang Hebreohanong termino (*rena·nim′*) nga gigamit sa Job 39:13 mahimong ipadapat sa gramatikanhong paagi ngadto sa laki o kaha sa baye nga mga ostrik, ang pipila ka leksikograpo nagtuo nga kini nagtumong sa baye nga mga langgam. Lagmit nga kini ang gitumong tungod kay gihisgotan man ang pagpangitlog, nga dayag nga gihimo sa baye nga langgam. Kon sabton nga nagtumong sa baye, aduna gayoy maayong katarongan alang niining balaknong mga pulong nga naghisgot sa 'kabangis' niini nga langgam tungod kay sa dihang mapusa ang itlog, ang laki maoy "moabaga sa pag-atiman niini samtang ang mga baye sagad mag-uban sa pagbiya." (*All the Birds of the Bible,* ni Alice Parmelee, 1959, p. 207) Tinuod usab nga kining kusgang mga langgam, ang laki ug baye, mobiya dayon sa ilang salag ug sa ilang mga kuyabog kon makamatikod ug kapeligrohan, ug bisan tuod sila mogamit ug mga taktika sa paglingla sa mga

manunukob aron ipahilayo kini gikan sa salag, kini sa gihapon maoy 'maharason' nga pagtagad sa ilang walay panalipod nga mga kuyabog. Ang bulok lamang nga gihatag sa Maglalalang mao ang magsilbing proteksiyon alang niining walay panalipod ug gibiyaang mga kuyabog, nga tungod niana ang manunukob nga mga mananap dili na magtagad kanila ug mogukod sa ilang nangalagiw nga mga ginikanan. Busa, ang ostrik haom nga tawgong "mabangis" kon itandi sa ubang mga langgam ug ilabina sa cigueña, nga ang pagkamabination ug pagkamahangawaon niini sa iyang mga kuyabog nahimong panultihon.

'Nahikalimot sa Kaalam.' Ang ostrik giingon nga 'nahikalimot sa kaalam' ug 'wala hatagig bahin sa pagsabot.' (Job 39:17) Ang modernong mga tig-obserbar miuyon niini. Ang mga Arabo adunay panultihon nga "mas buangbuang pa kay sa ostrik." (*Soncino Books of the Bible,* giedit ni A. Cohen, London, 1946, Job, p. 205) Ang ostrik modagan nga pakurba, nga kon daghan ang naggukod niini ilang mapalibotan kini. Apan kon deretso ang dagan niini, ang kusgang mga tiil sa ostrik magpaarang niini nga "kataw-an ang kabayo ug ang nagasakay niini." (Job 39:18) Samtang nagdagan, ang matag lakang niini moabot ug 3.5 m (11 p), ug ang gikusgon niini moabot ug 70 km/oras (44 mko). Ang mga pako, bisag dili magamit sa paglupad, makatabang sa pagbalanse sa bug-at nga lawas niini samtang kini modagan.

Ang pipila ka kinaiya sa ostrik nakapalibog sa mga siyentipiko, nga nag-isip sa ostrik ingong lakip sa 'mas ubos o mas karaan' nga buhing mga langgam. Kini adunay pantog nga nagkolektag *uric acid,* usa ka organo sa lawas nga makita diha sa mga hayop nga sus-an apan dili makita diha sa bisan unsang ubang pamilya sa mga langgam. Kini usab adunay mga pilok nga manalipod sa mga mata niini gikan sa balas nga gipadpad sa hangin. Busa, bisan tuod ubos ug kaalam, ang kusgan, tulin kaayong modagan nga ostrik mohatag ug kadayeganan tungod sa kaalam sa Maglalalang niini.

Ang Arabianhong ostrik (*Struthio camelus syriacus*), nga daghan kaniadto sa Palestina ug Arabia, karon napuo na. Sukad niadtong 1973, ang susamang matang gikan sa Aprika gipamuhi pagusab didto sa Israel.

OTNI [pinamubo sa Otniel]. Anak nga lalaki ni Semaias ug apo sa Korehanon nga si Obed-edom, nga gitudlo ingong usa ka Levihanong magbalantay-sa-ganghaan atubangan sa sangtuwaryo. Si Otni ug ang iyang mga igsoong lalaki maoy "mga magmamando sa balay sa ilang amahan, . . . may katakos, gamhanang mga tawo."—1Cr 26:1, 4, 6-8, 15.

OTNIEL. Ang unang ginganlan nga maghuhukom sa Israel sunod kang Josue. Si Otniel maoy "anak nga lalaki ni Kenaz, manghod ni Caleb." (Huk 1:13; 3:9; Jos 15:17) Bisan tuod kini nga gramatikanhong pagkahan-ay mahimong magpasabot nga si Otniel o si Kenaz maoy manghod ni Caleb, aron ipahiuyon sa ubang mga teksto angayng isipon si Otniel ingong pag-umangkon ni Caleb, ang anak ni Kenaz nga igsoon ni Caleb. Busa ang pipila ka hubad mabasa: "Si Otniel, ang anak nga lalaki sa manghod nga igsoon ni Caleb nga si Kenaz." (*AT, Mo*) Dugang pa, si Caleb maoy "anak nga lalaki ni Jepune," busa dili anak ni Kenaz sama kang Otniel. —Num 32:12; 1Cr 4:15.

Ang kaminyoon ni Otniel kang Aksa nga anak nga babaye ni Caleb nahitabo tungod sa iyang kadaogan batok sa Canaanhong salipdanan sa Debir. Ang amahan ni Aksa nga si Caleb nagsaad kaniya ngadto sa mananaog sa siyudad. (Jos 15:16-19; Huk 1:11-15) Si Otniel may anak nga lalaki nga ginganlag Hatat ug mao ang gigikanan sa usa ka banay sa tribo ni Juda. Katuigan sa ulahi usa ka kaliwat ang gipili gikan niini nga banay aron mangulo sa usa ka pundok sa mga tig-alagad nga mikabat ug 24,000 panahon sa paghari ni David.—1Cr 4:13; 27:1, 15.

Ang unang pagpanglupig nga naagoman sa Israel gikan sa langyawng mga hari tungod sa ilang pagkadili-matinumanon milungtad ug walo ka tuig. Sa dihang sila "mituaw kang Jehova alang sa tabang," Siya nagpatindog kang Otniel aron luwason sila. Tungod kay diha kaniya ang espiritu ni Jehova, gipildi ni Otniel si Cusan-risataim nga "hari sa Sirya," ug human niana nahimo siyang katibuk-ang tagdumala ug usab naghatag ug hudisyal nga mga paghukom taliwala sa iyang mga igsoon. —Huk 3:8-11.

OZEM.

1. Ang ikaupat nga gitalang anak nga lalaki ni Jerameel sa tribo ni Juda.—1Cr 2:25.
2. Ang ikaunom nga ginganlang anak nga lalaki ni Jese ug magulang ni David; sa tribo ni Juda. —1Cr 2:13, 15.

OZNI [lagmit pinamubo sa Azanias]. Usa ka anak nga lalaki ni Gad ug ang gigikanan sa tribonhong banay sa mga Oznihanon nga giihap sa ikaduhang pagrehistro sa Israel didto sa kamingawan. (Num 26:15, 16) Si Ozni gitawag ug Ezbon diha sa unang talaan sa mga anak nga lalaki ni Gad, nga ang pipila sa mga ngalan niini lahi ang pagkaespeling diha sa Numeros.—Gen 46:16.

OZNIHANON [Kang (Iya ni) Ozni]. Usa ka banay sa tribo ni Gad nga gipundar ni Ozni.—Num 26:15, 16.

P

PAA. Ang bahin ibabaw sa bitiis nga nagsukad sa balat-ang hangtod sa tuhod. Sanglit anaa kini sa kiliran sa usa ka tawo, ang Hebreohanong pulong niini mahimong magtumong usab sa kiliran sa usa ka butang, sama sa "kiliran" sa tabernakulo, o sa usa ka halaran.—Ex 40:24; 2Ha 16:14.

Ang espada itakin diha sa kiliran, diha sa paa. (Ex 32:27; Huk 3:16, 21; Aw 3:8; Sal 45:3) Sa Pinadayag 19:11-21, si Kristo Jesus gihulagway nga nagsakay sa usa ka puting kabayo nga iggugubat aron makiggubat sa "mapintas nga mananap" ug sa mga hari sa yuta kauban sa ilang mga sundalo. Ang iyang titulo nga "Hari sa mga hari ug Ginoo sa mga ginoo" tin-awng gipahibalo pinaagi sa pagsulat niini diha sa iyang panggawas nga besti dapit sa iyang paa, diin sagad nga itakin ang espada sa awtoridad.

Ang mga purol sa mga saserdote sa Israel maoy gikan sa balat-ang hangtod sa paa, sa ato pa, hangtod sa may tuhod, aron ang ilang pagkahubo matakpan pag-ayo sa dihang mag-alagad sa sangtuwaryo ug sa halaran ni Jehova. Kay kondili, sila mamatay.—Ex 28:42, 43.

Sa dihang manumpa, ang usa ka batasan nga usahay ginasunod mao nga ang nanumpa magbutang sa iyang kamot ilalom sa paa sa tawo nga gipanumpaan. (Gen 24:2-4, 9; 47:29-31) Mahitungod sa kahulogan niini, tan-awa ang POSTURA UG MGA LIHOK (Pagpanumpa). Ang batasan sa pagdagpal sa paa nagpasabot ug kaguol, kasubo, o pagbasol. —Jer 31:19; Eze 21:12.

Mga Sangkap sa Pagsanay. Sanglit ang ibabawng bahin sa paa mao ang dapit sa lawas diin nahimutang ang mga sangkap sa pagsanay, ang mga anak giingon nga 'migula gikan sa balat-ang [sa orihinal nga Hebreohanon, ibabawng bahin sa paa].' (Gen 46:26; Ex 1:5; Huk 8:30) Kini naghatag ug katin-awan sa matang sa silot nga maagoman sa usa ka babaye nga makaplagang sad-an sa tinagong pagpanapaw.

Kon ang bana nagduda nga nagluib ang iyang asawa, iyang dad-on siya ngadto sa saserdote. Pabarogon sa saserdote ang babaye sa atubangan ni Jehova, magkuha ug balaang tubig (lagmit lunsay, tab-ang nga tubig), sabwagan kini ug abog gikan sa salog sa tabernakulo, ug hugasan o palaon nganha sa tubig ang mga tunglo nga iyang gisulat. Human manumpa sa iyang pagkadili-sad-an, kinahanglan nga iyang imnon ang tubig. Kon siya sad-an, ang iyang 'balat-ang [o, ibabawng bahin sa paa] mokuyos' ug ang iyang tiyan modako. Kon siya dili sad-an, walay kadaot nga modangat kaniya. —Num 5:12-31.

Unsa ang kahulogan sa 'pagkuyos sa balat-ang' sa mananapawng babaye?

Lagmit niini nga teksto ang balat-ang gigamit ingong dili-hilas nga kapuli sa pagtumong sa kinatawo. (Itandi ang Gen 46:26.) Busa ang silot makaapekto sa mga sangkap nga nalangkit sa pagpakasala. (Itandi ang Mar 9:43-47.) Ang ekspresyon nga 'mikuyos' gisabot nga nagkahulogang "miniwang" (*The Holy Bible,* gihubad sa Catholic Biblical Association of America), "miuk-ok" (*Da*) o "mikupos" (*Mo*), ug nagsugyot nga ang kinatawo mikuyos ug nawala ang pertilidad ug ang katakos sa pagpanamkon. Apan tungod kay pamabdosan man sa bana ang iyang dili-sad-ang asawa, kini nagpakita nga ihikaw ang umaabot nga pagmabdos ngadto sa mananapawng babaye. (Num 5:28) Dugang pa, ang tiyan sa sad-ang asawa modako tungod sa tunglo, dili tungod sa panalangin sa pagmabdos.

Dili kini usa ka pagsulay pinaagig grabeng pagsakit nga usahay nanginahanglag milagro aron maluwas, sama niadtong gihimo panahon sa Mangiob nga Katuigan. Walay bisan unsa diha sa tubig nga makapahinabog kasakit. Apan, kini maoy balaang tubig ug gibutang diha niini ang balaang yuta o abog ug ang gisulat nga mga tunglo gipala pinaagi niini. Busa, kini adunay makahuloganong mga simbolismo, ug kini giinom sa atubangan ni Jehova ug uban ang solemneng panaad ngadto kaniya. Tino gayod ang mga sangpotanan niini. Kon sad-an ang babaye, ipahinabo ni Jehova nga ang iyang giinom milagrosong magpatungha sa nahiangayng mga sangpotanan. Ang pagpanapaw may silot nga kamatayon, apan niini nga kaso wala ang gikinahanglang duha ka saksi. (Num 35:30; Deu 19:15) Dugang pa, sagad nga niini nga kaso ang ngalan sa sad-ang lalaki, nga takos usab sa kamatayon, wala pa mabutyag.

Paa sa Laking Karnero. Maylabot sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa mga saserdote, ang tuo nga paa sa "laking karnero alang sa pagpahiluna-sa-katungdanan" maoy bahin sa "halad-nga-tinabyog." (Lev 8:22, 25-27) Sa pipila ka halad, ang pangulahing tuo nga paa, dayag nga ang dapidapi niini, gihatag usab ingong sagradong bahin ngadto

sa nagdumalang saserdote. (Lev 7:32-34; 10:12, 14, 15) Diha sa Numeros 6:19 ug Deuteronomio 18:3 ang paa sa atubangan, ang "abaga" (sa literal, ang "bukton"), gihisgotan usab ingong bahin nga ihatag ngadto sa mga saserdote.

"Igluluksong mga Paa." Ang mga insekto nga adunay "igluluksong mga paa" (Heb., *kera·ʽaʹyim*) mao lamang ang pak-an ug tigpanon nga mga linalang nga giingong mahinlo nga pagkaon sumala sa Balaod. (Lev 11:21) Sa ubang mga teksto, ang samang Hebreohanong termino nagtumong sa "tiil" sa mga hayop.—Tan-awa ang TIIL.

PAARAI [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "buksan pag-ayo"]. Usa ka Arbinhon ug usa sa mga tawong gamhanan sa kasundalohan ni David. (2Sa 23:8, 35) Lagmit siya mao ra si Naarai nga gihisgotan sa 1 Cronicas 11:37, nga tingali usa ka samang talaan.

PABLO [Diyutay; Gamay]. Usa ka Israelinhon sa tribo ni Benjamin ug usa ka apostol ni Jesu-Kristo. (Efe 1:1; Flp 3:5) Bisan tuod lagmit nga nakabaton sa Hebreohanong ngalan nga Saulo ug sa Romanhong ngalan nga Pablo sukad pa sa pagkabata (Buh 9:17; 2Pe 3:15), tingali gipalabi niini nga apostol ang paggamit sa iyang Romanhong ngalan tungod sa iyang buluhaton sa pagpahayag sa maayong balita ngadto sa mga dili-Hudiyo.—Buh 9:15; Gal 2:7, 8.

Si Pablo natawo sa Tarso, usa ka prominenteng siyudad sa Cilicia. (Buh 21:39; 22:3) Ang iyang mga ginikanan maoy mga Hebreohanon ug dayag nga misunod sa Pariseonhong sanga sa Judaismo. (Buh 23:6; Flp 3:5) Siya maoy usa ka Romanong lungsoranon sukad sa pagkahimugso (Buh 22:28), ang iyang amahan tingali gihatagan niini nga pagkalungsoranon tungod sa mga pag-alagad nga nahimo alang sa kagamhanan. Lagmit nga ang pangita ni Pablo sa paghimog tolda nakat-onan niya gikan sa iyang amahan. (Buh 18:3) Apan, didto sa Jerusalem, siya nakadawat ug instruksiyon gikan sa maalamong Pariseo nga si Gamaliel, nga nagpakitang si Pablo naggikan sa usa ka prominenteng banay. (Buh 22:3; 5:34) Kon bahin sa pinulongan, si Pablo batid sa Grego ug Hebreohanon. (Buh 21:37-40) Sa panahon nga si Pablo mipanaw ingong usa ka misyonaryo, siya dili-minyo. (1Co 7:8) Sulod niining yugtoa, kon dili man ugaling sayo pa niana, siya may usa ka igsoong babaye ug usa ka pag-umangkong lalaki nga nagpuyo sa Jerusalem.—Buh 23:16-22.

Si apostol Pablo nakapribilehiyo sa pagsulat sa mas daghang basahon, o mga sulat, sa Kristohanon Gregong Kasulatan kay kang bisan kinsa. Siya gihatagan ug labaw-kinaiyanhon nga mga panan-awon (2Co 12:1-5) ug, pinaagi sa balaang espiritu, makasulti ug daghang langyawng pinulongan. —1Co 14:18.

Paglutos, Pagkakabig, Unang Bahin sa Iyang Ministeryo. Ang rekord sa Bibliya nagpailaila kang Saulo, o Pablo, ingong ang "batan-ong lalaki" diin diha sa iyang tiilan gipahiluna sa bakak nga mga saksi nga maoy nagbato kang Esteban nga tinun-an ni Kristo ang ilang panggawas nga mga besti. (Buh 6:13; 7:58) Tungod sa sayop nga kasibot alang sa tradisyon, giuyonan ni Pablo ang pagbuno kang Esteban ug gisugdan ang mapintas nga paglutos batok sa mga sumusunod ni Kristo. Sa dihang sila pamatyon na, siya mibotar batok kanila. Sa dihang gitaral sila diha sa mga sinagoga, siya naningkamot sa pagpugos kanila sa pagsalikway sa ilang pagtuo. Gawas pa sa Jerusalem, iyang gipadayon ang paglutos ngadto sa ubang mga siyudad ug gani nakakuhag sinulat nga awtorisasyon gikan sa hataas nga saserdote aron sa pagpangita sa mga tinun-an ni Kristo hangtod sa A sa Damasco, sa Sirya, ug sa paggapos ug pagdala kanila ngadto sa Jerusalem, lagmit aron itaral sa Sanhedrin.—Buh 8:1, 3; 9:1, 2; 26:10, 11; Gal 1:13, 14.

Samtang nagkaduol si Pablo sa Damasco, si Kristo Jesus nagpadayag kang Pablo pinaagi sa usa ka nagakidlap nga kahayag ug nagtudlo kaniya nga mahimong usa ka alagad ug saksi sa mga butang nga iyang nakita ug makita pa. Bisan tuod kadtong kauban ni Pablo nangatumba usab sa yuta tungod niini nga pagpadayag ug nakadungog sa tingog sa usa nga nagsulti, si Pablo lamang ang nakasabot sa mga pulong ug siya nabuta, nga tungod niana siya giagak sa kamot paingon sa Damasco. (Buh 9:3-8; 22:6-11; 26:12-18) Sulod sa tulo ka adlaw siya wala mokaon ni moinom. Dayon, samtang nag-ampo didto sa balay sa usa ka Judas sa Damasco, si Pablo, pinaagi sa usa ka panan-awon, nakakita sa tinun-an ni Kristo nga si Ananias nga misulod ug nagpasig-uli sa iyang panan-aw. Sa dihang natinuod ang maong panan-awon, si Pablo gibawtismohan, nakadawat sa balaang espiritu, mikaon, ug naulian sa kabaskog.—Buh 9:9-19.

Ang rekord sa Buhat 9:20-25 naghubit sa paggugol ni Pablo ug panahon uban sa mga tinun-an sa Damasco ug "sa walay langan" misugod sa pagwali sulod sa mga sinagoga didto. Kini naghubit sa iyang buluhatong pagwali hangtod nga siya napugos sa pagbiya sa Damasco tungod sa daotang laraw batok sa iyang kinabuhi. Sa laing bahin, ang sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Galacia naghisgot sa iyang pag-adto sa Arabia human sa iyang pagkakabig ug dayon sa iyang pagbalik ngadto sa Damasco. (Gal 1:15-17) Dili matino diha niining sunodsunod nga mga panghitabo kon kanus-a gihimo kining panaw ngadto sa Arabia.

Lagmit nga si Pablo miadto sa Arabia human gilayon sa iyang pagkakabig aron sa pagpamalandong sa kabubut-on sa Diyos alang kaniya. Sa maong kahimtang, ang paggamit ni Lucas sa mga pulong nga "sa walay langan" nagkahulogan nga sa iyang paghibalik sa Damasco ug sa iyang pagpakig-uban sa mga tinun-an didto, sa walay langan gisugdan ni Pablo ang iyang pagwali. Apan, sa Galacia 1:17 tin-awng gipakita ni Pablo nga siya wala dayon moadto sa Jerusalem; ang *bugtong dapit sa gawas sa Damasco* nga iyang giadtoan sulod nianang sayong yugto mao ang Arabia. Busa, ang panaw ngadto sa Arabia mahimong wala mahitabo human gilayon sa iyang pagkakabig. Tingali si Pablo migugol una ug pipila ka adlaw sa Damasco ug mihimo gilayon ug publikong pagsalikway sa iyang kanhing dalan sa pagsupak pinaagi sa pagpahayag sa iyang pagtuo kang Kristo sulod sa mga sinagoga. Human niadto siya tingali mipanaw ngadto sa Arabia (ang tinuod nga katuyoan niini wala ibutyag) ug sa iyang pagbalik nagpadayon sa iyang pagwali sa Damasco, nga mas masiboton alang niini hangtod sa punto nga ang iyang mga magsusupak nagtinguha sa pagpatay kaniya. Ang duha ka asoy nagsangkapay sa usag usa inay nga nagkasumpaki, ug ang suliran lamang mao ang eksaktong pagkasunodsunod sa mga panghitabo, nga wala itagana niini nga mga asoy.

Sa pag-abot sa Jerusalem (tingali sa 36 K.P.; ang tulo ka tuig nga gihisgotan sa Galacia 1:18 lagmit nga nagkahulogang mga bahin sa tulo ka tuig), nakita ni Pablo nga ang mga igsoon didto wala motuo nga siya usa na ka tinun-an. Hinunoa, "gitabangan siya ni Bernabe ug gidala siya ngadto sa mga apostoles," dayag nga kang Pedro ug 'Santiago nga igsoon sa Ginoo.' (Si Santiago, bisan tuod dili usa sa 12, matawag nga usa ka apostol tungod kay siya nag-alagad niini nga katungdanan alang sa kongregasyon sa Jerusalem.) Sulod sa 15 ka adlaw si Pablo miestar uban kang Cefas (Pedro). Samtang didto sa Jerusalem, si Pablo nagsulti nga maisogon sa ngalan ni Jesus. Sa pagkasayod sa mga igsoon nga ang nagsultig-Grego nga mga Hudiyo misulay diay sa pagpatay kang Pablo, "ilang gidala siya ngadto sa Cesarea ug gipagikan siya paingon sa Tarso."—Buh 9:26-30; Gal 1:18-21.

Mopatim-aw nga si Pablo (sa mga 41 K.P.) nakapribilehiyo nga makakitag labaw-kinaiyanhong panan-awon nga daw tinuod kaayo nga tungod niana wala siya mahibalo kon kadto ba diha sa lawas o bulag sa lawas nga siya gisakgaw ngadto sa "ikatulong langit." Ang *"ikatulong* langit" daw nagtumong sa kinalabwang matang sa pagmando sa Mesiyanikong Gingharian.—2Co 12:1-4.

Sa ulahi, gidala ni Bernabe si Saulo gikan sa Tarso aron sa pagtabang sa buluhaton sa Antioquia taliwala sa nagsultig-Grego nga katawhan didto. Sa mga 46 K.P., human sa usa ka tuig nga paghago didto sa Antioquia, si Pablo ug Bernabe gipadala sa kongregasyon ngadto sa Jerusalem uban ang mga hinabang alang sa mga igsoon didto. (Buh 11:22-30) Giubanan ni Juan Marcos, sila mibalik sa Antioquia. (Buh 12:25) Human niadto ang balaang espiritu nagsugo nga si Pablo ug Bernabe ilain alang sa espesyal nga buluhaton.—Buh 13:1, 2.

Unang Misyonaryong Panaw. (MAPA, Tomo 2, p. 747) Agig pagsunod sa pagtultol sa espiritu, si Pablo, uban kang Bernabe ug kang Juan Marcos ingong ilang tig-alagad, misugod sa iyang unang misyonaryong panaw (mga 47-48 K.P.). Migikan sa Seleucia, ang dunggoanan sa Antioquia, sila milawig paingon sa Cipro. Didto sa mga sinagoga sa Salamis, sa S nga kabaybayonan sa Cipro, sila misugod sa 'pagmantala sa pulong sa Diyos.' Mitadlas sa pulo, sila nakaabot sa Pafos sa K nga kabaybayonan. Didto ang barangan nga si Elimas misulay sa pagsupak sa pamatuod nga gihatag ngadto sa prokonsul nga si Sergio Paulo. Unya gipahinabo ni Pablo nga si Elimas temporaryong mabuta. Nahingangha sa nahitabo, si Sergio Paulo nahimong usa ka magtutuo.—Buh 13:4-12.

Gikan sa Pafos, si Pablo ug ang iyang mga kauban milawig paingon sa Asia Minor. Sa ilang pagabot sa Perga sa Romanhong lalawigan sa Pamfilia, si Juan Marcos mibiya kanila ug mibalik sa Jerusalem. Apan si Pablo ug Bernabe milawig paamihanan ngadto sa Antioquia sa Pisidia. Bisan tuod sila nakakaplag ug dakong interes didto, sila sa katapusan giabog gikan sa siyudad tungod sa paghulhog sa mga Hudiyo. (Buh 13:13-50) Kay wala mahadlok, sila mipanaw pahabagatan-sidlakan ngadto sa Iconio, diin gisugniban usab sa mga Hudiyo ang mga panon sa katawhan batok kanila. Sa pagkasayod sa usa ka laraw sa pagbato kanila, si Pablo ug Bernabe mikalagiw ngadto sa Listra sa rehiyon sa Licaonia. Human ayoha ni Pablo ang usa ka tawong bakol sukad pa sa pagkabata, ang katawhan sa Listra naghunahuna nga si Pablo ug Bernabe maoy mga diyos nga nagpakatawo. Apan, sa ulahi ang mga Hudiyo gikan sa Iconio ug sa Antioquia sa Pisidia nagsiba sa mga panon sa katawhan batok kang Pablo mao nga ilang gibato siya ug giguyod ang iyang lawas pagawas sa siyudad, nga nagtuong siya patay na. Apan, sa dihang gialirongan siya sa mga isigka-Kristohanon, si Pablo mitindog ug misulod sa Listra. Sa pagkasunod adlaw siya ug si Bernabe migikan paingon sa Derbe. Human makahimog daghang tinun-an didto, sila namalik sa Listra, Iconio, ug Antioquia (sa Pisidia), nga nagpalig-on ug nagdasig sa mga igsoon ug nagtudlog mga ansiyano aron sa pag-alagad sa mga kongregasyon nga natukod niining mga dapita. Sa ulahi,

sila nagwali sa Perga ug unya milawig gikan sa dunggoanan sa Atalia paingon sa Antioquia sa Sirya.—Buh 13:51–14:28.

Isyu Bahin sa Pagtuli. Ang pipila ka tawo gikan sa Judea miadto sa Antioquia (sa mga 49 K.P.), nga miinsistir nga ang mga dili-Hudiyo kinahanglang tulion agig pagsunod sa Moisesnong Balaod aron makabaton ug kaluwasan. Si Pablo ug Bernabe nakiglalis niini. Apan si Pablo, bisan tuod nga usa ka apostol, wala mangako sa paghusay niining butanga sa iyang kaugalingong awtoridad. Hinunoa, nga giubanan ni Bernabe, Tito, ug sa uban pa, siya miadto sa Jerusalem aron ipahusay ang isyu atubangan sa mga apostoles ug sa mga ansiyano sa kongregasyon didto. Unya gihimo ang desisyon nga ang pagtuli wala kinahanglana alang sa Hentil nga mga magtutuo apan sila kinahanglang magpahilayo sa idolatriya, sa pagkaon ug paginom ug dugo, ug sa seksuwal nga imoralidad. Gawas sa paghatag ug usa ka sulat nga nagpahibalo niini nga desisyon, ang mga igsoon sa kongregasyon sa Jerusalem nagpadala kang Judas ug Silas ingong ilang mga hawas aron sa pagpatin-aw niining butanga didto sa Antioquia. Labot pa, sa usa ka panaghisgot uban kang Pedro (Cefas), Juan, ug sa tinun-ang si Santiago, gikauyonan nga si Pablo ug Bernabe magpadayon sa pagwali ngadto sa dilitinuling mga Hentil.—Buh 15:1-29; Gal 2:1-10.

Pipila ka panahon human niini, si Pedro personal nga miadto sa Antioquia sa Sirya ug nakig-uban sa Hentil nga mga Kristohanon. Apan, sa pag-abot sa pipila ka Hudiyo gikan sa Jerusalem, dayag nga tungod sa kahadlok sa tawo, siya nagpalayo gikan sa mga dili-Hudiyo, sa ingon milihok nga supak sa pagtultol sa espiritu nga ang unodnong panagkalahi dili mahinungdanon sa Diyos. Bisan si Bernabe nahisalaag. Sa pagkamatikod niini, si Pablo maisogong nagsaway kang Pedro diha sa publiko, kay ang iyang panggawi makadaot sa pag-uswag sa Kristiyanidad.—Gal 2:11-14.

Ikaduhang Misyonaryong Panaw. (MAPA, Tomo 2, p. 747) Sa ulahi, gihunahuna ni Pablo ug Bernabe ang pagduaw sa mga igsoon sa mga siyudad nga ilang giwalihan panahon sa ilang unang misyonaryong panaw. Ang usa ka panaglalis kon dad-on ba si Juan Marcos, tungod kay siya mibiya man kanila sa unang higayon, misangpot sa panagbulag ni Pablo ug Bernabe. Busa gipili ni Pablo si Silas (Silvano) ug mipanaw latas sa Sirya ug ngadto sa Asia Minor (mga 49-52 K.P.). Dayag nga didto sa Listra, gihikay ni Pablo nga makauban ang batan-ong lalaki nga si Timoteo ug siya usab iyang gituli. (Buh 15:36–16:3) Bisan tuod ang pagtuli dili na usa ka Kristohanong kinahanglanon, kon ang mestisong Hudiyo nga si Timoteo nagpabilin pang dili-tinuli, magpahinabo gayod kini sa mga Hudiyo nga magmapihigon sa pagwali ni Pablo. Busa, pinaagi sa pagkuha niining posibleng babag, si Pablo milihok sumala sa iyang gisulat sa ulahi ngadto sa mga taga-Corinto: "Ngadto sa mga Hudiyo ako nahimong ingon sa usa ka Hudiyo."—1Co 9:20.

Usa ka gabii niana didto sa Troas sa Dagat Aegean, si Pablo nakakitag panan-awon bahin sa usa ka tawong Macedonianhon, nga nangaliyupo kaniya: "Dali ngari sa Macedonia ug tabangi kami." Mihinapos nga kini maoy kabubut-on sa Diyos, si Pablo ug ang iyang mga kauban sa pagmisyonaryo, duyog ni Lucas nga mananambal, milawig paingon sa Macedonia, sa Uropa. Didto sa Filipos, ang pangunang siyudad sa Macedonia, si Lydia ug ang iyang panimalay nahimong mga magtutuo. Ang pagwala ni Pablo sa mga gahom sa pagpanag-an sa usa ka batan-ong babaye pinaagi sa paghingilin sa usa ka demonyo gikan kaniya misangpot sa iyang pagkabilanggo uban ni Silas. Apan ang usa ka linog nagpagawas kanila, ug ang magbalantay sa bilanggoan ug ang iyang panimalay nahimong mga Kristohanon. Tungod sa pag-insistir ni Pablo, pinasukad sa iyang Romanong pagkalungsoranon, ang mga mahistrado sibil personal nga miadto aron pagawason ang apostol ug si Silas gikan sa bilanggoan. Human dasiga ang mga igsoon, si Pablo ug ang iyang mga kauban mipanaw latas sa Ampipolis ug Apolonia paingon sa Tesalonica. Usa ka kongregasyon sa mga magtutuo ang natukod didto. Apan, ang masinahong mga Hudiyo nagsugnib ug kagubot batok kang Pablo. Tungod niini si Pablo ug Silas gipadala sa mga igsoon ngadto sa Berea. Daghan usab ang nahimong mga magtutuo didto, apan ang kasamok nga gipahinabo sa mga Hudiyo gikan sa Tesalonica nagpugos kang Pablo sa pagbiya. —Buh 16:8–17:14.

Gihatod sa mga igsoon ang apostol ngadto sa Atenas. Ang iyang pagwali sa tiyanggihan didto misangpot sa pagdala kaniya ngadto sa Areopago. Ang iyang depensa nakatukmod kang Dionisio, usa sa mga maghuhukom sa korte nga nagkatigom didto, ug sa uban pa sa pagdawat sa Kristiyanidad. (Buh 17:15-34) Unya si Pablo miadto sa Corinto, mipuyo uban sa magtiayong Hudiyo nga si Aquila ug Priscila ug sa popanahon nagtrabaho uban kanila ingong tighimog tolda. Gikan sa Corinto, lagmit gisulat ni Pablo ang iyang duha ka sulat ngadto sa mga taga-Tesalonica. Human makapanudlo sa Corinto sulod sa usa ka tuig ug tunga ug nakatukod ug usa ka kongregasyon, siya giakusar sa mga Hudiyo sa atubangan ni Galio. Apan gidismis ni Galio ang kaso. (Buh 18:1-17) Sa ulahi si Pablo milawig paingon sa Cesarea, mihunong una sa Efeso ug nagwali didto. Gikan sa Cesarea ang apostol "mitungas ug gipangomosta ang kongregasyon," sa walay duhaduha nagtumong sa kongregasyon sa Je-

rusalem, ug unya miadto sa Antioquia sa Sirya. (Buh 18:18-22) Lagmit nga una pa niana gikan sa Corinto o kaha nianang tungora gikan sa Antioquia sa Sirya nga iyang gisulat ang iyang sulat ngadto sa mga taga-Galacia.

Ikatulong Misyonaryong Panaw. (MAPA, Tomo 2, p. 747) Sa iyang ikatulong misyonaryong panaw (mga 52-56 K.P.), si Pablo miduaw pag-usab sa Efeso ug kuging nagwali didto sulod sa mga tulo ka tuig. Gikan sa Efeso iyang gisulat ang iyang unang sulat ngadto sa mga taga-Corinto ug, lagmit nga gipadala si Tito aron sa pagtabang sa mga Kristohanon didto. Human sa kagubot nga gimugna sa platero nga si Demetrio batok kaniya, si Pablo mibiya sa Efeso ug mipaingon sa Macedonia. Nakadawat ug balita gikan sa Corinto pinaagi kang Tito, si Pablo nga didto sa Macedonia naghimo sa iyang ikaduhang sulat ngadto sa mga taga-Corinto. Sa wala pa mobiya sa Uropa dala ang mga amot gikan sa mga igsoon sa Macedonia ug Acaya alang sa mga kabos nga mga Kristohanon sa Jerusalem, ug lagmit gayod samtang siya didto sa Corinto, gisulat ni Pablo ang iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma.—Buh 19:1–20:4; Rom 15:25, 26; 2Co 2:12, 13; 7:5-7.

Sa iyang pagpaingon sa Jerusalem, si Pablo mihatag ug pakigpulong didto sa Troas ug gibanhaw ang aksidenteng namatay nga si Eutiko. Siya usab mihunong sa Mileto, diin didto nakigkita siya sa mga magtatan-aw sa kongregasyon sa Efeso, nag-asoy sa iyang ministeryo sa distrito sa Asia, ug nagdasig kanila sa pagsundog sa iyang panig-ingnan.—Buh 20:6-38.

Pagdakop. Samtang si Pablo nagpadayon sa iyang panaw, ang Kristohanong mga manalagna nga iyang nahibalag nagtagna nga ang mga gapos naghulat kaniya didto sa Jerusalem. (Buh 21:4-14; itandi ang 20:22, 23.) Ang ilang mga tagna natuman. Samtang si Pablo didto sa templo aron sa paghinlo sa iyang kaugalingon sa seremonyal nga paagi, ang mga Hudiyo nga taga-Asia nagsugnib sa magubtanong panon sa paghimog kapintasan batok kaniya, apan ang mga sundalong Romano nagluwas sa apostol. (Buh 21:26-33) Sa iyang pagsaka sa hagdanan paingon sa kuwartel sa mga sundalo, si Pablo gitugotan sa pagpamulong ngadto sa mga Hudiyo. Sa dihang gihisgotan niya ang iyang buluhaton sa pagwali ngadto sa mga Hentil, ang kapintasan misugod na usab. (Buh 21:34–22:22) Didto sa sulod sa kuwartel sa mga sundalo, si Pablo gipahiluna aron latigohon sa paningkamot nga matino kon unsa ang iyang sala. Napugngan kini sa apostol tungod kay iyang gipaila nga siya usa ka Romanong lungsoranon. Pagkasunod adlaw ang kaso ni Pablo gidala sa atubangan sa Sanhedrin. Lagmit nakasabot nga dili siya makabaton ug makataronganong paghusay, gipaningkamotan ni Pablo nga magpahinabog panagkabahin tali sa mga Pariseo ug mga Saduseo pinaagi sa paghimo sa pagkabanhaw nga usa ka isyu sa iyang kaso. Sanglit siya mituo man sa pagkabanhaw ug "usa ka anak sa mga Pariseo," gipaila ni Pablo ang iyang kaugalingon ingong usa ka Pariseo ug sa ingon milampos sa pagpahinabog panagkabahin tali sa mga Pariseo ug sa mga Saduseo, kinsa wala motuo sa pagkabanhaw.—Buh 22:23–23:10.

Tungod sa usa ka laraw batok sa binilanggong si Pablo gikinahanglan siyang ibalhin gikan sa Jerusalem ngadto sa Cesarea. Mga pipila ka adlaw sa ulahi ang Hataas nga Saserdoteng si Ananias, ang pipila ka ansiyano sa mga Hudiyo, ug ang orador nga si Tertulo miadto sa Cesarea aron isang-at ang ilang kaso batok kang Pablo sa atubangan ni Gobernador Felix, nga nag-akusar kang Pablo sa pagsugnib ug pag-alsa sa pamunoan ug sa pagsulay sa pagpasipala sa templo. Gipakita sa apostol nga walay ebidensiya nga ikapamatuod sa mga sumbong batok kaniya. Apan si Felix, nga naglaom nga hiphipan, nagtener kang Pablo sulod sa duha ka tuig. Sa dihang gipulihan si Felix ni Festo, gibangon pag-usab sa mga Hudiyo ang ilang mga sumbong. Ang kaso gihusay pag-usab didto sa Cesarea, ug aron nga dili ikabalhin ang husay ngadto sa Jerusalem, si Pablo miapelar kang Cesar. Sa ulahi, human ipahayag ang iyang kaso sa atubangan ni Haring Herodes Agripa II, si Pablo ug ang uban pang mga binilanggo gidala ngadto sa Roma niadtong mga 58 K.P.—Buh 23:12–27:1.

Ang Una ug Ikaduhang Pagkabilanggo Didto sa Roma. Sa ilang paglawig, ang barko nga gisakyan ni Pablo ug niadtong uban kaniya nalunod duol sa pulo sa Malta. Human makapalabay sa tingtugnaw didto, sila sa kataposan nakaabot sa Roma. (MAPA, Tomo 2, p. 750) Si Pablo gitugotan nga magpabilin sa iyang inabangan nga balay, apan binantayan ug sundalo. Sa wala madugay human sa iyang pag-abot, gihikay ni Pablo ang usa ka panagkatigom kauban sa kadagkoan sa mga Hudiyo. Apan pipila lamang ang mituo. Ang apostol nagpadayon sa pagwali sa tanan nga miadto kaniya sulod sa duha ka tuig, gikan sa mga 59 hangtod sa 61 K.P. (Buh 27:2–28:31) Sulod niining panahona gisulat usab niya ang iyang mga sulat ngadto sa mga taga-Efeso (4:1; 6:20), taga-Filipos (1:7, 12-14), taga-Colosas (4:18), kang Filemon (ber 9), ug dayag usab ngadto sa mga Hebreohanon. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 750) Mopatim-aw nga si Cesar Nero nagpahayag kang Pablo nga inosente ug nagpagawas kaniya. Dayag nga gipadayon ni Pablo ang iyang misyonaryong kalihokan, nga kauban si Timoteo ug Tito. Human ibilin si Timoteo didto sa Efeso ug si Tito sa Creta, si Pablo, lagmit

gikan sa Macedonia, nagsulat kanila ug mga sulat maylabot sa ilang mga katungdanan. (1Ti 1:3; Tit 1:5) Wala mahibaloi kon gipadayon pa ba sa apostol ang iyang buluhaton ngadto sa Espanya una pa sa iyang kataposang pagkabilanggo sa Roma. (Rom 15:24) Sa panahon niana nga pagkabilanggo (mga 65 K.P.) si Pablo nagsulat sa iyang ikaduhang sulat ngadto kang Timoteo, diin diha niana iyang gipasabot nga ang iyang kamatayon nagkahiduol na. (2Ti 4:6-8) Lagmit nga gipatay si Pablo ingong martir sa mga kamot ni Nero wala madugay human niadto.

Usa ka Panig-ingnan nga Takos Pagasundogon. Tungod sa iyang pagkamatinumanon sa iyang pagsundog sa panig-ingnan ni Kristo, si apostol Pablo nakaingon: "Mahimong mga tigsundog kanako." (1Co 4:16; 11:1; Flp 3:17) Si Pablo alisto sa pagsunod sa pagtultol sa espiritu sa Diyos. (Buh 13:2-5; 16:9, 10) Siya dili tigbaligya sa Pulong sa Diyos, kondili nagsulti uban ang katim-os. (2Co 2:17) Bisan tuod edukado, si Pablo wala magtinguhang dayegon sa uban pinaagi sa iyang sinultihan (1Co 2:1-5) ni nagtinguha siyang pahimut-an ang mga tawo. (Gal 1:10) Wala siya moinsistir nga buhaton ang mga butang bisan tuod aduna siyay katungod sa pagbuhat niana, apan mapailin-ilinon siya sa mga tawo nga iyang giwalihan, nga nagamping nga dili makapandol sa uban.—1Co 9:19-26; 2Co 6:3.

Sa panahon sa iyang ministeryo, si Pablo nagmasiboton pag-ayo, nga mipanaw ug linibo ka milya sa dagat ug yuta, nga nagtukod ug daghang kongregasyon sa Uropa ug Asia Minor. Busa wala siya magkinahanglan ug mga rekomendasyon nga sinulat sa tinta apan makapunting sa buhing mga sulat, ang mga tawo nga nahimong mga magtutuo pinaagi sa iyang mga paningkamot. (2Co 3:1-3) Bisan pa niana, mapainubsanon niyang giila nga siya usa ka ulipon (Flp 1:1), obligado sa pagpahayag sa maayong balita. (1Co 9:16) Wala niya pasidunggi ang iyang kaugalingon, apan naghatag sa tanang pasidungog ngadto sa Diyos ingong ang Usa nga maoy nagpatubo (1Co 3:5-9) ug ang Usa nga naghimo kaniyang makabaton ug igong katakos alang sa ministeryo. (2Co 3:5, 6) Gipabilhan pag-ayo sa apostol ang iyang ministeryo, gihimaya kini ug giila nga kini iyang nabatonan tungod sa kapahayagan sa kaluoy sa Diyos ug sa iyang Anak. (Rom 11:13; 2Co 4:1; 1Ti 1:12, 13) Ngadto kang Timoteo siya misulat: "Ang hinungdan kon nganong ako gipakitaag kaluoy mao nga pinaagi kanako ingong kinalabwang pananglitan si Kristo Jesus makapasundayag sa tanan niyang hataas-nga-pailob ingong usa ka sanglitanan niadtong magabutang sa ilang pagtuo kaniya alang sa kinabuhing walay kataposan."—1Ti 1:16.

Tungod kay maglulutos kanhi sa mga Kristohanon, wala isipa ni Pablo ang iyang kaugalingon ingong takos tawgong apostol ug miila nga siya nahimong apostol tungod lamang sa dili-takos nga kalulot sa Diyos. Kay gitinguha nga kining dili-takos nga kalulot nga gihatag kaniya dili mahimong walay kapuslanan, si Pablo naghago nga labaw kay sa ubang mga apostoles. Bisan pa niana siya nasayod nga pinaagi lamang sa dili-takos nga kalulot sa Diyos nga iyang natuman ang iyang ministeryo. (1Co 15:9, 10) "Sa tanang butang," matod ni Pablo, "ako adunay kusog pinaagi kaniya nga naghatag ug gahom kanako." (Flp 4:13) Siya nagantos pag-ayo apan wala magreklamo. Sa pagtandi sa iyang mga kasinatian niadtong sa uban, siya misulat (mga 55 K.P.): "Sa mga paghago mas daghan, sa mga pagbilanggo mas daghan, sa mga pagbunog naghingapin, sa pag-ungaw sa kamatayon makadaghan. Sa mga Hudiyo kalima ako nakadawat ug kap-atan ka hampak kulang ug usa, katulo ako gigarote, kausa ako gibato, katulo ako nakasinatig pagkalunod, usa ka gabii ug usa ka adlaw ang gigugol ko sa lawod; sa mga panaw masubsob, sa kapeligrohan sa mga suba, sa kapeligrohan gikan sa mga tulisan sa dalan, sa kapeligrohan gikan sa kaugalingon kong rasa, sa kapeligrohan gikan sa kanasoran, sa kapeligrohan diha sa siyudad, sa kapeligrohan diha sa kamingawan, sa kapeligrohan sa dagat, sa kapeligrohan taliwala sa mini nga mga igsoon, sa kahago ug kabudlay, sa masubsob nga pagtukaw sa kagabhion, sa kagutom ug sa kauhaw, sa pagkawalay-kaon makadaghan, sa katugnaw ug sa kahubo. Gawas pa nianang mga butanga nga panggawas, anaay nagapiit kanako sa adlaw-adlaw, ang kahingawa sa tanang kongregasyon." (2Co 11:23-28; 6:4-10; 7:5) Gawas pa niining tanan ug sa uban pa nga nasinati niya sa misunod nga katuigan, kinahanglang sagubangon ni Pablo ang usa ka "tunok sa unod" (2Co 12:7), lagmit usa ka sakit sa mata o laing matang sa sakit.—Itandi ang Buh 23:1-5; Gal 4:15; 6:11.

Ingong dili-hingpit, nasinati ni Pablo ang padayong pakigbugno tali sa iyang hunahuna ug sa iyang makasasalang unod. (Rom 7:21-24) Apan wala siya mohunong. Siya miingon: "Ako nagmakmak sa akong lawas ug naghimo niini nga samag ulipon, aron, human ako makawali sa uban, ako dili sa unsa mang paagi mahimong dili-inuyonan." (1Co 9:27) Kanunayng gibutang ni Pablo sa iyang atubangan ang mahimayaong ganti sa imortal nga kinabuhi didto sa mga langit. Iyang gilantaw ang tanang pag-antos ingong walay bili kon itandi sa himaya nga iyang madawat ingong ganti sa pagkamatinumanon. (Rom 8:18; Flp 3:6-14) Busa, dayag nga sa hapit na ang iyang kamatayon, si Pablo misulat: "Gibugno ko na ang maayong bugno,

natapos ko na ang pagdagan sa lumba, nasunod ko na ang pagtuo. Sukad niining panahona adunay gigahin alang kanako nga purongpurong sa pagkamatarong."—2Ti 4:7, 8.

Ingong inspiradong apostol, si Pablo may awtoridad sa pagmando ug pagsugo, ug gibuhat niya kini (1Co 14:37; 16:1; Col 4:10; 1Te 4:2, 11; itandi ang 1Ti 4:11), apan siya mipalabi sa pag-awhag sa mga igsoon pinasukad sa gugma, nga nangaliyupo kanila pinaagi sa "kaluoy sa Diyos" ug pinaagi sa "kalumo ug kalulot ni Kristo." (Rom 12:1; 2Co 6:11-13; 8:8; 10:1; Flm 8, 9) Siya malumo ug nagpakitag malumong pagmahal alang kanila, nga nagtambag ug naghupay kanila sama sa usa ka amahan. (1Te 2:7, 8, 11, 12) Bisan tuod nga siya may katungod sa pagdawat ug materyal nga hinabang gikan sa mga igsoon, siya mipalabi sa pagtrabaho pinaagi sa iyang mga kamot aron dili mahimong gastosong pabug-at. (Buh 20:33-35; 1Co 9:18; 1Te 2:6, 9) Ingong resulta, usa ka suod nga bugkos sa inigsoong pagbati ang naugmad tali kang Pablo ug niadtong iyang gialagaran. Ang mga magtatan-aw sa kongregasyon sa Efeso nasakitan kaayo ug mihilak sa pagkasayod nga sila dili na makakita pag-usab kaniya. (Buh 20:37, 38) Si Pablo nahingawa kaayo sa espirituwal nga kaayohan sa iyang mga isigka-Kristohanon ug buot mobuhat kutob sa iyang maarangan sa pagtabang kanila nga maseguro ang ilang langitnong pagtawag. (Rom 1:11; 15:15, 16; Col 2:1, 2) Siya kanunayng nahinumdom kanila diha sa iyang mga pag-ampo (Rom 1:8, 9; 2Co 13:7; Efe 3:14-19; Flp 1:3-5, 9-11; Col 1:3, 9-12; 1Te 1:2, 3; 2Te 1:3) ug naghangyo nga sila usab mag-ampo alang kaniya. (Rom 15:30-32; 2Co 1:11) Siya nadasig sa gipakitang pagtuo sa iyang mga isigka-Kristohanon. (Rom 1:12) Sa laing bahin, si Pablo malig-on sa kon unsay matarong, dili magpanuko sa pagtul-id bisan sa isigkaapostol sa dihang kana kinahanglanon alang sa pag-uswag sa maayong balita.—1Co 5:1-13; Gal 2:11-14.

Si Pablo ba usa sa 12 ka apostoles?

Bisan tuod nga may malig-ong pagsalig ug mga pamatuod sa iyang pagkaapostol, wala gayod ilakip ni Pablo ang iyang kaugalingon taliwala sa "napulog-duha." Sa wala pa ang Pentekostes, ingong resulta sa Kasulatanhong tambag ni Pedro, ang katigoman sa mga Kristohanon nangitag ipuli sa dili-matinumanong si Judas Iskariote. Duha ka tinun-an ang napili ingong mga kandidato, tingali pinaagi sa mga boto sa lalaking mga membro sa katigoman (kay si Pedro namulong ngadto sa "Mga katawhan, mga igsoon [nga lalaki]"; Buh 1:16). Unya sila nag-ampo kang Jehova nga Diyos (itandi ang Buh 1:24 sa 1Sa 16:7; Buh 15:7, 8) aron *Iyang* itudlo kon kinsa sa duha ang iyang gipili nga mopuli sa dili-matinumanong apostol. Human sa ilang pag-ampo, sila nagripa ug "ang ripa natunong kang Matias."—Buh 1:15-26; itandi ang Pr 16:33.

Dili kaduhaduhaan nga si Matias mao gayod ang gipili sa Diyos. Tinuod nga human makabig, si Pablo nahimong prominente kaayo ug ang iyang mga paghago milabaw niadtong sa tanang uban pang mga apostoles. (1Co 15:9, 10) Apan walay pamatuod nga si Pablo personal nga gimbut-an daan nga mahimong apostol nga tungod niana ang Diyos dili molihok sumala sa pag-ampo sa Kristohanong katigoman ug magbiling bukas sa nabakanteng dapit ni Judas hangtod sa pagkakabig ni Pablo, ug sa ingon maghimo sa pagkatudlo ni Matias ingong pagbuot lamang sa Kristohanong katigoman. Sa kasukwahi, adunay malig-ong ebidensiya nga si Matias maoy kapuli nga tinudlo sa Diyos.

Sa Pentekostes ang pagbubo sa balaang espiritu naghatag sa mga apostoles ug talagsaong mga gahom; sila lamang ang gipakitang makahimo sa pagpatong sa mga kamot ibabaw sa mga bag-ong nabawtismohan ug sa pagtuga kanila sa milagrosong mga gasa sa espiritu. (Tan-awa ang APOSTOL [Milagrosong mga gahom].) Kon si Matias dili mao ang pinili sa Diyos, ang iyang pagkawalay-katakos sa pagbuhat niini madayag unta sa tanan. Ang rekord nagpakita nga dili kana ang kahimtang. Si Lucas, ang magsusulat sa Mga Buhat, maoy kauban ug kaabag ni Pablo panahon sa iyang pipila ka panaw, ug busa ang basahon sa Mga Buhat nagpabanaag ug nahiuyon gayod sa panghunahuna ni Pablo bahin niini. Kini nga basahon naghisgot nga gitudlo sa "napulog-duha" ang pito ka tawo aron nga maoy moatiman sa suliran sa pag-apod-apod ug pagkaon. Kini maoy human sa Pentekostes 33 K.P. apan sa wala pa ang pagkakabig ni Pablo. Sa ingon, si Matias giila dinhi ingong usa sa "napulog-duha," ug siya nakig-ambit sa ubang mga apostoles sa pagpatong sa mga kamot ibabaw sa pito ka pinili.—Buh 6:1-6.

Nan kang kinsang ngalan ang makita taliwala niadtong "napulog-duha ka patukoranang bato" sa Bag-ong Jerusalem sa panan-awon ni Juan—kang Matias o kang Pablo? (Pin 21:2, 14) Usa ka matang sa pangatarongan daw mopatim-aw nga lagmit gayod nga kang Pablo. Siya nakaamot ug dako sa Kristohanong kongregasyon pinaagi sa iyang ministeryo ug ilabina pinaagi sa iyang pagsulat sa dakong bahin sa Kristohanon Gregong Kasulatan (14 ka sulat ang gipasidungog kaniya). Niining bahina si Pablo 'milabaw' kang Matias, kinsa wala na hisgoti human sa Buhat kapitulo 1.

Apan ang makataronganong pagtagad mopadayag nga si Pablo 'milabaw' usab sa daghan sa 12 ka

orihinal nga mga apostoles, nga ang pipila kanila talagsa na lang nganli gawas sa mga talaan sa mga apostoles. Sa panahon nga si Pablo nakabig, ang Kristohanong kongregasyon, ang espirituwal nga Israel, natukod o napundar na, ug nagmauswagon na tingali sulod sa usa ka tuig o kapin pa. Dugang pa, ang unang kanonikal nga sulat ni Pablo dayag nga gisulat sa mga 50 K.P. (tan-awa ang TESALONICA, MGA SULAT NGADTO SA MGA TAGA-) o mga 17 ka tuig human sa pagkatukod sa bag-ong nasod sa espirituwal nga Israel sa Pentekostes sa 33 K.P. Kini nga mga kamatuoran, dugang pa sa mga ebidensiya nga nahisgotan na niining artikuloha, nagpatin-aw niini. Busa, daw makataronganon nga ang orihinal nga pinili sa Diyos, nga mao, si Matias, ingong usa nga mopuli kang Judas taliwala sa "napulog-duha ka apostoles sa Kordero," nagpabiling lig-on ug wala maapektohi sa ulahing pagkaapostol ni Pablo.

Nan, unsay katuyoan sa pagkaapostol ni Pablo? Si Jesus mismo nag-ingon nga kadto maoy alang sa usa ka partikular nga katuyoan—dili ingong kapuli ni Judas—kondili nga si Pablo mag-alagad ingong usa ka 'apostol [usa nga pinadala] ngadto sa kanasoran' (Buh 9:4-6, 15), ug giila kini ni Pablo ingong mao ang katuyoan sa iyang pagkaapostol. (Gal 1:15, 16; 2:7, 8; Rom 1:5; 1Ti 2:7) Sanglit ingon man niini, ang iyang pagkaapostol wala kinahanglana nga mahimong usa ka patukoranan sa dihang ang espirituwal nga Israel gitukod niadtong Pentekostes, 33 K.P.

PABOREYAL [Heb., *tuk·ki·yim′* (plural)]. Usa kini ka dakong langgam nga sanag ug bulok nga kapamilya sa *pheasant,* nga halos parehog gidakon sa pabo. Ang paboreyal (*Pavo muticus* ug *Pavo cristatus*) nailhan ilabina sa maanindot, sanag-berde ug bulawanon ug bulok nga balhibo sa ikog niini nga may asul ug dagkong samag-mata nga puntikpuntik. Puwedeng bukharon sa paboreyal ang ikog niini aron mahimong maanindot nga linginong salipod, o paypay, nga modapat sa yuta ang isigkatumoy. Pakurogon sa paboreyal ang mibukad nga ikog niini, ug kini mokanaas ug ang mga balhibo mopatunghag lainlain, magilawong mga kolor. Ang liog ug dughan niini nindot usab ug bulok nga sinawong berde ug asul. Tungod sa talagsaon kaayong katahom niini, kining langgama bililhon kaayo sukad pa sa karaang kapanahonan.

Sa panahon ni Haring Solomon, ang iyang panon sa mga barko sa Tarsis nga molawig kausa sa matag tulo ka tuig, magdalag "bulawan ug plata, garing, ug mga aliwas ug mga paboreyal." (1Ha 10:22) Samtang ang pipila ka barko ni Solomon milawig paingon sa Opir (lagmit sa dapit sa Pulang Dagat; 1Ha 9:26-28), ang 2 Cronicas 9:21 naghisgot sa mga barko nga "mag-adtoan sa Tarsis" (lagmit sa Espanya) nga nagdala sa mga butang nga gihisgotan, lakip ang mga paboreyal. Busa, dili tino kon diing dapita giimportar ang mga paboreyal. Kining maanindot nga mga langgam gituohan nga lumad sa HS sa Asia ug kini daghan sa India ug Sri Lanka. Ang uban nagtuo nga ang Hebreohanong ngalan (*tuk·ki·yim′*) angayng ilangkit sa pulong nga *tokei,* ang Karaang Tamil nga ngalan sa paboreyal. Ang panon sa mga barko ni Solomon lagmit nga nakakuhag mga paboreyal sa dihang ang mga barko milawig subay sa ilang naandan nga ruta ug mihapit sa pipila ka sentro sa negosyo nga may mga kontak sa India. Makaiikag usab ang giingon sa *The Animal Kingdom,* ni Frederick Drimmer: "Sulod sa mga kasiglohan ang mga siyentipiko nagtuo nga walay paboreyal sa Aprika—ang nahibaloang puy-anan niini mao ang Sidlakang India ug habagatan-sidlakang Asia. Kini nga pagtuo sa mga naturalista nausab niadtong 1936, sa dihang ang paboreyal sa Congo [*Afropavo congensis*] nakaplagan didto sa Belgian Congo."—1954, Tomo II, p. 988.

Ang uban mipabor nga ilangkit ang Hebreohanong pulong nga *tuk·ki·yim′* sa Ehiptohanong pulong nga *ky,* usa ka matang sa aliwas.

PADAN [lagmit, Kapatagan (Patag nga Yuta)]. Ang pinamubo sa "Padan-aram" (Gen 35:9; 48:7); lagmit mao ra ang "yuta sa Sirya [Aram]." (Gen 28:6, 7; Os 12:12) Ang Padan maoy usa ka rehiyon palibot sa siyudad sa Haran sa amihanang Mesopotamia. (Gen 28:7, 10; 29:4) Bisan tuod nga giisip sa pipila nga managsama ra ang Padan ug ang Aram-naharaim, lagmit gayod nga ang Padan maoy usa ka bahin sa Aram-naharaim. (Gen 24:10, *ftn* sa *Rbi8;* 25:20, *ftn* sa *Rbi8*) Mahimong mao kini ang kahimtang tungod kay ang Aram-naharaim naglakip ug kabukiran, nga dili mohaom sa Padan, kon husto ang pagsabot sa ngalan niini nga nagkahulogang "kapatagan," "patag nga yuta."—Num 23:7, *ftn* sa *Rbi8;* Deu 23:4, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang patriarkang si Abraham temporaryong mipuyo didto sa Haran sa Padan. (Gen 12:4; 28:7, 10) Sa ulahi, ang iyang anak nga lalaki nga si Isaac ug dayon ang iyang apo nga si Jacob nangasawa gikan sa mga anak sa iyang mga paryente didto. (Gen 22:20-23; 25:20; 28:6) Si Jacob mismo migugol ug 20 ka tuig sa Padan sa pag-alagad sa iyang ugangang lalaki nga si Laban. (Gen 31:17, 18, 36, 41) Samtang nagpuyo didto, siya nanganak kang Dina ug sa 11 ka anak nga lalaki. (Gen 29:20–30:24) Ang iyang ika-12 nga anak nga lalaking si Benjamin natawo sa Canaan.—Gen 35:16-18, 22-26; 46:15; 48:7.

PADAN-ARAM. Tan-awa ang PADAN.

PADON [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "tubos"]. Pangulo sa usa ka banay sa mga Netinim sa bahin sa amahan. "Ang mga anak ni Padon" namalik uban kang Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 2:1, 2, 43, 44; Neh 7:46, 47.

PAFOS. Usa ka siyudad sa K nga baybayon sa pulo sa Cipro. Dinhi si Pablo, human makatabok sa pulo uban kang Bernabe ug Juan Marcos, nakahibalag sa barangan nga si Bar-Jesus (Elimas), kinsa misupak sa ilang pagwali ngadto sa prokonsul nga si Sergio Paulo. Tungod niini siya sa milagrosong paagi temporaryo nga gibutaan ni Pablo. Kay nakasaksi niini, si Sergio Paulo nakombertir sa Kristiyanidad.—Buh 13:6-13.

Duha ka siyudad sa Cipro ang ginganlag Pafos, ang "Daang Pafos" ug ang "Bag-ong Pafos." Ang Bag-ong Pafos, ang siyudad nga gihisgotan sa asoy sa Mga Buhat, mao ang kaulohan sa lalawigan sa Cipro nga ilalom sa senado sa dihang si Pablo miduaw sa pulo panahon sa iyang unang misyonaryong panaw. Gituohan nga ang siyudad mao ang mga kagun-oban sa karaang dunggoanan sa Pafos, nga nahimutang mga 15 km (9 mi) sa AK sa "Daang Pafos" (Kouklia). Ang kinaiyanhong dunggoanan didto, nga nagsilbing base nabal sulod sa Grego ug Romanhong kapanahonan, tino nga mao ang dapit nga gigikanan ni Pablo ug sa iyang mga kaubanan sa ilang paglawig sa AAK paingon sa Perga sa Asia Minor. Ang dagkong mga bato sa karaang dunggoanan sa Pafos anaa pa gihapon, maingon man ang mga nahibilin sa lainlaing pangpubliko ug pangpribado nga mga tinukod ug ang usa ka paril sa siyudad.

Walay duhaduha nga si Bernabe ug Marcos miduaw pag-usab niining dapita niadtong mga 49 K.P.—Buh 15:36-39.

PAG-ALAGAD. Tan-awa ang PINUGOS NGA PAG-ALAGAD; SAGRADONG PAG-ALAGAD.

PAG-ALSA BATOK SA PAMUNOAN. Ang Gregong pulong nga *sta'sis,* nga sa panguna nagkahulogang "nagbarog" (Heb 9:8), sa ulahi nagkahulogan nga "pagbarog" o "pag-alsa batok sa pamunoan." (Mar 15:7; Luc 23:19, 25, *Int*) Kini mahimong hubaron usab nga "panagsumpaki" (Buh 15:2), ug usahay kini naglakip sa ideya sa kapintasan.—Buh 23:7, 10.

Ubos sa Romanhong balaod ang pag-alsa batok sa pamunoan o ang pagpasiugda o pagpakigbahin sa kagubot maoy usa ka salaod nga may silot nga kamatayon. Busa gipahinumdoman sa kalihim sa siyudad ang magubtanong panon sa Efeso sa kapeligrohan nga ilang dangatan sa dihang siya miingon: "Kita sa pagkatinuod nameligro nga ikihag pag-alsa batok sa pamunoan mahitungod sa mga hitabo karong adlawa, sanglit wala gayoy makaplagan nga hinungdan nga magtugot kanato sa paghatag ug katarongan labot niining magubtanong panon." (Buh 19:40) Ug ang akusasyon ni Tertulo atubangan sa Romanong si Gobernador Felix nga si Pablo "nagsugnib ug mga pag-alsa sa pamunoan taliwala sa tanang Hudiyo" maoy seryoso kaayong akusasyon. Kon mapamatud-an nga sad-an, si Pablo mahimong masilotan sa kamatayon.—Buh 24:5.

PAG-AMPO. Masimbahong pagpakigsulti sa matuod nga Diyos, o sa bakak nga mga diyos. Ang yanong pagpakigsulti sa Diyos dili matawag nga pag-ampo, ingon sa makita sa paghukom didto sa Eden ug sa kahimtang ni Cain. (Gen 3:8-13; 4:9-14) Ang pag-ampo naglakip sa debosyon, pagsalig, pagtahod, ug pagdepende sa usa nga kaniya gitumong ang pag-ampo. Ang lainlaing Hebreohanon ug Gregong mga pulong nga nalangkit sa pag-ampo may mga ideya sama sa pagpangayo, paghangyo, pangaliya, pangaliyupo, pangamuyo, pakiluoy, pagpangayog pabor, pagpangita, pagpakisayod, ingon man sa pagdayeg, pagpasalamat, ug paghimaya.

Siyempre, ang mga pangaliya ug mga pangamuyo mahimong itumong sa mga tawo, ug ang mga pulong sa orihinal nga pinulongan gigamit usahay nianang paagiha (Gen 44:18; 50:17; Buh 25:11), apan ang "pag-ampo," nga gigamit sa *relihiyoso* nga diwa, dili mapadapat niana nga mga kahimtang. Ang usa ka tawo mahimong "mangamuyo" sa laing tawo sa pagbuhat sa usa ka butang, apan sa pagbuhat niana siya wala mag-isip sa maong indibiduwal ingon nga iyang Diyos. Pananglitan, siya dili hilom nga mangaliya sa maong tawo, ni mangaliya samtang kini siya dili presente, nga sama sa himoon sa usa ka tawo sa pag-ampo ngadto sa Diyos.

Ang "Tigpatalinghog sa Pag-ampo." Ang tibuok nga rekord sa Kasulatan nagpamatuod nga si Jehova mao ang Usa nga kaniya angayng itumong ang pag-ampo (Sal 5:1, 2; Mat 6:9), nga siya ang "Tigpatalinghog sa pag-ampo" (Sal 65:2; 66:19) ug may gahom sa pagbuhat alang sa mga nangaliya kaniya. (Mar 11:24; Efe 3:20) Ang pag-ampo ngadto sa bakak nga mga diyos ug sa ilang mga larawan giyagyag ingong kabuangan, kay ang mga idolo walay katakos sa pagpamati o sa pagbuhat, ug ang mga diyos nga ilang gihawasan walay bili kon itandi sa matuod nga Diyos. (Huk 10:11-16; Sal 115:4, 6; Isa 45:20; 46:1, 2, 6, 7) Ang panagtigi labot sa pagkadiyos tali ni Baal ug ni Jehova nga gihimo didto sa Bukid sa Carmelo nagpasundayag sa kabuangan sa pag-ampo ngadto sa bakak nga mga bathala.—1Ha 18:21-39; itandi ang Huk 6:28-32.

Bisan tuod miingon ang uban nga ang pag-ampo husto nga itumong ngadto sa ubang persona, sama sa Anak sa Diyos, ang ebidensiya maoy kasukwahi gayod. Tinuod, dihay panagsang mga kahimtang nga ang mga pulong gitumong kang Jesu-Kristo didto sa langit. Si Esteban, sa hapit nang mamatay, nangaliyupo kang Jesus, nga nag-ingon, "Ginoong Jesus, dawata ang akong espiritu." (Buh 7:59) Hinunoa, ang konteksto nagbutyag sa sirkumstansiya nga maoy hinungdan niining talagsaon nga ekspresyon. Si Esteban nianang higayona mismo nakakita ug usa ka panan-awon bahin kang "Jesus nga nagbarog sa tuong kamot sa Diyos," ug dayag nga nagsulti nga daw diha siya sa atubangan ni Jesus, siya wala magpanuko sa pagsulti niini nga pangaliyupo ngadto sa usa nga iyang giila ingong ulo sa Kristohanong kongregasyon. (Buh 7:55, 56; Col 1:18) Sa susama, si apostol Juan, diha sa konklusyon sa Pinadayag, nag-ingon, "Amen! Umari ka, Ginoong Jesus." (Pin 22:20) Apan sa makausa pa ang konteksto nagpakita nga, diha sa usa ka panan-awon (Pin 1:10; 4:1, 2), si Juan nakadungog kang Jesus nga namulong bahin sa iyang umaabot nga pag-abot ug sa ingon si Juan mitubag pinaagi sa maong mga pulong nga nagpakita sa iyang paghinamhinam niana nga pag-abot. (Pin 22:16, 20) Niining duha ka kahimtang, nianang kang Esteban ug kang Juan, adunay gamayng kalainan ang pagpakigsulti ni Juan ngadto sa usa ka langitnong persona niini nga panan-awon sa Pinadayag. (Pin 7:13, 14; itandi ang Buh 22:6-22.) Walay ebidensiya nga nagpakita nga sa ubang mga sirkumstansiya ang Kristohanong mga tinun-an nagpahayag ug ingon niana ngadto kang Jesus human sa iyang pagkayab sa langit. Busa, si apostol Pablo misulat: "Sa *tanang butang* pinaagi sa pag-ampo ug pangamuyo uban ang pagpasalamat ipahibalo ang inyong mga pangaliya *sa Diyos."*—Flp 4:6.

Ang artikulong PAGDUOL SA DIYOS naghisgot sa posisyon ni Kristo Jesus ingong ang usa nga *pinaagi* kaniya itumong ang pag-ampo. Pinaagi sa dugo ni Jesus, nga gihalad ngadto sa Diyos, "bug-os ang atong pagsalig nga mosulod ngadto sa balaang dapit," buot ingnon, bug-os nga pagsalig sa pagduol sa presensiya sa Diyos pinaagi sa pag-ampo, nga moduol "uban ang matinuoron nga kasingkasing diha sa bug-os nga pagsalig sa pagtuo." (Heb 10:19-22) Busa si Jesu-Kristo mao ang usa ug ang bugtong nga "dalan" sa pagkapasig-uli ngadto sa Diyos ug sa pagduol ngadto sa Diyos pinaagi sa pag-ampo.—Ju 14:6; 15:16; 16:23, 24; 1Co 1:2; Efe 2:18; tan-awa ang JESU-KRISTO (Iyang Hinungdanong Dapit Diha sa Katuyoan sa Diyos).

Kadtong Gipamatian sa Diyos. Ang "tanang matang" sa katawhan mahimong moduol sa "Tigpatalinghog sa pag-ampo," si Jehova nga Diyos. (Sal 65:2; Buh 15:17) Bisan sa panahon kanhi nga ang Israel maoy "kaugalingong katigayonan" sa Diyos, ang iyang katawhan nga gipakigsaaran, ang mga langyaw mahimong moduol kang Jehova sa pag-ampo pinaagi sa pag-ila sa Israel ingong tinudlong instrumento sa Diyos ug sa templo didto sa Jerusalem ingong iyang piniling dapit alang sa paghalad. (Deu 9:29; 2Cr 6:32, 33; itandi ang Isa 19:22.) Sa ulahi, pinaagi sa kamatayon ni Kristo, ang kalainan tali sa Hudiyo ug Hentil gihanaw sa walay kataposan. (Efe 2:11-16) Didto sa balay sa Italyanong si Cornelio, naila ni Pedro nga "ang Diyos dili mapihigon, apan sa matag nasod ang tawo nga mahadlok kaniya ug magabuhat sa pagkamatarong dalawaton kaniya." (Buh 10:34, 35) Busa, ang sukdanan mao ang kasingkasing sa usa ka tawo ug kon unsay giaghat sa iyang kasingkasing nga iyang buhaton. (Sal 119:145; Lam 3:41) Kadtong nagtuman sa mga sugo sa Diyos ug nagbuhat sa "mga butang nga makapahimuot sa iyang mga mata" makasalig nga ang iyang "mga igdulungog" maoy bukas usab alang kanila.—1Ju 3:22; Sal 10:17; Pr 15:8; 1Pe 3:12.

Sa laing bahin, kadtong nagbalewala sa Pulong ug balaod sa Diyos, nag-ula ug dugo ug nagbuhat sa uban pang pagkadaotan, dili dunggon sa Diyos; ang ilang mga pag-ampo maoy "dulumtanan" kaniya. (Pr 15:29; 28:9; Isa 1:15; Miq 3:4) Ang pag-ampo mismo sa maong mga tawo 'mahimong usa ka sala.' (Sal 109:3-7) Si Haring Saul, tungod sa iyang pagkamapangahason ug pagkarebelyoso, nawad-an sa pabor sa Diyos, ug "bisan pag si Saul nagpakisayod kang Jehova, si Jehova wala na gayod motubag kaniya, pinaagi man sa mga damgo o pinaagi sa Urim o pinaagi sa mga manalagna." (1Sa 28:6) Si Jesus miingon nga ang mga tawong salingkapaw nga buot dayegon sa ilang pagkarelihiyoso pinaagi sa pag-ampo nakadawat na sa ilang "bug-os nga ganti"—gikan sa mga tawo, apan dili gikan sa Diyos. (Mat 6:5) Ang daw diyosnon nga mga Pariseo naghimog tag-as nga mga pag-ampo, nanghambog sa ilang labawng moralidad, apan gikondenar sa Diyos tungod sa ilang pagkasalingkapaw. (Mar 12:40; Luc 18:10-14) Bisan tuod sila miduol pinaagi sa ilang mga baba, ang ilang mga kasingkasing halayo sa Diyos ug sa iyang Pulong sa kamatuoran.—Mat 15:3-9; itandi ang Isa 58:1-9.

Ang indibiduwal kinahanglang may pagtuo sa Diyos ug sa iyang 'pagkatigganti sa mga matinuorong nagapangita kaniya' (Heb 11:6), nga nagaduol diha "sa bug-os nga pagsalig sa pagtuo." (Heb 10:22, 38, 39) Ang pag-ila sa kaugalingong pagkamakasasala mahinungdanon, ug kon makabuhat ug seryosong mga sala, ang indibiduwal kinahanglang 'maglukmay sa nawong ni Jehova' (1Sa 13:12; Dan 9:13) pinaagi sa paglukmay una sa iyang kaugali-

ngong kasingkasing diha sa tim-os nga paghinulsol, pagpaubos, ug pagbasol. (2Cr 34:26-28; Sal 51:16, 17; 119:58) Unya ang Diyos motugot nga siya pangaliyupoan ug magpasaylo ug mamati (2Ha 13:4; 2Cr 7:13, 14; 33:10-13; San 4:8-10); ang usa dili na mobati nga ang Diyos 'nag-ali sa pagduol kaniya pinaagi sa bagang panganod, aron ang pag-ampo dili makalahos.' (Lam 3:40-44) Bisan tuod ang usa ka tawo tingali dili bug-os nga pagaputlon gikan sa igdulungog sa Diyos, ang iyang mga pag-ampo "mababagan" kon siya mapakyas sa pagsunod sa tambag sa Diyos. (1Pe 3:7) Kadtong buot nga pasayloon kinahanglan nga magpasaylo sa uban.—Mat 6:14, 15; Mar 11:25; Luc 11:4.

Unsa ang mga butang nga angayng iampo?

Sa panguna ang mga pag-ampo naglakip sa pagsugid sa mga sala (2Cr 30:22), mga pangaliya o mga hangyo (Heb 5:7), mga pagdayeg ug mga pagpasalamat (Sal 34:1; 92:1), ug mga panaad (1Sa 1:11; Ecc 5:2-6). Ang pag-ampo nga gitudlo ni Jesus ngadto sa iyang mga tinun-an dayag nga usa lamang ka modelo, o pangunang sumbanan, tungod kay ang ulahing mga pag-ampo ni Jesus, ingon man sa iyang mga tinun-an, wala mosunod sa estrikto nga paagi sa espesipikong mga pulong diha sa iyang modelong pag-ampo. (Mat 6:9-13) Diha sa unang mga pulong niini, kini nga pag-ampo nagtumong sa butang nga labing mahinungdanon, ang pagbalaan sa ngalan ni Jehova, diin kini nga ngalan unang gipasipalahan pinaagi sa pagrebelde didto sa Eden, ug ingon man sa pagkatuman sa kabubut-on sa Diyos pinaagi sa gisaad nga Gingharian, diin kini nga kagamhanan gipangunahan sa gitagna nga Binhi, ang Mesiyas. (Gen 3:15; tan-awa ang JEHOVA [Ang Pagkasoberano Ibindikar ug ang Ngalan Balaanon].) Sa maong pag-ampo, gikinahanglan nga ang usa nga nag-ampo tinong midapig sa Diyos diha sa isyu maylabot sa pagkasoberano ni Jehova.

Ang sambingay ni Jesus sa Lucas 19:11-27 nagpakita kon unsay kahulogan sa 'pag-abot sa Gingharian'—ang pag-abot niini maoy aron sa pagpahamtang ug paghukom, sa paglaglag sa tanang mga magsusupak, ug sa paghatag ug kahupayan ug ganti niadtong tanan nga nagalaom niini. (Itandi ang Pin 16:14-16; 19:11-21.) Ang sunod nga ekspresyon, "matuman unta ang imong kabubut-on, maingon sa langit, mao man usab sa yuta," pangunang nagtumong gayod, dili sa pagbuhat sa mga tawo sa kabubut-on sa Diyos, kondili, sa paglihok mismo sa Diyos aron matuman ang iyang kabubut-on sa yuta ug sa mga pumoluyo niini, nga nagpasundayag sa iyang gahom aron matuman ang iyang gipahayag nga katuyoan. Siyempre, ang tawo nga nag-ampo nagpahayag usab sa iyang pagpalabi ug pagpasakop niana nga kabubut-on. (Mat 6:10; itandi ang Mat 26:39.) Ang paghangyo ug tinapay sa adlaw-adlaw, kapasayloan, panalipod batok sa pagsulay, ug kaluwasan gikan sa daotan, tanan nalangkit sa tinguha sa usa nga nangaliya nga magpadayon sa pagkinabuhi nga inuyonan sa Diyos. Kini nga tinguha iyang gipahayag usab alang sa tanang uban pa nga samag pagtuo, dili lamang alang sa iyang kaugalingon.—Itandi ang Col 4:12.

Kining mga butang nga gihisgotan dinhi sa modelong pag-ampo hinungdanon gayod kaayo alang sa tanang tawo nga may pagtuo ug nagbutyag sa mga panginahanglan nga sagad gikinahanglan nilang tanan. Sa laing bahin, ang asoy sa Kasulatan nagpakita nga adunay daghan pang ubang mga butang nga makaapekto sa mga indibiduwal sa dako o kaha sa gamayng paagi o nga mahitabo tungod sa partikular nga mga sirkumstansiya o mga okasyon ug nga maoy mga butang nga angay usab nga iampo. Bisan tuod wala hisgoti nga espesipiko diha sa modelong pag-ampo ni Jesus, kini nalangkit gihapon sa mga butang nga gipahayag diha niana. Nan, ang personal nga mga pag-ampo mahimong maglakip halos sa matag bahin sa kinabuhi.—Ju 16:23, 24; Flp 4:6; 1Pe 5:7.

Busa, ang tanan tukma nga mangayo ug dugang pang kahibalo, pagsabot, ug kaalam (Sal 119:33, 34; San 1:5); hinunoa ang pipila basin manginahanglan niana sa linaing mga paagi. Sila tingali mosangpit sa Diyos aron giyahan diha sa mga butang nga nanginahanglan ug hudisyal nga mga desisyon, sama sa gibuhat ni Moises (Ex 18:19, 26; itandi ang Num 9:6-9; 27:1-11; Deu 17:8-13), o sa pagtudlo ug mga tawo sa linaing mga responsibilidad taliwala sa katawhan sa Diyos. (Num 27:15-18; Luc 6:12, 13; Buh 1:24, 25; 6:5, 6) Sila tingali mangayo ug kusog ug kaalam aron matuman ang pipila ka asaynment o aron maatubang ang partikular nga mga pagsulay o mga kapeligrohan. (Gen 32:9-12; Luc 3:21; Mat 26:36-44) Ang ilang mga rason sa paghimaya sa Diyos ug sa pagpasalamat kaniya tingali magkalainlain sumala sa ilang kaugalingong personal nga mga kasinatian.—1Co 7:7; 12:6, 7; 1Te 5:18.

Sa 1 Timoteo 2:1, 2, ang apostol naghisgot bahin sa mga pag-ampo nga gihimo "labot sa tanang matang sa mga tawo, labot sa mga hari ug kanilang tanan nga anaa sa hataas nga katungdanan." Sa iyang kataposang gabii uban sa iyang mga tinun-an, si Jesus, diha sa pag-ampo, miingon nga siya wala maghangyo mahitungod sa kalibotan, apan naghangyo mahitungod kanila nga gihatag kaniya sa Diyos, ug nga kini sila dili iya sa kalibotan apan

gidumtan sa kalibotan. (Ju 17:9, 14) Busa mopatim-aw nga ang mga pag-ampo sa usa ka Kristohanon labot sa mga opisyal sa kalibotan dili kay walay limitasyon. Ang dugang mga pulong sa apostol nagpakita nga ang maong mga pag-ampo maoy alang gayod sa kaayohan sa katawhan sa Diyos, "aron *kita* magpadayon sa pagkinabuhi nga mahusay ug malinawon uban ang bug-os nga diyosnong pagkamahinalaron ug pagkaugdang." (1Ti 2:2) Ang mga pananglitan sa unang panahon naglarawan niini: Si Nehemias miampo nga unta 'kaluy-an siya' sa Diyos atubangan ni Haring Artajerjes (Neh 1:11; itandi ang Gen 43:14), ug si Jehova nagsugo sa mga Israelinhon nga 'tinguhaon ang kalinaw sa siyudad sa Babilonya' nga niana sila idestiyero, nga mag-ampo alang niini, sanglit "sa kalinaw niini kamo makabaton ug kalinaw." (Jer 29:7) Sa susama, ang mga Kristohanon nag-ampo mahitungod sa mga hulga sa mga magmamando sa ilang adlaw (Buh 4:23-30), ug walay duhaduha nga ang ilang mga pag-ampo alang sa nabilanggo nga si Pedro naglakip usab sa mga opisyal nga may awtoridad sa pagpagawas kaniya. (Buh 12:5) Uyon sa tambag ni Kristo, sila nag-ampo alang niadtong naglutos kanila.—Mat 5:44; itandi ang Buh 26:28, 29; Rom 10:1-3.

Ang pagpasalamat sa mga tagana sa Diyos, sama sa pagkaon, gihimo sukad pa sa unang mga panahon. (Deu 8:10-18; matikdi usab ang Mat 14:19; Buh 27:35; 1Co 10:30, 31.) Apan, ang pagpabili sa pagkamaayo sa Diyos kinahanglang ipakita diha sa "tanang butang," dili lamang sa materyal nga mga panalangin.—1Te 5:17, 18; Efe 5:19, 20.

Sa pagkatinuod, ang kaundan sa mga pag-ampo sa usa ka tawo nagdepende sa iyang kahibalo bahin sa kabubut-on sa Diyos, kay ang nangamuyo kinahanglang makasabot nga, aron ang iyang gipangayo ihatag, kini kinahanglang makapahimuot sa Diyos. Ang pagkahibalo nga ang daotan ug kadtong nagsalikway sa Pulong sa Diyos dili Niya uyonan, ang nangamuyo dayag nga dili makapangayo nianang sukwahi sa pagkamatarong ug sa gipadayag nga kabubut-on sa Diyos, lakip sa mga pagtulon-an sa Anak sa Diyos ug sa iyang inspiradong mga tinun-an. (Ju 15:7, 16) Busa, ang giingon mahitungod sa pagpangayo sa "bisan unsa" (Ju 16:23) angayng sabton sumala sa konteksto. Ang "bisan unsa" dayag nga wala maglakip sa mga butang nga nahibaloan sa indibiduwal, o may katarongang tuohan, ingong dili makapahimuot sa Diyos. Si Juan miingon: "Kini ang pagsalig nga atong nabatonan diha kaniya, nga, bisan unsay atong pangayoon *sumala sa iyang kabubut-on,* siya magpatalinghog kanato." (1Ju 5:14; itandi ang San 4:15.) Si Jesus miingon sa iyang mga tinun-an: "Kon duha kaninyo sa yuta magkauyon mahitungod sa *bisan unsang butang nga hinungdanon* nga ilang pagahangyoon, kini matuman alang kanila tungod sa akong Amahan sa langit." (Mat 18:19) Bisan tuod ang materyal nga mga butang, sama sa pagkaon, maoy mga butang nga angayng iampo, ang materyalistikong mga tinguha ug mga ambisyon dili angay, sumala sa gipakita sa mga teksto sama sa Mateo 6:19-34 ug 1 Juan 2:15-17. Ang usa dili usab angay nga moampo alang niadtong gihukman sa Diyos.—Jer 7:16; 11:14.

Ang Roma 8:26, 27 nagpakita nga ang Kristohanon, ilalom sa pipila ka sirkumstansiya, dili mahibalo kon unsay angay nga iampo; apan ang iyang wala mabungat nga 'mga inagulo' masabtan gayod sa Diyos. Gipakita sa apostol nga kini maoy pinaagi sa espiritu sa Diyos, o aktibong puwersa. Angayng hinumdoman nga pinaagi sa iyang espiritu nga ang Diyos nag-inspirar sa Kasulatan. (2Ti 3:16, 17; 2Pe 1:21) Kini naundan ug kahimtang nga parehas sa maeksperyensiyahan sa iyang mga alagad sa ulahing kapanahonan ug nagpakita sa dalan nga niana ang Diyos magagiya sa iyang mga alagad ug maghatag kanila sa tabang nga ilang gikinahanglan. (Rom 15:4; 1Pe 1:6-12) Mahimong ayha pa human madawat ang gikinahanglang tabang nga maamgohan sa usa ka Kristohanon nga ang butang nga iya *untang* iampo (apan wala siya mahibalo kon unsaon pagbungat niini) gipadayag na diha sa inspirado sa espiritu nga Pulong sa Diyos.—Itandi ang 1Co 2: 9, 10.

Ang Pagtubag sa mga Pag-ampo. Bisan tuod sa kanhing panahon ang Diyos nakigsulti sa pipila ka indibiduwal, kini dili kanunay, ug halos sa tanang higayon kini gihimo lamang ngadto sa linaing mga hawas, sama kang Abraham ug Moises. (Gen 15:1-5; Ex 3:11-15; itandi ang Ex 20:19.) Bisan pa niana, gawas lang sa dihang siya namulong ngadto o bahin sa iyang Anak samtang dinhi pa sa yuta, ang mga pulong sa Diyos dayag nga gipadangat pinaagi sa mga manulonda. (Itandi ang Ex 3: 2, 4; Gal 3:19.) Ang mga mensahe nga personal nga gipadangat pinaagig nagmateryalisar nga mga manulonda wala usab kanunay himoa, ingon sa gipakita sa pagkatugaw nga kasagarang gibati niadtong mga nakadawat niini. (Huk 6:22; Luc 1:11, 12, 26-30) Busa, ang pagtubag sa mga pag-ampo sa kadaghanang kahimtang maoy pinaagi sa mga manalagna o pinaagi sa paghatag o sa dili paghatag sa gipangayo. Ang mga tubag ni Jehova sa pag-ampo sagad dayag nga mailhan, sama sa dihang iyang giluwas ang iyang mga alagad gikan sa ilang mga kaaway (2Cr 20:1-12, 21-24) o sa dihang iyang gitagan-an sila sa ilang pisikal nga mga kinahanglanon sa mga panahon sa tumang kapit-os. (Ex 15:22-25) Apan sa walay duhaduha ang kasa-

garan kaayo nga tubag dili daling makita, sanglit kini nalangkit sa paghatag ug moral nga kusog ug kalamdagan, nga magpaarang sa usa ka tawo nga makapabilin diha sa matarong nga dalan ug makapadayon sa buluhaton nga gitudlo sa Diyos. (2Ti 4:17) Ilabina sa mga Kristohanon ang tubag sa mga pag-ampo naglakip sa mga butang nga sa panguna maoy espirituwal, nga dili sama ka katingalahan sa pipila ka gamhanang mga buhat sa Diyos sa unang mga panahon, apan parehong mahinungdanon.—Mat 9:36-38; Col 1:9; Heb 13:18; San 5:13.

Ang dalawaton nga pag-ampo kinahanglan nga itumong sa angayng persona, kang Jehova nga Diyos; labot sa hustong mga butang, kanang nahiuyon sa dayag nga mga katuyoan sa Diyos; diha sa hustong paagi, pinaagi sa gitudlo sa Diyos nga dalan, si Kristo Jesus; ug uban sa hustong motibo ug usa ka hinlo nga kasingkasing. (Itandi ang San 4:3-6.) Duyog niining tanan, gikinahanglan ang pagkamapadayonon. Si Jesus miingon sa 'pagpadayon sa pagpangayo, pagpangita, ug sa pagpanuktok,' nga dili moangka. (Luc 11:5-10; 18:1-7) Siya nangutana kon sa iyang umaabot nga 'pag-abot,' siya ba kaha makakaplag ug pagtuo pinaagi sa gahom sa pag-ampo dinhi sa yuta. (Luc 18:8) Ang daw pagkalangan sa Diyos sa pagtubag sa pipila ka pag-ampo maoy dili tungod kay siya dili makahimo niini ni tungod sa pagkadili niya buot nga motubag, ingon sa gipatin-aw sa Kasulatan. (Mat 7:9-11; San 1:5, 17) Sa pipila ka kahimtang ang tubag kinahanglang maghulat sa 'orasan' sa Diyos. (Luc 18:7; 1Pe 5:6; 2Pe 3:9; Pin 6:9-11) Apan, sa panguna dayag nga gitugotan sa Diyos ang mga nangamuyo kaniya nga ipasundayag ang giladmon sa ilang kabalaka, ang kainit sa ilang tinguha, ang pagkatiunay sa ilang motibo. (Sal 55:17; 88:1, 13; Rom 1:9-11) Usahay sila kinahanglang mosundog kang Jacob sa iyang pagpakigbugno ug dugay aron mabatonan ang panalangin.—Gen 32:24-26.

Sa susama, bisan tuod si Jehova nga Diyos dili mapugos sa paglihok tungod sa gidaghanon sa nag-ampo, dayag nga siya motagad sa giladmon sa kabalaka nga ipakita sa iyang mga alagad ingong usa ka grupo, nga molihok sa dihang sila sa katibuk-an magpakitag halalom nga kabalaka ug hiniusang pagtagad. (Itandi ang Ex 2:23-25.) Diin ang kawalay pagtuo o ang susama niini makaplagan, ang Diyos lagmit magdumili sa paglihok. Sa pagtukod pag-usab sa templo sa Jerusalem, usa ka proyekto nga sa pipila ka panahon wala paluyohi pagayo (Esd 4:4-7, 23, 24; Hag 1:2-12), dihay mga kabaldahan ug pagkalangan, apan sa ulahi, sa pagtukod pag-usab ni Nehemias sa mga paril sa siyudad, nga gibuhat uban sa pag-ampo ug maayong pagpaluyo, ang buluhaton natapos sa 52 ka adlaw lamang. (Neh 2:17-20; 4:4-23; 6:15) Sa pagsulat ngadto sa kongregasyon sa Corinto, si Pablo naghisgot bahin sa pagluwas sa Diyos kanila gikan sa kapeligrohan sa kamatayon, ug siya nag-ingon: "Kamo usab makatabang pinaagi sa inyong pangamuyo alang kanamo, aron daghan ang magahatag ug pasalamat alang kanamo tungod sa kon unsay malulotong gihatag kanamo tungod sa daghang mainampoon nga mga nawong." (2Co 1:8-11; itandi ang Flp 1:12-20.) Ang gahom sa pag-ampo alang sa uban kanunay nga gipasiugda, kini man pinaagig usa ka indibiduwal o usa ka grupo. Mahitungod sa "pag-ampo alang sa usag usa" nga si Santiago miingon: "Ang pangamuyo sa usa ka tawong matarong, sa dihang kini nagalihok, adunay dakong puwersa."—San 5:14-20; itandi ang Gen 20:7, 17; 2Te 3:1, 2; Heb 13:18, 19.

Angayng matikdan usab ang kanunay nga 'pagpangamuyo' bahin sa kahimtang sa usa ka tawo atubangan kang Jehova, ang Soberanong Magmamando. Ang nangamuyo magpresentar sa mga katarongan kon nganong siya nagtuo nga ang iyang gipangayo maoy husto, ebidensiya nga siya nagbaton ug husto ug dili-hakog nga motibo, ug mangatarongan aron ipakita nga adunay ubang mga butang nga nangibabaw kay sa iyang kaugalingong mga interes o mga gihunahuna. Tingali ang dungog sa kaugalingong ngalan sa Diyos o ang kaayohan sa iyang katawhan mao ang nalangkit, o kini mahimong maglakip sa epekto ngadto sa uban ingong resulta sa paglihok o sa pagdumili sa paglihok sa Diyos. Mahimong mangamuyo alang sa hustisya sa Diyos, sa iyang mahigugmaong-kalulot, sa iyang pagka-Diyos sa kaluoy. (Itandi ang Gen 18:22-33; 19:18-20; Ex 32:11-14; 2Ha 20:1-5; Esd 8:21-23.) Si Kristo Jesus 'nangamuyo' usab alang sa iyang matinumanong mga sumusunod.—Rom 8:33, 34.

Ang tibuok basahon sa Mga Salmo gilangkoban sa mga pag-ampo ug mga awit sa pagdayeg ngadto sa Diyos, diin ang mga kaundan niini nag-ilustrar kon unsay angay sa pag-ampo. Lakip sa daghang iladong mga pag-ampo mao kadtong kang Jacob (Gen 32:9-12), Moises (Deu 9:25-29), Job (Job 1:21), Ana (1Sa 2:1-10), David (2Sa 7:18-29; 1Cr 29:10-19), Solomon (1Ha 3:6-9; 8:22-61), Asa (2Cr 14:11), Jehosapat (2Cr 20:5-12), Elias (1Ha 18:36, 37), Jonas (Jon 2:1-9), Ezequias (2Ha 19:15-19), Jeremias (Jer 20:7-12; ang basahon sa Lamentaciones), Daniel (Dan 9:3-21), Esdras (Esd 9:6-15), Nehemias (Neh 1:4-11), sa pipila ka Levihanon (Neh 9:5-38), Habacuc (Hab 3:1-19), Jesus (Ju 17:1-26; Mar 14:36), ug sa mga tinun-an ni Jesus (Buh 4:24-30).—Tan-awa ang POSTURA UG MGA LIHOK; INSENSO (Kahulogan).

PAG-ANI. Ang pagtigom sa mga abot; usa sa mga butang nga dili gayod mohunong "sa tanang adlaw nga ang yuta magpadayon." (Gen 8:22) Ang

ting-ani maoy panahon sa dakong pagmaya, bisan tuod kinahanglang maghago pag-ayo sa pagtigom sa mga abot. (Sal 126:5, 6; Isa 9:3; 16:9, 10) Pipila ka panghitabo sa Bibliya ang gitala nga naatol sa panahon sa ting-ani.—Gen 30:14; Jos 3:15; Huk 15:1; Ru 1:22; 2:23; 1Sa 6:13; 2Sa 21:9; 23:13.

Mga Igpapahulay ug Tinghugyaw. Ang balaod sa Diyos ngadto sa Israel naglatid ug pipila ka kinahanglanon ug mga probisyon labot sa pag-ani. Bisan tuod ang pagpangani hinungdanon, ang mga Israelinhon wala ipahigawas sa ilang obligasyon sa pagtuman sa Igpapahulay, ang Balaod walay probisyon sa pag-ani nianang adlawa bisan pag may mahitabong emerhensiya. (Ex 34:21; itandi ang Neh 13:15.) Sanglit walay himoong pagpugas sulod sa tuig nga Igpapahulay, ingon man sa tuig sa Tinghugyaw, siyempre wala poy maani, gawas lamang sa abot gikan sa mga turok sa nangahulog nga mga lugas sa miaging pagpangani. Bisan tuod kini dili pagaanihon sa tag-iya, apan siya, ang iyang mga ulipon ug ang iyang sinuholang mga mamumuo, ang mga lalin ug langyawng mga pumoluyo, ingon man usab ang binuhing mga hayop ug ihalas nga mga mananap mahimong makakaon gikan sa abot sa yuta.—Ex 23:10, 11; Lev 25:3-7, 11, 12, 20-22.

Mga Unang Bunga, ug Pag-atiman sa Kabos. Ang unang mga bunga sa matag pagpangani kinahanglang ihalad ngadto kang Jehova. (Lev 23:10, 11; Deu 26:1-4) Ang bunga sa usa ka kahoy dili pupoon aron kaonon hangtod sa ikalima nga tuig niini.—Lev 19:23-25.

Kon gigutom, ang usa ka Israelinhon makaadto sa uma o parasan sa laing tawo ug makakaon sa abot niini hangtod nga matagbaw, apan siya dili magdala ug bisan unsa diha sa usa ka sudlanan o mogamit ug galab sa pag-ani sa lugas sa iyang isigkatawo.—Deu 23:24, 25; itandi ang Mat 12:1; Luc 6:1; tan-awa ang PAGPANGHAGDAW.

Sa ting-ani, dili hutdon sa pag-ani sa mga Israelinhon ang mga daplin sa ilang mga umahan ni hagdawan ang mga gianihan. Hinunoa, sila kinahanglang magbilin ug hagdawonong mga uhay tungod kay ang mga salin sa ilang mga umahan ug mga parasan gipinig alang sa mga sinakit ug sa langyawng pumoluyo.—Lev 19:9, 10; 23:22; Deu 24:19.

Panahon. Didto sa Yutang Saad sa karaang kapanahonan, sama karong adlawa, talagsa rang moulan sa ting-ani; ngani, sa dihang nagpaulan ug nagpadalugdog si Jehova ingong tubag sa pagampo ni Samuel, kini nagpamatuod sa mga Israelinhon nga sila nakahimog dakong pagkadaotan sa pagpangayog usa ka tawhanong hari. (1Sa 12:17-19; tan-awa usab ang Pr 26:1.) Apan ang mga tampi sa Suba sa Jordan masanapan tungod sa ulahing mga ulan sa sayong tingpamulak ug sa pagkatunaw sa mga niyebe gikan sa Kabukiran sa Lebanon.—Jos 3:15; 5:10, 11.

Sa ting-ani, init ang panahon mao nga ang panganod sa yamog makaparepresko kaayo. (Isa 18:4) Ang ilimnon nga gipabugnaw sa niyebe gikan sa kabukiran maoy makaparepresko, ug kini, inay ang pag-ulan ug niyebe, lagmit mao ang gihisgotan sa paralelismo sa Proverbio 25:13, sanglit ang niyebe sa ting-ani maoy usa ka katalagman.

Lino, Sebada, Trigo. Sa karaang kapanahonan, ang pag-ani sa mga tanom nga lugas gihimo pinaagi sa paggalab sa mga uhay (Deu 16:9; Mar 4:29), o usahay pinaagi sa pag-ibot niini gikan sa yuta. Kon bahin sa pag-ibot, ang tibuok lindog anihon pinaagi sa pagluka sa mga gamot niini gikan sa yuta, nga hinungdanon diha sa uga nga kayutaan diin nihit ang uhot ug dili kaayo taas ang pagtubo sa mga tanom nga lugas. Human maani ang mga tanom nga lugas, kini hiposon, banganon, ug tapoktapokon, lagmit diha sa giokanan.—Gen 37:6, 7; Ru 3:6, 7.

Sa kasilinganan sa Jerico ang pag-ani sa lino magsugod sa ika-12 nga bulan, sa Adar (Pebrero-Marso), o sayo sa Nisan (Marso-Abril), ang unang bulan sa sagradong tuig sa mga Hebreohanon. Ang mga lindog sa lino ibton o lukahon ginamit ang sarol ug dayon ibulad. Dihay mga lindog sa lino sa ibabaw sa atop sa balay ni Rahab sa dihang iyang gitagoan ang mga espiya (Jos 2:6) sa unang mga adlaw sa Nisan.—Jos 2:16, 22, 23; 3:1, 2; 4:19.

Dayon mosunod ang pagpangani sa sebada sa bulan sa Nisan (Marso-Abril). Ang mga Israelinhon misulod sa Yutang Saad sa panahon sa pagpangani sa sebada ug misugod sa pagkaon sa abot sa yuta sa Nisan 15. (Jos 3:15; 5:10, 11) Samtang nagpadayon ang pagpangani sa sebada sa kabungtoran sa Palestina, mosunod na ang pagpangani sa trigo didto sa kapatagan (Ru 1:22; 2:23; 2Sa 21:9) nga magsugod sa bulan sa Ziv, o Iyyar (Abril-Mayo).

Dayon, sa bulan sa Sivan (Mayo-Hunyo), ang pagpangani sa trigo himoon na didto sa kabukiran. Kuptan ang mga lindog sa lugas pinaagi sa usa ka kamot, ang mga mag-aani magputol niini pinaagi sa usa ka galab.—Itandi ang Deu 23:25; Isa 17:5. Ang karaang galab maoy gama sa kahoy o bukog ug gitaoran ug santik nga nagsilbing sulab niini. Sa ulahi, mas sagad nga gigamit ang bawog nga galab nga metal ang sulab.

Pag-ani sa Ubang mga Bunga. Ang bulan sa Tamuz (Hunyo-Hulyo) mao ang unang bulan sa pagpanghinog sa ubas ug ang pag-ani niini magsugod sa bulan sa Ab (Hulyo-Agosto), nga nianang panahona ang mga olibo hinog na usab didto sa kapatagan. Sa bulan sa Elul (Agosto-Septiyembre) hi-

moon ang katibuk-ang pag-ani sa ubas, hinog na ang mga datiles, nagkahinog na ang mga granada, ug anihon na ang mga igos sa ting-init. (Num 13:23) Ang pagpangani sagad mahuman sa bulan sa Etanim o Tisri (Septiyembre-Oktubre), bisan tuod ang mga olibo ginaani pa sa amihanang Galilea sa bulan sa Bul o Hesvan (Marhesvan) (Oktubre-Nobyembre). Ang mga olibo anihon pinaagi sa pagdughit o pagbunal sa mga sanga niini gamit ang pudlos.—Deu 24:20; tan-awa ang KALENDARYO.

Mga Pista. Ang tulo ka pangunang mga pista sa Israel direktang nalangkit sa pagpangani. (Ex 23:14-17) Ang Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, nga magsugod sa Nisan 15, naatol sa pagpangani sa sebada. Sa Nisan 16, ang "adlaw human sa igpapahulay" (dili kanunayng usa ka senemanang igpapahulay, sanglit ang unang adlaw sa pista maoy igpapahulay bisan unsa pang adlawa kini matunong), itabyog sa hataas nga saserdote ang usa ka binangan sa mga unang bunga sa pagpangani sa sebada atubangan ni Jehova.—Lev 23:6-11.

Ang Pista sa mga Semana, o Pentekostes, mahitabo sa ika-50 nga adlaw gikan sa Nisan 16. Kini maoy panahon sa pagpangani sa trigo. Dayon duha ka may lebadurang tinapay sa unang mga bunga sa bag-ong lugas ang itanyag ingong halad-nga-tinabyog ngadto kang Jehova. (Lev 23:15-17) Dayag nga maylabot sa pito ka semana sa pagpangani tali sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo ug sa Pista sa Pentekostes nga gihubit ni Jeremias si Jehova ingong "ang Usa nga nagabantay bisan sa tinudlong mga semana sa pag-ani alang kanato," nga nagtino niining panahona ingong ting-init, sanglit ang ulan makadaot sa pagpangani.—Jer 5:24; itandi ang Am 4:7.

Ang Pista sa mga Balongbalong o Pista sa Pagpanghipos sa mga Abot, nga magsugod sa ika-15 nga adlaw sa ikapito nga bulan sa Etanim o Tisri, maoy usa ka malipayong okasyon sa pagkatapos sa dakong bahin sa agrikultural nga tuig, sanglit ang katibuk-ang pagpangani matapos na nianang panahona.—Lev 23:33-36, 39-43; tan-awa ang PISTA ug ang tagsatagsa ka pista ubos sa ilang mga ulohan.

Mahulagwayong Paggamit. Ang pag-ani sagad gigamit sa mahulagwayong paagi diha sa Kasulatan aron sa pag-ilustrar sa sangpotanan sa mga buhat sa usa ka tawo, maayo man o daotan. Ang prinsipyo sa Diyos mao nga "bisan unsay ginapugas sa usa ka tawo, kini usab iyang anihon." Gipakita ni Pablo nga, samtang ang usa nga nagapugas alang sa unod moani ug pagkadunot tungod niana, "siya nga nagapugas alang sa espiritu moani ug kinabuhing walay kataposan gikan sa espiritu," ug iyang gipasaligan ang mga Kristohanon sa Galacia nga sila magaani kon sila dili molunga. (Gal 6:7-9; Pr 22:8; Os 8:1, 7) Sa pagdasig sa mga Kristohanon nga magmahinatagon ngadto sa kabos nga mga isigkamagtutuo sa Judea, giingnan sa apostol ang mga taga-Corinto: "Siya nga nagapugas ug tagidyot magaani usab nga tagidyot; ug siya nga nagapugas nga madagayaon magaani usab nga madagayaon."—2Co 9:5-7.

Ang pagpamalik sa katawhan gikan sa pagkadestiyero ug ang pagpanigom sa mga tawo alang sa kinabuhi gipakasama sa pagpangani (Os 6:11; Mat 9:37, 38; Luc 10:2; Ju 4:35-38), sama sa pagpanigom ug sa paglaglag sa daotan. (Jer 51:33) Gipadala ni Jesu-Kristo ang iyang mga tinun-an aron sa 'pag-ani,' nga nagpasabot nga kinahanglang tigomon nila ang mga mosanong ingong iyang mga tinun-an. (Ju 4:35-38) Sa iyang sambingay bahin sa simbolikong "mga trigo" ug "mga bunglayon," iyang gihisgotan ang "kataposan sa sistema sa mga butang" ingong ang pag-ani, nga sa maong panahon ang Anak sa tawo magpadala sa iyang mga mag-aani nga manulonda aron "tigomon gikan sa iyang gingharian ang tanang butang nga magpahinabog kapandolan ug ang mga tawong nagabuhat sa kalapasan." Kini nga "mga bunglayon" ("ang mga anak sa usa nga daotan") itambog ngadto sa mahulagwayon nga nagkalayong hudno, samtang "ang mga trigo" ("ang mga anak sa gingharian") pagatipigan ug 'mosidlak ingon ka hayag sa adlaw diha sa gingharian sa ilang Amahan.' —Mat 13:24-30, 36-43.

Ang pamatuod nga ang hinimaya ug naentrono nga si Jesu-Kristo nagdumala niini nga buluhaton sa pagpangani ug pagbulagbulag gipakita sa panan-awon ni Juan diha sa Pinadayag, diin si Kristo gihulagway ingong usa nga "sama sa anak sa tawo, nga may koronang bulawan sa iyang ulo ug usa ka mahait nga galab diha sa iyang kamot." Ingong sanong sa pagsinggit sa manulonda, "Palihoka ang imong galab ug pangani na, kay ang takna sa pag-ani nahiabot na, kay hinog na kaayo ang alanihon sa yuta," nakita ni Juan nga siya "nanggalab sa ibabaw sa yuta, ug ang yuta gianihan." Nakita sa apostol nga human niadto "ang paras sa yuta" giani ug giitsa ngadto sa "dakong pug-anan sa bino sa kasuko sa Diyos."—Pin 14:14-20; itandi ang Pin 19:11-16; tan-awa ang AGRIKULTURA.

PAG-AWIT. Tan-awa ang MUSIKA.

PAGBADLONG. Usa ka lakang nga himoon aron ipaamgo sa uban nga sila nakasala, sa ingon sila matukmod sa pag-ila sa ilang mga sayop ug tul-iron kini. Ang Hebreohanong berbo nga *ya·khach′* (pagbadlong) maoy usa ka legal nga

termino nga gihubad usab nga "papanubagon" (Isa 37:4) ug 'tul-iron ang mga butang' (Isa 1:18; 2:4). Ang katumbas nga Gregong termino mao ang *e·leg′kho.* Kining duha ka termino sagad naghatag sa ideya sa paghukom sa usa ka tawo ingong sadan ug sa pag-aghat niining tawhana sa paghinulsol. Bahin sa paggamit sa *e·leg′kho* diha sa Gregong *Septuagint* ingong hubad sa pulong nga *ya·khach′* sa daghang higayon nga makita kini, ang *Theological Dictionary of the New Testament* nag-ingon: "Kini nagtumong sa pagdisiplina ug pag-edukar sa tawo nga pagahimoon sa Diyos ingong resulta sa Iyang hudisyal nga kalihokan. Kini naglakip sa tanang matang sa pag-edukar gikan sa paghukom sa makasasala ngadto sa pagkastigo ug pagsilot, gikan sa pagtudlo sa tawong matarong pinaagig grabeng mga pagsulay ngadto sa paggiya kaniya pinaagig pagtudlo ug pagpahimangno."—Giedit ni G. Kittel, 1964, Tomo II, p. 473.

Kon Kanus-a Gikinahanglan. Sa balaod sa Diyos ngadto sa Israel, ang mga tawo nga nabuhatan ug sala giawhag: "Dili ka magdumot sa imong igsoon diha sa imong kasingkasing. Magbadlong ka sa imong isigkatawo, aron dili ka magpas-an sa sala uban kaniya." (Lev 19:17) Ang mga pagbati sa kayugot batok sa igsoon nga nakasala dili tugotang mosamot. Siya kinahanglang badlongon aron siya mapasig-uli gikan sa sala. Ang pagkapakyas sa paghimo niining moral nga responsibilidad makaamot sa dugang pa nga pagpakasala, ug ang tawo nga nagdumili sa pagbadlong sa iyang isigkatawo makaambit sa maong sala.—Itandi ang Mat 18:15.

Usahay, ang mga ansiyano ingong hawas sa kongregasyon kinahanglang magbadlong sa seryosong mga mamumuhat ug daotan, nga gani magbuhat niana atubangan sa uban nga nakahibalo sa sala nga nabuhat. Ang maong pagbadlong dili lamang ihatag ngadto niadtong andam modawat niini. Ang mga ansiyano gisugo usab sa "pagbadlong niadtong mosumpaki" ug sa 'pagbadlong nga mapig-oton' niadtong "masupilon" ug "mga tigsultig walay pulos."—1Ti 5:20; Tit 1:9, 10, 13.

Bisan tuod ang pagbadlong makaayo niadtong modawat niini, ang mga paningkamot sa magbabadlong dili kanunayng gipabilhan. Busa ang Proverbio 9:7, 8 nagpasidaan: "Siya nga nagatul-id sa mabiaybiayon makadawat ug kaulawan, ug siya nga nagabadlong sa usa ka tawong daotan—ang kasaypanan anaa kaniya. Ayaw badlonga ang usa ka mabiaybiayon, aron dili siya magdumot kanimo. Badlonga ang usa ka tawong maalamon ug mahigugma siya kanimo."

Hustong Tinamdan. Sanglit ang Kasulatan inspirado sa Diyos, ang tanang pagbadlong nga bug-os gipasukad niini sa pagkatinuod maoy pagbadlong gikan kaniya. (2Ti 3:16) Ang pagbadlong ni Jehova maoy usa ka kapahayagan sa gugma, dili angayng pagaayran o isalikway. (Pr 3:11, 12) Ingong ulo sa Kristohanong kongregasyon ug tungod sa iyang pagmahal sa mga membro niini, gitino ni Jesu-Kristo nga ang gikinahanglang pagbadlong ikahatag pinaagi sa mga lalaki nga may katakos sa espirituwal. (Pin 3:14, 19) Ang mga maalamon nakasabot nga "ang mga pagbadlong sa disiplina maoy dalan sa kinabuhi."—Pr 6:23.

Tendensiya sa makasasalang tawo nga mayugot sa pagbadlong ug sa tawo nga gisugo sa pagbadlong kaniya. Apan kon ang usa magpadaog niini nga tendensiya, mahisama siya sa usa ka mananap nga walay kabuot nga walay katakos sa pag-ila sa maayo ug daotan; ingon sa gipahayag sa inspiradong proverbio: "Ang nagadumot sa pagbadlong walay kabuot." (Pr 12:1) Sa kasukwahi, ang salmistang si David, kinsa mismo sublisubli nga gibadlong, misulat: "Kon hampakon ako sa matarong, kana maoy mahigugmaong-kalulot; ug kon badlongon niya ako, kana maoy lana sa ibabaw sa akong ulo, nga dili dumilian sa akong ulo."—Sal 141:5.

Ingong Pagpakita sa Dili Pag-uyon. Ang Hebreohanong berbo nga *ga·'ar′* adunay ideya sa pagpahayag ug hilabihang dili pag-uyon o sa pagbadlong pinaagig mga pulong o mga lihok. (Gen 37:10) Ang laing Hebreohanong berbo nga gihubad nga "pagbadlong" sa literal nagkahulogang "pagpakaulaw" (Job 11:3); ang usa ka Hebreohanong nombre nga gihubad nga "pagbadlong" sa literal nagkahulogang "usa ka pagtul-id." (2Ha 19:3) Sa Grego, ang diwa sa "pagbadlong" gipahayag sa pulong nga *e·pi·ti·ma′o,* nga lagmit nagkahulogan usab ug 'higpit nga pagpina,' "pagsaway."—Mat 12:16; 2Ti 4:2.

Ang usa ka diwa sa pagbadlong nga gigamit dili lamang ngadto sa mga tawo mao ang "pagpugong," "pagpahunong sa usa ka butang." Ang pagbadlong ni Jehova sa gipugas nga binhi nagpasabot sa iyang pagpugong sa usa ka maayong ani. (Mal 2:3) Ang iyang pagbadlong sa nagalamoy nga mga insekto nagkahulogan nga iyang gipahunong kini sa pagdaot sa mga pananom. (Mal 3:11) Ang salmista, nga mahulagwayong naghubit sa mga kaaway sa katawhan sa Diyos ingong mga hayop, nangamuyo sa Labing Hataas nga pugngan ang ilang gahom sa pagdaot: "Badlonga ang ihalas nga mananap sa mga tangbo, ang panon sa mga torong baka." (Sal 68:30) Gibadlong ni Jesu-Kristo ang hangin ug ang hilanat.—Mar 4:39; Luc 4:39.

Usahay ang "pagbadlong" adunay ideya sa "paghulga." Busa, ang mga pulong nga "pagbadlong sa imong nawong" mahimong magpasabot nga ang paghulga makita sa panagway sa usa.—Sal 80:16.

Ang epekto sa pagbadlong mahimong magpatagad sa dakong gahom ni Jehova. Ang usa ka talagsaong pananglitan mao ang pagbahin sa Pulang Dagat.—Sal 106:9.

Makataronganon o Dili-Makataronganon. Ang usa ka pagbadlong mahimong makataronganon o dili-makataronganon. Tungod kay ang usa ka damgo nga giasoy ni Jose naundan ug mga ideya nga daw supak sa kinaiyanhong relasyon sa ginikanan ug anak, ang iyang amahang si Jacob nagbadlong kaniya. (Gen 37:10) Sa dihang gisultihan ni Jesu-Kristo ang iyang mga tinun-an nga ang pag-antos ug ang kamatayon nagpaabot kaniya, gibadlong siya ni Pedro pinaagi sa pag-ingon: "Magmaluluoton ka sa imong kaugalingon, Ginoo; dili gayod mahitabo kanimo kini nga dulnganan." (Mat 16:22) Sanglit nasayop si Pedro, si Jesus sa hustong paagi nagbadlong kaniya pinaagi sa kusganon kaayong mga pulong: "Magpalikod ka kanako, Satanas, tungod kay ikaw naghunahuna, dili sa mga hunahuna sa Diyos, kondili nianang sa mga tawo."—Mar 8:33.

Mapuslanon. Bisan tuod ang pagbadlong gikan sa usa ka maalamong tawo tingali makapasakit, ang inspiradong tambag mao: "Mas maayo pa ang pagpamati sa pagbadlong sa usa nga maalamon kay sa tawong nagapamati sa awit sa mga hungog." (Ecc 7:5) Ang pagbadlong gikan sa maalamong tawo, kon dawaton uban ang hustong tinamdan ug tumanon, makapauswag sa panggawi sa usa ka tawo. Ang tawong may salabotan mas daling mosanong sa usa ka yanong pagbadlong kay sa usa ka tawong walay salabotan bisan pag nakadawat ug 100 ka pagbunal tungod sa sayop nga buhat. (Pr 17:10) Diha sa kongregasyon, ang pagbadlong pinaagig pagpalagpot mahimong magpaamgo sa usa ka tawong mamumuhat ug daotan, sama sa gihimo ngadto sa usa ka lalaki nga nakasala ug insesto didto sa Corinto.—2Co 2:6, 7; 1Co 5:1-5.

PAGBALAAN. Tan-awa ang PAGKABALAAN, PAGBALAAN.

PAGBANGOTAN. Ang pagbangotan sa mga katawhan sa Sidlakan sagad inubanan ug hilabihang pagpasundayag sa kasubo, ug kini makita diha sa mga asoy sa Bibliya bahin sa mga yugto sa pagbangotan. Ang usa ka tibuok basahon sa Bibliya, ang Lamentaciones, maoy kapahayagan sa pagbangotan tungod sa gidangatan sa Jerusalem.

Mga Hinungdan sa Pagbangotan. Ang mga tawo nagbangotan aron ipasundayag ang paghinulsol (Neh 9:1, 2; Jon 3:5-9), o tungod sa taliabot nga katalagman (Est 4:3; Jer 6:26; Am 5:16, 17) o sa katalagman nga nagakahitabo na (Joe 1:5-14). Sa walay duhaduha, ang labing komon nga hinungdan sa pagbangotan mao ang kamatayon. Ang kamatayon sa usa ka suod nga membro sa pamilya magpahinabo ug usa ka yugto sa pagbangotan (Gen 23:2; 27:41; 37:33-35), samtang ang kamatayon sa usa ka ginikanan o sa usa ka bugtong nga anak maoy mga yugto sa hilabihang kaguol. (Sal 35:14; Am 8:10; Zac 12:10) Ang kamatayon sa usa ka pangulo sa nasod maoy mga yugto sa pagbangotan nga molungtad ug 7 hangtod sa 30 ka adlaw. (Num 20:29; Deu 34:8; 1Sa 31:8, 12, 13) Tungod sa kamatayon sa amahan ni Jose nga si Jacob ang mga Ehiptohanon nagpadayon sa paghilak sulod sa 70 ka adlaw, nga gidugangan pa ug 7-ka-adlaw nga yugto sa mga seremonyas sa pagbangotan didto sa Canaan.—Gen 50:3-11.

Mga Paagi sa Pagpasundayag sa Kasubo. Ang pagbangotan gipasundayag pinaagig mga pulong ug pinaagig paghilak, maingon man pinaagig pagkulismaot sa panagway ug pinaagig pagpuasa o dili kaha pagdumili sa pagbuhat sa normal nga mga buluhaton. Lagmit nga lakip sa paghilak mao ang pagminatay o kusog ug hilabihang pagdanguyngoy (2Sa 1:11, 12; Est 4:1), ang dughan pukpokon (Isa 32:11, 12; Nah 2:7; Luc 8:52), ang mga besti sagad gision (Huk 11:35; 2Ha 22:11, 19), ang abog ug mga abo tingali isaliyab sa ulo ug magsulob ug sakong panapton (2Sa 13:19; 2Ha 6:30; Job 2:11, 12), tingali huboon ang mga sandalyas ug tabonan ang ulo o nawong (2Sa 15:30; 19:4), ang buhok tingali laroton o putlon ug ang bungot barbason (Job 1:20; Esd 9:3; Jer 41:5), samtang ang ubang mga tawo, nga nagsundog sa paganong mga batasan, magsamadsamad sa ilang lawas (Jer 16:6; 47:5). Dugang pa sa pagpuasa, ang tawo lagmit dili maghaplas ug lana o maglaba sa iyang mga besti (2Sa 14:2; 19:24; Dan 10:2, 3), usahay molingkod sa yuta o taliwala sa mga abo.—2Sa 13:31; Job 2:8; Isa 3:26.

Ang masulub-ong mga balak usahay tagikon ingong mga awit sa pagbangotan. (2Sa 1:17-27; 3:33, 34; 2Cr 35:25) Ang usa ka partikular nga matang sa awit mao ang *shig·ga·yohn′,* usa ka Hebreohanong termino nga makita sa superskripsiyon sa Salmo 7; ang kaamgid nga termino makita sa Habacuc 3:1. Kini gitagik nga samag awit sa pagbangotan ug mopatim-awng usa ka emosyonal kaayo nga awit nga may paspas nga pag-usab-usab sa ritmo. Niining duha ka reperensiya (Sal 7; Hab 3:2-19) makita ang mga elemento sa kapeligrohan, kusganong mga kapahayagan sa pangamuyo o emosyon, ug ang misunod nga pagmaya diha kang Jehova.

May mga higayon nga ang propesyonal nga mga tigbangotan gigamit diha sa mga paglubong, ug

ang mga maghohoni mitugtog ug masulub-ong mga honi (Jer 9:17, 18; Mat 9:23); kini gisundog sa gagmayng mga kabataan nga nanagdula sa mga tiyanggihan sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus. (Mat 11:16, 17) Ang plawta mao ang instrumento nga sagad gigamit alang sa pagbangotan.—Jer 48:36; Mat 9:23; tan-awa ang *Jewish War* ni Josephus, III, 437 (ix, 5).

Human sa paglubong ang kababayen-an naandang moduaw sa lubnganan, aron sa paghilak ug sa pagbangotan. (Ju 11:31) Lagmit nga idalit ang usa ka pagpangaon panahon sa yugto sa pagbangotan ug, sa pipila ka higayon, mopatim-awng kini gihimong usa ka espesyal nga kombira.—Os 9:4; Jer 16:5, 7.

Mga Pagdili nga Nalangkit sa Pagbangotan. May mga higayon nga ang katawhan sa Diyos ingong usa ka grupo, o ingong indibiduwal, gisugo nga dili magbangotan sa kamatayon sa pipila ka tawo, sama sa gikondenar nga mga mamumuhat ug daotan. (Lev 10:1, 2, 6) Ang manalagnang si Ezequiel gisugo nga dili magpasundayag sa mga ilhanan sa pagbangotan alang sa iyang namatay nga asawa, sa ingon magsilbi kining usa ka tilimad-on alang sa mga Israelinhon nga kauban niya didto sa Babilonya nga tungod sa ilang hilabihang kakurat sila dili na makahimo sa pagbangotan sa pagpahamtang sa Diyos sa paghukom ngadto sa Jerusalem tungod sa pagkadili-matinumanon niini. (Eze 24:15-24) Si Jeremias nakadawat ug susamang mga instruksiyon.—Jer 16:5-13.

Ang pipila ka batasan sa pagbangotan gidili ubos sa Moisesnong Balaod, lakip ang pagsamadsamad sa unod o ang 'pagkiskis sa inyong mga agtang' (Lev 19:28; Deu 14:1) ug ang sayop nga paggamit sa mga ikapulo alang sa mga patay. (Deu 26:12-14) Alang sa pipila ka suod nga mga membro sa ilang mga pamilya ang mga saserdote mahimong magbangotan sa dayag, apan ang hataas nga saserdote gidid-an sa paghimo niini.—Lev 21:1-6, 10-12.

Usa ka Panahon sa Pagbangotan. Ang Ecclesiastes 3:1, 4 nag-ingon nga adunay "panahon sa paghilak ug panahon sa pagkatawa; panahon sa pagminatay ug panahon sa paglukso." Tungod sa himalatyong kahimtang sa tanang katawhan, ang kasingkasing sa mga maalamon gipakitang "anaa sa balay sa pagbangotan" inay nga sa balay sa bangkete. (Ecc 7:2, 4; itandi ang Pr 14:13.) Busa, ang maalamong tawo mangitag kahigayonan sa pagpakitag simpatiya ug sa paghupay, imbes nga ibaylo kini nga kahigayonan alang sa kalipayan. Kini makatabang kaniya sa paghinumdom nga siya usab may-kamatayon ug sa pagbatog hustong tinamdan sa kasingkasing ngadto sa iyang Maglalalang.

Ang hustong mga motibo sa pagbangotan gilatid sa Kasulatan. Gawas pa sa kamatayon sa mga minahal (Gen 42:38; 44:31), ang dulumtanan ug nagpasipala-sa-Diyos nga mga buhat sa bakak nga relihiyon maoy usa ka hinungdan sa pagpanghupaw ug pag-agulo (Eze 9:4; itandi ang 1Co 5:2), ug tungod sa kaugalingong mga kasaypanan ang kaguol angayng ipakita. (Sal 38:4, 6-10) Si Jehova nagawhag niadtong mibiya kaniya: "Balik kanako uban sa bug-os ninyong kasingkasing, ug uban sa pagpuasa ug uban sa paghilak ug uban sa pagminatay. Ug gisia ang inyong kasingkasing, ug dili ang inyong mga besti." (Joe 2:12, 13; itandi ang San 4:8, 9.) Dugang pa, sa ubang mga teksto gipasiugda dili ang panggawas nga kapahayagan sa kaguol o pagbangotan, kondili ang pangsulod nga mga pagbati ug kasakit sa kasingkasing, nga nagpaila sa tinuay nga kasubo.—Sal 31:9, 10; Pr 14:10; 15:13; Mar 14:72; Ju 16:6.

Bisan si Jehova naghisgot sa iyang kaugalingon ingong "nasakitan diha sa iyang kasingkasing." (Gen 6:6; itandi ang Isa 63:9.) Ang balaang espiritu sa Diyos 'mapaguol' usab. (Efe 4:30) Sanglit kini nga espiritu nagalihok diha sa mga alagad sa Diyos aron mapatungha ang mga bunga sa pagkamatarong (Gal 5:22-24), kadtong napakyas sa pagpabili niini nga tagana sa Diyos, kinsa nakigbatok sa paglihok niini, ug kinsa migawi nga sukwahi sa pagtultol niini, ikaingon nga 'nagpaguol' niini.—Itandi ang Isa 63:10; 1Te 5:19.

Usa ka Timbang nga Panglantaw sa Pagbangotan. Sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, ang pagbangotan kanunay gihapong gihimo sa mga tawo uban ang daghang panggawas nga kapahayagan ug inubanag kabanha ug kaguliyang. (Mar 5:38, 39) Bisan tuod si Jesus 'miagulo sa iyang kahiladman' ug mihilak sa daghang higayon (Ju 11:33-35, 38; Luc 19:41; Mar 14:33, 34; Heb 5:7), walay rekord nga siya nagpasundayag sa hinobrang mga kapahayagan sa pagbangotan nga nahisgotan na. (Itandi ang Luc 23:27, 28.) Ang iyang mga tinun-an nagpahayag usab ug kaguol ug pagbangotan. (Mat 9:15; Ju 16:20-22; Buh 8:2; 9:39; 20:37, 38; Flp 2:27) Gipahayag ni Pablo ang "dakong kaguol ug walay-hunong nga kasakit sa [iyang] kasingkasing" tungod sa iyang dili-magtutuong mga paryente. (Rom 9:2, 3) Siya nabalaka nga basin siya magbangotan alang niadtong anaa sa kongregasyon sa Corinto kinsa nakasala ug wala pa gihapon maghinulsol (2Co 12:21), ug siya naghisgot "uban ang paghilak" alang kanila nga mitipas aron molakaw "ingong mga kaaway sa estaka sa pagsakit ni Kristo." (Flp 3:17-19) Tungod sa iyang tim-os ug kinasingkasing nga kabalaka alang sa Kristohanong kongregasyon (2Co 2:1-4) nakahimo siya sa pagtudlo sa uban nga sila angayng

magpakitag empatiya ug simpatiya, 'sa paghilak uban sa mga tawong nanghilak.'—Rom 12:15.

Sanglit makaluya man ang epekto sa pagbangotan ug kaguol (Sal 6:6, 7; Luc 22:45; Buh 21:13; 2Co 2:6, 7), ang kasubo nga ipakita sa Kristohanon angayng dili hingapin, timbang, ug usab gipangibabawan sa paglaom ug sa makapalig-on nga kalipay. (Mat 5:4; 1Co 7:29, 30; 2Co 6:10; itandi ang Neh 8:9-12.) Bisan sa iyang adlaw si Haring David nagpakitag timbang, maalamon, ug may prinsipyo nga panglantaw bahin sa pagbangotan, mao nga samtang nagkasakit ang bata nga natawo tungod sa iyang pagpanapaw kang Bat-seba, si David nagpuasa ug mihigda sa yuta, nga nangita sa matuod nga Diyos alang sa bata. Apan sa pagkasayod nga patay na ang bata, si David mitindog, naligo, naghaplas ug lana, nag-ilis ug besti, nag-ampo kang Jehova, ug dayon nangayog pagkaon ug mikaon. Sa pagpatin-aw sa iyang gibuhat ngadto sa iyang natingala nga mga tig-alagad, siya miingon: "Karon nga siya namatay na, nganong ako magpuasa pa? Makapabalik pa ba ako pag-usab kaniya? Moadto ako kaniya, apan, bahin kaniya, siya dili na mobalik kanako." (2Sa 12:16, 19-23) Apan sa ulahi siya nanginahanglag tabang gikan sa prangkang manulti nga si Joab aron siya dili magpadala sa iyang dakong kaguol tungod sa kamatayon sa iyang anak nga si Absalom.—2Sa 18:33; 19:1-8.

Bisan tuod ang "tibuok kalalangan duyog nga nagpadayon sa pag-agulo," ang mga pag-antos sa Kristohanon gamay ra kon itandi sa mahimayaong paglaom sa unahan (Rom 8:18-22; 1Pe 1:3-7), ug tungod sa saad sa pagkabanhaw siya dili "masubo ingon sa uban usab nga mga walay paglaom." —1Te 4:13, 14.

Ang pagbangotan ug pagpuasa nga dili inubanag pagsugot sa pulong ni Jehova walay kapuslanan. (Zac 7:2-7) Hinunoa, "ang kasubo sa diyosnong paagi mosangpot sa paghinulsol ngadto sa kaluwasan." Ang maong kasubo maoy tungod sa pag-isip sa usa ka tawo sa iyang sayop nga buhat ingong sala batok sa Diyos. Kini mag-aghat kaniya sa pagpangayog pasaylo sa Diyos ug sa pagbiya sa iyang sayop nga dalan. "Apan ang kasubo sa kalibotan mopatunghag kamatayon." Bisan tuod ang usa ka tawo tingali nasubo nga ang iyang sayop nabutyag ug nga kini maoy kapildihan alang kaniya, siya wala magtinguha sa pagbaton sa kapasayloan sa Diyos. (2Co 7:10, 11) Pananglitan, ang mga luha ni Esau nga gipatulo tungod sa kahakog kay naglaom nga mabatonan pag-usab ang nawalang katungod sa pagkapanganay wala makatandog kang Isaac o sa Diyos.—Heb 12:16, 17.

Mahulagwayon ug Matagnaon nga Paggamit. Sa mahulagwayong paagi, bisan ang yuta gilarawan ingong nagbangotan tungod sa mga paglaglag nga gihimo sa misulong nga kasundalohan o sa usa ka hampak. (Jer 4:27, 28; Joe 1:10-12; itandi ang Sal 96:11-13.) Sa pagkaawaaw niini, ang yuta tuboan ug mga bunglayon ug ang dagway niini mahimong pinasagdan, dili inatiman, sama sa usa ka tawo nga wala mag-atiman sa iyang nawong, buhok, o pamesti samtang nagbangotan. Sa susama, makapasubo usab ang talan-awon sa yuta nga ang mga pananom gidaot sa mga hampak.

Tungod sa "ilhanan sa Anak sa tawo" ug sa pagpadayag ni Kristo ang tanang tribo sa yuta "magapukpok sa ilang kaugalingon sa pagminatay," o "sa kasubo." (Mat 24:30; Pin 1:7) Batok sa simbolikong "Dakong Babilonya" ang mga hampak—kamatayon, pagbangotan, ug gutom—gitagna nga moabot "sa usa ka adlaw," nga tungod niana kadtong nakabenepisyo gikan kaniya manghilak ug magbangotan. (Pin 18:2, 7-11, 17-19) Sa kasukwahi, ang Bag-ong Jerusalem magpatunghag mga kahimtang ibabaw sa yuta diin ang mga luha, kamatayon, pagbangotan, pagtiyabaw, ug kasakit mahanaw na hangtod sa hangtod.—Pin 21:2-4.

PAGBANHIG. Ang pag-atang diha sa usa ka tagong dapit alang sa usa ka kalit nga pag-atake. Ang tulo ka Hebreohanong mga pulong alang sa "pagbanhig" (*'e'rev, 'o'rev,* ug *ma·'arav'*) naggikan sa lintunganayng pulong nga *'a·rav',* nga nagkahulogang "pag-atang." (Job 37:8; Jer 9:8; Sal 10:8; Huk 9:32) Sa susama, ang Gregong pulong alang sa "pagbanhig" (*e·ne'dra*) kaamgid sa berbo nga *e·ne·dreu'o,* nga nagkahulogang "pag-atang."—Buh 25:3; 23:21.

Si Josue sa kabatid migamit ug pagbanhig batok sa Ai, nga nagpuwesto ug 5,000 ka tawo dapit sa K sa siyudad panahon sa kagabhion, samtang nagpahimutang sa pangunang hugpong sa iyang kasundalohan dapit sa A. Pagkaugma, ang mga tigdepensa sa siyudad iyang gipahilayo gikan sa siyudad pinaagi sa pagpakaaron-ingnon nga napildi, sa ingon nahimo ang pagbanhig ug nailog ang siyudad. (Jos 8:2-21) Dihay mga pagbanhig sa dihang nahitabo ang panagbangi tali sa mga tag-iyag yuta sa Sekem ug sa anak nga lalaki ni Gideon nga si Abimelek. (Huk 9:25, 31-45) Si Samson mao ang tumong sa mga pagbanhig nga gihimo sa mga Filistehanon. (Huk 16:1-12) Si Saul mihimog pagbanhig batok kang Amalek ug sa ulahi nag-akusar kang David nga nagbanhig kaniya. (1Sa 15:5; 22:8) Ang ubang mga pagbanhig mao kadtong nahitabo sa pagpakig-away sa Israel batok sa tribo ni Benjamin (Huk 20:29-44), ang dili-malamposong pagbanhig ni Jeroboam batok sa Juda (2Cr 13:13-19), ang pagbanhig nga nagpahinabog kaguliyang taliwala sa mga tig-atake sa Juda sa mga adlaw ni

Jehosapat (2Cr 20:22, 23), kadtong gihisgotan sa dihang gihubit ang pagkapukan sa Jerusalem (Lam 4:19), ug ang pagbanhig nga gimando ni Jehova batok sa Babilonya (Jer 51:12). Ang namauli nga Hudiyong mga destiyero gipanalipdan ni Jehova batok sa pagbanhig.—Esd 8:31; tan-awa ang GUBAT.

Ang Hebreohanong nombre nga *'e'rev,* nga nagkahulogang "pagbanhig," gigamit sa paghubit sa mga taktika sa pagpangayam. (Job 37:8; 38:40) Ang Hebreohanong berbo nga *a·rav'* gigamit sa mahulagwayong paagi sa paghubit sa pampam samtang siya nag-atang sa mga lalaki (Pr 7:12; 23:28) ug sa paghubit sa mga taktika sa daotang mga tawo batok sa inosente ug sa mga matarong. (Sal 10:9; Pr 1:11, 18; 12:6; 24:15; Miq 7:2; itandi ang Job 31:9.) Sa Israel ang silot nga kamatayon gipahamtang ngadto sa tawo nga makaplagang sad-an sa pagpatay sa laing tawo human siya mag-atang aron mohimog pagbanhig.—Deu 19:11, 12.

Ang kapin sa 40 ka Hudiyo nga "nagpailalom sa ilang kaugalingon sa usa ka tunglo" naglaraw ug pagbanhig batok kang apostol Pablo apan napakyas tungod sa pag-umangkong lalaki ni Pablo.—Buh 23:12-35.

PAGBANTAY. Tan-awa ang PAGTENER, PAGBANTAY.

PAGBASA. Pagkat-on gikan sa makita sa tawo sa usa ka sinulat; paglitok sa makusog sa nahisulat.

Sukad pa sa unang mga panahon ang mga tawo interesado na sa pagbasa. Si Haring Ashurbanipal sa Asirya, kinsa nagtukod ug librarya nga gilangkoban sa 22,000 ka papan nga kulonon ug mga teksto, miingon: "Ako malipay sa pagbasa sa mga inskripsiyon diha sa bato nga sukad pa sa panahon sa wala pa ang lunop." (*Light From the Ancient Past,* ni J. Finegan, 1959, pp. 216, 217) Kini lagmit nagtumong sa pipila ka tradisyonal nga mga asoy labot sa tibuok-yutang Lunop o kondili man sa Asiryanhong mga rekord sa wala pa ang pipila ka lokal nga lunop. Ang naglungtad lamang nga mga sinulat labot sa lunop nga makaplagan diha sa mga kagun-oban sa palasyo ni Ashurbanipal mao ang Babilonyanhong asoy labot sa lunop, nga naundan sa daghang mitolohiya. Kon diha bay tinuod nga mga asoy o mga sinulat sa wala pa ang tibuok-yutang Lunop nga nabatonan sa paganong mga Asiryanhon dili matino sa pagkakaron.

Ang sinugdanan sa pagbasa, siyempre, ikalangkit sa sinugdanan sa pagsulat. Mahitungod sa mabatonang ebidensiya labot niini, tan-awa ang PAGSULAT.

Angayng matikdan nga, sa rekord sa Bibliya sa mga hitabo sa ika-16 nga siglo W.K.P. sa mga adlaw ni Moises, adunay espesipikong paghisgot sa pagbasa ug pagsulat. (Ex 17:14) Ang nasod sa Israel gidasig sa pagbasa ug pagsulat. (Deu 6:6-9) Si Josue, ang manununod ni Moises, ingong pangulo sa Israel, gisugo nga mobasa kanunay sa Kasulatan "adlaw ug gabii," aron magmalamposon sa buluhaton nga gihatag sa Diyos kaniya. Aron ipasiugda kang Josue ang kahinungdanon sa Pulong sa Diyos, ug sa walay duhaduha ingong tabang sa paghinumdom, siya kinahanglang mobasa "sa hinayng tingog."—Jos 1:8.

Ang mga hari sa Israel gisugo sa Diyos sa pagsulat alang sa ilang kaugalingon ug mga kopya sa balaod sa Diyos ug sa pagbasa niini sa adlaw-adlaw. (Deu 17:18, 19; tan-awa ang PAGPAMALANDONG.) Ang ilang dili pagsunod niini nga sugo nakaamot sa dili pagpakabana sa matuod nga pagsimba diha sa yuta, nga miresulta sa pagkadunot sa moral sa katawhan, nga misangpot sa kalaglagan sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P.

Si Jesus mahimong makabasa sa tanang inspiradong mga linukot nga basahon sa Hebreohanong Kasulatan diha sa mga sinagoga, diin, sa usa ka narekord nga hitabo, iyang publikong gibasa ug gipadapat ang teksto sa iyang kaugalingon. (Luc 4:16-21) Lain pa, sa dihang siya gisulayan ni Satanas sa makatulo, ang tubag ni Jesus sa tanang tulo ka higayon mao, "Kini nahisulat." (Mat 4:4, 7, 10) Dayag nga sinati kaayo siya sa Kasulatan.

Ang mga apostoles, kinsa maoy segundaryo nga patukoranang mga bato sa balaang templo, ang Kristohanong kongregasyon, miila nga hinungdanon ang pagbasa sa Kasulatan alang sa ilang ministeryo. Sila mikutlo ug mipunting sa Hebreohanong Kasulatan sa gatosan ka higayon diha sa ilang mga sinulat ug gipasiugda ngadto sa uban ang pagbasa niini. (Buh 17:11) Ang Hudiyong mga magmamando nasayod nga si Pedro ug Juan maoy dili edukado ug ordinaryo. (Buh 4:13) Apan kini wala magpasabot nga sila dili makamaong mobasa ug mosulat, ingon sa gipamatud-an sa mga sulat nga gisulat niini nga mga apostoles. Hinunoa, sila wala maedukar sa hataas nga edukasyon sa Hebreohanong mga tunghaan, sa tiilan sa mga eskriba. Sa samang mga katarongan ang mga Hudiyo natingala nga si Jesus adunay kahibalo, bisan tuod, nga matod nila, "wala man unta siya makaeskuyla." (Ju 7:15) Ang pamatuod nga kaylap ang pagbasa sa maong panahon gipakita sa asoy maylabot sa usa ka kinabig nga Etiopianhong eunuko nga nagbasa sa basahon sa manalagnang si Isaias ug nga tungod niini siya giduol ni Felipe. Ang eunuko gigantihan tungod sa iyang interes sa Pulong sa Diyos pinaagi sa pagkadawat sa pribilehiyo sa pagkahimong sumusunod ni Kristo.—Buh 8:27-38.

Ang Hebreohanon ug Aramaiko mao ang mga pinulongan nga gigamit sa pagsulat sa bahin sa Bibliya sa wala pa ang unang siglo. Sa ikatulong siglo W.K.P., ang Hebreohanong Kasulatan gihubad ngadto sa Grego, nga nahimong internasyonal nga pinulongan. Ang Kristohanong Kasulatan sa orihinal gisulat diha sa Grego, gawas lamang sa Ebanghelyo ni Mateo. Tungod niini, mahimong mabasa ang Bibliya sa kadaghanang katawhan sa Romanhong Imperyo nga makamaong mobasa ug mosulat, ug kini ilabinang mabatonan sa mga Hudiyo sa Palestina ug niadtong Natibulaag.

Tungod kay daghang tawo ang buot makabaton ug Bibliya, gipakita niini nga kini daling basahon ug ingon man bililhon. Nalabwan niini ang tanang ubang basahon kon hisgotan ang pag-imprenta ug ang sirkulasyon, ug sa panahon sa pagsulat niini nga libro, ang Bibliya nahubad na sa katibuk-an o sa bahin sa kapin sa 3,000 ka pinulongan ug mga diyalekto ug napatik na sa binilyon ka kopya. Gitaho nga kini mabatonan sa mga 90 porsiyento sa populasyon sa yuta diha sa ilang kaugalingong pinulongan.

Gihisgotan sa Bibliya ang daghang kaayohan nga makuha sa pagbasa sa Kasulatan, nga lakip niini mao ang pagpaubos (Deu 17:19, 20), kalipay (Pin 1:3), ug ang pagkasabot sa katumanan sa tagna sa Bibliya (Hab 2:2, 3). Kini nagpasidaan sa mga magbabasa nga magmapilion kon unsay basahon: Dili tanang basahon makapalig-on ug makapahayahay sa hunahuna.—Ecc 12:12.

Gikinahanglan ang tabang sa espiritu sa Diyos aron mabatonan ang tinuod nga katakos sa pag-ila ug pagsabot sa Pulong sa Diyos. (1Co 2:9-16) Aron mabatonan ang pagsabot ug ang ubang mga kaayohan, kinahanglang bukas ang kaisipan sa usa ka tawo samtang basahon niya ang Pulong sa Diyos, nga isalikway ang tanang pagpihig ug namugna nang daan nga mga opinyon; kay kon dili kana himoon ang iyang pagsabot mataptapan, sama sa nahitabo sa mga Hudiyo nga misalikway sa maayong balita nga gisangyaw ni Jesus. (2Co 3:14-16) Dili igo ang taphaw nga pagbasa. Ang nagabasa kinahanglang magbasa niini nga kinasingkasing, maghatag ug bug-os nga pagtagad sa iyang pagtuon sa materyal, nga mamalandong pag-ayo niini, ug maningkamot nga makabaton ug kaayohan gikan niini.—Pr 15:28; 1Ti 4:13-16; Mat 24:15; tan-awa ang PUBLIKONG PAGBASA.

PAGBASOL. Tan-awa ang PAGHINULSOL.

PAGBATO. Ubos sa Balaod, ang usa ka mamumuhat ug daotan nga takos sa silot nga kamatayon kasagarang batoon hangtod mamatay. (Lev 20:2) Kini maoy aron sa 'pagkuha sa daotan gikan sa ilang taliwala.' Ang tibuok Israel makadungog sa silot, ug ang pagkahadlok sa maong daotan nga buhat matisok sa ilang mga kasingkasing. (Deu 13:5, 10, 11; 22:22-24) Sa pagbato sa usa ka mamumuhat ug daotan, ilang gipakita nga sila masiboton alang sa matuod nga pagsimba, mabalak-on nga walay kaulawan nga modangat sa ngalan sa Diyos, ug matinguhaon sa paghupot sa usa ka hinlo nga kongregasyon.

Una pa batoon ang usa ka mamumuhat ug daotan, labing menos duha ka saksi ang mohatag ug magkauyon nga testimonya batok kaniya, ug human niana sila ang unang mobato. (Lev 24:14; Deu 17:6, 7) Tungod sa posibilidad nga mahimong tigpahamtang ug silot, ang usa ka tawo mag-amping gayod sa paghatag ug pamatuod ug kini usab magpugong kaniya sa paghatag ug bakak nga testimonya, kay kon siya masakpan, siya usab patyon ingong bakakon nga saksi.—Deu 19:18-20.

Ang pagbato sagad himoon sa gawas sa siyudad. (Num 15:35, 36; 1Ha 21:13; itandi ang Deu 22:21.) Human niana, ingong pasidaan, ang patayng lawas lagmit ilansang sa usa ka estaka, apan dili pasalopan sa adlaw. Kini ilubong sa samang adlaw.—Deu 21:21-23.

Gihisgotan ni Jesus ang Jerusalem ingong "ang nagapatay sa mga manalagna ug ang nagabato niadtong mga gipadala kaniya." (Mat 23:37; itandi ang Heb 11:37.) Si Kristo mismo gihulga nga batoon. (Ju 8:59; 10:31-39; 11:8) Si Esteban gipatay niining paagiha. (Buh 7:58-60) Didto sa Listra ang panatikong mga Hudiyo 'nagbato kang Pablo ug nagguyod kaniya gawas sa siyudad, nga naghunahunang siya patay na.'—Buh 14:19; itandi ang 2Co 11:25.

Alang sa mga salaod nga may silot nga pagbato, tan-awa ang KRIMEN UG SILOT.

PAGBIAYBIAY. Ang pagpakamenos o pagtamay, pagyubit, o pagyagayaga. Adunay ubayubayng Hebreohanon ug Grego nga mga pulong nga nagpahayag ug lainlaing gibug-aton sa pagbiaybiay, ug ang mga pulong nga gamiton nagdepende sa mga kahimtang. Busa, atong mabasa sa Bibliya ang bahin sa mga tawo nga nagyagayaga, nagyubit, nangyam-id, nagtamay, nagkatawa, o nagbugalbugal sa uban.

Ang mga mabiaybiayon, sa katibuk-an, maoy dulumtanan sa uban. (Pr 24:9) Kon kini sila dili modawat ug pagbadlong, sila makaagom ug katalagman. (Pr 1:22-27) Ug pagkatalamayon gayod niadtong nagyubit sa mga kabos o sa ila mismong mga ginikanan! (Pr 17:5; 30:17) Ang mga mabiaybiayon sagad dili magpatalinghog sa pagbadlong (Pr 13:1) ug dili mahigugma niadtong nagabadlong kanila. (Pr 9:7, 8; 15:12) Bisan pa niana, sila

angayng disiplinahon alang sa kaayohan sa uban. (Pr 9:12; 19:25, 29; 21:11) Inay nga padayong makig-uban sa maong mga tawo nga dili balaan, mas maayo nga papahawaon sila; mas malipayon kadtong dili molingkod uban sa dili-diyosnon nga mga mabiaybiayon.—Sal 1:1; Pr 22:10.

Pagbiaybiay Batok sa mga Alagad sa Diyos. Ang tanang matang sa dili-makataronganong pagbiaybiay naagoman sa matinumanong mga alagad ni Jehova. Si Job sayop nga giakusar nga nagyubit sa uban (Job 11:3), samtang sa pagkatinuod, siya mao ang giyubit, giyagayagaan, ug gihimong kataw-anan tungod sa iyang pagsubay sa dalan sa integridad. (Job 12:4; 17:2; 21:3) Si David giyubit ug giyagayagaan. (Sal 22:7; 35:16) Sa susama, si Eliseo (2Ha 2:23), si Nehemias ug kadtong uban kaniya (Neh 2:19; 4:1), ug ang daghang uban pa "nakaagom sa ilang pagsulay pinaagig mga pagyagayaga" (Heb 11:36). Sa dihang si Haring Ezequias sa Juda nagpadala ug mga magdadagan latas sa tibuok nga mga siyudad sa Epraim ug Manases, nga nag-awhag kanila sa pag-adto sa Jerusalem ug sa pagsaulog sa Paskuwa, daghang indibiduwal ang nagyagayaga ug nagyubit sa mga mensahero. (2Cr 30:1, 10) Sa pagkatinuod, sa ingon niini gitratar sa mga apostata sa duha ka balay sa Israel ang mga manalagna ug mga mensahero sa Diyos hangtod nga silang tanan gihanaw sa kaaligutgot ni Jehova. —2Cr 36:15, 16.

Pagbiaybiay kang Jesus ug sa iyang mga tinun-an. Ingong Alagad ug Manalagna sa Diyos, si Jesu-Kristo giyam-iran, gikataw-an, gibugalbugalan, gipasipalahan, gani giluwaan, panahon sa iyang ministeryo dinhi sa yuta. (Mar 5:40; Luc 16:14; 18:32) Ang Hudiyong mga saserdote ug mga magmamando maoy ilabinang madumtanon sa ilang pagyubit. (Mat 27:41; Mar 15:29-31; Luc 23:11, 35) Ang Romanong mga sundalo miduyog sa pagyagayaga sa dihang siya gitugyan ngadto kanila.—Mat 27:27-31; Mar 15:20; Luc 22:63; 23:36.

Ang mga tinun-an ni Jesu-Kristo giyagayagaan usab sa mga tawong walay kahibalo ug sa mga dili-magtutuo. (Buh 2:13; 17:32) Si apostol Pablo, sa dihang naghisgot bahin sa pagyubit nga naagoman sa iyang mga isigkatinun-an sa mga kamot sa mga Hudiyo, nagpunting pagbalik sa matagnaong larawan sa karaang kapanahonan, diin si Isaac, sa nag-edad ug mga lima ka tuig, giyubit sa 19-anyos nga si Ismael nga iyang igsoon sa amahan, kinsa, tungod sa kasina, "nagbugalbugal" ("nagyagayaga," *KJ, Yg*) kang Isaac. (Gen 21:9) Gihatag ni Pablo ang kapadapatan sa tagna, nga nag-ingon: "Karon kita, mga igsoon, maoy mga anak nga iya sa saad sama kang Isaac. Apan ingon nga kaniadto ang usa nga natawo sa paagi sa unod naglutos sa usa nga natawo sa paagi sa espiritu [ang Diyos nangilabot aron ipahinabo ang pagpanganak kang Isaac], mao man usab karon." (Gal 4:28, 29) Sa ulahi si Pablo misulat: "Sa pagkatinuod, ang tanan nga nagtinguha sa pagkinabuhi uban ang diyosnong pagkamahinalaron kalangkit ni Kristo Jesus pagalutoson usab."—2Ti 3:12.

Paglahutay sa pagbiaybiay uban ang hustong panglantaw. Si Jesu-Kristo dugay nang nasayod nga siya makaagom ug pagbiaybiay o pagyubit ug nga kini mosangko sa pagpatay kaniya. Apan siya nasayod nga ang mga pagpakaulaw sa pagkatinuod maoy batok kang Jehova, kinsa iyang gihawasan, ug kini ilabinang masakit alang kaniya, kay siya 'nagbuhat kanunay sa mga butang nga makapahimuot sa iyang Amahan' (Ju 8:29), ug siya mas nabalaka sa pagbalaan sa ngalan sa iyang Amahan kay sa bisan unsang butang. (Mat 6:9) Busa, "sa gisultihan siya ug pasipala, wala siya mobalos sa pagsultig pasipala. Sa nag-antos siya, wala siya manghulga, apan nagpadayon sa pagpiyal sa iyang kaugalingon ngadto sa usa nga nagahukom sa pagkamatarong." Gipahayag ni apostol Pedro kini nga punto sa dihang misulat ngadto sa mga Kristohanon, ilabina sa mga ulipon, nga nagtambag kanila nga dili tugotang ang maong pagtratar moaghat kanila sa pagbalos; tungod kay si Kristo mao ang ilang panig-ingnan, usa ka "sulondan," matod ni Pedro, "aron [sila] managsunod pag-ayo sa iyang mga tunob."—1Pe 2:18-23; Rom 12:17-21.

Sa usa ka higayon sa iyang buluhaton, si Jeremias nga manalagna sa Diyos miingon, "Ako nahimong kataw-anan sa tibuok adlaw; ang matag usa nagyubit kanako." Sa makadiyot siya naluya ug naghunahuna nga mohunong sa iyang buluhaton sa pagpanagna tungod sa walay puas nga pagpakaulaw ug pagyagayaga. Apan siya nasayod nga maoy 'tungod sa pulong ni Jehova' nga midangat ang pagyubit, ug ang pulong sa Diyos diha sa iyang kasingkasing maoy sama sa nagdilaab nga kalayo nga tungod niini siya dili makaagwanta sa pagpugong. Tungod sa iyang pagkamatinumanon si Jehova nag-uban kaniya "sama sa usa nga makalilisang ang pagkagamhanan," ug si Jeremias napalig-on nga padayong magmaunongon. —Jer 20:7-11.

Sa pagkamatarong, si Job naghupot sa iyang integridad bisan pa sa hilabihang pagbiaybiay. Apan iyang naugmad ang sayop nga panglantaw ug nakahimog sayop, nga tungod niini siya gitul-id. Si Elihu miingon bahin kaniya: "Kinsang tawhana nga lig-on ug lawas ang sama kang Job, nga nagainom sa pagyubit sama sa tubig?" (Job 34:7) Si Job nagmabalak-on kaayo sa iyang kaugalingong pagka-

matarong inay sa pagkamatarong sa Diyos, ug siya nakiling sa pagbayaw sa iyang kaugalingong pagkamatarong labaw kay sa pagkamatarong sa Diyos. (Job 35:2; 36:24) Sa dihang nadungog ang hilabihang pagbiaybiay gikan sa iyang tulo ka "higala," si Job nakiling sa pag-isip nga kini gitumong kaniya inay nga sa Diyos. Tungod niini siya sama sa usa ka tawo nga nagtugyan sa iyang kaugalingon sa pagyubit ug pagbiaybiay ug nahimuot niini, nga naginom niini nga samag nag-inom ug tubig uban ang kalipay. Ang Diyos sa ulahi nagpatin-aw kang Job nga kini nga mga mabiaybiayon sa pagkatinuod nagasultig kabakakan batok sa *Diyos.* (Job 42:7) Sa susama, gisultihan ni Jehova ang manalagnang si Samuel sa dihang ang Israel nangayo ug usa ka hari: "Dili ikaw ang ilang gisalikway, kondili ako ang ilang gisalikway ingon nga hari sa ibabaw nila." (1Sa 8:7) Ug si Jesus miingon sa iyang mga tinun-an: "Kamo pagadumtan sa tanang kanasoran [dili tungod sa inyong kaugalingon, kondili] tungod sa *akong ngalan."* (Mat 24:9) Ang paghinumdom niining mga butanga makatabang sa Kristohanon sa paglahutay sa mga pagbiaybiay uban ang hustong espiritu ug maghimo kaniyang takos sa pagdawat ug ganti tungod sa iyang pagkamalahutayon.—Luc 6:22, 23.

Makataronganong Pagbiaybiay. Ang pagbiaybiay mahimong nahiangay ug makataronganon. Ang usa ka tawo nga walay abanteng panglantaw o wala manumbaling sa maayong tambag lagmit nga mosubay sa binuang nga dalan nga tungod niana mahimo siyang tumong sa pagbiaybiay. Si Jesus naghatag ug usa ka pananglitan sa maong tawo, kinsa nagsugod sa pagtukod ug usa ka torre nga wala una kuwentaha ang galastohon. (Luc 14:28-30) Si Jehova naghimo sa Israel "ingon nga usa ka kaulawan sa [iyang] mga silingan, usa ka yubitonon ug pagayagayagaan sa tanang naglibot" kaniya. Kini makataronganon tungod kay sila masinupakon ug dili masinugtanon sa Diyos, hangtod pa gani sa pagdalag kaulawan sa ngalan sa Diyos taliwala sa mga nasod. (Sal 44:13; 79:4; 80:6; Eze 22:4, 5; 23:32; 36:4, 21, 22) Ang manalagnang si Elias tukmang nagyagayaga sa mga saserdote ni Baal tungod sa ilang paghagit kang Jehova. (1Ha 18:26, 27) Human nga si Senakerib nagtamay ug nagsultig pasipala kang Jehova sa atubangan ni Haring Ezequias ug sa katawhan sa Jerusalem, nabalit-ad ang mga panghitabo; ang pagbiaybiay, pagyubit, pagtamay, ug ang makauulawng kapildihan midangat nganha niining mapahitas-ong Asiryanhon nga hari ug sa iyang kasundalohan. (2Ha 19:20, 21; Isa 37:21, 22) Sa susamang paagi ang Moab nahimong tumong sa pagbiaybiay. (Jer 48:25-27, 39) Ang mga nasod sa yuta misamot pa gayod sa pagbiaybiay sa Diyos, apan gikataw-an ug giyubit sila ni Jehova tungod kay sila mapangahasong misukol sa iyang unibersohanong soberanya, samtang ilang giani ang daotang mga bunga sa ilang binuhatan.—Sal 2:2-4; 59:8; Pr 1:26; 3:34.

Mga Mabiaybiayon sa "Kataposang mga Adlaw." Ang usa ka bahin sa ilhanan nga nagtimaan sa "kataposang mga adlaw" mao ang pagtungha sa "mga mabiaybiayon [sa literal, mga magdudula (sa pagyagayaga)] uban sa ilang mga pagbiaybiay, nga magpahiuyon sa ilang kaugalingong mga tinguha ["kaugalingong mga tinguha alang sa dili-diyosnong mga butang"; Jud 17, 18] ug magaingon: 'Hain na man kining gisaad nga presensiya niya? Aw, sukad sa adlaw nga ang atong mga katigulangan nangatulog sa kamatayon, ang tanang butang nagpadayon nga mao ra gayod sukad sa sinugdan sa kalalangan.'" (2Pe 3:3, 4) Dayag nga wala sila magpatalinghog sa tambag sa Isaias 28:21, 22, nga nagpasidaan sa grabeng kapeligrohan nga maagoman niadtong nagtamay kang Jehova.

"Ang Diyos Dili Kayagayagaan." Si apostol Pablo nagpasidaan sa seryosong kapeligrohan nga nalangkit sa pagsulay sa pagyagayaga sa Diyos, nga mao, ang kapeligrohan nga modangat sa usa nga naghunahuna nga ang mga prinsipyo sa pagdumala sa Diyos mahimong tamayon o maipsotan nga malamposon. Siya misulat ngadto sa mga Kristohanon sa Galacia: "Kay kon ang usa naghunahuna nga siya mahinungdanon samtang siya walay pulos, siya naglimbong sa iyang kaugalingong hunahuna. . . . Ayaw pagpahisalaag: Ang Diyos dili kayagayagaan. Kay bisan unsay ginapugas sa usa ka tawo, kini usab iyang anihon; tungod kay siya nga nagapugas alang sa iyang unod moani ug pagkadunot gikan sa iyang unod, apan siya nga nagapugas alang sa espiritu moani ug kinabuhing walay kataposan gikan sa espiritu."—Gal 6:3-8.

Dinhi gipakita sa apostol nga ang usa ka tawo kinahanglang dili maglimbong sa iyang kaugalingon pinaagig sayop nga paghunahuna sa iyang kaugalingong bili, sa ingon nagsalikway sa Diyos ug sa iyang Pulong. Kinahanglan niyang hinloan ang iyang kinabuhi aron makalakaw siya uyon sa espiritu sumala sa pagtultol sa Pulong. Kon dili niya buhaton kini, apan magpadayon hinuon sa pagpugas alang sa unodnong mga tinguha, iyang 'gidawat ang dili-takos nga kalulot sa Diyos ug gisipyat ang katuyoan niini' ug giisip ang mga sugo sa Diyos ingong talamayon. (2Co 6:1) Iyang gilimbongan ang iyang kaugalingon sa paghunahuna nga siya hilwas. Bisan pa niana, ang Diyos nasayod sa iyang kasingkasing ug magahukom kaniya pinasukad niana.

PAGBITAY. Ilalom sa balaod nga gihatag ni Jehova ngadto sa Israel, ang ubang mga kriminal human patyon lagmit bitayon sa estaka, ingong "tinunglo sa Diyos," nga ipasundayag sa publiko ingong usa ka pasidaang panig-ingnan. Ang usa ka tawong patay nga gibitay sa estaka kinahanglang ilusad sa dili pa moabot ang kagabhion ug ilubong; ang pagpabilin kaniya diha sa estaka sa tibuok gabii maghugaw sa yuta nga gihatag sa Diyos ngadto sa mga Israelinhon. (Deu 21:22, 23) Kini nga lagda gisunod sa Israel bisan pag ang gipatay dili usa ka Israelinhon.—Jos 8:29; 10: 26, 27.

Ang duha ka anak nga lalaki ug lima ka apo nga lalaki ni Saul nga gitugyan ni David ngadto sa mga Gabaonhon aron patyon wala ilubong sa wala pa moabot ang kagabhion. Sila gipasagdan gikan sa pagsugod sa ting-ani sa sebada (Marso-Abril) hangtod nga miabot ang ulan, dayag nga human matapos ang ting-ani. Ang katarongan kon nganong gitugotan ang mga Gabaonhon nga himoon kining lahi nga pamaagi lagmit maoy tungod sa sala sa nasod nga nahimo ni Haring Saul, kinsa nagpatay sa pipila ka Gabaonhon, sa ingon naglapas sa pakigsaad nga gihimo uban kanila ni Josue mga kasiglohan una pa niana. (Jos 9:15) Tungod niini, ang Diyos nagpahinabo nga ang yuta makaagom ug tulo-ka-tuig nga gutom ingong pamatuod sa iyang kasuko. Busa ang mga patayng lawas nga gibitay gipasagdang maladlad hangtod nga gipaila ni Jehova nga ang iyang kapungot nalukmay na pinaagi sa pagpabundak sa ulan aron matapos ang hulaw. Unya gipalubong ni David ang ilang mga bukog, ug human niana "gitugot sa Diyos nga pangaliyupoan siya alang sa yuta." —2Sa 21:1-14.

Ang asoy sa basahon ni Ester nagtaho bahin sa pagbitay sa ubay-ubayng mga tawo. Ang samang Hebreohanong pulong (*ta·lah′,* nga nagkahulogang "bitay") gigamit diha sa matag teksto. Espesipikong giingon nga ang napulo ka anak nga lalaki ni Haman gipatay sa mga Hudiyo, unya gibitay sa pagkasunod adlaw. (Est 9:7-10, 13, 14) Dayag nga mao usab ang gihimo ngadto sa uban nga gibitay, ang ilang patayng mga lawas giladlad atubangan sa publiko tungod kay ang ilang mga salaod maoy mga sala batok sa hari. (Est 2:21-23; 7:9, 10) Ang samang Hebreohanong pulong gigamit sa pagbitay sa pangulong panadero ni Paraon.—Gen 40:22; 41:13.

Ang mga nasod palibot sa Israel kasagarang mas mabangis kay sa mga Israelinhon sa ilang mga paagi sa pagsilot ug sa pagpakaulaw niadtong ilang gipamatay. Sa dihang nailog sa kasundalohan sa Babilonya ang Jerusalem, sila nagpahamtang ug mabangis nga mga silot sa mga hamili, nga nagbitay sa pipila sa mga prinsipe pinaagi "lamang sa ilang kamot."—Lam 5:12.

Si Jesu-Kristo gibitay nga buhi, gilansang sa estaka, tungod sa sugo sa Romanhong kagamhanan sa Palestina. (Ju 20:25, 27) Gipatin-aw ni apostol Pablo nga ang paagi sa kamatayon ni Jesus hinungdanon kaayo alang sa mga Hudiyo, kay "pinaagi sa pagpalit, gipagawas kita ni Kristo gikan sa tunglo sa Balaod pinaagi sa pagkahimong tinunglo inay nga kita, tungod kay kini nahisulat: 'Tinunglo ang matag tawo nga gibitay sa estaka.'" —Gal 3:13; tan-awa ang PAGLANSANG.

Sa duha ka pagtubok nga giasoy sa Bibliya, ang paghikog pinaagig pagbitay mao ang gigamit. Si Ahitopel, ang maluibong magtatambag ni David, naghikog ("nagbitay sa iyang kaugalingon," *LXX*). (2Sa 17:23) Ang gibuhat ni Ahitopel maoy matagnaon bahin sa gibuhat sa usa sa mga apostoles ni Jesus kinsa nahimong maluibon, si Judas Iskariote. (Sal 41:9; Ju 13:18) Si Judas nagbitay usab sa iyang kaugalingon. (Mat 27:5) Lagmit nga ang pisi, o tingali ang sanga sa kahoy nga diha niana gibitay ni Judas ang iyang kaugalingon, nabugto o nabali, ug siya "nahulog nga nag-una ang ulo, mibuto ang iyang tiyan ug nahurot pagkayagyag ang iyang tinai."—Buh 1:18.

PAGBORDA. Kini ang karaang pamaagi sa paggamit ug dagom sa pagtahi sa mga hilo o sa ubang mga materyales nga lainlain ug kolor o mga matang nganha sa usa ka matang sa panapton o panit aron sa paghimog pinaugdo nga dayandayan. Ang nagkalanggikit nga mga disenyo ug mga larawan nga giborda diha sa panapton unang gihisgotan sa Bibliya may kalabotan sa tabernakulo sa Israel. Ang mga artesano sa tabernakulo nga si Bezalel ug Oholiab gipuno ni Jehova sa kaalam sa kasingkasing aron sa paghimo, lakip sa ubang mga butang, sa tanang buluhaton sa usa ka tigborda, nga lahi sa buluhaton sa usa ka maghahabol.—Ex 35:30-35; 38:21-23.

Sa pagsunod sa mga instruksiyon sa Diyos, ang mga kerubin giborda nga may kabatid diha sa mga tabil sa tolda sa tabernakulo, diin kini nga mga larawan makita diha sa sulod sa mga lawak sa Balaan ug sa Labing Balaan. (Ex 26:1; 36:8) Ang mga kerubin giborda usab diha sa kortina nga nag-ulang niini nga mga lawak sa tabernakulo.—Ex 26:31-33; 36:35.

Sa paghimo sa epod nga gisul-ob sa hataas nga saserdote, gisalsal ang mga palid nga bulawan nga gihimong nigpis nga mga pligo, nga gitabastabas ingong mga hilo "aron ilakip paggama uban sa asul nga hilo ug sa balhibo sa karnero nga

Mga Diyos sa Kanasoran

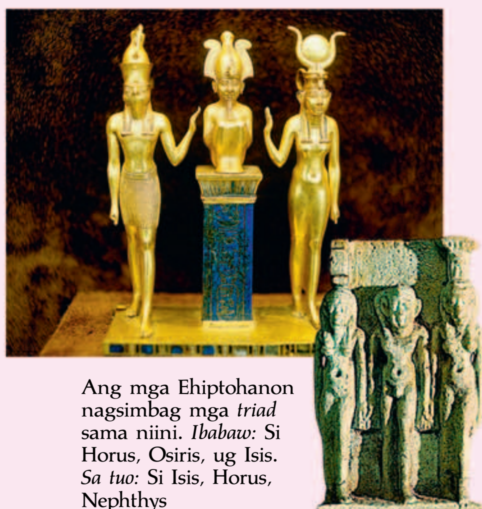
ANG balaod ni Jehova nga iyang gihatag sa Israel nagdili sa paghimog mga larawan alang sa pagsimba. Ang matuod nga Diyos maoy Espiritu, ug ang paghimo ug bisan unsang larawan aron sa paghawas Kaniya dili gayod angay. Sa kasukwahi, daghang larawan sa mga diyos sa ubang karaang kanasoran ang nakubkoban. Kini mao lamay "binuhat sa kamot sa tawo, sa kahoy ug bato." (Deu 4:28) Kini "walay-bili nga mga diyos," ingon sa gipahayag sa Bibliya, nga walay mga mata nga makakita ni mga igdulungog nga makadungog niadtong nagasimba niini. (1Cr 16:26; Sal 115:4-8) Karong adlawa kini maoy mga relikyas na lamang diha sa mga museyo. Bisan pa niana, kini nagpadayag ug dako maylabot sa mga sinugdanan sa relihiyosong mga tinuohan nga kaylap karong adlawa.

Ang mga *triad* (tinagutlong mga diyos) sa mga relihiyon nagsugod sa Babilonya. Kining papan nga bato nagpakita sa usa ka ampoanan sa Babilonyanhong diyos-adlaw nga si Shamash, uban sa mga simbolo sa usa sa maong *triad:* ang bulan (alang sa diyos nga si Sin), ang adlaw (alang kang Shamash), ug usa ka bituon (alang kang Ishtar)

Si Asur nga pangunang diyos sa mga Asiryanhon gipakita niining karaang timbre nga siya may tulo ka ulo (ibabaw sa mga pako)

Ang mga Ehiptohanon nagsimbag mga *triad* sama niini. *Ibabaw:* Si Horus, Osiris, ug Isis. *Sa tuo:* Si Isis, Horus, Nephthys

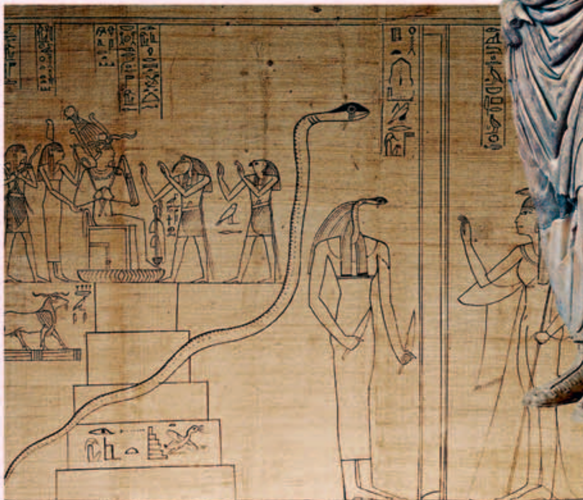
Sama gayod sa Madonna ug bata sa Kakristiyanohan, ang inahan-anak nga larawan sa Ehipto (si Isis ug ang masuso nga si Horus) gisimba

Ang napulo ka hampak sa Ehipto nagyagyag sa pagkawalay mahimo sa idolong mga diyos niini. Ang unang hampak—paghimo sa Nilo nga dugo—nagpakaulaw kang Hapi (ibabaw sa wala, ang diyos sa Nilo). Ang diyosa nga si Heqt, nga kaniya ang baki maoy sagrado (ibabaw sa tunga), wala makatabang sa mga Ehiptohanon sa dihang ang ikaduhang hampak nagpuno sa maong yuta sa mga baki. Ang kamatayon sa panganay panahon sa ikanapulong hampak mao ang labing malaglagon sa tanan, sanglit ang anak nga lalaki ni Paraon giisip nga anak ni Amon-Ra, nga gihawasan sa usa ka laking karnero (ibabaw sa tuo)

Dugay na kanhi sa wala pa ang Kristiyanidad, ang *crux ansata*, ang Ehiptohanong krus, giisip ingong sagrado

Ang halas gigamit sa pagsimba. Ang usa ka obra sa Ehipto (tumoy sa wala) naghulagway sa duha ka nag-ikis nga bitin nga gikuptan sa diyos nga anaa sa wala, sa usa ka dakong bitin diha sa dakong bahin sa hulagway, ug sa usa ka diyosa nga may ulo nga bitin diha sa tuo. Ang Gregong estatwa ni Asclepius (wala) adunay halas usab. Makaiikag, ang Bibliya naghisgot nga si Satanas migamit ug halas ingong iyang tigpamaba (Gen 3:1-15; Pin 12:9)

ANG kasaysayan sa Tiro naghatag ug talagsaong pananglitan bahin sa katumanan sa tagna sa Bibliya. Una, ang siyudad sa Tiro napukan; dayon ang pulo nga siyudad nalaglag. Ang duha ka hitabo pulos gitagna.

Sa mga adlaw ni David ug Solomon, managhigala ang Israel ug Tiro. (1Cr 14:1; 1Ha 9:10, 11) Apan ang mga taga-Tiro maoy mga magsisimba ni Melkart ug Astarte. Ang Tiro mahiligon sa komersiyo. Sa dihang kini miuswag, kini nahimong garboso. Kini nagmasukihon kang Jehova, ug gitagna sa mga manalagna ni Jehova ang katalagman batok sa Tiro.

Gilikosan ni Nabucodonosor II ang siyudad. Pinasukad sa militaryong panglantaw, human sa daghang katuigan morag kawang nga ipadayon ang paglikos niini. Apan kini iyang gipadayon hangtod nga napukan ang Tiro human sa 13 ka tuig, sa ingon natuman ang tagna sa Bibliya nga nagngalan kaniya ingong mananakop niini.—Eze 26:7-12.

Sa ulahi, gitagna pag-usab ni Zacarias ang pagkagun-ob sa Tiro, apan niining higayona kini maoy batok sa pulo nga siyudad. Aron makaabot niini, gipahakot ni Alejandrong Bantogan ang mga ginun-ob sa karaang siyudad sa Tiro aron makahimog gipalapaw-sa-tubig nga agianan; gitukod niya ang dagkong panglikos nga mga torre. Bisag gitukod sa Tiro ang mga paril niini nga 46 m ang gihabogon (150 p), ang tagna natuman. —Zac 9:3, 4; Eze 26:4, 12.

Usa ka talan-awon sa Tiro gikan sa itaas, uban ang dapit nga naglibot sa gipalapaw-sa-tubig nga agianan, nga karon natambakan na

Mga sedro sa Lebanon. Si Hiram nga hari sa Tiro nagsuplay ug kahoyng sedro alang sa pagtukod sa templo sa Jerusalem

Si Melkart, usa sa mga diyos sa karaang Tiro, ingon sa gihulagway diha sa usa ka plata nga sensilyo nga tetradrakma (siklo) sa Tiro

Modelo sa usa ka matang sa barko nga pangnegosyo nga lagmit gigamit sa karaang Tiro

Ang mga baligya sa karaang Tiro: garing, lana, bililhong mga metal, kahoy, ug panapton nga tininag morado

Imperyo sa Roma

ANG Roma gihubit diha sa tagna sa Bibliya ingong usa ka mananap nga "makahahadlok ug makalilisang ug talagsaon ang pagkakusganon," nga may mga ngipon nga puthaw. (Dan 7:7) Kini ang imperyo nga gitugotan ni Jehova sa paglaglag sa Jerusalem niadtong 70 K.P.

Gitugotan sa Roma ang halos tanang matang sa relihiyosong buhat, basta kadtong nagbuhat niini moapil usab sa pagsimba sa emperador. Kini nga pagsimba sa emperador giisip nga usa ka hinungdanong butang aron mahiusa ang imperyo. Busa ang bisan kinsa nga dili makigbahin niini giisip nga mga kaaway sa estado. Ang mga Kristohanon wala makigbahin sa maong pagsimba. Busa, bisan tuod sila maoy matinud-anong mga lungsoranon, ang mga Kristohanon sagad nahimong tumong sa mapintas nga paglutos. Lakip niadtong nagsugo sa maong paglutos mao ang mga emperador nga si Nero, Domitian, Marcus Aurelius, ug Diocletian. Si Poncio Pilato, usa ka Romanong gobernador sa Judea, sa dihang gipit-os sa relihiyosong mga lider sa mga Hudiyo, nagsugo pa gani sa pagpapatay kang Jesu-Kristo, nga nagbuhat niadto tungod sa politikanhong mga intereses.

PANGUNANG MGA SIYUDAD

Roma: Ang kasadpang kaulohan sa imperyo; human sa 395 K.P., ang imperyo nabahin, nga parehong may mga emperador didto sa Roma ug sa Constantinople; ang Imperyo sa Sidlakan milungtad pa ug halos usa ka libo ka tuig human sa Imperyo sa Kasadpan

Constantinople: Gibalhin ni Constantino ang kaulohan sa imperyo gikan sa Roma ngadto sa Byzantium, nga iyang giilisdan ug ngalan aron sa pagpasidungog sa iyang kaugalingon

Dagat Atlantiko
BRITANNIA
GERMANIA
GAUL
ESPANYA
ITALYA
Roma
Constantinople
Itom nga Dagat
Dagat Caspian
GRESYA
Efeso
Cartago
Dagat Mediteranyo
Suba sa Tigris
Suba sa Eufrates
Antioquia
Cirene
Jerusalem
Alejandria
APRIKA
EHIPTO

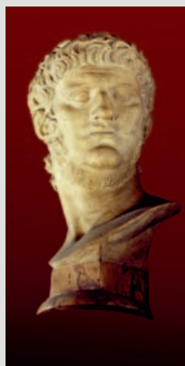
Si Agusto Cesar. Si Jesus natawo panahon sa iyang pagmando

Si Tiberio Cesar, ingon sa gihulagway diha sa usa ka sensilyo. Ang pagpatay kang Jesus nahitabo panahon sa paghari ni Tiberio

Si Claudio Cesar, kinsa naghingilin sa mga Hudiyo gikan sa Roma

Si Cesar Nero, nga sa iyang atubangan gihusay si apostol Pablo

Si Vespasian. Sa panahon sa iyang pagmando ang Jerusalem ug ang templo niini gilaglag

Si Tito, anak nga lalaki ni Vespasian, ingon sa makita diha sa usa ka Romanhong sensilyo. Siyam ka tuig human laglaga ang Jerusalem, siya nahimong emperador

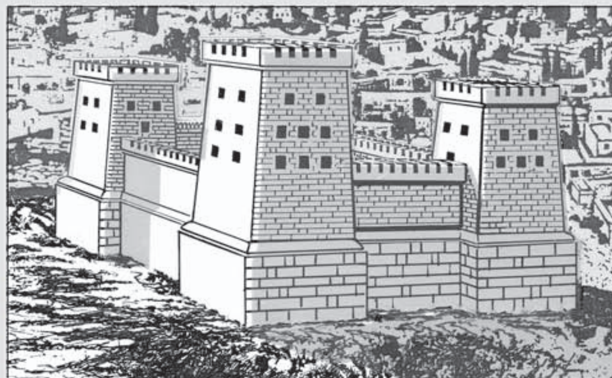
Si Domitian. Ang opisyal nga paglutos sa mga Kristohanon miabot sa kinapungkayan niini panahon sa iyang pagmando, dayag nga miresulta sa pagkadestiyero ni apostol Juan

Mga kagun-oban sa Romanhong agianan sa tubig didto sa Cesarea. Kining dunggoanan nga siyudad, nga gitukod ni Herodes nga Bantogan, mao ang opisyal nga puloy-anan sa Romanong mga prokurador nga nagmando sa Judea

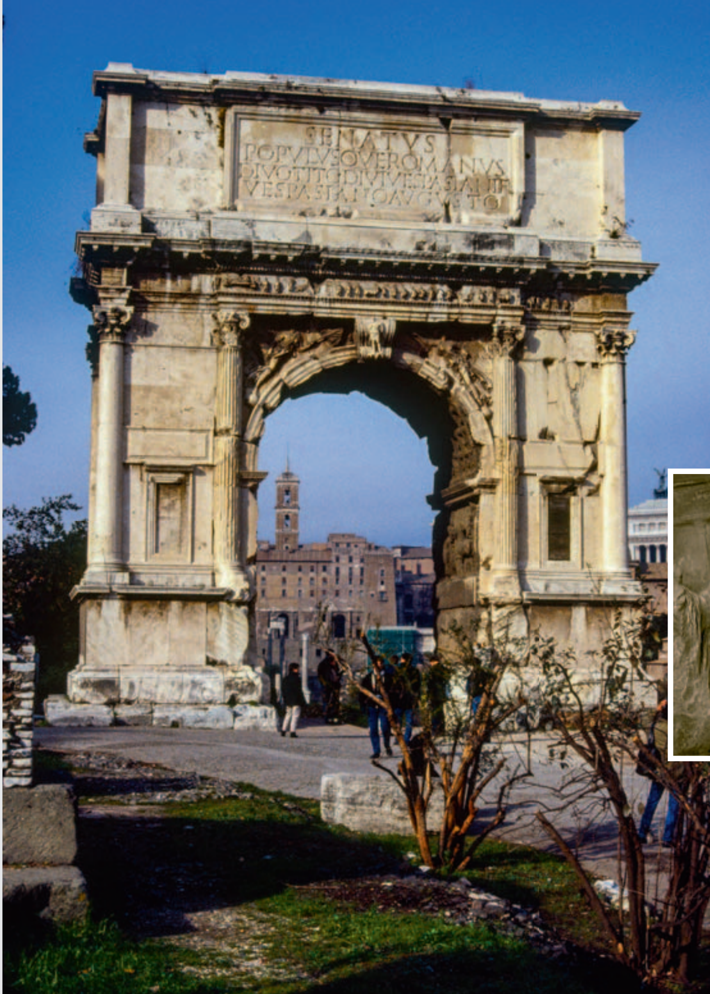
Kini nga mga haligi nga makita sa karaang Samaria nagpamatuod sa Romanhong impluwensiya didto

Usa ka larawan sa Torre (Kuta) sa Antonia. Kini nga torre nahimutang sa amihanan-kasadpang eskina sa sawang sa templo sa Jerusalem ug gigamit sa mga Romano aron sa pagbantay sa mga kalihokan sa dapit sa templo

Usa ka modelo sa *hippodrome*, o lumbaanan sa mga kabayo, nga dayag nga gitukod ni Herodes nga Bantogan didto sa Jerusalem. Sama sa Romanhong paagi, dihay mga lumba sa karo dinhi ug ang hinukman nga mga tawo paawayon sa mapintas nga mga mananap

Ang Arko ni Tito sa Roma nagpahinumdom sa kadaogan sa Roma batok sa Jerusalem niadtong 70 K.P.; usa ka linilok sa sulod nga bahin (ubos) nga nagpakita sa Romanong mga sundalo nga nagdala sa sagradong mga sudlanan gikan sa templo

Mga kagun-oban sa Kolesiyo sa Roma. Kini nagpabilin ingong usa ka pahinumdom sa mabangis nga kalingawan nga popular sa karaang Roma

Usa ka halaran nga gigamit sa pagsimba kang Cesar. Tungod kay ang mga Kristohanon dili mosunog ug insenso alang sa emperador, sila nahimong tumong sa mapintas nga paglutos

Sayong Bahin sa Tawhanong Kinabuhi ni Jesus

ANG rekord sa Bibliya sa sayong bahin sa tawhanong kinabuhi ni Jesus maoy mubo apan espesipiko. Dili kini hinanduraw nga estorya kondili maoy makasaysayanhong kamatuoran. Kini naglakip sa mga dapit nga mahimong duawon bisan karon—Betlehem, Ehipto, Nasaret, ug Jerusalem. Ang pagpetsa sa Bibliya ug ang pagpatin-aw sa mga hitabo naglangkit sa prominenteng mga tawo sama kang Cesar Agusto, Gobernador Quirinio, Haring Herodes nga Bantogan, ug Arquelao—silang tanan nailhan diha sa sekular nga kasaysayan.

Ibabaw: Hulagway sa Betlehem, diin natawo si Jesus. *Ubos:* Usa ka drowing nga naglarawan sa mga panghitabo sa iyang pagkatawo

Usa ka modelo sa palasyo ni Herodes nga Bantogan, nga karon gidispley sa Jerusalem. Si Haring Herodes mao ang misulay sa pagpapatay sa batang si Jesus

Bronseng sensilyo nga gipagama ni Herodes nga Bantogan ug nagbaton sa iyang ngalan

Usa ka bronseng sensilyo ni Arquelao. Sa dihang nadunggan ni Jose nga si Arquelao maoy nagmando sa Judea, iyang gipapuyo ang iyang pamilya sa gawas sa hurisdiksiyon ni Arquelao, didto sa Nasaret

Usa ka modelo sa gitukod pag-usab nga dapit sa templo nga lagmit maoy dagway sa templo sa unang-siglong Jerusalem

Sa nag-edad ug 12 anyos, si Jesus didto sa templo sa Jerusalem, naglingkod taliwala sa mga magtutudlo ug nagpatalinghog kanila ug nangutana kanila

En Nasira (Nazerat) sa Galilea, ang posibleng dapit sa karaang Nasaret, diin nagdako si Jesus

Ingong batan-ong lalaki sa Nasaret, si Jesus namanday ubos sa pagdumala sa iyang amaama

Yutan-ong Ministeryo ni Jesus

ANG ministeryo ni Jesu-Kristo nakaimpluwensiya pag-ayo sa mga kinabuhi sa katawhan sa matag bahin sa kalibotan. Wala tugoti ni Jesus nga siya mabalda gikan sa iyang tumong. Matod pa niya: "Kinahanglan nga . . . ipahayag ko ang maayong balita sa gingharian sa Diyos, tungod kay alang niini gipadala ako."—Luc 4:43.

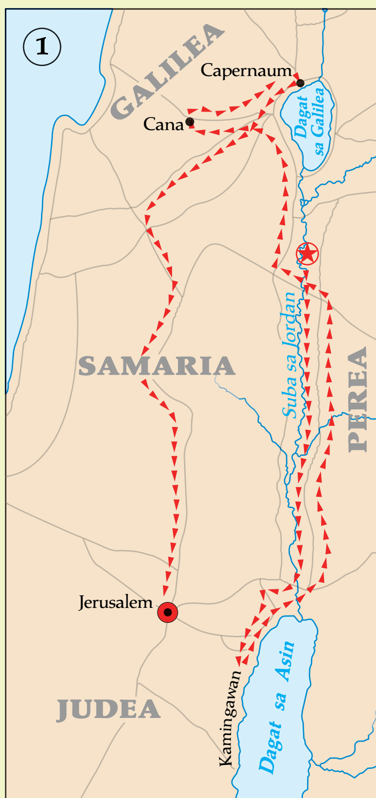
Ingon sa gipakita diha sa mga mapa, iyang gikobrehan ang usa ka dakong teritoryo—kasagaran nagbaktas. Maylabot sa kapistahan sa mga Hudiyo, siya mihimog regular nga mga pagpanaw ngadto sa Jerusalem panahon sa iyang ministeryo. Ang mga pagpanaw nga espesipikong gihisgotan diha sa mga Ebanghelyo gipakita diha sa among mga mapa. Gikan sa Jerusalem siya mibiya aron kobrehan ang mga teritoryo sa Judea. Apan siya migahin ug dakong bahin sa iyang panahon didto sa Galilea, nga naghatag sa tibuok lalawigan ug bug-os nga pagpamatuod. Tungod sa iyang ministeryo siya nakaabot usab sa katawhan sa mga rehiyon sa Tiro ug Sidon, latas sa Decapolis, ug ngadto sa Perea. Siya bug-os nga nagpamatuod sa kamatuoran, nga nagbilin ug maayong sumbanan alang sa iyang mga sumusunod.—Ju 18:37; Buh 1:8; Mat 28:19, 20.

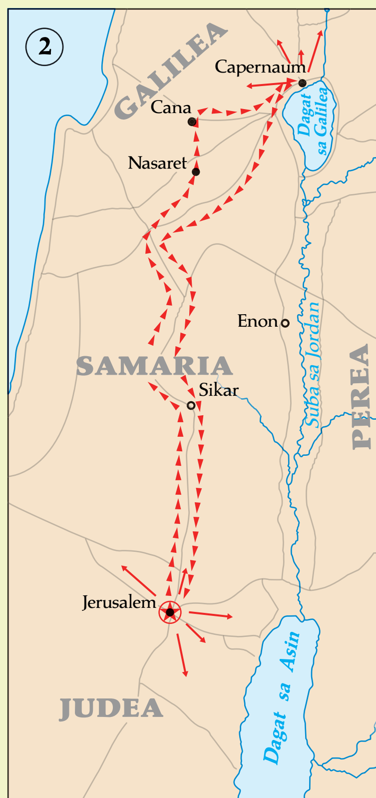

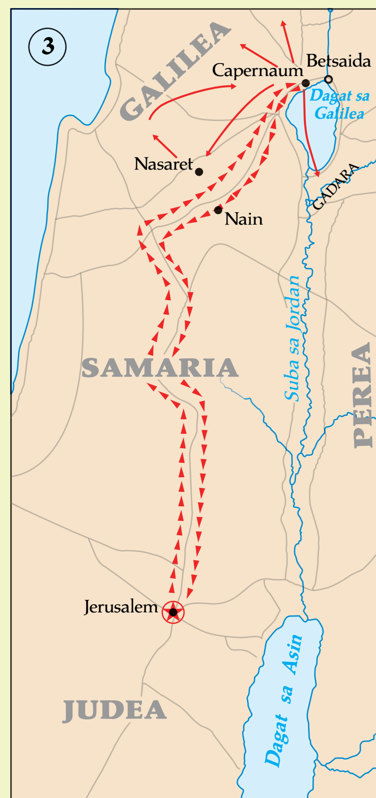
PANGUNANG MGA DAPIT

Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Betania	Ju 11:1, 38-44; 12:1-9; Luc 24:50, 51
Betfage	Mat 21:1-9
Betsaida	Luc 9:10-17; Mar 8:22-26; Ju 1:44
Cana	Ju 2:1-11; 4:46-54
Capernaum	Luc 4:31-41; Mar 2:1-12; Mat 8:5-13; 17:24–18:35
Cesarea Filipos	Mat 16:13-20
Corasin	Mat 11:20-22
Decapolis	Mar 5:18-20; 7:31–8:9
Emmaus	Luc 24:13-32
Epraim	Ju 11:54
Gadara	Mat 8:28-34
Jerico	Luc 18:35–19:27
Jerusalem	Ju 2:13–3:21; 5:1-47; 7:14–10:39; Mat 21:6–26:5; 26:14–28:15
Jordan (Suba)	Mat 3:13-17
Kamingawan	Mat 4:1-11
Nain	Luc 7:11-17
Nasaret	Luc 4:16-30; Mar 6:1-6
Sidon	Mar 7:24-30
Sikar	Ju 4:5-42
Tiro	Mat 15:21-28

MGA YUGTO NGA GIKOBREHAN SA MGA MAPA

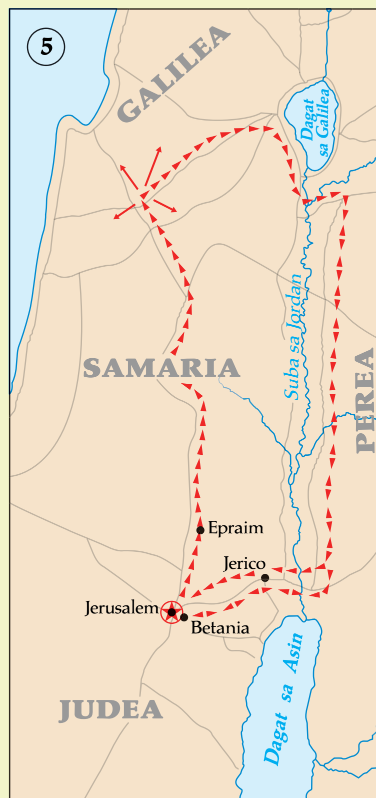
1: Gikan sa tinghunlak sa 29 K.P. hangtod sa Paskuwa sa 30 K.P.

2: Human sa Paskuwa sa 30 K.P. hangtod sa Paskuwa sa 31 K.P.

3: Human sa Paskuwa sa 31 K.P. hangtod sa pagkahuman sa Paskuwa sa 32 K.P.

4: Human sa Paskuwa sa 32 K.P. hangtod sa Pista sa Pagpahinungod sa 32 K.P.

5: Human sa Pista sa Pagpahinungod sa 32 K.P. hangtod sa Nisan 14, 33 K.P.

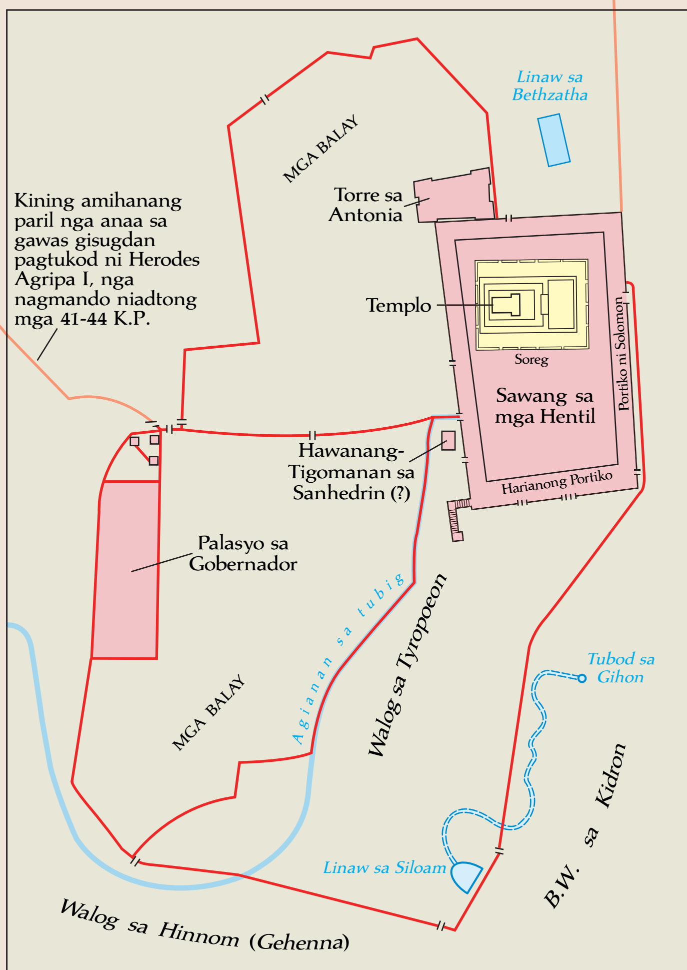
ANG Jerusalem nga naglungtad karong adlawa dako na kaayog kausaban kon itandi niadtong unang siglo. Bisan pa niana, pinasukad sa arkeolohikanhong panukiduki, posibleng matukod pag-usab ingong usa ka modelo ang pipila ka pangunang mga bahin sa siyudad. Kini makatabang sa mga estudyante nga mahanduraw ang mga panghitabo nga nahitabo didto maylabot sa ministeryo ni Jesus ug sa iyang mga apostoles.

Sa dihang didto sa Jerusalem sa mga panahon sa kapistahan, si Jesus didto nanudlo sa dapit sa templo diin anaa ang mga tawo. (Ju 7:14, 28; 18:20) Human sa iyang kamatayon ug pagkabanhaw, ang iyang mga tinun-an ‘nagpuno sa Jerusalem sa ilang pagtulon-an.’ (Buh 5:28) Gikan sa Jerusalem, ang ilang pagsangyaw sa kadugayan mikaylap hangtod sa “kinalay-ang bahin sa yuta.”—Buh 1:8.

Ang buluhaton ni Jesus ug sa iyang mga tinun-an nagpresentar sa nasod ug usa ka hinungdanong isyu: Dawaton ba nila ang usa nga gipadala ni Jehova ingong Mesiyas? Ilhon ba nila nga gikinahanglan nila ang Gingharian sa Diyos? Bisan tuod nga ang pipila mituo kang Jesus, ang kadaghanan wala mosanong. Ang pagkadili-matinuohon sa nasod sa kataposan mitultol sa paglansang kang Jesus, nga nahitabo uban ang pagpaluyo sa kadaghanan didto sa Jerusalem. Ingong resulta, ang kalaglagan midangat sa siyudad niadtong 70 K.P., ingon sa gitagna ni Jesus.—Luc 19:41-44.

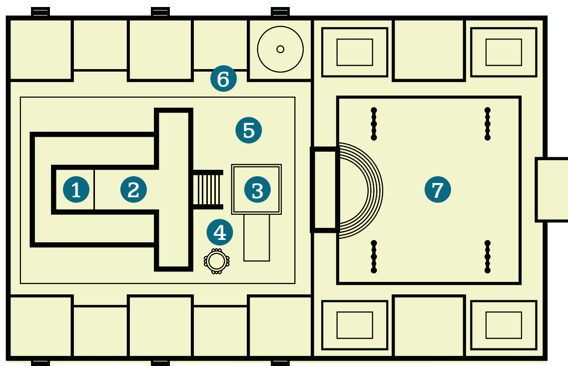
PANGUNANG MGA DAPIT
Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Sawang sa mga Hentil (?)	Ju 2:13-17; Mat 21:12, 13
Portiko ni Solomon	Ju 10:22-39; Buh 3:11–4:3; 5:12
Soreg	Efe 2:14, ptn sa *Rbi8*
Torre (Kuta) sa Antonia	Buh 21:34–22:29; 23:10, 11, 16-30
Palasyo sa Gobernador	Ju 18:28–19:16
Hawanang-Tigomanan sa Sanhedrin	Luc 22:66-71; Buh 4:5-22; 5:27-41; 6:12–7:57; 22:30–23:10
Linaw sa Bethzatha	Ju 5:1-9
Linaw sa Siloam	Ju 9:6-11
Walog sa Hinnom	Mar 9:47, 48; San 3:6

MGA BAHIN SA TEMPLO

1. Labing Balaan
2. Balaan
3. Halaran sa Halad-nga-Sinunog
4. Dagatdagat nga Hinulma nga Metal (Inumol nga Dagatdagat)
5. Sawang sa mga Saserdote
6. Sawang sa Israel
7. Sawang sa Kababayen-an
8. Sawang sa mga Hentil
9. Ali (Soreg)
10. Harianong Portiko
11. Portiko ni Solomon
12. Torre (Kuta) sa Antonia

Ang templo sa Jerusalem ingon sa makita tingali niadtong unang siglo

Ang mga Pariseo nagsuhol ug mga tawo aron sa pagbitik kang Jesus bahin sa isyu sa pagbayad ug buhis ngadto sa Roma

Usa ka denario nga may hulagway ni Tiberio Cesar

tininag morado ug sa hilo nga sanag-pula gikan sa *coccus* ug sa pino nga lino, ingong gama sa usa ka tigborda." (Ex 39:2, 3; 28:6) Sa susama, ang "gama sa usa ka tigborda" gilakip sa (*gipadayon sa panid 545*) (*sumpay sa panid 528*) dihang gihimo ang "tabon sa dughan sa paghukom" sa hataas nga saserdote.—Ex 28:15; 39:8.

Ang awit sa kadaogan ni Barak ug Debora naghulagway sa inahan ni Sisera ingong nagpaabot kaniya nga mahiuli gikan sa pagpakiggubat sa Israel dala ang mga inagaw sa gubat nga naglakip sa binordahan nga mga besti. (Huk 5:1, 28, 30) Tungod sa gugma ni Jehova, mahulagwayon niyang gibestihan ang Jerusalem sa mahalong "binordahang besti." Apan ang idolatrosong mga molupyo niini dayag nga migamit sa literal nga binordahang mga besti aron sa pagtabon sa mga larawan sa lalaki nga ngadto niini siya gihulagway nga namampam. (Eze 16:1, 2, 10, 13, 17, 18) Gitagna usab ni Jehova pinaagi kang Ezequiel nga, sa pagkapukan sa adunahang Tiro diha sa mga kamot sa Babilonya, ang 'mga pangulo sa dagat' nga gipalagpot gikan sa trono 'maghubo sa ilang binordahan nga mga besti.'—Eze 26:2, 7, 15, 16.

PAGBUHIS. Usa ka pagtasal (labot sa salapi, manggad, o trabaho) nga gitakda niadtong may awtoridad nganha sa mga tawo o sa kabtangan. Ang lainlaing matang sa mga pagbuhis dugay na nga gihimo aron suportahan ang mga serbisyo sa gobyerno, publikong mga opisyal, ug usab ang mga saserdote. Ang mga buhis nga gipangayo kanhi naglakip sa ikapulo, tributo, bayranan, buhis por ulo, ug buhis gikan sa nagkalainlaing mga paninda, mga butang nga gieksportar o giimportar, ug mga manggad nga gipasulod sa mga negosyante diha sa nasod.

Mga Buhis Alang sa Sangtuwaryo ni Jehova. Ang pag-alagad diha sa sangtuwaryo gisuportahan pinaagig pagbuhis. Ang obligadong paghatag ug ikapulo mao ang pangunang tinubdan aron masustentohan ang Aaronikong mga saserdote ug mga Levihanon, ug labing menos sa usa ka okasyon, sila makadawat ug bahin sa mga inagaw sa gubat sumala sa buhis nga gitakda ni Jehova. (Num 18:26-29; 31:26-47; tan-awa ang IKAPULO.) Gisugo usab ni Jehova si Moises nga human sa iyang pagsenso, ang matag tawo nga narehistro mohatag ug tunga sa siklo ($1.10) ingong "amot alang kang Jehova," diin gigamit kini alang sa tolda nga tagboanan. (Ex 30:12-16) Mopatimaw nga nahimong batasan sa mga Hudiyo nga mohatag ug tinong kantidad kada tuig, bisan tuod ang pagsenso wala himoa kada tuig. Pananglitan, si Jehoas nagsugo nga dad-on ang "sagradong buhis nga gisugo ni Moises." (2Cr 24:6, 9) Ang mga Hudiyo sa panahon ni Nehemias nag-obligar sa ilang kaugalingon sa pagbayad ug ikatulo ka bahin sa usa ka siklo (mga $0.75) kada tuig alang sa pag-alagad sa templo.—Neh 10:32.

Sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, ang mga Hudiyo nagbayad ug duha ka drakma alang sa templo. Sa dihang gipangutana kon uyon ba si Jesus niini nga pagbuhis, si Pedro mitubag nga si Jesus uyon niini. Sa ulahi, sa paghisgot sa maong butang, gipunting ni Jesus nga ang mga hari wala mangayog buhis sa ilang mga anak, sanglit ang mga anak maoy sakop sa harianong panimalay nga alang kanila gikolekta ang mga buhis. Apan, bisan tuod mao ang bugtong nga Anak sa Usa nga gisimba didto sa templo, si Jesus, aron dili makapandol sa uban, nagtino nga mabayran ang buhis.—Mat 17:24-27.

Mga Buhis nga Gipangayo sa mga Magmamando. Sa dihang natukod ang gingharian sa Israel, ang mga buhis, lakip ang ikapulo sa panon sa mga hayop ug sa abot, gipangayo aron suportahan ang hari, ang iyang panimalay, ug ang lainlaing mga opisyal ug mga alagad diha sa kagamhanan. (1Sa 8:11-17; 1Ha 4:6-19) Sa kataposan sa paghari ni Solomon, ang pagpaapil alang sa pinugos nga trabaho ug ang pagsuportar sa kagamhanan nahimong bug-at nga palas-anon sa katawhan nga tungod niana sila mihangyo sa anak nga lalaki ug manununod ni Solomon nga si Rehoboam, nga pagaanon 'ang malisod nga pag-alagad ug ang mabug-at nga yugo.' Tungod kay si Rehoboam wala magpatalinghog niini, ang napulo ka tribo natukmod sa pag-alsa.—1Ha 12:3-19; tan-awa ang PINUGOS NGA PAG-ALAGAD; PINUGOS NGA TRABAHO.

Sa dihang nailalom sa langyawng pagmando, ang mga Israelinhon nailalom sa lain pang mga matang sa pagbuhis. Pananglitan, sa dihang si Paraon Neko naghimo kang Jehoiakim nga iyang basalyo ug nagpahamtang ug bug-at nga multa o tributo sa Juda, gipangayo ni Jehoiakim ang gikinahanglang pondo pinaagi sa pagpabayad sa iyang mga sakop ug tinong kantidad "sumala sa bayranan sa buhis sa matag usa."—2Ha 23:31-35.

Sulod sa Persianhong yugto, ang mga Hudiyo (gawas sa mga saserdote ug sa ubang nag-alagad sa sangtuwaryo, kinsa gipahigawas ni Artajerjes Longimanus sa pagbayad ug buhis) kinahanglang mobayad ug buhis (Aramaiko, *mid·dahʹ* o *min·dahʹ*), tributo (*belohʹ*), ug bayranan (*halakhʹ*). (Esd 4:13, 20; 7:24) Ang *mid·dahʹ* gituohan nga nagtumong sa personal nga buhis sa mga

indibiduwal; ang *beloh′* nagtumong sa buhis sa mga paninda, sa buhis sa mga manggad nga gibaligya sulod sa nasod; ug ang *halakh′* nagtumong sa bayranan nga ibayad sa mga magpapanaw diha sa mga estasyonan sa dalan o sa mga tabokanang suba. Ang *mid·dah′* (gihubad nga "tributo" sa *AS, KJ, NW* diha sa Neh 5:4) lagmit nga taas kaayo nga buhis, sanglit daghang Hudiyo ang kinahanglang mangutang ug salapi aron makabayad niini. Gawas pa sa pagbayad sa mga buhis nga gipangayo sa mga Persianhon, ang mga Hudiyo sa naandan kinahanglang mobayad usab ug buhis aron sa pagsuportar sa gobernador.—Neh 5:14, 15.

Sa unang siglo K.P., ang mga Hudiyo nayugot pag-ayo sa pagbayad ug mga buhis, dili lamang tungod sa korapsiyon nga kaylap taliwala sa mga maniningil ug buhis kondili tungod usab kay kini magpugos kanila sa pag-ila sa ilang pagkasakop sa Roma. (Tan-awa ang MANININGIL UG BUHIS.) Bisan pa niana, gipakita ni Jesu-Kristo ug ni apostol Pablo nga husto ang pagbayad ug mga buhis ngadto kang "Cesar," o sa "labaw nga mga awtoridad." (Mat 22:17-21; Rom 13:1, 7; tan-awa ang CESAR [Ang Diyos ug si Cesar].) Lakip sa nagkalainlaing matang sa mga buhis nga gihisgotan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan mao ang *te′los* (dili-direktang buhis, bayranan, o tributo; Mat 17:25; Rom 13:7). Gihisgotan usab ang *ken′sos* (ang buhis por ulo; Mat 17:25; 22:17, 19; Mar 12:14) ug ang *pho′ros* (usa ka terminong lapad ug kahulogan nga gituohang nagtumong sa buhis nga gipangayo alang sa mga balay, yuta, ug sa mga tawo; Luc 20:22; 23:2).

PAGBUNAL. Ang Moisesnong Balaod naglatid ug silot pinaagi sa pagbunal. Kini maoy pinaagi sa usa ka bunal o garote. Ang mga maghuhukom mao ang magbuot sa gidaghanon sa mga hampak nga ihatag sumala sa sala nga nahimo, nga nagtagad usab sa motibo, mga sirkumstansiya, ug uban pa. Ang posisyon gilatid: "Ang maghuhukom magpahapa kaniya ug ipahampak siya sa iyang atubangan sa gidaghanon nga tugbang sa iyang daotang buhat." Ang silot limitado sa 40 ka hampak. (Deu 25:2, 3) Ang katarongan sa paglimite niini maoy tungod kay kon masobrahan kini, ang tawo nga gihampak mamahimong tinamay sa mga mata sa iyang katagilungsod. Kini maoy usa sa mga pananglitan nga nagpakitang ang Balaod nga gihatag pinaagi kang Moises wala magtugot sa mapintas o hinobrang pagsilot. Ang katuyoan sa maong pagsilot mao ang pagtul-id, dili mapanimaslon ug mapintas sama sa mga silot nga gipahamtang sa ubang mga nasod. Ang nagbunal pagasilotan kon siya mosobra sa legal nga gidaghanon sa mga hampak. Busa, gilimitehan sa mga Hudiyo ang hampak kutob sa 39, aron dili mosobra sa gilatid nga gidaghanon ug sa ingon maglapas sa balaod.—2Co 11:24.

Ang Hebreohanong agalon gitugotan sa paghampak sa iyang ulipong lalaki o babaye pinaagig bunal kon ang ulipon dili masinugtanon o rebelyoso. Apan kon ang ulipon mamatay tungod sa pagbunal, ang agalon pagasilotan. Apan, kon human sa pagbunal ang ulipon mabuhig usa o duha pa ka adlaw, kini maoy pamatuod nga nagpakitang ang agalon walay intensiyon diha sa iyang kasingkasing sa pagbuno kaniya. Siya may katungod sa pagpahamtang ug disiplina, tungod kay ang ulipon "iya man nga salapi." Dili gayod bug-os daoton sa usa ka tawo ang iyang kaugalingon ug bililhong propiedad, nga tungod niana siya mawad-an hinuon niini. Lain pa, kon ang ulipon mamatay sa paglabay sa usa ka adlaw o kapin pa, dili matino kon ang kamatayon resulta ba sa pagbunal o kaha maoy tungod sa ubang hinungdan. Busa kon ang ulipon mabuhi human sa usa o duha ka adlaw, ang agalon dili pagasilotan.—Ex 21:20, 21.

Kon isumbong sa usa ka tawo ang iyang asawa nga kuno nanglimbong kaniya pinaagi sa pag-angkon nga siya usa ka ulay sa panahon sa ilang kaminyoon ug ang iyang sumbong maoy bakak, ang mga ansiyano sa siyudad, ingong mga maghuhukom, kinahanglang magdisiplina ug magpamulta usab kaniya tungod kay iyang giduhigan ang ngalan sa usa ka ulay sa Israel. Kini nga disiplina lagmit mao ang pagpahamtang kaniyag pipila ka pagbunal.—Deu 22:13-19.

Ang Kasulatan sublisubling nagpasiugda sa kahinungdanon sa mga pagbunal ingong usa ka paagi sa pagdisiplina. Ang Proverbio 20:30 nagpakita nga ang disiplina mahimong modulot pag-ayo, nga magdalag kaayohan ngadto sa indibiduwal. Kini mabasa: "Ang mga samad mao ang magahinis sa daotan; ug ang mga pagbunal, sa kinahiladmang mga bahin sa tiyan." Ang tawo nga gidisiplina niining paagiha angayng moila nga siya milihok nga binuangbuang ug angayng magbag-o. (Pr 10:13; 19:29) Ang tinuod nga maalamong tawo mahimong matul-id pinaagi sa mga pulong ug makalikay nga dili makaagom sa mga pagbunal.

Sanglit ang tanang katawhan gipanganak "sa kasaypanan" ug gipanamkon "sa sala" (Sal 51:5), ang Kasulatan nagtambag nga ang bunal sa awtoridad sa ginikanan kinahanglang bug-os nga gamiton, usahay pinaagig literal nga bunal. (Pr

22:15) Sa ingon ang bata lagmit maluwas gikan sa pagkanawad-an ug pabor ug kamatayon.—Pr 23:13, 14.

Mopatim-aw nga dili lamang kay bunal ra ang gigamit sa mga Hudiyo apan sa ulahi migamit usab ug panglapdos. (Heb 11:36) Mas grabe kini nga silot kay sa pagbunal, ug bisan tuod kini gihimong legal nga silot sa panahon ni Jesus sa dinhi pa sa yuta, dili kini pinasukad sa Balaod. (Mat 10:17; 23:34) Ang Mishnah, nga gituohang gipasukad sa binabang tradisyon, naghubit sa paagi sa paglapdos:

"Ilang ihigot ang iyang duha ka kamot diha sa usa ka haligi, ug ang ministro sa sinagoga maghawid sa iyang mga besti—kon kini magisi, kini magisi, kon kini bug-os nga mabitas, kini bug-os nga mabitas—mao nga mahukasan ang iyang dughan. Ang usa ka bato ibutang sa iyang luyo nga diha niini mobarog ang ministro sa sinagoga nga may panglapdos nga panit sa baka diha sa iyang kamot, nga gidoble ug gidoble pag-usab, ug duha ka [laing] panglapdos nga mopataas ug mopaubos ang [gipatapot] diha niana.

"Ang kuptanan sa panglapdos maoy usa ka dapal ang gitas-on ug usa ka dapal ang gilapdon; ug ang tumoy niini kinahanglang makaabot sa iyang pusod. Siya magpadapat kaniyag un-tersiya sa mga labod sa iyang atubangan ug dos-tersiya sa iyang likod; ug siya dili mohampak kaniya kon siya magbarog o maglingkod, kondili sa diha lamang nga siya magtikubo, kay kini nahisulat, *Ang maghuhukom magpahapa kaniya.* Ug siya nga naglapdos, maglapdos pinaagi sa usa niya ka kamot uban sa tibuok niyang kusog.

" . . . Kon siya mamatay ubos sa iyang kamot, ang naglapdos dili sad-an. Apan kon siya mamatay tungod sa kadaghan sa labod, siya moikyas ngadto sa pagkadestiyero tungod kaniya."

"Pila ka labod ang ilang ipadapat sa usa ka tawo? Kap-atan kulang ug usa, kay kini nahisulat, *Pinaagi sa gidaghanong kap-atan;* [sa ato pa,] sa gidaghanong hapit magkap-atan."—*Makkot* 3:12–14, 10; gihubad ni H. Danby.

Ang lahing matang sa panglapdos gigamit ni Gideon ngadto sa 77 ka prinsipe ug mga ansiyano sa Sucot, kinsa wala mohatag ug pagkaon sa iyang mga tawo sa dihang iyang gigukod ang mga hari sa Midian. Lagmit iyang gigamit ang mga panglapdos nga hinimo sa mga sampinit ug mga tunok sa kamingawan sa pagkastigo kanila. Kini giingon nga sila iyang "gitudloan ug leksiyon."—Huk 8:7, 14, 16.

Ang ubang mga nasod migamit ug mas grabeng pamaagi sa pagbunal, ug wala nila limitahe kini sa 40 ka hampak. Ang mga Israelinhon didto sa Ehipto gibunalan sa ilang Ehiptohanong mga magtatan-aw, nga sa walay duhaduha grabe kaayo.—Ex 5:14, 16; 2:11, 12.

Ang mga Romano naggamit ug mga garote sa pagbunal, nga naghukas una sa panggawas nga mga besti sa tawong bunalan. (Buh 16:22, 23) Ang Gregong pulong nga gihubad nga "garotehon" sa Buhat 16:22 maoy *rha·bdi′zo,* nga nagtumong sa *rha′bdos* (garote; sungkod). (Itandi ang 1Co 4:21, *Int.*) Kining duha ka Gregong pulong susama sa *rha·bdou′khos,* nga gihubad nga "kostable" diha sa Buhat 16:35, 38 ug sa literal nagkahulogang "tiggarote."—Itandi ang *Int.*

Ang mga Romano migamit usab ug panglapdos. Ang biktima patuyharon, dayag nga ang iyang mga kamot ihikot diha sa usa ka poste pinaagi sa mga gapos nga panit. (Buh 22:25, 29) Ang gidaghanon sa mga lapdos bug-os nga nag-agad sa komandante. Sagad lapdosan una ang usa sa dili pa ilansang. Human mopasignunot si Pilato sa padayong pagsinggit sa mga Hudiyo nga ilansang si Jesus ug human buhii si Barabas ngadto kanila, ang asoy nag-ingong "busa, nianang panahona gikuha ni Pilato si Jesus ug gilatigo siya." (Ju 19:1; Mat 20:19) Usahay ang mga Romano migamit ug mga panglapdos aron 'usisahon' ang mga biktima aron motug-an ug mohatag ug testimonya. (Buh 22:24, 25) Ang duha ka Gregong berbo alang sa 'paghampak' o 'paglapdos' maoy *ma·sti·go′o* (Mat 10:17) ug *ma·sti′zo* (Buh 22:25). Ang duha kaamgid sa *ma′stix,* nga nagkahulogang "paglapdos" sa literal nga diwa (Buh 22:24; Heb 11:36) ug, sa mahulagwayong diwa, "grabeng mga balatian (sakit)." (Mar 3:10; 5:34) Bisan pa niana, ang paglapdos sa usa ka Romanong lungsoranon maoy ilegal. Ang *Lex Valeria* ug ang *Lex Porcia,* nga gipatuman sulod sa nagkalainlaing panahon tali sa 509 ug 195 W.K.P., nagbaod nga dili latigohon ang Romanong mga lungsoranon—ang *Lex Valeria,* kon ang lungsoranon moapelar sa mga tawo; ang *Lex Porcia,* kon wala ang maong pag-apelar.

Ang labing makalilisang nga instrumento sa paglapdos mao ang *flagellum.* Kini adunay kuptanan nga niana gitaod ang ubay-ubayng mga pisi o tinabas nga panit. Kini nga mga panit gipabitayan ug hait nga mga piraso sa bukog o metal aron mas sakit ug mas epektibo ang paghampak. Ang Gregong nombre nga *phra·gel′li·on* ("latigo"; Ju 2:15) naggikan sa Latin nga *flagellum.* Ang kaamgid nga berbong *phra·gel·lo′o* nagkahulogang "paglatigo."—Mat 27:26; Mar 15:15.

Gisultihan ni Jesus ang iyang mga tinun-an nga tungod sa iyang ngalan sila pagabunalan

diha sa mga sinagoga. (Mar 13:9) Kini nga tagna natuman sa makadaghan. Ang pipila sa mga apostoles gidakop ug gidala atubangan sa Hudiyohanong Sanhedrin ug gibunalan human modumili sa paghunong sa ilang buluhatong pagsangyaw. (Buh 5:40) Si Saulo, kinsa sa ulahi nahimong si apostol Pablo, maoy usa ka mapintas nga maglulutos sa mga Kristohanon sa wala pa siya makabig, nga nagpabilanggo ug nagpabunal kanila diha sa nagkalainlaing mga sinagoga. (Buh 22:19) Ang Gregong berbo (*de′ro*) nga gigamit niini nga mga asoy kaamgid sa *der′ma* ('panit'; Heb 11:37, *Int*) ug sa panguna nagkahulogang "pagpanit." —Itandi ang Luc 12:47, *Int.*

Si Pablo gigarote didto sa siyudad sa Filipos. Iyang gigamit kining hitaboa batok sa iyang mga maglulutos, nga naggamit sa kahigayonan sa pagdepensa ug sa pagtukod sa legal nga paagi sa maayong balita nga iyang gisangyaw. Siya gibunalan atubangan sa publiko ug gibalhog sa bilanggoan, apan sa dihang nasuta sa mga mahistrado nga usa diay siya ka Romanong lungsoranon, sila nangahadlok pag-ayo, kay dili lamang gibunalan nila ang usa ka Romanong lungsoranon kondili ilang gibuhat kini bisag wala pa siya hukmi pinaagi sa paghusay. Niining kasoha usab, si Pablo ug Silas gipadayag sa publiko ingong mamumuhat ug daotan. Busa sa dihang ang mga mahistrado nagsugo sa magbalantay sa bilanggoan sa pagpagawas kang Pablo ug Silas, si Pablo miingon: "Ila kaming gibunalan nga wala pa husaya atubangan sa publiko, nga mga tawong Romano, ug gibalhog kami sa bilanggoan; ug karon ila na kaming pagawason sa tago? Dili gayod! hinuon paanhia sila ug pagawason kami." Ang mga mahistrado kinahanglang personal nga modawat sa ilang kasaypanan. "Busa ang mga kostable mitaho niining mga sultiha ngadto sa mga mahistrado sibil. Kini sila nangahadlok sa pagkadungog nila nga ang maong mga tawo maoy mga Romano. Busa sila nangadto ug nangaliyupo kanila ug, human sila mapagawas, ilang gihangyo sila nga mobiya sa siyudad." (Buh 16:22-40) Tungod niini, ang pagsangyaw sa maayong balita nabindikar ingong buluhaton nga dili supak sa balaod, kay ang mga mahistrado mismo, pinaagi sa pagbuhat niini, nagpahibalo sa publiko nga si Pablo ug Silas walay nahimong sayop. Si Pablo milihok niining paagiha tungod kay iyang tinguha nga 'matukod sa legal nga paagi ang maayong balita.' —Flp 1:7.

Mahulagwayong Paggamit. Sa mahulagwayong paagi gitandi ni Haring Rehoboam ang iyang paagi sa pagmando uban sa pagmando sa iyang amahan nga si Solomon pinaagi sa paghisgot sa mahulagwayong paagi sa mas bug-at nga silot nga paglapdos kay sa pagbunal. (Sa Hebreohanon, ang pulong alang sa "mga panglapdos" [*'aq·rab·bim′*] sa literal nagkahulogang "mga tanga" ug dayag nga maoy usa ka matang sa bunal nga may mga baligtos, o nga may mga sima sa tumoy nga samag mga ikot sa tanga, o tingali may gipangbaligtos o tunokon nga mga sanga.) —1Ha 12:11-14, *ftn* sa *Rbi8.*

Sa dihang si Jehova mihimog pakigsaad kang David alang sa usa ka gingharian, Iyang gisultihan si David nga ang trono pagatukoron diha sa iyang linya apan kon ang iyang dinastiya o ang bisan kinsa sa iyang linya sa mga kaliwat makabuhat ug sayop, si Jehova "magbadlong kaniya pinaagi sa olisi sa mga tawo ug pinaagi sa mga hampak sa mga anak ni Adan." (2Sa 7:14; Sal 89:32) Kini nahitabo sa dihang gitugotan ni Jehova ang mga hari sa Hentil nga mga nasod sa pagpildi sa mga hari sa Juda, ilabina sa dihang gipalagpot ni Nabucodonosor nga hari sa Babilonya si Zedekias gikan sa trono sa Jerusalem.—Jer 52:1-11.

Si Jehova miingon nga ang mga nasod diin ang mga Israelinhon napakyas sa pagpapahawa mahimong 'panglapdos sa ilang mga kilid.' (Jos 23:13) Ang Isaias 10:24-26 nagpakita nga, bisan tuod gigamit sa mga Asiryanhon ang olisi sa paghampak sa Zion sa dili-matarong nga paagi, si Jehova "molatigo" sa mga Asiryanhon. Ang sakit o kalamidad nga gipadala ni Jehova ingong silot gihisgotan ingong hampak. (Num 16:43-50; 25:8, 9; Sal 106: 29, 30) Ang disiplina gikan kang Jehova gipakasama sa kastigo o lapdos.—Heb 12:6.

PAGBUNO. Ang mga pulong sa orihinal nga pinulongan nga gihubad sa lainlaing paagi nga "pagbuno" ug "pagpatay" nagtumong sa paghunos sa kinabuhi, nga niana ang konteksto o ang ubang mga kasulatan maoy motino kon kini ba tinuyo ug wala awtorisahi o supak sa balaod nga paghunos sa kinabuhi sa usa ka tawo. Pananglitan, diha sa sugo, "Dili ka magbuno" (Ex 20:13), ang Hebreohanong pulong alang sa 'pagbuno' (*ratsach′*) dinhi tin-aw nga nagtumong sa tinuyo ug supak sa balaod nga pagpatay. Apan sa Numeros 35:27 ang samang termino nagtumong sa usa ka buhat nga ang usa ka tigpanimalos sa dugo giawtorisahan sa paghimo. Busa, ang sugo nga "Dili ka magbuno" pagasabton pinasukad sa katibuk-ang gambalay sa Moisesnong Balaod, nga nag-awtorisar sa paghunos sa tawhanong kinabuhi ubos sa pipila ka kahimtang, sama sa pagpatay sa mga kriminal.

Sayong Kasaysayan. Halos sa pagsugod sa tawhanong kasaysayan, ang pagbuno nahibaloan na. Tungod sa iyang pagkamasinupakon, ang unang tawo nga si Adan nagpasa sa sala ug kamatayon ngadto sa iyang mga kaliwat, sa ingon, naghimo sa iyang kaugalingon nga usa ka mamumuno. (Rom 5:12; 6:23) Ang Yawa mao ang tinuyong nakaamot niini nga panghitabo pinaagi sa pagtental nga makasala ang asawa ni Adan nga si Eva, busa siya nahimong usa ka mamumuno sa sinugdan sa iyang dalan ingong tigbutangbutang sa Diyos.—Gen 3:13; Ju 8:44.

Wala pay 130 ka tuig human niadto, nahitabo ang unang mapintas nga pagbuno, ang pagbuno sa kaugalingong igsoon. Tungod sa masinahong pagdumot, ang panganayng anak ni Adan nga si Cain nagbuno sa iyang matarong nga igsoong si Abel. (Gen 4:1-8, 25; 5:3) Tungod niini nga buhat si Cain tinunglong gihinginlan aron mahimong usa ka latagaw ug kagiw diha sa yuta. (Gen 4:11, 12) Pagkahuman lamang sa Lunop sa adlaw ni Noe nga ang Diyos nag-awtorisar sa mga tawo sa pagpahamtang sa silot nga kamatayon tungod sa pagbuno.—Gen 9:6.

Ilalom sa Balaod. Kasiglohan sa ulahi ang Moisesnong Balaod gihatag ngadto sa mga Israelinhon, ug kini naglakip ug daghang pamalaod maylabot sa paghunos sa kinabuhi sa tawo. Gilatid niini ang kalainan tali sa tinuyo ug dili-tinuyo nga pagpatay. Ang mga butang nga timbangtimbangon batok sa usa ka tawong nangangkon nga dili-tinuyong nakabuno mao: Kon siya ba (1) nagdumot kanhi sa tawong gipatay (Deu 19:11, 12; itandi ang Jos 20:5), (2) nag-atang sa biktima (Num 35:20, 21), o (3) naggamit ug usa ka butang o galamiton nga mahimong ikamatay (Num 35:16-18). Bisan ang mga ulipon, kon mamatay samtang gibunalan sa ilang mga agalon, kinahanglang ipanimalos. (Ex 21:20) Samtang ang silot nga kamatayon ipahamtang sa tinuyong mga mamumuno ug wala itugot nga sila lukaton, ang dili-tinuyong mga mamumuno makapreserbar sa ilang kinabuhi pinaagi sa pagpahimulos sa gitaganang panalipod kanila diha sa mga siyudad nga dalangpanan.—Ex 21:12, 13; Num 35:30, 31; Jos 20:2, 3; tan-awa ang SIYUDAD NGA DALANGPANAN.

Ang pipila ka tinuyong mga buhat nga dili-direktang magpahinabo o moresulta sa kamatayon sa laing tawo giisip nga sama ra sa tinuyong pagbuno. Pananglitan, ang tag-iya sa usa ka manungay nga torong baka nga nagbalewala sa kanhing mga pasidaan nga bantayan ang hayop mahimong patyon kon ang iyang torong baka makapatay ug tawo. Apan, sa pipila ka kahimtang ang usa ka lukat mahimong dawaton bugti sa kinabuhi sa tag-iya. Walay duhaduha nga sa maong kaso tagdon sa mga maghuhukom ang mga kahimtang. (Ex 21:29, 30) Dugang pa, ang usa ka tawo nga naglaraw nga mapatay ang laing tawo pinaagi sa pagpresentar ug bakak nga testimonya, siya mismo kinahanglang pagapatyon.—Deu 19:18-21.

Ang Balaod nagtugot sa pagdepensa sa kaugalingon apan kini wala motugot nga makig-away ang usa ka indibiduwal alang sa iyang propiedad. Mahimong sad-an sa dugo ang usa ka tawo kinsa, bisan tuod nakadakop sa usa ka kawatan sa akto nga nangawat sa iyang panimalay, nagpatay kaniya sa adlawng dako. Kini tungod kay ang pagpangawat walay silot nga kamatayon, ug ang kawatan mahimong mailhan ug ikasumbong sa hukmanan. Sa kagabhion, hinunoa, malisod nga makita kon unsay ginabuhat sa usa ka tawo ug ang pagtino kon unsay katuyoan sa usa ka tawo nga nanglungkab. Busa, ang tawo nga nakapatay ug tawo nga nanglungkab sa kagabhion isipon nga dili sad-an.—Ex 22:2, 3.

Sa unang siglo K.P. kadtong buot mopatay kang Jesus gitawag nga 'mga anak sa Yawa,' ang unang mamumuno. (Ju 8:44) Ang mga eskriba ug mga Pariseo nagdayandayan sa mga lubngaan sa mga matarong, nga nangangkong sila wala makigbahin sa pagpatay sa mga manalagna. Apan sila nagpasundayag sa samang mabunoong espiritu ngadto sa Anak sa Diyos.—Mat 23:29-32; itandi ang Mat 21:33-45; 22:2-7; Buh 3:14, 15; 7:51, 52.

Pagdumot Gipakasama sa Pagbuno. Ang mga pagbuno naggikan sa kasingkasing sa usa ka tawo. (Mat 15:19; Mar 7:21; itandi ang Rom 1:28-32.) Busa, si bisan kinsa nga nagadumot sa iyang igsoon maoy usa ka mamumuno. (1Ju 3:15) Gilangkit usab ni Kristo Jesus ang pagbuno uban sa sayop nga mga tinamdan, sama sa usa ka tawo nga padayong napungot sa iyang igsoon, nagsultig mga pasipala kaniya, o sayop nga naghukom ug nagsaway kaniya ingong usa ka "buang." (Mat 5:21, 22) Ang maong pagdumot lagmit motultol sa aktuwal nga pagbuno. Mopatim-aw nga ang mga pulong ni Santiago (5:6), "Gihukman ninyo, gibuno ninyo ang tawong matarong," mahimong sabton niining paagiha. Ang daotan nga datong mga tawo kinsa nagdumot sa tinuod nga mga tinun-an sa Anak sa Diyos ug mihimog malupigong mga buhat batok kanila, sa pipila ka higayon aktuwal nga nagbuno niini nga mga Kristohanon. Sanglit ang pagtratar nga gihimo ngadto sa iyang mga igsoon giisip ni Kristo Jesus nga sama rag gihimo ngadto kaniya, kining mga tawhana sa

mahulagwayong paagi nagbuno usab kaniya, ug dayag nga kana ang diha sa hunahuna ni Santiago.—Itandi ang San 2:1-11; Mat 25:40, 45; Buh 3: 14, 15.

Bisan tuod nga ang mga sumusunod ni Kristo mahimong lutoson ug gani patyon tungod sa pagkamatarong, sila dili angayng mag-antos tungod kay nakahimog pagbuno o ubang mga krimen. —Mat 10:16, 17, 28; 1Pe 4:12-16; Pin 21:8; 22:15.

PAGBUOT-DAAN. Tan-awa ang PAGKAHIBALO-DAAN, PAGBUOT-DAAN.

PAGBUTANGBUTANG. Tan-awa ang TABI-TABI, PAGBUTANGBUTANG.

PAGDAGIT. Ang pagsakmit, pagdala, ug pagtener sa usa ka tawo nga supak sa iyang kabubut-on pinaagig supak sa balaod nga paggamit sa kusog, limbong, o panghadlok. Ilalom sa Moisesnong Balaod ang pagdagit maoy usa ka salaod nga may silot nga kamatayon. Kon ang usa ka tawo magdagit sa usa ka tawo ug magbaligya kaniya, o kon ang tawong gidagit makaplagan uban kaniya, ang nagdagit pagapatyon. (Ex 21:16; Deu 24:7) Una pa ihatag kini nga balaod ngadto sa Israel, ang anak nga lalaki ni Jacob nga si Jose, nga gibaligya ngadto sa pagkaulipon, nahimong biktima sa pagdagit. (Gen 37:27, 28; 40:15) Sa ulahi, kini nga pagdagit gihimo sa Diyos nga usa ka panalangin alang kang Jose didto sa Ehipto, ug gipasaylo ni Jose ang iyang mga igsoon tungod sa ilang daotang buhat.—Gen 45:4, 5.

Sa pagsulat ngadto kang Timoteo, si apostol Pablo miingon nga "ang balaod gipakanaog, dili alang sa tawong matarong," kondili alang sa mga tawong malinapason, lakip na ang mga mananagit ug tawo.—1Ti 1:8-11.

PAGDALISAY, TIGDALISAY. Ang paglain ug paglunsay sa mga metal, ug ang artesano nga mobuhat niini. Pinaagi sa sublisubli nga pagtunaw diha sa dalisayanan nga mga kulon, ang lawoglawog ug mga hugaw matangtang gikan sa gitinguhang metal. (Sal 12:6; Pr 17:3; 27:21) Ang nahibiling mga tambakanan sa lawoglawog nakaplagan diha sa rehiyon palibot sa karaang Sucot, diin didto nahimutang ang pipila sa minahan ug tunawanan sa metal ni Solomon. Usahay ang mga hugaw matangtang pinaagi sa pagsunog; sa ubang mga panahon ang lihiya sa tigdalisay (tanawa ang MAGLALABA) gigamit aron matigom ang naglutawng yamukmok ug kini mahapaw. (Isa 1:25; Mal 3:2) Ang tigdalisay molingkod sa atubangan sa iyang hudno ug pabulhotan ug hangin ang binagang uling pinaagi sa paggamit sa mga hasuhasan.—Jer 6:29; Mal 3:3.

Ang bulawan sagad may sagol nga plata sa lainlaing mga gidaghanon. Wala masayri kon giunsa kini sa paglain sa kapanahonan sa Bibliya, apan ang kalainan sa mga pamaagi sa pagdalisay niining duha ka metal mopatim-awng gihisgotan diha sa Proverbio 17:3 ug 27:21: "Ang dalisayanan nga kulon maoy alang sa plata ug ang hudno alang sa bulawan." Ang *nitric acid* dayag nga ayha pa nadiskobrehan sa ikasiyam nga siglo K.P.; busa, ang bulawan kaniadto gilunsay sa laing paagi. Pananglitan, kon adunay tingga nga masagol sa bulawan, ang mga hugaw mahimong matangtang ingong lawoglawog samtang ang bulawan motapot sa tingga. Unya pinaagi sa inanayng pagtunaw aron malain ang tingga (usa ka pamaagi nga nailhan ingong *cupelling*), ang lunsay nga bulawan magpabilin. Kini nga proseso nagkinahanglan ug igong kabatid, kay kon ang temperatura init ra kaayo o ang pagtunaw paspas ra kaayo, ang bulawan maapil ug katunaw uban sa tingga. Ang tigdalisay kinahanglang makamao nga mokalkulo ug mokontrol sa pagdalisay pinaagi sa pagtan-aw sa kolor sa gitunaw nga metal. (Itandi ang Sal 12:6; Jer 6:28-30; Eze 22:18-22.) Ang paggamit sa lihiya sa pagdalisay sa plata gihisgotan sa Kasulatan.—Mal 3:2, 3.

Kon ang mineral nga may tumbaga maoy *oxide* o *carbonate,* ang dinugmok nga mineral sagolan ug uling ug dayon sunogon aron makuha ang lunsay nga tumbaga. Apan kon ang mineral nga tumbaga maoy *sulfide* (sagol asupre), gikinahanglan ang pagdabdab una niini aron masunog ang asupre ingong *sulfur dioxide* ug sa samang higayon maghimo sa *copper sulfide* ingong *copper oxide.* Dayon kini sunogon pinaagi sa uling aron makuha ang lunsay nga metal.

Ang paglain sa puthaw mas lisod tungod kay gikinahanglan ang hilabihang kainit. Ang puthaw matunaw sa 1,535°C. (2,795°F.) Apan, ang mga tawo sa karaang panahon naghimo ug mga hudno nga tunawanan nga may mga hasuhasan nga kusog mobulhot ug hangin nga susama sa presenteng-adlaw nga mga *blast furnace* (usa ka matang sa hudno). (Deu 4:20; Jer 6:29; Eze 22:20-22) Walay mga detalye bahin sa mga hudno sa puthaw nga gigamit sa mga Hebreohanon, apan lagmit nga susama kini sa mga hudno nga gigamit sa karaang India. Kini ginama sa yutang-kulonon, pormag-peras, mga 1.2 m (4 p) ang diyametro sa lubot niini, ug pahiktin ngadto sa 0.3 m (1 p) diha sa baba niini. Kini usab adunay hasuhasan nga hinimo sa panit sa kanding nga may mga bokilya nga gitaod diha sa mga tubo nga yutang-kulonon nga maoy magsuplay ug hangin paingon sa lubot sa hudno. Human kini ma-

sugnoran ug uling, halingon ang kalayo diha niini ug ang mineral ibutang sa ibabaw niini. Dugangan kini ug laing lut-od sa uling sa ibabaw niini, ug padayong gipainit kini sulod sa tulo o upat ka oras. Sa dihang matapos na kini nga proseso, ang atubangan sa hudno bungkagon aron kuhaon ang tibuok nga metal.

Sayon ra ang paglain sa tingga gikan sa komon nga mineral niini nga gitawag ug *galena* (*lead sulfide*). Una, ang mineral dabdaban ug sa samang higayon pabulhotan ug hangin aron ang *lead sulfide* mahimong *lead oxide;* ang asupre motipon sa oksiheno ug mahimong gas nga *sulfur dioxide.* Dayon ang *lead oxide* sagolan ug uling ug isulod sa *blast furnace;* unya matangtang ang *carbon dioxide,* ug mahibilin ang natunaw nga tingga diha sa tunawanan.

Mahulagwayong Paggamit. Si Jehova mismo gitawag nga usa ka tigdalisay. Ang iyang Pulong dinalisay kaayo. (2Sa 22:31; Sal 18:30; 119:140; Pr 30:5) Kining sinulayan ug linunsay nga Pulong maoy usa sa mga paagi sa Diyos sa paglunsay sa iyang katawhan aron sa pagtangtang sa tanang samag yamukmok nga kahugawan sa sala. (Sal 17:3; 26:2; 105:19; Dan 12:9, 10; Mal 3:3) Ang kalayonhong mga pagsulay magdalisay usab sa mga matinumanon. (Isa 48:10; Dan 11:35; Zac 13:9; itandi ang 1Pe 1:6, 7.) Sa laing bahin, ang mga daotan gihukman nga sama sa naglutawng yamukmok, nga angay lamang ilabay ngadto sa walay-pulos nga tapok sa lawoglawog. —Sal 119:119; Pr 25:4, 5; Eze 22:18-20.

PAGDARO. Ang mga opinyon kon unsang matanga sa daro ang gigamit sa Hebreohanong mga mag-uuma sa kapanahonan sa Bibliya nagdepende sa karaang mga hulagway sa mga daro nga gigamit sa silingang kayutaan ug sa mga daro nga gigamit sa dili pa dugayng kapanahonan sa pipila ka Arabong mga mag-uuma. Ang ubang mga daro maoy talinis nga kahoy lamang, nga ang tumoy niini lagmit gibutangag metal. Kini gitaod sa lain pang kahoy nga guyoron sa usa ka hayop o mga hayop. Kon kining matanga sa daro ang gamiton, kini lagmit nga magdaro lamang sa ibabawng bahin sa yuta apan dili magbalit-ad niini. Siyempre, posible nga dihay mas maayong matang sa mga daro nga gigamit sa Israel bisan tuod walay makitang ebidensiya nga naglungtad kini.

Kon ang yuta migahi tungod sa kainit sa adlaw sa panahon sa ting-init, naandan na nga dili una kini darohon hangtod nga ang mga ulan sa tinghunlak o sa tingtugnaw magpahumok sa yuta. Kon humok na ang yuta darohon kini ug ipugas ang binhi. Ang tugnawng mga panahon o ang nag-usab-usab nga mga kahimtang sa panahon o ang dag-om dili makapugong sa usa ka tawong kugihan sa pagdaro sa panahon sa tingdaro, apan ang usa ka tapolan nga mag-uuma mogamit dayon niana ingong pasangil sa dili pagtrabaho. Ang iyang mga silingan dili maluoy kaniya kon siya walay maani tungod kay siya nagtinapol man sa panahon sa tingdaro. (Pr 20:4; Ecc 11:4) Hinunoa, bisan sa panahon sa tingdaro, kinahanglang tumanon sa Israelinhong mga mag-uuma ang Igpapahulay.—Ex 34:21.

Ang torong baka ug ang asno dili angayng parison sa pagdaro, sa walay duhaduha tungod kay dili pareho ang ilang kusog ug paglihok. (Deu 22:10) Sagad nga ang daro guyoron sa usa ka parisan nga baka. (Luc 14:19; Job 1:14) Ang ubayubayng mga tawo, nga ang matag usa may usa ka parisan nga baka, mahimong duyog nga magtrabaho, nga magdaro nga sunodsunod diha sa magkabuyon nga mga tudling. Sa kahimtang ni Eliseo, sumala sa giasoy sa 1 Hari 19:19, siya ang ika-12 ug ang kinaulahian mao nga siya makahimo sa pag-undang tungod kay walay mabaldang magdadaro nga nagsunod kaniya. Siya mibiya sa uma ug gigamit ang iyang kahoyng mga kasangkapan sa pagdaro ingong sugnod sa paghalad sa mga torong baka. (1Ha 19:21) Sa *The Land and the Book* (girebisar ni J. Grande, 1910, p. 121), si W. M. Thomson nagtaho nga dali ra nga mapugsan sa usa ka tawo ang uma nga gidaro sa usa ka grupo sa mga magdadaro.

Masambingayong Paggamit. Ang komon nga buluhaton sa pagdaro sagad nga gigamit ingong pasukaranan sa usa ka sambingay. Sa dihang gikombinsir sa mga Filistehanon ang asawa ni Samson nga sayron gikan kaniya ang tubag sa iyang tigmo, si Samson miingon nga sila 'nagdaro ginamit ang iyang dumalagang baka,' buot ingnon, ilang gigamit ang iyang asawa sa pag-alagad kanila inay nga mag-alagad unta kaniya. (Huk 14:15-18) Ang kabatoan dili darohon, ug ingon sa gipakita ni Amos, dili gayod usab makataronganon nga ang mga pangulo sa Israel magtuis sa hustisya ug mohimog pagkadili-matarong ug sa gihapon magdahom nga makabaton ug kaayohan gikan niini. (Am 6:12, 13) Ang Oseas 10:11 dayag nga naggamit sa pagdaro (mas hago nga trabaho alang sa usa ka nating baka kay sa paggiok) aron ilarawan ang hago o pinugos nga trabaho nga lagmit hapit nang ipahamtang sa langyawng mga manlulupig nganha sa apostatang Juda. Ang gikinahanglan sa Juda ug Israel, sumala sa Jeremias 4:3, 4 ug Oseas 10:12, 13, mao ang pag-usab sa ilang paagi sa pagkinabuhi, sa pag-andam, pagpalumo, ug paghinlo sa ilang mga kasingkasing (itandi ang Luc 8:5-15) sama sa pagdaro ug

pagkuha sa mga tunok aron nga sila makaani ug mga panalangin gikan sa Diyos, imbes usikan ang ilang mga paningkamot ug paghago diha sa sayop nga mga buhat nga moani lamang ug kadaotan.

Ang mahapsay, mapuslanon, ug maalamong mga pamaagi sa mag-uuma sa pagdaro, pagkaras, pagpugas, ug paggiok gigamit diha sa Isaias 28: 23-29 aron ihulagway ang mga paagi ni Jehova, kinsa "katingalahan sa katuyoan, nga dakog nahimo sa mabungahong pagbuhat." Maingon nga ang pagdaro ug pagkaras may kinutoban, nga maoy pagpangandam lamang sa pagpugas, sa ingon usab, si Jehova dili magdisiplina o magsilot sa iyang katawhan hangtod sa hangtod, apan sa panguna siya modisiplina aron sa pagpalumo kanila ug sa paghimo kanila nga madinawaton sa iyang tambag ug paggiya, nga mopatunghag mga panalangin. (Itandi ang Heb 12:4-11.) Maingon nga ang gidak-on sa madaro o ang kusog nga gamiton sa pagdaro nagdepende sa kagahi sa yuta, sa ingon usab ang puwersa ug gibug-aton sa mga instrumento nga gamiton sa paggiok aron matangtang ang tahop nagdepende sa matang sa lugas. Kining tanan naghulagway sa kaalam sa Diyos sa paghinlo sa iyang katawhan ug sa pagtangtang sa bisan unsang dili tilinguhaon, nga mapailin-ilinon sa iyang pagpakiglabot sumala sa mga panginahanglan ug mga kahimtang.—Itandi ang Isa 21:10; 1:25.

Ang usa ka siyudad nga 'gidaro nga ingon lamang sa usa ka uma' nagpasabot sa usa ka siyudad nga bug-os napukan ug nahimong awaaw. (Jer 26:18; Miq 3:12) Ang paghisgot sa Israel labot niadtong kinsa 'nagdaro ibabaw sa akong bukobuko, nga nagpataas sa ilang mga tudling,' dayag nga naghubit sa mga pag-antos sa nasod ilalom sa daghang kaaway niini nga sa walay hunong ug sa mabangisong paagi nagpildi ug nagdaogdaog kanila, samtang ang Israel naghimo sa bukobuko niini nga "sama gayod sa yuta . . . alang niadtong nagtabok." (Sal 129:1-3; Isa 51:23; itandi ang Sal 66:12.) Sa tagna sa pagpasig-uli diha sa Amos 9:13-15, gipakita nga tungod sa panalangin ni Jehova ang yuta magmabungahon gayod, nga tungod niana ang pag-ani magpadayon pa hangtod sa panahon sa pagdaro alang sa sunod nga tingpugas.—Itandi ang Lev 26:5.

Maingon nga si Jesus nag-ingon nga ang iyang mga tinun-an angayng modawat ug pagkaon, mainom, ug kasak-an gikan niadtong ilang gialagaran, sanglit "ang mamumuo takos sa iyang suhol," sa ingon usab gipaluyohan ni apostol Pablo ang katungod niadtong naghago diha sa Kristohanong ministeryo sa pagdawat ug materyal nga tabang gikan sa uban, sama sa tawong nagdaro nga makalaom gayod nga makaambit sa pag-ani nga alang niana siya naghago. Bisan pa niana, personal ug kinabubut-ong gipalabi ni Pablo nga motrabaho bisan pag may katungod siya nga dili motrabaho sa sekular nga paagi, aron ikapaabot "ang maayong balita nga walay bayad" ngadto kanila nga iyang gialagaran.—Luc 10:7; 1Co 9:3-10, 15, 17, 18.

Si Jesu-Kristo naghisgot sa buluhaton sa pagdaro aron ipasiugda ang kahinungdanon sa bug-oskasingkasing nga pagkatinun-an. Sa dihang ang usa ka tawo mipahayag sa iyang tinguha nga mahimong usa ka tinun-an apan ubos sa kondisyon nga tugotan una siya nga manamilit sa iyang panimalay, si Jesus miingon: "Walay tawo nga nakabutang na sa iyang kamot sa daro ug molingi sa mga butang nga anaa sa luyo ang angayan sa gingharian sa Diyos." (Luc 9:61, 62) Kon magpalinga ang usa ka magdadaro gikan sa iyang gibuhat, hiwi nga mga tudling ang iyang mahimo. Sa susama, kon ang usa ka tawo nga gidapit aron mahimong tinun-an ni Kristo magpalinga gikan sa pagtuman sa mga responsibilidad sa usa ka alagad, siya dili mahimong angayan sa Gingharian sa Diyos. Maingon sa gipakita sa panig-ingnan sa Anak sa Diyos, bisan ang labing suod nga relasyon sa pamilya maoy ikaduha lamang sa pagkamatinumanon sa pagbuhat sa kabubut-on sa Diyos.—Mar 3:31-35; 10:29, 30.

PAGDASIG, PAG-INSPIRAR. Ang pagkanapalihok pinaagi sa o pagkanatultolan sa usa ka espiritu gikan sa labaw-tawhanong tinubdan. Kon kana nga tinubdan mao si Jehova, ang resulta maoy usa ka pahayag o mga sinulat nga tinuod gayod nga pulong sa Diyos. Si apostol Pablo miingon sa 2 Timoteo 3:16: "Ang tibuok Kasulatan inspirado sa Diyos." Ang prase nga "inspirado sa Diyos" maoy hubad sa gikombinar nga Gregong pulong nga *the·o′pneu·stos,* nga nagkahulogan, sa literal, "Gihuypan sa Diyos."

Niini lamang nga teksto makita kining Gregong termino diha sa Kasulatan. Ang pagkagamit niini dinhi tin-awng nagpaila sa Diyos ingong mao ang Tinubdan ug Tagbuhat sa Sagradong Kasulatan, ang Bibliya. Kini nga ekspresyon nga "gihuypan sa Diyos" makita usab diha sa Hebreohanong Kasulatan sa Salmo 33:6: "Pinaagi sa pulong ni Jehova nabuhat ang mga langit, ug ang tanan nilang panon pinaagi sa espiritu [o gininhawa] sa iyang baba."

Mga Resulta Gumikan sa Paglihok sa Espiritu sa Diyos. Ang gigamit sa pagdasig o paginspirar sa "tibuok Kasulatan" mao ang balaang espiritu, o aktibong puwersa sa Diyos. (Tan-awa ang ESPIRITU.) Kana nga balaang espiritu milihok diha sa mga tawo aron aghaton sila ug giyahan

sila sa pagsulat sa mensahe sa Diyos. Tungod niana, si apostol Pedro nag-ingon labot sa panagna sa Bibliya: "Una sa tanan hibaloi ninyo kini, nga walay panagna sa Kasulatan nga nagagikan sa kaugalingong interpretasyon. Kay walay panagna bisan kanus-a nga midangat pinaagi sa kabubut-on sa tawo, hinunoa ang mga tawo nagsulti gikan sa Diyos samtang sila giagak sa balaang espiritu." (2Pe 1:20, 21) Ang ebidensiya nagpakita nga ang espiritu sa Diyos milihok diha sa mga hunahuna ug mga kasingkasing sa tanang magsusulat sa Bibliya aron agakon sila ngadto sa tumong nga buot sa Diyos. Si Haring David miingon: "Ang espiritu ni Jehova mao ang misulti pinaagi kanako, ug ang iyang pulong diha sa akong dila." (2Sa 23:2) Sa dihang gikutlo ni Jesus ang Salmo 110, siya miingon nga si David misulat niini "pinaagi sa pagdasig [sa literal, pinaagi sa espiritu]." (Mat 22:43) Ang susamang teksto sa Marcos 12:36 mabasa nga "pinaagi sa balaang espiritu."

Maingon nga ang espiritu ni Jehova nagpalihok sa mga tawo o nagpaarang kanila sa pagbuhat sa ubang mga buluhaton gikan sa Diyos—ang paghimog mga besti alang sa mga saserdote ug mga kasangkapan alang sa tabernakulo (Ex 28:3; 35:30-35), ang buluhaton sa pagdumala (Deu 34:9), ang pagpanguna sa kasundalohan (Huk 3:9, 10; 6:33, 34)—sa ingon usab kini nagpaarang sa mga tawo sa pagtala sa Kasulatan. Pinaagi niana nga espiritu, sila mahatagan ug kaalam, pagsabot, kahibalo, tambag, ug gahom, nga labaw sa kasarangan ug sumala sa ilang partikular nga panginahanglan. (Isa 11:2; Miq 3:8; 1Co 12:7, 8) Giingon nga si David nakadawat sa plano sa arkitektura sa templo "pinaagi sa pagdasig [sa literal, pinaagi sa espiritu]." (1Cr 28:12) Gipasaligan ni Jesus ang iyang mga apostoles nga ang espiritu sa Diyos mobulig kanila, motudlo, mogiya, ug mopahinumdom sa mga butang nga ilang nadungog gikan kaniya, ingon man mopadayag kanila sa umaabot nga mga butang. (Ju 14:26; 16:13) Kini nagpasalig nga matuod ug tukma ang ilang mga asoy sa Ebanghelyo, lakip ang daghang tag-as nga mga pagkutlo sa mga pakigpulong ni Jesus, bisan tuod ang asoy sa Ebanghelyo ni Juan, gisulat mga katuigan na human sa kamatayon ni Jesus.

Gikontrolar sa "kamot ni Jehova." Busa, ang mga magsusulat sa Bibliya, nailalom sa "kamot" ni Jehova, o sa nagagiya ug nagakontrolar nga gahom. (2Ha 3:15, 16; Eze 3:14, 22) Maingon nga ang "kamot" ni Jehova magpaarang sa iyang mga alagad sa pagsulti o sa pagpakahilom sa tinudlong mga panahon (Eze 3:4, 26, 27; 33:22), kini usab makaaghat sa pagsulat o sa paglihok ingong nagapugong nga puwersa; kini makapalihok sa magsusulat nga tagdon ang pipila ka butang o pugngan siya nga ilakip ang ubang butang. Sa tanang kahimtang, kini mopatungha sa kon unsay gitinguha ni Jehova.

Kon sa Unsang Paagi Nadawat sa mga Magsusulat ang Pagtultol sa Diyos. Maingon sa gipahayag sa apostol, ang Diyos misulti "sa daghang paagi" ngadto sa iyang mga alagad sa wala pa ang Kristohanong kapanahonan. (Heb 1:1, 2) Sa labing menos usa ka kahimtang, nianang sa Napulo ka Sugo, o Dekalogo, ang impormasyon gitagana sa Diyos pinaagig sinulat, nga kinahanglang kopyahon na lamang ngadto sa mga linukot o sa ubang materyales nga gigamit ni Moises. (Ex 31:18; Deu 10:1-5) Sa ubang mga kahimtang, ang impormasyon gipasa pinaagig binaba nga pagdiktar, pulong por pulong. Sa dihang gihatag ang dakong kahugpongan sa mga balaod ug mga lagda sa pakigsaad sa Diyos uban sa Israel, gisugo ni Jehova si Moises: "Isulat kining mga pulonga." (Ex 34:27) Ang mga manalagna sagad usab nga gihatagan ug espesipiko nga mga mensahe nga ipahayag, ug unya kini gitala, nga nahimong bahin sa Kasulatan.—1Ha 22:14; Jer 1:7; 2:1; 11:1-5; Eze 3:4; 11:5.

Lakip sa uban pang mga paagi nga gigamit sa pagpasa ug impormasyon ngadto sa mga magsusulat sa Bibliya mao ang mga damgo ug mga panan-awon. Ang mga damgo, o mga panan-awon sa kagabhion ingon sa pagtawag niini usahay, lagmit maghulma ug larawan sa mensahe o katuyoan sa Diyos diha sa hunahuna sa natulog nga tawo. (Dan 2:19; 7:1) Ang mga panan-awon nga gihatag samtang ang usa ka tawo nagmata maoy sagad nga gigamit nga paagi sa pagkomunikar sa hunahuna sa Diyos ngadto sa hunahuna sa magsusulat, ug ang pagpadayag gitisok pinaagig larawan nganha sa nakaamgo nga hunahuna. (Eze 1:1; Dan 8:1; Pin 9:17) Ang pipila ka panan-awon nadawat sa dihang ang usa ka tawo napunawan. Bisan tuod nagmata, ang tawo lagmit nga nakapokus pag-ayo sa panan-awon nga nadawat sa dihang napunawan nga tungod niana siya wala nay pagpakabana sa tanang ubang butang sa iyang palibot.—Buh 10:9-17; 11:5-10; 22:17-21; tan-awa ang PANAN-AWON.

Ang mensaherong mga manulonda gigamit sa daghang okasyon sa paghatod sa mga mensahe sa Diyos. (Heb 2:2) Ang maong mga mensahero dakog bahin sa pagpasa sa impormasyon bisan tuod usahay maorag dili sila ang mihimo niana. Busa, bisan tuod ang Balaod nga gihatag ngadto kang Moises gipaila ingong gisulti sa Diyos, gipakita ni Esteban ug ni Pablo nga gigamit sa Diyos ang iyang mga manulonda sa pagpasa sa maong mga balaod. (Buh 7:53; Gal 3:19) Sanglit ang mga

manulonda namulong sa ngalan ni Jehova, ang mensahe nga ilang gipahayag husto nga tawgong "ang pulong ni Jehova."—Gen 22:11, 12, 15-18; Zac 1:7, 9.

Bisan unsa pa ang partikular nga paagi nga gigamit sa paghatod sa mga mensahe, ang tanang bahin sa Kasulatan parehog bili, ang tanan niini inspirado, o "gihuypan sa Diyos."

Ang kamatuoran ba nga ang mga magsusulat sa Bibliya migamit ug magkalahing mga pulong nahiuyon sa pag-inspirar sa Diyos sa Bibliya?

Apan, ang ebidensiya nagpakita nga ang mga tawo nga gigamit sa Diyos sa pagtala sa Kasulatan dili samag mga robot, nga nagtala lamang sa kon unsay idiktar kanila. Atong mabasa mahitungod kang apostol Juan nga ang "gihuypan sa Diyos" nga Pinadayag gihatag ngadto kaniya pinaagi sa usa ka manulonda "pinaagig mga ilhanan" ug dayon si Juan "nagpamatuod bahin sa pulong nga gihatag sa Diyos ug sa gipamatud-an ni Jesu-Kristo, sa tanang butang nga iyang nakita." (Pin 1:1, 2) "Pinaagi sa pagdasig [sa literal, "pinaagi sa espiritu"]" nga si Juan "nahidangat sa adlaw sa Ginoo" ug siya giingnan: "Ang imong makita isulat sa usa ka linukot nga basahon." (Pin 1:10, 11) Busa, dayag nga gihunahuna sa Diyos nga makaayo ang pagtugot sa mga magsusulat sa Bibliya sa paggamit sa ilang mga gahom sa panghunahuna sa pagpilig mga pulong ug mga ekspresyon sa paghubit sa mga panan-awon nga ilang nakita (Hab 2:2), samtang kanunayng naggamit ug igong pagpugong ug paggiya ibabaw kanila aron ang ilang isulat dili lamang tukma ug matuod kondili mohaom usab sa katuyoan ni Jehova. (Pr 30:5, 6) Ang personal nga paningkamot sa magsusulat nalangkit usab ingon sa gipakita sa Ecclesiastes 12:9, 10, nga niana adunay pagpalandong, pagsusi, ug paghan-ay aron ikapahayag sa tukmang paagi "ang makapahimuot nga mga pulong ug ang pagsulat sa hustong mga pulong sa kamatuoran."—Itandi ang Luc 1:1-4.

Kini nagpatin-aw gayod kon nganong nagkalainlain ang mga estilo sa pagsulat ug usab ang mga ekspresyon nga gigamit nga nagpabanaag sa kagikan sa indibiduwal nga mga magsusulat. Ang kinaiyanhong mga kuwalipikasyon sa mga magsusulat lagmit nga maoy usa sa pasukaranan sa pagpili sa Diyos kanila alang sa ilang partikular nga asaynment; lagmit usab nga iyang giandam sila una pa niana aron makaalagad sa iyang partikular nga katuyoan.

Ingong pamatuod niining paggamit ug kaugalingong ekspresyon, si Mateo, nga kanhi usa ka maniningil ug buhis, mihimog daghang espesipikong paghisgot sa mga numero ug sa kantidad sa salapi. (Mat 17:27; 26:15; 27:3) Si Lucas, ang "hinigugmang mananambal" (Col 4:14), sa laing bahin, naggamit ug linaing mga ekspresyon nga nagpabanaag sa iyang kahibalo sa medisina.—Luc 4:38; 5:12; 16:20.

Bisan sa dihang ang usa ka magsusulat naghisgot bahin sa pagkadawat sa "pulong ni Jehova" o sa usa ka "pahayag," lagmit nga kini gipasa, dili pulong por pulong, kondili pinaagi sa paghatag sa magsusulat ug larawan diha sa iyang hunahuna bahin sa katuyoan sa Diyos, usa ka larawan nga human niana ikapahayag sa magsusulat pinaagi sa mga pulong. Kini gipakita pinaagi sa pag-ingon usahay sa mga magsusulat nga 'nakakita' (imbes nga 'nakadungog') sa "pahayag" o sa "pulong ni Jehova."—Isa 13:1; Miq 1:1; Hab 1:1; 2:1, 2.

Busa, ang mga tawo nga gigamit sa pagsulat sa Kasulatan nakigtambayayong sa paglihok sa balaang espiritu ni Jehova. Sila andam ug mapinasakopon sa paggiya sa Diyos (Isa 50:4, 5), ug ikag nga mahibalo sa kabubut-on ug pagtultol sa Diyos. (Isa 26:9) Sa daghang kahimtang sila may tinong mga tumong (Luc 1:1-4) o kaha misanong sa usa ka dayag nga panginahanglan (1Co 1:10, 11; 5:1; 7:1), ug gitultolan sila sa Diyos aron ang ilang isulat mosibo ug motuman sa iyang katuyoan. (Pr 16:9) Ingong espirituwal nga mga tawo, ang ilang mga kasingkasing ug mga hunahuna gipasibo sa kabubut-on sa Diyos, sila 'nagbaton sa panghunahuna ni Kristo' ug busa wala magsulat sa tawhanong kaalam lamang ni sa usa ka "panan-awon sa ilang kaugalingong kasingkasing," ingon sa gibuhat sa mini nga mga manalagna.—1Co 2:13-16; Jer 23:16; Eze 13:2, 3, 17.

Tataw nga ang balaang espiritu aduna gayoy "nagkadaiyang mga pagpalihok" alang o nganha niini nga mga magsusulat sa Bibliya. (1Co 12:6) Usa ka dakong bahin sa impormasyon mahimo nilang mabatonan sa tawhanong paagi, usahay sa naglungtad na nga mga sinulat, sama sa mga talaan sa kagikan ug sa pipila ka asoy sa kasaysayan. (Luc 1:3; 3:23-38; Num 21:14, 15; 1Ha 14:19, 29; 2Ha 15:31; 24:5; tan-awa ang BASAHON.) Dinhi ang espiritu sa Diyos molihok aron dili makasulod ang pagkadili-tukma o sayop nganha sa Balaang Rekord ug usab aron magiyahan ang pagpili sa impormasyon nga ilakip niana. Dayag, dili ang tanang gisulti sa ubang mga tawo ug human niana gilakip sa Bibliya maoy inspirado sa Diyos, apan ang *pagpili* sa impormasyon nga mahimong bahin sa Balaang Kasulatan ug ang *tukma nga pagtala* niini maoy

ilalom sa pagtultol sa balaang espiritu. (Tan-awa ang Gen 3:4, 5; Job 42:3; Mat 16:21-23.) Niining paagiha gitipigan sa Diyos diha sa iyang inspiradong Pulong ang usa ka rekord nga nagpasundayag kon unsay mahitabo sa dihang ang mga tawo mamati kaniya ug mobuhat sumala sa iyang katuyoan, ug ingon man sa sangpotanan sa dihang sila maghunahuna, mosulti, ug molihok sa mga paagi nga nagpakitag pagbalewala sa Diyos o pagkawalay alamag sa iyang matarong nga mga dalan. Sa laing bahin, ang impormasyon mahitungod sa kasaysayan sa yuta sa wala pa ang tawo (Gen 1:1-26), ang mga hitabo ug mga kalihokan sa langit (Job 1:6-12 ug ubang mga teksto), ug ang mga tagna, maingon man ang mga pagpadayag sa mga katuyoan ug mga doktrina sa Diyos, dili mabatonan sa tawhanong paagi ug kinahanglang ipasa sa labaw kinaiyanhong paagi sa espiritu sa Diyos. Kon bahin sa maalamong mga pulong ug tambag, bisan tuod ang magsusulat tingali nakakat-on ug dako gikan sa iyang personal nga kasinatian sa kinabuhi ug labaw pa gikan sa iyang kaugalingong pagtuon ug paggamit sa mga bahin sa Kasulatan nga natala na, ang paglihok sa espiritu sa Diyos gikinahanglan gihapon aron matino nga takos ang impormasyon nga mahimong bahin sa Pulong sa Diyos nga "buhi ug gamhanan . . . ug makatugkad sa mga hunahuna ug mga tuyo sa kasingkasing."—Heb 4:12.

Masabtan kini pinaagi sa mga pulong nga gigamit ni apostol Pablo sa iyang unang sulat ngadto sa mga taga-Corinto. Sa paghatag ug tambag bahin sa kaminyoon ug pagkatagsaanon siya miingon: "Apan ngadto sa uban ako magasulti, oo, ako, dili ang Ginoo . . . " Ug usab: "Karon mahitungod sa mga ulay ako walay sugo gikan sa Ginoo, apan ako maghatag sa akong hunahuna." Ug sa katapusan, mahitungod sa babayeng balo, siya nagingon: "Apan siya mas malipayon kon siya magpabiling ingon sa kon unsa siya, sumala sa akong hunahuna. Ako nagatuo gayod nga ako nakabaton usab sa espiritu sa Diyos." (1Co 7:12, 25, 40) Ang dayag nga kahulogan sa mga pulong ni Pablo mao nga siya walay makutlo nga direktang pagtulon-an ni Ginoong Jesus bahin sa pipila ka butang. Busa si Pablo mihatag sa iyang personal nga hunahuna ingong usa ka apostol nga puno-sa-espiritu. Hinunoa, ang iyang tambag maoy "gihuypan sa Diyos" ug busa nahimong bahin sa Sagradong Kasulatan, nga may samang awtoridad sa ubang mga bahin sa maong Kasulatan.

Tataw nga adunay kalainan tali sa inspiradong mga sinulat sa Bibliya ug sa ubang mga sinulat nga, bisan tuod sa pipila ka paagi mipatim-awng gitultolan ug gigiyahan sa espiritu, dili tukmang ipakasama sa Sagradong Kasulatan. Ingon sa gipakita na, dugang pa sa kanonikal nga mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan, dihay ubang mga sinulat, sama sa opisyal nga mga rekord mahitungod sa mga hari sa Juda ug Israel, ug kini, sa daghang kahimtang lagmit nga gisulat sa mga tawo nga debotado sa Diyos. Gigamit gani kini sa pagpanukiduki nga gihimo sa maong mga magsusulat kinsa giinspirar sa pagsulat ug usa ka bahin sa Sagradong Kasulatan. Ingon usab niana ang nahitabo sa mga panahon sa mga apostoles. Dugang pa sa mga sulat nga gilakip diha sa kanon sa Bibliya, walay duhaduha nga dihay daghang uban pang mga sulat nga gisulat sa mga apostoles ug mga ansiyano ngadto sa daghang kongregasyon sa paglabay sa katuigan. Bisan tuod ang mga magsusulat maoy mga tawong giniyahan sa espiritu, sa gihapon ang Diyos wala magbutang sa iyang timbre ingong garantiya nga nag-ila sa maong dugang nga mga sinulat ingong bahin sa walay-sayop nga Pulong sa Diyos. Ang Hebreohanong dili-kanonikal nga mga sinulat lagmit nga naundan ug pipila ka sayop, ug bisan ang dili-kanonikal nga mga sinulat sa mga apostoles lagmit nagpabanaag sa pipila ka bahin sa dili-bug-os nga pagsabot nga nabatonan sa unang mga katuigan sa Kristohanong kongregasyon. (Itandi ang Buh 15:1-32; Gal 2:11-14; Efe 4:11-16.) Hinunoa, maingon nga ang Diyos pinaagi sa iyang espiritu, o aktibong puwersa, naghatag ngadto sa pipila ka Kristohanon ug "katakos sa pag-ila sa inspiradong mga pulong," siya makagiya usab sa nagamandong lawas sa Kristohanong kongregasyon sa pag-ila kon unsang inspirado nga mga sinulat ang ilakip sa kanon sa Sagradong Kasulatan.—1Co 12:10; tan-awa ang KANON.

Pag-ila sa Kasulatan Ingong Inspirado. Ang ebidensiya tataw nga ang tibuok Sagradong Kasulatan, samtang anam-anam nga gidugang nganha sa kanon sa Bibliya, kanunay nga giila sa mga alagad sa Diyos, lakip na ni Jesus ug sa iyang mga apostoles, ingong inspirado. Ang "pagdasig o paginspirar" nagpasabot, dili lamang sa pagpausbaw sa kinaadman ug emosyon aron mobating mas malamposon o sensitibo (sama sa sagad nga giingon bahin sa sekular nga mga tigdibuho o mga magbabalak), kondili sa paggama ug mga sinulat nga walay sayop ug nga may samang awtoridad nga samag gisulat sa Diyos mismo. Tungod niini ang mga manalagna nga mitampo sa pagsulat sa Hebreohanong Kasulatan walay hunong sa pagpasidungog sa ilang mga mensahe ngadto sa Diyos, uban sa pahayag, "Mao kini ang giingon ni Jehova," nga naghimo niana sa kapin sa 300 ka higayon. (Isa 37:33; Jer 2:2; Nah 1:12) Si Jesus ug ang iyang mga apostoles masaligong nagkutlo sa Hebreohanong Kasulatan ingong kaugalingong pulong sa Diyos nga gipamulong pinaagi sa tinudlong mga magsusulat, sa ingon nakatino sa katumanan ug

ingong kinalabwang awtoridad sa bisan unsa nga panaglantugi. (Mat 4:4-10; 19:3-6; Luc 24:44-48; Ju 13:18; Buh 13:33-35; 1Co 15:3, 4; 1Pe 1:16; 2:6-9) Kini naundan sa "sagradong mga pahayag sa Diyos." (Rom 3:1, 2; Heb 5:12) Human ipatin-aw sa Hebreohanon 1:1 nga ang Diyos namulong ngadto sa Israel pinaagi sa mga manalagna, si Pablo mikutlo gikan sa ubay-ubayng mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan, nga nagpresentar sa mga teksto nga samag kini gipamulong ni Jehova nga Diyos mismo. (Heb 1:5-13) Itandi ang susama nga mga paghisgot sa balaang espiritu sa Buhat 1:16; 28:25; Hebreohanon 3:7; 10:15-17.

Sa pagpakita sa iyang bug-os nga pagtuo sa pagkawalay sayop sa Sagradong mga Sinulat, si Jesus miingon nga "ang Kasulatan dili mahimong walay pulos" (Ju 10:34, 35) ug nga "mas dali pang mahanaw ang langit ug ang yuta kay sa usa ka kinagamyang letra o sa usa ka tipik sa letra nga mahanaw sa bisan unsa nga paagi gikan sa Balaod ug dili matuman ang tanang butang." (Mat 5:18) Giingnan niya ang mga Saduseo nga sila nasayop labot sa pagkabanhaw tungod kay "wala kamo mahibalo sa Kasulatan ni sa gahom sa Diyos." (Mat 22:29-32; Mar 12:24) Andam siya nga magpadakop ug mamatay tungod sa pagkahibalo nga kini mahitabo ingong katumanan sa sinulat nga Pulong sa Diyos, ang Sagradong Kasulatan.—Mat 26:54; Mar 14:27, 49.

Siyempre, kini nga mga pahayag mapadapat sa Hebreohanong Kasulatan sa wala pa ang Kristohanong kapanahonan. Ang Kristohanon Gregong Kasulatan tataw usab nga gipahayag ug gidawat ingong inspirado (1Co 14:37; Gal 1:8, 11, 12; 1Te 2:13), ug si apostol Pedro sa usa ka pahayag naglakip sa mga sulat ni Pablo sa uban pang bahin sa Kasulatan. (2Pe 3:15, 16) Sa ingon ang tibuok hugpong sa Kasulatan naglangkob sa nahiusa ug nagkauyon nga sinulat nga Pulong sa Diyos.—Efe 6:17.

Awtoridad sa mga Kopya ug mga Hubad. Busa, ang bug-os nga kawalay sayop angayng ipasidungog sa sinulat nga Pulong sa Diyos. Matuod kini sa orihinal nga mga sinulat, ug wala nay usa niana nga naglungtad karon. Ang mga kopya sa maong orihinal nga mga sinulat ug ang mga hubad nga gihimo sa daghang pinulongan dili ikaingon nga wala gayoy sayop. Hinunoa, adunay ligong ebidensiya ug maayong katarongan sa pagtuo nga ang mabatonan nga mga manuskrito sa Sagradong Kasulatan nagtagana gayod ug halos eksakto nga mga kopya sa sinulat nga Pulong sa Diyos, nga ang mga punto nga giduhaduhaan gamay rag epekto sa diwa sa mensahe nga gipasa. Ang mismong katuyoan sa Diyos sa pag-andam sa Sagradong Kasulatan ug ang inspiradong pahayag nga "ang pulong ni Jehova magpadayon hangtod sa kahangtoran" nagpasalig nga si Jehova nga Diyos nagpreserbar sa pangsulod nga kalunsay sa Kasulatan latas sa kasiglohan.—1Pe 1:25.

Unsay hinungdan sa mga kalainan sa mga pulong sa mga kinutlo gikan sa Hebreohanong Kasulatan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan?

Ang mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan sa daghang higayon dayag nga migamit sa hubad sa Gregong *Septuagint* sa pagkutlo gikan sa Hebreohanong Kasulatan. Usahay ang hubad sa *Septuagint* nga ilang gikutlo, medyo lahi gikan sa mabasa sa Hebreohanong Kasulatan karon (sanglit ang kadaghanan sa mga hubad karong adlawa gipasukad sa Hebreohanong Masoretiko nga teksto nga sukad pa sa mga ikanapulo nga siglo K.P.). Ingong pananglitan, ang gikutlo ni Pablo sa Salmo 40:6 naundan sa ekspresyon nga "apan ikaw nagandam ug lawas alang kanako," usa ka ekspresyon nga makaplagan diha sa *Septuagint.* (Heb 10:5, 6) Ang mabatonan nga Hebreohanong mga manuskrito sa Salmo 40:6, imbes naundan niana nga ekspresyon, naundan sa mga pulong nga "kining akong mga igdulungog gibuksan mo." Dili matino kon ang *orihinal* nga Hebreohanong teksto naundan ba sa prase nga makaplagan diha sa *Septuagint.* Bisan unsa pa ang kahimtang, ang espiritu sa Diyos naggiya kang Pablo sa iyang pagkutlo, ug busa kini nga mga pulong adunay awtoridad gikan sa Diyos. Kini wala magkahulogan nga ang tibuok *Septuagint* nga hubad isipon nga inspirado; apan kadtong mga bahin nga gikutlo sa inspiradong Kristohanon nga mga magsusulat nahimong mahinungdanong bahin sa Pulong sa Diyos.

Sa pipila ka kahimtang ang mga kinutlo ni Pablo ug sa uban pa lahi gikan sa Hebreohanon ug Gregong mga teksto ingon sa makaplagan sa mabatonang mga manuskrito. Apan, ang mga kalainan gagmay ra kaayo, ug nakita sa pagsusi nga kini maoy tungod sa pagbatbat sa mga pamulong sa laing paagi, pagsumaryo, sa paggamit ug mga termino nga samag kahulogan, o sa pagdugang ug makapatin-awng mga pulong o mga prase. Ang Genesis 2:7, pananglitan, nag-ingon nga "ang tawo nahimong buhing kalag," samtang si Pablo sa pagkutlo niini nga bahin miingon: "Sa ingon nahisulat kini: 'Ang *unang* tawo *nga si Adan* nahimong buhing kalag.'" (1Co 15:45) Ang iyang pagdugang sa mga pulong nga "unang" ug "nga si Adan" nagpasiugda sa kalainan nga iyang gisaysay tali kang Adan ug kang Kristo. Ang pagsal-ot maoy bug-os nga nahiuyon sa mga kamatuoran nga natala sa Kasulatan ug wala gayod magtuis sa diwa o kaun-

dan sa teksto nga gikutlo. Kadtong mga gisulatan ni Pablo may mga kopya (o mga hubad) sa Hebreohanong Kasulatan nga mas karaan pa kay sa atong nabatonan karong adlawa ug makasusi sa iyang mga kinutlo sa paagi nga sama sa gihimo sa katawhan sa Berea. (Buh 17:10, 11) Ang paglakip niini nga mga sinulat diha sa kanon sa Sagradong Kasulatan sa Kristohanong kongregasyon sa unang siglo nagpamatuod sa ilang pagdawat niini nga mga kinutlo ingong bahin sa inspiradong Pulong sa Diyos.—Itandi usab ang Zac 13:7 sa Mat 26:31.

"Inspiradong mga Pahayag"—Matuod ug Bakak. Ang Gregong pulong nga *pneu′ma* (espiritu) gigamit sa linaing paagi sa pipila ka sinulat sa mga apostoles. Pananglitan, diha sa 2 Tesalonica 2:2 si apostol Pablo nag-awhag sa iyang mga igsoon sa Tesalonica nga dili makuratan o matay-og sa ilang pangatarongan gumikan "sa usa ka inspiradong pahayag [sa literal, "espiritu"] o sa usa ka binaba nga mensahe o sa usa ka sulat nga daw gikan kanamo, nga nag-ingong ang adlaw ni Jehova ania na." Tataw nga gigamit ni Pablo ang pulong nga *pneu′ma* (espiritu) maylabot sa paagi sa pagkomunikar, sama sa "binaba nga mensahe" o "sulat." Tungod niini ang *Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange (p. 126) nag-ingon bahin niini nga teksto: "Pinaagi niini ang Apostol nagtumong sa usa ka espirituwal nga opinyon, pagpanagna kunohay, pamulong sa usa ka manalagna." (Gihubad ug giedit ni P. Schaff, 1976) Ang *Word Studies in the New Testament* ni Vincent nag-ingon: *"Pinaagi sa espiritu.* Pinaagig matagnaong mga pamulong sa mga indibiduwal diha sa Kristohanong mga panagkatigom, nga nangangkong may awtoridad sa mga pagpadayag gikan sa Diyos." (1957, Tomo IV, p. 63) Busa, samtang ang ubang mga hubad naghubad lamang sa *pneu′ma* niining tekstoha ug sa susamang mga teksto ingong "espiritu," ang ubang mga hubad naghubad nga "mensahe sa Espiritu" (*AT*), "panagna" (*JB*), "pagdasig" (D'Ostervald; Segond [Pranses]), "inspiradong pahayag" (*NW*).

Gipatin-aw sa mga pulong ni Pablo nga adunay matuod nga "inspiradong mga pahayag" ug bakak nga inspiradong mga pahayag. Iyang gihisgotan kining duha ka matang diha sa 1 Timoteo 4:1 sa dihang siya miingon nga "ang inspiradong pulong [gikan sa balaang espiritu ni Jehova] nag-ingon gayod nga sa ulahing mga yugto sa panahon adunay pipila nga mangahulog gikan sa pagtuo, nga magtagad sa nagpahisalaag nga inspiradong mga pulong ug mga pagtulon-an sa mga demonyo." Kini nagpaila sa tinubdan sa bakak nga "inspiradong mga pulong" ingong ang mga demonyo. Kini gipaluyohan sa panan-awon nga gihatag kang apostol Juan nga niana siya nakakita ug "tulo ka mahugawng inspirado nga mga pahayag," nga morag baki, nanggula gikan sa mga baba sa dragon, sa mapintas nga mananap, ug sa mini nga manalagna, ug iyang espesipikong giingon nga kini nga mga pahayag maoy "inspirado sa mga demonyo," aron tigomon ang mga hari sa yuta ngadto sa gubat sa Har–Magedon.—Pin 16:13-16.

Busa, may maayong katarongan nga giawhag ni Juan ang mga Kristohanon sa 'pagsulay sa inspiradong mga pahayag aron masuta kon kini nagagikan ba gayod sa Diyos.' (1Ju 4:1-3; itandi ang Pin 22:6.) Dayon iyang gipakita nga ang matuod nga inspiradong mga pahayag sa Diyos midangat pinaagi sa tinuod nga Kristohanong kongregasyon, dili pinaagi sa dili-Kristohanong kalibotanon nga mga tinubdan. Siyempre, ang mga pulong ni Juan maoy inspirado ni Jehova nga Diyos, apan bisan gawas pa niana, ang sulat ni Juan naghan-ay na ug ligong pundasyon sa paghimog prangka nga pahayag: "Siya nga nakabaton ug kahibalo sa Diyos nagapatalinghog kanato; siya nga dili gikan sa Diyos dili magpatalinghog kanato. Niini nga paagi atong maila ang inspiradong pahayag sa kamatuoran ug ang inspiradong pahayag sa kasaypanan." (1Ju 4:6) Halayo sa pagkadogmatiko, si Juan nagpakita nga siya ug ang ubang tinuod nga mga Kristohanon nagpasundayag sa bunga sa espiritu sa Diyos, panguna ang gugma, ug nagpamatuod pinaagi sa ilang maayong panggawi ug matinud-anong sinultihan nga sila gayod "nagalakaw diha sa kahayag" nga kahiusa sa Diyos.—1Ju 1:5-7; 2:3-6, 9-11, 15-17, 29; 3:1, 2, 6, 9-18, 23, 24; itandi ang Tit 1:16.

PAGDAYEG. Usa ka pagpahayag ug komendasyon, pagpabili, ug usab pagsimba kon kini nga pagdayeg gitumong ngadto sa Diyos. Ang Hebreohanong berbo nga *ha·lal′* ug ang Gregong *ai·ne′o* gihubad nga "pagdayeg." (Sal 113:1; Isa 38:18; Rom 15:11; tan-awa ang HALLEL; ALELUYA.) Ang Gregong nombre nga *hy′mnos,* nga maoy gigikanan sa pulong nga "himno," nagpasabot sa pagdayeg o sa usa ka awit sa pagdayeg nga gitumong ngadto sa Diyos.—Mar 14:26, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang pagdayeg sa ngalan sa Diyos maoy pagdayeg sa Labing Hataas mismo. (Sal 69:30) Takos siya sa kinalabwang pagdayeg kay siya "maayo," o ang kinalabwan sa moral nga kahamili, ang Maglalalang, ang Magtatabang niadtong anaa sa kasakitan, ang Tigsustento ug Manluluwas sa iyang katawhan. (Sal 135:3; 150:2; 1Cr 16:25, 26) Dili gayod niya ipaambit kini nga pagdayeg ngadto sa walay kinabuhi nga mga larawan nga dili makataganag tabang sa ilang mga magsisimba.—Isa 42:8.

Ang pagdayeg adunay hinungdanong dapit diha sa pagsimba sa Israel kang Jehova. Tungod kay bug-os nga nahupong sa pagdayeg, ang Labing

Gamhanan gihisgotan "nga nagapuyo sa mga pagdayeg sa Israel." (Sal 22:3) Si Haring David mao ang nag-organisar sa mga saserdote ug sa mga Levihanon aron dayegon si Jehova pinaagig awit ug honi sa tulonggon. Ang organisadong kahikayan nga gisugdan ni David nagpadayon diha sa templo nga gitukod ni Solomon, ug sa daghang katuigan human niadto ang mga saserdote ug mga Levihanon nanguna sa paghatag ug pagdayeg, nga naggamit ug inspiradong mga komposisyon nga napreserbar hangtod karong adlawa diha sa basahon sa Mga Salmo.—1Cr 16:4-6; 23:2-5; 2Cr 8:14; tan-awa ang MUSIKA.

Wala tugoti sa matinumanong mga alagad ni Jehova nga may makabalda sa ilang paghatag ug pagdayeg nga niana si Jehova may bug-os nga katungod. Ang manalagnang si Daniel wala mohunong sa pagdayeg kang Jehova sa dihang gimando nga kini supak sa balaod ug ang tawo nga mobuhat niini pagasilotan pinaagi sa pagtambog ngadto sa langob sa mga leyon. (Dan 6:7-10) Si Jesu-Kristo, pinaagi sa dili pagbuhat ug bisan unsa nga naggikan ra sa iyang kaugalingong pagbuot, nagpasundayag sa kinalabwang panig-ingnan sa pagdayeg sa iyang Amahan. Ang tibuok kinabuhi ug ministeryo sa Anak sa Diyos, lakip ang mga milagro nga iyang gihimo, nagdalag kadayeganan sa iyang Amahan.—Luc 18:43; Ju 7:17, 18.

Taliwala sa unang-siglong mga Kristohanon, ang inspiradong mga salmo padayong gigamit sa pagdayeg kang Jehova. Dugang pa, mopatim-aw nga dihay Kristohanong mga komposisyon—"mga pagdayeg sa Diyos," o mga himno, ug "espirituwal nga mga awit," o mga awit nga may kalabotan sa espirituwal nga mga butang. (Efe 5:19; Col 3:16) Apan, ang Kristohanong pagdayeg dili lamang pinaagi sa mga awit. Kini mapakita sa pagkinabuhi sa usa ka tawo ug sa aktibong kabalaka sa usa ka tawo alang sa espirituwal ug materyal nga kaayohan sa uban. —Heb 13:15, 16.

Pagdayeg nga Ihatag Ngadto sa mga Tawo. Ang pagdayeg sa kaugalingon maoy ebidensiya sa garbo ug dili makapalig-on sa mga nakapaminaw. Kini dili mahigugmaon tungod kay gibayaw niini ang kaugalingon ibabaw sa uban. (1Co 13:4) Kon aduna may pagdayeg, kinahanglang kini kinabubut-ong magagikan sa dili-mapihigong mga nakapaniid nga walay gidahom nga mabatonan tungod sa ilang paghatag ug komendasyon.—Pr 27:2.

Bisan tuod maggikan sa uban, sa gihapon ang pagdayeg mahimong usa ka pagsulay sa makadawat niini. Lagmit nga kini makaaghat sa mga pagbati sa pagkalabaw o garbo ug busa mosangpot sa pagkapukan sa usa ka tawo. Apan kon dawaton uban ang hustong tinamdan, ang pagdayeg lagmit nga makaayo sa indibiduwal. Tingali mapaubsanon niyang maila ang iyang pagkautangan kang Jehova nga Diyos ug madasig sa paggawi sa paaging dili magkulang sa iyang dalayegong moral nga baroganan. Ang inspiradong proverbio nagpunting sa ikahatag nga epekto sa pagdayeg aron madayag kon unsa gayod ang usa ka tawo: "Ang dalisayanan nga kulon maoy alang sa plata, ug ang hudno alang sa bulawan; ug ang usa ka tawo pagalunsayon sumala sa pagdayeg kaniya."—Pr 27:21; itandi ang *NE.*

Wala nay mas dakong pagdayeg o komendasyon nga madawat ni bisan kinsang tawo kay sa ilhon ingong inuyonan sa Diyos. Ang maong pagdayeg igahatag panahon sa pagpadayag ni Ginoong Jesu-Kristo diha sa himaya. (1Co 4:5; 1Pe 1:7) Kini nga pagdayeg maoy pinasukad, dili sa unodnong kadungganan, kondili pinasukad sa pagkinabuhi sa usa ka tawo sa paagi nga takos ingong usa ka alagad ni Jehova. (Rom 2:28, 29; tan-awa ang HUDIYO.) Sa kasamtangan, ang mga tawo nga may hataas nga katungdanan sa kagamhanan ug ang uban pa tingali modayeg sa matuod nga mga Kristohanon tungod sa ilang pagkamasinundanon sa balaod ug sa pagkatul-id. (Rom 13:3) Sa dihang madayag sa mga tigpaniid nga ang hinungdan sa maayong panggawi sa mga Kristohanon maoy tungod kay sila debotadong mga alagad ni Jehova, ang pagdayeg mahiadto kang Jehova ug sa iyang Anak, sanglit sila ila mang maunongon nga mga tinun-an.

PAGDIHOG. Tan-awa ang DINIHOGAN, PAGDIHOG.

PAGDILI. Kining pulonga gigamit sa pipila ka modernong mga hubad (*JB, NE, NW*) sa paghubad sa Hebreohanong pulong nga *che'rem,* nga gihubad usab diha sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* ingong "butang nga gikatugyan sa kalaglagan." Ang Hebreohanong pulong nagtumong sa usa ka butang nga dili na mabawi ug matubos nga gikatugyan o gipahinungod ngadto sa Diyos ug busa gipinig alang sa sagradong paggamit, apan kini sagad kaayong gigamit maylabot sa mga butang nga gipinig alang sa bug-os nga kalaglagan. Kini mahimong mapadapat sa usa ka tawo. (Ex 22:20; ang *JB* dinhi mabasa: "Ang bisan kinsa nga maghalad ngadto sa ubang mga diyos mailalom gayod sa pagdili ["igatugyan ngadto sa kalaglagan," *NW*]"; Lev 27:29) O kini mahimong mapadapat sa iyang mga kabtangan (Esd 10:8); sa usa ka hayop, sa usa ka yuta, o sa bisan unsang butang nga gipahinungod alang sa sagradong paggamit (Lev 27:21, 28); o sa tibuok siyudad ug sa tanang butang nga anaa niana.—Deu 13:15-17; Jos 6:17.

Ang sagradong mga pagdili o pagpinig gihisgotan diha sa pipila ka tagna. (Miq 4:13; Zac 14:11)

Alang sa kompletong paghisgot bahin niini, tan-awa ang GIPAHINUNGOD NGA BUTANG.

PAGDUMALA. Tan-awa ang ADMINISTRASYON, PAGDUMALA.

PAGDUMOT. Sa Kasulatan ang pulong nga "pagdumot" adunay lainlaing mga kahulogan. Kini mahimong magtumong sa hilabihang pagkamabatokon, padayong kayugot nga sagad inubanan sa tinguha sa pagdaot. Ang maong pagdumot lagmit mahimong usa ka nangibabawng emosyon nga magtinguha sa paghimog kadaot sa gidumtan. Ang "pagdumot" mahimong magpasabot usab sa usa ka kusganong pag-ayad apan walay bisan unsang tuyo sa pagdaot sa gidumtan, hinuon maningkamot sa paglikay niini tungod kay mibatig kasilag niini. Gigamit usab sa Bibliya ang pulong nga "pagdumot" aron ipasabot ang mas menos nga paghigugma. (Gen 29:31, 33; Deu 21:15, 16) Panaglitan, si Jesu-Kristo miingon: "Kon adunay moanhi kanako ug siya dili magadumot sa iyang amahan ug inahan ug asawa ug mga anak ug mga igsoong lalaki ug mga igsoong babaye, oo, ug bisan sa iyang kaugalingong kalag, siya dili mahimong akong tinun-an." (Luc 14:26) Dayag nga wala ipasabot ni Jesus nga ang iyang mga tinun-an angayng mobatig pagkamabatokon o kasilag sa ilang mga pamilya ug sa ilang kaugalingon, tungod kay wala kini mahiuyon sa ubang mga teksto sa Kasulatan.—Itandi ang Mar 12:29-31; Efe 5: 28, 29, 33.

Ang balaod sa Diyos ngadto sa Israel nag-ingon: "Dili ka magdumot sa imong igsoon diha sa imong kasingkasing." (Lev 19:17) Ang usa sa mga kinahanglanon alang sa usa ka tawo nga nagpresentar sa iyang kaugalingon ingong dili-tinuyong nakabuno ug buot makabaton ug kahilwasan diha sa mga siyudad nga dalangpanan mao nga siya kinahanglang wala magdumot sa usa nga gipatay.—Deu 19: 4, 11-13.

Dumtan ba ang mga Kaaway? Ang tambag ni Jesus nga higugmaon ang mga kaaway bug-os nga nahiuyon sa tinuod nga diwa sa Hebreohanong Kasulatan. (Mat 5:44) Giila sa matinumanong si Job nga sayop gayod nga mobatig kalipay tungod kay nakaagom ug katalagman kadtong hilabihang nagdumot kaniya. (Job 31:29) Gisugo sa Moisesnong Balaod ang mga Israelinhon sa pagtabang sa ubang mga Israelinhon nga tingali giisip nila ingong ilang mga kaaway. (Ex 23:4, 5) Inay nga malipay tungod kay nakaagom ug kadaot ang usa ka kaaway, ang mga alagad sa Diyos gisugo: "Kon ang nagdumot kanimo gigutom, hatagi siya ug tinapay nga makaon; ug kon siya giuhaw, hatagi siya ug tubig nga mainom."—Pr 24:17, 18; 25:21.

Ang ideya nga dumtan ang mga kaaway maoy usa sa mga butang nga gidugang sa Hudiyong mga magtutudlo sa tradisyon nganha sa balaod sa Diyos. Sanglit gilatid sa Balaod nga higugmaon sa mga Israelinhon ang ilang mga silingan (Lev 19:18), gituohan niini nga mga magtutudlo nga kini nagpasabot sa pagdumot sa ilang mga kaaway. Ang "higala" ug "silingan" sa ulahi giisip ingong mapadapat lamang ngadto sa mga Hudiyo, samtang ang tanang uban pa giisip nga kinaiyanhong mga kaaway. Gumikan sa ilang naandang pagsabot sa "silingan" ug tungod sa tradisyon nga nag-aghat nga dumtan ang mga Hentil, tatawng masabot kon nganong ilang gidugang ang dili-awtorisadong mga pulong nga "ug dumtan ang imong kaaway" nganha sa gipahayag sa balaod sa Diyos.—Mat 5:43.

Sa kasukwahi, ang Kristohanon obligado sa paghigugma sa iyang mga kaaway, buot ingnon, kadtong naghimo sa ilang kaugalingon nga personal nga mga kaaway. Ang maong gugma (Gr., *a·ga'pe*) dili kay emosyon lamang nga pinasukad sa personal nga pagbati, nga sagad maoy gituohan, kondili usa kini ka moral o makatilingbanon nga gugma nga pinasukad sa kinabubut-ong pag-uyon tungod sa prinsipyo, katungdanan, ug sa kon unsay husto, nga sinserong nagtinguha sa kaayohan sa uban subay sa kon unsay matarong. Ang *a·ga'pe* (nga gugma) magbuntog gayod sa personal nga mga panagdumtanay, nga dili tugotang kini nga mga panagdumtanay magpahinabo sa usa nga mobiya sa matarong nga mga prinsipyo o kaha manimalos. Bahin kanilang mosupak sa iyang Kristohanong pagkinabuhi ug molutos kaniya, nga nagabuhat niini tungod sa kawalay-alamag, ang alagad sa Diyos mag-ampo gani alang kanila nga unta ang ilang mga mata mabuksan aron makakita sa kamatuoran bahin sa Diyos ug sa Iyang mga katuyoan.—Mat 5:44.

Hustong Pagdumot. Bisan pa niana, may pipila ka kahimtang ug mga panahon nga husto ang pagdumot. "Adunay . . . panahon sa paghigugma ug panahon sa pagdumot." (Ecc 3:1, 8) Bisan gani si Jehova gihisgotan nga nagdumot kang Esau. (Mal 1:2, 3) Apan kini nga pagdumot dili kay kagustohan lamang sa Diyos. Gipakita ni Esau nga siya dili takos sa gugma ni Jehova tungod kay iyang gitamay ang katungod sa pagkapanganay ug gibaligya kini, sa ingon gitamay usab ang mga saad ug mga panalangin sa Diyos nga nalangkit niini. Dugang pa, iyang gitinguha nga patyon ang iyang igsoong si Jacob. (Gen 25:32-34; 27:41-43; Heb 12:14-16) Gidumtan usab sa Diyos ang mapahitas-ong mga mata, bakakon nga dila, mga kamot nga nagaula ug inosenteng dugo, usa ka kasingkasing nga nagamugnag madaotong mga laraw, mga

tiil nga nagadali sa pagdalagan ngadto sa pagkadaotan, usa ka bakakong saksi, kang bisan kinsa nga nagapahinabog panaglalis sa taliwala sa mga kaigsoonan, sa pagkatinuod, kang bisan kinsa ug sa bisan unsang butang nga bug-os supak kang Jehova ug sa iyang matarong nga mga balaod.—Pr 6:16-19; Deu 16:22; Isa 61:8; Zac 8:17; Mal 2:16.

Unsang matanga sa pagdumot nga kinahanglang ugmaron sa mga alagad sa Diyos?

Sa pagpakitag tinuod nga pagkamaunongon kang Jehova, ang iyang mga alagad magadumot sa kon unsa ug kinsa ang iyang gidumtan. (2Cr 19:2) "Dili ba gidumtan ko ang mga nagdumot pag-ayo kanimo, Oh Jehova, ug dili ba gibati ko ang kaluod sa mga nagasukol kanimo? Gidumtan ko sila uban sa bug-os nga pagdumot. Sila nahimong tinuod ko nga mga kaaway." (Sal 139:21, 22) Apan kini nga pagdumot wala magtinguha sa paghimog kadaot sa uban ug dili samag kahulogan sa kasilag o tinguha sa paghimog kadaot. Hinunoa, kini maoy pagpakitag bug-os nga pagkasilag sa daotan, nga naglikay sa daotan ug niadtong hilabihang nagdumot kang Jehova. (Rom 12:9, 17, 19) Angay gayong dumtan sa mga Kristohanon kadtong dili na mabag-o nga mga kaaway sa Diyos, sama sa Yawa ug sa iyang mga demonyo, ingon man sa mga tawo nga tinuyong nakigbatok kang Jehova.

Bisan tuod wala higugmaa sa mga Kristohanon kadtong naghimo sa dili-takos nga kalulot sa Diyos ingong katarongan alang sa malaw-ayng panggawi, wala nila dumti ang mga tawo nga nalangkit sa daotang buhat apan takos nga pakitaag kaluoy. Inay nga dumtan ang mahinulsolon nga mamumuhat ug daotan, gidumtan nila ang daotang buhat, oo, 'bisan ang pang-ilalom nga besti nga nahugawan sa unod.'—Jud 4, 23.

Paglikay sa Dili-Hustong Pagdumot. Sa dihang nahimong mga Kristohanon, ang mga tawo nga nagdumtanay sa usag usa dili na mobuhat niana. (Tit 3:3) Ang usa nga nagdumot sa iyang igsoon naglakaw pa gihapon sa kangitngit, ug ang bisan unsa niyang pangangkon nga siya nahigugma sa Diyos maoy kabakakan gayod. Ang pagdumot sa usa ka igsoon maoy katumbas sa pagbuno.—1Ju 2:9, 11; 4:20; 3:15.

Ang pagpadaog sa emosyon mosangpot sa dili timbang nga panglantaw sa tawo bahin sa gugma ug sa pagdumot, sama sa nahitabo kang David maylabot sa iyang anak nga lalaking si Absalom. (2Sa 18:33; 19:1-6) Busa, mao man usab, "ang nagapugong sa iyang bunal nagadumot sa iyang anak, apan ang nahigugma kaniya nagapangita kaniya uban ang disiplina."—Pr 13:24.

Pinaagi sa pagtahod sa pribasiya sa uban ug sa pagpakitag mahigugmaong konsiderasyon, malikayan sa usa ka tawo nga siya dumtan. Busa ang tambag mao: "Ayaw pakanunaya ang imong tiil sa balay sa imong isigkatawo, aron siya dili mapul-an kanimo ug magdumot kanimo."—Pr 25:17.

PAGDUOL SA DIYOS. Diha sa usa ka karaang palasyo sa Sidlakan ang usa ka indibiduwal makaduol lamang sa monarko subay sa gilatid nga mga regulasyon ug ubos sa pagtugot sa monarko. Sa kadaghanang kahimtang adunay usa ka tigpataliwala alang niadtong buot makigkita sa magmamando, nga magpaila kanila ug magtino sa pagkatiunay sa ilang pagkatawo. Ang pagsulod nga wala tawga ngadto sa sulod nga sawang sa Persianhon nga si Haring Ahasuero nagkahulogan ug kamatayon; apan si Rayna Ester, sa dihang nagpameligro sa iyang kinabuhi aron makigkita sa hari, nakabaton ug pag-uyon. (Est 4:11, 16; 5:1-3) Ang mga lihok ug mga pulong sa mga igsoong lalaki ni Jose nagpakita nga gihimo ang pag-amping aron dili makapasuko sa hari, kay si Juda miingon kang Jose: "Ikaw sama ra kang Paraon." (Gen 42:6; 43:15-26; 44:14, 18) Busa, ang pagduol ngadto sa usa ka yutan-ong magmamando, bisan tuod usa lamang ka tawong dili hingpit, sagad nga usa ka lisod kaayong butang ug usa ka talagsaong pribilehiyo.

Pagkasagrado sa Presensiya sa Diyos. Bisan tuod si Pablo miingon didto sa Atenas nga ang Diyos "dili halayo gikan sa matag usa kanato" (Buh 17:27), ug gipakita sa tibuok niyang Pulong ang Bibliya nga siya daling duolon, ang usa ka tawo nga moduol Kaniya kinahanglang makakab-ot usab sa tinong mga kinahanglanon ug makabaton sa Iyang pagtugot o pag-uyon. Ang panan-awon ni Daniel bahin sa halangdon nga langitnong puloy-anan sa "Karaan sa mga Adlaw" kang kinsa ang "anak sa tawo" "nakaduol" ug "gidala . . . haduol sa atubangan mismo sa maong Usa," nag-ilustrar sa dignidad, pagtahod, ug kahapsay nga nalangkit sa presensiya sa Soberanong Magmamando sa uniberso. (Dan 7:9, 10, 13, 14; itandi ang Jer 30:21.) Ang rekord sa Job 1:6 ug 2:1 nagpakita nga ang manulondang mga anak sa Diyos gidapit usab ngadto sa iyang presensiya sa tinudlong mga panahon, ug ang pagtungha ni Satanas uban kanila lagmit gayod nga ubos lamang sa pagtugot sa Soberano.

Ang tawo, nga gibuhat diha sa larawan ug dagway sa iyang Maglalalang pinaagi sa paghatag kaniya ug usa ka sukod sa diyosnong mga hiyas ug may kaakohan sa pag-atiman sa planetang Yuta ug sa kahayopan diha niana, kinahanglang makigko-

munikar sa iyang Diyos ug Amahan. (Gen 1:26, 27) Ang maong pakigkomunikar gihubit sa Genesis 1:28-30; 2:16, 17.

Ingong hingpit nga mga linalang, ug sa ingon walay pagbati sa pagkasad-an o kaamgohan sa sala, si Adan ug Eva sa sinugdan makaduol sa Diyos pinaagi sa pagpakigsulti nga dili mobating nanginahanglag tigpataliwala tali kanila ug sa ilang Maglalalang, nga nagbuhat niana sama sa pagduol sa mga anak ngadto sa ilang amahan. (Gen 1:31; 2:25) Tungod sa ilang sala ug pagrebelde nawala kini nga relasyon diha kanila, nga misangpot sa hukom nga kamatayon. (Gen 3:16-24) Wala iasoy kon sila ba mihimog mga pagsulay sa pagduol sa Diyos human niana.

Pinaagi sa Pagtuo, Matarong nga mga Buhat, ug mga Halad. Ang asoy bahin sa pagduol ni Cain ug ni Abel sa Diyos pinasukad sa mga halad nagpakita nga ang mga kinahanglanon aron makaduol sa Diyos mao ang pagtuo ug matarong nga mga buhat. Tungod niana, si Cain wala dawata sa Diyos hangtod nga siya 'mobuhat ug maayo.' (Gen 4:5-9; 1Ju 3:12; Heb 11:4) Ang pagsugod sa "pagtawag sa ngalan ni Jehova" nga gihimo sa ulahi sa panahon ni Enos mopatim-aw nga dili tim-os (Gen 4:26), sanglit ang sunod nga tawo sa pagtuo nga gihisgotan human kang Abel dili man si Enos kondili si Enoc, kansang 'paglakaw uban sa Diyos' nagpakita nga ang iyang pagduol giuyonan. (Gen 5:24; Heb 11:5) Hinunoa, ang tagna ni Enoc nga natala sa Judas 14, 15 nagpaila nga dihay kaylap nga kawalay pagtahod sa Diyos sa iyang adlaw. —Tan-awa ang ENOS.

Tungod sa matarong ug walay kasaypanan nga pagkinabuhi ni Noe taliwala sa iyang mga katalirongan, siya nakaduol sa Diyos ug naluwas. (Gen 6:9-19) Human sa Lunop, siya miduol sa Diyos pinasukad sa usa ka halad, sama sa gihimo ni Abel; siya gipanalanginan ug gipahibalo sa dugang pang mga kinahanglanon aron mabatonan ang pag-uyon sa Diyos ug usab bahin sa pakigsaad sa Diyos uban sa tanang unod nga nagpasalig nga wala nay umalabot pa nga lunop nga ipahinabo sa tibuok globo. (Gen 8:20, 21; 9:1-11) Ang ekspresyon nga "si Jehova, ang Diyos ni Sem," lagmit nagpaila nga kini nga anak nga lalaki nakabaton ug mas dakong pabor sa Diyos kay sa iyang duha ka igsoong lalaki. —Gen 9:26, 27.

Ang pagkasaserdote ni Melquisedek. Bisan tuod si Noe naghalad alang sa iyang pamilya, walay espesipikong gihisgotan nga "saserdote" nga nagsilbing tigpataliwala alang sa mga tawo diha sa ilang pagduol sa Diyos hangtod sa panahon ni Melquisedek. Ang pagkasaserdote ni Melquisedek giila ni Abraham, kinsa "naghatag kaniya ug ikapulo sa tanang butang." (Gen 14:18-20) Si Melquisedek gipaila ingong usa ka matagnaong larawan ni Kristo Jesus diha sa Hebreohanon 7:1-3, 15-17, 25.

Pagduol nga gihimo sa ubang mga patriarka. Ang relasyon ni Abraham sa Diyos naghimo kaniyang takos nga tawgong 'higala sa Diyos' (Isa 41:8; 2Cr 20:7; San 2:23), ug ang iyang pagtuo ug pagkamasinugtanon, inubanan sa iyang matinahorong pagduol pinaagi sa mga halaran ug mga halad, gipasiugda ingong pasukaranan alang niini. (Gen 18:18, 19; 26:3-6; Heb 11:8-10, 17-19) Nabatonan niya ang may pakigsaad nga relasyon uban sa Diyos. (Gen 12:1-3, 7; 15:1, 5-21; 17:1-8) Ang sugo sa pagpatuli gihatag ingong ilhanan niini, ug sulod sa usa ka panahon nahimong usa ka kinahanglanon aron dawaton sa Diyos. (Gen 17:9-14; Rom 4:11) Ang posisyon ni Abraham nagkuwalipikar gani kaniya sa pagpangamuyo alang sa uban (Gen 20:7), bisan pa niana ang iyang lalom nga pagtahod kanunayng gipakita atubangan sa presensiya ni Jehova o sa iyang hawas. (Gen 17:3; 18:23-33) Si Job, nga usa ka layong paryente ni Abraham, nagsilbing saserdote alang sa iyang pamilya, nga naghalad ug mga halad-nga-sinunog alang kanila (Job 1:5), ug nangamuyo alang sa iyang tulo ka "higala," ug "gidawat ni Jehova ang nawong ni Job."—Job 42:7-9.

Si Isaac ug Jacob, nga mga manununod sa saad ngadto kang Abraham, miduol sa Diyos pinaagi sa pagtawag sa "ngalan ni Jehova" diha sa pagtuo, ug pinaagi sa pagtukod ug mga halaran ug sa mga paghalad.—Heb 11:9, 20, 21; Gen 26:25; 31:54; 33:20.

Si Moises gisultihan sa manulonda sa Diyos nga dili moduol sa nagdilaab nga tanom ug gisugo nga huboon ang iyang mga sandalyas tungod kay ang iyang gitindogan maoy "balaan nga yuta." (Ex 3:5) Ingong tinudlong hawas sa Diyos diha sa nasod sa Israel, si Moises nakabaton ug talagsaong pribilehiyo sa pagduol sa presensiya ni Jehova sa panahon sa iyang pagkinabuhi, sanglit si Jehova nakigsulti nga "baba sa baba" ngadto kaniya. (Num 12:6-13; Ex 24:1, 2, 12-18; 34:30-35) Si Moises, sama kang Melquisedek, nagsilbing usa ka matagnaong larawan ni Kristo Jesus.—Deu 18:15; Buh 3:20-23.

Ang kahinungdanon sa inuyonang pagduol gipasiugda. Sa wala pa ihatag ang pakigsaad sa Balaod, gisugo ni Jehova ang tibuok nasod sa Israel nga balaanon ang ilang kaugalingon sulod sa tulo ka adlaw, nga maglaba sa ilang mga besti. Dihay gibutang nga mga utlanan sa pagduol ug walay usa, tawo man o hayop, ang mohikap sa bukid sa Sinai ubos sa silot nga kamatayon. (Ex 19:10-15) Dayon si Moises "nagpagawas sa katawhan gikan sa kampo aron sa pagsugat sa matuod nga Diyos," nga nagpahiluna kanila diha sa tiilan sa bukid, ug

siya mitungas sa bukid aron dawaton ang kalagdaan sa pakigsaad inubanan sa dalugdog ug kilat, aso ug kalayo, ug sa mga tingog sa trompeta. (Ex 19:16-20) Gisugo si Moises nga 'ang mga saserdote ug ang katawhan dili palahoson sa pagtungas ngadto kang Jehova, aron siya dili motungha batok kanila.' (Ex 19:21-25) "Ang mga saserdote" nga gihisgotan dinhi lagmit maoy pangunang mga lalaki sa matag pamilya sa Israel ug tungod niana "kanunayng nagaduol kang Jehova," sama kang Job, alang sa iyang pamilya.

Ilalom sa Pakigsaad sa Balaod. Pinaagi sa pakigsaad sa Balaod usa ka kahikayan ang gihimo aron ang indibiduwal ug ang nasod makaduol sa Diyos pinaagi sa usa ka tinudlong saserdote ug uban sa mga halad nga gilatid sa balaod, nga nalangkit sa sagradong tabernakulo ug sa ulahi sa templo. Ang mga anak nga lalaki ni Aaron nga Levihanon nagsilbing mga saserdote alang sa katawhan. Alang sa uban, bisan ang mga Levihanon nga dili sa linya ni Aaron, ang pagpangahas sa pagduol sa halaran o sa balaang mga kagamitan aron himoon ang maong pag-alagad mosangpot sa kamatayon. (Lev 2:8; Num 3:10; 16:40; 17:12, 13; 18: 2-4, 7) Ang mga saserdote kinahanglang makakab-ot sa estriktong mga kinahanglanon sa pisikal ug sa seremonyal nga kahinlo, ug sila kinahanglang magsul-ob sa gilatid nga besti sa dihang moduol sa halaran o sa "balaang dapit." (Ex 28:40-43; 30:18-21; 40:32; Lev 22:2, 3) Ang bisan unsang dili pagtahod o paglapas sa mga instruksiyon sa Diyos labot sa pagduol sa Soberanong Diyos may silot nga kamatayon, sama sa nahitabo sa duha ka anak nga lalaki ni Aaron. (Lev 10:1-3, 8-11; 16:1) Sa tibuok nasod si Aaron lamang, ug kadtong mipuli kaniya ingong hataas nga saserdote, ang makasulod sa Labing Balaan atubangan sa arka sa pakigsaad, nga nalangkit sa presensiya ni Jehova; apan siya gitugotang makasulod didto usa ka adlaw lamang sulod sa usa ka tuig, sa Adlaw sa Pagtabonsa-Sala. (Lev 16:2, 17) Niining maong talagsaon nga posisyon si Aaron naglarawan kang Kristo Jesus ingong Hataas nga Saserdote sa Diyos.—Heb 8:1-6; 9:6, 7, 24.

Sa pagpahinungod sa templo didto sa Jerusalem, si Haring Solomon miduol kang Jehova alang sa nasod. Ang iyang pag-ampo mao nga ang mga mata ni Jehova mabuka unta adlaw ug gabii alang niana nga balay diin Iyang gibutang ang Iyang ngalan ug nga Iyang pamation ang mga pangaliyupo nga gihimo sa hari, sa nasod, ug sa mga langyaw usab nga mitipon sa Israel, ni bisan kinsa nga "moampo *paatubang niining balaya.*" Sa ingon, si Jehova daling maduol sa tanan, gikan sa hari ngadto sa labing ubos nga tawo sa nasod.—2Cr 6:19-42.

Sa Israel, ang pagduol sa Diyos maylabot sa mga butang nga makaapekto sa tibuok nasod gihimo sa hari, saserdote, ug manalagna. Ang Urim ug Tumim sa hataas nga saserdote gigamit sa pipila ka okasyon aron matino ang pagtultol sa Diyos. (1Sa 8:21, 22; 14:36-41; 1Ha 18:36-45; Jer 42:1-3) Ang paglapas sa balaod ni Jehova mahitungod sa hustong paagi sa pagduol pagasilotan, sama sa nahitabo kang Uzzias (2Cr 26:16-20), ug mahimong mosangpot sa bug-os nga pagkaputol sa pakigkomunikar sa Diyos, sama sa nahitabo kang Saul. (1Sa 28:6; 1Cr 10:13) Ang pamatuod nga si Jehova dili motugot nga ibalewala ang iyang Soberanong Presensiya ug ang mga butang nga nalangkit niini gipakita diha sa nahitabo sa anak nga lalaki ni Abinadab nga si Uzah, nga mikupot sa arka sa pakigsaad aron kini dili mahulog, nga tungod niana "ang kasuko ni Jehova misilaob batok kang Uzah ug ang matuod nga Diyos nagpatay kaniya didto tungod sa dili-matinahorong buhat."—2Sa 6:3-7.

Dili igo ang rituwal ug halad lamang. Bisan tuod giingon nga ang pagsimba kang Jehova milambo gikan sa rituwal ug halad ngadto sa moral nga kinahanglanon, ang ebidensiya maoy sukwahi gayod. Dili igo ang rituwal ug halad apan maoy panggawas nga ilhanan lamang sa legal nga pasukaranan sa pagduol sa Diyos. (Heb 9:9, 10) Busa si Jehova mismo ang mohukom kon kinsa ang dawaton; sa ingon ang Salmo 65:4 nag-ingon: "Malipayon ang tawo nga imong pilion ug paduolon, aron makapuyo siya diha sa imong mga sawang." Ang pagtuo, pagkamatarong, hustisya, kagawasan gikan sa pagkasad-an sa dugo, pagkamatinud-anon, ug pagsugot sa dayag nga kabubut-on sa Diyos maoy padayong gipasiugda ingong mga kinahanglanon sa pagduol sa Diyos, mao nga dili basta lamang ang usa may dalang mga gasa ngadto sa Unibersohanong Soberano kondili ang usa nga "inosente sa iyang mga kamot ug mahinlo sa kasingkasing" ang makasaka ngadto sa bukid ni Jehova. (Sal 15:1-4; 24:3-6; 50:7-23; 119:169-171; Pr 3:32; 21:3; Os 6:6; Miq 6:6-8) Sa dihang wala kining mga hiyasa, ang mga halad, mga pagpuasa, ug bisan ang mga pag-ampo nahimong dulumtanan ug walay bili sa mga mata sa Diyos. (Isa 1:11-17; 58: 1-9; 29:13; Pr 15:8) Kon nakabuhat ug kasaypanan, kinahanglan nga ipakita una ang usa ka gun-ob nga espiritu ug dugmok nga kasingkasing aron ang pagduol mahimong inuyonan. (Sal 51:16, 17) Ang saserdotehanong pag-alagad dili makabaton ug pag-uyon sa Diyos kon ang maong mga saserdote magtamay sa iyang ngalan ug maghalad ug dili-dalawatong mga halad.—Mal 1:6-9.

Ang pagduol sa Diyos gihubit usab ingong pagpresentar sa kaugalingon atubangan sa korte ug

pagduol sa maghuhukom alang sa paghukom. (Ex 22:8; Num 5:16; Job 31:35-37; Isa 50:8) Sa Isaias 41: 1, 21, 22 gisultihan ni Jehova ang nasodnong mga pundok sa pagduol, uban sa ilang gikasungiang kaso ug mga argumento, aron iyang hukman.

Pasukaranan sa Pagduol Ilalom sa Bag-ong Pakigsaad. Ang kahikayan sa pakigsaad sa Balaod uban sa mga halad niini nga hayop, ingong usa ka malarawanong legal nga pasukaranan, nagpunting ngadto sa usa ka labawng pasukaranan sa pagduol sa Diyos. (Heb 9:8-10; 10:1) Kini miabot pinaagi sa bag-ong pakigsaad nga pinaagi niana ang tanan 'makaila kang Jehova, gikan sa labing ubos bisan hangtod sa labing dako.' (Jer 31:31-34; Heb 7:19; 8:10-13) Ingong bugtong Tigpataliwala nianang bag-ong pakigsaad, si Kristo Jesus nahimong "ang dalan." Siya miingon, "Walay makaadto sa Amahan kon dili pinaagi kanako." (Ju 14:6, 13, 14) Ang babag nga nag-ulang sa mga Hudiyo gikan sa dili-tinuling Hentil nga kanasoran nga gawas sa nasodnong pakigsaad sa Diyos uban sa Israel gihanaw pinaagi sa kamatayon ni Kristo, mao nga "pinaagi kaniya kita, nga duha ka katawhan, makaduol sa Amahan pinaagi sa usa ka espiritu." (Efe 2:11-19; Buh 10:35) Ang pagtuo sa Diyos ingong "tigganti sa mga matinuorong nagapangita kaniya" ug sa lukat mao ang kinahanglanon alang sa madaitong pagduol ug sa maluloton nga pagdawat sa Diyos pinaagi kang Jesu-Kristo. (Heb 11:6; 1Pe 3:18) Kadtong nagaduol pinaagi kang Kristo Jesus ingong ilang Hataas nga Saserdote ug Tigpataliwala nahibalo nga 'siya buhi kanunay aron sa pagpangamuyo alang kanila' (Heb 7:25), ug sila makasalig nga 'uban ang kagawasan sa pagsulti sila makaduol sa trono sa dili-takos nga kalulot.' (Heb 4:14-16; Efe 3:12) Sila dili moduol nga may kahadlok nga hukman. (Rom 8:33, 34) Hinunoa ilang gihuptan ang diyosnong kahadlok ug kataha nga nahiangay sa maong pagduol sa Diyos, "nga Maghuhukom sa tanan."—Heb 12:18-24, 28, 29.

Ang pagduol sa usa ka Kristohanon ngadto sa Diyos naglakip sa espirituwal nga mga halad ug mga pahinungod. (1Pe 2:4, 5; Heb 13:15; Rom 12:1) Ang literal nga mga templo ug mga larawan nga bulawan, plata, ug bato gipakita nga walay kapuslanan sa pagduol sa matuod nga Diyos. (Buh 7:47-50; 17:24-29; itandi ang Efe 2:20-22.) Ang mga higala sa kalibotan maoy mga kaaway sa Diyos; siya magabatok sa mga mapahitas-on, apan ang mga mapainubsanon nga adunay 'mahinlong mga kamot' ug 'lunsay nga kasingkasing' 'makaduol sa Diyos, ug siya moduol kanila.'—San 4:4-8.

Ang dinihogang mga Kristohanon nga gitawag ngadto sa langitnong paglaom 'makasulod ngadto sa balaang dapit pinaagi sa dugo ni Jesus,' ug, kay nakaila pag-ayo sa "dakong saserdote nga nagdumala sa balay sa Diyos," sila 'makaduol uban ang matinuoron nga kasingkasing diha sa bug-os nga pagsalig sa pagtuo.'—Heb 10:19-22.

Labot sa kahinungdanon sa masaligong pagduol sa Diyos, ang salmista tukma nga nagsuma niini pinaagi sa pag-ingon: "Kay, tan-awa! ang mga nagapahilayo kanimo malaglag. Imo gayong pahilomon ang matag usa nga nagabiya kanimo tungod sa kahilayan. Apan bahin kanako, ang pagduol sa Diyos maayo alang kanako. Ang Soberanong Ginoong Jehova gihimo ko nga akong dalangpanan, aron ipahayag ang tanan mong mga buhat."—Sal 73:27, 28; tan-awa ang PAG-AMPO.

PAG-EMBALSAMAR. Ang proseso sa pagpreserbar sa usa ka patayng lawas (sa tawo man o sa hayop) pinaagig mga substansiya sama sa humot nga mga lana aron kini dili madugta. Kon kini nga kabatid dili man gikan sa mga Ehiptohanon, kini labing menos ilang gibatasan sukad pa gayod sa unang kapanahonan. Ang patayng lawas sa tawo o sa hayop nga gipreserbar pinaagig karaang Ehiptohanon nga pamaagi o ubang mga paagi sa pag-embalsamar gitawag ug *mummy.* Ang pag-embalsamar sa mga tawo gibuhat dili lamang sa mga Ehiptohanon kondili usab sa karaang katawhan sama sa mga Asiryanhon, mga Persianhon, ug mga Sityanhon.

Ang Pag-embalsamar Kang Jacob ug Jose. Adunay duha lamang ka kaso nga espesipikong gitawag sa Bibliya nga pag-embalsamar ug kining duha nahitabo didto sa Ehipto. Didto si Jacob namatay, ug human hisgoti ang kasubo ni Jose tungod sa kamatayon sa iyang amahan, ang inspiradong Rekord nag-ingon: "Human niana si Jose nagsugo sa iyang mga alagad, sa mga mananambal, sa pag-embalsamar sa iyang amahan. Busa ang mga mananambal nag-embalsamar kang Israel, ug sila nakagugol ug bug-os kap-atan ka adlaw alang kaniya, kay kining gidaghanona sa mga adlaw ang naandan nilang gigugol sa pag-embalsamar, ug ang mga Ehiptohanon nagpadayon sa paghilak kaniya sulod sa kapitoan ka adlaw." (Gen 50:2, 3) Si Jose namatay sa edad nga 110 anyos, "ug siya giembalsamar nila, ug siya gibutang sa usa ka lungon didto sa Ehipto." (Gen 50:26) Sa kaso ni Jacob ang pangunang katuyoan mao ang pagpreserbar sa iyang patayng lawas hangtod nga ikalubong kini didto sa Yutang Saad. Ang pagkaprominente ni Jose lagmit mao ang hinungdan sa pagpreserbar sa iyang patayng lawas.—Gen 49:29-32; 50:13, 24, 25; Ex 13:18, 19; Jos 24:32.

Sumala kang Herodotus, ang mga paagi sa Ehiptohanong pag-embalsamar naglakip sa pagbutang sa patayng lawas diha sa substansiya nga gitawag ug *natron* sulod sa *kapitoan* ka adlaw. Bisan pa

niana, sa dihang si Jacob giembalsamar sa Ehiptohanong mga mananambal sa mas una pa gayod nga panahon, ang Bibliya nag-ingon nga "sila nakagugol ug bug-os *kap-atan* ka adlaw alang kaniya, kay kining gidaghanona sa mga adlaw ang naandan nilang gigugol sa pag-embalsamar, ug ang mga Ehiptohanon nagpadayon sa paghilak kaniya sulod sa kapitoan ka adlaw." (Gen 50:3) Ang mga eskolar mihimog daghang paningkamot sa pagpahiuyon sa Genesis 50:3 sa mga pulong ni Herodotus. Sa usa ka bahin, ang 40 ka adlaw lagmit wala maglakip sa panahon sa paglusbog sa lawas diha sa *natron.* Apan, posible nga si Herodotus nasayop lamang sa pag-ingon nga ang patayng lawas gibutang sa *natron* sulod sa 70 ka adlaw. Ang ulahing Gregong historyador nga si Diodorus Siculus (sa unang siglo W.K.P.) miingon nga ang proseso sa Ehiptohanong pag-embalsamar miabot ug kapin sa 30 ka adlaw. (*Diodorus of Sicily,* I, 91, 5, 6) Siyempre, lagmit nga dihay mga paagi sa Ehiptohanong pag-embalsamar nga wala hisgoti niini nga mga historyador, ug posible nga ang nagkalainlaing mga yugto sa panahon nalangkit sa mga proseso sa pag-embalsamar diha sa nagkadaiyang mga bahin sa kasaysayan.

Paglubong sa mga Hebreohanon ug mga Kristohanon. Ang dili-maayong kahimtang sa mga patayng lawas sa tawo nga nakaplagan didto sa mga lubnganan sa Palestina nagpakita nga dili naandang kostumbre sa mga Hebreohanon ang pag-embalsamar sa mga patay (sama sa dugayng pagpreserbar nga ginahimo sa mga Ehiptohanon) ug nga ang unang mga sumusunod ni Kristo didto wala mag-embalsamar sa ilang mga patay sa pagpaningkamot nga mapreserbar ang ilang mga lawas sa walay kataposan. Ang matinumanong mga Hebreohanon ug ang matuod nga mga Kristohanon nahibalo nga ang kalag, sa tawo man kini o sa hayop, mamatay ug ang lawas mobalik sa abog. (Ecc 3:18-20; Eze 18:4) Ang limitadong paghisgot sa Kasulatan bahin sa pag-embalsamar daw dugang pamatuod nga kini dili komon nga batasan taliwala sa mga Hebreohanon ug sa unang mga Kristohanon.

Ang Kasulatan, sa pag-asoy bahin sa paglubong kang Haring Asa, nag-ingon: "Ilang gipahiluna siya sa higdaanan nga napuno sa lana sa balsamo ug lainlaing matang sa pahumot nga gisagol sa usa ka pahumot nga espesyal nga pagkahimo. Dugang pa, ilang gihimo ang dako kaayong pagsunog sa paglubong alang kaniya." Kini dili maoy pagsunog sa patayng lawas sa hari, kondili maoy pagsunog sa mga yerbang-paalimyon. (2Cr 16:13, 14) Ug, kon kini nga paggamit sa pahumot isipon gayod nga usa ka paagi sa pag-embalsamar, kini dili sama sa paagi nga gibuhat sa mga Ehiptohanon.

Sa dihang si Jesu-Kristo namatay, si Nicodemo nagdalag "usa ka rolyo nga mira ug mga *aloe,* nga mga usa ka gatos ka libra," ug kini giingon: "Busa ilang gikuha ang lawas ni Jesus ug gibugkosan kini ug mga bendahe uban sa mga yerbang-paalimyon, sumala sa batasan sa mga Hudiyo sa pagpangandam sa paglubong." (Ju 19:39, 40) Apan, kini sa espesipiko wala tawgang pag-embalsamar, ug kini dili sama sa mga proseso sa pag-embalsamar nga gibuhat sa mga Ehiptohanon. Kadto maoy naandang paagi sa pag-andam sa lawas alang sa paglubong, nga sa walay duhaduha susama sa paagi sa pag-andam kang Lazaro alang sa paglubong. Ang iyang kahimtang nagpakita nga ang Hudiyohanong kostumbre wala maglakip sa makuting mga proseso sa pag-embalsamar nga gidisenyo sa pagpreserbar sa lawas sa dugay nga panahon, kay sa dihang si Jesus miingon, "Kuhaa ninyo ang bato," si Marta miingon: "Ginoo, baho na siya sa pagkakaron, kay ikaupat na man ka adlaw." Dili gayod unta siya magdahom niana nga kahimtang kon giembalsamar pa si Lazaro. Ang mga tiil ug mga kamot ni Lazaro gibugkosan ug mga bendahe ug "ang iyang nawong giputos ug panapton," apan ang tuyo niini dayag nga dili ang pagpreserbar sa iyang lawas gikan sa pagkadunot.—Ju 11:39, 44; tan-awa ang LUBNGANAN, PAGLUBONG.

PAGGIOK. Ang paagi sa pagtangtang sa lugas gikan sa lindog ug sa tahop niini. Kon diyutay ra ang giokon sa mga manghahagdaw, o kon ang lugas gagmay sama sa cumino, o kon ang paggiok himoon sa tago tungod sa peligrosong mga panahon, ang usa ka pudlos o pangdagpas ang gamiton aron giokon ang lugas pinaagi sa kamot, diha sa yuta o kaha sa usa ka pug-anan sa bino.—Huk 6:11; Ru 2:17; Isa 28:27.

Apan, ang naandang mga buluhaton sa paggiok himoon diha sa giokanan. Sagad nahimutang sa mas habog nga lugar nga apupa sa hangin, kini maoy usa ka lapad ug linginong luna nga moabot sa 15 m (50 p) ang diyametro, nga gama sa bato o kaha sa gipabantok nga yuta. Ang publikong mga giokanan sagad makaplagan sa usa ka lugar lamang nga duol sa usa ka balangay ug mahimong gamiton sa tanan. Ang mga binangan nga sebada o trigo, ang pangunang mga lugas sa Palestina, ikatag diha sa giokanan (karong adlawa ang mga binangan sagad ikatag sa gibag-on nga 30 ngadto sa 46 sm [12 ngadto sa 18 pul.]). Ang pagtamaktamak niini pinaagi sa mga torong baka o sa ubang mga hayop, samtang padayon kining molibotlibot diha sa giokanan, anam-anam nga magdugmok sa mga uhot ug magtangtang sa lugas gikan sa tahop. Ang mga hayop dili busalan samtang nagagiok sa lugas.—Deu 25:4; Os 10:11; 1Co 9:9, 10.

Ang mga galamiton sa paggiok nga guyoron sa mga hayop magpadali sa paggiok ug kini mas makagiok kay sa mga tiil lamang sa mga hayop. (Isa 41:15; Am 1:3) Ang mga panggiok nga gigamit sa mas ulahing kapanahonan maoy halapad, bug-at nga mga balsa nga may hait nga mga ngipon-ngipon nga bato o puthaw diha sa ilalom niini o kaha mga bayanan nga magguyod ug bug-at, pormag-silindro nga mga pangligis nga gitaoran ug mga sulab aron sa pagputolputol ug sa pagdugmok sa mga lindog sa lugas. Sa matag pagtuyok sa maong mga balsa ug mga pangligis, mas lapad nga luna ang magiokan, ug ang kabug-at usab sa nagsakay niini dugang makagiok pag-ayo sa mga lugas.—Itandi ang Isa 28:28.

Human magiok sa bug-os ang mga lugas, ug maukay sa makadaghan, kini paliran.—Tan-awa ang PAGPALID.

Tungod kay kini hawan, patag nga luna, ang mga giokanan sagad gigamit sa ubang mga katuyoan. Ang mga seremonyas sa pagbangotan alang kang Jacob gihimo didto sa giokanan ni Atad duol sa Jordan. (Gen 50:10, 11) Kay gisugo ni Jehova, gipalit ni David ang giokanan ni Arauna (Ornan), gitukod didto ang usa ka halaran, ug naghalad ngadto kang Jehova. (2Sa 24:16-25; 1Cr 21:15-28) Sa ulahi kini nga giokanan nahimong dapit sa templo ni Solomon. (2Cr 3:1) Sa dihang si Jehosapat ug Ahab nagkonsultahanay sa pagpakiggubat batok sa Sirya, ang ilang mga trono gipahimutang didto sa usa ka giokanan sa pagsulod sa ganghaan sa Samaria.—1Ha 22:10.

Mahulagwayong Paggamit. Sa usa ka mahulagwayong diwa, ang paggiok sa mga lindog sa lugas diha sa giokanan maoy usa ka haom kaayong simbolo kon sa unsang paagi dugmokon ug putolputolon ni Jehova ang iyang mga kaaway. (Isa 41:15; Jer 51:33; Miq 4:12, 13; Hab 3:12) Ang paggiok nag-ilustrar usab sa pagdaogdaog nga buhaton usahay sa mga tawo ngadto sa uban. (2Ha 13:7) O ang pagbulag sa trigo gikan sa tahop mahimong maghulagway sa pagbulag sa matarong gikan sa daotan pinaagi sa paghukom ni Jehova. (Mat 3:12) Sa lain pang diwa, ang dugay ug dagayang paggiok nagpasabot sa kauswagan ug panalangin ni Jehova.—Lev 26:5; Joe 2:24.

PAGGISI SA MGA BESTI. Usa ka komon nga ilhanan sa kasubo taliwala sa mga Hudiyo, maingon man taliwala sa ubang mga taga-Sidlakan, ilabina sa dihang mahibaloan ang pagkamatay sa usa ka suod nga paryente. Sa daghang kahimtang kini maoy paggisi lamang sa atubangang bahin sa besti aron makita ang dughan, busa dili gayod bug-os nga paggisi sa besti nga tungod niana dili na kini ikasul-ob.

Ang unang pananglitan nga narekord sa Bibliya maylabot niini nga batasan mao ang gihimo ni Ruben, ang kamagulangang anak nga lalaki ni Jacob, kinsa naggisi sa iyang mga besti tungod kay sa iyang pagbalik wala na niya makita si Jose sulod sa gahong-sa-tubig, ug siya nakaingon: "Wala na ang bata! Ug ako—asa man gayod ako mopaingon?" Ingong panganay, si Ruben ang adunay pangunang responsibilidad sa iyang manghod. Ang iyang amahan nga si Jacob sa dihang gipahibalo sa gituohang pagkamatay sa iyang anak nga lalaki naggisi usab sa iyang mga kupo ug nagsul-ob ug sakong panapton tungod sa pagbangotan (Gen 37:29, 30, 34), ug didto sa Ehipto gipakita sa mga igsoon ni Jose sa amahan ang ilang kaguol pinaagi sa paggisi sa ilang mga besti sa dihang si Benjamin gipasanginlan nga nangawat.—Gen 44:13.

Sa kasukwahi, sa dihang ang duha ka magulang nga anak nga lalaki ni Aaron, si Nadab ug Abihu, gilaglag ni Jehova tungod sa ilang daotang buhat, gisugo ni Moises ang ilang amahan nga si Aaron ug ang duha ka nahibiling mga anak nga lalaki: "Ayaw ninyo pasagding magkalkag ang buhok sa inyong mga ulo, ug dili ninyo gision ang inyong mga besti, aron dili kamo mamatay." (Lev 10:6) Hinunoa, sa ubang mga higayon ang mga saserdote sa linya ni Aaron gitugotan sa pagpasundayag sa maong ilhanan sa kasubo sa dihang mamatay ang suod nga mga paryente, apan ang hataas nga saserdote wala tugoti nga pasagdang magkalkag ang iyang buhok o gision ang iyang mga besti.—Lev 21:1-4, 10, 11.

Daghang uban pang mga pananglitan sa maong pagpahayag sa kasubo ang gihisgotan: ang kang Job, kinsa migisi sa iyang kupo nga walay bukton sa dihang gipahibalo kaniya ang kamatayon sa iyang mga anak (Job 1:20); ang iyang tulo ka nagpakaaron-ingnong mga higala kinsa, sa dihang ilang unang nakita siya sa iyang masakitong kahimtang, nagpakaaron-ingnong nasubo pinaagi sa pagdanguyngoy, sa paggisi sa ilang mga besti, ug sa pagsaliyab ug abog ngadto sa hangin (Job 2:12); si Josue, human mapildi didto sa Ai (Jos 7:6); ang batan-ong lalaki nga nagpahibalo sa kamatayon ni Haring Saul (2Sa 1:2); si David, sa dihang bakak nga gipahibalo bahin sa pagpatay ni Absalom sa tanan niyang ubang mga anak nga lalaki (2Sa 13:30, 31); ug si Haring Ezequias ug ang iyang mga alagad kinsa naggisi sa ilang mga besti sa dihang ilang nadungog ang mga pulong nga gisulti ni Rabsake nga Asiryanhon batok kang Jehova ug sa Jerusalem (Isa 37:1; 36:22). Si Rayna Atalia, sa dihang nakita nga ang iyang pag-ilog sa trono matapos na, 'migisi usab sa iyang mga besti ug misinggit: "Panagkunsabo! Panagkunsabo!"'—2Ha 11:14.

Sa hinapos sa kasaysayan sa gingharian sa Juda, ang matig-a nga kasingkasing ni Haring Jehoiakim ug sa iyang mga prinsipe gikubalan na tungod kay sa dihang gibasa ngadto kanila ang tagna ni Jeremias nga nagpasidaan sa mga paghukom ni Jehova, sila wala malisang ug wala "manggisi sa ilang mga besti."—Jer 36:24.

Hinunoa, aron ipakita nga kining panggawas nga pagpasundayag sa kasubo lagmit sinalingkapaw o kaha dili sinsero ug nga kini walay bili gawas kon tiunay ang kasubo sa usa ka tawo, si Jehova namulong ngadto sa katawhan sa Juda pinaagi sa iyang manalagna nga si Joel ug miingon kanila: "Gisia ang inyong kasingkasing, ug dili ang inyong mga besti; ug balik kang Jehova nga inyong Diyos." —Joe 2:13.

Sa ulahi, ang Hataas nga Saserdoteng si Caifas nagpakaaron-ingong nagpasundayag ug hilabihang kalagot ug kapungot pinaagi sa paggisi sa iyang mga besti tungod sa pag-angkon ni Jesus nga siya mao ang Anak sa Diyos. (Mat 26:65) Sa kasukwahi, si Pablo ug Bernabe, ingong Kristohanong mga sumusunod ni Jesus, nagpakitag sinserong kabalaka ug kaguol pinaagi sa paggisi sa ilang panggawas nga mga besti sa dihang ilang nakita nga ang katawhan sa Listra hapit nang mosimba kanila ingong mga diyos.—Buh 14:8-18.

Ang Balaod naglatid nga ang usa ka sanlahon kinahanglang magsul-ob ug gision nga besti (Lev 13:45), tingali tungod kay ang sanla gilangkit sa mga Hebreohanon sa kamatayon, ug kini gipakita diha sa mga asoy sama sa paghisgot kang Miriam ingong "samag patay" human tapti niining makalilisang nga sakit. (Num 12:12) Busa ang sanlahon giobligar sa pagsul-ob ug lahing matang sa sapot, sa ingon nagbangotan sa iyang kaugalingon ingong lakip sa 'buhing mga patay.'

Simbolikong Paggamit. Usahay ang sapot gision usab aron magsilbing simbolo, sama sa dihang gigisi ni manalagnang Ahias sa 12 ka piraso ang iyang besti nga gisul-ob ug giingnan si Jeroboam nga kuhaon ang 10 niini, sa ingon naghulagway sa pagkabahin sa gingharian ni Solomon. (1Ha 11:29-39) Sa susama gihulagway ni Samuel ang pagsalikway ni Jehova sa balay ni Saul pinaagi sa iyang paghisgot sa kupo nga walay bukton ni Samuel nga nagisi sa dihang gihawiran ni Saul.—1Sa 15:26-28.

PAGHABLON. Ang proseso sa pagsal-ot nga pasal-angsal-ang sa mga hilo nga pabuyon sa gitas-on ug pababag aron sa paghimog panapton. Ang mga hilo nga pabuyon sa gitas-on sa panapton gitawag nga lindog sa hablon (*warp*), ug ang mga hilo nga pababag gitawag nga hulog sa hablon (*woof*). Ang mga hilo sa hulog sa hablon isal-ot nga pasal-angsal-ang sa ibabaw ug sa ilalom sa mga hilo sa lindog sa hablon. (Lev 13:59) Ang paghablon sagad nga himoon sa mga babaye apan mopatim-aw nga trabaho usab kini sa mga lalaki. (2Ha 23:7; 1Cr 4:21) Ang hablanan nga gigamit sa mga Hebreohanon, Ehiptohanon, ug sa uban pa sagad maoy susama sa usa ka kuwadro.—Huk 16:13, 14; Isa 19:1, 9, 10.

Ang karaang mga hablanan maoy patindog o kaha pahigda. Ang usa ka matang sa patindog nga hablanan adunay duha ka tul-id nga kahoy nga may balabag sa ibabaw. Ang mga hilo sa lindog sa hablon ibitay diha niana nga balabag ug sab-itan ug mga pabug-at aron kini tul-id kanunay. Ang ubang mga hablanan dunay usa ka balabag sa ubos imbes nga mga pabug-at, ug sa ubang hablanan kini nga balabag nagsilbing likisan nga mahimong tuyokon aron ilikis ang nahablon na nga panapton. Ang usa ka komon nga pahigdang hablanan adunay duha ka magkabuyon nga balabag nga may igong distansiya sa usag usa nga ang mga tumoy niini nga balabag gitukdan ug upat ka ugsok nga giugbok sa yuta. Ang mga hilo sa lindog sa hablon inaton taliwala niini nga mga balabag o likisan. Ang kahoy nga kuptanan sa bangkaw ni Goliat lagmit nga gitandi sa maong bug-at nga likisan sa dihang kini gipakasama sa "likisan sa mga maghahabol."—1Sa 17:4, 7.

Sa hablanan ang mga hilo sa lindog sa hablon sagad bahinon sa duha ka nag-ambihas nga hugpong aron ang hilo sa hulog sa hablon makaagi sa ibabaw sa usa ka hugpong sa mga hilo sa dihang kini isal-ot nga pababag sa lindog sa hablon ug makaagi sa ilalom niana nga hugpong sa mga hilo sa dihang kini isal-ot nga pababag sa pabalik nga direksiyon. Tungod niini, duha ka "agianan" (*shed*) ang gikinahanglan. Sa usa ka ordinaryong pahigda nga hablanan, usa ka lapad nga kahoy ang ibabag diha sa nag-ambihas nga hugpong sa mga hilo sa lindog sa hablon, ug pinaagi sa pagpatakilid niini, usa ka "agianan" ang mahimo, nga diha niana ang hilo sa hulog sa hablon iagi sa usa ka direksiyon. Dayon ang nag-ambihas nga mga hilo sa lindog sa hablon nga gitaod pinaagi sa mga galong sa mga hilo ngadto sa "pangbulag nga pudlos" (*lease rod*) nga anaa sa ibabaw sa lindog sa hablon iisa pinaagi sa pag-alsa sa "pangbulag nga pudlos" gikan sa lindog sa hablon, nga maghimog laing "agianan" nga diha niana ang hulog sa hablon isal-ot nga pababag sa pabalik nga direksiyon agi sa lindog sa hablon. Sa matag pagsal-ot pababag diha sa lindog sa hablon, ang hilo sa hulog sa hablon isansan ngadto sa nagkalapad nga panapton pinaagig pudlos. Isal-ot sa maghahabol ang hulog sa hablon pababag sa lindog sa hablon pinaagig lansadera, usa ka pudlos nga budboranan sa hilo. Sanglit ang ha-

nas nga maghahabol paspas man kaayong mogamit sa lansadera, si Job nakaingon: “Ang akong mga adlaw mas matulin pa kay sa lansadera sa maghahabol.”—Job 7:6.

Human mahablon ang panapton sumala sa gitinguhang gitas-on ug malukot na, putlon kini sa maghahabol gikan sa mga hilo sa lindog sa hablon. (Isa 38:9, 12) Lakip sa mga materyales nga sagad gamiton sa mga maghahabol mao ang mga balhibo sa kanding ug kamelyo (Ex 36:14; Mat 3:4), mga balhibo sa karnero, ug lino.—Itandi ang Pr 31:13.

Aron makahimog mga panapton nga lainlain ug mga disenyo, mahimong gamiton ang mga hilo nga lainlain ug kolor diha sa lindog o sa hulog sa hablon o kaha sa duha niini. O ang hilo sa hulog sa hablon nga may laing kolor isal-ot sa usa ka bahin lamang diha sa lindog sa hablon. (Gen 37:23; 2Sa 13:18; Pr 7:16) Ang maghahabol mahimong maghablon nga dili sunod ang pagsal-angsal-ang—nga ihabol ang usa ka hugpong sa hilo sa hulog sa hablon ibabaw sa usa ka hilo sa lindog sa hablon ug dayon ilalom sa duha ka hilo latas sa lindog sa hablon, ug dayon ihabol ang sunod nga hugpong ibabaw sa duha ka hilo sa lindog sa hablon, ilalom sa duha ka hilo, dayon ibabaw sa usa ka hilo diha sa gisangkaron sa lindog sa hablon, sama sa paghabol ug panapton nga *gabardine* karong adlawa. Pinaagig pagpalahilahi sa mga paagi sa paghablon, ang usa ka disenyo mapatungha diha sa panapton bisan pa kon ang mga hilo sa lindog sa hablon ug sa hulog sa hablon parehog kolor. Si Aaron, pananglitan, gihimoan ug puting taas nga besti sa pinong lino nga gihabol nga “kuwadrado-kuwadrado.”—Ex 28:39.

PAGHAPA. Tan-awa ang POSTURA UG MGA LIHOK.

PAGHILAK. Usa ka pagpahayag ug kusganong emosyon (sama sa kasubo) nga inubanag pagpatulo sa mga luha. Ang mga lalaki ug mga babaye sa karaang kapanahonan, lakip na ang gamhanang mga manggugubat sama kang David, mihilak, nga wala mag-isip niini ingong ilhanan sa kahuyang. (Gen 42:24; 43:30; 45:2, 3, 14, 15; 46:29; Ru 1:9, 14; 2Sa 13:36; Job 30:25; Sal 6:6-8) Ang kamatayon sa usa ka minahal o higala maoy usa sa pangunang mga hinungdan sa paghilak. (2Sa 18:33–19:4; Luc 7:11-15; 8:49-56; Ju 20:11-15) Ug lagmit mohilak ang tibuok nasod tungod sa kamatayon sa tinamod ug hinigugmang mga indibiduwal (2Sa 3:31-34), usahay mogahin ug dugayng panahon aron ipakita ang maong kasubo. (Gen 50:1-3, 10, 11; Num 20:29; Deu 34:8) Ang ubang mga hinungdan sa paghilak naglakip sa pagkapildi diha sa pagpakiggubat (Deu 1:44, 45; Jer 31:15; Lam 1:16), pagkabihag (Sal 137:1), pagpanglupig (Ecc 4:1), dakong katalagman (Est 3:13, 14; 4:1-4), ug sa pagbasol o pagkaguol tungod sa sala (Esd 10:1-4; Jer 3:21, 22; 31:9; Joe 2:12; Luc 22:54-62; San 4:8, 9; tan-awa ang PAGBANGOTAN). Ang paghilak diha sa relihiyosong mga seremonyas nalangkit sa pagsimba sa Babilonyanhong diyos nga si Tamuz.—Eze 8:14.

Gawas pa sa pagbatig personal nga kapildihan o kasakit, ang dulot nga kabalaka ug kusganong pagbati alang sa uban sagad makapahilak. Busa si apostol Pablo naghisgot bahin sa pagpahimangno ug pagtul-id sa mga isigkamagtutuo nga inubanan ug mga luha. (Buh 20:31; 2Co 2:4) Uban ang paghilak, siya naghisgot niadtong kinsa “naglakaw ingong mga kaaway sa estaka sa pagsakit ni Kristo.” (Flp 3:18, 19) Ug tungod kay dihay suod nga bugkos sa gugma tali kang Pablo ug sa mga magtatan-aw sa kongregasyon sa Efeso, ang tanan nanghilak sa pagkahibalo nga lagmit sila dili na makakita pag-usab sa nawong sa apostol.—Buh 20:36-38.

Dihay mga panahon nga ang mga magsisimba ni Jehova mihilak samtang nag-ampo, sama sa kasinatian ni Ana, Ezequias, ug Nehemias. (1Sa 1:9-11; 2Ha 20:1-5; Neh 1:2-4; Sal 39:12) Bisan si Jesu-Kristo, samtang dinhi sa yuta, nangamuyo ug nangaliya sa iyang Amahan “uban ang makusog nga mga pagtuaw ug mga luha.”—Heb 5:7.

PAGHINGILIN. Ang hudisyal nga pag-ekskomunikar o pagpalagpot sa mga nakasala gikan sa pagkamembro sa usa ka komunidad o organisasyon ug ang paghunong sa pagpakig-uban kanila. Sa relihiyosong mga grupo kini maoy usa ka prinsipyo ug katungod nga ilang nabatonan ug susama kini sa awtoridad sa pagsilot ug kamatayon, paghingilin, ug sa paghikaw sa pagkamembro nga gipatuman sa politikal ug lokal nga kagamhanan. Kini gihimo sulod sa kongregasyon sa Diyos aron mamentinar ang kaputli sa organisasyon labot sa doktrina ug sa moral nga paagi. Hinungdanon ang pagpatuman niini nga awtoridad aron motunhay ang organisasyon ug ilabina ang Kristohanong kongregasyon. Ang kongregasyon kinahanglang magpabiling hinlo ug padayong maghupot sa pabor sa Diyos aron gamiton niya ug usab maghawas kaniya. Kay kon dili, palagpoton o putlon sa Diyos ang tibuok kongregasyon.—Pin 2:5; 1Co 5:5, 6.

Aksiyon ni Jehova. Sa makadaghang higayon, gihimo ni Jehova nga Diyos ang paghingilin, o pagpalagpot. Iyang gihukman si Adan sa kamatayon ug giabog siya ug ang iyang asawang si Eva gikan sa tanaman sa Eden. (Gen 3:19, 23, 24) Si Cain gihinginlan ug nahimong usa ka latagaw ug usa ka kagiw diha sa yuta. (Gen 4:11, 14, 16) Ang

mga manulonda nga nakasala gitambog ngadto sa Tartaro, usa ka kahimtang sa naglugitom nga kangitngit diin sila gitagana alang sa paghukom. (2Pe 2:4) Kawhaag-tulo ka libong makihilawason ang gipatay gikan sa Israel sa usa ka adlaw. (1Co 10:8) Ubos sa sugo ni Jehova si Acan gipatay tungod sa pagkawat sa mga butang nga gikatugyan alang kang Jehova. (Jos 7:15, 20, 21, 25) Si Kore nga Levihanon lakip kang Datan ug Abiram sa tribo ni Ruben gipatay tungod sa pagrebelde, ug si Miriam gihampak sa sanla ug lagmit sa ulahi mamatay unta nga sanlahon kon wala pa mangaliya si Moises alang kaniya. Apan sa gihapon, siya gihinginlan gikan sa kampo sa Israel nga gikuwarentinas sulod sa pito ka adlaw.—Num 16:27, 32, 33, 35; 12: 10, 13-15.

Ilalom sa Moisesnong Balaod. Tungod sa seryoso ug tinuyong mga paglapas sa balaod sa Diyos nga gihatag pinaagi kang Moises ang usa ka tawo mahimong putlon, sa ato pa, patyon. (Lev 7:27; Num 15:30, 31) Ang apostasya, idolatriya, pagpanapaw, pagkaog dugo, ug pagbuno maoy lakip sa mga sala nga pahamtangan niini nga silot. —Deu 13:12-18; Lev 20:10; 17:14; Num 35:31.

Ilalom sa Balaod, aron mapatuman ang silot nga pagputol o pagpatay, kinahanglang adunay ebidensiya gikan sa baba sa labing menos duha ka saksi. (Deu 19:15) Kini nga mga saksi kinahanglang maoy unang mobato sa sad-an. (Deu 17:7) Kini magpasundayag sa ilang kasibot sa pagdapig sa balaod sa Diyos ug sa kaputli sa kongregasyon sa Israel ug kini makapugong usab sa paghimog bakak, pinasagad, o dinalidali nga testimonya.

Ang Sanhedrin ug mga sinagoga. Panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, ang mga sinagoga nagsilbing mga korte sa paghusay sa mga maglalapas sa Hudiyohanong balaod. Ang Sanhedrin mao ang kinatas-ang korte. Ubos sa Romanhong pagmando ang mga Hudiyo wala makabaton ug kagawasan sa paggamit sa awtoridad nga napahimuslan nila kanhi ilalom sa teokratikanhong kagamhanan. Bisan sa dihang ang Sanhedrin may gihukman nga takos sa kamatayon, sila dili kanunayng makapahamtang sa silot nga kamatayon, tungod sa mga restriksiyon sa mga Romano. Ang mga sinagoga sa mga Hudiyo adunay usa ka sistema sa pag-ekskomunikar, o pagpalagpot, nga adunay tulo ka lakang o tulo ka ngalan. Ang unang lakang mao ang silot nga *nid·duy′,* nga sulod lamang sa mubomubong panahon, sa sinugdan 30 lamang ka adlaw. Ang usa ka tawo nga nailalom niini nga silot gidid-an sa pagpahimulos sa pipila ka pribilehiyo. Siya mahimong moadto sa templo, apan didto, siya gidid-an sa pipila ka butang, ug ang tanan gawas sa iyang kaugalingong pamilya gibaoran nga magpahilayo sa distansiyang 4 ka maniko (mga 2 m; 6 p) gikan kaniya. Ang ikaduhang lakang mao ang *che′rem,* nga nagkahulogang usa ka butang nga gikatugyan ngadto sa Diyos o gidili. Kini usa ka mas grabe nga paghukom. Ang maglalapas dili makatudlo o mahimong tudloan nga duyog sa uban, ni makahimo siya ug mga transaksiyon sa negosyo gawas lamang sa pagpalit sa mga panginahanglan sa kinabuhi. Apan, siya wala sa bug-os hinginli gikan sa Hudiyohanong organisasyon, ug adunay purohan nga siya makabalik. Ang kataposan mao ang *sham·mat·ta″,* usa ka bug-os nga pagputol gikan sa kongregasyon. Ang pipila nagtuo nga ang kataposang duha ka matang sa pag-ekskomunikar walay kalainan sa usag usa.

Ang usa nga gihinginlan ingong daotan, giputol sa bug-os, pagaisipong takos sa kamatayon, bisan tuod nga ang mga Hudiyo tingali walay awtoridad sa pagpatay kaniya. Bisan pa niana, ang paagi sa pagputol nga ilang gigamit maoy usa ka gamhanan kaayong paagi diha sa Hudiyohanong komunidad. Gitagna ni Jesus nga ang iyang mga sumusunod palagpoton gikan sa mga sinagoga. (Ju 16:2) Ang kahadlok nga mapalagpot, o "mahinginlan sa simbahan," ang nakapugong sa mga Hudiyo, bisan sa mga magmamando, sa pagdawat kang Jesus. (Ju 9:22, *ftn* sa *Rbi8;* 12:42) Ang usa ka panananglitan niini nga pagpalagpot nga gihimo sa sinagoga mao kadtong nahitabo sa naayo nga tawong buta kinsa misulti dapig kang Jesus.—Ju 9:34.

Panahon sa iyang yutan-ong ministeryo, si Jesus naghatag ug mga instruksiyon bahin sa mga lakang nga pagasundon kon makahimog seryosong sala batok sa usa ka tawo, apan kining matanga sa sala, kon mahusay ra sa hustong paagi, dili na kinahanglang ilangkit ang Hudiyohanong kongregasyon. (Mat 18:15-17) Siya nagdasig nga himoon ang matinuorong paningkamot sa pagtabang sa nakasala, samtang nagapanalipod usab sa maong kongregasyon batok sa padayong nagpakasala. Ang bugtong kongregasyon sa Diyos nga naglungtad niadtong panahona mao ang kongregasyon sa Israel. Ang 'pagsulti ngadto sa kongregasyon' wala magkahulogan nga ang tibuok nasod o kaha ang tanang Hudiyo sa usa ka komunidad milingkod aron sa paghukom sa nakasala. Adunay mga ansiyano sa mga Hudiyo nga gitugyanan niini nga responsibilidad. (Mat 5:22) Ang mga nakasala nga modumili sa pagpatalinghog bisan niining responsableng mga tawo pagaisipon nga "sama sa tawo sa mga nasod ug ingon nga usa ka maniningil ug buhis," ug ang pagpakig-uban kanila giayran sa mga Hudiyo.—Itandi ang Buh 10:28.

Kristohanong Kongregasyon. Pinasukad sa mga prinsipyo sa Hebreohanong Kasulatan, ang Kristohanon Gregong Kasulatan, pinaagi sa sugo

ug sumbanan, nag-awtorisar sa paghingilin o pagpalagpot gikan sa Kristohanong kongregasyon. Pinaagi sa paggamit niining hinatag-sa-Diyos nga awtoridad, ang kongregasyon nagpabiling hinlo ug naghupot ug maayong baroganan atubangan sa Diyos. Si apostol Pablo, pinaagi sa awtoridad nga gihatag kaniya, nagsugo sa pagpalagpot sa usa ka tawong makihilawason nga nagkuha sa asawa sa iyang amahan. (1Co 5:5, 11, 13) Gigamit usab niya ang awtoridad sa pagpalagpot kang Himeneo ug Alejandro. (1Ti 1:19, 20) Apan, si Diotrefes mopatim-awng misulay sa paggamit sa awtoridad sa pagpalagpot sa sayop nga paagi.—3Ju 9, 10.

Ang pipila sa mga sala nga takos sa pagpalagpot gikan sa Kristohanong kongregasyon mao ang pakighilawas, pagpanapaw, homoseksuwalidad, kadalo, pangilkil, pagpangawat, pagpamakak, paghuboghubog, pagsultig pasipala, espiritismo, pagbuno, idolatriya, apostasya, ug ang pagpahinabog mga pagkabahinbahin sa kongregasyon. (1Co 5:9-13; 6:9, 10; Tit 3:10, 11; Pin 21:8) Sa pagkamaluluyon, ang usa nga nagpasiugdag usa ka sekta pasidan-an sa una ug ikaduhang higayon sa dili pa himoon ang pagpalagpot kaniya. Sulod sa Kristohanong kongregasyon, ang prinsipyo nga gilatid sa Balaod mapadapat, sa ato pa, nga ang duha o tulo ka saksi kinahanglang mag-establisar ug ebidensiya batok sa akusado. (1Ti 5:19) Kadtong makaplagang nagbatasan sa pagpakasala pagabadlongon sa Kasulatanhong paagi atubangan sa 'mga tumatan-aw,' pananglitan, kadtong mitestigo labot sa pagpakasala, aron usab silang tanan makabaton ug hustong kahadlok sa maong sala.—1Ti 5:20; tan-awa ang PAGBADLONG.

Ang Kristohanong kongregasyon gipahimangnoan usab sa Kasulatan nga mohunong sa pagpakig-uban niadtong badlonganon ug wala magalakaw sa hustong paagi apan kinsa dili pa angay sa bug-os nga pagpalagpot. Si Pablo misulat sa kongregasyon sa Tesalonica bahin sa maong mga tawo: "Hunong na sa pagpakig-uban kaniya, aron siya maulaw. Hinuon ayaw siya isipa nga kaaway, kondili magpadayon sa pagpahimangno kaniya ingong igsoon." —2Te 3:6, 11, 13-15.

Apan, bahin kang bisan kinsa nga kanhi mga Kristohanon apan sa ulahi misalikway sa Kristohanong kongregasyon o gipalagpot gikan niini, si apostol Pablo nagsugo: 'Hunong na sa pagpakig-uban' sa maong tawo; ug si apostol Juan misulat: "Ayaw gayod siya pasak-a sa inyong mga balay o mangomosta kaniya."—1Co 5:11; 2Ju 9, 10.

Kadtong napalagpot mahimong dawaton pagbalik sa kongregasyon kon sila magpakita ug tim-os nga paghinulsol. (2Co 2:5-8) Kini usab proteksiyon sa kongregasyon, nga nagpanalipod niini nga dili malupigan ni Satanas pinaagi sa pagkonsentir sa kasaypanan o kaha maaghat sa laing paghingapin nga mahimong mapig-oton ug dili mapinasayloon. —2Co 2:10, 11.

Alang sa paghingilin sa mga demonyo, tan-awa ang PAGKANAGAMHAN SA DEMONYO; ESPIRITISMO.

PAGHINULSOL. Ang berbo nga "paghinulsol" nagkahulogan ug "pag-usab sa hunahuna maylabot sa nangagi (o giplano) nga buhat o paggawi kay nagbasol o wala mahimuot niini," o "nagbasol, naguol, o nabalisa tungod sa nabuhat o wala mabuhat." Sa daghang teksto kini mao ang ideya sa Hebreohanong *na·cham′.* Ang *na·cham′* mahimong magkahulogang "magbasol, magtuman sa usa ka yugto sa pagbangotan, maghinulsol" (Ex 13:17; Gen 38:12; Job 42:6), ingon man "hupayon ang kaugalingon" (2Sa 13:39; Eze 5:13), "pahuwasan ang kaugalingon (pananglitan, sa mga kaaway)." (Isa 1:24) Pagbasol man o paghupay, kini naglangkit ug kausaban sa hunahuna o pagbati.

Sa Grego, duha ka berbo ang gigamit maylabot sa paghinulsol: ang *me·ta·no·e′o* ug *me·ta·me′lo·mai.* Ang una gilangkoban sa *me·ta′,* nga nagkahulogang "human," ug sa *no·e′o* (kaamgid sa *nous,* nga nagtumong sa hunahuna, disposisyon, o moral nga kaamgohan), nga nagkahulogang "pag-ila, pagsabot, pagkasabot diha sa kaisipan, o pagkasayod." Busa, ang *me·ta·no·e′o* sa literal nagkahulogang *human*-mahibaloi (kasukwahi sa nahibaloan-*daan*) ug nagpasabot sa pag-usab sa hunahuna, tinamdan, o katuyoan sa usa. Ang *me·ta·me′lo·mai,* sa laing bahin, naggikan sa *me′lo,* nga nagkahulogang "may pagmahal sa o may interes sa." Tungod sa *prefix* nga *me·ta′* (human) kini nga berbo nagpasabot ug 'pagbasol' (Mat 21:29; 2Co 7:8), o 'paghinulsol.'

Busa, ang *me·ta·no·e′o* nagpasiugda sa nabagong *panglantaw* o *disposisyon,* ang pagsalikway sa nangagi o giplanong buhat o aksiyon ingong dili tilinguhaon (Pin 2:5; 3:3), samtang ang *me·ta·me′lo-mai* nagpasiugda sa pagbasol nga *gibati* sa tawo. (Mat 21:29) Ingon sa gikomento sa *Theological Dictionary of the New Testament* (giedit ni G. Kittel, Tomo IV, p. 629): "Busa, sa dihang ang B[ag-ong] T[ugon] nagbulag sa mga kahulogan [niini nga mga termino], kini nagpasundayag sa tin-aw nga pagkaamgo sa dili-mausab nga diwa sa duha ka konsepto. Sa kasukwahi, ang Helenistikong paggamit sagad nagwala sa kalainan sa maong duha ka pulong."—Gihubad ni G. Bromiley, 1969.

Siyempre, ang nausab nga panglantaw sagad duyogan sa nausab nga pagbati, o ang pagbati sa pagbasol tingali mag-una ug motultol sa usa ka tinong kausaban sa panglantaw o tinguha. (1Sa 24:5-7) Busa ang duha ka termino, bisan tuod adunay kalainan sa kahulogan, suod nga nalangkit.

Ang Paghinulsol sa Tawo Tungod sa mga Sala. Ang hinungdan kon nganong gikinahanglan ang paghinulsol maoy tungod sa sala, ang pagkapakyas sa pag-abot sa matarong nga mga kinahanglanon sa Diyos. (1Ju 5:17) Sanglit ang tanang katawhan nabaligya ngadto sa sala pinaagi kang Adan, ang tanan niyang mga kaliwat kinahanglang maghinulsol. (Sal 51:5; Rom 3:23; 5:12) Ingon sa gipakita sa artikulong PAGPASIG-ULI, ang paghinulsol (nga sundan sa pagkakabig) maoy usa ka kinahanglanon aron ang tawo mapasig-uli ngadto sa Diyos.

Ang paghinulsol tingali maoy maylabot sa katibuk-ang dalan sa pagkinabuhi sa usa ka tawo, usa ka dalan nga kasukwahi sa katuyoan ug kabubut-on sa Diyos ug, hinunoa, maoy kaharmonya sa kalibotan nga ilalom sa pagkontrolar sa Kaaway sa Diyos. (1Pe 4:3; 1Ju 2:15-17; 5:19) O kini lagmit maylabot sa usa ka partikular nga aspekto sa kinabuhi sa usa ka tawo, usa ka sayop nga buhat nga nagdaot ug nagmantsa sa usa ka dalawaton nga dalan; kini tingali maoy usa lamang ka sayop nga buhat o bisan usa ka sayop nga hilig, kiling, o tinamdan. (Sal 141:3, 4; Pr 6:16-19; San 2:9; 4:13-17; 1Ju 2:1) Busa ang gidak-on sa kasaypanan tingali halapad kaayo o medyo espesipiko.

Sa susama, ang gidak-on sa paglapas sa tawo gikan sa pagkamatarong mahimong dako o gamay, ug makataronganon nga ang gidak-on sa pagbasol kinahanglang motumbas sa gidak-on sa paglapas. Ang mga Israelinhon "nagmaalsahon sa hilabihan gayod" batok kang Jehova ug "nagakaut-ot" sa ilang mga kasal-anan. (Isa 31:6; 64:5, 6; Eze 33:10) Sa laing bahin, si apostol Pablo naghisgot sa 'tawo kinsa nakahimog sayop nga lakang sa dili pa niya himatngonan kini,' ug nagtambag nga kadtong adunay espirituwal nga mga katakos 'maningkamot sa pagpasibo pag-usab sa maong tawo diha sa espiritu sa kalumo.' (Gal 6:1) Sanglit maluluy-ong gitagad ni Jehova ang unodnong kahuyangan sa iyang mga alagad, sila dili kinahanglan nga padayong mobatig pagbasol tungod sa ilang mga sayop gumikan sa napanunod nga pagkadili-hingpit. (Sal 103:8-14; 130:3) Kon sila tim-os nga nagalakaw diha sa mga dalan sa Diyos, sila mahimong magmalipayon.—Flp 4:4-6; 1Ju 3:19-22.

Ang paghinulsol mahimong himoon niadtong nakapahimulos nag inuyonang relasyon uban sa Diyos apan nahisalaag ug nawad-an sa pag-uyon ug panalangin sa Diyos. (1Pe 2:25) Ang Israel adunay pakigsaad uban sa Diyos—sila maoy "usa ka katawhan nga balaan" nga gipili gikan sa tanang kanasoran (Deu 7:6; Ex 19:5, 6); ang mga Kristohanon usab nakabaton ug matarong nga baroganan atubangan sa Diyos pinaagi sa bag-ong pakigsaad nga gipataliwad-an ni Kristo. (1Co 11:25; 1Pe 2: 9, 10) Mahitungod niadtong mga nahisalaag, ang paghinulsol motultol sa pagkapasig-uli sa ilang matarong nga relasyon uban sa Diyos ug sa mga kaayohan ug mga panalangin tungod niana nga relasyon. (Jer 15:19-21; San 4:8-10) Alang niadtong wala pa makapahimulos kanhi sa maong relasyon uban sa Diyos, sama sa paganong mga katawhan sa dili-Israelinhong mga nasod sa dihang gipatuman pa ang pakigsaad sa Diyos uban sa Israel (Efe 2:11, 12) ug usab alang niadtong mga tawo sa nagkalainlaing mga rasa o nasod nga gawas sa Kristohanong kongregasyon, ang paghinulsol maoy panguna ug kinahanglanong lakang aron makabaton ug matarong nga baroganan atubangan sa Diyos, uban ang paglaom sa kinabuhing walay kataposan.—Buh 11:18; 17:30; 20:21.

Ang paghinulsol mahimong sa pangkatibuk-an ug sa tinagsatagsa. Busa, tungod sa pagsangyaw ni Jonas, naghinulsol ang tibuok siyudad sa Nineve, gikan sa hari hangtod sa 'labing gamay kanila,' kay sa panan-aw sa Diyos silang tanan nakaambit sa kasaypanan. (Jon 3:5-9; itandi ang Jer 18:7, 8.) Ubos sa pagdasig ni Esdras, ang tibuok kongregasyon sa nahibalik nga mga Israelinhon miila sa ilang pagkasad-an atubangan sa Diyos ingong usa ka katilingban, ug sila nagpahayag ug paghinulsol pinaagi sa ilang mga hawas nga mga prinsipe. (Esd 10:7-14; itandi ang 2Cr 29:1, 10; 30:1-15; 31:1, 2.) Ang kongregasyon sa Corinto nagpahayag ug paghinulsol tungod kay ilang gitugotan sa ilang taliwala ang usa nga nagabatasan sa grabeng kalapasan. (Itandi ang 2Co 7:8-11; 1Co 5:1-5.) Bisan ang mga manalagnang si Jeremias ug Daniel wala sa bug-os magpahigawas sa ilang kaugalingon sa pagkasad-an sa dihang gisugid ang kasaypanan sa Juda nga mitultol sa pagkapukan niini.—Lam 3:40-42; Dan 9:4, 5.

Kon unsay gikinahanglan sa tinuod nga paghinulsol. Ang paghinulsol naglangkit sa hunahuna ug kasingkasing. Kinahanglang ilhon ang pagkasayop sa dalan o buhat, ug kini nagkinahanglan sa pagdawat nga ang mga sukdanan ug kabubut-on sa Diyos maoy matarong. Ang pagkawalay-alamag o pagkalimot sa iyang kabubut-on ug mga sukdanan maoy babag sa paghinulsol. (2Ha 22:10, 11, 18, 19; Jon 1:1, 2; 4:11; Rom 10:2, 3) Tungod niini si Jehova maluluy-ong nagpadalag mga manalagna ug mga magwawali aron awhagon ang mga tawo sa paghinulsol. (Jer 7:13; 25:4-6; Mar 1:14, 15; 6:12; Luc 24:27) Pinaagi sa pagmantala sa maayong balita nga gihimo sa Kristohanong kongregasyon, ug ilabina sukad sa panahon sa pagkakabig ni Cornelio, ang Diyos "nagsugo sa katawhan nga silang tanan sa bisan diin angayng managhinulsol." (Buh 17:22, 23, 29-31; 13:38, 39) Ang Pulong

sa Diyos—sinulat man o binaba—mao ang paagi sa 'pagdani' kanila, sa pagkombinsir kanila sa pagkamatarong sa dalan sa Diyos ug sa pagkasayop sa ilang kaugalingong mga dalan. (Itandi ang Luc 16:30, 31; 1Co 14:24, 25; Heb 4:12, 13.) Ang balaod sa Diyos maoy "hingpit, nga nagapahiuli sa kalag." —Sal 19:7.

Si Haring David naghisgot sa 'pagtudlo sa mga malinapason sa mga dalan sa Diyos aron sila makabalik ngadto kaniya' (Sal 51:13), sa walay duhaduha kini nga mga makasasala maoy mga isigka-Israelinhon. Si Timoteo gisugo nga dili makig-away sa dihang makiglabot sa mga Kristohanon sa mga kongregasyon nga iyang gialagaran, kondili 'malumong magatudlo niadtong nagasupak' kay basin itugot sa Diyos nga sila "maghinulsol nga motultol ngadto sa tukmang kahibalo sa kamatuoran, ug sila maulian sa ilang hustong panimuot gikan sa lit-ag sa Yawa." (2Ti 2:23-26) Busa, ang awhag nga maghinulsol mahimong himoon sa sulod sa kongregasyon sa katawhan sa Diyos, ingon man sa gawas niini.

Kinahanglang masabtan sa tawo nga siya nakasala *batok sa Diyos.* (Sal 51:3, 4; Jer 3:25) Kini tatawng makita kon ang nalangkit mao ang dayag o direktang pagpasipala, sayop nga binabang paggamit sa ngalan sa Diyos, o pagsimba sa ubang mga diyos, sama sa paggamit ug idolong mga imahen. (Ex 20:2-7) Apan bisan ang giisip tingali sa usa ka tawo nga "pribadong butang" o butang nga tali lamang kaniya ug sa laing tawo, ang mga sayop nga nahimo kinahanglang ilhon ingong mga sala batok sa Diyos, usa ka dili pagtahod kang Jehova. (Itandi ang 2Sa 12:7-14; Sal 51:4; Luc 15:21.) Bisan ang mga sayop nga nahimo tungod sa pagkawalay-alamag o dili-tinuyo kinahanglang ilhon nga magpahimong sad-an sa usa ka tawo atubangan sa Soberanong Magmamando, si Jehova nga Diyos. —Itandi ang Lev 5:17-19; Sal 51:5, 6; 119:67; 1Ti 1:13-16.

Ang kinadak-ang bahin sa buluhaton sa mga manalagna mao ang pagkombinsir sa Israel labot sa sala niini (Isa 58:1, 2; Miq 3:8-11), kini man idolatriya (Eze 14:6), inhustisya, pagpanglupig sa isigkatawo (Jer 34:14-16; Isa 1:16, 17), imoralidad (Jer 5:7-9), o kaha ang dili pagsalig kang Jehova nga Diyos, tungod kay misalig sa mga tawo ug sa militaryong kusog sa kanasoran (1Sa 12:19-21; Jer 2:35-37; Os 12:6; 14:1-3). Ang mensahe ni Juan nga Tigbawtismo ug ni Jesu-Kristo maoy pagawhag sa mga Hudiyo aron maghinulsol. (Mat 3:1, 2, 7, 8; 4:17) Giyagyag ni Juan ug Jesus ang katawhan ug ang ilang relihiyosong mga pangulo ingong nagpakamatarong-sa-kaugalingon, nagsunod ug hinimog-tawo nga mga tradisyon, ug ingong mga salingkapaw, busa nagladlad sa makasasalang kahimtang sa nasod.—Luc 3:7, 8; Mat 15:1-9; 23:1-39; Ju 8:31-47; 9:40, 41.

Pagkasabot sa diwa pinaagi sa kasingkasing. Busa, labot sa paghinulsol kinahanglan nga aduna unay pagkadungog ug pagkakita uban ang pagsabot, nga nahiangay sa usa ka madinawatong kasingkasing. (Itandi ang Isa 6:9, 10; Mat 13:13-15; Buh 28:26, 27.) Dili lamang ang hunahuna makaila ug makasabot sa kon unsay madungog sa mga dalunggan ug makita sa mga mata, kondili mas hinungdanon, kadtong maghinulsol "makasabot sa diwa niini pinaagi sa ilang mga kasingkasing." (Mat 13:15; Ju 12:40; Buh 28:27) Busa, dili lamang kay ilhon diha sa ilang mga kaisipan ang pagkasayop sa ilang mga dalan kondili ilhon usab kini diha sa ilang mga kasingkasing. Alang niadtong aduna nay kahibalo sa Diyos, kini mahimong magpasabot sa ilang 'paghinumdom diha sa ilang kasingkasing' niini nga kahibalo bahin kaniya ug sa iyang mga sugo (Deu 4:39; itandi ang Pr 24:32; Isa 44:18-20) aron nga sila "makaamgo." (1Ha 8:47) Kon matarong ang kahimtang sa ilang kasingkasing sila matukmod sa 'pagbag-o sa ilang hunahuna, nga pamatud-an sa ilang kaugalingon ang maayo, dalawaton, ug hingpit nga kabubut-on sa Diyos.' —Rom 12:2.

Kon ang kasingkasing sa tawo adunay pagtuo ug gugma sa Diyos, aduna gayoy tim-os nga pagbasol, kasubo tungod sa sayop nga dalan. Ang pagpabili sa pagkamaayo ug pagkadako sa Diyos magpahinabo sa mga malinapason nga mobatig tim-os nga pagbasol tungod kay nakahimo silag kaulawan sa iyang ngalan. (Itandi ang Job 42:1-6.) Ang gugma alang sa silingan magpahinabo usab kanila nga mobatig kasubo tungod sa kadaot nga ilang nahimo ngadto sa uban, tungod sa ilang daotang panig-ingnan, tingali tungod kay ilang nadaot ang reputasyon sa katawhan sa Diyos taliwala sa mga tagagawas. Sila mangayog pasaylo tungod kay buot nilang pasidunggan ang ngalan sa Diyos ug mohimog maayo alang sa ilang silingan. (1Ha 8:33, 34; Sal 25:7-11; 51:11-15; Dan 9:18, 19) Sa pagkamahinulsolon sila mibating "dugmok ug kasingkasing," "nahugno ug mapaubsanon sa espiritu" (Sal 34:18; 51:17; Isa 57:15), sila 'mabasolon sa espiritu ug nagpangurog sa pulong sa Diyos,' nga nag-awhag sa paghinulsol (Isa 66:2), ug tungod niini, sila "mangadto nga magakurog kang Jehova ug sa iyang pagkamaayo." (Os 3:5) Sa dihang si David milihok nga binuangbuang maylabot sa pagsenso, ang iyang 'kasingkasing naghasol kaniya.'—2Sa 24:10.

Busa kinahanglang adunay tinong pagsalikway sa daotang dalan, usa ka kinasingkasing nga pagdumot niini, pagkayugot niini (Sal 97:10; 101:3; 119:104; Rom 12:9; itandi ang Heb 1:9; Jud 23), kay

"ang pagkahadlok kang Jehova mao ang pagdumot sa daotan," nga naglakip sa pagbayaw-sa-kaugalingon, pagkagarboso, daotang dalan, ug sa baba nga matuison. (Pr 8:13; 4:24) Uban niini, kinahanglang adunay paghigugma sa pagkamatarong ug hugot nga determinasyon nga padayong mosubay sa matarong nga dalan. Kon wala kining pagdumot sa daotan ug paghigugma sa pagkamatarong, wala gayoy tiunay nga panukmod alang sa paghinulsol, walay ipahinabong tinuod nga pagkakabig. Busa, si Haring Rehoboam nagpaubos sa iyang kaugalingon ilalom sa kasuko ni Jehova, apan human niadto si Rehoboam 'nagbuhat ug daotan, kay ang iyang kasingkasing wala niya ibutang nga lig-on sa pagpangita kang Jehova.'—2Cr 12:12-14; itandi ang Os 6:4-6.

Kasubo sa diyosnong paagi, dili sa kalibotan. Si apostol Pablo, sa iyang ikaduhang sulat ngadto sa mga taga-Corinto, naghisgot sa "kasubo sa diyosnong paagi" nga ilang gipahayag tungod sa pagbadlong nga gihatag kanila diha sa iyang unang sulat. (2Co 7:8-13) Siya "nagbasol" (*me·ta·me'lo·mai*) nga misulat nga pintok kaayo kanila ug nakapasakit kanila, apan siya wala na magbasol sa dihang nakita nga ang kasubo nga napatungha sa iyang pagbadlong maoy usa ka diyosnong matang, nga mitultol sa tim-os nga paghinulsol (*me·ta'noi·a*) sa ilang sayop nga tinamdan ug dalan. Siya nahibalo nga ang kasakit nga iyang nahimo kanila maoy alang sa ilang kaayohan ug 'dili makadaot' kanila. Ang kasubo nga motultol sa paghinulsol maoy butang nga dili nila angayng basolan, kay kini ang nagtipig kanila diha sa dalan sa kaluwasan; kini ang nagluwas kanila gikan sa pagkahulog sa pagtuo o apostasya ug naghatag kanilag paglaom sa kinabuhing walay kataposan. Iyang gitandi kini nga kasubo sa "kasubo sa kalibotan [nga] mopatunghag kamatayon." Kana wala maggikan sa pagtuo ug sa paghigugma sa Diyos ug sa pagkamatarong. Ang kasubo sa kalibotan, gumikan sa kapakyasan, kahigawad, kapildihan, silot tungod sa kasaypanan, ug kaulaw (itandi ang Pr 5:3-14, 22, 23; 25:8-10), sagad inubanan o mopatunghag kapait, kayugot, kasina; ug kini walay dumalayong kaayohan, walay pag-uswag, walay tinuod nga paglaom. (Itandi ang Pr 1:24-32; 1Te 4:13, 14.) Ang kalibotanong kasubo magbangotan sa dilimaayong mga sangpotanan sa sala, apan kini dili magbangotan sa sala mismo ug sa kaulawan nga ipatungha niini sa ngalan sa Diyos.—Isa 65:13-15; Jer 6:13-15, 22-26; Pin 18:9-11, 15, 17-19; itandi ang Eze 9:4.

Ang nahitabo kang Cain nag-ilustrar niini, sanglit siya ang unang tawo nga giawhag sa Diyos nga maghinulsol. Si Cain gipasidan-an sa Diyos sa 'pagbuhat ug maayo' aron dili siya madaog sa sala. Inay nga maghinulsol sa iyang mabunoong pagdumot, siya nagtugot niini nga magtukmod kaniya sa pagpatay sa iyang igsoon. Sa dihang gipangutana sa Diyos, siya malinglahon nga mitubag, ug sa diha lamang nga gipahamtang kaniya ang silot nga siya nagpasundayag ug pagbasol—pagbasol tungod sa kabug-at sa silot, dili tungod sa sayop nga nahimo. (Gen 4:5-14) Sa ingon iyang gipakita nga siya "naggikan sa usa nga daotan."—1Ju 3:12.

Ang kalibotanong kasubo gipasundayag usab ni Esau sa dihang iyang nahibaloan nga ang iyang igsoong si Jacob nakadawat sa panalangin sa pagkapanganay (usa ka katungod nga sa kawalay pagpabili gibaligya ni Esau kang Jacob). (Gen 25:29-34) Si Esau mituaw "sa hilabihang kakusog ug kapait," uban ang mga luha nga nagtinguhag "paghinulsol" (*me·ta'noi·a*)—dili sa iyang kaugalingon, apan sa "kausaban sa hunahuna" sa iyang amahan. (Gen 27:34; Heb 12:17, *Int*) Iyang gibasolan ang nahanaw kaniya apan dili ang iyang materyalistikong tinamdan nga maoy hinungdan sa iyang 'pagtamay sa katungod sa pagkapanganay.'—Gen 25:34.

Si Judas, human budhii si Jesus, "nagbasol [porma sa *me·ta·me'lo·mai*]," misulay sa pag-uli sa hiphip nga iyang nakuha, ug human niadto naghikog pinaagig pagbitay. (Mat 27:3-5) Ang kagrabe sa iyang salaod ug, lagmit, ang makahahadlok nga katinoan sa paghukom sa Diyos batok kaniya dayag nga nakahasol pag-ayo kaniya. (Itandi ang Heb 10:26, 27, 31; San 2:19.) Iyang gibati ang pagbasol sa pagkasad-an, pagkawala sa paglaom, bisan kahigawad, apan wala gayoy ikapakita nga iyang gipahayag ang diyosnong kasubo nga motultol sa paghinulsol (*me·ta'noi·a*). Iyang gipangita, dili ang Diyos, kondili ang Hudiyong mga pangulo aron isugid ang iyang sala ngadto kanila, nga nag-uli sa salapi lagmit uban ang sayop nga hunahuna nga sa usa ka paagi iyang mabakwi ang iyang nahimo nga salaod. (Itandi ang San 5:3, 4; Eze 7:19.) Dugang pa sa salaod sa pagbudhi ug sa iyang gihimo nga misangpot sa kamatayon sa usa ka tawong inosente, iya pang gidugangan ang iyang mga sala pinaagig pagbuno sa kaugalingon. Ang iyang dalan maoy sukwahi nianang kang Pedro, kansang paghilak sa hilabihan human ilimod ang iyang Ginoo maoy tungod sa kinasingkasing nga paghinulsol, nga mitultol sa iyang pagkapasig-uli.—Mat 26:75; itandi ang Luc 22:31, 32.

Nan, ang pagbasol, pagmahay, ug paghilak dili usa ka tinong sukdanan sa tinuod nga paghinulsol; ang *motibo* sa kasingkasing maoy magtino. Gipahayag ni Oseas ang mahukmanong pagsaway ni Jehova batok sa Israel, kay diha sa ilang kalisdanan "sila wala magpakitabang [kaniya] uban sa ilang kasingkasing, bisan pag sila mitiyabaw diha sa ilang mga higdaanan. Tungod sa ilang mga lugas

ug sa tam-is nga bino sila nagbagdoybagdoy na lang . . . Ug sila namalik, dili ngadto sa mas hataas." Ang ilang pag-agulo alang sa kahupayan sa panahon sa katalagman maoy tinukmod sa kahakog, ug sa dihang gihatagag kahupayan, wala nila gamita ang kahigayonan sa pagpauswag sa ilang relasyon uban sa Diyos pinaagi sa mas suod nga pagsubay sa iyang hataas nga mga sukdanan (itandi ang Isa 55:8-11); sila nahisamag "usa ka luag nga pana [o, busogan]" nga dili gayod makaigo sa puntirya niini. (Os 7:14-16; itandi ang Sal 78:57; San 4:3.) Ang pagpuasa, paghilak, ug pagminatay nahiangay—kon ang mga mahinulsolon 'mogisi sa ilang mga kasingkasing' ug dili lamang sa ilang mga besti.—Joe 2:12, 13; tan-awa ang PAGPUASA; PAGBANGOTAN.

Pagsugid sa kasaypanan. Nan, ang mahinulsolong tawo magpaubos sa iyang kaugalingon ug mangita sa nawong sa Diyos (2Cr 7:13, 14; 33:10-13; San 4:6-10), nga mangamuyo sa iyang kapasayloan. (Mat 6:12) Dili siya sama sa nagpakamatarong-sa-kaugalingon nga Pariseo sa sambingay ni Jesus kondili sama sa maniningil ug buhis nga gihulagway ni Jesus nga nagpukpok sa iyang dughan ug nag-ingon, "Oh Diyos, magmapuangoron ka kanako nga usa ka makasasala." (Luc 18:9-14) Si apostol Juan miingon: "Kon kita magapahayag: 'Kita walay sala,' kita nagpahisalaag sa atong kaugalingon ug wala kanato ang kamatuoran. Kon atong isugid ang atong mga sala, siya kasaligan ug matarong nga mopasaylo kanato sa atong mga sala ug mohinlo kanato gikan sa tanang pagkadili-matarong." (1Ju 1:8, 9) "Siya nga nagatabon sa iyang kalapasan dili molampos, apan siya nga nagasugid ug nagabiya niini pagakaluy-an." —Pr 28:13; itandi ang Sal 32:3-5; Jos 7:19-26; 1Ti 5:24.

Ang pag-ampo ni Daniel diha sa Daniel 9:15-19 maoy usa ka sulondan sa tim-os nga pagsugid, nga nagpahayag ug dakong kabalaka alang sa ngalan ni Jehova ug nagpasukad sa hangyo niini "dili tungod sa among matarong nga mga buhat . . . kondili tungod sa imong dagayang kaluoy." Itandi usab ang mapainubsanong kapahayagan sa anak nga mausikon. (Luc 15:17-21) Ang sinserong mga mahinulsolon 'magabayaw sa ilang mga kasingkasing uban sa ilang mga kamot ngadto sa Diyos,' nga magsugid sa ilang kalapasan ug mangayog kapasayloan.—Lam 3:40-42.

Pagsugid sa mga sala sa usag usa. Ang tinun-ang si Santiago nagtambag: "Sa dayag isugid ninyo ang inyong mga sala sa usag usa ug pag-ampo alang sa usag usa, aron kamo mangaayo." (San 5:16) Kini nga pagsugid wala himoa tungod kay adunay tawong moalagad ingong "magtatabang ["tigpaluyo," *RS*]" alang sa tawo ngadto sa Diyos, sanglit si Kristo lamang ang naghupot niini nga katungdanan pinasukad sa iyang halad pasiguli. (1Ju 2:1, 2) Ang mga tawo, sa ilang kaugalingon, dili gayod makatul-id sa sayop ngadto sa Diyos, alang sa ilang kaugalingon o alang sa uban, sanglit sila dili makatagana sa gikinahanglang pagtabon-sa-sala. (Sal 49:7, 8) Apan, ang mga Kristohanon makatabang sa usag usa, ug ang ilang mga pag-ampo alang sa ilang mga igsoon, bisan tuod walay epekto sa pagpahamtang sa Diyos sa hustisya (sanglit ang lukat lamang ni Kristo ang makapatunghag kapasayloan sa mga sala), mahinungdanon alang sa Diyos sa paghangyo sa iyang paghatag sa gikinahanglang tabang ug kusog ngadto sa usa nga nakasala ug nangayog tabang.—Tan-awa ang PAG-AMPO (Ang Pagtubag sa mga Pag-ampo).

Pagkakabig—Usa ka Pagliso. Tungod sa paghinulsol hunongon na sa tawo ang iyang daotang dalan ug isalikway kini ug siya determinado na sa pagsubay sa matarong nga dalan. Kon tinud-anay, sundan gayod kini sa "pagkakabig." (Buh 15:3) Diha sa Hebreohanon ug Grego ang mga berbo nga nalangkit sa pagkakabig (Heb., *shuv;* Gr., *streʹpho; e·pi·streʹpho*) nagkahulogan lamang ug "pagliso, pagpahilayo, o pagbalik." (Gen 18:10; Pr 15:1; Jer 18:4; Ju 12:40; 21:20; Buh 15:36) Kon gamiton sa *espirituwal* nga diwa, kini mahimong magtumong sa pagpahilayo gikan sa Diyos (busa pagbalik ngadto sa makasasalang dalan [Num 14:43; Deu 30:17]) o kaha pagliso ngadto sa Diyos gikan sa sayop nga dalan.—1Ha 8:33.

Ang pagkakabig nagpasabot ug labaw pa kay sa tinamdan o binabang pagpahayag lamang; kini naglangkit sa "mga buhat nga nahiangay sa paghinulsol." (Buh 26:20; Mat 3:8) Kini maoy aktibong 'pagtinguha,' 'pagpangita,' 'pagpakisayod' kang Jehova uban sa tibuok nga kasingkasing ug kalag sa usa ka tawo. (Deu 4:29; 1Ha 8:48; Jer 29:12-14) Nagkahulogan kini sa pagtinguha sa pag-uyon sa Diyos pinaagi 'sa pagpamati sa iyang tingog' sumala sa gipahayag sa iyang Pulong (Deu 4:30; 30: 2, 8), 'sa pagpakitag hait nga salabotan labot sa iyang pagkamatinud-anon' pinaagig mas maayong pagsabot ug pagpabili sa iyang mga dalan ug kabubut-on (Dan 9:13), sa pagtuman ug sa 'pagbuhat' sa iyang mga sugo (Neh 1:9; Deu 30:10; 2Ha 23:24, 25), sa 'pagbantay sa mahigugmaong-kalulot ug hustisya' ug sa 'paglaom kanunay sa Diyos' (Os 12:6), sa paghunong sa paggamit ug relihiyosong mga imahen o sa pag-idolo sa mga linalang aron "itumong nga walay pagtipas ang kasingkasing [sa usa ka tawo] ngadto kang Jehova ug mag-alagad kaniya lamang" (1Sa 7:3; Buh 14:11-15; 1Te 1:9, 10), ug sa paglakaw diha sa iyang mga dalan ug dili sa dalan sa kanasoran (Lev 20:23) o sa iyang

kaugalingong dalan (Isa 55:6-8). Ang mga pag-ampo, mga halad, mga pagpuasa, ug ang pagpangilin sa sagradong mga pista walay kapuslanan ug walay bili sa Diyos gawas kon kini ubanan sa maayong mga buhat, hustisya, paghanaw sa pagpanglupig ug kapintasan, ug sa pagpasundayag ug kaluoy.—Isa 1:10-19; 58:3-7; Jer 18:11.

Kini nagkinahanglan ug "usa ka bag-ong kasingkasing ug usa ka bag-ong espiritu" (Eze 18:31); ang kausaban sa panghunahuna, panukmod, ug tumong sa kinabuhi sa usa ka tawo magpatunghag usa ka bag-ong kaisipan, disposisyon, ug moral nga puwersa. Alang sa usa ka tawo kansang dalan sa kinabuhi nausab, ang resulta maoy usa ka "bag-ong pagkatawo nga gilalang sumala sa kabubut-on sa Diyos sa matuod nga pagkamatarong ug pagkamaunongon" (Efe 4:17-24), nga nahigawas sa imoralidad, hakog nga pangibog, ingon man sa mapintas nga sinultihan ug panggawi. (Col 3:5-10; itandi ang Os 5:4-6.) Alang sa maong mga tawo 'gipasugwak' sa Diyos ang espiritu sa kaalam ug gipahibalo kanila ang iyang mga pulong.—Pr 1:23; itandi ang 2Ti 2:25.

Sa ingon ang tinuod nga paghinulsol adunay tinuod nga epekto, magpatunghag puwersa, magtukmod sa tawo sa 'pagbalik.' (Buh 3:19) Busa si Jesus nakaingon kanilang didto sa Laodicea: *"Magmasiboton* ug maghinulsol." (Pin 3:19; itandi ang Pin 2:5; 3:2, 3.) Makita niini ang 'dakong pagkamatinuoron, pagpahigawas sa kaugalingon, diyosnong kahadlok, pagpangiliw, ug pagtul-id sa sayop.' (2Co 7:10, 11) Ang dili pagpakabana aron tul-iron ang mga sayop nga nahimo nagpakita sa kawalay tinuod nga paghinulsol.—Itandi ang Eze 33:14, 15; Luc 19:8.

Ang ekspresyon nga "tawo nga bag-ong nakabig," "bag-ong kinabig" (*RS*), sa Grego (*ne·o'phy·tos*) literal nga nagkahulogang "bag-ong natanom" o "bag-ong tubo." (1Ti 3:6) Ang maong tawo dili angayng itudlo sa ministeryal nga mga katungdanan diha sa kongregasyon kay basin siya "moburot sa pagpagarbo ug mahulog sa paghukom nga gipakanaog batok sa Yawa."

Unsa ang "patay nga mga buhat" nga angayng hinulsolan sa mga Kristohanon?

Ang Hebreohanon 6:1, 2 nagpakita nga ang "pangunang doktrina" naglakip sa 'paghinulsol gikan sa patay nga mga buhat, ug sa pagtuo ngadto sa Diyos,' nga gisundan sa pagtulon-an bahin sa mga bawtismo, sa pagpandong sa mga kamot, sa pagkabanhaw, ug sa walay kataposang paghukom. Ang "patay nga mga buhat" (usa ka ekspresyon nga makaplagan lamang pag-usab sa Heb 9:14) dayag nga nagpasabot dili lamang sa makasasalang mga buhat sa kasaypanan, mga buhat sa makasasalang unod nga motultol sa usa ka tawo ngadto sa kamatayon (Rom 8:6; Gal 6:8), kondili sa tanang buhat nga patay sa espirituwal, walay pulos, dili-mabungahon.

Kini maglakip sa mga buhat sa pagpakamatarong-sa-kaugalingon, mga paningkamot sa mga tawo sa pagpundar sa ilang kaugalingong pagkamatarong nga bulag kang Kristo Jesus ug sa iyang halad lukat. Busa, ang pormal nga pagsunod sa Balaod sa Hudiyong relihiyosong mga pangulo ug sa uban maoy "patay nga mga buhat" tungod kay wala niini ang hinungdanong sangkap nga mao ang *pagtuo.* (Rom 9:30-33; 10:2-4) Tungod niini sila napandol kang Kristo Jesus, ang 'Pangulong Ahente sa Diyos sa paghatag ug paghinulsol sa Israel ug kapasayloan sa mga sala,' inay nga maghinulsol. (Buh 5:31-33; 10:43; 20:21) Ingon man usab ang pagsunod sa Balaod, nga daw kini padayon pang gipatuman, nahimong "patay nga mga buhat" human kini tumana ni Kristo Jesus. (Gal 2:16) Sa susama, ang tanang buhat nga mapuslanon unta mahimong "patay nga mga buhat" kon kini wala himoa tungod sa gugma, ang gugma sa Diyos ug gugma sa silingan. (1Co 13:1-3) Sa baylo, ang gugma kinahanglang makita "sa buhat" ug pinasukad "sa kamatuoran," nga kaharmonya sa kabubut-on ug mga dalan sa Diyos nga gipahayag kanato pinaagi sa iyang Pulong. (1Ju 3:18; 5:2, 3; Mat 7:21-23; 15:6-9; Heb 4:12) Ang usa ka tawo nga tungod sa pagtuo moliso ngadto sa Diyos pinaagi kang Kristo Jesus maghinulsol gikan sa tanang buhat nga tukmang isipong "patay nga mga buhat," ug human niana maglikay niini, sa ingon ang iyang tanlag mahimong hininloan.—Heb 9:14.

Ang bawtismo (pagtuslob sa tubig), gawas sa bawtismo ni Jesus, maoy usa ka simbolo nga gitagana sa Diyos nga nalangkit sa paghinulsol alang niadtong anaa sa Hudiyohanong nasod (nga napakyas sa pagtuman sa pakigsaad sa Diyos samtang gipatuman pa kini) ug niadtong sa katawhan sa kanasoran nga 'miliso' aron sa paghatag ug sagradong pag-alagad sa Diyos.—Mat 3:11; Buh 2:38; 10:45-48; 13:23, 24; 19:4; tan-awa ang BAWTISMO.

Dili-mahinulsolon. Ang kakulang sa tinuod nga paghinulsol misangpot sa pagkadestiyero sa Israel ug Juda, sa duha ka kalaglagan sa Jerusalem, ug sa kataposan, sa bug-os nga pagsalikway sa Diyos sa nasod. Sa dihang gibadlong, sila wala gayod mobalik sa Diyos apan padayong "nagabalik ngadto sa dalan nga gidawat sa kadaghanan, sama sa usa ka kabayo nga nagadasdas ngadto sa panggubatan." (Jer 8:4-6; 2Ha 17:12-23; 2Cr 36:11-21; Luc 19:41-44; Mat 21:33-43; 23:37, 38) Sanglit diha

sa ilang kasingkasing dili nila buot nga maghinulsol ug "mobalik," ang ilang nadungog ug nakita wala maghatag kanila ug pagsabot ug kahibalo; usa ka "taptap" ang nagtabon sa ilang mga kasingkasing. (Isa 6:9, 10; 2Co 3:12-18; 4:3, 4) Ang dilimatinumanon nga relihiyosong mga pangulo ug mga manalagna, ingon man ang bakak nga babayeng mga manalagna, nakaamot niini, nga nagpalig-on sa katawhan diha sa ilang kasaypanan. (Jer 23:14; Eze 13:17, 22, 23; Mat 23:13, 15) Ang mga tagna sa Kristohanong Kasulatan nagtagna nga ang umaabot nga paglihok sa Diyos sa pagbadlong sa mga tawo ug sa pag-awhag kanila sa paghinulsol isalikway usab sa daghan. Kini nagtagna nga ang mga butang nga ilang pagaantoson magpagahi ug magpayugot lamang kanila hangtod pa gani sa punto nga ilang pasipalahan ang Diyos, bisan tuod nga ang ilang kaugalingong pagsalikway sa iyang matarong nga mga dalan mao ang pangunang hinungdan sa tanan nilang mga kagul-anan ug mga hampak. (Pin 9:20, 21; 16:9, 11) Ang maong mga tawo 'nagtigom ug kapungot alang sa ilang kaugalingon sa adlaw sa pagpadayag sa paghukom sa Diyos.'—Rom 2:5.

Dili na maghinulsol. Kadtong 'tinuyo nga nagpakasala' human makadawat sa tukmang kahibalo sa kamatuoran wala nay purohan nga maghinulsol, kay sila misalikway sa katuyoan mismo nga alang niana ang Anak sa Diyos namatay ug sa ingon miduyog niadtong mga nagsentensiya kaniya sa kamatayon, nga samag 'naglansang pagusab sa Anak sa Diyos alang sa ilang kaugalingon ug nagpakaulaw kaniya sa dayag.' (Heb 6:4-8; 10:26-29) Busa kini maoy sala nga dili mapasaylo. (Mar 3:28, 29) Mas maayo pa unta alang niini nga mga tawo kon "wala nila mahibaloi sa tukma ang dalan sa pagkamatarong kay sa human nila kini mahibaloi sa tukma magpahilayo gikan sa balaang sugo nga gitugyan kanila."—2Pe 2:20-22.

Sanglit si Adan ug Eva maoy hingpit nga mga linalang, ug sanglit ang sugo sa Diyos kanila maoy tin-aw ug ilang nasabtan, dayag nga ang ilang pagkasala maoy tinuyo ug dili ikapasangil tungod sa tawhanong kahuyangan o pagkadili-hingpit. Busa, ang mga pulong sa Diyos ngadto kanila human niana wala mag-awhag ug paghinulsol. (Gen 3:16-24) Ingon usab niana ang kahimtang sa espiritung linalang nga nag-aghat kanila sa pagrebelde. Ang iyang dulnganan ug ang dulnganan sa ubang mga linalang nga manulonda nga miduyog kaniya maoy walay-kataposang kalaglagan. (Gen 3:14, 15; Mat 25:41) Si Judas, bisan tuod dili hingpit, suod nga nakig-uban sa kaugalingong Anak sa Diyos apan nahimong maluibon; siya gihisgotan ni Jesus ingong "anak sa kalaglagan." (Ju 17:12) Ang apostatang "tawo sa kalapasan" gitawag usab nga "anak sa kalaglagan." (2Te 2:3; tan-awa ang ANTIKRISTO; APOSTASYA; TAWO SA KALAPASAN.) Sa ingon usab, ang tanang giklasipikar ingong mahulagwayong "mga kanding" sa panahon sa harianong paghukom ni Jesus sa katawhan "mamahawa ngadto sa walay kataposang kalaglagan," sila dili awhagon nga maghinulsol.—Mat 25:33, 41-46.

Pagkabanhaw Magtaganag Kahigayonan. Sa kasukwahi, sa dihang nagpahayag ngadto sa pipila ka Hudiyohanong mga siyudad sa unang siglo, si Jesus naghisgot sa usa ka umaabot nga adlaw sa paghukom nga niana sila malangkit. (Mat 10:14, 15; 11:20-24) Kana nagpasabot nga labing menos adunay pipila gikan sa maong mga siyudad ang pagabanhawon, ug bisan tuod nga tungod sa ilang kanhing dili-mahinulsolong tinamdan sila malisdan pag-ayo sa paghinulsol, sila makabaton ug kahigayonan nga magpakitag mapainubsanong paghinulsol ug "moliso" sa pagkakombertir ngadto sa Diyos pinaagi kang Kristo. Kadtong dili mobuhat niana makaagom ug walay kataposang kalaglagan. (Itandi ang Pin 20:11-15; tan-awa ang ADLAW SA PAGHUKOM.) Apan, kadtong misubay sa dalan nga sama sa kadaghanang mga eskriba ug mga Pariseo, nga tinuyong nakig-away sa pagpadayag sa espiritu sa Diyos pinaagi kang Kristo, dili pagabanhawon, ug sa ingon sila dili 'makakalagiw gikan sa paghukom sa Gehenna.'—Mat 23:13, 33; Mar 3:22-30.

Ang kriminal diha sa estaka. Ang kriminal diha sa estaka nga nagpakitag pagtuo kang Jesus, nga gilansang tupad kaniya, gisaaran nga mahiuban sa Paraiso. (Luc 23:39-43; tan-awa ang PARAISO.) Bisan tuod gisabot sa pipila nga pinaagi niini nga saad gipasaligan ang kriminal ug kinabuhing walay kataposan, ang daghang teksto nga nahisgotan na wala magpamatuod niini. Bisan tuod iyang gidawat ang pagkasayop sa salaod nga iyang nabuhat kon itandi sa pagkainosente ni Jesus (Luc 23:41), walay pamatuod nga nahimo na niining kriminal ang 'pagdumot sa pagkadaotan ug paghigugma sa pagkamatarong'; sa iyang himalatyong kahimtang siya dili na 'makaliso' ug makapatunghag "mga buhat nga nahiangay sa paghinulsol"; siya wala pa mabawtismohi. (Buh 3:19; 26:20) Busa mopatim-aw nga sa iyang pagkabanhaw gikan sa mga patay siya hatagan ug kahigayonan sa pagsubay niini nga dalan.—Itandi ang Pin 20:12, 13.

Sa unsang paagi ang Diyos, kinsa hingpit, "magbasol"?

Sa kadaghanang kahimtang diin ang Hebreohanong *na·cham′* gigamit sa diwa nga "pagbasol," kini nagtumong kang Jehova nga Diyos. Ang Genesis

6:6, 7 nag-ingon nga "si Jehova nagbasol nga iyang gibuhat ang mga tawo sa yuta, ug siya nasakitan diha sa iyang kasingkasing," kay ang ilang pagkadaotan hilabihan gayod mao nga ang Diyos nakahukom nga iyang paphaon sila gikan sa nawong sa yuta pinaagi sa tibuok-yutang Lunop. Kini dili mahimong magpasabot nga ang Diyos nagbasol sa diwa nga siya nasayop diha sa iyang paglalang, kay "hingpit ang iyang kalihokan." (Deu 32:4, 5) Ang pagbasol mao ang kaatbang sa makapalipayng pagkatagbaw ug pagmaya. Busa, lagmit gayod nga ang Diyos nagbasol nga human niya lalanga ang tawo, ang ilang panggawi nahimong daotan kaayo nga tungod niana siya karon mapugos (ug makataronganong molihok) sa paglaglag sa tanang tawo gawas kang Noe ug sa iyang pamilya. Kay ang Diyos 'dili malipay sa kamatayon sa tawong daotan.'—Eze 33:11.

Ang *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong nagkomento: "Ang Diyos gikaingon nga naghinulsol [*nacham',* nagbasol]; apan kini pagasabton lamang ingong pag-usab sa iyang pagpakiglabot ngadto sa iyang mga linalang, kini man pagtuga ug kaayohan o pagpahamtang ug kadaot—ug kini nga kausaban sa pagpakiglabot sa Diyos maoy gumikan sa pagkausab sa iyang mga linalang; ug busa, sa pagsulti sumala sa pagsulti sa mga tawo, ang Diyos ikaingon nga naghinulsol." (1894, Tomo VIII, p. 1042) Ang matarong nga *mga sukdanan* sa Diyos nagpabiling mao gihapon, malig-on, walay-kausaban, dili-mabalhinon. (Mal 3:6; San 1:17) Walay sirkumstansiya nga makapausab sa iyang hunahuna bahin niini, sa pagtalikod gikan niini, o sa pagbiya niini. Apan, ang tinamdan ug mga reaksiyon sa iyang intelihenteng mga linalang niining hingpit nga mga sukdanan ug sa pagpadapat niini sa Diyos mahimong maayo o daotan. Kon maayo, kini makapahimuot sa Diyos; kon daotan, kini makapabasol. Dugang pa, ang tinamdan sa linalang mahimong mausab gikan sa maayo ngadto sa daotan o sa daotan ngadto sa maayo, ug sanglit ang Diyos dili mag-usab sa iyang mga sukdanan aron ipahiuyon kanila, ang iyang kalipay (ug mga panalangin) mahimong mausab ngadto sa pagbasol (ug pagdisiplina o pagsilot) o kaha ang pagbasol mahimong kalipay. Busa, ang iyang mga paghukom ug mga desisyon dili gayod hininayak, mabalhinon, dili-kasaligan, o sayop; sa ingon ang iyang panggawi dili gayod walay-katinoan o hiwi.—Eze 18:21-30; 33:7-20.

Ang usa ka magkukulon tingali magsugod sa paghimog usa ka matang sa sudlanan ug unya bag-ohon ang porma niini kon ang sudlanan "nadaot sa kamot sa magkukulon." (Jer 18:3, 4) Pinaagi niini nga pananglitan si Jehova naghulagway, *dili* nga siya samag usa ka tawong magkukulon nga 'nagdaot sa yutang-kulonon pinaagi sa iyang kamot,' kondili, nga siya adunay *awtoridad* ingong Diyos ibabaw sa katawhan, awtoridad sa pagpahaom sa iyang mga pagpakiglabot kanila sumala sa ilang pagsanong o dili pagsanong sa iyang pagkamatarong ug kaluoy. (Itandi ang Isa 45:9; Rom 9:19-21.) Busa siya mahimong 'magbasol sa katalagman nga iyang gihunahunang ipahamtang' sa usa ka nasod, o 'magbasol sa maayo nga iyang giingon sa iyang kaugalingon nga buhaton alang sa kaayohan niini,' nga ang tanan nagdepende sa reaksiyon sa nasod maylabot sa iyang kanhing mga pagpakiglabot niini. (Jer 18:5-10) Busa, dili kay nasayop ang Dakong Magkukulon nga si Jehova kondili ang tawhanong "yutang-kulonon" mao ang nakasinatig *"metamorphosis"* (pagkausab sa porma o mga bahin) labot sa kahimtang sa kasingkasing niini, nga nakapabasol o nakausab sa pagbati ni Jehova.

Ingon niana ang kahimtang sa mga indibiduwal ingon man sa mga nasod, ug sanglit si Jehova nga Diyos naghisgot sa iyang 'pagbasol' bahin sa pipila sa iyang mga alagad, sama kang Haring Saul, nga mitalikod gikan sa pagkamatarong, kana nagpakita nga ang Diyos wala magpiho-daan sa umalabot niini nga mga tawo. (Tan-awa ang PAGKAHIBALO-DAAN, PAGBUOT-DAAN.) Ang pagbasol sa Diyos labot sa pagtipas ni Saul wala magpasabot nga ang pagpili sa Diyos kaniya ingong hari maoy sayop ug tungod niana angayng pagabasolan. Hinunoa, ang Diyos nagbasol tungod kay si Saul, ingong may kagawasan sa pagpili, wala mopahimulos sa talagsaong pribilehiyo ug kahigayonan nga gihatag kaniya sa Diyos, ug tungod kay ang pagkausab ni Saul nagkinahanglan sa pag-usab sa mga pakiglabot sa Diyos kaniya.—1Sa 15:10, 11, 26.

Ang manalagna nga si Samuel, sa pagpahayag sa grabeng paghukom sa Diyos labot kang Saul, nag-ingon nga "ang Halangdon sa Israel dili magbakak, ug dili Siya magbasol, kay dili Siya yutan-ong tawo nga magbasol." (1Sa 15:28, 29) Ang yutan-ong mga tawo sagad nga dili matinud-anon sa ilang pulong, dili motuman sa ilang mga saad, o dili mosunod sa mga kondisyones sa ilang mga kasabotan; ingong dili hingpit, sila masayop sa paghukom, nga tungod niana sila magbasol. Ang Diyos dili gayod ingon niana.—Sal 132:11; Isa 45:23, 24; 55:10, 11.

Ang pakigsaad sa Diyos nga gihimo tali sa Diyos ug sa "tanang unod" human sa Lunop, pananglitan, bug-os nga naggarantiya nga ang Diyos dili na gayod magpalunop pag-usab sa tibuok yuta. (Gen 9:8-17) Busa, walay posibilidad nga usbon sa Diyos kini nga pakigsaad o 'basolan kini.' Sa susama, sa iyang pakigsaad kang Abraham, ang Diyos "nangilabot uban ang usa ka panumpa" ingong "usa ka le-

gal nga garantiya" aron "ipasundayag nga mas dagaya ang pagkadili-mausab sa iyang katuyoan ngadto sa mga manununod sa saad," ang iyang saad ug ang iyang panumpa ingong "duha ka butang nga walay pagkausab nga niini dili gayod mahimo nga mamakak ang Diyos." (Heb 6:13-18) Ang gipanumpaang pakigsaad sa Diyos ngadto sa iyang Anak alang sa usa ka pagkasaserdote nga sama nianang kang Melquisedek maoy butang nga dili usab 'pagabasolan' sa Diyos.—Heb 7:20, 21; Sal 110:4; itandi ang Rom 11:29.

Apan, sa pagpahayag ug saad o sa paghimog pakigsaad, ang Diyos mahimong maglatid ug mga kinahanglanon, mga kondisyon nga angayng tumanon niadtong gisaaran o gipakigsaaran. Siya misaad sa Israel nga sila mahimong iyang "linaing katigayonan" ug "usa ka gingharian sa mga saserdote ug usa ka balaan nga nasod," *kon* sila hugot nga magasugot sa iyang tingog ug magatuman sa iyang pakigsaad. (Ex 19:5, 6) Ang Diyos nagmatinud-anon sa iyang pakigsaad, apan ang Israel napakyas; sila milapas niana nga pakigsaad sa daghang higayon. (Mal 3:6, 7; itandi ang Neh 9:16-19, 26-31.) Busa, sa dihang sa kataposan ang Diyos nagnulo niana nga pakigsaad iyang gihimo kini uban ang bug-os nga hustisya, nga ang mabasol sa dili pagkatuman sa iyang saad mao mismo ang nakasalang mga Israelinhon.—Mat 21:43; Heb 8:7-9.

Sa samang paagi ang Diyos mahimong "magbasol" ug "mobiya" gikan sa pagpahamtang ug silot sa dihang ang iyang pasidaan sa maong buhat makapausab sa tinamdan ug panggawi sa mga nakasala. (Deu 13:17; Sal 90:13) Sila mibalik kaniya ug siya 'mibalik' kanila. (Zac 8:3; Mal 3:7) Imbes nga 'masakitan,' siya karon magmaya, kay wala siyay kalipay sa pagpahamtang ug kamatayon sa mga makasasala. (Luc 15:10; Eze 18:32) Bisan tuod siya dili motipas gikan sa iyang matarong nga mga sukdanan, ang Diyos motabang aron ang mga tawo makabalik ngadto kaniya; gidasig sila nga himoon kini. Siya malulotong nagdapit kanila nga mobalik, nga 'nagbukhad sa iyang mga kamot' ug nag-ingon pinaagi sa iyang mga hawas, "Palihog, talikod kamo, . . . aron ako dili magpahinabog katalagman kaninyo," "Palihog, ayaw buhata kining matanga sa dulumtanang butang nga akong gidumtan." (Isa 65:1, 2; Jer 25:5, 6; 44:4, 5) Siya naghatag ug igong panahon aron sila mag-usab (Neh 9:30; itandi ang Pin 2:20-23) ug nagpakitag dakong pagkamapailobon ug pagkamainantoson, sanglit "siya wala magtinguha nga adunay malaglag apan nagtinguha nga ang tanan makakab-ot sa paghinulsol." (2Pe 3:8, 9; Rom 2:4, 5) Usahay maluloton niyang gitino nga ang iyang mensahe maoy inubanag gamhanang mga buhat, o mga milagro, nga nagpamatuod nga gikan sa Diyos ang buluhaton sa iyang mga mensahero ug nakatabang nga mapalig-on ang pagtuo niadtong mga naminaw. (Buh 9:32-35) Sa dihang ang iyang mensahe dili sundon, siya magpahamtang ug disiplina; siya magkuha sa iyang pabor ug panalipod, sa ingon magtugot sa mga dili-mahinulsolon nga makaagom ug kawalad-on, gutom, pag-antos sa pagdaogdaog gikan sa ilang mga kaaway. Kini lagmit makapaamgo kanila, magpasig-uli sa ilang hustong pagkahadlok sa Diyos, o makapamatngon kanila nga ang ilang ginahimo maoy kabuangan ug nga ang ilang mga prinsipyo maoy sayop.—2Cr 33:10-13; Neh 9:28, 29; Am 4:6-11.

Apan, ang iyang pailob adunay kinutoban, ug kon kini mosangko na sa kinutoban siya 'kapoyan na sa pagbasol'; nan ang iyang desisyon sa pagsilot dili na mausab. (Jer 15:6, 7; 23:19, 20; Lev 26:14-33) Siya dili na lamang basta "maghunahuna" o "maglalang" ug katalagman batok kanila (Jer 18:11; 26:3-6) apan miabot na sa usa ka dili-mabakwi nga desisyon.—2Ha 23:24-27; Isa 43:13; Jer 4:28; Sof 3:8; Pin 11:17, 18.

Ang pagkaandam sa Diyos sa pagpasaylo sa mga mahinulsolon, ingon man ang iyang maluluy-ong paghatag ug kahigayonan nga mapasaylo bisan pa ang sublisubli nga mga kasal-anan, nagsilbing sulondan alang sa tanan niyang mga alagad.—Mat 18:21, 22; Mar 3:28; Luc 17:3, 4; 1Ju 1:9; tan-awa ang PASAYLO, PAGPASAYLO.

PAGHUGAS SA MGA KAMOT, PAGHUNAW. Inay ituslob sa usa ka sudlanan nga puno sa tubig, sa karaang kapanahonan ang mga kamot sagad hugasan pinaagi sa pagbubo ug tubig nganha niini. Dayon ang hugaw nga tubig masawod sa usa ka sudlanan o palanggana diin gipatungod ang mga kamot.—Itandi ang 2Ha 3:11.

Ang Balaod naglatid nga ang mga saserdote maghugas sa ilang mga kamot ug mga tiil diha sa dulang nga tumbaga nga nahimutang tali sa sangtuwaryo ug sa halaran sa dili pa sila moalagad sa halaran o mosulod sa tolda nga tagboanan. (Ex 30:18-21) Ang Balaod nag-ingon usab nga kon ang usa ka tawong gipatay nakaplagan ug imposible ang pagtino kon kinsa ang mamumuno, ang mga ansiyano sa siyudad nga kinadul-an sa nahimutangan sa tawong gipatay magdalag usa ka batang baka, nga wala pa magamit sa pagtrabaho o wala pa masangoni ug yugo, ngadto sa bul-oganang walog nga may nagaagay nga tubig ug didto bali-on ang liog niini. Human niini, ang mga ansiyano manghunaw sa ilang mga kamot ibabaw sa batang baka, nga nagpailang sila inosente maylabot niini nga pagbuno. (Deu 21:1-8) Dugang pa, sumala sa Balaod, ang usa ka tawo mahimong mahugaw kon mahikapan sa usa ka tawo nga may inagas nga wala makapanghunaw.—Lev 15:11.

Gitinguha ni David ang mga kamot nga mahinlo sa moral aron makasimba atubangan sa halaran ni Jehova. (Sal 26:6) Sa laing bahin, aron mahigawas sa pagkasad-an sa dugo labot sa kamatayon ni Jesus, si Pilato nanghunaw sa iyang mga kamot atubangan sa katawhan. Apan bisan pa niini dili gayod siya mahigawas sa iyang tulubagon labot sa kamatayon ni Jesus, sanglit siya ang adunay awtoridad sa pagdesisyon, dili ang naninggit nga magubtanong panon sa katawhan.—Mat 27:24.

Ang mga eskriba ug mga Pariseo sa unang siglo K.P. naghatag ug dakong pagtagad sa paghunaw sa mga kamot ug nakiglalis kang Jesu-Kristo labot niini tungod kay gilapas kuno sa iyang mga tinunan ang mga tradisyon sa mga tawo sa kakaraanan sanglit wala man sila manghunaw sa ilang mga kamot sa dihang hapit nang mangaon. Dili kini kay ordinaryong paghugas lamang sa kamot aron sa paghinlo niini kondili kini maoy usa ka rituwal nga seremonyas. "Ang mga Pariseo ug ang tanang Hudiyo dili mokaon gawas kon makapanghunaw sila sa ilang mga kamot hangtod sa siko." (Mar 7:2-5; Mat 15:2) Gipakasama sa Babilonyanhong Talmud (*Sotah* 4*b*) ang tawong mikaon nga wala manghunaw sa usa ka tawo nga nakighilawas sa usa ka bigaon, ug kini nag-ingon nga ang tawong nagbalewala sa paghunaw sa kamot "pagalukahon gikan sa kalibotan."—Tan-awa ang PAGKALIGO.

PAGHUGAS SA MGA TIIL. Usa ka buhat sa pag-abiabi nga kasagaran himoon sa dili pa mangaon diha sa sagad mainit nga klima sa karaang Tungang Sidlakan, diin nabatasan sa mga tawo nga magsul-ob ug bukas nga mga sandalyas, molakaw diha sa ugang yuta, ug mopanaw nga magbaktas diha sa abogong mga dalan. Sa panimalay sa komon nga mga tawo, ang tagbalay magtagana sa gikinahanglang mga sudlanan ug sa tubig, ug ang mga bisita maghugas sa ilang kaugalingong mga tiil. (Huk 19:21) Ang adunahang tagbalay sagad magsugo sa iyang ulipon nga maoy mohugas sa tiil, ug kini giisip nga usa ka ubos nga trabaho. Gipaila ni Abigail ang iyang pagkaandam nga mosugot sa tinguha ni David nga siya mahimong iyang asawa pinaagi sa pag-ingon: "Ania ang imong ulipong babaye ingon nga sulugoong babaye aron sa paghugas sa mga tiil sa mga sulugoon sa akong ginoo." (1Sa 25:40-42) Ilabinang pagpakita sa pagkamapainubsanon ug pagkamabination alang sa mga dinapit kon ang tagbalay personal nga mohugas sa mga tiil sa mga bisita.

Ang paghugas sa mga tiil dili lamang maoy pagpakita sa pagkamaabiabihon sa tagbalay ngadto sa iyang dinapit kondili nabatasan usab nga hugasan kini sa dili pa matulog ang usa ka tawo. (Aw 5:3) Makaiikag ilabina ang sugo nga ang Levihanong mga saserdote kinahanglang maghugas sa ilang mga tiil ug mga kamot sa dili pa mosulod sa tabernakulo o sa dili pa moalagad diha sa halaran.—Ex 30:17-21; 40:30-32.

Sa dihang si Jesu-Kristo dinhi sa yuta, ang usa ka tagbalay tingali magtanyag sa iyang dinapit ug tubig alang sa paghugas sa mga tiil, mohalok kaniya, ug maghiso ug lana sa iyang ulo. Wala himoa ni Simon nga Pariseo kining tulo ka kapahayagan sa pagkamaabiabihon samtang nag-abiabi kang Jesus. Busa, sa dihang ang usa ka naghilak nga makasasalang babaye nagbasa sa mga tiil ni Jesus pinaagi sa iyang mga luha, nagpahid niini pinaagi sa iyang buhok, mihalok sa iyang mga tiil, ug dayon naghaplas niini sa pinahumotan nga lana, si Kristo mipunting sa mga butang nga wala mahimo ni Simon ug dayon misulti sa babaye: "Ang imong mga sala gipasaylo na."—Luc 7:36-50.

Gihugasan ni Jesu-Kristo ang mga tiil sa iyang mga apostoles sa kataposang gabii sa iyang yutanong kinabuhi, sa Nisan 14, 33 K.P., nga nagbuhat niini aron magtudlo kanila ug usa ka pagtulon-an ug 'magtagana ug sumbanan,' inay aron sa pagestablisar sa usa ka seremonyas. (Ju 13:1-16) Dihay mga panaglalis taliwala sa mga apostoles kon kinsa kanila ang labing dako. Bisan sa ulahi nianang gabhiona, human nga nahugasan na niya ang ilang mga tiil, sila adunay laing mainit nga panaglalis kon kinsa gayod ang labing dako. (Luc 22:24-27) Apan ang gihimo ni Jesus dili daling makalimtan. Nianang gabhiona si Jesus ug ang mga apostoles migamit lamang ug usa ka lawak ug dili sila mga dinapit sa usa ka tawo. Busa, niadtong higayona walay mga sulugoon nga makahugas sa ilang mga tiil, nga mao gayod unta ang himoon kon sila mga dinapit pa. Walay usa sa mga apostoles ang kinabubut-ong mihimo niining ubos nga pag-alagad alang sa uban. Hinunoa, sa usa ka hustong higayon panahon sa pagpangaon, si Jesus mitindog, mihiklin sa iyang panggawas nga mga besti, nagtapis ug toalya, nagbutang ug tubig sa palanggana, ug gihugasan ang ilang mga tiil. Sa ingon iyang gipakita nga diha sa pagkamapainubsanon ang matag usa kinahanglang mahimong sulugoon sa uban ug kinahanglang magpakitag gugma sa praktikal nga mga paagi, nga mobuhat ug mga butang alang sa kaayohan sa uban. Gihimo kini sa Kristohanong mga tagbalay, ingon sa makita sa paghisgot ni apostol Pablo sa maabiabihong buhat sa paghugas sa tiil nga lakip sa ubang maayong mga buhat nga gihimo sa Kristohanong mga babayeng balo. (1Ti 5:9, 10) Ang Kristohanon Gregong Kasulatan wala magtala sa seremonyal nga paghugas sa mga tiil ingong kinahanglanon alang sa mga Kristohanon. Bisan pa niana, ang panig-ingnan nga gipakita ni Jesu-Kristo sa pagbuhat niini nagsilbing pahinumdom sa mga Kristohanon sa pag-alagad sa ilang mga igsoon sa mahigugmaong

paagi, bisan sa ginagmayng mga paagi ug pinaagi sa paghimo ug ubos nga mga buluhaton alang kanila.—Ju 13:34, 35; tan-awa ang PAGKALIGO.

PAGHUKOM. Tan-awa ang HUDISYAL NGA MGA HUKOM.

PAGHUNAW. Tan-awa ang PAGHUGAS SA MGA KAMOT, PAGHUNAW.

PAGHUSAY. Tan-awa ang LEGAL NGA KASO.

PAGIEL [Pakigtagbo sa Diyos]. Pangulo sa tribo ni Aser didto sa kamingawan; anak nga lalaki ni Okran. (Num 1:13, 16) Siya mitabang kang Moises sa paghimo sa unang pagsenso sa Israel, mitanyag sa iyang halad sa dihang gihimo ang inagurasyon sa halaran sa tabernakulo, ug nangulo sa kasundalohan sa iyang tribo.—Num 1:4, 5, 13, 17-19; 2:27, 28; 7:11, 72-77; 10:26.

PAG-INSPIRAR. Tan-awa ang PAGDASIG, PAG-INSPIRAR.

PAGKAAPULI. Ang ideya sa pagkawalay katakos sa pagpatungha ug mga anak gipakita sa Hebreohanong mga pulong nga *ʽa·qarʹ* ("apuli"; Gen 11:30) ug *gal·mudhʹ* ("baog"; Isa 49:21). Dugang pa, sa Proverbio 30:16, ang pagkaapuli sa literal gihubit ingong "pugong sa tagoangkan." (*Ftn* sa *Rbi8*) Ang Gregong pulong alang sa "apuli" maoy *steiʹros.* (Luc 1:7, 36) Ang pagkaapuli gihisgotan usab ingong "pagkapatay sa tagoangkan."—Rom 4:19.

Ang orihinal nga mando ni Jehova kang Adan ug Eva, nga sa ulahi gisubli ngadto sa mga anak ni Noe, naglakip sa sugo, "Magmabungahon ug magdaghan kamo." (Gen 1:28; 9:7) Busa ang kapakyasan sa usa ka minyong babaye sa pagpatunghag mga anak gilantaw sa karaang mga panahon ingong usa ka kaulawan, usa ka kasakitan, usa ka silot, usa sa kinadak-ang kaalaotan. "Hatagi ako ug mga anak kay kon dili ako mahimong pataying babaye," si Raquel nangamuyo sa iyang bana nga si Jacob.—Gen 30:1.

Nga si Jehova makahimo sa usa ka babayeng apuli nga magmabungahon gipakita sa mga pulong ni Jacob ngadto kang Raquel: "Anaa ba ako sa dapit sa Diyos, nga nagpugong sa bunga sa imong tiyan gikan kanimo?" Sa kataposan, kita gisultihan, "Ang Diyos nahinumdom kang Raquel, ug gidungog ug gitubag siya sa Diyos sa pagkaagi nga iyang gibuksan ang iyang tagoangkan. Ug siya nagmabdos ug nanganak ug usa ka anak nga lalaki." (Gen 30:2, 22, 23) Ang ubang mga kahimtang nga nagpasundayag sa gahom ni Jehova sa paghatag ug mga anak ngadto sa mga babayeng nakasinatig kinaiyanhong pagkaapuli sa taas nga yugto sa panahon mao: si Sara (Gen 11:30; 17:19; 21:1, 2); si Rebeca (Gen 25:21); ang inahan ni Samson (Huk 13:2, 3); si Ana (1Sa 1:10, 11; 2:5); ang usa ka babayeng Sunaminhon (2Ha 4:14-17); ug si Elisabet (Luc 1:7, 36). Uban sa panalangin ni Jehova, ang mga Israelinhon sa panahon sa ilang pagpuyo sa Ehipto nagmabungahon pag-ayo nga tungod niini ang mga Ehiptohanon nangahadlok, nga naghunahunang sa dili madugay malabwan sila sa gidaghanon. (Ex 1:7-12, 18-21) Si Jehova gipasidunggan usab tungod sa pagsabak ni Ruth nga katigulangan ni David.—Ru 4:13.

Sa dihang ihikaw ni Jehova ang iyang panalangin, bisan ang yuta mahimong umaw ug awaaw. Sa laing bahin, uban sa panalangin sa Diyos, ang yuta makapatunghag dagayang abot. (Lev 26:3-5) Sa susama, uban sa dagayang panalangin ni Jehova, kini gisaad, "walay babayeng makuhaan o babayeng apuli diha sa imong yuta." (Ex 23:26; Deu 7:13, 14; 28:4, 11; Sal 127:3-5; 128:3) Sa kasukwahi, si Jehova, sa usa ka okasyon, 'nagtak-op pagayo sa tanang tagoangkan' sa balay ni Abimelek sa dihang siya naghunahuna sa pagkuha kang Sara ingong asawa.—Gen 20:17, 18.

Tungod sa grabeng kasakitan nga gitagna nga modangat sa unang-siglong Jerusalem, si Jesus miingon nga ang "mga babayeng apuli" magmalipayon, mahupayan, nga dili mabalaka nga makita ang ilang mga anak nga mag-antos.—Luc 23:29.

Si Isaias ug ang salmista nagtagna sa usa ka babayeng apuli kansang pagkatinamay ug kaulawan mahikalimtan, kay siya magpatunghag daghang mga anak, nga ang tanan kanila pagatudloan ni Jehova. (Sal 113:9; Isa 54:1-15) Si apostol Pablo nagpadapat sa mga pulong ni Isaias ngadto sa "babayeng gawasnon," nga mao, "ang Jerusalem sa itaas."—Gal 4:26-31.

PAGKABAKOL. Tan-awa ang BAKOL, PIANG.

PAGKABALAAN, PAGBALAAN. Ang kahimtang o kinaiyahan sa usa nga balaan; ang paagi o proseso sa paghimong balaan, pagbulag, o paglain alang sa pag-alagad o paggamit ni Jehova nga Diyos. Ang pagkabalaan nagkahulogan ug "relihiyoso nga kahinlo o kaputli; pagkasagrado." Ang "pagbalaan" nagtumong sa *buhat* nga tungod niana ang pagkabalaan napahinabo, nadayag, o nahuptan. Dugang pa, ang orihinal nga Hebreohanong pulong nga *qoʹdhesh* adunay ideya sa pagkalinain, pagkaeksklusibo, o pagkabalaan ngadto sa Diyos, kinsa maoy balaan; usa ka kahimtang nga gigahin alang sa pag-alagad sa Diyos. Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang mga pulong nga gihubad nga "balaan" (*haʹgi·os*) ug "pagkabalaan" (*ha·gi·a·smosʹ* [usab, "pagbalaan"]; *ha·gi·oʹtes; ha·gi·o·syʹne*) nagtumong usab sa pagkalinain alang sa Diyos; kini usab gigamit sa pagtumong sa pagkabalaan ingong usa ka hiyas sa Diyos

ug sa kaputli o pagkahingpit sa personal nga panggawi sa usa ka tawo.

Ang pagtagad sa paggamit niini nga mga pulong diha sa orihinal nga mga pinulongan makatabang aron mas masabtan kini nga ulohan. Kining mga pulonga gipadapat diha sa Kasulatan ngadto (1) kang Jehova nga Diyos, (2) sa Balaang Espiritu, (3) kang Jesu-Kristo, (4) sa mga manulonda, (5) sa ubang mga tawo, (6) sa mga dapit, (7) sa mga butang, (8) sa mga yugto sa panahon o mga okasyon, ug (9) sa mga gipanag-iya nga yuta. Usahay ang Hebreohanong pulong alang sa "pagbalaan" gigamit diha sa diwa sa pag-andam o sa paghimo sa kaugalingon nga andam o anaa sa angayan nga kahimtang. Gisugo ni Jehova si Moises nga sultihan ang nagbagulbol nga mga Israelinhon: "Balaana ang inyong kaugalingon alang ugma, kay kamo magakaon gayod ug karne." (Num 11:18) Sa wala pa motabok ang Israel sa Suba sa Jordan, si Josue nagsugo: "Balaana ang inyong kaugalingon, kay ugma si Jehova mobuhat ug katingalahang mga butang sa inyong taliwala." (Jos 3:5) Sa tanang kahimtang kini nga termino adunay relihiyoso, espirituwal, ug moral nga kahulogan. Kini mahimong magpasabot sa pagpahilayo gikan sa bisan unsang butang nga dili makapahimuot kang Jehova o daotan sa iyang mga mata, lakip ang pisikal nga kahugawan. Ang Diyos miingon kang Moises: "Adtoa ang katawhan, ug balaana sila karong adlawa ug ugma, ug sila kinahanglang maglaba sa ilang mga kupo. . . . kay sa ikatulo nga adlaw si Jehova manaog atubangan sa mga mata sa tanang katawhan diha sa Bukid sa Sinai." (Ex 19:10, 11) Kini nga pulong gigamit nga nagkahulogang *pagputli* o *paghinlo,* sama sa 2 Samuel 11:4, nga mabasa: "Siya nagbalaan sa iyang kaugalingon gikan sa iyang kahugawan."

Gisultihan ni Jehova ang Israel nga sila angay nga bulag gikan sa mga nasod sa kalibotan ug hinlo gikan sa ilang mga batasan; siya naghatag sa Israel ug mga balaod sa paglain kanila, lakip ang mga balaod nga nagtino kon unsay hinlo o dili-hinlo nga kaonon. Dayon siya naghatag kanila sa katarongan: "Kay ako mao si Jehova nga inyong Diyos; ug balaanon ninyo ang inyong kaugalingon ug kamo magmabalaan, tungod kay ako balaan." —Lev 11:44.

(1) Jehova nga Diyos. Ang hiyas nga pagkabalaan iya ni Jehova. (Ex 39:30; Zac 14:20) Si Kristo Jesus nagtawag kaniya ingong "Amahan nga Balaan." (Ju 17:11) Silang atua sa langit gipakita nga nagpahayag: "Balaan, balaan, balaan si Jehova sa mga panon," nga nagpasidungog kaniya sa pagkabalaan, sa kahinlo diha sa kinalabwang sukod. (Isa 6:3; Pin 4:8; itandi ang Heb 12:14.) Siya mao ang Labing Balaang Usa, nga labaw sa tanang uban pa maylabot sa pagkabalaan. (Pr 30:3; dinhi ang plural nga porma sa Hebreohanong pulong nga gihubad nga "Labing Balaan" gigamit sa pagpaila sa pagkahamili ug pagkahalangdon.) Ang mga Israelinhon kanunayng gipahinumdoman nga si Jehova mao ang Tinubdan sa tanang pagkabalaan sa dihang ilang makita ang mga pulong nga "Ang pagkabalaan iya ni Jehova" nga gikulit diha sa sinawng plaka nga bulawan diha sa purong sa hataas nga saserdote. Kini nga plaka gitawag nga "ang balaang ilhanan sa pagpahinungod," nga nagpakitang ang hataas nga saserdote gipinig alang sa usa ka pag-alagad nga linain ang pagkabalaan. (Ex 28:36; 29:6) Sa awit sa kadaogan ni Moises human sa pagkaluwas latas sa Pulang Dagat, ang Israel miawit: "Kinsa taliwala sa mga diyos ang sama kanimo, Oh Jehova? Kinsa ang sama kanimo, nga nagpamatuod nga mahimayaon sa pagkabalaan?" (Ex 15:11; 1Sa 2:2) Ingong dugang garantiya sa pagtuman sa iyang pulong, si Jehova nanumpa pa gani pinaagi sa iyang pagkabalaan. —Am 4:2.

Si Jehova nga Diyos maoy balaan ug bug-os nga hinlo. Ingong Maglalalang ug Unibersohanong Soberano, siya adunay katungod sa bug-os nga pagsimba gikan sa tanan niyang mga linalang. Busa siya nag-ingon nga iyang ipasundayag ang iyang pagkabalaan, ug molihok aron sa pagbalaan sa iyang kaugalingon ug sa iyang ngalan atubangan sa mga mata sa tanang linalang: "Ako magapadako gayod sa akong kaugalingon ug magabalaan sa akong kaugalingon ug magapaila sa akong kaugalingon atubangan sa mga mata sa daghang kanasoran; ug sila makaila gayod nga ako mao si Jehova." —Eze 38:23.

Ang *ngalan* sa Diyos maoy sagrado, nga nahimulag gikan sa tanang kahugawan. (1Cr 16:10; Sal 111:9) Kadtong buot makaangkon sa iyang paguyon, ug sa kinabuhi, kinahanglang "magabalaan" kaniya ug sa iyang ngalan, buot ingnon, sila kinahanglang maghupot sa maong ngalan diha sa hustong dapit niini ingong bulag ug mas hataas kay sa tanang ubang mga ngalan. (Lev 22:32; Isa 8:13; 29:23) Ang pagpasipala sa iyang ngalan takos sa silot nga kamatayon. (Lev 24:10-16, 23; Num 15:30) Gitudloan ni Jesus ang iyang mga sumusunod nga iampo ingong ang labing unang butang: "Amahan namo nga anaa sa mga langit, pagabalaanon [o, "huptang sagrado; isipong balaan"] unta ang imong ngalan."—Mat 6:9, *ftn* sa *Rbi8.*

Sanglit si Jehova nga Diyos mao ang Tigmugna sa tanang matarong nga mga prinsipyo ug mga balaod (San 4:12) ug mao ang pasukaranan sa tanang pagkabalaan, si bisan kinsa o ang bisan unsang butang nga balaan nahimong balaan tungod sa pagkalangkit kang Jehova ug sa iyang pagsim-

ba. Ang usa ka tawo dili makabaton ug pagsabot o kaalam gawas kon siya adunay kahibalo sa Labing Balaang Usa. (Pr 9:10) Si Jehova mahimong simbahon lamang diha sa pagkabalaan. Ang usa nga nag-angkong nagasimba kaniya apan nagabuhat sa kahugawan maoy dulumtanan sa iyang panan-aw. (Pr 21:27) Sa dihang gitagna ni Jehova nga iyang hinloan ang dalan alang sa iyang katawhan sa pagbalik sa Jerusalem gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, siya miingon: "Kini tawgong Dalan sa Pagkabalaan. Ang mga mahugaw dili moagi niana." (Isa 35:8) Ang gamayng nahibilin nga mibalik niadtong 537 W.K.P. naghimo niana sa kinasingkasing gayod aron ipasig-uli ang matuod nga pagsimba, uban ang husto ug balaan nga mga motibo, dili tungod sa politikal o hinakog nga mga hinungdan.—Itandi ang tagna diha sa Zac 14:20, 21.

(2) Balaang Espiritu. Ang aktibong puwersa o espiritu ni Jehova maoy ubos sa iyang pagkontrol ug kanunayng nagpalampos sa iyang katuyoan. Kini maoy hinlo, putli, sagrado, ug gilain alang sa mapuslanong paggamit sa Diyos. Busa kini gitawag nga "balaang espiritu" ug "espiritu sa pagkabalaan." (Sal 51:11; Luc 11:13; Rom 1:4; Efe 1:13) Ang balaang espiritu nga nagalihok diha sa usa ka tawo maoy usa ka puwersa alang sa pagkabalaan o kahinlo. Ang bisan unsang kahugawan o daotang panggawi maoy usa ka pagsukol o 'pagpaguol' niana nga espiritu. (Efe 4:30) Bisan tuod kini dili persona, ang balaang espiritu maoy kapahayagan sa balaang personalidad sa Diyos ug busa mahimong 'mapaguol.' Ang pagbatasan sa bisan unsang daotan nga buhat 'makapalong sa kalayo sa espiritu.' (1Te 5:19) Kon ang maong batasan magpadayon, ang balaang espiritu sa Diyos, sa ingon, 'masakitan,' ug kini mahimong mosangpot sa pagkahimo sa Diyos nga kaaway sa usa nga masuklanon. (Isa 63:10) Ang usa ka tawo nga nagpaguol sa balaang espiritu lagmit moabot pa sa punto nga iyang pasipalahan kini, nga ang maong sala matod ni Jesu-Kristo dili mapasaylo niining presenteng sistema sa mga butang ni nianang sa umaabot.—Mat 12:31, 32; Mar 3:28-30; tan-awa ang ESPIRITU.

(3) Jesu-Kristo. Si Jesu-Kristo, sa linain nga diwa, maoy Balaang Usa sa Diyos. (Buh 3:14; Mar 1:24; Luc 4:34) Ang iyang pagkabalaan naggikan sa iyang Amahan sa dihang gilalang siya ni Jehova ingon nga iyang bugtong nga Anak. Iyang padayon nga gihuptan ang iyang pagkabalaan ingong labing suod sa iyang Amahan didto sa mga langit. (Ju 1:1; 8:29; Mat 11:27) Sa dihang ang iyang kinabuhi gibalhin ngadto sa tagoangkan sa ulay nga babayeng si Maria, siya natawo ingong usa ka balaan nga tawhanong Anak sa Diyos.—Luc 1:35.

Gipili ni Jehova nga Diyos ang iyang bugtong nga Anak ug gipadala siya sa yuta aron buhaton ang linaing buluhaton alang sa ngalan sa Diyos ug sa pagtugyan sa iyang kinabuhi ingong usa ka lukat alang sa katawhan. Apan wala siya dawata ug tahora sa Hudiyohanong nasod ingong mao ang pinadala; hinunoa, ilang gidumilian ang iyang pagkaanak ug ang iyang posisyon labot sa iyang Amahan. Siya mitubag kanila: "Moingon ba diay kamo kanako *nga gibalaan sa Amahan* ug gipadala nganhi sa kalibotan, 'Ikaw nagpasipala,' tungod kay ako miingon, Ako Anak sa Diyos?"—Ju 10:36.

Siya lamang ang usa kinsa ingong usa ka tawo nagpabilin sa hingpit, walay sala nga pagkabalaan ug kinsa hangtod sa kataposan sa iyang yutanong kinabuhi nagpabilin gihapon nga "maunongon, walay sala, wala mahugawi, nahimulag sa mga makasasala." (Heb 7:26) Siya 'gipahayag nga matarong' sa iyang kaugalingong merito. (Rom 5:18) Ang pagkabalaan sa ubang mga tawo sa atubangan sa Diyos mahuptan lamang pinasukad sa pagkabalaan ni Kristo, ug kini mahuptan pinaagi sa pagtuo sa iyang halad lukat. Kini maoy usa ka "balaang pagtuo," nga, kon padayong pagahuptan, makatabang aron ang usa magpabilin diha sa gugma sa Diyos.—Jud 20, 21.

Si apostol Pedro misulat ngadto sa mga Kristohanon, nga nagsulti kanila sa 'pagbalaan kang Kristo ingong Ginoo diha sa inyong mga kasingkasing.' Iyang gipakita nga ang usa nga nagabuhat niini magpahilayo gikan sa daotan ug mobuhat sa maayo. Diha sa ilang mga kasingkasing ang mga tawo sa kanasoran adunay kataha ug kahadlok sa mga tawo ug sa ubang mga butang. Apan ang Kristohanon angayng magbutang kang Kristo diha sa hustong dapit sa iyang mga pagbati ug mga panukmod. Kini nagkahulogan sa pag-ila sa posisyon ni Kristo ingong Pangulong Ahente sa Diyos sa kinabuhi, ang Mesiyanikong Hari, ang Hataas nga Saserdote sa Diyos, ug ang usa nga nagtugyan sa iyang kinabuhi ingong usa ka lukat. Huptan usab niya kanunay ang panig-ingnan ni Kristo sa maayong panggawi ug magbaton ug maayong tanlag maylabot sa iyang kaugalingong panggawi ingong Kristohanon. Kon ang usa ka tawo, bisan usa ka magmamando, mapig-otong mangayog katarongan sa iyang paglaom, ang Kristohanon nga nagbalaan kang Kristo diha sa iyang kasingkasing mohimog malig-ong pagdepensa, apan uban ang kalumo sa buot ug halawom nga pagtahod.—1Pe 3:10-16.

(4) Mga Manulonda. Ang mga manulonda sa Diyos gitawag ni Jesus nga "balaan" nga mga manulonda, gibalaan, gilain alang sa balaang paggamit ni Jehova. (Mar 8:38; Luc 9:26; itandi ang Sal 103:20.) Sila makaplagan diha sa sagradong presensiya ni Jehova, nga nakakita sa iyang nawong. —Mat 18:10; Luc 1:19.

(5) Ubang mga Tawo. Ang tibuok nasod sa Israel giisip nga balaan tungod sa pagpili ug pagbalaan sa Diyos niini, nga nagdala sa katawhan diha sa eksklusibong relasyon tungod sa pakigsaad uban kaniya ingong usa ka linaing katigayonan. Gisultihan niya sila nga kon sila motuman kaniya, sila mahimong "usa ka gingharian sa mga saserdote ug usa ka balaan nga nasod." (Ex 19:5, 6) Pinaagi sa pagkamasinugtanon sila mahimong 'balaan gayod alang sa ilang Diyos.' Ang Diyos nagpahimangno kanila: "Kamo magmabalaan, tungod kay ako si Jehova nga inyong Diyos balaan." (Num 15:40; Lev 19:2) Ang mga balaod bahin sa pagkaon, kahinlo, ug sa moralidad nga gihatag sa Diyos kanila kanunayng nagpahinumdom kanila sa ilang pagkalinain ug pagkabalaan ngadto sa Diyos. Ang mga pagdili nga gihatag kanila niini nga mga balaod maoy usa ka kusganong puwersa nga naglimite pag-ayo sa ilang pagpakig-uban sa ilang paganong mga silingan, nga sa ingon nagsilbing usa ka proteksiyon aron magpabiling balaan ang Israel. Sa laing bahin, ang nasod mawad-an sa pagkabalaan niini atubangan sa Diyos kon kini dili-masinugtanon sa iyang mga balaod.—Deu 28:15-19.

Bisan tuod ang Israel ingong usa ka nasod maoy balaan, ang pipila ka indibiduwal sulod sa nasod giisip nga balaan sa linaing paagi. Sa dihang siya mihukom sa paggamit sa mga lalaki sa tribo ni Levi aron sa pag-atiman sa sagradong tabernakulo ug sa mga pag-alagad niini, siya miingon kang Moises: "Kon bahin kanako, tan-awa! akong kuhaon ang mga Levihanon gikan sa taliwala sa mga anak sa Israel puli sa tanang panganay nga magabukas sa tagoangkan sa mga anak sa Israel; ug maakoa gayod ang mga Levihanon. Kay ang matag panganay akoa. Sa adlaw nga gihampak ko ang matag panganay sa yuta sa Ehipto akong gibalaan alang kanako ang matag panganay sa Israel gikan sa tawo hangtod sa mananap. Sila maakoa gayod. Ako mao si Jehova." Aron ipahigawas ang mga panganay gikan sa ubang 11 ka tribo, ang mga Israelinhon kinahanglang mohatag ingong kapuli sa tanang lalaki sa tribo ni Levi. Dayon sila kinahanglang mohatag ug lima ka siklo ($11) ngadto sa sangtuwaryo alang sa matag panganay nga lalaki nga sobra sa bug-os nga gidaghanon sa mga lalaking Levihanon. Kini nagpahigawas sa mga panganay nga ilain alang sa bug-os nga pag-alagad kang Jehova.—Num 3:12, 13, 46-48.

Human niini, ang tanang panganay nga mga lalaki nga gipanganak isipon nga balaan apan itanyag sa templo ug lukaton pinaagi sa pagbayad ug lima ka siklo ($11). (Ex 13:2; Lev 12:1-4; Num 18:15, 16) Kadtong nailalom sa mga panaad sa pagka-Nazareo gibalaan sulod sa yugto sa ilang panaad. (Num 6:1-8) Ang panganay sa binuhing mga hayop gibalaan usab, aron ihalad o, sa pipila ka kahimtang, aron lukaton.—Deu 15:19; tan-awa ang PANGANAY.

Ang mga manalagna ug ang ubang dinasig nga mga magsusulat sa Bibliya maoy mga tawo nga balaan. (2Pe 1:21) Ang mga babaye sa karaang kapanahonan nga matinumanon sa Diyos gitawag ni apostol Pedro nga 'balaan.' (1Pe 3:5) Ang kasundalohan sa Israel panahon sa pagpakiggubat giisip nga balaan, kay ang mga gubat nga ilang gisangka maoy mga gubat ni Jehova.—Num 21:14; 1Sa 21:5, 6.

Ang usa ka tawo (lalaki o babaye) nga mihimo ug panaad nga magkinabuhi ingong usa ka Nazareo maoy balaan sulod sa yugto sa panaad. Kini nga panahon bug-os nga gideboto alang sa linaing pag-alagad kang Jehova. Ang Nazareo kinahanglang motuman sa pipila ka legal nga mga kinahanglanon; ang usa ka paglapas maghimo kaniya nga mahugaw. Busa siya kinahanglang mohimo ug linaing halad aron mapasig-uli kaniya ang iyang pagkabalaan. Ang mga adlaw sa wala pa siya mahimong mahugaw dili ilakip sa pag-ihap ingong bahin sa pagtuman sa iyang pagka-Nazareo; siya magsugod pag-usab sa pagtuman sa iyang panaad.—Num 6:1-12.

Mga saserdote. Katuyoan usab ni Jehova nga ilain ang usa ka banay sa tribo ni Levi aron magalagad ingong iyang mga saserdote sa paghalad, nga mao, si Aaron ug ang iyang mga anak nga lalaki ug ang ilang mga kaliwat nga lalaki. (Ex 28:1-3, 41) Dayon sila gibalaan pinaagi sa nahiangay nga mga halad diha sa usa ka simbolikong sunod-sunod nga mga buhat nga gihubit sa Exodo kapitulo 29. Busa, sila gilain alang sa pag-alagad sa sangtuwaryo ug naghawas sa katawhan sa atubangan sa Diyos. Sa maong katungdanan sila maoy balaan ug kinahanglang magpabilin sa pagkabalaan aron sila makabuhat sa ilang buluhaton ug padayong pagaisipon sa Diyos ingong balaan. (Lev 21; 2Cr 29:34) Ang walay-kataposang Hataas nga Saserdote ni Jehova, si Jesu-Kristo, ug ang iyang mga isigkasaserdote, o luyoluyong mga saserdote, nga mao kadtong mga sumusunod sa mga tunob ni Kristo ug kinsa gidihogan sa Diyos nga mahimong mga membro sa lawas ni Kristo, gibalaan usab.—2Te 2:13; Pin 1:6; 5:10.

(6) Mga Dapit. Ang dapit nga gipuy-an ni Jehova o ang bisan unsang dapit nga iyang gipuy-an sa mahulagwayong paagi maoy gibalaan o balaang dapit, usa ka sangtuwaryo. Ang tabernakulo didto sa kamingawan ug ang mga templo sa ulahi nga gitukod ni Solomon ug Zorobabel (ug gitukod pag-usab ug gipadako ni Herodes nga Bantogan) gidisenyo ingong *miq·dash'* o *qo'dhesh,* 'gilain' o 'balaan' nga mga dapit. Sumala sa tradisyon, ang

mga saserdote nag-alagad didto nga nagtiniil tungod kay sila nag-alagad sa sangtuwaryo, nga nalangkit sa presensiya ni Jehova. Ang duha ka lawak sa sangtuwaryo gitawag nga "ang Balaang Dapit" ug "ang Labing Balaan," sanglit duol kaayo kini sa arka sa pakigsaad. (Heb 9:1-3) Kay nahimutang sa taliwala sa makasasala nga katawhan, sa popanahon kini nga mga dapit kinahanglang malunsay (sa mahulagwayong paagi) gikan sa kahugawan pinaagi sa pagwisik sa dugo sa gihalad nga mga hayop.—Lev 16:16.

Jerusalem. Sa susama ang Jerusalem, ang siyudad sa dakong Hari (Sal 48:1, 2; 135:21), ug ang dapit nga gibarogan niini giisip nga balaan. (Isa 48: 1, 2; 52:1; Neh 11:1; Dan 9:24) Sa ingon usab, ang Bag-ong Jerusalem, ang langitnong siyudad, maoy usa ka sangtuwaryo nga niana ang gibalaan nga mga tawo lamang, ug walay si bisan kinsang nagabuhat ug bisan unsang matang sa kahugawan (sama sa espiritismo, pakighilawas, pagbuno, idolatriya, ug pagpamakak) ang gitugotan nga makasulod.—Pin 21:2; 22:14, 15, 19.

Ang tanaman sa Eden, usa ka sangtuwaryo. Si Jehova, sa mahulagwayong paagi, mipakita didto sa tanaman sa Eden aron sa pagpakigsulti ug sa paghatag ug instruksiyon kang Adan ug Eva; kini maoy usa ka mahinlo, walay-sala, hingpit nga dapit, diin ang tawo adunay pakigdait uban sa Diyos. (Gen 1:28; 2:8, 9; 3:8, 9; Deu 32:4) Busa si Adan ug Eva gipapahawa gikan niana sa dihang sila mirebelde. Kini nga paraiso maoy usa ka dapit nga gilain o gibalaan sa Diyos aron puy-an sa mahinlo, matarong nga mga tawo. Karon nga si Adan ug Eva makasasala na, sila gipapahawa aron sila dili makakaon sa bunga gikan sa kahoy sa kinabuhi ug sa ingon, bisan tuod makasasala, mabuhi nga walay kataposan.—Gen 3:22-24.

Ang nagdilaab nga tanom ug ang Bukid sa Sinai. Sa dihang gisugo ni Jehova si Moises sa pagbalik ngadto sa Ehipto aron sa pagluwas sa Iyang katawhan gikan sa pagkaulipon, nga nagpadala kang Moises pinaagi sa Iyang kaugalingong halandomon nga ngalang Jehova (Ex 3:15, 16), gisugo sa Diyos ang iyang manulonda, nga mipakita kang Moises diha sa usa ka nagdilaab nga tanom. Sa dihang miduol si Moises, ang manulonda, nga nagpakita ingong hawas ni Jehova, nagsugo kang Moises sa paghubo sa iyang mga sandalyas tungod kay, siya miingon, "ang dapit nga imong gitindogan maoy balaan [*qo'dhesh*] nga yuta."—Ex 3:1-5.

Sa ulahi, sa dihang ang katawhan gitigom didto sa tiilan sa Bukid sa Sinai, sa panahon nga gihatag ang pakigsaad sa Balaod, si Jehova nagsugo kang Moises: "Pagbutang ug mga utlanan alang sa bukid ug himoa kining sagrado," tungod kay atua didto si Jehova, nga gihawasan pinaagi sa iyang mga manulonda. (Ex 19:23; Gal 3:19) Ang bisan kinsa nga molapas sa mga utlanan pagapatyon, kay walay dili-awtorisadong mga tawo ang makaduol sa presensiya ni Jehova. (Ex 19:12, 13) Apan, si Moises makaduol ingong tinudlo sa Diyos nga tigpataliwala. Tungod niini, si Moises sa matagnaong paagi naglarawan kang Jesu-Kristo, ang dakong Tigpataliwala alang sa dinihogang mga Kristohanon, samtang sila nagaduol sa langitnong Bukid sa Zion. —Heb 12:22-24.

(7) Mga Butang. May pipila ka butang nga gigahin aron gamiton sa pagsimba. Dinhi, kini nahimong balaan tungod sa pagbalaan niini alang sa pag-alagad kang Jehova; dili kay kini adunay pagkabalaan sa kaugalingon niini, aron gamiton ingong panagang o anting-anting. Pananglitan, ang usa sa pangunang balaan nga mga butang, ang arka sa pakigsaad, wala gayod mahimong panagang sa dihang ang duha ka daotang mga anak nga lalaki ni Eli nagdala niini ngadto sa gubat batok sa mga Filistehanon. (1Sa 4:3-11) Ang mga butang nga gibalaan tungod sa sugo sa Diyos naglakip sa halaran (Ex 29:37), sa igdidihog nga lana (Ex 30:25), sa espesyal nga insenso (Ex 30:35, 37), sa mga besti sa mga saserdote (Ex 28:2; Lev 16:4), sa pasundayag nga tinapay (Ex 25:30; 1Sa 21:4, 6), ug sa tanang muwebles sa sangtuwaryo. Kining ulahing mga butang naglakip sa mga bulawang halaran sa insenso, sa lamesa alang sa pasundayag nga tinapay, ug sa mga tangkawan, lakip sa mga galamiton niini. Kadaghanan niini nga mga butang gitala diha sa 1 Hari 7:47-51. Sa mas lapad nga diwa, kining mga butanga nahimong balaan usab tungod kay kini maoy mga hulad sa langitnong mga butang ug nagsilbing larawan alang sa kaayohan niadtong makapanunod sa kaluwasan.—Heb 8:4, 5; 9:23-28.

Ang sinulat nga Pulong sa Diyos gitawag nga "ang balaang Kasulatan," o "balaang mga sinulat." Kini gisulat ubos sa pagtultol sa balaang espiritu ug adunay gahom sa pagbalaan niadtong mosunod sa mga sugo niini.—Rom 1:2; 2Ti 3:15.

Mga halad ug pagkaon. Ang mga halad ug mga tanyag gibalaan tungod kay kini gitanyag diha sa halaran nga gibalaan sumala sa paagi nga gilatid. (Mat 23:19) Ang laki nga panganayng anak sa mga baka, karnero, ug mga kanding giisip ingong balaan kang Jehova ug dili pagatubson. Kini igahalad, ug ang usa ka bahin niini mahiadto sa mga gibalaan nga mga saserdote. (Num 18:17-19) Ang unang mga bunga ug ang ikapulo maoy balaan, ingon man ang tanang halad ug ang tanang gasa nga gibalaan alang sa pag-alagad sa sangtuwaryo. (Ex 28:38) Ang bahin nga gidawat sa mga saserdote maoy balaan ug dili mahimong kaonon

niadtong dili sakop sa saserdotehanong mga panimalay, ug bisan ang mga saserdote dili makakaon sa maong mga butang samtang sila anaa sa "mahugaw" nga kahimtang. (Lev 2:3; 7:6, 32-34; 22:1-13) Ang pasundayag nga tinapay balaan usab, gibalaan.—1Sa 21:4; Mar 2:26.

Maingon nga gibalaan ang pagkaon nga gitagana ni Jehova alang sa iyang mga saserdote, gibalaan usab ang pagkaon nga iyang gitagana alang sa iyang Kristohanong mga alagad, sanglit angayng gibalaan ang tanang butang nga pagaambitan o pakigbahinan sa iyang gibalaan nga mga alagad. Si apostol Pablo nagpasidaan batok sa mga tawong walay tanlag nga nagpasundayag sa ilang mini nga pagkabalaan, nga "nagdili sa pagminyo, nagsugo sa pag-ayad sa mga pagkaon nga gilalang sa Diyos nga pagaambitan uban ang pagpasalamat kanilang adunay pagtuo ug tukmang nahibalo sa kamatuoran. Ang katarongan niini mao nga ang tanang linalang sa Diyos maayo, ug walay bisan unsa nga isalikway kon kini gidawat uban ang pagpasalamat, kay kini gibalaan pinaagi sa pulong sa Diyos ug sa pag-ampo alang niini." (1Ti 4:1-5) Kon ang Pulong sa Diyos nagpahayag sa usa ka butang nga mahinlo, kini maoy mahinlo, ug ang Kristohanon, pinaagi sa pagpasalamat niini diha sa pag-ampo, magadawat niini ingong gibalaan, ug ang Diyos mag-isip kaniya nga mahinlo sa iyang pagkaon niini.

Mga ikapulo. Ang ikapulo sa lugas, bunga sa kahoy, ug sa panon sa mga karnero nga gilain sa mga Israelinhon giisip nga gibalaan ug dili gamiton sa ubang katuyoan. (Lev 27:30, 32) Ang usa ka pananglitan mao ang balaod bahin sa ikapulo. Kon ang usa ka tawo maggahin ug usa ka bahin ingong ikapulo, pananglitan, gikan sa iyang abot sa trigo, ug dayon siya o usa sa iyang panimalay sa dilitinuyo magkuhag bahin niini aron gamiton sa balay, sama sa pagluto niini, ang maong tawo sad-an sa paglapas sa balaod sa Diyos labot sa balaang mga butang. Gilatid sa Balaod nga siya kinahanglang magbayad ngadto sa sangtuwaryo sa katumbas nga bili ug dugangan kini ug 20 porsiyento, gawas pa sa paghalad ug usa ka himsog nga laking karnero gikan sa panon sa kahayopan ingong halad. Busa, gihatagag dakong pagtahod ang balaang mga butang nga iya ni Jehova.—Lev 5:14-16.

Busa mahimong sad-an atubangan sa Diyos ang si bisan kinsa nga sayop nga mogamit sa gibalaan nga butang o magdaot o magsultig daotan batok kang bisan kinsa nga gibalaan sa Diyos, lakip sa dinihogang mga igsoon ni Kristo. Gipakita kini ni Jesus sa mga Hudiyo sa dihang sila nag-akusar kaniya ug pagpasipala. (Ju 10:36) Si apostol Pedro nagpasidaan sa kalaglagan nga modangat sa daotang mga tawo nga iyang gihubit ingong 'mapangahason, mabuotbuoton, nga dili mangurog sa mga mahimayaon [nga gibalaan ni Jehova] kondili nagasulti nga mapasipalahon.'—2Pe 2:9-12; itandi ang Jud 8.

(8) Mga Yugto sa Panahon o mga Okasyon. May mga adlaw ug mga yugto sa panahon nga gitakda ingong balaan alang sa Israel. Dili kay adunay kinaiyanhong pagkabalaan kini nga mga yugto sa panahon kondili nahimo kining balaan tungod kay mao kini ang mga panahon alang sa linain nga pagsaulog sa pagsimba kang Jehova. Sa paggahin niini nga mga yugto, diha sa hunahuna sa Diyos ang kaayohan sa katawhan ug ang espirituwal nga pagpalig-on kanila. Dihay mga senemanang Igpapahulay. (Ex 20:8-11) Niini nga mga adlaw ang katawhan makahatag sa ilang bug-os nga pagtagad sa balaod sa Diyos ug sa pagtudlo niini ngadto sa ilang mga anak. Ang ubang mga adlaw sa balaang panagkatigom o Igpapahulay mao: ang unang adlaw sa ikapitong bulan (Lev 23:24) ug ang Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala sa ikanapulong adlaw sa ikapitong bulan. (Lev 23:26-32) Ang mga yugto sa pista, ug ang espesipikong mga adlaw human niana, gisaulog ingong "balaang mga panagkatigom." (Lev 23:37, 38) Kini nga mga pista mao ang Paskuwa ug ang Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo (Lev 23:4-8); Pentekostes, o ang Pista sa mga Semana (Lev 23:15-21); ug ang Pista sa mga Balongbalong, o Pagpanghipos sa mga Abot.—Lev 23:33-36, 39-43; tan-awa ang BALAANG PANAGKATIGOM.

Dugang pa, ang matag ikapito nga tuig maoy tuig nga igpapahulay, usa ka tibuok tuig nga pagkabalaan. Sulod sa tuig nga igpapahulay ang yuta pasagdang dili matikad; kini nga probisyon, sama sa senemanang Igpapahulay, naghatag sa mga Israelinhon ug dugang pang panahon sa pagtuon sa balaod ni Jehova, sa pagpamalandong niini, ug sa pagtudlo niini ngadto sa ilang mga anak. (Ex 23:10, 11; Lev 25:2-7) Sa kataposan, ang matag ika-50 nga tuig nga gitawag ug Tinghugyaw, giisip usab nga balaan. Kini usab maoy usa ka tuig nga igpapahulay, apan dugang pa, kini nagpasig-uli sa nasod sa ekonomikanhong paagi ngadto sa teokratikanhong kahimtang nga giestablisar sa Diyos sa panahon nga gibahinbahin ang yuta. Kadto maoy usa ka balaang tuig sa kagawasan, pagpahulay, ug kahayahay.—Lev 25:8-12.

Si Jehova nagsugo nga ang iyang katawhan 'magsakit sa ilang mga kalag' sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, usa ka adlaw sa "balaang panagkatigom." Kini nagkahulogan nga sila kinahanglang magpuasa ug mag-ila ug magsugid sa ilang mga sala ug ingon man mobatig diyosnong kasubo tungod niini. (Lev 16:29-31; 23:26-32) Apan walay adlaw nga balaan alang kang Jehova nga mahimong usa ka adlaw sa paghilak ug kasubo alang sa

iyang katawhan. Hinunoa, kini nga mga adlaw maoy mga adlaw sa pagmaya ug sa pagdayeg kang Jehova tungod sa iyang kahibulongang mga tagana pinaagi sa iyang mahigugmaong-kalulot.—Neh 8:9-12.

Ang balaang adlaw sa pagpahulay ni Jehova. Gipakita kanato sa Bibliya nga ang Diyos mipahulay gikan sa iyang mga buhat sa paglalang mga 6,000 na ka tuig kanhi, nga nagpahayag sa ikapitong "adlaw" nga sagrado, o balaan. (Gen 2:2, 3) Busa kini nga "adlaw" kinahanglang gamiton sa mga tawo ingong usa ka "adlaw" sa sagradong pagalagad ug pagkamasinugtanon ngadto kang Jehova. Dili kini pagahugawan pinaagi sa kinaugalingong mga buhat sa tawo. Busa si Adan ug Eva milapas sa maong "adlaw" sa dihang sila mihimog kinaugalingong paghukom, sa pagbuhat kon unsay buot nila diha sa yuta, nga bulag sa ilang Soberano, si Jehova. Ang 'adlaw sa pagpahulay' sa Diyos nagpadayon pa, sumala sa rekord sa Hebreohanon 3:11, 13; 4:1-11. Sanglit gibalaan sa Diyos ang maong "adlaw," nga naglain niini alang sa iyang katuyoan, kini nga "adlaw" makakita nga ang maong katuyoan alang sa yuta bug-os nga matuman diha sa pagkamatarong. (Itandi ang Isa 55:10, 11.) Si apostol Pablo nagpakita nga ang dakong adlaw sa pagpahulay ni Jehova maoy usa ka taas nga yugto sa panahon, sa dihang siya naghisgot bahin sa usa ka adlaw nga bukas pa gihapon aron nga pinaagi sa pagtuo ug pagkamasinugtanon ang mga Kristohanon makasulod sa kapahulayan niini. Ingong usa ka adlaw nga balaan, kini maoy usa ka panahon sa kahupayan ug pagmaya alang sa mga Kristohanon bisan pa sa taliwala niining makapabudlay, nahupngan-sa-sala nga kalibotan.—Heb 4:3-10; tan-awa ang ADLAW, II.

(9) Mga Gipanag-iya nga Yuta. Sa Israel, mahimong balaanon sa usa ka tawo ang usa ka bahin sa iyang panulondon ngadto sa Diyos. Iyang buhaton kini pinaagi sa paglain niini aron ang abot sa maong yuta mahiadto sa sangtuwaryo, o sa pagbayad ngadto sa sangtuwaryo sa kantidad sa maong yuta (sa ato pa, sa abot niini) sumala sa gibanabanang bili niini sa saserdote. Kon buot niyang lukaton kini, siya kinahanglang magdugang ug ikalima nga bahin sa bili sa yuta (nag-agad sa gidaghanon sa abot hangtod sa tuig sa Tinghugyaw) sumala sa gibanabanang bili niini sa saserdote. Siyempre, ang yuta ibalik ngadto sa tag-iya niini sa panahon sa Tinghugyaw.—Lev 27:16-19.

Ang sunod nga mga bersikulo lagmit naghisgot bahin sa tag-iya nga wala maglukat sa yuta apan nagbaligya niini ngadto sa laing tawo, ug ang balaod naglatid nga ang yuta mahimong permanenteng kabtangan sa sangtuwaryo sa panahon sa Tinghugyaw. Mahitungod niini nga balaod, sa Levitico 27:20, 21, ang *Commentary* ni Cook nagingon: "[Ang maong mga pulong] mahimong magtumong sa usa ka kaso diin ang usa ka tawo lagmit sa malimbongong paagi magbaligya sa abot sa iyang yuta ug maggamit sa salapi human nga kini gikasaad ngadto sa Sangtuwaryo." O kini mahimong magtumong sa usa ka kaso diin magpadayon ang usa ka tawo sa paggamit sa yuta ug magtuman sa iyang panaad sa pipila ka panahon pinaagi sa pagbayad ug eksaktong kantidad sa iglulukat nga salapi ingong tinuig nga abang apan sa ulahi magbahin sa abot sa yuta ngadto sa lain aron makabaton gilayon ug salapi. Ang maong yuta giisip nga "hinalad" o "gipahinungod," tungod kay iyang giisip nga iyang kaugalingon ang butang nga gibalaan alang sa sangtuwaryo, nga wala magtahod sa pagkabalaan niini pinaagi sa pagnegosyo niini.

Ang prinsipyo lagmit susama sa balaod diha sa Deuteronomio 22:9: "Dili ka magpugas sa imong parasan sa duha ka matang sa binhi, kay basin ang tibuok abot sa binhi nga imong ipugas ug ang abot sa parasan mahiadto sa sangtuwaryo." Ang maong sangpotanan maoy resulta sa paglapas sa balaod nga mas unang gihisgotan diha sa Levitico 19:19.

Ang kalainan tali sa mga butang nga "gibalaan" ug sa mga butang nga "hinalad" o "gipahinungod" mao nga ang "hinalad" o "gipahinungod" nga butang dili na mahimong lukaton. (Tan-awa ang PAGDILI.) Ang mga balay dumalahon usab sa samang paagi. (Lev 27:14, 15) Apan, kon gibalaan sa usa ka tawo ang usa ka yuta nga iyang napalit nga gipanag-iya ingong panulondon sa laing tawo, ang yuta ibalik sa orihinal nga tag-iya sa panahon sa Tinghugyaw.—Lev 27:22-24.

Mga siyudad nga dalangpanan ug mga kampo sa kasundalohan. Ang pipila ka siyudad sa Israel gilain alang sa linaing katuyoan sa pagtaganag dapit nga dalangpanan alang sa dili-tinuyong mamumuno. Kini nga mga siyudad gibalaan o "gihimong sagrado."—Jos 20:7-9.

Ang mga kampo sa kasundalohan sa Israel maoy mga dapit nga gibalaan, kay ang Diyos 'nagalakaw sa sulod sa kampo.' Busa kinahanglang mahuptan ang moral, espirituwal, ug pisikal nga kahinlo. —Deu 23:9-14; 2Sa 11:6-11.

Kristohanong Pagkabalaan. Ang Pangulo sa mga Kristohanon, ang Anak sa Diyos, sa dihang gipanganak ingong usa ka tawo, maoy balaan (Luc 1:35), ug siya nagpadayon sa paghupot niini nga pagkabalaan sa iyang tibuok yutan-ong kinabuhi. (Ju 17:19; Buh 4:27; Heb 7:26) Kini nga pagkabalaan maoy bug-os, hingpit, nga nagtugob sa iyang matag panghunahuna, pulong, ug buhat. Pinaagi sa paghupot sa iyang pagkabalaan bisan hangtod sa haladnong kamatayon, iyang gipaposible alang

sa uban nga makabaton sa pagkabalaan. Busa, kadtong gitawag aron mahimong mga sumusunod sa iyang lakang gitawag sa "usa ka balaan nga pagtawag." (2Ti 1:9) Sila mahimong mga dinihogan ni Jehova, ang espirituwal nga mga igsoon ni Jesu-Kristo, ug gitawag nga "mga balaan" o "mga santos." (Rom 15:26; Efe 1:1; Flp 4:21; itandi ang *KJ.*) Sila nakadawat sa pagkabalaan pinaagi sa pagtuo sa halad lukat ni Kristo. (Flp 3:8, 9; 1Ju 1:7) Nan, ang pagkabalaan dili kinaiyanhon nga diha kanila, o nailaha pinaagi sa ilang kaugalingong merito, kondili kini nabatonan nila pinaagi ni Jesu-Kristo. —Rom 3:23-26.

Ang daghang paghisgot diha sa Kasulatan bahin sa buhing mga membro sa kongregasyon ingong "mga balaan," o "mga santos" (*Dy, KJ*), nagpatin-aw nga ang usa ka tawo wala himoa nga balaan, o "santos," sa mga tawo o sa usa ka organisasyon, ni ang maong tawo kinahanglang maghulat nga mamatay ayha pa mahimong usa ka "santos." Siya maoy "balaan" tungod sa pagtawag sa Diyos kaniya aron mahimong kaubang manununod ni Kristo. Siya maoy balaan sa mga mata sa Diyos samtang ania pa sa yuta, nga may paglaom sa langitnong kinabuhi sa dominyo sa mga espiritu, diin nagpuyo si Jehova nga Diyos ug ang iyang Anak, uban sa balaang mga manulonda.—1Pe 1:3, 4; 2Cr 6:30; Mar 12:25; Buh 7:56.

Ang Proseso sa Pagbalaan. Adunay tinong proseso o pamaagi nga kinahanglang sundon sa pagbalaan sa usa ingong sumusunod sa tunob ni Kristo. Sa paggamit sa pulong nga *pagbalaan* sa diwa nga *putlion* o *hinloan* sa sala sa panan-aw sa Diyos, si apostol Pablo misulat: "Kay kon ang dugo sa mga kanding ug sa torong mga baka ug ang abo sa nating baka nga iwisik niadtong mga nahugawan makapabalaan hangtod sa pagkahinlo sa unod, dili ba labaw pa gayod nga ang dugo ni Kristo, kinsa pinaagi sa walay kataposang espiritu naghalad sa iyang kaugalingon nga walay buling ngadto sa Diyos, magahinlo sa atong mga tanlag gikan sa patay nga mga buhat aron makahimo kitag sagradong pag-alagad ngadto sa buhi nga Diyos?"—Heb 9:13, 14.

"Ang dugo ni Kristo" nagkahulogan sa bili sa iyang hingpit nga tawhanong kinabuhi; ug kini mao ang maghinlo sa pagkasad-an sa tawo nga nagtuo kaniya. Busa kini nagbalaan *gayod* (dili lamang sa mahulagwayong paagi [itandi ang Heb 10:1-4]) hangtod sa pagputli sa unod sa magtutuo, gikan sa panglantaw sa Diyos, aron nga ang magtutuo makabaton ug hinlong tanlag. Dugang pa, ang Diyos nagpahayag sa maong magtutuo nga matarong ug naghimo kaniyang takos nga mahimong usa sa luyoluyong mga saserdote ni Jesu-Kristo. (Rom 8:1, 30) Ang maong mga tawo gitawag nga *ha'gi·oi,* "mga balaan," "mga santos" (*KJ*), o mga tawong gibalaan ngadto sa Diyos.—Efe 2:19; Col 1:12; itandi ang Buh 20:32, nga nagpunting sa "mga gibalaan [*tois he·gi·a·sme'nois*]."

Busa ang paagi aron mahimong kaubang mga manununod ni Kristo mao nga, una, sila kabigon ni Jehova nga Diyos ngadto kang Jesu-Kristo pinaagi sa pagtuo sa kamatuoran sa Pulong sa Diyos. (Ju 6:44; 17:17; 2Te 2:13) Kay gidawat ni Jehova, sila "nahugasan na, . . . nabalaan na, . . . napahayag na nga matarong sa ngalan sa atong Ginoong Jesu-Kristo ug sa espiritu sa atong Diyos." (1Co 6:11) Busa, ngadto kanila si Kristo nahimong 'kaalam, pagkamatarong, ug pagkabalaan ug kagawasan pinaagi sa lukat.' (1Co 1:30) Bahin niini, si apostol Pablo miingon: "Kay siya [Kristo] nga nagbalaan ug kadtong ginabalaan, silang tanan usa rag gigikanan, ug tungod niini wala niya ikaulaw ang pagtawag kanila nga 'mga igsoon.' " (Heb 2:11) Sila nahimong 'mga anak sa Diyos' ug "mga igsoon" sa Pangunang Anak sa Diyos pinaagi sa pagkagianak sa espiritu.—Rom 8:14-17; Ju 3:5, 8.

Kinahanglang padayon nga mahuptan. Ang proseso sa pagbalaan dili gayod sa usa ka bahin lamang. Ang pagkabalaan kinahanglang padayon nga mahuptan, ug niini ang magtutuo adunay bahin. Mahimong mawala niya ang iyang pagkabalaan o padayong mahuptan kini.

Si Kristo Jesus naghatag ug sumbanan alang niadtong mga gibalaan. (Ju 13:15) Siya miingon diha sa pag-ampo ngadto sa Diyos: "Ako nagabalaan sa akong kaugalingon alang kanila, aron nga sila usab mabalaan unta pinaagi sa kamatuoran." (Ju 17:19) Gihuptan ni Jesus ang iyang kaugalingon nga walay-ikasaway ug ingon man ang iyang kahimtang nga gilain aron sa pagbalaan sa iyang mga sumusunod. Sila kinahanglang maghupot sa ilang pagkabalaan hangtod matapos ang ilang pagkinabuhi sa yuta. Aron mahimo kini, kinahanglan nilang likayan ang dili dungganong mga butang ug ang mga tawo nga nagbatasan sa pagbuhat niana, aron mahimong "sudlanan alang sa katuyoang dungganon, *binalaan,* mapuslanon sa iyang tag-iya, andam alang sa tanang maayong buhat." (2Ti 2:20, 21) Sila kinahanglang makaamgo nga sila gipalit pinaagi sa kaugalingong dugo ni Kristo, ug nga pinaagi sa kabubut-on sa Diyos nga sila "nabalaan pinaagi sa paghalad sa lawas ni Jesu-Kristo sa makausa alang sa tanang panahon." (Heb 10:10) Sila gitambagan sa 'pagtinguha sa pagkabalaan nga kon wala kini walay tawong makakita sa Ginoo.' —Heb 12:14.

Hinlo nga panggawi hinungdanon. Kadtong nakabaton niining balaan nga baroganan sa atubangan ni Jehova maningkamot, uban sa tabang sa espiritu sa Diyos, nga makab-ot ang pagkabalaan

sa Diyos ug ni Kristo. (1Te 3:12, 13) Kini nagkinahanglan ug pagtuon sa Pulong sa Diyos sa kamatuoran ug sa pagpadapat niini sa ilang mga kinabuhi. (1Pe 1:22) Gikinahanglan ang pagsanong sa disiplina ni Jehova. (Heb 12:9-11) Kini nagpasabot nga kon ang usa ka tawo tiunay nga balaan, siya magkinabuhi diha sa pagkabalaan, kahinlo, ug katigdong sa moral. Ang mga Kristohanon gitambagan sa pagtanyag sa ilang mga lawas ngadto sa Diyos ingong usa ka halad nga balaan, maingon nga ang dalawatong mga halad nga gihalad didto sa karaang sangtuwaryo maoy balaan. (Rom 12:1) Ang pagkabalaan sa panggawi maoy usa ka sugo: "Sumala sa Balaang Usa nga nagtawag kaninyo, magmabalaan usab kamo sa tanan ninyong panggawi, tungod kay kini nahisulat: 'Kinahanglan kamong magmabalaan, tungod kay ako balaan.'" —1Pe 1:15, 16.

Kadtong nahimong mga membro sa lawas ni Kristo maoy "mga isigkalungsoranon sa mga balaan ug mga sakop sa panimalay sa Diyos." (Efe 2:19) Sila gipakasama sa usa ka balaang templo sa buhing mga bato alang kang Jehova ug maoy "usa ka harianong pagkasaserdote, usa ka balaang nasod, usa ka katawhan alang sa linaing pagpanag-iya." (1Pe 2:5, 9) Sila kinahanglang maghinlo sa ilang kaugalingon sa "tanang kahugawan sa *unod* ug *espiritu,* nga magahingpit sa pagkabalaan diha sa kahadlok sa Diyos." (2Co 7:1) Kon ang usa ka Kristohanon nagabatasan sa mga buhat nga makahugaw o makadaot sa iyang unodnong lawas, o kon siya magagawi nga supak sa Bibliya diha sa doktrina o sa moralidad, siya wala mahigugma o mahadlok sa Diyos ug nagpahilayo gikan sa pagkabalaan. Ang usa dili mahimong magpadayon sa pagbuhat sa kahugawan ug magpabiling balaan.

Bisan tuod sila dili pa hingpit, nga may kiling nga makasala, ang mga gibalaan mahimong magmalamposon. Sa pagpasidaan sa kapeligrohan nga mawala sa usa ang pagkabalaan, ang mga gibalaan gipahinumdoman ni Pablo nga maoy pinaagi 'sa dugo sa bag-ong pakigsaad nga sila gibalaan.' (Heb 10:29; Luc 22:20) Ingong Tigpataliwala sa bag-ong pakigsaad, si Kristo motabang kanila sa pagtuman sa mga kinahanglanon sa pakigsaad pinaagi sa pagkamasinugtanon ug mahinlong pamatasan aron nga mahuptan nila ang ilang pagkabalaan. "Pinaagi sa usa lamang ka halad nga kadtong ginabalaan iyang gihingpit hangtod sa kahangtoran." (Heb 10:14) Ingong Tigpataliwala ug Hataas nga Saserdote, si Kristo "makahimo usab sa pagluwas sa bug-os kanilang nagaduol sa Diyos pinaagi kaniya." (Heb 7:25) Apan kon sila mobalik sa pagpakasala, wala nay ikaduhang halad, ang pagpaabot na lamang sa paghukom ug kalaglagan.—Heb 10: 26, 27.

Busa, ang mga gibalaan wala tawga aron sila makapadayon sa ilang gibuhat sa wala pa sila balaana, o aron sila makabalik sa maong dalan. Ang apostol nagtambag: "Kay kini mao ang pagbuot sa Diyos, ang pagbalaan kaninyo, nga ayran ninyo ang pakighilawas; nga ang matag usa kaninyo kinahanglang mahibalo kon unsaon paghupot sa iyang kaugalingong sudlanan diha sa kabalaan ug kadungganan." "Kay ang Diyos nagtawag kanato, dili alang sa kahugawan, kondili labot sa pagkabalaan."—1Te 4:3, 4, 7.

Ang balaang mga butang angayng pagatahoron. Kon ang usa ka membro sa templo nga matang magagamit sa iyang lawas sa mahugawng paagi, siya magahugaw ug magalumpag dili lamang sa iyang kaugalingon kondili sa templo sa Diyos, ug "kon si bisan kinsa molaglag sa templo sa Diyos, siya pagalaglagon sa Diyos; kay ang templo sa Diyos balaan, nga kining temploha mao kamo." (1Co 3:17) Siya gitubos pinaagi sa dugo sa Balaang Usa sa Diyos. (1Pe 1:18, 19) Kon ang usa magaabuso sa kon unsay balaan ngadto kang Jehova, sa iyang kaugalingong lawas o kaha sa bisan unsang gipahinungod nga butang, o kon siya magdaot o maghimog mga sala batok sa laing tawo nga balaan sa Diyos, siya makaagom ug silot gikan sa Diyos.—2Te 1:6-9.

Gibutyag sa Diyos ngadto sa Israel ang iyang panglantaw nianang mapasipalahong paggamit sa iyang balaang mga kabtangan. Kini makita sa iyang balaod nga nagdili sa ordinaryo o mapasipalahong paggamit sa mga butang nga gilain ingong balaan alang niadtong nailalom sa Moisesnong Balaod, pananglitan, sa unang mga bunga ug sa ikapulo. (Jer 2:3; Pin 16:5, 6; Luc 18:7; 1Te 4:3-8; Sal 105:15; Zac 2:8) Tagda usab ang silot nga gipahamtang sa Diyos batok sa Babilonya tungod sa madinaoton nga pagpasipala sa iyang mga galamiton sa templo ug sa katawhan sa iyang balaan nga nasod. (Dan 5:1-4, 22-31; Jer 50:9-13) Tungod niini nga panglantaw sa Diyos, ang mga Kristohanon sublisubling gidayeg ug gipahinumdoman sa kahinungdanon sa pagpakitag mahigugmaon, malulotong pagtratar alang sa mga balaan ni Jehova, ang espirituwal nga mga igsoon ni Jesu-Kristo.—Rom 15:25-27; Efe 1:15, 16; Col 1:3, 4; 1Ti 5:9, 10; Flm 5-7; Heb 6:10; itandi ang Mat 25:40, 45.

Giisip nga balaan sa panan-aw sa Diyos. Sa wala pa moanhi si Jesus dinhi sa yuta ug nahimong mag-uuna ug tigbukas sa dalan alang sa langitnong kinabuhi, ang matinumanong mga lalaki ug mga babaye giisip nga balaan. (Heb 6:19, 20; 10: 19, 20; 1Pe 3:5) Mao man usab, ang "usa ka dakong panon" nga dili lakip sa 144,000 nga mga "gitimbrehan" makabaton ug pagkabalaan atubangan sa Diyos. Kini sila giisip ingong nagsul-ob ug mahinlo

nga mga besti, nga gilabhan pinaagi sa dugo ni Kristo. (Pin 7:2-4, 9, 10, 14; tan-awa ang DAKONG PANON.) Sa takdang panahon ang tanan nga nagpuyo sa langit ug sa ibabaw sa yuta mahimong balaan, tungod kay "ang kalalangan usab ipagawas gikan sa pagkaulipon sa pagkadunot ug makabaton sa mahimayaong kagawasan sa mga anak sa Diyos."—Rom 8:20, 21.

Ang pagkabalaan panalanginan ni Jehova. Ang pagkabalaan sa usa ka tawo magdalag merito gikan sa Diyos diha sa relasyon sa pamilya sa usa ka indibiduwal. Busa, kon ang minyong tawo maoy usa ka Kristohanon, balaan ngadto sa Diyos, ang iyang kapikas ug ang mga anak sa maong panagtiayon, kon sila dili mga dedikadong mga alagad sa Diyos, makabenepisyo sa merito sa usa nga balaan. Tungod niini ang apostol nagrekomendar: "Kon adunay igsoon nga may asawa nga dili-magtutuo, apan uyon siya nga makigpuyo uban kaniya, ayaw siya pabiyaa kaniya; ug ang usa ka babaye nga may bana nga dili-magtutuo, apan uyon siya nga makigpuyo uban kaniya, ayaw siya pabiyaa sa iyang bana. Kay ang bana nga dili-magtutuo ginabalaan labot sa iyang asawa, ug ang asawa nga dili-magtutuo ginabalaan labot sa igsoon nga lalaki; kay kon wala pa, ang inyong mga anak sa pagkatinuod mahugaw, apan karon sila mga balaan." (1Co 7:12-14) Busa ang mahinlo, magtutuo nga kapikas dili mahugaw tungod sa relasyon sa dili-magtutuong kapikas, ug ang pamilya ingong usa ka yunit wala isipa sa Diyos ingong mahugaw. Dugang pa, ang pagpakig-uban sa magtutuo uban sa pamilya nagtagana kang bisan kinsa nga dili-magtutuo diha sa pamilya ug labing maayong kahigayonan nga mahimong mga magtutuo, sa pagbag-o sa ilang mga personalidad, ug sa pagtanyag sa ilang mga lawas ingong "usa ka halad nga buhi, balaan, dalawaton sa Diyos." (Rom 12:1; Col 3:9, 10) Diha sa mahinlo, balaan nga palibot nga mahimong ikapatungha sa magtutuo nga nag-alagad sa Diyos, ang pamilya panalanginan.

PAGKABANHAW. Ang Gregong pulong nga *a·na'sta·sis* sa literal nagkahulogang "pagbangon; pagbarog." Kanunay kining gigamit diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan maylabot sa pagkabanhaw sa mga patay. Ang Hebreohanong Kasulatan diha sa Oseas 13:14, nga gikutlo ni apostol Pablo (1Co 15:54, 55), naghisgot sa paghanaw sa kamatayon ug sa pagwagtang sa gahom sa Sheol (Heb., *she'ohl';* Gr., *hai'des*). Ang *she'ohl'* gihubad sa lainlaing bersiyon ingong "lubnganan" ug "gahong." Ang mga patay giingon nga moadto didto. (Gen 37:35; 1Ha 2:6; Ecc 9:10) Ang paggamit niini diha sa Kasulatan, uban sa paggamit sa Gregong katumbas niini nga *hai'des* diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, nagpakita nga kini nagtumong, dili sa indibiduwal nga lubnganan, kondili sa komon nga lubnganan sa katawhan, sa katibuk-ang dapit-lubnganan. (Eze 32:21-32; Pin 20:13; tan-awa ang HADES; SHEOL.) Ang pagwagtang sa gahom sa Sheol nagkahulogan sa pagpagula niadtong diha niana, nga nagpasabot nga haw-asan ang katibuk-ang dapit-lubnganan. Siyempre, kini nanginahanglan ug pagkabanhaw, usa ka pagbangon gikan sa walay-kinabuhing kahimtang sa kamatayon o gikan sa lubnganan alang niadtong atua didto.

Pinaagi Kang Jesu-Kristo. Gipakita sa nahisgotan na nga ang pagtulon-an sa pagkabanhaw makita diha sa Hebreohanong Kasulatan. Bisan pa niana, gikinahanglan ni Jesu-Kristo nga 'maghatag ug kahayag nganha sa kinabuhi ug sa pagkadili-madunoton pinaagi sa maayong balita.' (2Ti 1:10) Si Jesus miingon: "Ako ang dalan ug ang kamatuoran ug ang kinabuhi. Walay makaadto sa Amahan kon dili pinaagi kanako." (Ju 14:6) Kon sa unsang paagi moabot gayod ang *kinabuhing walay kataposan,* ug labaw pa niana, ang *pagkadili-madunoton* alang sa pipila, gipadayag pinaagi sa maayong balita bahin kang Jesu-Kristo. Ang apostol nagpamatuod nga ang pagkabanhaw maoy usa ka tinong paglaom, nga nangatarongan: "Karon kon si Kristo ginawali nga siya gibangon gikan sa mga patay, naunsa man nga ang pipila sa taliwala ninyo nagaingon nga walay pagkabanhaw sa mga patay? Kon, sa pagkatinuod, walay pagkabanhaw sa mga patay, wala usab diay bangona si Kristo. Apan kon si Kristo wala bangona, ang among pagwali tino nga kawang, ug ang atong pagtuo kawang. Dugang pa, kami usab makaplagang bakakon nga mga saksi labot sa Diyos, tungod kay kami nagpamatuod batok sa Diyos nga iyang gibangon si Kristo, apan kinsa wala diay niya bangona kon ang mga patay sa pagkatinuod dili pagabangonon. . . . Labot pa, kon si Kristo wala bangona, ang inyong pagtuo walay pulos; kamo anaa pa sa inyong mga sala. . . . Hinunoa, karon si Kristo gibangon na gikan sa mga patay, ang unang bunga kanilang nangatulog sa kamatayon. Sanglit ang kamatayon pinaagi man sa usa ka tawo, *ang pagkabanhaw sa mga patay pinaagi usab sa usa ka tawo."*—1Co 15:12-21.

Si Kristo sa dinhi pa sa yuta mihimog mga pagbanhaw. (Luc 7:11-15; 8:49-56; Ju 11:38-44) Pinaagi lamang ni Jesu-Kristo nga posible ang pagkabanhaw, nga may kinabuhing walay kataposan human niana.—Ju 5:26.

Usa ka Tino nga Katuyoan sa Diyos. Gipunting ni Jesu-Kristo ngadto sa mga Saduseo, usa ka sekta nga wala magtuo sa pagkabanhaw, nga ang mga sinulat ni Moises diha sa Hebreohanong Kasulatan, nga ilang gihuptan ug giangkong gituohan, nagpamatuod nga adunay pagkabanhaw; si

Jesus nangatarongan nga sa dihang si Jehova miingon nga Siya "ang Diyos ni Abraham ug ang Diyos ni Isaac ug ang Diyos ni Jacob" (kinsa mga patay na), Siya nag-isip sa maong mga tawo nga buhi tungod kay katuyoan Niya, ang "Diyos, dili sa mga patay, kondili sa mga buhi," ang pagbanhaw kanila. Ang Diyos, tungod sa iyang gahom, "nagabuhi sa mga patay ug nagatawag sa mga butang nga wala ingong daw namao na." Gilakip ni Pablo kini nga kamatuoran sa paghisgot bahin sa pagtuo ni Abraham.—Mat 22:23, 31-33; Rom 4:17.

Ang katakos sa Diyos sa pagbanhaw. Alang sa Usa nga may katakos ug gahom sa paglalang sa tawo sumala sa Iyang kaugalingong larawan, nga may hingpit nga lawas ug may potensiyal alang sa bug-os nga pagpahayag sa katingalahang mga kinaiyahan nga gitisok diha sa tawhanong personalidad, ang pagbanhaw sa usa ka tawo dili dakong problema. Kon ang siyentipikanhong mga prinsipyo nga gipundar sa Diyos mahimong gamiton sa mga siyentipiko aron sa pagtipig ug sa ulahi sa paggama pag-usab sa usa ka makita ug madungog nga esena pinaagi sa usa ka *video recording,* pagkasayon ra kaayo alang sa dakong Unibersohanong Soberano ug Maglalalang sa pagbanhaw sa usa ka tawo pinaagi sa paghulad pag-usab sa samang personalidad diha sa bag-ong giporma nga lawas. Mahitungod sa pagpasig-uli sa katakos ni Sara aron makapatunghag anak diha sa iyang pagkatigulang, ang manulonda miingon: "Aduna bay butang nga talagsaon kaayo alang kang Jehova?"—Gen 18:14; Jer 32:17, 27.

Kon sa Unsang Paagi Mitungha ang Panginahanglan sa Pagkabanhaw. Sa sinugdanan ang pagkabanhaw wala kinahanglana. Dili kini bahin sa orihinal nga katuyoan sa Diyos alang sa katawhan, tungod kay ang kamatayon dili mao ang kinaiyanhon ug ang katuyoan alang sa katawhan. Hinunoa, gipakita sa Diyos nga katuyoan niya nga ang yuta mapuno sa *buhi* nga mga tawo, dili sa nagakaut-ot, nagakamatay nga rasa. Ang iyang buhat maoy hingpit, busa walay depekto, pagkadili-hingpit, o sakit. (Deu 32:4) Gipanalanginan ni Jehova ang unang tawhanong paris, gisugo sila nga magdaghan ug pun-on ang yuta. (Gen 1:28) Ang maong panalangin tino nga wala maglakip sa sakit ug kamatayon; ang Diyos wala magtakda ug limitadong gitas-on sa kinabuhi sa tawo, apan siya misulti kang Adan nga ang pagkadili-masinugtanon mao ang magpahinabog kamatayon. Kini nagpasabot nga kon magmasinugtanon, ang tawo mabuhi sa walay kataposan. Ang pagkadili-masinugtanon mosangpot sa dili pag-uyon sa Diyos ug sa pagkuha sa iyang panalangin, nga magdala ug tunglo.—Gen 2:17; 3:17-19.

Busa, ang kamatayon misulod sa tawhanong rasa tungod sa paglapas ni Adan. (Rom 5:12) Tungod sa pagkamakasasala sa ilang amahan ug sa misangpot nga pagkadili-hingpit, ang mga kaliwat ni Adan dili makabaton ug panulondon nga kinabuhing walay kataposan gikan kaniya; sa pagkatinuod, dili bisan ang *paglaom* nga mabuhi sa walay kataposan. "Ni ang usa ka daot nga kahoy makabungag maayong bunga," matod ni Jesus. (Mat 7:17, 18; Job 14:1, 2) Ang pagkabanhaw gipasulod, o *gidugang,* aron mabuntog kini nga kabilinggan alang sa mga anak ni Adan nga buot magmasinugtanon sa Diyos.

Katuyoan sa Pagkabanhaw. Ang pagkabanhaw nagpakita dili lamang sa walay kinutobang gahom ug kaalam ni Jehova kondili usab sa iyang gugma ug kaluoy ug nagbindikar kaniya ingong Tigtipig niadtong nag-alagad kaniya. (1Sa 2:6) Kay nagbaton ug gahom sa pagbanhaw, siya arang makapakita nga ang iyang mga alagad magmatinumanon kaniya bisan hangtod sa kamatayon. Siya makatubag sa akusasyon ni Satanas nga nangangkong "panit alang sa panit, ug ang tanang butang nga anaa sa usa ka tawo iyang ihatag tungod sa iyang kalag." (Job 2:4) Mahimong tugotan ni Jehova si Satanas nga mobuhat hangtod sa kinutoban, bisan hangtod sa pagpatay sa pipila aron lamang paluyohan ang iyang bakak nga mga akusasyon. (Mat 24:9; Pin 2:10; 6:11) Ang kamatuoran nga ang mga alagad ni Jehova andam nga mohatag sa ilang kinabuhi alang sa pag-alagad kaniya nagpamatuod nga ang ilang pag-alagad maoy, dili tungod sa hakog nga mga hinungdan, kondili tungod sa gugma. (Pin 12:11) Kini nagpamatuod usab nga ilang giila Siya ingong ang Labing Gamhanan, ang Soberano sa Uniberso, ug ang Diyos sa gugma, kinsa makahimo sa pagbanhaw kanila. Kini nagpamatuod nga sila naghatag ug bug-os nga pagkamahinalaron kang Jehova tungod sa iyang katingalahang mga hiyas ug dili tungod sa kahakog sa materyal nga mga katarongan. (Tagda ang pipila ka pagtuaw sa iyang mga alagad, sama sa gitala sa Rom 11:33-36; Pin 4:11; 7:12.) Ang pagkabanhaw usab maoy usa ka paagi nga tungod niana matino ni Jehova nga ang iyang katuyoan sa yuta, ingon sa gisulti ngadto kang Adan, matuman.—Gen 1:28.

Mahinungdanon alang sa kalipay sa tawo. Ang pagkabanhaw sa mga patay, nga usa ka dilitakos nga kalulot sa Diyos, mahinungdanon alang sa kalipay sa katawhan ug sa paghanaw sa tanang kadaot, pag-antos, ug pagpanglupig nga midangat sa tawhanong rasa. Kining mga butanga midangat sa tawo tungod sa iyang pagkadili-hingpit ug sa iyang sakit, sa mga gubat nga iyang gisangka, sa mga pagbuno nga iyang gihimo, ug sa mabangis nga mga buhat nga gihimo sa daotang mga tawo

tungod sa paghulhog ni Satanas nga Yawa. Dili kita bug-os nga magmalipayon kon dili kita motuo sa pagkabanhaw. Ang maong pagbati gipahayag ni apostol Pablo niini nga mga pulong: "Kon niining kinabuhia lamang kita naglaom diha kang Kristo, sa tanang tawo kita ang labing angayng pagakaluy-an."—1Co 15:19.

Unsa ka Sayo nga Gihatag ang Paglaom sa Pagkabanhaw? Human makasala ug magdalag kamatayon si Adan nganha sa iyang kaugalingon ug sa ingon nagpasulod sa kamatayon ngadto sa iyang umalabot nga kaliwatan, ang Diyos, sa dihang namulong ngadto sa halas, miingon: "Ug ibutang ko ang panag-away tali kanimo ug sa babaye ug tali sa imong binhi ug sa iyang binhi. Siya magsamad kanimo sa ulo ug ikaw magsamad kaniya sa tikod."—Gen 3:15.

Ang usa nga sa sinugdan maoy nagpahinabo sa kamatayon pagahanawon. Si Jesus miingon ngadto sa relihiyosong mga Hudiyo nga misupak kaniya: "Kamo gikan sa inyong amahan nga Yawa, ug buot ninyong buhaton ang mga tinguha sa inyong amahan. Kana siya usa ka mamumuno sa iyang pagsugod, ug siya wala mobarog nga lig-on diha sa kamatuoran, tungod kay ang kamatuoran wala kaniya." (Ju 8:44) Kini ang nagpamatuod nga ang Yawa mao ang nakigsulti pinaagi sa halas, ug nga siya maoy mamumuno sukad pa sa sinugdan sa iyang bakak, yawan-ong dalan. Diha sa panan-awon nga gihatag sa ulahi ni Kristo ngadto kang Juan, iyang gibutyag nga si Satanas nga Yawa gitawag usab nga "ang orihinal nga halas." (Pin 12:9) Nagamhan ni Satanas ang katawhan, naimpluwensiyahan niya ang mga anak ni Adan, pinaagi sa pag-aghat sa ilang amahan nga si Adan sa pagrebelde sa Diyos. Busa sa unang tagna, sa Genesis 3:15, si Jehova mihatag ug paglaom nga kining Halas pagahanawon. (Itandi ang Rom 16:20.) Dili lamang ang ulo ni Satanas ang dugmokon kondili ang tanan niyang mga buhat usab bungkagon, laglagon, o wagtangon. (1Ju 3:8; *NW, KJ, AT*) Ang katumanan niini nga tagna nanginahanglan sa paghanaw sa kamatayon nga midangat tungod kang Adan, lakip na ang pagpasig-uli pinaagig pagkabanhaw sa mga kaliwat ni Adan nga atua sa Sheol (Hades) tungod sa iyang sala, diin ang mga epekto niana ilang napanunod.—1Co 15:26.

Ang paglaom sa kagawasan nanginahanglan sa pagkabanhaw. Si apostol Pablo naghubit sa kahimtang nga gitugotan sa Diyos nga molungtad human makasala ang tawo ug sa Iyang katuyoan sa paghimo niini: "Kay ang kalalangan gipailalom sa pagkawalay-pulos [nga natawo sa sala ug ang tanan nag-atubang sa kamatayon], dili pinaagi sa kaugalingong kabubut-on niini [ang mga anak ni Adan nga nahimugso sa kalibotan nga nag-atubang niini nga kahimtang, apan sila sa ilang kaugalingon walay mahimo labot sa nahimo ni Adan, ug sila walay kapilian] kondili pinaagi kaniya [ang Diyos, pinaagi sa iyang kaalam] nga nagsakop niini, pinasukad sa paglaom aron nga ang kalalangan usab ipagawas gikan sa pagkaulipon sa pagkadunot ug makabaton sa mahimayaong kagawasan sa mga anak sa Diyos." (Rom 8:20, 21; Sal 51:5) Aron masinati ang katumanan niini nga paglaom sa mahimayaong kagawasan, ang mga nangamatay kinahanglang banhawon; kinahanglan silang pagawason gikan sa kamatayon ug sa lubnganan. Busa, pinaagi sa iyang saad labot sa "binhi" nga magdugmok sa ulo sa halas, ang Diyos nagbutang ug katingalahang paglaom atubangan sa katawhan. —Tan-awa ang BINHI.

Ang pasukaranan sa pagtuo ni Abraham. Ang ebidensiya diha sa rekord sa Bibliya nagpadayag nga sa dihang si Abraham misulay sa paghalad sa iyang anak nga si Isaac siya may pagtuo sa katakos ug katuyoan sa Diyos sa pagbanhaw sa mga patay. Ug ingon sa giasoy sa Hebreohanon 11:17-19, iyang gidawat ug balik si Isaac gikan sa mga patay "sa masambingayong paagi." (Gen 22:1-3, 10-13) Si Abraham adunay pasukaranan sa pagtuo sa pagkabanhaw tungod sa saad sa Diyos mahitungod sa "binhi." (Gen 3:15) Dugang pa, siya ug si Sara nakasinati nag usa ka butang nga ikatandi sa pagkabanhaw pinaagi sa pagpasig-uli sa ilang mga gahom sa pagsanay. (Gen 18:9-11; 21:1, 2, 12; Rom 4:19-21) Si Job mipahayag sa samang pagtuo, nga nag-ingon, diha sa iyang hilabihang kasakit: "Oh nga sa Sheol imo unta akong tagoan, . . . nga imo unta akong tagalan ug panahon ug hinumdoman ako! Kon ang usa ka tawo nga lig-on ug lawas mamatay, mabuhi ba siya pag-usab? . . . Ikaw motawag, ug ako motubag kanimo. Kay ikaw mangandoy sa buhat sa imong mga kamot."—Job 14:13-15.

Mga pagkabanhaw sa wala pa ihatag ang lukat. Ang mga pagpamanhaw gibuhat ni o pinaagi ni manalagnang Elias ug Eliseo. (1Ha 17:17-24; 2Ha 4:32-37; 13:20, 21) Apan, kini nga mga tawong gibanhaw namatay pag-usab, sama niadtong gibanhaw ni Jesus sa dihang dinhi pa siya sa yuta ug usab niadtong gibanhaw sa mga apostoles. Kini nagpadayag nga dili sa tanang kahimtang nga ang pagkabanhaw maoy ngadto sa kinabuhing *walay kataposan.*

Tungod kay gibanhaw sa iyang higala nga si Jesus, si Lazaro lagmit nga buhi niadtong Pentekostes 33 K.P., sa dihang ang balaang espiritu gibubo ug ang unang mga membro nga may langitnong pagtawag (Heb 3:1) gidihogan ug gianak sa espiri-

tu. (Buh 2:1-4, 33, 38) Ang pagbanhaw kang Lazaro maoy sama niadtong gibuhat ni Elias ug Eliseo. Apan dayag nga kini nagbukas kang Lazaro sa kahigayonan nga makadawat ug pagkabanhaw nga sama nianang kang Kristo, nga dili unta niya mabatonan kon wala pa siya banhawa. Pagkatalagsaong buhat sa gugma nga gipakita ni Jesus!—Ju 11:38-44.

"Mas maayong pagkabanhaw." Si Pablo nag-ingon labot niadtong matinumanong mga tawo sa kakaraanan: "Ang mga babaye midawat sa ilang mga patay pinaagi sa pagkabanhaw; apan ang uban nga mga tawo gisakit tungod kay dili man sila modawat ug kagawasan pinaagi sa lukat, aron nga makabaton sila ug mas maayong pagkabanhaw." (Heb 11:35) Kini nga mga tawo nagpasundayag ug pagtuo sa paglaom sa pagkabanhaw, nga nahibalong ang kinabuhi *sa maong panahon* dili mao ang labing importanteng butang. Ang pagkabanhaw nga mabatonan nila ug sa uban pinaagi kang Kristo moabot *human* sa iyang pagkabanhaw ug pagpakita didto sa langit atubangan sa iyang Amahan uban sa bili sa iyang halad lukat. Sa maong panahon iyang gilukat ang katungod sa kinabuhi sa tawhanong rasa, nga nahimong potensiyal nga "Amahang Walay Kataposan." (Heb 9:11, 12, 24; Isa 9:6) Siya maoy usa ka "nagahatag-kinabuhi nga espiritu." (1Co 15:45) Anaa kaniya "ang mga yawi sa kamatayon ug sa Hades [Sheol]." (Pin 1:18) Kay aduna nay awtoridad sa paghatag ug kinabuhi nga *walay kataposan,* sa takdang panahon sa Diyos iyang himoon ang "mas maayong pagkabanhaw," sanglit kadtong makasinati niini mabuhi hangtod sa kahangtoran; walay usa kanila nga kinahanglan pang mamatay pag-usab. Kon magmasinugtanon, sila magpadayon nga buhi.

Langitnong Pagkabanhaw. Si Jesu-Kristo gitawag nga "ang panganay gikan sa mga patay." (Col 1:18) Siya ang kinaunahan nga gibanhaw ngadto sa kinabuhing walay kataposan. Ug ang iyang pagkabanhaw maoy "diha sa espiritu," ngadto sa kinabuhi sa langit. (1Pe 3:18) Dugang pa, siya gibanhaw ngadto sa usa ka mas taas nga matang sa kinabuhi ug sa mas taas nga posisyon kay sa iyang gihuptan didto sa mga langit sa wala pa siya moanhi sa yuta. Gihatag kaniya ang pagkawalay-kamatayon ug pagkadili-madunoton, nga walay unodnong linalang nga makabaton, ug nahimong "hataas pa kay sa mga langit," ikaduha lamang kang Jehova nga Diyos diha sa uniberso. (Heb 7:26; 1Ti 6:14-16; Flp 2:9-11; Buh 2:34; 1Co 15:27) Ang pagbanhaw kaniya gihimo mismo ni Jehova nga Diyos.—Buh 3:15; 5:30; Rom 4:24; 10:9.

Apan, sulod sa 40 ka adlaw human sa iyang pagkabanhaw si Jesus nagpakita sa iyang mga tinunan sa lainlaing mga okasyon pinaagig nagkalainlaing unodnong mga lawas, sama sa gihimo sa mga manulonda nga nagpakita sa mga tawo sa kakaraanan. Sama sa maong mga manulonda, siya aduna gahom sa pagpatungha ug sa paghanaw sa maong unodnong mga lawas sa kaugalingon niyang pagbuot, aron ipakita nga siya nabanhaw. (Mat 28:8-10, 16-20; Luc 24:13-32, 36-43; Ju 20:14-29; Gen 18:1, 2; 19:1; Jos 5:13-15; Huk 6:11, 12; 13:3, 13) Ang iyang daghang pagpakita, ug ilabina ang iyang pagpakita sa kapin sa 500 ka tawo sa usa ka higayon, naghatag ug lig-ong pamatuod sa kamatuoran sa iyang pagkabanhaw. (1Co 15:3-8) Ang iyang pagkabanhaw, nga gipamatud-an pagayo, naghatag ug "garantiya ngadto sa tanang tawo" bahin sa pagkatino sa umaabot nga adlaw sa panudya o paghukom.—Buh 17:31.

Pagkabanhaw sa "mga igsoon" ni Kristo. Kadtong mga "tinawag ug pinili ug matinumanon," mga sumusunod sa tunob ni Kristo, iyang "mga igsoon," kinsa gianak sa espirituwal nga paagi ingong "mga anak sa Diyos," gisaaran sa usa ka pagkabanhaw nga sama sa iyaha. (Pin 17:14; Rom 6:5; 8:15, 16; Heb 2:11) Si apostol Pedro misulat ngadto sa mga isigka-Kristohanon: "Bulahan ang Diyos ug Amahan sa atong Ginoong Jesu-Kristo, kay sumala sa iyang dakong kaluoy kita iyang gipahimugso pag-usab ngadto sa usa ka buhi nga paglaom pinaagi sa pagkabanhaw ni Jesu-Kristo gikan sa mga patay, ngadto sa usa ka dili-madunoton ug walamahugawi ug dili-malawos nga panulondon. Gitagana kini sa mga langit alang kaninyo."—1Pe 1:3, 4.

Gihubit usab ni Pedro ang paglaom nga ilang gihuptan ingong "bililhon ug dagko kaayong mga saad, aron nga pinaagi niini kamo mahimong mga mag-aambit sa kinaiyahan nga iya sa Diyos." (2Pe 1:4) Sila kinahanglang moagi ug kausaban sa kinaiyahan, talikdan ang tawhanong kinaiyahan aron mabatonan ang kinaiyahan nga "iya sa Diyos," sa ingon makigbahin kang Kristo diha sa iyang himaya. Sila kinahanglang mamatay sa kamatayon nga sama sa kamatayon ni Kristo—nga huptan ang integridad ug talikdan ang tawhanong kinabuhi hangtod sa kahangtoran—ug dayon sila makadawat sa walay-kamatayon, dili-madunoton nga mga lawas sama sa lawas ni Kristo pinaagi sa pagkabanhaw. (Rom 6:3-5; 1Co 15:50-57; 2Co 5:1-3) Si apostol Pablo nagpatin-aw nga dili ang *lawas* ang banhawon, kondili hinunoa, iyang gipakasama ang ilang kasinatian sa pagpugas ug sa pagturok sa usa ka binhi, sanglit "ang Diyos magahatag niini ug lawas sumala sa iyang gikahimut-an." (1Co 15:35-40) Ang pagabanhawon mao ang *kalag,* ang persona, uban sa usa ka lawas nga moangay sa palibot nga ngadto niana siya pagabanhawon sa Diyos.

Sa kahimtang ni Jesu-Kristo, gitugyan niya ang iyang tawhanong kinabuhi ingong halad lukat alang sa kaayohan sa katawhan. Ang ika-40 nga Salmo gipadapat ngadto kaniya pinaagi sa inspiradong magsusulat sa basahon sa Mga Hebreohanon, nga naghulagway kang Jesus nga nag-ingon, sa dihang siya mianhi "sa kalibotan" ingong Mesiyas sa Diyos: "Ang halad ug gasa wala nimo tinguhaa, apan ikaw nag-andam ug *lawas* alang kanako." (Heb 10:5) Si Jesus mismo miingon: "Sa pagkatinuod, ang tinapay nga akong ihatag mao ang akong unod alang sa kinabuhi sa kalibotan." (Ju 6:51) Busa si Kristo dili makabawi sa iyang lawas diha sa pagkabanhaw, nga sa ingon magbawi sa halad nga gitanyag ngadto sa Diyos alang sa katawhan. Gawas pa, si Kristo dili na mopuyo sa yuta. Ang iyang puloy-anan maoy didto sa mga langit uban sa iyang Amahan, kinsa dili unodnon, kondili espiritu. (Ju 14:3; 4:24) Busa si Jesu-Kristo nakadawat ug usa ka mahimayaon nga walay-kamatayon, dilimadunoton nga lawas, kay 'siya ang aninag sa himaya ni Jehova ug ang tukma nga larawan sa iyang pagkamao, ug iyang gipatunhay ang tanang butang pinaagi sa pulong sa iyang gahom; ug human siya makahimog paglunsay alang sa atong mga sala siya milingkod sa tuong kamot sa Halangdon sa kahitas-an. Busa siya nahimong labaw pa kay sa mga manulonda [nga maoy gamhanang espiritung mga persona], nga sa ingon siya nakapanunod sa usa ka ngalan nga mas hamili kay sa ila.'—Heb 1:3, 4; 10:12, 13.

Ang matinumanong mga igsoon ni Kristo, nga miduyog kaniya didto sa mga langit, nagbiya sa tawhanong kinabuhi. Gipakita ni apostol Pablo nga sila makabaton ug bag-ong mga lawas nga gihulad pag-usab alang sa ilang bag-ong palibot: "Alang kanato, ang atong pagkalungsoranon nagalungtad sa mga langit, nga gikan sa maong dapit usab kita maikagong nagahulat sa usa ka manluluwas, ang Ginoong Jesu-Kristo, kinsa *magausab* sa atong gipaubos nga lawas aron mahiuyon sa iyang mahimayaong lawas sumala sa paglihok sa gahom nga iyang nabatonan."—Flp 3:20, 21.

Panahon sa langitnong pagkabanhaw. Ang langitnong pagkabanhaw sa kaubang mga manunuod ni Kristo nagsugod human mobalik si Jesu-Kristo sa langitnong himaya, sa paghatag ug unang pagtagad sa iyang espirituwal nga mga igsoon. Si Kristo mismo gitawag nga "ang unang bunga kanilang nangatulog sa kamatayon." Dayon si Pablo miingon nga ang matag usa pagabanhawon sumala sa iyang kaugalingong han-ay, "si Kristo ang unang bunga, pagkahuman kadtong mga iya ni Kristo panahon sa iyang presensiya." (1Co 15:20, 23) Kini sila, ingong ang "balay sa Diyos," nailalom sa paghukom sa panahon sa ilang tibuok pagkinabuhi ingong Kristohanon, sugod sa unang mga kaubanan nila niadtong Pentekostes. (1Pe 4:17) Sila maoy *"usa ka matang* [sa literal, pipila] sa unang mga bunga." (San 1:18, *Int;* Pin 14:4) Si Jesu-Kristo mahimong itandi sa unang mga bunga sa sebada nga gihalad sa mga Israelinhon sa Nisan 16 ("si Kristo ang unang bunga"), ug ang iyang espirituwal nga mga igsoon ingong "unang mga bunga" ("usa ka matang sa unang mga bunga") mahimong itandi sa unang mga bunga sa trigo nga gihalad sa adlaw sa Pentekostes, ang ika-50 nga adlaw sukad sa Nisan 16.—Lev 23:4-12, 15-20.

Kini sila nailalom sa paghukom, mao nga sa pagbalik ni Kristo panahon na nga ihatag ang ganti ngadto kanila, ang iyang matinumanong mga dinihogan, sama sa iyang gisaad sa iyang 11 ka matinumanong mga apostoles sa gabii una pa siya mamatay: "Ako moadto aron sa pag-andam ug dapit alang kaninyo. Ug usab, . . . ako moanhi pag-usab ug pagadawaton ko kamo nganhi kanako, aron nga kon asa ako kamo atua usab."—Ju 14:2, 3; Luc 19:12-23; itandi ang 2Ti 4:1, 8; Pin 11:17, 18.

Ang "kasal sa Kordero." Kini sila ingong usa ka lawas gitawag nga iyang (umaabot nga) "pangasaw-onon" (Pin 21:9); sila gisaad kaniya sa kaminyoon, ug sila pagabanhawon ngadto sa mga langit aron makigbahin sa "kasal sa Kordero." (2Co 11:2; Pin 19:7, 8) Si apostol Pablo naglaom nga makadawat sa iyang langitnong pagkabanhaw. (2Ti 4:8) Sa dihang ang "presensiya" ni Kristo mahitabo na, adunay pipila sa iyang espirituwal nga mga igsoon nga buhi pa dinhi sa yuta, nga 'dapiton sa panihapon sa kasal sa Kordero,' apan kadtong mga kaubanan nila nga namatay na hatagan sa unang pagtagad pinaagi sa pagkabanhaw. (Pin 19:9) Kini gipatin-aw sa 1 Tesalonica 4:15, 16: "Kay kini ang among isulti kaninyo pinaagi sa pulong ni Jehova, nga kitang mga buhi nga makapabiling buhi hangtod sa presensiya sa Ginoo dili gayod mag-una kanila nga nangatulog sa kamatayon; kay ang Ginoo manaog gikan sa langit uban sa singgit sa pagsugo, uban sa tingog sa arkanghel ug uban sa trompeta sa Diyos, ug kadtong nangamatay nga nahiusa kang Kristo mouna pagbangon."

Dayon si Pablo midugang: "Pagkahuman kitang mga buhi nga makapabiling buhi, duyog kanila, pagasakgawon sa mga panganod sa pagsugat sa Ginoo diha sa kahanginan; ug sa ingon niana kita mahiuban kanunay sa Ginoo." (1Te 4:17) Busa, sa panahon nga sila makahuman sa ilang yutan-ong kinabuhi nga matinumanon diha sa kamatayon, ang mga nahibilin nga gidapit sa "panihapon sa kasal sa Kordero" banhawon gilayon aron moduyog sa ilang mga isigkamembro sa pangasaw-onon nga matang didto sa langit. Sila dili "mangatulog sa ka-

matayon" sa diwa nga maghulat diha sa dugayng pagkatulog, sama sa pagkatulog sa mga apostoles apan, inigkamatay, "mangausab, sa daklit, sa pagpamilok sa mata, sa panahon sa kataposan nga trompeta. Kay ang trompeta motingog, ug ang mga patay pagabangonon nga dili-madunoton, ug kita mangausab." (1Co 15:51, 52) Apan, dayag nga "ang kasal sa Kordero" dili mahitabo hangtod nga ang paghukom gipahamtang na batok sa "Dakong Babilonya." (Pin 18) Human ihulagway ang kalaglagan niining "dakong bigaon," ang Pinadayag 19:7 nag-ingon: "Magmaya kita ug maglipay pag-ayo, ug ihatag nato kaniya ang himaya, tungod kay ang kasal sa Kordero miabot na ug ang iyang asawa nakaandam na sa iyang kaugalingon." Sa dihang ang tanang 144,000 sa kataposan makadawat na sa pag-uyon ug "matimbrehan" na ingong mga matinumanon ug banhawon na ngadto sa mga langit, ang kasal pagahimoon.

Unang pagkabanhaw. Ang Pinadayag 20:5, 6 naghisgot sa pagkabanhaw niadtong maghari kauban ni Kristo ingong "ang unang pagkabanhaw." Si apostol Pablo naghisgot usab bahin niining unang pagkabanhaw ingong "mas sayo nga pagkabanhaw gikan sa mga patay [sa literal, ang paggula sa pagkabanhaw ang paggula gikan sa (mga) patay]." (Flp 3:11, *NW, Ro, Int*) Labot sa ekspresyon nga gigamit ni Pablo dinhi, ang *Word Pictures in the New Testament* ni Robertson (1931, Tomo IV, p. 454) nag-ingon: "Dayag nga si Pablo naghunahuna lamang dinhi sa pagkabanhaw sa mga magtutuo gikan sa mga patay ug busa duha ka *ex* [paggula] (*ten exanastasin ten ek nekron*). Si Pablo wala manghimakak sa usa ka katibuk-ang pagkabanhaw pinaagi niini nga mga pulong, apan nagpasiugda nianang sa mga magtutuo." Ang *Commentaries* ni Charles Ellicott (1865, Tomo II, p. 87) nag-ingon bahin sa Filipos 3:11: "'Ang pagkabanhaw gikan sa mga patay;' nga mao, ingon sa gipadayag sa konteksto, ang *unang* pagkabanhaw (Pin. xx. 5), sa dihang, sa pag-anhi sa Ginoo ang mga patay nga diha Kaniya mouna pagbangon (1 Tesalon. iv. 16), ug ang mga buhi sakgawon aron mosugat Kaniya diha sa mga panganod (1 Tes. iv. 17); itandi ang Luc. xx. 35. Ang unang pagkabanhaw maglakip lamang sa tinuod nga mga magtutuo, ug dayag nga mauna sa ikaduha, nianang sa mga dili-magtutuo ug sa mga dili-matinuohon, sa usa ka yugto sa panahon . . . Ang bisan unsang pagtumong dinhi sa usa lamang ka etikal nga pagkabanhaw o pag-uswag sa moral nga panggawi (Cocceius) dili gayod haom." Ang usa sa pangunang mga kahulogan sa pulong nga *e·xa·na'sta·sis* maoy pagbangon gikan sa higdaanan sa pagkabuntag; sa ingon kini haom nga maghulagway sa usa ka pagkabanhaw nga sayong mahitabo, mao nga gitawag nga "ang unang pagkabanhaw." Ang hubad ni Rotherham sa Filipos 3:11 mabasa: "Kon ako sa bisan unsang paagi makabaton sa mas sayo nga pagkabanhaw gikan sa mga patay."

Yutan-ong Pagkabanhaw. Samtang si Jesus nagbitay sa usa ka estaka, ang usa sa mga mamumuhat ug daotan tupad kaniya, nga nakamatikod nga si Jesus dili takos nga silotan, mihangyo: "Jesus, hinumdomi ako sa dihang moabot ka na sa imong gingharian." Si Jesus mitubag: "Sa pagkatinuod ako magaingon kanimo karong adlawa, Ikaw makauban nako sa Paraiso." (Luc 23:42, 43) Si Jesus mahimong miingon: 'Niining mangiob nga adlaw, sa dihang ang akong pagpangangkon sa usa ka gingharian daw dili gayod katuohan, ikaw nagpahayag ug pagtuo. Sa pagkamatuod, sa dihang ako mahiadto na sa akong gingharian, hinumdoman ko ikaw.' (Tan-awa ang PARAISO.) Nanginahanglan kinig pagkabanhaw alang sa mamumuhat ug daotan. Kining tawhana dili usa ka matinumanong sumusunod ni Jesu-Kristo. Nalangkit siya sa daotang buhat, sa paglapas sa balaod nga takos sa silot nga kamatayon. (Luc 23:40, 41) Busa, dili siya makalaom nga siya usa niadtong makadawat sa unang pagkabanhaw. Dugang pa, namatay siya 40 ka adlaw sa wala pa mokayab si Jesus sa langit ug busa wala pa ang Pentekostes, nga maoy 10 ka adlaw human sa maong pagkayab, sa dihang ang Diyos pinaagi kang Jesus nagdihog sa unang mga membro niadtong makadawat sa langitnong pagkabanhaw.—Buh 1:3; 2:1-4, 33.

Ang mamumuhat ug daotan, miingon si Jesus, mahiadto sa Paraiso. Kini nga pulong nagkahulogang "usa ka parke o yuta sa kalipay." Ang *Septuagint* naghubad sa Hebreohanong pulong alang sa "tanaman" (*gan*), sama sa Genesis 2:8, pinaagi sa Gregong pulong nga *pa·ra'dei·sos.* Ang paraiso nga niana mahiadto ang mamumuhat ug daotan dili mao ang "paraiso sa Diyos" nga gisaad ngadto "kaniya nga magmadaogon," diha sa Pinadayag 2:7, kay ang mamumuhat ug daotan dili man manaog sa kalibotan uban ni Kristo. (Ju 16:33) Busa ang mamumuhat ug daotan dili mahiadto sa langitnong Gingharian ingong membro niini (Luc 22:28-30) kondili mahimong sakop sa Gingharian sa dihang kadtong iya sa "unang pagkabanhaw," ingong mga hari sa Diyos ug ni Kristo, molingkod sa mga trono, nga magmando uban ni Kristo sulod sa usa ka libo ka tuig.—Pin 20:4, 6.

"Sa mga matarong ug sa mga dili-matarong." Si apostol Pablo miingon ngadto sa usa ka grupo sa mga Hudiyo nga naglaom usab sa pagkabanhaw nga "aduna unyay pagkabanhaw sa mga matarong ug sa mga dili-matarong."—Buh 24:15.

Gipadayag sa Bibliya kon kinsa ang "mga matarong." Una sa tanan, kadtong makadawat sa

langitnong pagkabanhaw gipahayag nga matarong.—Rom 8:28-30.

Dayon gitawag sa Bibliya ang matinumanong mga tawo sa kakaraanan sama ni Abraham ingong matarong. (Gen 15:6; San 2:21) Daghan niini nga mga tawo ang gitala sa Hebreohanon kapitulo 11, ug bahin kanila ang magsusulat nag-ingon: "Apan kini silang tanan, bisan tuod sila gipamatud-an pinaagi sa ilang pagtuo, wala makabaton sa katumanan sa saad, sanglit ang Diyos may gipanan-aw nga mas maayo alang kanato [inanak-sa-espiritu, dinihogan nga mga Kristohanon sama ni Pablo], aron nga sila dili mahingpit nga bulag kanato." (Heb 11:39, 40) Busa, ang paghingpit kanila mahitabo human mahingpit silang may bahin sa "unang pagkabanhaw."

Dayon anaa ang "dakong panon" nga gihubit sa Pinadayag kapitulo 7, nga dili mga membro sa 144,000 nga mga 'tinimbrehan,' ug kinsa tungod niana wala magbaton sa "timaan" sa espiritu ingong inanak-sa-espiritu. (Efe 1:13, 14; 2Co 5:5) Sila gihubit nga nakalabang "sa dakong kasakitan" ingong mga naluwas gikan niini; kini nagpakita nga ang pagtigom niini nga grupo gihimo sa kataposang mga adlaw una pa niana nga kasakitan. Kini sila nahimong matarong pinaagi sa pagtuo, nga nagsul-ob ug maputing tag-as nga mga besti nga gilabhan sa dugo sa Kordero. (Pin 7:1, 9-17) Ingong usa ka matang, sila dili kinahanglang banhawon, apan ang mga matinumanon niana nga grupo nga nangamatay una pa ang dakong kasakitan pagabanhawon sa takdang panahon sa Diyos.

Dugang pa, adunay daghang "dili-matarong" nga mga tawo nga gilubong sa Sheol (Hades), ang komon nga lubnganan sa katawhan, o sa "dagat," ang tubigong mga lubnganan. Ang paghukom niini nila uban sa "mga matarong" nga banhawon dinhi sa yuta gihubit sa Pinadayag 20:12, 13: "Ug nakita ko ang mga patay, ang dagko ug ang gagmay, nga nagbarog sa atubangan sa trono, ug gibuksan ang mga linukot nga basahon. Apan gibuksan ang laing linukot nga basahon; mao kini ang linukot nga basahon sa kinabuhi. Ug ang mga patay gihukman pinasukad sa mga butang nga nahisulat sa mga linukot nga basahon sumala sa ilang mga buhat. Ug ang dagat mitugyan sa mga patay nga diha niini, ug ang kamatayon ug ang Hades mitugyan sa mga patay nga diha kanila, ug gihukman ang matag usa sumala sa ilang mga buhat."

Panahon sa yutan-ong pagkabanhaw. Matikdan nato nga kini nga paghukom gibutang sa Bibliya diha sa asoy sa mga panghitabo nga mahitabo panahon sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo uban sa iyang kaubang mga hari ug mga saserdote. Si apostol Pablo miingon nga kini sila "magahukom sa kalibotan." (1Co 6:2) "Ang dagko ug ang gagmay," ang mga tawo gikan sa lainlaing mga kahimtang sa kinabuhi, maatua didto aron hukman nga walay pagpihigpihig. Sila 'pagahukman pinasukad sa mga butang nga nahisulat sa mga linukot nga basahon' nga pagabuksan nianang panahona. Kini dili mahimong magtumong sa talaan sa ilang nangaging mga kinabuhi ni sa usa ka hugpong sa mga lagda nga magahukom kanila pinasukad sa ilang nangaging mga kinabuhi. Sanglit "ang suhol nga ginabayad sa sala mao ang kamatayon," kini sila pinaagi sa ilang kamatayon nakadawat na sa suhol sa ilang sala sa miagi. (Rom 6:7, 23) Karon sila gibanhaw aron ilang ikapasundayag ang ilang tinamdan ngadto sa Diyos ug kon buot ba nilang dawaton ang halad lukat ni Jesu-Kristo nga gihatag alang sa tanan. (Mat 20:28; Ju 3:16) Bisan tuod dili na singlon kanila ang ilang nangaging mga sala, gikinahanglan nila ang lukat aron sila ituboy ngadto sa kahingpitan. Kinahanglang bag-ohon nila ang ilang mga hunahuna gikan sa ilang kanhing paagi sa kinabuhi ug kaisipan kaharmonya sa kabubut-on ug mga regulasyon sa Diyos alang sa yuta ug sa mga pumoluyo niini. Busa, ang "mga linukot nga basahon" dayag nga naglatid sa kabubut-on ug balaod sa Diyos alang kanila panahon sa maong Adlaw sa Paghukom, ug ang ilang pagtuo ug ang ilang pagkamasinugtanon niining mga butanga mao ang pasukaranan alang sa paghukom ug aron sa kataposan ikasulat ang ilang mga ngalan nga dili mapala diha sa "linukot nga basahon sa kinabuhi."

Pagkabanhaw sa Kinabuhi ug sa Paghukom. Si Jesus mihatag ug makapahupayng pasalig sa katawhan: "Ang takna nagsingabot, ug mao na karon, nga ang mga patay makadungog sa tingog sa Anak sa Diyos ug kadtong mga nagpatalinghog mabuhi. . . . Ayaw kahibulong niini, tungod kay ang takna nagsingabot nga ang tanan nga anaa sa handomanang mga lubnganan makadungog sa iyang tingog ug manggula, ang mga nagbuhat ug maayong mga butang ngadto sa pagkabanhaw sa kinabuhi, ang mga nagbuhat ug mangil-ad nga mga butang ngadto sa pagkabanhaw sa paghukom."—Ju 5:25-29.

Usa ka paghukom sa pagkondenar. Sa mga pulong ni Jesus dinhi, ang pulong nga "paghukom" mao ang hubad sa Gregong pulong nga *kri'sis.* Matod ni Parkhurst, ang mga kahulogan niini nga pulong diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan mao ang mosunod: "I. *Paghukom*. . . . II. *Paghukom, hustisya.* Mat. xxiii. 23. Itandi ang xii. 20. . . . III. *Paghukom sa pagkondenar, pagkondenar, pagtunglo.* Marcos iii. 29. Juan v. 24, 29. . . . IV. *Ang hinungdan* o *pasukaranan sa pagkondenar* o *silot.* Juan iii. 19. V. *Usa ka partikular nga korte sa hustisya* tali-

wala sa mga Hudiyo, . . . Mat. v. 21, 22."—*A Greek and English Lexicon to the New Testament,* London, 1845, p. 342.

Kon si Jesus, sa paghisgot bahin sa paghukom, nagpasabot sa usa ka pagsulay nga ang sangpotanan niini lagmit mao ang kinabuhi, nan walay kalainan tali niini ug sa "pagkabanhaw sa kinabuhi." Busa, ang konteksto nagpakita nga ang gipasabot ni Jesus sa "paghukom" maoy usa ka paghukom sa pagkondenar.

Ang "mga patay" nga nakadungog sa dihang namulong si Jesus dinhi sa yuta. Sa pagkonsiderar sa mga pulong ni Jesus, atong mamatikdan nga sa dihang namulong si Jesus, ang pipila sa "mga patay" nakadungog sa iyang tingog. Si Pedro migamit ug samang mga pulong sa dihang siya miingon: "Ngani, tungod niini nga katuyoan nga ang maayong balita gipahayag usab *ngadto sa mga patay,* aron sila mahukman sumala sa unod sa panglantaw sa mga tawo apan mabuhi sumala sa espiritu sa panglantaw sa Diyos." (1Pe 4:6) Kini tungod kay kadtong nakadungog kang Kristo maoy 'mga patay diha sa kalapasan ug sa mga sala' sa wala pa makadungog apan magsugod sa 'pagkabuhi' sa espirituwal nga paagi tungod sa pagtuo diha sa maayong balita.—Efe 2:1; itandi ang Mat 8:22; 1Ti 5:6.

Ang Juan 5:29 nagtumong sa kataposan sa yugto sa paghukom. Apan ang usa ka hinungdanon kaayong butang nga angayng matikdan, nga motabang sa pagtino sa yugto sa panahon sa mga pulong ni Jesus mahitungod sa 'pagkabanhaw sa kinabuhi ug sa pagkabanhaw sa paghukom,' mao ang iyang giingon una pa niana diha sa samang konteksto, sa dihang naghisgot bahin niadtong nagkinabuhi nianang tungora kinsa patay sa espirituwal (sumala sa gipatin-aw sa sub-ulohang 'Paglabang Gikan sa Kamatayon Ngadto sa Kinabuhi'): "Ang takna nagsingabot, ug mao na karon, nga ang mga patay makadungog sa tingog sa Anak sa Diyos ug kadtong mga *nagpatalinghog* [sa literal, pulong por pulong, "ang (mga) nakadungog"] mabuhi." (Ju 5:25, *Int*) Kini nagpakita nga siya wala maghisgot lamang bahin sa usa ka tawo nga aktuwal nga nagapaminaw sa iyang tingog apan, hinunoa, sa mga tawo nga "nakadungog," sa ato pa, kadtong kinsa, human makadungog, midawat sa ilang nadunggan ingong tinuod. Ang mga termino nga "nakadungog" ug "namati" subsob kaayo nga gigamit sa Bibliya nga may kahulogan nga "nagpatalinghog" o "nagatuman." (Tan-awa ang PAGKAMASINUGTANON.) Kadtong magmasinugtanon mabuhi. (Itandi ang paggamit sa samang Gregong termino [*a·kou'o*], 'makadungog,' o 'makapatalinghog,' diha sa Ju 6:60; 8:43, 47; 10: 3, 27.) Sila pagahukman, dili sa kon unsay ilang gihimo *sa wala pa* makadungog sa iyang tingog, kondili sa kon unsay ilang ginahimo *human* sa ilang pagkadungog niini.

Busa si Jesus dayag nga nagbaton ug samang panglantaw sa panahon sa dihang naghisgot bahin sa "mga nagbuhat ug maayong mga butang" ug sa "mga nagbuhat ug mangil-ad nga mga butang," nga mao, usa ka kahimtang sa kataposan sa yugto sa paghukom, ingong paghinumdom sa nangagi sa mga buhat niini nga mga tawong binanhaw *human* nga sila nakabaton ug kahigayonan sa pagsunod o sa dili-pagsunod sa "mga butang nga nahisulat sa mga linukot nga basahon." Sa kataposan lamang sa yugto sa paghukom nga makita kon kinsa ang nagbuhat ug maayo o daotan. Ang sangpotanan sa "mga nagbuhat ug maayong mga butang" (sumala sa "mga butang nga nahisulat sa mga linukot nga basahon") mao ang ganti nga kinabuhi; sa "mga nagbuhat ug mangil-ad nga mga butang," usa ka paghukom sa pagkondenar. Ang pagkabanhaw mahimong mosangpot ngadto sa kinabuhi o ngadto sa pagkondenar.

Ang paagi sa paghisgot sa mga butang sumala sa paglantaw sa kon unsay sangpotanan niini, o sa paghisgot niini ingong nahitabo na, nga mag-isip niini ingong paghinumdom sa nangagi, maoy komon diha sa Bibliya. Kay ang Diyos mao "ang Usa nga nagsulti sa kataposan sukad sa sinugdan, ug sa mga butang nga wala mahimo sukad sa kanhing panahon." (Isa 46:10) Gigamit ni Judas ang samang panglantaw sa dihang naghisgot bahin sa dunot nga mga tawo nga miyuhot sa kongregasyon, nga namulong bahin kanila: "Pagkaalaot nila, tungod kay misubay sila sa dalan ni Cain, ug nagdali ngadto sa masalaypong dalan ni Balaam alang sa ganti, ug *nangalaglag* [sa literal, gilaglag nila ang ilang kaugalingon] diha sa masuklanong pulong ni Kore!" (Jud 11) Ang pipila ka tagna migamit ug samang pagpamulong.—Itandi ang Isa 40: 1, 2; 46:1; Jer 48:1-4.

Busa ang panglantaw nga gihisgotan diha sa Juan 5:29 dili sama nianang sa Buhat 24:15 diin si Pablo naghisgot sa pagkabanhaw "sa mga matarong ug sa mga dili-matarong." Si Pablo yanong nagtumong niadtong nakabaton na ug matarong o dili-matarong nga baroganan sa atubangan sa Diyos *panahon niining kinabuhia,* ug kinsa pagabanhawon. Sila kadtong "anaa sa handomanang mga lubnganan." (Ju 5:28; tan-awa ang HANDOMANANG LUBNGANAN.) Sa Juan 5:29, pagaisipon ni Jesus ang maong mga tawo *human* sa ilang paggula gikan sa handomanang mga lubnganan ug *human* nga sila, pinaagi sa ilang paggawi panahon sa paghari ni Jesu-Kristo ug sa iyang kaubang mga hari ug mga saserdote, makapamatuod sa ilang

kaugalingon nga masinugtanon, nga makabaton ug walay kataposang "kinabuhi" ingong ilang ganti, o kaha dili-masinugtanon, ug busa takos sa "paghukom [pagkondenar]" gikan sa Diyos.

Ang Kalag Gibawi Gikan sa Sheol. Si Haring David sa Israel misulat: "Gilantaw ko kanunay ang Ginoo sa akong atubangan; kay siya anaa sa akong tuong kamot, aron dili ako matarog . . . dugang pa ang akong unod usab magapuyo nga may paglaom: tungod kay dili mo biyaan ang akong kalag sa impiyerno [Sheol], ni paantoson mo ang imong Balaang Usa nga makaagom ug pagkadunot." (Sal 15:8-10, *LXX,* Bagster [16:8-11, *NW*]) Sa adlaw sa Pentekostes, 33 K.P., gipadapat ni apostol Pedro kini nga salmo ngadto kang Jesu-Kristo, sa dihang gipahayag ngadto sa mga Hudiyo ang kamatuoran bahin sa pagkabanhaw ni Kristo. (Buh 2:25-31) Busa ang Kasulatan, ang Hebreohanon ug ang Grego, nagpakita nga ang "kalag" ni Jesu-Kristo mao ang gibanhaw. Si Jesu-Kristo "gipatay diha sa unod, apan gibuhi diha sa espiritu." (1Pe 3:18) "Ang unod ug dugo dili makapanunod sa gingharian sa Diyos," miingon si apostol Pablo. (1Co 15:50) Kini usab dili maglakip sa unod ug mga bukog. Ang unod ug mga bukog walay kinabuhi gawas kon kini adunay dugo, kay anaa sa dugo ang "kalag" o mao ang kinahanglanon alang sa kinabuhi sa linalang nga may unod.—Gen 9:4.

Sa tibuok Kasulatan dayag nga dili makaplagan ang "walay lawas nga kalag" nga bulag ug lahi gikan sa lawas. Ang kalag mamatay inigkamatay sa lawas. Bisan gani bahin kang Jesu-Kristo nahisulat nga 'siya nagbubo sa iyang kalag ngadto gayod sa kamatayon.' Ang iyang kalag didto sa Sheol. Siya wala maglungtad ingong usa ka kalag o tawo nianang panahona. (Isa 53:12; Buh 2:27; itandi ang Eze 18:4; tan-awa ang KALAG.) Busa, sa pagkabanhaw walay panaghiusa pag-usab sa kalag ug lawas. Hinunoa, espirituwal man o yutan-on, ang indibiduwal kinahanglang adunay lawas o organismo, kay ang tanang persona, langitnon man o yutanon, adunay mga lawas. Aron mahimo na usab nga usa ka persona, ang usa nga namatay kinahanglang makabaton ug usa ka lawas, pisikal man o kaha espirituhanong lawas. Ang Bibliya nag-ingon: "Kon adunay lawas nga pisikal, adunay espirituhanon usab."—1Co 15:44.

Apan ang daan ba nga lawas hiusahon pag-usab inigkabanhaw? o kini ba usa ka tukmang hulad sa kanhing lawas, nga himoon sumala gayod sa kahimtang niini sa dihang ang tawo namatay? Ang tubag sa Kasulatan maoy negatibo sa dihang kini naghisgot sa pagkabanhaw sa dinihogang mga igsoon ni Kristo ngadto sa kinabuhi sa mga langit: "Bisan pa niana, adunay moingon: 'Sa unsang paagi ang mga patay pagabangonon? Oo, sa unsang matanga sa lawas nga sila mamao unya?' Ikaw tawong dili-makataronganon! Ang imong ipugas dili mabuhi gawas kon kini mamatay una; ug bahin sa imong ipugas, ipugas nimo, dili ang lawas nga motubo, kondili ang usa lamang ka lugas, kaha sa trigo o sa bisan unsang uban pa; apan ang Diyos magahatag niini ug lawas sumala sa iyang gikahimut-an, ug ang matag usa sa mga binhi pagahatagan ug kaugalingong lawas niini."—1Co 15:35-38.

Ang mga langitnon makadawat ug espirituhanong lawas, kay buot sa Diyos nga sila makabaton ug mga lawas nga nahiangay alang sa ilang langitnong dapit. Apan alang kanila nga buot ni Jehova nga banhawon dinhi sa yuta, unsa nga lawas ang iyang ihatag kanila? Dili mahimong ang sama ra nga lawas, nga adunay sama ra gayod nga mga atomo. Kon ang usa ka tawo mamatay ug ilubong, tungod sa pagkadunot ang iyang lawas mahimo nang mga kemikal nga mahimong tuphon sa mga tanom. Ang mga tawo tingali mokaon niana nga mga tanom. Ang mga elemento, ang mga atomo sa maong orihinal nga tawo, sa pagkakaron anaa na sa daghang tawo. Dayag nga sa pagkabanhaw ang maong sama ra nga mga atomo dili mahimong anaa sa orihinal nga tawo ug anaa usab sa tanang uban pa nga mga tawo sa samang higayon.

Ni ang nabanhawng lawas maoy usa nga hinimo nga eksaktong hulad sa lawas sa dihang kini namatay. Kon ang usa ka tawo naputlan ug mga bahin sa iyang lawas sa wala pa mamatay, siya ba mabanhaw nga ingon? Dili kana makataronganon, kay siya mahimong dili makadungog ug dili makabuhat "sa mga butang nga nahisulat sa mga linukot nga basahon." (Pin 20:12) Ibutang ta nga ang usa ka tawo namatay tungod kay nahutdan ug dugo ang iyang lawas. Siya ba mabanhaw nga walay dugo? Dili, kay siya dili mabuhi diha sa yutanong lawas nga walay dugo. (Lev 17:11, 14) Hinunoa, siya pagahatagan ug usa ka lawas sumala sa ikahimuot sa Diyos. Sanglit maoy kabubut-on ug tinguha sa Diyos nga ang binanhawng mga tawo kinahanglang motuman sa "mga butang nga nahisulat sa mga linukot nga basahon," kinahanglang kini maoy usa ka maayo nga lawas, nga nagbaton sa tanang katakos niini. (Bisan tuod ang lawas ni Lazaro misugod na sa pagkadunot, gibanhaw ni Jesus si Lazaro diha sa usa ka kompleto, maayo nga lawas. [Ju 11:39]) Niining paagiha ang indibiduwal sa tukma ug sa makataronganon nga paagi manubag sa iyang mga binuhatan panahon sa paghukom. Bisan pa niana ang indibiduwal dili pa hingpit inigkabanhaw, kay siya kinahanglang magpasundayag ug pagtuo sa lukat ni Kristo ug kinahanglang makabaton sa saserdotehanong mga pag-alagad ni Kristo ug sa iyang "harianong pagkasaserdote." —1Pe 2:9; Pin 5:10; 20:6.

'Paglabang Gikan sa Kamatayon Ngadto sa Kinabuhi.' Si Jesus naghisgot bahin niadtong "adunay kinabuhing walay kataposan" tungod kay sila nagpatalinghog sa iyang mga pulong uban ang pagtuo ug pagkamasinugtanon ug dayon mituo sa Amahan nga nagsugo kaniya. Siya naghisgot bahin sa matag usa kanila: "Siya dili mahiagom sa paghukom apan nakalabang na gikan sa kamatayon ngadto sa kinabuhi. Sa pagkatinuod gayod ako magaingon kaninyo, Ang takna nagsingabot, ug *mao na karon,* nga ang mga patay makadungog sa tingog sa Anak sa Diyos ug kadtong mga nagpatalinghog mabuhi."—Ju 5:24, 25.

Kadtong 'nakalabang gikan sa kamatayon ngadto sa kinabuhi *karon'* dili mao kadtong literal nga namatay ug gilubong diha sa aktuwal nga mga lubnganan. Sa maong panahon nga si Jesus namulong, ang tanang katawhan nailalom sa pagkondenar sa kamatayon atubangan sa Diyos nga Maghuhukom sa tanan. Busa ang gitumong ni Jesus dayag nga maoy mga tawo sa yuta nga namatay na diha sa espirituwal nga diwa. Si Jesus lagmit gayod nga nagpunting sa maong espirituwal nga mga patay sa dihang siya miingon ngadto sa Hudiyong anak nga buot mouli una aron ilubong ang iyang amahan: "Magpadayon sa pagsunod kanako, ug pasagdi ang mga patay nga magalubong sa ilang mga patay."—Mat 8:21, 22.

Kadtong nahimong mga Kristohanon nga may tinuod nga pagtuo maoy kanhi lakip sa katawhan sa kalibotan nga patay sa espirituwal. Gipahinumdoman ni apostol Pablo ang kongregasyon niini nga kamatuoran, nga nag-ingon: "Kamo mao ang gibuhi sa Diyos bisan pag kamo mga patay diha sa inyong kalapasan ug mga sala, nga diha niana kamo kaniadto milakaw uyon sa sistema sa mga butang niining kalibotana . . . Apan ang Diyos, kinsa dato sa kaluoy, tungod sa iyang dakong gugma nga iyang gihigugma kanato, naghimo kanatong buhi kauban ni Kristo, bisan gani sa dihang kita mga patay pa sa kalapasan—pinaagi sa dili-takos nga kalulot kamo giluwas—ug siya nagbangon kanato nga tingob ug nagpalingkod kanato nga tingob sa langitnong mga dapit nga nahiusa kang Kristo Jesus."—Efe 2:1, 2, 4-6.

Busa, tungod kay sila wala na maglakaw diha sa kalapasan ug mga sala batok sa Diyos, ug tungod sa ilang pagtuo diha kang Kristo, gihanaw ni Jehova gikan kanila ang iyang pagkondenar. Siya nagbanhaw kanila gikan sa espirituwal nga kamatayon ug naghatag kanila sa paglaom nga kinabuhing walay kataposan. (1Pe 4:3-6) Gihubit ni apostol Juan kini nga pagbalhin gikan sa pagkamatay sa kalapasan ug mga sala ngadto sa espirituwal nga kinabuhi niining mga pulonga: "Ayaw kamo kahibulong, mga igsoon, nga ang kalibotan nagadumot kaninyo. Kita nasayod nga kita nakalabang na gikan sa kamatayon ngadto sa kinabuhi, tungod kay atong gihigugma ang mga igsoon."—1Ju 3:13, 14.

Usa ka Dili-Takos nga Kalulot sa Diyos. Ang tagana sa pagkabanhaw alang sa katawhan maoy usa gayod ka dili-takos nga kalulot ni Jehova nga Diyos, kay siya dili obligado sa pagtagana ug pagkabanhaw. Ang gugma alang sa kalibotan sa katawhan ang nagtukmod kaniya sa paghatag sa iyang bugtong nga Anak aron ang minilyon, oo, gani ang linibo ka milyon nga nangamatay nga walay tinuod nga kahibalo bahin sa Diyos makabaton unta ug kahigayonan sa pagkaila ug paghigugma kaniya, ug aron nga kadtong mahigugma ug mag-alagad kaniya makabaton niini nga paglaom ug pagdasig nga molahutay sa pagkamatinumanon, bisan hangtod sa kamatayon. (Ju 3:16) Gihupay ni apostol Pablo ang mga isigka-Kristohanon pinaagi sa paglaom sa pagkabanhaw, nga nagsulat ngadto sa kongregasyon sa Tesalonica bahin kanilang sakop sa kongregasyon nga nangamatay ug adunay paglaom sa langitnong pagkabanhaw: "Dugang pa, mga igsoon, dili namo buot nga kamo mawalay-alamag mahitungod kanilang nangatulog sa kamatayon; aron dili kamo masubo ingon sa uban usab nga mga walay paglaom. Kay kon kita nagtuo nga si Jesus namatay ug mibangon pag-usab, sa ingon, usab, silang nangatulog sa kamatayon pinaagi ni Jesus pagadad-on ra unya sa Diyos uban kaniya."—1Te 4:13, 14.

Sa susama, alang niadtong nagmatinumanon ngadto sa Diyos ug namatay uban ang paglaom sa kinabuhi sa ibabaw sa yuta ubos sa Mesiyanikong Gingharian sa Diyos, ug alang sa uban usab nga wala makaila sa Diyos, ang mga Kristohanon dili angayng masubo sama sa gihimo sa uban nga walay paglaom. Sa dihang ang Sheol (Hades) pagabuksan, sila nga anaa niini manggula. Ang Bibliya naghisgot sa daghan nga nahiadto didto, lakip ang mga tawo sa karaang Ehipto, Asirya, Elam, Mesek, Tubal, Edom, ug Sidon. (Eze 32:18-31) Gipakita ni Jesus nga labing menos ang pipila nga kanhing dili-mahinulsolon nga katawhan gikan sa Betsaida, Corasin, ug Capernaum maoy lakip niadtong maanaa sa Adlaw sa Paghukom. Bisan tuod nga tungod sa ilang kanhing tinamdan lisod kaayo alang kanila nga maghinulsol, sila hatagan ug kahigayonan nga maghinulsol.—Mat 11:20-24; Luc 10:13-15.

Ang lukat gipadapat alang sa tanan nga gihatagan niini. Ang kadako ug kalapad sa gugma ug dili-takos nga kalulot sa Diyos sa paghatag sa iyang Anak aron 'ang bisan kinsa nga motuo kaniya makabaton ug kinabuhi' dili maglimite sa pagpadapat sa lukat ngadto lamang kanila nga gipili

sa Diyos alang sa langitnong pagtawag. (Ju 3:16) Ngani, ang halad lukat ni Jesu-Kristo dili bug-os ikapadapat kon kini dili maglakip niadtong mahimong mga sakop sa Gingharian sa langit. Kini dili makatuman sa bug-os nga katuyoan nga alang niini kini gitagana sa Diyos, tungod kay ang katuyoan sa Diyos mao nga ang Gingharian adunay yutan-ong mga sakop. Si Jesu-Kristo maoy Hataas nga Saserdote dili lamang ibabaw niadtong luyoluyong mga saserdote uban kaniya kondili alang usab sa kalibotan sa katawhan nga magkinabuhi sa dihang ang iyang mga kauban magmando usab ingong mga hari ug mga saserdote uban kaniya. (Pin 20:4, 6) Siya "nasulayan sa tanang paagi sama kanato [iyang espirituwal nga mga igsoon], apan walay sala." Busa siya makasabot sa mga kahuyangon sa mga tawong tim-os nga naningkamot sa pag-alagad sa Diyos; ug ang iyang luyoluyong mga hari ug mga saserdote nasulayan sa samang paagi. (Heb 4:15, 16; 1Pe 4:12, 13) Alang kang kinsa ba sila mahimong mga saserdote kon dili man ugaling alang sa katawhan, lakip niadtong mga binanhaw, sulod sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ug sa yugto sa paghukom?

Ang mga alagad sa Diyos mahinamong nagpaabot sa adlaw sa dihang makompleto na ang pagkabanhaw. Sa pagtuman sa iyang mga katuyoan, ang Diyos nagtakda ug tukmang panahon alang niini, nga niana ang iyang kaalam ug taas-nga-pailob bug-os nga mabindikar. (Ecc 3:1-8) Siya ug ang iyang Anak, nga makahimo ug andam sa pagbanhaw, maghuman niana sa maong takdang panahon.

Malipayong gipaabot ni Jehova ang pagkabanhaw. Gipaabot ni Jehova ug sa iyang Anak ang bug-os nga pagkatuman sa maong buluhaton uban ang dakong kalipay. Gipakita ni Jesus kini nga pagkaandam ug pagkamatinguhaon sa dihang nangamuyo kaniya ang usa ka sanlahon: "'Kon buot mo lamang, ikaw makahinlo kanako.' Tungod niana [si Jesus] giabot ug kaluoy, ug iyang gituyod ang iyang kamot ug gihikap siya, ug miingon kaniya: *'Buot ko.* Mamahinlo ka.' Ug dihadiha nahanaw ang sanla gikan kaniya, ug siya nahinlo." Kining makapatandog nga hitabo nga nagpakita sa mahigugmaong-kalulot ni Kristo alang sa katawhan gitala sa tulo sa mga magsusulat sa Ebanghelyo. (Mar 1:40-42; Mat 8:2, 3; Luc 5:12, 13) Ug bahin sa gugma ug pagkaandam ni Jehova sa pagtabang sa katawhan, sa makausa pa mahinumdoman nato ang mga pulong sa matinumanong si Job: "Kon ang usa ka tawo nga lig-on ug lawas mamatay, mabuhi ba siya pag-usab? . . . Ikaw motawag, ug ako motubag kanimo. Kay ikaw *mangandoy* sa buhat sa imong mga kamot."—Job 14:14, 15.

Ang Uban nga Dili Pagabanhawon. Bisan tuod nga ang halad lukat ni Kristo gihatag alang sa katawhan sa katibuk-an, hinunoa gipakita ni Jesus nga ang aktuwal nga kapadapatan niini maoy limitado sa dihang siya miingon: "Maingon nga ang Anak sa tawo mianhi, dili aron pagaalagaran, kondili aron sa pag-alagad ug sa paghatag sa iyang kalag nga usa ka lukat baylo sa *daghan."* (Mat 20:28) Si Jehova nga Diyos adunay katungod sa dili pagdawat sa lukat alang kang bisan kinsa nga iyang giisip nga dili takos. Ang lukat ni Kristo makatabon sa mga sala nga nabatonan sa usa ka tawo tungod sa iyang pagkahimong anak sa makasasalang si Adan, apan ang usa ka tawo mahimong magdugang niini pinaagi sa iyang kaugalingong tinuyo nga pagpakasala, ug sa ingon siya mamatay tungod sa maong sala nga dili na arang matabonan pa sa lukat.

Sala batok sa balaang espiritu. Si Jesu-Kristo miingon nga ang usa nga nakasala batok sa balaang espiritu dili mapasaylo niining presenteng sistema sa mga butang ni nianang sa umaabot. (Mat 12:31, 32) Ang usa ka tawo nga gihukman sa Diyos ingong nakasala batok sa balaang espiritu niining presenteng sistema sa mga butang sa ingon dili na makapahimulos sa pagkabanhaw, sanglit ang iyang mga sala dili na mapasaylo, nga tungod niana ang pagkabanhaw mahimong wala nay pulos alang kaniya. Gipahayag ni Jesus ang paghukom batok kang Judas Iskariote pinaagi sa pagtawag kaniya nga "anak sa kalaglagan." Ang lukat dili mapadapat kaniya, ug sanglit ang iyang kalaglagan maoy usa na ka tinong hudisyal nga paghukom, dili na siya pagabanhawon.—Ju 17:12.

Ngadto sa iyang mga magsusupak, ang Hudiyong relihiyosong mga pangulo, si Jesus miingon: "Unsaon ninyo pagkalagiw gikan sa paghukom sa Gehenna [usa ka simbolo sa walay kataposang kalaglagan]?" (Mat 23:33; tan-awa ang GEHENNA.) Ang iyang mga pulong nagpakita nga kining mga tawhana, kon sila wala moliso ngadto sa Diyos una pa sa ilang kamatayon, nakadawat na sa ilang kataposang grabeng paghukom. Kon mao, ang usa ka pagkabanhaw walay kapuslanan alang kanila. Mopatim-awng mao usab kini ang kahimtang sa "tawo sa kalapasan."—2Te 2:3, 8; tan-awa ang TAWO SA KALAPASAN.

Si Pablo naghisgot bahin niadtong nahibalo sa kamatuoran, nahimong mga mag-aambit sa balaang espiritu, ug unya nahulog, nga nahitumpawak sa usa ka kahimtang nga imposible "ang pagpabalik pa kanila sa paghinulsol, tungod kay gilansang nila pag-usab ang Anak sa Diyos alang sa ilang kaugalingon ug nagpakaulaw kaniya sa dayag." Ang lukat dili na makatabang pa kanila; busa sila dili na pagabanhawon. Mipadayon ang apostol sa pagtan-

di sa maong mga tawo ngadto sa usa ka yuta nga nagpatungha lamang ug mga sampinit ug mga kudyapa ug busa isalikway ug sa kataposan pagasunogon. Kini nag-ilustrar sa ilang dangatan: bug-os nga pagkapuo.—Heb 6:4-8.

Sa makausa pa, si Pablo naghisgot bahin kanila nga “tinuyo nga magpakasala human makadawat sa tukmang kahibalo sa kamatuoran, [nga] wala nay halad nga nahibilin alang sa sala, apan may usa ka makahahadlok nga pagpaabot sa paghukom ug nagdilaab nga pangabugho nga magaut-ot niadtong mga nagasupak.” Dayon siya nag-ilustrar: “Ang tawo nga wala manumbaling sa balaod ni Moises mamatay sa walay kokaluoy, pinasikad sa pagpamatuod sa duha o tulo. Sa inyong hunahuna, dili ba labi pang bug-at nga silot ang isipon nga angay alang sa tawo nga nagyatak sa Anak sa Diyos ug nag-isip nga ordinaryog bili ang dugo sa pakigsaad nga pinaagi niini gibalaan siya, ug nagpasipala sa espiritu sa dili-takos nga kalulot uban ang pagtamay? . . . Makahahadlok nga mahulog ngadto sa mga kamot sa buhing Diyos.” Ang paghukom *mas bug-at pa* sanglit ang maong mga tawo dili kay yanong patyon ug ilubong diha sa Sheol, nga samag mga maglalapas sa Balaod ni Moises. Kini sila mahiadto sa *Gehenna,* nga gikan niana wala nay pagkabanhaw.—Heb 10:26-31.

Si Pedro nagsulat ngadto sa iyang mga igsoon, nga nagpasiugda nga sila, ingong “balay sa Diyos,” nailalom sa paghukom, ug dayon siya nagkutlo gikan sa Proverbio 11:31 (*LXX*) nga nagpasidaan kanila sa kapeligrohan sa pagkadili-masinugtanon. Dinhi iyang gipasabot nga ang ilang presenteng paghukom mahimong mosangko sa usa ka paghukom sa walay kataposang kalaglagan alang kanila, ingon gayod sa gisulat ni Pablo.—1Pe 4:17, 18.

Si apostol Pablo naghisgot usab bahin sa pipila nga “makaagom sa hudisyal nga silot sa walay kataposang kalaglagan gikan sa atubangan sa Ginoo ug gikan sa himaya sa iyang kusog, sa panahon nga siya moabot aron pagahimayaon labot sa iyang mga balaan.” (2Te 1:9, 10) Sa ingon kini sila dili makalabang-buhi ngadto sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo, ug sanglit ang ilang kalaglagan maoy ‘walay kataposan,’ sila dili pagabanhawon.

Pagkabanhaw Sulod sa 1,000 ka Tuig. Ang eksaktong gidaghanon sa mga tawo nga sukad nabuhi wala mahibaloi sa mga tawo. Apan, ingong pananglitan, kon si Jehova magbanhaw ug 20 ka bilyon (20,000,000,000) ka tawo, walay problema bahin sa dapit nga kapuy-an ug pagkaon alang kanila. Ang gidak-on sa yuta sa pagkakaron maoy mga 148,000,000 km kwd (57,000,000 mi kwd), o mga 14,800,000,000 ekt (36,500,000,000 akre). Tugotan tang ang katunga niini gamiton alang sa ubang mga katuyoan, aduna pay kapin sa un-tersiya sa usa ka ektarya (halos 1 akre) alang sa usa ka tawo. Kon bahin sa kapasidad sa yuta sa pagpatunghag pagkaon, ang un-tersiya sa usa ka ektarya makatagana ug labaw pa sa igong pagkaon alang sa matag tawo, ilabina nga, sama sa gipakita sa Diyos sa kahimtang sa nasod sa Israel, adunay kadagaya sa pagkaon tungod sa panalangin sa Diyos.—1Ha 4:20; Eze 34:27.

Kon bahin sa katakos sa yuta sa pagpatunghag pagkaon, ang United Nations Food and Agriculture Organization nagpahayag nga, pinaagi sa kasarangan lamang nga mga pagpauswag sa mga pamaagi sa agrikultura, bisan diha sa nagakaugmad nga mga dapit ang yuta sayon rang makatagana bisan ngadto sa siyam ka pilo sa populasyon nga gibanabana sa mga siyentipiko alang sa tuig 2000. —*Land, Food and People,* Roma, 1984, pp. 16, 17.

Apan, sa unsang paagi ang linibo ka milyon sarang nga maatiman, sanglit ang kadaghanan kanila sa nangagi wala man makaila sa Diyos ug kinahanglang mokat-on sa pagsunod sa iyang mga balaod alang kanila? Una, ang Bibliya nagpahayag nga ang gingharian sa kalibotan nahimong “gingharian sa atong Ginoo ug sa iyang Kristo, ug siya [nagamando] ingong hari hangtod sa kahangtoran.” (Pin 11:15) Ug ang prinsipyo sa Bibliya mao nga “sa dihang adunay mga paghukom gikan kanimo [Jehova] alang sa yuta, ang pagkamatarong mao gayod ang makat-onan sa mga molupyo sa mabungahong yuta.” (Isa 26:9) Sa iyang tinudlong panahon, sa dihang gikinahanglang ipahibalo ngadto sa iyang mga alagad, ang Diyos magbutyag kon unsaon niya pag-atiman kini nga buluhaton. —Am 3:7.

Sa unsang paagi posible sulod sa 1,000 ka tuig ang pagbanhaw ug pag-edukar sa binilyon karon nga anaa sa lubnganan?

Aw, ang usa ka ilustrasyon magpakita kon unsay yano, praktikal nga butang nga gihunahuna ni Jehova alang sa katawhan. Dili sa pagtagna, kondili ingong ilustrasyon lamang, ibutang ta nga ang naglangkob sa “dakong panon” sa mga tawong matarong nga “nakalabang sa dakong kasakitan” niining sistemaha sa mga butang (Pin 7:9, 14) may gidaghanong mga 6,000,000 (mga 1⁄1000 sa presenteng populasyon sa yuta). Dayon kon, ingnon ta, human sa 100 ka tuig nga gigugol sa ilang pagbansay ug sa ‘paggahom’ sa usa ka bahin sa yuta (Gen 1:28), banhawon sa Diyos ang tulo ka porsiyento niini nga gidaghanon, kini magkahulogan nga ang matag bag-ong binanhaw nga tawo pagaatimanon

sa 33 ka binansay nga mga tawo. Sanglit ang tinuig nga pag-uswag nga tulo ka porsiyento, kon ipuno sa linangkob nga gidaghanon, magdoble sa maong gidaghanon sa halos matag 24 ka tuig, ang katibuk-ang 20 ka bilyon (20,000,000,000) mahimong mabanhaw na sa dili pa molabay ang 400 ka tuig sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo, nga maghatag ug igoigong panahon sa pagbansay ug paghukom sa mga binanhaw nga dili magtugaw sa kalinaw ug kahapsay sa yuta. Busa ang Diyos, pinaagi sa iyang labing dakong gahom ug kaalam, bug-os nga makapadangat sa iyang katuyoan ngadto sa mahimayaong sangkoanan sulod sa gambalay sa mga balaod ug mga kahikayan nga iyang gihimo alang sa katawhan sukad sa sinugdan, lakip na ang gidugang nga dili-takos nga kalulot nga pagkabanhaw.—Rom 11:33-36.

PAGKABINIHAG. Sa kasaysayan sa Bibliya gihisgotan ang daghang lainlain nga mga hitabo sa pagkabihag. (Num 21:29; 2Cr 29:9; Isa 46:2; Eze 30:17, 18; Dan 11:33; Nah 3:10; Pin 13:10; tan-awa ang BINIHAG.) Apan ang "pagkabinihag" sagad nagtumong sa dakong pagdestiyero sa mga Hudiyo gikan sa Yutang Saad sa ikawalo ug ikapitong mga siglo W.K.P. pinaagi sa Asiryanhon ug Babilonyanhon nga mga Gahom sa Kalibotan, ug gitawag usab nga "Pagkadestiyero."—Esd 3:8; 6:21; Mat 1:17; tan-awa ang PAGKADESTIYERO.

Si Jeremias, Ezequiel, ug ang ubang mga manalagna nagpasidaan bahin niining dakong kalamidad pinaagi sa mga pahayag nga sama niini: "Ang bisan kinsa nga alang sa pagkabinihag, ngadto sa pagkabinihag!" "Kon bahin kanimo, Oh Pasur, ug sa tanang molupyo sa imong balay, pagabihagon kamo; ug ikaw mahiadto sa Babilonya." "Aniay pahayag batok sa Jerusalem ug sa tibuok balay sa Israel . . . 'Sila madestiyero, sila mangabihag.' " (Jer 15:2; 20:6; Eze 12:10, 11) Sa ulahi, mahitungod sa pagbalik gikan sa pagkabinihag sa Babilonya, si Nehemias (7:6) nag-asoy: "Mao kini ang mga anak sa sakop nga distrito nga mitungas gikan sa pagkabinihag sa nadestiyerong katawhan nga gidala ni Nabucodonosor nga hari sa Babilonya ngadto sa pagkadestiyero ug nga sa ulahi namalik sa Jerusalem ug sa Juda."—Tan-awa usab ang Esd 2:1; 3:8; 8:35; Neh 1:2, 3; 8:17.

Mopatim-aw nga ang Asirya mao ang unang naghimo sa polisa sa pagluka ug pagkuha sa enterong populasyon sa nabihag nga mga lungsod gikan sa ilang yutang natawhan ug papuy-an pagusab kana nga teritoryo sa mga binihag nga gikan sa laing mga dapit sa imperyo. Kini nga polisa sa pagdestiyero nga gihimo sa Asirya wala ipatuman ngadto sa mga Hudiyo lamang, kay sa dihang ang Damasco, ang kaulohan sa Sirya, napukan ilalom sa malaglagong pag-atake sa kasundalohan niining ikaduhang gahom sa kalibotan, ang katawhan niini gidestiyero ngadto sa Kir, ingon sa gitagna sa manalagnang si Amos. (2Ha 16:8, 9; Am 1:5) Duha ang nahimong epekto niini nga polisa: Kini nakapaluya sa diyutayng nahibilin sa pag-alsa batok sa pamunoan; ug ang naglibot nga mga nasod nga lagmit mahigalaon niadtong mga gipamihag makuling mohatag ug ayuda ug tabang ngadto sa bag-ong langyaw nga mga tawo nga gipuli pagpapuyo gikan sa halayo nga mga dapit.

Sa amihanang napulo-ka-tribo nga gingharian sa Israel ug sa habagatang duha-ka-tribo nga gingharian sa Juda, pareho ang pangunang hinungdan sa ilang pagkabihag: ang pagbiya sa matuod nga pagsimba kang Jehova baylo sa pagsimba sa bakak nga mga diyos. (Deu 28:15, 62-68; 2Ha 17:7-18; 21:10-15) Si Jehova padayong nagpadala sa iyang mga manalagna aron pasidan-an kining duha ka gingharian apan kini nahimong walay kapuslanan. (2Ha 17:13) Walay usa sa mga hari sa napulo-ka-tribo nga gingharian sa Israel ang bug-os nga naghinlo sa bakak nga pagsimba nga gitukod sa unang hari sa nasod nga si Jeroboam. Ang Juda, ang igsoong gingharian niini sa H, wala manumbaling sa direktang mga pasidaan ni Jehova ug sa pagkabihag nga naagoman sa Israel. (Jer 3:6-10) Sa kataposan ang mga molupyo sa duha ka gingharian nadestiyero, nga ang matag usa niini nga nasod nakaagom ug labaw pa sa usa ka dakong pagkadestiyero.

Sinugdanan sa Pagkadestiyero. Sa panahon sa paghari sa Israelinhon nga si Haring Peka didto sa Samaria (mga 778-759 W.K.P.), ang Asiryanhon nga si Haring Pul (Tiglat-pileser III) misulong batok sa Israel, nag-ilog sa dakong bahin sa A, ug nagdestiyero sa mga molupyo niini ngadto sa sidlakang mga bahin sa iyang imperyo. (2Ha 15:29) Gisakop usab niini nga monarko ang teritoryo sa S sa Jordan ug gikan sa maong dapit "iyang gidestiyero kadtong mga Rubenhon ug mga Gadhanon ug kadtong sa katunga sa tribo ni Manases ug gidala sila ngadto sa Hala ug sa Habor ug sa Hara ug sa suba sa Gozan aron magpabilin hangtod niining adlawa."—1Cr 5:26.

Niadtong 742 W.K.P. gilikosan sa Asiryanhong kasundalohan ilalom sa pagpanguna ni Salmaneser V ang Samaria. (2Ha 18:9, 10) Sa dihang ang Samaria napukan niadtong 740 W.K.P., ug sa ingon natapos ang napulo-ka-tribo nga gingharian, ang mga molupyo niini gidestiyero ngadto "sa Hala ug sa Habor sa suba sa Gozan ug sa mga siyudad sa mga Medianhon." Kini nahitabo tungod kay sumala sa giingon sa Kasulatan, "sila wala mamati sa tingog ni Jehova nga ilang Diyos, apan nagpadayon

paglapas sa iyang pakigsaad, bisan sa tanan nga gisugo ni Moises nga alagad ni Jehova. Sila wala mamati ni magtuman."—2Ha 18:11, 12; 17:6; tanawa ang SARGON.

Unya ang mga binihag gikan sa ubang lagyo kaayo nga mga dapit gidala didto ug gipapuyo sa siyudad sa Samaria. "Human niana ang hari sa Asirya nagdala ug mga tawo gikan sa Babilonya ug sa Cuta ug sa Ava ug sa Hamat ug sa Separvaim ug gipapuyo sila sa mga siyudad sa Samaria imbes ang mga anak sa Israel; ug sila nanag-iya sa Samaria ug nagpuyo sa mga siyudad niini." (2Ha 17:24) Kining langyaw nga katawhan nagdala sa ilang paganong relihiyon; "ang tagsatagsa ka nasod naghimo sa iyang kaugalingong diyos." Ug tungod kay sila walay pagtamod o pagtahod kang Jehova, siya "nagpadala ug mga leyon sa ilang taliwala, ug kini sila ang nagapatay sa ilang taliwala." Niana ang hari sa Asirya nagpabalik sa usa sa mga saserdote nga Israelinhon, "ug siya nahimong magtutudlo nila kon sa unsang paagi angay silang mahadlok kang Jehova." Busa, sumala sa dugang nga giasoy, "Kang Jehova sila nahimong mga mahadlokon, apan sila maoy mga magsisimba sa ilang kaugalingong mga diyos, sumala sa relihiyon sa mga nasod nga gikan sa ilang taliwala sila nagdestiyero kanila."—2Ha 17:25-33.

Sulod sa maong siglo ug sa daghan pang kasiglohan human sa pagkapukan sa amihanang gingharian, misugod ang lain pang nabantog nga mga pagdestiyero. Sa wala pa mahitabo ang makauulawng kapildihan ni Senakerib pinaagi sa kamot sa Diyos niadtong 732 W.K.P., iyang gisulong ang nagkalainlaing dapit sa Juda. Nangangkon si Senakerib diha sa iyang mga talaan sa kasaysayan nga iyang nabihag ang 200,150 ka tawo gikan sa kalungsoran ug mga kuta sa teritoryo sa Juda, bisan tuod, kon ipasukad sa tonada sa pagkasulat niini nga talaan sa kasaysayan, lagmit nga ang gidaghanon maoy paghinobra. (2Ha 18:13) Ang iyang manununod nga si Esar-hadon ug ang Asiryanhong monarko nga misunod kaniya, si Asenapar (Ashurbanipal), parehong nagdala ug mga binihag ngadto sa langyawng mga teritoryo.—Esd 4:2, 10.

Niadtong 628 W.K.P., si Paraon Neko sa Ehipto nagbilanggo sa anak nga lalaki ni Josias nga si Jehoahaz sa habagatang gingharian ug nagdala kaniya nga binihag ngadto sa Ehipto. (2Cr 36:1-5) Apan kapin pa sa usa ka dekada sa ulahi, niadtong 617 W.K.P., nga ang unang mga binihag gikan sa Jerusalem gidestiyero ngadto sa Babilonya. Si Nabucodonosor misulong batok sa rebelyosong siyudad ug nagbihag sa mga tawong hamili, lakip kang Haring Jehoiakin ug sa iyang inahan, ug sa mga lalaki sama kang Ezequiel, Daniel, Hananias, Misael, ug Azarias, duyog 'sa tanang prinsipe ug sa tanang maisog, gamhanan nga mga tawo—napulo ka libo iyang gidestiyero—ug usab sa tanang artesano ug magtutukod ug mga kuta. Walay usa nga nahibilin gawas sa timawa nga mga tawo . . . Ang mga opisyal sa palasyo ug ang mga kadagkoan sa yuta iyang gidala ingong destiyero gikan sa Jerusalem ngadto sa Babilonya. Kon bahin sa tanang maisog nga tawo, pito ka libo, ug ang mga artesano ug ang mga magtutukod ug mga kuta, usa ka libo, ang tanang tawong gamhanan nga nagapakiggubat, ang hari sa Babilonya nagdala kanila ingong destiyero ngadto sa Babilonya.' Siya nagkuha usab ug daghang bahandi gikan sa templo. (2Ha 24:12-16; Est 2:6; Eze 1:1-3; Dan 1:2, 6) Ang uyoan ni Jehoiakin nga si Zedekias gibilin ingong basalyo o sakop nga hari. May pipila ka tawong ilado, lakip na ang manalagnang si Jeremias, ang nahibilin usab sa Jerusalem. Tungod sa daghang binihag nga gitala sa 2 Hari 24:14, ang gidaghanong 3,023 nga gihatag sa Jeremias 52:28 lagmit nga nagtumong lamang niadtong may mga ranggo, o niadtong mga ulo sa banay—ang ilang mga asawa ug mga anak, nga mokabat sa linibo, wala ilakip sa maong gidaghanon.

Bug-os nabihag ni Nabucodonosor ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P., human sa 18 ka bulan nga paglikos. (2Ha 25:1-4) Niining panahona nawad-an ang siyudad sa kadaghanan sa mga molupyo niini. Ang pipila ka timawa sa yuta gitugotan nga magpabilin "ingon nga mga tig-atiman sa mga parasan ug ingon nga pinugos nga mga mamumuo" ilalom sa pagkagobernador ni Gedalias didto sa Mizpa. (Jer 52:16; 40:7-10; 2Ha 25:22) Kadtong gidalang binihag sa Babilonya naglakip sa "pipila sa mga timawa sa katawhan ug ang uban pa sa katawhan nga nahibilin sa siyudad ug ang mga mitalikod . . . ug ang uban pa sa batid nga mga mamumuo." Ang ekspresyong "nahibilin sa siyudad" lagmit nagpakita nga daghan ang namatay tungod sa gutom, sakit, o sunog, o kaha sila namatay tungod sa gubat. (Jer 52:15; 2Ha 25:11) Ang mga anak nga lalaki ni Zedekias, ang mga prinsipe sa Juda, mga opisyal sa palasyo, pipila ka saserdote, ug daghang uban pang ilado nga mga lungsoranon gipatay ubos sa sugo sa hari sa Babilonya. (2Ha 25:7, 18-21; Jer 52:10, 24-27) Kining tanan mopatinaw kon nganong ubos ang gidaghanon niadtong aktuwal nga gitala ingong mga destiyerong gidala, diin ang gidaghanong gitala maoy 832 lamang, nga lagmit mga ulo sa panimalay; ang ilang mga asawa ug mga anak wala iapil sa pag-ihap.—Jer 52:29.

Mga duha ka bulan sa ulahi, human sa pagpatay kang Gedalias, ang nahibilin nga mga Hudiyo sa Juda mikalagiw ngadto sa Ehipto ug ilang gidala si

Jeremias ug Baruk. (2Ha 25:8-12, 25, 26; Jer 43:5-7) Ang ubang mga Hudiyo usab lagmit nga mikalagiw ngadto sa ubang mga nasod sa palibot. Lagmit nga gikan niini nga mga nasod nga ang 745 ka binihag, ingong mga ulo sa mga panimalay, gidestiyero lima ka tuig sa ulahi sa dihang si Nabucodonosor, ingong simbolikong puspos ni Jehova, nagdugmok sa mga nasod nga naglibot sa Juda. (Jer 51:20; 52:30) Si Josephus nag-ingon nga lima ka tuig human mapukan ang Jerusalem, si Nabucodonosor nagparot sa Ammon ug Moab ug unya misulong ug nanimalos sa Ehipto.—*Jewish Antiquities,* X, 181, 182 (ix, 7).

Ang kahimtang sa Jerusalem lahi sa ubang nabuntog nga mga siyudad sama sa Samaria, nga gipapuy-an pag-usab ug mga binihag gikan sa ubang mga dapit sa Imperyo sa Asirya. Kasukwahi sa naandang polisa sa mga Babilonyanhon alang sa mga siyudad nga ilang nasakop, ang Jerusalem ug ang kasilinganan niini gihimong walay molupyo ug gipasagdan nga mahimong awaaw, maingon sa gitino daan ni Jehova. Lagmit giduhaduhaan sa mga kritiko sa Bibliya nga ang kanhi malamboon nga yuta sa Juda kalit lang nga nahimong "awaaw, walay molupyo," apan wala gayoy ebidensiya sa kasaysayan ug walay mga rekord sukad niini nga yugto nga magpamatuod nga kini wala mahitabo. (Jer 9:11; 32:43) Ang arkeologo nga si G. Ernest Wright nagpahayag: "Ang kapintasan nga midangat sa Juda maoy tataw . . . pinasukad sa arkeolohikanhong mga surbi nga nagpakitang ang nagkalainlaing mga siyudad wala na puy-i niini nga panahon, ug daghan ang wala na gayod puy-i pag-usab." (*Biblical Archaeology,* 1962, p. 182) Si William F. Albright miuyon: "Walay bisan usa ka pananglitan nga nahibaloan diin ang usa ka lungsod sa Juda mismo padayong gipuy-an sa panahon sa pagkadestiyero."—*The Archaeology of Palestine,* 1971, p. 142.

Kahimtang sa mga Destiyero. Ang pagkabinihag giisip sa kadaghanan ingong usa ka yugto sa pagdaogdaog ug pagkaulipon. Imbes magpakitag kaluoy sa Israel, si Jehova miingon nga "sa tawo nga tigulang imong [Babilonya] gihimong mabug-at kaayo ang imong yugo." (Isa 47:5, 6) Walay duhaduha nga may pipila ka obligasyon (buhis, tributo, bayranan), pinasukad sa kon unsay ilang abot o kita, nga gipangayo kanila sama sa gipangayo sa ubang mga binihag. Dugang pa, ang kamatuoran mismo nga ang dakong templo ni Jehova sa Jerusalem giagawan ug gilaglag, ang mga saserdote niini gipatay o kaha gidestiyero, ug ang mga magsisimba niini gidala ngadto sa pagkabinihag ug gihimong mga sakop sa usa ka langyaw nga gahom, sa pagkamatuod maoy usa gayod ka pagpanlupig kanila.

Hinuon, ang ilang pagkadestiyero ngadto sa usa ka langyawng yuta dili ingon ka makaluluoy kay sa ibaligya ngadto sa mapig-ot, dumalayon nga pagkaulipon o patyon sa sadistikong paagi nga maoy sagad gihimo sa Asiryanhon ug Babilonyanhon nga mga pagpanakop. (Isa 14:4-6; Jer 50:17) Mopatim-aw nga ang mga nadestiyerong Hudiyo nakapahimulos ug diyutayng kagawasan ug gihatagag pipila ka katungod sa pagdumala sa ilang kaugalingong mga kalihokan. (Esd 8:1, 16, 17; Eze 1:1; 14:1; 20:1) "Ngadto sa tanang nadestiyero nga katawhan, nga akong gipahinabo nga madestiyero gikan sa Jerusalem ngadto sa Babilonya," miingon si Jehova: "Pagtukod ug mga balay ug puy-i kini, ug pagtanom ug mga tanaman ug kaona ang ilang bunga. Pangasawa kamo ug panganak ug mga anak nga lalaki ug mga anak nga babaye; ug papangasawaha ang inyong mga anak nga lalaki ug papamanaha ang inyong mga anak nga babaye, aron sila manganak ug mga anak nga lalaki ug mga anak nga babaye; ug magpadaghan kamo didto, ug ayaw pagpakadiyutay. Dugang pa, tinguhaa ang kalinaw sa siyudad diin gipahinabo ko nga madestiyero kamo, ug iampo kini kang Jehova, kay sa kalinaw niini kamo makabaton ug kalinaw." (Jer 29:4-7) Ang pipila kanila nakaugmad ug mga kahanas sa lainlaing mga trabaho nga nahimong mapuslanon human sa pagkadestiyero. (Neh 3:8, 31, 32) Nahimo silang hanas sa natad sa negosyo ug sa pagpaninda. Daghang Hudiyohanong ngalan ang nakaplagan taliwala sa mga rekord sa negosyo. Ingong resulta sa maong pagpakignegosyo ug sosyal nga pagpakigkontak sa mga dili-Hudiyo, ang Hebreohanong pinulongan naimpluwensiyahan sa Aramaikong pinulongan.

Ang yugto sa pagkabihag, nga mikabat ug 80 ka tuig alang sa uban, dayag nga nakaapekto sa pagsimba sa mga Hudiyo sa matuod nga Diyos nga si Jehova. Kay walay templo, walay halaran, ug walay organisadong mga saserdote, ang adlaw-adlaw nga paghalad dili posible. Apan ang pagpatuli, pagdumili sa mahugaw nga mga pagkaon, pagsaulog sa Igpapahulay, ug kanunay nga pag-ampo maoy mga butang nga mahimo sa mga matinumanon bisan pa sa pagyubit ug pagbiaybiay sa uban. Ang 'makanunayong pag-alagad' sa binihag nga si Daniel ngadto sa iyang Diyos nahibaloan pag-ayo ni Haring Dario ug sa uban. Bisan pag sa dihang giluwatan ang usa ka sugo ubos sa silot nga kamatayon nga nagdili sa pagpangaliya kang bisan kinsa gawas lamang sa hari, "sa makatulo sa usa ka adlaw [si Daniel] miluhod ug nag-ampo ug naghatag ug pagdayeg sa atubangan sa iyang Diyos, ingon sa iyang *ginahimo* una pa niana." (Dan 6:4-23) Ang maong pagkamatinumanon diha sa ilang limitadong pagsimba nakatabang niini nga mga desti-

yero aron dili mahanaw ang ilang identipikasyon ingong usa ka nasod. Nakabaton usab silag kaayohan gikan sa kalainan nga ilang nakita tali sa kayano sa pagsimba kang Jehova ug sa mapagawalon nga idolatrosong materyalismo sa Babilonya. Walay duhaduha nga sila nakabenepisyo usab sa pagkaatua didto sa mga manalagna ni Jehova nga si Ezequiel ug Daniel.—Eze 8:1; Dan 1:6; 10:1, 2.

Samtang ang kahikayan sa lokal nga sinagoga milambo taliwala sa mga Hudiyo, midako ang panginahanglan alang sa mga kopya sa Kasulatan diha sa mga komunidad sa nadestiyerong mga Hudiyo sa tibuok Media, Persia, ug Babilonya. Si Esdras nailhan ingong "usa ka batid nga magkokopya sa balaod ni Moises," nga nagpakitang ang mga kopya sa Balaod ni Jehova gidala gikan sa Juda ug gihimo ang mga kopya niini. (Esd 7:6) Walay duhaduha nga kining bililhong mga linukot sa miaging mga kaliwatan naglakip sa basahon sa Mga Salmo, nga lagmit ang Salmo 137, ug tingali usab ang Salmo 126, gitagik panahon o wala madugay human sa pagkabihag. Ang unom ka salmo nga gitawag ug Hallel nga mga Salmo (113 ngadto sa 118) giawit sa dagkong mga kombira sa Paskuwa human makabalik ang nahibilin gikan sa Babilonya.

Pagpasig-uli ug Pagkatibulaag. Sa polisa sa Babilonya nga walay papaulion nga mga binihag, walay paglaom nga makagawas gikan sa pagkabihag. Ang Ehipto, nga kanhi gilantaw sa Israel alang sa tabang, walay katakos sa pagtabang sa militaryo o sa laing paagi, ug ang ubang kanasoran, kon dili man mabatokon sa mga Hudiyo, walay ikatabang usab. Diha lamang sa matagnaong mga saad ni Jehova nga may pasukaranan sa paglaom. Si Moises ug Solomon, kasiglohan una pa niana, naghisgot bahin sa pagpasig-uli nga mosunod human sa pagkabihag. (Deu 30:1-5; 1Ha 8:46-53) Dugang pa, ang ubang mga manalagna nagpasalig usab ug kaluwasan gikan sa pagkadestiyero. (Jer 30:10; 46:27; Eze 39:25-27; Am 9:13-15; Sof 2:7; 3:20) Diha sa kataposang 18 ka kapitulo (49-66) sa iyang tagna, gitagik ni Isaias kining tema sa pagpasig-uli ngadto sa usa ka dakong sangkoanan. Apan, ang mini nga mga manalagna napamatudang sayop sa dihang mitagna ug sayo nga pagpagawas, ug ang bisan kinsa nga misalig kanila masulub-ong nahigawad.—Jer 28:1-17.

Ang matinumanong si Jeremias mao ang mitagna sa hustong gidugayon sa pagkaawaaw sa Jerusalem ug Juda ingong 70 ka tuig, nga human niana nga yugto moabot ang pagpasig-uli. (Jer 25:11, 12; 29:10-14; 30:3, 18) Labot niini, si Daniel, sa unang tuig ni Dario nga Medianhon, "pinaagi sa mga basahon nakasabot sa gidaghanon sa mga tuig nga labot niana ang pulong ni Jehova midangat kang Jeremias nga manalagna, aron sa pagtuman sa pagpayhag sa Jerusalem, nga mao, kapitoan ka tuig."—Dan 9:1, 2.

Unsa ka daghan ang mga destiyero nga mibalik sa Jerusalem gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.?

Sa sayong bahin sa 537 W.K.P., ang Persianhon nga si Haring Ciro II nagpagula ug mando nga nagtugot sa mga binihag sa pagbalik ngadto sa Jerusalem ug sa pagtukod pag-usab sa templo. (2Cr 36:20, 21; Esd 1:1-4) Human niana, ilang gisugdan ang pagpangandam. Sa pagpanguna ni Gobernador Zorobabel ug sa Hataas nga Saserdote nga si Jesua, ang namalik nga mga destiyero, nga mikabat ug 42,360 gawas pa sa 7,537 ka ulipon ug mag-aawit, mibiyahe sulod sa mga upat ka bulan. Si Esdras ug Nehemias lainlaig gihatag nga ihap sa namalik nga mga panimalay sa mga Israelinhon, pero parehas silag gisulat nga total nga gidaghanon. (Tan-awa ang NEHEMIAS, BASAHON NI.) Sa ikapito nga bulan, sa tinghunlak, sila nanimuyo na sa ilang mga siyudad. (Esd 1:5–3:1) Ubos sa paggiya sa Diyos, ang harianong linya ni David nga motultol ngadto kang Kristo napreserbar pinaagi kang Jehoiakin (Jeconias) ug Zorobabel. Dugang pa, ang linya sa kaliwatan sa Levihanong hataas nga saserdote nagpadayon nga wala maputol pinaagi kang Jehozadak ug, dayon, sa iyang anak nga lalaking si Jesua.—Mat 1:11-16; 1Cr 6:15; Esd 3:2, 8.

Sa ulahi, dugang pang mga binihag ang mibalik ngadto sa Palestina. Niadtong 468 W.K.P., si Esdras gikuyogan ug kapin sa 1,750, nga mopatim-awng naglakip lamang sa hamtong nga mga lalaki. (Esd 7:1–8:32) Pipila ka tuig sa ulahi si Nehemias mihimog labing menos duha ka panaw gikan sa Babilonya ngadto sa Jerusalem, apan wala ibutyag kon pila ka Hudiyo ang mibalik kuyog kaniya.—Neh 2:5, 6, 11; 13:6, 7.

Tungod sa pagkabihag natapos ang panagbulag sa Juda ug Israel. Sa dihang sila gidestiyero, ang mga nasod nga misakop kanila wala mohimog kalainan pinasukad sa ilang gigikanang tribo. "Ang mga anak sa Israel ug ang mga anak sa Juda ginalupigan sa tingob," miingon si Jehova. (Jer 50:33) Sa dihang ang unang grupo mibalik niadtong 537 W.K.P., ang mga hawas sa tanang tribo sa Israel maoy lakip kanila. Sa ulahi, sa dihang natapos ang pagtukod pag-usab sa templo, 12 ka laking kanding ang gihalad, "sumala sa gidaghanon sa mga tribo sa Israel." (Esd 6:16, 17) Kini nga pagkahiusa pag-usab human sa pagkabihag gipakita diha sa tagna. Panaglitan, si Jehova misaad nga

'dad-on ug balik ang Israel.' (Jer 50:19) Dugang pa, si Jehova miingon: "Akong dad-on ug balik ang mga binihag sa Juda ug ang mga binihag sa Israel, ug tukoron ko sila sama sa sinugdan." (Jer 33:7) Ang ilustrasyon ni Ezequiel bahin sa duha ka pudlos nga nahimong usa (37:15-28) nagpakita nga ang duha ka gingharian mahimo na usab nga usa ka nasod. Gitagna ni Isaias nga si Jesu-Kristo mahimong bato nga kapandolan "sa duha ka balay sa Israel," nga wala gayod magpasabot nga si Jesus, o ang 12 nga iyang gipadala panahon sa iyang ikatulong panaw sa Galilea, moduaw sa mga kabalangayan sa halayong Media aron sangyawan ang mga kaliwat sa mga Israelinhon gikan sa amihanang gingharian. (Isa 8:14; Mat 10:5, 6; 1Pe 2:8) Ang babayeng manalagna nga si Ana, nga didto sa Jerusalem sa panahon nga natawo si Jesus, maoy gikan sa tribo ni Aser, nga kanhi lakip sa mga tribo sa amihanang gingharian.—Luc 2:36.

Dili ang tanang Hudiyo mibalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel, kondili "usa ka nahibilin lamang." (Isa 10:21, 22) Taliwala niadtong mga namalik, diyutay lamang kaayo ang nakakita sa orihinal nga templo. Ang katigulangon nagbabag sa daghan nga mangarisgo niining malisod nga panaw. Ang uban nga sa pisikal nga paagi makaarang unta sa pagpanaw mihukom nga magpabilin. Sa walay duhaduha, daghan ang miasenso ug diyutay sa materyal nga paagi paglabay sa katuigan ug kontento nang magpabilin diin sila nagpuyo. Kon ang pagtukod pag-usab sa templo ni Jehova dili mao ang pangunang bahin sa ilang kinabuhi, sila dili maaghat sa paghimog peligrosong panaw, diin walay katinoan ang ilang umalabot. Ug, siyempre, kadtong nahimong apostata walay tuyo nga mobalik.

Kini nagpasabot nga ingong usa ka katawhan, ang usa ka bahin sa mga Hudiyo nagpabiling natibulaag ug sa ulahi gitawag nga *Di·aspo·ra',* o "Natibulaag." Sa ikalimang siglo W.K.P. ang mga komunidad sa mga Hudiyo makita sa tibuok 127 ka sakop nga mga distrito sa Imperyo sa Persia. (Est 1:1; 3:8) Gani ang pipila ka kaliwat sa mga destiyero sa gihapon nakabaton ug hataas nga mga posisyon diha sa kagamhanan: pananglitan, si Mardokeo ug Ester ilalom sa Persianhong hari nga si Ahasuero (Jerjes I), ug si Nehemias ingong magtitiing sa hari nga si Artajerjes Longimanus. (Est 9:29-31; 10:2, 3; Neh 1:11) Si Esdras, sa dihang gihipos ang Mga Cronicas, misulat nga daghan niadtong natibulaag sa lainlaing mga siyudad sa sidlakan 'nagpabilin hangtod niining adlawa' (mga 460 W.K.P.). (1Cr 5:26) Sa pagbangon sa Imperyo sa Gresya, ang mga Hudiyo gidala ni Alejandrong Bantogan ngadto sa iyang bag-ong Ehiptohanong siyudad sa Alejandria, diin sila nakakat-on sa pagsultig Grego. Didto, niadtong ikatulong siglo W.K.P., gisugdan ang paghubad sa Hebreohanong Kasulatan ngadto sa Grego nga nagpatungha sa *Septuagint.* Ang Siro-Ehiptohanong mga gubat misangpot sa pagbalhin sa daghang Hudiyo ngadto sa Asia Minor ug sa Ehipto. Si Pompey, sa dihang napildi niya ang Jerusalem niadtong 63 W.K.P., nagdala sa mga Hudiyo ngadto sa Roma ingong mga ulipon.

Ang dakong pagkatibulaag sa mga Hudiyo sa tibuok Imperyo sa Roma maoy usa sa mga hinungdan sa kusog nga pagkaylap sa Kristiyanidad. Si Jesu-Kristo nagsangyaw lamang diha sa yuta sa Israel, apan iyang gisugo ang iyang mga sumusunod nga ipaabot ug ipakaylap ang ilang ministeryo "hangtod sa kinalay-ang dapit sa yuta." (Buh 1:8) Ang mga Hudiyo gikan sa nagkalainlaing dapit sa Imperyo sa Roma miadto sa Jerusalem aron sa pagtambong sa kasaulogan sa Pentekostes niadtong 33 K.P., ug sila nakadungog sa inanak-sa-espiritung mga Kristohanon nga nagmantala bahin kang Jesus ginamit ang mga pinulongan sa Partia, Media, Elam, Mesopotamia, Capadocia, Ponto, sa distrito sa Asia, Frigia, Pamfilia, Ehipto, Libya, Creta, Arabia, ug Roma. Ang linibo, sa dihang namauli sa ilang kayutaan, nagdala sa ilang bag-ong nakaplagan nga pagtuo. (Buh 2:1-11) Sa kadaghanang siyudad nga giduaw ni Pablo siya nakakaplag ug mga sinagoga diin siya makaestorya dayon sa mga Hudiyo nga Natibulaag. Sa Listra, nahibalag ni Pablo si Timoteo, kansang inahan maoy usa ka Hudiyo. Si Aquila ug Priscila bag-o pang nakaabot gikan sa Roma sa dihang si Pablo miabot sa Corinto, niadtong mga 50 K.P. (Buh 13:14; 14:1; 16:1; 17:1, 2; 18:1, 2, 7; 19:8) Tungod sa daghang Hudiyo sa sulod ug sa palibot sa Babilonya, takos gayod ang paningkamot ni Pedro nga makaadto didto aron himoon ang iyang ministeryo taliwala "sa mga tinuli." (Gal 2:8; 1Pe 5:13) Kini nga komunidad sa mga Hudiyo sa palibot sa Babilonya nagpabilin ingong ang labing hinungdanon nga sentro sa Judaismo sa taastaas nga panahon human sa pagkalaglag sa Jerusalem niadtong 70 K.P.

PAGKABUANG, KAPUNGOT. Ang pagkabuang maoy usa ka kahimtang nga ang usa nawad-an o nalisoan sa maayong pangisip; ang kapungot maoy usa ka kahimtang sa hilabihang pagkasuko o sa hilabihang kabuangan. Gigamit sa Kasulatan ang lainlaing Hebreohanon ug Gregong mga pulong aron ipaila kining maong mga depekto sa hunahuna, dumalayon man kini o temporaryo. Ang pipila niining mga pulonga daw nalangkit o naggikan sa katingad-anan ug usahay mapintas o magul-anong pagtiyabaw sa mga tawong nabuang.

Ang pagkabuang naagoman sa mapahitas-on nga si Haring Nabucodonosor sa Babilonya. Ingong katumanan sa usa ka matagnaong damgo nga gibutyag ni Daniel, kini nga monarko nabuang sa dihang siya nanghambog. Sulod sa pito ka tuig siya nabuang, "ug siya mikaon sa mga tanom sama gayod sa mga torong baka." (Dan 4:33) Kay nawadan sa maayong pangisip, lagmit gihunahuna ni Nabucodonosor nga siya usa ka mananap, tingali usa ka torong baka. Mahitungod sa iyang pagkanawad-an sa maayong pangisip, usa ka medikal nga diksiyonaryong Pranses nag-ingon: "Ang LYCANTHROPY . . . gikan sa [*ly′kos*], *lupus,* lobo; [*an′thro·pos*], *homo,* tawo. Mao kini ang tawag sa sakit sa mga tawo kinsa nagtuo nga sila nahimong usa ka hayop, ug nagsundog sa tingog o mga siyaok, sa mga porma o mga gawi nianang hayopa. Kining mga tawhana sagad maghanduraw nga sila nahimong lobo, iro o iring; usahay usab ingong torong baka, sama sa kahimtang ni Nabucodonosor." (*Dictionnaire des sciences médicales, par une société de médecins et de chirurgiens,* Paris, 1818, Tomo 29, p. 246) Sa kataposan sa pito ka tuig, gipasig-uli ni Jehova kang Nabucodonosor ang iyang panabot.—Dan 4:34-37.

Pagkabuang ug Pagkanagamhan sa Demonyo. Bisan tuod dili tanang tawo nga nabuang o nalisoan sa pangisip nagamhan sa demonyo, makataronganong dahomon nga ang mga tawong nagamhan sa demonyo tingali wala usab sa maayong pangisip. Sa yuta sa mga Gerasanhon, si Jesus nakasugat ug tawong buang nga gigamhan-sa-demonyo. Ang iyang pinuy-anan maoy taliwala sa mga lubnganan, ug bisan tuod siya sagad nga gigapos pinaagi sa mga talikala sa tiil ug mga kadena, "ang mga kadena gibugto niya ug ang mga talikala sa tiil nabungkag; ug walay bisan kinsa nga may kusog aron sa pagbuntog kaniya." Dugang pa, "sa kanunay, sa magabii ug sa maadlaw, siya nagsinggit diha sa mga lubnganan ug sa kabukiran ug nagsamadsamad sa iyang kaugalingon pinaagi sa mga bato." Human pagulaa ni Jesus ang mga demonyo, ang tawo "maayo na ug pangisip." (Mar 5:1-17; Luc 8:26-39) Bisan pa niana, ang mga Kristohanon mapanalipdan gikan sa pag-atake sa mga demonyo nga magpahinabog pagkabuang kon ilang isul-ob "ang kompletong armadura gikan sa Diyos."—Efe 6:10-17.

Nagpabuangbuang. Sa usa ka okasyon, samtang siya gigukod ni Haring Saul, si David midangop kang Akis nga hari sa Gat. Sa dihang nadiskobrehan kon kinsa siya, ang mga Filistehanon nag-ingon kang Akis nga si David maoy usa ka tawo nga makapameligro sa seguridad, ug si David nahadlok. Busa, siya nagtakoban sa iyang pagkahustog pangisip pinaagi sa pagpakaaron-ingnong buang. Iyang "gikuroskurosan ang mga pultahan sa ganghaan ug gipatabisay ang iyang laway diha sa iyang bungot." Naghunahuna nga si David nabuang, gipalakaw siya ni Akis ingong tawong dili peligroso. Sa ulahi, si David giinspirar sa pagsulat sa Salmo 34, nga diha niana iyang gipasalamatan si Jehova sa pagpanalangin niini nga estratehiya ug nagluwas kaniya.—1Sa 21:10–22:1.

Kabuangan sa Pagsupak Kang Jehova. Ang manalagna nga si Balaam sa kabuang buot managna batok sa Israel aron makadawat ug salapi gikan kang Haring Balak sa mga Moabihanon, apan gipugngan kini ni Jehova ug gipakyas ang iyang mga paningkamot. Si apostol Pedro misulat labot kang Balaam nga ang "usa ka amang nga mananap nga luwanan, nga namulong sa tingog sa usa ka tawo, ang nagbabag sa binuang nga dalan sa manalagna." Maylabot sa kabuangan ni Balaam gigamit sa apostol ang Gregong pulong nga *pa·raphro·ni′a,* nga may ideya sa "pagkanawad-an ug maayong pangisip."—2Pe 2:15, 16; Num 22:26-31.

Mahitungod sa mini nga mga manalagna sa Israel, si manalagnang Oseas misulat: "Ang manalagna mahimong buangbuang, ang tawo sa inspiradong pahayag mabuang tungod sa kadaghan sa imong kasaypanan, ingon man sa kadaghan sa kayugot." (Os 9:7) Gipahinabo ni Jehova nga mabuang ang iyang mga magsusupak ug kadtong mosalikway sa iyang kaalam, nga nagpaila sa iyang kaugalingon ingong "ang Usa nga naghimo sa mga mananag-an nga molihok nga binuangbuang," buot ingnon, pakyason niya ang ilang mga panagna. (Isa 44:24, 25) Si Job miingon, labot sa mga maghuhukom sa kalibotan, nga 'gihimo ni Jehova nga buangbuang ang mga maghuhukom.' —Job 12:17.

Gitandi ni Pablo ang mga tawo nga misukol sa kamatuoran ug misulay sa paghugaw sa Kristohanong kongregasyon ngadto kang Janes ug Jambres, kinsa misukol kang Moises. Siya mipasalig: "Sila dili na mouswag pa, kay ang ilang binuang madayag man pag-ayo sa tanan, ingon gayod sa binuang niadtong duha ka tawo."—2Ti 3:8, 9.

Pagkabuang Tungod sa Pagpanglupig ug Kaguliyang. Ang pagkabuang maoy lakip sa grabeng mga sangpotanan nga naagoman sa mga Israelinhon tungod sa ilang pagkadili-masinugtanon kang Jehova. Ingong resulta sa malupigong pagpit-os sa ilang mga mananakop, sila nabuang, misanong sa dili-makataronganong paagi tungod sa kapakyasan. (Deu 28:28-34) Sa pagkatinuod, si Haring Solomon miingon nga "ang pagpanglupig makapabuang sa usa ka maalamon."—Ecc 7:7.

Diha sa tagna, ang Babilonyanhon nga si Haring Nabucodonosor gipakasama sa 'kopa sa bino sa

kaaligutgot ni Jehova.' Ang kanasoran moinom niini, ug kini magpahinabo kanila nga "magsampiray ngadto-nganhi ug molihok nga samag mga tawong buang tungod sa espada nga akong [si Jehova] ipadala taliwala kanila." (Jer 25:15, 16) Sa ulahi, gipadangat mismo ang pagkabuang diha sa Babilonya ug ang iyang mga magsisimba adunay makalilisang nga mga panan-awon, "ug tungod sa ilang makalilisang nga mga panan-awon sila nagpadayon sa paglihok nga binuangbuang." (Jer 50:35-38) Siya usab moinom sa kopa sa kaaligutgot ni Jehova.—Jer 51:6-8.

Hilabihang Kapungot. Ang pagkabuang, ingon sa paggamit sa Bibliya, mahimong magpasabot usab sa hilabihang kapungot. Sa usa ka adlawng igpapahulay giayo ni Jesus ang usa ka tawong nakuyos ang tuong kamot. Tungod niana ang mga eskriba ug mga Pariseo nga nakakita "napuno sa kapungot, ug sila nagsabotsabot sa usag usa kon unsay mahimo nilang buhaton kang Jesus." (Luc 6:6-11) Aron ilarawan ang kahimtang sa ilang hunahuna, gigamit ni Lucas ang Gregong pulong nga *a′noi·a,* nga sa literal nagkahulogang "pagkawalay-pangisip." Dayag nga anaa sa hunahuna ni Pablo ang hilabihang kapungot o kaaligutgot sa dihang siya miangkon nga sa paglutos sa mga Kristohanon siya 'nasuko pag-ayo kanila.'—Buh 26:11.

Gipalahi Gikan sa Kaalam. Sa basahon sa Ecclesiastes, ang magtitigom nagbutyag nga gihatagan ug pagtagad sa iyang kasingkasing ang "pagkahibalo sa kaalam ug ang pagkahibalo sa tinonto." (Ecc 1:17) Ang iyang pagsusi wala lamang maglimite sa pagtagad sa kaalam apan gitagad usab niya ang kaatbang niini ingon sa gipadayag sa mga tawo. (Ecc 7:25) Sa Ecclesiastes 2:12, gibutyag ni Solomon nga iyang gitimbangtimbang ang kaalam, tinonto, ug ang kabuangan. Niining paagiha iyang matino ang kalainan niini. Iyang giila nga ang pagtinonto maoy binuang, nga nag-ingon, "Ako miingon sa katawa: 'Binuang!'" kay kon itandi sa kaalam, kini walay kahulogan, dili makapatunghag tinuod nga kalipay.—Ecc 2:2.

Naghisgot bahin sa kahimtang sa hunahuna sa usa ka tawong hungog, si Solomon miingon: "Ang sinugdanan sa mga pulong sa iyang baba maoy kabuangan, ug ang kataposan unya sa iyang baba maoy kabuang nga makatalagmanon." (Ecc 10:13) Ang kabuangan mahimong ipakita pinaagi sa paglingla, nga usahay makadaot pag-ayo sa biktima niini nga tungod niana ang nanglingla gipakasama sa usa ka tawong buang nga nasangkapan sa makamatayng mga hinagiban.—Pr 26:18, 19.

Ang uban walay paglaom sa pagkabanhaw sa mga patay, nga naghunahuna nga ang kamatayon maoy kataposan sa tanan. Nagpamatuod sa ilang dili-timbang nga mga panglantaw, sila nagpangita lamang ug katagbawan sa ilang unodnong mga kiling ug wala magpakabana sa pagbuhat sa kabubut-on sa Diyos. Gihatagan usab kini ug pagtagad ni Solomon, nga nag-ingon: "Tungod kay usa ra ang dangatan sa tanan, ang kasingkasing sa mga anak sa mga tawo napuno usab sa pagkadaotan; ug adunay kabuang diha sa ilang kasingkasing samtang sila buhi, ug human niini—sila mangadto sa mga nangamatay!"—Ecc 9:3.

Masambingayong Paggamit. Ang awtoridad ug pagkaapostol ni apostol Pablo gihagit sa pipila didto sa Corinto nga sa makantalitahong paagi iyang gitawag nga "maayong-laki nga mga apostoles." (2Co 11:5) Aron ipaamgo sa kongregasyon sa Corinto, "gipanghambog" ni Pablo ang iyang mga kredensiyal, ang iyang mga panalangin ug ang iyang mga naagian sa pag-alagad kang Jehova, nga nagpamatuod sa iyang pangangkon. Kini nga pagpanghambog lahi sa naandang sinultihan sa usa ka Kristohanon, apan kinahanglang buhaton kini ni Pablo niini nga kahimtang. Busa siya naghisgot sa iyang kaugalingon ingong 'nawad-an sa iyang pangisip' ug miingon ngadto sa maayong-laki nga mga apostoles: "Sila ba mga ministro ni Kristo? Ako nagatubag nga samag buang, ako labaw pa."—2Co 11:21-27.

PAGKABUNGOL. Ang dili-bug-os o bug-os nga pagkadili-makadungog, nga sagad tungod sa balatian, aksidente, o pagkaladlad sa hilabihan ug kalit o dugay nga kabanha. Sa pipila ka kaso may mga tawong gihimugso nga bungol. Ang laing hinungdan sa pagkabungol nga gihisgotan sa Bibliya mao ang pagkagigamhan sa demonyo. (Mar 9:25-29) Ang lintunganayng pulong sa Hebreohanong termino nga *che·resh′* ("bungol"; Isa 35:5) nagtumong sa pagkadili makadungog o kaha sa dili pagsulti ug sa lainlaing paagi gihubad nga "pagpakabungol" ug "pagpakahilom."—Sal 28:1; 35:22, *ftn* sa *Rbi8;* 50:3, *ftn* sa *Rbi8;* Miq 7:16.

Si Jehova, ang Maglalalang sa dalunggan (Pr 20:12), nagsugo sa iyang katawhan nga pakitaag konsiderasyon ang mga bungol. Ang mga Israelinhon dili magbiaybiay o manghimaraot sa mga tawong bungol, kay ang mga bungol dili makadepensa sa ilang kaugalingon batok sa mga pulong nga dili nila madungog.—Lev 19:14; itandi ang Sal 38:13, 14.

Ang mga pulong sa Exodo 4:11, diin gihisgotan ni Jehova ang iyang kaugalingon ingong 'naghimo sa bungol,' wala magpasabot nga siya ang hinungdan sa tanang kaso sa pagkabungol. Hinunoa, mahimong ipahinabo ni Jehova nga ang usa ka tawo sa literal mabungol, dili makasulti, o mabuta tungod sa usa ka partikular nga rason o katuyoan.

Ang amahan ni Juan nga Tigbawtismo temporaryo nga naamang tungod kay siya wala motuo. (Luc 1:18-22, 62-64) Puwedeng 'himoon' usab sa Diyos ang mga tawo ingong bungol sa espirituwal pinaagi sa pagtugot kanila nga magpabilin niana nga kahimtang kon kana ang ilang pilion.—Itandi ang Isa 6:9, 10.

Sa panahon sa iyang ministeryo, daghang higayon nga gipasig-uli ni Jesu-Kristo sa milagrosong paagi ang pandungog sa mga indibidwal nga bungol sa pisikal. (Mat 11:5; Mar 7:32-37; Luc 7:22) Kini nagpasalig kanato nga ilalom sa iyang pagmando ibabaw sa yuta ang tanang hinungdan sa kasakit, lakip na ang pagkabungol, pagahanawon.

Ang salmista nagtandi sa daotan, nga dili mamati sa pagtultol, ngadto sa kobra nga nagpakabungol sa tingog sa mga maglalamat. (Sal 58:3-5) Sa susama, ang mga Israelinhon sa mga adlaw ni Isaias, bisan tuod adunay mga igdulungog, gipakasamag mga bungol tungod sa ilang kahinay sa pagpamati ug pagsanong sa pulong ni Jehova. (Isa 42:18-20; 43:8) Apan, human sa gitagnang pagpasig-uli gikan sa pagkadestiyero, ang katawhan sa Diyos dili na mabungol sa espirituwal nga paagi. Sila makadungog sa pulong ni Jehova, buot ingnon, sila maghatag nag pagtagad niini. (Isa 29:18; 35:5) Samtang si Jesu-Kristo dinhi pa sa yuta, siya nagbukas sa daghang igdulungog aron sila makasabot ug molihok sumala sa ilang nadunggan.—Mat 13: 16, 23.

PAGKABUTA. Ang Hebreohanon ug Gregong mga pulong alang sa "buta" maoy *'iw·wer'* ug *ty·phlos',* nga parehong gigamit sa literal ug sa mahulagwayong diwa.—Deu 27:18; Isa 56:10; Mat 15:30; 23:16.

Ang pagkabuta lagmit usa ka komon nga balatian sa Tungang Sidlakan kaniadto. Gawas pa sa daghang paghisgot niini diha sa Bibliya, ang sekular nga mga sinulat, sama sa Ebers Papyrus gikan sa Ehipto, naghisgot niini nga balatian sa daghang higayon, naghubit sa nagkalainlaing matang sa pagkabuta ug sa mga simtoma niini, nagrekomendar ug mga panghugas sa mata, ug nagngalan sa pipila ka instrumento nga gigamit sa pag-opera. Ang balaod sa Israel bahin sa pagpanimalos, nga naglatid nga ang pagbalos maoy kalag alang sa kalag, *mata* alang sa *mata,* ngipon alang sa ngipon, kamot alang sa kamot, tiil alang sa tiil, nagpasiugda dili lamang sa pagkabalaan sa kinabuhi kondili nagpasiugda usab sa mga Israelinhon sa panginahanglan nga mag-amping gayod aron malikayan nga makahimog kadaot sa uban. Gipasiugda usab niini nga kinahanglang tinoon sa katawhan nga tinuod ug tukma ang bisan unsang testimonya nga ilang isulti diha sa korte, kay ang tawong mosaksi ug bakak silotan sa mismong silot nga iyang ikapahamtang sa tawong inosente. (Ex 21:23, 24; Deu 19:18-21; Lev 24:19, 20) Kon ang agalon ang nakaingon sa pagkabuta sa usa ka mata sa iyang ulipon, ang agalon dili butaan sa usa sa iyang mga mata, hinunoa ang ulipon hatagag kagawasan. (Ex 21:26) Bisan tuod ang mga ulipon kinahanglang motrabaho ug mahimong bunalan kon morebelde, ang agalon angayng mag-amping nga dili gayod maghinobra sa paghimo niana.

Batasan na sa mga Asiryanhon ug mga Babilonyanhon ang paglugit sa mga mata niadtong ilang napildi sa gubat. Si Samson gibutaan sa mga Filistehanon, ug si Haring Zedekias gibutaan ni Nabucodonosor. (Huk 16:21; 2Ha 25:7; Jer 39:7) Si Nahas, nga hari sa mga Ammonhanon, miingon nga iyang dawaton ang pagsurender sa siyudad sa Jabes sa Gilead "sa kondisyon nga luskon ang tanan ninyong tuo nga mata, ug ibutang ko kini nga kaulawan ibabaw sa tibuok Israel."—1Sa 11:2; tanawa ang NAHAS Num. 1.

Ang Bibliya nagrekord sa pipila ka kaso sa pagkabuta tungod sa pagkaangoango o pagkatigulang, diin ang mga mata walay sakit apan "halap" o "wala na maglihok." Tungod niini, napanalanginan ni Isaac ang usa nga takos, si Jacob. Una pa sa iyang kamatayon sa edad nga 98 anyos, ang panan-aw sa Hataas nga Saserdoteng si Eli mihalap na. Ang asawa ni Jeroboam naglaraw nga pahimuslan ang pagkabuta sa edarang manalagna nga si Ahias, apan gipakyas kini ni Jehova. (Gen 27:1; 1Sa 3:2; 4:14-18; 1Ha 14:4, 5) Apan gitaho nga sa dihang si Moises nag-edad ug 120, 'ang iyang mata wala pa mohalap.'—Deu 34:7.

Si Jehova, nga naglalang sa mata, makapahinabo usab ug pagkabuta. (Ex 4:11) Siya nagpasidaan sa nasod sa Israel nga kon ilang isalikway ang iyang mga lagda ug lapason ang iyang pakigsaad, siya magpahinabog taas nga hilanat nga magpahanap sa ilang mga mata. (Lev 26:15, 16; Deu 28:28) Ang daotang kalalakin-an sa Sodoma ug ang barangan nga si Elimas gibutaan. (Gen 19:11; Buh 13:11) Si Saulo sa Tarso nabuta tungod sa kasilaw sa kahayag sa dihang si Jesus nagpakita kaniya "nga daw ngadto sa usa nga natawong ahat." Siya naulian sa iyang panan-aw sa dihang si Ananias nagtapion sa iyang mga kamot diha kaniya, ug "may natagak gikan sa iyang mga mata nga maorag mga himbis." (1Co 15:8; Buh 9:3, 8, 9, 12, 17, 18) Sa usa ka matagnaong pamulong sa manalagnang si Zacarias, si Jehova nag-ingon nga mabutaan ang mga kabayo niadtong mosulong batok sa Jerusalem (Zac 12:4) ug sa adlaw ni Jehova ang tanang katawhan nga mohimog serbisyo militar batok sa Jerusalem makaagom ug hampak diin ang

ilang mga mata mismo "maut-ot sa ilang mga luyak."—Zac 14:1, 12.

Ang pagkabuta nga naagoman sa kasundalohan sa mga Siryanhon tungod sa pulong ni Eliseo dayag nga nagtumong sa mental nga pagkabuta. Kon ang tibuok kasundalohan nakaagom pag pisikal nga pagkabuta, agakon unta silang tanan. Apan ang asoy nag-ingon lamang nga si Eliseo nagsulti kanila: "Dili kini mao ang dalan, ug dili kini mao ang siyudad. Sunod kamo kanako." Labot niini, si William James diha sa iyang librong *Principles of Psychology* (1981, Tomo 1, p. 59) miingon: "Ang labing talagsaong epekto sa pagkadaot sa cortex mao ang *mental nga pagkabuta.* Wala gayod kini magtumong sa pagkadili-makakita sa mga butang apan sa *pagkawalay-katakos sa pag-ila niini.* Sa sikolohiya, kini nagkahulogan sa *pagkawala sa katakos sa paglangkit* tali sa mga butang nga nakita sa mata ug kon unsa kini sila; ug mahitabo gayod kini kon adunay depekto diha sa mga agianan tali sa mga sentro sa panan-aw ug sa mga sentro alang sa ubang mga ideya." Lagmit mao kining matanga sa pagkabuta ang giwala ni Jehova sa dihang ang Siryanhong kasundalohan nakaabot sa Samaria. (2Ha 6:18-20) Ang maong mental nga pagkabuta lagmit nasinati usab sa mga tawo sa Sodoma, sanglit ang asoy nagpakita nga sila nagpadayon sa pagpangita sa pultahan sa balay ni Lot inay maguol sa pagkawala sa ilang panan-aw.—Gen 19:11.

Ang usa ka tawong buta dili kuwalipikado sa pag-alagad ingong saserdote sa sangtuwaryo ni Jehova. (Lev 21:17, 18, 21-23) Ang paghalad sa usa ka hayop nga buta dili usab dalawaton kang Jehova. (Deu 15:21; Mal 1:8) Apan ang balaod ni Jehova nagpakitag konsiderasyon ug simpatiya sa mga buta. Tinunglo ang tawo nga magbutang ug babag sa dalan sa usa ka tawong buta o magpahisalaag kaniya. (Lev 19:14; Deu 27:18) Ang matarong nga alagad sa Diyos nga si Job miingon: "Ako nahimong mga mata alang sa buta." (Job 29:15) Si Jehova mismo nag-ingon nga sa umaabot nga panahon iyang wagtangon ang pagkabuta.—Isa 35:5.

Sa dinhi pa si Jesu-Kristo sa yuta, siya milagrosong nagpasig-uli sa panan-aw sa daghang buta. (Mat 11:5; 15:30, 31; 21:14; Luc 7:21, 22) Sa dihang si Jesus duol na sa Jerico, iyang giayo ang buta nga si Bartimeo ug ang iyang kauban. (Mat 20:29-34; Mar 10:46-52; Luc 18:35-43) Sa laing okasyon dungan niyang giayo ang duha ka buta. (Mat 9:27-31) Iyang giayo usab ang usa ka tawong buta ug amang nga gigamhan sa demonyo. (Mat 12:22; itandi ang Luc 11:14.) Ang panan-aw sa usa ka tawo inanay niyang gipasig-uli. Iya kining gihimo aron ang tawo nga dugay nang anaa sa kangitngit mahimong makapahiuyon sa iyang mga mata sa kahayag sa adlaw. (Mar 8:22-26) Ang laing tawo nga buta sukad pa sa pagkahimugso nahimong usa ka magtutuo ni Jesus sa dihang gipasig-uli ang iyang panan-aw. (Ju 9:1, 35-38) Niining duha ka ulahing milagro, si Jesus migamit ug laway o laway nga gisagolan ug lapok. Bisan tuod amgid kini sa kinaraang pamaagi sa pagpanambal, wala kini magpasabot nga kadto dili usa ka milagrosong pagpang-ayo. Maylabot sa tawong buta sukad pa sa pagkahimugso, siya gisultihan nga manghilam-os didto sa Linaw sa Siloam ayha pa mapasig-uli ang iyang panan-aw. (Ju 9:7) Kini sa walay duhaduha maoy pagsulay sa iyang pagtuo, sama kang Naaman nga gikinahanglang maligo sa Suba sa Jordan ayha pa siya mahinloi sa iyang sanla.—2Ha 5:10-14.

Mahulagwayong mga Paggamit. Sa makadaghan ang pagpangapkap sa buta gigamit ingong hulagway sa pagkawalay mahimo. (Deu 28:29; Lam 4:14; Isa 59:10; Sof 1:17; Luc 6:39) Ang mga Jebusihanon masaligon kaayo nga ang ilang kuta dili malumpag nga tungod niana ilang gibiaybiay si David, nga nag-ingon nga ang ilang luyahon nga mga buta, bisan tuod sila maluya, makapanalipod sa kuta sa Zion batok sa Israel.—2Sa 5:6, 8.

Ang pagtuis sa hustisya pinaagig korapsiyon gisimbolohan sa pagkabuta, ug sa makadaghan ang Balaod nagtambag batok sa paghiphip, mga gasa, o pagpihig, sanglit ang maong mga butang makapabuta sa usa ka maghuhukom ug makapugong kaniya sa pagpadapat ug dili-mapihigong hustisya. "Ang hiphip makapabuta sa mga tawong tin-awg panan-aw." (Ex 23:8) "Ang hiphip magabuta sa mga mata sa mga maalamon." (Deu 16:19) Ang usa ka maghuhukom, bisan tuod siya matarong ug masinaboton, mahimong sa tinuyo o sa dili-tinuyo maimpluwensiyahan sa gasa niadtong nalangkit sa kaso. Gihatagan ug pagtagad sa balaod sa Diyos ang makapabuta nga epekto dili lamang sa usa ka gasa kondili usab sa emosyon, kay kini nag-ingon: "Dili ka magpihigpihig sa timawa, ug dili mo palabihon ang dakong tawo." (Lev 19:15) Busa, tungod sa pagsimpatiya o sa tinguha nga paboran sa kadaghanan, ang usa ka maghuhukom dili angayng magpakanaog sa iyang hukom batok sa mga adunahan tungod lamang kay sila adunahan.—Ex 23: 2, 3.

Espirituwal nga Pagkabuta. Ang Bibliya naghatag ug mas dakong pagtagad sa espirituwal nga panan-aw kay sa pisikal nga panan-aw. Ang pag-ayo ni Jesus sa tawong buta sukad pa sa pagkahimugso iyang gigamit aron ipasiugda ang pagkasalawayon sa mga Pariseo tungod kay sila nangangkon nga nakabaton sa espirituwal nga kahayag ug kinabubut-ong midumili nga mahigawas gikan sa ilang buta nga kahimtang. Sila sama niadtong nahigugma sa kangitngit inay sa kahayag.

(Ju 9:39-41; 3:19, 20) Si apostol Pablo namulong ngadto sa kongregasyon sa Efeso bahin sa pagkanalamdagan sa mga mata sa ilang kasingkasing. (Efe 1:16, 18) Gipasiugda ni Jesus nga kadtong nangangkong mga Kristohanon apan dili mahunahunaon sa ilang espirituwal nga mga panginahanglan maoy mga buta ug hubo, nga wala makakita sa ilang kahimtang ingong makaluluoy ug nagapangapkap. (Pin 3:17) Maingon nga ang pagkaanaa sa kangitngit sa dugayng panahon makapabuta sa pisikal nga mga mata, gipasiugda ni apostol Juan nga ang usa ka Kristohanon nga nagdumot sa iyang igsoon naglakaw nga walay tumong diha sa makapabuta nga kangitngit (1Ju 2:11); ug gipasidaan ni Pedro nga ang usa ka tawo nga wala mag-ugmad sa Kristohanong mga bunga, nga ang kinalabwan mao ang gugma, maoy "buta, nga nagpiyong sa iyang mga mata sa kahayag." (2Pe 1:5-9) Ang tuboran sa maong kangitngit ug espirituwal nga pagkabuta mao si Satanas nga Yawa kinsa naghimo sa iyang kaugalingon nga usa ka manulonda sa kahayag apan sa pagkatinuod mao "ang diyos niini nga sistema sa mga butang" ug ang diyos sa kangitngit nga nagbuta sa mga hunahuna sa mga dili magtutuo aron sila dili makasabot sa maayong balita bahin kang Kristo.—Luc 22:53; 2Co 4:4; 11:14, 15.

PAGKADAOTAN. Ang butang nga wala mahiuyon sa sukdanan sa Diyos sa moral nga pagkamaayo maoy daotan, dili-maayo, ngil-ad, o walay pulos. Sama sa Gregong pulong nga *po·ne·ri′a* (Mat 22:18; Mar 7:22; Luc 11:39; Buh 3:26; Rom 1:29; 1Co 5:8; Efe 6:12), ang Hebreohanong berbo nga *ra·sha′* ug ang kaamgid nga mga porma niini nagpaila sa butang nga daotan. (Gen 18:23; 2Sa 22:22; 2Cr 20:35; Job 34:8; Sal 37:10; Isa 26:10) Ang *po·ne·ros′* (kaamgid sa *po·ne·ri′a*) sagad nagpasabot sa butang nga mangil-ad o daotan sa moral nga diwa (Luc 6:45) ug mahimong mapadapat sa usa ka butang nga daotan o walay pulos sa pisikal nga diwa, sama sa dihang si Jesu-Kristo naghisgot bahin sa "walay pulos nga bunga." (Mat 7:17, 18) Kining pulonga mahimong maghubit usab sa usa ka butang nga makadaot ug, sa Pinadayag 16:2, gihubad ingong "masakit" (*AT, TEV*) ug 'grabe.'—*NE, NW.*

Nganong gitugotan sa Diyos ang pagkadaotan?

Si Satanas nga Yawa, nga maoy nag-aghat sa unang lalaki ug babaye nga si Adan ug Eva sa pagrebelde sa Diyos, misupak sa matarong nga sukdanan sa Diyos ug siya haom nga gitawag nga "usa nga daotan." (Mat 6:13; 13:19, 38; 1Ju 2:13, 14; 5:19) Ang pagrebelde nga gisugdan ni Satanas nagkuwestiyon sa katungod ug sa pagkamatarong sa pagkasoberano sa Diyos, nga mao, kon gimandoan ba sa Diyos ang iyang mga linalang sa matarong nga paagi ug sa ilang kinalabwang mga kaayohan. Ang kamatuoran nga si Adan ug Eva mirebelde usab nagpatunghag laing isyu: Ang tanan bang ubang intelihenteng mga linalang mahimong dili matinumanon ug dili maunongon sa Diyos kon ang pagkamasinugtanon mopatim-awng dili makahatag ug materyal nga mga kaayohan? Ang pangangkon ni Satanas labot sa matinumanong si Job daw nagpakita nga kana maoy ilang buhaton. Si Satanas miingon: "Panit alang sa panit, ug ang tanang butang nga anaa sa usa ka tawo iyang ihatag tungod sa iyang kalag. Ingon nga kausaban, palihog bakyawa ang imong kamot, ug tandoga hangtod ang iyang bukog ug ang iyang unod ug tan-awa kon dili ka ba niya tunglohon sa imong nawong mismo."—Job 2:4, 5; tan-awa ang PAGKASOBERANO.

Gikinahanglan ang panahon aron sa paghusay sa mga isyu nga gipatungha. Busa, si Jehova nga Diyos, pinaagi sa pagtugot sa mga tawong daotan nga magpadayong buhi, nagtugot sa uban nga makigbahin sa pagpamatuod nga bakak ang pangangkon ni Satanas pinaagi sa pag-alagad sa Diyos nga matinumanon ubos sa dili-maayo ug masulayong mga kahimtang. Ang pagtugot sa Diyos sa pagkadaotan naghatag usab ug higayon sa mga tawo nga talikdan ang sayop nga dalan ug magpasakop nga kinabubut-on sa matarong nga mga balaod sa Diyos. (Isa 55:7; Eze 33:11) Busa ang pagpugong sa Diyos nga wala niya laglaga ang mga daotan sulod sa usa ka panahon naghatag ug kaluwasan sa mga tawo nga nakiling sa pagkamatarong pinaagi sa paghatag kanila ug panahon aron pamatud-an ang ilang gugma ug pagkamahinalaron kang Jehova. —Rom 9:17-26.

Dugang pa, gigamit ni Jehova nga Diyos ang mga kahimtang sa paaging ang mga daotan walay kalibotan nga nag-alagad sa iyang katuyoan. Bisan tuod sila misupak sa Diyos, siya makapugong kanila kon gikinahanglan aron sa pagpreserbar sa iyang mga alagad tungod sa ilang integridad, ug makapahinabo nga bisan gani ang mga buhat sa maong mga tawo magtuboy sa iyang pagkamatarong. (Rom 3:3-5, 23-26; 8:35-39; Sal 76:10) Gipahayag kining hunahunaa diha sa Proverbio 16:4: "Ang tanang butang gihimo ni Jehova alang sa iyang katuyoan, oo, bisan ang daotan alang sa adlaw nga daotan."

Ang usa ka pananglitan niini mao si Paraon, nga pinaagi ni Moises ug Aaron, si Jehova nagsugo nga pagulaon ang naulipon nga mga Israelinhon. Wala ipahinabo sa Diyos nga mahimong daotan kining Ehiptohanong magmamando, apan siya nagtugot

kang Paraon nga magpadayong buhi ug nagpahinabo usab ug mga kahimtang nga mapadayag ang iyang pagkadaotan ug sa ingon takos sa kamatayon. Ang katuyoan ni Jehova sa pagbuhat niini gipadayag sa Exodo 9:16: "Tungod niini nga hinungdan nga gipapadayon ko ikaw sa paglungtad, aron ipakita kanimo ang akong gahom ug aron ang akong ngalan ikapahayag sa tibuok yuta."

Ang Napulo ka Hampak nga gipadangat sa Ehipto, nga misangko sa pagkalaglag ni Paraon ug sa iyang kasundalohan didto sa Pulang Dagat, maoy talagsaong kapahayagan sa gahom ni Jehova. (Ex 7:14–12:30; Sal 78:43-51; 136:15) Katuigan human niana ang mga nasod sa palibot naghisgotay gihapon bahin niini, ug ang ngalan sa Diyos namantala gayod sa tibuok yuta. (Jos 2:10, 11; 1Sa 4:8) Kon gipatay pa dayon ni Jehova si Paraon, dili unta makita kining dakong pagpasundayag sa gahom sa Diyos alang sa Iyang himaya ug sa kaluwasan sa Iyang katawhan.

Ang Kasulatan nagpasalig nga moabot ang panahon sa dihang ang pagkadaotan dili na maglungtad, sanglit kadtong tanang mosupak sa Maglalalang pagalaglagon sa dihang matuman na ang katuyoan sa iyang pagtugot sa pagkadaotan.—2Pe 3:9-13; Pin 18:20-24; 19:11–20:3, 7-10.

PAGKADESTIYERO. Paghingilin sa usa ka tawo gikan sa kaugalingong yutang natawhan o pinuy-anan tungod sa mando sa awtoridad; sa literal diha sa Hebreohanong pulong, "usa ka pagbiya." Si Cain, nga nagpatay sa iyang igsoong si Abel, gitunglo ingong hininginlan gikan sa yuta aron mahimong usa ka latagaw ug usa ka kagiw diha sa yuta. Siya maoy usa ka mag-uuma, apan human niadto ang yuta wala na mohatag ug abot sa iyang pagtikad niini.—Gen 4:2, 3, 11-14.

Ang Israel gisultihan nga idestiyero ni Jehova ang nasod kon sila dili magmatinumanon sa pakigsaad nga iyang gihimo uban kanila pinaagi ni Moises. (Deu 28:36, 37, 64; 29:28) Busa, sa daghang higayon ang Diyos mao gayod ang Awtoridad nga nagpadestiyero sa iyang katawhan, bisan tuod nga iyang gitugotan ang kasundalohan sa ubang mga nasod ingong iyang mga instrumento. Kini nga mga panghitabo mao ang: (1) pagkadestiyero sa Israel pinaagi sa mga kamot sa mga Asiryanhon (2Ha 15:29; 18:9-12); (2) pagkadestiyero sa Juda didto sa Babilonya (2Ha 25:8-11, 21); (3) ang pagkadestiyero sa mga Hudiyo sa mga kamot sa mga Romano (Luc 21:20-24).

Israel. Gidestiyero ni Tiglat-pileser III ang mga pumoluyo sa Neptali ngadto sa Asirya sa wala pa matapos ang pagmando ni Haring Peka sa Israel niadtong mga 759 W.K.P. Ang mga Rubenhon, Gadhanon, ug kadtong katunga sa tribo ni Manases sa sidlakan gibihag usab sa hari sa Asirya, lagmit sa mao ra usab nga panahon. (2Ha 15:29; 1Cr 5:4-6, 26) Sa ulahi, si Salmaneser V naglikos sa Samaria, ug human sa tulo ka tuig, niadtong 740 W.K.P., siya o kaha ang iyang manununod nga si Sargon II nagdestiyero sa daghang molupyo ug "nagdala ug mga tawo gikan sa Babilonya ug sa Cuta ug sa Ava ug sa Hamat ug sa Separvaim ug gipapuyo sila sa mga siyudad sa Samaria imbes ang mga anak sa Israel."—2Ha 17:5, 6, 24.

Juda. Niadtong 617 W.K.P., si Haring Nabucodonosor nagdestiyero sa harianong panimalay ug sa mga kadagkoan sa Juda ngadto sa Babilonya. (2Ha 24:11-16) Mga napulo ka tuig sa ulahi, niadtong 607 W.K.P., sa dihang gipukan sa Babilonya ang Jerusalem, si Nebuzaradan, ang pangulo sa Babilonyanhong mga bantay, nagdala sa kadaghanang nahibilin ug sa mitalikod nga mga Hudiyo ngadto sa Babilonya, nga sa maong pagkadestiyero usa na lamang ka nahibilin ang namalik 70 ka tuig sa ulahi.—2Ha 25:11; Jer 39:9; Isa 10:21, 22; tan-awa ang PAGKABINIHAG.

Human sa pagkapukan sa Babilonya daghang Hudiyo ang wala na mamalik sa ilang yutang natawhan, ug busa nagpadayon ang pagkatibulaag. Sa panahon ni Ahasuero (si Jerjes I, ang hari sa Persia, nga nagmando gikan sa India hangtod sa Etiopia ibabaw sa 127 ka sakop nga mga distrito), si Haman, sa iyang pag-akusar kanila, miingon: "Adunay usa ka katawhan nga natibulaag ug nalain taliwala sa mga katawhan sa tanang sakop nga distrito sa imong gingharian."—Est 1:1; 3:8.

Sa Unang Siglo K.P. Sa unang siglo K.P. dihay kabalangayan sa mga Hudiyo sa Tesalonica, Atenas, Corinto, Efeso, Roma, ug Babilonya, maingon man sa ubang mga siyudad. (Buh 17:1, 16, 17; 18:1, 4, 19) Daghang Hudiyo ang nanimuyo sa Babilonya, diin si Pedro nagsangyaw. (1Pe 5:13) Girekord ni Josephus nga "daghang" Hudiyo ang didto sa Babilonya sa unang siglo W.K.P. (*Jewish Antiquities,* XV, 14 [ii, 2]) Niadtong 49 o sayo sa 50 K.P. ang Romanong emperador nga si Claudio naghingilin sa tanang Hudiyo gikan sa Roma. Kini usab nakaapektar sa mga Hudiyo nga nahimong mga Kristohanon, lakip kanila mao si Aquila ug Priscila (Prisca), kinsa nahibalag ni Pablo didto sa Corinto niadtong mga 50 K.P., wala madugay human ipakanaog ang sugo ni Claudio. (Buh 18:2) Sila miuban kang Pablo ngadto sa Efeso, ug sa panahon nga si Pablo misulat gikan sa Corinto ngadto sa mga isigka-Kristohanon sa Roma (mga 56 K.P.), dayag nga sila nahibalik na sa Roma, kay si Claudio patay na ug si Nero maoy nagmando nianang panahona. Daghan sa ubang mga Hudiyo ang namalik na usab sa Roma.—Buh 18:18, 19; Rom 16: 3, 7, 11.

Ingong katumanan sa tagna ni Jesus diha sa Lucas 21:24, ang Romanhong kasundalohan ubos sa pagpanguna ni Tito, niadtong 70 K.P., naglikos sa Jerusalem, nga nianang tungora puno sa mga Hudiyo gikan sa daghang kayutaan nga nagkatigom alang sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo. Ang mga Romano milikos ug sa kataposan gilaglag ang siyudad; 1,100,000 ka Hudiyo ang namatay ug 97,000 ang nabihag aron ipatibulaag taliwala sa kanasoran.

PAGKADILI-MADUNOTON. Ang kinaiyahan sa usa ka lawas nga dili madunot, madaot, o malaglag.

Ang direktang mga paghisgot sa pagkadili-madunoton makaplagan lamang diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Diha niana kini nga pulong gihubad gikan sa Gregong pulong nga *a·phthar·si′a,* nga giporma sa negatibong *prefix* nga *a* ug sa usa ka porma sa *phthei′ro.* Kining ulahing pulong nagkahulogang "kadaot" (2Co 7:2) o "makadaot" (1Co 15:33), nga mao ang pagpadangat ngadto sa usa ka ubos nga kahimtang; usab "patyon" o "laglagon." (2Pe 2:12) Ang adhetibong porma nga *a′phthar·tos* (dili-madunoton) gigamit usab.

Pagkadunot ug Pagkamadunoton. Bahin sa pagkadili-madunoton, makatabang kon analisahon una ang paggamit sa Gregong mga termino alang sa pagkadunot ug pagkamadunoton. Hinumdomi nga adunay kalainan tali sa usa ka butang nga dunot ug sa *pagkama*dunot niini, sa ato pa, mahimong madunot.

Ang pagkadunot ug pagkamadunoton mahimong ilangkit sa mga butang nga materyal ug sa mga butang nga dili materyal. Ang purongpurong nga gitinguha sa Gregong mga atleta maoy madunoton—mahimong madaot, maut-ot, o matata. (1Co 9:25) Bisan ang bulawan (matunaw sa *aqua regia*) ug plata mahimong madunot. (1Pe 1:18; itandi ang San 5:3.) Ang mga sakayan mahimong 'maguba' o, sa literal, "madaot" (gikan sa *intensive* nga porma sa *di·a·phthei′ro*), nga madaot ang estruktura niini. (Pin 8:9) Ang samang Gregong pulong gigamit maylabot sa 'paglaglag' o pagdaot sa yuta. (Pin 11:18) Ang tawo, ang unodnong linalang, maoy madunoton (Rom 1:23); diha sa iyang dili-hingpit nga kahimtang ang iyang lawas mahimong taptan sa makadaot nga mga sakit ug sa ngadtongadto matun-as diha sa kamatayon, diin ang lawas madugta. (Buh 13:36) Maylabot sa mga butang nga dili materyal, ang maayong pamatasan mahimong madaot pinaagi sa daotang pakig-uban (1Co 15:33); ang mga tawo mahimong dunot o mapahisalaag ang kaisipan, mapahilayo gikan sa katim-os, kaputli, ug sa kamatuoran (2Co 11:3; 1Ti 6:5; 2Ti 3:8), ug kini moresulta sa moral nga pagkadaot, usa ka pagkadunot sa personalidad sa tawo. —Efe 4:22; Jud 10.

Bisan ang hingpit nga tawhanong mga lawas maoy madunoton, sa ato pa, kini mahimong madaot o malaglag. Tungod niini, si apostol Pablo nakaingon nga ang nabanhawng si Jesus human niadto "gitino nga dili na *mobalik sa pagkadunot"* (Buh 13:34), sa ato pa, dili na gayod mobalik sa kinabuhi diha sa usa ka madunoton nga tawhanong lawas. Ang paglihok lamang sa Diyos ang nakapugong nga madunot didto sa lubnganan ang unodnong lawas sa iyang Anak sa dihang naglungtad siya dinhi sa yuta. (Buh 2:31; 13:35-37) Apan, ang maong lawas wala ipreserbar aron gamiton sa nabanhawng si Jesus, sanglit si apostol Pedro nag-ingon nga si Jesus "gipatay diha sa unod, apan gibuhi diha sa espiritu." (1Pe 3:18) Busa daw dayag nga gihipos sa Diyos ang maong lawas sa milagrosong paagi, sa ingon wala pasagding kini madunot. —Tan-awa ang LAWAS (Unodnong Lawas ni Kristo).

Ang mga manulonda, bisan tuod espiritung mga linalang, gipakitang nagbaton ug madunotong mga lawas, sanglit gipahayag nga sila mahimong laglagon.—Mat 25:41; 2Pe 2:4; itandi ang Luc 4:33, 34.

Ang pagkaulipon sa tawo sa pagkadunot. Bisan pag si Adan, bisan sa iyang pagkahingpit, nagbaton ug madunotong lawas, maoy tungod lamang sa iyang pag-alsa batok sa Diyos nga siya midangat sa "pagkaulipon sa pagkadunot" ug nagpasa niini nga kahimtang ngadto sa tanan niyang mga kaliwat, ang tawhanong rasa. (Rom 8:20-22) Kining pagkaulipon sa pagkadunot maoy tungod sa sala o paglapas (Rom 5:12) ug nagpatunghag pagkadili-hingpit sa lawas nga motultol sa pagkaut-ot, sakit, pagkatigulang, ug kamatayon. Tungod niini, ang usa nga 'nagapugas alang sa unod moani ug pagkadunot gikan sa iyang unod' ug dili makadawat sa kinabuhing walay kataposan nga gisaad ngadto niadtong nagapugas alang sa espiritu.—Gal 6:8; itandi ang 2Pe 2:12, 18, 19.

Pagkabaton sa mga Kristohanon sa Pagkadili-madunoton. Ingon sa nahisgotan, ang Hebreohanong Kasulatan wala sa direkta maghisgot sa pagkadili-madunoton, ug kini kanunayng nagpasiugda sa pagkamay-kamatayon sa tawhanong kalag. Busa, ang apostol nag-ingon bahin kang Kristo Jesus nga siya "naghatag ug kahayag nganha sa kinabuhi ug sa pagkadili-madunoton pinaagi sa maayong balita." (2Ti 1:10) Pinaagi kang Jesus, gipadayag sa Diyos ang sagradong tinago sa iyang katuyoan aron hatagan ang dinihogang mga Kristohanon sa pribilehiyo nga maghari uban sa iyang Anak didto sa mga langit. (Luc 12:32; Ju 14:2, 3; itandi ang Efe 1:9-11.) Pinaagi sa pagbanhaw sa ilang Manluluwas nga si Jesu-Kristo gikan sa mga

patay, gihatagan sa Diyos ang maong mga Kristohanon sa buhing paglaom sa 'usa ka dili-madunoton ug wala-mahugawi ug dili-malawos nga panulondon nga gitagana sa mga langit.' (1Pe 1:3, 4, 18, 19; itandi ang 1Co 9:25.) Ang maong mga tawo ipanganak pag-usab samtang anaa pa sa unod, sa ato pa, hatagan sa posisyon ingong espiritung mga anak sa Diyos, ipanganak pinaagi sa "dili-madunot nga binhi sa pagsanay, pinaagi sa pulong sa buhi ug malungtarong Diyos."—1Pe 1:23; itandi ang 1Ju 3:1, 9.

Bisan tuod gipakiglabotan sa Diyos ingong iyang espirituwal nga mga anak ug bisan tuod nakabaton sa saad sa usa ka dili-madunot nga panulondon, kini nga mga Kristohanon nga gitawag ngadto sa langitnong Gingharian wala magbaton sa pagkawalay-kamatayon o pagkadili-madunoton samtang ania pa sa yuta diha sa unod. Kini makita sa kamatuoran nga sila *"nagapangitag* himaya ug dungog ug pagkadili-madunoton pinaagi sa paglahutay diha sa buhat nga maayo." (Rom 2:6, 7) Ang pagkabaton sa "pagkadili-madunoton" dayag nga wala lamang magkahulogan ug kagawasan gikan sa moral nga kadunotan. Pinaagi sa pagsunod sa panig-ingnan ni Kristo ug pinaagi sa pagtuo sa iyang halad lukat, kini nga mga Kristohanon "nakaikyas na gikan sa pagkadunot nga ania sa kalibotan pinaagi sa kaulag" (2Pe 1:3, 4); sila "nahigugma sa atong Ginoong Jesu-Kristo sa walay pagkadunot" ug 'nagpakita sa pagkalunsay diha sa ilang pagpanudlo.' (Efe 6:24; Tit 2:7, 8) Ang pagkadili-madunoton (uban sa himaya ug dungog) nga ilang gitinguha pinaagi sa matinumanong paglahutay nalangkit sa ilang kahimayaan sa panahon sa ilang pagkabanhaw ingong aktuwal nga espiritung mga anak sa Diyos, ug kini tataw gikan sa unang sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Corinto.

Gibanhaw Ngadto sa Pagkawalay-kamatayon ug Pagkadili-madunoton. Nadawat ni Kristo Jesus ang pagkawalay-kamatayon sa dihang siya gibanhaw gikan sa mga patay, nga human niadto nakabaton sa "kinabuhi nga dili malaglag." (1Ti 6:15, 16; Heb 7:15-17) Ingong ang 'tukma nga larawan sa pagkamao' sa iyang Amahan, kinsa mao ang dili-madunoton nga Diyos (Heb 1:3; 1Ti 1:17), ang gibanhawng si Jesus nagpahimulos usab ug pagkadili-madunoton.

Kay nahiusa kang Jesus diha sa dagway sa iyang pagkabanhaw, ang iyang kaubang mga manununod gibanhaw usab dili lamang ngadto sa kinabuhing walay kataposan ingong espiritung mga linalang kondili ngadto sa pagkawalay-kamatayon ug pagkadili-madunoton. Kay nagkinabuhi, nagalagad nga matinumanon, ug namatay diha sa madunot nga tawhanong mga lawas, sila karon makadawat ug dili-madunot nga espirituhanong mga lawas, ingon sa tin-awng gipahayag ni Pablo diha sa 1 Corinto 15:42-54. Busa ang pagkawalay-kamatayon dayag nga nagtumong sa kinaiyahan sa kinabuhi nga ilang mapahimuslan, ang pagkawalay-kataposan ug pagkadili-malaglag niini, samtang ang pagkadili-madunoton lagmit nga nalangkit sa organismo o lawas nga gihatag sa Diyos kanila, nga sa kinaiyanhon dili madunot, madaot, o malaglag. Busa mopatim-aw nga ang Diyos naghatag kanila sa kagahom nga magpadayon sa paglungtad sa ilang kaugalingon, nga dili mag-agad sa panggawas nga mga tinubdan sa enerhiya sama sa uban niyang mga linalang, unodnon ug espirituhanon. Kini maoy usa ka talagsaong ebidensiya sa pagsalig sa Diyos kanila. Apan, ang maong independente ug dili-malaglag nga paglungtad wala magpahigawas kanila gikan sa pagkontrolar sa Diyos; ug sila, sama sa ilang Ulo nga si Kristo Jesus, padayong magpasakop sa kabubut-on ug mga direksiyon sa ilang Amahan.—1Co 15:23-28; tanawa ang PAGKAWALAY-KAMATAYON; KALAG.

PAGKADILI-MAPIHIGON. Ang pagkawalay gidapigan o paboritismo; pagkamakiangayon. Ang pagkadili-mapihigon mao ang dili pagtugot nga ang posisyon, pagkamaayong manulti, bahandi, hiphip, o, sa laing bahin, sentimento alang sa kabos o sa tawong timawa makatuis sa paghukom o mga buhat sa usa ka tawo aron paboran ang indibiduwal. Kon ang usa dili-mapihigon siya makiglabot sa tanan subay sa kon unsay makiangayon ug matarong, sumala sa kon unsay angay ug gikinahanglan sa matag usa.—Pr 3:27.

Ang Hebreohanong ekspresyon nga *na·sa'' pa·nim',* nga gihubad nga 'pagpihigpihig,' sa literal nagkahulogang "paghangad." (Lev 19:15) Ang paagi sa pagtimbaya sa mga taga-Sidlakan mao ang mapainubsanong pagyukbo ug pagduko ngadto sa yuta. Ingong timaan sa pagdawat ug pag-ila, ipahangad o ipayanghag sa tawong gitimbaya ang tawo nga miyukbo. (Itandi ang Gen 32:20, diin ang "mohatag ug maluloton nga pagdawat" maoy hubad sa Hebreohanong prase nga sa literal nagkahulogang "paghangad.") Kini nga ekspresyon gigamit sa ulahi nga makantalitahon sa pagtumong sa daotan, mapihigong pagtratar. Ang Hebreohanong prase nga *na·khar' pa·nim'* (gihubad nga "magpihigpihig," apan sa literal nagkahulogang "pagila sa nawong") gigamit usab sa susamang paagi. (Deu 1:17; 16:19) Ang Gregong ekspresyon nga *lam·ba'no pro'so·pon* ("magpakitag pagkamapihigon"; sa literal nagkahulogang "kuhaon o dawaton ang nawong") maoy pinasukad sa Hebreohanon. (Luc 20:21; itandi ang *Int.*) Ang gikombinar nga porma niining duha ka pulong gihubad nga "pagpihigpihig; paboritismo" (Rom 2:11; San 2:1),

"pagpakitag paboritismo" (San 2:9), ug "mapihigon" (Buh 10:34).—Itandi ang *Int.*

Si Jehova Dili-mapihigon. Si Jehova nag-ingon nga siya "wala magpihig kang bisan kinsa ni modawat ug hiphip." (Deu 10:17; 2Cr 19:7) Sa dihang ang Diyos nagpadala kaniya sa pagmantala sa maayong balita ngadto sa dili-tinuling Hentil nga si Cornelio, si apostol Pedro miingon: "Tinong naila ko nga ang Diyos dili mapihigon, apan sa matag nasod ang tawo nga mahadlok kaniya ug magabuhat sa pagkamatarong dalawaton kaniya." —Buh 10:34, 35; Rom 2:10, 11.

Si Jehova, ang Maglalalang ug Supremong Usa, dili makuwestiyon sa iyang mga desisyon ug mga buhat. Siya makahimo sa kon unsay iyang gusto diha sa iyang mga linalang ug siya wala makautang kang bisan kinsa. (Rom 9:20-24; 11:33-36; Job 40:2) Siya nakiglabot sa mga indibiduwal o sa mga grupo, bisan sa mga nasod, sumala sa iyang katuyoan ug sa iyang tinudlong panahon. (Buh 17:26, 31) Bisan pa niana, ang Diyos dili-mapihigon. Siya magaganti sa matag usa, dili sumala sa iyang panggawas nga panagway o mga gipanag-iya, kondili sumala sa kon unsa siya ug kon unsay iyang ginabuhat. (1Sa 16:7; Sal 62:12; Pr 24:12) Ang iyang Anak nga si Jesu-Kristo dili usab mapihigon.—Mat 16:27.

Dili-mapihigon ngadto sa Israel. Ang pipila ka tawo nagtuo nga si Jehova nakiglabot nga mapihigon pinaagi sa paggamit sa Israel ingong iyang katawhan ug pagpakitag pabor kanila sa karaang mga panahon. Bisan pa niana, ang matinud-anong pagsusi sa iyang mga pakiglabot sa Israel magbutyag nga sayop ang maong pangangkon. Si Jehova nagpili ug nakiglabot sa Israel, dili tungod sa ilang kabantog ug gidaghanon, kondili tungod sa iyang gugma ug pagpabili sa pagtuo ug pagkamaunongon sa iyang higala nga si Abraham, ang ilang katigulangan. (San 2:23) Lain pa, siya hataas-ug-pailob ngadto kanila tungod kay iyang gibutang ang iyang ngalan diha kanila. (Deu 7:7-11; Eze 36:22; Deu 29:13; Sal 105:8-10) Sa dihang nagmasinugtanon, ang Israel gipanalanginan nga labaw sa mga nasod nga wala makabaton sa Balaod. Sa dihang ang Israel wala magmasinugtanon, ang Diyos mapailobon ug maluluy-on, apan bisan pa niana siya nagsilot kanila. Ug bisan tuod pinaboran ang ilang kahimtang, sila nailalom sa mas bug-at nga responsibilidad atubangan sa Diyos tungod kay sila nagdala sa ngalan sa Diyos ug nailalom sa Balaod. Kay ang Balaod nagtunglo niadtong molapas niini. Kini nahisulat: "Tinunglo ang dili motuman sa mga pulong niini nga balaod pinaagi sa pagbuhat niini." (Deu 27:26) Ang mga Hudiyo, pinaagi sa paglapas sa Balaod, nailalom niini nga tunglo, dugang pa sa ilang pagkahinukman ingong kaliwat sa makasasalang si Adan. (Rom 5:12) Busa, aron sa pagtubos sa mga Hudiyo gikan niining talagsaong kabilinggan, si Kristo dili lamang kinahanglang mamatay kondili kinahanglang mamatay usab diha sa estaka sa pagsakit, sama sa gipatin-aw ni apostol Pablo sa Galacia 3:10-13.

Busa, ang Diyos dili-mapihigon sa Israel. Gigamit sa Diyos ang Israel aron nga panalanginan ang tanang kanasoran. (Gal 3:14) Pinaagi niini ang Diyos milihok alang sa kaayohan sa katawhan sa tanang kanasoran diha sa iyang tinakdang panahon. Nahiuyon niini, ang apostol nag-ingon: "Siya ba Diyos sa mga Hudiyo lamang? Dili ba siya Diyos usab sa katawhan sa kanasoran? Oo, sa katawhan sa kanasoran usab, kon sa pagkatinuod ang Diyos usa, nga mao ang magpahayag nga matarong sa katawhan nga tinuli tungod sa pagtuo ug sa katawhan nga dili-tinuli nga matarong pinaagi sa ilang pagtuo." (Rom 3:29, 30) Dugang pa, sa karaang Hudiyohanong estado, ang mga tawo sa ubang mga nasod makabaton sa pag-uyon ug panalangin sa Diyos pinaagi sa pagsimba kang Jehova nga Diyos sa Israel ug sa pagtuman sa iyang balaod, sama sa gibuhat sa mga Gabaonhon, sa mga Netinim (nagkahulogang "Mga Hinatag"), ug sa daghang langyawng mga pumoluyo.—Jos 9:3, 27; 1Ha 8:41-43; Esd 8:20; Num 9:14.

Bisan tuod mapailobon ug maluluy-on, nga kanunayng nagdawat pag-usab sa Israel sa dihang sila naghinulsol, sa kataposan si Jehova nagsalikway kanila ingong iyang katawhan nga nagdala sa iyang ngalan. (Luc 13:35; Rom 11:20-22) Ang mga pulong sa apostol mapadapat dinhi: "Siya magabalos sa matag usa sumala sa iyang mga binuhatan: . . . kapungot ug kasuko, kasakitan ug kagul-anan, diha sa kalag sa matag tawo nga nagbuhat kon unsay makadaot, una sa Hudiyo ug usab sa Grego; apan himaya ug dungog ug kalinaw alang sa tanan nga nagbuhat kon unsa ang maayo, una alang sa Hudiyo ug usab alang sa Grego. Kay walay pagpihigpihig sa Diyos."—Rom 2:6-11.

Busa, bisan tuod daw magpadayag ug pagkamapihigon ang usa ka taphaw, mubog-abot nga panglantaw bahin sa mga pakiglabot sa Diyos, gipadayag sa mas dulot, layog-abot nga panglantaw ang dili-hitupngang pagkadili-mapihigon ug hustisya nga dili matugkad sa pagsabot sa tawo. Maayo gayod kaayo ang gihimo sa Diyos aron ang tanang katawhan makabaton ug kahigayonan nga makadawat sa iyang pag-uyon ug kinabuhi!—Isa 55:8-11; Rom 11:33.

Dili-mapihigon ngadto kang David. Sama sa giingon ni Jehova kang Moises, siya mao ang Diyos nga dili gayod magpahigawas gikan sa

pagsilot tungod sa kasaypanan. (Ex 34:6, 7; Col 3:25) Bisan sa kahimtang sa iyang gihigugmang alagad nga si David, nga kaniya si Jehova mihimog usa ka pakigsaad alang sa gingharian, ang Diyos wala magpahigawas kaniya sa silot. Siya grabeng nagsilot kang David tungod sa iyang mga sala. Human makasala si David batok sa Diyos maylabot kang Bat-seba ug sa iyang bana nga si Urias, si Jehova miingon kaniya: "Ania, ako magpatungha ug katalagman batok kanimo gikan sa imong kaugalingong balay; ug ako magkuha sa imong mga asawa atubangan sa imong mga mata ug maghatag kanila ngadto sa imong isigkatawo, ug siya makigdulog gayod sa imong mga asawa ilalom sa panan-aw niini nga adlaw. Samtang ikaw nagbuhat sa tago, ako, sa akong bahin, magbuhat niining butanga sa atubangan sa tibuok Israel ug sa atubangan sa adlaw."—2Sa 12:11, 12.

Ang asoy sa Bibliya nagbutyag nga si David nag-antos gayod sa hilabihang kasamok sa iyang kaugalingong panimalay. (2Sa kap 13-18; 1Ha 1) Bisan tuod wala siya patya sa Diyos, tungod sa pagtahod sa pakigsaad sa gingharian nga Iyang gihimo uban kang David (2Sa 7:11-16), si David nag-antos gayod sa hilabihang kasub-anan. Sumala sa giingon sa naunang alagad sa Diyos nga si Elihu: "Adunay Usa nga wala magpihig sa mga prinsipe." (Job 34:19) Apan, pinasukad sa umaabot nga halad ni Jesu-Kristo, ang Diyos nagpasaylo sa mahinulsolong si David ug sa gihapon nagpatunhay sa Iyang kaugalingong hustisya ug pagkamatarong. (Rom 3:25, 26) Pinaagi sa halad sa iyang Anak, ang Diyos adunay matarong ug dili-mapihigong pasukaranan aron mabakwi ang kamatayon ni Urias ug sa uban pa, aron nga sa kataposan, walay mag-antos sa dili-matarong nga paagi.—Buh 17:31.

Tambag Ngadto sa mga Maghuhukom. Si Jehova naghatag ug kusganong tambag ngadto sa mga maghuhukom sa Israel labot sa pagkadili-mapihigon. Ang mga maghuhukom hugot nga gibaoran: "Dili kamo magpihigpihig sa paghukom." (Deu 1:17; 16:19; Pr 18:5; 24:23) Dili sila angayng magpakitag pagkamapihigon ngadto sa tawong kabos tungod lamang sa iyang pagkakabos, tungod sa sentimento o tungod sa pagpihig batok sa adunahan. Dili usab sila magpakitag pabor sa tawong dato tungod sa iyang bahandi, tingali sa pagpalabi kaniya aron hatagan ug pabor, tungod sa hiphip, o tungod sa kahadlok sa iyang gahom o impluwensiya. (Lev 19:15) Sa ulahi, gikondenar sa Diyos ang pagkadili-matinumanon sa Levihanong mga saserdote sa Israel tungod sa paglapas sa iyang balaod ug, ingon sa iyang partikular nga gipunting, tungod sa ilang pagpakitag pagpihigpihig, sanglit sila nag-alagad ingong mga maghuhukom diha sa yuta.—Mal 2:8, 9.

Diha sa Kristohanong Kongregasyon. Diha sa Kristohanong kongregasyon ang pagkadili-mapihigon maoy usa ka balaod; ang pagpakitag paboritismo maoy usa ka sala. (San 2:9) Kadtong sad-an sa mga buhat sa paboritismo nahimong "mga maghuhukom nga nagpakanaog ug daotang mga desisyon." (San 2:1-4) Ang maong mga tawo walay kaalam nga gikan sa itaas, nga dili mapihigpihigon. (San 3:17) Kadtong adunay responsableng mga katungdanan diha sa kongregasyon nailalom sa seryosong obligasyon nga gisangon ni apostol Pablo kang Timoteo nga usa ka magtatan-aw: "Atubangan sa Diyos ug kang Kristo Jesus ug sa piniling mga manulonda ako maugdang nga nagsugo kanimo sa pagsunod niining mga butanga nga dili mohukom-daan, nga dili magbuhat ug bisan unsa sumala sa pagkamapihigon." Kini mapadapat ilabina sa dihang himoon ang hudisyal nga mga husay diha sa kongregasyon.—1Ti 5:19-21.

'Nagdayeg ug mga personalidad alang sa kaugalingong kaayohan.' Ang paglapas sa prinsipyo sa pagkadili-mapihigon mahimong mosangpot sa grabeng pagkakondenar. Si Judas nga igsoon ni Jesus sa inahan naghubit sa mga tawo kinsa maoy "mga bagulbolan, mga reklamador bahin sa ilang kahimtang sa kinabuhi, nga nagpahiuyon sa ilang kaugalingong mga tinguha, ug ang ilang mga baba nagsultig hinambog nga mga butang, samtang sila *nagdayeg ug mga personalidad* alang sa ilang kaugalingong kaayohan." (Jud 16) Kining mga tawhana gitawag ingong "nagahimog pagbulagbulag, mga tawong mananapon, nga walay espirituwalidad." (Jud 19) Ang maong mga tawo mahimong maghaylo sa uban pinaagi sa ilang mapasigarbohong mga pulong ug sa ilang pagdayeg sa mga personalidad, sama sa mga tawong gihubit ni Pablo kinsa "sa kamalalangon manakasaka sa mga panimalay ug magapamihag sa mahuyang nga mga babaye nga nabug-atan sa mga sala, nga nadaldal sa nagkadaiyang mga tinguha." (2Ti 3:6) Ang kalaglagan nagpaabot kanila.—Jud 12, 13.

"Takos sa doble nga pasidungog"—Sa unsang paagi? Tungod niining mga butanga, sa unsang paagi isipon niadtong anaa sa Kristohanong kongregasyon ang mga ansiyano nga nagdumala sa maayong paagi nga "takos sa doble nga pasidungog, ilabina silang naghago sa pagpanulti ug sa pagpanudlo"? (1Ti 5:17) Kini dili tungod sa mga personalidad niini nga mga tawo o sa ilang katakos, kondili tungod sa ilang pagkamakugihon ug paghago maylabot sa dugang mga kaakohan nga gipapas-an kanila. Ang mga kahikayan ug mga pagtudlo sa Diyos kinahanglan nga tahoron. Ang maong mga tawo angayng makadawat ug linaing kooperasyon ug pagpaluyo aron molampos ang bu-

luhaton sa Diyos diha sa kongregasyon. (Heb 13: 7, 17) Gipunting ni Santiago nga igsoon ni Jesus sa inahan nga ang mga magtutudlo diha sa kongregasyon nailalom sa mabug-at nga responsibilidad ngadto sa Diyos, ug makadawat ug mas bug-at nga paghukom. (San 3:1) Busa sila takos nga patalinghogan, sundon, ug pasidunggan. Tungod sa samang katarongan ang asawa kinahanglang magpasidungog ug magtahod sa iyang bana, kinsa gitugyanan sa Diyos ug responsibilidad alang sa panimalay ug kinsa pagahukman sa Diyos pinasukad niana. (Efe 5:21-24, 33) Ang maong pagtahod alang sa mga tawo nga gihatagan ug responsableng mga katungdanan pinaagi sa kahikayan sa Diyos dili kay pagpakitag pagpihigpihig.

Pagtahod alang sa mga magmamando. Ang mga Kristohanon gisugo usab sa pagtahod sa mga magmamando sa tawhanong mga kagamhanan. Dili kini tungod sa personal nga mga hiyas niining mga tawhana, nga ang pipila tingali kanila maoy hiwi, ni tungod kay sila anaa sa katungdanan nga mahimo silang mohatag ug espesyal nga mga pabor. Ang mga Kristohanon motahod sa mga magmamando tungod kay sugo kini sa Diyos; tungod usab sa responsableng katungdanan o posisyon nga gibarogan niini. Ang apostol nag-ingon: "Magpasakop ang tanang kalag sa labaw nga mga awtoridad, kay walay awtoridad gawas nga pinaagi sa Diyos; ang nagalungtad nga mga awtoridad napahimutang sa ilang relatibong mga posisyon pinaagi sa Diyos. Busa siya nga mosukol sa awtoridad misukol sa kahikayan sa Diyos." (Rom 13:1, 2) Kining mga tawhana, kon abusohan nila ang ilang awtoridad, kinahanglang manubag sa Diyos. Ang pasidungog, o pagtahod, nga nahiangay alang sa maong katungdanan gihatag sa Kristohanon ngadto sa usa nga naghupot niana nga katungdanan sumala sa lagda nga: "Ibayad ngadto sa tanan ang mga nahiangay kanila, kaniya nga nangayog buhis, ang buhis; kaniya nga nangayog tributo, ang tributo; kaniya nga nangayog kahadlok, ang maong kahadlok; kaniya nga nangayog dungog, ang maong dungog." (Rom 13:7) Ang pasidungog nga ihatag sa Kristohanon niining bahina nga labaw nianang ihatag sa ordinaryong mga lungsoranon dili kay pagpakitag pagpihigpihig.

PAGKAGAHIAN. Tan-awa ang PAGKATIG-A, PAGKAGAHIAN.

PAGKAHAMTONG. Ang kahimtang sa bug-os nga pagkahingkod, pagkagulang, pagkakompleto, sumala sa pagtino sa usa ka sukdanan. (Tan-awa ang PAGKAHINGPIT, KAHINGPITAN.) Ang Bibliya nagtagana sa sukdanan sa pagtino kon unsa ang espirituwal nga pagkahamtong (pagkakompleto). Sumala niini nga sukdanan, ang hamtong nga Kristohanon maoy usa nga dili espirituwal nga bata, nga sagad mabalhinon ug daling mapahisalaag o maimpluwensiyahan sa uban maylabot sa doktrina. (Efe 4:11-14) Sanglit ang iyang mga gahom sa pagsabot nabansay, siya makaila sa maayo ug sa daotan. Dili siya kinahanglang tudloan sa paninugdang mga butang. (Heb 5:11–6:2) Siya gigiyahan, dili sa kalibotanong kaalam, kondili sa espiritu sa Diyos.—1Co 2:6, 10-13, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang Bibliya wala maghisgot bahin sa gidak-on sa espirituwal nga pagkahamtong o pagkaadulto. Hinunoa, maingon nga ang usa ka tawo padayong nagauswag sa kahibalo, kasinatian, ug katakos sa pag-ila human mahimong adulto, ang hamtong nga Kristohanon sa susama padayon nga nagauswag. Ang mga pagsulay nga iyang nasinatian makapalig-on sa iyang pagtuo ug pagkamainantoson. Misulat ang tinun-an nga si Santiago: "Mga igsoon ko, isipa nga maoy bug-os kalipay kon makasugubang kamo ug nagkadaiyang mga pagsulay, kay nahibalo kamo nga kining sinulayang kalidad sa inyong pagtuo mosangpot ug pagkamainantoson. Apan ipatapos sa pagkamainantoson ang buluhaton niini, aron nga kamo mahimong bug-os [sa literal, hingpit] ug maayo sa tanang bahin, nga dili makulangan sa bisan unsa." (San 1:2-4) Sa susama, maingon nga ang mga adulto magkalahi sa pisikal nga mga kahimtang ug sa mental nga mga katakos ug mga talento, sa ingon usab ang hamtong nga mga Kristohanon mahimong magkalahi sa pipila ka hiyas, ang uban ilado sa pipila ka hiyas, sama sa kahibalo, paghukom, kaisog, o pagkamahinatagon; ang uban sa laing mga hiyas. (Itandi ang 1Co 7:7; 12:4-11, 27-31.) Busa, kon bahin sa pagkahamtong, mahinungdanong ibutang sa hunahuna nga ang linaing mga katakos o mga talento dili mao ang basehanan kon ang usa hamtong ba nga Kristohanon o dili.

Ang tibuok kahikayan sa kongregasyon, lakip ang mga apostoles, mga manalagna, mga tigebanghelyo, mga magbalantay, ug mga magtutudlo niini, nakatabang sa pagpatunghag hamtong nga mga Kristohanon o espirituwal nga mga adulto. (Efe 4:11-14; itandi ang Col 1:28, 29; 4:12, 13.) Busa, dayag nga kadtong mag-alagad ingong mga magbalantay ug mga magtutudlo angay nga mga tawong hamtong sa espirituwal, dili mga bata. Hinunoa, labaw pa sa espirituwal nga pagkaadulto ang gikinahanglan sa usa ka tawo nga itudlo ingong magtatan-aw o ministeryal nga alagad. (1Ti 3:1-9, 12, 13; Tit 1:5-9) Pananglitan, usa sa mga kinahanglanon sa usa ka magtatan-aw mao nga siya kinahanglang "usa ka tawo nga nagdumala sa iyang kaugalingong panimalay sa maayong paagi, nga may mga anak nga nagpasakop uban

ang bug-os nga kaugdang." (1Ti 3:4) Busa, ang usa ka tawo mahimong hamtong sa espirituwal sa pipila ka aspekto apan kon ang iyang mga anak rebelyoso ug dili mapanton, siya dili kuwalipikado sa katungdanan ingong magtatan-aw.

PAGKAHIBALO-DAAN, PAGBUOT-DAAN.

Ang pagkahibalo-daan nagkahulogan sa pagkahibalo sa usa ka butang una pa kini mahitabo o motungha. Sa Bibliya kini nalangkit sa panguna, bisan tuod dili eksklusibo, kang Jehova nga Diyos nga Maglalalang ug sa iyang mga katuyoan. Ang pagbuot-daan nagkahulogan sa pagtudlo, paglatid, o pagtino daan sa usa ka butang; o ang kinaiyahan o kahimtang nga gimbut-an daan.

Mga Pulong sa Orihinal nga Pinulongan. Ang mga pulong nga kasagarang gihubad ingong "pagkahibalo-daan," "kahibalong-daan," ug "pagbuot-daan" makaplagan sa Kristohanon Gregong Kasulatan, bisan tuod ang samang paninugdang mga ideya gipahayag diha sa Hebreohanong Kasulatan.

Ang "pagkahibalo-daan" mao ang hubad sa Gregong pulong nga *pro′gno·sis* (gikan sa *pro,* una pa, ug *gno′sis,* kahibalo). (Buh 2:23; 1Pe 1:2) Ang kaamgid nga berbo nga *pro·gi·no′sko* gigamit sa duha ka kahimtang maylabot sa mga tawo: sa gipamulong ni Pablo nga ang pipila ka Hudiyo "kanhi nasinati" kaniya (nakahibalo na daan kaniya), ug sa paghisgot ni Pedro bahin sa 'pagkasayod daan' niadtong gisulatan niya sa iyang ikaduhang sulat. (Buh 26:4, 5; 2Pe 3:17) Niining ulahi nga gihisgotan dayag nga ang maong pagkahibalo-daan dili kay walay kinutoban; sa ato pa, wala ipasabot niini nga ang maong mga Kristohanon nahibalo na sa *tanang* detalye sa panahon, dapit, ug sirkumstansiya bahin sa umaabot nga mga panghitabo ug mga kahimtang nga gihisgotan ni Pedro. Apan sila nakabaton gayod ug *katibuk-ang* larawan sa kon unsay angayng dahomon, nga nadawat tungod sa pag-inspirar sa Diyos kang Pedro ug sa uban pa nga mitampo sa pagsulat sa Bibliya.

Ang "pagbuot-daan" mao ang hubad sa Gregong pulong nga *pro·o·ri′zo* (gikan sa *pro,* una pa, ug *ho·ri′zo,* paglatid o pagtimaan sa mga utlanan). Nagpatin-aw sa diwa sa Gregong berbo nga *ho·ri′zo* mao ang gipamulong ni Jesu-Kristo nga, ingong "ang Anak sa tawo," siya "mopanaw sa iyang dalan sumala sa gilatid [*ho·ri·sme′non*]." Si Pablo miingon nga ang Diyos 'naglatid [nagtimaan, *ho·ri′sas*] sa tinudlong mga panahon ug sa tinong mga utlanan sa mga puloy-anan sa mga tawo.' (Luc 22:22; Buh 17:26) Ang samang berbo gigamit bahin sa tawhanong tinguha o determinasyon, sama sa dihang ang mga tinun-an "naninguha [*ho′ri·san*]" sa pagpadalag hinabang sa ilang nanginahanglang mga igsoon. (Buh 11:29) Hinunoa, ang espesipikong mga paghisgot sa pagbuot-*daan* diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan gipadapat lamang sa Diyos.

Mga Butang nga Angayng Masayran. Aron masabtan ang mahitungod sa pagkahibalo-daan o pagbuot-daan maylabot sa Diyos, may pipila ka butang nga kinahanglang masayran.

Una, ang katakos sa Diyos sa pagkahibalo-daan ug pagbuot-daan tin-awng gipahayag diha sa Bibliya. Ingong pamatuod sa iyang pagka-Diyos, gipakita ni Jehova kini nga katakos sa pagkahibalo-daan o pagbuot-daan diha sa iyang himoong mga pagluwas, maingon man sa iyang mga buhat sa paghukom ug pagsilot, ug dayon sa pagpahinabo niini. Ang iyang piniling katawhan maoy mga saksi niining mga butanga. (Isa 44:6-9; 48:3-8) Ang tanang tinuod nga mga tagna gipasukad sa pagkahibalo-daan ug pagbuot-daan sa Diyos. (Isa 42:9; Jer 50:45; Am 3:7, 8) Gihagit sa Diyos ang kanasoran nga nakigbatok sa iyang katawhan nga pamatud-an ang gipangangkon nilang pagka-diyos sa ilang gamhanang mga tawo ug sa ilang idolo nga mga diyos, nga nagatawag kanila sa pagbuhat sa ingon pinaagi sa pagtagna sa samang mga buhat sa kaluwasan o paghukom ug unya sa pagpahinabo niana. Ang ilang pagkadili-makahimo niining butanga nagpamatuod nga ang ilang mga idolo maoy 'hangin lamang ug butang nga dili tinuod.' —Isa 41:1-10, 21-29; 43:9-15; 45:20, 21.

Ang ikaduhang butang nga pagatagdon mao ang pribilehiyo ug responsibilidad sa intelihenteng mga linalang sa pagpili. Ang Kasulatan nagpakita nga gihatag sa Diyos sa maong mga linalang ang pribilehiyo ug responsibilidad sa pagpili (Deu 30:19, 20; Jos 24:15), nga tungod niana sila manubag sa ilang mga gibuhat. (Gen 2:16, 17; 3:11-19; Rom 14:10-12; Heb 4:13) Busa sila dili mga robot. Ang tawo dili gayod ikaingong gilalang sumala sa "larawan sa Diyos" kon siya walay pribilehiyo ug responsibilidad sa paghimog personal nga desisyon. (Gen 1:26, 27; tan-awa ang KAGAWASAN.) Dayag, wala gayoy panagsumpaki tali sa pagkahibalo-daan sa Diyos (maingon man sa iyang pagbuot-daan) ug niini nga kapasidad sa iyang intelihenteng mga linalang.

Ang ikatulong butang nga pagatagdon, nga usahay mataligam-an, mao kanang moral nga mga sukdanan ug mga hiyas sa Diyos, lakip ang hustisya, pagkamatinud-anon, pagkawalay pagpihigpihig, gugma, kaluoy, ug kalulot. Ang pagsabot sa paggamit sa Diyos sa mga gahom sa pagkahibalo-daan ug sa pagbuot-daan kinahanglang kaharmonya dili lamang sa pipila niining mga butang nga gihisgotan kondili sa tanan niini. Tataw nga ang tanang butang nga buot sa Diyos mahibaloan daan

mamatuman gayod, mao nga ang Diyos makahimo sa pagtawag sa "mga butang nga wala ingong daw namao na."—Rom 4:17.

Nahibalo ba daan ang Diyos sa tanang butang nga himoon sa mga tawo?

Nan motungha ang pangutana: Ang iya bang pagkahibalo-daan walay kinutoban, walay limitasyon? Siya ba makatagna o makahibalo daan sa tanang umaabot nga mga buhat sa tanan niyang mga linalang, espirituhanon ug tawhanon? Ug iya bang gimbut-an daan ang maong mga buhat o gani nagtino daan kon unsa ang kataposang dulnganan sa tanan niyang mga linalang, nga naglatid na niini bisan sa wala pa sila maglungtad?

O, ang pagkahibalo-daan sa Diyos mapilion ug sumala sa iyang gusto, mao nga ang bisan unsa nga buot niyang tagnaon ug mahibaloan daan, iyang himoon, apan kon unsa ang dili niya buot tagnaon o mahibaloan daan, dili niya himoon? Ug, inay but-an daan ang ilang paglungtad, ang pagtino sa Diyos sa walay kataposang dulnganan sa iyang mga linalang nag-agad ba sa iyang paghukom sa ilang pagkinabuhi ug sa ilang gipakitang tinamdan ubos sa pagsulay? Ang mga tubag niining mga pangutanaha kinahanglang magagikan sa Kasulatan mismo ug sa impormasyon nga gitagana niini bahin sa mga buhat ug mga pakiglabot sa Diyos uban sa iyang mga linalang, lakip na ang gibutyag pinaagi sa iyang Anak, si Kristo Jesus. —1Co 2:16.

Panglantaw sa nagatuo sa predestinasyon. Ang panglantaw nga ang paggamit sa Diyos sa iyang pagkahibalo-daan maoy walay kinutoban ug nga iyang gimbut-an daan ang pagkinabuhi ug dulnganan sa tanang indibiduwal nailhan ingong predestinasyon. Kini nagduso sa ideya nga ang iyang pagka-Diyos ug pagkahingpit nagkahulogan gayod nga siya nahibalo sa tanang butang, dili lamang sa nangagi ug sa pagkakaron kondili usab sa kon unsay anaa sa umaabot. Sumala niini nga konsepto, ang iyang pagkawala-mahibalo sa tanang butang bisan sa kinagamyang detalye niini nagpadayag ug pagkadili-hingpit. Ang mga pananglitan sama sa panghitabo sa kaluhang mga anak ni Isaac, si Esau ug Jacob, gipakita ingong ebidensiya nga gimbut-an daan sa Diyos ang iyang mga linalang sa wala pa sila matawo (Rom 9:10-13); ug ang mga teksto sama sa Efeso 1:4, 5 gisitar ingong pamatuod nga nahibaloan daan ug gimbut-an daan sa Diyos ang umalabot sa tanan niyang mga linalang bisan sa wala pa ang paglalang.

Siyempre, aron mahimong husto, kini nga panglantaw kinahanglang kaharmonya sa tanang butang nga nahisgotan na, lakip ang gipakita sa Kasulatan bahin sa mga hiyas, mga sukdanan, ug mga katuyoan sa Diyos, maingon man ang iyang matarong nga mga paagi sa pagpakiglabot sa iyang mga linalang. (Pin 15:3, 4) Nan, mahimong hatagan nato ug angayng pagtagad ang mga panghunahuna niadtong nagatuo sa predestinasyon.

Kini nga konsepto magpasabot nga sa wala pa lalanga ang mga manulonda o ang yutan-ong tawo, gigamit sa Diyos ang iyang mga gahom sa pagkahibalo-daan ug siya nakakita daan ug nahibalo daan sa tanan nga moresulta sa maong paglalang, lakip na ang pagrebelde sa usa sa iyang espiritung mga anak, ang misunod nga pagrebelde sa unang tawhanong paris didto sa Eden (Gen 3:1-6; Ju 8:44), ug ang tanang daotang mga sangpotanan sa maong pagrebelde hangtod karon ug saylo pa niining presente nga adlaw. Kini nagkahulogan nga sa wala pa magsugod ang paglalang, ang tanang pagkadaotan nga nahitabo sa kasaysayan (ang krimen ug imoralidad, ang pagpanglupig ug ang misangpot nga pag-antos, pagpamakak ug pagkasalingkapaw, bakak nga pagsimba ug idolatriya) naglungtad na bisan tuod diha lamang sa hunahuna sa Diyos, tungod kay siya nahibalo nang daan sa umalabot bisan sa tanang kinagamyan nga mga detalye.

Kon ang Maglalalang sa katawhan migamit gayod sa iyang gahom sa pagkahibalo-daan sa tanang nahitabo sa kasaysayan sukad sa paglalang sa tawo, nan ang tanang pagkadaotan nga miresulta human niana gimaniobra na diay sa Diyos sa dihang siya namulong: "Buhaton nato ang tawo." (Gen 1:26) Tungod niining mga butanga gikaduhaduhaan ang pagkamakataronganon ug panagkauyon sa konsepto sa nagatuo sa predestinasyon; ilabina nga ang tinun-ang si Santiago nagpakita nga ang kasamok ug ang ubang mangil-ad nga mga butang wala magagikan sa langitnong presensiya sa Diyos apan maoy "yutan-on, mananapon, demonyohanon."—San 3:14-18.

Walay kinutobang paggamit sa pagkahibalo-daan? Ang argumento nga dili hingpit ang Diyos tungod kay wala siya mahibalo daan sa tanang detalye sa umalabot nga mga panghitabo ug mga kahimtang, sa pagkatinuod, maoy usa ka dili-makataronganong panglantaw sa kahingpitan. Ang pagkahingpit, kon tukmang hubiton, wala magkahulogan nga kini bug-os gayod nga naglakip sa tanang butang, sanglit ang pagkahingpit sa usa ka butang nagadepende sa bug-os nga pagkakab-ot niini sa mga sukdanan sa pagkaekselente nga gilatid sa usa nga takos mohukom sa mga bili niini. (Tan-awa ang PAGKAHINGPIT, KAHINGPITAN.) Total, ang kaugalingong pagbuot ug ang gikahimut-an sa Diyos, dili ang tawhanong mga opinyon o mga

konsepto, mao ang magtino kon ang usa ka butang hingpit.—Deu 32:4; 2Sa 22:31; Isa 46:10.

Sa pag-ilustrar niini, ang pagkalabing gamhanan sa Diyos hingpit gayod ug walay kinutoban. (1Cr 29:11, 12; Job 36:22; 37:23) Apan ang iyang pagkahingpit sa kusog wala magkahulogan nga gamiton niya sa bug-os nga paagi ang iyang pagkagamhanan sa ngatanan diha sa bisan unsa o sa tanan nga kahimtang. Dayag nga wala siya magbuhat niana; kon siya nagbuhat pa niana, dili lang kay ang pipila ka karaang mga siyudad ug mga nasod ang nalaglag, kondili ang yuta ug ang tanan nga anaa niini napapha na unta dugay na kanhi tungod sa pagpahamtang sa mga paghukom sa Diyos, duyog sa gamhanang mga kapahayagan sa iyang pagkondenar ug kapungot, sama sa panahon sa Lunop ug sa ubang mga panghitabo. (Gen 6:5-8; 19:23-25, 29; itandi ang Ex 9:13-16; Jer 30:23, 24.) Busa, ang paggamit sa Diyos sa iyang pagkagamhanan dili kay pagpagula lamang sa walay kinutobang gahom kondili kini kanunayng giniyahan sa iyang katuyoan ug, kon takos, dinuyogan sa iyang kaluoy. —Neh 9:31; Sal 78:38, 39; Jer 30:11; Lam 3:22; Eze 20:17.

Sa susama, kon sa pipila ka kahimtang ang Diyos mipili sa paggamit sa iyang walay kinutobang katakos sa pagkahibalo-daan sa mapilion nga paagi ug sa kon unsay makapahimuot kaniya, nan segurado gayod nga walay tawo o manulonda ang tukmang makaingon: "Unsa ang imong ginabuhat?" (Job 9:12; Isa 45:9; Dan 4:35) Busa ang isyu dili maoy bahin sa katakos, kon unsay *arang* matagna, mahibaloan daan, ug mabut-an daan sa Diyos, kay "sa Diyos ang tanang butang posible." (Mat 19:26) Ang isyu maoy kon unsay *nakita* sa Diyos nga *angayang* matagna, mahibaloan daan, ug mabut-an daan, kay "ang tanang butang nga gikahimut-an niyang buhaton iyang gibuhat."—Sal 115:3.

Mapiliong paggamit sa pagkahibalo-daan. Ang mapiliong paggamit sa mga gahom sa Diyos sa pagkahibalo-daan, nga lahi sa predestinasyon, kinahanglang kaharmonya sa kaugalingong matarong nga mga sukdanan sa Diyos ug kinahanglang mahiuyon kon unsay iyang gibutyag bahin sa iyang kaugalingon diha sa iyang Pulong. Kasukwahi sa teoriya sa predestinasyon, gipakita sa ubay-ubayng mga teksto nga gisusi sa Diyos ang usa ka kahimtang nga naglungtad ug gihimo ang usa ka desisyon pinasukad sa maong pagsusi.

Busa, diha sa Genesis 11:5-8 ang Diyos gihubit ingong naghatag sa iyang pagtagad sa yuta, nga nagsusi sa kahimtang sa Babel, ug nianang panahona, nagtino sa aksiyon nga pagabuhaton aron sa pagpahunong sa daotang proyekto didto. Human nga mitungha ang pagkadaotan sa Sodoma ug Gomora, gipahibalo ni Jehova si Abraham bahin sa iyang desisyon sa pagsusi (pinaagi sa iyang mga manulonda) aron "makita kon sila milihok ba gayod sumala sa gituaw labot niini nga miabot kanako, ug, kon wala, *kini akong masayran."* (Gen 18:20-22; 19:1) Ang Diyos naghisgot bahin sa iyang 'pagkasinati kang Abraham,' ug human nga si Abraham misulay sa paghalad kang Isaac, si Jehova miingon, "Kay *karon akong nahibaloan* nga ikaw mahinadlokon-sa-Diyos sa pagkaagi nga wala nimo idumili gikan kanako ang imong anak, ang imong bugtong anak."—Gen 18:19; 22:11, 12; itandi ang Neh 9:7, 8; Gal 4:9.

Ang mapilion nga pagkahibalo-daan nagkahulogan nga ang Diyos makabuot nga *dili* hibaloon-daan nga walay pili ang tanang umaabot nga mga buhat sa iyang mga linalang. Kini magkahulogan nga ang tibuok kasaysayan sukad sa paglalang dili usa lamang ka pagsubli sa kon unsa nay nakita daan ug gimbut-an daan, kondili ang Diyos sinserong makahatag sa unang tawhanong paris sa kahigayonan nga mabuhing walay kataposan sa usa ka yuta nga walay pagkadaotan. Ang iyang mga sugo ngadto sa iyang unang tawhanong anak nga lalaki ug babaye sa pag-alagad ingong iyang hingpit ug walay sala nga mga sinugo sa pagpuno sa yuta pinaagi sa ilang mga kaliwat ug sa paghimo niini nga usa ka paraiso, maingon man sa paggahom sa linalang nga mga hayop, ikaingon gayod nga maoy paghatag sa usa ka tinuod nga mahigugmaong pribilehiyo ug ingong iyang tiunay nga tinguha alang kanila—dili lamang ingong paghatag ug sugo nga sa ilang bahin gihukman nang daan nga mapakyas. Ang gihimo sa Diyos nga pagsulay pinaagi sa "kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan" ug ang iyang paglalang sa "kahoy sa kinabuhi" sa tanaman sa Eden dili usab mga buhat nga walay kapuslanan o nagpabanaag sa pagkawalay pagsalig kanila, nga mihimo niana tungod kay nahibalo nang daan nga ang tawhanong paris makasala ug dili gayod makakaon sa "kahoy sa kinabuhi."—Gen 1:28; 2:7-9, 15-17; 3:22-24.

Ang pagtanyag ug butang nga tilinguhaon kaayo ngadto sa laing tawo apan nahibaloan nang daan nga dili makab-ot maoy pagkasalingkapaw ug pagkawalay kaluoy. Ang kahigayonan nga mabuhing walay kataposan gipakita diha sa Pulong sa Diyos ingong usa ka tumong alang sa tanang tawo, nga posibleng makab-ot. Human sa pag-awhag sa iyang mga mamiminaw nga 'magpadayon sa pagpangayo ug sa pagpangita' sa maayong mga butang gikan sa Diyos, gipunting ni Jesus nga ang usa ka amahan dili maghatag ug bato o halas ngadto sa iyang anak nga nangayog tinapay o isda. Aron ipakita nga ang iyang Amahan dili mopakyas sa makataronganong gilaoman sa usa ka tawo, si

Jesus miingon: “Busa, kon kamo, bisan tuod daotan, mahibalong mohatag ug maayong mga gasa ngadto sa inyong mga anak, unsa ka labaw pa gayod nga ang inyong Amahan nga anaa sa mga langit mohatag ug maayong mga butang niadtong nagapangayo kaniya?”—Mat 7:7-11.

Busa, ang mga pagdapit ug ang mga kahigayonan sa pagdawat sa mga kaayohan ug sa walay kataposang mga panalangin nga gitanyag sa Diyos alang sa tanang tawo maoy tinuod gayod. (Mat 21:22; San 1:5, 6) Siya tim-os gayong makaawhag sa mga tawo sa ‘pagbiya gikan sa kalapasan ug padayong mabuhi,’ sama sa iyang gihimo sa katawhan sa Israel. (Eze 18:23, 30-32; itandi ang Jer 29: 11, 12.) Tataw, siya dili makahimo niini kon iya nang nahibaloan daan nga ang tagsatagsa kanila mamatay tungod sa pagkadaotan. (Itandi ang Buh 17:30, 31; 1Ti 2:3, 4.) Ingon sa gisulti ni Jehova sa Israel: “Ni miingon ako sa binhi ni Jacob, ‘Pangitaa ninyo ako sa wala lamay kapuslanan.’ Ako si Jehova, nga nagsulti kon unsay matarong, nagpahayag kon unsay matul-id. . . . Dangop kamo kanako ug maluwas, kamong tanan diha sa mga kinatumyan sa yuta.”—Isa 45:19-22.

Sa samang diwa, si apostol Pedro misulat: “Si Jehova dili langaylangayan mahitungod sa iyang saad [sa umaabot nga adlaw sa panudya], sumala sa pag-isip sa pipila ka tawo nga paglangaylangay, kondili siya mapailobon kaninyo tungod kay siya wala magtinguha nga adunay malaglag apan nagtinguha nga ang tanan makakab-ot sa paghinulsol.” (2Pe 3:9) Kon nahibaloan ug gimbut-an nang daan sa Diyos mga milenyo nga abante kon kinsa gayod ang mga indibiduwal nga makadawat ug walay kataposang kaluwasan ug kon kinsa ang mga indibiduwal nga makadawat ug walay kataposang kalaglagan, maayo gayong ipangutana kon unsa kahay kapuslanan sa ‘pailob’ sa Diyos ug kon unsa gayod ka tim-os ang iyang tinguha nga “ang tanan makakab-ot sa paghinulsol.” Ang inspiradong si apostol Juan misulat nga “ang Diyos gugma,” ug si apostol Pablo nag-ingon nga ang gugma “molaom sa tanang butang.” (1Ju 4:8; 1Co 13:4, 7) Maoy kaharmonya niining talagsaon, balaan nga hiyas nga ang Diyos magpakita gayod ug bukas, maluloton nga tinamdan alang sa tanang tawo, kay siya matinguhaon nga sila makabaton ug kaluwasan, hangtod sa punto nga sila dili na takos ug wala na gayoy paglaom. (Itandi ang 2Pe 3:9; Heb 6:4-12.) Busa, si apostol Pablo naghisgot bahin sa “mamulotong hiyas sa Diyos [nga] nagtinguha sa pagtultol kanimo ngadto sa paghinulsol.”—Rom 2:4-6.

Sa kataposan, kon pinaagi sa pagkahibalo-daan sa Diyos, ang kahigayonan sa pagdawat sa mga kaayohan sa halad lukat ni Kristo Jesus bug-os nang nasirhan alang sa pipila, tingali alang sa minilyon ka tawo, bisan sa wala pa sila mangatawo, nga tungod niana sila dili gayod makapamatuod nga takos, nan dili gayod ikaingon nga ang lukat gitagana alang sa tanang tawo. (2Co 5:14, 15; 1Ti 2:5, 6; Heb 2:9) Ang pagkadili-mapihigon sa Diyos dayag nga dili simbolismo lamang. “Sa matag nasod ang tawo nga mahadlok [sa Diyos] ug magabuhat sa pagkamatarong dalawaton kaniya.” (Buh 10:34, 35; Deu 10:17; Rom 2:11) Ang pagpili maoy tinuod ug bukas gayod alang sa tanang tawo nga “mangita sa Diyos, kon sila man ugaling mangapkap man kaniya ug makakaplag gayod kaniya, bisan ug, sa pagkatinuod, siya dili halayo gikan sa matag usa kanato.” (Buh 17:26, 27) Busa, dili kawang nga paglaom ug walay pulos nga saad ang pag-awhag sa Diyos nga nahisulat sa kataposan sa basahon sa Pinadayag nga nagdapit: “Si bisan kinsa nga nagpatalinghog paingna: ‘Umari ka!’ Ug si bisan kinsa nga giuhaw paaria; *si bisan kinsa nga may tinguha* paimna sa tubig sa kinabuhi nga walay bayad.”—Pin 22:17.

Ang mga Butang nga Nahibaloan Daan ug Gimbut-an Daan. Sa tibuok rekord sa Bibliya, ang paggamit sa pagkahibalo-daan ug pagbuotdaan sa Diyos kanunayng nalambigit sa iyang kaugalingong mga katuyoan ug kabubut-on. “Ang pagtakda ug katuyoan” nagkahulogang ang usa magtakda ug tumong o butang nga kab-oton. (Ang Gregong pulong nga *pro′the·sis,* nga gihubad nga “katuyoan,” sa literal nagkahulogang “pagbutang o pagpahiluna o pagpahiluna sa atubangan [sa usa ka butang].”) Sanglit ang mga katuyoan sa Diyos tinong mamatuman, siya makahibalo daan sa mga resulta, ang bug-os nga katumanan sa iyang mga katuyoan, ug siya makabuot daan niini maingon man sa mga lakang nga iyang gihunahunang nahiangayng buhaton sa pagpalampos niini. (Isa 14:24-27) Busa, si Jehova gihisgotan ingong ‘nag-umol’ o ‘nagporma’ (gikan sa Hebreohanon nga *ya·tsar′,* nga kaamgid sa pulong alang sa “magkukulon” [Jer 18:4]) sa iyang katuyoan bahin sa umaabot nga mga panghitabo o mga buhat. (2Ha 19:25; Isa 46:11; itandi ang Isa 45:9-13, 18.) Ingong Dakong Magkukulon, ang Diyos “nagapalihok sa tanang butang sumala sa gilaraw sa iyang kabubut-on,” nga kaharmonya sa iyang katuyoan (Efe 1:11), ug “naghimo sa tanan niyang mga buhat nga magtambayayongay” alang sa kaayohan niadtong nahigugma kaniya. (Rom 8:28) Busa, may kalabotan gayod sa iyang gimbut-an daan nga mga katuyoan nga ang Diyos nagsulti “sa kataposan sukad sa sinugdan, ug sa mga butang nga wala mahimo sukad sa kanhing panahon.”—Isa 46:9-13.

Sa dihang gilalang sa Diyos ang unang tawhanong paris sila maoy hingpit, ug gitan-aw sa Diyos

ang resulta sa tanan niyang mga gilalang ug nakita nga kini "maayo kaayo." (Gen 1:26, 31; Deu 32:4) Inay nga mabalaka kon unsa kahay buhaton sa tawhanong paris sa umaabot, ang rekord nagpakita nga siya "mipahulay." (Gen 2:2) Mahimo niya kini tungod kay siya labing gamhanan ug adunay dako kaayong kaalam; mao nga walay umalabot nga buhat, sirkumstansiya, o wala-damhang mga hitabo nga makapatunghag dili masulbad nga kabaldahan o suliran nga makababag sa katumanan sa iyang katuyoan ingong Soberano. (2Cr 20:6; Isa 14:27; Dan 4:35) Busa, walay Kasulatanhong pasukaranan ang argumento sa predestinasyon nga ang dili paggamit sa Diyos sa iyang mga gahom sa pagkahibalo-daan niining paagiha magpameligro sa iyang mga katuyoan, nga maghimo niini nga "kanunayng dili matuman tungod sa kawalay paglantaw daan, ug [nga] siya kinahanglang magatulid kanunay sa iyang mga paagi sanglit kini madaot man tungod sa wala masayring mga buhat sa mga tawo nga gihatagag kagawasan sa pagpili." Ni kining mapilion nga paggamit sa paglantaw daan maghatag sa iyang mga linalang sa katungod sa "paglapas sa mga sukdanan [sa Diyos], nga tungod niana siya kanunayng magausab sa iyang hunahuna, nga maghatag kaniyag kahasol, ug magpalibog kaniya," sumala sa gipangangkon sa nagatuo sa predestinasyon. (*Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong, 1894, Tomo VIII, p. 556) Kon ang yutanong mga alagad sa Diyos dili man gani kinahanglang 'mabalaka bahin sa sunod nga adlaw,' kini nagpasabot nga ang ilang Maglalalang nga kaniya ang gamhanang mga nasod maoy ingon lamang sa "usa ka tinulo gikan sa timba," dili gayod mobati sa maong kabalaka.—Mat 6:34; Isa 40:15.

Maylabot sa mga pundok sa mga tawo. Gipakita usab ang mga kahimtang diin nahibaloan nang daan sa Diyos ang dalan nga subayon sa pipila ka *grupo, nasod,* o sa *kadaghanan sa katawhan,* ug busa iyang gitagna ang pangunang binuhatan nga ilang himoon sa umaabot ug gimbut-an daan kon unsa ang katugbang nga aksiyon nga iyang himoon maylabot kanila. Apan, ang maong pagkahibalo-daan ug pagbuot-daan wala maghikaw sa mga indibiduwal sulod sa maong linangkob nga mga grupo o mga pundok sa katawhan sa paggamit sa ilang kagawasan sa pagpili kon unsang partikular nga dalan ang ilang subayon. Makita kini gikan sa mosunod nga mga pananglitan:

Sa wala pa ang Lunop sa adlaw ni Noe, gipahibalo ni Jehova ang iyang katuyoan sa pagpahinabo niini nga paglaglag, nga mosangpot sa pagkamatay sa tawo ug sa hayop. Hinunoa, ang asoy sa Bibliya nagpakita nga gihimo sa Diyos ang maong paghukom human nga mitungha ang mga kahimtang nga tungod niana gikinahanglan ang maong aksiyon, lakip ang kapintasan ug ubang pagkadaotan. Dugang pa, ang Diyos, nga arang 'makahibalo sa kasingkasing sa mga anak sa katawhan,' mihimo sa maong pagsusi ug nakakaplag nga 'ang matag kiling sa mga hunahuna sa kasingkasing sa katawhan daotan lamang sa tanang panahon.' (2Cr 6:30; Gen 6:5) Apan ang *mga indibiduwal,* si Noe ug ang iyang pamilya, nakabaton sa pag-uyon sa Diyos ug nakalingkawas sa kalaglagan.—Gen 6:7, 8; 7:1.

Sa susama, bisan tuod gihatagan sa Diyos ang nasod sa Israel sa kahigayonan nga mahimong "usa ka gingharian sa mga saserdote ug usa ka balaan nga nasod" pinaagi sa pagtuman sa iyang pakigsaad, bisan pa niana mga 40 ka tuig sa ulahi, sa dihang ang nasod didto na sa mga utlanan sa Yutang Saad, gitagna ni Jehova nga sila molapas sa iyang pakigsaad ug, ingong usa ka nasod, iyang pagabiyaan. Apan, kini nga pagkahibalo-daan dili kay walay pasiunang pasukaranan, sanglit ang pagsukol ug pagrebelde sa nasod nadayag na. Busa, ang Diyos miingon: "Kay ako nahibalo pag-ayo sa ilang kiling nga ilang ginaugmad niining adlawa sa dili pa ako magpasulod kanila sa yuta nga akong gipanumpa." (Ex 19:6; Deu 31:16-18, 21; Sal 81:10-13) Ang mga resulta nga sangkoan sa maong nadayag nga kiling tungod sa naguswag nga pagkadaotan mahimong mahibaloan daan sa Diyos. Apan, dili kini magpahimo kaniya nga responsable sa maong mga kahimtang, maingon nga ang pagkahibalo-daan sa usa ka tawo nga madaot ang usa ka estruktura tungod kay gigamitan ug dili-maayong mga materyales ug dili maayo ang pagkatukod dili magpahimo kaniya nga responsable sa maong pagkadaot. Gilatid sa lagda sa Diyos nga 'kon unsay gipugas mao ang anihon.' (Gal 6:7-9; itandi ang Os 10:12, 13.) May pipila ka manalagna nga namulong ug matagnaong mga pasidaan sa gimbut-an daan sa Diyos nga mga kapahayagan sa paghukom, ang tanan niini maoy pinasukad sa naglungtad na nga mga kahimtang sa kasingkasing ug mga tinamdan. (Sal 7:8, 9; Pr 11:19; Jer 11:20) Apan sa makausa pa, ang mga indibiduwal makahimo sa pagsanong ug misanong gayod sa tambag, pagbadlong, ug mga pasidaan sa Diyos ug busa takos sa iyang pag-uyon.—Jer 21:8, 9; Eze 33:1-20.

Ang Anak sa Diyos, kinsa makabasa usab sa mga kasingkasing sa mga tawo (Mat 9:4; Mar 2:8; Ju 2:24, 25), gitugahan sa Diyos ug mga gahom sa pagkahibalo-daan ug mitagna sa umalabot nga mga kahimtang, mga panghitabo, ug mga kapahayagan sa paghukom sa Diyos. Iyang gitagna ang paghukom sa Gehenna alang sa mga eskriba ug mga Pariseo ingong usa ka pundok (Mat 23:15, 33) apan wala mag-ingon nga ang matag indibiduwal

nga Pariseo o eskriba gihukman nang daan sa kalaglagan, ingon sa gipakita sa kahimtang ni apostol Pablo. (Buh 26:4, 5) Si Jesus mitagna ug mga kaalaotan alang sa dili-mahinulsolon nga Jerusalem ug sa ubang mga siyudad, apan siya wala mag-ingon nga gimbut-an daan sa iyang Amahan ang maagoman sa matag indibiduwal sa maong mga siyudad. (Mat 11:20-23; Luc 19:41-44; 21:20, 21) Gitagna usab niya kon unsay sangkoanan sa kiling ug tinamdan sa kasingkasing sa tawo ug gitagna ang mga kahimtang nga motungha taliwala sa katawhan sa panahon sa "kataposan sa sistema sa mga butang," maingon man ang pagpalampos sa mga katuyoan sa Diyos. (Mat 24:3, 7-14, 21, 22) Gipahayag usab sa mga apostoles ni Jesus ang mga tagna nga nagpadayag sa pagkahibalo-daan sa Diyos bahin sa pipila ka pundok, sama sa "antikristo" (1Ju 2:18, 19; 2Ju 7), ug usab ang kataposan nga gimbut-an daan nga dangatan sa maong mga pundok. —2Te 2:3-12; 2Pe 2:1-3; Jud 4.

Maylabot sa mga indibiduwal. Dugang pa sa pagkahibalo-daan maylabot sa mga pundok sa mga tawo, ang pipila ka indibiduwal espesipikong nalangkit sa mga tagna sa Diyos. Kini naglakip kang Esau ug Jacob (nga nahisgotan na), kang Paraon sa panahon sa Pagpanggula, kang Samson, Solomon, Josias, Jeremias, Ciro, Juan nga Tigbawtismo, Judas Iskariote, ug sa kaugalingong Anak sa Diyos nga si Jesus.

Sa kahimtang ni Samson, Jeremias, ug Juan nga Tigbawtismo, gigamit ni Jehova ang iyang pagkahibalo-daan maylabot kanila sa wala pa sila matawo. Apan kini nga pagkahibalo-daan wala magtino sa espesipiko kon unsa ang ilang kataposang dulnganan. Hinunoa, pinasukad sa maong pagkahibalo-daan, gimbut-an daan ni Jehova nga si Samson magkinabuhi sumala sa panaad sa pagka-Nazareo ug manguna sa pagluwas sa Israel gikan sa mga Filistehanon, nga si Jeremias mag-alagad ingong manalagna, ug nga si Juan nga Tigbawtismo maghimog buluhaton sa pagpangandam ingong mag-uuna sa Mesiyas. (Huk 13:3-5; Jer 1:5; Luc 1:13-17) Bisan tuod gipaboran pag-ayo alang sa maong mga pribilehiyo, kini wala maggarantiya kanila nga sila makabaton sa walay kataposang kaluwasan o nga sila magpabiling matinumanon hangtod sa kamatayon (bisan tuod nga ang tulo nagmatinumanon gayod). Sa ingon, si Jehova nagtagna nga usa sa mga anak nga lalaki ni David paganganlan ug Solomon ug iyang gimbut-an daan nga si Solomon gamiton sa pagtukod sa templo. (2Sa 7:12, 13; 1Ha 6:12; 1Cr 22:6-19) Bisan pag gipaboran niining paagiha ug gani nakapribilehiyo sa pagsulat ug pipila ka basahon sa Balaang Kasulatan, si Solomon nag-apostata sa ulahing mga tuig sa iyang kinabuhi. —1Ha 11:4, 9-11.

Sa susama, sa kahimtang ni Esau ug Jacob, ang pagkahibalo-daan sa Diyos wala magtino sa ilang walay kataposang dulnganan apan nagtino o nagbuot daan kon kinsa sa nasodnong mga grupo nga naggikan sa duha ka anak nga lalaki ang makabaton ug labawng posisyon kay sa lain. (Gen 25:23-26) Kining gitagna nga labawng posisyon nagpunting usab sa pagkabaton ni Jacob sa katungod sa pagkapanganay, usa ka katungod nga naglakip sa pribilehiyo nga mahimong linya sa kagikan nga pinaagi niana ang Abrahamikong "binhi" mogula. (Gen 27:29; 28:13, 14) Pinaagi niini gitinaw ni Jehova nga Diyos nga ang iyang pagpili sa mga indibiduwal alang sa pipila ka buluhaton wala magdepende sa naandang mga kostumbre o mga pamaagi nga nahiuyon sa mga pagdahom sa mga tawo. Ni ang gitudlong mga pribilehiyo sa Diyos ihatag pinasukad lamang sa mga buhat, nga tungod niana ang usa ka tawo tingali mobati nga siya adunay 'katungod' sa maong mga pribilehiyo ug nga sila adunay 'utang kabubut-on kaniya.' Gipasiugda ni apostol Pablo kining puntoha sa dihang iyang gipakita kon nganong ang Diyos, pinaagi sa dili-takos nga kalulot, makahatag ngadto sa Hentil nga mga nasod sa mga pribilehiyo nga kanhi mopatim-awng iya lamang sa Israel.—Rom 9:1-6, 10-13, 30-32.

Ang mga pangutlo ni Pablo bahin sa 'paghigugma ni Jehova kang Jacob [Israel] ug sa iyang pagdumot kang Esau [Edom]' naggikan sa Malaquias 1:2, 3, nga gisulat daghang katuigan ang milabay human sa panahon ni Jacob ug Esau. Busa ang Bibliya wala gayod mag-ingon nga si Jehova nagbaton na niana nga panglantaw labot sa kaluha una pa sa ilang pagkatawo. Sumala sa siyensiya, kadaghanan sa katibuk-ang disposisyon ug tinamdan sa bata matino sa panahon sa pagsamkon tungod sa henetikong mga kinaiyahan nga gipasa sa matag ginikanan. Dayag nga nakita sa Diyos kini nga mga kinaiyahan; si David naghisgot kang Jehova ingong nakakita "bisan sa binhi pa ako sa tagoangkan." (Sal 139:14-16; tan-awa usab ang Ecc 11:5.) Dili matino kon sa unsang gidak-on ang maong balaang pagsabot nakaapekto sa pagbuot-daan ni Jehova bahin sa kinaiyahan sa duha ka bata, apan bisan pa niana, ang iyang pagpili kang Jacob inay kang Esau wala gayod magkondenar kang Esau o sa iyang mga kaliwat nga mga Edomhanon nga malaglag. Bisan ang mga indibiduwal taliwala sa tinunglo nga mga Canaanhon nakapribilehiyo nga makig-uban sa gipakigsaaran nga katawhan sa Diyos ug nakadawat ug mga panalangin. (Gen 9:25-27; Jos 9:27; tan-awa ang CANAAN, CANAANHON Num. 2.) Apan, ang "kausaban sa hunahuna" nga matinuorong gitinguha ni Esau uban ang mga luha mao lamay usa ka dili-malamposong paningkamot sa

pag-usab sa desisyon sa iyang amahan nga si Isaac nga ang linaing panalangin sa pagkapanganay magpabilin lamang kang Jacob. Busa, kini nagpakita nga si Esau wala maghinulsol atubangan sa Diyos labot sa iyang materyalistikong tinamdan. —Gen 27:32-34; Heb 12:16, 17.

Ang tagna ni Jehova maylabot kang Josias naglatid nga usa sa mga kaliwat ni David paganganlan ug Josias, ug kini nagtagna nga siya molihok batok sa bakak nga pagsimba didto sa siyudad sa Bethel. (1Ha 13:1, 2) Kapin sa tulo ka siglo sa ulahi ang usa ka hari nga ginganlan ug Josias nagtuman niining tagnaa. (2Ha 22:1; 23:15, 16) Sa laing bahin, siya napakyas sa pagpatalinghog "sa mga pulong ni Neko gikan sa baba sa Diyos," ug tungod niini siya napatay. (2Cr 35:20-24) Busa, bisan tuod gitagna o gimbut-an daan sa Diyos nga si Josias mobuhat sa usa ka partikular nga buluhaton, siya may kagawasan gihapon sa pagpili sa pagpatalinghog o sa pagsalikway sa tambag.

Sa susama, duolan sa duha ka siglo nga abante si Jehova nagtagna nga iyang gamiton ang usa ka mananakop nga ginganlan ug Ciro aron ipahigawas ang mga Hudiyo gikan sa Babilonya. (Isa 44:26-28; 45:1-6) Apan ang Persianhon nga ginganlan sa ulahi niining ngalana ingong katumanan sa tagna sa Diyos wala hisgoti sa Bibliya nga nahimong tinuod nga magsisimba ni Jehova, ug ang sekular nga kasaysayan nagpakita nga siya nagpadayon sa iyang pagsimba sa bakak nga mga diyos.

Busa kini nga mga pananglitan sa pagkahibalo-daan una pa sa pagkatawo sa indibiduwal dili kasumpaki sa gipadayag nga mga hiyas ug gibutyag nga mga sukdanan sa Diyos. Ni adunay bisan unsang indikasyon nga gipugos sa Diyos ang mga indibiduwal nga molihok supak sa ilang kabubut-on. Maylabot kang Paraon, Judas Iskariote, ug sa kaugalingong Anak sa Diyos, walay ebidensiya nga gigamit ni Jehova ang iyang pagkahibalo-daan una pa sa ilang paglungtad. Pinasukad niining tagsatagsa ka pananglitan gipakita ang pipila ka prinsipyo mahitungod sa pagkahibalo-daan ug pagbuotdaan sa Diyos.

Usa sa maong mga prinsipyo mao ang pagsulay sa Diyos sa mga indibiduwal pinaagi sa pagpahinabo o pagtugot sa pipila ka sirkumstansiya o mga panghitabo, o pinaagi sa pagpahinabo nga ang maong mga indibiduwal makadungog sa iyang inspiradong mga mensahe, nga tungod niana sila obligado sa paggamit sa ilang kagawasan sa pagpili sa paghimog desisyon ug sa ingon magpadayag ug usa ka tinong tinamdan sa kasingkasing nga pagabasahon ni Jehova. (Pr 15:11; 1Pe 1:6, 7; Heb 4:12, 13) Pinasukad sa kon sa unsang paagi mosanong ang maong mga indibiduwal, ang Diyos makaumol usab kanila sumala sa dalan nga kinabubut-on nilang pilion. (1Cr 28:9; Sal 33:13-15; 139:1-4, 23, 24) Busa, "ang kasingkasing sa yutan-ong tawo" magatinguha una sa pagsubay sa usa ka tinong dalan una pa tultolan ni Jehova ang iyang mga lakang. (Pr 16:9; Sal 51:10) Ubos sa pagsulay, ang kahimtang sa kasingkasing sa usa ka tawo mahimong mabug-os, kini man motig-a sa pagkadili-matarong ug pagkamasuklanon o kaha mahimong ligon diha sa dili-mabungkag nga pagkamahinalaron kang Jehova nga Diyos ug sa pagbuhat sa iyang kabubut-on. (Job 2:3-10; Jer 18:11, 12; Rom 2:4-11; Heb 3:7-10, 12-15) Kay nakahimo na niana pinaagig kaugalingong pagpili, ang sangpotanan sa dalan sa usa ka tawo mahimo na karong mahibaloang-daan ug matagna nga dili magpahinabog inhustisya ug maghikaw sa iyang kagawasan sa pagpili.—Itandi ang Job 34:10-12.

Ang kahimtang sa matinumanong si Abraham, nga nahisgotan na, naghulagway niining mga prinsipyoha. Ang usa ka lahi nga kahimtang mao kanang sa dili-masanongong Paraon sa panahon sa Pagpanggula. Gitagna ni Jehova nga si Paraon modumili sa pagtugot sa mga Israelinhon sa pagbiya "gawas kon pinaagi sa usa ka kamot nga kusgan" (Ex 3:19, 20), ug iyang gimbut-an daan nga ipadangat ang hampak nga misangpot sa kamatayon sa mga panganay. (Ex 4:22, 23) Ang paghisgot ni apostol Pablo sa mga pakiglabot sa Diyos kang Paraon sagad sayop nga gisabot nga nagkahulogang ang Diyos dili-makataronganong nagpatig-a sa kasingkasing sa mga indibiduwal sumala sa iyang gimbut-an daan nga katuyoan, nga wala manumbaling sa unang kiling o tinamdan sa kasingkasing sa indibiduwal. (Rom 9:14-18) Sa susama, sumala sa daghang hubad, ang Diyos nag-ingon kang Moises nga iyang 'pagahion ang kasingkasing ni Paraon.' (Ex 4:21; itandi ang Ex 9:12; 10:1, 27.) Apan ang pipila ka hubad naghubad sa Hebreohanong asoy aron mabasa nga si Jehova 'nagtugot sa kasingkasing ni Paraon nga mahimong mapangahason' (*Ro*); 'nagtugot nga mogahi ang kasingkasing ni Paraon.' (*NW*) Sa pagpaluyo sa maong hubad, ang apendise sa Rotherham nga hubad nagpakita nga sa Hebreohanon ang *kahigayonan* o *pagtugot* sa usa ka hitabo sagad nga gipakita nga maorag maoy *hinungdan* sa hitabo, ug nga "bisan ang *tinong mga sugo* usahay sabton ingong *pagtugot* lamang." Busa sa Exodo 1:17 ang orihinal nga Hebreohanong teksto sa literal nag-ingon nga ang mga mananabang "nagpahinabo sa mga batang lalaki nga mabuhi," samtang sa pagkatinuod sila *nagtugot* kanila nga mabuhi pinaagi sa pagdumili sa pagpatay kanila. Agig pagpaluyo, human sa pagkutlo sa Hebreohanong mga eskolar nga si M. M. Kalisch, H. F. W. Gesenius, ug B. Davies, si Rotherham nag-ingon nga ang Hebreohanong

diwa sa mga teksto nga naghisgot bahin kang Paraon mao nga "ang Diyos nagtugot sa kasingkasing ni Paraon nga mogahi—wala una magpatay kaniya—naghatag kaniya sa kahigayonan sa pagbuhat sa pagkadaotan nga anaa kaniya. Wala nay lain." —*The Emphasised Bible,* apendise, p. 919; itandi ang Isa 10:5-7.

Kini nga pagsabot gipaluyohan sa rekord nga nagpakitang si Paraon gayod mismo ang "nagpagahi sa iyang kasingkasing." (Ex 8:15, 32, *KJ;* "naghimo sa iyang kasingkasing nga dili masanongon," *NW*) Busa siya milihok nga kinabubut-on ug nagpadaog sa iyang pagkagahian, diin ang mga sangpotanan sa maong tinamdan tukmang nakitang daan ug gitagna na ni Jehova. Ang daghang kahigayonan nga gihatag ni Jehova kaniya maoy nag-obligar kang Paraon sa paghimog mga desisyon, ug sa pagbuhat niana siya nahimong matig-a sa iyang tinamdan. (Itandi ang Ecc 8:11, 12.) Ingon sa gipakita ni apostol Pablo pinaagi sa pagkutlo sa Exodo 9:16, si Jehova nagtugot sa maong butang nga mahitabo niining paagiha hangtod sa pagkabug-os sa napulo ka hampak aron nga ikapasundayag niya ang iyang kaugalingong gahom ug ang iyang ngalan mahibaloan sa tibuok kalibotan.—Rom 9:17, 18.

Ang Diyos ba nagtinong daan kang Judas sa pagbudhi kang Jesus aron matuman ang tagna?

Ang pagkamaluibon ni Judas Iskariote nagtuman sa tagna sa Diyos ug nagpasundayag sa pagkahibalo-daan ni Jehova ug sa iyang Anak. (Sal 41:9; 55:12, 13; 109:8; Buh 1:16-20) Apan dili ikaingon nga gimbut-an o gitino nang daan sa Diyos nga si Judas mosubay sa maong dalan. Ang mga tagna nagbutyag nga may usa ka suod nga kauban si Jesus nga mobudhi kaniya, apan ang mga tagna wala maghisgot sa espesipiko kon kinsa kining suod nga kauban taliwala kanila. Sa makausa pa, ang mga prinsipyo sa Bibliya wala magbutyag nga gimbut-an daan sa Diyos ang mga buhat ni Judas. Ang sukdanan sa Diyos nga gihisgotan sa apostol mao: "Ayaw gayod pagdali sa pagpandong sa imong mga kamot kang bisan kinsa; ni mahimong mag-aambit sa mga sala sa uban; hupting putli ang imong kaugalingon." (1Ti 5:22; itandi ang 3:6.) Ingong pamatuod sa iyang tim-os nga tinguha nga pilion ang iyang 12 ka apostoles sa maalamon ug hustong paagi, si Jesus migugol sa tibuok gabii sa pag-ampo ngadto sa iyang Amahan una pa gipahibalo ang iyang desisyon. (Luc 6:12-16) Kon si Judas gimbut-an nang daan sa Diyos nga mao ang magbubudhi, kini maoy sukwahi sa pagtultol ug paggiya sa Diyos ug, sumala sa lagda, maghimo kaniya nga mag-aambit sa mga sala niining tawhana.

Busa, mopatim-aw nga sa panahon sa iyang pagkapili ingong apostol, ang kasingkasing ni Judas wala magpadayag ug tinong ebidensiya sa pagkamaluibon. Iyang gitugotan ang usa ka "makahilong gamot nga mogitib" ug maghugaw kaniya, nga tungod niana siya mitipas ug midawat, dili sa pagtultol sa Diyos, kondili sa pangaghat sa Yawa sa pagpangawat ug sa pagkamaluibon. (Heb 12:14, 15; Ju 13:2; Buh 1:24, 25; San 1:14, 15; tan-awa ang JUDAS Num. 4.) Sa dihang ang maong pagtipas nadayag na, si Jesus mismo nakabasa sa kasingkasing ni Judas ug mitagna sa iyang pagbudhi.—Ju 13:10, 11.

Tinuod, diha sa asoy sa Juan 6:64, sa usa ka higayon sa dihang ang pipila ka tinun-an napandol sa pipila ka pagtulon-an ni Jesus, atong mabasa nga "sukad sa sinugdan si Jesus nahibalo kon kinsa ang mga wala motuo ug kon kinsa ang magbudhi kaniya." Bisan tuod ang pulong nga "sinugdan" (Gr., *ar·khe′*) sa 2 Pedro 3:4 gigamit sa pagtumong sa pagsugod sa paglalang, kini usab mahimong magtumong sa ubang mga panahon. (Luc 1:2; Ju 15:27) Pananglitan, sa dihang si apostol Pedro naghisgot bahin sa balaang espiritu nga mikunsad nganha sa mga Hentil "ingon usab sa gihimo niini kanato sa sinugdan," siya dayag nga wala magtumong sa pagsugod sa iyang pagkatinun-an o pagkaapostol apan ngadto sa usa ka hinungdanong yugto sa iyang ministeryo, sa adlaw sa Pentekostes, 33 K.P., 'ang pagsugod' sa pagbubo sa balaang espiritu alang sa usa ka tinong katuyoan. (Buh 11:15; 2:1-4) Busa makaiikag ang pagtagad sa komento bahin sa Juan 6:64 diha sa *Commentary on the Holy Scriptures* (p. 227) ni Lange: "Ang sinugdan . . . wala magkahulogan nga sukad sa kinaiyanhong sinugdanan sa tanang butang, . . . ni sukad sa sinugdanan sa Iyang [Jesus] pagkaila sa matag usa kanila, . . . ni sukad sa sinugdanan sa Iyang pagtigom sa mga tinun-an uban Kaniya, o sa sinugdanan sa Iyang Mesiyanikong ministeryo, . . . apan sukad sa unang pagturok sa pagkadili-matinuohon [nga maoy nakapandol sa pipila ka tinun-an]. Busa usab Siya nahibalo sa Iyang magbubudhi sukad pa sa sinugdan."—Gihubad ug giedit ni P. Schaff, 1976; itandi ang 1Ju 3:8, 11, 12.

Ang Mesiyas gimbut-an daan. Gigamit ni Jehova nga Diyos ang iyang kahibalo-daan ug gitagna ang mga pag-antos sa Mesiyas, ang kamatayon nga iyang maagoman, ug ang iyang pagkabanhaw human niana. (Buh 2:22, 23, 30, 31; 3:18; 1Pe 1:10, 11) Ang katumanan sa mga butang nga gitino pinaagi sa paggamit sa Diyos sa maong pagkahibalo-daan nagdepende, sa usa ka bahin, sa paggamit sa iyang gahom ug, sa usa ka bahin, sa

mga pagabuhaton sa mga tawo. (Buh 4:27, 28) Apan, ang maong mga tawo kinabubut-ong nagtugot sa ilang kaugalingon nga malupigan sa Kaaway sa Diyos, si Satanas nga Yawa. (Ju 8:42-44; Buh 7:51-54) Busa, maingon nga ang mga Kristohanon sa adlaw ni Pablo 'dili kay walay alamag sa mga laraw ni Satanas,' nakita nang daan sa Diyos ang daotang mga tinguha ug mga paagi nga gilaraw sa Yawa batok kang Jesu-Kristo, ang Dinihogan sa Diyos. (2Co 2:11) Dayag, ang gahom sa Diyos makapakgang usab o gani makababag sa bisan unsang mga pag-atake o mga laraw batok sa Mesiyas nga wala mahiuyon sa paagi o sa panahon nga gitagna nang daan.—Itandi ang Mat 16:21; Luc 4:28-30; 9:51; Ju 7:1, 6-8; 8:59.

Ang gipamulong ni apostol Pedro nga si Kristo, ingong gihalad nga Kordero sa Diyos, "nahibaloan nang daan sa wala pa ang pagkatukod [porma sa Gregong *ka·ta·bo·le'*] sa kalibotan [*ko'smou*]" gisabot sa mga tigpaluyo sa predestinasyon nga nagkahulogan nga ang Diyos naggamit sa maong pagkahibalo-daan una pa sa paglalang sa tawo. (1Pe 1:19, 20) Ang Gregong pulong nga *ka·ta·bo·le',* nga gihubad nga "pagkatukod," sa literal nagkahulogang "pagsabod" ug mahimong magtumong sa "pagpanamkon ug binhi," sama sa makita sa Hebreohanon 11:11. Bisan tuod adunay "pagkatukod" sa usa ka kalibotan sa katawhan sa dihang gilalang sa Diyos ang unang tawhanong paris sumala sa gipakita sa Hebreohanon 4:3, 4, apan sa ulahi giwala sa maong paris ang ilang posisyon ingong mga anak sa Diyos. (Gen 3:22-24; Rom 5:12) Bisan pa niana, pinaagi sa dili-takos nga kalulot sa Diyos, sila gitugotan nga manamkon ug magpatunghag mga anak, nga usa kanila espesipikong gihisgotan sa Bibliya nga nakabaton sa pag-uyon sa Diyos ug naghimo sa iyang kaugalingon nga takos tubson ug luwason, nga mao, si Abel. (Gen 4:1, 2; Heb 11:4) Makaiikag nga diha sa Lucas 11:49-51 si Jesus naghisgot sa "dugo sa tanang manalagna nga giula sukad sa pagkatukod sa kalibotan" ug gitandi kini sa mga pulong nga "gikan sa dugo ni Abel hangtod sa dugo ni Zacarias." Busa, si Abel gilangkit ni Jesus sa "pagkatukod sa kalibotan."

Ang Mesiyas o Kristo mao ang sinaad nga Binhi nga pinaagi kaniya ang tanang matarong nga mga tawo sa tanang kabanayan sa yuta pagapanalanginan. (Gal 3:8, 14) Unang gihisgotan ang maong "binhi" human sa pagrebelde didto sa Eden, apan sa wala pa matawo si Abel. (Gen 3:15) Kini maoy mga 4,000 ka tuig sa wala pa ipadayag ang "sagradong tinago" pinaagi sa tin-awng pagpaila niining Mesiyanikong "binhi." Busa, kini gayod "gitipigan sa hilom sulod sa dugay nang kapanahonan."—Rom 16:25-27; Efe 1:8-10; 3:4-11.

Sa iyang takdang panahon gitudlo ni Jehova nga Diyos ang iyang kaugalingong panganay nga Anak nga maoy motuman sa gitagnang papel sa "binhi" ug mahimong ang Mesiyas. Wala gayoy pamatuod nga ang Anak "gitino nang daan" nga modula sa maong papel bisan sa wala pa siya lalanga o sa wala pa mahitabo ang pagrebelde didto sa Eden. Sa susama, ang pagpili sa Diyos kaniya sa ulahi ingong ang usa nga gitudlo sa pagtuman sa mga tagna wala himoa nga walay naunang basehanan. Walay duhaduha nga tungod sa kadugayon sa suod nga panag-ubanay sa Diyos ug sa iyang Anak sa wala pa ipadala ang Anak nganhi sa yuta, si Jehova "nakaila" gayod sa iyang Anak nga tungod niana Siya makatino nga matinumanong tumanon sa iyang Anak ang matagnaong mga saad ug mga paglarawan bahin kaniya.—Itandi ang Rom 15:5; Flp 2:5-8; Mat 11:27; Ju 10:14, 15; tan-awa ang JESU-KRISTO (Gisulayan ug Gihingpit).

Ang mga 'tinawag ug pinili' gimbut-an daan. Adunay uban pang mga teksto nga naghisgot bahin sa Kristohanong "mga tinawag," o "mga pinili." (Jud 1; Mat 24:24) Sila gihubit ingong "mga pinili sumala sa kahibalong-daan sa Diyos" (1Pe 1:1, 2), 'gipili sa wala pa ang pagkatukod sa kalibotan,' 'gimbut-ang daan nga sagopon ingong mga anak sa Diyos' (Efe 1:3-5, 11), 'gipili sukad sa sinugdan alang sa kaluwasan ug gitawag ngadto niini nga dulnganan' (2Te 2:13, 14). Ang pagsabot niini nga mga teksto nagdepende kon kini ba nagtumong sa gimbut-an daan nga mga indibiduwal o kaha naghubit sa gimbut-an daan nga pundok sa mga tawo, nga mao, ang Kristohanong kongregasyon, ang "lawas" (1Co 10:17) niadtong mahimong kaubang mga manununod ni Kristo Jesus sa iyang langitnong Gingharian.—Efe 1:22, 23; 2:19-22; Heb 3:1, 5, 6.

Kon kining mga pulonga mapadapat sa espesipikong mga indibiduwal ingong gimbut-an daan sa walay kataposang kaluwasan, nan kini magpasabot nga ang maong mga indibiduwal dili gayod mahimong dili matinumanon o mapakyas sa ilang pagkatinawag, tungod kay ang pagkahibalo-daan sa Diyos bahin kanila dili gayod masayop ug ang iyang pagbuot-daan kanila ngadto sa usa ka tinong dulnganan dili gayod mapakyas o mapakgang. Apan kini nga mga apostoles nga giinspirar sa pagsulat sa maong mga pulong nga nahisgotan na nagpakita nga ang pipila nga 'gipalit' ug "gibalaan" pinaagi sa dugo sa halad lukat ni Kristo ug kinsa "nakatilaw na sa walay bayad nga langitnong gasa" ug "nahimong mga mag-aambit sa balaang espiritu . . . ug sa mga gahom sa umaabot nga sistema sa mga butang" mahimong mahulog, dili na maghinulsol, ug makaagom ug kalaglagan. (2Pe 2:

1, 2, 20-22; Heb 6:4-6; 10:26-29) Ang mga apostoles nagkahiusa sa pag-awhag niadtong ilang gisulatan: "Buhata ang kutob sa inyong maarangan aron maseguro ang inyong pagkatinawag ug pagkapinili; kay *kon kamo magpadayon sa pagbuhat niining mga butanga* kamo dili gayod mangapakyas"; dugang pa, "Magpadayon kamo sa pagpanlimbasog sa inyong kaugalingong kaluwasan uban ang kahadlok ug pagpangurog." (2Pe 1:10, 11; Flp 2:12-16) Si Pablo, kinsa "gitawag aron mahimong apostol ni Jesu-Kristo" (1Co 1:1), dayag nga wala mag-isip sa iyang kaugalingon nga gitino nang daan ngadto sa walay kataposang kaluwasan, sanglit siya naghisgot sa iyang mabisogong paningkamot aron makab-ot ang "tumong alang sa ganti nga pagkatinawag sa Diyos ngadto sa itaas" (Flp 3:8-15) ug sa iyang kabalaka nga basin siya mismo "sa unsa mang paagi mahimong dili-inuyonan."—1Co 9:27.

Sa susama, "ang purongpurong sa kinabuhi" nga gitanyag kanila ihatag lamang kon sila magmatinumanon ubos sa pagsulay hangtod sa kamatayon. (Pin 2:10, 23; San 1:12) Kini nga purongpurong sa ilang pagkahari uban sa Anak sa Diyos mahimong mahanaw. (Pin 3:11) Si apostol Pablo mipahayag sa iyang pagsalig nga "gigahin alang [kaniya ang] purongpurong sa pagkamatarong," apan siya mipahayag lamang sa ingon sa dihang iyang natino nga siya nagkahiduol na sa kataposan sa iyang lumba, nga 'midagan hangtod sa pagtapos niini.'—2Ti 4:6-8.

Sa laing bahin, kon kini ipadapat ngadto sa usa ka pundok, ngadto sa Kristohanong kongregasyon, o "balaang nasod" sa mga tinawag sa katibukan (1Pe 2:9), ang mga teksto nga nahisgotan na magkahulogan nga nahibaloan daan ug gimbut-an daan sa Diyos nga mapatungha ang maong pundok (apan dili ang espesipikong mga indibiduwal nga naglangkob niana). Dugang pa, kini nga mga teksto magkahulogan nga siya naglatid o nagbuot daan sa 'sumbanan' nga pagasundon niadtong tanan nga sa takdang panahon pagatawgon ingong mga membro niini, ug kining tanan maoy sumala sa iyang katuyoan. (Rom 8:28-30; Efe 1:3-12; 2Ti 1:9, 10) Gimbut-an usab niya ang mga buluhaton nga ilang pagatumanon ug ang ilang pagkasinulayan tungod sa mga pag-antos nga ipahinabo sa kalibotan batok kanila.—Efe 2:10; 1Te 3:3, 4.

Maylabot sa mga teksto nga naghisgot bahin sa 'mga ngalan nga nahisulat sa basahon sa kinabuhi,' tan-awa ang NGALAN.

Kapalaran ug Predestinasyon. Taliwala sa paganong katawhan sa karaang kapanahonan, lakip sa mga Grego ug mga Romano, ang kapalaran sa usa ka tawo, ilabina ang gitas-on sa iyang kinabuhi, sagad gituohan nga gitino nang daan sa mga diyos. Sa Gregong mitolohiya, ang pagbuot sa dulnganan sa mga tawo gihawasan sa tulo ka diyosa: si *Clotho* (tigkalinyas), ang nagkalinyas sa lanot sa kinabuhi; si *Lachesis* (tigtino), ang nagtino sa gitas-on sa kinabuhi; ug si *Atropos* (tig-a), ang moputol sa kinabuhi sa dihang mapupos na ang panahon. Ang usa ka samang *triad* o tinagutlo nga mga diyos makaplagan usab taliwala sa Romanong mga bathala.

Matod pa sa Hudiyong historyador nga si Josephus (unang siglo K.P.), ang mga Pariseo naningkamot nga ipahiuyon ang ideya sa kapalaran sa ilang pagtuo sa Diyos ug sa kagawasan sa pagpili nga gihatag ngadto sa tawo. (*The Jewish War,* II, 162, 163 [viii, 14]; *Jewish Antiquities,* XVIII, 13, 14 [i, 3]) Ang *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* nag-ingon: "Una pa kang Augustine [sa ikaupat ug ikalima nga siglo K.P.] wala gayoy dakong kaugmaran sa teoriya sa predestinasyon diha sa Kristiyanidad." Sa wala pa si Augustine, ang unang gitawag nga "Mga Amahan sa Simbahan" sama kang Justin, Origen, ug Irenaeus "walay nahibaloan bahin sa bug-os nga predestinasyon; sila nagtudlo sa kagawasan sa pagpili." (*Encyclopædia of Religion and Ethics* ni Hastings, 1919, Tomo X, p. 231) Sa ilang mga pagtutol sa Gnostisismo (usa ka matang sa pilosopiya), sila gihubit ingong kanunay nga nagpahayag sa ilang pagtuo bahin sa kagawasan sa tawo sa pagpili ingong "ang talagsaong kinaiyahan sa tawhanong personalidad, ang basehanan sa pagkamay-tulubagon sa moral, usa ka gasa sa Diyos nga niana ang tawo mahimong mopili kon unsay makapahimuot sa Diyos," ug ingong naghisgot sa "pagkaindependente sa tawo ug sa kabubut-on sa Diyos kinsa wala magpugong niana."—*The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge,* giedit ni S. Jackson, 1957, Tomo IX, pp. 192, 193.

PAGKAHINGPIT, KAHINGPITAN. Ang ideya sa pagkahingpit o kahingpitan gipahayag pinaagi sa Hebreohanong mga termino nga gikuha gikan sa mga berbo sama sa *ka·lal'* (hingpit [itandi ang Eze 27:4]), *sha·lam'* (matapos [itandi ang Isa 60:20]), ug *ta·mam'* (matapos, modangat sa kahingpitan [itandi ang Sal 102:27; Isa 18:5]). Sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang mga pulong nga *te'lei·os* (adhetibo), *te·lei·o'tes* (nombre), ug *te·lei·o'o* (berbo) gigamit sa samang paagi, nga nagpasabot sa mga ideya sa pagkatapos o pagkabug-os (Luc 8:14; 2Co 12:9; San 1:4), pagkahingkod, pagkaadulto, o pagkahamtong (1Co 14:20; Heb 5:14), nga nakab-ot na ang nahiangay o tinong kataposan, katuyoan, o tumong (Ju 19:28; Flp 3:12).

Kahinungdanon sa Hustong Panglantaw. Aron hustong masabtan ang Bibliya, kinahanglang likayan sa usa ang kasagarang sayop nga paghunahuna nga ang tanang gitawag nga "hingpit" maoy hingpit sa *bug-os* nga diwa, nga mao, sa walay kinutbanan, walay limitasyon. Ang Maglalalang lamang, si Jehova nga Diyos ang naghupot niining pagkahingpit sa bug-os nga diwa. Tungod niini si Jesus nakaingon bahin sa iyang Amahan: "Walay bisan kinsa nga maayo, gawas sa usa, ang Diyos." (Mar 10:18) Si Jehova dili-hitupngan sa iyang pagkalabaw, takos sa tanang pagdayeg, kinatas-an sa iyang hamiling mga hiyas ug mga gahom, mao nga "ang iyang ngalan lamang maoy hataas uyamot." (Sal 148:1-13; Job 36:3, 4, 26; 37:16, 23, 24; Sal 145:2-10, 21) Gihimaya ni Moises ang pagkahingpit sa Diyos, nga nag-ingon: "Kay akong ipahayag ang ngalan ni Jehova. Ipasidungog ninyo ang pagkadako sa atong Diyos! Ang Bato, hingpit ang iyang kalihokan, kay ang tanan niyang dalan hustisya. Usa ka Diyos sa pagkamatinumanon, nga kaniya walay inhustisya; matarong ug matul-id siya." (Deu 32:3, 4) Ang tanang dalan, pulong, ug balaod sa Diyos maoy hingpit, dalisay, walay sayop o depekto. (Sal 18:30; 19:7; San 1:17, 25) Wala gayoy bisan unsang makataronganong hinungdan sa pagtutol, pagsaway, o pagpangitag sayop bahin Kaniya o sa iyang kalihokan; hinunoa, ang pagdayeg kanunayng nahiangay Kaniya.—Job 36:22-24.

Ang ubang kahingpitan maoy relatibo. Nan, ang kahingpitan ni bisan kinsang tawo o sa bisan unsang butang maoy *relatibo,* dili absoluto. (Itandi ang Sal 119:96.) Sa ato pa, ang usa ka butang maoy "hingpit" sumala sa katuyoan o may kalabotan sa katuyoan o tumong nga gitakda alang niini sa tigdisenyo o sa tigmugna niini, o sa kon unsay gamitan sa modawat o sa tag-iya niini. Ang mismong kahulogan sa pagkahingpit nagpasabot gayod nga adunay usa nga mohukom kon kanus-a makab-ot ang "pagkakompleto," kon unsa ang mga sukdanan sa pagkamaayo, kon unsa ang mga kinahanglanon nga kinahanglang kab-oton, ug kon unsa ang mga detalye nga hinungdanon. Sa pagkatinuod, ang Diyos nga Maglalalang mao ang katapusang Maghuhukom sa kahingpitan, ang Tigmugnag-Sukdanan, nga subay sa iyang matarong nga mga katuyoan ug mga intereses.—Rom 12:2; tanawa ang JEHOVA (Usa ka Diyos sa moral nga mga sukdanan).

Ingong pananglitan, ang planetang Yuta maoy usa sa mga kalalangan sa Diyos, ug sa pagkatapos sa unom ka "adlaw" nga buhat sa paglalang nganha niini, gipahayag sa Diyos ang mga resulta ingong "maayo kaayo." (Gen 1:31) Kini nakakab-ot sa iyang kinatas-ang mga sukdanan sa pagkamaayo, busa kini maoy hingpit. Apan human niadto iyang gisugo ang tawo nga "gamhan kini," nga dayag nga nagpasabot nga tikaron ang yuta ug himoon ang tibuok planeta nga usa ka tanaman sa Diyos, dili lamang ang Eden.—Gen 1:28; 2:8.

Ang tolda, o tabernakulo, nga gitukod didto sa kamingawan ubos sa sugo sa Diyos ug sumala sa iyang gilatid nga mga detalye nagsilbing usa ka larawan o gamayng matagnaon nga hulad sa usa ka "labaw ug mas hingpit nga tolda," nga ang Labing Balaan nga lawak niini mao ang langitnong puloy-anan ni Jehova diin si Kristo Jesus misulod ingong Hataas nga Saserdote. (Heb 9:11-14, 23, 24) Ang yutan-ong tolda maoy hingpit sa pagkaagi nga kini nakakab-ot sa mga kinahanglanon sa Diyos, nakaalagad sa tinong katuyoan niini. Apan sa dihang natuman na ang katuyoan sa Diyos labot niini, kini wala na gamita ug nahanaw. Ang kahingpitan nga gilarawanan niini maoy usa ka mas hataas nga matang.

Ang siyudad sa Jerusalem lakip ang bungtod niini nga Zion gitawag nga "ang pagkahingpit sa katahom [o "kaanyag"]." (Sal 50:2; Lam 2:15) Kini wala magpasabot nga ang matag gamayng bahin sa pisikal nga dagway sa siyudad maoy hilabihan katahom, kondili, may kalabotan kini sa paggamit niini sa Diyos, sanglit nahuptan sa siyudad ang katahom niini tungod sa kahalangdon nga iyang gihatag niini, maong nahimo kining kaulohan sa iyang dinihogang mga hari ug dapit sa iyang templo. (Eze 16:14) Ang adunahang komersiyal nga siyudad sa Tiro gihulagway ingong usa ka barko kansang mga magtutukod, ang mga nagtrabaho alang sa materyal nga intereses sa siyudad, 'naghingpit sa kaanyag o katahom niini,' nga nagtugob niini sa maluhong mga produkto gikan sa daghang kayutaan.—Eze 27:3-25.

Busa, sa matag kahimtang kinahanglang tagdon ang konteksto aron matino kon unsa nga diwa o kalambigitan ang gipasabot sa pagkahingpit.

Pagkahingpit sa Moisesnong Balaod. Lakip sa mga probisyon sa Balaod nga gihatag ngadto sa Israel pinaagi kang Moises mao ang pag-establisar sa pagkasaserdote ug ang paghalad sa nagkadaiyang mga halad nga hayop. Bisan tuod gikan sa Diyos, ug maong hingpit, ang Balaod, ang mga saserdote niini, ug ang mga halad wala makahatag ug kahingpitan niadtong ilalom sa Balaod, ingon sa gipakita sa inspiradong apostol. (Heb 7:11, 19; 10:1) Inay nga magdalag kagawasan gikan sa sala ug kamatayon, kini sa pagkatinuod naghimo sa sala nga mas dayag. (Rom 3:20; 7:7-13) Bisan pa niana, kining tanan nga mga probisyon sa Diyos nagsilbi sa katuyoan nga gilatid sa Diyos alang niini; ang Balaod nagsilbing usa ka "magtutudlo" sa

pagtultol sa mga tawo ngadto kang Kristo, nga nahimong usa ka hingpit nga 'landong sa maayong mga butang nga moabot.' (Gal 3:19-25; Heb 10:1) Busa, sa dihang si Pablo naghisgot bahin sa 'pagkawalay mahimo sa Balaod, samtang kini mahuyang pa pinaagi sa unod' (Rom 8:3), siya dayag nga nagtumong sa pagkawalay-katakos sa unodnong Hudiyo nga hataas nga saserdote (kinsa gitudlo sa Balaod nga magdumala sa mga kahikayan sa paghalad ug mosulod sa Labing Balaan nga lawak sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala nga magdala ug halad nga dugo) sa "pagluwas sa bug-os" niadtong iyang gialagaran, ingon sa gipatin-aw sa Hebreohanon 7:11, 18-28. Bisan tuod nga pinaagi sa pagtanyag ug mga halad pinaagi sa Aaronikong pagkasaserdote ang katawhan nakahupot ug usa ka matarong nga baroganan atubangan sa Diyos, kini wala sa bug-os o sa hingpit nagpahigawas kanila sa kaamgohan sa sala. Ang apostol naghisgot niini sa pag-ingon nga ang mga halad sa pagtabon-sa-sala dili arang "makahingpit niadtong magapanuol," buot ingnon, kon bahin sa ilang tanlag. (Heb 10:1-4; itandi ang Heb 9:9.) Ang hataas nga saserdote dili makahimo sa pagtagana sa bili sa lukat nga gikinahanglan alang sa tinuod nga pagtubos gikan sa sala. Ang malungtaron nga saserdotehanong pag-alagad ug epektibong halad ni Kristo mao lamang ang makahimo niini.—Heb 9:14; 10:12-22.

Ang Balaod maoy "balaan," "maayo" (Rom 7:12, 16), ug ang bisan kinsa nga bug-os makatuman niining hingpit nga Balaod magpamatuod sa iyang kaugalingon nga usa ka hingpit nga tawo, takos sa kinabuhi. (Lev 18:5; Rom 10:5; Gal 3:12) Tungod niini ang Balaod nagdalag paghukom, inay kinabuhi, dili tungod kay ang Balaod dili maayo kondili tungod sa pagkadili-hingpit, pagkamakasasala niadtong ilalom niini. (Rom 7:13-16; Gal 3:10-12, 19-22) Ang hingpit nga Balaod naghimo sa ilang pagkadili-hingpit ug pagkamakasasala nga mas dayag. (Rom 3:19, 20; Gal 3:19, 22) Ang Balaod niining bahina nakatabang usab sa pag-ila kang Jesus ingong ang Mesiyas, kay siya lamang ang nakatuman sa Balaod sa matag bahin, nga nagpamatuod sa iyang kaugalingon ingong usa ka hingpit nga tawo.—Ju 8:46; 2Co 5:21; Heb 7:26.

Ang Pagkahingpit sa Bibliya. Ang Sagradong Kasulatan maoy usa ka hingpit nga mensahe gikan sa Diyos, dalisay, putli, ug matuod. (Sal 12:6; 119:140, 160; Pr 30:5; Ju 17:17) Bisan tuod nga ang linibo ka katuigan sa pagkopya dayag nga nagpahinabog pipila ka kalainan gikan sa orihinal nga mga sinulat, kini nga mga kalainan gamay ra kaayo, mao nga bisan pag dili hingpit ang atong presenteng mga kopya ug mga hubad, ang napasa nga balaang mensahe maoy hingpit.

Alang sa mga tawo tingali ang Bibliya mas lisod basahon nga libro kay sa uban pang mga libro, usa nga nagkinahanglag mas dakong paningkamot ug konsentrasyon; tingali sila makakaplag ug daghang butang nga dili nila masabtan. Ang ubang mga tawong kritiko tingali moinsistir nga, aron mahimong hingpit, ang Bibliya kinahanglang mahigawas bisan sa gagmayng mga depekto o sa daw mga panagsumpaki, sumala sa ilang mga sukdanan. Hinunoa, walay usa niining mga butanga ang makatibhang sa pagkahingpit sa Sagradong Kasulatan. Kay ang tinuod nga sukdanan sa pagkahingpit niini mao ang pagkakab-ot niini sa mga sukdanan sa pagkamaayo nga gilatid ni Jehova nga Diyos, ingong tinuod nga Awtor niini, ang pagtuman niini sa tumong o sa katuyoan nga iyang gitudlo alang niini, maingon man ang pagkanahigawas niini gikan sa kabakakan, ingong pinatik nga Pulong sa Diyos sa kamatuoran. Gipunting ni apostol Pablo ang pagkahingpit sa "balaang mga sinulat" sa pag-ingon: "Ang tibuok Kasulatan inspirado sa Diyos ug mapuslanon sa pagpanudlo, sa pagpamadlong, sa pagpanul-id sa mga butang, sa pagdisiplina diha sa pagkamatarong, aron ang tawo sa Diyos mahimong takos gayod, bug-os nga masinangkapan alang sa tanang maayong buhat." (2Ti 3:15-17) Ang nahimo sa Hebreohanong Kasulatan alang sa nasod sa Israel sa dihang ilang gituman kini, ang nahimo sa kompletong Kasulatan alang sa Kristohanong kongregasyon sa unang siglo, ug kon unsa ang mahimo sa Bibliya alang sa mga tawo sa pagkakaron, maoy usa ka makapakombinsir nga pamatuod sa mga hiyas niini ingong usa ka maayong galamiton sa Diyos sa pagpalampos sa iyang katuyoan.—Itandi ang 1Co 1:18.

Ang bug-os nga diwa sa Kasulatan, lakip ang mga pagtulon-an sa Anak sa Diyos, nagpunting nga ang pagkabaton sa pagsabot sa mga katuyoan sa Diyos, ang pagbuhat sa iyang kabubut-on, ug ang pagkakab-ot sa kaluwasan ngadto sa kinabuhi nagdepende gayod sa kasingkasing sa indibiduwal. (1Sa 16:7; 1Cr 28:9; Pr 4:23; 21:2; Mat 15:8; Luc 8:5-15; Rom 10:10) Ang Bibliya maoy talagsaon sa katakos niini sa 'pagtugkad sa mga hunahuna ug mga tuyo sa kasingkasing,' nga magpadayag kon unsa gayod ang tinuod nga pagkatawo sa usa. (Heb 4:12, 13) Tataw gikan sa Kasulatan nga wala himoa sa Diyos nga ang kahibalo bahin sa iyang kaugalingon mabatonan nga walay paningkamot. (Itandi ang Pr 2:1-14; 8:32-36; Isa 55:6-11; Mat 7:7, 8.) Dayag usab nga gipadayag sa Diyos ang iyang mga katuyoan ngadto sa mga mapainubsanon ug gililong kini gikan sa mga mapahitas-on, tungod kay 'ang pagbuhat sa ingon mao ang paagi nga iyang giuyonan.' (Mat 11:25-27; 13:10-15; 1Co 2:6-16; San 4:6) Busa, bisan pag ang mga indibiduwal kansang mga

kasingkasing wala mosanong sa mensahe sa Bibliya makakaplag ug mga butang diha sa Kasulatan nga, sa ilang opinyon, magpakamatarong sa ilang pagsalikway sa mga mensahe niini, sa pagbadlong niini, ug sa disiplina niini, kini wala magpakita nga adunay bisan unsang pagkadili-hingpit sa Bibliya. Hinunoa, kini nag-ilustrar sa Kasulatanhong mga punto nga bag-o lang gihisgotan ug sa ingon nagpasundayag sa pagkahingpit sa Bibliya diha sa panglantaw sa Awtor niini, kansang panglantaw mao lamang ang dili masayop. (Isa 29:13, 14; Ju 9:39; Buh 28:23-27; Rom 1:28) Sa paglabay sa panahon ug sa pagsulay, ang mga butang maylabot sa Pulong sa Diyos ug sa Iyang paagi nga giisip sa mga maalamon sa kalibotan ingong "binuang" o "mahuyang" napamatud-an nga mas labaw sa kaalam ug kalig-on kon itandi sa mga teoriya, pilosopiya, ug mga pangatarongan sa mga tawong nagatamay.—1Co 1:22-25; 1Pe 1:24, 25.

Ang pagtuo mao gihapon ang mahinungdanong kinahanglanon alang sa pagsabot ug sa pagpabili sa hingpit nga Pulong sa Diyos. Ang indibiduwal tingali mobati nga ang pipila ka detalye ug mga pagpatin-aw angayng makita diha sa Bibliya, nga magbutyag kon ngano, sa espesipikong mga kahimtang, ang Diyos miuyon o wala mouyon o kon nganong siya mihimog partikular nga aksiyon; ang indibiduwal usab tingali mobati nga ang ubang mga detalye nga makaplagan sa Bibliya dili na kinahanglanon. Apan angay niyang hunahunaon nga kon ang Bibliya nahiuyon pa sa tawhanong mga sukdanan o basehanan, sama sa iyaha, kini dili mapamatud-ang hingpit nga iya sa Diyos. Nagbutyag sa pagkasayop sa maong panglantaw, gipahayag ni Jehova ang pagkalabaw sa iyang mga hunahuna ug mga paagi kay nianang sa mga tawo, ug iyang gipasalig nga ang iyang pulong "tinong magpalampos" sa katumanan sa iyang katuyoan. (Isa 55:8-11; Sal 119:89) Mao kana ang kahulogan sa pagkahingpit, sumala sa gipakita sa mga kahulogan sa unang bahin niini nga artikulo.

Ang Kahingpitan ug ang Kagawasan sa Pagpili. Ang gihisgotan nga impormasyon makatabang sa pagsabot kon sa unsang paagi ang hingpit nga mga linalang sa Diyos mahimong dili masinugtanon. Ang pag-isip niini ingong sukwahi sa kahingpitan maoy usa ka pagsalikway sa kahulogan sa termino, nga naghulip ug usa ka personal nga konsepto nga supak sa kamatuoran. Ang intelihenteng mga linalang sa Diyos gihatagan ug kagawasan sa pagpili, sa pribilehiyo ug sa responsibilidad sa paghimog personal nga desisyon kon unsa nga dalan ang ilang subayon. (Deu 30:19, 20; Jos 24:15) Dayag nga mao kini ang kahimtang sa unang tawhanong paris, aron masulayan ang ilang pagkamahinalaron sa Diyos. (Gen 2:15-17; 3:2, 3) Ingong ilang Magbubuhat, nasayod si Jehova kon unsa ang iyang gikinahanglan kanila, ug diha sa Kasulatan dayag nga gitinguha niya, dili ang usa ka awtomatiko, daw taphaw nga pagkamasinugtanon, kondili ang pagsimba ug pag-alagad nga nagsumikad sa mga kasingkasing ug mga hunahuna nga gipalihok sa tiunay nga gugma. (Itandi ang Deu 30:15, 16; 1Cr 28:9; 29:17; Ju 4:23, 24.) Kon si Adan ug ang iyang asawa *walay* katakos sa pagpili niining butanga, sila dili unta makakab-ot sa mga kinahanglanon sa Diyos; sila dili unta kompleto, hingpit, sumala sa iyang mga sukdanan.

Angayng hinumdoman nga ang pagkahingpit maylabot sa mga tawo maoy usa ka relatibong pagkahingpit, nga limitado sa tawhanong dominyo. Bisan tuod gilalang nga hingpit, si Adan dili mahimong molapas sa mga kinutbanan nga gihatag kaniya sa iyang Maglalalang; siya dili mahimong mokaon ug hugaw, graba, o kahoy, nga dili makaagom ug daotang mga resulta; kon siya mosulay sa paghanggab ug tubig inay nga hangin, siya malumos. Sa susama, kon iyang tugotan nga ang iyang hunahuna ug kasingkasing masudlan ug daotang mga hunahuna, kini motultol sa paghambin ug daotang mga tinguha ug sa kataposan mopatunghag sala ug kamatayon.—San 1:14, 15; itandi ang Gen 1:29; Mat 4:4.

Tataw gayod nga nagdepende sa usa ka linalang ang iyang personal nga kabubut-on ug pagpili. Kon kita moinsistir nga ang usa ka hingpit nga tawo dili makasubay sa sayop nga dalan diin nalangkit ang usa ka moral nga isyu, dili ba usab kita lohikanhong makapangatarongan nga ang usa ka *dili-hingpit* nga linalang dili makasubay sa *hustong* dalan diin nalangkit ang moral nga isyu? Apan ang pipila ka dili-hingpit nga mga linalang *misubay* sa hustong dalan bahin sa moral nga mga isyu nga naglangkit sa pagkamasinugtanon sa Diyos, bisan gani sa pagpili nga moantos sa paglutos inay nga motipas gikan niana nga dalan; samtang sa samang higayon ang uban tinuyong nagbuhat sa kon unsay ilang nahibaloan nga sayop. Busa dili tanang sayop nga mga buhat ikapasangil sa tawhanong pagkadili-hingpit. Nagdepende gayod kini sa kabubut-on ug pagpili sa usa ka indibiduwal. Sa samang paagi, dili lamang ang tawhanong pagkahingpit maoy mogarantiya nga mobuhat ug matarong nga buhat ang unang tawo, kondili, nag-agad usab kini sa paggamit sa iyang kaugalingong kagawasan ug pagpili nga gipalihok sa gugma alang sa iyang Diyos ug sa kon unsay matarong.—Pr 4:23.

Ang unang makasasala ug ang hari sa Tiro. Siyempre, sa wala pa ang tawhanong sala ug pagkadili-hingpit, nauna na ang sala ug pagkadili-hingpit sa dominyo sa mga espiritu, sumala sa

mga pulong ni Jesus sa Juan 8:44 ug sa asoy nga gibutyag sa kapitulo 3 sa Genesis. Ang awit sa pagbangotan nga gitala sa Ezequiel 28:12-19, bisan tuod gitumong ngadto sa usa ka tawhanong "hari sa Tiro," dayag nga maoy susama sa gibuhat sa unang nakasala nga espiritung anak sa Diyos. Ang garbo sa "hari sa Tiro," ang paghimo niya sa iyang kaugalingon nga 'usa ka diyos,' ang pagtawag kaniya nga usa ka "kerubin," ug ang paghisgot sa "Eden, ang tanaman sa Diyos," tinong motakdo sa impormasyon sa Bibliya bahin kang Satanas nga Yawa, kinsa miburot sa garbo, gilangkit sa halas sa Eden, ug gitawag nga "diyos niini nga sistema sa mga butang."—1Ti 3:6; Gen 3:1-5, 14, 15; Pin 12:9; 2Co 4:4.

Ang wala hinganli nga hari sa Tiro, nga nagpuyo sa siyudad nga giingong 'hingpit sa kaanyag o katahom,' maoy "puno sa kaalam ug hingpit [adhetibo nga kaamgid sa Heb. nga *ka·lal′*] sa katahom," ug "walay-ikasaway [Heb., *ta·mim′*]" sa iyang mga dalan sukad sa iyang pagkalalang hangtod nga ang pagkadili-matarong nakaplagan diha kaniya. (Eze 27:3; 28:12, 15) Ang una o direktang kapadapatan sa awit sa pagbangotan diha sa Ezequiel lagmit maoy sa linya sa mga magmamando sa Tiro inay sa usa ka espesipikong hari. (Itandi ang tagna nga gitumong batok sa wala hinganling "hari sa Babilonya" diha sa Isa 14:4-20.) Tingali ang gihisgotan dinhi maoy maylabot sa una pang yugto sa panaghigalaay ug pagtinabangay nga gisunod sa kagamhanan sa Tiro sa panahon sa mga paghari ni Haring David ug Solomon, diin ang Tiro miamot pa gani sa pagtukod sa templo ni Jehova didto sa Bukid sa Moria. Busa, sa sinugdan, walay butang nga ikasaway ang makaplagan sa tinamdan sa mga kadagkoan sa Tiro ngadto sa Israel nga katawhan ni Jehova. (1Ha 5:1-18; 9:10, 11, 14; 2Cr 2:3-16) Bisan pa niana, ang ulahing mga hari mibiya gikan niini nga dalan nga "walay-ikasaway," ug ang Tiro maoy lakip sa gihukman sa mga manalagna sa Diyos nga si Joel ug Amos, maingon man ni Ezequiel. (Joe 3:4-8; Am 1:9, 10) Gawas pa sa tatawng pagkaamgid sa dalan sa "hari sa Tiro" nianang sa pangunang Kaaway sa Diyos, gipakita pag-usab sa tagna kon sa unsang paagi ang "pagkahingpit" ug "pagkawalay-ikasaway" magamit sa limitadong mga diwa.

Sa unsang paagi ang dili-hingpit nga mga alagad sa Diyos matawag nga "walay-ikasaway"?

Ang matarong nga si Noe nagpamatuod sa iyang kaugalingon nga "walay-ikasaway taliwala sa iyang mga katalirongan." (Gen 6:9) Si Job "walay-ikasaway ug matul-id." (Job 1:8) Ang susamang mga ekspresyon gigamit maylabot sa ubang mga alagad sa Diyos. Sanglit ang tanan mga kaliwat sa makasasalang si Adan ug busa mga makasasala, tataw nga ang maong mga tawo "walay-ikasaway" sa diwa nga sila bug-os nakakab-ot sa mga gikinahanglan sa Diyos kanila, mga kinahanglanon nga naghatag ug konsiderasyon sa ilang mga pagkadili-hingpit ug pagkawalay-mahimo. (Itandi ang Miq 6:8.) Maingon nga dili madahom sa usa ka magkukulon nga pareho ra ug kalidad ang usa ka plorera nga giumol gikan sa ordinaryong yutangkulonon ug ang usa ka plorera nga gama gikan sa espesyal nga pinong yutang-kulonon, sa ingon usab ang mga kinahanglanon ni Jehova naghatag ug konsiderasyon sa kahuyangan sa dili-hingpit nga mga tawo. (Sal 103:10-14; Isa 64:8) Bisan tuod makahimo ug mga sala ug mga sayop tungod sa ilang unodnong pagkadili-hingpit, ang maong matinumanong mga tawo bisan pa niana nagpasundayag ug "bug-os [Heb., *sha·lem′*] nga kasingkasing" ngadto kang Jehova. (1Ha 11:4; 15:14; 2Ha 20:3; 2Cr 16:9) Busa, kutob sa ilang mahimo, ang ilang pagkamahinalaron maoy bug-os ug maayo, nga nakakab-ot sa mga kinahanglanon sa Diyos sumala sa ilang kahimtang. Sanglit ang Diyos nga Maghuhukom nahimuot sa ilang pagsimba, walay tawo o espiritung linalang ang lehitimong makapangitag sayop o makareklamo sa ilang pag-alagad Kaniya.—Itandi ang Luc 1:6; Heb 11:4-16; Rom 14:4; tan-awa ang JEHOVA (Kon nganong siya makahimo sa pagpakiglabot sa dili-hingpit nga mga tawo).

Giila sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang kinaiyanhong pagkadili-hingpit sa tawo nga nagagikan kang Adan. Ang Santiago 3:2 nagpakita nga ang usa ka tawo maoy "usa ka tawong hingpit, nga makahimo . . . sa pagrenda sa iyang tibuok lawas," kon makaarang siya sa pagrenda sa iyang dila ug dili mapandol sa pulong; apan bahin niini "kitang tanan mangapandol sa makadaghan." (Itandi ang San 3:8.) Bisan pa niana, may pipila ka relatibong mga kahingpitan ang gilatid nga makab-ot sa makasasalang mga tawo. Gisultihan ni Jesus ang iyang mga sumusunod: "Busa kamo kinahanglang magmahingpit, ingon nga ang inyong langitnong Amahan hingpit." (Mat 5:48) Dinhi ang iyang gitumong mao ang mahitungod sa gugma ug pagkamahinatagon. Iyang gipakita nga ang yanong 'paghigugma niadtong nahigugma kaninyo' maoy usa ka dili-bug-os, may depekto nga gugma; busa kinahanglang hingpiton sa iyang mga sumusunod ang ilang gugma o bug-oson kini pinaagi sa paghigugma usab sa ilang mga kaaway, sa ingon sila nagsunod sa panig-ingnan sa Diyos. (Mat 5:43-47) Sa susama, ang batan-ong lalaki nga nangutana

kang Jesus kon sa unsang paagi makabaton ug kinabuhing walay kataposan gisultihan nga ang iyang pagsimba, nga naglakip na sa pagsunod sa mga kasugoan sa Balaod, sa gihapon nakulangan sa mahinungdanong mga butang. Kon siya 'buot mahimong hingpit' kinahanglang bug-oson niya ang iyang pagsimba (itandi ang Luc 8:14; Isa 18:5) pinaagi sa pagtuman niining mga butanga.—Mat 19:21; itandi ang Rom 12:2.

Gipakita ni apostol Juan nga ang gugma sa Diyos nahingpit diha sa mga Kristohanon nga nagpabiling nahiusa uban Kaniya, nga nagtuman sa pulong sa iyang Anak ug naghigugmaay sa usag usa. (1Ju 2:5; 4:11-18) Ang maong hingpit nga gugma nagwagtang sa kahadlok, naghatag ug "kagawasan sa pagsulti." Dinhi ang konteksto nagpakita nga si Juan naghisgot bahin sa "kagawasan sa pagsulti ngadto sa Diyos," sama sa dihang ang usa mag-ampo. (1Ju 3:19-22; itandi ang Heb 4:16; 10:19-22.) Ang usa nga kaniya bug-os gipahayag ang gugma sa Diyos makaduol sa iyang langitnong Amahan nga may pagsalig, nga dili mobating hinukman diha sa iyang kasingkasing nga daw salingkapaw o dili-inuyonan. Siya nasayod nga siya nagtuman sa mga sugo sa Diyos ug nga siya nagbuhat sa gikahimut-an sa iyang Amahan, ug busa siya may kagawasan sa iyang mga pagpahayag ug mga pangaliya kang Jehova. Siya dili mobati nga daw gipig-otan sa Diyos sa kon unsay iyang pribilehiyo nga isulti o hangyoon. (Itandi ang Num 12:10-15; Job 40:1-5; Lam 3:40-44; 1Pe 3:7.) Walay dili-maayong kahadlok ang mopugong kaniya; siya dili maabtan sa "adlaw sa paghukom" nga mabalak-on bahin sa usa ka 'itom nga marka' batok kaniya o matinguhaon sa pagtago sa pipila ka butang. (Itandi ang Heb 10:27, 31.) Sama sa usa ka bata nga dili mahadlok nga mangayo ug bisan unsa sa iyang mahigugmaong mga ginikanan, ang Kristohanon nga kaniya ang gugma bug-os nga milambo makatino usab nga "bisan unsay atong pangayoon sumala sa iyang kabubut-on, siya magpatalinghog kanato. Dugang pa, kon kita nahibalo nga siya magpatalinghog kanato sa bisan unsay atong pangayoon, kita nahibalo nga atong mabatonan ang mga butang nga atong gipangayo sanglit gipangayo man nato kini kaniya."—1Ju 5:14, 15.

Busa, kining "hingpit nga gugma" dili magwagtang sa bisan unsang matang sa kahadlok. Dili niini wad-on ang masimbahon nga kahadlok sa Diyos ingong mga anak, tungod sa dulot nga pagtahod sa iyang posisyon, gahom, ug hustisya. (Sal 111:9, 10; Heb 11:7) Ni wad-on niini ang normal nga kahadlok nga maoy magtukmod sa usa ka tawo, kon posible, nga likayan ang kapeligrohan o protektahan ang iyang kinabuhi, ni wad-on usab niini ang kahadlok nga gipahinabo sa kalit nga kakuyaw. —Itandi ang 1Sa 21:10-15; 2Co 11:32, 33; Job 37:1-5; Hab 3:16, 18.

Dugang pa, ang bug-os nga panaghiusa makab-ot pinaagi sa "hingpit nga bugkos" sa gugma, nga tungod niana ang tinuod nga mga Kristohanon "hingpit nga mahiusa." (Col 3:14; Ju 17:23) Tataw nga ang kahingpitan niini nga panaghiusa relatibo usab ug wala magpasabot nga mahanaw ang tanang panagkalahi sa personalidad, sama sa indibiduwal nga mga katakos, mga batasan, ug tanlag. Hinunoa, sa dihang kini makab-ot, ang kabug-osan niini motultol ngadto sa hiniusang paglihok, pagtuo, ug pagtulon-an.—Rom 15:5, 6; 1Co 1:10; Efe 4:3; Flp 1:27.

Ang Pagkahingpit ni Kristo Jesus. Si Jesus natawo ingong usa ka hingpit nga tawo—balaan, walay sala. (Luc 1:30-35; Heb 7:26) Siyempre, ang iyang pisikal nga pagkahingpit dili kay walay limitasyon kondili siya nakasinati ug tawhanong mga limitasyon; siya kapoyon, uhawon, ug gutmon; siya adunay kamatayon. (Mar 4:36-39; Ju 4:6, 7; Mat 4:2; Mar 15:37, 44, 45) Ang katuyoan ni Jehova nga Diyos mao ang paggamit sa iyang Anak ingong iyang Hataas nga Saserdote alang sa katawhan. Bisan tuod usa ka hingpit nga tawo, si Jesus kinahanglang 'hingpiton' (Gr., *te·lei·o'o*) alang sa mao nga posisyon, nga bug-os makakab-ot sa mga kinahanglanon nga gilatid sa iyang Amahan, ug makaabot sa gitakdang kataposan o tumong. Kinahanglang siya "mahisama sa iyang 'mga igsoon' sa tanang paagi," nga molahutay sa pag-antos, nga makakat-on sa pagkamasinugtanon ubos sa pagsulay, sama sa buhaton sa iyang "mga igsoon" o sa mga sumusunod sa iyang lakang. Busa siya arang nga "mobati sa atong mga kaluyahon, [ingong] usa nga nasulayan sa tanang paagi sama kanato, apan walay sala." (Heb 2:10-18; 4:15, 16; 5:7-10) Dugang pa, human sa iyang kamatayon ingong usa ka hingpit nga halad ug sa iyang pagkabanhaw, siya nakadawat ug walay-kamatayon nga espirituhanong kinabuhi didto sa mga langit, sa ingon "nahimong hingpit hangtod sa kahangtoran" alang sa iyang katungdanan ingong saserdote. (Heb 7:15–8:4; 9:11-14, 24) Sa susamang paagi, ang tanan nga mag-alagad uban ni Kristo ingong luyoluyong mga saserdote 'pagahingpiton,' nga mao, dad-on ngadto sa langitnong tumong nga ilang gitinguha ug nga alang niini sila gitawag.—Flp 3:8-14; Heb 12:22, 23; Pin 20:6.

Ang "Maghihingpit sa atong pagtuo." Si Jesus gitawag nga "Pangulong Ahente [Pangulong Lider] ug Maghihingpit sa atong pagtuo." (Heb 12:2) Sa pagkatinuod, dugay na kanhi sa wala pa moanhi si Jesu-Kristo, ang pagtuo ni Abraham "nahingpit" pinaagi sa iyang mga buhat sa pagtuo

ug pagkamasinugtanon, mao nga siya nakabaton ug pag-uyon sa Diyos ug nahimong usa ka partido sa gipanumpaang pakigsaad sa Diyos. (San 2:21-23; Gen 22:15-18) Apan ang pagtuo sa tanang mga tawo sa pagtuo nga nagkinabuhi sa wala pa ang yutan-ong ministeryo ni Jesus maoy dili bug-os, o dili hingpit, sa diwa nga sila wala makasabot sa mga tagna nga wala pa matuman niadtong panahona bahin kaniya ingong Binhi ug Mesiyas sa Diyos. (1Pe 1:10-12) Pinaagi sa iyang pagkatawo, ministeryo, kamatayon, ug pagkabanhaw ngadto sa langitnong kinabuhi, kini nga mga tagna natuman, ug milig-on ang patukoranan sa pagtuo kang Kristo, usa ka patukoranan nga puno sa makasaysayanhong mga kamatuoran. Busa, ang pagtuo diha niining nahingpit nga diwa "miabot" pinaagi kang Kristo Jesus (Gal 3:24, 25), kinsa napamatud-ang mao ang "lider" (*AT*), "sinugdanan" (*Mo*), o Pangulong Ahente sa atong pagtuo. Siya nagpadayon ingong Maghihingpit sa pagtuo sa iyang mga sumusunod gikan sa iyang langitnong posisyon, pinaagi sa pagbubo ug balaang espiritu nganha kanila niadtong Pentekostes ug pinaagi sa paghatag ug mga pinadayag nga inanayng nagtugob ug nagugmad sa ilang pagtuo.—Buh 2:32, 33; Heb 2:4; Pin 1:1, 2; 22:16; Rom 10:17.

"Dili Mahingpit nga Bulag Kanato." Human repasoha ang rekord sa matinumanong mga tawo sa wala pa ang Kristohanong kapanahonan sukad kang Abel, ang apostol miingon nga walay usa niini nga mga tawo ang nakabaton sa "katumanan sa saad, sanglit ang Diyos may gipanan-aw nga mas maayo alang kanato, aron nga sila dili mahingpit nga bulag kanato." (Heb 11:39, 40) Ang "kanato" dinhi tin-awng nagtumong sa dinihogang mga Kristohanon (Heb 1:2; 2:1-4), "mga mag-aambit sa langitnong pagtawag" (Heb 3:1) nga kanila si Kristo 'nagsugod pagpatuman ug usa ka bag-o ug buhing dalan' ngadto sa balaang dapit sa langitnong presensiya sa Diyos. (Heb 10:19, 20) Ang maong langitnong pagtawag naglakip sa pag-alagad ingong langitnong mga saserdote sa Diyos ug ni Kristo panahon sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo. Ang "gahom sa pagpanghukom" gihatag usab kanila. (Pin 20:4-6) Nan, dayag gayod nga ang langitnong kinabuhi ug mga pribilehiyo nga madawat sa mga tinawag mao ang "mas maayo" nga gitan-aw nang daan sa Diyos alang sa maong dinihogang mga Kristohanon. (Heb 11:40) Apan, ang pagpadayag kanila sa dihang sila mohimog aksiyon gikan sa langit uban ni Kristo aron sa paglaglag sa daotang sistema maoy magbukas sa dalan aron mahatagan ug kagawasan gikan sa pagkaulipon sa pagkadunot kadtong sakop sa kalalangan nga nagtinguhang makabaton sa "mahimayaong kagawasan sa mga anak sa Diyos." (Rom 8:19-22) Ang Hebreohanon 11:35 nagpakita nga ang matinumanong mga tawo sa wala pa ang Kristohanong kapanahonan pabiling naghupot sa integridad bisan sa pag-antos "aron nga makabaton sila ug mas maayong pagkabanhaw," dayag nga mas maayo pa nianang sa mga "patay" nga gihisgotan sa sinugdanan sa bersikulo, mga tawo nga gibanhaw apan namatay ra pag-usab. (Itandi ang 1Ha 17:17-23; 2Ha 4:17-20, 32-37.) Busa, alang niining matinumanong mga tawo sa wala pa ang Kristohanong kapanahonan, ang ilang 'pagkahimong hingpit' nagtumong gayod sa ilang pagkabanhaw, o pagkahibalik sa kinabuhi, ug human niana sa ilang 'pagkahigawas sa pagkaulipon sa pagkadunot' pinaagi sa mga serbisyong itagana sa pagkasaserdote ni Kristo Jesus ug sa iyang luyoluyong mga saserdote sulod sa Milenyong Pagmando.

Ang Pagpasig-uli sa Katawhan sa Kahingpitan sa Ibabaw sa Yuta. Sumala sa pag-ampo nga "Matuman unta ang imong kabubut-on, maingon sa langit, mao man usab sa yuta," kini nga planeta makasinati gayod sa bug-os nga puwersa ug epekto sa pagpatuman sa mga katuyoan sa Diyos. (Mat 6:10) Ang daotang sistema nga ubos sa pagkontrolar ni Satanas pagalaglagon. Ang tanang sayop ug mga depekto pagawagtangon gikan sa mga makalabang-buhi nga padayong magmasinugtanon sa pagpasundayag ug pagtuo, mao nga kadtong magpabilin makakab-ot sa mga sukdanan sa Diyos sa pagkaekselente, pagkakompleto, ug pagkawalay-depekto. Sumala sa Pinadayag 5:9, 10, dayag nga kini naglakip sa pagkahingpit sa yutan-ong mga kahimtang ug sa tawhanong mga linalang. Diha niana giingon nga ang mga tawo nga 'gipalit alang sa Diyos' (itandi ang Pin 14:1, 3) nahimong "usa ka gingharian ug mga saserdote ngadto sa atong Diyos, ug sila magamando ingong mga hari ibabaw sa yuta." Ubos sa pakigsaad sa Balaod, ang mga saserdote dili lamang kay adunay buluhaton sa paghawas sa mga tawo atubangan sa Diyos sa pagtanyag sa mga halad kondili sila usab gipiyalan sa pag-amping sa pisikal nga kahimsog sa nasod, nga nagdumala sa paghinlo niadtong mga nahugawan, ug sa paghukom sa dihang adunay naayo sa sanla. (Lev 13-15) Labaw pa niini, ang mga saserdote mao ang responsable sa pagtabang aron mapauswag ang panghunahuna ug espiritualidad ug ang kahimsog sa katawhan. (Deu 17:8-13; Mal 2:7) Sanglit ang Balaod may "landong man sa maayong butang nga moabot," angayng dahomon nga ang langitnong pagkasaserdote ubos ni Kristo Jesus sulod sa iyang Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari (Pin 20:4-6) maghimo usab sa samang buluhaton.—Heb 10:1.

Gitino gayod pinaagi sa matagnaong paglarawan diha sa Pinadayag 21:1-5 nga ang tinubos nga katawhan dili na makasinatig mga luha, pagbangotan, pagtiyabaw, kasakit, ug kamatayon. Pinaagi kang Adan, ang sala, ug ang misangpot nga pagantos ug kamatayon, midangat sa tawhanong rasa (Rom 5:12), ug kini mao gayod ang lakip sa "unang mga butang" nga tinong mahanaw. Ang kamatayon mao ang bayad sa sala, ug ingong "kataposang kaaway, ang kamatayon pagawagtangon" pinaagi sa pagmando ni Kristo sa Gingharian. (Rom 6:23; 1Co 15:25, 26, 56) Alang sa masinugtanong katawhan kini nagkahulogan ug pagkapasig-uli sa hingpit nga kahimtang nga napahimuslan sa tawo sa sinugdanan sa tawhanong kasaysayan didto sa Eden. Busa, ang mga tawo makapahimulos dili lamang sa kahingpitan maylabot sa pagtuo ug gugma kondili sila usab makasinati sa kahingpitan maylabot sa pagkawalay-sala; sa bug-os ug sa pagkawalay-ikasaway sila makakab-ot sa matarong nga mga sukdanan sa Diyos alang sa mga tawo. Ang tagna sa Pinadayag 21:1-5 nagpunting usab sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo, sanglit ang "Bag-ong Jerusalem," kansang 'pagkanaog gikan sa langit' nalangkit sa paghanaw sa mga kasakitan sa katawhan, gipakita ingong "pangasawonon" o hinimayang kongregasyon ni Kristo, busa kini sila ang naglangkob sa harianong pagkasaserdote sa Milenyong Pagmando ni Kristo.—Pin 21: 9, 10; Efe 5:25-32; 1Pe 2:9; Pin 20:4-6.

Ang pagkahingpit sa katawhan maoy relatibo, nga limitado sa tawhanong dominyo. Apan kadtong makabaton niini tinong makapahimulos sa yutan-ong kinabuhi sa bug-os gayod. 'Anaa sa atubangan ni Jehova ang pagmaya hangtod sa pagkatagbaw sa bug-os,' ug ang 'pagpuyo sa Diyos uban sa katawhan' nagpakita nga ang gipasabot mao ang masinugtanong katawhan, nga kanila milingi si Jehova uban ang pag-uyon. (Sal 16:11; Pin 21:3; itandi ang Sal 15:1-3; 27:4, 5; 61:4; Isa 66:23.) Hinunoa, ang pagkahingpit wala magpasabot nga wala nay panagkadaiya, sumala sa sagad gihunahuna sa mga tawo. Ang kahayopan, nga produkto sa 'hingpit nga kalihokan' ni Jehova (Gen 1:20-24; Deu 32:4), nagkadaiya kaayo. Mao man usab, ang pagkahingpit sa planetang Yuta dili kay walay panagkadaiya, kausaban, o panagkalahi; anaa gihapon ang simple ug ang komplikado, ang yano ug ang dili yano, ang aslom ug ang tam-is, ang gansangon ug ang hamis, ang kabalilihan ug ang kakahoyan, ang kabukiran ug ang kawalogan. Lakip niini ang makarepreskong kalunhaw sa sayong tingpamulak, ang kainit sa ting-init uban ang asul nga kalangitan niini, ang kaanindot sa mga bulok sa tinghunlak, ang lunsay nga katahom sa bag-ong nangahulog nga niyebe. (Gen 8:22) Busa ang hingpit nga mga tawo dili kay mga hulad lamang sa managsamang mga personalidad, talento, ug mga katakos. Sumala sa gipakita sa naunang mga kahubitan, kini dili mao ang kahulogan sa pagkahingpit o kahingpitan.

PAGKAHINLO. Tan-awa ang HINLO, PAGKAHINLO.

PAGKAHUBOG. Ang resulta tungod sa sobrang pag-inom ug alkoholikong mga ilimnon. Ang palahubog maoy usa ka tawo nga nagbatasan sa sobrang pag-inom ug maisog nga ilimnon hangtod nga siya mahubog.

Ang makahubog nga mga ilimnon sa karaang kayutaan sa Bibliya naglakip sa bino nga hinimo gikan sa ubas (Deu 32:14) ug sa alkoholikong mga ilimnon nga hinimo gikan sa mga lugas. (Isa 1:22) Ang kasarangan nga pag-inom sa bino ug sa ubang maisog nga mga ilimnon gitugotan ni Jehova, kinsa nagtagana sa "bino nga makapalipay sa kasingkasing sa may-kamatayong tawo."—Sal 104: 14, 15; tan-awa ang SERBESA; BINO UG ILIMNONG MAISOG.

Gikondenar sa Bibliya. Ang pag-inom ug maisog nga ilimnon hangtod nga ang usa mahubog kusganong gisaway sa Bibliya. Ang maalamong magsusulat sa Mga Proverbio naghubit sa usa ka tin-aw, tukma, ug siyentipikanhong larawan sa mga epekto sa sobrang pag-inom ug alkoholikong mga ilimnon. Siya nagpasidaan: "Kinsa man ang may kaalaotan? Kinsa man ang may kabalisa? Kinsa man ang may mga panagkabingkil? Kinsa man ang may kabalaka? Kinsa man ang may mga samad sa walay hinungdan? Kinsa man ang may lubog nga mga mata? Kadtong mga nagpabilin ug dugay uban sa bino, kadtong nanulod aron sa pagpangita sa sinagol nga bino. Ayaw tan-awa ang bino kon kini magapula, kon kini magapangidlap sulod sa kopa [sa dihang ang bino madanihon kaayong tan-awon, nagbulabula], kon kini magadagayday nga tanglas [kon kini hamloy sa tutonlan]. Kay sa kataposan kini mamaak ingon sa usa ka halas, ug magabuga ug hilo ingon sa usa ka bitin [niini ang usa ka tawo mahimong masakit sa pisikal (pananglitan, hinungdan kini sa *cirrhosis* o sakit sa atay) ug sa mental (hinungdan kini sa mga pagsalimoang), ug kini sa pagkatinuod makamatay]. Ang imong mga mata makakita ug katingad-ang mga butang [ang alkohol makaapekto sa mga sentro sa pagkontrol sa utok, nga magpugong niini; ang mga tinamdan nga sagad gipugngan molutaw; mahitabo ang mga taligmata; ang mga kal-ang sa panumdoman mapuno pinaagi sa pag-asoy sa usa ka tawo ug talagsaong mga kasinatian nga daw ka-

tuohan kaayo; ang tawo mogawi nga walay pagpugong], ug ang imong kasingkasing mosulti ug hiwi nga mga butang [ang mga hunahuna ug mga tinguha nga sagad gipugngan iya nang ipahayag].” —Pr 23:29-33; Os 4:11; Mat 15:18, 19.

Ang personal nga kasinatian sa palahubog gihubit samtang ang magsusulat nagpadayon: “Ug ikaw mahisama gayod sa usa nga nagahigda sa kinataliwad-an sa dagat [nga makasinatig pagkalipong sama sa usa nga nalumos, hangtod nga sa kataposan mawad-ag panimuot], sama gayod sa usa nga nagahigda sa kinatumyan sa palo sa sakayan [maingon nga ang pagtuyatuya sa sakayan kusog kaayo sa maong dapit, ang kinabuhi sa palahubog mameligro usab sa aksidente, estrok, away, ug uban pa]. ‘Gibunalan nila ako, apan wala ako masakit; gidapatan nila ako, apan wala ako mahibalo niana [nag-ingon ang palahubog, nga samag nakigsulti sa iyang kaugalingon; wala siyay kalibotan sa mga nahitabo ug sa silot nga naagoman niya tungod niana nga kasinatian]. Kanus-a ba ako mahigmata? Pangitaon ko pa gayod kini [siya karon matulog aron maulian sa mga epekto sa pagkahubog, apan siya naulipon sa ilimnon ug naghinamhinam sa pag-inom ug dugang pa sa dihang siya makahimo na usab].’” Siya modangat sa kakabos, tungod sa hilabihang paggasto alang sa isog nga ilimnon ug tungod kay siya dili na kasaligan ug dili na makatrabaho.—Pr 23:20, 21, 34, 35.

Gidili sa Kristohanong Kongregasyon. Ang palahubog adunay tendensiya nga mahimong sabaan o lawgaw, alingugngog kaayo ug mohimog guwatsi nga mga lihok, nga magdalag kaulawan. (Pr 20:1; Sal 107:27; Isa 19:14) Busa, ang pagbatasan sa pagkahubog gidili diha sa Kristohanong kongregasyon. Ang panglantaw sa Diyos maylabot sa pagkahubog gipadayag sa iyang Balaod ngadto sa Israel. Ang usa ka anak nga gahian ug sukihan, nga ulitan ug palahubog, pagabatoon hangtod mamatay. (Deu 21:18-21) Sa susama, ang Bibliya nagsugo nga ang dili-mahinulsolon nga mga palahubog palagpoton gikan sa Kristohanong kongregasyon. (1Co 5:11-13) “Ang mga buhat sa unod” naglakip sa “mga paghuboghubog, mga hudyaka,” nga sagad gibatasan sa kanasoran. Ang usa ka Kristohanon, nga nahinloan na gikan niini nga mga buhat apan human niana mobalik niini ug siya dili mahinulsolon, siya dili makasulod sa Gingharian sa Diyos. (1Co 6:9-11) Kinahanglang mohunong siya sa paggugol sa iyang panahon sa pagbuhat sa kabubut-on sa mga nasod pinaagi sa pagpakig-ambit sa ilang pagpatuyang sa bino ug sa ilang pagpalabwanay ug inom. (1Pe 4:3) Kinahanglang bug-os niyang hatagag pagtagad ang pag-ugmad sa bunga sa espiritu sa Diyos.—Gal 5:19-24.

Busa, ang pagkamakasaranganon ug ang pagkamaayog panghunahuna maoy lakip sa mga kinahanglanon alang sa Kristohanong mga magtatan-aw (1Ti 3:1-3; Tit 1:7); ministeryal nga mga alagad (1Ti 3:8); tigulang nga mga lalaki ug mga babaye (Tit 2:2, 3); batan-ong mga lalaki ug mga babaye (Tit 2:4-8); mga anak (ilabina ang mga anak sa mga magtatan-aw).—Tit 1:6.

Sa paghisgot sa Panihapon sa Ginoo, gibadlong ni apostol Pablo ang mga Kristohanon sa Corinto tungod sa pipila ka pag-abuso. Dihay mga nagdala ug kaugalingon nilang pagkaon ug ilimnon sa tigomanan sa kongregasyon. Bisan tuod sila nagpahutak sa pagkaon ug pag-inom, sila midumili sa pagpaambit sa ilang kadagaya ug sa ingon nagpakaulaw sa ilang kabos nga mga igsoon. Busa, sa dihang panahon na sa pagsaulog sa Panihapon sa Ginoo, ang uban dili na takos nga makig-ambit tungod sa pagpatuyang, samtang ang uban gigutom. Mao nga si Pablo miingon: “Ang usa gigutom apan ang lain hubog.”—1Co 11:20-22.

Angay sab matikdan nga ubos sa Balaod, dili husto nga ang mga saserdote moinom ug alkoholikong mga ilimnon dihang mohimog relihiyosong pag-alagad. Sila gibaoran nga dili moinom ug bino o makahubog nga ilimnon samtang magahimo sa ilang opisyal nga mga buluhaton, aron sila dili mamatay.—Lev 10:8-11.

Nganong giasoy sa Bibliya ang pagkahubog ni Noe ug Lot?

Ang pipila ka asoy sa pagkahubog gihisgotan sa Bibliya sa dihang ang maong mga hitabo nagpatin-aw sa usa ka mahinungdanong butang. Busa kini nag-asoy nga human sa Lunop, si Noe nagtanom ug usa ka parasan, “miinom ug bino ug nahubog.” Kini nga hitabo gitala diha sa Kasulatan aron ipakita kon nganong ang tunglo ni Noe batok kang Canaan gibungat. (Gen 9:20-27) Sa laing kaso, sa duha ka managkalahing mga gabii, ang duha ka anak nga babaye ni Lot naghatag kaniyag daghang bino mao nga siya nahubog ug sila nakigsekso kaniya. (Gen 19:30-38) Kini nga asoy nagpatin-aw kanato sa gigikanan sa mga nasod sa Moab ug Ammon ug sa ilang relasyon sa Israel. Dayag nga si Lot nahubog hangtod nga siya nawad-ag kontrol sa maayong panabot apan dili kay walay-umoy nga hubog, buot ingnon, sobra ka hubog nga dili na makahimo sa pagpakigsekso. Sanglit ang Pulong sa Diyos kusganong nagkondenar sa pagkahubog, kita makatino nga kining matarong nga mga lalaki wala magbatasan sa sobra nga pag-inom, sila dili mga palahubog. Apan dinhi giilustrar ang pagkaprangka sa Bibliya, sa dili pagtago niini sa

kamatuoran sa dihang mag-asoy sa mga hitabo nga naglangkit sa mga tawo sa Bibliya alang sa atong katin-awan. Ang uban pang mga kaso sa pagkahubog natala sa 1 Samuel 25:36-38; 2 Samuel 11:13; 1 Hari 20:15-21.

Usa ka Sayop nga Hunahuna. Sa dihang gibubo ang balaang espiritu ngadto sa mga tinun-an ni Kristo sa Pentekostes sa 33 K.P., sila nakasulti ug lainlaing pinulongan ug ang uban miingon: "Sila natugob sa tam-is nga bino." Apan si Pedro mipatin-aw: "Kining mga tawhana, sa pagkatinuod, dili hubog, ingon sa inyong ginahunahuna, kay ikatulong takna pa sa adlaw," o mga alas 9:00 s.b., nga mag-ihap gikan sa pagsubang sa adlaw (mga alas 6:00 s.b.). (Buh 2:1-4, 13-15) Kining mga nagsaulog sa Pentekostes nagbaton sa linukot nga basahon sa tagna ni Isaias, diin kini nahisulat: "Alaot kadtong mobangon ug sayo sa buntag aron mangita lamang sila ug makahubog nga ilimnon." (Isa 5:11) Sa pagkatinuod, wala mabatasan nga himoon ang usa ka kombira o bangkete sa maong sayo nga takna, ug dili makataronganong hunahunaon nga ang 120 ka tawo dungan nga nahubog nianang taknaa sa kabuntagon. Gipahayag ni Pablo kon unsa ang nabatasan sa dihang siya miingon: "Silang nangahubog sagad nangahubog sa gabii."—1Te 5:7.

Mahulagwayong Pagkahubog. Ang mga pangulo sa napulo-ka-tribong gingharian, diin ang Epraim mao ang pangunang tribo, maoy espirituwal nga mga hubog sa "bino." Una, gihatagan nila ug dakong pagtagad ang politikal nga pagkaindependente ug ang mga pagpakig-alyansa sa mga kaaway sa gingharian sa Juda, kansang mga hari naglingkod sa "trono ni Jehova." (1Cr 29:23) Walay duhaduha nga sila naghuboghubog usab sa literal nga paagi. Kini nga mga tawo nailalom sa pakigsaad kang Jehova nga Diyos apan naglapas niini sa mapasigarbohon, hinubog nga paagi ug sila nagpakaulaw kaniya.—Isa 28:1-4.

Sa susama, ang mga saserdote ug mga pangulo sa Juda nahimong mga hubog sa mahulagwayong paagi. Ingong relihiyosong mga giya, sila nagdugang ug mga tradisyon sa tawo; sila naghanduraw ug namulong ug bakak nga mga butang bahin sa balaang nasod sa Diyos. Sila midangop sa Asirya alang sa tabang inay nga modangop sa Diyos. (Isa 29:1, 9-14; 2Ha 16:5-9) Ingon sa gitagna, ang hubog nga Israel gibihag sa Asirya niadtong 740 W.K.P. Sa ulahi, ang apostatang Juda gipugos sa pag-inom sa kopa sa kasuko ni Jehova ug gipasarasay ingong destiyero ngadto sa Babilonya niadtong 607 W.K.P. (Isa 51:17-23) Tungod kay gimaltratar pag-ayo sa Babilonya ang katawhan sa Diyos, giinom sa Babilonya ("ang hari sa Sesak") ang samang kopa 68 ka tuig sa ulahi.—Jer 25:15-29.

Ang simbolikong "Dakong Babilonya" gilarawan sa Bibliya ingong hubog nga pampam, nga nagbitbit ug bulawang kopa nga "puno sa dulumtanang mga butang ug sa mahugawng mga butang sa iyang pagpakighilawas." Ang mga molupyo sa yuta gihubog sa "bino sa iyang pagpakighilawas." Siya mismo "nahubog sa dugo sa mga balaan ug sa dugo sa mga saksi ni Jesus." Ang iyang unodnong pagpatuyang mosangpot sa iyang walay-kataposang kalaglagan.—Pin 17:1-6, 16; 14:8; 18:8; tan-awa ang DAKONG BABILONYA.

PAGKAKABIG. Tan-awa ang PAGHINULSOL (Pagkakabig—Usa ka Pagliso).

PAGKAKAGIW, YUTA SA. Usa ka yuta sa "sidlakan sa Eden," diin nanimuyo ang gihukmang mamumuno nga si Cain. (Gen 4:16) Ang Hebreohanong pulong nga *nohdh* (pagkakagiw) gikuha gikan sa lintunganayng pulong nga *nudh,* usa ka porma nga gihubad nga "kagiw" diha sa mga bersikulo 12 ug 14. Ang lokasyon sa maong yuta wala mahibaloi.

PAGKAKUHA SA GISABAK. Tan-awa ang ABORSIYON.

PAGKALIGO. Ang Hebreohanong pulong nga *ra·chats′* gihubad nga "pagkaligo" o "paghugas" ug mapadapat sa lawas sa tawo ug sa ubang mga butang nga mahinloan pinaagi sa pagtuslob niini sa tubig o sa pagbubo ug tubig diha niini. (Lev 16:24; Gen 24:32) Apan, sa paghubit sa paglaba sa mga besti sa dihang palupalohon kini diha sa tubig, ang mga magsusulat sa Bibliya migamit sa Hebreohanong pulong nga *ka·vas′,* nga kaamgid sa Arabikong pulong nga *kabasa* (pagmasa; pagtunob) ug sa Akadianhong pulong nga *kabasu* (pagtamaktamak). Busa, atong mabasa diha sa Levitico 14:8: "Ug ang usa nga nagahinlo sa iyang kaugalingon kinahanglang maglaba [usa ka porma sa *ka·vas′*] sa iyang mga besti ug magkiskis sa tanan niyang buhok ug maligo [*wera·chats′*] sa tubig ug mamahinlo."—Tan-awa usab ang Lev 15:5-27; Num 19:19.

Ang Gregong pulong alang sa "paghugas" maoy *lou·tron′.*—Tit 3:5.

Ang pisikal nga kahinlo gikinahanglan niadtong magasimba kang Jehova diha sa pagkabalaan ug pagkaputli. Gipadayag kini maylabot sa kahikayan sa tabernakulo ug sa pag-alagad diha sa templo sa ulahi. Sa ilang pagpahiluna-sa-katungdanan, ang Hataas nga Saserdoteng si Aaron ug ang iyang mga anak nga lalaki naligo sa wala pa nila isul-ob ang opisyal nga mga besti. (Ex 29:4-9; 40:12-15; Lev 8:6, 7) Sa paghugas sa ilang mga kamot ug mga tiil, ang mga saserdote migamit ug tubig gikan sa dulang nga tumbaga didto sa sawang sa ta-

bernakulo ug, sa ulahi, gikan sa dakong inumol nga dagatdagat didto sa templo ni Solomon. (Ex 30:18-21; 40:30-32; 2Cr 4:2-6) Sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala ang hataas nga saserdote kaduha maligo. (Lev 16:4, 23, 24) Kadtong nagdala sa kanding alang kang Azazel, sa mga nahibilin sa mga halad nga hayop, ug sa gihalad nga mapulang baka sa gawas sa kampo, kinahanglang magligo sa ilang mga unod ug maglaba sa ilang mga besti sa dili pa mosulod pag-usab sa kampo.—Lev 16:26-28; Num 19:2-10.

Sa katibuk-an, ang seremonyal nga pagkaligo sa mga Israelinhon gisugo tungod sa nagkalainlaing mga katarongan. Ang bisan kinsa nga naayo gikan sa sanla, ang bisan kinsa nga nakahikap ug mga butang nga nahikapan niadtong may "inagas," ang usa ka tawo nga nagawasan ug binhi, ang usa ka babaye human sa pagregla o pagdugo, o ang bisan kinsa nga nakigsekso maoy "mahugaw" ug kinahanglang maligo. (Lev 14:8, 9; 15:4-27) Ang usa nga anaa sa sulod sa tolda uban sa usa ka patayng lawas sa tawo o nakahikap niini maoy "mahugaw" ug kinahanglang putlion pinaagi sa tubig nga panghinlo. Kon adunay modumili sa pagsunod niini nga regulasyon, siya "pagaputlon gikan sa taliwala sa kongregasyon, tungod kay sangtuwaryo ni Jehova ang iyang gihugawan." (Num 19:20) Nan, haom nga ang paghugas gigamit sa mahulagwayong paagi sa pagtumong sa usa ka hinlong baroganan sa atubangan ni Jehova. (Sal 26:6; 73:13; Isa 1:16; Eze 16:9) Ang paghugas pinaagi sa pulong ni Jehova sa kamatuoran, nga gisimbolohan sa tubig, adunay gahom sa paghinlo.—Efe 5:26.

May daklit nga mga paghisgot diha sa Bibliya bahin sa mga tawo nga naligo: ang anak nga babaye ni Paraon didto sa Nilo (Ex 2:5); si Ruth sa wala pa mopresentar sa iyang kaugalingon ngadto kang Boaz (Ru 3:3); si Bat-seba nga wala makahibalong nakita ni David (2Sa 11:2, 3); si David sa wala pa mohapa didto sa balay ni Jehova (2Sa 12:20); ang mga pampam didto sa linaw sa Samaria (1Ha 22:38). Ang sanlahon nga si Naaman, tungod sa sugo ni Eliseo nga 'Kaligo ug magmahinlo,' naligo sa makapito didto sa Suba sa Jordan. (2Ha 5:9-14) Kostumbre kanhi ang pagligo sa bag-ong nahimugsong mga bata ug usab ang pagligo sa lawas sa patayng tawo sa dili pa ilubong.—Eze 16:4; Buh 9:37.

Sa mainit nga klima sa Tungang Sidlakan diin ang mga tawo molakaw nga magsul-ob ug bukas nga mga sandalyas diha sa abogon nga kadalanan, usa ka timaan sa pagkamaabiabihon ug kalulot ang paghugas sa mga tiil sa mga dinapit sa usa ka tawo. Gipakita ni Abraham kini nga kalulot ngadto sa mga manulonda (Gen 18:1-4); gihimo usab kini ni Lot, Laban, ug Abigail. (Gen 19:1, 2; 24:29-32; 1Sa 25:41; Luc 7:38, 44; 1Ti 5:10) Gihugasan usab ni Jesus ang mga tiil sa iyang mga tinun-an.—Ju 13:5-17; tan-awa ang PAGHUGAS SA MGA TIIL.

Ang mga Pariseo naghugas sa "ilang mga kamot hangtod sa siko," dili tungod sa kahinlo, kondili tungod sa estriktong pagsunod sa rabbinikong mga tradisyon.—Mar 7:1-5; Mat 15:1, 2.

PAGKALINYAS. Ang proseso sa pagbira ug paglubid sa mga lanot sa tanom o sa balhibo sa hayop, sama sa lino, gapas, balhibo sa karnero, ug sa balhibo sa kanding, aron mahimong hilo o kinalinyas nga lanot. Ang kinalinyas nga mga hilo gigamit sa paghablon, pagtahi, pagborda, o sa paghimog mga pisi.

Sa mga Hebreohanon ug sa ubang katawhan ang bilikan ug ang kalinyasan gigamit alang niini nga proseso. Mahitungod sa takos nga asawa kini ang giingon: "Ang iyang mga kamot ginakab-ot niya sa bilikan, ug ang iyang mga kamot mogunit sa kalinyasan." (Pr 31:19) Ang bilikan maoy usa ka pudlos nga diha niana luag nga gibubod ang nahinloan ug nasudlay (Isa 19:9) nga mga lanot. Lainlain ang mga paagi, apan ang usa ka paagi mao ang paggunit sa bilikan sa wala nga kamot. Ang tag-as nga mga lanot birahon gikan niini ug itaod ngadto sa kalinyasan. Kini nga kalinyasan maoy mubo nga pudlos nga may kaw-it sa usa ka tumoy aron mohawid sa mga lanot ug may usa ka lingin ug lapad nga butang nga bug-at sama sa bato duol sa pikas tumoy. Ginamit ang tuong kamot, patuyokon sa tigkalinyas ang nagbitay nga kalinyasan, ug sa ingon naglubid sa mga lanot aron mahimong hilo. Sunod, kining kinalinyas nga hilo ibubod sa punoan sa kalinyasan ug isumpay. Dayon ang proseso sublisublion hangtod nga ang tanang lanot diha sa bilikan mahimong usa ka taas nga hilo.

Ang mga lalaki ug mga babaye sa karaang Ehipto parehong magkalinyas ug hilo, apan mopatimaw nga taliwala sa mga Hebreohanon ang pagkalinyas pangunang gihimo sa mga babaye. Ang mga babayeng Israelinhon nakabaton ug pribilehiyo nga magkalinyas ug mag-amot ug mga materyales sa dihang gitukod ang tabernakulo.—Ex 35:25, 26.

Gihisgotan ni Jesu-Kristo ang pagkalinyas sa dihang iyang giawhag ang iyang mga tinun-an nga dili sobrang mabalaka bahin sa kon unsay ilang ikabesti, apan angayng mosalig sa Diyos sa pagbesti kanila. Si Jesus miingon: "Matikdi pag-ayo kon giunsa pagtubo sa mga lirio; wala sila magbudlay ni magkalinyas; apan sultihan ko kamo, Bisan si Solomon sa tanan niyang himaya wala makabesti maingon sa usa niini kanila."—Luc 12:27, 28; Mat 6:28-30.

PAGKALUNGSORANON. Tan-awa ang LUNGSORANON, PAGKALUNGSORANON.

PAGKAMAABIABIHON. Ang kinasingkasing ug malulotong pagdawat ug pag-atiman sa mga dinapit o mga estranyo. Ang "pagkamaabiabihon" gihubad gikan sa Gregong pulong nga *phi·lo·xe·ni′a,* nga sa literal nagkahulogang "gugma sa (kahinangop alang sa, o kalulot ngadto sa) mga estranyo."

Sa Karaang Kapanahonan. Sa kapanahonan sa mga patriarka, bisan tuod ang mga Ehiptohanon ug ang uban nagbatasan sa pagkamaabiabihon, ang mga Semihanon nailhan pag-ayo niini nga kinaiya. Ang pag-atiman sa mga magpapanaw giisip nga usa ka hinungdanong bahin sa pagkinabuhi, ug gihatagan ug dakong pagtahod ang bisita, siya man usa ka estranyo, higala, paryente, o kaha usa ka dinapit.

Gikan sa mga asoy sa Bibliya atong masayran nga ang pagkamaabiabihon maoy naandang gipakita ngadto sa usa ka magpapanaw. Siya sugaton pinaagig usa ka halok, ilabina kon usa ka paryente. (Gen 29:13, 14) Ang iyang mga tiil hugasan sa usa ka membro sa panimalay, sagad sa usa ka sulugoon (Gen 18:4), ug ang iyang mga hayop pakan-on ug atimanon. (Gen 24:15-25, 29-33) Siya sagad hangyoon sa pag-estar aron sa pagpalabay sa kagabhion ug usahay bisan sulod sa daghang adlaw. (Gen 24:54; 19:2, 3) Ang bisita giisip nga ilalom sa proteksiyon sa tagbalay sulod sa panahon sa iyang pag-estar. (Gen 19:6-8; Huk 19:22-24) Sa pagbiya, siya lagmit pagikanon sa iyang pagpanaw.—Gen 18:16.

Sa maong panahon, giisip nga hinungdanon ang pagpakitag pagkamaabiabihon, ug makita kini sa gisulti ni Reuel sa dihang ang iyang mga anak nga babaye naghisgot bahin sa "Ehiptohanon" nga magpapanaw (sa pagkatinuod si Moises) nga mitabang kanila sa pagpainom sa ilang panon sa kahayopan. Si Reuel mipatugbaw: "Apan hain man siya? Nganong gibiyaan man ninyo kadtong tawhana? Tawga siya, aron siya makakaon ug tinapay."—Ex 2:16-20.

Sa mga siyudad. Dayag diha sa mga asoy sa Bibliya nga, ilabina diha sa mga siyudad, ang mga dili-Israelinhon lagmit dili kanunayng maabiabihon ngadto sa mga Israelinhon. (Huk 19:11, 12) Labot pa, diha sa mga siyudad ang pagkamaabiabihon lagmit dili kanunayng andam nga ipakita kay sa mas hilit nga mga dapit. Apan, ang usa ka tawong Levihanon uban sa iyang tig-alagad ug sa iyang puyopuyo milingkod human sa pagsalop sa adlaw didto sa plasa sa Gibea, nga daw nagdahom nga tanyagan ug usa ka dapit nga kapalabyan sa kagabhion. Kini nagpakita nga ang pagkamaabiabihon, bisan diha sa mga siyudad, maoy komon. (Huk 19:15) Niini nga kahimtang, ang tawong Levihanon miingon nga siya adunay balon alang sa iyang mga kauban ug alang sa iyang mga hayop. (Huk 19:19) Nagkinahanglan lamang siya ug katulgan. Apan tungod sa daotang tinamdan sa mga Benjaminhon nga nagpuyo niini nga siyudad, kini nga siyudad nahimong dili maabiabihon, sumala sa gipamatud-an sa nahitabo sa ulahi.—Huk 19:26-28.

Ngadto sa mga alagad sa Diyos. Bisan tuod ang pagkamaabiabihon naandang gipakita, ang maayong pagkamaabiabihon nga gihubit sa mga asoy sa Bibliya sa walay duhaduha maoy tungod kay, sa kadaghanang mga kahimtang, ang mga nagpakita ug pagkamaabiabihon maoy mga alagad ni Jehova. Ilabinang mamatikdan ang pagkamaabiabihon ug pagtahod nga gipakita ngadto sa mga manalagna o importanteng mga alagad sa Diyos. Si Abraham mibarog duol sa tulo ka manulonda nga iyang gipakaon, samtang sila nangaon. Kini daw usa ka timaan sa pagtahod alang sa mga tawong giila ni Abraham ingong mga hawas nga manulonda ni Jehova. (Gen 18:3, 7, 8) Ug maingon nga si Abraham "midagan" aron sa pag-andam alang sa iyang mga dinapit, si Manoa nagpakitag kaikag sa pag-andam ug pagkaon alang sa tawo nga iyang giisip nga usa ka tawo sa Diyos, apan sa pagkatinuod usa diay ka manulonda. (Huk 13:15-18, 21) Ang usa ka inilang babaye sa Sunem nagpakitag pagkamaabiabihon kang Eliseo tungod kay, sumala sa iyang giingon: "Ania, karon, ako nahibalo pag-ayo nga usa ka balaang tawo sa Diyos ang kanunayng moagi kanato."—2Ha 4:8-11.

Gikondenar ang pagkadili-maabiabihon. Tungod kay ang mga Ammonhanon ug mga Moabihanon midumili sa pagpakitag pagkamaabiabihon sa nasod sa Israel sa dihang sila mipanaw paingon sa Yutang Saad, ug gisuholan pa gani sa mga Moabihanon si Balaam aron sa pagpanghimaraot kanila, gimando ni Jehova nga walay tawong Ammonhanon o Moabihanon ang makasulod sa kongregasyon sa Israel. (Deu 23:3, 4) Dili lamang kay usa kini ka pagkapakyas sa pagpasundayag ug tawhanong pagkamaabiabihon, kondili ang pagdumot sa Diyos ug sa iyang katawhan ang nagtukmod sa mga Ammonhanon ug mga Moabihanon sa pagkahimong dili-maabiabihon ug mabatokon.

Si Jehova, pinaagi sa manalagnang si Isaias, nagkondenar sa katawhan sa Israel tungod sa ilang pagkadili-maabiabihon, ug gisultihan sila nga ang ilang pagpuasa ug pagyukbo sa Iyang atubangan walay kapuslanan kon sa samang higayon sila nagtugot nga ang ilang mga igsoon mag-antos sa kawalay pagkaon, sapot, ug puy-anan.—Isa 58:3-7.

Sa Unang Siglo K.P. Ang batasan sa pagkamaabiabihon sa unang siglo sa Komong Panahon nagpadayon sama sa gipakita sa unang mga panahon, bisan tuod nga daw adunay kabag-ohan ang pagpakita niini tungod sa mga kahimtang. Ang mga Samarianhon ug mga Hudiyo walay maayong buot sa usag usa, busa sagad nga walay pagkamaabiabihon tali kanila. (Ju 4:7-9; 8:48) Dugang pa, ang pagdominar nga gihimo sa langyawng mga nasod nakapasamot sa panagdumtanay, ug ang mga dalan sa kabanikahan gidagsangan sa mga tulisan. Gani ang pipila ka balay-abotanan gidumala sa malimbongon, dili-maabiabihon nga mga tawo.

Bisan pa niana, taliwala sa mga Hudiyo, sagad gipakita ngadto sa mga dinapit ang samang maayong batasan nga gipakita sa miaging kapanahonan. Siya abiabihon pinaagig usa ka halok, ang iyang ulo dihogan o hisoan ug lana, ug ang iyang mga tiil hugasan. Sa mga bangkete ang mga dinapit kasagarang ipahiluna sumala sa ilang ranggo ug dungog.—Luc 7:44-46; 14:7-11.

Ngadto sa mga tinun-an ni Jesus. Sa dihang gisugo niya ang 12 ug sa ulahi ang 70 aron sa pagwali didto sa Israel, ang Ginoong Jesu-Kristo miingon nga sila dawaton nga maabiabihon sa mga balay niadtong magpabili sa maayong balita nga ilang giwali. (Mat 10:5, 6, 11-13; Luc 10:1, 5-9) Bisan tuod si Jesus mismo "walay dapit nga kapahilunaan sa iyang ulo," siya giabiabi didto sa mga puloy-anan sa mga tawo nga miila kaniya ingong pinadala sa Diyos.—Mat 8:20; Luc 10:38.

Gituohan ni Pablo nga ang iyang Kristohanong igsoon nga si Filemon magmaabiabihon kaniya panahon sa iyang pagduaw human nga siya makagawas gikan sa pagkabilanggo. Dili kini pag-abuso kang Filemon, tungod kay si Pablo nasayod pinasukad sa iyang nangaging pagpakig-uban kang Filemon nga siya labaw gayod nga matinguhaon sa pagtagana kutob sa iyang maarangan. (Flm 21, 22) Si apostol Juan, sa iyang sulat nga gisulat niadtong mga 98 K.P., naghisgot nga ang mga membro sa Kristohanong kongregasyon obligado sa pagtabang sa nagapanawng mga hawas nga gipadala, "aron kita mahimong mga isigkamagbubuhat diha sa kamatuoran." Gidayeg usab ni Juan si Gayo tungod sa iyang pagkamaabiabihon, nga nag-ingon nga iyang gipakita kini nga espiritu alang niadtong gipadala 'bisan pag mga estranyo.' Sa ato pa, kini sila wala pa sa personal mailhi ni Gayo apan, bisan pa niana, mainitong giabiabi tungod sa pag-alagad nga ilang gihimo alang sa kongregasyon.—3Ju 5-8.

Usa ka Timaan sa Matuod nga Kristiyanidad. Ang tiunay nga pagkamaabiabihon, nga naggikan sa kasingkasing, maoy usa ka timaan sa matuod nga Kristiyanidad. Human ibubo ang balaang espiritu sa adlaw sa Pentekostes, 33 K.P., daghang bag-ong nakabig nga mga Kristohanon ang nagpabilin didto sa Jerusalem aron dugang makakat-on bahin sa maayong balita sa Gingharian sa dili pa mopauli sa ilang mga puloy-anan sa nagkalainlaing mga dapit sa yuta. Ang pagkamaabiabihon gipakita kanila sa mga Kristohanon nga nagpuyo sa Jerusalem, kinsa nag-abiabi kanila sa ilang mga puloy-anan ug gani nagbaligya pa sa ilang mga kabtangan ug naghimo sa tanang butang nga pagaambitan sa tanan. (Buh 2:42-46) Usa ka organisadong kahikayan ang gihimo sa mga apostoles sa ulahi alang sa pag-apod-apod ug pagkaon alang sa kabos nga mga babayeng balo sa ilang taliwala. —Buh 6:1-6.

Ang pagkamaabiabihon maoy usa ka kinahanglanon alang sa mga Kristohanon. Bisan tuod daghan ang nakasinati ug grabeng paglutos ug ang pipila gipang-agawan sa ilang mga katigayonan, si Pablo nagsugo: "Ayaw kalimti ang pagkamaabiabihon." (Heb 13:2; 10:34) Gipakita ni Pedro nga kini kinabubut-ong ipakita, nga nag-ingon: "Magmaabiabihon sa usag usa nga walay pagmulo." (1Pe 4:9; itandi ang 2Co 9:7.) Nagpasiugda sa ilang unang obligasyon ngadto sa mga isigkamagtutuo, si Pablo misulat nga ang mga isigka-Kristohanon angayng 'magbuhat ug maayo ngadto sa tanan, apan ilabina kanila nga atong kabanay sa pagtuo.'—Gal 6:10.

Ang pagkamaabiabihon maoy usa sa hinungdanong mga hiyas nga gikinahanglan alang niadtong itudlo ingong mga magtatan-aw sa Kristohanong mga kongregasyon. (1Ti 3:2; Tit 1:7, 8) Dugang pa, gihatagan ug instruksiyon ni Pablo si Timoteo, usa ka magtatan-aw sa Efeso, nga ang Kristohanong mga babayeng balo nga ibutang sa listahan aron makadawat ug materyal nga tabang gikan sa kongregasyon kinahanglan nga mao kadtong "nagabiabi ug mga estranyo." (1Ti 5:9, 10) Dayag nga andam ug kinabubut-ong gipasaka niini nga mga babaye diha sa ilang mga pinuy-anan ang Kristohanong mga ministro o ang mga misyonaryo nga miduaw o nag-alagad sa kongregasyon, bisan tuod nga sa wala pa kini, daghan niini nga mga bisita ang dayag nga maoy "mga estranyo" alang kanila. Si Lydia maoy ingon niana nga babaye. Siya hilabihan ka maabiabihon, kay sumala sa giasoy ni Lucas: "Gipugos gayod kami niya nga moestar." —Buh 16:14, 15.

Usa ka pamatuod sa pagtuo. Ang tinun-an nga si Santiago nagpasiugda nga ang pagkamaabiabihon hinungdanon ingong usa ka buhat sa pagpasundayag ug pagtuo. Siya nag-ingon: "Kon ang usa ka igsoong lalaki o babaye anaa sa hubo nga kahimtang ug walay pagkaon nga igo alang sa maong adlaw, ug unya usa kaninyo moingon kanila:

'Panglakaw kamo nga malinawon, painiti ug busga ang inyong kaugalingon,' apan wala ninyo sila hatagi sa mga kinahanglanon alang sa ilang lawas, unsay kapuslanan niini? Busa, sa ingon usab, ang pagtuo patay, kon kini walay binuhatan."—San 2:14-17.

Mga panalangin. Sa dihang giawhag ang pagpakitag pagkamaabiabihon, gipasiugda sa Kasulatan nga dako ang espirituwal nga mga panalangin nga madawat sa usa ka tawo nga maabiabihon. Si Pablo miingon: "Ayaw kalimti ang pagkamaabiabihon, kay pinaagi niini ang pipila, nga wala nila mahibaloi, nag-abiabi ug mga manulonda." (Heb 13:2; Gen 19:1-3, 6, 7; Huk 6:11-14, 22; 13:2, 3, 8, 11, 15-18, 20-22) Gipahayag ni Jesus ang prinsipyo: "Adunay labaw nga kalipay sa paghatag kay sa pagdawat."—Buh 20:35.

Tungod sa pagpabili sa buluhaton ni Jesus, si Mateo Levi nag-andam ug usa ka dakong kombira sa pag-abiabi alang kaniya ug, sa baylo, gipanalanginan pinaagi sa pagkadungog sa tubag ni Jesus sa masawayong mga pangutana sa mga Pariseo ug dugang pa sa pag-asoy bahin sa usa sa iyang maayong mga sambingay. Ang paggamit ni Mateo sa iyang balay niining maabiabihon nga paagi nagtaganag kahigayonan sa mga maniningil ug buhis ug sa ubang mga kaila ni Mateo nga makadawat ug pamatuod.—Luc 5:27-39.

Human nga si Zaqueo nagpakitag pagkamaabiabihon kang Jesus tungod sa iyang pagtuo, siya hilabihan gayod nga gipanalanginan pinaagi sa pagkadungog kang Jesus nga nag-ingon: "Niining adlawa ang kaluwasan miabot niining balaya."—Luc 19:5-10.

Sa usa ka tagna bahin sa panahon sa iyang pagbalik diha sa himaya sa Gingharian, si Jesus miingon nga ang katawhan bulagbulagon, ingon sa paaging bulagbulagon sa usa ka magbalantay ang mga karnero gikan sa mga kanding. Kini pagahimoon pinasukad sa buhat nga ilang himoon ngadto sa iyang "mga igsoon," bisan pag wala sila makakita kang Jesus pinaagi sa ilang pisikal nga mga mata. Kadtong nagpakitag pagkamaabiabihon ug kalulot ngadto sa "mga igsoon" ni Kristo mobuhat niana tungod kay ilang giila sila ingong mga igsoon ni Kristo ug mga anak sa Diyos. (Mat 25:31-46) Sa laing pahayag iyang gipakita nga dili lamang ang tawhanong pagkamaabiabihon ang magdalag malungtarong ganti gikan sa Diyos kondili ang pagkamaabiabihon nga ipakita ngadto sa mga manalagna sa Diyos tungod kay sila giila ingong mga hawas sa Diyos, mga tinun-an nga iya ni Kristo.—Mat 10:40-42; Mar 9:41, 42.

Kon Kanus-a Dili Angay Ipakita. Ang Bibliya nag-ingon sa mga Kristohanon nga adunay pipila nga dili angayng pakitaan ug pagkamaabiabihon. "Ang matag usa nga mag-una ug dili magpabilin diha sa pagtulon-an ni Kristo wala makabaton sa Diyos. . . . Kon adunay moanha kaninyo ug wala magdala niini nga pagtulon-an, ayaw gayod siya pasak-a sa inyong mga balay o mangomosta kaniya. Kay siya nga mangomosta kaniya maoy mag-aambit sa iyang daotang mga buhat." (2Ju 9-11) Ang pagpadayon sa maong tawo diha sa puloy-anan o ang pagpakig-uban kaniya makapameligro sa kaugalingong espirituwalidad sa usa, ug sa baylo, maoy pagkonsentir sa iyang binuhatan. Kini makapahisalaag sa uban ug usa ka kaulawan sa kongregasyon. Kini nga prinsipyo gipahayag usab diha sa Roma 16:17, 18; Mateo 7:15; 1 Corinto 5:11-13.

Mga Balay-Abotanan. Ang karaang balay-abotanan lagmit maoy usa ka dapit nga igo lang kasak-an sa magpapanaw, nga may dapit usab alang sa iyang mga hayop. Tingali sama niini ang gisak-an sa mga igsoon ni Jose sa amahan panahon sa ilang pagpamauli gikan sa Ehipto paingon sa Canaan (Gen 42:27; 43:21) ug diin ang manulonda nagpakita sa asawa ni Moises nga si Zipora.—Ex 4:24.

Mopatim-aw nga usahay ang mga pampam nanag-iya ug mga balay-abotanan. Si Rahab nga pampam sa Jerico nagpasaka sa duha ka espiya nga gisugo ni Josue, ug siya nagpakitag kalulot ug pagkamaabiabihon kanila pinaagi sa pagtago kanila gikan sa mga migukod kanila. (Jos 2:1-13) Si Samson misaka sa balay sa usa ka babayeng pampam didto sa Gaza hangtod sa tungang gabii, diin siya naghulat aron pakaulawan ang mga Filistehanon pinaagi sa pagpas-an sa mga ganghaan sa siyudad.—Huk 16:1-3.

Ang pipila sa mga balay-abotanan didto sa Palestina panahon sa unang siglo K.P. dayag nga mas kompleto, tingali nagtagana dili lamang ug kasak-an kondili nagtagana usab ug pagkaon ug ubang mga serbisyo nga may tinong bayad. Ang maabiabihon nga Samarianhon sa sambingay ni Jesus nagbayad gikan sa iyang kaugalingong salapi alang sa pag-atiman sa nasamdan nga tawo didto sa usa ka balay-abotanan.—Luc 10:30-35.

Ang Dinapit. Sa karaang kapanahonan ang dinapit, bisan tuod gitratar uban ang kinadak-ang pagtahod ug pasidungog, gidahom nga magpakitag maayong mga batasan ug mosunod sa mga kinahanglanon. Pananglitan, giisip nga maoy usa sa labing daotang mga buhat ang pag-ambit sa pagkaon sa laing tawo ug unya budhian siya o himoan siyag kadaot. (Sal 41:9; Ju 13:18) Kinahanglang dili pangunahan sa dinapit ang iyang tagbalay o ang grupo nga nagkatigom pinaagi sa paglingkod diha sa dungganon nga lingkoranan, o sa dapit nga prominente, apan pasagdan niya ang tagbalay nga

maoy mopili. (Luc 14:7-11) Ni 'abusohan niya ang iyang pag-abiabi,' pinaagi sa pag-estar ug dugay sa balay sa iyang tagbalay o sa subsob nga pag-adto didto. (Pr 25:17) Angayng matikdan nga si Jesus kanunayng nagpaambit ug espirituwal nga mga panalangin sa dihang nagpahimulos sa pagkamaabiabihon sa iyang tagbalay. (Luc 5:27-39; 19:1-8) Sa samang katarongan gisultihan niya ang iyang mga tinun-an nga iyang gipadala nga inig-abot nila sa usa ka lungsod, sila moestar sa puloy-anan diin gipakita kanila ang pagkamaabiabihon ug dili 'magbalhinbalhin gikan sa balay ngadto sa laing balay.' Busa, dili sila mangitag dapit diin ang tagbalay makatagana kanila ug dugang kaharuhay, kalingawan, o materyal nga mga butang.—Luc 10:1-7; Mar 6:7-11.

Si apostol Pablo, nga kanunayng mopanaw ug nakadawat sa pagkamaabiabihon gikan sa daghan sa iyang Kristohanong mga igsoon, wala magpabug-at kang bisan kinsa sa pinansiyal nga paagi. Sa kadaghanang panahon, siya may sekular nga trabaho, ug iyang gilatid ang balaod: "Kon adunay dili buot magtrabaho, ayaw usab siya pakan-a." (2Te 3:7-12; 1Te 2:6) Tungod niini, si Pablo adunay ikatubag sa mga sumbong sa gitawag kunohay nga maayong-laki nga mga apostoles sa Corinto, kinsa nag-akusar kang Pablo sa pagpahimulos sa mga Kristohanon sa kongregasyon didto. (2Co 11:5, 7-10) Siya mahimong makapasigarbo nga siya nagtagana sa maayong balita ngadto kanila nga wala gayoy bayad, nga wala gani magkuha sa mga butang nga siya adunay katungod ingong usa ka apostol ug ministro sa Diyos.—1Co 9:11-18.

Likayi ang Salingkapawng Pagkamaabiabihon. Ang usa ka pasidaan labot sa pagdawat ug salingkapawng pagkamaabiabihon gihatag diha sa Proverbio 23:6-8: "Ayaw pagkaon sa kalan-on ni bisan kinsa nga may mata nga dili-mahinatagon [sa literal, "daotan kon bahin sa mata"], ni pangandoyon mo ang iyang lamiang mga pagkaon. Kay maingon sa usa ka tawo nga naghunahuna sa bili diha sa iyang kalag, mao man usab siya. 'Kaon ug inom,' moingon siya kanimo, apan ang iyang kasingkasing dili uban kanimo. Ang tipik sa pagkaon nga imong gikaon, imong igasuka, ug usikan lamang nimo ang imong kahimut-anang mga pulong." Kay dili usa ka tawo nga kinasingkasing nga naghatag sa usa ka butang, apan nagdahom ug balos sa kon unsay iyang gihatag, ang maong tawo manumboy kanimo, nga magdapit kanimo sa kinasingkasing nga paagi, apan may nagpaluyo nga motibo. Pinaagi sa pag-ambit sa iyang pagkaon, ug ilabina kon ikaw mangandoy sa iyang lamiang mga pagkaon aron tinguhaon ang pagkaon niini pag-usab, imong gitugotang mailalom ka sa iyang gahom. Ikaw lagmit maglisod sa pagbalibad sa iyang hangyo, ug ikaw lagmit gayod nga malangkit sa problema. Unya ikaw magmahay nga ikaw mikaon uban kaniya, ug ang makapahimuot nga mga pulong nga imong gipahayag, nga naglaom nga kini makapalambo sa espirituwalidad ug sa makapaligong panaghigalaay, tinong mahimong walay pulos.—Itandi ang Sal 141:4.

PAGKAMAAYO. Ang kinaiya o kahimtang sa pagkamaayo; kahamili sa moral; kaligdong. Ang pagkamaayo maoy bug-os gayod, nga walay pagkadaotan o kadunotan. Usa kini ka positibong hiyas ug mailhan kini pinaagi sa paghimog maayo ug mapuslanong mga buhat ngadto sa uban. Ang labing komon nga mga pulong alang sa "maayo" diha sa Bibliya mao ang Hebreohanong *tohv* ug ang Gregong *a·ga·thos';* ang *a·ga·thos'* sagad gigamit diha sa moral o relihiyosong diwa.

Ang Pagkamaayo ni Jehova. Si Jehova nga Diyos maoy maayo sa bug-os ug hingpit nga diwa. Ang Kasulatan nag-ingon: "Maayo ug matul-id si Jehova" (Sal 25:8), ug sila mipatugbaw: "Pagkadako gayod sa iyang kaayo!" (Zac 9:17) Si Jesu-Kristo, bisan tuod siya nakabaton niining hiyas sa pagkahamili sa moral, wala modawat sa titulo nga 'Maayo,' nga nag-ingon ngadto sa usa nga nagtawag kaniyang "Maayong Magtutudlo": "Nganong gitawag mo ako nga maayo? Walay bisan kinsa nga maayo, gawas sa usa, ang Diyos." (Mar 10:17, 18) Busa iyang giila si Jehova ingong ang kinalabwang sukdanan sa kon unsay maayo.

Sa dihang si Moises mihangyo nga pakit-on sa Iyang himaya, si Jehova mitubag: "Ipaagi ko ang tanan ko nga pagkamaayo atubangan sa imong nawong, ug akong ipahayag ang ngalan ni Jehova atubangan nimo." Gisalipdan ni Jehova si Moises aron dili makakita sa iyang nawong, apan samtang siya miagi (dayag nga pinaagi sa iyang hawas nga manulonda [Buh 7:53]) siya miingon kang Moises: "Si Jehova, si Jehova, usa ka Diyos nga maluluy-on ug mapuangoron, mahinay sa kasuko ug dagaya sa mahigugmaong-kalulot ug kamatuoran, nagatipig ug mahigugmaong-kalulot alang sa linibo, nagapasaylo ug kasaypanan ug kalapasan ug sala, apan dili gayod magpahigawas gikan sa silot."—Ex 33:18, 19, 22; 34:6, 7.

Dinhi ang pagkamaayo gipakita ingong usa ka kinaiya nga nalangkit sa kaluoy, mahigugmaong-kalulot, ug kamatuoran apan dili gayod mokonsentir o mopaluyo sa pagkadaotan sa bisan unsang paagi. Pinasukad niini si David makaampo kang Jehova nga pasayloon ang iyang mga sala 'tungod sa pagkamaayo ni Jehova.' (Sal 25:7) Ang pagkamaayo ni Jehova, ingon man ang iyang gugma, nalangkit diha sa paghatag sa iyang Anak ingong

usa ka halad alang sa mga sala. Pinaagi niini iyang gitagana ang paagi nga matabangan kadtong buot makabaton sa maayo gayod, ug sa samang higayon iyang gikondenar ang pagkadaotan ug gilatid ang pasukaranan aron bug-os nga makab-ot ang hustisya ug pagkamatarong.—Rom 3:23-26.

Usa ka Bunga sa Espiritu. Ang pagkamaayo maoy usa ka bunga sa espiritu sa Diyos ug sa kahayag gikan sa iyang Pulong sa kamatuoran. (Gal 5:22; Efe 5:9) Kini angayng pagaugmaron sa mga Kristohanon. Ang pagkamasinugtanon sa mga sugo ni Jehova moresultag pagkamaayo; dili mabatonan sa tawo ang pagkamaayo sa iyang kaugalingon lamang. (Rom 7:18) Ang salmista nangamuyo sa Diyos ingong ang Tuboran sa pagkamaayo: "Tudloi ako sa pagkamaayo, pagkamay-salabotan ug kahibalo, kay ako nagpasundayag ug pagtuo sa imong kasugoan," ug, "Ikaw maayo ug nagabuhat ug maayo. Tudloi ako sa imong mga regulasyon."—Sal 119:66, 68.

Ang Pagkamaayo Maghatag ug mga Kaayohan. Ang pagkamaayo mahimong magkahulogan usab ug paghatag ug kaayohan, ang paghatag sa mga butang nga makaayo sa uban. Buot ni Jehova nga ipasundayag ang pagkamaayo ngadto sa iyang katawhan, ingon sa giampo ni apostol Pablo alang sa mga Kristohanon sa Tesalonica: "Kami gayod nagaampo kanunay alang kaninyo, aron ang atong Diyos mag-isip kaninyo nga takos sa iyang pagtawag ug sa bug-os maghimo sa tanang gikahimut-an niya sa pagkamaayo ug sa buhat sa pagtuo uban ang gahom." (2Te 1:11) Daghan ang mga panig-ingnan sa dagayang pagkamaayo sa Diyos ngadto niadtong nagalaom kaniya. (1Ha 8:66; Sal 31:19; Isa 63:7; Jer 31:12, 14) Dugang pa, "si Jehova maayo sa tanan, ug ang iyang mga kaluoy anaa sa ibabaw sa tanan niyang mga buhat." (Sal 145:9) Iyang gipaabot ang pagkamaayo ngadto sa tanan aron nga pinaagi unta sa iyang pagkamaayo daghan ang moalagad kaniya ug sa ingon sila makaangkon sa kinabuhi. Sa susama, si bisan kinsa nga magpasundayag ug pagkamaayo maoy usa ka panalangin ngadto sa iyang mga kauban.—Pr 11:10.

Ingong mga alagad sa Diyos ug mga tigsundog kaniya, ang mga Kristohanon gisugo nga pamatud-an kon unsa ang maayo ug hingpit nga kabubut-on sa Diyos alang kanila (Rom 12:2); sila kinahanglang mohawid kon unsa ang maayo (Rom 12:9), buhaton kon unsa ang maayo (Rom 2:10; 13:3), tinguhaon kini (1Te 5:15), magmasiboton alang niini (1Pe 3:13), sundogon kon unsa ang maayo (3Ju 11), ug dag-on ang daotan pinaagi niini (Rom 12:21). Ang ilang pagbuhat ug maayo ilabinang ipasundayag ngadto kanila nga ilang kabanay sa Kristohanong pagtuo; dugang pa, kini kinahanglang ipasundayag ngadto sa tanan.—Gal 6:10.

Usa ka Kaamgid nga Termino. Ang kaamgid nga Gregong pulong alang sa maayo (*a·ga·thos′*) mao ang laing pulong nga *ka·los′*. Ang *ka·los′* nagtumong nianang sa kinaiyanhon maayo, matahom, haom kaayo sa mga kahimtang o mga tumong niini (sama sa maayong yuta; Mat 13:8, 23), ug nianang may maayong hiyas, nga naglakip nianang mga butang nga maayo sa moral, matarong, o dungganon (sama sa ngalan sa Diyos; San 2:7). Kaamgid kaayo kinig kahulogan sa maayo, apan mahimong ipalahi pinaagi sa paghubad niini ingong "maminatud-on."—Heb 13:18.

PAGKAMABINATION. Usa ka pagbati sa pagsimpatiya sa pag-antos o kagul-anan sa laing tawo uban ang tinguha sa paghupay niini. Ang usa sa Hebreohanong mga pulong nga may diwa sa pagkamabination o kaluoy mao ang berbong *cha·mal′*, nga nagkahulogang "maluoy; ibilin." (Ex 2:6; Mal 3:17; Jer 50:14) Ang Gregong berbo nga *oi·ktei′ro* nagkahulogang "magpakitag pagkamabination," samtang ang nombreng *oi·ktir·mos′* naghubit sa pangsulod nga pagkamabination, o malumong kaluoy. (Rom 9:15; 12:1; 2Co 1:3; Flp 2:1; Col 3:12; Heb 10:28) Ang Gregong pulong nga *splag′khna* (mga tinai) mahimong magkahulogan ug malumong pagkamabination.—1Ju 3:17.

Ang labing talagsaong panig-ingnan sa pagkamabination mao si Jehova mismo. Kini giilustrar pag-ayo sa iyang mga pagpakiglabot sa mga Israelinhon. Dili lamang kay siya naluoy kaayo kanila panahon sa ilang mga kagul-anan didto sa Ehipto kondili sa kataposan siya nagluwas kanila gikan sa mga kamot sa ilang mga tigdaogdaog ug mahigugmaong nag-atiman kanila didto sa kamingawan. (Isa 63:7-9) Bisan pag sa makadaghan sila wala magmatinumanon kaniya sa dihang nagpuyo sila sa Yutang Saad, siya sublisubling nagluwas kanila gikan sa mga kamot sa ilang mga kaaway, ug naminaw sa ilang mga pagtuaw sa pagpakitabang.—Huk 2:11-19.

Apan, sa kataposan ang mga Israelinhon miabot sa punto nga imposible na silang maghinulsol. Hilabihan ang ilang pagkalangkit sa idolatriya, nga gani sila nagdalag mga idolo diha mismo sa santuwaryo ni Jehova ug ilang gihugawan kini. Ang katawhan padayong nagyagayaga sa mga manalagna ug nagtamay sa pulong ni Jehova. Ang Labing Hataas dili na makapakitag pagkamabination o kaluoy kanila. Busa iyang gitugyan sila ngadto sa mga kamot ni Haring Nabucodonosor ug gituman ang paghukom nga daan nang gimantala pinaagi sa mga manalagna.—2Cr 36:15-17; Jer 13:14; 21:7; Eze 5:11; 8:17, 18.

Kon Kanus-a nga Kini Dili Ipakita. Sa pagsundog kang Jehova, ang tanang tinuod nga nakaila kaniya maningkamot nga magmabination. (Efe 4:32–5:1) Apan, adunay mga panahon nga ang pagkamabination o kaluoy dili angayng ipakita. Sa kahimtang sa mga tawo nga nagpadayon sa pagpakasala ug tinuyong nagsupak sa matarong nga mga dalan ni Jehova, dili husto nga tungod sa kaluoy panalipdan sila gikan sa silot nga takos sa ilang binuhatan.—Deu 13:6-11; Heb 10:28.

Ang pagpadaog sa pagpit-os aron mopakitag pagkamabination o kaluoy sa dihang kini sukwahi sa kabubut-on sa Diyos mopahinabog makadaot nga mga sangpotanan. Gipakita kini labot sa nahitabo kang Haring Saul. Miabot na ang panahon nga ipahamtang ang paghukom sa Diyos batok sa mga Amalekanhon, ang unang katawhan nga mihimog pag-atake sa mga Israelinhon human sa ilang pagbiya sa Ehipto bisag kini nga katawhan wala hilabti sa mga Israelinhon. Si Saul gisugo nga dili magpakitag pagkamabination kanila. Kay nagpadaog sa pagpit-os sa iyang mga ginsakpan, wala niya bugos sunda ang sugo ni Jehova. Busa, si Jehova nagsalikway kang Saul ingong hari. (1Sa 15:2-24) Kon ugmaron sa usa ka tawo ang halalom nga pagpabili sa pagkamatarong sa mga dalan ni Jehova ug himoon niya ang pagkamaunongon Kaniya nga una sa tanang butang, kini makapugong kaniya nga dili makasala sama kang Saul, ug dili mawad-an sa pag-uyon sa Diyos.

PAGKAMADANIHON. Tan-awa ang PAGKAMAKABIBIHAG, PAGKAMADANIHON.

PAGKAMAHINALARON. Tan-awa ang BUG-OS NGA PAGKAMAHINALARON; DIYOSNONG PAGKAMAHINALARON.

PAGKAMAHINATAGON. Ang dalayegon ug mainitong pagkaandam sa pagbulahan sa uban pinaagi sa kinabubut-ong paghatag, nga walay pagtinihik. Ang Hebreohanong pulong nga *nadhiv′,* nga gihubad nga "mahinatagon" diha sa Isaias 32:8, gihubad usab nga 'masinugtanon' ug "hamili." (Sal 51:12; Num 21:18, *ftn* sa *Rbi8*) Ang Gregong nombre nga *ha·plo′tes* ("pagkamahinatagon" [2Co 8:2; 9:11; Rom 12:8]; "katim-os" [Efe 6:5]) adunay pangunang kahulogan nga "kayano." (2Co 11:3, *Int*) Si Jehova mismo mao ang personipikasyon sa pagkamahinatagon, ang Usa nga bugos nagtagana sa tanang panginahanglan sa iyang masinugtanong mga linalang "sumala sa iyang kabubut-on." (1Ju 5:14; Flp 4:19) Ang tanang maayong gasa ug hingpit nga regalo naggikan kaniya, lakip sa dili-matukib nga gasa sama sa kaalam. —San 1:5, 17.

Giawhag ni Moises ang iyang mga isigka-Israelinhon sa pag-ugmad niining diyosnon nga hiyas sa pagkamahinatagon, bisan sa dihang magpahulam nga may garantiya. "Dili mo patig-ahon ang imong kasingkasing ni kumkomon ang imong kamot sa imong igsoon nga kabos. Kay ikaw kinahanglang magbukhad sa imong kamot alang kaniya . . . Maghatag ka gayod kaniya, ug ang imong kasingkasing kinahanglan nga dili magtinihik sa imong paghatag kaniya . . . Tungod niana nagasugo ako kanimo, nga nagaingon, 'Ikaw kinahanglang magbukhad sa imong kamot sa sinakit ug sa kabos mo nga igsoon nga anaa sa imong yuta.' "—Deu 15:7-11.

Nagaingon ang proverbio: "Ang kalag nga mahinatagon [sa literal, ang kalag nga may usa ka panalanging gasa] motambok [magmauswagon], ug ang dagayang nagabisibis sa uban dagaya usab nga pagabisibisan." (Pr 11:25) Ingon niini ang gipahayag ni Jesu-Kristo: "Adunay labaw nga kalipay sa paghatag kay sa pagdawat." (Buh 20:35) Sa makausa pa siya miingon: "Batasana ang paghatag, ug pagahatagan kamo sa mga tawo. Ibubo nila sa inyong sabakan ang usa ka maayong takos, dinasok, tinantan ug nagaawas. Kay sa sukod nga inyong ginasukod, sila magasukod nganha kaninyo ingong balos."—Luc 6:38.

Sa Kristohanong Kongregasyon. Si apostol Pablo nagpahayag usab niining popular nga panultihon sa lain pa nga paagi: "Siya nga nagapugas ug tagidyot magaani usab nga tagidyot; ug siya nga nagapugas nga madagayaon magaani usab nga madagayaon." Sanglit mao kini ang kahimtang, ang apostol nangatarongan, "ipabuhat sa matag usa ang sumala sa iyang gihukom diha sa iyang kasingkasing, dili nga kontragusto o pinugos, kay gihigugma sa Diyos ang malipayong maghahatag." (2Co 9:6, 7) Si Pablo nagpadayon sa pagpunting sa dakong panig-ingnan ni Jehova sa pagkamahinatagon dili lamang sa madagayaong paghatag ug binhi alang sa magpupugas ug tinapay ingong pagkaon kondili sa pagbuhong usab sa mga igsoon sa Corinto "alang sa tanang matang sa pagkamahinatagon," aron sila magmahinatagon ngadto sa uban. Gipahayag ni Pablo nga tungod sa maong mga buhat sa pagkamahinatagon, kini nakahatag ug 'mga pasalamat sa Diyos.'—2Co 9:8-13.

Si Pablo, nga nagdasig niining samang diyosnong pagkamahinatagon, misulat sa mga taga-Roma (12:8): "Siya nga nang-apod-apod, ipabuhat kini kaniya uban ang pagkamahinatagon." Ngadto sa mga Hebreohanon (13:16) siya misulat: "Dugang pa, ayaw kalimti ang pagbuhat ug maayo ug ang pagpakig-ambit sa mga butang sa uban, kay ang maong mga halad gikahimut-an

sa Diyos." Ang mga kongregasyon sa Macedonia maoy talagsaong mga panig-ingnan sa pagkamahinatagon. Ngani, ang ilang malipayong paghatag ug "labaw sa ilang maarangan," nga nag-amot bisan pa sa ilang pagkakabos, "nagpadagaya sa bahandi sa ilang pagkamahinatagon."—2Co 8:1-4.

Angayng matikdan nga kini nga mga teksto bahin sa pagkamahinatagon dili kasumpaki sa ubang mga teksto nga nagkondenar sa mga ingrato, puloho, ug tapolan nga mga tawo. Pananglitan, ang tapolan nga dili magdaro panahon sa tingtugnaw angayng dili hatagan kon mangayo sa panahon sa ting-ani; siya nga dili motrabaho walay katungod nga makabenepisyo sa pagkamahinatagon sa uban. (Pr 20:4; 2Te 3:10) Ang mga babayeng balo dili ibutang sa listahan sa hatagan ug hinabang gawas kon sila kuwalipikado. (1Ti 5:9, 10) Ang mga pag-amot nga gihimo sa mga kongregasyon sa tibuok Galacia, Macedonia, ug Acaya maoy dili alang sa mga kabos taliwala sa paganong mga magsisimba sa katibuk-an kondili alang sa "mga balaan" nga nanginahanglan.—1Co 16:1; 2Co 9:1, 2.

PAGKAMAKABIBIHAG, PAGKAMADANIHON. Ang Hebreohanong pulong nga *chen* nagkahulogan ug pabor, pagkamakabibihag o pagkamadanihon, o pagkaelegante, sa panagway ug sa panggawi, ug kini sagad nga gihubad nga "pabor" (Gen 6:8), bisan tuod sa pipila ka teksto kini gihubad nga "pagkamakabibihag" o "pagkamadanihon." Pananglitan, ang usa ka pampam mahimong "makabibihag" o madanihon (Nah 3:4), apan ingon sa gipamulong sa Proverbio: "Ang pagkamadanihon mahimong malimbongon, ug ang kaanyag mahimong kawang, apan ang babaye nga nahadlok kang Jehova mao ang makabaton ug pagdayeg alang sa iyang kaugalingon." Dugang pa, "ang makabibihag nga babaye makahupot ug himaya." (Pr 31:30; 11:16; tan-awa usab ang Pr 5:18, 19.) Ang kaalam ug pagsabot gikan sa Diyos mahimong ikatandi sa usa gayod ka matahom o madanihong pahiyas (Pr 3:21, 22; 4:7-9), ingon man usab ang hustong sinultihan. (Sal 45:2; Pr 22:11) Sa dihang ang mga Hudiyo mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, si Zorobabel gidasig nga ipadayon ang pagtukod sa templo, ug siya gipasaligan nga sa pagpahimutang sa pangulong bato, "adunay mga pagsinggit nganha niini: 'Pagkamakabibihag! Pagkamakabibihag!'"—Zac 4:7.

PAGKAMAKASARANGANON. Ang pag-ila sa limitasyon sa usa; ingon man usab ang kaputli o personal nga kalunsay. Ang Hebreohanon nga lintunganayng berbo nga *tsa·na'* gihubad nga "makasaranganon" diha sa Miqueas 6:8, ang bugtong teksto diin kini makita. Ang kaamgid nga adhetibong *tsa·nu'a'* (makasaranganon) makita diha sa Proverbio 11:2, diin kini gitandi ingong kaatbang sa pagkamapangahason. Bisan tuod ang pipila ka modernong mga eskolar nagtuo nga ang diwa niini nga lintunganayng pulong maoy "magmabinantayon, mainampingon, maalamon sa paghukom," daghan ang nagtuo nga kini nagkahulogang "magmakasaranganon." Pananglitan, ang *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (ni Brown, Driver, ug Briggs, 1980, p. 857) nag-ingon nga ang lintunganayng pulong nagpasabot sa ideya sa usa nga hilomon, makasaranganon, o mapainubsanon. Ang "pagkamakasaranganon" maoy hubad sa Grego nga *ai·dos'.* (1Ti 2:9) Ang *ai·dos'* nga gigamit diha sa moral nga diwa nagpahayag sa ideya sa pagkamatinahoron, kataha, pagtahod sa pagbati o opinyon sa uban o sa kaugalingong tanlag ug busa nagpasabot ug kaulaw, pagtahod sa kaugalingon, dungog, kaugdang, ug pagkamakasaranganon. (*A Greek-English Lexicon* ni H. Liddell ug R. Scott, girebisar ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 36) Sa pagtandi sa *ai·dos'* uban sa mas komon nga Gregong pulong alang sa "kaulaw" (*ai·skhy'ne;* 1Co 1:27; Flp 3:19), ang leksikograpo nga si Richard Trench nag-ingon nga ang *ai·dos'* mao "ang mas maligdong nga pulong, ug nagpasabot sa mas maligdong nga motibo: diha niini nalangkit ang usa ka kinaiyanhong moral nga pag-ayad sa pagbuhat sa makauulawng buhat, nga ang maong moral nga pag-ayad halos o dili gayod makaplagan diha sa [*ai·skhy'ne*]." Siya miingon nga "[ang *ai·dos'*] kanunayng magpugong sa usa ka maayong tawo gikan sa salawayong buhat, samtang [ang *ai·skhy'ne*] usahay magpugong sa usa nga daotan." (*Synonyms of the New Testament,* London, 1961, pp. 64, 65) Busa, ang tanlag ilabinang nalangkit sa pagpugong nga gipasabot sa *ai·dos'.*

Atubangan sa Diyos. Kon bahin sa pagkamakasaranganon, nga nagpunting sa hustong panglantaw sa kaugalingon, ang Kasulatan naghatag ug daghang tambag. "Ang kaalam anaa sa mga makasaranganon," nag-ingon ang proverbio. Kini tungod kay ang tawo nga makasaranganon molikay sa kaulawan nga nalangkit sa pagkamapangahason o pagkamapasigarbohon. (Pr 11:2) Siya nagasubay sa dalan nga giuyonan ni Jehova, maong siya maalamon. (Pr 3:5, 6; 8:13, 14) Si Jehova nahigugma ug naghatag kaniya ug kaalam. Usa sa mga kinahanglanon aron mabatonan ang pag-uyon ni Jehova mao ang 'paglakaw nga makasaranganon uban kaniya.' (Miq 6:8) Nalangkit niini ang hustong pag-ila sa posisyon sa usa ka tawo atubangan sa Diyos, nga nag-ila sa iyang makasasalang kahimtang kon itandi sa pagkadako, kaputli, ug pagkabalaan ni Jehova. Kini usab nagkahulogan nga ang usa ka tawo moila nga siya maoy linalang ni Jehova, nga bug-os nagadepende Kaniya ug ilalom sa

Iyang soberanya. Si Eva napakyas sa pag-ila niini. Siya milapas aron makabaton sa bug-os nga pagkaindependente ug kagawasan sa pagbuhat sa iyang gusto. Ang pagkamakasaranganon makatabang unta kaniya aron wad-on gikan sa iyang kaisipan ang paghunahuna nga "mahisama sa Diyos, nga mahibalo sa maayo ug sa daotan." (Gen 3: 4, 5) Si apostol Pablo nagtambag batok sa sobrang pagsalig ug pagkamapangahason, nga nag-ingon, "Magpadayon kamo sa pagpanlimbasog sa inyong kaugalingong kaluwasan uban ang kahadlok ug pagpangurog."—Flp 2:12.

Kon Unsay Ipasigarbo. Ang pagkamapasigarbohon maoy kaatbang sa pagkamakasaranganon. Ang lagda mao: "Padayega kanimo ang usa ka estranyo, ug dili ang imong kaugalingong baba; pahimoa niana ang usa ka langyaw, ug dili ang imong kaugalingong mga ngabil." (Pr 27:2) Ang kaugalingong mga pulong ni Jehova mao: "Ayaw papanghamboga ang maalamong tawo tungod sa iyang kaalam, ug ayaw papanghamboga ang gamhanang tawo tungod sa iyang pagkagamhanan. Ayaw papanghamboga ang datong tawo tungod sa iyang bahandi. Apan siya nga nagapanghambog papanghamboga tungod niining butanga mismo, ang pagkabaton ug hait nga salabotan ug ang pagkabaton ug kahibalo kanako, nga ako si Jehova, ang Usa nga nagapakita ug mahigugmaong-kalulot, hustisya ug pagkamatarong diha sa yuta; kay niining mga butanga ako mahimuot."—Jer 9:23, 24; itandi ang Pr 12:9; 16:18, 19.

Ang Pagtamod sa Diyos sa mga Makasaranganon. Gipakita ni apostol Pablo ang pagtamod sa Diyos sa mga makasaranganon ug usab gihisgotan ang iyang kaugalingong panggawi diha sa kongregasyon ingong panig-ingnan sa pagkamakasaranganon. Siya misulat ngadto sa mga Kristohanon sa Corinto: "Kay inyong nakita ang iyang pagtawag kaninyo, mga igsoon, nga dili daghan ang maalamon sa unodnong paagi ang gitawag, dili daghan ang gamhanan, dili daghan ang hamili ug kagikan; kondili gipili sa Diyos ang binuang nga mga butang sa kalibotan, aron iyang mapakaulawan ang mga tawong maalamon; ug gipili sa Diyos ang mahuyang nga mga butang sa kalibotan, aron iyang mapakaulawan ang kusganong mga butang; ug gipili sa Diyos ang tinamay nga mga butang sa kalibotan ug ang mga butang nga gipakaubos, mga butang nga wala magalungtad, aron iyang mawagtang ang mga butang nga nagalungtad, aron walay unod nga makapanghambog sa panan-aw sa Diyos . . . ingon sa nahisulat: 'Siya nga nagapanghambog, manghambog siya diha kang Jehova.' Ug busa, sa dihang ako mianha kaninyo, mga igsoon, ako wala moanha nga may paghinobra sa sinultihan o sa kaalam sa pagpahayag sa sagradong tinago sa Diyos nganha kaninyo. Kay gihukom ko ang dili pagkahibalo sa bisan unsa bahin kaninyo gawas kang Jesu-Kristo, ug kaniya nga gilansang. Ug ako mianha kaninyo sa kahuyang ug sa kahadlok ug uban ang labihan nga pagkurog; ug ang akong mga pulong ug ang akong giwali dili pinaagig makapakombinsir nga mga pulong sa kaalam kondili pinaagig pagpasundayag sa espiritu ug sa gahom, aron nga ang inyong pagtuo magasukad, dili sa kaalam sa tawo, kondili sa gahom sa Diyos."—1Co 1:26–2:5.

"Ayaw Pagsaylo sa mga Butang nga Nahisulat." Sa ulahi, diha sa iyang sulat gipasiugda ni Pablo ang panginahanglan sa pagkamakasaranganon sa tanan, maingon nga siya nagpasundayag ug pagkamakasaranganon, usa ka hustong panglantaw sa iyang kaugalingon. Ang mga taga-Corinto nahulog sa lit-ag nga ipanghambog ang pipila ka tawo, sama kang Apolos, ug bisan mismo kang Pablo. Gitul-id sila ni Pablo ug gisultihan sila nga sa ilang pagbuhat niini, sila maoy unodnon, dili espirituhanon, ug miingon: "Karon, mga igsoon, kining mga butanga akong gibalhin aron ikapadapat sa akong kaugalingon ug kang Apolos alang sa inyong kaayohan, aron nga sa among kahimtang kamo makakat-on unta sa lagda: 'Ayaw pagsaylo sa mga butang nga nahisulat [sa ato pa, ayaw pagsaylo sa mga utlanan nga gilatid sa Kasulatan alang sa mga tawo maylabot sa ilang tinamdan sa usag usa ug sa ilang kaugalingon],' aron ang tagsatagsa kaninyo dili magpaburot sa pagdapig sa usa batok sa usa. Kay kinsa bay naghimo kanimo nga lahi sa uban? Sa pagkatinuod, unsay anaa kanimo nga wala nimo madawat? Kon, karon, tinuod man nga nadawat nimo kini, nganong ikaw manghambog nga daw wala nimo kini madawat?" Ang paghupot niini diha sa hunahuna magpugong sa pagkamapahitas-on ug pagkamapasigarbohon sa kaugalingon o sa uban kon bahin sa kaliwat sa banay, rasa, bulok o nasyonalidad, pisikal nga katahom, abilidad, kahibalo, kautokan, ug uban pa. —1Co 4:6, 7.

Panig-ingnan ni Jesu-Kristo. Si Jesu-Kristo mao ang labing maayong panig-ingnan sa pagkamakasaranganon. Gisultihan niya ang iyang mga tinun-an nga siya dili makahimo ug usa ka butang sa iyang kaugalingong pagbuot, apan kon unsa lamang ang iyang nakita nga ginabuhat sa Amahan, ug nga ang iyang Amahan labaw pa kay kaniya. (Ju 5:19, 30; 14:28) Si Jesus midumili sa pagdawat ug mga titulo nga dili angay kaniya. Sa dihang ang usa ka magmamando nagtawag kaniya nga "Maayong Magtutudlo," si Jesus mitubag: "Nganong gitawag mo ako nga maayo? Walay bisan kinsa nga maayo, gawas sa usa, ang Diyos." (Luc 18:18, 19) Ug gisultihan niya ang iyang mga tinun-an nga

ingong mga ulipon ni Jehova sila dili magpaburot, bahin sa mga butang nga nalampos diha sa pagalagad sa Diyos o kaha tungod sa ilang bili ngadto sa Diyos. Hinunoa, sila angayng magbaton sa tinamdan, sa dihang ila nang nabuhat ang tanang butang nga gipabuhat kanila, nga "kami maoy walay-silbi nga mga ulipon. Ang among nabuhat mao ang angay namong pagabuhaton."—Luc 17:10.

Dugang pa, si Ginoong Jesu-Kristo, ingong usa ka hingpit nga tawo dinhi sa yuta, labaw gayod kay sa iyang dili-hingpit nga mga tinun-an ug naghupot usab ug dakong awtoridad gikan sa iyang Amahan. Bisan pa niana, sa iyang pagpakiglabot uban sa iyang mga tinun-an, siya may konsiderasyon sa ilang mga limitasyon. Siya mainampingon sa pagbansay kanila ug nakigsulti kanila sa tukmang paagi. Siya wala magpapas-an kanila ug labaw kay sa ilang maarangan niadtong tungora. —Ju 16:12; itandi ang Mat 11:28-30; 26:40, 41.

Sa Pamesti ug sa Ubang mga Kabtangan. Sa pagsugo sa magtatan-aw nga si Timoteo aron matino nga gikapasundayag ang hustong panggawi diha sa kongregasyon, si Pablo miingon: "Gitinguha ko nga ang mga babaye magdayandayan sa ilang kaugalingon sa mahapsay nga sinina, uban ang pagkamakasaranganon ug maayong panghunahuna, dili pinaagi sa mga estilo sa pagsalapid sa buhok ug sa bulawan o sa mga perlas o sa mahalon kaayong sapot, kondili sa paagi nga nahiangay sa mga babaye nga nagpaila nga masimbahon sa Diyos, sa ato pa, pinaagi sa maayong mga buhat." (1Ti 2:9, 10) Dinhi ang apostol wala magtambag batok sa kahinlo ug sa matahom, maanindot nga panagway, kay siya nagrekomendar sa "mahapsay nga sinina." Apan iyang gipakita nga dili haom ang pagkamapasigarbohon ug pagkamapagawalon labot sa pamesti—nga sa ingon naghatag ug pagtagad sa kaugalingon o sa kahinguhaan sa kinabuhi sa usa ka tawo. Nalangkit usab ang pagkamakasaranganon maylabot sa pagtahod sa mga pagbati sa uban ug sa pagtahod-sa-kaugalingon ug pagkadungganon. Ang paagi sa pagpamesti sa Kristohanon kinahanglang dili salawayon, dili sukwahi sa moral nga mga pagbati sa kongregasyon, nga makapandol sa uban. Kini nga tambag bahin sa pagpamesti angayng mohatag ug dugang katinawan sa tinamdan ni Jehova bahin sa hustong panglantaw ug paggamit sa ubang materyal nga mga kabtangan nga tingali nabatonan sa usa ka Kristohanon.—Tan-awa ang PAGPAUBOS, PAGKAMAPAINUBSANON.

PAGKAMAKATARONGANON. Ang Gregong pulong nga *e·pi·ei·kes′*, nga gihubad nga "pagkamakatarongananon," gihubit nga nagkahulogang "angayan, haom; busa, makiangayon, dili-mapihigon, makasaranganon, mapailobon, dili moinsistir sa pagsunod sa estriktong diwa sa balaod; kini nagpahayag sa matang sa pagkamahunahunaon nga nagatan-aw 'diha sa maluluy-on ug makatarunganong paagi sa tinuod nga mga kahimtang.' " —*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 2, pp. 144, 145.

Ang pagkamakataronganon maoy usa ka talagsaong bahin sa langitnong kaalam. (San 3:17) Kini maoy usa ka hiyas nga kinahanglang batonan sa usa ka tinudlong magtatan-aw sa Kristohanong kongregasyon. (1Ti 3:2, 3) Siya kinahanglang magmakataronganon sa iyang kaugalingon, sa pagpakiglabot sa uban, ug sa iyang panglantaw sa mga problema. Labot pa, ang mga Kristohanon sa katibuk-an gidasig nga magmakataronganon. Gitambagan ni apostol Pablo ang mga taga-Filipos: "Ipaila ang inyong pagkamakataronganon ["pagkamapahiuyonon," *Int*] sa tanang tawo." (Flp 4:5) Ug si Tito gisugo sa pagpahinumdom sa mga Kristohanon sa Creta nga 'magmakataronganon [sa literal, mapahiuyonon].' (Tit 3:1, 2, *ftn* sa *Rbi8*) Kini ilabinang haom, sanglit ang mga molupyo sa Creta sa katibuk-an gibantog nga mga bakakon, nagapangdaot nga mapintas nga mga mananap, ug mga ulitan nga tapolan.—Tit 1:12.

Sa 1 Pedro 2:18 ang mga sulugoon sa balay gipahimangnoan nga "kinahanglang magpasakop sa ilang mga tag-iya uban ang tanang nahiangay nga kahadlok, dili lamang kanila nga maayo ug makataronganon, kondili usab ngadto kanilang lisod pahimut-an."

PAGKAMAPAHITAS-ON. Talamayon nga garbo; pagkahambogiro; pagkagarboso. Ang pagkamapahitas-on mao ang kaatbang sa pagpaubos. Ang Grego ug Hebreohanong mga pulong nga gihubad nga "mapahitas-on" ug "pagkamapahitas-on" adunay pangunang kahulogan nga paghimo sa kaugalingon nga mopatim-awng "hataas," "binayaw," "halangdon." Ang usa ka tawo nga mapahitas-on nag-isip sa iyang kaugalingon nga labaw, tinuboy ibabaw sa iyang isigkatawo. Tungod niana, ang maong tawo sagad mangayog dungog ug pagtagad nga labaw kay sa nahiangay ug magtratar nga walay tahod ug mapalabilabihon sa ubang mga tawo.

Usa ka Kahimtang sa Kasingkasing. Ang pagkamapahitas-on maoy usa ka daotang hiyas o kinaiya nga mas lalom pa kay sa gihunahuna sa usa ka tawo. Si Jesu-Kristo naglakip niini sa pagbuno, pagpangawat, pagpasipala, ug sa uban pang buhat nga daotan ug miingon nga "gikan sa sulod, gikan sa kasingkasing sa mga tawo," ang maong mga butang mogula. (Mar 7:21, 22) Ang yutanong inahan ni Jesus nga si Maria miingon bahin kang Jehova: "Siya nagpatibulaag sa halayo ni-

adtong mga mapahitas-on sa *katuyoan sa ilang mga kasingkasing."* (Luc 1:51) Si David nangamuyo kang Jehova, nga nag-ingon: "Ang akong kasingkasing dili mapagarbohon [o mapahitas-on]."—Sal 131:1; Isa 9:9; Dan 5:20.

Bisan ang usa ka tawo kansang kasingkasing mapainubsanon sa pag-alagad sa Diyos mahimong mapahitas-on tungod sa pagkabaton ug bahandi o gahom o tungod sa iyang katahom, kalamposan, kaalam, o tungod sa pagdayeg sa ubang mga tawo. Ingon niana si Haring Uzzias sa Juda. Maayo ang iyang pagmando ug nagpahimulos sa panalangin ni Jehova sulod sa daghang katuigan. (2Cr 26:3-5) Hinunoa ang rekord sa Bibliya nag-ingon: "Apan, sa diha gayod nga nagmakusganon na siya, ang iyang kasingkasing nagmapahitas-on hangtod nga kini nagpahinabog kadaot, sa ingon siya milihok nga dili-matinumanon batok kang Jehova nga iyang Diyos ug misulod sa templo ni Jehova aron sa pagsunog ug insenso diha sa halaran sa insenso." (2Cr 26:16) Nagmapahitas-on si Uzzias ug iyang gihimo ang mga buluhaton sa mga saserdote, usa ka pribilehiyo nga wala gayod itugot sa Diyos nga buhaton sa mga hari sa Israel, sa ingon nagpalahi sa pagkahari ug sa pagkasaserdote.

Sa usa ka panahon ang maayong hari nga si Haring Ezequias, sa makadiyot nagmapahitas-on sa kasingkasing, ug ang iyang pagkamapahitas-on dayag nga nakaapektar sa katawhan nga iyang gimandoan. Siya gibayaw sa iyang pagmando tungod sa panalangin ni Jehova, apan siya napakyas sa pagpabili ug sa pag-ila nga ang tanang pasidungog angay nga ihatag sa Diyos. Ang tigtala sa kasaysayan misulat bahin kaniya: "Apan sumala sa kaayohan nga gihimo kaniya, si Ezequias walay gibalos, kay ang iyang kasingkasing nagmapahitas-on ug dihay kasuko batok kaniya ug batok sa Juda ug Jerusalem." Maayo gani kay siya napasig-uli ra gikan niining peligroso nga tinamdan. Ang asoy nagpadayon: "Ugaling lang, si Ezequias nagpaubos sa iyang kaugalingon bisan pa sa pagkamapahitas-on sa iyang kasingkasing, siya ug ang mga molupyo sa Jerusalem, ug ang kasuko ni Jehova wala modangat kanila sa mga adlaw ni Ezequias."—2Cr 32:25, 26; itandi ang Isa 3:16-24; Eze 28:2, 5, 17.

Ang Diyos Maoy Batok sa Pagkamapahitas-on. Ang mga mapahitas-on dili lamang kay inayran sa mga tawong matinud-anon kondili, ang mas grabe pa, si Jehova nga Diyos nakigbatok kanila. (San 4:6; 1Pe 5:5) Ang pagkamapahitas-on maoy kabuangan ug usa ka sala (Pr 14:3; 21:4), ug si Jehova nakigbatok sa mga mapahitas-on aron sila ipaubos. (2Sa 22:28; Job 10:16; 40:11; Sal 18:27; 31:18, 23; Isa 2:11, 17) Kon dili biyaan, ang pagkamapahitas-on tinong magdalag kalaglagan. Gilaglag ang karaang nasod sa Moab nga nagmapahitas-on batok sa Diyos ug sa iyang katawhan. (Isa 16:6; 25:10, 11; Jer 48:29) Bisan ang napulo-ka-tribo nga gingharian sa Israel wala makalingkawas sa dihang kini nagmapahitas-on ug nagmapalabilabihon sa kasingkasing.—Isa 9:8-12.

Pagbantay Batok sa Pagkamapahitas-on. Busa ang usa ka tawo kinahanglang magbantay pag-ayo aron dili makasulod ang pagkamapahitas-on diha sa iyang kasingkasing. Siya kinahanglang magbantay ilabina kon siya nagmalamposon sa bisan unsang paningkamot o sa dihang siya hatagan ug hataas o mas bug-at nga katungdanan. Angay niyang hunahunaon nga "ang garbo nagauna sa pagkahagsa, ug ang mapahitas-ong espiritu nagauna sa pagkapukan." (Pr 16:18) Kon iyang tugotan ang pagkamapahitas-on nga molambo, kini modominar kaniya hangtod nga isipon siya ni Jehova ingong kauban niadtong Iyang gitugyan sa dili-inuyonan nga kahimtang sa panghunahuna, ug kinsa maoy mga takos sa kamatayon. (Rom 1:28, 30, 32) Ang maong pagbantay nahiangay ilabina niining "kataposang mga adlaw," sa dihang, ingon sa gipasidaan sa apostol, ang pagkamapahitas-on maoy usa sa kinaiyahan nga magpaila sa makuyaw nga mga panahon.—2Ti 3:1, 2.

Dugang pa, ang tawo nga nagtinguha sa paguyon sa Diyos kinahanglang molikay sa pag-ulog-ulog, nga magpalambo sa pagkamapahitas-on sa uban. Ang proverbio nag-ingon: "Ang usa ka tawo nga lig-on ug lawas nga nagaulog-ulog sa iyang isigkatawo nagabuklad ug pukot alang sa iyang mga lakang." (Pr 29:5) Ang maulog-ulogon dili lamang magdaot sa iyang higala ("ang maulog-ulogon nga baba nagapahinabo ug pagkapukan"; Pr 26:28) kondili iyang madawat usab ang dili paguyon sa Diyos. Si apostol Pablo nag-amping aron malikayan ang pag-ulog-ulog ug pagkamapahitas-on.—1Te 2:5, 6.

PAGKAMAPAINUBSANON. Tan-awa ang PAGPAUBOS, PAGKAMAPAINUBSANON.

PAGKAMAPANGAHASON. Ang paghunahuna sa kaugalingon nga labaw kay sa husto o nahiangay, o nga walay katungod; ang pagkabagis sa panggawi o pangisip; ang pagkamabuotbuoton; ang pagbuhat sa usa ka butang sa mahinaykon nga pagsuki. Kining pulonga maoy kaamgid sa pagkamapahitas-on, pagkahambogiro, pagkagarboso, ug pagkamahinaykon. Ang kaatbang nga mga pulong niini mao ang pagkamaaghop ug pagkamakasaranganon.

Ang Garbo ug Kasuko Mosangpot sa Pagkamapangahason. Ang Hebreohanong pulong nga *za·dhohn′,* nga gihubad nga "pagkamapangahason," naggikan sa berbo nga *zidh,* nga nagkahulogang "nanginit." (Ex 21:14) Ang kasuko o garbo

magtukmod sa usa ka tawo nga molihok nga dinalidali, nga mahimong mapangahason, ug yatakan ang mga katungod sa usa ka tawo. Ang proverbio nag-ingon: "Mapangahason, mapagawalon nga hambogiro mao ang ngalan sa usa nga nagalihok sa hilabihang pagkamapangahason." (Pr 21:24) Sa Deuteronomio 1:43 gigamit kini nga berbo sa paghubit sa aksiyon sa katawhan sa Israel sa paglapas sa sugo sa Diyos ug sa pag-una-una nga wala sugoa. Si Moises miingon kanila: "Busa ako misulti kaninyo, ug kamo wala mamati apan nagmasuklanon sa sugo ni Jehova ug *bug-os nga nanginit,* ug kamo nanungas ngadto sa bukid." Ang laing Hebreohanong pulong, ang *a·phal′,* gigamit diha sa asoy sa samang hitabo sa Numeros 14:40-44: "Si Moises miingon: ' . . . Ayaw kamo pagtungas, tungod kay si Jehova wala sa inyong taliwala . . . ' Bisan pa niana, sila *nangahas* sa pagtungas ngadto sa tumoy sa bukid," diin sila nangapildi diha sa mga kamot sa mga molupyo. Sila 'miburot' tungod sa sayop nga pagsalig.—Itandi ang Hab 2:4.

Ang kamatuoran nga ang kasuko mahimong mosangpot sa malaglagong pagkamapangahason ug grabeng paglapas sa balaod sa Diyos gipakita usab sa sugo sa Diyos ngadto sa Israel: "Kon ang usa ka tawo *manginit* [porma sa *zidh*] batok sa iyang isigkatawo ug iyang mapatay siya pinaagi sa pagkamalansison, siya imong kuhaon bisan gikan sa akong halaran aron mamatay."—Ex 21:14.

Kinahanglang Magbantay Pag-ayo Batok Niini. Si Haring David, nga gihatagan ug daghang pabor ug dakong awtoridad sa Diyos, nakaamgo nga posibleng siya mahimong sad-an sa pagkamapangahason. Siya miampo: "Kasaypanan —kinsay makaila? Gikan sa tinagong mga sala ako ipahayag nga inosente. Gikan usab sa mapangahasong mga buhat pugngi ang imong alagad; ayaw itugot nga sila magagahom kanako. Sa ingon mabug-os ako, ug ako makapabiling inosente gikan sa daghang kalapasan." (Sal 19:12, 13) Busa, dako ang kapeligrohan ug kinahanglang magbantay pag-ayo batok niini. Ang usa ka mapangahasong buhat mas bug-at pa nga sala kay sa usa ka sayop. Hataas man o ubos ug katungdanan ang usa ka tawo, ang pagkamabuotbuoton maoy usa ka dulumtanang butang sa panan-aw sa Diyos. Si Uzzias, bisan tuod usa ka gamhanang hari nga nakapahimulos sa mga panalangin sa Diyos, gihampak ug sanla tungod kay mapangahason niyang giako ang mga buluhaton nga iya lamang sa mga saserdote. (2Cr 26:16-21) Ang pagkamapangahason maoy nagtukmod kang Haring Saul sa pagrebelde kang Jehova. Wala makahulat sa pag-abot ni Samuel, si Saul nagbuotbuot sa pagtanyag ug halad. (1Sa 13:8-14) Siya usab nagbuotbuot sa paghukom nga luwason ang Amalekanhon nga si Haring Agag ug ang labing maayo sa inagaw, sa dihang si Jehova nagsugo nga itugyan sa kalaglagan ang mga Amalekanhon. Tungod sa iyang pagkamapangahason si Saul gisalikway ingong hari.—1Sa 15:8, 9, 11, 18, 19.

Ang iladong pananglitan sa pagkamapangahason sa dili harianong Israelinhon mao si Uzah. Ang arka sa pakigsaad gidala ngadto sa Jerusalem sakay sa usa ka karomata nga ginuyod sa mga baka, apan kini sukwahi sa gilatid sa Diyos nga paagi sa pagdala. Sa dihang kini hapit malintuwad sa mga baka, gikab-ot ug gikuptan ni Uzah ang Arka aron dili kini malintuwad. Tungod niining dili-matinahorong buhat gihampak siya ni Jehova ug siya namatay.—2Sa 6:6, 7.

Ang usa ka tawo nga dili segurado kon unsay angay niyang buhaton sa usa ka butang, o wala makatino kon siya aduna bay katungod sa pagbuhat niana, angay gayod nga mokonsulta una sa uban nga adunay kahibalo ug katakos sa pag-ila. Ang Kasulatan nagtambag: "Tungod sa pagkamapangahason ang usa magpahinabo lamang ug panagbugno, apan kadtong nagkonsultahanay adunay kaalam." (Pr 13:10) Ang pagkamapangahason motultol sa malaglagong mga resulta; ang pagkamakasaranganon makaluwas sa usa ka tawo. Ang maalamong tawo nag-ingon: "Miabot ba ang pagkamapangahason? Nan modangat ang kaulawan; apan ang kaalam anaa sa mga makasaranganon." —Pr 11:2.

Dili Pagtahod sa Pagkasoberano sa Diyos. Sa dihang ang usa ka tawo molihok nga mapangahason batok sa Diyos siya wala magpakitag pagtahod sa pagkasoberano ug pagka-Diyos ni Jehova. Kadtong miangkon ingong iyang mga alagad ug wala maghawas kaniya sa hustong paagi mao ang labing sad-an. Labot sa mini nga mga manalagna, si Jehova miingon: "Ang manalagna nga *mangahas* sa pagsultig pulong sa akong ngalan nga wala ko isugo kaniya nga isulti . . . kana nga manalagna kinahanglang mamatay. . . . Kon ang manalagna magasulti sa ngalan ni Jehova ug ang maong pulong dili mahitabo o matuman, . . . gisulti kana sa maong manalagna uban sa *pagkamapangahason."*—Deu 18:20-22.

Dugang pa, ang dili pagtahod kang Jehova makita pinaagi sa dili pagtahod sa iyang tinudlong mga alagad, ug kini posibleng mahitabo tungod sa pagkamapangahason. Sa Israel, ang lisod nga mga kaso gidala ngadto 'sa dapit nga gipili ni Jehova' (nga sukad sa adlaw ni David mao ang Jerusalem). Ang si bisan kinsa nga mobiaybiay sa gihatag nga paghukom kinahanglang pagapatyon, kay sa pagbarog batok sa mga hawas sa Diyos siya milihok nga masuklanon batok sa Diyos. Ang balaod mabasa: "Sumala sa balaod nga ilang itudlo kanimo, ug sumala sa hudisyal nga hukom nga ilang isul-

ti kanimo, pagabuhaton mo. . . . Ug ang tawo nga *mangahas* sa dili pagpamati sa saserdote nga nagabarog sa pag-alagad didto kang Jehova nga imong Diyos o sa maghuhukom, kanang tawhana mamatay; ug pagakuhaon mo ang daotan gikan sa Israel. Ug ang tibuok katawhan makadungog ug mahadlok, ug sila dili na mangahas pa." (Deu 17:8-13; itandi ang Num 15:30.) Si apostol Pedro naghisgot sa pipila nga wala magpakitag dakong pagtahod sa Diyos ug sa iyang dinihogang mga alagad, nga naghubit kanila ingong "mapangahason [gikan sa Grego nga *tol·me·tes',* "maisog," *New Cebuano Version*], mabuotbuoton, dili sila mangurog sa mga mahimayaon kondili nagasulti nga mapasipalahon." Ang maong mga tawo, matod ni Pedro, "mangalaglag gayod diha sa ilang kaugalingong dalan sa kalaglagan."—2Pe 2:10, 12.

Ang pagkamapangahason tungod sa unodnong mga kalangkitan mahimong usa ka lit-ag. Si Juan nga Tigbawtismo nakasabot sa gihunahuna sa mga Hudiyo sa dihang sila miduol kaniya. Siya nagpasidaan kanila: "Ayaw ninyo hunahunaa ang pag-ingon sa inyong kaugalingon, 'Kami adunay amahan nga si Abraham.' Kay magaingon ako kaninyo nga ang Diyos makapatunghag mga anak alang kang Abraham gikan niini nga mga bato." (Mat 3:9) Ang Gregong pulong dinhi nga gihubad nga "hunahunaa" maoy *do'xe·te,* gikan sa *do·ke'o,* nga sa panguna nagkahulogang "paghunahuna; pagmugnag opinyon (husto o sayop)."

Ang Pagkamapangahason Mahanaw. Ang karaang Babilonya maoy usa ka pananglitan sa pagkamapangahason batok sa Diyos, nga tungod niana ang Diyos nakigbatok kaniya sa walay kataposan. Ang manalagna nga si Jeremias miingon kaniya: "'Tan-awa! Ako batok kanimo, Oh Pagkamapangahason,' mao ang giingon sa Soberanong Ginoo. . . . Ang Pagkamapangahason tino nga mapandol ug mapukan." (Jer 50:29, 31, 32) Ang simbolikong Dakong Babilonya nahimong usa ka mortal ug labing mapangahasong kaaway sa Diyos sa yuta; siya naghubog sa mga molupyo sa yuta pinaagi "sa bino sa iyang pagpakighilawas" ug maoy responsable sa "dugo sa mga manalagna ug sa mga balaan ug sa tanang gipamatay ibabaw sa yuta." Tungod niini siya makaagom ug walay kataposang kalaglagan. (Pin 17:2, 5; 18:7, 8, 20, 24) Kini nahiuyon sa saad ni Jehova sa paghanaw sa tanang Babilonyanhong pagkamapangahason: "Ang garbo sa mga mapangahason pahunongon ko gayod, ug ang pagkamapahitas-on sa mga malupigon akong ipaubos."—Isa 13:11.

PAGKAMAPINASAKOPON. Ang pagkaandam nga magpasakop, magpahiuyon, o magpailalom—sa mga labaw, sa balaod, o sa usa ka partikular nga kahikayan sa mga butang. Lakip niini mao ang pagpasakop ni Jesu-Kristo ngadto sa iyang Amahan (1Co 15:27, 28), sa Kristohanong kongregasyon ngadto kang Jesus (Efe 5:24) ug sa Diyos (Heb 12:9; San 4:7), sa tagsatagsa ka Kristohanon ngadto sa mga nagapanguna diha sa kongregasyon (1Co 16:15, 16; Heb 13:17, *ftn* sa *Rbi8;* 1Pe 5:5), sa Kristohanong mga babaye ngadto sa kahikayan sa kongregasyon labot sa pagpanudlo (1Ti 2:11), sa mga ulipon ngadto sa ilang mga agalon (Tit 2:9; 1Pe 2:18), sa mga asawa ngadto sa ilang mga bana (Efe 5:22; Col 3:18; Tit 2:5; 1Pe 3:1, 5), sa mga anak ngadto sa ilang mga ginikanan (1Ti 3:4; itandi ang Luc 2:51; Efe 6:1), ug sa gimandoan ngadto sa mga magmamando o sa labaw nga mga awtoridad (Rom 13:1, 5; Tit 3:1; 1Pe 2:13).—Tan-awa ang PAGKAULO; PAGKAMASINUGTANON; LABAW NGA MGA AWTORIDAD.

Nalangkit ang tanlag sa pagpasakop sa usa ka Kristohanon ngadto sa mga tawo ug kini gigamhan sa iyang relasyon sa Diyos. Busa, sa dihang ang pagpasakop motultol sa pagkompromiso o sa paglapas sa balaod sa Diyos, ang Diyos inay ang mga tawo mao ang kinahanglang sugton. (Buh 5:29) Busa, si Pablo ug Bernabe 'wala magpahiuyon agig pagpasakop' ngadto sa mini nga mga igsoon kinsa, sukwahi sa gipadayag nga katuyoan sa Diyos, nag-ingon nga kinahanglan gayong magpatuli ug mosunod sa Moisesnong Balaod ingong mga kinahanglanon sa pagbaton ug kaluwasan.—Gal 2:3-5; itandi ang Buh 15:1, 24-29.

Sa 2 Corinto 9:13 ang mga amot nga gihimo alang sa kabos nga mga isigka-Kristohanon maoy pamatuod nga ang usa ka tawo nagpasakop sa maayong balita, sanglit usa ka Kristohanong obligasyon ang pagtabang sa kabos nga mga isigkamagtutuo.—San 1:26, 27; 2:14-17.

PAGKAMASINUGTANON. Ang pagpasakop sa awtoridad, ang pagbuhat sa gisugo, ang pagtuman sa gikinahanglan, o ang paglikay sa mga butang nga gidili.

Sa Hebreohanong Kasulatan ang ideya sa pagkamasinugtanon gipahayag pinaagi sa pulong nga *sha·ma'',* nga sa panguna nagkahulogang "pagpaminaw" o "pagpamati." Busa, usahay ang *sha·ma''* nagtumong sa yanong pagpamati, nga makahibalo sa usa ka butang pinaagi sa mga sentido sa pandungog. (Gen 3:10; 21:26; 34:5) Apan kon ang gipamulong nagbutyag ug kabubut-on, tinguha, instruksiyon, o sugo, nan ang diwa sa Hebreohanong termino mao kanang pagpatalinghog o pagsugot sa usa nga nagsulti. Si Adan "namati" sa tingog sa iyang asawa, sa ato pa, miuyon sa iyang tinguha nga siya moduyog kaniya sa pagkaon sa gidiling bunga. (Gen 3:17; itandi ang 21:12.) Si Jose wala "mamati" sa mapugsanong mga hangyo sa

asawa ni Potipar. (Gen 39:10) Si Haring Saul nahadlok sa katawhan ug 'busa gituman [gipamatian] ang ilang tingog,' nga naglapas sa sugo sa Diyos sa pagbuhat sa ingon. (1Sa 15:24) Ang saad ni Jehova kang Abraham bahin sa usa ka binhi gihatag tungod kay si Abraham "namati," o misunod, sa tingog ni Jehova, nga nagtuman sa iyang mga sugo. —Gen 22:18; 26:4, 5; itandi ang Heb 11:8; tan-awa ang DALUNGGAN, IGDULUNGOG.

Ang samang Hebreohanong termino gigamit maylabot sa Diyos sa 'pagpaminaw' o 'pagpamati' sa mga tawo. Dinhi ang Cebuanong termino nga "pagkamasinugtanon" dili haom, sanglit ang mga tawo dili man makasugo sa Diyos kondili makapangaliya o makapangamuyo lamang kaniya. Busa, sa dihang gisultihan sa Diyos si Abraham nga "mahitungod kang Ismael *nadungog* [o gipamatian] ko ikaw," iyang gisultihan si Abraham nga iyang gitagad ang iyang mga hangyo, ug molihok uyon niana. (Gen 17:20) Sa samang paagi ang Diyos 'nakadungog' o misanong sa pangamuyo sa mga tawo sa mga panahon sa kalisdanan o kasakitan, nga nagtubag sa ilang mga pangamuyo kon iyang nakitang angayan ang pagpakitag kaluoy. —Gen 16:11; 29:33; 21:17; Ex 3:7-9; itandi ang Deu 1:45.

Susama sa *sha·ma'*, ang usa ka Gregong berbo nga nagpahayag sa ideya sa pagsugot (*hy·pa·kou'o;* ang nombre maoy *hy·pa·ko·e'*) sa literal nagkahulogang "pagpaminaw ilalom," nga mao, pagpaminaw nga mapinasakopon o pagtubag o pagsanong (sama sa Buh 12:13). Ang laing termino nga adunay ideya sa pagkamasinugtanon mao ang *pei'tho,* nga nagkahulogang "pagdani" o "pagkombinsir." (Mat 27:20) Sa *passive voice* ug *middle voice* kini nagkahulogan dili lamang sa pagkakombinsir (Luc 16:31), sa pagsalig (Mat 27:43), sa pagtuo (Buh 17:4) kondili sa pagpatalinghog usab (Buh 5:40), sa pagsunod (Buh 5:36, 37). Niini nga termino naggikan ang negatibong porma nga *a·pei·the'o* (nga nagkahulogang dili motuo [Buh 14:2; 19:9] o dili mosugot [Ju 3:36]), ingon man ang ubang kaamgid nga mga pulong.

Gikan niini makita nga ang pagkamasinugtanon, sumala sa gipahayag sa orihinal nga mga pinulongan sa Kasulatan, nagdepende una sa pagpaminaw, nga mao, ang pagkadawat ug impormasyon o kahibalo (itandi ang Luc 12:47, 48; 1Ti 1:13), ug dayon sa pagpasakop sa kabubut-on o tinguha sa usa nga nagsulti o kaha nagpahayag sa maong kabubut-on o tinguha. Ang pagpasakop usab nagdepende sa pag-ila sa awtoridad niana nga usa o sa katungod sa pagpangayo sa tubag nga gipakita, ingon man usab sa tinguha o pagkaandam sa tigpaminaw sa pagbuhat sa kabubut-on niana nga usa. Ingon sa gipaila sa Gregong mga pulong nga *pei'tho* ug *a·pei·the'o,* lakip usab niini ang pagtuo, pagsalig, ug kompiyansa.

Pagkamasinugtanon Ngadto sa Diyos Hinungdanon sa Kinabuhi. Ang Diyos mao ang unang may katungod sa pagkamasinugtanon sa tanan niyang mga linalang. Sila tukmang utangan kaniya sa bug-os nga pagkamasinugtanon ingong ilang Magbubuhat, ang Tuboran nga gigikanan sa kinabuhi ug kaniya nagadepende ang kinabuhi. (Sal 95:6-8) Tungod kay siya mao ang Maalamon-sa-tanan ug Labing Gamhanan nga Diyos, ang iyang isulti takos gayod sa kinadak-ang pagtahod ug pagtagad. Ang usa ka tawhanong amahan tukmang modahom nga tumanon sa iyang mga anak ang iyang mga pulong, ug kon ang usa ka anak hinay nga mosanong, ang ginikanan tingali mosulti nga mapasiugdahon, *"Naminaw* ka ba nako?" Labaw pa gayod nga ang langitnong Amahan tukmang nagkinahanglan ug hugot nga pagtagad ug pagsanong sa iyang mga pulong.—Itandi ang Deu 21:18-21; Pr 4:1; Isa 64:8; 1Pe 1:14.

Walay kahulip sa pagkamasinugtanon, ug dili mabatonan ang pabor sa Diyos kon wala kini. Ingon sa gisulti ni Samuel kang Haring Saul: "May dako bang kalipay si Jehova sa mga halad-nga-sinunog ug sa mga halad sama sa pagsunod [porma sa *sha·ma'*] sa tingog ni Jehova? Tan-awa! Ang pagsunod [sa literal, pagpatalinghog] mas maayo pa kay sa halad, ang pagpamati kay sa tambok sa mga laking karnero." (1Sa 15:22) Ang dili pagsunod maoy pagsalikway sa pulong ni Jehova, pagpasundayag nga ang usa dili gayod motuo, mosalig, o magbaton ug pagtuo niana nga pulong ug sa Tinubdan niini. Busa ang usa nga dili mosunod maoy sama ra sa usa nga nagbuhat ug pagpanag-an o nagsimbag mga idolo. (1Sa 15:23; itandi ang Rom 6:16.) Ang binaba nga mga ekspresyon sa paguyon walay pulos kon kini dili sundan sa gikinahanglang paglihok; ang kawalay pagsanong nagpamatuod sa kawalay pagtuo o pagtahod sa tinubdan sa mga instruksiyon. (Mat 21:28-32) Kadtong kontento na sa ilang kaugalingon pinaagi sa pagpaminaw ug sa pagdawat lamang diha sa hunahuna sa kamatuoran sa Diyos, apan wala *magabuhat* kon unsay gikinahanglan niini, nagalimbong sa ilang kaugalingon pinaagig bakak nga pangatarongan ug dili makadawat ug panalangin. (San 1:22-25) Gipatin-aw sa Anak sa Diyos nga bisan kadtong nagabuhat sa mga butang nga *susama* niadtong gisugo, apan tataw nga gibuhat sa sayop nga paagi o adunay sayop nga motibo, dili gayod makasulod sa Gingharian kondili bug-os nga igasalikway.—Mat 7:15-23.

Pagsumpo sa pagkadili-masinugtanon tungod sa napanunod nga sala. Sa sinugdan ang Diyos nagpahibalo sa tawo nga ang pagkamasinug-

tanon maoy butang nga labing hinungdanon, nga nagkahulogan ug kinabuhi o kamatayon. (Gen 2:16, 17) Ang samang butang mapadapat ngadto sa espiritung mga anak sa Diyos. (1Pe 3:19, 20; Jud 6; Mat 25:41) Ang tinuyong pagkadili-masinugtanon sa hingpit nga tawong si Adan, ingong ang responsableng ulo ni Eva ug ingong ang lalaking katigulangan o tuboran sa kinabuhi sa tawhanong banay, nagdalag sala ug kamatayon ngadto sa tanan niyang kaliwat. (Rom 5:12, 19) Nan, sa kinaiyanhon, ang mga tawo maoy "mga anak sa pagkadili-masinugtanon" ug "mga anak sa kapungot," nga takos sa dili pag-uyon sa Diyos tungod sa ilang paglapas sa iyang matarong nga mga sukdanan. Ang pagkapakyas sa pagpugong niining kinaiyanhong hilig sa pagkadili-masinugtanon maoy dalan sa bug-os nga kalaglagan.—Efe 2:2, 3; 5:6-11; itandi ang Gal 6:7-9.

Sa pagkamaluluy-on gitagana ni Jehova nga Diyos ang mga paagi sa pagpakigbugno sa sala diha sa unod ug ang pagbaton sa kapasayloan sa kasaypanan gumikan sa pagkadili-hingpit inay nga tungod sa tinuyong pagkadili-masinugtanon. Pinaagi sa iyang balaang espiritu, gitagana sa Diyos ang puwersa sa pagkamatarong nga maoy makatabang sa makasasalang mga tawo sa pagpatunghag maayong bunga. (Gal 5:16-24; Tit 3:3-7) Ang pagpasaylo sa mga sala mabatonan pinaagi sa pagtuo sa halad lukat ni Kristo, ug ang maong pagtuo mismo maoy usa ka panumpo sa pagbuhat ug daotan ug usa ka panukmod sa pagkamasinugtanon. (1Pe 1:2) Busa gihisgotan ni Pablo ang "pagkamasinugtanon [naminaw nga mapinasakopon] pinaagi sa pagtuo." (Rom 16:26; 1:16; itandi ang Buh 6:7.) Sa Roma 10:16-21 iyang gipakita nga ang pagpaminaw o pagkadungog inubanan sa pagtuo nagpatunghag pagkamasinugtanon ug nga ang pagsupak (dili pagtuo [gikan sa *a·pei·theʹo*]) sa mga Israelinhon maoy tungod sa kawalay pagtuo. (Itandi ang Heb 3:18, 19.) Sanglit ang tinuod nga pagtuo mao "ang masaligan nga pagpaabot sa mga butang nga gilaoman" ug "ang dayag nga pagpasundayag sa mga katinuoran bisan tuod wala makita," ug sanglit kini nagkinahanglag pagtuo nga ang Diyos naglungtad "ug nga siya maoy tigganti sa mga matinuorong nagapangita kaniya," kadtong adunay pagtuo napalihok sa pagsunod, nga naghupot ug pagsalig ug kasegurohan bahin sa mga panalangin nga idulot sa pagkamasinugtanon. —Heb 11:1, 6.

Kaharmonya niini, ang pagpakigkomunikar sa Diyos ngadto sa mga tawo dili lamang maoy usa ka serye sa pintok nga mga sugo sama nianang sa walay pagbati nga diktador. Wala tinguhaa sa Diyos ang matang sa pagkamasinugtanon nga sama nianang gikan sa usa ka mananap nga may busal ug bokado. (Itandi ang San 3:3; Sal 32:8, 9.) Ang gikinahanglan dili ang usa ka taphaw o mapanukohon nga pagkamasinugtanon, sama sa gipakita sa mga demonyo ngadto kang Kristo ug sa iyang mga tinun-an (Mar 1:27; Luc 10:17, 20), kondili ang pagkamasinugtanon nga gipalihok sa usa ka mapabilhong kasingkasing. (Sal 112:1; 119:11, 112; Rom 6:17-19) Busa giduyogan ni Jehova ang iyang mga gipahayag nga kabubut-on ug katuyoan sa makatabang nga mga impormasyon nga makadani sa pagbati sa usa ka tawo sa hustisya ug pagkamatarong, sa gugma ug pagkamaayo, intelihensiya, katarongan, ug kaalam. (Deu 10:12, 13; Luc 1:17; Rom 12:1, 2) Kadtong adunay matarong nga tinamdan sa kasingkasing mosugot tungod sa gugma. (1Ju 5:2, 3; 2Ju 6) Dugang pa, ang pagkamatinud-anon ug pagkamatarong sa mensahe nga gihatag pinaagi sa mga alagad sa Diyos nagkombinsir sa mga tigpaminaw sa pagsunod, ug busa si apostol Pedro naghisgot bahin sa "pagkamasinugtanon sa kamatuoran uban sa dili-salingkapaw nga inigsoong pagbati ingong sangpotanan."—1Pe 1:22; itandi ang Rom 2:8, 9; Gal 5:7, 8.

Si Jehova nagpakita ug dakong pailob sa Israel ug naghisgot bahin sa iyang kaugalingon ingong "sa adlaw-adlaw mibangon ug sayo" ug nagpadala sa iyang mga manalagna sa pagtambag ug pagpahimangno kanila, nga 'sa tibuok adlaw nagbukhad sa iyang mga kamot ngadto sa usa ka katawhan nga dili-masinugtanon ug matubagtubagon,' apan sila nagpadayon sa pagpatig-a sa ilang mga kasingkasing sama sa usa ka batong ismeril, nga sa pagkagahian nagdumili sa disiplina. (Jer 7:23-28; 11:7, 8; Zac 7:12; Rom 10:21) Bisan human sa pag-abot sa Mesiyas, sila naningkamot sa pagtukod sa ilang pagkamatarong sa ilang kaugalingong paagi, pinaagi sa mga buhat sa Balaod. Tungod sa ilang kawalay pagtuo ug pagkadili-masinugtanon sa mga instruksiyon sa Diyos pinaagi sa iyang Anak, ang kadaghanan kanila nawad-an ug dapit sa Gingharianong kagamhanan, ug kini nagbukas sa dalan sa daghang dili-Hudiyo nga mahimong bahin sa piniling nasod sa espirituwal nga Israel.—Rom 10:1-4; 11:13-23, 30-32.

Ang usa ka hustong matang sa kahadlok sa Diyos hinungdanon usab sa pagkamasinugtanon, tungod kay ilhon sa usa nga ang Diyos gamhanan sa ngatanan ug nga ang Diyos dili kabugalbugalan ni siya kayagayagaan, kay siya magabalos sa matag usa sumala sa iyang mga buhat. (Itandi ang Flp 2:12, 13; Gal 6:7, 8; Heb 5:7.) Ang tinuyong pagkadili-masinugtanon o pagsalikway sa gipadayag nga kabubut-on sa Diyos nagdalag "usa ka makahahadlok nga pagpaabot sa paghukom."—Heb 10:26-31.

Gilatid sa Kasulatan ang daghang makapadasig nga mga panig-ingnan sa matinumanong pagkamasinugtanon taliwala sa tanang matang sa mga sirkumstansiya ug mga kahimtang ug sa atubangan sa tanang matang sa pagsupak. Ang kinalabwan taliwala niini mao ang panig-ingnan sa kaugalingong Anak sa Diyos, kinsa "nagpaubos ug nagmasinugtanon hangtod sa kamatayon, oo, kamatayon sa estaka sa pagsakit." (Flp 2:8; Heb 5:8) Pinaagi sa iyang pagkamasinugtanon siya gipakamatarong, napamatud-ang matarong sa iyang kaugalingong merito, ug busa makatagana ug usa ka hingpit nga halad nga maglukat sa katawhan gikan sa sala ug kamatayon.—Rom 5:18-21.

Pagkamasinugtanon Ngadto sa Ubang mga Labaw. Tungod sa katungdanan sa Anak ingong tinudlong Hari sa Diyos, kinahanglan nga ang tanan mosugot kaniya. (Dan 7:13, 14) Siya mao ang "Shilo" sa tribo ni Juda, ang usa nga "kaniya ang pagkamasinugtanon sa mga katawhan maiya" (Gen 49:10), ang manalagna nga sama ni Moises nga kaniya ang matag kalag kinahanglang magpatalinghog o makaagom ug kalaglagan (Buh 3:22, 23), usa ka "pangulo ug komandante ngadto sa nasodnong mga pundok" (Isa 55:3, 4), nga gipahiluna "nga labaw kaayo sa tanang kagamhanan ug awtoridad ug gahom ug pagkaginoo" (Efe 1:20, 21), nga kaniya "moluhod ang tanang tuhod" sa pag-ila sa iyang hinatag-sa-Diyos nga awtoridad (Flp 2:9-11). Siya mao ang Hataas nga Saserdote kansang mga instruksiyon motultol sa pagkaayo ug sa kinabuhing walay kataposan alang niadtong mamati kaniya nga mapinasakopon. (Heb 5:9, 10; Ju 3:36) Sanglit siya mao ang Pangunang Tigpamaba sa Diyos, si Jesus tukmang makapahibalo nga ang pagkamasinugtanon sa iyang mga pulong maoy bugtong malig-ong pundasyon nga niana ang mga tawo makatukod sa ilang mga paglaom sa umalabot. (Mat 7:24-27) Ang pagkamasinugtanon maoy usa ka pamatuod sa gugma ug nagsumikad sa gugma sa iyang mga sumusunod alang kaniya. (Ju 14:23, 24; 15:10) Tungod kay ang Diyos naghimo sa iyang Anak nga pangunang persona sa pagtuman sa tanan niyang mga katuyoan (Rom 16:25-27), ang kinabuhi nagadepende sa pagkamasinugtanon sa "maayong balita bahin sa atong Ginoong Jesus," ug kini nga pagkamasinugtanon naglakip sa dayag nga pagpahayag sa pagtuo sa usa ka tawo diha kaniya.—2Te 1:8; Rom 10:8-10, 16; 1Pe 4:17.

Ingong ulo sa Kristohanong kongregasyon, si Kristo Jesus nagdelegar ug awtoridad ngadto sa uban, sama sa iyang gibuhat ngadto sa mga apostoles. (2Co 10:8) Kini nga mga tawo nagpasa sa mga instruksiyon sa Ulo sa kongregasyon, ug busa ang pagkamasinugtanon kanila maoy tukma ug mahinungdanon (2Co 10:2-6; Flp 2:12; 2Te 3:4, 9-15), tungod kay ang maong espirituwal nga mga magbalantay "nagabantay sa inyong mga kalag ingon nga sila maoy maghatag ug husay." (Heb 13:17; 1Pe 5:2-6; itandi ang 1Ha 3:9.) Ang kinabubut-ong pagsanong ug pagkamasinugtanon, sama nianang sa mga Kristohanon sa Roma ug Filipos ug sama nianang kang Filemon, nga kaniya si Pablo nakaingon, "Ako nagsulat kanimo, kay nahibalong buhaton gani nimo ang labaw pa kay sa mga butang nga akong giingon," naghatag ug kalipay sa maong responsableng mga tawo.—Rom 16:19; Flp 2:12, 17; Flm 21.

Pagkamasinugtanon ngadto sa mga ginikanan ug sa mga bana. Ang mga ginikanan adunay hinatag-sa-Diyos nga kinaiyanhong katungod nga sugton sa ilang mga anak. (Pr 23:22) Ang pagkamasinugtanon ni Jacob sa iyang mga ginikanan maoy usa gayod sa mga katarongan nga si Jehova 'nahigugma kang Jacob apan nagdumot kang Esau.' (Mal 1:2, 3; Gen 28:7) Ingong usa ka bata, si Jesus nagpasakop sa iyang yutan-ong mga ginikanan. (Luc 2:51) Si apostol Pablo nagpahimangno sa mga anak nga "magmasinugtanon sa inyong mga ginikanan sa tanang butang." Angayng hinumdoman nga ang iyang sulat maoy alang sa mga Kristohanon, ug busa dili lakip sa "tanang butang" ang pagkamasinugtanon sa mga sugo nga mosangpot sa pagsupak sa pulong sa langitnong Amahan, si Jehova nga Diyos, kay kini dili "makapahimuot" sa Ginoo. (Col 3:20; Efe 6:1) Ang pagkadili-masinugtanon ngadto sa mga ginikanan wala isipa nga gamayng butang diha sa Kasulatan, ug ilalom sa Balaod pagapatyon ang usa ka anak tungod sa mapinadayonong pagkadili-masinugtanon.—Deu 21:18-21; Pr 30:17; Rom 1:30, 32; 2Ti 3:2.

Ang pagkaulo sa lalaki nagkinahanglan usab ug pagkamasinugtanon sa mga asawa ngadto sa ilang mga bana "sa tanang butang," ug si Sara gihisgotan ingong usa ka panig-ingnan nga pagasundogon. (Efe 5:21-33; 1Pe 3:1-6) Dinhi, sa makausa pa, gipasiugda nga ang pagkaulo ug awtoridad sa bana dili mao ang kinatas-an, kondili mas ubos nianang sa Diyos ug ni Kristo.—1Co 11:3.

Ngadto sa mga agalon ug sa mga kagamhanan. Sa susama ang mga ulipon gitambagan nga magmasinugtanon sa ilang mga agalon "sa tanang butang," dili pinaagig pakita-lang nga pagalagad kondili ingong mga ulipon ni Kristo, nga may kahadlok kang Jehova. (Col 3:22-25; Efe 6:5-8) Kadtong mga ulipon nga makaagom gayod ug pag-antos mahimong makalantaw kang Kristo Jesus ingong ilang panig-ingnan, ingon sa mahimo sa Kristohanong mga asawa ubos sa susamang mga kahimtang. (1Pe 2:18-25; 3:1) Ang awtoridad

sa ilang mga agalon maoy relatibo, dili absoluto; busa ang Kristohanong mga ulipon mosunod sa "tanang butang" nga dili supak sa kabubut-on ug mga sugo sa Diyos.

Sa kataposan, ang pagkamasinugtanon nahiangay ngadto sa yutan-ong mga kagamhanan, mga awtoridad, ug mga magmamando (Tit 3:1), sanglit ang Diyos nagtugot kanila sa paglihok ug gani sa paghatag ug pipila ka serbisyo alang sa iyang katawhan. Busa gibaod nga ang mga Kristohanon 'mobayad kang Cesar sa mga butang ni Cesar.' (Mar 12:14-17) Ang lig-ong katarongan nga ang mga Kristohanon mosugot sa mga balaod ni Cesar ug mobayad ug mga buhis dili maoy tungod lamang sa tukmang kahadlok sa "espada" ni Cesar sa pagsilot kondili maoy tungod sa Kristohanong tanlag. (Rom 13:1-7) Sanglit ang tanlag maoy magatino, ang Kristohanong pagpasakop sa tawhanong mga kagamhanan dayag nga limitado sa mga butang nga dili supak sa balaod sa Diyos. Tungod niini, ngadto sa mga magmamando nga nagsugo kanila sa paghunong sa pagbuhat sa ilang hinatag-sa-Diyos nga buluhaton sa pagwali, ang mga apostoles kusganong mipahayag: "Kinahanglang among sugton ang Diyos ingong magmamando inay ang mga tawo."—Buh 5:27-29, 32; 4:18-20.

PAGKAMASUKLANON. Ang pagkadili-masinugtanon o pagsukol ug ang pagkamasinupakon batok sa labaw nga awtoridad. Ang garbo, kahakog, gawasnong pagpit-os, dili pag-uyon sa hukom sa usa ka labaw, ug ang tinguha nga makalingkawas sa pagpasakop o pagdaogdaog, tinuod man kini o hinanduraw, maoy lakip sa pangunang mga hinungdan sa pagsukol o pagrebelde.

Unang Kasaysayan. Ang pagrebelde batok sa Diyos nagsugod sa dili-makitang dominyo. Pinaagi sa usa ka halas, ang usa ka espiritung linalang, nga sa ulahi nailhan ingong Satanas nga Yawa, naningkamot sa pagtental sa unang babaye nga si Eva sa pagrebelde batok sa iyang Maglalalang. Iyang gihimong madanihon ang pagrebelde, nga nagpresentar niini ingong usa ka dalan nga motultol ngadto sa pagkanalamdagan. Si Eva nagpadaog sa mahakogong ambisyon nga "mahisama sa Diyos," sa diwa nga makahukom sa iyang kaugalingon kon unsay maayo ug kon unsay daotan imbes nga magpasakop sa paghukom sa Diyos labot niining butanga. (Tan-awa ang KAHOY [Mahulagwayong Paggamit].) Naghanduraw sa iyang kaugalingon nga gihikawan sa usa ka butang nga gilantaw niya niining tungora nga iyaha, gipili ni Eva ang paglapas sa sugo sa Diyos. Sa ulahi ang iyang bana nga si Adan nagpadaog sa iyang pagpit-os ug miduyog niini nga pagrebelde. Gibuhat niya kana, dili tungod kay siya nalimbongan sa paghunahuna nga ang halas nagsulti sa kamatuoran, kondili dayag nga tungod kay mahakogon niyang gipili ang pagpakig-uban sa iyang makasasalang asawa inay ang pag-uyon sa Diyos.—Gen 3:1-6; 1Ti 2:14.

Kasiglohan human niadto mopatim-aw nga ang kadaghanan sa katawhan dili buot nga magpasakop sa ilang kaugalingon ngadto sa Diyos. Sukad sa pagkamatay ni Abel hangtod sa pagkatawo ni Noe, usa ka yugto nga kapin sa 926 ka tuig, si Enoc lamang ang espesipikong gihisgotan ingong usa ka tawo nga milakaw uban sa Diyos. (Gen 5:22) Ang pagkamasuklanon nagpadayon usab sa pagkaylap didto sa langit. Sa adlaw ni Noe, ang mga manulonda nga nagtinguha sa unodnong kalipayan, sa pagkadili-masinugtanon mibiya sa ilang langitnong mga katungdanan, nagmateryalisar ug tawhanong mga lawas, nakigminyo sa mga babaye, ug nagpatunghag mga anak.—Gen 6:4; 1Pe 3:19, 20; 2Pe 2:4, 5; Jud 6.

Sa panahon ni Noe ang pagkamasuklanon o pagkarebelyoso nakatuhop na pag-ayo sa katawhan mao nga nakita ni Jehova nga Diyos nga angay nang laglagon ang tawhanong rasa pinaagi sa usa ka lunop. Si Noe lamang ug ang iyang pamilya, walo ka tawo tanan, ang nakaplagan nga takos nga ipabiling buhi.—Gen 6:5-8; 7:13, 23.

Sa Israel. Katuigan sa ulahi si Jehova nga Diyos nakiglabot lamang sa nasod sa Israel. Apan sa tibuok kasaysayan sa Israel dihay daghang panghitabo sa pagrebelde batok kang Jehova ug batok sa iyang mga hawas, ingong nasod, pundok man o indibiduwal. Sa pipila ka kahimtang kadtong mirebelde dili kanunay nga masuklanong mga tawo. Pananglitan, si Moises ug Aaron matinumanong nag-alagad kang Jehova nga Diyos sulod sa daghang katuigan. Bisan pa niana, sa dihang nailalom sa pagpit-os sa makig-awayong mga Israelinhon sa usa ka okasyon, sila nawad-an ug pagpugong-sa-kaugalingon ug sa pagkamasuklanon napakyas sa paghimaya sa Diyos tungod sa milagrosong tagana nga tubig. (Num 20:12, 24; 27:13, 14) Apan ang nasod sa katibuk-an nagpadayon gayod sa pagkamasuklanon mao nga ang Ezequiel 44:6 nagpadapat sa ngalan nga "Pagkamasuklanon" ngadto sa balay sa Israel, nga daw sa ulahi ang nasod sa Israel nagpersonipikar sa pagkamasuklanon.

Wala pasagdi ni Jehova nga Diyos nga dili masilotan ang maong pagkamasuklanon. (1Sa 12:15; 15:23; 1Ha 13:21, 22, 26; Sal 5:10; Isa 1:20; 63:10; Jer 4:16-18; Eze 20:21; Os 13:16) Gipangayo sa iyang balaod ang silot nga kamatayon niadtong nagpadayon sa pagsuki batok sa mga ginikanan. (Deu 21:18-21) Gilaglag sa Diyos ang garboso ug ambisyosong si Kore, Datan, Abiram, ug kadtong nakig-uban kanila sa pagrebelde batok kang Moises

ug Aaron, ang tinudlong mga hawas sa Diyos. Sa dihang nakiglalis ang mga Israelinhon sa pagkamatarong niini nga kalaglagan ug nagpakitag masuklanong espiritu ngadto kang Moises ug Aaron, 14,700 ang dugang pang namatay tungod sa hampak gikan kang Jehova. (Num 16:1-3, 25-50) Sagad tugotan ni Jehova ang ubang mga nasod nga magsilbing mga galamiton sa pagsilot sa mga Israelinhon sa dihang sila magpadaog sa pagpit-os nga manig-ingon sa mga nasod sa palibot ug masuklanong mosalikway sa matuod nga pagsimba.—Huk 2:3, 11-16; 3:4, 5; Neh 9:26, 27.

Ang pagrebelde ni Haring Zedekias nga nakabungkag sa iyang pakigsaad. Sa panahon nga gihimong basalyong hari ni Haring Nabucodonosor ang Judeanhon nga si Haring Zedekias, iyang gipahimog pakigsaad si Zedekias sa ngalan ni Jehova. Busa, sa dihang si Zedekias mirebelde batok kang Nabucodonosor, nga buot mahigawas gikan sa pagpasakop sa usa ka langyawng gahom, siya mirebelde usab batok kang Jehova, kansang ngalan iyang gipanumpaan nga siya mahimong usa ka maunongon nga basalyong hari. Tungod niini nga pagrebelde, gibaod ni Jehova nga si Zedekias mamatay ingong usa ka binihag sa Babilonya. —2Ha 24:17-20; 2Cr 36:11-21; Eze 17:12-18.

Taliwala sa mga Kristohanon. Ang mga Kristohanon kinahanglang makigbisog usab batok sa masuklanong mga tawo. Gitagna ni apostol Pablo ang apostasya, o pagrebelde, taliwala sa nag-angkong mga Kristohanon (2Te 2:3), ug sa iyang panahon naglungtad na ang mga apostata. (1Ti 1: 19, 20; 2Ti 2:16-19) Ang tinun-ang si Judas misulat bahin niadtong nagsulti nga mapasipalahon labot sa "mga mahimayaon" diha sa Kristohanong kongregasyon. Sanglit tino ang kalaglagan sa maong rebelyosong mga tawo, gihisgotan ni Judas ang maong kalaglagan nga daw nahitabo na, nga nag-ingon: "[Sila] nangalaglag diha sa masuklanong pulong ni Kore!"—Jud 8, 11; tan-awa ang APOSTASYA.

Ang pagpasakop sa awtoridad sa kagamhanan maoy husto. Imbes nga morebelde, kadtong nagtinguha nga makabaton sa pag-uyon sa Diyos ingong mga sumusunod ni Kristo giawhag nga magmasinugtanon niadtong nanguna sulod sa kongregasyon (Heb 13:17) ug ngadto sa mga awtoridad sa kagamhanan sa gawas sa kongregasyon. (Tit 3:1, 2) Ang pagrebelde batok sa sekular nga awtoridad sa kagamhanan maoy pagrebelde batok sa Diyos, kay kini nga mga awtoridad naglungtad tungod sa pagtugot sa Diyos ug maoy iyang kabubut-on nga ang mga Kristohanon magpasakop kanila basta ang ilang gipangayo dili supak sa iyang balaod.—Rom 13:1-7; Buh 5:29.

PAGKAMATARONG. Ang Hebreohanong pulong nga *tse'dheq* ug *tsedha·qah'* ingon man ang Gregong pulong nga *di·kai·o·sy'ne* nagkahulogan ug "katul-id," "katarong," nga nagpaila sa usa ka *sukdanan* o *sumbanan* nga magtino kon unsay matarong. Ang "pagkamatarong" sagad nga gigamit labot sa usa ka maghuhukom, o sa paghukom, ug tungod niini kini nga termino adunay legal nga diwa (busa, ang mga termino sa orihinal nga pinulongan usahay gihubad nga "hustisya"). (Sal 35:24; 72:2; 96:13; Isa 11:4; Pin 19:11) Diha sa Moisesnong Balaod, sa Levitico 19:36, ang *tse'dheq* gigamit kaupat labot sa mga transaksiyon sa negosyo: 'Kinahanglan nga magbaton kamo ug *tukma* ["matarong," *AT, KJ, Le*] nga timbangan, *tukma* nga mga bato sa timbangan, *tukma* nga *ephah* ug *tukma* nga *hin.*'

Ang Diyos Nagbutang sa Sukdanan. Ang Gregong eskolar nga si Kenneth S. Wuest nag-ingon: "Ang Diyos mao ang hingpit nga sukdanan nga magtino sa kahulogan sa *dikaios* [matarong], ug sa samang higayon maghupot niana nga kahulogan nga permanente ug walay kausaban, sanglit Siya ang Usa nga walay kausaban." Dayon siya mikutlo kang Cremer nga nag-ingon: "Ang pagkamatarong sumala sa Bibliya maoy usa ka kahimtang nga matul-id nga ang sukdanan mao ang Diyos, nga gipasukad sumala sa sukdanan sa Diyos, nga madayag diha sa panggawi nga inuyonan sa Diyos, ug labaw sa tanan maylabot sa relasyon niini sa Diyos, ug sa paglakaw atubangan Kaniya. Kini mao, ug kini gitawag nga *dikaiosune theou* (pagkamatarong sa Diyos) (Rom. 3:21, 1:17), ang pagkamatarong nga iya sa Diyos, ug bililhon sa Iyang atubangan, ang samag-Diyos nga pagkamatarong, tan-awa ang Efe. 4:24; pinaagi niini nga paghubit sa pagkamatarong, ang ebanghelyo (Rom. 1:17) midangat ngadto sa kalibotan sa mga nasod nga nakiling sa pagsunod sa usa ka lahing sukdanan." —*Studies in the Vocabulary of the Greek New Testament,* 1946, p. 37.

Gipakita ni Lucas ang kahulogan sa pagkamatarong sa usa ka tawo pinaagi sa paghisgot sa saserdoteng si Zacarias ug sa iyang asawa nga si Elisabet (ang mga ginikanan ni Juan nga Tigbawtismo): "Silang duha matarong atubangan sa Diyos tungod sa paglakaw nga walay-ikasaway uyon sa tanang sugo ug legal nga mga kinahanglanon ni Jehova." (Luc 1:6) Ang pagkamatarong gisukod pinaagi sa pagpahiuyon sa kabubut-on sa Diyos ug sa iyang mga sugo. Ang iyang espesipikong mga sugo mahimong magkalahi sa nagkalainlaing panahon ug sa nagkalainlaing tawo—ang iyang sugo kang Noe nga magtukod ug arka wala na isugo pag-usab ni ang iyang sugo labot sa pagpatuli gipatuman sa mga Kristohanon. Bisan pa niana, ang personal

nga mga sukdanan sa Diyos, ang iyang personalidad, ug *kon unsa siya,* ingon sa gipadayag sa iyang mga pulong ug mga paagi, nagpabiling wala mausab ug busa nagtaganag hingpit nga sukdanan, 'samag-bato' sa kagahi ug kalig-on, nga pinaagi niini sukdon ang panggawi sa tanan niyang mga linalang.—Deu 32:4; Job 34:10; Sal 92:15; Eze 18:25-31; 33:17-20.

Pagkamaayo ug Pagkamatarong. Mopatimawng gipakita ni apostol Pablo ang kalainan tali sa pagkamaayo ug pagkamatarong sa dihang, sa paghisgot sa haladnong kamatayon ni Kristo, siya miingon: "Kay makuli nga magpakamatay ang si bisan kinsa alang sa tawong matarong; sa pagkatinuod, alang sa maayong tawo, tingali, aduna pay mangahas pagpakamatay. Apan ang Diyos nagrekomendar sa iyang kaugalingong gugma kanato sa pagkaagi nga, samtang kita mga makasasala pa, si Kristo namatay alang kanato." (Rom 5:7, 8) Ang usa ka tawo matawag nga "matarong" kon iyang gituman ang iyang nahiangayng mga obligasyon, kon siya maki-angayon, dili mapihigon, matinud-anon, dili sad-an sa pagbuhat ug daotan o imoralidad, busa usa nga nailhan tungod sa kaligdong sa panggawi ug katul-id. Apan, gipasabot sa mga pulong ni Pablo nga nakalabaw ang usa ka "maayong" tawo. Siyempre, aron matawag nga 'maayo,' ang indibiduwal kinahanglang dili mobuhat sa pagkadili-matarong o pagkadaotan; apan adunay ubang mga hiyas nga magpalahi kaniya gikan sa tawo nga nailhan sa iyang pagkamatarong. Ang paggamit sa Gregong termino nagpakita nga ang tawo nga ilado o nailhan sa pagkamaayo mao ang usa nga manggihatagon (matinguhaon sa pagbuhat ug maayo o sa paghatag ug kaayohan sa uban) ug matinabangon (aktibong nagpakita sa maong pagkamaayo). Siya dili lamang mahunahunaon sa pagbuhat sa kon unsay gikinahanglan sa hustisya apan mohimog labaw pa niini, kay gitukmod sa pagpakitag konsiderasyon sa uban ug sa tinguha nga makahatag ug kaayohan ug makatabang kanila. —Itandi ang Mat 12:35; 20:10-15; Luc 6:9, 33, 35, 36; Ju 7:12; Buh 14:17; Rom 12:20, 21; 1Te 5:15.

Busa, si Pablo tatawng nagpakita nga bisan tuod ang usa ka tawo nga nailhan ingong "matarong" mahimong makabaton ug pagtahod, ug dayegon pa gani sa uban, tingali siya dili kaayo makatandog sa ilang kasingkasing aron maaghat ang bisan kinsa nga magpakamatay alang kaniya. Apan, ang usa ka tawo nga nailhan sa iyang pagkamaayo, kinsa mainiton, matinabangon, nagpakitag konsiderasyon, maluluy-on, naghimog kaayohan alang sa uban, makaangkon ug pagmahal; ug ang iyang pagkamaayo makatandog gayod sa kasingkasing sa usa ka tawo aron kanang tawhana andam magpakamatay alang kaniya.

Mamatikdan nga diha sa Kasulatan, ang "maayo" gipalahi gikan sa "mangil-ad" (Ju 5:29; Rom 9:11; 2Co 5:10) ug sa "daotan" (Mat 5:45; Rom 12:9; Rom 16:19; 1Pe 3:11; 3Ju 11). Sa laing bahin, ang usa ka tawong "matarong" gipalahi gikan sa "makasasala" (sa tawong dili-matarong). (Mar 2:17; Luc 15:7) Maingon nga ang usa ka tawo mahimong usa ka makasasala (tungod sa pagkapakyas nga maabot ang matarong nga mga sukdanan) apan dili matawag o maklasipikar ingong "mangil-ad" o "daotan," mao man usab, ang usa ka tawo mahimong "matarong" apan dili matawag o maklasipikar ingong "maayo," sumala sa diwa nga gihubit na.

Si Jose nga taga-Arimatea nailhan nga "maayo ug matarong," siyempre, kini nga mga termino kanunayng gigamit sa diwa nga relatibo sa dihang ipadapat sa mga tawong dili hingpit. (Luc 23:50; itandi ang Mat 19:16, 17; Mar 10:17, 18; tan-awa ang PAGKAMAAYO [Ang Pagkamaayo ni Jehova].) Ang mga sugo sa balaod sa Diyos ngadto sa Israel maoy "balaan [kay gikan sa Diyos] ug matarong [kay hingpit sa hustisya] ug maayo [kay mapuslanon sa *tanang bahin* alang niadtong nagasunod niini]."—Rom 7:12; itandi ang Efe 5:9.

Si Jehova, ang Usa nga Matarong. Ang Hebreohanong mga pulong nga *tse'dheq* ug *tsedha·qah'* ug ang Gregong pulong nga *di·kai·o·sy'ne* sagad nga makita maylabot sa pagkamatarong sa mga dalan sa Diyos: ingong Soberano (Job 37:23; Sal 71:19; 89:14), sa pagdumala ug pagpahamtang sa hukom ug hustisya (Sal 9:8; 85:11; Isa 26:9; 2Co 3:9), sa pagsilot sa iyang nag-angkong katawhan (Isa 10:22), sa pagbayaw sa iyang kaugalingon sa paghukom (Sal 51:4; Rom 3:4, 5), ug sa pagbayaw sa iyang katawhan (Miq 7:9).

Si Jehova gitawag nga "ang puloy-anang dapit sa pagkamatarong." (Jer 50:7) Busa siya ang Usa nga Matarong, ug ang tanang pagkamatarong sa iyang mga linalang maoy gumikan sa ilang relasyon kaniya. Si Jehova bug-os nga nagasunod sa iyang kaugalingong sukdanan sa pagkamatarong. Busa, ang iyang mga linalang makasalig gayod kaniya. Labot kaniya kini gisulat: "Ang pagkamatarong ug ang paghukom mao ang pihong dapit sa imong trono."—Sal 89:14.

Matarong samtang nagpakitag kaluoy. Ang pagkamatarong, hustisya, pagkabalaan, ug kaputli ni Jehova hingpit gayod nga tungod niana walay kasal-anan nga iyang konsentihon. (Sal 5:4; Isa 6:3, 5; Hab 1:13; 1Pe 1:15) Busa dili niya pasayloon ang mga sala sa katawhan kon dili makab-ot ang gikinahanglan sa hustisya—buot ingnon, kon walay legal nga pasukaranan. Apan pinaagi sa iyang dili-takos nga kalulot iyang gihimo kining makataronganong kahikayan pinaagi sa paghatag sa iyang

Anak ingong halad, usa ka halad pasig-uli, o usa ka pagtabon alang sa mga sala. Niining paagiha siya makapakitag kaluoy sa matarong nga paagi ngadto sa mga makasasala nga modawat niini nga kahikayan. Gipahayag ni Pablo kining butanga niini nga paagi: "Apan karon bulag sa balaod napadayag ang pagkamatarong sa Diyos, . . . oo, ang pagkamatarong sa Diyos pinaagi sa pagtuo kang Jesu-Kristo . . . Kay ang tanan nakasala ug wala makaabot sa himaya sa Diyos, ug ingong walay bayad nga gasa nga sila gipahayag nga matarong pinaagi sa iyang dili-takos nga kalulot tungod sa pagpagawas pinaagi sa lukat nga gibayad ni Kristo Jesus. . . . aron nga siya [ang Diyos] *mahimong matarong bisan sa dihang nagpahayag nga matarong sa tawo* [ang kinaiyanhong makasasala nga tawo] nga may pagtuo kang Jesus."—Rom 3:21-26; tanawa ang IPAHAYAG NGA MATARONG.

Pangitaa ang Pagkamatarong sa Diyos. Si Jesus nagtambag sa iyang mga mamiminaw: 'Nan, magpadayon sa pagpangita pag-una sa gingharian ug sa pagkamatarong sa Diyos, ug kining tanang ubang mga butang igadugang ra kaninyo.' (Mat 6:33) Ang usa ka tawo kinahanglang magpadayon sa pagpangita sa Gingharian; kinahanglang tinguhaon niya ang maong kagamhanan ug magmaunongon niana. Apan dili niya kalimtan nga kini maoy Gingharian sa *Diyos;* angay siyang mopahiuyon sa kabubut-on sa Diyos, sa sukdanan sa Diyos sa matarong ug daotan labot sa paggawi, ug magpadayon siya sa 'pagbag-o sa iyang hunahuna' aron nga ang tanang bahin sa iyang kinabuhi mahiuyon sa pagkamatarong sa Diyos. (Rom 12:2) Kinahanglang siya "magsul-ob sa bag-ong pagkatawo nga gilalang sumala sa kabubut-on sa Diyos sa matuod nga pagkamatarong ug pagkamaunongon."—Efe 4:23, 24.

Gihunahuna sa mga Hudiyo nga sila may kasegurohan ug makadawat sa Gingharian sa Diyos pinaagi sa pagpaningkamot sa pag-establisar sa ilang kaugalingong pagkamatarong, apan sila wala magpasakop sa pagkamatarong sa Diyos. (Rom 10:1-3) Mao nga si Jesus miingon sa iyang mga tinun-an: "Kay ako magaingon kaninyo nga kon ang inyong pagkamatarong dili modagaya nga labaw nianang sa mga eskriba ug sa mga Pariseo, dili gayod kamo makasulod sa gingharian sa mga langit." Kini nga mga tawo adunay usa ka porma sa pagkamatarong pinaagi sa ilang pagsunod sa pipila ka kinahanglanon sa Balaod ug sa ilang gidugang nga mga tradisyon. Apan sa pagkatinuod gihimo nilang walay pulos ang pulong sa Diyos tungod sa ilang tradisyon, ug ilang gisalikway si Kristo, ang dalan nga gitagana sa Diyos nga pinaagi kaniya ilang mabatonan ang tinuod nga pagkamatarong.—Mat 5:17-20; 15:3-9; Rom 10:4.

Ang pagkamatarong dili pinaagi sa kaugalingong mga buhat. Busa, tataw nga ang mga tawong dili hingpit dili gayod makakab-ot sa tinuod nga pagkamatarong—dili nila maabot ang sukdanan sa pagkamatarong sa Diyos—pinaagi sa pagagad sa mga buhat sa Moisesnong Balaod o pinaagi sa ilang mga buhat sa pagpakamatarong-sa-kaugalingon. (Rom 3:10; 9:30-32; Gal 2:21; 3:21; Tit 3:5) Ang mga tawo nga gitawag sa Diyos nga "matarong" maoy mga tawo nga nagpasundayag ug pagtuo sa Diyos ug wala mosalig sa ilang kaugalingong mga binuhatan apan gipaluyohan kana nga pagtuo pinaagig mga buhat nga nahiuyon sa iyang matarong nga sukdanan.—Gen 15:6; Rom 4:3-9; San 2:18-24.

Ang Balaod maoy matarong. Wala kini magpasabot nga ang sukdanan sa Diyos sa pagkamatarong wala diha sa Balaod nga gihatag pinaagi kang Moises. Sa pagkatinuod kini diha niini. Ang apostol nangatarongan: "Busa, sa bahin niini, ang Balaod balaan, ug ang sugo balaan ug matarong ug maayo." (Rom 7:12; Deu 4:8) Kini nag-alagad sa katuyoan sa Diyos sa pagpadayag sa mga kalapasan ug ingong magtutudlo nga nagtultol sa matinud-anon ug kasingkasing nga mga Hudiyo ngadto kang Kristo, ug usab naglandong sa maayong mga butang nga moabot. (Gal 3:19, 24; Heb 10:1) Apan kini dili makahatag ug tinuod, bug-os nga pagkamatarong alang niadtong nailalom niini. Silang tanan mga makasasala; dili nila hingpit nga masunod ang Balaod; ug ang ilang hataas nga saserdote dili makahimo sa pagpapas sa ilang mga sala pinaagi sa iyang mga halad ug mga pag-alagad. Busa, pinaagi lamang sa pagdawat sa tagana sa Diyos pinaagi sa iyang Anak nga sila makakab-ot sa pagkamatarong. (Rom 8:3, 4; Heb 7:18-28) Kadtong midawat kang Kristo gipahayag nga matarong, dili ingong bayad sa paghago, kondili ingong *gasa,* ug ngadto kanila si Kristo nahimong "kaalam gikan sa Diyos, usab pagkamatarong ug pagkabalaan ug kagawasan pinaagi sa lukat." Busa, ang tinuod nga pagkamatarong modangat lamang pinaagi ni Kristo. Bayawon niini si Jehova, nga naghatag kaniya, dili sa tawo o sa kaugalingong mga paghago, sa dungog ingong Tinubdan sa tanang pagkamatarong, "aron kini mahimong ingon sa nahisulat: 'Siya nga nagapanghambog, manghambog siya diha kang Jehova.' "—1Co 1:30, 31; Rom 5:17.

Mga Kaayohan sa Pagkamatarong. Gihigugma sa Diyos ang mga matarong ug siya nahangawa kanila. Si David misulat: "Batan-on ako kaniadto, ako natigulang na usab, apan wala ako makakita ug matarong nga gibiyaan sa bug-os, ni sa iyang kaliwat nga nagapangita ug tinapay." (Sal 37:25) Si Solomon miingon: "Dili itugot ni Jehova

nga ang kalag sa matarong magutman, apan ang pangandoy sa mga daotan iyang ipahilayo." (Pr 10:3) Hukman sa Diyos ang gipuy-ang yuta diha sa pagkamatarong pinaagi ni Jesu-Kristo, ug siya maglalang ug "bag-ong mga langit ug usa ka bag-ong yuta" nga niana magapuyo ang pagkamatarong. (Buh 17:31; 2Pe 3:13) Gisaad ngadto sa mga matarong nga sa kataposan ilang mapanag-iya ang yuta; ang mga daotan papason gikan sa yuta ingong "lukat" alang sa mga matarong, kay samtang magagahom ang mga daotan, ang mga matarong dili makabaton ug kalinaw. Ug ang mga katigayonan sa mga daotan mahiadto sa mga matarong, sama sa giingon sa proverbio: "Ang bahandi sa makasasala gitipigan alang sa matarong." —Pr 13:22; 21:18.

Ang tawo nga molahutay sa pagkamatarong gipasaligan nga makabaton siya sa maayong kabubut-on sa Diyos ug sa pag-uyon sa mga tawong matarong ug kasingkasing karon ug sa tanang panahon nga moabot, kay "ang handomanan sa matarong pagapanalanginan [ug maoy "hangtod sa panahong walay tino"], apan ang ngalan sa mga daotan madunot."—Pr 10:7; Sal 112:6.

Tahoron ug Sundon ang mga Matarong. Maalamon ang pagtahod niadtong kinsa giisip ni Jehova nga matarong ug ang pagsunod sa ilang tambag ug pagbadlong, nga mosangpot sa kaayohan niadtong modawat niini. Si David gibadlong ni Jehova pinaagi sa mga tawong matarong, mga alagad ug mga manalagna sa Diyos, ug siya miingon: "Kon hampakon ako sa matarong, kana maoy mahigugmaong-kalulot; ug kon badlongon niya ako, kana maoy lana sa ibabaw sa akong ulo, nga dili dumilian sa akong ulo."—Sal 141:5.

Ang "Panagang sa Dughan sa Pagkamatarong." Tungod kay ang Bibliya nag-ingon kanato, "Labaw sa tanan nga pagabantayan, ampingi ang imong kasingkasing, kay niana nagagikan ang mga tuboran sa kinabuhi," ang mga Kristohanon kinahanglang magsul-ob sa "panagang sa dughan sa pagkamatarong." (Pr 4:23; Efe 6:14) Ingong panalipod sa iyang kasingkasing aron dili mahimong daotan, kinahanglan nga ang usa ka tawo mosunod sa pagkamatarong sa Diyos sanglit ang kasingkasing sa makasasalang tawo maoy malimbongon ug desperado. (Jer 17:9) Ang kasingkasing kinahanglang disiplinahon ug bansayon pag-ayo. Ang usa ka Kristohanon makasalig niini nga dalan pinaagi lamang sa hugot nga pagtapot sa Kasulatan, nga sumala sa giingon ni apostol Pablo maoy "mapuslanon sa pagpanudlo, sa pagpamadlong, sa pagpanul-id sa mga butang, sa pagdisiplina diha sa pagkamatarong, aron ang tawo sa Diyos mahimong takos gayod, bug-os nga masinangkapan alang sa tanang maayong buhat." Angay niyang dawaton nga mapasalamaton ang disiplina nga naggikan sa mga tawong matarong nga naggamit sa Pulong sa Diyos nianang paagiha.—2Ti 3:16, 17.

PAGKAMAUNONGON. Sa Hebreohanong Kasulatan, ang adhetibo nga *cha·sidh′* gigamit alang sa "maunongon," o sa "usa nga may mahigugmaong-kalulot." (Sal 18:25, *ftn* sa *Rbi8*) Ang nombre nga *che′sedh* nagtumong sa kalulot apan nagpasabot ug labaw pa sa ideya sa mabinationg pagtagad o kalulot nga nagsumikad sa gugma, bisan tuod kini naglakip sa maong mga hiyas. Kini maoy kalulot nga mahigugmaong mounong sa usa ka butang hangtod nga ang katuyoan niini maylabot nianang butanga matuman. Kini mao ang matang sa kalulot nga gipahayag sa Diyos ngadto sa iyang mga alagad ug ilang gipahayag ngadto kaniya. Busa sakop niini ang diwa nga pagkamaunongon, usa ka matarong, debotado, balaan nga pagkamaunongon, ug gihubad sa lainlaing paagi nga "mahigugmaong-kalulot" ug "maunongong gugma."—Gen 20:13; 21:23; tan-awa ang KALULOT.

Diha sa Gregong Kasulatan ang nombre nga *ho·si·o′tes* ug ang adhetibo nga *ho′si·os* naglakip sa ideya sa pagkabalaan, pagkamatarong, pagkamatinahoron; pagkadebotado, pagkamasimbahon; sa mainampingon nga pagtuman sa tanang katungdanan ngadto sa Diyos. Nalangkit niini ang usa ka matarong nga relasyon uban sa Diyos.

Daw walay Cebuano nga mga pulong nga tukmang makapahayag sa bug-os nga kahulogan sa Hebreohanon ug Grego nga mga pulong, apan ang "pagkamaunongon," lakip na ang gipahayag niini nga diwa sa pagkamahinalaron ug pagkamatinumanon, sa dihang gamiton maylabot sa Diyos ug sa iyang pag-alagad, duolduol na sa kahulogan. Ang labing maayong paagi sa pagtino sa bug-os nga kahulogan sa mga termino sa Bibliya nga gihisgotan mao ang pagsusi sa paggamit niini diha sa Bibliya.

Ang Pagkamaunongon ni Jehova. Si Jehova nga Diyos ang Labing Balaang Usa, nga debotado sa pagkamatarong ug nagpasundayag ug dilimabungkag nga mahigugmaong-kalulot ngadto sa mga nag-alagad kaniya, nakiglabot diha sa pagkamatarong ug pagkamatinud-anon bisan ngadto sa iyang mga kaaway ug maoy kasaligan kaayo. Giingon bahin kaniya: "Dako ug katingalahan ang imong mga buhat, Jehova nga Diyos, ang Labing Gamhanan. Matarong ug matuod ang imong mga dalan, Hari nga walay kataposan. Kinsa bay dili mahadlok kanimo, Jehova, ug dili maghimaya sa imong ngalan, tungod kay ikaw lamang ang maunongon?" (Pin 15:3, 4) Tungod kay ang pagkamaunongon ni Jehova sa pagkamatarong ug sa hustisya, ingon man ang iyang gugma sa iyang

katawhan, nagpalihok kaniya sa paghimog gikinahanglang hudisyal nga aksiyon, usa ka manulonda sa langit ang natukmod sa pag-ingon: "Ikaw, ang Usa nga mao ang karon ug ang kaniadto, ang Usa nga maunongon, maoy matarong, tungod kay imong gipahamtang kini nga mga hukom."—Pin 16:5; itandi ang Sal 145:17.

Si Jehova maunongon sa iyang mga pakigsaad. (Deu 7:9) Tungod sa iyang pagpakigsaad sa iyang higalang si Abraham, siya nagpakitag hataas-ngapailob ug kaluoy sa nasod sa Israel sulod sa mga kasiglohan. (2Ha 13:23) Pinaagi sa iyang manalagna nga si Jeremias siya nangamuyo sa Israel: "'Balik, Oh masukihong Israel,' mao ang giingon ni Jehova. 'Dili ako mosulinga sa kasuko nganha kaninyo, kay ako maunongon.'" (Jer 3:12) Kadtong mga maunongon kaniya makasalig sa bug-os kaniya. Si David, diha sa pag-ampo, nangayo ug tabang sa Diyos ug miingon: "Sa maunongon ikaw magmaunongon; sa walay-ikasaway ug kusgan nga tawo ikaw makiglabot nga walay-ikasaway." (2Sa 22:26) Sa paghangyo sa katawhan, si David misulti kanila sa pagtalikod gikan sa daotan ug sa pagbuhat sa maayo, "kay," siya miingon, "si Jehova mahigugmaon sa hustisya, ug dili niya pagabiyaan ang mga maunongon kaniya. Sila pagabantayan hangtod sa panahong walay tino."—Sal 37:27, 28.

Kadtong maunongon kang Jehova makasalig sa iyang pagkasuod ug sa iyang tabang hangtod sa kataposan mismo sa ilang pagkamatinumanon, ug sila makapahulay diha sa bug-os nga kasegurohan, nga nasayod nga siya mahinumdom kanila bisan unsa pay mahitabo. Siya nagabantay sa ilang dalan. (Pr 2:8) Siya nagabantay sa ilang mga kinabuhi o mga kalag.—Sal 97:10.

Si Jesu-Kristo. Si Jesu-Kristo samtang dinhi pa sa yuta nalig-on pag-ayo sa pagkahibalo nga gitagna sa Diyos bahin kaniya nga, ingong pangunang "maunongon" ni Jehova, ang iyang kalag dili pagabiyaan sa Sheol. (Sal 16:10) Sa adlaw sa Pentekostes, 33 K.P., si apostol Pedro nagpadapat niini nga tagna ngadto kang Jesus, nga nag-ingon: "[Si David] nakapanglantaw nang daan ug misulti mahitungod sa pagkabanhaw sa Kristo, nga wala siya biyai sa Hades ni ang iyang unod makakita ug pagkadunot. Kining maong Jesus gibanhaw sa Diyos, nga niining kamatuorana kaming tanan mga saksi." (Buh 2:25-28, 31, 32; itandi ang Buh 13:32-37.) Ang *The Expositor's Greek Testament,* diha sa komento bahin sa Buhat 2:27, nag-ingon nga ang Hebreohanong pulong nga *cha·sidh'* (nga gigamit sa Sal 16:10) "nagtumong dili lamang sa usa kinsa diyosnon ug masimbahon, kondili sa usa kinsa usab mao ang hingtungdan sa mahigugmaong-kalulot ni Jehova."—Giedit ni W. R. Nicoll, 1967, Tomo II.

Pagkamaunongon Gipangayo sa Diyos. Gipangayo ni Jehova ang pagkamaunongon sa iyang mga alagad. Sila kinahanglang mosundog kaniya. (Efe 5:1) Gisultihan ni apostol Pablo ang mga Kristohanon nga sila "magsul-ob sa bag-ong pagkatawo nga gilalang sumala sa kabubut-on sa Diyos sa matuod nga pagkamatarong ug pagkamaunongon." (Efe 4:24) Sa pagrekomendar ug pag-ampo sa kongregasyon, siya miingon: "Busa gitinguha ko nga sa tanang dapit ang mga lalaki magpadayon sa pag-ampo, nga magbayaw sa maunongong mga kamot, nga walay kapungot ug mga panaglalis." (1Ti 2:8) Ang pagkamaunongon maoy usa ka hinungdanong hiyas aron ang tawo mahimong kuwalipikado nga itudlo sa pag-alagad ingong usa ka magtatan-aw sa kongregasyon sa Diyos.—Tit 1:8.

PAGKANAGAMHAN SA DEMONYO. Ang pagkanabihag ug pagkanaimpluwensiyahan sa usa ka tawo sa dili-makita nga daotang espiritu. Sa kapanahonan sa Bibliya ang gidemonyohan nga mga tawo gisakit sa lainlaing mga paagi: ang pipila dili makasulti, ang pipila nangabuta, ang pipila nangabuang, ug ang pipila nakabaton ug labaw-tawhanong kusog. Ang tanan makaluluoy nga gimaltrato pag-ayo niining dili-makitang mga tigdaogdaog. (Mat 9:32; 12:22; 17:15; Mar 5:3-5; Luc 8:29; 9:42; 11:14; Buh 19:16) Ang mga lalaki, mga babaye, ug mga bata maoy ilang mga biktima. (Mat 15:22; Mar 5:2) Usahay mosamot ang kasakit kon daghang demonyo ang dungan nga mogahom sa usa ka tawo. (Luc 8:2, 30) Sa dihang nahinginlan na ang demonyo, ang tawo mahibalik sa normal, maayong kahimtang sa hunahuna. Adunay kalainan tali sa pagkanagamhan sa demonyo ug sa ordinaryong sakit ug balatian sa lawas, kay kining mga matanga sa balatian parehong giayo ni Jesus.—Mat 8:16; 17:18; Mar 1:32, 34.

Ang pipila sa bantogang mga milagro ni Jesus naglakip sa pagpahigawas sa mga tawong gigamhan gikan sa pagkaulipon sa mga demonyo. Ang mga demonyo walay mahimo batok kaniya. Apan dili tanan nalipay sa iyang gibuhat nga paghingilin sa mga demonyo. Ang mga Pariseo nag-akusar kaniya ingong kakunsabo sa magmamando sa mga demonyo nga si Beelzebub, samtang sa pagkatinuod, ingon sa gipasiugda ni Jesus, sila mismo maoy mga anak sa Yawa. (Mat 9:34; 12:24; Mar 3:22; Luc 11:15; Ju 7:20; 8:44, 48-52) Nahibalo si Jesus sa tinubdan sa gahom nga naghatag kaniyag labaw nga pagbulot-an ibabaw sa mga demonyo, ug iyang giangkon sa dayag nga kini mao ang espiritu ni Jehova. (Mat 12:28; Luc 8:39; 11:20) Ang mga demonyo nakaila mismo kang Jesus ug nagtawag kaniya ingong ang "Anak sa Diyos," "ang Balaang

Usa sa Diyos," ug "Jesus, Anak sa Labing Hataas nga Diyos." (Mat 8:29; Mar 1:24; 3:11; 5:7; Luc 4:34, 41; Buh 19:15; San 2:19) Bisan pa niana, wala gayod sila tugoti ni Jesus nga magpamatuod alang kaniya. (Mar 3:12) Sa laing bahin, ang usa ka tawo nga gipahigawas gikan sa gahom sa mga demonyo gidasig sa pagpahibalo ngadto sa iyang mga paryente 'sa tanang butang nga gihimo ni Jehova alang kaniya.'—Mar 5:18-20.

Gihatagan usab ni Jesus ang iyang 12 ka apostoles ug awtoridad ibabaw sa mga demonyo, ug sa ulahi ang 70 nga iyang gipadala, aron nga sa ngalan ni Jesus sila usab makahimo sa pag-ayo sa mga tawong gigamhan sa demonyo. (Mat 10:8; Mar 3:15; 6:13; Luc 9:1; 10:17) Bisan ang usa ka tawo nga dili direktang nakig-uban kang Jesus o sa iyang mga apostoles nakahimo sa paghingilin sa usa ka demonyo pinasukad sa ngalan ni Jesus. (Mar 9:38-40; Luc 9:49, 50) Human sa kamatayon ni Jesus, padayong nabatonan sa mga apostoles kini nga gahom. Gimandoan ni Pablo ang "usa ka demonyo sa pagpanag-an" nga mogula gikan sa usa ka ulipong babaye, ug kini nakapasuko pag-ayo sa iyang mga agalon nga mahigugmaon sa salapi. (Buh 16:16-19) Apan sa dihang ang pipila ka impostor, ang pito ka anak nga lalaki sa saserdoteng si Esceva, misulay sa paghingilin sa usa ka demonyo pinasukad sa ngalan ni "Jesus nga ginawali ni Pablo," gidakop ug gibun-og pag-ayo sa tawong gigamhan sa demonyo silang pito ug gihuboan sila. —Buh 19:13-16.

Sagad nahimong mabangis ug dili makontrolar ang panggawi sa dili-maayog pangisip nga mga tawo tungod sa paggahom kanila niining dili-makitang mga sakop ni Satanas. Usahay gitaho nga ang mga espiritista naghingilin niini nga mga demonyo; kini magpahinumdom sa giingon ni Jesus: 'Daghan ang moingon kanako nianang adlawa, "Ginoo, Ginoo, wala ba kami . . . maghingilin sa mga demonyo sa imong ngalan . . . ?" Ug unya ako magaingon kanila: Wala gayod ako makaila kaninyo!' (Mat 7:22, 23) Busa, adunay kusganong katarongan sa pagpatalinghog sa tambag, "Magmabinantayon," ug, "Isul-ob ang kompletong armadura gikan sa Diyos aron kamo makabarog nga malig-on batok sa mga malipatlipatong kaugdahan sa Yawa" ug sa iyang mga demonyo.—1Pe 5:8; Efe 6:11.

PAGKAON. Ang Hebreohanon ug Gregong mga termino nga gihubad nga "pagkaon" adunay lainlaing literal nga mga kahulogan, sama sa "butang nga gikaon," "kalan-on," "tinapay," ug "karne, o unod."

Human lalanga si Adan ug Eva, ang Diyos miingon: "Ania, gihatag ko kaninyo ang tanang tanom nga nagapatunghag binhi nga anaa sa nawong sa tibuok yuta ug ang matag kahoy nga adunay bunga sa kahoy nga nagapatunghag binhi. Kini magsilbing pagkaon alang kaninyo." Siya dugang miingon nga iyang gihatag "ang tanang lunhawng tanom ingong pagkaon" ngadto sa tanang linalang nga hayop. Ngadto kang Adan siya usab miingon: "Gikan sa tanang kahoy sa tanaman makakaon ka hangtod sa pagkatagbaw," nga gidugang ang pagdili sa usa ka kahoy, ang kahoy bahin sa kahibalo sa maayo ug sa daotan.—Gen 1:29, 30; 2:16, 17.

Sukad sa maong panahon hangtod sa Lunop, walay gipakita ang Bibliya nga gilakip sa tawo diha sa iyang pagkaon ang karne sa mga hayop. Tinuod, gipalahi ang mahinlo ug mahugaw nga mga hayop, apan kini lagmit may kalabotan sa mga hayop nga gigamit alang sa paghalad.—Gen 7:2.

Sa dihang si Noe gisugo sa pagpasulod sa mga hayop ngadto sa arka, si Jehova miingon kaniya: "Bahin kanimo, magkuha ka sa tanang matang sa pagkaon nga ginakaon; ug magtigom ka niini nganha kanimo, ug kini magsilbing pagkaon alang kanimo ug alang kanila," nga mopatim-awng gihisgotan pag-usab ang pagkaon gikan sa mga tanom nga isulod sa arka alang sa mga tawo ug sa mga hayop. (Gen 6:21) Human sa Lunop, si Jehova nagtugot sa tawo nga idugang sa iyang pagkaon ang karne, nga nag-ingon: "Ang matag nagalihok nga mananap nga buhi mahimong kalan-on alang kaninyo. Mahitungod sa lunhawng katanoman, ako naghatag niining tanan kaninyo. Ang unod lamang uban sa kalag niini—ang dugo niini—dili gayod ninyo pagakan-on."—Gen 9:3, 4.

Pagkaon nga mga Lugas. Ang pagkaon nga mga lugas maoy pangunang pagkaon sa katawhan sa kayutaan sa Bibliya, ingon sa gipakita sa kamatuoran nga sa Hebreohanon ug sa Grego, ang ekspresyong 'pagpangaon' sa literal nagkahulogang "pagkaon ug tinapay." (Gen 43:31, 32) Ang sebada ug trigo maoy pangunang pagkaon nga mga lugas; ang ubang pagkaon nga mga lugas nga gihisgotan mao ang dawa ug espelta, usa ka matang sa trigo. (Huk 7:13; Isa 28:25; Eze 4:9; Ju 6:9, 13) Gawas nga himoong tinapay, ang ordinaryong harina himoong lugaw. Ang lugas sagad kaonon nga sinangag, pinaagi sa pagbangan sa mga uhay ug pagganggang niini sa kalayo o kaha pinaagi sa pagsangag niini diha sa kalaha. (Ru 2:14; 2Sa 17:28) Sagad nga kini himoong tinapay ginamit ang dili pinong linubok nga mga lugas. Apan, sa pagluto sa ubang mga tinapay gigamit ang pino nga harina. (Gen 18:6; Ex 29:2) Ang usa ka paagi sa pagluto mao ang pagkatag sa minasa diha sa init nga mga bato o diha sa patag nga bahin sa mga bato nga gihalingan ug kalayo. Ang igpapatubo o lebadura sagad gigamit, samtang ang ubang tinapay giluto nga walay igpapatubo. (Lev 7:13; 1Ha 19:6) Ang mga hurnohan gigamit usab, diin ang minasa patagon

ibabaw sa usa ka bato nga anaa sa sulod niini. Ang mga tinapay usahay giluto diha sa kalaha, o sa kawa. Ang mantika nga gigamit mao ang lana, lagmit lana sa olibo.—Lev 2:4, 5, 7; 1Cr 9:31; tan-awa ang PAGLUTOG TINAPAY, PANADERO.

Mga Utanon. Ang mga balatong ug mga lentihas maoy lakip sa pagkaon, nga lat-an sama sa linat-ang lentihas nga giluto ni Jacob nga tungod niana gibaligya ni Esau ang iyang katungod sa pagkapanganay. (Gen 25:34) Usahay sagolan ug karne o lana ang linat-an. Ang harina puwedeng ginama gikan sa balatong o ginama gikan sa gisagol nga mga lugas, balatong, ug mga lentihas. (Eze 4:9) Ang lainlaing matang sa pepino nga mas lami kay nianang gikan sa Kasadpan maoy usa usab ka makapalagsik nga pagkaon. Sa dihang nihit o dili maayo ang tubig, kini mahimong kan-on ingong kapuli sa tubig. Ang mga pepino kan-on nga hilaw, may asin o wala, ug usahay butangan ug mga sangkap sa sulod niini ug lutoon. Ang mga Israelinhon nangandoy sa mga pepino, sandiya, puerro, sibuyas, ug mga ahos nga ilang gikaon didto sa Ehipto. (Num 11:4, 5) Kini nga mga pagkaon gitanom usab didto sa Palestina.

Si Job naghisgot sa "malvavisco," nga ang duga niini iyang gihubit nga walay lami. (Job 6:6) Siya usab naghisgot niadtong mga timawa nga nangaon sa parat nga hilba ug sa mga gamot sa mga kahoyng retama.—Job 30:4.

Ang Mishnah (*Pesahim* 2:6) naghisgot sa *endive* ug *chicory* nga mao ang pait nga mga utanon nga gigamit sa Paskuwa.—Ex 12:8.

Mga Prutas ug mga Liso. Ang mga bunga sa olibo maoy talagsaong matang sa pagkaon didto sa Palestina. Ang kahoyng olibo mokabat ug napulo ka tuig o kapin pa sa dili pa mosugod sa pagpatunghag maayong mga bunga, apan tungod sa hataas nga kinabuhi niini, makapatungha kini ug daghan kaayong bunga. Human ikahumol sa tubig nga may asin, ang mga bunga sa kahoyng olibo mahimong kaonon sama sa pagkaon niini karong adlawa. Ang olibo nagtagana usab ug lana nga magamit sa pagluto sama sa mga linat-an ug sa minantikaan nga tinapay. Ang Bibliya naghisgot sa "mantikaon kaayo nga pagkaon."—Isa 25:6.

Ang mga bunga sa igos maoy laing hinungdanong matang sa pagkaon. (Deu 8:8) Sa dihang duna nay makita nga unang mga bunga diha sa igos, sagad kini kan-on dayon. (Isa 28:4) Ang ulahing mga bunga sa igos ibulad ug pisaon diha sa mga hulmahan, ug himoong mga tinapay nga mga igos. (1Sa 25:18; 1Cr 12:40) Kon gamiton ingong hampol, kini makaayo. (Isa 38:21) Gawas pa sa komon nga kahoyng igos, ang kahoy nga nailhan ingong sikomoro (igos-mulberi) mamunga usab ug mga igos nga makaon. (1Cr 27:28; Am 7:14) Ang ubang mga prutas mao ang datiles, granada, ug mansanas.—Aw 5:11; Joe 1:12; Hag 2:19; tan-awa ang MANSANAS.

Lakip sa mga liso nga gikaon didto sa Palestina, gihisgotan sa Bibliya ang mga liso sa almendras ug pistasyo.—Gen 43:11; Jer 1:11.

Ang ubas maoy usa sa kinadaghanan nga pagkaon didto sa Palestina. Sa dihang mipauli ang mga Israelinhon nga nangespiya sa yuta sa Canaan sila nagdalag usa ka dakong bugway sa ubas nga giyayongan sa duha ka tawo. (Num 13:23) Ang ubas kaonon nga presko ug usab binulad (Num 6:3) ug gipisa ug gihimong mga tinapay. (1Sa 25:18; 1Cr 12:40) Sama karong adlawa, walay duhaduha nga ang linghod nga mga dahon niini kaonon ingong lunhawng utanon; ang gulang na nga mga dahon ipakaon sa mga karnero ug mga kanding.

Ang mga bunga sa kahoyng algaroba sagad nga ipakaon sa mga hayop, bisan tuod tingali kini gihimong pagkaon sa tawo panahon sa kawalad-on. Ang gigutom nga anak nga mausikon diha sa sambingay ni Jesus nagtinguha sa pagkaon niini.—Luc 15:16; tan-awa ang ALGAROBA, BUNGA SA.

Mga Yerbang-paalimyon ug Dugos. Ang mga yerbang-paalimyon nga komong gigamit ingong mga panakot mao ang yerbabuyna, eneldo, cumino, ruda, ug ang mga dahon sa mustasa. (Mat 23:23; 13:31; Luc 11:42) Ang asin maoy pangunang sangkap sa panimpla, ug gigamit usab sa pagpreserbar sa pagkaon. Busa, ang "usa ka pakigsaad sa asin" maoy usa ka tino nga pakigsaad, nga dili gayod lapason. (Num 18:19; 2Cr 13:5) Dugang pa, ang Mishnah (*Shabbat* 6:5) naghisgot sa sili. Ang bunga sa alkapara gigamit ingong pangpagana.—Ecc 12:5.

Ang dugos giisip nga kinaham nga pagkaon nga makapadan-ag sa mga mata tungod sa makapalagsik nga sustansiya niini. (1Sa 14:27-29; Sal 19:10; Pr 16:24) Ang mana samag lami sa lagpad nga mga tinapay nga may dugos. (Ex 16:31) Si Juan nga Tigbawtismo mikaon ug dugos ug mga dulon.—Mat 3:4.

Karne o Unod Ingong Pagkaon. Gisultihan sa Diyos si Noe human sa Lunop nga lakip sa lunhawng katanoman mahimo niyang kan-on ang tanang nagalihok nga mananap nga buhi. (Gen 9: 3, 4) Apan ubos sa Balaod, ang mga Israelinhon pakan-on lamang sa mga hayop nga giklasipikar nga mahinlo. Kini gitala diha sa Levitico, kapitulo 11, ug Deuteronomio, kapitulo 14. Ang komon nga katawhan kasagaran dili hingaon ug karne. Apan usahay usa ka kanding o karnero ang ihawon alang sa halad-sa-panag-ambit o sa pagpasidungog sa usa ka dinapit. (Lev 3:6, 7, 12; 2Sa 12:4; Luc 15:29, 30) Taliwala sa mga tawong arangan, ang baka mao ang ihawon. (Gen 18:7; Pr 15:17; Luc

15:23) Ang pipila sa ayamonon nga mga hayop, sama sa laking osa, gasela, binaw, ihalas nga kanding, *antelope,* ihalas nga torong baka, ug gamusa, kan-on, ug ang karne aslon o lat-an. (Gen 25:28; Deu 12:15; 14:4, 5) Ang pagkaon ug dugo hugot nga gidili, sama sa pagkaon ug tambok.—Lev 7:25-27.

Ang mga langgam gikaon usab. Ang mga Israelinhon milagrosong gitagan-an ug mga buntog didto sa kamingawan. (Num 11:31-33) Ang mga salampati, tukmo, perdis, ug mga goryon maoy lakip sa mga langgam nga mahinlo. (1Sa 26:20; Mat 10:29) Dugang pa, ang mga itlog maoy bahin usab sa pagkaon.—Isa 10:14; Luc 11:11, 12.

Lakip sa makaon nga mga insekto mao ang dulon, nga lakip sa dugos, maoy pagkaon ni Juan nga Tigbawtismo. (Mat 3:4) Karong adlawa ang mga dulon gikaon sa pipila ka Arabo. Ang paboritong paagi sa pag-andam mao ang pagtangtang sa ulo, tiil, ug mga pako, ug dayon iligid sa ginaling nga lugas ug pritohon sa lana o mantekilya.

Ang isda makuha gikan sa Mediteranyo ug usab gikan sa Dagat sa Galilea. Ang pipila sa mga apostoles ni Jesu-Kristo maoy mga mangingisda, ug si Jesus, sa usa ka okasyon, human sa iyang pagkabanhaw, nagsugba ug isda diha sa hinaling nga uling alang sa iyang mga tinun-an. (Ju 21:9) Ang isda ibulad usab, nga nahimong kombenyenteng pagkaon alang sa mga magpapanaw. Ang isda sa duha ka milagro ni Jesus sa dihang iyang gipakaon ang mga panon sa katawhan lagmit maoy binulad nga isda. (Mat 15:34; Mar 6:38) Ang usa sa mga ganghaan sa Jerusalem ginganlan ug Ganghaan sa Isda, nga lagmit nagpakitang adunay tiyanggihan sa isda diha niini o sa duol niini. (Neh 3:3) Sa mga adlaw ni Nehemias, ang mga taga-Tiro nagnegosyog isda sa Jerusalem.—Neh 13:16.

Mga Produkto sa Gatas ug mga Ilimnon. Hinungdanon usab ingong pagkaon mao ang gatas ug ang mga produkto sa gatas nga gikan sa mga baka, kanding, o mga karnero. (1Sa 17:18) Ang gatas sagad isulod diha sa panit nga mga sudlanan. (Huk 4:19) Dali kini nga moaslom. Ang Hebreohanong pulong nga *chem·'ah',* nga gihubad nga "mantekilya," mahimong magkahulogan usab nga "gipatibugol nga gatas." Ang usa pa ka nailhang pagkaon mao ang keso. Ngani, ang Walog sa Tyropoeon (mga Tighimog Keso) milatas ubay sa K nga bahin sa labing karaang siyudad sa Jerusalem. —Huk 5:25; 2Sa 17:29; Job 10:10; tan-awa ang KESO.

Ang usa sa hinungdanong produkto gikan sa ubas mao ang bino. Ang bino usahay butangan ug mga yerbang-paalimyon ug sambogan usab. (Pr 9:2, 5; Aw 8:2; Isa 5:22) Ang pagpamupog ubas himoon sa tinghunlak. Sa mainit nga panahon ang duga daling moaslom. May kal-ang nga ubay-ubayng mga bulan tali sa pagpangani sa ubas ug sa panahon sa Paskuwa. Sa Paskuwa nabatasan sa mga banay ang pag-inom ug ubay-ubayng bino, nga sa maong panahon ang bino miaslom na. Busa, sa pagsaulog sa Paskuwa sa 33 K.P., si Jesus miinom ug tinuod nga pulang bino, diin ang uban niana iyang gidalit sa iyang mga tinun-an sa dihang gisugdan ang Panihapon sa Ginoo. (Mar 14:23-25) Pinaaslom usab nga bino ang gihimo ni Jesus sa usa ka kombira sa kasal. (Ju 2:9, 10) Ang bino gigamit usab ingong tambal. (1Ti 5:23) Gigamit usab ang suka nga gikan sa bino sa ubas, nga lunsay o sinagolan ug yerbang-paalimyon o mga duga sa prutas. (Num 6:3; Ru 2:14) Ang laing ilimnon mao ang serbesa nga gikan sa trigo, ug ang makapalagsik nga ilimnon nga gikan sa duga sa granada. —Aw 8:2; Isa 1:22; Os 4:18.

Mana. Ang mana mao ang pangunang pagkaon sa mga Israelinhon didto sa kamingawan. Gihubit kini sa Numeros 11:7, 8 ingong sama sa liso sa kulantro, nga may dagway nga sama sa tagok sa bedelio. Kini gigaling sa mga galingan nga demano o gilubok sa lusong ug gilung-ag o gihimong mga tinapay nga ang lami sama sa tam-is nga tinapay nga may lana. Gihisgotan kini ingong "tinapay sa mga gamhanan."—Sal 78:24, 25; tan-awa ang MANA.

Duyog nga Pagpangaon. Sa kapanahonan sa Bibliya ang duyog nga pagpangaon nagpaila sa bugkos sa panag-ubanay. (Gen 31:54; 2Sa 9:7, 10, 11, 13; tan-awa ang PAGPANGAON.) Ang dili pagkaon uban sa usa ka tawo nagpailag kasuko o ubang mabatokong pagbati o tinamdan. (1Sa 20:34; Buh 11:2, 3; Gal 2:11, 12) Ang pagkaon sagad nga gigamit ingong usa ka gasa aron mabatonan o maseguro ang maayong kabubut-on sa laing tawo, sanglit kon dawaton sa usa ka tawo ang gasa, kini giisip nga siya obligado sa pagpakigdait.—Gen 33:8-16; 1Sa 9:6-8; 25:18, 19; 1Ha 14:1-3.

Kristohanong Panglantaw. Ang mga Kristohanon dili na ilalom sa pagdili sa Balaod labot sa mahinlo ug mahugaw nga mga pagkaon. Gisugo sila nga likayan ang dugo ug ang mga butang nga naluok, nga mao, ang mga butang nga wala mapatuloi sa dugo niini sa hustong paagi. (Buh 15:19, 20, 28, 29) Apan gawas niini nga sugo sa Bibliya, dili nila himoong isyu ang pagkaon o ang paglikay sa pipila ka matang sa pagkaon o gamhan ang tanlag sa ubang tawo sa ila mismong tanlag maylabot sa pagkaon. Apan, sila gipasidan-an nga dili pakan-on sa mga kalan-on nga gihalad ngadto sa mga idolo ug likayan nga makapandol sa ubang tawo pinaagi sa pag-insistir sa ilang Kristohanong kagawasan maylabot sa pagkaon. (1Co 8; 10:23-33) Dili angayng himoon sa mga Kristohanon ang pagkaon

o ang paagi sa paggamit niini ingong una kay sa Gingharian ug sa espirituwal nga mga intereses niini.—Rom 14:17; Heb 13:9.

Espirituwal nga Pagkaon. Si Jesus nalipay sa pagbuhat sa kabubut-on sa iyang Amahan ug naghisgot niini ingong pagkaon alang kaniya. (Ju 4:32, 34) Siya nagtagna nga iyang itudlo "ang matinumanon ug maalamong ulipon" sa pagtaganag (espirituwal nga) pagkaon sa hustong panahon ngadto sa iyang mga tinun-an. (Mat 24:44-47; tan-awa ang MATINUMANON UG MAALAMONG ULIPON.) Maingon nga gisultihan ni Moises ang mga Israelinhon: "Dili sa tinapay lamang mabuhi ang tawo kondili sa matag pulong gikan sa baba ni Jehova nga ang tawo mabuhi" (Deu 8:3), gidasig usab ni Jesus ang iyang mga sumusunod sa pagpangita, dili sa materyal nga pagkaon, kondili sa pagkaon nga magpabilin alang sa kinabuhing walay kataposan. (Ju 6:26, 27; itandi ang Hab 3:17, 18.) Siya miingon nga dili magmabalak-on labot sa pagkaon ug sa pag-inom, kay "ang kalag labaw pa ug bili kay sa pagkaon."—Mat 6:25; Luc 12:22, 23.

Si apostol Pablo naghisgot sa paninugdang mga butang sa Kristohanong doktrina ingong "gatas" ug ang mas lalom nga kahibalo ingong "gahing pagkaon." (Heb 5:12-14; 6:1, 2; 1Co 3:1-3) Si Pedro naghisgot usab sa espirituwal nga pagtubo pinaagi sa "walay sambog nga gatas nga iya sa pulong." (1Pe 2:2) Gitawag ni Jesus ang iyang kaugalingon ingong "ang tinapay sa kinabuhi," nga labaw pa kay sa mana nga gitagana didto sa kamingawan, ug iyang giingon nga siya adunay suplay niini, ug kon ang usa ka tawo mokaon niini siya dili na gayod gutomon pa. (Ju 6:32-35) Ang pipila sa iyang mga sumusunod nga dili mahunahunaon sa espirituwal nakugang sa dihang iyang gipakasama ang iyang unod ug dugo ngadto sa pagkaon ug ilimnon (nga niini sila mahimong "mokaon" pinaagi sa pagtuo sa iyang halad lukat) alang sa kinabuhing walay kataposan.—Ju 6:54-60.

Si Jehova nagsaad sa usa ka panahon sa dihang iyang itagana ang dagayang espirituwal ug materyal nga pagkaon alang sa iyang matinumanong katawhan sa tibuok yuta, nga wala nay gutom nga maghulga pa kanila.—Sal 72:16; 85:12; Isa 25:6; tan-awa ang PAGLUTO, GALAMITON SA PAGLUTO; GUTOM; ug ubang mga pagkaon ubos sa ilang tagsatagsa ka ulohan.

PAGKAPIANG. Tan-awa ang BAKOL, PIANG.

PAGKASAD-AN. Tan-awa ang LEGAL NGA KASO.

PAGKASAD-AN SA DUGO. Usahay ang Hebreohanong pulong alang sa "dugo" (*dam;* plural, *da·mim'*) nagpunting sa pagkasad-an nga nahimo tungod sa pag-ula sa inosenteng dugo ug busa gihubad ingong "pagkasad-an sa dugo."—Ex 22:2, *ftn* sa *Rbi8;* 1Ha 2:37, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang "mga kamot nga nagaula ug inosenteng dugo" maoy usa sa mga butang nga gidumtan pag-ayo ni Jehova sukad pa niadtong ang inosenteng dugo sa matarong nga si Abel mituaw gikan sa yuta. (Pr 6:16, 17; Gen 4:10; Sal 5:6) Ang mga tawo dugay na usab nga nahibalo sa pagkasagrado sa dugo; sa dihang si Noe ug ang iyang pamilya migula sa arka sila gipahibalo sa grabeng mga sangpotanan nga modangat niadtong sad-an sa dugo.—Gen 9:6; 37:21, 22; 42:22.

Miabot ang panahon nga giluwatan ang mga balaod, gilatid kon unsa ang mga krimen nga takos sa kamatayon, ug niining paagiha, malikayan sa matag usa ang pagbuhat sa mga buhat nga magdalag pagkasad-an sa dugo diha sa iyang ulo. Ang ubang mga balaod gihimo ingong panalipod aron ang mga tawo dili makaula ug inosenteng dugo. Kinahanglang palibotan ug barandilya ang kilid sa lapad ug atop nga mga balay aron walay tawong mahulog. (Deu 22:8) Kinahanglang bantayan sa usa ka tawo ang iyang torong baka aron kini dili makapanungay sa mga tawo. (Ex 21:29) Kon mapatay ang usa ka kawatan samtang siya nangawat sa panahon sa kagabhion, walay nalangkit nga pagkasad-an sa dugo; apan kon siya mapatay sa adlawng dako, lahi na kini nga kaso. (Ex 22:2, 3) Ang mga siyudad nga dalangpanan gitukod aron panalipdan ang dili-tinuyong mamumuno gikan sa tigpanimalos sa dugo. (Num 35:25; Deu 19:9, 10; Jos 20:2, 3; tan-awa ang TIGPANIMALOS SA DUGO.) Kon si Ezequiel mapakyas sa iyang katungdanan ingong magbalantay sa Israel, ang dugo sa mga molupyo maanaa kaniya. (Eze 3:18, 20; 33:6, 8) Busa, masabtan nato kon unsay buot ipasabot ni apostol Pablo sa dihang siya miingon nga siya inosente sa pagkasad-an sa dugo.—Buh 18:6; 20:26.

Ang Bibliya nagtala niadtong nahigawas sa pagkasad-an sa dugo ug niadtong wala mahigawas niini, ug kini nagsilbi gayod ingong pasidaang mga panig-ingnan. Usa niini si Saul, kinsa sa usa ka higayon niana nakalingkawas sa pagkasad-an sa dugo tungod kay wala niya patya si David; apan sa ulahi si Saul nagdalag pagkasad-an sa dugo diha sa iyang tibuok nga panimalay sa dihang sa pagkabinuang iyang gipatay ang pipila sa mga Gabaonhon. (1Sa 19:5, 6; 2Sa 21:1) Dihay uban pa usab nga sa lainlaing paagi nahimong sad-an sa dugo. (Huk 9:24; 2Sa 1:16; 4:6-12) Si David, sa laing bahin, nakalingkawas sa pagkasad-an sa dihang siya namati sa pasidaan nga gipadala ni Jehova kaniya pinaagi kang Abigail. (1Sa 25:24-26, 31, 33) Ang siyudad sa Jerusalem nalaglag niadtong 607 W.K.P. tungod sa hilabihang pagkasad-an sa

dugo. (Eze 22:2-4; 23:37, 45) Ang bakak nga relihiyosong mga pangulo sa adlaw ni Jesus dili makapangulipas sa ilang pagkasad-an sa dugo sama sa mga pangulo sa panahon ni Jeremias, kay niining duha ka pananglitan, ang ilang mga sidsid nahimong pula kaayo tungod sa dugo sa matinumanong mga alagad ni Jehova. (Jer 2:34; Mat 23:35, 36; 27:24, 25; Luc 11:50, 51) Ang dakong "bigaon" nga Dakong Babilonya hilabihan gayod ang pagkasad-an sa dugo sanglit siya gikaingon nga nahubog sa dugo sa katawhan ni Jehova.—Pin 17:5, 6; 18:24.

Sa pagkatinuod ang maong mga sad-an sa dugo dili takos nga mabuhi bisan sa katunga sa ilang mga kinabuhi, ingon sa gisulti ni David. (Sal 55:23) Sama sa gibuhat ni David, ang tanan kinahanglang mag-ampo nga si Jehova magluwas kanila gikan sa pagkasad-an sa dugo ug gikan sa mga tawong sad-an sa dugo. (Sal 51:14; 59:2; 139:19) Sama sa giingon sa tagna sa Pinadayag, ang panahon hapit nang moabot sa dihang ang kusganong koro sa pagdayeg mosaka ngadto kang Jehova tungod kay ang kataposang mga elemento sa Dakong Babilonya laglagon na ug ang dugo sa tanang mga tawong inosente mapanimaslan na sa walay kataposan. —Pin 19:1, 2.

Ang Kristohanon Gregong Kasulatan naglatid sa tulo ka lainlaing paagi nga niana ang usa ka Kristohanon mahimong sad-an sa dugo atubangan sa Diyos: (1) pinaagi sa pag-ula ug dugo, pagbuno —kini maglakip niadtong aktibo o hilom nga mipaluyo sa mga kalihokan sa sad-an sa dugo nga organisasyon (sama sa Dakong Babilonya [Pin 17:6; 18: 2, 4] o ubang mga organisasyon nga nagaula ug daghang inosenteng dugo [Pin 16:5, 6; itandi ang Isa 26:20, 21]); (2) pinaagi sa pagkaon o pag-inom ug dugo sa bisan unsang paagi (Buh 15:20); ug (3) pinaagi sa dili pagsangyaw sa maayong balita sa Gingharian, sa ingon naghikaw sa nagaluwas-kinabuhing impormasyon nga anaa niini. —Buh 18:6; 20:26, 27; itandi ang Eze 33:6-8.

PAGKASOBERANO. Pagkalabaw sa pagmando o gahom; ang dominyo o pagmando sa usa ka ginoo, hari, emperador, o sa susamang mga katungdanan; ang gahom nga mao gayoy magbuot sa pangagamhanan sa usa ka estado.

Sa Hebreohanong Kasulatan ang pulong nga *'Adho·nai'* kanunayng makita, ug ang ekspresyon nga *'Adho·nai' Yehwih'* makita sa 285 ka higayon. Ang *'Adho·nai'* mao ang plural sa *'a·dhohn',* nga nagkahulogang "ginoo; agalon." Ang plural nga *'adho·nim'* mahimong ipadapat ngadto sa mga tawo diha sa yano nga plural, sama sa "mga ginoo," o "mga agalon." Apan ang termino nga *'Adho·nai'* nga walay gidugang nga *suffix* kanunayng gigamit diha sa Kasulatan labot sa Diyos, diin ang plural niini gigamit sa pagpaila sa pagkahamili o pagkahalangdon. Kini sagad kaayong gihubad sa mga maghuhubad ingong "Ginoo." Sa dihang kini makaplagan uban sa ngalan sa Diyos (*'Adho·nai' Yehwih'*), sama pananglitan sa Salmo 73:28, ang ekspresyon gihubad nga "Ginoong DIYOS" (*AT, KJ, RS*); "Ginoong Diyos" (*Dy* [72:28]); "Ginoo, akong Agalon" (*Kx* [72:28]); "Ginoong Jehova" (*Yg*); "Soberanong Ginoong Jehova" (*NW*). Sa Salmo 47:9; 138:5; 150:2, ang hubad ni Moffatt naggamit sa pulong nga "soberano," apan dili ingong hubad sa *'Adho·nai'.*

Ang Gregong pulong nga *de·spo'tes* nagkahulogang usa nga naghupot ug kinatas-ang awtoridad, o bug-os nga pagpanag-iya ug dili-mapugngang gahom. (*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 3, pp. 18, 46) Kini gihubad nga "ginoo," "agalon," "tag-iya," ug kon gamiton sa direktang pagtawag sa Diyos kini gihubad nga "Ginoo" (*KJ, Yg,* ug uban pa), "Magmamando sa tanan" (*Kx*), "Soberanong Ginoo" (*NW*), diha sa Lucas 2:29, Buhat 4:24, ug Pinadayag 6:10. Sa ulahing teksto, diha sa *Knox, The New English Bible, Moffatt,* ug sa *Revised Standard Version* mabasa ang "Soberanong Ginoo"; sa hubad ni Young ug sa *Kingdom Interlinear* mabasa ang "agalon."

Busa, bisan tuod ang Hebreohanon ug Gregong mga teksto walay bulag nga mahubitong pulong alang sa "soberano," ang diwa nalangkob diha sa mga pulong nga *'Adho·nai'* ug *de·spo'tes* sa dihang kini gamiton diha sa Kasulatan alang kang Jehova nga Diyos, diin ang paghubit nagpasabot sa pagkahamili sa iyang pagkaginoo.

Pagkasoberano ni Jehova. Si Jehova nga Diyos mao ang Soberano sa uniberso ("soberano sa kalibotan," Sal 47:9, *Mo*) tungod sa iyang Pagkamaglalalang, sa iyang pagka-Diyos, ug sa iyang pagkalabaw sa tanan ingong ang Labing Gamhanan. (Gen 17:1; Ex 6:3; Pin 16:14) Siya ang Tag-iya sa tanang butang ug ang Tinubdan sa tanang awtoridad ug gahom, ang Supremong Magmamando sa kagamhanan. (Sal 24:1; Isa 40:21-23; Pin 4:11; 11:15) Ang salmista miawit bahin kaniya: "Si Jehova lig-ong nagtukod sa iyang trono didto sa kalangitan; ug ang iyang gingharian nagagahom ibabaw sa tanang butang." (Sal 103:19; 145:13) Ang mga tinun-an ni Jesus nag-ampo, nga nagtawag sa Diyos: "Soberanong Ginoo, ikaw mao ang Usa nga naghimo sa langit ug sa yuta." (Buh 4:24, *NW; Mo*) Ngadto sa nasod sa Israel, gihuptan sa Diyos ang tanang tulo ka sanga sa kagamhanan, ang hudisyal, ang lehislatibo, ug ang ehekutibo. Ang manalagnang si Isaias miingon: "Si Jehova mao ang atong Maghuhukom, si Jehova mao ang atong Maghahatag-lagda, si Jehova mao ang atong Hari; siya mismo magluwas kanato." (Isa 33:22) Si

Moises naghatag ug talagsaong kahubitan sa Diyos ingong Soberano diha sa Deuteronomio 10:17.

Diha sa iyang soberanong posisyon si Jehova adunay katungod ug awtoridad sa pagdelegar ug mga responsibilidad sa pagmando. Si David gihimong hari sa Israel, ug gihisgotan sa Kasulatan ang 'gingharian ni David' nga daw kini *iyang* gingharian. Apan si David miila kang Jehova ingong ang dakong Soberanong Magmamando, nga nag-ingon: "Imo, Oh Jehova, ang pagkadako ug ang pagkagamhanan ug ang katahom ug ang kahalangdon ug ang dignidad; tungod kay ang tanang butang sa mga langit ug sa yuta imo. Imo ang gingharian, Oh Jehova, ang Usa usab nga nagpataas sa imong kaugalingon ingong pangulo ibabaw sa tanan."—1Cr 29:11.

Yutan-ong mga Magmamando. Ang mga magmamando sa kanasoran sa yuta naggamit sa ilang limitadong pagmando tungod sa pagtugot sa Soberanong Ginoong Jehova. Nga ang politikal nga mga kagamhanan wala makabaton sa ilang awtoridad gikan sa Diyos, sa ato pa, nga sila wala magalihok tungod kay nakabaton ug bisan unsang awtoridad o gahom gikan kaniya, gipakita sa Pinadayag 13:1, 2, diin ang mapintas nga mananap nga may pito ka ulo ug napulo ka sungay giingong nakabaton 'sa iyang gahom ug sa iyang trono ug sa dakong awtoridad' gikan sa Dragon, si Satanas nga Yawa.—Pin 12:9; tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

Busa, bisan tuod ang Diyos nagtugot sa nagkalainlaing mga pagmando sa mga tawo nga motungha ug mahanaw, ang usa sa ilang gamhanang mga hari, human makapasundayag sa iyang kaugalingong kasinatian sa kamatuoran sa pagkasoberano ni Jehova, naaghat sa pag-ingon: "Ang iyang pagmando maoy pagmando nga hangtod sa panahong walay tino ug ang iyang gingharian maoy hangtod sa sunodsunod nga mga kaliwatan. Ug ang tanang molupyo sa yuta ginaisip nga walay bili lamang, ug siya nagabuhat sumala sa iyang kabubut-on taliwala sa mga panon sa kalangitan ug sa mga molupyo sa yuta. Ug walay usa nga makapugong sa iyang kamot o nga makaingon kaniya, 'Unsa ang imong ginabuhat?' "—Dan 4:34, 35.

Busa, hangtod nga kabubut-on pa sa Diyos nga tugotan ang pagmando sa hinimog-tawo nga mga kagamhanan, ang sugo ni apostol Pablo sa mga Kristohanon mapadapat: "Magpasakop ang tanang kalag sa labaw nga mga awtoridad, kay walay awtoridad gawas nga pinaagi sa Diyos; ang nagalungtad nga mga awtoridad napahimutang sa ilang relatibong mga posisyon pinaagi sa Diyos." Dayon ang apostol nagpunting nga sa dihang ang maong mga kagamhanan molihok sa pagsilot sa usa nga naghimog daotan, ang 'labaw nga awtoridad' o magmamando (bisan tuod dili usa ka matinumanon nga magsisimba sa Diyos) nagalihok sa dili-direktang paagi ingong usa ka ministro sa Diyos diha niining partikular nga katungdanan, nga nagpahayag ug kapungot batok sa usa nga nagbuhat ug daotan.—Rom 13:1-6.

Kon bahin sa maong mga awtoridad nga "napahimutang sa ilang relatibong mga posisyon pinaagi sa Diyos," ang Kasulatan nagpakita nga kini wala magpasabot nga ang Diyos maoy nagtukod niini nga mga kagamhanan o nga siya nagpaluyo niini. Hinunoa, iyang gimaniobra kini aron sa pagtuman sa iyang maayong katuyoan, labot sa iyang kabubut-on bahin sa iyang mga alagad dinhi sa yuta. Si Moises miingon: "Sa dihang gihatagan sa Labing Hataas ang kanasoran ug panulondon, sa dihang gibulag niya ang mga anak ni Adan gikan sa usag usa, gipiho niya ang utlanan sa mga katawhan sumala sa gidaghanon sa mga anak sa Israel."—Deu 32:8.

Ang Anak sa Diyos Ingong Hari. Human mapukan ang kataposang hari nga milingkod sa "trono ni Jehova" sa Jerusalem (1Cr 29:23), ang manalagnang si Daniel gihatagan ug panan-awon nga naghulagway sa umaabot nga pagtudlo sa kaugalingong Anak sa Diyos sa pag-alagad ingong Hari. Ang posisyon ni Jehova nahimong tataw kaayo sa dihang siya, ingong ang Karaan sa mga Adlaw, naghatag ug pagmando ngadto sa iyang Anak. Ang asoy nag-ingon: "Ako nagpadayon sa pagtan-aw sa mga panan-awon sa gabii, ug, ania karon! uban sa mga panganod sa kalangitan dihay sama sa anak sa tawo nga nagsingabot; ug siya nakaduol sa Karaan sa mga Adlaw, ug ilang gidala siya sa haduol sa atubangan mismo sa maong Usa. Ug kaniya dihay gihatag nga pagmando ug dignidad ug gingharian, aron ang tanang mga katawhan, nasodnong mga pundok ug mga pinulongan magaalagad gayod kaniya. Ang iyang pagmando maoy usa ka pagmando nga mohangtod sa panahong walay tino nga dili mahanaw, ug ang iyang gingharian dili magun-ob." (Dan 7:13, 14) Ang usa ka pagtandi niini nga teksto uban sa Mateo 26:63, 64 nagpakita gayod nga ang "anak sa tawo" diha sa panan-awon ni Daniel mao si Jesu-Kristo. Siya miduol sa presensiya ni Jehova ug gihatagan ug pagmando.—Itandi ang Sal 2:8, 9; Mat 28:18.

Gihagit ang Pagkasoberano ni Jehova. Ang pagkadaotan naglungtad na sa halos tanang katuigan nga naglungtad ang tawo sa yuta sumala sa gipakita sa kronolohiya sa Bibliya. Ang tanang tawo mangamatay, ug ang mga sala ug mga kalapasan batok sa Diyos miuswag. (Rom 5:12, 15, 16) Sanglit ang Bibliya nagpakita nga ang Diyos naghatag sa tawo ug usa ka hingpit nga sinugdanan, ang mga pangutana mitungha: Sa unsang paagi

ang sala, pagkadili-hingpit, ug pagkadaotan nagsugod? Ug nganong ang Labing Gamhanang Diyos nagtugot niining mga butanga nga magpadayon sulod sa kasiglohan? Ang mga tubag makita diha sa hagit batok sa pagkasoberano sa Diyos nga nagpatungha sa pangunang isyu nga naglangkit sa katawhan.

Kon unsay buot sa Diyos niadtong nag-alagad kaniya. Si Jehova nga Diyos, pinaagi sa iyang mga pulong ug mga buhat, latas sa kasiglohan nagpamatuod nga siya maoy usa ka Diyos sa gugma ug sa dili-takos nga kalulot, nga nagagamit ug hingpit nga hustisya ug paghukom, ug nagpakitag kaluoy ngadto niadtong nagtinguha sa pag-alagad kaniya. (Ex 34:6, 7; Sal 89:14; tan-awa ang KALUOY; PAGKAMATARONG.) Bisan ngadto sa dili-mapasalamaton ug daotan siya nagpakitag kalulot. (Mat 5:45; Luc 6:35; Rom 5:8) Siya nalipay sa pagpasundayag sa iyang pagkasoberano pinaagi sa gugma.—Jer 9:24.

Tungod niana, ang matang sa mga tawo nga buot niya sa iyang uniberso mao ang mga tawo nga moalagad kaniya tungod sa gugma kaniya ug tungod sa iyang maayong mga hiyas. Kinahanglang una nilang higugmaon ang Diyos ug ikaduha ang ilang silingan. (Mat 22:37-39) Kinahanglan nilang higugmaon ang pagkasoberano ni Jehova; kinahanglang tinguhaon nila kini ug palabihon kay sa bisan unsa. (Sal 84:10) Kinahanglang sila maoy mga tawo nga, bisan kon posible alang kanila nga mag-independente, mopili sa Iyang pagkasoberano tungod kay sila nahibalo nga ang iyang pagmando mas maalamon, mas matarong, ug mas maayo gayod kay sa uban. (Isa 55:8-11; Jer 10:23; Rom 7:18) Ang maong mga tawo nag-alagad sa Diyos dili tungod kay nahadlok lamang sa iyang pagkalabing gamhanan ni tungod sa hakog nga mga kaatarongan kondili tungod sa gugma sa iyang pagkamatarong, hustisya, ug kaalam ug tungod sa pagkahibalo sa pagkadako ug sa mahigugmaong-kalulot ni Jehova. (Sal 97:10; 119:104, 128, 163) Sila mopatugbaw duyog kang apostol Pablo: "Oh pagkalawom sa bahandi ug sa kaalam ug sa kahibalo sa Diyos! Pagkadili-matukib sa iyang mga paghukom ug pagkadili-masubay sa iyang mga dalan! Kay 'kinsa bay nakasabot sa hunahuna ni Jehova, o kinsa bay nahimo niyang magtatambag?' O, 'Kinsa bay unang nakahatag kaniya, aron ngadto kaniya pagabayran kini?' Tungod kay gikan kaniya ug pinaagi kaniya ug alang kaniya ang tanang butang. Ngadto kaniya ang himaya hangtod sa kahangtoran. Amen." —Rom 11:33-36.

Sila *nakaila* sa Diyos, ug ang tinuod nga pagkaila kaniya nagkahulogan sa paghigugma kaniya ug sa pag-unong sa iyang pagkasoberano. Si apostol Juan nagsulat: "Ang tanan nga nagpabiling nahiusa kaniya dili magpakasala; walay usa nga nagpakasala nga nakakita kaniya o nakaila kaniya." Ug, "Siya nga wala mahigugma wala makaila sa Diyos, tungod kay ang Diyos gugma." (1Ju 3:6; 4:8) Si Jesus mas nakaila sa iyang Amahan kay kang bisan kinsa. Siya miingon: "Ang tanang butang gitugyan na kanako sa akong Amahan, ug walay usa nga bug-os nakaila sa Anak gawas sa Amahan, ni may usa nga bug-os nakaila sa Amahan gawas sa Anak ug kaniya nga buot sa Anak nga ipadayag siya." —Mat 11:27.

Pagkapakyas sa pag-ugmad sa gugma ug pagpabili. Busa, sa dihang ang hagit gihimo batok sa pagkasoberano ni Jehova, kini naggikan sa usa kinsa, bisan tuod nagpahimulos sa mga kaayohan sa pagkasoberano sa Diyos, wala magpabili ug mag-ugmad sa kahibalo sa Diyos ug sa ingon magpalalom sa iyang gugma alang kaniya. Siya maoy usa ka espiritung linalang sa Diyos, usa ka manulonda. Sa dihang ang tawhanong paris nga si Adan ug Eva gibutang sa yuta, kini siya nakakitag kahigayonan sa pag-atake sa pagkasoberano sa Diyos. Una, iyang gisulayan (nga nagmalamposon) sa pagpatalikod si Eva, dayon si Adan, gikan sa pagpasakop sa pagkasoberano sa Diyos. Siya naglaom nga makatukod ug kaindig nga pagkasoberano.

Bahin kang Eva, ang tawo nga unang giduol, tino nga siya wala magpabili sa iyang Maglalalang ug Diyos, ug wala niya pahimusli ang iyang kahigayonan sa *pagkaila* kaniya. Siya namati sa tingog sa usa ka mas ubos nga linalang, nga mipatim-awng ang halas, apan sa pagkatinuod ang rebelyosong manulonda. Ang Bibliya wala maghisgot nga siya nahibulong sa pagkadungog nga misulti ang halas. Kini nag-ingon nga ang halas mao "ang labing mabinantayon sa tanang ihalas nga mananap sa kapatagan nga gibuhat ni Jehova nga Diyos." (Gen 3:1) Kon kini ba mikaon sa gidiling bunga "sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan" ug dayon daw nahimong maalamon, makasulti na, wala iasoy. Ang rebelyosong manulonda, nga migamit sa halas sa pagpakigsulti kaniya, mitanyag (ingon sa gihunahuna sa babaye) sa kahigayonan nga mahimong independente, "mahisama sa Diyos, nga mahibalo sa maayo ug sa daotan," ug nagmalamposon sa pagkombinsir kaniya nga siya dili mamatay. —Gen 2:17; 3:4, 5; 2Co 11:3.

Si Adan, kinsa wala usab magpakitag pagpabili ug gugma sa iyang Maglalalang ug Magtatagana sa dihang miatubang sa pag-alsa sulod sa iyang panimalay, ug kinsa wala magpakitag pagkamaunongon sa pagbarog dapig sa iyang Diyos sa dihang nailalom sa pagsulay, nagpadaog sa pagkamaaghaton ni Eva. Siya dayag nga nawad-an ug pagtuo sa Diyos ug sa Iyang katakos sa pagtagana sa tanang maayong mga butang alang sa Iyang maunongong

alagad. (Itandi ang gisulti ni Jehova ngadto kang David human siya makasala kang Bat-seba, diha sa 2Sa 12:7-9.) Si Adan usab mopatim-awng nahiubos pa hinuon kang Jehova, ingon sa gipakita sa iyang tubag sa dihang gipangutana bahin sa iyang sayop nga buhat: "Ang *babaye* nga *imong* gihatag aron makauban nako, siya ang naghatag kanako sa bunga gikan sa kahoy ug busa ako mikaon." (Gen 3:12) Wala siya motuo sa bakak sa Halas nga siya dili mamatay, sama sa pagtuo ni Eva, apan si Adan ug Eva parehong mipili nga magkinaugalingon ug mirebelde batok sa Diyos.—1Ti 2:14.

Si Adan dili makaingon nga, "Ako gisulayan sa Diyos." Apan, kini nga prinsipyo mapadapat: "Ang matag usa masulayan pinaagi sa pagkaganoy ug pagkahaylo sa iyang kaugalingong tinguha. Unya ang tinguha, sa dihang kini makapanamkon na, manganak ug sala; unya, ang sala, sa dihang kini mahingpit na, manganak ug kamatayon." (San 1:13-15) Sa ingon, ang tulo ka rebelde—ang manulonda, si Eva, ug si Adan—migamit sa kaugalingong pagbuot nga gihatag sa Diyos kanila, sa pagliso gikan sa pagkawalay sala ngadto sa tinuyo nga pagpakasala.—Tan-awa ang PAGKAHINGPIT, KAHINGPITAN; SALA.

Ang butang nga nahimong isyu. Unsa ang gihagit dinhi? Kinsa ang gipakaulawan ug gitamay niining hagit nga gihimo sa manulonda nga sa ulahi gitawag ug Satanas nga Yawa, nga naghagit kang Adan nga gipaluyohan sa iyang rebelyosong buhat? Ang *pagkasupremo* ba ni Jehova, ang paglungtad sa iyang *pagkasoberano?* Ang pagkasoberano ba sa Diyos nameligro? Dili, kay si Jehova adunay kinatas-ang awtoridad ug gahom, ug walay si bisan kinsa sa langit ug sa yuta nga makakuha niini gikan sa iyang kamot. (Rom 9:19) Busa ang hagit maoy bahin gayod sa *katungod, pagkaangayan, ug pagkamatarong* sa pagkasoberano sa Diyos—kon ang iyang pagkasoberano gigamit ba o wala gamita sa dungganon, matarong nga paagi, ug sa labaw nga ikaayo sa iyang mga sakop. Kini gipakita sa iyang paagi sa pagduol kang Eva: "Tinuod ba nga miingon ang Diyos nga dili gayod kamo makakaon gikan sa tanang kahoy sa tanaman?" Dinhi ang Halas nagpasabot nga dili katuohan ang maong butang—nga ang Diyos hilabihan kamapigoton, nga naghikaw sa butang nga adunay katungod ang tawhanong paris.—Gen 3:1.

Unsa ang "kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan"?

Pinaagi sa pagkaon sa bunga sa "kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan," si Adan ug Eva nagpakita sa ilang pagrebelde. Ang Maglalalang, ingong Unibersohanong Soberano, bug-os nga milihok subay sa iyang katungod sa paghimo sa balaod mahitungod sa kahoy, kay si Adan, ingong usa ka linalang nga persona, ug dili soberano, may mga limitasyon, ug siya kinahanglang moila niini nga kamatuoran. Alang sa kalinaw ug panaghiusa sa uniberso, gihatag nganha sa tanang may kabuot nga mga linalang ang katungod sa pag-ila ug pagpaluyo sa pagkasoberano sa Maglalalang. Ipasundayag ni Adan ang iyang pag-ila niini nga kamatuoran pinaagi sa dili pagkaon sa bunga niana nga kahoy. Sanglit siya mahimong amahan sa usa ka yuta nga puno sa katawhan, kinahanglan siyang magmasinugtanon ug magmaunongon, bisan sa kinagamyang butang. Ang prinsipyo nga nalangkit mao: "Ang tawo nga kasaligan sa labing gamay kasaligan usab sa dako, ug ang tawo nga dili-matarong sa gamay dili-matarong usab sa dako." (Luc 16:10) Si Adan adunay katakos alang sa maong hingpit nga pagkamasinugtanon. Dayag nga walay kinaiyanhong daotan diha sa bunga sa kahoy mismo. (Dili ang seksuwal nga relasyon ang butang nga gidili, sanglit ang Diyos nagsugo sa magtiayon nga 'pun-on ang yuta.' [Gen 1:28] Kadto mao ang bunga sa usa ka aktuwal nga kahoy, sumala sa giingon sa Bibliya.) Ang gihawasan sa kahoy tin-awng gipahayag diha sa usa ka nota o *footnote* sa Genesis 2:17, sa *The Jerusalem Bible* (1966):

"Kini nga kahibalo maoy usa ka pribilehiyo nga gigahin sa Diyos sa iyang kaugalingon lamang ug nga ang tawo, pinaagi sa pagpakasala, nag-agaw niini, [Genesis] 3:5, 22. Busa kini wala magkahulogan ug pagkahibalo sa tanang butang, nga wala mabatoni sa makasasalang tawo; ni kini maoy katakos sa pag-ila sa maayo ug daotan, kay ang hingpit nga tawo aduna na niini ug ang Diyos dili makahikaw niini ngadto sa usa nga may salabotan. Kini mao ang katakos sa paghukom alang sa iyang kaugalingon kon unsay maayo ug kon unsay daotan ug sa paglihok sumala niini, usa ka pangangkon sa bug-os nga moral nga independensiya nga pinaagi niana gidumilian sa tawo ang pag-ila sa iyang kahimtang ingong usa ka linalang. Ang unang sala maoy usa ka pag-atake sa pagkasoberano sa Diyos, usa ka sala tungod sa garbo."

Ang mga alagad sa Diyos giakusar sa pagkahakog. Ang dugang pang kapahayagan sa isyu makita diha sa gisulti ni Satanas ngadto sa Diyos bahin sa iyang matinumanong alagad nga si Job. Si Satanas miingon: "Mahadlok ba sa Diyos si Job sa wala lamay kapuslanan? Dili ba ikaw nagbutang man ug alad libot niya ug libot sa iyang balay ug libot sa tanang butang nga anaa kaniya sa tibuok palibot? Ang buhat sa iyang mga kamot imong gipanalanginan, ug ang iyang kahayopan mikaylap

sa ibabaw sa yuta. Apan, ingon nga kausaban, palihog bakyawa ang imong kamot, ug tandoga ang tanang butang nga anaa kaniya ug tan-awa kon dili ka ba niya tunglohon sa imong nawong mismo." Dugang pa, siya miakusar: "Panit alang sa panit, ug ang tanang butang nga anaa sa usa ka tawo iyang ihatag tungod sa iyang kalag." (Job 1:9-11; 2:4) Pinaagi niana si Satanas miakusar kang Job nga ang iyang kasingkasing wala mahiusa sa Diyos, nga siya masinugtanong nag-alagad sa Diyos tungod lamang sa hakog nga mga hinungdan, tungod sa mga butang nga iyang mapahimuslan. Busa si Satanas nagbutangbutang sa Diyos labot sa iyang pagkasoberano, ug sa mga alagad sa Diyos labot sa ilang integridad sa maong pagkasoberano. Sa diwa, siya miingon nga walay tawo nga ibutang sa yuta nga padayong maghupot sa ilang integridad sa pagkasoberano ni Jehova kon siya, si Satanas, tugotan nga magsulay kaniya.

Gitugotan ni Jehova nga ilangkit ang maong isyu. Apan, dili tungod kay siya dili segurado sa pagkamatarong sa iyang pagkasoberano. Wala niya kinahanglana nga pamatud-an ang iyang kaugalingon. Tungod sa gugma alang sa iyang intelihenteng mga linalang nga siya nagtugot ug panahon alang sa pagsulay niini nga butang. Gitugotan niya ang mga tawo nga makaagom ug pagsulay gikan kang Satanas, atubangan sa tibuok uniberso. Ug gihatag niya sa iyang mga linalang ang pribilehiyo sa pagpamatuod sa Yawa ingong usa nga bakakon, ug sa paghanaw sa pagbutangbutang dili lamang sa ngalan sa Diyos kondili sa ilang kaugalingong ngalan usab. Si Satanas, tungod sa iyang garbosong tinamdan, 'gitugyan ngadto sa dili-inuyonan nga kahimtang sa panghunahuna.' Sa iyang pagpakigsulti kang Eva, dayag nga siya kasumpaki sa iyang kaugalingong pangatarongan. (Rom 1:28) Kay siya nag-akusar nga ang Diyos dili-makiangayon, dili-matarong sa iyang paggamit sa iyang pagkasoberano ug, sa samang higayon, dayag nga nagdahom sa pagkamakiangayon sa Diyos: Lagmit nga siya naghunahuna nga isipon sa Diyos nga obligado ang Iyang Kaugalingon sa pagtugot kaniya nga magpadayon sa paglungtad kon iyang mapamatud-an ang iyang akusasyon mahitungod sa pagkadili-matinumanon sa mga linalang sa Diyos.

Paghusay sa isyu, gikinahanglan gayod. Ang paghusay sa isyu sa pagkatinuod maoy usa ka butang nga mahinungdanon alang sa tanang tawo nga buhi, may kalabotan sa ilang relasyon sa pagkasoberano sa Diyos. Kay, sa dihang kini mahusay na, kini nga isyu dili na gayod kinahanglang husayon pag-usab. Mopatim-awng buot ni Jehova nga ang bug-os nga kahibalo sa tanang mga pangutana nga nalangkit niini nga isyu bug-os nga mahibaloan ug masabtan. Ang aksiyon nga gihimo sa Diyos nagpatunghag pagsalig diha sa iyang pagkadili-mausab, kini nagtuboy sa iyang pagkasoberano, ug tungod niana kini nga pagkasoberano nahimong mas tilinguhaon ug malig-on kaayo diha sa mga hunahuna sa tanan nga mipalabi niini.—Itandi ang Mal 3:6.

Usa ka moral nga isyu. Busa, ang isyu maoy dili labot sa gahom, sa kinaiyanhong kusog; sa panguna kini maoy usa ka *moral* nga isyu. Apan, tungod sa pagkadili-makita sa Diyos ug tungod kay si Satanas naningkamot pag-ayo nga butaan ang mga hunahuna sa mga tawo, ang gahom ni Jehova o bisan ang iyang paglungtad usahay giduhaduhaan. (1Ju 5:19; Pin 12:9) Nasaypan pagsabot sa mga tawo ang rason sa pailob ug kalulot sa Diyos ug sila nahimong mas rebelyoso. (Ecc 8:11; 2Pe 3:9) Tungod niini, gikinahanglan ang pagtuo, duyog ang pag-antos, aron makaalagad sa Diyos uban ang integridad. (Heb 11:6, 35-38) Bisan pa niana, katuyoan ni Jehova nga ang iyang pagkasoberano ug ang iyang ngalan mailhan sa tanan. Didto sa Ehipto siya miingon kang Paraon: "Sa pagkatinuod, tungod niini nga hinungdan nga gipapadayon ko ikaw sa paglungtad, aron ipakita kanimo ang akong gahom ug aron ang akong ngalan ikapahayag sa tibuok yuta." (Ex 9:16) Sa susama ang Diyos nagtugot ug panahon alang niining kalibotana ug sa diyos niini, si Satanas nga Yawa, sa paglungtad ug mouswag sa ilang pagkadaotan, ug Siya nagtakda ug panahon alang sa ilang kalaglagan. (2Co 4:4; 2Pe 3:7) Ang matagnaong pag-ampo sa salmista mao: "Aron ang katawhan makaila nga ikaw, kansang ngalan mao si Jehova, ikaw lamang ang Labing Hataas ibabaw sa tibuok nga yuta." (Sal 83:18) Si Jehova mismo nanumpa: "Kanako ang tanang tuhod moluhod, ang tanang dila manumpa, nga mag-ingon, 'Tino nga diha kang Jehova adunay bug-os nga pagkamatarong ug kusog.'"—Isa 45:23, 24.

Kon unsa ka kaylap ang isyu. Unsa ka kaylap ang isyu? Sukad nga ang tawo nadaldal ngadto sa sala, sukad nga ang usa ka manulonda nakasala, ang isyu nakaabot ug naglakip sa langitnong mga linalang sa Diyos, bisan sa bugtong nga Anak sa Diyos, ang usa nga labing suod kang Jehova nga Diyos. Kini Siya, nga kanunayng nagbuhat sa mga butang nga kahimut-anan sa iyang Amahan, matinguhaon kaayo sa pag-alagad alang sa pagbindikar sa pagkasoberano ni Jehova. (Ju 8:29; Heb 1:9) Gipili siya sa Diyos alang niini nga asaynment, gipadala siya dinhi sa kalibotan, diin siya natawo nga usa ka batang lalaki pinaagi sa ulay nga si Maria. (Luc 1:35) Hingpit siya, ug siya naghupot niana nga kahingpitan ug pagkawalay-ikasaway sa tibuok niyang kinabuhi, bisan hangtod sa makauulaw

nga kamatayon. (Heb 7:26) Sa wala pa siya mamatay siya miingon: "Karon adunay paghukom niining kalibotana; karon ang magmamando niining kalibotana palagpoton." Ug usab: "Ang magmamando niining kalibotana nagsingabot na. Ug siya walay gahom kanako." (Ju 12:31; 14:30) Si Satanas walay gahom aron bungkagon ang integridad ni Kristo, ug siya gihukman nga napakyas, ug hapit nang palagpoton. 'Gidaog ni Jesus ang kalibotan.' —Ju 16:33.

Si Jesu-Kristo, ang Tigbindikar sa pagkamatarong sa pagkasoberano ni Jehova. Busa si Jesu-Kristo, sa hingpit gayod nga paagi, nagpamatuod nga bakakon ang Yawa, ug bug-os naghusay sa isyu nga, Aduna bay tawo nga magmatinumanon sa Diyos ilalom sa bisan unsang pagsulay nga ipadangat batok kaniya? Busa si Jesus gitudlo sa Soberanong Diyos ingong Tigpatuman sa Iyang mga katuyoan, ang usa nga gamiton sa paglaglag sa pagkadaotan, lakip na sa Yawa, gikan sa uniberso. Kini nga awtoridad iyang gamiton, ug 'moluhod ang tanang tuhod ug ang tanang dila magaila sa dayag nga si Jesu-Kristo maoy Ginoo *alang sa kahimayaan sa Diyos nga Amahan.'*—Flp 2:5-11; Heb 2:14; 1Ju 3:8.

Sa dominyo nga gihatag sa Anak, siya magmando sa ngalan sa iyang Amahan, 'nga magwagtang' sa tanang kagamhanan ug tanang awtoridad ug gahom nga mosukol sa pagkasoberano ni Jehova. Gipadayag ni apostol Pablo nga nianang panahona ihatag ni Jesu-Kristo ang kinadak-ang pasidungog sa pagkasoberano ni Jehova, kay, "sa dihang ang tanang butang mapasakop na ngadto kaniya, niana ang Anak magpasakop usab ngadto sa Usa nga nagpasakop sa tanang butang ngadto kaniya, aron ang Diyos mahimong tanang butang ngadto sa tanan."—1Co 15:24-28.

Ang basahon sa Pinadayag nagpakita nga sa pagkatapos sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo, nga niana siya magpukan sa tanang awtoridad nga mosulay sa pagpakig-indig sa pagkasoberano ni Jehova, ang Yawa buhian sa makadiyot. Sulayan niya nga buhion pag-usab ang isyu, apan dili na kini hatagan ug taas nga panahon sanglit kini nahusay na. Si Satanas ug kadtong mosunod kaniya bug-os nga laglagon.—Pin 20:7-10.

Ang uban nga midapig sa kiliran ni Jehova. Bisan tuod ang pagkamatinumanon ni Kristo bug-os nagpamatuod sa posisyon sa Diyos labot sa isyu, ang uban gitugotan nga makig-ambit niini. (Pr 27:11) Ang mga epekto sa paghupot ni Kristo sa integridad, lakip na ang iyang haladnong kamatayon, gipunting sa apostol: "Pinaagi sa usa ka buhat sa pagkamatarong ang tanang matang sa tawo igapahayag nga matarong alang sa kinabuhi." (Rom 5:18) Si Kristo gihimong Ulo sa "lawas" nga mao ang kongregasyon (Col 1:18), nga ang mga membro niini nakig-ambit sa iyang kamatayon tungod sa integridad, ug siya nalipay nga sila makig-ambit uban kaniya ingong kaubang mga manununod, ingong kaubang mga hari sa iyang pagmando sa Gingharian. (Luc 22:28-30; Rom 6:3-5; 8:17; Pin 20:4, 6) Ang matinumanong mga tawo sa kakaraanan, nga naglaom sa tagana sa Diyos, padayong naghupot sa integridad, bisan tuod dili hingpit sa lawas. (Heb 11:13-16) Ug ang daghan pa kinsa sa kataposan moluhod ingong pag-ila mobuhat usab niana tungod sa kinasingkasing nga pagpabili sa matarong, halangdon nga pagkasoberano sa Diyos. Ingon sa matagnaong giawit sa salmista: "Ang tanang may gininhawa—ipadayeg si Jah. Dayega ninyo si Jah!"—Sal 150:6.

PAGKATAGSAANON. Ang pagkadili-minyo. Sa sinugdanan, human lalanga ang tawong si Adan, "si Jehova nga Diyos miingon: 'Dili maayo alang sa tawo nga magpadayon nga mag-inusara. Buhatan ko siyag katabang, ingon nga iyang katimbang.'" (Gen 2:18, 21-24) Human niadto, ang kaminyoon nahimong normal nga paagi sa kinabuhi sa katawhan, ug talagsa ra nga dunay mga eksepsiyon ug kini maoy tungod sa linaing mga katarongan.—Tan-awa ang KAMINYOON.

Ang usa sa maong linain nga eksepsiyon mao ang kang Jeremias. Siya gisugo sa Diyos nga magpabiling tagsaanon ug dili magbaton ug mga anak, sanglit may malisod kaayong mga kahimtang nga modangat sa nasod diin ang mga anak walay kokaluoy nga pamatyon sa usa ka mabangis nga tigsakop. (Jer 16:1-4) Ang anak nga babaye ni Jepte maoy laing eksepsiyon. Tungod sa pagtahod sa panaad sa iyang amahan, siya kinabubut-ong nagpabiling tagsaanon ug nag-alagad nga bug-os panahon sa balay ni Jehova.—Huk 11:34-40.

Gihisgotan ni apostol Pablo ang mga kaayohan sa pagkatagsaanon, basta ang usa wala mailalom sa hilabihang pagpig-ot, wala "mag-uros-uros sa pangibog" ug busa nameligro nga makapakighilawas. Ang pagkatagsaanon "mas maayo" tungod kay kini nagtugot sa usa sa pag-alagad sa Diyos nga "walay pagkalinga." (1Co 7:1, 2, 8, 9, 29-38; 9:5) Wala ibutyag kon ang upat ka anak nga babaye ni Felipe nga tig-ebanghelyo naminyo sa ulahi, apan sa dihang misulat si Lucas sa iyang asoy, sila gihisgotan ingong "mga ulay, nga nanagna."—Buh 21:8, 9.

Si Kristo Jesus, sama kang Jeremias, nagpabiling dili-minyo. Sa pagpakigsulti sa iyang mga tinunan bahin sa pangutana kon ang pagkatagsaanon angay bang palabihon kay sa pagkaminyo, si Jesus miingon, "Dili ang tanang tawo makahatag ug luna

alang sa maong mga pulong, kondili kadtong adunay gasa lamang . . . ug adunay mga eunuko nga naghimo sa ilang kaugalingon nga mga eunuko tungod sa gingharian sa mga langit. Siya nga makahatag ug luna alang niini magahatag ug luna niini."—Mat 19:10-12.

Nan, ang pagkatagsaanon maoy usa ka gasa nga may pangunang bentaha kon bahin sa kagawasan nga gihatag niini ngadto sa hingtungdan. Si Jesus migamit dinhi ug mahulagwayong pinulongan. Ang mga lalaki "makahatag ug luna alang niini," dili pinaagi sa literal nga pagpakapon sa kaugalingon, kondili diha sa ilang mga kasingkasing, pinaagi sa kinabubut-ong determinasyon nga magpabiling dili-minyo sa pisikal nga paagi, sa tibuok ba nga kinabuhi o sa usa ka limitado lang nga yugto sa panahon, nga magpadayon niini nga kahimtang pinaagi sa pagpugong sa kaugalingon.

Apan, ang pagtulon-an ug ang gihimong pinugos nga selibasiya sa pipila ka relihiyosong mga sekta wala paluyohi sa Kasulatan. Sa kasukwahi, kini nahisulat, "Sa ulahing mga yugto sa panahon adunay pipila nga mangahulog gikan sa pagtuo, . . . nagdili sa pagminyo." (1Ti 4:1-3) Angayng matikdan nga daghan o kadaghanan sa mga apostoles maoy minyong mga tawo. (1Co 9:5) Ang makapugong niadtong may gasa sa pagkatagsaanon nga dili magminyo dili mao ang panaad sa selibasiya kondili ang ilang tinguha ug katakos sa pagdeboto sa ilang kaugalingon sa pag-alagad sa Diyos ingong tagsaanon.

PAGKATAPOLAN. Ang pagdumili o pagkawalay tinguha nga maningkamot o magtrabaho; pagkawalay-buhat; pagkataspokan; pagkataslakan; pagluyaluya. Ang Hebreohanong berbo nga *'a·tsal'* nagkahulogang 'magpaluyaluya.' (Huk 18:9) Ang adhetibo nga kaamgid niini nga berbo gihubad nga "tapolan." (Pr 6:6) Ang Gregong pulong nga *o·kne·ros'* nagkahulogang "tapolan, taspokan." (Mat 25:26; Rom 12:11, *Int*) Ang laing termino nga *no·thros'* nagkahulogang "tapolan, habol."—Heb 5:11; 6:12.

Si Jehova ug ang iyang Anak, ingong ang duha ka bantogang mga Magbubuhat, nagdumot sa pagkatapolan. Si Jesus miingon: "Ang akong Amahan nagpadayon sa pagbuhat hangtod karon, ug ako nagpadayon sa pagbuhat." (Ju 5:17) Sa tibuok nga Pulong sa Diyos gipasidan-an ang tawong tapolan ug gikondenar ang pagkatapolan.

Ang Panghunahuna sa Tawong Tapolan. Ang kahubitan sa tawong tapolan gihatag diha sa basahon sa Mga Proverbio. Una sa tanan, siya nagbutang ug mga babag diha sa iyang hunahuna aron ikapangatarongan ang iyang dili pagsugod sa usa ka proyekto. "Ang dalan sa tapolan maoy ingon sa usa ka koral nga sampinit." (Pr 15:19) Giisip niya ang iyang buluhaton ingong usa ka dalan nga daghag mga sampinit, nga lisod kaayong latason. Dayon siya mohimog binuang nga mga pangatarongan tungod sa iyang pagkataspokan, nga nag-ingon: "Adunay leyon sa gawas! Sa taliwala sa mga plasa pagapatyon ako!" nga samag adunay usa ka kapeligrohan diha sa iyang buluhaton nga sa pagkatinuod wala gayod maglungtad. (Pr 22:13) Sagad ang pagkatapolan duyogan sa pagkatalawan, usa ka pagdumili tungod sa kahadlok. (Mat 25:26, *ftn* sa *Rbi8;* 2Ti 1:7) Bisan tuod gitambagan ug giaghat sa uban, siya magligidligid sa iyang higdaanan 'samag pultahan diha sa tuyokan niini,' ingong usa ka tawo nga dili makabangon. Siya tapolan kaayo bisan sa paghungit sa iyang kaugalingon. Siya "nagtago sa iyang kamot diha sa panaksang pangbangkete; siya gikapoy na kaayo aron ibalik kini sa iyang baba." (Pr 26:14, 15; 19:24) Apan iyang gilimbongan ang iyang kaugalingon mao nga siya naghunahuna diha sa iyang kasingkasing nga siya husto.

Ang maong tawo maghunahunag daw tinuod ug hinanduraw nga pangatarongan. Siya lagmit maghunahuna nga ang trabaho makadaot sa iyang panglawas o nga siya kapoy kaayo. Siya tingali mobati nga 'ang kalibotan obligado sa pagbuhi kaniya.' O, iyang unyaunyaon lang ang trabaho ug maghulat sa "ugma." (Pr 20:4) Ang bisan unsang gamay nga butang nga iyang nahimo lagmit mopabati kaniya nga iya nang nahimo ang iyang bahin, sama sa nahimo sa uban. Bisan tuod ang tanang kugihang mga tawo makahatag ug maalamong tubag sa bisan hain niini nga mga pangatarongan, siya "mas maalamon sa iyang kaugalingong panan-aw," nga mobating sila mao ang mga buangbuang tungod sa ilang pagpanglimbasog ug pagpaningkamot sa pagdasig kaniya sa pagbuhat usab sa ingon.—Pr 26:13-16.

Ang tawong tapolan walay "pagkakontento" sa 'pagkaon ug sa besti.' (1Ti 6:6-8) Hinunoa, iyang gitinguha ang pagbaton ug mga butang, nga sagad labaw pa kay sa pagkaon o besti. "Ang tapolan nagatinguha, apan ang iyang kalag walay bisan unsa." (Pr 13:4) Siya walay konsiderasyon o pagtahod sa iyang isigkatawo, apan mahimuot siya nga lain ang motrabaho sa iyang buluhaton, gani ang laing tawo maoy iyang patagan-on sa mga butang nga iyang gitinguha.—Pr 20:4.

Ang Balos sa Pagkatapolan. Bisan tuod nga ang tawong tapolan tingali maghunahuna nga mapuliki ra siya sa kapulihay, siya kalit nga hiapsan sa balos sa iyang pagkatapolan ug kini ulahi na kaayo, kay siya gisultihan: "Diyutay pa nga pagkatulog, diyutay pa nga pagkatagpilaw, diyutay pa nga pagkiyugpos sa mga kamot sa paghigda, ug ang imong

kakabos modangat ingon sa usa ka tulisan, ug ang imong kawalad-on ingon sa usa ka tawo nga sangkap sa hinagiban."—Pr 6:9-11.

Sabton man kini nga literal o mahulagwayon, ang kahubitan sa kahimtang sa tawong tapolan maoy tinuod: "Ako miagi duol sa uma sa tawong tapolan ug duol sa parasan sa tawo kansang kasingkasing nakulangan. Ug, tan-awa! kining tanan gipanuboan ug mga bunglayon. Ang nawong niini nalukop sa dapawong mga tanom, ug ang batong paril niini nalumpag." "Tungod sa labihang pagkatapolan ang mga sagbayan mahugno, ug tungod sa pagkataspokan sa mga kamot ang balay magatulo."—Pr 24:30, 31; Ecc 10:18.

Si bisan kinsa nga magasuhol sa tawong tapolan, o si bisan kinsa nga iyang pagahawasan, mahigawad ug mapikal gayod ug makaagom ug kapildihan, kay "kon unsa ang suka alang sa ngipon ug ang aso alang sa mata, mao man usab ang tawong tapolan alang niadtong nagsugo kaniya."—Pr 10:26.

Ang pagkataspokan sa tawong tapolan sa ngadtongadto magdalag makadaot nga mga sangpotanan kaniya, kay "ang pangandoy sa tapolan mopatay kaniya." Ang iyang gipangandoy maoy mga butang nga dili angay kaniya o mga butang nga sayop. Siya mahimong madaot kon tinguhaon niya ang pagpangab-ot niini. Hinunoa, ang iyang pangandoy duyog sa pagkatapolan magpahilayo kaniya gikan sa Diyos, ang Tuboran sa kinabuhi.—Pr 21:25.

Ang tapolan nga Kristohanon wala magaugmad sa bunga sa espiritu, nga makapalagsik ug makapaaktibo (Buh 18:25), apan sa pagkatinuod nagdala sa iyang kaugalingon ngadto sa kasamok. Siya nagpadaog sa mga tinguha sa unod. Siya sa dili madugay 'magalakaw nga badlonganon,' 'nga wala gayod magtrabaho apan nanghilabot sa mga butang nga wala siyay labot.'—2Te 3:11.

Kon Giunsa Paglantaw Diha sa Kristohanong Kongregasyon. Sa unang Kristohanong kongregasyon ang usa ka kahikayan gihimo sa paghatag ug materyal nga tabang alang sa mga kabos, ilabina sa mga babayeng balo. Mopatim-aw nga ang pipila ka batan-ong mga babayeng balo matinguhaon sa paggamit sa ilang kagawasan ingong mga babayeng balo sa madasigong pagpakig-ambit sa Kristohanong ministeryo. (Itandi ang 1Co 7:34.) Dayag nga ang pipila gihatagan ug materyal nga tabang. Apan inay gamiton sa husto ang mas dakong kagawasan ug ang dugang panahon nga ilang nabatonan, sila nahimong tapolan, walay buhat, tigsuroysuroy. Sila nahimong mga tabian ug mga hilabtanon sa mga kalihokan sa ubang mga tawo, nga manulti sa mga butang nga dili nila angayng isulti. Tungod niini si apostol Pablo nagsugo sa magtatan-aw nga si Timoteo nga dili ilakip ang maong mga babaye diha sa listahan sa mga tabanganan kondili paminyoon sila ug gamiton ang ilang mga kusog ug mga katakos sa pagmatuto ug mga anak ug sa pagdumalag panimalay.—1Ti 5:9-16.

Maylabot sa materyal nga tabang diha sa Kristohanong kongregasyon, ang lagda sa Bibliya mao: "Kon adunay dili buot magtrabaho, ayaw usab siya pakan-a." (2Te 3:10) Ang ulo sa pamilya kinahanglang magtagana alang sa iyang panimalay, ug ang asawa kinahanglang dili mokaon "sa tinapay sa pagkatapolan."—Pr 31:27; 1Ti 5:8.

Likayi ang Pagkatapolan sa Pagtuon ug sa Ministeryo. Ang tambag gihatag batok sa pagkatapolan maylabot sa pagtuon ug sa pagkuhag mas lalom nga pagsabot sa mga katuyoan sa Diyos ingon man usab sa pagpakig-ambit diha sa Kristohanong ministeryo. Gibadlong ni apostol Pablo ang pipila ka dili-mauswagon nga Hebreohanong mga Kristohanon, nga nag-ingon: "Nahabol man kamo sa inyong pandungog. Kay, sa pagkatinuod, bisan tuod kamo angay na unta nga mahimong mga magtutudlo tungod sa panahon, gikinahanglan na usab ninyo nga adunay magatudlo kaninyo gikan sa sinugdan sa paninugdang mga butang sa sagradong mga pahayag sa Diyos; ug nahisama kamo sa nagkinahanglan ug gatas, dili sa gahing pagkaon." (Heb 5:11, 12) Siya usab nagtambag: "Ayaw paglangaylangay [pagtinaspokan] sa inyong buluhaton. Magmainiton sa espiritu."—Rom 12:11.

PAGKATAWA. Sumala kang Gesenius, ang Hebreohanong mga pulong alang sa pagkatawa (*tsechoq′* ug ang kaamgid nga pormang *sechoq′*) maoy *onomatopoeic,* nga mao, usa ka tunog nga gisundog gikan sa pagkatawa (sama sa "he-he" ug "ha-ha"). Ang ngalan ni Isaac, *Yits·chaq′,* nga nagkahulogan usab ug "Pagkatawa," gisundog gikan sa pagkatawa.

Si Abraham ug Sara mikatawa sa mga pahibalo sa manulonda nga sila makabaton ug anak nga lalaki sa ilang pagkatigulang. Si Abraham wala badlonga tungod sa pagkatawa apan si Sara gibadlong, ug misulay gani siya sa paglimod sa iyang pagkatawa. Busa mopatim-aw nga ang pagkatawa ni Abraham maoy tungod sa kalipay sa katingalahang palaaboton nga makabaton ug anak nga lalaki pinaagi kang Sara sa iyang pagkatigulang. Apan ang pagkatawa ni Sara dayag nga tungod kay ang samang katingalahang palaaboton daw kataw-anan alang kaniya; ang paghunahuna nga ang usa ka babaye sa iyang pangedaron, nga hangtod niadtong tungora maoy baog, makabaton pa ug usa ka anak daw dili ikalarawan sa iyang

hunahuna. (Gen 17:17; 18:9-15) Apan, sa bisan hain nga kahimtang ang maong pagkatawa wala gayod magpasabot ug pagyubit o tinuyong pagbiaybiay, ug kini gitala ingong pagpasundayag ug pagtuo sa saad sa Diyos. (Rom 4:18-22; Heb 11:1, 8-12) Sa dihang natawo kini nga anak, ang mga ginikanan nalipay gayod, sanglit tinguha kini sa ilang mga kasingkasing sa daghang katuigan. Si Abraham nagngalan sa ilang anak, nga human niana si Sara miingon: "Ang Diyos nag-andam ug pagpakatawa alang kanako: ang tanan nga makadungog niini mokatawa kanako." (Gen 21:1-7) Walay duhaduha nga ang uban natingala ug nalipay sa pagkadungog sa maayong balita labot sa panalangin nga nadawat ni Abraham ug Sara gikan sa mga kamot ni Jehova.

Kon Kanus-a Tukma. Si Jehova mao ang "malipayong Diyos" ug buot nga ang iyang mga alagad magmalipayon. (1Ti 1:11) Bisan pa niana, gipakita sa Kasulatan nga ang pagkatawa haom lamang sa pipila ka panahon. Adunay "panahon sa paghilak ug panahon sa pagkatawa." (Ecc 3:1, 4) Ang maalamong tawo nga si Haring Solomon nagtambag kanato: "Lakaw, kan-a ang imong pagkaon uban ang pagmaya ug imna ang imong bino uban ang usa ka maayong kasingkasing, tungod kay ang matuod nga Diyos nakakaplag na ug kahimuot sa imong mga buhat." Apan, walay tinuod nga pagmaya kon ang buhat sa usa ka tawo nagsalikway sa matarong nga mga dalan sa Diyos.—Ecc 9:7.

Kon Kanus-a Dili Tukma. Ang hinungdanon mao ang pagkinabuhi aron makab-ot sa usa ka tawo ang usa ka maayong ngalan uban kang Jehova. Busa, niini nga sistema sa mga butang, ang pagkatawa usahay mahimong dili gayod tukma, gani makadaot pa. Si Solomon, sa iyang pag-eksperimento "sa pagpahimulos sa kabuangan hangtod nga akong makita kon unsay makuha sa mga anak sa tawo sa ilang gihimo," miingon sulod sa iyang kasingkasing: "Ari karon, sulayan ko ikaw sa pagmaya. Labot pa, pagpahimulos sa maayo." Apan iyang nadiskobrehan nga kini maoy kawang nga pangagpas. Iyang nakaplagan nga ang pagmaya ug pagkatawa dili gayod makapatagbaw, tungod kay kini dili mopatunghag tinuod ug dumalayong kalipay. Kinahanglang adunay tinuod nga pundasyon alang sa malungtaron, makapalig-on nga kalipay. Gipatugbaw ni Solomon ang iyang mga pagbati: "Ako miingon sa katawa: 'Binuang!' ug sa pagmaya: 'Unsay ginabuhat niini?'"—Ecc 2:1-3.

Gipakita ni Solomon ang kaalam sa pagkinabuhi dili lamang aron sa pagpangagpas sa kalipayan. Siya miingon: "Mas maayo pa ang pag-adto sa balay sa pagbangotan kay sa pag-adto sa balay sa bangkete, tungod kay mao kana ang kataposan sa tanang tawo; ug ang buhi magabutang niini sa iyang kasingkasing." Wala kini magpasabot nga ang kasubo mas labaw kay sa pagmaya. Kini naghisgot sa usa ka espesipikong panahon, sa panahon nga ang usa ka tawo namatay ug ang balay anaa sa pagbangotan. Adto didto aron hupayon ang nasubong mga namatyan inay nga basta kalimtan na lamang sila ug magpista ug maghudyaka. Ang pagduaw sa mga nagbangotan dili lamang maghupay sa mga namatyan kondili usab magpahinumdom sa mga miduaw sa kamubo sa kinabuhi, magpahinuktok nga ang kamatayon nga midangat niining balaya sa dili madugay modangat usab sa tanan ug nga kadtong buhi angayng magpalandong niini. Samtang buhi pa ang usa ka tawo siya makahimog usa ka maayong ngalan, dili sa dihang siya himalatyon na. Ug ang maayong ngalan uban sa Diyos mao lamang ang butang nga may tinuod nga bili alang sa usa nga himalatyon.—Ecc 7:2; Gen 50:10; Ju 11:31.

Si Solomon mipadayon sa pag-ingon: "Mas maayo pa ang kagul-anan kay sa pagkatawa, kay sa kasubo sa panagway ang kasingkasing gihimong maayo." (Ecc 7:3) Ang pagkatawa maoy maayong tambal, apan adunay panahon nga kinahanglan natong hinuktokan ang atong panglantaw sa kinabuhi ug ang paagi sa atong paggamit niini. Kon atong nakita nga kita nag-usik ug dako kaayong panahon sa wala kaayo kinahanglanang pagkalipay ug kita wala maghimog usa ka maayong ngalan pinaagi sa pagbuhat ug maayong mga buhat, kita adunay katarongan nga mabalaka sa atong kaugalingon, masubo, ug magbag-o; kini magpaarang-arang sa atong pagbati. Kini motabang kanato sa paghimog usa ka maayong ngalan aron ang adlaw sa atong kamatayon o ang panahon sa kataposang pagsusi sa Diyos ug ni Kristo kanato mas maayo kay sa adlaw sa atong pagkatawo.—Ecc 7:1.

"Ang kasingkasing sa mga maalamon anaa sa balay sa pagbangotan, apan ang kasingkasing sa mga hungog anaa sa balay sa pagmaya," si Solomon nagpadayon sa pag-ingon. "Mas maayo pa ang pagpamati sa pagbadlong sa usa nga maalamon kay sa tawong nagapamati sa awit sa mga hungog." (Ecc 7:4, 5) Ang maalamong kasingkasing diha sa usa ka balay diin adunay usa ka tawong namatay maoy haom sa pagkaseryoso nga kinaiyanhong bation diha sa usa ka balay nga nagbangotan, ug kini makapahinuklog sa maalamong kasingkasing sa pagbantay kon sa unsang paagi gamiton ang iyang kinabuhi, apan ang kahimtang sa pagkamapasagaron diha sa dapit nga may paghudyaka makapadani sa buangbuang nga kasingkasing ug magpahitumpawak sa haguka nga kinabuhi, ug

walay pagpakabana. Kon ang usa ka tawo nahisalaag gikan sa hustong mga dalan, ang pagbadlong gikan sa usa ka tawong maalamon magpasig-uli kaniya diha sa dalan sa kinabuhi pinaagi sa pagtul-id kaniya ug siya matabangan sa paghimog usa ka maayong ngalan alang sa iyang kaugalingon. Apan sa unsang paagi makatabang ang pagpamati sa awit o ang pag-ulog-ulog sa buangbuang nga naglilong sa mga sayop ug nagpatig-a kanato diha sa sayop nga dalan? Kini motukmod kanato nga magpadayon sa paghimog dili-maayong ngalan, nga dili magtul-id kanato aron makasubay sa mga dalan nga motultol sa usa ka maayong ngalan uban kang Jehova.

"Kay sama sa tingog sa mga sampinit ilalom sa kulon, mao usab ang katawa sa hungog; ug kini usab kakawangan." (Ecc 7:6) Ang mga sampinit daling masunog apan dali usab kining maugdaw. Maugdaw na kini nga dili pa gani maluto ang gisulod sa kulon, sa ingon nahimong walay silbi ang gihaling nga kalayo. Busa ang dako, banha, naglagiti nga pagsilaob niini kawang ug walay pulos. Ug ingon usab niana ang tinonto nga mga pag-agik-ik ug mga kabuang sa buangbuang. Dugang pa, ang mismong pagkatawa sa buangbuang alingugngog sa dalunggan, nga dili angayan sa panahon o sa okasyon, ug makapaluya inay nga makapadasig. Dili kini motabang kang bisan kinsa nga mouswag sa ugdang nga buluhaton sa paghimog usa ka maayong ngalan nga hinumdoman sa Diyos ug sa ingon maseguro nga 'ang adlaw sa kamatayon mas maayo kay sa adlaw sa pagkatawo.'

Pagkatawa nga Nahimong Pagbangotan. Sa iyang Wali sa Bukid, si Jesu-Kristo miingon: "Malipayon kamo nga naghilak karon, tungod kay kamo mangatawa," ug, "Alaot, kamo nga nagkatawa karon, tungod kay kamo magbangotan ug manghilak." (Luc 6:21, 25) Dayag nga gipunting ni Jesus nga ang paghilak niadtong nagmasulub-on tungod sa daotang relihiyosong mga kahimtang nga nagpatigbabaw sa Israel nianang panahona mahimong mahulipan ug pagkatawa pinaagi sa pagtuo diha Kaniya, samtang kadtong nagkatawa ug nagpahimulos sa kinabuhing walay pagkabalaka sa umaabot makakaplag nga ang ilang pagkatawa nahimong pagbangotan. (Itandi ang Luc 16:19-31.) Sa pagsulat ngadto sa mga Kristohanon, ang igsoon ni Jesus sa inahan nga si Santiago nagawhag sa kalibotanog-hunahuna nga mga Kristohanon: "Pagkaguol ug pagbangotan ug panghilak kamo. Himoa ang inyong katawa nga pagbangotan, ug ang inyong kalipay nga kasubo. Ipaubos ninyo ang inyong kaugalingon sa mga mata ni Jehova, ug kamo iyang pagabayawon." (San 4:4, 9, 10) Ang maong pagbayaw maghatag ug tinuod nga kalipay.

Aron Ipakita ang Pagyubit. Ang pagkatawa sagad nga gihisgotan diha sa Kasulatan aron ipakita ang pagyubit. Ang Hebreohanong berbo nga *tsa·chaq'* (pagkatawa) nagkahulogan usab nga "pagbugalbugal; paghimo nga kataw-anan."—Gen 21:9; 39:14.

Bisan gani ang mga hayop gihulagway ingong nagkatawa sa pagyubit. Ang baye nga ostrik gihulagway ingong nagkatawa sa migukod nga kabayo ug sa nagsakay niini (tungod sa kakusog modagan sa ostrik), ug gikataw-an sa kabayo ang kahadlok sa dihang kini moatake sa pagpakiggubat (tungod sa kusog ug pagkadili-mahadlok niini). (Job 39:13, 18, 19, 22) Ang Leviatan (ang buaya) gikaingong nagkatawa sa hinagiyos sa salapang tungod sa baga nga panit niini.—Job 41:1, 29.

Ang mga alagad sa Diyos kinahanglang moantos ug daghang mabiaybiayong pagkatawa batok kanila. Si Job miingon: "Ako nahimong kataw-anan sa iyang isigkatawo." (Job 12:4; 30:1) Si Jeremias nahimong kataw-anan sa tibuok adlaw taliwala sa iyang mga katalirongan. (Jer 20:7) Si Jesu-Kristo gikataw-an nga mayubiton sa wala pa banhawa ang anak nga babaye ni Jairo. (Mat 9:24; Mar 5:40; Luc 8:41-53) Bisan pa niana, ang tanan nga nahibalo sa kusog ug kaalam sa Diyos ug nagmasinugtanon kaniya adunay maayong katarongan nga magmalipayon.—Mat 5:11, 12.

Si Jehova nga Diyos gihubit ingong nagkatawa nga mayubiton sa mga nasod, labot sa ilang mapasigarbohong mga pulong nga nahimong walay pulos, ug sa kagubot nga gipadangat sa ilang binuang nga dalan batok kaniya. (Sal 59:8) Siya nahibalo sa iyang kaugalingong gahom ug mga katuyoan, ug iyang gikataw-an ang mahuyang, kawang nga pagsupak nga ilang gihimo batok kaniya ug sa iyang katawhan. (Sal 2:1-4) Ang usa ka maalamong tawo dili gayod buot nga siya kataw-an ni Jehova. (Pr 1:26) Bisan tuod si Jehova walay kalipay sa kamatayon sa daotan (Eze 18:23, 32), siya wala mabalaka sa daotang mga laraw batok sa iyang katawhan ug kataw-an lamang niya kini tungod kay iyang nakita ang adlaw sa kaluwasan alang sa mga matarong, diin ang mga laraw sa mga daotan mapakyas ug ang pagkadaotan hunongon sa walay kataposan.—Sal 37:12, 13, 20.

PAGKATIG-A, PAGKAGAHIAN. Ang pangunang kahulogan sa lainlaing mga pulong sa orihinal nga pinulongan nga nagtumong sa pagkatig-a o pagkagahian mao ang pagkasukihan o pagkagahig-ulo. Sagad nga nalangkit ang tinuyong dili pagsunod sa kabubut-on o sa mga sugo sa Diyos. (Sal 78:8; 81:12; Isa 1:23; 65:2; Jer 3:17; 5:23; 7:23-26; 11:8; 18:12; Os 4:16; Buh 7:51) Sublisub-

ling gipasiugda sa Kasulatan nga modangat ang katalagman niadtong magpadayon sa pagkatig-a o pagkagahian. (Deu 29:19, 20; Neh 9:29, 30; Pr 28:14; Isa 30:1; Jer 6:28-30; 9:13-16; 13:10; 16:12, 13; Dan 5:20; Os 9:15; Zac 7:12; Rom 2:5) Pananglitan, ang balaod sa Diyos sa Israel naglatid nga ang anak nga gahian ug sukihan pagabatoon hangtod nga mamatay.—Deu 21:18, 20.

Sa iyang mga pagpakiglabot sa mga tawo, mapailobong gitugotan ni Jehova nga Diyos nga padayong maglungtad ang mga indibiduwal ug ang mga nasod, bisan tuod sila takos sa kamatayon. (Gen 15:16; 2Pe 3:9) Samtang ang uban nagpabili niini pinaagi sa pagpahiuyon sa ilang kaugalingon aron makadawat ug kaluoy (Jos 2:8-14; 6:22, 23; 9:3-15), ang uban nagpatig-a pa gayod sa ilang kaugalingon batok kang Jehova ug batok sa iyang katawhan. (Deu 2:30-33; Jos 11:19, 20) Sanglit dili pugngan ni Jehova ang mga tawo nga mahimong matig-a o gahian, siya gihisgotan ingong 'nagtugot kanila nga magmatig-a' o 'nagpagahi sa ilang mga kasingkasing.' Sa dihang siya magpahamtang na ug panimalos batok sa mga tawong matig-a o gahian, mosangpot kini sa pagpasundayag sa iyang dakong gahom ug sa pagmantala sa iyang ngalan.—Itandi ang Ex 4:21; Ju 12:40; Rom 9:14-18.

Ang usa ka pananglitan niini mao ang gihimo sa Diyos maylabot kang Paraon kinsa wala motugot nga ang mga Israelinhon mobiya sa Ehipto. Si Jehova nagpadalag napulo ka malaglagong mga hampak sa yuta sa Ehipto. Sa matag panahon nga gipagahi ni Paraon ang iyang kasingkasing human matapos ang usa ka hampak, gigamit kini ni Jehova ingong higayon sa dugang nga pagpasundayag sa iyang dakong gahom pinaagi sa paghimog uban pang mga milagro. (Ex 7:3-5, 14–11:10) Busa, ang pipila sa mga Ehiptohanon nakaamgo nga si Jehova maoy usa ka Diyos nga kinahanglang sundon. Pananglitan, sa dihang gipahibalo ang ikapitong hampak, bisan ang pipila sa mga alagad ni Paraon naneguro nga ang ilang kaugalingong mga alagad ug mga kahayopan ikapasilong sa dili pa magsugod ang malaglagong mga ulan nga yelo. (Ex 9:20, 21) Sa kataposan, sa dihang si Paraon, human pagawasa ang mga Israelinhon, nagpagahi pag-usab sa iyang kasingkasing ug nagtigom sa iyang kasundalohan aron sa pagpanimalos kanila (Ex 14:8, 9; 15:9), si Jehova naglaglag kaniya ug sa iyang kasundalohan didto sa Pulang Dagat. (Ex 14:27, 28; Sal 136:15) Sulod sa katuigan human niadto, ang ngalan sa Diyos gimantala taliwala sa mga nasod samtang ilang gihisgotan ang gibuhat ni Jehova sa mga Ehiptohanon tungod sa ilang pagkagahian.—Ex 18:10, 11; Jos 2:10, 11; 9:9; 1Sa 6:6.

Sanglit si Jehova abanteng nagpasidaan sa iyang paghukom batok sa mga matig-a o mga gahian, ang pagpahamtang sa maong paghukom dili ikaingon nga nahitabo tungod sa ubang mga hinungdan o naggikan sa lahi nga tinubdan. Pinaagi sa manalagnang si Isaias, si Jehova miingon ngadto sa gahiang mga Israelinhon: "Tungod sa akong pagkahibalo nga ikaw matig-a ug nga ang imong liog maoy usa ka ugat nga puthaw ug ang imong agtang maoy tumbaga, ako usab nagpadayon sa pagsulti kanimo sukad sa maong panahon. Sa wala pa kini moabot, akong gipadungog kini kanimo, aron dili ka moingon, 'Ang akong idolo ang naghimo kanila, ug ang akong linilok nga larawan ug ang akong inumol nga larawan ang nagsugo kanila.' " —Isa 48:4, 5; itandi ang Jer 44:16-23.

PAGKATULOG. Usa ka yugto sa pagpahulay diin dili aktibo ang lawas ug hunahuna. Kini mahinungdanon sa pagmentinar sa kinabuhi ug sa kahimsog sa tawo. Kay bug-os nasayod sa kahinungdanon sa pagpahulay, si Jesu-Kristo nag-awhag sa iyang mga tinun-an sa paggahin ug panahon sa pagpahulay kadiyot. (Mar 6:31) Ang pananglitan ni Jesus nagpakita nga bisan ang tawong hingpit nagkinahanglag pahulay ug pagkatulog.—Itandi ang Mar 4:38.

Ang kahago (Ecc 5:12), usa ka hinlo nga tanlag (itandi ang Sal 32:3-5), ug ang pagkanahigawas sa hilabihang kabalaka ingon man ang pagsalig kang Jehova (Sal 3:5; 4:8; Pr 3:24-26) dakog ikatabang aron nindot ug makapalagsik ang pagkatulog sa usa ka tawo. Kay kontento sa mga panginahanglan sa kinabuhi (itandi ang 1Ti 6:8), ang alagad sa Diyos dili kinahanglang mogugol ug daghang oras sa hago nga pagtrabaho hangtod nga isakripisyo ang gikinahanglang pagkatulog ug sa gihapon dili makabaton ug tinuod nga kaayohan gikan sa iyang pagtrabaho.—Itandi ang Sal 127:1, 2.

Siyempre, may mga gabii nga ang mga alagad sa Diyos dili makatulog. Kon dili tungod sa sakit o ubang grabe o masulayong mga kahimtang, ang ilang pagkawalay-tulog lagmit maoy tungod sa kahangawa alang sa mga isigkamagtutuo ug sa pagpauswag sa matuod nga pagsimba. (2Co 6:3-5; 11:23, 27; itandi ang Sal 132:3-5, diin ang gihisgotan, dili ang aktuwal nga pagkatulog kondili ang pagpahulay, paghunong sa mga kalihokan.) Hinunoa, sila dili angayng mabalaka pag-ayo bahin sa materyal nga mga kabtangan ug nga tungod niana dili makatulog. (Ecc 5:12; itandi ang Mat 6:25-34.) Sa laing bahin, ang daotang buhat magpatagbaw sa mga tawong daotan. "Dili sila matulog gawas kon makabuhat sila ug daotan, ug ang ilang pagkatulog mahanaw gawas kon sila adunay mapandol."—Pr 4:16.

Bisan tuod mahinungdanon ang pagkatulog, ang usa ka tawo dili angayng magmahigugmaon sa pagkatulog. (Pr 20:13) "Ang pagkatapolan makapahinanok sa katulog," nga magpahimong taspokan sa usa ka tawo sa dihang siya angay unta nga may buhaton. (Pr 19:15) Ang usa ka tawo nga mopalabi sa pagkatulog o sa pagkataspokan sa dihang siya angay untang magtrabaho maoy pagpili sa dalan nga mosangpot sa kakabos.—Pr 6:9-11; 10:5; 24:33, 34.

Dili sama sa mga tawo, si Jehova nga Diyos dili dukaon ug kinahanglang matulog. Busa, ang iyang mga alagad makasalig nga siya sa tanang panahon makahatag sa gikinahanglang tabang. (Sal 121:3, 4) Si Jehova gipakasama sa usa nga natulog kon siya, tungod sa iyang maayong katarongan, maglangan o magdumili sa paglihok labot niadtong nagaangkong iyang katawhan apan dili matinumanon.—Sal 44:23; 78:65.

Espirituwal nga Pagtukaw. Sa dihang gidasig ang mga Kristohanon sa Roma nga dili matulog o mahimong dili-aktibo ug walay pagpakabana sa ilang mga kaakohan, si apostol Pablo misulat: "Takna na aron kamo momata gikan sa pagkatulog, kay karon ang atong kaluwasan mas duol na kay sa dihang kita nahimong mga magtutuo. Lawom na kaayo ang kagabhion; ang adlaw nagkaduol na. Busa hukason nato ang mga buhat nga iya sa kangitngit ug isul-ob nato ang mga hinagiban sa kahayag. Ingon sa maadlaw molakaw kita nga may kahapsay, dili sa hudyaka ug sa paghuboghubog, dili sa ginadiling pakigdulog ug sa malaw-ayng panggawi, dili sa panag-away ug sa pangabugho." (Rom 13:11-13; itandi ang Efe 5:6-14; 1Te 5:6-8; Pin 16:15.) Kadtong nagabuhat ug daotan o nagtudlog bakak nga mga pagtulon-an nahikatulog labot sa pagkamatarong ug kinahanglang momata aron sila makabaton sa pag-uyon sa Diyos.

Ang Kamatayon Gitandi sa Pagkatulog. Adunay pamatuod nga ang pagkatulog sa mga tawo may mga siklo. Ang matag siklo naglangkob sa hinanok nga pagkatulog dayon sa dili-hinanok nga pagkatulog. Panahon sa hinanok nga pagkatulog lisod kaayong pukawon ang usa ka tawo. Siya bug-os nga walay kasayoran sa iyang palibot ug sa mga butang nga nagakahitabo duol kaniya. Siya walay kalibotan. Sa susama, ang patay "walay nahibaloan nga bisan unsa." (Ecc 9:5, 10; Sal 146:4) Busa ang kamatayon, sa tawo man o sa hayop, maoy sama sa pagkatulog. (Sal 13:3; Ju 11:11-14; Buh 7:60; 1Co 7:39; 15:51; 1Te 4:13) Ang salmista misulat: "Tungod sa imong pagbadlong, Oh Diyos ni Jacob, ang magkakaro ug ang kabayo nahinanok." (Sal 76:6; itandi ang Isa 43:17.) Kon dili pa tungod sa katuyoan sa Diyos nga pukawon ang mga tawo gikan sa pagkatulog sa kamatayon, sila dili gayod mahigmata.—Itandi ang Job 14:10-15; Jer 51:39, 57; tan-awa ang PAGKABANHAW.

Bisan pa niana, ang "kamatayon" ug ang "pagkatulog" mahimong magkalahi usab. Mahitungod sa usa ka patayng dalagita, si Kristo Jesus miingon: "Ang dalagita wala mamatay, apan siya natulog." (Mat 9:24; Mar 5:39; Luc 8:52) Sanglit banhawon niya ang dalagita gikan sa kamatayon, lagmit gipasabot ni Jesus nga ang dalagita wala mamatay hangtod sa hangtod apan sama sa usa nga mahigmata gikan sa iyang pagkatulog. Dugang pa, kini nga dalagita wala pa ikalubong, ni ang iyang lawas nagsugod na sa pagkadunot, sama sa nahitabo sa lawas ni Lazaro. (Ju 11:39, 43, 44) Pinasukad sa awtoridad nga gihatag kaniya sa iyang Amahan, si Jesus makasulti niini sama sa gibuhat sa iyang Amahan, "kinsa nagabuhi sa mga patay ug nagatawag sa mga butang nga wala ingong daw namao na."—Rom 4:17; itandi ang Mat 22:32.

Angayng matikdan nga ang terminong "nahikatulog" gigamit sa Kasulatan sa pagtumong niadtong nangamatay tungod sa kamatayon nga napanunod gikan kang Adan. Kadtong makaagom sa "ikaduhang kamatayon" wala hisgoti ingong nahikatulog. Hinunoa, gipakita nga sila bug-os nga laglagon, dili na maglungtad, sunogon pinaagig dili-mapalong nga kalayo.—Pin 20:14, 15; itandi ang Heb 10:26-31, diin gipakita ang kalainan tali sa kamatayon niadtong milapas sa Moisesnong Balaod ug sa mas grabeng silot nga ipahamtang sa mga Kristohanon nga tinuyong nagpakasala; Heb 6:4-8.

PAGKAUBANON. Ang pagputi sa kolor sa buhok tungod sa pagkunhod sa itom nga substansiya sa buhok ingong resulta sa mga kausaban sa kemistriya sa lawas. Talagsa ra nga sayo nga mahimong ubanon, apan sagad nga kini maoy duyog sa pagkatigulang. Kining ulahi nga ideya labot sa pagkatigulang mao ang makita diha sa Bibliya sa dihang gigamit ang Hebreohanong berbo nga *siv* (giuban), ug sa mas subsob, ang Hebreohanong nombre nga *seh·vah′* (mga uban, pagkaubanon, pagkatigulang). (Ru 4:15; 1Sa 12:2; 1Ha 2:6, 9; Job 15:10; Sal 71:18) Si Abraham, Gideon, ug si David nabuhi hangtod sa "igong katigulangon" o "nga tigulang na [*seh·vah′*]."—Gen 15:15; 25:8; Huk 8:32; 1Cr 29:28.

Giila sa Bibliya ang katahom sa pagkabatan-on ug ang kahalangdon sa pagkatigulang. "Ang katahom sa batan-ong mga lalaki mao ang ilang kusog, ug ang kahalangdon sa mga tigulang mao ang ilang pagkaubanon." (Pr 20:29) Kining ulahing gihisgotan ilabinang tinuod kon ang maong mga tigulang nagasimba ug nagaalagad kang Jehova.

“Ang pagkaubanon maoy usa ka purongpurong sa katahom sa dihang makaplagan kini sa dalan sa pagkamatarong.” (Pr 16:31) “Sila nga natanom diha sa balay ni Jehova, . . . sila magpadayon pa gihapon sa paglipang panahon sa ilang pagkaubanon.” (Sal 92:13, 14) Sila dili pagabiyaan sa ilang Diyos. (Isa 46:4) Ang balaod ni Jehova mao: “Atubangan sa buhok nga ubanon motindog ka, ug magpakita ka ug pagtamod sa tawong tigulang.”—Lev 19:32.

Ang pagkaubanon wala mag-agad kon siya lalaki man o babaye; mao man usab ang kinaiyanhong kolor sa buhok, kon kini bulagaw man, itomon, o pula. Dugay nang giila nga ang pagkaubanon dili mapugngan sa tawo o matambalan sa medikal nga siyensiya. Kini mao ang gipunting ni Jesu-Kristo human nga siya miingon nga dili kita manumpa sa atong mga ulo.—Mat 5:36.

Ang mga tina sa buhok dili kay modernong kaplag, sanglit gigamit na kini sa mga Grego ug mga Romano kaniadto. Sumala kang Josephus, gitaho nga si Herodes nga Bantogan nagtina sa iyang giuban na nga mga buhok aron itago ang iyang pagkatigulang.—*Jewish Antiquities,* XVI, 233 (viii, 1).

PAGKAULO. Ang sukaranang prinsipyo sa pagkaulo gihisgotan sa 1 Corinto 11:3: “Ang ulo sa matag lalaki mao si Kristo; sa baylo ang ulo sa usa ka babaye mao ang lalaki; sa baylo ang ulo ni Kristo mao ang Diyos.”

Ang Papel sa Lalaki. Ang unang bahin niini nga tambag maylabot sa pagkaulo mapadapat ngadto sa lalaki; siya dili kay independente ug walay ilhon nga “ulo.” Hinunoa, siya obligado sa pagsunod sa mga giya ug sumbanan nga gitagana sa iyang ulo, si Kristo. (1Ju 2:6) Tinuod kini dili lamang maylabot sa iyang relihiyosong mga kalihokan (Mat 28:19, 20) kondili usab sa iyang personal nga mga kalihokan. Pananglitan, kon siya usa ka tawong pamilyado, nan agig pagtahod sa iyang ulo, si Kristo, kinahanglang sundon niya ang tambag nga mopuyo uban sa iyang asawa sumala sa kahibalo, ‘nga maghatag kaniya ug kadungganan samag ngadto sa usa ka sudlanan nga mas mahuyang,’ ug siya kinahanglang maningkamot sa pagbansay sa iyang mga anak sa hustong paagi. (1Pe 3:7; Efe 6:4) Kini nga tambag gitagana sa Bibliya alang sa tanan nga anaa sa kongregasyon ni Kristo; busa kon ang lalaki magpatalinghog niini nga tambag siya nagtahod niini nga pagkaulo. —Efe 5:23.

Sanglit mas labaw ang lalaki diha sa tawhanong kalalangan, siya gihatagag posisyon nga labaw kay sa babaye. (1Ti 2:12, 13) Ang babaye gihimo gikan sa gusok nga gikuha gikan sa lalaki ug maoy bukog sa iyang mga bukog ug unod sa iyang unod. (Gen 2:22, 23) Siya gilalang alang sa lalaki, dili kay ang lalaki gilalang alang kaniya. (1Co 11:9) Busa, ang babaye, sa kahikayan sa Diyos diha sa pamilya, kinahanglang magpasakop kanunay sa iyang bana ug dili mag-agaw sa iyang awtoridad. (Efe 5:22, 23; 1Pe 3:1) Dugang pa, diha sa Kristohanong kongregasyon ang babaye dili angayng magtudlo sa ubang dedikadong mga lalaki ni magbaton ug awtoridad ibabaw kanila.—1Ti 2:12.

Taliwala sa mga Hebreohanon sa karaang kapanahonan giila ang labaw nga posisyon nga gihuptan sa lalaki diha sa banay ug sa kahikayan sa tribo. Si Sara mapinasakopon, nga nagtawag kang Abraham nga “ginoo,” ug positibo ang komento bahin kaniya tungod sa iyang pag-ila sa pagkaulo sa iyang bana. (Gen 18:12; 1Pe 3:5, 6) Ilalom sa pakigsaad sa Balaod gipasiugda ang pinalabi nga posisyon sa lalaki. Ang mga lalaki lamang ang gisugo nga kinahanglang motambong sa panagkatigom alang sa tulo ka pista ni Jehova sa dapit nga pilion sa Diyos, bisan tuod nga motambong usab ang mga babaye. (Deu 16:16) Sa seremonyal nga paagi, doble ang ‘pagkahugaw’ sa babaye human siya manganak ug usa ka batang babaye kay sa human siya manganak ug usa ka batang lalaki.—Lev 12: 2, 5.

Ang Papel sa Babaye. Sa karaang kapanahonan, adunay mga kahimtang nga ang babaye magpandong sa iyang ulo aron ipakita ang iyang pagpasakop. (Gen 24:65) Sa paghisgot sa kahikayan sa pagkaulo diha sa Kristohanong kongregasyon, si apostol Pablo nagpatin-aw nga kon ang babaye mag-ampo o managna diha sa kongregasyon, pananglitan siya nag-okupar ug posisyon nga gihatag sa Diyos sa lalaki, siya kinahanglang magpandong sa ulo. Sa temporaryong pagbuhat niini tungod kay walay dedikadong Kristohanong lalaki ang presente aron mobuhat niini, bisan tuod tingali siya taas ug buhok, dili niya ipangatarongan nga ang iyang pagkataas ug buhok igo na sa pagpakita sa iyang pagpasakop. Hinunoa, pinaagi sa iyang mga buhat angay niyang ipakita ang iyang pagpasakop ug ang pag-ila sa pagkaulo sa lalaki. Buhaton kini sa Kristohanong babaye pinaagi sa pagpandong sa iyang ulo ingong “timaan sa awtoridad.” Kini kinahanglang himoon “tungod sa mga manulonda,” nga nagtan-aw sa mga buhat sa mga Kristohanon ug kinsa, ingong nag-alagad sa Kristohanong kongregasyon, naghatag ug pagtagad niini. Pinaagi sa pagpandong sa iyang ulo kon gikinahanglan tungod sa espirituwal nga mga katarongan, gidawat sa Kristohanong babaye ang kahikayan sa Diyos sa pagkaulo.—1Co 11:5-16; Heb 1:14.

Kining nahiangay nga teokratikanhong kahikayan sa kongregasyon ug sa pamilya dili makapugong sa babaye sa pag-alagad sa Diyos, ni

makababag kini sa iyang mga paningkamot sa pagtuman sa iyang pamilyahanong mga kalihokan ug mga kaakohan. Gihatagan siya niini ug bug-os ug Kasulatanhong kagawasan aron makatuman sa iyang papel, samtang nagpahimuot gihapon sa Diyos nga uyon sa prinsipyo: "Ang Diyos nagpahiluna sa mga sangkap sa lawas, ang matag usa niini, sumala sa iyang gikahimut-an." (1Co 12:18) Daghang babaye sa karaang kapanahonan ang nakahupot ug maayong mga pribilehiyo apan sa samang higayon giila ang pagkaulo sa lalaki ug nakapahimulos sa malipayon ug matagbawon nga kinabuhi. Lakip kanila mao si Sara, Rebeca, Abigail, ug ang Kristohanong mga babaye sama kang Priscila ug Febe.

Kaakohan. Ang usa nahatagan ug mga katungod sa iyang paggamit sa awtorisadong pagkaulo, apan duyog usab niini ang mga katungdanan o mga obligasyon. Si 'Kristo mao ang ulo sa kongregasyon' ug busa may katungod sa paghimog mga desisyon may kalabotan niini ug sa pagpasundayag ug awtoridad ibabaw niini. (Efe 5:23) Apan tungod sa iyang pagkaulo, obligasyon usab niya nga dawaton ang katungdanan sa pagatiman sa kongregasyon ug ang pagpanubag sa iyang mga desisyon. Sa samang paagi, sa paggamit sa iyang pagkaulo, nahuptan sa bana ang pipila ka katungod maylabot sa paghimog pangatapusang mga desisyon ug sa pagdumala. Apan, dugang pa niini, katungdanan niya ang pagdawat ug responsibilidad sa iyang pamilya. Siya adunay pangunang obligasyon sa pagtagana sa iyang panimalay sa materyal ug sa espirituwal nga paagi. —1Ti 5:8.

Kinahanglang gamiton sa Kristohanong lalaki ang iyang pagkaulo sa maalamong paagi, nga maghigugma sa iyang asawa sama sa iyang kaugalingon. (Efe 5:33) Gigamit ni Jesu-Kristo ang iyang pagkaulo ibabaw sa Kristohanong kongregasyon niining paagiha. (Efe 5:28, 29) Ingong ulo sa iyang mga anak, kinahanglang dili niya sila palagoton kondili matutoon sila diha "sa disiplina ug sa pagdumala-sa-kaisipan ni Jehova." (Efe 6:4) Ug ingong mga magbalantay sa panon sa Diyos, ang "mga ansiyano" sa Kristohanong kongregasyon dili magharihari sa "mga karnero" sa Diyos kondili sila kinahanglang mahinumdom nga sila nagpasakop kang Jesu-Kristo ug kang Jehova nga Diyos. (1Pe 5:1-4) Si Jesu-Kristo kanunayng milihok nga uyon sa prinsipyo sa pagkaulo, nga bug-os nga miila sa pagkaulo sa iyang Amahan pinaagi sa pulong ug buhat. Bisan human sa pagmando sa yuta sulod sa usa ka libo ka tuig, siya moila sa unibersohanong pagkaulo ni Jehova pinaagi sa pagtugyan sa Gingharian ngadto kang Jehova, nga magpasakop 'sa iyang kaugalingon ngadto sa Usa nga nagpasakop sa tanang butang ngadto kaniya, aron ang Diyos mahimong tanang butang ngadto sa tanan.' (1Co 15:24-28; Ju 5:19, 30; 8:28; 14:28; Flp 2:5-8) Giila usab sa mga Kristohanon nga mga sumusunod ni Jesu-Kristo ang supremong pagkaulo ni Jehova, ug nagtanyag sa ilang mga pag-ampo ngadto kaniya ug miila kaniya ingong Amahan ug Diyos nga Labing Gamhanan.—Mat 6:9; Pin 1:8; 11:16, 17; tan-awa ang BANAY; BANA.

PAGKAUPAW. Ang pagkawalay buhok sa ulo, bisan tuod wala magtumong sa bug-os nga pagkahanaw sa buhok. Sagad nga ang pagkaupaw maoy pat-akpat-ak, samtang sa ubang bahin sa ulo normal ang pagtubo sa buhok. Kining matanga sa pagkahanaw sa buhok gitawag ug *pattern baldness* o naandan nga pagkaupaw ug maoy hinungdan sa halos 90 porsiyento sa tanang pagkaupaw. Gihisgotan sa Bibliya ang "pagkaupaw" (Heb., *qor·chah'*), "upaw nga alimpulo" (Heb., *qa·ra'chath*), ug "pagkadangas" (Heb., *gib·be'ach* ug *gab·ba'chath*). (Lev 13:41-44; 21:5) Ang eksaktong hinungdan sa pagkaupaw wala mahibaloi. Gituohan nga ang pangunang hinungdan niini maoy tungod sa kaliwat sa usa ka tawo, apan ang ubang mga hinungdan lagmit maoy tungod sa impeksiyon, pagkadili-balanse sa *hormone,* pagkatigulang, mga sakit sa nerbiyos, ingon man sa pipila ka medikal nga paagi sa pagtambal, ug sipilis.

Ang pagkaupaw maoy usa ka depekto nga makapakunhod sa personal nga katahom ug busa taliwala sa mga tawo sa karaang kapanahonan kini gilangkit sa kaulawan, pagbangotan, ug kagulanan. (Isa 3:24; 15:2; Jer 47:5; Eze 27:31; Am 8:10; Miq 1:16) Apan, ilalom sa Balaod ni Moises, ang pagkaupaw wala isipa nga kahugawan. (Lev 13:40) Ang Balaod nga gihatag pinaagi kang Moises wala magtala sa pagkaupaw ingong usa ka depekto nga dili magtugot sa usa ka tawo sa pagalagad ingong saserdote. Sa panan-awon sa manalagnang si Ezequiel gisugo ang mga saserdote nga ang ilang buhok dili angayng padunghayon o kiskisan, kondili putlan kini.—Eze 44:20.

Ang manalagna ni Jehova nga si Eliseo maoy upaw. Human siya mipuli kang Elias sa pagkamanalagna, sa dihang siya mitungas gikan sa Jerico paingon sa Bethel, siya giyagayagaan sa usa ka panon sa mga kabataan nga misinggit: "Tungas, upaw! Tungas, upaw!" Lagmit nga ang pangunang katarongan sa ilang pagyagayaga dili tungod kay si Eliseo upaw kondili tungod kay nakita nila ang tawong upaw nga nagsul-ob sa naandang opisyal nga besti ni Elias. Dili nila buot nga atua didto ang kapuli ni Elias. Gusto nila nga

siya magpadayon sa iyang pagtungas sa Bethel o kaha mokayab pinaagi sa usa ka alimpulos ngadto sa kalangitan sama sa gihimo sa unang nagsul-ob sa maong opisyal nga besti. (2Ha 2:11) Aron matubag kining hagit sa iyang pagkahimong kapuli ni Elias ug matudloan kini nga mga kabataan ug ang ilang mga ginikanan sa hustong pagtahod alang sa manalagna ni Jehova, gipanghimaraot ni Eliseo ang nagyagayaga nga panon sa mga kabataan pinaagi sa ngalan sa Diyos ni Elias. Usa kadto ka pagsulay sa iyang pagkamanalagna. Gipakita ni Jehova ang iyang pag-uyon kang Eliseo pinaagi sa pagpagulag duha ka bayeng oso gikan sa kakahoyan sa duol ug gikuniskunis niini ang 42 kanila.—2Ha 2:23, 24.

Ang pipila ka katawhan nagbatasan sa tinuyo nga pagpaupaw pinaagi sa pagkiskis sa ilang ulo panahon sa kasub-anan sa dihang mamatay ang usa ka paryente o tungod sa relihiyosong mga katarongan, apan ang mga Israelinhon gidid-an sa pagbuhat niini. (Deu 14:1) Ang mga saserdote espesipikong gisugo nga dili sila magpaupaw o magbalbas sa tumoy sa ilang mga bungot alang sa namatay. (Lev 21:5) Ang Israel gisugo nga dili nila tubtoban ang buhok o patilya sa ilang ulo o ang tumoy sa ilang mga bungot.—Lev 19:27; Jer 9:26; tan-awa ang BUNGOT.

Sa Ehipto, ang mga lalaki sagad nagpaupaw, ug ilang gilantaw ang mga bungot ingong timailhan sa pagbangotan o pagkadili-hindikan. Tungod niini si Jose, sa dihang gipagawas sa bilanggoan, namalbas una pa moatubang kang Paraon. (Gen 41:14) Apan, ang mga Ehiptohanon nagtabon sa ilang pagkaupaw pinaagig artipisyal nga mga buhok, ug daghan sa nagpaupaw ug namalbas migamit ug piluka ug artipisyal nga mga bungot. Diha sa Ebers Papyrus, usa ka Ehiptohanong medikal nga sinulat sukad pa sa ikaduhang milenyo W.K.P., may 11 ka reseta aron malikayan ang pagkaupaw.

Diha sa Balaod, ang tawo nga adunay sanla sa ulo kinahanglang magkiskis sa iyang ulo sukad sa adlaw sa pagkuwarentinas kaniya, sa adlaw sa pagputli, ug usab sa ikapitong adlaw. (Lev 13:33; 14:8, 9) Kon ang usa ka Nazareo mahugawan, nan sa panahon sa pagputli kaniya siya magkiskis sa iyang ulo. (Num 6:9) Ang nabihag nga babaye nga gipangasawa sa usa ka Israelinhong sundalo kinahanglang magkiskis sa iyang ulo.—Deu 21:12.

Ang kasundalohan ni Nabucodonosor nakasinatig temporaryong pagkaupaw panahon sa hago kaayo ug malisod nga paglikos sa yutang siyudad sa Tiro. Si Jehova miingon kang Ezequiel nga "ang tanang ulo naupaw, ug ang tanang abaga napanit" sa dihang ang kasundalohan ni Nabucodonosor mihimog "usa ka dakong pag-alagad" sa pagpahamtang ug paghukom sa Tiro. Ang ilang mga ulo nangaupaw tungod kay nabag-id sa mga helmet ug ang ilang mga abaga napanit gumikan sa pagpas-an sa mga materyales (sa pagtukod ug mga torre ug mga kuta).—Eze 26:7-12; 29:17, 18.

Sa mga adlaw sa mga apostoles, sa pipila ka dapit, sama sa imoral nga siyudad sa Corinto, ang mga babaye nga masakpan nga manapaw o makighilawas silotan pinaagi sa pagkiskis sa ilang ulo. Ang ulipong mga babaye magpaputol nga mubo kaayo sa ilang buhok. Dayag nga gigamit ni Pablo kini nga kahimtang ingong ilustrasyon, nga nagpakitang ang usa ka babaye diha sa Kristohanong kongregasyon nga mag-ampo o managna nga walay pandong ang iyang ulo, bisan tuod anaa siyay buhok ingong pandong, mas maayo pa nga siya bug-os magpaupaw ug ipakita ang iyang kaulawan sa iyang dili pagtahod sa prinsipyo sa Diyos bahin sa pagkaulo.—1Co 11:3-10.

PAGKAUSAB SA DAGWAY. Usa ka milagrosong hitabo nga nasaksihan ni Pedro, Santiago, ug Juan, diin 'misidlak ang nawong ni Jesus ingon sa adlaw, ug ang iyang panggawas nga mga besti migilaw ingon sa kahayag.' (Mat 17:1-9; Mar 9:2-10; Luc 9:28-36) Si Marcos naging-on nga nianang panahona ang panggawas nga mga besti ni Jesus nahimong "puti pa kaayo kay sa besti nga mapaputi ni bisan kinsang tighinlog besti ibabaw sa yuta," ug si Lucas nagasoy nga "ang panagway sa iyang nawong nausab." Ang pagkausab sa dagway nahitabo didto sa usa ka bukid human sa Paskuwa sa 32 K.P., dugaydugay pa una ang kataposang pagpanaw ni Jesus ngadto sa Jerusalem.

Sa wala pa mahitabo ang pagkausab sa dagway, si Jesus ug ang iyang mga tinun-an didto sa rehiyon sa Cesarea Filipos, ang presenteng-adlaw nga balangay sa Banyas. (Mar 8:27) Dili gayod mahitabong si Kristo ug ang mga apostoles mibiya gikan sa palibot niini nga dapit o rehiyon sa dihang miadto sa "hataas nga bukid." (Mar 9:2) Ang Bukid sa Tabor gituohan nga mao ang dapit diin nahitabo ang pagkausab sa dagway sukad sa mga ikaupat nga siglo K.P., apan sanglit kini nahimutang nga mga 70 km (40 mi) sa HHK sa Cesarea Filipos, lagmit gayod nga dili kini mao nga dapit.—Tan-awa ang TABOR Num. 1.

Ang Bukid sa Hermon, sa laing bahin, maoy mga 25 km (15 mi) lamang sa AS sa Cesarea

Filipos. Kini may gihabogong 2,814 m (9,232 p) ibabaw sa lebel sa dagat ug busa maoy "usa ka hataas nga bukid." (Mat 17:1) Busa, ang pagkausab sa dagway lagmit nahitabo didto sa usa ka tagaytay sa Bukid sa Hermon. Kini mao ang panghunahuna sa daghang modernong mga eskolar, apan kay wala man kini hisgoti sa Bibliya, ang tukmang lokasyon niini dili matino.

Lagmit ang pagkausab sa dagway nahitabo sa gabii, kay ang mga apostoles "katulogon kaayo." (Luc 9:32) Mas dayag kini nga panghitabo sa kagabhion, ug sila nagpalabay sa kagabhion didto sa bukid, kay pagkaugma pa man sila nanglugsong. (Luc 9:37) Apan, wala hisgoti sa Bibliya kon unsa ang gidugayon sa pagkausab sa dagway.

Una pa motungas sa bukid, gisukna ni Kristo ang tanan niyang mga tinun-an: "Sumala sa sulti sa mga tawo kinsa ba ako?" nga niana mitubag si Pedro: "Ikaw mao ang Kristo." Niana gisultihan sila ni Jesus nga siya mamatay ug mabanhaw (Mar 8:27-31), bisan tuod nga siya misaad usab nga ang pipila sa iyang mga tinun-an "dili gayod makatilaw ug kamatayon" hangtod nga makita una nila "ang Anak sa tawo nga moabot diha sa iyang gingharian," o "ang gingharian sa Diyos nga mahiabot nga may gahom." (Mat 16:28; Mar 9:1) Kini nga saad natuman "unom ka adlaw sa ulahi" (o "walo" sumala ni Lucas, kinsa dayag nga naglakip sa adlaw sa pagsaad ug sa adlaw sa pagkatuman) sa dihang si Pedro, Santiago, ug Juan miuban kang Jesus ngadto sa "usa ka hataas nga bukid" (Mat 17:1; Mar 9:2; Luc 9:28) diin, samtang nag-ampo, nausab ang dagway ni Jesus sa atubangan kanila.

Panahon sa pagkausab sa dagway ni Jesus, si Moises ug Elias mipakita usab "uban ang himaya." (Luc 9:30, 31; Mat 17:3; Mar 9:4) Nag-estoryahay sila bahin sa 'pagbiya [usa ka porma sa Gregong pulong nga e′xo·dos] ni Kristo nga gitakdang pagatumanon niya sa Jerusalem.' (Luc 9:31) Kini nga e′xo·dos, pagpanggula o pagbiya, dayag nga naglangkit sa kamatayon ni Kristo ug sa misunod nga pagbanhaw kaniya ngadto sa espirituhanong kinabuhi.

Miingon ang pipila ka kritiko nga ang pagkausab sa dagway maoy usa lamang ka damgo. Apan, dili makataronganong si Pedro, Santiago, ug Juan tanan managsama ug damgo. Gitawag mismo ni Jesus ang nahitabo nga usa ka "panan-awon" (Mat 17:9), apan dili usa ka taligmata lamang. Si Kristo tinuod nga diha nianang tungora, bisan tuod si Moises ug Elias, kinsa mga patay na, dili literal nga presente. Sila gihawasan diha sa panan-awon. Ang Gregong pulong nga gigamit alang sa "panan-awon" diha sa Mateo 17:9 maoy *ho′ra·ma,* nga gihubad usab nga "talan-awon." (Buh 7:31) Kini wala magkahulogang dili tinuod, nga daw gilamat ang mga nakakita. Ni sila walay kalibotan sa kon unsay nahitabo, tungod kay sila bug-os nga nagmata sa dihang nakasaksi sa pagkausab sa dagway. Pinaagi sa ilang literal nga mga mata ug mga igdulungog sila aktuwal nga nakakita ug nakadungog sa kon unsay nahitabo nianang tungora.—Luc 9:32.

Samtang si Moises ug Elias mibulag gikan kang Jesus, si Pedro, nga "wala makasabot sa iyang giingon," nagsugyot nga magpatindog ug tulo ka tolda, aron tagsaan si Jesus, Moises, ug Elias. (Luc 9:33) Apan samtang ang apostol nagsulti, usa ka panganod ang naporma (Luc 9:34), dayag (sama sa tolda nga tagboanan didto sa kamingawan) nga nagsimbolo sa presensiya ni Jehova didto sa ibabaw sa bukid diin nahitabo ang pagkausab sa dagway. (Ex 40:34-38) Gikan sa panganod migula ang tingog ni Jehova, nga nag-ingon: "Kini mao ang akong Anak, ang usa nga pinili. Patalinghog kamo kaniya." (Luc 9:35) Mga tuig sa ulahi, maylabot sa pagkausab sa dagway, gipaila ni Pedro ang maong langitnong tingog ingong iya sa "Diyos nga Amahan." (2Pe 1:17, 18) Bisan tuod nga sa nangagi ang Diyos namulong pinaagi sa mga manalagna, karon iyang gipaila nga iyang pagabuhaton kini pinaagi sa iyang Anak.—Gal 3:24; Heb 1:1-3.

Giisip ni apostol Pedro ang pagkausab sa dagway ingong usa ka kahibulongang kalig-onan sa matagnaong pulong, ug tungod sa pagkahimong saksing-nakakita sa kahalangdon ni Kristo, siya makapahibalo sa iyang mga magbabasa "sa gahom ug presensiya sa atong Ginoong Jesu-Kristo." (2Pe 1:16, 19) Nasinati sa apostol ang katumanan sa saad ni Kristo nga ang pipila sa iyang mga sumusunod "dili gayod makatilaw ug kamatayon hangtod nga makita una nila ang gingharian sa Diyos nga mahiabot nga may gahom." (Mar 9:1) Lagmit nga gipunting usab ni apostol Juan ang pagkausab sa dagway diha sa Juan 1:14.

Gisultihan ni Jesus ang iyang tulo ka apostoles: "Ayaw isulti ang panan-awon kang bisan kinsa hangtod nga mobangon ang Anak sa tawo gikan sa mga patay." (Mat 17:9) Sukad niadto sila nagdumili sa pagtaho sa kon unsay ilang nakita ngadto kang bisan kinsa, lagmit bisan ngadto sa ubang mga apostoles. (Luc 9:36) Samtang naglugsong sa bukid, ang tulo ka apostoles naghisgotay kon unsay gipasabot ni Jesus "niining pagbangon gikan sa mga patay." (Mar 9:10) Usa ka relihiyosong pagtulon-an sa mga Hudiyo niad-

tong panahona mao nga si Elias kinahanglang magpakita sa dili pa ang pagkabanhaw sa mga patay nga maoy magpaila sa pagsugod sa paghari sa Mesiyas. Busa, ang mga apostoles nangutana: "Nan, nganong nag-ingon ang mga eskriba nga kinahanglang moabot una si Elias?" Gipasaligan sila ni Jesus nga si Elias miabot na, ug ilang nasabtan nga siya naghisgot bahin kang Juan nga Tigbawtismo.—Mat 17:10-13.

Mopatim-aw nga ang pagkausab sa dagway nagpalig-on kang Kristo alang sa iyang mga pag-antos ug kamatayon, samtang kini usab nakahupay sa iyang mga sumusunod ug nagpalig-on sa ilang pagtuo. Kini nagpakita nga si Jesus nakabaton ug pag-uyon sa Diyos, ug kadto maoy usa ka pasiunang talan-awon sa iyang umaabot nga himaya ug pagmando sa Gingharian. Kini naglandong sa presensiya ni Kristo, sa dihang mabug-os na ang iyang harianong awtoridad.

PAGKAWALAY-IKASAWAY. Ang usa ka Hebreohanong pulong nga gihubad nga "walay-ikasaway" mao ang *tam.* Kini gigamit maylabot sa sulondang moral nga baroganan ni Job ug sa walay-ikasaway nga katahom sa Sulamita. (Job 1:1, 8; Aw 5:2; 6:9) Tungod sa iyang madaiton, malinawon nga kinabuhi diha sa mga tolda kon itandi sa iyang latagaw ug mangangayam nga igsoon, si Jacob giingong walay-ikasaway. (Gen 25:27) Ang laing Hebreohanong pulong nga usahay gihubad nga "walay-ikasaway" mao ang *ta·mim′,* nga nagkahulogang "walay-kasaypanan; maayo; hingpit." (Pr 2:21; 11:5, 20) Ang Hebreohanong mga pulong nga *tam* ug *ta·mim′* naggikan sa lintunganayng berbo nga *ta·mam′,* nga nagkahulogang "mabug-os o kompleto, natapos; modangat sa kahingpitan; matibawas." (Sal 19:13; 1Ha 6:22; Isa 18:5; Jer 24:10; itandi ang 1Sa 16:11, diin ang prase nga gihubad nga "Kini lang ba ang tanan mong mga anak nga lalaki?" sa literal nagkahulogang "Kompleto na ba ang imong mga anak nga lalaki?") Sa Gregong *Septuagint,* ang Hebreohanong pulong nga *tam* usahay gihubad nga *a′mem·ptos.* (Job 1:1, 8; 2:3; 9:20) Ang mga porma niini nga pulong makita usab diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ug mahimong magkahulogan ingong "walay-ikasaway" o walay-kasaypanan.—Luc 1:6; Flp 3:6; Heb 8:7; tan-awa ang PAGKAHINGPIT, KAHINGPITAN.

Sa dihang gamiton sa paghubit sa mga tawo, ang terminong "walay-ikasaway" kinahanglang isipon kanunay ingong relatibo, dili absoluto. Ang nag-antos nga si Job mihimog sayop nga mga panghinapos bahin kang Jehova, nga naglakip sa kon unsay panglantaw sa Labing Gamhanan bahin sa mga tawong walay-ikasaway. (Job 9:20-22) Si Zacarias, ang amahan ni Juan nga Tigbawtismo, nagpakitag kakulang sa pagtuo sa gipahayag ni Jehova pinaagi sa manulonda nga si Gabriel. (Luc 1:18-20) Sa gihapon, si Job ug Zacarias giingong mga walay-ikasaway, kay sila nakapasar sa gidahom ni Jehova sa mga tawo kinsa, bisan tuod matinumanon, naduhigan sa pagkadili-hingpit.—Job 1:1; Luc 1:6.

Sa panglantaw sa iyang Hudiyong mga katalirongan, si Pablo walay-ikasaway sa wala pa siya mahimong usa ka tinun-an ni Jesu-Kristo. Gibuhat niya ang gisugo sa Balaod, nga nagtuman sa mga obligasyon nga gihatag kaniya ug gilikayan ang mga butang nga gidili. (Flp 3:6) Apan si Pablo niadtong panahona wala makabaton ug walay-ikasaway nga baroganan atubangan ni Jehova. Siya sad-an sa grabeng sala ingong usa ka maglulutos sa mga igsoon ni Kristo ug kanhi siya usa ka tigpasipala ug usa ka tawong bagis.—1Ti 1:13, 15.

Ang Labing Hataas nahimuot sa mga tawo kansang panggawi nagpabanaag sa ilang maayong espirituwal nga kahimtang, sa ilang kaputli, sa ilang pagkawalay-ikasaway. (Pr 11:20) Busa hinungdanon nga ang mga Kristohanon magkinabuhi sa paagi nga walay-ikasaway, nga mahigawas gikan sa makataronganong pagbadlong.—Flp 2:15; 1Te 5:23.

PAGKAWALAY-KAMATAYON. Ang Gregong pulong nga *a·tha·na·si′a* naporma pinaagi sa negatibong *prefix* nga *a* nga gisundan sa usa ka porma sa pulong alang sa "kamatayon" (*tha′na·tos*). Busa, ang pangunang kahulogan maoy "pagkawalay-kamatayon," ug nagtumong sa matang sa kinabuhi nga gipahimuslan, ang pagkawalay-kataposan ug pagkadili-malaglag niini. (1Co 15:53, 54, *ftn* sa *Rbi8;* 1Ti 6:16, *ftn* sa *Rbi8*) Ang Gregong pulong nga *a·phthar·si′a,* nga nagkahulogang "pagkadili-madunoton," nagtumong nianang dili madugta o madunot, nianang dili madaot.—Rom 2:7; 1Co 15:42, 50, 53; Efe 6:24; 2Ti 1:10.

Ang mga ekspresyon nga "walay-kamatayon" o "pagkawalay-kamatayon" dili makaplagan sa Hebreohanong Kasulatan, apan gipakita niini nga si Jehova nga Diyos, ingong Tuboran sa tanang kinabuhi, dili mamatay, ug busa, walay-kamatayon. (Sal 36:7, 9; 90:1, 2; Hab 1:12) Kini nga kamatuoran gipasiugda usab sa Kristohanong apostol nga si Pablo sa dihang gihisgotan niya ang Diyos ingong "Hari nga walay kataposan, dili-madunoton."—1Ti 1:17.

Ingon sa gipakita sa artikulong KALAG, gipatin-aw usab sa Hebreohanong Kasulatan nga ang tawo dili sa kinaiyanhon walay-kamatayon. Daghan ang gihisgotan niini nga ang tawhanong kalag (Heb., *ne′phesh*) mamatay, modangat sa lubnganan, ug gilaglag. (Gen 17:14; Jos 10:32; Job 33:22; Sal 22:29; 78:50; Eze 18:4, 20) Sa pagkatinuod, kaharmonya kini sa gipamulong sa Kristohanon Gregong Kasulatan diin gihisgotan usab niini ang pagkamatay sa kalag (Gr., *psy·khe′*). (Mat 26:38; Mar 3:4; Buh 3:23; San 5:20; Pin 8:9; 16:3) Busa wala supaka o bag-oha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang inspiradong pagtulon-an sa Hebreohanong Kasulatan nga ang tawo nga mao ang tawhanong kalag, may-kamatayon ug mahimong mamatay. Apan, makaplagan sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang gipadayag nga katuyoan sa Diyos nga hatagan ug pagkawalay-kamatayon ang pipila sa iyang mga alagad.

Sa unsang paagi si Jesus "mao lamang ang nagbaton sa pagkawalay-kamatayon"?

Ang unang gihubit sa Bibliya nga gigantihan ug gasa nga pagkawalay-kamatayon mao si Jesu-Kristo. Si Jesus wala magbaton ug pagkawalay-kamatayon sa wala pa siya banhawa sa Diyos kay ang mga pulong sa inspiradong apostol sa Roma 6:9 nag-ingon: "Si Kristo, karon nga siya gibangon na gikan sa mga patay, dili na mamatay; ang kamatayon dili na agalon ibabaw kaniya." (Itandi ang Pin 1:17, 18.) Tungod niini, sa paghubit kaniya ingong "Hari sa mga nagmando ingong mga hari ug Ginoo sa mga nagmando ingong mga ginoo," ang 1 Timoteo 6:15, 16 nagpakita nga si Jesus maoy lahi gikan sa tanang uban nga mga hari ug mga ginoo sanglit siya "mao lamang ang nagbaton sa pagkawalay-kamatayon." Ang ubang mga hari ug mga ginoo mamatay sama usab sa hataas nga mga saserdote sa Israel. Apan ang hinimayang si Jesus, ang tinudlo sa Diyos nga Hataas nga Saserdote nga sama kang Melquisedek, may *"kinabuhi nga dili malaglag."*—Heb 7:15-17, 23-25.

Ang mga pulong dinhi nga "dili malaglag" gihubad gikan sa Gregong termino nga *a·ka·ta′ly·tos,* nga sa literal nagkahulogang, "dili-mahanaw." (Heb 7:16, *ftn* sa *Rbi8*) Kini nga pulong maoy kombinasyon sa negatibong *prefix* nga *a* nga gisumpayan ug laing mga pulong nga nalangkit sa "pagkatun-as," sama sa gisulti ni Jesus mahitungod sa pagkatun-as o pagkatumpag sa mga bato sa templo sa Jerusalem (Mat 24:1, 2), ingon man sa paghisgot ni Pablo sa pagkatun-as sa yutan-ong "tolda" sa mga Kristohanon, nga mao, ang pagkahanaw sa ilang yutan-ong kinabuhi sa tawhanong mga lawas. (2Co 5:1) Busa, ang walay-kamatayong kinabuhi nga gihatag kang Jesus human sa iyang pagkabanhaw dili lamang kay walay-kataposan kondili maoy kinabuhi nga *dili* madunot o mahanaw ug *dili* malaglag.

Ang mga Manununod sa Gingharian Gihatagan ug Pagkawalay-kamatayon. Alang sa dinihogang mga Kristohanon nga gitawag aron maghari uban ni Kristo didto sa mga langit (1Pe 1:3, 4), sila gisaaran nga makaambit uban ni Kristo diha sa dagway sa iyang pagkabanhaw o sa pagkabanhaw nga sama nianang kang Kristo. (Rom 6:5) Busa, sama sa kahimtang sa ilang Ginoo ug Ulo, ang dinihogang mga membro sa Kristohanong kongregasyon nga namatay nga matinumanon mabanhaw ngadto sa walay-kamatayong espirituhanong kinabuhi, mao nga "kini nga may-kamatayon angay magsul-ob ug pagkawalay-kamatayon." (1Co 15:50-54) Sama kang Jesus, ang ilang pagkawalay-kamatayon wala lamang magpasabot ug kinabuhing walay kataposan o yanong kagawasan gikan sa kamatayon. Ingong isigkamanununod ni Kristo, sila usab gihatagan "sa gahom sa kinabuhi nga dili malaglag," ug makita kini sa dihang gilangkit ni apostol Pablo ang pagkadili-madunoton uban sa pagkawalay-kamatayon nga ilang mabatonan. (1Co 15:42-49) Kanila "ang ikaduhang kamatayon walay awtoridad."—Pin 20:6; tan-awa ang PAGKADILI-MADUNOTON.

Kining paghatag sa pagkawalay-kamatayon ngadto sa mga manununod sa Gingharian talagsaon gayod, sanglit bisan ang mga manulonda sa Diyos gipakita man ingong may-kamatayon, bisan tuod sila naghupot ug espirituhanong mga lawas, dili mga unodnon. Ang pagkamay-kamatayon sa mga manulonda tatawng makita pinasukad sa hukom nga kamatayon nga gipakanaog batok sa espiritung anak kinsa nahimong Kaaway sa Diyos, o Satanas, ug batok usab niadtong ubang mga manulonda nga misunod nianang satanasnong dalan ug "wala magpadayon sa paghupot sa ilang orihinal nga pagkabutang apan mitalikod sa ilang nahiangay nga puloy-anang dapit." (Jud 6; Mat 25:41; Pin 20:10, 14) Busa ang paghatag sa "kinabuhi nga dili malaglag" (Heb 7:16) o sa "kinabuhi nga dili mahanaw" ngadto sa mga Kristohanon nga nakabaton sa pribilehiyo nga maghari uban sa Anak sa Diyos sa langitnong Gingharian maoy usa ka kahibulo-

ngang pagpasundayag sa pagsalig sa Diyos kanila.—Tan-awa ang LANGIT (Ang dalan ngadto sa langitnong kinabuhi); KINABUHI.

PAGKAYAB. Tan-awa ang PAGSAKA, PAGKAYAB.

PAGKISKIS. Tan-awa ang PAGKAUPAW; BUNGOT.

PAGKULIT. Ang kabatid sa paghimog mga disenyo o mga letra diha sa mga materyales sama sa kahoy (1Ha 6:29, 32), metal (Ex 39:30), o bato (Zac 3:9). Lagmit ang kinaunahang paghisgot bahin sa pagkulit diha sa Kasulatan mao ang may kalabotan sa timbre nga singsing ni Juda. (Gen 38:18) Ang pagkulit komon nga gihimo pinaagig talinis nga mga himan nga puthaw o kaha pinaagig mga himan nga diamante ang tumoy. (Jer 17:1) Apan ang Napulo ka Sugo gikulit diha sa bato pinaagi sa "tudlo" sa Diyos.—Ex 31:18; 32:16; 34:1; 2Co 3:7.

Ang matag usa sa duha ka batong *onyx* nga gibutang diha sa mga sul-otan sa abaga nga gipatapot sa epod sa hataas nga saserdote gikulitan sa mga ngalan sa unom ka nagkalainlaing mga tribo sa Israel, ug ang matag usa sa 12 ka mahalong mga bato nga gidayandayan sa iyang tabon sa dughan gikulitan sa ngalan sa usa sa mga tribo. Ang balaang ilhanan sa pagpahinungod, nga mao ang sinaw nga bulawang plaka diha sa purong sa hataas nga saserdote, gikulitan sa mga pulong: "Ang pagkabalaan iya ni Jehova." Kay napuno sa espiritu sa Diyos, si Bezalel, uban ni Oholiab, nahimong kuwalipikado sa paghimo niining linain nga buluhaton sa pagkulit ingon man sa pagbansay sa uban.—Ex 35:30-35; 28:9-12; 39:6-14, 30.

PAGLAHUTAY. Ang Gregong berbo nga *hy·po·me′no,* nga sa literal nagkahulogang "pabilin o pabilin sa ilalom," gihubad nga "nagpabilin" diha sa Lucas 2:43 ug Buhat 17:14. Kini usab sa ulahi nakabaton sa diwa nga "pagpabilin sa gibarogan; pag-agwanta, pabiling malig-on," ug busa gihubad nga 'paglahutay.' (Mat 24:13) Ang nombre nga *hy·po·mo·ne′* kasagarang nagtumong sa maisogon, malig-on, o mapailobon nga "paglahutay" nga dili mawad-an ug paglaom bisan sa mga kakulian, paglutos, pagsulay, o mga tentasyon.

Kon Nganong Gikinahanglan. Lakip sa mga butang nga hayan atubangon sa mga Kristohanon mao ang pagkadili-mabination sa uban, pakaulaw, pagpangdaot, hilabihang pagkamabatokon, pagdumot gikan sa suod nga mga membro sa banay, pagdagmal, pagbilanggo, ug bisan ang kamatayon. (Mat 5:10-12; 10:16-22; 24:9, 10, 39; Mar 13:9, 12, 13; Pin 13:10) Kini nagkinahanglan ug paglahutay. Kon wala kining hinungdanon nga hiyas, ang usa ka tawo dili gayod makabaton sa kinabuhing walay kataposan. (Rom 2:7; Heb 10:36; Pin 14:12) Kini tungod kay ang hinungdanon mao ang kataposan, dili kon unsa ka maayo ang iyang nahimo sa sinugdan ingong Kristohanong tinun-an. Sumala sa gipahayag ni Jesu-Kristo: "Siya nga nakalahutay hangtod sa kataposan mao ang maluwas." (Mat 24:13) "Pinaagi sa paglahutay sa inyong bahin mabatonan ninyo ang inyong mga kalag."—Luc 21:19.

Ang mga tawo nga modawat dayon sa "pulong sa Diyos," apan taphaw lamang, walay pagkamalahutayon. Sila sa dili madugay moangka tungod sa kasakitan o paglutos, nga mawad-an sa paguyon ug panalangin sa Diyos. Apan kadtong nagugmad ug halalom nga pagpabili sa "pulong sa Diyos" makalahutay nga malig-on. Sila "magapamunga uban ang paglahutay," nga matinumanong magpadayon sa pagmantala sa mensahe sa Diyos bisan pa sa kalisdanan, pag-antos, ug pagkaluya.—Luc 8:11, 13, 15.

Kon sa Unsang Paagi Padayong Mahuptan. Ang pagpamalandong sa maayong panig-ingnan nga gipakita sa mga alagad sa Diyos—ang una-Kristohanong mga manalagna, si Job, ang mga apostol nga si Pablo ug Juan, ug ang daghang uban pa—ug ang pagtagad sa sangpotanan sa ilang pagkamatinumanon makahatag gayod ug dakong kadasig sa paglahutay kon ang usa makasinatig pag-antos. (2Co 6:3-10; 12:12; 2Te 1:4; 2Ti 3:10-12; San 5:10, 11; Pin 1:9) Ilabinang angayng hatagan ug pangunang pagtagad ang hingpit nga paglahutay ni Jesu-Kristo.—Heb 12:2, 3; 1Pe 2:19-24.

Hinungdanon usab nga dili gayod malimot sa Kristohanong paglaom, ang kinabuhing walay kataposan diin ang usa wala nay sala. Bisan pag ang usa patyon sa mga maglulutos dili gayod mahimong walay pulos kini nga paglaom. (Rom 5:4, 5; 1Te 1:3; Pin 2:10) Ang pag-antos sa pagkakaron mahimong balewala ra kon itandi sa katumanan sa maong dako nga paglaom. (Rom 8:18-25) Kon palandongon ang kinabuhing walay kataposan, ang bisan unsang pag-antos, bisan pag grabe kaayo sa kasamtangan, maoy "makadiyot lamang ug magaan." (2Co 4:16-18) Sa dihang hinumdoman sa usa ka tawo nga ang mga pagsulay maoy temporaryo lamang ug huptan niya nga malig-on ang Kristohanong paglaom, malikayan niya ang sobrang pagkaguol ug ang pagkadili-matinumanon kang Jehova nga Diyos.

Ang paglahutay diha sa Kristohanong dalan wala mag-agad sa kaugalingong kusog. Ang Labing Hataas, pinaagi sa iyang espiritu ug paghupay gikan sa Kasulatan, mao ang nagpaluyo ug nagpalig-on sa iyang mga alagad. Siya "naghatag ug pag-antos [o paglahutay]" niadtong bug-os misalig kaniya, ug busa ang mga Kristohanon tukmang makaampo alang sa iyang tabang, lakip sa kaalam nga gikinahanglan sa pag-atubang sa usa ka partikular nga pagsulay. (Rom 15:4, 5; San 1:5) Dili gayod itugot ni Jehova nga ang usa mailalom sa usa ka pagsulay nga dili niya maantos. Kon ang usa ka tawo modangop Kaniya alang sa tabang, nga dili mawad-an ug pagtuo kondili bug-os nga nagasalig kang Jehova, ang Labing Gamhanan magtaganag kalingkawasan aron siya makaantos niini.—1Co 10:13; 2Co 4:9.

Walay kinutoban ang kusog nga mahimong mabatonan sa mga Kristohanon sa dihang makasinati ug mga pag-antos. Ang pag-ampo ni apostol Pablo alang sa mga taga-Colosas mao nga sila unta 'mahimong gamhanan sa bug-os nga gahom sumala sa mahimayaong gahom sa Diyos aron makaantos sa bug-os ug magpakitag hataas-nga-pailob uban ang kalipay.' (Col 1:11) Ang usa ka pananglitan niining "mahimayaong gahom" nga gipasundayag mao ang pagkabanhaw ni Jesu-Kristo gikan sa mga patay ug ang iyang pagkabayaw ngadto sa tuong kamot sa Amahan.—Efe 1:19-21.

Si Jehova nga Diyos ug ang iyang Anak buot nga ang tanan molampos. Kini makita sa pagdasig bahin sa paglahutay nga gihatag ni Jesu-Kristo ngadto sa mga membro sa Kristohanong kongregasyon sa Efeso, Smirna, Pergamo, Tiatira, Sardis, Filadelfia, ug Laodicea.—Pin 2:1-3, 8-10, 12, 13, 18, 19; 3:4, 5, 7, 10, 11, 14, 19-21.

Tukmang Panglantaw sa mga Pagsulay. Kay nasayod nga ang walay-kataposang kaugmaon sa usa ka tawo nagdepende sa paglahutay ug nga siya makasalig sa tabang gikan sa itaas, ang mga Kristohanon dili angayng mahadlok sa mga pagsulay ug mga kasakitan, nga mayugot niini o magreklamo, mobatig kaluoy sa kaugalingon, o maguol pag-ayo. Si apostol Pablo nagpahimangno: "Magsadya kita samtang anaa sa kasakitan, kay kita nahibalo nga ang kasakitan magpatungha ug paglahutay." (Rom 5:3) Ang mga pagsulay nga giantos uban ang pagkamapailobon ug pagkamaunongon pinaagi sa tabang sa Diyos nagpadayag nga ang usa ka Kristohanon nakabaton sa kinahanglanong hiyas nga paglahutay—usa ka butang nga wala gayod sa aktuwal nga matino ug masinatii sa wala pa magsugod ang kasakitan.

Kinahanglang pasagdan nga ang pagkamalahutayon o pagkamainantoson 'makatapos sa buluhaton niini' pinaagi sa pagtugot nga mahuman ang pagsulay nga walay bisan unsang mga paningkamot nga mogamit ug dili-Kasulatanhong mga paagi aron dali ra kini nga matapos. Dayon, ang pagtuo masulayan ug madalisay, ug ang makapalig-ong gahom niini madayag. Ang mga bahin nga mahuyang maladlad, nga tungod niana makita sa Kristohanon ang mga depekto ug siya makahimo sa gikinahanglang mga pagpauswag. Ang kaayohan sa mga pagsulay nga naantos uban ang pagkamatinumanon makahimo sa usa ka tawo nga mas mapailobon, mabination, maluluy-on, maluloton, ug mahigugmaon sa dihang makiglabot sa mga isigkatawo. Busa, pinaagi sa pagtugot nga 'matapos sa pagkamalahutayon o pagkamainantoson ang buluhaton niini,' ang usa ka tawo dili "makulangan sa bisan unsa" nga gipangita ni Jehova nga Diyos diha sa iyang inuyonan nga mga alagad.—San 1:2-4.

PAGLALANG, LINALANG. Ang paglalang mao ang pagpahinabo nga malalang o molungtad ang usa ka persona o ang usa ka butang. Ang linalang nagtumong sa gilalang o sa gipalungtad na. Ang Hebreohanong pulong nga *ba·ra'′* ug ang Grego nga *kti′zo,* nga parehong nagkahulogang "paglalang," gigamit lamang maylabot sa paglalang nga gihimo sa Diyos.

Sa tibuok Kasulatan si Jehova nga Diyos gipaila ingong ang Maglalalang. Siya "ang Maglalalang sa mga langit, . . . ang Mag-uumol sa yuta ug ang Magbubuhat niini." (Isa 45:18) Siya "ang Mag-uumol sa kabukiran ug ang Maglalalang sa hangin" (Am 4:13) ug "ang Usa nga naghimo sa langit ug sa yuta ug sa dagat ug sa tanang butang diha niana." (Buh 4:24; 14:15; 17:24) Ang 'Diyos mao ang naglalang sa tanang butang.' (Efe 3:9) Giila ni Jesu-Kristo nga si Jehova mao ang Usa nga naglalang sa mga tawo, nagbuhat kanila nga lalaki ug babaye. (Mat 19:4; Mar 10:6) Busa, si Jehova haom ug sa talagsaong paagi gitawag nga "ang Maglalalang."—Isa 40:28.

Tungod sa kabubut-on sa Diyos nga ang tanang butang "milungtad ug nalalang." (Pin 4:11) Si Jehova, nga naglungtad sa tanang panahon, nag-inusara sa wala pa sugdi ang paglalang.—Sal 90:1, 2; 1Ti 1:17.

Bisan tuod si Jehova, nga usa ka Espiritu (Ju 4:24; 2Co 3:17), kanunay nga naglungtad, dili ingon niana ang materya nga naglangkob sa uniberso. Busa sa dihang gilalang ni Jehova ang literal nga mga langit ug yuta, siya wala mogamit ug naglungtad na daan nga mga butang. Tin-aw kining gipakita sa Genesis 1:1, nga nag-ingon: "Sa sinug-

dan gilalang sa Diyos ang mga langit ug ang yuta." Kon ang materya kanunay pang naglungtad, dili gayod haom nga gamiton ang terminong "sinugdan" maylabot sa pisikal nga mga butang. Apan, human lalanga ang yuta, giumol gayod sa Diyos "gikan sa yuta ang tanang ihalas nga mananap sa kapatagan ug ang tanang naglupad nga linalang sa kalangitan." (Gen 2:19) Giumol usab niya ang tawo "gikan sa abog sa yuta," ug gihuypan ang mga buho sa iyang ilong sa gininhawa sa kinabuhi mao nga ang tawo nahimong buhing kalag.—Gen 2:7.

Ang Salmo 33:6 tukma nga nag-ingon: "Pinaagi sa pulong ni Jehova nabuhat ang mga langit, ug ang tanan nilang panon pinaagi sa espiritu sa iyang baba." Samtang ang yuta "walay porma ug awaaw" pa, ug dihay "kangitngit sa nawong sa halawom nga katubigan," ang aktibong puwersa sa Diyos naglihok ngadto-nganhi ibabaw sa nawong sa mga tubig. (Gen 1:2) Busa, gigamit sa Diyos ang iyang aktibong puwersa o "espiritu" (Heb., *ru'ach*) aron sa pagpalampos sa iyang katuyoan sa paglalang. Ang mga butang nga iyang nalalang nagpamatuod dili lamang sa iyang gahom kondili sa iyang pagka-Diyos usab. (Jer 10:12; Rom 1:19, 20) Ug tungod kay si Jehova maoy "usa ka Diyos, dili sa kasamok, kondili sa kalinaw" (1Co 14:33), makita sa iyang buhat sa paglalang ang kahapsay inay ang kasamok o sulagmang paglungtad. Gipahinumdoman ni Jehova si Job nga Siya mihimog espesipikong mga lakang sa pagtukod sa yuta ug sa pag-ali sa dagat ug naghisgot nga adunay "mga lagda sa kalangitan." (Job 38:1, 4-11, 31-33) Dugang pa, ang mga buhat sa paglalang ug ang uban pang mga buhat sa Diyos maoy hingpit.—Deu 32:4; Ecc 3:14.

Ang unang gilalang ni Jehova mao ang iyang "bugtong nga Anak" (Ju 3:16), "ang sinugdan sa kalalangan sa Diyos." (Pin 3:14) Kini siya, "ang panganay sa tanang kalalangan," gigamit ni Jehova sa paglalang sa tanang ubang mga butang, sa langit ug sa yuta, "ang mga butang nga makita ug ang mga butang nga dili-makita." (Col 1:15-17) Ang inspiradong pamatuod ni Juan mahitungod niini nga Anak, ang Pulong, mao nga "ang tanang butang milungtad pinaagi kaniya, ug walay bisan usa ka butang nga milungtad nga dili pinaagi kaniya," ug gipaila sa apostol ang Pulong ingong mao si Jesu-Kristo, nga nahimong unod. (Ju 1:1-4, 10, 14, 17) Ingong kaalam nga gipersonipikar, kini Siya gihulagway nga nag-ingon, "Si Jehova nagbuhat kanako ingon nga sinugdanan sa iyang dalan," ug siya miingon nga siya kauban sa Diyos nga Maglalalang ingong "batid nga magbubuhat" ni Jehova. (Pr 8:12, 22-31) Tungod kay si Jehova ug ang iyang bugtong nga Anak suod nga managkauban sa paglalang ug sanglit kini nga Anak mao man "ang larawan sa dili-makita nga Diyos" (Col 1:15; 2Co 4:4), dayag nga ngadto sa Iyang bugtong nga Anak ug batid nga magbubuhat nga si Jehova miingon, "Buhaton nato ang tawo sumala sa atong larawan." —Gen 1:26.

Human lalanga ang iyang bugtong nga Anak, gigamit siya ni Jehova sa pagpatungha sa mga manulonda sa langit. Nahitabo kini sa wala pa tukora o lalanga ang yuta, ingon sa gipadayag ni Jehova sa dihang iyang gipangutana si Job: "Diin ka man sa pagtukod ko sa kalibotan . . . sa dihang ang mga bituon sa kabuntagon nagdungan paghugyaw sa kalipay, ug ang tanang anak sa Diyos misinggit sa pagdayeg?" (Job 38:4-7) Diha pa lamang gibuhat o gilalang ang pisikal nga mga langit ug yuta ug ang tanang mga elemento niini human lalanga kining langitnong espiritu nga mga linalang. Ug sanglit si Jehova mao man gayod ang nagpatungha niining tanan nga kalalangan, kini gipasidungog kaniya. —Neh 9:6; Sal 136:1, 5-9.

Sa dihang ang Kasulatan nag-ingong, "Sa sinugdan gilalang sa Diyos ang mga langit ug ang yuta" (Gen 1:1), kini wala sa espesipiko maghisgot maylabot sa panahon. Busa ang paggamit sa terminong "sinugdan" dili makuwestiyon, bisan pag pilay edad sa yuta ug sa lainlaing mga planeta ug ubang langitnong mga butang nga gituohan sa mga siyentipiko. Ang aktuwal nga panahon sa paglalang sa pisikal nga mga langit ug yuta lagmit maoy binilyon ka katuigan kanhi.

Dugang Pang mga Buhat sa Paglalang Maylabot sa Yuta. Human mag-asoy bahin sa paglalang sa pisikal nga mga langit ug yuta (Gen 1: 1, 2), ang Genesis kapitulo 1 hangtod sa kapitulo 2, bersikulo 3, naghatag ug kahubitan bahin sa dugang pang mga buhat sa paglalang dinhi sa yuta. Ang kapitulo 2 sa Genesis, gikan sa bersikulo 5 padayon, maoy usa ka samang asoy nga naghisgot sa usa ka yugto sa ikatulong "adlaw," human mopatim-aw ang mamalang yuta apan una pa lalanga ang mga katanoman sa yuta. Kini naghatag ug mga impormasyon nga wala iasoy nga detalyado diha sa Genesis kapitulo 1. Ang inspiradong Rekord nag-asoy sa unom ka yugto sa paglalang nga gitawag ug "mga adlaw," ug usab sa ikapitong yugto o "ikapitong adlaw" nga sa maong panahon ang Diyos mihunong sa iyang mga buhat sa paglalang sa yuta ug mipahulay. (Gen 2:1-3) Bisan tuod ang asoy sa Genesis bahin sa mga buhat sa paglalang maylabot sa yuta wala maghatag ug detalyadong mga kalainan sa mga tanom ug sa mga hayop sama sa gihimo karong adlawa, ang mga termino nga gigamit sa maong asoy igo nang nagkobre sa pangunang mga dibisyon sa kinabuhi ug nagpakita nga kini gilalang ug gibuhat aron sila

mosanay sumala lamang sa ilang kaugalingong "mga matang."—Gen 1:11, 12, 21, 24, 25; tan-awa ang MATANG.

Ang mosunod nga tsart nagpakita sa mga buhat sa Diyos sa paglalang sulod sa unom ka "adlaw" nga gihisgotan diha sa Genesis.

MGA BUHAT SA PAGLALANG NI JEHOVA SA YUTA

Adlaw Num.	Mga Buhat sa Paglalang	Teksto
1	Kahayag; pagbahin tali sa adlaw ug sa gabii	Gen 1:3-5
2	Hawan, pagbahin tali sa mga tubig ilalom sa hawan ug sa mga tubig ibabaw niini	Gen 1:6-8
3	Mamalang yuta; katanoman	Gen 1:9-13
4	Mga banwag sa langit tin-aw nang makita gikan sa yuta	Gen 1:14-19
5	Mga kalag diha sa tubig ug nagalupad nga mga linalang	Gen 1:20-23
6	Mga hayop sa mamala; tawo	Gen 1:24-31

Ang Genesis 1:1, 2 nag-asoy sa usa ka panahon una pa ang unom ka "adlaw" nga nahisgotan na. Sa dihang nagsugod kini nga "mga adlaw," ang adlaw, bulan, ug mga bituon naglungtad na, ug ang paglalang niini nila gihisgotan sa Genesis 1:1. Apan sa wala pa kining unom ka "adlaw" sa paglalang, "ang yuta walay porma ug awaaw ug dihay kangitngit sa nawong sa halawom nga katubigan." (Gen 1:2) Lagmit nga diha pay mga lut-od sa panganod nga naglimin sa yuta mao nga dili makalusot ang kahayag nganha niini.

Sa dihang sa Unang Adlaw ang Diyos miingon, "Motungha ang kahayag," dayag nga ang dan-ag sa hanap nga kahayag milusot sa mga lut-od sa panganod bisan tuod ang mga tinubdan niana nga kahayag dili pa makita gikan sa yuta. Mopatimawng kini maoy inanay nga proseso, ingon sa gipakita sa maghuhubad nga si J. W. Watts: "Ug inanay nga mitungha ang kahayag." (Gen 1:3, *A Distinctive Translation of Genesis*) Gipahinabo sa Diyos nga adunay panagkabahin ang kahayag ug ang kangitngit, ug gitawag ang kahayag nga Adlaw ug ang kangitngit nga Gabii. Kini nagpakita nga ang yuta nagatuyok diha sa ehe o *axis* niini samtang kini naglibot sa adlaw, mao nga ang mga hemispera niini, ang sidlakan ug kasadpan, makasinatig mga yugto sa kahayag ug kangitngit.—Gen 1:3, 4.

Sa Ikaduhang Adlaw gipatungha sa Diyos ang usa ka hawan pinaagi sa pagpahinabog pagkabahin "tali sa mga tubig ug sa mga tubig." Ang ubang tubig nagpabilin sa yuta, apan ang dakong gidaghanon sa tubig gipasaka ibabaw sa yuta, ug taliwala niining duha ka katubigan dihay usa ka hawan. Gitawag sa Diyos kini nga hawan ingong Langit, tungod kay kini nahimutang man ibabaw sa yuta, sanglit ang mga tubig nga anaa sa ibabaw sa hawan wala man hisgoti nga naglakip sa mga bituon o sa ubang mga butang sa kawanangan.—Gen 1:6-8; tan-awa ang HAWAN, KAWANANGAN.

Sa Ikatulong Adlaw, pinaagi sa gahom sa Diyos sa pagmugnag milagro, ang mga tubig sa yuta natingob ug mitungha ang mamalang yuta, ug gitawag kini sa Diyos nga Yuta. Niini usab nga adlaw, dili kay sulagma lamang o pinaagig mga proseso sa ebolusyon, nga gibutang sa Diyos ang kinabuhi diha sa mga atomo sa materya, mao nga ang mga balili, katanoman, ug mga bungahoy mitungha. Ang matag usa niining tulo ka pamilya sa mga tanom may katakos sa pagsanay sumala sa ilang "matang."—Gen 1:9-13.

Ang kabubut-on sa Diyos bahin sa mga banwag napalampos sa Ikaupat nga Adlaw, sanglit giingon man: "Gibuhat sa Diyos ang duha ka dagkong banwag, ang mas dako nga banwag aron sa paghari sa adlaw ug ang gamaygamay nga banwag aron sa paghari sa gabii, ug usab ang mga bituon. Busa gibutang kini sa Diyos diha sa hawan sa mga langit aron sa paglamdag sa yuta, ug aron sa paghari sa adlaw ug sa gabii ug aron sa pagbahin sa kahayag ug sa kangitngit." (Gen 1:16-18) Pinasukad sa kahubitan labot niini nga mga banwag, dayag nga ang mas dako nga banwag mao ang adlaw ug ang gamaygamay nga banwag mao ang bulan, bisan tuod nga diha lamang nganli sa espesipiko sa Bibliya ang adlaw ug bulan human sa asoy niini bahin sa Lunop sa adlaw ni Noe.—Gen 15:12; 37:9.

Una pa niini, sa unang "adlaw," gigamit na ang ekspresyong "Motungha ang kahayag." Ang Hebreohanong pulong nga gigamit sa maong teksto alang sa "kahayag" maoy *'ohr,* nga nagkahulogang kahayag sa katibuk-ang diwa. Apan sa ikaupat nga "adlaw," ang Hebreohanong pulong maoy *ma·'ohr',* nga nagtumong sa usa ka banwag o tinubdan sa kahayag. (Gen 1:14) Busa, sa unang "adlaw" dayag nga ang dan-ag sa hanap nga kahayag milusot sa naglimin nga mga panganod, apan ang mga tinubdan sa maong kahayag dili pa makita gikan sa yuta. Apan, sa ikaupat nga "adlaw," dayag nga nausab ang kahimtang.

Mamatikdan usab nga sa Genesis 1:16 wala gamita ang Hebreohanong berbo nga *ba·ra'',* nga nagkahulogang "paglalang." Hinuon, ang gigamit mao ang Hebreohanong berbo nga *'a·sah',* nga nagkahulogang "pagbuhat." Sanglit ang adlaw, bulan, ug mga bituon maoy lakip sa "mga langit" nga gihisgotan sa Genesis 1:1, kini sila dugay nang nalalang una pa ang Ikaupat nga Adlaw. Sa ikaupat nga adlaw "gibuhat" o gipahinabo sa Diyos nga kining langitnong mga butang malangkit na sa yuta ug sa

hawan ibabaw niini. Sa dihang giingon, “Gibutang kini sa Diyos diha sa hawan sa mga langit aron sa paglamdag sa yuta,” kini nagpasabot nga nianang higayona kini makita na gikan sa yuta, nga samag kini anaa sa hawan. Dugang pa, ang mga banwag “magsilbing mga ilhanan ug alang sa mga panahon ug alang sa mga adlaw ug sa mga tuig,” sa ingon kini sa ulahi naghatag sa tawo ug giya sa lainlaing mga paagi.—Gen 1:14.

Sa Ikalimang Adlaw gilalang ang unang dili-tawhanong mga kalag sa yuta. Dili *usa* lamang ka linalang ang gibuhat sa Diyos aron sa ngadtongadto mahimong lain pang matang sa mga linalang, kondili sa literal *mga panon* sa buhing mga kalag ang gipatungha pinaagi sa Iyang gahom. Kini giingon: “Gilalang sa Diyos ang dagkong linalang sa dagat ug ang matag buhing kalag nga nagalihok, nga gipadagsang sa mga tubig sumala sa ilang mga matang, ug ang matag pak-an nga nagalupad nga linalang sumala sa iyang matang.” Kay nahimuot sa Iyang gipatungha, gipanalanginan sila sa Diyos, ug sa diwa, gisugo sila nga “magdaghan,” ug kini posible, sanglit kini nga mga linalang nga gilangkoban sa nagkalainlaing matang sa pamilya gihatagan sa Diyos ug katakos sa pagsanay “sumala sa ilang mga matang.”—Gen 1:20-23.

Sa Ikaunom nga Adlaw “gibuhat sa Diyos ang ihalas nga mananap sa yuta sumala sa iyang matang ug ang anad nga hayop sumala sa iyang matang ug ang tanang nagalihok nga mananap sa yuta sumala sa iyang matang,” ug kini nga buhat sa paglalang maayo usab, sama sa tanang una pang mga buhat sa Diyos sa paglalang.—Gen 1: 24, 25.

Sa hinapos sa ikaunom nga adlaw sa paglalang, gipatungha sa Diyos ang usa ka lahi gayod nga matang sa linalang, kini labaw sa mga hayop apan mas ubos sa mga manulonda. Kini mao ang tawo, gilalang sumala sa larawan sa Diyos ug sumala sa iyang dagway. Samtang ang Genesis 1:27 daklit nga nag-asoy bahin sa mga tawo nga ‘gilalang sa Diyos ingong lalaki ug babaye,’ ang susamang asoy sa Genesis 2:7-9 nagpakita nga si Jehova nga Diyos nag-umol sa tawo gikan sa abog sa yuta, naghuyop sa mga buho sa iyang ilong sa gininhawa sa kinabuhi, ug ang tawo nahimong buhing kalag, ug sila gitagan-an ug paraisong puloy-anan ug pagkaon. Niining bahina gigamit ni Jehova ang mga elemento sa yuta sa paglalang, ug sa dihang naumol na ang lalaki, Iyang gilalang ang babaye ginamit ang usa sa mga gusok ni Adan. (Gen 2:18-25) Sa dihang nalalang ang babaye, ang tawo nakompleto ingong usa ka “matang.”—Gen 5:1, 2.

Dayon gipanalanginan sa Diyos ang tawo, nga nag-ingon sa unang tawo ug sa iyang asawa: “Magmabungahon ug magdaghan kamo ug pun-a ang yuta ug gamhi kini, ug pagabut-i ang mga isda sa dagat ug ang nagalupad nga mga linalang sa kalangitan ug ang matag buhing linalang nga nagalihok diha sa yuta.” (Gen 1:28; itandi ang Sal 8:4-8.) Alang sa katawhan ug sa uban pang yutan-ong mga linalang, ang Diyos nagtaganag igong pagkaon pinaagi sa paghatag kanila sa “tanang lunhawng tanom ingong pagkaon.” Sa pag-asoy sa mga resulta sa maong paglalang, ang inspiradong Rekord nag-ingon: “Human niana nakita sa Diyos ang tanan nga iyang gibuhat ug, tan-awa! kadto maayo kaayo.” (Gen 1:29-31) Kay malamposong natapos ang ikaunom nga adlaw ug nakompleto sa Diyos ang iyang buhat sa paglalang, “siya mipahulay sa ikapitong adlaw gikan sa tanan niyang buhat nga iyang gihimo.”—Gen 2:1-3.

Ang repaso sa mga kalamposan sa matag usa sa unom ka adlaw nga mga buhat sa paglalang gitapos pinaagi niining mga pulonga, “Ug dihay kagabhion ug dihay kabuntagon,” una, ikaduha, ikatulong adlaw, ug uban pa. (Gen 1:5, 8, 13, 19, 23, 31) Sanglit ang gitas-on sa matag adlaw sa paglalang maoy labaw pa sa 24 ka oras (nga pagahisgotan sa ulahi), kining mga pulonga wala magtumong sa literal nga gabii ug adlaw apan kini maoy mahulagwayon. Sa kagabhion ang mga butang dili tin-aw; apan sa kabuntagon kini tin-awng makita. Sa “kagabhion” o sa sinugdanan sa matag yugto o “adlaw” sa paglalang, ang katuyoan sa Diyos sa maong adlaw, bisan tuod bug-os niyang nahibaloan, dili tin-aw alang sa bisan kinsang manulonda nga nagtan-aw. Apan sa dihang ang “kabuntagon” miabot na, diha nay bug-os nga katin-awan labot sa katuyoan sa Diyos alang niana nga adlaw sanglit kini natapos na nianang higayona.—Itandi ang Pr 4:18.

Gidugayon sa mga Adlaw sa Paglalang. Wala ipakita sa Bibliya ang espesipikong gidugayon sa matag yugto sa paglalang. Apan ang tanang unom ka adlaw natapos, sanglit kini ang giingon labot sa ikaunom nga adlaw (sama sa giingon sa matag usa sa naunang lima ka adlaw): “Ug dihay kagabhion ug dihay kabuntagon, ikaunom nga adlaw.” (Gen 1:31) Hinunoa, dili ingon niini ang pagkahubit labot sa ikapito nga adlaw, diin niana ang Diyos mipahulay, nga nagpakitang kini nagpadayon. (Gen 2:1-3) Dugang pa, kapin sa 4,000 ka tuig human magsugod ang ikapitong adlaw o ang adlaw sa pagpahulay sa Diyos, gipakita ni Pablo nga kini nagpadayon pa gihapon. Sa Hebreohanon 4: 1-11 gihisgotan niya ang naunang mga pulong ni David (Sal 95:7, 8, 11) ug ang Genesis 2:2 ug siya miawhag: “Busa buhaton nato ang kutob sa atong maarangan nga makasulod niana nga kapahulayan.” Sa panahon sa mga apostoles, ang ikapito nga adlaw nagpadayon pa gihapon sulod sa kaliboan na ka tuig ug wala pa matapos. Ang Usa ka Libo

ka Tuig nga Paghari ni Jesu-Kristo, kinsa gipaila sa Kasulatan ingong "Ginoo sa igpapahulay" (Mat 12:8), dayag nga bahin usab niining dakong igpapahulay, ang adlaw sa pagpahulay sa Diyos. (Pin 20:1-6) Kini nagpakita nga molabay ang linibo ka katuigan sukad sa pagsugod sa adlaw sa pagpahulay sa Diyos hangtod sa pagkatapos niini. Ang semana nga gilangkoban sa mga adlaw nga giasoy sa Genesis 1:3 hangtod sa 2:3, diin ang kataposang adlaw niini maoy igpapahulay, mopatim-awng susama sa semana nga gigamit sa mga Israelinhon sa pagbahin sa ilang panahon, diin sila nagbantay sa igpapahulay sa ikapito nga adlaw, ingong pagsunod sa kabubut-on sa Diyos. (Ex 20:8-11) Ug sanglit ang ikapito nga adlaw nagpadayon man sulod sa kaliboan na ka tuig, makataronganong ikahinapos nga ang matag usa sa unom ka yugto sa paglalang, o mga adlaw, labing menos linibo ka tuig ang gidugayon.

Ang pamatuod nga ang usa ka adlaw dili lang kay 24 ka oras gipakita sa Genesis 2:4, diin gihisgotan niini ang *tanang* yugto sa paglalang ingong *usa* ka "adlaw." Kini gipakita usab sa inspiradong mga pulong ni Pedro nga nag-ingon nga ang "usa ka adlaw kang Jehova ingon sa usa ka libo ka tuig ug ang usa ka libo ka tuig ingon sa usa ka adlaw." (2Pe 3:8) Ang pag-ingon nga ang matag adlaw sa paglalang dili lamang kay 24 ka oras kondili nagtumong sa mas taas nga yugto sa panahon, gani mga linibo ka katuigan, nahiuyon gayod sa ebidensiya nga makaplagan sa yuta mismo.

Mga Butang nga Gilalang Nahauna pa kay sa mga Imbensiyon sa Tawo. Linibo ka katuigan una pa mitungha ang daghang imbensiyon sa tawo, gidisenyo na ni Jehova diha sa iyang kalalangan kon unsay gisundog sa mga imbensiyon sa tawo. Pananglitan, nauna na ug linibong katuigan ang paglupad sa mga langgam kay sa pagtungha sa mga ayroplano. Ang lagang ug ang kubotan adunay mga sangkap nga nagsilbing mga tangke nga gigamit sa pag-unlod ug paglutaw diha sa lawod sama sa mahimo sa mga submarino. Ang kugita ug nukos nagagamit ug *jet propulsion.* Ang mga kabog ug mga lumod maoy mga eksperto sa paggamit ug *sonar.* Ang ubay-ubayng mga reptilya ug mga langgam sa dagat may mga sangkap nga samag "mga planta nga mosala sa asin" maong makahimo sila sa pag-inom sa tubig sa dagat.

Pinaagi sa batid nga pagkagama sa ilang mga balay ug sa paggamit sa tubig, pabugnawon sa mga anay ang ilang mga puloy-anan sama sa *aircon* nga balay sa tawo. Ang gagmay kaayong mga tanom, mga insekto, mga isda, ug mga kahoy adunay kaugalingong mga sangkap ingong "kontrapabagtok" panahon sa sobrang kabugnaw. Ang gamayng mga kausaban sa temperatura daling mamatikdan sa pipila ka bitin, lamok, mga langgam nga *mallee,* ug ihalas nga mga pabo tungod sa kinaiyanhong mga termometro niini. Ang mga tambuboan, mga ligwan, ug mga lampinig makamaong mohimog papel.

Si Thomas Edison gipasidunggan tungod sa pagimbento sa dekoryenteng bombilya, apan ang pagkahurot sa enerhiya tungod sa kainit nahimong disbentaha niini. Ang kalalangan ni Jehova—ang mga espongha, mga agup-op, mga bakterya, mga *glowworm,* mga insekto, mga isda—makapatunghag kahayag nga dili pinaagig koryente ug modanag nga lainlaig mga kolor.

Ang daghang tiglalin nga mga langgam dili lamang adunay kinaiyanhong mga kompas diha sa ilang mga ulo kondili sila usab may biolohikal nga mga relo. Ang ubang gagmay kaayong mga bakterya adunay mga sangkap nga samag mga motor nga mahimo nilang paandaron nga paabante o paatras.

Haom gayod ang giingon sa Salmo 104:24: "Pagkadaghan sa imong mga buhat, Oh Jehova! Sa kaalam gibuhat mo silang tanan. Ang yuta napuno sa imong mga binuhat."

Nangatarongan ang ubang mga tawo nga ang asoy sa Bibliya bahin sa paglalang adunay kalangkitan sa paganong mga asoy sa mitolohiya, sama sa ilado nga Babilonyanhong Balak sa Paglalang. Sa pagkatinuod, didto sa karaang Babilonya adunay nagkadaiyang sugilanon bahin sa paglalang, apan ang nahimong ilado mao ang sugilambong bahin kang Marduk, ang nasodnong diyos sa Babilonya. Sa laktod, ang sugilambong nag-asoy bahin sa paglungtad sa diyosa nga si Tiamat ug sa diyos nga si Apsu, nga nahimong mga ginikanan sa ubang mga bathala. Ang mga kalihokan niini nga mga diyos nakapasubo pag-ayo kang Apsu nga tungod niana siya determinado sa paglaglag kanila. Apan si Apsu gipatay sa usa niini nga mga diyos, si Ea, ug sa dihang buot ipanimalos ni Tiamat si Apsu, gipatay siya sa anak ni Ea nga si Marduk, kinsa nagpikas sa lawas ni Tiamat, diin ang katunga gihimong langit ug ang laing katunga gihimong yuta. Ang sunod nga mga buhat ni Marduk naglakip sa paglalang sa tawo (uban sa tabang ni Ea) ginamit ang dugo sa laing diyos nga si Kingu, ang tagdumala sa kasundalohan ni Tiamat.

Nangopya ba ang Bibliya gikan sa Babilonyanhong mga sugilanon sa paglalang?

Sa iyang basahon, gipunting ni P. J. Wiseman nga sa dihang unang nakaplagan ang Babilonyanhong mga papan bahin sa paglalang, ang ubang

mga eskolar naglaom nga makadiskobreg dugang pang mga butang ug makakuhag dugang pang panukiduki nga magpamatuod sa kaamgiran tali niini nga mga sugilanon ug sa asoy sa Genesis bahin sa paglalang. Ang pipila nagtuo nga pinaagi niini madayag nga ang asoy sa Genesis gikopya gikan sa Babilonyanhong asoy. Apan ang dugang kaplag ug panukiduki naghatag hinuon ug katin-awan nga adunay dakong kalainan kining duha ka asoy. Walay kaamgiran tali kanila. Gikutlo ni Wiseman ang *The Babylonian Legends of the Creation and the Fight Between Bel and the Dragon,* nga giluwatan sa Trustees of the British Museum, kinsa nagtuo nga "ang pasukaranang mga ideya labot sa Babilonyanhon ug Hebreohanong mga asoy magkalahi gayod." Siya mismo nag-ingon: "Makapasubo kaayo nga daghang teologo, imbes nga monunot sa bag-ong panukiduki sa arkeolohiya, nagpadayon sa pagsunod sa napamatud-an na karong sayop nga teoriya labot sa Hebreohanong 'pagpangopya' gikan sa mga tinubdang Babilonyanhon."—*Creation Revealed in Six Days,* London, 1949, p. 58.

Bisan tuod gituohan sa uban nga adunay mga kaamgiran ang Babilonyanhong balak ug ang asoy sa Genesis labot sa paglalang, dayag gayod nga pinasukad sa naunang pagkonsiderar bahin sa asoy sa Bibliya sa paglalang ug sa nahisgotan nang kabatbatan sa Babilonyanhong sugilambong, kining duha ka asoy dili gayod pareho. Busa, ang usa ka detalyadong pag-analisar pinaagi sa pagtandi niining duha ka asoy wala na kinahanglana. Apan, sa pagkonsiderar sa gituohang mga kaamgiran ug mga kalainan (sama sa sunodsunod nga pagkahanay sa mga panghitabo) niini nga mga asoy, si Propesor George A. Barton nag-ingon: "Ang usa ka mas dayag nga kalainan mao ang relihiyosong mga konsepto niining duha ka asoy. Ang Babilonyanhong balak maoy puno sa sugilambong ug ingon man politeistiko o ang pagtuo ug daghang diyos. Dili dungganon ang konsepto niini bahin sa mga bathala. Ang mga diyos niini mahigugma ug magdumot, sila maglaraw ug daotan, makig-away ug mopatay. Si Marduk, ang labing hawod sa mga diyos, makadaog lamang human sa mabangis nga pagpakig-away, nga maoy makatiti sa tanan niyang gahom. Sa laing bahin, gibatbat sa Genesis ang halangdon kaayo nga monoteismo o ang pagtuo sa usa lamang ka Diyos. Ang Diyos mao gayod ang bug-os nga magmamando sa tanang mga elemento sa uniberso, mao nga sila kinahanglang motuman bisan sa iyang kinagamyang sugo. Siya makakontrolar sa tanan. Siya mosulti ug kini mahitabo. Ibutang nato nga adunay kalangkitan kining duha ka asoy, sumala sa gituohan sa ubang mga eskolar, apan ang labing maayong paagi sa pagtino sa pagkainspirado sa asoy sa Bibliya mao ang pagtandi niini sa Babilonyanhong asoy. Sa dihang basahon nato ang kapitulo sa Genesis karong adlawa, gipadayag gihapon niini kanato ang kahalangdon ug gahom sa usa lamang ka Diyos, ug sama sa nahimo niini sa karaang mga Hebreohanon, kini nakapalihok usab sa tawo sa modernong kapanahonan sa pagsimba sa Maglalalang."—*Archaeology and the Bible,* 1949, pp. 297, 298.

Mahitungod sa kadaghanang karaan nga mga sugilambong bahin sa paglalang, kini ang giingon: "Wala pay sugilambong nga tin-awng naghisgot sa paglalang sa uniberso, ug kadtong mga sugilambong nga naghisgot bahin sa pagkaorganisar sa uniberso ug sa mga proseso sa pagkagama niini, sa paglalang sa tawo ug sa pagkatukod sa sibilisasyon, natugob sa mga sugilanon bahin sa daghang diyos ug sa mga panagtigiay sa mga bathala kon kinsay hawod, nga sukwahi kaayo sa Heb. nga pagtuo bahin sa usa lamang ka diyos diha sa Gen. 1-2." —*New Bible Dictionary,* giedit ni J. Douglas, 1985, p. 247.

"Usa ka Bag-ong Linalang." Human sa ikaunom nga yugto o "adlaw" sa paglalang, si Jehova mihunong sa iyang kalihokan sa paglalang maylabot sa yuta. (Gen 2:2) Apan siya naghimog dagkong mga butang sa espirituwal nga paagi. Pananglitan, si apostol Pablo misulat: "Kon si bisan kinsa nahiusa kang Kristo, siya usa ka bag-ong linalang." (2Co 5:17) Ang pagkahimong "nahiusa kang" Kristo nagkahulogan nga napahimuslan sa usa ang pagkausa uban kaniya ingong membro sa iyang lawas, ingong iyang pangasaw-onon. (Ju 17:21; 1Co 12:27) Aron molungtad kini nga relasyon, si Jehova nga Diyos magkabig sa indibiduwal ngadto sa iyang Anak ug kini nga indibiduwal ipanganak pinaagi sa balaang espiritu. Ingong inanaksa-espiritu sa Diyos, siya maoy "usa ka bag-ong linalang" nga may paglaom nga makaambit uban kang Jesu-Kristo sa langitnong Gingharian.—Ju 3:3-8; 6:44.

Paglalang-Pag-usab. Ngadto sa iyang mga apostoles, gihisgotan usab ni Jesus ang bahin sa usa ka "paglalang-pag-usab" ug naglangkit niini uban sa panahon "sa dihang ang Anak sa tawo molingkod sa iyang mahimayaong trono." (Mat 19:28; Luc 22:28-30) Ang Gregong pulong nga gihubad nga "paglalang-pag-usab" maoy *pa·lin·ge·ne·si′a,* nga may mga diwa nga nagkahulogang "pag-usab; sa makausa pa" ug "pagpanganak; sinugdanan." Gigamit ni Philo kini nga termino maylabot sa pagtukod pag-usab sa kalibotan human sa Lunop. Gigamit kini ni Josephus maylabot sa pagtukod pag-usab sa Israel human kini madestiyero. Ang *Theological Dictionary of the New Testament,* nga giedit ni G. Kittel, nag-ingon nga ang paggamit sa

pa·lin·ge·ne·si'a diha sa Mateo 19:28 "bug-os nga nahiuyon sa paggamit ni Philo ug ni Josephus." (Gihubad ni G. Bromiley, 1964, Tomo I, p. 688) Busa wala kini magtumong sa usa ka bag-ong paglalang kondili nagtumong sa usa ka pagpasig-uli, o pagbag-o, nga pinaagi niini ang katuyoan ni Jehova alang sa yuta bug-os matuman.—Tan-awa ang TRIBO ("Magahukom sa Napulog-Duha ka Tribo sa Israel").

Ang dagayang mga panalangin ilalom sa pagmando sa Gingharian gipasalig ngadto sa masinugtanong katawhan, "ang kalalangan" nga "ipagawas gikan sa pagkaulipon sa pagkadunot ug makabaton sa mahimayaong kagawasan sa mga anak sa Diyos." (Rom 8:19-21; tan-awa ang ANAK SA DIYOS, (MGA) [Mahimayaong Kagawasan sa mga Anak sa Diyos].) Sa sistema sa mga butang nga gisaad ug gilalang sa Diyos "magpuyo ang pagkamatarong." (2Pe 3:13) Ang pagkatino bahin sa pagkatukod niini gipasiugda sa matagnaong panan-awon ni Juan ug sa iyang gipamulong: *"Nakita* ko ang usa ka bag-ong langit ug usa ka bag-ong yuta."—Pin 21:1-5.

PAGLALANG-PAG-USAB. Tan-awa ang PAGLALANG, LINALANG; TRIBO.

PAGLANSANG. Sa literal nga diwa, kini maoy pagbitay o paglansang sa usa ka biktima, patay man o buhi, ngadto sa usa ka estaka, o poste. Ang pagpatay kang Jesu-Kristo mao ang labing iladong pananglitan niini. (Luc 24:20; Ju 19:14-16; Buh 2:23, 36) Lainlaing paagi sa pagbitay o paglansang ang gihimo sa mga nasod sa karaang kapanahonan.

Ang mga Asiryanhon, nga nabantog tungod sa ilang mabangis nga mga pagpakiggubat, naglansang o nagbitay sa hubo nga mga lawas sa ilang mga binihag diha sa tumoy sa talinis nga mga estaka ug gipalagbas kini sa mga tiyan ngadto sa dughan sa mga biktima. Ubay-ubayng mga linilok ang nakaplagan diha sa mga monyumento, diin ang usa niini naghulagway sa pag-atake ug pagsakop sa Lakis pinaagi sa mga Asiryanhon, ug diha niini nga linilok gipakita kini nga paagi sa paglansang o pagtusok.—2Ha 19:8; HULAGWAY, Tomo 1, p. 958.

Gigamit usab sa mga Persianhon ang paglansang o pagtusok ingong usa ka paagi sa pagsilot. Ang pipila nag-ingon nga sagad punggotan o panitan una sa mga Persianhon kadtong ilang ilansang. Gidili ni Dario nga Bantogan ang pagbalda sa pagtukod pag-usab sa templo sa Jerusalem, ug si bisan kinsa nga molapas sa maong mando ilansang diha sa usa ka kahoy nga bunloton gikan sa iyang kaugalingong balay. (Esd 6:11) Sa panahon sa paghari sa anak nga lalaki ni Dario nga si Ahasuero (Jerjes I), ang duha ka magbalantay sa ganghaan sa palasyo gibitay o gilansang diha sa estaka, ang naandang silot nga ipahamtang sa mga Persianhon batok sa mga maluibon. (Est 2:21-23) Mao man usab, si Haman ug ang iyang napulo ka anak nga lalaki gibitay diha sa estaka. (Est 5:14; 6:4; 7:9, 10; 9:10, 13, 14, 25) Gihisgotan usab ni Herodotus (III, 125, 159; IV, 43) ang ubang mga pananglitan sa paglansang nga gihimo sa mga Persianhon.

Balaod sa mga Hudiyo kaniadto nga kadtong sad-an sa grabeng mga salaod sama sa pagpasipala o idolatriya patyon una pinaagig pagbato o sa ubang mga paagi, ug dayon ang ilang patayng mga lawas iladlad diha sa mga estaka o mga kahoy, aron magsilbing pasidaan sa uban. (Deu 21:22, 23; Jos 8:29; 10:26; 2Sa 21:6, 9) Lagmit nga patyon una sa mga Ehiptohanon ang ilang mga kriminal sa dili pa kini bitayon diha sa mga estaka, ingon sa gipakita sa matagnaong mga pulong ni Jose ngadto sa pangulong panadero ni Paraon: "Si Paraon mag-isa sa imong ulo gikan kanimo *ug* magbitay gayod kanimo diha sa usa ka estaka."—Gen 40:19, 22; 41:13.

Giingon nga ang batasan sa mga Grego ug mga Romano maylabot sa paglansang gisagop gikan sa mga Fenicianhon, ug sa mga adlaw lamang ni Constantino nga kini giwagtang gikan sa imperyo. Talagsa ra nga may ilansang nga Romanong lungsoranon, kay kini nga silot sagad ipahamtang ngadto sa mga ulipon ug sa labing ubos nga matang sa mga kriminal. Gilantaw sa mga Hudiyo ug mga Romano ang paglansang ingong simbolo sa pagkanapaubos ug kaulawan, nga alang lamang sa mga tinunglo.—Deu 21:23; Gal 3:13; Flp 2:8.

Sa unang siglo, kon ang mga Hudiyo adunay katungod sa paglansang sa usa ka tawo tungod sa relihiyosong mga katarongan (usa ka katungod nga gidudahan), tino gayod nga sila dili makahimo niini tungod sa sibil nga mga sala; ang Romanong opisyal lamang sama kang Poncio Pilato ang adunay awtoridad sa paghimo niini. (Ju 18:31; 19:10) Bisan pa niana, ang mga Hudiyo ug ilabina ang ilang pangulong mga saserdote ug mga magmamando, mao ang pangunang may tulubagon sa paglansang kang Kristo.—Mar 15:1-15; Buh 2:36; 4:10; 5:30; 1Co 2:8.

Usahay ihigot sa mga Romano ang ilang biktima diha sa estaka, nga sa maong kahimtang lagmit siya mabuhi pa sulod sa ubay-ubayng mga adlaw sa dili pa mosurender ang iyang lawas tungod sa giantos nga kasakit, kauhaw, kagutom, ug pagkabulad sa adlaw. Sama sa kahimtang ni Jesus, ang paglansang sa mga kamot (ug lagmit sa mga tiil usab) sa tawong akusado nganha sa usa ka estaka maoy naandang ginabuhat sa mga Romano. (Ju 20:25, 27; Luc 24:39; Sal 22:16, *ftn* sa *Rbi8;* Col

2:14) Sanglit ang mga pulso kanunayng giisip sa mga anatomista (mga ekspertong nagtuon sa lawas sa tawo) ingong bahin sa mga kamot, ang ubang mga doktor nagtuo nga ang mga lansang gipadulot tali sa gagmayng mga bukog sa mga pulso aron kini dili mabitas nga mao untay mahitabo kon kini gipadulot pa sa mga palad. (Tan-awa ang *The Journal of the American Medical Association,* Marso 21, 1986, p. 1460.) Kini nahiuyon sa paggamit sa Bibliya sa pulong nga "kamot" nga naglakip sa pulso diha sa mga teksto sama sa Genesis 24:47, diin ang mga pulseras giingon nga gisul-ob diha sa "mga kamot," ug sa Maghuhukom 15:14, diin gihisgotan ang mga talikala diha sa "mga kamot" ni Samson.

Ang rekord wala mag-ingon kon ang mga mamumuhat ug daotan sa tupad ni Jesus gilansang ba o gihigot lamang diha sa mga estaka. Kon sila gihigot lamang, mahimong kini mao ang hinungdan kon nganong, sa dihang si Jesus patay na, sila buhi pa gihapon ug kinahanglang balion ang ilang mga bitiis. (Ju 19:32, 33) Human balia ang ilang mga bitiis, wala madugay sila namatay tungod kay naglisod na sa pagginhawa, sanglit sama sa gituohan sa uban, dili na nila maisa ang ilang lawas aron mawala ang tensiyon sa mga kaunoran sa dughan. Siyempre, dili kini ang tinong rason kon nganong nabuhig dugay ang mga mamumuhat ug daotan kay kang Jesus, tungod kay sila wala man makasinati sa mental ug pisikal nga pagsakit nga gipahamtang kang Jesus. Nasinatian na niya ang tibuok-gabii nga pag-antos sa mga kamot sa iyang mga kaaway, gawas pa sa pagbun-og kaniya sa Romanong mga sundalo, tingali hangtod nga siya dili na makahimo sa pagpas-an sa iyang estaka sa pagsakit, sumala sa nabatasan.—Mar 14:32–15:21; Luc 22:39–23:26.

Unsay gipaila sa orihinal nga Gregong pulong labot sa porma sa instrumento nga diha niana gipatay si Jesus?

Ang kadaghanang hubad sa Bibliya nag-ingon nga si Kristo "gilansang sa krus" inay nga "gilansang sa estaka." Tungod kini sa naandang pagtuo nga ang instrumento sa pagsakit nga gibitayan kaniya mao ang "krus" nga ginama sa duha ka kahoy inay nga sa usa ra ka usok, o estaka. Ang tradisyon, dili ang Kasulatan, nag-ingon usab nga gipasan sa tawong hinukman ang balabag lamang sa krus nga gitawag ug *patibulum,* o *antenna,* inay nga ang duha ka piraso. Busa buot nilang ipatin-aw nga niining paagiha dili ra kaayo mabug-atan ang usa ka tawo nga magguyod o magpas-an niini paingon sa Golgotha.

Apan, unsay giingon sa mga magsusulat sa Bibliya bahin niini? Gigamit nila ang Gregong nombre nga *stau·ros′* sa 27 ka higayon ug ang mga berbo nga *stau·ro′o* sa 46 ka higayon, ang *syn·stau·ro′o* (ang *prefix* nga *syn* nagkahulogang "uban") sa 5 ka higayon, ug ang *a·na·stau·ro′o* (ang *a·na′* nagkahulogang "pag-usab") sa usa ka higayon. Gigamit usab nila ang Gregong pulong nga *xy′lon,* nga nagkahulogang "kahoy," sa 5 ka higayon sa pagtumong sa instrumento sa pagsakit nga gilansangan kang Jesus.

Sa klasikal nga Grego ug Koine, ang *stau·ros′* wala magpasabot sa usa ka "krus" nga ginama sa duha ka nagkuros nga kahoy. Kini nagkahulogan lamang sa usa ka nagbarog nga estaka, usok, tukon, o poste, tingali sama sa gamiton sa paghimog pensa, siklat, o koral nga mga usok. Nag-ingon ang *New Bible Dictionary* ni Douglas sa 1985 ubos sa ulohang "Krus," sa panid 253: "Ang Gr. nga pulong alang sa 'krus' (*stauros;* berbo *stauroo* . . .) sa panguna nagkahulogang nagbarog nga estaka o poste, ug ikaduha nagkahulogang usa ka estaka nga gigamit ingong instrumento sa pagsilot ug pagpatay."

Tungod kay gigamit usab ni Lucas, Pedro, ug Pablo ang *xy′lon* ingong pareho rag kahulogan sa *stau·ros′,* kini dugang magpamatuod nga si Jesus gilansang diha sa usa ka nagbarog nga estaka nga walay balabag, sanglit mao kana ang kahulogan sa *xy′lon* niining linain nga diwa. (Buh 5:30; 10:39; 13:29; Gal 3:13; 1Pe 2:24) Ang *xy′lon* makita usab diha sa Gregong *Septuagint* sa Esdras 6:11, diin kini naghisgot sa usa ka poste o kahoy nga diha niana ilansang ang malinapason sa balaod.

Busa eksaktong gihatag sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* ngadto sa magbabasa kining pangunang ideya sa Gregong teksto pinaagi sa paghubad sa *stau·ros′* ingong "estaka sa pagsakit," ug sa berbong *stau·ro′o* ingong "paglansang," nga mao, ang pagpatapot diha sa estaka o poste. Niining paagiha napalahi ang *stau·ros′* gikan sa eklesiastikanhong mga krus. (Tan-awa ang ESTAKA SA PAGSAKIT.) Ang pagpas-an sa usa ra ka tawo sa estaka sa pagsakit sama sa gihimo ni Simon nga taga-Cirene, sumala sa giingon sa Kasulatan, maoy makataronganon gayod, kay kon kadto maoy 15 sm (6 pul.) ang diyametro ug 3.5 m (11 p) ang gitas-on, kadto lagmit motimbang ug kapin sa 45 kg (100 lb).—Mar 15:21.

Matikdi ang giingon ni W. E. Vine bahin niini: "Ang STAUROS (σταυρός) sa panguna nagpasabot sa usa ka nagbarog nga usok o estaka. Diha niana ang mga makasasala ilansang aron silotan. Ang nombre ug ang berbo niini nga *stauroo,* nga nagpasabot sa pagpatapot o paglansang ngadto sa usa ka estaka o usok, sa sinugdan lahi gikan sa eklesiastikanhong porma nga duha ka kahoy nga

nagkuros." Dayon gihisgotan sa Gregong eskolar nga si Vine nga ang duha ka pirasong kahoy nga krus naggikan sa mga Caldeanhon ug nga kini gisagop sa Kakristiyanohan gikan sa mga pagano sa ikatulong siglo K.P. ingong usa ka simbolo sa paglansang kang Kristo.—*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 1, p. 256.

Makaiikag kining komento sa libro nga *The Cross in Ritual, Architecture, and Art:* "Katingad-anan, apan maoy kamatuoran nga dili malalis, nga sa kanhing mga panahon sa wala pa matawo si Kristo, ug sukad niadto diha sa mga kayutaan nga wala maabot sa pagtulon-an sa Simbahan, ang Krus gigamit na ingong sagradong simbolo. . . . Si Bacchus sa mga Grego, si Tamuz sa mga taga-Tiro, si Bel sa mga Caldeanhon, ug si Odin sa mga Norse, tanan gisimbolohan sa ilang mga deboto pinaagi sa usa ka butang nga pormag krus."—Pinaagi ni G. S. Tyack, London, 1900, p. 1.

Ang librong *The Non-Christian Cross,* ni J. D. Parsons (London, 1896), midugang: "Walay bisan usa ka tudling-pulong diha sa daghang sinulat nga naglangkob sa Bag-ong Tugon, nga, diha sa orihinal nga Grego, nagpakitag bisan dili-direktang ebidensiya nga ikaingong ang stauros nga gigamit sa kaso ni Jesus maoy lahi kay sa ordinaryong stauros; ilabinang dili ikaingon nga kini naglangkob, dili sa usa ka pirasong kahoy, kondili sa duha ka pirasong kahoy nga gilansang nga nagkuros. . . . Usa ka dakong sayop gayod sa atong mga magtutudlo nga hubaron ang pulong nga stauros ingong 'krus' sa dihang maghubad sa Gregong mga dokumento sa Simbahan ngadto sa atong lumad nga pinulongan, ug paluyohan kana nga buhat pinaagi sa pagbutang ug 'krus' diha sa atong mga leksikon ingong mao ang kahulogan sa stauros nga walay pagpatin-aw pag-ayo nga kana dili gayod mao ang pangunang kahulogan sa maong pulong sa mga adlaw sa mga Apostoles, ug wala mahimong pangunang kahulogan niini bisan hangtod sa dugayng panahon human niana, ug kini nakabaton lamang ug kahulogan nga ingon niana, kon ugaling nakabaton man gayod, tungod lamang kay, bisan ug walay nagapaluyong ebidensiya, sa usa ka katarongan ug sa lain gituohan nga ang partikular nga stauros nga diha niana gipatay si Jesus maoy ingon niana ug porma."—Pp. 23, 24; tan-awa usab ang *The Companion Bible,* 1974, Apendise Num. 162.

Mahulagwayong Paggamit. Ang Kasulatan dili lamang kay bug-os nagpamatuod labot sa pisikal nga paglansang kang Ginoong Jesu-Kristo (1Co 1:13, 23; 2:2; 2Co 13:4; Pin 11:8) kondili kini usab naghisgot sa paglansang diha sa mahulagwayong diwa, sama pananglit diha sa Galacia 2:20. Gipatay sa mga Kristohanon ang ilang karaang personalidad pinaagi sa ilang pagtuo sa gilansang nga si Kristo. (Rom 6:6; Col 3:5, 9, 10) Misulat si Pablo: "Dugang pa, kadtong iya ni Kristo Jesus naglansang sa unod uban sa mga pangibog ug mga tinguha niini," ug siya midugang nga pinaagi kang Kristo "ang kalibotan nalansang nganhi kanako ug ako ngadto sa kalibotan."—Gal 5:24; 6:14.

Ang mga apostata sa ingon 'naglansang pagusab sa Anak sa Diyos alang sa ilang kaugalingon ug nagpakaulaw kaniya sa dayag,' nga nagbuhat niana pinaagi sa ilang samag-Judas nga pag-alsa batok sa kahikayan sa Diyos alang sa kaluwasan. —Heb 6:4-6.

PAGLAOM. Kini mahimong magkahulogan ug pagsalig; pangandoy nga inubanag pagpaabot sa butang nga gipangandoy o pagtuo nga kini mahimong makab-ot; ang usa nga kaniya nasentro ang mga paglaom; tinubdan sa malaomong gipaabot, o saad; butang nga gilaoman, o tumong sa paglaom. Ang Hebreohanong lintunganayng berbo nga *qa·wah′,* nga gigikanan sa mga terminong gihubad nga "paglaom," sa panguna nagkahulogang "maghulat" uban ang maikagong pagpaabot. (Gen 49:18) Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang kahulogan sa Gregong termino nga *el·pis′* (paglaom) maoy "pagdahom sa usa ka maayong butang."

Walay Tinuod nga Paglaom Kon Wala ang Diyos. Sumala sa gihisgotan sa Bibliya, ang tinuod nga paglaom maoy labaw pa kay sa pangandoy lamang nga tingali walay pasukaranan o purohan nga matuman. Kini usab mas labaw pa kay sa pagdahom lamang, tungod kay ang butang nga gidahom dili kanunayng tilinguhaon. Gipakita sa Bibliya nga ang katawhan sa kalibotan sa katibukan walay tinuod, malig-on nga paglaom; ang tawo mamatay, ug kon walay kahibalo kon unsay tagana gikan sa kahitas-an, walay paglaom kon unsay anaa sa umaabot. Gipahayag ni Solomon ang kaalaot sa kahimtang sa tawo kon dili mangilabot ang Diyos ingong "pagkadakong kakawangan! . . . Ang tanan kakawangan."—Ecc 12:8; 9:2, 3.

Ang matinumanong patriarka nga si Job miingon nga bisan ang usa ka kahoy adunay paglaom nga moturok pag-usab, apan ang tawo, kon siya mamatay, mawala sa dayon. Hinunoa, gipakita ni Job nga siya naghisgot bahin sa tawong nagkinaugalingon nga walay tabang gikan sa Diyos, sanglit si Job nangandoy ug naglaom nga hinumdoman unta siya sa Diyos. (Job 14:7-15) Sa susama, giingnan ni apostol Pablo ang mga Kristohanon nga sila, sanglit may paglaom sa pagkabanhaw, dili angayng "masubo ingon sa uban usab nga mga walay paglaom." (1Te 4:13) Dugang pa, sa dihang nakigsulti sa Hentil nga mga Kristohanon, gipatin-

aw ni Pablo kanila nga sa wala pa sila makabaton sa kahibalo bahin sa tagana sa Diyos pinaagi ni Kristo, sila nahimulag sa nasod nga kanhi gipakiglabotan sa Diyos, ug ingong mga Hentil sila sa maong panahon "walay paglaom ug mga walay Diyos dinhi sa kalibotan."—Efe 2:12.

Ang mga pulong nga sagad ipamulong niadtong wala molaom sa Diyos ug sa iyang saad sa pagkabanhaw sa mga patay maoy susama sa mga pulong sa dili-masinugtanong mga molupyo sa Jerusalem nga, inay nga maghinulsol ug masubo sa dihang ang ilang siyudad gihulga nga laglagon ingong paghukom sa Diyos, nagpatuyang hinuon sa unodnong kahilayan. Sila miingon: "Mangaon ug manginom kita, kay ugma kita mangamatay." (Isa 22:13) Aron dili matakdan sa ilang tinamdan, ang apostol nagpasidaan batok niining mga tawo nga walay paglaom.—1Co 15:32, 33.

Kawang nga mga Paglaom. Wala ilimod ni Pablo nga ang katawhan sa kalibotan adunay makataronganong mga paglaom nga gipangagpas, nga ang pipila niini dalayegon. Hinunoa, iyang gipakita nga kon wala ang Diyos, ang mga paglaom sa usa ka tawo walay bili; sa pagkatinuod, kini walay-pulos sa kapulihay.

Apan gawas pa sa dili ra kaayo hinungdanon, komon, normal nga mga paglaom sa tawo adunay mga paglaom nga daotan. Adunay mga paglaom nga gihambin sa daotang paagi. Sa pipila ka kahimtang kini daw natuman na, apan sa pagkatinuod kini maoy temporaryo lamang, kay ang usa ka proverbio nag-ingon: "Ang pagdahom sa mga matarong maoy paglipay, apan ang paglaom sa mga daotan mahanaw." (Pr 10:28) Dugang pa, "Sa diha nga ang tawong daotan mamatay, ang iyang paglaom mahanaw; ug bisan ang pagdahom pinasukad sa pagkagamhanan mahanaw." (Pr 11:7) Busa, ang hinakog nga mga paglaom, ug ang mga paglaom nga sayop nga gipasukad sa materyalismo, sa kabakakan, sa sayop nga mga pakiglabot, o sa gahom o mga saad sa mga tawo, tino nga mapakyas.

Ang Tinubdan sa Paglaom. Si Jehova nga Diyos mao ang Tinubdan sa tinuod nga paglaom ug ang Usa nga makatuman sa tanan niyang mga saad ug sa mga gilaoman niadtong nagasalig kaniya. Pinaagi sa iyang dili-takos nga kalulot iyang gihatagan ang katawhan ug "paghupay ug maayong paglaom." (2Te 2:16) Sa tanang panahon siya ang nahimong paglaom sa matarong nga mga tawo. Gitawag siya nga "paglaom sa Israel" ug 'paglaom sa katigulangan sa Israel' (Jer 14:8; 17:13; 50:7), ug daghan ang mga pulong sa paglaom ug pagsalig kaniya ang mabasa diha sa Hebreohanong Kasulatan. Tungod sa iyang mahigugmaong-kalulot alang sa iyang katawhan, bisan sa dihang sila nadestiyero tungod sa ilang pagkadili-masinugtanon kaniya, siya miingon kanila: "Ako nahibalo pag-ayo sa mga hunahuna nga gihunahuna ko nganha kaninyo, . . . mga hunahuna sa kalinaw, ug dili sa katalagman, sa paghatag kaninyog kaugmaon ug paglaom." (Jer 29:11) Ang saad ni Jehova padayong nagpabuhi sa pagtuo ug paglaom sa matinumanong mga Israelinhon sa panahon sa pagkadestiyero sa Babilonya; napalig-on pag-ayo niini ang mga tawo sama kang Ezequiel ug Daniel, kay si Jehova miingon: "Adunay paglaom alang sa imong kaugmaon, . . . ug ang mga anak tino nga mopauli sa ilang kaugalingong teritoryo." (Jer 31:17) Ang maong paglaom natuman sa dihang ang matinumanong nahibilin nga mga Hudiyo mibalik niadtong 537 W.K.P. aron tukoron pag-usab ang Jerusalem ug ang templo niini.—Esd 1:1-6.

Haom nga Molaom Alang sa Ganti. Dili kahakog kon ang alagad sa Diyos molaom nga siya makadawat ug ganti. Aron mabatonan ang tukmang panglantaw ug hustong pagsabot bahin sa Diyos, angayng mahibaloan sa usa ka tawo nga ang mahigugmaong-kalulot ug pagkamahinatagon maoy talagsaong mga hiyas sa Diyos; kinahanglan siyang motuo nga dili lamang kay naglungtad ang Diyos kondili nga siya usab "maoy tigganti sa mga matinuorong nagapangita kaniya." (Heb 11:6) Ang paglaom motabang sa Kristohanong ministro nga magpabiling timbang ug magpadayon sa pag-alagad sa Diyos, kay siya nahibalo nga si Jehova magtagana sa iyang adlaw-adlaw nga mga panginahanglan. Si apostol Pablo naghisgot niini, nga migamit sa mga prinsipyo nga gilatid sa Balaod. Gikutlo ni Pablo ang balaod diha sa Deuteronomio 25:4: "Dili mo pagabusalan ang torong baka samtang kini nagagiok." Dayon siya midugang: "Sa pagkatinuod tungod kanato nga kadto nasulat, tungod kay ang tawo nga nagadaro angay nga magadaro nga may paglaom ug ang tawo nga nagagiok angay nga mobuhat niana sa paglaom nga mahimong mag-aambit."—1Co 9:9, 10.

Mahinungdanon sa Pagtuo. Ang paglaom mahinungdanon usab sa pagtuo; mao kini ang pundasyon ug pasukaranan sa pagtuo. (Heb 11:1) Ug sa baylo, ang pagtuo maghimo sa paglaom nga mas masanag ug mas malig-on. Sa pagpalig-on sa mga Kristohanon, gihisgotan ni apostol Pablo ang maayong panig-ingnan ni Abraham. Sa dihang si Abraham ug ang iyang asawa nga si Sara, sa tawhanong panglantaw, wala nay paglaom nga makabaton pag mga anak, kini ang giingon: "Bisan tuod dili na malaoman, apan pinasukad sa paglaom siya nagbatog pagtuo, nga siya mahimong amahan sa daghang kanasoran sumala sa giingon: 'Mahimong

ingon niana ang imong binhi.' " Maylabot sa pagpatunghag mga anak, nahibalo si Abraham nga ang iyang lawas ug ang kang Sara "patay na." Apan wala siya maluya sa pagtuo. Ngano? "Tungod sa saad sa Diyos siya wala magduhaduha sa kawalaypagtuo, apan nahimong kusganon pinaagi sa iyang pagtuo."—Rom 4:18-20.

Dayon gigamit sa apostol ang pagtuo ug paglaom ni Abraham ingong panig-ingnan alang sa mga Kristohanon, ug mihinapos: "Magsadya kita, pinasukad sa paglaom sa himaya sa Diyos . . . ug ang paglaom dili motultol sa pagkahigawad; tungod kay ang gugma sa Diyos gibubo man nganhi sa atong mga kasingkasing pinaagi sa balaang espiritu, nga gihatag kanato."—Rom 5:2, 5.

Ang Kristohanong Paglaom. Ang paglaom sa mga Kristohanon ug, sa pagkatinuod, sa tanang katawhan nakadepende kang Jesu-Kristo. Diha pa nabuksan alang sa bisan kinsang tawo ang kahigayonan nga mabatonan ang kinabuhing dayon sa langit o sa yuta sa dihang si Kristo Jesus "naghatag ug kahayag nganha sa kinabuhi ug sa pagkadili-madunoton pinaagi sa maayong balita." (2Ti 1:10) Ang mga igsoon ni Kristo nga gianak sa espiritu giingnan nga sila adunay langitnong mga paglaom tungod sa dakong kaluoy sa Diyos, kinsa 'nagpahimugso kanila pag-usab ngadto sa usa ka buhi nga paglaom pinaagi sa pagkabanhaw ni Jesu-Kristo gikan sa mga patay.' (1Pe 1:3, 4; Col 1:5, 27; Tit 1:1, 2; 3:6, 7) Kining makalilipay nga paglaom matuman "inigpadayag ni Jesu-Kristo." (1Pe 1:13, 21; Tit 2:13) Busa gitawag ni apostol Pablo si Kristo Jesus ingong "atong paglaom."—1Ti 1:1.

Kini nga paglaom sa kinabuhing walay katapusan ug pagkadili-madunoton alang niadtong "mga mag-aambit sa langitnong pagtawag" (Heb 3:1) adunay lig-on nga pasukaranan ug kasaligan gayod. Kini gipaluyohan sa duha ka butang nga niini dili gayod mahimo nga mamakak ang Diyos, nga mao, ang iyang saad ug ang iyang panumpa, ug ang paglaom diha kang Kristo, kinsa karon imortal na didto sa kalangitan. Busa kini nga paglaom gihisgotan ingong "angkla sa kalag, nga seguro ug malig-on, ug kini makasulod ngadto sa kinasuloran sa kortina [maingon nga ang hataas nga saserdote mosulod sa Labing Balaan sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala], diin ang usa ka mag-uuna nakasulod alang kanato, si Jesus, nga nahimong hataas nga saserdote sa paagi nga sama kang Melquisedek hangtod sa kahangtoran."—Heb 6:17-20.

Kinahanglang ugmaron ug padayong huptan. Kanunayng gipasiugda sa Bibliya nga kinahanglang mangupot ang mga Kristohanon sa "usa ka paglaom." (Efe 4:4) Gikinahanglan niini ang padayong kakugi ug ang paggamit sa kagawasan sa pagsulti ug ang "pagpasigarbo" niini nga paglaom. (Heb 3:6; 6:11) Ang paglaom maugmad pinaagi sa paglahutay ilalom sa kasakitan; kini mosangpot sa usa ka inuyonang kahimtang atubangan sa Diyos, nga kaniya naggikan ang paglaom. (Rom 5:2-5) Kini gihisgotan duyog sa pagtuo ug gugma ingong usa sa tulo ka hiyas nga nagpaila sa Kristohanong kongregasyon sukad nga nawala ang milagrosong mga gasa sa espiritu nga nabatonan sa unang-siglong kongregasyon.—1Co 13:13.

Mga hiyas ug mga kaayohan. Ang paglaom mahinungdanon kaayo sa Kristohanon. Kini kauban sa kalipay, kalinaw, ug gahom sa balaang espiritu. (Rom 15:13) Kini naghatag ug kagawasan sa pagsulti sa dihang moduol sa Diyos alang sa iyang dili-takos nga kalulot ug kaluoy. (2Co 3:12) Kini makatabang sa Kristohanon aron makalahutay uban ang pagmaya, bisan unsa pa ang mga kahimtang. (Rom 12:12; 1Te 1:3) Sama sa usa ka helmet nga magpanalipod sa ulo sa manggugubat, ang paglaom sa kaluwasan magpanalipod usab sa mga gahom sa pangisip aron ang Kristohanon makahupot sa iyang integridad. (1Te 5:8) Ang paglaom makapalig-on, tungod kay, samtang ang dinihogang Kristohanon nga ania pa sa yuta wala pa *makabaton* sa ganti nga langitnong kinabuhi, ang iyang pangandoy nga inubanag pagpaabot lig-on kaayo, nga bisan pa sa grabeng mga pagsulay ug mga kalisdanan, siya nagpadayon sa paghulat nga mapailobon sa gilaomang butang uban ang paglahutay.—Rom 8:24, 25.

Ang paglaom makatabang sa Kristohanon sa paghupot ug mahinlong kinabuhi, tungod kay siya nahibalo nga ang Diyos ug si Kristo, nga kanila nakadepende ang paglaom, maoy putli, ug dili usab siya makalaom nga siya mahisama sa Diyos ug makadawat sa ganti kon siya magabuhat ug kahugawan o pagkadili-matarong. (1Ju 3:2, 3) Kini suod nga nalangkit sa kinalabwang hiyas nga mao ang gugma, tungod kay ang usa nga may tinuod nga gugma sa Diyos molaom usab sa tanang mga saad sa Diyos. Dugang pa, siya molaom sa labing maayo alang sa iyang mga igsoon sa pagtuo, nga maghigugma kanila ug mosalig nga ang ilang kasingkasing tim-os diha kang Kristo.—1Co 13:4, 7; 1Te 2:19.

Labaw pa kay sa paglaom ilalom sa Balaod. Sa wala pa ihatag ang Balaod ngadto sa Israel, ang matinumanong mga katigulangan sa nasod naghupot ug paglaom diha sa Diyos. (Buh 26:6, 7; Gen 22:18; Miq 7:20; 2Ti 1:3) Sila naglaom sa tagana sa Diyos alang sa kinabuhi. Sa dihang miabot ang Balaod, kini sa sinugdan mipatim-awng mao ang katumanan sa ilang paglaom. Apan sa kasukwahi, ang Balaod nagpadayag sa tanan ingong mga ma-

kasasala atubangan sa Diyos ug pinaagi sa pagpadayag sa mga kalapasan, nagkondenar sa tanan nga nailalom niini sa kamatayon. (Gal 3:19; Rom 7:7-11) Ang Balaod mismo balaan, dili daotan; apan tungod sa pagkabalaan ug pagkamatarong niini, napadayag niini ang pagkadili-hingpit niadtong nailalom niini. (Rom 7:12) Ingon sa gitagna pinaagi sa mga manalagna, kinahanglang ipasulod o ihatag sa Diyos ang "usa ka mas maayong paglaom" pinaagi kang Jesu-Kristo, nga maghiklin sa Balaod ug pinaagi niana kadtong adunay pagtuo kang Kristo makaduol sa Diyos.—Heb 7:18, 19; 11:40; itandi ang Jer 31:31-34.

Paglaom alang sa tanang katawhan. Ang dili-takos nga kalulot sa Diyos napadako pa tungod kay ang katingalahang paglaom nga iyang gibuksan alang sa espirituwal nga mga igsoon ni Jesu-Kristo, nga mahimong kauban niyang mga manununod sa langitnong pagtawag (Heb 3:1), suod nga nalangkit usab sa paglaom alang sa tanang katawhan nga buot moalagad sa Diyos. Human hisgoti ang paglaom niadtong nagpaabot nga mahimong langitnong "mga anak sa Diyos" ug kaubang mga manununod ni Kristo, si apostol Pablo nagpatin-aw: "Ang maikagong pagpaabot sa kalalangan nagahulat sa pagpadayag sa mga anak sa Diyos. Kay ang kalalangan gipailalom sa pagkawalay-pulos, dili pinaagi sa kaugalingong kabubut-on niini kondili pinaagi kaniya nga nagsakop niini, pinasukad sa paglaom aron nga ang kalalangan usab ipagawas gikan sa pagkaulipon sa pagkadunot ug makabaton sa mahimayaong kagawasan sa mga anak sa Diyos."—Rom 8:14, 17, 19-21.

Sumala sa mga pulong ni Pablo sa Roma 8:20, 21, wala laglaga ni Jehova nga Diyos ang katigulangan sa tawo nga si Adan sa dihang siya nakasala, apan iyang gitugotan nga ang mga tawo mahimugso gikan sa usa ka dili-hingpit nga amahan, diin ilang masinatian ang pagkawalay-pulos dili tungod sa ilang tinuyong sayop, kondili tungod sa ilang napanunod nga pagkadili-hingpit. Apan wala sila pasagdi sa Diyos nga magpabiling walay paglaom kondili malulotong naghatag ug paglaom pinaagi sa sinaad nga "binhi" (Gen 3:15; 22:18), nga mao si Jesu-Kristo. (Gal 3:16) Ang unang pag-abot sa Mesiyas gitagna ni Daniel. (Dan 9:24-27) Ang pagsangyaw ni Juan nga Tigbawtismo nakapukaw sa kahinam sa nasod sa Israel. (Mat 3:1, 2; Luc 3:15) Gituman ni Jesus ang maong paglaom pinaagi sa iyang ministeryo, kamatayon, ug pagkabanhaw. Apan ang dakong paglaom alang sa katawhan sa katibuk-an, sa mga buhi ug sa mga patay, nakadepende sa Gingharian ni Kristo, sa dihang siya ug ang iyang kaubang mga manununod mag-alagad na ingong langitnong mga hari ug mga saserdote. Unya ang katawhan nga magpasundayag ug pagtuo mapahigawas na gayod gikan sa kadunotan tungod sa pagkadili-hingpit ug sa sala, ug sila mahimo na gayong bug-os nga "mga anak sa Diyos." Ang ilang paglaom napalig-on sa dihang gibanhaw sa Diyos ang iyang Anak kapin na sa 1,900 ka tuig kanhi.—Buh 17:31; 23:6; 24:15.

Gitagana ni Jehova nga Diyos ang iyang Pulong, ang Bibliya, nga diha niini adunay mabasang mga instruksiyon ug mga panig-ingnan, aron ang tanang tawo makabaton ug paglaom. (Rom 15:4; 1Co 10:11; 2Ti 3:16, 17) Kadtong nagbaton niini nga paglaom kinahanglang magmantala niini ngadto sa uban; sa pagbuhat sa ingon, luwason sa nagbaton niini nga paglaom ang iyang kaugalingon ug kadtong mamati kaniya.—1Pe 3:15; 1Ti 4:16.

PAGLAPAS. Tan-awa ang SALA.

PAGLAPDOS. Tan-awa ang PAGBUNAL.

PAGLIBAK. Usa kini ka hubad sa Gregong termino nga *ka·ta·la·li·a'.* Ang kaamgid nga berbong *ka·ta·la·le'o* sa literal nagkahulogang "pagsulti batok" o "paglibak," nga nagbuhat niana nga walay igong katarongan ug sagad sa makadaot o mabatokon nga paagi. (1Pe 2:12; 3:16) Gilangkit sa tinun-ang Santiago kini nga ekspresyon ngadto sa sayop nga paghukom o pagkondenar, busa nagpasabot sa dili-makataronganong pagsaway.—San 4:11; itandi ang Sal 50:20.

Ang mga tiglibak, o mga tawong nagasultig daotan batok sa uban, maoy lakip niadtong gikapungtan ni Jehova, ug gipakita sa iyang Pulong nga ang tanan nga magpadayon sa pagbuhat niana takos sa kamatayon. (Rom 1:18, 28-30, 32) Dugang pa sa ubang seryosong mga kasaypanan, gipahayag ni apostol Pablo ang dakong kabalaka nga basin ang mga membro sa kongregasyon sa Corinto nalangkit sa pagpanglibak. (2Co 12:20) Aron adunay dakong epekto ang mensahe o Pulong sa Diyos diha sa bag-ong mga tinun-an ni Jesu-Kristo, kinahanglang isalikway nila ang pagpanglibak ug ang tanang ubang matang sa pagkadaotan. Ayha pa nianang panahona nga sila motubo alang sa kaluwasan pinaagi sa "gatas nga iya sa pulong," ang Kasulatanhong mga kamatuoran nga haom sa ilang mga panginahanglan.—1Pe 2:1, 2.

PAGLILOK. Ang kabatid sa pagkulit diha sa kahoy, bato, metal, ug yutang-kulonon. Ubos niini nga ulohan, ang paglilok ug pagkulit maoy mga termino nga baylobaylong gigamit sa paghubad sa ubay-ubayng Hebreohanong mga pulong. Apan ang sagad kaayong gigamit nga Hebreohanong pulong, ang *pe'sel,* nagtumong sa linilok o kinulit nga mga larawan.

Ang sugo nga nagdili sa Israel sa paghimog linilok nga mga larawan aron simbahon unang gilatid diha sa Dekalogo (Ex 20:4) ug gisubli sa ulahi. "Tinunglo ang tawo nga maghimog linilok nga larawan." (Deu 27:15; 4:16, 23; 5:8) Sublisubling gipasiugda sa mga manalagna nga kabuangan ang paghimo ug ang pagsimba sa linilok nga mga idolo ug gikondenar nila kining buhata. (Sal 97:7; Isa 42:17; 44:9-20; 45:20; Jer 10:14, 15; Nah 1:14; Hab 2:18) Alang sa katawhan nga gipakigsaaran sa Diyos, ang paghatag ug masimbahong pagtahod sa linilok nga mga larawan diha sa ilang pagsimba makapabahin sa bug-os nga pagkamahinalaron nga angayng ihatag kang Jehova. Busa, sa matag higayon nga ang Israel mipahilayo sa Diyos ug misimba sa mga butang nga linilok sa ilang mga kamot, sila nawad-an gayod sa pabor sa Diyos.—Huk 18:18, 30, 31; 2Ha 21:7-9; 2Cr 33:7, 22; Eze 8:10.

Sa laing bahin, ang mga linilok nga gibuhat alang sa tabernakulo ug sa dakong templo ni Solomon wala himoa aron simbahon kondili gihimo ingong mga dayandayan ug aron maghatag ug simbolikong kahulogan. Si Jehova mismo ang nagsugo nga himoon kini nga mga linilok, ug gituga sa Diyos ang iyang espiritu kang Bezalel ug Oholiab, ang batid nga mga artesano nga gipili aron dumalahon ang pagtukod sa tabernakulo. (Ex 35:30, 31, 34) Ang pipila sa linilok nga mga butang nga bulawan ug bililhong mga bato nga anaa sa tabernakulo mao ang mga tangkawan, ang mga kerubin diha sa tabon sa Arka, ang mga kinulit diha sa mahalong mga bato sa tabon sa dughan, ug ang bulawang plaka diha sa purong sa hataas nga saserdote. (Ex 25:18, 19, 31-40; 28:2, 21, 36) Sa templo ni Solomon dihay mga linilok nga mga kerubin nga gama sa kahoyng sedro, mga hulagway sa kahoyng palma, mga bulak, ug pormag-tabayag nga mga dayandayan, ug kining tanan hinaklapan ug bulawan. (1Ha 6:18-35; 2Cr 2:7) Sa susama, dihay daghan kaayong mga linilok sa malarawanong templo nga nakita ni Ezequiel sa iyang pananawon.—Eze 41:17-20.

Tungod kay gikondenar sa Diyos ang linilok nga mga idolo ug mga larawan nga gigamit sa pagsimba, dayag gayod nga kini nga mga linilok nga nakaplagan sa mga arkeologo didto sa Palestina adunay paganong sinugdanan o impluwensiya. Dili lamang kay gilikayan sa mga Israelinhon ang paglilok ug mga monyumento alang sa ilang bantogang mga lider kondili gidumilian usab nila ang paglilok ug mga butang nga naghulagway sa ilang militaryong mga kadaogan. Bisan pa niana, gipakita diha sa mga linilok, mga estatwa, ug sa ubang kinulit nga mga hulad gikan sa Ehipto, Asirya, Babilonya, ug Persia ang pagsimba, pagpakiggubat, ug ang matag adlaw nga pagkinabuhi niining katawhan. Makita diha sa pipila ka komon kaayo nga mga butang nga nakaplagan nga ang bato, yutang-kulonon, kahoy, bildo, garing, bililhong mga mutya, bukog, palitada, kabhang, mga metal, ug alabastro gigamit sa maglililok sa paghimog mga trono, mga leyon, mga haligi, alahas, mga igtitimbre nga singsing ug mga timbre, mga lungon nga bato, mga papan nga bato, muwebles, mga dayandayan sa bungbong, ug mga galamiton.

PAGLISO. Tan-awa ang PAGHINULSOL.

PAGLUBONG. Tan-awa ang LUBNGANAN, PAGLUBONG.

PAGLUGOS. Ang paglugos gihubit ingong supak sa balaod nga pagpakigsekso nga walay pagtugot sa babaye, ug gihimo pinaagig puwersa, paghulga, paghadlok, o paglansis.

Si Jehova nagpasidaan sa mga sangpotanan nga modangat sa Israel kon ang katawhan mosupak sa iyang balaod. Gawas sa mga sakit ug mga katalagman nga ilang maagoman, iyang gitagna nga sila mahulog sa mga kamot sa ilang mga kaaway, ug siya miingon: "Masinayoran ka sa usa ka babaye, apan laing tawo ang molugos [porma sa *sha·ghal'*] kaniya." (Deu 28:30) Nahitabo kini sa dihang gikuha ni Jehova ang iyang panalipod gikan sa nasod tungod sa ilang pagkadili-masinugtanon, ug giilog sa paganong mga kaaway ang ilang mga siyudad. (Itandi ang Zac 14:2.) Gitagna usab nga ang Babilonya makaagom niini, ug kini nahitabo sa dihang ang Babilonya nahulog ngadto sa mga Medianhon ug mga Persianhon. (Isa 13:1, 16) Sumala sa Balaod, dili kini mahitabo sa mga nasod nga sakopon sa Israel, kay ang kasundalohan gidid-an sa pagpakigsekso panahon sa kampanya militar.—1Sa 21:5; 2Sa 11:6-11.

Tungod sa usa ka kaso bahin sa usa ka babayeng gitabangan paglugos didto sa siyudad sa Gibea sa Benjamin sa mga adlaw sa mga Maghuhukom, nahitabo ang sunodsunod nga mga pagpanimalos, nga misangpot sa halos pagkapuo sa tribo ni Benjamin. Ang walay pulos nga mga tawo sa siyudad, nga higal sa sekso, namugos nga makigsekso sa usa ka bisita nga Levihanon. Inay nga mosugot, iyang gihatag kanila ang iyang puyopuyo nga kanhi nakasala ug pakighilawas batok kaniya. Gilugos sa mga tawo ang babaye sa tibuok gabii hangtod nga siya namatay. Ang Hebreohanong termino nga *'a·nah',* nga gihubad ug 'paglugos' niini nga asoy, nagkahulogan usab nga "paantoson," "pakaulawan," ug "lupigan."—Huk kap 19, 20.

Ang anak nga lalaki ni Haring David nga si Amnon naglugos kang Tamar nga iyang igsoon sa amahan, ug tungod niini ang igsoong lalaki ni Tamar nga si Absalom nagpapatay kang Amnon.

(2Sa 13:1-18) Sa dihang ang daotang laraw ni Haman nga Agagihanon giyagyag atubangan sa Persianhong hari nga si Ahasuero, tungod sa iyang pagkamalinglahon batok sa mga Hudiyo ug ilabina batok sa rayna ni Ahasuero nga si Ester, ang hari nasuko pag-ayo. Kay nahibalo nga siya dili gayod kaluy-an sa hari, walay laing nahimo si Haman kondili miubo na lang sa lingkoranan nga gilingkoran ni Ester, ug nagpakiluoy kaniya. Sa dihang ang hari misulod pagbalik sa lawak, iyang nakita si Haman didto ug misinggit: "Lugoson ba usab diay ang rayna, nga ako ania sa balay?" Dihadiha iyang gisentensiyahan si Haman sa kamatayon. Ang sentensiya gipatuman, ug dayag nga human niana si Haman gibitay sa estaka nga gipatindog ni Haman nga mao untay bitayan sa ig-agaw ni Ester nga si Mardokeo. (Est 7:1-10) Diha sa teksto nga naghisgot sa gipamulong sa hari (Est 7:8), ang gigamit mao ang Hebreohanong pulong nga *ka·vash';* kini nagkahulogang "gamhan" (Gen 1:28) apan mahimong magkahulogan usab nga "lugoson."

Ubos sa Balaod, kon ang sinayorang babaye nakighilawas sa laing lalaki, siya ug ang lalaki pagapatyon. Apan kon ang babaye misinggit alang sa tabang, kini maoy pamatuod nga siya inosente. Ang lalaki pagapatyon tungod sa iyang sala sa paglugos kaniya, ug ang babaye ipahigawas.—Deu 22:23-27.

PAGLUTAS. Ang pagbansay sa usa ka nagsuso pa nga bata sa pagkaon sa laing paagi. Sa karaang kapanahonan, ang usa ka inahan kasagarang magpasuso sa iyang anak sulod sa taudtaod nga panahon, ug kon siya dili makapatunghag igong gatas o ahat nga mamatay, kinahanglang kuhaon ang usa ka iwa aron maoy magpasuso. (Ex 2:5-10) Ang paghunong sa pagpasuso maoy usa ka hinungdanong yugto sa kinabuhi sa bata. (Isa 11:8; 28:9) Mahimong adunay kombira niining malipayon nga okasyon sama sa gihikay ni Abraham sa dihang gilutas si Isaac.—Gen 21:8.

Niadtong mga adlawa, ang mga babaye mas dugay nga magpasuso sa ilang mga anak kay sa gihimo karon diha sa kadaghanang bahin sa yuta. Sa dihang nalutas na si Samuel, siya may igo nang pangedaron aron ipiyal ngadto sa Hataas nga Saserdoteng si Eli ug sa pag-alagad sa tabernakulo. (1Sa 1:24-28) Lagmit siya nag-edad na ug tulo ka tuig, tungod kay ang pagparehistro sa lalaking mga Levihanon magsugod man nianang edara. (2Cr 31:16) Sa iyang libro nga *Family, Love and the Bible* (London, 1960, p. 175), si Raphael Patai nagingon bahin sa mga anak sa mga Arabo: "May mga kahimtang nga gitaho diin ang usa ka bata gipasuso pa gihapon hangtod mag-edad kinig napulo ka tuig." Gipakita sa ebidensiya nga si Isaac gilutas sa nag-edad siya ug mga lima ka tuig.—Tan-awa ang ISAAC.

Ang usa ka nalutas nga bata, bisan tuod wala na mangandoy sa pagsuso sa iyang inahan, mobati gihapon ug kasegurohan ug katagbawan sa dihang kugoson sa iyang inahan. Sa susama, gialam-alaman ug gihupay ni David ang iyang kalag "sama sa usa ka batang gilutas nga gisapnay sa iyang inahan," ug ang iyang kalag 'sama sa usa ka batang gilutas nga iyang gisapnay.' Mopatimawng ang iyang kalag naalam-alaman, nahupay, ug natagbaw tungod kay siya wala magtinguha sa pagkaprominente, nagmapainubsanon, naglikay sa pagkamapahitas-on, ug wala magtinguha sa mga butang nga dako ra kaayo alang kaniya. Iyang gidasig ang Israel nga mobuhat usab sa ingon, nga mapainubsanong 'maghulat kang Jehova hangtod sa panahong walay tino.'—Sal 131:1-3.

PAGLUTO, GALAMITON SA PAGLUTO. Ang pagluto ug pagkaon pinaagi sa paglapwa, pagsugba, o paghurno sagad giisip nga buluhaton sa mga babaye diha sa Hebreohanong panimalay, apan may mga okasyon nga ang mga pagkaon giluto usab sa mga lalaki. (Gen 18:6-8; 27:3-9, 14, 30, 31; 1Sa 8:13; 2Sa 13:8) Sa dihang nagpuyo sa mga tolda, ang mga Hebreohanon lagmit nagluto sa kadaghanan sa ilang mga pagkaon diha sa gawas. Sa dihang sila nanimuyo sa Canaan, ug nagpuyo na sa mga balay nga bato, sila nagluto sa sulod sa balay, ilabina kon dili maayo ang panahon. (Huk 6:19; 2Sa 13:7-11) Mas daghan ang ilang lutoon alang sa panihapon, ang pangunang pagpangaon sa tibuok adlaw. (Luc 14:12; Pin 3:20) Dili magluto sa naandang adlaw nga Igpapahulay, kay ang Balaod nagdili bisan sa paghaling ug kalayo.—Ex 35:3.

Ang mga Hebreohanon migamit ug lainlaing mga galamiton sa pag-andam ug pagkaon. Dihay galingan nga demano nga gigamit sa mga babaye diha sa panimalay. (Deu 24:6; Mat 24:41; tan-awa ang GALINGAN.) Alang sa mga yerbang-paalimyon o sa diyutayng lugas, sila mogamit ug lusong ug alho. (Num 11:8; tan-awa ang LUSONG.) Ang minasang harina sagolon diha sa masahan nga pasong (Ex 12:34) ug lutoon diha sa abohan o sa usa ka hurnohan.—Ex 8:3; 1Cr 9:31.

Ang mga tenedor gigamit didto sa tabernakulo ug, sa ulahi, didto sa templo. (Ex 27:3; 2Cr 4:16) Gihisgotan nga ang mga saserdote migamit ug tenedor nga tulo ang tusok. (1Sa 2:12-14) Ang mga tigluto diha sa panimalay lagmit nga migamit usab sa samang tenedor aron sa pagkuha sa karne gikan sa kulon. Sila dunay lainlaing matang sa mga kutsilyo nga gigamit sa paghiwa ug karne nga lutoon. Walay gipakita sa Kasulatan nga sila migamit ug mga kutsilyo ug mga tenedor kon mokaon.

Ang mga sudlanan nga lutoanan sagad nga gama sa yutang-kulonon, bisan tuod ang uban niini gama sa tumbaga, ilabina kadtong mga sudlanan nga gigamit sa sangtuwaryo. (Lev 6:28) Lakip sa mga galamiton sa pagluto nga gigamit sa panimalay mao ang mga kulon, mga lingin nga mga sudlanan nga lainlaig gidak-on. Makita diha sa mga dibuho sa Ehiptohanong mga lubnganan ang bronseng mga kulon nga may mga tiiltiil, ug lagmit nga kining matanga sa mga lutoanan ang anaa sa hunahuna sa reklamador nga mga Israelinhon didto sa kamingawan sa dihang sila miingon nga sila "naglingkod tupad sa mga kulon sa karne" didto sa Ehipto. (Ex 16:3) Ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "mga kulon" niini nga teksto mao ang pulong nga sagad gigamit sa pagtumong sa dakog-baba nga kulon, nga mahimong gamiton sa pagpanghugas (Sal 60:8) o sa pagluto. (2Ha 4:38-41; Eze 24:3-5) Lainlain ang mga gidak-on niini, gikan sa kasarangang gidak-on nga mga 30 sm (12 pul.) ang diyametro ngadto sa dagko na kaayo. Ang mga pananglitan niining medyo mabaw nga matang sa kulon sa karaang panahon walay mga gunitanan, apan sa panahon sa pagkabahin sa gingharian sa Israel ang duhay-gunitanan nga kulon gigamit na.

Dihay nakaplagan usab nga gamayg-baba nga mga kulon nga usa o duha ang gunitanan. Kini medyo lingin, gikan sa mga 10 ngadto sa 36 sm (4 hangtod sa 14 pul.) ang diyametro.

Ang mga Israelinhon usab adunay mga kawa o lawom nga mga lutoanan ug usab mga kalaha. Ang mga halad-nga-lugas sagad nga lutoon niini nga mga lutoan. (Lev 2:5, 7; 7:9; 1Cr 23:29) May mga kalaha nga yutang-kulonon nga nakaplagan sa Gezer. Kini magbaw ra, sama sa *waffle iron* sa pagkakaron. Ang mga kalaha nga puthaw gigamit usab.—Eze 4:1-3.

Usahay gigamit sa Kasulatan ang mga kulon sa mahulagwayong paagi. Ang Jerusalem, nga hapit nang malaglag niadtong 607 W.K.P., gipakasama sa dakog-baba nga kulon, ug ang mga pumoluyo niini gipakasama sa unod sa sulod niini.—Eze 11:1-12; 24:6-14; tan-awa ang SUDLANAN.

PAGLUTOG TINAPAY, PANADERO. Ang labing komon nga Hebreohanong termino alang sa 'paglutog tinapay' maoy *'a·phah',* ang lintunganayng pulong sa *'o·pheh'* (panadero). (Gen 19:3; 40:2) Ang laing Hebreohanong termino alang sa 'paglutog tinapay' (*'ugh;* Eze 4:12) dayag nga kaamgid sa pulong nga *'u·ghah',* nga nagkahulogang "lingin nga tinapay."—Gen 18:6; tan-awa ang TINAPAY.

Sa Hebreohanong panimalay ang paglutog mga tinapay maoy pangunang buluhaton sa mga babaye, bisan tuod nga ang mga ulipon magluto usab ug mga tinapay diha sa pipila ka dagkong mga panimalay. Sa pagpamulong alang kang Jehova, gisultihan ni Samuel ang mga Israelinhon nga naghangyog tawhanong hari: "Ang inyong mga anak nga babaye iyang kuhaon ingong mga tigsagol ug pahumot ug mga kosinera ug mga maglulutog tinapay." (1Sa 8:13) Apan lagmit nga ang mga lalaki mao ang magdumala niining buluhatona o sila mismo ang maglutog tinapay, sama pananglit sa gihimo ni Lot sa dihang ang duha ka manulonda miduaw kaniya didto sa Sodoma. "Siya nagluto ug mga tinapay nga walay igpapatubo, ug sila nangaon" sa giandam nga kombira.—Gen 19:1-3.

Sa unang panahon, ang tinapay sagad lutoon pinaagig mga hurnohan. (Tan-awa ang HURNOHAN.) Apan usahay ang paglutog tinapay himoon pinaagi sa paghaling ug kalayo ibabaw sa mga bato nga gitapad pagbutang. Sa dihang ang mga bato init na, ang mga baga ihiklin ug ang minasa ibutang diha sa mga bato. Pagkataudtaod, balihon ang tinapay ug dayon pasagdan kini diha sa bato hangtod nga maluto sa bug-os ang tinapay. (Os 7:8) Ang mga magpapanaw lagmit magluto sa ilang gaspangon nga mga tinapay diha sa mabaw nga lungag nga puno sa init nga gagmayng mga bato, nga sa ibabaw niini gihaling ang kalayo. Human makuha ang mga baga, ibutang ang minasa diha sa init nga mga bato, nga lagmit balihon sa makadaghan aron maluto ang tinapay.—1Ha 19:6.

Ang mga halad-nga-lugas nga gihalad sa mga Israelinhon sagad maoy "linuto sa hudno," "gikan sa kalaha," o "gikan sa kawa." (Lev 2:4-7) Kini nga kalaha maoy baga nga kulonon (susama sa kalahang puthaw karong adlawa), hinuon gigamit usab ang lapad nga puthawng mga lutoanan.—Eze 4:3.

Ang mga panadero nga maayo molutog tinapay nagnegosyo diha sa mga siyudad. Sa wala pa mapukan ang siyudad niadtong 607 W.K.P., sa dihang si Jeremias gitener pa diha sa Sawang sa Guwardiya sa Jerusalem sa panahon sa kanihit sa pagkaon, siya gihatagan ug lingin nga tinapay adlaw-adlaw "gikan sa dalan sa mga panadero," hangtod sa pagkahurot sa mga tinapay. (Jer 37:21) Busa ang negosyanteng mga panadero lagmit nga dunay mga puwesto diha sa usa ka dalan sa Jerusalem. Katuigan sa ulahi, sa panahon sa pagpasig-uli sa mga paril sa Jerusalem ubos sa pagdumala ni Nehemias, "ang Torre sa mga Hudno" giayo usab. (Neh 3:11; 12:38) Dili matino kon nganong ginganlan ang torre niining ngalana, apan posible nga ginganlan kini niini tungod sa mga hurnohan sa negosyanteng mga panadero nga makaplagan didto.

Sa karaang Ehipto, ang panadero sa hari dayag nga giisip nga usa ka hinungdanong tawo. Gipakita sa usa ka dibuho sa bungbong gikan sa lubnga-

nan ni Ramses III sa Walog sa mga Hari didto sa Tebes ang usa ka panaderya sa hari sa Ehipto, diin makita diha niini ang pagmasa sa harina pinaagi sa mga tiil, ang paghimog tinapay, ug ang pag-andam sa hurnohan. Sumala sa asoy sa Genesis, ang usa ka panadero sa hari sa Ehipto nakabaton ug dili-maayong dungog tungod kay siya nakasala batok sa hari ug gibalhog sa bilanggoan. Sa sulod sa bilanggoan, siya nagdamgo. Ug iyang nakita sa iyang damgo nga siya naglukdo ug tulo ka bukag nga tinapay, ug dihay mga langgam nga nangaon sa kinaibabwan nga bukag. Kini nga "pangulo sa mga panadero" gikuha gikan sa bilanggoan sa ikatulong adlaw ug "gibitay," ingong katumanan sa hubad ni Jose sa iyang damgo: "Ang tulo ka bukag maoy tulo ka adlaw. Sa tulo ka adlaw gikan karon si Paraon mag-isa sa imong ulo gikan kanimo ug magbitay gayod kanimo diha sa usa ka estaka; ug ang mga langgam magkaon gayod sa imong unod gikan kanimo."—Gen 40:1-3, 16-22.

PAGLUTOS. Ang paghasi o pagdagmal nga tinuyong gibuhat ngadto sa mga tawo tungod sa ilang kahimtang sa katilingban, rasanhong kagikan, o relihiyosong pagtuo ug mga tinuohan, nga ang katuyoan sa ulahing gihisgotan mao ang pagwagtang sa maong mga tinuohan ug pagsanta sa pagkaylap niini taliwala sa bag-ong mga kinabig. Ang Hebreohanong berbo nga *ra·dhaph′* ug ang Gregong *di·o′ko,* nga nagkahulogang "paglutos," mahimong hubaron usab nga "gukod, agpas." —Ex 15:9; Os 2:7; Luc 17:23; Rom 9:31.

Adunay lainlaing matang sa paglutos. Mahimong kini maoy hangtod lamang sa binaba nga pag-abuso, pagbiaybiay, ug mga pag-insulto (2Cr 36:16; Buh 19:9), o tingali kini naglakip sa ekonomikanhong mga pagpit-os (Pin 13:16, 17), pisikal nga pagdagmal (Mat 27:29, 30; Buh 5:40), pagkabilanggo (Luc 21:12; Buh 16:22-24), pagdumot, ug gani kamatayon. (Mat 24:9; Buh 12:2) Mahimong kini gipasiugdahan sa relihiyosong mga awtoridad (Mar 3:6; Buh 24:1, 27), o tingali kini gibuhat sa walay kasayorang mga tawo (Gen 21:8, 9; Gal 4:29) ug sa mga walay alamag (1Ti 1:13) o sa mga dili-makataronganon ug panatiko nga magubtanong panon. (Luc 4:28, 29; Buh 14:19; 17:5) Apan sagad kini nga mga tawo maoy mga instrumento lamang sa mas gamhanan ug daotang mga tighulhog—ang dili-makita nga daotang mga puwersa nga espirituhanon.—Efe 6:11, 12.

Sa orihinal nga tagna sa Genesis 3:14, 15, gitagna ni Jehova nga Diyos ang panag-away tali "sa halas" ug "sa babaye" ug tali sa ilang 'mga binhi.' Ang Bibliya sa katibuk-an nagpamatuod sa katumanan niini nga tagna. Tin-awng gipaila ni Jesus nga ang halas mao si Satanas nga Yawa ug sa samang higayon gisultihan kadtong naglutos kaniya nga sila 'gikan sa ilang amahan nga Yawa,' busa iyang "binhi." (Ju 8:37-59) Ang basahon sa Pinadayag nagpakita nga ang maong paglutos nagpadayon hangtod sa panahon nga gidawat ni Kristo ang gahom sa paghari ug bisan human niana sulod sa usa ka yugto, sanglit sa dihang si Satanas ug ang iyang mga manulonda gitambog nganhi sa yuta, ang dragon 'naglutos sa babaye, nakiggubat sa mga nahibilin sa iyang binhi nga nagmasinugtanon sa Diyos ug nagpamatuod kang Jesus.' (Pin 12:7-17) Ang usa ka iladong instrumento nga gigamit ni Satanas sa tibuok kasaysayan mao ang "mapintas nga mananap," usa ka simbolikong larawan nga gipatin-aw sa artikulong MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA (Pin 13:1, 7); ang lain pa mao ang "Dakong Babilonya," nga gihisgotan diha sa artikulo nga may samang ulohan. (Pin 17:5, 6) Ang pagpakig-away ni Satanas batok niadtong nagtinguha sa pagbuhat sa kabubut-on sa Diyos diha sa pagkamatarong ug ang iyang paggamit sa nahisgotan na nga mga instrumento masubay sa tanang yugto sa tibuok Bibliya, ingon sa gipakita sa mosunod nga kasaysayan.

Kasaysayan. Sumala kang Jesus, ang kasaysayan bahin sa relihiyosong paglutos nagsugod sa anak nga lalaki ni Adan nga si Cain. (Gen 4:3-8; Mat 23:34, 35) Gipatay ni Cain ang iyang igsoong lalaki nga si Abel tungod kay siya gitukmod "sa usa nga daotan," si Satanas nga Yawa. (1Ju 3:12) Ang isyu nga nalangkit sa kamatayon ni Abel nasentro sa matinumanong pagsimba kang Jehova. (Heb 11:4) Si Job, usa ka tawo sa Diyos kansang ngalan nagkahulogang "Tumong sa Pagdumot," sa ulahi nahimong tumong sa daotang paglutos nga gisulsolan ni Satanas. Ang asawa ni Job ug ang iyang tulo ka higala maoy mga galamiton lamang nga tinuyo o dili tinuyo nga gigamit niining pangunang kaaway sa Diyos ug sa tawo.—Job 1:8–2:9; 19: 22, 28.

May mga panahon nga ang mga magmamando sa Juda ug Israel nagpahamtang ug hilabihang pag-antos sa linaing mga hawas sa Diyos. Pananglitan, si Haring Saul naghimo kang David ('ang tawo nga gikahimut-an sa kasingkasing sa Diyos'; Buh 13:22) nga pangunang tumong sa iyang pagdumot. (1Sa 20:31-33; 23:15, 26; Sal 142:6) Sa panahon sa pagmando ni Ahab ug Jezebel, daghang manalagna ni Jehova ang napugos sa pagtago ingong mga kagiw o gipatay. (1Ha 18:13, 14; 19:10) Si Haring Manases nag-ula ug inosenteng dugo nga 'daghan kaayo.' (2Ha 21:16) Gipapatay ni Haring Jehoiakim si Uriyas, 'usa ka tawo nga nanagna sa ngalan ni Jehova.' (Jer 26:20-23) Si Jeremias nag-antos ug hilabihang paglutos gikan sa mga kamot sa mga opisyal sa kagamhanan. (Jer 15:15;

17:18; 20:11; 37:15, 16; 38:4-6) Tungod sa pagkadili-matinumanon sa iyang katawhang Israel, usahay gitugotan ni Jehova ang ubang mga nasod sa paglutos kanila, bisan gani sa pagdala kanila ngadto sa pagkadestiyero.—Deu 30:7; Lam 1:3.

Adunay ubang mga higayon diin ang mapintas nga paglutos, nga gihimong legal pinaagi sa mando sa kagamhanan, gitumong ngadto niadtong naghupot ug integridad kang Jehova, sama sa dihang ang tulo ka Hebreohanon gitambog ngadto sa nagkalayong hudno ug sa dihang si Daniel gitambog ngadto sa mga leyon. (Dan 3:13-20; 6:4-17) Sa panahon sa paghari sa Persianhon nga si Haring Ahasuero, ang pag-atake ug paglutos misilaob batok sa mga Hudiyo sa katibuk-an, ug ilabina batok kang Mardokeo, tungod sa paghulhog sa daotang si Haman nga Agagihanon.—Est 3:1-12; 5:14.

Ang ubang mga tinubdan sa paglutos lagmit mao ang kanhing mga kaubanan (1Pe 4:4) o mga higala ug mga silingan sa lungsod nga natawhan sa usa ka tawo. (Jer 1:1; 11:21) Si Jesus miingon nga ang suod nga mga kadugo, mga membro sa kaugalingong panimalay sa usa ka tawo, usahay mahimong grabeng mga maglulutos niadtong nagatuo kaniya.—Mat 10:21, 35, 36.

Apan, ang pangunang tawhanong mga tighulhog sa relihiyosong paglutos mao ang mga tigpasiugda sa bakak nga relihiyon. Tinuod kini sa kahimtang ni Jeremias. (Jer 26:11) Kini usab ang kasinatian ni apostol Pablo. (Buh 13:6-8; 19:23-29) Sa kahimtang ni Jesus atong mabasa nga "ang pangulong mga saserdote ug ang mga Pariseo nagpatigom sa Sanhedrin ug . . . si Caifas, kinsa hataas nga saserdote nianang tuiga, miingon kanila: ' . . . wala ninyo hunahunaa nga alang sa inyong kaayohan nga ang usa ka tawo mamatay alang sa katawhan ug dili aron pagalaglagon ang tibuok nasod.' . . . Busa sukad niadtong adlawa sila nagsabot sa pagpatay kaniya [kang Jesus]." (Ju 11:47-53) Sa wala pa si Jesus sa kataposan mamatay diha sa estaka sa pagsakit, siya nag-antos ug hilabihang paglutos sa ubang mga paagi gikan sa mga kamot sa dili-diyosnong mga tawo—mga tigpaluyo sa relihiyosong mga pangulo nga determinado sa pagpatay kaniya.—Mat 26:67; 27:1, 2, 26-31, 38-44.

Paglutos sa mga Kristohanon. Ang paglutos sa matinumanong mga alagad ni Jehova wala matapos sa pagkamatay ni Jesus. Kining dakong Manalagna nagtagna niini sa dihang, tulo ka adlaw una pa siya ilansang, siya mipahayag ngadto sa dili-matinumanong Jerusalem: "Ako nagpadala kaninyog mga manalagna ug mga tawong maalamon ug mga magtutudlo sa publiko. Ang pipila kanila inyong patyon ug ilansang, ug ang pipila kanila inyong hampakon diha sa inyong mga sinagoga ug lutoson gikan sa siyudad ug siyudad; aron mahipatong kaninyo ang tanang matarong nga dugo nga giula sa yuta, gikan sa dugo sa matarong nga si Abel hangtod sa dugo ni Zacarias nga anak ni Baraquias, nga inyong gipatay taliwala sa sangtuwaryo ug sa halaran."—Mat 23:34, 35.

Sa pribado, sublisubli usab nga gipasidan-an ni Jesus ang iyang mga tinun-an, nga nag-ingon, "Kamo pagadumtan sa tanang katawhan tungod sa akong ngalan . . . Sa dihang kamo pagalutoson sa usa ka siyudad, kalagiw ngadto sa lain." "Ang ulipon dili labaw kay sa iyang agalon. Kon sila naglutos kanako, sila magalutos usab kaninyo." "Palagpoton kamo sa mga tawo gikan sa sinagoga. Sa pagkatinuod, ang takna nagsingabot sa dihang ang matag usa nga mopatay kaninyo maghunahuna nga siya nakahimo ug sagradong pag-alagad sa Diyos."—Mat 10:22, 23; Ju 15:20; 16:2.

Wala madugay human sa Pentekostes 33 K.P., dihay mga pagdakop, paghulga, ug mga pagbunal. (Buh 4:1-3, 21; 5:17, 18) Dayon si Esteban gidakop ug gibato hangtod nga namatay, apan nahitabo kini human nga siya nagpamatuod batok sa iyang mga maglulutos, nga nag-ingon, "Kinsa ba sa mga manalagna ang wala lutosa sa inyong mga katigulangan? Oo, ilang gipatay kadtong nagpahibalong daan mahitungod sa pag-anhi sa Usa nga matarong, kang kinsa kamo karon nahimong iyang mga magbubudhi ug mga mamumuno." (Buh 7:52-60; tan-awa usab ang Heb 11:36, 37.) Ang pagpatay kang Esteban gisundan sa usa ka dakong paglutos nga sa bahin gipangunahan ni Saulo sa Tarso, nga tungod niana natibulaag ang kongregasyon sa Jerusalem, apan bisan pa niana nakapalapad sa buluhatong pagsangyaw sa maayong balita. (Buh 8:1-4; 9:1, 2) Sa ulahi, si Herodes Agripa I nagpapatay kang Santiago nga igsoon ni Juan pinaagi sa espada ug lagmit nga mobuhat usab unta niana kang Pedro kon wala pa siya luwasa sa manulonda ni Jehova sa milagrosong paagi sa panahon sa kagabhion.—Buh 12:1-11.

Sa iyang pagkakabig ngadto sa Kristiyanidad, si Saulo nga maglulutos nahimong si Pablo nga gilutos, sama sa iyang giingon, pinaagi sa dili-takos nga kalulot ni Jehova. Kini nahitabo sa dihang sa kataposan siya nakasabot nga siya nakig-away batok sa Ginoo mismo. (Buh 9:4, 5; 22:4, 7, 8; 26:11, 14, 15; 1Co 15:9; Gal 1:13, 23; Flp 3:6) Ang asoy sa iyang ministeryo ug mga pagpanaw human niadto naghisgot kon sa unsang paagi si Pablo, sa baylo, nakaagom ug daghang paglutos diha sa mga kamot sa mga kaaway sa Kristiyanidad.—Buh 13:50; 2Co 6:3-5; 11:23-25; Gal 5:11; 2Ti 3:10, 11.

Ang paglutos sa mga Kristohanon pinaagi sa mga awtoridad sa Romanhong Imperyo sukad ug human sa mga adlaw ni Nero maoy bahin na sa sekular nga kasaysayan. (Tan-awa ang KRISTOHANON.)

Ang mga sumbong nagkalainlain, apan ang mga tumong daw pareho kanunay, nga mao, ang pagsumpo sa Kristiyanidad.

Hustong Tinamdan sa Paglutos. Kon tumanon sa usa ka tawo ang mga sugo sa Diyos ingong usa ka Kristohanon, imposible gayod nga makalingkawas siya sa paglutos, sanglit "ang tanan nga nagtinguha sa pagkinabuhi uban ang diyosnong pagkamahinalaron kalangkit ni Kristo Jesus pagalutoson usab." (2Ti 3:12) Apan ang matuod nga mga Kristohanon makahimo sa paglahutay sa tanang matang sa daotang paglutos ug sa gihapon padayong maghupot ug malipayong tinamdan nga dili maghambin ug daotang buot ug pagdumot sa mga maglulutos. Tungod kini kay sila nakasabot sa mga isyu nga nalangkit—ang tinubdan sa mga paglutos ug kon nganong kini gitugotan. Inay nga mahibulong ug mabalaka tungod sa maong mga kasinatian, sila nagmaya sa pagpakig-ambit uban ni Kristo diha sa pagsulay sa pagkamaunongon ilalom sa paglutos.—1Pe 4:12-14.

Apan, kinahanglang tinoon sa Kristohanon nga siya nag-antos tungod gayod sa pagkamatarong. Ang asoy ug sumbanan sa Bibliya nagpakitang dili husto nga ang pagkalangkit sa politika, paglaraw ug mga panagkunsabo, ni ang bisan unsang matang sa kriminal nga mga kalihokan mahimong hinungdan nga ang usa lutoson. Mihatag ug partikular nga pagpasiugda niini, ang apostol miawhag: "Hupti ninyo ang maayong panggawi taliwala sa mga nasod, aron nga, sa butang nga ilang gisulti batok kaninyo ingong mga mamumuhat ug daotan, sila ingong resulta sa inyong maayong mga buhat nga niini sila mga saksing-nakakita maghimaya sa Diyos sa adlaw sa iyang pagsusi." (1Pe 2:11, 12) Iyang gisundan kini pinaagi sa tambag nga magpasakop ngadto sa mga opisyal sa kagamhanan, sa mga agalon, sa mga bana, nga nagpunting sa panig-ingnan ni Kristo Jesus ingong sulondan nga pagasundon. (1Pe 2:13-25; 3:1-6) Ang usa ka Kristohanon mahimong malipay kon nag-antos tungod sa pagkamatarong (1Pe 3:13, 14) apan dili gayod angayng mag-antos "ingong usa ka mamumuno o usa ka kawatan o usa ka mamumuhat ug daotan o usa ka hilabtanon sa mga butang sa uban."—1Pe 4:15, 16.

Ang mga Kristohanon nagpabili usab sa ganti nga nagpaabot niadtong makalahutay. Labot niini nga ganti, si Jesus mipahayag: "Malipayon kadtong ginalutos tungod sa pagkamatarong, sanglit ila ang gingharian sa mga langit." (Mat 5:10) Ang kahibalo bahin sa paglaom sa pagkabanhaw inubanan sa kahibalo bahin sa Usa kinsa mao ang Tinubdan niana magpalig-on kanila. Kini magpalig-on kanila nga magmaunongon ngadto sa Diyos bisan kon nameligro nga mamatay diha sa mga kamot sa mapintas nga mga maglulutos. Ingong resulta sa ilang pagtuo sa kon unsay malampos sa kamatayon ni Jesus, sila nahigawas gikan sa kahadlok sa maong matang sa mapintas nga kamatayon. (Heb 2:14, 15) Ang tinamdan sa pangisip sa Kristohanon hinungdanon kon buot niyang mahuptan ang pagkamatinumanon ilalom sa pagpit-os sa pagsupak. "Hupti kini nga tinamdan sa pangisip diha kaninyo nga diha usab kang Kristo Jesus, kinsa . . . nagmasinugtanon hangtod sa kamatayon, oo, kamatayon sa estaka sa pagsakit." (Flp 2:5-8) 'Tungod sa kalipay nga gibutang sa atubangan ni Jesus siya nag-antos sa estaka sa pagsakit, nga wala igsapayan ang kaulaw.'—Heb 12:2; tan-awa usab ang 2Co 12:10; 2Te 1:4; 1Pe 2:21-23.

Ang tinamdan sa Kristohanon ngadto sa mga maglulutos hinungdanon usab. Ang paghigugma sa mga kaaway ug ang pagpanalangin sa mga magsusupak magpaarang sa usa ka tawo sa paglahutay. (Mat 5:44; Rom 12:14; 1Co 4:12, 13) Nahibaloan usab sa Kristohanon nga: Ang bisan kinsa nga mobiya ug balay ug mga paryente tungod sa Gingharian sa langit gisaaran ug usa ka gatos ka pilo, apan "uban ang mga paglutos" usab. (Mar 10:29, 30) Tinuod nga dili tanan nga makadungog sa maayong balita bahin sa Gingharian mag-antos sa grabeng paglutos, ug ang pipila mahimong mosulay sa paghiklin sa isyu aron makalikay sa kasamok. (Mat 13:21; Gal 6:12) Apan mas maayo nga mosalig sa kusog ni Jehova, nga mag-ampo sama sa pag-ampo ni David alang sa kaluwasan gikan sa mga maglulutos, nga nahibalo nga siya dili mobiya sa iyang mga alagad sa bug-os. Dayon ang usa ka tawo makahimo sa pagsulti sama sa apostol: "Kita bug-os nga nagmadaogon pinaagi kaniya nga nahigugma kanato."—Sal 7:1; 2Co 4:9, 10; Rom 8:35-37.

PAGMABDOS. Ang pagsamkon ug pagsabak sa usa ka wala pa matawo nga bata sulod sa lawas sa inahan.

Pinaagi sa iyang sugo ngadto kang Adan ug Eva, "Magmabungahon ug magdaghan kamo ug pun-a ang yuta," gipakita ni Jehova nga ang pagmabdos maoy bahin sa kinaiyanhong papel sa mga babaye. (Gen 1:28) Sa dihang misulod ang pagkadili-hingpit sa tawhanong banay, ang Diyos miingon nga mosamot ang kasakit sa pagmabdos. (Gen 3:16; tan-awa ang KASAKIT SA PAGBATI.) Ang Hebreohanong pulong nga *ha·rah′* nagkahulogan ug "pagsamkon, pagmabdos." (1Cr 4:17; 7:23) Ang katumbas nga ideya sa Grego sagad gipahayag pinaagi sa *idiom* nga "may sulod [ang] tiyan," nga nagkahulogang "nagsabak," o nagmabdos.—Mat 1:18, 23.

Taliwala sa mga Hudiyo, ang mga anak, ug ilabina ang lalaking mga anak, gilantaw ingong usa ka

panalangin (Sal 127:3; 128:3; Gen 29:32-35; 30: 5, 6), ug ang pagkaapuli ingong kaulawan. (Luc 1: 24, 25; Gen 25:21; 30:1) Busa, ang pagmabdos maoy tinguha sa mga babayeng minyo. (1Sa 1: 2, 11, 20) Sa dihang gisamkon ang usa ka bata, ang nagatubong binhi sa tagoangkan o *fetus* giisip na nga usa ka kalag. Ang buhat nga mosangpot sa pagpatay sa usa ka nagatubong bata diha sa tagoangkan gidumala pinasukad sa lagda nga "kalag alang sa kalag." (Ex 21:22, 23) Usa ka makalilisang nga buhat nga ang usa ka kaaway magyasyas o magpikas sa tiyan sa usa ka babayeng mabdos. —Os 13:16; Am 1:13; 2Ha 8:12; 15:16.

Ang pagmabdos maglakip ug kasakit sa dihang kini talitapos na (Sal 48:6; 1Te 5:3), apan kini nga temporaryong kagul-anan matapos sa dihang ipanganak na ang bata, ug busa ang pagmabdos kasagarang moresultag kalipay ug katagbawan.—Ju 16:21, 22.

"Alaot ang mga Babayeng Mabdos." Sa dihang gitubag ang pangutana sa mga apostoles bahin sa konklusyon sa sistema sa mga butang, gihisgotan ni Jesus ang pagkalagiw gikan sa Judea ug miingon: "Alaot ang mga babayeng mabdos ug silang nagapasuso nianang mga adlawa!" (Mat 24:19; Mar 13:17; Luc 21:23) Ang katumanan ug ang pagkatinuod sa maong mga pulong nadayag diha sa mga panghitabo sa wala pa ug sa panahon sa pagkalaglag sa Jerusalem niadtong 70 K.P. Bisan tuod igoigong makalihoklihok ang usa ka babaye sa dihang magmabdos (Luc 1:39, 56; 2:5), ang pagbaktas ug layo latas sa bukirong mga dapit malisod alang kaniya, ug ilabina kon hapit na siyang manganak. Ang grabeng kalisdanan midangat sa mga babayeng mabdos ug sa mga nagapasuso ug mga bata sa dihang ang Romanhong kasundalohan milikos sa Jerusalem. Dihay gutom. Panahon sa pagmabdos hinungdanon alang sa usa ka babaye nga makabaton ug hustong pagkaon. Kon, pananglitan, siya dili makakuha ug igong *calcium,* siya lagmit mahingoan sa iyang mga ngipon, sanglit ang lawas nagkinahanglan man ug *calcium* aron maporma ang mga bukog sa nagatubong bata. Dugang pa, ang pagkamapanalipdanon sa usa ka babaye ingong usa ka inahan magpasamot sa iyang pagantos sa dihang iyang makita ang mga masuso nga nag-antos sa kagutom ug himalatyon, samtang nasayod nga sa dili madugay siya manganak ilalom sa maong mga kahimtang. Si Josephus misulat bahin sa mga lalaking gipanggutom sa dihang gilikosan ang Jerusalem: "Walay kaluoy ang gipakita sa mga tigulang o sa mga masuso: ang mga bata gipang-alsa uban sa bisan unsang butang diin sila nanghawid ug gipusdak sila sa yuta."—*The Jewish War,* V, 433 (x, 3); itandi ang Luc 23:29.

Mahulagwayong Paggamit. Ang yugto sa pagmabdos nga mosangpot sa pagpanganak gigamit sa ubay-ubayng mga higayon diha sa mahulagwayong diwa. Ang Israel nawad-an ug pabor sa Diyos tungod kay ang iyang dili-matinumanong katawhan 'nanamkon ug kasamok ug nanganak sa kon unsay makadaot.' (Isa 59:2-8; itandi ang Sal 7:14.) Misugod ang maong butang sa dihang ilang gitugotan ang 'makadaot nga mga hunahuna' ug ang sayop nga mga tinguha nga mosamkon sa ilang mga kaisipan ug mga kasingkasing ug, sa ingon, magpabilin kini diha niana, uban ang dilimalikayang resulta nga mahimugso ang 'makadaot nga mga buhat.'—Itandi ang San 1:14, 15.

Sa ubang teksto gihulagway ni Isaias ang Israel ingong usa ka babaye nga mitiyabaw tungod sa mga kasakit sa pagbati ug miingon ngadto sa Diyos: "Kami nahimong ingon usab tungod kanimo, Oh Jehova. Kami nagmabdos, kami nagbati; kami, ingnon ta, nanganak ug hangin. Walay tinuod nga kaluwasan nga among nahimo kon mahitungod sa yuta, ug walay gipanganak ["nabuhi," *JP*] nga mga molupyo alang sa mabungahong yuta." (Isa 26:17, 18) Kini lagmit nagpunting sa kamatuoran nga, bisan pa sa mga panalangin sa Diyos (itandi ang Isa 26:15) ug sa iyang paghatag sa Israel sa kahigayonan nga mahimong "usa ka gingharian sa mga saserdote ug usa ka balaan nga nasod" (Ex 19:6), wala pa makita sa Israel ang katumanan sa dugay nang gipaabot nga saad bahin sa Binhi nga pinaagi kaniya moagos ang mga panalangin. (Gen 22:15-18) Ang kaugalingong mga paningkamot sa Israel alang sa kaluwasan walay resulta, wala molampos; ingong usa ka nasod dili kini makapatungha sa kagawasan "gikan sa pagkaulipon sa pagkadunot" nga niana ang tibuok kalalangan "duyog nga nagpadayon sa pag-agulo ug anaa sa kasakitan." (Rom 8:19-22; itandi ang 10:3; 11:7.) Sa dihang gisakop sa mga Babilonyanhon, ang yuta "nahanaw" tungod sa kahugawan niini pinaagi sa paglapas sa pakigsaad sa Diyos, ug 'ang mga molupyo sa yuta mikunhod sa gidaghanon.' —Isa 24:4-6.

Sa kasukwahi, pinaagi sa pagdala pagbalik sa iyang katawhan gikan sa pagkadestiyero, gihimo ni Jehova ang Jerusalem nga sama sa usa ka babaye nga gipamabdosan sa iyang bana ug nagpahimugso ug daghang mga anak.—Isa 54:1-8.

Gikutlo ni apostol Pablo kini nga tagna sa Isaias kapitulo 54 ug gipadapat kini ngadto sa "Jerusalem sa itaas [nga] gawasnon, ug siya mao ang atong inahan." (Gal 4:26, 27) Dayag nga gitagana niini ang yawi sa pagsabot sa panan-awon nga gitala sa Pinadayag 12:1-5, diin ang usa ka mabdos nga langitnong "babaye" nanganak ug "usa ka anak, usa ka lalaki, nga maoy magabantay sa tanang kana-

soran pinaagi sa olisi nga puthaw." Ang pagbantay sa kanasoran pinaagi sa usa ka olisi nga puthaw laktod nga nalangkit sa Mesiyanikong Gingharian sa Diyos, ug busa ang panan-awon nagtumong gayod sa pagtungha niana nga Gingharian, mao nga, human mapakyas ang pag-atake ni Satanas sa bag-ong natawo nga "anak," ang pagsinggit nagkanayon: "Ania na ang kaluwasan ug ang gahom ug ang gingharian sa atong Diyos ug ang awtoridad sa iyang Kristo." (Pin 12:10) Ang kasakit sa mabdos nga langitnong "babaye" sa wala pa manganak magpahinumdom kanato sa giingon ni Pablo sa Galacia 4:19, ang "kasakit sa pagpanganak" niining tekstoha dayag nga naghubit sa kahinam ug dulot nga tinguha sa pagkakita sa hingpit nga pagkaugmad sa mga butang nga natuman (sa kaso ni Pablo, ang hingpit nga pagkaugmad sa mga magtutuo sa Galacia ingong mga Kristohanon).

PAGMAHAL. Usa ka kusganon, mainiton, personal nga pagbati, nga sama nianang bation tali sa tinuod nga managhigala.

Ang Hebreohanong pulong nga *cha·shaq′,* nga gihubad nga "nagpakitag pagmahal" diha sa Deuteronomio 7:7, adunay lintunganayng kahulogan nga "nalangkit." (Gen 34:8) Ang Gregong berbo nga *phi·le′o* gihubad nga 'adunay pagmahal,' "buot," "magamahal," ug 'halok.' (Mat 10:37; 23:6; Ju 12:25; Mar 14:44) Ang ekspresyong 'adunay pagmahal' nagpasabot ug suod kaayo nga relasyon, sama nianang relasyon sa suod nga mga pamilya tali sa mga ginikanan ug mga anak. Gibati ni Jesus ang maong dakong pagmahal alang sa iyang higala nga si Lazaro, mao nga siya "mihilak" tungod sa kamatayon ni Lazaro. (Ju 11:35, 36) Ang samang ekspresyon maoy gigamit aron ipakita ang kusganon, mainiton, personal nga pagbati ni Jehova alang sa iyang Anak ug alang sa mga sumusunod sa iyang Anak, ingon man usab sa mainiton nga pagbati sa mga tinun-an alang sa Anak sa Diyos.—Ju 5:20; 16:27; itandi ang 1Co 16:22.

Mamatikdan nga adunay kalainan tali sa Gregong mga berbo nga *phi·le′o* ug *a·ga·pa′o,* bisan tuod daghang mga maghuhubad ang wala maghimog kalainan tali niini nga mga pulong. (Tanawa ang GUGMA.) Mahitungod sa kalainan tali niini nga mga pulong, si F. Zorell (*Lexicon Graecum Novi Testamenti,* Paris, 1961, lin. 1402) nag-ingon: "[Ang *a·ga·pa′o*] nagpasabot sa usa ka matang sa gugma nga kinaiyanhon ug kinabubut-ong bation alang sa usa ka tawo o sa usa ka butang tungod sa dayag nga mga katarongan; [ang *phi·le′o*] lahi niini sa pagkaagi nga kini nagpasabot sa malumo ug mabination nga matang sa gugma sama sa atong kinaiyanhong bation ngadto sa atong mga paryente o mga higala, ug ngadto sa mga butang nga atong gikahimut-an."

Ang paggamit niining duha ka berbo diha sa Juan 21 angayng tagdon. Kaduha gipangutana ni Jesus si Pedro kon siya nahigugma ba kaniya, nga gigamit ang berbong *a·ga·pa′o.* Niining duha ka higayon matinud-anong mitubag si Pedro nga iyang gimahal si Jesus, nga ang gigamit mao ang mas suod nga pulong nga *phi·le′o.* (Ju 21:15, 16) Sa kataposan, si Jesus nangutana: "Gimahal mo ba ako?" Ug sa makausa pa si Pedro mitubag nga iyang gimahal si Jesus. (Ju 21:17) Busa, gipamatud-an ni Pedro ang iyang mainiton, personal nga pagbati kang Jesus.

Ang inigsoong gugma (Gr., *phi·la·del·phi′a,* sa literal, "pagmahal alang sa usa ka igsoon") angayng makita taliwala sa tanang membro sa Kristohanong kongregasyon. (Rom 12:10; Heb 13:1; tan-awa usab ang 1Pe 3:8.) Sa ingon, ang mga relasyon sa sulod sa kongregasyon kinahanglang suod, lig-on, ug mainiton sama sa mga relasyon sa kinaiyanhong pamilya. Bisan tuod ang mga membro sa kongregasyon nagpakita na ug inigsoong gugma, sila giawhag nga himoon kini sa mas bug-os pa. —1Te 4:9, 10.

Ang Gregong pulong nga *phi·lo′stor·gos,* nga nagkahulogang "pagbaton ug malumong pagmahal," gigamit labot sa usa ka tawo nga suod kaayo sa laing tawo. Ang usa sa mga lintunganayng pulong niining linangkob nga termino, ang *ster′go,* sagad nga gigamit sa pagpasabot sa kinaiyanhong pagmahal, sama nianang pagmahal nga bation tali sa mga membro sa pamilya. Si apostol Pablo nagdasig sa mga Kristohanon sa pag-ugmad niini nga hiyas. (Rom 12:10) Gipakita usab ni Pablo nga sa kataposang mga adlaw ang mga tawo "walay kinaiyanhong pagbati" (Gr., *a′stor·goi*) ug nga ang maong mga tawo takos sa kamatayon.—2Ti 3:3; Rom 1:31, 32.

Ang Gregong nombre nga *phi·li′a* (panaghigala) kas-a lamang makita diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, diin si Santiago nagpasidaan nga "ang pagpakighigala sa kalibotan maoy pagpakig-away sa Diyos . . . Busa, bisan kinsa nga buot makighigala [Gr., *phi′los*] sa kalibotan maghimo sa iyang kaugalingon nga kaaway sa Diyos."—San 4:4.

Mahiligon sa Salapi. Mahimong maugmad sa usa ka tawo ang paghigugma sa salapi (Gr., *phi·lar·gy·ri′a,* sa literal, "mahiligon sa plata") ug magpahinabog dakong kadaot sa iyang kaugalingon. (1Ti 6:10, *Int*) Sa unang siglo K.P. ang mga Pariseo maoy mga mahigugmaon sa salapi, ug kini maoy kinaiya sa mga tawo sa kataposang mga adlaw. (Luc 16:14; 2Ti 3:2) Sa kasukwahi, ang paagi sa pagkinabuhi sa usa ka Kristohanon angayng "mahigawas sa gugma sa salapi" (Gr., *a·phi·lar′gy·ros,* sa literal, "dili mahiligon sa plata"). (Heb 13:5) Aron makab-ot ang katungdanan sa pagkamagtatan-aw

diha sa Kristohanong kongregasyon, ang usa sa mga kuwalipikasyon nga kinahanglang kab-oton mao nga siya angayng "dili mahigugmaon sa salapi."—1Ti 3:3.

Malumong mga Pagmahal (Malumong Pagkamabination). Ang kusganong mga pagbati sagad makaapektar sa lawas. Sa ingon, ang Gregong pulong alang sa tinai (*splag'khna*) sagad gigamit nga nagkahulogang "malumong mga pagmahal" o "malumong pagkamabination."—Tan-awa ang 2Co 6:12; 7:15; Flp 2:1; Col 3:12; Flm 7, 12, 20; 1Ju 3:17; tan-awa ang KALUOY.

PAGMINA. Tan-awa ang MINAHAN, PAGMINA.

PAGPADAYAG. Usa ka pagbutyag, o makitang ebidensiya, usa ka pagpasundayag sa awtoridad o gahom. Ang Gregong termino nga *e·pipha'nei·a,* nga gihubad nga "pagpadayag," gigamit diha sa Kasulatan maylabot sa mga adlaw ni Jesu-Kristo dinhi sa yuta ug ilabina labot sa nagkalainlaing mga panghitabo panahon sa iyang presensiya diha sa harianong gahom.

Ang Anak sa Diyos Gipadayag Diha sa Unod. Maoy maylabot sa "pagpadayag sa atong Manluluwas, si Kristo Jesus," diha sa unod, nga si apostol Pablo misulat sa mga pulong sa 2 Timoteo 1:9-11. Ang pagpadala sa Anak sa Diyos gikan sa langit maoy aron sa pagbindikar sa pagkasoberano ni Jehova. Kini mosangpot usab sa 'paghanaw sa kamatayon' nga naggikan kang Adan ug sa pagbutyag sa paglaom sa kinabuhi ug pagkadilimadunoton didto sa langit alang sa pipila ka tawo. Ingong usa ka hinungdanong bahin sa pagtungha sa "sagradong tinago niining diyosnong pagkamahinalaron," si Jesus "gipadayag diha sa unod." (1Ti 3:16) Kini nga buhat sa Diyos sa pagpadala sa iyang Anak gitawag usab ni Pablo nga usa ka 'pagpadayag' sa dili-takos nga kalulot sa Diyos "nga magdalag kaluwasan sa tanang matang sa tawo . . . , nga nagtudlo kanato sa pagsalikway sa pagkadili-diyosnon ug sa kalibotanong mga tinguha ug sa pagkinabuhi uban ang maayong panghunahuna ug pagkamatarong ug diyosnong pagkamahinalaron taliwala niini nga sistema sa mga butang, samtang kita nagpaabot sa makalilipay nga paglaom ug sa mahimayaong pagpadayag sa dakong Diyos ug sa atong Manluluwas, si Kristo Jesus." (Tit 2:11-13) Ang mahimayaong pagpadayag ni Kristo, sa dihang kini mahitabo, magpadayag usab sa himaya sa Diyos nga nagpadala kaniya.

Si Kristo Mopadayag Diha sa Langitnong Himaya. Sa panahon sa presensiya ni Kristo, iyang hatagag pagtagad ang iyang espirituwal nga mga igsoon nga nangatulog sa kamatayon. Kini sila ang gihisgotan ni Pablo, duyog kaniya, nga "nahigugma sa iyang pagpadayag" ug nga makadawat sa 'purongpurong sa pagkamatarong isip ganti.' (2Ti 4:8) Sa dihang ang Ginoo "manaog gikan sa langit uban sa singgit sa pagsugo, uban sa tingog sa arkanghel ug uban sa trompeta sa Diyos," ang mga patay nga nahiusa kang Kristo unang mobangon, ug si Kristo mismo magadawat kanila. Pinaagi niini siya sa gamhanang paagi ipadayag diha sa iyang himaya ngadto kanila. Dayon iyang ipadayag ang iyang presensiya ngadto sa iyang mga igsoon nga anaa pa sa yuta, ug dad-on sila ngadto kaniya inigkamatay nila.—1Te 4:15, 16; Ju 14:3; Pin 14:13.

Ingong Hari ug Maghuhukom. Sa dihang si Kristo didto sa atubangan ni Poncio Pilato, siya miingon nga ang iyang Gingharian dili bahin niining kalibotana, apan wala niya ilimod nga siya usa ka hari. (Ju 18:36, 37) Wala siya mopadayag ingong usa ka magmamando niadtong panahona, tungod kay ang panahon sa pagdawat sa iyang awtoridad ingong magmamando sa Gingharian wala pa moabot. Bisan pa niana, moabot ang panahon sa dihang ang "pagpadayag sa atong Ginoong Jesu-Kristo" tataw nga mailhan, sa dihang siya magagamit sa iyang awtoridad ingong ang "malipayon ug bugtong Magmamando" ug ang "Hari sa mga nagmando ingong mga hari ug Ginoo sa mga nagmando ingong mga ginoo."—1Ti 6:13-16; Dan 2:44; 7:13, 14.

Tungod sa umaabot nga Gingharian ug sa pagpadayag ni Kristo, si Pablo miingon kang Timoteo: "Ako ugdang nga magsugo kanimo atubangan sa Diyos ug kang Kristo Jesus, kinsa gitakda nga maoy maghukom sa mga buhi ug sa mga patay, ug pinaagi sa iyang pagpadayag ug sa iyang gingharian, iwali ang pulong." (2Ti 4:1, 2) Busa, ang apostol nagpunting sa panahon sa dihang ang mahimayaong posisyon ni Kristo didto sa langit ipadayag na gayod, sa dihang iyang ipaagom ang mga paghukom sa Diyos dinhi sa yuta.

Sa paglaglag sa "tawo sa kalapasan." Sa pagsulat ngadto sa mga Kristohanon sa Tesalonica "maylabot sa presensiya sa atong Ginoong Jesu-Kristo," giawhag sila ni Pablo nga dili matay-og sa ilang pangatarongan o makuratan sa bisan unsang mensahe "nga nag-ingong ang adlaw ni Jehova ania na." Ang simbolikong "tawo sa kalapasan," nga sulod sa kasiglohan nagasupak sa Diyos ug kang Kristo, pagawagtangon "pinaagi sa pagpadayag sa iyang presensiya." Kini nga "malinapason" moila sa presensiya ni Kristo, dili tungod sa pagtuo, ingon sa mga Kristohanon nga nahigugma sa iyang pagpadayag, kondili tungod sa gahom ni Jesus nga ipadayag sa paglaglag niadtong mga sakop niining linangkob nga "tawo."—2Te 2:1-8; tan-awa ang TAWO SA KALAPASAN.

Pagpadayag sa Espiritu ug sa Kamatuoran. Human ibubo ang balaang espiritu ibabaw sa mga tinun-an ni Kristo, ang kamatuoran sa dili-makita nga paglihok niini diha sa mga tinun-an 'nadayag' pinaagi sa makita nga mga ebidensiya. Ang pipila niini mao: ang katakos sa pagsultig langyawng mga pinulongan, mga gasa sa pagpang-ayo, ug katakos sa pag-ila sa inspiradong mga pulong. (1Co 12:7-10) Si apostol Pablo naghisgot usab sa "pagpadayag sa kamatuoran" ngadto sa uban pinaagi sa maayong panggawi ug sa pagwali sa mga Kristohanon.—2Co 4:2.

PAGPAGAWAS UG DEMONYO. Tan-awa ang PAGKANAGAMHAN SA DEMONYO; ESPIRITISMO.

PAGPAHAMTANG UG SILOT, TIGPAHAMTANG UG SILOT. Aron ang mga balaod, mga mando, ug mga sugo mahimong mapuslanon ug bililhon, kini kinahanglang ipatuman sa legal nga paagi. Sagad ang pagpahamtang ug paghukom maoy may kalabotan sa pagpatuman sa mga silot, ilabina sa silot nga kamatayon, tungod sa paglapas sa mga balaod. Ang Kinalabwang Balaod dili lamang adunay Maghahatag-balaod, kini usab adunay Tigpatuman sa Balaod: "Si Jehova mao ang atong Maghuhukom, si Jehova mao ang atong Maghahatag-lagda, si Jehova mao ang atong Hari." "Usa lamang ang maghahatag-balaod ug maghuhukom." (Isa 33:22; San 4:12) Busa si Jehova maoy usa ka tigpahamtang sa paghukom ug panimalos batok sa mga maglalapas sa Iyang balaod. —Ex 12:12; Deu 10:17, 18; Eze 25:11-17; 2Te 1:6-9; Jud 14, 15.

Si Jehova usab nagdelegar ug gahom sa pagpahamtang ug silot ngadto sa uban. Pananglitan: "Ang inyong dugo sa inyong mga kalag akong paninglon. . . . Gikan sa kamot sa matag usa nga iyang igsoon, akong paninglon ang kalag sa tawo. Ang bisan kinsa nga magaula ug dugo sa tawo, pinaagi sa tawo ang iyang kaugalingong dugo igaula, kay sa larawan sa Diyos iyang gibuhat ang tawo." (Gen 9:5, 6) Niining bahina ang pipila ka responsibilidad ingong tigpahamtang ug silot gisangon diha sa "tigpanimalos sa dugo." (Num 35:19; tan-awa ang TIGPANIMALOS SA DUGO.) Depende sa mga sirkumstansiya, ang awtoridad ingong tigpahamtang ug silot usahay gitugyan ngadto sa mga saserdote sa Israel (Num 5:15-31) o sa tibuok kongregasyon, diin ang mga saksing-nakakita maoy manguna sa pagpatay sa nakasala. (Lev 24:14-16; Deu 17:2-7) Ang awtoridad sa pagpahamtang ug silot gitugyan usab ngadto sa mga kamot sa mga maghuhukom ug mga hari o sa usa nga ilang gitudlo.—Huk 8:20, 21; 2Sa 1:15; 1Cr 14:16; 2Ha 9: 6-9; 10:24-28; Jer 21:12; 22:3.

Ang karaang mga magmamando gilibotan sa sinaligang mga guwardiya kinsa gipiyalan sa pagpatuman sa mga mando sa ilang agalon. Si Potipar maoy usa nga nakahupot niini nga posisyon. (Gen 37:36; 41:12) Usa sa mga guwardiya ni Herodes ang nagpunggot sa ulo ni Juan nga Tigbawtismo. —Mar 6:27.

Ang pagpahamtang ug silot nga kamatayon didto sa Israel maoy pinaagig pagbato o kaha pinaagi sa espada. (Lev 20:2; 2Sa 1:15) Ang Mesiyanikong Hari ni Jehova, si Ginoong Jesu-Kristo, ug ang uban niyang maunongon nga langitnong mga kaubanan maoy legal nga mga tigpahamtang ug silot, nga giawtorisahan sa "Maghuhukom sa tibuok yuta."—Gen 18:25; Sal 149:6-9; Pin 12:7-9; 19:11-16; 20:1-3.

PAGPAHILUNA-SA-KATUNGDANAN.

Ang pagpahimutang sa mga saserdote diha sa katungdanan. Ang Hebreohanong pulong alang sa "pagpahiluna-sa-katungdanan" (*mil·lu·'im'*) sa literal nagkahulogang "pagpuno," nga mao, ang pagpuno sa kamot ug gahom, paghatag ug kagahom. (Ex 29:22, *ftn* sa *Rbi8;* itandi ang Eze 43:26, *ftn* sa *Rbi8;* tan-awa ang PUN-ON ANG KAMOT SA GAHOM.) Ang samang termino gigamit labot sa "pagbutang" sa mga mutya diha sa mga enggaste niini.—1Cr 29:2.

Si Aaron ug ang iyang mga anak nga lalaki gikuha gikan sa banay sa mga Kohatnon sa tribo ni Levi aron mag-alagad ingong mga saserdote sa Israel. (Ex 6:16, 18, 20; 28:1) Ang pagpahiluna kanila sa katungdanan mikabat ug pito ka adlaw, dayag niadtong Nisan 1-7, 1512 W.K.P., samtang nagkampo pa ang Israel sa tiilan sa Bukid sa Sinai didto sa Peninsula sa Arabia. (Ex 40:2, 12, 17) Ang tolda nga tagboanan bag-o pang nakompleto ug natukod sa unang adlaw sa maong bulan; ang saserdotehanong banay napili na ni Jehova; ug karon si Moises, ang igsoon ni Aaron, ingong tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod, gisugo nga himoon ang seremonyas sa pagbalaan ug sa pagpahiluna kanila sa katungdanan. Ang mga instruksiyon alang niini nga pamaagi gihisgotan sa Exodo kapitulo 29, ug ang rekord bahin sa pagtuman ni Moises niini nga seremonyas gihisgotan sa Levitico kapitulo 8.

Niining una nga adlaw, uban sa presensiya ni Jehova nga gihawasan sa haligi nga panganod nga anaa sa ibabaw sa tabernakulo (Ex 40:33-38), giandam ni Moises ang tanang butang nga gamiton sa paghalad: ang torong baka, ang duha ka laking karnero, ang bukag sa mga tinapay nga walay igpapatubo, ang igdidihog nga lana, ug ang mga besti sa mga saserdote. Ingon sa gisugo kaniya, iyang gipatawag ang kongregasyon sa Israel, nga lagmit

nagpasabot sa mga ansiyano ingong mga hawas sa tibuok kongregasyon, sa pagtigom diha sa ganghaan sa tolda nga tagboanan, sa gawas sa kortina nga naglibot sa sawang. Sanglit dayag nga sila makakita kon unsay ginahimo diha sa sawang, ang tabil sa ganghaan, nga 20 ka maniko (8.9 m; 29 p) ang gisangkaron, lagmit gitangtang.—Lev 8:1-5; Ex 27:16.

Si Moises naghugas o nagligo kang Aaron ug sa mga anak nga lalaki ni Aaron nga si Nadab, Abihu, Eleasar, ug Itamar (o, siya nagsugo kanila nga maligo) diha sa dulang nga tumbaga nga anaa sa sawang ug nagsul-ob kang Aaron sa mahimayaong mga besti sa hataas nga saserdote. (Num 3:2, 3) Karon kay nagsul-ob na sa matahom nga sapot, si Aaron gitugyanan sa mga besti nga naghawas sa mga hiyas ug sa mga responsibilidad sa iyang katungdanan. Dayon gidihogan ni Moises ang tabernakulo, ang tanang kasangkapan ug mga galamiton niini, ug ang halaran sa halad-nga-sinunog, maingon man usab ang dulang ug ang mga galamiton nga gigamit labot niini. Tungod niini kining mga butanga nahimong balaan, nalain o napinig alang sa eksklusibong paggamit ug pag-alagad sa Diyos nga niana kini mahimo nang gamiton. Sa kataposan si Moises nagdihog kang Aaron pinaagi sa pagbubo ug lana sa iyang ulo.—Lev 8:6-12; Ex 30:22-33; Sal 133:2.

Torong Baka sa Halad-sa-Sala. Human niini, gibestihan ni Moises ang mga anak nga lalaki ni Aaron, dayon iyang gisugo si Aaron ug ang iyang mga anak nga lalaki sa pagtapion sa ilang mga kamot sa ulo sa torong baka sa halad-sa-sala, nga nagkahulogan sa ilang pag-ila sa halad ingong alang kanila, ang saserdotehanong banay. Human sa pag-ihaw sa torong baka, gibutang ni Moises ang bahin sa dugo niini diha sa halaran ug giyabo ang nahibilin sa dugo sa tiilan sa halaran, sa ingon nagsimbolo sa paghinlo gikan sa kahugawan nga misangpot tungod sa makasasalang kahimtang sa mga saserdote nga nag-alagad diha sa halaran. Ang pagbutang ug dugo diha sa *mga sungay* sa halaran dayag nga nagkahulogan nga ang *gahom* sa kahikayan sa paghalad anaa sa giula nga dugo sa halad. (Heb 9:22) Ang pagwisik sa halaran gisugo usab maylabot sa ubang mga halad. (Lev 1:5, 11; 3:2; 4:6; 16:18) Apan matikdi, sanglit kini mao ang 'adlaw sa pag-ordinar' sa mga saserdote ug dili ang adlaw sa pagtabon sa mga sala sa nasod, ang dugo sa torong baka wala dad-a ngadto sa Labing Balaan. (Tan-awa ang Lev 16:14.) Sama sa ubang mga halad-sa-sala, ang tambok nga nagputos sa mga tinai, ang bahin nga nagtapot sa atay, ug ang duha ka amimislon lakip sa tambok niini gibutang ibabaw sa halaran. (Lev 4:8-10, 20, 26, 31) Ang ubang bahin sa torong baka, lakip ang panit ug kinalibang niini, dad-on sa gawas sa kampo aron sunogon.—Lev 8:13-17.

Halad nga mga Laking Karnero. Dayon gitapion ni Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki ang ilang mga kamot sa laking karnero sa halad-nga-sinunog, ug kini giihaw, ang bahin sa dugo niini giwisik ibabaw sa halaran. Dayon ang laking karnero gihiwahiwa, gihugasan, ug gisunog ibabaw sa halaran; apan wala ilakip ang kinalibang ug ang panit. (Lev 7:8) Sanglit kining laking karnero sa halad-sa-sala bug-os nga gihalad, nga walay gibilin nga pagakan-on ni bisan kinsang tawo, kini nga mga saserdote bug-os nga gibalaan alang sa balaan ug saserdotehanon nga pag-alagad kang Jehova.—Lev 8:18-21; itandi ang Lev 1:3-9.

Ang laing laking karnero, "ang laking karnero alang sa pagpahiluna-sa-katungdanan," giihaw human itapion sa mga saserdote ang ilang mga kamot diha niini. Dinhi ang dugo gigamit sa laing paagi. Ang bahin niini gibutang diha sa langodngod sa tuong dalunggan, sa kumagko sa tuong kamot, ug sa kumagko sa tuong tiil ni Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki; busa ang mga gamit nga gihawasan niini nga mga sangkap angayng gamiton lamang maylabot sa ilang buluhatong paghalad nga bahin sa ilang pag-alagad. Ang nahibilin sa dugo giwisik ni Moises ibabaw sa halaran.—Lev 8:22-24.

Ang tambok nga nagputos sa mga organo sa laking karnero, sa dili pa ihalad sa naandang paagi, ipahimutang sa tuo nga paa sa laking karnero, lakip sa matag usa sa tulo ka matang sa mga tinapay nga walay igpapatubo nga gikuha gikan sa bukag. Dayon kining tanan ibutang diha sa mga palad ni Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki ug itabyog ni Moises atubangan kang Jehova, ug dayag nga ang mga kamot ni Moises naghawid sa mga kamot sa mga saserdote sa dihang gitabyog kini. Kini nagkahulogan nga ang ilang mga kamot 'gipuno sa gahom,' nga mao, puno sa halad nga mga gasa ug bug-os nga nasangkapan ug nahatagan ug gahom alang sa buluhaton sa paghalad. Sila gipakita nga awtorisado dili lamang sa paghalad sa tambok nga mga bahin diha sa halaran kondili sa pagdawat usab sa mga gasa nga gihatag ingong ilang sustento ingon nga dagayang tagana ni Jehova alang sa iyang mga saserdote. Ang bahin sa laking karnero nga gitabyog, ang tuo nga paa, sagad ihatag ngadto sa naghalad nga saserdote ingong iyang bahin. (Lev 7:32-34; Num 18:18) Niining higayona, kining tanan sunogon diha sa halaran. Busa kadto parehong gitanyag (gitabyog) sa atubangan ni Jehova ug aktuwal nga gihalad, nga miila niining tanan ingong gasa ni Jehova sa mga saserdote.—Lev 8:25-28.

Si Moises, nga nag-alagad ingong saserdote panahon sa seremonyas sa pagpahiluna-sa-katungdanan, midawat sa dughan sa laking karnero sa pagpahiluna-sa-katungdanan ingong iyang bahin, human kini itanyag ingong usa ka halad-nga-tinabyog.—Lev 8:29; tan-awa usab ang Ex 29:26-28.

Ang bahin sa dugo sa laking karnero uban sa igdidihog nga lana (dayag nga gisagol) giwisik diha kang Aaron, sa iyang mga anak nga lalaki, ug sa ilang mga besti, aron sa pagbalaan kanila. Kini usab nagpaila kanila labot sa ilang katungdanan sa paghalad, sumala sa pagtultol sa espiritu sa Diyos. Wala hisgoti nga gidihogan ang mga anak nga lalaki ni Aaron pinaagi sa pagbubo ug lana diha sa ilang mga ulo, sama sa gihimo nganha kang Aaron.—Lev 8:30.

Diha sa ganghaan sa tolda nga tagboanan kinahanglang lat-an ni Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki ang bahin sa unod sa laking karnero nga wala sunoga ibabaw sa halaran o ihatag ngadto kang Moises. Ilang kan-on kini, hasta ang mga tinapay nga nahibilin diha sa mga bukag, apan ang mga salin sa bisan unsa niini nga pagkaon kinahanglang sunogon pagkabuntag. Gipasiugda niini ang kahinlo ug usab ang pagkabug-os sa pagbalaan kanila ug sa ilang pag-alagad (tungod kay ang bisan unsa nga gikaon wala man madunot o mapan-os, ug ang mga salin *bug-os* nga gisunog). Makaiikag usab nga walay lebadura ang mga tinapay.—Lev 8:31, 32; Ex 29:31-34.

Pagkahuman sa Pagpahiluna-sa-Katungdanan. Ang pagpahiluna-sa-katungdanan mikabat ug pito ka adlaw, sa dili pa kini mahuman ang mga saserdote dili makaalagad sa bug-os. Sa matag adlaw, usa ka torong baka ang gihalad ingong halad-sa-sala aron sa paglunsay sa halaran. Sulod niining pito ka adlaw, adlaw ug gabii, ang bag-ong naordinahan nga mga saserdote kinahanglang magpabilin nga magbantay diha sa ganghaan sa tolda nga tagboanan, nga tumanon "ang obligasyon sa pagbantay nga iya ni Jehova," aron sila dili mamatay.—Lev 8:33-36; Ex 29:35-42.

Sa ikawalong adlaw, nga bug-os nasangkapan ug napahiluna na sa katungdanan, ang mga saserdote moalagad (nga walay tabang ni Moises) sa unang higayon, nga maghimo sa seremonyas sa pagtabon-sa-sala alang sa nasod sa Israel, nga ilabinang nanginahanglan sa paghinlo dili lamang tungod sa ilang kinaiyanhong pagkamakasasala kondili usab tungod sa ilang bag-o pang paglapas may kalabotan sa bulawan nga nating baka, nga tungod niana napungot si Jehova. (Lev 9:1-7; Ex 32:1-10) Sa pagkatapos niining unang pag-alagad sa mga saserdote nga bag-ong napahiluna-sa-katungdanan, gipakita ni Jehova ang iyang pag-uyon ug pagkompirmar sa ilang katungdanan pinaagi sa pagpagulag milagrosong kalayo, sa walay duhaduha gikan sa haligi nga panganod nga anaa sa ibabaw sa tabernakulo, nga nagsunog sa nahibilin sa halad diha sa halaran.—Lev 9:23, 24.

Walay rekord diha sa Bibliya bahin sa seremonyas sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa mga manunuod ni Aaron. Dayag nga igo na ang usa ka seremonyas sa pagpahiluna-sa-katungdanan aron itudlo sa katungdanan sa pagkasaserdote ang banay ni Aaron ug ang tanang lalaki nga kaliwat makausa alang sa tanang panahon, nga magpadayon hangtod sa panahong walay tino, hangtod sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa tinuod ug walay katapusang hataas nga saserdote nga si Jesu-Kristo.—Heb 7:12, 17; 9:11, 12; tan-awa ang HATAAS NGA SASERDOTE; SASERDOTE.

PAGPAHINUNGOD. Usa ka pagbulag o paglain alang sa usa ka sagradong katuyoan. Ang Hebreohanong berbo nga *na·zar′* (pahinungod) adunay pangunang kahulogan nga "ipabilin nga bulag; mabulag; mobiya." (Lev 15:31; 22:2; Eze 14:7; itandi ang Os 9:10, *ftn* sa *Rbi8.*) Ang kaamgid nga Hebreohanong pulong nga *ne′zer* nagtumong sa ilhanan o simbolo sa balaang pagpahinungod nga gisul-ob ingong korona diha sa gibalaang ulo sa usa ka hataas nga saserdote o diha sa ulo sa usa ka dinihogang hari; kini nagtumong usab sa pagka-Nazareo.—Num 6:4-6; itandi ang Gen 49:26, *ftn* sa *Rbi8.*

Sa pagpahiluna-sa-katungdanan ni Aaron ingong hataas nga saserdote, ang usa ka purong nga gama sa pinong lino gibutang diha sa iyang ulo. Kini gitaod sa usa ka kordon nga gama sa asul nga hilo, nga sa atubangan niini nga purong makita sa tanan ang balaang "ilhanan sa pagpahinungod [*ne′zer*]," usa ka sinawng plaka nga gama sa lunsayng bulawan nga gikulitan ingong timbre sa mga pulong nga Hebreohanon, "Ang pagkabalaan iya ni Jehova." Dayon ang balaang igdidihog nga lana ibubo nganha sa hataas nga saserdote panahon sa seremonyas sa pagpahiluna-sa-katungdanan. (Ex 29:6, 7; 39:30, 31, *ftn* sa *Rbi8;* Lev 8:9, 12) Ang hataas nga saserdote kinahanglang mag-amping kanunay aron dili makabuhat ug bisan unsa nga makahugaw sa sangtuwaryo, "tungod kay ang ilhanan sa pahinungod, ang igdidihog nga lana sa iyang Diyos, anaa man kaniya."—Lev 21:12.

Sa susama, ang pulong nga *ne′zer* nagtumong sa "diadema," usa ka opisyal nga purong nga isul-ob sa dinihogang mga hari sa Israel ingong simbolo sa ilang balaang katungdanan.—2Sa 1:10; 2Ha 11:12; 2Cr 23:11; Sal 89:39; 132:18; Pr 27:24.

Sa dihang ang usa ka tawo mihimog panaad sa pagka-Nazareo ngadto kang Jehova, dili niya putlan ang iyang buhok o balbasan ang iyang bungot

samtang siya nailalom pa sa maong panaad. Sa ingon ang iyang taas nga buhok nahimong purongpurong nga ilhanan sa iyang pagka-Nazareo (*ne′zer*). (Num 6:4-21) Sa pagpersonipikar sa Jerusalem ingong usa nga mibungkag sa iyang sagradong mga panaad sa pagkabalaan ngadto kang Jehova, ang manalagnang si Jeremias mipatugbaw: "Putla ang imong wala-maputling buhok [o "gipahinungod nga buhok"; *niz·rekh′,* usa ka porma sa *ne′zer*] ug isalibay kini." (Jer 7:29) Pinaagi sa laing manalagna, si Jehova naghubit kon sa unsang paagi ang sukihan nga Israel 'nangadto kang Baal sa Peor, ug ilang gipahinungod ang ilang kaugalingon [*wai·yin·na·zeru′,* usa ka porma sa berbong *na·zar′*] sa makauulaw nga butang.'—Os 9:10.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan gihisgotan ang pipila ka gipahinungod nga mga butang. Ang "pista sa pagpahinungod" (*en·kai′ni·a*) nga gisaulog sa tingtugnaw gihisgotan maylabot sa yutan-ong ministeryo ni Jesus. (Ju 10:22; tan-awa ang PISTA SA PAGPAHINUNGOD.) Kining Gregong pulong nga *en·kai′ni·a* parehog lintunganayng pulong sa *en·kai·ni′zo,* nga diha sa Hebreohanon 9:18 gihubad sa pipila ka hubad nga "pahinungod" (*AS, KJ, Dy, Sp*), apan gihubad nga "gisugdan sa pagpatuman o giinagurahan" sa ubang mga hubad. (*CC, Mo, NE, NW, We*) Sa susama, sa Hebreohanon 10:20 ang pipila naghubad niini nga "pahinungod" (*AS, Dy, Sp*), ang uban, "gisugdan sa pagpatuman o giinagurahan." (*CC, Mo, NW*) Si Jesus naghatag ug pagtagad sa tradisyonal nga mga pagtulon-an sa mga Pariseo bahin sa "korban," nga mao, usa ka gasa nga gipahinungod ngadto sa Diyos. (Mar 7:11; Mat 15:5; tan-awa ang KORBAN.) Si Jesus nagpasidaan usab nga moabot ang panahon sa dihang ang templo ni Herodes, lakip ang 'maanindot nga mga bato ug ang napahinungod nga mga butang [*a·na·the′ma·sin*]' niini, pagatumpagon.—Luc 21:5, 6.

PAGPAKAMATARONG. Tan-awa ang IPAHAYAG NGA MATARONG.

PAGPAKILIMOS. Tan-awa ang MAKILILIMOS, PAGPAKILIMOS.

PAGPALAGPOT. Tan-awa ang PAGHINGILIN.

PAGPALID. Ang kataposang proseso sa pagbulag sa mga lugas sama sa sebada ug trigo gikan sa tahop ug sa uhot niini. Human matangtang ang lugas gikan sa tahop pinaagi sa paggiok, ug ang uhot mapinopino na, ang tibuok nga giniok paliran pinaagi sa pag-itsa niini nga sungsong sa hangin ginamit ang igpapalid nga pala o kahig. (Isa 30:24) Ang hangin, nga ilabinang kusog inigkagabii, magpalid sa tahop, magpadpad sa uhot ngadto sa daplin, ug maghulog sa bug-at nga lugas balik sa salog sa giokanan. (Ru 3:2; HULAGWAY, Tomo 2, p. 953) Human maayag ang mga lugas aron makuha ang gagmayng mga bato ug mga susama niini, kini mahimo nang galingon o tipigan.—Am 9:9; Luc 22:31.

Mahulagwayong Paggamit. Sagad nga ang 'pagpalid' gigamit sa mahulagwayong diwa. Pananglitan, katuyoan ni Jehova nga magpadala ug "mga tigpalid" batok sa Babilonya ug sa mga molupyo niini aron sila magpalid kaniya. (Jer 51:1, 2) Kini nga "mga tigpalid" napamatud-ang mao ang mga Medianhon ug mga Persianhon ubos ni Ciro. Sa ingon, ilang giitsa ang Babilonya ug ang mga molupyo niini ngadto sa hangin, aron ang hangin magpadpad ug magpalid kanila sama sa tahop nga pagasunogon. (Mat 3:12; Luc 3:17) Sa susama, ingon sa gitagna, si Jehova una pa niini migamit sa Babilonya aron sa pagpalid sa iyang katawhan, nga nagpatibulaag kanila sa kapildihan. (Jer 15:7) Ug, pinaagi sa manalagnang si Isaias, gipasaligan ni Jehova ang iyang katawhan nga moabot ang panahon sa dihang sila maghimo sa ilang mga kaaway nga sama sa tahop ug magpalid kanila. (Isa 41:14-16) Sa Jeremias 4:11 ang usa ka "mainit nga hangin" nga modangat sa Jerusalem gikaingon nga maoy 'dili alang sa pagpalid, ni sa paghinlo.' Ang usa ka naghaguros, mainit nga hangin dili angayan alang sa pagpalid, busa kini nagtumong sa malaglagon nga kinaiyahan niini.

PAGPALIT. Tan-awa ang PINALIT, PAGPALIT.

PAGPAMALANDONG. Ang lalom, bug-os nga paghunahuna nga niana ang usa ka tawo seryosong maghinuktok sa nangaging mga kasinatian, dulot nga mag-isip ug maghanduraw sa presenteng mga butang, o maghunahuna pag-ayo sa posibleng mga mahitabo sa umaabot.

Aron makapamalandong sa hustong paagi, ang usa ka tawo kinahanglang walay mga kabaldahan, sa ato pa, naghunahuna nga nag-inusara. Pananglitan, si Isaac naglakawlakaw nga nag-inusara sa sayong kagabhion aron sa pagpamalandong, lagmit bahin sa iyang umaabot nga kaminyoon kang Rebeca. (Gen 24:63) Sa panahon sa pag-inusara sa mga pagbantay sa gabii nga ang salmista namalandong sa pagkahalangdon sa iyang Dakong Maglalalang. (Sal 63:6) Ang mga pagpamalandong sa kasingkasing angay nga ipunting sa mapuslanong mga butang, diha sa kahalangdon ug sa mga kalihokan ni Jehova, sa mga butang nga makapahimuot kaniya (Sal 19:14; 49:3; 77:12; 143:5; Flp 4:8), ug dili sa mga laraw sa daotan.—Pr 24:1, 2.

Pinaagi sa paghimog mapuslanong pagpamalandong, ang usa ka tawo dili maaghat sa paghatag ug binuang nga mga tubag. Iyang hinuktokan kining mahinungdanong mga butang, ug ingong resulta, ang mga tubag nga iyang ihatag maggikan sa ka-

singkasing ug dili butang nga pagabasolan sa ulahi.—Pr 15:28.

Sa dihang si Josue gitudlo ingong magtatan-aw sa nasod sa Israel, siya gisugo sa paghimog usa ka kopya sa balaod ni Jehova, ug siya giingnan (sumala sa pagkahubad sa daghang bersiyon sa Bibliya) nga "palandongon" kini adlaw ug gabii. (Jos 1:8; *AS, KJ, JB, RS*) Ang Hebreohanong pulong dinhi alang sa "pamalandong" maoy *ha·ghah'.* Kini sa panguna nagkahulogang "pagsulti ug dili tin-awng mga tingog" ug gihubad nga 'danguyngoy,' 'ngulob,' 'agumod,' ug "yamyam." (Isa 16:7; 31:4; 38:14; 59:3) Ang *ha·ghah'* nagkahulogan usab ug 'pagsulti sa mahinayng tingog' ug 'pagpamalandong.' (Sal 35:28; Pr 15:28) Ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* sa tukma naghubad sa Hebreohanong termino nga *ha·ghah',* nga makita sa Josue 1:8, nga "sa hinayng tingog kinahanglang magbasa ka." (Tan-awa usab ang Sal 1:2.) Ang pagbasa diha sa hinayng tingog mas magpatisok sa materyal nga gipamalandong diha sa hunahuna. Ang *Gesenius's Hebrew and Chaldee Lexicon* (gihubad ni S. Tregelles, 1901, p. 215) nag-ingon bahin sa *ha·ghah':* "Sa tukma, kini nagtumong sa pagsulti sa kaugalingon, nga nagyagubyob ug diha sa hinayng tingog, sama sa sagad himoon niadtong nagapamalandong."—Itandi ang Sal 35:28; 37:30; 71:24; Isa 8:19; 33:18.

Si apostol Pablo miingon kang Timoteo nga kinahanglan niyang pamalandongon ang iyang panggawi, ministeryo, ug pagpanudlo. Ingong usa ka magtatan-aw, si Timoteo kinahanglang magamping pag-ayo nga siya magtudlog hustong doktrina ug nga sulondan ang iyang paagi sa pagkinabuhi.—1Ti 4:15.

Sayop nga Pagpamalandong. Human ang mga apostoles nga si Pedro ug Juan maaresto sa kapitan sa templo ug human nga ang Hudiyong mga magmamando naghulga kanila ug nagbaod kanila sa dili na pagtudlo pinasukad sa ngalan ni Jesus, ang mga apostoles mibalik ngadto sa ubang mga tinun-an. Sila miampo sa Diyos, nga naghisgot sa matagnaong mga pulong ni David, nga nagingon: "'Nganong ang mga nasod nagkaguliyang ug ang mga katawhan nagapamalandong sa mga butang nga walay-pulos?' . . . Gani, si Herodes ug si Poncio Pilato uban sa mga tawo sa kanasoran ug uban sa mga katawhan sa Israel sa pagkatinuod nagkatigom niini nga siyudad batok sa imong balaang alagad nga si Jesus, kinsa imong gidihogan, aron sa pagbuhat kon unsang mga butanga nga gimbut-an nang daan sa imong kamot ug sa imong katuyoan nga mahitabo."—Buh 4:1-3, 18, 21, 23-28.

Ang "mga butang nga walay-pulos" nga gihisgotan dinhi gipakita sa konteksto nga kini dili mao ang mga butang nga sagad gitinguha sa katawhan diha sa ilang kinabuhi, kondili mao ang mga butang nga kawang gayod—ang paghunahuna, pagsulti, ug pagsulay sa pagpakig-away batok kang Jehova ug sa iyang mga alagad—mga butang nga wala gayoy kapuslanan.—Buh 4:25.

Si Haring David miingon labot niadtong nagdumot kaniya ug nagtinguha sa iyang kamatayon: "Nagpadayon sila sa pagyamyam [usa ka porma sa *ha·ghah'*] ug mga panglimbong sa tibuok nga adlaw." (Sal 38:12) Kini nga mga pagpamalandong maoy dili lamang lumalabay nga mga paghunahuna. Kini natisok pag-ayo sa kasingkasing, sanglit sila nakiling sa daotang pangagpas. Ang magsusulat sa Mga Proverbio nag-ingon labot sa maong mga tawo: "Ang pagpangagaw maoy kanunay nga ginapamalandong sa ilang *kasingkasing,* ug ang kasamok maoy kanunay nga ginasulti sa ilang mga ngabil."—Pr 24:2.

Si Jesus miingon ngadto niadtong nagdumot kaniya: "Nganong nangatarongan kamo niining mga butanga diha sa inyong mga *kasingkasing?"* (Mar 2:8) Sa tanan nga "nagsugpo sa kamatuoran sa dili-matarong nga paagi," si apostol Pablo miingon: "Sila nahimong walay buot sa ilang mga pangatarongan ug ang ilang dili-makinaadmanong kasingkasing mingitngit." Ang maong pagpamalandong maoy makamatay alang niadtong nagabuhat niana.—Rom 1:18, 21.

PAGPAMATI. Tan-awa ang DALUNGGAN, IGDULUNGOG; PAGKAMASINUGTANON.

PAGPANAG-AN. Ang pagpanag-an naglangkob sa tanang matang sa pagbaton ug sekretong kahibalo, ilabina bahin sa umaabot nga mga panghitabo, pinaagi sa tabang sa okultong mga gahom. (Tan-awa ang ESPIRITISMO.) Alang sa pagkonsiderar sa linaing mga aspekto sa pagpanag-an, tan-awa ang ASTROLOGO; DIWATAHAN; TIGPANAG-AN SA MGA HITABO; SALAMANGKA UG PAMARANG.

Ang mga mananag-an nagtuo nga ang mga diyos nagbutyag sa umalabot ngadto sa tawong nabansay sa pagbasa ug sa paghubad sa pipila ka ilhanan ug mga tilimad-on, nga matod nila gipahibalo sa nagkalainlaing paagi: Pinaagi sa katingalahang mga hitabo sa langit (ang posisyon ug paglihok sa mga bituon ug mga planeta, mga eklipse, mga bulalakaw), pinaagi sa pisikal nga mga puwersa sa yuta (hangin, bagyo, kalayo), pinaagi sa mga lihok sa mga linalang (pag-uwang sa mga iro, paglupad sa mga langgam, paglihok sa mga bitin), pinaagi sa mga porma sa mga dahon sa tsa diha sa mga tasa, pinaagi sa mga porma sa lana diha sa tubig, pinaagi sa direksiyon sa mga udyong nga nahulog, pinaagi sa dagway sa mga sangkap sa lawas sa gihalad nga mga hayop (atay, baga, tinai),

pinaagi sa mga badlis sa palad, pinaagi sa pagripa, ug pinaagi sa "mga espiritu" sa patay.

Ang pipila ka matang sa pagpanag-an gihatagan ug espesipikong mga ngalan. Pananglitan, ang *augury,* nga popular sa mga Romano, maoy usa ka pagtuon sa mga tilimad-on o sa katingalahan ug sulagma nga mga hitabo; ang pagpanghimalad maoy pagtag-an sa umaabot pinasukad sa mga badlis sa palad; ang *hepatoscopy* maoy pagpanag-an pinaagig pagsusi sa atay; ang *haruspication* maoy pinaagig pagsusi sa tinai; ang *belomancy* maoy pinaagig mga udyong; ang *rhabdomancy* maoy pinaagig paggamit ug sungkod sa pagpanag-an; ang *oneiromancy* maoy pinaagig mga damgo; ang *necromancy* giingon nga maoy pagpakisayod sa mga patay. Ang pagtan-aw sa bolang kristal ug ang pagkonsulta sa orakulo maoy lain usab nga mga matang sa pagpanag-an.

Sinugdanan. Ang pagpanag-an nagsugod sa Babilonya, ang yuta sa mga Caldeanhon, ug gikan didto kini nga mga buhat sa okultismo mikaylap sa tibuok yuta tungod sa paglalin sa mga tawo. (Gen 11:8, 9) Maylabot sa nakalotang bahin sa librarya ni Ashurbanipal, ang ikaupat nga bahin niini giingong puno sa mga papan alang sa mga tilimad-on nga gituohang makahubad sa tanang talagsaong mga butang nga naobserbahan sa kalangitan ug sa yuta, maingon man sa tanang dili-tinuyo ug sulagma nga mga panghitabo sa adlaw-adlaw nga kinabuhi. Sa wala pa mohimog desisyon sa pagsulong sa Jerusalem, si Haring Nabucodonosor midangop una sa pagpanag-an, ug mahitungod niini kini ang gisulat: "Giuyog niya ang mga udyong. Nangutana siya pinaagi sa terapim; misusi siya sa atay. Sa iyang tuong kamot ang pagpanag-an maoy alang sa Jerusalem."—Eze 21:21, 22.

Ang pagsusi sa atay aron makakitag mga tilimad-on gipasukad sa pagtuo nga ang tanang kusog, pagbati, ug pagmahal nahasentro niini nga sangkap. Ang ikaunom nga bahin sa dugo sa tawo anaa sa atay. Ang mga kausaban sa hitsura sa lainlaing mga parte sa atay giinterpretar ingong mga ilhanan o mga tilimad-on gikan sa mga diyos. (Tan-awa ang ASTROLOGO.) Daghang hulad sa mga atay nga gama sa yutang-kulonon ang nakaplagan, ang labing karaan maoy gikan sa Babilonya, nga naundan ug mga tilimad-on ug mga sinulat nga *cuneiform* nga gigamit sa mga mananag-an. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 324) Ang karaang Asiryanhong mga saserdote gitawag ug mga *baru,* nga nagkahulogang "tigsusi" o "siya nga nagtan-aw," tungod kay ang pagsusi sa atay maoy dakong bahin sa ilang relihiyon sa pagpanag-an.

Gikondenar sa Bibliya. Ang tanang nagkalainlaing matang sa pagpanag-an, bisan unsa pay ngalan niini, sukwahi kaayo ug dayag nga maoy pagsupak sa Balaang Bibliya. Si Jehova pinaagi kang Moises hugot ug sublisubli nga nagpasidaan sa Israel sa dili pagsagop niini nga mga buhat sa pagpanag-an sa ubang mga nasod, nga nag-ingon: "Walay makaplagan diha kanimo nga bisan kinsang magpaagi sa iyang anak nga lalaki o sa iyang anak nga babaye sa kalayo, bisan kinsa nga nagapanag-an, usa ka salamangkero o bisan kinsa nga nagapangitag mga tilimad-on o usa nga barangan, o usa nga tigpangdaot o bisan kinsa nga nagakonsultag espiritista o tigpanagna sa mga hitabo o bisan kinsa nga nagapakisayod sa mga patay. Kay bisan kinsa nga nagabuhat niining mga butanga dulumtanan kang Jehova, ug tungod niining dulumtanan nga mga butang si Jehova nga imong Diyos nagahingilin kanila gikan sa imong atubangan." (Deu 18:9-12; Lev 19:26, 31) Bisan pag matinuod ang ilang matagnaong mga ilhanan ug mga tilimad-on, ang mga mananag-an dili mahigawas sa paghukom. (Deu 13:1-5; Jer 23:32; Zac 10:2) Gipakita sa Bibliya ang hugot nga pagsupak batok niini nga mga mananag-an pinaagi sa sugo nga ang tanang mananag-an pagapatyon gayod.—Ex 22:18; Lev 20:27.

Apan bisan pa niining sublisubling mga sugo, matamayong gibalewala sa mga apostata si Jehova—dili lamang sa ordinaryong mga tawo sama sa babaye sa En-dor, kondili sa gamhanang mga hari usab sama kang Saul ug Manases, ug ni Rayna Jezebel. (1Sa 28:7, 8; 2Ha 9:22; 21:1-6; 2Cr 33:1-6) Bisan tuod gipapha sa maayong hari nga si Haring Josias ang mga mananag-an sa iyang adlaw, kadto dili igo aron maluwas ang Juda sa pagkalaglag, sama sa nahitabo sa igsoong gingharian niini, ang Israel. (2Ha 17:12-18; 23:24-27) Apan si Jehova, tungod sa iyang mahigugmaong-kalulot, nagpadala una sa iyang mga manalagna aron magpasidaan kanila bahin sa ilang dulumtanang mga buhat, maingon nga ang iyang mga manalagna nagpasidaan sa inahan sa tanang pagpanag-an, ang Babilonya.—Isa 3:1-3; 8:19, 20; 44:24, 25; 47:9-15; Jer 14:14; 27:9; 29:8; Eze 13:6-9, 23; Miq 3:6-12; Zac 10:2.

Ang pagpanag-an kaylap usab kaayo sa mga adlaw sa mga apostoles ni Jesus. Didto sa pulo sa Cipro, ang usa ka barangan nga ginganlag Bar-Jesus gibutaan tungod sa iyang pagbabag sa pagsangyaw ni apostol Pablo; ug didto sa Macedonia, si Pablo nagpagula sa demonyo sa pagpanag-an gikan sa usa ka samokan nga batan-ong babaye, nga nakapalagot pag-ayo sa iyang mga agalon kinsa nakasapi ug dako tungod sa iyang okultong gahom sa pagpanag-an. (Buh 13:6-11; 16:16-19) Apan ang uban, sama kang Simon sa Samaria, kinabubutong mibiya sa ilang mga kalaki sa salamangka, ug sa Efeso didtoy daghan kaayo nga misunog sa ilang mga basahon sa pagpanag-an nga ang bili ni-

ini mikabat ug 50,000 ka pirasong plata (kon denario, $37,200).—Buh 8:9-13; 19:19.

Ang kinaiyanhong tinguha sa tawo sa pagkahibalo sa umaabot mabatonan lamang kon siya mosimba ug moalagad sa iyang Dakong Maglalalang, tungod kay pinaagi sa galamiton sa Diyos sa pagpakigkomunikar, Siya mahigugmaong nagpadayag nang daan kon unsay angayng mahibaloan sa tawo. (Am 3:7) Apan sa dihang ang mga tawo motalikod kang Jehova ug mahimulag gikan sa Usa nga bugtong nahibalo sa kataposan sukad sa sinugdanan, sila daling mabiktima sa impluwensiya sa mga demonyo. Ang usa ka dayag nga pananglitan niini mao si Saul, nga sa sinugdan misalig kang Jehova sa pagbatog kahibalo bahin sa umaabot nga mga hitabo apan kinsa, human nga ang Diyos wala na makiglabot kaniya tungod sa iyang pagkadili-matinumanon, midangop sa mga demonyo ingong kapuli sa paggiya sa Diyos.—1Sa 28:6, 7; 1Cr 10:13, 14.

Busa, adunay dakong kalainan tali sa gipadayag nga kamatuoran gikan sa Diyos ug sa impormasyon nga mabatonan pinaagi sa pagpanagan. Kadtong modangop sa pagpanag-an sagad nga makasinatig grabeng pagpangurog tungod sa dilimakitang mga gahom sa demonyo, usahay sila magsalimuang tungod sa mahikanhong musika ug pipila ka droga. Walay ingon niana nga mga kadaot sa pisikal o mental ang nasinatian sa matuod nga mga alagad ni Jehova sa dihang gipalihok sila sa balaang espiritu sa pagsulti. (Buh 6:15; 2Pe 1:21) Ang mga manalagna sa Diyos agig pagtuman sa ilang katungdanan gawasnong nagasulti nga walay bayad; ang paganong mga mananag-an naggamit sa ilang kalaki alang sa hinakog ug personal nga benepisyo.

Ang Bibliya negatibong naghisgot sa bisan unsang matang sa pagpanag-an. Diha sa daghang teksto diin gihukman kini, ang espiritistikanhong mga buhat sa pagpanag-an gihisgotan uban sa pagpanapaw ug pakighilawas. (2Ha 9:22; Nah 3:4; Mal 3:5; Gal 5:19, 20; Pin 9:21; 21:8; 22:15) Sa mga mata sa Diyos, ang pagpanag-an maoy sala nga sama sa rebelyon. (1Sa 15:23) Busa, dili kasulatanhong isipon nga ang pagpakigkomunikar ni Jehova sa iyang mga alagad maoy usa ka pamatuod sa "maayo" nga pagpanag-an.

Si Jehova nagpakyas sa mga mananag-an. Ang walay-kinutobang gahom ni Jehova kon itandi sa limitado kaayong gahom nga gipasundayag sa salamangkerong mga mananag-an nadayag sa kasinatian ni Moises ug Aaron sa atubangan ni Paraon. Sa dihang ang sungkod ni Aaron nahimong bitin, ang mga salamangkerong Ehiptohanon daw nakahimo usab sa maong abilidad. Apan pagkadako sa ilang kaulawan sa dihang ang sungkod ni Aaron milamoy sa mga sungkod sa maong mga barangan! Ang mga saserdoteng Ehiptohanon daw nakaarang usab sa paghimo sa tubig nga dugo ug sa pagpatunghag mga baki ibabaw sa yuta. Apan sa dihang gipahinabo ni Jehova nga ang abog mahimong mga tagnok, ang mga barangan nga may tinagong mga kalaki napugos sa pagdawat nga kini nahimo pinaagi sa "tudlo sa Diyos."—Ex 7:8-12, 19-22; 8:5-11, 16-19; 9:11.

Gisugo sa daotang si Haman nga 'adunay usa [dayag nga usa ka astrologo] nga maghulog sa Pur, nga mao, ang Ripa, sa adlaw-adlaw ug sa bulanbulan,' aron matino ang labing maayong panahon sa paglaglag sa katawhan ni Jehova. (Est 3:7-9) Mahitungod niini nga teksto, ang usa ka komentaryo nag-ingon: "Sa paggamit niini nga paagi sa pagtino sa labing maayong adlaw aron buhaton ang iyang mananapon nga laraw, gihimo ni Haman ang sama sa kanunayng himoon sa mga hari ug mga hamili sa Persia, nga dili mobuhat sa bisan unsang kalihokan nga dili mokonsulta una sa mga astrologo, ug makombinsir nga mao na kana ang suwerte nga takna." (*Commentary on the Whole Bible,* ni Jamieson, Fausset, ug Brown) Pinasukad niini nga pagpanag-an, gisugdan dayon ni Haman ang iyang daotang laraw. Apan sa makausa pa, gipasundayag ni Jehova ang iyang gahom sa pagluwas sa iyang katawhan, ug si Haman, nga misalig sa pagpanag-an, gibitay sa mismong estaka nga iyang giandam alang kang Mardokeo.—Est 9: 24, 25.

Ang laing pananglitan nga mas labaw ang gahom ni Jehova kay sa okultong mga gahom maoy sa dihang ang mga Moabihanon miabot "nga dala ang bayad alang sa pagpanag-an" aron suholan si Balaam nga usa ka mananag-an sa Mesopotamia sa pagtunglo sa Israel. (Num 22:7) Bisan tuod si Balaam naningkamot nga "makakaplag ug daotang mga tilimad-on," gipahinabo ni Jehova nga mga panalangin lamang ang iyang ipamulong. Sa usa sa iyang mga panultihon si Balaam, ilalom sa kusganong gahom ni Jehova, miadmitir: "Walay kalaki nga makadaot batok kang Jacob, ni bisan unsang pagpanag-an batok sa Israel."—Num kap 23, 24.

"Espiritu ni Python." Didto sa Filipos sa Macedonia nahibalag ni Pablo ang usa ka sulugoong babaye nga gigamhan sa 'usa ka espiritu, usa ka demonyo sa pagpanag-an,' sa literal, "usa ka espiritu ni *python"* (Gr., *pneu'ma py'tho·na;* Buh 16:16). Ang "Python" mao ang ngalan sa mitolohikanhong bitin nga nagbantay sa templo ug sa orakulo sa Delphi sa Gresya. Ang pulong nga *py'thon* sa ngadtongadto nagtumong sa usa ka tawo nga makatag-an sa umaabot ug usab sa espiritu nga namulong pinaagi kaniya. Bisan tuod sa ulahi kini gigamit sa pagtumong sa usa ka *ventriloquist* o usa

nga nagasulti pinaagig kikokiko o laing butang, dinhi sa Mga Buhat kini gigamit sa pagtumong sa usa ka demonyo nga maoy nagpahinabo sa usa ka batan-ong babaye nga makahimog kalaki sa pagpanag-an.

PAGPANAPAW. Sumala sa pagkagamit niini sa Bibliya, ang pagpanapaw sagad nga nagtumong sa kinabubut-ong pagpakigsekso sa usa ka minyo uban sa dili niya kapikas, o sa panahon nga gipatuman ang Moisesnong Balaod, sa pagpakigsekso sa usa ka lalaki uban sa usa ka minyo o sinayoran nga babaye. Ang Hebreohanon nga lintunganayng pulong nga nagkahulogang "manapaw" mao ang *na·'aph',* samtang ang Gregong katumbas niini mao ang *moi·kheu'o.*—Eze 16:32, *ftn* sa *Rbi8;* Mat 5:32, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang pipila ka karaang mga katilingban nagtugot sa pagpakigsekso kang bisan kinsa sulod sa samang tribo, apan ang pagpakigsekso sa gawas sa tribo giisip nga pagpanapaw. Mahitungod sa kasaysayan sa pagpanapaw, ang *Funk & Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend* (1949, Tomo 1, p. 15) nag-ingon: "Kini gihimo sa tanang bahin sa kalibotan ug bisan tuod nga kini giisip nga salawayon sa daghang kultura kini komon kaayo sa tanang kultura ug sa tanang panahon." Ang mga monyumento nagpamatuod sa pagkakaylap niini sa karaang Ehipto; ang asawa ni Potipar, nga naghaylo kang Jose sa pagpakigsekso kaniya, maoy usa ka Ehiptohanon. (Gen 39:7, 10) Sumala sa kasaysayan ug bisan hangtod karon, ang pagpanapaw sagad nga gidili apan talagsa ra nga ipahamtang ang mga silot.

Tungod sa balaod ni Jehova, ang Israel nahimong bulag gikan sa naglibot nga mga nasod ug ang ilang moral nga sukdanan sa kaminyoon ug sa pamilyahanong kinabuhi nahimong mas taas kay sa moralidad niining mga nasora. Ang ikapitong sugo sa Dekalogo, o Napulo ka Sugo, direkta ug tinawng nagpahayag: "Dili ka manapaw." (Ex 20:14; Deu 5:18; Luc 18:20) Ang pagpanapaw sa asawa o bana sa laing tawo gidili, maingon man ang ubang mga matang sa sayop nga seksuwal nga panggawi. —Tan-awa ang PAKIGHILAWAS; PAMPAM.

Ubos sa Balaod ni Moises, bug-at ang silot sa pagpanapaw—kamatayon batok sa duha nga sad-an: "Kon ang usa ka lalaki makaplagan nga nakigdulog sa usa ka babaye nga gipanag-iya sa usa ka tag-iya, silang duha kinahanglang mamatay." Kini mapadapat bisan sa usa ka sinayoran nga babaye, kay giisip nga siya nakapanapaw kon siya nakigsekso sa usa ka lalaki gawas sa lalaki nga gikasaad kaniya sa kaminyoon. (Deu 22:22-24) Kon giduda-han sa pagpanapaw, ang usa ka asawa kinahanglang husayon.—Num 5:11-31; tan-awa ang PAA.

Ang mga Kristohanon, bisan tuod dili ubos sa Moisesnong Balaod, kinahanglang molikay usab sa pagpanapaw. "Kay ang kalagdaan sa balaod, 'Dili ka manapaw,' . . . nalangkob niining pulonga, nga mao, 'Higugmaon mo ang imong silingan sama sa imong kaugalingon.'" Wala gayoy pagkasalingkapaw niining butanga. (Rom 13:9; 2:22) Sa dihang nagtudlo sa mga prinsipyo sa Bibliya, gipataas pa gayod ni Jesus ang moral nga sukdanan alang sa mga Kristohanon. Iyang gipalapad ang mga butang nga nalangkit sa pagpanapaw, nga nag-ingong dili lamang kini limitado sa usa ka lalaki nga nakigsekso sa usa ka babaye nga dili niya kapikas: "Ang matag usa nga magpadayon sa pagtan-aw sa usa ka babaye aron sa pagbaton ug kaibog kaniya nakapanapaw na uban kaniya diha sa iyang kasingkasing." Kini nga mga lalaki maoy lakip niadtong mga tawo nga "may mga mata nga puno sa pagpanapaw."—Mat 5:27, 28; 2Pe 2:14.

Gihisgotan usab ni Jesus nga kon makigdiborsiyo ang bana o kaha ang asawa, gawas kon tungod sa pakighilawas (Gr., *por·nei'a*), ang pagminyo pag-usab ni bisan kinsa kanila maoy pagpanapaw. Bisan gani ang usa ka ulitawo nga mangasawa sa maong gidiborsiyohan nga babaye mahimong sad-an usab sa pagpanapaw.—Mat 5:32; 19:9; Mar 10:11, 12; Luc 16:18; Rom 7:2, 3.

Ang pagpanapaw maoy 'sala gayod batok sa Diyos.' (Gen 39:9) Hukman ni Jehova kadtong sad-an sa pagpanapaw, ug walay tawong nagapadayon sa maong buhat ang "makapanunod sa gingharian sa Diyos." (Mal 3:5; 1Co 6:9, 10; Heb 13:4) Tinuod gayod ang proverbio: "Siya nga nagapanapaw sa usa ka babaye maoy usa kansang kasingkasing nakulangan; siya nga nagabuhat niini nagalaglag sa iyang kaugalingong kalag."—Pr 6:32-35.

Sa unsang paagi ang usa ka tawo mahimong sad-an sa espirituwal nga pagpanapaw?

Sa espirituwal nga diwa, kini nga pagpanapaw nagtumong sa pagkadili-matinumanon niadtong adunay pakigsaad uban kang Jehova. Busa, ang kinaiyanhong Israel nga ubos sa pakigsaad sa Balaod maoy sad-an sa espirituwal nga pagpanapaw tungod sa bakak nga relihiyosong mga buhat, nga ang pipila niini naglakip sa mga rituwal sa pagsimba sa sekso ug sa paglapas sa ikapitong sugo. (Jer 3:8, 9; 5:7, 8; 9:2; 13:27; 23:10; Os 7:4) Sa samang mga katarongan gihukman ni Jesus ang kaliwatan sa mga Hudiyo sa iyang adlaw ingong mga mananapaw. (Mat 12:39; Mar 8:38) Sama usab karong adlawa, kon ang mga Kristohanon nga nagpahinungod na kang Jehova ug nga anaa na sa bag-ong

pakigsaad maghugaw sa ilang kaugalingon uban niining presenteng sistema sa mga butang, sila makapanapaw sa espirituwal nga paagi.—San 4:4.

PAGPANGANAK. Ang Hebreohanong pulong nga *ya·ladh′* nagkahulogang "manganak; magpatungha." (Gen 4:1, 2; 16:15; 30:39; 1Cr 1:10) Kaamgid kini sa *ye′ledh* ("bata" [Gen 21:8]), *moh·le′dheth* (natawhan; puloy-anan; mga paryente [Gen 31:13, *ftn* sa *Rbi8*]), ug *toh·le·dhohth′* (kasaysayan; makasaysayanhong mga sinugdanan; mga pagpanganak; talaan sa kagikan [Gen 2:4, *ftn* sa *Rbi8;* Mat 1:1, *ftn* sa *Rbi8*]). Ang Hebreohanong termino nga *chil* (o, *chul*), bisan tuod pangunang gigamit labot sa mga kasakit sa pagbati, kini gigamit sa Job 39:1 ug Proverbio 25:23 alang sa pagpanganak. (Itandi ang Isa 26:17, 18.) Ang Gregong termino nga *gen·na′o* nagkahulogang "manganak; mahimugso; matawo." (Mat 1:2; Luc 1:57; Ju 16:21; Mat 2:1) Ang *ti′kto* gihubad nga "manganak."—Mat 1:21.

Ang pagpanganak maoy usa ka pribilehiyo nga gihatag sa Maglalalang ngadto lamang sa mga babaye, nga alang niini linain niyang gidisenyo ug gisangkapan ang mga babaye. Ang sugo nga gihatag ngadto sa unang tawhanong paris didto sa Eden ug sa ulahi gihatag usab ngadto sa mga naluwas sa Lunop naglakip sa pagpanamkon ug sa pagpanganak. (Gen 1:28; 9:7) Hinunoa, tungod sa sala ug pagkadili-masinugtanon, si Jehova miingon kang Eva maylabot sa iyang pagpanganak: "Dugangan ko pag-ayo ang kasakit sa imong pagmabdos; sa mga kaul-ol sa pagpanganak ikaw manganak ug mga anak."—Gen 3:16; tan-awa ang KASAKIT SA PAGBATI.

Adunay "panahon sa pagkatawo," matod ni Solomon, ug sagad nga kini mahitabo mga 280 ka adlaw human sa pagsamkon. (Ecc 3:2) Alang sa mga ginikanan, ang adlaw sa pagkahimugso sa ilang anak sagad maoy usa ka adlaw sa dakong kalipay, bisan tuod nga alang sa maong indibiduwal, sumala sa maalamon nga si Haring Solomon, ang adlaw sa iyang kamatayon mas maayo pa kay sa adlaw sa iyang pagkahimugso, kon siya adunay maayong mga nalampos ug may maayong ngalan atubangan sa Diyos samtang buhi pa.—Luc 1:57, 58; Ecc 7:1.

Sukad pa sa unang mga panahon ang mga mananabang miabag na sa pagpahimugso. Ang mga gak-angan sa pagpanganak gigamit aron makatabang sa inahan ug sa pag-abag sa mananabang sa pagpahimugso. Lagmit nga kini maoy duha ka bato o tisa diin ang inahan mogak-ang o mopukong sa dihang magpahimugso. (Ex 1:16) Ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "gak-angan sa pagpanganak" diha sa Exodo (*′ov·na′yim*) kaamgid sa Hebreohanong pulong alang sa "bato" ug kausa ra makita pag-usab sa Bibliya (Jer 18:3), diin kini gihubad nga "mga ligid sa magkukulon." Ang *The International Standard Bible Encyclopedia* nagkanayon: "Kining pulonga gigamit sa pormang tinagurha niining duha ka teksto, nga sa walay duhaduha nagpasabot nga ang mga ligid sa magkukulon gilangkoban sa duha ka ligid, ug nagsugyot nga ang gak-angan sa pagpanganak maoy duha usab." (Tomo 1, 1979, p. 516) Ang karaang *hieroglyphic* nga mga sinulat nagpamatuod nga ang maong mga gak-angan sa pagpanganak gigamit kanhi sa Ehipto.

Ang ubang mga butang nga kinahanglang himoon human sa pagpanganak, nga sagad ginahimo sa mga mananabang, gihisgotan sa Ezequiel 16:4, apan sa diwang mahulagwayon. Ang pusod putlon ug ang bata digoan, hilogan ug asin, dayon puston ug mga bakbak o lampin. Ang paggamit ug asin lagmit maoy aron mouga, motigson, ug mohugot ang panit. Tungod kay ang bata puston pinaagig mga bakbak gikan sa ulo hangtod sa tiil, sama sa gihimo kang Jesus (Luc 2:7), ang bata halos morag *mummy* tan-awon ug ang iyang lawas magpabiling init ug tul-id; tungod kay ang mga bakbak ipaagi ubos sa suwang ug dayon ilibot sa ibabaw sa ulo, giingon nga ang bata gibansay sa pagginhawa pinaagi sa iyang ilong. Ang pag-atiman sa bag-ong mga gipahimugso niining paagiha maoy dugay na kaayong pamaagi, sanglit si Job sinati man sa mga panglimin o mga bakbak.—Job 38:9.

Human maatiman ang dihadihang mga panginahanglan sa inahan ug sa bata, ang bata dad-on ngadto sa amahan o ang balita sa pagkatawo ipahibalo, ug ilhon sa amahan ang bata ingong iyang anak. (Jer 20:15) Maingon man usab, sa dihang ang sulugoong babaye nga nahimong kapuli makabatog anak pinaagi sa bana sa iyang apuli nga agalong babaye, ang anak ilhon ingong anak sa agalong babaye. (Gen 16:2) Lagmit nga mao kini ang gipasabot ni Raquel sa dihang mihangyo siya nga ang iyang ulipong babaye nga si Bilha "makapanganak diha sa akong mga tuhod" aron siya "makabaton ug mga anak gikan kaniya." (Gen 30:3) Wala kini magpasabot nga ang pagpahimugso literal nga himoon diha sa mga tuhod ni Raquel, apan nagpasabot kini nga siya makahagwahagwa sa bata diha sa iyang mga tuhod nga samag iya gayong kaugalingong anak.—Itandi ang Gen 50:23.

Sa pagkahimugso sa bata o sa dihang siya tulion walo ka adlaw human niana, ang bata nganlan sa usa sa mga ginikanan. Kon dili magkauyon labot sa ngalan sa bata, ang desisyon sa amahan mao ang sundon. (Gen 16:15; 21:3; 29:32-35; 35:18; Luc 1:59-63; 2:21) Ang bata sagad nga pasusohon sa inahan (Gen 21:7; Sal 22:9; Isa 49:15; 1Te 2:7), apan mopatim-awng adunay ubang mga babaye nga

gigamit usahay sa pagpasuso. (Ex 2:7) Ang bata sagad nga lutason sa edad nga duha o tulo ka tuig o mas gulang pa. Mopatim-awng si Isaac gilutas sa edad nga singko anyos; ug kadto gisaulog ug gikombirahan.—Gen 21:8; 1Sa 1:22, 23.

Ubos sa Moisesnong Balaod ang babaye nga nanganak ug lalaki maoy mahugaw sa seremonyal nga paagi sulod sa 7 ka adlaw, ug dugangan pag 33 ka adlaw alang sa pagputli kaniya. Kon ang bata babaye, nan ang inahan isipong mahugaw sa 14 ka adlaw, ug dugangan pag 66 ka adlaw alang sa pagputli kaniya. Sa kataposan sa yugto sa pagputli ang usa ka halad-nga-sinunog ug halad-sa-sala himoon alang kaniya: usa ka laking nating karnero ug usa ka tukmo o usa ka piso nga salampati, o duha ka tukmo o duha ka piso nga salampati, sumala sa pinansiyal nga kahimtang sa mga ginikanan. (Lev 12:1-8; Luc 2:24) Kon ang anak nga lalaki mao ang panganay, siya pagatubson pinaagi sa pagbayad ug lima ka siklong plata ($11).—Num 18:15, 16; tanawa ang PANGANAY.

Maylabot sa pagpanganak ug sa pagkainahan, giawhag ni apostol Pablo ang batan-ong mga babayeng balo, nga lagmit malinga pag-ayo kon ang ilang kinaiyanhong pagbati sa pagkainahan dili matagbaw, sa pagminyo ug sa pagpanganak inay nga gugolon ang ilang panahon sa pagsuroysuroy ingong "mga tabian ug hilabtanon sa mga kalihokan sa ubang mga tawo." (1Ti 5:11-15) Mahitungod sa mga babaye sa Kristohanong kongregasyon, si Pablo miingon nga sila "pagaampingang luwas pinaagi sa pagpanganak, basta sila magpadayon diha sa pagtuo ug sa gugma ug sa pagkabalaan uban ang maayong panghunahuna."—1Ti 2:15.

Sa daghang higayon mahulagwayong gigamit sa Kasulatan ang mga terminong nalangkit sa kinaiyanhong pagpanganak. (Sal 90:2; Pr 27:1; Isa 66: 8, 9; San 1:15) Ang kaul-ol sa pagbati tukmang naglarawan sa dili-malikayang mga pag-antos nga naggikan sa ubang mga tinubdan. (Sal 48:6; Jer 13:21; Miq 4:9, 10; Gal 4:19; 1Te 5:3) Sa espirituwal nga diwa, si Jesus miingon nga ang usa ka tawo kinahanglang "ipanganak gikan sa tubig ug sa espiritu" aron makasulod sa Gingharian. Kini nagkahulogan nga ang usa kinahanglang mabawtismohan sa tubig ug ipanganak pinaagi sa espiritu sa Diyos, sa ingon mahimong anak sa Diyos nga may paglaom nga makigbahin sa langitnong Gingharian. (Ju 3:3-8; 2Co 5:17; 1Pe 1:3, 23) Sa simbolikong diwa, ang Pinadayag naghubit bahin sa 'pagpanganak ug usa ka anak, usa ka lalaki,' didto sa langit human sa yugto sa hilabihang kaul-ol.—Pin 12:1-5.

PAGPANGANDAM. Ang gingalan sa adlaw una pa ang senemana nga Igpapahulay, nga nianang adlawa ang mga Hudiyo mangandam alang sa Igpapahulay.

Sa dihang gisugdan ni Jehova ang pagtaganag mana didto sa kamingawan siya nagsugo nga sa ikaunom nga adlaw dobleng gidaghanon sa mana ang kuhaon, sanglit ang katawhan dili manguha ug mana sa adlaw nga Igpapahulay, o sa ikapitong adlaw. Busa, sa pagpangandam sa senemanang Igpapahulay, ang mga Hudiyo manguha ug magluto o maglung-ag ug ekstra nga mana. (Ex 16:5, 22-27) Sa ulahi "ang adlaw sa dili pa ang igpapahulay" gitawag nga "Pagpangandam," maingon sa gipatinaw ni Marcos. (Mar 15:42) (Sa susama, sa Aleman ang *Samstag* [Sabado] gitawag usab nga *Sonnabend* [sa literal, *"Sun evening"*] o "gabii sa dili pa ang Dominggo [*Sonntag*].") Ang adlaw sa Pagpangandam sa mga Hudiyo matapos sa pagsalop sa adlaw, sa adlaw nga gitawag karon ug Biyernes, nga nianang higayona ang Igpapahulay magsugod, sanglit ang adlaw sa mga Hudiyo magsugod man sa gabii hangtod sa sunod nga gabii.

Sa adlaw sa Pagpangandam ang katawhan magandam ug mga pagkaon alang sa sunod nga adlaw, ang Igpapahulay, ug taposon ang bisan unsang dinaliang buluhaton nga dili na makahulat human sa Igpapahulay. (Ex 20:10) Ang Balaod naglatid nga ang lawas sa usa ka tawo nga gipatay ug gibitay sa usa ka estaka "kinahanglang dili magpabilin sa estaka sa tibuok gabii." (Deu 21:22, 23; itandi ang Jos 8:29; 10:26, 27.) Sanglit si Jesus ug kadtong gilansang uban kaniya diha pa man sa mga estaka sa hapon sa Pagpangandam, hinungdanon gayod alang sa mga Hudiyo nga mapadali ang ilang kamatayon aron sila ikalubong sa dili pa mosalop ang adlaw. Kini ilabinang gikinahanglan sanglit ang adlaw nga hapit nang magsugod inigsalop sa adlaw maoy usa ka regular nga Igpapahulay (ang ikapitong adlaw sa semana) ug usab usa ka Igpapahulay tungod kay kini Nisan 15 (Lev 23:5-7), busa usa ka "dako" nga Igpapahulay. (Ju 19:31, 42; Mar 15: 42, 43; Luc 23:54) Si Josephus nagkutlo sa usa ka mando ni Cesar Agusto nga nag-ingon nga ang mga Hudiyo dili obligado sa pag-atubang sa korte "panahon sa Igpapahulay o sa adlaw sa pagpangandam alang sa igpapahulay (Bisperas sa Igpapahulay) human sa ikasiyam nga takna," nga nagpakitang sila nagsugod sa pagpangandam alang sa Igpapahulay sa ikasiyam nga takna sa Biyernes. —*Jewish Antiquities,* XVI, 163 (vi, 2).

Mahitungod sa buntag nga gihusay si Jesus ug gipaatubang kang Pilato, nga maoy buntag sa Nisan 14 (sanglit ang adlaw sa Paskuwa nagsugod sa miaging gabii), ang Juan 19:14 nag-ingon: "Karon kadto maoy pagpangandam sa paskuwa." (*NW, KJ, Da*) Kini gisabot sa pipila ka komentarista ingong "pagpangandam *alang* sa paskuwa," ug ingon niini ang paghubad sa pipila ka hubad sa Bibliya niining bersikuloha. (*AT, We, CC*) Hinunoa, kini nagsugyot

nga ang Paskuwa wala pa sauloga, samtang ang mga asoy sa Ebanghelyo tin-awng nagpakita nga si Jesus ug ang mga apostoles nagsaulog na niini sa miaging gabii. (Luc 22:15; Mat 26:18-20; Mar 14:14-17) Hingpit nga gisunod ni Kristo ang mga regulasyon sa Balaod, lakip na ang kinahanglanon sa pagsaulog sa Paskuwa niadtong Nisan 14. (Ex 12:6; Lev 23:5; tan-awa ang PASKUWA.) Ang adlaw sa paghusay ug sa kamatayon ni Jesus mahimong isipon ingong ang "pagpangandam *sa* paskuwa" sa diwa nga kadto maoy pagpangandam alang sa pito ka adlaw nga Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo nga magsugod sa pagkasunod adlaw. Tungod kay ang Paskuwa ug ang maong pista nagsunod diha sa kalendaryo, ang katibuk-ang pista sagad nga gilakip sa terminong "Paskuwa." Ug ang adlaw human sa Nisan 14 maoy kanunayng Igpapahulay; dugang pa, niadtong 33 K.P., ang Nisan 15 natunong sa regular nga Igpapahulay, nga naghimo sa maong adlaw nga "dako" o doble nga Igpapahulay.

PAGPANGAON. Kasagaran kini maoy mga okasyon sa malipayong panag-ubanay nga nakahatag usab ug espirituwal nga kaayohan taliwala sa karaang mga Hebreohanon ug sa ulahi sa unang mga Kristohanon. Ang mga pagpangaon maoy mga kahigayonan usab sa pagpakitag gugma ug pagkamaabiabihon ngadto sa uban. Mopatim-awng naandan sa mga Hebreohanon ug sa unang mga Kristohanon nga mag-ampo sa dili pa mangaon. —1Sa 9:13; Buh 27:35; 1Ti 4:1, 3; tan-awa ang PAGKAMAABIABIHON; PANIHAPON SA GINOO; KOMBIRA SA GUGMA.

Lagmit nga ang mga Israelinhon kaduha mokaon matag adlaw, usa sa buntag ug usa sa gabii human sa trabaho sa tibuok adlaw. (Itandi ang Ru 3: 2, 3, 7; 1Ha 17:6.) Bisan tuod daghan ang mamahaw diha sa ilang balay, ang uban, lakip ang mga mangingisda nga naghago sa tibuok gabii, lagmit magbalon na lang sa dihang motrabaho. Ang mga mangingisda mahimong magpreparar usab ug pamahaw gikan sa ilang nakuhang mga isda. —Itandi ang Mar 8:14; Ju 21:12, 15.

Apan adunay ebidensiya nga isilbi usab ang paniudto, bisan tuod tingali diyutay lang nga pagkaon ang idalit. (Buh 10:9, 10) Lagmit nga niining taknaa ang mga tawo nga nagtrabaho sa uma mopahulay ug mokaon ug diyutay.—Itandi ang Ru 2:14.

Sagad ang mga babaye mao ang mosilbi sa pagkaon. (Ju 12:1-3) Apan usahay sila modungan pagkaon sa mga lalaki. (1Sa 1:4, 5; Job 1:4) Sa mga adunahan ug ilabina sa mga harianon nga mga panimalay, ang mga sulugoon mao ang mosilbi sa pagkaon panahon sa pagpangaon. Ang mga tigsilbi sa lamesa ni Haring Solomon nagsul-ob ug espesyal nga mga besti.—1Ha 10:4, 5; 2Cr 9:3, 4.

Ang mga ilimnon sagad nga isilbi sa tagsatagsa ka kopa, apan ang pagkaon sagad nga ibutang diha sa komon nga bandihado. Ang mangaon tingali magkinamot o kaha mogamit ug pirasong tinapay nga maoy ikutsara sa pipila ka pagkaon.—Mar 14:20; Ju 13:25, 26; tan-awa usab ang Pr 26:15.

Ang mga posisyon sa mga tawong mangaon mahimong maghirag o maglingkod. (Gen 18:4; 27:19; Huk 19:6; Luc 9:14) Ang usa ka linilok gikan sa palasyo sa Asiryanhon nga si Haring Ashurbanipal naghulagway kaniya nga naghirag sa usa ka lingkoranan ug ang iyang rayna naglingkod sa usa ka habog nga lingkoranan samtang nangaon sa usa ka kombira. Mopatim-awng naandan usab sa mga Persianhon ang paghirag diha sa mga lingkoranan panahon sa pagpangaon. (Est 7:8) Ang mga lamesa ug mga higdaanan o kaha mga lingkoranan tingali gigamit sa pipila ka Israelinhon sa panahon ni Ezequiel.—Eze 23:41.

Panahon sa Yutan-ong Ministeryo ni Jesus. Sa unang siglo K.P. maoy batasan sa mga Hebreohanon nga manghunaw sa dili pa mokaon. Nahimo kining rituwal sa mga eskriba ug mga Pariseo. —Mar 7:1-8; tan-awa ang PAGHUGAS SA MGA KAMOT, PAGHUNAW.

Sa mga bangkete o dagkong mga kombira sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, ang mga lingkoranan ibutang diha sa tulo ka kiliran sa lamesa. Ang ikaupat nga kiliran walay lingkoranan aron kadtong magsilbi sa pagkaon makaduol sa lamesa. Usahay upat o lima ka tawo ang molingkod sa usa ka lingkoranan, apan sagad tulo lang ang molingkod. Ang mangaon sagad nga manukod pinaagi sa ilang wala nga siko, lagmit diha sa usa ka gamayng unlan, samtang ang ilang mga nawong mag-atubang sa lamesa. Sagad nga ang tuong kamot maoy ikab-ot sa pagkaon. Ang labing dungganong dapit diha sa lingkoranan mao ang gilingkoran sa usa ka tawo diin walay naglingkod sa iyang luyo. Ang paglingkod sa usa ka tawo duol sa "sabakan" sa laing tawo nga naghirag sa kan-anan nagpasabot nga siya anaa sa iyang atubangan ug nagpasabot usab nga siya nakabaton sa iyang pag-uyon. (Ju 13:23) Ang usa ka tawo nga may kauban nga naghirag duol sa iyang sabakan sayon rang makahinabi kaniya labot sa kompidensiyal nga mga butang.

Ang naandang tulo ka puwesto sa matag lingkoranan magpaila kon ang usa ka tawo aduna bay taas, tungatunga, o kaha ubos nga posisyon diha sa lingkoranan. Sa dihang ubay-ubayng mga lingkoranan ang gamiton, ang usa nga naglingkod sa ubos nga puwesto sa lingkoranan nga kinalay-an sa tagbalayng nag-abiabi mao ang usa nga may

kinaubsang posisyon sa pagpangaon.—Itandi ang Mat 23:6; Luc 14:7-11.

Sa pipila ka malipayong okasyon, ang dakong kombira o bangkete lagmit nga adunay usa ka tagdumala (Ju 2:9) ug tingali dihay mga kalingawan sama sa 'pagpatugtog ug musika ug panagsayaw.' —Luc 15:25.

Tukmang Panglantaw sa mga Pagpangaon. Kabubut-on sa Diyos nga malipay ang tawo sa pagkaon ug sa ilimnon. (Ecc 2:24) Apan ang paghinobra niini maoy dulumtanan kaniya. (Pr 23:20, 21; Ecc 10:17; Rom 13:13; 1Pe 4:3; tan-awa ang PAGKAHUBOG; ULITAN.) Sanglit ang mga pagpangaon sa kasarangang paagi makapalipay gayod, ang kahimtang sa usa ka tawo nga malipayon ug kasingkasing gipakasama sa pagkombira kanunay. (Pr 15:15) Dugang pa, kon ang mga nangaon adunay gugma sa usag usa, kini makaamot sa kalipay sa pagpangaon. Ang proverbio nag-ingon: "Mas maayo pa ang pagkaong utanon diin anaay gugma kay sa pinatambok nga torong baka nga inubanan sa pagdumot."—Pr 15:17.

Mahulagwayong Paggamit. Ang pagkaon uban sa usa ka tawo nagpaila nga adunay panaghigala ug pakigdait tali kanilang duha. Busa ang usa ka tawo nga kanunayng nakapribilehiyo sa pagkaon diha sa lamesa sa hari maoy usa gayod ka tawong pinaboran ug suod kaayo sa hari. (1Ha 2:7) Kini nga relasyon gisaad ni Jesus sa iyang matinumanong mga tinun-an sa dihang iyang giingnan sila nga sila mokaon ug moinom uban kaniya sa iyang Gingharian.—Luc 22:28-30; tan-awa usab ang Luc 13:29; Pin 19:9.

Mahitabo unya ang usa ka "dakong panihapon" sa dihang laglagon sa Diyos kadtong nagasupak kaniya. Kini nga panihapon maoy alang sa mga langgam nga mokaon sa patayng mga lawas sa mga pinatay. (Pin 19:15-18) Ang dakong kombira alang sa tanang mga katawhan nga gihisgotan sa Isaias 25:6 maoy usa ka lahi kaayong pagpangaon.

PAGPANGAWAT. Tan-awa ang KAWATAN.

PAGPANGAYAM UG PAGPANGISDA. Human lamang sa Lunop nga ang tawo gitugotan sa pagpangayam ug pagpangisda. (Gen 9:3, 4) Apan bisan sa wala pa ang Lunop ang mga tawo nangayam na aron makabaton ug mga panit sa mga hayop nga himoong besti ug uban pang mga butang. —Itandi ang Gen 3:21.

Human sa Lunop, si Nimrod mao ang unang tawo nga naghimo sa iyang kaugalingon ingong "usa ka gamhanang mangangayam nga supak kang Jehova" (Gen 10:8, 9), sa walay duhaduha nangayam ingong kalingawan lamang, sama sa gihimo sa ulahi sa mga hari sa Asirya, Ehipto, ug sa ubang kayutaan. Walay rekord nga ang mga Israelinhon nangayam ingong kalingawan lamang, apan sila nangayam ug mga hayop sama sa mga gasela ug mga laking osa aron kan-on (1Ha 4:22, 23) ug nagpatay ug mabangis nga mga hayop aron sa pagdepensa sa ilang kaugalingon (Huk 14:5, 6) o sa pagpanalipod sa ilang binuhing mga hayop o sa ilang mga pananom.—1Sa 17:34-36; Aw 2:15.

Maylabot sa pagpangayam, gisubli sa Moisesnong Balaod ang sugo sa dili pagkaon ug dugo nga gihatag human sa Lunop. (Gen 9:4; Lev 17:12-14; tan-awa ang DUGO.) Dugang pa, giklasipikar ang pipila ka ihalas nga mga hayop ingong mahugaw nga pagkaon. (Lev 11:2-20; Deu 14:3-20) Ang laing balaod nagdili sa mga Israelinhon sa pagkuha sa inahan nga langgam uban sa mga kuyabog o mga itlog niini. Sa daghang kahimtang, tungod sa pagunong sa inahan sa iyang kuyabog, ang inahan dali rang maayam; apan ang inahan angayng buhian, lagmit aron makabaton pa kinig mga anak.—Deu 22:6, 7.

Daghang galamiton ug kasangkapan ang gigamit sa pagpangayam, lakip sa mga busogan ug mga pana (Gen 21:20; 27:3), mga lambuyog (1Sa 17:34, 40; Job 41:1, 28), mga bitik, pukot, gahong, ug mga kaw-it (Sal 140:5; Eze 17:20; 19:4, 9). Ang mga espada, bangkaw, igpalantig, puspos, ug mga salapang dayag nga gigamit usab.—Job 41: 1, 26-29.

Sa pagdakop sa mga hayop, ang mga pukot sagad ipahiluna. Dayon hadlokon sa usa ka grupo sa mga mangangayam ang mga hayop, sagad pinaagi sa paghimog kabanha, aron kini modagan ngadto sa mga pukot nga gituyo sa pagpahiluna aron masikop ang mga hayop. Dugang pa, ang ubang mangangayam magkubkob ug mga gahong ug aron dili mamatikdan tabonan kinig nipis nga tabon nga gama sa mga lipak ug yuta. Aron malitag ang mga hayop, kini abogon paingon sa tinabonan nga gahong. Lain pa, gigamit usab ang mga lit-ag nga makabitik sa mga tiil sa mga hayop, ug lagmit nga gigamit usab ang kombinasyon sa mga gahong ug mga pukot.—Itandi ang Job 18:8-11; Jer 18:22; 48:42-44; tan-awa ang TIGLIT-AG UG LANGGAM; BITIK.

Pagpangisda. Taliwala sa mga Hebreohanon ang pagpangisda maoy usa ka panginabuhi; wala hisgoti nga kini gihimo ingong kalingawan lamang. Ang mga mangingisda mogamit ug mga pukot, salapang, ug mga bangkaw, maingon man sa pasol. (Job 41:1, 7; Eze 26:5, 14; Hab 1:15, 17; Mat 17:27) Sagad nga ang pagpangisda himoon sa gabii. Ang mga baling ilagak gikan sa mga sakayan; dayon guyoron kini paingon sa baybayon o kaha ang nakuha nga isda ibutang sa mga sakayan. Human ni-

ana ang mga isda lainlainon. Ang mga isda nga puwedeng kaonon sumala sa gilatid sa Balaod ibilin; ang dili-maayong mga isda isalibay. (Mat 13:47, 48; Luc 5:5-7; Ju 21:6, 8, 11) Ang usa ka pukot nga mas gamay kay sa baling lagmit nga ilagak sa mga mangingisda nga mag-ubog sa tubig o magtindog diha sa baybayon.—Tan-awa ang BALING.

Ang pagpangisda maoy usa ka hago nga trabaho. Nagkinahanglan kinig pisikal nga kusog, ilabina kon kinahanglang bitaron sa mga tawo ang mga pukot nga napuno sa isda (Ju 21:6, 11) o kon sila magbugsay sa mga sakayan nga pasungsong sa hangin. (Mar 6:47, 48) Usahay ang mga mangingisda magbudlay sa tibuok gabii nga walay kuha. (Luc 5:5; Ju 21:3) Human niana ang mga pukot paughon ug punaan.—Eze 47:10; Mat 4:21.

Si Pedro, Andres, Santiago, ug Juan maoy magkauban nga mga mangingisda. (Mat 4:18, 21; Luc 5:3, 7, 10) Labing menos sa usa ka higayon ang pito ka tinun-an ni Jesus, lakip si Natanael ug Tomas, magkauban nga nangisda. (Ju 21:2, 3) Sa Juan 21: 2, ang usa sa duha ka mangingisda nga gihisgotan apan wala nganli lagmit mao ang igsoon ni Pedro nga si Andres; ang lain tingali mao si Felipe, tungod kay gihisgotan nga ang iyang balay atua sa Betsaida (nagkahulogang "Balay sa Mangangayam (o, Mangingisda)").—Ju 1:43, 44.

Gigamit nga mahulagwayon. Ang pagpangisda mahimong maghulagway sa militaryong pagpanakop. (Am 4:2; Hab 1:14, 15) Sa laing bahin, gipakasama ni Jesus ang buluhaton sa paghimog tinun-an sa pagpangisdag mga tawo. (Mat 4:19) Ang Jeremias 16:16, diin kini naghisgot bahin sa 'pagkuha ni Jehova ug daghang mangingisda ug mga mangangayam,' mahimong sabton sa positibo o negatibong diwa. Kon kini nga teksto direktang nalangkit sa bersikulo 15, nga naghisgot bahin sa pagpasig-uli sa mga Israelinhon ngadto sa ilang yuta, nan ang gipasabot mao ang pagpangita sa mahinulsolong nahibilin nga mga Hudiyo. Kon dili, magpasabot kini nga ang mga mangingisda ug mga mangangayam mao ang mga kaaway nga kasundalohan nga gipadala aron sa pagpangita sa dili-matinumanong mga Israelinhon, nga tungod niana walay usa kanila ang makaikyas sa paghukom ni Jehova.—Itandi ang Eze 9:2-7.

PAGPANG-AYO. Ang pagpasig-uli sa maayong panglawas sa masakiton; ang pag-ayo, o pagpasig-uli, sa sangkap nga nabali o nasamad; ang pag-ayo sa nagkalainlaing mga sakit ug mga depekto; ang pagkahibalik sa usa ka tawo sa pisikal nga kahimsog. Ang Hebreohanong berbo nga *ra·pha'* ug ang Gregong berbo nga *i·a'o·mai* mao ang pangunang mga pulong diha sa Bibliya nga naghubit niini nga pagpang-ayo, sa literal ug sa mahulagwayong diwa. Ang Gregong berbo nga *the·ra·peu'o* gihubad nga 'nagaayo.' (Mat 4:23, 24) Usahay ang pagkaayo maoy inanay; sa ubang mga panahon kini dihadiha dayon.

Lakip sa mga panalangin nga gihatag ni Jehova sa tanang tawo mao ang katakos sa ilang pisikal nga mga organismo nga mapasig-uli, ang katakos sa lawas sa pag-ayo sa kaugalingon niini sa dihang masamad o masakit. Ang usa ka mananambal tingali morekomendar ug pipila ka paagi aron mapadali ang pagkaayo, apan sa pagkatinuod ang hinatag-sa-Diyos nga mga katakos sa pagpasig-uli nga anaa sa sulod sa lawas sa tawo mao ang nagpahinabo sa pagkaayo. Busa, ang salmistang si David miila nga bisag siya natawo nga dili-hingpit, ang iyang Maglalalang nagpalig-on kaniya panahon sa iyang pagkasakit ug nag-ayo sa tanan niyang mga balatian. (Sal 51:5; 41:1-3; 103:2-4) Si Jehova nagpasig-uli sa maayong panglawas sa nasakit nga si Job (Job 42:10) ug ang Diyos usab nagtaganag pisikal nga pagkaayo sa iyang katawhang Israel.—Ex 15:26.

Ang Bibliya naghisgot nga si Jehova nagsamad ug nag-ayo, ug siya naghimo niini sa literal ug sa mahulagwayong paagi. Busa, siya adunay panahon sa pagsamad ug panahon sa pag-ayo. (Deu 32:39; itandi ang Ecc 3:1, 3.) Pananglitan, ang dili-matinumanong hari sa Juda nga si Jehoram gisilotan ni Jehova ug usa ka sakit sa tinai nga walay pagkaayo. (2Cr 21:16, 18, 19) Giila ni Moises nga si Jehova mao ang naghampak kang Miriam pinaagig sanla; busa, siya nangamuyo sa bugtong Usa nga makaayo kaniya, nga nag-ingon: "Palihog, Oh Diyos! Palihog, ayoha intawon siya!" (Num 12:10, 13) Kon bahin sa pagpanganak, si Jehova nag-ayo kang Haring Abimelek, sa iyang asawa, ug sa iyang ulipong mga babaye human molabay ang suliran nga naglangkit kang Sara ug sa binhi sa saad.—Gen 20: 17, 18.

Sa Bibliya, ang espirituwal nga sakit inay ang pisikal nga sakit, ug ang espirituwal nga pagpangayo human niini, maoy mahinungdanong mga ulohan. Giawhag ang mga pangulo sa Israel nga hatagan nilag pagtagad ang ilang responsibilidad labot niining mga butanga. "Gikan sa manalagna bisan ngadto sa saserdote, ang matag usa naglihok nga binakak" sa adlaw ni Jeremias, sila sa samang higayon nagpakaaron-ingnon nga nag-ayo sa pagkadaot sa katawhan sa Diyos ug nag-ingon nga maayo ra ang tanan. (Jer 6:13, 14; 8:11) Niining bahina sila kaamgid kaayo sa mga maghuhupay ni Job, "mga mananambal nga walay bili."—Job 13:4.

Sa pipila ka kahimtang giayo ang walay-kinabuhing mga butang, sa diwa nga gitukod pag-usab, sama sa nalumpag nga halaran nga giayo ni Elias. (1Ha 18:30) Dugang pa, giayo ni manalagnang

Eliseo ang mga tubig duol sa Jerico maong wala na kini magpahinabog pagkakuha sa gisabak. (2Ha 2:19-22) Apan gipusgay ni Jeremias ang sudlanan sa magkukulon nga tungod niana dili na kini maayo pa, ug busa nahimong usa ka maayong ilustrasyon. "Sa ingon niini," mipahayag si Jehova, "dugmokon ko kini nga katawhan ug kini nga siyudad sama sa usa nga nagadugmok sa sudlanan sa magkukulon mao nga kini dili na mahimong ayohon [usa ka porma sa *ra·pha'′;* sa literal, giayo]."—Jer 19:11; itandi ang 2Cr 36:15-17.

Si Jesus ug ang Iyang mga Isigkamananambal. Giila ni Jesu-Kristo nga ang 'pagtudlo ug pagwali sa maayong balita sa gingharian' mao ang labing hinungdanon sa iyang ministeryo ug nga ang 'pag-ayo sa tanang matang sa balatian ug sa tanang matang sa kaluyahon sa taliwala sa mga tawo' maoy segundaryo lamang. Maong siya naluoy sa mga panon ilabina "tungod kay sila pinanitan ug nagkatibuagsa sama sa mga karnero nga walay magbalantay."—Mat 4:23; 9:35, 36; Luc 9:11.

Kining Dakong Magtutudlo naluoy usab sa mga panon sa katawhan nga misunod kaniya tungod kay sila naglaom nga siya mag-ayo sa ilang pisikal nga mga sakit. (Mat 12:15; 14:14; 19:2; Luc 5:15) Ang iyang milagrosong buluhaton sa pagpang-ayo nahimong usa ka makitang ilhanan alang sa iyang kaliwatan ug naghatag ug dugang pamatuod sa iyang pagka-Mesiyas, sumala sa gitagna. (Mat 8:16, 17) Kini usab naglandong sa mga panalangin sa pagpang-ayo nga ipaabot ngadto sa katawhan ubos sa pagmando sa Gingharian sa Diyos. (Pin 21:3, 4) Aktuwal gayod nga giayo ug gipasig-uli ni Jesus ang maayong panglawas sa daghang tawo—mga bakol, pungkol, buta, amang (Mat 15:30, 31), patolon, paralitiko (Mat 4:24), usa ka babaye nga nagtalinugo (Mar 5:25-29), usa ka tawo nga may kamot nga nakuyos (Mar 3:3-5), usa ka tawong nanghupong (Luc 14:2-4), ug sa daghang higayon iyang gipahigawas ang mga nademonyohan gikan sa Satanasnong pagkaulipon ug pagkabilanggo.—Mat 12:22; 15:22-28; 17:15, 18; Mar 1:34; Luc 6:18; 8:26-36; 9:38-42; Buh 10:37, 38.

Lainlain ang mga paagi ni Jesus sa pag-ayo sa mga tawo sa lainlaing mga panahon. Sa usa ka higayon, si Jesus miingon lamang nga "Bangon, alsaha ang imong teheras ug lakaw," ug ang masakitong tawo nga duol sa linaw sa Bethzatha naayo. (Ju 5:2-9) Sa laing higayon, igo rang gisulti ni Jesus nga mamaayo ang masakiton ug kini bisan tuod atua sa halayo naayo. (Mat 8:5-13) Sa ubang mga panahon gitapion niya ang iyang kamot sa masakiton (Mat 8:14, 15) o gihikap ang samad ug giayo kini. (Luc 22:50, 51) Daghang tawo ang mihikap lang kang Jesus o sa sidsid lamang sa iyang besti ug sila naayo. (Mat 14:36; Mar 6:56; Luc 6:19; 8:43-47) Ug naayo usab bisan ang mga tawong nag-antos sa ilang mga sakit sulod na sa daghang katuigan.—Mat 9:20-22; Luc 13:11-13; Ju 5:5-9.

Ang ubang mga tawo misupak kang Jesus, nga wala magpabili sa kahibulongang buluhaton nga pagpang-ayo nga iyang gihimo. Ang relihiyosong mga pangulo nasuko pag-ayo sa dihang si Jesus nag-ayo ug mga tawo sa panahon sa Igpapahulay. (Mat 12:9-14; Luc 14:1-6; Ju 5:10-16) Sa usa niana ka higayon gipahilom ni Jesus ang iyang mga kaaway pinaagi sa pag-ingon: "Mga salingkapaw, dili ba ang matag usa kaninyo sa igpapahulay magbadbad man sa iyang torong baka o sa iyang asno gikan sa kuwadra ug dad-on kini aron paimnon? Nan, dili ba angay nga kining bayhana nga usa ka anak ni Abraham, ug kinsa gigapos ni Satanas, tan-awa! napulog-walo ka tuig, nga pagabadbaran gikan niini nga gapos sa adlawng igpapahulay?"—Luc 13:10-17.

Dili ang kaugalingong gahom, kahibalo, o kaalam ni Jesus ang nakaayo sa masakiton. Ni siya nanambal pinaagig hipnotismo, sikolohiya, o bisan unsang susama nga pamaagi. Hinunoa, ang espiritu ug gahom ni Jehova ang nagpahinabo sa maong pagpang-ayo. (Luc 5:17; 9:43) Apan dili tanan ang nagmapasalamaton ug naghimaya sa Diyos tungod niini nga mga pagpang-ayo. (Luc 17:12-18) Karong adlawa, daghan ang wala magpabili sa walay-kataposang mga benepisyo sa pagpang-ayo nga mabatonan pinaagi sa halad lukat ni Kristo.—1Pe 2:24.

Kining gahom sa pagpang-ayo nga gikan sa Diyos gihatag usab ni Jesus ngadto sa uban nga suod nga nakig-uban kaniya sa iyang ministeryo. Sa dihang gipadala ang 12 ka apostoles, ug sa ulahi ang 70 ka tinun-an, sila gihatagag gahom aron sa pag-ayo sa mga masakiton. (Mat 10:5, 8; Luc 10:1, 8, 9) Human sa Pentekostes sa 33 K.P., ang pipila lakip kang Pedro, Juan, Felipe, ug Pablo gihatagan niini nga gahom gikan sa Diyos aron sila bug-os nga makapang-ayo. (Buh 3:1-16; 4:14; 5:15, 16; 8:6, 7; 9:32-34; 28:8, 9) Sa dihang nakagamot na pag-ayo ang Kristiyanidad ug wala na ang mga apostoles, kining "mga gasa sa pagpang-ayo" nahanaw usab.—1Co 12:8, 9, 28, 30; 13:8, 13.

Hinungdanon nga ang usa nga mihimo sa pagpang-ayo adunay bug-os nga pagtuo ug pagsalig kang Jehova ug moila, sama kang Jesus, nga ang maong pagpang-ayo nalampos lamang tungod sa gahom sa Diyos. (Mat 17:14-20; Ju 5:19) Bisan pa niana, dili kinahanglan nga ang mga masakiton magbaton una ug pagtuo aron mamaayo. (Ju 5:5-9, 13) Hinuon, daghan ang nagbaton ug lig-ong pagtuo.—Mat 8:5-13; 15:28; Mar 5:34; Luc 7:1-10; 17:19; Buh 14:8-10; tan-awa ang PAGTUO.

Ang milagrosong pagpang-ayo maoy usa ka "ilhanan" sa pagpaluyo sa Diyos. (Buh 4:22, 29, 30) Kadtong midumili sa pag-ila ug sa pagdawat niini nga ilhanan maoy espirituwal nga mga buta ug bungol. (Isa 6:10; Ju 12:37-41) Nan, tungod kay ang mga pagpang-ayo nga iya sa Diyos nahimong ilhanan alang sa mga dili magtutuo, kini sagad wala himoa alang niadtong mga Kristohanon nga gianak na sa espiritu. Busa sa dihang si Timoteo adunay sakit sa tiyan, si Pablo nagsugyot nga siya moinom ug diyutayng bino alang sa iyang sakit inay nga ayohon siya sa milagrosong paagi.—1Ti 5:23.

Espirituwal nga Pagpang-ayo. Sa laing bahin, ang tinuod nga espirituwal nga pagpang-ayo alang sa mga mahinulsolon naggikan kang Jehova. Kini nagkahulogan sa pagbaton pag-usab sa iyang pabor ug sa pagtagamtam pag-usab sa iyang mga panalangin. (Isa 19:22; 57:17-19; Jer 33:6) Kining matanga sa pagpang-ayo magpalig-on sa mga kamot nga naluya ug sa mga tuhod nga nagkurogkurog, magbukas sa mga mata sa buta, magpasig-uli sa pandungog sa mga bungol, mag-ayo sa mga bakol, ug magpahinabo nga makasulti na ang mga amang, sa espirituwal nga paagi. (Isa 35:3-6) Apan ang mga apostata nga wala magbag-o dili gayod mamaayo, o mapasig-uli sa kahimsog ug kauswagan sa espirituwal nga paagi. (2Cr 36:15-17; Isa 6:10; Jer 30:12, 13; Buh 28:24-28) Sa susama, dili pagaayohon ang Ehipto, ang Paraon niini, ug ang "hari sa Asirya."—Jer 46:11; Eze 30:21; Nah 3:18, 19.

Ang Kasulatan nagtaganag tambal alang sa mga tawong nagmasakiton sa espirituwal.—Heb 12:12, 13; San 5:14-16; Pin 3:18.

PAGPANGGULA. Ang pagpahigawas sa nasod sa Israel gikan sa pagkaulipon sa Ehipto. Si Jehova misulti kang Abraham (sa wala pa ang 1933 W.K.P.), human mosaad nga ang binhi ni Abraham makapanunod sa yuta, ug miingon: "Ikaw tinong mahibalo nga ang imong binhi mahimong langyawng pumoluyo sa usa ka yuta nga dili ilaha, ug sila magaalagad kanila, ug kini sila tinong magapaantos kanila sulod sa upat ka gatos ka tuig. Apan ang nasod nga ilang pagaalagaran akong pagahukman, ug human niana sila mogawas uban ang daghang manggad. . . . Apan sa ikaupat nga kaliwatan sila mamalik dinhi, tungod kay ang kasaypanan sa mga Amorihanon wala pa mabug-os." —Gen 15:13-16.

Dayag nga magsugod lamang ang 400-ka-tuig nga yugto sa pagpaantos kon motungha na ang sinaad nga "binhi." Bisan tuod si Abraham nakaadto na sa Ehipto tungod sa nahitabong gutom sa Canaan ug nakasinatig kalisdanan tungod sa Paraon didto, siya niadtong panahona wala pay anak. (Gen 12:10-20) Wala madugay human ang Diyos maghisgot sa 400 ka tuig nga pagpaantos, sa dihang si Abraham nag-edad nag 86 anyos (sa tuig 1932 W.K.P.), ang iyang Ehiptohanon nga ulipong babaye ug puyopuyo nanganak kaniya ug usa ka anak nga lalaki nga ginganlag Ismael. Apan 14 pa ka tuig sa ulahi (1918 W.K.P.) nga ang gawasnong asawa ni Abraham nga si Sara nanganak kaniya ug usa ka anak nga lalaki nga ginganlag Isaac, ug ang Diyos nagtudlo niini nga anak ingong mao ang usa nga pinaagi kaniya motungha ang sinaad nga Binhi. Bisan pa niana, wala pa moabot ang panahon sa Diyos sa paghatag kang Abraham o sa iyang binhi sa yuta sa Canaan, ug busa sila, ingon sa gitagna, 'mahimong langyawng mga pumoluyo sa usa ka yuta nga dili ilaha.'—Gen 16:15, 16; 21:2-5; Heb 11:13.

Panahon sa Pagpanggula. Busa, kanus-a man nagsugod ang 400 ka tuig nga pagpaantos, ug kanus-a man kini natapos? Ang Hudiyohanong tradisyon nagsugod sa pag-ihap sukad sa pagkatawo ni Isaac. Apan ang aktuwal nga ebidensiya sa *pagpaantos* unang nahitabo sa adlaw nga si Isaac gilutas. Ang ebidensiya nagpunting sa 1913 W.K.P., ingong mao ang petsa sa pagsugod sa pagpaantos sa dihang si Isaac nag-edad ug mga 5 anyos ug si Ismael mga 19 anyos. Niadtong panahona si Ismael "ang usa nga natawo sa paagi sa unod naglutos sa usa nga natawo sa paagi sa espiritu." (Gal 4:29) Si Ismael, nga usa ka mestisong Ehiptohanon, tungod sa kasina ug pagdumot, "nagbugalbugal" sa gamayng bata nga si Isaac; dili kini yanong panag-away sa mga bata. (Gen 21:9) Ang ubang mga hubad naghubit sa gibuhat ni Ismael ingong "pagyagayaga." (*Yg; ftn* sa *Ro*) Ang pagpaantos sa binhi ni Abraham nagpadayon sa panahon sa pagkinabuhi ni Isaac. Bisan tuod nga si Isaac gipanalanginan ni Jehova sa dihang hingkod na, ang mga molupyo sa Canaan naglutos kaniya ug siya napugos sa pagbalhin sa lainlaing mga dapit tungod sa kalisdanan nga ilang gipahamtang kaniya. (Gen 26:19-24, 27) Sa kadugayan, sa ulahing mga tuig sa kinabuhi ni Jacob nga anak nga lalaki ni Isaac, ang gitagnang "binhi" miadto sa Ehipto sa pagpuyo didto. Sa ulahi sila nahimong mga ulipon.

Unsang ebidensiya diha sa Bibliya ang magpiho sa petsa sa Pagpanggula sa Israel gikan sa Ehipto?

Busa ang 400-ka-tuig nga yugto sa pagpaantos nagsugod sa 1913 W.K.P. hangtod sa 1513 W.K.P. Kini maoy yugto usab sa pagpakitag kaluoy o sa pagtugot sa Diyos alang sa mga Canaanhon, nga ang pangunang tribo niini mao ang mga

Amorihanon. Sa pag-abot sa petsang 1513 W.K.P. ang ilang kasaypanan nabug-os na; sila takos gayod nga palagpoton gikan sa yuta. Ingong unang lakang sa pagpalagpot kanila, ang Diyos miliso sa iyang pagtagad ngadto sa iyang katawhan sa Ehipto, nagpahigawas kanila gikan sa pagkaulipon ug nagpapanaw kanila balik sa Yutang Saad.—Gen 15:13-16.

Ang 430-ka-tuig nga yugto. Ang laing paagi sa pagkalkulo makaplagan sa Exodo 12:40, 41: "Ug ang pagpuyo sa mga anak sa Israel, nga namuyo sa Ehipto, maoy upat ka gatos ug katloan ka tuig. Ug nahitabo sa pagkatapos sa upat ka gatos ug katloan ka tuig, nahitabo gayod niini mismong adlawa nga ang tanang panon ni Jehova nanggula sa yuta sa Ehipto." Maylabot sa mga pulong nga 'kinsa namuyo,' ang nota o *footnote* sa Exodo 12:40 (*Rbi8*) nag-ingon: "Sa Heb[reohanon] kini nga berbo maoy pl[ural]. Ang relatibong pronombre nga *'asher',* 'kinsa,' ikapadapat sa 'mga anak sa Israel' inay ngadto sa 'pagpuyo.'" Ang Gregong *Septuagint* naghubad sa bersikulo 40: "Apan ang pagpuyo sa mga anak sa Israel nga sila namuyo sa yuta sa Ehipto ug sa yuta sa Canaan [maoy] upat ka gatos ug katloan ka tuig ang gidugayon." Ang Samarianhong *Pentateuch* mabasa: ". . . sa yuta sa Canaan ug sa yuta sa Ehipto." Kining tanang hubad nagpakitang ang 430-ka-tuig nga yugto maoy mas taas nga panahon kay sa yugto sa pagpuyo sa mga Israelinhon didto sa Ehipto.

Gipakita ni apostol Pablo nga kining 430-ka-tuig nga yugto (sa Ex 12:40) nagsugod sa dihang gibalido ang Abrahamikong pakigsaad ug natapos sa Pagpanggula. Si Pablo nag-ingon: "Dugang pa, ako magaingon niini: Labot sa [Abrahamikong] pakigsaad nga kanhi gibalido sa Diyos, ang Balaod nga gipatungha upat ka gatos ug katloan ka tuig sa ulahi [sa samang tuig sa Pagpanggula] wala maghimo niining imbalido, aron hanawon ang saad. . . . samtang ang Diyos sa kamaluloton mihatag man niini ngadto kang Abraham pinaagi sa usa ka saad." —Gal 3:16-18.

Nan, unsa ka taas ang panahon tali sa pagbalido sa Abrahamikong pakigsaad ug sa pagbalhin sa mga Israelinhon ngadto sa Ehipto? Sa Genesis 12:4, 5 atong nahibaloan nga si Abraham maoy 75 anyos sa dihang siya mibiya sa Haran ug mitabok sa Euprates sa iyang pagpaingon ngadto sa Canaan, nga nianang panahona nagsugod ang Abrahamikong pakigsaad, ang saad nga gisaad kaniya didto sa Ur sa mga Caldeanhon. Dayon, pinasukad sa mga paghisgot sa mga talaan sa kagikan diha sa Genesis 12:4; 21:5; 25:26; ug sa mga pulong ni Jacob sa Genesis 47:9, atong makita nga 215 ka tuig ang milabay tali sa pagbalido sa Abrahamikong pakigsaad ug sa pagbalhin ni Jacob uban sa iyang pamilya ngadto sa Ehipto. Kini nagpakitang ang mga Israelinhon sa aktuwal mipuyo sa Ehipto sa 215 ka tuig (1728-1513 W.K.P.). Ang maong gidugayon kaharmonya sa ubang kronolohikanhong impormasyon.

Sukad sa Pagpanggula hangtod sa pagtukod sa templo. Ang duha ka ubang kronolohikanhong mga reperensiya nagkaharmonya ug nagpamatuod niining panglantawa. Si Solomon nagsugod sa pagtukod sa templo sa iyang ikaupat nga tuig sa pagkahari (1034 W.K.P.), ug kini giingon sa 1 Hari 6:1 nga mao ang "ikaupat ka gatos ug kawaloan ka tuig" sukad sa panahon sa Pagpanggula (1513 W.K.P.).

'Mga 450 ka tuig.' Dayon anaa usab ang pakigpulong ni Pablo ngadto sa mga mamiminaw sa Antioquia sa Pisidia nga girekord sa Buhat 13:17-20 nga niana siya naghisgot ug usa ka yugto nga "mga upat ka gatos ug kalim-an ka tuig." Ang iyang paghisgot sa Israelinhong kasaysayan nagsugod sa panahong ang Diyos "nagpili sa atong mga katigulangan," nga mao, sukad sa panahong si Isaac natawo ingong ang binhi sa saad (1918 W.K.P.). (Ang pagkatawo ni Isaac tinong nagtubag sa pangutana, kon kinsay ilhon sa Diyos ingong ang binhi, nga kanhi giduhaduhaan tungod sa pagkaapuli ni Sara.) Dayon sukad niini padayong giasoy ni Pablo ang mga buhat sa Diyos alang sa iyang piniling nasod hangtod sa panahong ang Diyos 'naghatag kanilag mga maghuhukom hangtod kang Samuel nga manalagna.' Busa, ang yugto nga "mga upat ka gatos ug kalim-an ka tuig," dayag nga nagsukad sa pagkatawo ni Isaac niadtong 1918 W.K.P. hangtod sa tuig 1467 W.K.P., o 46 ka tuig human sa Pagpanggula sa 1513 W.K.P. (40 ka tuig ang nagugol sa paglatagaw sa kamingawan ug 6 ka tuig sa pagsakop sa yuta sa Canaan). (Deu 2:7; Num 9:1; 13:1, 2, 6; Jos 14:6, 7, 10) Kini ang bug-os nga gidugayon nga tin-awng motakdo sa gidugayong gihatag sa apostol nga "mga upat ka gatos ug kalim-an ka tuig." Busa kining duha ka kronolohikanhong mga reperensiya nagpaluyo sa tuig 1513 W.K.P. nga mao ang tuig sa Pagpanggula ug kaharmonya usab sa kronolohiya sa Bibliya labot sa mga hari ug sa mga maghuhukom sa Israel.—Tanawa ang KRONOLOHIYA (Sukad sa 1943 W.K.P. hangtod sa Pagpanggula).

Ubang mga panglantaw. Kini nga petsa nga 1513 W.K.P. alang sa Pagpanggula ug ang pagsulong sa mga Israelinhon sa Canaan ug ang pagkapukan sa Jerico niadtong 1473 W.K.P., 40 ka tuig human sa Pagpanggula, giisip nga sayo ra kaayo alang sa pipila ka kritiko, nga nagpetsa niining mga hitaboa sa ika-14 o bisan gani sa ika-13 nga siglo W.K.P. Apan, bisan tuod gipetsahan sa pipila

ka arkeologo ang pagkapukan sa Jerico sa ika-13 nga siglo W.K.P., gibuhat nila kini, dili pinasukad sa bisan unsang karaang makasaysayanhong mga dokumento o pagpamatuod labot niana, kondili pinasukad sa ilang nakaplagang mga gamit nga kulonon. Kini nga pagkalkulo sa mga yugto sa panahon pinasukad sa mga gamit nga kulonon dayag nga pagpanaghap lamang gayod, ug gipamatud-an kini sa panukiduki nga gihimo didto sa Jerico. Ang mga kaplag didto nakapatunghag magkasumpaking mga opinyon ug mga pagpetsa sa mga arkeologo.—Tan-awa ang ARKEOLOHIYA (Mga kalainan sa pagpetsa); KRONOLOHIYA (Arkeolohikanhong Pagpetsa).

Ingon usab niana ang mga Ehiptologo, diin ang mga kalainan sa ilang pagpetsa sa mga dinastiya sa Ehipto miabot ug mga siglo, nga tungod niana ang ilang mga pagpetsa dili magamit alang sa bisan unsang espesipikong yugto. Tungod niini dili gayod matino kon kinsa ang Paraon panahon sa Pagpanggula, ang pipila nag-ingon nga siya mao si Thutmose III, ang uban nag-ingon nga siya mao si Amenhotep II, Ramses II, ug uban pa, apan kining tanan maoy mga panaghap lamang.

Ang Pagkatinuod sa Asoy sa Pagpanggula. Ang usa ka pagsupak bahin sa asoy sa Pagpanggula mao nga ang mga Paraon sa Ehipto wala mohimog bisan unsang rekord sa Pagpanggula. Hinunoa, dili kini ikatingala kay bisan ang mga hari sa modernong kapanahonan nagrekord lamang sa ilang mga kadaogan ug dili sa ilang mga kapildihan ug sagad misulay sa pagpapas sa bisan unsang makasaysayanhong detalye nga makadaot sa ilang personal o nasodnong dungog o sukwahi sa ideolohiya nga ilang gipaningkamotang itisok diha sa ilang katawhan. Bisan sa dili pa dugayng kapanahonan ang mga magmamando naningkamot sa pagpapas sa mga buhat ug mga reputasyon sa ilang mga gipulihan. Ang bisan unsang giisip nga makauulaw o dili kahimut-anan giwagtang diha sa Ehiptohanong mga inskripsiyon o gipapas gilayon. Usa ka pananglitan niini mao ang gihimo sa manununod ni Rayna Hatshepsut nga si Thutmose III, diin iyang gipapas ang ngalan ug representasyon niini nga rayna gikan sa rekord diha sa monyumento nga bato nga nadiskobrehan sa Deir al-Bahri sa Ehipto.—Tan-awa ang *Archaeology and Bible History,* ni J. P. Free, 1964, p. 98 ug ang letrato sa atbang sa p. 94.

Si Manetho, usa ka Ehiptohanong saserdote nga dayag nga nagdumot sa mga Hudiyo, nagsulat diha sa Gregong pinulongan sa mga 280 W.K.P. Ang Hudiyong historyador nga si Josephus nagkutlo kang Manetho nga nag-ingon nga ang mga katigulangan sa mga Hudiyo "misulod sa Ehipto sa ilang tinagpulo-ka-libo ug nagsakop sa mga molupyo," ug dayon si Josephus nag-ingon nga si Manetho "miadmitir nga sila human niadto gipapahawa sa nasod, miokupar sa gitawag karon nga Judea, gitukod ang Jerusalem, ug gitukod ang templo."—*Against Apion,* I, 228 (26).

Bisag ang asoy ni Manetho sa katibuk-an dili gayod makasaysayanhon, makaiikag kaayo nga iyang gihisgotan ang mga Hudiyo ingong didto sa Ehipto ug nga sila migula gikan didto, ug diha sa uban pa niyang mga sinulat, sumala kang Josephus, iyang gipaila si Moises nga mao si Osarsiph, usa ka Ehiptohanong saserdote, nga nagpakitang, bisan tuod wala irekord sa Ehiptohanong mga monyumento kini nga kamatuoran, ang mga Hudiyo *didto* sa Ehipto ug si *Moises* mao ang ilang lider. Si Josephus naghisgot ug laing Ehiptohanong historyador, si Chaeremon, kinsa nag-ingon nga si Jose ug Moises dungang gipapahawa gikan sa Ehipto; gihisgotan usab ni Josephus ang usa ka Lysimachus nga miasoy sa susamang estorya.—*Against Apion,* I, 228, 238 (26); 288, 290 (32); 299 (33); 304-311 (34).

Ang Gidaghanon sa mga Nanggula. Sa Exodo 12:37, gihisgotan ang gibanabanang gidaghanon nga 600,000 ka "mga lalaki nga lig-on ug lawas nga nagbaktas" gawas pa sa "mga bata." Sa aktuwal nga pagsenso nga gihimo mga usa ka tuig human sa Pagpanggula, sumala sa rekord sa Numeros 1:2, 3, 45, 46, sila mikabat ug 603,550 ka lalaki gikan sa 20 ka tuig ang kagulangon pataas gawas sa mga Levihanon (Num 2:32, 33), nga kanila dihay 22,000 ka lalaki gikan sa usa ka bulan ang kagulangon pataas. (Num 3:39) Ang Hebreohanong termino nga *geva·rim′* (mga lalaki nga lig-on ug lawas) wala maglakip sa mga babaye. (Itandi ang Jer 30:6.) Ang ekspresyong "mga bata" maoy gikan sa Hebreohanong termino nga *taph* ug nagtumong sa usa nga nagkapandolpandol sa paglakaw. (Itandi ang Isa 3:16.) Ang kadaghanan niini nga "mga bata" kinahanglang kugoson o kaha dili makasugakod sa paglakaw sa katibuk-ang panaw.

"Sa ikaupat nga kaliwatan." Atong hinumdoman nga gisultihan ni Jehova si Abraham nga sa ikaupat nga kaliwatan ang iyang mga kaliwat mamalik sa Canaan. (Gen 15:16) Sa tibuok 430 ka tuig sukad sa panahong nagsugod ang Abrahamikong pakigsaad hangtod sa Pagpanggula dihay kapin sa upat ka kaliwatan, bisan pag tagdon ang gitas-on sa ilang kinabuhi sulod sa maong panahon sumala sa gipakita sa rekord. Apan 215 ka tuig lamang nga ang mga Israelinhon *didto sa Ehipto.* Ang 'upat ka kaliwatan' human sa ilang pagsulod sa Ehipto mahimong makalkulo niining paagiha, ginamit ang usa lamang ka tribo sa Israel, ang tribo ni Levi: (1) Levi, (2) Kohat, (3) Amram, ug (4) Moises.—Ex 6:16, 18, 20.

Ang gidaghanon nga migula gikan sa Ehipto, nga 600,000 ka lalaki nga lig-on ug lawas gawas sa mga babaye ug mga bata, nagpasabot nga dihay kapin sa tulo ka milyong tawo. Bisan tuod gikuwestiyon kini sa pipila, kini maoy makataronganon. Tungod kay bisag dihay upat lamang ka kaliwatan gikan kang Levi hangtod kang Moises, kon lantawon pinasukad sa gitas-on sa kinabuhi niining tag-as ug kinabuhing mga tawo, ang matag usa niining mga tawhana nakakitag ubay-ubayng mga kaliwatan o ubay-ubayng mga grupo sa kabataan nga natawo sulod sa tibuok niyang kinabuhi. Bisan sa presenteng panahon ang usa ka tawo nga 60 o 70 anyos sagad may mga apo ug gani may mga apo-sa-tuhod (busa upat ka kaliwatan nga dungang nagkinabuhi).

Talagsaong pag-uswag. Ang asoy nagtaho: "Ug ang mga anak sa Israel nagmabungahon ug misanay; ug sila nagpadayon sa pagdaghan ug nagkagamhanan sa hilabihan gayod, mao nga napuno nila ang yuta." (Ex 1:7) Sa pagkatinuod, sila midaghan pag-ayo nga tungod niana ang hari sa Ehipto nakaingon: "Tan-awa! Ang katawhan sa mga anak sa Israel mas daghan ug mas gamhanan kay kanato." "Apan samtang labi pa silang naglupig kanila, labi pa silang nagdaghan ug labi pa silang mikaylap, mao nga sila mibatig hilabihan nga kalisang gumikan sa mga anak sa Israel." (Ex 1: 9, 12) Dugang pa, kon atong tagdon nga gibatasan ang poligamiya lakip ang pagbatog puyopuyo ug ang pipila ka Israelinhon nagminyog Ehiptohanong mga babaye, kini magpakita kon nganong dihay dakong pag-uswag sa populasyon sa hamtong nga mga lalaki nga miabot ug 600,000.

Kapitoan ka kalag sa panimalay ni Jacob ang miadto sa Ehipto o nangatawo didto wala madugay human niana. (Gen 46) Kon dili nato ilakip si Jacob, ang iyang 12 ka anak nga lalaki, ang iyang anak nga babayeng si Dina, ang iyang apong babaye nga si Sera, ang tulo ka anak nga lalaki ni Levi, ug lagmit ang uban pa gikan sa daghang pangulo sa banay nga nagsugod sa pagsanay didto sa Ehipto, lagmit mabinlan lamang kita ug 50 gikan sa 70 ka kalag. (Ang mga anak nga lalaki ni Levi wala ilakip sanglit ang mga Levihanon wala ilakip sa pag-ihap sa ulahing gidaghanon nga 603,550.) Nan, kon magsugod kita sa ubos kaayong gidaghanon nga 50 ka pangulo sa banay ug konsiderahon ang giingon sa Bibliya nga "ang mga anak sa Israel nagmabungahon ug misanay; ug sila nagpadayon sa pagdaghan ug nagkagamhanan *sa hilabihan gayod,* mao nga napuno nila ang yuta" (Ex 1:7), dali natong makita kon sa unsang paagi ang 600,000 ka lalaki nga ang edad mahimo nang magsundalo, tali sa 20 ug 50 anyos, nagkinabuhi na panahon sa Pagpanggula. Tagda ang mosunod:

Tungod kay dagko ang mga pamilya niadto ug kay tinguha man sa mga Israelinhon nga makabaton ug mga anak aron matuman ang saad sa Diyos, makataronganon ang atong pagkalkulo nga ang matag lalaki nga pangulo sa banay, sa aberids makapatunghag napulo ka anak (nga ang katunga mga lalaki), sulod sa yugto sa ilang kinabuhi tali sa pangedarong 20 ug 40 anyos. Sa labing ubos nga pagkalkulo, ibutang ta nga ang matag usa sa orihinal nga 50 nga nahimong mga pangulo sa banay wala dayon makapatunghag mga anak hangtod nga nag-edad ug 25 human sa ilang pagsulod sa Ehipto. Ug, sanglit ang kamatayon o ubang mga kahimtang mahimong hinungdan nga ang pipila ka kabataang lalaki dili makapatunghag daghang mga anak, o kaha dili makapatunghag mga anak sa dili pa moabot ang limitasyong 40 anyos nga atong gitakda, mahimong kunhoran usab nato ug 20 porsiyento ang gidaghanon sa nangatawong mga lalaki nga nahimong mga amahan. Sa yanong pagkasulti, kini nagpasabot nga sulod sa 20 ka tuig nga yugto 200 lamang ka anak nga lalaki, imbes nga 250, ang nangatawo sa orihinal nga 50 ka pangulo sa banay nga atong gihunahunang makapatunghag kaugalingon nilang mga banay.

Ang mando ni Paraon. Gawas pa niana mahimong tagdon usab nato ang laing butang: Ang mando ni Paraon sa pagpatay sa tanang batang lalaki nga gipanganak. Kining mandoa daw wala mosaler ug wala ra magdugay. Si Aaron natawo mga tulo ka tuig una pa kang Moises (o niadtong 1597 W.K.P.), ug dayag nga wala pa ipatuman ang maong mando. Ang Bibliya tinong nag-ingon nga ang mando ni Paraon wala kaayo molampos. Ang Hebreohanong mga babaye nga si Sipra ug Pua, nga lagmit maoy mga pangulo sa mga mananabang ug nagdumala sa ubang mga mananabang, wala motuman sa mando sa hari. Lagmit wala nila sugoa ang mga mananabang nga ubos sa ilang pagdumala nga sundon ang gimando kanila. Ang resulta mao: "Ang katawhan nagpadayon sa pagdaghan ug nagkagamhanan sa hilabihan." Dayon si Paraon nagmando sa iyang katawhan nga ilabay ang matag bag-ong natawong mga batang lalaki nga Israelinhon ngadto sa suba sa Nilo. (Ex 1:15-22) Apan mopatim-aw nga dili ingon niana kagrabe ang pagdumot sa mga Ehiptohanon batok sa mga Hebreohanon. Gani ang kaugalingong anak nga babaye ni Paraon nagluwas kang Moises. Dugang pa, si Paraon lagmit sa wala madugay nakahinapos nga siya mawad-an ug bililhong mga ulipon kon padayong ipatuman ang iyang mando. Sa ulahi atong nahibaloan nga ang Paraon panahon sa Pagpanggula midumili nga palakton ang mga Hebreohanon tungod niini nga hinungdan sanglit

iyang gipabilhan sila ingong ulipong mga trabahador.

Ugaling, aron sa paghimo sa gidaghanon nga mas ubos pa, atong kunhoran ug duolan sa un-tersiya ang gidaghanon sa mga batang lalaki nga nabuhi sulod sa lima ka tuig nga yugto ingong posibleng sangpotanan sa wala molampos nga mando ni Paraon.

Usa ka pagkalkulo. Bisan pag himoon kining tanang pagkunhod, ang populasyon mouswag pa gihapon sa maong gikusgon, ug kana maoy tungod sa panalangin sa Diyos. Ang gidaghanon sa mga batang nangatawo sulod sa matag lima-ka-tuig nga yugto sukad ug human sa 1563 W.K.P. (nga mao, 50 ka tuig una pa sa Pagpanggula) hangtod sa 1533 (o 20 ka tuig una pa sa Pagpanggula) maoy ingon sa mosunod:

PAG-USWAG SA POPULASYON SA MGA LALAKI

W.K.P.	Natawong mga Anak nga Lalaki
sukad sa 1563 hangtod sa 1558	47,350
sukad sa 1558 hangtod sa 1553	62,300
sukad sa 1553 hangtod sa 1548	81,800
sukad sa 1548 hangtod sa 1543	103,750
sukad sa 1543 hangtod sa 1538	133,200
sukad sa 1538 hangtod sa 1533	172,250
Bug-os nga Gidaghanon	600,650*

*Gibanabanang populasyon sa mga lalaki gikan sa pangedarong 20 hangtod sa 50 anyos sa panahon sa Pagpanggula (1513 W.K.P.)

Mamatikdan nga bisan ang diyutayng kausaban sa paagi sa pag-ihap, pananglitan, kon dugangan ug usa ang aberids nga gidaghanon sa mga anak nga lalaki nga nangatawo sa matag lalaking ginikanan, kining gidaghanona moabot ug kapin sa usa ka milyon.

Unsa ka hinungdanon ang gidaghanon sa katawhan nga mibiya sa Ehipto ilalom kang Moises?

Gawas sa 600,000 ka lalaking lig-on ug lawas nga gihisgotan sa Bibliya, diha pay dakong gidaghanon sa tigulang nga mga lalaki, mas dakong gidaghanon sa mga babaye ug mga bata, ug "usa ka dakong nagkasagol nga panon sa katawhan" nga dili mga Israelinhon. (Ex 12:38) Busa ang bug-os nga gidaghanon sa populasyon nga migula gikan sa Ehipto lagmit mokapin sa tulo ka milyong tawo. Dili ikahibulong nga ang harianong panimalay sa Ehipto dili gayod buot nga mobiya ang ingon ka dakong pundok sa mga ulipon. Tungod niini nawad-an sila ug usa ka hinungdanong tabang alang sa ilang ekonomiya.

Ang rekord sa Bibliya nagpamatuod nga dihay makahahadlok nga gidaghanon sa mga tawong manggugubat: "Ang Moab nahadlok pag-ayo sa katawhan, tungod kay daghan sila; ug ang Moab mibati ug hilabihang kalisang sa mga anak sa Israel." (Num 22:3) Siyempre, sa usa ka bahin ang mga Moabihanon nahadlok dili lamang tungod kay gipahinabo ni Jehova ang maong katingad-anang mga butang alang sa Israel kondili tungod usab kay sila hilabihan kadaghan, nga tatawng dili gayod pipila lang ka libo ka tawo. Ang gidaghanon sa populasyon sa mga Israelinhon sa pagkatinuod nakunhoran lang ug diyutay panahon sa ilang panaw didto sa kamingawan tungod kay daghan kaayo ang nangamatay sa kamingawan tungod sa pagkadili-matinumanon.—Num 26:2-4, 51.

Sa pagsenso nga gihimo wala madugay human sa Pagpanggula, ang mga Levihanon gilain pag-ihap, ug kadtong gikan sa usa ka bulan ang edad pataas mikabat ug 22,000. (Num 3:39) Ang pangutana motungha kon nganong sa ubang 12 ka tribo dihay 22,273 lamang ka *panganay* nga lalaki nga nag-edad ug usa ka bulan pataas. (Num 3:43) Kini daling masabtan kon isipon nga ang mga pangulo sa banay wala ihapa, nga tungod sa poligamiya ang usa ka tawo lagmit may daghang anak nga lalaki apan usa lang ang panganay, ug nga ang giihap mao ang panganay nga lalaki sa amahan ug dili ang panganay sa iyang ubang mga asawa.

Mga Isyu nga Nalangkit. Sumala sa saad sa Diyos ngadto kang Abraham, ang Iyang takdang panahon miabot na aron Iyang luwason ang nasod sa Israel gikan "sa hudno nga puthaw" sa Ehipto. Giisip ni Jehova ang Israel ingong iyang panganay nga anak nga lalaki tungod sa iyang saad ngadto kang Abraham. Sa dihang si Jacob miadto sa Ehipto uban sa iyang panimalay, siya miadto nga kinabubut-on apan ang iyang mga kaliwat sa ulahi nahimong mga ulipon. Ingong usa ka nasod, sila gihigugma ni Jehova ingong panganay nga anak nga lalaki, ug si Jehova may legal nga katungod sa pagluwas kanila gikan sa Ehipto nga walay bayad. —Deu 4:20; 14:1, 2; Ex 4:22; 19:5, 6.

Kay supak sa katuyoan ni Jehova, dili buot ni Paraon nga mawad-an ug dakong nasod sa mga mamumuo nga ulipon. Dugang pa, sa dihang si Moises miduol nga naghangyo pinaagi sa ngalan ni Jehova nga palakton ang mga Israelinhon aron sila magsaulog sa pista alang Kaniya didto sa kamingawan, si Paraon mitubag: "Kinsa ba si Jehova, aron ako mamati sa iyang tingog sa pagpalakaw sa Israel? Wala gayod ako makaila kang Jehova." (Ex 5:2)

Giisip ni Paraon ang iyang kaugalingon nga usa ka diyos ug wala *moila* sa awtoridad ni Jehova, bisan tuod nga sa walay duhaduha siya nakadungog sa mga Hebreohanon nga makadaghang migamit niining ngalana sa nangagi. Sukad sa sinugdan ang katawhan ni Jehova nakaila sa iyang ngalan; si Abraham nagtawag gani sa Diyos ingong Jehova. —Gen 2:4; 15:2.

Ang isyu nga gipatungha dinhi sa tinamdan ug mga paglihok ni Paraon nagkuwestiyon sa pagka-Diyos. Niining tungora gikinahanglan na ni Jehova nga Diyos nga bayawon ang iyang kaugalingon ibabaw sa mga diyos sa Ehipto, lakip kang Paraon, kinsa gisimba ingong diyos. Iyang gibuhat kini pinaagi sa pagpadangat sa Napulo ka Hampak diha sa Ehipto, nga miresulta sa pagpagula sa Israel. (Tan-awa ang DIYOS UG MGA DIYOSA, MGA [Ang Napulo ka Hampak].) Panahon sa kataposang hampak, ang kamatayon sa mga panganay, ang mga Israelinhon gisugo nga mangandam sa pagbiya sa Ehipto sa panahon sa pagkaon sa Paskuwa. Bisan tuod sila mibiya nga nagdali, kay giawhag sa mga Ehiptohanon, kinsa miingon, "Kitang tanan sama ra sa patay na!" sila wala mogula nga walay mga dala. (Ex 12:33) Gipangdala nila ang ilang panon sa mga baka ug sa mga karnero, ang ilang minasa nga harina nga wala pa mabutangi ug lebadura, ug ang ilang masahan nga mga pasong. Gawas pa niini, ang mga Ehiptohanon naghatag sa Israel sa ilang gipangayo, naghatag kanila sa mga butang nga plata ug sa mga butang nga bulawan ug mga besti. Bisan pa niana, dili kini pagpangawat gikan sa mga Ehiptohanon. Sila walay katungod sa pagulipon sa Israel, busa sila adunay utang sa katawhan nga angay nilang bayran.—Ex 12:34-38.

Duyog sa Israel miuban ang "usa ka dakong nagkasagol nga panon sa katawhan." (Ex 12:38) Silang tanan maoy mga magsisimba ni Jehova, kay sila kinahanglang nangandam na sa pagbiya uban sa Israel samtang ang mga Ehiptohanon naglubong sa ilang mga patay. Sila nagsaulog sa Paskuwa, kay kondili, sila puliki unta sa Ehiptohanong mga seremonyas sa pagbangotan ug paglubong. Sa usa ka sukod kini nga panon sa katawhan lagmit gilangkoban niadtong nalangkit sa mga Israelinhon pinaagi sa kaminyoon. Pananglitan, daghang Israelinhong mga lalaki ang nakigminyog Ehiptohanong mga babaye, ug ang Israelinhong mga babaye nakigminyog Ehiptohanong mga lalaki. Usa ka pananglitan niini mao ang usa ka tawo nga gipatay didto sa kamingawan tungod sa pagpasipala sa ngalan ni Jehova. Siya maoy anak nga lalaki sa usa ka Ehiptohanon ug ang iyang inahan mao si Selomit sa tribo ni Dan. (Lev 24:10, 11) Angayng matikdan usab nga si Jehova naghatag ug permanenteng mga instruksiyon mahitungod sa mga kinahanglanon alang sa langyawng mga pumoluyo ug mga ulipon sa pagkaon sa Paskuwa inig-abot sa Israel sa Yutang Saad.—Ex 12:25, 43-49.

Ruta sa Pagpanggula. Ang mga Israelinhon naggikan sa lainlaing mga dapit sa dihang nagsugod sila sa pagbiya sa Ehipto; sila dili usa ka panon sa sinugdan sa panaw. Ang pipila tingali miduyog sa pangunang panon sa mga magpapanaw sa dihang kini miagi. Ang Rameses, nga lagmit ngalan sa siyudad o kaha sa distrito, mao ang ilang sukaranan, ug ang unang hugna sa ilang panaw maoy paingon sa Sucot. (Ex 12:37) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga samtang gisugdan ni Moises ang panaw gikan sa Rameses, ang mga Israelinhon nanggikan sa tibuok yuta sa Gosen ug didto nagtagbo sa Sucot.—MAPA, Tomo 1, p. 536.

Ang mga Israelinhon nagdaling mibiya sa Ehipto, nga giawhag sa mga Ehiptohanon; bisan pa niana, sila organisado: "Apan nahan-ay alang sa gubat nga ang mga anak sa Israel migawas sa yuta sa Ehipto," buot ingnon, lagmit sama sa usa ka kasundalohan nga giorganisar sa lima ka bahin, nga may hut-ong nga nag-una, dihay sa likod, sa tunga, ug duha sa isigkakilid. Gawas sa maayong pagpanguna ni Moises, gipasundayag ni Jehova ang iyang kaugalingong pagpanguna, kay sukad pa sa pagkampo sa Etam, siya nagtagana ug usa ka haligi nga panganod sa pagtultol kanila sa maadlaw, nga mahimong haligi nga kalayo sa paghatag kanila ug kahayag sa magabii.—Ex 13:18-22.

Kon mosubay sa kinamub-ang ruta, kini maoy mga 400 km (250 mi) nga pagbaktas gikan sa kasilinganan sa A sa Mempis hangtod sa Lakis sa Yutang Saad. Apan kon kana nga ruta ang subayon, ang mga Israelinhon moagi ubay sa kabaybayonan sa Mediteranyo ug sa yuta sa mga Filistehanon. Sa nangaging mga panahon ang ilang mga katigulangan nga si Abraham ug Isaac nakasinatig mga suliran gikan sa mga Filistehanon. Ang Diyos, kay nahibalo nga basin sila maluya kon atakehon sa mga Filistehanon, sanglit sila dili pa kaayo sinati sa pagpakiggubat ug usab tungod kay sila may mga pamilya ug mga panon sa hayop uban kanila, nagsugo nga mobalik ang Israel ug magkampo atubangan sa Pihahirot taliwala sa Migdol ug sa dagat nga malantaw sa Baal-zepon. Dinhi sila nagkampo duol sa dagat.—Ex 14:1, 2.

Ang eksaktong ruta nga gisubay sa mga Israelinhon gikan sa Rameses paingon sa Pulang Dagat dili matino karong adlawa, sanglit ang nahimutangan sa mga dapit nga gihisgotan sa asoy dili na man matino. Ang kadaghanan sa reperensiyang mga basahon nagpakita nga sila milatas sa nailhan karong Wadi Tumilat diha sa rehiyon sa Delta sa Ehipto. Ugaling, kini nga ruta gipasukad ilabina sa ideya nga ang Rameses mao ang usa ka dapit sa

AS nga bahin sa rehiyon sa Delta. Apan ingon sa gipahayag sa Propesor sa Ehiptolohiya nga si John A. Wilson: "Ikasubo, ang mga eskolar wala magkauyon bahin sa eksaktong dapit nga nahimutangan sa Rameses. Ang mga Paraon nga ginganlan ug Ramses, ilabina si Ramses II, sa makadaghan nagngalan sa mga lungsod sumala sa ilang mga ngalan. Dugang pa, ang mga butang labot niining siyudara nga nakalotan sa mga lungsod sa Delta dili gayod makapamatuod nga kini mao ang dapit nga nahimutangan."—*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* giedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 4, p. 9.

Adunay gisugyot nga nagkalainlaing mga dapit, nga sa usa ka panahon gidawat sa kadaghanan, ug unya gisalikway puli sa laing posibleng mga dapit. Ang Tanis (modernong San el-Hagar) nga 56 km (35 mi) sa HK sa siyudad sa Port Said diha sa baybayon sa Mediteranyo maoy usa sa mga dapit nga gidawat sa kadaghanan, maingon man usab ang Qantir nga mga 20 km (12 mi) unahan pa dapit sa H. Bahin sa unang dapit, ang Tanis, mamatikdan nga ang usa ka Ehiptohanong sinulat nagtala sa Tanis ug (Per-)Rameses ingong magkalahi nga mga dapit ug bisan gani ang pipila ka butang nga nakalotan sa Tanis nagpamatuod nga kini naggikan sa laing mga dapit. Busa, si John A. Wilson dugang nag-ingon nga "walay garantiya nga ang mga inskripsiyon nga may ngalang Rameses sa orihinal naggikan didto." Mahitungod sa Tanis ug Qantir, ikaingon nga ang mga inskripsiyon nga naghisgot kang Ramses II nga nakaplagan niining mga dapita nagpakita lamang sa kalangkitan niana nga Paraon, apan dili pamatuod nga kining mga dapita mao ang Raamses sa Bibliya nga gitukod sa mga Israelinhon ingong dapit nga tipiganan bisan sa wala pa matawo si Moises. (Ex 1:11) Ingon sa gipakita sa artikulong RAAMSES, RAMESES, diyutay ra kaayong ebidensiya ang magpamatuod nga si Ramses II mao ang Paraon sa Pagpanggula.

Ang ruta latas sa Wadi Tumilat gipaboran usab tungod sa modernong teoriya nga gidawat sa kadaghanan nga kuno ang pagtabok sa Pulang Dagat wala gayod mahitabo sa Pulang Dagat apan diha sa usa ka dapit sa A niini. Gani giduso pa sa pipila ka eskolar nga ang pagtabok nahitabo didto o duol sa Lanaw sa Serbonis ubay sa baybayon sa Mediteranyo, mao nga human sila molatas gikan sa Wadi Tumilat ang mga Israelinhon miliko paamihanan paingon sa baybayon. Kini nga teoriya sukwahi gayod sa espesipikong mga pulong sa Bibliya nga ang Diyos mismo ang nagtultol sa mga Israelinhon nga mosimang gikan sa ruta nga paingon sa yuta sa mga Filistehanon. (Ex 13:17, 18) Ang uban mipabor usab sa ruta latas sa Wadi Tumilat apan nangatarongan nga ang "dagat" nga gitabokan mao ang rehiyon sa Bitter Lakes sa A sa Suez.

Pulang Dagat, dili 'dagat sa mga tangbo.' Kining ulahing teoriya gipasukad sa argumento nga ang Hebreohanong pulong nga *yam-suph′* (gihubad nga "Pulang Dagat") sa literal nagkahulogang "dagat sa mga tikog, o, sa mga tangbo, sa mga bugang," ug busa ang mga Israelinhon mitabok, dili sa misangang bahin sa Pulang Dagat nga nailhang Gulpo sa Suez, kondili sa usa ka dagat sa mga tangbo, usa ka lamakong dapit sama sa rehiyon sa Bitter Lakes. Tungod niana sila wala mouyon sa mga maghuhubad sa karaang Gregong *Septuagint* kinsa naghubad sa *yam-suph′* pinaagi sa Gregong ngalan nga *e·ry·thra′ tha′las·sa,* nga sa literal nagkahulogang *"Pulang* Dagat." Apan labaw sa tanan, si Lucas, nga maoy magsusulat sa Mga Buhat (nga nagkutlo kang Esteban), ug si apostol Pablo migamit niining samang Gregong ngalan sa dihang nag-asoy sa mga hitabo sa Pagpanggula. —Buh 7:36; Heb 11:29; tan-awa ang PULANG DAGAT.

Dugang pa, dili unta kadto usa ka dakong milagro kon usa lamang ka kalamakan ang gitabokan, ug ang mga Ehiptohanon wala unta 'lamoya' sa Pulang Dagat samtang "ang nagbul-og nga mga tubig mitabon kanila" mao nga sila mitidlom "ngadto sa kahiladman sama sa usa ka bato." (Heb 11:29; Ex 15:5) Dili lamang si Moises ug Josue ang naghisgot niining kahibulongang milagro sa ulahi kondili si apostol Pablo miingon nga ang mga Israelinhon nabawtismohan ngadto kang Moises pinaagi sa panganod ug sa dagat. Kana nagpakita nga sila sa bug-os napalibotan sa tubig, sa dagat sa matag kilid ug sa panganod sa itaas ug sa luyo kanila. (1Co 10:1, 2) Kini nagpakita usab nga ang katubigan mas lawom pa kay sa maubogan.

Ang ruta sa Pagpanggula nag-agad gayod sa duha ka hinungdanong butang: kon diin nahimutang ang kaulohan sa Ehipto niadtong panahona, ug kon diin ang katubigan nga ilang gitabokan. Sanglit ang inspirado nga Kristohanon Gregong Kasulatan naggamit sa mga pulong nga "Pulang Dagat," adunay katarongan gayod sa pagtuo nga kadto mao ang katubigan nga gitabokan sa Israel. Mahitungod sa kaulohan sa Ehipto, kini nga dapit lagmit mao gayod ang Mempis, ang pangunang sentro sa kagamhanan sulod sa daghang panahon sa kasaysayan sa Ehipto. (Tan-awa ang MEMPIS.) Kon kini ang kahimtang, nan ang dapit diin nagsukad ang panaw sa Pagpanggula dili ra kaayo layo sa Mempis kay si Moises gipaatubang pa kang Paraon nga lapas na ang tungang gabii sa gabii sa Paskuwa ug unya nakaabot dayon sa Rameses aron sugdan ang panaw paingon sa Sucot sa dili pa matapos ang ika-14 nga adlaw sa Nisan. (Ex 12:29-31, 37, 41, 42) Ang labing karaan nga Hudiyohanong tradisyon nga girekord ni Josephus nag-ingong

ang panaw nagsugod haduol sa A sa Mempis. —*Jewish Antiquities,* II, 315 (xv, 1).

Ang ruta latas sa Wadi Tumilat halayo ra kaayo sa A sa Mempis ug dili mohaom sa mga kahimtang nga nahisgotan na. Tungod niini, gisugyot sa daghang naunang mga komentarista ang usa sa iladong mga ruta sa mga "peregrino" latas sa Ehipto, sama sa ruta sa el Haj nga naggikan sa Cairo latas sa Suez (karaang Clysma, sa ulahi Kolsum) diha sa ulohan sa Gulpo sa Suez.

Diin nabahin ang Pulang Dagat aron makatabok ang Israel?

Angayng matikdan nga human makaabot sa ikaduhang hugna sa ilang panaw didto sa Etam "sa daplin sa kamingawan," ang Diyos nagsugo kang Moises nga 'mobalik ug magkampo atubangan sa Pihahirot . . . duol sa dagat.' Kini nga pagmaniobra nagpatuo kang Paraon nga ang mga Israelinhon 'nahisalaag.' (Ex 13:20; 14:1-3) Ang mga eskolar nga mipabor sa el Haj ingong posibleng ruta nagingon nga ang Hebreohanong berbo nga 'mobalik' maoy empatiko ug wala magkahulogan nga "mosimang" o "motipas" lamang, apan adunay mas bugat nga kahulogan sa pagbalik o labing menos sa kalit nga pagliko. Sila nagtuo nga, sa pag-abot sa usa ka dapit sa A sa ulohan sa Gulpo sa Suez, giusab sa mga Israelinhon ang ilang ruta sa panaw ug miliko paingon sa S nga bahin sa Jebel ʽAtaqah, usa ka kutay sa kabukiran nga maoy utlanan sa K nga bahin sa Gulpo. Ang dako kaayong panon, sama sa mga Israelinhon, wala gayoy daling kalutsan gikan sa maong nahimutangan kon gukdon gikan sa A, ug busa sila matanggong gayod sa dagat nga nagali sa ilang agianan.

Gihulagway sa Hudiyohanong tradisyon sa unang siglo K.P. ang maong kahimtang. (Tan-awa ang PIHAHIROT.) Apan labaw sa tanan, ang maong kahimtang mohaom sa katibuk-ang larawan nga gihubit mismo sa Bibliya, samtang ang popular nga mga panglantaw sa daghang eskolar dili mohaom niini. (Ex 14:9-16) Mopatim-aw nga ang pagtabok layo ra sa ulohan sa Gulpo (o kasadpang sanga sa Pulang Dagat), kay kon duol pa, ang kasundalohan ni Paraon igo na lang untang molibot sa tumoy sa Gulpo ug makaapas sa mga Israelinhon didto sa pikas baybayon.—Ex 14:22, 23.

Sa dihang nahibaloan ni Paraon ang paggikan sa mga Israelinhon, nausab ang iyang hunahuna sa pagpabiya kanila. Tinong ang pagkawala sa maong ulipon nga nasod nagkahulogan ug dakong kapildihan sa ekonomiya sa Ehipto. Dili maglisod ang iyang mga karo sa pag-apas niining tanang nagbaktas nga katawhan, ilabina tungod kay sila 'mibalik.' Kay nagtuo nga ang Israel nahisalaag didto sa kamingawan, siya masaligon nga migukod kanila. Pinaagi sa piniling puwersa sa 600 ka karo ug sa tanang ubang mga karo sa Ehipto nga may sakay nga mga manggugubat, sa iyang mga mangangabayo, ug sa tanan niyang kasundalohan, iyang naapsan ang Israel didto sa Pihahirot.—Ex 14:3-9.

Ang dapit nga nahimutangan sa mga Israelinhon dili gayod maayo. Nalikosan sila sa dagat ug sa kabukiran, ug ang mga Ehiptohanon nag-ali sa dalan sa ilang likoran. Tungod kay sila natanggong, ang kahadlok mihakgom sa mga kasingkasing sa mga Israelinhon ug misugod sila sa pagbagulbol batok kang Moises. Karon milihok ang Diyos sa pagpanalipod sa Israel pinaagi sa pagbalhin sa panganod gikan sa atubangan ngadto sa likoran. Sa usa ka kiliran, sa dapit sa mga Ehiptohanon, dihay kangitngit; sa laing kiliran kini padayong naghatag ug kahayag alang sa Israel. Samtang ang panganod nagpugong sa mga Ehiptohanon sa pag-atake, sa sugo ni Jehova gituy-od ni Moises ang iyang sungkod ug ang mga tubig sa dagat napikas, nga tungod niana ang salog sa dagat nahimong mala nga agianan alang sa Israel.—Ex 14:10-21.

Ang gilapdon ug giladmon sa dapit nga gitabokan. Sanglit ang Israel mitabok sa dagat sa usa lang ka gabii, imposible gayod nga hiktin lamang ang pagkapikas sa katubigan. Hinunoa, ang ilang giagian lagmit maoy usa ka kilometro o kapin pa ang gilapdon. Bisan pag dug-ol sa usag usa samtang nagpanaw, ang maong panon, uban sa ilang mga karomata, mga bagahe, ug ilang mga kahayopan, bisan kon dug-ol ang ilang han-ay, mookupar gayod ug luna nga tingali 8 km kwd (3 mi kwd) o kapin pa. Busa mopatim-aw nga adunay igong gilapdon ang buka sa dagat aron daling makatabok ang mga Israelinhon. Kon ang buka maoy mga 1.5 km (1 mi), nan ang gitas-on sa panon sa mga Israelinhon lagmit maoy mga 5 km (3 mi) o kapin pa. Kon ang buka maoy mga 2.5 km (1.5 mi), nan ang gitas-on maoy mga 3 km (2 mi) o kapin pa. Dangtag ubay-ubayng oras aron makaabot kini nga panon ngadto sa salog sa dagat ug makatabok niana. Bisan tuod wala matarantar apan pabiling nahan-ay alang sa gubat, walay duhaduha nga sila naglakaw nga may pagkadinalian.

Kon wala pa ang panganod, ang mga Ehiptohanon dali ra untang nakaapas ug nakapatayg daghan kanila. (Ex 15:9) Sa dihang ang mga Israelinhon nanabok na sa dagat ug ang panganod sa luyo mibalhin sa ilang atubangan aron sila makita sa mga Ehiptohanon, sila migukod kanila. Gipakita usab niini nga igoigo ang gilapdon ug gitas-on sa mala nga salog sa dagat, kay daghan usab kaayo ang kasundalohan ni Paraon. Sanglit determinado sa paglaglag ug sa pagdakop pag-usab sa ilang

kanhing mga ulipon, ang tibuok kasundalohan milugsong ngadto sa salog sa dagat. Dayon, sa panahon sa pagbantay sa kabuntagon, nga magsugod sa alas 2:00 hangtod sa alas 6:00 s.b., si Jehova mitan-aw gikan sa panganod ug iyang gipaguliyang ang kampo sa mga Ehiptohanon, nga gipanangtang ang mga ligid sa ilang mga karo.—Ex 14:24, 25.

Sa pagbanagbanag sa kabuntagon, ang mga Israelinhon luwas nang nakatabok sa sidlakang baybayon sa Pulang Dagat. Dayon si Moises gisugo sa pagtuy-od sa iyang kamot aron mobalik ang mga tubig ibabaw sa mga Ehiptohanon. Tungod niini "ang dagat mibalik sa naandang kahimtang niini," ug ang mga Ehiptohanon nangalagiw aron sa paglikay niini. Kini usab nagpakita nga halapad ang buka sa dagat, kay kon hiktin pa ang agianan dali ra silang matabonan sa tubig. Aron dili malukban sa samag-paril nga katubigan, ang mga Ehiptohanon nangalagiw paingon sa kasadpang baybayon apan ang katubigan padayong mibalik ug nagbanlod kanila hangtod nga bug-os naunlod ang tanang karong iggugubat ug ang mga mangangabayo sa kasundalohan ni Paraon; walay bisan usa kanila ang nahibilin.

Dayag nga ang maong talagsaong pagkaunlod imposibleng mahitabo diha sa kalamakan. Dugang pa, diha sa mabaw nga kalamakan dili mabanlas sa baybayon ang mga patayng lawas, ingon sa aktuwal nga nahitabo, mao nga "nakita sa Israel ang mga Ehiptohanon nga mga patay na didto sa baybayon."—Ex 14:22-31; MAPA ug HULAGWAY, Tomo 1, p. 537.

"Mitibuok" nga katubigan. Sumala sa paghubit sa Bibliya, ang nagbul-og nga katubigan mitibuok aron makalatas ang Israel. (Ex 15:8) Ang pulong nga "mitibuok" gigamit diha sa *American Standard Version,* sa *King James Version,* ug sa mga hubad ni J. N. Darby, I. Leeser, R. Knox, ug J. Rotherham. Sumala sa *Webster's Third New International Dictionary* (1981), ang pagtibuok nagkahulogang "pagkausab gikan sa pagkapluwido ngadto sa pagkasolido pinaagi sa pagpabugnaw . . . : pagyelo . . . : sa paghimo (sa usa ka likido) nga hagkot o espeso nga samag *jelly:* pagtibuok, pagbagtok." Ang Hebreohanong pulong dinhi nga gihubad nga "mitibuok" gigamit sa Job 10:10 maylabot sa mibagtok nga gatas. Busa, wala magpasabot nga ang mga paril sa tubig nahimong yelo, apan ang kaespeso sa pagtibuok niini lagmit nahisamag *gelatin* o mitibuok nga gatas. Sanglit walay makitang nagpugong sa katubigan sa Pulang Dagat sa matag kilid sa mga Israelinhon, ang tubig morag mitibuok, mituskig, mibagtok, o mihagkot mao nga nagpabilin kining nagbarog nga samag paril sa matag kilid ug wala mobuhagay nganha sa mga Israelinhon nga magpahinabo untag kalaglagan kanila. Ingon niini ang pagtan-aw ni Moises sa dihang ang kusog nga hangin sa S nagbahin sa katubigan ug nagpauga sa salog sa dagat mao nga kini dili lapokon, wala magyelo, kondili daling matadlas sa dakong panon sa katawhan.

Ang agianang gibuksan diha sa dagat aduna gayoy igong gilapdon tungod kay ang mga Israelinhon, nga mikabat ug lagmit tulo ka milyon, tanan nakatabok sa sidlakang baybayon sa pagkabuntag. Dayon ang mitibuok nga katubigan misugod sa pagbuhagay ug misalanap sa matag kiliran, mibulog ug mitabon sa mga Ehiptohanon samtang ang Israel nagbarog sa sidlakang baybayon samtang namalandong sa dili-hitupngang pagluwas ni Jehova sa tibuok nasod gikan sa usa ka gahom sa kalibotan. Nakita nila ang literal nga katumanan sa mga pulong ni Moises: "Ang mga Ehiptohanon nga inyong nakita karong adlawa dili na ninyo makita pag-usab, dili, dili na gayod."—Ex 14:13.

Busa pinaagi sa usa ka talagsaong pagpasundayag sa gahom gibayaw ni Jehova ang iyang ngalan ug giluwas ang Israel. Kay luwas na sa S nga baybayon sa Pulang Dagat, gipangunahan ni Moises ang mga anak sa Israel sa pag-awit, samtang ang iyang igsoong babaye nga si Miriam nga manalagna mikuhag tamborin ug nanguna sa tanang kababayen-an nga may tamborin ug nanayaw, agig sanong sa awit sa kalalakin-an. (Ex 15:1, 20, 21) Gipahinabo ang bug-os nga pagbulag sa Israel gikan sa ilang mga kaaway. Sa dihang sila mibiya gikan sa Ehipto sila gipanalipdan aron dili mapasipad-an sa tawo o sa mananap; ni bisan iro wala mopaghot sa mga Israelinhon o mopalabtik sa dila niini batok kanila. (Ex 11:7) Bisag wala hisgoti sa asoy sa Pagpanggula nga si Paraon miadto sa dagat uban sa iyang kasundalohan ug nalaglag, ang Salmo 136:15 nag-ingon nga si Jehova "nagbanlod kang Paraon ug sa iyang kasundalohan sa Pulang Dagat."

Naghulagway sa Ulahing mga Hitabo. Sa pagpagula sa Israel gikan sa Ehipto ingon sa gisaad kang Abraham, ang Diyos naglantaw sa nasod sa Israel ingong iyang anak nga lalaki, sama sa iyang gisulti kang Paraon, 'Ang Israel maoy akong panganay.' (Ex 4:22) Sa ulahi, si Jehova miingon: "Sa dihang bata pa ang Israel, siya akong gihigugma, ug gikan sa Ehipto gitawag ko ang akong anak." (Os 11:1) Kining paghisgot pag-usab sa Pagpanggula maoy usa usab ka tagna nga natuman sa mga adlaw ni Herodes sa dihang si Jose ug Maria mibalik gikan sa Ehipto uban kang Jesus human sa kamatayon ni Herodes ug mipuyo sa Nasaret. Ang historyador nga si Mateo nagpadapat sa tagna ni Oseas niining hitaboa, nga nag-ingon labot kang Jose: "Siya nagpabilin didto hangtod sa

pagkamatay ni Herodes, aron matuman ang gisulti ni Jehova pinaagi sa iyang manalagna, nga nag-ingon: 'Gikan sa Ehipto gitawag ko ang akong anak.'"—Mat 2:15.

Si apostol Pablo nagtala sa Pagpanggula nga lakip sa mga butang nga matod niya nahitabo sa Israel ingong mga panig-ingnan o mga larawan. (1Co 10:1, 2, 11) Busa mopatim-awng nagsimbolo kini sa mas dakong butang. Ang kinaiyanhong Israel gigamit usab sa Bibliya ingong simbolo sa espirituwal nga Israel, ang Israel sa Diyos. (Gal 6:15, 16) Lain pa, si Moises naghisgot sa usa ka manalagnang moabot nga sama kaniya. (Deu 18:18, 19) Ang mga Hudiyo naglaom niining usa nga mahimong usa ka dakong lider ug manluluwas. Si apostol Pedro nagpaila kang Jesu-Kristo ingong ang Dakong Moises. (Buh 3:19-23) Busa, ang kaluwasan sa Israel sa Pulang Dagat ug ang kalaglagan sa Ehiptohanong kasundalohan nagkahulogan gayod ug kaluwasan sa espirituwal nga Israel gikan sa ilang mga kaaway nga simbolikong Ehipto pinaagi sa usa ka dakong milagro sa mga kamot ni Jesu-Kristo. Ug maingon nga ang buhat sa Diyos nga nahitabo sa Pulang Dagat miresulta sa kabayawan sa iyang ngalan, ang katumanan niadtong mahulagwayong mga hitabo diha sa mas dakong katinuoran mohatag ug mas dako ug mas kaylap nga kabantogan sa ngalan ni Jehova.—Ex 15:1.

PAGPANGHAGDAW. Ang pagtigom ug paghipos sa bisan unsang bahin sa abot nga tinuyong gibilin o nahibilin nga wala tuyoa sa mga mangangani. Ang balaod sa Diyos ngadto sa Israel espesipikong nagsugo sa iyang katawhan nga dili hutdon pag-ani ang mga daplin sa ilang mga uma, nga dili hagdawan ang mga sanga sa kahoyng olibo human aniha ang mga bunga niini pinaagi sa pagdughit o pagbunal sa kahoy, ni hagdawan ang ilang mga parasan. Bisan pag usa ka binangan nga uhay ang nahibilin nga wala tuyoa diha sa umahan, kini dili kuhaon. Ang pagpanghagdaw mao ang hinatag-sa-Diyos nga katungod sa mga kabos sa yuta, sa sinakit, sa langyaw nga pumoluyo, sa bata nga ilo-sa-amahan, ug sa balo.—Lev 19:9, 10; Deu 24:19-21.

Ang asoy bahin kang Ruth naghatag ug talagsaong pananglitan kon giunsa pagpadapat kining mahigugmaong probisyon sa balaod sa Diyos. Bisan tuod adunay katungod sa pagpanghagdaw, si Ruth nangayo ug pagtugot sa tigdumala sa mga mangangani aron siya makapanghagdaw, ug lagmit mao kini ang nabatasan sa mga manghahagdaw. Si Ruth gipakitaan ug kalulot, ug gisugo pa gani ni Boaz ang iyang mga mangangani sa pagbugnot ug pipila gikan sa mga binangan sa uhay ug nagbilin niini aron mahagdaw ni Ruth. Bisan tuod kini nagpasayon alang kang Ruth, nagkinahanglan gihapon kini ug paningkamot sa iyang bahin. Siya puliking nanghagdaw sunod sa mga mangangani ni Boaz gikan sa buntag hangtod sa pagkagabii, nga mopahulay lamang sa makadiyot diha sa balay ug moundang lang aron mokaon. —Ru 2:5-7, 14-17.

Dayag nga kining maayong kahikayan alang sa mga kabos sa yuta, samtang nagdasig sa pagkamahinatagon, pagkadili-mahakogon, ug pagsalig sa panalangin ni Jehova, wala gayod mag-aghat sa pagkatapolan. Kini nagpatin-aw sa gipahayag ni David: "Wala ako makakita ug matarong nga gibiyaan sa bug-os, ni sa iyang kaliwat nga nagapangita ug tinapay." (Sal 37:25) Pinaagi sa ilang pagpahimulos sa probisyon nga gihimo sa Balaod alang kanila, bisan ang mga kabos, tungod kay naghago, dili magutman, ni sila o ang ilang mga anak magpakilimos ug tinapay.

Mahulagwayon ug Masambingayong mga Paggamit. Sa dihang ang mga Epraimnon nagakusar kang Gideon tungod kay sila wala ipatawag aron makig-away sa Midian sa pagsugod pa lang sa gubat, si Gideon miingon: "Dili ba ang pagpanghagdaw sa Epraim maayo pa kay sa pagpamupo ug ubas sa Abi-ezer [ang banay diin sakop si Gideon]?" Iyang gipatin-aw kini nga sambingay pinaagi sa pag-ingon nga ang nahimo sa Epraim (bisan tuod ulahi ra silang nakiggubat) sa pagdakop sa Midianhong mga prinsipe nga si Oreb ug Zeeb mas labaw pa gayod kay sa tanan nga nahimo ni Gideon. (Huk 8:1-3; 6:11) Gipakasama usab sa Kasulatan ang pagpamatay sa mga nahibilin sa gubat human sa aktuwal nga panagsangka ingong pagpanghagdaw o 'pagpanghipos.' (Huk 20:44, 45) Ang mga nahibilin human sa pagpahamtang ni Jehova sa iyang paghukom gipakasama sa 'hinagdaw sa dihang natapos na ang pagpamupo sa ubas,' ug gipakasama usab ni Miqueas ang mga nahibilin sa panulondon sa Diyos nga anaa taliwala sa katawhang dunot sa moral ingong "hinagdaw sa pagpamupo sa ubas."—Isa 24:13; Miq 7:1-8, 18; itandi ang Jer 6:9; 49:9, 10.

PAGPANGHIPOS SA MGA ABOT, PISTA SA. Tan-awa ang PISTA SA MGA BALONGBALONG.

PAGPANGISDA. Tan-awa ang PAGPANGAYAM UG PAGPANGISDA.

PAGPANGITAG-SAYOP. Tan-awa ang SAYOP, PAGPANGITAG-SAYOP.

PAGPANGOLEKTA. Samtang didto sa Efeso niadtong mga 55 K.P., si Pablo misulat ngadto sa mga taga-Corinto: "Karon mahitungod sa pagpangolekta alang sa mga balaan, ingon sa akong gisugo sa [mga] kongregasyon sa Galacia, nianang

paagiha usab buhata ninyo." (1Co 16:1, 2) Ang Gregong pulong nga *lo·gi'a* ("pagpangolekta") gigamit na sukad pa sa ikatulong siglo W.K.P. Kini makita lamang niining duha ka bersikulo sa Bibliya.

Ang Mateo 17:24 naghisgot ug "mga tawong *nangolekta* sa duha ka drakma nga buhis," apan gigamit dinhi ang usa ka laing pulong (*lam·ba'no*), nga nagkahulogang "nagadawat." (Itandi ang *Int.*) Sa susama, ang ekspresyong "pagkolekta ug ikapulo" sa Hebreohanon 7:5 naggikan sa laing pulong (*a·po·de·ka·to'o*) nga lahi kaayo sa *lo·gi'a.*

Apan, ang mga pulong nga gigamit ni Pablo nagpakita nga ang gikolekta lagmit mga salapi ug dili mga pagkaon o mga sapot, ug sa dihang siya miingon *'ang* pagpangolekta,' kini nagpunting sa usa ka linaing pagpangolekta ug nasayod na niini ang mga taga-Corinto. Ang mga instruksiyon ni Pablo maoy maylabot lamang sa kon sa unsang paagi himoon ang pagpangolekta. Kini himoon sa pribadong paagi diha sa "kaugalingong balay" sa matag usa, nga kinabubut-on segun sa "pag-uswag" sa matag usa, sama sa gihimo sa "[mga] kongregasyon sa Galacia."—1Co 16:1, 2.

Si Pablo naghatag ug 'mga sugo,' dili pinaagig binuotbuot, mapugsanong mga sugo, kondili ingong usa nga nanguna ug nagdumala niining tibuok nga kahikayan, nga naglakip sa ubay-ubayng mga kongregasyon. (1Co 16:1) Giplano pag-ayo ni Pablo ug sa iyang mga kaubanan kini nga kahikayan. Gawas nga mabalak-on sa espirituwal nga mga panginahanglan sa mga kongregasyon, si Pablo kanunayng naghunahuna sa pisikal nga mga panginahanglan sa kabos nga mga Kristohanon, ug mopatim-aw nga kini nga pagpangolekta gihimo ilabina alang sa mga Kristohanon sa Judea nga nakaagom ug kapit-osan nianang panahona. (Gal 2:10) Sa ubang mga teksto si Pablo naghisgot niini nga pagpangolekta pinaagi sa mga ekspresyong sama sa "amot ngadto sa mga kabos sa mga balaan sa Jerusalem" (Rom 15:26), "ministeryo . . . alang sa mga balaan" (2Co 9:1), "ang dagayang gasa nga gisaad sa miagi," "niini nga publikong pag-alagad" (2Co 9:5, 12), "mga gasa sa kaluoy" (Buh 24:17). Ang maong mahigugmaong kabalaka alang sa mga panginahanglan sa mga isigka-Kristohanon maoy usa sa mga ilhanan sa unang-siglong Kristiyanidad.—Ju 13:35; tan-awa ang AMOT.

PAGPANGUMA. Tan-awa ang AGRIKULTURA.

PAGPANUDLO. Tan-awa ang MAGTUTUDLO, PAGPANUDLO.

PAGPANUMPA. Tan-awa ang PANUMPA.

PAGPASAGAD, DILI PAGPAKABANA. Kining mga pulonga nagkahulogang dili pagtagad; dili pagpanumbaling; dili pag-atiman (sa usa ka tawo o usa ka butang); pagkapakyas sa pagtuman o pagbuhat (sa mga sugo, katungdanan, ug uban pa). Kining mga pulonga mahimong magtumong sa pagkatinuyo sa maong kapakyasan, o sa dili lamang pagpakabana pinaagi sa pagkadili-matinagdanon o pagkadili-mainampingon.

Ang usa sa ubay-ubayng Hebreohanong mga termino nga nagkahulogang "pagpasagad" mao ang berbo nga *pa·ra'',* nga sa literal nagkahulogang "magpadunghay." (Num 5:18) Kini adunay diwa nga "magkalkag ang buhok" maylabot sa pisikal nga panagway (Lev 10:6), "magpatuyang" maylabot sa panggawi (Ex 32:25), ug "wala magpakabana" o "nagalikay" sa disiplina. (Pr 13:18; 15:32; itandi ang Ex 5:4, diin kini gihubad nga "gipahunong.") Ang laing pulong mao ang *'a·zav',* nga sa literal nagkahulogang "biya; salikway." (Deu 29:25; 1Ha 12:8) Busa, gidasig ni Nehemias ang matuod nga mga magsisimba nga dili "pasagdan" ang balay sa matuod nga Diyos. (Neh 10:39; itandi ang 13:11.) Ang laing Hebreohanong termino nga adunay ideya sa pagpasagad sa literal nagkahulogang "pagkaluag," sama sa luag nga busogan.—Jer 48:10; itandi ang Sal 78:57.

Ang Gregong pulong nga *a·me·le'o* (gikan sa *a,* "wala," ug *me'lo,* "magpakabana") adunay mas tinong ideya sa pagkawalay-kabalaka, pagkawalay-pagtagad, ug wala kaayoy ideya sa dili-tinuyong dili pagkaalinggat o dili pagkamatikod sa usa ka butang. Human hisgoti ang grabeng silot tungod sa paglapas sa Moisesnong Balaod, si apostol Pablo miingon: "Unsaon man nato pag-ikyas kon kita wala manumbaling [Gr., *a·me·le'san·tes,* "nga wala magtagad (sa)"] sa ingon kadako nga kaluwasan sa pagkaagi nga kini gisugdan pagsulti pinaagi sa atong Ginoo . . . samtang ang Diyos miduyog sa pagpamatuod?" Dinhi iyang gipakita dili ang bahin sa dili pagkaalinggat, kondili ang pagkawalay-pagpakabana, ang 'pagkaanod' (ber 1), ang paglapas sa pulong sa Diyos nga gisulti pinaagi sa iyang bugtong nga Anak.—Heb 2:1-4, *Int.*

Gigamit ni Mateo ang usa ka porma niining Gregong pulong sa dihang nag-asoy sa sambingay ni Jesus bahin sa kombira sa kasal. Kadtong mga dinapit sa hari alang sa kombira sa kasal sa iyang anak wala mangabot. Ngano man? Dili tungod kay nakalimot, kondili, "sa walay pagpanumbaling sila nanglakaw, ang usa ngadto sa iyang uma, ang lain ngadto sa iyang patigayon." Tungod kay wala manumbaling, sila giisip nga dili takos.—Mat 22: 5, 8.

Ang batan-ong lalaki nga si Timoteo gihatagan ug mabug-at nga kaakohan ingong usa ka magtatan-aw sa Efeso. Si Pablo nagtambag kaniya: "Ayaw pasagdi [o, nga dili tagdon] ang gasa nga anaa kanimo nga gihatag kanimo pinaagi sa

pagpanagna ug sa dihang ang lawas sa mga ansiyano nagpandong sa ilang mga kamot diha kanimo." Gikinahanglan gayod ni Timoteo nga molihok nga madasigon aron malikayan ang pagkamapinasagdanon. Kinahanglan niyang hatagan ug bug-os nga pagtagad ang iyang pagbasa, hustong pagpanudlo, panggawi, pagtambag, ug panig-ingnan, nga magpakitag kabalaka pinaagi sa paghatag ug makanunayon ug wala-mabahin nga pagtagad. Kay kondili, siya dili makadawat ug ganti tungod sa pagkamapinasagdanon, tungod kay siya walay tinuod nga kabalaka sa pag-uyon nga gipakita sa Diyos kaniya.—1Ti 4:11-16, *Int.*

Gikutlo ni Pablo ang mga pulong ni Jehova labot sa Israel diin Siya naghisgot bahin sa pakigsaad sa Balaod, nga nag-ingong "ang maong pakigsaad nako ilang gilapas, bisan tuod ako bana nga tag-iya nila." (Jer 31:32) Puli sa mga pulong nga "bisan tuod ako bana nga tag-iya nila," ang *Septuagint* mabasa: "ug ako mihunong sa pag-atiman kanila." Kini sa walay duhaduha nagpatin-aw kon nganong ang pangutlo sa Hebreohanon 8:9 mabasa: "Kay wala sila magpabilin sa akong pakigsaad, mao nga ako mihunong sa pag-atiman [wala mabalaka] kanila." Ang dili pagpakabana ni Jehova wala gayod magpasabot nga siya wala manumbaling o wala magtagad; hinunoa, siya nagpakitag dakong kabalaka sa iyang gipakigsaaran nga katawhan hangtod nga sila wala na manumbaling sa iyang pulong ug mirebelde kaniya. Nianang panahona lamang ug pinasukad niana nga siya "mihunong sa pag-atiman [Gr., *e·me'le·sa*] kanila."

PAGPASAYLO. Tan-awa ang PASAYLO, PAGPASAYLO.

PAGPASIG-ULI. Kini nagkahulogang iharmonya pag-usab o himoong mahigalaon pag-usab; ingon man sa pagpasibo o paghusay, sama sa paghusay sa mga kasungian. Sa Grego, ang mga pulong nga kaamgid sa pagpasig-uli naggikan sa berbo nga *al·las'so,* nga sa panguna nagkahulogang 'pag-usab, pagbag-o.'—Buh 6:14; Gal 4:20, *Int.*

Busa, ang gikombinar nga porma nga *ka·tal·las'so,* bisan tuod sa panguna nagkahulogang "pagbaylo," sa ngadtongadto nagkahulogang "pagpasig-uli." (Rom 5:10) Gigamit ni Pablo kini nga berbo sa dihang naghisgot bahin sa 'pagpakig-uli' sa usa ka babaye ngadto sa iyang bana, nga kaniya siya mibulag. (1Co 7:11) Ang kaamgid nga *di·al·las'so·mai* makita diha sa Mateo 5:24 sa instruksiyon ni Jesus nga ang usa ka tawo kinahanglang 'makigdait' una sa iyang igsoon sa dili pa motanyag ug halad diha sa halaran.

Pagpasig-uli Ngadto sa Diyos. Sa sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Roma ug sa daghang uban pang mga sulat, iyang gigamit ang *ka·tal·las'so* ug *a·po·ka·tal·las'so* (usa ka pinasiugdang pulong) sa paghisgot bahin sa pagkapasig-uli sa tawo ngadto sa Diyos pinaagi sa halad ni Kristo Jesus.

Ang maong pagpasig-uli ngadto sa Diyos hinungdanon tungod kay nahitabo ang pagkahimulag, pagkanahilain, kawalay harmonya ug panaghigalaay, labaw pa niana, adunay panag-away. Kini nahitabo tungod sa sala sa unang tawong si Adan ug sa miresultang pagkamakasasala ug pagkadili-hingpit nga napanunod sa tanan niyang mga kaliwat. (Rom 5:12; itandi ang Isa 43:27.) Busa ang apostol nakaingon nga "ang paghunahuna sa unod nagkahulogan ug pakig-away sa Diyos, kay kini wala mailalom sa balaod sa Diyos, ni, sa pagkatinuod, mapailalom kini [tungod sa napanunod niini nga pagkadili-hingpit, pagkamakasasala]. Busa kadtong nahiuyon sa unod dili makapahimuot sa Diyos." (Rom 8:7, 8) Adunay panag-away tungod kay ang hingpit nga mga sukdanan sa Diyos dili motugot nga uyonan o konsentihon niya ang pagbuhat ug daotan. (Sal 5:4; 89:14) Bahin sa iyang Anak, nga nagpabanaag sa hingpit nga mga hiyas sa iyang Amahan, kini nahisulat: "Gihigugma mo ang pagkamatarong, ug gidumtan mo ang pagkamalapason." (Heb 1:9) Busa, bisan tuod "ang Diyos gugma" ug bisan tuod "gihigugma pag-ayo sa Diyos ang kalibotan [sa katawhan] nga [tungod niana] gihatag niya ang iyang bugtong nga Anak" alang sa katawhan, ang kamatuoran nagpabilin nga ang katawhan sa katibuk-an nakig-away sa Diyos ug nga ang gugma sa Diyos alang sa kalibotan sa katawhan maoy gugma alang sa mga kaaway, usa ka gugma nga giniyahan sa prinsipyo (Gr., *a·ga'pe*) inay nga pagmahal o pagpakighigala (Gr., *phi·li'a*).—1Ju 4:16; Ju 3:16; itandi ang San 4:4.

Sanglit ang sukdanan sa Diyos maoy sukdanan sa hingpit nga pagkamatarong, siya dili makatugot o mokonsentir sa sala nga maoy paglapas sa iyang gipahayag nga kabubut-on. Siya "mapuangoron ug maluluy-on" ug "dato sa kaluoy" (Sal 145:8, 9; Efe 2:4); apan dili niya ibalewala ang hustisya aron lang ipakita ang kaluoy. Sumala sa tukmang paghubit sa *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (1894, Tomo VIII, p. 958), ang relasyon tali sa Diyos ug sa makasasalang tawo maoy "usa ka legal nga relasyon, sama sa relasyon tali sa usa ka magmamando, nga may hudisyal nga katakos, ug sa usa ka kriminal nga nakalapas sa iyang mga balaod ug nakigbatok sa iyang awtoridad, ug busa giisip nga usa ka kaaway." Mao kini ang kahimtang nga gidangatan sa katawhan tungod sa napanunod nga sala gikan sa ilang unang amahan nga si Adan.

Ang pasukaranan sa pagpasig-uli. Tungod ug pinaagi lamang sa halad lukat ni Kristo Jesus nga posible ang bug-os nga pagpasig-uli ngadto sa

Diyos; siya mao "ang dalan," ug walay usa nga makaadto sa Amahan kondili pinaagi lamang kaniya. (Ju 14:6) Ang iyang kamatayon nagsilbing "usa ka halad pasig-uli [Gr., *hi·la·smon′*] alang sa atong mga sala." (1Ju 2:2; 4:10) Ang pulong nga *hi·la·smos′* nagkahulogang usa ka "paagi sa paglukmay," usa ka "pagtabon-sa-sala." Dayag, ang halad ni Jesu-Kristo dili maoy usa ka "paagi sa paglukmay" sa diwa nga nagpuypoy sa kasakit nga gibati sa Diyos, nga naghupay kaniya, tungod kay ang kamatayon sa iyang hinigugmang Anak dili gayod makapatungha sa maong epekto. Hinunoa, ang maong halad nakalukmay, o nakakab-ot, sa mga kinahanglanon sa hingpit nga hustisya sa Diyos pinaagi sa pagtagana sa makataronganon ug matarong nga pasukaranan sa pagpasaylo sa sala, aron nga ang Diyos "mahimong matarong bisan sa dihang nagpahayag nga matarong sa tawo [sa tawo nga kinaiyanhong nakapanunod sa sala] nga may pagtuo kang Jesus." (Rom 3:24-26) Pinaagi sa pagtagana sa paagi sa pagpasaylo (paghimog bug-os nga bayad) sa kasal-anan ug sa supak sa balaod nga mga buhat sa tawo, ang halad ni Kristo naghimo sa tawo nga *dalawaton* (inuyonan) sa iyang pagpangayo ug pagbaton sa kapasig-ulian sa matarong nga mga relasyon uban sa Soberanong Diyos.—Efe 1:7; Heb 2:17; tan-awa ang LUKAT, MANLULUKAT.

Busa, pinaagi ni Kristo, gipaposible sa Diyos nga "ipasig-uli nganha sa iyang kaugalingon ang tanang ubang butang pinaagi sa pagpakigdait pinaagi sa dugo nga iyang [Jesus] giula diha sa estaka sa pagsakit," ug tungod niana ang mga tawo nga kanhi 'nahimulag ug mga kaaway' tungod kay ang ilang mga kaisipan anaa sa daotang mga buhat mahimo na karong 'ipasig-uli pinaagi sa iyang unodnong lawas pinaagi sa iyang kamatayon, aron sila itanyag nga balaan ug walay lama ug walay ikasumbong atubangan kaniya.' (Col 1:19-22) Si Jehova nga Diyos makahimo na sa 'pagpahayag nga matarong' niadtong iyang gipili aron mahimong iyang espirituwal nga mga anak; sila dili mapailalom sa bisan unsang sumbong, sanglit sila maoy mga tawo nga bug-os nang napasig-uli ug adunay pakigdait uban sa Diyos.—Itandi ang Buh 13:38, 39; Rom 5:9, 10; 8:33.

Nan, unsay atong ikaingon sa mga tawo nga nag-alagad sa Diyos sa kapanahonan nga wala pa mamatay si Kristo? Kini maglakip sa mga tawong sama kang Abel, kinsa "gipamatud-an nga matarong, nga ang Diyos nagpamatuod labot sa iyang mga gasa"; kang Enoc, kinsa "gipamatud-an nga siya nakapahimuot sa Diyos"; kang Abraham, kinsa "gitawag nga 'higala ni Jehova' "; kang Moises, Josue, Samuel, David, Daniel, Juan nga Tigbawtismo, ug sa mga tinun-an ni Kristo (nga giingnan ni Jesus una pa sa iyang kamatayon, "ang Amahan nagmahal kaninyo"). (Heb 11:4, 5; San 2:23; Dan 9:23; Ju 16:27) Si Jehova nakiglabot kanilang tanan ug nagpanalangin kanila. Nan, nganong kinahanglang ipasig-uli sila pinaagi sa kamatayon ni Kristo?

Dayag nga kini sila nakapahimulos nag kapasig-ulian ngadto sa Diyos. Bisan pa niana, sila, sama sa ubang katawhan sa kalibotan, maoy mga makasasala pa gihapon tungod sa napanunod nga sala ug miila nga sila makasasala pinaagi sa paghalad ug mga hayop. (Rom 3:9, 22, 23; Heb 10:1, 2) Tinuod, ang pipila ka tawo mas dayag o grabe sa ilang pagpakasala kay sa uban, gani tataw nga rebelyoso; apan ang sala maoy sala, bisan unsa pa ang gibugaton o gidak-on niini. Sanglit ang tanan maoy mga makasasala, ang tanang tawo nga naggikan kang Adan, nga walay eksepsiyon, nagkinahanglan ug kapasig-ulian gikan sa Diyos nga nahimong posible pinaagi sa halad sa iyang Anak.

Ang relatibong pagpakighigala sa Diyos uban sa mga tawo ingon sa nahisgotan na maoy pinasukad sa pagtuo nga ilang gipakita, usa ka pagtuo nga naglakip sa kombiksiyon nga ang Diyos sa iyang takdang panahon motagana sa paagi sa bug-os nga pagpahigawas kanila gikan sa ilang makasasalang kahimtang. (Itandi ang Heb 11:1, 2, 39, 40; Ju 1:29; 8:56; Buh 2:29-31.) Busa, ang kapasig-ulian nga ilang napahimuslan nag-agad sa umaabot nga lukat nga itagana sa Diyos. Sumala sa gipakita sa ulohang IPAHAYAG NGA MATARONG, "giisip" o giila sa Diyos ang ilang pagtuo ingong pagkamatarong, ug pinasukad niana, tungod kay tino kaayo ang iyang pagtagana sa usa ka lukat, si Jehova makahimog temporaryo nga pagpakighigala kanila nga dili maglapas sa iyang mga sukdanan sa hingpit nga hustisya. (Rom 4:3, 9, 10, *NW* ug *KJ;* itandi ang 3:25, 26; 4:17.) Bisan pa niana, ang hustong mga kinahanglanon sa iyang hustisya kinahanglan gayong makab-ot aron nga ang "pag-ila o pag-isip" makobrehan sa aktuwal nga bayad sa gikinahanglan nga lukat. Kining tanan nagatuboy sa kahinungdanon sa posisyon ni Kristo diha sa kahikayan sa Diyos ug nagpasundayag nga, kon wala si Kristo Jesus, ang mga tawo walay pagkamatarong nga maghimo kanilang takos sa pagbarog atubangan sa Diyos.—Itandi ang Isa 64:6; Rom 7:18, 21-25; 1Co 1:30, 31; 1Ju 1:8-10.

Mga lakang nga gikinahanglan aron mabatonan ang pagpasig-uli. Sanglit ang Diyos mao ang nahimoag sala kansang balaod gilapas sukad kaniadto hangtod karon, ang tawo mao ang kinahanglang ipasig-uli ngadto sa Diyos, dili ang Diyos ngadto sa tawo. (Sal 51:1-4) Ang tawo dili gayod mahisama sa Diyos, ni ang baroganan sa Diyos sa kon unsay matarong mahimong usbon o bag-ohon. (Isa 55:6-11; Mal 3:6; itandi ang San 1:17.) Busa

ang iyang mga kinahanglanon alang sa pagpasig-uli dili mahimong bag-ohon, dili makuwestiyon o ikompromiso. (Itandi ang Job 40:1, 2, 6-8; Isa 40: 13, 14.) Bisan tuod daghang hubad ang naghubad sa Isaias 1:18 nga mabasa, "Ari kamo karon, ug usahan ta ang pagpangatarongan, nag-ingon ang GINOO" (*KJ; AT; JP; RS*), ang usa ka mas haom ug walay panagsumpaki nga hubad mao: "'Ari kamo karon, ug tul-iron nato ang mga butang ["husayon nato ang panagbangi," *Ro*] tali kanato,' nag-ingon si Jehova." Ang sayop nga maoy hinungdan niini nga panagbangi iya gayod sa tawo, dili sa Diyos. —Itandi ang Eze 18:25, 29-32.

Kini wala makapugong sa Diyos nga maluluy-ong himoon ang unang lakang aron ipasig-uli ang tawo. Gibuhat niya kini pinaagi sa iyang Anak. Ang apostol misulat: "Kay, sa pagkatinuod, si Kristo, samtang kita maluya pa, namatay alang sa dili-diyosnong mga tawo sa tinudlong panahon. Kay makuli nga magpakamatay ang si bisan kinsa alang sa tawong matarong; sa pagkatinuod, alang sa maayong tawo, tingali, aduna pay mangahas pagpakamatay. Apan ang Diyos nagrekomendar sa iyang kaugalingong gugma [*a·ga′pen*] kanato sa pagkaagi nga, samtang kita mga makasasala pa, si Kristo namatay alang kanato. Busa, sanglit kita gipahayag na nga matarong karon pinaagi sa iyang dugo, labi pa nga kita pagaluwason gikan sa kapungot pinaagi kaniya. Kay kon, sa dihang kita mga kaaway pa, kita gipasig-uli ngadto sa Diyos pinaagi sa kamatayon sa iyang Anak, karon nga kita napasig-uli na, labi pa nga kita pagaluwason pinaagi sa iyang kinabuhi. Ug dili lamang kana, kondili kita usab nagasadya diha sa Diyos pinaagi sa atong Ginoong Jesu-Kristo, nga pinaagi kaniya kita karon nakadawat sa pagpasig-uli." (Rom 5:6-11) Si Jesus, nga "wala makaila ug sala," gihimo nga "sala alang kanato," nga namatay ingong tawhanong halad-sa-sala aron ipahigawas ang mga tawo sa sumbong ug sa silot sa sala. Busa, kay nahigawas sa sumbong sa sala, sila makaatubang ingong matarong sa mga mata sa Diyos, busa 'nahimong pagkamatarong sa Diyos pinaagi kaniya [kang Jesus].'—2Co 5:18, 21.

Ang Diyos dugang nagpasundayag sa iyang kaluoy ug gugma pinaagi sa pagpadalag mga embahador ngadto sa makasasalang katawhan. Sa karaang kapanahonan ang mga embahador pangunang gipadala sa mga panahon sa kasamok (itandi ang Luc 19:14), dili sa kalinaw, kay ang ilang misyon sagad maoy aron sa pagtino kon ang gubat mahimong malikayan o aron sa paghimog mga kasabotan alang sa pakigdait kon adunay panaggubat. (Isa 33:7; Luc 14:31, 32; tan-awa ang EMBAHADOR.) Ang Diyos nagpadala sa iyang Kristohanong mga embahador ngadto sa mga tawo aron sila masayod sa iyang mga kinahanglanon alang sa pagpasig-uli ug aron sila makapahimulos niana. Sumala sa gisulat sa apostol: "Busa kami mga embahador kapuli ni Kristo, nga daw ang Diyos nangaliyupo pinaagi kanamo. Ingong mga kapuli ni Kristo kami nagpakiluoy: 'Magpasig-uli kamo ngadto sa Diyos.'" (2Co 5:20) Kini nga pangaliyupo wala magkahulogan nga dili lig-on ang baroganan sa Diyos ni huyang ang iyang pagpakigbatok sa daotang mga buhat; hinunoa, kini gayod maoy usa ka maluluy-ong pag-awhag sa mga nakasala sa pagpakigdait ug sa pag-ikyas sa dili-malikayan nga sangpotanan sa matarong nga kasuko sa Diyos ngadto sa tanan nga nagpadayon sa pagsupak sa iyang balaang kabubut-on, kay ang kalaglagan mao ang ilang tinong sangpotanan. (Itandi ang Eze 33:11.) Bisan gani ang mga Kristohanon kinahanglang magamping nga "dili dawaton ang dili-takos nga kalulot sa Diyos ug sipyaton ang katuyoan niini" pinaagi sa dili pagpangita nga mapinadayonon sa pag-uyon ug maayong kabubut-on sa Diyos sulod sa "panahong dalawaton" ug sa "adlaw sa kaluwasan" nga maluluy-ong gitagana sa Diyos, sumala sa gipakita sa misunod nga mga pulong ni Pablo. —2Co 6:1, 2.

Kay miila sa panginahanglan alang sa pagpasig-uli ug midawat sa tagana sa Diyos alang sa pagpasig-uli, nga mao, ang halad sa Anak sa Diyos, ang indibiduwal kinahanglan gayong maghinulsol sa iyang mga sala ug makombertir o moliso gikan sa pagsunod sa dalan sa makasasalang kalibotan sa katawhan. Pinaagi sa pagpangamuyo sa Diyos pinasukad sa lukat ni Kristo, iyang mabatonan ang kapasayloan sa mga sala ug mapasig-uli, nga magdalag "mga panahon sa kahayahay . . . gikan sa atubangan ni Jehova" (Buh 3:18, 19) maingon man ang kalinaw sa hunahuna ug sa kasingkasing. (Flp 4:6, 7) Kay dili na kaaway nga nailalom sa kasuko sa Diyos, ang usa ikaingon nga "nakalabang na gikan sa kamatayon ngadto sa kinabuhi." (Ju 3:16; 5:24) Human niana ang indibiduwal kinahanglang magpadayon sa paghupot sa maayong kabubut-on sa Diyos pinaagi sa 'pagtawag kaniya sa kamatinud-anon,' nga 'magpadayon diha sa pagtuo, ug wala mahimulag sa paglaom sa maayong balita.' —Sal 145:18; Flp 4:9; Col 1:22, 23.

Sa unsa nga diwa nga ang Diyos "nagpasig-uli sa usa ka kalibotan ngadto sa iyang kaugalingon"?

Si apostol Pablo naghisgot nga ang Diyos "pinaagi kang Kristo nagpasig-uli sa usa ka kalibotan ngadto sa iyang kaugalingon, nga wala magaisip

ngadto kanila sa ilang mga kalapasan." (2Co 5:19) Kini wala magpasabot nga ang tanang tawo awtomatikong mapasig-uli ngadto sa Diyos pinaagi sa halad ni Jesus, sanglit gihubit dayon sa apostol ang buluhaton sa embahador sa pagpangaliyupo sa mga tawo aron 'mapasig-uli ngadto sa Diyos.' (2Co 5:20) Sa pagkatinuod, ang paagi gitagana nga pinaagi niana ang tanan sa kalibotan sa katawhan nga *andam nga mosanong* mapasig-uli. Busa, si Jesus mianhi aron "sa paghatag sa iyang kalag nga usa ka lukat baylo sa daghan," ug "siya nga magpasundayag ug pagtuo sa Anak adunay kinabuhing walay kataposan; siya nga dili mosugot sa Anak dili makakita sa kinabuhi, apan ang kapungot sa Diyos magpabilin diha kaniya."—Mat 20:28; Ju 3:36; itandi ang Rom 5:18, 19; 2Te 1:7, 8.

Bisan pa niana, gimbut-an ni Jehova nga Diyos nga "tigomon pag-usab ang tanang butang diha kang Kristo, ang mga butang sa mga langit ug ang mga butang sa yuta." (Efe 1:10) Bisan tuod kinahanglang laglagon kadtong modumili sa 'pagtul-id sa mga butang' (Isa 1:18) uban kang Jehova nga Diyos, ang resulta unya maoy usa ka uniberso nga bug-os kaharmonya uban sa Diyos, ug ang katawhan magmaya na usab sa pagpakighigala sa Diyos ug makapahimulos sa bug-os nga pag-agos sa iyang mga panalangin sama sa sinugdan didto sa Eden.—Pin 21:1-4.

Gitapos ni Jehova nga Diyos ang iyang relasyon nga may pakigsaad uban sa nasod sa Israel tungod sa pagkadili-matinumanon niini ug sa pagsalikway niini sa iyang Anak. (Mat 21:42, 43; Heb 8:7-13) Dayag nga mao kini ang gipunting sa apostol sa dihang siya miingon nga "ang pagsalikway kanila nagkahulogan ug pagpasig-uli alang sa kalibotan" (Rom 11:15), kay sumala sa gipakita sa konteksto, ang kahigayonan gibuksan alang sa kalibotan nga dili bahin sa Hudiyohanong komunidad o kongregasyon. Sa ato pa, ang dili-Hudiyohanong mga nasod sa pagkakaron aduna nay kahigayonan nga mahiusa uban sa matinumanong nahibilin nga mga Hudiyo diha sa bag-ong pakigsaad ingong usa ka bag-ong nasod sa Diyos, ang espirituwal nga Israel.—Itandi ang Rom 11:5, 7, 11, 12, 15, 25.

Ingong katawhan nga gipakigsaaran sa Diyos, ang iyang "linaing katigayonan" (Ex 19:5, 6; 1Ha 8:53; Sal 135:4), ang Hudiyong katawhan nakapahimulos ug kapasig-ulian ngadto sa Diyos, bisan tuod nga sila nagkinahanglan pa gihapon ug bug-os nga kapasig-ulian pinaagi sa gitagnang Manunubos, ang Mesiyas. (Isa 53:5-7, 11, 12; Dan 9:24-26) Ang dili-Hudiyohanong mga nasod, sa laing bahin, maoy "bulag sa estado sa Israel ug estranyo sa mga pakigsaad labot sa saad, ug . . . walay paglaom ug mga walay Diyos dinhi sa kalibotan," kay sila walay inuyonang baroganan uban kaniya. (Efe 2:11, 12) Bisan pa niana, nga nahiuyon sa sagradong tinago bahin sa Binhi, maoy katuyoan sa Diyos ang pagpanalangin sa mga tawo sa "tanang nasod sa yuta." (Gen 22:15-18) Busa, ang galamiton sa pagbuhat niini, ang halad ni Kristo Jesus, nagbukas sa kahigayonan alang niadtong sakop sa nahimulag nga dili-Hudiyohanong mga nasod nga 'mahiduol na pinaagi sa dugo ni Kristo.' (Efe 2:13) Dili lang kay kana ra, kondili kini nga halad naghanaw usab sa ulang tali sa Hudiyo ug dili-Hudiyo, kay kini nagtuman sa pakigsaad sa Balaod ug naghanaw niini, sa ingon nagtugot kang Kristo nga "ang duha ka katawhan iyang bug-os mapasig-uli sa usa ka lawas ngadto sa Diyos pinaagi sa estaka sa pagsakit, tungod kay iya nang gitapos ang panagdumtanay [ang ulang nga gipatungha sa pakigsaad sa Balaod] pinaagi sa iyang kaugalingon." Sukad niadto ang Hudiyo ug dili-Hudiyo pareho nang makaduol sa Diyos pinaagi kang Kristo Jesus, ug sa paglabay sa panahon, ang mga dili-Hudiyo gidala ngadto sa bag-ong pakigsaad ingong mga manununod sa Gingharian uban kang Kristo.—Efe 2:14-22; Rom 8:16, 17; Heb 9:15.

Ang lain pang kahulogan sa pulong nga pagpasig-uli mao ang pagpabalik sa kanhing kahimtang. Diha sa Kasulatan, maylabot sa pagbalik ni Kristo, gihisgotan sa talagsaong paagi ang "mga panahon sa pagpasig-uli [porma sa Gr., *a·po·ka·ta′sta·sis*] sa tanang butang nga gisulti sa Diyos pinaagi sa baba sa iyang balaang mga manalagna."—Buh 3:20, 21.

Dinhi ang *King James Version* naghubad sa *a·po·ka·ta′sta·sis* ingong "pag-uli." Ang Gregong pulong naggikan sa *a·po′,* nga nagkahulogang "balik" o "pag-usab," ug sa *ka·thi′ste·mi,* nga sa literal nagkahulogang "pahiluna." Ang katumbas nga berbo gihubad nga "ipasig-uli" diha sa Buhat 1:6. Ang *Theological Dictionary of the New Testament* nga giedit ni G. Kittel nag-ingon nga ang pangunang kahulogan sa termino maoy "pagkahiuli ngadto sa naunang kahimtang" o "pagpasig-uli." (Gihubad ni G. Bromiley, 1964, Tomo I, p. 389) Gigamit kini sa Hudiyong historyador nga si Josephus sa dihang naghisgot bahin sa pagbalik sa mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero. Sa mga sinulat diha sa papiro kini gigamit labot sa pag-ayo sa pipila ka tinukod, sa pagpasig-uli sa mga kabtangan ngadto sa tinuod nga mga tag-iya niini, ug sa pagbalanse sa mga kuwenta.

Ang teksto wala magtino kon unsang mga butanga ang ipasig-uli, mao nga ang "tanang butang" pagatinoon pinaagi sa pagtuon sa mensahe sa Diyos nga gipamulong sa iyang mga manalagna.

PAGPAUBOS, PAGKAMAPAINUBSANON. Ang dili pagpagarbo o pagpanghambog; pagpaubos sa hunahuna. Dili kini usa ka kahuyangan kondili usa ka kahimtang sa hunahuna nga kahimut-anan kang Jehova.

Diha sa Hebreohanong Kasulatan, ang "pagpaubos o pagkamapainubsanon" naggikan sa lintunganayng pulong (*'a·nah'*) nga nagkahulogang "gisakit; gipaubos; gilupigan." Ang mga pulong nga naggikan niini nga lintunganayng pulong gihubad sa nagkalainlaing paagi ingong "pagpaubos," "kaaghop," "kasakitan," ug uban pa. Ang duha ka laing Hebreohanong mga berbo nga nalangkit sa "pagpaubos" mao ang *ka·na'* (sa literal, pagbuntog [sa kaugalingon]) ug *sha·phel'* (sa literal, pagkahimong ubos). Sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang pulong nga *ta·pei·no·phro·sy'ne* gihubad nga "pagpaubos" ug "pagpaubos sa hunahuna." Kini naggikan sa mga pulong nga *ta·pei·no'o,* "himoon nga ubos," ug *phren,* "ang hunahuna."

Mahimong makab-ot sa usa ka tawo ang pagkamapainubsanon pinaagi sa pagkonsiderar sa iyang relasyon sa Diyos ug sa iyang isigkatawo, sumala sa gilatid sa Bibliya, ug dayon ipadapat ang mga prinsipyo nga nakat-onan. Ang usa ka Hebreohanong pulong, *hith·rap·pes',* nga gihubad nga "ipaubos ang imong kaugalingon," sa literal nagkahulogang "yataki ang imong kaugalingon." Tukmang gipahayag niini ang aksiyon nga gihubit sa maalamong magsusulat sa Mga Proverbio: "Anak ko, kon ikaw nahimong garantiya alang sa imong isigkatawo, . . . kon nalit-agan ka sa mga pulong sa imong baba, . . . ikaw nahulog sa kamot sa imong isigkatawo: Lakaw magpaubos ka [yataki ang imong kaugalingon] ug sigingsiginga paghangyo ang imong isigkatawo. . . . Luwasa ang imong kaugalingon." (Pr 6:1-5) Sa laing pagkasulti, ihiklin ang imong garbo, ilha ang imong sayop, tul-ira ang mga butang, ug pangayog pasaylo. Si Jesus nagtambag nga ang usa ka tawo magpaubos atubangan sa Diyos sama sa usa ka bata ug nga, imbes nga maningkamot nga mainila, siya moalagad o mosilbi sa iyang mga igsoon.—Mat 18:4; 23:12.

Mahimong makat-onan usab sa usa ka tawo ang pagkamapainubsanon kon siya napaubos, tingali pinaagig kasinatian. Si Jehova miingon sa Israel nga sila iyang gipaubos pinaagi sa pagpalakaw kanila ug 40 ka tuig didto sa kamingawan sa pagsulay kanila aron mahibaloan kon unsay anaa sa ilang kasingkasing ug aron sila mahibalo nga "dili sa tinapay lamang mabuhi ang tawo kondili sa matag pulong gikan sa baba ni Jehova nga ang tawo mabuhi." (Deu 8:2, 3) Walay duhaduha nga daghan sa mga Israelinhon ang nakabenepisyo gikan niining grabe nga kasinatian ug nahimong mapainubsanon tungod niini. (Itandi ang Lev 26:41; 2Cr 7:14; 12:6, 7.) Kon ang usa ka tawo o usa ka nasod modumili sa pagpaubos o sa pagdawat sa makapaubos nga disiplina, sa takdang panahon ang maong tawo o nasod makaagom ra ug kaulawan.—Pr 15:32, 33; Isa 2:11; 5:15.

Makapahimuot sa Diyos. Ang pagpaubos bililhon kaayo sa mga mata ni Jehova. Bisan tuod ang Diyos walay obligasyon sa katawhan, tungod sa iyang dili-takos nga kalulot siya andam sa pagpakitag kaluoy ug pabor ngadto kanilang nagpaubos atubangan kaniya. Ang maong mga tawo nagpakita nga sila wala magsalig o manghambog sa ilang kaugalingon apan nagasalig kaniya ug buot nilang buhaton ang iyang kabubut-on. Sumala sa giingon sa inspirado nga Kristohanong mga magsusulat nga si Santiago ug Pedro: "Ang Diyos magabatok sa mga mapahitas-on, apan siya magahatag ug dili-takos nga kalulot sa mga mapainubsanon."—San 4:6; 1Pe 5:5.

Bisan kadtong sa miagi nagabuhat ug daotan kaayong mga butang, kon sila tinuod nga magpaubos atubangan kang Jehova ug mangaliyupo kaniya alang sa kaluoy, sila iyang pagadunggon. Pinaagi sa pagpanguna sa bakak nga pagsimba sa nasod, nadaldal ni Haring Manases sa Juda ang mga molupyo sa Juda ug Jerusalem "sa pagbuhat ug labi pa ka daotan kay sa kanasoran nga gilaglag ni Jehova gikan sa atubangan sa mga anak sa Israel." Apan, human itugot ni Jehova nga mabihag siya sa hari sa Asirya, si Manases "nagpadayon pagpaubos pag-ayo sa iyang kaugalingon tungod sa Diyos sa iyang mga katigulangan. Ug siya nagpadayon pag-ampo Kaniya, mao nga Siya mitugot nga pangaliyupoan niya ug Iyang gidungog ang iyang hangyo alang sa pabor ug gipasig-uli siya sa Jerusalem sa iyang pagkahari; ug naila ni Manases nga si Jehova mao ang matuod nga Diyos." Busa si Manases nakakat-on sa pagpaubos.—2Cr 33:9, 12, 13; itandi ang 1Ha 21:27-29.

Nagtaganag Hustong Pagtultol. Ang usa ka tawo nga nagpaubos atubangan sa Diyos makalaom nga siya tultolan sa Diyos. Bug-at ang responsibilidad ni Esdras sa pagdalag balik sa kapin sa 1,500 ka lalaki gikan sa Babilonya ngadto sa Jerusalem, gawas pa sa mga saserdote, mga Netinim, ug sa mga babaye ug mga bata. Dugang pa, nagdala silag daghang bulawan ug plata alang sa pagpatahom sa templo didto sa Jerusalem. Nanginahanglan silag proteksiyon sa ilang panaw, apan si Esdras dili buot mangayog militaryong panalipod gikan sa hari sa Persia ug sa ingon magpakitag pagsalig sa tawhanong kusog. Gawas pa, iya nang giingnan ang hari: "Ang kamot sa among Diyos anaa sa ibabaw kanilang tanan nga nagapangita

kaniya alang sa kaayohan." Busa siya nagmantala ug usa ka pagpuasa, aron ang katawhan magpaubos atubangan kang Jehova. Sila mihangyo sa Diyos, ug siya namati ug naghatag kanilag proteksiyon gikan sa mga pagbanhig sa kaaway diha sa dalan mao nga sila nagmalamposon sa ilang peligroso nga panaw. (Esd 8:1-14, 21-32) Ang manalagna nga si Daniel, nga usa ka destiyero didto sa Babilonya, gipaboran pag-ayo tungod kay siya gipadad-an sa Diyos ug usa ka manulonda nga may usa ka panan-awon, kay si Daniel nagmapainubsanon man atubangan sa Diyos pinaagi sa iyang pagpangitag pagtultol ug pagsabot.—Dan 10:12.

Ang pagpaubos magtultol sa usa ka tawo diha sa hustong dalan ug magdala kaniya ngadto sa himaya, kay ang Diyos mao ang magbayaw sa usa ka tawo ug magpaubos sa lain. (Sal 75:7) "Sa dili pa ang pagkahagsa ang kasingkasing sa usa ka tawo mapahitas-on, ug sa dili pa ang himaya anaa ang pagpaubos." (Pr 18:12; 22:4) Busa ang usa ka tawo nga nagtinguhag himaya pinaagi sa pagkamapahitas-on mapakyas, sama kang Haring Uzzias sa Juda, kinsa nahimong mapangahason ug supak sa balaod nga nag-ilog sa katungdanan sa mga saserdote: "Sa diha gayod nga nagmakusganon na siya, ang iyang kasingkasing nagmapahitas-on hangtod nga kini nagpahinabog kadaot, sa ingon siya milihok nga dili-matinumanon batok kang Jehova nga iyang Diyos ug misulod sa templo ni Jehova aron sa pagsunog ug insenso diha sa halaran sa insenso." Sa dihang siya napungot sa mga saserdote tungod sa pagtul-id kaniya, siya gisanla. (2Cr 26:16-21) Ang dili pagpaubos ang nagpahisalaag kang Uzzias, nga misangpot sa iyang pagkapukan.

Makatabang sa Usa ka Tawo sa Panahon sa Kalisdanan. Ang pagpaubos makatabang gayod sa usa ka tawo sa pagsagubang sa hagit sa kalisdanan. Kon ang kalamidad modangat, ang pagpaubos magpaarang sa usa ka tawo nga mangupot ug molahutay ug ingon man magpadayon sa iyang pag-alagad sa Diyos. Si Haring David nakaagom ug daghang kalisdanan. Siya gipangita ug gigukod ni Haring Saul. Apan wala gayod siya magreklamo batok sa Diyos o magbayaw sa iyang kaugalingon ibabaw sa dinihogan ni Jehova. (1Sa 26:9, 11, 23) Sa dihang siya nakasala batok kang Jehova tungod sa iyang relasyon kang Bat-seba ug gibadlong pag-ayo sa manalagna sa Diyos nga si Natan, siya nagpaubos sa atubangan sa Diyos. (2Sa 12:9-23) Human niadto, sa dihang ang usa ka Benjaminhon nga ginganlag Simei nanghimaraot kang David diha sa publiko, ug buot patyon kining tawhana sa opisyal ni David nga si Abisai tungod sa dili pagtahod sa hari, si David nagpaubos. Siya mitubag kang Abisai: "Ania, ang akong kaugalingong anak nga migula gikan sa akong kahiladmang mga bahin nagapangita sa akong kalag; ug unsa pa kaha karon ang usa ka Benjaminhon! . . . Tingali si Jehova motan-aw pinaagi sa iyang mata, ug ipasig-uli ni Jehova kanako ang kaayo inay ang iyang maldisyon niining adlawa." (2Sa 16:5-13) Sa ulahi, giihap ni David ang katawhan, nga supak sa kabubut-on ni Jehova. Ang asoy mabasa: "Ug ang kasingkasing ni David naghasol kaniya human niya maihap ang katawhan. Busa si David miingon kang Jehova: 'Ako nakasala ug dako kaayo sa akong gibuhat. . . . Ako milihok gayod nga binuangbuang.'" (2Sa 24:1, 10) Bisan tuod siya gisilotan, si David wala tangtanga sa pagkahari; ang iyang pagpaubos nakatabang ug dako nga mabatonan pag-usab ang pabor ni Jehova.

Usa ka Hiyas sa Diyos. Lakip sa mga hiyas ni Jehova nga Diyos mao ang pagkamapainubsanon. Kini dili tungod kay siya ubos o sakop sa uban. Hinunoa, siya nagpakitag pagpaubos pinaagi sa pagpasundayag ug kaluoy ug labihang pagkamabination sa ubos nga mga makasasala. Ang iyang pagpakiglabot sa mga makasasala mismo ug ang pagtagana sa iyang Anak ingong halad alang sa mga sala sa katawhan maoy kapahayagan sa iyang pagpaubos. Gitugotan ni Jehova nga Diyos ang pagkadaotan sulod sa mga 6,000 ka tuig ug iyang gitugotan usab nga ipanganak ang mga tawo bisan tuod nakasala ang ilang amahan nga si Adan. Pinaagi sa dili-takos nga kalulot, iyang gipakita ang kaluoy ngadto sa mga anak ni Adan, nga naghatag kanilag kahigayonan nga mabuhing walay katapusan. (Rom 8:20, 21) Kining tanan maoy pagpasundayag sa pagkamapainubsanon sa Diyos ug sa uban pa niyang maayong mga hiyas.

Pinaagi sa dili-takos nga kalulot sa Diyos nga gipakita kaniya, nakita ug napabilhan ni Haring David kining hiyasa. Human siya luwasa ni Jehova gikan sa kamot sa tanan niyang mga kaaway, siya miawit: "Ihatag mo kanako ang imong taming sa kaluwasan, ug ang imong pagpaubos mao ang nagpadako kanako." (2Sa 22:36; Sal 18:35) Bisan tuod siya naglingkod nga may dakong dignidad diha sa iyang binayaw nga dapit sa kinatas-ang kalangitan, bisan pa niana kini ang giingon bahin kang Jehova: "Kinsa ang sama kang Jehova nga atong Diyos, siya nga nagapuyo sa kahitas-an? Siya nagapaubos aron sa pagtan-aw sa langit ug sa yuta, nga nagabangon sa timawa gikan sa abog; ginabayaw niya ang kabos gikan sa gahong sa abo, aron sa pagpalingkod kaniya uban sa mga hamili, uban sa mga hamili sa iyang katawhan."—Sal 113:5-8.

Ang Pagpaubos ni Jesu-Kristo. Sa dinhi pa sa yuta si Jesu-Kristo, iyang gipakita ang kinalabwang panig-ingnan sa pagkamapainubsanon

ingong alagad sa Diyos. Sa gabii una pa siya mamatay, si Jesus nagbakos ug tualya ug naghugas ug nagtrapo sa mga tiil sa matag usa sa iyang 12 ka apostoles, usa ka pag-alagad nga sagad himoon sa mga sulugoon ug mga ulipon. (Ju 13:2-5, 12-17) Giingnan niya ang iyang mga tinun-an: "Si bisan kinsa nga magabayaw sa iyang kaugalingon igapaubos, ug si bisan kinsa nga magapaubos sa iyang kaugalingon pagabayawon." (Mat 23:12; Luc 14:11) Si apostol Pedro, nga didto niadtong gabhiona, nakahinumdom sa maayong panig-ingnan ni Jesus sa pagbuhat kon unsay iyang gipamulong. Sa ulahi iyang giawhag ang iyang mga isigkamagtutuo: "Kamong tanan sul-obi ang inyong kaugalingon sa pagkamapainubsanon sa hunahuna ngadto sa usag usa . . . Busa, ipaubos ang inyong kaugalingon ilalom sa gamhanang kamot sa Diyos, aron nga kamo iyang bayawon sa takdang panahon."—1Pe 5:5, 6.

Gidasig ni apostol Pablo ang mga Kristohanon sa pagbaton sa samang tinamdan sa pangisip nga nabatonan ni Jesu-Kristo; iyang gipunting ang hataas nga posisyon sa Anak sa Diyos didto sa mga langit uban sa iyang Amahan nga si Jehova sa wala pa siya mahimong tawo, nga kinabubut-on niyang gihaw-asan ang iyang kaugalingon ug gihuptan ang dagway sa usa ka ulipon ug nahisama sa mga tawo. Si Pablo midugang: "Labaw pa niana, sa dihang iyang [si Jesus] nakaplagan ang iyang kaugalingon nga diha sa dagway sa usa ka tawo, siya nagpaubos ug nagmasinugtanon hangtod sa kamatayon, oo, kamatayon sa estaka sa pagsakit." Ang kaugalingong mga pulong ni Jesus bahin sa ganti sa pagpaubos napamatud-ang tinuod gayod diha sa iyang kahimtang, maingon sa padayong gisulti sa apostol: "Tungod niini mismo usab ang Diyos nagbayaw kaniya ngadto sa usa ka labaw nga katungdanan ug malulotong naghatag kaniya sa ngalan nga labaw sa tanang uban pa nga ngalan." —Flp 2:5-11.

Labaw pang talagsaon, bisan pa sa maong binayaw kaayo nga posisyon, sa dihang siya mogamit na sa 'tanang awtoridad sa langit ug sa yuta' aron ipatuman ang kabubut-on sa Diyos alang sa yuta (Mat 28:18; 6:10), si Kristo magbaton gihapon sa samang pagpaubos pagkatapos sa iyang Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari. Busa, ang Kasulatan nagsulti kanato: "Sa dihang ang tanang butang mapasakop na ngadto kaniya, niana ang Anak magpasakop usab ngadto sa Usa nga nagpasakop sa tanang butang ngadto kaniya, aron ang Diyos mahimong tanang butang ngadto sa tanan."—1Co 15:28.

Si Jesu-Kristo nag-ingon bahin sa iyang kaugalingon: "Ako malumog-buot ug mapainubsanon sa kasingkasing." (Mat 11:29) Sa dihang iyang gipresentar ang iyang kaugalingon ngadto sa katawhan sa Jerusalem ingong ilang Hari, iyang gituman ang tagna nga nag-ingon bahin kaniya: "Tan-awa! Ang imong hari moanha kanimo. Siya matarong, oo, linuwas; mapainubsanon, ug nagsakay sa usa ka asno, sa usa ka hingkod nga hayop nga anak nga laki sa usa ka asna." (Zac 9:9; Ju 12:12-16) Sa iyang binayaw nga langitnong posisyon sa dihang siya mogula batok sa mga kaaway sa Diyos, siya matagnaong gisugo: "Sa imong kahalangdon magmalamposon ka; sakay sa kawsa sa kamatuoran ug sa pagkamapainubsanon ug sa pagkamatarong." (Sal 45:4) Busa, kadtong mapainubsanon malipay, bisan tuod sila tingali gidaogdaog ug gimaltrato sa mga garboso ug mga mapahitas-on. Sila mahimong mahupay sa mga pulong: "Pangitaa ninyo si Jehova, kamong tanang maaghop sa yuta, nga nagbuhat sa Iyang hudisyal nga hukom. Pangitaa ang pagkamatarong, pangitaa ang pagkamaaghop. Tingali kamo pagatagoan sa adlaw sa kasuko ni Jehova."—Sof 2:3.

Sa wala pa malaglag ang Jerusalem, ang mga pulong ni Jehova ngadto sa Israel nagpasidaan sa mga mapainubsanon ug naghupay kanila nga nagingong ang Diyos molihok alang kanila sa iyang takdang panahon. Siya miingon: "Nianang panahona kuhaon ko gikan sa imong taliwala ang imong mga mapahitas-on nga nagmasadyaon; ug ikaw dili na magmapahitas-on pag-usab diha sa akong balaang bukid. Ug ipabilin ko gayod sa imong taliwala ang usa ka katawhan nga mapainubsanon ug maaghop, ug sila modangop sa ngalan ni Jehova." (Sof 3:11, 12) Sa pagkatinuod ang pagkamapainubsanon mosangpot sa pagkaluwas sa daghan, maingon sa nahisulat: "Ang mapainubsanon nga katawhan imong pagaluwason; apan ang imong mga mata maoy batok sa mga mapahitas-on, aron sila imong ipaubos." (2Sa 22:28) Busa kita makasalig nga si Haring Jesu-Kristo, nga nagsakay sa kawsa sa kamatuoran ug pagkamapainubsanon ug pagkamatarong, magaluwas sa iyang katawhan nga nagpaubos atubangan kaniya ug atubangan sa iyang Amahan nga si Jehova.

Angayng Ugmaron sa mga Kristohanon ang Pagpaubos. Sa pagtambag sa mga isigka-Kristohanon nga isul-ob ang pagkatawo nga "gibag-o sumala sa larawan sa Usa nga naglalang niini," si apostol Pablo nag-ingon: "Busa, ingon nga mga pinili sa Diyos, balaan ug hinigugma, isul-ob ninyo ang malumong mga pagmahal sa pagkamabinatian, kalulot, *pagpaubos sa hunahuna,* kalumo, ug hataas-nga-pailob." (Col 3:10, 12) Sa paghisgot sa maayong sulondan ni Kristo, siya nagtambag kanila: 'Uban sa *pagpaubos sa hunahuna* isipa ang uban [sa mga alagad sa Diyos] nga labaw kay kaninyo.' (Flp 2:3) Sa makausa pa siya nag-awhag:

"Hunahunaa ang uban sama sa inyong kaugalingon; ayaw hunahunaa ang tugbaw nga mga butang, kondili lakaw uban sa ubos nga mga butang. Ayaw pagpakamaalamon sa inyong kaugalingong mga mata."—Rom 12:16.

Susama usab niana ang gisulti ni Pablo sa mga Kristohanon sa siyudad sa Corinto: "Kay, bisan tuod ako gawasnon gikan sa tanang tawo, gihimo ko ang akong kaugalingon nga ulipon sa tanan, aron makabig ko ang labing daghang tawo. Ug busa ngadto sa mga Hudiyo ako nahimong ingon sa usa ka Hudiyo, aron makabig ko ang mga Hudiyo; ngadto nilang nailalom sa balaod ako nahimong ingon sa nailalom sa balaod, bisan tuod ako dili ilalom sa balaod, aron makabig ko silang nailalom sa balaod. Ngadto nilang walay balaod ako nahimong ingon sa walay balaod, bisan tuod ako dili kay walay balaod sa Diyos hinunoa nailalom sa balaod ni Kristo, aron makabig ko silang walay balaod. Ngadto sa mga maluya ako nahimong maluya, aron makabig ko ang mga maluya. Ako nahimong tanang butang ngadto sa tanang matang sa katawhan, aron maluwas ko sa bisan unsa mang paagi ang pipila." (1Co 9:19-22) Gikinahanglan ang tinuod nga pagpaubos aron mahimo kini.

Makaamot sa kalinaw. Ang pagpaubos makapalambo sa kalinaw. Ang usa ka tawong mapainubsanon dili makig-away sa iyang Kristohanong mga igsoon aron ilhon ang iyang gituohang personal nga "mga katungod." Ang apostol nangatarongan nga, bisan tuod siya adunay kagawasan sa pagbuhat sa tanang butang, buhaton lamang niya ang mga butang nga makapalig-on, ug kon ang tanlag sa usa ka igsoon mahasol tungod sa iyang personal nga mga buhat, likayan niya kini nga mga buhat.—Rom 14:19-21; 1Co 8:9-13; 10:23-33.

Gikinahanglan usab ang pagpaubos aron mahuptan ang kalinaw pinaagi sa pagpadapat sa tambag ni Jesus sa pagpasaylo sa uban sa ilang mga sala batok kanato. (Mat 6:12-15; 18:21, 22) Ug kon ang usa ka tawo makasilo sa laing tawo, kini mosulay sa iyang pagkamapainubsanon sa pagtuman sa sugo nga adtoon ang maong tawo ug dawaton ang iyang sayop ug mangayog pasaylo. (Mat 5:23, 24) O sa dihang ang tawo nga nasilo moduol kaniya, ang gugma lamang nga inubanag pagkamapainubsanon ang magpaarang sa maong tawo sa pagila sa sayop ug molihok dayon aron tul-iron ang mga butang. (Mat 18:15; Luc 17:3; itandi ang Lev 6:1-7.) Apan ang kalinaw nga mabatonan sa indibiduwal ug sa organisasyon tungod sa maong pagkamapainubsanon mas labaw pa kay sa kaulawan nga bation; dugang pa, ang iyang mapainubsanong paglihok magpalambo ug magpalig-on pa sa maayong hiyas nga pagkamapainubsanon diha kaniya.

Hinungdanon sa panaghiusa diha sa kongregasyon. Ang pagkamapainubsanon makatabang sa Kristohanon nga makontento sa mga butang nga iyang nabatonan, ug kini motabang kaniya nga mahuptan kanunay ang kalipay ug pagkatimbang. Ang pagsinaligay sa usag usa sulod sa Kristohanong kongregasyon, sumala sa giilustrar sa apostol diha sa Unang Corinto kapitulo 12, gipasukad sa pagsunod, pagpaubos, ug pagpasakop sa kahikayan sa organisasyon sa Diyos. Busa, bisan tuod ang lalaking mga membro sa kongregasyon gisultihan: "Kon adunay magapangab-ot sa katungdanan sa pagkamagtatan-aw, siya matinguhaon sa usa ka maayong buhat," gisultihan usab sila nga dili ambisyosong magtinguha sa usa ka katungdanan, sama pananglitan, ingong mga magtutudlo sa kongregasyon, sanglit sila "makadawat ug mas bug-at nga paghukom."—1Ti 3:1; San 3:1.

Ang tanan, mga lalaki ug mga babaye, kinahanglang magpasakop niadtong nagapanguna ug angayng maghulat kang Jehova alang sa bisan unsang mga pagtudlo o mga asaynment sa katungdanan, kay kaniya maggikan ang paghatag ug dugang nga katungdanan. (Sal 75:6, 7) Sama sa giingon sa pipila ka Levihanong mga anak ni Kore: "Gipili ko ang pagtindog sa pultahan sa balay sa akong Diyos kay sa paglibotlibot sa mga tolda sa pagkadaotan." (Sal 84:10) Ang maong tinuod nga pagpaubos nanginahanglan ug panahon sa paglambo. Ang Kasulatan, sa paglatid sa mga kuwalipikasyon alang sa usa nga itudlo sa katungdanan ingong magtatan-aw, nag-ingon nga ang usa ka bag-ong nakabig nga tawo dili angayng itudlo, "kay tingali unyag siya moburot sa pagpagarbo ug mahulog sa paghukom nga gipakanaog batok sa Yawa."—1Ti 3:6.

Dili Tinuod nga Pagpaubos. Ang mga Kristohanon gipasidan-an batok sa pagpakitag pakaaron-ingnon lamang nga pagpaubos. Ang bisan kinsa nga mahimuot sa pakaaron-ingnon lamang nga pagpaubos mahimong 'moburot nga walay hustong hinungdan tungod sa iyang unodnon nga kaisipan.' Ang usa ka tawong tinuod nga mapainubsanon dili maghunahuna nga ang Gingharian sa Diyos o ang pagsulod ngadto niini nalangkit sa kon unsay ginakaon o ginainom sa usa ka tawo o sa kon unsay gidumilian nga kaonon o imnon sa usa ka tawo. Ang Bibliya nagpakita nga ang usa ka tawo mahimong mokaon o moinom o modumili sa pagpakig-ambit sa pipila ka butang tungod kay iyang gibati nga kini angay, tungod sa panglawas o tungod sa tanlag. Apan kon ang usa ka tawo naghunahuna nga ang iyang pagkabaton ug inuyonang baroganan atubangan sa Diyos nagdepende kon siya mokaon, moinom, o kaha mohikap sa pipila ka

butang o kon siya mosaulog sa pipila ka relihiyosong mga adlaw, siya wala makaamgo nga ang iyang mga gibuhat "adunay dagway sa kaalam sa gisangon-sa-kaugalingong dagway sa pagsimba ug pakaaron-ingnon nga pagpaubos, sa grabeng pagsakit sa lawas; apan kini walay bili diha sa pagpakigbugno sa pagtagbaw sa unod."—Col 2:18, 23; Rom 14:17; Gal 3:10, 11.

Ang dili tinuod nga pagpaubos mosangpot nga maugmad sa usa ka indibiduwal ang pagkamapahitas-on, kay siya lagmit maghunahuna nga siya matarong tungod sa iyang dalayegong hiyas o nabuhat; o siya mobati nga siya nagmalamposon sa iyang katuyoan, nga wala makaamgo nga siya dili makalimbong kang Jehova. Kon maugmad ang pagkamapahitas-on, moabot ra ang panahon nga siya igapaubos sa paaging dili niya ikahimuot. Siya igapaubos, ug lagmit nga kini mosangpot sa iyang kaugalingong kalaglagan.—Pr 18:12; 29:23.

PAGPUASA. Kini mao ang pagdumili sa tanang pagkaon sulod sa limitadong panahon. Ang mga pagpuasa nga adunay hustong motibo gihimo aron ipakita ang diyosnong kasubo ug paghinulsol tungod sa nangaging mga sala. (1Sa 7:6; Joe 2:12-15; Jon 3:5) Haom usab kini kon nag-atubang sa dakong kapeligrohan, sa dihang gikinahanglan kaayo ang paggiya sa Diyos, samtang nag-antos ug mga pagsulay ug nagasagubang ug mga tentasyon, o sa dihang magtuon, mamalandong, o maghinuktok sa mga katuyoan sa Diyos. (2Cr 20:3; Esd 8:21; Est 4:3, 16; Mat 4:1, 2) Ang pagpuasa dili usa ka matang sa pagsilot sa kaugalingon kondili usa ka pagpaubos sa kaugalingon atubangan kang Jehova. (Esd 8:21; 9:5; itandi ang 1Ha 21:27-29.) Si Jesus nagpuasa sulod sa 40 ka adlaw, sama sa gibuhat ni Moises ug Elias, nga parehong gipakita nga kauban ni Jesus diha sa usa ka panan-awon sa pagkausab sa iyang dagway.—Mat 17:1-9; Ex 34:28; Deu 9:9; 1Ha 19:7, 8.

Wala gamita sa Moisesnong Balaod ang terminong "pagpuasa," apan maylabot sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala kini nagsugo, "Inyong pagasakiton ang inyong mga kalag." (Lev 16:29-31; 23:27; Num 29:7) Kini kasagarang gisabot nga nagkahulogang pagpuasa, ug kini nga panglantaw gipaluyohan sa Isaias 58:3, 5 ug Salmo 35:13.

Ang Isaias kapitulo 58 naghisgot sa usa ka panahon sa dihang bug-at ang mga sala sa mga Hudiyo; apan sila wala sa tim-os maghinulsol, bisan pag sila nagpakaaron-ingnon nga nagasimba kang Jehova, nga nag-alagad kaniya sa pulong lamang ug naghimog sinalingkapaw nga relihiyosong mga buhat o mga batasan. Ang pagpuasa maoy usa sa maong mga batasan, ug sila nagtuo nga pinaagi niini sila makabaton sa pagtagad ug pabor sa Diyos. Sanglit wala nila kini mabatoni, sila nangutana uban ang kalibog: "Unsay hinungdan nga kami nagpuasa ug wala nimo makita, ug kami nagsakit sa among kalag ug wala nimo matikdi?" Gisultihan sila ni Jehova sa hinungdan. Bisan sa ilang mga pagpuasa, samtang sila naghangyo sa iyang matarong nga mga paghukom ug milihok nga daw sila nagbuhat sa pagkamatarong, sila nangagpas sa ilang kaugalingong kalipayan ug kalihokan, nga nalangkit sa panag-away, pagpanglupig, ug kapintasan; wala sila magpakitag diyosnong kasubo ug paghinulsol nga gikinahanglan sa tim-os nga mga pagpuasa. Dili ingon niana ang ilang mga pagpuasa aron madungog didto sa langit ang ilang mga tingog, bisan tuod ang ilang mapagawalong mga pagminatay banha kaayo. Gisaway ni Jehova ang ilang salingkapaw nga buhat: "Ang pagpuasa ba nga akong gipili mahimong sama niini, ingon nga usa ka adlaw alang sa yutan-ong tawo sa pagsakit sa iyang kalag? Alang sa pagduko sa iyang ulo sama sa usa ka tikog, ug nga siya magbukhad ug sakong panapton lamang ug mga abo ingong iyang higdaanan? Mao ba kini ang imong gitawag nga puasa ug adlaw nga dalawaton kang Jehova?"—Isa 58:1-5.

Aron mahimong dalawaton, ang pagpuasa kinahanglang inubanan ug pagtul-id sa nangaging mga sala. Pinaagi sa iyang manalagnang si Isaias, si Jehova nagpahibalo kon unsay iyang giisip nga tinuod nga pagpuasa, nga nag-ingon: "Dili ba kini mao ang puasa nga akong gipili? Aron badbaron ang mga talikala sa pagkadaotan, aron tangtangon ang mga bugkos sa yugo, ug sa pagpagawas sa mga dinaogdaog, ug aron inyong balion ang tanang yugo? Dili ba ang pakigbahin sa imong tinapay ngadto sa gigutom, ug nga imong dad-on ang sinakit, mga tawong walay puloy-anan ngadto sa imong balay? Nga, kon pananglit ikaw makakita sa usa nga hubo, imo siyang pagabestihan, ug nga dili ka magtago gikan sa imong kaugalingong unod?"—Isa 58:6, 7.

Upat ka Tinuig nga mga Pagpuasa sa mga Hudiyo. Ang mga Hudiyo naghimog daghang pagpuasa, ug dihay panahon nga sila may upat ka tinuig nga mga pagpuasa, dayag nga aron sa paghinumdom sa makatalagmanong mga panghitabo panahon sa paglikos ug sa pagkaawaaw sa Jerusalem niadtong ikapitong siglo W.K.P. (Zac 8:19) Ang upat ka tinuig nga mga pagpuasa mao kini: (1) "Ang puasa sa ikaupat ka bulan" mopatim-awng maoy paghinumdom sa paggawang sa mga Babilonyanhon sa mga paril sa Jerusalem niadtong Tamuz 9, 607 W.K.P. (2Ha 25:2-4; Jer 52:5-7) (2) Ang templo nalaglag sa ikalimang Hudiyohanong bulan sa Ab, ug dayag nga "ang puasa sa ikalima ka bulan" gihimo aron sa paghinumdom nii-

ni nga panghitabo. (2Ha 25:8, 9; Jer 52:12, 13) (3) "Ang puasa sa ikapito ka bulan" lagmit gihimo ingong usa ka masulub-ong paghinumdom sa kamatayon ni Gedalias o sa bug-os nga pagkaawaaw sa yuta human sa pagpatay kang Gedalias sa dihang ang nahibiling mga Hudiyo, tungod sa ilang kahadlok sa mga Babilonyanhon, nangadto sa Ehipto. (2Ha 25:22-26) (4) "Ang puasa sa ikanapulo ka bulan" lagmit nga nalangkit sa pagkadawat sa nadestiyerong mga Hudiyo nga didto na sa Babilonya sa daotang balita nga ang Jerusalem napukan na (itandi ang Eze 33:21), o lagmit kini maoy paghinumdom sa pagsugod sa malamposong paglikos ni Nabucodonosor batok sa Jerusalem sa ikanapulo ka adlaw nianang bulana, niadtong 609 W.K.P.—2Ha 25:1; Jer 39:1; 52:4.

Sa dihang ang pipila ka Hudiyo nangutana: "Mohilak ba ako sa ikalima ka bulan, mohimog pagdumili sa kaugalingon, ingon sa paghimo ko niini sa daghang katuigan?" pinaagi kang Zacarias, si Jehova mitubag: "Sa nagpuasa kamo . . . sulod sa kapitoan ka tuig, nagpuasa ba gayod kamo alang kanako, bisan kanako?" Gipakita sa Diyos nga ang tinuod nga pagpuasa alang kaniya angayng duyogan unta sa pagkamasinugtanon ug nga ang iyang gikinahanglan mao ang pagkamatinud-anon, hustisya, pakigdait, ug usa ka tim-os nga kasingkasing. Dayon, inay sa pagpuasa nga masulub-on ug sa paghinumdom sa nangagi, sila makahimo sa pagsadya ug sa pagmaya sa mga panahon sa kapistahan lakip sa mga panalangin sa pagpasiguli sa matuod nga pagsimba ug sa pagtigom sa uban sa pag-alagad kang Jehova.—Zac 7:3-7; 8:16, 19, 23.

Tambag Alang sa mga Kristohanon Bahin sa Pagpuasa. Sa dihang si Jesus dinhi pa sa yuta siya naghatag ug instruksiyon sa iyang mga tinun-an: "Sa dihang kamo magpuasa, ayaw kamo pagpasubo sa inyong nawong sama sa mga salingkapaw, kay ilang ginadaot ang ilang mga nawong aron tan-awon sa mga tawo nga nagapuasa. Sa pagkatinuod ako magaingon kaninyo, Sila nakabaton na sa ilang bug-os nga ganti. Apan ikaw, sa dihang magpuasa, panghiso sa imong ulo ug panghilam-os sa imong nawong, aron tan-awon ka nga nagapuasa, dili sa mga tawo, kondili sa imong Amahan nga anaa sa tago; unya ang imong Amahan nga nagatan-aw sa tago magabalos kanimo." (Mat 6:16-18) Iyang gitumong dinhi ang dili tim-os nga pagpuasa sa mga Pariseo, diin kini iyang gihisgotan diha sa usa ka sambingay sa laing higayon. (Luc 18:9-14) Nabatasan na sa mga Pariseo nga magpuasa kaduha sa usa ka semana, sa ikaduha ug ikalima nga adlaw sa semana.—Luc 18:12.

Ang pormalistikong pagdumili sa usa ka tawo gikan sa pagkaon gihubit ni Pablo ingong pagpasakop sa iyang kaugalingon sa mga sugo, "Ayaw pagkupot, ni pagtilaw, ni paghikap," ug siya miingon nga "kadto mismong mga butanga, sa pagkatinuod, adunay dagway sa kaalam sa gisangon-sa-kaugalingong dagway sa pagsimba ug pakaaron-ingnon nga pagpaubos, sa grabeng pagsakit sa lawas; apan kini walay bili diha sa pagpakigbugno sa pagtagbaw sa unod."—Col 2:20-23.

Ang pipila ka relihiyosong mga sekta sa Kakristiyanohan nagsugo sa ilang mga membro nga magpuasa, apan ang Bibliya wala gayod magsugo sa mga Kristohanon nga magpuasa. Sa dihang nakigsulti si Jesus sa iyang mga tinun-an bahin sa pagpuasa, ingon sa nahisgotan na (Mat 6:16-18), siya ug ang iyang mga tinun-an ilalom pa sa Moisesnong Balaod ug nagsaulog sa Adlaw sa Pagtabonsa-Sala ug sa pagpuasa nga nalangkit niini.

Ang teksto bahin sa pagpuasa sa Mateo 17:21, nga makita sa *King James Version,* dili makaplagan diha sa pipila ka labing importanteng karaan nga mga manuskrito. Sa susama, bisan tuod ang *King James Version* naghisgot sa pagpuasa diha sa Marcos 9:29, Buhat 10:30, ug sa 1 Corinto 7:5, sumala pa sa maong mga manuskrito kini nga mga teksto wala maghisgot ug pagpuasa.

Gihunahuna sa uban ang Mateo 9:15 ingong usa ka sugo alang sa mga Kristohanon sa pagpuasa. Sa pagkatinuod, si Jesus naghisgot lamang kon unsay mahitabo sa dihang siya mamatay. Samtang si Jesus uban pa sa iyang mga tinun-an dinhi sa yuta, dili haom nga sila magpuasa. Sa dihang siya namatay, sila nagbangotan ug nagpuasa. Apan wala silay rason nga masulub-ong magpuasa human sa iyang pagkabanhaw ug ilabina human sa kahibulongang pagbubo sa balaang espiritu. (Mar 2:18-20; Luc 5:33-35) Dayag nga ang mga Kristohanon dili obligado nga magpuasa sa anibersaryo sa kamatayon sa Ginoo, kay si apostol Pablo, nga nagtul-id sa mga pag-abuso maylabot sa pagkaon sa panihapon diha sa tigomanan sa kongregasyon sa wala pa sauloga ang Panihapon sa Ginoo, miingon: "Tino nga kamo may mga balay nga didto mokaon ug moinom, dili ba? . . . Tungod niana, akong mga igsoon, sa dihang kamo managtigom aron mokaon niini [ang Panihapon sa Ginoo], maghinulatay kamo sa usag usa. Kon adunay gigutom, *pakan-a siya sa balay,* aron kamo dili managtigom alang sa paghukom."—1Co 11:22, 33, 34.

Bisan tuod wala magpuasa ingong usa ka relihiyosong kinahanglanon, ang unang mga Kristohanon nagpuasa sa linaing mga okasyon. Sa dihang si Bernabe ug Pablo gipadala alang sa usa ka linain nga misyonaryong asaynment ngadto sa Asia Minor, dihay pagpuasa ug pag-ampo. Dugang pa, dihay pag-ampo "uban ang mga pagpuasa" sa

dihang gitudlo ang mga ansiyano diha sa usa ka bag-ong kongregasyon. (Buh 13:2, 3; 14:23) Busa, ang mga Kristohanon wala sugoa nga magpuasa ni gidid-an sila sa pagbuhat sa ingon.—Rom 14:5, 6.

PAGPUGAS. Tan-awa ang MAGPUPUGAS, PAGPUGAS.

PAGPUGONG-SA-KAUGALINGON. Ang pagpugong, pagsanta, o pagkontrol sa tawo sa iyang kaugalingon, mga linihokan, sinultihan, o mga hunahuna. (Gen 43:31; Est 5:10; Sal 119:101; Pr 10:19; Jer 14:10; Buh 24:25) Ang Hebreohanon ug Gregong mga termino nga nalangkit sa pagpugong-sa-kaugalingon sa literal nagpasabot sa pagbaton ug gahom o kontrol sa kaugalingon. Ang pagpugong-sa-kaugalingon maoy usa ka 'bunga sa espiritu sa Diyos' (Gal 5:22, 23); ug si Jehova, bisan tuod nagbaton ug walay-kinutobang gahom, nagpasundayag niini sa tanang panahon. Imbes nga molihok dayon batok sa mga mamumuhat ug daotan, siya nagpalabay ug panahon aron sila mahatagag kahigayonan sa pagtalikod sa ilang daotang mga dalan ug busa makabaton sa iyang pag-uyon.—Jer 18:7-10; 2Pe 3:9.

Apan, sa dihang mapamatud-an nga kadtong gihatagag panahon sa paghinulsol dili mosanong sa iyang kaluoy, haom lamang nga si Jehova dili na magpugong sa pagpahamtang sa iyang paghukom. Ang usa ka pananglitan niini naglangkit niadtong milaglag sa Jerusalem. Sanglit wala nila ilha nga si Jehova nagtugot lamang kanila nga gamhan ang Israel aron madisiplina ang mga Israelinhon tungod sa pagkadili-matinumanon niini, kini nga mga maglalaglag wala magmaluluy-on kanila ug nagpahamtang sa maong disiplina nga labaw pa kay sa gitugot sa paghukom sa Diyos. (Itandi ang Isa 47:6, 7; Zac 1:15.) Si Jehova nahibalong daan niini ug, pinaagi sa manalagnang si Isaias, naghisgot nga ang panahon moabot sa dihang siya dili na magpugong sa pagsilot sa mga maglalaglag: "Ako naghilom sulod sa taas nga panahon. Ako nagpabiling walay timik. Ako nagpadayon sa pagpugong-sa-kaugalingon. Sama sa usa ka babayeng manganak ako mag-agulo, maghangos, ug maghingahinga sa samang higayon. Akong gun-obon ang mga bukid ug mga bungtod, ug ang tanan nilang mga tanom akong palayaon."—Isa 42:14, 15.

Si Kristo Jesus nagpasundayag usab ug pagpugong-sa-kaugalingon. Si apostol Pedro, sa dihang nagpahinumdom sa mga sulugoon sa balay nga kinahanglang magpasakop sa ilang mga tag-iya, misulat: "Sa pagkatinuod, niini nga dalan kamo gipanagtawag, tungod kay bisan si Kristo nag-antos alang kaninyo, nga nagbilin kaninyog sulondan aron kamo managsunod pag-ayo sa iyang mga tunob. . . . Sa gisultihan siya ug pasipala, wala siya mobalos sa pagsultig pasipala. Sa nag-antos siya, wala siya manghulga, apan nagpadayon sa pagpiyal sa iyang kaugalingon ngadto sa usa nga nagahukom sa pagkamatarong."—1Pe 2:21-23.

Sa "kataposang mga adlaw" ang kawalay pagpugong-sa-kaugalingon maoy usa sa mga kinaiya nga magpaila niadtong wala magbuhat subay sa tinuod nga Kristiyanidad. (2Ti 3:1-7) Hinunoa, sanglit ang mga Kristohanon angay nga mahimong mga tigsundog sa Diyos ug sa iyang Anak (1Co 11:1; Efe 5:1), sila kinahanglang maningkamot nga maugmad ang pagpugong-sa-kaugalingon sa tanang butang. (1Co 9:25) Si apostol Pedro miingon: "Ipuno sa inyong pagtuo ang kaligdong, sa inyong kaligdong ang kahibalo, sa inyong kahibalo ang pagpugong-sa-kaugalingon, sa inyong pagpugong-sa-kaugalingon ang pagkamainantoson, sa inyong pagkamainantoson ang diyosnong pagkamahinalaron, sa inyong diyosnong pagkamahinalaron ang inigsoong pagbati, sa inyong inigsoong pagbati ang gugma. Kay kon kining mga butanga anaa kaninyo ug nagaawas, kini magpugong kaninyo sa pagkahimong dili aktibo o dilimabungahon labot sa tukmang kahibalo sa atong Ginoong Jesu-Kristo."—2Pe 1:5-8.

Ang hiyas nga pagpugong-sa-kaugalingon kinahanglang madayag ilabina taliwala niadtong nagalagad ingong mga magtatan-aw sa Kristohanong mga kongregasyon. (Tit 1:8) Aron epektibong masulbad sa mga magtatan-aw ang mga suliran sulod sa kongregasyon, kinahanglang batonan nila kanunay ang pagpugong-sa-kaugalingon sa sinultihan ug sa buhat. Gitambagan ni apostol Pablo si Timoteo: "Labot pa, isalikway ang binuang ug binurong nga mga pagpangutana, kay imong nahibaloan nga kini magpatunghag mga away. Apan ang ulipon sa Ginoo dili kinahanglang makig-away, kondili kinahanglang magmalumo sa tanan, may katakos sa pagpanudlo, nagapadayon sa pagpugong sa kaugalingon bisan ilalom sa daotan, malumong nagatudlo niadtong nagasupak."—2Ti 2:23-25.

Ang pagkapakyas sa pagpakitag pagpugong-sa-kaugalingon diha sa usa ka kahimtang makamansa sa taas nga rekord sa matinumanong pag-alagad ug makapahitumpawak sa usa ngadto sa tanang matang sa mga kalisdanan. Ang usa ka pananglitan niini mao ang nahitabo kang Haring David. Bisan tuod maunongon sa matuod nga pagsimba ug nahigugma sa matarong nga mga prinsipyo sa balaod sa Diyos (itandi ang Sal 101), si David nakapanapaw kang Bat-seba, ug tungod niini iyang gibutang ang iyang bana nga si Urias diha sa usa ka puwesto sa panggubatan [*gipadayon sa panid 753*]

Lalawigan sa Galilea

ANG Galilea, nga nahimutang sa amihanang Palestina, maoy usa ka mauswagon ug daghag molupyo nga lalawigan sa kapanahonan sa Bibliya. Hangtod karon ang geograpikanhong dagway niini makapadani—ang lubos-asul nga Dagat sa Galilea, ang kabungtoran sa amihanan, ug ang tabunok nga kapatagan. (Hulagway sa ubos) Dinhi niining matahom nga rehiyon gigugol ni Jesus ang dakong bahin sa iyang yutan-ong kinabuhi, nga nagdako diha sa siyudad sa Nasaret sa Galilea. —Mat 2:21-23; Luc 2:51, 52.

Ang pagpanguma, pagpamuhig karnero, ug pagpangisda maoy sagad nga mga panginabuhi sa mga Galileanhon, ug kini gipakita diha sa daghang sambingay ni Jesus. Manggibuhaton ug kugihan nga mga tawo, ang ordinaryong mga Galileanhon tinamay sa mga Pariseo ug sa pangulong mga saserdote sa Jerusalem. Tungod sa ilang lahi nga linitokan, ang mga Galileanhon daling mailhan sa ilang isigka-Hudiyo. —Mat 26:73.

Didto nahitabo sa Galilea ang pipila sa talagsaong mga panghitabo sa ministeryo ni Jesus. Sa bakilid sa usa ka bukid duol sa Capernaum, gipahayag ni Jesus ang iyang nabantog nga Wali sa Bukid. (Mat 5:1, 2) Dinhi sa Galilea, milagroso niyang giayo ang daghang tawo.—Mar 1:32-34; 6:53-56; Ju 4:46-54.

Unsay pagsanong didto sa Galilea sa pagwali ug sa mga milagro nga gihimo ni Jesus? Sa dihang nagwali siya sa iyang lungsod nga natawhan, ang Nasaret, sa sinugdan ang katawhan "nahibulong sa madanihong mga pulong nga nanggula gikan sa iyang baba." Apan human sila itandi ni Jesus sa mga Israelinhon sa mga adlaw ni Elias ug Eliseo, sila nagtinguha sa pagpatay kaniya. (Luc 4:22-30) Apan, ang mga Galileanhon sa katibuk-an misanong gayod sa ministeryo ni Jesus. Mao nga gikuha niya ang iyang unang mga tinun-an gikan sa mga Galileanhon, ug ang tanan niyang mga apostoles (tingali gawas lamang kang Judas Iskariote) maoy mga Galileanhon. (Mat 4:18-22; Luc 6:12-16) Ang mga 120 ka tinun-an nga nakadawat sa balaang espiritu sa adlaw sa Pentekostes sa 33 K.P. maoy mga Galileanhon.—Buh 1:15; 2:1-7.

Ang tabunok nga Kapatagan sa Jezreel, ug makita ang Bukid sa Tabor sa likod nga bahin sa wala

Utlanan sa Lalawigan
Dalan

Dagat Mediteranyo
Kedes
Tolemaida
Corasin
Betsaida
Capernaum
Magadan
Dagat sa Galilea
Cana
Tiberias
Hippos
Bukid sa Carmelo
Seporis
Nasaret
Bukid sa Tabor
Suba sa Jordan
Nain
Gadara
Dor
Walog sa Jezreel (Esdraelon)
Megido

Mapa sa Galilea nga pinasukad sa letrato nga gikuha pinaagig satelayt

Mga kagun-oban sa Cana.
Dinhi ang tubig gihimo ni Jesus nga maayong bino (Ju 2:1-11)

Ang Nain karong adlawa.
Dinhi nahatagan ni Jesus ug dakong kalipay ang usa ka babayeng balo sa dihang iyang gibanhaw ang iyang anak nga lalaki (Luc 7:11-17)

Mga kagun-oban sa Capernaum diha sa amihanan-kasadpang baybayon sa Dagat sa Galilea. Ang sinagoga sa unang siglo nahimutang sa ubos sa mas bag-o nga sinagoga nga gipakita dinhi. Gikan niining dapita gipili ni Jesus ang mga mangingisda ug ang usa ka maniningil ug buhis ingong mga apostoles (Mat 4:18-22; 9:9)

Ang Tiberias, ang pinuy-anan ni Herodes Antipas nga magmamando sa distrito ug lagmit mao ang dapit diin gipatay si Juan nga Tigbawtismo (Mar 6:21-28)

Mga kagun-oban sa Corasin, usa ka siyudad nga gisaway ni Jesus tungod kay ang mga molupyo niini dili mahinulsolon (Luc 10:13)

Ang mabungahong Patag sa Genesaret, diin gihimo ni Jesus ang daghan niyang milagroso nga pagpang-ayo (Mat 14:34-36)

Palibot sa Dagat sa Galilea

TALIWALA sa kabungtoran sa amihanang Palestina nahimutang ang tab-ang nga lanaw nga gitawag ug Dagat sa Galilea, Dagat sa Tiberias, o Lanaw sa Genesaret. (Hulagway sa ubos) Nahisamag mutya diha sa usa ka lawom nga dulang, ang lanaw nahimutang nga mga 210 m (700 p) ubos sa lebel sa dagat. Kini maoy mga 21 km (13 mi) ang gitas-on ug mga 12 km (7.5 mi) ang gilapdon. Diha niini nga lanaw ug sa palibot niini nahitabo ang daghang talagsaong mga panghitabo sa ministeryo ni Jesus.

Daghang higayon nga si Jesus sakay sa usa ka sakayan namulong ngadto sa panon sa mga tawo nga nagtapok diha sa baybayon. (Mar 4:1, 2) Ang Capernaum, nga usa ka siyudad diha sa amihanang baybayon, nailhan sa ulahi ingong "kaugalingong siyudad" ni Jesus, bisan tuod sa halos tanang panahon siya nagapanaw. (Mat 9:1; Mar 2:1) Si Jesus milakaw ibabaw sa katubigan niini nga dagat ug nagpakita haduol niini human sa iyang pagkabanhaw. —Ju 6:1, 16-21; 21:1, 4-19.

MGA DAPIT DIHA SA MAPA
Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Betsaida	Mar 8:22-26; Luc 9:10-17; 10:13
Capernaum	Luc 4:31-41; Mat 9:1-13; 11:23
Corasin	Mat 11:20-22
Dagat sa Galilea	Mat 14:24-34; Mar 4:35-41; Luc 5:1-11
Gadara	Mat 8:28-34
Magadan	Mat 15:39–16:4
Patag sa Genesaret	Mat 14:34-36
Tiberias	Mat 14:1-11

Mga Hitabo sa Dayon Na ang Kamatayon ni Kristo

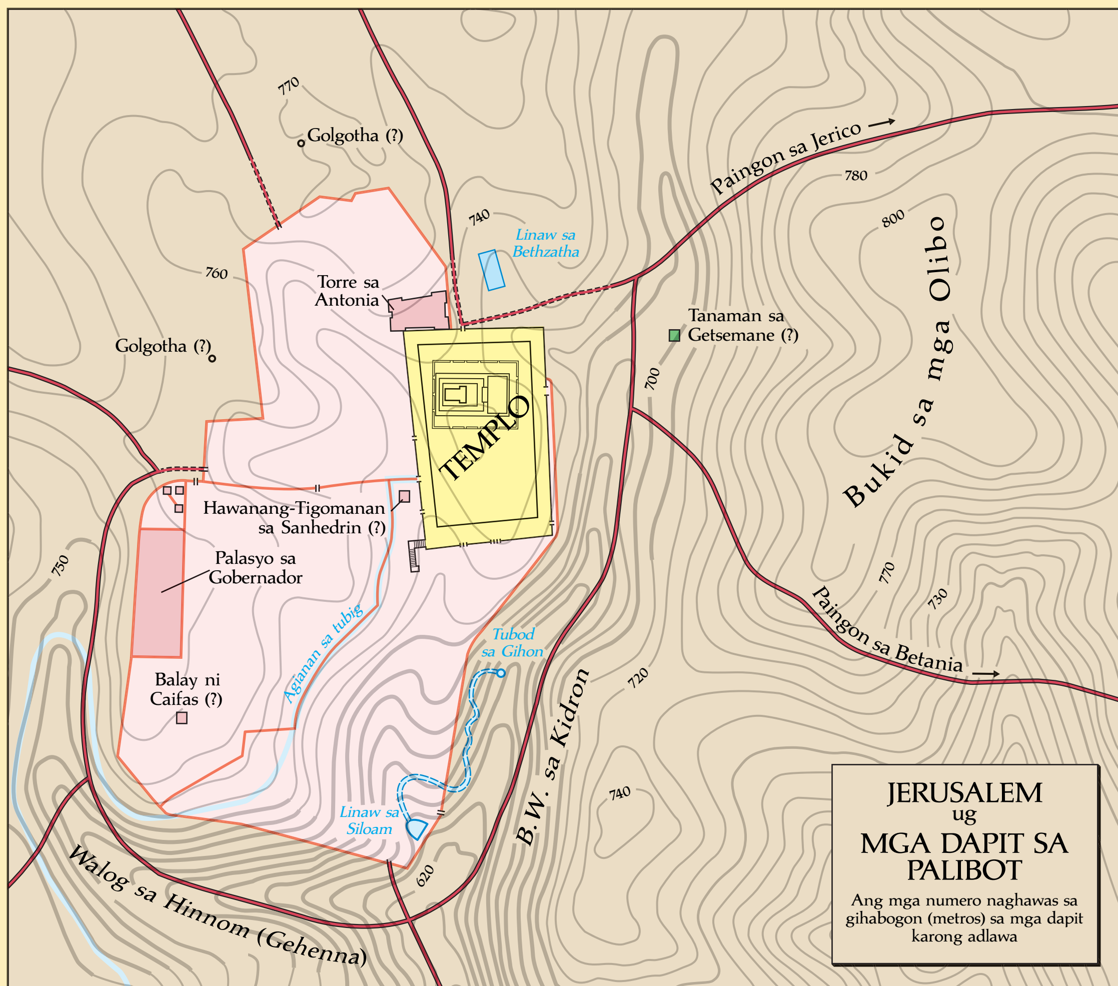
ANG mga hitabo sa dayon na ang kamatayon ni Jesus nahitabo sa sulod ug sa palibot sa Jerusalem. Dinhi ang Anak sa Diyos gipresentar ngadto niini nga nasod ingong Hari niini. Samtang nagsingabot siya sa siyudad, usa ka panon sa mga tinun-an ang naninggit: "Bulahan ang Usa nga nagaanhi ingon nga Hari sa ngalan ni Jehova!" (Luc 19:37, 38) Apan ang relihiyosong mga pangulo sa nasod nagsalikway kaniya ug bakak nga nag-akusar kaniya nga nagsugnib sa katawhan sa pag-alsa. Sa dihang ang Romanong gobernador nga si Poncio Pilato prangkang nangutana kang Jesus kon siya ba usa ka hari, si Jesus mitubag: "Ang akong gingharian dili bahin niining kalibotana." (Hulagway sa ubos) Sa dihang gipresentar ni Pilato si Jesus ngadto sa mga Hudiyo, nga nag-ingon: "Tan-awa! Ang inyong hari!" ang pangulong mga saserdote mitubag: "Kami walay hari gawas kang Cesar."—Ju 18:33-38; 19:14, 15.

Ibabaw: Kinulitan nga bato nga adunay ngalan ni Poncio Pilato, sa Latin; nadiskobrehan niadtong 1961

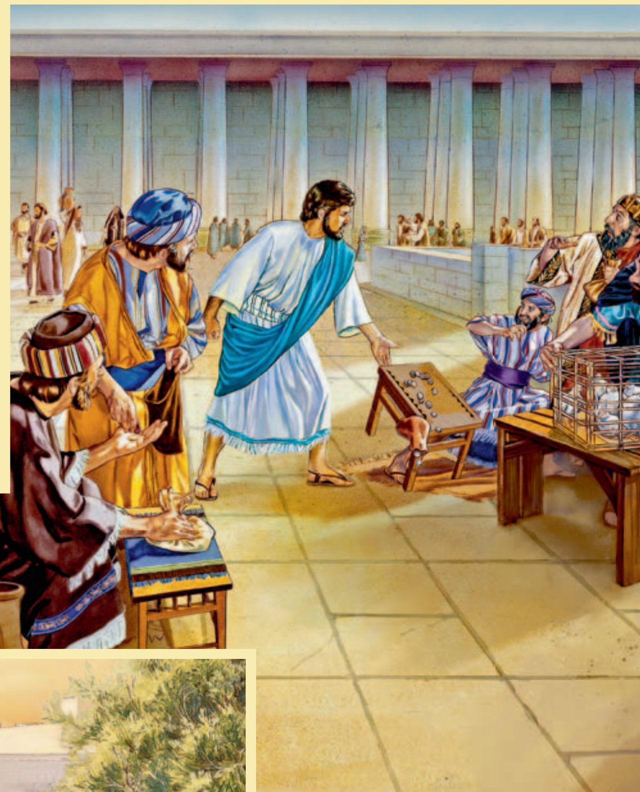
Kanus-a ug Diin Nahitabo ang mga Hitabo

NISAN 9	
Betania	Ju 12:2-9
Paingon sa Jerusalem	Luc 19:29-44
NISAN 10	
Jerusalem, sa templo	Mar 11:15-18
NISAN 11	
Jerusalem, sa templo	Mat 21:23–24:2; Luc 21:1-4
Bukid sa mga Olibo, sa sidlakan sa Jerusalem	Mat 24:3–25:46
NISAN 12	
Jerusalem	Luc 22:1-6
NISAN 13	
Sa duol ug sa sulod sa Jerusalem	Luc 22:7-13
NISAN 14	
Jerusalem	Ju 13:1–17:26; Mat 26:26-29
Tanaman sa Getsemane, sa sidlakan sa Jerusalem	Mat 26:36-56
Jerusalem, sa balay ni Caifas	Ju 18:13, 24; Mat 26:57-75
Jerusalem, sa hawanang-tigomanan sa Sanhedrin	Luc 22:66-71
Jerusalem, sa palasyo sa gobernador	Ju 18:28–19:16
Golgotha, sa gawas sa Jerusalem	Luc 23:33-46

Nisan 9: Samtang si Kristo misulod sa Jerusalem, siya giabiba ingong Hari

Nisan 10: Iyang gipapahawa gikan sa templo kadtong naggamit niini ingong negosyohanan

Nisan 11: Iyang gitagna ang kataposan sa daang sistema ug ang panahon sa iyang presensiya ingong Hari diha sa langitnong himaya

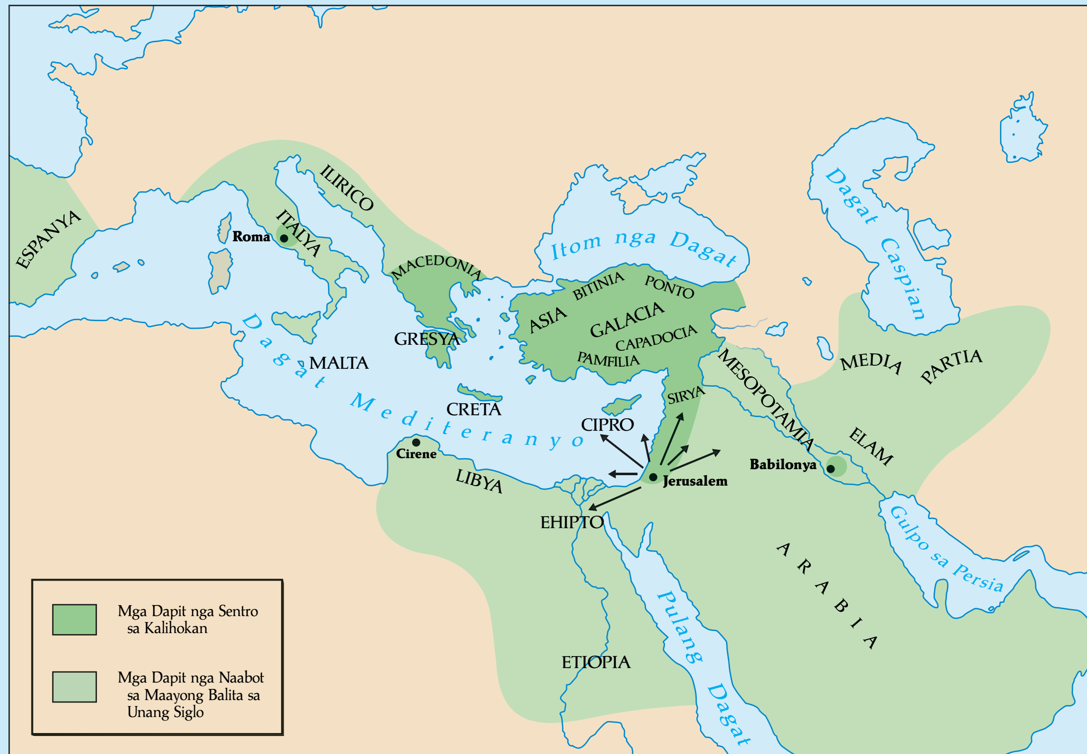
Nisan 14: Sa wala pa siya ilansang, iyang gisugdan ang pagsaulog sa Memoryal sa iyang kamatayon

UNA pa mokayab sa langit niadtong 33 K.P., gihatagan ni Jesu-Kristo ang iyang mga sumusunod niining panamilit nga sugo: "Kamo mahimong akong mga saksi sa Jerusalem ug sa tibuok Judea ug Samaria ug hangtod sa kinalay-ang dapit sa yuta." (Buh 1:8) Gituman gayod nila ang ilang buluhaton.

Napulo ka adlaw sa ulahi, sa panahon sa Pentekostes, ang balaang espiritu mikunsad sa mga 120 ka tinun-an nga nagpaabot didto sa Jerusalem, ug sila misugod sa pagsulti "bahin sa halangdong mga butang sa Diyos." (Buh 2:1-4, 11) Nianang samang adlaw, mga 3,000 ang nabawtismohan. (Buh 2:37-41) Sulod sa mubong panahon, 'gipuno sa mga tinun-an ang Jerusalem sa ilang pagtulon-an.' (Buh 5:27, 28, 40-42) Unsa ang resulta? "Ang mga tinun-an sa Jerusalem padayong nagkadaghan sa hilabihan gayod."—Buh 6:7.

Gikan sa Jerusalem, ang buluhatong pagpanaksi mikaylap. Ingong resulta sa pagsupak sa ilang pagwali sa Jerusalem, ang mga tinun-an natibulaag sa tibuok Judea ug Samaria. Sa gihapon, ang resulta maoy pag-uswag.—Buh 8:1, 4, 14-17.

Niadtong 36 K.P. gidala ni apostol Pedro ang maayong balita ngadto sa Cesarea, diin si Cornelio ug ang iyang panimalay, ang unang dili-tinuling Hentil nga mga kinabig, nabawtismohan. (Buh 10) Human niana, ang sistematikong pagwali taliwala sa mga dili-Hudiyo dayag nga nagsugod didto sa Antioquia sa Sirya. Ingong resulta, "daghan kaayo nga nahimong mga magtutuo ang miliso ngadto sa Ginoo." (Buh 11:20, 21) Sukad niadto, ang buluhatong pagpanaksi mikaylap ngadto sa ubang mga nasod ug sa literal nakaabot "hangtod sa kinalay-ang dapit sa yuta."

Modelo sa unang-siglong templo nga nagpakita sa Portiko ni Solomon dapit sa sidlakan. Ang mga apostoles makugihong nagministeryo niining dapita (Buh 3:11; 5:12)

Romanhong mga kagun-oban sa Samaria. Ang distrito sa Samaria mao ang unang rehiyon sa gawas sa Judea diin ang mga apostoles gipadala sa pagsangyaw sa Kristohanong maayong balita (Buh 8:1-5)

Dunggoanang siyudad sa Jope. Dinhi si apostol Pedro gihatagan ug panan-awon nga nagsugo kaniya sa pagwali sa dili-tinuling mga Hentil (Buh 10:9-29)

GITUDLO ni Jesus nga mahimong apostol sa kanasoran, masibotong gituman ni Pablo ang iyang asaynment. (Rom 11:13) Sa iyang unang misyonaryong panaw, siya miadto sa Cipro ug dayon ngadto sa Asia Minor. Siya giabog sa magubtanong mga panon pagawas sa mga siyudad, gani siya gibato ug gibiyaan sa pagtuong patay na. Apan siya mibalik aron sa pagpalig-on niadtong nahimong mga tinun-an.

Sa iyang ikaduhang panaw, siya nakaabot sa Macedonia ug Gresya. Dinhi siya nakahatag ug pamatuod sa Areopago sa Atenas, ingon sa gipakita sa ubos.

Sa ikatulong panaw ni Pablo, siya nagwali sulod sa mga tulo ka tuig sa Efeso, usa ka sentro sa Romanhong kalibotan. Unya siya miadto sa Macedonia ug Gresya aron sa pagpalig-on sa mga kongregasyon didto.

Sa dihang gibilanggo sa Romanhong kagamhanan, gigamit pag-ayo ni Pablo ang iyang panahon sa pagsulat ug inspiradong mga sulat nga maoy bahin sa Bibliya karong adlawa.

Unang panaw: Buh 13:1–14:28
Ikaduhang panaw: Buh 15:36–18:22
Ikatulong panaw: Buh 18:23–21:19

Damasco, ang dalan nga gitawag ug Tul-id. Human sa iyang pagkakabig, ang nabuta nga si Saulo giagak ngadto sa usa ka balay sa daplin niining dalana (Buh 9:3-16)

Teatro sa Efeso diin ang mga magsisimba ni Artemis (gisal-ot nga hulagway) nagpahinabog kagubot sa pagprotesta batok sa ministeryo ni Pablo (Buh 19:29-41)

Mga kagun-oban sa Antioquia sa Pisidia. Human si Pablo makahatag ug epektibong pamatuod sulod sa sinagoga dinhi, siya giabog pagawas sa siyudad sa nasukong magubtanon nga panon (Buh 13:14-50)

Nailhang dapit diin gibilanggo si Pablo sa Filipos. Si Pablo gibunalan ug gibilanggo niini nga siyudad, apan ang magbalantay sa bilanggoan ug ang iyang panimalay nahimong mga Kristohanon (Buh 16:19-34)

Paril sa karaang Tesalonica. Dinhi niini nga si Pablo nangatarongan sa katawhan pinasukad sa Kasulatan ug human niana, ang siyudad gigubot sa nasukong magubtanon nga panon (Buh 17:1-9)

Mga kagun-oban sa karaang Corinto (sa ubos), nga sa unahan niini makita ang Acrocorinto. Si Pablo naningkamot sa pagpalig-on sa mga Kristohanon dinhi sa Corinto batok sa imoral nga paagi sa kinabuhi nga naglibot kanila

Acropolis sa Atenas sumala sa makita karong adlawa (sa tuo). Sa tuong bahin sa atubangan mao ang Areopago, diin namulong si Pablo

Si Pablo binantayan sulod sa usa ka balay didto sa Roma sulod sa duha ka tuig; nianang panahona siya misulat ug lima ka inspiradong mga sulat ngadto sa mga isigka-Kristohanon

Paingon sa Roma ingong usa ka binilanggo: Buh 23:11–28:31

Ang Jerusalem nga Gilaglag sa mga Romano

SA WALA pa siya mamatay niadtong 33 K.P., gitawag ni Jesus ang Jerusalem nga "ang nagapatay sa mga manalagna ug ang nagabato niadtong mga gipadala kaniya." Ang siyudad sa katibuk-an misunod sa sumbanan nga gibuhat niini sa miagi ug misalikway sa Anak sa Diyos. —Mat 23:37.

Gitagna ni Jesus kon unsa ang mahitabo: "Modangat kanimo ang mga adlaw sa dihang ang imong mga kaaway magatukod libot kanimo ug usa ka salipdanan sa talinis nga mga estaka." (Luc 19:41-44) Siya usab miingon: "Inigkakita ninyo nga malibotan ang Jerusalem sa nagkampong kasundalohan, nan . . . silang anaa sa Judea pakalagiwa ngadto sa kabukiran." —Luc 21:20, 21.

Niadtong 66 K.P., human sa usa ka pag-alsa sa mga Hudiyo, ang Romanhong kasundalohan ilalom ni Cestius Gallus misulong sa Jerusalem. Apan, matod ni Josephus, si Gallus "sa kalit nagpasibog sa iyang kasundalohan, . . . ug, sukwahi sa gihunahuna sa tanan, mibiya gikan sa siyudad." Kini naghatag ug higayon sa mga Kristohanon sa pagkalagiw gikan sa Jerusalem, nga mao gayoy ilang gihimo. Sa wala madugay mibalik ang Romanhong kasundalohan ilalom ni Tito. Niining panahona sila nagtukod ug "usa ka salipdanan sa talinis nga mga estaka," usa ka naglibot nga koral nga 7.2 km (4.5 mi) ang gitas-on. Human sa mga lima ka bulan nga paglikos, ang siyudad bug-os nga nalaglag ug ang templo nagun-ob. Tulo ka tuig sa ulahi, niadtong 73 K.P., nailog sa Romanhong kasundalohan ang kataposang kuta sa mga Hudiyo, ang kuta nga didto sa tumoy sa bukid sa Masada. (Tan-awa sa ubos.)

Ang kalaglagan sa Jerusalem nagpasiugda sa kahinungdanon sa pagtagad sa tagna sa Bibliya.

Romanhong mga sensilyo nga nagpahinumdom sa kalaglagan sa Jerusalem niadtong 70 K.P.

Arko ni Tito didto sa Roma nga nagpakita sa Romanhong kasundalohan nga dala ang mga inagaw gikan sa templo

Ang Jerusalem gisakop ug gilaglag sa mga Romano, 70 K.P.

[*sumpay sa panid 736*] nga siya tinong mamatay. Ingong sangpotanan, sulod sa mga katuigan human niana, si David nakaagom ug grabeng mga kalisdanan sulod sa iyang pamilya. (2Sa 12:8-12) Gipakita usab sa iyang kasinatian nga maalamon nga likayan ang mga situwasyon nga motultol sa pagkawala sa pagpugong-sa-kaugalingon. Mahimo man unta siyang mobiya gikan sa atop sa iyang palasyo, apan si David dayag nga padayong nagtan-aw kang Bat-seba samtang naligo kini ug mao nga siya nakabaton ug kaibog kaniya.—2Sa 11:2-4.

Sa susama, dili maayo alang sa usa ka tawo nga walay pagpugong-sa-kaugalingon nga magpabiling tagsaanon kon siya makaminyo nga dungganon ug sa ingon magpanalipod sa iyang kaugalingon batok sa pakighilawas. Mahitungod niini, si apostol Pablo misulat: "Kon sila walay pagpugong-sa-kaugalingon, paminyoa na lang sila, kay mas maayong magminyo kay sa mag-uros-uros sa pangibog."—1Co 7:9, 32-38.

PAGPUNGGOT SA ULO. Usa ka paagi sa pagpahamtang sa silot nga kamatayon nga wala ilatid sa Moisesnong Balaod. Kini maoy usa ka paagi sa pagpatay nga gibuhat sa kadaghanang nasod. Sa Israel, kon himoon ang pagpunggot sa ulo, kasagarang himoon kini human patya ang indibiduwal ug kini sagad himoon aron masayod ang publiko nga ang kamatayon sa maong tawo maoy usa ka kaulawan o usa ka pahibalo sa paghukom o pasidaan sa publiko.

Si Paraon 'nag-isa sa ulo' sa iyang pangulong panadero, dayag nga nagpunggot sa iyang ulo. (Gen 40:19) Human pukana si Goliat pinaagi sa usa ka bato gikan sa iyang lambuyog, giibot ni David ang espada ni Goliat ug "gipatay gayod siya" pinaagi sa pagpunggot sa iyang ulo atubangan sa kasundalohan sa Israel ug sa mga Filistehanon. Kini nagpalisang pag-ayo sa kasundalohan sa mga Filistehanon ug misangpot sa ilang pagkaparot. (1Sa 17:51, 52) Ang mga Filistehanon nagpunggot sa ulo ni Saul human siya mamatay, dayon nagbitay sa iyang patayng lawas uban sa mga lawas sa iyang mga anak nga lalaki didto sa paril sa siyudad sa Bet-san. (1Sa 31:9, 12) Si Rekab ug Baana, nga daotang mga tawo, nagpatay sa anak nga lalaki ni Saul nga si Is-boset ug nagpunggot sa iyang ulo aron dad-on kini ngadto kang David, nga naghunahunang mahimuot si David kanila. Tungod niini gipapatay sila ni David. (2Sa 4:5-12) Aron sa pagluwas sa ilang siyudad, gisunod sa katawhan sa siyudad sa Abel sa Bet-maaca ang tambag sa usa ka maalamong babaye ug gipunggot ang ulo ni Sheba nga anak nga lalaki ni Bikri, ug ilang gitugpo kini ibabaw sa paril ngadto kang Joab. Wala hisgoti kon si Sheba gipatay ba sa wala pa punggoti ug ulo. (2Sa 20:15, 21, 22) Ang mga ansiyano ug inilang mga tawo sa Samaria nagpatay sa 70 ka anak nga lalaki ni Ahab ug nagpadala sa ilang mga ulo sulod sa mga bukag ngadto kang Jehu nga didto sa Jezreel, diin gipundok kini didto sa ganghaan sa siyudad ingong pamatuod sa katumanan sa paghukom ni Jehova nga gipahayag pinaagi kang Elias. —2Ha 10:6-10; 1Ha 21:20-22.

Ang Bibliya nagrekord nga si Herodes Antipas ang nagpapunggot sa ulo ni Juan nga Tigbawtismo didto sa bilanggoan tungod sa hangyo sa anak nga babaye ni Herodias. (Mat 14:8-11; Mar 6:24-28; Luc 9:9) Si Juan, diha sa usa ka panan-awon, 'nakakita sa mga kalag niadtong gipamatay pinaagi sa atsa tungod sa ilang pagpamatuod bahin kang Jesus ug tungod sa pagsulti bahin sa Diyos.'—Pin 20:4; tan-awa ang KRIMEN UG SILOT.

PAGPUTLI. Tan-awa ang HINLO, PAGKAHINLO.

PAGPUTOL. Sa Israel, sa dihang gamiton kini nga pulong ingong usa ka silot tungod sa paglapas sa Balaod, kini nagkahulogang pagpatay. Ang pipila ka rabbinikong mga eskolar nagtuo nga nagtumong lamang kini sa pagpalagpot gikan sa kongregasyon sa Israel, bisan tuod nga magkalahi kaayo ang ilang mga opinyon.

Pinaagi sa pagsusi sa mga teksto sa Kasulatan nga naghisgot sa mga sala nga pahamtangan niini nga silot, matino nga kini naghisgot sa silot nga kamatayon, nga gipahamtang sa mga awtoridad sa Israel o sa Diyos mismo. Ang mga salaod nga ang silot mao ang pagputol maoy mga salaod nga grabe kaayo. Kini naglakip sa pagkawalay-tahod kang Jehova (ang Diyos ug Hari sa Israel), idolatriya, paghalad ug bata, espiritismo, pagpasipala sa sagradong mga butang, ug sa dulumtanang mga buhat sama sa insesto o pag-unay, pakigsekso sa hayop, ug sodomiya. Sa ubang mga kahimtang ang silot nga kamatayon espesipikong gihisgotan maylabot sa sala nga ang silot maoy 'pagputol.'—Ex 31:14; Lev 7:27; 18:6, 22, 23, 29; 20:3-6; 22:3, 4, 9; 23:28-30; Num 4:15, 18, 20; 15:30, 31; tan-awa usab ang Ex 30:31-33, 38.

Dayag nga diha sa hunahuna sa magsusulat sa sulat ngadto sa mga Hebreohanon ang gihisgotan sa Numeros 15:30: "Ang kalag nga magabuhat ug butang nga tinuyo . . . kanang kalaga kinahanglang pagaputlon gikan sa taliwala sa iyang katawhan," sa dihang siya miingon: "Ang tawo nga wala manumbaling sa balaod ni Moises mamatay sa walay kokaluoy, pinasikad sa pagpamatuod sa duha o tulo." (Heb 10:28) Gigamit ni Jesus kini nga ekspresyon sa dihang gipahayag ang silot batok sa simbolikong "mga kanding": "Kini sila mamahawa ngadto sa walay kataposang

kalaglagan [Gr., *ko'la·sin;* sa literal, "pagputol; pagpul-ong"], apan ang mga matarong ngadto sa kinabuhing walay kataposan." (Mat 25:46) Dinhi, ang pagtandi maoy tali sa kinabuhi ug kamatayon.

PAGREHISTRO. Sagad kini maoy usa ka pagtala sa ngalan ug kaliwatan pinasukad sa tribo ug sa panimalay. Dili lamang kini pagsenso o pag-ihap sa matag tawo. Ang nasodnong mga pagrehistro nga gihisgotan sa Bibliya gihimo alang sa lainlaing mga katuyoan, sama sa pagbuhis, mga asaynment sa serbisyo militar, o (alang sa mga Levihanon nga naapil niini) sa pagtudlog mga katungdanan diha sa sangtuwaryo.

Sa Sinai. Sa pagsunod sa sugo ni Jehova gihimo ang unang pagrehistro sa panahon sa pagkampo didto sa Sinai sa ikaduhang bulan sa ikaduhang tuig human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto. Aron matabangan si Moises alang niini nga buluhaton, usa ka pangulo ang gipili gikan sa matag tribo aron dumalahon ang pagrehistro sa iyang tribo. Dili lamang gilista ang tanang lalaki nga 20 anyos ang edad pataas—nga mahimo nang magsundalo—kondili ang matag rehistrado gipatongan usab sa Balaod ug buhis nga tunga sa siklo ($1.10) alang sa pag-alagad sa tabernakulo. (Ex 30:11-16; Num 1:1-16, 18, 19) Ang bug-os nga gidaghanong natala miabot ug 603,550, gawas sa mga Levihanon nga walay panulondon sa yuta. Sila dili magbayad ug buhis sa tabernakulo ug wala paapila sa pagsundalo.—Num 1:44-47; 2:32, 33; 18:20, 24.

Ang rekord sa basahon sa Numeros nagpakita nga giihap usab ang mga panganayng lalaki gikan sa 12 ka tribo, ug ang tanang lalaki nga Levihanon, sukad sa usa ka bulan ang edad pataas. (Num 3:14, 15) Kini tungod kay gipalit ni Jehova ang mga panganay ingong iyaha sa dihang iyang giluwas sila gikan sa paglaglag sa mga panganay sa Ehipto. Buot niya karong gamiton ang mga Levihanon ingong iyang linain nga mga binalaan alang sa pag-alagad sa sangtuwaryo. Busa, kinahanglang ihatag sa Israel ang mga Levihanon ngadto kang Jehova aron tubson ang panganay sa ubang mga tribo. Ang pag-ihap nagpakita nga dihay 22,000 ka lalaking Levihanon ug 22,273 ka dili-Levihanong mga panganay. (Num 3:11-13, 39-43) Aron matubos ang 273 ka panganay nga sobra sa gidaghanon sa mga Levihanon, lima ka siklo ($11) ang kinahanglang ibayad ngadto sa sangtuwaryo alang sa matag usa.—Num 3:44-51.

Giihap usab ang mga Kohatnon, mga Gersonhon, ug mga Merarihanon tali sa 30 ug 50 anyos ang pangedaron. Gihatagan silag linaing mga asaynment sa pag-alagad sa sangtuwaryo.—Num 4:34-49.

Sa Kapatagan sa Moab. Ang ikaduhang natala nga pagrehistro mao ang gihimo didto sa Kapatagan sa Moab, human mahitabo ang hampak tungod sa sala sa Israel labot sa Baal sa Peor. Niana nakaplagan nga ang gidaghanon sa mga lalaki nga 20 anyos ang edad pataas maoy 601,730, mius-os ug 1,820 kon itandi sa pagsenso nga gihimo duolan sa 39 ka tuig una pa niana. (Num 26:1, 2, 51) Ang gidaghanon sa mga Levihanon gikan sa usa ka bulan ang edad pataas maoy 23,000, o labaw ug 1,000 kay sa naunang pagsenso.—Num 26:57, 62.

Ang Makatalagmanong Pagrehistro ni David. Ang pagrehistro nga gihimo sa naghinapos ang paghari ni Haring David girekord usab, usa ka pagrehistro nga misangpot sa katalagman. Ang asoy sa 2 Samuel 24:1 mabasa: "Ug misilaob na usab ang kasuko ni Jehova batok sa Israel, sa dihang may usa nga nag-aghat kang David batok kanila, nga nag-ingon: 'Lakaw, ipha ang Israel ug ang Juda.'" Ang "usa" nga maoy nag-aghat wala ipaila niini nga teksto. Siya ba usa ka tawhanong magtatambag? Si Satanas ba? O ang Diyos ba? Ang 1 Cronicas 21:1 makatabang sa pagtubag sa pangutana, nga nag-ingon: "Si Satanas mibarog batok sa Israel ug miaghat kang David sa pag-ihap sa Israel." Kini nga hubad sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* nahiuyon sa Hebreohanong teksto ug sa mga hubad ngadto sa Grego, Syriac, ug Latin. Nahiuyon usab kini sa mabasa sa ubang mga hubad.—*AT, NE, RS, JB, Mo.*

Apan, ingon sa gipakita sa nota o *footnote* sa 1 Cronicas 21:1 (*Rbi8*), ang Hebreohanong pulong nga *sa·tan'* mahimong hubaron usab nga "usa ka magsusukol." Ang Byington naghubad niini nga "usa ka Satanas"; ang hubad ni Young mabasa, "usa ka kaaway." Busa posible nga ang "usa" nga nag-aghat kang David nga magdesider nianang makatalagmanong pagtala maoy usa ka daotang tawhanong magtatambag.

Makaiikag, ang usa ka nota o *footnote* sa 2 Samuel 24:1 (*Rbi8*) nagpakita nga kining tekstoha mahimong hubaron: "Ug misilaob na usab ang kasuko ni Jehova batok sa Israel, sa dihang *siya* nag-aghat kang David batok kanila." Ang hubad sa *The Bible in Basic English* mabasa: "Ang kapungot sa Ginoo misilaob na usab batok sa Israel, ug nga nagpalihok kang David batok kanila, siya miingon, Lakaw, ipha ang Israel ug ang Juda." Busa, ang ubang mga komentarista nag-isip nga ang "usa" o "siya" nga nag-aghat kang David sa pagsenso mao si Jehova. Ang iyang 'kasuko batok sa Israel,' sumala niini nga panglantaw, nauna sa pagsenso ug maoy tungod sa ilang dili pa dugayng mga pagrebelde batok kang Jehova ug sa iyang tinudlong hari

nga si David sa dihang sila mipaluyo sa ambisyosong si Absalom ug dayon sa walay-silbi nga si Sheba nga anak nga lalaki ni Bikri, sa pagpakigbatok kang David. (2Sa 15:10-12; 20:1, 2) Kini nga panglantaw mahimong mosibo sa panglantaw nga si Satanas o ang usa ka daotan nga tawhanong magtatambag maoy nag-aghat kang David kon lantawon nga ang maong pag-aghat tuyong gitugotan ni Jehova, sama sa pagkuha sa iyang proteksiyon.—Itandi ang 1Ha 22:21-23; 1Sa 16:14; tan-awa ang PAGKAHIBALO-DAAN, PAGBUOT-DAAN (Maylabot sa mga indibiduwal).

Lagmit nga si David adunay sayop nga motibo tungod sa garbo ug pagsalig sa gidaghanon sa iyang kasundalohan, busa siya napakyas sa pagpakitag bug-os nga pagsalig kang Jehova. Bisan unsa pay hinungdan, tin-aw nga sa maong higayon ang pangunang giisip ni David dili ang paghimaya sa Diyos.

Mitutol si Joab. Sa dihang gisugo nga himoon ang pagrehistro, ang heneral ni David nga si Joab mitutol, nga nag-ingon, "Hinaot nga si Jehova nga imong Diyos magadugang sa katawhan ug usa ka gatos ka pilo sa ilang gidaghanon samtang ang mga mata sa akong ginoo nga hari nakakita niini. Apan kon bahin sa akong ginoo nga hari, nganong siya nahimuot niining butanga?" (2Sa 24:3) Ang mga pulong ni Joab nagpasabot nga ang kusog sa nasod wala magdepende sa gidaghanon kondili kang Jehova, kinsa makatagana sa gikinahanglang gidaghanon kon kana maoy iyang kabubut-on. Tungod sa pagpamugos ni David, gihimo ni Joab ang pagsenso, apan supak sa iyang kabubuton, nga labot niana ang asoy nag-ingon: "Ang Levi ug Benjamin wala niya irehistro uban kanila, tungod kay ang pulong sa hari dulumtanan man kang Joab" (ang Levi wala ipha, subay sa balaod nga makita sa Numeros 1:47-49). Lagmit nga si Joab mihunong sa pagpangrehistro una pa marehistro ang Benjamin o kaha naglangan sa pagpangrehistro, ug unya nakaamgo si David sa iyang sayop ug nagpahunong niini una pa kini makompleto ni Joab. (1Cr 21:6) Lagmit nga gilikayan ni Joab ang Benjamin tungod kay dili niya buot nga masuko kini nga tribo nga mao ang tribo ni Saul, nga nakig-away kanhi sa mga sundalo ni David ilalom ni Joab una pa kini makighiusa sa ubang mga tribo ilalom ni David. (2Sa 2:12-17) Walay duhaduha nga tungod kay sayop ang gihimong pag-ihap, kini wala itala sa "talaan sa kalihokan sa mga adlaw ni Haring David."—1Cr 27:24.

Ang ihap nagpadayag nga ang Israel adunay 1,100,000 ka lalaki ug ang Juda adunay 470,000, sumala sa rekord sa 1 Cronicas 21:5. Ang report sa 2 Samuel 24:9 nag-ingon nga dihay 800,000 ka lalaki sa Israel ug 500,000 ka lalaki sa Juda. Ang uban nagtuo nga nasayop ang magkokopya. Apan dili maalamon nga ingnong sayop ang rekord kon ang mga sirkumstansiya, mga paagi sa pag-ihap, ug uban pa, wala sa bug-os masabti. Ang duha ka asoy lagmit nag-ihap sa gidaghanon sumala sa lainlaing panglantaw. Pananglitan, posible nga ang mga membro sa kasundalohan nianang higayona ug/o ang ilang mga opisyal giihap o kaha wala ipha. Ug tungod sa lainlaing paagi sa pag-ihap lagmit nga magkalahi ang pagtala sa pipila ka lalaki, kon sila ba gitala ilalom sa Juda o sa Israel. Kita makakaplag ug susamang kahimtang diha sa 1 Cronicas 27. Dinhi gitala ang 12 ka dibisyon nga nag-alagad sa hari, nga nagtala sa tanang tribo gawas sa Gad ug Aser, ug nagtala sa Levi ug sa duha ka katunga nga tribo ni Manases. Lagmit nahimong ingon niini tungod kay ang mga lalaki sa Gad ug Aser gihiusa ilalom sa laing mga pangulo sa maong panahon, o tungod sa ubang mga katarongan nga wala iasoy.

Ang paghukom ni Jehova. Ang manalagna ni Jehova nga si Gad gipadala ngadto kang David, ang nag-awtorisar sa pagsenso, ug gipapili si David ug usa sa tulo ka silot: gutom sulod sa tulo ka tuig, maapsan ang Israel sa espada sa mga kaaway niini sulod sa tulo ka bulan, o kamatay sulod sa tulo ka adlaw. Si David, kay misalig sa kaluoy sa Diyos inay sa kaluoy sa tawo, mipili nga "mahulog sa kamot ni Jehova"; sa kamatay nga misunod, 70,000 ka tawo ang nangamatay.—1Cr 21:10-14.

Dinhi makita ang lain pang kalainan tali sa mga asoy sa Samuel ug sa Mga Cronicas. Ang 2 Samuel 24:13 nag-ingong pito ka tuig nga gutom samtang ang 1 Cronicas 21:12 nag-ingong tulo. (Ang Gregong *Septuagint* mabasa nga "tulo" diha sa asoy sa Samuel.) Ang usa ka katin-awan nga gihatag mao nga ang pito ka tuig nga gihisgotan sa Ikaduhang Samuel, sa usa ka bahin, maoy dugang sa tulo ka tuig nga gutom nga midangat tungod sa sala ni Saul ug sa iyang panimalay batok sa mga Gabaonhon. (2Sa 21:1, 2) Ang tuig nga gihimo ang pagrehistro (nga mikabat ug 9 ka bulan ug 20 ka adlaw [2Sa 24:8]) mao ang ikaupat, ug ang tulo ka tuig nga moabot maghimo niining pito. Bisan tuod ang kalainan lagmit maoy tungod sa sayop sa magkokopya, sa gihapon kinahanglang bug-os unang mahibaloan ang tanang impormasyon ug mga sirkumstansiya sa dili pa mohimo sa maong konklusyon.

Alang sa Pag-alagad sa Templo. Sa usa ka panahon sa ulahi gipaihap ni David, nga niadtong tungora tigulang na, ang mga Levihanon alang sa umaabot nga pag-alagad sa templo, nga dayag nga giuyonan ni Jehova. Kini nga pag-ihap nagpadayag nga dihay 38,000 ka lalaking Levihanon nga

30 anyos ang edad pataas. Sila gitala ingon sa mosunod: 24,000 ka tagdumala, 6,000 ka opisyal ug maghuhukom, 4,000 ka magbalantay-sa-ganghaan, ug 4,000 ka maghohoni.—1Cr 23:1-5.

Maylabot sa pagtukod sa templo atong mabasa: "Unya giihap ni Solomon ang tanang tawo nga langyawng mga pumoluyo, nga dinha sa yuta sa Israel, human sa pagsenso kanila ni David nga iyang amahan; ug nakita nga dihay usa ka gatos ug kalim-ag-tulo ka libo ug unom ka gatos. Busa iyang gihimo ang kapitoan ka libo kanila nga mga tigpas-an ug kawaloan ka libo nga mga magtatabas sa bato didto sa bukid ug tulo ka libo ug unom ka gatos nga mga magtatan-aw aron magpadayon ang katawhan sa buluhaton."—2Cr 2:17, 18.

Mga Pagrehistro sa Ulahi. Dihay uban pang mga pagrehistro nga gihimo sa misunod nga mga hari sa Israel ug Juda. Sa mga adlaw ni Haring Amazias, ang mga lalaki sa Juda ug Benjamin gikan sa 20 anyos pataas mikabat ug 300,000. (2Cr 25:5) Sa pagrehistro nga gihimo ni Haring Uzzias ang kasundalohan mikabat ug 307,500 ka lalaki, nga may 2,600 ka pangulo sa balay sa amahan nga nagdumala kanila.—2Cr 26:11-13.

Ang mibalik nga mga destiyero ilalom ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. giihap usab. Kini naglakip sa 42,360 ka Israelinhon, usab sa 7,337 ka ulipon ug 200 ka mag-aawit (ang Masoretikong teksto sa Nehemias nag-ingon nga dihay 245 ka mag-aawit).—Esd 2:64, 65; Neh 7:66, 67; tan-awa ang NEHEMIAS, BASAHON NI.

Sa Panahon sa Pagkatawo ni Jesus. Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, duha ka pagrehistro ang gihisgotan nga gihimo human nga ang Judea nailalom sa Roma. Kini nga mga pagrehistro maoy dili lamang aron mahibaloan ang populasyon kondili, sa panguna maoy alang sa mga pagbuhis ug sa pagrekluta sa mga lalaki aron magsundalo. Mahitungod sa unang pagrehistro atong mabasa: "Karon niadtong mga adlawa [mga 2 W.K.P.] ang usa ka mando gipagula gikan ni Cesar Agusto nga magparehistro ang tanan sa gipuy-ang yuta; (kining una nga pagrehistro nahitabo sa dihang si Quirinio mao ang gobernador sa Sirya;) ug ang tanang tawo mipanaw aron magparehistro, ang matag usa ngadto sa iyang kaugalingong siyudad." (Luc 2:1-3) Kini nga sugo sa emperador maoy giniyahan sa Diyos, kay tungod niini napugos si Jose ug Maria sa pagpanaw gikan sa siyudad sa Nasaret ngadto sa Betlehem bisan tuod si Maria talianak na; sa ingon si Jesus natawo sa siyudad ni David ingong katumanan sa tagna.—Luc 2:4-7; Miq 5:2.

Duha ka pagrehistro ilalom ni Quirinio. Ang mga kritiko sa Bibliya miingon nga ang bugtong pagsenso nga gihimo samtang si Publio Sulpicio Quirinio mao pa ang gobernador sa Sirya maoy niadtong mga 6 K.P., diin kini nga pagsenso nakasugnib sa pagrebelde ni Judas nga Galileanhon ug sa mga Zealot. (Buh 5:37) Sa pagkatinuod kini ang ikaduhang pagrehistro ilalom ni Quirinio, kay ang mga inskripsiyon nga nakaplagan sa Antioquia ug sa dapit duol niini nagpakita nga pipila ka tuig una pa niana si Quirinio nag-alagad ingong legado sa emperador didto sa Sirya. (*The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the New Testament,* ni W. Ramsay, 1979, pp. 285, 291) Mahitungod niini, ang *Dictionnaire du Nouveau Testament* sa Pranses nga Bibliya ni Crampon (1939 nga edisyon, p. 360) nag-ingon: "Ang maampingong panukiduki ni Zumpt (*Commentat. epigraph.,* II, 86-104; *De Syria romana provincia,* 97-98) ug ni Mommsen (*Res gestæ divi Augusti*) nagpakitang si Quirinio kaduha gayod nahimong gobernador sa Sirya." Daghang eskolar ang nagbanabanang ang unang pagkagobernador ni Quirinio maoy tali sa mga tuig 4 ug 1 W.K.P., lagmit sukad sa 3 hangtod sa 2 W.K.P. Apan ang ilang paagi sa pagkalkulo niini nga mga petsa dili bug-os nga kasaligan, ug ang aktuwal nga yugto sa iyang unang pagkagobernador nagpabiling dili matino. (Tan-awa ang QUIRINIO.) Apan, ang iyang ikaduhang pagkagobernador naglakip sa 6 K.P., sumala sa mga detalye nga gitaho ni Josephus.—*Jewish Antiquities,* XVIII, 26 (ii, 1).

Busa ang historyador ug magsusulat sa Bibliya nga si Lucas husto sa dihang naghisgot bahin sa pagpangrehistro sa panahon sa pagkatawo ni Jesus: "Kining *una* nga pagrehistro nahitabo sa dihang si Quirinio mao ang gobernador sa Sirya," nga nagpalahi niini sa *ikaduha* nga pagrehistro nga nahitabo sa ulahi ilalom sa mao gihapong Quirinio ug nga gihisgotan ni Gamaliel sumala sa asoy ni Lucas sa Buhat 5:37.

PAGRETIRO. Ang paghunong sa usa ka tawo gikan sa pagtrabaho o sa pipila ka aspekto niini.

Sa dihang gitudlo ang mga Levihanon (dili gikan sa saserdotehanong banay ni Aaron) aron sa pagalagad diha sa tolda nga tagboanan ubos sa pagdumala sa mga saserdote, si Jehova naghimog mahigugmaong mga tagana alang sa ilang kaayohan. Siya misugo kang Moises: "Kini mao ang nahiangay sa mga Levihanon: Gikan sa kawhaag-lima ka tuig ang kagulangon pataas siya moduyog sa pundok nga nagaalagad sa tolda nga tagboanan. Apan paglapas sa kalim-an ka tuig ang kagulangon siya moretiro na gikan sa pundok nga nagaalagad ug dili na mag-alagad. Ug siya mag-alagad sa iyang mga igsoon diha sa tolda nga tagboanan sa pag-atiman sa obligasyon, apan dili siya magbuhat ug pag-alagad."—Num 8:23-26; 1Cr 23:3.

Sa Numeros kapitulo 4 gihubit ang pag-organisar sa mga Levihanon alang sa pag-alagad. Diha niana gihisgotan nga sila irehistro gikan sa pangedaron nga 30 hangtod sa 50.

Kadto maoy usa ka bug-at nga trabaho sa pagpatindog, pagbungkag, ug pagdala sa tolda nga tagboanan. Ang 96 ka suksokanang patongan nga ginama sa plata alang sa mga kuwadrong bayanan mitimbang ug usa ka talanton (mga 34 kg) ang matag usa; dihay upat usab ka patongan alang sa mga haligi taliwala sa Balaan ug sa Labing Balaan nga mga lawak, nga lagmit pareho niini ug timbang, ug lima ka patongan nga tumbaga alang sa mga haligi sa ganghaan sa tabernakulo. (Ex 26:19, 21, 25, 32, 37; 38:27) Ang 48 ka kuwadrong bayanan (4.5 m [14.6 p] ang gitas-on; 67 sm [26 pul.] ang gilapdon) maoy ginama sa akasya, usa ka pinog-grano nga bug-at nga kahoy, nga hinaklapan ug bulawan. (Ex 26:15-25, 29) Dihay mga balabag nga hinaklapan ug bulawan nga gibabag latas sa matag kiliran ug sa likod sa tabernakulo. (Ex 26:26-29) Bug-at kining tanang mga butanga. Dugang pa, medyo bug-at usab ang mga tabon nga panit sa poka, panit sa laking karnero, balhibo sa kanding, ug lino, ingon man usab ang tabil nga lino palibot sa sawang, lakip ang mga haligi, mga suksokanang patongan, mga ugsok sa tolda niini, ug uban pa. Busa ang pagdala sa tabernakulo nagkinahanglan ug dakong kahago. (Ex 26:1-14; 27:9-19) Gitagana ang unom ka karomata aron kargahan niining mga butanga. Ang gitabonan nga arka sa pakigsaad, ang lamesa sa pasundayag nga tinapay, ang bulawan nga tangkawan, ug ang hinaklapan ug tumbaga nga halaran pas-anon sa mga Kohatnon samtang maglakaw sila.—Num 7:7-9; Ex 25:10-40; 27:1-8; Num 4:9, 10.

Ang laing katuyoan sa kahikayan sa pagretiro maoy aron sa paghatag sa tanang Levihanon sa kahigayonan nga makabaton ug tinudlong mga buluhaton diha sa sangtuwaryo, tungod kay diyutay lamang ang gikinahanglan, ilabina sa dihang ang tolda nga tagboanan o tabernakulo mao pa ang gigamit. Walay pagretiro alang sa mga saserdote, ang mga Levihanon sa banay ni Aaron.

Dayag nga dihay lima ka tuig nga yugto gikan sa panuigon nga 25 ngadto sa 30 diin ang Levihanon nag-alagad sa kon unsay matawag nga "pagbansay." Lagmit nga kini nga mga batan-on wala gamita alang sa bug-at nga mga buluhaton, nga gitagana lamang alang niadtong 30 anyos ug mas magulang pa niini—sa hingkod na nga mga lalaki. (Tan-awa ang EDAD, PANAHON.) Sa ulahi, human nga ang Arka permanenteng nahimutang diha sa Bukid sa Zion (ug ilabina nga hapit nang tukoron ang templo nianang tungora), wala na ang bug-at nga buluhaton sa pagpas-an sa sangtuwaryo. Busa gihikay ni David nga ang mga Levihanon magsugod sa pag-alagad sa pangedarong 20. Sa walay duhaduha kini gihimo tungod kay sa templo mas daghan ang gikinahanglan sa pag-atiman sa midako kaayo nga mga buluhaton didto.—1Cr 23:24-27.

Ang mga Levihanon nga miretiro sa pangedarong 50 wala moretiro gikan sa tanan nga buluhaton. Sila sa gihapon makaalagad nga boluntaryo ug "mag-alagad sa [ilang] mga igsoon diha sa tolda nga tagboanan sa pag-atiman sa obligasyon." (Num 8:26) Lagmit sila nag-alagad ingong mga magtatambag ug mitabang sa pag-atiman sa pipila sa gaan nga mga buluhaton nga lakip sa obligasyon sa mga Levihanon, apan sila dili na paapilon sa bug-at nga mga buluhaton. Ug sila mga magtutudlo gihapon sa Balaod ngadto sa katawhan. (Deu 33:8-10; 2Cr 35:3) Kadtong ingon usab nila nga nagpuyo diha sa mga siyudad nga dalangpanan makatabang niadtong modangop didto.

Ang Kristohanong Ministeryo. Kadtong nahimong espirituwal nga "mga igsoon" ni Jesu-Kristo ug mga sumusunod sa iyang tunob gitawag nga "usa ka harianong pagkasaserdote." (Heb 2:10-12; 1Pe 2:9) Alang kanila, walay probisyon alang sa pagretiro. Si apostol Pablo madasigon sa iyang ministeryo samtang nabilanggo ug nagpadayon sa buluhatong pagministeryo hangtod nga siya gipatay. (Buh 28:30, 31; 2Ti 4:6, 7) Si Pedro madasigon hangtod sa kataposan sa iyang kinabuhi. (2Pe 1:13-15) Gisulat ni Juan ang iyang Ebanghelyo ug ang tulo ka kanonikal nga mga sulat sa dihang siya tigulang na kaayo, sa mga 98 K.P.

Ang "dakong panon," nga nakita ni Juan human sa panan-awon bahin sa 144,000 ka "gitimbrehan," giingon nga "nagahatag [sa Diyos] ug sagradong pag-alagad adlaw ug gabii," o mapinadayonon. Busa walay pagretiro sa pag-alagad sa Diyos alang sa bisan kinsa nga Kristohanon.—Pin 7:4, 9, 15.

PAGSABOT. Ang mga pulong sa orihinal nga pinulongan nga gihubad nga "pagsabot" mahimong magtumong sa usa ka yano lamang nga pagsabot o mahimong maghubit sa usa ka bug-os ug lalom nga pagkahibalo sa pangsulod nga kinaiyahan, nagpaluyong mga katarongan, ug kahulogan sa komplikadong mga butang. Ang hait nga salabotan, katakos sa pag-ila, ug panabot suod nga nalangkit niini.

Ang Hebreohanong berbo nga *bin* ug ang nombre nga *bi·nah′* sagad kaayong nalangkit sa pagsabot. Usahay mas gipasiugda sa *bin* ug sa *bi·nah′* ang espesipikong mga aspekto sa pag-ila o pagsabot (1Sa 3:8; 2Sa 12:19; Sal 19:12; Dan 9:2), pagpamalandong (Deu 32:7; Pr 14:15) o pagtagad o

pagsusi (Job 32:12; 37:14; Sal 37:10; Pr 23:1; Jer 2:10; Dan 11:37) sa usa ka butang, ug mahimong hubaron niining paagiha. Si Propesor R. C. Dentan, nga nagsulat diha sa *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (giedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 4, p. 733), nag-ingon: "Ang lintunganayng pulong nga בין [*bin*] sa panguna nagkahulogang 'pagsabot ginamit ang mga sentido,' 'pag-ila sa mga kalainan,' dayon 'paghatag ug dakong pagtagad,' ug sa kataposan—ilabina sa gigikanang mga pulong—'pagbaton ug pagsabot' o 'paghatag' niini ngadto sa uban." Ang Hebreohanong eskolar nga si Gesenius naghatag sa pangunang diwa niini ingong *"pagbulag, pag-ila sa kalainan;* . . . busa *pag-ila, pagtimaan, pagsabot,* kining tanan nagdepende sa katakos sa pagbulag, pag-ila sa kalainan, pagpalahi." (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* gihubad ni E. Robinson, 1836, p. 140) Ang laing nombre nga *tevu·nah′* naggikan sa samang lintunganayng pulong sa *bi·nah′* ug mahimong tukmang hubaron nga "katakos sa pag-ila" (Pr 10:23; 11:12) o "pagsabot" (Ex 31:3; Deu 32:28), sumala sa konteksto.

Ang paninugdang kahulogan niini nga mga termino nagpadayag nga ang tawong may pagsabot maoy usa nga makatukib sa usa ka butang ug makaila kon unsay gilangkoban niini pinaagi sa pagbulag sa tagsatagsa ka bahin nga naglangkob o naghugpong niini aron maporma ang katibuk-an niini, ug makaila sa kalainan tali niini nga mga butang ug busa makasabot, o makatugkad, sa diwa o kahulogan niini. Kini mahimong ikailustrar sa usa ka pinulongan. Aron ang usa ka tawo makasabot sa usa ka pinulongan, siya kinahanglang makaila sa kalainan sa indibiduwal nga mga pulong nga naglangkob sa mga tudling-pulong, makahibalo sa kahulogan niini, ug makasabot kon sa unsang paagi kini nalangkit sa usag usa. (Deu 28:49) Hinunoa, bisan pag ang usa ka tawo tingali kasagaran makasabot kon unsay giingon kaniya, mahimong labaw pa niini ang pagsabot; kini nagkahulogang siya makatugkad sa tinuod nga kahulogan ug diwa sa mensahe, dayon makahimo sa pagtimbangtimbang niini, makabenepisyo niini, ug mahibalo kon unsay kinahanglan nga buhaton. Sa dihang gibasa ni Esdras nga saserdote ang Balaod atubangan sa katawhan didto sa Jerusalem, ang "tanan nga may igong panabot [gikan sa Heb. nga *bin*] sa pagpamati" gitigom. Bisan pag sila hamtong nag mga panghunahuna nga makasabot sa tanang mga pulong, ang mga Levihanon "nagpatin-aw sa balaod ngadto sa katawhan [nagtudlo sa katawhan sa balaod, o naghatag ug pagsabot (porma sa *bin*)], . . . nagpadayon pagbasa sa makusog diha sa basahon, diha sa balaod sa matuod nga Diyos, nga gipatin-aw kini, ug gihatag ang kahulogan niini; ug sila nagpadayon pagpasabot sa gibasa."—Neh 8:2, 3, 7, 8.

Sa Gregong Kasulatan, ang berbo nga *sy·ni′e·mi* (sa literal, paghugpong) ug ang kaamgid nga nombre nga *sy′ne·sis* mao ang gigamit alang sa pulong nga "pagsabot," nga nagkahulogan ug pag-ila, pagkasabot sa diwa sa usa ka butang. Ang ubang mga termino mao ang *e·pi′sta·mai,* nga sa panguna nagkahulogang "nahibalo pag-ayo," ug *gi·no′sko,* nga nagkahulogang "pagkahibalo."

Tuboran sa Pagsabot. Si Jehova nga Diyos mao ang Tuboran sa pagsabot ug ang Kinalabwang Panig-ingnan sa paggamit niini. Madayag ang pagsabot sa Diyos diha sa ekselenteng koordinasyon ug pag-obra sa uniberso, diin ang matag linalang adunay usa ka partikular ug nagkahiusa nga katuyoan, nga walay mga panagsumpaki o mga problema tungod kay kulang ug pagsabot ang ilang Maglalalang. (Job 38:36; Sal 136:5-9; Pr 3:19, 20; Jer 10:12, 13) Gihatagan sa Diyos ang mga hayop ug kinaiyanhong pagsabot, ang matag usa sumala sa matang niini. Ang mga tawo lagmit mogugol ug daghang katuigan aron masabtan ang *aerodynamics,* apan ang banog kinaiyanhong nahibalo kon unsaon sa pag-ila ug sa paggamit ang lainlaing matang sa paglihok sa hangin. (Job 39:26) Apan, wala mabatoni sa mga hayop ang samang pagsabot nga nabatonan sa tawo.—Itandi ang Sal 32:9.

Bisan pa sa makugihong pagpanukiduki latas sa kasiglohan, daghang mga bahin ug mga siklo nga nagalihok sumala sa mga balaod sa Diyos wala pa gihapon sa bug-os matugkad sa tawo. (Job 36:29; 38:19, 20) Ang masabtan sa mga tawo sa ilang pagtuon sa pisikal nga kalalangan maoy taman lamang sa 'kadaplinan sa mga dalan sa Diyos,' ug sama lamang ug "hunghong" kon itandi sa "gamhanan nga dalugdog." Kini ilabinang tinuod kon bahin sa mga buhat sa Diyos sa paghukom ug pagluwas, kay ang iyang mga hunahuna hilabihan ra kalalom nga tugkaron sa dili-diyosnong mga tawo. (Job 26:7-14; Sal 92:5, 6) Hinunoa, ang pagtagad sa kaalam ug pagsabot sa Diyos nga madayag diha sa pisikal nga kalalangan nakatabang kang Job sa pagsabot sa iyang hustong relasyon sa Maglalalang ug sa mapainubsanong pag-ila sa iyang kawalay pagsabot.—Job 42:1-6.

Kon bahin sa tawo, si Jehova makagamit ug hait nga salabotan sa pagtugkad sa mga hunahuna ug mga buhat sa tanang katawhan (1Cr 28:9; Sal 139:1-6), ug sumala sa iyang pagbuot, siya 'mohatag ug dakong pagtagad' (Heb., *bin*) o mamati sa mga indibiduwal ug mga pundok sa mga tawo. (Pr 21:12; Sal 5:1, 2) Siya nahibalo sa iyang dili-mapakyas nga katuyoan ug kon unsay iyang buhaton sa umalabot. Ang iyang matarong nga mga sukdanan

maoy piho ug dili mausab. Busa, "walay kaalam, ni katakos sa pag-ila, ni tambag nga makabarog batok kang Jehova." (Pr 21:30; itandi ang Isa 29:13, 14; Jer 23:20; 30:24.) Siya dili kinahanglang mokonsulta kang bisan kinsa aron makasabot sa usa ka butang, sama sa kon sa unsang paagi malamposong matabangan ang iyang mga alagad o kon sa unsang paagi sila mahigawas gikan sa kasakitan ug pagpanlupig.—Isa 40:10-15, 27-31.

Busa ang kahibalo bahin kang Jehova nga Diyos ug ang katakos sa pag-ila sa iyang kabubut-on inubanag pagtuo ug pagsalig mao ang patukoranan sa tanang tinuod nga pagsabot diha sa iyang intelihenteng mga linalang. "Ang kahibalo bahin sa Labing Balaang Usa mao ang pagsabot," ug kini naglakip sa pagsabot "sa pagkamatarong ug sa paghukom ug sa katul-id, *ang kinatibuk-ang dalan kon unsay maayo."* (Pr 9:10; 2:6-9; 16:20) Dili bugos masabtan ang usa ka mahinungdanong butang gawas kon ang tanang nalangkit niini lantawon sama sa panglantaw ni Jehova ug tinoon pinasukad sa iyang mga sukdanan, mga hiyas, ug walay-kataposang katuyoan.

Kadtong motalikod gikan sa Tuboran. Ang tawo nga mobuhat ug kalapasan nagsalikway sa Diyos, ang usa nga angayng pagatagdon sa dihang mohimog mga desisyon ug mga plano. (Job 34:27) Ang maong tawo nagtugot sa iyang kasingkasing sa pagbuta kaniya bahin sa pagkasayop sa iyang mga dalan ug siya nawad-an ug hait nga salabotan. (Sal 36:1-4) Bisag nag-angkong nagsimba sa Diyos, iyang gihimo ang mga sugo sa tawo nga labaw kay sa mga sugo sa Diyos; iyang gipalabi kini. (Isa 29:13, 14) Iyang gipangatarongan ug gipasumangil ang iyang malaw-ayng panggawi ingong "dula" lamang (Pr 10:23) ug siya nahimong hiwi, mananapon, ug hungog sa iyang pangatarongan, ug naghunahuna pa gani nga ang dili-makitang Diyos dili makakita o mahibalo sa iyang daotang buhat, nga daw alang kaniya ang Diyos walay pagsabot. (Sal 94:4-10; Isa 29:15, 16; Jer 10:21) Pinaagi sa iyang dalan ug mga buhat siya sama rag miingon, "Walay Jehova" (Sal 14:1-3) ug 'nahikalimot' na kaniya. Tungod kay wala magiyahi sa mga prinsipyo sa Diyos, siya dili hustong makatino sa mga butang, dili makakita nga tin-aw sa mga isyu, dili makatimbangtimbang sa mga butang nga nalangkit, ug dili makakab-ot sa hustong mga desisyon. —Pr 28:5.

Mga Natad sa Tawhanong Pagsabot. Ang pagsabot mahimong kaamgid sa kahibalo ug kabatid sa pagpamuhat, sama sa pagtukod ug pagdisenyo sa mga bilding o sa paghimog mga butang nga gama sa kahoy, metal, bato, o panapton. Ang mamumuhat nga taga-Tiro nga si Hiram maoy "usa ka tawong hanas, may kasinatian sa pagsabot" ingong usa ka artesano nga daghag nahibaloan sa pagpamuhat sa nagkalainlaing matang sa materyales. (2Cr 2:13, 14; 1Ha 7:13, 14) Ang maong pagsabot nakaamot sa malamposong pagpamuhat, nga nagpatunghag mga produkto nga durable kaayo.

Ang uban mahimong "batid [porma sa *bin*]" sa pagtransportar sa mga butang o sa pagtugtog ug mga tulonggon tungod sa ilang pagsabot. (1Cr 15:22; 25:7, 8; 2Cr 34:12) Ang uban tingali adunay katakos sa pagsabot sa mga pinulongan, pagsulat, o sa ubang mga natad sa akademikanhong kahibalo. (Dan 1:4, 17, 20) Ang maong pagsabot mahimong mabatonan pinaagi sa kinaiyanhong mga katakos ug paningkamot. Siyempre, ang espiritu sa Diyos makapauswag, o makapausbaw, sa maong pagsabot diha sa mga tawo ug makatabang kanila sa pagtudlo sa uban sa ilang nakamaohan o trabaho.—Ex 31:2-5; 35:30-35; 36:1; 1Cr 28:19.

Ang pipila tingali adunay idlot nga panabot sa tawhanong kinaiya, nga daling makamatikod ug makahimog hustong konklusyon. Si David, nga nakamatikod sa iyang mga alagad nga naghunghongay, 'nakasabot' nga ang iyang anak kang Batseba namatay na. (2Sa 12:19) Sa dihang naghatag ug mga panulondon sa iyang mga anak nga lalaki, si Rehoboam gigiyahan sa iyang pagsabot maylabot sa makasasalang kinaiya ug tendensiya sa tawo sa pagkasina ug pagpangabugho.—2Cr 11:21-23.

Sa susama, ang mga tawo o mga grupo sa mga tawo lagmit adunay idlot nga pagsabot bahin sa mga palakaw sa negosyo, usa ka butang nga maoy nakapadato kanila, sama sa nabatonan sa "pangulo" sa Tiro. (Eze 28:2, 4) Ang mga magmamando tingali adunay pagsabot sa pagpakiggubat ug estratehiya sa kasundalohan (Isa 10:12, 13) o eksperto sa politikanhong diplomasya. (Dan 8:23) Bisan pa niana ang ilang pagsabot tingali limitado ug walay dumalayong kaayohan, sama sa nahisgotan na nga mga kahimtang.

Nan, dayag nga gihisgotan sa Kasulatan nga ang pagsabot mabatonan sa kinaiyanhong paagi. Apan, ang bisan unsang "pagsabot" (*sy′ne·sis*) sa "mga tawong makinaadmanon" (*sy·ne·toi′*) sa kalibotan mahimong kabuangan, kakawangan, kon dili tagdon ang mga katuyoan sa Diyos. (1Co 1:19, 20, *Int*) Busa, giawhag sa Kasulatan nga batonan ang usa ka labaw nga matang sa pagsabot, usa nga *espirituwal,* nga ang Diyos mao ang patukoranan niini. Bisan unsa pa tingali kadako ang pagpahimulos sa tawo sa kinaiyanhong bahandi sa yuta, nga magasuhid sa mga kahiladman niini ug sa mga kahiladman sa kadagatan o magtuon bahin sa kalangitan, dili gayod nila makaplagan sa ilang kaugalingong

mga paningkamot ang "dapit sa pagsabot" ug kaalam nga motultol sa malamposong kinabuhi diha sa pagkamatarong ug kalipay. (Job 28:1-21, 28) Kini nga pagsabot 'mas maayo pa kay sa plata' ug makahatag sa gipangandoyng kaugmaon nga dili mahatag sa lumalabayng kalibotanon nga mga bahandi ug dungog.—Pr 16:16, 22; 23:4, 5; Sal 49:6-8, 14, 20.

Kalambigitan sa Kahibalo ug Kaalam. Ang pagsabot kinahanglang ipasukad sa kahibalo, ug kini nagalihok duyog sa kahibalo, bisan tuod kini labaw pa kay sa yanong kahibalo lamang. Ang gilapdon ug ang bili sa pagsabot sa usa ka tawo maapektohan pag-ayo sa gidak-on ug kalidad sa kahibalo sa usa ka tawo. Ang kahibalo mao ang pagkasinati sa mga kamatuoran, ug ang kinadakan ug labing hinungdanon nga mga kamatuoran mao ang may kalabotan sa Diyos, sa iyang paglungtad, sa iyang dili-mapakyas nga katuyoan, sa iyang mga paagi. Tungod sa pagsabot, malangkit sa usa ka tawo ang kahibalo nga iyang nabatonan ngadto sa katuyoan ug mga sukdanan sa Diyos, ug busa siya makatimbangtimbang ug makatino sa bili sa maong kahibalo. Ang "kasingkasing nga adunay pagsabot nagapangita sa kahibalo"; kini dili kontento sa taphaw lang nga pagtan-aw kondili maningkamot nga matugkad ang katibuk-ang detalye. (Pr 15:14) Ang kahibalo kinahanglang 'makapahimuot sa kalag sa usa ka tawo' aron ang katakos sa pag-ila makapanalipod kaniya gikan sa kahiwian ug panglimbong.—Pr 2:10, 11; 18:15; tan-awa ang KAHIBALO.

Ang Proverbio 1:1-6 nagpakita nga ang "tawong masinaboton mao ang makabaton ug mahanasong pagtultol, sa pagsabot sa usa ka proverbio ug sa salabtonong pulong, sa mga pulong sa mga maalamong tawo ug sa ilang mga tigmo." Kining mga butanga wala isulti aron lamang sa pagpalabay sa panahon diha sa walay pulos nga pag-estoryahanay, kay ang maalamong mga tawo sagad dili mag-usik ug panahon nianang paagiha, kondili maghisgot sa instruksiyon, mga pangutana, ug mga problema nga modisiplina ug mobansay sa hunahuna ug kasingkasing diha sa matarong nga mga prinsipyo, sa ingon nagsangkap sa nagtuon aron makahimog maalamong aksiyon sa umalabot. (Itandi ang Sal 49:3, 4.) Ang kahibalo ug pagsabot sa tingob magpatunghag kaalam, nga mao "ang pangunang butang," ang katakos sa pagpondog kahibalo ug lantip nga pagsabot sa pag-atubang sa mga problema uban ang malamposong mga sangpotanan. (Pr 4:7) Ang tawo nga napalihok sa hustong paagi mangita sa pagsabot, dili tungod sa pagkamausisahon lamang o sa pagbayaw sa iyang kaugalingon, kondili aron gayod makalihok nga maalamon; 'ang kaalam anaa sa atubangan sa iyang nawong.' (Pr 17:24; tan-awa ang KAALAM.) Siya dili sama niadtong mga tawo sa adlaw ni apostol Pablo kinsa nangangkon nga mga magtutudlo sa uban apan "nagpaburot sa garbo, nga walay bisan unsang nasabtan," nga sa pagkadili-maalamon nagtugot sa ilang kaugalingon nga 'magpakabuang sa mga pagpangutana ug sa mga pagpakiglalis bahin sa mga pulong,' mga butang nga nagpatunghag kagubot ug maoy nakaingon sa daotang mga sangpotanan.—1Ti 6:3-5.

Pagbaton ug Tinuod nga Pagsabot. Ang tawo nga nangita sa tinuod nga pagsabot moampo sa Diyos: "Pasabta ako, aron mabantayan ko ang imong balaod ug makatuman ako niini sa bug-os nga kasingkasing . . . aron ako magpadayong buhi." (Sal 119:34, 144, usab ang 27, 73, 125, 169) Kini mao ang hustong motibo. Ang apostol miampo nga ang mga Kristohanon sa Colosas 'mapuno unta sa tukmang kahibalo sa kabubut-on sa Diyos diha sa tanang kaalam ug espirituwal nga pagsabot [*sy·ne′sei*], aron magalakaw nga takos kang Jehova.' —Col 1:9, 10.

Ang edad ug kasinatian maoy kinaiyanhong mga butang nga makatabang sa usa nga makaugmad ug mas dakong pagsabot. (Job 12:12) Hinunoa, ang edad ug kasinatian dili lamang mao ang basehanan. Ang mga maghuhupay ni Job nanghambog tungod sa pagsabot nga nabatonan nila ug sa ilang edaran nang mga kauban, apan sila gibadlong sa batan-ong lalaki nga si Elihu. (Job 15:7-10; 32:6-12) Si Jehova, ang "Karaan sa mga Adlaw" (Dan 7:13), adunay pagsabot nga labaw gayod kay sa nabatonan sa tanang katawhan, kansang mga adlaw adunay pipila lamang ka libo ka katuigan ug nga wala gani makasabot kon sa unsang paagi naporma ang planeta nga ilang gipuy-an. (Job 38:4-13, 21) Busa, ang sinulat nga Pulong sa Diyos maoy labing hinungdanong paagi sa pagbaton ug pagsabot.—Sal 119:130.

Ang mga bata ug mga batan-on kinahanglang mamalandong sa instruksiyon sa ilang tigulang ug mas eksperyensiyadong mga ginikanan, ilabina kon sila mga debotadong mga alagad sa Diyos. (Pr 2:1-5; 3:1-3; 4:1; 5:1) Ang ugdang nga 'pagpamalandong' (Heb., *bin*) sa kasaysayan sa naunang mga kaliwatan makahatag ug pagsabot, ug ang tigulang nga mga tawo sagad sinati niini. (Deu 32:7) Kinahanglang tinguhaon ang pagpakig-uban, dili uban sa "mga walay kasinatian," kondili sa mga maalamon, nga modawat sa ilang tambag ug instruksiyon aron 'padayong mabuhi, ug molakaw nga tul-id sa dalan sa pagsabot.' (Pr 9:5, 6) Pinaagi sa pagpamati ug sa pag-obserbar, ang tawo dili na mahimong inosente ug daling motuo, 'makasa-

bot sa pagkamaalamon,' ug makalikay sa daghang mapait nga mga kasinatian.—Pr 8:4, 5.

Ang kakugi sa pagtuon ug ang pagpadapat sa Pulong ug mga sugo sa Diyos makatabang sa usa ka tawo sa pagbaton ug mas hait nga salabotan kay sa iyang mga magtutudlo ug sa pagbaton ug mas dakong pagsabot kay sa tigulang nga mga tawo. (Sal 119:99, 100, 130; itandi ang Luc 2:46, 47.) Kini tungod kay ang kaalam ug pagsabot gipasukad diha sa putling mga regulasyon ug hudisyal nga mga sugo sa Diyos; busa ang matinumanong pagsunod niini sa Israel magpahinabo sa palibot nga kanasoran sa paglantaw kanila ingong "usa ka maalamon ug masinaboton nga katawhan." (Deu 4: 5-8; Sal 111:7, 8, 10; itandi ang 1Ha 2:3.) Ang tawong masinaboton miila nga dili angayng lapason ang Pulong sa Diyos, nagtinguha nga ipahiuyon ang iyang kinabuhi pinasukad niini, ug mangaliya sa tabang sa Diyos bahin niini. (Sal 119:169) Iyang ipatidlom ang mensahe sa Diyos (Mat 13:19-23), isulat kini diha sa papan sa iyang kasingkasing (Pr 3:3-6; 7:1-4), ug ugmaron ang pagdumot sa "tanang bakak nga alagianan" (Sal 119:104). Sa dinhi pa sa yuta, gipakita sa Anak sa Diyos kining matanga sa pagsabot, ug wala gani magtinguha nga moikyas sa kamatayon diha sa estaka tungod kay kinahanglang siya mamatay nianang paagiha aron matuman ang Kasulatan.—Mat 26:51-54.

Panahon ug pagpamalandong hinungdanon. Ang "madalidalion kaayo" nga tawo sagad mapakyas sa 'pagpamalandong [o paghatag ug mahunahunaon nga pagtagad; porma sa Heb. nga *bin*] sa kahibalo.' (Isa 32:4; itandi ang Pr 29:20.) Ang tawong may pagsabot nahibalo kon kanus-a maghilom (Pr 11:12), dili mosulti nga mahinaykon, ug padayong kalmado bisan pa tingalig miinit na ang panaghisgot. (Pr 14:29; 17:27, 28; 19:11; Job 32:11, 18; itandi ang San 3:13-18.) Siya mamalandong sa tambag aron matino ang kahulogan sa mga pulong ug mensahe. (Job 23:5; Sal 49:3) Siya mosuknag mga pangutana aron matugkad ang tinuod nga mga katarongan aron iyang matino ang hinungdan sa kalamposan o kapakyasan, sa panalangin o tunglo sa Diyos; siya mamalandong sa umalabot nga mga sangpotanan nga sangkoan sa matag dalan nga subayon. (Sal 73:2, 3, 16-18; Jer 2:10-19; itandi ang Isa 44:14-20.) Ang Israel napakyas sa pagbuhat niini ug wala mamalandong diha sa ilang mga kasingkasing kon unsa unya "ang dangatan nila sa ulahi."—Deu 32:28-30.

Dawata ang disiplina. Ang garbo, pagkagahian, pagkamabuotbuoton, ug pagkaindependente maoy mga kaaway sa pagsabot. (Jer 4:22; Os 4:14, 16) Ang tawo nga may tinuod nga pagsabot dili maghunahuna nga siya nahibalo sa tanang butang; busa ang Proverbio 19:25 nag-ingon, "Badlonga ang usa nga may pagsabot, aron siya makaila sa kahibalo." (Itandi ang Job 6:24, 25; Sal 19:12, 13.) Tungod kay siya *maoy* usa ka tawong may pagsabot, siya andam nga mamati, moila sa hinungdan sa pagbadlong, ug makabenepisyo niini labaw pa nianang sa usa ka tawong hungog nga bunalan sa usa ka gatos ka higayon.—Pr 17:10; itandi ang 29:19.

Pagsabot sa Tagna. Ang inspirado nga matagnaong mga mensahe masabtan lamang niadtong nahinloan nga mga tawo nga mapainubsanong moampo alang sa pagsabot. (Dan 9:22, 23; 10:12; 12:10) Bisan tuod mahimong masabtan ang linangkob nga yugto sa panahon sa katumanan niini, ang bug-os nga pagsabot sa kapadapatan sa tagna maghulat sa tinakdang panahon sa Diyos sa pagpahinabo niini. (Dan 8:17; 10:14; 12:8-10; itandi ang Mar 9:31, 32; Luc 24:44-48.) Kadtong nagbutang sa ilang pagsalig diha sa mga tawo ug nagtamay sa gahom sa Diyos ug nagpakamenos sa iyang katuyoan ingong usa nga takos tagdon dili makasabot sa mga tagna, ug sila magpabiling buta sa kahulogan niini hangtod nga ang malaglagong mga epekto sa katumanan niini modangat kanila.—Sal 50:21, 22; Isa 28:19; 46:10-12.

PAGSAGOP. Ang pagkuha o pagdawat sa usa ingong anak nga lalaki o babaye bisan tuod siya dili pursosong anak. Ang Gregong pulong nga gihubad nga "pagsagop ingong mga anak" (*hui·o·the·si'a*) maoy usa ka teknikal, legal nga termino nga sa literal nagkahulogang "pagbutang diha sa kahimtang ingong anak."—Itandi ang Rom 8:15, *ftn* sa *Rbi8*.

Sa Hebreohanong Kasulatan ang pagsagop wala hisgoti sumala sa panglantaw sa legal nga paagi, apan ang pangunang ideya gipakita diha sa ubay-ubayng mga kahimtang. Sa wala pa ipanganak si Ismael ug Isaac, mopatim-awng giisip ni Abraham ang iyang ulipong si Eliezer ingong susama sa gisagop nga anak nga lalaki ug lagmit ingong manununod sa panimalay ni Abraham. (Gen 15:2-4) Ang pagsagop ug mga ulipon ingong mga anak dugay nang nabatasan didto sa Tungang Sidlakan, ug tungod niana sila adunay mga katungod sa panulondon, bisan tuod dili labaw sa mga katungod nga gihuptan sa pursosong mga anak sa amahan.

Parehong giisip ni Raquel ug Lea ang mga anak ni Jacob nga gipanganak sa ilang sulugoong mga babaye ingong ilang kaugalingong mga anak, nga 'nangatawo diha sa ilang mga tuhod.' (Gen 30:3-8, 12, 13, 24) Kini nga mga anak nakabaton ug panulondon kauban niadtong gipanganak mismo sa legal nga mga asawa ni Jacob. Sila maoy pursosong mga anak sa amahan, ug sanglit ang ulipong mga

babaye maoy propiedad sa mga asawa, si Raquel ug Lea may mga katungod niini nga mga anak ingong propiedad.

Ang batang si Moises gisagop sa ulahi sa anak nga babaye ni Paraon. (Ex 2:5-10) Sanglit ang mga lalaki ug mga babaye may susamang mga katungod ubos sa Ehiptohanong balaod, ang anak nga babaye ni Paraon adunay katungod sa pagsagop.

Sulod sa nasod sa Israel ang pagsagop mopatimawng dili kaylap nga gibuhat. Ang balaod nga minyoan ang asawa sa namatayng igsoon sa walay duhaduha nagwala gayod sa pangunang katarongan sa pagsagop ug mga anak, nga mao, aron magpadayon ang ngalan sa ginikanan.—Deu 25:5, 6.

Ang Kahulogan Niini Alang sa mga Kristohanon. Sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang pagsagop gihisgotan sa makadaghan ni apostol Pablo maylabot sa bag-ong kahimtang niadtong tinawag ug pinili sa Diyos. Kining mga tawhana, nga nangatawo ingong mga kaliwat sa dili-hingpit nga si Adan, naulipon sa sala ug sa kinaiyanhon dili mga anak sa Diyos. Kay gipalit pinaagi ni Kristo Jesus, sila gisagop ingong mga anak ug usab nahimong mga manununod kauban ni Kristo, ang bugtong nga Anak sa Diyos. (Gal 4:1-7; Rom 8:14-17) Wala nila maangkon ang maong pagkaanak sa kinaiyanhong paagi apan pinaagi sa pagpili sa Diyos ug sumala sa iyang kabubut-on. (Efe 1:5) Bisan tuod gidawat ingong mga anak sa Diyos sukad sa panahong gipanganak sila sa Diyos pinaagi sa iyang espiritu (1Ju 3:1; Ju 1:12, 13), hingpit nilang maangkon ang pribilehiyo ingong espiritung mga anak sa Diyos kon sila bug-os nga magmatinumanon. (Rom 8:17; Pin 21:7) Busa, si Pablo naghisgot bahin kanila ingong "matinuorong nagahulat sa pagsagop ingong mga anak, ang pagpagawas gikan sa atong mga lawas pinaagi sa lukat."—Rom 8:23.

Ang maong pagkasinagop maghatag ug kagawasan gikan sa "espiritu sa pagkaulipon nga nagpahinabog kahadlok," nga maghulip niinig pagsalig nga gibatonan sa mga anak, ug kini naghatag usab kanila ug paglaom sa langitnong panulondon nga gipasalig pinaagi sa pagpamatuod sa espiritu sa Diyos. Sa samang panahon kining espirituwal nga mga anak gipahinumdoman nga ang ilang pagkasinagop maoy tungod sa dili-takos nga kalulot sa Diyos ug sa iyang pagpili kanila inay kay sa ilang kinaiyanhong katungod.—Rom 8:15, 16; Gal 4:5-7.

Sa Roma 9:4 si Pablo naghisgot sa unodnong mga Israelinhon "kang kinsa ilaha ang pagkasinagop ingong mga anak ug ang himaya ug ang mga pakigsaad ug ang paghatag sa Balaod," ug kini lagmit nagtumong sa talagsaong posisyon nga gihatag ngadto sa Israel samtang sila maoy katawhan pa nga may pakigsaad sa Diyos. Busa, may mga higayon nga ang Diyos naghisgot bahin sa Israel ingong "akong anak." (Ex 4:22, 23; Deu 14:1, 2; Isa 43:6; Jer 31:9; Os 1:10; 11:1; itandi ang Ju 8:41.) Apan, ang aktuwal nga pagkahimong anak naghulat sa pag-abot sa tagana nga lukat pinaagi ni Kristo Jesus ug nagdepende sa pagdawat sa maong kahikayan sa Diyos ug sa pagtuo niini.—Ju 1:12, 13; Gal 4:4, 5; 2Co 6:16-18.

PAGSAKA, PAGKAYAB. Ang pagbalik ni Jesu-Kristo ngadto sa langit 40 ka adlaw human sa iyang pagkabanhaw.

Ang pagsaka o pagkayab ni Jesus didto nahitabo sa Bukid sa mga Olibo (Buh 1:9, 12), duol sa lungsod sa Betania (Luc 24:50), diin kini nga lungsod nahimutang sa sidlakang kiliran sa Bukid sa mga Olibo. Kadtong nakasaksi sa pagsaka maoy limitadong grupo, ang iyang matinumanong mga apostoles. (Buh 1:2, 11-13) Ang rekord nag-ingon nga "samtang sila nanagtan-aw, siya gibayaw ug usa ka panganod ang misakgaw kaniya gikan sa ilang panan-aw." Sila nagpadayon sa pagtan-aw sa langit hangtod nga giingnan sa mga manulonda sa paghunong, nga nagpahibalo kanila: "Kining maong Jesus nga gidawat sa itaas ngadto sa langit gikan kaninyo mobalik sa samang paagi nga inyong nakita siya nga misaka sa langit."—Buh 1:9-11.

Mamatikdan nga ang mga manulonda naghisgot sa "paagi" (Gr., *tro′pos*) dili sa matang (Gr., *mor·phe′*) sa pagbiya ni Jesus. Sa dihang siya gisakgaw sa panganod, siya wala na makita sa tawhanong mga mata. Ang asoy sa Mga Buhat nagpakita nga walay magarbohong pagpasundayag ang iyang pagsaka, nga nakita sa diyutay lamang nga matinumanong mga sumusunod ug nakita lamang ang unang bahin sa pagsaka. Ingon niana ang paagi sa iyang pagsaka diin ang mga apostoles nahimong mga saksi sa maong butang, ingon nga sila usab maoy mga saksi sa pagkabanhaw ni Jesus. (Buh 1:3) Busa, siya dili kay basta 'nahanaw' lang gikan kanila, sama sa iyang gihimo una pa niana gikan sa duha ka tinun-an didto sa Emmaus, o sama sa manulonda nga nagpakita kang Gideon nga "nahanaw gikan sa iyang panan-aw." (Luc 24:31; Huk 6:21, 22) Ang iyang pagsaka o pagkayab amgid-amgid sa pagkayab sa manulonda nga nagpakita kang Manoa ug sa iyang asawa. Iyang gipaandam sila ug halad, ug "samtang ang siga mikayab gikan sa halaran paingon sa langit, ang manulonda ni Jehova mikayab diha sa siga sa halaran samtang nagtan-aw si Manoa ug ang iyang asawa."—Huk 13:20.

Sanglit ang Buhat 1:3-9 nagpakita nga ang pagsaka o pagkayab ni Jesus nahitabo 40 ka adlaw human sa iyang pagkabanhaw, adunay kal-ang sa pa-

nahon tali sa mga panghitabo nga gitala sa Lucas 24:1-49 nga nahitabo sa adlaw sa pagkabanhaw ni Jesus ug sa pagsaka ni Jesus ingon sa gihubit sa bersikulo 51 sa maong kapitulo. Mamatikdan usab nga ang mga pulong nga "ug gibayaw ngadto sa langit," nga makita niana nga bersikulo, dili makita diha sa pipila ka karaang mga manuskrito ug busa wala iapil sa pipila ka modernong mga hubad (*NE, AT*). Apan, kini makita diha sa Bodmer Papyrus (P^{75}), sa Alexandrine Manuscript, sa Vatican Manuscript Num. 1209, ug sa ubang karaang mga manuskrito.

Epekto Niini sa mga Tinun-an. Hangtod sa adlaw sa pagkayab ni Jesus mopatim-aw nga ang mga tinun-an naghunahuna pa gihapon sa usa ka yutan-ong gingharian nga iyang mandoan, ingon sa makita sa ilang gisulti sa Buhat 1:6. Pinaagi sa pagsugod sa iyang pagsaka sa paaging makita sa iyang mga tinun-an ug sa pagtugot kanila nga makasaksi sa unang bahin niini, gihimong tataw ni Jesus ngadto kanila nga ang iyang Gingharian maoy langitnon ug, lahi kang David nga "wala mosaka ngadto sa mga langit," ang posisyon ni Jesus sukad niadto maoy sa 'tuong kamot sa Diyos,' ingon sa maisogong gipamatud-an ni Pedro sa adlaw sa Pentekostes.—Buh 2:32-36.

Ang maong aksiyon angay usab nga magpahinumdom kanila sa daghang pahayag ni Jesus sa miagi nga nagpunting sa maong langitnong posisyon ug nga motabang sa iyang mga tinun-an sa pagsabot niini. Nakurat ang pipila sa dihang siya miingon: "Nan, unsa kaha kon makita ninyo ang Anak sa tawo nga mosaka ngadto sa dapit diin siya didto kaniadto?" (Ju 6:62); ug iyang giingnan ang mga Hudiyo: "Kamo gikan sa mga dapit sa ubos; ako gikan sa mga dapit sa itaas." (Ju 8:23) Sa gabii sa iyang kataposang pagpakig-uban sa iyang mga apostoles, siya miingon kanila nga siya 'moadto sa Amahan aron sa pag-andam ug dapit alang kanila' (Ju 14:2, 28); samtang uban kanila sa kataposang gabii sa iyang kinabuhi ingong tawo, siya miingon sa iyang Amahan nga iyang 'natapos ang buluhaton dinhi sa yuta' nga gihatag kaniya ug miampo nga nag-ingon: "Himayaa ako uban kanimo sa himaya nga akong nabatonan uban kanimo sa wala pa ang kalibotan," ug nag-ingon usab, "Ako moanha kanimo." (Ju 17:4, 5, 11) Sa dihang giaresto, ingon usab niana ang iyang gipaila atubangan sa Sanhedrin. (Mat 26:64) Human sa iyang pagkabanhaw siya miingon kang Maria Magdalena: "Ayaw ako pagkupti. Kay wala pa ako makasaka ngadto sa Amahan. Apan adtoa ang akong mga igsoon ug ingna sila, 'Ako mosaka ngadto sa akong Amahan ug inyong Amahan ug ngadto sa akong Diyos ug inyong Diyos.'" (Ju 20:17) Apan, bisan pa niana, dayag nga ang kahulogan niini nga pahayag nasabtan lamang sa mga tinun-an sa panahon sa iyang pagsaka. Sa ulahi, si Esteban gihatagan ug panan-awon bahin kang Jesus nga didto sa tuong kamot sa Diyos (Buh 7:55, 56), ug si Pablo nakasinati sa epekto sa langitnong himaya ni Jesus. —Buh 9:3-5.

Gisugdan Pagpatuman ang Usa ka "Bag-o ug Buhing Dalan." Bisan tuod si Jesus misugod sa iyang pagkayab ingong lawasnon, sa ingon nakita sa iyang nagtan-awng mga tinun-an, walay pasukaranan ang paghunahuna nga siya nagpadayon sa paghupot sa iyang pisikal nga lawas human siya sakgawa sa panganod. Si apostol Pedro nag-ingon nga si Jesus namatay diha sa unod apan gibanhaw "diha sa espiritu." (1Pe 3:18) Gipahayag ni Pablo ang lagda nga "ang unod ug dugo dili makapanunod sa gingharian sa Diyos." (1Co 15:50; itandi usab ang pahayag ni Jesus sa Ju 12:23, 24 uban sa 1Co 15:35-45.) Ang pagsaka ni Jesus ngadto sa presensiya sa Diyos didto sa mga langit gipakasama ni Pablo sa pagsulod sa hataas nga saserdote ngadto sa Labing Balaan nga lawak sa tabernakulo sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala ug nag-ingon nga sa maong okasyon ang hataas nga saserdote nagdala lamang sa dugo (dili sa unod) sa mga halad. (Heb 9:7, 11, 12, 24-26) Dayon, ang kortina nga nagbulag sa unang lawak gikan sa Labing Balaan nga lawak gitandi ni Pablo ngadto sa unod ni Kristo. Ang hataas nga saserdote sa pagsulod ngadto sa Labing Balaan, ngadto sa simbolikal nga presensiya sa Diyos, wala magdala sa kortina apan miagi saylo niana nga tabil, mao nga kini anaa sa iyang luyo. Busa, si Pablo miingon nga "bug-os ang atong pagsalig nga mosulod ngadto sa balaang dapit pinaagi sa dugo ni Jesus, nga iyang gisugdan pagpatuman alang kanato ingong usa ka bag-o ug buhing dalan lahos sa kortina, nga mao, ang iyang unod."—Heb 9:3, 24; 10:10, 19, 20; itandi ang Ju 6:51; Heb 6: 19, 20.

Tungod sa pagsaka o pagkayab ni Jesus ngadto sa langit aron itanyag kang Jehova ang bili sa iyang dugo nga naghatag ug lukat, nagsugod ang pagpatuman sa "usa ka bag-o ug buhing dalan" aron ang usa makaduol sa Diyos pinaagi sa pag-ampo. Kini nagbukas usab sa dalan alang sa langitnong kinabuhi nga nahiuyon sa pahayag ni Jesus una pa niana nga, "walay tawo nga nakasaka sa langit gawas kaniya nga nanaog gikan sa langit, ang Anak sa tawo." (Ju 3:13) Busa, dili si Enoc ni si Elias ang nagsugod sa pagpatuman o pagbukas niini nga dalan, ni si David. (Gen 5:24; 2Ha 2:11; Buh 2:34) Ingon sa gipahayag ni Pablo: "Gitin-aw sa balaang espiritu nga ang dalan paingon sa balaang dapit wala pa mapadayag samtang nagbarog pa ang unang tolda."—Heb 9:8; tan-awa ang ELIAS Num. 1; ENOC Num. 2.

Pagkahusto sa Termino. Ang pipila mitutol bahin sa asoy sa pagsaka o pagkayab, nga nag-ingong kini nagpasabot sa karaang ideya nga ang langit anaa sa "itaas" sa yuta, ug sa ingon nagpakita sa pagkaignorante bahin sa pagkahimo sa uniberso ug sa pagtuyok sa yuta. Apan, aron matagbaw kini nga mga kritiko, nagpasabot nga kinahanglang papason ang mga pulong nga "itaas," "ibabaw," ug uban pa, gikan sa tawhanong pinulongan. Bisan niining panahon diin ginasuhid ang kawanangan, kita makabasa gihapon mahitungod sa mga astronot nga "misaka" ngadto sa "184-milya-kataas nga orbito" ibabaw sa yuta (*The New York Times,* Hunyo 19, 1983), bisan tuod kita nahibalo nga sila aktuwal nga mibiya o mipalayo gikan sa nawong sa yuta niana nga gilay-on. Makaiikag, ang asoy bahin sa pinadalang mga manulonda nga nagpahibalo bahin sa pagkatawo ni Jesus nagtaho nga, sa dihang nahuman ang ilang misyon, 'ang mga manulonda *namahawa* gikan kanila paingon sa langit.' (Luc 2:15; itandi ang Buh 12:10.) Busa, ang pagsaka ni Jesus, bisan tuod nga kon tan-awon sa mga tinun-an siya sa sinugdan mipaingon sa itaas, lagmit nga human niana mipaingon sa direksiyon nga gikinahanglan aron siya makaabot sa langitnong presensiya sa iyang Amahan. Ang labing hinungdanon dinhi dili mao ang direksiyon sa iyang pagsaka kondili ang gidak-on sa buluhaton ug ang iyang paglungtad didto sa dominyo sa mga espiritu ug sa matugbaw nga presensiya sa Labing Hataas nga Diyos, usa ka dapit nga dili matino sa tawo pinasukad sa mga sukod o mga direksiyon. —Itandi ang Heb 2:7, 9.

Kon Nganong Mahinungdanon. Ang pagsaka ni Jesus sa langitnong dapit mahinungdanon sa daghang rason o katuyoan. Siya miingon nga kinahanglang 'siya mobiya' aron nga iyang ipadala ang balaang espiritu sa Diyos ingong magtatabang sa iyang mga tinun-an. (Ju 16:7-14) Alang sa mga tinun-an ang pagbubo ni Jesus niana nga espiritu sa adlaw sa Pentekostes maoy dayag nga kapahayagan nga si Jesus nakaabot sa presensiya sa Diyos ug nga siya nakatanyag sa bili sa iyang halad lukat ngadto Kaniya. (Buh 2:33, 38) Hinungdanon usab ang maong pagsaka aron iyang ikatanyag ang bili sa iyang dugo, kay kini dili pagahimoon dinhi sa yuta, diha sa Labing Balaan sa templo sa Jerusalem, kondili pagahimoon didto lamang sa 'langit mismo sa atubangan sa persona sa Diyos.' (Heb 9:24) Kini gikinahanglan usab tungod sa pagtudlo ug paghimaya kang Jesus ingong ang "dakong hataas nga saserdote nga nakalatas sa mga langit." (Heb 4:14; 5:1-6) Si Pablo nagpatin-aw nga "karon, kon siya ania pa sa yuta, dili siya mahimong saserdote," apan, sanglit "naglingkod na sa tuong kamot sa trono sa Halangdon didto sa mga langit," si Jesus karon "nakabaton ug mas hamili nga publikong pag-alagad, mao nga siya usab ang tigpataliwala sa usa ka katugbang nga mas maayong pakigsaad." (Heb 8:1-6) Tungod niini, ang mga Kristohanon nga nailalom sa napanunod nga sala mahupay sa pagkahibalo nga sila "adunay usa ka magtatabang ngadto sa Amahan, si Jesu-Kristo, usa nga matarong."—1Ju 2:1; Rom 8:34; Heb 7:25.

Sa kataposan, ang pagsaka gikinahanglan sa pagdumala ni Jesus sa Gingharian nga niana siya nahimong manununod, diin "ang mga manulonda ug ang mga awtoridad ug ang mga gahom gipailalom kaniya." (1Pe 3:22; Flp 2:6-11; 1Co 15:25; Heb 10:12, 13; itandi ang Dan 7:14.) Kay 'gidaog ang kalibotan' (Ju 16:33), si Jesus nakig-ambit sa pagtuman sa tagna sa Salmo 68:18 diin siya 'misaka sa kahitas-an ug nagdala ug mga binihag,' nga ang kahulogan niini gipatin-aw ni Pablo sa Efeso 4:8-12.

PAGSAKIT. Ang Gregong pulong nga *ba·sa·ni'zo* (ug ang kaamgid nga mga termino) makita sa kapin sa 20 ka beses diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Kini sa panguna nagkahulogang "pagsulay ginamit ang bato [*ba'sa·nos*]" ug, usab, "pagsusi o pagsukitsukit pinaagig pagsakit." Ang mga leksikograpo nagpunting nga diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan kini gigamit sa diwa nga 'paghasol pinaagig makapaguol nga mga kasakit; gihasi, gisakit.'—Mat 8:29; Luc 8:28; Pin 12:2.

Gigamit sa Bibliya ang *ba·sa·ni'zo* diha sa daghang teksto. Pananglitan, ang usa ka sulugoong lalaki nga gitakboyan ug paralisis "nag-antos [o, gisakit] pag-ayo" (*NW*) o "gisakitan pag-ayo" (*NE*) tungod niini. (Mat 8:6; itandi ang 4:24.) Dugang pa, si Lot "nasakit sa iyang kalag" (*Ro*) o "napikal" (*Mo, RS*) tungod sa malinapason nga mga buhat sa katawhan sa Sodoma. (2Pe 2:8) Ang pulong gigamit gani labot sa sungsongon nga paglawig sa usa ka sakayan.—Mat 14:24; Mar 6:48.

Ang Gregong nombre nga *ba·sa·ni·stes'* nga makita sa Mateo 18:34 gihubad nga "mga magbalantay sa bilanggoan" diha sa pipila ka hubad (*AT, Fn, NW;* itandi ang Mat 18:30) ug "mga magsasakit" o "mga tigsakit" sa ubang mga hubad. (*AS, KJ, JB*) Ang pagsakit usahay gigamit diha sa mga bilanggoan aron makabaton ug impormasyon (itandi ang Buh 22:24, 29, nga nagpakitang kini gibuhat, bisan tuod ang *ba·sa·ni'zo* wala gamita dinhi), busa ang *ba·sa·ni·stes'* sa ulahi gigamit sa pagtumong sa mga magbalantay sa bilanggoan. Labot sa paggamit niini diha sa Mateo 18:34, ang *The International Standard Bible Encyclopaedia* miingon: "Lagmit ang pagkabilanggo mismo giisip ingong 'pagsakit' (nga sa walay duhaduha tinuod gayod), ug ang 'mga magsasakit' walay lain kondili mao ra usab ang

mga magbalantay sa bilanggoan." (Giedit ni J. Orr, 1960, Tomo V, p. 2999) Busa, ang paghisgot sa Pinadayag 20:10 bahin sa mga tawong "pagasakiton adlaw ug gabii hangtod sa kahangtoran" dayag nga nagpasabot nga sila maanaa sa pinugngan nga kahimtang. Ang maong pinugngan nga kahimtang mahimong hisgotan ingong "pagsakit" sumala sa gipakita sa managsamang mga asoy diha sa Mateo 8:29 ug Lucas 8:31.—Tan-awa ang LINAW NGA KALAYO.

Ang pipila ka komentarista nagpunting sa mga teksto sa Bibliya nga makita ang pulong nga "pagsakit" aron paluyohan ang pagtulon-an sa walay kataposang pag-antos pinaagi sa kalayo. Apan, ingon sa nahisgotan na, adunay Kasulatanhong katarongan sa pagtuo nga dili ingon niana ang gipasabot sa Pinadayag 20:10. Ngani, ang bersikulo 14 nagpakita nga "ang linaw nga kalayo" diin nahitabo ang pagsakit, sa aktuwal nagkahulogan sa "ikaduhang kamatayon." Ug bisan tuod si Jesus naghisgot bahin sa usa ka datong tawo nga "nag-antos sa mga kasakit" (Luc 16:23, 28), ingon sa gipakita sa artikulong LAZARO (Num. 2), si Jesus wala maghubit sa literal nga kasinatian sa usa ka tinuod nga tawo kondili, naghatag ug usa ka sambingay. Ang Pinadayag naghatag ug daghang uban pang mga teksto diin ang "pagsakit" tin-aw nga adunay masambingayon o simboliko nga diwa, ingon sa makita gikan sa konteksto.—Pin 9:5; 11:10; 18:7, 10.

PAGSALOP SA ADLAW. Tan-awa ang PAGSILANG SA ADLAW, PAGSALOP SA ADLAW.

PAGSAMADSAMAD. Ang pagsamadsamad sa unod o paggarasgaras sa mga bukton, mga kamot, ug nawong sa mga panahon sa pagbangotan dayag nga maoy komon nga batasan taliwala sa mga tawo sa kakaraanan. (Jer 47:5; 48:37) Kini lagmit nga gihimo aron sa pagpahimuot o paglukmay sa mga bathala nga gituohang nagdumala sa mga patay. Bahin niini nga batasan taliwala sa mga Sityanhon inigkamatay sa ilang hari, ang Gregong historyador nga si Herodotus (IV, 71) misulat: "Sila mag-abis sa usa ka bahin sa ilang mga dalunggan, magkiskis sa ilang mga ulo, magsamadsamad lukop sa ilang mga bukton, magsisi sa ilang mga agtang ug mga ilong, ug magtusok sa ilang walang mga kamot pinaagig mga pana."

Apan, ang pagsamadsamad sa lawas dili kay himoon lamang panahon sa mga rituwal sa pagbangotan. Kay naglaom nga tubagon sa ilang diyos ang ilang mga pangamuyo, ang mga manalagna ni Baal nagsamad sa ilang kaugalingon "sumala sa ilang kostumbre pinaagi sa mga baraw ug mga bangkaw, hangtod nga ilang napaagas ang dugo diha kanila." (1Ha 18:28) Ang susamang mga rituwal gihimo usab sa ubang mga katawhan sa kakaraanan. Pananglitan, si Herodotus (II, 61) naghisgot nga panahon sa pista ni Isis, ang mga Carianhon nga nagpuyo sa Ehipto nagsamad sa ilang mga agtang ginamit ang mga kutsilyo.

Ang Balaod sa Diyos espesipikong nagdili sa pagsamadsamad sa unod alang sa mga patay. (Lev 19:28; 21:5; Deu 14:1) Tungod kini kay ang Israel maoy usa ka balaan nga katawhan alang kang Jehova, usa ka linaing katigayonan. (Deu 14:2) Tungod niana, ang Israel kinahanglang dili malangkit sa tanang idolatrosong mga buhat. Dugang pa, ang maong sobra nga mga pagpasundayag sa pagbangotan duyog sa tinuyong pagsamadsamad sa unod dili gayod haom alang sa usa ka katawhan nga bug-os nasayod sa aktuwal nga kahimtang sa mga patay ingon man sa paglaom sa pagkabanhaw. (Dan 12:13; Heb 11:19) Lain pa, ang pagdili sa tinuyong pagsamad sa kaugalingon magpatisok gayod sa mga Israelinhon sa tukmang pagtahod sa linalang sa Diyos, ang tawhanong lawas.

Apan, dayag nga may mga panahon nga gisupak sa mga Israelinhon ang balaod sa Diyos maylabot sa pagsamadsamad sa ilang unod.—Jer 41:5; itandi ang Miq 5:1.

PAGSAYAW. Ang ritmikong mga paglihok sa lawas, nga sagad dinuyogan ug honi, gikan sa hinay nga tempo ngadto sa hilabihan ka paspas. Ang pagsayaw maoy panggawas nga pagpahayag sa mga emosyon ug mga pagbati sa usa ka tawo, sagad tungod sa kasadya ug hilabihang kalipay, ug talagsa rang tungod sa pagdumot ug panimalos (ingon sa gipakita sa mga sayaw sa gubat). Mosamot ang mga emosyon ug mga pagbati nga gipasundayag diha sa sayaw pinaagi sa nahiangay nga kolor sa mga sinina o simbolikong mga kagamitan.

Ang arte sa pagsayaw karaan na kaayo, ug sukad pa sa unang mga panahon gigamit na kini sa halos tanang rasa sa tawo ingong paagi sa pagpadayag sa emosyon, ilabina sa pagsimba. Sa Hebreohanong Kasulatan ubay-ubayng mga ekspresyon ang makita nga gihubad nga "pagsayaw," "mga sayaw nga magliyoliyo," ug "nagluksolukso." Ang Hebreohanong berbo nga *chul,* nga pangunang nagkahulogan nga "tuyok," gihubad usab nga "sayaw." (Huk 21:21; itandi ang Os 11:6.) Duha ka nombre nga nagkahulogang "sayaw; sayaw nga magliyoliyo" ang gikuha gikan niini nga berbo, nga mao ang *ma·chohl′* (Jer 31:4; Sal 150:4) ug *mecho·lah′*.—Aw 6:13; Huk 21:21.

Mga Sayaw sa Kadaogan ug sa Kapistahan. Ang mga mananayaw nagpadayag sa ilang kinasingkasing nga pagdayeg ug pagpasalamat kang Jehova human masaksihi sa Israel ang makapalig-on sa pagtuong pagpasundayag sa gahom ni

Jehova pinaagi sa paglaglag sa mga Ehiptohanon. Busa, samtang ang mga lalaki miduyog kang Moises sa pag-awit sa usa ka awit sa kadaogan, si Miriam nanguna sa kababayen-an sa pagsayaw nga dinuyogan ug mga tamborin. (Ex 15:1, 20, 21) Ang laing sayaw sa kadaogan nga gipalihok sa lalom nga relihiyosong mga pagbati mao ang sayaw sa anak nga babaye ni Jepte, kinsa migula aron sa pagduyog sa iyang amahan sa pagdayeg kang Jehova tungod sa pagtugyan sa mga Ammonhanon ngadto sa mga kamot sa iyang amahan. (Huk 11:34) Ang kababayen-an sa Israel, nga nanagsayaw inubanan sa mga tugtog sa mga subing ug mga tamborin, nag-abiba kang Saul ug David sa ilang pagbalik human sa kadaogan ni Jehova batok sa mga Filistehanon. (1Sa 18:6, 7; 21:11; 29:5) Ang pagsayaw maoy bahin sa pipila ka tinuig nga mga kapistahan maylabot sa pagsimba kang Jehova. (Huk 21:19-21, 23) Ang Mga Salmo usab nagdasig sa pagsayaw ingong paagi sa pagpasidungog ug pagdayeg kang Jehova. "Dayega ninyo si Jah! . . . Ipadayeg nila ang iyang ngalan uban sa pagsayaw. Duyog sa tamborin ug sa alpa paawita sila ug mga pagdayeg kaniya." "Dayega siya pinaagi sa tamborin ug sa sayaw nga magliyoliyo."—Sal 149:1, 3; 150:4.

Usa kadto ka dakong okasyon sa dihang ang arka sa pakigsaad sa kataposan nakaabot sa Jerusalem, ilabina alang kang Haring David, kinsa nadala sa iyang mga emosyon pinaagi sa madasigon kaayong pagsayaw. "Ug si David misayaw sa atubangan ni Jehova kutob sa iyang mahimo, . . . nga nagluksolukso ug nagsayaw sa atubangan ni Jehova." (2Sa 6:14-17) Sa susamang asoy si David gihubit ingong "nagluksolukso."—1Cr 15:29.

Ang pagsayaw usab adunay relihiyosong kahulogan taliwala sa katawhan sa paganong kanasoran. Ang mga parada sa karaang Babilonya ug sa ubang mga nasod sagad may kalabotan sa relihiyon, ug kasagaran nga ang mga sayaw sa parada gipasundayag ingong bahin sa kasaulogan. Ang mga sayaw sa Gresya sagad nga nagpasundayag ug mga leyenda nga nalangkit sa ilang mga diyos, kinsa gilarawan usab nga nanagsayaw. Ang mga sayaw alang sa pertilidad gituyo aron sa pagpukaw sa seksuwal nga mga pangibog sa mga sumasalmot ug sa mga tumatan-aw. Ang mga Canaanhon mihimog mga sayaw nga magliyoliyo palibot sa ilang mga idolo ug sa mga sagradong poste nga nagpasidungog sa mga puwersa sa pertilidad sa kinaiyahan. Ang pagsimba kang Baal nalangkit sa mapatuyangon, walay-pugong nga mga pagsayaw. Sa panahon ni Elias gipasundayag kini nga mga sayaw sa mga saserdote ni Baal kinsa, samtang naghimo niining demonyohanong pagsayaw, nagsamadsamad sa ilang kaugalingon pinaagig mga kutsilyo samtang sila padayong "nagkiangkiang palibot" sa halaran. (1Ha 18:26-29) Ang ubang mga hubad nag-ingon nga sila "mihimog nagluksolukso nga sayaw" (*AT*), "misayaw nga hunonghunong" (*JP*), "mihimo sa ilang nagkiangkiang nga sayaw" (*JB*). Sa paghimo sa bulawang nating baka, ang mga Israelinhon mihimo usab ug usa ka paganong pagsayaw atubangan sa ilang idolo, sa ingon takos sa paghukom ni Jehova.—Ex 32:6, 17-19.

Ubang Paghisgot sa Bibliya Bahin sa Pagsayaw. Sa Israel, ang pagsayaw kasagarang himoon nga ginurupo, ilabina sa kababayen-an. Kon ang mga lalaki moduyog sa pagsayaw, sila anaa sa lahi nga mga grupo; dayag nga walay panagsagol sa lalaki ug babaye diha sa ilang mga sayaw. Ang maong mga sayaw himoon nga maglinya ug magliyoliyo (Huk 21:21; 2Sa 6:14-16), apan kini nga mga estilo wala maghimo niini nga mga sayaw nga pareho sa pagano nga mga sayaw nga maglinya o mga sayaw nga magliyoliyo. Aron matino ang kaamgiran sa mga sinayawan, ang hinungdanong mga butang nga pagatagdon ug itandi mao ang mga motibo ug mga tumong nga nagpaluyo sa mga sayaw mismo, ang gibutyag nga katuyoan sa mga sayaw, ang mga paglihok sa lawas samtang nagsayaw, ug ang mga ideya nga gihatag sa maong mga paglihok ngadto sa mga tumatan-aw.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang pulong nga *or·khe′o·mai* gihubad nga "sayaw." Sumala ni W. E. Vine kini "lagmit sa sinugdan nagpasabot sa pag-isa, sama sa mga tiil; busa, sa pagluksolukso nga makanunayon." (*An Expository Dictionary of New Testament Words,* 1962, Tomo 1, p. 266) Si Herodes nahimuot kaayo sa pagsayaw ni Salome panahon sa salosalo sa iyang adlawng natawhan nga tungod niana iyang gihatag ang gipangayo ni Salome ug gipapunggotan sa ulo si Juan nga Tigbawtismo. (Mat 14:6-11; Mar 6:21-28; tan-awa ang SALOME Num. 2.) Gipakasama ni Jesu-Kristo ang iyang kaliwatan ngadto sa mga bata nga iyang nakita nga nanagdula ug nanagsayaw diha sa tiyanggihan. (Mat 11:16-19; Luc 7:31-35) Apan, sa sambingay ni Jesus bahin sa anak nga mausikon, laing Gregong pulong ang gigamit, ang *kho·ros′,* nga gikan niini gikuha ang Cebuanong pulong nga "koro." Kini nga Gregong pulong nagtumong sa usa ka pundok sa mga mananayaw, lagmit usa ka grupo sa mga tigsayaw nga gisuholan aron sa paglingaw panahon sa maong malipayong okasyon. —Luc 15:25.

PAGSILANG SA ADLAW, PAGSALOP SA ADLAW. Ang panahon sa dihang ang adlaw mosubang ibabaw sa kapunawpunawan, ug ang panahon sa dihang kini mahanaw sa panan-aw

ubos sa kapunawpunawan. Kining mga panahona maoy hinungdanong mga bahin sa matag-adlaw nga kinabuhi sa katawhan sa panahon sa Bibliya. Alang sa kadaghanang tawo, ang kaadlawon magbukas sa pultahan alang sa buluhaton sa adlaw ug ang salumsom magsira niini pag-usab. Sama sa gisulat sa salmista: "Ang adlaw . . . mosalop. Gipahinabo mo ang kangitngitan, aron mahimo kining gabii; nga niana manggula ang tanang ihalas nga mga hayop sa lasang. Ang may-lambungay nga nating mga leyon nagangulob alang sa tukbonon ug sa pagpangita sa ilang pagkaon gikan sa Diyos. Sa pagsidlak sa adlaw—sila mamalik ug sila molubog diha sa ilang mga dapit nga tagoanan. Ang tawo moadto sa iyang buluhaton ug sa iyang trabaho hangtod sa kagabhion. Pagkadaghan sa imong mga buhat, Oh Jehova! Sa kaalam gibuhat mo silang tanan. Ang yuta napuno sa imong mga binuhat."—Sal 104:19-24.

Ang pagsilang sa adlaw nagtimaan sa pagsugod sa kinaiyanhong yugto sa kahayag ug, sa dihang si Jesu-Kristo dinhi pa sa yuta, kini nagtimaan sa pagsugod sa pag-ihap sa 'napulog-duha ka takna sa adlaw.' (Mar 16:2; Ju 11:9) Siyempre, daghan ang nagmata na sa wala pa ang kaadlawon, sama sa kugihang babaye sa Proverbio 31:15. Si Jesus usab gihisgotan nga mibangon sa wala pa mosilang ang adlaw, aron mogugol ug panahon sa pag-ampo. (Mar 1:35) Inigsilang sa adlaw ang dagkong mga ganghaan sa siyudad buksan, ang mga tawo moadto sa ilang mga umahan o sa mga parasan, ang mga babaye maglinya diha sa mga atabay aron sa pagkalos ug tubig, ang mga tawo manghugop sa mga tiyanggihan, ug ang mga mangingisda mangdunggo sa baybayon aron ibaligya ang ilang mga nakuha sa gabii, nga human niana maghinlo ug magpuna sa ilang mga pukot.

Ang naandang mga kalihokan ug trabaho sa maadlaw magpadayon hangtod sa pagsalop sa adlaw. Sa hapit nang mosalop ang adlaw ang mga tawo mamauli gikan sa ilang mga umahan, ang ilang mga agalon magbayad kanila sa ilang mga suhol sa tibuok nga adlaw, ang mga babaye magdalag suplay sa tubig alang sa gabii ngadto sa ilang mga balay, ang mga ganghaan sa siyudad sirad-an, ug sugdan na sa mga magbalantay ang una sa upat ka pagbantay sa kagabhion, samtang sa tibuok siyudad ang mga lampara mosugod na sa pagsiga diha sa mga balay. (Huk 19:14-16; Mat 20:8-12; Deu 24:15; Gen 24:11; Neh 13:19; Mar 13:35) Apan, alang sa daghan ang buluhaton magpadayon bisan human sa panihapon, sama sa buhaton sa kugihang mga lalaki ug babaye nga maghablon o magbuhat ug ubang kinamot nga mga buhat sulod sa balay. (Pr 31:18, 19; 2Te 3:8) Usahay si Jesus ug ang iyang mga apostoles nagpadayon usab sa ilang ministeryo ug sa mga kalihokan nga nalangkit niini hangtod sa kagabhion.—Mat 14:23-25; Mar 1:32-34; 4:35-39; Luc 6:12; 2Co 6:4, 5.

Bisan tuod ang pagsalop sa adlaw nagtimaan sa pagkatapos sa yugto sa kahayag sa adlaw, alang sa mga Hudiyo kini nagtimaan sa pagsugod sa bag-ong adlaw sa ilang kalendaryo, nga opisyal nga magsugod sa pagsalop sa adlaw, kay giihap kini gikan sa gabii hangtod sa sunod nga gabii. (Lev 23:32; itandi ang Mar 1:21, 32, nga nagpakitang ang maong adlaw, nga niining bahina usa ka igpapahulay, natapos pagkagabii.) Busa, panahon kadto sa pagsalop sa adlaw nga nagsugod ang Nisan 14 ug mao usab kini ang panahon sa pag-ihaw sa kordero ug sa pagkaon sa Paskuwa.—Ex 12:6-10; Deu 16:6; Mat 26:20; tan-awa ang PASKUWA.

Tungod kay matapos ang adlaw sa pagsalop sa adlaw, ang Balaod nagsugo nga ang pipila ka butang kinahanglang buhaton nianang higayona. Ang besti nga gikuha ingong garantiya kinahanglang iuli ngadto sa tag-iya niini "sa pagsalop sa adlaw." (Ex 22:26; Deu 24:13) Sa maong panahon usab, kinahanglang bayran ang sinuholang mga mamumuo sa ilang mga suhol (Deu 24:15), ang usa ka patayng lawas nga gibitay sa estaka kinahanglang kuhaon ug ilubong (Deu 21:22, 23; Jos 8:29; 10:26, 27), ug ang usa ka tawo nga mahugaw sa seremonyal nga paagi kinahanglang maligo ug, human sa pagsalop sa adlaw, isipon nga mahinlo na usab (Lev 22:6, 7; Deu 23:11). Sanglit sa pagsalop sa adlaw matapos ang usa ka adlaw ug magsugod ang laing bag-ong adlaw, kini naghatag ug dugang kahulogan sa tambag sa apostol: "Ayaw pasalopi sa adlaw ang inyong kasuko."—Efe 4:26.

Ang pagsilang o pagsidlak sa adlaw gigamit usahay sa mahulagwayong paagi. Sa 2 Samuel 23:3, 4 ang paghari sa usa ka matarong nga magmamando nga may kahadlok sa Diyos giingon nga makarepresko sama sa "kahayag sa kabuntagon, sa dihang ang adlaw mosidlak, usa ka buntag nga walay panganod." (Itandi ang Mal 4:2; Mat 17:2; Pin 1:16.) Tungod sa mga alagad sa Diyos, ang hangyo gihimo ngadto kang Jehova: "Ang mga nahigugma kanimo himoang ingon sa pagsidlak sa adlaw diha sa pagkagamhanan niini."—Huk 5:31; Mat 13:43; Sal 110:3; Dan 12:3; itandi ang Miq 3:5, 6; Ju 3:19, 20.

Ang mga terminong "silangan sa adlaw" ug "salopanan sa adlaw" maoy laing mga termino nga gigamit sa pagtumong sa nahimutangan sa usa ka dapit, nga nagkahulogang gikan sa S hangtod sa K. (Ex 27:13; Jos 1:4; Sal 107:3; Pin 16:12) Kini mao ang diwa sa Salmo 113:3: "Gikan sa sidlakan hangtod sa kasadpan ang ngalan ni Jehova pagadayegon." (Tan-awa usab ang Mal 1:11; Isa 45:6.) Ang

'gikan sa pagsilang sa adlaw hangtod sa pagsalop sa adlaw' mahimong magpasabot usab sa tibuok adlaw.

PAGSIMBA. Ang paghatag ug masimbahong pasidungog o pagtahod. Ang matuod nga pagsimba sa Maglalalang naglakip sa tanang aspekto sa kinabuhi sa usa ka tawo. Si apostol Pablo misulat ngadto sa mga taga-Corinto: "Kon kamo magakaon o magainom o magabuhat sa bisan unsa, himoa ang tanang butang alang sa kahimayaan sa Diyos." —1Co 10:31.

Sa dihang si Adan gilalang ni Jehova nga Diyos, Siya wala maglatid ug usa ka partikular nga seremonyas o paagi nga pinaagi niini ang hingpit nga tawo makaduol Kaniya diha sa pagsimba. Bisan pa niana, si Adan makahimo sa pag-alagad o pagsimba sa iyang Maglalalang pinaagi sa matinumanong pagbuhat sa kabubut-on sa iyang langitnong Amahan. Sa ulahi, gilatid ni Jehova ngadto sa nasod sa Israel ang usa ka paagi sa pagduol kaniya diha sa pagsimba, nga lakip niini ang paghalad, pagkasaserdote, ug ang pisikal nga sangtuwaryo. (Tan-awa ang PAGDUOL SA DIYOS.) Apan, kini maoy 'landong lamang sa maayong mga butang nga moabot, apan dili ang matuod nga dagway mismo sa mga butang.' (Heb 10:1) Kanunay nga pangunang gipasiugda ang pagpasundayag ug pagtuo —ang pagbuhat sa kabubut-on ni Jehova nga Diyos—ug dili ang seremonyas o rituwal.—Mat 7:21; San 2:17-26.

Sumala sa gipahayag ni manalagnang Miqueas: "Uban sa unsa nga ako moatubang kang Jehova? Uban sa unsa nga ako moyukbo sa Diyos sa kahitas-an? Moatubang ba ako kaniya uban sa tibuok nga mga halad-nga-sinunog, uban sa mga nating baka nga usa ka tuig ang kagulangon? Mahimuot ba si Jehova sa linibo ka laking karnero, sa tinagpulo ka libo nga suba sa lana? Ihatag ko ba ang akong panganay nga anak nga lalaki alang sa akong pagsukol, ang bunga sa akong tiyan alang sa sala sa akong kalag? Iyang gisulti kanimo, Oh yutan-ong tawo, ang maayo. Ug unsa ba ang gipangayo ni Jehova kanimo kondili ang pagbuhat sa hustisya ug ang paghigugma sa kalulot ug ang paglakaw nga makasaranganon uban sa imong Diyos?"—Miq 6:6-8; itandi ang Sal 50:8-15, 23.

Hebreohanon ug Grego nga mga Termino. Ang kadaghanan sa Hebreohanon ug Grego nga mga pulong nga mahimong magtumong sa pagsimba ikapadapat usab sa ubang mga buhat nga wala maglangkit ug pagsimba. Hinuon, ang konteksto ang magtino kon sa unsang paagi pagasabton ang maong mga pulong.

Usa sa Hebreohanong mga pulong nga adunay ideya sa pagsimba (*'a·vadh'*) sa paninugdan nagkahulogang "pag-alagad." (Gen 14:4; 15:13; 29:15) Ang pag-alagad o pagsimba kang Jehova nagkinahanglan ug pagkamasinugtanon sa tanan niyang mga sugo, pagbuhat sa iyang kabubut-on ingong usa ka tawo nga bug-os debotado kaniya. (Ex 19:5; Deu 30:15-20; Jos 24:14, 15) Busa, ang pagkalangkit sa usa ka tawo sa bisan unsang rituwal o buhat sa pagkamahinalaron ngadto sa bisan unsang ubang mga diyos nagpasabot sa iyang pagtalikod sa matuod nga pagsimba.—Deu 11:13-17; Huk 3: 6, 7.

Ang laing Hebreohanong termino nga mahimong magpasabot ug pagsimba mao ang *hish·ta·chawah',* nga sa panguna nagkahulogang "pagyukbo." (Gen 18:2; tan-awa ang PAGYUKBO.) Bisan tuod ang maong pagyukbo usahay usa lamang ka buhat sa pagtahod o pagkamatinahoron ngadto sa laing tawo (Gen 19:1, 2; 33:1-6; 37:9, 10), kini mahimo usab nga usa ka pagpasundayag sa pagsimba, nga nagpaila sa pagtahod ug pagpasalamat sa tawo ngadto sa Diyos ug sa pagpasakop sa iyang kabubut-on. Sa dihang gigamit maylabot sa matuod nga Diyos o sa bakak nga mga bathala, ang pulong nga *hish·ta·chawah'* usahay gilangkit sa paghalad ug pag-ampo. (Gen 22:5-7; 24:26, 27; Isa 44:17) Kini nagpakita nga kaniadto komon ang pagyukbo sa dihang mag-ampo o magtanyag ug halad. —Tan-awa ang PAG-AMPO.

Ang Hebreohanon nga lintunganayng pulong nga *sa·ghadh'* (Isa 44:15, 17, 19; 46:6) sa paninugdan nagkahulogang "mohapa." Ang katumbas nga Aramaikong pulong kasagarang gilangkit sa pagsimba (Dan 3:5-7, 10-15, 18, 28), apan kini gigamit sa Daniel 2:46 sa pagtumong sa pagpasidungog ni Haring Nabucodonosor kang Daniel, nga mihapa sa atubangan sa manalagna.

Ang Gregong berbo nga *la·treu'o* (Luc 1:74; 2:37; 4:8; Buh 7:7) ug ang nombre nga *la·trei'a* (Ju 16:2; Rom 9:4) nagkahulogan sa paghatag ug dili lamang ordinaryo, kalibotanong pag-alagad kondili sagradong pag-alagad.

Ang Gregong pulong nga *pro·sky·ne'o* halos susama sa Hebreohanong termino nga *hish·ta·chawah'* sa pagpahayag ug ideya sa pagyukbo ug, usahay, sa pagsimba. Ang terminong *pro·sky·ne'o* gigamit maylabot sa pagyukbo sa usa ka ulipon ngadto sa usa ka hari (Mat 18:26) maingon man sa buhat nga gipangayo ni Satanas sa dihang iyang gitanyag kang Jesus ang tanang gingharian sa kalibotan ug ang himaya niini. (Mat 4:8, 9) Kon siya miyukbo pa sa Yawa, nan gipaila unta ni Jesus nga siya nagpasakop kang Satanas ug naghimo sa iyang kaugalingon nga alagad sa Yawa. Apan si Jesus midumili, nga nag-ingon: "Pahilayo, Satanas! Kay kini nahisulat, 'Si Jehova nga imong Diyos ang

imong pagasimbahon [porma sa Gr. nga *pro·sky·ne′o* o, sa asoy sa Deuteronomio nga gikutlo ni Jesus, ang Heb. nga *hish·ta·chawah′*], ug siya lamang ang imong pagahatagan ug sagradong pag-alagad [porma sa Gr. nga *la·treu′o* o sa Heb. nga *ʽa·vadh′*].′ ″ (Mat 4:10; Deu 5:9; 6:13) Sa susama, ang pagsimba o pagyukbo sa "mapintas nga mananap" ug sa "larawan" niini gilangkit sa pag-alagad, kay ang mga magsisimba gipaila ingong mga tigpaluyo sa "mapintas nga mananap" ug sa "larawan" niini pinaagi sa pagbaton ug marka diha sa kamot (nga pinaagi niini ang usa moalagad) o diha sa agtang (aron makita sa tanan). Sanglit ang Yawa mao ang naghatag sa mapintas nga mananap sa awtoridad niini, ang pagsimba sa mapintas nga mananap nagkahulogan gayod ug pagsimba o pag-alagad sa Yawa.—Pin 13:4, 15-17; 14:9-11.

Ang ubang Gregong mga pulong nga nalangkit sa pagsimba naggikan sa *eu·se·be′o, thre·skeu′o,* ug *se′bo·mai.* Ang pulong nga *eu·se·be′o* nagkahulogang "naghatag ug diyosnong pagkamahinalaron sa" o "pagpasidungog, pagtahod." (Tan-awa ang DIYOSNONG PAGKAMAHINALARON.) Sa Buhat 17:23 kini nga termino gigamit maylabot sa diyosnong pagkamahinalaron o pasidungog nga gihatag sa mga taga-Atenas ngadto sa usa ka "Diyos nga Wala Mailhi." Gikan sa *thre·skeu′o* mao ang nombre nga *thre·skei′a,* nga gisabot nga nagpunting sa usa ka "dagway sa pagsimba," tinuod man o bakak. (Buh 26:5; Col 2:18) Ang matuod nga pagsimba nga gisunod sa mga Kristohanon kaniadto nailhan pinaagi sa tinuod nga kahingawa alang sa mga kabos ug sa bug-os nga pagkabulag gikan sa dili-diyosnon nga kalibotan. (San 1:26, 27) Ang pulong nga *se′bo·mai* (Mat 15:9; Mar 7:7; Buh 18:7; 19:27) ug ang kaamgid nga termino nga *se·ba′zo·mai* (Rom 1:25) nagkahulogang "pagtahod; pagpasidungog; pagsimba." Ang mga butang nga gisimba o gihatagan ug debosyon gitawag sa nombre nga *se′ba·sma.* (Buh 17:23; 2Te 2:4) Ang duha pa ka laing mga termino naggikan sa samang lintunganayng berbo nga may *prefix* nga *The·os′,* Diyos. Kini mao ang *the·o·se·bes′,* nga nagkahulogang "nagasimba sa Diyos" (Ju 9:31), ug *the·o·se′bei·a,* nga nagkahulogang "pagsimba sa Diyos." (1Ti 2:10) Kining duha ka termino daw katumbas sa Aleman nga pulong alang sa "publikong pagsimba," nga mao, *Gottesdienst* (usa ka kombinasyon sa "Diyos" ug "pag-alagad").

Pagsimba nga Dalawaton sa Diyos. Dawaton lamang ni Jehova nga Diyos ang pagsimba niadtong nagagawi sa ilang kaugalingon nga kaharmonya sa iyang kabubut-on. (Mat 15:9; Mar 7:7) Ngadto sa usa ka babayeng Samarianhon si Kristo Jesus miingon: "Ang takna nagsingabot sa dihang dili dinhi niining bukira [Gerizim] ni sa Jerusalem nga kamo magasimba sa Amahan. Kamo nagasimba sa wala ninyo mailhi; kami nagasimba sa among nailhan . . . Bisan pa niana, ang takna nagsingabot, ug mao na karon, sa dihang ang matuod nga mga magsisimba magasimba sa Amahan uban sa espiritu ug sa kamatuoran, kay, sa pagkatinuod, ang Amahan nagapangita sa mga ingon kanila aron magasimba kaniya. Ang Diyos maoy Espiritu, ug silang magasimba kaniya kinahanglan nga magasimba uban sa espiritu ug sa kamatuoran."—Ju 4:21-24.

Ang mga pulong ni Jesus tin-awng nagpakita nga ang matuod nga pagsimba dili magadepende sa presensiya o sa paggamit sa makitang mga butang ug sa mga dapit. Inay nga magasalig sa butang nga makita o mahikap, ang matuod nga magsisimba nagpasundayag ug pagtuo ug, bisag unsa pa ang dapit o mga butang nga naglibot kaniya, nagpabilin sa paghupot ug masimbahon nga tinamdan. Busa siya nagasimba, dili pinaagi sa tabang sa usa ka butang nga iyang makita o mahikap, kondili pinaagi sa espiritu. Sanglit nabatonan niya ang kamatuoran sumala sa gipadayag sa Diyos, ang iyang pagsimba nahiuyon sa kamatuoran. Kay nasayod na bahin sa Diyos pinaagi sa Bibliya ug sa ebidensiya sa paglihok sa espiritu sa Diyos diha sa iyang kinabuhi, ang tawo nga nagasimba uban sa espiritu ug sa kamatuoran tinong 'nakaila kon unsay iyang ginasimba.'

PAGSULAT. Ang pagsulat ug mga letra o mga karakter diha sa usa ka sulatanan nga nagpadayag ug mga pulong o mga ideya. Ang unang tawo, si Adan, gitugahan sa katakos sa pagsulti ug usa ka pinulongan. Apan, sa sinugdan, lagmit nga diyutay lamang, kon aduna man ugaling, ang panginahanglan nga siya mosulat. Si Adan niadtong tungora makahimo sa tanang paagi sa pagpakigkomunikar pinaagi sa pagpakigsulti ug, ingong hingpit nga tawo, wala magdepende sa usa ka sinulat nga rekord aron sa pagsangkap sa kakulangan sa dili-hingpit nga memorya. Bisan pa niana, si Adan lagmit aduna gayoy katakos sa pag-imbento sa pipila ka paagi sa paghimo ug sinulat nga rekord. Apan ang Bibliya wala magtaganag direktang pamatuod nga siya nagsulat sa wala pa o kaha human siya makasala.

Giingon sa uban nga ang mga pulong, "kini ang basahon sa kasaysayan ni Adan," lagmit nagpaila nga si Adan mao ang magsusulat niini nga "basahon." (Gen 5:1) Nagkomento bahin sa prase nga "kini ang kasaysayan" ("kini mao ang mga sinugdanan"), nga subsob makita sa kinatibuk-an sa Genesis, si P. J. Wiseman miingon: "Kini mao ang katapusang tudling-pulong sa matag seksiyon, ug busa nagpunting ug balik ngadto sa usa ka asoy

nga natala na. . . . Kini sagad nagtumong sa magsusulat sa kasaysayan, o sa tag-iya sa papan nga gisulatan niini."—*New Discoveries in Babylonia About Genesis,* 1949, p. 53.

Ang pagsusi sa mga kaundan niini nga mga kasaysayan nagpatunghag pagduhaduha bahin sa pagkahusto sa panglantaw nga giingon ni Wiseman. Pananglitan, sumala niini nga panglantaw, ang seksiyon sugod sa Genesis kapitulo 36, bersikulo 10, natapos pinaagi sa mga pulong sa Genesis 37:2, "Kini mao ang kasaysayan ni Jacob." Hinunoa, halos ang katibuk-ang rekord naghisgot bahin sa mga anak ni Esau ug daklit lamang nga naghisgot bahin kang Jacob. Sa laing bahin, ang impormasyon nga misunod naghatag ug daghang impormasyon bahin kang Jacob ug sa iyang banay. Dugang pa, kon husto ang teoriya, kini magpasabot nga si Ismael ug Esau mao ang mga magsusulat o tag-iya sa kinadaghanang mga dokumento bahin sa pakiglabot sa Diyos uban kang Abraham, Isaac, ug Jacob. Daw dili kini makataronganon, kay kini maghimo niadtong dili bahin sa Abrahamikong pakigsaad nga mao hinuon ang nakabaton ug labing dakong interes sa maong pakigsaad. Daw dili katuohan nga si Ismael adunay interes bahin sa mga panghitabo nga naglangkit sa panimalay ni Abraham nga tungod niana siya magbudlay aron makabaton ug detalyadong rekord bahin kanila, usa ka rekord nga mikabat ug daghang katuigan human siya papahawaa uban sa iyang inahan nga si Agar.—Gen 11:27b–25:12.

Sa susama, wala gayoy katarongan nga si Esau, kinsa wala magpabili sa sagradong mga butang (Heb 12:16), maoy misulat o maoy tag-iya sa usa ka asoy nga sa dakong bahin naghisgot sa mga panghitabo sa kinabuhi ni Jacob, mga panghitabo nga niana si Esau dili usa ka saksing-nakakita. (Gen 25:19–36:1) Labot pa, daw dili makataronganon nga mohinapos nga si Isaac ug Jacob wala gayod maghatag ug pagtagad sa mga pakiglabot sa Diyos kanila, nga kontento na lamang nga makabaton ug mugbong mga rekord bahin sa mga talaan sa kagikan sa laing tawo.—Gen 25:13-19a; 36:10–37:2a.

Pagsulat sa Wala Pa ang Lunop. Dili gayod matino nga ang uban sa mga kasaysayan nga gihisgotan sa basahon sa Genesis nahisulat na sa wala pa ang Lunop, ug walay mga gihisgotan diha sa Bibliya bahin sa pagsulat sa wala pa ang Lunop. Hinuon, angayng matikdan nga ang pagtukod sa mga siyudad, ang pagkamugna sa mga tulonggon, ug ang pagsalsal sa puthaw ug tumbaga nga mga galamiton nagsugod dugay na kanhi sa wala pa ang Lunop. (Gen 4:17, 21, 22) Busa, makataronganon nga ang mga tawo sayon rang nakaugmad usab ug usa ka paagi sa pagsulat. Sanglit sa sinugdan dihay usa lamang ka pinulongan (nga sa ulahi nailhang Hebreohanon; tan-awa ang HEBREOHANON, II) ug sanglit kadtong nagpadayon sa paggamit sa maong pinulongan, ang mga Israelinhon, nahibaloan nga migamit ug usa ka alpabeto, kini nagpasabot nga lagmit diha nay sinulat nga alpabeto sa wala pa ang Lunop.

Ang Asiryanhon nga si Haring Ashurbanipal naghisgot sa pagbasa sa "mga inskripsiyon diha sa bato nga sukad pa sa panahon sa wala pa ang lunop." (*Light From the Ancient Past,* gisulat ni J. Finegan, 1959, pp. 216, 217) Apan kini nga mga inskripsiyon lagmit nauna lamang sa usa ka dakong lunop sa usa ka partikular nga dapit o lagmit maoy mga asoy nga gilangkit sa mga panghitabo sa wala pa ang Lunop. Pananglitan, ang gitawag nga "The Sumerian King List," human sa paghisgot nga ang walo ka hari nagmando sulod sa 241,000 ka tuig, miingon: "(Dayon) ang Lunop mibanlas sa tibuok (yuta)." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 265) Tataw nga ang maong rekord dili tinuod.

Sumala sa kronolohiya sa Bibliya, ang tibuok-yutang Lunop sa adlaw ni Noe nahitabo niadtong 2370 W.K.P. Ang mga arkeologo naghatag ug mga petsa nga mas una pa niini diha sa daghang papan nga kulonon nga ilang nakubkoban. Apan kini nga mga papan nga kulonon maoy mga dokumento nga walay petsa. Busa ang mga petsa nga gihatag alang niini maoy mga pangagpas lamang ug wala maghatag ug lig-ong pasukaranan nga may kalangkitan kini sa panahon sa Lunop nga gihisgotan sa Bibliya. Walay usa sa mga butang nga nakubkoban ang tinong nasayran ingong naglungtad sa wala pa ang Lunop. Ang mga arkeologo nga naghatag ug petsa sa mga butang nga naglungtad sa wala pa ang Lunop naghimo niini pinasukad sa mga kaplag nga mahimong sabton nga naghatag hinuon ug ebidensiya bahin sa usa ka dakong lunop sa usa ka partikular nga dapit.

Pagsulat Human sa Lunop. Human sa paglahugay sa orihinal nga pinulongan didto sa Babel, mitungha ang nagkalainlaing sistema sa pagsulat. Ang mga Babilonyanhon, Asiryanhon, ug ang ubang mga katawhan migamit ug *cuneiform* (daw pormag triyanggulo) nga sinulat, nga gituohang namugna sa mga Sumerianhon gikan sa ilang mga sinulat pinaagig mga larawan. Adunay ebidensiya nga dihay kapin sa usa ka sistema sa pagsulat nga gigamit sa samang yugto sa panahon. Pananglitan, ang usa ka karaang dibuho sa paril sa Asirya naglarawan sa duha ka eskriba, ang usa naghimog *cuneiform* nga mga marka diha sa usa ka papan ginamit ang usa ka dagang (tingali diha sa pinulongang Akadianhon) ug ang laing eskriba nagsulat nga migamit ug usa ka brutsa diha sa usa ka pirasong

panit o papiro (lagmit diha sa pinulongang Aramaiko). Ang Ehiptohanong sinulat nga *hieroglyphic* gilangkoban sa linaing mga hulagway ug geometrikong mga porma. Bisan tuod ang sinulat nga *hieroglyphic* padayong gigamit alang sa mga inskripsiyon diha sa mga monyumento ug sa mga dibuho sa mga paril, ang duha ka laing matang sa pagsulat (una ang *hieratic* ug dayon ang *demotic*) sa ngadtongadto gigamit. (Tan-awa ang EHIPTO, EHIPTOHANON.) Diha sa mga sistema nga wala mogamit ug mga alpabeto, ang pagdrowing ug mga larawan (o ang misunod niini, nga sagad dili mabasa, ang *linear* o pinakatay) makahimo sa paghawas sa butang nga gihulagway, sa usa ka ideya nga gipasabot sa usa ka butang, o sa laing pulong o silaba nga may samang paglitok. Ingong pananglitan, sa Iningles ang yano nga drowing sa usa ka mata mahimong gamiton sa pagpaila sa *"eye"* (mata), sa personal nga pronombre nga *"I"* (ako), sa berbo nga *"see"* (tan-aw), sa nombre nga *"sea"* (dagat), o sa unang silaba sa *"season"* (panahon).

Ang sistema sa alpabeto nga gigamit sa mga Israelinhon maoy *phonetic,* diin ang matag simbolo sa sinulat nga konsonante naghawas ug usa ka partikular nga tunog sa konsonante. Apan, ang mga tunog sa bokales idugang sa magbabasa, ug ang konteksto maoy magtino sa pulong nga gipasabot kon ang mga termino managsama ug espeling apan lahi ug kombinasyon sa mga tunog sa bokales. Kini dili gayod problema; bisan ang modernong Hebreohanon nga mga magasin, mantalaan, ug mga libro wala maglakip sa mga marka para sa bokales halos sa katibuk-an.

Literasiya Taliwala sa mga Israelinhon. Ang mga saserdote sa Israel (Num 5:23) ug ang prominenteng mga tawo, sama kang Moises (Ex 24:4), Josue (Jos 24:26), Samuel (1Sa 10:25), David (2Sa 11:14, 15), ug Jehu (2Ha 10:1, 6), makamaong mobasa ug mosulat, ug ang katawhan sa katibukan, nga may pipila ka eksepsiyon, makamao usab nga mobasa ug mosulat. (Itandi ang Huk 8:14; Isa 10:19; 29:12.) Bisan tuod mahulagwayon, ang sugo nga gihatag ngadto sa mga Israelinhon sa pagsulat diha sa mga poste sa ilang mga balay nagpasabot nga sila makamaong mobasa ug mosulat. (Deu 6: 8, 9) Ug ang Balaod nagsugo nga ang hari, sa dihang molingkod sa iyang trono, magsulat alang sa iyang kaugalingon ug usa ka kopya sa Balaod ug magbasa niini matag adlaw.—Deu 17:18, 19; tan-awa ang BASAHON.

Bisan tuod ang Hebreohanong sinulat dayag nga komon kaayo, diyutay lang nga Israelinhong mga inskripsiyon ang nakaplagan. Lagmit kini tungod kay ang mga Israelinhon wala magpatindog ug daghang monyumento aron ipasigarbo ang ilang mga kalamposan. Kadaghanan sa mga sinulat, lakip na ang mga basahon sa Bibliya, sa walay duhaduha gisulat pinaagig tinta diha sa papiro o sa pergamino ug, busa, wala molungtad ug dugay diha sa umogon nga yuta sa Palestina. Apan, ang mensahe sa Kasulatan napreserbar latas sa kasiglohan pinaagi sa makuti nga pagkopya ug pagsubli sa pagkopya. (Tan-awa ang MAGKOKOPYA; MANUSKRITO SA BIBLIYA; ESKRIBA.) Ang kasaysayan sa Bibliya lamang ang misubay pagbalik sa mismong sinugdanan sa tawo ug gani saylo pa niana. (Gen kap 1, 2) Ang mga rekord nga gikulit diha sa bato ug gisulat diha sa mga papan nga kulonon, mga prisma, ug mga silindro lagmit, sa pipila ka kahimtang, mas daan pa kay sa kadaghanang karaang naglungtad nga mga manuskrito sa Bibliya, apan ang maong mga rekord walay dakong epekto diha sa kinabuhi sa mga tawo karong adlawa—ang kadaghanan niini (sama sa The Sumerian King List) naundan ug tataw nga mga kabakakan. Busa, taliwala sa karaang mga sinulat, ang Bibliya maoy talagsaon kaayo kon bahin sa pagpresentar ug usa ka makahuloganong mensahe nga takos hatagan ug mas labaw nga pagtagad.

PAGSULTIG PASIPALA. Pagbungat ug makainsulto nga mga pulong ngadto sa usa ka tawo, nga magsultig maabusohong mga pulong kaniya.

Alang sa mga Israelinhon, ang pagsultig pasipala o pagpanghimaraot sa ilang mga ginikanan maoy usa ka sala nga pagasilotan ug kamatayon. (Ex 21:17; Mat 15:4; Mar 7:10) Sama sa binaba nga pag-abuso, ang pisikal nga pag-abuso sa mga ginikanan naggikan sa samang daotang disposisyon ug, busa, pareho ra ug silot. (Ex 21:15) Sanglit ang mga ginikanan maoy mga hawas ni Jehova sa ilang mga anak, ang usa ka anak nga nagsultig pasipala sa iyang mga ginikanan sama rag nagsultig pasipala sa Diyos.—Itandi ang Ex 20:12.

Ang nahiangay nga pagtahod kinahanglang ipakita usab ngadto sa mga magmamando sa Israel. Mao nga si apostol Pablo, bisan pag gitratar sa dilimakataronganong paagi, nangayog pasaylo tungod sa iyang dili-tinuyo nga pagsultig mga pulong nga giisip sa uban nga mapasipalahon batok sa hataas nga saserdote.—Ex 22:28; Buh 23:1-5.

Ang tinuyong pagsultig pasipala walay luna taliwala sa unang-siglong mga Kristohanon. (1Co 6: 9, 10; 1Pe 3:8, 9) Ang usa nga sad-an sa nabatasan ug tinuyo nga pagpangdaot sa uban palagpoton gikan sa kongregasyon.—1Co 5:11-13.

Tungod kay daw walay bili ug dili popular sa kalibotan gumikan sa ilang kalihokan ug mensahe, ang mga sumusunod ni Jesu-Kristo sagad maoy tumong sa pagsultig pasipala. (Itandi ang Ju 9:

28, 29; 17:14; 1Co 1:18; 4:11-13.) Apan sila dili angayng mobalos pinaagi sa pagsultig pasipala sa mga magsusupak. Niining bahina si Kristo Jesus nagtaganag panig-ingnan alang kanila. (1Pe 2:21, 23) Bisag giakusahan ingong tawong palainom, ulitan, ahente sa Yawa, maglalapas sa Igpapahulay, ug usa ka tigpasipala sa Diyos, si Kristo Jesus wala mobalos pinaagi sa pagsultig pasipala sa iyang mga magsusumbong. (Mat 11:19; 26:65; Luc 11:15; Ju 9:16) Sa dihang gipasakaan siyag bakak nga mga sumbong sa atubangan ni Pilato, si Jesus nagpakahilom lamang. (Mat 27:12-14) Ang pagsundog sa Kristohanon sa panig-ingnan ni Jesus makahatag ug maayong epekto ngadto sa pipila ka magsusupak, nga tungod niana sila makaamgo nga ang ilang mapasipalahong mga pulong wala diay bisan unsang pasikaranan. Kini nga pagkaamgo lagmit motultol pa gani kanila nga mahimong mga tighimaya sa Diyos.—Itandi ang Rom 12:17-21; 1Pe 2:12.

Ang mga Kristohanon kinahanglang magamping nga sila mogawi sa maayong paagi aron walay katarongan nga ang mga magsusupak makasultig pasipala batok kanila. Kini mao ang punto nga gipasiugda ni apostol Pablo bahin sa batan-ong mga babayeng balo diha sa kongregasyon. Sanglit sila mahilig sa pagtabitabi ug nanghilabot sa mga kalihokan sa ubang mga tawo, siya nagdasig kanila sa pagminyo ug sa pag-atiman sa ilang mga anak ug sa pagdumala ug panimalay. Tungod kay puliki nga mga asawa, sila dili makaaghat sa bisan kinsang magsusupak nga magsultig pasipala sa mga Kristohanon ingong mga tabian ug mga hilabtanon sa mga kalihokan sa ubang mga tawo.—1Ti 5:13, 14.

Ang pipila nga wala mouban kang Jesu-Kristo samtang dinhi pa siya sa yuta nagpakita pinaagi sa ilang mga lihok nga sila 'dapig kaniya' ug dili daling moduyog sa mga magsusupak sa pagsultig pasipala kaniya. Kini mao ang kahimtang sa usa ka tawo nga nagpalayas ug mga demonyo pinasukad sa ngalan ni Jesus, lagmit tungod kay gihatagan ug gahom sa Diyos sa pagbuhat niana. Si Juan ug ang uban nanghinapos nga kining tawhana angayng pahunongon, tungod kay siya wala magkuyogan kanila. Apan si Jesus miingon: "Ayaw ninyo sulayi ang pagpugong kaniya, kay walay usa nga mohimog gamhanang mga buhat pinasukad sa akong ngalan ang makahimo dayon sa pagpasipala [sa literal, pagsultig daotan] batok kanako." (Mar 9:38-40) Sa panahon nga gipahayag ni Jesus kining mga pulonga ang Hudiyohanong kongregasyon giila pa gihapon sa Diyos ug ang pagtukod sa Kristohanong kongregasyon maoy umalabot pa. (Itandi ang Mat 16:18; 18:15-17.) Dugang pa, wala isugo ni Jesus nga ang tanang magtutuo mokuyog kaniya. (Mar 5:18-20) Busa, ang usa ka Hudiyo nga sakop sa katawhan nga gipakigsaaran sa Diyos ug nagbuhat ug gamhanang mga buhat pinasukad sa ngalan ni Jesus nagpamatuod nga siya adunay pag-uyon sa Diyos. Apan, sa dihang natukod na ang Kristohanong kongregasyon, ang mga tawo nga nagtinguha sa pag-uyon sa Diyos kinahanglang makig-uban niini nga kongregasyon ingong matinumanong mga sumusunod ni Jesu-Kristo. (Itandi ang Buh 2:40, 41.) Ang pagbuhat lamang ug gamhanang mga buhat pinasukad sa ngalan ni Jesus dili na mahimong ebidensiya nga ang usa ka tawo maoy dapig kang Jesu-Kristo, ni garantiya kini nga ang maong tawo dili mahimong sad-an sa pagsultig pasipala batok sa Anak sa Diyos.—Mat 7:21-23; tan-awa ang MAPASIPALAHONG SINULTIHAN; PASIPALA.

PAGSUMPAY [sa Iningles, *grafting*]. Ang proseso sa pagdugtong sa salingsing (sanga, gamayng sanga) sa usa ka kahoy nga nailhang mopatunghag maayong bunga ngadto sa punoan sa laing kahoy nga mamungag ubos ug kalidad nga bunga aron madugtong kini nga permanente. Sagad nga himoon ang pagsumpay aron hiusahon ang mga mapuslanong mga kinaiyahan sa salingsing (ang maayong bunga niini) ug sa punoan sa laing kahoy (ang kusog ug kalig-on niini). Human masumpay ang mga sanga ngadto sa laing punoan, bisan tuod mokuhag sustansiya gikan sa lahi nga matang sa punoan, kini mamunga ug samang matang sa bunga nga ipamunga sa kahoy diin kini gikuha.

Si apostol Pablo, sa pagsulat ngadto sa mga Kristohanon sa Roma, nagtandi sa dili-Hudiyo nga mga Kristohanon ngadto sa mga sanga sa ihalas nga olibo nga gisumpay ngadto sa olibo sa tanaman aron ipuli sa kinaiyanhong mga sanga nga giputol. Siya miingon nga ang maong paagi sa pagsumpay maoy "sukwahi sa kinaiyahan." Ang kinaiyanhong mga sanga nagtumong sa mga Hudiyo kinsa, tungod sa ilang pagkawalay-pagtuo, nawad-an sa ilang kahigayonan nga mahimong sakop sa langitnong Gingharian sa Mesiyas. Ang pagsumpay sa mga sanga sa ihalas nga olibo, o sa dili-Hudiyong mga Kristohanon, ngadto sa olibo sa tanaman aron mopuli sa "kinaiyanhong mga sanga" wala maghatag ug katarongan alang niadtong mga Hentil nga magbaton ug mapahitas-ong mga hunahuna, tungod kay pinaagi lamang sa pagtuo nga sila makahupot sa ilang posisyon. Dugang pa, ang pagsumpay sa mga sanga gikan sa ihalas nga olibo ngadto sa olibo sa tanaman nag-ilustrar sa permanenteng bugkos nga gipahinabo tali sa mga Hudiyo ug mga Hentil ingong mga isigkamembro sa "Israel sa Di-

yos."—Rom 11:17-24; Gal 3:28; 6:16; itandi ang Ju 15:1-6; tan-awa ang OLIBO.

PAGTABON-SA-SALA. Ang Cebuanong mga pulong nga "pagtabon-sa-sala" nga gikuha sa Iningles nga pulong nga *"atonement"* naggikan sa Iningles nga ekspresyong *"at one"* (katakdo). Sa Hebreohanong Kasulatan ang mga terminong gigamit sa pagtabon-sa-sala makita sa daghang higayon, ilabina diha sa mga basahon sa Levitico ug Numeros. Ang *ka·phar'* mao ang Hebreohanong pulong alang sa pagtabon-sa-sala, ug lagmit kini sa orihinal nagkahulogang "tabon," bisan tuod gisugyot usab ang "pagpapas."

Ang Panginahanglan sa Tawo Alang sa Pagtabon-sa-Sala. Ang tawo nanginahanglan ug pagtabon-sa-sala tungod sa napanunod nga kasalanan (1Ha 8:46; Sal 51:5; Ecc 7:20; Rom 3:23), ug ang may tulubagon niini, dili ang Diyos, kondili ang tawo mismo. (Deu 32:4, 5) Si Adan, kinsa nawad-an sa kinabuhing walay kataposan ingong hingpit nga tawo, nagpasa sa sala ug kamatayon sa iyang mga kaliwat (Rom 5:12), ug busa ang mga kaliwat ni Adan nailalom sa paghukom sa kamatayon. Kon buot sa tawo nga mabatonan pag-usab ang kahigayonan nga makatagamtam sa kinabuhing walay kataposan, nan, nahiuyon sa legal nga prinsipyo nga gilakip sa ulahi ni Jehova diha sa Moisesnong Balaod, nga mao, ang usa ka butang kinahanglang matumbasan sa sama nga butang, ang eksaktong pagtabon-sa-sala gikinahanglan alang sa nawala ni Adan.—Deu 19:21.

Sumala sa paggamit niini diha sa Bibliya, ang "pagtabon-sa-sala" adunay pangunang ideya sa "pagtabon" o "pagbaylo," ug ang gihatag ingong baylo o ingong "tabon" alang sa laing butang kinahanglang susama gayod niana. Busa, ang bisan unsa nga ibayad sa usa ka butang nga nawala kinahanglang "katakdo" nianang laing butang, nga bug-os motugbang niana ingong eksaktong katumbas. Kinahanglang kini dili sobra o kulang. Walay tawong dili-hingpit ang makatagana sa maong pagtabon o pagtabon-sa-sala aron ipasig-uli ang hingpit nga tawhanong kinabuhi ngadto kang bisan kinsa o sa tanang katawhan. (Sal 49:7, 8) Aron makahimog eksaktong pagtabon-sa-sala sa kon unsay nawala ni Adan, ang usa ka halad-sa-sala nga may eksaktong bili sa usa ka hingpit nga tawhanong kinabuhi kinahanglang itagana.

Gisugdan ni Jehova nga Diyos ang usa ka kahikayan alang sa pagtabon-sa-sala taliwala sa mga Israelinhon nga naglandong sa usa ka mas dakong tagana sa pagtabon-sa-sala. Si Jehova ug dili ang tawo ang angayng pasidunggan sa pagtino ug sa pagbutyag sa paagi sa pagtabon-sa-sala aron matakpan ang napanunod nga sala ug sa pagtaganag kahupayan gikan sa pagkahinukman ngadto sa kamatayon.

Mga Halad sa Pagtabon-sa-Sala. Ingon sa gisugo sa Diyos, ang mga Israelinhon kinahanglang motanyag ug mga halad ingong mga halad-sa-sala aron makahimo ug pagtabon-sa-sala. (Ex 29:36; Lev 4:20) Ang ilabinang makahuloganon mao ang tinuig nga Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, sa dihang ang hataas nga saserdote sa Israel motanyag ug mga halad nga hayop ug mohimog pagtabon-sa-sala alang sa iyang kaugalingon, alang sa ubang mga Levihanon, ug alang sa dili-saserdoteng mga tribo sa Israel. (Lev 16) Ang ihalad nga mga hayop kinahanglang walay ikasaway, nga nagpaila sa gikinahanglang kahingpitan alang sa gilarawanan niini. Dugang pa, dako kaayo ang bili sa pagtabon-sa-sala tungod kay kinabuhi mismo sa hayop ang gihalad, ug ang dugo niini giula aron sa paghimog pagtabon-sa-sala. (Lev 17:11) Ang pagtanyag sa mga Israelinhon ug mga halad-sa-sala ug ang pagtuman sa nagkadaiyang mga bahin sa tinuig nga Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala sa walay duhaduha nagpatisok diha sa ilang mga hunahuna sa pagkaseryoso sa ilang makasasalang kahimtang ug sa ilang dakong panginahanglan sa bug-os nga pagtabon-sa-sala. Bisan pa niana, ang mga halad nga hayop dili sa bug-os makatabon-sa-sala sa tawo sanglit ang mga hayop mas ubos sa tawo, kinsa gihatagan ug pagbulot-an ibabaw niini.—Gen 1:28; Sal 8:4-8; Heb 10:1-4; tan-awa ang ADLAW SA PAGTABON-SA-SALA; HALAD.

Katumanan Diha Kang Kristo Jesus. Ang Kristohanon Gregong Kasulatan tatawng naglangkit sa bug-os nga pagtabon sa tawhanong mga sala uban kang Jesu-Kristo. Diha kaniya natuman ang mga larawan ug mga landong sa Moisesnong Balaod, sanglit siya mao ang Usa nga gilandongan sa nagkalainlaing mga halad nga hayop. Ingong hingpit, walay sala nga tawo, si Jesus mao ang halad-sa-sala alang sa tanang kaliwat ni Adan nga sa kataposan ipahigawas ra gikan sa napanunod nga sala ug kamatayon. (2Co 5:21) Si Kristo "mihalad ug usa ka halad alang sa mga sala hangtod sa kahangtoran" (Heb 10:12), ug siya gayod "ang Kordero sa Diyos nga magakuha sa sala sa kalibotan." (Ju 1:29, 36; 1Co 5:7; Pin 5:12; 13:8; itandi ang Isa 53:7.) Ang kapasayloan nag-agad sa pag-ula sa dugo (Heb 9:22), ug ang mga Kristohanon nga nagalakaw sa kahayag gipasaligan nga 'ang dugo ni Jesus nga Anak sa Diyos nagahinlo kanato gikan sa tanang sala.'—1Ju 1:7; Heb 9:13, 14; Pin 1:5.

Ang hingpit nga tawhanong kinabuhi ni Jesus nga gitanyag ingong halad mao ang gilandongan sa halad-sa-sala. Kini ang bililhong butang nga nagpalit sa katawhan, nga naglukat kanila gikan sa napanunod nga sala ug kamatayon. (Tit 2:13, 14;

Heb 2:9) Si Kristo mismo nag-ingon: "Ang Anak sa tawo mianhi, dili aron pagaalagaran, kondili aron sa pag-alagad ug sa paghatag sa iyang kalag nga usa ka lukat [Gr., *ly′tron*] baylo sa daghan." (Mar 10:45; tan-awa ang LUKAT, MANLULUKAT.) Ang iyang halad eksaktong nagtabon sa kon unsay nawala sa makasasalang si Adan, sanglit si Jesus maoy hingpit ug busa katumbas ni Adan sa wala pa makasala kining unang tawo.—1Ti 2:5, 6; Efe 1:7.

Nahimong posible ang pagpasig-uli. Ang tawhanong sala nagpahinabog ulang tali sa Diyos ug sa tawo, kay si Jehova dili mouyon sa sala. Kini nga ulang tali sa tawo ug sa iyang Maglalalang mawala lamang pinaagi sa pagtuman sa kinahanglanon sa tinuod nga "pagtabon," o panghimayad, sa maong sala. (Isa 59:2; Hab 1:13; Efe 2:3) Apan gipaposible ni Jehova nga Diyos ang pagpasig-uli tali sa iyang kaugalingon ug sa makasasalang katawhan pinaagi sa hingpit nga tawong si Jesu-Kristo. Busa, si apostol Pablo misulat: "Kita usab nagasadya diha sa Diyos pinaagi sa atong Ginoong Jesu-Kristo, nga pinaagi kaniya kita karon nakadawat sa pagpasig-uli." (Rom 5:11; tan-awa ang PAGPASIG-ULI.) Aron makabaton sa pag-uyon ni Jehova, kinahanglang dawaton ang tagana sa Diyos sa pagpasig-uli pinaagi kang Jesu-Kristo. Pinaagi lamang niini nga mahimong mabatonan ang kahimtang nga susama nianang kang Adan sa wala pa siya makasala. Ang gugma sa Diyos gipasundayag pinaagi sa pagtagana nianang maong pagpasig-uli. —Rom 5:6-10.

Ang hustisya nakab-ot pinaagi sa halad pasig-uli. Bisan pa niana, kinahanglang makab-ot ang sukdanan sa hustisya. Ang tawo, bisan tuod gilalang nga hingpit, nawad-an sa maong pagkahingpit tungod sa sala ug busa si Adan ug ang iyang mga kaliwat nailalom sa paghukom sa Diyos. Tungod sa hustisya ug pagtapot sa mga prinsipyo sa pagkamatarong kinahanglang ipahamtang sa Diyos ang silot sa iyang balaod batok sa masinupakong si Adan. Apan ang gugma maoy nagpalihok sa Diyos sa paghimog kahikayan sa paghulip aron nga pinaagi niana makab-ot ang sukdanan sa hustisya, ug gani bisag wala maglapas sa hustisya, ang mahinulsolong mga kaliwat ni Adan mapasaylo ug makabaton ug pakigdait uban sa Diyos. (Col 1:19-23) Busa, si Jehova 'nagpadala sa iyang Anak ingong usa ka halad pasig-uli alang sa atong mga sala.' (1Ju 4:10; Heb 2:17) Ang pagpasig-uli nagkahulogan nga ang usa mahimong dalawaton, o inuyonan. Tungod sa halad pasig-uli ni Jesus, ang Diyos dili na magkondenar sa tawhanong linalang kondili pakitaan na siyag pag-uyon ug kaluoy. Kini nga pagpasig-uli nagwagtang sa kasal-anan ug sa pagkahinukman ngadto sa kamatayon alang sa espirituwal nga Israel ug sa tanan nga buot mobaton niini.—1Ju 2:1, 2; Rom 6:23.

Ang ideya sa paghulip tatawng makita diha sa pipila ka teksto sa Bibliya nga naghisgot sa pagtabon-sa-sala. Pananglitan, si Pablo miingon nga "si Kristo namatay alang sa atong mga sala sumala sa Kasulatan" (1Co 15:3), ug nga "pinaagi sa pagpalit, gipagawas kita ni Kristo gikan sa tunglo sa Balaod pinaagi sa pagkahimong tinunglo inay nga kita [mga Hudiyo], tungod kay kini nahisulat: 'Tinunglo ang matag tawo nga gibitay sa estaka.' " (Gal 3:13; Deu 21:23) Si Pedro mikomento: "Siya nagpas-an sa atong mga sala diha sa iyang kaugalingong lawas sa estaka, aron kita mamatay ngadto sa kasal-anan ug mabuhi ngadto sa pagkamatarong. Ug 'pinaagi sa iyang mga labod kamo nangaayo.' " (1Pe 2:24; Isa 53:5) Si Pedro usab misulat: "Si Kristo namatay sa makausa alang sa tanang panahon maylabot sa mga sala, usa ka matarong nga tawo alang sa mga dili-matarong, aron siya magtultol kaninyo ngadto sa Diyos."—1Pe 3:18.

Ang mahigugmaong tagana nagkinahanglan ug pagtuo. Ang gugma gipasundayag sa Diyos ug ni Kristo maylabot sa tagana sa bug-os nga pagtabon sa napanunod nga tawhanong mga sala. (Ju 3:16; Rom 8:32; 1Ju 3:16) Ugaling, aron makabenepisyo niini ang usa ka tawo kinahanglang maghinulsol gayod ug siya kinahanglang magpasundayag ug pagtuo. Si Jehova wala mahimuot sa mga halad sa Juda sa dihang gitanyag kini nga walay hustong tinamdan. (Isa 1:10-17) Gipadala sa Diyos si Kristo "ingong halad alang sa pagpasig-uli pinaagi sa pagtuo diha sa iyang dugo." (Rom 3:21-26) Kadtong kinsa pinaagi sa pagtuo modawat sa tagana sa Diyos sa pagtabon-sa-sala pinaagi ni Jesu-Kristo makabaton ug kaluwasan; kadtong kinsa mosalikway niini dili makabaton niana. (Buh 4:12) Ug, si bisan kinsa nga "tinuyo nga magpakasala human makadawat sa tukmang kahibalo sa kamatuoran, wala nay halad nga nahibilin alang sa sala, apan may usa ka makahahadlok nga pagpaabot sa paghukom."—Heb 10:26-31.

PAGTAHI. Pagpatapot o pagdugtong pinaagig mga tahi. Sukad pa sa kanhing kapanahonan ang pagtahi, lakip na ang pagborda, may dakong bahin sa mga kalihokan sa tawo. (Ex 26:1; 35:35; Job 16:15; Ecc 3:7; Eze 13:18) Ang unang lalaki ug babaye, si Adan ug Eva, "nagtahig mga dahon sa igos ug naghimog mga tapis sa ilang balat-ang." (Gen 3:7) Kini mahimong nagpasabot lamang nga ilang gitapot ang dagkong mga dahon sa igos, ginamit ang gagmayng mga sanga sa igos.

Sa pagpatin-aw kon nganong ang iyang mga tinun-an wala magpuasa sama sa mga Pariseo ug sa mga tinun-an ni Juan, gihisgotan ni Kristo Jesus

nga ang pagtapak ug usa ka piraso sa wala-pamokulo nga panapton diha sa daang besti makapasamot sa gisi niini. (Mar 2:18, 21) Kon labhan, ang tapak mokulo ug, sa dihang mahitabo kini, magbitad sa daang besti ug maggisi niini. Kini nga ilustrasyon angayng makatabang niadtong nakabati sa mga pulong ni Jesus nga masabtan nga panahon na nga sila mahimong iyang mga sumusunod ug nga maoy sayop nga ilang ipatuman ang ilang mga buhat ngadto sa mga tinun-an ni Jesus. Si Juan una pa niana nagpatin-aw nga ang iyang buluhaton maoy pag-andam sa pag-abot ni Kristo ug, busa, maoy temporaryo lamang.—Ju 3:27-30.

PAGTAHOD. Ang paghatag ug linaing pagtagad o pasidungog ngadto sa usa nga gilantaw nga takos sa pagtamod; usa ka pag-ila ug nahiangayng pagtahod alang sa usa ka butang o, ilabina, alang sa laing tawo, sa iyang mga hiyas, kalamposan, katungdanan, posisyon, o awtoridad. Ang pagpakitag pagtahod maoy "pagpasidungog." Ang lainlaing mga pulong sa orihinal nga pinulongan nagpasabot sa ideya sa paghatag sa uban ug pasidungog, pagtahod, o hustong kahadlok.—Tan-awa ang KAHADLOK; DUNGOG, PASIDUNGOG.

Ngadto Kang Jehova ug sa Iyang mga Hawas. Tungod sa iyang pagka-Maglalalang, si Jehova nga Diyos takos sa kinalabwang pasidungog sa tanan niyang intelihenteng mga linalang. (Pin 4:11) Kini nagkahulogan nga ang mga indibiduwal magpakitag matinumanong pagsugot kaniya, pagkamasinugtanon nga pinasukad sa gugma alang kaniya ug usa ka pagpabili sa iyang mga nabuhat alang kanila. (Mal 1:6; 1Ju 5:3) Kini naglakip usab sa paggamit sa bililhong mga butang sa usa ka tawo alang sa matuod nga pagsimba.—Pr 3:9.

Ang usa nga magkuha sa mga butang nga iya lamang sa Maglalalang nagpakitag kawalay pagtahod sa sagradong mga butang. Gihimo kini ni Hopni ug Pinehas, ang mga anak nga lalaki sa Hataas nga Saserdoteng si Eli. Ilang giilog ang kinamaayohan sa matag halad nga gitanyag ngadto kang Jehova. Ug si Eli, kay wala mohimog kusganong aksiyon batok sa iyang mga anak labot niini, labawng nagpasidungog kanila kay kang Jehova.—1Sa 2:12-17, 27-29.

Samtang ang pasidungog nga gihatag sa mga tawo ngadto kang Jehova nga Diyos makita pinaagi sa matinumanong pagsugot kaniya ug sa pagpauswag sa mga intereses sa iyang pagsimba, ang Diyos nagpasidungog sa mga tawo pinaagi sa pagpanalangin ug pagganti kanila. (1Sa 2:30) Busa si Haring David, kinsa matinumanong nag-alagad kang Jehova ug nagtinguha sa pagtukod ug usa ka templo aron didto ibutang ang sagradong arka sa pakigsaad, gipasidunggan o gigantihan ug usa ka pakigsaad alang sa usa ka gingharian.—2Sa 7:1-16; 1Cr 17:1-14.

Ingong mga tigpamaba ni Jehova, ang mga manalagna, ilabina ang Anak sa Diyos nga si Jesu-Kristo, takos sa pagtahod. Apan inay hatagan sa maong pagtahod, ang mga Israelinhon nagbugalbugal ug nagdagmal, ug nagpatay pa gani kanila. Ang kawalay pagtahod sa Israel sa mga hawas ni Jehova misangko sa kinatayuktokan niini pinaagi sa ilang pagpatay sa iyang Anak. Tungod niini si Jehova migamit sa Romanhong kasundalohan sa pagpahamtang sa iyang panimalos batok sa dilimatinumanong Jerusalem niadtong 70 K.P.—Mat 21:33-44; Mar 12:1-9; Luc 20:9-16; itandi ang Ju 5:23.

Diha sa Kristohanong kongregasyon. Kadtong gitugyanan sa linaing mga responsibilidad ingong mga magtutudlo sa Kristohanong kongregasyon takos sa pagpaluyo ug kooperasyon sa mga isigkamagtutuo. (Heb 13:7, 17) Sila maoy "takos sa doble nga pasidungog," nga naglakip sa boluntaryong materyal nga tabang tungod sa ilang paghago alang sa kongregasyon.—1Ti 5:17, 18; tan-awa ang ANSIYANO, TIGULANG NGA LALAKI.

Hinunoa, ang tanang Kristohanon takos pasidunggan sa mga isigkamagtutuo. Si apostol Pablo nagtambag: "Manguna sa pagpakitag pasidungog sa usag usa." (Rom 12:10) Sanglit ang matag indibiduwal nga Kristohanon mas nasayod sa iyang kaugalingong mga kahuyangan ug mga kasaypanan kay sa iyang mga isigkamagtutuo, haom lamang nga unahon niya ang uban kay sa iyang kaugalingon, nga magpasidungog o magpabili pag-ayo kanila tungod sa ilang matinumanong buluhaton. (Flp 2:1-4) Ang mga kabos ug takos nga mga babayeng balo gipasidunggan pinaagi sa pagkadawat ug materyal nga tabang gikan sa kongregasyon.—1Ti 5:3, 9, 10.

Taliwala sa mga membro sa pamilya. Ang usa ka asawa haom nga magpasundayag ug hustong kahadlok, o halalom nga pagtahod, sa iyang bana ingong ulo sa pamilya. (Efe 5:33) Kaharmonya kini sa kahikayan sa Diyos nga ang lalaki labaw kay sa babaye. Ang lalaki, dili ang babaye, maoy unang gilalang, ug siya mao ang 'larawan ug himaya sa Diyos.' (1Co 11:7-9; 1Ti 2:11-13) Si Sara maoy usa ka talagsaong panig-ingnan sa usa ka babaye nga adunay halalom nga pagtahod sa iyang bana. Ang iyang pagtahod maoy kinasingkasing, kay si Sara nagtawag sa iyang bana ingong "ginoo," dili lang aron madunggan sa uban kondili bisan diha sa "sulod sa iyang kaugalingon."—1Pe 3:1, 2, 5, 6; itandi ang Gen 18:12.

Sa laing bahin, ang mga bana gitambagan: "Magpadayon sa pagpuyo sa samang paagi uban

[sa inyong mga asawa] sumala sa kahibalo, nga maghatag kanila ug kadungganan samag ngadto sa usa ka sudlanan nga mas mahuyang, ang babaye, sanglit kamo mga manununod man usab uban kanila sa dili-takos nga pabor sa kinabuhi." (1Pe 3:7) Busa ang dinihogan sa espiritu nga Kristohanong mga bana angayng maghunahuna nga ang ilang mga asawa nagbaton ug samang baroganan ingong kaubang mga manununod ni Kristo (itandi ang Rom 8:17; Gal 3:28) ug kinahanglang trataron sa dungganon nga paagi agig pag-ila nga sila mas menos ug kusog kay sa mga lalaki.

Maylabot sa ilang mga anak, ang mga ginikanan maoy mga hawas sa Diyos, nga giawtorisahan sa pagbansay, pagdisiplina, ug pagtultol kanila. Busa ang mga ginikanan takos sa pasidungog, o pagtahod. (Ex 20:12; Efe 6:1-3; Heb 12:9) Dili lang kay kutob ra kini sa pagkamasinugtanon sa anak ug sa iyang pagpasundayag ug dakong pagtahod sa iyang mga ginikanan. Kon gikinahanglan, kini maglakip sa mahigugmaong pag-atiman sa mga ginikanan kon sila matigulang na. (Itandi ang Mat 15:4-6.) Diha sa Kristohanong kongregasyon, ang usa nga napakyas sa pagtagana sa usa ka tigulang ug nanginahanglan nga ginikanan giisip nga mas daotan pa kay sa usa ka tawo nga walay pagtuo. (1Ti 5:8) Ingon sa gipunting ni apostol Pablo kang Timoteo, ang kongregasyon dili mao ang moabaga sa pag-atiman sa mga babayeng balo nga adunay mga anak o mga apo nga makaarang sa paghatag ug materyal nga tabang.—1Ti 5:4.

Ngadto sa mga Magmamando ug sa Uban. Ang pasidungog, o pagtahod, angayng ipakita usab ngadto sa mga tawo nga hataas ug katungdanan sa kagamhanan. Ipakita sa Kristohanon ang maong pagtahod, dili aron maangkon ang pipila ka pabor, kondili tungod kay kini maoy kabubut-on sa Diyos. Tingali sa personal kining mga tawhana maoy korap o dunot ug binuhatan. (Itandi ang Luc 18:2-6; Buh 24:24-27.) Apan ang pagtahod ihatag kanila tungod sa pag-ila sa posisyon nga gihawasan sa ilang katungdanan. (Rom 13:1, 2, 7; 1Pe 2:13, 14) Sa susama, ang mga ulipon kinahanglang mag-isip sa ilang mga agalon ingong takos sa bug-os nga pasidungog, nga magbuhat sa ilang tinudlong buluhaton ug dili mohimog butang nga magpakaulaw sa ngalan sa Diyos.—1Ti 6:1.

Kon ang usa ka Kristohanon pangayoan sa uban ug katarongan sa iyang paglaom, angay nga himoon niya kini "uban ang kalumo sa buot ug halawom nga pagtahod [sa literal, kahadlok]." Bisan tuod nga ang mga pangutana lagmit isukna sa paagi nga makainsulto, ang Kristohanon angayng mohatag sa iyang mga katarongan uban ang kakalma ug kalumo, nga dili motubag nga masuk-anon o mapungtanon. Bisan tuod dili motalaw tungod sa kahadlok sa tawo, ang Kristohanon magpakitag halawom nga pagtahod, o hustong kahadlok, nga daw anaa sa presensiya ni Jehova nga Diyos ug ni Ginoong Jesu-Kristo. (1Pe 3:14, 15, *ftn* sa *Rbi8*) Labot niini mahimo niyang himoong panig-ingnan ang mga manulonda, kinsa, bisan tuod mas labaw sa kusog ug gahom, wala mag-akusar pinaagi sa mapasipalahong mga pulong.—2Pe 2:11.

PAGTAPION SA MGA KAMOT. Tan-awa ang KAMOT.

PAGTENER, PAGBANTAY. Ang pag-atiman ug pagbantay sa bisan unsa; ang pagtener sa usa ka tawo tungod sa pagsunod sa sistema sa balaod o sa awtoridad; aktuwal nga pagbilanggo.

Ang balaod sa Bibliya nga dayag kaayong nagpatin-aw sa mga responsibilidad sa usa ka magbalantay gilatid diha sa Exodo 22:10-13 nga may kalabotan sa mga hayop nga gipiyal ngadto sa laing tawo. Kini nga balaod, nga sa walay duhaduha gipasukad sa mas naunang patriarkanhon nga balaod (Gen 31:39), nagaingon: "Kon ang usa ka tawo magtugyan sa iyang isigkatawo ug . . . bisan unsang binuhing hayop aron ipaatiman, ug kini mamatay o maangol o madala sa layo samtang walay nagtan-aw, . . . ang usa dili magbayad. Apan kon kini sila sa pagkatinuod gikawat gikan kaniya, siya magbayad ngadto sa ilang tag-iya. Kon kini sa pagkatinuod gikuniskunis sa usa ka mapintas nga mananap, siya magdala niini ingong ebidensiya. Alang sa gikuniskunis sa usa ka mapintas nga mananap siya dili magbayad."—Itandi ang Gen 30:31.

Kon ang usa ka magbalantay o tig-alima sa hayop magbantay o mag-atiman ug usa ka panon sa karnero o baka, iyang gipakita nga iyang gidawat sa legal nga paagi ang pag-atiman niini nga mga hayop. Iyang gipasaligan ang tag-iya nga sila pakan-on ug dili kini makawat, kay kon dili, kini pagabayran. Apan, ang iyang responsibilidad dili bug-os, kay ang gihisgotan nga balaod nagpahigawas sa magbalantay gikan sa pagkasad-an kon adunay panghitabo nga dili na kapugngan sa tawo, sama sa pag-atake sa mapintas nga mga mananap. Apan, aron mahigawas sa tulubagon, siya kinahanglang magpakitag ebidensiya ngadto sa tag-iya, pananglitan, ang gikuniskunis nga patayng lawas sa hayop. Ang tag-iya, human masusi ang maong ebidensiya, kinahanglang magpahayag ug hukom nga inosente ang magbalantay.

Ang samang prinsipyo mapadapat sa katibuk-an ngadto sa bisan unsang gipiyal nga kabtangan, bisan sa mga relasyon sa pamilya, pananglitan, ang panganayng anak nga lalaki giisip nga mao ang legal nga magbalantay sa iyang manghod nga mga igsoong lalaki ug babaye. Busa, atong masabtan ang kabalaka ni Ruben ingong kamagulangang

anak nga lalaki alang sa kinabuhi ni Jose, ingon sa natala sa Genesis 37:18-30, sa dihang ang ubang mga igsoon nagtinguha sa pagpatay kaniya. "Siya miingon: 'Dili nato patyon ang iyang kalag.' . . . 'Ayaw pagpabanaw ug dugo. . . . ayaw ninyo siya buhati ug kadaot.' Ang iyang tuyo mao ang pagluwas kaniya gikan sa ilang kamot aron iuli siya sa iyang amahan." Ug sa dihang nadiskitahan ni Ruben nga wala na si Jose, hilabihan gayod ang iyang kabalaka nga tungod niana "iyang gigisi ang iyang mga besti" ug miingon: "Wala na ang bata! Ug ako—asa man gayod ako mopaingon?" Siya nasayod nga manubag siya sa pagkawala ni Jose. Aron mahigawas sa responsibilidad, ang managsoon sa pagkamalansison nagmugnamugna ug ebidensiya aron ingnon nga si Jose gipatay sa usa ka mapintas nga mananap. Gihimo nila kini pinaagi sa pagtumog sa gihukas nga besti ni Jose sa dugo sa kanding. Unya ilang gipakita kini nga ebidensiya ngadto kang Jacob, ang ilang amahan ug ang patriarkanhong maghuhukom, kinsa nagpahigawas kang Ruben sa bisan unsang responsibilidad tungod kay, pinasukad sa natumog-sa-dugo nga besti ni Jose nga gipresentar sa iyang mga igsoon ingong ebidensiya, nanghinapos si Jacob nga si Jose gipatay.—Gen 37:31-33.

Sa Galacia 3:19-25, gihimo ang usa ka pagpadapat sa espirituwal nga paagi sa mga terminong 'pagbantay' ug 'pagbilanggo.' Si Pablo nag-ingon nga ang Balaod nagpadayag sa mga kalapasan ug nga "ang Kasulatan nagtugyan sa tanang butang nga tingob ngadto sa pagkabinilanggo sa sala." Apan siya nagpadayon: "Hinunoa, sa wala pa moabot ang pagtuo, kita gibantayan ilalom sa balaod, gitugyan nga tingob ngadto sa pagkabinilanggo, nga naglantaw sa pagtuo nga gitakdang ipadayag." Busa iyang gipasiugda kon sa unsang paagi nabilanggo sa espirituwal nga paagi ang kinaiyanhong Israel, nga gibantayan o gipanalipdan sa Balaod, hangtod nga ang pagtuo kang Kristo miabot.

Ang pagtener o pagbantay sumala sa pagkagamit sa Bibliya diha sa pipila ka kaso nagkahulogan sa pagbilanggo sa usa ka tawo. Ang usa ka panagllitan mao ang usa ka mestisong Israelinhon nga nagpasipala sa ngalan ni Jehova samtang didto sa kampo sa Israel. Human siya makalapas sa Balaod, ang asoy nag-ingon: "Unya gitener nila siya hangtod nga adunay tin-aw nga pahayag ngadto kanila sumala sa pulong ni Jehova." (Lev 24:10-16, 23) Ingong usa ka lagda, wala himoa sa Israel ang dugay nga pagtener sa mga kriminal, tungod kay sila gisugo sa pagpahamtang gilayon sa hustisya. (Jos 7:20, 22-25) Hinunoa, niini nga kaso, ingon man ang kaso bahin sa usa ka tawo nga milapas sa Igpapahulay diha sa Numeros 15:32-36, gihulat una ang katin-awan sa maong balaod; apan sa dihang natino na ang giingon ni Jehova bahin niining butanga, ang silot gipahamtang gilayon. Sa susama, si Pedro ug ang ubang mga apostoles gibilanggo, bisan tuod sa dili-makataronganong paagi, nga naghulat nga husayon atubangan sa Sanhedrin sa pagkasunod adlaw. (Buh 4:3; 5:17, 18) Ang Kasulatan naghisgot usab bahin sa pagtener kang Jeremias sa dili-makataronganong paagi, dili lamang kay gitener siya aron husayon kondili aktuwal nga gibilanggo.—Jer 37:21.

PAGTIMBAYA. Tan-awa ang POSTURA UG MGA LIHOK.

PAGTINA. Tan-awa ang TINA, PAGTINA.

PAGTUKTUGAOK SA MANOK. Kini mao ang pagtawag sa ikatulong yugto sa pagbantay sa kagabhion, sumala sa Grego ug Romanhong pagbahin sa mga yugto sa kagabhion. (Mar 13:35) Kini katumbas sa panahon gikan sa mga tungang gabii hangtod sa mga alas tres sa kaadlawon.

Dihay panaglantugi bahin sa pagtuktugaok sa manok (Gr., *a·le·kto·ro·pho·ni'a*) tungod sa paghisgot ni Jesus niini maylabot sa iyang pagtagna sa paglimod ni Pedro kaniya sa tulo ka higayon. (Mat 26:34, 74, 75; Mar 14:30, 72; Luc 22:34; Ju 13:38) Pinasukad sa mga pahayag nga gihimo sa Hudiyohanong Mishnah (*Bava Kamma* 7:7), ang pipila miergo nga walay gibuhi nga mga sunoy didto sa Jerusalem, sanglit kini magpahinabog seremonyal nga kahugawan tungod sa pagpangakha niini sa yuta. Sila nag-ingon nga ang pagtuktugaok sa manok nga gihisgotan ni Jesus sa pagkatinuod nagtumong sa Romanhong *gallicinium,* usa ka timailhan sa takna nga giingong gihimo pinaagig mga budyong nga patingogon sa Romanong mga guwardiya nga nagbantay diha sa mga kuta sa Torre sa Antonia sa Jerusalem pagkatapos sa ikatulong pagbantay sa kagabhion.

Apan, ang Hudiyohanong mga reperensiya sa Talmud nagpakita nga ang mga sunoy gibuhi sa Jerusalem niadtong mga panahona. (Pananglitan, tan-awa ang The Mishnah, *Eduyyot* 6:1.) Ang dugang indikasyon mao nga si Jesus, sa dihang nagbangotan tungod sa siyudad sa Jerusalem, mipili sa *simile* (pagtandi) sa usa ka 'himungaan nga nagtigom sa iyang mga piso ilalom sa iyang mga pako' aron ipahayag ang iyang gitinguha ngadto niini. (Mat 23:37) Ang iyang pagpili sa mga ilustrasyon kanunayng ingon niini aron daling maapresyar sa iyang mga mamiminaw. Busa, sa iyang gipamulong ngadto kang Pedro, daw dili makataronganong hunahunaon nga si Jesus nagpasabot ug laing butang gawas sa literal nga pagtuktugaok sa manok.

Giingon sa uban nga dihay dayag nga panagsumpaki sa upat ka asoy, sanglit si Mateo, Lucas,

ug Juan naghisgot ug usa lamang ka pagtuktugaok sa manok, samtang si Marcos nagkutlo kang Jesus nga nagkanayon: "Sa pagkatinuod ako magaingon kanimo, Ikaw karong adlawa, oo, niining gabhiona, sa dili pa motuktugaok ang usa ka sunoy sa makaduha, ilimod mo ako sa tulo ka higayon." Iyang gisubli kini nga pahayag sa pag-asoy sa nahitabo sa ulahi.—Mar 14:30, 72.

Dayag nga usa kini ka pananglitan diin ang usa ka magsusulat mihatag ug mas detalyadong asoy kay sa uban inay nga usa ka panagsumpaki. Ang panghitabo naglangkit kang Pedro, ug sanglit si Marcos mao ang iyang suod nga kauban latas sa usa ka yugto sa panahon ug sa walay duhaduha misulat sa iyang asoy sa Ebanghelyo uban sa tabang ni Pedro o pinasukad sa iyang testimonya, makataronganon nga ang asoy ni Marcos mao ang mas detalyado. (Sa ubang mga panahon si Mateo naghatag sa mas detalyadong kahubitan sa pipila ka panghitabo, ingon sa makita sa pagtandi sa Mat 8:28 sa Mar 5:2 ug Luc 8:27, ug sa Mat 20:30 sa Mar 10:46 ug Luc 18:35.) Busa, samtang si Marcos nagkutlo sa pahayag ni Jesus maylabot sa duha ka pagtuktugaok sa manok, ang ubang tulo ka magsusulat naghisgot lamang sa ikaduha ug sa katapusang pagtuktugaok, nga maoy nakapahilak kang Pedro; apan sa paghisgot niini wala nila ilimod nga adunay usa ka mas naunang pagtuktugaok sa manok.

Giuyonan sa kadaghanan nga ang pagtuktugaok sa manok dugay na ug nagpabilin pa gihapong tigpaila sa takna diha sa kayutaan dapit sa S sa Mediteranyo, ug nga adunay mas sayong pagtuktugaok sa mga tungang gabii ug usa ka mas ulahing pagtuktugaok panahon sa kaadlawon; samtang ang pipila nag-ingong adunay usa pa ka pagtuktugaok tali niining duha. Mahitungod sa Juan 13:38, ang *Commentary* ni Clarke nag-ingon: "Ang mga Hudiyo, ug ang pipila ka ubang mga nasod, nagbahin sa pagtuktugaok sa manok ngadto sa *una, ikaduha,* ug *ikatulo* nga mga pagtuktugaok." Bisan tuod dili tingali posible karon ang pagtino sa espesipikong mga panahon niining mga yugto sa pagtuktugaok sa manok, igo na ang pagkahibalo nga kini nahitabo ug nga sa wala pa ang duha ka pagtuktugaok sa manok ang tulo ka paglimod ni Pedro nahitabo.

PAGTULI. Ang pagkuha sa panit, o yamis, gikan sa kinatawo sa lalaki. Ang Hebreohanong berbo nga *mul* (tuli) gigamit sa literal ug sa mahulagwayong diwa. Ang Gregong nombre nga *pe·ri·to·me′* (pagtuli) sa literal nagkahulogang "usa ka paghiwa sa palibot." (Ju 7:22) Ang "pagkadilitinuli" gihubad gikan sa Gregong termino nga *a·kro·by·sti′a,* nga gigamit sa Gregong *Septuagint* sa paghubad sa Hebreohanong pulong alang sa "yamis."—Rom 2:25; Gen 17:11, *LXX.*

Si Jehova nga Diyos nag-obligar kang Abraham sa pagpatuli niadtong 1919 W.K.P., usa ka tuig sa wala pa ipanganak si Isaac. Ang Diyos miingon: "Kini ang akong pakigsaad nga inyong tumanon . . . Ang matag usa sa inyong mga lalaki kinahanglan magpatuli." Ang matag lalaki sa panimalay ni Abraham nga iyang mga kaliwat ug mga sakop giapil, ug busa si Abraham, ang iyang 13-anyos nga anak nga lalaking si Ismael, ug ang tanan niyang mga ulipon midawat niini nga "ilhanan sa pakigsaad." Ang bag-ong mga ulipon nga gidala sa panimalay gipatuli usab. Sukad niadto, ang bisan kinsang lalaki sa panimalay, ulipon o gawasnon, kinahanglang tulion sa ikawalong adlaw human ipanganak. Ang pagsalikway niini nga sugo sa Diyos silotan ug kamatayon.—Gen 17:1, 9-14, 23-27.

Ang pagtuli gibatasan sa Ehipto, sumala sa makita sa mga larawan nga gidibuho diha sa paril ug sa makita sa mga patayng lawas nga gipreserbar, apan dili matino kon kanus-a kini gisugdan paghimo diha sa maong nasod ug unsa ka daghan ang naghimo niini. Ang pipila nag-ingon nga si Jose ingong administrador sa pagkaon maoy unang nagdala niini nga batasan ngadto sa Ehipto. Ang uban nagkutlo kang Herodotus ingong awtoridad sa ilang pangangkon nga gisagop lamang ni Abraham kini nga kostumbre gikan sa mga Ehiptohanon. Sa pagtubag niining ulahing mga pangangkon, si W. M. Thomson nag-ingon: "Kon bahin sa pamatuod ni Herodotus, kinsa miadto sa Ehipto napulog-lima ka siglo sa ulahi, ug uban ang dakong kinaadman ug panukiduki, nga sagad nagsulat ug daghang butang nga walay kapuslanan, dili ko gayod ikatandi ang iyang mga sinulat sa mga sinulat ni Moises. Ang bantogang magtutukod sa Hudiyohanong estado—ang labing bantogang maghahatag-balaod nga nailhan—natawo ug gimatuto sa Ehipto, naghisgot sa mga kamatuoran maylabot sa pagsugod sa pagbatasan sa pagtuli taliwala sa iyang katawhan. Ang usa lamang ka magpapanaw ug historyador—usa ka langyaw ug usa ka Grego—miabot nga mas ulahi na kaayo, ug naghatag ug mga pahayag nga ang uban tinuod, ug ang uban sayop, ingon sa gipakita ni Josephus sa iyang tubag kang Apion; ug dayon ang maduhaduhaon kaayo nga mga awtor, kapin sa kawhaan ka siglo nga ulahi pa kay kang Herodotus, nagpailaila sa iyang depektosong mga pahayag, ug nga nagtuis ug nagpadako niini, misulay sa pagpamatuod nga si Abraham wala makadawat ug instruksiyon gikan sa Diyos maylabot sa pagtuli (ingon sa tin-awng giingon ni Moises nga iyang nadawat), apan gikan sa mga Ehiptohanon! Dili pinaagi sa maong mga argumento nga malalis ang pagkatinuod sa gisulti ni Moises."—*The Land and the Book,* girebisar ni J. Grande, 1910, p. 593.

Dili lamang ang mga Ehiptohanon ang nagbatasan sa pagtuli, kondili gibatasan usab kini sa mga Moabihanon, mga Ammonhanon, ug sa mga Edomhanon. (Jer 9:25, 26) Sa ulahi, ang mga Samarianhon nga misunod sa mga kinahanglanon nga gilatid diha sa Pentateuko gituli usab. Sa laing bahin, ang pagpatuli wala batasana sa mga Asiryanhon, Babilonyanhon, Grego, ug ilabina sa mga Filistehanon. Ang mga Filistehanon ilabina, inay ang mga Canaanhon sa katibuk-an, sa makantalitahong paagi gitawag ingong "dili-tinuli," ug maoy gikan sa pagpakiggubat batok kanila nga gidala ang mga yamis ingong mga tropeyo.—Huk 14:3; 15:18; 1Sa 14:6; 17:26; 18:25-27; 2Sa 1:20; 1Cr 10:4.

Ang mga kaliwat ni Abraham pinaagi kang Isaac ug Jacob matinumanong nagtuman sa pakigsaad labot sa pagpatuli. "Gituli ni Abraham si Isaac nga iyang anak nga lalaki sa dihang walo pa ka adlaw ang edad, ingon sa gisugo sa Diyos kaniya." (Gen 21:4; Buh 7:8; Rom 4:9-12) Ang mga apo-satuhod ni Abraham miingon kang Sekem ug sa iyang katagilungsod: "Dili namo mahimo . . . nga ihatag ang among igsoong babaye [si Dina] ngadto sa usa ka lalaki nga adunay yamis . . . Niini lamang nga kondisyon nga kami makahatag ug pag-uyon kaninyo, nga kamo *mahisama kanamo,* pinaagi sa pagpatuli sa matag lalaki kaninyo." (Gen 34:13-24) Lagmit nga tungod kay si Moises wala magpakabana sa pagtuli sa iyang anak nga lalaki, siya nakaagom sa kapungot sa Diyos hangtod nga ang iyang asawang si Zipora mihimo niini alang kaniya.—Ex 4:24-26; tan-awa ang ZIPORA.

Pagtuli Ilalom sa Balaod. Ang pagtuli maoy usa ka sugo nga obligadong tumanon ilalom sa Moisesnong Balaod. "Sa ikawalo ka adlaw [human ipanganak ang usa ka anak nga lalaki] ang unod sa iyang yamis tulion." (Lev 12:2, 3) Hinungdanon gayod kini kay bisan pag ang ikawalong adlaw matunong sa tinamod kaayo nga Igpapahulay, ang pagtuli pagahimoon gihapon. (Ju 7:22, 23) Lakip sa mga ginikanan nga nahimong panig-ingnan ilalom niini nga Balaod nga nagpatuli sa ilang mga anak sa ikawalong adlaw mao ang mga ginikanan nila ni Juan nga Tigbawtismo, Jesus, ug Pablo. (Luc 1:59; 2:21; Flp 3:4, 5) Ang Balaod naglatid usab nga pagatulion ang mga langyaw sa dili pa sila tugotan sa pagkaon sa paskuwa.—Ex 12:43-48.

Nganong ang Balaod espesipikong nag-ingon nga ang pagtuli pagahimoon sa ikawalo nga adlaw?

Si Jehova wala magsaysay niini, ni kinahanglang isaysay pa niya kini. Ang iyang mga paagi kanunayng husto; ang iyang mga katarongan maoy labing maayo. (2Sa 22:31) Hinunoa, sa dili pa dugayng katuigan nakat-onan sa tawo ang pipila ka katarongan kon nganong ang ikawalong adlaw maoy maayong panahon sa pagtuli. Ang normal nga gidaghanon sa elemento nga makapaapol sa dugo nga gitawag ug bitamina K dili makaplagan diha sa dugo hangtod sa *ikalima* ngadto sa *ikapito* nga adlaw human sa pagpanganak. Ang lain pang makapaapol sa dugo nga nailhang *prothrombin* makaplagan nga mga 30 porsiyento lamang sa normal nga gidaghanon sa ikatulong adlaw apan sa ikawalong adlaw kini mas taas kay sa bisan unsang yugto sa kinabuhi sa bata—nga moabot ug 110 porsiyento kay sa normal nga gidaghanon. Busa, ang pagsunod sa mga instruksiyon ni Jehova motabang sa paglikay sa kapeligrohan sa pagdugo. Sumala sa napanid-an ni Dr. S. I. McMillen: "Kon hatagan ug pagtagad ang pagtino sa gidaghanon sa bitamina K ug prothrombin ang labing maayong adlaw nga himoon ang pagtuli mao ang *ikawalo* nga adlaw . . . [ang] adlaw nga gipili sa Maglalalang sa bitamina K."—*None of These Diseases,* 1986, p. 21.

Ang ulo sa banay maoy kasagarang mohimo sa pagtuli, apan dili kini kanunay. Sa ulahing kapanahonan gigamit ang usa ka opisyal nga gitudlo ug gibansay alang sa pagtuli. Pag-abot sa unang siglo, mopatim-aw nga nahimong kostumbre ang pagngalan sa batang lalaki sa dihang siya tulion.—Luc 1:59, 60; 2:21.

Panahon sa 40-ka-tuig nga paglatagaw didto sa kamingawan, ang pagtuli sa mga batang lalaki wala himoa. Busa human makatabok sa Jordan, gipatuli ni Josue ang tanang lalaki ginamit ang santik nga mga kutsilyo didto sa Gilgal, ug gipanalipdan sila ni Jehova hangtod nga sila naayo.—Jos 5:2-9; tan-awa ang KAULAWAN.

Human sa Pagkadestiyero. Duha ka siglo human makabalik ang mga Hudiyo gikan sa Babilonya, ang Gregong impluwensiya nagsugod sa paggahom sa Tungang Sidlakan, ug daghang katawhan ang wala na magpatuli. Apan sa dihang ang Siryanhon nga si Haring Antiochus IV (Epiphanes) nagdili sa pagpatuli, iyang nakaplagan ang Hudiyong mga inahan nga andam magpakamatay kay sa did-an ang ilang mga anak nga lalaki sa "ilhanan sa pakigsaad." (Gen 17:11) Katuigan sa ulahi, ingon usab niini ang nahitabo sa dihang gididan sa Romanong Emperador Hadrian ang mga Hudiyo sa pagpatuli sa ilang mga anak nga lalaki. Apan, ang pipila ka Hudiyong mga atleta nga gustong moapil sa Helenistikong mga dula (diin ang mga magdadagan walay sapot) naningkamot nga mahimong "dili-tinuli" pinaagi sa usa ka operasyon nga gituyo aron sa pagpasig-uli sa daw susama sa usa ka yamis sa kinatawo aron makalikay sa

pagyubit ug pagbiaybiay. Lagmit nga kini nga batasan ang gipasabot ni Pablo sa dihang iyang gitambagan ang mga Kristohanon: "Aduna bay tawo nga tinuli nga gitawag? Dili siya angayng magpakahimong dili-tinuli." (1Co 7:18) Ang Gregong berbo nga gihubad dinhi nga "magpakahimong dili-tinuli" (*e·pi·spa'o·mai*) sa literal nagkahulogang "bitaron aron sa pagtabon," dayag nga nagtumong sa pagbitad sa yamis paabante aron mahimong daw dili-tinuli.—Itandi ang *Int.*

Wala Isugo Ngadto sa mga Kristohanon. Human ipakita ni Jehova ang iyang pagdawat sa mga Hentil ngadto sa Kristohanong kongregasyon, ug sanglit daghan sa kanasoran ang misanong sa pagwali sa maayong balita, usa ka desisyon ang kinahanglang himoon sa nagamandong lawas sa Jerusalem bahin sa pangutana, Kinahanglan ba alang sa Hentil nga mga Kristohanon nga magpatuli diha sa unod? Ang konklusyon bahin niining butanga: Ang "kinahanglanong mga butang" alang sa mga Hentil ug mga Hudiyo wala maglakip sa pagpatuli.—Buh 15:6-29.

Gituli ni Pablo si Timoteo wala madugay human ipagula ang maong sugo, dili maylabot sa pagtuo, kondili aron malikayan nga mopakitag pagpihig ang mga Hudiyo nga ilang walihan. (Buh 16:1-3; 1Co 9:20) Gipatin-aw sa apostol kining butanga diha sa iyang ubay-ubayng mga sulat. (Rom 2:25-29; Gal 2:11-14; 5:2-6; 6:12-15; Col 2:11; 3:11) "Kita mao ang may *tinuod nga pagkatinuli* [sa kasingkasing], nga naghatag ug sagradong pag-alagad pinaagi sa espiritu sa Diyos," si Pablo misulat ngadto sa Hentil nga mga Kristohanon sa Filipos. (Flp 3:3) Ug alang niadtong didto sa Corinto siya misulat: "Ang pagkatinuli dili mahinungdanon, ug ang pagkadili-tinuli dili mahinungdanon, kondili ang pagsunod sa mga sugo sa Diyos."—1Co 7:19.

Mahulagwayong Paggamit. Ang "pagtuli" gigamit nga mahulagwayon sa ubay-ubayng mga paagi. Pananglitan, human magtanom ug usa ka kahoy didto sa Yutang Saad, giingon nga kini 'magpadayong dili-tinuli' sulod sa tulo ka tuig; kay ang mga bunga niini giisip nga "yamis" ug dili pagakan-on. (Lev 19:23) Si Moises miingon kang Jehova: "Tan-awa! Ako dili-tinuli sa mga ngabil, busa unsaon man gayod pagpamati ni Paraon kanako?" (Ex 6:12, 30) Sa mahulagwayong paagi ang terminong "mga dili-tinuli" maoy makantalitahong pagtawag niadtong takos lamang sa lubnganan diha sa ordinaryong dapit uban sa mga pinatay nga labing timawa.—Eze 32:18-32.

Ang pagpatuli sa kasingkasing maoy usa ka kinahanglanon gikan sa Diyos bisan sa mga Israelinhon nga natuli na diha sa unod. Gisultihan ni Moises ang Israel: "Inyong tulion ang yamis sa inyong mga kasingkasing ug ayaw na ninyo patikiga ang inyong mga liog." "Si Jehova nga imong Diyos magtuli sa imong kasingkasing ug sa kasingkasing sa imong mga kaliwat, aron imong higugmaon si Jehova nga imong Diyos sa bug-os mong kasingkasing ug sa bug-os mong kalag tungod sa imong kinabuhi." (Deu 10:16; 30:6) Gipahinumdoman ni Jeremias ang maong sukihan nga nasod sa iyang adlaw bahin sa samang butang. (Jer 4:4) Ang 'pagpatuli sa kasingkasing' nagkahulogan sa pagkuha sa bisan unsang butang diha sa panghunahuna, mga pagbati, o mga motibo sa usa ka tawo nga dili makapahimuot ug mahugaw sa mga mata ni Jehova ug maghimo sa kasingkasing nga dili masanongon. Sa susama, ang mga dalunggan nga dili sensitibo o dili masanongon gihisgotan ingong "wala matuli."—Jer 6:10; Buh 7:51.

PAGTULON-AN. Tan-awa ang INSTRUKSIYON, PAGTULON-AN.

PAGTUNGAS. Ang Hebreohanong ekspresyon nga *Shir ham·ma·'alohth',* nga mao ang superskripsiyon sa 15 ka salmo (Sal 120-134), gihubad sa lainlaing paagi ingong "Usa ka Awit sa mga ang-ang" (*KJ*), "Usa ka inanay nga awit" (*Dy,* Sal 119-133), "Usa ka Awit sa mga Ang-ang sa Hagdan" (*ftn* sa *Rbi8* sa Sal 120:Sup), "Usa ka Awit sa [o, "alang sa"] Pagtungas" (*AT, RS*). Ang upat niini nga mga salmo gipasidungog kang David ug ang usa kang Solomon. Gilalisan pa gihapon kon unsa ang tukmang kahulogan niini nga superskripsiyon.

Dihay higayon kanhi nga ang Hudiyohanong tradisyon (Mishnah, *Middot* 2:5) nagtuo nga kining 15 ka awit giawit sa mga Levihanon sa pagsaka sa 15 ka ang-ang gikan sa Sawang sa Kababayen-an ngadto sa Sawang sa Israel didto sa templo sa Jerusalem, apan kini nga panglantaw wala na dawata sa kadaghanan karong adlawa. Ang pipila nagtuo nga ang maong prase nagtumong sa mahimayaong mensahe niini nga mga salmo, bisan tuod nga maorag wala kaayoy katarongan nga ituboy kini ibabaw sa ubang inspiradong mga salmo. Ang kadaghanang komentarista nagtuo nga namugna kini nga ulohan pinasukad sa paggamit niini nga mga salmo sa Israelinhong mga magsisimba sa dihang nagpanaw o nagtungas paingon sa habog nga siyudad sa Jerusalem nga nahimutang sa habog nga kabukiran sa Juda samtang sila masadyaong mitambong sa tulo ka dagkong tinuig nga mga pista didto. (Deu 12:5-7; 16:16; Sal 42:4; Isa 30:29) Ang pulong nga *ma·'alah'* gigamit sa samang paagi diha sa Esdras 7:9 sa dihang nagtumong sa "pagtungas" sa mga Israelinhon gikan sa Babilonya paingon sa Jerusalem human sa pagkadestiyero. Ang mga ekspresyon diha sa Salmo 122:1-4 nagpaluyo gayod niini nga panglantaw, apan ang mga mensahe sa ubang mga salmo nga sama niini nga

grupo lahi kaayo nga tungod niana nagpabilin gihapong dili matino ang kahulogan niini nga ekspresyon.

PAGTUO. Ang pulong nga "pagtuo" gihubad gikan sa Grego nga *pi'stis,* nga pangunang nagpasabot ug kompiyansa, pagsalig, bug-os nga pagkakombinsir. Depende sa konteksto, ang Gregong pulong mahimong sabton usab nga "pagkamatinumanon" o "pagkamaunongon."—1Te 3:7; Tit 2:10.

Ang Kasulatan nag-ingon kanato: "Ang pagtuo mao ang masaligan nga pagpaabot sa mga butang nga gilaoman, ang dayag nga pagpasundayag sa mga katinuoran bisan tuod wala makita." (Heb 11:1) Ang "masaligan nga pagpaabot" gihubad gikan sa Gregong pulong nga *hy·po'sta·sis.* Kini nga termino komon nga makita diha sa karaang papiro nga mga dokumento sa negosyo. Kini nagpasabot sa usa ka butang nga gihimong makitang pasukaranan ug naggarantiya sa umaabot nga pagpanagiya. Tungod niini, si Moulton ug Milligan misugyot sa hubad nga: "Ang pagtuo maoy *dokumento sa titulo* sa mga butang nga gilaoman." (*Vocabulary of the Greek Testament,* 1963, p. 660) Ang Gregong pulong nga *e'leg·khos,* nga gihubad nga "dayag nga pagpasundayag," nagpasabot sa pagpresentar ug ebidensiya nga magpanghimatuod sa usa ka butang, ilabina sa usa ka butang nga sukwahi sa kon unsay mopatim-awng mao. Busa kini nga ebidensiya magpatin-aw sa kon unsay wala masabti sa miagi ug sa ingon magpanghimakak sa kon unsay mopatim-awng mao. "Ang dayag nga pagpasundayag," o ebidensiya sa pagsalig, positibo kaayo o ligon kaayo nga sa ingon ang pagtuo gihubit nga ingon niana.

Busa, ang pagtuo mao ang sukaranan sa paglaom ug ang ebidensiya aron mosalig sa dili-makitang mga katinuoran. Ang tibuok hugpong sa mga kamatuoran nga gipahayag ni Jesu-Kristo ug sa iyang inspirado nga mga tinun-an naglangkob sa tinuod nga Kristohanong "pagtuo." (Ju 18:37; Gal 1:7-9; Buh 6:7; 1Ti 5:8) Ang Kristohanong pagtuo gipasukad sa katibuk-ang Pulong sa Diyos, lakip ang Hebreohanong Kasulatan, nga diha niana si Jesus ug ang mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan sagad nga mikutlo aron paluyohan ang ilang mga pahayag.

Ang pagtuo gipasukad sa lig-ong ebidensiya. Ang makitang mga buhat sa paglalang nagpamatuod sa paglungtad sa usa ka dili-makitang Maglalalang. (Rom 1:20) Ang aktuwal nga mga panghitabo panahon sa ministeryo ug sa yutan-ong kinabuhi ni Jesu-Kristo nagpaila kaniya ingong Anak sa Diyos. (Mat 27:54; tan-awa ang JESU-KRISTO.) Ang rekord sa pagtagana sa Diyos alang sa iyang yutan-ong mga linalang maoy usa ka balidong pasukaranan sa pagtuo nga siya seguradong magtagana sa iyang mga alagad, ug ang iyang rekord ingong Maghahatag ug Tigpasig-uli sa kinabuhi nagtaganag igong ebidensiya nga tinuod gayod ang paglaom sa pagkabanhaw. (Mat 6:26, 30, 33; Buh 17:31; 1Co 15:3-8, 20, 21) Dugang pa, ang pagkakasaligan sa Pulong sa Diyos ug ang tukmang katumanan sa mga tagna niini nagpasalig nga matuman ang *tanan* Niyang mga saad. (Jos 23:14) Busa, niini nga mga paagi, "ang pagtuo mosunod sa butang nga nadungog."—Rom 10:17; itandi ang Ju 4:7-30, 39-42; Buh 14:8-10.

Busa ang pagtuo dili kay ang pagkadaling motuo sa usa ka butang nga walay pasukaranan. Ang tawo nga tingali mobiaybiay sa pagtuo kasagaran may pagtuo sa iyang maunongon ug kasaligan nga mga higala. Ang siyentipiko may pagtuo sa mga prinsipyo sa natad sa siyensiya nga iyang gitun-an. Iyang ipasukad ang bag-ong mga eksperimento sa nangaging mga kaplag ug mangitag bag-ong mga kaplag pinasukad sa mga butang nga napamatudan na nga tinuod. Sa susama, ang mag-uuma magandam sa iyang yuta ug magpugas sa binhi, nga nagalaom, sama sa miaging katuigan, nga ang binhi moturok ug ang mga tanom motubo samtang kini makadawat sa gikinahanglang kaumog ug kahayag sa adlaw. Busa ang pagtuo tungod sa pagkadili-mausab sa mga balaod sa kinaiyahan nga nagapalihok sa uniberso sa pagkatinuod nahimong pasukaranan sa mga plano ug mga kalihokan sa tawo. Ang maong pagkadili-mausab sa mga balaod sa kinaiyahan gihisgotan sa maalamong magsusulat sa Ecclesiastes: "Ang adlaw usab misilang, ug ang adlaw misalop, ug kini naghangos ngadto sa dapit diin kini mosilang. Ang hangin mopadulong sa habagatan, ug kini motuyok ngadto sa amihanan. Kini magpadayon sa pagtuyoktuyok, ug ang hangin mobalik ngadto mismo sa iyang gituyokan. Ang tanang suba sa tingtugnaw mopadulong sa dagat, apan ang dagat wala mapuno. Sa dapit diin ang suba sa tingtugnaw mopadulong, didto kini mobalik."—Ecc 1:5-7.

Diha sa Hebreohanong Kasulatan, ang pulong nga *'a·man'* ug ang ubang susama nga mga pulong nagpasabot ug pagkakasaligan, pagkamatinumanon, pagkapirmi, pagkalig-on, pagkatukod nga ligon, pagkamalungtaron. (Ex 17:12; Deu 28:59; 1Sa 2:35; 2Sa 7:16; Sal 37:3) Ang usa ka susama nga nombre (*'emeth'*) sagad nga nagtumong sa "kamatuoran," apan nagtumong usab sa "pagkamatinumanon" o "pagkakasaligan." (2Cr 15:3, *ftn* sa *Rbi8;* 2Sa 15:20; itandi ang Neh 7:2, *ftn* sa *Rbi8.*) Ang pamilyar nga terminong "Amen" (Heb., *'a·men'*) naggikan usab sa *'a·man'.*—Tan-awa ang AMEN.

Karaang mga Panig-ingnan sa Pagtuo. Ang matag usa "sa ingon kabagang panganod sa mga saksi" nga gihisgotan ni Pablo (Heb 12:1) adunay lig-ong pasukaranan sa pagtuo. Pananglitan, si Abel tinong nahibalo bahin sa saad sa Diyos mahitungod sa "binhi" nga magsamad sa ulo "sa halas." Ug iyang nakita ang dayag nga mga ebidensiya sa katumanan sa silot nga gipahayag ni Jehova batok sa iyang mga ginikanan didto sa Eden. Sa gawas sa Eden, si Adan ug ang iyang pamilya mikaon ug tinapay pinaagi sa singot sa ilang nawong tungod kay ang yuta gitunglo ug, busa, nagpatunghag mga sampinit ug mga kudyapa. Lagmit nga naobserbahan ni Abel nga ang pangandoy ni Eva maoy alang sa iyang bana ug nga gigamhan ni Adan ang iyang asawa. Walay duhaduha nga ang iyang inahan nagmulo bahin sa kasakit sa iyang pagmabdos. Dayon, ang agianan usab paingon sa tanaman sa Eden gibantayan sa mga kerubin ug sa nagdilaab nga sulab sa espada. (Gen 3:14-19, 24) Kining tanan nahimong 'dayag nga pasundayag,' nga nagpasalig kang Abel nga ang kaluwasan moabot pinaagi sa 'sinaad nga binhi.' Busa, tungod sa pagtuo, siya "naghalad sa Diyos ug usa ka halad," nga mas dakog bili kay sa kang Cain.—Heb 11:1, 4.

Si Abraham adunay lig-ong pasukaranan sa pagtuo sa pagkabanhaw, kay siya ug si Sara nakasinati ug milagrosong pagpasig-uli sa ilang mga gahom sa pagsanay, nga sa diwa, samag pagkabanhaw, nga tungod niana nagpadayon ang linya sa banay ni Abraham pinaagi kang Sara. Tungod niini nga milagro natawo si Isaac. Sa dihang gisugo sa paghalad kang Isaac, si Abraham mituo nga ang Diyos magbanhaw sa iyang anak. Iyang gipasukad ang maong pagtuo sa saad sa Diyos: "Ang pagatawgon nga imong binhi maoy pinaagi kang Isaac."—Gen 21:12; Heb 11:11, 12, 17-19.

Ang ebidensiya sa tiunay nga pagtuo nalangkit usab niadtong nangadto o gidala kang Jesus aron mamaayo. Bisan pag wala mismo makakita, sila lagmit nakadungog gayod bahin sa gamhanang mga buhat ni Jesus. Unya, pinasukad sa ilang nakita ug nadungog, sila mihinapos nga si Jesus makaayo usab kanila. Dugang pa, sila sinati sa Pulong sa Diyos ug sa ingon pamilyar sa mga milagro nga gihimo sa mga manalagna sa nangaging mga panahon. Sa pagkadungog kang Jesus, ang pipila mihinapos nga siya "Ang Manalagna," ug ang uban miingon nga siya "ang Kristo." Tungod niini, haom gayod nga usahay si Jesus miingon ngadto sa mga nangaayo, "Ang imong pagtuo nakapaayo kanimo." Kon kadtong mga tawhana walay pagtuo kang Jesus, dili unta sila moduol kaniya ug sa ingon, dili usab unta sila mamaayo.—Ju 7:40, 41; Mat 9:22; Luc 17:19.

Sa susama, ang dakong pagtuo sa opisyal sa kasundalohan nga nangaliyupo kang Jesus nga ayohon ang iyang sulugoong lalaki maoy pinasukad sa ebidensiya, nga tungod niana siya mihinapos nga ang 'pagsulti lamang ni Jesus sa pulong' magpaayo sa iyang sulugoong lalaki. (Mat 8:5-10, 13) Hinunoa, namatikdan nato nga si Jesus nag-ayo sa *tanan* nga miduol kaniya, nga wala kinahanglana ang dako o gamay nga pagtuo depende sa ilang sakit, ni napakyas sa pag-ayo kang bisan kinsa uban ang pangatarongan nga dili siya makahimo niini tungod kay dili kaayo lig-on ang ilang pagtuo. Gihimo ni Jesus kini nga pagpang-ayo ingong pamatuod, aron nga ang mga tawo magbaton ug pagtuo. Sa iyang kaugalingong dapit, diin daghan ang wala motuo, siya mipalabi nga dili mohimog daghang gamhanang mga buhat, dili tungod kay siya dili makahimo, apan tungod kay ang mga tawo midumili sa pagpamati ug maoy mga dili takos.—Mat 13:58.

Ang Kristohanong Pagtuo. Aron dawaton sa Diyos, gikinahanglan nga ang usa magpasundayag ug pagtuo kang Jesu-Kristo, ug tungod niini posible ang matarong nga baroganan atubangan sa Diyos. (Gal 2:16) Kadtong walay pagtuo isalikway ni Jehova.—Ju 3:36; itandi ang Heb 11:6.

Ang pagtuo wala mabatoni sa tanang tawo, sanglit kini maoy bunga sa espiritu sa Diyos. (2Te 3:2; Gal 5:22) Ug ang pagtuo sa Kristohanon dili kay walay pag-uswag, kondili kini nagatubo. (2Te 1:3) Busa, ang gihangyo sa mga tinun-an ni Jesus, "Hatagi kami ug dugang pa nga pagtuo," haom kaayo, ug siya nagtagana kanila sa pasukaranan sa pagpauswag sa pagtuo. Siya nagtagana kanilag daghang ebidensiya ug dakong pagsabot nga diha niana ipasukad ang ilang pagtuo.—Luc 17:5.

Ang katibuk-ang pagkinabuhi sa usa ka Kristohanon sa pagkamatuod gigamhan sa pagtuo, nga tungod niana siya makabuntog sa samag-bukid nga mga babag nga makababag sa iyang pag-alagad sa Diyos. (2Co 5:7; Mat 21:21, 22) Dugang pa, kinahanglang adunay mga buhat nga nahiuyon ug nagpasundayag ug pagtuo, apan ang mga buhat sa Moisesnong Balaod wala kinahanglana. (San 2:21-26; Rom 3:20) Ang mga pagsulay makapalig-on sa pagtuo. Ang pagtuo nagsilbing taming sa espirituwal nga pagpakiggubat sa Kristohanon, nga motabang kaniya sa pagbuntog sa Yawa ug mahimong mananaog sa kalibotan.—1Pe 1:6, 7; Efe 6:16; 1Pe 5:9; 1Ju 5:4.

Apan ang pagtuo dili angay nga ibalewala lamang, tungod kay ang kawalay-pagtuo maoy 'sala nga dali kaayong makasabod sa usa ka tawo.' Sa paghupot ug lig-on nga pagtuo gikinahanglan ang bug-os nga pagpakigbisog alang niini, pagsukol sa

mga tawo nga mahimong magbanlod sa usa ngadto sa imoralidad, pagpakigbugno sa mga buhat sa unod, paglikay sa lit-ag sa materyalismo, pagdumili sa makadaot sa pagtuo nga mga pilosopiya ug mga tradisyon sa mga tawo, ug, labaw sa tanan, pagtutok sa "Pangulong Ahente ug Maghihingpit sa atong pagtuo, si Jesus."—Heb 12:1, 2; Jud 3, 4; Gal 5:19-21; 1Ti 6:9, 10; Col 2:8.

PAGTUSLOB. Tan-awa ang BAWTISMO.

PAG-ULOG-ULOG. Ang pagpahimuot sa usa ka tawo pinaagig dili-tiunay nga komendasyon; pagpalapala; bakak, dili-tim-os, o hingapin nga pagdayeg. Sagad nga himoon kini aron tagbawon ang paghigugma sa kaugalingon o ang garbo sa usa ka tawong giulog-ulogan ug busa makadaot kaniya. Ang tumong niini maoy aron makabaton ug pabor o materyal nga mga kaayohan gikan sa giulog-ulogan, aron siya mobatig obligasyon ngadto sa nag-ulog-ulog o aron siya makabaton ug himaya. Sagad nga gihimo kini aron ang giulogulogan malit-ag. (Pr 29:5) Ang pag-ulog-ulog dili pamatuod sa kaalam nga naggikan sa itaas; kini maoy kaalam gikan niining kalibotana sanglit nabanaag niini ang kahakog, pagpihigpihig, ug pagkasalingkapaw. (San 3:17) Ang pagkadili-tim-os, pagpamakak, pagpalapala o paghimaya sa mga tawo, ug ang pagpahimulos sa garbo sa uban dili makapahimuot sa Diyos.—2Co 1:12; Gal 1:10; Efe 4:25; Col 3:9; Pin 21:8.

Kasukwahi sa pag-ulog-ulog mao ang Kristohanong dalan nga makaplagan sa mga pulong sa apostol diha sa 1 Tesalonica 2:3-6: "Kay ang tambag nga among gihatag wala maggikan sa sayop o sa kahugawan o pinaagig limbong, apan, ingon nga kami napamatud-an sa Diyos nga angayang piyalan sa maayong balita, busa nagsulti kami, ingon nga nagpahimuot, dili sa mga tawo, kondili sa Diyos, kinsa nagpamatuod sa among mga kasingkasing. Sa pagkatinuod, wala kami sukad makaplagi nga nag-ulog-ulog, (ingon sa inyong nahibaloan) o nagminaot alang sa hakog nga pangibog, saksi ang Diyos! Ni kami nagtinguhag himaya gikan sa mga tawo, wala, ni gikan kaninyo o gikan sa uban pa, bisan tuod kami mahimo untang gastosong pabugat ingon nga mga apostoles ni Kristo."

Bisan tuod ang pag-ulog-ulog daw mapuslanon, ang Bibliya nagpasiugda nga "siya nga nagabadlong sa usa ka tawo makakaplag ug labawng kaluoy sa ulahi kay kaniya nga nagaulog-ulog pinaagi sa iyang dila." (Pr 28:23) Sa dihang ang usa ka tawo mang-ulog-ulog aron makabentaha sa ubang tawo, kini maoy kasukwahi sa gugma. Ang usa ka madumtanon lagmit mang-ulog-ulog apan sa ulahi ang iyang pagkamalimbongon mosumbalik kaniya sama sa usa ka bato.—Pr 26:24-28.

Ang usa nga nag-ulog-ulog mogamit ug hinobrang sinultihan aron malimbongan ang biktima niini. Ang mga ekspresyon nga "ulog-ulog," "maulog-ulogon nga dila (ngabil, o mga pulong)" (Sal 5:9; 12:2, 3; Dan 11:32), "pag-ulog-ulog" o "pag-uloulo" (Pr 7:21; Dan 11:34, *ftn* sa *Rbi8*), ug "salingkapaw" (Eze 12:24, *ftn* sa *Rbi8*) maoy mga hubad sa Hebreohanong lintunganayng pulong nga *cha·laq′* o sa kaamgid nga mga pulong niini. Sa matag teksto sa Bibliya nga gisitar, ang tumong sa maulogulogong tawo maoy daotan.

Ang usa ka pananglitan sa makadaot nga sangpotanan sa pagdawat ug pag-ulog-ulog ug pagdayeg gikan sa mga tawo mao si Herodes Agripa I, kinsa gihatagan ug hingaping pagdayeg sa panon sa katawhan ingong namulong sa "tingog sa usa ka diyos." Tungod kay iyang gidawat ang hingaping pagdayeg ug wala maghimaya sa Diyos, siya gihampak sa manulonda sa Diyos ug namatay. (Buh 12:21-23) Sa laing bahin, gisanta dayon ni Bernabe ug Pablo ang panon sa katawhan kinsa nagpakadiyos kanila. (Buh 14:11-15) Lain pa, sa dihang ang usa ka Hudiyong magmamando misulay sa paggamit sa madayegong titulo nga "Maayong Magtutudlo" ngadto kang Jesu-Kristo, dihadiha si Jesus nagtul-id kaniya, nga nag-ingon: "Nganong gitawag mo ako nga maayo? Walay bisan kinsa nga maayo, gawas sa usa, ang Diyos."—Luc 18:18, 19; itandi ang Job 32:21, 22.

PAGWALI. Tan-awa ang MAGWAWALI, PAGWALI.

PAGYUKBO. Ang pagyuko, pagluhod, paghapa, o paghimog lain pang aksiyon ingong pagpakitag pagpasakop; o sa yano ang pagpakitag pagtahod. Kini tukmang naghubad sa Hebreohanong pulong nga *hish·ta·chawah′* ug sa Gregong pulong nga *pro·sky·ne′o* diha sa daghang teksto.

Ang *hish·ta·chawah′* pangunang nagkahulogan nga "pagyukbo." (Gen 18:2) Ang maong pagyukbo lagmit himoon ingong usa ka buhat sa pagtahod o pagpasidungog ngadto sa laing tawo, sama ngadto sa usa ka hari (1Sa 24:8; 2Sa 24:20; Sal 45:11), sa hataas nga saserdote (1Sa 2:36), sa usa ka manalagna (2Ha 2:15), o sa laing tawo nga may awtoridad (Gen 37:9, 10; 42:6; Ru 2:8-10), ngadto sa usa ka tigulang nga paryente (Gen 33:1-6; 48:11, 12; Ex 18:7; 1Ha 2:19), o bisan ngadto sa mga estranyo ingong pagpasundayag sa matinahorong pagtamod (Gen 19:1, 2). Si Abraham miyukbo sa Canaanhong mga anak ni Het nga gikan kanila siya mipalit ug usa ka lubnganan. (Gen 23:7) Ang panalangin ni Isaac kang Jacob nagpakitang ang nasodnong mga pundok ug ang kaugalingong "mga igsoong lalaki" ni Jacob moyukbo kaniya. (Gen 27:29; itandi ang 49:8.) Sa dihang ang mga tawo misugod sa pagyukbo sa anak nga lalaki ni

David nga si Absalom, siya migunit kanila ug mihalok kanila, lagmit aron sa pagpalambo sa iyang politikanhong mga ambisyon pinaagi sa pagpakita kunohay nga siya sama kanila. (2Sa 15:5, 6) Si Mardokeo midumili sa pagyukbo kang Haman, dili tungod kay iyang giisip nga sayop ang maong buhat, kondili sa walay duhaduha tungod kay kining hataas nga Persianhong opisyal maoy kaliwat sa tinunglo nga mga Amalekanhon.—Est 3:1-6.

Gikan sa mga pananglitan nga nahisgotan na, tin-aw nga kining Hebreohanong termino dili kanunayng adunay relihiyosong kahulogan o nagpasabot ug pagsimba. Bisan pa niana, sa daghang kahimtang gilangkit kini sa pagsimba, sa matuod nga Diyos (Ex 24:1; Sal 95:6; Isa 27:13; 66:23) o kaha sa bakak nga mga diyos. (Deu 4:19; 8:19; 11:16) Ang mga tawo mahimong moyukbo diha sa pag-ampo ngadto sa Diyos (Ex 34:8; Job 1:20, 21) ug sagad nga mohapa sa dihang makadawat ug pinadayag gikan sa Diyos o kapahayagan o pamatuod sa iyang pag-uyon, sa ingon nagpasundayag sa ilang pagpasalamat, pagtahod, ug mapainubsanong pagpasakop sa iyang kabubut-on. —Gen 24:23-26, 50-52; Ex 4:31; 12:27, 28; 2Cr 7:3; 20:14-19; itandi ang 1Co 14:25; Pin 19:1-4.

Ang pagyukbo ngadto sa mga tawo agig pagtahod gitugotan, apan ang pagyukbo ngadto kang bisan kinsa ingong usa ka bathala, gawas kang Jehova, gidili sa Diyos. (Ex 23:24; 34:14) Sa susama, ang masimbahong pagyukbo ngadto sa relihiyosong mga larawan o ngadto sa bisan unsang linalang gikondenar gayod. (Ex 20:4, 5; Lev 26:1; Deu 4:15-19; Isa 2:8, 9, 20, 21) Busa, sa Hebreohanong Kasulatan, ang paghapa sa pipila ka alagad ni Jehova atubangan sa mga manulonda maoy pagpakita lamang nga ilang giila nga kini sila maoy mga hawas sa Diyos, ug sila wala magyukbo kanila ingong mga bathala.—Jos 5:13-15; Gen 18:1-3.

Ang Pagyukbo Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang Gregong pulong nga *pro·sky·ne′o* amgid kaayo sa Hebreohanong pulong nga *hish·ta·chawah′* nga nagkahulogang pagyukbo ngadto sa mga linalang ug pagsimba ngadto sa Diyos o sa usa ka bathala. Ang *paagi* sa pagyukbo lagmit dili kaayo tataw diha sa *pro·sky·ne′o* kay sa *hish·ta·chawah′*, diin ang Hebreohanong termino tatawng nagkahulogan ug paghapa o pagyukbo. Gikuha sa mga eskolar kini nga Gregong termino gikan sa berbong *ky·ne′o*, "paghalok." Ang paggamit niining pulonga diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan (ingon man usab sa Gregong *Septuagint* nga hubad sa Hebreohanong Kasulatan) nagpakita nga ang mga tawo, kinsa mibuhat niini nga aksiyon, mihapa o miyukbo.—Mat 2:11; 18:26; 28:9.

Sama sa Hebreohanong termino, ang konteksto kinahanglang tagdon aron matino kon ang *pro·sky·ne′o* nagtumong ba lamang sa pagyukbo ingong halalom nga pagtahod o pagyukbo ingong relihiyosong pagsimba. Kon ang pagyukbo direktang gitumong sa Diyos (Ju 4:20-24; 1Co 14:25; Pin 4:10) o sa bakak nga mga diyos ug sa ilang mga idolo (Buh 7:43; Pin 9:20), dayag nga kini nga pagyukbo dili na ang sagad o naandang gihatag ngadto sa mga tawo ug nalangkit na niini ang pagsimba. Ingon man usab, kon ang tumong sa pagyukbo wala hisgoti, tataw nga kini gitumong ngadto sa Diyos. (Ju 12:20; Buh 8:27; 24:11; Heb 11:21; Pin 11:1) Sa laing bahin, tin-awng dili pagsimba ang gibuhat niadtong gikan sa "sinagoga ni Satanas" nga giingong 'paanhaon ug payukboon' atubangan sa mga tiil sa mga Kristohanon.—Pin 3:9.

Ang pagyukbo ngadto sa usa ka tawhanong hari makaplagan diha sa sambingay ni Jesus sa Mateo 18:26. Lagmit nga kining matanga sa pagyukbo mao ang gihimo sa mga astrologo ngadto sa batang si Jesus, ang "natawong hari sa mga Hudiyo," ug mao usab kining matanga sa pagyukbo ang buot himoon kunohay ni Herodes, ug ang matang sa pagyukbo nga gibuhat usab nga mabiaybiayon sa mga sundalo ngadto kang Jesus sa wala pa siya ilansang. Tin-awng wala nila lantawa si Jesus ingong Diyos o ingong usa ka bathala. (Mat 2:2, 8; Mar 15:19) Bisan tuod gigamit sa pipila ka maghuhubad ang pulong nga "pagsimba" diha sa kadaghanang kahimtang diin ang *pro·sky·ne′o* naghubit sa gibuhat sa mga tawo ngadto kang Jesus, ang pamatuod dili motugot sa maong hingapin nga pagsabot niini nga pulong. Hinunoa, ang mga kahimtang nga maoy hinungdan sa maong pagyukbo kaamgid kaayo sa mga hinungdan kon nganong giyukboan ang unang mga manalagna ug mga hari. (Itandi ang Mat 8:2; 9:18; 15:25; 20:20 sa 1Sa 25:23, 24; 2Sa 14:4-7; 1Ha 1:16; 2Ha 4:36, 37.) Ang mga pahayag niadtong mga nalangkit niini sagad nagpakita nga, bisan tuod tin-aw nilang giila si Jesus ingong hawas sa Diyos, sila miyukbo kaniya, dili ingong Diyos o usa ka bathala, kondili ingong "Anak sa Diyos," ang gitagnang "Anak sa tawo," ang Mesiyas nga may awtoridad gikan sa Diyos. Sa daghang okasyon ang ilang pagyukbo gihimo agig pasalamat tungod sa mga butang nga gipadayag sa Diyos o tungod sa pamatuod sa pag-uyon sa Diyos sama niadtong gihimo sa unang mga panahon. —Mat 14:32, 33; 28:5-10, 16-18; Luc 24:50-52; Ju 9:35, 38.

Bisan tuod ang pagyukbo gidawat sa unang mga manalagna ug sa mga manulonda, si Pedro nagpugong kang Cornelio sa pagbuhat niana ngadto kaniya, ug ang manulonda o mga manulonda diha sa panan-awon ni Juan kaduha nagpugong kang Juan sa pagbuhat niana, nga naghisgot sa iyang kaugalingon ingong "isigkaulipon" ug mihinapos uban

ang pag-awhag sa 'pagsimba sa Diyos [*toi The·oi' pro·sky'ne·son*].' (Buh 10:25, 26; Pin 19:10; 22:8, 9) Dayag nga ang pag-anhi ni Kristo nagpatunghag bag-ong mga relasyon nga nakaapektar sa mga sukdanan sa panggawi ngadto sa ubang mga alagad sa Diyos. Iyang gitudloan ang iyang mga tinun-an nga "usa ra ang inyong magtutudlo, samtang kamong tanan mga igsoon . . . usa ra ang inyong Pangulo, si Kristo" (Mat 23:8-12), kay diha kaniya nga ang matagnaong mga hulad ug mga larawan nangatuman, ingon sa gisulti sa manulonda ngadto kang Juan nga "ang pagpamatuod bahin kang Jesus maoy nagdasig sa pagpanagna." (Pin 19:10) Si Jesus mao ang Ginoo ni David, ang mas dako pa kay kang Solomon, ang manalagna nga mas dako pa kay kang Moises. (Luc 20:41-43; Mat 12:42; Buh 3:19-24) Busa haom lamang nga si Pedro wala motugot nga si Cornelio moyukbo kaniya.

Busa, si Juan usab, tungod kay gipahayag nga matarong o gipakamatarong sa Diyos ingong dinihogang Kristohanon, nga gitawag ingong langitnong anak sa Diyos ug usa ka membro sa Gingharian, adunay lahi nga relasyon ngadto sa (mga) manulonda sa Pinadayag kon itandi sa relasyon sa mga Israelinhon ngadto sa mga manulonda nga nagpakita kanila kanhi. Ang (mga) manulonda dayag nga miila niini nga kausaban sa relasyon sa dihang gipugngan si Juan sa pagyukbo.—Itandi ang 1Co 6:3; tan-awa ang IPAHAYAG NGA MATARONG.

Pagyukbo ngadto sa hinimayang si Jesu-Kristo. Sa laing bahin, si Kristo Jesus gibayaw sa iyang Amahan ngadto sa usa ka posisyon nga ikaduha lamang sa Diyos, aron nga "sa ngalan ni Jesus moluhod ang tanang tuhod nilang anaa sa langit ug nilang anaa sa yuta ug nilang anaa ilalom sa yuta, ug ang tanang dila magaila sa dayag nga si Jesu-Kristo maoy Ginoo alang sa kahimayaan sa Diyos nga Amahan." (Flp 2:9-11; itandi ang Dan 7:13, 14, 27.) Ang Hebreohanon 1:6 nagpakita usab nga bisan ang mga manulonda miyukbo ngadto sa nabanhawng si Jesu-Kristo. Ang daghang hubad niini nga teksto dinhi naghubad sa *pro·sky·ne'o* ingong "pagsimba," samtang ang pipila naghubad niini pinaagi sa mga ekspresyong "pagyukbo sa atubangan" (*AT; Yg*) ug 'pagpasidungog' (*NE*). Bisan unsa man nga pulong sa Cebuano ang gamiton, ang orihinal nga Grego wala mausab ug ang pagsabot kon unsay gibuhat sa mga manulonda ngadto kang Kristo kinahanglang mahiuyon sa ubang bahin sa Kasulatan. Kusganong gipahayag mismo ni Jesus ngadto kang Satanas nga "si Jehova nga imong Diyos ang imong pagasimbahon [porma sa *pro·sky·ne'o*], ug siya lamang ang imong pagahatagan ug sagradong pag-alagad." (Mat 4:8-10; Luc 4:7, 8) Sa susama, ang (mga) manulonda miingon kang Juan nga "simbaha ang Diyos" (Pin 19:10; 22:9), ug kini nga sugo gihatag human sa pagkabanhaw ug pagbayaw kang Jesus, nga nagpakitang ang mga butang wala mausab labot niini. Tinuod, ang Salmo 97, nga lagmit gikutlo sa apostol diha sa Hebreohanon 1:6, nagpunting kang Jehova nga Diyos ingong usa nga 'pagayukboan,' apan kini usab nga teksto gipadapat kang Kristo Jesus. (Sal 97:1, 7) Apan, una pa niini gipakita na sa apostol nga ang nabanhawng Kristo mao 'ang aninag sa himaya sa Diyos ug ang tukma nga larawan sa iyang pagkamao.' (Heb 1:1-3) Busa, kon unsay atong gisabot ingong "pagsimba" nga daw gitumong sa mga manulonda ngadto sa Anak, kini sa pagkatinuod gitumong pinaagi kaniya ngadto kang Jehova nga Diyos, ang Soberanong Magmamando, "ang Usa nga maoy naghimo sa langit ug sa yuta ug sa dagat ug sa mga tuboran sa mga tubig." (Pin 14:7; 4:10, 11; 7:11, 12; 11:16, 17; itandi ang 1Cr 29:20; Pin 5:13, 14; 21:22.) Sa laing bahin, ang mga hubad nga "pagyukbo sa atubangan" ug 'pagpasidungog' (inay nga "pagsimba") dili gayod supak sa orihinal nga pinulongan, sa Hebreohanon man diha sa Salmo 97:7 o kaha sa Grego diha sa Hebreohanon 1:6, kay ang maong mga hubad nagpasabot sa pangunang kahulogan sa *hish·ta·chawah'* ug *pro·sky·ne'o.*

PAHAT-MOAB [Gobernador sa Moab]. Gigikanan sa usa ka banay sa Israel. Kon siya usa ka opisyal sa Moab, ingon sa gipasabot tingali sa iyang ngalan, lagmit nga panahon kadto sa dihang ang Moab ubos pa sa pagmando sa Juda. Apan, ang iyang paghupot sa maong katungdanan nagpabiling dili-piho sanglit walay gisulti bahin kaniya ang rekord sa Kasulatan.

Ang tanang kaliwat ni Pahat-moab nga gitala sa Esdras ug sa Nehemias nabuhi human sa yugto sa pagkadestiyero. Ang pipila kanila maoy sakop sa ikaduha sa labing daghang banay nga namalik kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2, 6; Neh 7:11) Sa panahong mibalik si Esdras niadtong 468 W.K.P., nga may dugang pang mga kaliwat ni Pahat-moab nga mikuyog kaniya, ang pipila sa unang grupo (o sa ilang kaliwat) nagkuhag langyawng mga asawa, apan misanong sila sa tambag ni Esdras sa pagpapahawa kanila. (Esd 8:1, 4; 10:30, 44) Ang lain pang sakop niini nga banay, si Hasub, mitabang kang Nehemias sa pagayo sa paril sa Jerusalem, ug ang usa ka kaliwat o ilang hawas nagpamatuod usab pinaagi sa timbre sa kasabotan sa pagkamatinumanon nga gipatuman wala madugay human niadto.—Neh 3:11; 9:38; 10:1, 14.

PAHIYAS. Tan-awa ang DAYANDAYAN, PAHIYAS.

PAHULAM. Bisan unsang butang, ilabina kuwarta, nga temporaryong gipagamit, ug gilaomang mahibalik o mabayloan ug katumbas nga bili.

Sagad taas kaayo ug tubo ang gipangayo sa mga nasod sa karaang kapanahonan, ug ang mga tawo nga dili makabayad sa ilang mga gihulam gitratar nga maharason. Gikan sa karaang mga rekord nasayran nga gihimo ang pagpangayo ug tubo nga katunga sa abot sa usa ka tawo bugti sa paggamit sa uma, ug ang gibaod nga ang usa ka magpapatigayon magbayad ug doble sa iyang gihulam wala isipa nga supak sa balaod. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 168, 170) Usahay ang pagtratar ngadto sa usa ka utangan maharason kaayo.—*Livy,* II, XXIII, 2-7; itandi ang Mat 18:28-30.

Apan, sa karaang Israel ang kahimtang lahi. Kasagaran ang mga pagpahulam ug kuwarta o kalanon gihimo ngadto sa kabos nga mga isigka-Israelinhon kinsa mga biktima sa kapit-os sa pinansiyal, ug ang Balaod nagdili sa pagpangayo ug tubo gikan kanila. Ang pagdawat sa usa ka Israelinhon ug tubo gikan sa usa ka kabos nga isigka-Israelinhon maoy pagpahimulos sa iyang kalisdanan. (Ex 22:25; Lev 25:35-37; Deu 15:7, 8; 23:19) Hinuon, ang mga langyaw mahimong obligahon sa pagbayad ug tubo. Bisan pa niana, kini nga probisyon sa Balaod tingali mapadapat lamang sa mga pagpahulam alang sa negosyo ug dili sa mga kahimtang sa aktuwal nga kawalad-on. Sagad nga ang mga langyaw moestar sa Israel ingong dili-permanenteng mga negosyante ug natural lamang nga dahomon nga sila mobayad ug tubo, sanglit sila magpahulam usab nga may tubo ngadto sa uban.—Deu 23:20.

Gisaway sa Hebreohanong Kasulatan ang nanghulam nga magdumili sa pagbayad (Sal 37:21) ug sa samang higayon nagdasig sa pagpahulam niadtong anaa sa kawalad-on. (Deu 15:7-11; Sal 37:26; 112:5) Nag-ingon ang Proverbio 19:17: "Siya nga nagapakitag kaluoy sa timawa nagapahulam kang Jehova, ug Siya magabayad kaniya sa iyang gibuhat."

Ang kahimtang ni Ana nagpakita nga si Jehova dagayang magabalos. Human 'ipahulam' ang iyang bugtong nga anak nga lalaking si Samuel ngadto kang Jehova aron mag-alagad didto sa sangtuwaryo sa pagtuman sa iyang panaad, si Ana gipanalanginan, dili lamang ug laing anak nga lalaki, kondili tulo pa gayod ka anak nga lalaki ug duha ka anak nga babaye.—1Sa 1:11, 20, 26-28; 2: 20, 21.

Samtang dinhi pa sa yuta, si Kristo Jesus nagpabanaag sa mahinatagong espiritu sa iyang Amahan nga si Jehova ug nagtudlo sa uban sa pagbuhat usab sa ingon. Nagpatin-aw labot sa pagpahulam, si Jesus miingon: "Kon magpahulam kamo nga walay tubo niadtong gilaoman ninyo nga may madawat kamo, unsay dungog niini kaninyo? Bisan ang mga makasasala magapahulam nga walay tubo sa mga makasasala aron maulian sila sa samang kantidad. Sa kasukwahi, magpadayon . . . sa pagpahulam nga walay tubo, nga dili maglaom ug bisan unsang balos; ug dako unya ang inyong ganti, ug kamo mahimong mga anak sa Labing Hataas, tungod kay siya maluloton ngadto sa mga dili-mapasalamaton ug sa daotan."—Luc 6:34, 35.

Ang Hudiyong mga mamiminaw ni Jesus giobligar sa Balaod sa pagpahulam nga walay tubo ngadto sa kabos nga mga isigka-Israelinhon. Gani, dili ikatingala nga bisan ang mga makasasala magpahulam nga walay tubo ngadto sa mga tawo nga makahimo sa pagbayad. Ang maong pagpahulam nga walay tubo mahimong buhaton aron makabaton ug pabor gikan sa nanghulam sa umalabot nga panahon. Sa laing bahin, ang usa nga buot mosundog sa Diyos mobuhat ug labaw pa sa gibuhat sa usa ka makasasala, pinaagi sa pagpahulam ngadto sa mga kabos kansang kahimtang lisod kaayo nga tungod niana sila dili gayod makaarang sa pagbayad.

Siyempre limitado ang kapadapatan sa mga pulong ni Jesus tungod sa mga sirkumstansiya. Panaglitan, ang obligasyon sa pag-atiman sa mga panginahanglan sa mga membro sa pamilya angayng hatagan ug prioridad. Busa sayop gayod alang kang bisan kinsa nga magpahulam nga tungod niana dili na niya matuman ang iyang obligasyon sa pagtagana sa mga panginahanglan sa kinabuhi sa iyang pamilya. (Mar 7:11-13; 1Ti 5:8) Dugang pa, ang tinamdan ug mga kahimtang sa mangutang angay usab nga konsiderahon. Siya ba nanginahanglan tungod sa iyang pagkairesponsable, pagkatapolan, ug pagkadili-buot motrabaho bisan tuod adunay mga trabaho nga makahimo siya sa pagbuhat? Kon mao, ang mga pulong ni apostol Pablo mapadapat: "Kon adunay dili buot magtrabaho, ayaw usab siya pakan-a."—2Te 3:10; tan-awa ang UTANG, UTANGAN; TUBO.

PAHUMOT. Ang Hebreohanong mga termino alang sa mga pahumot mahimong mapadapat dili lamang sa samag-panghaplas nga mga substansiya nga matunaw kon ipahid sa panit kondili mapadapat usab sa sinambogan nga mga lana nga nagpabilin gihapong likido sa normal nga mga temperatura.—Ex 30:25; Sal 133:2.

Sa miaging panahon ug ingon man karon, ang mga pahumot o mga panghaplas pangunang gigamit ingong kosmetiko ug mga tambal, ug ang pa-

ngunang bentaha niini maoy tungod sa lana niini. Tungod sa kinaiyahan sa mantika ug lana sa pagpasuhop ug sa pagpabilin sa kaalimyon, ang mga tighimog pahumot makagama ug mga pahumot nga mahal kaayo tungod sa ilang alimyon. (Aw 1:3) Ang pagkaepektibo sa lana sa paghinlo ug sa pagpahumok sa panit, dugang pa sa kahumot sa mga sambog niini, naghimo sa maong mga pahumot o mga panghaplas nga mapuslanon kaayo ingong panalipod sa pagpanghup-ak ug pagpangatol sa panit, ug ingong pangpawala sa baho sa lawas diha sa init nga kayutaan diin ang tubig sagad nga nihit kaayo. Ang paggamit sa maong pahumot alang sa mga dinapit inig-abot nila sa balay sa usa ka tawo maoy usa gayod ka buhat sa pagkamaabiabihon, sumala sa giingon ni Jesus sa dihang may naghaplas sa iyang mga tiil ginamit ang pinahumotan nga lana.—Luc 7:37-46.

Sa dihang gamiton ang mga pahumot nga espesyal ang pagkahimo sa pag-andam sa usa ka patayng lawas alang sa paglubong, kini sa walay duhaduha pangunang gigamit ingong pangpatay sa kagaw ug pangpawala sa baho. (2Cr 16:14; Luc 23:56) Sanglit diha sa hunahuna kining paagiha sa paggamit, gibutyag ni Jesus nga ang pagdihog kaniya didto sa balay ni Simon nga sanlahon, diin gigamit ang pahumot nga mahal kaayo nga gani ang alimyon niini milukop sa tibuok balay, sa mahulagwayong diwa maoy 'pag-andam kaniya alang sa paglubong.' (Mat 26:6-12; Ju 12:3) Ang bililhong mga pahumot, sama sa nardo nga gigamit niini nga okasyon, kasagarang gisulod nga selyado diha sa maanindot nga mga sudlanan o mga garapa sa alabastro.—Mar 14:3; tan-awa ang ALABASTRO.

Balaang Igdidihog nga Lana ug Insenso. Ang unang pahumot nga gihisgotan sa Bibliya mao ang balaang igdidihog nga lana nga gigamit sa pagbalaan sa gipahinungod nga mga butang sa tabernakulo ug sa mga saserdote niini. (Ex 30:25-30) Ang personal nga paggamit niini nga espesyal nga pahumot gidili, ubos sa silot nga kamatayon. Kini nga balaod nagpakita sa pagkabalaan sa tabernakulo ug sa mga nag-alagad diha niini. —Ex 30:31-33.

Gihatag ni Jehova kang Moises ang pormula alang sa balaang igdidihog nga lana. Kinahanglang "ang labing maayo nga mga pahumot" mao lamang ang gamiton: mira, humot nga kaningag, humot nga calamo, casia, ug ang labing lunsay nga lana sa olibo, ug ang matag usa niini adunay tinong gidaghanon. (Ex 30:22-24) Sa susama, gihatag ni Jehova ang pormula alang sa balaang insenso. Kadto dili lamang usa ka substansiya nga mobaga ug moaso; usa kadto ka espesyal nga pinahumotan nga insenso. (Ex 30:7; 40:27; Lev 16:12; 2Cr 2:4; 13:10, 11) Sa paggama niini, ang tinong gidaghanon sa mga tinulo nga estacte, onika, pinahumotan nga galbanum, ug lunsay nga kamangyan ang gigamit, ug ang Diyos dugang naghubit niini ingong "usa ka sambog sa mga yerbang-paalimyon, nga gama sa usa ka tighimog pahumot, inasinan, lunsay, butang nga balaan." Ang uban sa insenso gipolbos pag-ayo ug lagmit gisala aron mabatonan ang parehong kapino, nga nahiangay sa linaing paggamit niini. Ang personal nga paggamit niini maoy usa ka sala nga takos sa kamatayon.—Ex 30:34-38.

Sa paghimo sa igdidihog nga lana ug sa balaang insenso, gigamit ang humot nga lana sa balsamo. (Ex 25:6; 35:8, 28) Daw makataronganon ang pagtuo nga ang mga sambog sa pahumot nga gigamit sa paggama sa balaang pahumot maoy pinolbos ug dayon giluto ginamit ang lana (itandi ang Job 41:31), ug human niana kini gipalugdang una pa ang lana habwaon ug salaon.

Ang paghimo sa igdidihog nga lana ug sa pinahumotan nga insenso dili kay eksperimento lamang, kay sa sinugdan si Jehova miingon: "Sa kasingkasing sa matag usa nga maalamon sa kasingkasing ako magbutang ug kaalam, aron mahimo gayod nila . . . ang igdidihog nga lana ug ang pinahumotan nga insenso alang sa sangtuwaryo." (Ex 31:6-11; 35:10-15; 37:29; 39:33, 38) Human niadto ang pipila sa mga saserdote gitudlo ingong mga tighimog pahumot alang sa pagsakot niini nga mga pahumot ug sa pagdumala usab sa suplay niini. (1Cr 9:30; Num 4:16) Apan, sa dihang ang Israel nahulog gikan sa putling pagsimba, si Jehova wala na mahimuot sa paghimo o sa paggamit niini nga espesyal nga mga pahumot ug mga insenso. —Isa 1:13.

Ang Bili sa mga Pahumot. Ang mga pahumot, ug mga insenso wala lamang gamita alang sa balaang mga produkto nga gigamit sa sangtuwaryo. Sa adlaw ni Solomon dihay "tanang matang sa pahumot" ug humot nga mga polbos nga magamit sa pagpahumot sa mga balay, besti, higdaanan, ug sa mga lawas sa harianong mga tawo ug sa uban nga makaarang sa pagpalit niini. (Est 2:12; Sal 45:8; Pr 7:17; Aw 3:6, 7; 4:10) Dili lamang ang Levihanong mga saserdote ang mohimo niini nga mga pahumot. Bisan ang mga babaye usahay maoy batid nga mga tighimog mga pahumot, ug sa adlaw ni Nehemias dihay usa ka pundok sa mga negosyante nga niini membro ang mga tigsagol ug mga pahumot.—1Sa 8:13; Neh 3:8.

Sa karaang kalibotan, tungod sa kaikag sa publiko sa pinahumotan nga mga produkto, mitungha ang patigayon ug negosyo dili lamang sa maong mga baligya kondili usab sa mga sambog nga gikinahanglan sa paghimo niini nga produkto. Gawas pa sa mira nga ilabinang gamiton alang sa mga

pahumot, ug sa kamangyan alang sa insenso, ang ubang mga sambog lakip sa nardo, safron, caña, kaningag, mga *aloe,* casia, ingon man ang nagkalainlaing mga yerbang-paalimyon, mga tagok, ug humot nga mga tanom, sagad ibiyahe ug lagyong mga distansiya sa dili pa moabot sa mga sudlanan ug mga gam-anan sa tighimog mga pahumot. —Aw 4:14; Pin 18:11, 13.

PAILOB. Tan-awa ang HATAAS-NGA-PAILOB.

PAKAULAW. Tan-awa ang KAULAWAN, PAKAULAW.

PAKIGDAIT, KALINAW. Ang *sha·lohm′,* ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "pakigdait o kalinaw," nagtumong sa kahimtang nga walay gubat o kasamok (Huk 4:17; 1Sa 7:14; 1Ha 4:24; 2Cr 15:5; Job 21:9; Ecc 3:8); kini mahimong magkahulogan ug kahimsog, pagkaluwas, maayo (Gen 37:14, *ftn* sa *Rbi8*), kaayohan (Gen 41:16), panaghigalaay (Sal 41:9), ug katibuk-an o kabug-osan (Jer 13:19). Ang Gregong pulong alang sa pakigdait o kalinaw (*ei·re′ne*) ug ang Hebreohanong pulong nga *sha·lohm′* adunay samang halapad nga mga kahulogan ug mahimong magtumong sa kaayohan, kaluwasan, ug kahusay, gawas pa sa kahimtang nga walay panag-away. Kini makita diha sa mga pulong sa pagpanamilit nga "lakaw nga malinawon," nga susama sa ekspresyong 'hinaot nga maayo ang imong dangatan.'—Mar 5:34; Luc 7:50; 8:48; San 2:16; itandi ang 1Sa 1:17; 20:42; 25:35; 29:7; 2Sa 15:9; 2Ha 5:19.

Sanglit ang "pakigdait o kalinaw" dili kanunay mao ang eksaktong katumbas sa mga pulong sa orihinal nga pinulongan, ang konteksto angayng tagdon sa pagtino kon unsay gipasabot niini. Pananglitan, ang 'pagpalakaw diha sa kalinaw' mahimong magkahulogan sa pagpalakaw sa madaitong paagi, nga dili mahadlok nga babagan sa usa nga nagpalakaw. (Gen 26:29; 44:17; Ex 4:18) Ang 'pagkahibalik diha sa kalinaw o pakigdait,' sama sa pagkahibalik gikan sa gubat, nagkahulogan sa pagkahibalik nga walay kadaot o sa pagkahibalik nga madaogon. (Gen 28:21; Jos 10:21; Huk 8:9; 11:31; 2Cr 18:26, 27; 19:1) Ang 'pagpakisayod labot sa kalinaw' sa usa ka tawo nagkahulogan sa pagpakisayod kon maayo ra ba ang iyang kahimtang. (Gen 29:6, *ftn* sa *Rbi8;* 43:27, *ftn* sa *Rbi8*) Ang 'pagbuhat alang sa pakigdait' sa usa ka tawo nagpasabot sa pagbuhat alang sa kaayohan sa maong tawo. (Deu 23:6) Ang usa ka tawo nga mamatay diha sa kalinaw nagpasabot nga siya mamatay nga malinawon human makatagamtam ug bug-os nga kinabuhi o katumanan sa gipangandoy nga paglaom. (Itandi ang Gen 15:15; Luc 2:29; 1Ha 2:6.) Ang tagna bahin kang Josias nga siya 'pagatigomon ngadto sa iyang kaugalingong lubnganan diha sa kalinaw' nagpaila nga siya mamatay una pa sa gitagnang katalagman nga modangat sa Jerusalem. (2Ha 22:20; 2Cr 34:28; itandi ang 2Ha 20:19.) Sa Isaias 57:1, 2 ang tawong matarong gihulagway ingong mosulod sa kalinaw inigkamatay, sa ingon makalikay sa katalagman.

Pagbaton sa Pakigdait o Kalinaw. Si Jehova mao ang Diyos sa kalinaw o pakigdait (1Co 14:33; 2Co 13:11; 1Te 5:23; Heb 13:20) ug siya ang Tuboran niini (Num 6:26; 1Cr 22:9; Sal 4:8; 29:11; 147:14; Isa 45:7; Rom 15:33; 16:20), ug kini maoy usa ka bunga sa iyang espiritu. (Gal 5:22) Tungod niini ang tinuod nga pakigdait maangkon lamang niadtong adunay pakigdait uban sa Diyos. Ang seryosong mga kalapasan magdaot sa relasyon sa usa ka tawo uban sa Diyos ug makasamok sa maong tawo. Ang salmista miingon: "Walay kalinaw sa akong mga bukog tungod sa akong sala." (Sal 38:3) Kadtong nangita ug nagtinguha sa pakigdait o kalinaw kinahanglang 'magpahilayo sa daotan, ug mobuhat sa maayo.' (Sal 34:14) Kon walay pagkamatarong, walay pakigdait. (Sal 72:3; 85:10; Isa 32:17) Kana ang hinungdan nganong ang daotan walay pakigdait o kalinaw. (Isa 48:22; 57:21; itandi ang Isa 59:2-8.) Sa laing bahin, ang pakigdait maoy iya niadtong kinsa bug-os mahinalaron kang Jehova, nahigugma sa iyang balaod (Sal 119:165), ug namati sa iyang mga sugo.—Isa 48:18.

Sa dihang si Kristo Jesus dinhi sa yuta, walay pakigdait uban kang Jehova nga Diyos ang kinaiyanhong mga Hudiyo ug ang mga dili-Hudiyo. Kay milapas sa balaod sa Diyos, ang mga Hudiyo nailalom sa tunglo sa Balaod. (Gal 3:12, 13) Alang sa mga dili-Hudiyo nga wala mailalom sa pakigsaad sa Diyos, sila "walay paglaom ug mga walay Diyos dinhi sa kalibotan." (Efe 2:12) Bisan pa niana, pinaagi ni Kristo Jesus ang mga Hudiyo ug mga dili-Hudiyo gihatagan ug higayon nga makabaton ug malinawong relasyon uban sa Diyos. Gipunting kini diha sa pahibalo sa manulonda ngadto sa mga magbalantay sa karnero sa panahon sa pagkatawo ni Jesus: "Sa yuta pakigdait taliwala sa mga tawo nga iyang gikahimut-an."—Luc 2:14.

Ang mensahe sa kalinaw o pakigdait nga gimantala ni Jesus ug sa iyang mga sumusunod nakadani sa 'mga higala sa kalinaw,' nga mao, ang mga tawong nagtinguha nga mapasig-uli ngadto sa Diyos. (Mat 10:13; Luc 10:5, 6; Buh 10:36) Sa samang panahon kini nga mensahe nagpahinabog pagkabahinbahin sa mga panimalay, sanglit ang uban midawat niini samtang ang uban misalikway niini. (Mat 10:34; Luc 12:51) Ang kinabag-an sa mga Hudiyo misalikway sa mensahe ug busa napakyas sa pagsabot sa "mga butang nga may kalabotan sa kalinaw," dayag nga lakip niini ang pag-

hinulsol ug pagdawat kang Jesus ingong Mesiyas. (Itandi ang Luc 1:79; 3:3-6; Ju 1:29-34.) Kini nga pagkapakyas misangpot sa pagkalaglag sa Jerusalem pinaagi sa Romanhong kasundalohan niadtong 70 K.P.—Luc 19:42-44.

Hinunoa, bisan ang mga Hudiyo nga midawat sa "maayong balita sa pakigdait" maoy mga makasasala ug kinahanglang adunay motabon sa ilang mga sala aron sila makapahimulos sa pakigdait uban kang Jehova nga Diyos. Ang kamatayon ni Jesus ingong halad lukat gitagana alang niini nga panginahanglan. Ingon sa gitagna: "Ang pagkastigo nga alang sa atong kalinaw diha ibabaw niya, ug tungod sa iyang mga samad dihay pagpang-ayo alang kanato." (Isa 53:5) Ang haladnong kamatayon ni Jesus diha sa estaka sa pagsakit nagtagana usab ug pasukaranan sa pagkanselar sa Moisesnong Balaod, nga nagbahin sa mga Hudiyo gikan sa mga dili-Hudiyo. Busa, sa dihang nahimong mga Kristohanon, ang mga Hudiyo ug mga dili-Hudiyo mahimo na nga makigdait sa Diyos ug sa usag usa. Si apostol Pablo misulat: "[Si Jesus] ang atong pakigdait, siya nga nag-usa sa duha ka pundok ug naglaglag sa paril diha sa taliwala nga nag-ulang kanila. Pinaagi sa iyang unod iyang gihanaw ang panagdumtanay, ang Balaod sa mga sugo nga naglangkob ug mga mando, aron iyang malalang nga usa ka bag-ong tawo ang duha ka katawhan nga nahiusa kaniya ug maghimo sa pakigdait; ug aron ang duha ka katawhan iyang bug-os mapasiguli sa usa ka lawas ngadto sa Diyos pinaagi sa estaka sa pagsakit, tungod kay iya nang gitapos ang panagdumtanay pinaagi sa iyang kaugalingon. Ug siya mianhi ug nagpahayag sa maayong balita sa pakigdait kaninyo, nga didto sa halayo, ug pakigdait nganha kanila nga diha sa duol, tungod kay pinaagi kaniya kita, nga duha ka katawhan, makadu-ol sa Amahan pinaagi sa usa ka espiritu."—Efe 2:14-18; itandi ang Rom 2:10, 11; Col 1:20-23.

"Ang kalinaw sa Diyos," buot ingnon ang pagkakalmado tungod sa bililhong relasyon sa usa ka Kristohanon uban kang Jehova nga Diyos, maoy magbantay sa iyang kasingkasing ug mga gahom sa panghunahuna aron siya dili mabalaka bahin sa iyang mga panginahanglan. Siya makasalig nga si Jehova nga Diyos motagana alang sa iyang mga alagad ug motubag sa ilang mga pag-ampo. Kini magpakalma sa iyang kasingkasing ug hunahuna. (Flp 4:6, 7) Sa susama, ang kalinaw nga gihatag ni Jesu-Kristo ngadto sa iyang mga tinun-an, pinasukad sa ilang pagtuo kaniya ingong Anak sa Diyos, maoy nagpakalma sa ilang mga kasingkasing ug mga hunahuna. Bisan tuod gisultihan sila ni Jesus nga moabot ang panahon nga siya dili na mahiuban kanila sa personal, sila walay katarongan nga mabalaka o mahadlok. Siya dili mobiya kanila nga walay tabang apan misaad sa pagpadala kanila sa balaang espiritu.—Ju 14:26, 27; 16:33; itandi ang Col 3:15.

Ang pakigdait nga napahimuslan sa mga Kristohanon dili angayng ibalewala. Sila kinahanglang "magmadaiton"; nga mao, kinahanglang mga tigpasiugda sila sa pakigdait, nga maningkamot sa pag-establisar ug sa paghupot sa pakigdait. (1Te 5:13) Aron mahuptan ang pakigdait sa ilang taliwala, sila kinahanglang mag-amping nga dili mapandol ang mga isigkamagtutuo. (Rom 14:13-23) Sa Wali sa Bukid, si Jesus miingon: "Malipayon ang mga makigdaiton [sa literal, mga tigpasiugda sa pakigdait], sanglit sila pagatawgon nga 'mga anak sa Diyos.'" (Mat 5:9, *ftn* sa *Rbi8;* itandi ang San 3:18.) Ang mga Kristohanon gitambagan sa pagtinguha sa pakigdait ug maningkamot kutob sa ilang maarangan nga makaplagang anaa sa pakigdait uban sa Diyos. (2Ti 2:22; Heb 12:14; 1Pe 3:11; 2Pe 3:14) Busa, sila kinahanglang makigbisog batok sa mga pangibog sa unod, sanglit kini maghimo kanila nga mga kaaway sa Diyos. (Rom 8:6-8) Ang panginahanglan sa paghupot ug malinawong relasyon uban sa Diyos aron mabatonan ang Iyang pag-uyon gipasiugda diha sa kanunayng gibalikbalik nga mainampoong ekspresyon nga 'hinaot nga kamo adunay kalinaw.'—Rom 1:7; 1Co 1:3; 2Co 1:2; Gal 1:3; 6:16; Efe 1:2; 6:23; Flp 1:2.

Buot usab sa mga Kristohanon nga mapahimuslan sa uban ang pakigdait. Busa, 'sinul-oban sa kasangkapan sa maayong balita sa pakigdait,' sila nagpadayon sa ilang espirituwal nga pakiggubat. (Efe 6:15) Bisan diha sa sulod sa kongregasyon sila nakiggubat sa pagpukan sa mga pangatarongan nga dili kaharmonya sa kahibalo sa Diyos, tungod niana kini nga mga pangatarongan wala makadaot sa ilang relasyon sa Diyos. (2Co 10:4, 5) Apan, dili kini usa ka binaba nga away o panaglalis, bisan gani sa dihang magtul-id niadtong kinsa mitipas gikan sa kamatuoran. Labot sa pagdumala sa mga kaso niadtong mitipas gikan sa matarong nga dalan, si apostol Pablo mitambag kang Timoteo: "Ang ulipon sa Ginoo dili kinahanglang makig-away, kondili kinahanglang magmalumo sa tanan, may katakos sa pagpanudlo, nagapadayon sa pagpugong sa kaugalingon bisan ilalom sa daotan, malumong nagatudlo niadtong nagasupak; kay basin ug itugot sa Diyos nga sila maghinulsol nga motultol ngadto sa tukmang kahibalo sa kamatuoran, ug sila maulian sa ilang hustong panimuot gikan sa lit-ag sa Yawa, sanglit sila iya mang nadakpang buhi alang sa iyang kabubut-on."—2Ti 2:24-26.

Malinawong Pagmando. Ang Anak sa Diyos, ingong ang usa nga "ang prinsipenhong pagmando mahipatong sa iyang abaga," gitawag nga "Prinsipe

sa Pakigdait." (Isa 9:6, 7) Busa, makaiikag gayod nga samtang dinhi pa sa yuta, gipakita ni Kristo Jesus nga ang iyang mga alagad dili magsangkap sa ilang kaugalingon alang sa pisikal nga pakig-away sa dihang siya miingon kang Pedro: "Ibalik ang imong espada sa sakoban niini, kay ang tanang mogamit sa espada mamatay pinaagi sa espada." (Mat 26:52) Sa mahulagwayong pagkasulti, kadtong nahimong mga Kristohanon 'nagsalsal sa ilang mga espada nga mga punta sa daro ug sa ilang mga bangkaw nga mga galab.' Wala na sila makakat-on sa gubat. (Isa 2:4) Kini ug ang nangaging mga kalihokan sa Diyos, ilabina maylabot sa Israel panahon sa paghari ni Solomon, nagpunting sa kalinaw nga magpatigbabaw sa panahon sa pagmando ni Jesus ingong Hari. Mahitungod sa paghari ni Solomon, ang Bibliya nag-ingon: "Ang kalinaw iyang naangkon sa matag rehiyon nga iyaha, sa tibuok palibot. Ug ang Juda ug Israel nagpadayon sa pagpuyo sa kasegurohan, ang matag usa ilalom sa iyang kaugalingong paras ug ilalom sa iyang kaugalingong kahoyng igos, gikan sa Dan ngadto sa Beer-seba, sa tanang adlaw ni Solomon." (1Ha 4:24, 25; 1Cr 22:9) Ingon sa gipadayag sa ubang mga teksto (itandi ang Sal 72:7, 8; Miq 4:4; Zac 9:9, 10; Mat 21:4, 5), kini nagsilbing usa ka sumbanan kon unsay mahitabo ubos sa pagmando ni Kristo Jesus, ang Usa nga mas dako kay kang Solomon, kansang ngalan naggikan sa lintunganayng kahulogan nga "pakigdait o kalinaw."—Mat 12:42.

Pakigdait Tali sa Tawo ug sa mga Hayop. Si Jehova nga Diyos misaad ngadto sa mga Israelinhon, kon sila magmasinugtanon: "Akong ibutang ang kalinaw sa yuta, ug kamo sa pagkatinuod manghigda, nga walay magpakurog kaninyo; ug wagtangon ko gikan sa yuta ang madaotong mapintas nga mananap." (Lev 26:6) Kini nagpasabot nga ang ihalas nga mga hayop magpabilin sulod sa mga teritoryo nga gipuy-an niini ug dili magdaot sa mga Israelinhon ug sa ilang binuhing mga hayop. Sa laing bahin, kon ang mga Israelinhon dili magmasinugtanon, tugotan ni Jehova nga ang ilang yuta sulongon ug laglagon sa langyawng kasundalohan. Sanglit kini moresulta sa pagkunhod sa populasyon, ang ihalas nga mga hayop modaghan, mosulod sa mga dapit nga gipuy-an sa mga tawo kanhi, ug maghatag kadaot sa mga naluwas ug sa ilang binuhing mga hayop.—Itandi ang Ex 23:29; Lev 26:22; 2Ha 17:5, 6, 24-26.

Ang pakigdait nga gisaad ngadto sa mga Israelinhon maylabot sa ihalas nga mga hayop lahi sa pakigdait nga napahimuslan sa unang lalaki ug babaye didto sa tanaman sa Eden, kay si Adan ug Eva may bug-os nga pagbulot-an ibabaw sa kahayopan. (Gen 1:28) Sa kasukwahi, diha sa tagna, ang maong samang pagbulot-an giingong nahuptan lamang ni Kristo Jesus. (Sal 8:4-8; Heb 2:5-9) Busa, ang pakigdait magpatigbabaw pag-usab tali sa mga tawo ug sa mga hayop ubos sa kagamhanan ni Jesu-Kristo, "ang usa ka gamayng sanga gikan sa tuod ni Jese," o "alagad [sa Diyos] nga si David." (Isa 11:1, 6-9; 65:25; Eze 34:23-25) Kining kataposang gisitar nga mga teksto adunay mahulagwayong kapadapatan, kay dayag nga ang pakigdait tali sa mga hayop, sama sa lobo ug sa nating karnero, nga gihubit sa maong mga teksto sa literal wala matuman didto sa karaang Israel. Sa ingon gitagna nga ang mga tawo nga adunay makadaot, mananapong mga disposisyon mohunong sa ilang daotang mga dalan ug magkinabuhi diha sa pakigdait kauban sa ilang mas maaghop nga mga silingan. Bisan pa niana, ang matagnaong paggamit sa mga hayop sa mahulagwayong paagi aron ilarawan ang malinawong mga kahimtang nga magpatigbabaw taliwala sa katawhan sa Diyos nagpasabot nga adunay pakigdait usab tali sa literal nga mga hayop ubos sa pagmando ni Kristo Jesus, sama sa kahimtang nga dayag nga naglungtad didto sa Eden.

PAKIGHILAWAS. Gidiling mga relasyon sa sekso sa gawas sa Kasulatanhong kaminyoon. Ang Hebreohanong berbo nga *za·nah'* ug ang kaamgid nga mga porma niini nagpasabot sa pagpamampam, imoral nga pakigsekso, pakighilawas, o prostitusyon. (Gen 38:24; Ex 34:16; Os 1:2; Lev 19:29) Ang Gregong pulong nga gihubad nga "pakighilawas" mao ang *por·nei'a.* Mahitungod sa mga kahulogan sa *por·nei'a,* si B. F. Westcott diha sa iyang librong *Saint Paul's Epistle to the Ephesians* (1906, p. 76) nag-ingon: "Kini mao ang termino nga gigamit alang sa tanang supak sa balaod nga pakigsekso, (I) panapaw: Os. ii. 2, 4 (LXX.); Mat. v. 32; xix. 9; (2) supak sa balaod nga kaminyoon, I Cor. v. I; (3) pakighilawas, ang komon nga diwa sumala dinhi [Efe 5:3]." Ang *Greek-English Lexicon of the New Testament* ni Bauer (girebisar ni F. W. Gingrich ug F. Danker, 1979, p. 693) naghubit sa *por-nei'a* ingong *"pagpamampam, pagkadili-putli, pakighilawas,* sa tanang matang sa supak sa balaod nga pakigsekso." Ang *porneia* gisabot nga naglangkit sa hilabihan ka imoral nga paggamit sa (mga) kinatawo sa labing menos usa ka tawo; usab kinahanglang adunay duha o labaw pa nga nalangkit (naglakip sa laing mikonsentir nga tawo o usa ka mananap), sa samang sekso o kaha sa kaatbang nga sekso. (Jud 7) Ang supak sa balaod nga buhat sa usa ka manglulugos maoy pakighilawas, apan, siyempre, kana wala maghimo sa tawo nga gilugos ingong makihilawason usab.

Sa dihang gihimo sa Diyos ang unang tawhanong kaminyoon siya miingon: "Mao nga ang lala-

ki mobiya sa iyang amahan ug sa iyang inahan ug siya kinahanglang moipon sa iyang asawa ug sila mahimong usa ka unod." (Gen 2:24) Dinhi ang sukdanan nga gilatid alang sa lalaki ug babaye maoy monogamiya, ug ang mahilayong pagpakigsekso kang bisan kinsa gidili. Dugang pa, walay diborsiyo ug pagminyo pag-usab sa lain ang gidahom nga buhaton.—Tan-awa ang DIBORSIYO.

Sa katilingban sa mga patriarka ang matinumanong mga alagad sa Diyos nagdumot sa pakighilawas, tali sa mga tagsaanon, sinayoran, o kaha sa minyong mga tawo, ug kini giisip nga usa ka sala batok sa Diyos.—Gen 34:1, 2, 6, 7, 31; 38:24-26; 39:7-9.

Ubos sa Balaod. Ubos sa Moisesnong Balaod, ang usa ka lalaki nga nakighilawas sa usa ka dili-sinayorang babaye kinahanglang makigminyo sa babaye ug mobayad sa amahan sa babaye sa kantidad sa pagpalit alang sa mga pangasaw-onon (50 ka siklong plata; $110), ug siya dili makadiborsiyo kaniya sa tanan niyang mga adlaw. Bisan kon ang amahan sa babaye modumili nga ihatag siya sa lalaki diha sa kaminyoon, ang lalaki kinahanglang mobayad ngadto sa amahan sa kantidad sa pagpalit. (Ex 22:16, 17; Deu 22:28, 29) Apan, kon ang babaye sinayoran, ang lalaki pagabatoon hangtod nga mamatay. Kon ang babaye misinggit sa dihang siya giamong-amongan, siya dili pagasilotan, apan kon ang babayeng sinayoran wala mosinggit (sa ingon nagpakitang mikonsentir), siya pagapatyon usab.—Deu 22:23-27.

Ang pagkabalaan sa kaminyoon gipasiugda sa balaod nga nagsilot ug kamatayon sa usa ka babaye nga nakigminyo ubos sa pagpakaaron-ingnon nga usa ka ulay, sa ingon nakighilawas sa tago. Kon ang iyang bana sa binakak mag-akusar kaniya sa maong salaod, kini giisip nga magdalag dakong kaulawan sa balay sa amahan sa babaye. Tungod sa iyang pagbutangbutang, ang lalaki kinahanglang 'disiplinahon' sa mga maghuhukom, lagmit pinaagig pagbunal, ug pamultahon ug 100 ka siklo nga plata ($220), dayon ang salapi ihatag ngadto sa amahan. (Deu 22:13-21) Ang pagpamampam sa anak nga babaye sa usa ka saserdote nagpakaulaw sa iyang sagradong katungdanan. Ang anak nga babaye pagapatyon, dayon sunogon ingong usa nga dulumtanan. (Lev 21:9; tan-awa usab ang Lev 19:29.) Ang pakighilawas tali sa minyong mga tawo (panapaw) maoy paglapas sa ikapitong sugo ug ang duha nga nalangkit takos sa silot nga kamatayon.—Ex 20:14; Deu 5:18; 22:22.

Kon ang usa ka lalaki nakighilawas sa usa ka sulugoong babaye nga gikasaad alang sa laing lalaki, apan wala pa matubos o mapahigawas, ang silot ipahamtang, apan sila dili pagapatyon. (Lev 19:20-22) Dayag nga kini maoy tungod kay ang babaye wala pa mahigawas ug bug-os nga kontrolado pa ang iyang mga buhat, dili sama sa nahigawas na nga babayeng sinayoran. Ang pangtubos wala pa ikabayad, o kaha wala pa sa bug-os mabayri, ug siya nailalom pa gihapon ingong usa ka sulugoon ngadto sa iyang agalon.

Sa dihang ang sinuholang manalagna nga si Balaam dili makatunglo sa Israel pinaagig pagpanagan, nakakita siya ug paagi nga mapailalom sila sa kapungot sa Diyos pinaagi sa pag-agni sa sayop nga pangibog alang sa seksuwal nga mga relasyon. Pinaagi sa mga babaye sa Moab iyang gihaylo ang mga Israelinhon sa pagbuhat sa mahugaw nga pagsimba sa kinatawo sa lalaki sa Baal sa Peor, nga tungod niana 24,000 sa mga anak sa Israel ang nangamatay.—Num 25:1-9; 1Co 10:8 (lagmit 1,000 ka pangulo sa katawhan ang gipamatay ug gibitay diha sa mga estaka [Num 25:4] ug ang uban gilaglag pinaagig espada o hampak).

Gidili sa mga Kristohanon. Gipasig-uli ni Jesu-Kristo ang orihinal nga sukdanan sa Diyos sa monogamiya (Mat 5:32; 19:9) ug gipakita ang pagkadaotan sa pakighilawas pinaagi sa paglakip niini uban sa pagbuno, pagpangawat, daotang pangatarongan, bakak nga pagpamatuod, ug pagpasipala. Iyang gipunting nga kini naggikan sa sulod sa tawo, gikan sa iyang kasingkasing, ug nagpahugaw kaniya. (Mat 15:19, 20; Mar 7:21-23) Sa ulahi, ang nagamandong lawas sa Kristohanong kongregasyon, nga gilangkoban sa mga apostoles ug mga ansiyano sa Jerusalem, misulat ngadto sa mga Kristohanon niadtong mga 49 K.P., nga nagpasidaan kanila batok sa pakighilawas, ug naglakip niini uban sa idolatriya ug sa pagkaon ug dugo.—Buh 15:20, 29; 21:25.

Gipunting ni apostol Pablo nga ang pakighilawas maoy usa sa mga buhat sa unod, ang kaatbang sa bunga sa espiritu sa Diyos, ug nagpasidaan nga ang pagbatasan sa unodnong mga buhat maoy mobabag sa usa ka tawo sa pagpanunod sa Gingharian. (Gal 5:19-21) Siya nagtambag nga kinahanglang patyon sa Kristohanon ang iyang lawas "maylabot sa pakighilawas." (Col 3:5) Ngani, siya nagpasidaan nga dili gayod kini angayng hisgotan taliwala sa mga Kristohanon, kinsa kinahanglang magmabalaan. Sa susama, ang mga Israelinhon dili angayng maghisgot sa mga ngalan sa paganong mga diyos—dili buot ingnon nga dili nila pasidan-an ang ilang mga anak mahitungod niini nga mga diyos, kondili sila dili maghisgot niini nga may pagtamod.—Efe 5:3; Ex 23:13.

Ang pakighilawas maoy usa ka sala nga tungod niana ang usa ka tawo mahimong ipalagpot gikan sa Kristohanong kongregasyon. (1Co 5:9-13; Heb

12:15, 16) Gipatin-aw sa apostol nga ang usa ka Kristohanon nga nakighilawas nakasala batok sa iyang kaugalingong lawas, nga naggamit sa mga sangkap sa pagsanay alang sa sayop nga katuyoan. Siya apektado kaayo sa espirituwal sa mapait nga paagi, nga nagdalag kahugawan nganha sa kongregasyon sa Diyos, ug nagladlad sa iyang kaugalingon sa kapeligrohan sa makamatay nga mga sakit nga gipasa sa pagpakigsekso. (1Co 6:18, 19) Siya naglapas sa mga katungod sa iyang Kristohanong mga igsoon (1Te 4:3-7) pinaagi sa (1) pagdalag kahugawan ug makauulaw nga kabuangan, lakip ang pagpakaulaw, nganha sa kongregasyon (Heb 12:15, 16), (2) paghikaw sa usa nga iyang gipakighilawasan sa mahinlong moral nga baroganan ug, kon siya dili-minyo, sa pagkahinlo inigsulod sa kaminyoon, (3) paghikaw sa iyang pamilya sa usa ka mahinlong moral nga rekord, ingon man (4) pagdaot sa mga ginikanan, sa bana, o sa pamanhonon sa usa nga iyang gipakighilawasan. Iyang gibalewala ang Diyos, kinsa magpahamtang ug silot tungod sa iyang sala, ug dili ang tawo, kansang mga balaod niini tingali nagkonsentir o tingali nagkondenar sa pakighilawas.—1Te 4:8.

Simbolikong Paggamit. Gihisgotan ni Jehova nga Diyos ingong "usa ka asawa" ang nasod sa Israel nga may relasyon kaniya tungod sa pakigsaad. (Isa 54:5, 6) Sa dihang ang nasod wala magmatinumanon kaniya, nga nagsalikway kaniya ug midangop sa ubang mga nasod sama sa Ehipto ug Asirya alang sa tabang ug nakig-alyansa kanila, ang Israel nahisamag usa ka dili-matinumanong asawa, usa ka babayeng mananapaw, usa ka pampam, usa nga mahilayong nakighilawas kang bisan kinsa. (Eze 16:15, 25-29) Sa susama, kon ang mga Kristohanon nga anaa sa napahinungod nga relasyon sa Diyos, o nangangkon nga nagbaton sa maong relasyon, wala magmatinumanon tungod sa pagkalangkit sa bakak nga pagsimba o sa pagpakighigala sa kalibotan, sila gitawag nga mga mananapaw.—San 4:4.

Mahitungod sa simbolikong kahulogan sa *por·nei′a* diha sa pipila ka teksto, si F. Zorell (*Lexicon Graecum Novi Testamenti,* Paris, 1961, lin. 1106) nag-ingon: "Ang pag-apostata gikan sa matuod nga pagtuo, nga gihimo sa bug-os o kaha sa dili-bug-os, ang pagbiya gikan sa bugtong matuod nga Diyos nga si Jahve aron modangop sa langyawng mga diyos [4Ha 9:22; Jer 3:2, 9; Os 6:10 ubp.; kay ang panaghiusa sa Diyos uban sa iyang katawhan giisip nga samag usa ka espirituwal nga panagtiayon]: Pin 14:8; 17:2, 4; 18:3; 19:2."—Mga braket iyaha; ang 4Ha diha sa Gregong *Septuagint* maoy katumbas sa 2Ha diha sa Masoretikong teksto.

Ang Dakong Babilonya, nga gihubit ingong bigaon diha sa basahon sa Bibliya sa Pinadayag, maoy usa ka simbolo maylabot sa relihiyon. Ang lainlaing mga sekta niini, "Kristohanon" ug pagano, nangangkon nga maoy mga organisasyon sa matuod nga pagsimba. Apan siya nakig-uban sa mga magmamando niini nga kalibotan aron makabaton ug gahom ug materyal nga bentaha, ug kaniya "nakighilawas ang mga hari sa yuta." Ang iyang mahugaw ug malaw-ay nga binuhatan sa pagpakighilawas nahimong dulumtanan sa panan-aw sa Diyos ug maoy hinungdan sa hilabihang pag-ula sa dugo ug kagul-anan sa yuta. (Pin 17:1-6; 18:3) Tungod sa iyang binuhatan siya makaagom sa paghukom sa Diyos alang niadtong nagbatasan sa pakighilawas, nga mao, ang kalaglagan.—Pin 17:16; 18: 8, 9.

PAKIGSAAD. Usa ka kasabotan tali sa duha o kapin pa nga mga tawo nga buhaton o dili buhaton ang usa ka butang; usa ka kasabotan; usa ka kontrata. Ang Hebreohanong pulong nga *berith′,* nga ang gigikanan niini dili matino, makita kapin sa 280 ka higayon diha sa Hebreohanong Kasulatan; kapin sa 80 niini makita diha sa lima ka basahon ni Moises. Ang pamatuod nga ang pangunang kahulogan niini maoy "pakigsaad," nga susama sa atong modernong legal nga pulong nga "kontrata," makita diha sa mga papan nga sinulatag *cuneiform* nga nakaplagan niadtong 1927 didto sa Qatna, usa ka karaang dili-Israelinhong siyudad sa HS sa Hamat. "Ang mga kaundan sa duha ka papan [taliwala sa 15 nga nakaplagan] maoy yano. Ang papan nga A adunay listahan sa mga ngalan . . . Ang papan nga B maoy usa ka listahan sa rasyon . . . Sa ingon ang listahan nga A maoy usa ka *kasabotan* diin ang mga tawo nga gihisgotan . . . miuyon sa pagdawat sa serbisyo sa usa ka tawo o sa pagbuhat sa pipila ka obligasyon. Unya ang listahan nga B, nga gisulat sa samang eskriba, nagpatin-aw sa matang sa *kasabotan;* ang mga tawo kinahanglang makadawat ug espesipikong mga rasyon bugti sa ilang mga serbisyo. . . . ang konsepto sa mga Israelinhon bahin sa pulong nga *b*ᵉ*rit,* 'pakigsaad,' maoy usa ka pangunang tema sa teolohiya sa Yahwista. Dinhi atong makita ang unang pinatik nga sekular nga paggamit niini nga pulong gikan sa unang mga kapanahonan—nga dili ulahi sa unang ikatulong bahin sa ikanapulog-upat nga siglo W.K."—*Bulletin of the American Schools of Oriental Research,* Pebrero 1951, p. 22.

Sa ubang mga hubad sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang pulong nga *di·a·the′ke* sa lainlaing paagi gihubad nga "pakigsaad," "tugon," "testamento" (*testamentum,* Vg). Apan, ang *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (1891) nag-ingon, ubos sa "Pakigsaad": "Hinunoa, daw dili na kinahanglan ang pagpaila ug usa ka bag-ong pulong [gawas sa "pa-

kigsaad"] nga maghatag ug usa ka bag-ong ideya. Sanglit kanunayng gihubad sa Sept[uagint] ang [*berith′*] (nga wala gayod magkahulogan ug *tugon* o *testamento,* apan kanunay ingong *pakigsaad* o *kasabotan*) pinaagi sa pulong nga [*di·a·the′ke*] sa tibuok D.T., ang mga magsusulat sa B.T., sa paggamit niana nga pulong, lagmit kinaiyanhong nagtinguha gayod nga ipasabot ang samang ideya ngadto sa ilang mga magbabasa, nga kadaghanan kanila pamilyar sa Gregong D.T. Dugang pa, sa kadaghanang kaso, ang samang butang nga gitawag ug 'pakigsaad' (*beṛith′*) diha sa D.T. gihisgotan diha sa B.T. (pananglitan sa 2Cor. iii, 14; Heb. vii, ix; Pin. xi, 19); apan diha sa samang konteksto ang samang pulong ug butang diha sa Grego usahay gigamitan sa Cebuano [sa *KJ*] ug pulong nga 'pakigsaad,' ug usahay 'testamento' (Heb. vii, 22; viii, 8-13; ix, 15)."—Tan-awa usab ang apendise sa *Rbi8* pp. 1584, 1585.

Diha sa basahon sa Mga Hebreohanon (Heb 7:22; 8:6, 8, 9, 10; 9:4, 15, 16, 17, 20) sublisubling gigamit sa magsusulat ang pulong nga *di·a·the′ke* nga dayag nga nagtumong sa usa ka *pakigsaad* diha sa daang Hebreohanon nga diwa, nga gani nagkutlo gikan sa Jeremias 31:31-34 ug nagtumong sa "arka sa pakigsaad." Sa paghubad niini nga mga bersikulo sa Jeremias, gigamit sa Gregong *Septuagint* ang *di·a·the′ke* alang sa karaang Hebreohanon nga *berith′,* nga nagkahulogang "pakigsaad." Dugang pa, gikutlo sa Hebreohanon 9:20 ang Exodo 24:6-8, diin ang usa ka pakigsaad dayag nga mao ang gihisgotan.

Pagkagamit sa Pulong. Ang mga pakigsaad kanunayng naglangkit sa duha o kapin pa nga mga partido. Kini mahimong *unilateral* (diin ang usa lamang ka partido ang bug-os nga responsable sa pagtuman sa mga kondisyon) o *bilateral* (diin ang duha ka partido adunay mga kondisyon nga pagatumanon). Gawas pa sa mga pakigsaad diin ang Diyos maoy usa ka partido, girekord sa Bibliya ang paghimo sa mga pakigsaad tali sa mga tawo, ug tali sa mga tribo, mga nasod, o mga grupo sa mga tawo. Ang pagbungkag sa usa ka pakigsaad maoy usa ka grabe nga sala.—Eze 17:11-20; Rom 1: 31, 32.

Ang terminong "pakigsaad" gigamit sa pagtumong sa usa ka tinong ordinansa, sama nianang bahin sa pasundayag nga tinapay (Lev 24:8), o sa kalalangan sa Diyos nga gigamhan sa iyang mga balaod, sama sa dili mabag-ong pagbanosbanos sa adlaw ug gabii (Jer 33:20); kini usab gigamit sa mahulagwayong paagi, sama sa ekspresyong "pakigsaad uban sa Kamatayon." (Isa 28:18) Si Jehova naghisgot usab bahin sa usa ka pakigsaad may kalabotan sa ihalas nga mga mananap. (Os 2:18) Ang kasabotan sa kaminyoon gitawag nga usa ka pakigsaad. (Mal 2:14) Ang ekspresyon nga "mga tag-iya (mga agalon) sa usa ka pakigsaad" adunay diwa nga "mga kaabin," sama nianang sa Genesis 14:13.

Sa ingon, ang bisan unsa nga saad nga gihimo ni Jehova maoy usa ka pakigsaad; kini tinong matuman; kini kasaligan gayod nga matuman. (Heb 6:18) Ang usa ka pakigsaad maoy balido basta ang mga kondisyon niini mapadapat pa ug ang obligasyon sa pagtuman nahisandig sa usa o sa duha ka partido. Ang mga resulta o ang mga panalangin nga ipatungha sa pakigsaad mahimong magpadayon, bisan hangtod sa kahangtoran.

Mga Paagi sa Pagratipikar sa Usa ka Pakigsaad. Ang Diyos sagad gisangpit ingong usa ka saksi. (Gen 31:50; 1Sa 20:8; Eze 17:13, 19) Ang usa ka panumpa gihimo. (Gen 31:53; 2Ha 11:4; Sal 110:4; Heb 7:21) Ang mga tawo usahay naghimo o nagtudlo ug usa ka ilhanan o saksi, sama sa usa ka gasa (Gen 21:30), usa ka haligi o tapok sa mga bato (Gen 31:44-54), o nagngalan sa usa ka dapit (Gen 21:31). Gigamit ni Jehova ang usa ka balangaw sa usa ka higayon. (Gen 9:12-16) Ang usa pa ka paagi mao ang pagpatay ug pagpikas sa mga hayop, ug ang nakigsaad nga mga tawo moagi taliwala sa mga bahin niini; gikan niini nga kostumbre naggikan ang naandang Hebreohanong *idiom* nga 'pagpikas sa usa ka pakigsaad.' (Gen 15:9-11, 17, 18, *ftn* sa *Rbi8;* Jer 34:18, *ftn* sa *Rbi8,* 19) Usahay nalangkit ang mga kombira sa paghimog mga pakigalyansa. (Gen 26:28, 30) Ang usa ka pagkaon nga pagaambitan mahimong salohan, sama sa kahimtang niadtong gihimo ang pakigsaad sa Balaod. (Abd 7; Ex 24:5, 11) Ang mas labaw nga partido lagmit maghatag sa iyang besti o mga hinagiban. (1Sa 18:3, 4) Ang pipila ka paganong mga nasod misunod sa kostumbre sa pag-inom sa dugo sa usag usa o sa dugo nga gisagolan ug bino (nga maoy paglapas sa gidili sa Diyos ngadto sa tanang tawo, diha sa Genesis 9:4, ug ngadto sa Israel ubos sa Balaod), ug ang mga nakigsaad molitok sa labing grabe nga mga pagtunglo ngadto sa partido nga sa ulahi molapas sa pakigsaad.

Ang Bibliya naggamit sa ekspresyon nga "pakigsaad sa asin" sa pagtumong sa pagkapermanente ug pagkadili-mabag-o sa usa ka pakigsaad. (Num 18:19; 2Cr 13:5; Lev 2:13) Taliwala sa karaang mga katawhan ang duyog nga pagkaon ug asin maoy usa ka ilhanan sa panaghigala ug nagtumong kini sa pagkamalahutayon ug pagkamaunongon; ang pagkaon ug asin uban sa mga halad-sa-panagambit nagsimbolo sa dumalayon nga pagkamaunongon.

Sinulat nga mga Instrumento. Ang Napulo ka Sugo gisulat diha sa bato pinaagi sa "tudlo sa Diyos" (Ex 31:18; 32:16); si Jeremias nagsulat ug usa ka sulat-kalig-onan, nagtimbre niini, ug

nagkuhag mga saksi (Jer 32:9-15); ang mga papan nga yutang-kulonon sa mga katawhan sa kakaraanan nakaplagan, nga naglatid sa mga kondisyon sa mga kontrata. Sagad kini gitimbrehan sulod sa mga sobre nga yutang-kulonon.

Ang Edenikong Saad. Si Jehova nga Diyos, diha sa Genesis 3:15, nagpahayag sa iyang katuyoan sa matagnaong paagi didto sa tanaman sa Eden sa presensiya ni Adan, Eva, ug sa "halas."

Kon bahin sa identipikasyon niadtong nalangkit niini nga saad ug tagna: Ang panan-awon nga gihatag kang apostol Juan, diha sa Pinadayag 12:9, nagbutyag kanato nga ang "halas" mao si Satanas nga Yawa. Ang ebidensiya nagpakita nga ang "binhi" sa "babaye," nga dugay nang gipaabot sa matarong nga mga tawo, mao ang "binhi" ni Abraham, si Jesu-Kristo. (Gal 3:16; Mat 1:1) Ang "binhi" pagasamaran sa halas diha sa tikod. Si Jesu-Kristo gipatay, usa ka samad nga dili hinuon permanente tungod kay ang Diyos nagbanhaw kang Jesus gikan sa kamatayon. Apan sa baylo, ang "binhi" magasamad sa ulo sa halas, nga dumalayong magpildi kaniya.

Kinsa ang "babaye" nga nalangkit sa pakigsaad? Dayag nga dili si Eva, kinsa nahimong kaaway sa Diyos. Aron mapildi ug "mawagtang" ang *espiritung* linalang nga si Satanas nga Yawa, ang "binhi" kinahanglang dili gayod usa ka tawo, kondili, espiritu. (Heb 2:14) Sa dihang gipanganak, si Jesus maoy usa ka tawhanong Anak sa Diyos, apan sa panahon sa pagbawtismo kang Jesus ang Diyos nag-ila kaniya ingong Iyang Anak, nga nagpakunsad sa iyang balaang espiritu diha kaniya. Si Jesus dinhi nahimong *inanak-sa-espiritu* nga Anak sa Diyos. (Mat 3:13-17; Ju 3:3-5) Sa ulahi, sa iyang pagkabanhaw, siya "gibuhi diha sa *espiritu.*" (1Pe 3:18) Nan, kinsa diay ang "inahan," dili sa tawhanong bata nga si Jesus kondili sa inanak-sa-espiritu nga Anak sa Diyos? Si apostol Pablo nag-ingon nga si Abraham, Sara, Isaac, Agar, ug Ismael gilarawan diha sa usa ka simbolikong drama, nga niana si Isaac naghawas niadtong adunay langitnong mga paglaom, lakip kang Pablo mismo. Dayon si Pablo nag-ingon nga ang ilang "inahan" mao ang "Jerusalem sa itaas." Si Jesu-Kristo nagtawag kanila ingong iyang "mga igsoon," nga nagpailang sila pareho ra ug inahan. (Heb 2:11) Kini maoy pasukaranan sa pag-ila nga ang "babaye" sa Genesis 3:15 mao ang "Jerusalem sa itaas."—Gal 4:21-29.

Ang mga kondisyon sa saad nagpasabot nga adunay kal-ang sa panahon nga sulod nianang panahona ang "halas" magpatunghag usa ka "binhi" ug mahitabo ang panag-away tali sa duha ka "binhi." Mga unom na ka libo ka tuig ang milabay sukad nga gipahayag ang maong saad. Sa dili pa ang Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo ang "halas" igatambog ngadto sa kahiladman sa pagkawalay-kalihokan, ug human sa kataposan sa usa ka libo ka tuig siya pagalaglagon sa walay kataposan.—Pin 20:1-3, 7-10; Rom 16:20.

Pakigsaad Uban Kang Noe. Gihimo ni Jehova nga Diyos ang usa ka pakigsaad uban kang Noe, kinsa naghawas sa iyang pamilya, maylabot sa Iyang katuyoan sa pagpreserbar sa kinabuhi sa tawo ug sa hayop apan iyang gilaglag ang daotang kalibotan sa maong adlaw. (Gen 6:17-21; 2Pe 3:6) Si Noe nakabaton ug mga anak human nga siya nag-edad ug 500. (Gen 5:32) Sa panahon nga gibutyag sa Diyos kini nga katuyoan ngadto kang Noe, ang iyang mga anak nga lalaki dagko na ug minyo na. Si Noe, sa iyang bahin, kinahanglang magtukod sa arka ug pasudlon ang iyang asawa, ang iyang mga anak, ug ang mga asawa sa iyang mga anak, ingon man ang mga hayop ug kinahanglang magdala usab siya sa sulod ug pagkaon; si Jehova magapreserbar ug unod nga anaa sa ibabaw sa yuta, nianang sa tawo ug sa mga hayop. Tungod sa pagkamatinumanon ni Noe sa mga kondisyon sa maong pakigsaad gipreserbar ni Jehova ang kinabuhi sa tawo ug sa hayop. Ang pakigsaad bug-os nga natuman niadtong 2369 W.K.P., human sa Lunop, sa dihang ang mga tawo ug mga hayop nagkinabuhi pag-usab sa ibabaw sa yuta ug nagpatunghag liwat sumala sa ilang matang.—Gen 8:15-17.

Pakigsaad Pinaagi sa Balangaw. Ang pakigsaad pinaagi sa balangaw gihimo tali ni Jehova nga Diyos ug sa tanang unod (sa tawo ug sa hayop), nga gihawasan ni Noe ug sa iyang pamilya, niadtong 2369 W.K.P., sa kabukiran sa Ararat. Gipahayag ni Jehova nga dili na niya laglagon pag-usab ang tanang unod pinaagi sa lunop. Dayon ang balangaw gipakita ingong usa ka ilhanan sa pakigsaad, nga magpadayon hangtod nga ang tawo anaa sa ibabaw sa yuta, sa ato pa, sa walay kataposan.—Gen 9:8-17; Sal 37:29.

Pakigsaad Uban Kang Abraham. Ang pakigsaad uban kang Abraham dayag nga miepekto sa dihang si Abram (Abraham) mitabok sa Euprates sa iyang pagpaingon sa Canaan. Ang pakigsaad sa Balaod gihimo 430 ka tuig sa ulahi. (Gal 3:17) Si Jehova namulong kang Abraham sa dihang siya nagpuyo didto sa Mesopotamia, sa Ur sa mga Caldeanhon, ug nagsugo kaniya sa pagpanaw ngadto sa usa ka yuta nga ipakita sa Diyos kaniya. (Buh 7:2, 3; Gen 11:31; 12:1-3) Ang Exodo 12:40, 41 (*LXX*) nagsugilon kanato nga sa kataposan sa 430 ka tuig nga pagpuyo sa Ehipto ug sa yuta sa Canaan, "niini mismong adlawa" ang Israel, nga naulipon sa Ehipto, migula. Ang adlaw nga sila giluwas gikan sa Ehipto maoy Nisan 14, 1513 W.K.P., ang petsa sa Paskuwa. (Ex 12:2, 6, 7) Kini mopatim-awng nag-

paila nga si Abraham mitabok sa Suba sa Euprates sa iyang pagpaingon sa Canaan niadtong Nisan 14, 1943 W.K.P., ug dayag nga mao kini ang panahon nga miepekto ang Abrahamikong pakigsaad. Ang Diyos nagpakita pag-usab kang Abraham human nga siya mipanaw ngadto sa Canaan hangtod sa Sekem ug nagpatin-aw pa gayod sa saad, nga nag-ingon, "Sa imong *binhi* akong ihatag kining yutaa," sa ingon nagpakitag usa ka timaan sa kalangkitan niini nga pakigsaad sa saad didto sa Eden, ug nagbutyag nga ang "binhi" magkinabuhi ingon nga tawo, sa ato pa, magasubay diha sa usa ka tawhanong kaliwat. (Gen 12:4-7) Ang ubang dugang pa nga mga pagpatin-aw ni Jehova gipamulong sa ulahi, sumala sa girekord sa Genesis 13:14-17; 15:18; 17:2-8, 19; 22:15-18.

Ang mga saad sa pakigsaad gipasa ngadto sa mga kaliwat ni Abraham pinaagi kang Isaac (Gen 26:2-4) ug Jacob. (Gen 28:13-15; 35:11, 12) Si apostol Pablo nag-ingon nga si Kristo (ingong pangunang binhi) ug kadtong nahiusa kauban ni Kristo mao ang tinuod nga "binhi."—Gal 3:16, 28, 29.

Gibutyag sa Diyos ang katuyoan ug ang mga kalamposan sa Abrahamikong pakigsaad, nga nag-ingong pinaagi kang Abraham ang binhi sa saad moabot; kini nga binhi magapanag-iya sa ganghaan sa iyang mga kaaway; ang binhi ni Abraham pinaagi kang Isaac modaghan, nga dili maihap sa tawo niadtong panahona; ang ngalan ni Abraham mahimong bantogan; ang binhi magapanag-iya sa Yutang Saad; ang tanang kabanayan sa yuta magapanalangin sa ilang kaugalingon pinaagi sa maong binhi. (Tan-awa ang mga teksto gikan sa Genesis nga gisitar sa nag-unang mga parapo.) Dihay literal nga katumanan niining mga butanga, nga naglandong sa mas dakong katumanan pinaagi ni Kristo. Si Pablo naghatag ug dugang impormasyon bahin sa pagkasimboliko ug pagkamatagnaon sa mga kondisyon niini nga pakigsaad sa dihang siya miingon nga si Abraham, Sara, Isaac, Agar, ug Ismael nagdula ug usa ka simbolikong drama.—Gal 4:21-31.

Ang Abrahamikong pakigsaad maoy "usa ka pakigsaad hangtod sa panahong walay tino." Gilatid sa mga kondisyon niini nga kini magpadayon hangtod nga malaglag na ang mga kaaway sa Diyos ug mapanalanginan ang mga kabanayan sa yuta.—Gen 17:7; 1Co 15:23-26.

Sa paghisgot bahin sa Abrahamikong pakigsaad ug sa pakigsaad sa Balaod, gipahayag ni Pablo ang prinsipyo nga "walay tigpataliwala diin ang nalambigit usa lamang ka tawo," ug dayon siya midugang nga "ang Diyos usa lamang." (Gal 3:20; tan-awa ang TIGPATALIWALA.) Si Jehova nakigsaad kang Abraham sa *unilateral* nga paagi. Sa pagkatinuod kadto maoy usa ka saad, ug si Jehova wala maglatid ug mga kondisyon nga kinahanglang buhaton ni Abraham aron matuman ang saad. (Gal 3:18) Busa, wala kinahanglana ang tigpataliwala. Sa laing bahin, ang pakigsaad sa Balaod maoy *bilateral.* Kadto gihimo tali kang Jehova ug sa nasod sa Israel, nga si Moises maoy tigpataliwala. Ang mga Israelinhon miuyon sa mga kondisyon sa maong pakigsaad ug mihimog sagradong saad sa pagsunod sa Balaod. (Ex 24:3-8) Kining ulahing pakigsaad wala magpaimbalido sa Abrahamikong pakigsaad. —Gal 3:17, 19.

Pakigsaad sa Pagtuli. Ang pakigsaad sa pagtuli gihimo niadtong 1919 W.K.P., sa dihang si Abraham nag-edad ug 99. Gihimo ni Jehova ang pakigsaad uban kang Abraham ug sa iyang kinaiyanhong binhi; ang tanang lalaki sa panimalay, lakip ang mga ulipon, pagatulion; ang bisan kinsa nga magdumili pagaputlon gikan sa iyang katawhan. (Gen 17:9-14) Sa ulahi, gipahayag sa Diyos nga ang langyawng pumoluyo nga nagtinguha sa pagkaon sa paskuwa (usa nga nagtinguha nga mahimong magsisimba ni Jehova uban sa Israel) kinahanglang magtuli sa mga lalaki sa iyang panimalay. (Ex 12:48, 49) Ang pagtuli nagsilbing usa ka timbre sa pagkamatarong nga nabatonan ni Abraham pinaagi sa pagtuo samtang anaa sa dili-tinuli nga kahimtang, ug kadto maoy usa ka pisikal nga ilhanan sa pagpakigsaad sa mga kaliwat ni Abraham uban kang Jehova pinaagi kang Jacob. (Rom 4:11, 12) Giila sa Diyos ang pagtuli hangtod sa pagkatapos sa pakigsaad sa Balaod, niadtong 33 K.P. (Rom 2:25-28; 1Co 7:19; Buh 15) Bisan tuod ang pisikal nga pagtuli gituman ubos sa Balaod, si Jehova sublisubling nagpakita nga siya mas naghatag ug pagtagad sa simbolikong kahulogan niini, nga nagtambag sa Israel sa 'pagpatuli sa yamis sa ilang mga kasingkasing.'—Deu 10:16; Lev 26:41; Jer 9:26; Buh 7:51.

Pakigsaad sa Balaod. Ang pakigsaad sa Balaod tali kang Jehova ug sa kinaiyanhong nasod sa Israel gihimo sa ikatulong bulan human sa ilang pagbiya sa Ehipto, niadtong 1513 W.K.P. (Ex 19:1) Kadto maoy usa ka nasodnong pakigsaad. Ang usa nga natawo nga kinaiyanhong Israelinhon nailalom sa pakigsaad sa Balaod ug busa anaa niining linain nga relasyon uban kang Jehova. Ang Balaod maoy pinaagig kodigo, nga gihan-ay sa mahapsay nga paagi, ug ang mga lagda niini gilatid sumala sa matag grupo. Ang Balaod, nga gipasa pinaagi sa mga manulonda pinaagi sa kamot sa usa ka tigpataliwala, si Moises, nahimong balido pinaagi sa halad nga mga hayop (puli kang Moises, ang tigpataliwala, o ang "naghimo sa pakigsaad") didto sa Bukid sa Sinai. (Gal 3:19; Heb 2:2; 9:16-20) Nianang panahona giwisik ni Moises ang katunga sa dugo sa gihalad nga mga hayop diha sa

ibabaw sa halaran, dayon iyang gibasa ang basahon sa pakigsaad ngadto sa katawhan, kinsa miuyon nga magmasinugtanon. Human niana iyang giwisik ang dugo nganha sa basahon ug nganha sa katawhan. (Ex 24:3-8) Ubos sa Balaod, ang pagkasaserdote giestablisar diha sa balay ni Aaron, sa banay ni Kohat sa tribo ni Levi. (Num 3:1-3, 10) Ang hataas nga pagkasaserdote gipasa pinaagi sa kaliwat gikan kang Aaron ngadto sa iyang mga anak nga lalaki, diin si Eleasar mipuli kang Aaron, si Pinehas mipuli kang Eleasar, ug uban pa.—Num 20:25-28; Jos 24:33; Huk 20:27, 28.

Gilatid sa mga kondisyon sa pakigsaad sa Balaod nga kon ang mga Israelinhon motuman sa pakigsaad sila mahimong usa ka katawhan alang sa ngalan ni Jehova, usa ka gingharian sa mga saserdote ug usa ka balaan nga nasod, nga makapahimulos sa Iyang panalangin (Ex 19:5, 6; Deu 28:1-14); kon ilang lapason ang pakigsaad, sila pagatunglohon. (Deu 28:15-68) Ang mga katuyoan niini mao: aron madayag ang kalapasan (Gal 3:19); aron tultolan ang mga Hudiyo ngadto kang Kristo (Gal 3:24); aron magsilbing usa ka landong sa maayong mga butang nga moabot (Heb 10:1; Col 2:17); aron mapanalipdan ang mga Hudiyo gikan sa bakak, paganong relihiyon ug ipreserbar ang matuod nga pagsimba ni Jehova; aron mapanalipdan ang linya sa kaliwat sa gisaad nga binhi. Dugang pa sa pakigsaad uban kang Abraham (Gal 3:17-19), giorganisar niini ang kinaiyanhong nasod nga binhi ni Abraham pinaagi kang Isaac ug Jacob.

Ang pakigsaad sa Balaod nagpaambit sa mga kaayohan ngadto sa uban nga dili iya sa kinaiyanhong Israel, kay puwede silang mahimong mga kinabig, mahimong tinuli, ug makadawat ug daghan sa mga kaayohan gikan sa Balaod.—Ex 12:48, 49.

Sa unsang paagi ang pakigsaad sa Balaod nahimong "karaan na"?

Apan, ang pakigsaad sa Balaod, sa usa ka diwa, nahimong "karaan na" sa dihang gipahibalo sa Diyos pinaagi sa manalagnang si Jeremias nga adunay usa ka bag-ong pakigsaad. (Jer 31:31-34; Heb 8:13) Niadtong 33 K.P. ang pakigsaad sa Balaod gihanaw pinasukad sa kamatayon ni Kristo diha sa estaka sa pagsakit (Col 2:14), ug gipulihan kini sa bag-ong pakigsaad.—Heb 7:12; 9:15; Buh 2:1-4.

Pakigsaad Uban sa Tribo ni Levi. Si Jehova naghimog usa ka pakigsaad uban sa tribo ni Levi nga ang tibuok tribo ilain aron mag-alagad sa tabernakulo, lakip ang kahikayan niini sa pagkasaserdote. Kini nahitabo didto sa kamingawan sa Sinai, niadtong 1512 W.K.P. (Ex 40:2, 12-16; Mal 2:4) Si Aaron ug ang iyang mga anak, sa banay ni Kohat, mao ang mahimong mga saserdote, ug ang uban pang mga banay ni Levi mag-atiman sa ubang mga katungdanan, sama sa pagpatindog sa tabernakulo, pagbalhin niini, ug sa uban pang mga buluhaton. (Num 3:6-13; kap 4) Sa ulahi, sila nag-alagad usab sa templo. (1Cr 23) Ang pagpahiluna-sa-katungdanan alang sa mga saserdote gihimo niadtong Nisan 1-7, 1512 W.K.P., ug sila nagsugod sa pag-alagad sa Nisan 8. (Lev kap 8, 9) Ang mga Levihanon walay panulondon diha sa yuta, apan nakadawat ug mga ikapulo gikan sa ubang mga tribo, ug may sakop nga mga siyudad nga diha niana sila magpuyo. (Num 18:23, 24; Jos 21:41) Tungod sa kasibot ni Pinehas alang sa bug-os nga pagkamahinalaron ngadto kang Jehova, ang Diyos naghimog usa ka pakigsaad sa pakigdait uban kaniya, usa ka pakigsaad alang sa pagkasaserdote hangtod sa panahong walay tino alang kaniya ug sa iyang mga kaliwat. (Num 25:10-13) Ang pakigsaad uban kang Levi nagpadayon hangtod sa pagkatapos sa pakigsaad sa Balaod.—Heb 7:12.

Pakigsaad Uban sa Israel Didto sa Moab. Sa hapit nang mosulod ang Israel sa Yutang Saad, niadtong 1473 W.K.P., si Jehova naghimog usa ka pakigsaad uban sa kinaiyanhong Israel didto sa Moab. (Deu 29:1; 1:3) Ang kadaghanan sa Balaod gisubli dinhi ug gipatin-aw ni Moises. Ang katuyoan sa pakigsaad mao ang pagdasig sa pagkamatinumanon ngadto kang Jehova ug sa paghimog mga kausaban ug sa paglatid ug tinong mga balaod nga hinungdanon alang sa mga Israelinhon samtang sila nakasinatig kausaban gikan sa pagkinabuhi nga latagaw ngadto sa pagpuyo nga permanente diha sa yuta. (Deu 5:1, 2, 32, 33; 6:1; itandi ang Lev 17:3-5 sa Deu 12:15, 21.) Kini nga pakigsaad natapos sa dihang gihanaw ang pakigsaad sa Balaod, kay usa kadto ka hinungdanong bahin sa Balaod.

Pakigsaad Uban Kang Haring David. Ang pakigsaad uban kang David gihimo panahon sa paghari ni David didto sa Jerusalem (1070-1038 W.K.P.), nga ang nalangkit nga mga partido mao si Jehova ug si David ingong hawas sa iyang banay. (2Sa 7:11-16) Sumala sa mga kondisyon niini nga pakigsaad, ang usa ka anak nga lalaki nga gikan sa linya ni David maghupot sa trono hangtod sa walay kataposan, ug nga kini nga anak magtukod ug usa ka balay alang sa ngalan ni Jehova. Ang katuyoan sa Diyos niini nga pakigsaad mao ang pagtagana ug usa ka harianong dinastiya alang sa mga Hudiyo; ang paghatag kang Jesus, ingong manununod ni David, sa legal nga katungod sa trono ni David, ang "trono ni Jehova" (1Cr 29:23; Luc 1:32); ug ang pagpaila kang Jesus ingong ang Mesiyas. (Eze 21:25-27; Mat 1:6-16; Luc 3:23-31) Dili lakip niini nga pakigsaad ang pagkasaserdote; ang

Levihanon nga mga saserdote nag-alagad duyog sa mga hari sa linya ni David; bulag gayod ang pagkasaserdote ug ang pagkahari ubos sa Balaod. Sanglit si Jehova nagaila niini nga pagkahari ug nagabuhat pinaagi niini hangtod sa kahangtoran, ang pakigsaad mohangtod sa walay kataposan.—Isa 9:7; 2Pe 1:11.

Pakigsaad nga Mahimong Saserdote Sama Kang Melquisedek. Kini nga pakigsaad gipahayag diha sa Salmo 110:4, ug ang magsusulat sa basahon sa Bibliya sa Mga Hebreohanon nagpadapat niini ngadto kang Kristo diha sa Hebreohanon 7:1-3, 15-17. Kini maoy usa ka pakigsaad nga gihimo ni Jehova uban kang Jesu-Kristo lamang. Mopatimawng gipunting kini ni Jesus sa dihang siya naghimog usa ka pakigsaad alang sa usa ka gingharian uban sa iyang mga sumusunod. (Luc 22:29) Pinaagi sa panumpa ni Jehova, si Jesu-Kristo, ang langitnong Anak sa Diyos, mahimong usa ka saserdote sa paagi nga sama kang Melquisedek. Si Melquisedek maoy usa ka hari ug saserdote sa Diyos dinhi sa yuta. Si Jesu-Kristo magahupot sa duha ka katungdanan ingong Hari ug Hataas nga Saserdote, dili dinhi sa yuta, kondili sa langit. Siya gipahiluna nga permanente sa iyang katungdanan human nga siya mikayab ngadto sa langit. (Heb 6:20; 7:26, 28; 8:1) Ang pakigsaad mahimong balido hangtod sa kahangtoran, sanglit si Jesus ubos sa pagtultol ni Jehova mag-alagad ingong Hari ug Hataas nga Saserdote hangtod sa kahangtoran.—Heb 7:3.

Bag-ong Pakigsaad. Gitagna ni Jehova ang bag-ong pakigsaad pinaagi sa manalagnang si Jeremias sa ikapitong siglo W.K.P., nga nag-ingon nga kini dili sama sa pakigsaad sa Balaod, nga gilapas sa Israel. (Jer 31:31-34) Sa gabii una pa sa iyang kamatayon, sa Nisan 14, 33 K.P., sa dihang iyang gisugdan ang pagsaulog sa Panihapon sa Ginoo, gipahibalo ni Jesu-Kristo ang bag-ong pakigsaad, nga himoong balido pinaagi sa iyang halad. (Luc 22:20) Sa ika-50 nga adlaw gikan sa iyang pagkabanhaw ug 10 ka adlaw human nga siya mikayab ngadto sa iyang Amahan, iyang gibubo ang balaang espiritu, nga iyang nadawat gikan kang Jehova, ngadto sa iyang mga tinun-an nga nagtigom sa usa ka lawak sa itaas didto sa Jerusalem. —Buh 2:1-4, 17, 33; 2Co 3:6, 8, 9; Heb 2:3, 4.

Ang nalangkit nga mga partido sa bag-ong pakigsaad mao si Jehova, sa usa ka bahin, ug sa pikas bahin, ang "Israel sa Diyos," ang mga inanak-saespiritu nga nahiusa uban kang Kristo, nga naglangkob sa iyang kongregasyon o lawas. (Heb 8:10; 12:22-24; Gal 6:15, 16; 3:26-28; Rom 2:28, 29) Ang bag-ong pakigsaad gibalido pinaagi sa giula nga dugo (sa gihalad nga tawhanong kinabuhi) ni Jesu-Kristo, ug ang bili niini gitanyag ngadto kang Jehova human sa pagkayab ni Jesus ngadto sa langit. (Mat 26:28) Sa dihang ang usa ka tawo gipili sa Diyos alang sa langitnong pagtawag (Heb 3:1), ang Diyos nagdala kaniya ngadto sa Iyang pakigsaad pinaagi sa halad ni Kristo. (Sal 50:5; Heb 9:14, 15, 26) Si Jesu-Kristo mao ang Tigpataliwala sa bag-ong pakigsaad (Heb 8:6; 9:15) ug mao ang pangunang Binhi ni Abraham. (Gal 3:16) Pinaagi sa pagkahimong tigpataliwala ni Jesus sa bag-ong pakigsaad, siya nagatabang niadtong anaa sa pakigsaad nga mahimong bahin sa *tinuod* nga binhi ni Abraham (Heb 2:16; Gal 3:29) pinaagi sa kapasayloan sa ilang mga sala. Si Jehova nagpahayag kanila nga matarong.—Rom 5:1, 2; 8:33; Heb 10:16, 17.

Kining inanak-sa-espiritu, dinihogan nga mga igsoon ni Kristo nahimong luyoluyong mga saserdote sa Hataas nga Saserdote, "usa ka harianong pagkasaserdote." (1Pe 2:9; Pin 5:9, 10; 20:6) Sila nagbuhat sa buluhaton sa mga saserdote, usa ka "publikong pag-alagad" (Flp 2:17), ug gitawag nga "mga ministro sa usa ka bag-ong pakigsaad." (2Co 3:6) Kini nga mga tinawag kinahanglang mosunod pag-ayo sa mga lakang ni Kristo, nga magmatinumanon hangtod sa ilang kamatayon; unya si Jehova magahimo kanila nga usa ka gingharian sa mga saserdote, nga magahimo kanila nga mga magaambit sa kinaiyahan nga iya sa Diyos, ug magaganti kanila ug pagkawalay-kamatayon ug pagkadili-madunoton ingong kaubang mga manununod didto sa mga langit uban ni Kristo. (1Pe 2:21; Rom 6:3, 4; 1Co 15:53; 1Pe 1:4; 2Pe 1:4) Ang katuyoan sa pakigsaad mao ang pagkuha ug usa ka katawhan alang sa ngalan ni Jehova ingong usa ka bahin sa "binhi" ni Abraham. (Buh 15:14) Sila nahimong ang "pangasaw-onon" ni Kristo, ug mao ang grupo sa mga tawo nga gipakigsaaran ni Kristo alang sa Gingharian, aron magmando uban Kaniya. (Ju 3:29; 2Co 11:2; Pin 21:9; Luc 22:29; Pin 1:4-6; 5: 9, 10; 20:6) Tungod sa katuyoan sa bag-ong pakigsaad, kinahanglang magpadayon kini sa paglihok hangtod nga ang tanan sa "Israel sa Diyos" mabanhaw ngadto sa pagkawalay-kamatayon didto sa mga langit. Ang mga kaayohan nianang natuman nga katuyoan walay kataposan, ug tungod niana, matawag kana nga "walay kataposang pakigsaad." —Heb 13:20.

Pakigsaad ni Jesus Uban sa Iyang mga Sumusunod. Sa gabii sa Nisan 14, 33 K.P., human sa pagsaulog sa Panihapon sa Ginoo, si Jesus naghimo niini nga pakigsaad uban sa iyang matinumanong mga apostoles. Ngadto sa 11 ka matinumanong mga apostoles siya misaad nga sila molingkod sa mga trono. (Luc 22:28-30; itandi ang 2Ti 2:12.) Sa ulahi, siya nagpakita nga kini nga saad gipaabot ngadto sa tanang inanak-sa-espiritu nga 'mga mananaog.' (Pin 3:21; tan-awa usab ang Pin 1:4-6; 5:9, 10; 20:6.) Sa adlaw sa Pentekostes iyang giinagurahan kini nga pakigsaad ngadto

kanila pinaagi sa pagdihog ug balaang espiritu sa mga tinun-an nga nagkatigom sa lawak sa itaas didto sa Jerusalem. (Buh 2:1-4, 33) Kadtong magmaunongon uban kaniya latas sa mga pagsulay, nga mamatay sama sa iyang kamatayon (Flp 3:10; Col 1:24), magahari uban kaniya ug makaambit sa iyang pagmando sa Gingharian. Kini nga pakigsaad magpadayon nga balido tali kang Jesu-Kristo ug niini nga kaubang mga hari hangtod sa kahangtoran.—Pin 22:5.

Lainlaing Uban Pang mga Pakigsaad. (a) Pakigsaad ni Josue ug sa mga pangulo sa Israel uban sa mga molupyo sa siyudad sa Gabaon aron sila mabuhi. Bisan tuod sila maoy tinunglo nga mga Canaanhon, kinsa pagapatyon unta sa mga Israelinhon, ang mga Gabaonhon gitugotan gihapon nga mabuhi tungod sa usa ka pakigsaad nga giisip nga kinahanglang tumanon, apan ang tunglo gituman pinaagi sa paghimo kanila nga mga tigpangahoy ug mga tigkalos ug tubig alang sa katigoman sa Israel. (Jos 9:15, 16, 23-27) (b) Pakigsaad ni Josue uban sa Israel sa pag-alagad kang Jehova. (Jos 24:25, 26) (c) Pakigsaad sa mga ansiyano sa Gilead uban kang Jepte didto sa Mizpa aron sa paghimo kaniyang pangulo sa mga molupyo sa Gilead kon si Jehova mohatag kaniya ug kadaogan batok sa mga Ammonhanon. (Huk 11:8-11) (d) Pakigsaad tali kang Jonatan ug David. (1Sa 18:3; 23:18) (e) Pakigsaad ni Jehoiada nga saserdote uban sa mga pangulo sa Carianhong bantay ug sa mga magdadagan. (2Ha 11:4; 2Cr 23:1-3) (f) Pakigsaad sa Israel uban kang Jehova sa pagsalikway sa langyawng mga asawa. (Esd 10:3) (g) Ang paghatag ni Jehova sa iyang alagad ingong usa ka pakigsaad sa (alang sa) katawhan. (Isa 42:6; 49:8) (h) Pakigsaad ni David uban sa tanang ansiyano sa Israel didto sa Hebron. (1Cr 11:3) (i) Usa ka pakigsaad sa katawhan, panahon sa paghari ni Asa, sa pagpangita kang Jehova uban sa bug-os nilang kasingkasing ug kalag. (2Cr 15:12) (j) Pakigsaad ni Josias uban kang Jehova sa pagtuman sa kasugoan ni Jehova sumala sa Balaod. (2Cr 34:31) (k) Ang "mga hambogiro" nga nagmando sa Jerusalem sayop nga naghunahuna nga sila luwas pinaagi sa usa ka "pakigsaad uban sa Kamatayon." —Isa 28:14, 15, 18.

PAKIGSEKSO SA HAYOP. Tan-awa ang BESTIALIDAD.

PAKIG-UBAN, KAPUNONGAN. Gigamit ni apostol Pablo ang Gregong nombre nga *ho·mi·li′a* sa dihang nagpasidaan sa mga Kristohanon bahin sa kapeligrohan sa daotang "pakig-uban." (1Co 15:33) Kining Grego nga pulong kaamgid sa berbong *ho·mi·le′o,* nga nagkahulogang "kokabildo." (Buh 20:11) Kini nagpasabot ug pakig-uban o pakiglabot sa laing tawo, nga sagad pinaagig pagsultianay apan usahay pinaagig seksuwal nga mga relasyon. Gigamit sa Gregong *Septuagint* kining pulonga sa paghubad sa Hebreohanong pulong alang sa "pangdani" diha sa Proverbio 7:21 ug alang sa "katungod sa kaminyoon" diha sa Exodo 21:10.

Kadtong nagtinguha sa pag-uyon sa Diyos mopili ingong ilang mga kauban ug mga tawong debotado sa pagkamatarong ug kamatuoran. (2Ti 2:22) Sila mohunong usab sa "pagpakig-uban [sa literal, sa pagpakighugoyhugoy]" diha sa mga lingawlingaw uban sa mga membro sa kongregasyon kansang paagi sa pagkinabuhi dayag nga gisaway tungod sa ilang badlonganon nga panggawi. Bisan tuod padayong nagpakitag gugma ngadto sa maong mga tawo, ilang gipakita nga sila dili mouyon sa ilang badlonganon nga panggawi. (2Te 3:6-15) Samtang ang maayong mga kauban mahimong usa ka tinuod nga tabang sa padayong paglakaw sa usa ka tawo nga nahiuyon sa kaalam sa Diyos, dili gayod ikasalindot ang makadaot nga mga sangpotanan sa daotang pakig-uban. Ang inspiradong proverbio nag-ingon: "Siya nga nagalakaw uban sa mga tawong maalamon mahimong maalamon, apan siya nga may pakiglabot sa mga hungog mahisugamak sa kadaot." (Pr 13:20; itandi ang Pr 22:24, 25; 28:7; 29:3.) Ang Hebreohanong pulong nga *ra·′ah′,* nga gihubad ingong "may pakiglabot sa" diha sa Proverbio 13:20, gihubad usab nga 'pakig-uban sa' ug kaamgid sa Hebreohanong pulong nga *re′a′,* nga nagkahulogang "isigkatawo; kauban." —Huk 14:20; Lev 19:18; Sal 15:3.

Gipakita sa daghang Kasulatanhong mga panig-ingnan nga ang dili-maayong mga kauban makadaot gayod sa kaayohan sa usa ka tawo. Ang anak nga babaye ni Jacob nga si Dina sa pagkadili-maalamon mipili sa Canaanhong mga babaye ingong iyang mga kauban o higala, ug kini misangpot sa pag-among-among kaniya ni Sekem, ang anak nga lalaki sa usa ka Hivihanong pangulo. (Gen 34:1, 2) Ang anak nga lalaki ni David nga si Amnon namati sa dili-maayong tambag sa iyang higala nga si Jehonadab ug gilugos ang iyang igsoon sa amahan nga si Tamar. Busa siya gidumtan ni Absalom, ang pursosong igsoong lalaki ni Tamar, ug sa ulahi nagpapatay kang Amnon. (2Sa 13:3-29) Sukwahi sa mga sugo ni Jehova, ang mga Israelinhon misugod sa pagpakig-uban sa mga Canaanhon, mihimog pakig-alyansa sa kaminyoon uban kanila, ug misagop sa ilang dunot nga matang sa pagsimba, nga miresulta sa dili pag-uyon ug pagsalikway ni Jehova. (Deu 7:3, 4; Huk 3:5-8) Bisan si Solomon mitalikod sa pagsimba kang Jehova sa dihang siya mikuhag mga magsisimba sa bakak nga mga diyos ingong iyang mga asawa. (Neh 13:26) Ang implu-

wensiya sa magsisimba ni Baal nga si Jezebel ang naghimo kang Ahab nga mas daotan pa kay sa tanang ubang Israelinhong mga hari una pa sa iyang panahon. (1Ha 21:25) Ang suod nga pagpakig-uban sa harianong balay ni Ahab ang hapit maghunos sa kinabuhi sa diyosnong si Jehosapat, ug ang pagpakig-alyansa sa kaminyoon nga iyang gihimo sa ulahi uban kang Ahab ang halos naggun-ob sa harianong balay ni David.—2Cr 18:1-3, 29-31; 22:10, 11.

Ang hiniusang hugpong sa matuod nga mga Kristohanon, bisan tuod gilangkoban sa gagmayng mga pundok, mga kongregasyon, o bulag nga mga indibiduwal, naglangkob sa usa ka "kapunongan sa mga igsoon," o usa ka panag-igsoonay, nga gipaila sa Gregong ekspresyon nga *a·del·pho′tes.* (1Pe 2:17; 5:9) Aron magpabiling bahin niana nga panag-igsoonay, likayan sa matuod nga mga Kristohanon ang tanang pagpakig-uban ni bisan kinsa diha sa ilang taliwala nga mahimong mga tigpasiugda sa bakak, nagpabahin nga mga pagtulon-an. (Rom 16:17, 18) Ang Kristohanong si apostol Juan nagsugo sa mga isigkamagtutuo nga dili gayod dawaton ang maong bakak nga magtutudlo ngadto sa ilang mga balay o sa pagpangomosta kaniya, nga maghatag kaniyag higayon sa pagpahayag sa iyang tinuis, hiwi nga doktrina. Ang pagpangomosta sa maong tawo magpaila ug usa ka sukod sa pag-uyon ug maghimo sa usa ka tawo nga mag-aambit sa "iyang daotang mga buhat." (2Ju 10, 11) Bisan pa sa daghang ebidensiya labot sa pagkatino sa pagkabanhaw gikan sa mga patay, si apostol Pablo nahibalo nga ang pagpakig-uban niadtong misalikway niining Kristohanong pagtulon-an mahimong makadaot sa pagtuo. Mao nga siya misulat: "Ayaw pagpahisalaag. Ang daotang pakig-uban makadaot sa mapuslanong pamatasan."—1Co 15:12-22, 33; tan-awa ang APOSTASYA.

PALA. Usa ka taas-ug-kuptanan nga galamiton nga pangkandos. Ang mga pala nga ginama sa tumbaga gigamit didto sa tabernakulo aron sa pagkuha sa mga abo gikan sa halaran sa halad-nga-sinunog. (Ex 27:1-3; 38:3; Num 4:14) Gigamit sa samang katuyoan mao ang mga pala nga tumbaga nga gihimo sa Hebreohanon-Fenicianhon nga artesano nga si Hiram aron gamiton sa templo nga gitukod ni Solomon. (1Ha 7:13, 14, 40, 45) Lakip kini sa mga galamiton sa templo nga gidala sa mga Babilonyanhon niadtong 607 W.K.P.—2Ha 25:8, 14; Jer 52:18.

Ang mga pala, nga tingali gama gikan sa kahoy, gigamit sa pagpalid sa mga lugas. (Isa 30:24) Ang lapad nga igpapalid nga pala gigamit diha sa giokanan aron sa pagkandos sa giniok nga lugas ug isabwag kini ngadto sa hangin nga maoy magpalid sa mga hugawhugaw, sama sa tahop, ug sa ingon mahulog ang lugas diha sa giokanan. Si Juan nga Tigbawtismo sa matagnaong paagi naghulagway sa Mesiyas ingong nagbitbit ug mahulagwayong pala, nga pinaagi niini iyang lainon ang simbolikong "trigo" gikan sa "tahop."—Mat 3:1, 12; tan-awa ang PAGPALID.

PALAL [pinamubo sa Pelalias, nga nagkahulogang "Si Jah Nagpataliwala"]. Nag-ayo sa usa ka bahin sa paril sa Jerusalem sa mga adlaw ni Nehemias; anak nga lalaki ni Uzai.—Neh 3:25.

PALANGGANA. Tan-awa ang DULANG, PALANGGANA.

PALAS-ANON, KABUG-AT. Usa ka butang nga gipas-an; usa ka luwan, literal o mahulagwayon. Lainlaing Hebreohanon ug Gregong mga pulong ang gigamit diha sa Kasulatan sa pagtumong sa "palas-anon" o "luwan," nga usahay kini nagpasabot sa butang nga gipas-an apan sagad sa mahulagwayong mga butang sama sa responsibilidad, pagkasad-an, o sa mensahe gikan sa Diyos. Ang usa ka palas-anon sagad nga gilantaw ingong usa ka mabug-at nga luwan. Sa nagkalainlain nga Hebreohanong lintunganay nga mga pulong alang sa mga palas-anon ug mga luwan, ang usa niini (*ka·vedh′*) pangunang nagkahulogan nga "mabug-at." (Gen 18:20; itandi ang 1Sa 4:18; Ex 10:14.) Ang lain pa, ang berbo nga *na·sa′′,* nagkahulogang "isakay; dalhon" (Gen 45:19; 47:30) ug mao ang lintunganayng pulong sa *mas·sa′′,* nga gihubad nga "palas-anon; luwan." (2Cr 35:3; Num 4:15) Ang berbong *sa·val′,* nga gihubad nga "mopas-an ug mga kabug-at" diha sa Genesis 49:15, maoy susama sa *sab·bal′* ("tigpas-an" [Neh 4:10]) ug *se′vel* ("tigpas-an" [Neh 4:17]; "pinugos nga pag-alagad" [1Ha 11:28]).

Ang mga pangulo sa pinugos nga trabaho gibutang ibabaw sa mga Israelinhon didto sa Ehipto "aron sa paglupig kanila pinaagig mabug-at nga palas-anon" ug sa pagpugos kanila sa pagdala ug sa paggamit niana nga mga materyales sa pagpanukod ingong pangpalitada nga yutang-kulonon ug mga tisa. (Ex 1:11-14; 2:11) Apan, si Jehova nagpagawas kanila "gikan sa ilalom sa mga pabug-at sa mga Ehiptohanon." (Ex 6:6; Sal 81:6) Sa dihang ang tabernakulo ug ang mga kagamitan niini gibalhin gikan sa usa ka dapit ngadto sa laing dapit, ang mga Levihanon nga Kohatnon, Gersonhon, ug Merarihanon adunay espesipikong mga luwan nga pagadad-on. (Num 4) Sa ulahi, si Solomon nakabaton ug 70,000 ka tigpas-an diha sa iyang dakong panon sa mga trabahante. (1Ha 5:15; 2Cr 2:18) Ang mga tigpas-an gikinahanglan ug gigamit usab sa dihang si Haring Josias nag-ayo sa templo (2Cr 34:

12, 13) ug sa dihang gidumala ni Nehemias ang pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem katuigan sa ulahi.—Neh 4:17; tan-awa ang PINUGOS NGA PAGALAGAD.

Ang mga hayop sagad nga gigamit sa pagkarga sa mga luwan sa karaang mga panahon, ug ang mga Israelinhon gisugo nga sa dihang ang asno sa usa ka tawo nga nagdumot kanila makita nila nga nalup-og ilalom sa luwan niini, imbes nga biyaan kini, ang usa 'magpalingkawas niini sa walay pakyas.' (Ex 23:5) Ang gidaghanon sa butang nga madala sa usa ka hayop gitawag ug luwan, ingon sa "luwan sa usa ka paris nga mula."—2Ha 5:17.

Mahulagwayong Paggamit. Ang Hebreohanong pulong nga *mas·sa'*, nga sagad gigamit alang sa literal nga luwan o palas-anon, mahimong magtumong sa usa ka "mabug-at nga mensahe," sama sa gihatag sa inahan ni Haring Lemuel kaniya ingong pagtul-id. (Pr 31:1) Kini mahimong magtumong usab sa usa ka pahayag. (Isa 13:1; 14:28; Eze 12:10; Nah 1:1) Sagad nga ang maong pahayag maoy usa ka mahukmanong pagsaway tungod sa pagkadaotan ug busa nahisama sa usa ka mabug-at nga palas-anon sa paghukom.

Ang tawo nga matinumanon sa Diyos makatugyan sa iyang mahulagwayong palas-anon, o sa gihatag kaniya nga pahat sa mga pagsulay ug mga kabalaka, ngadto kang Jehova. Sa ingon, si David mipahayag: "Itugyan ang imong palas-anon kang Jehova, ug siya magasapnay kanimo. Dili gayod niya itugot nga matarog ang matarong." (Sal 55:22; itandi ang 1Pe 5:6, 7.) Si David naaghat usab sa pagtuaw: "Dalayegon si Jehova, nga sa adlaw-adlaw nagapas-an sa atong luwan, ang matuod nga Diyos sa atong kaluwasan."—Sal 68:19.

Ang usa ka "palas-anon" o "kabug-at" mahimong magtumong sa usa ka responsibilidad nga gipapas-an ni Kristo. (Pin 2:24) Ang balaang espiritu ug ang Kristohanong nagamandong lawas mipabor sa dili na pagsangon ug dugang "palas-anon" ngadto sa mga Kristohanon gawas sa kinahanglanong mga butang, nga mao, ang 'padayong pag-ayad sa mga butang nga gihalad ngadto sa mga idolo ug gikan sa dugo ug gikan sa mga butang nga naluok ug gikan sa pakighilawas.'—Buh 15:28, 29.

Sa laing diwa, si Pablo nagpasalig sa mga taga-Corinto nga siya dili magpabug-at kanila ug wala magtinguha sa ilang mga kabtangan apan 'malipay gayod nga magagasto ug bug-os nga pagagastohon' alang sa ilang mga kalag. (2Co 12:14-18) Ingong apostol ni Kristo, si Pablo angayan unta nga mahimong "gastosong pabug-at" sa mga Kristohanon sa Tesalonica. Hinunoa, siya wala gani mokaon ug pagkaon nga walay bayad gikan kang bisan kinsa apan siya nagpahinumdom kanila nga "pinaagi sa paghago ug sa pagbudlay magabii ug maadlaw kami nagtrabaho aron dili magsangon ug gastosong pabug-at kang bisan kinsa kaninyo," dili kay wala siyay awtoridad nga himoon kana, kondili aron mahimong panig-ingnan nga ilang sundogon. —2Te 3:7-10.

Mahukmanong gisaway ni Jesus ang mga eskriba ug mga Pariseo, nga nag-ingon: "Sila magbugkos ug bug-at nga mga luwan ug magbutang niini diha sa mga abaga sa mga tawo, apan sila dili buot motarog niini pinaagi sa ilang tudlo." (Mat 23:2, 4) Dayag nga si Jesus nagtumong sa gagming nga mga lagda ug mabug-at nga mga tradisyon nga gisangon niini nga mga tawo nganha sa komon nga katawhan, nga gani sila dili buot magkuha bisan sa usa ka gamayng regulasyon aron mahimo kining sayon alang sa katawhan.—Mat 23:13, 23, 24.

Sa laing bahin, si Jesus nagpagawas sa mga tawo sa espirituwal nga paagi gikan sa maong malupigong mga tradisyon. (Ju 8:31, 32) Iyang gidapit kadtong mga nabudlayan ug nabug-atan sa pagduol kaniya, sa pagpas-an sa iyang yugo, ug sa pagkahimong iyang mga tinun-an, kay siya malumog-buot ug mapainubsanon sa kasingkasing, ug sila makakaplag ug kahayahay alang sa ilang mga kalag. Siya miingon: "Ang akong yugo masayon ug ang akong luwan magaan." (Mat 11:28-30) Si Kristo dili mapig-oton ni malupigon kondili maluloton, ug kadtong moduol kaniya makadawat ug hustong pagtagad. Ang yugo ni Kristo mas magaan gayod kon itandi sa yugo nga gisangon sa relihiyosong mga tradisyonista nganha sa katawhan. Lagmit gipasabot usab ni Jesus nga kadtong naluya tungod sa kabug-at sa sala ug kasaypanan angayng moduol kaniya alang sa espirituwal nga kahayahay. Ang pagdala sa magaan nga "luwan" ni Jesus dayag nga naglakip sa pagkahibalo ug sa pagtuman sa mga kinahanglanon sa Diyos, mga butang nga malipayong gihimo ni Jesus sa panahon sa iyang yutanong kinabuhi ug ministeryo. (Ju 17:3; 4:34) Sa ulahi, gipakasama ni Pablo ang Kristohanong pagkinabuhi sa usa ka lumba ug nag-aghat sa mga isigkamagtutuo nga dili pabug-atan ang ilang kaugalingon, nga nag-awhag kanila nga tangtangon ang "tanang kabug-at ug ang sala nga daling makasabod kanato," ug "daganon nato nga malahutayon ang lumba nga gibutang sa atong atubangan," samtang tutokan "ang Pangulong Ahente ug Maghihingpit sa atong pagtuo, si Jesus."—Heb 12:1, 2.

Pagpas-an sa mga Kabug-at sa Uban. Si Pablo misulat ngadto sa mga taga-Galacia: "Magpadayon sa pagpinas-anay sa mga kabug-at [o, "malisod nga mga butang"; sa literal, "bug-at nga mga butang"] sa usag usa, ug sa ingon magtuman sa balaod ni Kristo." (Gal 6:2, *ftn* sa *Rbi8*) Alang sa terminong "mga kabug-at" ang apostol migamit sa

ba′re, ang plural sa *ba′ros,* usa ka Gregong pulong nga kanunayng gigamit sa pagtumong sa usa ka butang nga malisod dad-on o mabug-at. Tino nga dili lalim ang kabug-at sa sala nga maoy nahimong palas-anon sa usa ka tawo tungod kay siya nakahimog "sayop nga lakang" (gihisgotan sa miaging bersikulo). Apan, sa bersikulo 5 ang apostol miingon: "Kay ang matag usa magpas-an sa iyang kaugalingong luwan," buot ingnon, ang iyang luwan sa responsibilidad. Alang sa "luwan" si Pablo dinhi migamit sa Gregong pulong nga *phor·ti′on,* nga nagtumong sa usa ka butang nga pagapas-anon o pagadad-on, nga wala maghisgot sa gibug-aton niana nga butang. Busa niini nga mga bersikulo siya naghimog kalainan tali sa "mga palas-anon" ug sa "luwan." Kini nagpasabot nga kon ang usa ka Kristohanon mahitumpawak sa espirituwal nga suliran nga malisod kaayo alang kaniya sa pagpasan, ang mga isigkamagtutuo motabang kaniya, sa ingon nagtabang sa pagdala sa palas-anon sa uban. Ang maong mga tawo nagpakita ug gugma ug busa nagtuman sa balaod ni Kristo. (Ju 13:34, 35) Kini nahiuyon sa giingon na ni Pablo, sumala sa natala sa Galacia 6:1, bahin sa pagpaningkamot nga ipasig-uli ang usa ka tawo sa espirituwal nga paagi, usa ka butang nga mahimo pinaagi sa gugma, kalulot, ug pag-ampo. (Itandi ang San 5:13-16.) Hinunoa, ingon sa sunod nga gipakita sa apostol, ang pagdala sa mga palas-anon sa uban wala magpasabot nga iyang pas-anon ang luwan sa espirituwal nga responsibilidad sa maong tawo ngadto sa Diyos. Sa samang konteksto, gipatinaw ni Pablo nga ang usa ka tawo naglimbong sa iyang kaugalingong hunahuna kon iyang giisip nga siya mahinungdanon samtang siya walay pulos, ug ang apostol nag-awhag sa Kristohanon nga 'sulayan ang iyang kaugalingong binuhatan,' aron "siya may hinungdan sa pagsadya labot sa iyang kaugalingon lamang, ug dili sa pagtandi sa laing tawo." (Gal 6:3, 4; itandi ang 2Co 10:12.) Human niana ang apostol miingon nga "ang matag usa magpasan sa iyang kaugalingong luwan" sa responsibilidad atubangan sa Supremong Maghuhukom, si Jehova nga Diyos.

PALASYO. Ang harianong pinuy-anan sa usa ka soberano; usahay ang hamugaway ug halangdong puloy-anan sa usa ka prinsipe o sa usa ka gamhanang tawo nga adunahan. (Dan 4:4; Luc 11:21; tan-awa ang PALASYO SA GOBERNADOR.) Ang usa ka Hebreohanong pulong alang sa palasyo, *heh·khal′,* sagad gipadapat ngadto sa templo ingong puloy-anan sa Soberanong Ginoong Jehova. (1Sa 1:9; 1Ha 6:3; Esd 5:14; Dan 5:3) Ang karaang mga palasyo sagad maoy samag-kastilyo nga mga kuta nga may mga paril sa ibabawng bahin niini ug may dagkong mga ganghaan. (Neh 1:1; Est 1:2) Ang naandang hamugaway nga mga sawang ug maluho nga pribadong mga tanaman naghatag ug harianong kahalangdon ug katahom sa palibot sa palasyo.—Est 1:5.

Ang Bibliya naghisgot bahin sa mga palasyo sa Asirya (Nah 1:1; 2:6), Babilonya (2Ha 20:18; 2Cr 36:7; Isa 39:7; Dan 1:4; 5:5), ug Persia (Esd 4:14; Est 7:7, 8). Kadtong didto sa Babilonya gihubit ingong "mga palasyo sa tumang kalipay." (Isa 13:22) Ang usa sa labing halangdong mga palasyo sa karaang kalibotan mao ang gitukod ni Solomon, sumala sa gipakita sa nahimong impresyon niini ngadto sa rayna sa Sheba.—1Ha 10:4, 5.

Ang palasyo ni Solomon, nga gitukod sa ibabaw sa Bukid sa Moria sa habagatan sa templo, maoy usa lamang sa mga tinukod sa kagamhanan nianang dapita nga, sa katibuk-an, mikabat ug 13 ka tuig ang pagtukod. Lakip niining harianon nga pundok sa mga bilding mao ang Balay sa Lasang sa Lebanon, ang Portiko sa mga Haligi, ug ang Portiko sa Trono. May espesyal usab nga balay alang sa anak nga babaye ni Paraon, nga usa sa daghang asawa ni Solomon, gawas pa sa palasyo sa hari. —1Ha 7:1-8.

Ang kahubitan nga atong nabatonan bahin sa palasyo ni Solomon diyutay ra kaayo kon itandi sa mga detalye bahin sa halangdong templo. Apan ang gidak-on sa mga batong patukoranan nagpakita nga ang palasyo usa gayod ka halangdong estruktura. Ang gitas-on niini nga mga bato maoy walo ka maniko (3.6 m; 11.7 p) ug napulo ka maniko (4.5 m; 14.6 p), ug lagmit pareho kinig gilapdon ug gibag-on, nga motimbang ug daghang tonelada. Ang mga paril maoy gama sa mahalong mga bato nga maayong pagkatabas sumala sa tinong mga sukod niini diha sa sulod ug sa gawas nga mga bahin.—1Ha 7:9-11; itandi ang Sal 144:12.

Ang salmista, sa ika-45 nga salmo, lagmit naghunahuna sa mga dayandayan ug sa mga kasangkapan sa palasyo ni Solomon sa dihang siya naghisgot sa "dakong palasyo nga garing." Gipadapat ni apostol Pablo ang mga pulong niini nga salmo ngadto kang Jesu-Kristo nga langitnong Hari.—Sal 45:8, 15; itandi ang Sal 45:6, 7 sa Heb 1:8, 9; Luc 4: 18, 21.

PALASYO SA GOBERNADOR. Ang Gregong termino nga *prai·to′ri·on* (gikan sa Lat., *praetorium*) nagtumong sa opisyal nga pinuy-anan sa Romanong mga gobernador. Sa palasyo sa gobernador didto sa Jerusalem, si Poncio Pilato nagsukitsukit kang Kristo Jesus, ug didto sa sawang niini, ang Romanong mga sundalo nagyagayaga kaniya. (Mar 15:16; Ju 18:28, 33; 19:9) Gituohan sa pipila nga ang palasyo sa gobernador mao ang Torre sa Antonia, apan gihunahuna sa uban nga lagmit

kadto mao ang palasyo nga gitukod ni Herodes nga Bantogan. Ang mosunod nga mga katarongan gipresentar sa pagpaluyo sa ulahing panglantaw: (1) Sumala sa unang-siglong Hudiyong pilosopo nga si Philo (*The Embassy to Gaius,* XXXIX, 306), ang palasyo ni Herodes gitawag nga "ang balay sa mga gobernador," ug didto sa maong palasyo nga si Gobernador Pilato nagbitay ug mga taming ingong pasidungog kang Tiberio Cesar. (2) Ang Hudiyong historyador nga si Josephus nagtaho nga ang prokurador nga si Gessius Florus didto nagpuyo. (*The Jewish War,* II, 301 [xiv, 8]) (3) Ang palasyo ni Herodes didto sa Cesarea nagsilbing palasyo sa gobernador sa maong siyudad.—Buh 23:33-35.

Ang palasyo ni Herodes didto sa Jerusalem nahimutang sa AK nga bahin sa ibabaw nga siyudad, nga mao, sa habagatang bahin sa siyudad. Sumala sa paghubit ni Josephus, gilibotan kini ug paril nga 30 ka maniko (13 m; 44 p) ang gihabogon nga may mga torre nga parehog mga distansiya. Sulod sa mga paril dihay mga portiko, mga sawang, ug kakahoyan. Ang mga lawak maluhong gidayandayanan ug bulawan, plata, ug mga butang nga marmol. Dihay mga lawak-higdaanan alang sa usa ka gatos ka bisita.—*Jewish Antiquities,* XV, 318 (ix, 3); *The Jewish War,* V, 173-182 (iv, 4).

PALESTINA. Kining yutaa nahimutang sa sidlakang tumoy sa Mediteranyo, nga kanhi giokupar sa karaang nasod sa Israel. Kining ngalana naggikan sa Latin nga pulong nga *Palaestina* ug sa Gregong pulong nga *Pa·lai·sti′ne.* Ang *Pa·lai·sti′ne* naggikan usab sa Hebreohanong pulong nga *Pele′sheth.* Sa Hebreohanong Kasulatan ang *Pele′sheth* (gihubad nga "Filistia") makita lamang maylabot sa limitadong teritoryo daplin sa kabaybayonan nga giokupar sa mga Filistehanon. (Ex 15:14; Sal 60:8; 83:7; 87:4; 108:9; Isa 14:29, 31; Joe 3:4) Apan si Herodotus, sa ikalimang siglo W.K.P., ug sa ulahi ang uban pang sekular nga mga magsusulat (si Philo, Ovid, Pliny, Josephus, Jerome) migamit sa Grego ug sa Latin nga mga termino sa pagpaila niining tibuok teritoryo nga nailhan kanhi nga "yuta sa Canaan" o "yuta sa Israel." (Num 34:2; 1Sa 13:19) Tungod kay gisaad ni Jehova kining yutaa ngadto kang Abraham ug sa iyang mga kaliwat (Gen 5:18; Deu 9:27, 28), haom usab nga gitawag kini ug Yutang Saad o Yuta sa Saad. (Heb 11:9) Sukad sa Edad Medya, sagad nga gitawag kini nga Balaang Yuta.

Sa diwa ang Palestina mao ang nagdugtong sa mga kontinente sa Uropa, Asia, ug Aprika. Anaa kini sa kinatung-ang dapit diin sa palibot niini nahimutang ang karaang mga gahom sa kalibotan nga Ehipto, Asirya, Babilonya, Persia, Gresya, ug Roma. (Eze 5:5) Tungod kay gilibotan sa dagkong mga desyerto sa S ug sa H ug sa Dakong Dagat, o Mediteranyo, sa K, ang Palestina nagsilbing usa ka yutang tulay tali sa mga suba sa Nilo ug Euprates, diin niini nga tulay moagi ang mga panon sa mga magpapanaw diha sa mga ruta sa negosyo sa kalibotan. Sanglit nahimutang sa gitawag nga Fertile Crescent, ang Palestina makapaikag kaayo kay usa kini ka maanindot nga dapit nga gitugahan ug kinaiyanhong mga kahinguhaan ug talagsaong mga kinaiyahan.

Ang terminong "Palestina" ingon sa paggamit niini karong adlawa nagtumong sa katibuk-ang rehiyon. Wala kini magtumong ug tinong mga utlanan. Dapit sa H, mahimong ilatid diha sa handurawan ang usa ka linya gikan sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat hangtod sa HS nga kiliran sa Mediteranyo, ug sa A lain na usab nga linya nga magsukad sa habagatang mga bakilid sa Bukid sa Hermon hangtod sa usa ka dapit duol sa siyudad sa Tiro. Kining dapita, gikan sa A ngadto sa H, "gikan sa Dan hangtod sa Beer-seba" (1Sa 3:20; 2Sa 3:10), maoy mga 240 km (150 mi) ang gilay-on. Gikan sa Dagat Mediteranyo sa K, ang Palestina miabot ngadto sa Desyerto sa Arabia sa S. Sa katibuk-an, ang gidak-on niining dapita mikabat ug kapin kon kulang 25,500 km kwd (9,850 mi kwd), nga mas gamay kay sa Belgium, apan dakodako ug diyutay sa estado sa New Hampshire, T.B.A.

Geograpikanhong Dagway. (MAPA, Tomo 1, p. 333) Alang sa kinatibuk-ang pagtan-aw sa geograpiya niini, ang teritoryo sa Palestina mahimong bahinon ngadto sa upat ka daw magkabuyon nga rehiyon gikan sa A ngadto sa H.

Una, dihay usa ka hiktin, tabunok nga patag daplin sa baybayon, usa ka baybayon nga ang kinadak-ang bahin dili kaayo magamit ingong kinaiyanhong mga dunggoanan. Kini nga patag daplin sa baybayon nabahin pinaagi sa usa ka habog nga lawis sa nagbuntaog nga Kabukiran sa Carmelo, nga milawis hangtod sa duol sa dagat. Ang amihanan nga bahin nailhan ingong Patag sa Aser o Fenicia. Sa habagatang bahin anaa ang dagkong bungdo sa pinadpad nga balas nga nahimutang kasikbit sa dagat, ug gilangkoban kini sa Patag sa Saron ug sa Patag sa Filistia, diin kining Patag sa Filistia nag-anam kadako diha sa H.

Ang *ikaduhang* geograpikanhong rehiyon, sunod sa mga kapatagan daplin sa dagat, gilangkoban sa pangunang kabukiran, nga milatas sa A ug sa H nga samag taludtod sa maong yuta. Sa A mao ang kabukiran sa Neptali, nga gitawag usab ug Kabungtoran sa Galilea. Kini sumpay sa kabukiran sa Lebanon, nga nailhan tungod sa bagang kakahoyan sa sedro ug sa nagbuntaog nga Bukid sa Hermon, nga may gihabogong 2,814 m (9,232 p). Ang amihanang kabukiran sa Palestina may gihabogon

nga gikan sa 1,208 m (3,963 p) sa Har Meron sa Ibabaw nga Galilea ngadto sa 562 m (1,844 p) alang sa Bukid sa Tabor, nga nabantog sa mga adlaw ni Barak. (Huk 4:12) Sa ubos sa Bukid sa Tabor may usa ka halapad kaayo nga patag sa tunga latas sa maong yuta gikan sa K ngadto sa S, nga maoy nag-ulang sa amihanang kabukiran ug niadtong mga bukid dapit sa H. Sa Ubos nga Patag sa Jezreel, o Esdraelon, daghag nahitabong mahukmanong mga gubat. Kini adunay duha ka bahin, ang sidlakang "ubos nga patag sa Jezreel," ug ang kasadpang dapit, ang "patag sa walog sa Megido." —Jos 17:16; 2Cr 35:22.

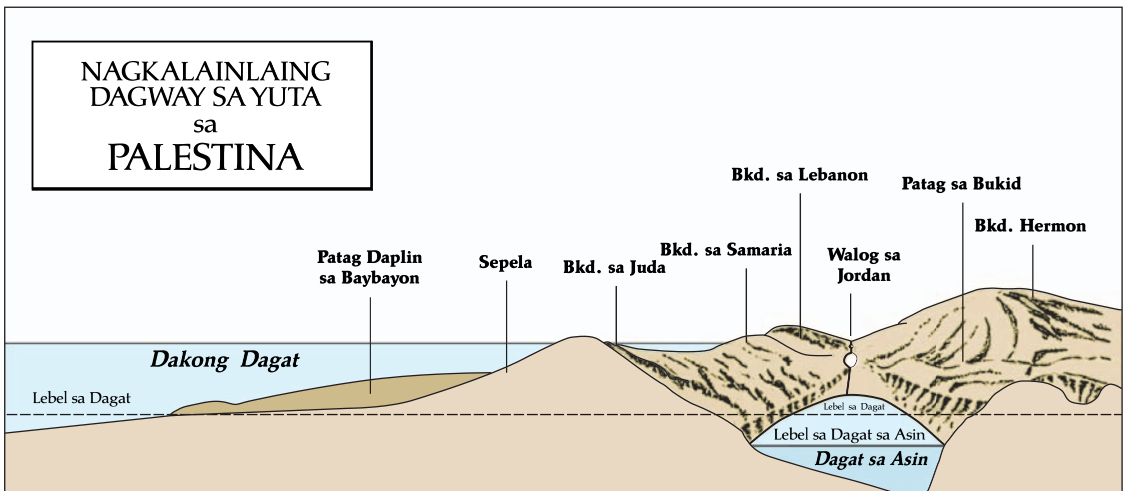
Dapit sa K ug sa A sa walog sa Megido, diin miagos ang sapa sa Kison, mao ang Kabukiran sa Carmelo nga milatas paingon sa habagatan-sidlakan nga bahin gikan sa baybayon ug nadugtong sa kabukiran sa Epraim, o Samaria, diin nahimutang ang makasaysayanhong mga bukid sa Gerizim ug Ebal, nga ang Ebal maoy kapin sa 900 m (3,000 p) ang gihabogon. (Deu 11:29) Sa pagpadayon sa H, kini nga kabukiran nailhan ingong ang "bukirong rehiyon sa Juda," kay bisag nagkadaiya ang gihabogon gikan sa 600 m (2,000 p) hangtod sa kapin sa 1,000 m (3,300 p), ang kinadak-ang bahin sa maong lugar maoy mga patag ibabaw sa bukid, linginong mga bungtod, ug hanayhay nga kabakiliran. (2Cr 27:4; Luc 1:39) Dinhi niini nga rehiyon nahimutang ang mga siyudad sa Jerusalem, Betlehem, ug Hebron.

Ang kabukiran sa Juda sa H anam-anam nga nadugtong ngadto sa Negeb, usa ka ngalan nga gituohang naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mauga," usa ka rehiyon nga miabot hangtod sa bul-oganang walog sa Ehipto ug naglangkob sa habagatang bahin sa Palestina. Sa amihanang tumoy sa Negeb mao ang siyudad sa Beer-seba nga maoy usa ka tubigan nga dapit; sa habagatang tumoy mao ang Kades-barnea.—Gen 12:9; 20:1; 22:19.

Sa dihang hapit nang moabot sa kabukiran sa Juda gikan sa K, ang usa moagi una sa mga bungtod nga nailhan nga Sepela, nga may ubay-ubayng gagmay nga mga walog sa K-S nga nagsubay gikan sa kapatagan daplin sa baybayon ngadto sa kabukiran. (Jos 9:1) Sa kinadak-ang bahin, kining mga bungtora maoy maayong dapit nga sibsibanan sa mga karnero ug mga baka kay ang mga tubod diha sa mga walog naghatag sa gikinahanglang tubig.

Ang *ikatulong* dagway sa geograpiya sa Palestina mao ang dakong Rift Valley, nga usahay gitawag ug Araba (Deu 11:30), nga maoy nagbahin sa yuta gikan sa itaas hangtod sa ubos. Kining lawom nga bung-aw nagsukad sa Sirya paingon sa A ug mipaingon pahabagatan hangtod sa Gulpo sa ʽAqaba sa Pulang Dagat. Ang nakapahimong mas maanindot tan-awon niining hulpa sa yuta nga anaa sa tunga mao ang magkabuyon nga kabukiran ug mga pangpang sa isigkakilid niini.

Kon subayon kining samag trinseras nga hulpa gikan sa A ngadto sa H, ang usa nga gikan sa tiilan sa Bukid sa Hermon mopalugsong dayon ngadto sa Dal-as sa Hula, diin ang mga tinubdan sa Jordan kanhi nakaporma ug usa ka gamayng lanaw. Gikan didto ang Jordan, sa gilay-ong mga 16 km (10 mi), midulhog pag-ayo ug kapin sa 270 m (890 p) paingon sa Dagat sa Galilea, nga mga 210 m (700 p) ubos sa lebel sa dagat. Gikan sa Galilea ngadto sa Patayng Dagat, kining dakong kal-ang sa taklap sa yuta mao ang Walog sa Jordan mismo, ug gitawag sa mga Arabo nga *Ghor,* nga nagkahulogang "hulpa." Kini maoy usa ka "lugot" nga may gilapdong

mga 19 km (12 mi) diha sa daghang dapit. Ang Jordan maoy mga 45 m (150 p) sa ubos sa salog niini nga walog; ug samtang kini inanayng moikisikis padulong sa Patayng Dagat, kini modulhog pa gayod ug mga 180 m (600 p). (HULAGWAY, Tomo 1, p. 334) Kini naghimo sa ibabawng bahin sa Patayng Dagat nga mga 400 m (1,300 p) ubos sa lebel sa Mediteranyo—ang kinaubsang dapit sa ibabaw sa yuta.

Ang sumpay sa Rift Valley sa habagatan sa Patayng Dagat nga 160 km (100 mi) pa ngadto sa Gulpo sa ʽAqaba mas komon nga nailhan ingong Araba. (Deu 2:8) Sa tungatunga kini nakaabot sa kinatayuktokan niini, nga mga 200 m (650 p) ibabaw sa lebel sa dagat.

Ang *ikaupat* nga geograpikanhong rehiyon sa Palestina maoy mga bungtod ug mga patag sa bukid sa S sa dakong kal-ang sa Jordan. (Deu 2:36, 37; 3:8-10) Sa A kining matikad nga yuta miabot tingali ug 100 km (60 mi) ngadto sa S sa Dagat sa Galilea, samtang sa H ang gilapdon maoy mga 40 km (25 mi) lamang ayha pa kini nahimong usa ka kamingawan, umaw nga kayutaan nga sa kataposan nahilakip diha sa Desyerto sa Arabia. Ang lapadlapad, amihanang bahin niining hanayhay nga sidlakang rehiyon ibabaw sa Ramot-gilead gitawag ug yuta sa Basan, mga 600 m (2,000 p) ang aberids nga gihabogon; sa H sa Basan ang samag simboryo nga rehiyon sa Gilead may gihabogon nga 1,000 m (3,300 p). Sa H niini, ang Gilead mao ang utlanan sa patag sa bukid sa A sa bul-oganang walog sa Arnon, diin diha niini nahimutang ang Bukid sa Nebo, nga kapin sa 800 m (2,630 p) ang gihabogon. Ang utlanan usab niini nga teritoryo, nga gipanag-iya kanhi sa mga Ammonhanon, mao ang yuta sa Moab dapit sa H sa bul-oganang walog sa Arnon.—Jos 13:24, 25; Huk 11:12-28.

Geograpikanhong mga Ngalan. Ang karaan nga Hebreohanong mga ngalan sa daghang siyudad, kabukiran, ug mga walog nahanaw na, tingali tungod kay gipuy-an sa mga Arabo ang Palestina sulod sa taas nga panahon sukad niadtong 638 K.P. Apan, sanglit ang Arabiko mao ang buhing pinulongan nga amgid kaayo sa Hebreohanon, sa pipila ka kahimtang posible nga tukmang matino ang pipila ka karaang mga dapit ug mga lokasyon sa talagsaong mga panghitabo.

Ang pipila ka komon nga Arabiko ug Hebreohanon nga geograpikanhong mga termino nga makatabang sa paglangkit sa mga lugar ngadto sa mga dapit nga gihisgotan sa Bibliya gihatag sa sunod nga panid.

Mga Kahimtang sa Klima. Nagkalainlain ang klima sa Palestina sama usab sa topograpiya niini. Sulod lang sa gilay-ong mga 160 km (100 mi), gikan sa Patayng Dagat ngadto sa Bukid sa Hermon, ang dakong panagkalahi sa gihabogon nagpatungha ug mga klima nga sama sa klima sa ubang dapit nga nahimutang kapin sa libolibo ka milya ang distansiya tali sa Tropiko ug sa Artiko. Ang tayuktok sa Bukid sa Hermon kasagarang naputos sa niyebe halos sa tibuok tuig, samtang sa ubos ubay sa Patayng Dagat ang temperatura usahay moabot ug 50°C. (122°F.). Ang huyohoy sa dagat gikan sa Mediteranyo mopabugnaw sa temperatura ubay sa sentral nga kabukiran. Ingong resulta panagsa rang moinit ug kapin sa 32°C. (90°F.) didto sa Jerusalem, ug panagsa ra nga magyelo didto. Ang aberids nga temperatura sa Enero maoy mga 10°C. (50°F.). Ang pag-ulan ug niyebe dili komon niana nga bahin sa yuta. —Itandi ang 2Sa 23:20.

Niining yutaa nga nagkalainlain ug klima, ang pag-ulan nagkalainlain usab. Ubay sa kabaybayonan ang tinuig nga pag-ulan maoy mga 38 sm (15 pul.), apan doble ang gidaghanon niini diha sa mas habog nga mga dapit sa Bukid sa Carmelo, sa sentral nga kabukiran, ug sa kabukiran sa S sa Jordan. Sa laing bahin, daw desyerto ang klima sa Negeb, sa ubos nga walog sa Jordan, ug sa dapit sa Patayng Dagat, nga may 5 ngadto sa 10 sm (2 ngadto sa 4 pul.) nga ulan matag tuig. Sagad moulan sa mga bulan nga tingtugnaw sa Disyembre, Enero, ug Pebrero; 6 o 7 porsiyento lamang ang ulan sa mga bulan nga ting-init gikan sa Hunyo ngadto sa Oktubre. Tungod sa "sayo," o diyutayng ulan sa tinghunlak sa Oktubre ug Nobyembre, sayon ra ang pagdaro sa yuta (nga migangking tungod sa kainit sa tinghulaw) ingong pagpangandam sa pagpugas sa mga lugas sa tingtugnaw. Ang "ulahi," o ulan sa tingpamulak moabot sa Marso ug Abril.—Deu 11:14; Joe 2:23; Zac 10:1; San 5:7.

Ang usa sa dakong kinaiyanhong bahandi sa Palestina mao ang dagayang yamog niini, ilabina sulod sa mga bulan nga tinghulaw, kay kon dili pa tungod sa bagang mga yamog, ang daghang kaparasan ug mga sibsibanan makaagom ug dakong perdisyon. (Hag 1:10; Zac 8:12) Daghan ang yamog diha sa Palestina tungod sa hangin nga nag-umog nga mohuros gikan sa Mediteranyo ug unya mopaubos gikan sa Bukid sa Hermon. (Sal 133:3) Sa pipila ka dapit ang yamog sa kagabhion baga kaayo nga tungod niana makakuhag bastante nga umog ang mga tanom aron ikahulip sa nawalang umog niini panahon sa kainit sa adlaw. (Itandi ang Job 29:19.) Ilabinang hinungdanon mao ang yamog sa Negeb ug sa kabukiran sa Gilead diin diyutay ra ang ulan.—Tan-awa ang YAMOG.

Mga Tanom ug mga Hayop. Ang nagkadaiyang matang sa mga kahoy, kahoykahoy, ug mga tanom nga makaplagan niining gamay nga dapit sa yuta nakapahibulong kaayo sa mga botanista, ug ang usa kanila nagbanabana nga adunay mga 2,600 ka matang sa mga tanom nga nabuhi diha niini. Tungod sa lainlain nga gihabogon, klima, ug klase sa yuta, nagkadaiya ang mga tanom nga makaplagan diha niini, diin ang ubang mga tanom mabuhi diha sa bugnaw nga bukirong rehiyon, ang uban mabuhi diha sa naglagiting nga desyerto, ug ang uban pa diha sa patag nga yuta diin napondo ang mga binanlas nga yuta o sa batoon nga patag ibabaw sa bukid, ug ang matag usa mamulak ug magpatunghag mga binhi sa takdang panahon niini. Dili kaayo halayo sa usag usa makaplagan ang mga palma nga mabuhi sa mainit nga panahon ug ang mga robles ug mga aguho nga mabuhi sa bugnaw nga panahon; ang mga kahoyng sause ubay sa kasapaan ug ang mga tamarisko diha sa kamingawan. Kining yutaa nabantog usab sa gitanom niini nga mga parasan, kaolibohan, mga igos, ug mga uma sa trigo, sebada, ug mga dawa. Ang ubang mga pananom naglakip sa mga gisantes, balatong, lentihas, talong, sibuyas, ug mga pepino, ingon man sa gapas ug lino. Ang mga dumuduaw niining yutaa karong adlawa sagad nga mahigawad gawas kon tingpamulak, sa dihang ang kabanikanhan mapuno sa maanindot nga talan-awon sa kabulakan niini. Halos sa tibuok tuig, ang batoon nga mga bakilid maoy umaw ug dili maanindot tan-awon. Apan, kaniadto, may mga bahin niining yutaa nga mas daghag kakahoyan kay sa pagkakaron, nga milambo sama sa “tanaman ni Jehova,” usa ka tinuod nga tanaman nga “nagaagay sa gatas ug dugos,” nga matahom ug makapaikag. —Gen 13:10; Ex 3:8; Num 13:23, 24; Deu 8:7-9.

Sa unang panahon, mas daghan ang mga hayop, mga langgam, ug mga isda diha sa samag-parke nga Palestina kay sa karong adlawa. Ang leyon, oso, ang ihalas nga torong baka, ug *hippopotamus* wala na sa pagkakaron, apan ang ubang ihalas nga mga hayop nga mahimong makaplagan pa naglakip sa mga lobo, baboyng ihalas, iring nga ihalas, *jackal,* liebre, ug mga irong ihalas. Kasagarang makaplagan ang binuhing mga hayop—mga karnero, kanding, baka, kabayo, asno, ug mga kamelyo. Gibanabana nga adunay mga 85 ka lainlaing matang sa mga hayop nga sus-an, 350 ka matang sa mga langgam, ug 75 ka matang sa mga reptilya nga anaa sa Israel karong adlawa.

Mga Kahinguhaan Gikan sa Yuta. Gawas pa nga usa kini ka dapit nga daghan ug tubig nga arang makapatungha ug dagayang mga abot, anaa usab sa kabukiran sa Palestina ang mahinungdanong mga mineral nga puthaw ug tumbaga. (Deu 8:9) Ang bulawan, plata, lata, ug tingga giimportar, apan dihay daghang deposito sa asin, ug didto sa Walog sa Jordan dihay daghang yutang-kulonon alang sa tisa, paggamag mga kasangkapang kulonon, ug mga industriya sa paghulma ug mga metal. (1Ha 7:46) Gikubkob didto ang maayong klase nga anapog alang sa negosyo sa pagpanukod, ug kanhi makaplagan usab ang mga nanuybo sa yuta nga itom nga mga batong basalto nga gahi ug pino ang grano.

GEOGRAPIKANHONG MGA TERMINO

Arabiko	Hebreohanon	Cebuano
ʽain	ʽen [ʽenot, pl.]	tubod, tuboran
beit	bet	balay
biqʽah [beqaʽ, pl.]	biqʽa(t)	patag sa walog
bir	beʼer	atabay
birkeh(et)	berekha(t)	linaw
burj		torre
darb		agianan, dalan
debbeh(et)		bungtod sa mga balas
deir		kombento, monasteryo
	ʽemeq	ubos nga patag
	gay, ge	walog
ghor		hulpa
	givʽa(t) [givʽot, pl.]	bungtod
jebel	har	bukid
kafr	kefar	balangay
khirbeh(et)	horva(t)	kagun-oban
	maʽale	tungasanan
majdel	migdal	torre
	mayan	tubod
	mifraz	luok, gulpo
mughar	meʽarah(t)	langob
nahr		suba
naqb		agianan sa bukid
nebi		manalagna
qalʽah(at)		kuta
qarn	qeren	tayuktok (lit., sungay)
qarya(t)	qirya(t)	lungsod
qasr		kastilyo, palasyo
rameh	rama(t)	patag ibabaw sa bukid
ras	rosh	tumoy sa bukid; punta
rujm	rogem	tapok sa mga bato, pungtod
shatt		baybayon o tampi; suba
talʽah(at)		bukid
tell [tulul, pl.]	tel	bungdo
wadi	nahal	bul-oganang walog
	yam	dagat

PALMA, KAHOYNG [Heb., *ta·mar′, to′mer* (Huk 4:5); Gr., *phoi′nix*]. Ang palma nga datiles (*Phoenix dactylifera*), bisan tuod karon makaplagan na lamang sa pipila ka dapit, daghan kanhi sa Palestina ug mopatim-aw nga kini komon sa maong dapit maingon nga kini komon usab diha sa Walog sa Nilo sa Ehipto kanhi ug karon. Human sa ikaduhang kalaglagan sa Jerusalem, si Emperador Vespasian sa Roma nagpahimo ug daghang sensilyo nga may larawan sa usa ka naghilak nga babaye nga naglingkod ilalom sa usa ka kahoyng palma nga may inskripsiyong "Judaea Capta."—HULAGWAY, Tomo 2, p. 751.

Ang mga palma sagad anaa sa mga tubigang dapit ug maoy usa ka makapalipayng talan-awon alang sa mga nagapanaw sa desyerto, sama sa 70 ka kahoyng palma nga mitubo daplin sa 12 ka tuboran didto sa Elim, ang ikaduhang dapit nga gihunongan sa nagpanaw nga mga Israelinhon human sa ilang pagtabok sa Pulang Dagat.—Ex 15:27; Num 33:9.

Sa kapanahonan sa Bibliya ang mga palma milambo sa kabaybayonan sa Dagat sa Galilea (*The Jewish War,* III, 516, 517 [x, 8]) ingon man ubay sa ubos nga bahin sa init nga Walog sa Jordan, ug kini ilabinang daghan sa palibot sa En-gedi (*Jewish Antiquities,* IX, 7 [i, 2]) ug Jerico, nga gitawag ug "siyudad sa mga kahoy nga palma." (Deu 34:3; Huk 1:16; 3:13; 2Cr 28:15) Kini mabuhi usab diha sa kabukiran, sama sa "kahoyng palma ni Debora" diha sa bukirong rehiyon sa Epraim. (Huk 4:5) Dayag nga kini nabuhi palibot sa Jerusalem tungod kay ang mga palwa niini gigamit panahon sa Pista sa mga Balongbalong (Lev 23:40; Neh 8:15) ug usab sa panahon nga misulod si Jesus sa siyudad. (Ju 12:12, 13) Ang Tamar, usa sa mga siyudad ni Solomon, ginganlan nianang ngalana tungod sa kahoyng palma. (1Ha 9:17, 18) Ang yuta usab sa Tiro ug Sidon sa ulahi ginganlan ug Fenicia (lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kahoyng palma") gikan sa Gregong *phoi′nix* (Buh 11:19; 15:3), ug lagmit ingon usab niana ang siyudad sa Fenice sa pulo sa Creta.—Buh 27:12.

Ang habog ug dako nga palma, nga may tul-id ug parehog gidak-on nga punoan nga moabot ug 30 m (100 p) ang gihabogon ug sa tumoy niini may maanindot, dagko nga mga palwa, madanihon kaayo ug talagsaon ang katahom. Ang mga batang babaye malipay gayod nga tawgon sa ngalang Tamar, sama sa umagad nga babaye ni Juda (Gen 38:6), igsoong babaye ni Absalom (2Sa 13:1), ug usab sa anak nga babaye ni Absalom, kinsa gihubit ingong "usa ka babaye nga matahom kaayo sa panagway." (2Sa 14:27) Ang barog sa dalagang Sulamita gipakasama sa usa ka kahoyng palma ug ang iyang mga dughan sama sa mga pungpong niini. (Aw 7:7, 8) Tungod kay paliyoliyo ang grano sa kahoy kini usab hunit ug lig-on kaayo.

Ang kahoyng palma bug-os nga mamunga human sa 10 ngadto sa 15 ka tuig ug magpadayon sa pagpamunga sulod sa halos usa ka gatos ka tuig, ug human niana kini inanay nga malugnas ug mamatay sa hinapos sa ikaduha ka gatos nga tuig niini. Ang tinuig nga mga bunga sa palma, ang datiles, motubo ingong dagko ug nagdunghay nga mga bulig ug kasagarang pupoon tali sa Agosto ug Septiyembre. Ang mga Arabo nag-ingon nga kon unsa ka daghan ang mga adlaw sa usa ka tuig, ingon usab niana kadaghan ang kapuslanan sa kahoyng palma. Dugang pa sa daghang kapuslanan sa bunga niini, ang mga dahon gigamit ingong atop ug bungbong sa mga balay, ingon man usab sa paghimog mga koral, mga banig, mga basket, ug bisan mga plato. Ang mga lanot niini gihimong mga pisi ug harsiya sa barko. Ang mga liso sa datiles galingon aron ipakaon sa mga kamelyo. Ang talo, kamay, lana, *tannin,* ug salong makuha tanan gikan niini nga kahoy, ug ang isog nga ilimnon nga gitawag ug *arrack* makuha gikan sa duga niini pinaagig distilasyon.

Ang linilok nga mga kahoyng palma, nga tul-id, matahom, ug mabungahon, maoy haom nga dayandayan diha sa mga bungbong sa sulod sa templo ni Solomon ug sa mga pultahan niini (1Ha 6:29, 32, 35; 2Cr 3:5) ug diha usab sa mga kilid sa mga kareton nga gigamit sa pag-alagad sa templo. (1Ha 7:36, 37) Nakita ni Ezequiel diha sa panan-awon nga gidayandayanan ug mga kahoyng palma ang mga haligi sa kilid sa mga ganghaan sa templo ug usab ang mga bungbong sa sulod ug ang mga pultahan sa templo. (Eze 40:16-37; 41:15-26) Tungod kay tul-id ug taas ug mabungahon, ang kahoyng palma maoy haom usab nga simbolo sa 'tawong matarong' nga 'natanom diha sa mga sawang ni Jehova.'—Sal 92:12, 13.

Ang paggamit sa mga palwa sa palma sa panon sa katawhan nga nag-abiba kang Jesus ingong "ang hari sa Israel" (Ju 12:12, 13) dayag nga naglarawan sa ilang pagdayeg ug pagpasakop sa iyang harianong posisyon. Ang "dakong panon" sa Pinadayag 7:9, 10 sa susama gihulagway nga may mga palwa sa palma sa ilang mga kamot, nga ang kaluwasan gipasidungog sa Diyos ug sa Kordero.

PALTI [pinamubo sa Paltiel].

1. Usa ka Benjaminhong pangulo nga gipili ingong usa sa 12 ka espiya nga mosusi sa yuta sa Canaan niadtong 1512 W.K.P. Siya maoy usa ka anak nga lalaki ni Rapu.—Num 13:2, 3, 9, 27-33.

2. Tan-awa ang PALTIEL Num. 2.

PALTIEL [Ang Diyos Maoy Akong Magtatagana ug Kaikyasan].

1. Hawas sa Isacar sa panahong ang mga tribo nagbahinbahin sa Yutang Saad ingong mga pahat nga panulondon; anak nga lalaki ni Azan.—Num 34:17, 18, 26.

2. Anak nga lalaki ni Lais nga taga-Galim. Human pakalagiwa ni Saul si David, gikuha ni Saul ang iyang anak nga babayeng si Mikal nga asawa ni David ug gihatag kini sa kaminyoon kang Palti (Paltiel). (1Sa 25:44) Sa dihang nahimong hari si David, gisugo niya si Abner ug Is-boset nga ibalik kaniya si Mikal. Nakapasubo kaayo kini kang Paltiel nga misunod kang Mikal nga naghilak hangtod nga gisultihan siya ni Abner sa pagpauli.—2Sa 3:13-16.

PALTIHANON [Taga- (Iya sa) Bet-pelet; o, Sakop sa (Iya sa) Banay ni Pelet]. Usa ka termino nga gigamit sa pagtawag kang Helez, usa sa mga tawong gamhanan ni David ug gituohan sa kadaghanan nga nagtumong sa usa ka lumad sa Bet-pelet. (2Sa 23:8, 26) Diha sa katumbas nga mga talaan sa 1 Cronicas 11:27; 27:10, si Helez gitawag nga "Pelonhon."—Tan-awa ang PELONHON.

PALU [pinamubo sa Pelaias, nga nagkahulogang "Si Jah Milihok nga Katingalahan"]. Ikaduhang ginganlan nga anak nga lalaki ni Ruben nga panganay ni Jacob. (Gen 46:9; 1Cr 5:3) Si Palu ang gigikanan sa banay sa mga Paluhanon sa tribo ni Ruben. (Ex 6:14; Num 26:5) Lagmit nga siya mao ra usab ang anak nga lalaki ni Ruben nga gitawag ug Pelet sa Numeros 16:1.

PALUHANON [Kang (Iya ni) Palu]. Usa ka Rubenhon nga banay nga naggikan kang Palu.—Num 26:5.

PAMFILIA. Usa ka gamayng Romanhong lalawigan daplin sa H nga kabaybayonan sa Asia Minor nga giduaw ni Pablo sa iyang unang misyonaryong panaw. Bisan tuod nausab tingali ang gidak-on sa lalawigan latas sa katuigan, ang Pamfilia sagad nga giisip ingong usa ka hiktin nga luna ubay sa kabaybayonan nga mga 120 km (75 mi) ang gitas-on ug hangtod sa 50 km (30 mi) ang gilapdon. Ang lalawigan sa Licia mao ang utlanan niini sa K, ang Romanhong lalawigan sa Galacia sa A, ug ang Gingharian ni Antiochus sa S. Daplin sa baybayon, ang klima sa Pamfilia init ug tropikanhon, samtang moanam kini ug kabugnaw kon ang usa mopaingon sa mas habog nga dapit sa Kabukiran sa Taurus.

Ang mga molupyo niini gituohan nga maoy panagsagol sa usa ka lumad nga tribo ug sa mga Grego, ang uban gani nagtuo nga ang Pamfilia nagkahulogang "nagkasagol nga mga tribo o rasa." (*Greek-English Lexicon* ni Liddell ug Scott, girebisar ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 1295) Dayag nga dihay mga Hudiyo o mga kinabig sa maong dapit, kay sa Pentekostes 33 K.P. ang mga tawo nga gikan sa Pamfilia didto man sa Jerusalem ug nahibulong sa pagkadungog sa mga tinun-an nga nagsulti sa ilang "kaugalingong pinulongan."—Buh 2:6, 10.

Ubay-ubay sa pangunang mga siyudad ang nahimutang sa daplin o duol sa baybayon, sama sa dunggoanang lungsod sa Atalia, sa Perga nga daplin sa Suba sa Cestrus (Aksu), ug sa Side, diin ang mga pirata sa kabaybayonan magbaligya sa ilang mga tinulis ug diin dihay baligyaanan ug mga ulipon. Gikan sa Pafos daplin sa Cipro, si Pablo, Bernabe, ug si Juan Marcos milawig sa AK tabok sa dagat "ug nahiabot sa Perga sa Pamfilia." Dili matino kon mikawas ba sila sa Atalia ug mibaktas ug pipila ka milya paingon sa Perga o sila ba milawig deretso sa Perga; gitaho nga sa karaang mga panahon ang suba sa Cestrus malawigan bisan hangtod sa Perga. Niining yugtoa si Juan Marcos mibulag sa uban ug mibalik sa Jerusalem, apan si Pablo ug Bernabe mipadulong sa A latas sa kabukiran sa Antioquia sa Pisidia (sa lalawigan sa Galacia). (Buh 13:13, 14; 15:38; 27:5) Ang maong ruta nabantog nga may mga bandido. (Itandi ang 2Co 11:26.) Sa ilang pagbalik ang duha ka Kristohanon mipanaw agi sa Pamfilia paingon sa Perga ug misangyaw didto. Dayon sila miadto sa dunggoanan sa Atalia ug milawig gikan didto paingon sa Antioquia sa Sirya.—Buh 14:24-26.

Latas sa katuigan ang Pamfilia gimandoan sa Lydia, Persia, Macedonia, ug Roma. Ilalom sa mga Romano kini sa nagkalainlaing higayon gihiusa ingong usa ka lalawigan uban sa Cilicia (dapit sa S), dayon uban sa Galacia, ug sa kataposan uban sa Licia.—Buh 13:13; 16:6; 27:5.

PAMPAM. Usa ka tawo, kasagaran babaye, nga mohimog kahilayan kang bisan kinsa; sa espesipiko, usa ka babaye nga magtanyag sa iyang kaugalingon nga makigsekso kang bisan kinsa bugti sa suhol; usa ka bigaon. Ang Hebreohanong pulong alang sa pampam mao ang *zoh·nah′,* samtang ang Gregong katumbas niini mao ang *por′ne.*—Tan-awa ang BIGAON.

Ubos sa Balaod. Ang balaod nga gihatag sa Diyos ngadto sa Israel nagsugo: "Ayaw pasipalahi ang imong anak nga babaye pinaagi sa paghimo kaniya nga pampam, aron ang yuta dili makahimog pagpamampam ug ang yuta mapuno sa malaw-ay nga paggawi." (Lev 19:29) Ang pagpanapaw gidili sa ikapitong sugo (Ex 20:14; Deu 5:18); ang silot maoy kamatayon alang sa duha nga nalangkit. (Lev 20:10) Ang babaye nga sad-an sa

pagpakigminyo nga nagpakaaron-ingnon nga ulay pagapatyon. (Deu 22:13-21) Ang sinayorang babaye nga nakighilawas sa laing lalaki giisip nga sama sa usa ka mananapawng asawa, ug siya pagapatyon. (Deu 22:23, 24) Ang dili-minyong babaye nga nakighilawas kinahanglang makigminyo sa lalaki nga nagtental kaniya gawas kon ang amahan dili motugot sa maong kaminyoon.—Ex 22:16, 17; Deu 22:28, 29.

Tungod niini ug sa uban pang mga katarongan, ang mga pampam sa Israel, gawas lang sa pipila ka eksepsiyon, maoy langyaw nga mga babaye. Ang Mga Proverbio sublisubling nagpasidaan batok sa "estranyong babaye" ug sa "langyaw nga babaye" kinsa maghaylo sa usa ka lalaki sa paghimog imoralidad.—Pr 2:16; 5:20; 7:5; 22:14; 23:27.

Ang usa ka saserdote gidid-an sa Balaod nga makigminyo sa usa ka pampam, ug ang anak nga babaye sa usa ka saserdote nga namampam pagapatyon ug human niana sunogon sa kalayo. (Lev 21:7, 9, 14) Ang "suhol sa usa ka pampam" dili dawaton ingong amot diha sa sangtuwaryo ni Jehova, tungod kay ang mga pampam dulumtanan sa panan-aw ni Jehova.—Deu 23:18.

Ang kaso sa duha ka pampam, nga gihusay sa maalamon ug masinaboton nga paagi, mao ang nakapalig-on pag-ayo sa pagtuo sa katawhan nga si Solomon takos nga manununod ni David sa trono sa Israel. Tingali usa kini ka kaso nga ang mga maghuhukom sa ubos nga hukmanan dili makadesisyon, ug busa kini gitugyan ngadto sa hari. (Deu 1:17; 17:8-11; 1Sa 8:20) Lagmit nga kining mga bayhana maoy mga pampam, dili sa komersiyal nga diwa, apan mga babayeng nakahimog pakighilawas, tingali mga Hudiyong babaye, o posible gayod, mga babaye nga langyawg kagikan.—1Ha 3:16-28.

Mga Pampam sa Templo. Ang mga pampam sa templo nahimong ilado nga bahin sa bakak nga relihiyon. Ang historyador nga si Herodotus (I, 199) nagtaho nga ang "labing salawayon nga Babilonyanhong kostumbre mao kanang pagpugos sa matag babaye sa yuta nga kas-a sa iyang kinabuhi molingkod siya sa templo ni Aprodita ug makigsekso sa usa ka estranyo." Ang mga pampam sa templo nalangkit usab sa pagsimba kang Baal, Astoret, ug sa ubang mga diyos ug mga diyosa nga gisimba didto sa Canaan ug sa ubang mga dapit.

Ang lalaki nga mga pampam sa templo maoy bahin usab sa dunot nga pagsimba.—1Ha 14:23, 24; 15:12; 22:46.

'Ang Dalan sa Kamatayon.' Si Haring Solomon, diha sa ikapitong kapitulo sa Mga Proverbio, naghubit sa usa ka kahimtang nga iyang naobserbahan, nga naghulagway sa mga pamaagi sa pampam ug sa mga sangpotanan niadtong iyang malitagan. Siya naghisgot sa usa ka batan-ong lalaki nga miagi sa dalan nga duol sa balay sa usa ka pampam, sa hapit na ang kagabhion. Gihubit ni Solomon ang batan-ong lalaki ingong 'nakulangan sa kasingkasing,' kulang sa katakos sa pag-ila o sa maayong panabot. (Tan-awa ang KASINGKASING.) Ang babaye, nga nagsul-ob ug malaw-ayng besti sa usa ka pampam, naghulat ug miduol kaniya. Siya maulog-ulogon ug maayong manulti, apan sa pagkatinuod siya sabaan ug gahian o matig-a; siya malinglahon sa kasingkasing. Kini nga pampam nagpakaaron-ingnong matarong pinaagi sa pag-ingon nga siya mihimog mga halad-sa-panagambit nianang adlawa mismo (nga nagpasabot nga adunay daghang makaon, sanglit ang nagtanyag kanunay man nga adunay bahin sa halad-sa-panag-ambit alang kaniya ug sa iyang pamilya).—Pr 7:6-21.

Karon nga ang batan-ong lalaki nahaylo na niining higayona, gipakita ni Solomon nga ang batan-ong lalaki dili na kapugngang makasala uban sa pampam, nga nagsalikway sa tanang maayong panabot, ug misunod 'sama sa usa ka torong baka ngadto sa pagkaihaw,' ingon sa usa ka tawo nga adunay mga talikala ug dili makaikyas sa disiplina nga iyang maangkon. "Hangtod nga," matod ni Solomon, "ang usa ka pana molagbas sa iyang atay," sa ato pa, hangtod nga maangkon niya ang samad nga mopahinabog kamatayon, sa espirituwal ug sa pisikal, kay dili lamang giladlad niya ang iyang lawas sa makamatay nga sakit nga gipasa sa pagpakigsekso (sa grabe na nga mga kaso sa sipilis, ang mga organismo sa bakterya magdaot sa atay), kondili usab "wala siya mahibalo nga nalangkit niini ang iyang kalag." Ang iyang tibuok nga pagkatawo ug ang iyang kinabuhi naapektohan pag-ayo, ug siya seryosong nakasala batok sa Diyos. Gitapos ni Solomon ang iyang asoy sa pag-ingon: "Ang iyang balay maoy mga dalan paingon sa Sheol; sila nagalugsong ngadto sa sulod nga mga lawak sa kamatayon."—Pr 7:22, 23, 27; itandi ang Pr 2:16-19; 5:3-14.

"Nagalaglag sa bililhong mga butang." Ang proverbio nag-ingon: "Ang tawo nga nahigugma sa kaalam nagalipay sa iyang amahan, apan siya nga nakig-uban sa mga pampam nagalaglag sa bililhong mga butang." (Pr 29:3) Una sa tanan, iyang gidaot ang iyang relasyon sa Diyos, ang labing bililhong kabtangan; dayon nagdala siyag kaulawan sa iyang pamilya ug nagdaot sa mga relasyon sa pamilya. Ingon sa gipasidaan sa laing proverbio, ang maong tawo 'maghatag sa iyang dignidad ngadto sa uban ug sa iyang mga tuig ngadto sa kon unsay mabangis; ang mga estranyo magatagbaw sa ilang kaugalingon sa iyang kusog,

ug ang mga butang nga iyang gihagoan mahiadto sa balay sa usa ka langyaw.'—Pr 5:9, 10.

Busa ang maalamong tawo nagtambag: "Ayaw kaibog sa iyang [sa langyaw nga babaye] kaanyag diha sa imong kasingkasing, . . . kay tungod sa usa ka babayeng pampam ang usa makabaton na lamang ug usa ka lingin nga tinapay; apan mahitungod sa asawa sa laing tawo, siya mangita gani ug usa ka bililhong kalag." (Pr 6:24-26) Kini mahimong magkahulogan nga ang usa ka tawo sa Israel, pinaagi sa iyang pagpakig-uban sa usa ka pampam, nag-usik-usik sa iyang kahinguhaan ug nahimong kabos (itandi ang 1Sa 2:36; Luc 15:30), apan ang tawo nga nanapaw sa asawa sa laing tawo nawad-an sa iyang kalag (ubos sa Balaod kamatayon ang silot sa pagpanapaw). O kaha, kining katibuk-ang pahayag mahimong magtumong sa mananapawng asawa ingong usa ka pampam.

Ang panghinapos nga mga bersikulo niini nga kapitulo (Pr 6:29-35) nag-ingon: "Ang si bisan kinsa nga makigdulog sa asawa sa iyang isigkatawo, walay usa nga manghilabot kaniya ang magpabiling dili masilotan. Ang mga tawo dili magatamay sa usa ka kawatan tungod lang kay siya nangawat aron sa pagbusog sa iyang kalag dihang siya gigutom. Apan, kon hisakpan, siya magabayad sa pito ka pilo nga gidaghanon; siya magahatag sa tanang manggad sa iyang balay. Siya nga nagapanapaw sa usa ka babaye maoy usa kansang kasingkasing nakulangan; siya nga nagabuhat niini nagalaglag sa iyang kaugalingong kalag. Hampak ug daotang dungog ang iyang maangkon, ug ang iyang kaulawan dili gayod mapapas. Kay ang kaaligutgot sa usa ka tawo nga lig-on ug lawas maoy pangabugho, ug dili siya maluoy sa adlaw sa panimalos. Siya dili magtagad sa bisan unsang matang sa lukat, ni magtinguha siya niana, bisan unsa pa ka dako ang imong regalo."

Ang Proverbio 6:30-35 lagmit nagkahulogan nga ang mga tawo dili magtamay pag-ayo sa usa ka kawatan nga nangawat tungod sa kagutom; sila nakasabot gayod sa iyang gihimo. Bisan pa niana, kon masakpan, kinahanglan niyang bayran nga may 'tubo' ang iyang nakawat (kini ilabinang gibaod ubos sa Balaod [Ex 22:1, 3, 4]; ang "pito ka pilo" lagmit gigamit sa proverbio aron ipakita nga siya gipabayad sa silot sa bug-os gayod). Apan ang mananapaw dili makahimo sa pagbayad sa iyang sala; ang iyang kaulawan, nga hilabihan gayod, magpabilin, ug dili gayod siya makalukat o makapahigawas sa iyang kaugalingon gikan sa silot nga angay kaniya.

Kon ang usa ka Kristohanon nga usa ka sangkap sa espirituwal nga lawas ni Kristo makigrelasyon sa usa ka pampam o makighilawas, iyang gikuha ang usa ka sangkap ni Kristo ug gihimo kining sangkap sa usa ka pampam, ug gilanggikit ang iyang kaugalingon sa usa ka pampam ingong usa ka lawas. Sa ingon siya nagapakasala batok sa iyang kaugalingong lawas sanglit kini 'usa man ka sangkap ni Kristo.'—1Co 6:15-18.

Kinahanglang Biyaan ang Maong Buhat Aron Maluwas. Adunay paglaom ang mga pampam kon sila mopahilayo sa dulumtanang buhat ug magpasundayag ug pagtuo sa halad lukat ni Jesu-Kristo. Ang apostol nagsulat ngadto sa mga Kristohanon sa Corinto, nga nagpahinumdom kanila nga ang pipila kanila kanhi maoy mga makihilawason ug mga mananapaw apan sila mibiya na sa maong dalan ug nahugasan na ug gipahayag nga matarong diha sa ngalan ni Ginoong Jesu-Kristo. (1Co 6:9-11) Daghan sa mga pampam sa Israel ang nagpasundayag ug maayong mga kasingkasing kay sa relihiyosong mga pangulo. Kini nga mga babaye, nga giyubit sa mga eskriba ug mga Pariseo, mapainubsanong midawat sa pagsangyaw ni Juan nga Tigbawtismo, ug gihimo silang panigingnan ni Jesus ngadto sa relihiyosong mga pangulo, sa dihang siya miingon: "Sa pagkatinuod ako magaingon kaninyo nga ang mga maniningil ug buhis ug ang mga pampam magauna kaninyo sa pagsulod sa gingharian sa Diyos."—Mat 21:31, 32.

Rahab. Si Rahab maoy usa ka pananglitan sa usa ka pampam nga nagpahayag ug pagtuo sa Diyos ug giisip nga matarong. (San 2:25) Ang mga tawo nga gipadala ni Josue aron mangespiya sa Jerico didto nag-abot sa balay ni Rahab. (Jos 2:1) Dili makataronganong isipon nga ila kadtong gihimo tungod sa imoral nga mga katuyoan. Bahin sa ilang motibo, si Propesor C. F. Keil ug F. Delitzsch, diha sa *Commentary on the Old Testament* mipahayag: "Ang ilang pagsulod sa balay nianang matanga sa tawo dili kaayo makapasuspetsa. Dugang pa, tungod kay ang iyang balay nahimutang man sa kilid o sa ibabaw sa pader sa lungsod, sila dali rang makaikyas. Apan ang Ginoo naggiya sa dalan sa mga espiya, mao nga ilang nakaplagan pinaagi niini nga makasasala ang tawo nga mao ang labing haom alang sa ilang katuyoan, ug kansang kasingkasing nasilsil pag-ayo ang maayong balita bahin sa mga milagro nga gipahinabo sa buhing Diyos alang sa Israel, nga dili lamang kay gitug-anan niya ang mga espiya bahin sa kawalay paglaom sa mga Canaanhon, apan, uban ang lig-ong pagsalig sa gahom sa Diyos sa Israel, gitagoan ang mga espiya gikan sa tanang mga pagpakisayod sa iyang mga katagilungsod, bisan pa sa dakong kapeligrohan sa iyang kaugalingon." (1973, Tomo II, Josue, p. 34) Tungod sa pahayag sa Diyos nga ang Israel magpapahawa sa mga Canaanhon gumikan sa ilang imoral nga mga buhat ug tungod usab sa panalangin sa Diyos sa pagsakop sa Jerico

ug nganha kang Rahab mismo, dili gayod makataronganon nga isipon nga ang mga espiya nakighilawas kang Rahab o nga siya nagpadayon sa iyang buhat sa pagpamampam human niana. —Lev 18:24-30.

Maylabot sa pagkaanak ni Jepte sa usa ka pampam (Huk 11:1), ug sa pag-estar ni Samson sa balay sa usa ka pampam sa siyudad sa Gaza (Huk 16:1), tan-awa ang JEPTE; SAMSON.

Mahulagwayong Paggamit. Ang usa ka tawo, usa ka nasod, o usa ka kongregasyon sa mga tawo nga gipahinungod ngadto sa Diyos nga makig-alyansa sa kalibotan o moliso ngadto sa pagsimba sa bakak nga mga diyos gitawag sa Bibliya nga "mga pampam." Ingon niini ang nasod sa Israel. Ang Israel nadaldal sa "pagpakighilawas" sa langyawng mga diyos ug, sama sa usa ka dili-matinumanong asawa nga mangitag laing mga lalaki, siya midangop sa langyawng mga nasod alang sa kasegurohan ug kaluwasan gikan sa iyang mga kaaway inay sa pagdangop sa iyang "banang tag-iya," si Jehova nga Diyos. (Isa 54:5, 6) Dugang pa, ang Jerusalem migrabe pa gayod sa iyang pagkadili-matinumanon sa paaging siya misaylo pa sa naandang batasan sa mga pampam, ingon sa inspiradong gipamulong ni manalagnang Ezequiel: "Sila maghatagan ug regalo sa tanang pampam, apan ikaw—ikaw naghatag sa imong mga regalo ngadto sa tanan nga nahigugma pag-ayo kanimo, ug ikaw nagtanyag ug hiphip kanila aron moanha kanimo gikan sa tibuok palibot diha sa imong mga buhat sa pagpamampam." (Eze 16:33, 34) Ang napulo-ka-tribong gingharian sa Israel ug ang duha-ka-tribong gingharian sa Juda gikondenar ingong mga pampam niining simboliko nga paagi.—Eze 23:1-49.

Ang labing iladong pananglitan sa espirituwal nga pagpamampam mao ang "Dakong Babilonya, ang inahan sa mga bigaon [o, mga pampam] ug sa dulumtanang mga butang sa yuta."—Pin 17:5; tan-awa ang DAKONG BABILONYA.

PANA. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

PANAAD. Usa ka solemneng saad ngadto sa Diyos sa paghimo sa usa ka buluhaton, sa paghalad o paghatag ug gasa, sa pagsulod sa usa ka pag-alagad o kahimtang, o sa paglikay sa pipila ka butang nga sa kaugalingon niini dili lapas sa balaod. Ang usa ka panaad maoy usa ka kinabubut-ong pahayag nga gihimo sa usa ka tawo sumala sa iyang kaugalingong kabubut-on. Ingong solemneng saad, ang usa ka panaad sama kaseryoso sa usa ka panumpa, ug usahay kining duha ka ekspresyon duyog nga gigamit diha sa Bibliya. (Num 30:2; Mat 5:33) Ang "panaad" mas nagtumong sa pagpahayag sa katuyoan, samtang ang "panumpa" nagtumong sa pagpangamuyo ngadto sa hataas nga awtoridad aron pamatud-an ang pagkatinuod o kalig-on sa pahayag. Ang mga panumpa sagad nga inubanan ug pagpamatuod sa usa ka pakigsaad. —Gen 26:28; 31:44, 53.

Ang kinaunahang rekord sa usa ka panaad makaplagan diha sa Genesis 28:20-22, diin si Jacob misaad sa paghatag kang Jehova ug ikapulo sa tanan niyang kabtangan kon si Jehova magpadayon sa pag-uban kaniya ug ibalik siya sa kalinaw, sa ingon magpamatuod nga mao ang Diyos ni Jacob. Si Jacob wala manaad sa Diyos nga may kondisyon, apan buot lamang niya nga matino nga siya nakabaton sa pag-uyon sa Diyos. Ingon sa gipunting niini nga pananglitan, ang mga panaad gihimo sa mga patriarka (tan-awa usab ang Job 22:27), ug sama sa uban pang mga kostumbre sa mga patriarka, kini nga mga bahin sa pagsimba nga naglungtad nang daan wala sugdi sa Moisesnong Balaod, hinunoa, kini gipatin-aw ug gikontrolar niini.

Daghang panaad ang gihimo ingong mga pangamuyo sa Diyos alang sa iyang pag-uyon ug sa kalamposan sa usa ka buluhaton, sama sa kahimtang ni Jacob. Ang laing pananglitan niana mao ang panaad sa Israel sa pagtugyan sa kalaglagan sa mga siyudad sa Canaanhong hari sa Arad kon ihatag ni Jehova ang kadaogan sa Israel. (Num 21:1-3) Ang mga panaad gihimo usab ingong kapahayagan sa debosyon ngadto kang Jehova ug sa iyang putling pagsimba (Sal 132:1-5) o sa pagpakita nga ang usa ka tawo nagpinig sa iyang kaugalingon o sa iyang mga kabtangan alang sa linaing pag-alagad. (Num 6:2-7) Ang mga ginikanan makahimog mga panaad maylabot sa ilang mga anak, sama sa gihimo ni Ana labot kang Samuel. (1Sa 1:11; itandi ang Huk 11:30, 31, 39.) Niini nga mga kahimtang ang mga anak nakigtambayayong sa pagtuman sa panaad.

Kinabubut-on, Apan Kinahanglang Tumanon sa Dihang Nakapanaad. Ang mga panaad maoy bug-os nga kinabubut-on. Apan, sa dihang ang usa ka tawo nakapanaad, kinahanglang tumanon kini sumala sa balaod sa Diyos. Tungod niana ang usa ka panaad gihisgotan ingong 'gibugkos sa iyang kalag,' nga nagpasabot nga ang iyang kinabuhi nahimong pasalig sa pagtuman sa iyang pulong. (Num 30:2; tan-awa usab ang Rom 1:31, 32.) Sanglit nameligro ang kinabuhi, masabtan kon nganong ang Kasulatan nag-aghat sa usa ka tawo nga mag-amping pag-ayo una pa mohimog usa ka panaad, nga maampingong magtimbangtimbang sa mga obligasyon nga nalangkit. Ang Balaod nag-ingon: "Kon manaad ka ug saad kang Jehova . . . [ang] Diyos sa walay pakyas maningil kanimo niini, ug sa pagkatinuod kini mahimong sala kanimo. Apan kon dili ka manaad, dili kini mahimong sala kanimo."—Deu 23:21, 22.

Ingon sa gipahayag sa ulahi sa Magtitigom: "Kon unsay imong gipanaad, bayri. Mas maayo pa nga dili ka manaad kay sa manaad ka ug dili mobayad. Ayaw tugoti ang imong baba nga mahimong hinungdan sa pagpakasala sa imong unod, ni moingon atubangan sa manulonda nga kadto usa ka sayop." (Ecc 5:4-6) Ang usa ka dinalidali nga panaad nga gihimo tungod lamang sa kahinam o aghat sa emosyon mahimong usa gayod ka lit-ag. (Pr 20:25) Ilalom sa Balaod ang usa nga naghimo sa maong wala hunahunaa o wala palandonga nga panaad sad-an atubangan sa Diyos ug kinahanglang mohalad ug halad-sa-pagkasad-an tungod sa iyang sala. (Lev 5:4-6) Sa kataposan, ang usa ka panaad walay kapuslanan sa mga mata sa Diyos gawas kon kini kaharmonya sa iyang matarong nga mga balaod ug naggikan sa hustong matang sa kasingkasing ug espiritu.—Sal 51:16, 17.

Ang mga panaad sa kababayen-an, ilalom sa Balaod. Ang mga balaod nga naglatid sa mga panaad nga gihimo sa kababayen-an gibatbat diha sa Numeros 30:3-15: Ang panaad sa usa ka anak nga babaye obligadong tumanon sa dihang kini madungog sa iyang amahan ug dili motutol niini; o kaha, sa kasukwahi, siya magnulo niini. Ang panaad sa usa ka asawa (o sa usa ka sinayoran nga babaye) nag-agad usab sa iyang bana (o pamanhonon) aron malig-on. Kon ang lalaki magnulo sa panaad human niya kini malig-on, siya magpas-an sa kasaypanan sa iyang asawa. (Num 30:14, 15) Sa kahimtang sa usa ka babayeng balo o diborsiyada, "ang tanan nga iyang gibugkos sa iyang kalag magpadayon batok kaniya."—Num 30:9.

Kahikayan sa mga Butang nga Gipanaad. Agig pagtuman sa usa ka panaad, ang bisan kinsang tawo o kabtangan, lakip ang yuta, mahimong ihalad kang Jehova, gawas sa mga gigahin na alang Kaniya sa Balaod—ang panganay, unang mga bunga, ikapulo, ug ang susama niana. (Lev 27:26, 30, 32) Ang butang nga gipanaad ingong "binalaan" (Heb., *qo'dhesh,* usa ka butang nga gigahin ingong balaan, alang sa sagradong paggamit) mahimong matubos pinaagi sa usa ka tino nga bayad nga ihatag ngadto sa sangtuwaryo (gawas sa hinlo nga mga hayop). (Lev 27:9-27) Apan, ang bisan unsa nga "gipahinungod" (Heb., *che'rem*) dili matubos, kondili mahimong bug-os ug permanente nga mapanag-iya sa sangtuwaryo o, kon gitugyan sa kalaglagan, pagalaglagon nga walay pakyas. —Lev 27:28, 29.

Sayop o Mahugaw nga mga Panaad. Ang mga panaad sa paganong mga relihiyon sa makadaghan naglakip sa mahugaw, imoral nga mga buhat. Sa tibuok Fenicia, Sirya, ug Babilonya, ang mga kita sa pagpamampam didto sa templo gipahinungod ngadto sa idolo o sa templo. Ang maong dunot nga mga panaad gidili sa Israel: "Dili mo dad-on ang suhol sa usa ka pampam o ang bayad sa usa ka iro [lagmit, usa ka *pederast* (usa nga naghuhat sa sodomiya)] ngadto sa balay ni Jehova nga imong Diyos alang sa bisan unsa nga panaad." —Deu 23:18, *ftn* sa *Rbi8.*

Human sa kalaglagan sa Jerusalem, gipahinumdoman ni Jeremias ang mga Hudiyo sa Ehipto nga ang usa ka rason sa kalamidad nga midangat kanila mao ang ilang paghimog mga panaad ngadto sa "rayna sa kalangitan" ug sa paghalad ngadto kaniya. Ang mga babaye nga nanguna niini nga pagsimba sa idolo nangatarongan dayon nga ang ilang mga panaad ug pagsimba sa "rayna sa kalangitan" giuyonan sa ilang mga bana ug sila determinado sa pagtuman sa ilang mga panaad ngadto niini nga diyosa. Busa sila nangatarongan nga sila milihok sumala sa Balaod mahitungod sa mga panaad sa kababayen-an (Num 30:10-15), apan gisaway ni Jeremias ang ilang mga buhat ingong supak gayod sa balaod, sanglit kini maoy pagsimba sa idolo. —Jer 44:19, 23-25; 2Co 6:16-18.

Salingkapaw nga mga panaad. Ang mga Hudiyo wala sa tataw mosimbag idolo human sa pagkadestiyero. Hinunoa, ilang "gihimo nga walay pulos ang pulong sa Diyos tungod sa [ilang] tradisyon." Ang ilang malimbongong pangatarongan sa pagpatin-aw sa Balaod nakaapekto sa paghimog mga panaad ingon man sa ubang mga bahin sa pagsimba, ug ang ilang relihiyosong mga pangulo sinalingkapawng nagtudlo sa "mga sugo sa mga tawo ingon nga mga doktrina." (Mat 15:6-9) Panaglitan, ang Hudiyohanong tradisyon nagkanayon nga kon ang usa ka tawo moingon sa iyang amahan o inahan, "Bisan unsay akong nabatonan nga imo untang kapahimuslan gikan kanako maoy usa ka gasa nga gipahinungod sa Diyos" (usa ka pahayag sa pagpahinungod o pagbalaan), sa ingon siya nanaad nga balaanon ang tanan nga iyang gipanaad sa Diyos ug dili maggamit niini nga mga butang sa pagtabang sa iyang mga ginikanan; kini gipasukad sa pagtuo nga nianang higayona ang templo na ang may pangunang katungod niini nga mga kabtangan, bisan tuod siya gihatagan ug bug-os nga kagawasan nga huptan kini alang sa iyang kaugalingon.—Mat 15:5, 6.

Mga Halad nga Nalangkit sa mga Panaad. Ubos sa Balaod, ang usa ka halad-nga-sinunog usahay ilakip sa ubang mga halad, aron sa pagpakitag bug-os nga pagpahinungod ug paghangyo kang Jehova nga dawaton ang halad nga may pag-uyon. (Lev 8:14, 18; 16:3) Ingon usab niana ang labot sa mga panaad. (Num 6:14) Ang mga halad-nga-sinunog gihalad sa paghimog linaing mga panaad. (Num 15:3; Sal 66:13) Ug mahitungod sa "halad-sa-panag-ambit ngadto kang

Jehova aron bayran ang usa ka panaad," kinahanglan nga ihalad ang usa ka walay depekto nga hayop, nga ang usa ka bahin niini sunogon ibabaw sa halaran.—Lev 22:21, 22; 3:1-5.

Mahitungod sa panaad ni Jepte una pa makiggubat sa mga Ammonhanon (Huk 11:29-31), tan-awa ang JEPTE.

Ang Pagtuman ni Pablo sa Balaod Labot sa mga Panaad. Si apostol Pablo nanaad, ug dili matino kon panaad ba kini ingong usa ka Nazareo o dili; dugang pa, wala iasoy kon siya nanaad una pa siya mahimong Kristohanon. Lagmit nga iyang gitapos ang yugto sa iyang panaad didto sa Cencrea, duol sa Corinto, sa dihang gipaputlan niya ang iyang buhok (Buh 18:18) o kaha, ingon sa gituohan sa pipila, sa dihang siya miadto sa templo sa Jerusalem uban sa upat ka tawo nga nagtapos usab sa ilang mga panaad. Hinunoa, kining ulahi nga gibuhat ni Pablo maoy pinasukad sa tambag sa Kristohanong nagamandong lawas aron ipakita nga si Pablo naglakaw nga mahapsay ug wala magtudlog pagsupak sa Balaod, ingon sa gihulungihong nganha sa pipila ka Hudiyong mga Kristohanon. Nabatasan sa usa ka tawo nga magbayad alang sa uban sa gasto nga nalangkit sa seremonyal nga paghinlo sa pagkatapos sa yugto sa panaad, sama sa gihimo dinhi ni Pablo.—Buh 21:20-24.

Kon nganong si apostol Pablo ug ang iyang mga kaubanan diha sa Kristohanong nagamandong lawas miuyon nga buhaton ang pipila ka bahin sa Balaod, bisan pag ang Balaod gihiklin na pinaagi sa halad ni Jesu-Kristo, ang mosunod nga mga butang mahimong tagdon: Ang Balaod gihatag ni Jehova nga Diyos ngadto sa iyang katawhang Israel. Tungod niana, si apostol Pablo miingon, "Ang Balaod espirituwal," ug bahin sa mga lagda niini siya miingon, "Ang Balaod balaan, ug ang sugo balaan ug matarong ug maayo." (Rom 7:12, 14) Busa, ang templo ug ang mga pag-alagad nga gihimo didto wala tamaya sa mga Kristohanon, ni gipakamenos ingong sayop. Kini maoy dili idolatroso. Dugang pa, daghan sa mga pag-alagad didto nahimo nang kostumbre taliwala sa mga Hudiyo. Labot pa, sanglit ang Balaod maoy dili lamang relihiyoso kondili mao usab ang balaod sa nasod, ang ubang mga butang, sama sa mga pagdili sa pagtrabaho panahon sa mga Igpapahulay, kinahanglang tumanon sa tanan nga nagpuyo sa maong nasod.

Apan sa pagtagad niining butanga, ang pangunang punto mao nga ang *mga Kristohanon wala maglaom niining mga butanga alang sa kaluwasan.* Ang apostol nagpatin-aw nga ang pipila ka butang, sama sa pagkaon ug karne o mga utanon, ang pagsaulog sa pipila ka adlaw ingong mas hinungdanon kay sa uban, bisan sa pagkaon ug karne nga gihalad ngadto sa mga idolo una pa sa pagbaligya niini diha sa mga tiyanggihan, maoy mga butang nga nag-agad sa tanlag. Siya misulat: "Ang usa ka tawo nagahukom sa usa ka adlaw ingong labaw kay sa lain; ang lain nga tawo nagahukom sa usa ka adlaw nga sama ra sa tanan; pasagding ang matag tawo bug-os nga kombinsido diha sa iyang kaugalingong hunahuna. Siya nga nagabantay sa adlaw nagabantay niini alang kang Jehova. Usab, siya nga nagakaon, nagakaon alang kang Jehova, kay siya nagapasalamat man sa Diyos; ug siya nga wala mokaon wala mokaon alang kang Jehova, ug bisan pa niana nagapasalamat sa Diyos." Dayon iyang gisuma ang iyang argumento pinaagi sa pagpahayag niini nga prinsipyo: "Kay ang gingharian sa Diyos wala magkahulogan ug pagkaon ug pag-inom, kondili nagkahulogan ug pagkamatarong ug pakigdait ug kalipay uban sa balaang espiritu," ug siya mihinapos: "Malipayon ang tawo nga wala magbutang sa iyang kaugalingon sa paghukom pinaagi sa kon unsa ang iyang giuyonan. Apan kon siya may mga pagduhaduha, siya nahukman na kon siya mokaon, tungod kay siya wala mokaon gumikan sa pagtuo. Sa pagkatinuod, ang tanan nga dili gumikan sa pagtuo maoy sala." —Rom 14:5, 6, 17, 22, 23; 1Co 10:25-30.

Ang eskolar sa Bibliya nga si Albert Barnes mihimog pagpatin-aw labot niining puntoha diha sa iyang *Notes, Explanatory and Practical, on the Acts of the Apostles* (1858). Sa paghisgot sa Buhat 21:20 —nga mabasa: "Human makadungog niini [asoy sa pagpanalangin sa Diyos sa ministeryo ni Pablo ngadto sa kanasoran] ilang gihimaya ang Diyos, ug sila miingon kaniya: 'Imong nakita, igsoon, kon pila ka libo nga mga magtutuo ang anaa taliwala sa mga Hudiyo; ug silang tanan masiboton sa Balaod' "—si Barnes nag-ingon: "Ang gihisgotan dinhi mao ang balaod maylabot sa pagtuli, mga halad, mga pagpinig ug mga karne ug mga adlaw, kapistahan, ug uban pa. Daw talagsaon nga sila kinahanglang magpadayon pa sa pagsaulog sa maong mga rituwal, sanglit dayag nga katuyoan sa Kristiyanidad ang paghanaw niini. Apan angay natong hinumdoman, (1.) Nga ang maong mga rituwal gitudlo kanhi sa Diyos, ug sila gitudloan sa pagsaulog niini. (2.) Nga ang mga apostoles naghimo niini samtang sila nagpabilin sa Jerusalem, ug ilang gihunahuna nga dili maayo nga bug-os kining supakon. [Buh 3:1; Luc 24:53] (3.) Nga ang isyu bahin sa pagsaulog niini wala makapagubot sa Jerusalem. Kini mitungha taliwala lamang sa Hentil nga mga kinabig, ug angay lamang nga didto *gayod* kini motungha, kay kon kini kinahanglang saulogon, kini lagmit nga *gipatuman* gayod kanila sa awtoridad. (4.) Ang desisyon sa konsilyo (kap. xv.) naglangkit lamang sa *Hentil* nga mga kinabig. [Buh 15:23] . . . (5.) Gidahom nga sa dihang

ang Kristohanong relihiyon masabtan na pag-ayo —nga sa dihang ang dako, gawasnon, ug [unibersohanon] nga kinaiyahan niini labaw pang maugmad, ang nalahi nga mga kahikayan ni Moises ihiklin na nga walay kasamok, ug walay kagubot. Kon ang isyu nakaukay pa [sa publiko] sa Jerusalem, kini nakaaghat unta ug hilabihang pagsupak batok sa Kristiyanidad, ug nagpasiak sa Kristohanong simbahan ngadto sa ginagmayng mga pundok, ug nakapahinay gayod unta sa pag-uswag sa Kristohanong doktrina. Angay natong hinumdoman usab, (6.) Nga, diha sa kahikayan ubos sa Pagtultol sa Diyos, ang panahon sa paglaglag sa templo, sa siyudad, ug sa nasod nagkaduol na; nga magtapos sa mga halad, ug sa *bug-os* magtapos hangtod sa hangtod sa pagsaulog sa Moisesnong mga rituwal. Sanglit duol na kaayo kini nga kalaglagan, ug sanglit kini maoy epektibo kaayong *argumento* batok sa pagsaulog sa Moisesnong mga rituwal, ang Bantogang Ulo sa simbahan wala na maghasol nga lantugian pa ang ilang obligasyon taliwala sa mga tinun-an didto sa Jerusalem."

PANADERO. Tan-awa ang PAGLUTOG TINAPAY, PANADERO.

PANAGANG SA DUGHAN. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

PANAG-AWAY. Panaglantugi, panagbangi, panagtigi sa usag usa tungod sa pagdumot. Usa ka Hebreohanong berbo nga gihubad nga "nakig-away" gihubad usab nga "nagsugnib" ug "nagaghat." Lakip sa mga hinungdan sa panag-away nga gihisgotan sa Kasulatan mao ang pagdumot (Pr 10:12), kasuko (Pr 15:18; 29:22), mga intriga (Pr 16:28), biaybiay (Pr 22:10), pagpalabig inom (Pr 23:29, 30), pagbutangbutang (Pr 26:20), pagpanghambog o garbo, ug kakulang sa hustong pagtudlo (Pr 28:25; 1Ti 6:3, 4). Ang panag-away makadaot sa kalinaw ug kalipay. Sublisubling gipasiugda diha sa basahon sa Mga Proverbio nga kini adunay dili maayong epekto ug makapahilayo sa usag usa. (Pr 19:13; 21:9, 19; 25:24; 27:15) Ang mga panaglalis tali niadtong kanhi adunay inigsoong relasyon mahimong mopatunghag dako kaayong babag sa panag-uliay. "Ang usa ka igsoon nga gihimoag kalapasan labi pang malisod nga dag-on kay sa usa ka malig-on nga lungsod; ug may mga panaglalis nga sama sa trangka sa usa ka puloy-anang torre." —Pr 18:19.

Ingong usa sa mga buhat sa unod nga gidumtan ni Jehova (Gal 5:19, 20; itandi ang Pr 6:19; Rom 1:28, 29, 32; San 3:14-16), ang panag-away o panaglalis walay dapit diha sa Kristohanong kongregasyon. (Rom 13:13; 1Co 3:3; 2Co 12:20; Flp 2:3; Tit 3:9) Usa sa mga kuwalipikasyon alang sa Kristohanong magtatan-aw mao nga siya dili usa ka tawong palaaway. (1Ti 3:1, 3) Busa, ang mga tawong padayong nakiglalis o nakig-away maoy lakip niadtong makadawat sa bug-at nga paghukom sa Diyos.—Rom 2:6, 8.

Sa unang siglo K.P., si apostol Pablo kinahanglang makigtigi sa mga palaaway. Ang pipila nagmantala sa maayong balita tungod sa pagkamatigion, lagmit nagtinguha nga mahimong ilado ug ipaubos ang awtoridad ug impluwensiya ni Pablo. Apan kini wala tugoti ni Pablo nga makawala sa iyang kalipay nga makitang ang Kristo namantala. —Flp 1:15-18.

PANAGKATIGOM. Tan-awa ang KATIGOMAN, PANAGKATIGOM.

PANAHON. Tan-awa ang PANAHONG DALAWATON; TINUDLONG MGA PANAHON SA MGA NASOD; KALENDARYO; EDAD, PANAHON.

PANAHONG DALAWATON. Sa 2 Corinto 6:2 si apostol Pablo mikutlo gikan sa tagna sa Isaias 49:8, nga nag-ingon: "Mao kini ang giingon ni Jehova: 'Sa usa ka panahon sa maayong kabubut-on ako mitubag kanimo, ug sa usa ka adlaw sa kaluwasan ako mitabang kanimo; ug ako nagpadayon pagpanalipod kanimo aron akong ikahatag ka ingong usa ka pakigsaad alang sa katawhan, aron ipahiuli sa maayong kahimtang ang yuta, aron mapanag-iya pag-usab ang biniyaang mga kabilin.' " Sa orihinal kini nga pahayag dayag nga gisulti ngadto kang Isaias ingong naghawas o nagpersonipikar sa nasod sa Israel. (Isa 49:3) Tin-aw nga kini maoy usa ka tagna sa pagpasig-uli ug, busa, nakabaton sa unang katumanan niini sa panahon sa pagpagawas sa Israel gikan sa Babilonya sa dihang gihimo ang panawagan ngadto sa Israelinhong mga binilanggo, "Gula kamo!" Human niadto sila mibalik sa ilang yutang natawhan ug gipuy-an pag-usab ang biniyaang yuta.—Isa 49:9.

Apan, ang mga pulong nga "aron akong ikahatag ka ingong usa ka pakigsaad alang sa katawhan" diha sa bersikulo 8 niini nga kapitulo ug ang nag-unang pahayag diha sa bersikulo 6 nga kini nga "alagad" ni Jehova igahatag ingon nga 'kahayag sa mga nasod, aron ang kaluwasan sa Diyos mahimong hangtod sa kinatumyan sa yuta,' tinong nagpaila sa tagna ingong nagtumong sa Mesiyas ug busa gipadapat kang Kristo Jesus ingong "alagad" sa Diyos. (Itandi ang Isa 42:1-4, 6, 7 sa Mat 12:18-21.) Sanglit ang "panahon sa maayong kabubut-on" maoy usa ka panahon sa dihang si Jehova 'motubag' ug 'motabang' sa iyang alagad, angayng ipadapat kini sa yutan-ong kinabuhi ni Jesus sa dihang siya "naghimog mga pangamuyo ug mga pangaliya usab ngadto sa Usa nga arang makaluwas

kaniya gikan sa kamatayon, uban ang makusog nga mga pagtuaw ug mga luha, ug gidungog siya nga may pag-uyon tungod sa iyang diyosnong kahadlok." (Heb 5:7-9; itandi ang Ju 12:27, 28; 17:1-5; Luc 22:41-44; 23:46.) Busa, kadto maoy "usa ka adlaw sa kaluwasan" alang sa kaugalingong Anak sa Diyos, nga sa maong yugto sa kahigayonan iyang gipasundayag ang pagkahingpit sa integridad ug, ingong resulta, "nahimong may kaakohan alang sa walay kataposang kaluwasan sa tanan nga masinugtanon kaniya."—Heb 5:9.

Dugang pa, ang pagkutlo ni Pablo niini nga tagna nagpaila sa dugang pang pagpadapat ngadto sa mga Kristohanon nga giagda ni Pablo nga "dili dawaton ang dili-takos nga kalulot sa Diyos ug sipyaton ang katuyoan niini," ug ngadto kanila siya miingon (human kutloa ang Isa 49:8): "Tan-awa! Karon mao na ang panahon nga ilabinang dalawaton. Tan-awa! Karon mao na ang adlaw sa kaluwasan." (2Co 6:1, 2) Ang maong mga Kristohanon nahimong ang espirituwal nga "Israel sa Diyos" sukad sa Pentekostes sa 33 K.P. (Gal 6:16), apan dihay panginahanglan nga pamatud-an nga takos sila sa dili-takos nga kalulot sa Diyos, aron nga ang "panahong dalawaton" mahimong sa pagkatinuod "usa ka adlaw sa kaluwasan" alang kanila.

Ang kamatuoran nga ang tagna diha sa orihinal nga kapadapatan niini maoy tagna bahin sa pagpasig-uli magpaila usab sa kapadapatan sa usa ka panahon sa kagawasan gikan sa espirituwal nga pagkabihag ug sa pagkapasig-uli ngadto sa bug-os nga pag-uyon sa Diyos.—Itandi ang Sal 69:13-18.

Alang sa kinaiyanhong mga Hudiyo nga napakyas sa pagpabili sa pagkanahiangay sa panahon ug sa ilang kahigayonan nga makasulod ngadto sa 'espirituwal nga Israel,' gipahibalo ni Pablo nga siya miliso ngadto sa dili-Hudiyohanong mga nasod, ug iyang gikutlo ang Isaias 49:6 ingong pagpaluyo, nga nag-ingon: "Sa pagkatinuod, si Jehova nagsugo kanamo niining mga pulonga, 'Gitudlo ko ikaw ingon nga kahayag sa mga nasod, aron ikaw mahimong usa ka kaluwasan hangtod sa kinatumyan sa yuta.' " (Buh 13:47) Sanglit ang "panahon" ug ang "adlaw" maoy mga termino nga nagpaila sa pagkatemporaryo, kini nagpasabot sa pagkadinalian ug sa panginahanglan nga maalamong gamiton ang nahiangay nga yugto o panahon sa pag-uyon, una pa moabot ang kataposan niini, nga magbakwi sa kaluoy sa Diyos ug sa gitanyag nga kaluwasan. —Rom 13:11-13; 1Te 5:6-11; Efe 5:15-20.

PANAHONG WALAY TINO. Ang Hebreohanong pulong nga *'oh·lam'* adunay ideya sa pagkawalay tino o dili-tino nga panahon. Ang leksikograpo nga si Gesenius naghubit niini ingong nagkahulogang *"tinagong panahon,* nga mao, dili tin-aw ug hataas, nga ang sinugdanan o kataposan dili tino o walay katinoan." (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* gihubad ni E. Robinson, 1836, p. 746) Busa, ang mga ekspresyon sama sa "panahong walay tino" (Sal 25:6), "mohangtod sa panahong walay tino" (Hab 3:6), "sa kakaraanan" (Gen 6:4), "dugay nang panahon kanhi," "sa dugay na kanhi" (Jos 24:2; Pr 22:28; 23:10), ug 'dumalayon' (Ecc 12:5) haom nga nagpahayag sa ideya sa termino sa orihinal nga pinulongan.

Ang pulong nga *'oh·lam'* usahay gilangkit nianang molungtad sa walay kataposan. (1Ha 2:45, *ftn* sa *Rbi8*) Ang manalagnang si Isaias misulat: "Si Jehova, ang Maglalalang sa mga kinatumyan sa yuta, maoy Diyos hangtod sa panahong walay tino." (Isa 40:28) Si Jehova maoy "gikan sa panahong walay tino hangtod sa panahong walay tino." (Sal 90:2) Sanglit si Jehova imortal ug dili mamatay, siya magpadayon ingong Diyos sa walay kataposan. (Hab 1:12; 1Ti 1:17) Apan, ang Hebreohanong ekspresyon nga *'oh·lam'* wala *gayod* magkahulogang "hangtod sa kahangtoran." Kini sagad nagtumong sa mga butang nga may kataposan, apan ang yugto sa paglungtad sa maong mga butang ikaingon nga 'ngadto sa panahong walay tino' tungod kay ang panahon sa pagkatapos niini wala pa *matino.* Pananglitan, ang pakigsaad sa Balaod nga molungtad "hangtod sa panahong walay tino" natapos pinaagi sa kamatayon ni Jesus ug sa pagpatungha sa usa ka bag-ong pakigsaad. (Ex 31:16, 17; Rom 10:4; Gal 5:18; Col 2:16, 17; Heb 9:15) Ug ang Aaronikong pagkasaserdote nga molungtad "hangtod sa panahong walay tino" sa samang paagi natapos.—Ex 40:15; Heb 7:11-24; 10:1.

Ang laing Hebreohanong termino nga *'adh* nagtumong sa walay-kinutoban nga umaabot nga panahon, pagkawalay-kataposan, o hangtod sa hangtod. (1Cr 28:9; Sal 19:9; Isa 9:6; 45:17; Hab 3:6) Usahay, sama sa Salmo 45:6, ang mga pulong nga *'oh·lam'* ug *'adh* magkauban ug mahimong hubaron nga "malungtaron, ug hangtod sa hangtod" (*Yg*), "mahangtoron ug saylo pa" (*Ro*), ug "sa panahong walay tino, bisan hangtod sa kahangtoran" (*NW*). Mahitungod sa yuta, ang salmista mipahayag: "Kini dili matarog hangtod sa panahong walay tino, o hangtod sa kahangtoran."—Sal 104:5.

Ang Hebreohanong termino nga *ne'tsach* mahimong magkahulogan usab ug pagkawalay-kataposan. Mahimong hubaron kini nga "hangtod sa kahangtoran" (Job 4:20; 14:20; Isa 57:16) ug "kanunay" (Sal 9:18). Usahay ang *ne'tsach* ug *'oh·lam'* makita sa magkasunod nga teksto (Sal 49:8, 9), o ang mga termino nga *ne'tsach* ug *'adh* makita nga magkauban sa usa ka teksto. (Am 1:11) Kining tulo ka pulong makaplagan sa Salmo 9:5, 6: "Gibadlong mo ang mga nasod . . . Ang ilang ngalan gipala mo hangtod sa panahong walay tino [*le'oh·lam'*], bisan

hangtod sa kahangtoran [*wa·ʽedh′*]. Oh ikaw nga kaaway, ang imong mga kalaglagan midangat na sa walay-kinutobang [*la·ne′tsach*] kataposan."

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang pulong nga *ai·on′* mahimong magkahulogan nga usa ka yugto sa panahon nga dili tino o sa dili matino nga gitas-on, usa ka yugto sa dili masukod, apan may kataposan nga panahon. Pananglitan, sa Lucas 1:70 ug Buhat 3:21 ang *ai·on′* mahimong hubaron nga "sa kakaraanan," "sa karaang panahon," "sa karaang kapanahonan." (*RS, NW, AT*) Apan, sagad ang konteksto nagsugyot nga ang *ai·on′* pagasabton nga nagtumong sa usa ka yugto sa panahon nga dili tino ang gitas-on tungod kay ang maong yugto molungtad sa walay kataposan. (Luc 1:55; Ju 6: 50, 51; 12:34; 1Ju 2:17) Sa susama, ang adhetibong *ai·o′ni·os* (kinuha gikan sa *ai·on′*), ingon sa ipakita sa konteksto, mahimong magkahulogan nga "dugay na" o "kanhi" (Rom 16:25; 2Ti 1:9; Tit 1:2) ug "walay kataposan." (Mat 18:8; 19:16, 29) Ang laing Gregong adhetibo nga *a·i′di·os* espesipikong nagkahulogan nga 'walay kataposan.'—Rom 1:20; Jud 6, *NW, RS, AT;* alang sa dugang paghisgot sa *ai·on′,* tan-awa ang EDAD, PANAHON; SISTEMA SA MGA BUTANG.

PANAHON SA KATAPOSAN. Usa ka ekspresyon nga makaplagan unom ka higayon diha sa basahon ni Daniel. Kini nagtumong sa usa ka yugto sa panahon nga magtimaan sa kataposan sa usa ka sistema sa mga butang ug matapos diha sa kalaglagan niini. Ang manalagnang si Daniel gihatagan ug pasiunang talan-awon sa mga panghitabo nga mahitabo sa halayong umaabot. Human niana siya giingnan: "Ug kon bahin kanimo, Oh Daniel, himoa nga tinago ang mga pulong ug timbrehi ang basahon, hangtod sa panahon sa kataposan. Daghan ang magngadto-nganhi, ug ang matuod nga kahibalo modagaya."—Dan 12:4.

Mahitungod niini nga teksto, ang komentarista nga si Thomas Scott, sa unang katunga sa ika-19 nga siglo, miingon: "Ang manulonda, ingong konklusyon, nagpasabot kang Daniel nga ang maong tagna magpabiling hanap, ug ingong 'usa ka tinimbrehan nga basahon' nga diyutay ra ang masabtan 'hangtod sa panahon sa kataposan' . . . Ang kamatuoran nagpakita nga kini mao ang kahimtang: giila nga lisod kaayong sabton ang daghang tagna ni Daniel, ug kini maoy ingon sa 'mga pulong nga tinakpan' bisan gikan sa mga magtutuo sa katibuk-an. . . . Niining ulahing kapanahonan daghan ang naghago pag-ayo, sa pagsusi sa kasaysayan, sa pagpatin-aw sa mga bahin niini nga mga tagna nga natuman na; ug pinaagi sa pagtandi niini sa ubang mga teksto, aron sa pagtino kon unsa pa ang kinahanglang matuman: ug sa ingon kini mas motin-aw pa. Samtang kini inanay nga matuman, kini mas masabtan: ug ang umaabot nga mga kaliwatan labaw pang mahingangha ug matudloan niini, kay kanato." (*Explanatory Notes* ni Scott, 1832) Ang kakulang sa pagsabot mahitungod sa mga tagna ni Daniel sa unang bahin sa ika-19 nga siglo nagpakita nga kining gitagnang "panahon sa kataposan" maoy umaabot pa, sanglit kadtong "may hait nga salabotan," ang matuod nga mga alagad sa Diyos, makasabot niini nga tagna sa "panahon sa kataposan."—Dan 12:9, 10.

Ang ekspresyon nga "panahon sa kataposan" gigamit usab uban sa partikular nga mga kaugmaran labot sa tawhanong kagamhanan. Ang Daniel 11:40 mabasa: "Sa panahon sa kataposan ang hari sa habagatan makigtinuloray [sa hari sa amihanan], ug batok kaniya ang hari sa amihanan mosulong uban ang mga karo ug uban ang mga mangangabayo ug uban ang daghang barko." Human niana ang tagna naghisgot bahin sa pagabuhaton sa "hari sa amihanan" ug nagpakita nga siya modangat sa iyang kataposan. (Dan 11:41-45) Busa, dinhi ang "panahon sa kataposan" dayag nga pagasabton ingong usa ka yugto nga matapos pinaagi sa kalaglagan sa "hari sa amihanan." Kini gipamatud-an sa kamatuoran nga ang "hari sa amihanan" sa sayong bahin sa tagna gilarawan nga naglutos sa mga alagad sa Diyos, kadtong "may hait nga salabotan," hangtod sa "panahon sa kataposan," sa ato pa, hangtod sa iyang panahon sa kataposan.—Dan 11:33-35.

Ang laing mahinungdanong bahin nga nalangkit sa "panahon sa kataposan" mao ang pagbarog sa usa ka 'hari nga mabangis ang panagway' nga mosulong batok sa "Prinsipe sa mga prinsipe," apan sa kataposan pagadugmokon o pagalaglagon. Kini nga "hari" mobarog sa kaulahiang bahin sa mga gingharian nga naggikan sa upat ka bahin nga niana nabahin ang Imperyo sa Gresya. (Dan 8:8-25) Sanglit ang "hari sa amihanan" ug ang "hari sa habagatan" naggikan sa mao rang tinubdan, makataronganong isipon nga ang 'hari nga mabangis ang panagway' motumbas sa usa niini nga 'mga hari' sa iyang "panahon sa kataposan."

Ang ekspresyon nga "panahon sa kataposan" wala magkahulogan sa 'kataposan sa panahon' apan nagtumong sa usa ka yugto sa panahon nga matapos sa *kataposan o kalaglagan, dili sa tanang butang, kondili sa mga butang nga gihisgotan sa tagna.* Diha sa Kasulatan tataw nga ang panahon dili matapos. Pananglitan, ang salmista nag-ingon bahin sa yuta: "Kini dili matarog hangtod sa panahong walay tino, o hangtod sa kahangtoran." (Sal 104:5) Sanglit ang yuta magpadayon sa paglungtad, makataronganon gayod nga ang panahon, ingong yutan-ong "sukdanan," dili matapos.

Bisan tinuod nga ang Pinadayag 10:6 mahimong hubaron nga "wala na unyay panahon," ang konteksto nagpakita nga kini nagkahulogang *wala nay dugang ihatag pa nga panahon;* sa ingon, ang usa ka espesipiko o tinakda nga yugto sa panahon matapos. (*KJ*) Tungod niana, ang ubang mga hubad mabasa: "Wala na unyay paglangan." (*AT, RS*) "Wala na gayoy paglangan pa." (*NW*) Sa pagkomento bahin niini nga teksto, si A. T. Robertson nag-ingon: "Wala kini magkahulogan nga ang *chronos* (panahon) . . . mohunong na sa paglungtad, apan kini nagkahulogan nga dili na maglangan pa ang katumanan sa ikapitong trompeta (bersikulo 7), agig tubag sa pangutana nga, 'Hangtod kanus-a?' (6:10)."—*Word Pictures in the New Testament,* 1933, Tomo VI, p. 372.

PANAHON SA MGA HENTIL. Tan-awa ang TINUDLONG MGA PANAHON SA MGA NASOD.

PANAKSAN. Tan-awa ang DULANG, PALANGGANA; SUDLANAN.

PANALANGIN, DAYEG. Ang paghimo o pagpahayag nga balaan; usa ka hangyo nga pakitaan ug pag-uyon sa Diyos; pagpakitag pagkamaayo; pabor; pagpasidungog ingong balaan; paghimaya; pagdayeg; pagpanalipod o pagbantay batok sa daotan; paghatag ug kalipay.

Ang lainlaing porma sa Hebreohanong mga pulong nga sagad gihubad ingong "panalangin o dayeg" makita sa mga 400 ka higayon diha sa Kasulatan. Ang berbong *ba·rakh'* sagad gihubad ingong "pagpanalangin o pagdayeg." Diha sa pipila ka teksto ang maong pulong gihubad ingong "manghinaot ug kaayohan" (1Sa 25:14); "pagpahalipay" (1Cr 18:10); 'pagtimbaya' (2Ha 4:29). Ang nombre nga porma niini nga Hebreohanong pulong makaplagan diha sa ngalan sa Ubos nga Patag sa Beraca (nagkahulogang "Pagdayeg"), tungod kay dinhi si Jehosapat ug ang iyang katawhan nagdayeg kang Jehova. (2Cr 20:26) Ang berbo sa samang porma gihubad ingong "pagluhod."—Gen 24:11; 2Cr 6:13; Sal 95:6.

Ang Hudiyong Sopherim, o mga eskriba, nag-usab sa ubay-ubayng mga teksto aron mabasa nga "dayeg" inay nga "tunglo" (1Ha 21:10, 13; Job 1:5, 11; 2:5, 9), nga nagtuo nga usa ka pagpasipala bisan ang pagkadungog kang bisan kinsa nga nagatunglo sa Diyos.—Tan-awa ang apendise sa *Rbi8,* p. 1569.

Ang Gregong berbo nga *eu·lo·ge'o* sa literal nagkahulogang "pagdayeg." Ang terminong *eu·lo·gi'a* (sa literal, dayeg) maoy gigamit sa Roma 16:18 diha sa negatibong kahulogan ingong "madayegong sinultihan" aron sa pagdaldal sa kasingkasing sa usa ka tawo.

Ang Kasulatan naggamit sa "panalangin" ug "dayeg" diha sa labing menos upat ka pangunang mga aspekto: (1) si Jehova nagpanalangin sa mga tawo; (2) mga tawo nagdayeg kang Jehova; (3) mga tawo nagdayeg kang Kristo; (4) mga tawo nagpanalangin sa ilang isigkatawo.

Si Jehova Nagpanalangin sa mga Tawo. "Ang panalangin ni Jehova—mao kana ang makapadato, ug dili niya kana dugangan ug kasakit." (Pr 10:22) Si Jehova nagpanalangin niadtong iyang giuyonan pinaagi sa pagpanalipod, pagpauswag, paggiya, pagpalampos, ug pagtagana sa ilang mga panginahanglan, nga may mapuslanong sangpotanan alang kanila.

Ang maayong kabubut-on ni Jehova alang sa iyang yutan-ong mga linalang gipahayag sa panahon nga iyang gilalang sila. Alang sa kahayopan nga gilalang sa ikalimang adlaw, ang panalangin sa Diyos maoy usa ka pagpahayag bahin sa iyang katuyoan labot kanila. (Gen 1:22) Ang panalangin sa Diyos alang kang Adan ug Eva sa kataposan sa ikaunom nga adlaw nagpaarang unta kanila nga padayong makabaton sa iyang pag-uyon kon sila nagpabilin pang masinugtanon, tungod kay siya nagtagana kanila sa tanan nilang espirituwal ug materyal nga mga panginahanglan.—Gen 1:28; 2:9; 5:2.

Human makompleto ni Jehova ang iyang yutan-ong mga paglalang sulod sa unom ka adlaw sa paglalang, walay nakulang alang sa kaayohan sa iyang mga linalang. (Gen 1:31) Dayon ang Diyos mipahulay o mihunong gikan niini nga buluhaton, nagpanalangin sa ikapitong adlaw, nga nagpahayag niini nga sagrado, balaan. Ang kalipay uban ang walay kinutobang panalangin mao ang palaaboton nga giandam alang sa tawhanong linalang.—Gen 2:3; Ex 20:11.

Sa dihang si Noe ug ang iyang pamilya migula gikan sa arka, si Jehova naglantaw kanila nga may pag-uyon, nagpanalangin kanila ug nagpahayag sa iyang kabubut-on alang kanila. Pinaagi sa pagbuhat sa kabubut-on ni Jehova, sila magmauswagon uban ang iyang pag-uyon ug panalipod.—Gen 9:1.

Ang panalangin labot kang Abraham ug sa iyang Binhi hinungdanon kaayo alang sa tanang katawhan. (Gen 12:3; 18:18; 22:18) Si Jehova nagpanalangin kang Abraham ug Sara pinaagi sa milagrosong pagpasig-uli sa ilang mga gahom sa pagsanay, nga nagpaarang kanila nga makabaton ug anak nga lalaki bisan pa sa ilang katigulangon. (Gen 17:16; 21:2) Siya nagpadato kang Abraham ug naggamit kaniya sa mahulagwayong paagi aron sa paglarawan sa mas dagkong mga butang. (Gal 4:21-26) Busa, ang panalangin sa Diyos pinaagi sa pagtaganag binhi alang kang Abraham dakog ka-

hulogan tungod sa saad nga ang katawhan sa tanang kanasoran pagapanalanginan pinaagi sa usa nga gilarawanan ni Isaac, si Jesu-Kristo.—Gal 3: 8, 14; Buh 3:25, 26; Heb 6:13-20.

Ang panalangin ni Jehova alang sa usa ka tawo o sa usa ka katawhan nag-agad sa iyang o ilang pagkamatinumanon kaniya. (Ex 23:25) Ang dakong kalainan nga gipakita sa Deuteronomio kapitulo 27 ug 28 tin-awng nagpakita nga ang tunglo ni Jehova, nga moresulta sa grabeng silot modangat sa mga dili masinugtanon, samtang ang iyang panalangin mabatonan sa mga masinugtanon, nga magpatunghag espirituwal nga kauswagan ug magtagana sa ilang materyal nga mga panginahanglan, nga makita mismo diha sa ilang mga pinuy-anan, sa ilang yuta, sa ilang mga anak, sa ilang mga hayop, sa ilang abiyo sa pagkaon, sa ilang pagpanaw, sa tanan nilang mga buhat. "Ang mga panalangin maoy alang sa ulo sa matarong." (Pr 10:6, 7) Sa dihang ang katawhan ni Jehova matinumanong mosunod kaniya, siya malipay sa 'pagbukas sa mga ganghaan sa tubig sa kalangitan ug magbubo ug panalangin hangtod nga wala nay panginahanglan.'—Mal 3:10.

Mga Tawo Nagdayeg Kang Jehova. Ang mga tawo nagdayeg kang Jehova pinaagi sa paghimaya kaniya. Ang pagpasalamat, ang pag-ila kang Jehova ingong usa nga gigikanan sa tanang panalangin, ang pagdayeg kaniya sa tanang okasyon, ug ang pagbuhat ug mga buhat sa pagsimba ug pag-alagad nagdayeg usab kang Jehova. (Sal 26:12) Ang pagsangyaw sa maayong balita maoy usa ka paagi sa pagdayeg kang Jehova, sanglit kini makahatag ug pagdayeg sa iyang ngalan ug mga katuyoan.—Mat 24:14; Heb 13:15.

Ang mga tawo nagdayeg kang Jehova tungod sa iyang pagluwas sa iyang katawhan gikan sa pagpanglupig (Ex 18:9, 10); sa pagtagana sa ilang mga panginahanglan (Deu 8:10); sa iyang dignidad, pagkagamhanan, pagmando, ug katahom ingong Pangulo sa tanan (1Cr 29:10-12, 20); sa pagpalihok sa iyang katawhan aron paluyohan ang iyang pagsimba (2Cr 31:8); pinaagi sa pag-ampo ingong pagsugid tungod sa iyang pagtuman sa pakigsaad ug kaluoy (Neh 9:5, 31, 32); sa paghatag ug kaalam ug gahom (Dan 2:19-23); sa pagpanalipod sa iyang mga alagad ug sa pagpasundayag sa iyang pagkasoberano (Dan 3:28; 4:34). Ang basahon sa Mga Salmo kanunayng nagdayeg kang Jehova ug nag-awhag sa tanan diha sa kalangitan ug sa yuta sa pagdayeg sa iyang ngalan tungod sa iyang daghang talagsaong mga hiyas. Ang laing katarongan sa pagdayeg sa tawo kang Jehova mao ang paghatag sa iyang Anak nga si Jesu-Kristo ingong gasa.—Sal 16:7; 103:1, 20-22; 145:2, 10; Ju 3:16; itandi ang Buh 2:8-11; Pin 7:11, 12; 14:6, 7.

Mga Tawo Nagdayeg Kang Kristo. Si Jesus angayng dayegon usab sa tanan. Si Elisabet nagdayeg sa inahan ni Jesus nga si Maria ug sa wala pa matawong bata diha sa iyang tagoangkan. (Luc 1:42) Ang langitnong kagikan ni Jesus, ang iyang pag-anhi sa ngalan ni Jehova ingong iyang Anak, ang iyang ministeryo, iyang halad, iyang pagkasaserdote, iyang paghari, ug ang iyang dili-takos nga kalulot, kining tanan naghimo kaniyang takos sa pagdayeg ingong ang bulahang usa o gipanalanginan. (Ju 12:13; 2Co 8:9; Heb 1:2; 7:24-26) Sa katumanan sa Salmo 118:26, ang panon sa katawhan nalipay sa pagdawat kaniya ingong ang bulahang usa ni Jehova diha sa iyang madaogong pagsulod sa Jerusalem. (Mat 21:9) Ang mga manulonda ug mga yutan-ong linalang, silang tanan angayng modayeg kaniya.—Pin 5:12, 13.

Mga Tawo Nagpanalangin sa Ilang Isigkatawo. Dili sama kang Jehova nga kanunayng nagtuman sa panalangin nga Iyang gipahayag, sa dihang ang tawo magpahayag ug panalangin ngadto sa iyang isigkatawo siya tingali walay katakos sa pagtuman niana. Sa Bibliya, ang panalangin nga ipahayag sa usa ka tawo sagad katumbas sa usa ka hangyo alang sa panalangin sa Diyos, bisan tuod dili ipahayag pinaagi sa pag-ampo. Busa, bisan tuod ang tawo mao ang nagpahayag sa maong panalangin, ang Tinubdan mao gayod ang Diyos mismo. Sa makausa pa, ang pagpanalangin sa tawo alang sa ubang mga tawo sagad naglakip sa pagpasalamat, usa ka pag-ila agig pagpabili sa maayong mga hiyas o sa buluhaton nga maayong pagkabuhat.

Maylabot sa pagkaadunay katakos sa pagpanalangin nga mohatag ug kalamposan, sa pagbaton ug awtoridad gikan sa Diyos aron sa pagpanalangin o sa gahom aron sa pagtuman sa maong panalangin, nga si Pablo, sa pagpangatarongan bahin sa pagkalabaw sa pagkasaserdote ni Melquisedek kay sa pagkasaserdote ni Levi, nagpahayag sa prinsipyo: "Karon dili-malalis, ang usa nga ubos pagapanalanginan sa usa nga labaw kaniya." (Heb 7:7) Si Melquisedek maoy usa ka saserdote sa Diyos ug usa ka hari, mao nga sa paghatag ug panalangin kang Abraham, siya makasulti alang Diyos sa matagnaong paagi ug may awtoridad.—Gen 14:18-20; Heb 7:1-4.

Sa dihang ang mga indibiduwal makahimog usa ka butang nga makaamot sa pagdayeg kang Jehova, gilantaw sa uban nga angayng panalanginan sila. Gipanalanginan ni Moises si Bezalel ug ang ubang mga nagtrabaho sa dihang ilang natapos ang pagtukod sa tabernakulo. (Ex 39:43) Ang mga saserdote ug mga Levihanon, ingong espirituwal nga mga pangulo sa Israel, gitudlo sa pagpanalangin sa katawhan sa ubay-ubayng mga okasyon.

(Num 6:23-27; Lev 9:22, 23; Deu 10:8; 21:5; 1Cr 23:13; 2Cr 30:27) Ang Hataas nga Saserdoteng si Eli nagpanalangin sa mga ginikanan ni Samuel tungod sa paghatag sa ilang anak ingong gasa aron sa pag-alagad sa templo. (1Sa 2:20, 21) Gipanalanginan ni David ang katawhan human niya madala ang Arka ngadto sa Jerusalem. (2Sa 6:18; 1Cr 16:2) Maalamong gisunod ni Solomon ang samang paagi sa dihang iyang gipahinungod ang templo kang Jehova. (1Ha 8:14, 55) Gipanalanginan sa tigulang nga si Simeon ang mga ginikanan ni Jesus. (Luc 2:34) Gipanalanginan ni Jesus ang mga bata nga miduol kaniya.—Mar 10:16.

Mga Okasyon sa Pagpahayag ug Panalangin o Pagdayeg. Pinaagi sa pag-ampo, ang usa magahimaya ug magapasalamat sa Diyos, sa ingon nagadayeg kaniya, ug usab, mamulong alang niadtong nahiusa sa pagtuo ug niadtong nagapangita sa Diyos, sa ingon nagapanalangin kanila. Ang pagpasalamat o paghangyo ug panalangin una pa mokaon sagad gibuhat pinaagi sa pag-ampo. Sa maong pag-ampo ang pagpasalamat ug pagdayeg gihatag ngadto kang Jehova tungod sa iyang espirituwal ug materyal nga mga tagana, nga naghangyo nga si Jehova magapanalangin sa pagkaon aron makapahimsog niadtong nangaon ug nga ang pagkaon magpalig-on kanila alang sa pag-alagad kaniya. (1Sa 9:13; Mat 14:19; Luc 9:16) Sa pagpanalangin sa tinapay ug bino sa Panihapon sa Ginoo, ang pagdayeg ug pagpasalamat gihatag ngadto sa Diyos uban ang hangyo nga ang tanang nakigambit makabaton unta ug kaayohan sa espirituwal nga paagi gikan sa mga butang nga gisimbolohan niini ug nga sila magpabiling mahiusa ug magmaunongon ingong lawas ni Kristo.—Mat 26:26; 1Co 10:16.

Diha sa katilingban sa mga patriarka ang amahan sagad nagpanalangin sa iyang mga anak nga lalaki sa dili pa siya mamatay. Kini hinungdanon gayod ug gipabilhan pag-ayo. Busa gipanalanginan ni Isaac si Jacob, nga nagtuong siya mao ang panganay nga si Esau. Si Isaac nagpahayag ug paguyon ug nanghinaot ug kauswagan alang kang Jacob nga una sa iyang igsoon nga si Esau, nga sa walay duhaduha naghangyo kang Jehova sa pagtuman sa maong panalangin, sanglit si Isaac dili na makakita ug tigulang na. (Gen 27:1-4, 23-29; 28:1, 6; Heb 11:20; 12:16, 17) Sa ulahi si Isaac kinabubut-ong nagkompirmar ug nagpadako sa maong panalangin. (Gen 28:1-4) Sa wala pa mamatay, gipanalanginan una ni Jacob ang duha ka anak nga lalaki ni Jose, dayon ang iyang kaugalingong mga anak. (Gen 48:9, 20; 49:1-28; Heb 11:21) Sa susama, si Moises, sa wala pa siya mamatay nagpanalangin sa tibuok nasod sa Israel. (Deu 33:1) Sa tanan niini nga mga kahimtang ang mga resulta nagpakita nga sila misulti sa matagnaon nga paagi. Sa ubang mga higayon, sa dihang gipahayag ang maong mga panalangin, ang kamot sa usa nga nagpanalangin gipatong diha sa ulo sa usa nga gipanalanginan.—Gen 48:13, 14.

Ingong pagtimbaya, ang pagpahayag ug panalangin maoy usa ka pagpanghinaot ug kaayohan alang sa uban. Si Jacob, sa dihang gidala atubangan kang Paraon, nagpanalangin kaniya. (Gen 47:7; tan-awa usab ang 1Sa 13:10; 25:14; 1Ha 1:47; 2Ha 10:15.) Ang mga panalangin mahimong ipahayag sa panahon sa pagbiya. Pananglitan, gipanalanginan si Rebeca sa iyang pamilya sa dihang siya mibiya sa iyang panimalay aron makigminyo kang Isaac.—Gen 24:60; tan-awa usab ang Gen 28:1; 2Sa 19:39; 1Ha 8:66.

Ang paghatag ug gasa gilangkit usab sa mga panalangin. (Gen 33:11; Jos 14:13; 15:18, 19) Sa pagkatinuod ang gasa mismo mahimong isipon ingong usa ka panalangin, "usa ka gasa nga panalangin." Ang mga gasa mahimong itanyag ingong mga ekspresyon sa pagpanghinaot sa kaayohan alang sa usa ka minahal, sa pagpaningkamot nga makabaton ug pag-uyon, o ingong usa ka ekspresyon sa pagpasalamat.—1Sa 25:27; 30:26.

Ang mga panalangin mahimong ipaabot pinaagig mga pagdayeg. Gipanalanginan ni Boaz si Ruth tungod sa iyang mahigugmaong-kalulot. (Ru 3:10) Ang mga tawo nga miboluntaryo sa pag-alagad alang sa pagsimba kang Jehova gipanalanginan sa mga nakaobserbar. (Neh 11:2) Ang mga ginikanan takos nga makadawat ug pagbulahan sa ilang mga anak.—Pr 30:11.

Ang panalangin mahimong maglakip sa paborable o makapalig-ong mga pulong. Gitambagan ni Jesus ang mga nagpatalinghog kaniya "sa pagpanalangin niadtong nagatunglo" kanila. (Luc 6:28) "Magpadayon sa pagpanalangin kanila nga nagalutos; himoa ang pagpanalangin ug ayaw pagpanunglo." (Rom 12:14) Kini wala magpasabot sa pagdayeg sa mga magsusupak, apan ang maayong panggawi ngadto kanila, inubanan sa maluloton, may konsiderasyon, matinud-anon nga mga pulong nga mahimong mapuslanon alang kanila kon patalinghogan, mahimong moresulta nga mabatonan ang ilang maayong kabubut-on. (1Co 4:12; 1Pe 3:9) Kinahanglang tagdon usab ang paagi sa pagpakigsulti. (Pr 27:14) Ang pagpatalikod sa usa ka tawo gikan sa daotang mga buhat usa gayod ka panalangin, nga nagtinguha alang sa kaayohan sa maong tawo ug sa kadayeganan ni Jehova.—Buh 3:26.

Mahimong Usa ka Panalangin Ngadto sa Uban. Ang usa ka tawo mahimong usa ka panalangin ngadto sa iyang isigkatawo pinaagi sa pagsubay sa usa ka dalan sa pagkamasinugtanon

ngadto sa Diyos. Ang pagpakig-uban sa maong mga tawo nga gipanalanginan ni Jehova magdalag mga panalangin ngadto sa uban. Si Laban gipanalanginan tungod kay giatiman ni Jacob ang iyang panon sa mga hayop. (Gen 30:27, 30) Ang panimalay ug ang uma ni Potipar nagmauswagon tungod sa pagdumala ni Jose. (Gen 39:5) Kon aduna lamay napulo ka matarong nga lungsoranon dili unta laglagon sa Diyos ang Sodoma. (Gen 18:32) Ang Diyos mahimong mohatag ug pabor sa dili-magtutuong kapikas ug sa ilang bata pang mga anak tungod sa dedikadong alagad sa Diyos. (1Co 7:14) Si Jesus miingon nga, sa panahon sa kinadak-ang kasakitan sa kalibotan, "tungod sa mga pinili kanang mga adlawa pagapamub-on," kay kondili "walay unod nga maluwas." (Mat 24:21, 22; itandi ang Isa 65:8.) Ang pagsundog sa panig-ingnan sa mga gipanalanginan sa Diyos magdalag labaw pang mga panalangin. (Gal 3:9; Heb 13:7; 1Co 11:1; 2Te 3:7) Ang pagbuhat ug maayo ngadto sa mga igsoon ni Kristo, ang "mga pinili" sa Diyos, magdalag mga panalangin ni Jehova ngadto "sa mga karnero," uban ang ganti nga walay kataposang kinabuhi.—Mat 25:31-34, 40, 46.

PANAN-AWON. Usa ka talan-awon o esena nga mipatim-aw sa hunahuna sa usa ka tawo sa adlaw o sa gabii, nga sagad ipadayag sa talagsaong paagi, ug usahay sa dihang ang nakadawat niini napunawan o nagdamgo. (Buh 10:3; Gen 46:2) Sagad lisod ang pagtino sa dayag nga kalainan tali sa mga panan-awon ug mga damgo nga gihubit sa Bibliya, ug usahay gilangkob kining duha.

Kon nagmata ang usa ka tawo nga nakadawat ug panan-awon gikan sa Diyos, mopatim-awng kini gihulma diha sa iyang nakaamgo nga hunahuna. Ang panan-awon mahimong mahinumdoman ug mahubit o matala sa ulahi sa nakadawat niini pinaagi sa iyang kaugalingong mga pulong. Ang pipila ka tawo, sama kang Daniel ug Nabucodonosor, nakakita usab ug "mga panan-awon sa gabii." Kini nga mga panan-awon mopatim-awng gihulma diha sa handurawan sa nakadawat niini samtang siya natulog.

Pagpunaw. Dayag usahay nga gihulma sa espiritu sa Diyos diha sa hunahuna ang larawan sa katuyoan sa Diyos o ang usa ka panan-awon samtang ang usa ka tawo gipunawan, usa ka kahimtang sa halawom nga pagpamalandong o sa usa ka kahimtang nga samag natulog. Ang Gregong pulong nga gihubad nga "gipunawan" diha sa Kristohanong Kasulatan mao ang *ek'sta·sis.* Kay literal nga gihubad ingong usa ka pagsalikway o paghiklin, kini adunay mahulagwayong diwa nga pagsalindot sa normal nga kahimtang sa hunahuna. Ang usa ka indibiduwal nga gipunawan mahimong walay kalibotan sa iyang literal nga palibot ug mahimong mosanong sa usa ka panan-awon.—Buh 22:17, 18.

Mga Pasalig sa Pag-uyon sa Diyos. Ang pipila ka panan-awon nga gikan sa Diyos gipadayag ngadto sa mga alagad ni Jehova kon sa unsang paagi siya nakiglabot kanila ug nagpasalig kanila sa iyang pag-uyon. Ang pulong ni Jehova midangat kang Abram (Abraham) diha sa panan-awon, ug nagpasalig sa patriarka: "Ayaw kahadlok, Abram. Ako usa ka taming alang kanimo. Ang imong ganti mahimong dako kaayo." (Gen 15:1) Human niana, si Jehova nakigsaad kang Abraham. (Gen 15:2-21) Pipila ka tuig sa ulahi, ang Diyos nakigsulti kang Jacob diha sa mga panan-awon sa kagabhion, nga nagsulti kaniya nga dili mahadlok sa paglugsong sa Ehipto, tungod kay ang Diyos maghimo kaniya nga usa ka dakong nasod didto ug sa kataposan magdala kaniyag balik gikan nianang yutaa. —Gen 46:1-4; itandi ang 2Sa 7:1-17; 1Cr 17:1-15.

Pagtultol Aron sa Pagbuhat sa Katuyoan sa Diyos. Ang pipila ka panan-awon nga gikan sa Diyos naghatag sa mga nakadawat niini ug pagtultol aron sa pagbuhat sa kabubut-on ni Jehova. Human nga ang hinimayang si Jesu-Kristo nagpakita kang Saulo sa Tarso, si Saulo, bisan tuod temporaryong gibutaan, nakakitag panan-awon diin iyang nakita ang usa ka tawo nga ginganlag Ananias nga nagtapion sa iyang mga kamot kaniya aron mauulian siya sa iyang panan-aw. Pinaagi usab sa usa ka panan-awon, si Ananias gitultolan ngadto mismo sa balay sa Damasco diin didto si Saulo.—Buh 9:1-19.

Sa Cesarea niadtong 36 K.P., ang debotadong Hentil nga si Cornelio nakakitag usa ka panan-awon diin ang usa ka manulonda nagsulti kaniya nga magpasugo ngadto sa Jope aron ipatawag si Simon Pedro. (Buh 10:1-8) Didto sa Jope, si Pedro gipunawan ug nakakitag usa ka panan-awon diin iyang nakita ang usa ka sudlanan nga gitunton gikan sa langit nga nasudlan sa nagkadaiyang dili-hinlong mga linalang. Pinaagi niini ang apostol gitudloan nga dili niya isipon nga mahugaw ang mga butang nga gihinloan na sa Diyos. Kini nag-andam kang Pedro aron sugdan ang buluhaton sa pagwali sa maayong balita ngadto sa dili-tinuling mga Hentil.—Buh 10:9-23; 11:5-12.

Ang pagtultol sa Diyos bahin sa buluhatong pagwali gihatag usab kang Pablo pinaagig mga panan-awon. Didto sa Troas, panahon sa ikaduhang misyonaryong panaw ni Pablo, sa kagabhion ang apostol nakakitag usa ka panan-awon diin dihay usa ka tawong Macedonianhon nga nangaliyupo: "Dali ngari sa Macedonia ug tabangi kami." (Buh 16:8-12) Sa ulahi, tungod sa usa ka makapadasig nga panan-awon sa kagabhion diin ang Ginoo

nakigsulti kaniya, ang apostol nagpabilin sa Corinto sulod sa usa ka tuig ug unom ka bulan, nga nanudlo sa Pulong sa Diyos.—Buh 18:8-11.

Tagna. Ang pipila ka panan-awon nga gikan sa Diyos maoy matagnaon o gihatag aron ang makadawat niini makahimo sa paghubad sa mga tagna nga gipadayag pinaagig mga panan-awon ug mga damgo. Si manalagnang Daniel "adunay pagsabot sa tanang matang sa mga panan-awon ug sa mga damgo." (Dan 1:17) Maoy diha sa "usa ka panan-awon sa kagabhion" nga gipadayag sa Diyos ngadto kang Daniel ang unod ug kahulogan sa damgo ni Haring Nabucodonosor bahin sa usa ka dako kaayong larawan nga naghulagway sa mga gahom sa kalibotan.—Dan 2:19, 28; itandi ang Dan 4:5, 10, 13, 20-22.

Diha sa usa ka matagnaong damgo ug "mga panan-awon sa gabii," si Daniel nakakitag upat ka dagko kaayong mga mananap nga migula gikan sa dagat, nga nagpakita nga upat ka "hari" ang mobarog gikan sa yuta. (Dan 7:1-3, 17) Ang manalagna nakapribilehiyo usab nga makita diha sa panan-awon ang "sama sa anak sa tawo" nga nakadawat ug pagmando, dignidad, ug gingharian gikan sa Karaan sa mga Adlaw.—Dan 7:13, 14.

Ang mga panan-awon nga gikan sa Diyos nadawat usab sa mga magsusulat sa Bibliya sama kang Isaias (1:1; 6:1-13), Amos (7:1-9, 12; 8:1, 2), ug Ezequiel (1:1). Ang inspirado nga matagnaong kapahayagan ni Abdias batok sa Edom gibuksan pinaagi niining mga pulonga: "Ang panan-awon ni Abdias." (Abd 1) Ang "panan-awon ni Nahum" naundan sa kapahayagan batok sa Nineve.—Nah 1:1.

Ang basahon sa Pinadayag naundan sa sunodsunod nga mga panan-awon nga nakita sa tigulang nga si apostol Juan. Ang Gregong ngalan sa basahon, *A·po·ka'ly·psis,* nga nagkahulogang "Pagpadayag" o "Pagbutyag," maoy haom, sanglit ang Pinadayag nagpadayag sa mga butang, nagbutyag sa daghang mga panghitabo sa halayong umaabot, nga halayo pa kaayo gikan sa panahon sa pagsulat niini.—Pin 1:1, *ftn* sa *Rbi8.*

Bakak nga mga Panan-awon. Sa wala pa malaglag ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P., ang mini nga mga manalagna sa siyudad nagsulti ug "panan-awon sa ilang kaugalingong kasingkasing," sa ato pa, ang ilang mga mensahe wala maggikan kang Jehova. (Jer 23:16) Sanglit dili man gikan kang Jehova, ang panan-awon nga ilang gipahayag walay pulos. (Lam 2:9, 14) Tungod kay sila nagsulti ug kabakakan ug 'nagpahayag ug bakak nga panan-awon,' si Jehova maoy batok kanila. —Eze 13.

Ang Pipila Gitagna nga Makakita ug mga Panan-awon. Kasukwahi sa bakak nga mga panan-awon ug dugang pa sa hinatag-sa-Diyos nga mga panan-awon nga nahisgotan na, si Joel giinspirar sa Diyos sa pagtagna nga, ubos sa pagtultol sa espiritu sa Diyos, ang batan-ong mga lalaki "makakita ug mga panan-awon." (Joe 2:28) Gipakita ni Pedro nga natuman kining tagnaa sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P., sa dihang ang balaang espiritu gibubo diha sa mga sumusunod ni Jesu-Kristo ug sa milagrosong paagi sila nagpahayag "sa halangdong mga butang sa Diyos" diha sa daghang pinulongan.—Buh 2:1-4, 11, 15-17.

PANAPTON, TABIL. Usa ka materyales nga gigama pinaagi sa paghablon. Bisan tuod diyutay ra ang nasayran bahin sa mga pamaagi sa pagkalinyas ug paghablon nga gihimo sa mga Israelinhon, dayag nga sila sinati na kaayo niini nga mga trabaho. Sa Ehipto, ang mga arkeologo nakakubkob ug mga dibuho sa paril nga may mga hulagway sa mga babaye nga naghablon ug nagkalinyas, nga nagpakita sa matang sa hablon nga gigamit. Ang usa ka Ehiptohanong hulad sa usa ka buhatan sa pagpanghablon nga may hablon nga pinahigda nakaplagan duol sa Girga, sa Ibabaw nga Ehipto. —Tan-awa ang PAGHABLON.

Ang taas nga besti nga ginama gikan sa pino nga puting lino nga gisul-ob sa Aaronikong hataas nga saserdote kinahanglan nga hinablon nga kuwadrado-kuwadrado, nga nagpakitang ang mga Israelinhon sinati na kaayo sa maong arte, nga makahimo sa paghablon ug mga disenyo nganha sa ilang mga panapton.—Ex 28:39.

Sa pagtukod sa tabernakulo, si Bezalel ug Oholiab maoy mga eksperto kansang katakos gipauswag ug gipahait sa balaang espiritu sa Diyos, aron sila makabuhat sa gikinahanglang buluhaton sumala gayod sa sumbanan nga gihatag ni Jehova. (Ex 35:30-35) Dugang pa, dihay mga babaye nga may maayong katakos labot niini nga buluhaton, nga magkalinyas ug hilo gikan sa lino ug gikan sa balhibo sa hayop. (Ex 35:25, 26) Sa paghimo sa panapton alang sa epod ni Aaron nga hataas nga saserdote, "gisalsal [sa mga mamumuo] ang mga palid nga bulawan nga gihimong nigpis nga mga pligo, ug . . . gitabastabas kini ingong mga hilo aron ilakip paggama uban sa asul nga hilo ug sa balhibo sa karnero nga tininag morado ug sa hilo nga sanagpula gikan sa *coccus* ug sa pino nga lino, ingong gama sa usa ka tigborda."—Ex 39:2, 3.

Ang Kristohanon Gregong Kasulatan naghisgot sa mga panapton nga ginama gikan sa balhibo sa kamelyo ug sa seda. (Mat 3:4; Pin 18:12) Wala mahibaloi kon ang mga Hebreohanon migamit ba ug gapas. Ang panapton sa gapas gihisgotan diha sa Ester 1:6 ingong gigamit sa palasyo sa Persia didto sa Susan. Ang gapas nailhan didto sa India, lagmit sukad pa niadtong 800 W.K.P., ug ang historyador

nga si Pliny nag-ingon nga kini gigamit didto sa Ehipto. Kini gitanom didto sa Israel karong adlawa. Apan, ang ubang mga materyales nga wala maggikan sa Israel mahimong mabatonan sa mga Hebreohanon gikan sa nagapanawng mga magpapatigayon gikan sa Sidlakan ug Kasadpan nga moagi sa Israel.

Ang lino gihablon gikan sa tanom nga lino, nga mas tag-as pa ug lanot kay sa gapas ug mas sayon nga ikalinyas apan mas lisod tinaon. Ang lino maoy bililhong materyales nga gigamit alang sa mga besti sa mga hari ug sa hataas nga mga opisyal. Si Jose gisul-oban ug "mga besti sa pinong lino" sa dihang siya gihimong magmamando didto sa Ehipto. (Gen 41:42) Dugang pa, si Mardokeo milakaw gikan sa atubangan sa Persianhong hari nga nagsul-ob sa harianong sapot nga asul ug lino. (Est 8:15) Gipabilhan sa mga babaye ang besti nga ginama gikan sa lino.—Pr 31:22.

Ang ubang mga materyales nga gigamit alang sa mga besti mao ang mga panit ug mga balhibo sa hayop. Ang mga tolda maoy ginama gikan sa mga panit o sa mga balhibo sa mga kanding. (Ex 26:7, 14) Nakaplagan ang mga sampol sa mga panapton nga ginama gikan sa mga balhibo sa karnero. Sa 1 Samuel 19:13, gihisgotan ang usa ka ginambat nga ginama gikan sa balhibo sa kanding.

Mga Kolor. Ang katawhan sa mga kayutaan sa Bibliya nakahimog mga panapton nga lainlain ug mga kolor. Sa paghubit sa mga kortina alang sa tabernakulo ug sa mga besti maylabot sa sangtuwaryo, ang Bibliya naghisgot sa asul, sanag-pula, ug morado. (Ex 26:1; 28:31, 33) Nagkadaiyang mga bulok ug kolor ang mamugna pinaagi sa paggamit niining tulo ka kolor sa tina nganha sa mga panapton nga sa orihinal lainlain ug mga kolor ug bulok. Si Jose gihatagan ug besti nga may mga budlis sa iyang amahang si Jacob. (Gen 37:3, 32) Si Tamar nga anak nga babaye ni David nagsul-ob ug usa ka taas nga besti nga may mga budlis, "kay ingon niana ang ginasul-ob sa mga ulay nga mga anak nga babaye sa hari, nga may kupo nga walay bukton." (2Sa 13:18) Pinaagi sa paggamit ug lain nga mga kolor sa lindog sa hablon gikan niadtong sa mga hulog sa hablon, mahimong ikapatungha ang nagkadaiya nga disenyo.—Tan-awa ang TINA, PAGTINA.

Ang Tabernakulo. Sa pagtukod sa tabernakulo, ang napulo ka "tabil sa tolda" (Heb., *yeri·ʽoth′*) nga ginama gikan sa pinong lino nga linubid ug sa balhibo sa karnero, nga binordahan ug mga kerubin, mao ang unang tabon sa kuwadrong mga bayanan, busa ang mga saserdote nga nag-alagad sulod sa tabernakulo makakita sa mga kerubin tali sa mga bahin niadtong kuwadrong mga bayanan. (Ex 26:1, 2) Ang panapton nga ginama gikan sa balhibo sa kanding mao ang sunod nga tabon. (Ex 26:7, 8) Kini nahimong usa ka maayong proteksiyon alang sa binordahan nga lino. Ang mga kortina o mga tabil diha sa pultahan sa Balaan ug sa Labing Balaan nga mga lawak ginama usab gikan sa lino ug sa balhibo sa karnero, ug ang tabil sa Labing Balaan binordahan ug mga kerubin. (Ex 26:31-37) Ang lino nga mga tabil sa tolda maoy 4 ka maniko (1.8 m; 5.8 p) ang gilapdon ug 28 ka maniko (12.5 m; 40.8 p) ang gitas-on. Ang A ug H nga mga kiliran sa sawang maoy 100 ka maniko (44.5 m; 146 p).—Ex 27:9-11.

Ang mga panapton nga asul ug ginama gikan sa hilo nga sanag-pula gikan sa *coccus* ug sa balhibo sa karnero nga tininag morado gigamit sa pagtabon sa arka sa pakigsaad, sa lamesa sa pasundayag nga tinapay, sa tangkawan, sa halaran sa insenso, sa halaran sa halad-nga-sinunog, ug sa ubang mga galamiton sa pag-alagad sa dihang ang tabernakulo gibalhin gikan sa usa ka dapit ngadto sa laing dapit. (Ang kolor o mga kolor sa matag butang espesipikong gihisgotan.)—Num 4:4-14.

Ubang mga Gamit. Ang mga bakbak gigamit ingong mga panglimin alang sa bag-ong gipanganak nga mga bata. (Luc 2:7) Ang mga Hudiyo usab adunay kostumbre sa pag-andam sa mga lawas nga ilubong pinaagi sa pagbugkos niini ug mga bendahe sa hinlo nga lino lakip sa mga yerbang-paalimyon (dili pag-embalsamar sama sa gihimo sa mga Ehiptohanon). (Ju 19:40; Mat 27:59) Human sa pagkabanhaw ni Jesus, si Juan ug Pedro nakakaplag sa mga bendahe ug sa panapton nga giputos kang Jesus nga nahilain nga linukot na diha sa lubnganan. (Ju 20:5-7) Sa dihang gibanhaw si Lazaro siya migula gikan sa lubnganan nga ang iyang nawong naputos pa gihapon sa panapton nga gilimin sa iyang ulo sa dihang gilubong —dayag nga usa ka taas nga pirasong panapton nga lino.—Ju 11:44.

Ang salapi usahay tipigan nga pinutos sa usa ka panapton. Sa usa sa mga sambingay ni Jesus, ingon niini ang gihimo sa daotang ulipon sa pagtipig sa iyang mina inay sa pagnegosyo niini. (Luc 19:20) Ang salapi sagad ibutang diha sa dagkong mga pilo sa besti dapit sa sabakan, lagmit giputos diha sa maong mga panapton.

Ang balaod sa Diyos ngadto sa katawhan sa Israel nagsugo: "Dili ka magsul-ob sa sapot nga hinabol sa balhibo sa karnero ug sa lino." (Deu 22:11; tan-awa usab ang Lev 19:19.) Bahin niini, ang *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 1973, Tomo 14, lin. 1213) mikomento: "Ang besti sa mga saserdote wala gayoy labot sa pagdili sa [*sha·ʽat·nez′*] [usa ka besti nga ginama gikan sa duha ka matang sa hilo, *NW*]. Ang Exodo 28:6, 8, 15 ug 39:29 naglatid nga

ang lainlaing mga bahin sa besti pagahimoon gikan sa lino ug sa dekolor nga balhibo sa karnero nga gihablon. . . . Kini nagpasabot nga ang linangkob nga pagdili maoy pinasukad sa patuotuo nga ang maong panagsagol makapahinabog pagtungina, nga eksklusibong nagtumong sa kalibotan sa mga sagrado."

Mahulagwayong Paggamit. Tungod sa kahinlo ug kaputli sa puting lino, kini gigamit sa Kasulatan sa pagsimbolo sa pagkamatarong. Ang mga besti nga direktang midapat sa lawas sa hataas nga saserdote, nga mao ang mga purol, hataas nga besti, ug purong, maingon man ang mga purol, hataas nga mga besti, ug turong sa luyoluyong mga saserdote, maoy ginama sa pino ug puting lino. (Ex 28:39-42; itandi ang Job 29:14.) Ang pangasaw-onon sa Kordero gidayandayanan sa masanag, hinlo, pino nga lino, kay "ang pino nga lino naghawas sa matarong nga mga buhat sa mga balaan." (Pin 19:8) Ang kasundalohan nga nagsunod kang Jesu-Kristo sa langit gihulagway ingong nagsul-ob ug puti, hinlo, ug pino nga lino. (Pin 19:14) Ang Dakong Babilonya, nga nadato tungod sa pagimportar ug pag-eksportar ug mga baligya lakip ang pino nga lino, nagsapot sa dagway sa pagkamatarong nga "nagsul-ob ug pinong lino," samtang sa samang higayon nagbuhat sa pagpamampam. —Pin 18:3, 12, 16; tan-awa ang GAPAS; BESTI.

PANAW. Ang pulong nga "panaw" sagad gigamit sa Bibliya aron sa pagpaila sa katibuk-ang distansiya nga maabot. (Gen 31:23; Ex 3:18; Num 10:33; 33:8) Ang distansiya nga maabot sa usa ka adlaw nagdepende sa kon unsang matanga sa transportasyon nga gamiton ug sa mga kahimtang nga masinatian ug sa matang sa dapit nga agian sa magpapanaw. Ang aberids nga panaw sa kamadan sa usa ka adlaw lagmit maoy 32 km (20 mi) o kapin pa. Apan ang usa ka "adlawng igpapahulay nga panaw" mas menos pa gayod. (Mat 24:20) Ang Buhat 1:12 nagpakita nga usa ka "adlawng igpapahulay nga panaw" ang distansiya sa Jerusalem gikan sa Bukid sa mga Olibo. Lagmit tungod sa pagkalkulo pinasukad sa duha ka magkalahing dapit nga sukaranan, kausa gihatag ni Josephus kini nga distansiya ingong lima ka estadio (925 m; 3,034 p) ug sa laing higayon ingong unom ka estadio (1,110 m; 3,640 p). Ang rabbinikong mga tinubdan, pinasukad sa Josue 3:4, nagpakita nga ang usa ka "adlawng igpapahulay nga panaw" maoy 2,000 ka maniko (890 m; 2,920 p).

PANDAY. Usa ka artesano, hanas nga magbubuhat, o panday sa kahoy. Ang Hebreohanong termino nga *cha·rash'* mao ang katibuk-ang pagtawag sa usa ka "artesano," "panday," o "magtutukod," kinsa mogamit ug lainlaing materyales sama sa kahoy, metal, o bato. (2Ha 12:11; 2Cr 24:12; Ex 28:11; 1Cr 14:1) Ang Gregong katumbas maoy *te'kton,* nga gihubad nga "panday" diha sa Mateo 13:55 ug Marcos 6:3.

Si Noe ug ang iyang tulo ka anak nga lalaki mihimog dakong pagpamanday sa pagtukod sa dako kaayong arka, sumala sa sumbanan nga gihatag ni Jehova.—Gen 6:14-16.

Ang panday sa Israel gigamit sa pagtukod ug mga balay ug, sa ulahing kapanahonan, sa mga tinukod sama sa mga sinagoga. Bisan tuod ang mga tinukod sa kadaghanan hinimo sa bato o yuta, ang pipila ka kahoy gigamit, pananglitan, sa mga sagbayan ug mga pultahan. Ang mga butang nga hinimo sa panday sa kapanahonan sa Bibliya naglakip sa mga muwebles, sama sa mga lamesa, bangkito, ug mga lingkoranan. Daghang galamiton sama sa mga daro ug mga balsa sa paggiok maoy sa bahin o sa katibuk-an hinimo sa kahoy. (2Sa 24:22) Sa pagtukod sa tabernakulo ug sa mga kasangkapan niini, si Bezalel ug Oholiab linain nga gitultolan ni Jehova nga Diyos. Ang iyang espiritu nagpauswag sa ilang katakos aron mabuhat ang kinamaayohang mga butang nga gama sa kahoy, ingon man sa ubang mga materyales. (Ex 31:2-11) Ang hanas nga mga panday sa kahoy gidala gikan sa Tiro alang sa pagtukod sa balay ni David. (2Sa 5:11) Si Zorobabel migamit ug mga panday sa pagtukod sa ikaduhang templo didto sa Jerusalem. —Esd 3:7.

Si Jesus gitawag dili lamang ingong "ang anak sa panday" (Mat 13:55) kondili "ang panday" usab. (Mar 6:3) Sanglit ang Hebreohanong amahan sagad nga magtudlo sa iyang anak nga lalaki sa iyang trabaho, si Jesus sa walay duhaduha nakakat-on sa pagpamanday gikan sa iyang amaama nga si Jose.

PANDONG. Tan-awa ang BESTI; PURONG, PANDONG.

PANDONG SA ULO. Gawas nga usa ka bahin sa pamesti, ang pandong sa ulo adunay espirituwal nga kahulogan taliwala sa mga alagad sa Diyos maylabot sa pagkaulo ug sa pagpasakop. Gipahayag ni apostol Pablo ang gimbut-an sa Diyos nga prinsipyo sa pagkaulo diha sa Kristohanong kongregasyon, nga nag-ingon: "Ang ulo sa matag lalaki mao si Kristo; sa baylo ang ulo sa usa ka babaye mao ang lalaki; sa baylo ang ulo ni Kristo mao ang Diyos." (1Co 11:3) Gihisgotan ni Pablo nga ang pandong sa ulo maoy usa ka "timaan sa awtoridad" nga angay ipandong sa mga babaye agig pag-ila sa pagkaulo sa lalaki, nga nagpasakop sa iyang kaugalingon sa hustong teokratikanhong awtoridad, sa

dihang siya magaampo o magapanagna diha sa kongregasyon.—1Co 11:4-6, 10.

Sa kasukwahi, gipakita sa apostol nga ang lalaki dili gayod magpandong sa ulo sa dihang manguna atubangan sa kongregasyon, sama sa dihang magaampo o magapanagna. Kini maoy iyang kinaiyanhong posisyon ubos sa kahikayan sa Diyos. Kay ang lalaki nga magpandong sa ulo niini nga mga okasyon magpakaulaw sa iyang kaugalingong ulo. Kini magpakita usab ug kawalay-pagtahod kang Jesu-Kristo ingong iyang ulo ug sa Supremong Ulo, si Jehova nga Diyos, kay ang lalaki maoy "larawan ug himaya man sa Diyos," nga sa sinugdan gibuhat ingong hawas sa Diyos dinhi sa yuta. Dili niya ililong kini nga kamatuoran pinaagi sa pagpandong sa iyang ulo. Ang lalaki maoy unang gilalang sa wala pa lalanga ang babaye; ang babaye maoy "gikan sa lalaki" ug gilalang "alang sa lalaki." Ang mga hiyas sa babaye maoy kapahayagan sa kadungganan ug sa dignidad sa lalaki, maingon nga ang mga hiyas sa lalaki maoy banaag sa kadungganan ug sa dignidad sa Diyos. Busa ang Kristohanong babaye angayng malipay sa pag-ila sa iyang mas ubos nga kahimtang pinaagi sa iyang pagkamakasaranganon ug pagpasakop, ug siya angayng andam sa pagpakita niini sa dayag pinaagi sa paggamit ug tabon o ubang butang ingong pandong sa ulo. Siya dili angayng mosulay sa pag-ilog sa dapit sa lalaki kondili, hinuon, magatuboy sa iyang pagkaulo.—1Co 11:4, 7-10.

Gipunting ni Pablo ang kinaiyanhong pagkataas ug buhok sa mga babaye diha sa kongregasyon nga niini siya misulat ingong mapinadayonong hinatag-sa-Diyos nga pahinumdom nga ang babaye sa kinaiyanhon magpasakop sa lalaki. Busa, siya angayng moila niini sa dihang buhaton ang naandang mga buluhaton sa lalaki diha sa Kristohanong kongregasyon, ug siya angayng magsul-ob sa usa ka matang sa pandong sa ulo gawas pa sa iyang buhok, nga sa kinaiyanhon iyang nabatonan. Sa ingon iyang gipakita nga iyang giila ang gimbutan sa Diyos nga prinsipyo sa pagkaulo ug nga iyang gipalahi ang iyang naandang buluhaton sa adlaw-adlaw ug ang pagbuhat sa linaing mga buluhaton diha sa kongregasyon sa dihang, pananglitan, walay kuwalipikadong lalaki ang presente, o sa dihang siya magatudlo sa ubang mga tawo diha sa pormal nga sesyon sa panagtuon sa Bibliya sa presensiya sa iyang bana o sa lalaking membro sa kongregasyon.—1Co 11:11-15.

Ingong kusganong katarongan alang sa kongregasyon sa Diyos sa pagsunod niini nga paagi, gihisgotan sa apostol ang mga manulonda sa Diyos, kinsa "gipadala aron mag-alagad niadtong magapanunod sa kaluwasan." (Heb 1:13, 14) Kining gamhanang espirituhanong mga persona interesado ug nabalaka bahin sa pagpabilin sa mga Kristohanon sa ilang mga dapit sulod sa kahikayan sa Diyos aron nga ang teokratikanhong kahapsay ug putling pagsimba mahuptan kanunay atubangan sa Diyos.—1Co 11:10.

Ang panginahanglan niini nga tambag alang sa kongregasyon sa karaang Corinto masabtan pag-ayo kon atong mahibaloan nga maoy naandang batasan kaniadto alang sa mga babaye nga kanunayng maggamit ug pandong o tabon diha sa publiko. Kadtong mga babaye lamang nga malaw-ay sa moral ang dili magpandong o magtabon. Ug ang paganong mga babayeng saserdote sa mga templo dayag nga misunod sa batasan sa pagtangtang sa ilang mga pandong o tabon ug sa pagpakalkag sa ilang mga buhok sa dihang nangangkon nga nailalom sa pag-inspirar sa Diyos. Ang maong batasan kon buhaton diha sa Kristohanong kongregasyon maoy pagpakaulaw ug pagbiaybiay sa kahikayan ni Jehova nga Diyos maylabot sa pagkaulo ug sa pagpasakop. Si Pablo mihinapos sa iyang argumento pinaagi sa pag-ingon nga kon adunay tawong makiglalis sa ubang mga batasan gawas sa gipahayag ni Pablo, ang kongregasyon bisan pa niana angayng mosunod sa tambag sa apostol maylabot sa pagpandong sa ulo. Kini naghimo sa maong instruksiyon nga mapadapat sa tanang panahon ug mga dapit diha sa Kristohanong kongregasyon.—1Co 11:16.

Ang mga Hebreohanon sa karaang kapanahonan, gawas sa pagsul-ob ug purong ingong bahin sa ilang pamesti, kinahanglang magtabon sa ilang mga ulo ingong timaan sa ilang pagbalata. (2Sa 15:30; Jer 14:3) Ang mga babaye nagpakita usab ug pagkamakasaranganon niining paagiha. Sa dihang hapit nang mahimamat ni Rebeca si Isaac, "siya nagkuhag pandong ug nagtabon sa iyang kaugalingon," nga dayag ingong simbolo sa iyang pagpasakop kaniya ingong iyang pamanhonon.—Gen 24:65; tan-awa ang PURONG, PANDONG; PAGKAULO.

PANDUNGOG. Tan-awa ang DALUNGGAN, IGDULUNGOG; PAGKAMASINUGTANON.

PANGABUGHO. Tan-awa ang ABUGHOAN, PANGABUGHO.

PANGANAY. Ang panganay mao ang kinamagulangang anak nga lalaki sa amahan (inay nga ang panganay sa inahan), ang sinugdanan sa katakos sa amahan sa pagsanay (Deu 21:17); ug usab, ang unang liwat nga laki sa mga hayop.—Gen 4:4.

Sukad pa sa karaang kapanahonan, ang panganay nga lalaki nakahupot ug dungganong posisyon

diha sa pamilya ug mao ang mopuli sa pagkaulo sa panimalay. Iyang mapanunod ang dobleng bahin sa katigayonan sa iyang amahan. (Deu 21:17) Si Ruben gipalingkod ni Jose sa kan-anan sumala sa iyang katungod sa pagkapanganay. (Gen 43:33) Apan ang Bibliya wala kanunay magpasidungog sa panganay pinaagi sa pagtala sa mga anak nga lalaki sumala sa ilang pagkahimugso. Ang unang dapit kasagarang gihatag ngadto sa labing inila o matinumanon taliwala sa mga anak nga lalaki inay nga ngadto sa panganay.—Gen 6:10; 1Cr 1:28; itandi ang Gen 11:26, 32; 12:4; tan-awa ang KATUNGOD SA PAGKAPANGANAY; PANULONDON.

Ang panganay gihatagan ug labawng pagtagad sa dihang giluwas ni Jehova ang iyang katawhan gikan sa pagkaulipon sa Ehipto. Taliwala sa mga Ehiptohanon, ang panganay gipahinungod ingong sagrado ngadto sa diyos-adlaw nga si Amon-Ra, ang gituohang manluluwas sa tanang panganay. Ang ikanapulong hampak nga gipadangat ni Jehova sa mga Ehiptohanon nagpakaulaw niini nga diyos ug nagpakita nga kini dili makapanalipod sa mga panganay. Pinaagi sa pagsunod sa mga instruksiyon sa Diyos maylabot sa pag-ihaw ug usa ka nating karnero ug pagwisik sa dugo niini diha sa mga poste sa pultahan ug sa ibabaw nga bahin sa pultahan sa ilang mga balay, ang mga Israelinhon wala mamatyi sa ilang mga panganay, apan ang tanang panganay sa mga Ehiptohanon, sa tawo ug sa hayop, gipamatay. (Ex 12:21-23, 28, 29) Dayag nga sa kadaghanang kahimtang ang gipasabot mao ang panganayng anak nga lalaki sa matag panimalay ug dili ang ulo sa panimalay, bisan tuod tingali siya usa ka panganay. Lagmit si Paraon maoy usa ka panganay, bisan pa niana siya wala patya. Hinunoa, tingali dili tanan sa Ehiptohanong panimalay ang adunay panganay nga anak nga lalaki sa literal nga diwa (mahimong ang magtiayon walay anak o ang panganay nga lalaki patay na), ug tungod kay giingon man sa Exodo 12:30 nga "walay balay nga walay usa nga namatay," ang kalaglagan lagmit naglakip sa pangulo diha sa panimalay nga naghupot sa *posisyon* sa pagkapanganay.

Sanglit ang panganay nga mga anak nga lalaki sa mga Israelinhon mao ang mahimong mga pangulo sa nagkalainlaing mga panimalay, sila naghawas sa tibuok nasod. Ngani, si Jehova naghisgot sa tibuok nasod ingong iyang "panganay," kini iyang panganay nga nasod tungod sa Abrahamikong pakigsaad. (Ex 4:22) Tungod sa iyang pagtipig sa ilang mga kinabuhi, si Jehova nagsugo nga "ang matag panganay nga lalaki nga nagabukas sa matag tagoangkan taliwala sa mga anak sa Israel, taliwala sa mga tawo ug sa mga mananap," pagabalaanon alang kaniya. (Ex 13:2) Busa, ang panganay nga mga anak nga lalaki gipahinungod ngadto sa Diyos.

Sa ulahi si Jehova nagkuha sa mga lalaki nga Levihanon, dayag nga gawas sa 300 ka Levihanong panganay (itandi ang Num 3:21, 22, 27, 28, 33, 34 sa 3:39), ingong kapuli sa panganay nga mga anak nga lalaki sa Israel, gikan niadtong nag-edad ug usa ka bulan pataas. Ang lukat nga nagkantidad ug lima ka siklo ($11) kinahanglang ibayad ngadto kang Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki alang sa matag usa sa 273 nga kapin kay sa gidaghanon sa mga Levihanon. Labot pa, si Jehova nagkuha sa binuhing kahayopan sa mga Levihanon puli sa panganay sa binuhing kahayopan sa ubang mga tribo. (Num 3:40-48) Sukad niadtong panahona, ang panganay nga anak nga lalaki kinahanglang itanyag kang Jehova didto sa tabernakulo o sa templo human sa yugto sa pagkahugaw sa inahan ug pagatubson pinaagi sa pagbayad sa gibanabana nga bili alang niadtong nag-edad ug usa ka bulan hangtod sa lima ka tuig, "lima ka siklong plata sumala sa siklo sa balaang dapit."—Lev 12:1-3; 27:6; Num 18:15, 16.

Ang laki nga mga panganay sa hinlo nga mga hayop, sama sa torong baka, nating karnero, o kanding, dili pagatubson. Ang maong toro nga baka dili gamiton sa pagtrabaho, ni tupihan ang nating karnero. Hinunoa, kini itanyag ngadto kang Jehova ingong usa ka halad didto sa tabernakulo o sa templo sa ikawalo nga adlaw human kini ipanganak. (Ex 22:30; Num 18:17; Deu 15:19, 20) Apan kon ang hayop may depekto, dili kini ihalad ngadto kang Jehova kondili pagakan-on sulod sa pinuyanan sa tag-iya niini.—Deu 15:21-23.

Ang panganay sa usa ka asno, usa ka mahugaw nga hayop, dili mahimong itanyag ingong halad ug, busa, kinahanglang tubson, o lukaton, pinaagi sa pagpuli niini ug karnero. Apan kon dili, ang liog niini pagabalion, sanglit kini iya ni Jehova ug dili angayng pahimuslan sa tawo. (Ex 13:12, 13; 34:19, 20) Apan, ang Levitico 27:27 mabasa nga nagingon: "Kon kini gikan sa mahugaw nga mga mananap ug pagalukaton niya kini sumala sa gibanabana nga bili, nan siya magahatag ug ikalima ka bahin niini dugang pa niini. Apan kon kini dili lukaton, nan ibaligya kini sumala sa gibanabana nga bili." Gihunahuna sa pipila ka komentarista kining tekstoha ingong usa ka kausaban sa regulasyon maylabot sa pagtubos sa usa ka asno. Apan dayag nga ang Levitico 27:27 naghisgot sa laing butang. Inay nga naghisgot sa usa ka mahugaw nga hayop, sama sa asno, ang mga pulong nga "kon kini gikan sa mahugaw nga mga mananap" lagmit nagtu-

mong sa usa ka hayop nga nahimong mahugaw sa diwa nga kini dili angayng ihalad tungod kay may depekto.

Nganong si Jehova nagtawag kang "David nga akong alagad" ingong panganay, nga si David dili man unta usa ka panganay nga anak?

Diha sa Salmo 89, si Jehova nagtawag kang "David nga akong alagad" ug nagsubli pag-usab sa pakigsaad sa gingharian nga gihimo uban kaniya. Sa tungatunga niini nga salmo, kini ang giingon: 'Ibutang ko siya ingon nga panganay, ang labing hataas sa mga hari sa yuta.' (Sal 89:20, 27) Si David dili usa ka panganay nga anak. (1Cr 2:13-15) Busa mopatim-awng si Jehova matagnaong nagpunting sa usa nga gilandongan ni David, ang kaugalingong "panganay" nga Anak sa Diyos sa langit nga kaniya Iyang gihatag ang pagkahari nga mas binayaw kay sa pagkahari nga gihuptan ni bisan kinsang tawhanong magmamando.—Itandi ang Eze 34:24, diin ang Mesiyas gihisgotan nga "ang akong alagad nga si David."

Si Jesu-Kristo gipakita nga mao "ang panganay sa tanang kalalangan" ingon man "ang panganay gikan sa mga patay"—dili lamang ang labing inila taliwala sa mga gilalang o sa mga gibanhaw kondili ang una gayod nga gilalang ug ang unang gibanhaw gikan sa mga patay ngadto sa walay-katapossang kinabuhi. (Col 1:15, 18; Pin 1:5; 3:14) Dinhi sa yuta siya mao ang panganay nga anak ni Maria ug gipresentar didto sa templo subay sa balaod ni Jehova. (Luc 2:7, 22, 23) Si apostol Pablo naghisgot sa mga sumusunod ni Jesu-Kristo nga natala sa mga langit ingong ang "kongregasyon sa mga panganay," ang unang gidawat sa Diyos ingong mga anak pinasukad sa ilang pagtuo sa halad ni Jesus ug ang una sa mga sumusunod ni Kristo nga pagabanhawon nga dili na mamatay pag-usab.—Heb 12:23.

Sa Job 18:13 ang ekspresyong "panganay sa kamatayon" nagtumong sa labing makamatay nga sakit.

PANGANOD. Usa ka makitang pundok sa mga partikulo, nga sagad tubig o yelo, nga nagutaw-utaw sa ibabawng kahanginan. Ang pangunang Hebreohanong pulong alang sa "panganod" maoy *'a·nan',* nga sa kadaghanan nagpunting sa haligi sa "panganod" nga nagtultol sa mga Israelinhon latas sa desyertong kamingawan. (Ex 13:21) Ang "manipis nga abog," "kapanganoran," "panganoron nga kalangitan," ug "kalangitan" mao ang gipasabot sa mga porma sa Hebreohanong *sha'chaq,* nga gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "dugmok nga pino; magahilis." (Isa 40:15; Sal 36:5; Jer 51:9; Sal 89:37; Sal 18:42; Job 14:19) Ang Gregong mga pulong nga nagkahulogang "panganod" maoy *ne'phos* ug *ne·phe'le,* samtang ang *gno'phos* nagtumong sa "dag-om."—Heb 12:1; Mat 17:5; Heb 12:18.

Sa Israel, gikan sa tungatunga sa Hunyo hangtod sa tungatunga sa Septiyembre, tin-aw ang kalangitan sa katibuk-an, gawas lamang sa mga panganod nga abog nga motungha ilabina sa hinapos sa ting-init, tungod sa init nga hangin sa S gikan sa desyerto. Dugang pa, ilabina sa Agosto, adunay panalagsang *cirrostratus* nga mga panganod gikan sa K nga dili magdalag ulan. Hinuon kini magustohan sa mga molupyo tungod kay kini mohatag ug diyutayng landong ug busa mohatag ug diyutayng kahupayan gikan sa kainit. (Isa 25:5; itandi ang Job 7:2.) Sa Septiyembre o Oktubre ang mga panganod subsob nga motungha sa kasadpang kapunawpunawan, nga magpundok ibabaw sa Mediteranyo, bisan tuod nga sagad sa tungatunga pa sa Oktubre magsugod ang ting-ulan. Apan sa ting-init, sa pipila ka bahin sa nasod, adunay mga gabon inigkabuntag nga mawala dayon inigsidlak sa adlaw.—Os 6:4.

Sa ting-ulan, mahimong kalit kaayong motungha ang usa ka unos, nga magsugod ingong usa ka gamay kaayong panganod sa K. (1Ha 18:44, 45) Ang paglaom sa mag-uuma modako inigtungha sa mga panganod ibabaw sa kasadpang mga bahin. (Luc 12:54) Apan, ang usa nga nagpanuko sa pagani tungod kay nagalantaw sa dili-matag-an nga mga panganod mawad-an sa iyang anihon. Kini nga kamatuoran gigamit sa pagtambag sa mga alagad sa Diyos nga magpadayon sa ilang buluhaton ubos sa tanang matang sa panahon.—Ecc 11:4.

Ang kaalam ug pagkagamhanan ni Jehova nga Diyos nga Maglalalang gihawasan pinaagi sa iyang pagkontrolar sa mga panganod. Gihisgotan niya kini ingong "mga banga" nga magyabo ug magbubo sa mga sulod niini diha sa yuta. Siya miingon: "Kinsay tukmang makaihap sa mga panganod pinaagi sa kaalam, o ang mga banga sa langit—kinsay makayabo kanila?" (Job 38:37) Iyang gihubit ang proseso sa pag-alisngaw ug pagpanibug-ok sa tubig, nga nag-ingon: "Iyang giisa sa itaas ang mga tinulo sa tubig; sila nasala ingong ulan alang sa iyang gabon, mao nga ang mga panganod motaligsik, sila motulo nga madagayaon ibabaw sa katawhan. Sa pagkatinuod, kinsay makatugkad sa mga lut-od sa panganod, sa mga dinaguok gikan sa iyang balongbalong?"—Job 36:27-29.

Masambingayong Paggamit. Si Jehova, nga kaniya walay tawong makakita ug mabuhi pa, nagsimbolo sa iyang presensiya pinaagig usa ka

panganod. Didto sa Bukid sa Sinai, sa panahon nga gihatag ang Balaod ngadto sa Israel, ang dag-om mitabon sa bukid; gikan sa panganod migula ang mga kilat ug dalugdog, ang budyong sa trompeta, ug ang makusog nga tingog. (Ex 19:16-19; 24:15; Heb 12:18, 19) Gisultihan ni Jehova si Moises nga siya nagpakita niining paagiha aron nga siya makapakigsulti kang Moises ug, sa pagkadungog niini, ang katawhan magbutang ug pagtuo kang Moises ingong hawas sa Diyos.—Ex 19:9.

Gipadala ni Jehova ang usa ka manulonda diha sa usa ka panganod ingong "iyang kaugalingong mensahero" sa pag-agak sa Israel pagawas sa Ehipto ug latas sa kamingawan. (Isa 63:9) Pinaagi sa hawas nga manulonda, si Jehova mitan-aw gikan sa panganod aron sa pagpaguliyang sa kampo sa mga Ehiptohanon. (Ex 13:21, 22; 14:19, 24, 25) Gigamit usab ni Jehova ang panganod sa pagbawtismo kanila ingong nasod ngadto kang Moises, nga ang katubigan anaa sa ilang isigkakilid ug ang panganod anaa sa ibabaw ug sa likod. Busa sila "nabawtismohan ngadto kang Moises pinaagi sa panganod ug sa dagat."—1Co 10:2; tan-awa usab ang Num 14:14.

Sa dihang gipatindog ang tabernakulo didto sa kamingawan, ang panganod mipuyo ibabaw niini ug "ang himaya ni Jehova mipuno sa tabernakulo," mao nga si Moises dili makasulod. (Ex 40:34, 35; itandi ang 1Ha 8:10-12; Pin 15:8.) Human niini ang panganod mipondo ibabaw sa Labing Balaan, diin didto nahimutang ang arka sa pakigsaad, ug ang panganod nahimong haligi sa kalayo inigkagabii. Walay duhaduha kini nga panganod makita sa bisan haing dapit sa kampo, mao nga nahimo kining sentro sa kampo. Sa dihang kini mopataas, ang Israel mangandam sa paggikan. Sa dihang kini mobalhin, mosunod sila sa direksiyon niini alang sa sunod nga dapit nga kampohan, bisan tuod ang eksaktong dapit nga kampohan mahimong gipili uban sa tabang ni Hobab, nga suheto kaayo sa dapit, lakip ang mga dapit nga daghag tubig ug ang ubang mga bahin sa dapit nga angayang kampohan alang sa maong hilabihan ka dakong panon.—Ex 40:34-38; Num 10:29-32.

Sulod sa Labing Balaan, ibabaw sa arka sa pakigsaad, mao ang usa ka panganod nga hayag kaayo, ang bugtong kahayag nga nagdan-ag sa maong lawak. (Lev 16:2) Sa pinulongang Hebreohanon human sa kapanahonan sa Bibliya, kini gitawag nga Shechinah. Sa dihang mosulod ang hataas nga saserdote ngadto sa Labing Balaan sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala dala ang dugo sa mga hayop, siya sa simbolikong paagi nagbarog sa presensiya ni Jehova. Sa ubang mga panahon, sa dihang siya dili mosulod ngadto sa Labing Balaan apan mobarog atubangan sa kortina aron magpakisayod kang Jehova alang sa iyang tubag maylabot sa usa ka mahinungdanong butang, siya giisip nga nagbarog atubangan kang Jehova.—Num 27:21.

Sa usa ka hitabo ang kaugalingong tingog ni Jehova nadungog gikan sa hayag nga panganod, nga nagpahayag ug pag-uyon sa iyang bugtong nga Anak. Kini mao ang hayag nga panganod nga naglandong kang Jesus ug sa iyang tulo ka apostoles nga si Pedro, Santiago, ug Juan didto sa bukid diin nahitabo ang pagkausab sa dagway.—Mat 17:5.

Sa dihang si Jesus mikayab sa langit, sumala sa rekord, "usa ka panganod ang misakgaw kaniya gikan sa ilang panan-aw." (Buh 1:9) Ang mga tinunan wala makakita kang Jesus nga nagsakay sa usa ka panganod, apan hinunoa, nasalipdan siya sa panganod maong sila wala na makakita kaniya. Kini motabang kanato sa pagsabot sa mga pulong ni Jesus maylabot sa iyang presensiya: "Ilang makita ang Anak sa tawo nga moanhi diha sa panganod uban ang gahom ug dakong himaya," ug sa giingon sa Pinadayag: "Siya moanhi uban sa mga panganod, ug ang tanang mata makakita kaniya." (Luc 21:27; Mat 24:30; Pin 1:7) Sa nahisgotang mga kahimtang ang mga panganod naghawas sa dili-makitang presensiya; apan ang mga nakaobserbar "makakita" sa kahulogan niini pinaagi sa ilang "mga mata" sa hunahuna. Niining bahina ang makitang pisikal nga mga panghitabo magpaarang sa usa ka tawo nga nagtan-aw nga "makakita" o makasabot sa dili-makitang presensiya ni Kristo.—Tan-awa usab ang Mat 24; Mar 13; Pin 14:14.

Sa dihang si Jesus mianhi sa yuta, uban ang tanang ilhanan sa pagka-Mesiyas, ang mga Hudiyo sa pagkamahakogon wala moila kaniya tungod kay ilang gipangayo ingong pamatuod sa iyang pagka-Mesiyas nga literal niyang tumanon ang panan-awon sa Daniel 7:13, 14, diin ang Anak sa tawo gipakitang nagsingabot uban sa mga panganod sa kalangitan atubangan sa Karaan sa mga Adlaw, si Jehova nga Diyos, aron sa pagdawat sa iyang gingharian. Nasaypan nila ang iyang presensiya labot sa pagmando sa Gingharian ingong ang iyang unang pag-abot. Iyang gisultihan sila nga walay ingon nianang ilhanan nga ihatag kanila.—Luc 11:29.

Pabor. Ang "mga panganod" may maayong kahulogan alang niadtong kinsa nakapahimuot sa Diyos. Ang Proverbio 16:15 nag-ingon nga ang maayong kabubut-on sa hari maoy "ingon sa panganod sa ulan sa tingpamulak." Ang kahimtang nga tabonan o salipdan sa panganod ang usa ka butang aron kini dili makita gigamit sa paghubit sa buhaton ni Jehova sa mga sala sa iyang katawhan, sa pagpapas sa ilang mga kalapasan "ingon sa panganod." (Isa 44:22) Sa kasukwahi, iyang alihan pi-

naagi sa bagang panganod ang pagduol niadtong mga rebelyoso, aron ang ilang pag-ampo dili makalahos.—Lam 3:44.

Pagkadaling-mahanaw, pagkadili-kasaligan. Ang gabon sa kabuntagon nga dali rang mahanaw sa mahulagwayon gigamit sa pagtumong sa mabalhinon, dili-magdugay nga mahigugmaong-kalulot sa Epraim ug Juda ngadto sa Diyos, maingon man usab sa hamubong paglungtad sa Epraim tungod sa ilang pagliso ngadto sa bakak nga pagsimba.—Os 6:4; 13:3.

Ang tawong nanghambog bahin sa iyang pagpanghatag, apan wala gayod maghimo niana, makapahigawad sama ra sa panganod nga walay ulan. (Pr 25:14) Kadtong nangangkon nga mga Kristohanon apan nagpadayon sa imoralidad, nagadaot ug nagahugaw sa kongregasyon, gipakasama sa mga panganod nga walay-tubig nga gipadpad sa hangin tungod sa ilang matinguhaong pagsunod sa unodnong mga pangibog.—Jud 12; tan-awa ang GABON.

PANG-ASDANG NGA BUNGDO. Ang pang-asdang nga bungdo (Heb., *so·lelah′*) maoy usa ka bungdo nga yuta (ug usahay mga bato) nga gihimo sa kasundalohan aron himoong pahandag nga agianan sa pagdala ug mga troso nga iglulumpag ug sa uban pang pang-asdang nga mga kagamitan batok sa usa ka kinutaang siyudad. (2Sa 20:15) Ang Asiryanhong hari nga si Senakerib naghimo ug pang-asdang nga bungdo batok sa Lakis. Ang mga pagpangubkob didto sa Lakis nagpakita nga kini nga bungdo sa panguna maoy mga bato nga gitapot pinaagig daghang argamasa. Apan si Senakerib wala makahimo ug pang-asdang nga bungdo batok sa Jerusalem. —2Ha 19:32.

Ang pang-asdang nga mga bungdo gihimo ni Nabucodonosor nga hari sa Babilonya batok sa Jerusalem ug batok sa Tiro. (Jer 6:6; Eze 21:22; 26: 7, 8) Ang paglikos batok sa Jerusalem matagnaong gihulagway sa dihang si Ezequiel gisugo sa pagkulit ug usa ka modelo sa Jerusalem diha sa usa ka tisa ug sa pagtukod ug pang-asdang nga bungdo batok niini.—Eze 4:1, 2.

PANGDAOT. Tan-awa ang PANGLAMAT.

PANGHIMARAOT. Ang usa ka grabe o gani hingapin nga paghukom batok sa usa nga giisip nga dulumtanan ug takos sa pagtunglo. Ang Hebreohanong berbo (*qa·vav′,* panghimaraot) makaplagan diha sa asoy labot sa kawang nga mga paningkamot ni Haring Balak nga ipatunglo kang manalagnang Balaam ang nasod sa Israel ug sa ingon ipresentar kini nga nasod atubangan sa Diyos nga takos sa iyang pagtunglo. (Num 22:11, 17; 23:11, 13, 25, 27; 24:10) Ang usa ka pagtunglo, nga mao, ang paghangyo sa Diyos nga ipadangat ang kadaotan, dili kanunayng ipahayag apan mahimong ipasumbingay.—Tan-awa ang TUNGLO; MALDISYON.

PANGILKIL. Kini maoy usa ka buhat o batasan sa pagkuha o pag-angkon ug bisan unsang butang gikan sa usa ka nagpanukong tawo pinaagig pagpanghadlok, kini ba kaha pinaagig pagpamugos, panghulga, o sa bisan unsang dili-tukmang paggamit sa gahom. Ang pangunang kahulogan sa Gregong pulong nga gihubad nga “mangingilkil” (*har′pax*) maoy “tigsakmit.” (1Co 5:10, *Int*) Ang Bibliya sublisubling nagpasidaan batok sa bisan unsang pagpangitag dili-minatarong nga ganansiya, ilabina niadtong adunay kaakohan o mga katungdanan.—Ex 18:21; Pr 1:19; 15:27.

Bisan pa niana, ubos sa Romanhong pagmando sa Palestina, ang Hudiyong mga maniningil ug buhis sagad sad-an sa pagpangilkil. Ang ilang katungdanan naghatag kanilag dakong kahigayonan nga magpadato sa ilang kaugalingon sa dili-minatarong nga paagi (ug walay duhaduha nga ingon usab niana ang ilang Romanong mga agalon) sa ikadaot sa katawhan. Lagmit nga gipunting kini ni Jesus diha sa usa ka sambingay sa dihang siya naghisgot sa usa ka nagpakamatarong sa kaugalingon nga Pariseo nga nag-ampo tapad sa usa ka maniningil ug buhis ug nagdayeg sa iyang kaugalingon ngadto sa Diyos ingong dili usa ka mangingilkil. (Luc 18:11) Ang mga maniningil ug buhis nga miadto kang Juan nga Tigbawtismo nga nangutana kon unsay buhaton gitambagan: “Ayaw pangayog labaw sa bayranan sa buhis.”—Luc 3:13.

Sa dihang si Zaqueo, nga usa ka dato nga pangulong maniningil ug buhis, nag-abiabi kang Jesus ingong dinapit diha sa iyang balay, siya naghinulsol ug mitalikod sa iyang daotang dalan, nga nag-ingon: “Pasig-ulian ko ug upat ka pilo ang bisan unsa nga gipangilkil ko kang bisan kinsa pinaagig bakak nga sumbong.” (Luc 19:2, 8; tan-awa ang SUMBONG.) Apan, sa maong mga kahimtang sa paghinulsol ug pagdawat sa pagkasad-an, gipangayo sa Balaod nga 120 porsiyento lamang ang iuli ngadto sa tawong gitikasan.—Lev 6:2-5.

Ang pagpangilkil gitala diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan uban sa pakighilawas, pagpanapaw, idolatriya, kadalo, pagpangawat, paghubog-hubog, pagsultig pasipala, ug homoseksuwalidad ingong mga butang nga makababag sa usa ka tawo nga padayong nagbuhat niining mga butanga sa pagsulod sa Gingharian sa Diyos. Si apostol Pablo, sa pagsulat ngadto sa kongregasyon sa Corinto, miingon nga kanhi ang pipila kanila nagbuhat nianang mga butanga, apan karon sila nahugasan na. Busa, bisan tuod dili nila malikayan nga

mahimamat kining matanga sa mga tawo diha sa kalibotan, sila dili makig-uban kang bisan kinsa niining mga tawhana nga nangangkong usa ka "igsoon," ug sila kinahanglang magpalagpot kanila gikan sa kongregasyon.—1Co 5:9-11; 6:9-11.

Ang Kristohanong tinamdan maylabot sa paghiphip sa tawong nangilkil giilustrar diha sa kahimtang ni apostol Pablo. Ang Romanong gobernador nga si Felix misulay sa pagpangilkil ug kuwarta gikan kang Pablo pinaagi sa pagbilanggo ug dugay kang Pablo sulod sa duha ka tuig. Labot niini, si Pablo nakasabot, apan siya wala mohatag ug bisan unsa kang Felix. Sa ulahi si Felix gipulihan ni Gobernador Festo.—Buh 24:26, 27.

PANGLAMAT. Ang Hebreohanong pulong nga *'it·tim'* maoy gigamit diha sa Isaias 19:3 sa pagtumong sa "mga maglalamat" sa Ehipto. Ang Hebreohanong pulong nga *che'ver* (gihubad nga "kalaki sa salamangka," "panglamat") nagtumong sa orasyon nga giyamyam, giawit, o gisulat ingong kalaki sa salamangka o panglamat aron 'lamaton' ang usa ka tawo. (Sal 58:5; Isa 47:9, 12) Ang "mga pahiyas sa kinhason nga mohugong" nga gipanagiya, ug sa walay duhaduha gisul-ot sa mga anak nga babaye sa Zion tataw nga maoy mga panglamat, maingon nga ang Hebreohanong pulong nga gigamit sa pagtumong niini (*lecha·shim'*) naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "hunghong; lamat." (Isa 3:20; itandi ang 2Sa 12:19; Sal 58:5.) Ang maong espiritistikanhong mga buhat maoy lakip sa "dulumtanang mga butang" nga gidili ni Jehova nga buhaton sa iyang katawhan. (Deu 18:9-11) Ang karaang mga Babilonyanhon, mga Ehiptohanon, ug ang uban pa gibantog sa ilang pagsalig sa mga panglamat ug pagpangdaot. —Isa 19:3; 47:9, 12.

Paglamat sa Bitin. Ang gitawag nga paglamat sa bitin mahimong maoy usa ka matang sa espiritismo ug maoy kabilin sa karaang kulto sa mga magsisimba sa halas. Ang maglalamat gituohan nga molamat sa halas, nga sagad usa ka kobra, busa mopatim-awng kini malamat pinaagi sa pagpatokar ug musika, nga sagad ginamit ang alpa o plawta. Ang mga bitin dili bungol o maglisod sa pagpamati sama sa gihunahuna sa uban, apan ingon sa gipasabot sa Salmo 58:4, 5, sila makadungog sa tingog sa mga maglalamat ingon man sa musika. Hunahunaon tingali sa usa nga kini maoy usa ka estratehiya lamang sa pagbansay sa bitin sama sa pagbansay ug usa ka hayop o langgam, pinaagi sa pagbutang niini diha sa bukag nga may taklob, sa pagpatokar ug mananoy nga musika, nga isira dayon ang taklob kon buot niining moeskapo, hangtod nga ang bitin sa kataposan makakat-on sa pagbarog nga tul-id agig pagsunod sa musika nga dili mosulay sa pag-eskapo. Bisan tingali tinuod kini sa pipila ka kahimtang, ang espiritistikanhong mga puwersa kasagarang dayag nga nalangkit sa paglamat sa bitin.

Ang paghisgot niining espiritistikanhong buhat diha sa Bibliya nagpamatuod nga dugay na kining gibuhat.—Sal 58:4, 5; Ecc 10:11; Isa 3:3; Jer 8:17.

PANGLILOK. Kini maoy hubad sa Hebreohanong pulong nga *ma·'atsadh',* nga nagtumong sa usa ka himan nga gigamit sa pagporma sa kahoy, ug bisan sa puthaw. (Jer 10:3; Isa 44:12) Ang lintunganayng pulong nga gituohang gigikanan niining Hebreohanong termino gilangkit sa mga pulong sa kaamgid nga mga pinulongan nga nagkahulogang "ani," "putol." Busa si Koehler ug Baumgartner naghubit sa kahulogan sa *ma·'atsadh'* ingong "panglilok." (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 550) Ang modernong panglilok adunay puloan ug sulab nga pormag kaw-it ang tumoy. Apan, gisabot sa uban nga ang *ma·'atsadh'* nagtumong sa usa ka matang sa atsa, sanglit mao kini ang kahulogan niini sa ulahing Hebreohanon, ug gihunahuna nila nga lagmit nagtumong kini sa usa ka aswela.

PANGOMOSTA. Tan-awa ang POSTURA UG MGA LIHOK.

PANGPALITADA. Ang panghaklap sa mga bungbong ug sa mga partisyon nga sagad hinimo gikan sa yutang-kulonon nga sinagolan ug uhot. Usahay kini nga sambog naglakip sa apog, abo, pinolbos nga mga bika, o dinugmok nga mga bagaw sa kinhason o anapog.—Lev 14:42; Eze 13:10-16; tan-awa ang ARGAMASA.

PANGTUBOS. Tan-awa ang LUKAT, MANLULUKAT.

PANGULO. Tan-awa ang HAMILI, PANGULO, PRINSIPE.

PANIHAPON SA GINOO. Usa ka literal nga pagpangaon, ingong paghandom sa kamatayon ni Ginoong Jesu-Kristo; busa, usa ka memoryal sa iyang kamatayon. Sanglit kini lamang ang okasyon nga gisugo sa Kasulatan nga handomon sa mga Kristohanon, kini tukmang tawgon usab nga Memoryal.

Ang pagsugod sa pagsaulog sa Panihapon sa Ginoo gitaho sa duha ka apostoles kinsa mga saksingnakakita ug mga umalambit, nga mao, si Mateo ug Juan. Si Marcos ug Lucas, bisan tuod wala niadtong okasyona, nagdugang ug pipila ka detalye. Si Pablo, sa paghatag ug mga instruksiyon sa kongregasyon sa Corinto, nagtaganag kalamdagan sa pipila ka hinungdanong mga bahin niini. Kini nga mga tinubdan nagsulti kanato nga, sa gabii una pa sa iyang kamatayon, si Jesus nakigkita sa iyang

mga tinun-an sa usa ka dakong lawak sa itaas aron saulogon ang Paskuwa. (Mar 14:14-16) Si Mateo nagtaho: "Samtang sila nagpadayon sa pagpangaon, si Jesus nagkuhag tinapay ug, human makapasalamat, siya nagpikaspikas niini ug, naghatag niini sa mga tinun-an, siya miingon: 'Pagkuha kamo, kaon. Kini nagkahulogan sa akong lawas.' Unya, siya nagkuhag kopa ug, human makapasalamat, siya naghatag niini kanila, nga nag-ingon: 'Inom kamo gikan niini, kamong tanan; kay kini nagkahulogan sa akong "dugo sa pakigsaad," nga igabubo alang sa daghan sa kapasayloan sa mga sala. Apan magaingon ako kaninyo, Dili na gayod ako moinom sukad karon sa bisan unsa niini nga produkto sa paras hangtod nianang adlawa sa dihang moinom ako ug bag-o niini kauban ninyo diha sa gingharian sa akong Amahan.' Sa kataposan, human makaawit ug mga pagdayeg, sila nangadto sa Bukid sa mga Olibo."—Mat 26:17-30; Mar 14:17-26; Luc 22:7-39; Ju 13:1-38; 1Co 10:16-22; 11:20-34.

Ang Panahon sa Pagsugod Niini nga Pagsaulog. Ang Paskuwa kanunay nga gisaulog sa Nisan (Abib) 14, sa adlaw o duol sa adlaw nga takdol ang bulan, maingon nga ang unang adlaw sa matag bulan (lunar nga bulan) diha sa Hudiyohanong kalendaryo mao ang adlaw sa paggimaw sa bagong bulan, nga matino pinaagi sa pag-obserbar niini. Busa ang ika-14 nga adlaw sa bulan maoy mga tungatunga sukad sa pagsubang sa bag-ong bulan. Ang petsa sa kamatayon ni Jesus gipakita sa artikulong JESU-KRISTO (Ang panahon sa iyang kamatayon) nga maoy sa Nisan 14, 33 K.P. Mahitungod sa adlaw sa iyang kamatayon nga gibanabana pinasukad sa Gregorian nga kalendaryo, ang astronomikanhong mga kalkulasyon nagpakita nga adunay nahitabong eklipse sa bulan niadtong Biyernes, Abril 3, 33 K.P. (Julian nga kalendaryo), nga maoy Biyernes, Abril 1, sa Gregorian nga kalendaryo. (*Canon of Eclipses* ni Oppolzer, gihubad ni O. Gingerich, 1962, p. 344) Ang mga eklipse sa bulan kanunayng mahitabo sa panahon nga takdol ang bulan. Kini nga ebidensiya kusganong nagpaila nga ang Nisan 14, 33 K.P., natunong sa Huwebes-Biyernes, Marso 31–Abril 1, 33 K.P., sa Gregorian nga kalendaryo.

Sa gabii una pa sa iyang kamatayon gisaulog ni Jesus ang iyang kataposang pagkaon sa Paskuwa ug human niana gisugdan ang pagsaulog sa Panihapon sa Ginoo. Bisan sa wala pa sugdi ang pagpangaon alang sa Memoryal, ang maluibong si Judas gipagula na, nga nianang panahona, sumala sa rekord, 'gabii na.' (Ju 13:30) Sanglit ang mga adlaw sa Hudiyohanong kalendaryo magsugod sa gabii sa usa ka adlaw hangtod sa gabii sa sunod nga adlaw, ang Panihapon sa Ginoo gisaulog usab sa Nisan 14, sa Huwebes sa gabii, Marso 31.—Tan-awa ang ADLAW, II.

Kon Unsa Kasubsob nga Saulogon. Sumala kang Lucas ug Pablo, sa dihang gisugdan ang pagsaulog sa Memoryal sa iyang kamatayon, si Jesus miingon: "Ipadayon ninyo ang pagbuhat niini sa paghandom kanako." (Luc 22:19; 1Co 11:24) Pinasukad niini makataronganong sabton nga buot ni Jesus nga saulogon sa iyang mga sumusunod ang Panihapon sa Ginoo kada tuig, dili sa mas subsob pa niana. Ang Paskuwa, nga gisaulog agig paghandom sa pagluwas ni Jehova sa Israel gikan sa pagkaulipon sa Ehipto niadtong 1513 W.K.P., gisaulog kas-a lamang sa usa ka tuig, sa petsa sa anibersaryo niini sa Nisan 14. Ang Memoryal, nga usa usab ka anibersaryo, tukmang saulogon lamang sa Nisan 14.

Si Pablo nagkutlo kang Jesus nga nag-ingon labot sa kopa, "Ipadayon ninyo ang pagbuhat niini, ingon kamakanunayon sa inyong pag-inom niini, sa paghandom kanako," ug midugang: "Kay ingon kamakanunayon sa inyong pagkaon niini nga tinapay ug pag-inom niini nga kopa, padayon ninyong gimantala ang kamatayon sa Ginoo, hangtod nga siya moabot." (1Co 11:25, 26) Ang "kamakanunayon" mahimong magtumong sa usa ka butang nga himoon kas-a lamang sa usa ka tuig, ilabina kon himoon sulod sa daghang katuigan. (Heb 9:25, 26) Ang Nisan 14 mao ang adlaw nga gitugyan ni Kristo ang iyang literal nga lawas ingong halad diha sa estaka sa pagsakit ug gibubo ang iyang dugo alang sa kapasayloan sa mga sala. Sa ingon, kadto mao ang adlaw sa "kamatayon sa Ginoo" ug, busa, mao ang petsa nga pagahandomon ang iyang kamatayon.

Ang mga umalambit niini nga pagpangaon 'wala didto uban sa Ginoo' ug magsaulog nga 'makanunayon' sa Panihapon sa Ginoo una pa ang ilang kamatayon ingong matinumanon. Dayon, human sa ilang pagkabanhaw ngadto sa langitnong kinabuhi, sila makig-uban kang Kristo ug dili na magkinahanglan ug tigpahinumdom labot kaniya. Mahitungod sa kadugayon niini nga pagsaulog, "hangtod nga siya moabot," si apostol Pablo dayag nga nagtumong sa pag-anhi pag-usab ni Kristo ug sa pagdawat kanila ngadto sa langit pinaagig pagkabanhaw panahon sa iyang presensiya. Kini nga pagsabot bahin niining butanga gipatin-aw sa mga pulong ni Jesus ngadto sa 11 ka apostoles nianang gabhiona: "Kon ako moadto ug mag-andam ug dapit alang kaninyo, ako moanhi pag-usab ug pagadawaton ko kamo nganhi kanako, aron nga kon asa ako kamo atua usab."—Ju 14:3, 4; 2Co 5:1-3, 6-9.

Gipahibalo ni Jesus ang mga tinun-an nga ang bino nga iyang giinom (niini nga Paskuwa una pa ang Memoryal) mao ang kataposang produkto sa paras nga iyang pagaimnon "hangtod nianang adlawa sa dihang moinom ako ug bag-o niini kauban

ninyo diha sa gingharian sa akong Amahan." (Mat 26:29) Sanglit dili siya moinom ug literal nga bino didto sa langit, dayag nga siya naghisgot sa gisimbolohan usahay sa bino diha sa Kasulatan, nga mao, ang kalipay. Ang makauban siya didto sa Gingharian mao ang ilang gikahinaman pag-ayo. (Rom 8:23; 2Co 5:2) Si Haring David misulat diha sa usa ka awit labot sa pagtagana ni Jehova sa "bino nga makapalipay sa kasingkasing sa maykamatayong tawo," ug ang iyang anak nga si Solomon miingon: "Ang bino magpamaya sa kinabuhi." —Sal 104:15; Ecc 10:19.

Ang mga Emblema. Giasoy ni Marcos ang mahitungod sa tinapay nga gigamit ni Jesus sa dihang gisugdan ang Panihapon sa Ginoo: "Samtang sila nagpadayon sa pagpangaon, siya nagkuhag tinapay, nagpasalamat, nagpikaspikas niini ug naghatag niini kanila, ug nag-ingon: 'Pagkuha kamo, kini nagkahulogan sa akong lawas.'" (Mar 14:22) Kini nga tinapay mao ra ang tinapay nga ilang gigamit sa pagpangaon sa Paskuwa nga bag-o lamang gitapos ni Jesus ug sa iyang mga tinun-an. Kini walay lebadura, sanglit walay gitugotang lebadura diha sa mga balay sa mga Hudiyo sa panahon sa Paskuwa ug sa mosunod nga Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo. (Ex 13:6-10) Ang lebadura gigamit sa Kasulatan sa pagtumong sa pagkamakasasala. Ang pagkawalay-lebadura niini nga tinapay maoy tukma tungod kay kini naghawas sa unodnong lawas ni Jesus nga walay sala. (Heb 7:26; 9:14; 1Pe 2:22, 24) Ang tinapay nga walay lebadura maoy lapad ug kagumkom; busa kini gipikaspikas, nga maoy naandan sa mga pagpangaon niadtong mga adlawa. (Luc 24:30; Buh 27:35) Una pa niini, sa dihang si Jesus milagrosong nagpadaghan sa tinapay alang sa linibo ka tawo, iya kining gipikaspikas aron ikaapod-apod kini ngadto kanila. (Mat 14:19; 15:36) Busa, ang pagpikaspikas sa tinapay sa Memoryal dayag nga walay espirituwal nga kahulogan.

Human ipasa ni Jesus ang tinapay, siya mikuhag kopa ug "nagpasalamat ug naghatag niini kanila, ug silang tanan miinom gikan niini. Ug siya miingon kanila: 'Kini nagkahulogan sa akong "dugo sa pakigsaad," nga igabubo alang sa daghan.'" (Mar 14:23, 24) Siya migamit ug pinaaslom nga bino, dili sa duga sa ubas. Ang mga paghisgot sa Bibliya bahin sa bino nagtumong sa literal nga bino, dili sa duga sa ubas. (Tan-awa ang BINO UG ILIMNONG MAISOG.) Ang pinaaslom nga bino, dili ang duga sa ubas, magbusisi sa "daang panit nga mga sudlanag bino," ingon sa gisulti ni Jesus. Ang mga kaaway ni Jesus nag-akusar kaniya nga "palainom ug bino," usa ka akusasyon nga wala untay kahulogan kon ang "bino" maoy duga lamang sa ubas. (Mat 9:17; 11:19) Dihay tinuod nga bino alang sa pagsaulog sa Paskuwa nga bag-o lamang natapos, ug tukmang gamiton kini ni Kristo sa pagsugod sa Memoryal sa iyang kamatayon. Dayag nga ang bino maoy mapula, kay ang mapula nga bino lamang ang mahimong haom nga simbolo sa dugo.—1Pe 1:19.

Ang Pagkaon nga Pagaambitan. Sa karaang Israel ang usa ka tawo makataganag pagkaon nga pagaambitan. Siya magdalag usa ka hayop ngadto sa sangtuwaryo, diin didto kini ihawon. Ang usa ka bahin sa hayop ihalad didto sa halaran ingong "makapahupay nga alimyon alang kang Jehova." Ang usa ka bahin mahiadto sa nagadumalang saserdote, ang laing bahin ngadto sa mga saserdoteng anak ni Aaron, ug ang naghalad ug ang iyang panimalay makig-ambit sa pagkaon. (Lev 3:1-16; 7:28-36) Ang usa ka tawong 'mahugaw' ingon sa gilatid sa Balaod gidid-an sa pagkaon sa halad-sa-panag-ambit aron siya dili "pagaputlon gikan sa iyang katawhan."—Lev 7:20, 21.

Ang Panihapon sa Ginoo sa susama maoy usa ka pagkaon nga pagaambitan, tungod kay adunay pag-ambitay. Si Jehova nga Diyos nalangkit ingong ang Awtor sa kahikayan, si Jesu-Kristo mao ang halad lukat, ug ang iyang espirituwal nga mga igsoon mokaon sa mga emblema ingong kaubang mga umalambit. Ang ilang pagkaon diha sa "lamesa ni Jehova" magpasabot nga sila adunay pakigdait uban kang Jehova. (1Co 10:21) Sa pagkatinuod, ang mga halad-sa-panag-ambit usahay gitawag nga "mga halad-sa-pakigdait."—Lev 3:1, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang mga umalambit sa pagpangaon, sa pagkaon sa tinapay ug sa pag-inom sa bino, miila nga sila maoy mga umalambit kauban ni Kristo, diha sa bug-os nga panaghiusa. Si apostol Pablo miingon: "Ang kopa sa panalangin nga atong gipanalanginan, dili ba kini usa ka pagpakig-ambit sa dugo ni Kristo? Ang tinapay nga atong gipikaspikas, dili ba kini pagpakig-ambit sa lawas ni Kristo? Tungod kay adunay usa ka tinapay, kita, bisan tuod daghan, usa ka lawas, kay kitang tanan nagapakig-ambit nianang usa ka tinapay."—1Co 10:16, 17.

Busa pinaagi sa pagpakig-ambit, kini magpaila nga sila anaa sa bag-ong pakigsaad ug makadawat sa mga kaayohan niini, nga mao, ang pagpasaylo sa Diyos sa mga sala pinaagi sa dugo ni Kristo. Tukma nilang gitamod ang bili sa "dugo sa pakigsaad" nga pinaagi niini sila gibalaan. (Heb 10:29) Ang Kasulatan nagtawag kanila nga "mga ministro sa usa ka bag-ong pakigsaad," nga nag-alagad alang sa katuyoan niini. (2Co 3:5, 6) Ug sila haom nga makig-ambit sa emblema nga tinapay tungod kay sila makaingon: "Pinaagi sa giingong 'kabubuton' kita nabalaan pinaagi sa paghalad sa lawas ni Jesu-Kristo sa makausa alang sa tanang panahon." (Heb 10:10) Sila nakig-ambit sa mga pag-antos ni

Kristo ug sa kamatayon nga sama sa iyaha, usa ka kamatayon tungod sa integridad. Sila naglaom nga makaambit sa "dagway sa iyang pagkabanhaw," usa ka pagkabanhaw ngadto sa imortal nga kinabuhi diha sa usa ka lawas nga espirituhanon. —Rom 6:3-5.

Maylabot sa matag umalambit sa pagkaon, si apostol Pablo misulat: "Si bisan kinsa nga mokaon sa tinapay o moinom sa kopa sa Ginoo sa paagi nga dili-takos mahimong sad-an maylabot sa lawas ug sa dugo sa Ginoo. Uyonan una sa usa ka tawo ang iyang kaugalingon human sa pagsusi, ug sa ingon niana pakan-a siya sa tinapay ug paimna sa kopa. Kay siya nga mokaon ug moinom mokaon ug moinom sa paghukom batok sa iyang kaugalingon kon wala niya maila ang lawas." (1Co 11:27-29) Ang mahugaw, dili-kasulatanhon, o sinalingkapaw nga mga buhat magpadiskuwalipikar sa usa gikan sa pagkaon. Kon siya mokaon nga ingon niana ang kahimtang, siya nagakaon ug nagainom ug paghukom batok sa iyang kaugalingon. Siya napakyas sa pagpabili sa halad ni Kristo, sa katuyoan niini, ug sa kahulogan niini. Siya nagpakitag kawalay pagtahod ug pagtamay niini. (Itandi ang Heb 10:28-31.) Ang maong tawo mameligro nga 'maputol gikan sa katawhan sa Diyos,' sama sa usa ka tawo kaniadto sa Israel nga diha sa mahugawng kahimtang nakig-ambit sa pagkaon nga pagaambitan.—Lev 7:20.

Sa pagkatinuod, gitandi ni Pablo ang Panihapon sa Ginoo ngadto sa pagkaon nga pagaambitan sa usa ka Israelinhon sa dihang siya unang naghisgot sa mga umalambit nga nakigbahin kauban ni Kristo ug dayon miingon: "Tan-awa ninyo kanang Israel nga unodnon: Dili ba silang nagakaon sa mga halad nagapakig-ambit man uban sa halaran? . . . Dili kamo mahimong moinom sa kopa ni Jehova ug sa kopa sa mga demonyo; dili kamo mahimong moambit sa 'lamesa ni Jehova' ug sa lamesa sa mga demonyo."—1Co 10:18-21.

Ang mga Umalambit ug ang Ubang Motambong sa Pagpangaon. Gitigom ni Jesus ang iyang 12 ka apostoles, nga nag-ingon kanila: "Gitinguha ko ug dako ang pagkaon niini nga paskuwa uban kaninyo sa dili pa ako magaantos." (Luc 22:15) Apan ang asoy ni Juan ingong saksing-nakakita nagpakitang gipapahawa ni Jesus ang maluibong si Judas una pa sugdi ang pagpangaon sa Memoryal. Panahon sa Paskuwa, si Jesus, nga nahibalong si Judas mao ang iyang magbubudhi, nagtuslob ug tinapay sa Paskuwa ug naghatag niini ngadto kang Judas, nga nagsugo kaniya sa pagbiya. (Ju 13:21-30) Ang asoy usab ni Marcos mipaluyo niining pagkasunodsunod sa mga hitabo. (Mar 14:12-25) Sa panahon sa Panihapon sa Ginoo nga misunod, si Jesus nagpasa sa tinapay ug sa bino ngadto sa 11 ka nahibiling mga apostoles, nga nagsulti kanila sa pagkaon ug sa pag-inom niini. (Luc 22:19, 20) Human niana siya naghisgot kanila ingong "mao ang nagpabilin kanako diha sa akong mga pagsulay," usa ka dugang pamatuod nga si Judas gipalakaw na.—Luc 22:28.

Walay ebidensiya nga si Jesus mismo mikaon sa tinapay nga gitanyag o miinom gikan sa kopa sa panahon niini nga pagpangaon sa Memoryal. Ang lawas ug dugo nga iyang gihatag maoy alang kanila ug alang sa pagbalido sa bag-ong pakigsaad, nga pinaagi niini wagtangon ang ilang mga sala. (Jer 31:31-34; Heb 8:10-12; 12:24) Si Jesus walay mga sala. (Heb 7:26) Iyang gipataliwad-an ang bag-ong pakigsaad tali kang Jehova nga Diyos ug niadtong gipili ingong mga kaubanan ni Kristo. (Heb 9:15; tan-awa ang PAKIGSAAD.) Gawas pa sa mga apostoles nga presente sa maong pagpangaon, aduna pay uban nga maglangkob sa espirituwal nga "Israel sa Diyos," ang usa ka "gamayng panon," nga sa katapusan mahimong mga hari ug mga saserdote kauban ni Kristo. (Gal 6:16; Luc 12:32; Pin 1:5, 6; 5: 9, 10) Busa, ang tanang espirituwal nga mga igsoon ni Kristo dinhi sa yuta maoy mga umalambit niini nga pagpangaon sa matag higayon nga kini saulogon. Sila gipakita ingong "usa ka matang sa unang mga bunga sa iyang mga linalang" (San 1:18), gipalit gikan sa katawhan ingong "mga unang bunga ngadto sa Diyos ug sa Kordero," ug gipadayag nga may gidaghanong 144,000 diha sa panan-awon ni Juan.—Pin 14:1-5.

Ang mga tigpaniid dili makig-ambit. Si Ginoong Jesu-Kristo nagbutyag nga, sa iyang presensiya, adunay mga tawo nga mohimog maayo ngadto sa iyang espirituwal nga mga igsoon, nga magaduaw kanila sa panahon sa panginahanglan ug magahatag kanilag tabang. (Mat 25:31-46) Kini ba sila, nga mahimong motambong sa pagsaulog sa Panihapon sa Ginoo, kuwalipikado ingong mga umalambit sa mga emblema? Ang Kasulatan nagingon nga ang Diyos motagana, pinaagi sa iyang balaang espiritu, ug ebidensiya ug pasalig alang niadtong kuwalipikado sa pag-ambit sa mga emblema ingong "mga manununod gayod sa Diyos, apan kaubang mga manununod ni Kristo," nga sila maoy mga anak sa Diyos. Si apostol Pablo misulat: "Ang espiritu mismo nagpamatuod uban sa atong espiritu nga kita mga anak sa Diyos." Mipadayon siya sa pagpatin-aw nga adunay uban pa nga makabenepisyo gikan sa kahikayan sa Diyos alang niini nga mga anak: "Kay ang maikagong pagpaabot sa kalalangan nagahulat sa pagpadayag sa mga anak sa Diyos." (Rom 8:14-21) Sanglit ang kaubang mga manununod ni Kristo 'magamando ingong mga hari ug mga saserdote ibabaw sa yuta,' ang Gingharian maghatag ug kaayohan

niadtong magkinabuhi ilalom niini. (Pin 5:10; 20: 4, 6; 21:3, 4) Kadtong makabatog kaayohan dayag na lamang nga mahimong interesado sa Gingharian ug sa kaugmaran niini. Busa ang maong mga tawo motambong ug maniid sa pagsaulog sa Panihapon sa Ginoo, apan dili ingong kaubang mga manununod ni Kristo ug espirituwal nga mga anak sa Diyos, sila dili makig-ambit sa mga emblema ingong kaubang mga umalambit sa kamatayon ni Kristo, nga may paglaom sa pagkabanhaw ngadto sa langitnong kinabuhi uban kaniya.—Rom 6:3-5.

Walay Transubstantiation o Consubstantiation. Gibatonan pa ni Jesus ang iyang unodnong lawas sa dihang gitanyag ang tinapay. Kini nga lawas, ang kinabug-osan gayod, igahalad ingong usa ka hingpit, walay-lama nga halad alang sa mga sala sa mosunod nga hapon (sa samang adlaw sa Hebreohanong kalendaryo, Nisan 14). Gihuptan usab niya ang tanan niyang dugo alang nianang hingpit nga halad. 'Iyang gibubo ang iyang kalag [nga anaa sa dugo] ngadto gayod sa kamatayon.' (Isa 53:12; Lev 17:11) Tungod niini, panahon sa panihapon wala siya mohimog milagro sa *transubstantiation,* nga nag-usab sa tinapay ingong iyang literal nga unod ug sa bino ingong iyang literal nga dugo. Sa samang mga katarongan, dili gayod ikaingon nga milagroso niyang gipahinabo ang iyang unod ug ang iyang dugo nga maanaa o masagol sa tinapay ug bino, ingon sa gipangangkon niadtong nagatuo sa doktrina sa *consubstantiation.*

Dili kini sukwahi sa mga pulong ni Jesus sa Juan 6:51-57. Si Jesus wala dinhi maghisgot sa Panihapon sa Ginoo; ang maong kahikayan wala sugdi hangtod mga usa ka tuig pa sa ulahi. Ang 'pagkaon' ug 'pag-inom' nga gihisgotan niini nga asoy gihimo diha sa usa ka mahulagwayong diwa pinaagi sa pagbaton ug pagtuo kang Jesu-Kristo, ingon sa gipakita sa mga bersikulo 35 ug 40.

Dugang pa, ang aktuwal o literal nga pagkaon sa tawhanong unod ug pag-inom sa dugo maoy kanibalismo. Busa, ang mga Hudiyo nga walay pagtuo ug wala sa tukma makasabot sa pahayag ni Jesus mahitungod sa pagkaon sa iyang unod ug sa pag-inom sa iyang dugo nakugang. Gipakita niini ang Hudiyohanong panglantaw labot sa pagkaon sa tawhanong unod ug dugo, ingon sa gipasiugda sa Balaod.—Ju 6:60.

Lain pa, ang pag-inom ug dugo maoy paglapas sa balaod nga gihatag sa Diyos ngadto kang Noe, sa wala pa ang pakigsaad sa Balaod. (Gen 9:4; Lev 17:10) Si Ginoong Jesu-Kristo wala gayod magsugo sa uban sa paglapas sa balaod sa Diyos. (Itandi ang Mat 5:19.) Dugang pa, si Jesus nagsugo: "Ipadayon ninyo ang pagbuhat niini sa *paghandom* kanako," dili sa *paghalad* kanako.—1Co 11:23-25.

Busa, ang tinapay ug ang bino maoy mga emblema nga naghawas sa unod ug dugo ni Kristo diha sa simbolikong paagi, sama sa iyang mga pulong mahitungod sa pagkaon sa iyang unod ug sa pag-inom sa iyang dugo. Si Jesus miingon ngadto niadtong nangasuko sa iyang mga pulong: "Sa pagkatinuod, ang tinapay nga akong ihatag mao ang akong unod alang sa kinabuhi sa kalibotan." (Ju 6:51) Kini gihatag panahon sa iyang kamatayon ingong usa ka halad diha sa estaka sa pagsakit. Ang iyang lawas gilubong ug kini gihipos sa iyang Amahan sa wala pa kini makakita ug pagkadunot. (Buh 2:31) Wala gayoy tawo sukad nga sa literal mikaon sa iyang unod o miinom sa iyang dugo.

Tukma, Hapsay nga Pagsaulog. Sa pipila ka bahin, ang Kristohanong kongregasyon sa Corinto nahitumpawak sa daotang espirituwal nga kahimtang, mao nga, sumala sa gipamulong ni apostol Pablo: "Daghan taliwala ninyo ang maluya ug masakiton, ug ubay-ubay ang nangatulog sa kamatayon." Tungod kini kay sayop ang ilang pagsabot bahin sa Panihapon sa Ginoo ug sa kahulogan niini. Sila napakyas sa pagtahod sa pagkasagrado sa okasyon. Ang pipila nagdala sa ilang panihapon ug nangaon sa wala pa o sa panahon sa panagkatigom. Lakip kanila mao ang mga tawo nga nagpatuyang sa pag-inom ug nangahubog, samtang ang uban sa kongregasyon nga wala pa manihapon gipanggutom ug mibating gipakaulawan sa atubangan niadtong nagdala ug daghan. Sanglit sila giduka o ang ilang mga hunahuna anaa sa ubang mga butang, wala sila sa kahimtang nga makig-ambit sa mga emblema nga may pagpabili. Dugang pa, dihay mga pagkabahinbahin sa kongregasyon tungod kay ang pipila sa ilang taliwala mipabor kang Pedro, ang uban mipalabi kang Apolos, ug ang uban milantaw kang Pablo ingong pangulo. (1Co 1:11-13; 11:18) Sila napakyas sa pag-ila nga kining okasyona maoy usa ka okasyon nga angayng mopatigbabaw ang panaghiusa. Wala sila sa bug-os makaamgo sa kaseryoso sa maong butang, nga ang mga emblema naghawas sa lawas ug dugo sa Ginoo ug ang maong pagpangaon maoy paghandom sa iyang kamatayon. Gipasiugda ni Pablo ang dakong kapeligrohan niadtong nakig-ambit nga wala makasabot niini nga mga kamatuoran. —1Co 11:20-34.

PANIKAS. Kini maoy tinuyo nga pagpanglimbong, pagpanglingla, o pagtuis sa kamatuoran aron sa paghaylo sa usa ka tawo nga ipakigbahin ngadto kaniya ang pipila ka bililhong mga butang nga iyaha o itugyan ang iyang legal nga katungod. Ang Hebreohanong termino nga gihubad nga 'tikas' (*'a·shaq';* Lev 6:2) adunay pangunang kahulogan nga pag-abuso sa kusog, gahom, o awtoridad sa usa ka tawo ibabaw sa laing tawo. Busa kini gihu-

bad usab ingong 'paglupig.' (Ecc 4:1; Isa 52:4) Ang Gregong berbo nga *a·po·ste·re'o* nagkahulogan nga "hikaw; tikas; nakabsan." (1Co 7:5; Mar 10:19; 1Ti 6:5) Ang Gregong nombre nga *do'los* ('tikas'; Buh 13:10) gihubad usab ingong 'limbong.'—Mar 7:22.

Ang panikas, ingon sa paghisgot niini sa Bibliya, sagad nga nalangkit sa mga negosyo. Ang malimbongong mga pagpakiglabot sa negosyo gidili sa balaod sa Diyos. Ang mga Israelinhon kinahanglang makiglabot nga matinud-anon sa usag usa. Ang sinuholang mamumuo ilabinang gipanalipdan sa Balaod. (Lev 19:13; Deu 24:14; itandi ang San 5:4.) Gilakip ni Jesu-Kristo ang sugo batok sa pagpanikas sa "mga sugo" sa Diyos. (Mar 10:19) Ubos sa pakigsaad sa Balaod, kon ang usa ka tawo nanikas sa iyang kauban ug sa ulahi naghinulsol ug nagbutyag sa maong butang, nga nagsugid niini, kinahanglan niyang iuli ngadto sa tawong iyang gitikasan ang bug-os nga kantidad ug dugangan pa kini ug ikalima nga bahin niini, ingon man usab siya magtanyag ug halad-sa-pagkasad-an ngadto kang Jehova.—Lev 6:1-7.

Ang bakak nga mga relihiyon giisip usab nga pagpanikas diha sa Kasulatan. Ang mahait nga mahukmanong pagsaway ni Pablo kang Elimas nga barangan miresulta sa pagkabuta ni Elimas tungod sa pagpanikas ug pagkalampingasan nga iyang gibuhat pinaagi sa "pagtuis sa matul-id nga mga dalan ni Jehova." (Buh 13:8-11) Gibadlong usab ni Pablo ang mga Kristohanon sa Corinto tungod sa pagkinihaay sa usag usa diha sa korte, nga nag-ingon nga ilang gibuhatan ug sayop ug gitikasan ang ilang mga igsoon pinaagi niini nga buhat sa pag-adto sa korte atubangan sa dili-matarong nga mga tawo ug dili sa atubangan sa mga balaan diha sa kongregasyon. Palabihon na lang unta nila nga matikasan inay sa pagdala sa maong mga butang atubangan sa mga tawo sa kalibotan.—1Co 6:1-8.

Ang Bibliya sublisubling nagpasidaan batok sa pagpanikas ug sa malimbongong mga buhat ug nagsaway niini, ug nagpasiugda usab nga hukman sa Diyos ang mga tikasan ug luwason ang iyang katawhan gikan sa maong mga tawo.—Sal 62:10; 72:4; 103:6; Pr 14:31; 22:16; 28:16; Miq 2:1, 2; Mal 3:5.

PANIMALOS. Pagpahamtang ug silot ingong balos tungod sa kadaot o sa nahimong sala; buhat sa pagbalos. Ang Gregong pulong nga *ek·di·ke'o,* nga gihubad nga "manimalos," sa literal nagkahulogang "gikan sa hustisya," nga nagpaila nga ang maong buhat naghawas sa hustisya nga naangkon. Ingon sa paggamit sa Bibliya, ang "panimalos" sagad mapadapat sa balos nga gibayad sa Diyos alang sa hustisya, apan kini usab mahimong magtumong sa pagpahamtang sa usa ka tawo sa iyang gituohang matarong o sa pagtugbang sa kadaot nga nahimo kaniya alang sa iyang kaugalingong katagbawan.

Iya ni Jehova. Gawas kon ang usa ka tawo kuwalipikado ingong tigpahamtang sa panimalos tungod kay gitudlo ni Jehova, o tungod kay gitudlo pinaagi sa iyang Pulong, siya makasala kon siya manimalos alang sa iyang kaugalingon o sa lain. "Akoa ang panimalos, ug ang bayad," miingon si Jehova. (Deu 32:35) Gitawag sa salmista ang Diyos: "Jehova, Oh Diyos sa mga buhat sa pagpanimalos." (Sal 94:1) Busa, ang indibiduwal pagahukman sa Diyos kon siya maghambin ug pagdumot o mohimog personal nga pagpanimalos alang sa tinuod o gituohang mga sayop nga nahimo kaniya o sa laing tawo.—Lev 19:18; Rom 12:19; Heb 10:30.

Ang Kasulatan nag-ingon nga ang Diyos adunay kasuko sa tanang makasasala ug maglalapas, ug nga pinaagi lamang sa dili-takos nga kalulot sa Diyos sa pagtagana sa halad lukat ni Jesu-Kristo nga adunay pasikaranan nga mapagaan o mapugngan ang bug-os nga balos sa hustisya batok sa makasasala. (Rom 5:19-21; 2Co 5:19; Heb 2:2, 3; tan-awa ang LUKAT, MANLULUKAT.) Busa ang Diyos molihok nga bug-os nahiuyon sa iyang pagkamatarong sa dihang mopasaylo sa sala, ug siya matarong usab sa pagpahamtang ug paghukom nganha sa mga makasasala nga mosalikway sa iyang tagana; ang maong mga tawo dili makalingkawas sa panimalos sa Diyos.—Rom 3:3-6, 25, 26; itandi ang Sal 99:8.

Ang panimalos ni Jehova adunay katuyoan. Ang panimalos ni Jehova magdalag kahupayan ug kaayohan sa dihang siya molihok alang niadtong kinsa mosalig kaniya; dugang pa, kini mohatag ug pagdayeg kaniya ingong matarong nga Maghuhukom. Ang salmista miingon: "Ang matarong magamaya tungod kay makita niya ang panimalos. . . . Ug ang katawhan moingon: 'Sa pagkamatuod adunay bunga alang sa matarong. Sa pagkamatuod adunay Diyos nga nagahukom sa yuta.' " (Sal 58:10, 11) Busa, ang pangunang katuyoan sa Diyos sa pagpanimalos maoy aron ituboy ang iyang pagkasoberano ug himayaon ang iyang kaugalingong ngalan. (Ex 14:18; Sal 83:13-18; Isa 25:1-5; Eze 25:14, 17; 38:23) Ang iyang pagpanimalos magbindikar usab sa iyang mga alagad ingong tinuod niyang mga hawas ug magluwas kanila gikan sa dili-maayong mga sirkumstansiya.—Ex 14:31; 15:11-16; Eze 37:16, 21-23; Sal 135:14; 148:14; Pr 21:18.

Ang gitakdang panahon sa pagpanimalos sa Diyos. Ang Kasulatan nagpaila nga ang Diyos may gitakdang panahon alang sa dako kaayong

kapahayagan sa iyang panimalos batok sa iyang mga kaaway. Ang manalagnang si Isaias gisugo sa pagmantala sa "adlaw sa panimalos sa bahin sa atong Diyos." Ang panimalos sa Diyos gipahayag batok sa karaang Babilonya, ang tigdaogdaog sa iyang katawhan, sa dihang gigamit ang kasundalohan sa Medo-Persia sa pagpukgo sa gahom niini niadtong 539 W.K.P. (Isa 61:1, 2; 13:1, 6, 9, 17) Sa dinhi pa sa yuta, si Jesu-Kristo nagkutlo ug usa ka bahin sa tagna ni Isaias (61:1, 2) ug nagpadapat niini sa iyang kaugalingon. (Luc 4:16-21) Bisan tuod walay giingon ang rekord nga iyang gikutlo ang bahin sa "adlaw sa panimalos," sa pagkatinuod siya nagmantala gayod sa maong "adlaw," nga midangat sa Jerusalem niadtong 70 K.P. Gitagna ni Jesus ang pagkampo sa kasundalohan (sa mga Romano) sa palibot sa siyudad, nga nagsulti sa iyang mga sumusunod sa pagkalagiw gikan sa Jerusalem sa dihang makita nila kini, "tungod kay kini maoy mga adlaw sa pagpadapat sa hustisya ["mga adlaw sa panimalos"], aron matuman ang tanang butang nga nahisulat."—Luc 21:20-22, *Int;* itandi ang *AT, KJ, Ro, RS.*

Una pa sa iyang kamatayon ug pagkabanhaw, si Jesu-Kristo dugang nga miingon: "Mahitungod nianang adlawa ug taknaa [sa pagpahamtang sa paghukom sa presenteng-adlaw nga sistema sa mga butang] walay nahibalo, ni ang mga manulonda sa mga langit ni ang Anak, kondili ang Amahan lamang." (Mat 24:36) Busa iyang gipadayag nga ang panimalos seguradong ipahamtang sa usa ka panahon nga nahibaloan ug gitakda sa Diyos. Giilustrar niya ang pagkasegurado sa paglihok sa Diyos sa iyang gitakdang panahon alang sa iyang ngalan ug sa iyang mga alagad, nga naghisgot sa usa ka maghuhukom kinsa, tungod sa pagkamapadayonon sa babayeng balo sa pagpangayo ug hustisya, mihukom: "Paneguroon ko nga mahatagan siyag hustisya ["Ako manimalos alang kaniya"]." Gipadapat ni Jesus ang sambingay ngadto sa Diyos, nga nag-ingon: "Nan, sa tino, dili ba ipatuman sa Diyos ang hustisya alang sa ["manimalos alang sa"] iyang mga pinili nga nagatuaw kaniya adlaw ug gabii, bisan tuod siya adunay hataas-nga-pailob kanila?"—Luc 18:2-8, *Int.*

Dugang pa, sa panan-awon ni apostol Juan nga natala sa basahon sa Pinadayag, nakita ni Juan ang mga kalag niadtong gipamatay tungod sa pulong sa Diyos ug tungod sa pagpamatuod nga ilang gihimo, nga naninggit: "Hangtod kanus-a, Soberanong Ginoo nga balaan ug matuod, nga ikaw magpugong pa sa paghukom ug sa pagpanimalos sa among dugo batok kanilang nanagpuyo sa yuta?" Ang tubag nga ilang nadawat nagpakita nga adunay tinong panahon aron ipatuman ang panimalos, nga mao, sa dihang "mabug-os usab ang gidaghanon sa ilang mga isigkaulipon ug sa ilang mga igsoon nga hapit nang pamatyon ingon usab kanila."—Pin 6:9-11.

Ang Kasulatan nagbutyag nga kining pagpahamtang sa panimalos magsugod batok sa Dakong Babilonya, dayon batok 'sa mapintas nga mananap ug sa mga hari sa yuta ug sa ilang kasundalohan.'—Pin 19:1, 2, 19-21.

Tinudlong mga Tigpahamtang ug silot. Ang Ginoong Jesu-Kristo mao ang Pangulong Tigpahamtang sa panimalos sa Diyos. Si apostol Pablo naghupay sa mga Kristohanon pinaagi sa mga pulong: "Matarong sa bahin sa Diyos nga mobalos ug kasakitan niadtong nagsakit kaninyo, apan, kaninyo nga nag-antos ug kasakitan, kahupayan uban kanamo inigpadayag na sa Ginoong Jesus gikan sa langit uban sa iyang gamhanang mga manulonda sa nagdilaab nga kalayo, sa dihang siya manimalos kanilang wala makaila sa Diyos ug kanilang wala magsunod sa maayong balita bahin sa atong Ginoong Jesus. Kini sila makaagom sa hudisyal nga silot sa walay kataposang kalaglagan gikan sa atubangan sa Ginoo ug gikan sa himaya sa iyang kusog."—2Te 1:6-9.

Diha sa Kristohanong kongregasyon. Ang mga apostoles gidihogan ubos ni Jesu-Kristo aron sa pag-atiman sa Kristohanong kongregasyon ug sa pagpanalipod niini gikan sa kahugawan ug sa pagkawala sa pag-uyon ni Jehova. Nahiuyon sa iyang hinatag-sa-Diyos nga awtoridad, si apostol Pablo misulat ngadto sa kongregasyon sa Corinto, nga nakasinatig pagkabahinbahin ug mga kasamok tungod sa "mini nga mga apostoles": "Kami nagmainandamon sa pagpahamtang ug silot alang ["aron sa pagpanimalos"] sa tanang pagkadili-masinugtanon."—2Co 10:6, *Int;* 11:13; 13:10.

Ang mga ansiyano nga gitudlo sa pag-atiman sa kongregasyon giawtorisahan sa pagpatuman sa "panimalos" aron sila makahimog mga lakang sa pagpatuman sa hustisya ug sa pagtukod pagusab sa kongregasyon diha sa pagkamatarong atubangan sa Diyos, pinaagi sa pagtul-id sa sayop nga nahimo. Kini ang gibuhat sa nagamandong mga membro sa kongregasyon sa Corinto, human sila tul-ira ni Pablo, ug busa si Pablo misulat diha sa iyang ikaduhang sulat ngadto kanila: "Pagkadakong pagkamatinuoron ang napatungha niini diha kaninyo, . . . oo, sa pagtul-id sa sayop ["panimalos"]!" Kining mga tawhana nagpakitag diyosnong paghinulsol human sa unang sulat ni Pablo ug nagpalagpot sa tawong daotan nga gihisgotan diha niana, nga nagbuhat sa tanan kutob sa ilang maarangan sa pagtul-id sa mga butang sa atubangan ni Jehova. (2Co 7:8-12, *Int*) Bisan pa niana, kadtong mga tawhana wala awtorisahi nga ipaham-

tang sa mamumuhat ug daotan ang bug-os nga silot sumala sa gikinahanglan sa hustisya—ang bug-os nga panimalos pinaagi sa pagpatay kaniya, sama sa linaing katungod nga nabatonan sa mga maghuhukom ubos sa Moisesnong Balaod. (Lev 20:10; Heb 10:28) Ilang palagpoton lamang ang dili-mahinulsolon nga mga tawong daotan gikan sa kongregasyon. (1Co 5:13) Kon ang maong mga tawo magpabilin nga dili-mahinulsolon, sila sa kataposan makadawat ug bug-os nga hustisya sa walay kataposang kamatayon tungod sa ilang sayop nga mga buhat. (Heb 10:29, 30) Sa pagkatinuod, ang Kristohanon nga makahimog pagkadili-matarong, sama pananglitan, sa pakighilawas, nameligro, "tungod kay si Jehova magpahamtang ug silot [sa literal, mao ang "manimalos"] niining tanang butanga."—1Te 4:3-6, *Int.*

Mga magmamando. Ang mga magmamando sa kagamhanan, kansang katungdanan mao ang pagtino nga ikapatuman ang hustisya, lagmit maoy magpahamtang ug panimalos nganha sa mga mamumuhat ug daotan, lakip ni bisan kinsang Kristohanon nga milapas sa mga balaod sa yuta nga nahiuyon sa kon unsay matarong ug nahisubay sa awtoridad nga gitugot sa Diyos alang sa maong mga magmamando. Sa maong mga kahimtang, kini nga mga magmamando sa dili-direkta nga paagi nagpahamtang sa panimalos sa Diyos, sama sa gisulat ni apostol Pablo: "Kay sila nga nagamando maoy gikahadlokan, dili sa maayong buhat, kondili sa daotan . . . kay kini ministro sa Diyos, usa ka tigpanimalos sa pagpahayag ug kapungot sa usa nga nagabuhat sa daotan."—Rom 13:3, 4; 1Pe 2:13, 14; itandi ang Gen 9:6.

Ang Kiling sa Dili-Hingpit nga Tawo sa Pagpanimalos. Maoy tendensiya sa makasasala, dili-hingpit nga tawo ang pagpanimalos niadtong nagbuhat kanila ug inhustisya o nganha sa mga tawong ilang gidumtan. Ang tawo nga nakapanapaw sa asawa sa laing tawo nameligro nga mapanimaslan sa bana, sama sa giingon sa Proverbio: "Kay ang kaaligutgot sa usa ka tawo nga lig-on ug lawas maoy pangabugho, ug dili siya maluoy sa adlaw sa panimalos. Siya dili magtagad sa bisan unsang matang sa lukat, ni magtinguha siya niana, bisan unsa pa ka dako ang imong regalo." (Pr 6:32-35) Bisan pa niana, ang panimalos nga buhaton sa usa ka tawo sumala sa iyang kaugalingong pagbuot sagad himoon uban ang walay-pugong nga kasuko ug walay kaayohan nga ikahatag, apan mosangpot hinuon sa kasuko sa Diyos batok sa nanimalos nga indibiduwal.—San 1:19, 20.

Mga kaaway sa Diyos ug sa iyang mga alagad. Kadtong kinsa nagdumot sa Diyos nagdumot sa mga alagad sa Diyos, ug nagtinguha sa pagpanimalos kanila. Dili kini usa ka tinuod nga pagpatunhay sa hustisya, kondili usa kini ka tinguha o buhat nga resulta sa pagdumot sa mga tawo sa kon unsay husto ug matarong, ug usa ka pagsulay sa paghanaw sa mga matarong kansang mga pulong ug mga buhat naghukom kanila ingong mga daotan. (Sal 8:2; 44:15, 16) Sa pipila ka kahimtang ang mga alagad sa Diyos gipatay tungod niining tinuis nga ideya sa pagpatuman sa hustisya. (Ju 16:2) Apan, sa pagpatuman niini nga pangangkon o sa gituohang "mapanimaslong hustisya," sila wala magpahimuot sa Diyos, hinunoa, nagtipig ug panimalos alang sa ilang kaugalingon. Usahay, tinuod nga si Jehova migamit ug mga nasod sama sa Babilonya aron ipahamtang ang iyang kaugalingong panimalos nganha sa iyang katawhang Israel sa dihang gilapas nila ang ilang pakigsaad kaniya. (Lev 26:25) Apan kadtong mga nasora, sa ilang bahin, milihok tungod sa pagdumot ug daotang motibo, nga nagpahayag sa ilang kaugalingong pagkamapanimaslon, ug tungod niini si Jehova, sa baylo, nanimalos kanila.—Lam 3:60; Eze 25:12-17.

Tan-awa usab ang TIGPANIMALOS SA DUGO; SIYUDAD NGA DALANGPANAN.

PANIT. Ang panggawas nga putos sa lawas sa usa ka tawo o sa hayop. Ang panit giklasipikar ingong organo sa lawas, ug sa pagkatinuod kini adunay daghang gamit alang sa kaayohan sa lawas, lakip ang proteksiyon, pagkontrolar sa temperatura sa lawas, ug sa pagwagtang sa pipila ka hugaw sa lawas.

Ang Bibliya naghisgot sa mga sakit sa panit (Lev 13:1-46; 21:20; Deu 28:27) ug sa makapaut-ot nga mga epekto sa sakit ug sa gutom diha sa panit. —Job 7:5; 30:30; Lam 4:8; 5:10.

Sumala sa Balaod, ang mga panit sa mga hayop nga gigamit alang sa halad-sa-sala pagasunogon sa gawas sa kampo sa Israel, o sa gawas sa ganghaan sa Jerusalem. (Ex 29:14; Lev 4:11, 12; 8:17; 9:11; 16:27; Heb 13:11) Dawaton sa saserdote ang panit sa usa ka hayop nga itanyag sa usa ka Israelinhon alang sa halad-nga-sinunog.—Lev 7:8.

Si Jehova nagtagana ug panit nga besti alang kang Adan ug Eva aron sa pagtabon sa ilang pagkahubo, human sila makasala. (Gen 3:21) Ang mga panit nga wala kuhai ug mga balhibo gigamit ingong mga besti sa ubang mga tawo, ilabina sa pipila ka manalagna (2Ha 1:8), lakip sa pipila ka mini nga mga manalagna. (Zac 13:4) Ang mga panit sa hayop gihimo usab nga mga sandalyas (Eze 16:3, 10); mga puntil (1Sa 17:40) ug mga sudlanan sa tubig, gatas, ug bino (Gen 21:14; Jos 9:13; Huk 4:19; Mat 9:17); ingong mga hapin sa tambol; ug lagmit ingong pang-ilalom nga hanig sa *ne'vel* o "kinuldasan nga tulonggon." (Isa 5:12) Ang mga panit

gigamit ingong mga tabon alang sa tabernakulo. —Ex 25:2, 5; 26:14; 35:7, 23; 36:19.

Ang panit sa mga karnero, kanding, o nating baka gigamit usab ingong sulatanan.—Tan-awa ang PERGAMINO.

Mahulagwayong Paggamit. Mahitungod kang Job, si Satanas miingon kang Jehova: "Panit alang sa panit, ug ang tanang butang nga anaa sa usa ka tawo iyang ihatag tungod sa iyang kalag." (Job 2:4) Busa gihagit sa Yawa ang integridad sa tawo, nga nag-ingon nga si Job magtunglo sa Diyos kon madaot ang iyang pisikal nga panglawas.

Si Job mismo miingon: "Ako nakalingkawas nga ingon lamang sa panit sa akong ngipon." (Job 19:20) Ang mga maghuhubad adunay gihatag nga laing mga hubad niini nga teksto, apan kini nagkinahanglan ug mga kabag-ohan diha sa Hebreohanong teksto. Daw dili na kinahanglan nga paningkamotang ipatin-aw ang gipamulong ni Job pinasukad sa mga nadiskobrehan sa mga siyentipiko niining dili pa dugayng mga panahon pinaagi sa tabang sa mga mikroskopyo. Mopatim-aw nga si Job nag-ingon lamang nga siya halos wala makalingkawas o lugos nga makalingkawas. Siya nakalingkawas nga ingon lamang sa panit sa iyang ngipon, sa ato pa, uban sa "panit" nianang kon tanawon walay panit.

PANIT NGA MGA SUDLANAG BINO.

Ang Gregong pulong nga *a·skos′* nagtumong sa usa ka puntil o botelya nga ginama gikan sa tibuok panit sa hayop. Si Jesu-Kristo miingon: "Ni ang mga tawo magsulod ug bag-ong bino sa daang panit nga mga sudlanag bino [mga puntil nga panit, *Int*]; apan kon buhaton nila kini, nan mobusisi ang panit nga mga sudlanag bino ug ang bino mobuhagay ug ang panit nga mga sudlanag bino madaot. Apan ang mga tawo magsulod ug bag-ong bino sa bag-ong panit nga mga sudlanag bino, ug pareho kining mapreserbar." (Mat 9:17; Mar 2:22; Luc 5:37, 38) Sa dihang moaslom ang bag-ong bino, kini mopatunghag gas nga *carbon dioxide* nga mopaburot sa mga panit nga botelya. Ang bag-ong mga panit moinat; ang daan, nga dili na moinat mabusisi tungod sa presyur.

Kini nga ilustrasyon maoy bahin sa tubag ni Jesus kon nganong ang iyang mga tinun-an wala mosunod sa tanang karaan nga mga kostumbre ug mga binuhatan sa mga Pariseo. Dayag nga gipasabot ni Jesus nga ang kamatuoran sa Kristiyanidad hilabihan ra ka kusganon ug ka puwersado nga ipabilin sa karaang sistema sa Judaismo, nga kulang sa espiritu ug kamapailin-ilinon ug hapit nang mahanaw. (Mat 9:14-16) Alang sa katibuk-ang panaghisgot bahin sa panit nga mga botelya ug sa mga gamit niini, tan-awa ang BOTELYA.

PANIT SA POKA.

Dili matino kon unsang partikular nga matang sa panit ang gitumong sa *ta′chash;* kini nga Hebreohanong pulong gigamit sa paghubit sa panggawas nga tabon sa tabernakulo ug sa gigamit sa pagputos sa mga kasangkapan ug mga galamiton sa sangtuwaryo sa pagdala niini. Ang *ta′chash* o *techa·shim′* (plural) sagad nga makita uban sa *ʽohr* o *ʽoh·rohth′* (panit, mga panit). (Ex 25:5; 26:14; 35:7, 23; 36:19; 39:34; Num 4:6-14, 25; Eze 16:10) Mopatim-awng gisabot sa mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* nga ang Hebreohanong pulong nagtumong, dili sa usa ka hayop, kondili sa bulok nga asul. (Itandi ang Num 4:14, *ftn* sa *Rbi8*.) Hinunoa, ang halos nagkauyon nga opinyon sa Hudiyong mga komentarista mao nga ang *ta′chash* nagtumong sa usa ka hayop. Kini nga panglantaw giduso usab sa Hebreohanong leksikograpo nga si Gesenius, nga nag-isip sa hubad sa *Septuagint* ingong pangagpas lamang, usa ka hubad nga wala paluyohi sa etimolohiya o gigikanan niana nga pulong ni sa susama nga mga pinulongan. Iyang gisabot ang *ta′chash* ingong nagtumong sa poka o sa koneho, nga nagpasukad sa iyang mga panghinapos diha sa konteksto, sa awtoridad sa mga tigpaluyo sa Talmud, sa pagtandi sa Hebreohanong pulong uban sa susamang mga pulong sa ubang mga pinulongan, ug sa Hebreohanong etimolohiya.

Ang mga maghuhubad sa Bibliya sa lainlaing paagi naghubad sa *ʽohr* (*ʽoh·rohth′*) *ta′chash* (*techa·shim′*) ingong "(mga) panit sa koneho" (*KJ*), "(mga) panit sa kanding" (*RS*), "(mga) panit sa lumod" (*AT*), "(mga) panit sa poka" (*AS*), "panit" (*Mo*), "maayong matang sa panit" (*JB*), "bayolet nga mga panit" (*Dy*), ug "panit sa tahas" (*NW,* Ex 25:5, *ftn* sa *Rbi8,* apan "panit sa poka" diha sa pangunang teksto). Ang hubad nga "(mga) panit sa koneho" wala uyoni sa kadaghanan sa mga eskolar, sanglit ilang giisip nga ang mga Israelinhon dili makakuhag igong gidaghanon sa mga panit sa koneho didto sa Ehipto o kaha sa kamingawan, aron itabon sa tabernakulo. Adunay mga eskolar usab nga nag-isip nga dili husto ang "(mga) panit sa koneho" ni ang "(mga) panit sa poka" ni ang "(mga) panit sa lumod," sanglit ang mga koneho, mga poka, mga lumod, mga dugong, ug ang susama nga mga linalang dayag nga maoy mahugaw nga pagkaon. (Lev 11:12, 27) Busa, nalisdan sila sa pagtuo nga ang panit sa usa ka "mahugaw" nga hayop gamiton alang sa butang nga sagrado kaayo sama sa pagtukod sa tabernakulo ug ingong usa ka tabon alang sa mga kasangkapan ug mga galamiton sa sangtuwaryo. Kadtong nagbaton niini nga panglantaw nagsugyot nga ang *ta′chash* tingali nagtumong sa panit sa usa ka mahinlo nga hayop, lagmit usa ka matang sa *antelope,* karnero, o kanding.

Mahimong Gamiton, Bisan Tuod ang Poka Giisip nga Mahugaw. Ang kamatuoran nga ang poka dayag nga mahugaw nga pagkaon wala magpasabot nga dili mahimong gamiton ang ilang mga panit ingong tabon sa tabernakulo. Panaglitan, bisan tuod ang leyon ug ang agila maoy "mahugaw" (Lev 11:13, 27), ang langitnong mga kerubin nga nakita ni Ezequiel diha sa panan-awon gilarawan ingong may upat ka nawong, lakip niana ang iya sa leyon ug sa usa ka agila. (Eze 1:5, 10; 10:14) Dugang pa, ang mga kareton nga tumbaga nga gihimo ni Solomon aron gamiton sa templo gidayandayanan ug mga hulagway sa leyon, ug kini sa walay duhaduha maoy pinasukad sa mga plano nga gihatag kang David pinaagig pag-inspirar sa Diyos. (1Ha 7:27-29; 1Cr 28:11-19) Ang mga Israelinhon migamit sa "mahugaw" nga mga hayop, sama sa mga asno, ingong sakyanan, nga gani gitagna nga ang Mesiyas mosakay sa usa ka asno paingon sa Jerusalem. (Zac 9:9; Mat 21:4, 5) Bisan tuod si Juan nga Tigbawtismo adunay labing sagrado nga sugo nga 'magauna sa atubangan ni Jehova aron sa pag-andam sa iyang mga dalan,' siya nagsul-ob ug sapot nga gama sa balhibo sa "mahugaw" nga hayop. (Luc 1:76; Mat 3:4; Lev 11:4) Kining tanan daw nagpakita nga ang kalainan tali sa mahinlo ug mahugaw maoy labot sa pagkaon lamang, apan usahay kini gipadapat usab labot sa paghalad, ug dili kinahanglan sa mga Israelinhon nga moayad sa katibuk-an sa "mahugaw" nga mga hayop. (Lev 11:46, 47) Dugang pa, sama sa "mahinlo" nga mga hayop, kini gilalang sa Diyos ug busa maoy maayo, ug dili makaluod.—Gen 1:21, 25.

Kon sa Unsang Paagi Nabatonan sa mga Israelinhon. Kon ang *ta'chash* sa Bibliya nagtumong sa usa ka matang sa poka, nan ang pangutana motungha kon sa unsang paagi nabatonan sa mga Israelinhon ang mga panit sa poka. Bisan tuod ang mga poka sagad nga nalangkit sa mga rehiyon sa Artiko ug Antartika, ang ubang mga poka mopalabi sa mas mainit nga mga klima. Sa pagkakaron ang pipila ka poka nga *monk* nagpuyo gihapon sa usa ka bahin sa Dagat Mediteranyo, ingon man sa ubang mas mainit nga katubigan. Latas sa kasiglohan mikunhod pag-ayo ang gidaghanon sa mga poka tungod sa tawo, ug sa kapanahonan sa Bibliya kini nga mga hayop tingali daghan diha sa Mediteranyo ug sa Pulang Dagat. Niadto lang 1832 ang usa ka Iningles nga edisyon sa *Dictionary of the Holy Bible* ni Calmet (p. 139) nag-ingon: "Diha sa daghang gagmayng mga pulo sa Pulang dagat, palibot sa peninsula sa Sinai, makaplagan ang mga poka."—Tan-awa usab ang *The Tabernacle's Typical Teaching,* ni A. J. Pollock, London, p. 47.

Ang karaang mga Ehiptohanon nagnegosyo diha sa Pulang Dagat ug, siyempre, nakadawat ug mga manggad gikan sa daghang rehiyon sa Mediteranyo. Sa ingon ang mga Ehiptohanon mahimong nakabaton ug mga panit sa poka. Busa, sa dihang ang mga Israelinhon mibiya sa Ehipto, lagmit nga ilang gidala ang mga panit sa poka nga nabatonan na nila, lakip sa uban pa nga ilang nabatonan sa dihang ang mga Ehiptohanon mihatag kanila ug daghang bililhong mga butang.—Ex 12:35, 36.

PANON. Tan-awa ang KASUNDALOHAN, PANON.

PANTASMA. Ang Gregong pulong nga *phan'ta·sma* makita lamang diha sa duha ka asoy bahin sa paglakaw ni Jesus ibabaw sa katubigan sa Dagat sa Galilea paingon sa iyang mga tinun-an nga nagsakay sa usa ka sakayan. (Mat 14:26; Mar 6:49) Ang nalisang nga mga tinun-an gikutlo nga nag-ingon: "Usa ka pantasma!" Ang pulong nga *phan'ta·sma* gihubad sa lainlaing paagi ingong "espiritu" (*KJ*), "multo" (*AS, AT, RS, Mo*), "dili-tinuod nga panan-awon" (*La*), ug "pantasma" (*Da, ED, Dy, Fn, Kx, MR, NW*).

Ang usa ka pantasma maoy usa ka ilusyon; usa ka butang nga sa kasamtangan gituohan nga anaa tungod sa napukaw nga paghanduraw o sa uban pang hinungdan apan sa pagkatinuod wala. Aron pasaligan ang mga tinun-an nga dili siya pantasma ug nga siya maoy tinuod gayod, si Jesus miingon: "Ako kini; ayaw kamo kahadlok."—Mat 14:27; Mar 6:50.

Busa, lahi kini nga kahimtang sa dihang ang gibanhaw nga si Jesus kalit nga mitungha diha sa taliwala sa iyang mga tinun-an, nga tungod niana ilang gihunahuna nga sila nakakita ug "espiritu [Gr., *pneu'ma*]." (Luc 24:36, 37) Ang mga pulong ni Jesus niini nga kahimtang dayag nga wala isulti aron lamang patuohon sila nga siya *tinuod gayod* kondili aron pasaligan sila nga siya nagpakita kanila ingong tawhanong unod ug dili ingong espiritu; busa, siya miingon kanila nga "hikapa ako ug tanawa, tungod kay ang usa ka espiritu walay unod ug mga bukog ingon sa inyong nakita nga ania kanako." (Luc 24:38-43; itandi ang Gen 18:1-8; 19:1-3.) Busa, sila dili angayng mahadlok, sama sa gibati ni Daniel tungod sa katingalahang pagpakita sa manulonda diha sa usa ka bug-os lahi nga kinaiyahan. (Itandi ang Dan 10:4-9.) Ang maong kahimtang lahi usab kaayo niadtong kang Saulo sa Tarso, nga sa ulahi nabuta tungod sa pagpakita ni Jesus kaniya diha sa dalan paingon sa Damasco.—Buh 9:1-9; 26:12-14; tan-awa ang PAGKAUSAB SA DAGWAY; PANAN-AWON.

PANULONDON. Ang bisan unsang kabtangan nga ipasa ngadto sa manununod o ngadto sa may katungod nga manunod sa dihang mamatay ang tag-iya; ang bisan unsang butang nga nadawat

gikan sa mga katigulangan o sa mga tawong gisundan. Ang pangunang Hebreohanong berbo nga gigamit maoy *na·chal′* (nombre, *na·chalah′*). Kini naglangkit sa pagkuha o paghatag ug usa ka panulondon o kabilin, kasagaran ingong resulta sa pagpanunod. (Num 26:55; Eze 46:18) Ang berbong *ya·rash′* gigamit usahay diha sa diwa nga "mopuli ingong manununod," apan subsob nga gigamit, "sa pagpanag-iya" nga lahi gikan sa katungod sa pagpanunod. (Gen 15:3; Lev 20:24) Kini usab adunay kahulogang 'pagpapahawa; pag-abog,' nga nalangkit ang militaryong aksiyon. (Deu 2:12; 31:3) Ang Gregong mga pulong nga may kalabotan sa panulondon maoy kaamgid sa *kle′ros,* nga sa orihinal nagkahulogang 'ripa' apan sa ngadtongadto nagkahulogang "bahin" ug sa kataposan "panulondon."—Mat 27:35; Buh 1:17; 26:18.

Sa Israel, ang panulondon pangunang mapadapat ngadto sa mga gipanag-iyang yuta, bisan tuod nga kini gigamit usab maylabot sa madaladala o personal nga kabtangan. Gihisgotan usab sa Bibliya ang pagpanunod sa mga butang nga espirituwal. Ang inanak-sa-espiritung mga Kristohanon gitawag nga "mga manununod gayod sa Diyos, apan kaubang mga manununod ni Kristo." Sila nagalaom, kon sila magpabiling matinumanon, sa "walay kataposang panulondon."—Rom 8:17; Heb 9:15.

Yugto sa mga Patriarka. Ang matinumanon nga Hebreohanong mga patriarka nga si Abraham, Isaac, ug Jacob walay gipanag-iyang yuta, gawas sa yuta nga may langob nga gigamit ingong lubnganan ug sa yuta nga duol sa Sekem nga gipalit ni Jacob. (Gen 23:19, 20; 33:19) Mahitungod sa pinuy-anan ni Abraham didto sa Canaan, ang Kristohanong martir nga si Esteban miingon: "Gani siya wala maghatag kaniya ug bisan unsa mang panulondon dinhi, wala gayod bisan igo na lang katumban sa tiil; apan siya nagsaad nga ihatag kini ngadto kaniya ingong kabtangan, ug human kaniya ngadto sa iyang binhi, bisan pag niadtong panahona wala pa siyay anak." (Buh 7:5) Ang materyal nga panulondon nga gipasa niini nga mga tawo mao ang ilang mga kahayopan ug ang ilang madaladala o personal nga mga kabtangan. Ang panganayng anak nga lalaki makapanunod ug dobleng pahat (duha ka bahin) sa kabtangan kon itandi sa gipahat ngadto sa ubang mga anak. Bahin sa patriarkang si Job, ang iyang mga anak nga babaye nakadawat ug panulondon taliwala sa ilang mga igsoong lalaki. Wala hisgoti kon lakip ba niini ang panulondong yuta.—Job 42:15.

Ang amahan makabalhin sa katungod sa pagkapanganay kon siya adunay maayong katarongan, nga maghatag sa panulondon sa panganayng anak nga lalaki ngadto sa manghod nga anak nga lalaki. Sa mga kahimtang bahin niini nga gihisgotan sa Bibliya, kini gihimo dili tungod sa kapritso o sa paboritismo, apan adunay pasukaranan nga ang amahan mohukom sa pagbalhin sa panulondon sa pagkapanganay. Si Ismael, ingong kamagulangang anak nga lalaki ni Abraham, maoy gilaomang manununod sulod sa mga 14 ka tuig. (Gen 16:16; 17:18-21; 21:5) Apan tungod sa hangyo ni Sara ug uban sa pag-uyon ni Jehova, gipapahawa ni Abraham si Ismael, nga nianang tungora maoy mga 19 anyos na. Unya napanag-iya ni Isaac ang katungod sa pagkapanganay ug sa ulahi nakadawat sa tanang butang nga nabatonan ni Abraham, gawas sa mga gasa nga gihatag ni Abraham ngadto sa mga anak nga natawo kaniya sa ulahi pinaagi kang Ketura. (Gen 21:8-13; 25:5, 6) Si Ruben nga panganay ni Jacob nawad-an sa iyang panulondon sa pagkapanganay tungod sa iyang pagpakighilawas sa puyopuyo sa iyang amahan. (Gen 49:3, 4; 1Cr 5:1, 2) Gihatag ni Jacob ang mas dakong panalangin ngadto kang Epraim, ang manghod nga anak nga lalaki ni Jose, inay ngadto kang Manases, ang magulang.—Gen 48:13-19.

Legal ang pagbaton ug puyopuyo. Ngani, sa Bibliya ang puyopuyo usahay gitawag nga "asawa," ug ang lalaki nga iyang gikapuyo gitawag nga "bana." Ang amahan sa gipuyopuyong babaye gitawag nga ugangan sa gikapuyo nga lalaki, ug ang gikapuyo nga lalaki gitawag nga umagad sa amahan sa gipuyopuyong babaye. (Gen 16:3; Huk 19:3-5) Ang mga anak nga lalaki sa mga puyopuyo maoy lehitimo ug busa adunay katungod sa pagpanunod nga katumbas sa katungod nga nabatonan sa mga anak nga lalaki sa tinuod nga asawa.

Sa wala pa makabaton ug mga anak si Abraham, siya naghisgot sa iyang ulipong si Eliezer ingong ang gilaoman nga manununod sa iyang mga kabtangan apan si Abraham gisultihan ni Jehova nga siya makabaton ug usa ka anak ingong iyang manununod.—Gen 15:1-4.

Yugto sa Balaod. Ilalom sa Balaod ang usa ka amahan gidid-an sa paghimo sa anak nga lalaki sa mas gihigugmang asawa ingong panganay, sa kapildihan sa iyang tinuod nga panganayng anak nga iya sa wala-kaayo higugmaa nga asawa. Kinahanglang iyang ihatag sa panganay ang dobleng bahin sa tanang butang nga iyang napanag-iya. (Deu 21:15-17) Kon walay mga anak nga lalaki, ang panulondon mahiadto sa mga anak nga babaye. (Num 27:6-8; Jos 17:3-6) Apan, ang mga anak nga babaye nga makapanunod ug yuta gibaoran nga makigminyo lamang sulod sa banay sa tribo sa ilang amahan, aron dili mapasa ang ilang panulondon ngadto sa lainlaing tribo. (Num 36:6-9) Kon walay mga anak, ang kahikayan sa pagpasa sa panulondon maoy ngadto sa (1) mga igsoong lalaki sa

namatay, (2) sa mga igsoong lalaki sa iyang amahan, (3) sa kinadul-ang kadugo. (Num 27:9-11) Ang asawa walay madawat nga panulondon gikan sa iyang bana. Kon walay mga anak, ang asawa giisip nga maoy tag-iya sa yuta hangtod nga kana lukaton sa usa nga adunay katungod sa paglukat. Sa mao nga kahimtang, ang asawa lukaton uban sa kabtangan. (Ru 4:1-12) Ilalom sa balaod sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki, ang unang anak nga ipanganak sa babaye pinaagi sa manlulukat maoy mahimong manununod sa namatay nga bana ug magbangon sa iyang ngalan.—Deu 25:5, 6.

Panulondong mga yuta. Ang panulondon sa mga anak sa Israel gihatag kanila ni Jehova, kinsa naglatid sa mga utlanan sa yuta ngadto kang Moises. (Num 34:1-12; Jos 1:4) Ang mga anak ni Gad, ang mga anak ni Ruben, ug ang katunga sa tribo ni Manases gihatagan ni Moises sa ilang pahat nga teritoryo. (Num 32:33; Jos 14:3) Ang uban sa mga tribo nakadawat sa ilang panulondon pinaagig ripa ubos sa pagdumala ni Josue ug Eleasar. (Jos 14:1, 2) Nahiuyon sa tagna ni Jacob sa Genesis 49:5, 7, ang Simeon ug Levi wala hatagi ug bulag nga seksiyon sa teritoryo ingong panulondon. Ang teritoryo sa Simeon naglangkob sa yuta (lakip sa sakop nga mga siyudad) sulod sa teritoryo sa Juda (Jos 19:1-9), samtang si Levi gihatagan ug 48 ka siyudad sa tibuok teritoryo sa Israel. Sanglit ang mga Levihanon gitudlo alang sa linaing pag-alagad sa sangtuwaryo, gikaingon nga si Jehova maoy ilang panulondon. Gidawat nila ang ikapulo ingong ilang bahin o panulondon baylo sa ilang serbisyo. (Num 18:20, 21; 35:6, 7) Ang mga pamilya gihatagan ug bahin nga yuta sulod sa teritoryo sa ilang tribo. Samtang modaghan ang mga pamilya ug ang manunod nga mga anak nga lalaki, ang yuta anam-anamon pagbahinbahin ngadto sa mas gagmayng mga pahat sa yuta.

Sanglit ang yuta padayong panag-iyahon sa samang banay gikan sa usa ka kaliwatan ngadto sa laing kaliwatan, dili gayod kini ikabaligya hangtod sa hangtod. Kon buot hunahunaon, ang pagbaligya sa yuta maoy abang lamang niini baylo sa bili sa mga abot nga ipatungha, ug ang kantidad sa pagpalit kalkulahon depende sa gidaghanon sa tuig hangtod sa sunod nga Tinghugyaw, nga sa maong panahon ang tanang napanag-iya nga yuta ibalik ngadto sa orihinal nga tag-iya kon wala kini malukat o matubos sa wala pa ang Tinghugyaw. (Lev 25:13, 15, 23, 24) Kini nga regulasyon naglakip sa mga balay diha sa dili-pinarilan nga mga siyudad, nga giisip ingong bahin sa kabanikahan. Kon bahin sa balay diha sa usa ka pinarilan nga siyudad, ang katungod sa paglukat maoy sulod lamang sa usa ka tuig gikan sa panahon sa pagbaligya, nga sa maong panahon kini mapanag-iya sa nagpalit. Bahin sa mga balay diha sa Levihanong mga siyudad, ang katungod sa paglukat magpabilin hangtod sa panahong walay tino tungod kay ang mga Levihanon walay yutang panulondon.—Lev 25:29-34.

Ang pagkadili-mabungkag sa balaod bahin sa panulondon giilustrar sa kahimtang sa parasan ni Nabot. Si Nabot midumili sa pagbaligya niini ngadto sa hari o sa pagbaylo niini ug laing parasan; ang hari walay labaw nga katungod sa pag-angkon sa napanag-iya nga yuta. (1Ha 21:2-6) Hinuon, ang usa ka tawo *makahalad* ug usa ka bahin sa iyang panulondon ngadto kang Jehova alang sa sangtuwaryo. Kon buhaton kini, dili kini mahimong lukaton, kondili kini magpabiling kabtangan sa sangtuwaryo ug sa mga saserdote niini. Kon ang usa ka tawo buot *magbalaan* ug usa ka bahin sa iyang kabtangan alang sa temporaryong paggamit sa sangtuwaryo, mahimo niya kini; ug kon sa ulahi buot na niya kining lukaton, mahimo niya kining malukat pinaagi sa pagdugang ug ikalimang bahin sa bili niini. Sa walay duhaduha kini nagpanalipod aron dili makubsan ug bahandi ang sangtuwaryo ug nakahatag usab ug mas dakong pagtahod sa sangtuwaryo ug sa mga butang nga gihalad diha sa pagsimba kang Jehova. Kon ang binalaan nga yuta ibaligya ngadto sa laing tawo, nan sa panahon sa Tinghugyaw kini mahimong usa ka yuta nga *gihalad* ug dili na iuli ngadto sa orihinal nga tag-iya kondili magpabilin nga kabtangan sa sangtuwaryo ug sa mga saserdote niini.—Lev 27:15-21, 28; tanawa ang PAGKABALAAN, PAGBALAAN (Mga Gipanag-iya nga Yuta).

Pinasukad sa nahisgotan na, atong makita nga ang mga testamento sa kabilin dili makaplagan sa Hebreohanong terminolohiya o batasan, sanglit wala na kinahanglana ang maong dokumento tungod sa mga balaod bahin sa panulondon. Bisan gani ang madaladala o personal nga kabtangan ikadespatsar sa tag-iya niini samtang buhi pa siya o pinasukad sa mga balaod sa panulondon sa dihang siya mamatay. Sa sambingay ni Jesus bahin sa anak nga mausikon, ang manghod, sumala sa iyang hangyo, nakadawat sa iyang bahin sa kabtangan sa wala pa mamatay ang iyang amahan.—Luc 15:12.

Mga kaayohan sa mga balaod sa panulondon. Ang mga balaod maylabot sa mga panulondon ug sa pagbahinbahin niini ngadto sa mas gagmayng mga pahat samtang miuswag ang populasyon nakaamot mismo sa dugang pa nga panaghiusa sa pamilya. Sa yuta sama sa Israel, nga mas daghan ang kabungtoran, sama sa Judea, nahimo kining bentaha sanglit magamit pag-ayo sa mga Israelinhon ang tanang bahin sa yuta, bisan gani ang paghimog hinagdan nga kaumahan diha sa mga bakilid, nga tungod niana napuno ang yuta sa katahom

ug sa berdeng mga tanom, sa olibo, kahoyng igos, palma, ug paras, nga magtaganag pagkaon sa dakong populasyon. Tungod kay ang tagsatagsa ka tawo maoy tag-iyag yuta, kini nakatabang aron labaw pang mahalon ang yuta nga iyang gipuy-an, nakapauswag sa pagkamakugihon, ug, duyog sa regulasyon sa Tinghugyaw, nagpasig-uli sa nasod sa orihinal nga teokratikanhong kahimtang niini sa matag 50 ka tuig. Kini nakatabang sa pagmentinar ug usa ka balanseng ekonomiya. Bisan pa niana, sama sa ubang bahin sa Balaod, ang mga pag-abuso sa kadugayan nakayuhot.

Ingon sa gisulti ni Jehova sa Israel, siya mao ang tinuod nga Tag-iya sa yuta. Alang kaniya sila maoy langyawng mga pumoluyo ug mga lalin. Busa, makahimo siya sa pagpapahawa kanila gikan sa yuta sa bisan unsang panahon kon iyang nakita nga kini angayan. (Lev 25:23) Tungod sa ilang daghang paglapas sa balaod sa Diyos, sila gidestiyero sulod sa 70 ka tuig ilalom sa gahom sa Babilonya ug nailalom sa Hentil nga pagmando bisan human sa pagpasig-uli kanila niadtong 537 W.K.P. Sa kataposan, niadtong 70 K.P., ang mga Romano bug-os nga nagpapahawa kanila gikan sa yuta, nga nagbaligya sa linibo ngadto sa pagkaulipon. Bisan gani ang ilang mga talaan sa kagikan nahanaw o nangadaot.

Kristohanong Panulondon. Si Jesu-Kristo, ingong anak ni David, nanunod sa trono ni David. (Isa 9:7; Luc 1:32) Ingong Anak sa Diyos, iyang napanunod ang langitnong pagkahari pinaagi sa pakigsaad nga gihimo ni Jehova kaniya. (Sal 110:4; Luc 22:28-30) Busa, si Kristo manunod sa kanasoran, aron sa pagdugmok sa tanang magsusupak ug sa pagmando sa walay kataposan.—Sal 2:6-9.

Ang dinihogang mga membro sa Kristohanong kongregasyon gihisgotan nga may langitnong panulondon, nga makig-ambit sa panulondon ni Jesus ingong iyang "mga igsoon." (Efe 1:14; Col 1:12; 1Pe 1:4, 5) Kini naglakip sa yuta.—Mat 5:5.

Tungod kay gitubos sa Diyos ang Israel gikan sa Ehipto, sila nahimong iyang katigayonan o "panulondon." (Deu 32:9; Sal 33:12; 74:2; Miq 7:14) Sila naglandong sa "nasod" sa espirituwal nga Israel, kinsa giisip sa Diyos nga iyang "panulondon" tungod kay siya nanag-iya kanila, nga nagpalit kanila pinaagi sa dugo sa iyang bugtong nga Anak, si Jesu-Kristo.—1Pe 2:9; 5:2, 3; Buh 20:28.

Gihisgotan ni Jesu-Kristo nga kadtong mga tawo nga mobiya sa ilang bililhong mga butang tungod sa iyang ngalan ug tungod sa maayong balita "makapanunod sa kinabuhing walay kataposan."—Mat 19:29; Mar 10:29, 30; tan-awa ang KATUNGOD SA PAGKAPANGANAY; KAMINYOON SA BAYAW NGA LALAKI; PANGANAY.

PANULTIHON. Ang Hebreohanong termino nga gihubad nga "panultihon" (*ma·shal'*) giisip sa kadaghanan nga naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kaamgid" o 'sama sa' (Sal 49:12), ug sa pagkatinuod, daghang panultihon ang migamit ug mga pag-amgid o mga pagtandi. Ang pipila ka eskolar naglangkit sa ekspresyon nga "panultihon" ngadto sa Hebreohanong berbo nga nagkahulogang "mando"; busa kini sabton usahay nga usa ka panultihon sa usa ka magmamando, usa ka ekspresyon nga adunay gahom, o usa ka ekspresyon nga nagpaila ug pagkalabaw sa panghunahuna. Nahiuyon niini nga panglantaw mao ang kamatuoran nga si Haring Solomon, kinsa nabantog sa iyang kaalam, makasultig 3,000 ka panultihon ug nagsulat sa daghan niini nga mga panultihon.—1Ha 4:32.

Taliwala sa mga Israelinhon dihay popular o kanunayng gigamit nga mga ekspresyon nga puno sa kahulogan tungod sa mga kahimtang nga nalangkit niini. Sa kadaghanan, kini nga mga panultihon gisulti nga mugbo. (1Sa 10:12) Apan, dili tanan niini ang nagpahayag ug hustong mga panglantaw ug dihay pipila nga espesipikong gikuwestiyon ni Jehova.—Eze 12:22, 23; 18:2, 3.

Ang ubang mga panultihon nahimong komon nga mga ekspresyon sa pagyubit o pagtamay sa usa ka katawhan. (Hab 2:6) Sa maong mga kahimtang bisan ang gitamay, usa man ka tawo o butang nga walay gininhawa, gikaingon nga usa ka "panultihon." Busa ang mga Israelinhon gipasidan-an nga kon sila mapakyas sa pagpamati kang Jehova ug sa pagsunod sa iyang mga sugo, sila ug ang ilang templo mahimong usa ka panultihon taliwala sa mga nasod. (Deu 28:15, 37; 1Ha 9:7; 2Cr 7:20) Ang tinamdan nga gipahayag ngadto sa usa ka nasod nga nahimong usa ka panultihon gipaila pagayo sa Bibliya diha sa gilakip nga mga ekspresyon, nga nagpakitang ang Israel mahimong usa ka kaulawan, usa nga yubitonon, yagayagaan, pakaulawan, ug talamayon. (Sal 44:13-15; Jer 24:9) Ang mga indibiduwal nga nahimong mga panultihon nahimong ulohan sa mga awit sa mga palainom sa makahubog nga ilimnon ug ang usa kansang nawong luwaan sa uban. (Sal 69:11, 12; Job 17:6) Sa pagkatinuod, ang usa ka tawo nga nahimong panultihon nahimong ubos kaayo ang kahimtang.

Dili tanang panultihon gipahayag sa usa o duha ka mugbo, laktod nga mga tudling-pulong. Sa Isaias kapitulo 14 gitala ang usa ka taas nga panultihon, nga tin-awng gilarawan ug tukmang gitandi ang malaglagong mga epekto sa garbo sa hari sa Babilonya. Pinaagig pagkantalita, gibiaybiay niini ang usa ka tawo nga naghunahuna sa iyang kaugalingon ingong 'usa nga nagasidlak, anak sa kaadlawon.'

Sa dihang ang pag-amgid o pagtandi nga anaa sa usa ka panultihon sa sinugdan daw dili masabtan o makapalibog, kini mahimong tawgon usab nga usa ka tigmo. (Sal 78:2) Ingon niini ang tigmo nga giinspirar si Ezequiel nga isulti ngadto sa Israel nga niana iyang gipakasama ang dalan sa nasod maylabot sa Babilonya ug Ehipto ngadto sa usa ka paras nga gitanom sa usa ka agila nga sa ulahi maikagon nga nagpakatay sa mga gamot niini paingon sa lain.—Eze 17:2-18.

Ang ubang mga panultihon, sama nianang kang Job, gitagik nga samag balak. (Job 27:1; 29:1) Ang mga ideya nga si Job giinspirar sa pagpahayag wala itagik nga minugbo sama sa kadaghanang mga panultihon apan gitagik ingong matulon-anon kaayong mga balak nga puno sa mahulagwayong mga pulong.

Gipahinabo usab sa Diyos nga ipahayag ni Balaam ang sunodsunod nga mga panultihon, ug kini usab gitagik ingong balak. (Num 23:7, 18; 24:3, 15, 20, 21, 23) Inay nga yubiton ang Israel diha niini nga mga panultihon, si Balaam 'nagpanalangin kanila sa hilabihan,' bisan tuod nga siya nagtagnag kaalaotan sa ubang mga katawhan. (Num 23:11) Kini nahimong panultihon dili tungod sa bisan unsang popular nga pagsubli sa gisulti ni Balaam ni tungod kay ang iyang mga pulong mugbo nga mga ekspresyon sa kaalam. Hinunoa, kini gitawag nga mga panultihon tungod kay kini puwersado ug makahuloganon, lakip sa iyang paggamit sa lainlaing mga pag-amgid o mga pagtandi sa pipila sa iyang mga gipamulong.

PANUMPA. Usa ka gipanumpaang pahayag labot sa pagkatinuod sa gisulti o nga ang usa ka tawo mohimo o dili mohimo sa usa ka butang; kini sagad nga naglangkit sa usa ka pangaliyupo ngadto sa usa nga labaw, ilabina ngadto sa Diyos.

Diha sa Hebreohanong Kasulatan duha ka pulong ang gigamit alang sa atong giisip nga usa ka panumpa. Ang *shevu·'ah'* nagkahulogang "usa ka panumpa o gipanumpaang pahayag." (Gen 24:8; Lev 5:4) Ang kaamgid nga Hebreohanong berbo nga *sha·va'',* nga nagkahulogang "nanumpa," naggikan sa samang lintunganayng pulong sa Hebreohanong pulong alang sa "pito." Busa ang "panumpa" sa sinugdan nagkahulogang "mailalom sa impluwensiya sa 7 ka butang." (*Theological Dictionary of the New Testament,* giedit ni G. Friedrich; maghuhubad ug editor, G. Bromiley, 1970, Tomo V, p. 459) Si Abraham ug si Abimelek nanumpa ibabaw sa pito ka bayeng nating karnero sa paghimo sa pakigsaad didto sa atabay sa Beerseba, nga nagkahulogang "Atabay sa Panumpa; o, Atabay sa Pito." (Gen 21:27-32; tan-awa usab ang Gen 26:28-33.) Ang *shevu·'ah'* nagtumong sa gipanumpaang pahayag sa usa ka tawo nga siya mohimo o dili mohimo sa usa ka butang. Kini nga pulong walay ideya sa usa ka tunglo ngadto sa nanumpa kon siya mapakyas sa pagtuman niini. Mao kini nga pulong ang gigamit alang sa panumpa o gipanumpaang pahayag ni Jehova ngadto kang Abraham, diin si Jehova dili gayod mapakyas sa pagtuman sa iyang pulong ug nga kaniya walay modangat nga tunglo.—Gen 26:3.

Ang laing Hebreohanong pulong nga gigamit mao ang *'a·lah',* nga nagkahulogang "panumpa, pagtunglo." (Gen 24:41, *ftn* sa *Rbi8*) Kini mahimong hubaron usab nga "panumpa sa obligasyon." (Gen 26:28) Ang usa ka Hebreohanon ug Aramaiko nga leksikon ni Koehler ug Baumgartner (p. 49) nagbatbat niini nga termino ingong usa ka "tunglo (hulga sa kadaot kon mobuhat ug kasaypanan), nga ipahamtang nganha sa usa ka tawo pinaagi niya mismo o pinaagi sa ubang mga tawo." Sa karaang Hebreohanong kapanahonan ang pagpanumpa giisip nga bug-at kaayong butang. Ang panumpa kinahanglang tumanon, bisan pag kini ikadaot sa usa nga nanumpa. (Sal 15:4; Mat 5:33) Ang usa ka tawo giisip nga sad-an kang Jehova kon siya mosulti nga walay paghunahuna sa iyang gipanumpaang pahayag. (Lev 5:4) Ang paglapas sa usa ka panumpa moresulta sa labing bug-at nga mga sangpotanan sa silot gikan sa Diyos. Taliwala sa unang kanasoran ug ilabina taliwala sa mga Hebreohanon ang usa ka panumpa maoy sa diwa usa ka relihiyosong buhat, nga naglangkit sa Diyos. Ang paggamit sa mga Hebreohanon sa termino nga *'a·lah'* daw naghimo sa Diyos nga mao ang gipanumpaan ug nga andam sa pagpahamtang ug paghukom nga buot niya kon ang nanumpa dili magmatinumanon. Kini nga termino wala gayod gamita sa Diyos labot sa iyang kaugalingong mga panumpa.

Ang katumbas nga Gregong mga termino mao ang *hor'kos* (panumpa) ug *o·mny'o* (pagpanumpa), nga parehong makaplagan diha sa Santiago 5:12. Ang berbo nga *hor·ki'zo* nagkahulogang "ipailalom sa panumpa" o "ugdang nga nagmando." (Mar 5:7; Buh 19:13) Ang ubang mga termino nga kaamgid sa *hor'kos* nagkahulogang "panumpa" (Heb 7:20), "naghatag ug ugdang nga obligasyon o panumpa" (1Te 5:27), "tigpanumpa ug bakak o maglalapas sa panumpa" (1Ti 1:10), ug "manumpa nga dili motuman o mohimog bakak nga panumpa" (Mat 5:33). Ang Gregong pulong nga *a·na·the·ma·ti'zo* gihubad nga 'nagpailalom sa usa ka tunglo' diha sa Buhat 23:12, 14, ug 21.

Mga Ekspresyon nga Gigamit sa Paghimog mga Panumpa. Ang usa ka tawo sagad manumpa pinaagi sa Diyos o pinaagi sa ngalan sa

Diyos. (Gen 14:22; 31:53; Deu 6:13; Huk 21:7; Jer 12:16) Si Jehova nanumpa pinaagi sa iyang kaugalingon, o pinaagi sa iyang kinabuhi. (Gen 22:16; Eze 17:16; Sof 2:9) Ang pormal nga mga ekspresyon usahay gigamit sa mga tawo, sama sa, "Hinaot si Jehova magbuhat niana kanako [o, kanimo] ug magdugang pa niana kon . . . " ako (o ikaw) mapakyas sa pagtuman sumala sa gipanumpa. (Ru 1:17; 1Sa 3:17; 2Sa 19:13) Ang pagpamatuod mahimong mas puwersado kon ipahayag sa indibiduwal ang iyang kaugalingong ngalan.—1Sa 20:13; 25:22; 2Sa 3:9.

Ang mga pagano naghimog susamang mga pangamuyo ngadto sa ilang bakak nga mga diyos. Si Jezebel nga magsisimba ni Baal nangamuyo, dili kang Jehova, kondili sa "mga diyos" (*'elo·him'*, nga may plural nga berbo), sama sa gihimo ni Benhadad II nga hari sa Sirya. (1Ha 19:2; 20:10) Gani, tungod kay ang maong mga ekspresyon maoy kaylap sa kadaghanang dapit, ang idolatriya gitawag sa Bibliya ingong usa ka 'pagpanumpa pinaagi sa bakak nga diyos,' o pinaagi sa "dili Diyos." —Jos 23:7; Jer 5:7; 12:16; Am 8:14.

Diha sa pipila ka seryoso kaayong mga kahimtang o sa dihang ang ugdang nga pahayag giubanag kusganong emosyonal nga pagbati, ang mga tunglo o mga silot nga modangat tungod sa pagkapakyas sa pagtuman sa panumpa espesipiko nga gihisgotan. (Num 5:19-23; Sal 7:4, 5; 137:5, 6) Si Job, sa pagpamatuod sa iyang pagkatul-id, nagasoy sa iyang kinabuhi ug nagpahayag nga siya andam nga makaagom sa kinabug-atang mga silot kon siya makaplagan nga nakalapas sa balaod ni Jehova labot sa pagkamaunongon, pagkamatarong, hustisya, ug sa moralidad.—Job 31.

Diha sa paghusay nga misangpot tungod sa pagpangabugho sa bana, ang asawa, pinaagi sa pagtubag nga "Amen! Amen!" sa pagbasa sa saserdote sa panumpa ug sa tunglo, sa ingon nanumpa labot sa iyang pagkainosente.—Num 5: 21, 22.

Ang giisip ingong usa ka panumpa maoy sa kasagaran gipahayag pinaagig pagpamatuod dili lamang pinaagi sa ngalan ni Jehova kondili pinaagi usab sa kinabuhi sa hari o sa usa nga labaw. (1Sa 25:26; 2Sa 15:21; 2Ha 2:2) Ang ekspresyong "ingon nga si Jehova buhi" maoy usa ka komon nga pahayag nga naghatag ug dugang gibug-aton sa pagkatino o sa pagkatinuod sa pahayag sa usa ka tawo. (Huk 8:19; 1Sa 14:39, 45; 19:6; 20:3, 21; 25:26, 34) Ang usa ka dili kaayo puwersadong ekspresyon nga puwedeng dili isipong usa ka panumpa apan nagpasabot sa seryoso kaayong katuyoan ug gisulti aron sa pagpasalig sa usa nga gipanumpaan mao ang pagpanumpa pinaagi sa kinabuhi sa tawo nga gisultihan, sama sa mga pulong ni Ana ngadto kang Eli (1Sa 1:26) ug sa gisulti ni Urias ngadto kang Haring David.—2Sa 11:11; usab ang 1Sa 17:55.

Mga Paagi o Aksiyon nga Gigamit. Ang labing kasagarang gigamit nga aksiyon sa pagpanumpa lagmit mao ang pag-isa sa tuong kamot ngadto sa langit. Si Jehova gihisgotan nga nagpahayag ug panumpa niining paagiha, sa simbolikong paagi. (Gen 14:22; Ex 6:8; Deu 32:40; Isa 62:8; Eze 20:5) Sa usa sa mga panan-awon ni Daniel ang usa ka manulonda nag-isa sa duha ka kamot niini ngadto sa langit sa pagpahayag ug panumpa. (Dan 12:7) Bahin sa bakak nga mga tigpanumpa, giingon nga ang ilang "tuong kamot maoy tuong kamot sa kabakakan."—Sal 144:8.

Ang usa nga nagpapanumpa sa laing tawo tingali mohangyo kaniya nga ibutang ang kamot niini ilalom sa iyang paa o balat-ang. Sa dihang si Abraham nagpadala sa iyang piniyalan aron sa pagkuhag asawa alang kang Isaac siya miingon sa iyang piniyalan: "Palihog, ibutang ang imong kamot ilalom sa akong paa," nga human buhata kana ang piniyalan nanumpa nga siya magkuhag babaye gikan sa mga paryente ni Abraham. (Gen 24:2-4, 9) Sa samang paagi gipapanumpa ni Jacob si Jose nga dili siya ilubong didto sa Ehipto. (Gen 47:29-31) Mahitungod sa kahulogan niini nga buhat, tan-awa ang POSTURA UG MGA LIHOK.

Sagad nga ang usa ka panumpa nalangkit sa paghimog pakigsaad. Ang usa ka komon nga ekspresyon niana nga mga kahimtang mao: "Ang Diyos mao ang saksi tali kanako ug kanimo." (Gen 31:44, 50, 53) Ang maong ekspresyon gihimo usab aron sa pagpalig-on sa usa ka pahayag ingong tinuod o kamatuoran. Gitawag ni Moises ang mga langit ug ang yuta ingong mga saksi sa dihang naghisgot sa relasyon sa Israel sa ilang gipanumpaang pakigsaad uban kang Jehova. (Deu 4:26) Sagad nga ang usa ka tawo o mga tawo, usa ka sinulat nga dokumento, usa ka haligi, o usa ka halaran nagsilbing saksi ug pahinumdom sa usa ka panumpa o usa ka pakigsaad.—Gen 31:45-52; Deu 31:26; Jos 22:26-28; 24:22, 24-27; tan-awa ang PAKIGSAAD.

Ilalom sa Balaod. Ang mga kahimtang nga niana gikinahanglan ang mga panumpa gikan sa pipila ka tawo ilalom sa Moisesnong Balaod mao: sa usa ka asawa panahon sa paghusay labot sa pangabugho (Num 5:21, 22), sa usa ka tinugyanan sa dihang ang kabtangan nga gitugyan kaniya nawala (Ex 22:10, 11), sa mga ansiyano sa siyudad kon adunay wala masulbad nga pagbuno (Deu 21:1-9). Ang kinabubut-ong mga panumpa sa paglikay o pagdili sa kaugalingon gitugot. (Num

30:3, 4, 10, 11) Ang mga alagad sa Diyos usahay gipapanumpa sa usa nga may awtoridad, ug sila misulti sa kamatuoran. Sa susama ang usa ka Kristohanon nga nailalom sa panumpa dili mamakak kondili mosulti sa tibuok nga kamatuoran, o kaha siya modumili sa pagtubag kon kini makadaot sa matarong nga mga intereses sa Diyos o sa mga isigka-Kristohanon, nga niana siya kinahanglang andam nga moantos sa bisan unsang mga sangpotanan nga moresulta gumikan sa iyang pagdumili sa pagtestigo.—1Ha 22:15-18; Mat 26:63, 64; 27:11-14.

Ang mga panaad giisip sa Israel nga sama kalig-on sa usa ka panumpa, ingong sagrado ug kinahanglang tumanon bisan pag kini mosangpot ug kapildihan sa usa nga nanaad. Ang Diyos giisip nga nagtan-aw sa pagtino nga gituman ang mga panaad ug nga nagsilot kon kini dili tumanon. (Num 30:2; Deu 23:21-23; Huk 11:30, 31, 35, 36, 39; Ecc 5:4-6) Ang mga panaad sa mga asawa ug sa dili-minyo nga mga anak nga babaye mahimong palig-onon o kanselahon sa bana o sa amahan, apan ang mga babayeng balo ug diborsiyada mabugkos o obligado sa ilang mga panaad.—Num 30:3-15.

Sa iyang Wali sa Bukid, gitul-id ni Jesu-Kristo ang mga Hudiyo tungod sa ilang batasan sa paghimog dili seryoso, walay pulos, ug dinalidali nga mga panumpa. Naandan na nga sila manumpa pinaagi sa langit, pinaagi sa yuta, pinaagi sa Jerusalem, ug bisan pinaagi sa ilang kaugalingong mga ulo. Apan sanglit ang langit maoy “trono sa Diyos,” ang yuta iyang “tumbanan sa tiil,” ang Jerusalem iyang harianong siyudad, ug ang ulo (o kinabuhi) sa usa ka tawo nagdepende sa Diyos, ang paghimo sa maong mga panumpa maoy sama sa mga pagpanumpa diha sa ngalan sa Diyos. Dili kini angayng pakamenoson. Busa si Jesus miingon: “Himoa lang ang inyong pulong nga *Oo* magkahulogan ug Oo, ang inyong *Dili,* Dili; kay ang kapin niini nagagikan sa usa nga daotan.” —Mat 5:33-37.

Dinhi si Jesu-Kristo wala magdili sa paghimog mga panumpa sa katibuk-an, sanglit siya mismo nailalom sa Balaod ni Moises, nga naglatid sa paghimog mga panumpa ilalom sa pipila ka kahimtang. Gani, sa dihang si Jesus gihusay siya gipailalom sa panumpa sa hataas nga saserdote, apan siya wala mosupak niini, hinunoa siya mitubag. (Mat 26:63, 64) Hinuon, si Jesus nagpakita nga ang usa ka tawo kinahanglang dili duhay sukdanan. Ang pagtuman sa pulong sa usa ka tawo, sa dihang kini gikapahayag na, angayng lantawon nga usa ka sagradong katungdanan ug angayng tumanon sama sa usa ka panumpa; ang usa ka tawo angayng sinsero gayod sa iyang gisulti. Iyang gipatin-aw sa dugang pa ang kahulogan sa iyang mga pulong sa dihang iyang giyagyag ang pagkasalingkapaw sa mga eskriba ug mga Pariseo pinaagi sa pag-ingon ngadto kanila: “Alaot kamo, buta nga mga tiggiya, nga nagaingon, ‘Kon adunay manumpa sa templo, kini walay pulos; apan kon adunay manumpa sa bulawan sa templo, siya mailalom sa obligasyon.’ Mga buangbuang ug mga buta! Sa pagkatinuod, hain may labaw, ang bulawan o ang templo nga nagbalaan sa bulawan?” Dayon siya miingon: “Siya nga manumpa sa langit nagapanumpa sa trono sa Diyos ug kaniya nga naglingkod diha niini.”—Mat 23:16-22.

Pinaagi sa sayop nga pangatarongan ug malipatlipatong argumento niini nga mga eskriba ug mga Pariseo, ingon sa gipunting dinhi ni Jesus, ilang gipakamatarong ang ilang kaugalingon sa dili pagtuman sa pipila ka panumpa, apan gipakita ni Jesus nga ang ilang pagpanumpa maoy pagkadili-matinud-anon ngadto sa Diyos ug sa pagkatinuod maoy pagpakaulaw sa iyang ngalan (kay ang mga Hudiyo maoy katawhan nga gipahinungod ngadto kang Jehova). Si Jehova tatawng nagpahayag nga iyang gidumtan ang bakak nga panumpa.—Zac 8:17.

Gipaluyohan ni Santiago ang mga pulong ni Jesus. (San 5:12) Apan kini nga mga pulong ni Jesus ug ni Santiago batok sa pagpatuyang ug panumpa wala magpugong sa Kristohanon sa pagpanumpa kon gikinahanglan aron pasaligan ang ubang mga tawo bahin sa pagkaseryoso sa iyang mga intensiyon o sa pagkatinuod sa iyang gisulti. Pananglitan, ingon sa giilustrar ni Jesus pinaagig panig-ingnan atubangan sa Hudiyong hataas nga saserdote, ang usa ka Kristohanon dili mosupak sa pagpanumpa diha sa korte, sanglit siya mosulti gayod sa kamatuoran ilalom man siya sa panumpa o dili. (Mat 26:63, 64) Bisan gani ang desisyon sa usa ka Kristohanon nga moalagad sa Diyos maoy usa ka panumpa ngadto kang Jehova, nga naghimo sa usa ka Kristohanon nga mailalom sa sagradong relasyon. Giisip ni Jesus nga ang pagpanumpa sama ra sa pagpanaad.—Mat 5:33.

Dugang pa, si apostol Pablo, aron palig-onon ang iyang pamatuod ngadto sa iyang mga magbabasa, naghimog usa ka matang sa panumpa diha sa 2 Corinto 1:23 ug Galacia 1:20. Gani iyang gihisgotan nga ang pagpanumpa maoy naandan ug maayong paagi sa pagtapos sa usa ka panaglalis ug gipunting nga ang Diyos mismo, “sa dihang gitinguha niya nga ipasundayag nga mas dagaya ang pagkadili-mausab sa iyang katuyoan ngadto sa mga manununod sa saad, nangilabot uban ang

usa ka panumpa," nanumpa sa iyang kaugalingon, sanglit walay mas dako pa kay kaniya nga iyang kapanumpaan. Kini naghatag ug dugang legal nga garantiya sa iyang saad ug naghatag ug dobleng pasalig pinaagi sa "duha ka butang nga walay pagkausab nga niini dili gayod mahimo nga mamakak ang Diyos," nga mao, ang gipanaad sa Diyos ug ang iyang panumpa. (Heb 6:13-18) Dugang pa, gipasiugda ni Pablo nga si Kristo gihimong Hataas nga Saserdote pinaagi sa panumpa ni Jehova ug gihatag ingong pasalig sa usa ka mas maayong pakigsaad. (Heb 7:21, 22) Ang Kasulatan naghisgot kang Jehova nga nanumpa kapin sa 50 ka beses.

Sa gabii sa pagdakop kang Jesus, si apostol Pedro milimod sa makatulo nga siya nakaila kang Jesus, ug sa kataposan nanunglo ug nanumpa. Atong mabasa ang mahitungod sa ikatulo nga paglimod: "Unya [si Pedro] misugod sa pagpanunglo ug sa pagpanumpa: 'Wala ako makaila nianang tawhana [kang Jesus]!'" (Mat 26:74) Sa kahadlok, si Pedro naningkamot sa pagkombinsir sa mga tawo nga diha sa iyang palibot nga tinuod ang iyang gipanulti. Pinaagi sa pagpanumpa labot niini, siya miinsister nga ang iyang mga gisulti maoy tinuod ug kon kini dili tinuod mahimong modangat kaniya ang kadaot.—Tan-awa usab ang TUNGLO.

PAPEL. Sa kapanahonan sa Bibliya, kini maoy usa ka nipis nga sulatanan nga gihimong mga palid gikan sa mga gilis nga nakuha sa tanom nga papiro.—Tan-awa ang PAPIRO.

Ang mga Ehiptohanon gipasidunggan nga mao ang unang nakagama ug papel nga papiro aron mahimong mga sulatanan, nga naggamit sa mga tanom nga papiro nga niadtong panahona nanubo ubay sa mga tampi sa Suba sa Nilo. Ang pipila ka arkeologo nagtuo nga ang maong paggama ug papel maoy sukad pa sa panahon ni Abraham.

Ang unang mga Kristohanon migamit ug mga papel nga papiro alang sa ilang mga sulat, mga linukot nga basahon, ug mga *codex.* Kini nagdula usab ug hinungdanong bahin sa paggamag mga manuskrito sa Bibliya, hangtod nga kini giilisan sa *vellum* (pinog-grano nga panit sa hayop) sa ikaupat nga siglo K.P. Sa 2 Juan 12, ang apostol misulat nga palabihon niyang ipaabot ang iyang mensahe nga "nawong sa nawong" kay sa isulat kini pinaagig "papel ug tinta." Dinhi ang pulong nga "papel" maoy hubad sa Gregong pulong nga *khar′tes,* nga giingon nga nagkahulogang usa ka palid sa papel nga gama sa papiro.

PAPIRO [Heb., *go′me′*]. Tag-as nga tanom nga mabuhi sa tubig ug kapamilya sa *sedge.* Ang tres kantos nga punoan niini mag-anam kagamay sa tumoy, ug kini motubo diha sa mabaw nga tubig sa gitas-ong 2 hangtod sa 6 m (6.5 hangtod sa 20 p) ug ang tumoy niini adunay pungpong sa pinong mga dahon nga samag balili. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 544) Ang tanom nga papiro gigamit sa paggamag lainlaing mga butang, lakip na sa mga sulatanan.

Ang papiro (*Cyperus papyrus*) mabuhi diha sa mabaw, nagpondo nga katubigan o kalamakan ug ubay sa tampi sa hinay moagos nga mga suba, sama sa ubos nga bahin sa Nilo, diin kanhi milambo kini apan karon halos napuo na. Si Bildad nangutana kang Job: "Motubo ba ang tanom nga papiro kon walay kalamakan?"—Job 8:11; Isa 35:7.

Tungod kay ang mga punoan niining tanoma molutaw, ug aron dili mamatay ang masuso nga si Moises, gibutang siya sa iyang inahan sulod sa "usa ka arka nga papiro" nga gibulitan ug aspalto ug bulitik ug gipaanod kini sa Suba sa Nilo. (Ex 2:3) Ang dagkong mga sakayan alang sa lagyong mga panaw gigama usab gikan sa papiro. (Isa 18:2) Lagmit nga kini hinimo sa binangan nga mga punoan sa papiro nga gigakit. Kini hiktin ug tumoy, apan ang mga punoan lagpad nga igong katindogan sa mga pasahero. Niadtong 1970, si Thor Heyerdahl ug ang usa ka grupo sa mga kaubanan mipanaw tabok sa linibo ka milya sa Atlantiko sakay sa ingon niana nga matang sa sakayan.

Gigamit Ingong Sulatanan. Sa dihang gigama sa mga Ehiptohanon ang papiro ingong sulatanan, kini ilang gihimo sa yano nga proseso. Sa pagpanguha ug mga punoan sa papiro, mas gipili nila ang baga ug subokon nga bahin niini nga nalapawan sa tubig tungod kay makuha gikan niini ang kinalaparan ug kinaputian nga materyales. Ang panit sa gawas niini laksion, ug ang nahibiling subok putlon sa gitas-ong 40 hangtod sa 45 sm (16 hangtod sa 18 pul.). Human niana, ang subok laplapon nga lagpad, apan nigpis kaayo nga mga piraso. Unya kini nga mga piraso ipahiluna nga pataas diha sa patag nga luna ug medyo isaylob sa usag usa. Lain nga lut-od sa mga papiro ang ihaklap nga pababag ibabaw sa pataas nga mga papiro. Ang mga pakang gamiton aron idukdok sa mga linut-od hangtod nga kini magpilit ingong usa na lang ka pligo. Unya human paughon sa adlaw, ang mga pligo tabason segun sa gidak-on. Sa kataposan, kini nusnosan ug pahamison pinaagig abo gikan sa bolkan, kinhason, o garing. Kini nga proseso makapatunghag lig-on, hunit, pution nga sulatanan nga mabatonan sa lainlaing gidak-on ug kalidad. Ang pababag nga mga piraso sagad

mao ang sulatan, bisan tuod nga usahay ang luyo nga bahin niini gamiton usab sa pagtapos sa gisulat. Ang dinugtongan sa mga piraso nagsilbing giya sa kamot sa mosulat samtang siya magsulat ginamit ang usa ka tangbo nga pluma ug tinta nga hinimo gikan sa tagok, anuos, ug tubig.

Kining mga palid sa papiro mahimong butangag papilit sa mga kilid ug dugtongon aron himoong usa ka linukot, nga sagad moabot ug 20 ka palid. O kini mahimo usab nga pilopiloon ug himoong mga panid aron mahimong samag-libro nga *codex* nga sagad gigamit sa unang mga Kristohanon. Ang kasagarang sukod sa linukot may gitas-ong mga 4 hangtod sa 6 m (14 hangtod sa 20 p), bisan tuod adunay napreserbar nga 40.5 m (133 p) ang gitas-on. Ang Gregong pulong nga *bi′blos* sa sinugdan gigamit alang sa humok nga subok sa papiro apan sa ulahi gigamit nga nagtumong sa usa ka basahon. (Mat 1:1; Mar 12:26) Ang *bi·bli′a* nga maoy plural sa *bi·bli′on* (nagtumong sa gamayng basahon), sa literal nagkahulogang "gagmayng mga basahon," ug gikan niini gikuha ang pulong "Bibliya." (2Ti 4:13, *Int*) Ang usa ka Fenicianhong siyudad ginganlag Byblos human nga kini nahimong usa ka mahinungdanong sentro sa industriya sa papiro.

Ang mga linukot nga papiro kaylap nga gigamit hangtod sa pagsugod sa ikaduhang siglo K.P., sa dihang kini gipulihan sa *codex* nga papiro. Sa ulahi, sa ikaupat nga siglo, mikunhod ang paggamit sa papiro, ug kasagaran kini gipulihan sa mas lig-on nga sulatanan nga gitawag ug *vellum* (panit sa hayop nga gigamit nga sulatanan).

Ang dakong disbentaha sa papiro ingong sulatanan mao nga kini dili kaayo lig-on. Kini madaot sa umogon nga dapit ug, kon tipigan sa uga nga dapit, kini mokaging pag-ayo. Hangtod sa ika-18 nga siglo K.P., gituohan nga ang tanang karaang mga manuskrito nga papiro nangadaot na. Apan, sa ulahing bahin sa ika-19 nga siglo, daghang mapuslanon nga mga papiro sa Bibliya ang nakaplagan. Kini sagad nga nakaplagan didto sa Ehipto ug sa rehiyon palibot sa Patayng Dagat, mga dapit nga igo ang kauga sa klima aron mapreserbar ang mga papiro. Ang pipila sa mga papiro sa Kasulatan nga nakaplagan niining mga dapita may petsa nga niadto pang ikaduha o unang siglo W.K.P.

Ang kadaghanan niini nga mga manuskritong papiro nga nakaplagan gitawag pinaagi sa terminong *"papyrus"* o *"papyri,"* sama sa Nash Papyrus sa una o ikaduhang siglo W.K.P., ang Papyrus Rylands 457 (ikaduhang siglo W.K.P.), ug ang Chester Beatty Papyrus Num. 1 (sa ikatulong siglo K.P.).

PARA. Usa ka siyudad sa Benjamin. (Jos 18:21, 23) Ang Para sagad nga gituohang mao ang Khirbet el-Farah (Horvat ʽEn Para), mga 9 km (5.5 mi) sa AS sa Jerusalem. Ang usa ka duol nga tubod nga gitawag ug ʽAin Farah (ʽEn Perat) nagtaganag tubig alang sa Karaang Siyudad sa Jerusalem.

PARADA SA KADAOGAN. Usa ka pormal nga parada sa pagsaulog sa kadaogan batok sa kaaway. Ang Gregong pulong nga *thri·am·beu′o,* nga nagkahulogang "nanguna diha sa parada sa kadaogan," makaplagan lamang kaduha diha sa Kasulatan, nga ang matag usa mopatim-awng gigamit sa magkalahi nga masambingayong kahimtang. —2Co 2:14; Col 2:15.

Mga Parada sa Kadaogan Taliwala sa Kanasoran. Ang Ehipto, Asirya, ug ang ubang kanasoran nagsaulog sa ilang kadaogan sa gubat pinaagig mga parada sa kadaogan. Panahon sa republika sa Roma, ang usa sa kinatas-ang pasidungog nga ikahatag sa Senado ngadto sa usa ka mananaog nga heneral mao ang pagtugot kaniya nga saulogon ang iyang kadaogan pinaagig pormal ug gastoso nga parada nga naglakip sa tanang detalye sa pagpasigarbo ug paghimaya kaniya.

Ang Romanhong parada hinay nga moagi diha sa *Via Triumphalis* ug tungas sa naglikoliko nga dalan paingon sa templo ni Jupiter ibabaw sa Bungtod sa Capitoline. Nag-una ang mga maghohoni nga nagpatugtog ug nag-awit ug mga awit sa kadaogan, nga gisundan sa batan-ong mga lalaki nga nagguyod sa ighahalad nga mga baka. Dayon nagsunod ang bukas nga mga karomata nga gikargahan sa mga inilog sa gubat, ug daghang karosa nga naglarawan sa mga esena sa gubat o sa paglaglag sa mga siyudad ug mga templo, ug sa ibabaw niana lagmit may pigura sa napilding komandante. Ang mga hari, mga prinsipe, ug mga heneral nga nabihag sa gubat, uban sa ilang mga anak ug mga tig-alagad, guyoron nga kinadenahan, nga sagad gihuboan aron sila pakaulawan.

Sunod niana ang karo sa heneral, nga gidayandayanan ug garing ug bulawan, gilukongan ug lawrel, ug giguyod sa upat ka puting kabayo o, usahay, sa mga elepante, leyon, tigre, o mga osa. Ang mga anak sa mananaog molingkod sa iyang tiilan o mosakay sa laing karo sunod kaniya. Ang Romanong mga konsul ug mga mahistrado mosunod nga magbaktas, dayon ang mga tenyente ug mga tribuno sa militar uban sa mananaog nga kasundalohan—silang tanan gidayandayanan ug mga girnaldang lawrel ug nagdalag mga gasa, ug

nanag-awit ug mga awit sa pagdayeg ngadto sa ilang pangulo. Diha sa unahan anaa ang mga saserdote ug ang ilang mga tig-alagad nga nagdala sa pangunang halad nga usa ka puting baka.

Samtang ang parada moagi sa siyudad, ang katawhan mag-itsa ug mga bulak atubangan sa karo sa mananaog, ug ang gisunog nga insenso diha sa mga halaran sa templo magpahumot sa dalan. Kining humot nga alimyon nagkahulogan ug dungog, promosyon, bahandi, ug mas tunhay nga kinabuhi alang sa mananaog nga mga sundalo, apan kini nagkahulogan ug kamatayon ngadto sa wala pasayloa nga mga binihag nga pagapatyon pagkatapos sa parada. Kini nagpatin-aw sa espirituwal nga pagpadapat ni Pablo sa ilustrasyon sa 2 Corinto 2:14-16.

Ang mga arko sa kadaogan gitukod isip pasidungog sa pipila ka heneral. Ang Arko ni Tito sa Roma nagsilbi gihapong usa ka handomanan sa pagkapukan sa Jerusalem niadtong 70 K.P. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 536) Inubanan sa iyang amahan nga si Emperador Vespasian, si Tito nagsaulog sa iyang kadaogan batok sa Jerusalem pinaagig usa ka parada sa kadaogan. Ang ubang mga arko gigamit ingong mga ganghaan sa siyudad, apan ang kadaghanan gigamit lamang ingong mga monyumento. Ang disenyo sa mga arko lagmit naglarawan sa yugo sa pagkanasakop nga pinaagi niana ang mga binihag gipugos sa pagpalakaw.

Ang mga Kristohanon Nakigbahin sa Parada sa Kadaogan. Maoy pinasukad niana nga mga sanglitanan ug sa katibuk-ang kahibalo nianang mga panahona nga si Pablo mihimog kaamgiran sa dihang siya misulat ngadto sa mga taga-Corinto: "Salamat sa Diyos nga kanunayng nanguna kanato diha sa parada sa kadaogan kauban ni Kristo." (2Co 2:14-16) Kini nga paglarawan naghulagway kang Pablo ug sa mga isigka-Kristohanon ingong debotadong mga sakop sa Diyos, nga "kauban ni Kristo," ingong mga anak, hataas nga mga opisyal, ug mananaog nga mga sundalo, nga ang tanan nagsunod sa panon sa Diyos ug nga iyang gitultolan diha sa dakong parada sa kadaogan agi sa gipahumotan nga dalan.

Diha sa Colosas 2:15, ang kahimtang lahi. Dinhi ang kaawayng mga kagamhanan ug mga awtoridad ilalom ni Satanas gihubit ingong mga binihag ug mga binilanggo diha sa parada sa kadaogan. Kini sila gihuboan ug gipasundayag o giparada ni Jehova nga Mananaog diha sa publiko ingong mga napildi—ang mga nadaog "pinaagi niini," nga mao, pinaagi sa "estaka sa pagsakit" nga gihisgotan sa nahaunang bersikulo. Ang kamatayon ni Kristo diha sa estaka sa pagsakit wala lamang magtagana ug pasukaranan sa pagkuha sa "sinulat-sa-kamot nga dokumento," ang pakigsaad sa Balaod, apan nagpaposible usab nga ang mga Kristohanon mapahigawas gikan sa pagkaulipon sa satanasnong mga gahom sa kangitngit.

Ubang mga Parada. Ang Bibliya naghisgot usab sa ubang mga parada, mga okasyon diin ang panon duyog nga nagmartsa sa pagsaulog sa talagsaong mga hitabo. Gihubit ni David ang parada sa kadaogan ni Jehova gikan sa Sinai paingon sa dapit sa balaang templo sa Jerusalem—ang mga karong iggugubat sa Diyos, mga binihag, mga mag-aawit ug mga maghohoni, ug ang nagkatigom nga mga panon sa katawhan nga nagdayeg sa Balaang Usa sa Israel. (Sal 68:17, 18, 24-26) Ang usa ka parada maoy lakip sa pagsaulog sa inagurasyon sa panahon sa pagkatapos sa pagtukod pag-usab sa mga paril sa Jerusalem sa mga adlaw ni Nehemias. (Neh 12:31) Ug ang usa ka "parada sa pista" gihisgotan diha sa Salmo 118:27, dayag nga may kalabotan sa tinuig nga Pista sa mga Balongbalong.

PARAISO. Usa ka matahom nga parke, o usa ka samag-parke nga tanaman. Ang Gregong pulong nga *pa·ra′dei·sos* makita sa tulo ka higayon diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. (Luc 23:43; 2Co 12:4; Pin 2:7) Ang Gregong mga magsusulat sukad pa kang Xenophon (mga 431-352 W.K.P.) migamit niini nga pulong, ug si Pollux nag-ingon nga kini naggikan sa usa ka terminong Persianhon (*pairidaeza*). (*Cyropaedia,* I, iii, 14; *Anabasis,* I, ii, 7; *Onomasticon,* IX, 13) Ang pipila ka leksikograpo nag-ingon nga ang Hebreohanong pulong *par·des′* (sa paninugdan, nagkahulogang usa ka parke) naggikan sa samang termino. Apan sanglit si Solomon (sa ika-11 nga siglo W.K.P.) migamit sa *par·des′* diha sa iyang mga sinulat, samtang ang naglungtad nga Persianhong mga sinulat maoy sukad lamang sa mga ikaunom nga siglo W.K.P., ang maong paghubad sa Hebreohanong termino maoy pangagpas lamang. (Ecc 2:5; Aw 4:13) Ang lain pang paggamit sa *par·des′* maoy diha sa Nehemias 2:8, diin gihisgotan ang punog-kahoy nga harianong parke sa Persianhon nga si Haring Artajerjes Longimanus, sa ikalimang siglo W.K.P.—Tan-awa ang PARKE.

Apan, ang tulo ka termino (Hebreohanong *par·des′,* Persianhong *pairidaeza,* ug Gregong *pa·ra′dei·sos*) tanan naghatag sa pangunang ideya sa usa ka matahom nga parke o samag-parke nga tanaman. Ang una sa maong parke mao kadtong gihimo sa Maglalalang sa tawo, si Jehova nga Diyos, didto sa Eden. (Gen 2:8, 9, 15) Gitawag kini ug *gan,* o "tanaman," sa Hebreohanon apan dayag nga samag parke ang gidak-on ug kinaiyahan.

Ang Gregong *Septuagint* haom nga naggamit sa terminong *pa·ra′dei·sos* maylabot niana nga tanaman. (Tan-awa ang EDEN Num. 1; TANAMAN [Tanaman sa Eden].) Tungod sa sala, nawad-an si Adan sa iyang pribilehiyo nga mabuhi sa maong paraiso ug sa iyang kahigayonan nga makabaton ug pribilehiyo nga mabuhing walay kataposan, nga ang maong pribilehiyo gihawasan sa bunga sa kahoy nga gibutang sa Diyos diha sa taliwala sa tanaman. Ang tanaman sa Eden lagmit napalibotan ug kinaiyanhong ali, sama sa mga bukid, sanglit ang sidlakang bahin lamang niini ang gibutangan ug mga magbalantay nga manulonda aron dili makasulod ang tawo.—Gen 3:22-24.

Unsa ang Paraiso nga gisaad ni Jesus ngadto sa mamumuhat ug daotan nga namatay tupad kaniya?

Ang asoy ni Lucas nagpakita nga ang usa ka mamumuhat ug daotan, nga gisilotan tupad ni Jesu-Kristo, misultig mga pulong sa pagdepensa kang Jesus ug mihangyo nga hinumdoman siya ni Jesus kon siya 'moabot na sa iyang gingharian.' Ang tubag ni Jesus mao: "Sa pagkatinuod ako magaingon kanimo karong adlawa, Ikaw makauban nako sa Paraiso." (Luc 23:39-43) Siyempre, ang puntuwasyon nga makita diha sa hubad niining mga pulonga mag-agad sa pagsabot sa maghuhubad sa kahulogan sa mga pulong ni Jesus, sanglit walay gigamit nga sistematikong puntuwasyon diha sa orihinal nga Gregong teksto. Ang modernong estilo sa pagbutang ug mga puntuwasyon kaylap lamang nga gigamit sa mga ikasiyam nga siglo K.P. Samtang daghang hubad ang nagsal-ot ug koma una pa sa mga pulong "karong adlawa" ug sa ingon mohatag ug pagsabot nga ang mamumuhat ug daotan nakasulod na sa Paraiso niana mismong adlawa, walay laing teksto diha sa Kasulatan nga magpaluyo niini. Si Jesus mismo namatay ug nagpabilin diha sa lubnganan hangtod sa ikatulong adlaw ug dayon gibanhaw ingong "ang unang bunga" sa pagkabanhaw. (Buh 10:40; 1Co 15:20; Col 1:18) Siya mikayab ngadto sa langit 40 ka adlaw sa ulahi.—Ju 20:17; Buh 1:1-3, 9.

Busa, ang ebidensiya mao, nga ang paggamit ni Jesus sa mga pulong nga "karong adlawa" wala magtakda ug tinong panahon sa pagkaatua sa mamumuhat ug daotan sa Paraiso, hinunoa, nagtumong sa adlaw mismo nga iyang gibungat ang saad ug sa adlaw nga ang mamumuhat ug daotan nagpakita ug pagtuo kang Jesus. Kadto mao ang adlaw sa dihang si Jesus gisalikway ug gihukman sa kinatas-ang relihiyosong mga lider sa iyang kaugalingong katawhan ug unya gisilotan sa kamatayon sa Romanhong awtoridad. Siya giyubit ug gibiaybiay. Busa ang mamumuhat ug daotan nga tupad kaniya nagpakitag talagsaong hiyas ug dalayegong tinamdan sa kasingkasing kay sila wala mopasignunot sa panon sa katawhan, hinunoa, misulting may pagdapig kang Jesus ug nagpahayag ug pagtuo sa iyang umaabot nga Pagkahari. Nakasabot nga ang tukmang gipasiugda mao ang panahon sa pagbungat sa saad inay sa panahon sa katumanan sa maong saad, ang ubang mga hubad, sama sa Iningles nga mga hubad ni Rotherham ug Lamsa, sa Aleman nga mga hubad ni Reinhardt ug W. Michaelis, ingon man ang Curetonian Syriac sa ikalimang siglo K.P., naghubad sa teksto nga susama sa paghubad sa *Bag-ong Kalibotang Hubad,* nga gikutlo dinhi.

Labot sa Paraiso nga gihisgotan ni Jesus, tinawng dili kini mao ang langitnong Gingharian ni Kristo. Una pa nianang adlawa, ang pagsulod sa langitnong Gingharian gihatag ingong paglaom alang sa matinumanong mga tinun-an ni Jesus apan pinasukad sa ilang 'pagpabilin kaniya diha sa iyang mga pagsulay,' nga wala gayod mahimo sa mamumuhat ug daotan, kay ang iyang pagkamatay sa estaka tupad ni Jesus maoy tungod sa iyang kaugalingong kriminal nga mga buhat. (Luc 22:28-30; 23:40, 41) Ang mamumuhat ug daotan wala pa sukad "ipanganak pag-usab," sa tubig ug sa espiritu, nga maoy gipakita ni Jesus nga usa ka kinahanglanon aron makasulod sa Gingharian sa mga langit. (Ju 3:3-6) Ang mamumuhat ug daotan wala gayod mahimong usa sa 'mga mananaog' nga giingon sa hinimayang si Kristo Jesus nga mahiuban kaniya sa iyang langitnong trono ug makaambit sa "unang pagkabanhaw."—Pin 3:11, 12, 21; 12:10, 11; 14:1-4; 20:4-6.

Ang pipila ka basahon nag-ingon nga gipunting ni Jesus ang usa ka paraisonhong dapit sa Hades o Sheol, nga usa kunohay ka lawak o dibisyon alang niadtong giuyonan sa Diyos. Gipangangkon nga ang Hudiyong mga rabbi sa maong panahon nagtudlo sa paglungtad niana nga paraiso alang niadtong namatay ug nagpaabot sa pagkabanhaw. Labot sa mga pagtulon-an sa mga rabbi, ang *Dictionary of the Bible* ni Hastings nag-ingon: "Ang Rabbinikong teolohiya nga midangat kanato naghatag ug nagkadaiyang mga ideya bahin niining mga butanga, ug sa kadaghanan niini lisod ang pagtino kon unsang mga petsa ang itakda niini. . . . Kon kini nga literatura sabton sa yanong paagi, mopatim-aw nga ang Paraiso giisip sa pipila nga ania mismo sa ibabaw sa yuta, sa uban ingong bahin sa Sheol, sa uban pa ingong

dili sa ibabaw sa yuta ni sa ilalom sa yuta, kondili sa langit . . . Hinuon aduna gayoy mga pagduhaduha labot niini. Kining nagkalainlaing mga pagsabot makaplagan sa ulahing Judaismo. Kini gihisgotan nga mas tin-aw ug mas detalyado sa Cabalistikong Judaismo sa Edad Medya . . . Apan dili matino kon unsa na kadugay kini nga mga teolohiya. Ang mas naunang Hudiyohanong teolohiya lagmit . . . naghisgot lamang ug diyutay o wala gayod maghisgot bahin sa tungatungang Paraiso. Kini naghisgot bahin sa usa ka *Gehinnom* alang sa daotan, ug usa ka *Gan Eden,* o tanaman sa Eden, alang sa matarong. Kaduhaduhaan kon duna pay laing konsepto nga gihisgotan gawas niini nga magpamatuod sa usa ka Paraiso diha sa Sheol."—1905, Tomo III, pp. 669, 670.

Bisag ilang gitudlo ang maong butang, dili gayod makataronganon ang pagtuo nga ipakaylap ni Jesus ang maong ideya, tungod kay iyang gisaway ang dili-Biblikanhon nga relihiyosong mga tradisyon sa Hudiyong relihiyosong mga pangulo. (Mat 15:3-9) Lagmit ang paraiso nga pamilyar kaayo alang sa Hudiyong kriminal nga gipakigsultihan ni Jesus mao ang yutan-ong Paraiso nga gihubit sa unang basahon sa Hebreohanong Kasulatan, ang Paraiso sa Eden. Tungod niana, ang saad ni Jesus makataronganong nagpunting sa usa ka pagpasig-uli sa maong yutan-ong paraisonhong kahimtang. Busa ang iyang saad sa mamumuhat ug daotan nagpasalig sa usa ka pagkabanhaw sa maong tawo nga dili-matarong alang sa kahigayonan sa kinabuhi nianang napasig-uling Paraiso.—Itandi ang Buh 24:15; Pin 20:12, 13; 21:1-5; Mat 6:10.

Usa ka Espirituwal nga Paraiso. Diha sa daghang matagnaong mga basahon sa Bibliya, ang mga saad sa Diyos makaplagan maylabot sa pagpasig-uli sa Israel gikan sa mga yuta sa pagkadestiyero niini ngadto sa naawaaw nga yutang natawhan niini. Ipahinabo sa Diyos nga ang maong yuta tikaron ug pugsan, aron makapatunghag dagayang abot, ug modaghan ang katawhan ug kahayopan; ang mga siyudad pagatukoron pag-usab ug pagapuy-an, ug ang katawhan moingon: "Kanang yutaa nga nabiyaan mahimong ingon sa tanaman sa Eden." (Eze 36:6-11, 29, 30, 33-35; itandi ang Isa 51:3; Jer 31:10-12; Eze 34:25-27.) Bisan pa niana, kining mga tagnaa nagpakita usab nga ang paraisonhong mga kahimtang naglangkit sa *mga tawo* mismo, kinsa, tungod sa pagkamatinumanon ngadto sa Diyos, sa pagkakaron "motubo" ug molipang na ingon sa mga "kahoy sa pagkamatarong," nga makapahimulos sa maanindot, espirituwal nga kauswagan sama sa "maayong pagkatubig nga tanaman," nga gibuboan sa dagayang mga panalangin sa Diyos tungod kay nakabaton sa iyang pag-uyon. (Isa 58:11; 61:3, 11; Jer 31:12; 32:41; itandi ang Sal 1:3; 72:3, 6-8, 16; 85:10-13; Isa 44:3, 4.) Ang katawhan sa Israel maoy parasan sa Diyos, iyang tinanom, apan ang ilang pagkadaotan ug pagtalikod sa matuod nga pagsimba nagpahinabo sa mahulagwayong 'pagkalaya' sa ilang espirituwal nga uma, bisan sa wala pa mahitabo ang literal nga pagkaawaaw sa ilang yuta.—Itandi ang Ex 15:17; Isa 5:1-8; Jer 2:21.

Apan, dayag nga ang mga tagna bahin sa pagpasig-uli nga girekord sa Hebreohanong mga manalagna naglakip sa mga butang nga adunay pisikal nga kapadapatan usab diha sa napasig-uling yutan-ong Paraiso. Pananglitan, ang pipila ka bahin sa tagna diha sa Isaias 35:1-7, sama sa pagayo sa mga buta ug bakol, wala makabaton ug literal nga katumanan sa dihang napasig-uli ang Israel gikan sa karaang Babilonya, ni kini natuman sa samang paagi diha sa Kristohanong espirituwal nga paraiso. Daw dili makataronganon alang sa Diyos nga mag-inspirar sa maong mga tagna sama nianang sa Isaias 11:6-9, Ezequiel 34:25, ug Oseas 2:18, nga aduna lamay mahulagwayon o espirituwal nga kahulogan, ug walay literal nga katumanan nga masinatian sa mga alagad sa Diyos sa pisikal nga paagi. Ang paraiso nga gihisgotan ni Pablo sa 2 Corinto 12:4 mahimong nagtumong sab sa umaabot nga paraiso, pisikal ug espirituwal, nga gihisgotan niini nga mga tagna sa Hebreohanong Kasulatan, ug posible nga usa ni ka panan-awon sa "paraiso sa Diyos," ang bulahang kahimtang sa langit.—Pin 2:7.

Pagkaon Diha sa "Paraiso sa Diyos." Ang Pinadayag 2:7 naghisgot sa usa ka "kahoy sa kinabuhi" sa "paraiso sa Diyos" ug ang pagkaon gikan niana maoy usa ka pribilehiyo sa usa "nga magmadaogon." Sanglit ang ubang mga tagna nga gihatag niini nga seksiyon sa Pinadayag alang sa maong mga mananaog tin-awng nagpakita sa ilang pagpakabaton ug langitnong panulondon (Pin 2:26-28; 3:12, 21), mopatim-aw nga ang "paraiso sa Diyos" niini nga kahimtang maoy langitnon. Ang pulong "kahoy" dinhi gihubad gikan sa Gregong pulong nga *xy′lon,* ug ang plural niini mahimong magtumong sa usa ka prutasan. Sa yutan-ong Paraiso sa Eden, ang pagkaon sa bunga sa kahoy sa kinabuhi magkahulogan ug kinabuhing walay kataposan alang sa tawo. (Gen 3:22-24) Bisan ang bunga sa ubang mga kahoy sa tanaman magpatunhay sa kinabuhi sa tawo kon siya magpabiling matinumanon. Busa, ang pagkaon sa bunga sa "kahoy [o mga kahoy] sa kinabuhi" nga diha sa "paraiso sa Diyos" dayag nga

nagpasabot sa tagana sa Diyos sa pagpatunhay sa kinabuhi nga gitagana alang sa Kristohanong mga mananaog, nga ang ubang mga teksto nagpakita nga sila makadawat sa ganti sa pagkawalay-kamatayon ug sa pagkadili-madunot uban sa ilang langitnong Pangulo ug Ginoo, si Kristo Jesus.—1Co 15:50-54; 1Pe 1:3, 4.

PARALISIS. Ang pagkadaot o bug-os nga pagkahanaw sa kusog sa kaunoran o sa pagbati sa usa o sa ubay-ubayng mga bahin sa lawas. Kini usahay gitawag ug *palsy,* nga resulta sa pagkadaot sa sistema sa nerbiyos o gumikan sa pagkuyos sa kaunoran, sa ingon mapugngan ang pagpasa sa signal sa kaugatan o mapakyas ang kaunoran sa pagsanong niini nga mga signal. Ang paralisis adunay daghang ngalan ug matang, nga ang pipila ka matang niini maoy makamatay. Lakip sa mga hinungdan niini mao ang balatian (sama sa paralisis tungod sa sakit nga dipterya), mga samadsamad sa utok, kadaot sa taludtod, o pagdako sa usa ka tumor.

Ang paralitikong mga tawo maoy lakip niadtong milagrosong giayo ni Jesu-Kristo. (Mat 4:24) Usa ka paralitikong tawo ang gidala ngadto kang Jesus, kinsa nag-ayo sa paralitiko human pasayloa ang iyang mga sala. Dayon, sa sugo ni Kristo, gialsa sa naayong paralitiko ang iyang teheras ug mipauli. (Mat 9:2-8; Mar 2:3-12; Luc 5:18-26) Sa laing okasyon ang sulugoong lalaki sa usa ka opisyal sa kasundalohan naghigda na lang tungod sa paralisis ug hapit nang mamatay, apan giayo siya ni Jesus bisan siya atua sa halayo. (Mat 8:5-13; Luc 7:1-10) Kini nga ulipon "nag-antos pag-ayo," o hilabihan nga naapektohan (Mat 8:6), nga lagmit siya nag-antos sa grabeng kaul-ol, apan kini dili tino. Sagad ang paralisis dili masakit, apan usahay kini masakit. Sa kaso sa sakit nga *paralysis agitans* (Parkinson o *palsy* nga mopahinabog pagkurogkurog), ang usa pamikogan diha sa taludtod ug diha sa mga kamot ug mga tiil, ug sa sakit nga *paraplegia dolorosa,* usa ka matang sa paralisis nga nalangkit ang pipila ka kaso sa kanser sa taludtod, ang usa mobatig tumang kangutngot. Ang "mga paralitiko" maoy mga tawong nag-antos sa paralisis.

Ang ebanghelisador nga si Felipe misangyaw ug siya mihimog mga ilhanan sa siyudad sa Samaria, nga nag-ayo sa daghang paralitiko. (Buh 8:5-8) Sa Lida, usa ka paralitikong si Eneas, "nga naghigda sa iyang teheras sulod na sa walo ka tuig," gisultihan ni Pedro: "Eneas, si Jesu-Kristo nag-ayo kanimo. Bangon ug hiposa ang imong higdaanan." Niana, "siya mibangon dihadiha."—Buh 9:32-35.

PARAN. Ang mas dakong bahin sa halapad nga rehiyon sa kamingawan nga diha niana naglatagaw ang nasod sa Israel sulod sa mga 38 ka tuig una pa mosulod sa Yutang Saad. (Num 10:11, 12; Deu 2:14) Kay walay pihong mga utlanan, ang Paran miokupar sa sentro ug sa amihanan-sidlakang bahin sa Peninsula sa Sinai. Sa S mao ang bahin sa Rift Valley nga nailhan ingong ang Araba ug usab ang Gulpo sa ʽAqaba, sa H mao ang Kamingawan sa Sinai, sa HK mao ang Kamingawan sa Sin, ug sa AK ug sa A mao ang mga Kamingawan sa Etam ug Sur. Paingon sa Patayng Dagat dapit sa AS, ang Paran nahiusa, ug tingali lakip, sa Kamingawan sa Zin ug lagmit nakaabot pa hangtod sa Beer-seba duol sa kabukiran sa Juda.—1Sa 25:1, 2.

Sa dakong bahin ang Paran maoy usa ka gansangon nga bukirong rehiyon sa anapog, nga ang pipila ka dapit niini patag ang ibabaw, ug ang sentro nga bahin niini maoy tali sa 600 ug 750 m (2,000 ngadto sa 2,500 p) ang gihabogon. (Deu 33:2; itandi ang Hab 3:3.) Gilakip usab kini ingong bahin sa "dako ug makalilisang nga kamingawan" nga gihisgotan sa Deuteronomio 1:1, 19; 8:15. Walay nanubong lunhaw nga mga tanom niining grabahon nga gansangong yuta gawas kon adunay mugbong panahon sa ting-ulan; pipila lang ang mga tubod ug lagyog distansiya. Kining mga butanga nagpasiugda kon unsa ka bug-os nga ang nasod sa Israel, nga tingali mikabat ug 3,000,000 ka tawo, nagdepende kang Jehova alang sa iyang milagrosong tagana sa pagkaon ug tubig sulod sa daghang katuigan nga sila naglatagaw sa kamingawan.—Ex 16:1, 4, 12-15, 35; Deu 2:7; 8:15, 16.

Lagmit ang unang paghisgot niini nga Kamingawan sa Paran maoy sa mga adlaw ni Lot sa dihang si Kedorlaomer ug ang iyang mga kaalyado nagpildi sa daghang siyudad sa mga dapit duol sa Patayng Dagat ug sa Edom hangtod sa H sa El-paran. (Gen 14:4-6) Sa ulahi, human papahawaa si Ismael sa iyang amahan nga si Abraham, siya mipuyo sa Kamingawan sa Paran ug ang iyang pangunang trabaho mao ang pagpangayam.—Gen 21:20, 21.

Apan, ang pangunang mga paghisgot sa Paran maoy maylabot sa mga paglatagaw sa mga Israelinhon. Human mobiya sa Bukid sa Sinai, ang Israel nagkampo sa Tabera ug Kibrot-hataava, dayon sa Hazerot sa habagatang daplin sa Paran, sa wala pa mopadulong sa A paingon sa Kades-barnea. (Num 10:12, 33; 11:3, 34, 35; 12:16) Wala madugay human makasulod sa Paran, ang 12 ka espiya gipadala aron sa pagsusi sa Canaan. (Num 13:3, 26) Tungod sa daotang taho nga gihatag sa kadaghanan sa ilang pagbalik, gimando ni Jehova nga lugwayan pa ang pagpuyo sa nasod diha sa kamingawan hangtod nga mangamatay ang tanang narehistro nga nagbagulbol batok sa Diyos. (Num 13:31-33; 14:20-34) Sulod sa 40 ka tuig, ang kadaghanan sa mga gikampohan sa Israel, gikan sa

Ehipto ngadto sa Yutang Saad, maoy diha sa Paran. —Num 33:1-49.

Sumala sa Gregong *Septuagint,* si David miadto sa Kamingawan sa Maon human mamatay ug ilubong si Samuel. Bisan pa niana, ang Masoretikong teksto, Syriac nga *Peshitta,* ug Latin nga *Vulgate* nag-ingon nga siya miadto sa Kamingawan sa Paran. (1Sa 25:1) Sa dihang si David nahimong hari ug nakiggubat sa Edom, ang batan-on nga Edomhanong prinsipe nga si Hadad, kauban sa pipila ka alagad sa iyang amahan, miikyas ngadto sa Ehipto. Sa ilang pagpaingon didto sila giduyogan sa pipila ka tawo didto sa Paran samtang sila miagi latas sa maong yuta.—1Ha 11:15-18.

PARAON. Usa ka titulo nga gihatag ngadto sa mga hari sa Ehipto. Kini naggikan sa Ehiptohanong pulong alang sa "Dakong Balay." Sa labing karaang mga dokumento sa Ehipto, ang pulong lagmit nagtumong sa palasyo sa hari ug sa paglabay sa panahon gigamit kini sa ulahi sa pagtumong sa pangulo sa kagamhanan, sa hari. Ang mga eskolar nagtuo nga kining ulahing paggamit mitungha sa tungatunga sa ikaduhang milenyo W.K.P. Kon mao, kini nagpasabot nga gigamit ni Moises ang termino ingon sa paggamit niini sa iyang adlaw (1593-1473 W.K.P.) sa dihang girekord ang asoy bahin sa pagduaw ni Abraham didto sa Ehipto. (Gen 12:14-20) Sa laing bahin, posible gayod usab nga ang titulo gigamit sa adlaw ni Abraham (2018-1843 W.K.P.), kon dili man diha sa opisyal nga mga dokumento, nan labing menos sa komon nga paggamit. Ang unang dokumento nga niana ang titulo gilangkit sa personal nga ngalan sa hari maoy sa panahon sa paghari ni Sisak, kinsa nagmando sa panahon sa pagmando ni Solomon ug Rehoboam. Sa Bibliya ang titulo susamang gilangkit sa ngalan, sama sa mga ngalan ni Paraon Neko (2Ha 23:29) ug Paraon Hopra (Jer 44:30) sa hinapos sa ikapito ug sa sayong bahin sa ikaunom nga siglo W.K.P. Niining panahona ang Ehiptohanong mga dokumento nagsal-ot usab sa titulo diha sa mga kuwadro nga gireserba lamang nga sulatan sa ngalan sa hari.

Ang mga paraon nga ginganlan sa Bibliya mao si Sisak, So, Tirhaka, Neko, ug Hopra, ang matag usa niini gihisgotan nga tinagsatagsa niini nga basahon. Adunay pangutana kon si Zera nga Etiopianhon maoy usa ba ka magmamando sa Ehipto o dili. Ang ubang mga paraon wala nganli. Tungod kay makalibog ang Ehiptohanong kronolohiya (tan-awa ang KRONOLOHIYA [Ehiptohanong Kronolohiya]; EHIPTO, EHIPTOHANON [Kasaysayan]), lisod gayod ang paglangkit niini nga mga paraon niadtong gihisgotan sa sekular nga kasaysayan. Kining wala nganli nga mga paraon naglakip sa mosunod: Ang paraon nga buot mokuha sa asawa ni Abraham nga si Sara (Gen 12:15-20); ang paraon nga nagtuboy kang Jose sa paghupot ug hataas nga awtoridad (Gen 41:39-46); ang paraon (o mga paraon) sa yugto nga gidaogdaog ang mga Israelinhon sa wala pa mobalik si Moises gikan sa Midian (Ex kap 1, 2); ang paraon nga nagmando sa panahong gipadangat ang Napulo ka Hampak ug sa panahon sa Pagpanggula (Ex 5-14); ang paraon nga amahan ni Bitias, nga asawa ni Mered sa tribo ni Juda (1Cr 4:18); ang paraon nga naghatag ug kadangpan ni Hadad sa Edom sa panahon ni David (1Ha 11:18-22); ang paraon nga amahan sa Ehiptohanong asawa ni Solomon (1Ha 3:1); ug ang paraon nga naglaglag sa Gaza sa mga adlaw ni Jeremias nga manalagna (Jer 47:1).

Gilantaw sa mga Ehiptohanon ang nagamandong paraon ingong usa ka diyos, ang anak sa diyos-adlaw nga si Ra, ug dili lamang ingong usa ka hawas sa mga diyos. Gituohan nga siya mao ang reinkarnasyon sa banog-ug-ulo nga diyos nga si Horus, ang manununod ni Osiris. Lakip sa magarbohong mga titulo nga gihatag kaniya mao "ang adlaw sa duha ka kalibotan," "Ginoo sa Purongpurong," "ang gamhanang diyos," "kaliwat ni Ra," "ang walay kataposan," ug daghan pang uban. (*History of Ancient Egypt,* ni G. Rawlinson, 1880, Tomo I, pp. 373, 374; *History of the World,* ni J. Ridpath, 1901, Tomo I, p. 72) Gipatapot sa atubangan sa iyang purongpurong mao ang larawan sa sagradong *uraeus,* o kobra, nga gituohang mobuga ug kalayo ug kalaglagan nganha sa iyang mga kaaway. Ang larawan sa paraon sagad gibutang diha sa mga templo lakip sa ubang mga diyos. Gani adunay Ehiptohanong mga larawan sa nagmandong paraon nga nagsimba sa iyang kaugalingong imahen. Ingong diyos, ang pulong ni Paraon maoy balaod, ug siya nagmando dili sumala sa kodigo sa balaod kondili pinaagig dekreto. Bisan pa niana, gipakita sa kasaysayan nga ang iya kunohayng absolutong gahom nalimitahan sa ubang mga puwersa sulod sa imperyo, lakip sa puwersa sa mga saserdote, sa mga hamili, ug sa militar. Kining mga puntoha motabang sa pagsabot kon unsa ka lisod ang asaynment ni Moises sa pag-atubang kang Paraon ug sa pagpresentar sa mga hangyo ug mga pasidaan ni Jehova.—Itandi ang Ex 5:1, 2; 10:27, 28.

Walay gipakita nga ang anak nga babaye ni Paraon nga gipangasawa ni Solomon nagsalikway sa iyang bakak nga pagsimba. (1Ha 3:1; 11:1-6) Ang maong mga kaminyoon sagad gigamit sa karaang mga hari (ingon man usab sa mga hari karong adlawa) ingong paagi sa pagpalig-on sa ilang mga relasyon sa ubang mga gingharian. Ang rekord wala maghisgot kon si Solomon ba o si Paraon ang mi-

himog unang lakang sa pagpakig-alyansa. (Tan-awa ang ALYANSA.) Ang pagtandi ni Solomon sa dalagang Sulamita ngadto sa usa ka bayeng kabayo sa mga karo ni Paraon nagbanaag sa kabantog sa mga karo sa Ehipto niadtong panahona.—Aw 1:9; itandi ang 1Ha 10:29.

Ang tagna ni Isaias, nga gisulat sa ikawalong siglo W.K.P., naghubit nga dihay nahitabo o gitakdang mahitabo nga kagubot ug kaguliyang sulod sa Ehipto ug sa taliwala sa mga magtatambag ni Paraon. (Isa 19:11-17) Ang sekular nga kasaysayan nagpakita sa panagbangi ug kagubot sulod sa Ehipto sukad sa panahon ni Isaias hangtod sa misunod nga siglo. Bisan tuod ang dili-matinumanong Juda midangop usahay sa Ehipto alang sa militaryong tabang nga sukwahi sa pulong ni Jehova, ang mapahitas-ong mga paraon nahisama sa 'gupok nga tangbo' nga walay ikahatag nga malig-ong pagpaluyo.—Isa 30:2-5; 31:1-3; Eze 29:2-9; itandi ang Isa 36:4, 6.

PARAS. Usa ka tanom nga may taas, yagpis ug mokulapot nga mga sanga nga mokatay sa yuta pinaagi sa mga gaway niini. Ang Hebreohanong pulong nga *ge'phen* kasagarang nagtumong sa 'paras nga himoong bino' (Num 6:4; Huk 13:14), gawas lamang sa "ihalas nga balagon" nga mamunga ug ihalas nga tabayag. (2Ha 4:39) Ang Gregong pulong nga *am'pe·los* nagtumong sa paras, ug ang pulong nga *am·pe·lon'* nagtumong sa usa ka parasan.

Ang kasaysayan sa pagtanom ug mga paras nagsugod pinaagi niini nga pahayag: "Si Noe . . . nagtanom ug usa ka parasan." (Gen 9:20) Si Melquisedek, nga hari sa Salem, nagdalag "tinapay ug bino" aron idalit kang Abraham, nga nagpamatuod nga ang ubas gitanom na sa yuta sa Canaan sa wala pa ang 1933 W.K.P. (Gen 14:18) Ang Ehiptohanong mga inskripsiyon naglarawan sa pagpamupo sa ubas ug sa pagtamaktamak sa mga pug-anan sa bino niadtong ikaduhang milenyo W.K.P.; ang mga Paraon niadtong panahona may opisyal nga mga magtitiing. (Gen 40:9-13, 20-23) Apan ang industriya sa Ehipto sa paghimog bino nakaagom ug grabeng perdisyon sa dihang si Jehova 'nagpatay sa kaparasan' pinaagi sa hampak nga ulan nga yelo.—Sal 78:47; 105:33.

Ang mga espiya nga misulod sa Yutang Saad, "usa ka yuta sa . . . mga paras ug sa mga igos ug sa mga granada," nagdala sa ilang pagbalik gikan sa bul-oganang walog sa Escol ug usa ka bugway sa ubas nga dagko kaayo nga tungod niadto kinahanglang pas-anon kini sa duha ka tawo pinaagig yayongan. (Deu 8:8; Num 13:20, 23, 26) Ang mga bugway sa ubas gikan niini nga rehiyon kasagarang giingon nga motimbang ug 4.5 hangtod sa 5.5 kg (10 hangtod sa 12 lb). Ang usa ka bugway gitalang mitimbang ug 12 kg (26 lb); ang lain, kapin sa 20 kg (44 lb).

Gawas sa bul-oganang walog sa Escol, ang ubang mga rehiyon nga nagtanom ug mga ubas nga gihisgotan sa Bibliya mao ang En-gedi duol sa Patayng Dagat (Aw 1:14), Sekem (Huk 9:26, 27), Shilo (Huk 21:20, 21), ug sa tabok sa Jordan, Sibma, Hesbon, ug Eleale.—Isa 16:7-10; Jer 48:32.

Pagtanom ug Pag-atiman. Ang mga parasan sagad gitanom diha sa mga bakilid. Naandan nga ang parasan koralan o parilan (Num 22:24; Pr 24:30, 31) ug usab tukoran kinig mga balongbalong o mga bantayanang torre (Isa 1:8; 5:2) aron mapanalipdan ang mga parasan batok sa mga kawatan o mga hayop nga mosulod sama sa mga irong ihalas ug mga baboyng ihalas. (Sal 80:8, 13; Aw 2:15) Ang Moisesnong Balaod nagtugot sa usa ka lumalabay sa pagkaon niini kutob sa iyang pagkatagbaw apan gidili ang pagdala niini diha sa usa ka sudlanan, kay pagpangawat na kini.—Deu 23:24.

Aron kombenyente, ang pug-anan sa bino ug ang pasong gikalot nga duol sa parasan, sanglit ang kadaghanan sa paras pug-on man aron himoong bino. (Isa 5:2; Mar 12:1; tan-awa ang BINO UG ILIMNONG MAISOG.) Siyempre, daghan kaayong preskong mga ubas ang gikaon, ug gihimo usab ang binulad nga mga pasas.—1Sa 25:18; 30:12; 2Sa 16:1; 1Cr 12:40.

Sa karaang panahon, lainlain ang pagkatanom sa mga parasan. Usahay, ang mga paras sistematikong itanom nga maglumbay nga 2.5 m (8 p) o kapin pa gikan sa matag usa diha sa maayong pagkaandam nga yuta. Walay laing mga binhi ang itanom diha sa usa ka parasan, sumala sa Moisesnong Balaod, bisan tuod ang mga kahoy, sama sa igos, mahimong itanom diha niana. (Deu 22:9; Luc 13:6, 7) Usahay ang mga paras pasagdang motubo nga pakatayon lang diha sa yuta ubos sa bakilid, nga ang mga bugway lamang ang ipataas ginamit ang nagsangang mga tukod, apan sagad ang mga paras gianad nga pakatayon diha sa mga kahoyng ginambat nga katayan o mga linut-od nga bato.

Ang pagpul-ong hinungdanon usab aron kini mamunga ug maayong mga ubas. Si Jesus miingon nga ang 'tanang sanga nga dili mamunga iyang pagaputlon, ug ang tanan nga mamunga iyang pagahinloan [pinaagi sa pagpul-ong], aron nga kini mamunga ug daghan pa.' (Ju 15:2) Ang pagpul-ong sa mabungahong mga sanga ug ang pagputol sa dili mabungahong mga sanga mopaarang sa tanom sa pagpatunghag mas maayong matang sa bunga. Ang pagpul-ong sa paras diha sa mga kayutaan sa Bibliya magsugod sa tingpamulak, sa mga Marso, ug sublion sa Abril ug usab sa Mayo kon gikinahanglan.—2Cr 26:10; Isa 18:5; Luc 13:7.

Ang usa ka mabungahong paras nga maayong pagkaatiman ug maayong pagkapul-ong lagmit makaabot sa talagsaong edad ug gidak-on. Pananglitan, gitaho nga ang usa sa maong mga paras didto sa Jerico maoy kapin sa 300 ka tuig ang kagulangon ug ang diyametro sa punoan maoy duolan sa 46 sm (18 pul.). Usahay kining karaang mga paras moabot sa gitas-on nga kapin sa 9 m (30 p) ug usa gayod kini ka tinuod nga 'kahoyng paras.' Apan bisan pa sa kadako niini taliwala sa mga kahoy sa lasang, kini nga kahoyng paras dili magsilbing "usa ka tukon nga gamiton sa bisan unsa nga buhat" o "usa ka tarugo aron kasab-ongan sa bisan unsang matang sa galamiton," kay kini humok kaayo; ug kini balikog ug dili mahimong gamiton nga tabla. Sa pagkatinuod, ang kahoy sa paras maoy haom nga ilustrasyon sa dili-matinumanong mga molupyo sa Jerusalem, nga maayo lamang isugnod sa kalayo, nga sumala sa giingon ni Jesus maoy dangatan sa dili-mabungahong mga paras.—Eze 15:2-7; Ju 15:6.

Ang usa ka malamposong pagpangani sa ubas maoy inubanan sa awit ug kalipay nga pagaambitan sa tigpamupo sa ubas ug sa mga tigtamak sa mga pug-anan sa bino. (Huk 9:27; Isa 16:10; Jer 25:30; tan-awa ang PUG-ANAN.) Usa kini ka malipayon usab nga panahon alang sa mga kabos ug langyawng mga molupyo sa yuta, kinsa tugotan nga manghagdaw sa parasan human sa pagpangani. (Lev 19:10; Deu 24:21) Apan kon sukwahi niini ang mahitabo—kon ang mga paras malaya, o kon kini dili mamunga ug mga ubas, o kon ang parasan mahimong biniyaan ug tuboan na lang ug mga sampinit, kini maoy mga panahon sa dakong kasubo.—Isa 24:7; 32:10, 12, 13; Jer 8:13.

Ang mga balaod sa Igpapahulay nagsugo sa mga tag-iya nga ang ilang parasan dili tikaron, dili pul-ongan, ug dili anihan sa matag ikapito nga tuig ug sa panahon sa Tinghugyaw. (Lev 25:3-5, 11) Apan sulod sa maong mga tuig ang bisan kinsa (mga tag-iya, ulipon, langyaw, tawong kabos), ingon man ang mga hayop, gawasnong makakaon sa mga tanom nga mitubo lang ug iya.—Ex 23:10, 11; Lev 25:1-12.

Masambingayon ug Mahulagwayong Paggamit. Ang pagkapopular sa paras—ang pagkasinati sa katawhan bahin sa pagtikad ug pagpabunga ingon man ang pagpangani ug ang mga pagpanghagdaw nga nalangkit niini—maoy hinungdan sa kanunayng paghisgot niini sa mga magsusulat sa Bibliya. Ang mga parasan nga namunga ug daghan nagpadayag sa panalangin ni Jehova. (Lev 26:5; Hag 2:19; Zac 8:12; Mal 3:11; Sal 128:3) Ang ekspresyong 'manglingkod ang tagsatagsa ilalom sa iyang kaugalingong paras ug ilalom sa iyang kaugalingong kahoyng igos' nahimong usa ka panultihon bahin sa pakigdait ug kasegurohan.—1Ha 4:25; 2Ha 18:31; Isa 36:16; Miq 4:4; Zac 3:10.

Ang dili mabungahong mga paras maoy usa ka timailhan sa dili pag-uyon sa Diyos. (Deu 28:39) Ang Israel nahisama sa ubas diha sa kamingawan, apan kini nahimong sama sa naut-ot nga paras (Os 9:10; 10:1), sama sa usa ka langyawng paras nga namungag ihalas nga mga ubas. (Isa 5:4; Jer 2:21) Ang usa ka komon nga panultihon sa panahon ni Jeremias ug Ezequiel nagpunting sa kamatuoran nga ang hilaw nga ubas makangilo sa ngipon tungod sa kaaslom niini.—Jer 31:29, 30; Eze 18:2.

May mga paglangkit nga gihimo sa "paras sa Sodoma" uban sa lainlaing mga tanom nga makaplagan sa dapit sa Patayng Dagat, apan ang paggamit niini nga ekspresyon diha sa bugtong teksto nga kini makaplagan (Deu 32:32) tin-awng nagpaila nga kini maoy usa ka mahulagwayong paggamit. Ang Sodoma kanunayng gigamit sa Bibliya sa paghawas sa moral nga kadunotan ug kadaotan.—Isa 1:10; 3:9; Jer 23:14.

Sa daghang higayon si Jesus naghisgot bahin sa mga parasan ug sa mga ubas niini. (Mat 20:1-16) Tulo ka adlaw una pa siya mamatay, iyang gihatag ang sambingay bahin sa daotang mga magtitikad. —Mar 12:1-9; Luc 20:9-16; tan-awa ang SAMBINGAY.

Sa dihang unang gisaulog ang Panihapon sa Ginoo, si Jesus migamit ug bino, ang "produkto sa paras," ingong simbolo sa iyang "dugo sa pakigsaad." Sa kataposang gabii sa iyang yutan-ong kinabuhi, siya usab naghisgot bahin sa iyang kaugalingon ingong "ang matuod nga punoan sa paras" ug sa iyang Amahan ingong "ang magtitikad." Gipakasama niya ang iyang mga tinun-an ngadto sa "mga sanga" nga mahimong pul-ongan aron makapatunghag mas daghang bunga o kaha putlon sa bug-os.—Mat 26:27-29; Mar 14:24, 25; Luc 22:18; Ju 15:1-10.

Matagnaong Paggamit. Sa dihang si Jacob nagpanalangin kang Juda, adunay matagnaong kahulogan ang iyang mga pulong: "Naghikot sa iyang hingkod nga asno sa usa ka paras [*lag·ge′phen*] ug ang liwat sa iyang kaugalingong asna sa usa ka piniling paras [*welas·so·re·qah′*], siya maglaba gayod sa iyang besti diha sa bino ug sa iyang sapot diha sa dugo sa mga ubas. Dagtom nga pula ang iyang mga mata gumikan sa bino." (Gen 49:8-12) Ang Hebreohanong pulong nga *so·re·qah′* nagtumong sa usa ka pulang paras nga nagpatunghag labing maayo o piniling bunga. (Itandi ang Isa 5:2; Jer 2:21, diin makita ang susamang termino nga *so·req′*.) Pipila ka adlaw sa wala pa ibutang ang sinulat nga "Ang Hari sa mga Hudiyo" sa ibabaw kaniya diha sa estaka sa pagsakit (Mar 15:26), si Jesu-Kristo, kinsa naggikan sa tribo

ni Juda, misakay ug nating asno paingon sa Jerusalem, sa ingon gipresentar ngadto sa Jerusalem ingong hari niini. (Mat 21:1-9; Zac 9:9) Bisan tuod wala ihikot ni Jesus ang nating asno sa usa ka literal nga paras, iyang gihikot ang iyang katungod sa pagkahari sa usa ka simbolikong paras, usa nga espirituwal, nga mao, ang Gingharian sa Diyos. —Itandi ang Mat 21:41-43; Ju 15:1-5.

Dugang pa niining mas dakong kahulogan, ang tagna ni Jacob adunay literal nga kapadapatan diha sa panulondon nga gihatag ngadto sa tribo ni Juda didto sa Yutang Saad. Kini naglakip sa bukirong rehiyon, uban ang mabungahong mga walog ug tagas nga 'mabungahong mga bungtod' nga giugmad ingong hinagdan nga mga parasan.—Isa 5:1.

Diha sa basahon sa Pinadayag, human hisgoti "ang alanihon sa yuta," nadungog ang usa ka manulonda nga nagsugo: "Aniha na ang mga bulig sa paras sa yuta, tungod kay ang mga ubas niini nahinog na." Busa ang "paras sa yuta" giani ug giitsa "ngadto sa dakong pug-anan sa bino sa kasuko sa Diyos." Kini nga paras lahi ra sa "matuod nga punoan sa paras," nga nagpatunghag bunga alang sa kahimayaan sa Diyos. Ang "paras sa yuta" dayag nga nagpatunghag makadaot nga bunga, kay kini gilaglag sumala sa sugo sa Diyos.—Pin 14:15, 18, 19.

PARASAN. Tan-awa ang PARAS.

PARAS SA SODOMA. Tan-awa ang PARAS.

PARAT NGA HILBA [Heb., *mal·lu'ach*]. Kini nga termino kausa lamang hisgoti sa Kasulatan ingong pagkaon nga gikaon sa mga timawa. (Job 30:4) Ang orihinal nga pulong gituohan nga naggikan sa usa ka lintunganayng pulong nga nagkahulogang "asin," ug gihubad usab kini nga "parat nga tanom" (*AS, AT, Da*), *"cress"* (*Fn*), "balili" (*Dy*), ug "(mga) malba" (*KJ, Le, RS*). Ang hubad nga "mga malba" lagmit maoy tungod sa pagkaamgid sa Hebreohanong pulong nga *mal·lu'ach* ug sa Gregong pulong nga *mo·lo'khe,* nga gituohang nalangkit sa Cebuanong pulong nga "malba." Apan, sa Job 30:4 ang mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* wala mogamit sa *mo·lo'khe* kondili sa *ha'li·ma* ("parat nga mga hilba," *LXX,* Bagster), ug ang *ha'li·ma,* sama sa *mal·lu'ach,* gituohang nagtumong sa kaparat sa tanom o kaha sa kaparat sa dapit diin kini mitubo.

Ang tanom nga sagad gituohang maoy katumbas sa *mal·lu'ach* sa Bibliya mao ang asiman sa dagat o kahoykahoy nga *orache* (*Atriplex halimus*). Kini nga kahoykahoy kasagarang moabot sa gitason nga 1 hangtod sa 2 m (3 hangtod sa 6.5 p). Kini nga tanom may gagmay, baga, aslom nga mga dahon, ug sa tingpamulak, kini may gagmayng mga bulak nga purpura. Kini motubo sa asinon nga yuta.

PARIL, BUNGBONG. Mga estrukturang bato nga nagsilbing mga ali, ilhanang mga utlanan, o ingong mga koral. Sa dihang ang tawo nagtukod ug mga balay ug mga siyudad, siya naghimog mga paril o mga bungbong gikan sa daghang materyales, nga lainlain ug disenyo, alang sa ubay-ubayng katuyoan. Ang gidak-on ug kalig-on sa mga estruktura nagdependeg dako sa pagkahimo sa mga paril o mga bungbong ug sa mga materyales nga gigamit sa paghimo niini.

Ang mga paril o bungbong sa palasyo ni David maoy gama sa tinabas nga bato. (2Sa 5:11) Sa susama, mopatim-awng ang mga bungbong sa gawas sa templo ni Solomon maoy gama sa kinubkob nga bato, diin ang pipila ka bahin sa sulod niini gihaklapan ug mga tabla nga sedro. (1Ha 6:2, 7, 15) Unya, kini nga mga palid nga kahoy sa sulod sa balay makutihong gidayandayanan ug mga kinulit ug mga hinaklap nga bulawan. (1Ha 6:29; 1Cr 29:4; 2Cr 3:4, 7) Ang bungbong sa sulod nga bahin sa palasyo ni Belsazar maoy pinalitadahan. (Dan 5:5) Ang mga bungbong sa mga balay sa kadaghanang tawo sagad nga yano ang pagkagama—binulad sa adlaw nga mga tisa, dili-tinabas nga mga bato, o pinalitadahan nga materyales nga gihaklap diha sa bayanan nga kahoy. Usahay ang ibabawng bahin maoy pinaputi.—Buh 23:3.

Mga Paril sa Siyudad. Sa karaang mga panahon, tungod sa kahadlok, ang katawhan nagtukod ug pangdepensang mga paril palibot sa dagkong mga siyudad aron mababagan ang pagsulong sa kaaway. (1Ha 4:13; Isa 25:12) Ang mga molupyo sa gagmayng "sakop nga mga lungsod" sa palibot (Num 21:25) modangop usab sa sulod sa pinarilan nga siyudad kon atakehon. Ang Moisesnong Balaod naghimog legal nga kalainan tali sa pinarilan ug dili-pinarilan nga mga lungsod, kon bahin sa mga katungod sa mga tag-iyag balay. (Lev 25:29-31) Ang paril dili lamang nahimong ali tali sa mga nanimuyo sa siyudad ug sa kaaway kondili maoy usa usab ka habog nga puwesto diin ang mga tigdepensa makapanalipod sa mga paril aron kini dili mabangagan sa ilalom, mahimoag tunel, o magawangan pinaagig mga troso nga iglulumpag. (2Sa 11:20-24; 20:15; Sal 55:10; Aw 5:7; Isa 62:6; Eze 4:1, 2; 26:9) Ingong pangontra niini, ang mosulong nga kasundalohan usahay magtukod ug panglikos nga mga paril ingong mga salipdanan aron makaatake sa mga paril sa siyudad.—2Ha 25:1; Jer 52:4; Eze 4:2, 3; 21:22; tan-awa ang KUTA.

Ang Ubang mga Paril. Ang mga paril nga bato sagad nga gitukod aron ikoral sa mga parasan o kaumahan, ug aron sa paghimog mga alad o mga

toril sa mga karnero. (Num 22:23-25; Pr 24:30, 31; Isa 5:5; Miq 2:12; Hab 3:17) Ug dihay mga paril usab nga gigamit ingong ali diha sa naghinagdan nga mga kilid sa bungtod. (Job 24:11) Kini nga mga paril daw durable kaayo, ginama sa dili-sinapsapan nga mga bato sa uma ug usahay gipahiluna pinaagig yutang-kulonon o argamasa.

Simbolikong mga Paril. Diha sa Kasulatan, ang mga paril usahay gihisgotan sa mahulagwayong paagi ingong larawan sa panalipod ug kasegurohan (1Sa 25:16; Pr 18:11; 25:28) o ingong usa ka simbolo sa panag-ulang. (Gen 49:22; Eze 13:10) Niining ulahing diwa si Pablo misulat ngadto sa mga taga-Efeso: "Kay siya [si Kristo] ang atong pakigdait, siya nga nag-usa sa duha ka pundok ug naglaglag sa paril diha sa taliwala nga nag-ulang kanila." (Efe 2:14) Si Pablo sinati kaayo sa paril sa taliwala sa sawang sa templo sa Jerusalem, nga nagsilbing ilhanang pasidaan nga nagdili sa mga dili-Hudiyo sa pagsulod lapas niana nga paril ubos sa silot nga kamatayon. Apan, sa dihang si Pablo misulat ngadto sa mga taga-Efeso niadtong 60 o 61 K.P., bisan tuod lagmit nga siya naghisgot niini sa masambingayong paagi, siya sa pagkatinuod wala magpasabot nga ang literal nga paril gihanaw na, kay kini nagbarog pa niadtong higayona. Hinunoa, diha sa hunahuna sa apostol ang pakigsaad sa Balaod, nga nagsilbing nag-ulang nga paril tali sa mga Hudiyo ug sa mga Hentil sulod sa kasiglohan. Pinasukad sa kamatayon ni Kristo duolan sa 30 ka tuig ang miagi, kanang simbolikong "paril" gihanaw na.

Giingnan si Jeremias nga siya mahisamag gipalig-ong paril nga tumbaga batok niadtong misupak kaniya. (Jer 1:18, 19; 15:20) Sa laing ilustrasyon, ang katawhan sa Diyos, bisan tuod nagpuyo nga samag diha sa usa ka siyudad nga walay literal nga mga paril, mao nga morag walay panalipod, nagpahimulos ug kalinaw ug kasegurohan tungod sa dili-makita nga tabang sa Diyos. (Eze 38:11) O gikan sa laing punto-debista, ang usa ka lig-ong siyudad mao ang usa nga naghimo kang Jehova nga "usa ka paril nga kalayo" (Zac 2:4, 5), o may mga paril sa kaluwasan nga gitukod ni Jehova, imbes nga mga paril nga bato ug tisa lamang. (Isa 26:1) "Ang balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem," nga nanaog gikan sa langit, giingon nga may "dako ug habog nga paril" nga haspe, nga ang gihabogon maoy 144 ka maniko (64 m; 210 p), ug gikaingon nga kini may 12 ka patukoranang mga bato nga gilangkoban sa bililhong mga bato nga gikulitan sa mga ngalan sa 12 ka apostoles.—Pin 21: 2, 12, 14, 17-19.

PARISEO. Usa ka prominenteng relihiyoso nga sekta sa Judaismo nga naglungtad niadtong unang siglo K.P. Sumala sa pipila ka eskolar, ang ngalan nga Pariseo sa literal nagkahulogang "Mga Nahimulag; Mga Nagpalain," nga tingali nagtumong sa ilang paglikay nga dili mahugawan sa seremonyal nga paagi o sa ilang pagbulag gikan sa mga Hentil. Wala sa tukma mahibaloi kon kanus-a gayod nagsugod ang sekta sa mga Pariseo. Ang mga sinulat sa Hudiyong historyador nga si Josephus nagpakita nga sa panahon ni John Hyrcanus I (sa ulahing katunga nga bahin sa ikaduhang siglo W.K.P.) ang mga Pariseo maoy usa na ka impluwensiyadong pundok. Si Josephus misulat: "Ug dako gayod kaayo ang ilang impluwensiya sa masa nga bisan gani sa dihang sila mosulti batok sa usa ka hari o hataas nga saserdote, sila tuohan dayon." —*Jewish Antiquities,* XIII, 288 (x, 5).

Si Josephus naghatag usab ug mga detalye maylabot sa mga tinuohan sa mga Pariseo. Siya miingon: "Sila nagtuo nga ang mga kalag adunay gahom sa pagpabiling buhi human sa kamatayon ug nga adunay mga ganti ug mga silot ilalom sa yuta alang niadtong nagkinabuhi sa kaligdong o sa kadaotan: ang walay kataposang pagkabilanggo mao ang bahin sa daotang mga kalag, samtang ang maayong mga kalag sayon ra nga makadangat ngadto sa usa ka bag-ong kinabuhi." (*Jewish Antiquities,* XVIII, 14 [i, 3]) "Sila nagtuo nga ang matag kalag dili malaglag, apan ang kalag sa maayong mga tawo lamang ang mobalhin ngadto sa laing lawas, samtang ang mga kalag sa mga daotan makaagom sa walay kataposang silot." Mahitungod sa ilang mga ideya bahin sa kapalaran o pagbuot sa Diyos, si Josephus nagtaho: "[Ilang] gipasidungog ang tanang butang ngadto sa Kapalaran ug sa Diyos; ilang gituohan nga ang pagminatarong o ang pagdinaotan, sa pagkatinuod, sa kinadak-ang bahin nagdepende ra sa mga tawo, apan ang Kapalaran adunay kalambigitan sa matag binuhatan." —*The Jewish War,* II, 162, 163 (viii, 14).

Gibutyag sa Kristohanon Gregong Kasulatan nga ang mga Pariseo magpuasa kaduha sa matag semana, estrikto sa paghatag ug ikapulo (Mat 9:14; Mar 2:18; Luc 5:33; 11:42; 18:11, 12), ug supak sa giingon sa mga Saduseo nga "walay pagkabanhaw ni manulonda ni espiritu." (Buh 23:8) Ilang gipasigarbo nga sila matarong (sa pagkatinuod, nagpakamatarong sa kaugalingon) ug gitamay ang ordinaryong mga tawo. (Luc 18:11, 12; Ju 7:47-49) Aron dayegon sa uban ang ilang pagkamatarong, gipalapad sa mga Pariseo ang mga kahita nga sudlanag kasulatan nga ilang ginasul-ob ingong mga panalipod ug ilang gipadako ang mga borlas sa ilang mga besti. (Mat 23:5) Sila mahigugmaon sa salapi (Luc 16:14) ug nagtinguha sa pagkaprominente ug sa dungganong mga titulo. (Mat 23:6, 7; Luc 11:43) Ang mga Pariseo dili gayod makataronganon sa ilang pagpadapat sa Balaod nga naghi-

mo niana nga mabug-at alang sa katawhan, nga nag-insistir nga kinahanglang sundon kini pinasukad sa ilang mga konsepto ug mga tradisyon. (Mat 23:4) Wala gayod nila mahatagig pagtagad ang hinungdanong mga butang, nga mao, ang hustisya, kaluoy, pagkamatinumanon, ug ang gugma alang sa Diyos. (Mat 23:23; Luc 11:41-44) Ang mga Pariseo naningkamot pag-ayo sa paghimog mga kinabig.—Mat 23:15.

Ang pangunang mga isyu nga ilang gipakiglantugian kang Kristo Jesus naglakip sa pagbantay sa Igpapahulay (Mat 12:1, 2; Mar 2:23, 24; Luc 6:1, 2), sa pagtapot sa tradisyon (Mat 15:1, 2; Mar 7:1-5), ug sa pagpakig-uban sa mga makasasala ug mga maniningil ug buhis (Mat 9:11; Mar 2:16; Luc 5:30). Dayag nga gihunahuna sa mga Pariseo nga ang usa mahugawan tungod sa pagpakig-uban sa mga tawong wala magtuman sa Balaod pinasukad sa ilang panglantaw niini. (Luc 7:36-39) Busa, sila mitutol sa dihang si Kristo Jesus nakig-uban ug gani nakigpangaon sa mga makasasala ug mga maniningil ug buhis. (Luc 15:1, 2) Gisaway sa mga Pariseo si Jesus ug ang iyang mga tinun-an tungod kay sila wala man mosunod sa tradisyonal nga paghugas sa mga kamot. (Mat 15:1, 2; Mar 7:1-5; Luc 11:37, 38) Apan si Jesus nagyagyag sa ilang sayop nga panghunahuna ug nagbutyag kanila ingong mga maglalapas sa balaod sa Diyos tungod sa ilang pagtapot sa hinimog-tawo nga mga tradisyon. (Mat 15:3-11; Mar 7:6-15; Luc 11:39-44) Inay nga magmaya ug maghimaya sa Diyos tungod sa milagrosong mga pagpang-ayo nga gihimo ni Kristo Jesus sa Igpapahulay, ang mga Pariseo napungot pag-ayo labot niining giisip nila nga paglapas sa balaod sa Igpapahulay ug busa naglaraw sa pagpatay kang Jesus. (Mat 12:9-14; Mar 3:1-6; Luc 6:7-11; 14:1-6) Ngadto sa usa ka tawong buta nga giayo ni Jesus sa Igpapahulay sila miingon maylabot kang Jesus: "Dili siya tawo nga gikan sa Diyos, tungod kay wala siya magtuman sa Igpapahulay." —Ju 9:16.

Ang tinamdan nga gipadayag sa mga Pariseo nagbutyag nga sila dili matarong ug dili mahinlo sa ilang kinasulorang pagkatawo. (Mat 5:20; 23:26) Sama sa ubang mga Hudiyo, sila kinahanglang maghinulsol. (Itandi ang Mat 3:7, 8; Luc 7:30.) Apan gipalabi sa kadaghanan kanila ang pagpabiling espirituwal nga mga buta (Ju 9:40) ug gipagrabe pa ang ilang pagsupak sa Anak sa Diyos. (Mat 21:45, 46; Ju 7:32; 11:43-53, 57) Dihay mga Pariseo nga sayop nga nag-akusar kang Jesus sa paghingilin sa mga demonyo pinaagi sa magmamando sa mga demonyo (Mat 9:34; 12:24) ug ingong usa ka bakakon nga saksi. (Ju 8:13) Ang pipila ka Pariseo misulay sa paghadlok sa Anak sa Diyos (Luc 13:31), nagsugo nga iyang ipadayag kanila ang usa ka ilhanan (Mat 12:38; 16:1; Mar 8:11), naningkamot sa pagbitik kaniya pinaagi sa iyang mga sulti (Mat 22:15; Mar 12:13; Luc 11:53, 54), ug usab sa pagsulay kaniya pinaagi sa pagsukitsukit (Mat 19:3; 22:34-36; Mar 10:2; Luc 17:20). Sa kataposan gipahilom ni Jesus ang ilang mga pagsukitsukit pinaagi sa pagpangutana kanila kon sa unsang paagi nga ang ginoo ni David mao ra usab ang anak ni David. (Mat 22:41-46) Ang magubtanong panon nga midakop sa ulahi kang Jesus didto sa tanaman sa Getsemane naglakip sa mga Pariseo (Ju 18:3-5, 12, 13), ug ang mga Pariseo maoy lakip niadtong mihangyo kang Pilato nga pabantayan pag-ayo ang lubnganan ni Jesus aron nga ang iyang lawas dili kawaton.—Mat 27:62-64.

Panahon sa yutan-ong ministeryo ni Kristo Jesus, ang mga Pariseo nagbaton gayod ug dakong impluwensiya nga tungod niana bisan ang mga prominenteng mga tawo mahadlok sa pagpahayag kaniya sa publiko. (Ju 12:42, 43) Ang usa sa mga nahadlok mao si Nicodemo, nga usa ka Pariseo mismo. (Ju 3:1, 2; 7:47-52; 19:39) Lagmit dihay mga Pariseo usab nga wala magpakitag grabeng pagsupak o nga sa ulahi nahimong mga Kristohanon. Pananglitan, ang Pariseo nga si Gamaliel nagtambag batok sa pagpanghilabot sa buluhaton sa mga Kristohanon (Buh 5:34-39), ug ang Pariseo nga si Saulo (Pablo) sa Tarso nahimong usa ka apostol ni Jesu-Kristo.—Buh 26:5; Flp 3:5.

PARKE. Ang pulong nga *par·des′* makita sa tulo lamang ka higayon diha sa Hebreohanong Kasulatan ug giisip sa pipila nga naggikan sa Persianhong pulong nga *pairidaeza.* (Apan tan-awa ang PARAISO.) Sumala sa *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (1894, Tomo VII, p. 652), gigamit ni Xenophon ang Persianhong termino nga nagkahulogang "usa ka halapad nga luna sa yuta, nga gilibotan sa usa ka malig-ong koral o paril, nga puno sa kakahoyan, mga kahoykahoy, mga tanom, ug inatiman nga tanaman, ug diin gihuptan diha niana ang piniling mga hayop ingong inalad o binuhian, depende kon kini mabangis o maaghop." Ang Gregong pulong (*pa·ra′dei·sos*) mao ang gigamit sa mga maghuhubad sa *Septuagint* sa tanang paghisgot sa tanaman sa Eden.

Lakip sa iyang dagkong mga buhat, si Solomon naghimog "mga tanaman ug mga parke ["prutasan," *KJ;* Heb., *phar·de·sim′*]" nga niana siya nagtanom sa tanang matang sa mga bungahoy. (Ecc 2:5) Iyang gigamit ang samang termino diha sa iyang "labing maanindot nga awit" diin gihubit sa hinigugmang magbalantay ang panit sa dalagang Sulamita ingong sama sa "usa ka paraiso sa mga granada, uban ang labing maayong mga bunga."

(Aw 1:1; 4:12, 13) Sa mga panahon human sa pagkadestiyero, gipakita sa Nehemias 2:7, 8 nga gitudlo sa hari sa Persia si Asap ingong "magbalantay sa parke nga iya sa hari" ug gihimo ang sulat sa pagpangayo ug permiso sa pagputol ug mga kahoy gikan niini nga parke aron gamiton sa buluhaton sa pagtukod pag-usab sa Jerusalem.—Tan-awa ang LASANG; TANAMAN.

PARMASTA [gikan sa Persianhon, lagmit nagkahulogang "Ang Kinaunhan"]. Usa sa napulo ka anak nga lalaki ni Haman.—Est 9:9.

PARMENAS. Usa sa pito nga girekomendar sa mga apostoles ug gitudlo nila aron maseguro ang walay-pinalabi nga pagpang-apod-apod sa adlaw-adlaw nga abiyo sa pagkaon sa kongregasyon sa Jerusalem human sa Pentekostes sa 33 K.P. —Buh 6:1-6.

PARNAK. Usa ka Zabulonhon kansang anak nga lalaki nga si Elizapan mao ang hawas sa tribo sa pagbahinbahin sa Yutang Saad.—Num 34:17, 18, 25.

PAROS [Pulgas]. Nagpundar sa usa ka banay sa Israel. Dihay 2,172 sa iyang mga kaliwat nga namalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1-3; Neh 7:8) Sa dihang miabot si Esdras niadtong 468 W.K.P., kauban sa 150 ka "mga anak nga lalaki ni Paros" nga gipangunahan ni Zacarias, ang pipila sa ilang banay nga didto na sa Jerusalem nanguhag langyawng mga asawa, kinsa sa ulahi ilang gipapahawa. (Esd 8:1, 3; 10:25, 44) Si Pedaia, usa sa mga membro niini nga banay, nag-ayo sa usa ka bahin sa paril sa Jerusalem. (Neh 3:25) Ang pangulo sa banay ni Paros nagpamatuod sa pakigsaad nga gihimo sa ulahi, nga miuyon sa pagtuman sa Balaod ni Jehova.—Neh 9:38; 10:1, 14.

PARPAR. Usa sa duha ka "suba sa Damasco" nga giisip ni Naaman nga mas maayo kay sa "tanang tubig sa Israel." (2Ha 5:12) Ang paghisgot ni Naaman sa Parpar ingong ikaduha lagmit nagpakita nga kini mas gamay nga suba. Kini nga suba kasagarang gilangkit sa Nahr el-ʼAʽwaj. Gawas sa Nahr Barada (nga gituohang mao ang Abana), kini lamang ang sapa sa dapit sa Damasco nga wala motapo sa laing mga suba. Apan ang gidaghanon sa tubig sa ʼAʽwaj maoy un-kuwarto ra sa gidaghanon sa tubig sa Barada. Ang gagmayng mga sapa nga natingob aron mahimong ʼAʽwaj naggikan sa sidlakang mga bakilid sa Bukid sa Hermon ug magtapo mga 30 km (19 mi) sa HK sa Damasco. Gikan niining dapita ang suba moikis-ikis latas sa lawom nga batoon nga agianan hangtod nga kini moagos sa kalamakan sa HS sa Damasco. Ang deretso nga gitas-on niini nga suba (lakip ang mga tinubdan niini) maoy mga 64 km (40 mi).

Ang dakong pagsupak nga gipatungha sa nahisgotang identipikasyon mao nga ang ʼAʽwaj dili gayod usa ka "suba sa Damasco," sanglit kini miagos nga mga 15 km (9.5 mi) ug kapin pa dapit sa H sa maong siyudad. Tungod niini mas gituohan sa pipila nga ang Parpar mao ang Nahr Taura, usa ka sanga sa Nahr Barada. Bisan pa niana, ang paghisgot ni Naaman sa Damasco mahimong naglakip sa Patag sa Damasco nga niana nagaagos ang suba sa Nahr el-ʼAʽwaj.

PARSANDATA [gikan sa Persianhon, lagmit nagkahulogang "Ang Imbestigador"]. Usa sa napulo ka anak nga lalaki ni Haman.—Est 9:7.

PARSIN. Usa sa mga pulong nga misteryosong gisulat diha sa bungbong sa palasyo ni Belsazar ug gibasa ug gihubad ni Daniel. (Dan 5:25) Kini mao ang plural nga pulong sa "Peres," nga nagkahulogang "tunga sa siklo," usa ka bahin sa usa ka siklo. Sa paghubad, si Daniel wala mogamit sa plural nga "Parsin," apan migamit sa singular nga porma (Peres). (Dan 5:28) Lagmit tungod kini kay si Belsazar lamang ang didto niadtong higayona nga namati sa pagpatin-aw sa manalagna sa matagnaong mensahe, bisan tuod kini gipadapat ngadto sa duha ka magmamando sa Imperyo sa Babilonya nga si Belsazar ug Nabonido.—Tan-awa ang PERES, II.

PARTIANHON [Taga- (Iya sa) Partia]. Ang mga Hudiyo ug mga kinabig gikan sa Partia maoy unang gitala taliwala sa mga bisita nga nanambong sa Pista sa Pentekostes niadtong 33 K.P. didto sa Jerusalem. Ang pagbubo sa balaang espiritu sa Diyos ngadto sa pundok sa mga 120 ka Kristohanong mga tinun-an nagpaarang kanila sa pagmantala sa maayong balita diha sa pinulongan o diyalekto sa mga Partianhon, nga sa walay duhaduha ang pipila niadtong misanong nga may pag-uyon nahimong mga Kristohanon, ug lagmit nagpakaylap sa mensahe taliwala sa ilang kaugalingong katawhan sa dihang mibalik sila sa Partia. (Buh 1:15; 2:1, 4-12, 37-47) Ang kinaiyanhong mga Hudiyo gikan sa Partia maoy lakip sa Natibulaag; ang "mga kinabig" (Buh 2:10) maoy dili mga Hudiyo nga nakombertir sa Judaismo.

Ang Imperyo sa Partia nagsukad sa HS sa Dagat Caspian apan sa ulahi mikaylap gikan sa Euprates hangtod sa India. Ang mga Partianhon nasakop sa mga Persianhon sukad sa panahon ni Haring Ciro. Sa ulahi, sila nailalom sa paggahom sa mga Grego apan mirebelde batok sa mga manununod ni Alejandrong Bantogan ug nagmalamposon sa paghupot sa ilang independensiya sulod sa daghang sig-

lo, bisan batok sa Roma. Ilang gigamhan ang Judea sulod sa ubay-ubayng katuigan sa wala pa kini mailog sa mga Romano. Ang mga Partianhon nagpabiling independente nga nasod sa unang siglo, ug bisan tuod gisunod nila ang dominanteng relihiyon sa Persia, ang mga relihiyon sa mga Hudiyo ug sa uban gitugotan.

PARUA. Amahan ni Jehosapat kinsa nag-alagad ingong luyoluyo sa pagtagana ug pagkaon ni Solomon sa teritoryo sa Isacar.—1Ha 4:7, 17.

PARYENTE. Tan-awa ang KABANAY, PARYENTE.

PASAK. Pangulo sa banay sa tribo ni Aser; anak nga lalaki ni Japlet.—1Cr 7:30, 33, 40.

PASAYLO, PAGPASAYLO. Ang paghatag ug pasaylo sa nakasala; dili na mobati ug kayugot kaniya tungod sa iyang sala ug dili na magtinguha pa nga mobalos. Ang Hebreohanong berbo nga *salach′* (pagpasaylo) gigamit lamang maylabot sa pagpasaylo sa Diyos sa usa ka makasasala, ang buhat nga niana ang makasasala gipasig-uli sa paguyon sa Diyos ingong tubag sa iyang tim-os nga pag-ampo alang sa kapasayloan o tungod sa pagampo sa uban.—Num 14:19, 20; 1Ha 8:30.

Ang laing Hebreohanong pulong nga *na·sa′′* usahay gihubad nga "pasaylo" ug mahimong magpasabot sa pasaylo o kapasayloan nga gihatag sa Diyos o sa mga tawo (Gen 18:24, 26; 50:17). Kini gigamit usab diha sa Kasulatan sa diwa nga "iisa," "isakay" (Gen 45:19; Ex 6:8; 2Ha 2:16), "kuha" (Gen 27:3; Num 16:15). Apan ang pangunang kahulogan sa pulong maoy "pagdala, pagpas-an." (Gen 47:30; 1Ha 2:26; Eze 44:12, 13) Aduna pay paghisgot niini diha sa mga teksto diin ang *na·sa′′* tukmang gihubad nga "pasaylo." Ang Kasulatan naghisgot sa kanding alang kang Azazel ingong nagdala sa sala, ug gitagna nga ang Mesiyas magpas-an sa kasaypanan sa katawhan. (Lev 16:8, 10, 22; Isa 53:12) Tungod sa iyang pagpas-an, o pagdala, sa kasaypanan sa uban, ang pagpasaylo mahimong posible alang kanila.—Tan-awa ang AZAZEL.

Sa dihang ang Hebreohanong pulong nga *na·sa′′* adunay ideya sa pagpasaylo, o kapasayloan, ang Gregong *Septuagint* usahay mogamit sa pulong nga *a·phi′e·mi.* Sa pangunang diwa niini, ang *a·phi′e·mi* nagpasabot sa "pagpalakaw." Kini nga termino mahimong magkahulogan nga "pasaylo." Sa Roma 4:7, si apostol Pablo mikutlo gikan sa Salmo 32:1 (31:1, *LXX*), diin ang gihisgotan maoy bahin sa pagpasaylo ni Jehova sa "kalapasan," ug siya migamit ug porma sa pulong nga *a·phi′e·mi,* sama sa gigamit sa Gregong *Septuagint* alang sa Hebreohanong pulong nga *na·sa′′.* Ang termino makita sa ubang mga teksto diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ug gipadapat sa pagpasaylo sa Diyos o sa tawo sa mga sala, lakip ang pagkanselar sa mga utang.—Mat 6:12, 14, 15; 18:32, 35.

Sumala sa balaod sa Diyos nga gihatag ngadto sa nasod sa Israel, aron ang tawong nakasala batok sa Diyos o batok sa iyang isigkatawo makabatog kapasayloan sa iyang mga sala, kinahanglang tul-iron una niya ang iyang kasaypanan sumala sa gilatid sa Balaod ug dayon, sa kadaghanang mga kahimtang, magtanyag ug halad nga dugo ngadto kang Jehova. (Lev 5:5–6:7) Busa, ingon sa prinsipyo nga gipahayag ni Pablo: "Oo, halos ang tanang butang mahinloan pinaagi sa dugo sumala sa Balaod, ug gawas kon igaula ang dugo walay mahitabo nga pagpasaylo." (Heb 9:22) Apan sa pagkatinuod ang dugo sa gihalad nga mga hayop dili makakuha sa mga sala ug makahatag sa indibiduwal ug usa ka bug-os mahinlong tanlag. (Heb 10:1-4; 9:9, 13, 14) Sa kasukwahi, ang gitagnang bag-ong pakigsaad magpaposible sa tinuod nga kapasayloan, pinasukad sa halad lukat ni Jesu-Kristo. (Jer 31:33, 34; Mat 26:28; 1Co 11:25; Efe 1:7) Bisan sa dinhi pa sa yuta, si Jesus, pinaagi sa pag-ayo sa usa ka paralitiko, nagpasundayag nga siya adunay awtoridad sa pagpasaylo sa mga sala.—Mat 9:2-7.

Si Jehova maoy usa ka Diyos nga sa talagsaong paagi naghatag ug pasaylo niadtong nagtinguhag kapasayloan ug nagapasaylo "sa madagayaon gayod," ingon sa gipakita sa mga sambingay ni Jesus bahin sa anak nga mausikon ug sa hari nga nagpasaylo sa usa ka ulipon nga nakautang ug 10,000 ka talanton (60,000,000 ka denario, o mga $40,000,000), apan ang maong ulipon dili buot mopasaylo sa isigkaulipon nga nakautang lamang ug usa ka gatos ka denario (mga $70). (Isa 55:7; Luc 15:11-32; Mat 18:23-35) Bisan pa niana, ang pagpasaylo ni Jehova dili tinukmod sa emosyon lamang, kay dili niya pasagdan ang grabeng mga kalapasan nga dili masilotan. (Sal 99:8) Dugang pa, siya dili magpugong sa pagsilot sa mga tawong tinuyong mosupak kaniya ug sa iyang matarong nga mga dalan. (Ex 34:6, 7) Gipasidan-an ni Josue ang Israel nga si Jehova dili magapasaylo sa ilang pag-apostata.—Jos 24:19, 20; itandi ang Isa 2:6-9.

Ang Diyos adunay gilatid nga pamaagi aron makapangayo ug makadawat sa iyang pagpasaylo. Kinahanglang ilhon sa usa ka tawo ang iyang sala, dawaton nga kini maoy usa ka sala batok sa Diyos, isugid kini sa bug-os, magbaton ug halalom nga kinasingkasing nga kasubo tungod sa sayop nga nahimo, ug determinado nga molikay gikan sa maong dalan o buhat. (Sal 32:5; 51:4; 1Ju 1:8, 9; 2Co 7:8-11) Kinahanglan niyang himoon ang kutob sa iyang maarangan aron tul-iron ang sayop o ang kadaot nga nahimo. (Mat 5:23, 24) Dayon kinahanglan siyang mag-ampo sa Diyos, nga mangayo

sa iyang pagpasaylo pinasukad sa halad lukat ni Kristo.—Efe 1:7; tan-awa ang PAGHINULSOL.

Dugang pa, ang pagpasaylo sa uban tungod sa personal nga mga sala, walay sapayan kon kapila buhata, maoy usa ka Kristohanong kinahanglanon. (Luc 17:3, 4; Efe 4:32; Col 3:13) Ang Diyos dili mopasaylo niadtong modumili sa pagpasaylo sa uban. (Mat 6:14, 15) Apan, bisan pa sa seryosong kalapasan nga motultol sa pagpalagpot sa "tawong daotan" gikan sa Kristohanong kongregasyon, kana nga tawo sa takdang panahon mapasaylo ra kon iyang pamatud-an nga siya matinud-anong naghinulsol. Nianang panahona ang tanan diha sa kongregasyon makapamatuod sa ilang gugma alang kaniya. (1Co 5:13; 2Co 2:6-11) Hinunoa, ang mga Kristohanon wala sugoa nga pasayloon kadtong nagabatasan sa makadaot ug tinuyong mga sala nga walay paghinulsol. Ang maong mga tawo nahimong mga kaaway sa Diyos.—Heb 10:26-31; Sal 139:21, 22.

Husto nga moampo sa Diyos nga pasayloon ang uban, bisan ang tibuok nga kongregasyon. Gihimo kini ni Moises maylabot sa nasod sa Israel, nga nagsugid sa sala sa nasod ug nangayog kapasayloan, ug siya gidungog nga may pag-uyon ni Jehova. (Num 14:19, 20) Dugang pa, si Solomon, panahon sa pagpahinungod sa templo, nag-ampo nga si Jehova magapasaylo unta sa iyang katawhan sa dihang sila makasala ug dayon mobiya sa ilang sayop nga dalan. (1Ha 8:30, 33-40, 46-52) Si Esdras naghawas sa publikong pagsugid sa mga sala sa nahibalik nga mga Hudiyo. Tungod sa iyang kinasingkasing nga pag-ampo ug pag-awhag ang katawhan milihok aron makadawat sa pagpasaylo ni Jehova. (Esd 9:13–10:4, 10-19, 44) Si Santiago nagdasig sa usa nga masakiton sa espirituwal nga ipatawag ang mga ansiyano sa kongregasyon aron sa pag-ampo alang kaniya, ug "kon siya nakasala, siya pagapasayloon." (San 5:14-16) Hinunoa, adunay "sala nga makamatay," ang sala batok sa balaang espiritu, usa ka tinuyong pagpakasala nga wala nay pagpasaylo. Dili gayod iampo sa usa ka Kristohanon kadtong nagapakasala niini nga paagi. —1Ju 5:16; Mat 12:31; Heb 10:26, 27; tan-awa ang SALA; ESPIRITU.

PAS-DAMIM. Dayag nga laing ngalan sa Epes-damim, usa ka dapit taliwala sa Socoh ug Azeka.—1Sa 17:1; 1Cr 11:13.

PASEA [Bakol].

1. Usa ka kaliwat ni Juda sa linya ni "Kelub nga igsoong lalaki ni Suha."—1Cr 4:1, 11, 12.

2. Katigulangan sa usa ka banay sa mga Netinim, nga ang pipila kanila namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43, 49; Neh 7:51.

3. Amahan ni Joiada kinsa mitabang sa pag-ayo sa Ganghaan sa Karaang Siyudad sa paril sa Jerusalem (455 W.K.P.).—Neh 3:6.

PASIDUNGOG. Tan-awa ang DUNGOG, PASIDUNGOG.

PASIPALA. Kini mao ang hubad sa Gregong pulong nga *bla·sphe·mi'a.* Ang Gregong termino sa panguna nagkahulogang madaoton, makadaot sa dungog, o mapasipalahong sinultihan ug kini gigamit labot sa pagsulti batok sa Diyos o kaha batok sa mga tawo.—Itandi ang Pin 16:11; Mat 27:39.

Tungod sa ngalang *Di·a'bo·los* (nagkahulogang "Yawa" o "Tigbutangbutang") nga gingalan kaniya, dayag nga ang unang sad-an sa pagpasipala mao ang orihinal nga kaaway sa Diyos. Bisan tuod ang iyang gisulti kang Eva didto sa Eden maoy pasumbingay ug malinglahon, kini, bisan pa niana, naghulagway sa Maglalalang ingong dili matinud-anon. (Gen 3:1-5) Busa, si Satanas mao ang pangunang tigpasiugda sa pagpasipala sukad kaniadto hangtod karon.—Ju 8:44-49.

Ang "pagtawag sa ngalan ni Jehova" nga nagsugod sa panahon ni Enos sa yugto sa wala pa ang Lunop lagmit nga dili subay sa matul-id ug tukmang paagi, kay walay duhaduha nga si Abel una pa niana dugay nang nagtawag sa Diyos pinaagi sa Iyang ngalan. (Gen 4:26; Heb 11:4) Kon, sama sa gituohan sa ubang mga eskolar, kini nga pagtawag sa ngalan sa Diyos nagpasabot sa dili-hustong paggamit niini ug sa dili-tukmang pagpadapat sa ngalan ni Jehova nganha sa mga tawo o sa idolatrosong mga butang, nan kini mahimong usa ka mapasipalahong buhat.—Tan-awa ang ENOS.

Ang matinumanong si Job nabalaka nga basin ug dihay higayon nga ang iyang mga anak "nagtunglo sa Diyos diha sa ilang kasingkasing" pinaagig makasasalang mga hunahuna; ug, sa dihang gipaagom ug grabeng kalisdanan, si Job mismo "wala makasala ni magpasangil ug bisan unsang butang nga dili angay batok sa Diyos" bisan pa sa mapasipalahong mga paningkamot sa Kaaway aron iyang 'tunglohon ang Diyos sa iyang nawong mismo.' (Job 1:5, 11, 20-22; 2:5-10) Ang tulo ka higala ni Job, sa tinuyo o dili tinuyo, nagdaot sa Diyos ug 'nagpahayag nga daotan ang Diyos,' samtang nagpasangil nga si Job nagsulti ug nagbuhat nga mapasipalahon.—Job 15:6, 25; 32:3; 42:7, 8.

Ang Pasipala Ilalom sa Pakigsaad sa Balaod. Ang unang tulo ka sugo sa "Napulo ka Pulong," o Napulo ka Sugo, naglatid sa talagsaong posisyon ni Jehova nga Diyos ingong Unibersohanong Soberano ug sa iyang bug-os nga katungod alang sa pagsimba, nga nagpasidaan usab: "Dili ka magagamit sa ngalan ni Jehova nga imong Diyos sa walay kapuslanan, kay dili pasagdan ni Jehova nga dili

masilotan ang magagamit sa iyang ngalan sa walay kapuslanan." (Ex 34:28; 20:1-7) Ang pagpanghimaraot sa Diyos ug pagtunglo sa usa ka pangulo gikondenar. (Ex 22:28) Human niana, ang unang natala nga pasipala mao ang gisulti sa usa ka anak nga lalaking mestiso nga Israelinhon kinsa, sa pagpakigbugno sa usa ka lalaking Israelinhon, "nagpasipala sa Ngalan ug nanghimaraot niini." Gimando ni Jehova nga ang nakasala silotan sa kamatayon pinaagi sa pagbato, ug Iyang giestablisar kini ingong mao ang angayng silot kang bisan kinsa nga sa umaabot "magapasipala sa ngalan ni Jehova," siya man lumad nga Israelinhon o langyaw nga pumoluyo sa ilang taliwala.—Lev 24:10-16.

Wala madugay human niana ang kadaghanan sa mga Israelinhon nahimong sad-an sa walay-tahod nga pagbagulbol batok kang Jehova. Ingong resulta, sila gisilotan nga maglatagaw sulod sa 40 ka tuig didto sa kamingawan, ug kadtong 20 anyos pataas gisilotan nga mamatay didto. (Num 14:1-4, 11, 23, 29; Deu 1:27, 28, 34-39) Tungod sa ilang mapasipalahong tinamdan sila nagsabot sa pagbato sa matinumanong mga alagad sa Diyos. (Num 14:10) Bisan tuod ang mapasipalahong sinultihan ni Kore, Datan, ug Abiram aktuwal nga gitumong batok sa mga hawas sa Diyos nga si Moises ug Aaron, bisan pa niana, sa wala pa laglaga sa Diyos kini nga mga tawo ug ang ilang mga panimalay atubangan sa ilang mga tolda, si Moises miingon sa mga nagtan-aw: "Kamo mahibalo gayod nga kining mga tawhana *wala magtahod kang Jehova,"* pinaagi sa pagtamay sa iyang teokratikanhong mga tinudlo.—Num 16:1-3, 30-35.

Bisan kon walay mga pulong nga gipahayag batok sa Diyos, ang mga lihok sa usa ka tawo batok sa mga balaod sa pakigsaad sa Diyos dayag nga maoy katumbas sa 'pagsulti nga mapasipalahon kang Jehova' o sa pagpasipala kaniya. Busa, bisan tuod gihatagan ug maluluy-ong konsiderasyon ang dili-tinuyong maglalapas sa balaod sa Diyos, ang indibiduwal nga nakahimog tinuyo, kinabubut-on nga mga sala, siya man lumad nga Israelinhon o langyawng pumoluyo, pagapatyon sanglit siya nagsulting mapasipalahon kang Jehova ug nagtamay sa iyang pulong ug sugo.—Num 15:27-31; itandi ang Deu 31:20; Neh 9:18, 26.

Ang ubang mapasipalahong mga buhat nga gitala diha sa Hebreohanong Kasulatan mao kadtong sa mga anak nga lalaki sa saserdoteng si Eli (1Sa 3:12, 13) ug niadtong sa paganong Asiryanhong opisyal nga si Rabsake. (2Ha 19:4-6, 22, 23) Ang inosenteng si Nabot gihukmang sad-an sa pagpasipala ug gipatay pinasukad sa testimonya sa bakakong mga saksi. (1Ha 21:10-13) Sa ulahing mga panahon, gikondenar sa Diyos ang mini nga mga manalagna nga nagpasalig niadtong walay pagtahod kang Jehova. (Jer 23:16, 17) Tin-awng gipasidan-an ni Jehova nga ang mga nagpakaulaw kaniya makadawat sa ilang nahiangayng balos "nganha sa ilang sabakan." (Isa 65:6, 7; itandi ang Sal 10:13; Isa 8:20-22.) Tungod sa pag-apostata sa Israel, ang ngalan ni Jehova napakaulawan taliwala sa mga nasod.—Isa 52:4, 5; Eze 36:20, 21.

Sa ulahi ang rabbinikong pagtulon-an nagpaluyo sa sayop nga panglantaw nga ang Levitico 24:10-23 nagdili ingong pagpasipala bisan sa paglitok sa ngalan ni Jehova. Ang tradisyon sa Talmud naglatid usab nga sa dihang ang relihiyosong mga maghuhukom makadungog ug mga testimonya nga magsaysay labot sa mapasipalahong mga pulong nga kuno gipahayag sa sinumbong, ilang gision ang ilang mga besti, sa pagsunod sa pananglitan diha sa 2 Hari 18:37; 19:1-4.—*The Jewish Encyclopedia,* 1976, Tomo III, p. 237; itandi ang Mat 26:65.

Ang "Pasipala" Diha sa Gregong Kasulatan. Gipakita ni apostol Pablo ang pangunang kahulogan sa *bla·sphe·mi'a* pinaagi sa paggamit sa kaamgid nga Gregong berbo nga *bla·sphe·me'o* diha sa Roma 2:24 sa dihang gikutlo ang Isaias 52:5 ug Ezequiel 36:20, 21, nga bag-o lamang gihisgotan.

Ang pasipala naglakip sa pag-angkon sa mga hiyas o mga katungod sa Diyos, o sa pagpasidungog niini ngadto sa laing tawo o butang. (Itandi ang Buh 12:21, 22.) Gisumbong sa Hudiyong relihiyosong mga pangulo si Kristo Jesus sa pagpasipala tungod kay siya miingon nga ang mga sala sa pipila ka tawo gipasaylo (Mat 9:2, 3; Mar 2:5-7; Luc 5:20, 21), ug sila misulay sa pagbato kaniya ingong tigpasipala tungod sa iyang pagpahayag nga siya Anak sa Diyos. (Ju 10:33-36) Sa dihang gipahayag ni Jesus ngadto sa Sanhedrin ang katuyoan sa Diyos kaniya ug ang hataas nga posisyon nga ihatag kaniya, gigisi sa hataas nga saserdote ang iyang mga besti ug giakusahan si Jesus nga nagpasipala, nga tungod niana si Jesus gihukman nga takos sa kamatayon. (Mat 26:63-66; Mar 14:61-64) Sanglit walay awtoridad gikan sa mga Romano sa pagpatuman sa silot nga kamatayon, ang Hudiyong relihiyosong mga pangulo alistong nag-usab sa ilang sumbong nga pagpasipala ngadto sa sedisyon sa dihang gidala si Jesus ngadto kang Pilato.—Ju 18:29–19:16.

Sanglit si Jesus maoy Anak sa Diyos ug direktang hawas, ang mga butang nga gisulti batok kaniya husto usab nga matawag ug pasipala. (Luc 22:65) Busa, usab, sanglit ang balaang espiritu o aktibong puwersa naggikan sa Diyos ug suod nga nalangkit sa persona sa Diyos, si Jesus makasulti bahin sa "pasipala batok sa espiritu." Kini giingong maoy sala nga dili mapasaylo. (Mat 12:31; Mar 3:28, 29; Luc 12:10) Gipakita nga ang pasipala magsugod sulod sa kasingkasing sa usa ka tawo (Mat 15:19; Mar

7:21, 22); busa ang kahimtang sa kasingkasing, nga makita sa pagkatinuyo sa gibuhat, nalangkit gayod sa pasipala batok sa espiritu. Ang hitabo nga mitultol sa pahayag ni Jesus mahitungod sa pagkadilimapasaylo sa maong sala nagpasundayag nga kini nagtumong sa pagsupak o pagsukol sa paglihok sa espiritu sa Diyos. Dili kini tungod sa paglimbong, tawhanong kahuyangan, o pagkadili-hingpit; kondili ang pagsupak o pagsukol maoy kinabubut-on ug tinuyo. Ang mga Pariseo tin-awng nakakita sa paglihok sa espiritu sa Diyos diha kang Jesus sa pagbuhat ug maayo, apan tungod sa hinakog nga mga katarongan ilang gipasidungog kini nga gahom ngadto kang Beelzebub, si Satanas nga Yawa, sa ingon nagpasipala sa balaang espiritu sa Diyos. —Mat 12:22-32; itandi ang Heb 6:4-6; 10:26, 27.

Sama kang Jesus, si Esteban gipatay tungod sa sumbong nga pagpasipala. (Buh 6:11-13; 7:56-58) Si Pablo, ingong Saulo, maoy usa ka tigpasipala ug misulay sa pagpugos sa mga Kristohanon sa "pagsalikway sa pagtuo" (sa literal, "sa pagpasipala"). Apan, sa dihang siya nahimong tinun-an, siya nakaagom ug mapasipalahong mga pagsupak gikan sa mga Hudiyo, ug didto sa Efeso lagmit gitawag sa pipila ka tawo ang iyang pagpanudlo ingong pagpasipala sa diyosa nga si Artemis. (Buh 13:45; 19:37; 26:11; 1Ti 1:13) Pinaagi sa pagpalagpot, gitugyan ni Pablo si Himeneo ug Alejandro ngadto "kang Satanas aron sila matudloan pinaagig disiplina nga dili magpasipala." (1Ti 1:20; itandi ang 2Ti 2:16-18.) Gipakita ni Santiago nga ang mga adunahan, ingong usa ka matang, sagad nga 'magpasipala sa maayong ngalan' nga nianang ngalana gitawag ang mga tinun-an. (San 2:6, 7; itandi ang Ju 17:6; Buh 15:14.) Sa "kataposang mga adlaw" ang mga mapasipalahon modaghan (2Ti 3:1, 2), maingon sa gitagna usab sa basahon sa Pinadayag pinaagig pahayag ug simbolo.—Pin 13:1-6; 16:9-11, 21; 17:3.

PASKUWA. Ang Paskuwa (Heb., *pe'sach;* Gr., *pa'skha*) gisugdan sa gabii una pa sa Pagpanggula gikan sa Ehipto. Ang unang Paskuwa gisaulog sa panahon nga takdol ang bulan, sa ika-14 nga adlaw sa Abib (sa ulahi gitawag ug Nisan) sa tuig 1513 W.K.P. Human niadto kini saulogon nga tuigtuig. (Ex 12:17-20, 24-27) Ang Abib (Nisan) natunong sa mga bulan sa Marso-Abril sa Gregorian nga kalendaryo. Ang Paskuwa gisundan sa pito ka adlaw nga Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, sa Nisan 15-21. Ang Paskuwa naghandom sa kaluwasan sa mga Israelinhon gikan sa Ehipto ug sa 'paglabay o pagsaylo' sa ilang mga panganay sa dihang gilaglag ni Jehova ang mga panganay sa Ehipto. Sa popanahon, kini gihimo inigsugod sa pagpangani sa sebada.—Ex 12:14, 24-47; Lev 23:10.

Ang Paskuwa maoy usa ka kasaulogan sa paghandom; busa ang Kasulatanhong sugo mao: "Ug mahitabo nga sa dihang ang inyong mga anak moingon kaninyo, 'Unsay kahulogan niini nga pagalagad alang kaninyo?' nan kamo magaingon, 'Kini ang halad sa paskuwa alang kang Jehova, nga milabay sa mga balay sa mga anak sa Israel didto sa Ehipto sa dihang iyang gihampak ang mga Ehiptohanon, apan iyang giluwas ang among mga balay.' "—Ex 12:26, 27.

Sanglit ang mga Hudiyo nag-ihap sa adlaw sugod sa pagsalop niini ug matapos sa sunod nga pagsalop niini, ang Nisan 14 magsugod inigsalop sa adlaw. Kadto maoy sa gabii human matapos ang Nisan 13 nga ang Paskuwa pagasaulogon. Sanglit ang Bibliya tinong nag-ingon nga si Kristo mao ang halad sa Paskuwa (1Co 5:7) ug nga iyang gisaulog ang pagkaon sa Paskuwa sa gabii una pa siya patya, ang petsa sa pagpatay kaniya maoy sa Nisan 14, dili sa Nisan 15, aron eksaktong matuman ang panahon nga nalangkit sa larawan, o landong, nga gitagana diha sa Balaod.—Heb 10:1.

Mga Balaod nga Naglatid sa Pagsaulog Niini. Ang matag panimalay mopilig usa ka laking karnero o kanding nga himsog ug usa ka tuig ang kagulangon. Kini dalhon ngadto sa balay sa ika-10 nga adlaw sa bulan sa Abib ug huptan kini hangtod sa ika-14 nga adlaw, ug dayon kini ihawon ug isablig ang dugo niini ginamit ang usa ka hugpong nga hisopo diha sa mga poste sa pultahan ug sa ibabaw nga bahin sa pultahan sa balay diin adto nila kini kan-a (dili diha sa ganghaan diin ang dugo mayatakan).

Ang nating karnero (o kanding) ihawon, panitan, hinloan ang sulod nga mga bahin niini ug dayon ibalik, ug kini aslon nga tibuok, lutoon pag-ayo, nga walay bukog nga balion. (2Cr 35:11; Num 9:12) Kon ang panimalay gamay ra kaayo nga dili makahurot sa tibuok hayop, nan kini mahimong ipaambit sa silingan nga panimalay ug kan-on nianang samang gabii. Ang bisan unsa nga mahibilin niini pagasunogon sa dili pa ang kabuntagon. (Ex 12:10; 34:25) Kini kan-on uban sa mga tinapay nga walay igpapatubo, "ang tinapay sa kasakit," ug inubanan sa mapait nga mga utanon, tungod kay ang ilang kinabuhi nahimong mapait ilalom sa pagkaulipon. —Ex 1:14; 12:1-11, 29, 34; Deu 16:3.

Unsay kahulogan sa ekspresyong "taliwala sa duha ka gabii"?

Ang mga Israelinhon nagsukod sa ilang adlaw gikan sa pagsalop sa adlaw ngadto sa pagsalop sa adlaw. Busa ang adlaw sa Paskuwa magsugod sa pagsalop sa adlaw sa kataposan sa ika-13 nga ad-

law sa Abib (Nisan). Ang hayop pagaihawon "taliwala sa duha ka gabii." (Ex 12:6) Dihay magkalahi nga opinyon labot sa eksaktong panahon nga gitumong niini. Sumala sa pipila ka eskolar, ingon man usab sa mga Hudiyong Karaite ug mga Samarianhon, kini mao ang panahon tali sa pagsalop sa adlaw ug sa bug-os nga kagabhion. Sa laing bahin, ang mga Pariseo ug ang mga Rabbinista nag-isip sa unang gabii sa dihang ang adlaw mosugod sa pagtunod ug ang ikaduhang gabii mao ang aktuwal nga pagsalop sa adlaw. Tungod niining ulahi nga panglantaw, ang mga rabbi nagtuo nga ang nating karnero giihaw sa ulahing bahin sa ika-14 nga adlaw, dili sa pagsugod niini, ug busa ang pagkaon sa Paskuwa sa pagkatinuod nahitabo sa Nisan 15.

Niining puntoha si Propesor Keil ug Delitzsch nag-ingon: "Nangibabaw ang nagkalainlaing mga opinyon taliwala sa mga Hudiyo sukad pa gayod sa sayong petsa labot sa eksaktong panahon nga gipunting. Si Aben Ezra miuyon sa mga Karaite ug sa mga Samarianhon sa pag-isip sa unang gabii nga mao ang panahon sa dihang mosalop ang adlaw ubos sa kapunawpunawan, ug ang ikaduhang gabii nga mao ang panahon sa bug-os nga kangitngit; nga niining bahina, ang 'tali sa duha ka gabii' maoy gikan sa alas 6 hangtod sa alas 7.20. . . . Sumala sa rabbinikong ideya, ang panahon sa dihang ang adlaw misugod na sa pagtunod, nga mao, gikan sa alas 3 hangtod sa alas 5, mao ang unang gabii, ug ang pagsalop sa adlaw mao ang ikaduha; mao nga ang 'tali sa duha ka gabii' maoy gikan sa alas 3 hangtod sa alas 6. Ang modernong mga komentarista mipabor pag-ayo sa panglantaw nga gihuptan ni Aben Ezra ug sa kostumbre nga gisagop sa mga Karaite ug mga Samarianhon."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo I, The Second Book of Moses, p. 12; tan-awa ang ADLAW, II.

Sumala sa nahisgotan na, ug ilabina tungod niining mga teksto sama sa Exodo 12:17, 18, Levitico 23:5-7, ug Deuteronomio 16:6, 7, ang gibug-aton sa ebidensiya nagpunting sa pagpadapat sa ekspresyon nga "taliwala sa duha ka gabii" ngadto sa panahon tali sa pagsalop sa adlaw ug sa kangitngit. Kini nagpasabot nga ang pagkaon sa Paskuwa nahitabo human gayod sa pagsalop sa adlaw sa Nisan 14, kay gikinahanglan ang igoigong panahon sa pag-ihaw, pagpanit, ug sa bug-os nga pagasal sa hayop. Ang Deuteronomio 16:6 nagsugo: "Imong ihalad ang paskuwa sa pagkagabii sa pagsalop sa adlaw." Gisaulog ni Jesus ug sa iyang mga apostoles ang pagkaon sa Paskuwa "sa pagkilumkilom na." (Mar 14:17; Mat 26:20) Si Judas migawas dayon human sa pagsaulog sa Paskuwa, "Ug gabii kadto." (Ju 13:30) Sa dihang gisaulog ni Jesus ang Paskuwa uban sa iyang 12 ka apostoles, diha gayoy dugayng panagsultihanay; dayon, igoigong panahon usab ang gigamit ni Jesus sa paghugas sa mga tiil sa iyang mga apostoles. (Ju 13:2-5) Busa, ang pagsugod sa Panihapon sa Ginoo tinong nahitabo sa lawom nga kagabhion.—Tan-awa ang PANIHAPON SA GINOO.

Sa Paskuwa didto sa Ehipto, ang pangulo sa banay maoy responsable alang sa pag-ihaw sa nating karnero (o kanding) diha sa matag balay, ug ang tanan magpabilin gayod sulod sa balay aron dili mapatay sa manulonda. Ang mga mag-aambit mikaon nga nagbarog, nga binaksan ang ilang mga hawak, may sungkod sa ilang mga kamot, sinuloban sa mga sandalyas ang ilang mga tiil aron andam alang sa taas nga panaw diha sa sagalsalon nga yuta (samtang sagad nilang gibuhat ang ilang inadlaw nga buluhaton nga nagtiniil). Sa pagkatungang gabii ang tanang panganay sa mga Ehiptohanon gipamatay, apan gilabyan sa manulonda ang mga balay nga dihay giwisik nga dugo. (Ex 12:11, 23) Ang tanang Ehiptohanong panimalay nga adunay panganay nga lalaki naapektohan, gikan sa panimalay ni Paraon hangtod sa panganay sa usa nga binilanggo. Gipamatay dili ang ulo sa panimalay bisan tuod siya usa ka panganay, kondili ang tanang panganay nga lalaki sa panimalay ilalom sa usa ka ulo, lakip ang laking panganay sa mga hayop.—Ex 12:29, 30; tan-awa ang PANGANAY.

Ang tanang Napulo ka Hampak nga midangat sa Ehipto mao gayoy usa ka paghukom batok sa mga diyos sa Ehipto, ilabina ang ikanapulo, ang kamatayon sa mga panganay. (Ex 12:12) Sanglit ang laking karnero maoy sagrado alang sa diyos nga si Amon-Ra, sa ingon ang pagwisik sa dugo sa nating karnero sa Paskuwa diha sa mga ganghaan maoy usa ka pagpasipala diha sa panan-aw sa mga Ehiptohanon. Lain pa, ang torong baka maoy sagrado, ug ang kalaglagan sa panganay sa mga torong baka maoy hampak alang sa diyos nga si Osiris. Si Paraon mismo gisimba ingong anak nga lalaki sa diyos nga si Ra. Ang kamatayon sa kaugalingong panganay nga anak nga lalaki ni Paraon sa ingon nagpakita sa pagkawalay-mahimo ni Ra ug ni Paraon.

Didto sa Kamingawan ug sa Yutang Saad. Usa lamang ka pagsaulog sa Paskuwa ang gihisgotan didto sa kamingawan. (Num 9:1-14) Lagmit limitado ang pagsaulog sa Paskuwa sa panahon sa panaw didto sa kamingawan tungod sa duha ka katarongan: (1) Ang orihinal nga mga instruksiyon ni Jehova mao nga kini kinahanglang saulogon sa dihang sila makaabot na sa Yutang Saad. (Ex 12:25; 13:5) (2) Kadtong nangatawo sa kamingawan wala pa matuli (Jos 5:5), samtang ang tanang lalaki nga makig-ambit sa Paskuwa kinahanglang mga tinuli.—Ex 12:45-49.

Ang Rekord sa Gisaulog nga mga Paskuwa. Ang Hebreohanong Kasulatan naghatag ug direktang mga asoy bahin sa Paskuwa (1) didto sa Ehipto (Ex 12); (2) didto sa kamingawan sa Sinai, niadtong Nisan 14, 1512 W.K.P. (Num 9); (3) sa dihang sila nakaabot sa Yutang Saad, didto sa Gilgal ug human sa pagtuli sa mga lalaki, niadtong 1473 W.K.P. (Jos 5); (4) sa panahon nga gipasig-uli ni Ezequias ang matuod nga pagsimba (2Cr 30); (5) sa Paskuwa ni Josias (2Cr 35); ug (6) sa pagsaulog sa Israel human mahibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya (Esd 6). (Lain pa, gihisgotan usab ang mga Paskuwa nga gisaulog sa adlaw ni Samuel ug sa mga adlaw sa mga hari, diha sa 2Cr 35:18.) Human makapuyo ang mga Israelinhon sa yuta, ang pista sa Paskuwa gisaulog "sa dapit nga pagapilion ni Jehova nga papuy-an sa iyang ngalan," inay nga diha sa matag balay o diha sa nagkalainlaing mga siyudad. Sa ulahi, ang napiling dapit mao ang Jerusalem.—Deu 16:1-8.

Mga Dinugang. Human makapuyo ang Israel sa Yutang Saad, ang pipila ka kausaban gihimo ug dihay lainlaing mga pagdugang labot sa pagsaulog sa Paskuwa. Sila dili na makig-ambit sa pista samtang nagbarog, o nasangkapan alang sa usa ka panaw, kay sila didto na niadtong higayona sa yuta nga gihatag sa Diyos kanila. Ang unang-siglong mga tigsaulog sa naandan mokaon niini samtang naghirag diha sa ilang wala nga bahin, nga ang ulo nag-unlan diha sa wala nga kamot. Kini ang nagpatin-aw kon nganong ang usa sa mga tinun-an ni Jesus mahimong "naglingkod sa atubangan sa sabakan ni Jesus." (Ju 13:23) Ang bino wala gamita sa Paskuwa didto sa Ehipto ni dihay bisan unsang sugo nga gihatag ni Jehova sa paggamit niini sa panahon sa pista. Kini nga batasan gihimo lamang sa ulahi. Wala hukmi ni Jesus ang paggamit sa bino uban sa pagkaon, apan siya miinom ug bino uban sa iyang mga apostoles ug human niana mitanyag ug kopa ngadto kanila aron imnon samtang iyang gisugdan ang Panihapon sa Ginoo, ang Memoryal.—Luc 22:15-18, 20.

Sumala sa tradisyonal nga Hudiyohanong mga tinubdan, pulang bino ang gigamit ug upat ka kopa ang gilibot, bisan tuod ang paggamit wala limitahe sa upat ka kopa. Ang Salmo 113 hangtod sa 118 giawit sa panahon sa pagpangaon, nga gitapos sa pag-awit sa Salmo 118. Lagmit nga usa niini nga mga salmo ang giawit ni Jesus ug sa iyang mga apostoles sa pagtapos sa Panihapon sa Ginoo.—Mat 26:30.

Mga Kostumbre sa Panahon sa Paskuwa. Ang dakong pagpangandam gihimo didto sa Jerusalem inig-abot sa pista, sanglit gikinahanglan sa Balaod nga ang matag Israelinhon nga lalaki ug ang matag lalaki sa tinuli nga langyawng mga pumoluyo mosaulog sa Paskuwa. (Num 9:9-14) Kini nagpasabot nga daghan ang mipanaw nga abante ngadto sa siyudad sulod sa ubay-ubayng mga adlaw. Sila moabot sa dili pa ang Paskuwa aron maghinlo sa ilang kaugalingon sa seremonyal nga paagi. (Ju 11:55) Gikaingon nga ang mga lalaki gipadala mga usa ka bulan nga mas sayo aron sa pag-andam sa mga tulay ug sa pag-ayo sa mga dalan alang sa kasayon sa mga peregrino. Sanglit ang paghikap sa patayng lawas maghimo sa usa ka tawo nga mahugaw, ang linaing mga panagana gihimo aron protektahan ang mga magpapanaw. Sanglit maoy batasan ang paglubong sa mga patayng tawo didto sa kapatagan, kon sila namatay didto, ang mga lubnganan gipaila pag-ayo pinaagi sa pagpaputi niini usa ka bulan nga abante. (*The Temple,* ni A. Edersheim, 1874, pp. 184, 185) Pinasukad niini nga impormasyon, atong masabtan ang mga pulong ni Jesus ngadto sa mga eskriba ug mga Pariseo nga sila maoy samag "pinaputi nga mga lubnganan."—Mat 23:27.

Adunay giandam nga mga sak-anan diha sa mga balay alang niadtong moanha sa Jerusalem aron sa pagsaulog sa Paskuwa. Diha sa balay sa mga taga-Sidlakan ang tanang lawak mahimong katulogan, ug ubay-ubayng mga tawo ang masulod sa usa ka lawak. Lain pa, ang lapad nga atop sa balay mahimong gamiton. Dugang pa niini mao ang kamatuoran nga daghan sa mga tigsaulog adunay mga sak-anan sa gawas sa mga paril sa siyudad, ilabina didto sa Betfage ug Betania, duha ka balangay nga anaa sa mga bakilid sa Bukid sa mga Olibo.—Mar 11:1; 14:3.

Mga Pangutana Maylabot sa Pagkasunod-sunod sa Panahon. Ang isyu bahin sa kahugawan maoy nagpatungha sa mga pulong nga, "Wala sila mosulod sa palasyo sa gobernador, aron sila dili mahugawan kondili makakaon sa paskuwa." (Ju 18:28) Giisip niini nga mga Hudiyo nga sila mahugawan kon sila mosulod sa pinuy-anan sa usa ka Hentil. (Buh 10:28) Apan, kini nga pahayag gihimo 'sayo sa kabuntagon,' busa human mahitabo ang pagkaon sa Paskuwa. Angayng matikdan nga niining panahona ang tibuok nga yugto, lakip ang adlaw sa Paskuwa ug ang misunod nga Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, usahay gipunting ingong ang "Paskuwa." Tungod niini, si Alfred Edersheim naghatag sa mosunod nga pagpatin-aw: Usa ka boluntaryong halad-sa-pakigdait ang gihimo sa panahon sa Paskuwa ug ang lain, nga kinahanglanon gayod, himoon sa pagkasunod adlaw, sa Nisan 15, ang unang adlaw sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo. Kining ikaduhang halad mao ang gikahadlokan sa mga Hudiyo nga basin sila dili makakaon niini kon sila mahu-

gawan diha sa balay-hukmanan ni Pilato.—*The Temple,* 1874, pp. 186, 187.

"Sa unang adlaw sa mga tinapay nga walay igpapatubo." May pangutana usab nga mibangon labot sa pahayag diha sa Mateo 26:17: "Sa unang adlaw sa mga tinapay nga walay igpapatubo ang mga tinun-an miduol kang Jesus, nga nag-ingon: 'Asa man nimo buot nga mag-andam kami alang sa imong pagkaon sa paskuwa?' "

Ang ekspresyon nga "unang adlaw" dinhi mahimong hubaron nga "ang adlaw sa dili pa." Labot sa paggamit sa Gregong pulong nga gihubad dinhi nga 'una,' ang nota o *footnote* sa Mateo 26:17 diha sa *New World Translation of the Holy Scriptures—With References* nag-ingon: "O, 'Sa adlaw sa dili pa.' Kini nga hubad sa Gr. nga pulong [*pro'tos*] nga gisundan sa *genitive case* sa sunod nga pulong susamag ideya ug paghubad nianang sa Ju 1:15, 30, nga mao, 'siya milungtad nga una [*pro'tos*] kanako.' " Sumala sa *Greek-English Lexicon* ni Liddell ug Scott, "ang [*pro'tos*] gigamit usahay diin kini angay natong dahomon [*pro'te·ros* (nga nagkahulogang 'kanhi, una pa')]." (Girebisar ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 1535) Niining panahona, ang adlaw sa Paskuwa sa katibuk-an giisip ingong unang adlaw sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo. Busa, ang diwa sa orihinal nga Gregong pulong, nga nahiuyon sa Hudiyohanong kostumbre, mahimong magpasabot nga ang pangutana gisukna kang Jesus sa adlaw sa dili pa ang Paskuwa.

"Pagpangandam." Sa Juan 19:14, si apostol Juan, sa tungatunga sa iyang paghubit labot sa kataposang bahin sa paghusay kang Jesus atubangan kang Pilato, nag-ingon: "Karon kadto maoy pagpangandam sa paskuwa; kadto mga ikaunom nga takna [sa adlawng dako tali sa alas 11:00 s.b. ug sa kaudtohon]." Siyempre, kini maoy human sa pagkaon sa Paskuwa, nga nahitabo sa miaging gabii. Ang susamang mga ekspresyon makaplagan sa bersikulo 31 ug 42. Dinhi ang Gregong pulong nga *pa·ra·skeu·e'* gihubad nga "pagpangandam." Kining pulonga daw magtimaan, dili sa adlaw una pa ang Nisan 14, kondili sa adlaw sa dili pa ang senemanang Igpapahulay, nga niining higayona, maoy 'usa ka dakong igpapahulay,' nga mao, dili lamang usa ka Igpapahulay tungod kay Nisan 15, ang unang adlaw sa aktuwal nga Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, kondili usab usa ka senemanang Igpapahulay. Kini masabtan sanglit, sama sa nahisgotan na, ang "Paskuwa" gigamit usahay sa pagpunting sa katibuk-ang pista.—Ju 19:31; tan-awa ang PAGPANGANDAM.

Matagnaong Kahulogan. Si apostol Pablo, sa pag-awhag sa mga Kristohanon nga magkinabuhi nga mahinlo, nagpunting sa mahulagwayong kahulogan sa Paskuwa. Siya miingon: "Kay, sa pagkatinuod, si Kristo nga atong inihaw sa paskuwa gihalad na." (1Co 5:7) Dinhi iyang gipakasama si Kristo Jesus ngadto sa nating karnero sa Paskuwa. Si Juan nga Tigbawtismo nagpunting kang Jesus, nga nag-ingon: "Tan-awa, ang Kordero sa Diyos nga magakuha sa sala sa kalibotan!" (Ju 1:29) Lagmit diha sa hunahuna ni Juan ang nating karnero sa Paskuwa, o lagmit siya naghunahuna sa laking karnero nga gihalad ni Abraham puli sa iyang anak nga si Isaac o sa laking karnero nga gitanyag diha sa halaran sa Diyos didto sa Jerusalem sa matag buntag ug gabii.—Gen 22:13; Ex 29:38-42.

Gituman ni Jesus ang pipila ka bahin sa kasaulogan sa Paskuwa. Ang usa ka katumanan nagpakita sa kamatuoran nga ang dugo diha sa mga balay sa Ehipto nagluwas sa mga panganay gikan sa kalaglagan sa mga kamot sa naglaglag nga manulonda. Si Pablo naghisgot bahin sa dinihogang mga Kristohanon ingong kongregasyon sa mga panganay (Heb 12:23), ug ni Kristo ingong ilang manluluwas pinaagi sa iyang dugo. (1Te 1:10; Efe 1:7) Walay mga bukog nga balion sa nating karnero sa Paskuwa. Gitagna nga walay mabali nga mga bukog ni Jesus, ug kini natuman sa panahon sa iyang kamatayon. (Sal 34:20; Ju 19:36) Busa ang Paskuwa nga gisaulog sa mga Hudiyo sulod sa kasiglohan maoy usa sa mga butang nga niana ang Balaod nagtagana ug landong sa mga butang nga moabot ug nagpunting kang Jesu-Kristo, "ang Kordero sa Diyos."—Heb 10:1; Ju 1:29.

PASONG. Tan-awa ang PUG-ANAN.

PASUNDAYAG NGA TINAPAY. Kini mao ang napulog-duha ka tinapay nga gibutang sa ibabaw sa usa ka lamesa diha sa Balaan nga lawak sa tabernakulo o sa templo ug pulihan ug bag-ong mga tinapay matag Igpapahulay. (Ex 35:13; 39:36; 1Ha 7:48; 2Cr 13:11; Neh 10:32, 33) Ang literal nga Hebreohanong ngalan sa pasundayag nga tinapay maoy "tinapay sa nawong." Ang pulong nga gigamit alang sa "nawong" usahay nagkahulogang "presensiya" (1Sa 26:20), ug busa ang pasundayag nga tinapay anaa sa atubangan sa nawong ni Jehova ingong usa ka halad alang kaniya sa kanunay. (Ex 25:30, *ftn* sa *Rbi8*) Ang pasundayag nga tinapay gitawag usab ingong "tinapay nga linut-od" (2Cr 2:4), "mga tanyag nga tinapay" (Mar 2:26), ug ingong "mga tinapay" (Heb 9:2) lamang.

Ang mga Kohatnon maoy responsable sa pagluto sa pasundayag nga tinapay "matag igpapahulay," maingon man usab sa pagdala niini sa dihang ibalhin ang tabernakulo. (Num 4:7; 1Cr 9:32) Ang matag usa sa 12 ka siningsing nga mga tinapay hinimo gikan sa duha ka *omer* (0.2 *ephah;* katumbas

sa 4.4 L) sa pino nga harina, ug sumala ni Josephus, wala sagoli ug lebadura. (*Jewish Antiquities,* III, 142 [vi, 6]) Sa Igpapahulay ang daan nga mga tinapay kuhaon gikan sa lamesa sa pasundayag nga tinapay nga nahimutang sa A nga kiliran sa Balaan nga lawak (Ex 26:35) ug pulihan ug 12 ka bag-ong mga tinapay. Ang mga tinapay gilut-od sa duha ka lut-od nga tag-unom ka tinapay ang matag lut-od. Ang lunsay nga kamangyan gibutang sa matag lut-od. Ang Hudiyohanong tradisyon nag-ingon nga ang kamangyan gisulod sa bulawan nga mga sudlanan ug dili diha mismo sa mga tinapay. Kini nag-ingon nga sa dihang ang pasundayag nga tinapay kuhaon panahon sa Igpapahulay, ang kamangyan sunogon ibabaw sa halaran.—Lev 24:5-8.

Ang daan nga mga tinapay maoy balaan kaayo, kay diha kini sa Balaan nga lawak atubangan ni Jehova sulod sa usa ka semana, ug pagakan-on sa Aaronikong mga saserdote diha sa usa ka balaang dapit, dayag nga diha sa usa ka dapit sa sulod sa sangtuwaryo. (Lev 24:9) Dihay usa lamang ka panghitabo nga natala sa kasaysayan sa Bibliya nga gikaon sa dili-Aaronikanhong mga tawo ang daan nga mga tinapay. Sa dihang mikalagiw si David gikan kang Saul, siya nangayog tinapay alang sa iyang kaugalingon ug sa iyang mga tawo gikan kang Ahimelek nga hataas nga saserdote. Sanglit si Ahimelek walay "ordinaryong tinapay," iyang gihatagan si David ug pasundayag nga mga tinapay nga napulihan nag bag-o. Apan ang hataas nga saserdote, kay nagtuo nga si David anaa sa usa ka misyon gikan sa hari, nagbuhat lamang niini human matino nga si David ug ang iyang mga tawo maoy hinlo sa seremonyal nga paagi. (1Sa 21:1-6) Gihisgotan ni Jesu-Kristo kini nga panghitabo sa dihang mitutol ang mga Pariseo sa pagpangutlo sa iyang mga tinun-an ug mga lugas sa uhay panahon sa Igpapahulay.—Mat 12:3-7; Luc 6:1-4.

PASUNGAN, KUWADRA. Ang masuso nga si Jesus gipahimutang sa usa ka pasungan ug nakita didto sa mga magbalantay sa karnero, diin ngadto kanila gipahibalo sa manulonda ang iyang pagkahimugso. (Luc 2:7, 12, 16) Ang Gregong pulong alang sa "pasungan" niini nga mga teksto maoy *phat′ne,* nga nagkahulogang "bahoganan." Ang *phat′ne* mahimong mapadapat usab sa kuwadra diin didto ikulong ang mga hayop. (Itandi ang Luc 13:15.) Ang Hebreohanong termino nga *′e·vus′* sagad gisabot nga nagkahulogang "pasungan" ug gihubad nga *phat′ne* diha sa Gregong *Septuagint,* maingon man usab ang tulo ka ubang Hebreohanong mga pulong nga gihubad ingong "mga kuwadra" (2Cr 32:28), "mga alad" (Hab 3:17), ug "kompay" (Job 6:5).

Sa Palestina, ang mga arkeologo nakakaplag ug dagkong mga pasong nga gikubkob diha sa tagsa ka dagko nga pirasong anapog ug misukod ug mga 0.9 m (3 p) ang gitas-on, 0.5 m (1.5 p) ang gilapdon, ug 0.6 m (2 p) ang giladmon. Gituohan nga kini gigamit ingong mga pasungan. Lagmit usab nga, sama sa mas bag-o pang mga panahon, ang mga pasungan gikubkob diha sa bato nga bungbong sa mga langob nga gigamit ingong silonganan sa mga hayop.

PASUR.

1. Amahan ni Gedalias nga usa sa mga prinsipe sa Juda nga responsable sa paghulog kang Jeremias sa atabay.—Jer 38:1, 4, 6.

2. Usa ka prinsipe sa mga delegado nga gipadala ni Haring Zedekias aron sa pagpakisayod kang Jeremias bahin sa umalabot sa Jerusalem. (Jer 21:1, 2) Gihangyo usab ni Pasur ang hari nga ipapatay si Jeremias. (Jer 38:1, 4, 6) Si Pasur gitawag niining duha ka teksto ingong "anak nga lalaki ni Malkias." Ang banay sa mga saserdote nga mipauli gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya dunay susamang dugtong sa ilang talaan sa kagikan, 'si Pasur nga anak nga lalaki ni Malkias.' (1Cr 9:12; Neh 11:12) Kon ang prinsipe nga si Pasur usa gayod ka saserdote, tingali kaniya nga gipasukad sa "mga anak nga lalaki ni Pasur" (Num. 4) ang ilang ngalan.

3. Usa ka saserdote "nga anak nga lalaki [o kaliwat] ni Imer, . . . ang pangunang komisyonado diha sa balay ni Jehova." Si Pasur nga misupak sa mga panagna ni Jeremias nagdapat kaniya ug nagbutang kaniya sa sepohan ug nagbuhi kaniya sa pagkasunod adlaw. Tungod niini si Jehova, pinaagi kang Jeremias, nagtagna sa pagkadestiyero ug pagkamatay ni Pasur didto sa Babilonya ug, busa, nag-ilis sa iyang ngalan gikan sa Pasur ngadto sa "Kalisang sa tibuok palibot" (Heb., *Ma·ghohr′ missa·viv′*) (Jer 20:1-6), mga pulong nga makita sa makadaghan diha sa basahon ni Jeremias.—Jer 6:25; 20:3, 10; 46:5; 49:29.

4. "Ang mga anak ni Pasur" maoy usa ka balay o banay sa amahan sa mga saserdote, diin 1,247 kanila ang mipauli gikan sa pagkadestiyero kauban sa saserdote nga si Jesua niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2, 36, 38; Neh 7:41) Unom kanila ang nagminyo ug langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila human miabot si Esdras niadtong 468 W.K.P.—Esd 10:22, 44; tan-awa ang Num. 2.

5. Usa ka saserdote o katigulangan sa usa kinsa, sa panahon ni Gobernador Nehemias, mipaluyo sa pakigsaad nga dili mokuhag langyawng mga asawa.—Neh 9:38; 10:1, 3, 8.

PATAG SA BUKID. Ang Hebreohanong termino nga *mi·shohr′,* nga gihubad nga "patag sa bukid," naggikan sa usa ka lintunganayng pulong nga nagkahulogang "magmatul-id, tul-id." Kini nga Hebreohanong pulong mahimong magtumong sa "patag nga yuta" nga lahi sa bukiron o bungtoron nga dapit (1Ha 20:23, 25; Isa 40:4; 42:16; Zac 4:7) ug mahimong magkahulogan nga "katul-id" (Sal 27:11; 45:6; 67:4; 143:10; Isa 11:4) o magpaila sa usa ka kahimtang nga walay mga kababagan. (Sal 26:12) Usahay ang *mi·shohr′* mapadapat sa patag sa bukid nga nahimutang sa S sa Patayng Dagat tali sa Hesbon sa A ug sa bul-oganang walog sa Arnon sa H.—Deu 3:10; Jos 13:9, 15-17; 20:8.

PATAG SA WALOG. Tan-awa ang KAPATAGAN, YUTA, UMA.

PATARA. Ang dunggoanan sa Licia diin si apostol Pablo ug ang iyang mga kaubanan, lagmit niadtong 56 K.P., mibalhin pagsakay sa usa ka sakayan nga molawig paingon sa Fenicia. (Buh 21:1, 2) Ang Patara karong adlawa gituohan nga mao ang karaang mga kagun-oban sa balangay sa Gelemish sa bukirong HK nga baybayon sa Asia Minor ug nahimutang nga mga 10 km (6 mi) sa S sa bokana sa Suba sa Xanthus (Koca). Kini nahimong dunggoanan sa mga barko gikan sa Italya, Ehipto, Sirya, ug sa ubang mga dapit, ug mao kini ang pangunang dunggoanan sa mga siyudad ubay sa walog sa Suba sa Xanthus.

Sa Buhat 21:1 ang pipila ka karaang mga manuskrito nagdugang sa "ug Mira" human sa Patara. Kon husto kini nga pagdugang, nan ang sakayan nga gisakyan ni Pablo gikan sa Mileto mahimong milabay lang sa Patara o kaha mieskala didto, ug ang pagbalhin ngadto sa laing sakayan nahitabo didto sa Mira, dili sa Patara.

PATAYNG DAGAT. Tan-awa ang DAGAT SA ASIN.

PATIK. Taliwala sa pipila ka pagano ang mga patik nga nagkalainlain ug mga disenyo ipaso o ipatik diha sa panit sa mga ulipon ingong timaan sa pagpanag-iya. Gitagna ni Jehova nga ingong mga ulipon sa langyawng mga tigsakop ang mapahitas-ong mga babaye sa Juda makabaton ug "usa ka patik [Heb., *ki*] inay nga kaanyag." (Isa 3:24) Ubos sa Balaod ang bugtong timaan nga himoon nganha sa usa ka ulipon mao ang pagtusok sa dalunggan sa ulipon nga boluntaryong mihangyo nga magpaulipon sa iyang agalon "hangtod sa panahong walay tino."—Deu 15:16, 17.

Ang tinuyong pagdaot sa unod pinaagig pagsamad sa panit aron mopatunghag mga ulat o ang pagpasulod ug pangkolor ilalom sa panit gidili ubos sa Moisesnong Balaod. (Lev 19:28) Usahay ang mga magsisimba sa idolo magpapatik diha sa ilang mga lawas sa ngalan, emblema, o larawan sa ilang idolo nga diyos aron ipakita nga sila debotado sa maong diyos. Pananglitan, dihay mga panahon nga ang mga Ehiptohanon nagpatik sa mga ngalan o mga simbolo sa ilang mga bathala diha sa ilang dughan o mga bukton. Pinaagi sa pagsunod sa balaod ni Jehova sa dili pagdaot sa ilang mga lawas, ang mga Israelinhon mapalahi gikan sa ubang mga nasod. (Deu 14:1, 2) Ang pagdili magsilsil usab diha kanila sa tukmang pagtahod sa tawhanong lawas ingong linalang sa Diyos, nga gamiton sa pagpasidungog kaniya.—Sal 100:3; 139:13-16; Rom 12:1.

Si Pablo misulat ngadto sa mga taga-Galacia: "Ginadala ko sa akong lawas ang mga patik [Gr., *stig′ma·ta*] sa usa ka ulipon ni Jesus." (Gal 6:17) Daghang pisikal nga mga pag-abuso ang gipahamtang sa unodnong lawas ni Pablo tungod sa iyang Kristohanong pag-alagad, nga ang pipila niini sa walay duhaduha nagbilin diha kaniya ug mga ulat, nga nagpamatuod sa katinuod sa iyang giingon ingong usa ka matinumanong ulipon nga iya ni Jesu-Kristo. (2Co 11:23-27) Kining mga butanga lagmit mao ang mga patik nga gipasabot. O kaha iyang gitumong ang kinabuhi nga iyang nasinatian ingong usa ka Kristohanon, nga nagpasundayag sa bunga sa espiritu, nga nagtuman sa buluhaton sa iyang Kristohanong ministeryo.—Tan-awa ang MARKA.

PATMOS. Usa ka pulo diin si apostol Juan gidestiyero "tungod sa pagsulti bahin sa Diyos ug sa pagpamatuod bahin kang Jesus." (Pin 1:9) Samtang didto, iyang nadawat ang Pinadayag. Sumala sa karaang tradisyon, si Juan, nga gihukman ni Domitian nga idestiyero sa pulo sa Patmos, gibuhian human mamatay ang maong magmamando (96 K.P.).—*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo VIII, p. 562, "Acts of the Holy Apostle and Evangelist John the Theologian."

Nahimutang diha sa Dagat Icaria (usa ka bahin sa Aegean) nga mga 55 km (34 mi) sa K sa Asia Minor, ang Patmos nahimutang nga mga 60 km (37 mi) sa KHK sa Mileto ug wala pay 240 km (150 mi) gikan sa tanang pito ka kongregasyon nga espesipikong gitumong sa Pinadayag kapitulo 2 ug 3. Kining gamay nga bolkanikong pulo adunay likoliko kaayong kabaybayonan ug medyo umaw ug batoon. Apan karong adlawa ang trigo, mga olibo, ug mga ubas gitanom didto. Lagmit tungod kay kini hilit, ang Patmos, lakip ang ubang mga pulo sa Aegean, nagsilbing bilanggoan nga pulo.

PATOL. Usa ka sugmatsugmat nga sakit sa sentral nga sistema sa nerbiyos nga madayag pinaagig pagkirigkirig o sa pagkadili-makalihok o pagkawala sa panimuot, ug tingali parehong madayag kini nga mga simtoma. Kini nga sakit gilangkit sa abnormal nga kalihokan sa utok. Ang grabeng patol nga inubanan sa pagkirigkirig ug pagkawala sa panimuot gitawag ug *grand mal,* samtang ang dili-grabeng patol, nga mosugmat nga daklit lamang, gitawag ug *petit mal,* kini ang duha ka pangunang matang sa patol. Ang patolon maoy usa ka tawo nga gitakboyan sa sakit nga patol.

Sa adlaw human sa pagkausab sa iyang dagway, giayo ni Jesu-Kristo ang usa ka patolon nga wala maayo sa iyang mga tinun-an. (Mat 17:14-20) Sukad pa sa iyang pagkabata kini nga batang lalaki gigamhan sa usa ka "amang ug bungol nga espiritu" nga, lakip sa ubang mga butang, sa popanahon nagpakirigkirig kaniya; nga inubanan sa pagbulabula sa baba. Gibadlong ni Jesus ang demonyo, kini migula, ug sa ingon ang batang lalaki naayo. —Mar 9:14-29; Luc 9:37-43.

Bisan tuod niining maong kahimtang ang kalihokan sa demonyo maoy nakaingon sa mga simtoma sa patol, sa naandan ang patol adunay natural nga mga hinungdan, ug ang Kasulatan wala magingon nga kini sa katibuk-an gipahinabo tungod sa pagkagigamhan-sa-demonyo. Hinunoa, si Mateo (4:24) nagtaho nga ang katawhan nagdala ngadto kang Jesus ug mga masakiton lakip na ang "gigamhan-sa-demonyo *ug* patolon" nga mga tawo, nga naghimog kalainan tali niining duha ka matang sa mga indibiduwal nga giayo ni Kristo.

Ang pulong nga "patol" maoy katumbas sa Gregong pulong nga *e·pi·le·psi'a,* nga sa literal nagkahulogang "pag-atake." Apan, ang *e·pi·le·psi'a* wala gamita sa Bibliya. Hinunoa, alang niini nga sakit, si Mateo (4:24; 17:15) migamit sa Gregong pulong nga *se·le·ni·a'zo·mai,* nga sa literal nagkahulogang *"moonstruck"* (naapektohan sa bulan). Samtang ang *King James Version* naggamit sa *"lunatick"* (nalisoan sa pangutok), ang pipila ka modernong mga hubad naggamit sa "(mga) patolon" diha sa Mateo 4:24; 17:15.—*AS; NW; RS.*

Makaiikag, ang *The International Standard Bible Encyclopaedia* nag-ingon: "Ang orihinal nga kahulogan sa terminong *seleniazomai,* 'moon-struck,' nalangkit sa popular nga pagtuo, nga kaylap ug katingad-anang nagpadayon, nga ang bulan, sa pipila ka dagway niini, may makadaot nga epekto sa mga tawo, ilabina sa mga sakit nga popanahon o sugmatsugmat. Walay impormasyon aron matino kon sa kapanahonan sa B[ag-ong] T[ugon], kining maong pulong naghawas ba sa usa ka buhi ug aktibong pagtuo o basta gigamit na lamang nga nawala na ang orihinal nga gipasumbingay niini, ug kini nga pulong nagpaila na lamang sa butang nga gitumong nga wala na magtagad sa ideya nga nalangkit sa pagkamugna niini nga pulong. Gigamit gihapon namo ang pulong nga 'lunatic' sa pagtawag sa usa ka tawong may sakit sa utok, bisan tuod nga kami dugay nang wala magtuo nga ang bulan adunay epekto sa maong mga kahimtang."—Giedit ni J. Orr, 1960, Tomo III, p. 1941.

Ang paggamit ni Mateo sa pulong nga *se·le·ni·a'zo·mai* wala magpasabot nga siya nagtuo sa bisan unsang patuotuo nga naglangkit niini nga sakit sa pipila ka dagway sa bulan. Dayag nga siya migamit lamang sa Gregong termino nga sagad gigamit sa maong panahon alang sa tawo nga patolon. Dugang pa, ang mga simtoma nga gihubit ni Mateo, Marcos, ug Lucas nga makita diha sa kahimtang sa batang lalaki tinong mga simtoma nga nalangkit sa patol.

PATROBAS. Usa ka Kristohanon sa kongregasyon sa Roma kinsa gipangomosta ni Pablo diha sa iyang sulat.—Rom 16:14.

PATROS. Ang Patros kanunay nga gilangkit sa Ehipto (Heb., *Mits·ra'yim*). (Eze 30:13, 14) Gilangkit sa kadaghanang eskolar ang ngalang Patros sa Ehiptohanong ekspresyon nga nagkahulogang "Yuta sa Habagatan" ug dayag nga nagtumong sa Ibabaw nga Ehipto. Ang Ibabaw nga Ehipto sa katibuk-an nagtumong sa rehiyon sa Walog sa Nilo nga nagsugod sa usa ka dapit nga H ug diyutay sa Mempis hangtod (sa habagatan) sa Syene (modernong Aswan) diha sa unang busay sa Nilo. Ang teksto sa Isaias 11:11, nga nagtagna sa pagpamalik sa Israelinhong mga destiyero gikan sa 'Ehipto (Mizraim), Patros ug Cus,' daw nagpaluyo sa nahimutangan sa Patros sa dapit sa Ibabaw nga Ehipto, uban sa Cus (Etiopia) nga maoy utlanan niini diha sa H. Ang usa ka Asiryanhong inskripsiyon ni Haring Esar-hadon nagpakita sa samang nahimutangan, nga nagtumong sa "Ehipto (*Musur*), Paturisi ug Nubia [Kusu, o Cus]."—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 290.

Ang Ezequiel 29:14 nagtawag sa Patros nga mao ang "yuta nga ilang [mga Ehiptohanon] gigikanan." Ang tradisyonal nga Ehiptohanong panghunahuna, ingon sa giasoy ni Herodotus (II, 4, 15, 99), dayag nga nagpaluyo niini, kay gihimo niini ang Ibabaw nga Ehipto, ug ilabina ang rehiyon sa Thebes, ingong mao ang kaulohan sa unang gingharian sa Ehipto, ubos sa usa ka hari nga gitawag ni Herodotus ug Menes, usa ka ngalan nga dili makaplagan diha sa Ehiptohanong mga rekord. Si Diodorus Siculus (unang siglo W.K.P.) nagrekord sa samang panglantaw. (*Diodorus of Sicily,* I, 45, 1) Ang Ehiptohanong tradisyon nga gipakita niining Gregong mga historyador tingali maoy huyang nga pagba-

naag sa tinuod nga kasaysayan nga gipakita sa Bibliya mahitungod kang Mizraim (kansang ngalan nagtumong sa Ehipto) ug sa iyang mga kaliwat, lakip kang Patrusim.—Gen 10:13, 14.

Human sa kalaglagan sa Juda pinaagi ni Nabucodonosor, usa ka nahibilin sa mga Hudiyo ang mikalagiw ngadto sa Ehipto. Lakip sa mga dapit nga gitala nga ilang gipuy-an mao ang Migdol, Tapanhes, Nop (tanang siyudad sa Ubos nga Ehipto), ug ang "yuta sa Patros." (Jer 44:1) Dinhi sila nakigbahin sa idolatrosong pagsimba, nga miresulta sa paghukom ni Jehova kanila ug sa pasidaan sa umaabot nga pagsakop ni Nabucodonosor sa Ehipto. (Jer 44:15, 26-30) Ang ebidensiya diha sa papiro sa ikalimang siglo W.K.P. nagpakita sa usa ka kolonya sa mga Hudiyo nga nahimutang hangtod sa habagatang tumoy sa karaang Ehipto didto sa Elephantine duol sa Syene.

PATRUSIM [Taga- (Iya sa) Patros]. Ikalima nga gitala taliwala sa mga kaliwat ni Mizraim nga anak nga lalaki ni Ham. (Gen 10:6, 13, 14; 1Cr 1:11, 12) Ang ngalan lagmit maoy plural nga porma sa Patros. (Eze 29:14) Kini nagpaila nga ang tribo sa mga Patrusim nanimuyo o nahimong pangunang tribo sa Ibabaw nga Ehipto.

PATUKORANAN. Ang sukaranan, o pundasyon, nga diha niana tukoron ang usa ka tinukod ug maoy gigamit aron mabalanse ang kabug-at sa dakong tinukod ibabaw sa yuta. Sanglit ang kalig-on ug ang kadugayon sa usa ka tinukod nag-agad ilabina sa kalig-on sa patukoranan niini, kinahanglang himoon ang dakong pag-amping sa pagpahiluna sa patukoranan. Ang maayong mga patukoranan hinungdanon didto sa Palestina aron ang mga tinukod makasugakod dili lamang sa kusog nga mga ulan, hangin, ug mga baha kondili usab sa mga linog, sanglit kini nga rehiyon maoy dapit nga kanunayng may linog. Ang daghang Hebreohanong mga termino nga gihubad nga "patukoranan" naggikan sa lintunganayng pulong nga *ya·sadh′,* nga nagkahulogang "nagtukod; nagpahiluna sa patukoranan; lig-ong nagpahimutang." (Isa 23:13; 51:13; Sal 24:2) Ang Gregong termino maoy *the·me′li·os,* nga gigamit sa literal nga diwa diha sa Buhat 16:26.

Ang Batid nga Magtutukod nga si Jehova, sa pagtubag kang Job gikan sa alimpulos, nagtandi sa literal nga yuta ngadto sa usa ka tinukod. (Job 38:4-7) Bisan tuod ang yuta nagbitay sa wala, kini adunay, pagaingnon pa, malig-ong patukoranan nga dili matarog, kay ang dili-mausab nga mga balaod nga naggahom sa uniberso mao ang lig-ong naghawid niini, ug ang katuyoan sa Diyos labot sa yuta nagpabiling wala mausab. (Job 26:7; 38:33; Sal 104:5; Mal 3:6) Sa laing bahin, ang inhustisya ug pagkadili-masinugtanon sa balaod sa Diyos sa ingon naglumpag sa mga patukoranan nga nagpalig-on sa yuta, nga nagpatarog sa mga patukoranan sa mahulagwayong yuta (ang katawhan ug ang ilang natukod nga mga sistema).—Sal 82; 11:3; Pr 29:4.

Ang pagpahiluna sa mga patukoranan sa yuta dili pakasaypon nga mao ang "pagkatukod [Gr., *ka·ta·bo·les′*] sa kalibotan." Gikan sa mga pulong ni Jesus sa Lucas 11:48-51, dayag nga si Abel nabuhi sukad sa pagkatukod sa kalibotan, nga nagtumong sa katawhan. Ang mga patukoranan sa planetang Yuta dugay na nga napahiluna.—Tan-awa ang ABEL Num. 1; KALIBOTAN.

Dayag nga ang pagpahiluna sa patukoranan maoy usa ka panahon sa kalipay. Sa 'pagkatukod sa yuta' ang mga manulonda misinggit sa pagdayeg. Dugang pa, dihay dakong pagmaya sa pagpahiluna sa patukoranan sa templo ni Zorobabel, bisan tuod kadtong nakakita sa himaya sa kanhing templo nanghilak.—Job 38:4, 6, 7; Esd 3:10-13.

Maingon nga si Solomon migamit ug dagko, mahalong mga tinabas nga bato alang sa patukoranan sa templo, mao man usab ang patukoranan nga bililhon sa Diyos gipahiluna alang sa "espirituwal nga balay" nga niana ang dinihogang mga sumusunod ni Jesus maoy "buhing mga bato." Si Jesus mao ang patukoranang bato nga pamag-ang; ibabaw sa patukoranan sa mga apostoles ug sa Kristohanong mga manalagna ang ubang mga balaan gitukod ingong "usa ka dapit nga puloy-anan sa Diyos pinaagi sa espiritu." Ang tanang "bato" nga naglangkob niining espirituwal nga balay maoy pinili ni Jehova.—1Pe 2:4-6; Efe 2:19-22; tan-awa ang BATO NGA PAMAG-ANG.

Tukma kaayo nga ang 12 ka simbolikong mga patukoranan sa Bag-ong Jerusalem, nga adunay mga ngalan sa 12 ka apostoles sa Kordero, maoy bililhong mga bato. (Pin 21:14, 19, 20) Ang Bag-ong Jerusalem nga gihubit diha sa Pinadayag gilangkoban sa 144,000 kinsa kaslonon ngadto sa pamanhonon. Ang "langitnong Jerusalem" nga gihisgotan sa Hebreohanon 12:22 gilangkoban sa 144,001, kining "usa" mao ang pamanhonon nga Hari. Kini maoy usa ka siyudad nga may tinuod nga mga patukoranan nga gipaabot ni Abraham. (Heb 11:10) Busa, ang mga basahon sa Mga Hebreohanon ug Pinadayag sa Bibliya nagpakitag suod nga identipikasyon tali sa "langitnong Jerusalem" ug sa Bag-ong Jerusalem.

Si Jesus, nga sa iyang una-tawhanong paglungtad nagbuhat kauban sa iyang Amahan ingong usa ka Batid nga Magbubuhat sa pagpahiluna sa mga patukoranan sa yuta, bug-os miila sa kahinungdanon sa malig-ong patukoranan, ingon sa makita gikan sa iyang sambingay labot sa tawong

maalamon nga nagkalot ug lawom ug nagpahiluna sa patukoranan sa iyang balay diha sa usa ka dakong-bato, samtang ang tawong buangbuang nagtukod sa iyang balay ibabaw sa balas ug nakaagom ug dakong kapildihan. (Pr 8:29, 30; Mat 7:24-27; Luc 6:47-49) Sa ingon usab, sa pagtandi sa buluhaton sa paghimog mga Kristohanon ngadto sa buluhaton sa pagpanukod, gipasiugda ni Pablo ang kahinungdanon sa pagtukod ug dili-masunog nga mga materyales diha kang Jesu-Kristo ingong patukoranan, aron dili makaagom ug kapildihan. —1Co 3:10-15.

Gitandi usab ni Pablo ang pipila ka pangunang mga pagtulon-an sa Bibliya ngadto sa usa ka patukoranan, ug siya nagdasig sa mga Hebreohanon nga dili magmakontento sa nakat-onan nga pangunang doktrina mahitungod kang Kristo kondili mouswag ngadto sa pagkahamtong.—Heb 6:1, 2; tan-awa ang YUTA, I; BALAY.

PAU. Usa ka dapit sa Edom, diin dayag nga nahimutang niini ang harianong pinuy-anan ni Haring Hadar (Hadad). (Gen 36:31, 39; 1Cr 1:43, 50) Ang nahimutangan sa Pau sa pagkakaron wala mahibaloi.

PAULO [gikan sa Lat., nga nagkahulogang "Diyutay; Gamay"]. Ang prokonsul sa Cipro sa dihang miduaw si Pablo didto panahon sa iyang unang misyonaryong panaw sa mga 47 K.P. Husto si Lucas sa pagtawag kaniya nga prokonsul, sanglit ang pamunoan sa Cipro niadtong panahona maoy ilalom sa Romanhong Senado inay nga sa emperador. (Buh 13:7, 12) Ang Cipro kanhi maoy usa ka lalawigan sa emperador, apan niadtong 22 W.K.P. gipailalom kini ni Agusto sa pagkontrolar sa Senado. —Tan-awa ang PROKONSUL.

Sa Soli, sa A nga baybayon sa pulo sa Cipro, nakaplagan ang usa ka inskripsiyon nga naglakip sa mga pulong nga "sa pagkaprokonsul ni Paulo." Ang ngalang Lucio Sergio Paulo nakaplagan diha sa Romanhong kalibotan ingong ngalan sa usa ka tagdumala sa Tiber ilalom ni Claudio Cesar. Apan, dili tino kon kining mga tawhana mao ba si Sergio Paulo nga gihisgotan sa Bibliya.—*The Annual of the British School at Athens,* London, 1947, pp. 201-206.

Si Sergio Paulo nagpuyo sa Pafos, sa kasadpang baybayon nianang puloa. Siya maoy "usa ka tawong makinaadmanon," ug kay matinuorong nagtinguha nga makadungog sa pulong sa Diyos, iyang gipatawag si Bernabe ug Pablo. Samtang sila nakigsulti niining tawhana, si Elimas (Bar-Jesus), usa ka Hudiyong barangan, "misupak kanila, nga nagtinguha sa pagpahilayo sa prokonsul gikan sa pagtuo." Apan si Pablo, nga napuno sa balaang espiritu, misulti niini nga barangan kinsa misupak sa maayong balita nga siya temporaryong mabuta. Ug siya nabuta. Sa pagkakita niining gamhanang buhat sa espiritu sa Diyos, ang prokonsul nahimong usa ka magtutuo, "kay siya nahingangha sa pagtulon-an ni Jehova."—Buh 13:6-12.

PE' [פ; kataposan, ף]. Ang ika-17 nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Usa kini sa lima ka Hebreohanong mga letra nga adunay lahing porma sa dihang gamiton ingong kataposang letra sa usa ka pulong. Ang ngalan niini nga letra nagkahulogang "baba."

Ang Hebreohanong tunog maoy katumbas sa Cebuanong "p" sa dihang kini adunay tulbok (*daghesh lene*); apan kon walay ingon niini nga tulbok kini litokon ingong "f" sama sa "Filadelfia." Kini nga letra mao ang sinugdanan sa matag usa sa walo ka bersikulo diha sa Hebreohanong teksto sa Salmo 119:129-136.—Tan-awa ang HEBREOHANON, II.

PEDAHEL [Ang Diyos Nagtubos]. Usa ka pangulo sa Neptali nga gitudlo ni Jehova aron motabang sa pagbahinbahin sa Yutang Saad taliwala sa mga tribo; anak nga lalaki ni Amihud.—Num 34: 16, 17, 28.

PEDAIA [nagkahulogang "Si Jehova Nagtubos"].

1. Amahan ni Joel, kinsa sa panahon sa paghari ni David maoy prinsipe sa katunga sa tribo ni Manases nga nagpuyo sa K sa Jordan.—1Cr 27: 20, 22.

2. Amahan sa inahan ni Jehoiakim nga si Zebida; si Pedaia nagpuyo sa Ruma.—2Ha 23:36.

3. Ikatulo nga ginganlang anak nga lalaki ni Haring Jehoiakin (Jeconias) nga natawo sa panahon sa pagkadestiyero didto sa Babilonya. Si Pedaia nanganak kang Gobernador Zorobabel human sa yugto sa pagkadestiyero ug busa usa ka hinungdanong dugtong sa linya sa kaliwatan nga motultol ngadto kang Jesus. (1Cr 3:17-19) Tungod sa pipila ka wala marekord nga panghitabo, si Zorobabel gitawag usab nga anak sa igsoong lalaki ni Pedaia nga si Sealtiel. Gisagop tingali ni Sealtiel si Zorobabel kon si Pedaia namatay sa bata pa si Zorobabel; o, kon si Sealtiel namatay sa wala pa makabaton ug anak, lagmit gituman ni Pedaia ang kaminyoon sa bayaw nga lalaki, nga nanganak kang Zorobabel sa ngalan sa iyang igsoon nga si Sealtiel.—Esd 5:2; Mat 1:12.

4. Usa ka Benjaminhon kansang kaliwat nagpuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya.—Neh 11:4, 7.

5. Usa ka kaliwat ni Paros nga mitabang kang Nehemias sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:25.

6. Usa ka Israelinhon human sa yugto sa pagkadestiyero, lagmit usa ka saserdote, kinsa nagtindog sa wala nga bahin ni Esdras sa dihang gibasa ang Balaod ni Jehova ngadto sa nagkatigom nga katawhan.—Neh 8:1, 4.

7. Usa ka matinumanong Levihanon nga gitudlo ni Nehemias, sa iyang ikaduhang pagduaw sa Jerusalem, uban kang Selemias nga saserdote ug kang Zadok nga magkokopya aron sa pagdumala sa giamot nga ikapulo.—Neh 13:6, 7, 12, 13.

PEDAZUR [Ang Bato Nagtubos]. Usa ka tawo sa tribo ni Manases kansang anak nga lalaki nga si Gamaliel gitudlo nga pangulo sa ilang tribo human sa Pagpanggula.—Num 1:10, 16; 2:20; 7:54, 59; 10:23.

PEDRO [Usa ka Pirasong Bato]. Kini nga apostol ni Jesu-Kristo ginganlan sa lima ka lainlaing paagi diha sa Kasulatan: pinaagi sa Hebreohanong ngalan nga "Simeon," sa Grego nga "Simon" (gikan sa lintunganayng pulong nga Heb. nga nagkahulogang "pamati; patalinghog"), "Pedro" (usa ka ngalang Gr. nga siya lamang ang nakabaton niini diha sa Kasulatan), sa Semitikanhong katumbas niini nga "Cefas" (tingali nalangkit sa Heb. nga *kephim′* [mga bato] nga gigamit diha sa Job 30:6; Jer 4:29), ug sa kombinasyon nga "Simon Pedro." —Buh 15:14; Mat 10:2; 16:16; Ju 1:42.

Si Pedro maoy anak nga lalaki ni Juan, o Jonas. (Mat 16:17; Ju 1:42) Siya unang gipakita nga nagpuyo sa Betsaida (Ju 1:44) apan sa ulahi sa Capernaum (Luc 4:31, 38), kining mga dapita pulos nahimutang sa amihanang kabaybayonan sa Dagat sa Galilea. Si Pedro ug ang iyang igsoon nga si Andres may negosyo sa pagpangisda, dayag nga kauban ni Santiago ug Juan, ang mga anak nga lalaki ni Zebedeo, "nga mga mag-aambit uban ni Simon." (Luc 5:7, 10; Mat 4:18-22; Mar 1:16-21) Busa, si Pedro dili usa ka mangingisda nga nagbinugtong kondili maoy bahin sa usa ka dakodako nga pagpangisda. Bisag giisip sa Hudiyong mga pangulo si Pedro ug Juan ingong "mga tawong dili edukado ug ordinaryo," kini wala magpasabot nga sila dili makamaong mobasa ug mosulat o wala makaeskuyla. Mahitungod sa pulong nga *a·gram′ma·tos* nga gipadapat kanila, ang *Dictionary of the Bible* ni Hastings (1905, Tomo III, p. 757) nag-ingon nga alang sa usa ka Hudiyo "kini nagkahulogan sa usa ka tawong wala makakat-on diha sa Rabbinikong pagtuon sa Kasulatan."—Itandi ang Ju 7:14, 15; Buh 4:13.

Si Pedro gipakita ingong usa ka tawong minyo, ug labing menos sa ulahing katuigan, ang iyang asawa dayag nga mikuyog kaniya sa iyang mga buluhaton (o sa pipila niini), ingon sa gibuhat sa mga asawa sa ubang mga apostoles. (1Co 9:5) Ang iyang ugangang babaye mipuyo diha sa iyang balay, nga iyang gipuy-an ipon sa iyang igsoong si Andres.—Mar 1:29-31.

Ministeryo Uban Kang Jesus. Si Pedro maoy usa sa kinaunahang mga tinun-an ni Jesus, nga gidala kang Jesus pinaagi ni Andres, usa ka tinun-an ni Juan nga Tigbawtismo. (Ju 1:35-42) Niining higayona si Jesus naghatag kaniya sa ngalang Cefas (Pedro) (Ju 1:42; Mar 3:16), ug kining ngalana lagmit matagnaon. Si Jesus, nga nakaila kang Natanael nga usa ka tawo "nga kaniya walay limbong," nakaila usab sa pagkatawo ni Pedro. Sa pagkatinuod, si Pedro nagpasundayag ug samagbato nga mga hiyas, ilabina human sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Jesus, nga nahimong usa ka makapalig-ong impluwensiya sa iyang mga isigka-Kristohanon.—Ju 1:47, 48; 2:25; Luc 22:32.

Kadto maoy pipila ka panahon sa ulahi, didto sa Galilea, nga si Pedro, ang iyang igsoong si Andres, ug ang ilang mga kaubang si Santiago ug Juan gidapit ni Jesus aron mosunod ug mahimong "mga mangingisda ug mga tawo." (Ju 1:35-42; Mat 4:18-22; Mar 1:16-18) Gipili ni Jesus ang sakayan ni Pedro nga gikan niana siya nakigsulti sa panon sa katawhan diha sa baybayon. Human niadto gipahinabo ni Jesus ang usa ka milagrosong pagkakuha ug mga isda, usa ka milagro nga nagpalihok kang Pedro, nga sa sinugdan nagpakita ug maduhaduhaong tinamdan, sa pagyukbo nga may kahadlok sa atubangan ni Jesus. Wala magpanuko, siya ug ang iyang tulo ka kauban mibiya sa ilang negosyo aron sa pagsunod kang Jesus. (Luc 5:1-11) Human sa mga usa ka tuig nga pagkatinun-an, si Pedro gilakip sa 12 nga gipili aron mahimong "mga apostoles," o 'mga pinadala.'—Mar 3:13-19.

Sa mga apostoles, si Pedro, Santiago, ug Juan ang gipili ni Jesus sa daghang higayon aron mouban kaniya sa linaing mga okasyon, sama pananglitan sa pagkakita sa pagkausab sa dagway (Mat 17:1, 2; Mar 9:2; Luc 9:28, 29), sa pagbanhaw sa anak nga babaye ni Jairo (Mar 5:22-24, 35-42), ug sa personal nga pagsulay kang Jesus didto sa tanaman sa Getsemane (Mat 26:36-46; Mar 14:32-42). Kining tulo, uban kang Andres, maoy nangutana mismo kang Jesus bahin sa kalaglagan sa Jerusalem, sa umaabot nga presensiya ni Jesus, ug sa katapusan sa sistema sa mga butang. (Mar 13:1-3; Mat 24:3) Bisag si Pedro kauban sa iyang igsoong si Andres diha sa talaan sa mga apostoles, ang rekord sa mga hitabo mas subsob nga naglangkit kaniya uban kang Juan, sa wala pa ug human sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Jesus. (Luc 22:8; Ju 13:24; 20:2; 21:7; Buh 3:1; 8:14; itandi ang Buh 1:13; Gal 2:9.) Wala ipaila kon tungod ba kini sa ilang panaghigalaay ug kalangkitan sa usag usa o tungod ba

kini kay sila gitudlo ni Jesus nga magkauban sa pagbuhat (itandi ang Mar 6:7).

Ang mga asoy sa Ebanghelyo nagtala ug mas daghang pahayag ni Pedro kay sa mga pahayag ni bisan kinsa sa ubang 11 ka apostoles. Siya dayag nga may kusganong personalidad, dili maulawon o mapanagan-on. Walay duhaduha nga mao kini ang hinungdan nga siya unang mosulti o magpahayag sa iyang kaugalingon samtang ang uban pabiling naghilom. Siya misukna ug mga pangutana nga tungod niini gipatin-aw ug gipalapad ni Jesus ang Iyang mga ilustrasyon. (Mat 15:15; 18:21; 19:27-29; Luc 12:41; Ju 13:36-38; itandi ang Mar 11:21-25.) Usahay siya misulti nga mahinaykon, gani madalidalion. Siya mibati nga siya kinahanglang may isulti sa pagkakita sa panan-awon sa pagkausab sa dagway. (Mar 9:1-6; Luc 9:33) Pinaagi sa iyang daw makalibog nga pahayag labot sa pagkaangayan nga sila atua didto ug sa iyang pagtanyag nga magtukod ug tulo ka tolda, siya daw nagsugyot nga ang panan-awon (nga niana si Moises ug Elias mibulag na gikan kang Jesus) dili kinahanglang matapos kondili magpadayon. Sa gabii sa kataposang Paskuwa, si Pedro sa sinugdan kusganong misupak sa paghugas ni Jesus sa iyang mga tiil, ug unya, sa dihang gibadlong, buot magpahugas kaniya sa iyang ulo ug mga kamot usab. (Ju 13:5-10) Apan, lagmit masabot nga ang mga pulong ni Pedro sa paninugdan maoy tungod sa aktibong interes ug panghunahuna, inubanan sa kusganong pagbati. Ang paglakip niini sa rekord sa Bibliya maoy pamatuod sa pagkabililhon niini, bisag usahay nagbutyag kini sa tinong mga kahuyangon sa tawong nagsulti niini.

Busa, sa dihang ang daghang tinun-an nangapandol sa butang nga gitudlo ni Jesus ug mibiya kaniya, si Pedro misulti alang sa tanang apostoles sa pagpamatuod sa ilang determinasyon nga magpabilin uban sa ilang Ginoo, ang Usa nga "may mga pulong mahitungod sa kinabuhing walay kataposan . . . ang Balaang Usa sa Diyos." (Ju 6:66-69) Human motubag ang kadaghanan sa mga apostoles sa pangutana ni Jesus kon unsay giingon sa mga tawo kon kinsa siya, si Pedro na usab ang mipahayag ug malig-ong pagtuo: "Ikaw mao ang Kristo, ang Anak sa Diyos nga buhi," nga niana si Jesus mipahayag kang Pedro nga bulahan, o "malipayon."—Mat 16:13-17.

Sanglit si Pedro mao ang kinaunahan nga mosulti, siya usab ang subsob kaayo nga gitul-id, gisaway, o gibadlong. Bisag gipalihok tungod sa kaluoy, siya nakahimog sayop sa mapangahasong pagpinig kang Jesus ug sa pagbadlong kaniya tungod sa pagtagna sa iyang umaabot nga mga pag-antos ug kamatayon ingong Mesiyas. Si Jesus miliso kang Pedro, nagtawag kaniya nga magsusupak, o Satanas, nga naggamit sa tawhanong pangatarongan batok sa mga hunahuna sa Diyos nga makaplagan sa tagna. (Mat 16:21-23) Apan, angay nga matikdan nga si Jesus 'mitan-aw sa iyang ubang mga tinun-an' sa dihang namulong niini, lagmit nagpakita nga siya nahibalo nga si Pedro nagpahayag ug mga hunahuna nga pareho sa uban. (Mar 8:32, 33) Sa dihang si Pedro nangahas pagsulti alang kang Jesus bahin sa bayad sa usa ka buhis, sa kalumo gitabangan siya ni Jesus nga makasabot sa panginahanglan alang sa mas mainampingong paghunahuna sa dili pa mosulti. (Mat 17:24-27) Si Pedro nagpakitag sobrang pagsalig ug usa ka pagbati sa pagkalabaw sa ubang 11 ka apostoles sa dihang siya miingon nga, bisag sila mangapandol labot kang Jesus, *siya* dili gayod mapandol, nga andam nga mabilanggo o bisan mamatay uban kang Jesus. Tinuod, ang tanang uban mihimo usab sa maong pasalig, apan si Pedro ang unang mipahayag niana ug sa 'mainiton nga paagi.' Dayon gitagna ni Jesus nga ilimod ni Pedro ang iyang Ginoo sa makatulo.—Mat 26:31-35; Mar 14:30, 31; Luc 22:33, 34.

Si Pedro dili lamang usa ka tawo sa mga pulong kondili usa usab ka tawo sa buhat, nga nagpakitag inisyatibo ug kaisog, ingon man sa suod kaayong relasyon sa iyang Ginoo. Sa dihang si Jesus nangitag mingaw nga dapit sa dili pa ang kaadlawon aron sa pag-ampo, si Simon nanguna gilayon sa usa ka grupo 'sa pagpangita kaniya.' (Mar 1:35-37) Dugang pa, si Pedro ang mihangyo kang Jesus nga palakton siya ibabaw sa gikutaw sa unos nga katubigan aron sa pagtagbo kaniya, nga nakalakaw gani ug igong gilay-on sa wala pa magpadaog sa pagduhaduha ug misugod sa pagkaunlod.—Mat 14:25-32.

Sa tanaman sa Getsemane sa kataposang gabii sa yutan-ong kinabuhi ni Jesus, si Pedro, duyog kang Santiago ug Juan, nakapribilehiyo sa paguban kang Jesus ngadto sa dapit diin siya kinasingkasing nga miampo. Si Pedro, sama sa ubang mga apostoles, nakatulog tungod sa kakapoy ug kasubo. Walay duhaduha tungod kay si Pedro mipahayag gayod ug determinasyon sa pagpabilin uban kang Jesus, siya ilabina ang gitumong ni Jesus sa dihang siya miingon: "Dili ba kamo makahimo sa pagbantay bisag usa ka takna kauban nako?" (Mat 26:36-45; Luc 22:39-46) Si Pedro napakyas nga "magpadayon sa pag-ampo" ug nag-antos sa mga sangpotanan.

Ang mga tinun-an, sa pagkakita sa magubtanong panon nga hapit nang modakop kang Jesus, nangutana kon makig-away ba sila; apan si Pedro, nga wala na mohulat sa tubag, milihok, nga nagputol sa dalunggan sa usa ka tawo pinaagi sa pagtigbas (bisan tuod kini nga mangingisda lagmit

nagtinguha sa pagpahamtang ug mas grabeng kadaot) ug dayon gibadlong ni Jesus. (Mat 26:51, 52; Luc 22:49-51; Ju 18:10, 11) Bisan tuod sama sa ubang mga tinun-an si Pedro mibiya kang Jesus, siya human niadto misunod nga "layolayo" gikan sa midakop nga magubtanong panon, lagmit tungod sa iyang kahadlok alang sa iyang kinabuhi ug sa samang higayon dulot nga nabalaka usab kon unsay mahitabo kang Jesus.—Mat 26:57, 58.

Gitabangan sa laing tinun-an, kinsa dayag nga misunod o miuban kaniya ngadto sa pinuy-anan sa hataas nga saserdote, si Pedro nakasulod mismo sa sawang. (Ju 18:15, 16) Wala siya magpabilin nga nagpahilit didto sa ngitngit nga suok kondili misaka ug nagpainit sa iyang kaugalingon duol sa kalayo. Tungod sa kahayag sa kalayo nailhan siya sa uban ingong kauban ni Jesus, ug ang iyang Galileanhong linitokan nakadugang sa ilang mga katahap. Kay giakusar, si Pedro tulo ka higayong milimod nga siya nakaila kang Jesus, sa kataposan nanunglo tungod sa kahugot sa iyang paglimod. Sa usa ka dapit sa siyudad dihay sunoy nga mituktugaok sa ikaduhang higayon, ug si Jesus "milingi ug mitan-aw kang Pedro." Si Pedro niining tungora migawas, nahugno, ug mihilak sa hilabihan. (Mat 26:69-75; Mar 14:66-72; Luc 22:54-62; Ju 18:17, 18; tan-awa ang PAGTUKTUGAOK SA MANOK; PANUMPA.) Apan, ang pangamuyo ni Jesus alang kang Pedro una pa niana gitubag, ug ang pagtuo ni Pedro wala moangka sa bug-os.—Luc 22:31, 32.

Human sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Jesus, ang mga babaye nga miadto sa lubnganan gisultihan sa mga manulonda sa pagbalita niini ngadto sa 'iyang mga tinun-an ug kang Pedro.' (Mar 16:1-7; Mat 28:1-10) Si Maria Magdalena ang nagbalita niini ngadto kang Pedro ug Juan, ug sila midagan paingon sa lubnganan, ug si Pedro naunhan ni Juan. Samtang si Juan mihunong sa atubangan sa lubnganan ug mitan-aw lamang sa sulod, si Pedro mideretso pagsulod, nga gisundan dayon ni Juan. (Ju 20:1-8) Sa usa ka panahon sa wala pa siya magpakita sa mga tinun-an ingong usa ka grupo, si Jesus nagpakita kang Pedro. Kini, dugang pa sa kamatuoran nga si Pedro espesipikong ginganlan sa manulonda, nagpasalig gayod sa mahinulsolong si Pedro nga ang iyang paglimod sa tulo ka higayon wala magpahimulag kaniya hangtod sa hangtod sa pagpakig-uban sa Ginoo.—Luc 24:34; 1Co 15:5.

Sa wala pa si Jesus magpakita sa iyang mga tinun-an didto sa Dagat sa Galilea (Tiberias), ang alisto nga si Pedro nagpahibalo nga siya mangisda, ug ang uban miduyog kaniya. Sa dihang sa ulahi si Juan nakaila kang Jesus didto sa baybayon, si Pedro dihadiha milangoy ngadto sa baybayon, nga nagbiya sa uban aron sa pagpadunggo sa sakayan, ug sa dihang si Jesus human niana nangayog isda, si Pedro misanong pinaagi sa pagbitad sa pukot paingon sa baybayon. (Ju 21:1-13) Niining higayona nga si Jesus sa tulo ka higayon nangutana kang Pedro (kinsa milimod sa iyang Ginoo sa tulo ka higayon) bahin sa iyang gugma kaniya, nga naghatag kang Pedro sa buluhaton sa 'pagbantay sa iyang mga karnero.' Gitagna usab ni Jesus ang paagi sa kamatayon ni Pedro, nga nagtukmod kang Pedro, sa pagkakita kang apostol Juan, sa pagpangutana: "Ginoo, unsay pagabuhaton niining tawhana?" Sa makausa pa gitul-id ni Jesus ang panglantaw ni Pedro, nga nagpasiugda sa panginahanglan nga 'mahimong iyang sumusunod' nga dili mabalaka kon unsay buhaton sa uban. —Ju 21:15-22.

Ulahing Bahin sa Iyang Ministeryo. Kay 'nahibalik' gikan sa iyang pagkanalit-agan tungod sa kahadlok nga gipahinabo ilabina sa iyang sobrang pagsalig (itandi ang Pr 29:25), si Pedro niining tungora kinahanglang 'magpalig-on sa iyang mga igsoon' sa pagtuman sa tambag ni Kristo (Luc 22:32) ug sa pagbuhat sa buluhaton isip magbalantay taliwala sa Iyang mga karnero. (Ju 21:15-17) Nahiuyon niini, atong makita nga si Pedro may dakong bahin sa buluhaton sa mga tinun-an human mokayab si Jesus sa langit. Sa wala pa ang Pentekostes sa 33 K.P., si Pedro ang nagsugyot ug usa ka kapuli sa dili-matinumanong si Judas, nga nagpakitag Kasulatanhong ebidensiya sa pagpaluyo sa maong lakang. Ang katigoman namati sa iyang rekomendasyon. (Buh 1:15-26) Dugang pa, sa Pentekostes, ubos sa pagtultol sa balaang espiritu, si Pedro ang nag-alagad ingong tigpamaba alang sa mga apostoles ug migamit sa una sa "mga yawi" nga gihatag kaniya ni Jesus, sa ingon nagbukas sa dalan alang sa mga Hudiyo nga mahimong mga sakop sa Gingharian.—Buh 2:1-41; tan-awa ang YAWI.

Ang iyang pagkaprominente sa unang Kristohanong kongregasyon wala matapos sa Pentekostes. Human niadto, siya ug si Juan lamang sa orihinal nga mga apostoles ang ginganlan diha sa basahon sa Mga Buhat, gawas sa mubong paghisgot sa pagpatay kang "Santiago nga igsoon ni Juan," ang laing membro sa grupo sa tulo ka apostoles nga nakapahimulos ug labing suod nga pagpakig-uban kang Jesus. (Buh 12:2) Si Pedro daw ilabinang nailhan sa paghimog mga milagro. (Buh 3:1-26; 5:12-16; itandi ang Gal 2:8.) Pinaagi sa tabang sa balaang espiritu, siya maisogong misulti sa Hudiyong mga magmamando kinsa nagpadakop kaniya ug kang Juan (Buh 4:1-21), ug sa ikaduhang okasyon siya nag-alagad ingong tigpamaba alang sa tanang apostoles atubangan sa Sanhedrin, nga hugot nga mipahayag sa ilang determinasyon nga "sugton ang Diyos ingong magmamando" inay ang mga tawo nga misupak sa kabubut-on sa Diyos. (Buh

5:17-31) Si Pedro lagmit nga mibati gayod ug dakong katagbawan nga nakapakita ug kausaban sa tinamdan nga lahi niadtong sa gabii nga siya milimod kang Jesus ug nga nakaagwanta usab sa pagbunal nga gipahamtang sa mga magmamando. (Buh 5:40-42) Sa wala pa ang iyang ikaduhang pagdakop, si Pedro giinspirar sa pagyagyag sa pagkasalingkapaw ni Ananias ug Sapira ug sa pagpahayag ug paghukom sa Diyos batok kanila.—Buh 5:1-11.

Wala madugay human sa pagkamatay ni Esteban ingong martir, sa dihang si Felipe (nga tig-ebanghelyo) nagtabang ug nagbawtismo sa ubay-ubayng mga magtutuo didto sa Samaria, si Pedro ug Juan miadto didto aron kining maong mga magtutuo makadawat sa balaang espiritu. Didto gigamit ni Pedro ang ikaduhang 'yawi sa gingharian.' Dayon sa ilang pagbalik sa Jerusalem, ang duha ka apostoles "nagpahayag sa maayong balita" ngadto sa daghang kabalangayan sa Samaria. (Buh 8:5-25) Dayag nga si Pedro mipanaw pag-usab alang sa usa ka tahas nga nianang panahona, didto sa Lida, iyang giayo si Eneas, kinsa naparalisar sulod sa walo ka tuig, ug iyang gibanhaw ang babayeng si Dorcas sa Jope. (Buh 9:32-43) Gikan sa Jope, si Pedro gitultolan nga gamiton ang ikatulong 'yawi sa gingharian,' nga mipanaw ngadto sa Cesarea aron mosangyaw kang Cornelio ug sa iyang mga paryente ug mga higala, nga miresulta sa ilang pagkahimong unang dili-tinuling Hentil nga mga magtutuo nga nakadawat sa balaang espiritu ingong mga manununod sa Gingharian. Sa iyang pagbalik sa Jerusalem, kinahanglang atubangon ni Pedro ang mga magsusupak labot niini, apan sila miuyon human niya ipakita ang ebidensiya nga siya milihok pinaagi sa langitnong pagtultol.—Buh 10:1–11:18; itandi ang Mat 16:19.

Lagmit maoy niining samang tuig (36 K.P.) nga si Pablo unang miduaw sa Jerusalem ingong usa ka Kristohanong kinabig ug apostol. Siya 'miduaw kang Cefas [Pedro],' migugol ug 15 ka adlaw uban kaniya, nga nakakita usab kang Santiago (ang igsoon ni Jesus sa inahan) apan wala na makakita sa ubang orihinal nga mga apostoles.—Gal 1:18, 19; tan-awa ang APOSTOL (Pagkaapostol Diha sa Kongregasyon).

Sumala sa mabatonang ebidensiya, niadtong 44 K.P. nga si Herodes Agripa I nagpatay kang apostol Santiago ug, kay nakakaplag nga nakapahimuot kini sa Hudiyong mga pangulo, nagdakop usab kang Pedro. (Buh 12:1-4) Ang 'mainitong pag-ampo' gihimo sa kongregasyon alang kang Pedro, ug ang manulonda ni Jehova nagpagawas kaniya gikan sa bilanggoan (ug sa posibleng kamatayon). Human iasoy ang iyang milagrosong pagkagawas ngadto kanilang didto sa balay ni Juan Marcos, si Pedro mihangyo nga itaho kini ngadto "kang Santiago ug sa mga igsoon," ug dayon si Pedro "mipanaw ngadto sa laing dapit."—Buh 12:5-17; itandi ang Ju 7:1; 11:53, 54.

Siya gihisgotan pag-usab diha sa asoy sa Mga Buhat didto sa panagkatigom "sa mga apostoles ug sa mga ansiyano" nga gihimo sa Jerusalem aron sa pagtagad sa isyu bahin sa pagtuli maylabot sa Hentil nga mga kinabig, lagmit sa tuig 49 K.P. Human sa dugaydugayng panaglalis, si Pedro mitindog ug nagpamatuod bahin sa mga pakiglabot sa Diyos uban sa Hentil nga mga magtutuo. Tungod kay "ang tibuok panon mihilom," kini nagpamatuod sa kalig-on sa iyang argumento ug, lagmit, sa ilang pagtahod usab kaniya. Sama kang Pablo ug Bernabe nga mihatag ug mga testimonya sunod kaniya, si Pedro ikaingon nga nagpamatuod usab atubangan sa katigoman. (Buh 15:1-29) Dayag nga mahitungod nianang higayona, si Pablo naghisgot kang Pedro lakip kang Santiago ug Juan ingong "inila nga mga lalaki," "ang giisip nga mga haligi" sa kongregasyon.—Gal 2:1, 2, 6-9.

Sumala sa katibuk-ang rekord dayag nga si Pedro, bisan tuod prominente ug tinahod kaayo, wala magpakitag pagkalabaw sa ubang mga apostoles pinasukad sa, o tungod sa, tinudlong ranggo o katungdanan. Busa, sa dihang nagmabungahon ang buluhaton ni Felipe didto sa Samaria, ang asoy nag-ingon nga ang mga apostoles, dayag nga naglihok ingong usa ka lawas, 'nagpadala kang Pedro ug Juan' sa maong tahas ngadto sa Samaria. (Buh 8:14) Si Pedro wala magpabilin nga permanente didto sa Jerusalem nga daw ang iyang presensiya maoy hinungdanon alang sa hustong pagdumala sa Kristohanong kongregasyon. (Buh 8:25; 9:32; 12:17; tan-awa usab ang ANSIYANO, TIGULANG NGA LALAKI; MAGTATAN-AW.) Siya aktibo didto sa Antioquia, Sirya, sa samang panahon nga didto si Pablo, ug si Pablo kas-a kinahanglang magbadlong kang Pedro (Cefas) "nawong sa nawong . . . atubangan nilang tanan," kay si Pedro naulaw sa pagkaon ug ingon man sa pagpakig-uban sa Hentil nga mga Kristohanon sa dihang miabot ang pipila ka Kristohanong Hudiyo gikan sa Jerusalem nga gipadala ni Santiago.—Gal 2:11-14.

Ang dugang impormasyon maylabot sa katungdanan ni Pedro diha sa Kristohanong kongregasyon gihisgotan ubos sa ulohang DAKONG-BATO. Ang panglantaw nga si Pedro didto sa Roma ug nanguna sa kongregasyon didto gipaluyohan lamang sa kaduhaduhaang tradisyon ug wala gayod mahiuyon sa mga gipakita sa Kasulatan. Niining bahina, ug labot sa pagpuyo ni Pedro sa Babilonya ug ingong kini mao ang dapit diin siya nagsulat sa iyang duha ka sulat, tan-awa ang PEDRO, MGA SULAT NI.

PEDRO, MGA SULAT NI. Duha ka inspiradong mga sulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan nga gitagik ni apostol Pedro, kinsa nagpaila sa iyang kaugalingon ingong ang magsusulat diha sa pangbukas nga mga pulong sa matag sulat. (1Pe 1:1; 2Pe 1:1; itandi ang 2Pe 3:1.) Ang dugang ebidensiya sulod sa basahon mismo nagpunting gayod kang Pedro ingong ang magsusulat. Iyang gihisgotan ang iyang kaugalingon ingong usa ka saksing-nakakita sa pagkausab sa dagway ni Jesu-Kristo, usa ka pribilehiyo nga nasinatian lamang ni Pedro, Santiago, ug Juan. (2Pe 1:16-18; Mat 17:1-9) Ug, ingon sa dayag nga makita sa Juan 21:18, 19, si Pedro lamang ang makaingon: "Ang paghiklin sa akong tabernakulo hapit na, sumala sa gipaila usab kanako sa atong Ginoong Jesu-Kristo." (2Pe 1:14) Ang kalainan sa estilo tali sa duha ka sulat lagmit maoy tungod kay si Pedro migamit kang Silvano (Silas) sa pagsulat sa unang sulat apan dayag nga wala na mogamit kaniya sa dihang gisulat ang iyang ikaduhang sulat. (1Pe 5:12) Ang duha maoy mga sulat alang sa tanan, dayag nga gitumong sa Hudiyo ug dili-Hudiyo nga mga Kristohanon. Ang unang sulat espesipikong gipadala ngadto kanilang didto sa Ponto, Galacia, Capadocia, Asia, ug Bitinia —mga rehiyon sa Asia Minor.—1Pe 1:1; 2:10; 2Pe 1:1; 3:1; itandi ang Buh 2:5, 9, 10.

Ang mga sulat ni Pedro bug-os nga nahiuyon sa ubang mga basahon sa Bibliya sa pagpasiugda sa hustong panggawi ug sa mga ganti niini ug usab sa pagkutlo gikan niini ingong ang may awtoridad nga Pulong sa Diyos. Ang mga pagkutlo gihimo gikan sa Genesis (18:12; 1Pe 3:6), Exodo (19:5, 6; 1Pe 2:9), Levitico (11:44; 1Pe 1:16), Salmo (34:12-16; 118:22; 1Pe 3:10-12; 2:7), Proverbio (11:31 [*LXX*]; 26:11; 1Pe 4:18; 2Pe 2:22), ug Isaias (8:14; 28:16; 40:6-8; 53:5; 1Pe 2:8; 2:6; 1:24, 25; 2:24). Ang Kasulatanhong mga tagna gipakita nga maoy produkto sa espiritu sa Diyos. (2Pe 1:20, 21; itandi ang 2Ti 3:16.) Ang saad sa Diyos mahitungod sa bag-ong mga langit ug usa ka bag-ong yuta gisubli. (2Pe 3:13; Isa 65:17; 66:22; Pin 21:1) Ang mga pagkaamgid tali sa 2 Pedro (2:4-18; 3:3) ug Judas (5-13, 17, 18) dayag nga nagpailang ang tinun-an nga si Judas midawat sa ikaduhang sulat ni Pedro ingong inspirado. Takos usab tagdon nga giisip ni Pedro ang mga sulat ni apostol Pablo ingong lakip "sa uban pang mga Kasulatan."—2Pe 3:15, 16.

Panahon sa Pagsulat. Pinasukad sa diwa sa mga sulat, mopatim-aw nga kini gisulat sa wala pa magsugod ang paglutos nga gipahinabo ni Nero niadtong 64 K.P. Ang kamatuoran nga si Marcos kauban ni Pedro daw magpaila sa panahon sa pagtagik sa unang sulat tali sa 62 ug 64 K.P. (1Pe 5:13) Una pa niini, sa dihang unang nabilanggo si apostol Pablo didto sa Roma (mga 59-61 K.P.), si Marcos atua didto, ug sa dihang si Pablo nabilanggo sa ikaduhang higayon didto sa Roma (mga 65 K.P.), siya mihangyo nga si Timoteo ug Marcos moduyog kaniya. (Col 4:10; 2Ti 4:11) Lagmit nga si Pedro misulat sa iyang ikaduhang sulat wala madugay human sa iyang unang sulat, o sa mga 64 K.P.

Gisulat Gikan sa Babilonya. Sumala sa kaugalingong testimonya ni Pedro, iyang gitagik ang iyang unang sulat samtang didto sa Babilonya. (1Pe 5:13) Lagmit usab nga gikan didto iyang gisulat ang iyang ikaduhang sulat. Ang mabatonang ebidensiya tin-awng nagpakita nga ang "Babilonya" nagtumong sa siyudad diha sa Euprates ug dili sa Roma, ingon sa gipangangkon sa pipila. Kay gitugyanan sa 'maayong balita ngadto sa mga tinuli,' madahom nga si Pedro moalagad diha sa sentro sa Judaismo, sama sa Babilonya. (Gal 2:7-9) Dihay dakong gidaghanon sa populasyong Hudiyo sa sulod ug sa palibot sa karaang siyudad sa Babilonya. Ang *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 1971, Tomo 15, lin. 755), sa dihang naghisgot sa pagpatungha sa Babilonyanhong Talmud, naghisgot sa "dagkong mga tunghaan sa Babilonya" bahin sa Judaismo sa Komong Panahon. Sanglit si Pedro misulat nganha "sa temporaryong mga pumoluyo nga nagkatibulaag sa [literal nga] Ponto, Galacia, Capadocia, Asia, ug Bitinia" (1Pe 1:1), makataronganong isipon nga ang tinubdan sa sulat, ang "Babilonya," mao ang literal nga dapit nga ginganlan sa maong ngalan. Ang Bibliya wala gayod magpaila nga ang Babilonya espesipikong nagtumong sa Roma, ni kini nag-ingon nga si Pedro sukad masukad nakaadto sa Roma.

Ang unang naghisgot nga si Pedro gimartir didto sa Roma mao si Dionysius, ang obispo sa Corinto sa ulahing katunga nga bahin sa ikaduhang siglo. Una pa niini, si Clemente sa Roma, bisan tuod duyog nga naghisgot kang Pablo ug Pedro, nag-ingong ang pagsangyaw ni Pablo sa S *ug* sa K mapadapat lamang sa maong apostol, nga nagpasabot nga si Pedro wala gayod makaadto sa K. Sanglit daw wala pa magsugod ang mapintas nga paglutos sa kagamhanan sa Roma (ubos ni Nero) batok sa mga Kristohanon, wala gayoy katarongan nga itago ni Pedro ang kailhanan sa Roma pinaagi sa paggamit ug laing ngalan. Sa dihang si Pablo misulat ngadto sa mga taga-Roma, nga espesipikong nagngalan sa iyang mga gipangomosta didto sa Roma, wala niya ilakip si Pedro. Kon si Pedro usa pa ka pangunang magtatan-aw didto, dili gayod unta makataronganon nga siya dili ilakip. Dugang pa, ang ngalan ni Pedro dili makita taliwala niadtong nagpadalag mga pangomosta diha sa mga sulat ni Pablo nga gisulat gikan sa Roma—Efeso, Filipos, Colosas, 2 Timoteo, Filemon, Hebreohanon.

MGA PANGUNANG PUNTO SA UNANG PEDRO

Usa ka sulat nga nagdasig sa mga Kristohanon nga magmabinantayon ug molahutay nga matinumanon bisan pa sa mga pagsulay

Gisulat didto sa Babilonya ni apostol Pedro nga naggamit kang Silvano ingong sekretaryo, niadtong mga 62-64 K.P.

Ang mga Kristohanon kinahanglang molihok sa paagi nga takos sa ilang kahibulongang paglaom

Ang "mga pinili" gihatagan ug usa ka buhing paglaom, usa ka dili-madunot nga panulondon sa langit (1:1-5)

Sila adunay pagtuo kang Jesu-Kristo alang sa kaluwasan sa ilang mga kalag—usa ka butang nga ang mga manalagna kanhi ug bisan ang mga manulonda interesado kaayo (1:8-12)

Busa, kinahanglang andamon nila ang ilang mga kaisipan alang sa buluhaton; kinahanglan nilang isalikway ang ilang kanhing mga tinguha, magpakabalaan, ug managgawi nga may diyosnong kahadlok ug inigsoong gugma (1:13-25)

Kinahanglan nilang ugmaron ang pagpangandoy sa 'gatas sa pulong' aron motubo ngadto sa kaluwasan (2:1-3)

Sila maoy usa ka espirituwal nga balay, usa ka balaang pagkasaserdote, gitukod diha sa patukoranan ni Kristo; busa sila kinahanglang magtanyag ug espirituwal nga mga halad nga dalawaton sa Diyos (2:4-8)

Ingong usa ka katawhan alang sa linaing pagpanag-iya, sila kaylap nga nagamantala sa mga kahamili sa ilang Diyos ug nagagawi sa paagi nga nagpasidungog kaniya (2:9-12)

Ang mga pagpakiglabot sa mga isigkatawo kinahanglang ipasukad sa diyosnong mga prinsipyo

Magpasakop sa tawhanong mga magmamando; higugmaa ang mga igsoon; kahadloki ang Diyos (2:13-17)

Ang mga ulipon sa balay kinahanglang magpasakop sa ilang mga agalon bisan pa kon sila dili makataronganon; si Jesus nagpakita ug usa ka maayong panig-ingnan sa mapailobong paglahutay sa kadaotan (2:18-25)

Ang mga asawa kinahanglang magpasakop sa ilang mga bana; kon ang bana dili magtutuo, ang maayong panggawi sa asawa mahimong makakabig kaniya (3:1-6)

Ang mga bana kinahanglang mohatag ug kadungganan sa ilang mga asawa "samag ngadto sa usa ka sudlanan nga mas mahuyang" (3:7)

Ang tanang Kristohanon kinahanglang magpakitag pagbati alang sa isigkaingon, nga dili magbalos ug kadaot sa kadaot, apan sundon ang pakigdait (3:8-12)

Ang kataposan sa tanang butang haduol na, busa ang mga Kristohanon kinahanglang magbaton ug maayong panghunahuna ug magmabinantayon labot sa mga pag-ampo, magbaton ug mainit nga gugma alang sa usag usa ug gamiton ang ilang mga gasa sa pagpasidungog sa Diyos (4:7-11)

Ang mga ansiyano kinahanglang maikagon sa pagbantay sa panon sa Diyos; ang batan-ong mga lalaki kinahanglang pabiling magpasakop sa tigulang nga mga lalaki; ang tanan kinahanglang magpakita sa pagkamapainubsanon sa hunahuna (5:1-5)

Ang matinumanong paglahutay sa pag-antos mosangpot sa mga panalangin

Ang mga Kristohanon mahimong magmaya bisan ilalom sa makapaguol nga mga pagsulay, sanglit ang kalidad sa ilang pagtuo madayag (1:6, 7)

Kinahanglang dili sila mag-antos tungod sa sayop nga buhat; kon sila mag-antos tungod sa pagkamatarong, angayng himayaon nila ang Diyos ug dili maulaw; kini mao ang panahon sa paghukom (3:13-17; 4:15-19)

Si Kristo nag-antos ug namatay diha sa unod aron tultolan kita ngadto sa Diyos; busa, wala na kita magkinabuhi sumala sa unodnong mga tinguha—bisan pag ang unodnong mga tawo nagpasipala kanato tungod kay kita lahi (3:18–4:6)

Kon ang usa ka Kristohanon matinumanong molahutay sa mga pagsulay, siya makaambit sa dakong kalipay sa pagpadayag ni Jesus ug ingon man makatino nga siya karon may espiritu sa Diyos (4:12-14)

Ang matag usa kinahanglang magpaubos sa iyang kaugalingon ilalom sa kamot sa Diyos ug itugyan ang iyang kabalaka ngadto Kaniya; pabaroga siya batok kang Satanas, uban ang pagsalig nga ang Diyos mismo magpalig-on sa Iyang mga alagad (5:6-10)

Unang Pedro. Ang mga Kristohanon nga gipadad-an ni apostol Pedro sa iyang unang sulat nakasinatig grabeng mga pagsulay. (1Pe 1:6) Dugang pa, "ang kataposan sa tanang butang" haduol na—dayag nga ang kataposan sa Hudiyohanong sistema sa mga butang nga gitagna ni Jesus. (Itandi ang Mar 13:1-4; 1Te 2:14-16; Heb 9:26.) Busa, kadto maoy usa ka panahon alang kanila nga "magmabinantayon labot sa mga pag-ampo." (1Pe 4:7; itandi ang Mat 26:40-45.) Gikinahanglan usab nila ang pagdasig aron molahutay nga matinumanon, ang pagdasig nga gitagana mismo sa apostol.

Sublisubling gipahinumdoman ni Pedro ang mga isigka-Kristohanon sa mga panalangin nga ilang napahimuslan. Tungod sa kaluoy sa Diyos, sila gipahimugso pag-usab ngadto sa usa ka buhi nga paglaom, nga naghatag kanilag katarongan sa pagmaya. (1Pe 1:3-9) Sila gipalit na pinaagi sa bililhong dugo ni Kristo. (1Pe 1:18, 19) Pinaagi sa kahikayan sa bawtismo, sila nakadawat ug usa ka maayong tanlag ug padayong makabaton niini pinaagi sa pagkinabuhi nga kaharmonya sa kon unsa ang gisimbolohan sa ilang bawtismo sa tubig. (1Pe 3:21–4:6) Ingong buhing mga bato, sila gitukod diha kang Kristo Jesus aron mahimong usa ka espirituwal nga balay o templo. Sila maoy "usa ka piniling rasa, usa ka harianong pagkasaserdote, usa ka balaang nasod, usa ka katawhan alang sa linaing pagpanag-iya."—1Pe 2:4-10.

Pinasukad sa nabuhat sa Diyos ug sa iyang Anak alang kanila, ang mga Kristohanon, ingon sa gipakita ni Pedro, adunay katarongan sa paglahutay sa mga kasakitan ug sa paghupot ug maayong panggawi. Sila angayng magdahom ug mga kasakitan, kay "bisan si Kristo namatay sa makausa alang sa tanang panahon maylabot sa mga sala, usa ka ma-

tarong nga tawo alang sa mga dili-matarong." (1Pe 3:17, 18) Ang pagpakig-ambit sa mga kasakitan ni Kristo maoy katarongan na mismo sa pagmaya, kay kini moresulta sa hilabihan nga kalipay inigpadayag sa himaya ni Kristo. Ang pakaulawan tungod sa ngalan ni Kristo maoy pamatuod nga ang usa ka tawo nakabaton sa espiritu sa Diyos. (1Pe 4:12-14) Ang mga pagsulay mismo mosangpot sa pagtuo nga sinulayan, nga gikinahanglan alang sa kaluwasan. (1Pe 1:6-9) Dugang pa, pinaagi sa matinumanong paglahutay, sila padayong makatagamtam sa pag-atiman sa Diyos. Siya magpalig-on ug magpakusgan kanila.—1Pe 5:6-10.

Apan, ingon sa gipasiugda ni Pedro, ang mga Kristohanon kinahanglang dili gayod mag-antos tungod sa pagkahimong mga maglalapas sa balaod. (1Pe 4:15-19) Sila kinahanglang magpakitag sulondang panggawi, nga magpahilom sa walay alamag nga mga sulti batok kanila. (1Pe 2:12, 15, 16) Kini naglangkit sa matag bahin sa kinabuhi sa usa ka Kristohanon—sa iyang relasyon sa awtoridad sa kagamhanan, sa mga agalon, sa mga membro sa pamilya, ug sa Kristohanong mga igsoon. (1Pe 2:13–3:9) Kini nagkinahanglan sa hustong paggamit sa mga sangkap sa pagsulti, nga naghupot ug maayong tanlag (1Pe 3:10-22), ug nagpabiling bulag gikan sa makapahugaw nga mga buhat sa kanasoran. (1Pe 4:1-3) Sa sulod sa kongregasyon, ang mga ansiyano nga nag-alagad ingong mga magbalantay dili magharihari sa mga karnero, apan kinahanglang mobuhat sa ilang buluhaton nga kinabubut-on ug maikagon. Ang batan-ong mga lalaki kinahanglang magpasakop sa tigulang nga mga lalaki. (1Pe 5:1-5) Ang tanang Kristohanon kinahanglang magmaabiabihon, magpaligonay sa usag usa, magbaton ug mainit nga gugma alang sa usag usa, ug magsul-ob sa ilang kaugalingon sa pagkamapainubsanon sa hunahuna.—1Pe 4:7-11; 5:5.

Ikaduhang Pedro. Ang katuyoan sa ikaduhang sulat ni Pedro mao ang pagtabang sa mga Kristohanon nga matino ang ilang pagkatinawag ug pagkapinili ug malikayan nga mapahisalaag sa mini nga mga magtutudlo ug sa dili-diyosnong mga tawo sa sulod mismo sa kongregasyon. (2Pe 1:10, 11; 3:14-18) Ang mga Kristohanon giagda nga magbaton ug pagtuo, kaligdong, kahibalo, pagpugong-sa-kaugalingon, pagkamainantoson, diyosnong pagkamahinalaron, inigsoong pagbati, ug gugma (2Pe 1:5-11), ug sila gitambagan sa paghatag ug pagtagad sa inspirado nga "matagnaong pulong." (2Pe 1:16-21) Ang mga pananglitan sa miaging mga pagpahamtang sa mga paghukom ni Jehova batok sa dili-diyosnong mga tawo gihisgotan aron ipakita nga kadtong mibiya sa dalan sa pagkamatarong dili makaikyas sa kapungot sa Diyos. (2Pe 2:1-22) Bisan pa sa lagmit isulti sa mga mabiaybiayon sa "kataposang mga adlaw," ang

MGA PANGUNANG PUNTO SA IKADUHANG PEDRO

Usa ka sulat nga nagdasig sa mga Kristohanon nga manglimbasog sa ilang kaugalingon ug nga motapot sa matagnaong pulong; kini naundan ug kusganong mga pasidaan batok sa apostasya

Lagmit gisulat didto sa Babilonya niadtong mga 64 K.P.

Ang mga Kristohanon kinahanglang manglimbasog sa ilang kaugalingon ug mosalig sa matagnaong pulong

- Ang Diyos madagayaong naghatag sa tanang butang maylabot sa kinabuhi ug diyosnong pagkamahinalaron; sa baylo ang mga Kristohanon kinahanglang manglimbasog sa ilang kaugalingon nga ugmaron ang pagtuo, kaligdong, kahibalo, pagpugong-sa-kaugalingon, pagkamainantoson, diyosnong pagkamahinalaron, inigsoong pagbati, ug gugma—mga hiyas nga magpahimo kanilang aktibo ug mabungahon (1:1-15)
- Ang mga Kristohanon kinahanglang maghatag ug pagtagad sa matagnaong pulong nga inspirado sa Diyos; sa dihang nakita ni Pedro ang pagkausab sa dagway ni Jesus ug nadungog nga misulti ang Diyos didto sa bukid, ang matagnaong pulong nahimong labi pang tino (1:16-21)

Pagbantay batok sa mini nga mga magtutudlo ug sa ubang mga tawo nga daotan; ang adlaw ni Jehova nagasingabot

- Ang mini nga mga magtutudlo moyuhot sa kongregasyon, nga magpasulod ug malaglagong mga sekta (2:1-3)
- Si Jehova tino nga maghukom niining mga apostata, sa samang paagi nga iyang gihukman ang masinupakong mga manulonda, ang kalibotan nga dili-diyosnon sa adlaw ni Noe, ug ang mga siyudad sa Sodoma ug Gomora (2:4-10)
- Kining maong mini nga mga magtutudlo nagtamay sa awtoridad, naghugaw sa maayong ngalan sa mga Kristohanon pinaagi sa mga pagpatuyang ug sa imoralidad, naghaylo sa mahuyang, ug nagsaad ug kagawasan samtang sila mismo maoy mga ulipon sa pagkadunot (2:10-19)
- Kini sila mas daotan pa karon kay sa niadtong wala pa nila mahibaloi ang mahitungod kang Jesu-Kristo (2:20-22)
- Magbantay batok sa mga mabiaybiayon sa kataposang mga adlaw nga magbiaybiay sa mensahe mahitungod sa gisaad nga presensiya ni Jesus; nakalimot sila nga ang Diyos nga nagtinguha sa paglaglag niining sistemaha sa mga butang naglaglag na sa kalibotan sa wala pa ang Lunop (3:1-7)
- Ayaw pakasaypa ang pailob sa Diyos ingong paglangaylangay—siya mapailobon tungod kay buot niyang maghinulsol ang mga tawo; bisan pa niana, kining sistemaha sa mga butang pagalaglagon sa adlaw ni Jehova, ug usa ka matarong nga bag-ong mga langit ug yuta ang mopuli niini (3:8-13)
- Ang mga Kristohanon kinahanglang maningkamot kutob sa ilang maarangan nga makaplagang "walay buling ug walay lama ug anaa sa pakigdait"; nan sila dili mapahisalaag sa mini nga mga magtutudlo apan motubo sa dili-takos nga kalulot ug sa kahibalo bahin kang Kristo (3:14-18)

pag-abot sa adlaw ni Jehova, usa ka adlaw sa kalaglagan sa dili-diyosnong mga tawo, maoy sama gayod ka tino sa nahitabo sa kalibotan sa adlaw ni Noe. Dugang pa, ang saad sa Diyos nga bag-ong mga langit ug usa ka bag-ong yuta maoy segurado ug angayng magdasig ug makugihong mga paningkamot aron makaplagang walay lama sa panglantaw sa Diyos.—2Pe 3:1-18.

PEKA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "bukas"]. Hari sa Israel sulod sa 20-ka-tuig nga yugto nga nagsugod sa mga 778 W.K.P.; katalirongan sa Judeanhong mga hari nga si Azarias (Uzzias), Jotam, ug Ahaz. Sayo pa niana, si Peka nag-alagad ingong luyoluyong komandante ni Haring Pekahias sa Israel. Apan sa ika-52 nga tuig sa paghari ni Uzzias, si Peka nga anak nga lalaki ni Remalias, pinaagi sa tabang sa 50 ka tawo sa Gilead, nagpatay kang Pekahias ug nag-ilog sa pagkahari sa Israel didto sa Samaria. (2Ha 15:25, 27) Sa panahon sa paghari ni Peka nagpadayon ang idolatrosong pagsimba sa nating baka. (2Ha 15:28) Kini nga magmamando nakigalyansa usab kang Rezin nga hari sa Sirya. Sa naghinapos na ang pagmando ni Haring Jotam sa Juda (nga nagsugod sa ikaduhang tuig ni Peka), si Peka ug Rezin nagsamok sa Juda.—2Ha 15:32, 37, 38.

Human mosugod sa paghari ang anak nga lalaki ni Jotam nga si Ahaz sa ika-17 nga tuig ni Peka, si Rezin ug Peka misulong sa Juda nga tuyong palagpoton sa trono ang maong monarko ug palingkoron sa trono ang usa ka anak nga lalaki ni Tabeel ingong hari. Wala sila molampos sa pag-ilog sa Jerusalem (2Ha 16:1, 5; Isa 7:1-7), apan ang Juda nakaagom ug grabeng kapildihan. Sa usa ka adlaw nakapatay si Peka ug 120,000 ka maisog nga mga tawo sa Juda. Gibihag usab sa kasundalohan sa Israel ang 200,000 ka Judeanhon. Apan, tungod sa tambag sa manalagnang si Oded nga gisuportahan sa ubay-ubayng pangunang mga tawo sa Epraim, kini nga mga binihag gipapauli sa Juda.—2Cr 28:6, 8-15.

Bisag gipasaligan pinaagi sa manalagnang si Isaias nga ang Siryanhon-Israelinhong panagkombuya dili molampos sa pagpalagpot kaniya ingong hari (Isa 7:6, 7), ang dili-matinuohong si Ahaz naghiphip sa Asiryanhon nga si Haring Tiglat-pileser III aron motabang kaniya. Ingong sanong, ang Asiryanhong monarko nag-ilog sa Damasco ug nagpatay kang Rezin. (2Ha 16:7-9) Dayag usab nga niining panahona si Tiglat-pileser nag-ilog sa mga rehiyon sa Gilead, Galilea, ug Neptali, ingon man usab sa daghang siyudad sa amihanang Israel. (2Ha 15:29) Human niadto si Oseas nga anak nga lalaki ni Elah nagpatay kang Peka ug nahimong sunod nga hari sa Israel.—2Ha 15:30.

Usa ka tipik sa makasaysayanhong teksto bahin kang Tiglat-pileser III nagtaho bahin sa iyang kampanya militar batok sa Israel: "Ang tanang molupyo niini (ug) ang ilang mga kabtangan akong gidala sa Asirya. Ilang gipukan ang ilang hari nga si Peka (*Pa-qa-ha*) ug akong gipahiluna si Oseas (*A-ú-si-'*) ingong hari ibabaw kanila."—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 284.

PEKAHIAS [Si Jah Nagbukas]. Hari sa Israel didto sa Samaria, anak nga lalaki ug manununod ni Menahem. Ang iyang mubong pagmando sulod sa duha ka tuig (mga 780-779 W.K.P.) nailado tungod sa idolatrosong pagsimba sa nating baka sama nianang giduso ni Jeroboam ug gitugotan ni Menahem. Ang luyoluyo nga komandante ni Pekahias nga si Peka nakigkunsabo batok kaniya, mipatay kaniya, ug misugod sa paghari puli kaniya.—2Ha 15:22-26.

PEKOD. Lagmit ngalan sa usa ka dapit nga duol sa Babilonya. Ang mga lalaki sa Pekod maoy lakip niadtong kasundalohan nga nagpahamtang sa paghukom ni Jehova sa dili-matinumanong Jerusalem. (Eze 23:4, 22-26) Sa ulahi, ang Pekod mismo gitugyan ngadto sa kalaglagan.—Jer 50:21.

Ang Pekod kasagarang gituohan nga mao ang Puqudu diha sa mga inskripsiyon nga Asiryanhon. Ang Nimrud Inscription ni Tiglat-pileser III nagpakita nga ang Pekod gidugang sa Imperyo sa Asirya ug nahimutang duol sa Elam. (*Records of the Past: Ancient Monuments of Egypt and Western Asia,* giedit ni A. Sayce, London, 1891, Tomo V, pp. 120, 121) Busa, kon husto nga kini mao ang Puqudu, mopatim-aw nga ang Pekod nahimutang sa S sa Tigris ug sa A sa dapit diin kining subaa ug ang Karkheh magtagbo.

Gituohan nga sa Jeremias 50:21 ang ngalang "Pekod" (sama sa Merataim) lagmit maoy balaknong ngalan alang sa Babilonya. Angayng matikdan nga ang usa ka inskripsiyon gikan sa panahon ni Nabucodonosor nagpakita nga ang Puqudu nailalom sa paggahom sa Babilonya. Busa, sa dihang napukan ang Babilonya ngadto sa mga Medianhon ug mga Persianhon, kini usab nakaapekto gayod sa Pekod.

PELAIAS [Si Jah Milihok nga Katingalahan].

1. Usa ka Levihanon nga mitabang kang Esdras sa pagbasa ug sa pagpatin-aw sa Balaod ngadto sa mga Israelinhon nga nagtigom sa plasa sa Jerusalem. Lagmit nga siya mao ra usab ang Levihanon (gawas kon gipasabot ang usa ka hawas sa banay nga nagbaton nianang ngalana) kinsa nagpamatuod sa pakigsaad sa pagkamatinumanon nga gihimo wala madugay human niana.—Neh 8:1, 5-8; 9:38; 10:1, 9, 10.

2. Usa sa ulahing kaliwatan sa mga kaliwat ni David nga gihisgotan diha sa Hebreohanong Kasulatan.—1Cr 3:1, 5, 10, 24.

PELALIAS [Si Jah Nagpataliwala]. Usa ka saserdote kansang kaliwat nga si Adaia maoy usa niadtong nag-alagad sa sangtuwaryo human mamalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Neh 11: 10, 12.

PELATIAS [Si Jehova Nagtaganag Kaikyasan].

1. Usa sa upat ka Simeonhong mga pangulo nga nangulo sa 500 ka lalaki batok sa Bukid sa Seir ug gipatay ang nahibilin sa mga Amalekanhon, lagmit sa panahon sa paghari ni Ezequias. —1Cr 4:41-43.

2. Anak nga lalaki ni Benaias; usa ka prinsipe sa Israel nga nakita ni Ezequiel diha sa panan-awon. Si Pelatias, uban kang Jaazanias, "naglaraw ug kadaot ug naghatag ug daotang tambag" batok sa Jerusalem. Si Ezequiel giinspirar sa pagpahayag ug usa ka tagna batok sa katawhan sa Israel, nga human niana namatay si Pelatias.—Eze 11:1-13.

3. Usa ka layong kaliwat ni David ug apo nga lalaki ni Zorobabel. (1Cr 3:19-21) Lagmit mao ra ang Num. 4.

4. Usa ka pangulo sa banay nga naghawas diha sa pagpirma sa pakigsaad nga nagsaad sa dili pagkuha ug langyawng mga asawa.—Neh 9:38; 10: 1, 14, 22; tan-awa ang Num. 3.

PELEG [Pagkabahin]. Anak nga lalaki ni Eber ug amahan ni Reu sa linya gikan kang Sem ngadto kang Abraham, ug busa sayong katigulangan ni Jesus. Si Peleg nabuhi sulod sa 239 ka tuig (2269-2030 W.K.P.) ug nagpundar ug usa sa 70 ka banay human sa Lunop.—Gen 11:16-19; 1Cr 1:24-27; Luc 3:35.

Ginganlan siya ug Peleg "tungod kay sa iyang mga adlaw ang yuta nabahin." (Gen 10:25; 1Cr 1:19) Ang mga pulong niining mga tekstoha wala mag-ingon nga kining talagsaong pagkabahin nahitabo sa pagkatawo ni Peleg gatosan ka tuig human sa Lunop, apan nag-ingon lamang "sa iyang mga adlaw." Kon ang ngalan gihatag kaniya sa iyang pagkatawo, ang paghatag niini maoy lagmit matagnaon labot sa pagkatibulaag sa katawhan tungod sa paglahugay sa mga pinulongan sa Torre sa Babel.—Gen 11:1-9; itandi ang ngalang Noe (nga lagmit nagkahulogang "Pahulay; Paghupay"), nga maoy matagnaon usab, Gen 5:29.

PELET [Pagtagana ug Kaikyasan].

1. Usa ka Rubenhon kansang anak nga lalaki nga si On miduyog kang Datan, Abiram, ug Kore sa ilang pagrebelde.—Num 16:1.

2. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Jerameel.—1Cr 2:33.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Jadai nga gitala sa dibisyon ni Caleb sa talaan sa mga kaliwat ni Juda. —1Cr 2:47.

4. Usa sa gamhanang mga tawo nga Benjaminhon nga hanas sa paggamit sa duha ka kamot nga miduyog kang David didto sa Ziklag; anak nga lalaki ni Azmavet.—1Cr 12:1-3.

PELETNON. Maunongong mga manggugubat ni Haring David; kanunayng gihisgotan uban sa mga Keretnon. Sa dihang si David mikalagiw gikan sa Jerusalem tungod sa pagrebelde ni Absalom (nga gipaluyohan sa dakong bahin sa kasundalohan), ang mga Peletnon miuban kang David tabok sa Kidron. (2Sa 15:18, 23) Mitabang usab sila sa pagpukgo sa pagrebelde ni Sheba (2Sa 20:7), ug sa ulahi sila mipaluyo sa pagpili ni David kang Solomon ingong iyang manununod, inay modapig kang Adonias sama sa gibuhat ni Joab. (1Ha 1:38, 44) Ang mga Keretnon ug mga Peletnon dili bahin sa regular nga kasundalohan kondili maoy bulag nga dibisyon nga nag-alagad kang Haring David, kay si Joab gitawag nga pangulo sa kasundalohan, apan, ingong bulag nga dibisyon, si Benaias maoy nangulo sa mga Keretnon ug mga Peletnon. (2Sa 8:18; 20:23; 1Cr 18:17) Sanglit ang mga Peletnon wala hisgoti sa wala pa o human sa paghari ni David, ikahinapos nga tingali sila maoy iyang personal nga mga alagad, inay nga usa ka permanenteng grupo nga nag-alagad sa hari.—Itandi ang 2Sa 8:18 ug 23:22, 23.

Ang pagkadili-matino kon kinsa gayod ang mga Peletnon nagpatungha sa nagkadaiyang mga sugyot, nga lakip niini mao ang duha ka pangunang pundok nga may ilang kaugalingong mga ideya: (1) Ang dakong kaamgiran diha sa Hebreohanon tali sa duha ka ngalan nga mga Peletnon ug mga Filistehanon (פלתי [Peletnon] idugang ang usa lamang ka karakter mabasa na nga פלשתי [Filistehanon]) mao ang pasukaranan sa pag-ingon nga sila sama ug kagikan, o ang mga Peletnon tingali maoy sanga sa mga Filistehanon. Ang pipila mosupak niining sugyota nga ang mga Filistehanon maoy lakip sa personal nga mga bantay ni David, apan kini nga posibilidad dili gayod ikasalindot sa bug-os. (2) Sa laing bahin, ang ngalan nga mga Keretnon ug mga Peletnon tingali maoy mga termino nga nagpaila sa katungdanan o ranggo sa pag-alagad nga gihuptan sa mga bantay ni David. Ang mga Keretnon nag-alagad ingong mga tigpahamtang ug silot samtang ang mga Peletnon nagalagad ingong mga magdadagan. Ang maong dibisyon sa mga magdadagan gihisgotan sa panahon sa mga paghari ni Saul ug sa ulahing mga hari.

(1Sa 22:17; 2Ha 11:4; 2Cr 30:6) Apan kining ikaduhang ideya wala kaayo hupti sa kadaghanan kay sa unang ideya.

PELIKANO [Heb., *qa·'ath'*]. Ang mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* ug sa Latin nga *Vulgate* nagtuo nga ang Hebreohanong pulong nga *qa·'ath'* mao ang "pelikano." Lakip kini sa mga langgam nga gitala ingong 'mahugaw' diha sa Moisesnong Balaod.—Lev 11:13, 18; Deu 14:11, 12, 17.

Ang pelikano maoy usa sa kinadak-an sa makalupad nga mga langgam, nga ang gitas-on sa lawas moabot ug kapin sa 1.5 m (5 p), ug ang madanihong bukhad sa mga pako maoy 2.5 m (8 p) o kapin pa. Ang dalagon nga sungo maoy taas ug samag kaw-it, ug ang dakong maunat-unat nga balonan sa ubos sa sungo niini dili daling mamatikdan kon walay sulod. Ang mga pelikano bakikaw molihok sa mamala, apan kusog ug madanihon nga molupad ug maoy tigsalag diha sa mga dapit bisan sa gilay-ong 100 km (60 mi) gikan sa mga dapit diin sila manikop ug isda. Hawod sila sa pagpangisda, ug ang ilang samag-itik nga mga tiil nagpasayon sa ilang paglangoylangoy diha sa tubig.

Sa dihang busog ang pelikano, sagad nga kini molupad ngadto sa usa ka hilit nga dapit, diin kini mobatog nga masulub-on ang dagway, nga ang ulo isuksok taliwala sa mga abaga niini, wala gayoy lihoklihok nga kon tan-awon sa layo kini maalaan nga usa ka puting bato. Buhaton kini sa pelikano sulod sa pipila ka oras, mao nga haom ang masulub-ong kahimtang nga gihisgotan sa salmista sa dihang iyang gilarawan ang kahapdos sa iyang kaguol pinaagi sa pagsulat: "Ako maoy sama sa pelikano sa kamingawan." (Sal 102:6) Dinhi ang "kamingawan" mahimong wala magpasabot sa usa ka desyerto, apan sa usa lamang ka dapit nga halayo sa pinuy-anan sa mga tawo, tingali sa usa ka kalamakan. Sulod sa pipila ka yugto sa panahon, ang kalamakan sa amihanang Walog sa Jordan gipuy-an gihapon sa mga pelikano. Tulo ka matang sa mga pelikano ang makaplagan sa Israel. Ang labing komon mao ang puting pelikano sa sidlakan (*Pelecanus onocrotalus*); ang *Dalmatian* nga pelikano (*Pelecanus crispus*) ug ang rosason ug likod nga pelikano (*Pelecanus rufescens*) panagsa rang makita.

Gusto kaayo sa pelikano ang wala matikad nga mga dapit, diin kini dili madisturbo sa mga tawo. Dinhi kini magsalag ug mamiso ug mopahulay human manikop ug isda. Tungod kay gusto niini ang mingaw, biniyaang mga dapit, kini nga langgam gigamit sa Bibliya ingong simbolo sa bug-os nga kalaglagan. Aron ihulagway ang umaabot nga kalaglagan sa Edom, gitagna ni Isaias nga panag-iyahon sa mga pelikano ang maong yuta. (Isa 34:11) Gitagna ni Sofonias nga ang mga pelikano mopuyo diha sa mga ulo-ulo sa haligi sa Nineve, nga nagpaila sa bug-os nga kagun-oban ug pagkawalay tawo nga nagpuyo.—Sof 2:13, 14.

PELONHON. Usa ka termino nga gigamit alang sa duha ka pangunang mga manggugubat ni David, si Helez ug Ahias. (1Cr 11:26, 27, 36; 27:10) Si Helez gitawag nga "Paltihanon" diha sa samang rekord sa 2 Samuel 23:26, ug giisip sa pipila ka leksikograpo nga kini mao ang mas maayong hubad niini nga ngalan. Ang ngalan ni Ahias (1Cr 11:36) dili makita niana nga porma sa katumbas nga talaan sa 2 Samuel 23:24-39.

PENIEL. Ang dapit nga duol sa tabokanang bahin sa Jabok diin si Jacob nakigdumog sa usa ka manulonda; busa iyang gitawag ang dapit nga Peniel tungod kay didto iyang "nakita ang Diyos nawong sa nawong." (Gen 32:22-31) Kini mao ra usab ang Penuel.—Tan-awa ang PENUEL.

PENINA [Korales]. Usa ka asawa ni Elkana. Si Penina daghan ug anak, dili sama sa laing asawa ni Elkana nga si Ana nga walay anak. Bisan pa niana, mas gihigugma ni Elkana si Ana kay kang Penina, ug busa gibiaybiay ni Penina ang pagkaapuli ni Ana, ilabina sa panahon sa tinuig nga mga pagduaw sa pamilya ngadto sa tabernakulo.—1Sa 1:1-8.

PENTATEUKO. Kining Gregong pulong nga gihimong Cebuano (nagkahulogang "lima ka linukot" o "lima ka tomo") nagtumong sa unang lima ka basahon sa Bibliya—Genesis, Exodo, Levitico, Numeros, ug Deuteronomio.

Mga Kaundan. Ang Pentateuko maoy usa ka hinungdanon kaayong bahin sa sinulat nga Pulong sa Diyos, nga nagtaganag lig-ong pasukaranan nga diha niana daghan sa mga misunod nga basahon lig-ong gipasukad. Ang unang basahon niini, ang Genesis, naghatag kanato sa inspiradong asoy bahin sa paglalang ug usab nagsubay sa kasaysayan sa tawo sukad sa Eden hangtod sa dakong bahin sa panahon sa mga patriarka ug hangtod sa kamatayon ni Jose ("sa sinugdan" hangtod sa 1657 W.K.P.). Ang ikaduhang basahon, ang Exodo, nagsugod sa pagkamatay ni Jose ug nagsaysay bahin sa pagkatawo ni Moises sa panahon sa pagkaulipon, sa pagpahigawas sa katawhan sa Diyos gikan sa pagkaulipon sa Ehipto, ug sa inagurasyon sa pakigsaad sa Balaod didto sa Sinai; kini naglakip sa mga detalye sa pagtukod sa pangunang estruktura alang sa pagsimba, nga mao, ang tabernakulo didto sa kamingawan (makasaysayanhong mga panghitabo sukad sa 1657 hangtod sa 1512 W.K.P.). Ang Levitico, ang ikatulong basahon, nga nagkobre lamang sa yugto nga mga usa ka bulan

(1512 W.K.P.), naghatag ug bililhong impormasyon bahin sa Levihanong pagkasaserdote, sa ordinasyon niini, ug sa mga buluhaton niini, ingon man sa mga balaod ug mga regulasyon nga naglatid sa obligadong pagsuporta sa kongregasyon alang sa pagsimba kang Jehova. Ang ikaupat nga basahon, ang Numeros, ingon sa gipasabot sa ngalan niini, nagsaysay sa mga pagsenso nga gihimo sa hapit nang magsugod ug matapos ang pagpanaw sa kamingawan. Kini naghatag usab kanato ug daghang detalye labot sa 40-ka-tuig nga paglatagaw (hangtod sa 1473 W.K.P.) ug naglakip sa daghang balaod sulod sa gambalay sa nasodnong pakigsaad. Ang kataposang basahon, ang Deuteronomio, nagkobre sa yugto nga mga duha ka bulan (1473 W.K.P.); kini nagpatin-aw sa pipila ka bahin sa pakigsaad sa Balaod ug nagtaganag daghang ordinansa nga gikinahanglan alang sa bag-ong kaliwatan sa mga Israelinhon nga anaa sa Kapatagan sa Moab, nga andam na sa pagsulong ug pag-okupar sa Yutang Saad. Ang paniklop nga mga kapitulo nagsaysay sa pagtudlo kang Josue ingong pangulo ug usab sa kamatayon ni Moises.

Magsusulat. Walay teksto nga nag-ingong gisulat ni Moises ang tibuok Pentateuko, apan diha sa lainlaing bahin niini adunay dayag nga mga pahayag nga susama ra niana ang gipasabot. (Ex 17:14; 24:4; 34:27; Num 33:2; Deu 31:9, 19, 22, 24-26) Adunay daghan usab nga mga seksiyon diin ang mga pulong direktang nagpasidungog kang Moises, sugod sa iyang unang natala nga pagpakigsulti (Ex 2:13, 14), hangtod sa iyang kataposang pagpanalangin sa katawhan (Deu 33:1-29), ug lakip sa pipila sa iyang tag-as nga mga pakigpulong (Deu 1:1; 5:1; 27:1; 29:2; 31:1) ug makaiikag nga mga awit. (Ex 15:1-19; Deu 31:30–32:43) Ang pangbukas nga mga bersikulo sa 20 ka kapitulo sa 27 ka kapitulo sa Levitico nag-ingon kanato nga ang mosunod mao ang mga pulong ni Jehova nga gisulti ngadto kang Moises mao nga siya, sa baylo, makapahibalo niini sa katawhan. Ingon usab niini diha sa kapin sa 50 ka higayon diha sa basahon sa Numeros. Busa, gawas lamang sa kataposang mga bersikulo sa Deuteronomio, ang ebidensiya sulod sa Pentateuko mismo nagpakita nga si Moises gayod ang magsusulat niini.

Daghang ubang mga teksto sa Bibliya nagpamatuod nga ang Pentateuko maoy sinulat ni Moises. (Jos 1:7; Huk 3:4; 2Ha 18:6; Mal 4:4) Ang mga tawo sama kang David (1Ha 2:1-3), Daniel (9:11), Esdras (6:18), Nehemias (8:1), Jesus (Mar 12:26; Luc 16:29; Ju 7:19), Lucas (24:27), ug Juan (1:17) naghisgot niini nga sinulat ingong iya ni Moises. Mas direkta pa gayod, si Jesus miila nga si Moises mao ang *magsusulat* (Mar 10:3-5; Ju 5:46, 47), sama usab sa pag-ila sa mga Saduseo.—Mar 12:18, 19.

PENTEKOSTES. Usa ka ngalan nga gigamit diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan sa pagpaila sa Pista sa Pagpangani (Ex 23:16) o Pista sa mga Semana (Ex 34:22), nga gitawag usab nga "adlaw sa unang hinog nga mga bunga." (Num 28:26) Ang mga instruksiyon alang niini nga pista makita sa Levitico 23:15-21; Numeros 28:26-31; Deuteronomio 16:9-12. Saulogon kini sa ika-50 nga adlaw (ang Pentekostes nagkahulogang "Ikakalim-an [nga Adlaw]") sukad sa Nisan 16, ang adlaw nga ang binangan nga sebada gihalad. (Lev 23:15, 16) Sa Hudiyohanong kalendaryo kini natunong sa Sivan 6. Kini maoy human sa pag-ani sa sebada ug sa pagsugod sa pag-ani sa trigo, nga ulahing mahinog kay sa sebada.—Ex 9:31, 32.

Ang mga Israelinhon wala tugoti sa pagsugod sa pagpangani hangtod nga ang unang mga bunga sa sebada gikatanyag na ngadto kang Jehova sa Nisan 16. Busa, sa Deuteronomio 16:9, 10 ang mga instruksiyon mao: "Sukad nga magsugod ang paggalab sa nagabarog nga uhay ikaw magsugod pag-ihap ug pito ka semana. Unya imong saulogon ang pista sa mga semana alang kang Jehova nga imong Diyos." Ang matag lalaki gikinahanglan nga motambong, ug kini usab ang giingon labot niini nga pista: "Magmaya ka sa atubangan ni Jehova nga imong Diyos, ikaw ug ang imong anak nga lalaki ug ang imong anak nga babaye ug ang imong ulipon nga lalaki ug ang imong ulipon nga babaye ug ang Levihanon nga anaa sa sulod sa imong mga ganghaan ug ang langyaw nga pumoluyo ug ang batang ilo-sa-amahan ug ang babayeng balo, nga anaa sa imong taliwala, sa dapit nga pagapilion ni Jehova nga imong Diyos nga papuy-an sa iyang ngalan." (Deu 16:11) Ang Paskuwa maoy usa ka kasaulogan sa suod nga mga membro sa pamilya. Ang Pista sa Pagpangani, o Pentekostes, nanginahanglan sa mas bukas ug dagayang pagkamahinatagon, niini nga diwa kini nahisama sa Pista sa mga Balongbalong.

Ang unang mga bunga sa pagpangani sa trigo pagatagdon nga lahi gikan sa unang mga bunga sa sebada. Duha sa ikanapulo ka bahin sa usa ka *ephah* sa pinong harina sa trigo (4.4 L) nga may lebadura ang lutoon ingong duha ka tinapay. Kinahanglang kini "gikan sa inyong puloy-anang mga dapit," nga sa ato pa kini maoy mga tinapay nga sama sa ordinaryong gigamit sa panimalay ug dayag nga dili alang sa balaang mga katuyoan. (Lev 23:17) Ubanan kini sa mga halad-nga-sinunog ug sa usa ka halad-sa-sala, ug sa duha ka laking nating karnero ingong halad-sa-panag-ambit. Ang saserdote magtabyog sa mga tinapay ug sa mga nating karnero atubangan kang Jehova pinaagi sa pagpatong sa mga tinapay ug sa mga piraso sa mga nating karnero diha sa iyang mga kamot ug

magtabyog niini ngadto nganhi, nga nagpasabot nga kini gitanyag atubangan kang Jehova. Human ikatanyag ang mga tinapay ug ang mga nating karnero, kini maiya sa saserdote aron iyang makaon ingong halad-sa-panag-ambit.—Lev 23:18-20.

Adunay gamayng kalainan sa paghubit sa ubang mga halad (gawas sa halad-sa-panag-ambit) diha sa asoy sa Numeros 28:27-30. Imbes nga pito ka nating karnero, usa ka toreyong baka, duha ka laking karnero, ug usa ka nating kanding, ingon sa giasoy sa Levitico 23:18, 19, kini naghisgot ug pito ka nating karnero, *duha* ka toreyong baka, *usa* ka laking karnero, ug usa ka nating kanding. Ang Hudiyong mga komentarista nag-ingon nga ang teksto sa Levitico nagtumong sa halad nga ilakip sa itabyog nga mga tinapay, ug ang sa Numeros nagtumong sa nahiangayng gikatudlo nga halad sa pista, mao nga kini parehong gihalad. Sa pagpaluyo niini, si Josephus, sa paghubit sa mga halad sa adlaw sa Pentekostes, unang naghisgot sa duha ka nating karnero sa halad-sa-panag-ambit, dayon nagtapo sa nahibiling mga halad, nga nagtala ug tulo ka nating baka, duha ka laking karnero (dayag nga usa ka sayop sa magkokopya imbes nga tulo), 14 ka nating karnero, ug duha ka nating kanding. (*Jewish Antiquities,* III, 253 [x, 6]) Ang maong adlaw maoy usa ka balaang panagkatigom, usa ka adlaw nga igpapahulay.—Lev 23:21; Num 28:26.

Ang Pista sa Pentekostes moabot sa kataposan sa pagpangani sa sebada ug maoy usa ka panahon sa pagmaya, maingon sa gipaila sa halad-sa-panag-ambit nga gihalad sa kongregasyon ug gihatag ngadto sa saserdote. Kini nga halad nagpaila usab ug madaitong panag-ubanay kang Jehova. Sa samang higayon ang halad-sa-sala nagpahinumdom sa mga Israelinhon sa ilang sala ug maoy usa ka pangaliya ngadto sa Diyos alang sa kapasayloan ug paghinlo. Ang dugang nga halad-nga-sinunog maoy usa ka praktikal nga kapahayagan sa ilang pagpasalamat sa Iyang pagkamanggihatagon ingon man ingong simbolo sa ilang kinasingkasing nga pagtuman sa ilang may pakigsaad nga relasyon uban sa Diyos.

Dili lamang kay haom gayod alang sa Israel nga magpasalamat kang Jehova niini nga adlaw kondili sila usab kinahanglang dili mahikalimot sa ilang kabos nga mga igsoon. Human ihatag ang mga instruksiyon labot sa pista, si Jehova nagsugo: "Ug sa dihang anihon ninyo ang alanihon sa inyong yuta, dili mo hutdon ang daplin sa imong uma sa dihang magaani ka, ug dili mo hagdawan ang imong gianihan. Ibilin mo kini alang sa sinakit ug sa langyaw nga pumoluyo. Ako mao si Jehova nga inyong Diyos." (Lev 23:22) Busa, ang kabos adunay tinuod nga panukmod nga pasalamatan ang Ginoo ug kalipayan ang pista duyog sa tanang ubang tawo. Daghan usab ang personal nga mga halad sa unang mga bunga sa pagpangani panahon niini nga pista.

Sumala sa rabbinikong mga tinubdan, human sa pagkadestiyero ang mga makigbahin sa pista naandang motungas sa Jerusalem sa adlaw una pa sa pagsugod niini ug didto andamon ang tanang butang nga gikinahanglan alang sa kasaulogan niini. Sa pagkagabii ang mga pagbudyong sa mga trompeta nagpahibalo sa pag-abot sa adlaw sa pista. (Num 10:10) Ang halaran sa halad-nga-sinunog gihinloan, ug ang mga ganghaan sa templo gibuksan gilayon paglapas sa tungang gabii alang sa mga saserdote ug aron ang mga tawo nga nagdala ngadto sa sawang ug mga halad alang sa halad-nga-sinunog ug alang sa halad-sa-pagpasalamat makapasusi niini sa mga saserdote. Si Alfred Edersheim mikomento: "Sa dili pa ang halad sa buntag ang tanang mga halad-nga-sinunog ug mga halad-sa-pakigdait nga buot dad-on sa mga tawo ngadto sa pista pagasusihon sa nagadumalang mga saserdote. Tungod sa kadaghan niini, kini maoy puliki gayod nga panahon, hangtod nga ang pahibalo nga mibanagbanag na sa Hebron maoy magtapos niining tanang pagpangandam, pinaagi sa paghatag sa timaan alang sa regular nga halad sa buntag."—*The Temple,* 1874, p. 228.

Human ikahalad ang adlaw-adlaw nga halad sa buntag, gidala ang mga halad sa pista nga gihubit sa Numeros 28:26-30. Human niana gidala ang linaing halad alang sa Pentekostes—ang tinabyog nga mga tinapay uban sa kaubang mga halad niini. (Lev 23:18-20) Human itabyog ang mga tinapay, ang usa niini kuhaon sa hataas nga saserdote, ug ang ikaduha bahinon sa tanang nagadumalang mga saserdote.

Simbolikong Kahulogan sa Pista. Maoy sa adlaw sa Pentekostes nga gibubo ni Jesu-Kristo ang balaang espiritu ibabaw sa pundok sa mga 120 ka tinun-an diha sa lawak sa itaas didto sa Jerusalem sa tuig 33 K.P. (Buh 1:13-15) Si Jesus gibanhaw niadtong Nisan 16, ang adlaw nga ihalad sa hataas nga saserdote ang binangan nga sebada. Sa mahulagwayong diwa, siya walay lebadura, nga naghawas sa sala. (Heb 7:26) Sa Pentekostes, ingong ang dakong Hataas nga Saserdote, iyang ikapresentar ngadto sa iyang Amahan nga si Jehova ang dugang espirituwal nga mga anak, ang mga sumusunod sa tunob ni Jesus, nga gikuha gikan sa makasasalang katawhan ug nga midawat sa iyang halad. Ang pag-uyon sa Diyos sa tawhanong halad ni Jesus ug ang pagpresentar ni Jesus sa iyang mga tinun-an (bisan tuod nangatawo diha sa sala) aron mahimong espirituwal nga mga anak sa Diyos gipasundayag pinaagi sa pagbubo sa espiritu sa Diyos nganha kanila. Ang kamatuoran nga dihay

duha ka tinapay sa bag-ong nahinog nga lugas nga gitanyag ngadto kang Jehova panahon sa Pentekostes nagpaila nga dili lamang usa ka tawo ang nalangkit sa katumanan. Kini lagmit magpunting usab sa kamatuoran nga kadtong mahimong inanak-sa-espiritu nga mga sumusunod ni Jesu-Kristo pagakuhaon gikan sa duha ka pundok dinhi sa yuta: Una gikan sa kinaiyanhong tinuli nga mga Hudiyo, ug sa ulahi gikan sa tanang ubang mga nasod sa kalibotan, ang mga Hentil.—Itandi ang Efe 2:13-18.

Ang mga Hudiyo sagad nagtuo nga ang Pentekostes katumbas sa panahon sa paghatag sa Balaod didto sa Sinai, sa dihang ang Israel nahimong linaing katawhan. Sayo sa ikatulong bulan (Sivan) nga ang mga Israelinhon nagtigom didto sa Sinai ug nakadawat sa Balaod. (Ex 19:1) Maingon nga si Moises ingong tigpataliwala gigamit sa pagdala sa Israel ngadto sa pakigsaad sa Balaod, sa ingon si Jesu-Kristo ingong Tigpataliwala sa espirituwal nga Israel karon nagdala sa maong bag-ong nasod ngadto sa bag-ong pakigsaad. Si apostol Pablo mihimog pagtandi gikan niining duha ka hitabo, nga nag-ingong ang mga Kristohanon gitigom ngadto sa usa ka mas dakong panagkatigom didto "sa Bukid sa Zion ug sa siyudad sa buhing Diyos, ang langitnong Jerusalem," ubos sa mga kahikayan sa bag-ong pakigsaad.—Heb 12:18-24; itandi ang Pin 14:1-5.

Gipahibalo ni Jesus ang bag-ong pakigsaad ngadto sa iyang mga tinun-an sa gabii sa iyang kataposang Paskuwa ug, sa dayon na niyang pagkayab, nagsugo kanila sa paghulat didto sa Jerusalem alang sa gisaad nga balaang espiritu. Karon, ingon sa gipatin-aw ni apostol Pedro, "tungod kay siya gibayaw man ngadto sa tuong kamot sa Diyos ug nakadawat sa gisaad nga balaang espiritu gikan sa Amahan, iyang gibubo kini nga inyong nakita ug nadungog." (Luc 22:20; Buh 2:33) Ang presensiya sa espiritu sa Diyos nadayag sa dihang mga 120 ka tinun-an ang milagrosong nakasultig lainlaing mga pinulongan. Pinaagi niini, ang daghang Hudiyo ug mga kinabig gikan sa tanang bahin sa Imperyo sa Roma makadungog uban ang pagsabot "sa halangdong mga butang sa Diyos." (Buh 2:7-11) Sa unang higayon niining panahona, pinaagi kang Pedro, giwali ang bawtismo sa ngalan sa Amahan, Anak, ug sa balaang espiritu, ingon sa gisugo ni Jesus diha sa Mateo 28:19. (Buh 2:21, 36, 38, 39) Kay miadto sa mga langit uban ang bili sa iyang halad, si Jesus nakahimo sa pagdala sa iyang mga sumusunod ngadto sa bag-ong pakigsaad.—Heb 9:15-26.

Nan, kini nga mga sumusunod uban ang 3,000 nga nadugang nianang adlawa (Buh 2:41) ug ang uban pa sa ulahi, dili mao ang *una* sa unang mga bunga ngadto sa Diyos, kay kini mao si Jesu-Kristo mismo, nga gibanhaw niadtong Nisan 16 sa 33 K.P. (1Co 15:23), sa dihang ang mga binangan nga sebada gitabyog. Hinunoa, sila nahisama sa unang mga bunga sa trigo, ang ikaduhang abot, *"usa ka matang* sa unang mga bunga" ngadto sa Diyos. (San 1:18) Sila karon nahimong bag-ong nasod sa Diyos, ang "piniling rasa, usa ka harianong pagkasaserdote, usa ka balaang nasod, usa ka katawhan alang sa linaing pagpanag-iya" sa Diyos.—1Pe 2:9.

PENUEL [Nawong sa Diyos].

1. Ang "amahan ni Gedor" sa tribo ni Juda. (1Cr 4:1, 4) Sanglit ang Gedor makita ingong ngalan sa usa ka lungsod sa Juda, si Penuel lagmit mao ang magtutukod niini o ang katigulangan sa mga molupyo niini.

2. Usa ka pangulo sa banay sa tribo ni Benjamin nga nanimuyo sa Jerusalem; anak nga lalaki ni Sasak.—1Cr 8:1, 25, 28.

3. Usa ka siyudad sa H sa Jabok. Sa panahon sa mga Maghuhukom, si Gideon nangayog pagkaon gikan sa mga tawo sa Penuel aron ang iyang kasundalohan makapadayon sa paggukod sa mga hari sa Midian, apan ang mga taga-Penuel midumili, nga tungod niana si Gideon sa ulahi nagtumpag sa ilang torre ug nagpatay sa tanan nilang mga tawo. (Huk 8:4-9, 17) Wala na hisgoti pag-usab ang Penuel hangtod nga kini "gitukod" pag-usab o kaha gipalig-on ni Haring Jeroboam I.—1Ha 12:25.

Ang Penuel sagad gituohan nga mao ang Tulul edh-Dhahab esh-Sherqiyeh, mga 6 km (3.5 mi) sa S sa Sucot ug duol sa Jabok, mga 14 km (8.5 mi) o kapin pa sa AS gikan sa dapit nga magtagbo kini ug ang suba sa Jordan. May mga timailhan nga kini nakutaan pag-ayo ug maayong pagkapuwesto aron makontrolar ang agianan pasulod sa lugot sa Jabok nga nagpaingon sa kasadpan ngadto sa Jordan.—Tan-awa ang PENIEL.

PEOR. Diha sa asoy bahin sa pagpaningkamot ni Haring Balak nga tunglohon sa manalagna nga si Balaam ang Israel, ang ikatulong bantaaw nga dapit nga gidad-an kang Balaam giingon nga didto sa "kinatumyan sa Peor, nga nag-umbaw sa Jesimon." (Num 23:28) Gikan dinhi makita ni Balaam ang mga tolda sa Israel nga nagkatag diha sa Kapatagan sa Moab sa ubos.—Num 22:1; 24:2.

Giisip sa pipila nga ang Peor maoy pinamubo sa ngalang Bet-peor. (Deu 4:46) Apan, kining ulahing dapit dayag nga maoy usa ka lungsod, sanglit gilakip kini sa pahat nga teritoryo sa Ruben. (Jos 13:15, 16, 20) Busa, ang uban nagtuo nga ang Peor maoy usa ka tumoy sa bukid, o tayuktok, ug nag-ingon nga ang lungsod sa Bet-peor ginganlan sa ingon

tungod kay kini nahimutang diha sa mga bakilid sa maong tumoy sa bukid. Ang Peor ug Bet-peor mopatim-aw nga nalangkit sa paganong pagsimba "sa Baal sa Peor" (Num 25:1-3, 18; 31:16; Jos 22:17), ug posible nga ang tayuktok sa Peor maoy usa ka sentro sa maong imoral nga pagsimba.—Tan-awa ang BAAL Num. 4; BAAL SA PEOR.

Si Balaam unang gidala didto sa Bamot-baal, dayon sa "tumoy sa Pisga," ug sa kataposan didto sa "kinatumyan sa Peor." (Num 22:41; 23:14, 28) Ang direksiyon sa ilang pagtungas maoy gikan sa H ngadto sa A ug daw nagpakita nga ang Peor maoy sa A sa Pisga ug sa Bukid sa Nebo. Pinasukad sa gi-ingon ni Eusebius ug Jerome, sa ikatulo ug ikaupat nga siglo K.P., ang tumoy sa bukid sa Peor gituohan nga mao ang usa sa mga tayuktok nga maoy utlanan sa Wadi Husban.—Tan-awa ang BET-PEOR.

PEPINO [Heb., *qish·shu·'ah'*]. Lakip sa mga pagkaon sa Ehipto nga gipangandoy pag-ayo sa reklamador nga mga Israelinhon ug sa nagkasagol nga panon sa katawhan mao ang mga pepino, sandiya, puerro, sibuyas, ug ahos. (Num 11:5) Ang pipila ka eskolar, nga nag-isip sa pepino ingong ordinaryo ra kaayong pagkaon aron pangandoyon, nagsugyot sa melon (*Cucumis melo*) ingong mao ang gipasabot. Apan ang pamatuod gikan sa mga pinulongan nga amgid sa Hebreohanon, ingon man gikan sa sayong mga hubad, nagtumong sa pepino.

Ang pepino motubo ingong taas, mokatay nga bagon nga may dalag o pution nga mga bulak. Ang bunga sa komon nga pepino (*Cucumis sativus*) adunay hamis, berde ngadto sa asul-berde nga panit, ug ang unod maoy berdehon-puti ug daghag liso. Ang natubigan pag-ayong mga tampi sa Nilo ug ang dagaya sa yamog nga yuta sa Palestina, inubanan sa kainit sa adlaw, maayo kaayo alang sa pagtubo niini nga tanom nga malukpanong gitanom niining mga nasora.

Naandan ang pagtukod ug balongbalong o payag diha sa mga tanaman sa utanon o sa mga parasan ingong silonganan sa mga magbalantay nga nagbantay sa mga produkto sa kaumahan batok sa mga kawatan ug sa manunukob nga mga hayop. Kon sama sa gigamit sa dili pa dugayng mga panahon, ang payag maoy usa ka huyang nga tinukod nga may upat ka haligi nga gitarok sa yuta, nga may mga balabag nga nagsumpay sa mga haligi sa usag usa. Ang mga sanga gigamit sa paghimo sa atop ug sa mga bungbong, usahay kini kuroskuroson (buot ingnon, ang gagmayng mga sanga gilala), samtang ang pangunang mga dugtong sa payag ihigot sa usag usa pinaagig gagmay ug lubay nga mga sanga nga gigamit ingong pisi. Inigkatapos sa panahon sa pagpananom, kini nga mga payag biyaan, ug sa dihang ang hangin ug ulan sa tinghunlak magsugod na, kini magabok ug mahugno. Sa ingon, taliwala sa kalaglagan, ang Zion tin-awng gihulagway ingong "nahibilin sama sa usa ka balongbalong sa parasan, sama sa usa ka lantawanang payag sa uma sa mga pepino." —Isa 1:8.

Ang mga haligi, mga tukon, o uban pang mga galamiton gibutang usab diha sa gitikad nga kaumahan aron hadlokon ang mga hayop, ug sama sa amang ug walay kinabuhing "tawotawo sa uma sa pepino" gipakasama ni manalagnang Jeremias ang mga imahen nga gihimo sa idolatroso nga mga nasod.—Jer 10:5.

PERAZIM, BUKID SA [Mga Pagbuslot]. Usa ka bukid nga lagmit gitawag sa ubang teksto nga Baal-perazim.—Isa 28:21; tan-awa ang BAAL-PERAZIM.

PERDIS [Heb., *qo·re'*]. Usa ka langgam nga sama sa manok (*gallinaceous*), bus-okon ug lawas, mas gamay kay sa langgam nga *pheasant,* makadagan ug makaikyas nga tulin kaayo, talagsa rang molupad apan daling maluya kon molupad. Ang duha ka matang sa perdis nga makaplagan sa Palestina mao ang perdis sa balas (*Ammoperdix heyi*) ug ang perdis sa bato (*Alectoris graeca*). Ang perdis sa balas makaplagan diha sa mga desyerto ug sa batoong mga bakilid, samtang ang perdis sa bato pangunang makaplagan sa kabungtoran nga nihit ug mga tanom.

Ang Hebreohanong ngalan niini nga langgam nagkahulogang "tigtawag." Bisan tuod ang perdis tagingting ug tingog, ang pipila nagtuo nga ang Hebreohanong ngalan niini gigamit aron sundogon ang "krrr-ic" nga tingog sa langgam sa dihang kini pagulaon gikan sa gitagoan niini.

Ang perdis lami ug karne ug giayam aron kaonon sukad pa sa karaang kapanahonan, nga sagad ang mga mangangayam mogamit ug mga kahoy nga ilabay aron piangan ang langgam sa dihang kini mogawas sa gitagoan niini. Sanglit ang perdis moikyas pinaagi sa pagdagan, magpahipi sa likod sa mga bato ug sa ubang mga salipdanan, ug magtago diha sa mga pangpang sa bato o sa samang mga dapit nga katagoan, si David, nga nagbalhinbalhin ug katagoan aron makalingkawas sa walay-puas nga paggukod ni Haring Saul, haom nga nagpakasama sa iyang kaugalingon sa usa ka "langgam nga perdis ibabaw sa kabukiran." —1Sa 26:20; itandi ang Lam 3:52.

Ang teksto sa Jeremias 17:11, nga nagpanag-ing sa tawong nagtigom ug bahandi sa dili-matarong nga paagi ngadto "sa langgam nga perdis nga nagtigom [o, lagmit, nagpusa] sa wala niya ipangitlog," nahimong ulohan sa daghang panaghisgot. Bisan tuod ang pipila ka karaang mga magsusulat nag-

hubit sa perdis nga mangilog ug mga itlog gikan sa mga salag sa ubang mga langgam ug maglumlom niini, ang presenteng-adlaw nga mga naturalista nag-ingon nga walay langgam nga giklasipikar ingong mga perdis ang adunay ingon niana nga batasan. Apan, ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* naghisgot sa Hudiyong zoologo nga si Israel Aharoni (1882-1946), usa ka magsusulat bahin sa kinabuhi sa mga hayop sa Palestina, nga nakakaplag ug "2 ka pundok nga may tag-11 ka itlog nga gipangitlog sa 2 ka langgam [mga perdis] nga diha sa samang salag." (Pinaagi ni L. Koehler ug W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 851) Busa, ang *Encyclopaedia Judaica* (1973, Tomo 13, lin. 156) nag-ingon: "Usahay duha ka baye ang mangitlog sa samang salag, diin ang usa mopatigbabaw ug mag-abog sa lain; apan ang gamayng lawas niini dili makaarang sa paglumlom niining daghan kaayong itlog, mao nga sa ulahi mabugok ang mga itlog. Kini mao ang gipasabot sa sanglitanan [sa Jeremias 17:11] sa dihang kini naghisgot sa tawong nag-ilog sa kabtangan sa lain apan sa ulahi walay napahimuslan gikan niini."

Ang Jeremias 17:11 sa *King James Version* mabasa: "Ingon nga ang perdis maglumlom sa mga itlog, ug dili magpusa niini; mao man usab siya nga mag-angkon ug mga bahandi, sa dili-maayong paagi, magbiya niini taliwala sa iyang mga adlaw, ug ang iyang kataposan mahimong ingon sa usa ka buangbuang." Sa pagpaluyo niining laing pagsabot, si John Sawyer nangatarongan nga "ang punto mao ang sanglitanan sa pagkawalay panalipod sa salag sa perdis, nga naladlad sa daghang pag-atake sa mga manunukob, nga gipakasama sa pagkawalay panalipod sa buangbuang nga nagbutang sa iyang pagsalig diha sa walay-pulos nga ganansiya." Siya mipadayon sa pag-ingon nga ang pagkaepektibo sa sanglitanan sa Jeremias 17:11 "wala mag-agad sa pagkamalimbongon sa naglumlom nga perdis, apan sa pagkawalay panalipod niini, nga sama sa sayop nga paglaom sa kasegurohan sa buangbuang nga naghunahuna nga siya makaikyas sa iyang makauulaw nga kahakog . . . nga walay kasayoran sa mga kapeligrohan nga modangat kaniya ug walay panalipod kon moabot ang katalagman."—*Vetus Testamentum,* Leiden, 1978, pp. 324, 328, 329.

PERES, I. Usa ka anak nga lalaki ni Makir ug Maaca sa tribo ni Manases.—1Cr 7:14, 16.

PERES, II. Gigamit ni Daniel kining Aramaiko nga pulong sa dihang gihubad ang sinulat sa kamot diha sa bungbong nga, "MENE, MENE, TEKEL ug PARSIN." (Dan 5:25, 28) Si Dr. Judah Slotki nagpunting nga ang sinulat sa kamot nagkahulogang "usa ka *maneh,* usa ka *maneh,* usa ka siklo ug tunga sa siklo." (*Soncino Books of the Bible,* giedit ni A. Cohen, London, 1951; tan-awa usab ang *Peake's Commentary on the Bible,* giedit ni M. Black ug H. H. Rowley, London, 1964, p. 596.) Sanglit ang "Peres" maoy singular nga pulong sa "Parsin," kini nagkahulogang "tunga sa siklo."

Sa paghubad sa manalagna sa pulong nga "Peres," siya migamit ug duha ka laing Aramaikong mga pulong nga gititik sa samang tulo ka konsonante apan gilitok nga lahi. "PERES [*Peres'*], ang imong gingharian gibahin na [*peri·sath'*] ug gihatag ngadto sa mga Medianhon ug sa mga Persianhon [*u·Pha·ras'*]." Busa ang inspiradong pagpatinaw naglakip sa dobleng pagdula sa pulong nga "Peres" ug sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "gibahin." Ang misunod nga mga panghitabo niadtong gabhiona nagpamatuod sa katukma sa hubad.—Tan-awa ang PARSIN.

PEREZ [Pagkasisi; Pagkasisi sa Batadbatad]. Usa sa kaluhang anak nga lalaki ni Juda pinaagi sa iyang umagad nga babayeng si Tamar. Sa pagkatawo, ang igsoong lalaki ni Perez nga si Zera ang unang migimaw apan miatras, ug si Perez ang unang migula, nga nagpasisi sa batadbatad ni Tamar. (Gen 38:24-30) Padayong nangibabaw si Perez sa iyang igsoon ug kanunayng gilista nga una kaniya, ug sa ilang duha mas dungganon ang iyang banay. (Ru 4:12) Si Perez ug ang iyang duha ka anak nga lalaki, si Hesron ug Hamul, gilista nga lakip niadtong kaliwat ni Jacob nga miadto sa Ehipto, diin silang tulo nahimong mga pangulo sa tagsatagsa ka banay ni Juda. (Gen 46:8, 12) Gawas niini, wala nay girekord nga personal nga impormasyon bahin kaniya.

Ang mga paghisgot kang Perez sa panguna maoy maylabot sa talaan sa mga kaliwat, diin ang kinadaghanan sa talaan sa mga kaliwat ni Juda masubay pinaagi kang Perez. (1Cr 2:4, 5, 9-55; 4:1-20) Ang mga banay ni Perez ug sa iyang duha ka anak nga lalaki naglangkob sa dakong bahin sa tribo ni Juda sa panahon sa ikaduhang pagrehistro sa kamingawan. (Num 26:20-22) Ang pipila sa mga kaliwat ni Perez maoy sakop sa unang dibisyon sa mga sundalo ni David nga moalagad sa unang bulan. (1Cr 27:3) Daghan sa mga anak ni Perez ang nakabalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, ug 468 kanila ang mipuyo sa Jerusalem. (1Cr 9:3, 4; Neh 11:4, 6) Ang usa ka direktang linya sa talaan sa kagikan sukad kang Perez miagi kang Boaz ngadto kang David ug sa kataposan ngadto kang Jesus nga Mesiyas.—Ru 4:18-22; 1Cr 2:4-15; Mat 1:3; Luc 3:33.

PEREZ-UZAH [nagkahulogang "Kasuko Batok Kang Uzah"]. Ang gingalan sa giokanan ni Nacon (Kidon) human patya ni Jehova si Uzah tungod sa

iyang paghawid sa Arka sa dili-matinahorong paagi sa dihang gisulayan kini pagbalhin gikan sa Kiriat-jearim ngadto sa Siyudad ni David. (2Sa 6:4-10; 1Cr 13:6-11) Ang tukmang nahimutangan sa Perez-uzah wala mahibaloi.

PERGA. Usa ka prominenteng siyudad sa Romanhong lalawigan sa Pamfilia. Ang mga kagunoban sa karaang Perga gituohan nga duol ra sa modernong balangay sa Murtana, mga 13 km (8 mi) pailaya gikan sa H nga baybayon sa Asia Minor ug mga 8 km (5 mi) sa K sa Suba sa Cestrus (Aksu). Mopatim-aw nga sa kakaraanan, sumala sa Gregong geograpo nga si Strabo, kini nga suba malawigan hangtod sa A sa Perga. (*Geography,* 14, IV, 2) Apan, ang kasikbit nga Atalia daplin sa baybayon sa Pamfilia daw maoy nahimong dunggoanan sa Perga ug, sa ulahi, nailado pa gani kay sa Perga.—Itandi ang Buh 14:24-26.

Mao kining siyudara nga giadto ni apostol Pablo ug sa iyang mga kaubanan sa sayong bahin sa iyang unang misyonaryong panaw. (Buh 13:13) Sa hapit nang matapos ang panaw, ilang 'gisulti ang pulong didto sa Perga,' apan wala masayri kon may molupyo ba niini nga midawat sa Kristiyanidad. —Buh 14:24, 25.

PERGAMINO. Mga panit sa mga karnero, kanding, o mga nating baka nga gigamit ingong sulatanan. Ang panit dugay nang gigamit ingong sulatanan sa mga tawo sa kakaraanan; ang Linukot nga Basahon ni Isaias sa Patayng Dagat, nga gikopya sa naghinapos ang ikaduhang siglo W.K.P., maoy gama sa panit. Ang papiro gikan sa Ehipto nahimong kaylap nga gigamit ingong sulatanan apan, matod ni Pliny, sa dihang gidili sa magmamando sa Ehipto ang pag-eksportar niini niadtong mga 190 W.K.P., ang paggamit sa panit nga pergamino namugna didto sa Pergamo. (Ang Cebuanong pulong nga "pergamino" naggikan sa Lat. nga *pergamena.*) Lagmit kini nagkahulogan sa pagpailado lamang sa gigamit na nga paagi sa pagpahamis sa mga panit aron masulatan ang atubangan ug luyo. Ang mga linukot nga basahon nga gama sa pergamino mas lig-on kay sa dili kaayo mahalon nga mga linukot nga basahon nga gama sa papiro.

Sa 2 Timoteo 4:13 si apostol Pablo naghangyo kang Timoteo nga dad-on "ang mga linukot nga basahon, ilabina ang mga pergamino." (*NW, Ro*) Wala niya hisgoti ang mga kaundan niining gihangyo nga mga butang, apan lagmit gayod nga siya naghangyo sa mga bahin sa Hebreohanong Kasulatan aron siya makatuon niini samtang nabilanggo didto sa Roma. Ang prase nga "ilabina ang mga pergamino" lagmit nagtumong sa mga linukot nga basahon nga gama sa papiro ug pergamino.

Sa unang mga Romano, ang kahoyng mga papan nga gihaklapan ug talo sagad gigamit ingong temporaryong mga sulatanan. Sa ngadtongadto ang mga palid nga panit o pergamino mao na ang gigamit alang niini. Ang Latin nga pulong nga *membranae* (mga panit) mao ang gigamit sa pagtumong sa maong mga kuwaderno nga pergamino. Sa teksto nga bag-o lang gikutlo, gigamit ni Pablo ang Gregong katumbas sa pulong sa dihang gihangyo "ang mga linukot nga basahon, ilabina ang mga pergamino [*mem·bra′nas*]." Busa ang pipila ka komentarista nagtuo nga siya naghangyog mga linukot nga basahon sa Hebreohanong Kasulatan uban sa pipila ka nota o mga sulat. Busa si Moffatt naghubad niini nga, "akong mga basahon, ug ilabina sa akong mga papel," ug ang *The New English Bible* mabasa, "ang mga basahon, labaw sa tanan ang akong mga kuwaderno." Apan, dili matino kon "ang mga pergamino" maoy susama ba sa mga kuwaderno o mga papel, o kaha maoy mga linukot nga basahon nga pergamino (*La; Kx*).

Vellum. Ang mga pergamino sagad ginama gikan sa panit sa karnero, kanding, o sa nating baka. Sa ikatulo ug ikaupat nga siglo K.P., dihay mitungha nga kalainan tali sa gaspangon ug sa mas pinog granong mga materyales, diin ang gaspangon padayong gitawag nga pergamino, apan ang mas pinog grano gitawag ug *vellum.* Ang *vellum* gigama gikan sa pinong mga panit sa nating baka o nating kanding, o sa napunit nga mga nating baka o mga nating karnero. Gigama kini pinaagi sa pagkiskis sa mga balhibo sa nahugasang mga panit, pag-inat niini diha sa usa ka bayanan, paghugas ug pagkagis pag-usab aron matangtang ang mga gaspang, pagsabwag ug pinolbos nga tisas, ug pagbagnos ug abo gikan sa bolkan. Kini mahimong nipis, hamis, halos puti nga sulatanan nga sa ulahi kaylap nga gigamit alang sa hinungdanong mga basahon hangtod nga naimbento ang pag-imprenta, diin ang papel mas maayo ug mas barato. Ang hinungdanong mga manuskrito sa Bibliya sama sa Sinaitic ug Vatican Num. 1209 sa ikaupat nga siglo maingon man ang ikalimang siglo nga Alexandrine nga mga manuskrito maoy mga *vellum.*

PERGAMO [Kuta; *Acropolis*]. Usa ka siyudad sa Misia sa AK nga bahin sa Turkey sa Asia (Asia Minor) ug ang nahimutangan sa usa sa pito ka kongregasyon nga gipadad-an ni apostol Juan ug mga sulat sumala sa gitala sa Pinadayag. (Pin 1:11; 2:12-17) Ang siyudad maoy mga 80 km (50 mi) sa A sa Smirna (modernong Izmir) ug mga 25 km (15 mi) gikan sa baybayon sa Dagat Aegean. Duol sa dapit sa karaang Pergamo nahimutang ang modernong Bergama. Ang Pergamo sa

sinugdan maoy usa ka kuta diha sa usa ka titip ug nag-inusarang bungtod tali sa duha ka suba. Sa kadugayan ang siyudad miabot ngadto sa walog sa ubos, ug ang bungtod nahimong *acropolis.*

Kasaysayan. Dili matino kon diin naggikan ang mga tawo sa Pergamo, apan may pipila ka ebidensiya nga sila naggikan sa Acaya sa Gresya. Sa pagka 420 W.K.P. ang siyudad naggamag mga sensilyo, ug sa pagkasunod nga siglo gihisgotan ni Xenophon ang maong siyudad. Human mamatay si Alejandrong Bantogan, kini nahimong bahin sa teritoryo ni Lysimachus. Ang tenyente ni Lysimachus nga si Philetaerus nahimong magmamando sa siyudad ug sa palibot nga teritoryo, sukad sa paghari sa mga Attalid nga sa ilalom sa ilang pagmando ang Pergamo nahimong adunahan ug iladong siyudad. Si Haring Attalus I (241-197 W.K.P.) midapig sa mga Romano sa pagpakig-away sa mga Macedonianhon. Ang iyang manununod, si Eumenes II, nagtukod ug dakong librarya nga miindig sa bantogang librarya sa Alejandria. Lagmit niining panahona nga ang sulatanan nga pergamino (*pergamena charta*) naimbento diha sa siyudad. Dugang pa, niining panahona ang gingharian sa Pergamo nagkontrolar sa kinadak-ang bahin sa K nga Asia Minor. Niadtong 133 W.K.P. si Attalus III, sa hapit na siyang mamatay, nagtugyan sa Pergamo ngadto sa Roma, nga tungod niana ang siyudad nahimong kaulohan sa Romanhong lalawigan sa Asia. (Tan-awa ang ASIA.) Bisan tuod kini wala na mahimong kaulohan, ang Pergamo nakahupot gihapon ug dakong dungog ingong sentro sa pangagamhanan.

Relihiyon sa Pergamo. Ang paganong relihiyon gipasiugda pag-ayo sa Pergamo. Lagmit nga ang Caldeanhong mga Mago (mga astrologo) mikalagiw gikan sa Babilonya ngadto sa Pergamo, nga nagtukod sa sentro sa ilang kapunongan didto. Si Eumenes II nagtukod ug dakong halaran nga marmol alang sa diyos nga si Zeus aron sa pagsaulog sa iyang pagpildi sa mga Gaul. Ang mga nahibilin niini nakubkoban ug nagpakita nga kini gidayandayanan ug dagkong mga linilok nga naglarawan sa ilang mga diyos nga nakiggubat batok sa mga higante. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 945) Ang mga masakiton gikan sa tanang bahin sa Asia mihugop sa Pergamo tungod kay anaa niini ang templo ni Asclepius, ang diyos sa pagpanambal ug sa medisina.

Ang ilabinang talagsaon nga bahin sa relihiyon sa Pergamo mao ang pagsimba niini sa politikanhong mga magmamando. Ang siyudad nagtukod ug usa ka maanindot nga templo alang sa pagsimba kang Cesar Agusto. Busa mao kini ang unang siyudad nga adunay templo nga gipahinungod alang sa pagsimba sa emperador. Sa mga adlaw ni Emperador Trajan ug Severus, duha pa ka templo ang gitukod didto, mao nga ang *Encyclopædia Britannica* nagtawag sa Pergamo nga "ang pangunang sentro sa pagsimba sa emperador ilalom sa unang imperyo." (1959, Tomo 17, p. 507) Ang maong pagsimba sa Romanong emperador nagpahiusa sa politikanhong paagi sa tanang nasakop nga mga nasod sa imperyo ilalom sa usa ka diyos; sila sa tagsatagsa makasimba sa ilang lokal o nasodnong mga diyos, apan ang tanan kinahanglang mosimba sa emperador.

"Sa Dapit Diin Anaa ang Trono ni Satanas." Sa sulat ni apostol Juan ngadto sa kongregasyon sa Pergamo, iyang gihisgotan nga ang maong siyudad maoy dapit "diin anaa si Satanas nagapuyo" ug nga ang mga Kristohanon sa ingon nagapuyo "sa dapit diin anaa ang trono ni Satanas." (Pin 2:13) "Kini nga prase nagtumong sa sistema sa paganong mga kulto, . . . apan lagmit nga pangunang nagtumong sa pagsimba sa emperador. Niining dapita nga ang pagsimba sa emperador ingong diyos nahimong sukdanan sa pagkamaunongon sa mga lungsoranon ilalom ni Domitian." (*New Bible Dictionary,* giedit ni J. Douglas, 1985, p. 912) Sanglit ang pagpatay kang Antipas ingon man ang "trono ni Satanas" gihisgotan diha sa samang bersikulo, si Antipas lagmit gipatay tungod sa pagdumili sa pagsimba kang Cesar.

Tingali ang dugang pamatuod nga magpaila nga "anaa ang trono ni Satanas" niining dapita mao ang iladong pagsimba kang Zeus, o Jupiter, ang pangunang diyos sa tanang paganong mga diyos ug mga diyosa. Ang leyenda nag-ingon nga gikan sa bungtod diin gitukod ang Pergamo nasaksihan sa pipila ka diyos ang pagkahimugso ni Zeus, ug ang dako kaayong templo nga nahimutang sa ulahi sa ibabaw sa *acropolis* giisip ingong usa sa mga kahibulongan sa maong panahon. Ang mga tawo nga nagsimba kang Zeus mahimong mosimba sa ubang mga diyos apan kinahanglang isipon sila nga mas ubos kay kang Zeus. Bisan pa niana, ang mga Kristohanon sa Pergamo gidayeg tungod kay sila nangupot pag-ayo sa ilang bug-os nga pagkamahinalaron ngadto sa matuod nga Diyos, si Jehova, ug wala molimod sa pagtuo bisan pa nga nagpuyo "sa dapit diin anaa ang trono ni Satanas."

"Pagtulon-an ni Balaam." Apan, sa mao nga kongregasyon dihay makapadaot nga impluwensiya niadtong "nangupot pag-ayo sa pagtulonan ni Balaam." (Pin 2:14) Kini nga ekspresyon nagpahinumdom kanato kang manalagnang Balaam nga taga-Mesopotamia nga human mapakyas sa pagtunglo sa Israel, nagsugyot sa paggamit sa paganong mga babaye aron sa pagdaldal sa mga lalaking Israelinhon ngadto sa mahilayong pagsimba sa bakak nga mga diyos. Tungod sa miresultang

seksuwal nga imoralidad ug idolatriya, 24,000 ka Israelinhon ang nangamatay. (Num 25:1-18; 1Co 10:8; tan-awa ang BALAAM.) Dayag nga ang pipila sa kongregasyon sa Pergamo, kadtong "nangupot pag-ayo sa pagtulon-an ni Balaam," nagkonsentir sa pakighilawas.—Jud 4, 11; 2Pe 2:14, 15.

Ang pipila sa kongregasyon naimpluwensiyahan usab sa pagtulon-an sa "sekta ni Nicolas," ug sila giawhag nga maghinulsol tungod niini.—Pin 2: 15, 16.

PERIDA [Nahimulag]. Katigulangan sa usa ka banay sa mga alagad ni Solomon, nga ang pipila kanila namalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel. (Neh 7:6, 7, 57) Kining ngalana giespeling nga Peruda sa Esdras 2:55.

PERIZIHANON. Usa sa mga tribo nga nagpuyo sa yuta sa Canaan sa wala pa mag-okupar niini ang mga Israelinhon. (Gen 13:3-7; 34:30; Ex 3: 8, 17) Wala sila hisgoti sa talaan sa 70 ka banay human sa Lunop, nga nagngalan sa "mga banay sa Canaanhon." (Gen 10:15-18) Ang ilang katigulangan wala mahibaloi.

Ang mga Perizihanon maoy usa sa mga tribo kansang yuta gisaad sa Diyos ngadto sa binhi ni Abraham. (Gen 15:18-21; Neh 9:7, 8) Sa panahon nga gisakop sa mga Israelinhon ang Yutang Saad, ang mga Perizihanon nagpuyo sa bukirong rehiyon sa Canaan. (Jos 11:3) Sa dihang ang tribo ni Juda mibalhin ngadto sa gipahat niini nga teritoryo, kini nagpildi sa mga Perizihanon ug sa mga Canaanhon didto sa Bezek, nga mopatim-awng anaa sa K sa Jerusalem. (Huk 1:4, 5; Jos 24:11) Human ang yuta sa Canaan mabahin sa mga Israelinhon, ang pipila ka Perizihanon nagpabilin sa teritoryo sa Epraim ug Manases.—Jos 17:15-18.

Ang mga Perizihanon maoy usa sa pito ka daghag molupyo ug gamhanang mga nasod nga sublisubling gimando ni Jehova sa Israel nga puohon inigsulod nila sa Yutang Saad. Walay pakigsaad o alyansa sa kaminyoon nga himoon uban kanila, ni hatagan sila ug pabor. (Ex 23:23, 24; 33:2; 34:11-13; Deu 7:1-3; Jos 3:10) Apan ang mga Israelinhon napakyas sa pagpuo kanila, ug ingon sa gitagna, ang mga Perizihanon nahimong lit-ag sa Israel. —Deu 7:4; 20:17, 18; Huk 3:5, 6.

Sa panahon ni Solomon, ang pipila ka nahibiling mga Perizihanon gipaapil sa pinugos nga trabaho. (1Ha 9:20, 21; 2Cr 8:7, 8) Nakaplagan ni Esdras nga ang mga Hudiyo nga mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya nakig-alyansa sa kaminyoon uban kanila. Apan, tungod sa iyang tambag ilang gipapahawa ang ilang langyawng mga asawa. (Esd 9:1, 2; 10:11, 12, 44) Ang mga Perizihanon wala na hisgoti sa ulahing kasaysayan sa Bibliya.

PERLAS. Usa ka hamis, gahion, linginon, ug sagad puti nga mutya nga may maanindot nga gilaw nga samag balangaw ang kolor, nga sukad pa sa karaang mga panahon gigamit ingong dayandayan. (1Ti 2:9; Pin 17:4; 18:11, 12, 15, 16; 21:2, 21) Usa kini ka migahing masa sa *calcium carbonate* nga maporma sulod sa mga tipay ug sa ubang mga *mollusk.* Kon may usa ka partikulo (sama sa usa ka lugas sa balas o usa ka gamayng parasito) nga nakasulod sa bayanan sa usa ka *mollusk,* kini magpagawas ug substansiya nga may *calcium carbonate* nga gitawag ug *nacre,* nga mogahi ug mahimong lut-od sa perlas nga molimin sa partikulo nga nakasulod niini. Ang sunodsunod nga mga lut-od nga samag substansiya sa bayanan padayong molimin sa partikulo nga maoy nagsilbing uyok. Kon ang uyok dili motapot sa bayanan tungod sa paglihok sa mga hanig sulod sa bayanan, maporma ang usa ka matahom nga perlas sa paglabay sa ubay-ubayng katuigan.

Ang primera klaseng mga perlas makuha gikan sa mga tipay nga makaplagan sa kadaghanang tropikanhong katubigan, ug ilabina sa palibot sa Bahrain diha sa Gulpo sa Persia, ug sa Pulang Dagat.

Masambingayong Paggamit. Ang Bibliya usahay masambingayong naghisgot sa kabililhon sa mga perlas. Maylabot sa pagkalabaw ug bili sa matuod nga kaalam, si Job miingon: "Ang usa ka puntil nga kaalam bililhon pa kay sa usa nga puno sa mga perlas." (Job 28:18) Sa Wali sa Bukid, si Jesu-Kristo nagtambag: "Ayaw ihatag sa mga iro ang butang balaan, ni iitsa atubangan sa mga baboy ang inyong mga perlas, aron dili gayod nila kini yatakyatakan ilalom sa ilang mga tiil ug mosumbalik ug mowataswatas kaninyo." (Mat 7:6) Dayag nga gipasabot ni Jesus nga, kon ang usa ka tawo sama sa usa ka iro o baboy, nga walay pagpabili sa espirituwal nga mga butang, ang usa dili na kinahanglang maningkamot pa sa pagpaambit kaniya sa espirituwal nga mga panghunahuna ug pagtulon-an. Tamaktamakan lamang sa maong daotan nga mga tawo ang bililhong espirituwal nga mga butang ug abusohan ug pasakitan ang usa nga naningkamot sa pagpaambit niini ngadto kanila. Giilustrar usab ni Jesus ang kabililhon sa Gingharian sa mga langit pinaagi sa paghisgot sa "usa ka perlas" nga bililhon kaayo nga tungod niana ang nagapanaw nga magpapatigayon nga nangitag maayong mga perlas "nagbaligya dayon sa tanang butang nga iyang nabatonan ug nagpalit niini." (Mat 13:45, 46) Busa gipakita ni Jesus nga ang usa ka tawo nga miapresyar sa tinuod nga bili sa pagsulod sa Gingharian sa mga langit kinahanglang andam sa pagbiya sa tanang butang aron makab-ot kini.—Itandi ang Mat 11:12; Luc 13:23-25; Flp 3:8-11.

PERSIA, PERSIANHON. Usa ka nasod ug usa ka katawhan nga kanunayng gihisgotan kauban sa mga Medianhon, diha sa Bibliya ug sa sekular nga kasaysayan. Dayag nga ang mga Medianhon ug mga Persianhon maoy kadugo nga mga katawhan sa karaang Aryanhon (Indo-Iranian) nga mga tribo, ug kini naghimo sa mga Persianhon nga mga kaliwat ni Japet, tingali pinaagi kang Madai, ang komon nga katigulangan sa mga Medianhon. (Gen 10:2) Diha sa usa ka inskripsiyon, si Dario nga Bantogan nagtawag sa iyang kaugalingon nga "usa ka Persianhon, anak nga lalaki sa usa ka Persianhon, usa ka Aryanhon, sa Aryanhon nga binhi." —*History of the Persian Empire,* ni A. Olmstead, 1948, p. 123.

Ang mga inskripsiyon sa Asirya nga naghisgot sa panahon ni Salmaneser III (nga lagmit katalirongan ni Jehu sa Israel) naghisgot sa usa ka pagsulong sa Media ug ang pagdawat ug tributo gikan sa mga hari sa "Parsua," usa ka rehiyon nga hayan nahimutang sa K sa Lanaw sa Urmia ug maoy utlanan sa Asirya. Daghang eskolar nagtuo nga ang "Parsua" maoy ngalan nga gigamit kaniadto alang sa yuta sa mga Persianhon, bisan tuod ang uban naglangkit niini sa mga Partianhon. Bisan pa niana, diha sa ulahing mga inskripsiyon, mas gituohan nga ang mga Persianhon didto nahimutang sa dapit sa H, nga nanimuyo sa "Parsa" sa HS sa Elam nga karon mao ang lalawigan sa Fars sa modernong Iran. Ang Anshan, usa ka distrito o siyudad nga kasikbit sa utlanan sa Elam ug kas-a maoy sakop sa iyang gingharian, giokupar usab sa mga Persianhon.

Busa sa sayong bahin sa ilang kasaysayan, ang mga Persianhon daw nakabaton lamang sa habagatan-kasadpang bahin sa halapad nga patag ibabaw sa bukid sa Iran, nga ang ilang mga utlanan sa AK mao ang Elam ug Media, sa A mao ang Partia, sa S mao ang Carmania, ug sa H ug HK mao ang Gulpo sa Persia. Gawas lamang sa init, umogong mga baybayon sa Gulpo sa Persia, ang yuta sa dakong bahin sa habagatan gilangkoban sa gansangong kutay sa Kabukiran sa Zagros, nga giulang sa hataas ug tabunok kaayong mga walog nga may mga bakilid nga baga kaayog kakahoyan. Ang klima diha sa mga walog maoy kasarangan, apan diha sa mas taas nga patag sa bukid nga mga rehiyon ang uga, apupa sa hangin nga kayutaan tugnaw kaayo sa mga bulan sa tingtugnaw. Sama sa mga Medianhon, ang mga Persianhon mopatimaw nga namuhig daghang kahayopan, maingon man usab nanguma, ug ang Persianhon nga si Haring Dario nga Bantogan mapasigarbohong naghubit sa iyang yutang natawhan ingong "maanindot ug daghag mga kabayo ug mga tawo."—*Encyclopædia Britannica,* 1959, Tomo 17, p. 603.

Sa sinugdan nagkinabuhi nga medyo higpit, sagad nagbalhinbalhin, ang mga Persianhon nagpakitag dakong gugma sa kaluho ug sa maluhong mga palibot sa panahong naglungtad ang imperyo. (Itandi ang Est 1:3-7; usab ang besti nga gihatag kang Mardokeo, 8:15.) Ang mga eskultora sa Persepolis naglarawan sa mga Persianhon ingong nagbestig haluag, kutob sa buolbuol nga hataas nga mga besti, nga binaksan ang hawak, ug nagsul-ob ug mga sapatos nga may liston. Sa kasukwahi, ang mga Medianhon gilarawan ingong nagsul-ob ug guot, taas ug bukton nga kupo nga halos moabot sa tuhod. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 328) Ang mga Persianhon ug mga Medianhon dayag nga migamit ug mga karsones; ang mga sundalong Persianhon gipakita nga nagsul-ob ug mga karsones ug mga tunika o kupo nga may mga bukton ug gisapaw sa hinimbis nga puthawng armadura. Sila maoy hanas nga mangangabayo, ug ang kasundalohang mangangabayo adunay hinungdanong papel sa ilang mga estratehiya sa gubat.

Ang Persianhong pinulongan giklasipikar nga kauban sa Indo-Uropanhong pamilya sa pinulongan ug napamatud-ang nalambigit sa Sanskrit sa India. Sa pipila ka panahon sa ilang kasaysayan, ang mga Persianhon migamit sa *cuneiform* nga estilo sa pagsulat, apan, ang mga karakter niini mas diyutay kon itandi sa gatosan ka karakter sa *cuneiform* nga sinulatan nga gigamit sa mga Babilonyanhon ug mga Asiryanhon. Bisan tuod nga sa panahon sa pagmando sa Imperyo sa Persia may pipila ka inskripsiyon nga gisulat diha sa Karaang Persianhon nga pinulongan nga may mga hubad sa Akadianhon ug sa usa ka pinulongan nga sa katibuk-an gitawag nga "Elamihanon" o "Susian," ang opisyal nga mga dokumento nga gigamit sa pagdumala sa mga teritoryo sa imperyo girekord ilabina diha sa Aramaiko ingong mao ang internasyonal nga pinulongan.—Esd 4:7.

Ang Kaugmaran sa Imperyo sa Medo-Persia. (MAPA, Tomo 2, p. 327) Sama sa mga Medianhon, ang mga Persianhon lagmit gimandoan sa ubay-ubay nga hamiling mga banay. Usa niini nga mga banay nagtukod sa Achaemenesnong dinastiya sa mga hari, ang harianong linya nga niana naggikan ang magtutukod sa Imperyo sa Persia, si Ciro nga Bantogan. Si Ciro, kinsa, sumala kang Herodotus ug Xenophon, natawo sa usa ka Persianhong amahan ug usa ka Medianhong inahan, naghiusa sa mga Persianhon ubos sa iyang pagpanguna. (*Herodotus,* I, 107, 108; *Cyropaedia,* I, ii, 1) Sukad niadto ang mga Medianhon nakalabaw sa mga Persianhon, apan si Ciro nakabaton ug daling kadaogan batok sa Medianhon nga si Haring Astyages ug nagsakop sa iyang kaulohang siyudad sa Ecbatana (550 W.K.P.). (Itandi

ang Dan 8:3, 20.) Busa ang Imperyo sa Media nailalom sa pagkontrolar sa mga Persianhon.

Bisan tuod ang mga Medianhon padayong nailalom sa mga Persianhon sa panahon sa nahibiling bahin sa Achaemenesnong dinastiya, dili kaduhaduhaan nga kining duha ka gahom nahiusa ingong usa ka imperyo. Busa ang librong *History of the Persian Empire* (p. 37) nag-ingon: "Ang suod nga relasyon tali sa mga Persianhon ug mga Medianhon wala gayod malimti. Ang giagawan nga Ecbatana nagpabiling usa ka paborito nga harianong pinuy-anan. Ang mga Medianhon parehong gipasidunggan uban sa mga Persianhon; sila gihatagan ug tag-as nga mga katungdanan ug gipili nga manguna sa Persianhong kasundalohan. Ang mga langyaw kanunayng naghisgot sa mga Medianhon ug mga Persianhon; sa dihang sila mogamit ug usa ka termino, kini mao 'ang Medianhon.'"

Ubos ni Ciro, ang Imperyo sa Medo-Persia midako pa hangtod sa K, nga nakaabot sa Dagat Aegean ingong resulta sa Persianhong kadaogan batok kang Haring Croesus sa Lydia ug sa pagsakop sa pipila ka Gregong mga siyudad daplin sa kabaybayonan. Apan ang iyang dakong pagpanakop nahitabo niadtong 539 W.K.P. sa dihang si Ciro, nga nangulo sa nagkahiusang kasundalohan sa mga Medianhon, mga Persianhon, ug mga Elamihanon, nagpukan sa gamhanang Babilonya, ingong katumanan sa mga tagna sa Bibliya. (Isa 21:2, 9; 44:26–45:7; Dan 5:28) Sa pagkapukan sa Babilonya, natapos ang hataas nga yugto sa Semitikanhong supremasiya, nga karon gipulihan sa unang dominanteng gahom sa kalibotan nga Aryanhon (Japetikanhon) ug kaliwat. Gipahinabo usab niini nga ang yuta sa Juda (ingon man ang Sirya ug Fenicia) mailalom sa pagmando sa Medo-Persia. Pinaagi sa mando ni Ciro, niadtong 537 W.K.P. ang nadestiyerong mga Hudiyo gitugotan nga makabalik sa ilang yutang natawhan, nga naawaaw sulod sa eksaktong 70 ka tuig.—2Cr 36:20-23; tan-awa ang CIRO.

Mga kaulohan sa Persia. Sa pagpatunhay sa panaghiusa sa duha ka gahom sa imperyo, usa ka Medianhon nga ginganlan ug Dario ang nahimong magmamando sa napilding gingharian sa Caldea, bisan tuod lagmit dili bulag sa pagmando ni Ciro. (Dan 5:31; 9:1; tan-awa ang DARIO Num. 1.) Ang Babilonya nagpadayon ingong usa ka harianong siyudad diha sa Imperyo sa Medo-Persia, ingon man usa ka sentro sa relihiyon ug komersiyo. Bisan pa niana, sa katibuk-an ang kainit sa ting-init didto daw dili maagwanta sa mga emperador sa Persia, busa ang Babilonya nahimo na lamang nga usa ka dapit nga adtoanan panahon sa tingtugnaw. Adunay ebidensiya sa arkeolohiya nga, human masakop ang Babilonya, si Ciro mibalik gilayon sa Ecbatana (modernong Hamadan), nga nahimutang

Ang mga torong baka nga may ulo sa tawo duol sa entrada sa siyudad sa Persepolis

kapin sa 1,900 m (6,200 p) ibabaw sa lebel sa dagat diha sa tiilan sa Bukid sa Alwand, diin ang baga kaayong niyebe ug ang bugnaw kaayong klima sa tingtugnaw gibalanse sa makapahayahay nga klima sa ting-init. Didto usab sa Ecbatana nga nakaplagan ang direktiba ni Ciro labot sa pagtukod pagusab sa templo sa Jerusalem human sa paglabay sa daghang katuigan gikan sa pagpagula niini. (Esd 6:2-5) Ang mas unang kaulohan sa Persia maoy didto sa Pasargadae, mga 650 km (400 mi) sa HS sa Ecbatana, apan halos sama ra sa gihabogon. Duol sa Pasargadae, gitukod sa ulahi sa Persianhong mga emperador nga si Dario, Jerjes, ug Artajerjes Longimanus ang harianong siyudad sa Persepolis, nga ilang gihimoan ug kutay sa mga tunel ilalom sa yuta, dayag aron sa pagsuplay niini ug tab-ang nga tubig. Ang laing kaulohan mao ang Susa (Susan) nga nahimutang duol sa Suba sa Choaspes (Karkheh) sa karaang Elam, nga nahimutang sa usa ka estratehikong dapit tali sa Babilonya, Ecbatana, ug Persepolis. Dinhi si Dario nga Bantogan nagtukod ug usa ka dakong palasyo nga sa katibuk-an nagsilbing pinuy-anan panahon sa tingtugnaw, kay, sama sa Babilonya, grabe ang kainit sa ting-init didto sa Susa. Apan sa ngadtongad-

to ang Susa mao na gayod ang nahimong sentro sa pangagamhanan sa imperyo.—Tan-awa ang ECBATANA; SUSAN.

Relihiyon ug Balaod. Ang mga magmamando sa Persia, bisan tuod mapintas sama sa Semitikanhong mga hari sa Asirya ug Babilonya, sa sinugdan daw naningkamot nga ipakita ang panagkaangay ug pagsubay sa balaod diha sa ilang mga pagpakiglabot sa nasakop nga katawhan. Dayag nga ang ilang relihiyon naundan sa pipila ka konsepto sa maayong mga panggawi. Sunod sa ilang pangulong diyos nga si Ahura Mazda, ang usa ka pangunang bathala mao si Mitra, kinsa nailhan dili lamang ingong usa ka diyos sa gubat kondili usab ingong ang diyos sa mga kontrata, ang diyos kansang mga mata ug mga dalunggan kanunayng alerto sa pagpaniid kang bisan kinsa nga molapas sa usa ka kasabotan. (Tan-awa ang DIYOS UG MGA DIYOSA, MGA.) Ang Gregong historyador nga si Herodotus (I, 136, 138) misulat bahin sa mga Persianhon: "Sila nag-edukar sa ilang mga batang lalaki gikan sa singko anyos hangtod sa bayente anyos, ug nagtudlo kanila sa tulo lamang ka butang, pagsakay ug kabayo ug pamana ug pagsulti sa kamatuoran. . . . Giisip nila nga ang pagpamakak hilabihan gayod ka daotan." Bisan tuod ang kasaysayan sa mga magmamando sa Persia nagpakita nga wala sila mahigawas sa pagkasalingkapaw ug intriga, bisan pa niana ang paninugdang pagsunod sa pipila ka tribonhong prinsipyo bahin sa 'pagtuman sa kon unsay gisulti' tingali mabanaag sa ilang pag-insistir sa dili malapas nga "balaod sa mga Medianhon ug sa mga Persianhon." (Dan 6: 8, 15; Est 1:19; 8:8) Busa, sa dihang ang sugo ni Ciro nakaplagan mga 18 ka tuig sukad sa petsa nga kini giluwatan, si Haring Dario miila sa legalidad sa baroganan sa mga Hudiyo labot sa pagtukod sa templo ug nagsugo nga ihatag kanila ang bug-os nga kooperasyon.—Esd 6:1-12.

Ang maayong katakos sa pangagamhanan gipakita sa pagkaorganisar sa imperyo sa Persia. Dugang pa sa pribadong mga magtatambag sa hari, o hugpong sa mga magtatambag, nga gilangkoban sa "pito ka prinsipe sa Persia ug sa Media" (Est 1:14; Esd 7:14), dihay mga satrapa nga gitudlo nga magdumala sa dagkong mga rehiyon o mga nasod, sama sa Media, Elam, Partia, Babilonya, Asirya, Arabia, Armenia, Capadocia, Lydia, Ionia, ug, sa dihang midako ang imperyo, sa Ehipto, Etiopia, ug Libya. Kini nga mga satrapa gihatagan ug usa ka sukod sa pagkinaugalingon sa ilang pagmando ingong satrapa, lakip sa pagdumala sa hudisyal ug pinansiyal nga mga kalihokan sulod sa ilang teritoryo. (Tan-awa ang SATRAPA.) Sulod sa teritoryo nga gimandoan sa satrapa mopatim-aw nga diha pay ubos nga mga gobernador sa sakop nga mga distrito (nga mikabat ug 127 sa adlaw ni Haring Ahasuero), ug sulod sa mga sakop nga distrito dihay mga prinsipe sa partikular nga katawhan nga naglangkob sa populasyon sa distrito. (Esd 8:36; Est 3:12; 8:9) Lagmit aron mabuntog ang dili-paborableng kahimtang nga ang kaulohan sa imperyo daw atua na sa kinalay-ang bahin sa dominyo, ang usa ka sistema sa dali ra nga komunikasyon gihimo pinaagi sa usa ka harianong serbisyo sa koreyo nga naggamit sa mensaherong mangangabayo nga mosakay sa mga kabayong pangkoreyo, nga tungod niana may komunikasyon ang hari ngadto sa tanang sakop nga mga distrito. (Est 8:10, 14) Ang harianong mga dalan gimentinar pag-ayo; ang usa niini milatas gikan sa Susan hangtod sa Sardis sa Asia Minor.

Sukad sa Kamatayon ni Ciro Hangtod sa Kamatayon ni Dario. Ang paghari ni Ciro nga Bantogan natapos niadtong 530 W.K.P. sa dihang siya namatay samtang nakiggubat. Ang iyang anak nga lalaki nga si Cambyses mipuli kaniya sa trono ug nagmalamposon sa pagsakop sa Ehipto. Bisan tuod wala hinganli nga Cambyses diha sa Bibliya, siya lagmit mao ang "Ahasuero" nga kaniya ang mga magsusupak sa pagtukod sa templo nagpadalag bakak nga mga sumbong batok sa mga Hudiyo, sumala sa gihisgotan sa Esdras 4:6.

Dili tin-aw ang mga hinungdan sa pagkatapos sa pagmando ni Cambyses. Ang usa ka asoy, nga gisulat ni Dario nga Bantogan diha sa iyang Behistun nga Inskripsiyon, ug giasoy ni Herodotus ug sa uban pa nga may pipila ka kalainan, nag-ingon nga sekretong gipapatay ni Cambyses ang iyang igsoong lalaki nga si Bardiya (gitawag ug Smerdis ni Herodotus). Dayon, sa dihang si Cambyses didto sa Ehipto, usa ka Mago nga ginganlan ug Gaumata (gitawag usab ug Smerdis ni Herodotus), nagtakoban nga mao si Bardiya (Smerdis), miilog sa trono ug nakaangkon sa pagkahari. Sa dihang mipauli gikan sa Ehipto, si Cambyses namatay, ug busa nakuha sa mangingilog ang trono. (*Herodotus,* III, 61-67) Ang laing bersiyon, nga giuyonan sa pipila ka historyador mao nga si Bardiya wala patya ug nga siya, dili ang usa ka impostor, ang miilog sa trono sa dihang wala si Cambyses.

Bisan unsa pa ang kahimtang, ang paghari ni Cambyses natapos niadtong 522 W.K.P., ug ang pagmando nga misunod milungtad ug pito ka bulan, nga natapos usab niadtong 522 W.K.P. sa dihang gipatay ang mangingilog (si Bardiya o kaha si Gaumata nga parehong ginganlan ug Smerdis). Bisan pa niana, mopatim-aw nga sulod niining mubong pagmando ang ikaduhang sumbong batok sa mga Hudiyo gisang-at ngadto sa trono sa Persia, ang hari niadtong tungora gitawag sa Bibliya ingong "Artajerjes" (tingali usa ka ngalan sa hari o

usa ka titulo), ug niining panahona ang mga sumbong milampos sa pagpagulag usa ka sugo sa hari nga nagdili sa pagpadayon sa pagtukod sa templo. (Esd 4:7-23) Ang pagtukod sa templo niadtong panahona nahunong "hangtod sa ikaduhang tuig sa paghari ni Dario nga hari sa Persia."—Esd 4:24.

Si Dario I (gitawag nga Dario Hystaspis o Dario nga Bantogan) lagmit nagmaniobra o naghulhog sa pagpatay sa usa nga miokupar sa trono sa Persia ug siya ang nakaangkon sa trono. Sa panahon sa iyang pagmando ang pagtukod sa templo sa Jerusalem gipadayon nga may harianong pag-uyon, ug ang templo natapos sa panahon sa iyang ikaunom nga tuig sa pagmando (sayong bahin sa 515 W.K.P.). (Esd 6:1-15) Midako ang imperyo panahon sa paghari ni Dario. Iyang gipasangkad ang pagmando sa Persia hangtod sa S sa India ug hangtod sa K sa Trasia ug Macedonia.

Labing menos niining panahona ang Persianhong mga magmamando nakatuman sa matagnaong mga simbolismo sa Daniel 7:5 ug 8:4, diin, pinaagi sa mga simbolo sa usa ka oso ug ingon man usab sa usa ka laking karnero, ang Imperyo sa Medo-Persia gihulagway ingong nag-ilog ug mga teritoryo diha sa tulo ka pangunang direksiyon: sa A, sa K, ug sa H. Apan sa usa ka pagpakiggubat batok sa Gresya, ang kasundalohan ni Dario napildi didto sa Maraton niadtong 490 W.K.P. Si Dario namatay niadtong 486 W.K.P.—Tan-awa ang DARIO Num. 2.

Ang Paghari ni Jerjes ug ni Artajerjes. Si Jerjes nga anak nga lalaki ni Dario, lagmit mao ang hari nga gitawag ug Ahasuero diha sa basahon ni Ester. Ang iyang mga buhat usab mohaom sa kahubitan bahin sa ikaupat nga hari sa Persia, kinsa 'mopalihok sa tanan batok sa gingharian sa Gresya.' (Dan 11:2) Sa pagpaningkamot nga makabalos tungod sa kapildihan sa Persia didto sa Maraton, si Jerjes misulong uban ang dakong puwersa militar batok sa Gresya niadtong 480 W.K.P. Human sa kadaogan didto sa Thermopylae, diin siya namatyan ug daghang sundalo, ug sa pagkalaglag sa Atenas, ang iyang kasundalohan napildi didto sa Salamis ug sa ulahi sa Plataea, nga tungod niana si Jerjes mibalik sa Persia.

Ang paghari ni Jerjes nailado tungod sa pipila ka administratibong mga reporma ug sa pagtapos sa dakong bahin sa buluhatong pagpanukod nga gisugdan sa iyang amahan didto sa Persepolis. (Itandi ang Est 10:1, 2.) Ang Gregong mga sugilanon bahin sa kataposan sa paghari ni Jerjes nasentro maylabot sa mga problema sa kaminyoon, panagbangi tali sa iyang mga asawa, ug sa gituohang pagdominar kang Jerjes sa pipila sa iyang mga tigalagad sa palasyo. Bisan tuod nagkasumpaki ug tinuis kaayo, kini nga mga asoy nagpabanaag sa pipila ka pangunang mga kamatuoran bahin sa basahon ni Ester, lakip na ang pagpalagpot kang Rayna Vasti ug ang pagpuli kaniya ni Ester, ingon man ang pagkabaton ni Mardokeo sa usa ka posisyon nga may dakong awtoridad diha sa gingharian. (Est 2:17; 10:3) Sumala sa sekular nga mga asoy, si Jerjes gipatay sa usa sa iyang mga tig-alagad sa palasyo.

Si Artajerjes Longimanus, ang manununod ni Jerjes, nailhan tungod sa iyang pag-awtorisar kang Esdras sa pagbalik sa Jerusalem dala ang dakong kontribusyon alang sa templo didto. Nahitabo kini sa ikapitong tuig ni Artajerjes (468 W.K.P.). (Esd 7:1-26; 8:24-36) Sa ika-20 nga tuig ni Artajerjes (455 W.K.P.), si Nehemias gitugotan nga mobalik sa Jerusalem aron tukoron pag-usab ang siyudad. (Neh 1:3; 2:1, 5-8) Sa ulahi, si Nehemias mibalik sa palasyo ni Artajerjes sa ika-32 nga tuig sa pagmando sa maong hari (443 W.K.P.).—Neh 13:6.

Adunay pipila ka panagsumpaki sa makasaysayanhong mga sinulat maylabot sa paghari ni Jerjes ug ni Artajerjes. Ang mga reperensiya nagingon nga si Artajerjes milingkod sa trono niadtong 465 W.K.P. Gihisgotan sa pipila ka dokumento nga ang iyang amahan, si Jerjes, nagpadayon sa paghari hangtod sa ika-21 nga tuig. Ang pagmando ni Jerjes sa naandan giihap sukad sa 486 W.K.P., sa dihang namatay si Dario nga iyang amahan. Ang iyang unang tuig sa paghari gituohang nagsugod niadtong 485 W.K.P., ug ang iyang ika-21 nga tuig ug ang tuig sa paglingkod sa trono ni Artajerjes sagad gituohan nga maoy niadtong 465 W.K.P. Labot kang Artajerjes, ang mga eskolar sagad nag-ingon nga ang iyang kataposang tuig sa pagmando nagsugod niadtong 424 W.K.P. Ang ubang mga dokumento nagpresentar niana ingong ika-41 nga tuig sa paghari ni Artajerjes. Kon husto kana, kini nagpasabot nga ang tuig sa iyang paglingkod sa trono maoy niadtong 465 W.K.P. ug nga ang iyang unang tuig sa paghari nagsugod niadtong 464 W.K.P.

Bisan pa niana, adunay malig-ong ebidensiya sa pagkalkulo sa kataposang tuig ni Jerjes ug sa tuig sa paglingkod sa trono ni Artajerjes ingong 475 W.K.P. Kini nga ebidensiya naggikan sa tulo ka tinubdan: gikan sa Gregong mga tinubdan, gikan sa Persianhong mga tinubdan, ug gikan sa Babilonyanhong mga tinubdan.

Ebidensiya gikan sa Gregong mga tinubdan. Ang usa ka hitabo sa Gregong kasaysayan makatabang kanato sa pagtino kon kanus-a nagsugod sa pagmando si Artajerjes. Ang Gregong estadista ug militaryong bayani nga si Themistocles nawad-ag pag-uyon sa iyang mga katagilungsod ug midangop sa Persia alang sa kahilwasan. Sumala sa Gregong historyador nga si Thucydides

(I, CXXXVII, 3), kinsa nabantog tungod sa iyang pagkatukma, niadtong higayona si Themistocles "nagpadalag usa ka sulat ngadto kang Haring Artajerjes nga anak nga lalaki ni Jerjes, kinsa bag-o lang nga milingkod sa trono." Ang *Plutarch's Lives* (Themistocles, XXVII, 1) naghatag sa impormasyon nga "si Thucydides ug Charon sa Lampsacus nag-asoy nga si Jerjes namatay, ug nga ang iyang anak nga lalaki nga si Artajerjes mao ang giinterbiyo ni Themistocles." Si Charon maoy usa ka sakop sa Persia nga nagkinabuhi panahon sa pagbalhin sa pagmando gikan kang Jerjes ngadto kang Artajerjes. Gikan sa mga testimonya ni Thucydides ug Charon sa Lampsacus, atong makita nga sa dihang si Themistocles miabot sa Persia, si Artajerjes bag-o lang nga nagsugod sa pagmando.

Atong matino ang panahon kon kanus-a nagsugod sa pagmando si Artajerjes pinaagi sa pagkalkulo ug balik sukad sa panahong namatay si Themistocles. Dili tanang reperensiya ang naghatag ug samang petsa sa iyang kamatayon. Bisan pa niana, ang historyador nga si Diodorus Siculus (*Diodorus of Sicily,* XI, 54, 1; XI, 58, 3) nag-asoy sa iyang kamatayon pinasukad sa mga butang nga nahitabo "sa dihang si Praxiergus mao ang pangulong mahistrado sa Atenas." Si Praxiergus mao ang pangulong mahistrado sa Atenas niadtong 471/470 W.K.P. (*Greek and Roman Chronology,* ni Alan E. Samuel, Munich, 1972, p. 206) Sumala kang Thucydides, ang pag-abot ni Themistocles sa Persia gisundan sa usa ka tuig nga pagtuon sa pinulongan agig pagpangandam sa pagpakigkita kang Artajerjes. Human niadto ang hari nagpapuyo kaniya sa Persia ug naghatag kaniya ug daghang pasidungog. Kon si Themistocles namatay niadtong 471/470 W.K.P., ang iyang pagpuyo sa Persia dili gayod mas ulahi sa 472 W.K.P. ug ang iyang pag-abot usa ka tuig una pa niana maoy niadtong 473 W.K.P. Niadtong panahona si Artajerjes "bag-o lang nga milingkod sa trono."

Mahitungod sa panahon nga si Jerjes namatay ug si Artajerjes milingkod sa trono, si M. de Koutorga misulat: "Atong nakita nga, sumala sa kronolohiya ni Thucydides, si Jerjes namatay sa naghinapos ang tuig 475 W.K.P., ug nga, sumala sa samang historyador, si Themistocles miabot sa Asia Minor wala madugay human makalingkod sa trono si Artajerjes Longimanus."—*Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres de l'Institut Impérial de France,* unang serye, Tomo VI, ikaduhang bahin, Paris, 1864, p. 147.

Ingong dugang pagpaluyo niini, si E. Levesque nag-ingon: "Busa gikinahanglan, sumala sa *Alexandrian Chronicle,* nga ang petsa sa kamatayon ni Jerjes maoy niadtong 475 W.K.P., human sa onse ka tuig nga paghari. Ang historyador nga si Justin, III, 1, nagpamatuod niini nga cronica ug sa mga gipahayag ni Thucydides. Matod niya, sa panahong gibuno si Jerjes, si Artajerjes nga iyang anak nga lalaki, usa pa ka bata, *puer* [usa ka batang lalaki], nga maoy tinuod kon si Jerjes namatay niadtong 475. Si Artajerjes niadtong higayona maoy 16 anyos lamang, samtang niadtong 465 siya maoy bayente-sayis anyos na, nga tungod niini dili na katuohan ang mga pulong ni Justin. Sumala niini nga kronolohiya, sanglit si Artajerjes nagsugod sa paghari niadtong 475, ang ika-20 nga tuig sa iyang paghari maoy niadtong 455 ug dili niadtong 445 nga maoy kasagarang giingon."—*Revue apologétique,* Paris, Tomo 68, 1939, p. 94.

Kon si Dario namatay niadtong 486 W.K.P. ug si Jerjes namatay niadtong 475 W.K.P., sa unsang paagi ikapatin-aw ang giingon sa pipila ka karaang mga dokumento nga si Jerjes naghari sulod sa 21 ka tuig? Nahibaloan na pag-ayo nga ang usa ka hari ug ang iyang anak nga lalaki mahimong dungan nga magmando ingong duha ka hari, o kauban nga magmando. Kon kini mao ang kahimtang ni Dario ug Jerjes, ang mga historyador makaihap sa mga tuig sa paghari ni Jerjes sukad sa pagmando kauban sa iyang amahan o kaha sukad sa kamatayon sa iyang amahan. Kon si Jerjes nagmando sulod sa 10 ka tuig kauban sa iyang amahan ug 11 ka tuig nga siya lamang ang nagmando, mahimong ikapasidungog sa pipila ka tinubdan nga siya nagmando sa 21 ka tuig, samtang mahimong ikapasidungog sa ubang tinubdan nga siya nagmando sa 11 ka tuig.

Adunay malig-ong ebidensiya nga si Jerjes kaubang nagmando sa iyang amahan nga si Dario. Ang Gregong historyador nga si Herodotus (VII, 3) nag-ingon: "Giisip ni Dario ang iyang [kang Jerjes] hangyo [alang sa pagkahari] ingong matarong ug gideklarar siya nga hari. Apan sa akong hunahuna si Jerjes mahimong hari bisag wala kini nga hangyo." Kini nagpakita nga si Jerjes gihimong hari sa panahon sa paghari sa iyang amahan nga si Dario.

Ebidensiya gikan sa Persianhong mga tinubdan. Ang magkauban nga pagmando ni Jerjes ug Dario makita ilabina gikan sa nakaplagan nga pinaugdong mga kinulit sa Persia. Sa Persepolis ang ubay-ubayng pinaugdong mga kinulit nakaplagan nga naglarawan kang Jerjes nga nagbarog sa likod sa trono sa iyang amahan, nga nagsul-ob ug besti nga pareho sa iyang amahan ug nga ang iyang ulo tupong sa iyang amahan. Talagsaon kini, sanglit sa naandan ang ulo sa hari mas labaw kay sa ulo sa tanang ubang tawo. Diha sa *A New Inscription of Xerxes From Persepolis* (ni Ernst E. Herzfeld, 1932) giingon nga ang mga inskripsiyon ug mga tinukod nga nakaplagan sa

Persepolis nagpakita nga si Jerjes kaubang nagmando sa iyang amahan nga si Dario. Sa panid 8 sa iyang basahon, si Herzfeld misulat: "Ang talagsaong ideya sa mga inskripsiyon ni Jerjes sa Persepolis, nga ang kadaghanan niini wala maghatag ug kalainan tali sa iyang kaugalingong kalihokan ug nianang sa iyang amahan, ug ang maong relasyon, nga ingon ka talagsaon, sa ilang mga tinukod, nga imposibleng matino kon kini iya ba ni Dario o ni Jerjes, kanunaying nagpasabot nga dihay kauban ni Jerjes sa pagmando. Dugang pa, duha ka eskultora sa Persepolis ang nagpatin-aw niana nga relasyon." Sa paghisgot sa usa niini nga mga eskultora, si Herzfeld nagpatin-aw: "Si Dario gilarawan nga nagsul-ob sa tanang kasangkapan sa pagkahari, nga naglingkod sa trono diha sa usa ka taas nga plataporma lingkoranan nga gisangga sa mga hawas sa nagkalainlaing nasod sa iyang imperyo. Luyo kaniya diha sa linilok, nga mao, diha gayod mismo sa iyang tuo nga bahin, nagbarog si Jerjes nga sinul-oban sa samang kasangkapan sa pagkahari, ang iyang walang kamot gipatong diha sa taas nga sandiganan sa trono. Kana nga aksiyon tin-awng nagpakita ug labaw pa kay sa pagkamanunod; kini nagpasabot nga magkauban sila sa pagmando."

Mahitungod sa petsa sa mga linilok nga naglarawan kang Dario ug Jerjes nianang paagiha, diha sa *Achaemenid Sculpture* (Istanbul, 1974, p. 53), si Ann Farkas nag-ingon nga "ang mga linilok lagmit gipahimutang diha sa Tipiganan sa Bahandi sa panahong gihimo ang unang pagdugang sa tinukod, 494/493–492/491 W.K.; kini mao gayod ang labing kombenyenteng panahon sa pagbalhin nianang mabug-at nga mga piraso sa bato. Apan bisan unsa pa ang petsa sa pagbalhin niini ngadto sa Tipiganan sa Bahandi, ang mga eskultora tingali gikulit niadtong katuigang 490."

Ebidensiya gikan sa Babilonyanhong mga tinubdan. Ang ebidensiya sa pagsugod ni Jerjes sa pagmando kauban sa iyang amahan sa katuigang 490 W.K.P. nakaplagan didto sa Babilonya. Ang mga pagpangubkob didto nakadiskobre ug usa ka palasyo ni Jerjes nga nahuman niadtong 496 W.K.P. Niining bahina, si A. T. Olmstead misulat diha sa *History of the Persian Empire* (p. 215): "Sa pagka-Oktubre 23, 498, atong masayran nga ang balay sa anak nga lalaki sa hari [nga mao, anak nga lalaki ni Dario, si Jerjes] hapit nang tukoron sa Babilonya; walay duhaduha kini mao ang palasyo ni Dario diha sa sentro nga bahin nga ato nang gihubit. Duha ka tuig sa ulahi [niadtong 496 W.K.P.], diha sa usa ka dokumento sa negosyo gikan sa duol nga Borsippa, kita dunay reperensiya nga naghisgot sa 'bag-ong palasyo' nga nahuman na."

Duha ka talagsaong papan nga kulonon ang mohatag ug dugang pamatuod nga kaubang nagmando si Jerjes ug Dario. Ang usa maoy dokumento sa negosyo bahin sa pag-abang sa usa ka tinukod niadtong tuig sa paglingkod sa trono ni Jerjes. Ang papan pinetsahan sa unang bulan sa tuig, ang Nisan. (*A Catalogue of the Late Babylonian Tablets in the Bodleian Library, Oxford,* ni R. Campbell Thompson, London, 1927, p. 13, ang papan gitawag ug A. 124) Ang laing papan pinetsahan ug "bulan sa Ab(?), tuig sa paglingkod sa trono ni Jerjes." Angayng matikdan, kining ulahing papan wala magtawag kang Jerjes sa titulong "hari sa Babilonya, hari sa kayutaan," nga maoy naandan niadtong panahona.—*Neubabylonische Rechts- und Verwaltungsurkunden übersetzt und erläutert,* ni M. San Nicolò ug A. Ungnad, Leipzig, 1934, Tomo I, bahin 4, p. 544, papan Num. 634, nga gitawag ug VAT 4397.

Kining duha ka papan makapalibog. Sa naandan, ang tuig sa paglingkod sa trono sa usa ka hari magsugod human mamatay ang iyang gisundan. Apan, adunay ebidensiya nga ang gisundan ni Jerjes (si Dario) buhi pa hangtod sa ikapitong bulan sa iyang kataposang tuig sa paghari, samtang kining duha ka dokumento sukad sa tuig sa paglingkod ni Jerjes sa trono gipetsahan nga una pa sa ikapitong bulan (ang usa gipetsahan sa unang bulan, ang lain gipetsahan sa ikalimang bulan). Busa kini nga mga dokumento wala magtumong sa yugto sa paglingkod ni Jerjes sa trono human mamatay ang iyang amahan apan nagpaila sa tuig sa iyang paglingkod sa trono sa panahon nga siya kaubang nagmando kang Dario. Kon ang maong tuig sa paglingkod sa trono maoy niadtong 496 W.K.P., sa dihang nahuman ang palasyo ni Jerjes sa Babilonya, ang iyang unang tuig ingong kaubang magmamando nagsugod sa sunod nga bulan sa Nisan, niadtong 495 W.K.P., ug ang iyang ika-21 ug kataposan nga tuig sa pagkahari nagsugod niadtong 475 W.K.P. Sa maong kahimtang, ang paghari ni Jerjes naglakip sa 10 ka tuig nga pagmando kauban ni Dario (gikan sa 496 hangtod sa 486 W.K.P.) ug 11 ka tuig nga pagmando nga siya lamang (gikan sa 486 hangtod sa 475 W.K.P.).

Sa laing bahin, ang mga historyador nagkauyon nga ang unang tuig sa paghari ni Dario II nagsugod sa tingpamulak sa 423 W.K.P. Usa ka Babilonyanhong papan nagpakita nga sa iyang tuig sa paglingkod sa trono, si Dario II diha na sa trono sa ika-4 nga adlaw sa ika-11 nga bulan, nga mao, sa Pebrero 13, 423 W.K.P. (*Babylonian Chronology, 626 B.C.–A.D. 75,* ni R. Parker ug W. H. Dubberstein, 1971, p. 18) Apan, ang duha ka papan nagpakita nga si Artajerjes nagpadayon sa pagmando human sa ika-11 nga bulan, sa ika-4 nga adlaw, sa

iyang ika-41 nga tuig. Ang usa gipetsahan sa ika-11 nga bulan, sa ika-17 nga adlaw, sa iyang ika-41 nga tuig. (p. 18) Ang lain gipetsahan sa ika-12 nga bulan sa iyang ika-41 nga tuig. (*Old Testament and Semitic Studies,* giedit ni Harper, Brown, ug Moore, 1908, Tomo 1, p. 304, papan Num. 12, gitawag ug CBM, 5505) Busa si Artajerjes wala pulihi sa iyang ika-41 nga tuig sa paghari apan nagpadayon sa pagmando hangtod sa katibuk-an niini. Kini nagpakita nga si Artajerjes nagmando gayod ug kapin sa 41 ka tuig ug busa ang iyang unang tuig sa paghari dili iphon nga nagsugod niadtong 464 W.K.P.

Ang ebidensiya nga si Artajerjes Longimanus nagmando saylo pa sa iyang ika-41 nga tuig makaplagan diha sa usa ka dokumento sa negosyo gikan sa Borsippa nga gipetsahan sa ika-50 nga tuig ni Artajerjes. (*Catalogue of the Babylonian Tablets in the British Museum,* Tomo VII: Mga Papan nga Gikan sa Sippar 2, ni E. Leichty ug A. K. Grayson, 1987, p. 153; papan nga gitawag ug B. M. 65494) Ang usa sa mga papan nga nagdugtong sa kataposan sa paghari ni Artajerjes ug sa sinugdanan sa paghari ni Dario II gipetsahan sa mosunod: "Ika-51 nga tuig, tuig sa paglingkod sa trono, ika-12 nga bulan, ika-20 nga adlaw, si Dario, hari sa kayutaan." (*The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, Series A: Cuneiform Texts,* Tomo VIII, Bahin I, ni Albert T. Clay, 1908, pp. 34, 83, ug Plate 57, Papan Num. 127, gitawag ug CBM 12803) Sanglit ang unang tuig sa paghari ni Dario II maoy niadtong 423 W.K.P., kini nagpasabot nga ang ika-51 nga tuig ni Artajerjes maoy niadtong 424 W.K.P. ug ang iyang unang tuig sa paghari maoy niadtong 474 W.K.P.

Busa, ang mga tinubdan sa ebidensiya nga gikan sa Gresya, Persia, ug Babilonya nagkauyon nga ang tuig sa paglingkod sa trono ni Artajerjes maoy niadtong 475 W.K.P. ug ang iyang unang tuig sa paghari maoy niadtong 474 W.K.P. Kana naghimo sa 455 W.K.P. ingong ika-20 nga tuig ni Artajerjes, sa dihang nagsugod ang 70 ka semana sa Daniel 9:24. Kon pinasukad sa Daniel 9:25 kita moihap ug 69 ka semana sa mga tuig (483 ka tuig) gikan sa 455 W.K.P., modangat kita sa talagsaong tuig sa pag-abot sa Mesiyas nga Pangulo.

May katibuk-an nga 455 ka tuig kon mag-ihap sukad sa 455 W.K.P. hangtod sa 1 K.P. Kon idugang ang nahibilin nga 28 ka tuig (aron mabug-os ang 483 ka tuig) kita modangat sa 29 K.P., ang eksaktong tuig sa dihang si Jesus nga taga-Nasaret gibawtismohan sa tubig, gidihogan sa balaang espiritu, ug misugod sa iyang publikong ministeryo ingong Mesiyas, o Kristo.—Luc 3:1, 2, 21, 22.

Pagkapukan ug Pagkabahinbahin sa Imperyo. Mahitungod sa mga manununod ni Artajerjes Longimanus sa trono sa Persia, si Diodorus Siculus naghatag sa mosunod nga impormasyon: "Sa Asia si Haring Jerjes namatay human maghari sa usa ka tuig, o, ingon sa girekord sa uban, duha ka bulan; ug ang iyang igsoong lalaki nga si Sogdianus mipuli sa trono ug nagmando sulod sa pito ka bulan. Siya gipatay ni Dario, kinsa naghari sulod sa napulog-siyam ka tuig." (*Diodorus of Sicily,* XII, 71, 1) Ang orihinal nga ngalan niini nga Dario (nailhang si Dario II) maoy Ochus, apan sa pagkahari iyang gigamit ang ngalang Dario. Siya mopatim-aw nga mao ang "Dario" nga gihisgotan sa Nehemias 12:22.

Sunod kang Dario II mipuli si Artajerjes II (gitawag ug Mnemon), nga sa iyang paghari mialsa ang Ehipto ug mihuyang ang relasyon niini sa Gresya. Ang iyang paghari (gipetsahan sukad sa 404 hangtod sa 359 W.K.P.) gisundan sa paghari sa iyang anak nga lalaki nga si Artajerjes III (gitawag usab ug Ochus), kinsa gipasidunggan nga nagmando ug mga 21 ka tuig (358-338 W.K.P.) ug giingong mao ang labing uhaw sa dugo sa tanang magmamando sa Persia. Ang iyang dakong nahimo mao ang pagsakop pag-usab sa Ehipto. Dayon gipasidungog sa sekular nga kasaysayan ang duha-ka-tuig nga pagmando ngadto kang Arses, ug ang lima-ka-tuig nga pagmando ngadto kang Dario III (Codommanus), nga sa iyang paghari gibuno si Felipe sa Macedonia (336 W.K.P.) ug gipulihan sa iyang anak nga lalaki nga si Alejandro. Niadtong 334 W.K.P. si Alejandro misugod sa iyang pag-atake sa Imperyo sa Persia, nga unang nagpildi sa Persianhong kasundalohan didto sa Granicus sa AK nga bahin sa Asia Minor ug sa makausa pa didto sa Issus sa atbang nga bahin sa Asia Minor (333 W.K.P.). Sa kataposan, human mabuntog sa mga Grego ang Fenicia ug Ehipto, napukan ang kataposang pagdepensa sa mga Persianhon didto sa Gaugamela niadtong 331 W.K.P. ug natapos ang Imperyo sa Persia.

Human sa kamatayon ni Alejandro ug sa misunod nga pagkabahin sa iyang imperyo, si Seleucus Nicator ang nagkontrolar sa dakong bahin sa mga teritoryo sa Asia nga ang Persia maoy sentro nga bahin niini. Busa ang Seleucid nga dinastiya sa mga hari nagsugod, nga nagpadayon hangtod sa 64 W.K.P. Si Seleucus Nicator daw mao ang matagnaong tawo nga unang mipadayag ingong "hari sa amihanan" diha sa tagna ni Daniel, nga kaatbang sa Ptolemaikong linya sa mga hari sa Ehipto, kinsa sa sinugdan mopatim-aw nga mao ang mikuha sa papel sa simbolikong "hari sa habagatan." —Dan 11:4-6.

Ang Seleucid nga mga hari nagpabilin lamang sa kasadpang bahin sa ilang dominyo tungod sa pagsulod sa mga Partianhon, kinsa nag-ilog sa teritoryo sa Persia sa panahon sa ikatulo ug ikaduhang

siglo W.K.P. Sila napildi sa mga Sassaniano sa ikatulong siglo K.P., ug ang pagmando sa mga Sassaniano nagpadayon hangtod sa pagpanakop sa mga Arabo niadtong ikapitong siglo.

Ang tagna ni Ezequiel (27:10) naglakip sa mga Persianhon nga apil sa mga manggugubat nga nag-alagad diha sa kasundalohan sa adunahang Tiro, ug kinsa nakaamot sa kahalangdon niini. Ang Persia gitala usab nga lakip niadtong mga nasod nga sakop sa mga panon nga gisugo sa simbolikong "Gog sa yuta sa Magog" aron sa pagpakigaway sa katawhan nga gipakigsaaran ni Jehova. —Eze 38:2, 4, 5, 8, 9.

PERSIDA [Babayeng Persianhon]. Usa ka hinigugmang Kristohanon sa Roma nga gipangomosta ug gidayeg ni Pablo tungod sa iyang daghang Kristohanong mga buhat.—Rom 16:12.

PERUDA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "bulag"]. Katigulangan sa usa ka banay sa mga alagad ni Solomon; gitawag usab ug Perida.—Esd 2:55; Neh 7:57.

PETAHIA [Gibuksan ni Jah [ang Tagoangkan]].

1. Ang balay o banay sa amahan nga gipili alang sa ika-19 sa 24 ka nagrelibohay nga mga dibisyon sa mga saserdote nga giorganisar ni David. —1Cr 24:5-7, 16.

2. Usa sa mga Levihanon nga gidasig ni Esdras sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa. (Esd 10:23, 44) Lagmit mao ra ang Num. 3.

3. Usa sa mga Levihanon nga miduyog sa paglaraw sa "kasaligang kontrata" sa mibalik nga mga destiyero nga niana sila nagrepaso sa kasaysayan sa mga pagpakiglabot sa Diyos sa ilang nasod, nga nagsugid sa ilang kasal-anan, ug miuyon nga ipasig-uli ang matuod nga pagsimba. (Neh 9:5-38) Lagmit mao ra ang Num. 2.

4. Usa ka tigpataliwala human sa yugto sa pagkadestiyero alang sa napasig-uling mga destiyero ug sa hari sa Persia; anak nga lalaki ni Mesezabel ug kaliwat ni Zera sa tribo ni Juda.—Neh 11:24.

PETOR. Ang pinuy-anan ni Balaam, ang manalagna nga misulay sa pagtunglo sa Israel. Ang Petor nahimutang "haduol sa Suba," lagmit ang Euprates, sa "Aram-naharaim" (Masoretikong teksto) o "Mesopotamia" (*LXX*). (Num 22:5; 23:7; Deu 23:4, *ftn* sa *Rbi8*) Gituohan sa kadaghanan nga kini mao ang "Pitru" sa Asiryanhong mga inskripsiyon. Ang Pitru nahimutang duol sa Suba sa Sajur, usa ka kasadpang suba nga nag-agos paingon sa Euprates sa H sa Carkemis. Apan, ang nahimutangan niini diha sa Sajur mohaom lamang sa kahubitan sa Bibliya kon ang rehiyon nga ginganlan ug "Aram-naharaim" o "Mesopotamia" miabot pa hangtod niining dapita sa K sa Euprates.

PETUEL. Amahan sa manalagna nga si Joel. —Joe 1:1.

PEULETAI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "suhol"]. Ang ikawalo sa mga anak nga lalaki ni Obed-edom, nga gitala ingong usa ka magbalantay-sa-ganghaan.—1Cr 26:1, 4, 5, 15.

PIANG. Tan-awa ang BAKOL, PIANG.

PIBESET [gikan sa Ehiptohanon, nga nagkahulogang "Balay ni [sa diyosa nga si] Bastet"]. Usa ka siyudad nga gihisgotan kauban sa On (Heliopolis) diha sa Ezequiel 30:17 sa usa ka tagna nga gitumong batok sa Ehipto. Ang *Septuagint* nga hubad sa teksto nagpaila sa Pibeset nga mao ang Bubastis, usa ka karaang siyudad diha sa rehiyon sa Delta, nga ang mga kagun-oban niini makita sa Tell Basta, mga 70 km (43 mi) sa AAS sa Cairo, duol sa modernong siyudad sa Zagazig. Ang ngalan sa karaang siyudad ingon sa makita sa Ehiptohanong mga inskripsiyon susama kaayo sa Hebreohanong Pibeset.

Ang Pibeset, o Bubastis, mao ang sentro sa pagsimba sa diyosa nga si Bastet, o Bast, usa ka iring nga diyosa nga sagad gihulagway pinaagi sa usa ka ulo sa iring. Ang naglungtad nga usa ka dakong lubnganan alang sa mga iring duol sa siyudad nagpamatuod sa pagkaprominente sa pagsimba kaniya didto. Usa ka tinuig nga pista ang gihimo sa pagpasidungog kang Bastet, nga nagpahugop sa linibo ka magsisimba didto gikan sa tanang bahin sa nasod.

Bisag ang Pibeset mao ang kaulohan sa ika-18 nga *nome* (distrito) sa Ubos nga Ehipto, nakab-ot niini ang kinadak-ang politikanhong kabantog pinaagi sa linya sa Libyanhong mga magmamando sa Ehipto nga nagsugod kang Paraon Sisak, usa ka kontemporaryo ni Solomon ug Rehoboam. (1Ha 11:40; 14:25, 26) Ang Pibeset mao ang harianong siyudad ni Sisak. Ang tagna ni Ezequiel naghisgot sa pagsakop sa Babilonya sa Ehipto sa dihang mapukan ang Pibeset. Ang mga Persianhon sa ulahi naglaglag sa siyudad, ug karong adlawa ang mga kagun-oban lamang ang nagpabilin sa karaang dapit.

PICOL. Ang pangulo sa kasundalohan sa Filistehanon nga si Haring Abimelek. Giubanan ni Picol si Abimelek sa dihang gihimo ang pakigsaad uban kang Abraham ug kang Isaac. (Gen 21:22, 32; 26:26, 31) Sanglit kining duha ka panagtagbo maoy kapin sa 75 ka tuig ang kal-ang, ang "Picol" tingali maoy usa ka titulo o ngalan nga gigamit ni bisan kinsa nga nakabaton niini nga katungdanan inay

nga ngalan sa usa ka tawo nga naghupot sa katungdanan sa dugayng panahon. Sa samang mga katarongan ang ngalan sa iyang hari mahimong usa usab ka titulo.

PIHAHIROT. Ang kataposang gikampohan sa mga Israelinhon sa wala pa motabok sa Pulang Dagat. (Num 33:7, 8) Human magkampo sa "Etam sa daplin sa kamingawan" (Ex 13:20), si Moises nakadawat ug instruksiyon gikan kang Jehova nga Diyos nga "mamalik ug magkampo atubangan sa Pihahirot taliwala sa Migdol ug sa dagat nga malantaw sa Baal-zepon." (Ex 14:1, 2) Kon ang mga dapit sa Migdol ug Baal-zepon nahibaloan pa karong adlawa, dili lisod ang pag-ila sa Pihahirot. Apan, dili ingon niini ang kahimtang, ug ang mga paningkamot nga ilangkit ang mga ngalan niining mga dapita, ingon man ang ngalan nga Pihahirot, uban sa pipila ka dapit ubay sa sidlakang utlanan sa Ehipto maoy nagkadaiya ug dili gayod konklusibo. Tungod niini ang ubang geograpikanhong mga kahubitan diha sa asoy mismo daw mohatag ug labing maayong pasukaranan aron mabatonan ang pipila ka ideya bahin sa nahimutangan sa Pihahirot.

Ang Pihahirot maoy duol sa Pulang Dagat diin ang bugtong ruta lamang aron makalingkawas gikan sa nagsingabot nga kasundalohan sa Ehipto maoy latas sa dagat mismo. Ang dagat sa maong dapit may igoigo gayod nga giladmon aron 'mapikas' ang katubigan ug mahimong usa ka agianan latas "sa taliwala sa dagat," nga ang katubigan nahimong "paril" sa isigkakilid niini. (Ex 14:16, 21, 22) Walay dapit sa A sa Gulpo sa Suez ang igong mohaom nianang maong kahubitan. Tinuod nga daghan sa modernong mga eskolar mipabor sa teoriya nga gihimo ang pagtabok diha sa mabaw nga rehiyon sa Bitter Lakes, nga nagsugod mga 25 km (16 mi) sa A sa Suez. Apan, kini nga panglantaw naglakip sa ideya nga dili tinuod ang milagrosong pagtabok (nga nag-ingong ang pagtabok maoy latas lamang sa kalamakan o katunggan) o kaha sa ideya nga ang amihanang tumoy sa Pulang Dagat miabot kanhi ngadto sa rehiyon sa Bitter Lakes ug nga ang katubigan didto mas lawom niadtong panahona, samtang ang arkeolohikanhong ebidensiya nagpakita nga wala kaayoy kausaban ang lebel sa katubigan sukad sa karaang kapanahonan.

Tungod niini, ang pangagpas sa unang mga eskolar (sa ika-19 nga siglo) mao gihapon ang tukmang naghubit sa impormasyong gitagana sa kasaysayan sa Bibliya. Ang Pihahirot lagmit nga mao ang dapit diha sa hiktin nga patag nga nag-ubay sa habagatan-sidlakang tiilan sa Jebel ʽAtaqah nga mga 20 km (12 mi) sa HK sa Suez. Gituohan nga ang pagtabok nagsugod gikan sa habog nga lawis nga gitawag ug Ras ʽAtaqah ug miagi sa salog sa dagat ngadto sa kasilinganan sa tubigang dapit sa ʽAyun Musa' sa atbang nga baybayon. Ang salog sa dagat niining dapita inanay nga palugsong sa magkaatbang nga baybayon tungod sa kamabwan nga milawis ug 3 km (2 mi) gikan sa isigkakiliran. Ang kinalawmang bahin duol sa tunga niini nga agianan maoy mga 15 m (50 p). Ang gilay-on gikan sa matag baybayon maoy mga 10 km (6 mi) nga maghatag ug igong lugar alang sa posibleng tulo ka milyong Israelinhon nga motabok sa salog sa dagat samtang, sa samang panahon, ang kasundalohan ni Paraon moagi usab latas sa milagrosong gitagana nga agianan sa pagpaningkamot nga makaapas sa panon sa mga Israelinhon.—Tan-awa ang PAGPANGGULA (Ruta sa Pagpanggula).

Kini nga panglantaw mohaom sa katibuk-ang tradisyon nga gibilin ni Josephus, ang Hudiyong historyador sa unang siglo K.P., nga ang mga Israelinhon sa wala pa motabok 'natanggong tali sa dili maagian nga mga pangpang ug sa dagat.' (*Jewish Antiquities,* II, 324 [xv, 3]) Ang 'pagbalik' sa Israelinhong nasod gikan sa Etam ngadto sa dapit nga gihubit sa itaas moharmonya usab pag-ayo sa gitagna ni Jehova nga si Paraon miingon kanila, "Sila nanghisalaag diha sa yuta. Sila gilibotan sa kamingawan." (Ex 14:3) Dili gayod ingon niini ang mga dapit sa A sa Suez. Ang nahimutangan sa Pihahirot nga diha sa palibot sa Jebel ʽAtaqah sa ingon magtugot usab sa kasundalohan ni Paraon nga daling makaapas sa nangalagiw nga mga Israelinhon agi sa naandang ruta gikan sa Mempis (lagmit ang kaulohan sa Ehipto sa maong panahon) ngadto sa Peninsula sa Sinai.—Ex 14:4-9.

Bisag nakakab-ot sa geograpikanhong mga kahubitan, ang nahimutangan sa Pihahirot angayng lantawon nga tentatibo lamang, nga nag-agad sa posibleng pagpamatuod sa umaabot.

PILAKTERYA. Tan-awa ang KAHITA NGA SUDLANAG KASULATAN.

PILATO. Romanong gobernador sa Judea sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus. (Luc 3:1) Human mapalagpot sa pagka-etnarka sa Judea si Arquelao nga anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan, ang mga gobernador maoy gitudlo sa emperador aron magmando niini nga lalawigan, ug dayag nga si Pilato maoy ikalima niini nila. Gitudlo siya ni Tiberio niadtong 26 K.P., ug ang iyang pagmando milungtad ug napulo ka tuig.

Diyutay ray nahibaloan bahin sa personal nga kasaysayan ni Poncio Pilato. Ang panahon lamang sa iyang kinabuhi nga gisulat sa kasaysayan mao ang iyang pagkagobernador sa Judea. Ang usa ka inskripsiyon nga nahibaloan nga dunay iyang

ngalan nakaplagan sa Cesarea niadtong 1961. Kini naghisgot usab sa "Tiberieum," usa ka tinukod nga gidedikar ni Pilato kang Tiberio.

Ingong hawas sa emperador, ang gobernador may bug-os nga pagkontrolar sa lalawigan. Siya makapahamtang ug hukom nga kamatayon, ug sumala niadtong nagduso sa ideya nga ang Sanhedrin makapahamtang ug hukom nga kamatayon, ang pagkompirmar sa gobernador kinahanglang mabatonan nianang maong Hudiyohanong korte aron ang ilang paghukom mahimong balido. (Itandi ang Mat 26:65, 66; Ju 18:31.) Sanglit ang opisyal nga pinuy-anan sa Romanong magmamando maoy didto sa Cesarea (itandi ang Buh 23:23, 24), ang dakong puwersa sa Romanhong kasundalohan nakapuwesto didto, nga may gamayng puwersa nga nagbantay sa Jerusalem. Apan, sa naandan ang gobernador moestar sa Jerusalem sa panahon sa mga pista (sama sa panahon sa Paskuwa) ug magdalag mga sundalo aron sa pagdugang sa puwersa. Kauban ni Pilato ang iyang asawa didto sa Judea (Mat 27:19), nga nahimong posible tungod sa mas naunang kausaban sa polisa sa Romanhong kagamhanan maylabot sa mga gobernador nga anaa sa peligrosong mga asaynment.

Ang pangatungdanan ni Pilato dili malinawon. Sumala sa Hudiyong historyador nga si Josephus, si Pilato nakahimog dili maayong pagsugod sa iyang mga pagpakiglabot sa iyang Hudiyong mga sakop. Siya nagpadalag Romanhong kasundalohan ngadto sa Jerusalem nga nagbitbit ug mga estandarte nga may mga larawan sa emperador diha niana sa panahon sa kagabhion. Kini nakapukaw ug dakong kayugot; tungod niana usa ka delegasyon sa mga Hudiyo ang miadto sa Cesarea aron iprotesta ang presensiya sa mga estandarte ug nagawhag sa pagwagtang niini. Human sa lima ka adlaw nga diskusyon, gihulga ni Pilato ang mga nagprotesta nga pamatyon sila sa iyang mga sundalo, apan ang ilang hugot nga pagprotesta nagtukmod kaniya nga mouyon sa ilang gihangyo. —*Jewish Antiquities,* XVIII, 55-59 (iii, 1).

Si Philo, usa ka Hudiyong magsusulat sa unang siglo K.P. sa Alejandria, Ehipto, naghubit sa daw susamang buhat ni Pilato nga nakapukaw ug protesta, niining higayona naglangkit sa mga taming nga bulawan nga may mga ngalan ni Pilato ug Tiberio, nga ang maong mga taming gibutang ni Pilato diha sa iyang mga lawak sa Jerusalem. Usa ka pag-apelar sa mga Hudiyo ang nakaabot sa emperador sa Roma, ug si Pilato gimandoan nga ibalhin ang mga taming ngadto sa Cesarea.—*The Embassy to Gaius,* XXXVIII, 299-305.

Si Josephus nagtala ug lain pang kasamok. Aron makahimog usa ka agianan sa tubig nga magdala sa tubig ngadto sa Jerusalem gikan sa gilay-ong mga 40 km (25 mi), gigamit ni Pilato ang salapi nga gikan sa tipiganan ug bahandi sa templo sa Jerusalem. Ang dakong panon sa katawhan miprotesta niini nga buhat sa dihang miduaw si Pilato sa siyudad. Si Pilato nagpadalag nagtakobang mga sundalo aron moipon sa panon ug, pinaagi sa usa ka ilhanan, moatake kanila, nga misangpot sa pagkaangol ug pagkamatay sa pipila ka Hudiyo. (*Jewish Antiquities,* XVIII, 60-62 [iii, 2]; *The Jewish War,* II, 175-177 [ix, 4]) Dayag nga ang proyekto gipadayon hangtod nga kini natapos. Kining ulahi nga panag-away sagad gituohang mao ang okasyon sa dihang si Pilato 'nagsagol sa dugo sa mga Galileanhon sa ilang mga halad,' ingon sa gitala sa Lucas 13:1. Gikan niining mga pulonga mopatim-aw nga kining mga Galileanhon gipatay mismo diha sa templo. Walay paagi nga matino kon kining hitaboa may kalabotan ba nianang gihubit ni Josephus o maoy lain nga insidente. Bisan pa niana, sanglit ang mga Galileanhon maoy mga sakop ni Herodes Antipas, ang magmamando sa distrito sa Galilea, kini nga pagpamatay lagmit maoy usa ka hinungdan nga nakaamot sa pagdumtanay tali ni Pilato ug Herodes hangtod sa panahon sa paghusay kang Jesus.—Luc 23:6-12.

Inskripsiyon nga nadiskobrehan sa Cesarea niadtong 1961 nga adunay ngalan ni Poncio Pilato

Paghusay Kang Jesus. Sa Nisan 14, 33 K.P., sa pagkakadlawon, si Jesus gidala sa Hudiyong mga pangulo ngadto kang Pilato. Sanglit dili sila mosulod sa nataran sa mga balay sa Hentil nga magmamando, si Pilato migula ngadto kanila ug nagpakisayod bahin sa sumbong batok kang Jesus. Ang mga sumbong mao nga si Jesus subersibo, nagpasiugda sa dili pagbayad ug buhis, ug nagingon nga siya usa ka hari, busa nakig-indig kang Cesar. Gisultihan nga dad-on nila si Jesus ug hukman siya nga silasila ra, ang iyang mga magsusumbong mitubag nga dili subay sa balaod alang kanila ang pagpatay kang bisan kinsa. Tungod niana gidala ni Pilato si Jesus ngadto sa palasyo ug gisukitsukit siya bahin sa mga sumbong. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 741) Mibalik ngadto sa mga magsusumbong, si Pilato nagpahibalo nga wala siyay nakitang kasaypanan sa akusado. Ang mga sumbong nagpadayon, ug sa pagkahibalo nga si Jesus taga-Galilea, gipadala siya ni Pilato ngadto kang Herodes Antipas. Si Herodes, nga naglagot tungod kay si Jesus wala mohimog pipila ka ilhanan, nagdagmal ug nagbugalbugal kaniya ug nagpadala kaniya balik kang Pilato.

Ang Hudiyong mga pangulo ug ang katawhan gipatawag pag-usab, ug gipahayag pag-usab ni Pilato ang iyang mga paningkamot nga dili mahukman ug kamatayon ang inosenteng tawo, nga nangutana sa panon sa katawhan kon buot ba nilang buhian si Jesus sumala sa kostumbre sa pagbuhig usa ka binilanggo sa matag pista sa Paskuwa. Apan, ang panon sa katawhan nga gisulsolan sa ilang relihiyosong mga pangulo, naninggit aron buhian si Barabas, nga usa ka tulisan, mamumuno, ug nakigbatok sa pamunoan. Ang sublisubling mga paningkamot ni Pilato nga buhian ang giakusar nagpasamot lamang sa pagpaninggit nga ilansang si Jesus. Kay nahadlok nga mahitabo ang kagubot ug nagtinguha sa pagpahimuot sa panon sa katawhan, si Pilato miuyon sa ilang kagustohan, nga nanghunaw sa iyang mga kamot nga ingon sa naghinlo niini gikan sa pagkasad-an sa dugo. Dihay panahon una pa niini, ang asawa ni Pilato nagpahibalo kaniya bahin sa iyang makapatugaw nga damgo bahin "nianang tawong matarong."—Mat 27:19.

Si Pilato karon nagpalatigo kang Jesus, ug ang mga sundalo nagbutang ug tunokon nga purongpurong sa ulo ni Jesus ug nagbesti kaniyag harianong taas nga besti. Sa makausa pa si Pilato miatubang sa panon sa katawhan, nagpahayag pag-usab nga wala siya makakaplag ug bisan unsang sala kang Jesus, ug nagpagawas kang Jesus ngadto sa ilang atubangan nga sinul-oban sa iyang taas nga besti ug may tunokon nga purongpurong. Sa pagsinggit ni Pilato, "Tan-awa! Ang tawo!" ang mga pangulo sa katawhan nagpahayag na usab sa ilang gipangayo nga paglansang, nagpahayag karon sa unang higayon sa ilang sumbong labot sa pagpasipala. Ang ilang paghisgot kang Jesus nga naghimo sa iyang kaugalingon nga anak sa Diyos ang nakadugang sa kahadlok ni Pilato, ug iyang gidala si Jesus sa sulod alang sa dugang pagsukitsukit. Ang iyang kataposang mga paningkamot sa pagbuhi kaniya nakaaghat sa Hudiyong mga magsusupak sa pagpasidaan nga si Pilato nameligro nga isumbong nga nakigbatok kang Cesar. Sa pagkadungog niini nga hulga, si Pilato, nga nagdala kang Jesus sa gawas, karon milingkod sa lingkoranan-sa-paghukom. Ang pagsinggit ni Pilato, "Tan-awa! Ang inyong hari!" nakapukaw lamang sa singgit sa paglansang kang Jesus ug maoy hinungdan sa pagpahayag: "Kami walay hari gawas kang Cesar." Busa gitugyan ni Pilato si Jesus ngadto kanila aron ilansang.—Mat 27:1-31; Mar 15:1-15; Luc 23:1-25; Ju 18:28-40; 19:1-16.

Ang Hudiyong mga magsusulat, sama kang Philo, naghubit kang Pilato ingong usa ka tawong higpit ug mabuotbuoton. (*The Embassy to Gaius,* XXXVIII, 301) Apan lagmit ang mga lihok sa mga Hudiyo maoy ilabinang nakaingon sa kusganong mga lakang nga gihimo sa gobernador batok kanila. Bisan pa niana, ang mga asoy sa Ebanghelyo naghatag ug pipila ka tukmang pagsabot sa pagkatawo ni Pilato. Ang iyang paagi sa pagdumala sa mga butang maoy kinaiyanhon sa Romanong magmamando, ang iyang sinultihan maoy laktod ug prangka. Sa panggawas siya nagpakitag maduhaduhaong tinamdan, sama sa pag-ingon "Unsay kamatuoran?" bisan pa niana, siya nagpakitag kahadlok, lagmit usa ka matuotuohong kahadlok, sa pagkadungog nga siya nakiglabot sa usa nga nagangkong anak sa Diyos. Bisag dayag nga dili ang matang nga magpakaubos, siya nagpakitag kakulang ug integridad ingong usa ka politiko. Siya mabalak-on kaayo sa iyang posisyon, kon unsay ikasulti sa iyang mga labaw kon ilang madungog ang dugang kasamok sa iyang lalawigan, nga nahadlok nga mopatim-awng sobra ka matinugoton niadtong gisumbong sa pag-alsa sa pamunoan. Giila ni Pilato ang pagkainosente ni Jesus ug ang kasina nga maoy nagtukmod sa iyang mga magsusumbong. Bisan pa niana siya nagpadala sa panon sa katawhan ug nagtugyan sa inosenteng biktima ngadto kanila aron ipapatay imbes ipameligro ang iyang politikanhong karera.

Ingong bahin sa "labaw nga mga awtoridad," si Pilato nakabaton ug gahom pinaagi sa pagtugot sa Diyos. (Rom 13:1) Siya may tulubagon sa iyang paghukom, tulubagon nga dili mahinloan pinaagig tubig. Ang damgo sa iyang asawa dayag nga naggikan sa Diyos, sama sa linog, sa talagsaong

kangitngit, ug sa pagkagilis sa kortina nga nahitabo niadtong adlawa. (Mat 27:19, 45, 51-54; Luc 23: 44, 45) Ang damgo sa iyang asawa nagpaamgo na unta kang Pilato nga kini dili usa ka ordinaryong husay, dili ordinaryong akusado. Apan, sama sa giingon ni Jesus, ang tawo nga nagtugyan kaniya ngadto kang Pilato 'mas dakog kasal-anan.' (Ju 19: 10, 11) Si Judas, kinsa maoy orihinal nga nagbudhi kang Jesus, gitawag nga "anak sa kalaglagan." (Ju 17:12) Kadtong mga Pariseo nga sad-an kay nalangkit sa maong laraw batok sa kinabuhi ni Jesus gihubit nga "mahiagom sa Gehenna." (Mat 23:15, 33; itandi ang Ju 8:37-44.) Ug ilabina ang hataas nga saserdote, kinsa nanguna sa Sanhedrin, maoy responsable atubangan sa Diyos tungod sa pagtugyan sa Anak sa Diyos ngadto niining Hentil nga magmamando aron hukman sa kamatayon. (Mat 26:63-66) Ang sala ni Pilato dili ingon sa ilang mga sala; bisan pa niana ang iyang gibuhat maoy salawayon kaayo.

Ang kayugot ni Pilato batok sa mga tigpasiugda sa maong krimen dayag nga gipabanaag diha sa karatula nga iyang gipabutang ibabaw sa gilansang nga si Jesus, nga gipaila siya ingong "ang Hari sa mga Hudiyo," ingon man ang iyang hugot nga pagsupak nga usbon kini, nga nag-ingon: "Ang nasulat ko na nasulat ko na." (Ju 19:19-22) Sa dihang gihangyo ni Jose nga taga-Arimatea ang patayng lawas, si Pilato, human ipakita ang pagkasegurista sa usa ka Romanong opisyal pinaagi sa pagtino nga si Jesus patay na, mihatag sa gihangyo. (Mar 15:43-45) Ang kabalaka sa pangulong mga saserdote ug sa mga Pariseo sa posibilidad sa pagkawat sa lawas nagpatunghag pintok nga tubag: "Kamo adunay guwardiya. Lakaw bantayi kini pag-ayo ingon sa inyong nahibaloan kon unsaon." —Mat 27:62-65.

Pagpalagpot ug Kamatayon. Si Josephus nagtaho nga ang pagpalagpot sa ulahi kang Pilato sa katungdanan maoy tungod sa gisang-at nga mga reklamo sa mga Samarianhon ngadto sa direktang labaw ni Pilato, ang gobernador sa Sirya nga si Vitellius. Ang reklamo maoy bahin sa pagpatay ni Pilato sa ubay-ubayng Samarianhon nga gilimbongan sa usa ka impostor aron magtigom didto sa Bukid sa Gerizim sa paglaom nga makaplagan ang sagradong mga bahandi nga gituohang gitagoan didto ni Moises. Si Vitellius nagsugo kang Pilato nga moadto sa Roma aron moatubang kang Tiberio, ug siya nagpalingkod kang Marcellus puli kaniya. Si Tiberio namatay niadtong 37 K.P. samtang si Pilato nagpaingon pa sa Roma. (*Jewish Antiquities,* XVIII, 85-87 [iv, 1]; XVIII, 88, 89 [iv, 2]) Ang kasaysayan wala mohatag ug kasaligang impormasyon bahin sa mga resulta sa iyang husay. Ang historyador nga si Eusebius sa hinapos nga bahin sa ikatulo ug sa sayo nga bahin sa ikaupat nga siglo miingon nga si Pilato napugos sa paghikog sa panahon sa pagmando ni Gayo (Caligula) nga manununod ni Tiberio.—*The Ecclesiastical History,* II, VII, 1.

PILDAS. Ikaunom nga ginganlan sa walo ka anak nga lalaki ni Nahor nga igsoong lalaki ni Abraham pinaagi sa iyang asawa nga si Milca.—Gen 22:21-23; 11:29.

PILHA [Galingan nga Bato]. Usa ka pangulo sa banay sa Israel o usa ka hawas sa banay nga nagbaton nianang ngalana nga nagpamatuod sa "kasaligang kontrata" human sa pagkadestiyero.—Neh 9:38; 10:1, 14, 24.

PILISTIA. Tan-awa ang FILISTIA, FILISTEHANON.

PILOSOPIYA. Ang Gregong pulong nga *phi·lo·so·phi'a* sa literal nagkahulogang "gugma sa kaalam." Sa modernong paggamit ang termino nagtumong sa tawhanong mga paningkamot sa pagsabot ug sa pag-interpretar pinaagig pangatarongan ug pangagpas sa katibuk-ang kasinatian sa tawo, lakip na sa nagpaluyong mga hinungdan ug mga prinsipyo sa katinuoran.

Ang Gregong mga pulong alang sa "pilosopiya" ug "pilosopo" kas-a lamang makita diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. (Col 2:8; Buh 17:18) Dayag nga sa dihang si Pablo misulat ngadto sa kongregasyon sa Colosas sa Asia Minor, ang pipila didto nameligro nga maapektohan "sa pilosopiya ug walay-pulos nga panglimbong sumala sa tradisyon sa mga tawo." Ang Gregong mga pilosopiya niadtong tungora ilado kaayo. Apan ang konteksto sa Colosas 2:8 nagpakita nga ang gikabalak-an pag-ayo ni Pablo mao ang mga magtutuo sa Judaismo nga misulay sa pagpabalik sa mga Kristohanon sa pagtuman sa Moisesnong Balaod lakip ang gisugo niini nga pagpatuli, mga pangilin, ug ang dili pagkaon sa pipila ka pagkaon. (Col 2:11, 16, 17) Si Pablo dili supak sa kahibalo, tungod kay siya nag-ampo nga ang mga Kristohanon mapuno unta niini. Apan, sumala sa iyang gipakita, ang usa kinahanglang magpabili sa papel ni Jesu-Kristo sa pagtuman sa katuyoan sa Diyos aron makabaton ug tinuod nga kaalam ug tukmang kahibalo. (Col 1:9, 10; 2:2, 3) Ang mga taga-Colosas kinahanglang magbantay kay basin unyag adunay modagit kanila pinaagig makapaagning mga argumento sumala sa tawhanong panghunahuna o panglantaw. Ang maong pilosopiya maoy bahin sa "paninugdang mga butang [*stoi·khei'a*] sa kalibotan," sa ato pa, sa mga prinsipyo o paninugdang mga elemento ug mga panukmod sa kalibotan, "ug dili sumala kang Kristo." —Col 2:4, 8.

Sa dihang didto sa Atenas, si Pablo nakahibalag sa 'mga pilosopong Epicureo ug mga Estoiko.' (Buh 17:18) Ilang gitawag ang apostol nga usa ka "witwitan," nga migamit sa Gregong pulong nga *sper·mo·lo′gos,* nga sa literal mapadapat sa usa ka langgam nga nanuka ug mga binhi. Ang pulong nagpasabot usab sa usa nga namunit ug ginagmayng mga tipik sa kahibalo ug nagpataka lang sa pagsumaysumay niini. Ang maong mga pilosopo nagtamay kang Pablo ug sa iyang mensahe. Sa panguna, ang pilosopiya sa mga Epicureo mao nga ang pagbaton ug kalipay, ilabina ang kalipay sa hunahuna, mao ang pangunang kaayohan sa kinabuhi (1Co 15:32); bisan tuod nga kini may giila nga mga diyos, kini nagpatin-aw niining mga butanga ingong saylo sa tawhanong kasinatian ug pagtagad. Ang pilosopiya sa mga Estoiko nagpasiugda sa kapalaran o kinaiyanhong destinasyon; ang usa kinahanglang magbaton ug hataas nga moralidad apan maningkamot nga dili magtagad sa kasakit ug kalipay. Ang mga Epicureo ug mga Estoiko wala motuo sa pagkabanhaw. Sa iyang pakigpulong atubangan sa maong mga tawo, gipasiugda ni Pablo ang relasyon ug ang pagkamay-tulubagon sa usa ka tawo ngadto sa Maglalalang ug gilangkit kini sa pagkabanhaw ni Kristo ug sa "garantiya" nga gihatag niini ngadto sa mga tawo. Alang sa mga Grego ang pagpangayo ug "kaalam" sa mensahe bahin kang Kristo maoy "kabuangan" (1Co 1:22, 23), ug sa dihang gihisgotan ni Pablo ang pagkabanhaw, daghan sa iyang mga mamiminaw ang nagyagayaga, apan ang pipila nahimong mga magtutuo.—Buh 17:22-34.

Sa iyang inspiradong mga sulat, gipasiugda ni Pablo sa makadaghan ang kaalam ug ang gitawag kuno nga kahibalo sa kalibotan ingong kabuangan atubangan sa Diyos ug kinahanglang likayan sa mga Kristohanon.—1Co 1:18-31; 2:6-8, 13; 3:18-20; 1Ti 6:20.

PILTAI [pinamubo sa Pelatias, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagtagana ug Kaikyasan"]. Pangulo sa saserdotehanong balay o banay sa amahan ni Moadias sa mga adlaw sa manununod ni Jesua nga si Joiakim human sa pagkadestiyero.—Neh 12:12, 17.

PIM. Ang bayad nga gisingil sa mga Filistehanon gikan sa mga Israelinhon alang sa pagpabaid sa nagkalainlaing mga galamiton nga metal. (1Sa 13:20, 21) Ang *pim* lagmit maoy usa ka bato sa timbangan. Ang ubay-ubayng mga bato sa timbangan nga nakubkoban didto sa Palestina kinulitan sa mga konsonante sa *"pim"* diha sa karaang Hebreohanong mga karakter; kini nagkalainlain ug gibug-aton gikan sa 7.18 ngadto sa 8.13 ka gramo. Tungod niini, ang *pim* maoy halos dos-tersiya sa usa ka siklo.

PINADAYAG. Ang Gregong pulong (*a·po·ka′ly·psis*) nga gihubad nga pinadayag o pagpadayag nagtumong sa "usa ka pagbutyag" ug sagad gigamit maylabot sa mga pagpadayag sa espirituwal nga mga butang o sa kabubut-on ug mga katuyoan sa Diyos. (Luc 2:32; 1Co 14:6, 26; 2Co 12:1, 7; Gal 1:12; 2:2; Efe 1:17; Pin 1:1; *Int*) Tungod sa paglihok sa espiritu sa Diyos nahimo ang maong mga pinadayag. Mahitungod sa pagpadayag sa "sagradong tinago," si apostol Pablo misulat: "Sa ubang mga kaliwatan kini nga tinago wala ipahibalo ngadto sa mga anak sa mga tawo ingon sa pagkapadayag niini karon ngadto sa iyang balaang mga apostoles ug mga manalagna pinaagi sa espiritu, nga mao, nga ang katawhan sa kanasoran mahimong kaubang mga manununod ug kaubang mga sangkap sa lawas ug mga mag-aambit uban kanato sa saad nga nahiusa kang Kristo Jesus pinaagi sa maayong balita."—Efe 3:1-6; Rom 16:25.

Ang basahon sa Mga Buhat kusganong nagpamatuod nga kini nga pagpadayag sa sagradong tinago nahitabo tungod sa paglihok sa espiritu sa Diyos. Ubos sa pagtultol sa espiritu sa Diyos nga si Pedro, Pablo, ug Bernabe miwali ngadto sa mga dili-Hudiyo. Ang dili-Hudiyo nga mga magtutuo, ang "katawhan sa kanasoran," nakadawat sa balaang espiritu samtang dili-tinuli, sa ingon nahimong usa ka katawhan alang sa ngalan sa Diyos. (Buh 10:9-48; 13:2-4) Ang manalagnang si Amos, ubos sa pag-inspirar, nagtagna niini ug, sa unang siglo K.P., ang katumanan sa iyang tagna nadayag pinaagi sa paglihok sa espiritu sa Diyos.—Buh 15:7-20; itandi ang Am 9:11, 12, *LXX.*

Ang Bibliya naghisgot usab bahin sa "pagpadayag sa matarong nga paghukom sa Diyos" (Rom 2:5), "sa pagpadayag sa mga anak sa Diyos" (Rom 8:19), ug sa 'pagpadayag ni Jesu-Kristo' ug "sa iyang himaya." (1Pe 1:13; 4:13) Ang pagtagad sa konteksto ug sa kaamgid nga mga teksto motabang sa pagtino kon kanus-a nahitabo ang maong mga pagpadayag, o mga pinadayag. Sa matag kahimtang, ang pagpadayag, o pinadayag, maoy usa ka panahon nga ang matarong nga mga tawo makadawat sa partikular nga mga ganti ug mga panalangin o ipahinabo ang kalaglagan sa mga daotan.

Pagpadayag sa mga Anak sa Diyos. Sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma, gipaila ni apostol Pablo ang "mga anak" sa Diyos ingong nakadawat sa usa ka espiritu sa pagsagop. Ingong kaubang mga manununod ni Kristo, kini nga mga anak sa Diyos pagahimayaon. (Rom 8:14-18) Ang Ginoong Jesu-Kristo magausab sa ilang gipaubos nga lawas aron mahiuyon sa iyang mahimayaong lawas (Flp 3:20, 21), ug sila magmando uban kaniya ingong mga hari. (2Ti 2:12) Busa ang

"pagpadayag sa mga anak sa Diyos" nagtumong sa panahon sa dihang madayag nga sila nahimaya na gayod ug nagamando kauban ni Kristo Jesus. Ang himaya nga ipadayag kanila dako gayod kaayo nga tungod niana ang tanan nilang kanhing pag-antos sa yuta mahimong ingon lamang sa walay bili. (Rom 8:18, 19) Kini nga pagpadayag gilakipan ug dagkong mga panalangin, kay si apostol Pablo misulat: "Ang kalalangan usab ipagawas gikan sa pagkaulipon sa pagkadunot ug makabaton sa mahimayaong kagawasan sa mga anak sa Diyos." —Rom 8:21.

Pagpadayag sa Matarong nga Paghukom sa Diyos. Sa Roma 2:5 ang "pagpadayag sa matarong nga paghukom sa Diyos" gilangkit sa 'adlaw sa kapungot sa Diyos.' Busa, ang matarong nga paghukom sa Diyos ipadayag sa dihang "siya magabalos sa matag usa sumala sa iyang mga binuhatan," kinabuhing walay kataposan niadtong milahutay sa pagbuhat kon unsay maayo ug kalaglagan niadtong nagbuhat sa pagkadili-matarong. —Rom 2:6-8.

Pagpadayag ni Jesu-Kristo. Ang "pagpadayag ni Jesu-Kristo" ug "sa iyang himaya" maoy usa ka panahon sa pagganti sa iyang matinumanong mga sumusunod ug sa pagpahamtang ug panimalos sa dili-diyosnong mga tawo. Busa siya gipadayag ingong usa ka mahimayaong Hari, nga gihatagan ug gahom sa pagganti ug sa pagsilot. Ang Kasulatan nagpakita nga ang dinihogan sa espiritu nga mga Kristohanon nga matinumanong milahutay sa pag-antos "malipay sa hilabihan" sa pagpadayag sa himaya ni Kristo. (1Pe 4:13) Ang sinulayang kalidad sa ilang pagtuo mahimong usa ka hinungdan sa pagdayeg ug himaya ug dungog inigpadayag ni Jesu-Kristo, ug kini nga mga Kristohanon mahimong mga dumadawat sa dili-takos nga kalulot. (1Pe 1:7, 13) Sa laing bahin, kadtong wala makaila sa Diyos ug wala magasunod sa maayong balita bahin sa Ginoong Jesus pagalaglagon sa walay kataposan, nga tungod niana makabaton ug kahupayan kadtong nakaagom ug kasakitan sa ilang mga kamot.—2Te 1:6-10.

PINADAYAG NGADTO KANG JUAN. Ang kataposang basahon sa Bibliya segun sa pagkahanay diha sa kadaghanang mga hubad, apan dili ang kataposang gisulat. Kini gitawag usab nga Apokalipsis ni Juan nga Apostol.

Magsusulat, ug Kanus-a ug Diin Gisulat. Ang apostol nga si Juan nagpaila sa iyang kaugalingon ingong mao ang magsusulat sa basahon ug nagtawag sa dapit nga gisulatan ingong mao ang pulo sa Patmos, diin si Juan nadestiyero sa maong panahon tungod sa iyang pagwali sa Pulong sa Diyos ug sa pagpanaksi bahin kang Jesu-Kristo. (Pin 1:1, 9) Ang panahon sa pagsulat maoy lagmit sa mga 96 K.P.

Estilo ug Pagkatukma. Ang basahon maoy sama sa usa ka sulat, nga nagbatbat ug mga panan-awon nga gihan-ay nga sunodsunod, ug nga sa kataposan misangko sa kinatayuktokan nga panan-awon. Gitagana niini ang usa ka haom nga paniklop sa tibuok nga Bibliya.

Kini nga basahon mopatim-awng nagbatbat pinasukad sa mga serye nga tinagpito. Ang pito ka timbre gibuksan ug gisundan sa paghuyop sa pito ka trompeta, dayon sa pito ka hampak. Adunay pito ka tungtonganag lampara, pito ka bituon, pito ka dalugdog, ug daghan pang ubang butang nga tinagpito, lagmit tungod kay ang numerong pito dinhi naghawas sa pagkakompleto, ug ang basahon naghisgot sa pagkompleto sa sagradong tinago sa Diyos.—Pin 10:7; tan-awa ang SAGRADONG TINAGO.

Ang Awtor ug ang Alagianan. Si Jehova nga Diyos nga Labing Gamhanan mao ang awtor niini nga basahon, ug ang alagianan sa impormasyon mao si Jesu-Kristo, kinsa nagpadala niini ngadto kang Juan ug naghatag niini ngadto kaniya pinaagi sa iyang manulonda. (Pin 1:1) Ang espiritu sa Diyos gihulagway ingong pito ka pilo, sa ato pa naglihok sa kinabug-osang kapasidad niini aron ipadangat kini nga pagpadayag. Gisugo si Juan sa Diyos sa pagsulat.—1:4, 11.

Katuyoan. Bisan tuod ang pipila sa mga butang nga nakita ni Juan sa panan-awon daw makahahadlok—ang mga mananap, ang mga kaalaotan, ang mga hampak—ang basahon gisulat, dili aron sa paghadlok, kondili sa paghupay ug pagdasig niadtong kinsa magabasa niini uban ang pagtuo. Pinaagi niini mahimong makadawat ug mga panalangin ang magbabasa. Gani, ang magsusulat niini nga basahon nag-ingon sa sinugdan: "Malipayon ["bulahan," *KJ*] siya nga nagabasa sa makusog ug kadtong nagapatalinghog sa mga pulong niini nga tagna, ug kinsa nagatuman sa mga butang nga nahisulat niini." (Pin 1:3) Nag-ingon usab si Juan nga ang katuyoan sa basahon maoy aron ipakita sa mga ulipon sa Diyos ang mga butang nga "kinahanglang mahitabo sa dili madugay."—1:1, 2.

Nagpamatuod Kang Jesus. Sa Pinadayag 19: 10, ang manulonda nag-ingon kang Juan: "Ang pagpamatuod bahin kang Jesus maoy nagdasig sa pagpanagna [sa literal, "ang espiritu sa pagpanagna"]." Sa ato pa, ang tumong ug katuyoan sa tibuok tagna nagpunting kang Jesu-Kristo. Wala kini magpasabot nga si Jehova nga Diyos gisayloan o gibalewala. Una pa niana sa bersikulo 10 ang manulonda miingon kang Juan, kinsa miyukbo atubangan kaniya: "Simbaha ang Diyos," ug si apostol Pablo miingon nga "ang Diyos nagbayaw [kang

Kristo] ngadto sa usa ka labaw nga katungdanan ug malulotong naghatag kaniya sa ngalan nga labaw sa tanang uban pa nga ngalan, aron nga sa ngalan ni Jesus moluhod ang tanang tuhod nilang anaa sa langit ug nilang anaa sa yuta ug nilang anaa ilalom sa yuta, ug ang tanang dila magaila sa dayag nga si Jesu-Kristo maoy Ginoo *alang sa kahimayaan sa Diyos nga Amahan."* Busa, ang paghimaya kang Jesu-Kristo ug ang pagkahibalo bahin kaniya mosangpot sa mas lalom nga kahibalo bahin sa Diyos ug sa Iyang mga katuyoan, sa ingon naghatag ug kahimayaan sa Diyos labaw sa tanan. —Flp 2:9-11; tan-awa ang TAGNA.

Ang katarongan kon nganong ang tagna nagpamatuod kang Jesus mao nga si Jesus mao ang usa nga pinaagi kaniya ang Diyos magtuman sa iyang mga katuyoan sa pagbalaan sa iyang ngalan, sa paglaglag sa pagkadaotan, ug sa pagpanalangin sa katawhan. "Maampingong natago diha kaniya [kang Kristo] ang tanang bahandi sa kaalam ug kahibalo." (Col 2:3) Siya mao ang Binhi nga gisaad, ang Usa nga diha kaniya ang sagradong tinago gipadayag. Sukad gayod sa sinugdan sa mga pagpakiglabot sa Diyos uban sa mga tawo human sa pagrebelde ni Adan, gipahinabo sa Diyos nga si Kristo matagna ug pasiuna nga ilarawan ug iyang gipadayag sa mga tawo ang Gingharian sa Diyos diha sa mga kamot sa iyang Anak.—Gen 3:15; 22:18; Gal 3:16; 2Sa 7:12-16; Sal 2:6-12; 110:1-7; Eze 21:27; Buh 2:29, 36; 3:19-26; 1Ti 3:16.

Sa yanong pagkasulti, unsa ang kahulogan sa "Pinadayag"?

Ang pangbukas nga kapitulo sa basahon nga nagtiklop sa Bibliya nagpaila kanato sa Usa nga labaw sa tanan, ang Gigikanan sa mensahe sa Pinadayag, si Jehova nga Diyos nga Labing Gamhanan, "ang Alfa ug ang Omega." Naghatag kini ug usa ka panan-awon bahin sa Alagianan sa komunikasyon, si Jesu-Kristo, nga nagpakita kaniya nga namatay apan karon maoy buhi, nga may dakong gahom didto sa langit. Ang mga mag-aambit uban kaniya diha sa iyang kasakitan ug diha sa Gingharian mao ang sunod nga gipakita, ug ang interes ni Kristo kanila ug ang mahigugmaong-kalulot ngadto kanila gipasundayag diha sa iyang mga mensahe ngadto sa "mga manulonda" sa pito ka kongregasyon.—Pin 1-3.

Dayon pinaagi sa espiritu sa pag-inspirar si Juan gidala ngadto sa mga langit aron makakita sa "mga butang nga kinahanglang mahitabo." Gihatagan siya ug panan-awon bahin sa trono sa Diyos ug sa palibot niini, ug iyang gihubit ang Usa nga naglingkod ibabaw niini ingong mahimayaon ug halangdon kaayo, nga naglingkod sa trono diha sa hingpit nga pagkamalinawon.—Pin 4.

Ang mahimayaong posisyon sa "Kordero" sa Diyos, si Jesu-Kristo, gihulagway ingong ikaduha lamang kang Jehova nga Diyos. Siya lamang diha sa langit ug sa yuta ang makaduol sa Diyos aron buksan ang pinadayag bahin sa katuyoan sa Diyos. Gihatagan ug pagtagad ang usa ka manggugubat nga hari (dayag nga si Jesus usab) nga nagkabayo "nga nagapangdaog ug sa pagtapos sa iyang pagpangdaog." Gipakita ang sangpotanan niini nganha sa yuta, ilabina nganha sa mga kaaway sa Diyos, sa dihang kini nga hari mosugod sa iyang pagkabayo ug ingon man usab ang katuyoan sa Diyos sa pagpanimalos sa dugo sa iyang katawhan batok sa iyang mga kaaway.—Pin 5, 6.

Ang linaing panglantaw sa Diyos sa iyang mga alagad dinhi sa yuta kinsa iyang gipili nga makigambit sa langitnong Gingharian gipakita pinaagi sa iyang pagpugong sa paglaglag hangtod nga kini nga mga alagad "matimbrehan diha sa ilang mga agtang." Ang tibuok gidaghanon sa mga tinimbrehan gibutyag ingong 144,000. Sunod nga gipakita ang uban nga dili tinimbrehan, ug walay kinutoban ang gidaghanon, nga nahimong mga alagad sa Diyos ug nakalingkawas sa pagkamalaglagon sa "dakong kasakitan." Giasoy ang mga paghukom sa Diyos batok sa nagkalainlaing mga bahin sa iyang mga kaaway dinhi sa yuta, ingon man ang pagpakig-away nga gihimo niini nga mga kaaway batok sa iyang katawhan. Misangpot kini sa mga paningkamot sa pangunang kaaway, ang dragon nga si Satanas nga Yawa, sa pagsanta sa katuyoan sa Diyos sa pagpahimugso ug "usa ka anak, usa ka lalaki, nga maoy magabantay sa tanang kanasoran pinaagi sa olisi nga puthaw." Sunod niana, may mapintas nga mga mananap nga nakita, nga nagsimbolo sa mga instrumento nga gigamit sa pangunang kaaway sa pagpakig-away sa mga nahibilin sa binhi sa babaye ug sa pagsanta aron dili matapos ang buluhatong pagtimbre.—Pin 7-13; tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

Kining tanang paningkamot ni Satanas napakyas gayod. Ang 144,000 nakitang nagmadaogon, nga nagbarog uban sa Kordero ibabaw sa Bukid sa Zion, nga nagpasundayag sa ngalan sa Amahan ug sa Kordero diha sa ilang mga agtang, ug nag-awit ug daw usa ka bag-ong awit atubangan niadtong nagapuyo sa mga langit. Human niini ug sa dihang natigom na ang tanan sa "dakong panon" sa yutanong mga kaubanan diha sa "alanihon sa yuta," ang panahon miabot na aron nga ang daghang "paras sa yuta" pagatamaktamakan diha sa pug-anan sa bino.—Pin 14.

Pinaagi sa laing simbolismo, ang kataposang mga paghukom sa Diyos gihulagway. Pito ka

MGA PANGUNANG PUNTO SA PINADAYAG

Usa ka pagpadayag sa panghunahuna sa Diyos bahin sa mga kahimtang ingon man usa ka pasiunang talan-awon kon unsay tugotan niya ug kon unsay buhaton niya pinaagi kang Kristo panahon sa "adlaw sa Ginoo"

Usa ka serye sa mga panan-awon nga gitala ni apostol Juan niadtong mga 96 K.P.

Ang hinimayang si Kristo naghatag ug mahigugmaong tambag ngadto sa mga isigkamanununod sa Gingharian (1:1–3:22)

- Ang kongregasyon sa Efeso nakalahutay apan mibiya sa unang gugma niini
- Ang dato sa espirituwal nga kongregasyon sa Smirna gidasig nga magpabiling matinumanon taliwala sa kasakitan
- Ang kongregasyon sa Pergamo nagmaunongon sa ngalan ni Kristo ubos sa paglutos apan nagtugot sa sektaryanismo
- Ang kongregasyon sa Tiatira adunay rekord sa mauswagong buluhaton, apan kini nagtugot sa impluwensiya ni Jezebel
- Ang kongregasyon sa Sardis maoy patay sa espirituwal; kini kinahanglang momata
- Ang kongregasyon sa Filadelfia, nga nagtuman sa pulong ni Kristo, giawhag nga magpadayon sa pagpangupot sa nabatonan niini
- Ang kongregasyon sa Laodicea maoy dagaang; pakuhaon kini gikan kang Kristo kon unsay gikinahanglan aron mamaayo sa espirituwal

Usa ka panan-awon sa langitnong presensiya ni Jehova (4:1–5:14)

- Si Jehova makita nga halangdon kaayo diha sa iyang trono, gilibotan sa 24 ka ansiyano ug sa upat ka buhing mga linalang; siya naggunit ug usa ka linukot nga basahon nga gitimbrehan sa pito ka timbre
- Ang Kordero gipahayag nga takos sa pagkuha sa linukot nga basahon ug sa pagbukas niini

Ang Kordero nagbukas sa unom ka timbre sa linukot nga basahon (6:1-17)

- Sa dihang iyang gibuksan ang unang timbre, usa ka magkakabayo nga nagsakay sa usa ka maputing kabayo ang nakadawat ug usa ka korona ug nagapangdaog ug nagatapos sa iyang pagpangdaog
- Ang pagbukas sa misunod nga tulo ka timbre nagpaila sa tulo pa ka magkakabayo, nga nagpahinabog gubat, kagutom, ug kamatayon ngadto sa katawhan
- Ang ikalimang timbre gibuksan; kadtong gimartir tungod kang Kristo mituaw aron kapanimaslan ang ilang dugo; ang matag usa gihatagan ug maputing taas nga besti
- Sa pagbukas sa ikaunom nga timbre, usa ka dakong linog ang nagpahibalo sa adlaw sa kapungot sa Diyos ug sa Kordero

Ang upat ka hangin sa yuta gipugngan (7:1-17)

- Si Juan nakadungog nga ang upat ka hangin pagapugngan hangtod nga matimbrehan ang mga ulipon sa Diyos; ang gidaghanon niadtong gitimbrehan maoy 144,000
- Dayon, nakita ni Juan ang usa ka dako, dili maihap nga panon gikan sa tanang kanasoran; kini sila migula gikan sa dakong kasakitan

Ang ikapitong timbre gibuksan (8:1–11:14)

- Dihay tunga sa oras nga kahilom; ang kalayo gikan sa halaran gitambog sa yuta; ang pito ka manulonda nangandam sa paghuyop sa mga trompeta
- Ang unang upat ka paghuyop sa mga trompeta nagpahibalo nga modangat ang mga hampak sa yuta, sa dagat, sa mga tuboran sa tab-ang nga tubig, maingon man sa adlaw, bulan, ug mga bituon
- Ang ikalimang trompeta nagpahinabog hampak sa mga dulon, ug ang ikaunom nga trompeta nagpadangat ug makalilisang nga pag-asdang sa mga mangangabayo
- Si Juan mikaon sa usa ka gamayng linukot nga basahon ug nasayod nga siya kinahanglang managna ug dugang pa
- Gisukod niya ang sangtuwaryo; duha ka saksi nga nagsul-ob ug sakong panapton nanagna, gipatay, ug gibanhaw

Ang ikapitong trompeta: ang Gingharian gipanganak (11:15–12:17)

- Ang ikapitong trompeta gipalanog ug ang Gingharian ni Jehova ug ang awtoridad sa iyang Kristo gipahibalo
- Usa ka babaye nanganak ug usa ka anak nga lalaki didto sa langit
- Ang dragon misulay sa pagtukob sa bata; adunay gubat sa langit; ang dragon ug ang mga manulonda niini gitambog ni Miguel nganhi sa yuta
- Ang dragon nakiggubat sa nahibilin sa binhi sa babaye

Ang mapintas nga mananap nga gikan sa dagat (13:1-18)

- Ang usa ka mapintas nga mananap nga may pito ka ulo ug napulo ka sungay migimaw sa dagat
- Ang dragon naghatag sa mananap ug awtoridad niini, ug ang usa ka mananap nga duhay sungay nga sama sa usa ka kordero naghimog larawan niini; daghan ang napugos sa pagsimba sa mapintas nga mananap ug sa pagdawat sa marka niini

Matinumanong mga alagad ni Jehova nagalihok (14:1-20)

- Ang 144,000 nga diha sa Bukid sa Zion nagaawit ug usa ka bag-ong awit
- Ang mga manulonda nga nagalupad sa kinatung-ang langit nagpahayag ug hinungdanong mga mensahe
- Ang usa nga sama sa anak sa tawo nag-ani sa alanihon sa yuta
- Ang paras sa yuta gitamaktamakan diha sa pug-anan sa bino sa Diyos, uban ang grabeng pagbanaw sa dugo

Si Jehova, gikan sa iyang langitnong sangtuwaryo, nagsugo sa pito ka manulonda sa pagbubo sa pito ka panaksan sa iyang kasuko (15:1–16:21)

- Ang unang unom ka panaksan gibubo nganha sa yuta, sa dagat, ug sa mga tuboran sa tab-ang nga tubig, ug nganha sa adlaw, sa trono sa mapintas nga mananap, ug sa Euprates
- Ang mga alagad sa Diyos kinahanglang magpabiling magmata, sanglit ang demonyohanong propaganda nagtigom sa tawhanong mga hari ngadto sa Har–Magedon
- Ang ikapitong panaksan gibubo nganha sa hangin nga may malaglagong mga sangpotanan

Mga panan-awon sa kataposan sa Dakong Babilonya (17:1–18:24)

- Ang Dakong Babilonya, nga nahubog tungod sa dugo sa mga balaan, naglingkod sa usa ka sanag-pulang bulok nga mananap nga may pito ka ulo ug napulo ka sungay; ang napulo ka sungay mibalitok kaniya ug naglaglag kaniya
- Ang iyang pagkapukan gipahibalo; ang katawhan sa Diyos kinahanglang mogula gikan kaniya

Nagbangotan ang daghan sa yuta tungod sa iyang kataposang pagkalaglag

Ang kasal sa Kordero (19:1-10)

Ang langitnong mga tingog nagadayeg kang Jah tungod sa pagkalaglag sa Babilonya

Ang usa ka kusog nga koro sa pagdayeg nagpahibalo sa kasal sa Kordero

Ang Hari sa mga hari nagmadaogon batok sa kanasoran (19:11-21)

Ang Pulong sa Diyos nakiggubat batok sa mga nasod; ang mapintas nga mananap ug ang mini nga manalagna gitambog ngadto sa linaw nga kalayo; ang tanang kaaway sa Diyos pagapatyon; kan-on sa mga hayop ang ilang mga unod

Si Satanas gitambog sa kahiladman; si Kristo magmando sulod sa 1,000 ka tuig (20:1–21:8)

Si Satanas gitambog sa kahiladman sulod sa 1,000 ka tuig

Ang mga isigkamagmamando ni Jesus maghukom uban kaniya sulod sa 1,000 ka tuig, human niana, si Satanas buhian; siya mangandam sa pagpahisalaag pag-usab sa katawhan, apan sa kataposan siya ug ang tanan nga mosunod kaniya pagalaglagon

Kadtong tanan nga nangamatay, anaa sa Hades, ug sa dagat banhawon ug hukman atubangan sa Usa nga naglingkod sa dakong puti nga trono; ang kamatayon ug Hades itambog ngadto sa linaw nga kalayo

Nakita ni Juan ang usa ka bag-ong langit ug usa ka bag-ong yuta

Ang Bag-ong Jerusalem (21:9–22:21)

Ang mahimayaong Bag-ong Jerusalem nanaog gikan sa langit, nagbanwag sa mga nasod; usa ka suba sa tubig sa kinabuhi nagaagos latas niini, nga may mga kahoy nga makapaayo diha sa matag tampi niini

Gitiklopan ang Pinadayag uban ang kataposang mga mensahe gikan ni Jehova ug ni Jesus; ang espiritu ug ang pangasaw-onon nagdapit kang bisan kinsa nga giuhaw sa pag-inom sa tubig sa kinabuhi nga walay bayad

manulonda ang gihatagan ug pito ka panaksan sa kasuko sa Diyos. Sila migula sa pagtuman niining kataposang buluhaton. Ang usa sa pangunang mga kaaway sa Diyos ug sa "pangasaw-onon" ni Kristo pagahatagan ug pagtagad, nga mao, ang "Dakong Babilonya, ang inahan sa mga bigaon," "ang dakong siyudad nga adunay gingharian ibabaw sa mga hari sa yuta." Ang iyang pagpakig-alyansa sa pitoy-ulo nga mananap nabungkag, ang mananap napungot kaniya, nagkaon sa iyang unod, ug nagsunog kaniya sa kalayo. Hilabihan ang pagbangotan niadtong nakaganansiya pinaagi sa ilang pagpakiglabot kaniya, apan ang langit nagmaya.—Pin 15-18.

Ang Dakong Babilonya, ingong "ang inahan sa mga bigaon," mohimo gayod sa tanang paningkamot sa pagdaldal sa "pangasaw-onon" ni Kristo aron dili magmatinumanon ngadto sa gisaad kaniya nga pamanhonon (2Co 11:2, 3; Efe 5:25-27) ug sa ingon maghimo kaniya nga laing bigaon. Busa, ang pagmaya sa langit misamot tungod kay ang madaotong mga paningkamot sa Dakong Babilonya napakyas. Ang dakong bigaon nahanaw na, ug ang pangasaw-onon nagmadaogon. Giandam niya ang iyang kaugalingon alang sa Usa nga iyang minyoan. Busa panahon na nga himoon ang kasal sa Kordero. Kadtong tanan nga gidapit sa kasal nagmaya. Sugdan na ni Jehova ang usa ka bag-ong halandomon nga yugto sa iyang paghari, kay ang dakong bigaon nahanaw na ingong kaindig sa putli nga pagsimba.—Pin 19:1-10.

Apan ang ubang mga kaaway sa Diyos kinahanglang pahamtangan usab sa paghukom. Ang Pamanhonon miasdang aron sa pagbug-os sa iyang pagpangdaog, sa paghinlo sa yuta sa tanang kaaway, politikanhon ug uban pa. Bug-os ang paglaglag. Sa kataposan, ang Yawa, kay nakaagom ug kapildihan tungod sa pagkapildi sa tanan niyang mga ahente ug mga instrumento, gigapos sulod sa usa ka libo ka tuig nga paghari ni Kristo. Sa kasamtangan ang panan-awon misaylo pa niining Milenyong Paghari aron sa paghubit sa usa ka paghukom nga moabot sa kataposan sa usa ka libo ka tuig; ang Yawa gibuhian sa makadiyot, dayon, uban sa tanan nga miduyog kaniya sa pagsulong sa 'kampo sa mga balaan ug sa siyudad nga hinigugma,' siya bug-os nga gilaglag.—Pin 19:11–20:10.

Balik sa mga panghitabo sulod sa usa ka libo ka tuig, ang panan-awon naghulagway sa pagkabanhaw ug sa paghukom nga mahitabo ilalom sa pagmando ni Kristo ug sa iyang pangasaw-onon, ang Bag-ong Jerusalem. Ang katahom ug kahalangdon niining langitnong "siyudad" gihubit, uban sa makaayo, makahatag-kinabuhi nga mga benepisyo nga idulot niini sa katawhan.—Pin 20:11–22:5.

Ingong paniklop, si Jehova nga Diyos naghisgot bahin sa iyang 'pag-abot sa madali aron sa pagbalos sa matag usa sumala sa iyang binuhatan.' Ingong "ang matinumanon ug matuod nga saksi," si Jesus nagpamatuod sa pagkabug-os sa sagradong tinago mahitungod sa gingharian, nga nag-ingon: "Ako mao ang gamot ug ang kaliwat ni David, ug ang mahayag nga bituon sa kabuntagon." Siya mao ang permanenteng manununod ni David, ang usa nga dumalayon diha sa pakigsaad sa Gingharian ug ang usa nga gitagna diha sa Numeros 24:17. Busa, ang tanang paningkamot ni Satanas, sa mapintas nga mananap, ug sa Dakong Babilonya (Pin 12:1-10; 17:3-14) wala makapugong niini nga "bituon" sa pagsubang gikan sa balay ni David aron sa paglingkod sa trono didto sa mga langit sa walay kataposan.—Pin 22:6-16.

Ang espiritu, ang aktibong puwersa sa Diyos, uban sa "pangasaw-onon," nagdapit sa tanang nakadungog sa pag-inom sa tubig sa kinabuhi nga walay bayad. Uban sa kataposang pasidaan sa dili pagdugang o pagkuha gikan sa mga pulong sa tagna, ug sa pahayag sa pagkaduol na sa iyang pagabot, gitiklopan ni Jesus ang pinadayag; ug si Juan misanong, "Amen! Umari ka, Ginoong Jesus."—Pin 22:17-21.

Ang basahon sa Pinadayag mahinungdanon kaayo sanglit kini naghatag ug espirituwal nga kusog ug hait nga salabotan alang sa katawhan sa Diyos. Kini nagpabanaag sa interes sa Diyos sa mga kongregasyon sa iyang katawhan ug sa suod ug mahigugmaong pag-atiman nga gihimo ni Jesu-Kristo kanila ingong ang Maayong Magbalantay. Si Jesus nahibalo gayod kon unsa nga mga kahimtang ang naglungtad ug unsa ang angayng buhaton. Kini ilabinang gipakita sa unang tulo ka kapitulo sa basahon.

Ang ubang mga tawo nag-isip sa Pinadayag ingong simboliko kaayo nga dili masabot, o nagisip niini ingong dili praktikal. Apan buot ni Jehova nga Diyos nga makasabot ang iyang katawhan, ug iyang gipasulat ang Bibliya aron masabtan ug maghatag ug giya alang kanila. Ang yawi sa pagsabot sa Pinadayag sama ra sa yawi sa pagsabot sa ubang mga bahin sa Bibliya. Gibutyag ni apostol Pablo kana nga yawi. Human ipatin-aw nga ang Diyos nagpadayag sa tinago nga kaalam pinaagi sa iyang espiritu, si Pablo miingon: "Kining mga butanga atong gisulti usab, dili pinaagi sa mga pulong nga gitudlo sa tawhanong kaalam, kondili pinaagi niadtong gitudlo sa espiritu, samtang atong gilangkob ang espirituwal nga mga butang sa espirituwal nga mga pulong." (1Co 2:8-13) Kon atong susihon ang Kasulatan (ug sa pipila ka kahimtang ang mga kostumbre ug mga batasan sa maong mga adlaw), makaplagan nato diha niana ang daghang butang nga gigamit ingong mga simbolo diha sa Pinadayag. Pinaagi sa pagtandi niini nga mga teksto sa Kasulatan, kita sagad makasabot kon unsay kahulogan sa simbolo diha sa Pinadayag. Apan, angayng matikdan nga ang usa ka termino o ekspresyon mahimong magtumong o magsimbolo sa laing mga butang, sumala sa konteksto diin kini makaplagan.

PINALIT, PAGPALIT. Usa ka butang nga nabatonan ilis sa usa ka bililhong butang nga gihatag—salapi, manggad, serbisyo, o bisan kinabuhi.

Sukad pa sa adlaw ni Abraham ang mga tawo sa naandang paagi nagabaligya ug nagapalit ug mga manggad, propiedad, o mga serbisyo, nga migamit ug usa ka butang nga ibaylo sama sa salapi, maingon gayod sa gibuhat karong adlawa. Ang mga lalaking ulipon ni Abraham maoy "pinalit sa salapi." (Gen 17:12, 13) Sa dihang namatay si Sara pormal nga gipalit ni Abraham ang usa ka luna sa yuta ingong lubnganan sa iyang banay gikan kang Epron, usa sa mga anak nga lalaki ni Het. (Gen 23:3-20; 49:29-32) Ang mga detalye niining unang gitala nga legal nga kontrata diha sa Kasulatan maoy makaiikag.

Agig tiunay nga pagpakitag maayong kabubuton, si Abraham miyukbo sa dihang mipahayag sa iyang tanyag. Dili ang yuta, kondili ang langob lamang 'nga anaa sa tumoy sa yuta ni Epron' ang buot nga paliton ni Abraham. Agig tubag, gitanyag ni Epron nga ihatag na lamang kini. Dili matino kon siya nagpakaaron-ingnon ba lamang sa pagkamahinatagon sa mga taga-Sidlakan pinaagi sa pag-ingon nga iyang ihatag ang propiedad ngadto kang Abraham (Gen 23:7-11), o sama sa gituohan sa uban, siya nagpahayag lamang ug pagkaandam sa pagtugyan niini, nga mao, 'ihatag kini' bugti sa usa ka bili. Ang tinuoray mao nga siya miinsistir nga ang langob ug ang yuta mahilakip sa kasabotan. Gihimo ang kataposang kasabotan, gibungat ang bili, gihimo ang pagpalit, ug ang salapi maampingong gitimbang nga "upat ka gatos ka siklo nga plata nga maoy ibayad sa mga magpapatigayon niadtong panahona." (mga $880) (Gen 23:16) Niadtong panahona ang salapi dili mga sensilyo apan timbangon diha sa mga timbangan. Busa "ang yuta ug ang langob nga diha niana ug ang tanang kahoy nga diha sa yuta, nga nahisulod sa tanang utlanan niini palibot, napamatud-an ngadto kang Abraham ingong iyang pinalit nga katigayonan." Kining tanang legal nga transaksiyon gihimo sa atubangan sa duha ka partido ug sa mga saksi, oo, "sa atubangan sa mga mata sa mga anak ni Het taliwala sa tanan niadtong nanulod sa ganghaan sa iyang siyudad." (Gen 23:17, 18) Sa susama, si Jacob sa ulahi mipalit ug usa ka luna sa yuta gikan sa mga Sekemnon.—Gen 33:18, 19.

Sulod sa pito ka tuig nga gutom, si Jose, ingong primer ministro sa Ehipto, namaligyag lugas sa sinugdan bugti sa salapi, ug sa dihang kana nahurot na, siya midawat sa ilang binuhing kahayopan, dayon sa ilang yuta, ug sa kataposan sa mga tawo mismo ingong bayad.—Gen 42:2-25; 47:13-23.

Ang Balaod ni Moises hugot nga nagdili sa pagpalit ug pagbaligya sa panahon sa Igpapahulay, maingon nga kini nagdili usab sa dili-minatarong nga mga pakiglabot sa negosyo. Sa panahon nga nahimong apostata ang Israel kini nga mga balaod subsob nga gilapas.—Lev 25:14-17; Neh 10:31; 13:15-18; Am 8:4-6.

Sa dihang buot paliton ni Haring David ang giokanan ni Arauna (Ornan), ang maong tawo malipayong misulay sa paghatag niana ngadto sa hari.

Apan si David miinsistir sa pagbayad niini sa bug-os nga kantidad nga 50 ka siklong plata ($110) aron tukoran gilayon ug halaran dugang pa sa kinahanglanong mga materyales alang sa paghalad. Sa ulahi, mipatim-aw nga daghan sa naglibot nga propiedad ang gidugang aron ilakip sa usa ka dakong luna alang sa tibuok dapit nga tukoran sa templo, ang kantidad sa pagpalit maoy 600 ka siklo nga bulawan ang gibug-aton (mga $77,070). (2Sa 24:21-24; 1Cr 21:22-25) Sulod sa mga paghari ni Haring Jehoas ug Josias, gihimo ang pagpalit sa mga materyales ug pagsuhol sa mga nagtrabaho sa pag-ayo sa templo.—2Ha 12:9-12; 22:3-7.

Si Jeremias mipalit ug usa ka uma sa iyang lungsod nga natawhan sa Anatot, nga naghubit sa legal nga transaksiyon niining paagiha: "Ako misulat ug usa ka sulat-kalig-onan ug gitimbrehan kini ug mikuhag mga saksi samtang ako nagtimbang sa salapi diha sa timbangan."—Jer 32:9-16, 25, 44.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan adunay daghang paghisgot usab labot sa pagpalit ug mga manggad ug mga materyales—pagkaon, lana, besti, perlas, uma, balay, bulawan, banyos sa mata, paninda sa katibuk-an, hayop, ug bisan mga tawo. (Mat 13:44-46; 25:8-10; 27:7; Mar 6:37; Ju 4:8; 13:29; Buh 1:18; 4:34-37; 5:1-3; Pin 3:18; 13:17; 18:11-13; tan-awa ang BANGKO, MAGBABANGKO.) Pinaagig pagpalit ang magtutuong mga Hudiyo gipagawas gikan sa tunglo sa Balaod pinaagi kang Kristo, kinsa nahimong tinunglo imbes nga sila sa dihang siya, bisan tuod inosente, gibitay diha sa estaka. (Gal 3:13; 4:5) "Pinaagi sa dugo sa iyang kaugalingong Anak," gipalit ni Jehova ang tibuok "kongregasyon sa Diyos."—Buh 20:28.

PINEHAS.

1. Anak nga lalaki ni Eleasar ug apo ni Aaron. Ang iyang inahan maoy anak ni Putiel, ug ang ngalan sa iyang anak nga lalaki maoy Abisua. (Ex 6:25; 1Cr 6:4) Ang dihadihang paglihok sa batanong si Pinehas mao ang nagpahunong sa hampak gikan kang Jehova human mangamatay ang 24,000 ka Israelinhon didto sa Kapatagan sa Moab tungod sa pagpakighilawas ug tungod kay sila nalambigit sa Baal sa Peor. Sa dihang iyang nakita si Zimri nga nagdala sa babayeng Midianhon nga si Cozbi ngadto sa iyang tolda, iyang giduslak silang duha pinaagig bangkaw, "ang babaye lapos sa kinatawo sa babaye." Kini nga kasibot sa 'dili pagtugot nga may makig-indig' kang Jehova "giisip nga pagkamatarong alang kaniya," ug gihimo sa Diyos ang usa ka pakigsaad nga ang pagkasaserdote magpabilin sa iyang kaliwatan "hangtod sa panahong walay tino."—Num 25:1-3, 6-15; Sal 106: 30, 31.

Sa panahon sa iyang pagkinabuhi, si Pinehas nag-alagad sa lainlaing mga katungdanan. Siya ang saserdoteng hawas sa kasundalohan nga nagpahamtang sa panimalos ni Jehova batok sa Midian. (Num 31:3, 6) Sa dihang gihunahuna nga ang tulo ka tribo mitalikod sa pagsimba kang Jehova, siya ang nangulo sa grupo nga nagsusi niini. (Jos 22:9-33) Siya ang pangulo sa mga magbalantay-sa-ganghaan sa tabernakulo. (1Cr 9:20) Human ikalubong ang iyang amahan sa Bungtod ni Pinehas, siya nag-alagad ingong hataas nga saserdote. (Jos 24:33; Huk 20:27, 28) Ang iyang ngalan prominente sa daghang talaan sa kagikan human sa pagkadestiyero.—1Cr 6:4, 50; Esd 7:5; 8:2.

2. Ang manghod tali sa duha ka "walay-silbi" nga mga anak nga lalaki ni Eli nga saserdote. (1Sa 1:3; 2:12) Samtang nag-alagad ingong mga saserdote, siya ug ang iyang igsoong si Hopni nakigdulog uban sa mga babaye sa sangtuwaryo ug 'wala tahora ang halad alang kang Jehova.' (1Sa 2:13-17, 22) Sa dihang gibadlong sa huyang nga paagi sa ilang amahan, sila wala mamati. Tungod sa ilang pagkadaotan gipahayag sa Diyos ang paghukom batok kanila. Kini natuman sa dihang silang duha namatay sa mao rang adlaw sa pagpakiggubat batok sa mga Filistehanon. (1Sa 2:23-25, 34; 3:13; 4:11) Ang balita mahitungod sa pagkailog sa Arka ug ang kamatayon sa iyang ugangang lalaki ug sa iyang bana wala makaya sa asawa ni Pinehas. Siya nakuratan ug namatay human manganak kang Ikabod.—1Sa 4:17-21.

3. Usa ka Levihanon kansang anak nga lalaki nga si Eleasar mitabang sa pag-imbentaryo sa mga bahandi sa templo sa panahon ni Esdras, niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:33, 34.

PINIYALAN. Usa ka tawo nga gitugyanan sa panimalay o sa kabtangan sa laing tawo. Ang Hebreohanong pulong nga *so·khen′* gihubad nga "piniyalan" (Isa 22:15); ang *mo·shel′,* nga nagkahulogang "usa nga nagdumala," nagpasabot usab sa usa ka piniyalan. (Gen 24:2, *ftn* sa *Rbi8*) Ang Gregong *oi·ko·no′mos* (piniyalan) mahimong hubaron usab nga "tagdumala sa balay."—Luc 12:42, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang usa ka piniyalan mahimong maoy usa ka tawong gawasnon o usa ka sinaligang ulipon. Ang 'dili-matarong nga piniyalan' nga gihisgotan ni Jesus sa usa sa iyang mga sambingay daw gihulagway ingong usa ka tawong gawasnon. (Luc 16:1, 2, 4) Ang mga hari, ug ang daghang ubang mga tawo nga adunahan o inila, adunay piniyalan, ug ang mga tawo dili managsama labot sa gidak-on sa

awtoridad nga ilang ihatag ngadto sa ilang mga piniyalan. Ang Gregong pulong nga *e·pi′tro·pos,* "tawong sinaligan," halos parehog kahulogan, sanglit ang usa ka piniyalan sagad nga maoy nagdumala sa balay ingon man sa ubang mga sulugoon ug sa kabtangan, ug usahay sa mga kalihokan sa negosyo.—Gal 4:1-3; Luc 16:1-3.

Si Abraham adunay matinumanong sulugoon, si Eliezer nga taga-Damasco, nga sinaligan sa iyang daghang gipanag-iya, nga naglakip sa daghan kaayong binuhing kahayopan ug, sa usa ka panahon, sa daghang ulipon, bisan tuod si Abraham walay gipanag-iyang mga yuta gawas sa usa ka lubnganan. (Gen 13:2; 14:14; 15:2; 23:17-20; Buh 7:4, 5) Si Jose, ingong usa ka ulipon sa Ehipto, nahimong sinaligan sa balay ni Potipar. (Gen 39:1-4, 8, 9) Sa ulahi, siya usab nakabaton ug piniyalan. (Gen 44:4) Si Haring Elah sa Israel nagbaton ug usa ka tagdumala sa iyang panimalay sa Tirza. Lagmit nga kini batasan usab sa ubang mga hari sa karaang panahon. (1Ha 16:9) Si Sebna maoy piniyalan sa balay sa hari sa mga adlaw ni Haring Ezequias sa Juda, apan siya dili matinumanon ug gipulihan ni Eliakim nga anak nga lalaki ni Hilkias.—Isa 22:15, 20, 21.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan atong makita nga si Herodes Antipas nagbaton ug usa ka sinaligang tawo sa iyang balay; ang asawa niining tawhana mialagad kang Jesus pinaagi sa iyang mga kabtangan. (Luc 8:3) Si Jesus, sa usa ka sambingay, naghisgot sa usa ka sinaligan nga nagdumala sa mga trabahador sa usa ka parasan nga nagbayad kanila pagkatapos sa maong adlaw.—Mat 20:8.

Ang mga responsibilidad ug mga katungdanan sa pagdumala sa usa ka piniyalan haom nga naghulagway sa ministeryo nga gitugyan ni Jehova nga Diyos sa usa ka Kristohanon. Sa tagna ni Jesus bahin sa kataposang mga adlaw, siya miingon nga "ang matinumanon ug maalamong ulipon," kinsa nag-alagad sab ingong iyang piniyalan, usa ka tigdumala sa panimalay sa pagtuo, maghatag ug espirituwal nga "pagkaon sa hustong panahon." (Mat 24:45; Luc 12:42-44) Ang mga magtatan-aw sa Kristohanong kongregasyon maoy "mga piniyalan," ug gikinahanglan gayod nga sila magmatinumanon. (Tit 1:7; 1Co 4:1, 2) Si Pablo, ingong usa ka apostol, ilabina ingong apostol ngadto sa mga Hentil, naghupot ug linaing pagkapiniyalan nga gitugyan kaniya. (1Co 9:17; Efe 3:1, 2) Gipunting ni Pedro sa tanang Kristohanon, mga magtatan-aw ug uban pa, nga sila maoy mga piniyalan sa dili-takos nga kalulot sa Diyos nga gipahayag sa lainlaing paagi, ug iyang gipakita nga ang matag usa adunay usa ka luna, o usa ka dapit, diha sa kahikayan sa Diyos nga niana iyang matuman ang pagkapiniyalan sa matinumanong paagi.—1Pe 4:10.

PINON. Usa sa mga sultan ni Esau (Edom). (Gen 36:40-43; 1Cr 1:51, 52) Gituohan sa pipila nga kining mga ngalana maoy mga talaan sa mga dapit o kabalangayan inay nga mga ngalan sa mga tawo o nga kining mga ngalana sa ulahi gigamit alang sa maong partikular nga mga rehiyon o mga siyudad nga gimandoan sa mga sultan.—Tan-awa ang TIMNA Num. 3.

PINUGOS NGA PAG-ALAGAD. Ang Hebreohanong pulong alang sa "pinugos nga pag-alagad" maoy *se′vel,* nga nagtumong sa literal o sa mahulagwayong luwan, palas-anon nga gisangon sa pinugos nga paagi, o sa mabug-at nga trabaho. Kini mahimong ipadapat sa gitawag nga *corvée,* nga mao, dili-binayran o dili-bug-os binayran nga trabaho nga gipatuman sa awtoridad nganha sa pipila ka tawo, sama sa mga pumoluyo sa usa ka dapit.

Ang salmista, sa pagpalandong sa kaluwasan sa Israel gikan sa pagkaulipon sa Ehipto, naglarawan kang Jehova nga nag-ingon: "Gilikay ko ang iyang abaga gikan sa palas-anon [o, pinugos nga pag-alagad]." (Sal 81:6; Ex 1:11) Si Haring Solomon nagpaapil ug mga tawo alang sa pinugos nga trabaho para sa lainlaing mga proyekto sa pagpanukod ug nagbutang ug mga kapatas sa pagdumala kanila. (1Ha 5:13; 9:15, 23) Sa dihang nakita ni Solomon nga kugihan ang batan-ong lalaki nga si Jeroboam, "iyang gihimo siyang magtatan-aw ibabaw sa tanang pinugos nga pag-alagad sa balay ni Jose," nga mao, ibabaw sa mga tawo nga girekluta gikan sa mga tribo ni Epraim ug Manases.—1Ha 11:26-28.

Susama sa Hebreohanong pulong nga *se′vel* mao ang *sab·bal′,* nga nagkahulogang "tigpas-an." Human sa pagsenso sa mga tawo nga langyawng pumoluyo sa Israel, si Solomon nagbutang kanila sa pag-alagad, ug 70,000 kanila ang nahimong mga tigpas-an. (2Cr 2:2, 17, 18) Daghang katuigan sa ulahi, giayo ni Haring Josias ang templo, ug ang "mga tigpas-an" maoy lakip niadtong nakigbahin sa buluhaton.—2Cr 34:12, 13.

Ang Hebreohanong pulong nga *tsa·va″,* nga sagad nagtumong sa serbisyo militar o sa pag-alagad panahon sa gubat, nagpasabot usab ug "pinugos nga trabaho," nga mao, sa pagbayad sa utang o sala. Busa ang Jerusalem gisultihan nga ang iyang "serbisyo militar" nabug-os na ug ang iyang kasaypanan nabayran na. (Isa 40:1, 2, *ftn* sa *Rbi8*) Sa dihang nailalom sa pagsulay, ang nagmagul-anon ug sinakit nga si Job nagpakasama sa kinabuhi sa malisod, makapaluya nga pag-alagad o "pinugos nga trabaho," nga nangutana: "Wala bay pinugos nga

trabaho alang sa may-kamatayong tawo sa ibabaw sa yuta, ug dili ba ang iyang mga adlaw sama sa mga adlaw sa usa ka sinuholang mamumuo?" (Job 7:1) Uban sa samang pagbati, siya sa ulahi miingon ngadto sa Diyos: "Imong padakoon ang imong kasuko batok kanako; ang sunodsunod nga kalisdanan ania kanako," o "ang sunodsunod nga pinugos nga trabaho ania kanako." (Job 10:17, *ftn* sa *Rbi8*) Dayag nga si Job mibati nga ang Diyos nagdugang sa iyang kasakit pinaagi sa pagdalag sunodsunod nga mga kalisod ngadto kaniya. Ang panahon nga gugolon sa mga patay diha sa Sheol gipakasama usab ni Job sa pinugos nga trabaho, usa ka palas-anon nga gisangon sa pinugos nga paagi; apan siya nagpahayag ug paglaom sa pagkabanhaw.—Job 14:14.

PINUGOS NGA TRABAHO. Ang "pinugos nga trabaho" (Heb., *mas*) dayag nga komon kaayo sa kapanahonan sa Bibliya, nga ang nabihag nga mga tawo sagad gihimong mga ulipon. (Deu 20:11; Jos 16:10; 17:13; Est 10:1; Isa 31:8; Lam 1:1) Ingong mga ulipon nga nailalom sa pinugos nga trabaho, ang mga Israelinhon, ubos sa direktang pagdumala sa Ehiptohanong mga pangulo nga nagdaogdaog kanila, nagtukod sa tipiganang mga dapit sa Pitom ug Raamses. (Ex 1:11-14) Dayon, sa dihang nakasulod sa Yutang Saad, inay nga mosunod sa sugo ni Jehova nga abogon ang tanang Canaanhong mga pumoluyo sa yuta ug itugyan sila sa kalaglagan, ang mga Israelinhon nagpugos kanila sa pagbuhat sa malisod nga trabaho ingong mga ulipon. Kini nakahatag ug daotang epekto nga nagdaldal sa Israel ngadto sa pagsimba sa bakak nga mga diyos. (Jos 16:10; Huk 1:28; 2:3, 11, 12) Si Haring Solomon nagpadayon sa pagkuha sa mga kaliwat niini nga mga Canaanhon, nga mao, gikan sa mga Amorihanon, Hitihanon, Perizihanon, Hivihanon, ug Jebusihanon, alang sa pinugos nga trabaho ingong mga ulipon.—1Ha 9:20, 21.

Usahay, ang Israelinhong mga mamumuo girekluta aron mahuman ang usa ka dinaliang buluhaton o aron matapos ang usa ka espesyal nga proyekto nga dili gayod mahimong langanon. Sumala sa mga pulong sa iyang amahan nga si Jacob sa dihang hapit na kining mamatay, si Isacar mailalom niining matanga sa pinugos nga trabaho ingong usa ka tribo. (Gen 49:15) Si Solomon nagrekluta ug 30,000 ka lalaki sa Israel alang sa iyang mga buluhaton sa pagtukod sa templo. Bisan pa niana, kini sila wala himoa nga mga ulipon, kay sila nagrelibohay, nga 10,000 ka lalaki sulod sa usa ka bulan didto sa Lebanon ug sa ingon makagugol ug duha ka bulan diha sa ilang balay ug usa ka bulan sa buluhaton. Apan mopatim-aw nga gikayugtan pag-ayo kining pagrekluta sa mga Israelinhon alang sa pinugos nga trabaho. Sa dihang si Rehoboam wala mouyon sa pagpagaan sa mabug-at nga yugo nga gipas-an sa Israel ubos sa pagmando ni Solomon ug human niadto nagpadala kang Adoram (Hadoram, Adoniram) ngadto kanila, ang mga Israelinhon nagbato kang Adoram, nga lagmit niadtong panahona tigulang na, sanglit sa panahon ni David siya nag-alagad na ingong magtatan-aw niadtong girekluta alang sa pinugos nga trabaho.—2Sa 20:24; 1Ha 4:6; 5:13, 14; 12:14, 18; 2Cr 10:18.

Ang pagkatapolan dali rang magpailalom sa usa ka Israelinhon sa pagkautangan ug sa ngadtongadto magpugos kaniya sa pagbaligya sa iyang panulondon ug sa iyang kaugalingon usab ingong ulipon. Busa nagaingon ang proverbio: "Ang taspokan nga kamot mahiagom sa pinugos nga trabaho." —Pr 12:24.

Tan-awa ang PINUGOS NGA PAG-ALAGAD.

PINULONGAN. Ang bisan unsang paagi, binaba o uban pa, nga pinaagi niini ipahayag o isulti ang mga pagbati o mga hunahuna. Apan, sa katibuk-an ang pinulongan nagkahulogan sa usa ka hugpong sa mga pulong ug sa mga paagi sa pagkombinar niini sumala sa pagsabot sa usa ka pundok sa katawhan. Ang Hebreohanon ug Gregong mga pulong alang sa "dila" nagkahulogang "pinulongan." (Jer 5:15, *ftn* sa *Rbi8;* Buh 2:11, *Int*) Ang Hebreohanong termino alang sa "ngabil" gigamit sa samang paagi.—Gen 11:1, *ftn* sa *Rbi8*.

Siyempre, ang pinulongan suod kaayo nga nalangkit sa hunahuna, nga nagagamit sa mga sangkap sa pagsulti—tutonlan, dila, mga ngabil, ug mga ngipon—ingong mga instrumento niini. (Tan-awa ang DILA.) Busa, ang *Encyclopædia Britannica* (1959 nga edisyon) nag-ingon: "Ang panghunahuna ug mga pulong kanunayng mag-uban. Aron tin-aw ang panghunahuna, kini kinahanglang magdepende sa mga ngalan [o mga nombre] ug sa nagkadaiyang mga kalangkitan niini sa usag usa. . . . Bisan tuod ang pipila ka gagmayng mga eksepsiyon maoy makataronganon, nagtipunog ang ebidensiya . . . nga nagpalig-on sa argumento nga gihisgotan sa itaas—kon walay mga pulong, walay panghunahuna." (Tomo 5, p. 740) Ang mga pulong mao ang pangunang paagi sa tawo sa pagdawat, pagtipig, pagdumala, ug sa pagpasa ug impormasyon.

Gigikanan sa Sinultihan. Ang unang tawong si Adan gilalang nga may bokabularyo, maingon man may katakos sa pagmugnag bag-ong mga pulong ug sa ingon makapauswag sa iyang bokabularyo. Kon walay hinatag-sa-Diyos nga bokabularyo ang bag-ong linalang nga tawo dili gayod makasabot sa binaba nga mga instruksiyon gikan sa iyang Maglalalang sama sa walay kabuot

nga mga hayop. (Gen 1:27-30; 2:16-20; itandi ang 2Pe 2:12; Jud 10.) Busa, bisan tuod nga ang makinaadmanong tawo lamang taliwala sa tanang linalang sa yuta ang adunay katakos sa eksaktong sinultihan, ang pinulongan wala maggikan sa tawo apan naggikan sa Maalamon-sa-Tanan nga Maglalalang sa tawo nga si Jehova nga Diyos.—Itandi ang Ex 4:11, 12.

Bahin sa gigikanan sa pinulongan, ang iladong leksikograpo nga si Ludwig Koehler misulat: "Adunay daghang pangagpas, ilabina sa kanhing kapanahonan, kon sa unsang paagi 'milungtad' ang tawhanong pinulongan. Gipaningkamotan pag-ayo sa mga magsusulat ang pagtuon sa 'pinulongan sa mga hayop'. Kay pinaagi sa mga tingog ug hugpong sa mga tingog ang mga hayop makahimo usab sa pagpahayag sa ilang mga pagbati ug mga pamatyag, sama sa pagkakontento, kahadlok, kahinam, kakuyaw, kasuko, seksuwal nga tinguha ug katagbawan sa dihang makab-ot kini, ug tingali sa daghang uban pang mga butang. Bisag unsa pa tingali ka daghan kini nga mga pagbati [sa hayop], . . . sila walay konsepto ug pangisip, nga mao ang hinungdanong bahin sa tawhanong pinulongan." Human ipakita kon sa unsang paagi ang mga tawo makahimo sa pagtuon sa pisyolohikal nga aspekto sa tawhanong sinultihan, siya midugang: "Apan kon giunsa gayod pagkahimo sa mga pulong ingong sinultihan, kon sa unsang paagi ang pagsabot makahaling sa kadasig sa bata, o sa katawhan sa katibuk-an, dili namo masabtan. Ang tawhanong sinultihan maoy usa ka sekreto; usa kini ka gasa sa Diyos, usa ka milagro."—*Journal of Semitic Studies,* Manchester, 1956, p. 11.

Ang pinulongan gigamit na sulod sa wala-mahibaloing kapanahonan sa wala pa motungha ang tawo diha sa esena sa uniberso. Si Jehova nga Diyos nakigkomunikar sa iyang langitnon nga panganayng Anak ug dayag nga naggamit kaniya sa pagpakigkomunikar sa uban niyang espiritung mga anak. Busa ang maong panganayng Anak gitawag nga "ang Pulong." (Ju 1:1; Col 1:15, 16; Pin 3:14) Si apostol Pablo naghimog inspiradong paghisgot bahin sa "mga pinulongan sa mga tawo ug sa mga manulonda." (1Co 13:1) Si Jehova nga Diyos nakigsulti sa iyang mga linalang nga manulonda diha sa ilang 'pinulongan' ug sila "nagatuman sa iyang pulong." (Sal 103:20) Sanglit Siya ug ang iyang espiritung mga anak wala magdepende sa atmospera (nga maoy nagpaposible sa mga balod sa tingog ug mga pagkurog nga hinungdanon alang sa tawhanong pinulongan), ang pinulongan sa mga manulonda dayag nga dili gayod masabtan o matugkad sa tawo. Ingong mga mensahero sa Diyos, nan ang mga manulonda migamit sa tawhanong pinulongan sa pagpakigsulti sa mga tawo, ug ang mga mensahe sa manulonda gitala diha sa pinulongang Hebreohanon (Gen 22:15-18), Aramaiko (Dan 7:23-27), ug Grego (Pin 11:15), ug ang gisitar nga mga teksto gisulat diha niini nga mga pinulongan.

Unsay hinungdan sa panagkadaiya sa mga pinulongan?

Sumala sa United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO), mga 6,000 ka pinulongan ang gigamit karong adlawa sa tibuok yuta. Ang pipila gigamit ingong sinultihan sa ginatos ka milyon nga mga tawo, ang uban gigamit sa mga tawo nga wala pay usa ka libo. Bisan tuod ang mga ideya nga gipahayag ug gisulti tingali halos managsama ra, adunay daghang paagi sa pagpahayag niini. Ang kasaysayan sa Bibliya mao lamang ang nagpahayag sa sinugdanan niining talagsaong panagkadaiya sa tawhanong komunikasyon.

Ang tanang katawhan "nagpadayon nga may usa ka pinulongan [sa literal, "ngabil"] ug usa ka hugpong sa mga pulong" hangtod sa pipila ka yugto human sa tibuok-yutang Lunop. (Gen 11:1) Ang Bibliya nagpaila nga ang pinulongan nga sa ulahi gitawag ug Hebreohanon mao kadtong orihinal nga "usa ka pinulongan." (Tan-awa ang HEBREOHANON, II.) Sumala sa makita, kini wala magpasabot nga ang tanang ubang mga pinulongan naggikan ug kaamgid sa Hebreohanon, kondili, ang Hebreohanon *nag-una* sa tanang ubang mga pinulongan.

Ang asoy sa Genesis naghubit sa paghiusa sa pipila ka bahin sa tawhanong banay human sa Lunop diha sa usa ka proyekto nga supak sa kabubut-on sa Diyos ingon sa gipahayag ngadto kang Noe ug sa iyang mga anak. (Gen 9:1) Inay nga mokaylap ug 'pun-on ang yuta,' sila determinado sa paghiusa sa tawhanong katilingban, nga maghugop sa pagpuyo diha sa usa ka dapit nga sa ulahi nailhan ingong Kapatagan sa Sinar sa Mesopotamia. Dayag nga kini usab mahimong usa ka relihiyosong sentro, nga may usa ka relihiyosong torre.—Gen 11:2-4.

Gisanta sa Labing Gamhanang Diyos ang ilang mapangahasong proyekto pinaagi sa pagbungkag sa ilang hiniusang lihok, nga naghimo niini pinaagi sa paglahugay sa ilang komon nga pinulongan. Kini nagpakyas sa bisan unsang hiniusang buluhaton bahin sa ilang proyekto ug misangpot sa ilang pagkatibulaag ngadto sa tanang bahin sa kalibotan. Ang paglahugay sa ilang pinulongan makababag o makapahinay usab sa ilang umaabot nga paguswag diha sa sayop nga direksiyon, usa ka direksiyon nga batok sa Diyos, sanglit kini maglimite sa

katakos sa katawhan sa pagkombinar sa ilang intelektuwal ug pisikal nga mga gahom alang sa ambisyosong mga laraw ug magpalisod usab kanila sa paggamit sa natigom nga kahibalo sa lainlaing mga grupo sa pinulongan nga naporma—kahibalo nga dili gikan sa Diyos kondili nabatonan tungod sa tawhanong kasinatian ug pagpanukiduki. (Itandi ang Ecc 7:29; Deu 32:5.) Busa, bisan tuod kini nagpahinabog dakong panagkabahin sa tawhanong katilingban, ang paglahugay sa tawhanong pinulongan sa pagkatinuod nakahatag ug kaayohan sa tawhanong katilingban nga mababagan ang pagkab-ot sa peligroso ug makadaot nga mga tumong. (Gen 11:5-9; itandi ang Isa 8:9, 10.) Kon hunahunaon sa usa ang pipila ka kaugmaran sa atong kapanahonan mismo, tungod sa natigom nga sekular nga kahibalo ug sa sayop nga paggamit sa tawo niini, siya makaamgo gayod kon unsay nakita nang daan sa Diyos dugay na kanhi nga mahitabo kon ang paningkamot didto sa Babel gitugotang magpadayon.

Ang pilolohiya, ang matandion nga pagtuon sa mga pinulongan, sa katibuk-an nagklasipikar sa mga pinulongan ngadto sa magkalahing "mga pamilya." Ang "ginikanan" nga pinulongan sa matag dagkong pamilya sagad nga wala mahibaloi; wala gayoy bisan unsang ebidensiya nga nagpunting sa usa ka "ginikanan" nga pinulongan ingong tinubdan sa tanang linibong mga pinulongan nga gigamit karon. Ang rekord sa Bibliya wala mag-ingon nga ang tanang pinulongan naggikan, o misanga, sa Hebreohanon. Diha sa komong gitawag nga Talaan sa mga Nasod (Gen 10), ang mga kaliwat sa mga anak nga lalaki ni Noe (si Sem, Ham, ug Japet) gilista ug sa matag kahimtang gigrupo 'sumala sa ilang mga banay, sumala sa ilang mga pinulongan, sa ilang mga yuta, sumala sa ilang mga nasod.' (Gen 10:5, 20, 31, 32) Busa, mopatim-aw nga sa dihang ang tawhanong pinulongan gilahugay sa milagrosong paagi, gipatungha ni Jehova nga Diyos, dili ang mga diyalekto sa Hebreohanon, kondili ang daghang bag-o gayod nga mga pinulongan, nga ang matag usa sarang makapahayag sa tanang tawhanong pagbati ug panghunahuna.

Busa human lahugaya sa Diyos ang ilang pinulongan, dili lamang kay ang mga magtutukod sa Babel walay "usa ka hugpong sa mga pulong" (Gen 11:1), usa ka komon nga bokabularyo, kondili sila usab walay usa ka komon nga gramatika, usa ka komon nga paagi sa pagpahayag sa kalainan sa mga pulong. Si Propesor S. R. Driver miingon: "Hinunoa, ang mga pinulongan magkalahi dili lamang sa gramatika ug sa lintunganayng mga pulong, kondili usab . . . sa paagi sa pagkabalay sa mga ideya aron mahimong tudling-pulong. Ang nagkalainlaing mga rasa dili managsamag paagi sa *panghunahuna;* ug ingong resulta ang mga porma sa tudling-pulong diha sa lainlaing mga pinulongan dili managsama." (*A Dictionary of the Bible,* giedit ni J. Hastings, 1905, Tomo IV, p. 791) Busa, ang lainlaing mga pinulongan adunay lainlaing mga paagi sa panghunahuna, nga tungod niana lisod alang sa usa nga bag-ong nagtuon sa 'paghunahuna sumala niini nga pinulongan.' (Itandi ang 1Co 14:10, 11.) Kini usab ang hinungdan kon nganong ang *literal* nga hubad sa gisulti o gisulat diha sa usa ka dili-pamilyar nga pinulongan daw dili eksakto, nga tungod niana ang mga tawo moingon, "Apan dili kana masabtan!" Busa, mopatim-aw nga sa dihang gilahugay ni Jehova nga Diyos ang pinulongan didto sa Babel, gipapas una niya ang tanang panumdoman sa ilang kanhing komon nga pinulongan ug dayon gipasulod sa ilang mga hunahuna dili lamang ang bag-ong mga bokabularyo kondili ang nabag-o usab nga mga panghunahuna, nga nagpatunghag bag-ong mga gramatika.—Itandi ang Isa 33:19; Eze 3:4-6.

Pananglitan, atong makita nga ang pipila ka pinulongan gilangkoban ug mga pulong nga may usa lamang ka silaba (*monosyllabic*), sama sa Ininsek. Sa kasukwahi, ang mga bokabularyo sa pipila ka ubang mga pinulongan sa kadaghanan naporma pinaagi sa pagdugtong ug mga pulong sa isigkakilid (*agglutination*), sama sa Aleman nga pulong nga *Hausfriedensbruch,* nga sa literal nagkahulogang "pagkabungkag sa kalinaw sa balay," o, sa hubad nga mas daling masabtan sa nagsultig Cebuano, "pagsulod nga walay popananghid." Sa ubang mga pinulongan, ang kahan-ayan sa mga pulong diha sa tudling-pulong, hinungdanon kaayo; sa uban dili kaayo kini hinungdanon. Mao man usab, ang pipila ka pinulongan adunay daghang mga porma sa berbo (*conjugation*); ang uban, sama sa Ininsek, wala niini. Dili maihap ang mga kalainan nga mahimong hisgotan, ang matag usa nagkinahanglan ug pagpasibo sa panghunahuna, nga sagad naglangkit ug dakong paningkamot.

Dayag nga ang orihinal nga mga pinulongan nga mitungha tungod sa gihimo sa Diyos didto sa Babel sa kadugayan nagpatunghag kaamgid nga mga diyalekto, ug kini nga mga diyalekto sagad nga nahimong lahi nga mga pinulongan, nga ang kalambigitan niini sa "igsoon" niini nga mga diyalekto o sa "ginikanan" niini nga pinulongan usahay halos dili na mailhan. Bisan ang mga kaliwat ni Sem, kinsa wala hisgoti taliwala sa panon sa katawhan didto sa Babel, sa kapulihay nagsulti dili lamang sa Hebreohanon kondili usab sa Aramaeanhon, Akadianhon, ug Arabiko. Sa makasaysayanhong paagi, may nagkadaiyang mga hinungdan nga nakaamot sa kausaban sa mga pinulongan: pagkabulag tungod sa distansiya o geograpikanhong mga ulang,

mga panaggubat ug mga pagpanakop, pagkaputol sa mga komunikasyon, ug ang paglalin niadtong adunay lain nga pinulongan. Tungod niini ang karaang dagkong mga pinulongan nabahinbahin, nga ang pipila ka pinulongan nasagolan sa uban, ug ang ubang mga pinulongan bug-os nga nahanaw ug gipulihan sa mga pinulongan sa misulong nga mga tigsakop.

Ang panukiduki sa pinulongan nagtaganag ebidensiya nga kaharmonya sa nahisgotan na nga impormasyon. Ang *The New Encyclopædia Britannica* nag-ingon: "Ang kinaunahan nga mga rekord sa sinulat nga pinulongan, ang bugtong nahibilin sa karaang mga pinulongan nga mahimong mabatonan sa tawo, may gidugayon lamang nga dili mokapin sa mga 4,000 o 5,000 ka katuigan." (1985, Tomo 22, p. 567) Ang usa ka artikulo sa *Science Illustrated* sa Hulyo 1948 (p. 63) nagpahayag: "Ang karaang mga pinulongan nga nailhan karong adlawa mas lisod sabton kay sa modernong mga pinulongan nga naggikan niini . . . mopatim-aw nga ang tawo wala magsugod sa usa ka yanong pinulongan, ug sa ngadtongadto naghimo niini nga mas komplikado, apan hinuon naggamit sa hilabihan ka komplikado nga pinulongan diha sa usa ka dapit nga wala mahibaloi kanhi, ug sa ngadtongadto nagpayano niini diha sa modernong mga porma niini." Ang batid sa pinulongan nga si Dr. Mason nagpunting usab nga "ang ideya nga 'ang mga luog' migamit ug sinultihan pinaagig sagunson nga mga ngulob, ug nga dili makahimo sa pagpahayag ug daghang 'sibilisado' nga mga konsepto, maoy sayop gayod," ug nga "daghan sa mga pinulongan sa mga tawong dili makamaong mobasa ug mosulat mas komplikado pa kay sa modernong Uropanhong mga pinulongan." (*Science News Letter,* Septiyembre 3, 1955, p. 148) Busa ang ebidensiya maoy batok sa bisan unsang ebolusyonaryong kagikan sa pinulongan o sa karaang mga pinulongan.

Bahin sa pinakasentro diin nagsugod ang pagkaylap sa karaang mga pinulongan, si Sir Henry Rawlinson, usa ka eskolar sa pinulongan sa Sidlakan, mikomento: "Kon atong subayon ang gigikanan sa mga pinulongan, ug dili magdepende sa tanang reperensiya sa kasulatanhong rekord, kita modangat gihapon sa kapatagan sa Sinar ingong ang sentro nga gikan niini ang nagkadaiyang mga pinulongan mikaylap ngadto sa lainlaing mga dapit."—*The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland,* London, 1855, Tomo 15, p. 232.

Lakip sa dagkong "mga pamilya" nga gitala sa modernong mga nagtuon sa pinulongan mao kini: Indo-Uropanhon, Sino-Tibetanhon, Apro-Asianhon, Hapones ug Koreano, Dravidianhon, Malayo-Polynesianhon, ug Itom nga Aprikano. Adunay daghang pinulongan nga dili gihapon maklasipikar hangtod karon. Sulod sa matag usa sa dagkong pamilya adunay daghang subdibisyon, o mas gagmayng mga pamilya. Busa, ang Indo-Uropanhong pamilya naglakip sa Aleman, Romance (Italic), Balto-Slavic, Indo-Iranian, Grego, Celtic, Albanian, ug Armenian. Ug kadaghanan niini nga mas gagmayng mga pamilya adunay ubay-ubayng mga sakop nga pinulongan. Pananglitan, ang pinulongang Romance nagsakop sa Pranses, Kinatsila, Portuges, Italyano, ug Romanyano.

Sukad Kang Abraham. Si Abraham nga Hebreohanon wala maglisod sa pagpakigsulti sa Hamitikanhong mga tawo sa Canaan. (Gen 14:21-24; 20:1-16; 21:22-34) Wala hisgoti nga dihay gigamit nga mga tighubad, ug human niadto, wala usab hisgoti nga dihay gigamit nga tighubad sa dihang si Abraham miadto sa Ehipto. (Gen 12:14-19) Siya lagmit makamao sa pinulongang Akadianhon (Asiro-Babilonyanhon) tungod kay siya nakapuyo sa Ur sa mga Caldeanhon. (Gen 11:31) Dihay panahon nga ang Akadianhon nahimong internasyonal nga pinulongan. Lagmit nga ang katawhan sa Canaan, nga nagpuyo nga duol ra sa Semitikanhong mga tawo sa Sirya ug Arabia, adunay duha ka pinulongan. Labot pa, ang alpabeto naghatag ug tinawng ebidensiya nga kini adunay Semitikanhong kagikan, ug kini usab lagmit nakaimpluwensiya ug dako sa paggamit sa Semitikanhong mga pinulongan sa mga tawo sa ubang mga pundok nga may kaugalingong pinulongan, ilabina sa mga magmamando ug mga opisyal.—Tan-awa ang CANAAN, CANAANHON Num. 2 (Pinulongan); PAGSULAT.

Si Jacob dayag nga sayon rang nakigkomunikar sa iyang Aramaeanhong mga paryente (Gen 29:1-14), bisan tuod ang ilang terminolohiya usahay magkalahi.—Gen 31:46, 47.

Si Jose, kinsa lagmit nakakat-on ug Ehiptohanon samtang nahimong ulipon ni Potipar, migamit ug usa ka tighubad sa dihang unang nakigsulti sa iyang Hebreohanong mga igsoon sa ilang pag-abot sa Ehipto. (Gen 39:1; 42:6, 23) Si Moises, nga gipadako didto sa palasyo ni Paraon, sa walay duhaduha nakakat-on ug ubay-ubayng mga pinulongan, sama sa Hebreohanon, Ehiptohanon, lagmit Akadianhon, ug tingali sa uban pa.—Ex 2:10; itandi ang mga bersikulo 15-22.

Sa ngadtongadto ang Aramaiko mipuli sa Akadianhon ingong ang *lingua franca,* o internasyonal nga pinulongan, nga gigamit bisan sa pagpadalag mga sulat ngadto sa Ehipto. Apan sa dihang misulong ang Asiryanhon nga si Haring Senakerib batok sa Juda (732 W.K.P.), ang Aramaiko (karaang Siryanhon) wala na masabti sa kadaghanan sa mga Hudiyo, bisan tuod ang Judeanhong mga

opisyal makasabot niini. (2Ha 18:26, 27) Mao man usab, ang Caldeanhong pinulongan sa Semitikanhong Babilonyanhon, nga sa kataposan nagbuntog sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P., daw sama niadtong "mga nganga sa ilang mga ngabil" alang sa mga Hudiyo. (Isa 28:11; Dan 1:4; itandi ang Deu 28:49.) Bisan tuod ang Babilonya, Persia, ug ang ubang mga gahom sa kalibotan nagtukod ug dagkong mga imperyo ug naggahom sa katawhan nga lainlaig mga pinulongan, wala nila hanawa ang makapabahin nga babag nga namugna tungod sa panagkalahi sa mga pinulongan.—Dan 3:4, 7; Est 1:22.

Si Nehemias nabalaka pag-ayo sa dihang iyang nasayran nga dili makamaong mosulti ug "Hudiyohanon" (Hebreohanon) ang mga anak sa namalik nga mga Hudiyo nga nakigminyog dili mga Hudiyo. (Neh 13:23-25) Ang iyang gikabalak-an mao ang putling pagsimba, sanglit iyang nakita ang kahinungdanon sa pagsabot sa Sagradong Kasulatan (nga nianang tungora mabatonan lamang diha sa Hebreohanong pinulongan) sa dihang kini basahon ug hisgotan. (Itandi ang Neh 13:26, 27; 8:1-3, 8, 9.) Ang pagkausa ray pinulongan makapahiusa usab sa katawhan. Ang Hebreohanong Kasulatan dakog naamot sa paglungtad sa Hebreohanong pinulongan. Sulod sa usa ka libo ka tuig nga pagsulat niini, mamatikdan nga halos walay kausaban diha sa pinulongan.

Sa dinhi pa si Jesus sa yuta, ang Palestina, sa dakong bahin, nahimong usa ka rehiyon nga naggamit ug lainlaing mga pinulongan. Adunay lig-ong ebidensiya nga ang mga Hudiyo nagpadayon gihapon sa paggamit sa Hebreohanon, apan ang Aramaiko ug Koine gigamit usab. Ang Latin usab makita diha sa opisyal nga mga inskripsiyon sa Romanong mga magmamando sa yuta (Ju 19:20) ug sa walay duhaduha kini nadunggan gikan sa Romanong mga sundalo nga gipapuwesto didto. Bahin sa pinulongan nga sagad gigamit ni Jesus, tan-awa ang ARAMAIKO; usab ang HEBREOHANON, II.

Sa adlaw sa Pentekostes, 33 K.P., ang balaang espiritu gibubo nganha sa Kristohanong mga tinun-an didto sa Jerusalem, ug sila kalit nga misugod sa pagsulti sa daghang pinulongan nga wala pa nila sukad matun-i ug makat-oni. Gipasundayag ni Jehova nga Diyos didto sa Babel ang iyang milagrosong katakos sa pagtisok ug lainlaing bokabularyo ug lainlaing mga gramatika diha sa mga hunahuna sa mga tawo. Sa Pentekostes iyang gihimo na usab kini apan may dakong kalainan, tungod kay ang mga Kristohanon nga dihadihang gigasahan sa katakos sa pagsulti ug bag-ong mga pinulongan wala makalimot sa ilang orihinal nga pinulongan, ang Hebreohanon. Ang espiritu sa Diyos dinhi naghimo usab ug lahi kaayo nga katuyoan, dili aron sa paglahugay ug sa pagpatibulaag kondili aron sa paglamdag ug pagtigom sa mga tawo nga matinud-anon ug kasingkasing ngadto sa Kristohanong panaghiusa. (Buh 2:1-21, 37-42) Sukad niadto ang katawhan nga gipakigsaaran sa Diyos maoy usa ka katawhan nga nagsultig lainlaing mga pinulongan, apan ang babag nga namugna tungod sa panagkalahi sa pinulongan nahanaw tungod kay ang ilang mga hunahuna napuno sa usa ra ka pinulongan sa kamatuoran. Diha sa panaghiusa sila namulong sa pagdayeg kang Jehova ug sa iyang matarong nga mga katuyoan pinaagi kang Kristo Jesus. Busa, ang saad sa Sofonias 3:9 natuman sa dihang gihatag ni Jehova nga Diyos sa "mga katawhan ang kausaban ngadto sa putli nga pinulongan, aron silang tanan magatawag sa ngalan ni Jehova, aron magaalagad kaniya abaga sa abaga." (Itandi ang Isa 66:18; Zac 8:23; Pin 7:4, 9, 10.) Aron mahimo kini, kinahanglan nga silang "tanan magasulti nga may panagkauyon" ug "bug-os nga magkahiusa sa samang kaisipan ug sa samang panghunahuna."—1Co 1:10.

Ang pinulongan nga gipamulong sa Kristohanong kongregasyon maoy "putli" usab tungod kay wala kiniy mga pulong nga nagpahayag ug mapangdaot nga kayugot, kasuko, kapungot, sininggitay, ug ubang susamang mapasipalahong mga sinultihan, maingon man usab wala kiniy panglimbong, kalaw-ay, ug kadunotan. (Efe 4:29, 31; 1Pe 3:10) Ang mga Kristohanon kinahanglang magagamit niini nga pinulongan diha sa labing binayaw nga paagi, nga magadayeg sa ilang Maglalalang ug magpalig-on sa ilang silingan pinaagig ugdang, matinud-anon nga sinultihan, ilabina sa maayong balita bahin sa Gingharian sa Diyos. (Mat 24:14; Tit 2:7, 8; Heb 13:15; itandi ang Sal 51:15; 109:30.) Samtang nagkaduol ang panahon nga ipahamtang sa Diyos ang iyang hudisyal nga hukom batok sa tanang kanasoran sa kalibotan, si Jehova maghatag ug kahigayonan sa daghan pa sa pagsulti sa maong putli nga pinulongan.

Ang Bibliya gisugdan sa pagsulat diha sa Hebreohanong pinulongan, ug ang pipila ka bahin sa ulahi gisulat diha sa Aramaiko. Dayon, sa unang siglo sa Komong Panahon, ang nahibiling bahin sa Sagradong Kasulatan gisulat diha sa Koine, o komon nga Grego (bisan tuod unang gisulat ni Mateo ang iyang Ebanghelyo diha sa Hebreohanon). Nianang tungora nahimo na usab ang usa ka hubad sa Hebreohanong Kasulatan ngadto sa Grego. Gitawag kini ug *Septuagint,* apan kini dili usa ka inspiradong hubad, bisan pa niana, kini gigamit sa Kristohanong mga magsusulat sa Bibliya diha sa daghang mga pangutlo. (Tan-awa ang PAGDASIG, PAG-INSPIRAR.) Mao man usab, ang Kristohanon Gregong Kasulatan ug sa ulahi ang tibuok Bibliya gihubad ngadto sa ubang mga pinulongan, nga

lakip sa mga kinaunahan niini mao ang Latin, Syriac, Etiopianhon, Arabiko, ug Persianhon. Sa pagkakaron, ang Bibliya sa katibuk-an o sa bahin, mabatonan sa kapin sa 3,000 ka pinulongan. Kini nagpasayon sa pagmantala sa maayong balita ug sa ingon nakaamot sa pagbuntog sa babag nga namugna tungod sa panagkalahi sa mga pinulongan aron ang katawhan sa daghang kayutaan mahiusa diha sa putling pagsimba sa ilang Maglalalang.

PINULONGAN, PAGSULTIG LAINLAING MGA. Tan-awa ang GASA GIKAN SA DIYOS ("Mga pinulongan").

PINUTLAN SA TRIGO. Tan-awa ang DAGAMI, PINUTLAN SA TRIGO.

PIRAM [Sebra]. Ang Amorihanong hari sa Jarmut sa panahong ang Israel misulod sa Yutang Saad. Si Piram miduyog sa upat ka ubang Amorihanong mga hari sa panagkunsabo batok sa mga Gabaonhon, kinsa nakigdait kang Josue. Diha sa misunod nga panaggubat, si Piram ug ang ubang mga hari mitago sa usa ka langob sa Makeda, nga gisirad-an sa mga Israelinhon hangtod natapos ang panaggubat. Dayon si Piram ug ang ubang mga hari gipatay, gibitay diha sa mga estaka hangtod sa kagabhion, ug gilubong diha sa mao ra nga langob.—Jos 10:1-27.

PIRATON, PIRATONHON [Taga- (Iya sa) Piraton]. Ang Piraton maoy usa ka lungsod sa Epraim "sa bukid sa mga Amalekanhon." Dayag nga ang usa ka molupyo sa Piraton nailhang "Piratonhon," sama kang Hilel ug, sa ulahi, kang Benaias, usa sa gamhanang mga tawo ni David. Ang anak nga lalaki ni Hilel nga si Maghuhukom Abdon gilubong didto. (Huk 12:13, 15; 2Sa 23:8, 30; 1Cr 11:31; 27:14) Ang Far'ata, mga 10 km (6 mi) sa K sa gisugyot nga nahimutangan sa Sekem, gituohan nga lagmit mao ang Piraton.

PIRO [Ang Bulok Sama ug Kalayo; Ingon ka Pula sa Kalayo]. Usa ka taga-Berea kansang anak nga lalaki nga si Sopater mikuyog kang Pablo agi sa Macedonia ingong bahin sa iyang ikatulong misyonaryong panaw.—Buh 20:3, 4.

PISGA. Usa ka habog nga dapit sa amihanang bahin sa kabukiran sa Abarim nga diha mismo sa S sa Patayng Dagat. Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi. Ang mga paghisgot niini sa Bibliya dili sumpaki sa gituohan nga kini mao ang Ras es-Siyaghah, usa ka punta nga nahimutang mga 16 km (10 mi) sa S diin moagos ang Jordan ngadto sa Patayng Dagat. Ang Ras es-Siyaghah maoy AK ug diyutay sa Jebel en-Neba, nga ang tayuktok niini naandang gitawag nga Bukid sa Nebo (Har Nevo).

Ang mga porma niining duha ka habog nga mga dapit nahiuyon sa mubong paghubit sa Bibliya. Ang Ras es-Siyaghah maoy mga 100 m (330 p) nga mas ubos kay sa Jebel en-Neba ug kining duha giulang sa usa ka medyo ubos nga tagaytay. Bisan tuod ubos ug diyutay sa silingan nga tayuktok, ang Ras es-Siyaghah mas duol sa Jerico ug kita kaayo ang Patayng Dagat nga mga 1,000 m (3,300 p) sa ubos, ingon man ang matahom nga talan-awon sa Walog sa Jordan, ang sentro nga kabukiran diin nahimutang ang Hebron, Betlehem ug Jerusalem, ug ang Bukid sa Hermon nga kapin sa 160 km (100 mi) sa A.

Unang gihisgotan kining dapita maylabot sa mga gikampohan sa Israel sa pagpaingon niini sa Yutang Saad. (Num 21:20) Nahimutang kini sa habagatang bahin sa teritoryo nga nailog gikan sa mga Amorihanon human nga ang ilang hari nga si Sihon wala magtugot sa mga Israelinhon nga moagi sa ilang yuta. (Deu 4:46, 49; Jos 12:1-3) Sa ulahi, si Balak nga hari sa Moab nagdala kang Balaam "ngadto sa yuta sa Zopim, ngadto sa tumoy sa Pisga," sa kawang nga paningkamot nga tunglohon ang mga Israelinhon.—Num 23:14.

Apan, ang Pisga labawng mahinumdoman tungod kay didto bug-os nga nakita ni Moises ang Yutang Saad wala madugay una pa sa iyang kamatayon. (Deu 3:27; 34:1-3) Ang Pisga gipahat ingong bahin sa teritoryo sa tribo ni Ruben.—Deu 3:16, 17; Jos 13:15, 20.

Sa bisan haing teksto nga makita ang ngalang Pisga diha sa Bibliya, kini kanunayng gihubit uban sa mga ekspresyon nga "ulohan sa," "tumoy sa," o "mga bakilid sa" Pisga. Tungod niini subsob kining gihisgotan ingong *Bukid* sa Pisga, bisan tuod wala kini hisgoti nga ingon niana diha sa Kasulatan.

PISI. Tan-awa ang KORDON, PISI, HIGOT.

PISIDIA. Usa ka ilaya nga rehiyon sa habagatang Asia Minor. Usa kini ka bukirong seksiyon, sa may kasadpang bahin sa Kabukiran sa Taurus, nga nahimutang sa A sa Pamfilia ug sa H sa Frigia sa Galacia, diin ang Caria ug Licia anaa sa K ug ang Licaonia anaa sa S. Gituohan nga ang rehiyon maoy mga 190 km (120 mi) gikan sa S ngadto sa K ug mga 80 km (50 mi) ang gilapdon. Kini adunay daghang habog nga mga tagaytay nga gitadlasan sa mga walog ug sa mga suba sa bukid; adunay mga lasang ug mga sibsibanan.

Ang katawhan sa Pisidia maoy mabangis ug mahiligon sa gubat, nga nagpormag tribonhong mga pundok sa mga tulisan. Kining mga nagpuyo sa kabukiran lisod kontrolahon ug dili daling maimpluwensiyahan sa Helenistiko o sa Romanhong kultura. Ang mga Romano nagtahas kang Haring Amyntas sa Galacia sa pagsakop kanila, apan siya

namatay una pa niya mahimo kini. Ang Pisidia nahimong bahin sa Romanhong lalawigan sa Galacia niadtong 25 W.K.P., ug niadtong 6 W.K.P. ang mga kolonya sa maong dapit gibutangag mga garison aron mabantayan kini nga mga tawo. Kini nga mga kolonya gidumala gikan sa Antioquia, usa ka siyudad nga duol sa utlanan tali sa Pisidia ug Frigia. (Tan-awa ang ANTIOQUIA Num. 2.) Niadtong 74 K.P. ang habagatang bahin sa Pisidia gilakip sa Pamfilia ug Licia ug nahimong usa ka Romanhong lalawigan. Ang amihanang seksiyon nagpabiling bahin sa lalawigan sa Galacia hangtod nga, human sa panahon sa mga apostoles, kini gilakip sa bagong lalawigan nga ginganlag Pisidia.

Si apostol Pablo miagi sa Pisidia sa iyang unang misyonaryong panaw, nga mipanaw gikan sa kabaybayonan sa Pamfilia ngadto sa kabukiran paingon sa Antioquia sa Pisidia. (Buh 13:13, 14) Siya usab miagi sa Pisidia sa iyang pagbalik. (Buh 14:21, 24) Ang mga bandido ug ang kusog nga bul-og sa mga suba sa bukid sa maong dapit lagmit mao ang gibasehan sa pag-ingon ni Pablo nga siya 'nameligro sa mga suba, nameligro gikan sa mga tulisan sa dalan.'—2Co 11:26.

PISING IGSUSUKOD. Usa ka pisi o kordon nga gigamit alang sa pagsukod. (1Ha 7:15, 23; Am 7:17; Zac 2:1, 2) Ang ubang mga pising igsusukod dayag nga gibahin ngadto sa mga maniko. (2Cr 4:2) Ang sukod sa usa ka partikular nga yuta matino pinaagi sa paglugway o paglatid ug pising igsusukod diha niana. (Itandi ang Job 38:4, 5; Sal 78:55; Miq 2:4, 5.) Gamiton kini sa mga magtutukod, sama sa pagsukod sa luna nga tukoran sa usa ka siyudad (Jer 31:38, 39; Zac 1:16), ug ang usa ka maglililok sa kahoy lagmit mogamit niini sa pagsukod sa usa ka butang nga himoon. (Isa 44:13) Sa usa ka okasyon si Haring David mopatim-aw nga nagsukod sa nabuntog nga mga Moabihanon nga angayng pamatyon gikan niadtong pagatipigang buhi.—2Sa 8:2.

Mahulagwayong Paggamit. Sa usa ka mahulagwayong diwa, ang "pising igsusukod" magpaila sa usa ka lagda, o sukdanan, sa pagbuhat. (Isa 28:10, 13) Pananglitan, si Jehova naghimo sa "hustisya ingong pising igsusukod" sa dihang nakiglabot sa iyang dili-matinumanong katawhan. (Isa 28:17) Ang iyang paggamit sa samang pising igsusukod ngadto sa Jerusalem sama sa iyang paggamit niini sa Samaria nagpunting sa samang kalaglagan alang sa Jerusalem. (2Ha 21:13; Lam 2:8) Ang iyang paglatid sa "pisi nga igsusukod sa kawalay-sulod" diha sa Edom nagpaila usab ug kalaglagan, ug ang paggamit niining pisi nga igsusukod nagpasabot sa pag-apod-apod sa yuta ngadto sa mga hayop nga mopuyo diha sa naawaaw nga mga dapit sa Edom.—Isa 34:5-17.

Giisip ni David ang iyang relasyon kang Jehova ingong iyang bahin sa kinabuhi. Kini maoy usa ka labing makapatagbaw nga panulondon, nga nagtukmod kaniya sa pag-ingon: "Alang kanako ang mga pising igsusukod nabutang sa mga dapit nga maanindot."—Sal 16:5, 6; itandi ang Num 18:20.

Ang langitnong mga butang magpamatuod sa mga buhat sa paglalang sa Diyos, ug sanglit ang ilang hilom nga testimonya milukop sa yuta, ang salmista nakaingon labot kanila: "Sa tibuok nga yuta ang ilang pising igsusukod nakaabot."—Sal 19:1-4; Rom 1:20.

Tan-awa ang TANGBO.

PISON [lagmit, Nagkatibulaag Pag-ayo]. Usa sa upat ka suba nga misanga gikan sa "suba nga migula gikan sa Eden" ug human niana milibot sa tibuok yuta sa Havila, usa ka yuta nga giingong tinubdan sa bulawan, tagok sa bedelio, ug batong *onyx.* (Gen 2:10-12) Ang pag-ila niining Suba sa Pison maoy pangagpas lamang, ug lakip sa mga gituohan mao ang pipila ka suba sa sidlakang Turkey hangtod pa gani sa Suba sa Ganges sa India.

Sa artikulo nga EDEN Num. 1, among gihisgotan ang posibilidad nga ang tibuok-yutang Lunop nagpapas sa ebidensiya alang sa tinong pag-ila sa mga suba sa Pison ug Gihon karong adlawa. Siyempre, kini wala maghanaw sa posibilidad nga kining mga subaa naglungtad pa ug nailhan sa adlaw ni Moises sa dihang girekord ang basahon sa Genesis. Ang iyang paghisgot sa "yuta sa Havila" dili angayng sabton nga ang usa ka rehiyon gitawag na niining ngalana una pa ang Lunop, sama sa iyang paghisgot sa "yuta sa Cus." (Gen 2:13) Hinuon, ang mga paghisgot ni Moises niining mga yutaa dayag nga nagtumong sa mga dapit nga nakabaton niining mga ngalana sa mga panahon human sa Lunop ug nagsilbing ilhanan sa mga dapit nga nailhan sa kadaghanan sa iyang mga adlaw. Dugang pa sa bisan unsang mga kausaban nga gipahinabo sa Lunop, ang mahimo sa mga linog sa pag-usab sa agianan sa mga suba o sa pagpapas sa mga bahin niini angayng pagatagdon usab. Lagmit nga nahitabo kini sa mga panahon human sa Lunop; ang sidlakang Turkey, nga posibleng lokasyon sa Eden, nahimutang sa usa ka agianan sa linog.—Tan-awa ang HAVILA Num. 1.

PISPA. Usa ka pangulong Asernon; anak nga lalaki ni Jeter.—1Cr 7:38, 40.

PISTA. Ang mga pista maoy hinungdanong bahin sa matuod nga pagsimba sa Diyos, nga gilatid ni Jehova alang sa iyang piniling katawhang Israel pinaagi sa kamot ni Moises. Ang Hebreohanong pulong nga *chagh,* nga gihubad nga "pista," lagmit nga naggikan sa berbo nga nagpasabot ug

pagtuyok o sa pagkalingin ug porma, pagsayaw nga paliyok, ug busa, pagsaulog sa usa ka popanahon nga pista o kombira. Ang *moh·ʽedh′,* nga gihubad usab nga "pista," pangunang nagtumong sa usa ka tinakdang panahon o dapit sa panagkatigom.—1Sa 20:35; 2Sa 20:5.

Ang mga pista, ug ang susamang linain nga mga adlaw, mahimong batbaton maingon sa mosunod:

MGA PISTA SA ISRAEL

SA WALA PA ANG PAGKADESTIYERO

TINUIG NGA MGA PISTA

1. Paskuwa, Abib (Nisan) 14
2. Mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, Abib (Nisan) 15-21
3. Mga Semana, o Pentekostes, Sivan 6
4. Pagbudyong sa Trompeta, Etanim (Tisri) 1
5. Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, Etanim (Tisri) 10
6. Mga Balongbalong, Etanim (Tisri) 15-21, nga may usa ka solemneng panagkatigom sa ika-22 nga adlaw

POPANAHON NGA MGA PISTA

1. Senemanang Igpapahulay
2. Bag-ong Bulan
3. Tuig nga Igpapahulay (matag ika-7 nga tuig)
4. Tuig sa Tinghugyaw (matag ika-50 nga tuig)

HUMAN SA PAGKADESTIYERO

1. Pista sa Pagpahinungod, Kislev 25
2. Pista sa Purim, Adar 14, 15

Ang Tulo ka Dagkong mga Pista. Ang tulo ka pangunang "tinudlong mga pista," nga usahay gitawag nga mga pista sa pagpanaw sa mga peregrino tungod sa pagtigom sa tanang lalaki didto sa Jerusalem, gihimo sa tinudlong mga panahon ug gitawag pinaagi sa Hebreohanong pulong nga *moh·ʽedh′.* (Lev 23:2, 4) Apan ang pulong nga sagad gigamit sa paghisgot lamang gayod sa tulo ka dagkong mga pista mao ang *chagh,* nga nagpasabot dili lamang sa usa ka popanahon nga pista kondili usab sa usa ka panahon sa hilabihang pagmaya. Kining tulo ka dagkong mga pista mao:

(1) Ang Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo (Ex 23:15). Kini nga pista magsugod sa adlaw human sa Paskuwa ug saulogon sukad sa ika-15 hangtod sa ika-21 sa Abib (Nisan). Ang Paskuwa maoy sa Nisan 14 ug kini mismo maoy usa ka adlaw sa kasaulogan, apan sanglit kini duol kaayo sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, kining duha ka pista sagad nga giusa sa pagtawag ingong Paskuwa.—Mat 26:17; Mar 14:12; Luc 22:7.

(2) Ang Pista sa mga Semana o (ingon sa pagtawag niini sa ulahi) Pentekostes, nga gisaulog sa ika-50 nga adlaw sukad sa Nisan 16, nga mao, sa Sivan 6.—Ex 23:16a; 34:22a.

(3) Ang Pista sa mga Balongbalong (mga Tabernakulo) o Pagpanghipos sa mga Abot. Kini gisaulog sa ikapitong bulan, sa ika-15 hangtod sa ika-21 sa Etanim (Tisri), nga may solemne nga panagkatigom sa ika-22.—Lev 23:34-36.

Ang panahon, dapit, ug ang paagi nga kini dumalahon gitino tanan ni Jehova. Maingon sa gipasabot sa ekspresyon nga "tinudlong mga pista ni Jehova," kini nalangkit sa lainlaing mga yugto sa tuig sa sagradong kalendaryo—sa sayong tingpamulak, sa ulahing tingpamulak, ug sa tinghunlak. Pagkahinungdanon gayod niini, sanglit niini nga mga panahon ang mga unang bunga sa kaumahan ug kaparasan nagdalag dakong kangaya ug kalipay sa mga molupyo sa Yutang Saad, ug tungod niana giila si Jehova ingong ang mahinatagon nga Magtatagana sa tanang maayong mga butang!

Mga Seremonyas nga Parehong Gihimo Diha Niini nga mga Pista. Ang pakigsaad sa Balaod naglatid nga ang tanang lalaki moatubang "kang Jehova nga imong Diyos sa dapit nga iyang pagapilion" kada tuig, sa matag usa sa tulo ka dagkong tinuig nga mga pista. (Deu 16:16) Ang dapit nga sa kataposan gipili ingong sentro sa pista mao ang Jerusalem. Walay espesipikong silot nga gilatid alang sa usa nga dili makatambong, gawas lamang sa Paskuwa; ang dili pagtambong niini mosangpot sa silot nga kamatayon. (Num 9:9-13) Hinunoa, ang dili pagpanumbaling sa bisan unsang mga balaod sa Diyos, lakip ang iyang mga pista ug mga igpapahulay, mosangpot sa paghukom ug sa kasakitan sa nasod. (Deu 28:58-62) Ang Paskuwa kinahanglang saulogon sa Nisan 14 o, sa pipila ka kahimtang, usa ka bulan sa ulahi.

Bisan tuod ang mga babaye dili obligado, dili sama sa mga lalaki, sa paghimog tinuig nga mga pagpanaw alang sa pista, bisan pa niana adunay mga pananglitan nga mitambong sa pista ang mga babaye sama kang Ana nga inahan ni Samuel (1Sa 1:7) ug kang Maria nga inahan ni Jesus. (Luc 2:41) Ang mga babayeng Israelinhon nga nahigugma kang Jehova motambong sa maong mga pista kon may kahigayonan. Gani, gawas pa sa mga ginikanan ni Jesus nga tigtambongan kanunay, ang ilang mga paryente ug mga kaila mitambong usab. —Luc 2:44.

Misaad si Jehova, "Walay bisan kinsa nga magtinguha sa imong yuta samtang motungas ka sa pagtan-aw sa nawong ni Jehova nga imong Diyos tulo ka higayon sa tuig." (Ex 34:24) Bisan tuod walay mga lalaki nga mahibilin aron magbantay sa mga siyudad ug sa yuta, wala gayoy langyaw nga

nasod nga misulong aron sa pag-ilog sa yuta sa mga Hudiyo sa panahon sa ilang mga pista una pa ang kalaglagan sa Jerusalem niadtong 70 K.P. Apan niadtong 66 K.P., human isalikway si Kristo sa Hudiyohanong nasod, si Cestius Gallus mipatay ug 50 ka tawo didto sa Lida panahon sa Pista sa mga Tabernakulo.

Ang tanang lalaki nga motambong didto kinahanglan nga adunay dala; sila kinahanglang magdalag usa ka gasa "sumala sa panalangin ni Jehova nga imong Diyos nga iyang gihatag kanimo." (Deu 16:16, 17) Dugang pa, didto sa Jerusalem ang 'ikaduha' nga ikapulo (nga lahi nianang ihatag aron itagana sa panginahanglan sa mga Levihanon [Num 18:26, 27]) sa lugas, bino, ug sa lana, ingon man sa panganay sa panon sa mga baka ug mga karnero sa maong tuig pagakaonon; kini pagaambitan uban sa mga Levihanon. Apan, kon ang pagpanaw ngadto sa dapit nga himoan sa pista layo kaayo, ang Balaod naglatid nga ang maong mga manggad mahimong ibaligya; dayon ang halin niini mahimong gamiton sa pagpalit ug pagkaon ug mainom samtang atua sa sangtuwaryo. (Deu 14:22-27) Kini nga mga okasyon maoy mga kahigayonan sa pagpasundayag sa pagkamaunongon ngadto kang Jehova ug kinahanglang saulogon uban ang kangaya; ang langyaw nga pumoluyo, ang bata nga ilo-sa-amahan, ug ang babayeng balo maoy lakip niini. (Deu 16:11, 14) Siyempre, mahimo kini kon ang mga lalaki taliwala sa maong langyaw nga mga pumoluyo maoy tinuli nga mga magsisimba ni Jehova. (Ex 12:48, 49) Ang linaing mga halad kanunayng gihalad nga dugang pa sa adlaw-adlaw nga mga halad, ug samtang ang mga halad-nga-sinunog ug ang mga halad-sa-panagambit himoon, ang mga trompeta pagahuypon. —Num 10:10.

Sa wala pa tukora ang templo, ang pagkasaserdote giorganisar pag-usab ni Haring David, kinsa naghikay nga ang daghang membro sa ginatos ka Aaronikong mga saserdote bahinon ngadto sa 24 ka dibisyon, uban sa Levihanong mga luyoluyo. (1Cr 24) Ang matag dibisyon sa binansay nga mga magbubuhat sa ulahi nag-alagad kaduha sa usa ka tuig diha sa templo, usa ka semana sa matag higayon, nga ang gikinahanglang mga kahikayan gihimo sa pangulo sa balay sa amahan. Ang 2 Cronicas 5:11 nagpakita nga ang tanang 24 ka dibisyon sa mga saserdote duyog nga mag-alagad panahon sa pagpahinungod sa templo, nga mahitabo sa panahon sa Pista sa mga Balongbalong, o mga Tabernakulo. (1Ha 8:2; Lev 23:34) Si Alfred Edersheim nag-ingon nga sa mga adlaw sa pista ang bisan kinsa nga saserdote mahimong moadto ug motabang diha sa pag-alagad sa templo, apan panahon sa Pista sa mga Tabernakulo (mga Balongbalong) ang tanang 24 ka dibisyon kinahanglang presente. —*The Temple,* 1874, p. 66.

Sa panahon niini nga mga pista daghan kaayog trabaho ang mga saserdote, mga Levihanon, ug ang mga Netinim nga nag-alagad uban kanila. Usa ka pananglitan sa buluhaton nga ilang gihimo gipaila diha sa paghubit sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo nga gisaulog ni Haring Ezequias human niya hinloi ang templo, nga ang maong selebrasyon, niini nga higayon, gipadayon pa ug laing pito ka adlaw. Ang asoy nag-ingon nga si Ezequias nag-amot ug halad nga 1,000 ka torong baka ug 7,000 ka karnero ug nga ang mga prinsipe nag-amot ug 1,000 ka torong baka ug 10,000 ka karnero.—2Cr 30:21-24.

Ang pipila ka adlaw niini nga mga pista maoy solemne o balaang mga panagkatigom; kini maoy mga igpapahulay, ug sama sa senemanang mga Igpapahulay, kini nanginahanglan ug bug-os nga paghunong sa kasagarang mga kalihokan. Wala gayoy sekular nga trabaho nga pagahimoon. Ang usa ka eksepsiyon diha sa regular nga kahikayan sa Igpapahulay mao nga ang buluhaton sama sa pag-andam ug pagkaon, nga supak sa balaod panahon sa senemanang mga adlaw nga Igpapahulay, gitugot maylabot sa pagpangandam sa pagsaulog sa mga pista. (Ex 12:16) Labot niini adunay kalainan tali sa "balaang mga panagkatigom" sa mga pista ug sa regular nga senemanang mga Igpapahulay (ug sa Igpapahulay sa ikanapulong adlaw sa ikapitong bulan, ang Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, usa ka panahon sa pagpuasa), nga niining mga adlawa walay bisan unsang buluhaton nga gitugot, bisan ang paghaling ug kalayo "sa bisan diin sa inyong puloy-anang mga dapit."—Itandi ang Levitico 23:3, 26-32 sa bersikulo 7, 8, 21, 24, 25, 35, 36 ug sa Exodo 35:2, 3.

Ang Kahinungdanon sa mga Pista Diha sa Kinabuhi sa mga Israelinhon. Ang mga pista hinungdanon kaayo diha sa kinabuhi sa mga Israelinhon ingong nasod. Samtang sila naulipon pa sa Ehipto, giingnan ni Moises si Paraon nga ang katarongan sa ilang pagpamugos nga tugotan sa pagbiya sa Ehipto ang mga Israelinhon ug ang ilang mga kahayopan mao nga "kami adunay usa ka pista alang kang Jehova." (Ex 10:9) Ang pakigsaad sa Balaod naglakip sa daghang detalyado nga mga instruksiyon mahitungod sa pagsaulog sa mga pista. (Ex 34:18-24; Lev 23:1-44; Deu 16:1-17) Sa pagsunod sa mga sugo sa Diyos, ang mga pista nakatabang sa tanan nga nanambong sa pagsentro sa ilang mga hunahuna sa pulong sa Diyos ug dili malambigit pag-ayo sa ilang personal nga mga kalihokan nga sa ingon sila mahikalimot sa mas importanteng espirituwal nga aspekto sa ilang adlaw-adlaw nga pagkinabuhi. Kini nga mga pista

nagpahinumdom usab kanila nga sila maoy usa ka katawhan alang sa ngalan ni Jehova. Ang pagpanaw ngadto ug gikan sa mga panagkatigom sa pista naghatag gayod ug daghang kahigayonan sa panaghisgot bahin sa pagkamaayo sa ilang Diyos ug sa mga panalangin nga sa adlaw-adlaw ug sa popanahon ilang napahimuslan. Ang mga pista nagtaganag panahon ug kahigayonan alang sa pagpamalandong, panag-ubanay, ug sa panaghisgot sa balaod ni Jehova. Kini nagpalapad sa kahibalo bahin sa hinatag-sa-Diyos nga yuta, nagpauswag sa pagkamasinaboton ug sa gugma sa silingan taliwala sa mga Israelinhon, ug nagpalambo sa panaghiusa ug sa mahinlo nga pagsimba. Ang mga pista maoy mga okasyon sa kalipay. Ang mga hunahuna sa mga nanambong napuno sa mga kaisipan ug sa mga dalan sa Diyos, ug ang tanang tim-os nga nakigbahin nakadawat ug dagayang espirituwal nga panalangin. Pananglitan, tagda ang panalangin ngadto sa linibo nga mitambong sa Pista sa Pentekostes didto sa Jerusalem niadtong 33 K.P.—Buh 2:1-47.

Ang mga pista nagsimbolo ug kalipay alang sa mga Hudiyo. Sa wala pa madestiyero sa Babilonya, nga nianang panahona ang nasod sa katibuk-an nahikalimot na sa tinuod nga espirituwal nga katuyoan sa mga pista, ang mga manalagna nga si Oseas ug Amos naglangkit sa umaabot nga gitagnang kalaglagan sa Jerusalem uban sa paghunong niining mangayaon ug malipayong mga kasaulogan, o sa paghimo nila niini nga mga okasyon sa pagbangotan. (Os 2:11; Am 8:10) Human sa pagkapukan sa Jerusalem, si Jeremias nasubo nga "ang mga dalan sa Zion maoy pagbangotan, tungod kay walay miadto sa pista." Ang Pista ug ang Igpapahulay 'nakalimtan' na. (Lam 1:4; 2:6) Pasiunang gihubit ni Isaias ang malipayong kahimtang sa nahibalik nga mga destiyero gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P., nga nag-ingon: "Kamo aduna unyay awit nga sama nianang sa gabii nga balaanon sa usa ang kaugalingon alang sa usa ka pista." (Isa 30:29) Hinunoa, wala madugay human sa ilang pagkapasig-uli ngadto sa ilang hinatag-sa-Diyos nga yuta nga sila naghugaw na usab sa mga pista ni Jehova, mao nga, pinaagi sa manalagna nga si Malaquias, ang Diyos nagpasidaan sa mga saserdote nga ang kinalibang diha sa ilang mga pista idapuwas sa ilang mga nawong.—Mal 2:1-3.

Ang mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan mihimog ubay-ubayng mga paghisgot sa mga pista, nga usahay naghimog malipayon, simboliko, ug matagnaon nga pagpadapat alang sa mga Kristohanon. Hinunoa, ang pagsaulog niini nga mga pista o mga pangilin sa literal nga paagi wala isugo sa mga Kristohanon.—Col 2:16, 17; tanawa ang mga pista ubos sa matag usa ka ngalan niini.

PISTA SA BAG-ONG BULAN. Ang Diyos nagsugo sa Israel nga sa matag bag-ong bulan, nga magtimaan sa pagsugod sa lunar nga mga bulan sa Hudiyohanong kalendaryo, huypon ang mga trompeta ibabaw sa ilang mga halad-nga-sinunog ug mga halad-sa-panag-ambit. (Num 10:10) Ang linaing mga halad kinahanglang itanyag niining mga adlawa gawas pa sa gikinahanglan nga adlaw-adlawng mga halad. Ang halad alang sa bag-ong bulan maoy usa ka halad-nga-sinunog nga gilangkoban sa duha ka torong baka, usa ka laking karnero, ug pito ka laking nating karnero nga usa ka tuig ang kagulangon, lakip sa mga halad nga lugas ug bino alang sa matag usa niini, maingon man sa usa ka nating kanding ingong usa ka halad-sa-sala. —Num 28:11-15.

Mao ra kini ang gisugo maylabot sa pagsaulog niini diha sa Pentateuko, apan ang pagsaulog sa bag-ong bulan sa ngadtongadto nahimong usa ka hinungdanong pista sa nasod. Sa Isaias 1:13, 14 kini gihisgotan uban sa mga Igpapahulay ug mga kapistahan. Sa panahon sa ulahing mga manalagna, ang katawhan lagmit dili mobuhat ug komersiyal nga buluhaton sa mga adlaw sa bag-ong bulan, sumala sa gipakita sa Amos 8:5. Kini saylo na sa kon unsay gilatid diha sa Kasulatan bahin sa mga adlaw sa bag-ong bulan. Bisan pa niana, sumala sa gipakita sa ulahing duha ka teksto nga gisitar, ang pagsaulog sa mga Hudiyo sa bag-ong bulan nianang panahona nahimong pormalismo na lamang, nga dulumtanan sa mga mata ni Jehova.

Ang adlaw sa bag-ong bulan maoy usa ka adlaw nga gisaulog ilabina alang sa pag-ubanay ug pagpista. Kini masabot pinasukad sa gihunahuna ni Saul sa dihang si David wala motambong sa lamesa ni Saul sa adlaw sa bag-ong bulan. Si Saul miingon sa iyang kaugalingon: "May nahitabo mao nga siya dili mahinlo, kay wala pa siya mahinloi." (1Sa 20:5, 18, 24, 26) Bisan tuod nga ang pipila ka matang sa trabaho mahimong buhaton niining adlawa nga dili mahimong buhaton sa Igpapahulay, kini giisip ingong usa ka adlaw sa pagkonsiderar sa espirituwal nga mga butang. Ang katawhan magkatigom (Isa 1:13; 66:23; Sal 81:3; Eze 46:3) o moduaw sa mga manalagna o mga tawo sa Diyos. —2Ha 4:23.

Ang pagsaulog sa adlaw sa bag-ong bulan wala maglangkit ug pagsimba sa bulan, ingon sa gibuhat sa pipila ka paganong mga nasod, ni kini nalangkit sa astrolohiya.—Huk 8:21; 2Ha 23:5; Job 31:26-28.

Si Isaias misulat mahitungod sa usa ka panahon sa umaabot sa dihang ang tanang unod magtigom

aron sa pagyukbo atubangan kang Jehova sa mga adlaw sa bag-ong bulan. (Isa 66:23) Sa tagna ni Ezequiel, sa panahon sa pagkadestiyero didto sa Babilonya, sa dihang siya gihatagan ug panan-awon bahin sa usa ka templo, si Jehova miingon kaniya: "Kon mahitungod sa ganghaan sa sulod nga sawang nga nag-atubang sa sidlakan, magpabilin kining sirado sa unom ka adlaw nga tingtrabaho, ug sa adlawng igpapahulay kini pagabuksan, ug sa adlaw sa bag-ong bulan kini pagabuksan. Ug ang katawhan sa yuta moyukbo diha sa agianan pasulod sa maong ganghaan sa panahon sa mga igpapahulay ug sa mga bag-ong bulan, sa atubangan ni Jehova."—Eze 46:1, 3.

Ang mga Hudiyo karong adlawa nagsaulog sa bag-ong bulan uban ang daghan kaayong mga seremonyas ug naghatag niini ug dakong importansiya. Apan, gipadayag ngadto sa mga Kristohanon nga sila dili obligado sa pagsaulog sa usa ka bag-ong bulan o usa ka igpapahulay, nga maoy bahin lamang sa landong sa mga butang nga moabot, apan ang katinuoran makaplagan lamang diha kang Jesu-Kristo. Ang mga pista sa kinaiyanhong Israel adunay simbolikong kahulogan ug katumanan diha sa daghang panalangin pinaagi sa Anak sa Diyos.—Col 2:16, 17.

PISTA SA IGPAPAHULAY. Tan-awa ang IGPAPAHULAY, ADLAW NGA.

PISTA SA MGA BALONGBALONG. Gitawag usab ingong Pista sa mga Tabernakulo, o Pagpanghipos sa mga Abot, o gitawag nga "pista ni Jehova" diha sa Levitico 23:39. Ang mga instruksiyon bahin sa pagsaulog niini makaplagan sa Levitico 23:34-43, Numeros 29:12-38, ug sa Deuteronomio 16:13-15. Kini nga pista saulogon sa Etanim 15-21, nga may usa ka solemneng panagkatigom sa ika-22 nga adlaw. Sa sinugdan, ang Etanim (Tisri; Septiyembre-Oktubre) mao ang unang bulan sa Hudiyohanong kalendaryo, apan human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto kini nahimong ang ikapitong bulan sa sagradong tuig, sanglit ang Abib (Nisan; Marso-Abril), nga kanhi mao ang ikapitong bulan, gihimo nga mao ang unang bulan. (Ex 12:2) Ang Pista sa mga Balongbalong maoy usa ka pagsaulog sa pagpanghipos o pagpanigom sa mga bunga sa yuta, "ang abot sa yuta," nga naglakip sa mga lugas, lana, ug bino. (Lev 23:39) Kini gitawag ingong "ang pista sa pagpanghipos sa mga abot sa pagbanos sa tuig." Ang balaang panagkatigom sa ikawalong adlaw magtimaan sa usa ka solemneng pagtapos sa tibuok tuig nga siklo sa mga pista. —Ex 34:22; Lev 23:34-38.

Ang Pista sa mga Balongbalong sa pagkatinuod magtimaan sa pagkatapos sa dakong bahin sa agrikultural nga tuig sa Israel. Busa, kini maoy usa ka panahon sa pagmaya ug pagpasalamat sa tanang panalangin ni Jehova nga iyang gihatag diha sa mga abot sa tanan nilang mga pananom. Dugang pa, sanglit ang Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala gisaulog lima ka adlaw una pa niana, ang katawhan mobati nga sila adunay pakigdait kang Jehova. Bisan tuod ang mga lalaki lamang ang obligadong motambong, ang tibuok nga mga pamilya maoy moadto. Sila gisugo sa pagpuyo sa mga balongbalong (Heb., *suk·kohth'*) sulod sa pito ka adlaw niini nga pista. Sagad usa ra ka pamilya ang mookupar sa usa ka balongbalong. (Ex 34:23; Lev 23:42) Kini nga mga balongbalong tukoron diha sa mga sawang sa mga balay, sa mga atop sa mga puloy-anan, sa mga sawang sa templo, sa mga plasa, ug diha sa mga dalan hangtod sa gilay-on nga usa ka adlawng Igpapahulay nga panaw gikan sa siyudad. Kinahanglang gamiton sa mga Israelinhon "ang bunga sa maanindot nga mga kahoy," ang mga palwa sa palma, ang mga sanga sa mga kahoy nga daghag sanga ug sa mga alamo. (Lev 23:40) Sa mga adlaw ni Esdras, ang mga dahon sa olibo ug kahoyng oleifero, mirto (nga humot kaayo), ug ang mga dahon sa palma, maingon man ang mga sanga sa ubang mga kahoy, gigamit sa pagtukod niining temporaryo nga mga tinukod. Sanglit ang tanan, adunahan ug kabos, magpuyo man sa mga balongbalong, nga gani mokaon sa ilang mga pagkaon diha niini sulod sa pito ka adlaw, ug nga ang mga balongbalong hinimo tanan sa samang materyales nga gikuha gikan sa mga kabungtoran ug sa mga walog sa maong dapit, kini nga pista nagpasiugda nga ang tanan managsama ra.—Neh 8:14-16.

Sa adlaw una pa ang pista, sa Etanim 14, kadaghanan sa mga nagsaulog, kon dili man ang tanan, mangabot sa Jerusalem. Ang ika-14 mao ang adlaw sa pagpangandam, gawas kon kanang adlawa matunong sa adlaw sa senemanang Igpapahulay, nga sa maong kahimtang ang mga pagpangandam mahimong himoon una pa niana. Ang tanan puliki sa pagtukod ug mga balongbalong, sa paglunsay, sa pag-atiman sa mga halad nga gidala sa matag usa, maingon man usab sa malipayong panagubanay. Ang siyudad sa Jerusalem ug ang mga palibot niini talagsaon ug nindot kaayong tan-awon, nga may mga balongbalong nga gitukod lukop sa lungsod ug diha sa mga kadalanan ug sa mga tanaman palibot sa Jerusalem. Nakahatag sa dugang kasadya sa maong okasyon mao ang mabulokon ug matahom nga mga prutas ug mga dahon, lakip ang kahumot sa mga mirto. Ang tanan naghinamhinam, nagpaabot sa pagbudyong sa trompeta gikan sa habog nga dapit sa templo sa sayong gabii sa tinghunlak, nga magpahibalo sa pagsugod sa pista.

Sa panahon niini nga pista ang gidaghanon sa mga halad nga itanyag mas daghan kay sa uban

pang mga pista sa tuig. Ang halad sa nasod, nga 13 ka torong baka ang ihalad sa unang adlaw ug dayon kunhoran ug usa matag adlaw, mokabat ug 70 ka torong baka, gawas pa sa 119 ka nating karnero, mga laking karnero, ug mga kanding, dugang pa sa mga halad-nga-lugas ug sa halad nga bino. Sa tibuok semana, linibo ka indibiduwal nga mga halad ang itanyag usab sa mga motambong. (Num 29:12-34, 39) Sa ikawalong adlaw, diin walay mahago nga buluhaton ang pagabuhaton, usa ka torong baka, usa ka laking karnero, ug pito ka laking nating karnero nga usa ka tuig ang kagulangon ang itanyag ingong usa ka halad-nga-sinunog, lakip sa mga halad-nga-lugas ug halad-nga-ilimnon, maingon man usab sa usa ka kanding ingong usa ka halad-sa-sala.—Num 29:35-38.

Sa mga tuig nga Igpapahulay, ang Balaod basahon ngadto sa tanang katawhan panahon sa pista. (Deu 31:10-13) Lagmit nga ang una sa 24 ka dibisyon sa mga saserdote nga gimugna ni David misugod sa pag-alagad sa templo human sa Pista sa mga Balongbalong, sanglit ang templo nga gitukod ni Solomon giinagurahan man sa panahon niini nga pista niadtong 1026 W.K.P.—1Ha 6:37, 38; 1Cr 24:1-18; 2Cr 5:3; 7:7-10.

Ang talagsaong ilhanan sa Pista sa mga Balongbalong mao ang malipayong pagpasalamat. Maoy tinguha ni Jehova nga ang iyang katawhan magmaya diha kaniya. “Magmaya kamo atubangan ni Jehova nga inyong Diyos.” (Lev 23:40) Kini maoy usa ka pista sa pagpasalamat alang sa pagpanghipos sa mga abot—dili lamang sa lugas kondili sa lana ug sa bino usab, nga nakaamot ug dako sa kalipay sa kinabuhi. Sa panahon niini nga pista, ang mga Israelinhon makapamalandong pag-ayo nga ang ilang kauswagan ug kadagaya sa maayong mga butang wala modangat pinaagi sa ilang kaugalingong paningkamot. Apan, kini maoy tungod sa pag-atiman kanila ni Jehova nga ilang Diyos nga sila nakabaton niini nga kauswagan. Angay nilang palandongon pag-ayo kining mga butanga, kay basin unya, ingon sa gisulti ni Moises, nga “ang imong kasingkasing magmapahitas-on ug ikaw mahikalimot kang Jehova nga imong Diyos, nga nagpagawas kanimo gikan sa yuta sa Ehipto, gikan sa balay sa mga ulipon.” Si Moises nagpahayag usab: “Ug hinumdoman mo si Jehova nga imong Diyos, tungod kay siya ang maghahatag ug gahom kanimo aron sa pagbaton ug bahandi; aron tumanon ang iyang pakigsaad nga iyang gipanumpa sa imong mga katigulangan, ingon niining adlawa.”—Deu 8:14, 18.

Ang Israel gisugo sa pagpuyo sa mga balongbalong sulod sa usa ka semana, “aron ang inyong mga kaliwatan mahibalo nga sa mga balongbalong ko gipapuyo ang mga anak sa Israel sa dihang gipagawas ko sila gikan sa yuta sa Ehipto. Ako mao si Jehova nga inyong Diyos.” (Lev 23:42, 43) Uban sa kalipay ug pagkamapasalamaton, sila makahinumdom sa pag-atiman sa Diyos kanila didto sa kamingawan sa dihang sila gitagan-an ni Jehova ug panalipod, ‘nga nagpalakaw kanila latas sa dako ug makalilisang nga kamingawan, nga may malala nga mga halas ug mga tanga ug uhaw nga yuta nga walay tubig; nga nagpagulag tubig alang kanila gikan sa bato nga santik; nga nagpakaon kanila ug mana sa kamingawan, nga wala hiilhi sa ilang mga amahan.’ (Deu 8:15, 16) Kini maghatag kanila ug hinungdan sa pagmaya tungod sa padayong nag-uswag nga pag-atiman ug kadagaya nga gihatag sa Diyos alang kanila.

Mga Seremonyas nga Gidugang sa Ulahi. Ang usa ka kostumbre nga sa ulahi gibuhat, lagmit nga gihisgotan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan (Ju 7:37, 38) apan wala diha sa Hebreohanong Kasulatan, mao ang pagkalos ug tubig gikan sa Linaw sa Siloam ug pagbubo niini, lakip sa bino, sa ibabaw sa halaran panahon sa paghalad sa buntag. Sumala sa kadaghanang mga eskolar, kini himoon sulod sa pito ka adlaw sa pista apan dili sa ikawalong adlaw. Ang saserdote moadto sa Linaw sa Siloam nga magdala ug usa ka bulawan nga pitsil (gawas sa unang adlaw sa pista, nga usa ka igpapahulay, sa dihang kuhaon ang tubig gikan sa usa ka bulawan nga sudlanan sa templo, diin kini gisudlan ug tubig gikan sa Siloam sa miaging adlaw). Iyang tinoon nga siya makabalik gikan sa Siloam dala ang tubig sa dihang ang mga saserdote sa templo andam na sa pagpahimutang sa hiniwa nga mga bahin sa halad diha sa halaran. Ang iyang pagsulod ngadto sa Sawang sa mga Saserdote agi sa Ganghaan sa Tubig sa templo ipahibalo pinaagig tulo ka pagbudyong sa mga trompeta sa mga saserdote. Unya ang tubig ibubo nganha sa usa ka dulang ug kini moagos paingon sa tiilan sa halaran, sa samang panahon nga ang bino ibubo sa usa ka dulang. Dayon ang musika sa templo moduyog sa pag-awit sa Hallel (Salmo 113-118), nga sa maong panahon ang mga magsisimba magwarawara sa ilang mga sanga sa palma paatubang sa halaran. Kini nga seremonyas mahimong magpahinumdom sa malipayong mga nagasaulog bahin sa matagnaong mga pulong ni Isaias: “Uban sa kasadya kamo magkalos ug tubig gikan sa mga tubod sa kaluwasan.”—Isa 12:3.

Ang laing daw kaamgid nga seremonyas mao nga sa kada adlaw niining pito ka adlaw nga pista ang mga saserdote, nga magparada, molakaw libot sa halaran, nga manag-awit, “Ah, karon, Jehova, palihog luwasa kami! Ah, karon, Jehova, palihog ihatag kanamo ang kalamposan!” (Sal 118:25) Apan sa ikapitong adlaw sila molibot sa makapito.

Sumala sa rabbinikong mga tinubdan, dihay lain pang talagsaon nga seremonyas niini nga pista, sama sa pagkalos ug tubig gikan sa Siloam, nga gihimo sa dihang si Jesus dinhi pa sa yuta. Kini nga seremonyas magsugod sa kataposang bahin sa ika-15 sa Tisri, ang unang adlaw sa pista, sa pagkatinuod sa pagsugod sa ika-16, ang ikaduhang adlaw sa pista, ug padayon nga himoon hangtod sa sunod nga lima ka gabii. Ang mga pagpangandam himoon diha sa Sawang sa Kababayen-an. Upat ka dagkong bulawan nga mga tangkawan ang nahimutang diha sa sawang, nga ang matag usa adunay upat ka bulawang mga panaksan. Upat ka batanon nga saserdotehanon ug kaliwat ang mosaka ginamit ang mga hagdanan ug sila magdalag dagkong mga pitsil sa lana, ug ilang sudlan ang 16 ka panaksan. Ang daan nga mga sapot sa mga saserdote gamiton ingong mga pabilo sa mga lampara. Ang Hudiyong mga magsusulat nag-ingon nga kini nga mga lampara hayag kaayo mao nga kini makita gikan sa halayo, nga maglamdag sa mga sawang sa mga balay sa Jerusalem. Ang pipila ka tawo, lakip ang pipila ka ansiyano, mosayaw nga may bitbit nga nagsigang mga sulo ug moawit ug mga awit sa pagdayeg, nga dinuyogan sa mga tulonggon.

Makaiikag usab nga si Jeroboam, kinsa mibulag gikan sa anak nga lalaki ni Solomon nga si Rehoboam ug nahimong hari sa napulo ka tribo sa amihanan, mihimog usa ka pagsaulog (sa *ikawalo* nga bulan, dili sa *ikapito*) sa kunohay Pista sa mga Balongbalong, dayag nga aron pugngan kini nga mga tribo sa pag-adto sa Jerusalem. Apan siyempre, ang mga halad gitanyag ngadto sa bulawang mga nating baka nga iyang gihimo, nga supak sa sugo ni Jehova.—1Ha 12:31-33.

Lagmit gipunting ni Jesus ang espirituwal nga kahulogan sa Pista sa mga Balongbalong ug tingali sa seremonyas maylabot sa tubig sa Siloam sa dihang "sa kataposang adlaw, ang dakong adlaw sa pista, si Jesus nagtindog ug siya misinggit, nga nag-ingon: 'Kon adunay giuhaw, paaria siya kanako ug paimna. Siya nga nagbutang ug pagtuo kanako, sama sa giingon sa Kasulatan, "Gikan sa iyang kinasulorang bahin modagayday ang mga sapa sa buhing tubig."'" (Ju 7:37, 38) Dugang pa, mahimong iyang gipunting ang pagpadan-ag sa Jerusalem pinaagi sa pagpasiga sa mga lampara ug mga sulo diha sa dapit sa templo sa panahon niini nga pista sa dihang siya miingon sa mga Hudiyo wala madugay human niana: "Ako mao ang kahayag sa kalibotan. Siya nga magasunod kanako dili gayod magalakaw sa kangitngit, apan makabaton sa kahayag sa kinabuhi." (Ju 8:12) Wala madugay human sa iyang pagpakigsulti sa mga Hudiyo, mahimong gilangkit ni Jesus ang Siloam ngadto niini nga pista ug sa mga suga niini sa dihang iyang nahibalag ang usa ka tawo nga natawong buta. Human isulti ngadto sa iyang mga tinun-an nga, "Ako ang kahayag sa kalibotan," siya miluwa sa yuta ug nagmasa ug lapok pinaagi sa iyang laway, ug nagbutang niini nga lapok sa mga mata sa tawo ug miingon kaniya: "Lakaw, panghilam-os didto sa linaw sa Siloam."—Ju 9:1-7.

Ang gihimo sa katawhan nga pagwarawara ug mga sanga sa palma panahon niini nga pista magpahinumdom usab kanato bahin sa mga panon sa katawhan nga nagwarawara ug mga sanga sa palma panahon sa pagsulod ni Jesus sa Jerusalem una pa sa iyang kamatayon, bisan tuod nga kini wala mahitabo sa panahon sa Pista sa mga Balongbalong, apan nahitabo sa wala pa ang Paskuwa. (Ju 12:12, 13) Lain pa, si apostol Juan, kinsa diha sa panan-awon nakakita sa 144,000 nga mga ulipon sa Diyos nga gitimbrehan sa ilang mga agtang, miingon kanato: "Human niining mga butanga nakita ko, ug, tan-awa! usa ka dakong panon, nga walay tawong makaihap, gikan sa tanang kanasoran ug mga tribo ug katawhan ug mga pinulongan, nga nagbarog atubangan sa trono ug atubangan sa Kordero, nga nagsul-ob ug maputing tag-as nga mga besti; ug nanagdalag mga palwa sa palma diha sa ilang mga kamot. Ug sa makusog nga tingog sila nanagsinggit, nga nag-ingon: 'Ang kaluwasan utang namo sa atong Diyos, nga naglingkod sa trono, ug sa Kordero.'"—Pin 7:1-10.

Tino gayod nga ang Pista sa mga Balongbalong maoy usa ka haom nga konklusyon sa dakong bahin sa agrikultural nga tuig ug sa siklo sa mga pista sa maong tuig. Ang tanang butang nga nalangkit niini naghatag ug kalipay, dagayang mga panalangin, kahayahay, ug kinabuhi gikan kang Jehova.

PISTA SA MGA SEMANA. Tan-awa ang PENTEKOSTES.

PISTA SA MGA TINAPAY NGA WALAY IGPAPATUBO. Kini nga pista magsugod sa Nisan 15, ang adlaw human sa Paskuwa, ug magpadayon sulod sa pito ka adlaw hangtod sa Nisan 21. (Tan-awa ang PASKUWA.) Ang ngalan niini naggikan sa mga tinapay nga walay igpapatubo (Heb., *mats·tsohth′*), ang tinapay nga mao lamay gamiton sulod sa pito ka adlaw nga pista. Kini nga tinapay masahon nga may tubig apan dili gamitan ug lebadura. Kini kinahanglang dalion pagluto aron dili madaot.

Ang unang adlaw sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo maoy usa ka solemneng panagkatigom, nga usa usab ka igpapahulay. Sa ikaduhang adlaw, sa Nisan 16, dad-on ngadto sa saserdote ang usa ka binangan sa mga unang bunga sa

inani nga sebada, ang unang abot nga mahinog sa Palestina. Una pa niini nga pista walay kan-on nga bag-ong mga lugas, tinapay, o sinangag nga mga lugas gikan sa bag-ong inani. Itanyag sa saserdote kini nga mga unang bunga ngadto kang Jehova sa simbolikong paagi pinaagi sa pagtabyog sa usa ka binangan nga lugas, samtang ang usa ka himsog nga laking karnero nga may usa ka tuig ang kagulangon ihalad ingong usa ka halad-nga-sinunog uban sa usa ka halad-nga-lugas nga gibasa sa lana ug usa ka halad-nga-ilimnon. (Lev 23:6-14) Wala isugo nga sunogon ang bisan unsa sa mga lugas o harina niini sa ibabaw sa halaran, ingon sa ginabuhat sa mga saserdote sa ulahi. Dili lamang nga dihay usa ka publiko o nasodnon nga paghalad sa unang bunga kondili gihimo usab ang usa ka probisyon alang sa matag pamilya ug sa matag indibiduwal nga nakapanag-iya ug kabtangan diha sa Israel sa pagtanyag ug mga halad-sa-pagpasalamat panahon niini nga pista.—Ex 23:19; Deu 26: 1, 2; tan-awa ang UNANG BUNGA.

Kahulogan. Ang pagkaon ug mga tinapay nga walay igpapatubo niining panahona maoy kaharmonya sa mga instruksiyon ni Moises nga nadawat gikan kang Jehova, sumala sa narekord sa Exodo 12:14-20, nga naglakip sa estriktong sugo, diha sa bersikulo 19: "Pito ka adlaw nga walay makaplagan nga minasang igpapatubo diha sa inyong mga balay." Sa Deuteronomio 16:3 ang mga tinapay nga walay igpapatubo gitawag nga "tinapay sa kasakit," ug kini maoy usa ka tinuig nga pagpahinumdom ngadto sa mga Hudiyo sa ilang dinalian nga pagbiya gikan sa yuta sa Ehipto (sa dihang sila wala nay panahon sa pagbutang ug lebadura sa ilang minasa [Ex 12:34]). Busa sila nahinumdom sa kasakitan ug pagkaulipon nga gikan niana giluwas ang Israel, ingon sa gisulti ni Jehova, "aron nga mahinumdom ka sa adlaw sa imong paggula gikan sa yuta sa Ehipto sa tanang adlaw sa imong kinabuhi." Ang pagkakab-ot nila sa ilang presenteng kagawasan ingong usa ka nasod ug ang ilang pagila kang Jehova ingong ilang Manluluwas nagtagana ug haom nga sumbanan alang sa una sa tulo ka dagkong tinuig nga mga pista sa mga Israelinhon. —Deu 16:16.

Mga Pagsaulog sa Wala Pa ang Pagkadestiyero. Adunay tulo ka asoy nga gitala sa Kasulatan bahin sa pagsaulog sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo human sa pagsulod sa mga Israelinhon ngadto sa Yutang Saad ug sa wala pa sila madestiyero sa Babilonya. Apan ang wala paghisgot niini sa ubang mga pagsaulog dili angayng sabton nga ang maong mga pagsaulog wala himoa. Hinunoa, diha sa unang asoy, adunay linangkob nga paghisgot sa tanang pista ug sa mga kahikayan ni Solomon sa pagsaulog niini.—2Cr 8:12, 13.

Sa laing duha ka pananglitan ang mga kahimtang maoy talagsaon. Ang usa mao ang pagsaulog na usab sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, human sa taudtaod nga panahon nga kini wala sauloga. Kini nga pagsaulog pag-usab maoy sa panahon sa unang tuig sa paghari sa matinumanong si Haring Ezequias. Makaiikag, niini nga kahimtang wala kaayoy igong panahon sa pagpangandam alang sa tinuig nga pista sa Nisan 15, tungod kay ang buluhaton sa paghinlo ug pag-ayo sa templo gihimo hangtod sa Nisan 16. Busa, gipahimuslan ang kahigayonan nga gihatag sa Balaod sa pagsaulog sa pista panahon sa ikaduhang bulan. (2Cr 29:17; 30:13, 21, 22; Num 9:10, 11) Kadto maoy usa ka malipayon kaayo nga okasyon ug miresulta sa usa ka relihiyosong kapasig-ulian nga tungod niana ang pagsaulog sa pista sulod sa pito ka adlaw daw mubo ra kaayo, ug busa gilugwayan kini ug laing pito ka adlaw. Si Haring Ezequias ug ang iyang mga prinsipe miamot nga madagayaon, nga naghatag ug 2,000 ka torong baka ug 17,000 ka karnero sa pagtaganag pagkaon alang sa daghang katawhan nga nanambong.—2Cr 30:23, 24.

Ang pagsaulog sa pista mao ang sinugdanan sa dakong kampanya batok sa bakak nga relihiyon, ug sa daghang siyudad kini gihimo sa wala pa mamalik ang mga magsisimba ngadto sa ilang mga puloy-anan. (2Cr 31:1) Ang pagsaulog niini nga Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo nagpatungha ug panalangin gikan kang Jehova ug kagawasan gikan sa pagsimba sa demonyo, ug kini maoy usa ka maayong pananglitan sa mga kaayohan nga gikahatag ngadto sa mga Israelinhon tungod sa pagsaulog niini nga mga pista.

Ang kataposang narekord nga asoy bahin sa pagsaulog sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo sa wala pa ang pagkadestiyero mao ang pagsaulog niini panahon sa paghari ni Haring Josias sa dihang siya mihimog maisogong paningkamot sa pagpasig-uli sa matuod nga pagsimba kang Jehova didto sa Juda.—2Cr 35:1-19.

Bisan tuod kini lamang ang mga pagsaulog nga espesipikong gihisgotan, sa wala pa ang mga hari, ang matinumanong mga maghuhukom ug mga saserdote sa Israel dayag nga masiboton sa pagsaulog sa mga pista. Sa ulahi, si David ug Solomon mihimog daghang kahikayan aron magpadayon ang pagkasaserdote sa mahapsayng paagi, ug gitino gayod sa ubang mga hari sa Juda nga ang mga pista kanunayng saulogon. Dugang pa, ang Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo kanunayng gisaulog sa mga panahon human sa pagkadestiyero.

Pagsaulog Human sa Pagkadestiyero. Human sa pagpagawas sa mga Hudiyo gikan sa Babilonya ug sa ilang pagbalik ngadto sa Yutang Saad,

ang templo sa Jerusalem gitukod pag-usab ug nakompleto ubos sa hilabihang pagdasig sa mga manalagna ni Jehova nga si Haggeo ug Zacarias. (Esd 5:1, 2) Niadtong 515 W.K.P. ang natukod pag-usab nga balay ni Jehova giinagurahan uban sa dakong kalipay ug uban sa tanang nahiangayng mga halad alang sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo. Ang rekord sa Esdras 6:22 nag-ingon: "Ug ilang gisaulog ang pista sa mga tinapay nga walay igpapatubo sa pito ka adlaw uban ang pagmaya."

Ang basahon ni Malaquias nagpakita nga sa paglabay sa panahon, bisan pa sa kasibot sa sinugdan aron ipasig-uli ang matuod nga pagsimba sa dihang ang mga nadestiyero namalik gikan sa Babilonya, ang mga saserdote nahimong mapinasagdanon, garboso, ug nagpakamatarong sa kaugalingon. Ang pag-alagad sa templo nahimong talamayon, bisan tuod ang mga pista gisaulog sa pormalistikong paagi. (Mal 1:6-8, 12-14; 2:1-3; 3:8-10) Nakita ni Jesus ang mga eskriba ug mga Pariseo nga estriktong nagsunod sa mga detalye sa Balaod, gawas pa sa ilang dinugang nga mga tradisyon. Sila masibotong nagsaulog sa mga pista, lakip sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, apan sila gisaway ni Jesus, kay tungod sa ilang pagkasalingkapaw, wala nila masabti ang tinuod nga kahulogan niining maayong mga kahikayan ni Jehova alang sa ilang panalangin.—Mat 15:1-9; 23:23, 24; Luc 19:45, 46.

Matagnaong Kahulogan. Gihatag ni Jesu-Kristo ang interpretasyon sa simbolikong kahulogan sa igpapatubo, o lebadura, ingon sa narekord sa Mateo 16:6, 11, 12, sa dihang siya nagpasidaan sa iyang mga tinun-an: "Bukha kanunay ang inyong mga mata ug pagbantay sa lebadura sa mga Pariseo ug sa mga Saduseo." Sa dihang ang iyang mga tinun-an nangatarongan sa sayop nga paagi taliwala sa ilang kaugalingon kon unsay buot niyang ipasabot, siya tin-aw nga namulong: "'Naunsa ba nga wala ninyo hisabti nga ako wala maghisgot kaninyo bahin sa mga tinapay? Apan pagbantay sa lebadura sa mga Pariseo ug sa mga Saduseo.' Unya ilang nasabtan nga siya miingon nga magbantay . . . sa pagtulon-an sa mga Pariseo ug sa mga Saduseo." Dugang pa, si Lucas nagtaho nga si Jesus espesipikong miingon sa laing okasyon: "Bantayi ang lebadura sa mga Pariseo, nga maoy pagkasalingkapaw."—Luc 12:1.

Gigamit ni apostol Pablo ang samang kahulogan sa lebadura maylabot sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo sa dihang iyang gihubit ang dalan nga angayng subayon sa mga Kristohanon. Sa 1 Corinto 5:6-8, siya naghatag niini nga tambag ngadto sa iyang Kristohanong mga igsoon: "Wala ba kamo mahibalo nga ang diyutayng lebadura magpatubo sa tibuok minasa? Kuhaa ang daang lebadura, aron kamo mahimong bag-ong minasa, ingon nga kamo walay igpapatubo. Kay, sa pagkatinuod, si Kristo nga atong inihaw sa paskuwa gihalad na. Tungod niana atong saulogon ang pista, dili pinaagi sa daan nga lebadura, ni pinaagi sa lebadura sa kangil-aran ug pagkadaotan, kondili pinaagi sa mga tinapay nga walay igpapatubo sa katim-os ug sa kamatuoran."

Sa Nisan 16, ang ikaduhang adlaw sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, itabyog sa hataas nga saserdote ang mga unang bunga sa inani nga sebada, nga mao ang unang abot sa tuig, o tingali mahimong tawgon nga *una* sa mga unang bunga sa yuta. (Lev 23:10, 11) Adunay dakong kahulogan nga si Jesu-Kristo gibanhaw niining sama usab nga adlaw, sa Nisan 16, sa tuig 33 K.P. Ang apostol nagtandi kang Kristo ngadto sa uban nga gipangbanhaw, nga nag-ingon: "Hinunoa, karon si Kristo gibangon na gikan sa mga patay, ang unang bunga kanilang nangatulog sa kamatayon. . . . Apan ang matag usa sa iyang kaugalingong hanay: si Kristo ang unang bunga, pagkahuman kadtong mga iya ni Kristo panahon sa iyang presensiya." Si Kristo gitawag usab nga "panganay taliwala sa daghang igsoon."—1Co 15:20-23; Rom 8:29.

PISTA SA PAGBUDYONG SA TROMPETA. Kini nga pista gihimo sa unang adlaw (o sa bag-ong bulan) sa ikapitong bulan sa Etanim (Tisri). Kini mao ang sinugdanan sa sekular nga tuig sa mga Hudiyo. Kini nalahi ingong mas hinungdanon kay sa Pista sa Bag-ong Bulan sa ubang 11 ka bulan. Ang sugo dugang nag-ingon bahin sa Pista sa Pagbudyong sa Trompeta nga kini kinahanglang igahin ingong usa ka adlaw sa balaan nga panagkatigom, nga niana walay bisan unsang mahago nga buluhaton ang pagabuhaton.

Kini nga pista ginganlan pinasukad niini nga sugo: "Kinahanglan nga adunay bug-os nga pagpahulay alang kaninyo, usa ka handomanan pinaagi sa pagbudyong sa trompeta." "Kini mahimong usa ka adlaw sa pagbudyong sa trompeta alang kaninyo." Niini nga adlaw itanyag ang mga halad nga usa ka toreyong baka, usa ka laking karnero, ug pito ka himsog nga laki nga mga nating karnero nga usa ka tuig ang kagulangon, lakip sa halad-nga-lugas sa pino nga harina nga gibasa sa lana, maingon man usab sa usa ka laking nating kanding ingong usa ka halad-sa-sala. Kini maoy dugang pa sa makanunayong adlaw-adlaw nga mga tanyag ug sa mga halad nga ihatag sa linaing paagi panahon sa mga adlaw sa bag-ong bulan.—Lev 23:24; Num 29:1-6.

Siyempre, kini nga pista maoy importante, dili lamang tungod kay ang bulan nga kini magsugod maoy sinugdanan sa usa ka bag-ong tuig sa

pagpanguma ug pagtrabaho kondili usab tungod kay ang Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala natunong sa ika-10 nga adlaw niini nga bulan ug ang Pista sa mga Balongbalong magsugod sa ika-15 nga adlaw. Ang pagtapos sa kinadak-ang bahin sa pagpanghipos sa mga abot sa hinapos sa tuig himoon niini nga bulan. Ang mga abot nga anihon niini nga bulan maglakip sa mga ubas nga himoong bino, nga makapalipay sa kasingkasing sa tawo, ug mga olibo, nga, lakip sa ubang mga butang, nagtaganag pagkaon maingon man lana alang sa suga ug ingon man usab alang sa daghang mga halad-nga-lugas. (Sal 104:15) Dayag nga kini nga pista nagtimaan sa pagsugod sa usa ka bulan sa pagpasalamat kang Jehova.

PISTA SA PAGPAHINUNGOD. Ang pagsaulog sa Pista sa Pagpahinungod (Heb., *chanukkah′*) naghandom sa pagkabaton pag-usab sa independensiya sa mga Hudiyo gikan sa Siro-Gresyanhong paggahom ug sa pagpahinungod pag-usab ngadto kang Jehova sa templo sa Jerusalem, nga gipasipalahan ni Antiochus IV Epiphanes, kinsa nagtawag sa iyang kaugalingon nga *The·os′ E·pipha·nes′* ("Nagpadayag nga Diyos"). Gitukod niya ang usa ka halaran sa ibabaw sa dakong halaran diin gitanyag kanhi ang adlaw-adlawng halad-nga-sinunog. (1 Macabeo 1:54-59, *AT*) Niadtong higayona (Kislev 25, 168 W.K.P.), aron ipakita ang iyang pagdumot ug pagtamay kang Jehova, ang Diyos sa mga Hudiyo, ug aron pasipalahan sa hilabihan ang Iyang templo, si Antiochus naghalad ug baboy sa ibabaw sa halaran ug iyang giwisik ang sabaw sa unod niini diha sa palibot sa templo. Gisunog usab niya ang mga ganghaan sa templo, gigun-ob ang mga lawak sa mga saserdote, ug gidala ang halaran nga bulawan maingon man ang lamesa sa pasundayag nga tinapay ug ang tangkawan nga bulawan. Ang templo ni Zorobabel gipahinungod pag-usab apan ngadto sa paganong diyos nga si Zeus sa Olympus.

Duha ka tuig sa ulahi giilog pag-usab ni Judas Macabeo ang siyudad ug ang templo. Ang sangtuwaryo nahimong biniyaan; ang mga bunglayon nanubo diha sa mga sawang sa templo. Gilumpag ni Judas ang daan nga halaran nga gipasipalahan ug gitukod ang usa ka bag-ong halaran nga ginama sa dili-sinapsapan nga mga bato. Si Judas nagpahimog mga sudlanan nga gamiton alang sa templo ug iyang gidala ang halaran sa insenso, ang lamesa sa pasundayag nga tinapay, ug ang tangkawan ngadto sa templo. Human hinloi ang templo, kini iyang gipahinungod pag-usab niadtong Kislev 25, 165 W.K.P., eksaktong tulo ka tuig human nga si Antiochus naghalad sa ibabaw sa halaran aron sa pagsimba sa paganong diyos. Ang adlaw-adlaw o makanunayong mga halad-nga-sinunog gihimo pag-usab.—1 Macabeo 4:36-54; 2 Macabeo 10:1-9, *AT.*

Mga Kostumbre sa Pista. Ang paagi sa pagsaulog niini nga pista naghimo niini nga usa ka panahon sa dakong pagmaya. Ang paagi sa pagsaulog niini adunay kaamgiran sa Pista sa mga Balongbalong. Ang selebrasyon mokabat ug walo ka adlaw sukad sa Kislev 25. (1 Macabeo 4:59) Hayag kaayo ang mga sawang sa templo, ug ang tanang pribadong mga pinuy-anan gisug-an ug mga lampara nga maanindot ug disenyo. Ang Talmud nagtawag niini ingong ang "Pista sa Kahayag." Sa ulahi, naandan sa pipila ang pagbutang ug walo ka lampara sa unang gabii ug dayon kuhaan ug usa matag gabii, ang uban magsugod sa usa ka lampara ug dayon magdugang niini hangtod moabot ug walo. Ang mga lampara gibutang duol sa mga pultahan nga paingon sa dalan dili lamang aron kini magbanwag sa sulod sa balay kondili aron usab nga ang tanan nga anaa sa gawas makakita sa kahayag. Duyog sa pagpasiga sa mga lampara mao ang pag-awit ug mga awit nga naghimaya sa Diyos nga Manluluwas sa Israel. Si Josephus naghisgot bahin sa pagsugod niini nga pista: "Dako kaayo ang ilang kalipay nga napasig-uli ang ilang mga kostumbre ug naangkon pag-usab nga wala damha ang ilang katungod sa paghimog kaugalingong mga seremonyas human sa dugay kaayong panahon, nga tungod niana sila naghimo ug usa ka balaod nga ang ilang mga kaliwat kinahanglang magsaulog sa pagkahibalik sa pag-alagad sa templo sulod sa walo ka adlaw. Ug sukad nianang panahona hangtod karon among gisaulog kini nga pista, nga among gitawag nga pista sa Mga Kahayag, nga sa akong pagtuo nagngalan niini tungod kay ang katungod sa pagsimba among naangkon sa panahon nga wala gayod namo damha." (*Jewish Antiquities,* XII, 324, 325 [vii, 7]) Gitugotan ang mahagong buluhaton, sanglit kini wala man isipa nga usa ka igpapahulay.

Dihay gihimo kanhi nga duha ka pagpahinungod sa templo, nianang sa unang templo ni Solomon ug nianang sa ikaduhang templo nga gitukod ni Zorobabel, nga solemneng gisaulog human matapos ang buluhaton sa pagtukod. Apan human niana walay anibersaryo nga pista agig paghandom niini, sama sa gihimong anibersaryo panahon sa pagpahinungod pag-usab sa ikaduhang templo ni Judas Macabeo. Dili sama sa tulo ka dagkong mga pista, diin ang tanang lalaki obligado sa pagtambong didto sa Jerusalem, ang Pista sa Pagpahinungod mahimong saulogon sa nagkalainlain nilang mga siyudad, sama sa gihimo sa Pista sa Purim. (Ex 23:14-17; Est 9:18-32) Sa tibuok yuta sila magtigom diha sa ilang mga sinagoga uban ang pag-

awit ug paghugyaw, nga magdalag mga sanga sa mga kahoy, samtang ang mga sinagoga ug ang pribadong mga balay gilamdagan sa daghang suga. Gisaulog sa mga Hudiyo kini nga pista hangtod karon.

Kahulogan Alang sa mga Kristohanon. Si Jesus miduaw sa templo sa Pista sa Pagpahinungod panahon sa kataposang tingtugnaw sa iyang pagministeryo, niadtong 32 K.P. Ang asoy mabasa: "Nianang panahona ang pista sa pagpahinungod gisaulog sa Jerusalem. Tingtugnaw kadto, ug si Jesus naglakaw didto sa templo sa mga portiko ni Solomon." (Ju 10:22, 23) Ang Kislev, ang ikasiyam nga bulan, maoy katumbas sa Nobyembre-Disyembre. Siyempre, nahibaloan na sa kadaghanan sa mga Hudiyo nga kini nga pista gisaulog panahon sa tingtugnaw. Busa, ang paghisgot sa tingtugnaw dinhi lagmit nagtumong sa kahimtang sa klima inay sa yugto sa panahon nga tungod niana si Jesus nagpili ug usa ka dapit nga may atop alang sa iyang pagpanudlo, sa "mga portiko ni Solomon." Kining may atop nga mga portiko nahimutang sa S nga dapit sa gawas nga sawang sa mga Hentil, diin didto magtigom ang daghang tawo.—Buh 3:11; 5:12.

Walay dayag nga giingon diha sa inspiradong Kasulatan nga si Jehova naghatag kang Judas ug kadaogan ug nagsugo kaniya sa pag-ayo sa templo, sa paghitsas pag-usab sa mga kasangkapan niini, sa paghimo sa mga galamiton niini, ug sa kataposan sa pagpahinungod pag-usab niini. Apan aron matuman ang mga tagna bahin kang Jesus ug sa iyang ministeryo ug aron magpadayon ang Levihanong mga halad hangtod mahimo ang dakong halad sa Anak sa Diyos, ang templo ug ang mga buluhaton diha niini kinahanglang magpadayon panahon sa pagtungha sa Mesiyas. (Ju 2:17; Dan 9:27) Gigamit ni Jehova ang mga tawo sa langyawng kanasoran, sama kang Ciro, aron sa pagtuman sa pipila ka katuyoan maylabot sa pagsimba Kaniya. (Isa 45:1) Ilabina nga iya gayong gamiton ang usa ka tawo gikan sa iyang napahinungod nga katawhan, ang mga Hudiyo.

Bisan unsa man ang kahimtang, ang mga buluhaton sa templo gihimo panahon sa ministeryo ni Jesu-Kristo. Sa mas maluhong paagi ang templo ni Zorobabel gitukod pag-usab (gipulihan) ni Herodes. Tungod niini nga hinungdan ug tungod kay wala nila magustohi si Herodes, ang mga Hudiyo kasagaran maghisgot sa duha lamang ka templo, ang kang Solomon ug ang kang Zorobabel. Walay makita sa mga pulong ni Jesus ni sa bisan unsang mga sinulat sa iyang mga tinun-an nga gikondenar ang Pista sa Pagpahinungod. Apan wala kini isugo nganha sa mga Kristohanon diha sa bag-ong pakigsaad.—Col 2:16; Gal 4:10, 11; Heb 8:6.

PISTASYO, LISO SA [Heb., *bot·nah′*]. Ang bunga sa kahoyng *Pistacia vera.* Kini nga kahoy nga mangadagdag ang mga dahon sa popanahon mabuhi diha sa uga nga mga dapit ug panagsa rang moabot sa gitas-ong kapin sa 9 m (30 p). Ang gitas-on sa bunga niini maoy 1.5 hangtod sa 2 sm (0.6 hangtod sa 0.8 pul.) ug kini mahimong dagko nga mga pungpong. Ang nipis, apan gahi, pus-aw ug kolor nga bayanan sa hinog nga mga bunga sa pistasyo giputos pinaagig kunoton nga panit. Ang matag bunga adunay usa ka dalag-berde nga liso nga giputos sa nipis ug pulahong panit. Kini nga liso dili kaayo tam-is ug sagad kaonon nga hilaw o sinangag. Usahay ang mga liso pug-on aron makuha ang lana, ug ang ginaling nga liso himoong mga dulse.

Ang mga liso sa pistasyo maoy lakip sa "labing maayong mga produkto sa yuta" sa Canaan nga gidala ingong gasa sa mga anak nga lalaki ni Jacob ngadto sa usa ka magmamando sa Ehipto. (Gen 43:11) Bisan sa modernong mga panahon daghang liso sa pistasyo ang gibaligya gikan sa mga dapit sa Tungang Sidlakan.

Ang siyudad sa Betonim, nga nahimutang sa S sa Jordan sa teritoryo sa Gad, mopatim-awng ginganlan pinasukad sa mga liso sa pistasyo.—Jos 13:24, 26.

PITO. Tan-awa ang NUMERO.

PITOM [gikan sa Ehiptohanon, nga nagkahulogang "Balay [Templo] ni Atum"]. Usa sa duha ka tipiganang mga siyudad nga gitukod sa naulipon nga mga Israelinhon didto sa Ehipto, ang lain mao ang Raamses. (Ex 1:11) Walay nahimong positibong identipikasyon sa maong dapit. Ang mga arkeologo lagmit naimpluwensiyahan sa ilang mga konklusyon sa popular nga panglantaw nga ang Paraon nga nagdaogdaog sa mga Israelinhon mao si Ramses II, usa ka panglantaw nga walay maligong basehanan.—Tan-awa ang RAAMSES, RAMESES.

PITON. Usa ka kaliwat ni Haring Saul pinaagi kang Jonatan ug Merib-baal (Mepiboset).—1Cr 8:33-35; 9:39-41.

PIYANGPIYANG. Sa kapanahonan sa Bibliya, kini maoy usa ka tulonggon nga pingkion nga susama sa modernong mga piyangpiyang, nga sagad iduyog sa alpa, trompeta, ug uban pang mga tulonggon. (2Sa 6:5; 1Cr 15:28; 2Cr 5:12, 13) Ang duha ka Hebreohanong mga pulong alang sa mga piyangpiyang (*tsel·tselim′* ug *metsil·ta′yim*) naggikan sa lintunganayng pulong nga *tsa·lal′,* nga nagkahulogang "mosanting; mokurog." (1Sa 3:11; Hab 3:16) Sumala sa 1 Cronicas 15:19, ang mga piyangpiyang alang sa templo ni Jehova maoy ginama sa tumbaga, apan gawas niini wala nay dugang

paghubit ang Kasulatan. May usa ka paris nga piyangpiyang nga nakaplagan sa usa ka karaang lubnganan didto sa Ehipto nga lagmit kokaamgid sa mga piyangpiyang sa Bibliya. Kini maoy mga 14 sm (5.5 pul.) ang diyametro nga may mga kuptanan sa tunga, ug kini ginama sa tumbaga nga gisagolan ug diyutayng plata.

Ang Salmo 150:5 nagpaila nga kapin sa usa ka matang sa piyangpiyang ang lagmit nailhan sa Israel. Ang unang paglutaw niini nga termino diha niini nga teksto naghubit sa "mga piyangpiyang nga mananoy," samtang ang ikaduhang paghisgot maoy maylabot sa "piyangpiyang nga nagapangkaay." Tungod kay ang matag estansa sa bersikulo 3 ug 4 niini nga awit nagtumong man sa usa o kapin pang lainlain nga mga tulonggon, ang duha ka estansa sa bersikulo 5 mahimong kanunayng nagtumong, una, sa mas gamay, tagingting nga mga piyangpiyang ug, ang ikaduha, ngadto sa mga piyangpiyang nga mas dagko nga nagpatunghag mas lanog, mas lawom nga tunog, sa dihang kusgon pagpingki.

Ang hulagway sa "usa ka nagapangkaay nga piyangpiyang" gigamit ni apostol Pablo sa pag-ilustrar sa pagkasalingkapaw sa usa ka tawo nga nagasultig lainlaing mga pinulongan, kon wala ang motibo nga gugma. (1Co 13:1) Hinunoa, ang ubang mga paghisgot sa mga piyangpiyang, dugang pa sa nahisgotan na, maoy maylabot sa pagsimba kang Jehova. (1Cr 13:8; 16:5, 42; 25:1, 6; 2Cr 29:25; Esd 3:10; Neh 12:27) Sa matag higayon nga nalangkit ang pag-alagad sa templo, ang binansay nga mga Levihanon mao ang mga manunugtog. (1Cr 16:4, 5, 42) Samtang ang pipila ka eskolar mipabor sa pagtuo nga ang mga piyangpiyang maoy tulonggon lamang sa mga Levihanon ug usab sa mga saserdote, ang Salmo 150:1, 5 lagmit nagpaila nga kini gigamit sa kadaghanan: "Dayega ninyo si Jah! . . . Dayega siya pinaagi sa mga piyangpiyang."

PLATA. Usa ka bililhon, puti nga elementong metal nga mapasinaw pag-ayo. Sanglit panagsa rang makakaplag ug lunsayng plata, ang mineral niini nga anaa pa sa bato kinahanglang tunawon ug lunsayon aron makuha ang plata ug malain gikan sa mga bato, yamukmok, ug lawoglawog, ug aron malain usab kini gikan sa ubang mga metal sama sa tingga. (Sal 12:6; Pr 27:21; Eze 22:20-22; Mal 3:3) Usahay, ang Hebreohanong termino alang sa plata (*ke'seph*) gihubad nga "salapi" ug ang Gregong termino alang sa plata (*ar·gy'ri·on*) gihubad nga "salaping plata" o mga "pirasong plata."—Gen 17:12, *ftn* sa *Rbi8;* Mat 25:18; 26:15; tan-awa ang SALAPI.

Ang dinalisay nga plata adunay duha ka pangunang kagamitan. (1) Kini gigamit nga sukdanan sa bahandi ug ingong pangbayad. Si Abraham, nga migamit niini ingong pangbayad, mipalit ug luna sa yuta nga magsilbing lubnganan sa pamilya. (Gen 13:2; 23:15-18) Ang pagbayad gihimo pinaagi sa pagtimbang, sanglit ang mga sensilyo ayha pa namugna mga kasiglohan sa ulahi. (2) Ang mga pahiyas ug mga dayandayan gigama gikan niini nga metal sukad pa sa mga adlaw sa mga patriarka. (Gen 24:53; 44:2; Ex 11:2; 12:35) Ang plata gigamit sa paggama sa duha ka trompeta sa Israel (Num 10:2), sa pagtukod sa tabernakulo (Ex 26:19, 21, 25, 32; 27:10, 11, 17), ug sa templo ni Solomon (1Cr 28:15-17). Gigamit usab kini sa paghimog mga idolo.—Ex 20:23; Os 13:2; Hab 2:19; Buh 19:24.

Ang plata gipabilhan sa tanang kanasoran kanhi. (2Sa 8:10, 11; 2Cr 9:14) Ubos sa pagmando ni Solomon, dili lamang ang plata kondili ang bulawan usab dagaya kaayo sa Jerusalem nga tungod niana ang plata giisip nga "ingon sa wala lamay bili," "ingon sa mga bato." (1Ha 10:21, 27; 2Cr 9:20; itandi ang Dan 2:32.) Kausa sa matag tulo ka tuig ang mga barko magdalag mga kargamento nga plata gikan sa Tarsis (lagmit ang Espanya, nga sa pagkakaron prodyuser gihapon ug plata).—1Ha 10:22; 2Cr 9:21; Jer 10:9; Eze 27:12.

Kasukwahi sa lumalabay nga bili sa plata, ug mas angayng pabilhan nga labaw pa, mao ang kaalam, disiplina, ug pagsabot nga naggikan kang Jehova. (Pr 3:13, 14; 8:10, 19; 16:16) Dugang pa, gigamit sa Kasulatan ang plata diha sa daghang simbolikong mga diwa.—Ecc 12:6; Isa 60:17; Dan 2:32; 1Co 3:12.

PLATANO, KAHOYNG [Heb., *'er·mohn'*]. Usa ka dako kaayong kahoy nga moabot sa gitasong mga 20 m (70 p), ug may nagsanggaka nga mga sanga ug may lagpad nga lubos-berde, samag bagon nga mga dahon nga maayong kasilongan. Ang sukod palibot sa punoan niini sagad maoy 3 hangtod sa 4 m (10 hangtod sa 13 p). Ang panit sa kahoyng platano (*Platanus orientalis*) mapakpak kada tuig, sa ingon madayag ang hamis ug putiong panit sa ilalom niini.

Ang ngalan niini nga kahoy sa Hebreohanon lagmit naggikan sa berbong *'a·rah',* nga nagkahulogang "himoon nga hubo; gibuksan." (Sof 2:14; Isa 22:6) Sa Genesis 30:37, 38, si Jacob gihisgotan nga nagbutang ug mga sungkod nga kahoyng platano, uban sa laing mga kahoy, atubangan sa panon sa kahayopan ni Laban didto sa Haran sa Sirya. Ang mga sungkod gipanitan, nga 'gipadayag' ang "mga puting bahin."

Kini nga kahoy ikatandi, apan dili gayod katugbang, sa halangdong sedro sa Lebanon, nga gigamit ni Ezequiel sa paglarawan kang Paraon ug sa tanan niyang panon.—Eze 31:8.

Ang mga kahoyng platano makaplagan daplin sa mga suba ug mga sapa sa tibuok Sirya ug sa rehiyon sa karaang Asirya, ug dili kaayo daghan sa Palestina ug Lebanon.

PLATERO. Ang usa nga mohulma, mosalsal, molilok, mokulit, o mohimog uban pang mga trabaho labot sa mga metal. (Isa 41:7) Ang unang "mananalsal sa tanang matang sa himan nga tumbaga ug puthaw" nga narekord sa kasaysayan mao si Tubal-cain. (Gen 4:22) Ang karaang mga platero naggamag mga himan, mga gamit sa panimalay, hinagiban, armadura, tulonggon, pahiyas, ug mga pigurin. Gawas pa sa paggamag bag-ong mga butang, sila usab mihimog pagpang-ayo. (2Cr 24:12) Daghan ang eksperto sa pagsalsal ug mga metal sama sa bulawan (Neh 3:8, 31, 32), plata (Huk 17:4; Buh 19:24), o tumbaga (2Ti 4:14). Usahay sila nagtukod ug asosasyon o kapunongan alang sa ilang trabaho. (Neh 3:31; Buh 19:24-28) Ang ilang trabaho nagkinahanglan ug kahanas sa paghimog makuting disenyo.

Lagmit ang mga Israelinhon maantigo na sa paggamag galamitong metal sa wala pa sila mosulod sa Ehipto, o lagmit ilang nakat-onan kini didto. Sa panahon sa Pagpanggula, sila maantigo na sa pag-umol ug estatwa sa nating baka ug halas nga tumbaga. (Ex 32:4; Num 21:9) Apan, labawng dalayegon mao ang ilang paggamag lainlaing mga galamitong metal alang sa pag-alagad diha sa tabernakulo. Si Bezalel ug ang iyang mga luyoluyo giabagan sa espiritu ni Jehova sa ilang paggamag mga galamitong metal.—Ex 31:2, 3; 35:30-35.

Sa ulahi, sa dihang gidaogdaog sa mga Filistehanon, ang mga Israelinhon gidid-an sa pagbatog kaugalingong mga platero. Kini nga pagdili nagpugong kanila sa paggamag mga hinagiban. (1Sa 13:19-22) Sa walay duhaduha tungod sa samang mga hinungdan nga gibihag ni Nabucodonosor ang mga platero ug ang ubang mga artesano sa panahon sa iyang unang pag-atake sa Jerusalem.—2Ha 24:14, 16; Jer 24:1; 29:1, 2.

PLAWTA. Usa ka samag-tubo nga huyponong tulonggon.—Gen 4:21.

Ang eksaktong tulonggon nga ginganlan sa Hebreohanon ug *'u·ghav'* dili matino, sanglit ang Bibliya wala maghubit niini; apan, ang modernong mga hubad sa Bibliya sagad nga naghubad sa maong Hebreohanong pulong ingong "plawta." (Job 21:12; 30:31; Sal 150:4; *AS, Da, NW, RS*) Busa ang plawta mao ang unang huyponong tulonggon nga gihisgotan sa Kasulatan. Si Jubal, ang ikapitong kaliwatan gikan kang Adan, giila ingong "ang mag-uugda [sa literal, amahan] sa tanan niadtong nagagamit . . . sa plawta." (Gen 4:21, *ftn* sa *Rbi8*) Lagmit kini nagpaila sa pagsugod sa usa ka propesyon, sa mga artesano nga naghimo niini nga mga tulonggon o kaha niadtong nagtugtog niini.

Bisan tuod ang *'u·ghav'* wala gayod itala ingong usa sa mga tulonggon sa templo, ang pipila ka eskolar nagtuo nga kining ngalana nahimong katibuk-ang termino, nga nagtumong sa bisan unsang huyponon nga tulonggon. Hinuon, sa sinugdan lagmit kini maoy usa ka espesipikong tulonggon, tingali ang plawta o lagmit usa ka hugpong sa lainlain ug tono nga mga plawta nga tanan sirado ang pikas tumoy ug huypon diha sa bukas nga mga tumoy. Ang tulonggon sa orkestra ni Nabucodonosor nga gipaila sa Aramaikong pulong nga *mash·roh·qi'* ("plawta," Dan 3:5, 7, 10, 15; *AT, Da, Mo, NW, RS*) lagmit katumbas sa Hebreohanong *'u·ghav'.*

Bisan tuod dihay panaglantugi kon unsang modernong tulonggon ang katumbas sa Hebreohanong pulong nga *cha·lil'* ug sa Gregong katumbas niini nga *au·los',* daghang modernong mga hubad ang naghubad niini nga mga pulong ingong "plawta," nga kaharmonya sa kahubitan nga gihatag sa mga leksikograpo. (1Sa 10:5; 1Co 14:7, *AT, JB, NW, RS*) Ang Hebreohanon nga lintunganayng pulong nga gituohang gigikanan sa *cha·lil'* nagpasabot sa 'pagduslak' o 'pagdughang' (Isa 51:9; 53:5), ug lagmit kini nagtumong sa usa ka proseso nga gigamit sa paghimog yanong plawta, nga mao, ang pagbangag sa tunga sa usa ka seksiyon sa tangbo, caña, o bisan sa bukog o sa garing ug dayon lungagan kini sa eksaktong mga sal-ang. Ang Ehiptohanong mga inskripsiyon nagpaila nga ang nagkadaiyang matang sa samag-plawta nga mga tulonggon naglungtad sa maong nasod. Ang usa ka matang niini kuptan nga pahandag, nga may baba diha sa kilid sa instrumento; sila usab nakagamag dobleng plawta, nga ang baba anaa sa tumoy sa duha ka tubo.

Ang Gregong *au·los'* mopatim-aw nga gigamit usab ingong komon nga pagtawag sa tulonggon nga naglakip sa duha ka matang sa instrumento: kadtong gigamitan ug tangbo diha sa huypanan, maingon man sa yanong samag-plawta nga mga tubo. Ang *cha·lil'* lagmit nahimo usab nga komong termino alang sa tanang huyponon nga tulonggon, apan sa modernong Hebreohanon ang ngalan gipadapat lamang ngadto sa plawta, ug ang naandang gituohan sa mga Hudiyo mao nga ang *cha·lil'* sa Kasulatan mao ang plawta.

Ang plawta maoy usa sa labing popular sa tanang mga tulonggon, nga gitugtog sa malipayong mga panahon sama sa mga bangkete ug mga kasal (Isa 5:12; 30:29; 1Ha 1:40), usa ka batasan nga gisundog sa mga kabataan diha sa publikong mga dapit. (Mat 11:16, 17) Kini gipatugtog usab sa mga panahon sa kasub-anan. Ang propesyonal nga mga tigbakho sagad duyogan sa mga

tigplawta nga nagpatugtog ug masulub-ong mga honi.—Mat 9:23, 24.

PLUMA. Usa ka gamit sa pagsulat nga may tinta o susamang pluwido. Sa dihang ang mga tawo sa kakaraanan mosulat diha sa yutang-kulonon, talo, o humokon nga metal sila mogamit ug usa ka dagang (tan-awa ang DAGANG), apan ang pagsulat gihimo usab diha sa pergamino o sa papiro pinaagi sa pluma ug tinta. (3Ju 13; 2Ju 12) Ang Gregong pulong nga gihubad nga "pluma" (*ka'lamos*) nagtumong sa usa ka tangbo nga sa literal mahimong hubaron nga "pangsulat nga tangbo." Sa karaang mga Ehiptohanon, ang pluma nga tangbo gigama nga may lapad nga pormag-tigib nga tumoy nga giputol o gihiwa aron kini magsilbing pangsulat. Ang mga tangbo lagmit nga gibulad ug gipagahi pinaagi sa pagtabon niini ug pundok sa mga kinalibang sulod sa ubay-ubayng mga bulan, nga sama sa gibuhat sa dili pa dugayng katuigan. Ang mga Grego ug mga Romano migamit ug mga pluma nga tangbo nga tinalinsan ug may gilis, sama sa ulahing mga pluma ug sama usab sa mga tumoy sa pluma sa dili pa dugayng mga panahon.

POKERET-HAZEBAIM. Pangulo sa usa ka banay kansang mga kaliwat maoy lakip sa "mga anak sa mga alagad ni Solomon" nga namalik gikan sa pagkadestiyero ubos sa pagpangulo ni Zorobabel.—Esd 2:1, 2, 55, 57; Neh 7:59.

POLIGAMIYA. Tan-awa ang KAMINYOON.

PONCIO. Tan-awa ang PILATO.

PONTO [Dagat]. Usa ka distrito sa amihanang Asia Minor ubay sa Dagat Euxine (Itom nga Dagat). Una pa sa Kristohanong kapanahonan, kining ngalana lagmit mao ang gitawag nianang bahina sa amihanang Asia Minor diha sa utlanan sa Pontus Euxinus, nga usahay mao usab ang gitawag niining dagata. Ang Ponto milatas pasidlakan ubay sa kabaybayonan gikan sa ubos nga agosanan sa Suba sa Halys sa K (duol sa Bitinia) paingon sa HS nga tumoy sa dagat. Ubay sa tabunok nga kabaybayonan ang klima maoy mainit panahon sa tinginit ug kasarangan panahon sa tingtugnaw. Ang ilaya mao ang AS nga kiliran sa sentral nga patag ibabaw sa bukid, nga adunay daghang walog sa suba, ug niini ang mga lugas gipananom. Ang mga bakilid sa bukid maoy kalasangan ug nagtaganag mga kahoy alang sa paggama ug mga barko. Ubay sa kabaybayonan makita ang impluwensiya sa Gregong mga kolonya, apan ang katawhan sa ilaya adunay suod nga relasyon sa Armenia dapit sa S.

Human sa taudtaod nga pagkailalom sa gahom sa Persia, ang independenteng gingharian sa Ponto natukod sa ikaupat nga siglo W.K.P. Adunay sunodsunod nga mga hari nga gitawag ug Mithradates, ug naugmad ang suod nga relasyon sa Roma. Apan, si Mithradates VI Eupator naghagit sa Romanhong gahom ug nagpadako pag-ayo sa iyang gingharian. Human sa sunodsunod nga mga gubat, ang mga Romano ilalom ni Pompey nagpildi kaniya niadtong mga 66 W.K.P. Unya ang dakong bahin sa Ponto dapit sa K gihiusa sa Bitinia ug gihimong linangkob nga lalawigan nga gitawag ug Bitinia ug Ponto. Apan ang sidlakang seksiyon gidugang sa lalawigan sa Galacia (Ponto sa Galacia). Sa ulahi, ang pipila niining sidlakang bahin gihatag kang Polemon (mga 36 W.K.P.) aron mahimong bahin sa Gingharian ni Polemon. (MAPA, Tomo 1, p. 195) Busa sa unang siglo K.P. ang terminong "Ponto" mahimong magtumong sa tibuok rehiyon ubay sa kabaybayonan o nianang dapit nga anaa sa linangkob nga lalawigan sa Bitinia ug Ponto o bisan sa sidlakang seksiyon nga nahimong bahin sa Galacia ug sa Gingharian ni Polemon.

Ang unang-siglong Hudiyo nga magsusulat nga si Philo miingon nga ang mga Hudiyo mikaylap sa tanang bahin sa Ponto. Ang mga Hudiyo gikan sa Ponto presente sa Jerusalem niadtong Pentekostes sa 33 K.P. (Buh 2:9) Lagmit nga pipila niining mga Hudiyo sa Ponto kinsa nakabati sa pakigpulong ni Pedro nahimong mga Kristohanon ug mibalik sa ilang pinuy-anang teritoryo. Mga 30 ka tuig sa ulahi, si Pedro mipadala sa iyang unang kanonikal nga sulat (mga 62-64 K.P.) ngadto sa "temporaryong mga pumoluyo nga nagkatibulaag sa Ponto" ug sa ubang mga bahin sa Asia Minor. (1Pe 1:1) Sanglit siya naghisgot ug "mga ansiyano" nga kinahanglang magbantay sa panon, ang Kristohanong mga kongregasyon lagmit naglungtad na sa Ponto. (1Pe 5:1, 2) Ang Hudiyo nga ginganlag Aquila kinsa usa ka lumad sa Ponto mipanaw ngadto sa Roma ug dayon sa Corinto, diin iyang nahibalag si apostol Pablo.—Buh 18:1, 2.

PORATA. Usa sa napulo ka anak nga lalaki ni Haman.—Est 9:8, 10.

PORCIO FESTO. Tan-awa ang FESTO.

PORCUPINO [Heb., *qip·podh'*]. Usa ka dakong ilaga nga tunokon. Gilantugian pag-ayo ang eksaktong kahulogan sa Hebreohanong pulong nga *qip·podh'*, nga gihubad sa lainlaing paagi ingong *"bittern"* (usa ka matang sa talabong) (*KJ, Da*), *"bustard"* (usa ka langgam nga ayamonon) (*NE*), *"hedgehog"* (usa ka sus-ang hayop nga tunokon) (*AT, Le*), ug "(mga) porcupino" (*AS, NW*). (Isa 14:23; 34:11; Sof 2:14) Pinasukad sa gigikanan sa Hebreohanong pulong, si G. R. Driver wala modawat sa hubad nga *"bittern"* ug nagsugyot

nga ang Hebreohanong pulong nga *qip·podh′* mahimong magtumong sa porcupino ug sa usa ka langgam. Apan iyang gisugyot ang *"ruffed bustard"* (usa ka matang sa langgam) nga lagmit mao ang hubad sa *qip·podh′* sa mga teksto nga gihisgotan. (*Palestine Exploration Quarterly,* London, 1955, p. 137) Si Koehler ug Baumgartner mipalabi sa *"hedgehog"* diha sa Isaias 14:23; 34:11, apan "mubog-dalunggan nga ngiwngiw" sa Sofonias 2:14. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 845) Ang usa ka Hebreohanong pulong mahimong magtumong sa duha ka bug-os magkalahi nga mga hayop ug kini giilustrar sa termino nga *tin·she′meth,* nga nagtumong sa usa ka molupad nga linalang, "ang sisne," ug ingon man sa usa ka tigpanon nga linalang, "ang kamelyon." —Lev 11:18, 30.

Apan bisan dili tino, mas maayo nga kanunayng hubaron ang *qip·podh′* nga "porcupino" o kaha *"hedgehog,"* imbes nga *"bittern."* Ang karaan ug ang modernong mga leksikon sagad nga nagtala sa *"hedgehog"* o "porcupino" ingong hubad sa *qip·podh′* diha sa tanang teksto. Kini nga mga hubad gipaluyohan sa Gregong *Septuagint* ug sa Latin nga *Vulgate,* ingon man sa gigikanan sa Hebreohanong pulong ug sa kaamgid nga mga pinulongan sama sa Aramaiko, Arabiko, ug Etiopianhon.

Pinasukad sa ilang pagsabot sa Isaias 14:23 ug Sofonias 2:14 bahin sa pagkalaglag sa Babilonya ug Nineve, ang pipila misupak nga ang porcupino (o ang *hedgehog*) dili mao ang gitumong nga hayop, sanglit kini nga linalang dili magkanunayan sa may mga tangbo nga mga linaw, ug dili usab makaawit o makakatkat sa ibabaw sa mga haligi. Apan, sumala sa Isaias 14:23, dili ang may mga tangbo nga mga linaw kondili ang Babilonya ang panag-iyahon sa mga porcupino. Ang usa ka tigsuhid sa mga kagun-oban sa Babilonya nagtaho nga siya nakakaplag ug *"daghang* tunok sa porcupino." Sa susama, ang paghisgot sa usa ka tingog nga 'nag-awit sa bentana' diha sa biniyaang Nineve mahimong magtumong sa bisan unsang langgam nga mibatog sa biniyaang bentana o bisan sa huyohoy sa hangin ug mahimong wala magtumong sa porcupino. (Sof 2:14) Kon mahitungod sa porcupino nga 'nagpalabay sa kagabhion diha sa mga ulo-ulo sa haligi [ang tumoy sa mga haligi],' angayng hinumdoman nga ang larawan nga gihisgotan maoy sa usa ka siyudad nga nagun-ob. Busa, posible gayod nga ang mga haligi pagaisipon dinhi nga natumba na sa yuta.

PORMAG-KANDING NGA DEMONYO. Ang Hebreohanong pulong nga *sa·ʽir′* (sa literal, balhiboon) nagtumong sa usa ka kanding o nating kanding. (Lev 16:18; Num 7:16) Apan, diha sa upat ka teksto (Lev 17:7; 2Cr 11:15; Isa 13:21; 34:14) kasagarang giisip sa mga maghuhubad nga kining pulonga dili lang kay nagtumong sa ordinaryo niining kahulogan nga "kanding" o "nating kanding."

Sa Levitico 17:7 ug 2 Cronicas 11:15 tin-aw nga ang maong termino (*se'i·rim′,* plural) gigamit sa pagtumong sa mga butang nga gisimba ug gihalaran, ug kini nalangkit sa bakak nga relihiyon. Busa, ang mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* ug sa Latin nga *Vulgate* naghubad niining Hebreohanong pulong ingong "binuang nga mga butang" (*LXX*) ug "mga demonyo" (*Vg*). Ang modernong mga maghuhubad ug mga leksikograpo sa katibukan misagop sa samang panglantaw niining duha ka teksto, nga migamit sa "mga demonyo" (*Ro*), "mga *satyr* [pormag-hayop nga mga diyos]" (*RS, AT, JB, JP*), o "pormag-kanding nga mga demonyo" (*NW;* tan-awa usab ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* ni Koehler ug Baumgartner, Leiden, 1958, p. 926, ug ang *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* ni Brown, Driver, ug Briggs, 1980, p. 972), gawas lamang sa hubad ni Robert Young, nga naghubad niini nga termino sa literal ingong "(mga) kanding," ug sa *American Standard Version,* nga migamit sa "mga laking kanding."

Ang mga pulong ni Josue sa Josue 24:14 nagpakita nga ang mga Israelinhon sa usa ka sukod naapektohan sa bakak nga pagsimba sa Ehipto sa panahon sa ilang temporaryo nga pagpuyo didto, samtang si Ezequiel nagpakita nga human niana ang maong paganong mga buhat nagpadayon sa pagdaot kanila sa dugayng panahon. (Eze 23:8, 21) Tungod niini ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang sugo sa Diyos nga gihatag didto sa kamingawan nga nagdili sa mga Israelinhon sa paghimog "mga halad ngadto sa pormag-kanding nga mga demonyo" (Lev 17:1-7) ug ang pagbutang ni Jeroboam ug mga saserdote "alang sa hatag-as nga mga dapit ug alang sa pormag-kanding nga mga demonyo ug alang sa mga nating baka nga iyang gihimo" (2Cr 11:15) nagpakita nga dihay usa ka matang sa pagsimba sa kanding taliwala sa mga Israelinhon maingon nga kini ilado didto sa Ehipto, ilabina sa Ubos nga Ehipto. Si Herodotus (II, 46) nag-ingon nga gikan sa maong Ehiptohanong pagsimba gikuha sa mga Grego ang ilang pagtuo sa diyos nga si Pan ug usab sa mga *satyr,* mga diyos sa kakahoyan nga maulagon kaayo, nga sa ulahi gihulagway ingong may mga sungay, ikog sa kanding, ug mga tiil sa kanding. Ang uban nagtuo nga ang katungahayop nga dagway niining pagano nga mga diyos mao ang gigikanan sa naandan nga paghulagway kang Satanas ingong may ikog, mga sungay, ug mga tiil nga buak ang kuko, usa ka tinuohan nga

kaylap taliwala sa nag-angkong mga Kristohanon sa Mangiob nga Katuigan.

Apan wala gayod ibutyag kon unsa kining "mga balhiboon" (*se'i·rim'*). Samtang giisip sila sa uban ingong literal nga mga kanding o mga idolo nga pormag mga kanding, daw dili kini mao ang gipasabot; ni ang ubang mga teksto nagpamatuod niana nga kinaiyahan. Ang termino nga gigamit mahimong magpasabot lamang nga *sa mga hunahuna niadtong nagsimba kanila* ang maong bakak nga mga diyos gituohan nila ingong samag kanding ang porma o balhiboon ang hitsura. O, ang paggamit sa "mga kanding" niini nga mga reperensiya maoy usa ka paagi lamang sa pagtamay sa tanang idolatrosong mga buhat sa katibuk-an, maingon nga ang pulong alang sa mga idolo diha sa daghang teksto naggikan sa usa ka termino nga sa sinugdan nagkahulogang "samag bulitas nga kinalibang," apan wala magpasabot nga ang mga idolo maoy literal nga ginama gikan sa kinalibang.—Lev 26:30; Deu 29:17.

Sumala kang Herodotus, ang Gregong pagtuo labot kang Pan, usa ka diyos nga ang ubang bahin sa lawas maoy kanding, lagmit nga naimpluwensiyahan sa Ehiptohanong pagsimba sa kanding

Ang diwa sa *sa·'ir'* ug *se'i·rim'* diha sa laing duha ka teksto (Isa 13:21; 34:14) wala uyoni sa kadaghanan ingong nalangkit sa bakak nga pagsimba. Niini nga mga teksto ang mga kagun-oban sa Babilonya ug sa Edom gihubit nga gipuy-an sa ihalas nga mga linalang, lakip sa *se'i·rim'.* Ang ubang mga hubad naghubad niini nga termino sa ordinaryong diwa niini ingong "(mga) kanding" (*Yg*) o "ihalas nga (mga) kanding" (*AS*), samtang ang *Rotherham,* bisan tuod migamit ug "mga demonyo" diha sa Levitico ug sa Ikaduhang Cronicas, mipalabi sa paggamit sa "kalkag ug balhibo nga (mga) linalang" diha sa Isaias. Kadtong mipalabi niini nga mga hubad diha niini nga mga teksto mipunting nga kining pulonga makita taliwala sa ubang mga linalang nga nailhang literal nga mga mananap o langgam. Sa pagtutol sa hubad sa *sa·'ir'* ingong *"satyr"* diha sa Isaias 34:14, si G. R. Driver (*Palestine Exploration Quarterly,* London, 1959, p. 57) mipunting nga ang *satyr* wala gayod gamita sa mitolohiya ingong simbolo sa pagkaawaaw apan, hinuon, sa kalaw-ayan ug hudyaka; kay mipabor sa pag-isip sa *sa·'ir'* ingong literal nga kanding, iyang gipakita nga ang mga kanding mosanay sa awaaw nga mga dapit ug nga ang ihalas nga mga kanding gitaho nga komon sa H nga tumoy sa Patayng Dagat, ug busa diha sa samang direksiyon sa awaawng Edom, nga batok niana gipahayag ang tagna ni Isaias (34:14).

Kadtong mipabor nga hubaron ang mga teksto sa Isaias ingon sa makita sa mga teksto sa Levitico ug sa Ikaduhang Cronicas nagpakita nga ang hubad sa *Septuagint* naggamit sa mga pulong nga "mga demonyo" alang sa *se'i·rim'* diha sa Isaias ug nga si Juan naggamit sa mga pulong nga sama nianang sa *Septuagint* (Isa 13:21) sa dihang naghubit sa nalaglag nga Dakong Babilonya ingong puloy-anan sa mahugawng mga langgam ug "mga demonyo." (Pin 18:2) Siyempre, dili matino kon si apostol Juan dinhi aktuwal ba nga nagkutlo gikan sa *Septuagint.* Apan, makaiikag nga sumala sa giingon sa *Theological Dictionary of the New Testament,* "giisip sa *LXX* . . . nga [ang *dai·mo'ni·on,* nga gihubad nga "demonyo"] maoy usa ka matamayong termino alang sa pagano nga mga diyos."—Giedit ni Gerhard Kittel, 1971, Tomo II, p. 12.

Busa, kining butanga dili gayod matino. Diha sa iyang talaan sa literal nga mga hayop ug mga langgam lagmit nga gilakip ni Isaias ang mga pag-

hisgot sa mga demonyo, nga wala magpasabot nga ang maong mga demonyo aktuwal nga nagmateryalisar ingong mga kanding apan, hinunoa, gihanduraw sa mga pagano nga nagpuyo sa palibot sa maong awaawng mga dapit nga kini gipuy-an ug mga demonyo. Ang kasaysayan nagpakita nga ang katawhan sa Sirya ug Arabia dugay nang naglangkit sa mangtas nga mga linalang sa samang mga kagun-oban, ug ang *jinn* sa mga Arabo gihubit ingong may makahahadlok nga balhiboong dagway. Sa laing bahin, ang *se'i·rim′* nga nagpuyo sa mga kagun-oban sa Edom ug Babilonya lagmit nga maoy tinuod nga mga hayop nga kalkag ug balhibo ug tingali tungod niana nga hitsura giisip sa mga nakakita nga kini maoy mga demonyo.

PORTIKO. Sa Hebreohanong Kasulatan ang pulong alang sa portiko, *'eh·lam′* (o *'u·lam′*), wala gamita alang sa usa ka bahin sa arkitektura sa indibiduwal nga mga puloy-anan o pribadong mga balay. Lisod matino kon ang Israelinhong mga puloy-anan aduna bay portiko o wala. Apan ang arkeolohikanhong mga nahibilin sa pipila ka balay sa Megido nagpakita nga kini gitukod sa palibot sa usa ka sawang ug nga ang "usa ka lawak sa unang andana nagsilbing usa ka ganghaan." (*The Biblical Archaeologist,* Mayo 1968, pp. 46, 48) Diha sa Kasulatan ang *'eh·lam′* gipadapat sa duha sa publikong mga bilding nga gitukod ni Solomon, ang atubangan nga bahin sa templo ni Solomon, ug ang pipila ka bahin sa mga ganghaan ug sa templo nga gipakita kang Ezequiel diha sa panan-awon.

Portiko sa mga Haligi. Ang usa sa opisyal nga mga bilding nga gitukod ni Solomon sa dapit sa templo human nga iyang natapos ang templo mao ang Portiko sa mga Haligi. (1Ha 7:1, 6) Sanglit gihisgotan ang Portiko sa mga Haligi tali sa mga komento bahin sa Balay sa Lasang sa Lebanon ug sa mga komento bahin sa Portiko sa Trono, lagmit gayod nga ang Portiko sa mga Haligi nahimutang sa H sa templo ug tali niining laing duha ka opisyal nga mga bilding. Busa, ang usa nga naggikan sa H lagmit nga moagi o molibot sa Balay sa Lasang sa Lebanon ug dayon mosulod sa Portiko sa mga Haligi, nga molatas niini paingon sa Portiko sa Trono.

Ang bilding maoy 50 ka maniko (22.3 m; 72.9 p) ang gitas-on ug 30 ka maniko (13.4 m; 43.7 p) ang gilapdon. Ang mismong ngalan niini nagpakita nga gilangkoban kini ug mga laray sa maanindot nga mga haligi. Ang 1 Hari 7:6 naghisgot ug laing portiko atubangan sa mga haligi ug sa atop-atop. Lagmit nga kini nagkahulogan nga ang usa moagi una sa usa ka portiko nga may atop-atop nga gisangga sa mga haligi. Ug kini nga portiko sumpay ra sa mismong Portiko sa mga Haligi. Kon ang sukod nga gihisgotan mapadapat lamang sa Portiko sa mga Haligi, nan wala hisgoti ang gidak-on sa bahin nga may atop-atop.

Kini nga bilding tingali nagsilbing usa ka dakong ganghaan padulong sa Portiko sa Trono ug ingong usa ka dapit diin himoon sa hari ang naandang kalihokan sa gingharian ug dawaton ang pipila ka bisita.

Portiko sa Trono. Ang laing bilding nga gitukod ni Solomon human matapos ang templo mao ang Portiko sa Trono. (1Ha 7:1, 7) "Ang portiko sa paghukom" nga gihisgotan diha sa teksto daw mao ra usab ang "Portiko sa Trono." Busa ang "Portiko sa Trono" dayag nga mao ang dapit diin gibutang ni Solomon ang iyang maluhong trono nga garing ug bulawan ug mihimo sa pagpanghukom.—1Ha 10:18-20.

Ang katibuk-ang kahubitan niini nga bilding mao: "Iyang gihimo ang portiko sa paghukom; ug ilang gihaklapan kini ug kahoyng sedro gikan sa salog hangtod sa mga salagunting." (1Ha 7:7) Ang Masoretikong teksto sa pagkatinuod nag-ingon, "gikan sa salog ngadto sa laing salog," nga tungod niana ang pipila nagtuo nga gigamit ang sedro gikan sa salog sa maong bilding ngadto sa salog sa Portiko sa mga Haligi nga gihisgotan sa nag-unang bersikulo. Apan, ang Syriac nga *Peshitta* mabasa nga "gikan sa salog ngadto sa kisame," ug ang Latin nga *Vulgate* nag-ingong "gikan sa salog ngadto sa ibabaw." Busa, ang pipila ka maghuhubad nagtuo nga ang sedro maoy usa ka matang sa maanindot nga bungbong gikan sa salog sa Portiko ngadto sa mga salagunting o sa kisame niini. (*NW, RS, JB, Ro*) Bisan tuod kulang ang ubang mga detalye sa arkitektura, kini magpasabot nga kini maoy usa ka bilding nga dili dayag ang mga haligi diha sa usa ka kilid o mga kilid, sama sa kahimtang sa Balay sa Lasang sa Lebanon ug sa Portiko sa mga Haligi.

Sanglit ang Portiko sa Trono gitala human mismo sa Portiko sa mga Haligi, posible nga ang Portiko sa mga Haligi nagsilbing usa ka dakong ganghaan paingon sa Portiko sa Trono. Ang usa ka tawo nga naggikan sa H lagmit kinahanglang molatas sa Portiko sa mga Haligi aron makasulod sa portiko sa paghukom.

Templo ni Solomon. Bisan tuod nga ang pangunang mga bahin sa templo mao ang Balaan ug ang Labing Balaan nga mga lawak, sa atubangan sa Balaan (dapit sa S) dihay usa ka dakong portiko nga nagsilbing usa ka ganghaan paingon sa templo. Ang portiko maoy 20 ka maniko (8.9 m; 29.2 p) ang gitas-on (ubay sa gilapdon sa templo) ug 10 ka maniko (4.5 m; 14.6 p) ang gilapdon pasulod. (1Ha 6:3) Kini maoy 120 ka maniko (53.4 m; 175 p) ang gihabogon. Ang 2 Cronicas 3:4 naghisgot sa gihabogon sa portiko may kalabotan sa ubang mga

sukod alang sa balay, mga sukod nga kasagarang gidawat ug nga nahiuyon sa sukod nga gihisgotan sa Unang Hari. (Itandi ang 2Cr 3:3, 4 sa 1Ha 6:2, 3, 17, 20.) Busa ang portiko mopatim-aw nga usa ka habog, lagmit rektanggulo nga torre nga lapaw pa sa ubang mga bilding sa templo. Sa atubangan niini nagbarog ang duha ka dagkong haligi nga tumbaga nga ginganlan ug Jakin ug Boaz. (1Ha 7:15-22; 2Cr 3:15-17) Ang portiko adunay mga pultahan usab (gisirad-an kini ni Haring Ahaz, apan sa ulahi kini gibuksan ug giayo sa iyang anak nga lalaking si Ezequias). (2Cr 28:24; 29:3, 7) Ilabina sa kabuntagon sa dihang ang adlaw mosubang sa S ug modan-ag nga direkta nganha niana, ang habog nga portiko sa templo maanindot gayod kaayong tan-awon.

Panan-awon ni Ezequiel sa Templo. Ubay-ubay nga mga portiko ang gihisgotan diha sa panan-awon ni Ezequiel bahin sa templo sa sangtuwaryo. Ang bilding sa templo mismo adunay usa ka portiko sa atubangan (dapit sa S), sama sa templo ni Solomon. Apan kini nga portiko maoy 20 ka maniko (10.4 m; 34 p) ang gitas-on ug 11 ka maniko (5.7 m; 18.7 p) ang gilapdon; ang gihabogon wala hisgoti. (Kini nga mga sukod maoy pinasukad sa taas nga maniko nga mga 51.8 sm [20.4 pul.]; tan-awa ang Eze 40:5, *ftn* sa *Rbi8*.) Kini nga portiko adunay mga haligi sa tunga ug mga haligi sa kilid, ug dihay atop-atop nga kahoy, lagmit duol sa tumoy. (Eze 40:48, 49; 41:25, 26) Ang matag usa sa tulo ka maanindot pagkadisenyo nga mga ganghaan sa gawas (kon maggikan sa S, H, ug A) adunay portiko nga may mga bentana nga pahiktin ang mga bayanan. Dayag, kon ang usa mosaka paingon sa ganghaan siya moagi ug tulo ka lawak bantayanan sa matag kilid ug dayon, pinaagi sa pagtabok sa usa ka bakanan, moabot ngadto sa portiko sa dili pa mosulod sa gawas nga sawang. (Eze 40:6-17) Ang matag usa sa tulo ka ganghaan sa sulod adunay portiko usab, tingali sa pagsaka gayod sa mga ang-ang ug sa pagsulod sa ganghaan. Ang portiko diha sa ganghaan kon maggikan sa A adunay upat ka lamesa alang sa pag-ihaw sa tibuok halad-nga-sinunog.—Eze 40:35-42.

PORTIKO NI SOLOMON. Sumala sa mga sinulat ni Josephus, kini nga portiko sa sinugdan gitukod ni Solomon diha sa hinimog-tawo nga bungdo sa S nga bahin sa templo. Apan ang portiko nga naglungtad sa unang siglo K.P. gituohan nga lakip sa gihimong pagpanukod pag-usab ni Herodes. (*Jewish Antiquities,* VIII, 95-98 [iii, 9]; XX, 219-221 [ix, 7]; *The Jewish War,* I, 401 [xxi, 1]; V, 184-189 [v, 1]) Sa Pista sa Pagpahinungod sa panahon sa tingtugnaw sa 32 K.P., si Jesus giatubang sa mga Hudiyo diha sa portiko ni Solomon nga namugos nga ipaila niya ang iyang kaugalingon ingong ang Kristo. (Ju 10:22-24) Human sa pagkayab ni Jesus sa mga langit, ang iyang mga tinun-an nagkanunayan niini nga dapit, dayag aron sa pagwali ngadto sa mga Hudiyo nga atua didto.—Buh 3:11; 5:12; HULAGWAY, Tomo 2, p. 745.

POSAS. Tan-awa ang GAPOS.

POSTURA UG MGA LIHOK. Daghan kaayog gihisgotan ang Kasulatan maylabot sa mga postura ug mga lihok, nga ang mga kahubitan sa Bibliya igo na aron ipakita nga kini sama ra gayod nianang gibuhat karong adlawa sa Tungang Sidlakan. Kini nga mga taga-Sidlakan mas madayganon ug dili magpanuko sa pagpahayag sa ilang mga pagbati kay sa daghang katawhan sa Kasadpan. May pulong man o wala, ang mga postura ug mga lihok adunay dakong puwersa ug kahulogan.

Pag-ampo ug Pangatahoran. *Pagtindog.* Taliwala sa mga Hebreohanon ug sa daghang ubang kanasoran nga gihisgotan sa Bibliya, walay gilatid nga postura alang sa pag-ampo. Ang tanang postura nga gipakita giisip nga matinahoron kaayo. Ang pagtindog maoy komon nga postura. Si Jesus naghisgot niini nga posisyon alang sa pag-ampo. (Mar 11:25) Human gilayon mabawtismohi, si Jesus dayag nga nagtindog ug nag-ampo sa dihang ang langit nabuksan ug ang balaang espiritu sa dagway nga lawasnon ingon sa usa ka salampati mikunsad diha kaniya, ug ang kaugalingong tingog sa Diyos nadungog gikan sa mga langit.—Luc 3:21, 22.

Ang *pagluhod* maoy komon nga postura sa pag-ampo. Si Jesus miluhod didto sa tanaman sa Getsemane. (Luc 22:41) Sa paghawas sa nasod sa Israel diha sa pag-ampo, si Solomon miluhod sa panahon sa inagurasyon sa templo. (1Ha 8:54) Bisan tuod sa makadaghan ang Bibliya naghisgot sa pagluhod ginamit ang duha ka tuhod, lagmit ang usa ka tawo usahay moluhod ginamit ang usa lamang ka tuhod, sama sa buhaton usahay sa modernong mga taga-Sidlakan.—Buh 9:40; 20:36; 21:5; Efe 3:14.

Pagyukbo. Bisan asa ang mga Hudiyo, sa dihang mosimba, sila moatubang patumong sa direksiyon sa siyudad sa Jerusalem ug sa templo niini. (1Ha 8:42, 44; Dan 6:10) Sa panan-awon nakita ni Ezequiel ang 25 ka tawo nga nagtalikod sa templo ni Jehova, nga nagyukbo patumong sa S. (Eze 8:16) Ang mga templo sa mga magsisimba sa adlaw gitukod nga ang ganghaan nag-atubang sa K nga bahin, mao nga inigsulod niini nga mga magsisimba sila nag-atubang sa S. Apan ang templo ni Jehova gitukod nga ang ganghaan nag-atubang sa S mao nga ang mga magsisimba ni Jehova didto nagtalikod sa dapit nga subanganan sa adlaw.

Pag-isa sa mga bukton. Sa dihang magtindog ug magluhod, ang mga palad usahay ibayaw ngadto sa mga langit, o ang mga kamot ibayaw o iisa sama sa dihang mangamuyo. (1Ha 8:22; 2Cr 6:13; Neh 8:6) Ang nawong ihangad usahay (Job 22:26), o mahimong iyahat sa usa ka tawo ang iyang mga mata ngadto sa mga langit.—Mat 14:19; Mar 7:34; Ju 17:1.

Paglingkod ug paghapa. Ang paglingkod maoy laing postura sa dihang mag-ampo, ang nag-ampo dayag nga moluhod ug dayon molingkod nganha sa iyang mga tikod. (1Cr 17:16) Gikan niini nga posisyon siya makayuko sa iyang ulo o idungo kini duol sa iyang dughan. O, sama sa gibuhat ni Elias, siya lagmit mitikubo sa yuta ug gibutang ang iyang nawong taliwala sa iyang mga tuhod. (1Ha 18:42) Ang 'pagyukbo' o 'pagyuko sa nawong' sagad mao ang paagi nga gipakita sa Kasulatan sa pagpaubos sa usa ka tawo. Sagad nga gihimo kini pinaagi sa pagluhod ug pagyuko, nga manukod sa mga kamot o, mas sagad, sa mga siko, nga ang ulo nagdapat sa yuta. (Gen 24:26, 48; Neh 8:6; Num 16:22, 45; Mat 26:39) Tungod sa grabeng kasubo o sa tim-os kaayo nga pag-ampo, ang nangaliya lagmit nga mohapang tinuyhad ang iyang lawas. Sa mga kahimtang nga hilabihan ang kasub-anan, ang nangaliya tingali magsul-ob ug sakong panapton. (1Cr 21:16) Ang bakak nga mga magsisimba miyukbo usab atubangan sa ilang mga idolo. (Ex 20:5; Num 25:2; 2Ha 5:18; Dan 3:5-12) Dugang pa, ang bakak nga mga magsisimba sagad mohalok sa ilang mga idolo.—1Ha 19:18.

Mga lihok sa pagsimba sa usa ka butang. Gipasiugda ni Job ang kapeligrohan sa pagtugot sa kasingkasing sa usa ka tawo nga mahaylo sa paghatag ug lalom nga pagtahod sa mga butang sama sa adlaw o sa bulan hangtod sa punto nga mohimog masimbahong paglihok ngadto niini, tingali sa pagbutang sa kamot sa usa ka tawo diha sa iyang baba ingong halok sama sa paagi nga himoon sa paganong mga magsisimba sa bulan ug niadtong nagpasidungog sa mga idolo. Nahibalo si Job nga kini maoy paglimod sa matuod nga Diyos ug kinahanglang papanubagon tungod sa maong kasaypanan.—Job 31:26-28.

Kristohanong mga postura sa dihang mag-ampo. Si Jesus tim-os nga miampo diha sa publiko, sama sa gibuhat ni Pablo ug sa uban pa. Girekomendar usab niya ang pribadong pag-ampo. (Mat 6:5, 6) Apan gihukman ni Jesus ang sinalingkapaw nga paghimog tag-as nga mga pag-ampo, usa ka batasan nga gibuhat sa pipila ka eskriba. (Mar 12:40; Luc 20:47) Bisan pa niana, ang mga Kristohanon misagop sa daghang kostumbre ug mga batasan sa Hudiyohanong mga sinagoga—mga kostumbre o mga batasan nga giuyonan sa Diyos—ug ang samang mga postura ug mga lihok labot sa pag-ampo gihisgotan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Kini wala magpaluyo sa bisan unsang hitsura sa nawong o postura sa lawas nga nagpakaaron-ingnon kunohay nga diyosnon ug balaan. Wala kini maglatid ug bisan unsang postura nga kinahanglanon, sama sa pag-akob sa mga palad sa dihang mag-ampo. Ngani, ang mga pag-ampo mahimong himoon sa hilom ug bisan ganig walay makitang timailhan, sama pananglit sa dihang ang usa ka tawo nagabuhat sa iyang tinudlong buluhaton o nagaatubang sa usa ka emerhensiya. (Itandi ang Neh 2:4.) Ang mga Kristohanon gisultihan nga magpadayon sa pag-ampo "uban ang tanang matang sa pag-ampo ug pangamuyo."—Efe 6:18.

Pagtahod, Pagkamapainubsanon. *Pagluhod.* Ang mga postura ug mga lihok sa mga taga-Sidlakan sa pagpakitag pagtahod sa usag usa ug ilabina sa dihang mohangyo sa mga superyor maoy sama ra gayod sa mga postura nga himoon diha sa pag-ampo. Kita makakaplag ug mga pananglitan sa pagluhod atubangan sa uban. Kini dili maoy pagsimba sa tawo kondili ingong pag-ila sa iyang posisyon o katungdanan, uban ang halalom nga pagtahod.—Mat 17:14; Mar 1:40; 10:17; 2Ha 1:13.

Ang *pagyukbo* mas subsob nga gigamit ingong pagtimbaya sa uban, sa pagduol kanila maylabot sa pipila ka katuyoan, o sa pagpakita kanilag dakong pagtahod. Si Jacob miyukbo sa makapito sa dihang nakigkita kang Esau. (Gen 33:3) Si Solomon, bisan tuod siya usa ka hari, nagpakitag pagtahod sa iyang inahan pinaagi sa pagyukbo kaniya.—1Ha 2:19.

Ang pagyukbo mahimong simbolo usab sa pagdawat sa kapildihan. (Isa 60:14) Kadtong nangapildi mahimong moatubang sa ilang mga mananaog pinaagig pagsul-ob ug sakong panapton ug, dugang pa, uban ang mga pisi diha sa ilang mga ulo ingong pagpakiluoy. (1Ha 20:31, 32) Ang uban nagtuo nga ang gihisgotang mga pisi gihigot diha sa ilang mga liog ingong simbolo sa ilang pagkabihag ug pagpasakop.

Bisan tuod naandan sa mga Hudiyo ang pagyukbo atubangan sa usa ka tawo nga may awtoridad aron ipakita ang pagtahod, si Mardokeo midumili sa pagyukbo kang Haman. Tungod kini kay si Haman, ingong usa ka Agagihanon, lagmit gayod nga usa ka Amalekanhon, nga labot kanila si Jehova miingon nga papason niya sa bug-os ang ilang handomanan gikan sa ilalom sa mga langit ug nga siya makiggubat kang Amalek gikan sa usa ka kaliwatan ngadto sa laing kaliwatan. (Ex 17:14-16) Sanglit ang pagyukbo o paghapa magpasabot man ug pagpakigdait kang Haman, si Mardokeo

midumili sa pagyukbo kaniya, sanglit ang pagbuhat niini maglapas man sa sugo sa Diyos.—Est 3:5.

Paghapa. Si Josue mihapa atubangan sa usa ka manulonda, "ingong prinsipe sa kasundalohan ni Jehova," dili sa pagsimba, kondili sa pag-ila sa superyor nga katungdanan nga nahuptan sa manulonda ug tungod kay ang manulonda dayag nga pinadala ni Jehova nga nagdalag sugo alang kaniya. —Jos 5:14.

Sa dinhi pa si Jesus sa yuta, ang mga tawo mihapa sa iyang atubangan aron sa pagpangamuyo ug sa pagyukbo kaniya, ug siya wala magbadlong kanila. (Luc 5:12; Ju 9:38) Tungod kini kay siya mao ang gitudlo nga Hari, ang Umaabot nga Hari, sama sa iyang giingon mismo: "Ang harianong pagkahalangdon sa Diyos miabot na" (*ED*); "Ang gingharian sa Diyos haduol na." (*NW,* Mar 1:15) Si Jesus mao ang manununod sa trono ni David ug busa may katungod nga pasidunggan ingong hari. —Mat 21:9; Ju 12:13-15.

Apan, ang mga apostoles ni Jesu-Kristo midumili sa pagtugot sa uban nga mohapa sa ilang atubangan. Tungod kini kay, sama sa mga pananglitan nga nahisgotan na, ang paghapa gihimo ingong usa ka buhat sa pagsimba, nga daw ang gahom sa balaang espiritu naggikan mismo sa mga apostoles, nga nakahimo sa pagpang-ayo ug sa ubang gamhanang mga buhat. Ang mga apostoles nahibalo nga ang gahom maoy gikan sa Diyos ug ang pasidungog alang niining mga butanga angayng ihatag ngadto kaniya ug ang tanang pagsimba angayng ihatag ngadto kang Jehova pinaagi kang Jesu-Kristo, nga kanila sila maoy mga hawas lamang.—Buh 10:25, 26.

Labot sa pagtahod nga ilang gihatag kang Jesus, ang pulong nga sagad gigamit maoy *pro·sky·ne′o,* usa ka pulong nga adunay pangunang kahulogan nga "pagyukbo," apan gihubad usab nga "pagsimba." (Mat 2:11; Luc 4:8) Wala dawata ni Jesus ang pagsimba nga angayng ihatag lamang ngadto sa Diyos (Mat 4:10), apan midawat sa pagyukbo sa usa ka tawo ingong pag-ila sa awtoridad nga gihatag Kaniya sa Diyos. Ang manulonda nga gipadala ni Jesu-Kristo aron sa pagdala sa Pinadayag ngadto kang Juan nagpahayag sa prinsipyo nga ang pagsimba sa tawo maoy iya lamang sa Diyos, sa dihang siya midumili sa pagdawat sa pagsimba ni Juan.—Pin 19:10; tan-awa ang PAGYUKBO; PAGSIMBA.

Ang *pagpandong sa ulo* maoy usa ka ilhanan sa pagtahod sa bahin sa kababayen-an. Kini nga kostumbre gisunod diha sa Kristohanong kongregasyon. Sa paghisgot sa prinsipyo sa Kristohanong pagkaulo, si apostol Pablo miingon: "Ang matag babaye nga nagaampo o nagapanagna nga walay pandong sa iyang ulo nagapakaulaw sa iyang ulo . . . Mao nga ang babaye angay magbaton ug timaan sa awtoridad diha sa iyang ulo tungod sa mga manulonda."—1Co 11:3-10; tan-awa ang PAGKAULO.

Ang *paghubo sa mga sandalyas* maoy usa ka buhat sa pagpakitag halalom nga pagtahod. Si Moises gisugo sa pagbuhat niini atubangan sa nagdilaab nga tanom ug si Josue sa atubangan sa usa ka manulonda. (Ex 3:5; Jos 5:15) Sanglit ang tabernakulo ug ang templo maoy balaan nga mga dapit, ang mga saserdote gisultihan sa pagbuhat sa ilang mga katungdanan didto sa sangtuwaryo nga magtiniil. Sa ingon usab, ang pagbadbad sa mga higot sa mga sandalyas sa laing tawo o sa pagdala sa iyang mga sandalyas giisip nga usa ka ubos nga buluhaton ug usa ka kapahayagan sa pagkamapainubsanon sa usa ka tawo ug pag-ila sa iyang pagkaubos kon itandi sa iyang agalon. Batasan pa gihapon kini didto sa Tungang Sidlakan nga sa dihang ang usa ka tawo mosulod sa balay, ang iyang mga sandalyas huboon, usahay sa usa ka sulugoon.—Mat 3:11; Ju 1:27; tan-awa ang SANDALYAS.

Pagbubo ug tubig sa mga kamot sa laing tawo. Si Eliseo nailhan ingong sulugoon o alagad ni Elias pinaagi sa ekspresyon nga "[siya] nagbubo ug tubig sa mga kamot ni Elias." Kini maoy pag-alagad nga himoon ilabina human sa pagpangaon. Sa Tungang Sidlakan wala mabatasan ang paggamit ug mga kutsara ug mga tenedor, apan ang pagkinamot, ug human sa pagpangaon ang sulugoon magbubo ug tubig sa mga kamot sa iyang agalon aron kini makapanghunaw. (2Ha 3:11) Ang susamang batasan mao ang paghugas sa mga tiil, nga gihimo ingong usa ka buhat sa pagkamaabiabihon, sa pagpakitag pagtahod ug, sa pipila ka kahimtang, sa pagkamapainubsanon.—Ju 13:5; Gen 24:32; 43:24; 1Ti 5:10.

Kasabotan, Pag-ambitay. Ang *paglamanohay* ug ang *pagdagpal sa mga palad* maoy mga ilhanan aron ipahayag ang panag-uyonay, paglig-on o pagkompirmar sa mga kontrata o kasabotan. (Esd 10:19) Ang Kasulatan nagpasidaan batok sa pagbuhat niini ingong garantiya alang sa utang sa laing tawo. (Pr 6:1-3; 17:18; 22:26) Ang pagpakigbahin, o pag-ambitay, gipaila usab pinaagi sa paglamanohay o paghakgom sa kamot sa laing tawo.—2Ha 10:15; Gal 2:9.

Pagpanalangin. *Pagpatong sa mga kamot diha sa ulo; pag-isa sa mga kamot.* Sanglit ang Hebreohanong pulong nga *ba·rakh′* naglangkit sa pagpiko sa mga tuhod ug sa pagluhod ingon man usab sa pagpanalangin, lagmit nga sa dihang modawat ug panalangin, ang mga tawo moluhod ug moyukbo ngadto sa usa nga naghatag sa panalangin. Unya ang tawo nga naghatag sa panalangin magpatong sa iyang mga kamot diha sa ulo sa tawo nga gipanalanginan. (Gen 48:13, 14; Mar 10:16) Sa pag-

panalangin sa usa ka grupo sa mga tawo, naandan ang pag-isa sa mga kamot ngadto kanila samtang litokon ang panalangin.—Lev 9:22; Luc 24:50.

Pagpanumpa. *Pag-isa sa kamot; pagbutang sa kamot ilalom sa paa.* Sa paghimog panumpa, naandan ang pag-isa sa tuong kamot. Ang Diyos naghisgot sa iyang kaugalingon nga nagbuhat niini sa simbolikong paagi. (Deu 32:40; Isa 62:8) Ang manulonda diha sa panan-awon ni Daniel nag-isa sa iyang tuong kamot ug sa iyang walang kamot ngadto sa langit aron sa pagpanumpa. (Dan 12:7) Ang laing paagi sa pagkompirmar sa panumpa mao ang pagbutang sa kamot sa usa ka tawo ilalom sa paa (balat-ang) sa laing tawo, sama sa gihimo sa sulugoon ni Abraham sa dihang nanumpa nga siya magkuhag asawa alang kang Isaac gikan sa mga paryente ni Abraham (Gen 24:2, 9), ug sama sa gihimo ni Jose sa dihang nanumpa kang Jacob nga dili ilubong si Jacob sa Ehipto. (Gen 47:29-31) Ang pulong nga "paa" mapadapat sa ibabawng bahin sa bitiis gikan sa hawak ngadto sa tuhod. Sumala sa Hudiyong rabbi nga si Rashbam, kini nga paagi sa pagpanumpa himoon sa dihang ang usa ka labaw mihangyo sa usa nga mas ubos kaniya, sama sa agalon ngadto sa iyang sulugoon o sa usa ka amahan ngadto sa iyang anak, kinsa usab angayng mosunod kaniya. Ug sumala sa laing Hudiyong eskolar nga si Abraham Ibn Ezra, maoy kostumbre niadtong adlawa nga ang usa ka sulugoon manumpa niini nga paagi, nga magbutang sa iyang kamot ilalom sa paa sa iyang agalon, ug ang agalon magpatong sa iyang paa diha sa kamot sa sulugoon. Kini nagpaila nga ang sulugoon nailalom sa awtoridad sa iyang agalon.—*The Soncino Chumash,* giedit ni A. Cohen, London, 1956, p. 122.

Kasubo, Kaulaw. *Pagsaliyab ug abog sa ulo; paggisi sa mga besti; pagsul-ob ug sakong panapton.* Ang kasubo sagad inubanan sa paghilak (Gen 50:1-3; Ju 11:35), sagad sa pagduko sa ulo nga masulub-on (Isa 58:5), sa pagsaliyab ug abog sa ulo (Jos 7:6), o sa paglingkod diha sa yuta (Job 2:13; Isa 3:26). Ang kasubo sagad ipahayag pinaagi sa paggisi sa mga besti (1Sa 4:12; Job 2:12; tan-awa ang PAGGISI SA MGA BESTI) ug usahay sa pagbutang ug abo sa ulo. (2Sa 13:19) Sa dihang ang mga Hudiyo gihukman sa kalaglagan diha sa mga kamot sa ilang mga kaaway ubos sa mando ni Haring Ahasuero, "ang sakong panapton ug mga abo gibukhad [o, gilatag] ingong higdaanan alang sa daghan." (Est 4:3) Si Jehova nagpasidaan sa Jerusalem sa pagsul-ob ug sakong panapton ug moligid sa abo tungod sa kasamok nga modangat batok kaniya. (Jer 6:26) Gisultihan ni Miqueas kadtong didto sa Filistehanong siyudad sa Apra nga 'moligid sa abog.'—Miq 1:10.

Pagputol o paglarot sa buhok; pagpukpok sa dughan. Ang pagputol sa buhok (Job 1:20), paglarot sa pipila ka bungot sa usa ka tawo (Esd 9:3), pagtabon sa ulo (2Sa 15:30; Est 6:12), pagtabon sa bigote (Eze 24:17; Miq 3:7), ug ang pagpatong sa mga kamot sa usa ka tawo ibabaw sa iyang kaugalingong ulo maoy pagpakitag kasubo o kaulaw, gani sa pagkahiugnok. (2Sa 13:19; Jer 2:37) Ang uban nagtuo nga ang ulahing lihok nagpaila nga ang bug-at nga kamot sa Diyos nagsakit sa nagbangotan. Si Isaias naglakaw nga hubo ug nagtiniil ingong ilhanan sa kaulawan nga modangat batok sa Ehipto ug Etiopia. (Isa 20:2-5) Tungod kay gibati ang talagsaong kasubo o paghinulsol ang usa ka tawo mahimong magpukpok sa iyang dughan tungod sa kasubo (Mat 11:17; Luc 23:27), o magdagpal sa paa tungod sa pagbasol, kaulaw, ug pagkanapaubos o pagbangotan.—Jer 31:19; Eze 21:12.

Kasuko, Pagbiaybiay, Insulto, Panghimaraot. *Paglingolingo sa ulo; pagsagpa sa nawong sa laing tawo.* Sagad nga inubanan sa mga pulong, ang lainlaing mga lihok nagpaila sa kusganong mga pagpahayag sa kasuko, kayugot, pagyubit, pagpakaulaw, pagtamay, ug uban pa, ngadto sa uban. Lakip niini mao ang mga lihok nga ipakita pinaagi sa baba ug paglingolingo sa ulo o pagwarawara sa kamot (2Ha 19:21; Sal 22:7; 44:14; 109:25; Sof 2:15), pagsagpa sa nawong (Job 16:10; Mat 5:39; Ju 18:22), ug ang paglarot sa bungot sa laing tawo (Isa 50:6). Naagoman ni Jesus ang kinagrabehang pakaulaw atubangan sa Hudiyohanong hataas nga hukmanan pinaagig pagluwa, pagsagpa, pagtabon sa iyang nawong, ug dayon pagsumbag ug pagyubit pinaagi sa mga pulong: "Tagnaa, ikaw nga Kristo. Kinsay midapat kanimo?" (Mat 26:67, 68; Mar 14:65) Human niana siya gipakitaan usab ug samang pagtratar sa mga sundalo.—Mat 27:30; Mar 15:19; Ju 19:3.

Ang *pagsaliyab ug abog* maoy laing matang sa pagtamay. Gibuhat kini ni Simei ngadto kang David inubanan sa pagtunglo ug paglabay kaniyag mga bato. (2Sa 16:13) Ingong pamatuod sa kasuko sa magubtanong panon samtang si Pablo mihimog pagdepensa atubangan kanila didto sa Jerusalem, sila mipatugbaw sa ilang mga tingog, naninggit ug nangitsa sa ilang panggawas nga mga besti ug nanagsaliyab ug abog ngadto sa hangin.—Buh 22: 22, 23.

Ang *pagpakpak* mahimong usa ka buhat sa pagkuhag pagtagad, sama sa gipakita sa Josue 15:18. Apan sa mas subsob usa kini ka ilhanan sa kasuko (Num 24:10), pagtamay o pagyubit (Job 27:23; Lam 2:15), kasubo (Eze 6:11), o kayugot, sa kasadya nga bation tungod sa kadaotan nga midangat sa kaindig, sa mortal nga kaaway, o sa manlulupig;

usahay kini ubanan sa pagbundak sa mga tiil. —Eze 25:6; Nah 3:19.

Pagtudlo sa Katungdanan. *Pagdihog.* Ang pipila ka lihok gihimo aron ipasabot ang pagtudlo sa katungdanan o paghatag ug awtoridad. Sa inagurasyon sa pagkasaserdote, si Aaron gidihogan sa balaang igdidihog nga lana. (Lev 8:12) Ang mga hari gidihogan. (1Sa 16:13; 1Ha 1:39) Si Haring Ciro sa Persia sa literal wala dihogi sa usa ka hawas sa Diyos apan sa mahulagwayong paagi gihisgotan ingong dinihogan ni Jehova tungod sa pagkatudlo kaniya aron sa pagsakop sa Babilonya ug sa pagpagula sa katawhan sa Diyos. (Isa 45:1) Si Eliseo 'gidihogan' tungod kay siya gitudlo apan sa literal wala gayod dihogi ug lana. (1Ha 19:16, 19) Si Jesus gidihogan sa iyang Amahan nga si Jehova, dili pinaagig lana, kondili pinaagi sa balaang espiritu. (Isa 61:1; Luc 4:18, 21) Pinaagi kaniya, ang iyang gianak-sa-espiritung mga igsoon nga naglangkob sa Kristohanong kongregasyon gidihogan. (2Co 1:21; Buh 2:33) Kini nga mga pagdihog nagtudlo, nagsugo, ug nagkuwalipikar kanila ingong mga ministro sa Diyos.—1Ju 2:20; 2Co 3:5, 6; tan-awa ang DINIHOGAN, PAGDIHOG.

Ang *pagtapion o pagpandong sa mga kamot* maoy usa ka paagi sa pagtudlo sa usa ka tawo ngadto sa usa ka posisyon o katungdanan, sama sa pito ka lalaki nga gitudlo sa mga apostoles aron sa pag-atiman sa buluhaton sa pag-apod-apod ug pagkaon diha sa kongregasyon sa Jerusalem. (Buh 6:6) Si Timoteo gitudlo alang sa usa ka linaing pagalagad pinaagi sa lawas sa mga ansiyano sa kongregasyon. (1Ti 4:14) Sa ulahi siya gitudlo ni apostol Pablo sa paghimog mga pagtudlo sa uban, ug siya gitambagan nga buhaton lamang kana human sa mainampingong pagtagad.—1Ti 5:22.

Ang pagtapion sa mga kamot adunay laing mga kahulogan usab, ang usa mao ang pag-ila sa usa ka butang, sama sa gipakita sa Exodo 29:10, 15, diin si Aaron ug ang iyang mga anak nga lalaki midawat sa mga halad nga gitanyag alang kanila. Ang samang kahulogan makaplagan sa Levitico 4:15.

Ang pagtapion o pagpandong sa mga kamot gigamit usab sa pagtudlog pipila ka tawo nga makabaton ug mga kaayohan o gahom, sama sa pagpang-ayo ni Jesus (Luc 4:40) ug sa pagkunsad sa balaang espiritu nganha niadtong gitapin-an o gipandongan ni Pablo sa iyang mga kamot. (Buh 19:6) Kini wala magpasabot nga ang espiritu miagi sa mga kamot ni Pablo, apan ingong hawas ni Kristo, siya giawtorisahan sa pagtudlo, nga nahiuyon sa gilatid nga mga kinahanglanon, sa usa nga makadawat ug mga gasa sa espiritu. (Tan-awa usab ang Buh 8:14-19.) Ang pamatuod nga dili kinahanglan ang pagtapion o pagpandong sa mga kamot aron ipaabot ang mga gasa sa espiritu makita sa kahimtang ni Cornelio ug sa iyang panimalay diin si apostol Pedro presente lamang niadtong tungora sa dihang sila gikunsaran sa balaang espiritu ug sa gasa sa pagsultig lainlaing pinulongan. —Buh 10:44-46.

Pabor. *Pagbarog atubangan sa usa ka superyor.* Ang pabor ug pag-ila gihawasan pinaagi sa pagbarog atubangan sa usa ka awtoridad, sanglit gikinahanglan ang permiso sa dihang paatubangon sa usa ka hari. (Pr 22:29; Luc 1:19; 21:36) Sa Pinadayag 7:9, 15 usa ka dakong panon ang nagbarog atubangan sa trono, nga nagpakitang sila nakabaton ug pinaborang pag-ila atubangan sa Diyos.

Usahay ang paghisgot labot sa *pag-isa sa ulo sa laing tawo* maoy simbolo sa pagtuboy kaniya o sa pagkabaton pag-usab sa pabor.—Gen 40:13, 21; Jer 52:31.

Pun-on ang Kamot sa Gahom. Ang *pagpunog gahom sa mga kamot sa mga saserdote* alang sa katungdanan sa pagkasaserdote gihawasan ni Moises sa dihang, ingong tigpataliwala, iyang gibutang ang lainlaing mga butang nga ihalad diha sa mga kamot ni Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki ug gitabyog ang halad atubangan kang Jehova. Ang pagtabyog naghawas sa makanunayong paghalad atubangan kang Jehova.—Lev 8:25-27.

Panaghigala. *Paghalok; paghugas sa mga tiil; pagdihog sa ulo.* Ang panaghigala ikapakita pinaagig paghalok (Gen 27:26; 2Sa 19:39), ug may mga panahon nga nalangkit ang nangibabawng emosyon, mohalog sa liog samtang mogakos uban ang paghalok ug mga paghilak. (Gen 33:4; 45:14, 15; 46:29; Luc 15:20; Buh 20:37) Adunay tulo ka buhat nga giisip kanunayng kinahanglanon ingong mga timaan sa pagkamaabiabihon ngadto sa usa ka dinapit: ang paghalok kaniya ingong pangomosta, paghugas sa iyang mga tiil, ug ang pagdihog sa iyang ulo.—Luc 7:44-46.

Sa paglingkod nga naghirag samtang nagkaon nga gibatasan sa mga adlaw sa dinhi pa si Jesus sa yuta, ang *pagsandig sa dughan sa laing tawo* maoy usa ka timailhan sa suod nga panaghigalaay o sa dakong pabor, ug kini nailhan ingong anaa sa sabakan. (Ju 13:23, 25) Kini nga kostumbre mao ang pasukaranan sa mga sambingay sa Lucas 16:22, 23 ug Juan 1:18.

Ang *pagkaon ug tinapay uban sa laing tawo* maoy usa ka simbolo sa panaghigalaay ug pagpakigdait uban kaniya. (Gen 31:54; Ex 2:20; 18:12) Busa ang pagbuhat kaniyag kadaot giisip nga maoy tuman nga pagkamabudhion. Labot niining butanga nga sad-an ang mabudhion nga si Judas.—Sal 41:9; Ju 13:18.

Pagkainosente, ug Dili Pagdawat sa Responsibilidad. *Pagpanghunaw sa mga kamot.* Ang pagkainosente sa usa ka butang o ang buhat sa pagpahigawas sa kaugalingon gikan sa responsibilidad gipasundayag sa mahulagwayong paagi pinaagi sa pagpanghunaw sa mga kamot. (Deu 21:6) Niining paagiha gipahayag sa salmista ang iyang pagkainosente diha sa Salmo 73:13; tan-awa usab ang Salmo 26:6. Si Pilato misulay sa paglikay sa iyang responsibilidad maylabot sa kamatayon ni Jesus pinaagi sa paghunaw sa iyang mga kamot atubangan sa panon sa katawhan, nga nag-ingon: "Inosente ako sa dugo niining tawhana. Kamo mismo ang manubag niini."—Mat 27:24.

Pagyabyab sa mga besti. Ang pagpahigawas sa dugang responsibilidad gipakita ni Pablo sa dihang iyang giyabyab ang iyang mga besti atubangan sa mga Hudiyo didto sa Corinto nga iyang gisangyawan ug kinsa misupak kaniya, ug dayon miingon: "Mahianha ang inyong dugo sa inyong mga ulo. Ako hinlo. Gikan karon moadto na ako sa katawhan sa kanasoran." (Buh 18:6) Sa dihang giyabyab ni Nehemias ang iyang "sabakan," nga mao, ang sabakan sa iyang besti, iyang gipaila ang bug-os nga pagsalikway nga pagabuhaton sa Diyos.—Neh 5:13.

Pagtaktak sa abog gikan sa mga tiil. Ang pagtaktak sa hugaw o abog gikan sa mga tiil sa usa ka tawo nagpaila usab sa pagpahigawas gikan sa responsibilidad. Gisugo ni Jesus ang iyang mga tinun-an sa pagbuhat niini ngadto sa dapit o siyudad nga dili modawat o mamati kanila.—Mat 10:14; Luc 10: 10, 11; Buh 13:51.

Kalipay. *Pagpakpak sa mga kamot.* Ang kalipay gipasundayag pinaagig pagpakpak sa mga kamot (2Ha 11:12; Sal 47:1) ug pinaagig pagsayaw, nga sagad giduyogan ug musika. (Huk 11:34; 2Sa 6:14) Ang pagsinggit ug pag-awit samtang nagtrabaho, ilabina sa panahon sa pagpangani sa ubas, maoy mga kapahayagan sa pagmaya o sa mapasalamatong kalipay.—Isa 16:10; Jer 48:33.

Pagsupak. Ang *pagwarawara sa mga kamot* (nga mahulgaon) batok sa laing tawo nagpailag pagsupak.—Isa 10:32; 19:16.

Ang *pagpataas o pagtuyhakaw sa ulo sa usa ka tawo* maoy mahulagwayong kahubitan sa usa ka lihok nga nagpaila sa paghimog lakang, nga sagad maoy aron sa pagsupak, pagpakig-away, o pagdaogdaog.—Huk 8:28; Sal 83:2.

Ang *pag-isa sa kamot* batok sa laing tawo nga may awtoridad nagpailag pagrebelde batok kaniya. —2Sa 18:28; 20:21.

Ang *pagtila sa abog* maoy simbolo sa kapildihan ug kalaglagan.—Sal 72:9; Isa 49:23.

Ang *kamot o tiil nga anaa sa tangkugo* sa mga kaaway sa usa ka tawo maoy mahulagwayong paagi sa paghubit sa kapildihan sa kaaway, sa iyang pagkaparot ug pagkalagiw, kay gigukod ug nadakpan.—Gen 49:8; Jos 10:24; 2Sa 22:41; Sal 18:40.

Pagbaton ug Awtoridad o Paghimog Aksiyon. Ang *pagbarog o pagtindog* nagpasabot sa pagbaton ug awtoridad, gahom, o paghimog aksiyon. Ang mga hari gihisgotan ingong mibarog sa pagbaton sa ilang harianong awtoridad o sa pagpasundayag niini diha sa talagsaong paagi. (Dan 8: 22, 23; 11:2, 3, 7, 21; 12:1) Si Jehova gihulagway ingong mitindog aron sa paghukom sa katawhan. (Sal 76:9; 82:8) Si Satanas gihubit ingong mibarog batok sa Israel sa dihang siya miaghat kang David sa pag-ihap kanila.—1Cr 21:1.

Ang *pagbakos sa hawak* nagpasabot ug pagpangandam alang sa pagbuhat. Kini nagtumong sa batasan sa kapanahonan sa Bibliya sa pagbugkos sa naglaylay nga mga sinina pinaagi sa usa ka bakos aron dili makasabal sa pagtrabaho, pagdagan, ug uban pa.—Job 40:7; Jer 1:17; Luc 12:37; 1Pe 1:13, *ftn* sa *Rbi8.*

Uban Pang mga Postura ug mga Lihok. *Paghigda diha sa tiilan.* Sa dihang buot ni Ruth nga pahinumdoman si Boaz sa iyang katungod sa pagkamanlulukat, siya miadto sa pagkagabii, gibuksan ang tiilan ni Boaz ug mihigda diha niini. Sa dihang si Boaz nahigmata, si Ruth miingon kaniya: "Ako si Ruth nga imong ulipong babaye, ug ibukhad mo ang ubos nga bahin sa imong besti ibabaw sa imong ulipong babaye, kay ikaw usa ka manlulukat." Busa gipaila ni Ruth nga andam siya nga himoon kaniya ang kaminyoon sa bayaw nga lalaki. —Ru 3:6-9.

Panagway sa dihang nagpuasa. 'Ang pagsakit sa kalag' lagmit gayod nga nagtumong sa pagpuasa ug mahimong maglarawan sa pagbangotan, sa pag-ila sa kasal-anan, paghinulsol, o pagbasol. (Lev 16:29, 31; 2Sa 1:12; Sal 35:13; Joe 1:13, 14) Sa dinhi pa si Jesus sa yuta, ang salingkapaw nga mga tawo nagpasubo sa ilang nawong, nga nagpadaot sa ilang mga nawong aron tan-awon nga "balaan" pinaagi sa pagpuasa, apan gisultihan ni Jesus ang iyang mga tinun-an nga sa dihang sila magpuasa sila manghiso sa ilang mga ulo ug manghilam-os sa ilang mga nawong aron nga sila tan-awong natural sa atubangan sa mga tawo, kay nahibalo nga ang Amahan nagtan-aw sa kasingkasing. (Mat 6:16-18) Ang pagpuasa usahay gibuhat sa mga Kristohanon aron sila makahatag ug dili-mabahin nga pagtagad sa espirituwal nga mga butang. —Buh 13:2, 3; tan-awa ang PAGPUASA.

Pagbutang sa kamot diha sa mga mata sa namatay. Ang mga pulong ni Jehova kang Jacob, nga "si

Jose magbutang sa iyang kamot ibabaw sa imong mga mata" (Gen 46:4), maoy usa ka paagi sa pag-ingon nga si Jose maoy magpiyong sa mga mata ni Jacob inigkamatay niya, nga sagad maoy naandang buhaton sa panganay nga anak nga lalaki. Busa mopatim-awng gipaila dinhi ni Jehova kang Jacob nga ang katungod sa pagkapanganay mahiadto kang Jose.—1Cr 5:2.

Pagtaghoy. Ang "pagtaghoy" ngadto sa usa ka butang naghawas sa pagkahingangha o pagkahibulong. Mao kana ang gibuhat niadtong nakakita sa makalilisang nga kalaglagan sa Juda, ug sa ulahi, sa makahahadlok nga kagun-oban sa Babilonya. —Jer 25:9; 50:13; 51:37.

Maoy kostumbre sa mga hari o mga lalaki nga adunay awtoridad sa *pagsandig sa bukton* sa usa ka alagad o sa usa nga ubos ang posisyon, sama sa gibuhat ni Haring Jehoram sa Israel. (2Ha 7:2, 17) Si Haring Ben-hadad II nanukod sa kamot sa iyang alagad nga si Naaman samtang siya miyukbo didto sa balay sa iyang diyos nga si Rimon.—2Ha 5:18.

Masambingayong Paggamit. *Paghugas sa mga tiil sa laing tawo.* Gibuhat ni Jesus ang usa sa mga kostumbre sa Sidlakan sa masambingayong paagi sa dihang, sa paghatag sa iyang mga tinun-an ug pagtulon-an bahin sa pagkamapainubsanon ug sa pag-alagad sa usag usa, siya naghugas sa mga tiil sa iyang mga tinun-an. Si Pedro namulong, nga naghangyo kang Jesus sa paghugas dili lamang sa iyang mga tiil kondili usab sa iyang mga kamot ug sa iyang ulo. Apan si Jesus mitubag: "Siya nga naligo na dili kinahanglang hugasan pa gawas sa iyang mga tiil, hinuon mahinlo na sa katibuk-an." (Ju 13:3-10) Dinhi si Jesus naghisgot sa kamatuoran nga sa dihang ang usa naligo na, sa pagpauli sa iyang balay gikan sa pagkaligo, siya maghugas na lamang sa abog sa dalan nga mitapot sa iyang mga tiil nga gisul-oban ug sandalyas. Iyang gigamit kini nga pagkahinlo sa paglarawan sa espirituwal nga kahinlo.

Paglakaw. Ang laing masambingayong pulong mao ang "paglakaw," nga nagkahulogan sa pagsubay sa usa ka dalan sa pagkinabuhi, sama sa mga pulong nga "si Noe naglakaw uban sa matuod nga Diyos." (Gen 6:9; 5:22) Kadtong naglakaw uban sa Diyos misubay sa dalan sa pagkinabuhi nga gilatid sa Diyos ug nakabaton sa iyang pag-uyon. Ang Kristohanon Gregong Kasulatan, nga naggamit sa samang ekspresyon, naglarawan sa duha ka magkalahing dalan sa pagkinabuhi nga gisubay sa usa ka tawo sa wala pa ug human nga mahimong usa ka alagad sa Diyos. (Efe 2:2, 10; 4:17; 5:2) Sa susamang paagi ang "pagdagan" gigamit sa pagsimbolo sa usa ka paagi sa pagkinabuhi. Ang Diyos miingon nga ang mga manalagna sa Juda "midagan" bisan tuod nga wala niya ipadala, nga nagkahulogang sila nanagna sa bakak nga paagi, nga wala sugoa. (Jer 23:21) Gihubit ni Pablo ang Kristohanong pagkinabuhi nga sama sa "pagdagan." Gipakasama niya kini sa usa ka lumba nga kinahanglang daganon sa usa ka tawo sumala sa mga lagda aron makabaton sa ganti.—1Co 9:24; Gal 2:2; 5:7.

POTIPAR [gikan sa Ehiptohanon, pinamubo sa Potipera]. Usa ka Ehiptohanong opisyal sa palasyo ug pangulo sa mga bantay ni Paraon. Siya mao ang agalon ni Jose sulod sa usa ka panahon ug mopatim-aw nga siya usa ka tawong bahandianon. (Gen 37:36; 39:4) Gipalit ni Potipar si Jose gikan sa nagapanawng Midianhon nga mga magpapatigayon ug, kay nakitang usa ka buotang sulugoon si Jose, sa ngadtongadto gitudlo siya nga tagdumala sa tibuok niyang balay ug kaumahan, nga ang maong mga kabtangan gipanalanginan ni Jehova tungod kang Jose.—Gen 37:36; 39:1-6.

Ang asawa ni Potipar dili maunongon kaniya dili sama sa iyang sulugoong si Jose. Siya sublisubling naningkamot sa pagtental kang Jose ug, sa usa ka adlaw niana sa dihang walay laing tawo sa balay, naghawid kaniya, apan si Jose midumili gihapon ug mikalagiw. Sa dihang nahiuli sa balay si Potipar, siya nakadungog na lamang sa nagpusotpusot nga bakak nga mga akusasyon sa iyang naglagot nga asawa. Masuk-anong gipabalhog ni Potipar si Jose ngadto sa bilanggoan.—Gen 39:7-20.

Kini nga bilanggoan daw konektado sa balay ni Potipar o labing menos ubos sa iyang pagdumala ingong "pangulo sa mga bantay." Busa ang rekord nag-ingon nga ang pangulong magtitiing ug ang pangulong panadero ni Paraon gibalhog niining samang bilanggoan, ang "bilanggoan sa balay sa pangulo sa mga bantay," ang 'bilanggoan sa balay sa agalon ni Jose.' (Gen 39:1; 40:1-7) Apan, dili gayod parehog ranggo kang Potipar ang "pangulong opisyal sa bilanggoan" nga "nagtugyan ngadto sa kamot ni Jose sa tanang binilanggo nga diha sa bilanggoan." (Gen 39:21-23) Kini nga opisyal lagmit ubos ra ug ranggo kang Potipar.

Ang titulo ni Potipar nga "opisyal sa palasyo" maoy hubad sa Hebreohanong pulong nga *sa·ris′*, "eunuko," nga sa mas halapad nga paggamit niini nagpasabot sa usa ka mayordomo sa balay sa hari, tig-alagad sa balay sa hari, o sinaligang opisyal sa trono. Ang "opisyal sa palasyo [*sa·ris′*] nga nangulo sa mga tawong manggugubat" sa dihang napukan ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P. sa walay duhaduha maoy usa ka hataas nga opisyal sa kagamhanan, dili usa ka tawong gikapnan. (2Ha 25:19) Busa, mao man usab, si Potipar maoy usa ka sundalo, pangulo sa mga bantay, ingon man usa ka tawong minyo, mga pamatuod nga siya dili usa ka eunuko sa mas kasagarang kahulogan.

POTIPERA [gikan sa Ehiptohanon, nga nagkahulogang "Siya nga Gihatag ni Ra"]. Ang ugangang lalaki ni Jose kansang anak nga babaye nga si Asenat nanganak kang Manases ug Epraim. (Gen 41:45, 50; 46:20) Si Potipera maoy usa ka saserdote, lagmit sa diyos-adlaw nga si Ra, nga nagalagad sa On nga usa ka sentro sa Ehiptohanong pagsimba sa adlaw. Sa Museyo sa Cairo adunay usa ka bantayog, usa ka haligi sa lubnganan nga nakuha niadtong 1935, nga diha niana may ngalang "Putiphar."—*Annales du service des antiquités de l'Égypte,* Cairo, 1939, Tomo XXXIX, p. 273-276.

PRAETORIANONG GUWARDIYA. Usa ka linain nga grupo sa Romanong mga sundalo, nga sa sinugdan giorganisar ni Agusto ingong guwardiya sa imperyo alang sa emperador. Kini gilangkoban ug siyam (sa ulahi gihimong napulo) ka dibisyon nga may 1,000 ka sundalo ang matag usa. Silang tanan maoy Italyanong mga boluntaryo; ang ilang suhol maoy duha o tulo ka pilo kay sa suhol sa usa ka sundalo diha sa mga lehiyon. Gipahimutang ni Tiberio kining espesyal nga grupo didto sa Roma pinaagi sa pagtukod ug kinutaang mga baraks sa A sa mga paril sa siyudad. Bisan tuod kini nga mga dibisyon mahimong ipadala ngadto sa langyawng kayutaan, adunay tulo nga kanunayng gipapuwesto sa Roma, ang usa anaa sa baraks nga kasikbit sa palasyo sa emperador. Sanglit ang Praetorianong Guwardiya sa panguna mao lamang ang permanenteng kasundalohan sa Italya, sila nahimong usa ka gamhanang politikanhong puwersa sa pagpaluyo o sa pagpalagpot sa usa ka emperador. Sa ngadtongadto ang gidak-on ug ang naglangkob sa Praetorianong Guwardiya nausab, ang mga lalaki gikan sa mga lalawigan gipaapil. Sa kataposan kini gihanaw ni Emperador Constantino niadtong 312 K.P.

Diha sa mga Ebanghelyo ug sa Mga Buhat, ang pulong nga *prai·to′ri·on* nga gikan sa Latin gigamit maylabot sa usa ka palasyo o puy-anan. Ang tolda sa usa ka komandante sa kasundalohan nailhang *praetorium,* ug busa, sa paglabay sa panahon, ang termino gipadapat ngadto sa puy-anan sa usa ka gobernador sa lalawigan. Sa ingon si Pilato nagsukitsukit kang Jesus didto sa *praetorium,* o sa "palasyo sa gobernador." (Ju 18:28, 33; 19:9; tan-awa ang PALASYO SA GOBERNADOR.) Dayag nga didto ang mga paghukom gipakanaog ug ang kasundalohan gipapuyo. (Mat 27:27; Mar 15:16) Sa Cesarea, si Pablo 'gipabantayan didto sa praetorianong palasyo ni Herodes.'—Buh 23:35.

Tungod niini nga paggamit, ang pipila nagtuo nga ang *prai·to′ri·on* diha sa Filipos 1:13 mapadapat sa palasyo ni Nero diha sa Bungtod sa Palatino o sa usa ka balay-hukmanan diin didto mahimong husayon ang kaso ni Pablo. Apan ang *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (Tomo VIII, p. 469) nagingon: "Dili kini mao ang palasyo sa emperador, . . . kay wala gayod kini tawga nga *prætorium* didto sa Roma; ni kini mao ang balay-hukmanan, kay walay tinukod nga ingon niana didto sa Roma, ug ang ngalang *prætoria* gigamit na lamang sa ulahi nga nagtumong sa mga korte sa hustisya." Sa unang pagkabilanggo didto sa Roma, si Pablo "gitugotan nga magpuyo nga siya rang usa nga may sundalo nga nagbantay kaniya." (Buh 28:16) Busa ang iyang mga talikala sa bilanggoan labot kang Kristo lagmit nga nahibaloan sa publiko taliwala sa mga sundalo sa Praetorianong Guwardiya, ug ilabina kon ang iyang guwardiya pulihan kada adlaw. Ingong resulta, gisabot sa daghang maghuhubad nga ang *prai·to′ri·on* diha sa Filipos 1:13 nagtumong sa Praetorianong Guwardiya ug dili sa usa ka tinukod o hudisyal nga pundok.—*RS, NW, AS, TC.*

Estatwa sa usa ka membro sa Praetorianong Guwardiya

Sa *Textus Receptus* gilakip sa Buhat 28:16 kining mga pulonga: "ang senturyon naghatod sa mga binilanggo ngadto sa kapitan sa mga guwardiya." (*KJ*) Kining ulahi nga opisyal gipatin-aw sa pipila nga mao si Sextus Afranius Burrus, ang prepekto sa Praetorianong Guwardiya nga ilalom ni Nero hangtod niadtong 62 K.P. Si Darby naghubad pa gani niini: "ang senturyon naghatod sa mga binilanggo ngadto sa prætorianong prepekto." Apan, ang bersiyon ni Darby nagsulod niini nga mga pulong diha sa mga braket ingong usa ka pananglitan nga adunay panagkalahi diha sa mga manuskrito. Ang ubang modernong mga bersiyon bug-os nga wala maglakip sa prase sanglit wala kini sa karaang mga manuskrito sama sa Sinaitic, Alexandrine, ug Vatican Num. 1209.—*RS, AT, NW, JB.*

PREPEKTO. Usa ka opisyal nga mas ubos kay sa usa ka satrapa diha sa kagamhanan sa Babilonya. Ang titulo gigamit diha sa Daniel 2:48 maylabot sa "maalamon nga mga tawo sa Babilonya." Mopatim-aw nga kining "maalamon nga mga tawo" giklasipikar sumala sa ilang opisyal nga mga katungdanan. Si Daniel gitudlo ingong pangulong prepekto ibabaw sa tanang "maalamon nga mga tawo sa Babilonya."—Dan 3:2, 3, 27.

Ubos sa pagmando ni Haring Dario nga Medianhon, ang harianong mga opisyal "nagpanon" sa pag-adto sa atubangan ni Dario, nga nagpaila nga nalangkit ang igoigong gidaghanon, ug miingon nga ang tanang opisyal, lakip ang mga prepekto, nagrekomendar sa paghimog usa ka balaod nga nagmando sa pagpangaliya lamang ngadto sa hari, sulod sa 30 ka adlaw. Si Daniel nagpadayon sa pagpangaliya kang Jehova, ug si Jehova nagluwas kaniya; ang mga nagkunsabo ang nahiagom sa kamatayon didto sa gahong sa mga leyon.—Dan 6:6, 7, 24.

PRESENSIYA. Ang Gregong pulong nga gihubad nga "presensiya" maoy *pa·rou·si′a,* gikan sa *pa·ra′* (sa tupad) ug *ou·si′a* (gikan sa *ei·mi′,* nga nagkahulogang "anaa"). Busa, sa literal ang *pa·rou·si′a* nagkahulogang "anaa sa tupad," nga mao, usa ka "presensiya." Gigamit kini sa 24 ka higayon diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, nga kanunayng nagtumong sa presensiya ni Kristo maylabot sa iyang Mesiyanikong Gingharian.—Mat 24:3; tanawa ang apendise sa *Rbi8,* pp. 1576, 1577.

Daghang hubad ang nagkalainlain sa ilang mga paghubad niini nga pulong. Bisan tuod naghubad sa *pa·rou·si′a* ingong "presensiya" diha sa pipila ka teksto, sila mas subsob nga naghubad niini ingong "pag-anhi." Kini ang nahimong pasukaranan alang sa ekspresyong "ikaduhang pag-anhi" o "ikaduhang pag-abot" (*adventus* ["pag-abot" o "pag-anhi"] nga maoy hubad sa Latin nga *Vulgate* sa *pa·rou·si′a* diha sa Mat 24:3) maylabot kang Kristo Jesus. Bisan tuod ang gikinahanglang presensiya ni Jesus nagpasabot sa iyang pag-abot diha sa dapit nga siya presente, ang paghubad sa *pa·rou·si′a* ingong "pag-anhi" nagpasiugda lamang sa pag-abot ug wala na maglakip sa iyang presensiya human niana. Bisan pag ang duha ka pulong nga "pag-abot" ug "presensiya" mahimong maoy mga hubad sa *pa·rou·si′a,* ang mga leksikograpo sagad midawat nga ang *presensiya* sa tawo mao ang pangunang ideya nga gipasabot sa pulong.

Ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 1, pp. 208, 209) nag-ingon: "Ang PAROUSIA . . . nagtumong sa pag-abot ug sa mosunod nga presensiya. Pananglitan, diha sa usa ka sulat nga papiro [gisulat diha sa Grego] ang usa ka babaye naghisgot bahin sa pagkagikinahanglan sa iyang *parousia* diha sa usa ka dapit aron sa pag-atiman sa mga butang maylabot sa iyang kabtangan didto. . . . Sa dihang gigamit sa pagbalik ni Kristo, sa panahon sa Pagsakgaw sa Iglesya, kini nagpasabot, dili lamang sa Iyang daklit nga pag-anhi alang sa Iyang mga santos, kondili sa Iyang presensiya uban kanila sukad nianang yugtoa hangtod sa Iyang pagpadayag sa kalibotan." Ang *Greek-English Lexicon* ni Liddell ug Scott (girebisar ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 1343) nagpakita nga ang *pa·rou·si′a* gigamit usahay sa sekular nga Gregong literatura sa pagtumong sa *"pagduaw* sa usa ka harianon o sa usa ka opisyal."

Siyempre, ang sekular nga Gregong mga sinulat makatabang sa pagtino sa kahulogan niining Gregong termino. Apan, ang mas labawng makatabang sa pagtino sa hustong paggamit niini nga pulong mao ang Bibliya mismo. Pananglitan, sa Filipos 2:12 si Pablo naghisgot sa mga Kristohanon sa Filipos ingong nagmasinugtanon "dili lamang sa panahon nga ako anaa diha [*pa·rou·si′ai*], kondili labi pa gayod karon sa panahon nga ako wala diha [*a·pou·si′ai*]." Ingon man usab sa 2 Corinto 10:10, 11, human hisgoti kadtong miingon nga "ang iyang mga sulat mabug-at ug kusganon, apan sa personal [*pa·rou·si′a*] siya maluya ug ang iyang pagsulti talamayon," si Pablo midugang, "Angay kining tagdon sa maong tawo, nga kon unsa kami sa among pulong pinaagig mga sulat samtang wala kami diha [*a·pon′tes*], ingon usab niana ang among paglihok dihang anaa [*pa·ron′tes*] kami." (Itandi usab ang Flp 1:24-27.) Busa, ang kalainan maoy tali sa pagkaanaa ug pagkawala diha, dili tali sa pag-abot (o pag-anhi) ug sa pagbiya.

Tungod niini, ang *Emphasised Bible* ni J. B. Rotherham nag-ingon diha sa apendise niini (p. 271): "Niini nga edisyon ang pulong nga *parousia* kanunayng gihubad nga 'presensiya' (ang 'pag-abot,'

ingong laing hubad *niini* nga pulong, wala gamita). . . . Ang kahulogan sa 'presensiya' tin-aw kaayong [gipakita] pinaagi sa pagtandi sa 'pagkawala diha' . . . nga tungod niana natural nga ipangutana, —Nganong dili kanunayng hubaron nga ingon niana?"

Ang dugang pamatuod nga ang *pa·rou·si'a* ni Jesus maoy dili lamang usa ka daklit nga pag-abot nga sundan sa kalit nga pagbiya kondili maoy usa ka presensiya nga maglangkob sa usa ka yugto sa panahon gipaila usab sa iyang mga pulong nga natala sa Mateo 24:37-39 ug sa Lucas 17:26-30. Dinhi ang "mga adlaw ni Noe" gitandi sa "presensiya sa Anak sa tawo" ("mga adlaw sa Anak sa tawo," sa asoy ni Lucas). Busa, wala ilimite ni Jesus ang maong pagtandi sa pag-abot lamang sa Lunop ingong kataposang sangkoanan panahon sa mga adlaw ni Noe, bisan tuod nga iyang gipakita nga ang iyang kaugalingong "presensiya" o "mga adlaw" adunay sama usab nga sangkoanan. Sanglit ang "mga adlaw ni Noe" sa pagkatinuod naglangkob sa usa ka yugto sa mga tuig, adunay pasukaranan sa pagtuo nga ang gitagnang "presensiya [o "mga adlaw"] sa Anak sa tawo" maglangkob usab sa usa ka yugto sa mga tuig, nga matapos pinaagi sa kalaglagan niadtong dili magpabili sa kahigayonan nga gihatag kanila sa pagpangita sa kaluwasan.

Kinaiyahan sa "Parousia" ni Kristo. Siyempre, ang *pa·rou·si'a,* o presensiya, mahimong makita, ug sa unom ka higayon nga gigamit ang maong pulong kini nagpunting sa makitang presensiya sa mga tawo, sama kang Estefanas, Fortunato, Acaico, Tito, ug Pablo. (1Co 16:17; 2Co 7:6, 7; 10:10; Flp 1:26; 2:12) Ang *pa·rou·si'a* mahimong dili usab makita sama sa gipaila sa paggamit ni Pablo sa kaamgid nga berbo (*pa'rei·mi*) sa dihang naghisgot sa pagkahimong "anaa sa espiritu" bisan tuod wala diha sa lawas. (1Co 5:3) Mao man usab, ang Hudiyong historyador nga si Josephus, nga nagsulat ginamit ang Gregong pinulongan, naghisgot sa *pa·rou·si'a* sa Diyos didto sa Bukid sa Sinai, nga ang iyang dili-makitang presensiya gipamatud-an pinaagi sa mga dalugdog ug kilat.—*Jewish Antiquities,* III, 80 (v, 2).

Ang pagka-Kasulatanhon sa dili-makitang presensiya gipamatud-an usab pinaagi sa gipamulong ni Jehova nga Diyos ngadto kang Moises labot sa arka sa pakigsaad diha sa Labing Balaan sa tabernakulo: "Ug akong ipakita ang akong kaugalingon kanimo didto ug mosulti kanimo gikan sa ibabaw sa tabon." (Ex 25:22) Ang presensiya sa Diyos maoy dili makita, sanglit ang Kasulatan tin-awng nag-ingon nga "walay tawo nga nakakita sa Diyos sa bisan unsang panahon"—ni si Moises ni ang hataas nga saserdote nga nakasulod sa Labing Balaan. (Ju 1:18; Ex 33:20) Sa dihang si Haring Solomon nag-inagurar sa templo sa Jerusalem, ang balay napuno sa panganod sa "himaya ni Jehova." Si Solomon naghisgot kang Jehova ingong 'nagpuyo diha sa templo.' Bisan pa niana, si Solomon mismo nag-ingon: "Apan ang Diyos mopuyo ba gayod dinhi sa yuta? Tan-awa! Ang mga langit, oo, ang langit sa mga langit, dili makaigo kanimo; nan, unsa pa kaha kining balaya nga akong gitukod!" Bisan pa niana, ang mga mata sa Diyos buka kanunay alang nianang balaya ug ang mga pag-ampo nga gihimo didto iyang paminawon "diha sa dapit nga [iyang] puloy-anan, sa mga langit."—1Ha 8:10-13, 27-30; itandi ang Buh 7:45-50.

Kini nga mga asoy nag-ilustrar sa gahom sa Diyos nga 'maanaa' sa yuta diha sa espirituwal (busa, dili makita) nga paagi samtang Siya nagpabilin didto sa langit. Ang iyang presensiya lagmit sa pipila ka kahimtang mahimong pinaagi sa usa ka hawas nga manulonda nga milihok ug misulti alang sa Diyos, gani miingon, "Ako ang Diyos sa imong amahan," sama sa gihimo sa manulonda nga nakigsulti kang Moises diha sa nagdilaab nga tanom. (Ex 3:2-8; itandi ang Ex 23:20; 32:34.) Mao man usab, gisultihan ni Jehova si Moises nga siya "moanha" kaniya sa Bukid sa Sinai ug "manaog" didto (Ex 19:9, 11, 18, 20), apan ang mga sinulat sa mga apostoles nagpakita nga sa pagkatinuod pinaagi sa iyang mga manulonda nga ang Diyos miadto didto ug mipahayag kang Moises sa iyang pakigsaad. —Gal 3:19; Heb 2:2; tan-awa ang NAWONG.

Sanglit ang gibanhaw nga Anak ni Jehova nga si Jesu-Kristo gitugyanan sa 'tanang awtoridad sa langit ug sa yuta,' ug mao 'ang tukma nga larawan sa pagkamao sa Diyos,' kini nagpasabot nga sa samang paagi mahimo usab niya nga dili makita ang iyang presensiya. (Mat 28:18; Heb 1:2, 3) Niining bahina atong mamatikdan nga, bisan dinhi pa sa yuta, si Jesu-Kristo nakahimog mga pagpang-ayo sa mga tawo gikan sa halayo, nga maorag siya atua didto sa personal.—Mat 8:5-13; Ju 4:46-53.

Tin-aw usab nga gipailalom ni Jehova nga Diyos ang mga manulonda sa pagmando sa iyang hinimayang Anak. (1Pe 3:22) Ang mga teksto nga naghisgot sa presensiya ni Jesus kanunayng naghubit kaniya ingong 'inubanan' sa panon sa mga manulonda o ingong 'nagpadala kanila.' (Mat 13:37-41, 47-49; 16:27; 24:31; Mar 8:38; 2Te 1:7) Apan kini wala magpasabot nga ang iyang gitagnang presensiya sa pagmando ug sa himaya sa Gingharian naglangkob lamang sa paggamit sa iyang mensahero o luyoluyong mga manulonda sa mga misyon dinhi sa yuta, kay kini gibuhat na sukad pa sa unang siglo K.P. maylabot sa mga apostoles ug sa uban pa. (Buh 5:19; 8:26; 10:3, 7, 22;

12:7-11, 23; 27:23) Ang mga sambingay ni Jesus ug ang ubang mga teksto nagpakita nga ang iyang presensiya maoy sama nianang sa usa ka agalon nga mipauli sa iyang panimalay ug nianang sa usa ka tawo nga nakadawat sa pagkahari nga mibalik aron sa pagmando sa iyang gingharian, ug nga ang presensiya ni Jesus nagpasabot ug personal nga pagsusi ug paghukom nga sundan sa aktibong pagpahayag o pagpadapat niana nga paghukom ug sa paghatag ug ganti niadtong nakaplagang inuyonan. (Mat 24:43-51; 25:14-45; Luc 19:11-27; itandi ang Mat 19:28, 29.) Sanglit ang pagkahari ni Jesus maglakip sa tibuok yuta, ang iyang presensiya maoy sa tibuok yuta (itandi ang Mat 24:23-27, 30) ug ang inspiradong mga pulong ni Pablo sa 1 Corinto 15:24-28, ingon man ang mga paghisgot sa paghari ni Kristo diha sa Pinadayag (5:8-10; 7:17; 19:11-16; 20:1-6; 21:1-4, 9, 10, 22-27), nagpasabot nga ang presensiya ni Kristo mao ang panahon alang kaniya sa paghatag ug bug-os nga pagtagad sa tibuok yuta ug sa katawhan niini, nga magpadapat sa bug-os nga puwersa sa iyang gahom sa pagkahari aron tumanon ang kabubut-on sa iyang Amahan alang sa yuta ug sa mga nagapuyo niini. —Itandi ang Mat 6:9, 10.

Ang pipila, sumala sa mga teksto nga naghisgot bahin kang Jesus nga nakita nga "moanhi diha sa mga panganod uban ang dakong gahom ug himaya" (Mar 13:26; Pin 1:7), mihinapos nga ang iyang presensiya kinahanglang makita gayod. Bisan pa niana, ingon sa gipakita sa artikulong PANGANOD (Masambingayong Paggamit), ang paggamit sa mga panganod maylabot sa ubang mga pagpadayag sa Diyos nagpaila sa pagkadili-makita inay nga makita. Sa ingon usab, ang 'pagkakita' mahimong magtumong sa mahulagwayong pagkakita, pagsabot pinaagi sa hunahuna ug kasingkasing. (Isa 44:18; Jer 5:21; Eze 12:2, 3; Mat 13:13-16; Efe 1:17, 18) Ang pagsalikway niini nagpasabot sa pagsalikway sa kaatbang sa pagkakita, nga mao, ang pagkabuta, nga mahimong gamiton sa mahulagwayon o sa espirituwal nga diwa, inay nga sa literal. Apan tin-awng gigamit ni Jesus ang pagkakita ug pagkabuta diha sa maong mahulagwayon o espirituwal nga diwa. (Ju 9:39-41; Pin 3:14-18; itandi usab ang 2Co 4:4; 2Pe 1:9.) Si Job, nga gipakigsultihan ni Jehova "gikan sa unos" (lagmit nga inubanan sa mga panganod), human niana miingon: "Sa hulungihong nakadungog ako bahin kanimo, apan karon ang akong mata nakakita kanimo." (Job 38:1; 42:5) Kini usab lagmit gayod nga maoy pagkasabot pinaagi sa hunahuna ug sa kasingkasing inay nga sa literal nga mata, tungod sa matin-aw nga pagtulon-an sa Kasulatan nga "walay tawo nga nakakita sa Diyos sa bisan unsang panahon."—Ju 1:18; 5:37; 6:46; 1Ju 4:12.

Ang pamatuod nga mosupak sa pagtuo bahin sa presensiya ni Jesus ingong makita (sa diwa nga si Jesus magpakita nga lawasnon nga makita sa mga mata sa tawo) makaplagan sa kaugalingong pahayag ni Jesus nga pinaagi sa iyang kamatayon iyang ihalad ang iyang unod alang sa kinabuhi sa kalibotan (Ju 6:51) ug sa pahayag ni apostol Pablo nga ang nabanhawng si Jesus "nagpuyo sa kahayag nga dili-maduol, nga kaniya walay tawo nga nakakita o makakita." (1Ti 6:14-16) Busa si Jesus makasulti sa iyang mga tinun-an nga "hamubo na lamang nga panahon ug ang kalibotan dili na makakita kanako." Tinuod, ang iyang mga tinun-an makakita kaniya, dili lamang tungod kay siya magpakita kanila human sa iyang pagkabanhaw kondili usab tungod kay sa takdang panahon sila banhawon aron moduyog kaniya didto sa mga langit ug 'makakita sa himaya nga gihatag sa iyang Amahan kaniya.' (Ju 14:19; 17:24) Apan ang kalibotan sa katibuk-an dili makakita kaniya tungod kay human sa iyang pagkabanhaw sa kinabuhi ingong usa ka espiritung linalang (1Pe 3:18), si Jesus nagpakita lamang ngadto sa iyang mga tinun-an. Sila lamang usab ang nakakita sa iyang pagkayab ngadto sa langit, dili ang kalibotan, ug ang mga manulonda nga atua niadtong higayona nagpasalig sa mga tinun-an nga ang pagbalik ni Jesus maoy "sa samang paagi" (Gr., *troʹpos,* dili *mor·pheʹ,* "porma"), busa walay pagpakita sa publiko, nga masabtan lamang pinaagi sa iyang matinumanong mga sumusunod.—Buh 1:1-11.

Ang dili-maayong kahimtang sa kasingkasing duyog sa sayop nga mga pagdahom maylabot sa presensiya ni Kristo dayag nga nakaamot sa tinamdan sa mga mabiaybiayon. Gitagna nga sa "kataposang mga adlaw" sila magayubit, nga magaingon: "Hain na man kining gisaad nga presensiya niya? Aw, sukad sa adlaw nga ang atong mga katigulangan nangatulog sa kamatayon, ang tanang butang nagpadayon nga mao ra gayod sukad sa sinugdan sa kalalangan."—2Pe 3:2-4; itandi ang 1:16.

Tin-aw, ang mga tawo makamatikod kon unsay nagakahitabo "inigpadayag" (Gr., *a·po·kaʹly·psis*) ni Jesu-Kristo "uban sa iyang gamhanang mga manulonda sa nagdilaab nga kalayo, sa dihang siya manimalos kanilang wala makaila sa Diyos ug kanilang wala magsunod sa maayong balita bahin sa atong Ginoong Jesus." (2Te 1:7-9) Apan, kini sa gihapon mahimong magtumong sa dili-makitang presensiya nga dili masabtan sa tanan kondili sa mga matinumanon lamang sa dili pa ang maong pagpadayag. Atong mahinumdoman nga si Jesus, sa dihang nagpakasama sa iyang presensiya sa "mga adlaw ni Noe," nag-ingon nga sa panahon ni Noe ang mga tawo 'wala magtagad' hangtod nga

miabot kanila ang kalaglagan pinaagig tubig, ug "mao man usab unya ang presensiya sa Anak sa tawo."—Mat 24:37-39.

Mga hitabo nga magtimaan sa iyang presensiya. Gisaad ni Jesus nga siya magauban sa iyang mga sumusunod diha sa ilang mga panagkatigom (Mat 18:20), ug siya usab nagpasalig kanila nga siya 'magauban kanila' sa ilang buluhaton sa paghimog mga tinun-an "sa tanang adlaw hangtod sa kataposan sa sistema sa mga butang." (Mat 28:19, 20) Siyempre, ang *pa·rou·si'a* sa Mateo 24:3 ug sa kaamgid nga mga teksto nagpasabot gayod sa butang nga labaw pa niini. Kini tin-awng nagtumong sa usa ka linaing presensiya, usa ka presensiya nga naglangkit ug nag-apektar sa tanang nagapuyo sa yuta ug nalangkit gayod sa paggamit ni Jesus sa bug-os nga awtoridad ingong Hari nga dinihogan sa Diyos.

Lakip sa mga hitabo nga magtimaan sa presensiya ni Jesus sa pagmando sa Gingharian mao: Ang pagkabanhaw sa iyang mga sumusunod nga nangamatay na, nga kini sila maoy iyang kaubang mga manununod sa langitnong Gingharian (1Co 15:23; Rom 8:17); ang iyang pagtigom ug paghiusa ngadto kaniya sa ubang mga sumusunod nga nagkinabuhi sa panahon sa iyang presensiya (Mat 24:31; 2Te 2:1); ang iyang 'pagwagtang' sa apostatang "tawo sa kalapasan," nga kini himoon "pinaagi sa pagpadayag [*e·pi·pha·nei'ai*] sa iyang [kang Jesus] presensiya" (2Te 2:3-8; tan-awa ang TAWO SA KALAPASAN); ang kalaglagan sa tanan nga wala magpabili sa kahigayonan alang sa kaluwasan (Mat 24:37-39); ug, ilabina, ang pagsugod sa iyang Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari (Pin 20:1-6). Tan-awa usab ang artikulong PAGKAUSAB SA DAGWAY alang sa impormasyon kon sa unsang paagi ang mga nakakita niana nga panan-awon bahin kang Kristo diha sa himaya sa Gingharian nakahimo sa pagpahibalo sa uban "sa gahom ug presensiya sa atong Ginoong Jesu-Kristo."—2Pe 1:16-18.

Mga kahimtang panahon sa iyang presensiya. Sa simbolikong paagi, ang basahon sa Pinadayag naghatag ug daghang impormasyon maylabot sa presensiya ni Kristo ug sa iyang pagpadayag. Ang simbolikong larawan sa may korona nga nagsakay sa maputing kabayo nga gilarawan sa Pinadayag 6:1, 2 mohaom nianang nagasakay nga gihisgotan sa Pinadayag 19:11-16, kinsa mao ang "Hari sa mga hari ug Ginoo sa mga ginoo," si Kristo Jesus. Ang Pinadayag kapitulo 6 nagpakita nga sa dihang si Kristo mosakay ingong nagapangdaog nga Hari, dili niya dihadiha wagtangon ang pagkadaotan gikan sa yuta kondili ang iyang pagsakay pagaduyogan sa gubat nga magkuha sa "pakigdait gikan sa yuta," ingon man usab sa kanihit sa pagkaon ug sa makamatay nga hampak. (Pin 6:3-8) Kini susama usab sa mga panghitabo nga makaplagan sa tagna ni Kristo diha sa Mateo 24, Marcos 13, ug Lucas 21. Busa mopatim-aw nga ang tagna ni Jesus nga makaplagan diha sa mga asoy sa Ebanghelyo, nga tin-awng naglangkit sa kalaglagan sa Jerusalem ug sa templo niini (nga nahitabo niadtong 70 K.P.), adunay kapadapatan usab sa panahon sa presensiya ni Kristo, sa ingon naghatag ug "ilhanan" nga magpaarang sa pagtino kon kanus-a si Jesus maanaa ug magmando gikan sa langit ingong Mesiyanikong Hari.—Mat 24:3, 32, 33; Luc 21:29-31.

Ang ubang mga paghisgot sa presensiya ni Kristo sagad naghatag ug pagdasig nga magmatinumanon ug magmalahutayon hangtod ug sulod nianang panahona.—1Te 2:19; 3:12, 13; 5:23; San 5: 7, 8; 1Ju 2:28.

Ang Presensiya sa Adlaw ni Jehova. Sa iyang ikaduhang sulat, si Pedro nagtambag sa iyang mga igsoon nga 'magapaabot ug magabutang kanunay sa hunahuna sa presensiya sa adlaw ni Jehova,' nga magapasundayag niini diha sa ilang paagi sa pagkinabuhi. (2Pe 3:11, 12) Sila kinahanglang magmabinantayon nga huptan kanunay diha sa hunahuna ang adlaw ni Jehova sa paghukom, nga maghunahuna nga kini haduol na. Sa maong "adlaw ni Jehova," ang gobyernong "mga langit" niining daotang kalibotan pagalaglagon nga daw pinaagig kalayo ug ang "mga elemento" nga uban niini dili makapabilin apan mangatunaw tungod sa hilabihang kainit. Ang presenteng sistema ubos sa pagmando ni Satanas matapos.

Sanglit si Jehova nga Diyos mobuhat niini pinaagi sa iyang Anak ug tinudlong Hari, si Kristo Jesus (Ju 3:35; itandi ang 1Co 15:23, 24), nan kini magpasabot nga adunay kalangkitan kining gisaad nga "presensiya" ni Jehova ug sa "presensiya" ni Kristo Jesus. Busa, kadtong nagayubit sa pagpahayag sa presensiya ni Kristo nagayubit usab sa pagpahayag sa presensiya ni Jehova. Sa makausa pa, ang tinamdan sa katawhan sa wala pa ang Lunop gigamit ingong katumbas nga panig-ingnan.—2Pe 3:5-7; itandi ang Mat 24:37-39.

Ang Presensiya sa Malinapason. Sa 2 Tesalonica 2:9-12 ang apostol naghubit sa "presensiya sa malinapason" ingong "sumala sa pagpalihok ni Satanas nga inubanan sa tanang gamhanang mga buhat ug bakak nga mga ilhanan ug mga tilimad-on ug inubanan sa tanang dili-matarong nga panglimbong." Kini usab nagpatin-aw nga ang *parou·si'a* nagpasabot ug labaw pa kay sa daklit nga pag-anhi, o pag-abot, tungod kay gikinahanglan ang usa ka yugto sa panahon nga may igoigong gitas-on aron mahitabo kining tanang buhat, mga

ilhanan, mga tilimad-on, ug kini nga pagpanglimbong.

PRINSIPE. Tan-awa ang HAMILI, PANGULO, PRINSIPE.

PRISCA [Tigulang nga Babaye]; **PRISCILA** [Gamayng Tigulang nga Babaye]. Ang mubo nga porma sa ngalan makaplagan sa mga sinulat ni Pablo ug ang taas nga porma makaplagan sa mga sinulat ni Lucas. Ang maong kalainan maoy komon sa Romanhong mga ngalan.

Si Priscila mao ang asawa ni Aquila, kinsa kanunayng gihisgotan uban kaniya. Ang duha nagpakitag maayong Kristohanong mga buhat ug pagkamaabiabihon dili lamang ngadto sa mga indibiduwal kondili usab ngadto sa kongregasyon pinaagi sa paghimo sa mga panagkatigom sa kongregasyon diha sa ilang balay didto sa Roma ug maingon man sa Efeso.

Tungod sa dekreto ni Emperador Claudio, si Aquila ug ang iyang asawa mibiya sa Roma ug miadto sa Corinto sa mga 50 K.P. Wala madugay human sa ilang pag-abot, si Pablo miduyog kanila sa pagpanghimo ug tolda. (Buh 18:2, 3) Sila mipanaw uban kang Pablo ngadto sa Efeso, nagpabilin didto sa taudtaod nga panahon, ug dakog gikatabang sa 'pagpatin-aw sa dalan sa Diyos sa hustong paagi' ngadto sa larinong-manulti nga si Apolos. (Buh 18: 18, 19, 24-28; 1Co 16:19) Mipauli sa Roma sulod sa usa ka panahon (Rom 16:3-5), sila sa ulahi mibalik sa pagpanaw ngadto sa Efeso. (2Ti 4:19; 1Ti 1:3) Ang ilang personal nga pakig-uban kang Pablo nagpadayon gikan sa mga 50 K.P. hangtod sa kamatayon ni Pablo, mga 15 ka tuig sa ulahi, nga sa panahon niini nga pagpakig-uban sila "nagpameligro sa ilang mga liog" alang sa kalag sa apostol. —Rom 16:3, 4; tan-awa ang AQUILA.

PRISOHAN. Tan-awa ang BILANGGOAN.

PROCORO [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga Gr. nga nagkahulogang "adto (o, sayaw) atubangan sa koro"]. Usa sa pito ka lalaki nga napanghimatud-ang maayo nga puno sa espiritu ug kaalam nga gitudlo aron maseguro ang pagkawalay-pinalabi sa adlaw-adlaw nga pagpang-apod-apod ug pagkaon diha sa unang-siglong Kristohanong kongregasyon sa Jerusalem.—Buh 6:1-6.

PROKONSUL. Ang pangunang lokal nga administrador sa usa ka lalawigan nga ubos sa pagdumala sa Romanhong Senado.

Niadtong 27 W.K.P., gidumala ni Emperador Agusto sa Roma ang tanang lalawigan nga nagkinahanglang butangan ug kasundalohan, ug gitugyan ang napulo ka ubang lalawigan ubos sa pagdumala sa senado. Ang mga lalawigan nga ubos sa pagdumala sa senado gimandoan pinaagig mga prokonsul. Adunay duha ka matang sa mga prokonsul: Mga kanhing konsul (kadtong nahimo nang konsul), nga gipadala ngadto sa mga lalawigan sa Asia ug Aprika (diin adunay gimentinar nga puwersa nga usa ka lehiyon), ug mga kanhing *praetor,* nga gipadala ngadto sa ubang mga lalawigan nga gidumala sa senado.

Ang responsibilidad sa usa ka prokonsul mao ang pagdumala sa mga kalihokang sibil sa lalawigan, paghimog hudisyal nga mga desisyon, ug pagpatunhay sa balaod ug kahusay. Ang iyang hurisdiksiyon maoy kinalabwan diha sa lalawigan, bisan tuod ang iyang mga kalihokan maoy ubos sa pagusisa sa Romanhong senado. Ang pagkolekta sa mga buhis maoy ubos sa usa ka *quaestor.* Ang prokonsul dili magsul-ob ug besti sa usa ka sundalo o magdala ug espada.

Ang prokonsul nga si Sergio Paulo gihisgotan sa Buhat 13:7, 12 ingong usa ka prokonsul nga nahimong Kristohanon. Siya ang prokonsul sa Cipro. Sa Buhat 18:12, si Galio gihisgotan ingong prokonsul sa lalawigan sa Acaya. Husto si Lucas sa iyang paggamit sa terminong "prokonsul" niining mga tekstoha, kay ang Acaya maoy usa ka lalawigan nga ubos sa pagdumala sa senado sukad sa 27 W.K.P. hangtod sa 15 K.P., ug sa makausa pa human sa 44 K.P.; ug ang Cipro nahimong usa ka lalawigan nga ubos sa pagdumala sa senado niadtong 22 W.K.P. Usa ka sensilyo gikan sa Cipro ang nakaplagan nga may ulo ug titulo ni Claudio (diha sa Latin) sa atubangan niini ug sa pikas nga bahin gipatik ang "Ubos Kang Cominius Proclus, Prokonsul sa mga Taga-Cipro" (diha sa Grego).

PROVERBIO, BASAHON SA MGA. Usa ka basahon nga gilangkoban sa hinugpong nga mga proverbio o maalamong mga panultihon gikan sa daghang uban pang mga koleksiyon. Ang basahon mismo nagpahayag sa katuyoan niini: "Aron ang usa makahibalo sa kaalam ug sa disiplina, sa pag-ila sa mga pulong sa pagsabot, sa pagdawat sa disiplina nga magahatag ug hait nga salabotan, pagkamatarong ug katakos sa paghukom ug sa pagkatul-id, sa paghatag ug kaalam ngadto sa walay kasinatian, sa kahibalo ug katakos sa panghunahuna ngadto sa batan-ong lalaki." (Pr 1:2-4) "Aron nga ikaw makalakaw sa dalan sa maayong mga tawo ug sa alagianan sa mga matarong ikaw makapabilin."—2:20.

Ang mga pasiuna sa tulo sa mga seksiyon sa basahon nagpasidungog sa mga proverbio o panultihon niini ngadto kang Solomon. (Pr 1:1; 10:1; 25:1) Kini nahiuyon sa kamatuoran nga si Solomon "makasulti ug tulo ka libo ka panultihon." (1Ha 4:32)

Walay duhaduha nga daghan, kon dili man ugaling tanan, sa mga proverbio niini nga mga seksiyon ang girekord panahon sa paghari ni Solomon. Maylabot sa iyang kaugalingon, si Solomon miingon: "Ang magtitigom nahimong maalamon, siya nagpadayon usab sa pagtudlo sa katawhan ug kahibalo, ug siya namalandong ug naghimog bug-os nga pagsusi, aron iyang mahan-ay ang daghang panultihon. Gitinguha sa magtitigom nga makaplagan ang makapahimuot nga mga pulong ug ang pagsulat sa hustong mga pulong sa kamatuoran."—Ecc 12:9, 10.

Apan, nagkadaiyang mga argumento ang giduso sa dili pagpasidungog sa kadaghanang mga proverbio ngadto kang Solomon. Ang pipila ka proverbio (Pr 16:14; 19:12; 20:2; 25:3) gihisgotan ingong matamayon ngadto sa mga monarko ug busa dili gikan sa panahon ni Solomon. Hinunoa, kon susihon pag-ayo, makaplagan nga inay matamayon, kini nga mga proverbio nagbayaw sa mga hari, nga nagpakita nga sila kinahanglang hatagan ug nahiangay nga kahadlok tungod sa ilang gahom. (Itandi ang 24:21.) Kadtong moingon nga ang usa ka tawong daghag asawa sama kang Solomon dili gayod unta maghisgot sa bana-asawa nga mga relasyon sa paagi nga magsugyot sa monogamiya (5:15-19; 18:22; 19:13, 14) wala makasabot sa kamatuoran nga ang poligamiya wala paluyohi kondili gitugotan lamang ug gikontrolar sa Balaod. Ug lagmit gayod nga ang mga Hudiyo sa katibuk-an nagbatasan sa monogamiya. Labot pa ang maong mga kritiko nakalimot nga ang Mga Proverbio maoy inspirado sa Diyos ug dili lamang mga opinyon ni Solomon. Bisan pa niana, pinasukad sa iyang mga obserbasyon ug sa iyang kaugalingong mga kasinatian, lagmit nga napabilhan ra ni Solomon ang kaalam sa orihinal nga sukdanan sa Diyos alang sa kaminyoon, ang monogamiya.—Itandi ang Ecc 2:8; 7:27-29.

Ang mga proverbio nga wala ipasidungog kang Solomon naggikan sa mga panultihon sa ubang maalamong mga lalaki ug sa usa ka babaye. (Pr 22:17; 30:1; 31:1; tan-awa ang AGUR; LEMUEL.) Kon kanus-a kining tanang proverbio nakompleto wala sa tino mahibaloi. Ang kataposang ilhanan sa panahon nga makita diha mismo sa basahon maoy maylabot sa paghari ni Ezequias. (25:1) Busa adunay pasukaranan sa pagtuo nga ang mga proverbio gihugpong ingong basahon sa pagkamatay sa maong magmamando niadtong mga 717 W.K.P. Ang pagsubli sa pipila ka proverbio nagpasabot nga kini nga basahon gihugpong gikan sa nagkadaiyang magkalahi nga mga koleksiyon.—Itandi ang 10:1 ug 15:20; ang 10:2 ug 11:4; ang 14:20 ug 19:4; ang 16:2 ug 21:2.

Estilo ug Pagkahan-ay. Ang basahon sa Mga Proverbio gisulat diha sa Hebreohanong balaknon nga estilo, nga gilangkoban ug ritmo sa mga ideya, paggamit ug mga paralelismo, nga ang mga ideya niini magkaamgid (Pr 11:25; 16:18; 18:15) o kaha magkalahi. (10:7, 30; 12:25; 13:25; 15:8) Ang unang seksiyon niini (1:1–9:18) maoy mugbong mga pakigpulong nga gihatag sa usa ka amahan ngadto sa usa ka anak o mga anak. Kini nagsilbing usa ka pasiuna sa mugbo, undanong pintok nga mga panultihon nga makaplagan diha sa nahibiling mga seksiyon niini nga basahon. Ang kataposang 22 ka bersikulo niini nga basahon gisulat diha sa akrostiko o alpabetikong estilo, usa ka paagi sa pagsulat nga gigamit usab ni David sa daghan sa iyang mga salmo.—Sal 9, 10, 25, 34, 37, 145.

Inspirado sa Diyos. Ang mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan nagpamatuod sa kamatuoran nga ang basahon sa Mga Proverbio maoy bahin sa inspiradong Pulong sa Diyos. Si apostol Pedro (1Pe 4:18; 2Pe 2:22; Pr 11:31 [*LXX*]; 26:11) ug ang tinun-an nga si Santiago (San 4:6; Pr 3:34, *LXX*) nagpunting niini, maingon man si apostol Pablo sa dihang misulat ngadto sa mga taga-Corinto (2Co 8:21; Pr 3:4, *LXX*), sa mga taga-Roma (Rom 12:16, 20; Pr 3:7; 25:21, 22), ug sa mga Hebreohanon (Heb 12:5, 6; Pr 3:11, 12). Dugang pa, daghang susama nga mga ideya ang makaplagan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan.—Itandi ang Pr 3:7 sa Rom 12:16; ang Pr 3:12 sa Pin 3:19; ang Pr 24:21 sa 1Pe 2:17; ang Pr 25:6, 7 sa Luc 14:7-11.

Ang Pagkaila Kang Jehova Mao ang Dalan sa Kinabuhi. Ang basahon sa Mga Proverbio sa daghang higayon naghisgot bahin sa kahibalo duyog sa katakos sa pag-ila, kaalam, pagsabot, ug katakos sa panghunahuna. Busa, ang kahibalo nga buot nga ihatag ug idasig niini maoy labaw pa sa basta kahibalo lamang, nga usa ka hugpong sa kamatuoran o kinaadman. Gipunting sa Mga Proverbio nga ang bisan unsang tinuod nga kahibalo nagsugod sa pagpabili sa usa ka tawo sa iyang relasyon kang Jehova. Ngani, sa kapitulo 1, bersikulo 7, ang tema sa basahon gibutyag: "Ang pagkahadlok kang Jehova mao ang sinugdanan sa kahibalo."

Siyempre, ang labing hinungdanong kahibalo nga mahimong mabatonan sa usa ka tawo mao ang bahin sa Diyos mismo. "Ang kahibalo bahin sa Labing Balaang Usa mao ang pagsabot," nagaingon ang Proverbio 9:10. Kini nga kahibalo maoy labaw pa sa yanong kamatuoran bahin sa paglungtad sa Diyos ug sa iyang pagkamaglalalang, gani labaw pa gayod sa kahibalo sa daghang kamatuoran bahin sa iyang mga pagpakiglabot. Ang "pagkaila"

kaniya nagtumong sa usa ka dulot nga pagpabili sa iyang maayong mga hiyas ug sa iyang dakong ngalan, ug sa usa ka suod nga relasyon kaniya.

Si Jesu-Kristo miingon ngadto sa mga Hudiyo nga nakabaton ug kahibalo bahin sa Diyos: "Walay usa nga bug-os nakaila sa Anak gawas sa Amahan, ni may usa nga bug-os nakaila sa Amahan gawas sa Anak ug kaniya nga buot sa Anak nga ipadayag siya." (Mat 11:27) Ang kahibalo bahin sa mga hiyas ni Jehova magpalalom sa hustong kahadlok sa usa ka tawo ngadto sa Diyos, ug kini magpaamgo kaniya nga si Jehova maoy takos sa tanang pagsimba ug pag-alagad ug nga ang pagkaila ug pagsunod kaniya mao ang dalan sa kinabuhi. "Ang pagkahadlok kang Jehova maoy usa ka tuboran sa kinabuhi, aron makalikay gikan sa mga lit-ag sa kamatayon," ug, "Ang pagkahadlok kang Jehova motultol sa kinabuhi."—Pr 14:27; 19:23.

Si Jehova ang Maglalalang. Si Jehova, nga dili hitupngan sa kaalam, mao ang Maglalalang sa tanang butang ug ang Tighatag sa mga balaod nga nagkontrolar niining mga [*gipadayon sa panid 961*]

MGA PANGUNANG PUNTO SA MGA PROVERBIO

Usa ka basahon nga gilangkoban sa mga seksiyon sa mga pakigpulong ingon man sa mga koleksiyon sa maalamong mga panultihon mahitungod sa praktikal nga mga butang sa kinabuhi

Bisan tuod pangunang gipasidungog kang Haring Solomon, ang Mga Proverbio nahipos lamang sa katibuk-an niini panahon sa paghari ni Ezequias

---

Ang labaw nga bili sa kaalam

- Ang kaalam, uban ang pagsabot, mao ang pangunang butang (4:5-8; 16:16)
- Mga kinahanglanon sa pagbaton ug kaalam (2:1-9; 13:20)
- Ang mga kaayohan nga mabatonan gikan sa kaalam naglakip sa kasegurohan, panalipod, dungog, ug sa usa ka taas, mas malipayong kinabuhi (2:10-21; 3:13-26, 35; 9:10-12; 24:3-6, 13, 14)
- Ang kaalam nga gipersonipikar maoy isigkamagbubuhat ni Jehova (8:22-31)
- Ang mapait nga mga sangpotanan sa dili paglihok nga maalamon (1:24-32; 2:22; 6:12-15)

Ang tukmang tinamdan ngadto kang Jehova

- Salig kang Jehova (3:5, 6; 16:20; 18:10; 29:25)
- Kahadloki siya ug likayi ang pagkadaotan (3:7; 10:27; 14:26, 27; 16:6; 19:23)
- Pasidunggi siya, nga paluyohan ang matuod nga pagsimba (3: 9, 10)
- Dawata ang iyang disiplina ingong usa ka kapahayagan sa gugma (3:11, 12)
- Pabilhi ang iyang pulong (3:1-4; 30:5, 6)
- Susiha kon unsay gidumtan ni Jehova ug lihok uyon niini nga kahibalo (6:16-19; 11:20; 12:22; 16:5; 17:15; 28:9)
- Kon atong pahimut-an si Jehova, siya magaatiman kanato, manalipod kanato, ug mamati sa atong mga pag-ampo (10:3, 9, 30; 15:29; 16:3)

Maayong tambag alang sa pamilyahanong kinabuhi

- Ang usa ka asawa nga may katakos maoy usa ka panalangin gikan kang Jehova (12:4; 14:1; 18:22; 31:10-31)
- Ang mga ginikanan kinahanglang magbansay ug magdisiplina sa ilang mga anak (13:1, 24; 22:6, 15; 23:13, 14; 29:15, 17)
- Ang mga anak kinahanglang motahod pag-ayo sa ilang mga ginikanan (1:8, 9; 4:1-4; 6:20-22; 10:1; 23:22-26; 30:17)
- Ang gugma ug pakigdait tilinguhaon kaayo sulod sa panimalay (15:16, 17; 17:1; 19:13; 21:9, 19)
- Sukli ang imoralidad ug sa ingon malikayan ang hilabihang kasakit ug pag-antos (5:3-23; 6:23-35; 7:4-27; 9:13-18)

Mga tinamdan nga kinahanglang ugmaron, ug kadtong kinahanglang likayan

- Ugmara ang mahigugmaong konsiderasyon alang sa kabos ug sinakit (3:27, 28; 14:21, 31; 19:17; 21:13; 28:27)
- Magmanggihatagon, likayi ang kadalo (11:24-26)
- Ugmara ang pagkamakugihon; ayaw pagtinaspokan (6:6-11; 10:26; 13:4; 20:4; 24:30-34; 26:13-16)
- Ang pagkamakasaranganon ug pagkamapainubsanon magdalag kadungganan; ang pagkamapangahason ug garbo mosangpot sa pagkanapaubos (11:2; 16:18, 19; 25:6, 7; 29:23)
- Pagbaton ug pagpugong-sa-kaugalingon labot sa kasuko (14:29; 16:32; 25:28; 29:11)
- Likayi ang usa ka madaotong espiritu o ang tinguha sa pagpanimalos (20:22; 24:17, 18, 28, 29; 25:21, 22)
- Buhata ang pagkamatarong diha sa tanang butang (10:2; 11: 18, 19; 14:32; 21:3, 21)

Praktikal nga mga giya alang sa adlaw-adlaw nga pagkinabuhi

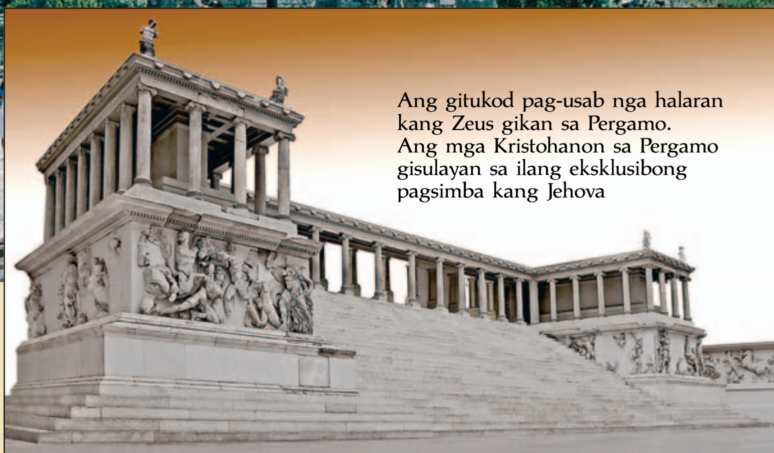
- Dawata ang disiplina, pagbadlong, tambag (13:18; 15:10; 19:20; 27:5, 6)
- Magmahimong usa ka tinuod nga higala (17:17; 18:24; 19:4; 27:9, 10)
- Magmaalamon sa pagdawat sa pagkamaabiabihon (23:1-3, 6-8; 25:17)
- Kawang ang materyalismo (11:28; 23:4, 5; 28:20, 22)
- Ang makugihong pagbuhat mopatunghag mga panalangin (12:11; 28:19)
- Ugmara ang matinud-anong mga kalihokan sa negosyo (11:1; 16:11; 20:10, 23)
- Likayi nga mahimong garantiya alang sa uban, ilabina sa mga estranyo (6:1-5; 11:15; 22:26, 27)
- Likayi ang dili-maayong sinultihan; tinoa nga ang imong sinultihan makapalig-on (10:18-21, 31, 32; 11:13; 12:17-19; 15:1, 2, 4, 28; 16:24; 18:8)
- Ang pag-ulog-ulog malimbongon (28:23; 29:5)
- Likayi ang mga away (3:30; 17:14; 20:3; 26:17)
- Likayi ang daotang mga panagkauban (1:10-19; 4:14-19; 22: 24, 25)
- Magmaalamon sa pagpakiglabot sa mga mayubiton ug sa mga buangbuang (9:7, 8; 19:25; 22:10; 26:4, 5)
- Likayi ang mga lit-ag sa isog nga ilimnon (20:1; 23:29-35; 31:4-7)
- Ayaw pagkasina sa daotan (3:31-34; 23:17, 18; 24:19, 20)

SA NAGHINAPOS ang unang siglo K.P., diha sa makapahinuklog nga paagi, ang nabanhaw nga si Jesu-Kristo nagpakitag dulot nga interes sa iyang dinihogang mga sumusunod nga dinhi pa sa yuta. Sa unsang paagi? Pinaagi sa pagtultol sa tigulang nga si apostol Juan sa pagsulat ug mga sulat ngadto sa "pito ka kongregasyon nga anaa sa distrito sa Asia." (Pin 1:1-4) Kadtong mga sulata naundan sa gikinahanglan kaayong pagdasig, tambag, ug pasidaan.

Karong adlawa, mga kagun-oban na lamang ang makaplagan sa mga dapit sa kadaghanang mga siyudad diin didto nahimutang ang maong mga kongregasyon. Bisan pa niana, kini nagpamatuod nga ang nahisulat naghisgot sa tinuod nga mga dapit, aktuwal nga mga kahimtang, ug mga tawo nga tinuod gayong nagkinabuhi. Apan, ang ilabinang makapaikag mao nga kining mga mensahea nagpunting sa mga kahimtang nga maglungtad unya diha sa Kristohanong kongregasyon sa umaabot nga panahon.

Mga kagun-oban sa Efeso. Ang pipila ka Kristohanon nga diha niining materyalistikong siyudad nawad-an sa gugma nga ilang nabatonan sa sinugdan alang kang Jehova

Ang gitukod pag-usab nga halaran kang Zeus gikan sa Pergamo. Ang mga Kristohanon sa Pergamo gisulayan sa ilang eksklusibong pagsimba kang Jehova

Smirna (gitawag karon ug Izmir). Ang unang mga Kristohanon dinhi, bisan tuod nabilanggo, giawhag nga dili mahadlok. Kadtong didto sa Filadelfia (sa ulohan sa usa ka taas nga walog nga mitadlas pakasadpan ngadto sa Smirna), bisan tuod sila nakalahutay na, giawhag usab nga panguptan pag-ayo ang ilang nabatonan

Tiatira (gitawag karon ug Akhisar), mga haligi ug arko sa usa ka dalan nga may mga portiko. Ang pipila sa unang mga Kristohanon sa Tiatira, bisan tuod nakig-ambit sa maayong mga buhat, tungod sa kabuangan nalangkit sa imoral nga mga buhat

Sardis, kagun-oban sa templo ni Artemis. Dili tanang Kristohanon dinhi ang tinuod nga aktibo sa espirituwal

Laodicea. Ang mga Kristohanon niining siyudara gibadlong tungod sa pagkadagaang, sama sa tubig nga miagos paingon sa siyudad agi sa mga agianan sa tubig niini

ANG Jerusalem—kanhi mao ang sentro sa matuod nga pagsimba kang Jehova nga Diyos, apan dili na mao ang siyudad nga nagdala sa ngalan sa Diyos. Ang Jerusalem nawad-an sa pinaborang posisyon niini human kini mag-apostata gikan sa mga pagtulon-an sa Pulong sa Diyos ug misalikway sa Mesiyas nga si Jesus. (Luc 13:34, 35) Apan, bisan hangtod karong adlawa, ang Jerusalem dulot nga nakapaikag sa mga mahigugmaon sa Bibliya tungod kay ang mga panghitabo nga hinungdanon alang sa tibuok uniberso nahitabo didto.

Ang usa ka talan-awon sa siyudad gikan sa itaas dapit sa habagatan (sama sa makita niini nga panid) nagpakita sa mga dagway sa mga dapit diha sa Jerusalem. Ang Bukid sa Moria, diin ang templo nahimutang, makita sa unahan. Sa atubangan mao ang Bukid sa Zion, nga gilibotan sa bul-oganang walog sa Kidron sa sidlakan ug sa Walog sa Tyropoeon sa kasadpan. Ang Siyudad ni David gitukod sa ibabaw sa Bukid sa Zion.

Kon magbarog sa ibabaw sa Bukid sa mga Olibo dapit sa sidlakan sa Jerusalem, malantaw sa usa ang Walog sa Kidron ug makita ang dapit diin kanhi nahimutang ang templo. Karon giokupahan na kini sa usa ka ampoanan sa mga Muslim nga gitawag ug Dome of the Rock. Si Jesus "naglingkod sa Bukid sa mga Olibo nga malantaw ang templo" sa dihang iyang gihatag ang iyang bantogang tagna bahin sa "kataposan sa sistema sa mga butang."—Mar 13:3; Mat 24:3.

Ang dapit sa templo ingon sa makita gikan sa Bukid sa mga Olibo. Sa atubangan makita ang mga lubnganan sa mga Hudiyo nga nagtuo nga ang Mesiyas magpakita dinhi sa umaabot

Ang Holyland Model sa Jerusalem gituohan sa kadaghanan nga mao ang dagway sa unang-siglong Jerusalem

Ang Lubnganang Tanaman (sa tuo) ug ang Simbahan sa Santo Sepulcro (sa ubos, may unang-siglong mga lubnganan sa sulod). Ang matag usa niini gituohan sa pipila nga mao ang dapit diin gilubong si Jesus

Ganghaan sa Damasco, sa Jerusalem

Talan-awon diha sa dalan sa karaang bahin sa Jerusalem

Ang Linaw sa Siloam, nga giagosan sa tubig gikan sa tubod sa Gihon pinaagi sa Tunel ni Ezequias

Ang Walog sa Hinnom, nga nahimutang sa habagatan ug sa habagatan-kasadpan sa karaang Jerusalem, gitawag ug Gehenna niadtong unang siglo

Ang Linaw sa Siloam sa unang siglo, diin giingnan ni Jesus ang usa ka tawong buta nga manghilam-os aron maayo (Ju 9:7)

Gituohan nga mao ang dapit sa tanaman sa Getsemane

Ang Betania, ingon sa makita karong adlawa

Ang Tunel ni Warren, nga agi niini ang tubig gikan sa tubod sa Gihon mahimong kaloson pinaagig mga timba. Lagmit nga agi niini nga tunel nga ang mga tawo ni David nakasulod sa salipdanan sa mga Jebusihanon sa ibabaw sa Zion (2Sa 5:8)

Nakubkoban sa mga arkeologo sa amihanang bahin sa karaang Siyudad ni David

Kasadpang Paril sa Jerusalem, lakip ang dagkong mga bato nga sukad pa niadtong unang siglo. Daghang Hudiyo ang moanhi dinhi aron mag-ampo

SAMA sa unsa ang adlaw-adlaw nga pagkinabuhi kanhi sa kapanahonan sa Bibliya? Unsang matanga sa mga balay ang gipuy-an sa ordinaryong mga tawo? Unsang matanga sa mga trabaho ang ilang gibuhat? Unsa ang ilang mga kostumbre? Ang pagbaton nimog kahibalo niining mga butanga makatabang kanimo sa paghanduraw sa mga asoy sa Bibliya. Usahay, kanang impormasyona mao usab ang yawi sa pagsabot sa kahulogan sa kasulatan.

Ang kadaghanan sa mga balay, sama niining usa sa Jerusalem, may lapad nga mga atop nga diha niana ang mga tawo mahimong magpahayahay panahon sa mabugnaw nga kagabhion, o gani matulog (Luc 17:31)

Usa ka matang sa hurnohan diha sa balay nga sagad gigamit sa mga Israelinhon (Lev 26:26)

Karaang mga lampara, nga hinimo sa yutang-kulonon, nga gipasiga pinaagig lana (Mat 25:1-4)

Sagad nga ginapas-an sa Hebreohanong mga lalaki ug babaye ang ilang mga dala (Gen 24:15; Num 7:9)

Ang mga sudlanan lainlain ang gidak-on ug porma, sagad nga yutang-kulonon, usahay hinimo sa bato (1Ha 17:12)

Sa kapanahonan sa Bibliya, ang trigo kinamoton pag-ani (wala), giokon pinaagi sa pagpatunobtunob niini sa mananap o pinaagi sa panggiok nga balsa aron mabulag ang lugas gikan sa tahop (ubos, sa wala nga bahin), ug paliron (ubos), pinaagig pag-itsa sa lugas gamit ang pala aron ang tahop mapadpad sa hangin

Usa ka galingan nga bato nga lagmit gigamit sa pagdugmok sa mga olibo aron mapuga ang lana (Num 18:27)

Galingang demano, gigamit sa paggaling sa lugas aron himoong harina (Mat 24:41)

Ang pagbantay ug mga hayop maoy sagad nga trabaho sa kapanahonan sa Bibliya (Luc 15:4)

Ang mga asno, sagad nga gigamit ingong mga mananap nga luwanan (1Cr 12:40)

Ang mga atabay kanhi, ug hangtod karon, mao ang sagad nga kuhaanan ug tubig niining dapita (Gen 29:10)

Sa paggamit ug tin-awng ilustrasyon, si Jesus miingon nga mas sayon pa sa usa ka kamelyo nga makalusot sa mata sa igtatahing dagom kay sa usa ka datong tawo nga makasulod sa Gingharian (Luc 18:25)

Ang mga kanding gigamit sa pag-ilustrar sa dili-maayong mga hiyas ug sa daotang mga tawo (Zac 10:3; Mat 25:33), apan ang mga kanding nga gihalad gigamit usab sa paglandong sa halad ni Kristo (Heb 9:12)

Ang mga gasela gigamit ingong mga simbolo sa katahom (Aw 2:9) ug sa katulin (1Cr 12:8)

Ang ihalas nga asno molikay sa mga dapit nga gipuy-an sa mga tawo. Si Nabucodonosor mipuyo uban niini nga mga linalang sulod sa iyang pito ka tuig nga pagkabuang (Dan 5:21)

DETALYADONG MAPA
Dakong Dagat
Lod (Lida)
Hadid
Gimzo
Ubos nga Bet-horon
Uzen-seera
Ibabaw nga Bet-horon
Elteke(h)
Saalbim
Jabneel
Gezer
Baala
Gibeton
Aijalon
B.W. sa Sorek
Emmaus
Gederot
Sikeron
Kepira
Gedera
Makaz
Seir
Kiriat-jearim (Baale-juda)
Timnah
Ashna
Ekron
Estaol
Kesalon
Zora
Asdod
Bet-semes
Lehi
Makeda
En-ganim
Zanoa
Gat
Jarmut
Tapua
Timnah
Eltekon
Azeka
Soco(h)
Ubos nga Patag sa Elah
Gibea
Askelon
Holon
Akzib (Cozeba)
Adulam
Libna
Moreset
Gedor
Eter
Gilo
Mizpa
Keila
Maarat
Elkos
Ir-nahas
Nebo
Zaanan (Zenan)
Maresa(h)
Nezib
Bet-zur
Zior
Lamam
Halhul
Ipta
Lakis
Bet-anot
Eglon
Ashna
Mamre
Migdal-gad
Bozkat
Bet-tapua
Hebron
Sapir
Langob sa Makpela
Kitlis
Gaza
Dilean
Adoraim
Etam
Apeka
Zip
Jokdeam
Bet-ezel
Zanoa
Hores
Juta
Debir
Duma
Samir
Arab
Carmelo
Gosen
Anab
Maon
Socoh
Estemoa
Gerar
Ziklag
Ain (En-rimon; Rimon)
Madmana
Hazor
Jatir
Anim
Sansana
Kina
Saruhen (Saaraim; Silhim)
Kabzeel (Jekabzeel)
Jesua (Sema)
Arad [Israelinhon]
Beer-seba
Jagur
Hazar-sual
Arad [Canaanhon]
0 mi
10
0 km
10
Aroer

Opni
Kepar-amoni
Senaa
Epraim(n)
(Opra)
Raba
(Filadelfia)
Bethel
(Luz)
Rimon
Ai
Avim
Bet-nimra
Suba sa Jordan
Naara
Gilgal
Mizpa
Jerico
Irpeel
Migron
Mikmas
Abel-keramim
Gedera
Geba
Bozez
Rama
Gabaon
Bet-araba
Azmavet
Para
Sitim
Bet-hogla
Hazor
Gibea
Minit
Adumim
Eleale
Galim
Almon
Bet-haran(m)
Moza
Anatot
Hesbon
Neptoa
Bahurim
Bet-peor
Jerusalem
Bet-jesimot
Bezer
En-rogel
En-semes
Pisga
Betania (Ananias)
Bkd. Nebo
Nebo
Siyudad
sa Asin
Manahat
Midin
Bamot-baal
Secaca
Ubos nga Patag
sa Akor
Medeba
Betlehem
Nibsan
Etam
Baal-meon
Netopa
Sup
Esan
Dagat sa Asin
Tekoa
Almon-diblataim
Zeret-sahar
Matana
Atarot
Janim
Kain
Dibon (Dibon-gad)
Bet-gamul
Aroer
En-gedi
B.W. sa Arnon
Eglaim
Dimon
Rabat-moab
Rama (Baal; Baalat-beer)
Kir sa Moab (Kir-hareset; Kir-heres)
Nimrim

Ang mga mapa niini nga mga panid nagpakita sa amihanang dapit ug kini sumpay sa mga mapa sa nag-unang mga panid
Dakong Dagat
B.W. sa Kison
Bkd. Carmelo
Jotba
Cana
Nea
Ruma
Dimna (Rimon)
Hanaton
Hali
Beten
Gat-heper
Et-kazin
Haroset
Betlehem
Idala
Nasaret
Daberat (Rabit)
Simron
Mareal
Japia
Kesulot (Kislot-tabor)
Jokneam
Dabeset
Sarid
Nain
More
Dor
Walog sa Jezreel
Opra
Sunem
Megido
Kedes
Jezreel
Atabay ni Harod
Bkd. Gilboa
Hadadrimon
Taanak
Cesarea
Balay-higtanan sa mga Magbalantay sa Karnero
En-ganim
Ibleam
Arubot
Dotan
Heper
Socoh
Tebes
Tirza
Samaria
Bkd. Ebal
Tuboran ni Jacob
Sikar
Sekem
Bkd. Gerizim
Piraton
Mikmetat
Taanat-shilo
Janoa
Aruma
Baal-salisa
Rakon
Apek (Antipatris)
Tapua
Gat-rimon
Ebenezer
Lebona
Shilo
Jope
Zereda
Bene-berak
Jehud
Arimatea (Rama)
Gilgal
Ono
Timnat-sera
Bet-dagon
Jesana
Nebalat
Baal-hazor

Magadan
Rakat
Dagat sa Galilea
Madon
Tiberias
Apek
Hammat
Adami-nekeb
Astarot
Golan
Aznot-tabor
Lasaron
Helep
Jabneel
Nahal Yarmuk
Lakum
Bet-semes
En-hada
Bkd. Tabor
En-dor
Edrei
Haparaim
Ramot
Debir
Balay ni Arbel
Bet-sita
Rogelim
Ham
Jordan
Bet-sean
Ramot-gilead
Salim
Enon
Bezek
Abel-mehola
Suba sa
Tabat
Zapon
Wadi Far'ah
Sucot
Mahanaim
B. W. sa Jabok
Penuel
(Peniel)
Mizpa
Adan
Zaretan
(Zereda)
Jogbeha
Betonim

Kini nga mapa, nga sumpay sa mga mapa sa gisundan niini nga panid, nagpakita sa kinatumyang bahin dapit sa amihanan

Dakong Dagat
Bkd. sa Lebanon
Sidon
Zarepta
Luz
Baal-gad
Ijon
Bukid sa Hermon
Suba sa Litani
Helba
Tiro
Abel-bet-maaca
Dan
(Lais; Lesem)
Cesarea Filipos
Migdal-el
Kana
Bet-anat
Janoa
Hamon
Kedes
Misrepot-maim
Yiron
Merom
Edrei
Lanaw sa Hula
Akzib
Abdon
Meroz
Hazor
Bet-emek
Tolemaida
Aco
Rama
Corasin
Betsaida
Neiel
Capernaum
Hukkok
Cabul
Kineret
Dagat sa Galilea
Apek

[*sumpay sa panid 944*] butanga; busa siya takos sa pagsimba sa tanang linalang. (Pr 3:19, 20) Siya ang naghimo sa igdulungog nga makadungog ug sa mata nga makakita, sa literal ug sa moral nga diwa. Busa, ang usa kinahanglang molantaw Kaniya aron makakita ug makadungog uban ang tinuod nga pagsabot. Ug kinahanglang ilhon sa usa ka tawo ang iyang pagkamay-tulubagon ngadto sa Usa nga makakita ug makadungog sa tanan. —20:12.

Pagkamatarong. Ang basahon nagabayaw kang Jehova ingong sentro sa tanang butang ug ang Usa nga kaniya nagagikan ang tanang matarong nga mga prinsipyo. Pananglitan: "Ang eksaktong sukdanan ug timbangan iya ni Jehova; ang tanang igtitimbang nga bato sa puntil maoy iyang mga buhat." (Pr 16:11) Ang iyang kabubuton ingong ang Maghahatag-balaod mao nga ang pagkamatinud-anon ug hustisya mangibabaw sa tanang mga transaksiyon. (11:1; 20:10) Tungod sa pagkahadlok kaniya, ang usa makakat-on kon unsaon paghigugma sa Iyang gihigugma ug sa pagdumot sa Iyang gidumtan ug sa ingon naghimo sa iyang dalan sa kinabuhi nga matul-id, kay "ang pagkahadlok kang Jehova mao ang pagdumot sa daotan." (8:13) Ang Mga Proverbio nagpadayag nga si Jehova ilabinang nagadumot sa mapahitasong mga mata, bakakon nga dila, mga kamot nga nagaula ug inosenteng dugo, usa ka kasingkasing nga nagamugnag madaotong mga laraw, mga tiil nga nagadali sa pagdalagan ngadto sa pagkadaotan, usa ka bakakong saksi, ug sa usa nga nagapahinabog mga panaglalis sa taliwala sa mga kaigsoonan. (6:16-19; 12:22; 16:5) Ang usa nga tinuod nga *nagadumot* niining mga butanga nagasubay gayod sa dalan sa kinabuhi.

Dugang pa, ang basahon sa Mga Proverbio nagalamdag sa dalan sa matarong pinaagi sa pagpakita kon unsay giuyonan ni Jehova. "Ang mga walay-ikasaway sa ilang dalan *makapahimuot* kaniya," mao man usab ang ilang mga pag-ampo. (Pr 11:20; 15:8, 29) "Ang usa ka tawo nga maayo makabaton ug pag-uyon gikan ni Jehova." (12:2) "Ang nagasunod sa pagkamatarong iyang gihigugma."—15:9.

Paghukom ug pagtultol. Ang usa nga nakaila kang Jehova nakaamgo pinaagi sa kahibalo ug kasinatian nga, sumala sa giingon sa Proverbio 21:30, "walay kaalam, ni katakos sa pag-ila, ni tambag nga makabarog batok kang Jehova." Busa, bisan tuod siya tingali makadungog ug ubang mga laraw o maghambin niini diha sa iyang kasingkasing, ang tawong may salabotan magkinabuhi nga kaharmonya sa tambag ni Jehova, kay nahibalo nga ang sukwahi nga tambag, bisan pag daw kini maalamon ug katuohan, dili makabarog batok sa pulong ni Jehova.—Pr 19:21; itandi ang Jos 23:14; Mat 5:18.

Ang inspirado nga si Haring Solomon miingon: "Salig kang Jehova sa bug-os mong kasingkasing . . . Sa tanan mong mga dalan tagda siya, ug siya magatul-id sa imong mga alagianan." (Pr 3:5, 6) Ang kasingkasing sa usa ka tawo magapili sa dalan nga buot niyang agian, apan bisan pag iyang gipili ang hustong dalan, aron magmalamposon, siya kinahanglang molantaw kang Jehova sa pagtultol sa iyang mga lakang.—16:3, 9; 20:24; Jer 10:23.

Kay mipili sa dalan sa kinabuhi, ang indibiduwal angayng moila sa dulot nga interes ni Jehova kaniya. Ang Mga Proverbio nagpahinumdom kanato nga ang mga mata ni Jehova "anaa sa tanang dapit, nga nagpadayon pagbantay sa mga daotan ug sa mga maayo." (Pr 15:3) "Kay ang mga dalan sa usa ka tawo anaa sa atubangan sa mga mata ni Jehova, ug siya nagapamalandong sa tanan niyang mga alagianan." (5:21) Dili lamang kon unsa siya sa panggawas kondili ang iyang *kasingkasing* giusisa usab ni Jehova. (17:3) "Si Jehova nagatimbang sa mga kasingkasing" (21:2), ug Iyang gitimbang ang tinuod nga bili sa panghunahuna, panukmod, ug ang kinahiladmang mga tinguha sa tawo.

Ang mga paghukom ni Jehova sa matag bahin gipakita ingong bug-os nga matarong ug alang sa kaayohan niadtong nangita sa katul-id. Sa takdang panahon ang Diyos magahanaw sa mga daotan gikan sa yuta, sanglit ang ilang kamatayon maoy bayad sa kagawasan sa mga matarong. Busa, ang proverbio nagaingon: "Ang daotan maoy lukat alang sa matarong; ug ang nagmaluibon mopuli sa mga matul-id." (Pr 21:18) Lakip sa maong mga daotan mao ang mga garboso, kinsa dulumtanan kang Jehova. Sila "dili mahigawas sa silot." (16:5) "Ang balay sa mga nagabayaw sa ilang kaugalingon pagalumpagon ni Jehova." (15:25) Iyang "pagaagawan sa kalag" kadtong mga nagaagaw sa timawa.—22:22, 23.

Pinaagi sa pag-obserbar niini nga mga pagpakiglabot ni Jehova, ang matarong-ug-hunahuna nga tawo magatul-id sa iyang mga dalan. (Itandi ang Pr 4:26.) Iyang nakita nga tungod sa pagtugot sa pagpihigpihig pinaagi sa paghiphip (17:23) o impluwensiya sa personalidad (18:5) ang usa magatuis sa paghukom. Ang 'pagpahayag sa daotan nga matarong ug sa matarong nga daotan' magpahimo kaniya nga dulumtanan sa mga mata ni Jehova. (17:15) Siya nakakat-on usab nga dili magdapigdapig kondili bug-os nga pamatian ang matag bahin sa mga butang sa dili pa mohukom niini.—18:13.

Kasegurohan uban ang kalipay. Alang sa usa nga nagabantay sa praktikal nga kaalam ug sa katakos sa panghunahuna nga iyang nadawat

gikan kang Jehova, ang basahon sa Mga Proverbio nagaingon: "Si Jehova mahimong imong pagsalig, ug siya magabantay gayod sa imong tiil nga dili hidakpan." (Pr 3:21, 26; 10:29; 14:26) Kon ang usa mahinadlokon kang Jehova, "sa ingon aduna unyay ugma-damlag." (23:17, 18) Dugang pa, dili lamang nga adunay umalabot nga paglaom kondili adunay kalipay ug kasegurohan usab sa presenteng panahon. (3:25, 26) "Kon si Jehova mahimuot sa mga dalan sa usa ka tawo iyang ipahinabo nga bisan ang iyang mga kaaway makigdait kaniya." (16:7) Dili pasagdan sa Diyos nga ang matarong magutman. (10:3) Kon ang Diyos pasidunggan sa usa ka tawo pinaagi sa iyang bililhong mga butang, ang iyang "mga dapa mapuno sa kadagaya." (3:9, 10) Siya magadugang ug mga adlaw sa kinabuhi sa maong tawo.—10:27.

Ang usa nga 'modangop' sa ngalan ni Jehova (mosabot ug moila nianang ngalana sa tanan nga gihawasan niana) makakaplag niini ingong sama sa usa ka malig-on nga torre, usa ka dapit nga ngadto niini, sa karaang kapanahonan, ang mga tawo modangop aron maluwas gikan sa mga kaaway.—Pr 18:10; 29:25.

Ang pagpaubos sa atubangan ni Jehova mohatag ug "bahandi ug himaya ug kinabuhi." (Pr 22:4) Ang kaluoy ug kamatuoran mao ang iyang gitinguha; kini mas bililhon pa kay sa halad. Kadtong motalikod gikan sa daotan, nga nahadlok kang Jehova, ug nag-alagad kaniya niining paagiha dili makadawat sa iyang grabe nga paghukom. (Pr 16:6; itandi ang 1Sa 15:22.) Pinaagi sa pagkahibalo sa mga dalan ni Jehova, ang usa makasubay sa "kinatibuk-ang dalan kon unsay maayo."—Pr 2:9.

Gipuntirya ang Kasingkasing. Aron makab-ot ang katuyoan niini, gipuntirya sa basahon sa Mga Proverbio ang *kasingkasing.* Kapin sa 75 ka higayon nga kini naghisgot sa kasingkasing ingong nagadawat ug kahibalo, pagsabot, kaalam, ug katakos sa pag-ila; ingong responsable sa mga pulong ug mga lihok; o ingong apektado sa mga sirkumstansiya ug mga kahimtang. Ang kasingkasing kinahanglang ikiling sa katakos sa pag-ila (Pr 2:2); ang kasingkasing kinahanglang magabantay sa matarong nga kasugoan (3:1); kini igasulat 'diha sa papan sa kasingkasing.' (3:3) "Labaw sa tanan" ang kasingkasing angayng ampingan. (4:23) Uban sa bug-os nga kasingkasing nga ang usa magasalig kang Jehova.—3:5; tan-awa ang KASINGKASING.

Ang disiplina ug ang kasingkasing. Ang Mga Proverbio nagpabili pag-ayo sa lainlaing matang sa disiplina. (Pr 3:11, 12) Kini nagaingon: "Si bisan kinsa nga nagalikay sa disiplina nagasalikway sa iyang kaugalingong kalag, apan ang nagapamati sa pagbadlong nagabaton ug kasingkasing." (15:32) Busa ang pagbadlong makatugkad ug makabag-o sa kasingkasing, nga motabang sa usa ka tawo nga makabaton ug maayong salabotan ug katakos sa pag-ila. "Tungod kay ang kasingkasing nakulangan [walay katakos sa pag-ila] ang mga buangbuang mamatay." (10:21) Tungod kay ang kasingkasing mao ang kinahanglang tugkaron sa pagbansay sa mga anak, kita gisultihan: "Ang mga binuang nabugkos sa kasingkasing sa usa ka bata; ang bunal sa disiplina mao ang magpahilayo niana gikan kaniya."—22:15.

Ang Espiritu ug ang Kalag. Ang Mga Proverbio dili usa ka basahon nga naundan ug mga pahayag sa kaalam lamang sa mga tawo, sa kon unsaon pagpahimuot o sa pag-impluwensiya sa mga tawo. Hinunoa, ang Mga Proverbio modulot ngadto sa kasingkasing ug makaapektar sa panghunahuna ug panukmod, ngadto sa espiritu o kiling sa kaisipan, ug ngadto sa kalag nga naglangkob sa katibuk-ang pagkatawo ug personalidad sa usa. (Heb 4:12) Bisan tuod nga ang usa ka tawo tingali maghunahuna nga siya matarong, o kaha magpakamatarong sa kaugalingon pinaagi sa iyang mga lihok, kay "ang tanang dalan sa usa ka tawo lunsay sa iyang kaugalingong mga mata," ang Proverbio 16:2 nagpahinumdom kanato nga "si Jehova nagatimbang sa mga espiritu" ug busa nahibalo kon unsa ang disposisyon sa usa ka tawo. Ang kusog o gahom gipabilhan pag-ayo sa kalibotan, apan "siya nga mahinay sa kasuko mas maayo pa kay sa tawong gamhanan, ug siya nga nagapugong sa iyang espiritu kay niadtong nagbihag sa usa ka siyudad."—Pr 16:32.

Ang pagkabaton sa kahibalo ug kaalam niining hinatag-sa-Diyos nga basahon dakog ikatabang sa usa ka tawo aron makakaplag ug kalipay niining presenteng kinabuhi ug magpasubay kaniya diha sa dalan sa kinabuhing walay kataposan. Sanglit "siya nga nakabaton ug kasingkasing nahigugma sa kaugalingon niyang kalag," ang inspiradong tambag ug disiplina nga anaa niini, kon sundon, magdugang ug 'gidaghanon sa mga adlaw ug mga tuig sa kinabuhi' ug "mahimong kinabuhi alang sa imong kalag." (Pr 19:8; 3:2, 13-18, 21-26) "Dili itugot ni Jehova nga ang kalag sa matarong magutman." (10:3) "Siya nga nagatuman sa sugo nagabantay sa iyang kalag," nagapahimangno si Solomon.—19:16.

Mga Relasyon Ngadto sa Uban. Ang Mga Proverbio naghubit sa tinuod nga alagad sa Diyos ingong usa nga nagagamit sa iyang dila sa ikaayo (Pr 10:20, 21, 31, 32), dili magasultig binakak ni pasakitan ang uban pinaagi sa wala hunahunaa nga mga pulong. (12:6, 8, 17-19; 18:6-8, 21) Kon hagiton, iyang ipahilayo ang kapungot sa iyang kaaway

pinaagi sa usa ka malumong tubag. (15:1; 25:15) Siya dili makiglalis o makig-away, ug siya nagapugong sa kaugalingon batok sa pag-ulbo sa kasuko, kay nahibalo nga basin siya makahimog dili na mabakwi nga kabuangan. (Pr 14:17, 29; 15:18; itandi ang Col 3:8.) Ngani, siya molikay sa pagpakig-uban niadtong nagpadaog sa ilang kasuko ug niadtong daling mosilaob sa kaaligutgot, kay siya nahibalo nga sila magdala kaniya ngadto sa lit-ag. —Pr 22:24, 25; itandi ang 13:20; 14:7; 1Co 15:33.

Buhaton ang maayo, dili ang daotan. Ang inspiradong Mga Proverbio nag-awhag sa usa ka tawo nga mouna sa pagbuhat ug maayo ngadto sa uban. Dili lamang siya magbuhat ug maayo niadtong 'nagapuyo sa kasegurohan' uban kaniya, niadtong wala magbuhat ug daotan kaniya (Pr 3:27-30), kondili siya usab giawhag nga balosan ug maayo ang daotan. (25:21, 22) Siya kinahanglang magabantay pag-ayo sa iyang kasingkasing, nga siya dili magkalipay diha sa iyang kahiladman tungod sa katalagman nga midangat sa usa nga iyang gitamay o sa usa nga nagadumot kaniya. —17:5; 24:17, 18.

Tabitabi ug pagbutangbutang. Daghan ang gihisgotan sa basahon sa Mga Proverbio bahin sa kasamok, kaguol, ug kadaot nga gipatungha sa pagtabitabi, maingon man ang kadako sa pagkasad-an sa usa nga tigdalag tabi. Ang 'piniling pagkaon' sa usa ka tigbutangbutang 'gilamoy nga dinalo' sa namati niini ug dili kay gihatagan lamang ug gamayng pagtagad kondili kini nakahimo ug dumalayong impresyon, nga nakaabot "ngadto sa kinasulorang mga bahin sa tiyan." Busa kini nagpatunghag kasamok, ug ang nagsulti dili 'makapanghunaw sa iyang mga kamot' sa pagkasad-an. Bisan pag ang maong tawo mopatim-awng mapuangoron kaayo ug lagmit magtakoban sa tinuod nga kahimtang sa iyang kasingkasing, tinoon sa Diyos nga ang pagdumot ug ang pagkadaotan nga anaa sa sulod kaniya "mahikyad diha sa kongregasyon." Siya mahulog ngadto sa gahong nga iyang gikalot alang sa laing tawo.—Pr 26:22-28.

Mga relasyon labot sa pamilya. Diha sa Mga Proverbio ang pagkamaunongon sa kaminyoon estriktong gitambag. Ang usa kinahanglang magkalipay sa 'asawa sa iyang pagkabatan-on' ug dili kay mangitag katagbawan sa lain. (Pr 5:15-23) Ang pagpanapaw mosangpot sa kadaot ug kamatayon sa mga nagbuhat niini. (5:3-14; 6:23-35) Ang usa ka maayong asawa maoy "purongpurong" ug panalangin ngadto sa iyang bana. Apan kon ang usa ka asawa molihok sa makauulawng paagi, siya maoy 'maingon sa pagkadunot sa mga bukog sa iyang bana.' (12:4) Ug maoy kasub-anan sa usa ka lalaki nga makigpuyo sa usa ka asawa nga malalison. (25:24; 19:13; 21:19; 27:15, 16) Bisan pag siya maanyag ug madanihon, siya maoy samag "bulawang singsing sa ilong diha sa simod sa baboy." (11:22; 31:30) Ang buangbuang nga babaye naglumpag sa iyang kaugalingong balay. (14:1) Ang pagkabililhon kaayo sa maayong asawa—ang iyang pagkakugihan, pagkakasaligan, ug ang pagdumala sa panimalay diha sa pagkamatinumanon ug pagkamapinasakopon ngadto sa iyang bana—bug-os nga gihubit diha sa Proverbio kapitulo 31.

Ang mga ginikanan gipakita nga maoy bug-os nga responsable sa ilang mga anak, ug ang disiplina gipasiugda ingong mahinungdanon. (Pr 19:18; 22:6, 15; 23:13, 14; 29:15, 17) Gipatugbaw ang responsibilidad sa amahan, apan ang anak kinahanglang motahod sa amahan ug inahan kon buot siya ug kinabuhi gikan kang Jehova.—19:26; 20:20; 23:22; 30:17.

Pag-atiman sa mga hayop. Bisan ang kahingawa alang sa binuhing mga hayop gihisgotan diha sa Mga Proverbio. "Ang matarong nagaatiman sa kalag sa iyang binuhing hayop." (Pr 12:10) "Kinahanglan nga ikaw tinong makaila sa dagway sa imong panon sa kahayopan."—27:23.

Ang kalig-on ug pagkamaunongon sa kagamhanan. Ang Mga Proverbio nagbutyag ug mga prinsipyo bahin sa maayong kagamhanan. Ang mga tawo nga tag-as ug katungdanan, sama sa mga hari, kinahanglang magsusi pag-ayo sa mga butang (Pr 25:2), magpasundayag ug mahigugmaong-kalulot ug pagkamatinud-anon (20:28), ug makiglabot nga makiangayon sa ilang mga sakop (29:4; 31:9), lakip na sa mga timawa (29:14). Ang ilang mga magtatambag dili mahimong mga tawong daotan kon ang pangagamhanan lig-ong matukod pinaagi sa pagkamatarong. (25:4, 5) Ang usa ka pangulo kinahanglang usa ka tawo nga may katakos sa pag-ila ug madumtanon sa dili-minatarong nga ganansiya.—28:16.

Samtang 'ang pagkamatarong nagabayaw sa usa ka nasod' (Pr 14:34), ang kalapasan mosangpot sa huyang nga kagamhanan. (28:2) Ang rebolusyon magpatungha usab ug hilabihang kawalay-kasegurohan, ug ang Proverbio 24:21, 22 nagpasidaan batok niini: "Anak ko, kahadloki si Jehova ug ang hari. Ayaw pag-apil-apil kanila nga dapig sa kausaban. Kay ang ilang katalagman modangat sa kalit gayod, ug kinsay mahibalo sa pagkalaglag niadtong dapig sa kausaban?"

Mapuslanon Alang sa Pagtambag. Sanglit ang Mga Proverbio naghisgot ug lapad nga natad sa tawhanong paningkamot, kini adunay pasukaranan sa paghatag ug daghang praktikal nga mga tambag ug pahimangno, sama sa gihatag niini

ngadto sa mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan. "Ang kasingkasing sa matarong nagapamalandong aron sa pagtubag." (Pr 15:28) Apan, dili maalamon nga tambagan ang mga mabiaybiayon. "Siya nga nagatul-id sa mabiaybiayon makadawat ug kaulawan, ug siya nga nagabadlong sa usa ka tawong daotan—ang kasaypanan anaa kaniya. Ayaw badlonga ang usa ka mabiaybiayon, aron dili siya magdumot kanimo. Badlonga ang usa ka tawong maalamon ug mahigugma siya kanimo." (Pr 9:7, 8; 15:12; itandi ang Mat 7:6.) Dili tanang tawo mabiaybiayon, ug busa kadtong arang makatambag sa uban angayng mobuhat niana sumala sa gipasiugda sa mga pulong: "Ang mga ngabil sa matarong nagpadayon sa pagpasibsib sa daghan."—Pr 10:21.

PUA. Kining ngalana naghawas sa duha ka parehong Hebreohanong ngalan nga magkalahi ang *gender* ug kahulogan apan pareho ang espeling sa mga hubad nga Grego ug Iningles.

1. [*Pu·'ah'*]. Ikaduhang anak nga lalaki ni Isacar. —1Cr 7:1; tan-awa ang PUVA.

2. [*Pu·'ah'*]. Usa ka Hebreohanong mananabang nga, kauban sa mananabang nga si Sipra, gimandoan ni Paraon nga patyon ang tanang batang lalaki nga ipanganak sa mga Hebreohanon. Hinunoa, tungod kay siya nahadlok sa Diyos, iyang gitipigang buhi ang mga batang lalaki ug siya gipanalanginan ni Jehova pinaagi sa pagkabaton ug kaugalingong pamilya.—Ex 1:15-21.

3. [*Pu·'ah'*]. Amahan ni Maghuhukom Tola ug anak nga lalaki ni Dodo; sa tribo ni Isacar.—Huk 10:1.

PUBLIKONG PAGBASA. Ang pagbasa sa makusog aron makadungog ang usa ka pundok sa mga tawo. Sa Hudiyohanong mga sinagoga dihay publikong pagbasa sa usa ka bahin sa Balaod sa panahon sa Igpapahulay. Sa susama, sa mga tigom sa Kristohanong kongregasyon, dihay publikong pagbasa sa inspiradong Kasulatan.

Ang Gregong pulong nga *a·na·gi·no'sko,* nga sa panguna nagkahulogang "nahibaloan pag-ayo" (2Co 1:13), gihubad nga "basa" o "nagbasa sa makusog" ug kini gigamit maylabot sa pribado ug publikong pagbasa sa Kasulatan. (Mat 12:3; Luc 4:16; Buh 8:28; 13:27) Ang nombre nga *a·na'gno·sis* gihubad nga "publikong pagbasa."—Buh 13:15; 1Ti 4:13.

Ang publikong pagbasa maoy usa ka hinungdanong paagi nga gigamit ni Jehova aron sa pagtudlo ug sa pag-edukar sa iyang gipakigsaaran nga katawhan maylabot sa iyang mga katuyoan ug mga kinahanglanon. Ang maong pagbasa unang gihisgotan diha sa Exodo 24:7, diin gibasa ni Moises "ang basahon sa pakigsaad" sa igdulungog sa tibuok nga katawhan. Busa, ang mga Israelinhon nakasabot pag-ayo sa ilang pagpakigsaad kang Jehova sa pagtuman sa Balaod. Pipila lamang ka kopya sa Kasulatan ang mabatonan sa mga adlaw sa karaang Israel; busa ang mga saserdoteng Levihanon gisugo: "Pagabasahon mo kining balaod atubangan sa tibuok nga Israel sa ilang igdulungog." Gisugo sila ni Moises sa pagbasa sa Balaod atubangan sa tibuok katawhan, batan-on ug tigulang, lalaki ug babaye, Israelinhon ug langyawng pumoluyo, sa matag tuig nga Igpapahulay panahon sa Pista sa mga Balongbalong.—Deu 31:9-12.

Human makasulod ang Israel sa Yutang Saad, gibasa sa makusog ni Josue ngadto sa katawhan "ang tanang pulong sa balaod, ang panalangin ug ang maldisyon." (Jos 8:33-35) Si Haring Jehosapat nagpadalag mga prinsipe, mga Levihanon, ug mga saserdote sa pagtudlo diha sa mga siyudad sa Juda (2Cr 17:7-9), ug ang maong pagtudlo sa walay duhaduha naglakip sa publikong pagbasa. Kasiglohan sa ulahi gibasa ni Josias sa igdulungog sa tibuok nga katawhan "ang basahon sa balaod ni Jehova nga gihatag pinaagi sa kamot ni Moises" nga nakaplagan ni Hilkias nga saserdote sa panahon sa pag-ayo sa templo, sa walay duhaduha ang orihinal nga basahon sa Balaod nga gisulat ni Moises. (2Ha 23:2; 2Cr 34:14) Kini miresulta sa paghinlo sa tibuok nasod gikan sa pagsimba sa demonyo. Human makabalik gikan sa pagkadestiyero, si Esdras, uban sa pagpaluyo ni Gobernador Nehemias, mibasa sa Balaod ngadto sa katawhan sukad sa pagbanagbanag hangtod sa kaudtohon. Gawas sa pagbasa, kini gipatin-aw, o gipasabot ang kahulogan. —Neh 8:3, 8; tan-awa ang HEBREOHANON, II (Kanus-a Mikunhod ang Paggamit sa Hebreohanong Pinulongan?).

Sa mga Sinagoga. Nabatasan ni Jesus ang publikong pagbasa diha sa sinagoga sa panahon sa Igpapahulay; dayon iyang gitabangan ang iyang mga mamiminaw pinaagi sa pagpatin-aw sa iyang gibasa. (Luc 4:16) Gibuhat kini sulod sa daghang katuigan. "Kay sukad sa karaang kapanahonan aduna nay nagmantala kang Moises sa siyudad ug siyudad, tungod kay ang iyang basahon ginabasa sa makusog diha sa mga sinagoga sa matag igpapahulay." (Buh 15:21) Ang maong publikong pagbasa sa Balaod ug sa Mga Manalagna maoy batasan sa sinagoga ug, sumala sa rabbinikong mga tinubdan, nagsunod niini nga programa: Una, basahon ang Shema, o ang katumbas sa pagpahayag sa mga Hudiyo sa ilang pagtuo, nga gikuha gikan sa Deuteronomio 6:4-9; 11:13-21 ug Numeros 15:37-41. Sunod basahon ang usa ka bahin sa Torah o Balaod, ang Pentateuko, nga sa daghang kahimtang dangtan ug usa ka tuig. Sa kataposan, ba-

sahon ang mga kinutlo gikan sa Mga Manalagna o mga *haftarah,* nga lakipan sa nahiangay nga pagpatin-aw. Sa pagkatapos sa publikong pagbasa, ihatag ang usa ka pakigpulong o tambag. Human sa samang publikong pagbasa didto sa sinagoga sa Antioquia sa Pisidia, si Pablo gidapit nga mamulong ug siya mihatag ug pakigpulong o pagtambag ug pagdasig ngadto niadtong nagkatigom.—Buh 13:15.

Sa Kristohanong Kongregasyon. Sa unang siglo, pipila lamang ang adunay mga kopya sa daghang linukot nga basahon sa Bibliya, nga tungod niana gikinahanglan ang publikong pagbasa. Si apostol Pablo nagsugo nga ang iyang mga sulat basahon sa publiko diha sa mga panagkatigom sa Kristohanong mga kongregasyon ug nagsugo nga kini ibaylo sa iyang mga sulat ngadto sa ubang mga kongregasyon aron kini usab mabasa. (Col 4:16; 1Te 5:27) Gitambagan ni Pablo ang batan-on nga Kristohanong magtatan-aw nga si Timoteo nga magmakugihon "sa publikong pagbasa, sa pagpanambag, sa pagpanudlo."—1Ti 4:13.

Ang publikong pagbasa angayng himoon uban ang pagkalarino. (Hab 2:2) Sanglit ang publikong pagbasa maoy aron maedukar ang uban, ang usa ka publikong magbabasa kinahanglang bug-os nga nakasabot sa iyang gibasa ug tin-awng nakasabot sa intensiyon sa magsusulat, nga mag-amping sa pagbasa aron malikayan nga makahatag ug sayop nga ideya o impresyon ngadto sa mga mamiminaw. Sumala sa Pinadayag 1:3, kadtong nagabasa sa makusog sa maong tagna, ingon man usab kadtong nagapatalinghog sa mga pulong ug nagatuman niini, magmalipayon.

PUBLIO [gikan sa Lat., nga nagkahulogang "Popular"]. Usa ka adunahang tag-iyag yuta nga pumoluyo sa Malta kinsa malulotong miatiman kang Pablo ug niadtong uban kaniya sulod sa tulo ka adlaw human sa ilang pagkalunod sa maong pulo. Sa baylo, giayo ni Pablo ang hilanat ug pagkalibag dugo sa amahan ni Publio.—Buh 28:7, 8.

Si Publio mao "ang punoan sa maong pulo." Niini nga kahimtang ang maong titulo mopatim-awng nagtumong sa usa ka opisyal nga titulo nga katumbas sa gobernador, lagmit nga nagtumong sa pangunang Romanong opisyal sa maong pulo.

PUDENTE [gikan sa Lat., nga nagkahulogang "Makasaranganon"]. Usa ka kauban ni Pablo sa hapit nang matapos ang kinabuhi sa apostol. Siya nangomosta kang Timoteo.—2Ti 4:21.

PUERRO [Heb., *cha·tsir′*]. Usa sa mga lamas nga gipangandoy sa nagkasagol nga panon sa katawhan ug sa mga Israelinhon samtang didto sa kamingawan. (Num 11:4, 5) Ang Hebreohanong pulong nga *cha·tsir′,* nga gihubad nga "mga puerro" niini nga teksto, lagmit naggikan sa samang lintunganayng pulong sa parehong Hebreohanong pulong nga gihubad nga "lunhawng balili." (Isa 40:7, 8) Kining lamasa gitala lakip sa mga sibuyas ug ahos, espesipikong mga tanom nga makaon nga susama kaayo sa mga puerro, nga nagpakitang usa ka espesipikong utanon ang gitumong, inay nga nagpasabot sa usa ka balili sa kinatibuk-an. Labot pa, sukad sa karaang kapanahonan ang mga puerro popular na kaayo sa Ehipto ug ginakaon pa gihapon sa pagkakaron nianang dapita ug sa Palestina.

Ang puerro (*Allium porrum*) susama kaayo sa sibuyas apan ang nakalahi niini sa sibuyas kay kini dili kaayo isog, yagpison, tabudyos ug porma, ug daghag duga, samag balili ang mga dahon nga may gilapdong mga 2.5 sm (1 pul.). Ang lindog sa bulak, nga ang tumoy niini mao ang dakong pungpong sa nagpunsisok nga mga bulak, tingali moabot sa gitas-ong mga 0.6 m (2 p). Ang mga bulbo ug mga dahon niini nga tanom nga mabuhi lamang hangtod sa duha ka tuig lutoon ingong utanon ug gigamit ingong panimpla; kini gikilaw usab.

PUG-ANAN. Usa ka kasangkapan nga gigamit sa pagpuga sa bunga aron mogawas ang duga. Sanglit ang pag-ani sa mga olibo himoon human sa pag-ani sa mga ubas, ang samang pug-anan sagad gigamit aron sa pagpuga sa duga sa ubas ug sa lana sa olibo, bisan tuod nga dihay usa ka matang usab sa pug-anan nga samag haligi nga gigamit alang sa mga olibo.

Ang komon nga mga pug-anan kasagarang gilangkoban sa duha ka mabaw, samag-dulang nga mga lungag nga gikubkob gikan sa kinaiyanhong anapog, ang usa nga anaa sa ibabaw gikonektar pinaagi sa usa ka gamay nga agosanan ngadto sa ubos nga dulang. (Num 18:27, 30; 2Ha 6:27) Ang mga ubas o mga olibo tamaktamakan o pigsaton diha sa ibabaw nga dulang (*gath,* Neh 13:15) maong ang duga moagos rag iya ngadto sa ubos nga pasong (*ye′qev,* Huk 7:25; Pr 3:10; Joe 2:24; Hag 2:16). Sa Joel 3:13 kining duha ka termino makita: "Umari kamo, kanaog, kay ang mga pug-anan sa bino [*gath*] napuno na. Ang [mga] pasong sa pug-anan [*ha·yeqa·vim′,* plural sa *ye′qev*] nagaawas." Dayag nga ang terminong *ye′qev* gigamit usab sa pagtumong sa mga pug-anan nga may usa lang ka dulang, diin diha himoon ang pagtamaktamak sa mga ubas ug ang pagsawod sa mga duga. (Job 24:11; Isa 5:2; 16:10; Jer 48:33) Ang mga salog niini nga mga pug-anan pahandag ug diyutay kay sa naandang pug-anan nga duhay dulang, aron matigom ang duga diha sa mas ubos nga kiliran niini. Kon ang pug-anan taas ug hiktin, sama sa usa ka

pasong, gitawag kini ug *pu·rah'*. (Isa 63:3; Hag 2:16) Ang Kristohanon Gregong Kasulatan naghisgot usab bahin sa pug-anan sa bino (*le·nos'*, Mat 21:33), maingon man sa "pasong alang sa pug-anan sa bino" (*hy·po·le'ni·on*, Mar 12:1).

Ang usa sa maong pug-anan sa bino nakaplagan, nga ang ibabaw nga dulang niini mosukod ug 2.4 m (8 p) kuwadrado ug 38 sm (15 pul.) ang giladmon. Ang mas gamay nga pasong, nga mas ubos ug mga 0.6 m (2 p) ang gihabogon, diin diha niini moagos ang duga, maoy 1.2 m (4 p) kuwadrado ug 0.9 m (3 p) ang giladmon. Ang sama niini nga pug-anan sa bino gigamit ni Gideon ingong giokanan sa iyang trigo.—Huk 6:11.

Ang pagpigsat sa mga bunga diha niini nga mga pug-anan kasagarang gihimo pinaagig mga tiil o pinaagig bug-at nga mga bato. Gikan sa duha ngadto sa pito o kapin pa nga mga tigtamak ang magtrabaho ingong usa ka grupo diha sa pug-anan. Busa makaiikag nga si Isaias miingon nga ang Dakong Tigtamak, si Jehova, magatamak nga *mag-inusara* sa pasong sa bino. (Isa 63:3) Diha sa ibabaw sa mga ulo sa mga tigtamak mao ang usa ka balabag nga may mga pisi nga nagbitay nga gigamit ingong hawiranan sa mga tawo. Ang pagtuasik sa "dugo sa mga ubas" nakamansa sa pang-ibabaw nga mga besti sa mga tigtamak. (Gen 49:11; Isa 63:2) Bisan tuod nagkahulogan ug dakong kahago, ang panahon sa pagpuga kasagaran maoy usa ka panahon sa pagmaya; ang malipayong pagsinggit ug pag-awit nakatabang sa pagduyog sa kompas sa pagtamaktamak. (Huk 9:27; Jer 25:30; 48:33) Ang ekspresyon nga "sa Gittith" (gihubad nga "mga pug-anan sa bino" sa Gregong *Septuagint* ug sa Latin nga *Vulgate*) nga makita diha sa superskripsiyon sa tulo ka Salmo (8, 81, 84) lagmit nagpakita nga kini maoy mga awit nga nalangkit sa pag-ani sa mga paras.

Mahulagwayong Paggamit. Adunay ubay-ubayng mga teksto sa Kasulatan nga ang pug-anan sa bino gihisgotan sa mahulagwayong diwa. (Isa 63:2, 3; Lam 1:15) Sa adlaw ni Jehova sa dihang ang mga panon sa katawhan magtigom sa ubos nga patag sa desisyon, ang sugo nagkanayon: "Ihagbas ninyo ang galab, kay ang alanihon hinog na. Umari kamo, kanaog, kay ang mga pug-anan sa bino napuno na. Ang pasong sa pug-anan nagaawas; kay ang ilang pagkadaotan dagaya." (Joe 3:13, 14) Sa susama, nakita ni Juan diha sa panan-awon nga "ang paras sa yuta" giitsa "ngadto sa dakong pug-anan sa bino sa kasuko sa Diyos," diin kini gitamaktamakan hangtod nga "migula ang dugo gikan sa pug-anan sa bino sa gitas-on nga mosangko sa mga busal sa mga kabayo." Ang usa nga gitawag nga "Matinumanon ug Matuod," "Ang Pulong sa Diyos," mao ang usa nga magtamaktamak niini nga pug-anan sa bino sa "kasuko sa kapungot sa Diyos nga Labing Gamhanan."—Pin 14:19, 20; 19:11-16.

PUG-ANAN SA BINO. Tan-awa ang PUG-ANAN.

PUKOT. Sa katibuk-an, usa kini ka materyales nga ginama sa linubid nga hilo, lambo, o pisi, ug gilala ingong mga ginambat. Ang mga pukot gigamit sa pagsikop o pagdakop sa mga isda (Ecc 9:12; Isa 19:8; Mat 4:18-21), mga langgam (Pr 1:17), ug ubang mga hayop (Isa 51:20). Lakip sa pangunang mga materyales nga gigamit sa paghimo niini mao ang lino, lanot sa palma, ug papiro.

Apan, ang mga pukot nga metal gigamit sa lahi gayod nga mga katuyoan. Ang mga pukot o ginambat nga gama sa tumbaga gigamit ingong dayandayan alang sa mga ulo-ulo sa mga haligi sa templo nga gitawag ug Jakin ug Boaz (tan-awa ang ULO-ULO), ug usa ka pukot o rehasrehas nga tumbaga ang nagsilbing parilya alang sa halaran.—Ex 27:4, 5; 38:4; 1Ha 7:16-18, 41, 42; Jer 52:22, 23.

Mahulagwayong Paggamit. Ang "pukot" sagad gigamit nga mahulagwayon diha sa Bibliya aron sa paghawas sa mga paagi sa paglit-ag sa uban—sa paglibot kanila ug sa pagbihag o sa pagpadangat ug kadaotan nganha kanila. (Job 18:8; 19:6; Sal 66:11; Lam 1:13; Eze 12:13; 17:20; 19:8; 32:3; Os 5:1; 7:12; Miq 7:2) Ang mga paagi nga gigamit sa mga Caldeanhon aron sa pagsakop ug mga nasod samtang sila nagpalapad sa ilang dominyo gipakasama sa usa ka baling. (Hab 1:6, 15-17) Dugang pa, ang pag-ulog-ulog ug ang kasing-kasing sa usa ka imoral nga babaye nga nagalaraw ug daotan gipakasama sa mga pukot. (Pr 29:5; Ecc 7:26) Gipahayag sa salmista ang pagsalig nga si Jehova magaluwas kaniya gikan sa makalit-ag nga mga pukot (Sal 25:15; 31:4; 140:5, 12) ug nga kadtong nagladlad sa maong mga pukot malit-agan mismo niana.—Sal 9:15; 35:7, 8; 57:6; 141:10.

Mahitungod sa pagkagama ug gamit sa nagkalainlaing mga pukot, tan-awa ang TIGLIT-AG UG LANGGAM; BALING; PAGPANGAYAM UG PAGPANGISDA.

PUL.

1. Ang ngalang gihatag sa usa ka hari sa Asirya diha sa 2 Hari 15:19 ug 1 Cronicas 5:26. Sa panahon sa paghari ni Menahem nga hari sa Israel, si Pul miadto sa Palestina ug nakadawat ug tributo gikan kang Menahem. Ang tinuod nga pagkatawo ni Pul dugay nang gikuwestiyon. Apan, ang kadaghanan sa mga eskolar karon nanghinapos nga si Pul ug Tiglat-pileser III sa Asirya maoy usa ra ka tawo, sanglit ang ngalang Pulu (Pul) nakaplagan diha sa papan sa dinastiya nga nailhan ingong Babylonian King List A, samtang sa katumbas

nga dapit diha sa "Synchronistic Chronicle" gitala ang ngalang Tukultiapilesharra (Tiglat-pileser). (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 272, 273) Lagmit ang "Pul" maoy iyang personal nga ngalan o ang ngalan nga siya nailhan didto sa Babilonya, samtang ang Tiglat-pileser (Tilgat-pilneser) mao ang ngalan nga iyang gigamit sa dihang siya nahimong hari sa Asirya. Pinaagi niini nga katin-awan, ang 1 Cronicas 5:26 mahimong basahon nga nagtumong sa samang indibiduwal sa dihang kini nag-ingon, 'Si Pul nga hari sa Asirya bisan . . . si Tilgat-pilneser nga hari sa Asirya.' —Tan-awa ang TIGLAT-PILESER (III).

2. Usa ka nasod o katawhan nga gitala lamang diha sa Isaias 66:19, uban sa Tarsis (dayag nga ang habagatang Espanya) ug Lud (sa A sa Aprika). Dayag nga ang tulo ka dapit nailhan tungod sa ilang batid nga mga magpapana. Ang tukmang nahimutangan sa Pul wala mahibaloi. Ang Gregong *Septuagint* mabasa nga "Phud" o "Put" diha sa Isaias 66:19 inay nga "Pul," ug ang Put (gituohan nga mao ang mga Libyanhon sa Aprika) ug ang Lud nalangkit sa ubang mga teksto. (Eze 27:10; Jer 46:9; tan-awa ang PUT.) Apan, ang pagbasa diha sa Masoretikong teksto nga "Pul" gipaluyohan sa Linukot nga Basahon ni Isaias sa Patayng Dagat ug sa Syriac nga *Peshitta.* Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang "Pul" mao ang pulo sa Philae didto sa Nilo.

PULA. Tan-awa ang BULOK.

PULANG DAGAT. Ang katubigan nga nagulang sa amihanan-sidlakang Aprika gikan sa Peninsula sa Arabia; naglakip kini sa duha ka misangang mga gulpo nga nailhan ingong ang Gulpo sa Suez ug ang Gulpo sa ʽAqaba. Ang Pulang Dagat, ingong termino nga gigamit karon, may gitas-on nga mga 2,250 km (1,400 mi), may kinalaparang bahin nga mga 354 km (220 mi) ug may aberids nga giladmon nga mga 610 m (2,000 p). Bahin kini sa dakong liki sa yuta nga nailhan nga Rift Valley. Tungod kay kusog ang pag-alisngaw, ang katubigan niini nga dagat parat kaayo. Tungod sa kusog nga hangin, kalit nga mga pag-usab sa direksiyon sa hangin, ug sa dagkong katakotan, makuyaw alang sa mga sakayan nga monabigar sa Pulang Dagat. Ubay sa sidlakang baybayon adunay habog nga kabukiran, samtang sa kasadpang baybayon anaa ang batoon nga kapatagan sa bukid ug dilihabog nga kabungtoran.

Adunay maayong katarongan sa pagsabot nga ang mga ekspresyon sa orihinal nga pinulongan nga gihubad ug "Pulang Dagat" ikapadapat sa Pulang Dagat sa katibuk-an o kaha ngadto sa usa sa misangang mga gulpo niini sa amihanan. (Ex 10:19; 13:18; Num 33:10, 11; Huk 11:16; Buh 7:36) Ang katubigan sa Pulang Dagat mao ang milagrosong gipikas ni Jehova aron ang mga Israelinhon makalatas agi sa mamalang yuta, apan iyang gilumsan ang migukod nga si Paraon ug ang iyang kasundalohan. (Ex 14:21–15:22; Deu 11:4; Jos 2:10; 4:23; 24:6; Neh 9:9; Sal 106:7, 9, 22; 136:13, 15) Ang mga teksto sa Bibliya nga nag-asoy niining hitaboa migamit sa Hebreohanong ekspresyon nga *yam* (dagat) o *yam-suph′* (dagat sa mga tangbo o mga tikog). Tungod sa literal nga kahulogan sa *yam-suph′,* ang pipila ka eskolar nangatarongan nga ang mga Israelinhon mitabok diha sa kalamakan lamang, sama sa rehiyon sa Bitter Lakes, ug dili sa Pulang Dagat (ilabina sa misangang gulpo sa kasadpan, ang Gulpo sa Suez, diin gituohan sa uban nga didto lagmit nahitabo ang pagtabok). Apan, angayng matikdan nga may igong giladmon ang katubigan aron makatabon sa kasundalohan ni Paraon. (Ex 14:28, 29) Imposible kini kon diha sa kalamakan lamang. Dugang pa, ang Buhat 7:36 ug ang Hebreohanon 11:29 wala gayod magtumong sa usa ka kalamakan lamang, kay gihisgotan niining mga tekstoha ang samang panghitabo ug gigamit ang Gregong ekspresyon nga *e·ry·thra′ tha′las·sa,* nga nagkahulogang "Pulang Dagat." (Tan-awa ang PAGPANGGULA.) Gigamit sa historyador nga si Herodotus (sa ikalimang siglo W.K.P.) ang samang Gregong ekspresyon sa pagtumong, dili sa kalamakan o mabaw nga katubigan, kondili sa *"Dagat Indian,* diin diha niana ang Pulang Dagat" nahimutang.—*A Greek-English Lexicon,* ni H. G. Liddell ug R. Scott, girebisar ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 693; tan-awa ang PIHAHIROT.

Sa usa ka pahayag sa kalaglagan alang sa Edom, ang pagtuaw tungod sa pagkalaglag sa Edom gihubit nga nadungog sa Pulang Dagat. (Jer 49:21) Kini daling masabtan, sanglit ang utlanan sa teritoryo sa Edom sa habagatang tumoy niini mao ang Pulang Dagat (1Ha 9:26), nga mao, ang misangang gulpo sa amihanan-sidlakang bahin sa dagat, ang Gulpo sa ʽAqaba. Ang utlanan sa Israel miabot usab niining dapita.—Ex 23:31.

PULGAS [Heb., *par·ʽosh′*]. Usa ka gamay kaayong parasito nga insekto nga walay pako. Ang mga pulgas sagad nga pulahon-kape ug mugbo ang atubangan ug tungatungang mga tiil apan tag-as ang pangulahiang mga tiil. Tungod sa lig-on ug tunokong mga tiil sa pulgas ug sa lapad nga kilid niini, kini sayon ra ug kusog nga makadagan tali sa mga buhok o mga balhibo sa gitaptan niini. Tungod sa mugbo, pahapay sa luyo nga balhibo nga nagtabon sa linginong lawas niini, ang pulgas dili lang kay daling makadagan paabante kondili lisod usab kining kuhaon gikan sa gitaptan niini. Ang gamayng ulo sa pulgas adunay usa ka sungo nga gamiton sa pagtusok sa panit sa biktima niini,

nga tungod niana ang dugo moagos. Talagsaon kaayo ang katakos niini sa paglukso. Bisan tuod wala ray 0.3 sm (1⁄8 pul.) ang gitas-on, ang pulgas nga motapot sa mga tawo makalukso sa gilay-ong kapin sa 30 sm (1 p) ug sa gihabogong halos 20 sm (8 pul.). Ang matang sa pulgas nga gihisgotan sa Bibliya lagmit mao ang gitawag ug *Pulex irritans.*

Sa Kasulatan kaduha lamang hisgoti ang pulgas. Sa dihang si David gigukod ni Haring Saul, siya nangutana sa hari: "Kinsa ba ang imong gigukod? . . . Usa ka pulgas?" Pinaagi sa pagtandi sa iyang kaugalingon sa usa ka pulgas, gipasiugda ni David ang iyang pagkagamay kon itandi kang Saul, busa nagpakita nga wala gayoy kapuslanan ang paggukod sa hari kaniya. (1Sa 24:14) Ang 1 Samuel 26:20 sama usab ug ideya, apan sa Gregong *Septuagint* ang mga pulong nga "usa ka pulgas" mabasa nga "akong kalag."

PULO. Ang Hebreohanong termino nga *'i* (plural, *'i·yim'*) dili lamang nagtumong sa usa ka yuta nga mas gamay kay sa usa ka kontinente ug bugos gilibotan sa tubig (Isa 11:11; 24:15) kondili nagtumong usab sa mamala nga yuta (Isa 42:15) o kabaybayonan. (Isa 20:6; 23:2, 6; Jer 2:10) Sa mahulagwayon, ang pulong nga *'i* mapadapat sa mga molupyo niini nga kapuloan o kabaybayonan. (Gen 10:5 *ftn* sa *Rbi8;* Isa 49:1 *ftn* sa *Rbi8;* 59:18 *ftn* sa *Rbi8*) Usahay ang "kapuloan" maghawas sa halayo kaayong mga dapit ug sa mga molupyo niini. (Isa 41:5; 66:19; Eze 39:6; tan-awa ang MAGOG Num. 2.) Sa ingon wala gayoy layo o hilit kaayo nga mga dapit, sama sa kapuloan sa dagat, ang makalingkawas sa mga epekto sa simbolikong linog nga ipahamtang sa Dakong Babilonya. (Pin 16:18-21; itandi ang Pin 6:12-14.) Sa panglantaw ni Jehova, ang tanang kapuloan maoy "sama lamang sa pinong abog."—Isa 40:15.

Lakip sa mga pulo nga espesipikong ginganlan sa Bibliya mao ang Cipro (Buh 13:4-6), Cos, Rodas (Buh 21:1), Creta (Buh 27:7), Cauda (Buh 27:16), Malta (Buh 28:1), ug Patmos (Pin 1:9).

PULONG, ANG. Ang terminong "pulong" diha sa Kasulatan kasagaran maoy hubad sa Hebreohanong pulong nga *da·var'* ug sa Gregong *lo'gos.* Kini nga mga pulong sa kadaghanang mga kahimtang nagtumong sa katibuk-ang hunahuna, pamulong, o pahayag inay sa usa lamang ka indibiduwal nga termino o sinultihan. (Sa Grego ang "usa ka pulong" gihubit pinaagi sa pulong nga *rhe'ma* [Mat 27:14], bisan tuod nga kini usab mahimong magkahulogan sa usa ka pamulong o usa ka butang nga gisulti.) Ang bisan unsang mensahe gikan sa Maglalalang, sama nianang gipahayag pinaagi sa usa ka manalagna, mao "ang pulong sa Diyos." Sa pipila ka teksto ang *Lo'gos* (nagkahulogang "Pulong") maoy usa ka titulo nga gihatag kang Jesu-Kristo.

Ang Pulong sa Diyos. Ang "pulong ni Jehova" maoy usa ka ekspresyon nga, uban sa diyutayng mga kalainan, makita sa ginatos ka beses diha sa Kasulatan. Pinaagi sa "pulong ni Jehova" ang mga langit gilalang. Gisulti sa Diyos ang pulong ug kini natuman. "Ang Diyos miingon: 'Motungha ang kahayag.' Niana mitungha ang kahayag." (Sal 33:6; Gen 1:3) Dili angayng sabton pinasukad niini nga si Jehova mismo walay gibuhat. (Ju 5:17) Apan siya adunay tinagpulo ka libo ka manulonda nga andam mosanong sa iyang pulong ug motuman sa iyang kabubut-on.—Sal 103:20.

Ang kalalangan, buhi ug dili buhi, nailalom sa pagbulot-an sa pulong sa Diyos, ug mahimong gamiton niya sa pagpalampos sa iyang mga katuyoan. (Sal 103:20; 148:8) Ang iyang pulong kasaligan; kon unsa ang gisaad sa Diyos siya usab mahinumdom sa pagtuman niini. (Deu 9:5; Sal 105:42-45) Sumala sa iya mismong giingon, ang iyang pulong "mohangtod sa panahong walay tino"; kini dili gayod mobalik nga dili molampos ang katuyoan niini.—Isa 40:8; 55:10, 11; 1Pe 1:25.

Si Jehova maoy usa ka Diyos nga makigkomunikar, nga tungod niana iyang gibutyag sa nagkalainlaing mga paagi ngadto sa iyang mga linalang kon unsa ang iyang kabubut-on ug mga katuyoan. Ang mga pulong sa Diyos gisulti, sa walay duhaduha pinaagig manulonda, ngadto sa mga tawo sama kang Adan, Noe, ug Abraham. (Gen 3:9-19; 6:13; 12:1) Usahay iyang gigamit ang balaang mga tawo sama kang Moises ug Aaron aron sa pagpahibalo sa iyang mga katuyoan. (Ex 5:1) "Ang tagsatagsa ka pulong" nga gisugo ni Moises sa Israel sa pagkatinuod mao ang pulong sa Diyos alang kanila. (Deu 12:32) Namulong usab ang Diyos pinaagi sa baba sa mga manalagna sama kang Eliseo ug Jeremias, ug sa mga babayeng manalagna sama kang Debora.—2Ha 7:1; Jer 2:1, 2; Huk 4:4-7.

Daghan sa kasugoan sa Diyos ang gisulat sukad pa sa panahon ni Moises. Ang Dekalogo, nga komon nga gitawag nga Napulo ka Sugo ug nailhan diha sa Hebreohanong Kasulatan ingong "Napulo ka Pulong," unang gihatag nga binaba ug sa ulahi 'gisulat pinaagi sa tudlo sa Diyos' diha sa mga papan nga bato. (Ex 31:18; 34:28; Deu 4:13) Kini nga kasugoan gitawag nga "Mga Pulong" diha sa Deuteronomio 5:22.—Tan-awa ang NAPULO KA PULONG.

Si Josue misulat ug dugang *"mga pulong* diha sa basahon sa balaod sa Diyos" ubos sa pag-inspirar sa Diyos, sama usab sa ubang matinumanong mga magsusulat sa Bibliya. (Jos 24:26; Jer 36:32) Sa katapusan kining tanang sinulat gihugpong ug maoy naglangkob sa gitawag nga Sagradong Kasulatan o

Balaang Bibliya. Karong adlawa, "ang tibuok Kasulatan [nga] inspirado sa Diyos" naglakip sa tanang kanonikal nga mga basahon sa Bibliya. (2Ti 3:16; 2Pe 1:20, 21) Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang inspiradong pulong sa Diyos sagad gitawag lamang ingong "pulong."—San 1:22; 1Pe 2:2.

Daghang termino ang susamag kahulogan sa pulong sa Diyos. Pananglitan, sa Salmo 119, diin ang mga paghisgot sa "(mga) pulong" ni Jehova makita sa kapin sa 20 ka beses, makaplagan ang mga termino nga susamag kahulogan diha sa balaknong mga paralelismo—sama sa mga termino nga balaod, mga pahinumdom, sugo, regulasyon, hudisyal nga hukom, ug mga lagda ni Jehova. Kini usab nagpakita nga ang ekspresyon nga "pulong" nagkahulogang usa ka kompletong hunahuna o mensahe.

Ang pulong sa Diyos gihubit usab sa daghang uban pang mga paagi nga naghatag niini ug mas lapad nga diwa ug kahulogan. Kini mao "ang 'pulong' [o "pamulong" (*rhe′ma*)] sa pagtuo" (Rom 10:8, *Int*), ang "pulong [o mensahe (porma sa *lo′gos*)] sa pagkamatarong" (Heb 5:13), ug "ang pulong sa pagpasig-uli" (2Co 5:19). Ang pulong o mensahe sa Diyos maoy sama sa "binhi," nga kon itanom diha sa maayong yuta, mamunga ug daghan (Luc 8:11-15); ang iyang mga pulong giingon usab nga 'midagan nga matulin.'—Sal 147:15.

Mga Magwawali ug mga Magtutudlo sa Pulong. Ang labing bantogang tigpasiugda ug tigpaluyo sa inspiradong pulong sa kamatuoran nga iya ni Jehova mao si Ginoong Jesu-Kristo. Iyang gipahingangha ang mga tawo tungod sa iyang mga paagi sa pagpanudlo (Mat 7:28, 29; Ju 7:46), bisan pa niana wala niya angkona ang dungog alang sa iyang kaugalingon, nga nag-ingon, "ang pulong nga inyong nadungog dili akoa, apan iya sa Amahan nga nagpadala kanako." (Ju 14:24; 17:14; Luc 5:1) Ang matinumanong mga tinun-an ni Kristo mao kadtong nagpabilin sa iyang pulong, ug kini, sa baylo, nagpahigawas kanila gikan sa pagkawalay-kabangkaagan, patuotuo, ug kahadlok, ingon man usab gikan sa pagkaulipon sa sala ug kamatayon. (Ju 8:31, 32) Sa daghang higayon, kinahanglang mangatarongan si Jesus sa mga Pariseo, kansang mga tradisyon ug mga pagtulon-an naghimong walay pulos sa "pulong [o pahayag] sa Diyos."—Mat 15:6; Mar 7:13.

Dili pa igo ang pagpamati lamang sa pulong sa Diyos nga giwali, apan hinungdanon usab ang paglihok ug pagsunod sa maong mensahe. (Luc 8:21; 11:28; San 1:22, 23) Human mabansay pagayo alang sa ministeryo, ang mga apostoles ug mga tinun-an mituman sa pulong ug misangyaw ug nanudlo. (Buh 4:31; 8:4, 14; 13:7, 44; 15:36; 18:11; 19:10) Ingong resulta, 'ang pulong sa Diyos padayong mikaylap, ug ang mga tinun-an padayong nagkadaghan.'—Buh 6:7; 11:1; 12:24; 13:5, 49; 19:20.

Ang mga apostoles ug ang ilang mga kauban dili mga tigbaligya sa Kasulatan, ingon sa gihimo sa mini nga mga magbalantay. Ang ilang giwali mao ang lunsay, dili-sinambogan nga mensahe sa Diyos. (2Co 2:17; 4:2) Gisultihan ni apostol Pablo si Timoteo: "Buhata ang kutob sa imong maarangan nga itanyag ang imong kaugalingon sa Diyos ingong inuyonan, usa ka mamumuo nga walay angayng ikaulaw, nga nagagamit sa pulong sa kamatuoran sa hustong paagi." Dugang pa, si Timoteo gisugo: "Iwali ang pulong, magmadali diha niini sa paborableng panahon, sa masamok nga panahon." (2Ti 2:15; 4:2) Gitambagan usab ni Pablo ang Kristohanong mga asawa sa pagbantay sa ilang panggawi, "aron ang pulong sa Diyos dili mapasipalahan."—Tit 2:5.

Sukad nga gisupak sa Yawa ang gisulti sa Diyos didto sa tanaman sa Eden, mitungha na ang daghang satanasnong mga kaaway sa pulong sa Diyos. Daghang tawo kinsa milaban sa pulong sa Diyos ang nangamatay tungod sa pagbuhat niana, sumala sa gipamatud-an sa tagna sa Bibliya ug sa kasaysayan. (Pin 6:9) Gipamatud-an usab sa kasaysayan nga ang paglutos wala makapahunong sa pagmantala sa pulong sa Diyos.—Flp 1:12-14, 18; 2Ti 2:9.

Ang Gahom sa Pulong ug sa Espiritu sa Diyos. Ang pulong sa Diyos adunay kusganong gahom nganha sa mga tigpatalinghog niini. Kini nagkahulogan ug kinabuhi. Gipasundayag sa Diyos ngadto sa Israel didto sa kamingawan nga "dili sa tinapay lamang mabuhi ang tawo kondili sa matag pulong gikan sa baba ni Jehova nga ang tawo mabuhi." (Deu 8:3; Mat 4:4) Kini mao ang "pulong sa kinabuhi." (Flp 2:16) Si Jesus namulong bahin sa mga pulong sa Diyos, ug siya miingon: "Ang mga pulong [*rhe′ma·ta*] nga gisulti ko kaninyo maoy espiritu ug kinabuhi."—Ju 6:63.

Si apostol Pablo misulat: "Ang pulong [o mensahe (*lo′gos*)] sa Diyos buhi ug gamhanan ug mahait pa kay sa espada nga duhay-sulab ug modulot bisan hangtod sa pagbahin sa kalag ug sa espiritu, ug sa mga lutahan ug sa ilang uyok, ug makatugkad sa mga hunahuna ug mga tuyo sa kasingkasing." (Heb 4:12) Kini motidlom sa kasingkasing ug magpadayag kon ang usa tinuod ba gayod nga nagkinabuhi sumala sa matarong nga mga prinsipyo.—1Co 14:23-25.

Ang pulong sa Diyos mao ang kamatuoran ug makahimo sa pagbalaan sa usa ka tawo aron gamiton sa Diyos. (Ju 17:17) Kini makahimo sa usa ka tawo nga maalamon ug malipayon; kini makapalampos sa bisan unsang buluhaton nga gituyo sa

Diyos alang niini. (Sal 19:7-9; Isa 55:10, 11) Kini *bug-os* nga makasangkap sa usa ka tawo alang sa tanang maayong buhat ug makatabang kaniya sa pagdaog sa usa nga daotan.—2Ti 3:16, 17; itandi ang 1Ju 2:14.

Labot sa pagsangyaw ni Jesus kini ang giingon: 'Ang Diyos nagdihog kaniya ug balaang espiritu ug *gahom,* ug gilibot niya ang kayutaan nga nagbuhat ug maayo ug nag-ayo nilang tanan nga gisakit sa Yawa; tungod kay ang Diyos uban man kaniya.' (Buh 10:38) Nagmalamposon si apostol Pablo sa pagkabig sa mga tawo, bisan sa mga pagano, "dili pinaagig makapakombinsir nga mga pulong sa kaalam [sa mga tawo] kondili pinaagig pagpasundayag sa espiritu ug sa *gahom."* (1Co 2:4) Ang mga pulong nga iyang gipamulong pinaagi sa balaang espiritu sa Diyos, nga pinasukad sa Kasulatan, ang Pulong sa Diyos, kusganong milihok aron mahimo ang pagpangabig. Iyang gisultihan ang kongregasyon sa Tesalonica: "Ang maayong balita nga among giwali wala makaplagi sa inyong taliwala uban ang mga sulti lamang apan usab uban ang *gahom* ug uban ang balaang espiritu ug hugot nga pagtuo."—1Te 1:5.

Si Juan nga Tigbawtismo miabot "uban sa espiritu ug gahom ni Elias." Siya nakabaton sa "espiritu" ni Elias, ingong iyang panukmod ug puwersa. Ang espiritu ni Jehova nagtultol usab kang Juan, maong siya namulong bahin sa mga pulong sa Diyos, mga pulong nga naghatag ug kusganong gahom; siya nagmalamposon gayod "sa pagpabalik sa mga kasingkasing sa mga amahan ngadto sa mga anak ug sa mga dili-masinugtanon ngadto sa praktikal nga kaalam sa mga matarong, aron sa pagandam alang kang Jehova ug usa ka katawhan nga inandam."—Luc 1:17.

Ang mensahe sa maayong balita gikan sa Pulong sa Diyos nga mao ang Bibliya dili gayod angayng pakamenoson. Kini nga mga pulong mas gamhanan pa kaayo kay sa bisan unsang pulong nga mahimong mugnaon o ipamulong sa mga tawo. Ang karaang mga taga-Berea gidayeg tungod kay sila "maampingong nagasusi sa Kasulatan" aron sa pagtino kon husto ba ang gitudlo sa usa ka apostol. (Buh 17:11) Ang mga ministro sa Diyos, nga nagasulti bahin sa gamhanang Pulong sa Diyos, gipaligon ug gipaluyohan sa "gahom sa balaang espiritu."—Rom 15:13, 19.

"Ang Pulong" Ingong Usa ka Titulo. Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, "ang Pulong" (Gr., *ho Lo′gos*) makita usab ingong usa ka titulo. (Ju 1:1, 14; Pin 19:13) Gipaila ni apostol Juan ang usa nga maoy tag-iya niini nga titulo, nga mao, si Jesus, kinsa gitawag sa ingon dili lamang panahon sa iyang ministeryo sa dinhi pa sa yuta ingong usa ka hingpit nga tawo kondili panahon usab sa iyang una-tawhanong paglungtad ingong espiritu ingon man usab human sa iyang pagbayaw ngadto sa langit.

"Ang Pulong usa ka diyos." Mahitungod sa una-tawhanong paglungtad sa Anak, si Juan nagingon: "Sa sinugdan mao *ang Pulong,* ug *ang Pulong* uban sa Diyos, ug *ang Pulong* usa ka diyos." (Ju 1:1, *NW*) Ang *King James Version* ug *Douay Version* mabasa: "Sa sinugdan mao ang Pulong, ug ang Pulong uban sa Diyos, ug Diyos ang Pulong." Kini daw magpasabot nga ang Pulong mao ra ang Labing Gamhanan nga Diyos, samtang ang nahaunang hubad, sa *Bag-ong Kalibotang Hubad,* nagpakita nga ang Pulong dili mao *ang* Diyos, ang Labing Gamhanan nga Diyos, kondili maoy usa ka gamhanan, usa ka diyos. (Bisan ang mga maghuhukom sa karaang Israel, kinsa naghupot ug dakong gahom sa nasod, gitawag nga "mga diyos." [Sal 82:6; Ju 10:34, 35]) Sa pagkatinuod, sa Gregong teksto, ang tinong artikulo nga *ho,* "ang," makita nga nag-una sa unang "Diyos," apan walay artikulo nga makita nga nag-una sa ikaduhang diyos.

Ang ubang mga hubad makatabang sa pagbaton sa tukmang panghunahuna. Ang *interlinear* nga pulong-por-pulong nga hubad sa Gregong hubad sa *Emphatic Diaglott* mabasa: "Sa usa ka sinugdan mao ang Pulong, ug ang Pulong uban sa Diyos, ug usa ka diyos ang Pulong." Ang kauban nga teksto sa *Diaglott* migamit ug kapital ug gagmayng kapital nga mga letra alang sa *"ang"* (o *"sa"*) Diyos, ug migamit ug unang kapital ug dili-kapital nga mga letra alang sa ikaduhang paglutaw sa pulong nga "Diyos" diha sa tudling-pulong: "Sa Sinugdan mao ang LOGOS, ug ang LOGOS uban sa DIYOS, ug Diyos ang LOGOS."

Kini nga mga hubad magpaluyo sa kamatuoran nga si Jesus, ingong Anak sa Diyos ug ang usa nga gigamit sa Diyos sa paglalang sa tanang uban pang mga butang (Col 1:15-20), sa pagkatinuod maoy usa ka "diyos," usa nga gamhanan, ug adunay hiyas sa pagkagamhanan, apan dili mao ang Labing Gamhanan nga Diyos. Ang ubang mga hubad nagpabanaag niini nga panghunahuna. Ang *The New English Bible* nag-ingon: "Ug kon unsa ang Diyos, mao man ang Pulong." Ang Gregong termino nga gihubad nga "Pulong" maoy *Lo′gos;* ug busa ang hubad ni Moffatt mabasa: "Ang Logos maoy diyos." Ang *American Translation* mabasa: "Ang Pulong maoy diyos." Ang ubang mga hubad, nga gihubad sa mga maghuhubad nga Aleman, misunod niini. Ang hubad ni Böhmer: "Kini hugot nga nabugkos uban sa Diyos, oo, kini mismo maoy diyos." Ang hubad ni Stage: "Ang Pulong mismo maoy diyos." Ang hubad ni Menge: "Ug Diyos (= diyos) ang Pulong." Ug ang hubad ni Thimme: "Ug samag matang sa Diyos ang Pulong." Kining tanan nga mga

hubad nagpasiugda sa *kinaiyahan* sa Pulong, dili ang iyang identipikasyon uban sa iyang Amahan, ang Labing Gamhanan nga Diyos. Ingong Anak ni Jehova nga Diyos, siya nakabaton gayod ug kinaiyahan sa Diyos.—Col 2:9; itandi ang 2Pe 1:4, diin ang "kinaiyahan nga iya sa Diyos" gisaad ngadto sa kaubang mga manununod ni Kristo.

Ang *The Four Gospels—A New Translation,* ni Propesor Charles Cutler Torrey (ika-2 nga ed., 1947), nag-ingon: "Sa sinugdan mao ang Pulong, ug ang Pulong uban sa Diyos, ug diyos ang Pulong. Sa dihang siya sa sinugdan uban sa Diyos ang tanang butang gilalang pinaagi kaniya; kon wala siya walay linalang nga butang nga mitungha." (Ju 1: 1-3) Matikdi nga ang termino nga nagpunting sa Pulong giespeling nga dili kapital ang unang letra, nga mao, "diyos."

Kini nga Pulong, o *Lo'gos,* mao lamang ang direktang gilalang sa Diyos, ang bugtong anak sa Diyos, ug dayag nga maoy suod nga kauban sa Diyos nga kaniya ang Diyos nakigsulti sa dihang siya miingon: "Buhaton *nato* ang tawo sumala sa *atong* larawan, sumala sa *atong* dagway." (Gen 1:26) Busa si Juan nagpadayon sa pag-ingon: "Kini siya sa sinugdan uban sa Diyos. Ang tanang butang milungtad pinaagi kaniya, ug walay bisan usa ka butang nga milungtad nga dili pinaagi kaniya."—Ju 1:2, 3.

Ang ubang mga teksto tin-awng nagpakita nga ang Pulong maoy galamiton sa Diyos nga pinaagi kaniya ang tanang ubang mga butang milungtad. Adunay "usa lamang ka Diyos nga Amahan, nga gikan kaniya ang tanang butang, . . . ug adunay usa ka Ginoo, si Jesu-Kristo, nga pinaagi kaniya ang tanang butang." (1Co 8:6) Ang Pulong, ang Anak sa Diyos, mao "ang sinugdan sa kalalangan sa Diyos," nga sa laing paagi gihubit ingong "ang panganay sa tanang kalalangan; tungod kay pinaagi kaniya gilalang ang tanang ubang butang sa langit ug sa yuta."—Pin 3:14; Col 1:15, 16.

Yutan-ong ministeryo ug langitnong kahimayaan. Sa takdang panahon nahitabo ang usa ka kausaban. Gipatin-aw ni Juan: "Busa *ang Pulong* nahimong unod ug mipuyo sa atong taliwala [ingong si Ginoong Jesu-Kristo], ug nakita nato ang iyang himaya, ang himaya nga ingon sa iya sa bugtong nga anak gikan sa amahan." (Ju 1:14) Pinaagi sa pagkahimong unod, ang Pulong makita, madungog, mahikap sa mga saksing-nakakita dinhi sa yuta. Niining paagiha ang unodnong mga tawo makahimo sa direktang pagpakigkontak ug pagpakig-uban *"sa pulong* sa kinabuhi," nga, matod ni Juan, "sukad pa sa sinugdan, nga among nadungog, nga among nakita sa among mga mata, nga among nasud-ong pag-ayo ug nahikap sa among mga kamot."—1Ju 1:1-3.

Ang hinimaya nga si Ginoong Jesu-Kristo nagpadayon sa paghupot sa titulo nga "ang Pulong," sumala sa makita diha sa Pinadayag 19:11-16. Niini nga mga teksto, pinaagi sa usa ka panan-awon sa langit, si Juan nag-ingon nga iyang nakita ang usa ka puting kabayo nga ang nagsakay niini gitawag nga "Matinumanon ug Matuod," "Ang Pulong sa Diyos"; ug "diha sa iyang panggawas nga besti, bisan diha sa iyang paa, siya may ngalan nga nahisulat, Hari sa mga hari ug Ginoo sa mga ginoo."

Kon nganong ang Anak sa Diyos gitawag nga "ang Pulong." Ang usa ka titulo sagad naghubit sa katungdanan nga gialagaran o sa buluhaton nga gihimo sa naghupot niini. Susama usab niini ang titulo nga *Kal-Hatzé,* nga nagkahulogang "ang tingog o pulong sa hari," nga gihatag ngadto sa usa ka opisyal sa Abyssinia. Pinasukad sa iyang mga panaw sukad sa 1768 hangtod sa 1773, si James Bruce naghubit sa mga buluhaton sa *Kal-Hatzé* ingon sa mosunod. Siya mobarog dapit sa usa ka bentana nga may kortina nga sa likod niini, nga dili makita sa sulod, ang hari mamulong ngadto niini nga opisyal. Dayon iyang isulti ang mensahe ngadto sa mga tawo o sa mga hingtungdan. Busa ang *Kal-Hatzé* nag-alagad ingong ang pulong o tingog sa hari sa Abyssinia.—*Travels to Discover the Source of the Nile,* London, 1790, Tomo III, p. 265; Tomo IV, p. 76.

Hinumdomi usab nga ang Diyos naghimo kang Aaron ingong pulong o "baba" ni Moises, nga nag-ingon: "Siya magasulti alang kanimo ngadto sa katawhan; ug mahitabo gayod nga siya magsilbi nga baba alang kanimo, ug ikaw magsilbi ingon nga Diyos ngadto kaniya."—Ex 4:16.

Sa susamang paagi, ang panganayng Anak sa Diyos sa walay duhaduha nag-alagad ingong Baba, o Tigpamaba, alang sa iyang Amahan, ang dakong Hari sa Walay Kataposan. Siya maoy Pulong sa Diyos sa pagpakigkomunikar alang sa paghatod ug impormasyon ug mga instruksiyon ngadto sa ubang espiritu ug tawhanong mga anak sa Maglalalang. Makataronganon ang paghunahuna nga sa wala pa moanhi si Jesus sa yuta, sa daghang okasyon sa dihang ang Diyos nakigkomunikar sa mga tawo iyang gigamit ang Pulong ingong iyang tigpamaba nga manulonda. (Gen 16:7-11; 22:11; 31:11; Ex 3:2-5; Huk 2:1-4; 6:11, 12; 13:3) Sanglit ang manulonda nga naggiya sa mga Israelinhon latas sa kamingawan 'nagbaton sa ngalan ni Jehova,' lagmit siya mao ang Anak sa Diyos, ang Pulong.—Ex 23:20-23; tan-awa ang JESU-KRISTO (Una-tawhanong Paglungtad).

Aron ipakita nga siya nagpadayon sa pag-alagad ingong Tigpamaba, o Pulong, sa iyang Amahan panahon sa iyang yutan-ong ministeryo,

gisultihan ni Jesus ang iyang mga mamiminaw: "Wala ako magasulti pinasukad sa akong kaugalingong pagbuot, apan ang Amahan nga nagpadala kanako naghatag kanakog sugo kon unsay akong isugilon ug isulti. . . . Busa ang mga butang nga akong ginasulti, sumala sa gisulti kanako sa Amahan, ginasulti ko usab kini sila."—Ju 12:49, 50; 14:10; 7:16, 17.

PULSERAS. Usa ka lingin nga pahiyas nga isul-ob diha sa pulso o sa ubos nga bahin sa bukton, usahay walay bugto nga likong, apan sa pipila ka kahimtang may giwang o siradura. Sa karaang kapanahonan ang mga pulseras gisul-ob sa mga lalaki ug mga babaye, usahay sa usa lamang ka bukton, apan may mga higayon nga isul-ob diha sa duha ka bukton. Ang karaang mga pulseras ginama gikan sa bronse, bildo, puthaw, plata, ug bulawan ug sagad butangan ug daghang pahiyas, usahay kini adornohan ug mga mutya.

Ang mga Hebreohanon nagsul-ob ug mga pulseras, ug kini gigamit sa kadaghanan sukad pa sa unang mga panahon sa Palestina, diin ang mga arkeologo nakakaplag ug daghan niini, nga ginama gikan sa lainlaing mga materyales, ilabina sa bronse. Ang alagad ni Abraham mihatag kang Rebeca ug bulawang singsing sa ilong ug usab duha ka pulseras (Heb., *tsemi·dhim′*) nga may gibug-atong napulo ka siklo (114 g) nga bulawan. (Gen 24:22, 30, 47) Lakip sa mga butang nga gikuha ingong inagaw sa gubat gikan sa mga Midianhon mao ang mga pulseras, nga lakip sa bililhong mga butang nga gitanyag sa mga Israelinhon ngadto sa Diyos. —Num 31:50.

Pinaagi kang Ezequiel, gilarawan sa Diyos ang iyang kaugalingon nga nagdayandayan sa Jerusalem pinaagig mga pulseras ug uban pang mga pahiyas. Apan sanglit gigamit niya ang maong maanindot nga mga butang sa idolatrosong paagi ug namampam, si Jehova mitagna nga siya magsilot kaniya ug magkuha niining mga butanga gikan kaniya. (Eze 16:11, 17, 38, 39) Ang mga pulseras (Heb., *sheh·rohth′*) maoy lakip sa mga butang nga giingon ni Jehova nga iyang kuhaon gikan sa mapahitas-ong "mga anak nga babaye sa Zion."—Isa 3:16, 19.

Ang likong o pulseras sa ibabawng bahin sa bukton (Heb., *'ets·'a·dhah′*) gisul-ob sa mga monarko ingong timailhan sa ilang harianong awtoridad o soberanong gahom. Lagmit nga mao kini ang kahulogan sa pulseras nga gisul-ob sa bukton ni Haring Saul sa Israel.—2Sa 1:10; tan-awa ang DAYANDAYAN, PAHIYAS.

PULSERAS SA TIIL. Tan-awa ang KADENILYA SA TIIL.

PULTAHAN. Ang "ganghaan" (Heb., *pe′thach;* Gen 19:11) sa usa ka lawak, sa usa ka balay, o sa uban pang tinukod nga gilangkoban sa: (1) "ibabawng bahin sa pultahan" (Heb., *mashqohph′;* Ex 12:7), nga mao, ang balabag, ang nagbabag nga kahoy o bato nga anaa sa ibabawng bahin niini nga samag sukod sa entrada sa pultahan ug nagsangga sa gambalay sa ibabaw sa pultahan; (2) duha ka "poste sa pultahan" (Heb., *mezu·zoth′;* Ex 12:7, *ftn* sa *Rbi8*), ang hamba sa isigkakilid sa pultahan, nga niana gipatong ang balabag; (3) pultahan (Heb., *de′leth;* Gr., *thy′ra*) mismo; (4) "bakanan" (Heb., *saph* [Huk 19:27]) nga nahimutang sa ubos sa pultahan.

Agig pagsugot sa sugo, ang *balabag* ug ang *mga poste sa pultahan* sa mga ganghaan sa mga balay sa mga Israelinhon didto sa Ehipto giwisikan ug dugo sa halad sa Paskuwa ingong ilhanan alang sa manulonda sa Diyos nga sayloan ang maong mga balay ug dili pamatyon ang ilang mga panganay. (Ex 12:7, 22, 23) Sumala sa Balaod, kon ang usa ka ulipon (lalaki o babaye) buot mag-alagad nga permanente sa iyang agalon, ang agalon magdala sa ulipon ngadto sa pultahan o sa poste sa pultahan ug magtusok sa iyang dalunggan pinaagig hilihod. (Ex 21:5, 6; Deu 15:16, 17) Ang Hebreohanong pulong alang sa poste sa pultahan (*mezu·zah′*) sa ulahi gipadapat sa usa ka gamay nga sudlanan nga gitawag ug *mezuzah.* Ilansang kini diha sa poste sa pultahan sa Ortodoksong mga Hudiyo ug nasudlan sa usa ka pergamino nga gisulatan sa mga pulong sa Deuteronomio 6:4-9; 11:13-21.—Tan-awa ang MEZUZAH.

Ang *pultahan* sagad maoy gama sa kahoy, ug daghan niini ang malisoliso pinaagig mga tuyokanan nga gipahaom sa mga suksokanan diha sa balabag sa ibabaw sa pultahan ug sa bakanan. (Pr 26:14) Ang mga tuyokanan sa pultahan sagad maoy gama sa kahoy, apan ang mga Ehiptohanon usahay magtaod diha sa ubos ug sa ibabaw nga tumoy sa pultahan ug metal nga mga bisagra nga may mga tunggoytunggoy nga gipahaom sa mga suksokanan, sa ingon kini nga mga pultahan malisoliso. Ang mga suksokanan sa mga pultahan sa templo nga gitukod ni Solomon maoy gama sa bulawan.—1Ha 7:48, 50.

Ang mga pultahan sa kasarangan nga mga balay maoy gagmay ug walay dayandayan. Apan ang ganghaan sa templo ni Solomon adunay duha ka duhay-palid nga kahoyng junipero nga mga pultahan, ug may duha ka pultahan nga gama sa kahoyng oleifero paingon sa Labing Balaan, kining tanang pultahan adunay kinulit nga mga larawan sa mga kerubin, mga kahoyng palma, ug mga bulak, nga hinaklapan ug bulawan. (1Ha 6:31-35) Ang dagkong mga pultahan nga adunay matiklop-

tiklop nga mga bahin o mga palid gigamit usab sa ubang mga dapit. Pananglitan, gitino ni Jehova nga ang tumbagang "duhay-palid nga mga pultahan" sa Babilonya mabuksan alang kang Haring Ciro. —Isa 45:1, 2.

Bahin sa *bakanan* sagad nga kahoy o bato ang gigamit. Apan ang mga bakanan sa "balay ni Jehova" nga gitukod ni Solomon gihaklapan ug bulawan.—2Cr 3:1, 7.

Ang mga pultahan sa mga balay o mga ganghaan usahay isira pinaagig mga trangka o mga balabag nga kahoy o puthaw (Isa 45:2; Deu 3:5; 2Cr 8:5; 14:7), nga sagad itaod sa paagi nga kini ikasulod sa mga suksokanan diha sa mga poste sa ganghaan o sa mga poste sa pultahan. Ang mga ganghaan sa siyudad usahay may mga trangka ug mga tarogo. (Neh 3:3; 7:3) Ang tarogo lagmit nga usa ka bara o tubo nga ikasulod sa suksokanan diha sa bakanan sulod sa ganghaan. Ang ubang mga ganghaan sa siyudad adunay mga trangka (Deu 33:25), sama sa mga pultahan sa mga balay.—2Sa 13:17, 18; Luc 11:7; tan-awa ang GANGHAAN; TRANGKA.

Ang metal nga mga pangtuktok sa pultahan gigamit usab, apan ang Bibliya wala maghisgot nga espesipiko kon migamit ba niini ang mga Hebreohanon. Aron makamatikod ang mga tagbalay, ang usa ka tawo manuktok sa pultahan sa balay o sa ganghaan.—Aw 5:2; Buh 12:13.

Mahulagwayong Paggamit. Si Jesu-Kristo nagdasig sa pagkamapadayonon, nga nag-ingon: "Padayon sa pagpanuktok, ug pagabuksan kini kaninyo." (Mat 7:7) Sa Pinadayag 3:20, si Kristo nag-ingon nga siya "nagbarog sa pultahan ug nagapanuktok," nga mipasalig ug espirituwal nga panag-ubanay ug kaayohan ngadto sa usa nga magbukas sa pultahan ug mag-abiabi kaniya.

Kon ang dalagang Sulamita nahimong mabalhinon sa gugma ug sa kaligdong, sama sa usa ka pultahan nga molisoliso diha sa tuyokanan niini, ang iyang mga igsoong lalaki determinado nga "alihan siya ug tabla nga sedro," sa ingon magsira sa "pultahan" ug magpugong niini nga mobukas ngadto kang bisan kinsa nga makadaot kaniya.—Aw 8: 8, 9.

Ang Leviatan, nga dobleg apapangig, gilarawan ingong adunay "mga pultahan" sa nawong niini. (Job 41:1, 13, 14) Ang magtitigom nag-ingon nga sa kahimtang sa tawong tigulang 'ang mga pultahan didto sa kadalanan nasirhan na,' tingali aron ipakita nga ang duha ka pultahan sa baba dili na kaayo mobuka o kaha dili na gayod mobuka aron ibungat kon unsay anaa sa balay sa lawas.—Ecc 12:1, 4.

Si Jesu-Kristo nag-awhag ug kusganong pagpanlimbasog aron mabatonan ang kaluwasan, sa "pagsulod agi sa sigpit nga pultahan." (Luc 13:23, 24; Flp 3:13, 14; itandi ang Mat 7:13, 14.) Sa laing higayon gipakasama niya ang iyang kaugalingon sa pultahan sa usa ka mahulagwayong toril, sanglit si Jesus mao ang nahiangayng magbalantay nga nagtultol sa iyang "gamayng panon" aron makabaton sila ug relasyon uban kang Jehova pinasukad sa bag-ong pakigsaad nga gitimbrehan pinaagi sa kaugalingong dugo ni Jesus. (Luc 12:32; Ju 10:7-11) Ang pagpakasama ni Jesus sa iyang kaugalingon sa usa ka pultahan nahiuyon sa kamatuoran nga pinaagi kaniya, tungod sa iyang halad lukat, ang mga tawong karnerohon makaduol sa Diyos, maluwas, ug makabaton ug kinabuhi.—Ju 14:6.

Si Jehova maoy nagpahinabo nga mabuksan ngadto sa kanasoran "ang pultahan sa pagtuo." (Buh 14:27) Si Pablo nagpabilin ug taudtaod sa Efeso tungod kay "ang usa ka dakong pultahan nga nagatultol ngadto sa kalihokan" sa pagpahayag sa maayong balita nabuksan alang kaniya didto. —1Co 16:8, 9; Buh 19:1-20; itandi ang 2Co 2:12, 13; Col 4:3, 4.

Sa panan-awon, nakita ni Juan ang "usa ka binuksang pultahan sa langit," nga pinaagi niana iyang nakita ang mga butang sa umaabot ug nakasulod, ingnon ta, ngadto sa presensiya ni Jehova. —Pin 4:1-3.

PUMOLUYO. Tan-awa ang LANGYAW NGA PUMOLUYO.

PUNAW. Tan-awa ang PANAN-AWON.

PUNIHANON [Kang (Iya ni) Puva o Pua]. Ang mga kaliwat sa banay sa ikaduhang anak nga lalaki ni Isacar nga si Puva.—Num 26:23.

PUNON. Usa ka dapit nga gikampohan tali sa Zalmona ug Obot nga naabot sa Israel human mobiya sa Bukid sa Hor (Jebel Madurah [?]). (Num 33:41-43) Dili gayod matino ang nahimutangan niini, apan gituohan kini sa kadaghanan nga mao ang Feinan, mga 30 km (19 mi) sa HS sa ʽAin Husb.

PUN-ON ANG KAMOT SA GAHOM. Ang Hebreohanong ekspresyon nga *mil·le'' yadh,* nga gihubad nga "magkonsagrar" sa daghang bersiyon, sa literal nagkahulogang "pun-on ang kamot" ug gigamit labot sa pagbutang ug bug-os nga gahom sa mga kamot niadtong kinsa mag-alagad sa katungdanan sa pagkasaserdote. Sa dihang sila gipahiluna sa katungdanan ingong mga saserdote ni Jehova, ang mga kamot ni Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki gipuno sa gahom aron makaalagad niana nga katungdanan. (Ex 28:41; 29:9, 29, 33, 35; Lev 8:33; 16:32; 21:10; Num 3:3) Ingong simbolo niini, ang laking karnero alang sa pagpahiluna-sa-katungdanan ihawon ug hiwaon, ug ang mga

bahin niini uban sa pipila ka tinapay gikan sa bukag sa mga tinapay nga walay igpapatubo ibutang ni Moises ibabaw sa mga palad ni Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki, ug dayon magtabyog sa halad atubangan kang Jehova. Sa kataposan ang mga butang nga gitabyog paasohon diha sa halaran ibabaw sa halad-nga-sinunog.—Ex 29:19-25; Lev 8:22-28; tan-awa ang DINIHOGAN, PAGDIHOG; PAGPAHILUNA-SA-KATUNGDANAN; SASERDOTE.

Ang uban usab nagpuno ug gahom sa mga kamot sa ilang mga saserdote. Ang idolatrosong si Miqueas naghatag ug kagahom una sa usa ka anak nga lalaki dayon sa usa ka dili-matinumanong Levihanon aron mahimong mga saserdote alang sa iyang "balay sa mga diyos." (Huk 17:5, 12) Sa ulahi, si Haring Jeroboam, sa pagsugod sa pagsimba sa nating baka didto sa Israel, nagpahiluna sa katungdanan sa iyang kaugalingong mga saserdote gikan sa katawhan sa katibuk-an; ang Aaronikong mga saserdote ug ang mga Levihanon nagpabiling maunongon sa pagsimba kang Jehova nga nasentro didto sa Jerusalem ug, dayag nga tungod niini, giabog sila gikan sa napulo-ka-tribo nga gingharian.—1Ha 12:31; 13:33; 2Cr 13:9.

PUNTIL, SAKO. Ginama gikan sa nagkalainlaing matang sa mga panit, panapton, ug hinablon nga mga materyales, ang mga puntil ug mga sako sa karaang kapanahonan gigamit ingong sudlanan sa mga lugas ug pagkaon, sa bino ug tubig, mga igtitimbang nga bato, mga manggad, mga pirasong bulawan ug plata, ug sa ulahing kapanahonan, gigamit ingong sudlanan sa mga sensilyo.

Ang mga puntil nga sudlanag tubig ug bino kasagarang ginama gikan sa tinina nga mga panit sa mga hayop. (Jos 9:4; Mat 9:17) Ang mga babaye usahay adunay pangdayandayan nga mga puntil, o mga bag, nga lagmit taas, linginon ug porma. (Isa 3:16, 22; 46:6) Ang karaang mga puntil maoy gama sa panit, sa hinablon nga mga tikog, o sa gapas. Sanglit kini gigamit ingong mga bag, tapoton kini ug sirad-an sa liogliog niini pinaagig mga estrap nga panit o ubang mga kordon.

Ang pulong nga "sako" maoy katumbas sa Hebreohanong pulong nga *saq* ug, bisan tuod pangunang gigamit sa Bibliya maylabot sa sakong panapton (Lev 11:32), kini nga Hebreohanong pulong gigamit usab sama karong adlawa sa pagtumong sa mga sudlanan sa pagkaon ug mga lugas. (Gen 42:25, 27, 35) Ang Hebreohanong pulong nga *'amta'chath* ("sako," *NW, KJ;* naggikan sa usa ka berbo nga nagkahulogang "ladlad" [Isa 40:22]) gigamit sa asoy bahin sa pagduaw sa mga igsoon ni Jose ngadto sa Ehipto ug daw halos susamag kahulogan sa *saq,* nga lagmit naghubit sa porma sa sako inay sa materyales nga gigamit sa paggama niini.—Gen 42:27, 28; 43:18-23.

Sa dihang nangandam sa iyang pagpakigsangka kang Goliat, si David nagsulod ug lima ka bato diha sa iyang "puntil" (Heb., *keli'*) sa magbalantay sa karnero, ug kini nga sudlanan gituohan nga maoy usa ka matang sa puyo nga isab-ay sa abaga ug kasagarang ginama sa panit sa mga hayop nga wala kuhaig balhibo. (1Sa 17:40, 49) Ang Hebreohanong pulong nga gigamit dinhi maoy linangkob ra kaayo ang kahulogan ug mas sagad nagtumong sa usa lamang ka sudlanan o galamiton nga kulonon, kahoy, metal, o panit.—Lev 6:28; 11:32, 33; Num 31:20; 1Ha 10:21.

Ang Siryanhong opisyal sa kasundalohan nga si Naaman mihatag sa dalo nga si Gehazi ug "duha ka talanton nga plata sulod sa duha ka puntil [Heb., *chari·tim'*], uban ang duha ka ilisan nga besti, ug gihatag kini ngadto sa duha sa iyang mga tig-alagad, aron madala kini." Sanglit ang usa ka talanton katumbas sa mga 34 kg, dayag nga ang maong sudlanan (*cha·rit'*) may igong gidak-on ug lig-on gayod aron kasudlan ug usa ka talanton lakip ang usa ka ilisan nga besti ug, busa, sa dihang mapuno igoigo gayod nga madala sa usa ka tawo. (2Ha 5:23) Apan ang samang pulong gigamit usab sa pagtumong sa "mga puntil" nga gigamit ingong mahalon nga mga dayandayan sa mapahitas-ong mga anak nga babaye sa Zion.—Isa 3:16, 22.

May mga puntil o sako (Heb., *kis*) usab nga dadon sa mga magpapatigayon, sa walay duhaduha sama gayod nianang gigamit gihapon hangtod niining bag-o pang kapanahonan diha sa kayutaan sa Sidlakan. Pinasukad niining ulahing mga matang sa puntil o sako, lagmit nga kini ginama gikan sa hinablon nga gapas, sa lubayon nga mga tikog, o sa panit sa mga hayop. Kini nga mga puntil o sako gigamit sa mga magpapatigayon, o mga komersiyante, ingong sudlanan sa igtitimbang nga mga bato nga gikinahanglan sa mga transaksiyon sa negosyo diin ang mga produkto, mga lugas, o bililhong mga metal kinahanglang timbangon. Naghisgot sa pulong nga *kis,* ang usa ka pasidaan batok sa mga batasan sa pagpanglimbong sa negosyo diha sa Moisesnong Balaod nag-ingon: "Dili ka magbaton diha sa imong puntil ug duha ka matang sa bato sa timbangan." (Deu 25:13) Ubos sa pag-inspirar ni Jehova, ang iyang manalagna nangutana: "Magmaputli ba ako pinaagi sa daotang timbangan ug pinaagi sa usa ka puntil sa malimbongong igtitimbang nga mga bato?" (Miq 6:11; Pr 16:11) Ang pulong nga *kis* mahimong magtumong usab sa usa ka "puntil" nga sudlanan ug salapi ug mga manggad.—Pr 1:13, 14; Isa 46:6.

Ang Hebreohanong pulong nga *tserohr'* naggikan sa berbo nga nagkahulogang "putos" (Ex 12:34) ug naghulagway sa usa ka komon nga matang sa sudlanan nga gihigtan ug kordon o lambo,

ingong usa ka "pinutos" (Gen 42:35) o ingong usa ka "puntil" nga ang usa lamang ka liogliog ang hugpongon ug higtan. (Pr 7:20; Aw 1:13) Mopatimaw nga ingon niana ang pagkaputos sa salapi nga nadawat gikan sa kahon sa mga amot sa templo, nga sa walay duhaduha pareho ang gidaghanon. (2Ha 12:10) Sa karaang kapanahonan, sa mga transaksiyon sa negosyo nga naglangkit ug dagkong kantidad sa salapi, ang mga pirasong salapi usahay timbangon ug dayon isulod sa maong mga putos o mga puntil, ug human niana ang higot timbrehan. Kon buot sa usa, ang puntil ikapasa gikan sa usa ka tawo ngadto sa lain nga may garantiya nga nasudlan kini sa tinong kantidad. Busa, ang wala pa madaot nga timbre magsilbing garantiya sa kantidad sa plata, bulawan, o ubang metal nga gisulod. Dayag nga gigamit ni Job ang maong paglarawan diha sa Job 14:17, nga nag-ingon ngadto sa Diyos: "Ang akong kalapasan gibaligtosan sulod sa usa ka puntil, ug gipahiran mo ug papilit ang akong kasaypanan." Si Abigail nagpahayag ug pagsalig sa proteksiyon ni Jehova kang David, nga nag-ingon nga kon ang usa ka kaaway mogukod kang David ang iyang kalag "maputos gayod sulod sa usa ka puntil sa kinabuhi uban kang Jehova nga [iyang] Diyos."—1Sa 25:29.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan gihisgotan ang usa ka "puyo sa pagkaon" (*NW*) o "puntil" (*AT, RS*). (Mat 10:10; Luc 9:3) Ang Gregong pulong nga *pe'ra* gihubit diha sa *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 4, p. 196) ingong "usa ka panit nga puntil o puyo sa usa ka magpapanaw nga sudlanan sa mga balon."—Tan-awa ang PUYO SA PAGKAON.

Sa Juan 12:6; 13:29 sa *Maayong Balita Biblia,* si Judas gihisgotan ingong nagdala ug "puntil"; apan ang kadaghanang modernong mga hubad naghubad sa Gregong pulong nga *glos·so'ko·mon* ingong "kahon" o "kahon sa salapi." Gigamit sa sinugdan sa pagtumong sa usa ka kaha nga sudlanan sa huypanan sa tulonggon, ang Gregong pulong sa ulahi nagkahulogan sa usa ka gamayng kahon nga gigamit alang sa bisan unsang katuyoan, lakip ang pagtipig ug salapi. Ang mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* migamit niining pulonga sa pagtumong sa kahon nga gihisgotan sa 2 Cronicas 24:8, 10.

Ang bulsa sa bakos gigamit usab (sa literal, 'bakos'; Gr., *zo'ne;* Mat 10:9; Mar 6:8) ingong puntil, tingali usa ka matang sa bakos nga sudlanan ug salapi. Ang bakos adunay bulsa nga mahimong isulod ang salapi, o kaha ang bakos maoy gama sa panapton ug ibakos nga pinilo, ug ang salapi puston sa mga pilo niini.

Si Jesus, sa dihang nagpadala sa iyang 70 ka tinun-an aron sa pagsangyaw, lagmit sa Judea, nagsulti kanila nga dili magdalag mga puntil, nga nagpakita nga si Jehova nga Diyos magtagana kanila pinaagi sa ilang mga isigka-Israelinhon, nga taliwala kanila nabatasan ang pagkamaabiabihon. (Luc 10:1, 4, 7) Apan, wala madugay una pa sa iyang kamatayon, gisugo ni Jesus ang iyang mga apostoles sa pagdalag mga puntil, kay siya nahibalo nga ang iyang mga tinun-an sa dili madugay mangatibulaag ug pagalutoson. Tungod sa opisyal nga pagsupak, bisan ang mga tawo nga mouyon sa ilang mensahe basin mangahadlok sa pagtabang kanila. Dugang pa, sila sa dili madugay magdala sa mensahe sa Gingharian ngadto sa Hentil nga mga kayutaan. Kining tanan nanginahanglan nga ang mga sumusunod ni Jesus magmaandam sa pagatiman sa ilang kaugalingon sa materyal nga paagi.—Luc 22:35, 36.

Sa pagpasiugda sa pagkalabaw ug bili sa espirituwal nga mga butang, giawhag ni Jesus ang iyang mga sumusunod sa paghimog mga puntil nga dilimadunot alang sa ilang kaugalingon, sa pagbaton ug bahandi sa langit.—Luc 12:33.

PUNTIL SA MAGBALANTAY SA KARNERO. Tan-awa ang PUNTIL, SAKO; PUYO SA PAGKAON.

PUR. Usa ka dili-Hebreohanong pulong nga makaplagan sa Ester 3:7 ug 9:24, 26; kini nagkahulogang "ripa" (Heb., *goh·ral';* tan-awa ang RIPA). Kini mao ang singular nga porma, ang plural maoy "Purim." (Est 9:26, 28-32) Ang "Pur" gilangkit sa usa ka Akadianhong pulong nga *puru,* nga nagkahulogang "ripa." Kini mao ang gigikanan sa ngalan sa Hudiyohanong pista sa Purim.—Tan-awa ang PURIM.

PURA. Ang tig-alagad, lagmit tigdala sa armadura ni Gideon nga mikuyog kaniya panahon sa kagabhion aron mangespiya sa kampo sa mga Midianhon.—Huk 7:9-15.

PURIM. Ang pista nga gisaulog sa ika-14 ug ika-15 sa Adar, ang kataposang bulan sa Hudiyohanong tuig, nga katumbas sa ulahing bahin sa Pebrero ug unang bahin sa Marso; gitawag usab nga Pista sa mga Ripa. (Est 9:21) Ang ngalan naggikan sa gibuhat ni Haman nga paghulog sa *pur* (ripa) aron sa pagtino sa labing maayong adlaw nga himoon ang laraw sa pagpuo sa mga Hudiyo. Kay usa ka Agagihanon, lagmit usa ka harianong Amalekanhon, ug usa ka magsisimba sa paganong mga bathala, siya mihimo niini ingong "usa ka matang sa pagpanag-an." (Est 3:7, *ftn* sa *Le;* tan-awa ang PAGPANAG-AN; RIPA; PUR.) Sa ika-12 nga tuig ni Haring Ahasuero (Jerjes I), sa Nisan 13, lagmit sa tingpamulak sa 484 W.K.P., ang opisyal nga mando sa pagpuo nga gipahinabo ni Haman nga mauyonan sa hari giandam alang sa tanang Persianhong

mga lalawigan, nga nagsugo sa paglaglag sa mga Hudiyo.

Paghandom sa Kaluwasan. Ang pista naghandom sa kaluwasan sa mga Hudiyo gikan sa kalaglagan tungod sa laraw ni Haman. Busa, lagmit nga ang mga Hudiyo naghatag sa ngalang Purim sa lahi nga diwa. (Est 9:24-26) Gitawag usab kini diha sa Apokripal nga basahon sa Mga Macabeo ingong "adlaw ni Mardokeo," sanglit si Mardokeo adunay mahinungdanong bahin sa mga panghitabo may kalabotan sa pista. (2 Macabeo 15:36, *AT*) Pinaagi sa mga paningkamot ni Rayna Ester, nga nagpameligro sa iyang kinabuhi ug sumala sa pagtultol sa iyang magulang nga ig-agaw nga si Mardokeo, ang mga Hudiyo naluwas. Si Ester nagpuasa sulod sa tulo ka adlaw sa wala pa moatubang sa hari sa pagdapit kaniya alang sa usa ka bangkete, ug dayon alang sa ikaduhang bangkete diin iyang ikapahayag ang iyang hangyo. (Est 4:6–5:8) Paborableng gidungog ang hangyo, ug sanglit ang orihinal nga mando dili na mausab tungod sa pagkadili-mausab sa balaod sa mga Medianhon ug mga Persianhon (Dan 6:8), ang laing mando gipagula sa ika-23 nga adlaw sa Sivan. Kini nga dokumento naghatag sa mga Hudiyo sa katungod sa pagdepensa sa ilang kaugalingon ug tungod niana sila nakapangandam. Gisulat kini ni Mardokeo ug gihubad ngadto sa daghang pinulongan alang sa lainlaing mga distrito sa Persianhong Imperyo. Ang mga Hudiyo nakig-away—uban sa tabang sa mga prinsipe, mga satrapa, ug mga gobernador—ug nagbalit-ad sa mga kahimtang sa batok-Hudiyo nga mga kaaway. Usa ka dakong pagpamatay ang nahitabo niadtong Adar 13, dili sa mga Hudiyo, kondili sa ilang mga kaaway. Kini nagpadayon didto sa harianong siyudad sa Susan hangtod sa ika-14 nga adlaw. Sa ika-14 nga adlaw sa Adar, ang mga Hudiyo sa sakop nga mga distrito nakapahulay, ug kadtong didto sa Susan sa ika-15 nga adlaw, nga may pagbangkete ug pagmaya.—Est 8:3–9:19.

Aron handomon kini nga kaluwasan, gipatuman ni Mardokeo sa mga Hudiyo ang obligasyon sa pagsaulog sa Adar 14 ug 15 sa matag tuig nga may "pagbangkete ug pagmaya ug pagpadalhanay ug mga bahin ngadto sa usag usa ug mga gasa ngadto sa mga tawong kabos." (Est 9:20-22) Sa ulahi, laing sulat nga nagpatuman niini nga pista ang gisulat, ug kini gikompirmar ni Rayna Ester. Ang matag kaliwatan, matag banay, sakop nga distrito, ug siyudad magasaulog niini sa tinudlong panahon matag tuig.—Est 9:28-31; tan-awa ang ESTER, BASAHON NI.

Ang pista gisaulog sa mga Hudiyo hangtod niining adlawa diha sa detalyadong paagi, uban ang daghang mga pagdugang. Usa sa tradisyonal nga mga pagdugang sa paglabay sa panahon mao ang paglain sa ika-13 nga adlaw sa Adar ingong usa ka adlaw sa pagpuasa, nga gitawag ug Puasa ni Ester. Ang pagnegosyo o pagtrabaho wala idili panahon niini nga pista.

Usa ka Kuwestiyon Labot sa Juan 5:1. Walay direktang paghisgot sa Pista sa Purim diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Gipangangkon sa pipila nga gihisgotan kini diha sa Juan 5:1: "Human niining mga butanga dihay usa ka pista sa mga Hudiyo, ug si Jesus mitungas sa Jerusalem." Apan, ang pagpadapat niini nga bersikulo ngadto sa Pista sa Purim walay basehanan. Ang pipila ka manuskrito adunay tinong artikulo, nga mabasa: "ang pista sa mga Hudiyo." (Tan-awa ang *ftn* sa *Rbi8*.) Kini magpaila nga usa gayod kini sa tulo ka solemneng popanahon nga mga pista nga gitala sa Deuteronomio 16:16, ilabina nga atong mamatikdan nga si Jesus mitungas sa Jerusalem, nga dili niya kinahanglang himoon sa pagtuman sa Pista sa Purim. Ang Purim mas nalangkit sa lokal nga sinagoga ug sa lokal nga dapit kay sa templo; ang pista pagasaulogon diha sa siyudad nga nahimutangan sa pinuy-anan sa usa ka tawo. Imposible usab nga si Jesus mopanaw nga magbaktas paingon sa Jerusalem ug dayon mobalik pag-usab sa Galilea, nga ang Paskuwa usa na lamang ka bulan. Dugang pa, kon ibutang nato nga ang Juan 5:1 nagtumong sa Purim ug ang Juan 6:4 sa Paskuwa usa ka bulan sa ulahi, imposibleng mahitabo ang daghan kaayong panghitabo niining mubong yugto sa panahon, nga maglakip sa ministeryo ni Jesus sa Capernaum, sa iyang mga pagpanaw sa Galilea, ug sa iyang pagbalik sa Capernaum, sa Judea, ug sa Jerusalem. (Tan-awa ang JESU-KRISTO [Tsart sa Pangunang mga Hitabo sa Yutan-ong Kinabuhi ni Jesus].) Nan, may katarongan sa pagtuo nga ang "pista sa mga Hudiyo" sa Juan 5:1 sa aktuwal mao ang pista sa Paskuwa sa 31 K.P.—Tan-awa ang JESU-KRISTO (Ebidensiya sa tulo-ug-tunga ka tuig nga ministeryo).

Katuyoan. Bisan tuod giingon sa pipila ka komentarista nga ang Pista sa Purim ingon sa gisaulog sa mga Hudiyo karong adlawa maoy mas sekular inay nga relihiyoso ang kinaiyahan ug usahay inubanan pa sa mga paghinobra, kini dili ingon niini sa panahon sa pagsugod ug sa unang pagsaulog niini. Si Mardokeo ug Ester maoy mga alagad sa matuod nga Diyos nga si Jehova, ug ang pista gihimo aron sa pagpasidungog Kaniya. Ang kaluwasan sa mga Hudiyo sa maong panahon mahimong ikapasidungog kang Jehova nga Diyos, tungod kay ang isyu mitungha gumikan sa integridad ni Mardokeo maylabot sa iyang eksklusibong pagsimba kang Jehova. Si Haman lagmit maoy usa ka Amalekanhon, kansang nasod espesipikong gitunglo ug gihukman ni Jehova sa kalaglagan. Gitahod ni Mar-

dokeo ang mando sa Diyos ug midumili sa pagyukbo kang Haman. (Est 3:2, 5; Ex 17:14-16) Dugang pa, ang mga pulong ni Mardokeo kang Ester (Est 4:14) nagpaila nga siya milantaw sa usa ka mas hataas nga gahom alang sa kaluwasan sa mga Hudiyo, ug ang pagpuasa ni Ester sa wala pa moatubang sa hari aron isulti ang iyang unang hangyo, ang pagdapit alang sa usa ka bangkete, nagpakita nga siya nangaliyupo sa Diyos alang sa tabang. —Est 4:16.

PURONG, PANDONG. Taliwala sa mga Hebreohanon, gihatagag diyutay lamang nga pagtagad ang pandong sa ulo ingong naandang bahin sa ilang gisul-ob. Kon gikinahanglan, usahay gigamit sa komon nga mga tawo ang kupo o ang taas nga besti alang niini nga katuyoan. Apan ang purong nga pangdayandayan sagad isul-ob sa mga lalaki nga may opisyal nga mga katungdanan ug parehong isul-ob sa mga lalaki ug babaye panahon sa pista o sa espesyal nga mga okasyon. Ang mga saserdote sa Israel adunay espesipikong turong nga ipasul-ob kanila.—Ex 28:4, 39, 40; tan-awa ang KORONA, PURONGPURONG; BESTI.

Mga Matang sa Purong o Pandong sa Hebreohanong Kasulatan. Ang pandong sa ulo nga unang gihisgotan sa Bibliya mao ang pandong nga gisul-ob ni Rebeca sa dihang nagkita sila ni Isaac. (Gen 24:65) Ang Hebreohanong pulong nga gigamit dinhi maoy *tsa·ʽiph′,* nga gihubad sa ubang mga teksto ingong "panyolon." (Gen 38:14, 19) Ang pagsul-ob niini nga "pandong" dayag nga nagkahulogan sa pagpasakop ni Rebeca sa iyang pamanhonon nga si Isaac.

Ang purong (Heb., *mits·ne′pheth*) sa hataas nga saserdote maoy ginama gikan sa pino nga lino, nga ipurong sa ulo, nga adunay plaka nga bulawan nga gihigot sa atubangan niini pinaagig asul nga hilo. (Ex 28:36-39; Lev 16:4) Ang pangdayandayan nga turong sa luyoluyong mga saserdote 'gipurong' usab diha sa ulo, apan lahi nga Hebreohanong pulong (*migh·ba·ʽah′*) ang gigamit alang sa ilang purong o pandong, nga nagpakitang lahi kini ug porma ug tingali dili makuti sama sa purong sa hataas nga saserdote. Ni adunay bulawan nga plaka ang turong sa luyoluyong mga saserdote.—Lev 8:13.

Gihisgotan ni Job ang purong sa mahulagwayong diwa, nga nagpakasama sa iyang hustisya sa usa ka purong. (Job 29:14; itandi ang Pr 1:9; 4:7-9.) Ang mga babaye usahay magsul-ob ug mga purong. (Isa 3:23) Dinhi ang Hebreohanong pulong maoy *tsa·niph′.* Gigamit kini diha sa ekspresyon nga "harianong purong" sa Isaias 62:3, ug sa Zacarias 3:5, alang sa turong sa hataas nga saserdote.

Ang *pe'er′,* nga lagmit susama sa purong, isul-ob sa usa ka pamanhonon (Isa 61:10) ug maoy usa ka simbolo sa pagkamalipayon. (Isa 61:3; itandi ang Eze 24:17, 23.) Kini nga pulong gigamit usab alang sa purong sa mga babaye (Isa 3:20) ug nianang sa mga saserdote.—Eze 44:18.

Ang mga putong (Heb., *shevi·sim′*) daw gigama nga ginambat. (Isa 3:18) Ang "mga purong nga nagbitay" (Heb., *tevu·lim′*) nga gihubit ni Ezequiel nga gisul-ob diha sa mga ulo sa Caldeanhong mga manggugubat lagmit nga daghan kaayog kolor ug mga dayandayan.—Eze 23:14, 15.

Ang tulo ka batan-ong mga kauban ni Daniel, nga kompletong pagkabesti ug gani nagsul-ob ug mga kalo, gitambog ngadto sa hudno ni Nabucodonosor. Ang mga kalo lagmit nga gisul-ob aron sa pagpaila sa ilang titulo o ranggo. Gituohan sa pipila nga kini maoy pormag kono.—Dan 3:21.

Ang Karaan ug Moderno nga Purong o Pandong. Ang kadaghanan sa mga larawan diha sa mga monyumento ug mga linilok sa Ehipto, Babilonya, ug Asirya naghulagway sa mga talan-awon sa gubat ug pagpangayam, o sa harianong palasyo o sa mga templo. Apan, ang mga Ehiptohanon ilabina adunay daghan kaayong mga hulagway sa mga mamumuo nga nagtrabaho sa nagkalainlaing mga kabatid ug mga buhat. Niini nga mga hulagway ang mga hari, mga pangulo, ug mga hamili gipakita nga nagsul-ob ug nagkadaiyang mga matang sa purong, samtang ang komon nga mga tawo sagad gihulagway nga walay pandong, o usahay nagsul-ob ug hugot nga mga turong.

Ang usa ka susama kaayong purong sa Tungang Sidlakan karong adlawa mao ang *kaffiyeh,* nga gisul-ob sa mga Bedouin. Kini maoy ginama sa usa ka kuwadradong panapton nga gipilo aron ang tulo ka kanto magbitay sa likod ug sa mga abaga. Kini ihigot pinaagig usa ka kordon palibot sa ulo, nga dili magtabon sa nawong ug maghatag ug proteksiyon sa ulo ug liog gikan sa kainit sa adlaw ug sa hangin. Lagmit nga ang maong matang sa pandong sa ulo gisul-ob kanhi sa mga Hebreohanon.

Pandong sa Ulo ug Pagpasakop sa mga Babaye. Gisugo ni apostol Pablo nga ang mga babaye magsul-ob ug pandong sa ulo sa dihang mag-ampo o managna diha sa Kristohanong kongregasyon. Busa giila sa babaye ang prinsipyo sa pagkaulo, nga pinasukad niana ang lalaki mao ang ulo sa babaye, si Kristo mao ang ulo sa lalaki ug, sa baylo, ang Diyos mao ang ulo ni Kristo. Gipasiugda ni Pablo nga ang taas nga buhok sa babaye kinaiyanhong gihatag kaniya "inay sa usa ka pandong." Nianang higayona ang apostol nagsulat ngadto sa mga Kristohanon sa Corinto, nga nagpuyo taliwala sa mga Uropanhon ug mga Semihanon, nga kanila naglungtad kining kinaiyanhon nga panagkalahi sa gitas-on sa buhok tali sa mga lalaki ug mga babaye. Ang ulipon nga mga babaye ug

kadtong masakpan nga nakighilawas o nanapaw kinahanglang kiskisan sa ilang mga ulo. Gipasiugda ni Pablo nga ang taas nga buhok sa usa ka babaye maoy kinaiyanhong ebidensiya sa iyang posisyon ingong babaye ilalom sa pagkaulo sa lalaki. Ang babaye, kay nakakita niining kinaiyanhong pahinumdom sa iyang pagpasakop, sa ingon, angayng magsul-ob ug usa ka matang sa pandong ingong "timaan sa awtoridad" diha sa iyang ulo sa dihang mag-ampo o managna diha sa kongregasyon, busa nagpakita sa atubangan sa uban, lakip sa mga manulonda, sa iyang personal nga pagila sa prinsipyo sa pagkaulo. (1Co 11:3-16) Dayag nga mao kini ang naandang ginabuhat sa mga manalagnang babaye sa karaang kapanahonan, sama kang Debora (Huk 4:4) ug Ana (Luc 2:36-38), sa dihang sila nanagna.—Tan-awa ang BUHOK, BALHIBO.

PURONGPURONG. Tan-awa ang KORONA, PURONGPURONG.

PURPURA. Tan-awa ang BULOK; TINA, PAGTINA.

PUSPOS ALANG SA GUBAT. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

PUT. Usa ka "anak nga lalaki" ni Ham. (Gen 10:6; 1Cr 1:8) Bisan tuod gihisgotan si Put sa ubang mga teksto sa Bibliya, wala hisgoti ang ngalan sa iyang indibiduwal nga mga anak. Sa makadaghan, ang iyang mga kaliwat naghatag ug suporta militar ngadto sa Ehipto. (Jer 46:9; Eze 30:4-6; Nah 3:9) Sila nag-alagad ingong mga mersenaryo sa kasundalohan sa Tiro ug nakaamot sa kabantog nianang siyudara. (Eze 27:3, 10) Gitagna usab nga ang Put mahilakip sa puwersa ni Gog sa Magog.—Eze 38:5.

Ang mabatonang ebidensiya nagpakita sa kalangkitan tali sa Put ug sa mga Libyanhon sa A sa Aprika. Sa tulo ka teksto nga kini makita, ang "Put" gihubad nga "mga Libyanhon" diha sa Gregong *Septuagint* ug sa Latin nga *Vulgate.* (Jer 46:9; Eze 27:10; 38:5) Ang Hebreohanong "Put" suod usab nga nalangkit sa *put*[*i*]*ja* (kasagarang giisip nga mao ang Libya) sa Karaang Persianhon nga mga inskripsiyon. Apan, ang Nahum 3:9 daw nagpaila nga ang Put ug ang *Lu·vim′* (mga Libyanhon) maoy magkalahi nga katawhan. Apan dili lang tungod niini nga ikahiklin ang pagtuo nga ang Put mao ang mga Libyanhon. Ang terminong "mga Libyanhon" tingali maoy mas malangkobon kay sa Hebreohanong ngalan nga *Lu·vim′,* ingon sa masabtan sa paghisgot ni Herodotus (II, 32) bahin sa "mga Libyanhon, sa daghang tribo nila."

Ang pagtuo nga ang Put mao ang "Punt" sa Ehiptohanong mga inskripsiyon wala dawata sa kadaghanan karong adlawa tungod sa mga katarongan labot sa paglitok.

PUTEOLI. Sa unang siglo K.P., usa kini ka pangunang dunggoanan sa HS sa Roma. Si Pablo miabot sa Puteoli sa iyang pagpaingon sa Roma aron moatubang kang Cesar niadtong mga tuig 59 K.P. (Buh 28:13) Pinaagi sa hangin gikan sa H, ang iyang gisakyang barko nakaabot "sa ikaduhang adlaw" didto sa Puteoli gikan sa Regio, usa ka dapit nga mga 320 km (200 mi) dapit sa HHS.

Ang Kristohanong kaigsoonan sa Puteoli naghangyo kang Pablo ug niadtong miuban kaniya nga magpabilin ug usa ka semana uban kanila. (Buh 28:14) Kini nagpakita nga bisan tuod siya binilanggo, siya nakapahimulos ug diyutayng kagawasan. Una pa niana, samtang gitener didto sa Cesarea ug Sidon, sa samang paagi si Pablo nakapahimulos ug limitadong kagawasan.—Buh 24:23; 27:3.

Ang Puteoli sagad nga gituohang mao ang modernong Pozzuoli, diha sa luok nga pareho niinig ngalan, mga 10 km (6 mi) sa KHK sa Naples. Ang dakong kagun-oban sa usa ka diki makita gihapon didto. Si Josephus nagtawag sa maong dapit pinaagi sa karaang ngalan niini, ang Dicaearchia, ug nag-ingon nga may usa ka kolonya sa mga Hudiyo nga nahimutang didto.—*Jewish Antiquities,* XVII, 328 (xii, 1).

PUTHAW. Usa sa labing karaang mga metal nga nailhan sa tawo. Karong adlawa kini giisip nga mao ang kinadaghanan, labing mapuslanon, ug ang kinabaratohan sa tanang metal. Kini ang ikaupat sa kinadaghanang elemento sa ibabawng bahin sa yuta, samtang ang uyok sa yuta gituohang halos 90 porsiyentong puthaw. Gibutyag sa rekord sa Bibliya nga gigamit kini sa paggama ug mga himan, lansang, ganghaan, hinagiban, talikala, igsusulat, ug bisan sa paggamag bakak nga mga diyos.

Ang lunsayng puthaw talagsa rang gigamit sa komersiyo. Ang *pig iron* (tinunaw nga puthaw) adunay mga 3 porsiyentong karbon ug diyutayng gidaghanon sa ubang mga elemento. Ang *wrought iron* (sinalsal nga puthaw) mas diyutay pa ug karbon. (Job 40:18) Ang daghang matang sa asero maoy puthaw nga gisagolan ug karbon ug ubang mga sambog aron makabaton kini ug linaing mga kalidad. Apan, ang "asero" diha sa *King James Version* maoy usa ka sayop nga hubad alang sa "tumbaga." (2Sa 22:35; Job 20:24; Sal 18:34; Jer 15:12) Tungod sa kinaraang mga paagi sa paghurno ug pagtunaw, ang puthaw sa kapanahonan sa Bibliya dili gayod lunsay apan may sagol nga karbon ug ubang mga elemento. Si Tubal-cain sa ikaupat nga milenyo W.K.P. mao ang unang tawo nga nailhang nagsalsal ug puthaw ug mihimog mga himan gikan niini.—Gen 4:22.

Ang meteorikong puthaw maoy usa ka matang sa puthaw nga gigamit sa tawo sa unang kapana-

honan. Nakaplagan diha sa Ehiptohanong mga lubnganan ang mga lobitos nga puthaw nga ginama gikan sa meteorikong puthaw. Apan ang tawo aduna pay laing kakuhaan ug puthaw. Siya nagmina ug puthaw nga mineral (mga *iron oxide* ug *iron sulfide*) ug nagtunaw usab niini, bisan pag gikinahanglan ang taas nga temperatura sa pagtunaw niini. (Job 28:2; Eze 22:20; tan-awa ang PAGDALISAY, TIGDALISAY.) Apan ang pagkamapuslanon niini limitado lamang kon itandi sa tumbaga ug bronse, nga mahimong salsalon bisag dili initon. Bisan pa niana, ang puthaw sa walay duhaduha gipabilhan pag-ayo tungod kay kini lig-on kaayo ug magamit sa daghang paagi. Ang puthaw maoy lakip sa mga inagaw sa gubat nga gipabilhan pag-ayo sa mga Israelinhon. (Num 31:22; Jos 6:19, 24; 22:8) Apan dili lamang inagaw nga mga puthaw ang ilang mabatonan. Si Moises nagsaad nga sa pag-abot nila sa Palestina, sila makakaplag ug mga deposito sa puthaw, ug kini natinuod. (Deu 8:9) Ang ubang mga tinubdan sa puthaw nga gihisgotan sa Bibliya naglakip sa Tarsis, maingon man sa "Vedan ug Javan gikan sa Uzal."—Eze 27:12, 19.

Sa ilang pagsakop sa Yutang Saad, giatubang sa mga Israelinhon ang mga karong iggugubat nga tinaoran ug puthawng mga sanggot. (Jos 17:16, 18; Huk 1:19) Sa usa ka yugto sa panahon sa paghari ni Saul, "walay mananalsal [panday sa puthaw] nga makaplagan sa tibuok yuta sa Israel." Tungod sa pagdili nga gipahamtang sa mga Filistehanon, ang hari ug ang iyang anak nga si Jonatan lamang ang adunay espada; ang Israel napugos sa paglugsong ngadto sa mga Filistehanon dala ang tanang himan nga metal aron ipabaid kanila.—1Sa 13:19-22.

Apan, si Haring David sa ulahi nagtigom ug daghan kaayong puthaw aron gamiton sa pagtukod sa templo. Ilalom sa paghari ni Solomon adunay giamot nga "puthaw nga mobili ug usa ka gatos ka libong talanton," o, sumala sa daghang hubad, "usa ka gatos ka libong talanton nga puthaw." (1Cr 22:14, 16; 29:2, 7) Kon ang gitumong mao ang *kantidad* sa puthaw ug kon ang mga talanton maoy plata, nan ang puthaw mokantidad ug $660,600,000. Kon ang gitumong mao ang *gibug-aton* sa puthaw, kini mokabat ug mga 3,420 ka metrikong tonelada (3,770 ka tonelada).

Mahulagwayong Paggamit. Ang hudno nga puthaw nagsimbolo sa grabe ug mapintas nga pagpanglupig (Deu 4:20; 1Ha 8:51; Jer 11:4); ang yugo nga puthaw nagtumong sa dili-mabungkag nga pagkaulipon. (Deu 28:48; Jer 28:13, 14) Sa mahulagwayong diwa ang puthaw nagsimbolo sa kagahi (Lev 26:19; Deu 28:23), katig-a (Isa 48:4; Jer 6:28), kalig-on (Jer 1:18; Dan 7:7; Pin 9:9), sa harianong gahom, ug sa awtoridad sa paghukom (Sal 2:9; Pin 2:27; 12:5; 19:15).

PUTI. Tan-awa ang BULOK.

PUTIEL. Ugangang lalaki ni Eleasar nga anak nga lalaki ni Aaron ug apohan ni Pinehas.—Ex 6:25.

PUTIHANON. Usa ka banay nga nanimuyo sa Kiriat-jearim; mga kaliwat ni Juda pinaagi kang Sobal.—1Cr 2:52, 53.

PUTONG. Tan-awa ang PURONG, PANDONG.

PUTYOKAN [Heb., *devoh·rah'*]. Ang pangunang mga paghisgot niini diha sa Bibliya dayag nga nagtumong sa ihalas nga mga putyokan. Ang paghubit bahin sa Canaan ingong "usa ka yuta nga nagaagay sa gatas ug dugos" nagpakita nga daghan ang mga putyokan nianang yutaa sa unang kapanahonan. (Ex 3:8) Tungod sa mainit nga klima ug sa daghang kabulakan, kini nga yuta padayong nahimo nga maayong puy-anan sa daghang putyokan, ug ang pagbuhig mga putyokan popular kaayo didto sa modernong kapanahonan. Sa kapin sa 20,000 ka matang sa nailhang mga putyokan, ang matang nga labing kasagaran sa Israel karong adlawa mao ang itom nga putyokan nga gitawag ug *Apis mellifica syriaca*.

Ang dugos nga gikaon ni Jonatan sa panahon sa usa ka pagpakiggubat nakaplagan diha sa lasang, diin ang balay sa mga putyokan lagmit nga anaa sa usa ka lungagan nga kahoy. (1Sa 14:25-27) Ang ihalas nga mga putyokan sa Walog sa Jordan maoy gigikanan sa usa sa pangunang mga pagkaon ni Juan nga Tigbawtismo. (Mat 3:4) Ang mga putyokan magbalay dili lamang sa mga punoan sa mga kahoy kondili diha usab sa mga lungag, sama sa mga giwang sa mga bato ug sa mga paril.—Deu 32:13; Sal 81:16.

Ang asoy sa Maghuhukom 14:5-9 nagpatunghag pangutana. Si Samson, nga nakapatay ug leyon, mipauli nga nakakaplag ug "panon sa mga putyokan diha sa patayng lawas sa leyon, ug may dugos." Nahibaloan na nga giayran sa kadaghanang putyokan ang patayng mga lawas ug dunot nga mga patayng lawas sa hayop. Apan, angayng matikdan nga ang asoy nag-ingon nga si Samson mibalik "wala madugay" o, sa literal nga kahulogan sa Hebreohanon, "human sa daghang adlaw," usa ka prase nga magtumong gani sa yugto nga usa ka tuig. (Itandi ang 1Sa 1:3 [Ang ekspresyon nga "tuigtuig" sa Hebreohanon literal nga nagkahulogang "sa daghang adlaw."]; itandi ang Neh 13:6.) Tungod sa milabay nga panahon, mahimong mahurot sa mga langgam o sa mga hayop nga tigkaon ug hugaw ug ingon man sa mga insekto ang unod sa leyon ug mauga ang nahibilin niini tungod sa naglagiting nga kainit sa adlaw. Dayag usab nga dihay igoigong panahon nga milabay tungod kay ang

panon sa mga putyokan dili lamang nakahimog balay sulod sa pataying lawas sa leyon kondili nakapatungha usab ug igong gidaghanon sa dugos.

Ang kabangis sa pag-atake sa mga putyokan tungod sa nabungkag nga udlan gigamit sa paghubit sa susamang paagi sa dihang gigukod sa mga Amorihanon pahilayo sa ilang bukirong teritoryo ang kasundalohan sa Israel. (Deu 1:44) Nagtandi sa kaawayng mga nasod sa usa ka panon sa mga putyokan nga miatake, ang salmista nag-ingon nga napugngan lamang kini pinaagi sa pagbutang ug pagtuo sa ngalan ni Jehova.—Sal 118:10-12.

Ang manalagna nga si Isaias mahulagwayong nagtagna nga sulongon ang Yutang Saad sa kasundalohan sa Ehipto ug Asirya, nga nagpakasama sa ilang kasundalohan sa panon sa mga langaw ug mga putyokan nga mahulagwayong gitaghoyan ni Jehova nga Diyos mao nga sila miabot ug mipuyo sa bul-oganang mga walog ug sa mga giwang sa dagkong mga bato. (Isa 7:18, 19) Ang 'pagtaghoy' wala magpasabot nga aktuwal kining gihimo niadtong nagbuhig mga putyokan apan nagpakita lamang nga si Jehova nag-awhag sa pagtagad sa agresibong mga nasod sa pagsulong sa yuta sa iyang gipakigsaaran nga katawhan.

Duha ka babaye sa Bibliya ang adunay ngalang Debora (nagkahulogang "Putyokan"), ang iwa ni Rebeca (Gen 35:8) ug ang babayeng manalagna nga mitabang kang Maghuhukom Barak sa pagpildi sa Canaanhon nga si Haring Jabin.—Huk 4:4.

PUVA. Usa ka anak nga lalaki ni Isacar kansang mga kaliwat sa banay gitawag nga mga Punihanon. (Gen 46:13; Num 26:23) Ang iyang ngalan giespeling nga Pua diha sa 1 Cronicas 7:1.

PUYOPUYO. Taliwala sa mga Hebreohanon ang usa ka puyopuyo nag-okupar ug posisyon ingong segundaryong asawa ug usahay gihisgotan ingong asawa. Mopatim-aw nga ang mga puyopuyo maoy ulipong mga babaye, usa sa tulo ka matang: (1) usa ka Hebreohanong babaye nga gibaligya sa iyang amahan (Ex 21:7-9), (2) usa ka langyawng ulipong babaye nga gipalit, o (3) usa ka langyawng babaye nga nabihag sa panahon sa gubat (Deu 21:10-14). Ang uban maoy mga ulipong babaye o mga sulugoon sa gawasnong asawa, sama sa mga kahimtang ni Sara, Lea, ug Raquel.—Gen 16:3, 4; 30:3-13; Huk 8:31; 9:18.

Ang pagbaton ug puyopuyo naglungtad na sa wala pa ang pakigsaad sa Balaod ug kini giila ug gikontrolar sa Balaod, nga nagpanalipod sa mga katungod sa mga asawa ug sa mga puyopuyo. (Ex 21:7-11; Deu 21:14-17) Ang mga puyopuyo wala makabaton sa tanang mga katungod diha sa panimalay kay sa nabatonan sa tinuod nga asawa, ug ang usa ka lalaki tingali adunay daghang asawa lakip sa mga puyopuyo. (1Ha 11:3; 2Cr 11:21) Sa mga kahimtang nga apuli ang asawa, siya usahay maghatag sa iyang sulugoong babaye sa iyang bana ingong puyopuyo, ug ang bata nga ipakatawo sa puyopuyo pagailhon nga anak sa gawasnong asawa, sa iyang agalong babaye. (Gen 16:2; 30:3) Ang mga anak nga lalaki sa mga puyopuyo maoy mga lehitimo ug sila makapanunod.—Gen 49:16-21; itandi ang Gen 30:3-12.

Sanglit sa kostumbre sa Sidlakan ang mga asawa ug mga puyopuyo sa usa ka hari maiyaha lamang sa iyang legal nga manununod, si Absalom, kinsa nagpasundayag ug grabeng kawalay pagtahod kang David, misulay sa pagpalig-on sa iyang mga paningkamot sa pagkuha sa pagkahari pinaagi sa pagpakigrelasyon sa napulo ka puyopuyo sa iyang amahan nga si David. (2Sa 16:21, 22) Human maentrono si Haring Solomon, si Adonias, magulang nga igsoong lalaki ni Solomon, kinsa misulay na sa pag-ilog sa pagkahari, miduol sa inahan ni Solomon nga si Bat-seba, nga nag-ingon: "Ikaw nahibalo pag-ayo nga ang pagkahari naakoa unta," ug dayon naghangyo kaniya nga hangyoon gikan kang Solomon si Abisag nga Sunaminhon, kinsa mopatim-awng giisip nga asawa o puyopuyo ni David. Si Solomon mapungtanong mitubag: "Hangyoa usab alang kaniya ang pagkahari," ug dayon nagsugo nga ipapatay si Adonias, nga nagpailang iyang giisip ang hangyo ni Adonias ingong usa ka paningkamot sa pag-angkon sa gingharian.—1Ha 1:5-7; 2:13-25.

Nakita sa Diyos nga dili haom ang pagpasig-uli sa orihinal nga sukdanan sa monogamiya ingon sa iyang gipundar didto sa tanaman sa Eden hangtod sa pag-abot ni Jesu-Kristo, apan iya gayong gipanalipdan ang mga puyopuyo pinaagi sa balaod. Ang pagbaton ug puyopuyo nakaamot sa mas kusog nga pagdaghan sa populasyon sa Israel.—Mat 19:5, 6; 1Co 7:2; 1Ti 3:2; tan-awa ang KAMINYOON (Poligamiya).

Mahulagwayong Paggamit. Si apostol Pablo nagpakasama kang Jehova sa bana sa usa ka gawasnon nga asawa, ang "Jerusalem sa itaas," kinsa mao ang "inahan" sa inanak-sa-espiritung mga Kristohanon, ingon nga si Abraham ang bana ni Sara. Iyang gitandi ang relasyon ni Jehova uban sa nasod sa Israel nga gihawasan sa kaulohang siyudad niini nga Jerusalem ngadto sa usa ka bana ug sa usa ka puyopuyo. Pinaagi sa pakigsaad sa Balaod, si Jehova 'naminyo' sa Jerusalem ingong "sulugoong babaye," usa ka 'puyopuyo,' susama sa relasyon ni Abraham sa sulugoong babaye ug puyopuyo nga si Agar.—Gal 4:22-29; itandi ang Isa 54:1-6.

PUYO SA PAGKAON. Usa ka sudlanan, sagad hinimo sa panit, nga isalig-ay sa abaga sa mga magpapanaw, magbalantay sa kahayopan, mag-uuma, ug uban pa. Kini gigamit aron sudlan ug pagkaon, besti, ug uban pang mga balon, apan kini dili sama sa mas gamayng bulsa sa bakos nga gigamit aron sudlag bulawan, plata, ug mga sensilyo nga tumbaga. (Mat 10:9; Mar 6:8) Walay duhaduha nga ang "puntil sa usa ka magbalantay sa karnero" nga gigamit ni David maoy ingon niana nga puyo sa pagkaon. (1Sa 17:40) Si Jesu-Kristo, sa dihang unang nagpadala sa 12 ka apostoles ug dayon sa 70 ka tinun-an sa pagsangyaw sa Israel, nagsugo kanila nga dili magdala ug mga puyo sa pagkaon. (Mat 10:5, 9, 10; Luc 9:3; 10:1, 4) Si Jehova magatiman sa ilang mga panginahanglan pinaagi sa ilang mga isigka-Israelinhon, nga kanila nabatasan ang pagkamaabiabihon. Una pa sa iyang kamatayon gipakita ni Jesus nga ang mga kahimtang mausab ingong sangpotanan sa opisyal nga pagsupak, busa iyang gisugo ang iyang mga tinun-an sa pagdala ug puntil ug puyo sa pagkaon. Bisan pa niana, kinahanglang unahon nila pagpangita ang Gingharian sa Diyos imbes nga mabalaka bahin sa materyal nga mga panginahanglan; sa ingon sila magpamatuod nga sila nagasalig kang Jehova nga Diyos sa pag-atiman kanila diha sa ministeryo.—Luc 22:35, 36; Mat 6:25-34.

Q

QOHPH [ק]. Ang ika-19 nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Sa paghubad sa Hebreohanong mga ngalan nga naglakip niini nga letra, ang *qohph* sagad gihawasan sa Cebuanong "c" o "k," sama sa "Cainan" ug "Kis." Ang tunog mas puwersado kay sa letra nga *kaph* [כ] ug gilitok nga mas lalom diha sa tutonlan, sama sa kusog nga Cebuanong "q" nga giporma diha sa likod nga bahin sa alingagngag. Sa Hebreohanon, kini mao ang unang letra sa matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:145-152.

QUIO. Usa sa dakodakong mga pulo sa Dagat Aegean ug giulang gikan sa K nga kabaybayonan sa Asia Minor pinaagi sa usa ka dagat nga ang gilapdon maoy 8 km (5 mi) o kapin pa. Ang sukod sa pulo maoy mga 50 km (30 mi) ang gitas-on (A ngadto sa H) ug tali sa 13 ug 29 km (8 ngadto sa 18 mi) ang gilapdon (S ngadto sa K).

Ang Quio gihisgotan diha sa asoy sa Buhat 20 maylabot sa pagpauli ni Pablo sa Jerusalem pagkatapos sa iyang ikatulong misyonaryong panaw niadtong mga 56 K.P. Ang barko nga gisakyan ni Pablo mibiya sa Mitilene (Buh 20:14) nga mga 100 km (60 mi) dapit sa AS, tingali sa kabuntagon, ug "miabot sa atbang sa Quio" (Buh 20:15), lagmit sa pagsalop sa adlaw. Dayon, sa pagkasunod adlaw, mipadayon ang biyahe paingon sa Samos, nga mga 100 km (60 mi) ang gilay-on ubay sa baybayon.

Sa panahon sa pagpanaw ni Pablo, ang Quio gituohan nga usa ka gawasnon nga siyudad-estado sa Romanhong lalawigan sa Asia, usa ka kahimtang nga nahuptan niini hangtod sa paghari ni Emperador Vespasian (69-79 K.P.). Ang pulo ug ang pangunang siyudad niini karong adlawa gitawag ug Khios sa mga Grego ug Scio sa mga Italyano.

QUIRINIO. Ang Romanong gobernador sa Sirya sa panahon sa "pagrehistro" nga gimando ni Cesar Agusto nga miresulta sa pagpanganak kang Jesus didto sa Betlehem. (Luc 2:1, 2) Ang iyang bug-os nga ngalan maoy Publio Sulpicio Quirinio.

Diha sa Chronographus Anni CCCLIIII, usa ka talaan sa Romanong mga konsul, ang ngalan ni Quirinio makita niadtong 12 W.K.P. uban sa ngalang Messala. (*Chronica Minora,* giedit ni T. Mommsen, Munich, 1981, Tomo I, p. 56) Ang Romanong historyador nga si Tacitus sa mubo nag-asoy sa kasaysayan ni Quirinio, nga nag-ingon: "[Siya] naggikan sa munisipalidad sa Lanuvium—walay koneksiyon; apan ingong usa ka maisog nga sundalo ug aktibong alagad siya nahimong konsul ilalom sa gipakadiyos nga si Agusto, ug, wala madugay, pinaagi sa pagsakop sa mga salipdanan nga Homonadensianhon saylo sa utlanan sa Cilicia, nakabaton sa timaan sa kadaogan . . . , magtatambag ni Gayo Cesar sa panahon sa iyang pagmando sa Armenia." (*The Annals,* III, XLVIII) Namatay siya niadtong 21 K.P.

Wala hisgoti ni Tacitus ang kalangkitan ni Quirinio uban sa Sirya. Ang Hudiyong historyador nga si Josephus nag-asoy labot sa pagkatudlo ni Quirinio ingong gobernador sa Sirya dungan sa pagkatudlo ni Coponius ingong Romanong magmamando sa Judea. Siya miingon: "Si Quirinio, usa ka Romanong senador nga nangatungdanan gikan sa pagkamahistrado ngadto sa pagkahimong konsul ug usa ka tawo nga nailado pag-ayo sa ubang mga

paagi, miabot sa Sirya, gipadala ni Cesar aron mahimong gobernador sa nasod ug aron mohimog abalwasyon sa ilang propiedad. Si Coponius, usa ka tawo sa ranggong kabalyero, gipadala kauban niya aron magmando sa mga Hudiyo uban ang bug-os nga awtoridad." Si Josephus nagpadayon sa pag-asoy nga si Quirinio miadto sa Judea, diin hangtod didto nakaabot ang iyang awtoridad, ug nagbaod sa pagpamuhis didto. Nagpahinabo kini ug dakong kayugot ug sa usa ka wala molampos nga pag-alsa, nga gipangunahan ni "Judas, usa ka Gaulanhon." (*Jewish Antiquities,* XVIII, 1, 2, 3, 4 [i, 1]) Dayag nga kini mao ang pag-alsa nga gihisgotan ni Lucas diha sa Buhat 5:37. Sumala sa asoy ni Josephus nahitabo kini niadtong "ikakatloag-pito nga tuig human mapildi ni Cesar si Antony didto sa Actium." (*Jewish Antiquities,* XVIII, 26 [ii, 1]) Kana nagpakita nga si Quirinio maoy gobernador sa Sirya niadtong 6 K.P.

Sa dugay nga panahon kini mao lamang ang pagkagobernador ni Quirinio sa Sirya nga gikompirmar sa sekular nga kasaysayan. Apan, sa tuig 1764 usa ka inskripsiyon nga nailhan ingong *Lapis Tiburtinus* nakaplagan sa Roma, nga bisan tuod wala maghatag sa ngalan, naundan sa impormasyon nga gidawat sa kadaghanang eskolar nga nagtumong kang Quirinio lamang. (*Corpus Inscriptionum Latinarum,* giedit ni H. Dessau, Berlin, 1887, Tomo 14, p. 397, Num. 3613) Naundan kini sa pahayag nga sa iyang pag-adto sa Sirya siya nahimong gobernador (o, legado) 'sa ikaduhang higayon.' Tungod sa mga inskripsiyon nga nakaplagan sa Antioquia nga naundan sa ngalan ni Quirinio, daghang historyador ang midawat nga si Quirinio nahimong gobernador usab sa Sirya sa yugto nga W.K.P.

Apan dili sila makatino kon kinsa nga Quirinio ang mohaom diha sa sekular nga rekord maylabot sa mga gobernador sa Sirya. Gitala ni Josephus si Quintilius Varus ingong gobernador sa Sirya sa panahon ug human sa kamatayon ni Herodes nga Bantogan. (*Jewish Antiquities,* XVII, 89 [v, 2]; XVII, 221 [ix, 3]) Si Tacitus naghisgot usab kang Varus ingong gobernador sa panahon nga namatay si Herodes. (*The Histories,* V, IX) Si Josephus nag-ingon nga ang gisundan ni Varus mao si Saturninus (C. Sentius Saturninus).

Tungod sa ebidensiya sa naunang pagkagobernador ni Quirinio, daghang eskolar ang nagtuo nga ang iyang pagkagobernador maoy sa mga tuig 3-2 W.K.P. Bisag kining mga petsaha bug-os nga nahiuyon sa rekord sa Bibliya, ang *pasikaranan* sa pagpili niini sa mga eskolar maoy sayop. Sa ato pa, sila nagtala kang Quirinio ingong gobernador niadtong mga tuiga tungod kay sila nagpetsa sa iyang pagmando *human* sa pagmando ni Varus ug busa *human* sa kamatayon ni Herodes nga Bantogan, nga alang niana gigamit nila ang popular apan sayop nga petsa nga 4 W.K.P. (Tan-awa ang KRONOLOHIYA; HERODES Num. 1 [Petsa sa Iyang Kamatayon].) (Tungod sa samang katarongan, nga mao, sa ilang paggamit sa wala mapamatud-ing petsa nga 4 W.K.P. alang sa kamatayon ni Herodes, sila nagpetsa sa pagkagobernador ni Varus sukad sa 6 hangtod sa 4 W.K.P.; apan, ang gitas-on sa iyang pagmando maoy pangagpas, kay si Josephus wala magtino sa petsa sa sinugdanan o sa kataposan niini.) Ang kinabug-atang ebidensiya nagpunting sa 2 W.K.P. alang sa pagkatawo ni Jesus. Busa kini nga tuig o ang bahin niini nahisakop sa pagkagobernador ni Quirinio.

Ang pipila ka eskolar nagpasiugda sa kamatuoran nga ang terminong gigamit ni Lucas, ug kasagarang gihubad nga "gobernador," maoy *he·ge·mon'*. Kining Gregong termino gigamit sa paghubit sa Romanong mga legado, prokurador, ug mga prokonsul, ug sa panguna kini nagpasabot sa usa ka "lider" o "taas nga ehekutibong opisyal." Busa, ang pipila nagtuo nga sa panahong si Lucas naghisgot sa *"una* nga pagrehistro," si Quirinio nag-alagad sa Sirya ingong linain nga legado sa emperador nga naghupot ug labaw sa kasagarang mga gahom. Usa ka butang nga motabang usab sa pagsabot niini mao ang tin-aw nga paghisgot ni Josephus sa duha ka pagmando sa Sirya, sanglit diha sa iyang asoy siya naghisgot sa duha ka tawo, si Saturninus ug Volumnius, nga dungang nag-alagad ingong "mga gobernador sa Sirya." (*Jewish Antiquities,* XVI, 277, 280 [ix, 1]; XVI, 344 [x, 8]) Busa, kon husto si Josephus diha sa iyang pagtala kang Saturninus ug Varus ingong nagsunod nga mga pangulo sa Sirya, posible usab nga si Quirinio nag-alagad nga dungan kang Saturninus (sama sa gibuhat ni Volumnius) o kaha kang Varus sa wala pa mamatay si Herodes (nga lagmit nahitabo niadtong 1 W.K.P.). Ang *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* nagpresentar niini nga panglantaw: "Si Quirinio pareho gayod ug kahimtang niananang kang Varus nga gobernador sa Sirya, sama sa gibuhat ni Vespasian kang Mucianus sa ulahing panahon. Si Vespasian ang nakiggubat didto sa Palestina samtang si Mucianus mao ang gobernador sa Sirya; ug si Vespasian mao ang *legatus Augusti,* nga naghupot ug parehong titulo ug ranggo kang Mucianus."—1957, Tomo IX, pp. 375, 376.

Usa ka inskripsiyon ang nakaplagan sa Venice (*Lapis Venetus*) nga naghisgot sa usa ka pagsenso nga gihimo ni Quirinio sa Sirya. Bisan pa niana, kini wala maghatag ug paagi sa pagtino kon kini ba maoy sa sayo o sa ulahing bahin sa iyang pagkago-

bernador.—*Corpus Inscriptionum Latinarum,* giedit ni T. Mommsen, O. Hirschfeld, ug A. Domaszewski, 1902, Tomo 3, p. 1222, Num. 6687.

Ang napamatud-ang pagkatukma ni Lucas sa makasaysayanhong mga butang naghatag ug maayong katarongan sa pagdawat nga tinuod ang iyang paghisgot kang Quirinio ingong gobernador sa Sirya sa panahon sa pagkatawo ni Jesus. Mahinumdoman nga si Josephus, nga halos mao lamang gayod ang bugtong lain nga tinubdan sa impormasyon, wala pa matawo hangtod niadtong 37 K.P., busa halos upat ka dekada human matawo si Jesus. Si Lucas, sa laing bahin, usa na ka mananambal nga nagapanaw kauban ni Pablo sa mga 49 K.P. sa dihang si Josephus usa pa lang ka bata nga nag-edad ug 12 anyos. Tali sa duha, si Lucas, bisan sa ordinaryong mga katarongan, lagmit mao gayod ang tinubdan sa kasaligang impormasyon labot sa mga gobernador sa Sirya sa hapit nang matawo si Jesus. Si Justin Martyr, usa ka Palestino sa ikaduhang siglo K.P., nagpunting sa Romanhong mga rekord ingong pamatuod sa pagkatukma ni Lucas labot sa pagkagobernador ni Quirinio sa panahon sa pagkatawo ni Jesus. (*A Catholic Commentary on Holy Scripture,* giedit ni B. Orchard, 1953, p. 943) Walay ebidensiya nga ang asoy ni Lucas gikuwestiyon sa unang mga historyador, bisan sa unang mga kritiko sama kang Celsus.

R

RAAMA. Usa ka anak nga lalaki sa panganay ni Ham nga si Cus, ug igsoon ni Nimrod. Si Raama ug ang iyang duha ka anak nga lalaking si Sheba ug Dedan nagpundar ug tulo sa 70 ka banay human sa Lunop. (Gen 10:6-8; 1Cr 1:9) Daghang siglo sa ulahi ang mga kaliwat sa tribo ni Raama, Dedan, ug Sheba parehong adunay patigayon uban sa Tiro. (Eze 27:20, 22) Wala matino kon diin nagpuyo ang tribo nga naggikan kang Raama, apan lagmit sila nagpuyo sa siyudad sa Raama nga duol sa Maʻin sa HK sa Arabia.

RAAMIAS [Si Jehova Midalugdog; Dahunog ni Jehova]. Usa nga mibalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel. Kining ngalana maoy alternatibong porma sa Reelaias.—Neh 7:7; Esd 2:2.

RAAMSES, RAMESES [gikan sa Ehiptohanon, nga nagkahulogang "Si Ra [ang diyos-adlaw] Nanganak Kaniya"]. Sa dihang ang banay ni Jacob mibalhin sa Ehipto, sila gipapuyo didto "sa yuta sa Rameses." (Gen 47:11) Sanglit sa ubang mga teksto sila gihisgotan nga mipuyo sa yuta sa Gosen, mopatim-aw nga ang Rameses maoy usa ka distrito sulod sa Gosen o maoy laing ngalan alang sa Gosen. (Gen 47:6) Sa ulahi, ang mga Israelinhon giulipon ug gipatukod sa mga siyudad "ingong mga dapit nga tipiganan alang kang Paraon, nga mao, ang Pitom ug Raamses [ang marka para sa bokales dinhi lahi ug diyutay nianang sa "Rameses"]." (Ex 1:11) Daghang eskolar nagtuo nga ang Raamses maoy gingalan alang sa distrito sa Rameses nga ilang gituohan nga maoy nahimutangan niini.

Sa dihang nagsugod ang Pagpanggula gikan sa Ehipto, ang Rameses gihisgotan ingong mao ang dapit nga sukaranan. Ang kadaghanang eskolar nagtuo nga ang siyudad mao ang gitumong dinhi, nga tingali mao ang tagboanang dapit diin nagkatapok ang mga Israelinhon gikan sa nagkalainlaing bahin sa Gosen. Apan ang Rameses dinhi mahimong magtumong sa usa ka distrito, ug lagmit nga ang mga Israelinhon mibiya gikan sa tanang bahin sa distrito, nga nagtapok sa Sucot ingong usa ka dapit nga tagboanan.—Ex 12:37; Num 33:3-5.

Ang tukmang nahimutangan niini nga sukaranan, kon gitumong man ang usa ka siyudad inay nga usa ka distrito, dili gayod matino. Gituohan sa modernong mga eskolar nga ang Rameses mao ang siyudad nga gitawag ug Per-Ramses (Balay ni Ramses) diha sa Ehiptohanong mga rekord, nga gituohan sa pipila nga nahimutang didto sa San el-Hagar sa AS nga bahin sa Delta, ug nga gituohan sa uban nga nahimutang didto sa Qantir, mga 20 km (12 mi) dapit sa habagatan. Apan kini nga pagtuo maoy pinasukad sa teoriya nga si Ramses II mao ang Paraon sa panahon sa Pagpanggula. Kini nga teoriya, sa baylo, gipasukad sa mga inskripsiyon ni Ramses II nga nangangkon nga maoy nagtukod sa siyudad nga nagdala sa iyang ngalan (Per-Ramses), ginamit ang mamumuo nga mga ulipon. Apan, dili kaayo katuohan nga si Ramses II mao ang magmamando sa panahon sa Pagpanggula, sanglit ang iyang pagmando dili mahimong mas una pa kay sa ika-13 nga siglo W.K.P., o tali sa 200 ug 300 ka tuig human sa Pagpanggula (1513 W.K.P.). Ang Raamses sa Bibliya gisugdan sa pagtukod sa wala pa matawo si Moises, busa kapin sa 80 ka tuig una pa sa Pagpanggula. (Ex 1:11, 15, 16, 22; 2:1-3) Dugang pa, gituohan nga ang Per-Ramses mao ang kaulohang siyudad sa panahon ni Ramses II, samtang ang Raamses sa Bibliya maoy

usa lamang ka 'tipiganang dapit.' Gidawat sa kadaghanan nga si Ramses II sad-an sa pag-angkon sa pipila ka kalamposan nga nahimo sa iyang mga gisundan, ug kini nagpatungha sa posibilidad nga, labing menos, siya lamang ang nagtukod pag-usab o nagpadako sa Per-Ramses. Sa kataposan, ang ngalang Rameses tin-awng gigamit balik pa sa panahon ni Jose (sa ika-18 nga siglo W.K.P.); busa walay katarongan sa pagtuo nga ang kapadapatan niini (diha sa porma nga Raamses) ingong ngalan sa usa ka siyudad maoy sa panahon lamang ni Ramses II. (Gen 47:11) Tungod usab sa mismong kahulogan niini, lagmit nga kini nahimong popular taliwala sa mga Ehiptohanon sukad pa sa unang mga panahon. Sa paghari ni Ramses II dihay daghang lungsod nga nagbaton usab sa maong ngalan. Si D. B. Redford nag-ingon: "Ang Raamses sa Bibliya ug ang kaulohan nga *Pr Rʿ-mś-św* [Per-Ramses], gawas sa personal nga ngalan, daw wala gayoy kalangkitan. Tungod sa bug-os nga pagkakulang sa nagpaluyong ebidensiya, hinungdanon gayod ang pag-amping nga isipong mao ra kining duha."—*Vetus Testamentum,* Leiden, 1963, p. 410.

Tungod kay kulang sa kasaligang impormasyon, ikaingon lamang nga ang Rameses lagmit dili kaayo halayo gikan sa Ehiptohanong kaulohan sa panahon sa Pagpanggula. Kini magtugot sa ideya nga si Moises didto sa palasyo ni Paraon sa gabii sa ikanapulo nga hampak ug, sa wala pa matapos ang sunod nga adlaw, nanguna na sa katawhan sa Israel sa ilang paggula sa Ehipto. (Ex 12:31-42; Num 33:1-5) Kon ang kaulohan niadtong panahona didto sa Mempis, usa ka siyudad nga nakabaton nianang maong posisyon sa daghang siglo, kini magpatinaw sa Hudiyohanong tradisyon nga ang panaw sa Pagpanggula (nga ang Rameses mao ang sukaranan) nagsugod didto sa kasilinganan sa Mempis. —Itandi ang *Jewish Antiquities,* II, 315 (xv, 1), nga naghisgot sa Letopolis, usa ka dapit nga duol sa Mempis.

RABA [Daghan; Dagaya].

1. Usa ka siyudad sa K nga tumoy sa karaang gingharian sa Ammon human kini mawad-ig teritoryo ngadto sa mga Amorihanon. Ang Raba mao lamang ang siyudad sa gingharian sa mga Ammonhanon nga ginganlan diha sa rekord sa Bibliya, busa gituohan nga kini mao ang kaulohan. Nahimutang kini mga 37 km (23 mi) sa S sa Jordan. Ang siyudad nahimutang duol sa usa ka sapa nga nagaagos sa ibabawng Jabok ug busa nakabenepisyo sa pagkatabunok sa maong rehiyon. Lain pa, kini maoy usa ka hinungdanong sumpay sa ruta sa negosyo tali sa Damasco ug Arabia.

Ang "Raba sa mga anak ni Ammon" (*Rab·bath′ beneh′ ʽAm·mohn′*) unang gihisgotan diha sa Bibliya ingong dapit nga nahimutangan sa andas nga puthaw ni Og nga hari sa Basan. (Deu 3:11) Sa dihang ang mga Israelinhon miabot sa Yutang Saad, ang tribo ni Gad maoy nakadawat sa yuta sa mga Amorihanon (lagmit, kanhi iya ni Ammon) "hangtod sa Aroer, nga anaa atubangan sa [tingali AS sa] Raba."—Jos 13:25.

Nailog ni David. Ang siyudad gihisgotan pag-usab maylabot sa gubat nga misangpot tungod kay gipakaulawan ni Haring Hanun sa Ammon ang mga mensahero ni David. (2Sa 10:1-19; 1Cr 19:1-19) Si Joab ug ang iyang mga sundalo nakig-away sa mga Siryanhon nga gisuholan sa mga Ammonhanon, samtang ang mga Israelinhon nga ubos ni Abisai nakig-away batok sa mga Ammonhanon "diha sa ganghaan sa siyudad," dayag sa Raba. (1Cr 19:9) Sa dihang napildi ang mga Siryanhon, ang mga Ammonhanon miatras ngadto sa siyudad. Sa pagkasunod nga tingpamulak gilikosan ni Joab ug sa iyang kasundalohan ang Raba. Sa panahon niini nga pakiggubat nga si David didto sa Jerusalem nakasala uban kang Bat-seba. Ang hari nagpadala pag-usab sa iyang bana nga si Urias nga Hitihanon ngadto sa panggubatan, ug sumala sa mga instruksiyon ni David, si Urias gibutang sa atubangan. Sa dihang ang pipila sa mga Ammonhanon miatake gikan sa Raba, ang pakiggubat nahiduol pag-ayo kang Urias mao nga siya napatay sa usa ka magpapana diha sa paril.—2Sa 11:1-25; 1Cr 20:1.

Sa ulahi si Joab milampos sa iyang pagpakiggubat batok sa Raba hangtod nga nailog "ang siyudad sa katubigan." (2Sa 12:27) Sanglit niadtong higayona gipahibalo ni Joab si David bahin sa situwasyon aron ang hari moadto ug motapos sa pagsakop ug busa makabaton ug dungog sa pag-ilog sa Raba, mopatim-aw nga nailog lamang ni Joab ang usa ka bahin sa siyudad. Ang ekspresyong "siyudad sa katubigan" hayan nagtumong sa usa ka bahin sa siyudad nga nahimutang sa tampi sa suba, agig pagpalahi sa ubang mga bahin sa siyudad, o kini hayan nagpasabot nga nailog niya ang binantayan pag-ayo nga pangunang suplay sa tubig sa siyudad.—2Sa 12:26-28.

Si David miabot ug gibug-os ang pag-ilog sa Raba, ug "daghan kaayo ang iyang nadala nga inagaw sa siyudad." (2Sa 12:29-31; 1Cr 20:2, 3) Sa ulahi ang mga Ammonhanon nahimong independente na usab. Sa ikasiyam nga siglo W.K.P., gitagna ni Amos ang paghukom batok sa mga Ammonhanon ug espesipiko niyang gihisgotan nga ang Raba pagasunogon. (Am 1:13, 14) Si Jeremias ug Ezequiel nagpahayag usab ug mga mensahe batok sa Raba. Ingon sa gipakita ilalom sa artikulong AMMONHANON, kining mga tagnaa dayag nga natuman sa panahon ni Nabucodonosor.—Jer 49:2, 3; Eze 21:19-23; 25:5.

Ang mga kagun-oban sa ʽAmman, ang nahimutangan sa karaang Raba sa Ammon ug sa ulahi sa Filadelfia sa Decapolis

Sa ikatulong siglo W.K.P., gitukod pag-usab ni Ptolemy Philadelphus ang Raba ug ginganlan ang siyudad nga Filadelfia. Kini sa ulahi gilakip sa mga siyudad sa Decapolis ug dayag nga mauswagon ug malig-on. Ang modernong siyudad sa ʽAmman nahimutang dinhi, ug dunay daghang karaang mga kagun-oban, lakip ang dakong ampiteatro, apan kini maoy sukad pa sa Romanhong kapanahonan.

2. Usa sa mga siyudad nga gihatag ngadto sa tribo ni Juda ingong pahat nga teritoryo niini. Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi. Sa Josue 15:60 gitala kini uban sa Kiriat-jearim, nga nahimutang sa kabungtoran sa Juda nga 13 km (8 mi) sa KAK sa Jerusalem.

RABBI. Ang terminong "Rabbi" gigamit sa aktuwal nga diwa ingong "magtutudlo." (Ju 1:38) Apan taliwala sa mga Hudiyo, wala madugay una pa matawo si Jesus, kini gigamit usab ingong usa ka paagi sa pagtawag ug ingong usa ka titulo sa pagtahod ug kadungganan nga nagkahulogang "akong bantogang usa; akong hamiling usa." Ang pipila ka makinaadmanong mga tawo, mga eskriba, ug mga magtutudlo sa Balaod nagpatawag niini nga titulo. Sila malipay nga tawgong "Rabbi" ingong titulo sa pasidungog. Gikondenar ni Jesu-Kristo ang maong pagtinguhag titulo ug gibaoran ang iyang mga sumusunod nga dili magpatawag ug "Rabbi," sanglit siya mao ang ilang magtutudlo. —Mat 23:6-8.

Sa Bibliya ang terminong "Rabbi" gigamit lamang diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Gigamit kini sa 12 ka beses maylabot kang Jesus, diha sa aktuwal nga diwa ingong "Magtutudlo": kaduha gigamit ni Pedro (Mar 9:5; 11:21), kas-a sa duha ka tinun-an ni Juan (Ju 1:38), kas-a ni Natanael (Ju 1:49), kas-a ni Nicodemo (Ju 3:2), tulo ka beses sa mga tinun-an ni Jesus kansang mga ngalan wala hisgoti (Ju 4:31; 9:2; 11:8), kas-a sa panon sa mga tawo (Ju 6:25), ug duha ka beses ni Judas (usa ka higayon gisubli) (Mat 26:25, 49; Mar 14:45). Si Jesus gitawag ni Maria Magdalena ingong *"Rabboni"* (Akong Magtutudlo), usab sa tawong buta nga giayo niya. Ang personal nga pronombre nga "akong" maoy usa ka *suffix* dinhi, apan tungod sa kanunayng paggamit, kini daw nawad-an sa kahulogan niini, sama sa Pranses nga *Monsieur,* nga sa orihinal nagkahulogang "akong ginoo." (Ju 20:16; Mar 10:51) Si Juan nga Tigbawtismo kas-a gitawag nga Rabbi.—Ju 3:26.

RABBONI. Usa ka Semitikanhong pulong nga nagkahulogang "Akong Magtutudlo." (Mar 10:51) Lagmit nga ang *"Rabboni"* maoy usa ka mas matinahorong pulong kay sa "Rabbi," diin kini nga titulo nagkahulogang "Magtutudlo," o nga kini nagpasabot ug mas personal, mainiton nga pagbati. (Ju 1:38) Hinunoa, sa dihang si Juan nagsulat, tingali ang *suffix* (i) sa unang persona niini nga pulong nawad-an sa espesyal nga kahulogan niini diha sa titulo, sanglit gihubad kini ni Juan ingong nagkahulogan lamang nga "Magtutudlo."—Ju 20:16.

RABIT [Daghan; Dagaya]. Sumala sa Masoretikong teksto, usa kini ka dapit sa utlanan sa Isacar. (Jos 19:17, 18, 20) Gihunahuna nga kini mao ra usab ang Daberat, nga gituohang mao ang Khirbet Dabura (Horvat Devora). (Jos 19:12) Ang Vatican Manuscript Num. 1209, nga gisulat niadtong ikaupat nga siglo K.P., nagpaluyo niini nga panglantaw

sanglit kini migamit sa *Da·bi·ron* inay sa "Rabit." —Tan-awa ang DABERAT.

RABMAG. Ang titulo sa usa ka pangunang opisyal sa Imperyo sa Babilonya sa panahon nga gilaglag ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P. Ang titulo nahibaloan diha sa nakalotan nga mga inskripsiyon. Si Nergal-sarezer nga Rabmag maoy usa sa mga tawo nga membro sa linaing hukmanan nga gilangkoban sa hataas nga mga prinsipe sa Babilonya nga naglingkod sa hukmanan diha sa Tungatungang Ganghaan sa Jerusalem human mapukan ang siyudad ngadto kang Nabucodonosor ug kinsa gihisgotan labot sa pagpagawas kang Jeremias aron itugyan ngadto kang Gedalias.—Jer 39: 3, 13, 14.

RABSAKE [gikan sa Akadianhong pinulongan, nga lagmit nagkahulogang "Pangulong Magtitiing"]. Ang titulo sa usa ka pangunang opisyal sa Asirya. (2Ha 18:17) Usa ka inskripsiyon sa usa ka tinukod sa Asiryanhong hari nga si Tiglat-Pileser III nag-ingon: "Gipadala ko ang akong opisyal, ang *rabsaq,* ngadto sa Tiro." Lain pa, diha sa usa ka papan didto sa British Museum, usa ka inskripsiyon ni Haring Ashurbanipal mabasa: "Ako nagmando nga idugang sa akong kanhing kasundalohan (sa Ehipto) ang *rabsaq."—Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 282, 296.

Samtang gilikosan ni Senakerib nga hari sa Asirya ang Judeanhon nga kuta sa Lakis, siya nagpadalag dakong panon sa kasundalohan ngadto sa Jerusalem ubos kang Tartan, ang pangulong komandante, duyog sa duha ka laing hataas nga mga opisyal, ang Rabsaris ug ang Rabsake. (2Ha 18:17; ang tibuok asoy mabasa usab diha sa Isa kap 36, 37.) Niining tulo ka labawng mga opisyal sa Asirya, ang Rabsake mao ang pangunang tigpamaba sa dihang gipaningkamotan nga pugson si Haring Ezequias sa pagsurender. (2Ha 18:19-25) Ang tulo nagbarog duol sa agianan sa tubig sa ibabaw nga linaw. Kini nga Rabsake, kansang personal nga ngalan wala ibutyag, maoy usa ka larinong mamumulong sa pinulongang Hebreohanon ug Siryanhon. Siya misinggit sa pinulongang Hebreohanon ngadto kang Haring Ezequias, apan tulo ka opisyal ni Ezequias ang migula sa pagsugat kaniya. Gihangyo sa mga opisyal ni Haring Ezequias si Rabsake nga makigsulti kanila sa pinulongang Siryanhon inay sa pinulongan sa mga Hudiyo tungod kay ang ordinaryong mga tawo nga anaa sa paril nagapamati. (2Ha 18:26, 27) Apan ang kahimtang maoy pabor sa katuyoan ni Rabsake ingong usa ka tigpropaganda. Buot niya nga makadungog ang katawhan, aron sila mangaluya. Pinaagi sa mga pulong nga gituyo sa pagpalisang, sa dili tinuod nga mga saad ug kabakakan, sa pagpakaulaw, ug sa pagbiaybiay kang Jehova, gipakusgan pa gayod ni Rabsake ang iyang tingog sa pagpakigsulti diha sa pinulongang Hebreohanon, nga nagpahayag ug mga argumento ngadto sa katawhan aron luiban si Haring Ezequias pinaagi sa pagsurender ngadto sa kasundalohan sa Asirya. (2Ha 18:28-35) Bisan pa niana, ang katawhan sa Jerusalem nagmaunongon ngadto kang Ezequias.—2Ha 18:36.

Ang mabiaybiayong mga pulong ni Rabsake gipaabot ni Ezequias kang Jehova diha sa pag-ampo, ug usa ka delegasyon ang gipadala ngadto kang manalagnang Isaias aron madawat ang tubag ni Jehova. (2Ha 18:37; 19:1-7) Kasamtangan si Rabsake gipatawag dihadiha sa dihang iyang nadungog nga ang hari sa Asirya mibiya gikan sa Lakis ug nakiggubat sa Libna. Nagpadayon sa iyang propaganda batok kang Ezequias gikan sa halayo, si Senakerib nagpadalag mga mensahero ngadto sa Jerusalem nga may mga sulat nga naundan sa padayong pagbiaybiay ug kusganong pagpanghulga aron pasurenderon si Ezequias. (2Ha 19:8-13) Gidala ni Haring Ezequias ang mga sulat ngadto sa templo sa Jerusalem ug gibuklad kini sa atubangan ni Jehova uban sa iyang dinaliang pag-ampo alang sa tabang. (2Ha 19:14-19) Gihatag ni Jehova ang iyang tubag pinaagi ni manalagnang Isaias nga ang hari sa Asirya "dili moanhi niini nga siyudad ni siya mopana ug usa ka udyong didto ni makigharong niini pinaagig taming ni maghimo ug pang-asdang nga bungdo batok niini. Sa dalan nga iyang giagian siya mobalik, ug niini nga siyudad siya dili moanhi, mao ang giingon ni Jehova." (2Ha 19:32, 33) Niadtong gabhiona gipatay sa manulonda ni Jehova ang 185,000 ka sundalo sa mga Asiryanhon. Tungod niining wala-damhang kapildihan, si Senakerib nga hari sa Asirya miatras dihadiha ug mibalik sa Nineve, ang kaulohan sa Asirya, diin siya gipatay sa ulahi. (2Ha 19:35-37) Ingong mapasipalahong tigtamay sa buhing Diyos nga si Jehova, napakyas ang mga paningkamot ni Rabsake.

RABSARIS [Pangulong Opisyal sa Palasyo]. Kini mao ang titulo sa pangulong opisyal sa palasyo sa mga kagamhanan sa Asirya ug Babilonya. Ang Rabsaris maoy sakop sa komite nga gilangkoban sa tulo ka hataas nga mga dignitaryo sa Asirya nga gipadala sa hari sa Asirya aron pasurenderon ang Jerusalem sa panahon ni Haring Ezequias. —2Ha 18:17.

Ang Rabsaris maoy usa sa mga opisyal sa Babilonya nga nagkontrolar sa Jerusalem alang kang Nabucodonosor sa dihang ang siyudad napukan niadtong 607 W.K.P., ug si Nebusazban ang gingganlan nga mao ang Rabsaris sa dihang gisugo si Jeremias nga mopuyo uban kang Gedalias. (Jer 39:

3, 13, 14; 40:1-5) May nakubkoban nga mga inskripsiyon nga makita kini nga titulo.—*Bulletin of the Israel Exploration Society,* Jerusalem, 1967, Tomo XXXI, p. 77; *Le palais royal d'Ugarit,* III, Paris, 1955, Num. 16:162, p. 126.

RACAL. Usa sa mga dapit nga gipadad-an ni David ug mga inagaw gikan sa iyang pagpakiggubat sa mga Amalekanhon. (1Sa 30:18, 26, 29) Ang Gregong *Septuagint* naggamit sa "Carmelo" inay nga Racal, ug gituohan sa pipila ka eskolar nga mao kini ang orihinal nga mabasa.

RADAI. Ang ikalimang ginganlan nga anak nga lalaki ni Jese; magulang nga igsoon ni David sa tribo ni Juda.—1Cr 2:13-15.

RAHAB.

1. [Heb., *Ra·chav′,* lagmit, Sangkad; Luag]. Usa ka pampam sa Jerico nga nahimong magsisimba ni Jehova. Sa tingpamulak sa 1473 W.K.P., duha ka espiyang Israelinhon misulod sa Jerico ug miestar sa balay ni Rahab. (Jos 2:1) Ang gidugayon sa ilang pag-estar didto wala iasoy, apan dili ra kaayo dako ang Jerico mao nga dili ra magdugay ang pagpangespiya didto.

Gipanghimakak sa pipila ka grupo sa mga tawo nga si Rahab gayod maoy bigaon, o pampam, sumala sa kasagarang pagsabot sa pulong, ilabina taliwala sa mga Hudiyong tradisyonalista, apan ang kamatuoran daw wala magsuportar niana. Ang Hebreohanong pulong nga *zoh·nah′* kanunayng nagtumong sa ginadili nga pakigrelasyon, seksuwal man kini o ingong simbolo sa espirituwal nga pagkadili-matinumanon, ug sa matag higayon nga kini magpasabot ug usa ka pampam, gihubad kini nga ingon niana. Wala kini hubara nga "babayeng tig-abiabi," "magbalantay sa balay-abotanan," o sa ubang pulong nga sama nianag kahulogan. Gawas pa, taliwala sa mga Canaanhon ang pagpamampam wala isipa ingong buhat nga makauulaw.

Nailhan sa ubang mga tawo nga ang duha ka bisita ni Rahab maoy mga Israelinhon, ug sila nagtaho niini ngadto sa hari. Apan, dalidaling gitagoan ni Rahab ang mga lalaki taliwala sa mga lindog sa lino nga gipauga ibabaw sa atop mao nga sa dihang ang mga awtoridad miadto aron dakpon ang mga lalaki, siya nakahimo sa pagtudlo kanila ngadto sa laing dapit nga wala siya dudahi. Niining tanan, si Rahab nagpasundayag ug labaw nga debosyon sa Diyos sa Israel kay sa kaugalingon niyang komunidad nga hinukman.—Jos 2:2-7.

Dili matino kon kanus-a nasayran ni Rahab ang katuyoan sa mga espiya didto ug ang laraw sa Israel bahin sa Jerico. Apan niadtong higayona iyang gisugilon kanila ang dakong kahadlok ug kalisang diha sa siyudad tungod sa mga taho bahin sa mga buhat sa pagluwas ni Jehova sa Israel sa milabayng 40 o kapin pa ka mga tuig. Iyang gihangyo ang mga espiya nga manumpa kaniya nga luwason siya ug ang iyang tibuok pamilya—amahan, inahan, ug ang tanang uban pa. Miuyon sila niini, basta iyang tigomon ang tibuok pamilya sulod sa iyang balay, ihigot ang usa ka sanag-pulang pisi sa bentana, ug magpakahilom siya mahitungod sa ilang pagduaw, niining tanan siya misaad nga motuman. Agig dugang pagpanalipod sa mga espiya, iyang gipaikyas sila agi sa bentana (kay ang balay diha man sa kilid sa paril sa siyudad) ug gisultihan sila kon unsaon nila sa paglikay sa mga nangita kanila nga nagpaingon sa tabokanang bahin sa Jordan.—Jos 2:8-22.

Ang mga espiya nagtaho balik kang Josue sa tanan nga nahitabo. (Jos 2:23, 24) Unya sa dihang natumpag ang paril sa Jerico, ang balay ni Rahab, "sa usa ka kilid sa paril," wala matumpag. (Jos 2:15; 6:22) Sa sugo ni Josue nga luwason ang panimalay ni Rahab, ang samang duha ka espiya ang nagluwas kaniya. Human sa usa ka yugto nga bulag sa kampo sa Israel, si Rahab ug ang iyang pamilya gitugotan sa pagpuyo taliwala sa mga Israelinhon. (Jos 6:17, 23, 25) Unya kining kanhi pampam nahimong asawa ni Salmon ug inahan ni Boaz sa harianong kagikan sa Davidnong mga hari; usa siya sa upat ka babaye nga ginganlan ni Mateo sa talaan sa kagikan ni Jesus. (Ru 4:20-22; Mat 1:5, 6) Usa usab siya ka talagsaong panig-ingnan kinsa, bisan dili Israelinhon, pinaagi sa mga buhat nagpamatuod sa iyang bug-os nga pagtuo kang Jehova. "Tungod sa pagtuo," si Pablo miingon kanato, "si Rahab nga pampam wala malaglag uban niadtong mga wala magmasinugtanon, tungod kay iya mang gidawat ang mga espiya sa madaitong paagi." "Sa samang paagi dili ba usab si Rahab nga pampam gipahayag nga matarong pinaagi sa binuhatan, human nga maabiabihon niyang gidawat ang mga mensahero ug gipalakaw sila sa laing agianan?" misukna si Santiago.—Heb 11:30, 31; San 2:25.

2. [Heb., *Ra′hav,* gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "gisigingsiging ug hangyo"]. Usa ka simbolikong pulong nga unang gigamit sa Job (9:13; 26:12), diin kini gihubad nga "manunulong." (*NW*) Sa ikaduhang teksto nga gihisgotan, ang konteksto ug ang sama nga pagkabalay naglangkit niini sa usa ka dakong linalang sa dagat. Sa susama, ang Isaias 51:9 naglangkit sa Rahab sa usa ka dakong linalang sa dagat: "Dili ba ikaw mao ang nagdugmok kang Rahab, nga nagduslak sa dakong linalang sa dagat?"

Ang Rahab, usa ka "dakong linalang sa dagat," naglarawan sa Ehipto ug sa Paraon niini nga misupak kang Moises ug sa Israel. Ang Isaias 51:9, 10

nagpasabot sa pagluwas ni Jehova sa Israel gikan sa Ehipto: "Dili ba ikaw mao ang nagpamala sa dagat, sa mga tubig sa dakong kahiladman? Ang usa nga naghimo sa mga kahiladman sa dagat nga usa ka dalan aron katabokan sa mga linukat?" Sa Isaias 30:7 ang "Rahab" gilangkit pag-usab sa Ehipto. Ang Salmo 87:4 naghisgot sa "Rahab" diin haom gayod ang Ehipto, ingong una sa talaan sa mga kaaway sa Israel, uban sa Babilonya, Filistia, Tiro, ug Cus. Gigamit sa mga Targum "ang mga Ehiptohanon" niining bersikuloha, ug sa Salmo 89:10 ilang gibatbat sa laing mga pulong ang "Rahab" sa paaging ang termino malangkit sa mapahitas-ong Paraon sa Ehipto nga gipaubos ni Jehova.

RAHAM [Buwitre]. Usa ka anak nga lalaki ni Sema diha sa linya sa mga kaliwat ni Caleb sa talaan sa mga kaliwatan ni Juda.—1Cr 2:4, 5, 9, 42-44.

RAKAT. Usa ka kinutaang siyudad sa Neptali. (Jos 19:32, 35) Gituohan nga kini mao ang Khirbet el-Quneitireh (Tel Raqqat), nga nahimutang daplin sa Dagat sa Galilea nga duol sa A sa Tiberias.

RAKON. Usa ka siyudad nga gitala sa dihang gihubit ang utlanan sa Dan. (Jos 19:40, 41, 46) Gituohan sa pipila nga lagmit kini mao ang Tell er-Reqqeit, dili layo sa A sa Tel Aviv-Yafo, daplin sa kabaybayonan sa Dagat Mediteranyo.

RAM [Hataas].

1. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Perez ug Hesron; siya nagkinabuhi samtang ang Israel didto sa Ehipto. Bisan tuod si Ram lagmit dili mao ang unang anak nga lalaki ni Hesron, ang talaan sa kaliwatan ni Ram, nga mitultol ngadto sa linya ni David, gitala nga una taliwala sa tulo ka anak nga lalaki ni Hesron. (1Cr 2:4, 5, 9-17, 25) Kay lakip si Nason, Boaz, ug David diha sa iyang mga kaliwat, si Ram maoy usa ka katigulangan ni Jesus. (Num 1:7; Ru 4:18-22; Mat 1:3, 4) Ang espeling sa iyang ngalan maoy Arni (Aram sa pipila ka manuskrito) diha sa talaan ni Lucas sa mga katigulangan ni Jesus.—Luc 3:33.

2. Ang panganayng anak nga lalaki ni Jerameel ug pag-umangkon sa Num. 1. Siya nanganak ug tulo ka anak nga lalaki.—1Cr 2:9, 25, 27.

3. Ang gigikanan sa banay ni Elihu.—Job 32:2.

RAMA [Habog nga Dapit]. Ang Hebreohanong pulong nagpasabot sa usa ka hataas o habog nga dapit. (Eze 16:24) Kini gigamit ingong usa ka ngalan sa daghang dapit sa Israel.

1. Usa ka siyudad diha sa teritoryo sa Benjamin. Sa Josue 18:25 gitala kini tali sa Gabaon ug Beerot. Lagmit nga kini duol sa Bethel, usa ka siyudad diha sa H sa teritoryo sa Epraim. (Huk 4:5) Ang usa ka Levihanon nga mipanaw paingon sa A saylo sa Jerusalem miabot sa Gibea, ug lagmit ang Rama diha lang sa unahan niini. (Huk 19:11-15; Os 5:8) Ug kini duol ra sa Geba. (Isa 10:29) Pinasukad niini nga mga paghisgot uban sa testimonya ni Eusebius, ang Rama sa Benjamin gituohan nga mao ang modernong dapit sa er-Ram, mga 8 km (5 mi) sa A sa Jerusalem, 3 km (2 mi) sa A sa Gibea, 5 km (3 mi) sa S sa Gabaon, ug 3 km (2 mi) sa K sa Geba. Kini nga siyudad nahimutang sa usa ka habog nga dapit, nga maoy kahulogan sa ngalan niini.

Sa panahon sa paglungtad sa nabahin nga gingharian, ang Rama nahatagan ug dakong pagtagad sanglit kini nahimutang duol sa utlanan tali sa Israel ug Juda ug sa A-H nga dalan sa kabungtoran. Gipadako o gipalig-on ni Haring Baasa sa Israel ang Rama sa Benjamin samtang siya nakiggubat kang Asa. (1Ha 15:16, 17; 2Cr 16:1) Apan sa dihang ang hari sa Sirya miatake sa Israel gikan sa A, ang pagtagad ni Baasa nabalhin ug si Asa nag-ilog sa Rama ingon man sa mga materyales nga gigamit ni Baasa sa pagtukod didto, ug gigamit kini sa pagtukod sa kasikbit nga Geba ug Mizpa. (1Ha 15:20-22; 2Cr 16:4-6) Mopatim-aw nga, sa dihang gilaglag ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P., ang nabihag nga mga Hudiyo gitipon didto sa Rama una pa dad-a ngadto sa Babilonya. (Jer 40:1) Human sa pagkadestiyero, ang Rama gipuy-an pag-usab.—Esd 2:1, 26; Neh 7:30; 11:33.

Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang pagtipon sa mga Hudiyo didto sa Rama una pa sila idestiyero (nga tingali naglakip sa pagpatay sa pipila didto) maoy gitumong sa mga pulong: "Sa Rama nadungog ang usa ka tingog, ang pagminatay ug ang mapait nga paghilak; si Raquel naghilak tungod sa iyang mga anak. Siya midumili nga pagahupayon tungod sa iyang mga anak, tungod kay sila wala na man." (Jer 31:15) Si Raquel nga asawa ni Jacob gusto kaayong makabaton ug mga anak nga tungod sa pagkawalay anak giisip niya ang iyang kaugalingon nga "patay." (Gen 30:1) Busa tungod niini mahulagwayong ikaingon nga si Raquel naghilak tungod sa pagkamatay o pagkabihag sa mga Hudiyo. O, sanglit si Raquel mao ang inahan ni Benjamin, ang mga pulong ni Jeremias lagmit naghulagway kaniya ingong naghilak ilabina tungod sa Benjaminhong mga molupyo sa Rama. Dayon gipahayag ni Jeremias nga adunay paglaom, kay ang mga destiyero mopauli. (Jer 31:16) Sa Mateo 2:18, ang matagnaong mga pulong sa Jeremias 31:15 gikutlo ingong nagtumong usab sa panahong gipapatay ni Herodes ang mga bata sa Betlehem. —Tan-awa ang RAQUEL.

2. Usa ka sakop nga siyudad sa tribo ni Simeon didto sa Negeb. (Jos 19:1, 8) Kini mao ra usab ang Baalat-beer ug nailhan ingong "Rama sa habagatan." Kini gituohan nga lagmit mao ang Khirbet

Ghazzah (Horvat ʽUza), mga 30 km (19 mi) sa S sa Beer-seba.—Tan-awa ang BAALAT-BEER.

3. Usa ka wala mahibaloing siyudad sa teritoryo sa Aser nga gitala diha lamang sa Josue 19:24, 29. Lisod gayod ang pagtino pinasukad sa teksto kon diin nahimutang kini nga siyudad diha sa panulondon sa Aser, apan lagmit nga kini diha sa A paingon sa Tiro.

4. Usa ka kinutaang siyudad sa teritoryo sa Neptali. (Jos 19:32, 36) Kini gituohan nga lagmit mao ang Khirbet Zeitun er-Rameh (nailhan usab nga Khirbet Jul) sa S lamang sa er-Rameh (Rama) ug mga 30 km (19 mi) sa S sa dunggoanan nga siyudad sa ʽAkko (Aco). Apan ang bugtong paghisgot niini diha sa basahon ni Josue wala maghatag ug katinoan sa nahimutangan niini.

5. Ang lungsod nga natawhan ni manalagnang Samuel ug sa iyang mga ginikanan. Sa 1 Samuel 1:1, ang amahan ni Samuel nga si Elkana gihubit ingong "usa ka tawo nga taga-Ramataim-zopim sa bukirong rehiyon sa Epraim." Sa nahibiling bahin sa asoy, ang pinamubong porma nga "Rama" mao na ang gigamit. (1Sa 1:19) Tingali ang taas nga ngalan unang gigamit aron ipalahi kini nga Rama sa ubang mga dapit nga sama niinig ngalan, sama sa Rama sa Benjamin. Sa *An American Translation* kini mabasa: "tawo sa Rama, usa ka Zuphanon." Kini nga hubad sa Masoretikong teksto nagpakita nga si Elkana maoy kaliwat ni Zup (Zopai) o kaha gikan sa distrito sa Zup.—1Cr 6:27, 28, 34, 35; 1Sa 9:5.

Sumala sa usa ka karaang tradisyon nga gipresentar ni Eusebius, gituohan nga ang Rama mao ang dapit sa modernong Rentis (Rantis), sa kabungtoran sa Epraim nga mga 35 km (22 mi) sa AK sa Jerusalem. Kining dapita mao ra usab ang Arimatea (Gr. nga porma sa Heb. nga *Ra·mah′*) nga gihisgotan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan.—Luc 23:50-53.

Si Elkana nagpuyo sa Rama, diin didto lagmit nga natawo si Samuel, apan kada tuig siya mopanaw ngadto sa Shilo aron sa paghalad. (1Sa 1:3, 19; 2:11) Bisan tuod si Samuel taudtaod nga mipuyo kauban ni Eli nga saserdote didto sa Shilo, sa ulahi siya mipuyo sa Rama ug gigamit kini ingong sukaranan sa iyang mga pagpanaw libot sa mga dapit nga sakop niya ingong maghuhukom sa Israel. (1Sa 3:19-21; 7:15-17; 8:4; 15:24-35; 16:4, 13; 19:18-24) Sa dihang namatay si Samuel siya gilubong didto sa iyang balay sa Rama, sa "kaugalingon niyang siyudad."—1Sa 25:1; 28:3.

6. Pinamubo sa Ramot-gilead.—2Ha 8:28, 29; 2Cr 22:5, 6; tan-awa ang RAMOT-GILEAD.

RAMATAIM-ZOPIM. Ang pinuy-anan ni Elkana nga amahan ni Samuel sa bukirong rehiyon sa Epraim.—1Sa 1:1; tan-awa ang RAMA Num. 5.

RAMAT-LEHI [Habog nga Dapit sa Apapangig]. Ang gingalan ni Samson sa usa ka dapit sa Juda diin iyang gipatay ang usa ka libo ka Filistehanon ginamit ang basabasa pa nga bukog sa apapangig sa usa ka asno.—Huk 15:16-18; tan-awa ang LEHI.

RAMAT-MIZPE [Habog nga Dapit sa Bantayanang Torre]. Usa sa mga siyudad sa S sa Jordan nga gihatag ngadto sa tribo ni Gad. (Jos 13:24, 26) Dayag nga ang Ramat-mizpe duol sa Betonim.

RAMATNON [Taga- (Iya sa) Rama]. Ang gitawag kang Simei, ang magbalantay sa parasan ni Haring David. (1Cr 27:27) Kini nagpakita nga siya naggikan sa usa sa ubay-ubayng mga lungsod nga ginganlan ug Rama, apan dili matino kon hain niini.

RAMESES. Tan-awa ang RAAMSES, RAMESES.

RAMIA [lagmit, Si Jah Maoy Hataas (Binayaw)]. Usa ka Israelinhon, usa sa "mga anak ni Paros" nga nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak tungod sa pag-awhag ni Esdras.—Esd 10:10, 11, 25, 44.

RAMOT [lagmit, Habog nga mga Dapit; gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "paitaas"].

1. Usa ka Levihanong siyudad sa teritoryo sa Isacar. (1Cr 6:71-73) Mopatim-aw nga kini mao ra usab ang Remet ug Jarmut (Num. 2). (Jos 19:17, 21; 21:27-29) Gituohan nga ang Ramot lagmit mao ang Kokab el-Hawa (Kokhav ha-Yarden), nga anaa sa ibabaw sa usa ka patag sa bukid nga mga 10 km (6 mi) sa A sa Bet-sean.

2. Ang "Ramot sa habagatan" sa 1 Samuel 30:27 mopatim-aw nga nagtumong sa "Baalat-beer, ang Rama sa habagatan" nga gihisgotan sa Josue 19:8. Dayag nga kini nahimutang sa Negeb.—Tan-awa ang RAMA Num. 2.

3. Usa ka siyudad sa Gilead, sa sidlakan sa Suba sa Jordan. (Jos 20:8) Sa ulahi kini gitawag ug Ramot-gilead.—Tan-awa ang RAMOT-GILEAD.

RAMOT-GILEAD [lagmit, Habog nga mga Dapit sa Gilead]. Usa ka estratehikong siyudad sa teritoryo sa Gad, sa S sa Jordan. Kini nga siyudad gitawag usab sa pinamubong ngalan nga Rama. (2Ha 8:28, 29; 2Cr 22:5, 6) Usa kini sa Levihanong mga siyudad niana nga tampi sa suba (1Cr 6:80), ug gipili kini ingong usa sa mga siyudad nga dalangpanan. (Deu 4:43; Jos 20:8; 21:38) Si Solomon nagtudlo ug usa ka luyoluyo didto sa Ramot-gilead aron moatiman sa pagtaganag pagkaon alang sa hari gikan sa mga siyudad sa Gilead ug Basan.—1Ha 4:7, 13.

Sa dihang giatake sa Sirya ang Israel, human mabahin ang gingharian, ang Ramot-gilead nagdulag hinungdanong papel sa kasaysayan sa Israel, nga dayag nga nagsilbing yawi alang sa teritoryo sa S sa Jordan. Dihay panahon nga nailog sa mga Siryanhon kini nga siyudad. Bisan pa sa saad ni Ben-hadad II nga iuli ang mga siyudad sa Israel nga nailog kanhi, mopatim-aw nga ang Ramot-gilead wala iuli. (1Ha 20:34) Busa, si Ahab sa Israel misulay sa pagbawi niini, uban sa tabang ni Haring Jehosapat sa Juda. Kini nga paningkamot, nga sukwahi sa gitambag ni Micaias, misangpot sa kamatayon ni Ahab.—1Ha 22:13-38.

Ang anak nga lalaki ni Ahab nga si Jehoram, duyog kang Ahazias sa Juda, nakig-away usab sa mga Siryanhon didto sa Ramot-gilead. Ang 2 Hari 9:14 nag-ingon: "Si Jehoram nagbantay sa Ramot-gilead . . . tungod kang Hazael nga hari sa Sirya." Busa lagmit nga una pa niana nailog na ni Jehoram kini nga siyudad ug siya nagdepensa niini (dili kay giatake kini) sa dihang si Ahazias miduyog kaniya sa pagpakig-away batok kang Hazael. Sa mao nga pagpakig-away, nasamdan si Jehoram ug siya mipauli ngadto sa Jezreel aron magpaayo sa iyang mga samad.—2Ha 8:25-29; 9:14, 15; 2Cr 22:5-8.

Didto sa Ramot-gilead, ang tig-alagad ni Eliseo nagdihog kang Jehu nga pangulo sa kasundalohan aron mahimong sunod nga hari.—2Ha 9:1-14.

Ang tukmang nahimutangan sa Ramot-gilead dili matino. Ang usa sa daghang gisugyot nga mga dapit mao ang Tell Ramith, mga 45 km (28 mi) sa HS sa habagatang tumoy sa Dagat sa Galilea. Ang ngalan niini nga bungdo lagmit naggikan sa ngalan nga Ramot-gilead. Kini nahimutang sa ibabaw sa usa ka bungtod nga nag-umbaw sa usa ka kapatagan, nga nahiuyon sa posibleng kahulogan sa Ramot (Habog nga mga Dapit; gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pataas"). Kini nga lokasyon nahiangay gayod alang sa usa ka luyoluyo nga gitugyanan sa pagdumala sa Gilead ug sa Basan.—1Ha 4:13.

RAPA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nag-ayo"]. Usa ka anak nga lalaki ni Benjamin, gitawag nga iyang ikalima nga anak sa 1 Cronicas 8:1, 2. Ang iyang ngalan dili makaplagan diha sa talaan niadtong nangadto sa Ehipto (Gen 46:21) ug sa talaan sa mga banay sa tribo ni Benjamin. (Num 26:38-40) Kini mahimong magpakita nga, bisan diin pa natawo si Rapa, siya sa wala madugay namatay nga walay mga kaliwat, o kaha sila gilakip ngadto sa ubang banay.

RAPAH [pinamubo sa Repaias, nga nagkahulogang "Si Jah Nag-ayo"]. Usa ka kaliwat ni Benjamin pinaagi kang Saul; gitawag usab ug Repaias.—1Cr 8:33-37; 9:43.

RAPU [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nag-ayo"]. Usa ka Benjaminhon kansang anak nga lalaki nga si Palti maoy usa sa 12 nga nangespiya sa yuta sa Canaan niadtong 1512 W.K.P.—Num 13:9, 16.

RAQUEL [Bayeng Karnero]. Anak nga babaye ni Laban, manghod nga babaye ni Lea, ug ig-agaw igtagsa ni Jacob ug iyang pinalabi nga asawa. (Gen 29:10, 16, 30) Si Jacob mikalagiw gikan sa iyang mabunoong igsoon nga si Esau niadtong 1781 W.K.P., ug siya mipanaw ngadto sa Haran sa Padan-aram, "sa yuta sa mga taga-Sidlakan." (Gen 28:5; 29:1) Si Raquel, nga usa ka babayeng "nindot ug lawas ug matahom ug dagway," maoy usa ka magbalantay sa karnero sa iyang amahan; nahibalag niya si Jacob diha sa atabay duol sa Haran. Gipapuyo si Jacob sa panimalay sa iyang uyoan ug usa ka bulan sa ulahi miuyon sa pag-alagad kang Laban ug pito ka tuig aron mapangasawa si Raquel, nga iyang gihigugma. Wala molubad ang iyang gugma sulod sa pito ka tuig, ug busa kini "sama ra sa pipila ka adlaw" alang kaniya. Apan, sa gabii sa kasal gipuli sa iyang uyoan ang magulang nga anak nga babayeng si Lea, kinsa dayag nga mikooperar aron matuman ang panglimbong. Sa pagkabuntag sa dihang giakusar siya ni Jacob sa panglingla, gigamit ni Laban ang lokal nga kostumbre ingong pasangil sa iyang gibuhat. Miuyon si Jacob nga saulogon ang tibuok semana sa kaminyoon uban kang Lea sa dili pa dawaton si Raquel ug human niana moalagad kang Laban ug laing pito ka tuig.—Gen 29:4-28.

Ingong iyang asawa wala pakyasa ni Raquel si Jacob, ug gipakitaan siya ni Jacob ug labawng gugma kay kang Lea. Niining higayona gipaboran ni Jehova si Lea tungod sa iyang nabentahaan nga kahimtang, nagpanalangin kaniyag upat ka anak nga lalaki, samtang si Raquel nagpabiling apuli. (Gen 29:29-35) Nangabugho si Raquel sa iyang igsoon ingon man nasubo tungod sa iyang pagkaapuli, usa ka kahimtang nga niadto giisip ingong dakong kaulawan taliwala sa mga babaye. Ang iyang pagkaaborido nakapalagot gani sa iyang mahigugmaong bana. Aron makabawi sa iyang pagkaapuli, iyang gihatag kang Jacob ang iyang sulugoon nga babaye aron manganak (sama sa gibuhat ni Sara sa una pinaagi sa iyang ulipon nga si Agar), ug ingong resulta natawo ang duha ka anak nga lalaki nga giisip ni Raquel nga iyaha. Ang sulugoon nga babaye ni Lea ug si Lea mismo nanganak ug dugang upat ka anak nga lalaki sa wala pa sa katapusan matuman ang pangandoy ni Raquel ug siya nanganak sa iyang kaugalingong unang anak nga si Jose.—Gen 30:1-24.

Si Jacob niining higayona andam na sa pagbiya gikan sa Haran, apan nakombinsir siya sa iyang

ugangan nga lalaki nga magpabilin pa ug dugay-dugay, ug unom pa ka tuig sa ulahi nga mibiya si Jacob tungod sa sugo sa Diyos. Tungod sa malimbongong mga pamaagi ni Laban, wala pahibaloa ni Jacob si Laban sa iyang pagbiya, ug niining bahina miuyon si Lea ug Raquel sa ilang bana. Sa wala pa mobiya, gikawat ni Raquel ang "terapim" sa iyang amahan, dayag nga usa ka matang sa mga idolong larawan. Sa dihang si Laban sa ulahi nakaapas sa grupo ug gipahibalo ang pagpangawat (nga lagmit maoy iyang pangunang gikabalak-an), si Jacob, kay wala mahibalo sa pagkasad-an ni Raquel, misupak mismo sa maong buhat, nga nagmandong patyon ang mibuhat niana kon kini makit-an diha sa iyang mga kaubanan. Ang pagpangita ni Laban nakaabot sa tolda ni Raquel, apan siya wala motindog, nga nag-ingong nagluya tungod sa iyang regla, samtang nagpabiling naglingkod diha sa pangmonturang bukag nga gisudlan sa terapim.—Gen 30:25-30; 31:4-35, 38.

Sa iyang pagpakigkita sa iyang igsoong si Esau, gipakita ni Jacob ang padayon niyang pagpalabi kang Raquel pinaagi sa pagbutang kaniya ug sa iyang bugtong anak diha sa kataposang han-ay sa panaw, nga walay duhaduhang naghunahuna niini ingong kinaluwasan nga puwesto kon moatake si Esau. (Gen 33:1-3, 7) Human mopuyo sa usa ka panahon sa Sucot, dayon sa Sekem, ug sa kataposan sa Bethel, si Jacob mipaingon sa layolayong habagatan. Sa usa ka dapit taliwala sa Bethel ug Betlehem, si Raquel nanganak sa iyang ikaduhang anak, si Benjamin, apan siya namatay sa pagpanganak ug gilubong didto, ug nagpatindog si Jacob ug usa ka haligi nga magtimaan sa lubnganan.—Gen 33:17, 18; 35:1, 16-20.

Ang pipila ka narekord nga detalye mohatag lamang ug dili bug-os nga larawan bahin sa personalidad ni Raquel. Siya usa ka magsisimba ni Jehova (Gen 30:22-24), apan siya nagpakitag tawhanong mga kahuyangon, ang iyang pagkawat sa terapim ug ang iyang kautokan sa pagtago niini nga dili makit-an tingali sa labing menos ikapasangil sa kagikan sa iyang banay. Bisag unsa pa ang iyang mga kahuyangan, siya gihigugma pag-ayo ni Jacob, kinsa, bisan pa sa pagkatigulang, naglantaw kaniya ingong iyang tinuod nga asawa ug nagmahal sa mga anak ni Raquel nga labaw kay sa tanan niyang ubang mga anak. (Gen 44:20, 27-29) Ang iyang mga pulong ngadto kang Jose sa hapit na siyang mamatay, bisag yano, nagpakita sa dulot nga paghigugma ni Jacob kang Raquel. (Gen 48:1-7) Siya ug si Lea gihisgotan nga "nagtukod sa balay sa Israel [Jacob]."—Ru 4:11.

Ang mga kaplag sa arkeolohiya mohatag tingalig pipila ka katin-awan sa pagkuha ni Raquel sa "terapim" sa iyang amahan. (Gen 31:19) Ang mga papan nga sinulatag *cuneiform* nga nakaplagan sa Nuzi sa A sa Mesopotamia, nga gituohang sukad pa sa mga tungatunga sa ikaduhang milenyo W.K.P., nagbutyag nga gilantaw sa pipila ka tawo sa kakaraanan nga ang paghupot sa mga diyos sa panimalay naghawas sa legal nga titulo aron makapanunod sa kabtangan sa pamilya. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 219, 220) Ang pipila nag-ingon nga lagmit gibati ni Raquel nga si Jacob may katungod sa usa ka bahin sa panulondon sa kabtangan ni Laban isip sinagop nga anak ug nga tingali iyang gikuha ang terapim aron makatino niini o aron makabentaha pa gani sa mga anak nga lalaki ni Laban. O tingali iyang gilantaw ang paghupot niini ingong usa ka paagi sa pagsanta sa bisan unsang legal nga pagsulay sa iyang amahan nga angkonon ang pipila ka bahandi nga natigom ni Jacob samtang nag-alagad kaniya. (Itandi ang Gen 30:43; 31:1, 2, 14-16.) Siyempre, kini nga mga posibilidad nagdepende kon naglungtad ba kini nga kostumbre taliwala sa katawhan ni Laban ug kon ang terapim gigamit ba gayod ingong mga diyos sa panimalay.

Ang lubnganan ni Raquel "sa teritoryo sa Benjamin didto sa Zelza" nailhan pa gihapon sa panahon ni Samuel, mga unom ka siglo sa ulahi. (1Sa 10:2) Ang tradisyonal nga lokasyon sa lubnganan nahimutang mga 1.5 km (1 mi) sa A sa Betlehem. Apan kini mahimutang sa teritoryo sa Juda, dili sa teritoryo sa Benjamin. Busa gituohan sa uban nga ang lokasyon maoy sa halayong A, apan ang bisan unsang pagsulay aron mapunting ang eksaktong dapit imposible na karong adlawa.

Kasiglohan human sa kamatayon ni Raquel, nganong ang Bibliya naghisgot kaniya nga naghilak tungod sa iyang mga anak sa umaabot?

Sa Jeremias 31:15 si Raquel gilarawan nga naghilak tungod sa iyang mga anak nga gidala ngadto sa yuta sa kaaway, ang iyang pagminatay nadungog didto sa Rama (sa A sa Jerusalem sa teritoryo sa Benjamin). (Tan-awa ang RAMA Num. 1.) Sanglit ang Epraim, kansang mga kaliwat sa tribo sagad gigamit sa tingob aron mohawas sa amihanang gingharian sa Israel, gihisgotan sa daghang higayon diha sa konteksto (Jer 31:6, 9, 18, 20), ang pipila ka eskolar nagtuo nga kining tagnaa nagtumong sa pagkadestiyero sa katawhan sa amihanang gingharian pinaagi sa mga Asiryanhon. (2Ha 17:1-6; 18:9-11) Sa laing bahin, kini tingali nagtumong sa misangpot nga pagkadestiyero sa Israel ug sa Juda (ang naulahi pinaagi sa Babilonya). Sa unang kahimtang, ang paglarawan kang Raquel haom kaayo sanglit siya ang katigulangan sa

Epraim (pinaagi kang Jose), ang labing prominenteng tribo sa amihanang gingharian. Sa ikaduhang kahimtang, si Raquel isip inahan dili lamang inahan ni Jose kondili usab ni Benjamin, kansang tribo nahimong bahin sa habagatang gingharian sa Juda, maghimo kaniyang tukmang simbolo sa mga inahan sa *tibuok* Israel, nga ang ilang pagpanganak niining higayona daw kawang. Apan, ang makapalipay nga saad ni Jehova mao nga ang mga nadestiyero 'tino nga mopauli gikan sa yuta sa kaaway.'—Jer 31:16.

Kining tekstoha gikutlo ni Mateo maylabot sa pagpatay sa mga masuso sa Betlehem tungod sa sugo ni Herodes. (Mat 2:16-18) Sanglit ang lubnganan ni Raquel maoy labing menos duol sa Betlehem (bisag dayag nga dili sa tradisyonal nga dapit), kini nga paglarawan kang Raquel nga naghilak maoy tukma aron ipahayag ang kasubo sa mga inahan sa gipatayng mga bata. Apan gawas pa niana kining pagkutlo sa tagna ni Jeremias maoy tukma tungod sa pareho nga kahimtang. Ang mga Israelinhon nailalom sa langyaw nga gahom. Gipangdagit pag-usab ang ilang mga anak. Apan, niining panahona "ang yuta sa kaaway" diin sila gidala dayag nga dili usa ka politikanhong rehiyon sama sa unang kahimtang. Kini mao ang lubnganan, ang rehiyon nga gimandoan sa 'Haring Kamatayon' (itandi ang Sal 49:14; Pin 6:8), nga ang kamatayon gitawag nga "ang kataposang kaaway" nga pagawagtangon. (Rom 5:14, 21; 1Co 15:26) Siyempre, ang bisan unsang pagbalik gikan sa maong "pagkadestiyero" mahimo lamang pinaagi sa pagkabanhaw gikan sa mga patay.

RASA. Tan-awa ang BIBLIYA (Mga Rasa ug mga Pinulongan); TAWO, LALAKI.

RAYNA. Sa modernong diwa, ang titulo gihatag ngadto sa usa ka asawa sa hari o kaha sa usa ka babayeng monarko. Sa Bibliya kini nga titulo sagad kaayong nagtumong sa mga babaye sa ubang gingharian, dili sa mga gingharian sa Israel ug Juda. Ang Hebreohanong pulong nga susama kaayog ideya sa pulong nga rayna ingon sa paggamit karong adlawa mao ang *mal·kah'.* Apan talagsa ra nga ang usa ka babaye sa Sidlakan makabaton ug awtoridad sa pagmando. Ang rayna sa Sheba lagmit maoy usa nga nakabaton niana nga gahom. (1Ha 10:1; Mat 12:42) Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang "rayna" gihubad gikan sa pulong nga *ba·si'lis·sa,* ang pangbabaye nga Gregong termino alang sa pulong nga "hari." Ang titulo gipadapat ngadto kang Rayna Candace sa Etiopia. —Buh 8:27.

Diha sa Hebreohanong Kasulatan ang *mal·kah'* mas sagad nga gigamit sa pagtumong sa rayna, o ang pangunang asawa sa hari sa langyawng gahom. Si Vasti, ingong pangunang asawa ni Haring Ahasuero sa Persia, maoy usa ka rayna inay nga magmamando. Gipulihan siya sa babayeng Hudiyo nga si Ester, nga naghimo kang Ester nga usa ka rayna, ug bisan tuod si Ester may harianong dignidad, dili siya kauban nga magmamando (Est 1:9, 12, 19; 2:17, 22; 4:11); ang bisan unsang awtoridad nga lagmit iyang nabatonan maoy hinatag sa hari.—Itandi ang Est 8:1-8, 10; 9:29-32.

Israel. Ang Hebreohanong pulong nga *gevirah',* nga gihubad nga "rayna" diha sa pipila ka bersiyon, mas tukmang nagkahulogan ingong "mahal nga ginang" o "agalong babaye." Sa mga teksto diin kini nga titulo gigamit, mopatim-awng kini pangunang mapadapat ngadto sa inahan o sa apohan nga babaye sa hari, nga ang maong mga babaye gihatagan ug harianong pagtahod, sama pananglitan kang Jezebel nga inahan ni Haring Jehoram sa Israel. (2Ha 10:13) Sa dihang ang inahan ni Solomon miduol kaniya nga may hangyo, ang hari miyukbo kaniya ug may usa ka trono nga gipahimutang alang kaniya dapit sa iyang tuo. (1Ha 2:19) Ang "mahal nga ginang" mahimong tangtangon sa hari, sama sa gibuhat ngadto kang Maaca nga apohang babaye ni Haring Asa sa Juda, kinsa iyang gitangtang ingong "mahal nga ginang" tungod kay siya naghimo ug usa ka makalilisang nga idolo alang sa sagradong poste.—1Ha 15:13.

Walay babaye nga sa legal nga paagi mahimong pangulo sa estado sa mga gingharian sa Israel ug Juda. (Deu 17:14, 15) Apan, human sa kamatayon sa iyang anak nga si Ahazias nga hari sa Juda, si Atalia, nga anak nga babaye sa daotan nga si Haring Ahab sa Israel ug sa iyang asawang si Jezebel, nagpatay sa tanang manununod sa gingharian gawas sa anak nga lalaki ni Ahazias nga si Jehoas, kinsa gitagoan sa igsoong babaye ni Ahazias nga si Jehoseba. Dayon si Atalia nagmando sa ilegal nga paagi sulod sa unom ka tuig, hangtod nga gipapatay siya ubos sa mando sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada.—2Ha 11:1-3, 13-16.

Babilonya. Sa Babilonya ang trono iya lamang sa mga hari. Sa Daniel 5:10, ang "rayna" (Aramaiko, *mal·kah'*) lagmit dili mao ang asawa, kondili ang inahan ni Belsazar, ingon sa gipaila sa iyang pagkasinati sa mga panghitabo labot kang Nabucodonosor, ang apohang lalaki ni Belsazar. Ingong rayna nga inahan, siya nakahupot ug igong harianong dignidad ug gitahod pag-ayo sa tanan, lakip ni Belsazar.

Ehipto. Ang unang mga pangulo sa estado sa Ehipto maoy mga lalaki. Ang "mga rayna" sa pagkatinuod maoy mga asawa sa hari. Si Tapenes nga asawa ni Paraon gitawag nga "mahal nga ginang" sa 1 Hari 11:19. Si Hatshepsut nagmando lamang ingong rayna tungod kay siya midumili sa pagtug-

yan sa iyang pagmando sa dihang ang manununod nga si Thutmose III eksakto na sa pangedaron. Human sa kamatayon ni Hatshepsut, si Thutmose III naggun-ob o nagbungkag sa tanan niyang mga monyumento. Hinuon, sa ulahi, sa panahon sa Ptolemaiko (Macedonianhon) nga paghari sa Ehipto, dihay nagmando nga mga rayna.

Sa Bakak nga Pagsimba. Ang apostatang mga Israelinhon sa adlaw ni Jeremias mitalikod kang Jehova, ang ilang tinuod nga Hari, ug sa idolatrosong paagi naghimog mga halad nga tinapay, mga ilimnon, ug gipaaso nga halad ngadto sa "rayna [Heb., *mele'kheth*] sa kalangitan."—Jer 7:18; 44:17, 18; tan-awa ang RAYNA SA KALANGITAN.

Ang Dakong Babilonya gipakita, diha sa Pinadayag 18:7, nga nanghambog nga nag-ingon, "Naglingkod ako nga rayna [Gr., *ba·si'lis·sa*]," nga naglingkod sa "mga katawhan ug mga panon sa katawhan ug kanasoran ug mga pinulongan." (Pin 17:15) Siya nagpadayon sa pagkontrolar pinaagi sa iyang imoral nga pakigrelasyon sa yutan-ong mga magmamando, ingon sa gibuhat sa daghang rayna sa nangagi.—Pin 17:1-5; 18:3, 9; tan-awa ang DAKONG BABILONYA.

Ang "Rayna" sa Langit. Sanglit ang Hebreohanon 1:8, 9 nagpadapat sa Salmo 45:6, 7 ngadto kang Kristo Jesus, lagmit gayod nga ang "anak nga babaye sa hari" sa Salmo 45:13 sa matagnaong paagi nagtumong sa iyang pangasaw-onon nga matang. Kini naghimo sa "rayna" (Heb., *she·ghal'*) nga gihisgotan diha sa Salmo 45:9 nga mao ang asawa sa Dakong Hari, si Jehova. Dili diha niini nga "rayna" kondili diha kang Jesu-Kristo ug sa iyang 144,000 nga mga kauban nga gilukat gikan sa yuta nga si Jehova nagtugyan sa awtoridad sa pagmando ingong mga hari.—Pin 20:4, 6; Dan 7:13, 14, 27.

RAYNA SA KALANGITAN. Ang titulo sa usa ka diyosa nga gisimba sa apostatang mga Israelinhon sa mga adlaw ni Jeremias.—Jer 44:17-19.

Bisan tuod mga babaye ang pangunang nalangkit, dayag nga ang tibuok pamilya nakig-ambit sa usa ka paagi sa pagsimba sa "rayna sa kalangitan." Ang mga babaye naglutog mga halad nga tinapay, ang mga anak nga lalaki nanguhag kahoyng igsusugnod, ug ang mga amahan naghaling ug kalayo. (Jer 7:18) Ang pamatuod nga ang pagsimba niini nga diyosa adunay kusganong impluwensiya sa mga Hudiyo makita sa kamatuoran nga kadtong mikalagiw sa Ehipto human mapatay si Gobernador Gedalias nagpasangil sa ilang katalagman ngadto sa ilang pagkapakyas sa paghimog gipaaso nga halad ug mga halad-nga-ilimnon ngadto sa "rayna sa kalangitan." Apan, gipasiugda pag-ayo sa manalagnang si Jeremias nga sayop ang ilang panglantaw.—Jer 44:15-30.

Ang Kasulatan wala magpaila nga espesipiko sa "rayna sa kalangitan." Gituohan nga kini nga diyosa mao ang Sumerianhong diyosa sa pertilidad nga si Inanna, ang Babilonyanhong si Ishtar. Ang ngalang Inanna sa literal nagkahulogang "Rayna sa Langit." Ang katumbas nga Babilonyanhong diyosa nga si Ishtar gipaila sa Akadianhong mga teksto sa mga ngalang "rayna sa kalangitan" ug "rayna sa kalangitan ug sa kabituonan."

Mopatim-aw nga ang pagsimba kang Ishtar mikaylap sa ubang mga nasod. Sa usa sa mga Papan sa Amarna, si Tushratta, nga misulat ngadto kang Amenophis III, naghisgot kang "Ishtar, nga hara sa langit." Sa Ehipto, ang usa ka inskripsiyon ni Haring Horemheb, nga gituohang naghari sa ika-14 nga siglo W.K.P., naghisgot kang "Astarte [Ishtar] nga ginang sa langit." Ang tipak sa usa ka bantayog nga nakaplagan didto sa Mempis gikan sa paghari ni Merneptah, ang Ehiptohanong hari nga gituohang naghari sa ika-13 nga siglo W.K.P., naghubit kang Astarte pinaagi sa inskripsiyon: "Si Astarte, ang ginang sa langit." Sa Persianhong yugto, didto sa Syene (modernong Aswan), si Astarte gibansagan nga "ang rayna sa kalangitan."

Ang pagsimba sa "rayna sa kalangitan" gibuhat hangtod sa ikaupat nga siglo K.P. Niadtong mga 375 K.P., diha sa iyang sinulat nga *Panarion* (79, 1, 7), si Epiphanius miingon: "Dayandayanan sa pipila ka babaye ang usa ka matang sa karo o ang usa ka lingkoranan nga kuwatro-kantos ug, human kini hapinig panapton nga lino, sa usa ka tinong adlaw sa kapistahan sa tuig ilang ibutang sa atubangan niini ang usa ka tinapay sulod sa pipila ka adlaw ug itanyag kini sa ngalan ni Maria. Dayon ang tanang babaye makig-ambit niini nga tinapay." Gilangkit ni Epiphanius (79, 8, 1, 2) kini nga mga buhat sa pagsimba sa "rayna sa kalangitan" nga gihisgotan sa Jeremias ug gikutlo ang Jeremias 7:18 ug 44:25.—*Epiphanius,* giedit ni Karl Holl, Leipzig, 1933, Tomo 3, pp. 476, 482, 483.

REAIAS [Si Jah Nakakita].

1. Usa ka anak nga lalaki ni Sobal ug kaliwat ni Juda. (1Cr 4:1, 2) Lagmit siya mao ra ang Haroe diha sa 1 Cronicas 2:52. Daw pareho ra ang espeling niini diha sa Hebreohanon.

2. Usa ka Rubenhon, lagmit katigulangan sa mga tawong gidestiyero ni Tiglat-pileser III.—1Cr 5:5, 6.

3. Katigulangan sa pipila ka Netinim nga mibalik sa Jerusalem human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya.—Esd 2:1, 43, 47; Neh 7:6, 46, 50.

REBA [lagmit, Ikaupat [nga Bahin]]. Usa sa lima ka hari sa Midian nga gipatay sa dihang gipahamtang ang panimalos tungod sa imoral nga paghaylo sa Midian sa Israel. (Num 31:2, 8) Sa maong

panahon, ang lima gituohang mga basalyo sa mga Amorihanon ug busa gitawag usab nga "mga duke ni Sihon."—Jos 13:21.

REBECA [lagmit, Baka]. Anak nga babaye ni Betuel nga anak nga lalaki ni Nahor, ug busa apo ni Abraham sa pag-umangkon. Ang ngalan sa iyang igsoong lalaki mao si Laban.—Gen 22:20-23.

Niadtong 1878 W.K.P., sa dihang gipadala ni Abraham ang nagdumala sa iyang panimalay, nga lagmit si Eliezer, aron sa pagpangitag angayang asawa alang sa iyang anak nga si Isaac (nga niadtong panahona 40 anyos na), nahiabot siya "sa siyudad ni Nahor" sa ibabaw nga bahin sa walog sa Mesopotamia. Didto sa usa ka atabay, kini nga alagad nag-ampo nga ang pilion ni Jehova mao unya ang batan-ong babaye nga dili lamang magpainom kaniya kon hangyoon kondili moboluntaryo usab sa pagpainom sa iyang napulo ka kamelyo. (Gen 24:1-14) Samtang siya nag-ampo, miabot si Rebeca sa atabay nga may dalang banga. Sa dihang iyang gihangyo siya nga paimnon ug tubig, siya malipayong nagpainom kaniya ug dayon "dihadiha siya nagbubo sa iyang banga sa imnanang pasong ug midagan nga pabalikbalik ngadto sa atabay sa pagkalos ug tubig, ug nagpadayon sa pagkalos alang sa iyang tanang kamelyo. Sa kasamtangan ang tawo nagsud-ong kaniya sa katingala, nga naghilom aron mahibaloan kon si Jehova nagpalampos ba sa iyang panaw o wala." Si Rebeca buotan, maabiabihon, makasaranganon sa iyang batasan, ug kugihan; gawas pa niini, "ang batan-ong babaye makabibihag kaayo sa panagway."—Gen 24:14-21.

Ang alagad ni Abraham, kay nakasabot nga gitubag ang iyang pag-ampo, mihatag kang Rebeca ug bulawan nga singsing sa ilong ug duha ka maanindot nga bulawang pulseras (nga mokantidad ug mga $1,350 sa bili karon). Iyang gipakita kini sa iyang pamilya—sa iyang inahan ug sa iyang igsoong lalaki nga si Laban—kinsa, sa baylo, nag-abiabi sa bisita ug sa mga sulugoon nga uban kaniya diha sa ilang balay. (Gen 24:22-32) Apan sa wala pa siya mokaon, gisulti sa tawo ang iyang tuyo. Si Laban ug ang iyang amahan nga si Betuel miuyon nga si Rebeca maminyo kang Isaac; ang mga gasa, nga naglakip sa mahalong mga butang nga bulawan ug plata ug maanindot nga mga besti, gihatag kang Rebeca ug sa iyang pamilya, ug dayon silang tanan nangaon. (Gen 24:33-54) Kini nga transaksiyon nagsilbing usa ka dungganong kasabotan sa kaminyoon, dili tali kang Rebeca ug Isaac, kondili tali sa ilang mga ginikanan, sumala sa kostumbre niadtong panahona. Niining paagiha si Rebeca nahimong sinayoran alang kang Isaac ug sa ingon sukad niadto nahimong iyang asawa.

Uban sa pag-uyon ni Rebeca, ang nagapanaw nga panon migikan sa pagkabuntag alang sa halayo nga panaw paingon sa Negeb duol sa Beer-lahai-roi, diin si Isaac nagpuyo niadtong panahona. Sa wala pa siya mobiya, ang pamilya ni Rebeca nagpanalangin kaniya, nga nag-ingon: "Hinaot nga ikaw mahimong libolibo ka napulo ka libo, ug ang imong binhi manag-iya sa ganghaan niadtong nagadumot niini." Ang iyang iwa nga si Debora ug ang ubang mga babayeng tig-alagad miuban kang Rebeca, nga mopatim-awng walay usa kanila ang nakabalik sukad niadto sa ilang yutang natawhan.—Gen 24:55-62; 35:8.

Sa pag-abot sa ilang destinasyon, si Rebeca nagtabon sa iyang ulo sa dihang miduol ang iyang pamanhonon nga si Isaac, ug human iasoy sa alagad ni Abraham ang tanang hitabo sa iyang panaw, nga nag-asoy kon sa unsang paagi gitultolan ni Jehova ang maong pagpili, gidala ni Isaac si Rebeca ngadto sa tolda sa iyang inahan aron mahimo niyang asawa. Gihigugma pag-ayo ni Isaac si Rebeca, ug diha kaniya siya "nakakaplag ug kahupayan human sa kamatayon sa iyang inahan" nga si Sara, kinsa namatay tulo ka tuig una pa niana.—Gen 24:63-67.

Sama kang Sara, si Rebeca nagpabiling apuli sa dugayng panahon. Human sa mga 19 ka tuig, nga nianang panahona nagpadayon si Isaac sa pagpangaliyupo kang Jehova, siya nagmabdos ug dayon nanganak sa kaluha nga si Esau ug Jacob. Makapaguol kaayo ang iyang pagmabdos, sanglit ang duha nagbugnoay sulod sa iyang tagoangkan, mao nga si Rebeca miingon, "Nganong mabuhi pa ako?" Agig tubag, si Jehova nagpasalig kaniya nga siya mahimong inahan sa duha ka dagkong nasod ug nga "ang magulang mag-alagad sa manghod." (Gen 25:20-26) Si Pablo nag-ingon nga kini maoy aron ipasundayag nga ang pagpili sa 'gisaad nga binhi' bug-os mag-agad sa Diyos.—Rom 9:6-13.

Usab sama kang Sara, si Rebeca nagtago sa iyang pagkatawo sa usa ka higayon, nga nagpaila ingong igsoong babaye sa iyang bana. Nahitabo kini sa dihang ang gutom sa yuta nagpugos sa iyang pamilya sa pagpuyo sulod sa usa ka panahon sa teritoryo sa mga Filistehanon nga gimandoan ni Haring Abimelek. Lagmit edaran na si Rebeca niadtong panahona, apan tungod sa iyang hilabihang katahom, si Isaac, ang natudlong manununod sa Abrahamikong pakigsaad, nagtuo nga siya mameligro nga patyon kon mahibaloan nga siya ang bana ni Rebeca.—Gen 26:1-11.

Sa dihang tigulang na si Isaac ug nangandam sa pagpanalangin kang Esau nga iyang panganay, si Rebeca milihok dayon aron matino nga maangkon ni Jacob ang gitinguhang panalangin. (Gen 25:28-34; 27:1-5) Walay gisulti kon nahibalo ba si Rebeca

bahin sa legal nga katungod ni Jacob sa pagkapanganay tungod sa pagpalit niini, apan siya nahibalo pag-ayo sa gisulti ni Jehova kaniya, nga mao, ang magulang mag-alagad sa manghod. Busa milihok siya aron matino nga maangkon ni Jacob ang panalangin sa iyang amahan. Ang resulta maoy uyon sa katuyoan ni Jehova.—Gen 27:6-29; tan-awa ang JACOB Num. 1.

Sa ulahi, sa dihang nahibaloan ni Rebeca ang plano ni Esau sa pagpatay kang Jacob, iyang giaghat si Isaac sa pagpaadto kang Jacob sa iyang yutang natawhan aron sa pagpangita ug asawa. Nagpaguol gayod kaniya ug kang Isaac nga si Esau mikuhag duha ka asawa gikan sa gidumtang mga Canaanhon.—Gen 26:34, 35; 27:41-46; 28: 1-5; 29:10-12.

Wala isulti kon kanus-a namatay si Rebeca, apan tingali kini nahitabo sa wala pa mopauli si Jacob gikan sa Mesopotamia. (Gen 35:27) Siya gilubong sa langob sa pamilya didto sa Makpela uban kang Abraham ug Sara, diin didto usab gilubong sa ulahi si Isaac, Lea, ug Jacob.—Gen 49:29-31; 50:13.

RECA. Mopatim-aw nga kini maoy ngalan sa usa ka dapit sa Juda. Gihisgotan kini nga lakip sa impormasyon maylabot sa talaan sa kagikan alang sa tribo ni Juda.—1Cr 4:12.

REELAIAS. Usa ka tawo kansang ngalan makita diha sa sinugdanan sa talaan uban sa prominenteng mga tawo sama kang Zorobabel ug Jesua nga namalik sa Jerusalem gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2) Kini nga ngalan giespeling nga Raamias (nagkahulogang "Si Jehova Midalugdog; Dahunog ni Jehova") diha sa Nehemias 7:7.

REGALO. Tan-awa ang GASA, REGALO.

REGEM. Unang ginganlan nga anak nga lalaki ni Jadai diha sa linya sa mga kaliwat ni Caleb sa talaan sa mga kaliwatan ni Juda.—1Cr 2:3, 42, 47.

REGEM-MELEK. Usa sa duha ka pangunang mga lalaki nga gipadala sa katawhan sa Bethel human sa yugto sa pagkadestiyero "aron sa paglukmay sa nawong ni Jehova" ug sa pagpakisayod kon ipadayon ba ang naandang pagpuasa. Kini maoy kapin sa duha ka tuig sa wala pa matapos ang gitukod pag-usab nga templo.—Zac 7:1-3; Esd 6:15.

REGIO. Usa ka siyudad sa habagatang Italya nga karong adlawa gitawag nga Reggio o Reggio di Calabria. Ang barko nga gisakyan ni apostol Pablo ingong binilanggo mihapit sa Regio sa dihang siya mipaingon sa Roma aron moatubang kang Cesar niadtong mga tuig 59 K.P.

Ang Regio nahimutang diha sa Strait of Messina, nga nag-ulang sa Italya ug Sicilia. Didto sa A sa Regio, kinahanglang sayloan sa barko nga gisakyan ni Pablo ang habog nga lawis sa Scylla nga nahimutang sa hiktin nga dagat dapit sa Italya ug ang lilo sa Charybdis dapit sa Sicilia, nga parehong giisip nga peligroso sa karaang mga marinero. Usa ka adlaw human sa ilang pag-abot sa Regio, ang hangin gikan sa H mihuros ug gipadpad sila niini nga hilwas latas niining hiktin nga dagat sa Messina ug sa AAK ngadto sa Puteoli.—Buh 28:13.

REGLA. Ang binulan nga paggula sa mga inagas (dugo, pluwido, ug ubang hugaw nga mga tisyu) gikan sa matris sa babaye. Ang regla sa mga babaye kasagarang masinatian kada bulan, nga mahitabo sa matag upat ka semana. Ang mga batang babaye magsugod sa ilang pagregla inigkadalagita, ug kini kasagarang magpadayon hangtod sa pagmenopos, ang matag pagregla sagad moabot ug tulo ngadto sa lima ka adlaw.

Ang Kasulatan naglangkit sa regla uban sa pagkadili-putli ug kahugawan (Lev 12:2; Eze 22:10; 36:17), ang usa ka porma sa Hebreohanong pulong nga susama niini (*nid·dah′*) usahay gihubad nga "kahugawan sa pagregla." (Lev 15:25, 26) Ang usa ka porma sa laing Hebreohanong termino, *da·weh′*, nga mahimong magpasabot nga balatian (Lam 5:17), gihubad nga "babayeng may regla." (Lev 15:33; Isa 30:22) Ang pagregla maoy gipasabot usab sa prase nga "ang naandang butang sa mga babaye."—Gen 31:35.

"Mahugaw" Ubos sa Balaod. Sumala sa Moisesnong Balaod, ang usa ka babaye giisip nga mahugaw sulod sa pito ka adlaw sa panahon sa iyang kinaiyanhong pagregla. Ang higdaanan o ang bisan unsang ubang butang nga mahigdaan o malingkoran sa nagregla nga babaye mahimo usab nga mahugaw. Ang bisan kinsa nga makahikap kaniya o sa mga butang nga iyang nahugawan kinahanglan nga maglaba sa iyang besti ug maligo, ug ang maong tawo magpabilin nga mahugaw hangtod sa pagkagabii. Kon ang iyang kahugawan sa pagregla mahianha sa lalaki nga nakigdulog kaniya (sama sa dihang, wala damha, ang bana nakigdulog sa iyang asawa sa pagsugod sa regla), siya mahimong mahugaw sulod sa pito ka adlaw, ug ang higdaanan nga mahigdaan sa bana giisip nga mahugaw.

Ang babaye gilantaw usab nga mahugaw sulod sa panahon sa dili-regular nga pag-agas sa dugo o "may inagas nga mas dugay kay sa iyang kahugawan sa pagregla," nga sa maong panahon ang mga butang nga iyang mahigdaan o malingkoran ingon man ang mga tawo nga makahikap niining mga butanga mahimong mahugaw. Human motang-on

ang dili-kinaiyanhon nga pag-agas, siya moihap ug pito ka adlaw, ug dayon siya mahimong mahinlo. Sa ikawalong adlaw ang babaye magdalag duha ka tukmo o duha ka piso sa salampati ngadto sa saserdote, kinsa mohimo sa pagtabon-sa-sala alang kaniya, nga magtanyag sa usa niini nga mga langgam ngadto kang Jehova ingong usa ka halad-sa-sala ug ang lain ingong halad-nga-sinunog. —Lev 15:19-30; tan-awa ang HINLO, PAGKAHINLO.

Kon ang usa ka lalaki ug babaye tinuyong magdulog sa panahon sa kahugawan sa pagregla sa babaye, sila pagapatyon. (Lev 18:19; 20:18) Ang pagdili sa panagdulog sa panahon sa pagregla lagmit nakaamot sa maayong panglawas, tingali makasanta, pananglitan, sa pagpanghubag sa kinatawo, sa ordinaryong paghubag sa agianan sa ihi. Ang mga Israelinhon gipahinumdoman usab bahin sa pagkabalaan sa dugo pinaagi sa mga regulasyon sa Balaod nga nalangkit sa pagregla o sa inagas sa dugo. Kini nga mga lagda dili lamang iya sa mga babaye, kay ang mga lalaki mamahimong mahugaw usab sa mga inagas nga mahimong mahitabo kanila. (Lev 15:1-17) Ang regulasyon labot sa pagregla ilabinang nagpakita sa konsiderasyon ni Jehova sa mga babaye. Ang Kristohanong bana, bisan tuod siya dili ubos sa Balaod (Rom 6:14; Efe 2:11-16), makahimog maayo kon tagdon ang binulan nga siklo ug kinaiyanhong mga kausaban sa iyang asawa, nga magpuyo uban kaniya "sumala sa kahibalo" ug maghatag kaniya ug kadungganan "samag ngadto sa usa ka sudlanan nga mas mahuyang, ang babaye."—1Pe 3:7.

REHABIAS [Si Jehova Nagpadako (Nagpaluag)]. Apo nga lalaki ni Moises, bugtong nga anak ni Eliezer, ug nagpundar sa usa ka banay sa mga Levihanon nga naglungtad pa gihapon sa dihang si David nagmando ingong hari.—1Cr 23:15, 17; 24:21; 26:25.

REHASREHAS. Usa ka gambalay nga ginama sa gikuroskuros nga mga piraso sa kahoy, nga nahimong ginambat ug kasagarang gigamit sa pagtabon sa usa ka bentana. Sa kasiglohan ang mga rehasrehas sa bentana nahimong komon sa Tungang Sidlakan. Kini nagpabugnaw sa mga balay pinaagi sa pagsalipod sa direktang mga silaw sa adlaw samtang naghatag ug bentilasyon, ug kini usab nakahatag ug kaanindot sa katibuk-ang hitsura sa mga tinukod. Ang pipila ka balay sa kapanahonan sa Bibliya may mga bentana sa unang andana nga nag-atubang sa sulod nga sawang ug ang uban nag-atubang sa dalan. Ang mga bentana nga nag-atubang sa dalan sagad anaa sa ibabawng bahin sa bungbong o diha sa lawak-sa-atop ug girehasrehasan.

Ang usa ka tawo diha sa balay makalantaw sa gawas pinaagi sa girehasrehasan nga bentana ug makakita kon unsay atua sa gawas samtang siya dili makita gikan sa gawas. Diha sa awit ni Debora ug Barak, ang inahan sa namatay nga si Sisera gihulagway ingong kawang nga mitambo sa bentana ug naghulat sa iyang anak "diha sa mga rehasrehas." (Huk 5:1, 28) Gikan sa bentana lahos sa usa ka rehasrehas, posibleng makita sa usa nga nagtan-aw "ang usa ka batan-ong lalaki kansang kasingkasing nakulangan" samtang siya nakigkita sa usa ka pampam. (Pr 7:6-13) Dugang pa, diha sa Awit ni Solomon (2:9), gihisgotan ang maylabot sa 'pagtan-aw diha sa mga bentana, paglili diha sa mga rehasrehas.'

Ang ubang mga rehasrehas sa bentana dayag nga gibutangan ug bisagra aron kini mabuksan ug masirad-an. Ang mga bentana sa lawak ni Daniel nga didto sa atop, nga gikan niana siya makitang nag-ampo kang Jehova tulo ka beses kada adlaw, lagmit adunay mga rehasrehas nga mabuksan o masirad-an.—Dan 6:10.

REHOB [Plasa; Halapad nga Dapit].

1. Amahan ni Hadadezer nga hari sa Zoba kinsa gibuntog ni David sa pagpakiggubat.—2Sa 8:3-12.

2. Usa sa mga Levihanon o ang katigulangan sa usa nga nagpamatuod pinaagig timbre sa usa ka pakigsaad sa panahon ni Nehemias ug Esdras. —Neh 10:1, 9, 11.

3. Usa ka dapit o siyudad nga gihisgotan sa dihang gisuhid ang Canaan sa 12 ka Hebreohanong mga espiya nga gipadala ni Moises. (Num 13:21) Tingali kining dapita mao ra usab ang "Rehob" ug "Bet-rehob" nga gihisgotan sa 2 Samuel 10:6, 8. —Tan-awa ang BET-REHOB.

4. Ang ngalan sa usa o lagmit sa duha ka siyudad sa teritoryo sa Aser. (Jos 19:24, 28, 30) Bisan tuod giisip sa pipila ka eskolar nga kining duha ka paghisgot nagtumong sa samang siyudad, ang ubang nalangkit nga mga teksto daw nagtumong sa magkalahi nga mga dapit. Busa, ang Maghuhukom 1:31, 32 nag-ingon nga "wala mag-abog si Aser sa mga molupyo sa . . . Rehob," mao nga ang mga Asernon napugos sa pagpuyo taliwala sa mga Canaanhon sa maong yuta, samtang ang Josue 21: 27, 31 ug 1 Cronicas 6:71, 75 nag-ingon nga ang Rehob gihatag ngadto sa mga anak ni Gersom (Gerson) ingong usa ka Levihanong siyudad. Kadtong mipabor nga may usa lamang ka Rehob nagisip nga kining mga tekstoha nagkahulogan nga ang pagpapahawa sa mga Canaanhon gikan sa Rehob nababagan sa sinugdan apan nalampos ra sa ulahing panahon, mao nga kini napuy-an sa mga Levihanon. Kadtong mipabor nga may duha ka Rehob nagsugyot nga ang usa ka lungsod nagpabilin

sa Canaanhong mga kamot, ang lain maoy lakip sa unang nailog ni Aser ug gihatag ngadto sa mga Levihanon. Maylabot sa duha ka Rehob, ang pipila nagsugyot nga kini mao ang Khirbet el-ʽAmri, mga 4 km (2.5 mi) sa AS sa Akzib, alang sa Rehob sa Josue 19:28; ug alang sa Rehob sa ubang mga teksto, ilang gisugyot ang Tell el-Bir el-Gharbi (Tel Bira), mga 10 km (6 mi) sa SHS sa Aco. Kining ulahi nga dapit mao ang gipalabi niadtong nag-isip nga ang Rehob nagtumong sa usa lamang ka lungsod.

REHOBOAM [Nagpadaghan (Nagpadako) sa Katawhan]. Anak nga lalaki ni Solomon pinaagi sa iyang Ammonhanong asawa nga si Naama. Siya mipuli sa iyang amahan sa trono niadtong 997 W.K.P. sa panuigon nga 41 ug naghari sulod sa 17 ka tuig. (1Ha 14:21; 1Cr 3:10; 2Cr 9:31) Si Rehoboam nailhan ingong, labing menos sa makadiyot, ang kataposang hari sa hiniusang monarkiya ug dayon ang unang magmamando sa duha-ka-tribong gingharian sa Juda ug Benjamin sa habagatan, tungod kay wala madugay human nga siya gipurongpurongan sa tibuok Israel ingong hari didto sa Sekem, nabahin ang hiniusang gingharian ni David ug Solomon. Gihunong sa napulo ka tribo ang ilang pagpaluyo kang Rehoboam ug gihimo si Jeroboam nga ilang hari, sama gayod sa gitagna ni Jehova pinaagi ni manalagnang Ahias.—1Ha 11:29-31; 12:1; 2Cr 10:1.

Kini nga panagkabulag nahitabo human nga ang usa ka delegasyon sa katawhan, uban kang Jeroboam ingong ilang tigpamaba, mihangyo kang Rehoboam sa pagtangtang sa pipila ka malupigong pamaagi nga gipahamtang kanila ni Solomon. Nagpakitambag si Rehoboam bahin sa maong butang. Unang gikonsulta niya ang mga ansiyano, nga nagtambag kaniya nga magpatalinghog sa pagtuaw sa katawhan ug kunhoran ang ilang mga palasanon, sa ingon maghimo kaniyang usa ka maalamong hari, usa nga higugmaon sa iyang katawhan. Apan gisalikway ni Rehoboam kining hinamtong nga tambag ug gipangayo ang tambag sa batanong mga lalaki nga iyang katalirongan. Hinuon, ilang gisultihan ang hari nga iyang himoon ang iyang kumingking nga mas baga kay sa balat-ang sa iyang amahan, nga dugangan ang ilang gipasang yugo ug kastigohon sila pinaagig mga tunokong panglapdos inay nga pinaagig mga latigo. —1Ha 12:2-15; 2Cr 10:3-15; 13:6, 7.

Kining arogante, malupigong tinamdan nga gipakita ni Rehoboam bug-os nagpahimulag sa kinabag-an sa katawhan. Ang mga tribo lamang nga nagpadayon sa pagpaluyo sa balay ni David mao ang Juda ug Benjamin, gawas sa mga saserdote ug mga Levihanon sa duha ka gingharian, maingon man ang pipila ka indibiduwal sa napulo ka tribo, nagpaluyo usab.—1Ha 12:16, 17; 2Cr 10:16, 17; 11: 13, 14, 16.

Human niana, sa dihang si Haring Rehoboam ug Adoram (Hadoram), nga tigdumala sa mga gipaapil sa pinugos nga trabaho, miadto sa teritoryo niadtong mga mibulag, si Adoram gibato hangtod nga namatay apan ang hari nakahimo sa pagluwas sa iyang kinabuhi. (1Ha 12:18; 2Cr 10:18) Dayon gitigom ni Rehoboam ang 180,000 ka kasundalohan gikan sa Juda ug Benjamin, nga determinadong ipailalom ang napulo ka tribo sa pinugos nga paagi sa iyang pagmando. Apan si Jehova pinaagi sa manalagnang si Semaias nagpugong kanila sa pagpakig-away sa ilang mga igsoon, sanglit ang Diyos mismo ang naghukom sa pagkabahin sa gingharian. Bisan tuod nalikayan ang aktuwal nga panaggubatay, ang mga panag-away tali sa duha ka pundok nagpadayon sa tanang adlaw ni Rehoboam.—1Ha 12:19-24; 15:6; 2Cr 10:19; 11:1-4.

Sa usa ka panahon si Rehoboam suod nga misunod sa mga balaod ni Jehova, ug sa sayong bahin sa iyang paghari iyang gitukod ug gipalig-on ang daghang siyudad, diin ang pipila niini iyang gipondohan ug mga abiyo sa pagkaon. (2Cr 11:5-12, 17) Apan sa dihang ang iyang pagkahari lig-on nang natukod, iyang gibiyaan ang pagsimba kang Jehova ug nanguna sa Juda sa pagbuhat sa dulumtanang pagsimba sa sekso, lagmit tungod sa Ammonhanong impluwensiya sa bahin sa pamilya sa iyang inahan. (1Ha 14:22-24; 2Cr 12:1) Kini, sa ingon, nakapukaw sa kasuko ni Jehova, ug sa pagpahayag niini siya nagpatindog sa hari sa Ehipto nga si Sisak, kinsa, kauban sa iyang mga kaalyado, bug-os nga nagpildi sa yuta ug nagbihag sa daghang siyudad sa Juda sa ikalimang tuig sa paghari ni Rehoboam. Kon wala pa magpaubos si Rehoboam ug ang iyang mga prinsipe pinaagi sa paghinulsol, bisan ang Jerusalem dili unta makalingkawas. Bisan pa niana, ang mga bahandi sa templo ug sa balay sa hari, lakip ang mga taming nga bulawan nga gihimo ni Solomon, gikuha ni Sisak ingong iyang inilog sa gubat. Dayon kini nga mga taming gipulihan ni Rehoboam ug mga taming nga tumbaga.—1Ha 14:25-28; 2Cr 12:2-12.

Sa tibuok niyang kinabuhi si Rehoboam naminyo sa 18 ka asawa, lakip kang Mahalat nga usa ka apo ni David, ug kang Maaca nga apo sa anak nga lalaki ni David nga si Absalom. Si Maaca mao ang iyang pinanggang asawa ug ang inahan ni Abias (Abiam), nga usa sa iyang 28 ka anak nga lalaki ug ang manununod sa trono. Ang ubang mga membro sa pamilya ni Rehoboam naglakip sa 60 ka puyopuyo ug 60 ka anak nga babaye.—2Cr 11:18-22.

Sa wala pa siya mamatay sa panuigong 58, ug sa pagpalingkod kang Abias sa trono niadtong

980 W.K.P, giaporan ni Rehoboam ug daghang gasa ang uban niyang mga anak nga lalaki, tingali aron sa pagsanta sa bisan unsang pag-alsa batok kang Abias human sa iyang kamatayon. (1Ha 14:31; 2Cr 11:23; 12:16) Sa katibuk-an, ang kinabuhi ni Rehoboam haom kaayong gisuma niini nga komentaryo: "Iyang gibuhat ang daotan, kay ang iyang kasingkasing wala niya ibutang nga lig-on sa pagpangita kang Jehova."—2Cr 12:14.

REHOBOT [Halapad nga mga Dapit].

1. Ang gingalan ni Isaac sa usa ka atabay nga iyang gikalot. (Gen 26:22) Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang Rehobot lagmit mao ang Ruheibeh (Horvat Rehovot [ba-Negev]), mga 35 km (22 mi) sa HK sa Beer-seba. Ang mga ngalan may pipila ka kaamgiran. Sa pagngalan sa maong atabay, miingon si Isaac nga ang Diyos karon naghatag ug dakong luna. Siya ug ang iyang mga magbalantay sa mga hayop mahimong magmabungahon nga dili manghilabot sa uban, o sila hilabtan sa uban.

2. Usa ka siyudad nga wala masayri ang nahimutangan diin naggikan si Shaul, kanhi usa ka hari sa Edom. (Gen 36:31, 37; 1Cr 1:43, 48) Sa duha ka paghisgot bahin niini, ang dapit gitawag nga 'Rehobot nga duol sa Suba.' Kasagaran diha sa Bibliya kon hisgotan ang "Suba" kini nagpasabot sa Euprates. (Sal 72:8; 2Cr 9:26; itandi ang Ex 23:31 ug Deu 11:24.) Busa gipresentar sa pipila ka geograpo ang bisan hain sa duha ka dapit diin magtagbo ang suba sa Khabur ug Euprates. Hinuon, kini magkahulogan nga si Shaul naggikan sa usa ka siyudad nga halayo sa gawas sa Edomhanong teritoryo. Apan, ang pipila ka modernong mga geograpo nagtuo nga niining duha ka kahimtang ang "Suba" nagtumong sa suba sa Edom o duol sa usa sa mga utlanan niini, sama sa Zered (Wadi el-Hasa') nga nag-agos ngadto sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat. Ang geograpo nga si J. Simons nagsugyot ug usa ka dapit nga mga 37 km (23 mi) sa HS sa tumoy sa Patayng Dagat.

REHOBOT-IR [Halapad nga mga Dapit (o, mga Plasa) sa Siyudad]. Lagmit usa ka kanait nga lugar sa karaang Nineve. Gitukod kini ni Nimrod. Ang tukmang nahimutangan wala karon mahibaloi.—Gen 10:10, 11.

REHSH [ר] (o, *resh* sa pipila ka Cebuano nga Bibliya). Ang ika-20 nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Tungod sa pagkaamgid ug porma sa *rehsh* [ר] ug *da'leth* [ד], ang duha usahay masaypan sa mga magkokopya.

Sa Hebreohanon, kini nga letra makita ingong unang letra sa matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:153-160.

REHUM.

1. Usa niadtong nag-una sa listahan sa mga destiyero nga namalik sa Jerusalem gikan sa Babilonya kauban ni Zorobabel ug Jesua. (Esd 2:1, 2) Ang iyang ngalan giespeling nga Nehum sa Nehemias 7:7.

2. Usa ka saserdoteng gitala nga lakip niadtong namalik kauban ni Zorobabel. (Neh 12:1, 3) Ang yanong pagbalhin sa Hebreohanong mga karakter maghimo kaniya nga mao ang gitawag ug Harim diha sa Nehemias 12:15 ug sa ubang teksto.—Tan-awa ang HARIM Num. 1.

3. Ang "pangulong opisyal sa kagamhanan" (sa Imperyo sa Persia) nga lagmit mipuyo sa Samaria ug kinsa nanguna sa pagsulat kang Haring Artajerjes nga bakak nga nagsumbong sa mga Hudiyo labot sa ilang mga katuyoan sa pagtukod pag-usab sa Jerusalem. Ang tubag sa imperyo nagsugo kang Rehum ug sa iyang mga kauban sa pag-adto sa Jerusalem ug ipugos ang pagpahunong sa buluhaton sa mga Hudiyo sa pagtukod pag-usab. (Esd 4:8-24) Apan, wala magdugay human niadto si Haggeo ug Zacarias nagdasig sa mga Hudiyo nga ipadayon ang ilang pagtukod pag-usab, nga gipalig-on sa kataposan pinaagi sa pagrepaso sa orihinal nga mando ni Ciro didto sa Persia.—Esd 5:1–6:13.

4. Usa ka Levihanong anak nga lalaki ni Bani nga naghimog pagpang-ayo sa paril sa Jerusalem. —Neh 3:17.

5. Ang pangulo sa usa ka banay human sa yugto sa pagkadestiyero kansang hawas, kon dili man siya mismo, nagpamatuod sa pakigsaad sa pagkamatinumanon sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 10:1, 14, 25.

REI [Kauban; Higala]. Usa sa gamhanang mga tawo ni David nga midumili sa pagpakigkunsabo kang Adonias.—1Ha 1:8.

REKAB [Magkakaro].

1. Usa ka Benjaminhong anak nga lalaki ni Rimon nga Beerotnon. Si Rekab ug ang iyang igsoong lalaki nga si Baana, nga parehong kapitan sa pundok sa mga bandido, nagbuno kang Is-boset nga anak nga lalaki ug manununod ni Saul, ug nagdala sa iyang ulo ngadto kang David kay naglaom nga makabaton ug pabor, apan gipapatay sila ni David tungod sa ilang daotang gibuhat batok sa usa ka tawong matarong.—2Sa 4:2, 5-12.

2. Usa ka Kenihanong amahan o katigulangan sa kauban ni Jehu nga si Jehonadab ug katigulangan sa mga Rekabita.—1Cr 2:55; 2Ha 10:15, 23; Jer 35:6, 8, 14, 16, 18, 19; tan-awa ang REKABITA.

3. Amahan o katigulangan ni Malkias nga mitabang kang Nehemias sa pag-ayo sa usa ka ganghaan sa paril sa Jerusalem. (Neh 3:14) Kon siya mao

ra ang Rekab nga Num. 2, ang presensiya ni Malkias sa Jerusalem magpamatuod sa katumanan sa saad ni Jehova alang sa mga Rekabita nga makaplagan sa Jeremias 35:19.

REKABITA [Kang (Iya ni) Rekab]. Mga kaliwat ni Rekab nga Kenihanon pinaagi kang Jehonadab.—Jer 35:6; 1Cr 2:55.

Sa panahon ni Jehonadab, mopatim-aw nga labing menos ang pipila sa mga Rekabita nagpuyo sa amihanang gingharian, kay didto man miduyog si Jehonadab kang Jehu (nga naghari niadtong mga 904-877 W.K.P.) sa pagsupak sa pagsimba kang Baal ug sa "tanan nga nahibilin nga iya ni Ahab sa Samaria." (2Ha 10:15-17) Si Jehonadab nagsugo sa iyang pamilya (wala hisgoti kon kini nahitabo ba una pa o human sa iyang kasinatian uban kang Jehu) nga magpuyo sa mga tolda, dili magpugas ug binhi, dili magtanom ug mga parasan, ug dili moinom ug bino, tungod kay sila langyawng mga pumoluyo sa yuta.—Jer 35:6-10.

Sa kataposang bahin sa paghari ni Jehoiakim (628-618 W.K.P.), ubay-ubay sa mga Rekabita ang namuyo sa Juda. Sa dihang misulong si Nabucodonosor sa yuta, ang mga Rekabita misulod sa Jerusalem aron mapanalipdan batok sa mga Caldeanhon ug mga Siryanhon. Pinaagi sa sugo ni Jehova, gidala ni Jeremias si Jaazanias nga ilang pangulo ug ang tanang Rekabita ngadto sa usa ka lawak-kan-anan sa templo. (Jer 35:1-4) Sanglit silang tanan paigo ra sa usa sa mga lawak-kan-anan sa templo, nagpasabot nga sila dili ra kaayo daghan. Si Jeremias, ingon sa gisugo sa Diyos, nagbutang ug mga kopa nga puno ug bino sa ilang atubangan ug miingon: "Inom kamo ug bino." Sila midumili sa pag-inom agig pagsugot sa sugo sa ilang katigulangan, ug ilang gipatin-aw nga bag-o ra silang mibiya sa ilang naandang pinuy-anan ug misulod lamang sa siyudad tungod sa misulong nga kasundalohan.—Jer 35:5-11.

Si Jehova nahimuot sa matinahorong pagsugot nga ilang gipakita. Ang ilang dili-matarog nga pagkamasinugtanon sa usa ka yutan-ong amahan sukwahi gayod sa pagkadili-masinugtanon sa mga taga-Juda sa ilang Maglalalang. (Jer 35:12-16) Ang Diyos misaad ug ganti sa mga Rekabita: "Dili mawad-an si Jonadab nga anak nga lalaki ni Rekab ug tawo nga mobarog kanunay sa akong atubangan." —Jer 35:19.

Sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias human sa pagkadestiyero, giayo ni "Malkias nga anak nga lalaki ni Rekab" ang Ganghaan sa mga Tapok sa Abo. Kon kini nga Rekab mao ra ang amahan o katigulangan ni Jehonadab, kini nagpakita nga ang mga Rekabita nakalingkawas gikan sa pagkadestiyero ug nakabalik sa yuta. (Neh 3:14) Sa 1 Cronicas 2:55, si Hammat gitala ingong ang "amahan sa balay ni Rekab."

REKEM [lagmit, Maghahabol].

1. Usa ka hari sa Midian, usa sa lima ka hari nga gipatay sa dihang gisilotan ang Midian tungod sa paghaylo sa Israel sa imoralidad. Ang lima, lagmit maoy mga basalyo sa mga Amorihanon, gitawag usab ug "mga duke ni Sihon."—Num 31:8; Jos 13:21.

2. Usa ka kaliwat ni Manases.—1Cr 7:14, 16.

3. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Caleb nga anak nga lalaki ni Hesron.—1Cr 2:4, 5, 9, 42-44.

4. Usa ka siyudad nga diha sa teritoryo nga bahin ni Benjamin, ang nahimutangan niini wala mahibaloi.—Jos 18:21, 27, 28.

REMALIAS. Amahan ni Haring Peka sa Israel.—2Ha 15:25; 2Cr 28:6; Isa 7:4, 5.

REMET. Usa ka utlanang siyudad sa Isacar. (Jos 19:17, 18, 21) Mopatim-aw nga kini mao ra ang JARMUT Num. 2 ug RAMOT Num. 1.

REPA. Usa ka Epraimnon nga katigulangan ni Josue.—1Cr 7:22-27.

REPAEL [Ang Diyos Nag-ayo]. Usa ka anak nga lalaki sa panganay ni Obed-edom nga si Semaias. Siya gitudlo uban sa iyang mga igsoon nga lalaki ingong usa ka magbalantay-sa-ganghaan nga nag-atiman sa mga balay-tipiganan sa H sa sangtuwaryo.—1Cr 26:4, 7, 8, 15.

REPAIAS [Si Jah Nag-ayo].

1. Ang ikaduha nga ginganlang anak nga lalaki ni Tola ug pangulo sa usa ka balay sa amahan sa tribo ni Isacar.—1Cr 7:1, 2.

2. Usa ka Benjaminhong kaliwat ni Haring Saul ug Jonatan. (1Cr 9:39-43) Siya gitawag ug Rapah sa 1 Cronicas 8:37.

3. Usa sa upat ka anak nga lalaki ni Isi kinsa, lagmit sa panahon sa paghari ni Ezequias, nangulo sa 500 ka Simeonhon batok sa mga Amalekanhon nga mikalagiw ngadto sa Bukid sa Seir. Dayon giokupar sa mga Simeonhon kini nga teritoryo.—1Cr 4:41-43.

4. Usa ka kaliwat ni David human sa pagkadestiyero.—1Cr 3:5, 9, 10, 21.

5. Usa ka opisyal sa Jerusalem nga mitabang sa proyekto ni Nehemias sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem; anak nga lalaki ni Hur.—Neh 3:9.

REPAIM. Tag-as nga mga tawo o tribo. Dili tino ang kahulogan ug gigikanan niini nga ngalan. Lagmit, sila gitawag ug Repaim tungod kay sila maoy mga kaliwat sa usa ka tawo nga ginganlag

Rapah. Sa 2 Samuel 21:16, mopatim-awng gigamit ang terminong *ha·Ra·phah′* (sa literal, ang Rapah) alang sa ngalan sa amahan aron sa paghawas sa tibuok rasa sa mga higante.

Mopatim-aw nga niadtong unang kapanahonan ang Repaim nagpuyo sa S sa Patayng Dagat. Ang mga Moabihanon nga nagpapahawa kanila nagtawag sa mga Repaim ingong Emim (“Makalilisang nga mga Butang”). Ang mga Ammonhanon nagtawag kanila nga Zamzumim (lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang “anaa sa hunahuna; laraw”). (Deu 2:10, 11, 19, 20) Sa dihang si Haring Kedorlaomer sa Elam miabot sa K aron makig-away sa lima ka rebelyosong mga hari duol sa Patayng Dagat (nga nagbihag kang Lot), iyang gipildi ang mga Repaim didto sa Asterot-karnaim. (Gen 14:1, 5) Kini nagpakita nga nianang panahona ang mga Repaim nagpuyo sa Basan, sa S sa Jordan. Wala madugay human niadto, ang Diyos miingon nga iyang ihatag sa mga kaliwat ni Abraham ang Yutang Saad, nga naglakip sa teritoryo nga gipuy-an sa mga Repaim.—Gen 15:18-20.

Kapin sa 400 ka tuig sa ulahi, sa hapit nang mosulod ang Israel sa Canaan, ang “yuta sa mga Repaim” gituohan gihapon nga mao ang yuta sa Basan. Didto sa maong dapit gipildi sa mga Israelinhon si Og nga hari sa Basan (Deu 3:3, 11, 13; Jos 12:4; 13:12), kinsa mao na lamang “ang nahibilin sa mga nabilin sa Repaim.” Dili matino kon kini ba nagpasabot nga siya mao ang kataposang hari sa Repaim o nga siya mao na lamang ang nahibilin sa mga Repaim nianang dapita, kay ang mga Repaim sa wala madugay nakaplagan didto sa K sa Jordan.

Didto sa Yutang Saad nagkaproblema ang mga Israelinhon sa mga Repaim, kay ang pipila kanila nagpabilin didto sa kalasangan sa bukirong rehiyon sa Epraim. Ang mga anak ni Jose nahadlok sa pag-abog kanila. (Jos 17:14-18) Sa dihang si David nakig-away sa mga Filistehanon, siya ug ang iyang mga alagad nakapatay ug upat ka tawo nga “nangatawo sa mga Repaim sa Gat.” Ang usa kanila gihubit ingong “usa ka tawo nga talagsaon ka dako kansang mga tudlo sa kamot ug sa tiil tagun-om, kawhaag-upat.” Ang pagkahubit sa ilang mga hinagiban nagpakita nga silang tanan maoy tag-as kaayo nga mga tawo. Ang usa kanila mao si “Lami nga igsoong lalaki ni Goliat nga Gitihanon.” (1Cr 20:4-8) Kini nga Goliat nga gipatay ni David maoy unom ka maniko ug usa ka dangaw (2.9 m; 9.5 p) ang gitas-on. (1Sa 17:4-7) Ang asoy sa 2 Samuel 21:16-22 mabasa nga “Goliat,” inay nga “igsoong lalaki ni Goliat,” sama sa 1 Cronicas 20:5, nga nagpakita nga tingali dihay duha ka Goliat.—Tan-awa ang GOLIAT.

Ang Hebreohanong pulong nga *repha·'im′* gigamit sa Bibliya sa lain pang diwa. Usahay kini tawng nagtumong, dili ngadto sa usa ka espesipikong mga tawo, kondili ngadto sa mga patay. Sa paglangkit niini nga pulong sa usa ka lintunganayng pulong nga nagkahulogang “pagkahulog, pagpahulay,” ang pipila ka eskolar mihinapos nga kini nagkahulogang “pagkaunlod, mga walay gahom.” Diha sa mga teksto nga may ingon niini nga diwa, ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* naghubad niini nga “kadtong walay gahom sa kamatayon,” ug ang daghang uban pa nga mga hubad naghubad niini nga “mga patayng butang,” “namatay,” ug “patay.”—Job 26:5; Sal 88:10; Pr 2:18; 9:18; 21:16; Isa 14:9; 26:14, 19.

REPAIM, UBOS NGA PATAG SA. Usa ka dakong patag o walog duol sa Jerusalem. Lagmit kini nakabaton niining ngalana tungod sa tag-as nga mga tawo nga ginganlag Repaim nga kanhi namuyo didto. Kini gitala ingong utlanan tali sa mga teritoryo sa Juda ug Benjamin. (Jos 15:1, 8; 18:11, 16) Sa amihanang tumoy niini may usa ka bukid o tagaytay nga nag-atubang sa Walog sa Hinnom. Ang Ubos nga Patag sa Repaim gituohang mao ang patag sa Baqa‛ dapit sa HK sa Patukoranan sa Templo. Kini midulhog ug mga 1.5 km (1 mi) ug dayon mihiktin paingon sa Wadi el Werd (Nahal Refa'im).

Nagustohan kini sa mga Filistehanon tungod sa pagkatabunok sa patag (Isa 17:5) ug sa pagkaduol niini sa Jerusalem ug Betlehem. (2Sa 23:13, 14; 1Cr 11:15-19) Human dihogi si David ingong hari sa Israel, ang mga Filistehanon mihimog mga pagsulong sa Ubos nga Patag sa Repaim. Apan si David misunod sa pagtultol sa Diyos ug nagmadaogon batok kanila.—2Sa 5:17-25; 1Cr 14:8-17; tan-awa ang BAAL-PERAZIM.

REPAN. Usa ka bathala sa kabituonan nga gihisgotan ni Esteban sa iyang pagdepensa atubangan sa Sanhedrin. (Buh 7:43) Lagmit nga gikutlo ni Esteban ang mga pulong sa Amos 5:26, 27 sa Gregong *Septuagint* aron ipakita nga ang pagkadestiyero sa Israel maoy tungod sa ilang pagsimba sa langyawng mga bathala, sama kang Repan (Kaiwan). Ang mga maghuhubad sa *Septuagint* naghubad sa “Kaiwan” ingong *Rhai·phan′,* apan diha sa mga pulong nga gikutlo ni Esteban ang ngalang *Rhom·pha′* mao ang makita diha sa Gregong teksto ni Westcott ug Hort. Diha sa usa ka nota sa Buhat 7:43, si F. J. A. Hort miingon: “Sa Am v 26 sa LXX ang porma nga gigamit mao ang [*Rhai·phan′*] o [*Rhe·phan′*], nga susama sa *Repa* o *Repha,* usa sa mga ngalan sa Ehiptohanong si Saturno (Seb).” —*The New Testament in the Original Greek,* ni Westcott ug Hort, Graz, 1974, Tomo II, apendise, p. 92; tan-awa ang ASTROLOGO (Si Molek ug ang Astrolohiya sa Israel); KAIWAN.

REPIDIM [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "bukhad"; o, "pahayahay"]. Usa sa mga dapit nga gikampohan sa mga Israelinhon sa ilang pagpanaw gikan sa Pulang Dagat paingon sa Bukid sa Sinai. Sa ilang pagbiya sa Kamingawan sa Sin, sila nagkampo sa Dopka, dayon sa Alus, ug sa kataposan sa Repidim. (Ex 17:1; Num 33:12-14) Tungod kay walay tubig didto sa Repidim, ang katawhan nagreklamo ug nakiglalis kang Moises. Sa pagsunod sa sugo sa Diyos, gidala ni Moises ang pipila ka ansiyano ngadto sa "bato sa Horeb" (dayag nga ang bukirong rehiyon sa Horeb, dili ang Bukid sa Horeb) ug gihampak ang usa ka bato pinaagi sa iyang sungkod. Ang tubig miagos, nga mopatimawng nakaabot ngadto sa katawhan nga nagkampo sa Repidim.—Ex 17:2-7.

Ang mga Amalekanhon misulong sa mga Israelinhon didto sa Repidim, apan uban kang Josue nga maoy nangulo sa pagpakiggubat, ang katawhan sa Diyos nagbuntog sa mga manunulong. (Ex 17:8-16) Ang pagkahan-ay sa asoy diha sa rekord nagpakita nga didto ang mga Israelinhon sa Repidim sa dihang ang ugangang lalaki ni Moises nagdala kang Zipora ug sa iyang duha ka anak nga lalaki ngadto kang Moises ug nagsugyot nga siya mopili ug mga pangulo aron motabang sa paghukom sa katawhan.—Ex 18:1-27.

Ang tukmang nahimutangan sa Repidim dili matino. Ang lainlaing dapit nga gisugyot sa mga geograpo gipasukad sumala sa ilang pagsabot sa ruta nga gipanaw sa mga Israelinhon gikan sa Kamingawan sa Sin paingon sa Bukid sa Sinai. Daghang modernong mga geograpo ang nagtuo nga ang Repidim mao ang usa ka dapit sa Wadi Refayied, dili layo sa AK sa gituohang nahimutangan sa Bukid sa Sinai. Kasikbit sa Wadi Refayied mao ang usa ka bungtod nga may samang ngalan, diin si Moises tingali nagbarog nga ang mga bukton giisa panahon sa pagpakiggubat batok sa mga Amalekanhon.

REPTILYA. Ang reptilya maoy usa ka hayop nga bugnaw-ug-dugo, adunay taludtod, ug makaginhawa sa kamad-an. Ang Hebreohanong pulong alang sa mga reptilya naggikan sa berbong *za·chal′,* nga nagkahulogang "dailos." Sumala sa giingon sa Deuteronomio 32:24, lakip sa mga butang nga mohatag ug kasakitan sa idolatrosong Israel mao ang "kalala sa mga reptilya sa yuta," dayag nga nagtumong sa malalang mga bitin. (Itandi ang Jer 8:17.) Sa Miqueas 7:17, ang mga nasod nga nabuntog sa gahom sa Diyos gihisgotan ingong nanggula gikan sa ilang mga kuta sama sa nalisang nga mga reptilya.

Gawas sa mga halas, ang ubang mga reptilya nga gihisgotan sa Bibliya mao ang kamelyon, tuko ug ang ubang mga tabili.—Tan-awa ang mga komento ubos sa ilang tagsatagsa ka ngalan.

RESA. Anak o kaliwat ni Zorobabel ug katigulangan ni Jesu-Kristo.—Luc 3:23, 27.

RESEN. Usa ka siyudad sa Asirya nga gitukod ni Nimrod taliwala sa Nineve ug Cala. Ang nahimutangan niini wala mahibaloi.—Gen 10:10-12.

RESEP. Usa ka Epraimnon; usa sa mga katigulangan ni Josue.—1Cr 7:22-27.

RETAMA, KAHOYNG [Heb., *ro′them*]. Ang kahoyng retama (*Retama raetam*) sa pagkatinuod maoy usa ka kahoykahoy sa desyerto nga kapamilya sa gisantes. Ang katumbas nga Arabikong ngalan (*ratam*) nakatabang sa pag-ila sa tanom ug nagpakita nga ang hubad nga "kahoyng junipero" diha sa *King James Version* maoy sayop.

Kini nga kahoykahoy maoy usa sa kinadaghanang mga tanom sa kamingawan sa Juda, sa Peninsula sa Sinai, maingon man sa ubang bahin sa Arabia, ug makaplagan diha sa mga lugot, sa batoong mga dapit, sa mga bakilid, ug bisan diha sa balas nga mga dapit sa desyerto diin ang mga gamot niini mopailalom pag-ayo aron makakuhag umog. Kini moabot sa gitas-ong mga 1 hangtod sa 4 m (3 hangtod sa 13 p), nga may daghang yagpis, tanos nga mga sanga ug taason, tul-id nga mga dahon. Sa dihang mamulak, ang gagmayng pungpong sa maanindot nga mga bulak, nga nagkalainlain ug kolor gikan sa puti hangtod sa rosason, matahom kaayong tan-awon samtang sila nagbakbak sa medyo upaw nga mga bakilid. Ang Hebreohanong ngalan alang niini nga tanom (*ro′them*) dayag nga naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "tapot," tingali nagtumong sa katakos niini nga mapugngan ang pagkapayhag sa mga bungdo sa pinadpad nga mga balas. Matod ni Pliny, ang iyang lutay nga mga sanga gigamit ingong hikot.—*Natural History,* XXIV, XL, 65.

Sa dihang mikalagiw si Elias ngadto sa kamingawan aron sa pag-ikyas sa kasuko ni Jezebel, ang rekord sa 1 Hari 19:4, 5 nag-ingon nga siya "milingkod ilalom sa usa ka kahoyng retama" ug dayon natulog didto. Bisan tuod ang gagmayng kahoyng retama dili kaayo makahatag ug landong gikan sa makapagbang kainit sa adlaw diha sa kamingawan, ang usa ka dakodako nga kahoyng retama makahatag ug maayong kasilongan. Kini nga kahoykahoy sa desyerto gigamit usab nga sugnod. Ang kahoy gikan sa kahoyng retama maayo kaayong himoong uling, ug init kaayog baga.

Tungod kay pait ug luod ang mga gamot sa kahoyng retama, gituohan sa uban nga ang paghisgot ni Job (30:4) nga kini gihimong pagkaon sa

mga tawong gipanggutom diha sa walay tanom nga kamingawan tingali nagtumong sa usa ka makaon nga parasitong tanom (*Cynomorium coccineum*) nga motubo sama sa *fungus* diha niini nga mga gamot. Bisan tuod nga tingali mao kini ang kahimtang, lagmit posible usab nga may laing matang niini nga tanom ang naglungtad sa adlaw ni Job (kapin sa 3,000 ka tuig kanhi) inay sa puti lamang nga kahoyng retama (*Retama raetam*) nga nabuhi karon. Naghatag ug laing hunahuna bahin sa Job 30:4, si N. Hareuveni misulat: "Sanglit ang mga gamot sa kahoyng retama dili makaon sa bisan unsang paagi, dili sama sa mga dahon sa saltplant, dayag nga si Job naghisgot bahin sa mga gamot sa puti nga kahoyng retama nga gihimong usa ka produktong ikabaligya aron *ikapalit* ug pagkaon. Kining batan-ong mga lalaki nga miyubit kang Job naghimog uling gikan sa puting retama aron ibaligya sa tiyanggihan." (*Tree and Shrub in Our Biblical Heritage,* Kiryat Ono, Israel, 1984, p. 31) Uyon niini, gituohan sa pipila nga ang marka para sa bokales sa Hebreohanong pulong nga gihubad nga "ilang pagkaon" angayng usbon aron ang Hebreohanong pulong mabasa nga "aron sa pagpainit kanila."

REU [Kauban; Higala]. Anak nga lalaki ni Peleg ug amahan ni Serug; usa ka dugtong sa talaan sa kagikan tali kang Sem ug Abraham. (1Cr 1:24-27) Si Reu, nga nabuhi sulod sa 239 ka tuig (2239-2000 W.K.P.), maoy katigulangan usab ni Jesu-Kristo.—Gen 11:18-21; Luc 3:35.

REUEL [Kauban (Higala) sa Diyos].

1. Ang ikaduha nga ginganlang anak nga lalaki ni Esau pinaagi kang Basemat nga anak nga babaye ni Ismael. Ang upat ka anak nga lalaki ni Reuel nahimong mga sultan sa Edom.—Gen 36:2-4, 10, 13, 17; 1Cr 1:35, 37.

2. Ugangang lalaki ni Moises, usa ka saserdote sa Midian. (Ex 2:16-21; Num 10:29) Gitawag ug Jetro sa ubang mga teksto.—Tan-awa ang JETRO.

3. Usa ka Gadhanon kansang anak nga lalaki nga si Eliasap maoy pangulo sa tribo sa panahon sa ilang pagbaktas sa kamingawan. (Num 2:14) Ang ngalan giespeling nga Deuel sa ubang mga paghisgot niini.—Tan-awa ang DEUEL.

4. Katigulangan sa usa ka Benjaminhon nga mipuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 9:3, 7, 8.

REUMA. Puyopuyo ni Nahor nga igsoong lalaki ni Abraham. Siya nanganak ug upat ka anak nga lalaki.—Gen 22:20, 24.

REZEP. Usa ka dapit nga gihisgotan diha sa mensahe ni Senakerib ngadto kang Haring Ezequias diin nanghambog si Senakerib nga gilaglag sa Asiryanhong mga hari ang lainlaing "mga nasod." (2Ha 19:8-12; Isa 37:12) Wala mahibaloi ang tukmang nahimutangan sa Rezep, sanglit daghang dapit ang nagbaton niining ngalana. Ang usa sa maong dapit, nga giisip sa pipila ingong sakop kanhi sa usa ka karaang distrito, gituohang mao ang modernong Rusa'feh, nga nahimutang sa K sa Euprates nga mga 145 km (90 mi) sa H sa modernong Haran. Busa nahimutang kini diha sa palibot sa gituohang dapit sa Gozan, nga gihisgotan lakip sa Rezep.

REZIN.

1. Hari sa Sirya nga nagmando sa Damasco sulod sa yugto sa paghari ni Haring Jotam (777-762 W.K.P.) sa Juda ug sa iyang anak nga lalaking si Haring Ahaz (kansang paghari natapos niadtong 746 W.K.P.).

Dayag nga sa hapit nang matapos ang paghari ni Jotam nga si Rezin miduyog kang Peka nga hari sa Israel sa pagpakiggubat sa Juda. (2Ha 15:36-38) Sa panahon sa maong mga pagpakiggubat, nga nagpadayon hangtod sa paghari ni Ahaz, ang mga Siryanhon, dayag nga ubos sa pagmando ni Rezin, nagbihag sa daghang Judeanhon ug nagdala kanila ngadto sa Damasco. (2Cr 28:5) Dugang pa, giilog ni Rezin gikan sa Juda ang siyudad sa Elat duol sa Gulpo sa ʽAqaba, nga nagpapahawa sa mga Hudiyo ug nagbalik sa siyudad ngadto sa mga Edomhanon. (2Ha 16:6) Ang nahiusang Siro-Israelinhong kasundalohan milikos sa Jerusalem, nga nagtinguha sa paghimo sa "anak nga lalaki ni Tabeel" nga hari niini, apan wala nila mailog ang siyudad. (2Ha 16:5; Isa 7:1, 6) Ang maong kahimtang nakapahadlok pag-ayo kang Ahaz, bisan pa sa pasalig ni Isaias nga dili angayng kahadlokan si Rezin sa Sirya ug si Peka sa Israel. (Isa 7:3-12; 8:6, 7) Si Ahaz midangop sa Asirya alang sa tabang, nga naghiphip kang Tiglat-pileser III aron sa pag-atake sa Sirya.—2Ha 16:7, 8; 2Cr 28:16, 20.

Si Tiglat-pileser III nakiggubat sa Damasco, nga nagbihag niini ug nagpatay kang Rezin. Busa ang Sirya nailalom sa pagmando sa Asirya.—2Ha 16:9.

2. Ang amahan sa usa ka banay sa mga Netinim, nga ang pipila kanila namalik sa Jerusalem gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 43, 48; Neh 7:6, 46, 50.

REZON [lagmit, Hataas nga Opisyal]. Usa ka magsusukol ni Haring Solomon. Kining anak nga lalaki ni Eliada nag-alagad kang Hadadezer nga hari sa Zoba, nga gikan kaniya giilog ni David ang Damasco. Apan gibiyaan ni Rezon si Hadadezer ug giorganisar niya ang usa ka pundok sa mga bandido. Sa wala ibutyag nga panahon si Rezon naghari sa Sirya gikan sa Damasco, ug ilabina sukad sa pa-

nahon sa pag-apostata ni Solomon hangtod sa kataposan sa iyang paghari, si Rezon nagpahungaw sa iyang kasilag sa Israel. (1Ha 11:23-25; 1Cr 18:3-6) Kon siya mao ang tawo nga gitawag ug Hezion sa 1 Hari 15:18, ingon sa gituohan sa pipila, nan siya mao ang magtutukod sa Siryanhong dinastiya nga sa makadaghang higayon nakiglabot sa Israel.

RIBAI [lagmit pinamubo sa Jeribai, nga nagkahulogang "Hinaot Makigtigi Siya; Naghusay Siya sa [Atong] Legal nga Kaso"]. Usa ka Benjaminhon sa Gibea kansang anak nga lalaki nga si Itai maoy usa sa "katloan" ka bantogang manggugubat ni David.—2Sa 23:24, 29; 1Cr 11:31.

RIBLA.

1. Usa ka wala mahibaloing dapit sa sidlakang utlanan sa "yuta sa Canaan."—Num 34:2, 10, 11.

2. Usa ka lungsod sa A sa Israel "sa yuta sa Hamat." (Jer 52:9) Ang dapit nga kasagarang gituohan nga mao ang Ribla mao ang mga kagun-oban nga duol sa modernong Ribleh daplin sa S nga tampi sa Suba sa Orontes, mga 60 km (37 mi) sa AS sa Baalbek, diha sa walog taliwala sa kabukiran sa Lebanon ug Anti-Lebanon. Lagmit nga si Paraon Neko nagkampo sa Ribla human pildiha si Haring Josias niadtong mga 629 W.K.P. Niadtong panahona siya miasdang paingon sa A aron makig-away sa mga Babilonyanhon, kinsa nianang tungora naggahom sa Asirya. Si Jehoahaz mipuli kang Josias, apan human sa tulo ka bulan si Eliakim (Jehoiakim) maoy gipuli ni Neko kang Jehoahaz. Gisugo ni Neko nga dad-on si Jehoahaz ngadto kaniya sa Ribla sa dili pa dad-on kining haria ingong binihag ngadto sa Ehipto. (2Ha 23:29-34) Ang Ribla maoy usa ka maayong pagkapuwesto nga dapit ingong kampohanan sa kasundalohan. Maayo kaayo ang nahimutangan niini sanglit anha man moagi niini ang A-H nga ruta sa mga negosyante ug ingon man ang ruta sa kasundalohan tali sa Ehipto ug sa Euprates. Ang tubig sayon rang mabatonan, ug ang pagkaon ug sugnod mabatonan gikan sa palibot nga walog ug kalasangan.

Ang samang mga bentaha sa pagpakiggubat nakatabang sa mga Babilonyanhon sa ulahi. Sa usa ka panahon, human masugdi ang paglikos sa Jerusalem sa ulahing bahin sa 609 W.K.P., si Nabucodonosor lagmit nagtukod ug usa ka kampo didto sa Ribla aron didto manukad ang iyang operasyon militar. Kini magpaarang kaniya sa pagsulong sa Damasco o sa pagbalik dayon sa Babilonya kon gikinahanglan. Sa dihang nadakpan si Zedekias niadtong 607 W.K.P., gidala siya ngadto kang Nabucodonosor sa Ribla, sama sa gihimo ngadto sa pipila ka hinungdanong mga tawo sa siyudad wala madugay human niadto.—2Ha 25:1, 5-7, 18-21; Jer 39:5; 52:9-11, 26, 27.

Daghang eskolar ang naghinapos nga ang "Dibla" sa Ezequiel 6:14 angayng basahon nga "Ribla," nga nagtumong sa Ribla duol sa Orontes.—Tanawa ang DIBLA.

RIMON [Kahoyng Granada].

1. Ang Benjaminhong amahan ni Baana ug Rekab, ang mga mamumuno sa anak nga lalaki ni Saul nga si Is-boset; gikan sa Beerot sa A sa Gibea.—2Sa 4:2, 5-7, 9.

2. Usa ka siyudad sa tribo ni Simeon diha sa dapit nga gilibotan sa tribo ni Juda. (Jos 19:1, 2, 7; "Remmon," *KJ*) Kini gitala sunod sa siyudad sa Ain, ug mopatim-aw nga ang En-rimon sa Nehemias 11:29 maoy usa ka kombinasyon nga gigamit sa pagtumong sa kaluha nga siyudad. Gihisgotan kini ingong usa ka habagatang dapit diha sa Zacarias 14:10. Ang mga kagun-oban sa usa ka dapit nga gitawag ug Khirbet Umm er-Ramamin (Horvat Remalya), mga 15 km (9 mi) sa A sa Beer-seba, gituohan nga mao ang kanhing nahimutangan.

3. Usa ka Levihanong sakop nga siyudad sa banay ni Merari sa S nga utlanan sa yuta sa Zabulon (Jos 19:10, 13); lagmit mao ang gitawag ug "Dimna" sa Josue 21:35 ug "Rimono" sa 1 Cronicas 6:77. Gituohan nga mao kini ang Rummana (Rimon), mga 10 km (6 mi) sa A sa Nasaret.

4. Usa ka nagbuntaog nga dakong bato nga ngadto niini midangop ang 600 ka tawo sa tribo ni Benjamin ingong mga nakalingkawas sa gubat duol sa Gibea, diin ang tibuok Israel mitindog batok sa mga Benjaminhon aron ipanimalos ang paglugos ug pagbuno sa puyopuyo sa usa ka Levihanon. (Huk 20:45-47) Sila nagpabilin didto hangtod nga sila giadto sa mga sinugo alang sa pakigdait. (Huk 21:13) Ang kanhing salipdanan nga nahimutang mga 6 km (3.5 mi) sa S sa Bethel ug 18 km (11 mi) sa AAS sa Jerusalem, nailhan karong adlawa nga Rammun, diin nahimutang ang usa ka gamayng balangay. Adunay anapog nga bukid didto nga pormag-kono (*cone*), diin protektado ang tulo ka kilid niini sa mga lugot ug adunay daghang langob.

5. Usa ka diyos sa Sirya. Ang Siryanhong pangulo sa kasundalohan nga si Naaman, human mamaayo sa iyang sanla, miila kang Jehova ingong ang matuod nga Diyos apan mibatig kabalaka nga kinahanglan niyang ubanan ang hari sa Sirya ngadto sa templo ni Rimon ug didto moyukbo uban sa hari atubangan sa imahen ni Rimon, samtang ang hari manukod sa bukton ni Naaman.—2Ha 5:15-18.

Si Rimon gituohan sa kadaghanan nga mao si Ramman (nagkahulogang "Nagpangulob, Nagpadalugdog"), usa ka diyos nga nailhang gisimba didto sa Asirya ug Babilonya. Gituohan nga ang

pagsimba kang Rimon (Ramman) gidala pakasadpan gikan sa Asirya pinaagi sa pipila ka tribo nga sa ulahi nanimuyo palibot sa Damasco. Giisip sa daghang eskolar nga ang Rimon (Ramman) maoy usa lamang ka titulo sa diyos-bagyo nga si Hadad (Adad). Tungod kay ang Tab*rimon* ug Ben-*hadad* maoy mga ngalan sa Siryanhong mga hari, adunay pasukaranan nga si Rimon isipon nga mao si Hadad, sanglit kining mga haria lagmit nagbaton sa ngalan o titulo sa ilang pangunang diyos.—1Ha 15:18.

Ang Rimon nga gisimba sa Sirya walay duhaduha nga susama kaayo kang Ramman. Alang sa mga Asiryanhon, si Ramman sa panguna maoy diyos sa bagyo ug dalugdog. Bisan tuod giisip nga mao ang maghahatag sa ulan ug busa ang tigtagana ug tubig alang sa mga atabay ug kaumahan, si Ramman mas iladong gilangkit sa malaglagong mga kinaiyahan sa ulan ug kilat. Sa Asiryanhong mga monyumento si Ramman sublisubli nga gipakita ingong usa ka diyos sa gubat. Ingon usab niana ang pag-isip kaniya didto sa Babilonya, diin si Ramman, ang diyos-bulan nga si Sin, ug ang diyos-adlaw nga si Shamash naglangkob sa usa sa daghang mga *triad.*

RIMONO. Mopatim-aw nga laing ngalan sa dapit nga gitawag ug Dimna sa Josue 21:35 ug Rimon sa Josue 19:13.—1Cr 6:77; tan-awa ang DIMNA; RIMON Num. 3.

RIMON-PEREZ [Kahoyng Granada ni Perez]. Usa sa mga dapit nga gikampohan sa Israel didto sa kamingawan, nga gihisgotan tali sa Ritma ug Libna. (Num 33:19, 20) Ang nahimutangan niini wala matino, bisan tuod gituohan sa pipila ka geograpo nga mao kini ang Naqb el-Biyar, mga 25 km (16 mi) sa KHK sa amihanang tumoy sa Gulpo sa ʽAqaba.

RINA [Hugyaw sa Kalipay; Mapangaliyupoong Pagtuaw]. Usa sa "mga anak nga lalaki" ni Shimon nga gitala lakip sa mga kaliwat ni Juda.—1Cr 4:1, 20.

RINYON, AMIMISLON. Magkaparis nga organo nga nahimutang sa ubos nga bahin sa likod. Kini mao ang mosala sa mga hugaw gikan sa dugo. Bahin sa Hebreohanong pulong nga *kelayohth′* (mga rinyon), si J. N. Oswalt misulat: "Sa dihang gigamit sa mahulagwayong paagi, ang termino nagtumong sa kinasulorang mga bahin sa pagkatawo." (*Theological Wordbook of the Old Testament,* giedit ni R. Laird Harris, 1980, Tomo 1, p. 440; itandi ang Sal 7:9, *ftn* sa *Rbi8.*) Sama usab niini ang Gregong pulong nga *ne·phroi′* (mga rinyon).—Pin 2:23, *ftn* sa *Rbi8.*

Sama sa tanang ubang mga organo sa lawas, ang mga rinyon o amimislon gidisenyo mismo ni Jehova nga Diyos nga Maglalalang. (Sal 139:13) Sa mga hayop nga ihalad, ang tambok nga nagputos sa mga amimislon giisip nga labing maayong bahin ug espesipikong gihisgotan nga paasohon pinaagi sa pagsunog niini diha sa halaran lakip sa mga amimislon ingong mga halad-sa-panag-ambit (Lev 3:10, 11; 9:19, 20), halad-sa-sala (Lev 4:8, 9; 8:14, 16; 9:10), ug halad-sa-pagkasad-an (Lev 7:1, 4). Sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa mga saserdote, ang mga amimislon sa laking karnero itabyog una ug dayon sunogon ibabaw sa halaran. (Ex 29:22, 24, 25; Lev 8:25, 27, 28) Labot sa pagkaespesyal niini, si Moises naghisgot bahin kang Jehova nga nagpakaon sa iyang katawhang Israel ug "tambok sa amimislon sa trigo."—Deu 32:14.

Tungod sa nahimutangan niini sa ilawom sa lawas, ang mga rinyon maoy usa sa labing tago nga mga organo. Busa, haom nga ang Bibliya naggamit niini nga termino sa paghawas sa kinahiladmang mga panghunahuna ug mga emosyon sa pagkatawo sa usa. Ang usa ka samad sa rinyon maoy usa ka lawom gayod nga samad, isipon man sa literal o sa mahulagwayong paagi. (Job 16:13; Sal 73:21; Lam 3:13) Usahay ang mga rinyon gihisgotan nga suod kaayo sa kasingkasing, nga gigamit sa mahulagwayong paagi sa pagtumong sa pangsulod nga pagkatawo.—Jer 11:20; 17:10; 20:12; tan-awa ang KASINGKASING.

Ang atong Maglalalang bug-os gayod nga nahibalo sa kahulmahan sa tawo. Busa, gikaingon nga si Jehova nagasusi sa atong "kasingkasing ug sa mga rinyon," sama sa iyang Anak nga nagasusi usab "sa mga rinyon ug mga kasingkasing." (Sal 7:9; Pin 2:23) Sama sa usa ka tawo nga magadalisay sa plata, si Jehova makahimo sa 'pagdalisay' sa mga rinyon ug kasingkasing sa usa ka tawo aron siya mahimong matarong sa atubangan sa Diyos, sa ingon nahimong labi pang masanongon sa mga dalan ni Jehova.—Sal 26:2; 66:10.

Sa Salmo 16:7 si David misulat: "Dayegon ko si Jehova, nga naghatag ug tambag kanako. Sa pagkatinuod, sa mga panahon sa kagabhion ang akong mga rinyon nagtul-id kanako." Ang tambag sa Diyos nakatugkad sa kinasulorang mga bahin sa pagkatawo ni David ingong usa ka magsisimba sa matuod nga Diyos. Tungod kay kini milugdang pag-ayo sa kinasulorang bahin, ang "tambag" gilangkit sa "mga rinyon," ug busa ikaingon nga ang mga rinyon nagtul-id kang David.

Ang Pulong sa Diyos, bisan tuod nga kini anaa sa mga ngabil sa mga daotan, kini wala molugdang sa kinasulorang mga bahin sa ilang pagkatawo. Busa, bahin sa mga daotan, ang Jeremias 12:2 nagingon: "Sila nagpadayon sa pagtubo; sila namunga

usab. Ikaw haduol sa ilang baba, apan halayo sa ilang mga rinyon." Kini susama sa teksto sa Isaias 29:13, nga gikutlo ni Jesus sa Mateo 15:7, 8, nga naghisgot sa samang mga butang bahin sa kasingkasing sa mga daotan, sa ingon nagpakita nga usahay managsama ra ang pagkagamit sa "kasingkasing" ug "mga rinyon."

RIPA. Ang pagripa maoy usa ka karaang batasan sa paghukom sa usa ka gilantugiang isyu. Ang paagi nga gigamit mao ang paghulog ug gagmayng mga bato o gagmayng mga piraso sa lagpad nga kahoy o bato ngadto sa mga pilo sa besti, "sa sabakan," o ngadto sa sulod sa usa ka plorera, ug dayon uyogon kini. Ang usa kansang ripa mogawas o makuha mao ang pilion. Ang ripa, sama sa panumpa, naglangkit ug pag-ampo. Ang pag-ampo mahimong ipahayag o mahimong ipasumbingay lamang, ug ang pagpangilabot ni Jehova pangayoon ug dahomon. Ang ripa (Heb., *goh·ral′*) gigamit sa literal ug sa mahulagwayong paagi ingong "bahin" o "pahat."—Jos 15:1; Sal 16:5; 125:3; Isa 57:6; Jer 13:25.

Mga Paggamit. Ang Proverbio 16:33 nag-ingon: "Diha sa sabakan giitsa ang gagmayng mga bato alang sa ripa, apan ang matag hukom niana gikan kang Jehova." Sa Israel ang hustong paggamit sa ripa maoy aron sa pagtapos sa usa ka panagbangi: "Ang ripa magpahunong sa mga panaglalis, ug kini magapabulag bisan sa mga gamhanan gikan sa usag usa." (Pr 18:18) Wala kini gamita alang sa dula, o sugal. Walay mga pusta, kasa, o taya —walay mapildi o modaog. Wala kini himoa aron sa pagpadato sa templo o sa mga saserdote, ni kini gihimo alang sa buhat sa kaluoy. Sa kasukwahi, ang Romanong mga sundalo may hakog nga tinguha sa dihang, ingon sa gitagna sa Salmo 22:18, ilang giripahan ang mga besti ni Jesus.—Mat 27:35.

Ang unang paghisgot sa Bibliya bahin sa pagripa maoy labot sa pagpili sa mga kanding alang kang Jehova ug kang Azazel sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala. (Lev 16:7-10) Sa panahon ni Jesus kini gihimo didto sa templo ni Herodes diin ang hataas nga saserdote magkuha gikan sa sudlanan ug duha ka ripa nga gikaingong hinimo sa *boxwood* o sa bulawan. Ang mga ripa, nga ang usa gimarkahan ug "Alang kang Jehova" ug ang lain "Alang kang Azazel," gibutang ibabaw sa mga ulo sa mga kanding.

Ang pagripa gihimo aron matino ang kahanayan sa pag-alagad didto sa templo alang sa 24 ka dibisyon sa mga saserdote. (1Cr 24:5-18) Dinhi ang sekretaryo sa mga Levihanon nagsulat sa mga ngalan sa mga pangulo sa mga banay sa amahan, ug lagmit nga sila gipili nga sunodsunod. Niini nga paagi usab ang mga Levihanon gitudlo sa pag-alagad sa templo ingong mga mag-aawit, magbalantay-sa-ganghaan, mamahandi, ug uban pa. (1Cr 24:31; kap 25, 26; Luc 1:8, 9) Human mobalik gikan sa pagkadestiyero, ang mga ripa gigamit aron mahan-ay kon kinsa ang motagana ug kahoy alang sa pag-alagad sa templo ug kon kinsa ang mobalhin ngadto sa Jerusalem.—Neh 10:34; 11:1.

Bisan tuod ang mga ripa wala direktang hisgoti maylabot sa Urim ug Tumim nga gibutang ni Moises diha sa tabon sa dughan sa hataas nga saserdote (Lev 8:7-9) ug wala usab mahibaloi kon unsa gayod ang Urim ug Tumim, apan kini gigamit aron masulbad ang mga suliran sa paagi nga susama sa duha ka ripa. Mopatim-aw nga ang Urim ug Tumim nalangkit sa pagripa nga gihisgotan sa 1 Samuel 14:41, 42. Usahay gihisgotan kini ingong sagradong mga ripa. Sa dihang ang usa ka suliran nga makaapektar sa nasod motungha ug dili madesisyonan, ang hataas nga saserdote mobarog atubangan ni Jehova ug makadawat sa desisyon ni Jehova pinaagi niining sagradong mga ripa.

Gisugo ni Jehova nga himoon ang pagbahin sa Yutang Saad taliwala sa 12 ka tribo pinaagig pagripa. (Num 26:55, 56) Ang basahon ni Josue naghatag ug detalyadong paghisgot niini, ug ang pulong nga "(mga) ripa" makita kapin sa 20 ka beses diha sa kapitulo 14 hangtod sa 21. Ang pagripa gihimo atubangan ni Jehova diha sa tolda nga tagboanan didto sa Shilo ug ilalom sa pagdumala ni Josue ug sa Hataas nga Saserdoteng si Eleasar. (Jos 17:4; 18:6, 8) Ang Levihanong mga siyudad gipili usab pinaagig pagripa. (Jos 21:8) Dayag nga gipahinabo ni Jehova nga mogawas sa pagripa ang sumala sa iyang kanhing tagna bahin sa katibuk-ang lokasyon sa mga tribo.—Gen 49.

Ang mga ripa gigamit aron mailhan ang mga nakasala. Sa kaso ni Jonas ang mga tripulante nagripa aron masayran kon kinsay nakaingon sa bagyo nga mihapak kanila. (Jon 1:7, 8) Pinaagi sa paggamit ug mga ripa, nahibaloan nga si Jonatan mao ang milapas sa binuang nga panaad ni Saul.—1Sa 14:41, 42.

Ang mga ripa gigamit sa mga kaaway sa Israel sa pagbahin sa inagaw sa gubat ug sa mga binihag. (Joe 3:3; Abd 11) Si Haman naghulog sa "Pur, nga mao, ang Ripa" ingong usa ka dagway sa pagpanag-an aron matino ang angayng adlaw sa pagpuo sa mga Hudiyo sa tibuok Imperyo sa Persia. (Est 3:7) Ang plural niini maoy *pu·rim′,* diin gikan niini gikuha ang ngalang Pista sa Purim, nga gitawag usab nga Pista sa mga Ripa.—Est 9:24-26.

Sa Panahon sa mga Apostoles. Ang mga ripa gigamit sa mga tinun-an ni Jesus, uban sa ilang pag-ampo, sa pagtino kon kinsay ipuli kang Judas Iskariote ingong usa sa 12 nga nakasaksi sa mga buluhaton ni Jesus ug sa iyang pagkabanhaw;

si Matias ang napili. (Buh 1:21-26) Ang Gregong pulong dinhi maoy *kle′ros* ug susama sa pulong nga *kle·ro·no·mi′a,* panulondon. Ang *kle′ros* gigamit diha sa Colosas 1:12 ug sa 1 Pedro 5:3 labot sa panulondon, o pahat, nga gihatag sa Diyos ngadto sa mga Kristohanon.

Apan wala kitay mabasa nga gigamit ang mga ripa human sa Pentekostes 33 K.P. sa pagpili sa mga magtatan-aw ug sa ilang mga katabang o sa paghukom sa mga butang nga mahinungdanon. Ang pagpili sa mga magtatan-aw ug sa ilang mga katabang angayng ipasukad sa mga bunga sa espiritu nga makita sa ilang mga kinabuhi (1Ti 3; Tit 1), samtang ang ubang mga desisyon gipasukad sa katumanan sa tagna, paggiya sa manulonda, mga prinsipyo sa Pulong sa Diyos ug sa mga pagtulon-an ni Jesus, ug sa pagtultol sa balaang espiritu. (Buh 5:19-21; 13:2, 3; 14:23; 15:15-19, 28) Si apostol Pablo miingon: "Ang tibuok Kasulatan inspirado sa Diyos ug mapuslanon . . . sa pagpanulid sa mga butang."—2Ti 3:16.

RIPA, PISTA SA MGA. Tan-awa ang PURIM.

RIPAT. Usa ka anak nga lalaki ni Gomer ug apo ni Japet. (Gen 10:2, 3; 1Cr 1:6) Sa 1 Cronicas 1:6 diha sa Hebreohanon nga Masoretikong teksto kini mabasa nga "Dipat"; apan diha sa Gregong *Septuagint,* sa Latin nga *Vulgate,* ug sa mga 30 ka Hebreohanong manuskrito kini mabasa nga "Ripat." Ang kalainan sa espeling lagmit maoy tungod sa pagsulat sa magkokopya sa Hebreohanong *da′leth* (ד) inay sa Hebreohanong *rehsh* (ר), mga letra nga magkaamgid kaayo.

Si Ripat gitala lakip niadtong gigikanan sa nagkalainlaing mga nasod ug katawhan nga mikaylap sa yuta human sa tibuok-yutang Lunop. (Gen 10:32) Ang bugtong makasaysayanhong reperensiya mahitungod sa iyang mga kaliwat mao ang sinulat ni Josephus sa unang siglo K.P., kinsa miingon nga ang unang mga molupyo sa Paphlagonia (ubay sa H nga bahin sa Itom nga Dagat sa amihanan-kasadpang Asia Minor) gitawag sa karaan ingong mga Ripeanhon. Ang pipila ka eskolar naglangkit usab sa maong ngalan ngadto sa ngalan sa suba nga gitawag ug Rhebas nianang katibuk-an nga dapit, samtang ang uban mopabor sa paglangkit niini sa distrito sa Rhebantia sa rehiyon sa Bosporus, unahan pa dapit sa K. Tungod kay wala kaayo hisgoti ang Ripat diha sa rekord sa Bibliya ug kulang ang mabatonang reperensiya sa maong ngalan diha sa karaang sekular nga kasaysayan, ang nahimutangan niini dili matino.

RISA [lagmit, Pagwisik]. Usa ka dapit nga gikampohan sa Israel didto sa kamingawan nga gihisgotan taliwala sa Libna ug Kehelata. (Num 33:21, 22) Ang lokasyon sa Risa dili matino, bisan tuod gihunahuna sa pipila nga kini mao ang Kuntilla (Gerasa), mga 55 km (34 mi) sa AAK sa amihanang tumoy sa Gulpo sa ʽAqaba.

RITMA [Kahoyng Retama]. Usa sa mga gikampohan sa Israel didto sa kamingawan. (Num 33:18, 19) Ang dapit niini wala na mahibaloi karon.

RIZIA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nahimuot; miuyon"]. Usa ka manggugubat ug pangulo sa banay sa tribo ni Aser; anak nga lalaki ni Ula.—1Cr 7:39, 40.

RIZPA [Gipainit nga Bato; o, Nagbaga nga Uling]. Usa ka puyopuyo ni Haring Saul; anak nga babaye ni Aia. (2Sa 3:7; 21:11) Human sa kamatayon ni Saul, ang iyang anak nga lalaki nga si Isboset nasilag kang Heneral Abner ug gipapanubag niya kini tungod sa pagpakigdulog kang Rizpa, usa ka buhat nga iyang giisip ingong pag-ilog sa trono. Tungod niana, si Abner mitalikod aron sa pagdapig kang David.—2Sa 3:7-21.

Si Rizpa nanganak ug duha ka anak nga lalaki kang Saul, si Armoni ug Mepiboset. Paglabay sa dugayng panahon human sa kamatayon ni Saul, gikuha ni David kining duha ka anak nga lalaki ni Rizpa uban sa lima pa ka ubang kaliwat ni Saul ug gihatag sila sa mga Gabaonhon aron pamatyon, aron mawala ang pagkasad-an sa dugo gikan sa yuta. Ang pito giladlad didto ibabaw sa bukid, diin si Rizpa nagbantay sa ilang mga lawas gikan sa mga langgam ug sa ihalas nga mga mananap "sukad sa pagsugod sa ting-ani hangtod sa pagbundak sa tubig kanila gikan sa kalangitan." (2Sa 21:1-10) Kining wala matinong yugto sa panahon lagmit maoy lima o unom ka bulan, gawas lamang kon, sumala sa gihunahuna sa pipila, dihay nahitabong talagsaon nga pagbundak sa ulan nga wala sa panahon niini. Ang maong kusog nga ulan una pa ang Oktubre talagsaon gayod. (1Sa 12:17, 18; Pr 26:1) Sa kataposan nadungog ni David ang maong butang ug nahunong na ang pagbantay ni Rizpa sa dihang iyang gipalubong ang mga lawas.—2Sa 21:11-14.

RODA [lagmit, Rosas]. Usa ka membro sa Kristohanong kongregasyon sa Jerusalem sa panahon nga si apostol Pedro milagrosong nakagawas gikan sa bilanggoan niadtong mga 44 K.P. Si Roda maoy usa ka sulugoong babaye, lagmit sa panimalay sa inahan ni Marcos nga si Maria. Usa siya niadtong migugol sa kagabhion didto aron mag-ampo alang kang Pedro. Sa pagtubag sa nanuktok sa pultahan sa ganghaan, ug sa pagkaila sa tingog ni Pedro, si Roda natugob sa kalipay nga, imbes pasudlon si Pedro, siya midagan sa sulod aron sa pagtaho sa

uban. “Ikaw nabuang,” sila miingon, apan siya padayong miinsistir. Sa kasamtangan si Pedro padayong nanuktok hangtod nga ilang gipasulod siya. —Buh 12:3, 5, 12-16.

RODANIM. Gitala ingong usa sa upat ka anak nga lalaki ni Javan diha sa 1 Cronicas 1:7. Dili matino ang hustong espeling sa maong ngalan sanglit sa Masoretikong teksto sa 1 Cronicas 1:7 ang mabasa maoy “Rodanim,” samtang sa daghang Hebreohanong mga manuskrito ug sa Latin nga *Vulgate* ang mabasa dinhi maoy “Dodanim.” Ang “Dodanim” makita usab diha sa Masoretikong teksto sa Genesis 10:4, apan niining tekstoha sa Gregong *Septuagint* ug sa Samarianhong *Pentateuch* mabasa kini nga “Rodanim.” Sa Hebreohanon ang letrang “r” (ר) ug ang letrang “d” (ד) susama kaayo ug busa mahimong mabaylo sa usa ka magkokopya. (Busa ang “Ripat” sa Gen 10:3 makita nga “Dipat” sa 1Cr 1:6 diha sa Masoretikong teksto.) Ang kadaghanang hubad naggamit sa duha ka ngalan. Apan gipalabi sa daghang leksikograpo ang espeling nga “Rodanim.” Ang mga komentarista nga midawat niini nga espeling o hubad naghunahuna nga lagmit ang katawhang naggikan niini nga anak ni Javan mao gayod ang namuyo sa pulo sa Rodas ug sa silingang kapuloan sa Dagat Aegean.

RODAS [Rosas]. Usa ka pulo atbang sa HK nga kiliran sa Turkey ug usa sa kinadak-ang pulo sa Dagat Aegean, nga mga 75 km ang gitas-on por 35 km ang gilapdon (47 por 22 mi). Ang kaulohang siyudad niini gitawag usab ug Rodas. Ang barko nga gisakyan ni Pablo naggikan sa Cos paingon sa Rodas sa talitapos na ang ikatulong misyonaryong panaw sa apostol niadtong mga 56 K.P.—Buh 21:1.

Ang Rodas, tungod kay maayo ang nahimutangan ug ang mga dunggoanan niini, nailado ingong sentro sa patigayon sa sayong bahin sa kasaysayan niini. Apan sa ulahi, mopatim-awng ang siyudad sa Rodas mas nailado ingong sentro sa kultura.

Ang Colossus sa Rodas, usa ka bronse nga estatwa sa diyos-adlaw nga si Helios, nagbarog duol sa dunggoanan sa siyudad sa Rodas. Giisip kini nga usa sa “pito ka katingalahan” sa karaang kalibotan ug gikaingon nga kini maoy mga 70 ka maniko (31 m; 102 p) ang gihabogon. Bisan tuod kini wala na magbarog sa panahon ni Pablo, kay napukan tungod sa usa ka linog niadtong ikatulong siglo W.K.P., dihay dagkong nahibiling mga bahin sa Colossus ang naglungtad pa gihapon hangtod sa Komong Panahon. Dili mapamatud-an ang ideya nga ang estatwa nagbila diha sa entrada sa dunggoanan ug ang mga barko moagi sa taliwala sa mga bitiis niini.

ROGA. Ikaduhang gitala nga anak nga lalaki ni Semer diha sa talaan sa kaliwatan ni Aser.—1Cr 7:30, 34.

ROGELIM. Usa ka lungsod sa Gilead ug pinuy-anan sa higala ni David nga si Barzilai. (2Sa 17:27-29; 19:31, 32) Gipangagpas sa pipila ka geograpo nga ang Rogelim nahimutang sa Bersinya, mga 7 km (4.5 mi) sa KHK sa Irbid. Ang Wadi er-Rejeileh nga duol didto lagmit nagpreserbar sa ngalang Rogelim.

ROMA. Ang kanhi gamayng siyudad sa Latium nga nahimong sentro sa kagamhanan sa kinadak-ang imperyo sa kalibotan sa karaang mga panahon sa Bibliya; karong adlawa, kini mao ang kaulohan sa Italya. Ang Roma nahimutang sa ilaya nga mga 25 km (16 mi) dapit sa taas sa Suba sa Tiber, sa isigkatampi, halos sa tungatunga sa K nga bahin sa 1,130-km-gitas-on (700 mi) nga peninsula sa Italya.

Kon kanus-a natukod ang Roma ug kon kinsa ang nagtukod niini, kini naliminan sa leyenda ug mitolohiya. Ang tradisyon nag-ingon nga kini maoy niadtong 753 W.K.P. pinaagi sa usa ka Romulus, ang unang hari niini, apan adunay mga lubnganan ug ubang ebidensiya nga nagpakitang kini gipuy-an na sa mas una pa nga panahon.

Ang unang nahibaloan nga kabalangayan gitukod diha sa pito ka bungtod sa S nga bahin sa Suba sa Tiber. Sumala sa tradisyon ang bungtod sa Palatino mao ang dapit sa labing karaang balangay. Ang ubang unom ka bungtod nga nahimutang sa palibot sa Palatino (sugod sa A paingon sa tuo) mao ang Quirinal, Viminal, Esquiline, Caelian, Aventine, ug Capitoline. Sa ulahi ang lamakon nga mga walog tali sa mga bungtod nauga, ug dinhi niining hinungdanong mga dapit gitukod ang mga puy-anan, mga tigomanan, ug mga dapit nga himoon ang mga sirkos. Sumala kang Pliny nga Magulang, niadtong 73 K.P. ang mga paril nga naglibot sa siyudad maoy mga 21 km (13 mi) ang gitas-on. Sa ngadtongadto ang mga bungtod ug mga walog sa K nga bahin sa Tiber gidugtong ngadto niini, lakip ang kapin sa 40 ekt (100 akre) nga nahimutangan karon sa Batikano. Sa wala pa ang dakong sunog nga nahitabo sa panahon ni Nero, sumala sa labing menos nga pagbanabana, ang populasyon sa siyudad maoy kapin sa usa ka milyon.

Politikanhong Larawan sa Roma. Latas sa kasiglohan gisulayan sa Roma ang daghang matang sa politikanhong pagmando. Ang pipila sa mga sistema maoy mga sinagop gikan sa ubang kanasoran; ang pipila maoy kaugalingong mga pamaagi niini. Diha sa iyang *Pocket History of the World,* si H. G. Wells nag-ingon: “Kining bag-ong Romanhong gahom nga nahimong magmamando

sa kasadpang kalibotan sa ikaduha ug unang mga siglo W.K. sa daghang paagi lahi gikan sa bisan unsang dagkong imperyo nga nagmando sa sibilisadong kalibotan." (1943, p. 149) Ang dagan sa politika sa Roma kanunayng nagakausab samtang nagpulipuli ang lainlaing estilo sa pagmando. Kini naglakip sa mga panag-abin sa mga pangulo sa patriarka, mga hari, mga kagamhanan nga gimandoan sa pipila lang ka pamilya nga hamili ug kagikan, mga diktadora, ug lainlaing matang sa republikang pagmando diin magkalahi ang gahom nga gitugyan nganha sa mga senador, mga konsul, ug sa mga *triumvirate* (panag-abin sa tulo ka tawo nga gikan sa nagkalainlaing politikanhong mga partido), nga kasagaran may mga panagbangi sa partido tali sa mga hut-ong ug mga pundok. Sa ulahing katuigan sa imperyo dihay sunodsunod nga mga emperador. Sama sa kasagarang mahitabo sa mga kagamhanan sa tawo, ang kasaysayan sa politika sa Roma naduhigan sa pagdumot, pangabugho, intriga, ug pagbuno, uban ang daghang laraw sa pag-alsa ug mga pangontra niini nga mga laraw tungod sa kasungian sulod sa nasod ug sa mga gubat sa gawas sa nasod.

Inanay nga nahuptan sa Roma ang paggahom sa kalibotan. Una, ang impluwensiya niini mikaylap sa tibuok Peninsula sa Italya ug sa ngadtongadto sa tibuok Mediteranyo ug hangtod sa halayo pa. Ang ngalan sa siyudad halos katumbas na ug kahulogan sa ngalan sa imperyo.

Nakab-ot sa Roma ang kinapungkayan sa kadungganan niini diha sa internasyonal nga mga kalihokan ubos sa pagmando sa mga Cesar. Ang nanguna niini nga talaan mao si Julio Cesar, gitudlong diktador sulod sa napulo ka tuig niadtong 46 W.K.P. apan gibuno sa mga nagkunsabo niadtong 44 W.K.P. Human sa kal-ang sa panahon nga niini ang usa ka *triumvirate* misulay sa paghupot sa gahom, si Octavian nahimo ra gayong bugtong magmamando sa Imperyo sa Roma (31 W.K.P.–14 K.P.). Niadtong 27 W.K.P. siya milampos sa pagkahimong emperador, nga giproklamar ang iyang kaugalingon ingong "Agusto." Si Jesus natawo sa panahon sa pagmando ni Agusto niadtong 2 W.K.P. (Luc 2:1-7) Si Tiberio nga manununod ni Agusto (14-37 K.P.), mao ang nagmando sa panahon sa ministeryo ni Jesus. (Luc 3:1, 2, 21-23) Sunod nga nagmando mao si Gayo (Caligula) (37-41 K.P.) ug si Claudio (41-54 K.P.), ug kining naulahi nagpagula ug sugo nga palagpoton ang mga Hudiyo gikan sa Roma. (Buh 18:1, 2) Misunod ang pagmando ni Nero (54-68 K.P.), ug ngadto kaniya nga si Pablo miapelar sa iyang kaso.—Buh 25: 11, 12, 21; MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 534.

Ang sunodsunod nga mga emperador sa Roma human kang Nero (latas sa unang siglo) mao si Galba (68-69 K.P.); si Otho ug Vitellius (69 K.P.); si Vespasian (69-79 K.P.), diin sa iyang paghari nalaglag ang Jerusalem; si Tito (79-81 K.P.), kinsa una pa niini mao ang nanguna sa malamposong pag-atake sa Jerusalem; si Domitian (81-96 K.P.), diin sa iyang pagmando, matod sa tradisyon, gidestiyero si Juan ngadto sa bilanggoanang pulo sa Patmos; si Nerva (96-98 K.P.); ug si Trajan (98-117 K.P.). Ang imperyo midako pag-ayo ilalom ni Trajan, kay ang mga utlanan niini niadtong panahona nakaabot sa halayo sa tanang direksiyon—ngadto sa Rhine ug sa Amihanang Dagat, sa Danube, sa Euprates, sa mga busay sa Nilo, sa dakong Desyerto sa Aprika, ug sa Atlantiko sa K.—MAPA, Tomo 2, p. 533.

Si Constantino nga Bantogan mao ang emperador (306-337 K.P.) sa dihang nagkahuyang ang Imperyo sa Roma. Human makuha ang pagmando, iyang gibalhin ang kaulohan ngadto sa Byzantium (Constantinople). Sa misunod nga siglo, niadtong 476 K.P., napukan ang Roma, ug ang Aleman nga komander sa kasundalohan nga si Odoacer maoy nahimong unang "barbaro" nga hari niini.

Kinabuhi sa Siyudad ug mga Kahimtang Diha Niini. Ang pagdumala sa kagamhanan sa siyudad gibahin ngadto sa 14 ka distrito ubos ni Agusto, diin matag tuig ang usa ka mahistrado gipili pinaagig ripa aron mangulo sa matag distrito. Giorganisar ang pito ka brigada nga gitawag ug *vigiles* aron sa pagsumpo sa sunog, ug ang matag usa niini responsable sa duha ka distrito. Sa gawas sa utlanan sa AS nga bahin sa siyudad gipuwesto ang usa ka espesyal nga puwersa sa mga 10,000 ka sundalo nga nailhan ingong Praetoriano o Imperyal nga Guwardiya aron manalipod sa emperador. Adunay tulo usab ka pundok sa kasundalohan o kapolisan nga gitudlo diha sa siyudad nga gitawag ug *"urban cohort"* aron magpatunhay sa balaod ug kahusay sa Roma.

Ang mga adunahan ug impluwensiyado sagad nagpuyo diha sa samag palasyo nga mga balay sa kabungtoran; ang ilang mga balay giatiman sa dagkong banay sa mga sulugoon ug mga ulipon, nga usahay mokabat ug ginatos ka membro. Diha sa mga walog ang ordinaryong mga tawo naghuot pagpuyo sa dagkong *insula,* o mga apartment nga daghag mga andana, nga ang gitas-on gilimitehan ni Agusto sa 21 m (70 p). Kining mga bloke sa mga apartment naulang sa hiktin, baliko, hugaw nga mga dalan nga puno sa naandang trapiko ug kadaotan nga kaylap sa dagkong mga siyudad.

Dinhi niining dapita sa mga kabos nga ang dako kaayong sunog nahitabo niadtong 64 K.P. nga nagpahinabog grabeng perdisyon ug daghan ang nangamatay. Gihulagway ni Tacitus ang pait nga gidangatan sa "nagsiyagit ug nalisang nga mga

babaye; sa nangalagiw nga mga tigulang o mga kabataan." (*The Annals,* XV, XXXVIII) Upat lamang sa 14 ka distrito sa Roma ang wala masunog.

Pipila lamang gayod sa mga tawo sa Roma ang matawag nga anaa sa tungatungang hut-ong sa katilingban; diyutay lamang ang mga adunahan. Sa unang pag-abot ni Pablo sa Roma, tingali katunga sa populasyon maoy mga ulipon, nga gidala didto ingong mga binihag sa gubat, ingong hinukmang mga kriminal, o ingong kabataan nga gibaligya sa mga ginikanan, mga ulipon nga walay legal nga mga katungod. Ang dakong bahin sa mga tawong may kagawasan maoy kabos kaayong mga tawo nga nabuhi tungod lamang sa tabang sa kagamhanan.

Ang pagkaon ug kalingawan maoy duha ka butang nga gitagana sa estado aron mapugngan kining mga tawhana sa paghimog mga kasamok, busa mitungha ang mayubitong mga pamulong nga *panem et circenses* (tinapay ug mga sirkos), nga nagpasabot nga mao lamang kini ang gikinahanglan aron mahilom ang mga kabos sa Roma. Sukad sa 58 W.K.P., ang mga lugas libreng giapod-apod sa kadaghanan ingon man usab ang tubig, nga gidala sa siyudad gikan sa halayo pinaagi sa mga agianan sa tubig. Ang bino maoy baratong palaliton. Aron malingaw kadtong mahiligon mobasa, dihay gitaganang mga librarya. Aron adunay kalingawan ang kadaghanang mga tawo, dihay publikong mga kaligoanan ug mga gimnasyum, ingon man mga teatro ug mga sirkos. Gipasundayag diha sa mga teatro ang Grego ug Romanhong mga drama, sayaw, ug mga pagmostra o mga pagkompas. Sa dagkong mga ampiteatro ug mga sirkos gihimo ang makalingaw nga mga dula, nga nanguna niini ang talagsaong lumba sa mga karo ug ang makapakitbi-sa-atay nga mga sangka sa mga gladyador nga niana mag-away ang mga tawo ug mga hayop hangtod sa kamatayon. Ang Circus Maximus may kapasidad nga kapin sa 150,000 ka tawo. Dinhi libre ang pagtan-aw sa mga dula.

Ang dakong gasto sa kagamhanan niini nga mga kalingawan wala abagaha sa mga tawo sa Roma kay human masakop ang Macedonia niadtong 168 W.K.P., ang Romanong mga lungsoranon libre na man sa buhis. Apan ang mga lalawigan gipangayoan ug dagkong mga buhis, sa direkta o dili direktang paagi.—Mat 22:17-21.

Langyawng Impluwensiya. Sa daghang paagi ang Roma nahimong puy-anan sa mga tawo nga lainlain ug mga rasa, pinulongan, kultura, ug mga konsepto. Gikan sa sistema sa politika sa Roma inanay nga namugna ang kodigo sa balaod sa Roma—mga balaod nga naglatid sa mga katungod ug mga limitasyon sa mga kagamhanan, sa mga korte, ug sa mga mahistrado, ug naghatag ug legal nga mga pamaagi sama sa pagkalungsoranon aron mapanalipdan ang tawhanong mga katungod. (Buh 25:16) Gihatag ang kahigayonan nga mahimong lungsoranon ang mga molupyo sa kaabin nga mga siyudad sa Roma ug sa nagkalainlaing mga kolonya sa imperyo. Aduna kiniy daghang bentaha. (Buh 16:37-39; 22:25, 26) Kon wala kini mabatoni gikan sa pagkatawo, mahimo kining paliton. (Buh 22:28) Pinaagi niini ug sa ubang mga paagi, gitinguha sa Roma nga maimpluwensiyahan sa iyang mga kultura ang mga teritoryo nga nasakop niini ug mapalig-on ang iyang posisyon ingong hara sa imperyo.

Ang usa sa labing maayong mga pananglitan sa impluwensiya nga nakuha sa Roma gikan sa ubang mga nasod makita diha sa mga kagun-oban sa kanhing mga himaya niini sa arkitektura. Bisan asang dapita, makita sa bisita niining siyudad nga daw museyo kon sa unsang paagi kini nakasundog sa mga Grego ug sa uban pa. Ang gitawag nga arko sa Roma, nga napahimuslan niini pag-ayo, maoy usa ka mugna sa inhenyeriya nga dili kaugalingong kaplag niini. Sa dakong bahin, ang mga kalamposan sa Roma ingong usa ka magtutukod maoy tungod usab sa paggamit niini ug usa ka karaang matang sa semento ingong argamasa ug ingong pangunang sambog sa paghimog artipisyal nga mga bato.

Mikusog pag-ayo ang programa sa pagpanukod sa Roma sa kataposang siglo sa republika ug human niadto kini gihatagan ug dakong pagtagad sa mga emperador. Si Agusto miingon nga iyang nakaplagan ang Roma ingong usa ka siyudad sa mga tisa apan gibiyaan kini ingong usa ka siyudad sa mga marmol. Sa kinadak-ang bahin, ang marmol gigamit nga haklap ibabaw sa estruktura nga tisa o semento. Human kini masunog niadtong 64 K.P., ang siyudad gitukod pag-usab sa ikaduhang higayon. Lakip sa mas iladong mga tinukod sa Roma mao ang mga tigomanan, mga templo, mga palasyo, mga ampiteatro, mga kaligoanan, mga agianan sa tubig, mga imburnal, ug mga monyumento. Ang dakong Kolesiyo ug pipila ka monyumento, sama sa arko ni Tito nga naghulagway sa pagkapukan sa Jerusalem, nagbarog pa gihapon o bahin na lamang niini ang nagbarog. (MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 536) Ang mga Romano nabantog usab ingong mga magtutukod sa mga dalan ug mga tulay sa tibuok imperyo.

Tungod sa pagdagsang sa mga langyaw, nagreklamo ang mga Romano nga ang Roma dili na Romano. Kay naggikan sa tanang bahin sa imperyo, gidala nila ang ilang mga patigayon, mga kostumbre, mga tradisyon, ug mga relihiyon. Bisag Latin ang opisyal nga pinulongan, ang internasyonal nga pinulongan mao ang komon nga Grego (Koine).

Kana ang hinungdan nga gisulat ni apostol Pablo ang iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma diha sa Grego. Ang Gregong impluwensiya nakaapekto usab sa literatura ug sa mga sistema sa edukasyon. Ang mga batang lalaki, ug usahay ang mga batang babaye, pormal nga giedukar sumala sa sistema sa Atenas, gipatuon ug Gregong literatura ug kon unsaon nga mahimong batid sa pagpamulong, ug ang mga anak nga lalaki niadtong mga arangan gipatungha sa usa sa mga tunghaan sa pilosopiya didto sa Atenas.

Relihiyon. Napanunod usab sa Roma ang tanang matang sa bakak nga pagsimba. Ingon sa paghubit niini sa usa ka historyador nga si John Lord: "Ang mga patuotuo tumang midagsang didto sa Roma, kay atua didto ang mga pari ug mga deboto gikan sa tanang gimandoan niini nga mga nasod,—'ang itomon nga mga anak nga babaye ni Isis, nga may tambol ug tamborin ug may mahilayong panagway; mga deboto sa Persianhong si Mithras; gikapon nga mga taga-Asia; mga pari ni Cybele, uban sa ilang malaw-ayng mga sayaw ug nagkalandrakas nga mga singgit; mga magsisimba sa bantogang diyosa nga si Diana; binihag nga mga barbaro nga may mga rituwal sa Teuton nga mga pari; mga Siryanhon, mga Hudiyo, Caldeanhong mga astrologo, ug Tesalianong mga barangan.' "—*Beacon Lights of History,* 1912, Tomo III, pp. 366, 367.

Ang debosyon alang niini nga mga relihiyon, ug ang ilang pagpatuyang sa malaw-ay nga mga rituwal sa sekso, mao ang hinungdan nga bug-os nga nahanaw ang moral nga kaligdong ug pagkamatarong taliwala sa mga Romano, sila ubos man o tag-as ug mga ranggo. Sumala kang Tacitus, ang usa niining taas ug ranggo nga mga Romano mao si Messalina, ang mananapaw ug mamumuno nga asawa ni Emperador Claudio.—*The Annals,* XI, I-XXXIV.

Ang labing inila taliwala sa mga relihiyon sa Roma mao ang pagsimba sa emperador. Gisimba ingong diyos ang Romanong magmamando. Ang pagsimba sa emperador ilabinang ilado didto sa mga lalawigan, diin ang mga templo gi-

Ang Apyanhong Dalan, nga giagian ni Pablo sa dihang mipanaw paingon sa Roma

tukod ug diha niini sila naghalad ngadto kaniya nga samag siya usa ka diyos. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 536) Diha sa *A History of Rome,* si George Botsford nag-ingon: "Ang pagsimba sa emperador mao ang labing hinungdanong puwersa sa relihiyon sa Romanhong kalibotan hangtod sa pagsagop sa Kristiyanidad." Ang usa ka inskripsiyon nga nakaplagan sa Asia Minor nag-ingon bahin sa emperador: "Siya ang Zeus nga samag amahan ug ang manluluwas sa tibuok kaliwatan sa tawo, kinsa motubag sa tanang pag-ampo nga labaw pa gani kay sa atong gipangayo. Kay ang yuta ug dagat nagmalinawon; ang mga siyudad nagmauswagon; sa tanang dapit adunay panaghiusa ug kauswagan ug kalipay." Kini nga kulto nahimong pangunang instrumento sa paglutos sa mga Kristohanon, nga labot kanila kini nga magsusulat nag-ingon: "Ang ilang pagdumili sa pagsimba sa *Genius,* o magbalantay nga espiritu, sa emperador kasagarang giisip ingong pasipala ug pagbudhi."—1905, pp. 214, 215, 263.

Ang Kristiyanidad Miabot sa Roma. Sa adlaw sa Pentekostes, 33 K.P., dihay "mga dumuluong gikan sa Roma, mga Hudiyo ug mga kinabig," nga nakasaksi sa mga resulta sa pagbubo sa balaang espiritu, ug walay duhaduha nga ang pipila kanila maoy lakip sa 3,000 nga nabawtismohan niadtong higayona. (Buh 2:1, 10, 41) Sa ilang pagbalik sa Roma, sila sa walay duhaduha misangyaw, ug tungod niini natukod ang usa ka ligon kaayo ug aktibo nga Kristohanong kongregasyon kansang pagtuo giingon ni apostol Pablo nga "gihisgotan lukop sa tibuok kalibotan." (Rom 1:7, 8) Parehong gihisgotan ni Tacitus (*The Annals,* XV, XLIV) ug Suetonius (*The Lives of the Caesars,* Nero, XVI, 2) ang mga Kristohanon sa Roma.

Si Pablo misulat ngadto sa Kristohanong kongregasyon sa Roma sa mga 56 K.P., ug mga tulo ka tuig sa ulahi siya miabot sa Roma ingong usa ka binilanggo. Bisan tuod buot niyang mas sayo nga makaduaw didto apan ubos sa lahi nga mga kahimtang (Buh 19:21; Rom 1:15; 15:22-24), siya nakahimo gihapon sa pagsangyaw sa bug-os, bisag usa ka binilanggo, pinaagi sa pagpaadto sa mga tawo sa iyang balay. Sulod sa duha ka tuig, ubos niini nga mga kahimtang, siya nagpadayon "nga nagwali sa gingharian sa Diyos ngadto kanila ug nagtudlo sa mga butang mahitungod sa Ginoong Jesu-Kristo uban ang labing dakong kagawasan sa pagsulti, nga walay babag." (Buh 28:14-31) Bisan ang Praetorianong Guwardiya sa emperador nakakat-on sa mensahe sa Gingharian. (Flp 1:12, 13) Busa, ingon sa gitagna labot kaniya, si Pablo 'nakahatag ug bug-os nga pagpamatuod sa Roma.'—Buh 23:11.

Sulod sa iyang duha ka tuig nga pagkabilanggo sa Roma, si Pablo nakahigayon sa pagsulat sa mga taga-Efeso, taga-Filipos, taga-Colosas, ug kang Filemon. Dayag nga sa mao ra usab nga panahon, gisulat ni Marcos ang iyang asoy sa Ebanghelyo didto sa Roma. Sa dihang hapit nang buhian si Pablo o human gilayon niana, iyang gisulat ang iyang sulat ngadto sa mga Hebreohanon niadtong mga 61 K.P. (Heb 13:23, 24) Diha sa iyang ikaduhang pagkabilanggo sa Roma, sa mga 65 K.P., si Onesiforo miduaw kaniya ug si Pablo misulat sa iyang ikaduhang sulat ngadto kang Timoteo.—2Ti 1:15-17.

Bisan tuod si Pablo, Lucas, Marcos, Timoteo, ug ang ubang unang-siglong mga Kristohanon miduaw sa Roma (Flp 1:1; Col 4:10, 14), wala gayoy lig-ong ebidensiya nga si Pedro nakaabot sa Roma, sama sa giingon sa pipila ka tradisyon. Ang mga estorya bahin sa pagkamatay ni Pedro ingong martir didto sa Roma maoy pinasukad lamang gayod sa tradisyon.—Tan-awa ang PEDRO, MGA SULAT NI.

Nakabaton ug daotan kaayo nga reputasyon ang siyudad sa Roma tungod sa paglutos niini sa mga Kristohanon, ilabina sa panahon sa mga paghari ni Nero ug Domitian. Kini nga mga paglutos maoy tungod sa duha ka hinungdan: (1) ang dakong kasibot sa mga Kristohanon sa pag-ebanghelyo aron makabig ang uban, ug (2) ang dili-matarog nga baroganan sa mga Kristohanon sa paghatag ngadto sa Diyos sa mga butang nga iya sa Diyos inay sa paghatag niini ngadto kang Cesar.—Mar 12:17.

ROMA, SULAT NGADTO SA MGA TAGA-.

Usa ka basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan nga gisulat ni apostol Pablo ngadto sa mga Kristohanon sa Roma. Ang pagkamagsusulat ni Pablo wala pa gayod sukad seryosong kuwestiyona, ug ang pagkatinuod sa basahon ingong usa ka bahin sa sagradong kanon halos gidawat sa tanang eskolar sa Bibliya, gawas sa pipila nga dili makapasibo sa ilang kaugalingong doktrinal nga mga tinuohan. Sa pagkatinuod, ang sulat bug-os nga nahiuyon sa ubang bahin sa inspiradong Kasulatan. Ngani, si Pablo sa daghang higayon mikutlo gikan sa Hebreohanong Kasulatan ug mihimog daghang uban pang mga paghisgot niini, mao nga ang sulat ikaingon nga lig-on gayong gipasukad sa Hebreohanong Kasulatan ug sa mga pagtulon-an ni Kristo.

Panahon ug Dapit sa Pagsulat. Ang sulat gisulat niadtong mga 56 K.P., didto sa Corinto. Si Tercio dayag nga mao ang sekretaryo ni Pablo, nga nagsulat niini pinaagig pagdiktar ni Pablo. (Rom 16:22) Lagmit ang nagdala sa maong sulat mao si Febe nga nagpuyo didto sa Cencrea, ang

MGA PANGUNANG PUNTO SA ROMA

Usa ka sulat nga nagpatin-aw nga ang pagkamatarong moabot, dili tungod sa kagikan o pinaagi sa mga buhat sa Moisesnong Balaod, kondili pinaagi sa pagtuo kang Jesu-Kristo ug tungod sa dili-takos nga kalulot sa Diyos

Gisulat niadtong mga 56 K.P., mga 20 ka tuig human nga ang unang mga Hentil nahimong mga Kristohanon

---

Ang pagkamatarong maoy pinaagi sa pagtuo kang Kristo ug tungod sa dili-takos nga kalulot sa Diyos (1:1–11:36)

- Ang pagtuo hinungdanon alang sa kaluwasan; nagaingon ang kasulatan, "Ang matarong—pinaagi sa pagtuo siya mabuhi"
- Ang mga Hudiyo, bisan tuod gipaboran pag-ayo sa Diyos, wala makakab-ot sa pagkamatarong pinaagi sa Balaod
- Ang mga Hudiyo maingon man ang mga dili-Hudiyo nailalom sa sala; "walay tawo nga matarong, wala bisan usa"
- Pinaagi sa dili-takos nga kalulot sa Diyos ang mga Hudiyo ug mga dili-Hudiyo ikapahayag nga matarong ingong walay bayad nga gasa pinaagi sa pagtuo, maingon nga si Abraham giisip nga matarong tungod sa pagtuo—bisan sa wala pa siya matuli
- Ang mga tawo nakapanunod sa sala ug kamatayon gikan sa usa ka tawo, si Adan; pinaagi sa usa ka tawo, si Jesus, daghang makasasala ang gipahayag nga matarong
- Kini wala maghatag ug kagawasan sa pagbuhat ug sala; ang bisan kinsa nga nagpabiling mga ulipon sa sala dili mga ulipon sa pagkamatarong
- Kadtong nailalom kanhi sa Balaod "gihimong patay nganha sa Balaod" pinaagi sa lawas ni Kristo; sila kinahanglang molakaw nga kaharmonya sa espiritu, nga magpatay sa makasasalang mga buhat sa lawas
- Ang Balaod maoy nagpadayag sa mga sala; apan pinaagi lamang kang Kristo nga adunay kaluwasan gikan sa sala
- Ang Diyos nagtawag niadtong nahiusa kang Kristo ug nagpahayag kanila nga matarong; ang Iyang espiritu nagpamatuod nga sila maoy Iyang mga anak
- Ang unodnong Israel nakadawat sa mga saad apan kadaghanan kanila naningkamot nga makabaton sa pagkamatarong pinaagi sa Balaod, busa, usa ka nahibilin lamang kanila ang naluwas; ang pagpahayag sa dayag bahin sa pagtuo kang Kristo mahinungdanon alang sa kaluwasan
- Ang sambingay bahin sa kahoyng olibo nagpakita kon sa unsang paagi nga, tungod sa kawalay pagtuo sa unodnong Israel, ang mga dili-Israelinhon gisumpay aron ang tinuod nga Israel maluwas

Tinamdan bahin sa labaw nga mga awtoridad, sa kaugalingon, sa ubang mga tawo (12:1–15:13)

- Itugyan ang imong lawas ingong dalawatong halad ngadto sa Diyos, bag-oha ang imong hunahuna, gamita ang imong mga gasa sa pag-alagad sa Diyos, magmahigugmaon ug magmainiton sa espiritu, magmalahutayon, ug padayong dag-a ang daotan pinaagi sa maayo
- Magpasakop sa labaw nga mga awtoridad
- Maghigugmaay sa usag usa; lakaw nga mahapsay, dili maglaraw daan alang sa unodnong mga tinguha
- Ayaw hukmi ang uban bahin sa mga butang maylabot sa tanlag, ni abusohi ang imong Kristohanong kagawasan ug sa ingon makapandol niadtong mahuyang ug mga tanlag
- Magpagiya sa panig-ingnan ni Kristo sa dili pagpahimuot sa kaugalingon; magmaandam sa pagpailob sa kahuyangon sa uban, nga magabuhat ug maayo alang sa pagpalig-on kanila

Ang mahigugmaong interes ni Pablo sa kongregasyon sa Roma (15:14–16:27)

- Ang katarongan ni Pablo sa pagsulat mao ang pagtuman sa iyang buluhaton ingong usa ka apostol ngadto sa mga Hentil ug aron nga kini nga mga Hentil mahimong dalawaton nga halad ngadto sa Diyos
- Kay wala nay teritoryo nga wala ikamantala ang maayong balita, buot ni Pablo nga tumanon ang iyang tinguha nga moduaw sa Roma ug gikan didto moadto sa Espanya, human nga moduaw una sa Jerusalem nga dala ang amot gikan sa mga igsoon sa Macedonia ug Acaya alang sa mga balaan
- Gipangomosta ni Pablo ang daghang magtutuo pinaagi sa espesipikong paghisgot sa ilang mga ngalan, nga nagdasig sa mga igsoon sa paglikay niadtong nagpahinabog pagkabahinbahin ug usab nga magmaalamon sa kon unsay maayo

dunggoanang lungsod sa Corinto nga mga 11 km (7 mi) ang gilay-on. (Rom 16:1) Si Pablo wala pa makaadto sa Roma, sumala sa gipakita sa iyang mga gipamulong diha sa kapitulo 1, bersikulo 9 hangtod sa 15.

Pagkatukod sa Kongregasyon Didto sa Roma. Ang kongregasyon lagmit gitukod sa pipila ka Hudiyo ug mga kinabig gikan sa Roma nga miduaw sa Jerusalem panahon sa Pentekostes 33 K.P., nakasaksi sa milagrosong pagbubo sa balaang espiritu, ug nakadungog sa pakigpulong ni Pedro ug sa ubang mga Kristohanon nga nagkatigom didto. (Buh 2) O kaha ang uban nga nakabig sa Kristiyanidad sa ulahi lagmit mao ang nagdala sa maayong balita bahin kang Kristo ngadto sa Roma, kay sa ngadtongadto daghan ang mibalhin didto, ug daghan ang mga magpapanaw ug mga negosyante nga miduaw didto sanglit kini nga bantogang siyudad mao man ang sentro sa Romanhong Imperyo. Si Pablo nagpadala ug matinahorong mga pangomosta ngadto kang Androniko ug Junia, iyang 'mga paryente ug mga isigkabinihag,' kinsa "mga tawong inila taliwala sa mga apostoles," ug kinsa mas dugay pa kay kang Pablo diha sa pag-alagad kang Kristo. Kini nga mga tawo tingali nakaambit sa pagtukod sa Kristohanong kongregasyon didto sa Roma. (Rom 16:7) Sa panahon sa pagsulat ni Pablo, ang kongregasyon dayag nga taudtaod na nga natukod ug may igong kalig-on nga tungod niana ang pagtuo niini gihisgotan lukop sa tibuok kalibotan.—Rom 1:8.

Katuyoan sa Sulat. Tataw sa pagbasa diha sa sulat nga kini gisulat ngadto sa usa ka Kristohanong kongregasyon nga gilangkoban sa mga Hudi-

yo ug mga Hentil. Dihay daghang Hudiyo sa Roma sa maong panahon; sila mibalik human mamatay si Emperador Claudio, kinsa naghingilin kanila una pa niana. Bisan tuod si Pablo wala didto sa Roma sa pagsinati nga personal sa mga suliran nga giatubang sa kongregasyon, lagmit nga siya gipahibalo bahin sa kahimtang ug mga kalihokan sa kongregasyon pinaagi sa iyang maayong mga higala ug mga isigkamagbubuhat nga si Priscila ug Aquila, ug lagmit pinaagi sa uban nga iyang nahibalag. Ang iyang mga pangomosta diha sa kapitulo 16 nagpaila nga siya personal nga nakaila sa ubayubay nga mga membro sa kongregasyon.

Sa mga sulat ni Pablo iyang gihatagag bug-at nga pagtagad ang espesipikong mga suliran ug gihisgotan ang mga butang nga iyang giisip nga labing hinungdanon alang niadtong iyang gisulatan. Bahin sa pagsupak sa mga Hudiyo, si Pablo nakahimo na ug sulat sa mga kongregasyon sa Galacia aron sa pagtubag sa maong isyu, apan ang maong sulat mas espesipikong naghisgot sa mga paningkamot nga gihimo sa mga Hudiyo nga nag-angkong mga Kristohanon apan diay mga "sumusunod sa Judaismo," nga nag-insistir nga ang kinabig nga mga Hentil tulion ug kondili man kinahanglang mosunod sa pipila ka regulasyon sa Moisesnong Balaod. Sa kongregasyon sa Roma daw walay gihimong hiniusang paningkamot labot niini, apan dayag nga dihay mga pangabugho ug mga pagbati sa pagkalabaw sa kabahin sa mga Hudiyo ug mga Hentil.

Busa ang sulat dili lamang kay usa ka linangkob nga sulat nga gisulat ngadto sa kongregasyon sa Roma nga walay espesipikong tumong alang kanila, sumala sa gituohan sa uban, apan dayag nga kini naghisgot sa mga butang nga ilang gikinahanglan ubos sa maong mga kahimtang. Masabtan na karon sa kongregasyon sa Roma ang bug-os nga kahulogan ug diwa sa tambag sa apostol, kay una pa niini sila sa walay duhaduha naglisod sa mismong mga pangutana nga iyang gitubag. Dayag nga ang iyang katuyoan mao ang paghusay sa magkalahing panglantaw tali sa Hudiyo ug Hentil nga mga Kristohanon ug ang paghiusa kanila sa bug-os ingong usa ka tawo diha kang Kristo Jesus. Apan, sa paagi sa iyang pagsulat, si Pablo naglamdag ug nagtugob sa atong mga hunahuna sa kahibalo sa Diyos, ug siya nagbayaw sa pagkamatarong ug dili-takos nga kalulot sa Diyos ug sa posisyon ni Kristo nganha sa Kristohanong kongregasyon ug sa tanang katawhan.

Pagkamatinuoron ug Mainitong Pagbati. Sa pagkomento bahin sa pagkatinuod sa sulat ngadto sa mga taga-Roma, si Dr. William Paley, usa ka Ingles nga eskolar sa Bibliya, miingon: "Sa usa ka tinuod nga sulat ni San Pablo ngadto sa tinuod nga mga kinabig, mao gayod kini ang kinaiyanhong resulta sa dakong tinguha nga makombinsir sila sa iyang pagtuo; apan adunay kamatinuoron ug personalidad, kon tawgon ko kini nga ingon niana, sa paagi nga akong nasabtan, nga dili mamugna o masuportahan kon kini produkto pa sa usa ka walay pagbating pagpalsipikar."—*Horæ Paulinæ,* 1790, p. 50.

Si Pablo prangka ug madayganon kaayo nga naglatid sa posisyon sa mga Hudiyo ug nagpakita nga ang mga Hudiyo ug mga Hentil managsama ra diha sa panan-aw sa Diyos. Tungod niini siya kinahanglang mosulti sa pipila ka butang nga tingali giisip nga maoy kapandolan sa mga Hudiyo. Apan ang gugma ni Pablo sa iyang mga katagilungsod ug ang iyang mainitong pagbati alang kanila gipakita diha sa iyang mainampingong pagdumala niining mga butanga. Sa dihang siya misulti ug mga butang nga daw makapasipala sa Balaod, o sa mga Hudiyo, mataktikanhon niyang gisundan kini ug makapalukmay nga pamulong.

Pananglitan, sa dihang siya miingon: "Siya dili Hudiyo sa gawas lamang, ni ang pagkatinuli diha sa unod sa gawas lamang," siya midugang: "Nan, unsay nakalabaw sa Hudiyo, o unsay kaayohan sa pagkatinuli? Dako gayod sa tanang paagi. Una sa tanan, tungod kay gipiyalan sila sa sagradong mga pahayag sa Diyos." (Rom 2:28; 3:1, 2) Human sa pag-ingon: "Ang tawo ipahayag nga matarong pinaagi sa pagtuo nga bulag sa mga buhat sa balaod," siya mipadayon gilayon: "Nan, kita ba naghanaw sa balaod pinaagi sa atong pagtuo? Dili gayod unta kana mahitabo! Sa kasukwahi, kita nagpalig-on sa balaod." (3:28, 31) Human sa iyang gipamulong: "Apan karon kita gipagawas na gikan sa Balaod," siya misukna: "Sala ba ang Balaod? Dili gayod unta kana mahitabo! Sa pagkatinuod ako dili unta makailag sala kon dili pa tungod sa Balaod." (7:6, 7) Ug diha sa kapitulo 9, bersikulo 1 hangtod sa 3, iyang gihimo ang labing puwersadong kapahayagan sa pagbati alang sa iyang unodnong mga igsoon nga mga Hudiyo: "Ako nagsulti sa tinuod diha kang Kristo; ako wala mamakak, sanglit ang akong tanlag nagpamatuod uban kanako sa balaang espiritu, nga ako adunay dakong kaguol ug walayhunong nga kasakit sa akong kasingkasing. Kay ako nakapanghinaot nga unta ako nahimulag isip usa nga tinunglo gikan ni Kristo alang sa akong mga igsoon, nga akong mga paryente sumala sa unod."—Itandi usab ang Rom 9:30-32 sa 10:1, 2; ug ang 10:20, 21 sa 11:1-4.

Busa, pinaagi sa pagtuon sa basahon atong makaplagan nga kini dili kay walay direksiyon, o walay tumong nga panaghisgot kondili kini maoy usa ka pahayag nga may usa ka katuyoan ug usa ka tema, ug nga walay usa ka bahin niini nga

bug-os masabtan kon dili tun-an ang tibuok basahon ug kahibalo bahin sa katuyoan niini. Gipasiugda ni Pablo ang dili-takos nga kalulot sa Diyos pinaagi ni Kristo, ug iyang gipasiugda nga pinaagi lamang niini nga dili-takos nga kalulot sa Diyos, inubanan ug pagtuo sa usa ka tawo, nga ang mga tawo ikapahayag nga matarong; iyang gihisgotan nga ang Hudiyo ni ang Hentil walay bisan unsang pasikaranan sa pagpanghambog o sa pagbayaw sa iyang kaugalingon ibabaw sa uban. Siya hugot nga nagpasidaan sa Hentil nga mga Kristohanon nga sila dili angayng magmapahitas-on tungod kay sila nakabenepisyo sa kapakyasan sa mga Hudiyo sa pagdawat kang Kristo, sanglit ang pagkapakyas sa mga Hudiyo nagtugot sa mga Hentil nga makabaton ug kahigayonan nga mahimong sakop sa "lawas" ni Kristo. Siya miingon: "Busa, tan-awa ang kalulot ug ang pagkamapig-oton sa Diyos. Ngadto kanilang nahulog adunay pagkamapig-oton, apan kanimo anaa ang kalulot sa Diyos, basta magpabilin ka sa iyang kalulot; kay kon dili, ikaw usab pagaputlon."—Rom 11:22.

ROMAMTI-EZER. Usa ka anak nga lalaki ni Heman nga gipili pinaagig ripa panahon sa paghari ni David aron mangulo sa kataposan sa 24 ka Levihanong grupo sa mga maghohoni didto sa santuwaryo.—1Cr 25:1, 4, 5, 9, 31.

ROMANO. Sa orihinal, ug sa limitadong diwa, usa ka tawo nga nagpuyo sa siyudad sa Roma, Italya. (Buh 2:10; Rom 1:7) Sa dihang midako ang imperyo, milapad ang mga kahulogan niini nga ngalan. Usahay ang pulong nga "mga Romano" nagtumong sa awtoridad sa imperyo nga nagmando; ang terminong "pamaagi sa mga Romano" nagpasabot sa mga paagi sa pagmando sa maong awtoridad. (Ju 11:48; Buh 25:16; 28:17) Sa ubang mga panahon ang pulong nga usa ka "Romano" yanong nagtumong kang bisan kinsa nga nakabaton ug Romanong pagkalungsoranon, bisan unsa man ang iyang nasyonalidad o dapit nga natawhan.—Buh 16:21.

Sa ulahing kahimtang, ang usa mahimong usa ka Romano pinaagi sa pagpalit sa pagkalungsoranon, sama sa kahimtang sa komander sa kasundalohan nga si Claudio Lisias. O ang usa tingali ipakatawo ingong Romano, nga mao, siya usa ka Romanong lungsoranon sukad sa pagkatawo. Ingon niana si apostol Pablo, kay bisan tuod ang nasyonalidad niya usa ka Hudiyo, ug natawo sa siyudad sa Tarso sa Cilicia nga gatosan ka milya gikan sa Italya, siya usa ka Romano sukad sa pagkatawo.—Buh 21:39; 22:3, 25-28; 23:26, 27; tan-awa ang LUNGSORANON, PAGKALUNGSORANON.

Daghan ug pribilehiyo ug proteksiyon ang usa ka Romanong lungsoranon. Human masakop ang Macedonia niadtong 168 W.K.P., ang kadaghanang Romanong mga lungsoranon wala paapila sa pagbayad ug buhis. Ang *Lex Valeria* ug ang *Lex Porcia,* nga gipatuman ingong balaod sulod sa nagkalainlaing panahon tali sa 509 ug 195 W.K.P., nagbaod nga dili ilakip sa paglatigo ang Romanong mga lungsoranon. Ang *Lex Valeria* nagpatuman sa maong balaod kon ang lungsoranon moapelar sa mga tawo; ang *Lex Porcia,* nagpatuman sa maong balaod bisan wala ang maong pag-apelar. Sa ulahing panahon, ang mga pag-apelar idirekta ngadto sa emperador. Kon nalangkit ang espesipikong mga kasal-anan nga takos sa kamatayon, ang mga lungsoranon makahangyo nga ipadala ngadto sa Roma, aron didto husayon atubangan sa emperador mismo. (Buh 25:11, 12) Usa ka seryoso kaayong butang alang kang bisan kinsa nga lapason ang Valeria o ang Porcia nga mga balaod, ingon sa gipakita sa duha ka higayon maylabot kang Pablo. —Buh 16:37-40; 22:25-29.

ROS.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Benjamin nga gitala nga lakip niadtong miadto sa Ehipto niadtong 1728 W.K.P. uban sa panimalay ni Jacob o kinsa natawo wala madugay human niana. (Gen 46:21, 26; tan-awa ang BENJAMIN Num. 1.) Tungod kay wala ilakip ang iyang ngalan gikan sa ulahing mga talaan sa mga banay ni Benjamin, kini lagmit nagpaila nga siya namatay nga walay anak o nga ang iyang mga anak nga lalaki gitipon sa laing banay sa tribo.

2. Usa ka ngalan nga makaplagan sa pipila ka hubad diha sa Ezequiel 38:2 ug 39:1 (*AS, JB, Le, LXX, Mo, Yg, Ro*), nga gituohan sa pipila ka eskolar nga nagtumong sa usa ka katawhan sa amihanan nga gitawag ug Rus (Ruso), nga giingong nanimuyo daplin sa Suba sa Volga. Apan, tungod sa kahulogan sa termino ug sa pagpadapat niini kang Gog, kini tukmang gihubad ingong bahin sa usa ka titulo inay nga ngalan sa usa ka katawhan o sa usa ka dapit: nga mao, "pangulong hepe" (*NW*); "pangulong prinsipe" (*KJ, Dy, Fn, JP, RS*); "dakong prinsipe" (*AT*); "prinsipe sa pangulo" (*Vg*); "lider ug pangulo" (*Sy*); "dakong pangulo" (Mga Targum).

RUBEN [Tan-awa, Usa ka Anak nga Lalaki!].

1. Ang panganay sa 12 ka anak nga lalaki ni Jacob. Ang iyang inahan mao ang dili pinalabi nga asawa ni Jacob nga si Lea, kinsa nagngalan sa iyang anak nga Ruben, "tungod kay," sa pagkutlo kaniya, "si Jehova nagtan-aw sa akong pagkaalaot, sa pagkaagi nga ang akong bana karon mosugod na sa paghigugma kanako." (Gen 29:30-32; 35:23; 46:8; Ex 1:1, 2; 1Cr 2:1) Tungod sa nagpadayong pabor ni Jehova sa iyang inahan, si Ruben ug ang iyang lima ka pursoso nga igsoong lalaki (si Si-

meon, Levi, Juda, Isacar, ug Zabulon) mao ang naglangkob sa katunga sa orihinal nga mga pangulo sa tribo sa Israel; ang laing unom (si Jose, Benjamin, Dan, Neptali, Gad, ug Aser) maoy mga igsoon ni Ruben sa amahan.—Gen 35:23-26.

Napasundayag ang pipila sa maayong mga hiyas ni Ruben sa dihang iyang gikombinsir ang iyang siyam ka igsoon nga ihulog si Jose ngadto sa mala nga atabay imbes nga patyon siya, kay tuyo ni Ruben nga mobalik sa tago ug luwason si Jose gikan sa atabay. (Gen 37:18-30) Kapin sa 20 ka tuig sa ulahi sa dihang kining mao ra usab nga managsoon miingon nga ang akusasyon batok kanila ingong mga espiya didto sa Ehipto maoy tungod sa ilang pagdaogdaog kang Jose kaniadto, gipahinumdoman ni Ruben ang uban nga siya wala makigbahin sa ilang daotang laraw batok sa kinabuhi ni Jose. (Gen 42:9-14, 21, 22) Dugang pa, sa dihang midumili si Jacob nga iuban si Benjamin sa iyang mga igsoon sa ilang ikaduhang panaw ngadto sa Ehipto, gitanyag ni Ruben ang iyang duha ka anak nga lalaki isip garantiya, nga nag-ingon: "Mahimong patyon nimo [sila] kon ako dili magdala [kang Benjamin] pagbalik nganha kanimo."—Gen 42:37.

Ingong panganay nga anak nga lalaki ni Jacob, natural lang nga si Ruben may mga katungod isip panganay nga anak sa pamilya. Tungod niana, siya may katungod nga makaangkon ug duha ka bahin sa nahibiling kabtangan sa iyang amahang si Jacob. Sa hapit nang mamatay si Jacob, sa dihang iyang gipanalanginan ang iyang mga anak, ang pangutana mao, Maangkon kaha ni Ruben kining mga katungod sa pagkapanganay? Labot pa, ang patriarkang si Jacob, ingong ulo sa pamilya, nag-alagad ingong saserdote ni Jehova alang sa tibuok pamilya ug mitanyag ug mga halad diha sa halaran sa pamilya ug nanguna sa pag-ampo ug sa paghatag ug relihiyosong mga instruksiyon. Ingong amahan, nag-alagad usab siya ingong tagdumala sa tibuok pamilya ug sa tanang sulugoon niini, sa kahayopan, ug sa mga katigayonan niini. Itugyan ba kaha kini nga mga kaakohan kang Ruben?

Unang gisultihan ni Jacob si Ruben, nga nag-ingon: "Ruben, ikaw ang akong panganay, ang akong kabaskog ug ang sinugdan sa akong katakos sa pagsanay, ang kahamili sa dignidad ug ang kahamili sa kusog. Tungod sa pagkamahinaykon ingon sa mga tubig, ayaw pagpakalabaw, sanglit ikaw misaka sa higdaanan sa imong amahan. Niadtong higayona imong gihugawan ang akong higdaanan. Siya misaka niini!"—Gen 49:3, 4.

Nahinumdoman ni Jacob ang usa ka butang nga maoy nakapadiskuwalipikar kang Ruben ug nakaapektar sa iyang umaabot nga mga pribilehiyo. Gipakaulawan ni Ruben ang iyang amahan. Sad-an siya sa pag-unay sa puyopuyo sa iyang amahan nga si Bilha, ang sulugoon sa gihigugmang asawa ni Jacob nga si Raquel. Nahitabo kini wala madugay human mamatay si Raquel tapos siya manganak kang Benjamin. Ang rekord sa Bibliya wala maghisgot kon ang panganay nga si Ruben nagamong-among ba sa sulugoong si Bilha aron dili siya makahulip sa dapit ni Raquel sa paghigugma ni Jacob, sa ingon mahimong pinalabi kay sa inahan ni Ruben nga si Lea, o kaha gibuhat kadto ni Ruben tungod sa tumang kaibog kang Bilha. Kini yanong nag-ingon: "Ug nahitabo nga samtang nagpuyo si Israel nianang yutaa nga kausa niana si Ruben miadto ug mihigda uban kang Bilha nga puyopuyo sa iyang amahan, ug si Israel nakabalita niini." (Gen 35:22) Ang Gregong *Septuagint* midugang: "Ug daw daotan kini sa iyang panan-aw." —Gen 35:21, *LXX,* Thomson.

Si Ruben wala isalikway o palayasa tungod niini. Ayha pa sa katuigan sa ulahi, sa dihang iyang gipanalanginan ang iyang mga anak pinaagi sa pag-inspirar sa Diyos, nga si Jacob miingon kang Ruben: "Ayaw pagpakalabaw." Busa si Ruben nawad-an sa mga pribilehiyo nga iya untang maangkon ingong usa ka panganay nga anak. Tungod kini sa iyang paglihok nga "mahinaykon ingon sa mga tubig." Nahimo siyang daling matugaw sama sa tubig o mapintas ug dili-mapugngan sama sa tubig nga mobuswang sa diki o sama sa nagpungasi nga sulog diha sa bul-oganang walog. Si Ruben nagpugong unta sa kaugalingon. Ingong anak nagpakita unta siyag pagtahod sa dignidad sa iyang amahan ug sa dungog sa duha ka anak nga lalaki ni Bilha, ang puyopuyo sa iyang amahan.

2. Ang ngalang Ruben naghawas usab sa tribo nga gilangkoban sa mga kaliwat ni Ruben ingon man usab sa yuta nga ilang napanunod. Ang tribo ni Ruben naggikan sa iyang upat ka anak nga lalaki nga si Hanok, Palu, Hesron, ug Carmi, ang mga pangulo sa banay sa mga Rubenhon.—Gen 46:8, 9; Ex 6:14; 1Cr 5:3.

Usa ka tuig human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto, si Elizur, ang anak nga lalaki ni Sedeur, gipili ingong pangulo aron maghawas sa tibuok tribo ni Ruben. (Num 1:1, 4, 5; 10:18) Ang tribo ni Ruben nagpabiling usa sa dili kaayo daghan taliwala sa 12. Sa gihimong pagsenso sa ikaduhang tuig didto sa kamingawan diha lamay 46,500 ka Rubenhon nga takos sa pagsundalo, 20 anyos pataas. Mga 39 ka tuig sa ulahi kining gidaghanona mius-os sa 43,730.—Num 1:2, 3, 20, 21; 26:5-7.

Sa kampo sa Israel ang mga Rubenhon, nga tapad sa mga kaliwat ni Simeon ug Gad, nahimutang sa H nga bahin sa tabernakulo. Kon magmartsa, kining tulo-ka-tribo nga dibisyon nga gipangunahan ni Ruben mosunod sa tulo-ka-tribo nga dibisyon ni

Juda, Isacar, ug Zabulon. (Num 2:10-16; 10:14-20) Ingon usab niini ang han-ay sa dihang ang mga tribo mitanyag sa ilang mga halad panahon sa inagurasyon sa tabernakulo.—Num 7:1, 2, 10-47.

Sa dihang si Kore nga Levihanon mirebelde batok kang Moises, tulo ka Rubenhon—si On nga anak nga lalaki ni Pelet, kauban ni Datan ug Abiram nga mga anak nga lalaki ni Eliab—miduyog sa pag-alsa, ug giakusahan si Moises nga 'nagpakaprinsipe' kuno ibabaw kanila ug wala magdala kanila ngadto sa "yuta nga nagaagay sa gatas ug dugos." Si Nemuel, ang igsoong lalaki ni Datan ug Abiram, dayag nga wala moduyog sa pag-alsa. (Num 16:1, 12-14; 26:8, 9) Gipakita ni Jehova nga ang maong pag-alsa sa pagkatinuod maoy pagpakita ug kawalay-tahod kaniya; iyang gipabuka ang yuta ug gilamoy nga buhi ang mga rebelde ug ang ilang mga banay, lakip ang tanan nilang mga manggad.—Num 16:23-33; Deu 11:6; tan-awa ang ABIRAM Num. 1.

Mga Pahat nga Teritoryo. Sa hapit nang mosulod ang Israel sa Yutang Saad ang mga tribo ni Ruben ug Gad mihangyo nga hatagan sila ug teritoryo sa S sa Jordan. Ang yuta naangkon pinaagi sa pagpildi sa duha ka hari nga si Sihon ug Og. Nangatarongan sila nga kini angayan kaayo alang kanila tungod kay sila may dakong panon sa mga karnero ug mga baka. Gihatag ni Moises kanila ang ilang gihangyo (ug sa katunga sa tribo ni Manases) ubos sa usa ka kondisyon, nga ang mga sundalo niini nga mga tribo motabok usab sa Jordan ug motabang sa ubang mga tribo sa pagbuntog sa Canaan, usa ka kondisyon nga kinabubut-ong gituman sa duha ug tunga ka tribo.—Num 32:1-38; Jos 1:12-18; 4:12, 13; 12:6; 13:8-10.

Busa nahikay na ang panulondon nga teritoryo sa Ruben bisag ang mga Israelinhon wala pa motabok sa Jordan, ug si Moises mismo ang naghatag sa habagatang bahin sa nabuntog nga gingharian ni Sihon ngadto niini nga tribo. Miabot kini gikan sa bul-oganang walog sa Arnon, usa ka kinaiyanhong utlanan nga nag-ulang niini nga teritoryo gikan sa Moab sa H, hangtod sa A lamang sa Patayng Dagat; ang yuta sa A sa Ruben gihatag ngadto sa mga Gadhanon. (Num 34:13-15; Deu 3:12, 16; 29:8; Jos 13:15-23; 18:7) Ang teritoryo sa mga Ammonhanon mao ang nahimong utlanan sa S, diin ang Patayng Dagat ug ang Suba sa Jordan nahimutang sa kasadpan. (Jos 15:1, 6; 18:11, 17) Ang usa sa unom ka siyudad nga dalangpanan, ang Bezer, nahimutang sa teritoryo sa Ruben. Kini ug ang ubang Rubenhong mga siyudad gilain alang sa mga Levihanon.—Deu 4:41-43; Jos 20:8; 21:7, 36; 1Cr 6:63, 78, 79.

Si Moises nagsugo nga sa dihang ang mga Israelinhon makaabot sa kinapusoran sa Canaan, ang tribo ni Ruben, uban sa tribo ni Gad, Aser, Zabulon, Dan, ug Neptali, mao ang mobarog diha sa Bukid sa Ebal aron sila ang mobasa sa mga maldisyon ug mga tunglo, samtang ang nahibiling mga tribo mao ang mobarog sa Bukid sa Gerizim aron sila ang mobasa sa mga panalangin. (Deu 27:11-13) Human himoa ni Moises kini nga kahikayan iyang gipanalanginan ang tribo ni Ruben lakip ang uban pang mga tribo. Ngadto sa mga Rubenhon, si Moises miingon: "Mabuhi si Ruben ug dili mamatay, ug ayaw tugoting modiyutay ang iyang mga tawo."—Deu 33:1, 6.

Sa kataposan sa pagpakiggubat ni Josue sa Canaan iyang gitigom ang kasundalohan sa tribo ni Ruben, Gad, ug sa katunga sa tribo ni Manases ug, human dayega sila sa pagtuman sa ilang gisaad kang Moises, gipapauli sila nga iyang gipanalanginan. (Jos 22:1-8) Sa dihang nakaabot sila sa Jordan, nagtukod sila ug dakong halaran sa kasadpang tampi, usa ka buhat nga sa sinugdan gisayop pagsabot sa ubang mga tribo, ug tungod niana halos maungkag ang ilang mga relasyon, gani hapit mahitabo ang sibil nga gubat. Apan sa dihang gipatin-aw nga ang halaran dili alang sa mga halad, kondili maoy usa ka saksi sa pagkamatinumanon tali sa mga tribo diha sa matag kiliran sa Jordan, ang halaran ginganlan, lagmit "Saksi," kay matod pa nila, "Kini maoy saksi tali kanato nga si Jehova mao ang matuod nga Diyos."—Jos 22:9-34.

Ulahing Kasaysayan. Daghang tuig sa ulahi, sa dihang si Barak ug Debora miawit ug usa ka dakong awit sa kadaogan, nahinumdom sila nga ang mga Rubenhon wala moduyog kanila sa pagpakiggubat batok kang Sisera. Tungod niini, "taliwala sa mga pundok ni Ruben hilabihan ang mga pagsusi sa kasingkasing." (Huk 5:15, 16) Sa mga adlaw ni Saul, ang mga Rubenhon nakig-abin sa ilang mga silingan ug nakaangkon ug dakong kadaogan batok sa mga Hagrihanon ug sa mga kaalyado niini, "tungod kay sa Diyos sila mitawag alang sa tabang diha sa panggubatan, ug siya mitugot nga pangaliyupoan sa ilang pabor tungod kay sila misalig kaniya." (1Cr 5:10, 18-22) Dayon ang mga Rubenhon miapil usab sa pag-ilog sa teritoryo sa mga Hagrihanon nga mopatim-awng hangtod nga nasakop sa mga Asiryanhon ang Israel sa ikawalong siglo W.K.P., sa dihang ang mga Rubenhon maoy lakip sa unang gidala ngadto sa pagkadestiyero. (1Cr 5:6, 22b, 26) Ang tagsatagsa ka Rubenhon, ug ang tribo sa katibuk-an, gihisgotan sa kasaysayan ni David sa wala pa ug human nga siya nahimong hari.—1Cr 11:26, 42; 12:37, 38; 26:32; 27:16.

Sa Tagna. Diha sa simbolikong mga basahon ni Ezequiel ug sa Pinadayag, ang Ruben gihisgotan nga nahimutang diha sa usa ka mahinungdanong han-ay lakip sa ubang mga tribo. Pananglitan, diha

sa panan-awon, nakita ni Ezequiel sa taliwala sa mga tribo "ang balaang amot" sa yuta diin anaa ang templo ni Jehova, ang siyudad nga gitawag Jehova-Sammah, nga nagkahulogang "Si Jehova Anaa Diha," ug ang teritoryo nga iya sa mga saserdote, sa mga Levihanon, ug sa pangulo. Sa tupad niining balaang luna sa amihanan mao ang Juda, ug ang Ruben mao ang utlanan sunod sa Juda sa amihanan. (Eze 48:6-22, 35) Dugang pa, ang ganghaan nga ginganlan ug Ruben sa A nga bahin sa balaang siyudad, ang Jehova-Sammah, maoy sunod sa ganghaan nga ginganlan ug Juda. (Eze 48:31) Sa susama, diha sa panan-awon ni Juan sa pagtimbre sa 12 ka tribo sa espirituwal nga Israel, ang tribo ni Ruben ginganlan nga ikaduha, sunod sa tribo ni Juda.—Pin 7:4, 5.

RUBI. Usa ka bililhon, sihag, pula kaayo nga mutya nga usa ka matang sa *corundum.* Kini adunay *aluminum oxide* nga may diyutayng kromyo ug *iron oxide* nga maoy nakahatag sa pula nga kolor. Talagsa ra kaayo kini, nga mas menos ug diyutay ang kagahi kon itandi sa diamante, ug kon dako ug maayo kaayog kalidad, lagmit ang bili niini molabaw pa sa diamante nga parehog gidak-on niini. Nagkalainlain ang mga kolor niini gikan sa rosas ngadto sa lugom asulon nga pagkapula nga mahalon kaayo ug sagad gitawag ingong pula nga sama sa "dugo sa salampati." Ang "rubi," sumala sa paggamit niini sa *Bag-ong Kalibotang Hubad,* gihubad gikan sa duha ka Hebreohanong pulong (*'o'dhem; kadh·kodh'*) nga dayag pulos nagtumong sa kolor nga dan-ag-pula o hilabihan kapula.

Ang unang bato sa unang laray sa mga mutya diha sa "tabon sa dughan sa paghukom" sa Hataas nga Saserdoteng si Aaron maoy usa ka rubi, ug gikulit diha niini ang ngalan sa usa sa 12 ka tribo sa Israel. (Ex 28:2, 15, 17, 21; 39:10) Ang "tabon" sa hari sa Tiro maoy rubi ug ubang bililhong mga bato. (Eze 28:12, 13) Ang Edom maoy "magpapatigayon" sa Tiro alang sa bililhong mga rubi. Ang komersiyal nga Tiro mahinamong nakigbaylo sa mga tinipigang manggad niini alang sa mga rubi ug sa ubang mga manggad. (Eze 27:2, 16) Sa dihang si Jehova, ang banang tag-iya sa Zion, naghupay kaniya ug naghubit sa iyang umalabot nga katahom, sa bahin, siya miingon: "Akong himoon ang imong mga pang-ibabawng salipdanan sa mga rubi, ug ang imong mga ganghaan sa pulahong naggilakgilak nga mga bato."—Isa 54:5, 6, 11, 12.

RUDA [Gr., *pe'ga·non*]. Ang komon nga ruda (*Ruta graveolens*) maoy usa ka matang sa isog ug baho nga tanom nga dugayng mamatay ug ang balhiboong mga lindog niini moabot ug mga 1 m (3 p) ang gitas-on. Abohon-berde ang mga dahon niini ug may mga pungpong sa dalag nga mga bulak. Sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus ang ruda lagmit nga gitanom sa Palestina aron gamiton ingong tambal ug ingong panimpla sa pagkaon.

Kini nga tanom gihisgotan diha lamang sa Lucas 11:42 mahitungod sa estriktong pagsunod sa mga Pariseo sa paghatag ug ikapulo. Imbes nga "ruda," ang samang asoy sa Mateo 23:23 naghisgot sa "eneldo," sama sa makita diha sa usa ka manuskrito (P^{45}) sa ikatulong siglo sa Lucas 11:42.

RUFO [Pula].

1. Anak nga lalaki niadtong Simon nga gipugos sa pagpapas-an sa estaka sa pagsakit ni Jesus; igsoon sa usa ka Alejandro.—Mar 15:21; Luc 23:26.

2. Usa ka Kristohanon sa Roma, "nga pinili diha sa Ginoo," kinsa gipangomosta ni Pablo diha sa iyang sulat. Uban ang pagmahal gipangomosta usab ni Pablo ang inahan ni Rufo diin gitawag niya kini ingong "iyang inahan ug akoa."—Rom 16:13.

RUMA [Habog; Hataas nga Dapit]. Pinuy-anan ni Zebida (ug sa iyang amahan nga si Pedaia), usa ka asawa ni Haring Josias sa Juda ug ang inahan ni Jehoiakim. (2Ha 23:34, 36) Ang nahimutangan niini dili matino. Gipangagpas nga mao kini ang Khirbet er-Rumeh, nga may samang ngalan. Karong adlawa kini gitawag ug Horvat Ruma nga nahimutang mga 10 km (6 mi) sa A sa Nasaret. Apan gihunahuna sa pipila nga ang Ruma mao ang lungsod sa Aruma nga gihisgotan sa Bibliya diha sa Maghuhukom 9:41 ug gituohan nga nahimutang duol sa Sekem.—Tan-awa ang ARUMA.

RUTH. Usa ka babayeng Moabihanon nga naminyo kang Malon human mamatay ang amahan ni Malon nga si Elimelek ug samtang si Malon, iyang inahang si Noemi, ug iyang igsoong lalaki nga si Kilion nagpuyo sa Moab. Tungod sa usa ka gutom, kining pamilyaha mibiya sa ilang yutang natawhan sa Betlehem sa Juda. Ang bayaw nga lalaki ni Ruth nga si Kilion naminyo sa Moabihanon nga si Orpa. Sa kataposan ang duha ka magsoon namatay, nga nagbiya ug mga balo nga walay anak. Sa pagkasayod nga ang pabor ni Jehova gipadayag na usab sa Israel, si Noemi nga gikuyogan sa iyang duha ka umagad nga babaye mipauli sa Juda.—Ru 1:1-7; 4:9, 10.

Ang Iyang Maunongong Gugma. Samtang si Orpa mipauli ra ngadto sa iyang katawhan tungod sa pag-awhag ni Noemi, si Ruth miunong sa iyang ugangang babaye. Tungod sa iyang lalom nga gugma kang Noemi ug tim-os nga tinguha sa pag-alagad kang Jehova duyog sa iyang katawhan, si Ruth mibiya sa iyang mga ginikanan ug sa iyang yutang natawhan, nga may gamay lang nga

kalaoman kon siya makabaton ba ug kasegurohan nga ihatag sa kaminyoon. (Ru 1:8-17; 2:11) Ang iyang gugma sa iyang ugangang babaye talagsaon kaayo nga sa ulahi, ang uban nakaingon nga siya labi pang maayo alang kang Noemi kay sa pito ka anak nga lalaki.—Ru 4:15.

Sa pag-abot sa Betlehem nga atol sa pagsugod sa pagpangani sa sebada, si Ruth miadto sa kaumahan aron makakuhag pagkaon alang kang Noemi ug sa iyang kaugalingon. Wala tuyoa nga nahiadto siya sa uma ni Boaz, usa ka paryente ni Elimelek, ug mihangyo sa magtatan-aw sa mga mag-aani nga tugotan siyang manghagdaw. Ang iyang kakugi sa pagpanghagdaw talagsaon gayod, sanglit ang magtatan-aw misugilon man kang Boaz bahin sa iyang trabaho.—Ru 1:22–2:7.

Sa dihang gipakitaan siya ug kaayo ni Boaz, si Ruth nagpabili niini ug mapainubsanong miila nga siya ubos kay sa usa sa iyang mga sulugoong babaye. Sa pagpangaon gihatagan siya ni Boaz ug daghang sinangag nga mga lugas mao nga siya may salin pa aron ihatag kang Noemi. (Ru 2:8-14, 18) Bisan pag gipangitaag paagi ni Boaz nga mahimong sayon alang kaniya ang pagpanghagdaw, si Ruth wala moundang ug sayo apan nagpadayon hangtod sa pagkagabii, "dayon gigiok niya ang iyang hinagdaw, ug miabot kini ug mga usa ka *ephah* [22 L] sa sebada." Kay gihangyo ni Boaz nga magpadayon sa pagpanghagdaw sa iyang uma, si Ruth nanghagdaw sulod sa nahibiling panahon sa pagpangani sa sebada, ingon man sa pagpangani sa trigo.—Ru 2:15-23.

Naghangyo nga si Boaz Mahimong Manlulukat. Kay nagtinguha nga makakaplag ug "kapahulayan," o panimalay, alang sa iyang umagad nga babaye, gisugo ni Noemi si Ruth nga hangyoon si Boaz nga lukaton siya. Busa, si Ruth miadto sa giokanan ni Boaz. Human makahigda si Boaz, si Ruth hilom nga miduol, gibuksan ang besti sa iyang tiilan, ug mihigda. Pagkatungang gabii, sa kakurat, si Boaz nahigmata ug mibakod. Kay wala makaila kaniya tungod sa kangitngit, siya misukna: "Kinsa ka man?" Siya mitubag, "Ako si Ruth nga imong ulipong babaye, ug ibukhad mo ang ubos nga bahin sa imong besti ibabaw sa imong ulipong babaye, kay ikaw usa ka manlulukat."—Ru 3:1-9.

Ang gibuhat ni Ruth, ingong pagsunod sa gisugo ni Noemi, lagmit uyon sa nabatasang paagi nga ginasunod sa mga babaye sa dihang pangayoon ang katungod nga minyoan sa bayaw nga lalaki. Sa *Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange, si Paulus Cassel nagpahayag niini nga obserbasyon bahin sa Ruth 3:9: "Walay duhaduha nga kining malarawanong paagi sa pagpangayo sa labing sensitibo sa tanang katungod, nagkinahanglag sinseridad ug kaligdong pinasukad sa patriarkanhong mga panggawi. Ang pagsalig sa babaye anaa sa dungog sa lalaki. Hinunoa, ang paagi dili sayon nga ipatuman. Kay kon kini nga butang gipahibalo na daan o gipasumbingay na, nan matukas ang tabil sa kahilom ug sekreto gikan sa pagkamakasaranganon sa usa nga nagapangayo niini. Apan sa dihang kini buhaton na, ang gipangayo dili mahimong dumilian nga dili magdalag kaulawan sa babaye o sa lalaki. Busa, matino nato nga gisugo ni Noemi ang iyang umagad nga babaye uban ang bug-os nga pagsalig nga kini magmalamposon. Kay tino nga sa tanang ubang mga suliran, nadugang pa kining usa nga talagsaon: nga mao, si Boaz, maingon sa gisulti ni Ruth, sa pagkatinuod maoy *usa ka goel* [usa ka manlulukat], apan dili mao *ang goel.* Masabot usab sa tubag ni Boaz nga dili kay wala gayod siyay ideya bahin sa maong pagpangayo sa katungod. Wala magpasabot nga siya nakigsabot na daan kang Noemi, mao nga siya nag-inusara didto sa giokanan; ang iyang pagkakurat gikan sa iyang pagkatulog nagpakita nga ang maong pag-adto kaniya nianang gabhiona wala gayod niya damha. Apan lagmit nga gihunahuna na niya nga moabot ra ang panahon nga pangayoan siya ni Ruth sa mga katungod ingong kabanay. Hinunoa, bisan kini nga pangagpas sa kon unsay posible o lagmit mahitabo, dili maoy katarongan nga dili na kinahanglang ipadayag ni Ruth ang iyang kagawasan sa pagpili pinaagi sa pagbuhat sa maong malarawanong aksiyon."—Gihubad ug giedit ni P. Schaff, 1976, p. 42.

Ang pamatuod nga giisip ni Boaz nga bug-os maligdong ang gibuhat ni Ruth makita pinaagi sa iyang reaksiyon: "Panalanginan ka unta ni Jehova, anak ko. Nagpakita ka ug mahigugmaong-kalulot nga labaw sa ulahing higayon kay sa nahauna, sa dili pagsunod sa batan-ong mga lalaki, timawa man o adunahan." Si Ruth dili-mahakogong mipili kang Boaz nga mas magulang kaayo kay kaniya, tungod kay si Boaz usa ka manlulukat, aron magbangon ug ngalan alang sa iyang namatayng bana ug sa iyang ugangang babaye. Sanglit natural sa usa ka batan-ong babaye sama kang Ruth nga mopili ug mas batan-ong lalaki, gilantaw kini ni Boaz ingong mas labi pang maayo nga kapahayagan sa mahigugmaong-kalulot ni Ruth kay sa pagpili niya nga magpabilin sa iyang tigulang nga ugangang babaye.—Ru 3:10.

Walay duhaduha nga ang tingog ni Ruth nagpadayag ug kabalaka, mao nga si Boaz mipasalig kaniya: "Karon, anak ko, ayaw kahadlok. Ang tanan nga imong gisulti akong buhaton alang kanimo, kay ang tanan nga anaa sa ganghaan sa akong katawhan nasayod nga ikaw maayo kaayo nga babaye." Tungod kay lalom na ang kagabhion, gisultihan ni Boaz si Ruth nga mohigda. Hinunoa, silang

duha mibangon samtang ngitngit pa, aron malikayang mosugod ang bisan unsang hulungihong nga magdaot sa dungog ni bisan kinsa kanila. Gihatagan usab ni Boaz si Ruth ug unom ka takos nga sebada. Lagmit kini nagpasabot nga, maingon nga ang unom ka adlaw sa pagtrabaho sundan sa usa ka adlaw sa pagpahulay, ang adlaw sa pagpahulay ni Ruth haduol na, kay gitino ni Boaz nga siya makabaton ug "kapahulayan."—Ru 3:1, 11-15, 17, 18.

Pag-abot ni Ruth, si Noemi, tingali tungod kay ngitngit pa ug wala makaila sa babaye nga gustong mosulod, nangutana: "Kinsa ba ikaw, anak ko?" O, tingali kining pangutanaha maoy may kalabotan sa posibleng bag-o nga kahimtang ni Ruth maylabot sa iyang manlulukat.—Ru 3:16.

Sa ulahi, sa dihang ang mas duol nga paryente midumili sa pagtuman sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki, si Boaz ang mituman gilayon niini. Busa si Ruth nahimong inahan sa anak nga lalaki ni Boaz nga si Obed ug ingon man usa ka katigulangan ni Haring David ug usab ni Jesu-Kristo.—Ru 4:1-21; Mat 1:5, 16.

RUTH, BASAHON NI. Kini nga basahon sa Bibliya nagkuha sa ngalan niini gikan sa usa sa pangunang mga karakter niini, si Ruth nga Moabihanon. Ang asoy nagpakita kon sa unsang paagi si Ruth nahimong katigulangang babaye ni David pinaagi sa pagtuman sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki uban kang Boaz alang sa iyang ugangang babaye nga si Noemi. Gipatugbaw diha sa asoy ang pagpabili, pagkamaunongon, ug pagsalig kang Jehova nga gipakita ni Boaz, Noemi, ug Ruth.—Ru 1:8, 9, 16, 17; 2:4, 10-13, 19, 20; 3:9-13; 4:10.

Gawas sa talaan sa mga kagikan (Ru 4:18-22), ang mga hitabo nga giasoy diha sa basahon ni Ruth nagkobre sa yugto nga mga 11 ka tuig sa panahon sa mga Maghuhukom, bisan tuod wala hisgoti ang eksaktong panahon kon kanus-a kini nahitabo sulod niini nga yugto.—Ru 1:1, 4, 22; 2:23; 4:13.

Ang Hudiyohanong tradisyon nag-ingon nga si Samuel mao ang magsusulat sa basahon, ug kini nahiuyon sa ebidensiya nga anaa sa basahon mismo. Sanglit natapos ang asoy diha sa talaan sa mga kagikan ni David, gipakita niini nga ang magsusulat nahibalo sa katuyoan sa Diyos labot kang David. Kini mohaom kang Samuel, kay siya ang usa nga nagdihog kang David nga mahimong hari. Busa, haom usab alang kang Samuel nga mohimog rekord sa kagikan sa mga katigulangan ni David. —1Sa 16:1, 13.

Ang Pagkatinuod ug ang Bili. Ang pamatuod nga ang basahon ni Ruth maoy makasaysayanhon makita diha sa talaan sa mga kagikan ni Jesu-Kristo nga girekord ni Mateo, diin gitala si Boaz, Ruth, ug Obed diha sa linya sa kaliwat. (Mat 1:5; itandi ang Ru 4:18-22; 1Cr 2:5, 9-15.) Dugang pa, imposible gayod nga ang usa ka Hebreohanong magsusulat tinuyong mag-imbento ug usa ka *wala mailhi* nga katigulangan ni David sa inahan, ang unang hari sa harianong linya sa kaliwatan ni Juda.

Kining makasaysayanhong rekord nagtaganag detalye nga nag-ilustrar ug nagpatin-aw sa ubang mga bahin sa Bibliya. Ang pagpadapat sa mga balaod labot sa pagpanghagdaw (Lev 19:9, 10; Deu 24:19-22; Ru 2:1, 3, 7, 15-17, 23) ug sa kaminyoon

MGA PANGUNANG PUNTO SA RUTH

Usa ka asoy nga nagpakita kon sa unsang paagi ang mahinadlokon sa Diyos nga Moabihanong si Ruth gipanalanginan ni Jehova pinaagi sa pagkahimong bahin sa dili-mabugto nga Mesiyanikong linya paingon kang Haring David

Kini nahitabo sa panahon sa mga Maghuhukom; ang pagsulat lagmit natapos sa mga 1090 W.K.P.

Si Ruth mihukom nga magpabilin uban kang Noemi ug sa iyang Diyos, si Jehova (1:1-22)

- Kay walay anak ug balo na, si Ruth ug Orpa miuban sa ilang ugangang babaye nga si Noemi, ang balo ni Elimelek, samtang siya mibiya sa Moab aron mopauli sa Juda
- Sanglit nawad-ag kadasig tungod sa mga pulong ni Noemi bahin sa madulom nga paglaom nga maminyo pag-usab, si Orpa mibalik sa agi
- Si Ruth wala maluya; siya miingon nga ang katawhan ni Noemi mahimong iyang katawhan ug ang Diyos ni Noemi mahimong iyang Diyos
- Sa kataposan, si Ruth ug Noemi miabot sa Betlehem

Si Ruth nanghagdaw sa uma ni Boaz (2:1–3:18)

- Naatol nga si Ruth nanghagdaw sa uma ni Boaz nga usa ka kabanay ni Elimelek, ug siya nakabaton sa iyang pag-uyon
- Si Ruth nagpadayon sa pagpanghagdaw sa uma ni Boaz hangtod natapos ang mga pagpangani sa sebada ug sa trigo
- Dayon, kay misunod sa gisulti ni Noemi, si Ruth mihangyo kang Boaz nga mahimong usa ka manlulukat; si Boaz andam sa paglukat, apan adunay usa ka tawo nga mas duol nga paryente ni Noemi kay kaniya

Si Boaz, ingong manlulukat, nakigminyo kang Ruth (4:1-22)

- Atubangan sa napulo ka ansiyano sa Betlehem, gitanyag ni Boaz ngadto sa mas duol nga paryente ang kahigayonan sa paglukat sa yuta ni Elimelek ug sa pagpatunghag anak alang sa tawong namatay pinaagi sa paghimo sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki uban kang Ruth
- Sa dihang ang paryente midumili, si Boaz milihok ingong manlulukat
- Ang kaminyoon ni Boaz ug Ruth gipanalanginan pinaagi sa pagkatawo sa usa ka anak nga lalaki, si Obed, ang apohan ni Haring David

sa bayaw nga lalaki (Deu 25:5-10; Ru 3:7-13; 4:1-13) tin-aw kaayong gihubit. Adunay pamatuod sa pagtultol ni Jehova aron mapreserbar ang linya sa kaliwatan nga motultol sa Mesiyas ug usab sa pagpili sa mga indibiduwal alang sa maong linya. Ang Israelinhong mga babaye nga naminyo sa usa ka lalaki sa tribo ni Juda nakabaton ug kalaoman nga mahimong bahin sa yutan-ong linya sa kaliwatan sa Mesiyas. (Gen 49:10) Sanglit si Ruth nga usa ka Moabihanon nakabaton man sa maong pabor, gipatugbaw niini ang prinsipyo nga giingon ni apostol Pablo: "Kini nagaagad, dili sa usa nga nagatinguha ni sa usa nga nagadagan, kondili sa Diyos, kinsa adunay kaluoy." (Rom 9:16) Gipili ni Ruth si Jehova ingong iyang Diyos ug ang Israel ingong iyang katawhan, ug pinaagi sa dakong kaluoy ni Jehova siya gihatagan ug usa ka "hingpit nga suhol" pinaagi sa pagtugot kaniya nga mahimong dugtong sa labing hinungdanong linya sa kaliwatan.—Ru 2:12; 4:13-17.

S

SAALABIN. Tan-awa ang SAALBIM.

SAALBIM. Usa ka siyudad kansang Amorihanong mga molupyo gipailalom sa pinugos nga trabaho sa banay ni Jose. (Huk 1:35) Sa ulahi, ang Saalbim gilakip sa usa sa mga distrito nga nagtaganag pagkaon sa panimalay ni Solomon matag tuig. (1Ha 4:7-9) Kasagarang gituohan nga mao ra usab kini ang Saalabin, usa ka utlanang siyudad sa Dan. (Jos 19:40-42) Adunay kalainan lamang sa kataposang konsonante sa Hebreohanong espeling niining duha ka ngalan. Ang Saalbon lagmit maoy laing ngalan sa Saalbim.—2Sa 23:32; 1Cr 11:33.

Gituohan nga ang Saalbim mao ang biniyaan nga balangay sa Selbit (Tel Shaʽalvim), nga daw maoy nagpreserbar sa Biblikanhong ngalan niini. Kini nahimutang mga 25 km (16 mi) sa KAK sa Jerusalem ug duolduol ra sa gituohang mga nahimutangan sa ubang mga dapit nga gihisgotan uban sa Saalbim diha sa Kasulatan.

SAALBONHON. Ang gitawag kang Eliaba nga usa sa mga manggugubat ni David, lagmit nagpaila nga siya gikan sa siyudad sa Saalbim.—2Sa 23:8, 32; 1Cr 11:26, 33.

SAALIM [Mga Hakop; Mga Lubyok sa Kamot]. Usa ka "yuta" nga giagian ni Saul sa dihang nangita sa nawalang mga asna sa iyang amahan nga si Kis. (1Sa 9:3, 4) Tungod kay lisod tinoon ang eksaktong ruta nga giagian ni Saul, dili mapiho ang nahimutangan sa Saalim. Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang "yuta sa Saalim" mao ra usab ang "yuta sa Sual" diha sa 1 Samuel 13:17. Bisan pa niana, ang usa ka dapit sa Epraim lagmit mas mohaom sa konteksto.

SAAP.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Caleb (ang anak nga lalaki ni Hesron) pinaagi sa iyang puyopuyo nga si Maaca. Si Saap mao ang gigikanan o "amahan" niadtong nanimuyo sa Madmana.—1Cr 2:9, 42, 48, 49.

2. Kinaulahian nga ginganlan sa unom ka anak nga lalaki ni Jadai nga gitala nga lakip sa mga kaliwat ni Caleb nga anak nga lalaki ni Hesron sa tribo ni Juda.—1Cr 2:9, 42, 47.

SAARAIM [Duha ka Ganghaan].

1. Usa ka siyudad sa Juda diha sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 36) Human pildiha ni David si Goliat ug tungod sa paggukod sa mga Israelinhon, ang namatay nga mga Filistehanon nagkatag gikan sa 'Saaraim hangtod sa Gat ug Ekron.' (1Sa 17:52) Ang Saaraim nahimutang duol sa "ubos nga patag sa Elah" (ang es-Sant [ʽEmeq ha-'Ela]) ug Azeka (Tell Zakariyeh [Tel ʽAzeqa]). (Jos 15:35; 1Sa 17:1, 2) Wala matino ang espesipikong nahimutangan niini.

2. Usa ka siyudad sa Simeon. (1Cr 4:24, 31) Lagmit mao ra usab kini ang Silhim (Jos 15:32) ug Saruhen. (Jos 19:6) Gituohan nga lagmit mao kini ang Tell el-Farʽah (Tel Sharuhen), mga 35 km (22 mi) sa K sa Beer-seba.

SAASGAZ. Ang magbalantay sa mga puyopuyo ni Haring Ahasuero; ang iyang eunuko nga gitugyanan sa ikaduhang balay sa mga babaye.—Est 2:14.

SABAKAN. Tan-awa ang DUGHAN, SABAKAN.

SABEANHON.

1. Ang ngalan sa pundok sa mga manunulong nga miatake sa kabtangan ni Job sa yuta sa Uz. Kini nga mga Sabeanhon nagkuha sa mga baka ug mga asna ni Job ug nagpatay sa iyang mga tig-alagad. (Job 1:14, 15) Diha sa Job 6:19 si Job naghisgot usab sa "nagalakbay nga panon sa mga Sabeanhon."

Lisod matino kon kinsa gayod kining mga Sabeanhon, tungod kay sila lagmit maoy mga kaliwat

sa nagkalainlaing mga tawo nga ginganlag Sheba. Ang anak nga lalaki ni Abraham nga si Joksan may anak nga lalaki nga ginganlag Sheba (Gen 25:1-3), ug dili matino kon kini ba nga mga manunulong nga Sabeanhon naggikan niini nga kaliwat. Apan kasagarang gituohan sa mga eskolar nga ang mga Sabeanhon naggikan kang Sheba nga kaliwat ni Ham pinaagi kang Cus (Gen 10:6, 7) o kang Sheba nga anak nga lalaki ni Joktan sa linya ni Sem. —Gen 10:21-29.

2. Ang tag-as nga katawhan nga gihisgotan sa Isaias 45:14 uban sa mga mamumuo sa Ehipto ug mga magpapatigayon sa Etiopia ingong mga tawo nga miila kang Jehova ug sa iyang katawhan. Gihisgotan usab sa Isaias 43:3 ang Ehipto ug Etiopia apan, inay nga "mga Sabeanhon," kini migamit ug "Seba," nga nagpakita nga ang mga tawo sa Seba gitawag nga mga Sabeanhon.—Tan-awa ang SEBA Num. 2.

3. Ang mga kaliwat ni Sheba (dili matino kon gikan ba sa linya ni Sem o ni Ham) nga tatawng nahimong usa ka gingharian duol sa tumoy sa Peninsula sa Arabia. Lagmit nga ang rayna sa Sheba kinsa miduaw kang Solomon maoy gikan niining yutaa. (1Ha 10:1) Ang sekular nga mga tinubdan sagad nagtawag niini nga gingharian ingong Sabeanhon, ug mao usab kanay pagtawag sa Bibliya. —Tan-awa ang SHEBA Num. 6.

Ang pipila ka hubad mabasa nga "mga Sabeanhon" diha sa Ezequiel 23:42 (*KJ, Yg, Da*), sa ingon nag-interpretar sa mabasa sa panaplin sa Hebreohanong Bibliya. Apan ang pangunang teksto mabasa nga "mga palahubog," ug ingon niana ang sagad nga paghubad sa modernong mga hubad niini nga bersikulo.—*Ro, NW, AS, RS.*

SABETAI [[Natawo sa] Igpapahulay]. Usa ka Levihanon nga nabuhi human sa yugto sa pagkadestiyero. Ang teksto sa Esdras 10:15 mabasa: "Apan, si Jonatan nga anak nga lalaki ni Asahel ug si Jazeias nga anak nga lalaki ni Tikva mitindog batok niini, ug si Mesulam ug si Sabetai nga mga Levihanon mao ang mitabang kanila." Kini nga bersikulo mahimong magpasabot nga si Sabetai mitabang niadtong kinsa misupak sa sugyot ni Esdras nga kadtong nagkuhag langyawng mga asawa magpapahawa kanila. O kini mahimong magpasabot nga siya miduyog sa pagsupak sa pamaagi nga girekomendar sa kongregasyon sa pagsulbad sa maong butang. Ang laing posibleng hubad magpaila nga siya mitabang niadtong kinsa nag-alagad ingong mga hawas sa pag-atiman sa kahimtang alang sa katawhan. Kining ulahing panglantaw tingali katuohan kon si Sabetai nga gihisgotan dinhi mao ra ang tawo nga ginganlan sa Nehemias 8: 5-7; 11:1, 2, 15, 16 nga mitabang kang Esdras sa pagbasa sa Balaod ngadto sa katawhan ug kinsa mipuyo sa Jerusalem human matukod pag-usab ang paril.

SABTA. Usa ka anak nga lalaki ni Cus ug igsoon ni Nimrod; katigulangan sa usa sa 70 ka banay human sa Lunop. (Gen 10:7, 8, 32; 1Cr 1:9, 10) Ang mga kaliwat ni Sabta mopatim-awng nanimuyo sa habagatang Arabia, tingali sa usa sa mga dapit nga sa ulahi ginganlan ug susama sa iyang ngalan. Gituohan nga mao kini ang Sabota, ang karaang kaulohan sa Hadhramaut, ug si Ptolemy naghisgot sa usa ka lungsod nga gitawag ug Sapta nga duol sa Gulpo sa Persia, apan ang bisan unsang kalangkitan niining mga dapita sa Sabta nagpabiling dili tino.

SABTECA. Ikalimang ginganlan sa mga anak nga lalaki ni Cus ug amahan sa usa sa 70 ka banay human sa Lunop. (Gen 10:7, 32; 1Cr 1:9) Ang iyang mga kaliwat lagmit nanimuyo sa habagatang Arabia o tingali sa Etiopia, ang tukmang nahimutangan dili matino.

SACAR [Suhol].

1. Hararnon nga amahan sa manggugubat ni David nga si Ahiam. (1Cr 11:26, 35) Si Sacar gitawag ug Sarar sa 2 Samuel 23:33.

2. Ang ikaupat nga anak nga lalaki ni Obededom ug usa sa mga magbalantay-sa-ganghaan panahon sa paghari ni David.—1Cr 26:1, 4.

SADRAK. Ang Babilonyanhong ngalan sa usa ka Hudiyong destiyero nga gihatagag hataas nga posisyon diha sa kagamhanan sa Babilonya. Si Sadrak, Mesak, ug Abednego—ang tulo ka kauban ni Daniel—kanunayng gihisgotan nga magkauban, ug si Sadrak ang kanunayng una nga gitala, tingali tungod kay ang ilang katumbas nga mga ngalang Hebreohanon—Hananias, Misael, ug Azarias—kanunayng makita sumala sa han-ay sa alpabeto sa Hebreohanong mga karakter. Gihatagan silag Babilonyanhong mga ngalan human sila dad-a ngadto sa Babilonya. Didto sila gibansay, sanglit namatikdan nga sila hamis ug pamanit, ambongan ug makinaadmanon nga mga batan-on. Pagkahuman sa tulo ka tuig nga pagtuon, si Sadrak, Mesak, ug Abednego nakaplagan nga napulo ka pilo nga mas maayo kay sa maalamong mga tawo sa Babilonya. Tino nga nabatonan nila ang panalangin ni Jehova. Sa walay duhaduha, ang usa ka hinungdan niadto maoy tungod sa ilang hugot nga pagdumili nga mahugawan ang ilang kaugalingon sa mga pagkaon nga Babilonyanhon. (Dan 1:3-20) Human niini gitala ang pagkatudlo kanila ingong tagdumala sa sakop nga distrito sa Babilonya. (Dan 2:49) Sa kadiyot nga panahon nawala nila ang pabor sa hari sa dihang midumili sila sa pagyukbo sa iyang

dakong larawan, apan human si Jehova magpagula kanila nga wala maunsa gikan sa nagdilaab nga hudno, sila gibalik sa ilang kanhing posisyon. —Dan 3.

SADUSEO. Usa ka prominenteng relihiyoso nga sekta sa Judaismo nga nalangkit sa pagkasaserdote. (Buh 5:17) Sila wala motuo sa pagkabanhaw o sa mga manulonda.—Buh 23:8.

Wala mahibaloi kon kanus-a mitungha ang mga Saduseo ingong usa ka relihiyosong sekta. Ang unang paghisgot kanila diha sa kasaysayan makita sa mga sinulat ni Josephus, nga nagpakitang sila misupak sa mga Pariseo sa ulahing katunga nga bahin sa ikaduhang siglo W.K.P. (*Jewish Antiquities,* XIII, 293 [x, 6]) Si Josephus nagtagana usab ug impormasyon bahin sa ilang mga pagtulon-an. Apan gikaduhaduhaan kon tinuod ba gayod ang iyang giingon. Dili sama sa mga Pariseo, matod ni Josephus, ang mga Saduseo wala motuo nga ang usa ka tawo gigamhan sa kapalaran, apan nagtuo nga ang usa ka tawo pinaagi sa iyang kaugalingong mga buhat, mao ra gayoy responsable sa kon unsay modangat kaniya. (*Jewish Antiquities,* XIII, 172, 173 [v, 9]) Gisalikway nila ang daghang binabang mga tradisyon nga gisunod sa mga Pariseo ug ingon man usab ang gituohan sa mga Pariseo nga ang kalag dili mamatay ug nga dunay mga silot o mga ganti human sa kamatayon. Dili maayo ang pagpakiglabot sa mga Pariseo sa usag usa. Sila giingong mga malalison. Sumala kang Josephus, ang ilang mga pagtulon-an nakadani sa mga adunahan.—*Jewish Antiquities,* XIII, 298 (x, 6); XVIII, 16, 17 (i, 4); *The Jewish War,* II, 162-166 (viii, 14) .

Ingon sa gipunting ni Juan nga Tigbawtismo, ang mga Saduseo kinahanglang magpatunghag mga bunga nga nahiangay sa paghinulsol. Kini tungod kay sila, sama sa mga Pariseo, napakyas sa pagtuman sa balaod sa Diyos. (Mat 3:7, 8) Si Kristo Jesus nagtandi sa ilang makadaot nga pagtulon-an ngadto sa lebadura.—Mat 16:6, 11, 12.

Maylabot sa ilang relihiyosong mga tinuohan, ang Buhat 23:8 nag-ingon: "Ang mga Saduseo nag-ingon nga walay pagkabanhaw ni manulonda ni espiritu, apan ang mga Pariseo dayag nga nagpahayag niining tanan." Pinaagi sa pagpangutana maylabot sa pagkabanhaw ug sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki, ang usa ka grupo sa mga Saduseo misulay sa pagbitik kang Kristo Jesus. Apan iyang gipahilom sila. Pinaagi sa pagpunting sa mga sinulat ni Moises, nga giingong gidawat sa mga Saduseo, gipanghimakak ni Jesus ang ilang pangataron-ngan nga walay pagkabanhaw. (Mat 22:23-34; Mar 12:18-27; Luc 20:27-40) Sa ulahi, sa dihang miatubang sa Sanhedrin, nabahin ni apostol Pablo ang kinatas-ang hukmanan sa mga Hudiyo tungod kay iyang gipahinabo nga magkasumpaki ang mga Pariseo ug ang mga Saduseo. Posible kini tungod sa relihiyosong mga panagkalahi nga naglungtad taliwala kanila.—Buh 23:6-10.

Bisan tuod nabahin sa relihiyon, ang mga Saduseo miduyog sa mga Pariseo sa pagsulay sa pagtental kang Jesus pinaagi sa pagpangayo kaniyag usa ka ilhanan (Mat 16:1), ug ang duha ka pundok nagkahiusa sa ilang pagsupak kaniya. Gipakita sa ebidensiya sa Bibliya nga ang mga Saduseo mao ang ilabinang naningkamot sa pagpatay kang Jesus. Ang mga Saduseo maoy mga membro sa Sanhedrin, diin kini nga hukmanan naglaraw batok kang Jesus ug, sa ulahi, naghukom kaniya sa kamatayon. Lakip sa maong hukmanan mao si Caifas nga Saduseo ug hataas nga saserdote, ug dayag nga diha pay ubang prominenteng mga saserdote. (Mat 26:59-66; Ju 11:47-53; Buh 5:17, 21) Busa, sa dihang hisgotan gani sa Kristohanon Gregong Kasulatan nga may gihimong lakang ang pangulong mga saserdote, dayag nga nalangkit niini ang mga Saduseo. (Mat 21:45, 46; 26:3, 4, 62-64; 28:11, 12; Ju 7:32) Ang mga Saduseo mopatim-awng maoy nanguna sa pagsulay sa pagpahunong sa pagkaylap sa Kristiyanidad human sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Jesus.—Buh 4:1-23; 5:17-42; 9:14.

SAFRON [Heb., *kar·kom′*]. Ang Hebreohanong pulong, nga makita lamang diha sa Awit ni Solomon (4:14), kasagarang gituohan nga mao ang bulak nga *crocus* (*Crocus sativus*) nga gigikanan sa safron. Kini nga *crocus* maoy usa ka tanom nga may bulbo ug mamuswak panahon sa tinghunlak ug may mga dahon nga samag balili ug mga bulak nga purpura nga pareho kaayo sa komon nga *crocus* sa tingpamulak. Gikinahanglan ang mga 4,000 ka bulak aron mapatungha ang 28 g lamang nga safron, ang lugom-orens nga substansiya nga gikan sa pinaugang mga tunggoytunggoy ug *stigma* sa mga bulak. Sa dihang mobukhad ang mga bulak, o dili dugay human niana, ang *stigma* ug ang ibabawng bahin sa tunggoytunggoy sa bulak kuhaon ug dayon paughon. Ang safron gigamit sa pagkolor ug sa pagtimpla sa mga pagkaon ug mas kasagarang gigamit kanhi kay sa karon sa pagtina ug panapton nga dalag ug kolor. Gigamit usab kini ingong tambal ug ingong pahumot.

Ang Hebreohanong termino nga *chavats·tse′leth,* nga gihubad sa lainlaing paagi ingong *"crocus,"* "lirio," "rosas," ug safron" (itandi ang *AT, KJ, Le, NW, Yg*), lagmit nagtumong sa usa ka tanom nga may bulbo. (Aw 2:1, *ftn* sa *Rbi8;* Isa 35:1, *ftn* sa *Rbi8*) Sumala sa Hebreohanong leksikograpo nga si Gesenius, ang *chavats·tse′leth* lagmit may lintunganayng pulong nga nagkahulogang "bulbo," ug

iyang giisip ang "safron sa kabalilihan" ingong tukmang katumbas sa orihinal nga pulong. (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* gihubad ni E. Robinson, 1836, p. 317) Ang Hebreohanon ug Aramaikong leksikon ni Koehler ug Baumgartner naglangkit sa pulong *chavats·tse'leth* sa usa ka Akadianhong termino nga nagkahulogang "lindog" ug naghubit niini ingong *"asphodel,"* usa ka tanom nga pamilya sa lirio.—*Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament,* Leiden, 1967, p. 275.

SAGE. Usa ka Hararnon kansang anak nga lalaki nga si Jonatan maoy usa sa mga tawong gamhanan ni David. (1Cr 11:26, 34) Sa samang asoy sa 2 Samuel 23:32, 33, kini mabasa nga "si Jonatan, si Sammah nga Hararnon." Sagad giuyonan nga ang mga pulong nga "anak nga lalaki ni" tingali nawala, nga kon isal-ot kini, ang teksto mabasa nga "si Jonatan [nga anak nga lalaki ni] Sammah nga Hararnon." Ang Sammah lagmit maoy laing ngalan ni Sage.

SAGPA. Tan-awa ang POSTURA UG MGA LIHOK.

SAGRADONG HALIGI. Ang Hebreohanong termino nga gihubad nga sagradong haligi sa paninugdan nagtumong sa usa ka butang nga gipahiluna o gipatindog. Dayag nga kini maoy pormag kinatawo sa lalaki nga simbolo ni Baal o, usahay, sa ubang bakak nga mga diyos. (Ex 23:24; 2Ha 3:2; 10:27) Sa lainlaing mga dapit sa Tungang Sidlakan, nakaplagan ang nagtindog nga mga haligi nga bato nga dili matino kon unsay estruktural nga gamit niini. Ang pagkadiskobre niini lakip sa karaang mga butang nga gigamit sa relihiyosong paagi nagpaila nga kini maoy sagradong mga haligi. Ang pipila niini dili sinapsapan ug may gihabogong 1.8 m (6 p) o kapin pa.

Sa wala pa mosulod sa Yutang Saad, ang mga Israelinhon gisugo nga dili magpatindog ug bisan unsang sagradong mga haligi ug gisugo sa pagtumpag o pagdugmok sa naglungtad na nga sagradong mga haligi sa mga Canaanhon. (Ex 34:13; Lev 26:1; Deu 12:3; 16:22) Ang paagi sa paglumpag niini nga mga haligi nagpakita nga kini lagmit maoy ginama sa bato. Apan sa 2 Hari 10:26, gihisgotan ang pagsunog sa sagradong mga haligi, nga nagpasabot nga ang uban maoy ginama sa kahoy. Hinuon, niini nga kahimtang, ang paghisgot lagmit nagtumong sa sagradong poste, o Asera.—Tan-awa ang SAGRADONG POSTE.

Gisalikway sa Israel ang tin-awng mga pasidaan sa Diyos nga gihatag pinaagi kang Moises. Ang teritoryo sa gingharian sa Juda ug nianang sa napulo-ka-tribong gingharian napuno sa sagradong mga haligi. (1Ha 14:22, 23; 2Ha 17:10) Apan ang matinumanong mga hari sa Juda, sama kang Asa, Ezequias, ug Josias, nagdugmok sa sagradong mga haligi (2Ha 18:4; 23:14; 2Cr 14:3), ug sa dihang si Jehu naghanaw sa pagsimba kang Baal gikan sa napulo-ka-tribong gingharian, gitumpag ang sagradong haligi ni Baal.—2Ha 10:27, 28.

SAGRADONG MGA PAHAYAG. Kini nga ekspresyon makita sa upat lamang ka higayon diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ug kini maoy hubad sa Gregong pulong nga *lo'gi·on* (nagkahulogang "gamayng pulong"), usa ka diminutibo sa *lo'gos* (pulong). Sa orihinal ang *lo'gi·on* nagpasabot lamang sa usa ka mubo nga sagradong pamulong, apan sa ngadtongadto kini nagtumong sa bisan unsang balaang pakigkomunikar o orakulo. Ang pipila ka Iningles ug Cebuano nga mga bersiyon yanong naghubad sa *lo'gi·on* ingong 'orakulo,' 'mensahe,' ug 'pulong.' (*AS, KJ, MBB, NCV, RS*) Ang hubad ni Wuest migamit sa "balaang mga pulong" diha sa Buhat 7:38 ug Roma 3:2.

Si Esteban namulong bahin sa Balaod nga gihatag kang Moises didto sa Bukid sa Sinai ingong "buhing sagrado nga mga pahayag." (Buh 7:38) Si apostol Pablo nagkutlo sa tibuok Hebreohanong Kasulatan ug dayag usab sa tanang inspirado nga Kristohanong Kasulatan nga gisulat hangtod nianang panahona, nga nag-ingon: "Nan, unsay nakalabaw sa Hudiyo, o unsay kaayohan sa pagkatinuli? Dako gayod sa tanang paagi. Una sa tanan, tungod kay gipiyalan sila sa sagradong mga pahayag sa Diyos." (Rom 3:1, 2) Busa, ang pagsulat niining tibuok inspiradong Kasulatan gitugyan ngadto sa mga Hudiyo, nga nagsulat "samtang sila giagak sa balaang espiritu."—2Pe 1:20, 21.

Diha sa sulat ngadto sa mga Hebreohanon gilakip ni apostol Pablo ingong "sagradong mga pahayag" ang mga pagtulon-an nga gipahayag ngadto sa katawhan pinaagi ni Ginoong Jesu-Kristo, sa iyang mga apostoles, ug sa ubang inspiradong Kristohanong mga magsusulat. (Heb 5:12; itandi ang Heb 6:1, 2.) Gipakita usab ni Pedro ang lapad nga kahulogan niini sa dihang iyang gisultihan ang mga sumusunod ni Kristo diha sa 1 Pedro 4:11: "Kon ang usa mosulti, pasultiha siya ingon nga kini ang sagradong mga pahayag sa Diyos." Siya nagklasipikar usab sa mga sinulat ni apostol Pablo ingong adunay samang awtoridad sa "uban pang mga Kasulatan."—2Pe 3:15, 16.

Ang Gregong *Septuagint* sagad naggamit sa pulong nga *lo'gi·on,* sama sa dihang naghubad sa Salmo 12:6 (11:6, *LXX*): "Ang *mga pulong* ni Jehova maoy lunsay nga *mga pulong."* Niining tekstoha, ang Iningles nga hubad ni Bagster sa *Septuagint* mabasa: "Ang mga orakulo sa Ginoo maoy lunsay nga mga orakulo."

SAGRADONG PAG-ALAGAD. Ministeryo o buluhaton nga sagrado, nga direktang nalangkit sa pagsimba sa usa ka tawo ngadto sa Diyos.

Ang Hebreohanong termino nga *ʽa·vadhʹ* sa paninugdan nagkahulogang "magaalagad" (Gen 14:4; 15:13; 29:15) o "maghago" (Ex 34:21) ug gihubad usab nga "magtikad." (Gen 4:12; Deu 28:39) Sa dihang gigamit maylabot sa pag-alagad kang Jehova o sa bakak nga mga bathala, ang *ʽa·vadhʹ* nagpasabot ug pagsimba, o sagradong pag-alagad. (Ex 10:26; Deu 11:16) Sa susama, ang Gregong berbo nga *la·treuʹo* nagpasabot ug pag-alagad. Kini gigamit may kalabotan sa pag-alagad sa Diyos (Mat 4:10; Luc 1:74; 2:37; 4:8; Buh 7:7; Rom 1:9; Flp 3:3; 2Ti 1:3; Heb 9:14; 12:28; Pin 7:15; 22:3), ingon sa gihimo didto sa sangtuwaryo o templo (Heb 8:5; 9:9; 10:2; 13:10), ug usab may kalabotan sa bakak nga pagsimba, nga nag-alagad sa linalang nga mga butang. (Buh 7:42; Rom 1:25) Sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang nombre nga *la·treiʹa* makita lamang nga gigamit may kalabotan sa pag-alagad sa Diyos. (Ju 16:2; Rom 9:4; 12:1; Heb 9:1, 6) Kini lahi sa Gregong *di·a·ko·niʹa,* nga nagkahulogan usab nga "ministeryo, pag-alagad," apan gigamit may kalabotan sa komon, ordinaryo, kalibotanong mga butang—mga butang nga dili sagrado.

Ang bugtong Usa nga angayng simbahon, o hatagan ug sagradong pag-alagad mao lamang si Jehova nga Diyos. (Mat 4:10; Luc 4:8) Tungod kay sila nailalom sa linaing pakigsaad uban kang Jehova nga Diyos, mahuptan unta sa mga Hudiyo ang pribilehiyo sa paghatag ug sagradong pag-alagad ingong inanak-sa-espiritung mga anak sa Diyos ug mga membro sa "usa ka harianong pagkasaserdote." Apan ang kadaghanan kanila nawad-an niini tungod kay sila napakyas sa pagpasundayag ug pagtuo kang Kristo Jesus. (Rom 9:3-5, 30-33; 1Pe 2:4-10) Sama sa Pariseo nga si Saulo sa wala pa siya mahimong Kristohanon, daghan ang naghunahuna nga sila naghatag gayod ug sagradong pag-alagad sa Diyos pinaagi sa paglutos sa mga sumusunod ni Kristo.—Ju 16:2; Buh 26:9-11; Gal 1: 13, 14.

SAGRADONG POSTE. Ang Hebreohanong pulong nga *'ashe·rahʹ* (plural, *'ashe·rimʹ*) gituohan nga nagtumong sa (1) usa ka sagradong poste nga naghawas kang Asera, usa ka Canaanhong diyosa sa pertilidad (Huk 6:25, 26), ug sa (2) diyosa nga si Asera mismo. (2Ha 13:6, *ftn* sa *Rbi8*) Apan dili kanunay posibleng matino kon ang usa ka teksto sabton ba nga nagtumong sa idolatrosong butang o sa diyosa mismo. Hinunoa, gihubad sa pipila ka modernong mga hubad sa Bibliya kining pulonga sa orihinal nga pinulongan ingong "sagradong (mga) poste" apan gihatagan kinig katumbas nga espeling kon ang gitumong niini tataw nga mao ang diyosa. (*AT, JB*) Ang uban wala maningkamot sa paghimog kalainan apan gihatagan lamang ug katumbas nga espeling kining Hebreohanong pulong (*RS*) o kanunayng gihubad kini nga "sagradong (mga) poste." (*NW*) Sa mas karaang mga hubad sa Bibliya, ang Hebreohanong pulong sagad nga gihubad ingong "kakahoyan." (*KJ, Le*) Apan kini nga hubad dili tukma diha sa mga teksto sama sa Maghuhukom 3:7 ug 2 Hari 23:6 (*KJ*), diin gihisgotan niini nga gialagaran ang "mga kakahoyan" ug gidala ang "kakahoyan" sa gawas sa templo sa Jerusalem.

Ang Sagradong mga Poste. Mopatim-aw nga ang sagradong mga poste tul-id ug ginama sa kahoy, o kaha may bahin niini nga kahoy, sanglit ang mga Israelinhon gisugo nga putlon ug sunogon kini. (Ex 34:13; Deu 12:3) Tingali kini maoy mga poste lamang nga dili linilok, o kaha sa pipila ka kahimtang mga punoan pa gani sa kahoy, kay ang katawhan sa Diyos gisugo: "Dili ka magtanom ug bisan unsang matang sa kahoy ingong sagradong poste."—Deu 16:21.

Ang Israel ug Juda parehong nagbalewala sa tinawng sugo sa Diyos nga dili magpatindog ug sagradong mga haligi ug sagradong mga poste; ilang gibutang kini "sa matag hataas nga bungtod ug ilalom sa matag malamboon nga kahoy" tapad sa mga halaran nga gigamit sa paghalad. Gituohan nga ang mga poste naghawas sa pagkababaye, samtang ang mga haligi naghawas sa pagkalalaki. Kining nahibiling mga butang maylabot sa idolatriya, nga lagmit gayod mga simbolo sa kinatawo sa lalaki, nalangkit sa tumang imoral nga kahilayan sa sekso, ingon sa gipakita sa paghisgot sa mga lalaking pampam nga diha sa yuta sukad pa sa paghari ni Rehoboam. (1Ha 14:22-24; 2Ha 17:10) Pipila lang ka hari sama kang Ezequias (ug Josias) ang mitungha nga "nagwagtang sa hatag-as nga mga dapit ug nagdugmok sa sagradong mga haligi ug nagputol sa sagradong poste."—2Ha 18:4; 2Cr 34:7.

Asera. Ang mga sinulat sa Ras Shamra nagpaila niini nga diyosa ingong ang asawa sa diyos nga si El, ang "Maglalalang sa mga Linalang," ug nagtawag kaniya ingong "Mahal nga Ginang Asera sa Dagat" ug "Babayeng Katigulangan sa mga Diyos," ug kini naghimo usab kaniya nga inahan ni Baal. Apan lagmit nga susama ra ang mga katungdanan niining tulo ka prominenteng mga diyosa sa Baalismo (si Anat, Asera, ug Astoret), sumala sa makita sa sekular nga mga sinulat ingon man sa rekord sa Kasulatan. Samtang si Astoret mopatim-awng giisip nga asawa ni Baal, si Asera lagmit gilantaw usab nga ingon.

Sa yugto sa mga Maghuhukom, ang apostatang mga Israelinhon "nag-alagad sa mga Baal ug sa sagradong mga poste [ang Aserim]." (Huk 3:7, *ftn* sa *Rbi8;* itandi ang 2:13.) Ang paghisgot niini nga mga bathala diha sa plural nga porma lagmit nagpaila nga ang matag lugar may kaugalingong Baal ug Asera. (Huk 6:25) Si Jezebel, ang taga-Sidon nga asawa ni Ahab nga hari sa Israel, nagpakaon ug 450 ka manalagna ni Baal ug 400 ka manalagna sa sagradong poste, o Asera.—1Ha 18:19.

Ang imoral nga pagsimba kang Asera sa ulahi gibuhat mismo didto sa templo ni Jehova. Gibutang pa gani didto ni Haring Manases ang usa ka linilok nga larawan sa sagradong poste, lagmit nga usa ka larawan sa diyosa nga si Asera. (2Ha 21:7) Si Manases gidisiplina pinaagi sa pagdala kaniya ingong binihag ngadto sa Babilonya ug, sa iyang pagbalik didto sa Jerusalem, iyang gipakita nga siya nakabenepisyo sa maong disiplina ug gihinloan ang balay ni Jehova gikan sa mga butang nga nalangkit sa idolatriya. Apan gibuhat pag-usab sa iyang anak nga lalaking si Amon ang imoral nga pagsimba kang Baal ug Asera, lakip ang nalangkit niining seremonyal nga pagpamampam. (2Cr 33:11-13, 15, 21-23) Tungod niana gikinahanglan sa matarong nga si Haring Josias, kinsa mipuli kang Amon sa trono, nga tumpagon "ang mga balay sa mga lalaking pampam sa templo nga didto sa balay ni Jehova, diin ang mga babaye naghablon ug mga toldang ampoanan alang sa sagradong poste."—2Ha 23:4-7.

SAGRADONG TINAGO. Usa ka butang nga naggikan sa Diyos, gihimong tinago hangtod sa iyang gitakdang panahon, ug ipadayag lamang ngadto kanilang iyang gipili nga ipahibalo kini.

Ang Gregong pulong nga *my·steʹri·on,* nga gihubad nga "sagradong tinago," pangunang nagtumong sa usa ka butang nga nahibaloan niadtong kinsa nakasinati ug rituwal nga pagsulay aron mahimong membro. Sa karaang misteryosong mga relihiyon nga midagsang sa panahon sa unang Kristohanong kongregasyon, kadtong buot makigbahin sa misteryosong mga selebrasyon kinahanglang moagi sa rituwal nga pagsulay aron mahimong membro; ang wala masulayi dili makaapil sa gitawag nga sagradong mga buhat ug dili makahibalo bahin niini. Kadtong nasulayan niini nailalom sa panaad nga magpakahilom, nga dili mobutyag sa mga sekreto. Hinunoa, gigamit usab kining pulonga sa sekular nga paagi ug ingon man sa "adlaw-adlaw" nga pagkinabuhi, sama nianang sa usa ka pribadong tinago o sekreto, usa ka sekreto tali sa mga higala, ug mga sekreto sa pamilya. Si apostol Pablo migamit sa *passive* nga porma sa *my·eʹo* niining ulahing diwa sa dihang siya miingon: "Nakatonan ko ang sekreto [sa literal, naagian ko ang pagsulay nganha sa mga sekreto] kon unsaon pagkabusog ug kon unsaon pagkagutom, kon unsaon sa pagkinabuhi sa kadagaya ug kon unsaon sa pagantos sa kawalad-on."—Flp 4:12.

Lahi Gikan sa Misteryosong mga Relihiyon. Mahitungod sa Gregong pulong nga *my·steʹri·on,* ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* nagpatin-aw: "Diha sa [Bag-ong Tugon] kini nagtumong, dili sa usa ka butang nga misteryoso, kondili nianang mahibaloan lamang pinaagi sa pagpadayag sa Diyos, sanglit kini dili matugkad sa kinaiyanhong pagsabot, ug gipahibalo diha sa paagi ug sa panahon nga gitudlo sa Diyos, ug ngadto lamang kanila nga gilamdagan sa Iyang Espiritu. Sa ordinaryong diwa ang usa ka misteryo nagtumong sa usa ka kahibalo nga wala ibutyag; ang Kasulatanhong kahulogan niini maoy kamatuoran nga gibutyag. Busa ang mga termino nga ilabinang nalangkit niini mao ang 'gipahibalo,' 'gipadayag,' 'gibutyag,' 'giwali,' 'nakasabot,' 'pagapod-apod.' "—1981, Tomo 3, p. 97.

Busa, ang mga sagradong tinago sa Diyos ug ang ubang "mga misteryo" sa Bibliya, sama nianang sa Dakong Babilonya, maoy mga butang nga dili magpabiling tinago hangtod sa kahangtoran, kondili igapadayag ni Jehova nga Diyos sa iyang gitakdang panahon ngadto kanilang modangop kaniya ug ngadto kanilang iyang gipili nga ipadayag kini. Si apostol Pablo naghisgot niining butanga diha sa 1 Corinto 2:6-16. Diha niana siya naghisgot bahin sa "sagradong tinago" sa Diyos ingong "natagong kaalam," nga gipadayag pinaagi sa espiritu sa Diyos ngadto sa iyang Kristohanong mga alagad. Usa kini ka butang nga dili matugkad sa espiritu sa kalibotan o sa tawhanong kaalam sa pisikal nga mga tawo kondili gipamulong ug gisabot niadtong mga 'naglangkob sa espirituwal nga mga butang sa espirituwal nga mga pulong.' Una pa niini si Jesu-Kristo namulong ngadto sa iyang mga tinun-an: "Kaninyo gihatag ang sagradong tinago [Gr., *mysteʹri·on*] mahitungod sa gingharian sa Diyos, apan alang sa mga anaa sa gawas ang tanang butang mahitabo pinaagig mga sambingay, aron nga, bisag nagatan-aw, sila magatan-aw apan dili makakita, ug, bisag nagapamati, sila makadungog apan dili makasabot sa diwa niini, ni mobalik gayod ug sila hatagan ug kapasayloan."—Mar 4:11, 12; Mat 13:11-13; Luc 8:10.

Ang dakong kalainan tali sa sagradong tinago sa Diyos ug sa mga tinago sa misteryosong mga relihiyon maoy, una sa tanan, sa diwa: ang tinago sa Diyos maoy maayong balita ug dili usa ka bakak o hinimo-sa-tawo nga panglimbong. (Ju 8:31, 32, 44; Col 1:5; 1Ju 2:27) Ikaduha, kadtong gipili aron

makasabot sa sagradong tinago sa Diyos kinahanglang dili magtago niini, kondili magmantala ug magpahayag niini kutob sa maarangan. Kini gipadayag, sumala sa nahisgotan na, pinaagi sa paggamit sa Bibliya sa mga termino sama sa "giwali," 'gipahibalo,' 'gipadayag,' ug usab 'nagpahayag,' 'nagsulti,' maylabot sa "sagradong tinago sa maayong balita." Ang matuod nga mga Kristohanon naghago pag-ayo sa pagpahayag niining maayong balita nga naundan sa pagsabot bahin sa sagradong tinago ngadto "sa tibuok kalalangan ilalom sa langit." (1Co 2:1; Efe 6:19; Col 1:23; 4:3, 4) Gitino sa Diyos kon kinsa ang mga dili takos ug gililong kanila ang pagsabot. Ang Diyos dili kay mapihigon sa dihang siya nagbuhat niini; kini maoy tungod sa "pagkakubol sa ilang mga kasingkasing" nga tungod niana ang Diyos wala maghatag kanila sa pagsabot bahin sa iyang sagradong tinago.—Efe 4:17, 18.

Nasentro Kang Kristo. Sanglit "ang pagpamatuod bahin kang Jesus maoy nagdasig sa pagpanagna," kinahanglang masentro kang Kristo ang "sagradong tinago sa Diyos." (Pin 19:10; Col 2:2) Ang tanang "sagradong mga tinago" sa Diyos nalangkit sa iyang Mesiyanikong Gingharian. (Mat 13:11) Si apostol Pablo misulat ngadto sa mga isigka-Kristohanon: "Maampingong natago diha kaniya ang tanang bahandi sa kaalam ug kahibalo," ug "diha kaniya nga ang tibuok kabug-osan sa hiyas sa Diyos nagapuyo nga lawasnon."—Col 2:2, 3, 9.

Si Pablo naghisgot sa iyang kaugalingon ingong gipiyalan sa "sagradong mga tinago sa Diyos." (1Co 4:1) Siya naghisgot bahin sa pagsabot nga iyang nabatonan labot "sa sagradong tinago bahin kang Kristo." (Efe 3:1-4) Iyang gipatin-aw nga kining sagradong tinago maoy tinagong kaalam nga gimbut-an daan sa Diyos sa wala pa ang mga sistema sa mga butang. (1Co 2:7) Ang pagpahayag bahin sa misteryo, o sa "sagradong tinago sa Diyos," nagsugod sa kaugalingong tagna ni Jehova diha sa Genesis 3:15. Sulod sa kasiglohan ang mga tawo sa pagtuo nagpaabot sa "binhi" sa saad nga moluwas sa katawhan gikan sa sala ug kamatayon, apan wala sa tin-aw masabti kon kinsa gayod kini nga "binhi" ug kon sa unsang paagi kini nga "binhi" moabot ug magdalag kaluwasan. Natin-aw lamang kini sa dihang miabot si Kristo ug "naghatag ug kahayag nganha sa kinabuhi ug sa pagkadili-madunoton pinaagi sa maayong balita." (2Ti 1:10) Unya ang kahibalo maylabot sa misteryo bahin sa 'binhi sa babaye' sugod nga nasabtan.

Ang Mesiyanikong Gingharian. Sa mga sulat ni Pablo iyang gihatag ang usa ka bug-os nga larawan sa pagpadayag bahin sa sagradong tinago ni Kristo. Sa Efeso 1:9-11 siya naghisgot sa pagpahibalo sa Diyos bahin sa "sagradong tinago" sa iyang kabubut-on, ug nag-ingon: "Sumala sa iyang gikahimut-an nga gilaraw niya sa iyang kaugalingon ang usa ka pagdumala inig-abot sa kinutoban sa tinudlong kapanahonan, nga mao, aron tigomon pag-usab ang tanang butang diha kang Kristo, ang mga butang sa mga langit ug ang mga butang sa yuta. Oo, diha kaniya, nga nahiusa kaniya kita usab natudlo ingong mga manununod, sa pagkaagi nga kita gimbut-an daan sumala sa katuyoan niya nga nagapalihok sa tanang butang sumala sa gilaraw sa iyang kabubut-on." Nalangkit niining "sagradong tinago" ang usa ka kagamhanan, ang Mesiyanikong Gingharian sa Diyos. "Ang mga butang sa mga langit," nga gihisgotan ni Pablo, mao ang umaabot nga mga manununod niana nga langitnong Gingharian uban ni Kristo. "Ang mga butang sa yuta" mao ang yutan-ong mga sakop niini. Gihisgotan ni Jesus ngadto sa iyang mga tinun-an nga ang sagradong tinago maoy maylabot sa Gingharian sa dihang siya miingon kanila: "Kaninyo gihatag ang sagradong tinago mahitungod sa gingharian sa Diyos."—Mar 4:11.

Naglakip sa Kongregasyon. Adunay daghang bahin ang kahibalo labot sa sagradong tinago. Ang apostol naghatag ug dugang mga detalye sa dihang siya miingon nga ang sagradong tinago naglakip sa kongregasyon, diin ang Ulo niini mao si Kristo. (Efe 5:32; Col 1:18; Pin 1:20) Kini sila mao ang iyang kaubang mga manununod, nga kanila siya magpaambit sa Gingharian. (Luc 22:29, 30) Sila gikuha taliwala sa mga Hudiyo ug mga Hentil. (Rom 11:25; Efe 3:3-6; Col 1:26, 27) Kini nga bahin sa "sagradong tinago" tin-aw lamang nga nahibaloan sa dihang si Pedro gisugo sa pagduaw sa Hentil nga si Cornelio ug nakakita niining Hentil nga panimalay nga nakadawat sa mga gasa sa balaang espiritu, niadtong 36 K.P. (Buh 10:34, 44-48) Sa pagsulat ngadto sa Hentil nga mga Kristohanon, si Pablo miingon kanila: "Kamo sa maong panahon walay Kristo, . . . estranyo sa mga pakigsaad labot sa saad, ug kamo walay paglaom ug mga walay Diyos dinhi sa kalibotan. Apan karon nga nahiusa kang Kristo Jesus kamong kanhi nahilayo nahidul-ol na pinaagi sa dugo ni Kristo." (Efe 2:11-13) Pinaagi sa mga pakiglabot sa Diyos uban sa kongregasyon, 'ang mga kagamhanan ug ang mga awtoridad diha sa langitnong mga dapit' makahibalo sa "nagkadaiya uyamot nga kaalam sa Diyos."—Efe 3:10.

Kini nga kongregasyon gipakita diha sa panan-awon sa Pinadayag ngadto kang Juan ingong gilangkoban sa 144,000 ka tawo nga "gipalit gikan sa katawhan ingong mga unang bunga ngadto sa Diyos ug sa Kordero." Sila nagbarog uban sa Kordero, si Jesu-Kristo, diha sa Bukid sa Zion, ang dapit

diin nahimutang ang "siyudad sa buhing Diyos, ang langitnong Jerusalem." Didto sa karaang yutan-ong Jerusalem nahimutang ang "trono ni Jehova," diin naglingkod diha niana ang mga hari sa linya ni David; diha usab niana nahimutang ang templo ni Jehova. Sa langitnong Jerusalem si Jesu-Kristo naentrono, ug ang iyang maunongong dinihogan sa espiritu nga mga sumusunod nakigambit sa pagmando sa iyang Gingharian. (Pin 14:1, 4; Heb 12:22; 1Cr 29:23; 1Pe 2:4-6) Ang pagkabanhaw nila ngadto sa pagkawalay-kamatayon ug pagkadili-madunoton panahon sa presensiya ni Kristo maoy usa sa mga bahin sa mga pagpakiglabot sa Diyos sa kongregasyon, "usa ka sagradong tinago" mismo.—1Co 15:51-54.

Ang Sagradong Tinago sa Diyosnong Pagkamahinalaron. Si Pablo misulat kang Timoteo: "Nagsulat ako niining mga butanga kanimo, . . . aron ikaw mahibalo kon unsaon nimo paggawi diha sa panimalay sa Diyos, nga mao ang kongregasyon sa buhing Diyos, usa ka haligi ug tukod sa kamatuoran. Sa pagkatinuod, dako gayod ang sagradong tinago niining diyosnong pagkamahinalaron: 'Siya [si Jesu-Kristo] gipadayag diha sa unod, gipahayag nga matarong diha sa espiritu, nagpakita sa mga manulonda, giwali taliwala sa kanasoran, gituohan dinhi sa kalibotan, gidawat sa itaas diha sa kahimayaan.'"—1Ti 3:14-16.

"Ang kongregasyon sa buhing Diyos" nakabaton sa kamatuoran, ug kini tukmang nahibalo sa misteryo, o sa "sagradong tinago," bahin sa tinuod nga diyosnong pagkamahinalaron, ug ang kongregasyon dili kay nagbaton sa *dagway* lamang kondili nagbaton usab sa *gahom* sa maong diyosnong pagkamahinalaron. (Itandi ang 2Ti 3:5.) Busa kini nagsilbing "haligi ug tukod sa kamatuoran" taliwala sa usa ka kalibotan nga puno sa kasaypanan ug sa bakak nga relihiyon, 'mga misteryo' nga sagrado ngadto kang Satanas ug niadtong iyang gibutaan. (2Co 4:4) Si Jesu-Kristo mismo mao ang Usa kansang diyosnong pagkamahinalaron gitagna ug gihubit diha sa inspiradong Hebreohanong Kasulatan. Sulod sa kasiglohan, sukad nga gihagit ang pagkasoberano sa Diyos, diin ang integridad sa tawo gikuwestiyon, kini maoy usa ka misteryo, o "sagradong tinago," kon bug-os bang mamentinar ang usa ka kompleto, dili-matarog, walay-lama nga diyosnong pagkamahinalaron ni bisan kinsa nga pit-oson sa Yawa. Kinsa, kon aduna man, ang makabarog ilalom sa pagsulay ug mogawas nga hinlo gayod, walay sala, ug wala mabulingi nga naghupot ug bug-os nga pagkamahinalaron kang Jehova? Nalangkit niini mao ang pangutana kon kinsa ang 'binhi sa babaye' nga maoy magsamad sa ulo sa Halas. Kini bug-os nga nabutyag sa dihang si Kristo "gipadayag diha sa unod, gipahayag nga matarong diha sa espiritu, nagpakita sa mga manulonda, giwali taliwala sa kanasoran, gituohan dinhi sa kalibotan, gidawat sa itaas diha sa kahimayaan." (1Ti 3:16; 6:16) Usa gayod kini ka dakong butang. Ang dakong isyu bahin sa diyosnong pagkamahinalaron nasentro diha sa usa ka persona, si Jesu-Kristo. Pagkadako sa kahulogan sa dalan nga gisubay ni Kristo labot sa diyosnong pagkamahinalaron! Kini nakahatag gayod ug kaayohan sa katawhan ug nagbayaw sa ngalan ni Jehova!—Tan-awa ang DIYOSNONG PAGKAMAHINALARON.

Natapos Na. Diha sa panan-awon ni apostol Juan, siya gisultihan: "Sa mga adlaw nga magpatingog ang ikapitong manulonda, sa dihang mohuyop na siya sa iyang trompeta, ang sagradong tinago sa Diyos sumala sa maayong balita nga iyang gipahayag sa iyang mga ulipon nga mga manalagna sa pagkatinuod matapos na." (Pin 10:7) Ang pagkatapos niini nga sagradong tinago suod nga nalangkit sa paghuyop sa ikapitong manulonda sa iyang trompeta, nga sa paghuyop niini ang pahibalo gihimo didto sa langit: "Ang gingharian sa kalibotan nahimo nang gingharian sa atong Ginoo ug sa iyang Kristo, ug siya magamando ingong hari hangtod sa kahangtoran." (Pin 11:15) Busa, ang sagradong tinago sa Diyos natapos sa dihang si Jehova nagsugod sa pagpalihok sa iyang Gingharian pinaagi sa iyang Mesiyas, o Kristo. Daghan ang gipamulong ni Jesu-Kristo ngadto sa iyang mga tinun-an, ang "mga ulipon" sa Diyos, bahin sa Gingharian sa Diyos ug miingon nga ang "maayong balita sa gingharian" kinahanglang padayong iwali hangtod sa kataposan (Gr., *te′los*) sa "sistema sa mga butang." Human nga 'ang sagradong tinago sa Diyos matapos na,' ang "maayong balita" nga igawali maglakip sa kon unsay gipahibalo sa mga tingog didto sa langit: "Ang gingharian sa kalibotan nahimo nang gingharian sa atong Ginoo ug sa iyang Kristo."—Mat 24:3, 14.

Alang sa 'misteryo sa kalapasan' (2Te 2:7), tan-awa ang TAWO SA KALAPASAN. Alang sa "Misteryo: 'Dakong Babilonya'" (Pin 17:5), tan-awa ang DAKONG BABILONYA.

SAHARAIM [[Natawo sa] Kaadlawon]. Usa ka Benjaminhon nga mipuyo sa Moab sa usa ka panahon ug kansang tulo ka ginganlang mga asawa nanganak kaniya ug daghang anak nga lalaki, nga ang pipila nahimong mga pangulo sa banay. —1Cr 8:8-11.

SAHAZUMA [Halangdong Dapit]. Usa ka wala matino nga utlanang dapit sa Isacar. (Jos 19:17, 22) Nahimutang kini sa usa ka dapit tali sa Bet-semes ug sa Bukid sa Tabor.

SAKAYANG GINAORAN. Usa ka taas, dili habog, hiktin nga sakayan nga gipadagan pinaagi sa usa o kapin pang mga bugsay nga naglumbay ug pangunang gigamit alang sa pagpakiggubat diha sa dagat.

Si Isaias naghulagway sa mga molupyo sa Jerusalem nga nag-ingon: "Didto, ang Halangdong Usa, si Jehova, alang kanato maoy usa ka dapit sa mga suba, sa halapad nga mga kanal. Ibabaw niini walay panon sa mga sakayang ginaoran [sa literal, panon sa mga barko nga ginaoran] nga motadlas, ug walay halangdong barko nga moagi diha niana. Kay si Jehova mao ang atong Maghuhukom, si Jehova mao ang atong Maghahatag-lagda, si Jehova mao ang atong Hari; siya mismo magluwas kanato." (Isa 33:21, 22) Ang Jerusalem walay dagkong mga suba o mga kanal ingong depensa batok sa pag-atake. Bisan pa niana, maingon nga gipanalipdan sa mga suba ug mga kanal ang mga siyudad sama sa Babilonya ug No-amon (Nah 3:8), panalipdan usab ni Jehova ang Jerusalem. Hilabihan ka gamhanan kini nga "mga suba" sa Diyos nga naghatag ug kaluwasan, nga tungod niana ang lig-ong kasundalohan sa kaaway, nga gisimbolohan sa usa ka panon sa mga sakayang ginaoran o sa usa ka halangdong barko, maguba diha sa gamhanang "katubigan" kon sila mosulong batok sa Jerusalem. Busa, sa mahulagwayong paagi, si Jehova nga nagmando ingong Hari sa Jerusalem nagpasalig sa seguridad niini ubos sa depensa nga iya mismong itagana alang sa kaluwasan niini.

SAKIA. Ang pangulo sa usa ka balay o banay sa amahan sa tribo ni Benjamin; anak nga lalaki ni Saharaim pinaagi sa iyang asawa nga si Hodes. —1Cr 8:1, 8-10.

SAKIT UG PAGTAMBAL. Ang Kasulatan kanunayng naghisgot sa sakit, ang dili-himsog nga kahimtang sa lawas o sa hunahuna, ug usab sa espirituwal nga sakit, o sa pagkasakit sa mahulagwayong paagi. Bisan tuod ang Bibliya sa panguna wala isulat ingong usa ka basahon sa instruksiyon labot sa medikal o sa ubang mga pamaagi sa pagtambal sa lainlaing balatian, ang impormasyon nga gipresentar niini mahitungod sa maong mga butang tukma sa siyentipikanhong paagi. Ang mas mahinungdanon, gipakita niini kon unsaon pagbuntog ang espirituwal nga sakit.

Ang sakit maoy gumikan sa pagkadili-hingpit nga mosangpot sa kamatayon nga gipasa sa makasasalang si Adan ngadto sa tawhanong rasa. (Gen 3:17-19; Rom 5:12) Apan, direktang "gihampak ni Jehova si Paraon ug ang iyang panimalay pinaagig dagkong mga hampak tungod kang Sarai nga asawa ni Abram." (Gen 12:17) Ang Diyos mao ang responsable sa "mga hubag nga mamuto" nga mitubo diha sa tawo ug sa mananap panahon sa ikaunom nga hampak nga iyang gipadangat sa karaang Ehipto. (Ex 9:8-11) Siya naghampak ug sanla sa mapangahasong si Miriam (Num 12:9-15), naghampak sa anak sa gawas ni David kang Bat-seba mao nga kini nasakit ug sa ulahi namatay (2Sa 12:15-18), ug "nagpadala ug kamatay sa Israel" sa adlaw ni David (2Sa 24:15). Kining tanan nga mga buhat sa Diyos maoy aron sa pagbayaw sa iyang ngalan ug balaod, ug ingong panalipod, pagpagawas, o inamahan nga pagdisiplina sa iyang piniling katawhan.

Hinunoa, pinaagi sa pagtugot ni Jehova, si Satanas 'naghampak kang Job pinaagig grabeng mga hubag gikan sa lapalapa sa iyang tiil hangtod sa iyang alimpulo.' (Job 2:6, 7) Tungod niini si Job nahimong sulondan sa katawhan sa Diyos sa paghupot sa integridad. Sa ulahi si Job giayo sa Diyos, ug ang iyang kinabuhi gilugwayan pa ug 140 ka tuig tungod sa iyang pagkamatinumanon. (Job 42:10, 16) Ang mga demonyo usahay mao ang hinungdan sa mga sakit, sama sa tawong buta ug amang nga gigamhan-sa-demonyo nga giayo ni Jesu-Kristo. (Mat 12:22) Apan ang Kasulatan nagpalahi tali sa normal nga mga balatian ug nianang gigamhan sa demonyo.—Mat 4:24; Mar 1:32-34; Buh 5:16; tan-awa ang PAGKANAGAMHAN SA DEMONYO.

Ang dili pagsunod sa Pulong sa Diyos, maylabot sa seksuwal nga moralidad, mosangpot sa sakit ug bisan sa kamatayon. (Pr 7:21-27) Ang mga Israelinhon gipasidan-an nga kon sila dili mosunod kang Jehova, siya maghampak kanila pinaagi sa lainlaing mga sakit.—Deu 28:58-61.

Ang Bibliya naghisgot sa daghang sakit ug balatian. Pananglitan, kon dili magmasinugtanon ang mga Israelinhon, sila mag-antos sa mga sakit sama sa tesis, hubag, almoranas, eksema, ug pagkabuang. (Deu 28:22, 27, 28, 35) Ang Balaod naghatag ug impormasyon kon unsaon sa pag-ila ug pagdumala ang mga kaso sa sanla. (Lev kap 13, 14) Ang usa ka kaliwat ni Aaron nga may bun-i gidid-an sa pagbuhat sa iyang mga buluhaton ingong saserdote, ug ang usa ka hayop nga may bun-i dili dawaton ingong halad. (Lev 21:17, 20; 22:22) Si Jesu-Kristo, pinaagi sa gahom sa Diyos, nag-ayo sa pagkabuta nga sukad pa sa pagkahimugso (Ju 9:1-7), pagkabungol (Luc 7:22), hupong (Luc 14:1-4), sanla (Luc 5:12, 13), patol, paralisis, ug ubang mga sakit ug kaluyahon (Mat 4:23, 24). Didto sa Malta, giayo ni Pablo ang amahan ni Publio nga "nag-antos sa hilanat ug pagkalibag dugo."—Buh 28:1-8.

Ang mga tigdukiduki karong adlawa usahay naningkamot nga ang ilang paghubit sa mga simtoma ug mga balatian himoong mas espesipiko kay sa gihisgotan sa Bibliya, apan sagad nagkadaiya

ang ilang mga panglantaw. Hinunoa, sanglit ang Bibliya maoy inspiradong Pulong sa Diyos, sa dihang nganlan sa mga magsusulat niini ang usa ka sakit, eksakto sila. Apan may mga panahon nga ang mga balatian dili nila nganlan. Pananglitan, wala nganli sa Bibliya ang mga sakit nga gikamatyan sa duha ka batang lalaki nga human niana gibanhaw ni Jehova pinaagi ni Elias ug Eliseo. (1Ha 17:17-24; 2Ha 4:17-37) Kini wala maghisgot sa matang sa 'sakit nga ikamatay [ni Eliseo]' (2Ha 13:14, 20) o nagbutyag sa sakit nga gikamatyan ni Lazaro.—Ju 11:1-4.

Pagpanambal sa Karaang Kapanahonan. Sa karaang Israel ug sa ubang mga kayutaan nga gihisgotan sa Bibliya, komon na ang mga mananambal, mga batid sa medisina o sa lainlaing pamaagi sa pagpanambal. Sa Ehipto "ang mga mananambal nag-embalsamar kang Israel," ang namatay nga si Jacob. (Gen 50:1-3) Ang tinun-an nga si Lucas gitawag ug "hinigugmang mananambal." (Col 4:14) Si Marcos nag-asoy kanato labot sa usa ka babaye nga "gitalinug-an sulod na sa napulog-duha ka tuig" ug nga "gipaantos siyag daghang kasakit sa daghang mananambal ug nagasto na ang tanan niyang kahinguhaan ug wala mamaayo apan migrabe pa hinuon."—Mar 5:25-29.

Ang Hebreohanong mga mananambal mopatim-awng migamit ug mga hilba ug tingali pipila ka matang sa pagkaon aron mamaayo. Ang "balsamo sa Gilead," nga usa ka humot nga lana gikan sa mga tanom sa karaang Gilead, usahay ibutang sa mga samad, tingali ingong pangpatay sa kagaw o ingong panghupay ug pangpakunhod sa sakit. (Jer 46:11; 51:8) Mopatim-aw nga gigamit ang pipila ka dahon ingong tambal. (Eze 47:12; Pin 22:1, 2) Dayag nga ang mga panghampol gigamit. (2Ha 20:7; Isa 38:21) Ang lana usahay gigamit aron mohumok ang mga samad ug mga bun-og (Isa 1:6), usahay ang lana ug bino parehong gibubo diha sa mga samad. (Luc 10:34) May mga higayon nga ang kasarangang pag-inom ug bino girekomendar tungod kay kini makapalipay ug makaayo.—Pr 31:6; 1Ti 5:23.

Ang pagpanambal ug pag-opera gihimo sa karaang mga Ehiptohanon, nga bahin kanila ang historyador nga si Herodotus misulat (II, 84): "Daghan kaayo ang dibisyon sa ilang pagpanambal, kay ang matag mananambal makaayo sa usa lamang ka sakit ug dili na sa lain. Ang tibuok nasod puno sa mga mananambal, ang uban para sa mata, ang uban sa ngipon, ang uban sa tiyan, ug ang uban sa natagong mga sakit."

Sa Ehipto, apil sa mga paagi sa pag-opera mao ang *cauterization* o pagsunog sa apektadong bahin sa lawas aron makontrolar ang pag-agas sa dugo, ug sa pag-isa sa usa ka piraso sa bukog nga lagmit midapat sa utok sa tawo sa mga kaso diin miliki ang bagolbagol. Ang mga lakilaki gibutang alang sa nabali nga mga bukog, gani ang pipila ka *mummy* nakaplagan nga may mga lakilaki nga hinimo sa panit sa kahoy nga gibugkosan sa mga bendahe. (Itandi ang Eze 30:20, 21.) Gipakita diha sa Kodigo ni Hammurabi nga dihay pipila ka siruhano sa unang Babilonya, ug gisitar niini ang espesipikong bayad sa mga mananambal ug gihisgotan usab ang "usa ka bronse nga kutsilyo nga gigamit sa pag-opera."

Diha nay mga dentista kaniadto sa Fenicia. Sa usa ka espesimen nga nakaplagan, gigamit ang usa ka pinong alambreng bulawan aron hugpongon ang unom ka ngipon sa ubos nga apapangig. Sa laing kaso, gigamit ang usa ka alambreng bulawan ingong *prosthesis* o kapuli aron "madugtong" ang ngipon nga gikuha gikan sa laing tawo.

Impluwensiya sa Salamangka ug Bakak nga Relihiyon. Mahitungod sa mga mananambal sa Ehipto ug sa ilang mga tambal, ang *The International Standard Bible Encyclopaedia* (Tomo IV, p. 2393) nag-ingon: "Gikan sa karaang medikal nga mga papiro nga napreserbar, nga ang kinadak-an mao ang Papyrus Ebers, atong nasayran nga ang kahibalo sa medisina niini nga mga mananambal maoy pinasukad lamang sa kasinatian, ug sa dakong bahin gigamitan ug salamangka ug dili gayod siyentipikanhon. Bisan pa sa ilang dakong kahigayonan sila halos walay hibangkaagan sa anatomiya sa tawo, ang ilang paghubit sa mga sakit primitibo ra kaayo, ug tres-kuwarto sa ginatos ka reseta diha sa mga papiro walay epekto. Bisan ang ilang paagi sa pag-embalsamar wala magkadimao nga tungod niana ang pipila sa ilang mga *mummy* o gipreserbar nga mga patayng lawas magpabilin pa unta diha sa ubang mga klima nga lahi nianang sa Ehipto."—Giedit ni J. Orr, 1960.

Ang Pranses nga mananambal ug eskolar nga si Georges Roux (sa iyang libro nga *Ancient Iraq,* 1964, pp. 305-309) nag-ingon: "Ang pagdayagnos sa sakit ug ang pagbanabana sa mga mananambal sa Mesopotamia kon mamaayo ba ang sakit maoy kombinasyon sa patuotuo ug tukmang obserbasyon." Dihay batid nga propesyonal nga mga mananambal kinsa nagtuong ang kadaghanan sa mga sakit adunay misteryosong mga tinubdan apan kinsa nagtagad usab sa ubang mga hinungdan, sama sa pagtakod, pagkaon, ug ilimnon. May mga panahon nga ipadala sa mananambal ang mga pasyente ngadto sa usa ka mananag-an, ang *baru* nga pari nga maoy motino kon unsa ang tinagong sala nga nakaingon sa balatian. O, ipadala sa mananambal ang masakiton ngadto sa usa ka *ashipu* nga pari, nga mogamit ug mga orasyon ug mahikong mga rituwal sa paghingilin sa mga demonyo.

Si Roux nag-ingon: "Ang mga mananambal sa Mesopotamia, sama sa mga astronomo niini nga dapit, nagpasukad sa ilang pagpanambal sa labaw-kinaiyanhon nga mga doktrina ug sa ingon nababagan ang epektibong pagpangita sa makataronganong mga katin-awan."

Giila sa mga Babilonyanhon si Ea ingong ang pangunang diyos sa pagpang-ayo. Ingong panalipod batok sa daotang mga espiritu, nagsul-ob sila ug mga habak ug mga anting-anting. Giisip sa mga Grego nga si Hygeia mao ang diyosa nga nagbantay sa kahimsog, ug gihimong inspirasyon sa mga mananambal sa karaang Gresya si Asclepius (Asklepios, Aesculapius). Gituohan sa mga Romano nga ang pipila ka bathala makaayo sa partikular nga mga balatian. Pananglitan, sa mga hilanat anaa si Febris. Makaiikag, ang sungkod nga may usa ka bitin nga nagbalikis niini maoy usa ka simbolo nga gilangkit ngadto sa Gregong diyos nga si Asclepius. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 530) Ang susama nga simbolo, usa ka pak-an nga sungkod nga may nagbalikis nga mga halas, nga usa ka medikal nga emblema, maoy usa ka hulad nga gikopya gikan sa sungkod nga gibitbit sa diyos nga si Mercury nga makita diha sa Romanhong mga kinulit o dibuho.

Mahitungod sa karaang mga konsepto sa hinungdan sa sakit sa katibuk-an, ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (Tomo 1, p. 847) nag-ingon: "Taliwala sa kinaunahang mga rasa, ang sakit giisip nga resulta sa salamangka gikan sa kaaway nga migahom sa usa ka tawo, o kaha kini maoy tungod sa paglapas sa usa ka butang nga gidili. Sa bisan hain niini nga hitabo gituohan nga ang salamangka, pamarang, ug pagpang-ungo ang hinungdan sa lisod ayohon nga sakit, ug ang pagtambal nga kinahanglang himoon maglakip gayod sa *shaman,* o tawong tambalan. Tag-anon niya kon unsa ang misteryosong hinungdan sa sakit, ug sulayan ang pagtangtang niini pinaagi sa paggamit ug mga kalaki, lamat, droga, ug mga pagyamyam." —Giedit ni G. Buttrick, 1962.

Gipakita sa Kasulatan nga gipatakboyan ni Satanas ug sakit si Job (Job 2:7) ug nga ang pagkagigamhan-sa-demonyo usahay nalangkit sa sakit. (Mat 17:14-18) Busa ang karaang mga pagano adunay pasukaranan sa paglangkit sa pipila ka sakit uban sa pagkagigamhan-sa-demonyo. Apan, dili sama kanila, ang matinumanon nga Hebreohanong mga saserdote ug mga mananambal wala gayod mogamit ug salamangka sa pagpang-ayo. (Deu 18:9-13) Wala magyamyam ug mga salamangka si Jesu-Kristo ni ang iyang tinuod nga mga sumusunod, bisan sa dihang naghingilin sa mga demonyo aron mamaayo ang mga may sakit. Sa dihang misagop sa Kristiyanidad, ang mga nagagamit kanhi ug salamangka mitalikod sa maong demonyohanong kalihokan, ug tino nga ang usa ka Kristohanong mananambal dili gayod mogamit ug okultismo ni magpadala ug usa ka pasyente ngadto sa usa nga nagagamit ug salamangka.—Buh 19:18, 19.

Pagkatukma sa mga Ideya sa Kasulatan. Mahitungod kang Hippocrates nga usa ka Gregong mananambal sa ikalima ug ikaupat nga siglo W.K.P. ug nailhan ingong "ang amahan sa modernong medisina," kini ang giingon: "Sa iyang panahon wala siya malangkit sa mga ospital sa templo, nga gigamhan sa mga pari ni Asclepius, ang diyos sa pagpang-ayo." (*The World Book Encyclopedia,* 1987, Tomo 9, p. 227) Si Hippocrates halos kadungan ni Malaquias, apan kadaghanan sa giingon sa Bibliya bahin sa mga sakit gisulat ni Moises mga usa ka libo ka tuig una pa niana. Apan mas makaiikag kining giingon: "Ang labing daghag nahibaloan nga mga tigdukiduki sa medisina, nga nagahimo sa labing maayong buluhaton karon, nakaabot sa konklusyon nga ang Bibliya maoy usa ka tukma kaayong basahon sa siyensiya. . . . Ang mga kamatuoran bahin sa kinabuhi, pagdayagnos sa sakit, pagtambal, ug medisina aron malikayan ang sakit ingon sa gihatag sa Bibliya labaw pang maayo ug kasaligan kay sa mga teoriya ni Hippocrates, nga daghan niini ang wala pa mapamatud-i, ug ang pipila nakaplagan nga dili gayod tukma." —Dr. H. O. Philips, sa usa ka sulat ngadto sa *The AMA* [American Medical Association] *News,* gipatik sa gula niini sa Hulyo 10, 1967.

Mahitungod sa Kristohanong mananambal nga si Lucas, kinsa misulat sa usa ka Ebanghelyo ug sa basahon sa Mga Buhat, si Dr. C. Truman Davis miingon: "Sa mga teksto diin gihatag ang medikal nga paghubit, kini tukma gayod kaayo. Si Lucas migamit ug kawhaag-tulo ka Gregong teknikal nga mga pulong nga makaplagan sa mga sinulat ni Hippocrates, Galen ug uban pang mga sinulat sa maong yugto labot sa medisina."—*Arizona Medicine,* Marso 1966, "Medicine and the Bible," p. 177.

Ang mga kaayohan sa panglawas sagad mosangpot kon sundon ang Balaod. Pananglitan, gilatid niini nga diha sa kampo sa mga sundalo ang hugaw sa tawo pagatabonan (Deu 23:9-14), sa ingon maghatag ug igong panalipod gikan sa mga sakit nga makahatag ug impeksiyon nga dala sa langaw sama sa pagkalibang ug dugo ug sa tipos. Gilikayan nga mahugawan ang pagkaon ug ang tubig, kay ang Balaod naglagda nga bisan unsang butang nga mahulogan sa usa ka "mahugaw" nga linalang nga namatay mamahimong mahugaw ug kinahanglang himoon ang pipila ka lakang, lakip na ang pagbuak sa sudlanang kulonon nga nahugawan.—Lev 11:32-38.

Makaiikag, kini ang giingon: "Ang pagsanta sa sakit gihatagag pangunang mga pagtagad niini nga mga lagda, nga kon sundon malikayan gayod ang sakit nga gitawag ug *polioencephalitis* (paghubag sa usa ka bahin sa utok) nga makuha gikan sa hugawng pagkaon, malikayan usab ang hilanat sa ginhawaan, pagkahilo tungod sa pagkaon, ug mga bitok. Ang pag-amping kanunay nga hinlo ang suplay sa tubig mao ang labing epektibong paagi sa pagsumpo sa pagtungha ug pagkaylap sa mga sakit sama sa *amoebiasis,* mga hilanat sa ginhawaan, kolera, *bilharziasis* o sistosomyasis, ug *spirochetal jaundice.* Kini nga mga paagi sa paglikay sa sakit, nga nahimong pangunang bahin sa bisan unsang sistema sa kahimsog alang sa publiko, importante ilabina alang sa kaayohan sa usa ka nasod nga nabuhi ilalom sa primitibong mga kahimtang diha sa usa ka subtropikanhon nga dapit sa yuta." —*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* giedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 2, pp. 544, 545.

Sa iyang libro nga *The Bible and Modern Medicine,* si A. Rendle Short, M.D., nagpatin-aw nga ang balaod labot sa kahinlo sa publiko naglungtad, kon diha man ugaling, sa kinayanohan lamang taliwala sa mga nasod nga naglibot sa karaang Israel, ug miingon: "Busa makapahingangha gayod nga diha sa usa ka basahon sama sa Bibliya, nga giingong dili siyentipikanhon, adunay balaod bahin sa kahinlo, ug makapahibulong usab nga ang usa ka nasod nga mao pa lamay pagkalingkawas gikan sa pagkaulipon, nga kanunayng gigukod sa mga kaaway ug sa popanahon gidala sa pagkabihag, nakabaton diha sa mga basahon sa kalagdaan niini sa maalamon ug makataronganon kaayong kodigo sa mga lagda sa kahimsog. Giila kini sa kasaligang mga awtoridad, bisan niadtong walay dakong interes sa relihiyosong aspekto sa Bibliya."—London, 1953, p. 37.

Sumala sa Balaod, ang liebre ug ang baboy lakip sa mga hayop nga dili ipakaon sa mga Israelinhon. (Lev 11:4-8) Mahitungod niini, si Dr. Short nagingon: "Tinuod, mokaon kita ug baboy, koneho ug liebre, apan kini nga mga hayop daling mataptan ug parasito ug luwas lamang nga kaonon kon kini lutoon pag-ayo. Ang baboy tigkaog hugaw, ug adunay duha ka matang sa bitok, ang *trichina* ug ang *tape worm,* nga mahimong mobalhin nganha sa tawo. Kini nga kapeligrohan diyutay na lang ubos sa presenteng mga kahimtang niini nga nasod, apan ang kahimtang niadto sa karaang Palestina lahi kaayo, ug ang maong pagkaon mas maayo nga gilikayan."—*The Bible and Modern Medicine,* pp. 40, 41.

Ang pagsunod sa matarong nga mga kinahanglanon ni Jehova labot sa seksuwal nga moralidad may maayong epekto usab sa mga Israelinhon sa espirituwal, mental, ug sa pisikal nga paagi. (Ex 20:14; Lev 18) Ang mga kaayohan sa panglawas natagamtam usab sa mga Kristohanon nga nagpabiling mahinlo sa moral. (Mat 5:27, 28; 1Co 6:9-11; Pin 21:8) Ang pagsunod sa hataas nga moral nga mga sukdanan sa Bibliya magpanalipod gikan sa mga sakit nga mapasa sa sekso.

Gisugyot ni Pablo kang Timoteo nga moinom ug diyutayng bino alang sa iyang tiyan ug sa iyang subsob nga pagkasakit. (1Ti 5:23) Gipamatud-an sa presenteng-adlaw nga panukiduki nga ang bino makaayo. Si Dr. Salvatore P. Lucia nga Propesor sa Medisina sa University of California School of Medicine miingon: "Ang bino kaylap nga gigamit ingong tambal sa mga sakit sa sistema sa paghilis. . . . Tungod sa sangkap niini nga *tannin* ug sa dili kaayo isog nga substansiya niini nga makapatay ug kagaw, maayo kini nga tambal sa suol sa tiyan, *mucous colitis* (paghubag sa dakong tinai tungod sa impeksiyon sa membrana niini), pagtubol, pagkalibanga ug sa daghang mga sakit sa tiyan nga makahatag ug impeksiyon." (*Wine as Food and Medicine,* 1954, p. 58) Siyempre, si Pablo nagsugyot kang Timoteo sa "pag-inom ug diyutayng bino," dili daghang bino, ug ang Bibliya nagkondenar sa pagkahubog.—Pr 23:20; tan-awa ang PAGKAHUBOG.

Giila sa Kasulatan ang epekto sa kabalisa sa hunahuna ug pagkatugaw sa emosyon nganha sa lawas sa tawo, bisan tuod nga dili pa lang dugay nga ang kadaghanan sa mga tigdukiduki sa medisina nakaamgo nga adunay koneksiyon tali sa balatian sa lawas ug sa kahimtang sa emosyon sa usa ka tawo. Ang Proverbio 17:22 nag-ingon: "Ang kasingkasing nga malipayon maayo nga tambal, apan ang masulub-on nga espiritu makapauga sa kabukogan." Ang kasina, kahadlok, kadalo, pagdumot, ug hakog nga ambisyon makadaot, samtang ang maayo ug usahay ang makaayo nga mga epekto motungha pinaagi sa pag-ugmad ug pagpakitag gugma, kalipay, pakigdait, hataas-nga-pailob, kalulot, pagkamaayo, pagtuo, kalumo, ug pagpugong-sa-kaugalingon, ang bunga sa espiritu sa Diyos. (Gal 5:22, 23) Siyempre, ang Kasulatan wala mag-ingon nga ang tanang sakit maoy epekto sa kabalisa sa hunahuna ug pagkatugaw sa emosyon, ni gidili niini ang pagpakonsulta ug ang pagpatambal sa mga mananambal. Si Pablo nagtawag sa matinumanong Kristohanon nga si Lucas ingong "hinigugmang mananambal."—Col 4:14.

Kuwarentinas. Sumala sa Balaod, ang usa ka tawo nga may mananakod nga sakit o gidudahan nga aduna niini, ikuwarentinas, buot ingnon, ibulag sa ubang tawo o ilain sulod sa usa ka panahon. Ang pito ka adlaw nga yugto sa pagkuwarentinas gipatuman aron matino ang sanla diha sa mga

tawo, besti, ug ubang mga butang, o mga balay. (Lev 13:1-59; 14:38, 46) Dugang pa, ang usa ka tawo mahugaw sulod sa pito ka adlaw kon siya makahikap ug patayng lawas sa tawo. (Num 19:11-13) Bisan tuod ang Kasulatan wala mag-ingon nga ang ulahing regulasyon gihatag aron mahuptan ang maayong panglawas, kini magpanalipod sa uban kon ang tawong namatay adunay sakit nga makahatag ug impeksiyon.

Mahulagwayong Kapadapatan. Ang Juda ug Jerusalem nahimong masakiton sa espirituwal tungod sa ilang pagkasad-an. (Isa 1:1, 4-6) Bisan tuod ang relihiyosong mga lider sa Jerusalem wala magmalamposon sa pag-ayo sa pagkadaot sa katawhan, ug nag-ingong aduna kunoy pakigdait (Jer 6:13, 14), wala sila makalingkawas sa kalaglagan sa siyudad niadtong 607 W.K.P. Apan si Jehova misaad nga ipahinabo ang pagkaayo sa Zion, o Jerusalem (Jer 30:12-17; 33:6-9), ang pagkaayo nga natuman sa dihang ang nahibilin nga mga Hudiyo mibalik sa ilang yutang natawhan niadtong 537 W.K.P.

Giila ni Jesu-Kristo ang pagkamasakiton sa espirituwal sa mga makasasala ug gitinguhang padangpon sila kang Jehova aron mamaayo sa espirituwal. Busa, sa dihang gisaway tungod sa pagkaon ug pag-inom uban sa mga maniningil ug buhis ug mga makasasala, si Jesus miingon: "Kadtong mga himsog wala magkinahanglan ug mananambal, kondili kadtong mga masakiton. Ako mianhi aron sa pagtawag, dili sa mga tawong matarong, kondili sa mga makasasala aron maghinulsol."—Luc 5:29-32.

Ang pagtambal sa espirituwal nga sakit sa usa ka membro sa Kristohanong kongregasyon gihisgotan sa Santiago 5:13-20. Ang konteksto, nga nagpalahi sa usa nga may sakit ug sa usa nga nagmasadyaon, nagpakita nga si Santiago wala maghisgot sa pisikal nga sakit kondili sa espirituwal nga sakit. Mahitungod sa mga paagi sa pagtambal ug sa pagkaepektibo niini, si Santiago misulat: "Aduna bay masakiton [sa espirituwal] kaninyo? Magpatawag siyag mga ansiyano sa kongregasyon, ug paampoa sila alang kaniya [aron siya makadungog sa pag-ampo ug magpakitag pag-uyon pinaagi sa pag-ingong "Amen"], nga maghaplas kaniya ug lana [magdasig kaniya pinaagi sa makapahupay nga instruksiyon gikan sa Pulong sa Diyos, aron sa pagpasig-uli kaniya nga mahiusa sa kongregasyon (Sal 133:1, 2; 141:5)] sa ngalan ni Jehova [uban ang pagkamatinumanon ngadto sa Diyos ug uyon sa Iyang katuyoan]. Ug ang pag-ampo sa pagtuo [nga itanyag sa mga ansiyano alang sa tawo nga masakiton sa espirituwal] mag-ayo sa usa nga naluya [sa espirituwal], ug si Jehova magbangon kaniya [ingong gikan sa pagkanawad-an ug paglaom ug sa pagbating gibiyaan sa Diyos, si Jehova magpalig-on kaniya aron makalakaw diha sa dalan sa kamatuoran ug pagkamatarong (Flp 4:13)]. Dugang pa, kon siya nakasala, siya pagapasayloon [ni Jehova (Sal 32:5; 103:10-14), kon ang indibiduwal paborableng mosanong sa mga pag-ampo ug sa pagbadlong, pagtul-id, ug sa tambag gikan sa Pulong ni Jehova nga gihatag kaniya pinaagi sa mga ansiyano, ug siya mahinulsolong mag-usab ug mosubay sa matarong nga dalan (Sal 119:9-16)]."

Pagsagubang sa Sakit. Ang sakit maoy usa ka kalamidad nga modangat sa usa ka tawo bisan kon siya adunahan sa materyal. (Ecc 5:16, 17; itandi ang Mat 16:26.) Ang pipila ka tawo daghag lamiang pagkaon apan dili makapahimulos niini tungod sa sakit sa tiyan o sa ginhawaan. (Ecc 6:1, 2) Ang espirituwal nga mga igsoon ni Jesu-Kristo gihisgotan usab nga nasakit usahay sa pisikal. (Mat 25:39, 40) Ang mga Kristohanon sama kang Epafrodito, Timoteo, ug Trofimo nasakit sa pisikal (Flp 2:25-30; 1Ti 5:23; 2Ti 4:20), apan ang Bibliya wala maghisgot nga kini nga mga Kristohanon milagrosong giayo sa mga apostoles.

Bisan pa niana, sa dihang ang usa sa mga alagad sa Diyos masakit sa pisikal, tukma nga siya mag-ampo kang Jehova alang sa kusog nga gikinahanglan aron maantos ang iyang balatian ug alang sa espirituwal nga kusog aron makapabiling maunongon sulod sa yugto nga nagmaluyahon diha sa unod. "Si Jehova magpalig-on [sa maong tawo] sa ibabaw sa higdaanan sa balatian."—Sal 41:1-3; tan-awa usab ang 1Ha 8:37-40.

Apan, kon ang usa ka tawo magpasulod ug dugo sa iyang lawas ingong tambal sa sakit, kini maoy paglapas sa balaod sa Diyos.—Gen 9:3, 4; Buh 15:28, 29; tan-awa ang DUGO.

Si Jehova makahimo sa pagwagtang sa mga sakit. (Ex 15:26; 23:25; Deu 7:15) Si Isaias misulat bahin sa panahon nga "walay pumoluyo nga moingon: 'Ako masakiton'" (Isa 33:24) ug bahin sa espirituwal nga pagkaayo sa buta, bungol, bakol, ug amang, kini nga mga tagna nagsaad usab sa pisikal nga pagkaayo. (Isa 35:5, 6) Si Jesu-Kristo, sa dinhi pa sa yuta, mihimog pisikal ug espirituwal nga pagpang-ayo sa mga masakiton pinaagi sa pagtuman sa Mesiyanikong tagna, "Gikuha niya ang atong mga sakit ug gipas-an ang atong mga balatian." (Mat 8:14-17; Isa 53:4) Ang pasukaranan niini nga mga pagpang-ayo mao ang paghalad sa iyang tawhanong kinabuhi, nga mao ang sangkoanan sa dalan nga iyang gisubay sukad nga mikunsad kaniya ang espiritu sa Diyos didto sa Suba sa Jordan niadtong 29 K.P. Busa ang mga Kristohanon adunay pasukaranan sa paglaom ug ingon man daghang pamatuod nga pinaagi sa gibanhawng si Jesu-Kristo ug pinaagi sa Gingharian sa Diyos, ang

masinugtanong katawhan makadawat, dili lamang sa temporaryong tambal sa sakit, kondili sa permanente nga kagawasan gikan sa sala, sakit, ug kamatayon nga napanunod kang Adan. Tungod niini ang tanang pagdayeg angayng ihatag kang Jehova, nga giila ni David ingong ang usa 'nga nagaayo sa tanang balatian.'—Sal 103:1-3; Pin 21:1-5.

SAKO. Tan-awa ang PUNTIL, SAKO.

SAKONG PANAPTON. Usa ka gaspangon nga panapton nga gigamit sa paghimog mga sako, o mga puyo, sama nianang sa mga sudlanan ug mga lugas. Sagad kini maoy hinablon gikan sa balhibo sa kanding nga itom ug kolor. (Pin 6:12; Isa 50:3) Ang Hebreohanong pulong alang sa sakong panapton (*saq*) gigamit usab sa pagtumong sa mga sudlanan nga ginama gikan niini.—Gen 42:25; Jos 9:4.

Kini maoy naandang besti sa pagbangotan, ug una natong mabasa ang paggamit niini sa dihang si Jacob nagbangotan kay nagtuong namatay ang iyang anak nga si Jose, ug siya nagbutang ug sakong panapton diha sa iyang balat-ang. (Gen 37:34; 2Sa 3:31) Sa pipila ka kahimtang ang mga nagbangotan migamit niini aron lingkoran o higdaan. (2Sa 21:10; Isa 58:5; Joe 1:13) Ang mga alagad ni Ben-hadad, sa pagpakiluoy alang sa kinabuhi sa ilang hari atubangan kang Ahab, miadto nga nagsul-ob ug sakong panapton diha sa ilang mga balat-ang ug may mga pisi diha sa ilang mga ulo. (1Ha 20:31, 32) Usahay kini ang unang isul-ob, nga sapawan ug laing besti (Job 16:15; Isa 32:11; 1Ha 21:27; 2Ha 6:30), samtang sa ubang mga kahimtang kini lagmit 'ibakos' lamang ibabaw sa pangilalom nga mga besti.—Eze 7:18; Joe 1:8.

Ingong resulta sa pagsangyaw ni Jonas, ang hari sa Nineve nagpagula ug mando nga dili lamang ang tanang katawhan sa siyudad mosunod sa iyang pananglitan sa pagsul-ob ug sakong panapton kondili bisan ang 'binuhing mga hayop' suloban usab niini.—Jon 3:6-8.

May mga higayon nga ang Hebreohanong mga manalagna magsul-ob ug sakong panapton. Gihimo nila kini uyon sa pasidaang mga mensahe ug mga panawagan sa paghinulsol nga gisugo kanila nga ipahayag, o sa dihang sila mag-ampo uban ang mga pahayag sa paghinulsol alang sa katawhan. (Isa 20:2; Dan 9:3; itandi ang Pin 11:3.) Kini isul-ob sa hari ug sa katawhan sa mga panahon sa dakong kalisdanan o sa dihang makadawat ug mga balita sa katalagman.—2Ha 19:1; Isa 15:3; 22:12.

SAKOP NGA DISTRITO. Usa ka administratibong dibisyon sa usa ka gingharian ubos sa pagmando sa usa ka sentrong kagamhanan. (Est 1:16; 2:3, 18) Ang Bibliya naghisgot ug sakop nga mga distrito maylabot sa Israel, Babilonya, ug Medo-Persia. (1Ha 20:14-19; Est 1:1-3; Dan 3:1, 3, 30) Ang Hebreohanon ug Aramaikong pulong alang sa "sakop nga distrito" (*medhi·nah'*) naggikan sa lintunganayng berbo nga *din,* nga nagkahulogang "paghukom."

Ang manalagnang si Daniel gihimong magmamando sa tibuok sakop nga distrito sa Babilonya, tingali ang pangunang distrito nga naglakip sa siyudad sa Babilonya. (Dan 2:48) Ang iyang tulo ka Hebreohanong mga kauban, si Sadrak, Mesak, ug Abednego, gitudlo usab aron mag-alagad niini nga distrito ingong mga tagdumala. (Dan 2:49; 3:12) Ang Elam mopatim-aw nga laing sakop nga distrito sa Babilonya. (Dan 8:2) Lagmit tungod kay nakapuyo sa sakop nga distrito sa Babilonya, ang gipasig-uli nga destiyerong mga Hudiyo gitawag nga "mga anak sa sakop nga distrito." (Esd 2:1; Neh 7:6) O, kaha gitawag sila niini tungod sa ilang pagkamolupyo sa Juda nga usa ka sakop nga distrito sa Medo-Persia.—Neh 1:3.

Panahon sa paghari ni Ahasuero (Jerjes I), ang Imperyo sa Medo-Persia gilangkoban ug 127 ka sakop nga mga distrito, gikan sa India hangtod sa Etiopia. Ang mga Hudiyo nagkatibulaag pagpuyo sa tibuok niining halapad kaayong imperyo. (Est 1:1; 3:8; 4:3; 8:17; 9:2, 30) Ang yuta sa Juda, nga may kaugalingong gobernador ug segundaryong mga pangulo, maoy usa sa 127 ka sakop nga mga distrito. (Neh 1:3; 11:3) Apan mopatim-aw nga ang Juda maoy bahin sa usa ka mas dako pang politikal nga dibisyon nga gimandoan sa mas taas nga opisyal sa kagamhanan. Lagmit kini nga opisyal mao ang magsang-at sa tanang seryosong mga sumbong ngadto sa hari may kalabotan sa mga distrito nga ubos sa iyang pagmando ug unya magpaabot siya sa awtorisasyon sa hari aron sa paghimog aksiyon. Dugang pa, ang ubos-ubos nga mga opisyal makahangyo nga paimbestigahan ang mga kalihokan sa usa ka sakop nga distrito. (Esd 4:8-23; 5:3-17) Kon duna nay awtorisasyon sa hari, ang sakop nga mga distrito makadawat ug salapi gikan sa harianong tipiganan sa bahandi, ug ang mga mando sa hari ipadala pinaagig mga mensahero ngadto sa nagkalainlaing bahin sa imperyo. (Esd 6:6-12; Est 1:22; 3:12-15; 8:10-14) Busa, ang tanang molupyo sa sakop nga mga distrito sinati sa mga balaod ug mga mando sa sentrong kagamhanan. —Itandi ang Est 4:11.

Tungod sa sistema nga gigamit sa sakop nga mga distrito sa mga nasod sa kanhing kapanahonan, sagad nalisdan pag-ayo ang mga ginsakpan niini. Kini nga kamatuoran giila sa maalamong magsusulat sa Ecclesiastes (5:8).—Tan-awa ang LALAWIGAN.

SAKOP NGA MGA LUNGSOD. Gagmayng mga lungsod nga anaa sa palibot sa usa ka mas dakong lungsod o siyudad. Ang kaulohan o pangunang siyudad sa usa ka distrito mao ang *metropolis,* o "inahan" nga siyudad, sama nianang sa 1 Cronicas 18:1: "Sa Gat ug sa mga lungsod nga sakop niini" (sa literal, "Ang Gat ug ang iyang mga anak nga babaye"). Ang Tiro gitawag nga "anak nga babaye" sa Sidon, usa ka siyudad nga dayag nga mas karaan kay sa Tiro, nga lagmit sa sinugdan usa ka kolonya sa Sidon. (Isa 23:8, 12; Gen 10:19; Jos 11:8) Ang mga lungsod sa Juda sakop sa Jerusalem. (Sal 48:11; 97:8; Lam 3:51) Ang ubang "inahan" nga mga siyudad nga may sakop nga mga lungsod mao ang Samaria ug Sodoma (Eze 16:53), Raba sa Ammon (Jer 49:3), Kenat (Num 32:42), Ekron (Jos 15:45), Asdod ug Gaza (Jos 15:47), Betsean, Ibleam, Dor, En-dor, Taanak, ug Megido (Jos 17:11).

Ang "anak" nga mga lungsod naggikan sa "inahan" nga siyudad o kaha nag-agad niini sa politikanhon, ekonomikanhon, ug usahay sa relihiyoso nga paagi. Sa pipila ka kahimtang ang sakop nga mga lungsod dili-pinarilan o dili kaayo kinutaan, ug sa mga panahon sa paglikos ang mga molupyo modangop sa "inahan" nga siyudad.—Jer 4:5; 8:14.

Ang karaang siyudad sa Jerusalem ingong "inahan" sa sakop nga mga lungsod sa Juda gigamit sa simbolikong paagi sa paglarawan sa "langitnong Jerusalem," ang Mesiyanikong Gingharian ni Jehova pinaagi ni Jesu-Kristo, nga niana kadtong nangita sa pagkamatarong makakaplag ug kadangpan sa "adlaw ni Jehova batok sa tanang kanasoran."—Heb 12:22, 28; Abd 15, 17; Sal 48:11-13; Joe 2:32.

Ang Dakong Babilonya gihulagway sa Pinadayag kapitulo 17 ingong usa ka babayeng pampam ug ingong usa ka siyudad nga may mga anak nga babaye. Kini maoy mga organisasyon nga naggikan sa inahan nga organisasyon. Sanglit iya mang mga sakop, kini mangapukan sa kalaglagan uban kaniya.—Tan-awa ang SIYUDAD.

SAKOP NGA MGA SIYUDAD. Mga siyudad sa usa ka partikular nga katawhan o tribo nga nahisulod sa teritoryo sa laing tribo. Ang modernong-adlaw nga mga pananglitan sa sakop nga teritoryo naglakip sa kanhing Kasadpang Berlin, nga gilibotan sa teritoryo sa Sidlakang Alemanya, ug ang gipanag-iyang teritoryo nga gihatag ngadto sa Hiniusang Kanasoran, nga anaa mismo sulod sa New York City. Usa ka bahin sa karaang Jerusalem ang nagpabiling sakop sa mga Jebusihanon nga nahimutang sulod sa teritoryo sa Israel sulod sa upat ka siglo hangtod nga sa kataposan nailog kini ni David.—Jos 15:63; Huk 1:21; 19:11, 12; 2Sa 5:6-9.

Sa pagbahinbahin sa Yutang Saad taliwala sa 12 ka tribo, may mga siyudad sulod sa teritoryo sa usa ka tribo nga gipanag-iya sa laing tribo. Sumala sa Josue 16:9, "ang mga anak ni Epraim may sakop [o, "bulag; nahilain"] pa nga mga siyudad sa taliwala sa panulondon sa mga anak ni Manases" (*ftn* sa *Rbi8*), buot ingnon, "mga lungsod nga gilain alang sa mga Epraimnon nga nahimutang sulod sa panulondon sa mga anak ni Manases." (*JB;* tan-awa usab ang Jos 17:8, 9.) Ang pipila sa mga anak ni Manases nagpuyo sa mga lungsod sulod sa mga utlanan ni Isacar ug Aser.—Jos 17:11; 1Cr 7:29.

Ang panulondon ni Simeon maoy mga siyudad nga nahimutang sulod sa teritoryo sa Juda, tungod kay ang pahat ni Juda "dako man kaayo alang kanila." (Jos 19:1-9; MAPA, Tomo 1, pp. 744, 947) Ang tanang 48 ka siyudad nga gidumala sa mga Levihanon, lakip ang 6 ka siyudad nga dalangpanan, maoy sakop nga mga siyudad nga anaa sa teritoryo sa ubang mga tribo. (Jos 21:3-41) Niining paagiha natuman ang tagna sa himalatyong si Jacob bahin kang Simeon ug Levi, nga 'sila makabaton ug pahat diha kang Jacob, apan magkatibulaag diha sa Israel.'—Gen 49:7.

SAKSI. Tan-awa ang LEGAL NGA KASO.

SAKUT. Lagmit usa ka bathala sa kabituonan ingon sa gipakita sa kamatuoran nga ang "Sakut" gihisgotan nga katumbas sa prase nga "ang bituon sa inyong diyos." (Am 5:26) Kini nga ngalan tinuyong gibutangan ug marka sa bokales diha sa Hebreohanon nga Masoretikong teksto aron litokon nga katumbas sa *shiq·quts′,* nga nagkahulogang "dulumtanang butang." Tingali gituohan nga ang Sakut mao si "Sakkut," ang Babilonyanhong ngalan ni Saturno (usa ka diyos-bituon). Apan sa Gregong *Septuagint* ang ekspresyong "si Sakut nga inyong hari" mabasa nga "ang tolda ni Molok," ug si Esteban, nga lagmit nagkutlo sa *Septuagint,* migamit usab sa mga pulong nga "ang tolda ni Molok." (Buh 7:43) Kini nagpasabot nga ang "Sakut" lagmit maoy usa ka mabalhinbalhin nga ampoanan, usa ka tolda o balongbalong, diin gibutang ang idolong larawan ni Molok.—Tan-awa ang ASTROLOGO (Si Molek ug ang Astrolohiya sa Israel).

SALA. Ang bisan unsang butang nga dili kaharmonya, busa kasukwahi sa personalidad, mga sukdanan, mga paagi, ug kabubut-on sa Diyos; ang bisan unsang butang nga makadaot sa relasyon sa usa ka tawo uban sa Diyos. Kini mahimong pinaagi sa pulong (Job 2:10; Sal 39:1), sa buhat (pagbuhat ug daotang mga buhat [Lev 20:20; 2Co 12:21] o sa dili pagbuhat sa kon unsay angayng buhaton [Num 9:13; San 4:17]), o sa tinamdan sa hunahuna o kasingkasing (Pr 21:4; itandi usab ang Rom 3:9-

18; 2Pe 2:12-15). Ang kawalay pagtuo sa Diyos maoy usa ka dakong sala, nga sa ingon nagpakitag kawalay pagsalig kaniya sa iyang katakos sa pagbuhat. (Heb 3:12, 13, 18, 19) Ang pagkonsiderar sa gigamit nga mga termino sa orihinal nga pinulongan ug ang mga pananglitan nga nalangkit niini nga mga termino nagpatin-aw niini.

Ang komon nga Hebreohanong termino nga gihubad nga "sala" mao ang *chat·ta'th';* sa Grego ang naandang pulong mao ang *ha·mar·ti'a.* Niining duha ka pinulongan ang mga berbo niini (Heb., *cha·ta'';* Gr., *ha·mar·ta'no*) nagkahulogang "sipyat," sa diwa nga nasipyat o napakyas sa pagkab-ot sa usa ka tumong, paagi, sukdanan, o hustong katuyoan. Diha sa Maghuhukom 20:16 ang *cha·ta''* gigamit uban sa usa ka pulong nga negatibo sa paghubit sa mga Benjaminhon nga 'mga tiglambuyog ug mga bato hangtod sa kanipson sa usa ka lugas nga buhok ug dili mosipyat.' Ang Gregong mga magsusulat sagad migamit sa *ha·mar·ta'no* maylabot sa usa ka magbabangkaw nga nasipyat sa iyang target. Kining duha ka pulong gigamit nga nagkahulogang nasipyat o napakyas sa pagkab-ot dili lamang sa pisikal nga mga butang o mga tumong (Job 5:24) kondili sa moral o intelektuwal usab nga mga tumong o mga sukdanan. Ang Proverbio 8:35, 36 nag-ingon nga ang usa nga nakakaplag ug diyosnong kaalam nakakaplag ug kinabuhi, apan ang 'usa nga mosipyat [gikan sa Heb., *cha·ta''*] sa kaalam nagabuhat ug kadaot sa iyang kalag,' nga motultol sa kamatayon. Diha sa Kasulatan, ang Hebreohanon ug Gregong mga termino pangunang nagtumong sa pagkasala sa intelihenteng mga linalang sa Diyos, sa ilang pagkasipyat sa sukdanan maylabot sa ilang Maglalalang.

Ang Dapit sa Tawo Diha sa Katuyoan sa Diyos. Ang tawo gilalang sumala sa "larawan sa Diyos." (Gen 1:26, 27) Siya, sama sa tanang ubang mga butang nga gilalang, milungtad ug nalalang tungod sa kabubut-on sa Diyos. (Pin 4:11) Ang paghatag sa Diyos kaniya ug buluhaton nagpakita nga ang tawo mobuhat sa katuyoan sa Diyos ibabaw sa yuta. (Gen 1:28; 2:8, 15) Sumala sa inspiradong apostol, ang tawo gilalang aron mahimong 'larawan ug himaya sa Diyos' (1Co 11:7), busa magpabanaag sa mga hiyas sa iyang Maglalalang, nga magagawi aron sa pagpabanaag sa himaya sa Diyos. Ingong yutan-ong anak sa Diyos, ang tawo angay nga mahimong kaamgid, o mahisama, sa iyang langitnong Amahan. Ang kasukwahi niini maoy pagsupak ug pagpakaulaw sa pagkaginikanan sa Diyos.—Itandi ang Mal 1:6.

Kini gipakita ni Jesus sa dihang gidasig niya ang iyang mga tinun-an sa pagpasundayag sa pagkamaayo ug gugma sa paaging mas labaw nianang gipasundayag sa "mga makasasala," mga tawo nga nailhang nagbatasan sa makasasalang mga buhat. Siya miingon nga pinaagi lamang sa pagsunod sa panig-ingnan sa Diyos sa pagpakitag kaluoy ug gugma nga ang iyang mga tinun-an 'makapamatuod sa ilang kaugalingon nga mga anak sa ilang Amahan nga anaa sa mga langit.' (Mat 5:43-48; Luc 6:32-36) Gilangkit ni Pablo ang himaya sa Diyos maylabot sa tawhanong sala sa dihang siya miingon nga "ang tanan nakasala ug *wala makaabot sa himaya sa Diyos."* (Rom 3:23; itandi ang Rom 1:21-23; Os 4:7.) Sa 2 Corinto 3:16-18; 4:1-6 ang apostol nagpakita nga kadtong mitalikod gikan sa sala aron modangop kang Jehova 'uban ang dili-tinaptapan nga mga nawong nagpasumbalik-silaw samag mga salamin sa himaya ni Jehova, ug ginausab ngadto sa samang larawan gikan sa himaya ngadto sa himaya,' tungod kay ang mahimayaong maayong balita bahin kang Kristo, nga mao ang larawan sa Diyos, misidlak nganha kanila. (Itandi usab ang 1Co 10:31.) Si apostol Pedro nagkutlo gikan sa Hebreohanong Kasulatan sa dihang nagpahayag sa dayag nga kabubut-on sa Diyos alang sa iyang yutan-ong mga alagad, nga nag-ingon: "Sumala sa Balaang Usa nga nagtawag kaninyo, magmabalaan usab kamo sa tanan ninyong panggawi, tungod kay kini nahisulat: 'Kinahanglan kamong magmabalaan, tungod kay ako balaan.'"—1Pe 1:15, 16; Lev 19:2; Deu 18:13.

Busa, ang sala nagmantsa sa pagpabanaag sa tawo sa larawan ug himaya sa Diyos; kini naghimo sa tawo nga dili balaan, nga mao, mahugaw, dili-putli, nabulingan sa espirituwal ug sa moral nga diwa.—Itandi ang Isa 6:5-7; Sal 51:1, 2; Eze 37:23; tan-awa ang PAGKABALAAN, PAGBALAAN.

Nan, kining tanan nga mga teksto nagpasiugda sa orihinal nga katuyoan sa Diyos nga ang tawo angayng kaharmonya sa personalidad sa Diyos, mahisama sa iyang Maglalalang, sama sa pagtinguha sa usa ka tawhanong amahan nga nahigugma sa iyang anak nga ang iyang anak mahisama kaniya maylabot sa panglantaw sa kinabuhi, mga sukdanan sa panggawi, mga hiyas sa kasingkasing. (Itandi ang Pr 3:11, 12; 23:15, 16, 26; Efe 5:1; Heb 12:4-6, 9-11.) Gikinahanglan gayod niini ang pagkamasinugtanon ug pagkamapinasakopon sa tawo sa kabubut-on sa Diyos, kana man nga kabubut-on gihatag pinaagi sa dayag o dili dayag nga sugo. Busa, ang sala naglangkit sa usa ka moral nga *pagkapakyas,* pagkasipyat sa sukdanan, sa tanan niini nga mga aspekto.

Ang Pagtungha sa Sala. Ang sala unang mitungha diha sa dominyo sa mga espiritu sa wala pa kini motungha sa yuta. Sulod sa dili matinong kapanahonan ang bug-os nga pagkaharmonya uban sa Diyos naghari sa uniberso. Nabungkag kini pinaagi sa usa ka espiritung linalang nga gitawag

ingong Magsusukol, Kaaway (Heb., *Sa·tan′;* Gr., *Sa·ta·nas′;* Job 1:6; Rom 16:20), ang pangunang Bakak nga Tigsumbong o Tigbutangbutang (Gr., *Di·a′bo·los*) sa Diyos. (Heb 2:14; Pin 12:9) Busa, si apostol Juan miingon: "Siya nga nagpadayon sa pagbuhat sa kasal-anan nagagikan sa Yawa, tungod kay ang Yawa nagpakasala sukad pa sa sinugdan."—1Ju 3:8.

Pinaagi sa mga pulong nga "sa sinugdan" tinawng gipasabot ni Juan ang sinugdanan sa pagsupak ni Satanas, maingon nga ang "sinugdan" gigamit sa pagtumong sa pagsugod sa pagkatinun-an sa mga Kristohanon diha sa 1 Juan 2:7; 3:11. Ang mga pulong ni Juan nagpakita nga sa dihang iyang gipatungha ang sala, si Satanas nagpadayon sa iyang makasasalang dalan. Busa, si bisan kinsang tawo nga "naghimo sa sala nga iyang binuhatan o batasan" nagpadayag sa iyang kaugalingon nga usa ka "anak" sa Kaaway, espirituwal nga anak nga nagpabanaag sa mga hiyas sa iyang "amahan."—*The Expositor's Greek Testament,* giedit ni W. R. Nicoll, 1967, Tomo V, p. 185; Ju 8:44; 1Ju 3:10-12.

Sanglit maugmad na ang sayop nga tinguha ug kini makapanamkon na sa dili pa "manganak ug sala" (San 1:14, 15), ang espiritung linalang nga nahimong magsusupak mitipas na gikan sa pagkamatarong, mibati na ug pagkadiskontento sa Diyos, sa wala pa ang aktuwal nga *pagtumaw* sa sala.

Pag-alsa didto sa Eden. Ang kabubut-on sa Diyos sumala sa gipahayag ngadto kang Adan ug sa iyang asawa sa panguna maoy positibo, nga naglatid sa mga butang nga ilang himoon. (Gen 1:26-29; 2:15) Ang usa ka pagdili gihatag ngadto kang Adan, nga nagdili sa pagkaon (o bisan sa paghikap) sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan. (Gen 2:16, 17; 3:2, 3) Ang pagsulay nga gihimo sa Diyos labot sa pagkamasinugtanon ug pagkamahinalaron sa tawo nagpakitag pagtahod alang sa dignidad sa tawo. Pinaagi niini ang Diyos walay gipasangil kang Adan nga butang nga daotan; ingong pananglitan, wala niya gamita ingong pagsulay ang pagdili sa pakigsekso sa hayop, pagbuno, o ang susamang daotan o tampalasan nga buhat, nga daw gipasabot sa maong pagdili nga gibati sa Diyos nga si Adan naghambin ug salawayong mga inklinasyon sa sulod niya. Ang pagkaon maoy normal, husto, ug si Adan gisultihan nga 'makakaon hangtod sa pagkatagbaw' sa kon unsay gihatag sa Diyos kaniya. (Gen 2:16) Apan karon ang Diyos nagsulay kang Adan pinaagi sa pagdili sa pagkaon sa bunga niining usa ka kahoy, busa ang pagkaon sa maong bunga gihimo sa Diyos ingong simbolo nga ang mokaon niini makabaton ug kahibalo nga magpaarang kaniya sa pagdesidir sa iyang kaugalingon kon unsay "maayo" o "daotan" alang sa tawo. Busa, ang Diyos wala maghatag ug kalisdanan sa tawo ni Iyang gihatag kang Adan ang bisan unsang butang nga dili angayan sa iyang dignidad ingong usa ka tawhanong anak sa Diyos.

Ang babaye mao ang unang tawo nga nakasala. Ang pagtental kaniya sa Kaaway sa Diyos kinsa migamit ug usa ka halas ingong instrumento sa pagpakigkomunikar (tan-awa ang PAGKAHINGPIT, KAHINGPITAN [Ang unang makasasala ug ang hari sa Tiro]), maoy dili pinaagig dayag nga paghaylo sa pagbuhat ug imoral nga kahilayan. Hinunoa, kini gipadayag ingong usa ka panghaylo sa tinguha nga makabaton kunohay ug mas hataas nga intelihensiya ug kagawasan. Human ipasubli kang Eva ang balaod sa Diyos, nga dayag nga iyang nadawat pinaagi sa iyang bana, giatake dayon sa Maninental ang pagkamatinud-anon ug pagkamaayo sa Diyos. Siya miinsistir nga ang pagkaon sa bunga gikan sa gidiling kahoy moresulta, dili sa kamatayon, kondili sa pagkanalamdagan ug pagkabaton ug diyosnong katakos nga makatino sa kaugalingon kon maayo ba o daotan ang usa ka butang. Kini nga pahayag nagpadayag nga ang kasingkasing sa Maninental nianang tungora bug-os nang nahimulag gikan sa iyang Maglalalang, sanglit ang iyang mga pulong naundan ug tatawng pagsumpaki gawas pa sa pagbutangbutang sa Diyos pinaagig pagtakoban. Wala niya akusaha ang Diyos bahin sa wala mamatikding sayop kondili sa tinuyong pagtuis sa kamatuoran, nga nag-ingon, "Kay nasayod ang Diyos . . ." Ang kabug-at sa sala, ang pagkadulumtanan sa maong pagpakigbatok, makita diha sa mga paagi diin kining espiritung anak nagpaubos aron makab-ot ang iyang mga katuyoan, nga nahimong usa ka limbongan nga bakakon ug usa ka mamumuno nga gitukmod sa ambisyon, sanglit iyang dayag nga nasayran ang makamatay nga mga sangpotanan sa kon unsay iyang giawhag nianang tungora ngadto sa tawo nga namati kaniya.—Gen 3:1-5; Ju 8:44.

Sumala sa gibutyag sa asoy, ang daotang tinguha misugod sa pagkaugmad diha sa babaye. Inay nga mopahayag ug bug-os nga pag-ayad ug mobatig matarong nga kasuko sa pagkadungog nga gikuwestiyon ang pagkamatarong sa balaod sa Diyos, gilantaw na hinuon niya nianang tungora nga ang kahoy tilinguhaon. Iyang gikaibgan ang butang nga iya lamang ni Jehova nga Diyos ingong iyang Soberano—ang katakos ug katungod sa Diyos sa pagtino kon unsay maayo ug daotan alang sa iyang mga linalang. Busa, siya misugod na karon sa pagpahiuyon sa iyang kaugalingon sa mga paagi, mga sukdanan, ug kabubut-on sa magsusupak, kinsa misupak sa iyang Maglalalang ug sa

iyang tinudlo-sa-Diyos nga ulo, ang iyang bana. (1Co 11:3) Kay misalig sa mga pulong sa Maninental, gitugotan niya ang iyang kaugalingon nga mahaylo, mikaon sa bunga, ug busa nagpadayag sa sala nga gipanganak diha sa iyang kasingkasing ug hunahuna.—Gen 3:6; 2Co 11:3; itandi ang San 1: 14, 15; Mat 5:27, 28.

Si Adan sa ulahi mikaon sa bunga sa dihang kini gitanyag kaniya sa iyang asawa. Gipakita sa apostol nga ang pagkasala sa lalaki lahi ra sa pagkasala sa iyang asawa sa pagkaagi nga si Adan wala malimbongi sa propaganda sa Maninental, busa siya wala motuo sa pangangkon nga ang pagkaon sa bunga gikan sa kahoy mahimong buhaton nga dili masilotan. (1Ti 2:14) Busa, ang pagkaon ni Adan lagmit maoy tungod gayod sa tinguha alang sa iyang asawa, ug siya 'namati sa iyang tingog' inay sa tingog sa iyang Diyos. (Gen 3:6, 17) Sa ingon siya mipahiuyon sa mga paagi ug kabubuton sa iyang asawa, ug pinaagi kaniya, mipahiuyon sa Kaaway sa Diyos. Busa siya 'nasipyat sa sukdanan,' napakyas sa paglihok sumala sa larawan ug dagway sa Diyos, wala magpabanaag sa himaya sa Diyos, ug, sa pagkatinuod, nag-insulto sa iyang langitnong Amahan.

Mga Epekto sa Sala. Ang sala nagbungkag sa pagkaharmonya sa tawo uban sa iyang Maglalalang. Kini nagdaot dili lamang sa iyang relasyon uban sa Diyos kondili sa iyang mga relasyon usab sa ubang mga linalang sa Diyos, lakip na ang kadaot nganha sa iyang kaugalingon mismo, sa iyang hunahuna, kasingkasing, ug lawas. Kini nagpahinabo ug dako kaayong kaalaotan diha sa tawhanong rasa.

Ang panggawi sa tawhanong paris dihadiha nagpadayag niini nga pagkabungkag sa relasyon. Ang ilang pagtabon sa mga bahin sa ilang hinatag-sa-Diyos nga mga lawas ug human niana ang ilang pagsulay sa pagtago gikan sa Diyos maoy tin-awng mga ebidensiya nga sila mitalikod na sa Diyos diha sa ilang mga hunahuna ug mga kasingkasing. (Gen 3:7, 8) Busa ang sala maoy nakaingon nga sila mibati sa pagkasad-an, kabalaka, pagkawalay-kasegurohan, kaulaw. Kini nagpatin-aw sa punto nga gihisgotan sa apostol diha sa Roma 2:15, nga ang balaod sa Diyos 'nahisulat diha sa kasingkasing sa tawo'; busa ang paglapas sa maong balaod nakapagubot sa kahiladmang pagbati sa tawo, ug ang iyang tanlag nag-akusar kaniya nga siya nagbuhat ug daotan. Tungod niini, anaa na daan sa tawo ang kinaiyanhong detektor sa pagpamakak nga tungod niana imposibleng malilong niya ang iyang makasasalang kahimtang gikan sa iyang Maglalalang; ug ang Diyos, agig pagsanong sa pasumangil sa tawo sa iyang nausab nga tinamdan ngadto sa iyang langitnong Amahan, dihadiha nangutana: "Sa kahoy nga gikan niini ako nagsugo kanimo sa dili pagkaon mikaon ka ba?"—Gen 3:9-11.

Agig pagtuman sa iyang gipamulong, ingon man alang sa kaayohan sa uban pa sa iyang unibersohanong pamilya, si Jehova nga Diyos dili makakonsentir sa maong makasasalang dalan sa iyang tawhanong mga linalang o kaha sa espiritung anak nga nahimong rebelde. Tungod kay padayong naghupot sa iyang pagkabalaan, siya makataronganong nagpahamtang sa silot nga kamatayon kanilang tanan. Human niana ang tawhanong paris gipalayas gikan sa tanaman sa Diyos didto sa Eden, sa ingon sila dili na makahimo sa pagduol niadtong laing kahoy nga gitawag sa Diyos nga "kahoy sa kinabuhi."—Gen 3:14-24.

Mga resulta ngadto sa katawhan sa katibuk-an. Ang Roma 5:12 nag-ingon nga "ang sala misulod sa kalibotan pinaagi sa usa ka tawo ug ang kamatayon pinaagi sa sala, ug sa ingon ang kamatayon mikaylap sa tanang tawo tungod kay silang tanan nakasala man." (Itandi ang 1Ju 1:8-10.) Ang pipila nagpatin-aw niini nga nagkahulogang ang tanang umaabot nga mga anak ni Adan nakaambit sa unang pagkasala ni Adan tungod kay, ingong ilang ulo sa banay, siya naghawas kanila ug busa naghimo kanila nga mga mag-aambit kaniya sa iyang sala. Apan ang apostol naghisgot sa kamatayon ingong "mikaylap" sa tanang tawo, nga nagpasabot ug anam-anam inay nga dungan nga epekto nganha sa mga kaliwat ni Adan.

Dugang pa, ang apostol naghisgot usab sa kamatayon ingong hari "sukad kang Adan hangtod kang Moises, *bisan ibabaw kanilang wala makasala sama sa dagway sa paglapas ni Adan."* (Rom 5:14) Ang sala ni Adan tukmang tawgon nga "paglapas" sanglit kadto maoy usa ka pagyatak sa gipahayag nga balaod, usa ka dayag nga sugo sa Diyos ngadto kaniya. Labot pa, sa dihang nakasala si Adan, kadto maoy sumala sa iyang kaugalingong pagbuot ingong usa ka hingpit nga tawo nga nahigawas sa mga kabilinggan. Dayag nga ang iyang mga anak wala gayod makatagamtam nianang hingpit nga kahimtang. Busa, kini nga mga katarongan daw dili kaharmonya sa panghunahuna nga 'sa dihang si Adan nakasala, ang tanan sa iyang wala pa matawo nga mga kaliwat nakasala uban kaniya.' Aron ang tanang kaliwat ni Adan pagaisipong sad-an ingong mga mag-aambit sa personal nga sala ni Adan, kinahanglang ilang ipahayag nga *kabubut-on* nila nga siya ang mahimo nilang ulo sa banay. Apan sa pagkatinuod walay usa kanila nga buot matawo gikan kaniya, kay ang ilang pagkahimugso diha sa linya sa kaliwat ni Adan maoy tungod sa unodnong kabubut-on sa ilang mga ginikanan.—Ju 1:13.

Nan, ang ebidensiya nagpunting sa usa ka pagpasa sa sala gikan kang Adan ngadto sa misunod nga mga kaliwatan ingong resulta sa giilang balaod sa panulondon. Tin-awng mao kini ang gitumong sa salmista sa dihang miingon: "Sa kasaypanan ako natawo uban sa mga kasakit sa pagpanganak, ug sa sala ako gipanamkon sa akong inahan." (Sal 51:5) Ang sala, lakip ang mga epekto niini, misulod ug mikaylap sa tanang rasa sa tawo dili lamang tungod kay si Adan mao ang *ulo* sa banay sa rasa kondili tungod kay siya, dili si Eva, mao ang *amahan* niini, o tuboran sa tawhanong kinabuhi. Gikan kaniya, maingon man gikan kang Eva, ang iyang kaliwat makapanunod gayod dili lamang sa pisikal nga mga kinaiyahan kondili sa mga personalidad usab, lakip ang inklinasyon sa pagpakasala.—Itandi ang 1Co 15:22, 48, 49.

Ang mga pulong ni Pablo nagpasiugda usab niini nga punto sa dihang siya miingon nga "ingon nga pinaagi sa pagkadili-masinugtanon sa usa ka tawo [si Adan] daghan ang nahimong makasasala, sa ingon usab pinaagi sa pagkamasinugtanon sa usa ka persona [si Kristo Jesus] daghan ang mahimong matarong." (Rom 5:19) Kadtong "mahimong matarong" pinaagi sa pagkamasinugtanon ni Kristo wala dayon mahimong matarong tanan sa dihang iyang gitanyag ang iyang halad lukat ngadto sa Diyos, apan sila inanayng nakabaton sa mga kaayohan sa maong halad sa dihang sila nagpasundayag ug pagtuo sa maong tagana ug napasig-uli uban sa Diyos. (Ju 3:36; Buh 3:19) Busa, ang nagakadaghang kaliwatan sa mga anak ni Adan nahimong mga makasasala sanglit sila gisamkon man sa ilang kinaiyanhon nga makasasalang mga ginikanan diha sa linya ni Adan.

Ang gahom ug suhol sa sala. "Ang suhol nga ginabayad sa sala mao ang kamatayon" (Rom 6:23), ug pinaagi sa pagkatawo diha sa linya ni Adan ang tanang tawo nailalom "sa balaod sa sala ug sa kamatayon." (Rom 8:2; 1Co 15:21, 22) Ang sala, uban sa kamatayon, "nagmando ingong hari" ibabaw sa katawhan, nga nag-ulipon kanila, ug kini mao ang pagkaulipon nga nganha niana sila gibaligya ni Adan. (Rom 5:17, 21; 6:6, 17; 7:14; Ju 8:34) Kining mga pulonga nagpakita nga ang sala giisip dili lamang ingong aktuwal nga pagbuhat o pagkapakyas sa pagbuhat sa pipila ka butang kondili ingong usa ka *balaod* o *nagamandong prinsipyo* o *puwersa* nga naglihok diha kanila, nga mao, ang kinaiyanhong inklinasyon sa pagbuhat ug sayop nga ilang napanunod gikan kang Adan. Busa ang ilang Adanikong panulondon nakapatungha ug 'kahuyang sa unod,' ang pagkadili-hingpit. (Rom 6:19) Ang "balaod" sa sala nagpadayon sa paglihok diha sa ilang unodnong mga sangkap, sa ingon gikontrolar niini ang ilang pagkinabuhi ug gihimo sila nga mga ulipon niini, nga dili kaharmonya sa Diyos.—Rom 7:15, 17, 18, 20-23; Efe 2:1-3.

Ang "hari" nga sala mahimong maghatag sa 'mga mando' niini sa lainlaing mga paagi ngadto sa lainlaing mga tawo ug sa lainlaing mga panahon. Busa ang Diyos, nga nakamatikod sa kasuko sa unang anak ni Adan nga si Cain batok sa iyang igsoong si Abel, nagpasidaan kang Cain nga siya angayng moliso sa pagbuhat ug maayo, kay siya miingon: "Adunay sala nga naghupo sa ganghaan, ug ikaw ang gipangandoy niini; ug makabuntog ka ba niini?" Apan gitugotan ni Cain ang sala nga kasina ug pagdumot nga mogahom kaniya, ug kini mitultol kaniya sa pagbuno.—Gen 4:3-8; itandi ang 1Sa 15:23.

Sakit, kasakit, ug pagkatigulang. Sanglit ang kamatayon sa mga tawo kasagarang nalangkit sa sakit o pagkatigulang, nan kini maoy mga kauban gayod sa sala. Ubos sa pakigsaad sa Moisesnong Balaod uban sa Israel, ang mga balaod maylabot sa mga halad alang sa sala naglakip sa pagtabon-sa-sala niadtong nag-antos sa hampak sa sanla. (Lev 14:2, 19) Kadtong makahikap ug patayng lawas sa tawo o kaha mosulod sa tolda diin namatay ang usa ka tawo mahimong mahugaw ug gikinahanglan ang seremonyal nga pagputli. (Num 19:11-19; itandi ang Num 31:19, 20.) Gilangkit usab ni Jesus ang sakit uban sa sala (Mat 9:2-7; Ju 5:5-15), bisan tuod nga iyang gipakita nga ang espesipikong mga balatian dili gayod maoy tungod sa bisan unsang espesipikong makasasalang mga buhat. (Ju 9:2, 3) Gipakita sa ubang mga teksto ang mapuslanong mga epekto sa pagkamatarong (usa ka dalan nga sukwahi sa pagkasala) nganha sa kahimsog sa usa ka tawo. (Pr 3:7, 8; 4:20-22; 14:30) Panahon sa paghari ni Kristo, ang paghanaw sa kamatayon, nga nagamando uban sa sala (Rom 5:21), pagaduyogan sa pagwagtang sa kasakit.—1Co 15:25, 26; Pin 21:4.

Sala ug Balaod. Si apostol Juan misulat nga "ang tanan nga nagpakasala nagabuhat usab ug kalapasan, ug busa ang sala maoy kalapasan" (1Ju 3:4); usab nga "ang tanang pagkadili-matarong maoy sala." (1Ju 5:17) Si apostol Pablo, sa laing bahin, naghisgot bahin niadtong "nakasala nga walay balaod." Siya dugang nagpahayag nga "sa wala pa ang Balaod [nga gihatag pinaagi kang Moises] ang sala diha na sa kalibotan, apan ang sala dili idat-og batok kang bisan kinsa kon walay balaod. Bisan pa, ang kamatayon nagmando ingong hari sukad kang Adan hangtod kang Moises, bisan ibabaw kanilang wala makasala sama sa dagway sa paglapas ni Adan." (Rom 2:12; 5:13, 14) Ang mga pulong ni Pablo pagasabton sumala sa konteksto; ang iyang nahaunang mga pulong niini nga sulat ngadto sa

mga taga-Roma nagpakita nga iyang gitandi kadtong nailalom sa pakigsaad sa Balaod ug kadtong walay labot sa maong pakigsaad, busa dili ilalom sa kodigo sa balaod niini, samtang iyang gipakita nga ang duha ka grupo mga makasasala.—Rom 3:9.

Sulod sa kapin kon kulang 2,500 ka tuig tali sa pagtipas ni Adan ug sa paghatag sa pakigsaad sa Balaod niadtong 1513 W.K.P., ang Diyos wala maghatag sa katawhan ug bisan unsang komprehensibong kodigo ni Siya sistematikong naghan-ay ug balaod nga espesipikong naghubit sa sala ug sa tanang bunga ug mga porma niini. Tinuod, siya naghatag ug pipila ka sugo, sama niadtong iyang gihatag kang Noe human sa tibuok-yutang Lunop (Gen 9:1-7) maingon man ang pakigsaad sa pagtuli nga gihatag ngadto kang Abraham ug sa iyang panimalay, lakip sa iyang langyawng mga ulipon. (Gen 17:9-14) Apan bahin sa Israel ang salmista miingon nga ang Diyos “nagasulti sa iyang pulong kang Jacob, sa iyang mga regulasyon ug sa iyang hudisyal nga mga hukom sa Israel. Siya wala magbuhat niana sa bisan unsa nga nasod; ug mahitungod sa iyang hudisyal nga mga hukom, wala sila mahibalo niana.” (Sal 147:19, 20; itandi ang Ex 19:5, 6; Deu 4:8; 7:6, 11.) Bahin sa pakigsaad sa Balaod nga gihatag ngadto sa Israel kini gikaingon, “Ang tawong nakabuhat sa pagkamatarong sa Balaod mabuhi pinaagi niini,” kay ang hingpit nga pagtuman ug pagsunod sa maong Balaod mahimo lamang sa usa ka tawong walay sala, sama sa kahimtang ni Kristo Jesus. (Rom 10:5; Mat 5:17; Ju 8:46; Heb 4:15; 7:26; 1Pe 2:22) Dili ingon niini ang bisan unsang balaod nga gihatag sukad sa panahon ni Adan hangtod sa paghatag sa pakigsaad sa Balaod.

“Nagabuhat nga kinaiyanhon sa mga butang sa balaod.” Kini wala magpasabot nga, sanglit walay komprehensibong kodigo sa balaod nga magpitol sa ilang panggawi, ang mga tawo sulod nianang yugtoa tali kang Adan ug kang Moises nahigawas na sa sala. Sa Roma 2:14, 15, si Pablo miingon: “Kay dihang ang katawhan sa kanasoran nga walay balaod nagabuhat nga kinaiyanhon sa mga butang sa balaod, kining mga tawhana, bisan tuod walay balaod, maoy balaod sa ilang kaugalingon. Sila mismo mao ang nagpasundayag sa mga butang labot sa balaod nga nahisulat diha sa ilang mga kasingkasing, samtang ang ilang tanlag nagpamatuod duyog kanila ug, tali sa ilang kaugalingong mga panghunahuna, sila ginasumbong o ginapalingkawas.” Kay gihimo sa sinugdan sumala sa larawan ug dagway sa Diyos, ang tawo adunay kinaiyanhong katakos sa pag-ila sa maayo ug daotan, nga maoy nagpatungha sa katakos sa tanlag. Bisan ang dili-hingpit, makasasalang mga tawo naghupot niini, sumala sa gipakita sa mga pulong ni Pablo. (Tan-awa ang TANLAG.) Sanglit ang balaod sa panguna maoy ‘lagda sa panggawi,’ kining kinaiyanhong katakos sa pag-ila sa maayo ug daotan nagalihok diha sa ilang mga kasingkasing ingong usa ka balaod. Apan batok niining balaod sa ilang kinaiyanhong katakos sa pag-ila sa maayo ug daotan natisok ang laing napanunod nga balaod, ang “balaod sa sala,” nga nakigbugno batok sa matarong nga mga kiling, nga nag-ulipon niadtong dili mosukol sa paggahom niini.—Rom 6:12; 7:22, 23.

Kining kinaiyanhong katakos sa pag-ila sa maayo ug daotan ug ang nalangkit nga tanlag makita bisan sa kahimtang ni Cain. Bisan tuod ang Diyos wala pay gihatag nga balaod bahin sa pagpatay, apan pinaagi sa buot paglikay ni Cain sa pangutana sa Diyos, iyang gipakita nga ang iyang tanlag nagkondenar kaniya human nga iyang gibuno si Abel. (Gen 4:8, 9) Si Jose nga Hebreohanon nagpakita nga ‘diha sa iyang kasingkasing ang balaod’ sa Diyos sa dihang siya mitubag sa mahilayon nga hangyo sa asawa ni Potipar, nga nag-ingon: “Unsaon ko pagbuhat kining dakong pagkadaotan ug makasala gayod batok sa Diyos?” Bisan tuod ang Diyos wala sa espesipiko magkondenar sa pagpanapaw, si Jose nakasabot nga kini sayop, nga maglapas sa kabubut-on sa Diyos alang sa mga tawo sumala sa gipahayag didto sa Eden.—Gen 39:7-9; itandi ang Gen 2:24.

Busa, sulod sa yugto sa mga patriarka sukad kang Abraham hangtod sa 12 ka anak nga lalaki ni Jacob, gipakita sa Kasulatan nga ang mga tawo gikan sa daghang rasa ug mga nasod naghisgot bahin sa “sala” (*chat·ta’th’*), sama sa mga sala batok sa usa ka amo (Gen 31:36), batok sa magmamando nga kaniya nagpasakop ang usa ka tawo (Gen 40:1; 41:9), batok sa usa ka paryente (Gen 42:22; 43:9; 50:17), o sa yano batok sa isigkatawo (Gen 20:9). Sa bisan unsa nga kahimtang, ang usa nga mogamit niini nga termino miila sa partikular nga kalangkitan sa tawo nga batok kaniya ang sala nahimo o tingali mahimo ug miila sa nalangkit nga responsibilidad sa pagtahod sa intereses sa maong tawo o sa iyang kabubut-on ug awtoridad, sama sa kahimtang sa usa ka magmamando, ug dili mosupak kanila. Busa sila nagpakitag ebidensiya sa kinaiyanhong katakos sa pag-ila sa maayo ug daotan. Bisan pa niana, sa paglabay sa panahon ang paggahom sa sala niadtong wala mag-alagad sa Diyos misamot, mao nga gihubit ni Pablo ang katawhan sa kanasoran ingong nagalakaw diha sa “kangitngit sa kaisipan, ug nahimulag sa kinabuhi nga iya sa Diyos . . . nawad-an na sa tanang moral nga pagbati.”—Efe 4:17-19.

Kon sa unsang paagi ang Balaod ‘nagpadagaya’ sa sala. Samtang ang nabatonan nga tanlag sa tawo naghatag kaniya ug kinaiyanhong pagbati

kon unsa ang maayo ug daotan, ang Diyos, pinaagi sa paghimo sa pakigsaad sa Balaod uban sa Israel, karon sa espesipiko nagpaila sa sala diha sa lainlain nga mga aspekto niini. Busa, ang baba ni bisan kinsang tawo nga kaliwat sa mga higala sa Diyos nga si Abraham, Isaac, ug Jacob kinsa tingali moingon nga siya inosente gikan sa sala 'natakom ug ang tibuok kalibotan nailalom sa silot sa Diyos.' Tungod kini kay sila adunay dili-hingpit nga unod nga ilang napanunod gikan kang Adan, maong imposible nga sila ipahayag nga matarong atubangan sa Diyos pinaagi sa mga buhat sa balaod, "kay ang tukmang kahibalo sa sala maoy pinaagi sa balaod." (Rom 3:19, 20; Gal 2:16) Tin-awng gilatid sa Balaod kon unsa ang bug-os nga gidak-on ug sukod sa sala, mao nga kini 'nagpadagaya' sa kalapasan ug sa sala, sa paaging daghan kaayong mga buhat ug gani mga tinamdan ang nailhan na karon ingong daotan o makasasala. (Rom 5:20; 7:7, 8; Gal 3:19; itandi ang Sal 40:12.) Ang mga halad niini padayong nagpahinumdom niadtong nailalom sa Balaod sa ilang makasasalang kahimtang. (Heb 10:1-4, 11) Pinaagi niini ang Balaod nagsilbing usa ka magtutudlo nga nagatultol ngadto kang Kristo, aron nga sila "ikapahayag nga matarong gumikan sa pagtuo."—Gal 3:22-25.

Sa unsang paagi ang sala "giaghat" pinaagi sa mga sugo sa Diyos ngadto sa Israel?

Aron ipasiugda nga ang Moisesnong Balaod dili mao ang paagi nga ang mga tawo makabaton ug usa ka matarong nga baroganan atubangan kang Jehova nga Diyos, si apostol Pablo misulat: "Sa dihang kita nahiuyon pa sa unod, ang makasasalang mga pangibog nga gipukaw pinaagi sa Balaod naglihok diha sa atong mga sangkap aron kita mamunga alang sa kamatayon. . . . Nan, unsay atong ikaingon? Sala ba ang Balaod? Dili gayod unta kana mahitabo! Sa pagkatinuod ako dili unta makailag sala kon dili pa tungod sa Balaod; ug, pananglitan, dili unta nako mailhan ang hakog nga pangibog kon ang Balaod wala pa mag-ingon: 'Dili ka maibog nga hinakog.' Apan ang sala, nga giaghat pinaagi sa sugo, nagpatungha kanakog tanang matang sa hakog nga pangibog, kay bulag sa balaod ang sala patay."—Rom 7:5-8.

Kon wala ang Balaod, si apostol Pablo dili unta makahibalo o makaila sa bug-os nga gidak-on ug sukod sa sala, pananglitan, nga sala ang hakog nga pangibog. Matod sa apostol, ang Balaod 'nagpukaw' sa makasasalang pangibog, ug ang sugo batok sa hakog nga pangibog nagtaganag 'pangaghat' alang sa sala. Kini masabot tungod sa gipahayag ni Pablo nga "bulag sa balaod ang sala patay." Samtang wala pay espesipikong balaod maylabot sa sala, ang usa ka tawo dili ikaakusar sa pagbuhat ug mga sala nga wala pa matino sa legal nga paagi ingong sala. Sa wala pa moabot ang Balaod, si Pablo ug ang ubang mga tawo sa iyang nasod nabuhi nga dili hinukman sa mga sala nga wala pa ikalatid nga espesipiko. Apan sa pagtungha sa Balaod, si Pablo ug ang iyang mga katagilungsod gitawag nga mga makasasala nga hinukman sa kamatayon. Ang Balaod mas nagpaamgo kanila nga sila mga makasasala. Kini wala magpasabot nga ang Moisesnong Balaod nagtukmod kanila sa pagpakasala, kondili kini nagladlad kanila ingong mga makasasala. Busa ang sala giaghat pinaagi sa Balaod ug nagpatunghag sala diha kang Pablo ug sa iyang katawhan. Ang Balaod may pasikaranan sa pagkondenar sa daghan pang mga tawo ingong mga makasasala ug sa daghan pang legal nga mga sumbong.

Busa, ang tubag sa pangutana nga "Sala ba ang Balaod?" dayag nga 'Dili!' (Rom 7:7) Ang Balaod wala 'mosipyat sa tumong o sukdanan' pinaagi sa pagkapakyas sa katuyoan nga tungod niini kini gihatag sa Diyos, apan, hinunoa, kini 'nakakab-ot gayod sa tumong,' dili lamang sa pagkamaayo ug pagkamapuslanon niini ingong giya nga nagpanalipod kondili usab sa pagtino sa legal nga paagi nga ang tanang katawhan, lakip ang mga Israelinhon, maoy mga makasasala nga gikinahanglang tubson sa Diyos. Kini usab nagtultol sa mga Israelinhon ngadto kang Kristo ingong ang gikinahanglang Manunubos.

Kasaypanan, Kalapasan, mga Paglapas. Ang Kasulatan kanunayng naglangkit sa "sayop" (Heb., *'a·won'*), "kalapasan" (Heb., *pe'sha';* Gr., *pa·ra'ba·sis*), "paglapas" (Gr., *pa·ra'pto·ma*), ug sa uban pang susama nga mga termino uban sa "sala" (Heb., *chat·ta'th';* Gr., *ha·mar·ti'a*). Kining tanang kaamgid nga mga termino naghatag ug espesipikong mga aspekto sa sala, mga porma nga nalangkit niini.

Kasaypanan ug kabuangan. Busa, ang *'a·won'* pangunang nagtumong sa pagkasayop, sa pagbuhat nga hiwi o pagbuhat sa sayop nga paagi. Ang Hebreohanong termino nagtumong sa usa ka moral nga sayop, usa ka pagtuis sa kon unsay husto. (Job 10:6, 14, 15) Kadtong wala magpasakop sa kabubut-on sa Diyos dayag nga wala magiyahi sa iyang hingpit nga kaalam ug hustisya, busa masayop gayod. (Itandi ang Isa 59:1-3; Jer 14:10; Flp 2:15.) Sa walay duhaduha, tungod kay ang sala makahimo sa tawo nga dili timbang, nga magtuis sa kon unsay matul-id (Job 33:27; Hab 1:4), ang *'a·won'* mao ang Hebreohanong termino nga sagad gilangkit o gigamit uban sa *chat·ta'th'* (sala, pagka-

sipyat sa tumong o sukdanan). (Ex 34:9; Deu 19:15; Neh 4:5; Sal 32:5; 85:2; Isa 27:9) Kini nga pagkadilitimbang nagpatunghag kalibog ug panagbangi sa kahiladman sa tawo ug mga kalisdanan sa iyang mga pagpakiglabot uban sa Diyos ug sa uban pang mga linalang sa Diyos.

Ang "sayop" (*'a·won'*) mahimong tinuyo o dilitinuyo, may kasayorang pagtipas gikan sa kon unsay matarong o kaha usa ka buhat nga wala mahibaloi, usa ka "sayop" (*shegha·ghah'*), nga magdala sa tawo ngadto sa sayop o sala ug sa pagkasad-an atubangan sa Diyos. (Lev 4:13-35; 5:1-6, 14-19; Num 15:22-29; Sal 19:12, 13) Nan, siyempre, kon tinuyo, ang sayop mas grabe ug mga sangpotanan kay sa dili tinuyo. (Num 15:30, 31; itandi ang Lam 4:6, 13, 22.) Ang sayop kasukwahi sa kamatuoran, ug kadtong tinuyong nagpakasala nagtuis sa kamatuoran, usa ka dalan nga motultol lamang ngadto sa mas grabe pa nga sala. (Itandi ang Isa 5:18-23.) Si apostol Pablo naghisgot bahin sa "malimbongong gahom sa sala," nga makapatig-a sa mga kasingkasing sa tawo. (Heb 3:13-15; itandi ang Ex 9:27, 34, 35.) Ang samang magsusulat, sa pagkutlo sa Jeremias 31:34, diin ang orihinal nga Hebreohanon naghisgot bahin sa "sayop" ug "sala" sa Israel, migamit ug *ha·mar·ti'a* (sala) ug *a·di·ki'a* (pagkadili-matarong) diha sa Hebreohanon 8:12, ug *ha·mar·ti'a* ug *a·no·mi'a* (kalapasan) diha sa Hebreohanon 10:17.

Ang Proverbio 24:9 nag-ingon nga "ang malawayng panggawi sa kabuangan maoy sala," ug ang Hebreohanong mga termino nga nagtumong sa kabuangan sagad gigamit maylabot sa pagkasala, ug ang makasasala usahay moila nga mahinulsolon, "Milihok ako nga binuangbuang." (1Sa 26:21; 2Sa 24:10, 17) Kay wala madisiplina sa Diyos, ang makasasala mabitik sa iyang mga kasaypanan ug sa pagkabinuang siya mahisalaag.—Pr 5:22, 23; itandi ang 19:3.

Kalapasan, usa ka "paglapas." Ang sala mahimong usa ka matang sa "kalapasan." Ang Gregong *pa·ra'ba·sis* (kalapasan) sa paninugdan nagkahulogang usa ka "paglapas," nga mao, pagsaylo sa tinong mga utlanan o mga kinutbanan, ilabina sama sa paglapas sa usa ka balaod. Si Mateo migamit sa berbo niini (*pa·ra·bai'no*) sa dihang nag-asoy sa pangutana sa mga Pariseo ug mga eskriba kon nganong ang mga tinun-an ni Jesus "naglapas sa tradisyon sa mga tawo sa kanhing mga panahon," ug sa sumbalik nga pangutana ni Jesus kon nganong kini nga mga magsusupak 'naglapas sa sugo sa Diyos tungod sa ilang tradisyon,' nga pinaagi niini ilang gihimo nga walay pulos ang pulong sa Diyos. (Mat 15:1-6) Kini usab mahimong magkahulogang usa ka "pagbiya," sama sa 'pagtipas' ni Judas gikan sa iyang ministeryo ug sa pagkaapostol. (Buh 1:25) Sa pipila ka Gregong mga teksto ang samang berbo gigamit sa pagtumong sa usa nga *"misaylo,* ug wala magpabilin sa doktrina sa usa nga Dinihogan."—2Ju 9, *ED.*

Sa Hebreohanong Kasulatan adunay susamang mga paghisgot bahin sa pagkasala sa mga tawo kinsa 'milapas' (Heb., *'a·var'*) sa pakigsaad o sa espesipikong mga sugo sa Diyos.—Num 14:41; Deu 17:2, 3; Jos 7:11, 15; 1Sa 15:24; Isa 24:5; Jer 34:18.

Gipakita ni apostol Pablo ang talagsaong kalambigitan sa *pa·ra'ba·sis* ug sa paglapas sa naestablisar nga balaod sa dihang miingon siya nga "diin gani walay balaod, walay kalapasan usab." (Rom 4:15) Busa, kon walay balaod, ang makasasala dili matawag nga "maglalapas." Si Pablo ug ang ubang Kristohanong mga magsusulat kanunayng migamit sa *pa·ra'ba·sis* (ug *pa·ra·ba'tes,* "maglalapas" o "malinapason") kon bahin sa balaod. (Itandi ang Rom 2:23-27; Gal 2:16, 18; 3:19; San 2:9, 11.) Si Adan, kay nakadawat ug direktang sugo gikan sa Diyos, sa ingon maoy sad-an sa 'paglapas' sa gipahayag nga balaod. Ang iyang asawa, bisan tuod nalimbongan, sad-an usab sa paglapas sa maong balaod. (1Ti 2:14) Ang pakigsaad sa Balaod nga gisulti ngadto kang Moises pinaagi sa mga manulonda gidugang ngadto sa Abrahamikong pakigsaad "aron madayag ang mga kalapasan," aron 'ang tanang butang igatugyan nga tingob ngadto sa pagkabinilanggo sa sala,' nga sa legal nga paagi naghukom sa tanang mga kaliwat ni Adan ingong sad-an, lakip ang Israel, ug nagpasundayag nga ang tanan tin-awng nagkinahanglan ug kapasayloan ug kaluwasan pinaagi sa pagtuo kang Kristo Jesus. (Gal 3:19-22) Busa, kon si Pablo wala magmasinugtanon ilalom sa Moisesnong Balaod, siya naghimo unta sa iyang kaugalingon nga usa ka "maglalapas" na usab sa maong Balaod, nga nailalom sa paghukom niini, ug sa ingon nagsalikway sa dili-takos nga kalulot sa Diyos nga naghatag ug kapahigawasan gikan sa maong paghukom.—Gal 2:18-21; itandi ang 3:1-4, 10.

Ang Hebreohanong *pe'sha'* nagkahulogan ug kalapasan (Sal 51:3; Isa 43:25-27; Jer 33:8) ug ingon man "pag-alsa," nga maoy usa ka pagtalikod gikan sa, o pagsalikway sa, balaod o awtoridad sa lain. (1Sa 24:11; Job 13:23, 24; 34:37; Isa 59:12, 13) Busa, ang tinuyong paglapas maoy katumbas sa pagrebelde batok sa amahanong balaod ug awtoridad sa Diyos. Gipahimutang niini ang kabubut-on sa linalang batok nianang sa Maglalalang, ug busa siya mialsa batok sa soberanya sa Diyos, sa Iyang supremong pagmando.

Kalapasan. Ang Gregong pulong nga *pa·ra'pto·ma* sa literal nagkahulogang "pagkadakinas," busa usa ka sayop nga lakang (Rom 11:11, 12)

o kasaypanan, usa ka "kalapasan." (Efe 1:7; Col 2:13) Ang sala ni Adan nga pagkaon sa gidili nga bunga maoy usa ka "kalapasan" tungod kay siya milapas sa balaod sa Diyos; kini usab usa ka "kalapasan" tungod kay siya nakahimog sayop nga lakang imbes nga mobarog o molakaw nga tul-id sumala sa matarong nga mga kinahanglanon sa Diyos ug sa pagdapig sa Iyang awtoridad. Tungod sa daghang lagda ug mga kinahanglanon sa pakigsaad sa Balaod ikaingong nabuksan ang dalan alang sa daghan niini nga mga kalapasan sanglit dili hingpit kadtong mga nailalom niini (Rom 5:20); ang nasod sa Israel sa katibuk-an nakahimog kasaypanan labot sa pagtuman niana nga pakigsaad. (Rom 11:11, 12) Sanglit ang tanang lainlaing mga lagda niini nga Balaod maoy bahin sa usa ra ka pakigsaad, ang tawo nga nakahimog usa ka "sayop nga lakang" sa usa ka bahin niini nahimo usab nga makasasala ug "malinapason" batok sa tibuok nga pakigsaad ug sa ingon batok sa tanan nga mga lagda niini.—San 2:10, 11.

"Mga Makasasala." Sanglit "walay tawo nga dili makasala" (2Cr 6:36), ang tanang kaliwat ni Adan hustong tawgon nga kinaiyanhong "mga makasasala." Apan sa Kasulatan ang terminong "mga makasasala" sagad nga gigamit sa mas espesipikong paagi, nga nagtumong niadtong nagpakasala o kinsa may reputasyon sa pagpakasala. Ang ilang mga sala nadayag sa publiko. (Luc 7:37-39) Ang mga Amalekanhon, kinsa gipalaglag ni Jehova kang Saul, gitawag nga "mga makasasala" (1Sa 15:18); ang salmista nag-ampo nga dili unta kuhaon sa Diyos ang iyang kalag "duyog sa mga makasasala," ug ang iyang sunod nga mga pulong nagpaila kanila ingong "mga tawo nga sad-an sa dugo, kansang mga kamot anaa ang malaw-ayng panggawi, ug kansang tuong kamot puno sa panghiphip." (Sal 26:9, 10; itandi ang Pr 1:10-19.) Si Jesus gikondenar sa relihiyosong mga pangulo tungod sa iyang pagpakig-uban sa "mga maniningil ug buhis ug sa mga makasasala," ug ang mga maniningil ug buhis giisip sa mga Hudiyo sa katibuk-an ingong dili dungganon. (Mat 9:10, 11) Si Jesus naghisgot kanila uban sa mga pampam nga magauna sa Hudiyong relihiyosong mga pangulo sa pagsulod sa Gingharian. (Mat 21:31, 32) Si Zaqueo, nga usa ka maniningil ug buhis ug usa ka "makasasala" sa panan-aw sa kadaghanan, miangkon nga siya nakapangilkil ug salapi gikan sa ubang tawo.—Luc 19:7, 8.

Busa, sa dihang si Jesus miingon nga "adunay labaw nga kalipay sa langit tungod sa usa ka makasasala nga maghinulsol kay sa kasiyamag-siyam nga mga matarong nga wala magkinahanglan sa paghinulsol," siya dayag nga migamit niini nga mga termino sa *relatibo* nga diwa (tan-awa ang PAGKAMATARONG [Pagkamaayo ug Pagkamatarong]), sanglit ang tanang tawo kinaiyanhon man nga mga makasasala ug walay usa nga matarong sa bug-os nga diwa.—Luc 15:7, 10; itandi ang Luc 5:32; 13:2; tan-awa ang IPAHAYAG NGA MATARONG.

Lainlaing Gibug-aton sa Kasaypanan. Bisan tuod ang sala maoy sala, ug tungod niini makataronganong ang tawong sad-an takos sa kamatayon ingong "suhol" sa sala, ang Kasulatan nagpakita nga gilantaw sa Diyos ang kasaypanan sa mga tawo ingong nagkalainlain ug gibug-aton. Busa, ang mga tawo sa Sodoma "hilabihan ka makasasala batok kang Jehova," ug ang ilang sala "mabug-at kaayo." (Gen 13:13; 18:20; itandi ang 2Ti 3:6, 7.) Ang paghimo sa mga Israelinhon ug bulawang nating baka gitawag usab nga "usa ka dakong sala" (Ex 32:30, 31), ug tungod sa pagsimba sa nating baka nga gipasiugda ni Jeroboam, kadtong didto sa amihanang gingharian 'nakasala ug usa ka dakong sala.' (2Ha 17:16, 21) Ang sala sa Juda nahimong "sama nianang sa Sodoma," nga tungod niana ang gingharian sa Juda nahimong butang nga kasilagan sa panan-aw sa Diyos. (Isa 1:4, 10; 3:9; Lam 1:8; 4:6) Tungod sa pagsalikway sa usa ka tawo sa kabubut-on sa Diyos bisan ang iyang pag-ampo maoy usa ka sala. (Sal 109:7, 8, 14) Sanglit ang sala maoy pag-insulto sa Diyos mismo, siya dili kay dili manumbaling niini; sa dihang kini moanam ug kagrabe, ang iyang kasuko ug kapungot mosamot usab. (Rom 1:18; Deu 29:22-28; Job 42:7; Sal 21:8, 9) Apan ang iyang kapungot dili tungod lamang kay nalangkit ang iyang kaugalingon kondili kini usab napukaw tungod sa kadaot ug sa inhustisya nga nahimo niini ngadto sa mga tawo ug ilabina ngadto sa iyang matinumanong mga alagad.—Isa 10:1-4; Mal 2:13-16; 2Te 1:6-10.

Ang kahuyangan ug kawalay-alamag sa tawo. Si Jehova nagtagad sa kahuyangan sa dili-hingpit nga mga tawo nga naggikan kang Adan, aron nga kadtong tim-os nga nangita Kaniya makaingon, "Wala niya buhata kanato ang angay sa atong kasal-anan; ni nagpahamtang siya kon unsay angay kanato pinasukad sa atong kasaypanan." Gipakita sa Kasulatan ang talagsaong kaluoy ug mahigugmaong-kalulot nga gipasundayag sa Diyos diha sa iyang mapailobong mga pagpakiglabot sa unodnong mga tawo. (Sal 103:2, 3, 10-18) Iyang gitagad usab ang kawalay-alamag ingong usa ka hinungdan sa mga sala (1Ti 1:13; itandi ang Luc 12:47, 48), basta ang maong kawalay-alamag dili tinuyo. Kadtong tinuyo nga mosalikway sa kahibalo ug kaalam nga gitanyag sa Diyos, nga "nahimuot sa pagkadili-matarong," dili pasayloon. (2Te 2:9-12; Pr 1:22-33; Os 4:6-8) Ang uban temporaryo nga nahisalaag gikan sa kamatuoran apan, pinaagig tabang, sila mibalik (San 5:19, 20), samtang

ang uban 'nagpiyong sa ilang mga mata sa kahayag ug nalimot sa paghinlo kanila gikan sa ilang kanhing mga sala.'—2Pe 1:9.

Unsa ang sala nga dili mapasaylo?

Lakip sa kahibalo mao ang dakong responsibilidad. Ang sala ni Pilato dili ingon kadako sa sala sa Hudiyong relihiyosong mga pangulo nga nagtugyan kang Jesus ngadto sa gobernador, ni ingon kini kadako sa sala ni Judas, kinsa nagbudhi sa iyang Ginoo. (Ju 19:11; 17:12) Si Jesus miingon sa mga Pariseo sa iyang adlaw nga kon sila buta pa, wala unta silay sala, nga dayag nga nagkahulogang ang ilang mga sala mapasaylo unta sa Diyos tungod sa ilang kawalay-alamag; apan, tungod kay sila wala moangkon nga sila walay alamag, 'ang ilang sala nagpabilin.' (Ju 9:39-41) Si Jesus miingon nga sila "walay ikapangatarongan sa ilang sala" tungod kay sila mga saksi sa gamhanang mga pulong ug mga buhat nga naggikan kaniya tungod sa espiritu sa Diyos diha kaniya. (Ju 15:22-24; Luc 4:18) Kadtong kinsa, pinaagi sa ilang pulong o binuhatan, tinuyo nga nagpasipala sa espiritu sa Diyos nga gipasundayag mahimong "sad-an sa walay kataposang sala," nga wala na gayoy kapasayloan. (Mat 12:31, 32; Mar 3:28-30; itandi ang Ju 15:26; 16:7, 8.) Kini mao ang kahimtang sa pipila nga nahimong mga Kristohanon ug dayon tinuyo nga mitipas gikan sa putli nga pagsimba sa Diyos. Ang Hebreohanon 10:26, 27 nag-ingon nga "kon kita tinuyo nga magpakasala human makadawat sa tukmang kahibalo sa kamatuoran, wala nay halad nga nahibilin alang sa sala, apan may usa ka makahahadlok nga pagpaabot sa paghukom ug nagdilaab nga pangabugho nga magaut-ot niadtong mga nagasupak."

Sa 1 Juan 5:16, 17, si Juan dayag nga nagtumong sa tinuyo nga pagpakasala sa dihang siya naghisgot bahin sa "sala nga makamatay" nga gitandi sa sala nga dili makamatay. (Itandi ang Num 15:30.) Sa dihang dayag nga ang sala maoy tinuyo, ang Kristohanon dili moampo alang sa usa nga nagpakasala sa ingon. Siyempre, ang Diyos mao ang kataposang Maghuhukom kon bahin sa tinamdan sa kasingkasing sa makasasala.—Itandi ang Jer 7:16; Mat 5:44; Buh 7:60.

Kalainan sa kas-a nga pagkasala ug sa pagpakasala. Si Juan mihimo usab ug kalainan tali sa kas-a nga pagkasala ug sa pagpakasala maingon sa gipakita sa pagtandi sa 1 Juan 2:1 ug 3:4-8 ingon sa pagkahubad niini diha sa *Bag-ong Kalibotang Hubad.* Mahitungod sa pagkatukma sa hubad nga "ang tanan nga nagpakasala [*poi·on′ ten ha·mar·ti′an*]" (1Ju 3:4), ang *Word Pictures in the New Testament* ni Robertson (1933, Tomo VI, p. 221) nag-ingon: "Ang *present active participle* (ang *poion*) nagkahulogan sa batasan sa pagbuhat ug sala." Kon bahin sa 1 Juan 3:6, diin ang prase nga *oukh ha·mar·ta′nei* gigamit diha sa Gregong teksto, ang samang eskolar nagkomento (p. 222): "Ang *linear present* . . . nga *active indicative* sa *hamartano,* maoy 'wala magpadayon sa pagpakasala.'" Busa, ang matinumanong mga Kristohanon mahimong mosipyat o makasala usahay tungod sa kahuyangan o pagkahisalaag, apan siya "dili magpadayon sa pagbuhat ug kasal-anan," nga magpadayon sa paglakaw diha niana.—1Ju 3:9, 10; itandi ang 1Co 15:33, 34; 1Ti 5:20.

Pag-ambit sa kasal-anan sa uban. Ang usa ka tawo mahimong sad-an atubangan sa Diyos pinaagi sa iyang tinuyong pagpakig-uban sa mga mamumuhat ug daotan, pinaagi sa iyang pag-uyon sa ilang daotang buhat, o pinaagi sa pagtabon sa ilang panggawi aron ang mga ansiyano dili mahibalo niini ug mohimo sa nahiangayng aksiyon. (Itandi ang Sal 50:18, 21; 1Ti 5:22.) Busa kadtong nagpabilin sa simbolikong siyudad sa "Dakong Babilonya" "makadawat [usab] ug bahin sa iyang mga hampak." (Pin 18:2, 4-8) Ang usa ka Kristohanon nga makig-uban o bisan "mangomosta" sa usa nga mibiya sa pagtulon-an ni Kristo mahimong "mag-aambit sa iyang daotang mga buhat."—2Ju 9-11; itandi ang Tit 3:10, 11.

Si Timoteo gipasidan-an ni Pablo batok sa pagkahimong "mag-aambit sa mga sala sa uban." (1Ti 5:22) Ang naunang mga pulong ni Pablo nga 'dili magdali sa pagpandong sa mga kamot ngadto kang bisan kinsa' nagtumong gayod sa awtoridad nga gihatag kang Timoteo sa pagtudlog mga magtatan-aw sa mga kongregasyon. Dili niya itudlo ang usa ka bag-ong nakabig nga tawo, kay tingali unyag kining tawhana moburot sa pagpagarbo; kon si Timoteo mapakyas sa pagsunod niini nga tambag, siya apil usab sa pagpas-an sa responsibilidad sa bisan unsang kasaypanan nga mahimong himoon sa maong tawo.—1Ti 3:6.

Ang tibuok nasod mahimong sad-an atubangan sa Diyos pinasukad sa gihisgotang mga prinsipyo. —Pr 14:34.

Mga Sala Batok sa mga Tawo, sa Diyos, ug Kang Kristo. Sumala sa gipakita na, gihisgotan sa Hebreohanong Kasulatan ang mga sala sa mga tawo sa lainlaing mga nasod niadtong panahon sa mga patriarka. Kadaghanan niini maoy mga sala batok sa ubang mga tawo.

Sanglit ang Diyos mao lamang ang sukdanan sa pagkamatarong ug pagkamaayo, ang mga sala nga gihimo batok sa mga tawo dili maoy mga kapakyasan sa pagpahiuyon sa 'larawan ug dagway' sa maong tawo, apan kini maoy kapakyasan sa pagtahod

o pagtagad sa ilang nahiangay ug tukmang mga intereses, sa ingon nakasala batok kanila, ug nakahimog dili makataronganong kadaot kanila. (Huk 11:12, 13, 27; 1Sa 19:4, 5; 20:1; 26:21; Jer 37:18; 2Co 11:7) Gilatid ni Jesus ang mga prinsipyo nga sundon sa usa ka tawo kon adunay seryosong mga sala nga nahimo batok kaniya. (Mat 18:15-17) Bisan pa kon ang iyang igsoon makasala batok kaniya ug 77 ka higayon o 7 ka higayon sa usa ka adlaw, ang nakasala pasayloon kon, sa dihang gibadlong, siya nagpakitag paghinulsol. (Mat 18:21, 22; Luc 17:3, 4; itandi ang 1Pe 4:8.) Si Pedro naghisgot bahin sa mga sulugoon sa balay nga gisagpa tungod sa mga sala nga nahimo batok sa ilang mga tag-iya. (1Pe 2:18-20) Ang usa ka tawo mahimong makasala batok sa tinudlo nga awtoridad pinaagi sa dili pagpakitag nahiangay nga pagtahod niini. Gipahayag ni Pablo nga siya walay bisan unsang sala "batok sa Balaod sa mga Hudiyo [o] batok sa templo [o] batok kang Cesar."—Buh 25:8.

Bisan pa niana, ang mga sala batok sa mga tawo maoy mga sala usab batok sa Maglalalang, nga kaniya ang mga tawo angayng manubag. (Rom 14:10, 12; Efe 6:5-9; Heb 13:17) Ang Diyos, kinsa nagpugong kang Abimelek sa pagpakighilawas kang Sara, miingon sa Filistehanong hari, "Ako nagpugong usab kanimo nga makasala *batok kanako."* (Gen 20:1-7) Si Jose nakasabot usab nga ang pagpanapaw maoy usa ka sala batok sa Maglalalang sa lalaki ug babaye ug batok sa Tigmugna sa kaminyoon (Gen 39:7-9), sama sa nasabtan ni Haring David. (2Sa 12:13; Sal 51:4) Ang mga sala sama sa pagpangawat, pagpanikas, o pagpangukho sa kabtangan sa uban gitawag diha sa Balaod ingong 'pagkadili-matinumanon kang Jehova.' (Lev 6:2-4; Num 5:6-8) Kadtong nagpatig-a sa ilang mga kasingkasing ug nagkumkom sa ilang mga kamot sa ilang kabos nga mga igsoon ug kadtong nagdumili sa paghatag sa suhol sa mga tawo nailalom sa pagbadlong sa Diyos. (Deu 15:7-10; 24:14, 15; itandi ang Pr 14:31; Am 5:12.) Si Samuel nagpahayag nga halayo sa iyang hunahuna "ang pagpakasala batok kang Jehova pinaagi sa pag-undang sa pag-ampo" alang sa iyang mga isigka-Israelinhon ug tungod sa ilang hangyo.—1Sa 12:19-23.

Sa susama, sa Santiago 2:1-9 gikondenar ingong sala ang pagpakitag paboritismo o pagpihigpihig taliwala sa mga Kristohanon. Si Pablo nag-ingon nga kadtong dili magtagad sa maluya nga tanlag sa ilang mga igsoon ug sa ingon nagpandol kanila "nakasala batok kang Kristo," ang Anak sa Diyos nga mihatag sa iyang kaugalingong dugo alang sa iyang mga sumusunod.—1Co 8:10-13.

Busa, bisan tuod ang tanang sala sa pagkatinuod maoy mga sala batok sa Diyos, gilantaw ni Jehova ang pipila ka sala ingong direktang gihimo batok kaniya mismo, ang mga sala sama sa idolatriya (Ex 20:2-5; 2Ha 22:17), kawalay-pagtuo (Rom 14:22, 23; Heb 10:37, 38; 12:1), pagpasipala sa sagradong mga butang (Num 18:22, 23), ug ang tanang matang sa bakak nga pagsimba (Os 8:11-14). Walay duhaduha nga kini ang hinungdan kon nganong ang hataas nga saserdoteng si Eli miingon sa iyang mga anak, kinsa nagpasipala sa tabernakulo ug sa pag-alagad sa Diyos: "Kon ang usa ka tawo makasala batok sa usa ka tawo, ang Diyos magpataliwala alang kaniya [itandi ang 1Ha 8:31, 32]; apan kon batok kang Jehova nga ang usa ka tawo makasala, kinsay mangamuyo alang kaniya?"—1Sa 2:22-25; itandi ang ber 12-17.

Pagkasala batok sa kaugalingong lawas. Sa pagpasidaan batok sa pakighilawas (seksuwal nga mga relasyon gawas sa kaminyoon nga inuyonan sa Kasulatan), si Pablo miingon nga "ang tanang ubang sala nga mahimong himoon sa tawo maoy gawas sa iyang lawas, apan siya nga nagapakighilawas nagapakasala batok sa iyang kaugalingong lawas." (1Co 6:18; tan-awa ang PAKIGHILAWAS.) Ang konteksto nagpakita nga si Pablo nagpasiugda nga ang mga Kristohanon kinahanglang mahiusa sa ilang Ginoo ug Ulo, si Kristo Jesus. (1Co 6:13-15) Sa sayop ug makasasalang paagi ang makihilawason nahimong usa ka unod uban sa iyang gipakighilawasan, nga sagad maoy usa ka pampam. (1Co 6:16-18) Sanglit walay laing sala nga makabulag sa lawas sa usa ka Kristohanon gikan sa pagkahiusa kang Kristo ug maghimo niining "usa" uban sa laing tawo, dayag nga kini ang hinungdan kon nganong ang tanang ubang mga sala giisip nga 'gawas sa iyang lawas.' Ang pakighilawas mahimong mosangpot usab sa dili maalim nga kadaot sa lawas sa makihilawason mismo.

Kasal-anan sa mga Manulonda. Sanglit ang espiritung mga anak sa Diyos kinahanglan usab nga magpabanaag sa himaya sa Diyos ug magdayeg kaniya, nga magabuhat sa iyang kabubut-on (Sal 148:1, 2; 103:20, 21), sila makahimo usab ug sala ingon sa *matang* sa sala nga mahimo sa mga tawo. Ang 2 Pedro 2:4 nagpakita nga ang pipila ka espiritung mga anak sa Diyos nakasala, ug 'gitambog ngadto sa mga gahong sa naglugitom nga kangitngit aron itagana sa paghukom.' Ang 1 Pedro 3:19, 20 dayag nga nagtumong sa samang situwasyon sa dihang naghisgot bahin sa "mga espiritu nga anaa sa bilanggoan, nga niadto wala magmasinugtanon sa dihang ang pailob sa Diyos nagpaabot sa mga adlaw ni Noe." Ug ang Judas 6 nagpakita nga ang 'pagkasipyat,' o pagkasala, sa maong espiritung mga linalang maoy tungod kay sila "wala magpadayon sa paghupot sa ilang orihinal nga pagkabutang apan mitalikod sa ilang nahiangay nga puloy-anang dapit," ug dayag ang ma-

ong nahiangay nga puloy-anang dapit nagtumong sa mga langit sa presensiya sa Diyos.

Sanglit ang halad ni Jesu-Kristo wala maglakip ug tagana alang sa pagtabon sa mga sala sa espiritung mga linalang, walay rason sa pagtuo nga ang mga sala niadtong dili-masinugtanong mga manulonda mapasaylo. (Heb 2:14-17) Sama kang Adan, sila maoy hingpit nga mga linalang ug walay kahuyangan nga dala sa pagkatawo nga angayng tagdon sa paghukom aron mapagaan ang ilang daotang buhat.

Kapahigawasan sa mga Sala. Sumala sa gipakita sa artikulong IPAHAYAG NGA MATARONG (Kon sa unsang paagi "giisip" nga matarong), si Jehova nga Diyos sa ingon 'magpasidungog' ug pagkamatarong ngadto niadtong nagkinabuhi sumala sa pagtuo. Sa paghimo niana, ang Diyos samag 'nagtabon,' 'nagpala,' o 'nagpapas' sa mga sala nga maanaa unta niini nga mga matinumanon. (Itandi ang Sal 32:1, 2; Isa 44:22; Buh 3:19.) Busa, gipakasama ni Jesus ang "kalapasan" ug "mga sala" ngadto sa 'mga utang.' (Itandi ang Mat 6:14; 18:21-35; Luc 11:4.) Bisan tuod ang ilang mga sala maoy sanagpula, 'gihugasan' ni Jehova ang mantsa nga naghimo kanilang dili balaan. (Isa 1:18; Buh 22:16) Ang paagi nga gigamit sa Diyos aron ikapahayag ang iyang malumong kaluoy ug mahigugmaong-kalulot samtang naghupot sa iyang hingpit nga hustisya ug pagkamatarong gihisgotan ilalom sa LUKAT, MANLULUKAT; PAGPASIG-ULI; PAGHINULSOL; ug sa susamang mga artikulo.

Paglikay sa Sala. Ang gugma sa Diyos ug sa silingan maoy pangunang paagi sa paglikay sa sala, nga maoy kalapasan, kay ang gugma usa ka talagsaong hiyas sa Diyos; iyang gihimo ang gugma nga pundasyon sa iyang Balaod sa Israel. (Mat 22:37-40; Rom 13:8-11) Niini nga paagi ang mga Kristohanon dili mahimulag sa Diyos apan malipayong mahiusa kaniya ug sa iyang Anak. (1Ju 1:3; 3:1-11, 24; 4:16) Andam silang magpagiya sa balaang espiritu sa Diyos ug "mabuhi sumala sa espiritu sa panglantaw sa Diyos," mohunong sa pagpakasala (1Pe 4:1-6) ug magpatunghag matarong nga bunga sa espiritu sa Diyos puli sa daotang mga bunga sa makasasalang unod. (Gal 5:16-26) Sa ingon, sila makabaton ug kagawasan gikan sa paggahom sa sala.—Rom 6:12-22.

Kay nagbaton ug pagtuo sa tinong ganti sa Diyos tungod sa pagkamatarong (Heb 11:1, 6), ang usa makasukol sa pangagda sa sala sa pagpakig-ambit sa temporaryong kalipayan niini. (Heb 11:24-26) Sanglit "ang Diyos dili kayagayagaan," ang usa ka tawo nasayod nga tinuod gayod ang lagda nga "bisan unsay ginapugas sa usa ka tawo, kini usab iyang anihon," ug nga siya mapanalipdan gihapon batok sa pagkamalimbongon sa sala. (Gal 6: 7, 8) Siya nahibalo nga ang kasal-anan dili ikatago hangtod sa hangtod (1Ti 5:24) ug "bisan pag ang usa ka makasasala magabuhat ug daotan sa makagatos ug magpadayon sa taas nga panahon sumala sa iyang gusto," "maayo ang sangpotan niadtong nahadlok sa matuod nga Diyos," apan dili sa daotan kinsa wala mahadlok sa Diyos. (Ecc 8:11-13; itandi ang Num 32:23; Pr 23:17, 18.) Ang bisan unsang materyal nga bahandi nga nabatonan sa daotan dili nila ikapalit ug panalipod gikan sa Diyos (Sof 1: 17, 18), ug sa pagkatinuod, sa ulahi ang bahandi sa makasasala mahimong 'tinipigan alang sa matarong.' (Pr 13:21, 22; Ecc 2:26) Kadtong nangagpas sa pagkamatarong pinaagig pagtuo makalikay sa pagpas-an sa "mabug-at nga luwan" nga ipatungha sa sala, ang pagkawala sa kalinaw sa hunahuna ug kasingkasing, ug ang kaluyahon tungod sa espirituwal nga sakit.—Sal 38:3-6, 18; 41:4.

Ang kahibalo sa pulong sa Diyos mao ang pasukaranan sa maong pagtuo ug ang paagi sa pagpalig-on niini. (Sal 119:11; itandi ang Sal 106:7.) Ang tawo nga nagdalidali nga dili una mangita sa kahibalo labot sa iyang dalan 'mosipyat' gayod ug makasala. (Pr 19:2, *ftn* sa *Rbi8*) Ang pagkaamgo nga 'ang usa ka makasasala makalaglag ug daghan nga maayo' magtukmod sa tawong matarong nga tinguhaong molihok uban ang tinuod nga kaalam. (Itandi ang Ecc 9:18; 10:1-4.) Maalamon nga dalan ang paglikay sa pagpakig-uban niadtong nakigambit sa bakak nga pagsimba ug sa mga tawong nakiling sa pagbuhat ug imoral nga buhat, kay kini maglit-ag sa usa ka tawo sa pagbuhat ug sala ug magdaot sa mapuslanong pamatasan.—Ex 23:33; Neh 13:25, 26; Sal 26:9-11; Pr 1:10-19; Ecc 7:26; 1Co 15:33, 34.

Siyempre, adunay daghang butang nga mahimo o dili mahimo, o nga mahimo sa usa ka paagi o sa lain, nga dili hukman ingong sala. (Itandi ang 1Co 7:27, 28.) Ang Diyos wala maglikos sa tawo ug daghan kaayong mga instruksiyon labot sa gagmayng mga detalye kon sa unsang paagi ang mga butang angayng himoon. Dayag, angayng gamiton sa tawo ang iyang kinaadman, ug siya gihatagan usab ug igong kagawasan sa pagpasundayag sa iyang kaugalingong personalidad ug mga kagustohan. Ang pakigsaad sa Balaod naundan ug daghang mga lagda; apan kini wala maghikaw sa mga tawo sa ilang kagawasan sa pagpahayag sa ilang kaugalingon. Ang Kristiyanidad, nga nagpasiugda pag-ayo sa paghigugma sa Diyos ug sa silingan ingong giya nga lagda, nagtugot usab sa mga tawo sa kinadak-ang posible nga kagawasan nga mahimong tinguhaon sa mga tawo nga may mga kasingkasing nga nakiling sa pagkamatarong. —Itandi ang Mat 22:37-40; Rom 8:21; tan-awa ang KAGAWASAN; JEHOVA (Usa ka Diyos sa moral nga mga sukdanan).

SALAG. Ang dapit nga giandam sa usa ka langgam o hayop aron dinhi padak-on ang iyang kuyabog o anak; usa usab ka puy-anan, dangpanan, o usa ka pahulayanan.—Pr 27:8; Isa 10:14; 16:2.

Ang mga salag sa mga langgam magkalahi kaayo sa lokasyon, gidak-on, ug pagkagama, apan ang matag usa nahiangay sa partikular nga gamit nga alang niana kini gidisenyo. Lainlain ang nahimutangan sa mga salag. Ang uban anaa sa yuta o sa balas (ang mga bitin gikaingon usab nga 'nagsalag' diha sa yuta o sa kabatoan; Isa 34:15), ang uban usab anaa sa pungpong sa mga sagbot, kahoykahoy, kabatoan, kakahoyan, sa mga lungag sa mga kahoy, mga pangpang daplin sa baybayon, kabukiran, sa mga gawang diha sa mga tinukod sa tawo, ug ang uban gibitay pa gani ibabaw sa tubig taliwala sa mga tangbo. Lakip sa gigamit nga mga materyales mao ang gagmayng mga sanga, mga dahon, lusay, balhibo sa karnero, gapas, dagami, uhot, lumot, mga balhibo, mga dagang, nipis nga gapasgapas sa mga tanom, buhok sa kabayo, mga tinabas nga panapton, ug uban pa. Sa katibuk-an, ang mga salag nagsilbing panalipod gikan sa mga manunukob, tagoanan gikan sa mga bagyo, ug salipod gikan sa kainit ug kabugnaw.

Aron itisok diha kang Job ang kaalam sa Maglalalang, giingnan ni Jehova si Job nga matikdan ang agila, nga 'nagbalay sa iyang salag sa itaas, nga nagpuyo sa pangpang ug nagpabilin didto panahon sa kagabhion diha sa ngilit sa usa ka pangpang ug sa lisod adtoon nga dapit.' (Job 39:27, 28) Ug aron iilustrar ang mahigugmaong pag-atiman sa Diyos alang sa Israel, si Moises naghisgot sa agila nga "nagkisaw sa iyang salag," dayag nga nagtumong sa paagi sa usa ka agila sa pagdasig ug usahay sa pagtulod sa kuyabog ngadto sa kahanginan aron tudloan kini sa paglupad. Sa samang paagi gipagawas ni Jehova ang Israel gikan sa Ehipto ingong usa ka nasod. Siya malumong nag-atiman sa bag-ong nasod sa tibuok niining pagpanaw sa kamingawan ug samtang sila nanimuyo sa Yutang Saad, sama sa agila nga nagbantay ug nag-atiman sa kuyabog sa dihang kini gitudloan sa paglupad.—Deu 32:11; tan-awa ang AGILA.

Ang *rock dove* nagsalag usab diha sa habog nga kabatoan. Sa habog nga mga bato sa palibot sa Patayng Dagat dihay daghang pangpang ug mga langob nga kabutangan sa mga salag niini. Tingali kining nahilit nga mga salag ang anaa sa hunahuna ni Jeremias sa dihang siya nagpahayag ug paghukom sa Moab, nga nagpuyo niining dapita: "Biyai ang mga siyudad ug puyo diha sa pangpang, kamong mga molupyo sa Moab, ug mahimong sama sa salampati nga nagasalag diha sa baba sa lungag."—Jer 48:28; itandi ang gisulti ni Balaam sa Num 24:21.

Ang bagang mga dahon sa lig-ong mga sedro sa Lebanon maoy usa ka maayo kaayong dapit aron didto magsalag ang ubang mga langgam; dihay daghan kaayong kapuy-an ug katagoan sa tibuok tuig. Ang salmista nagpunting niini ingong panig-ingnan sa talagsaong mga tagana sa Diyos alang sa kaayohan sa iyang mga linalang.—Sal 104:16, 17.

Ubos sa Balaod, ang mga Israelinhon gidid-an sa pagkuha sa mga itlog o mga kuyabog gikan sa usa ka salag ug sa samang higayon patyon ang inahan niini. Nalikayan niini ang kawalay-kaluoy sa bug-os nga pagpuo sa pamilya niini sa usa lang ka higayon. Ang inahan dili pagapatyon aron makapatungha pa ug dugang mga kuyabog.—Deu 22:6, 7.

Sa dihang ang usa sa mga eskriba miingon kang Jesus: "Magtutudlo, mosunod ako kanimo bisan asa ka mopaingon," si Jesus mitubag: "Ang mga irong ihalas adunay mga lungib ug ang mga langgam sa langit adunay mga batoganan [o, salag], apan ang Anak sa tawo walay dapit nga kapahilunaan sa iyang ulo." (Mat 8:19, 20; Luc 9:57, 58) Gipakita ni Jesus dinhi nga aron mahimong iyang sumusunod, kinahanglang dili hunahunaon sa tawo ang mga kaharuhay ug mga kahamugaway nga kasagarang mapahimuslan, ug kinahanglang bug-os nga mosalig kang Jehova. Kini nga prinsipyo gibanaag diha sa modelong pag-ampo nga iyang gitudlo sa iyang mga tinun-an: "Ihatag kanamo karong adlawa ang among tinapay alang niining adlawa," ug sa iyang giingon: "Sa ingon, makatino kamo, walay usa kaninyo nga dili manamilit sa tanan niyang mga kabtangan nga mahimong akong tinun-an."—Mat 6:11; Luc 14:33.

Mahulagwayong Paggamit. Sa mga mensahe sa paghukom batok sa Edom, gigamit sa Diyos ang habog nga dapit nga gisalagan sa agila ingong simbolo sa literal nga habog nga nahimutangan sa Edom diha sa kabukiran, ingon man sa pagkamapahitas-on ug pagkamapangahason niini.—Jer 49:15-18; Abd 1-4; itandi ang pahayag sa Diyos batok sa Babilonya, diha sa Hab 1:6; 2:6-11.

Sa pagtagna batok sa Jerusalem, si Jeremias naghisgot sa kahabog sa mga kahoy sa Lebanon ug sa kabililhon sa mga kahoyng sedro niini, nga gigamit ilabina sa mga hari ug sa mga tawong dato sa pagtukod sa ilang mga balay. Ang palasyo sa hari sa Juda ug ang dagkong mga tinukod sa kagamhanan didto sa Jerusalem sa dakong bahin gitukod nga ginamit ang kahoyng sedro. Busa si Jeremias naghisgot sa mga molupyo sa Jerusalem

ingong "nagpuyo sa Lebanon, nga nagsalag diha sa mga sedro." Apan gikan niining hataas nga posisyon sila igapaubos.—Jer 22:6, 23.

Usa ka "Lawak." Sa Genesis 6:14, ang Hebreohanong pulong nga *qin·nim′* ("mga salag") gihubad nga "mga kuwarto" (*KJ, RS*), "mga kamarote" (*AT*), ug "mga lawak" (*NW*). Dayag nga kini maoy gagmay lamang nga mga lawak diha sa arka nga gitukod ni Noe ug, sama sa mga salag sa langgam, nagsilbing proteksiyon ug puy-anan sulod sa usa ka malisod nga panahon sa dihang ang mga tawo ug mga hayop walay kapaingnan.

SALAI.

1. Usa ka ngalan diha sa talaan sa mga Benjaminhon nga nagpuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Neh 11:4, 7, 8.

2. Usa ka balay o banay sa mga saserdote nga kaliwat sa amahan sa mga adlaw ni Joiakim nga manununod sa Hataas nga Saserdoteng si Jesua. (Neh 12:12, 20) Mopatim-aw nga kining ngalana giespeling nga Sallu diha sa Nehemias 12:7.

SALAMANGKA UG PAMARANG. Tinagong mga kalaki ug mahikanhong mga gahom nga gituohang gigamit aron himoon ang mga butang nga dili kinaiyanhon—nalangkit sa espiritistikanhon, okultong mga gahom.

Ang "itom" nga salamangka o mahika negra giingong gilangkoban sa mga kalaki, linaing mga tunglo, ug sa "daotan nga mata" nga magpahinabog kadaot sa mga kaaway sa usa ka tawo. Sa laing bahin, matod sa mga nagabuhat niini, ang "puti" nga salamangka o mahika blangka makapatunghag maayong mga resulta pinaagi sa pag-alkontra sa mga kalaki ug pagwagtang sa mga tunglo. Taliwala sa pipila ka karaang katawhan ang "itom" nga salamangka gidili ubos sa silot nga kamatayon. Apan mas labaw pa ang gihimo sa Bibliya kay gidili niini ang tanang matang sa espiritistikanhong salamangka. (Lev 19:26; Deu 18:9-14) Pinaagig paggamit ug mga orasyon, nga giingong mabatonan pinaagig labaw-kinaiyanhong kahibalo ug kaalam, ang salamangkero mosulay sa pag-impluwensiya sa mga tawo ug sa pagbag-o sa umaabot nga mga panghitabo. Niining bahina ang salamangka lahi sa pagpanag-an, nga maoy pagsulay lamang nga sayron ang umaabot nga mga hitabo inay nga impluwensiyahan o bag-ohon kini.—Tanawa ang PAGPANAG-AN.

Kadaghanan sa konsepto labot sa pagpamarang nga inubanag salamangka gipasukad sa pagtuo nga ang daotang mga espiritu mahimong awhagon sa pagbiya o kaha sa pagsulod nganha sa usa ka tawo, nga sila mahimong lansisan ug limbongan, ug nga sila mahimong dakpon o lit-agon diha sa usa ka piraso nga kahoy o sa usa ka larawan nga yutang-kulonon. Pananglitan, gituohan nga pinaagi sa paghimog mahikanhong mga agianan ginamit ang dugos o ubang dalawaton nga mga butang, ang mga demonyo mahimong molihok ubos sa pagbuot sa salamangkero.

Tungod sa maong mga pagtuo, mitungha ang malansisong grupo sa mga salamangkerong saserdote, kinsa nagbaton ug dakong gahom ibabaw sa mga kinabuhi sa katawhan, nga nangilkil ug dagkong balayronon gikan niadtong nailalom sa ilang impluwensiya ug nagpakaaron-ingnon nga sila nakabaton kuno ug labaw-kinaiyanhong mga gahom nga labaw pa gayod nianang sa mga demonyo. Gituohan sa mga tawo nga kining propesyonal nga mga barangan makahimo sa pagpasunod sa mga demonyo apan ang mga demonyo walay gahom ibabaw sa mga barangan.

Kining espiritistikanhong mga buhat, nga gitawag kunohay ug mga siyensiya, naugmad ug gigamit sa karaang mga Caldeanhon sa Babilonya. Si Isaias, sa ikawalong siglo W.K.P., nagbutyag kanato nga ang Babilonya sa iyang adlaw napuno sa tanang matang sa pagpamarang. (Isa 47:12-15) Kapin sa usa ka siglo sa ulahi, sa mga adlaw ni Daniel, ang mga salamangkerong saserdote bahin pa gihapon sa mga opisyal sa palasyo sa Babilonya. (Dan 1:20; 2:2, 10, 27; 4:7; 5:11) Ang ekspresyong "mga salamangkerong saserdote" maoy usa ka literal ug tin-aw nga paghubad sa Hebreohanong pulong niini.

Ang mga Babilonyanhon nahadlok kaayo sa mga tawo nga may pisikal nga depekto nga gitawag ug mga barangan ug mga ungo, kay nagtuong sila maoy mga tigpahinabo sa "itom" nga salamangka. Sa laing bahin, ang mga saserdote giingong mga batid sa "puti" nga salamangka. Sila nagtuo nga ang samang orasyon nga makapaayo sa usa ka masakitong tawo kon ipamulong sa usa ka saserdote makapatay sa maong tawo kon ipamulong kini sa usa ka barangan o ungo.

Posible nga sa dihang ang katawhan natibulaag sa tibuok yuta tungod sa paglahugay sa mga pinulongan didto sa Babel, ilang nadala ang pipila nila ka mga kalaki sa salamangka. (Gen 11:8, 9) Karong adlawa minilyon ang naghimo sa salamangka nga *mantra,* nga mao, ang mistikong mga orasyon, himno, o hurimhurim sa popular nga Hinduismo. Ang salamangkerong mga saserdote, mga tambalan, mga albularyo, ug ang tanang matang sa mga barangan makaplagan sa daghang dapit sa tibuok kalibotan, maingon nga sila makaplagan usab taliwala sa mga Ehiptohanon sa ika-18 nga siglo W.K.P., sa mga adlaw ni Jose. (Gen 41:8, 24) Kapin sa duha ka siglo human si Jose gibaligya sa pagkaulipon, ang salamangkerong mga saserdote sa

Ehipto daw nakasundog usab sa unang tulo ka milagro nga gihimo ni Moises. (Ex 7:11, 22; 8:7) Apan sila walay gahom sa pagpatunghag mga tagnok, ug napugos sa pag-admitir nga kadto maoy "tudlo sa Diyos!" Wala usab nila mapanalipdi ang ilang kaugalingon sa pagtakboy sa hampak sa mga hubag. —Ex 8:18, 19; 9:11.

Gikondenar sa Bibliya. Ang Bibliya lahi ra kaayo sa mga sinulat sa ubang karaang katawhan tungod kay gikondenar niini ang tanang butang maylabot sa mahikanhong mga gahom ug mga buhat sa salamangka. Wala gayoy makaplagan nga kini nagrekomendar sa "puti" nga salamangka aron sa pag-alkontra sa mga kalaki sa "itom" nga salamangka. Hinunoa, kini nag-awhag sa pagtuo, pag-ampo, ug pagsalig kang Jehova ingong panalipod batok sa dili-makitang "daotang mga puwersa nga espirituhanon" ug sa tanan nilang nalangkit nga mga kalihokan, lakip na ang mga gahom sa salamangka. (Efe 6:11-18) Diha sa Mga Salmo ang matarong nag-ampo alang sa kaluwasan gikan sa daotan; si Jesus nagtudlo kanato sa pag-ampo alang sa kaluwasan "gikan sa usa nga daotan." (Mat 6:13) Ang Talmud ug ang Koran, sa laing bahin, naimpluwensiyahan sa patuotuo ug kahadlok. Ang Apokripal nga basahon ni Tobit naundan ug dili katuohan nga mga pahayag sa pagpamarang nga inubanag salamangka.—Tobit 6:5, 8, 9, 19; 8:2, 3; 11:8-15; 12:3; tan-awa ang APOKRIPA (Tobit).

Busa, ang nasod sa Israel dili sama sa mga katalirongan niini labot niining butanga, ug aron nga kini magpabilin nga ingon niini, si Jehova naghatag sa iyang katawhan ug pipila ka tin-aw kaayo nga mga balaod maylabot niadtong nalangkit sa mga gahom sa okulto. "Dili mo tugotang magpabiling buhi ang usa ka babayeng barangan." (Ex 22:18) "Dili kamo maghimog salamangka." "Kon bahin sa usa ka lalaki o babaye nga adunay espiritu sa pagkaespiritista o espiritu sa pagpanagna, pagapatyon sila sa walay pakyas." (Lev 19:26; 20:27) "Walay makaplagan diha kanimo nga . . . usa ka salamangkero o bisan kinsa nga nagapangitag mga tilimad-on o usa nga barangan, o usa nga tigpangdaot o bisan kinsa nga nagakonsultag espiritista." —Deu 18:10-14.

Ang manalagna ni Jehova nagpahayag usab nga wagtangon sa Diyos ang tanang nagabuhat ug pagpamarang. (Miq 5:12) Ang pipila ka indibiduwal sama ni Saul, Jezebel, ug Manases, kinsa mibiya kang Jehova ug midangop sa nagkalainlaing matang sa pagpamarang, maoy mga pananglitan sa kakaraanan nga dili angayng sundogon.—1Sa 28:7; 2Ha 9:22; 2Cr 33:1, 2, 6.

Ang Kristohanon Gregong Kasulatan naghisgot usab sa pagkakaylap sa mga barangan sa tibuok Romanhong Imperyo sa mga adlaw ni Jesus ug sa mga apostoles. Sa pulo sa Cipro, dihay barangan nga ginganlag Bar-Jesus, kinsa gisaway ni Pablo ingong "puno sa tanang matang sa panikas ug sa tanang matang sa pagkalampingasan, . . . anak sa Yawa." (Buh 13:6-11) Apan dihay pipila usab nga sama kang Simon nga taga-Samaria nga mibiya sa ilang mga buhat sa salamangka ug misagop sa Kristiyanidad. (Buh 8:5, 9-13) Sa usa ka higayon didto sa Efeso, "ubay-ubay niadtong nanaggamit ug mga kalaki sa salamangka nagtapok sa ilang mga basahon ug nagsunog niini atubangan sa tanan. Ug ilang gikuwenta sa tingob ang bili niini ug ilang nakaplagan nga kini mikabat ug kalim-an ka libo ka pirasong plata [kon denario, $37,200]." (Buh 19:18, 19) Sa pagsulat ngadto sa mga taga-Galacia, gilakip ni apostol Pablo ang espiritistikanhong okultismo sa "mga buhat sa unod," nga nagpasidaan kanila "nga kadtong nagabuhat sa maong mga butang dili makapanunod sa gingharian sa Diyos." (Gal 5:19-21) Sa gawas sa maong mahimayaong Gingharian anaa ang tanan nga nagpadayon niining Babilonyanhong mga buhat. (Pin 21:8; 22:15) Uban sa Dakong Babilonya, nga ilado kaayo sa pagpahisalaag sa mga nasod pinaagi sa iyang mga pagpamarang, silang tanan pagalaglagon.—Pin 18:23; tan-awa ang GAHOM, GAMHANANG MGA BUHAT (Responsableng paggamit sa gahom).

SALAMIN. Ang madaladala nga mga salamin (Isa 3:23) niadtong karaang panahon usahay maoy gama sa pinasinaw nga bato, apan sagad kini maoy gama sa metal, sama sa bronse o tumbaga, ug sa ulahi maoy gama sa lata, plata, ug sa bulawan. Lagmit nga sukad lamang sa unang siglo K.P. nga gisugdan paggamit ang mga salamin nga gama sa bildo. Sanglit ang karaang mga salamin sagad ginama man sa tinunawng metal, kini kinahanglang pasinawon pag-ayo aron tin-aw ang aninag niini. Ang pinolbos nga mga bato gikan sa bolkan mahimong gamiton alang niini nga pagpasinaw, nga sa popanahon bagnosan kini ug espongha nga sagad gibitay diha sa salamin mismo. Bisan pa niana, ang karaang metal nga mga salamin dili sama katin-aw ug aninag kay sa bildong mga salamin karong adlawa. Busa si apostol Pablo haom nga makasulat: "Sa pagkakaron kita nagpakakita sa hanap nga dagway pinaagig metal nga salamin."—1Co 13:12.

Mahulagwayong Paggamit. Ang Kasulatan usahay maghisgot sa mga salamin sa mahulagwayon o sa masambingayong paagi. Sa Job 37:18 ang kalangitan gipakasama sa metal nga salamin, nga ang sinawng dagway niini mohatag ug hayag nga aninag. Ang tinun-ang si Santiago migamit sa salamin sa paghulagway sa pulong sa Diyos sa dihang nag-awhag sa mga tawo nga mahimong, dili lamang mga tigpaminaw sa pulong, kondili mahimong mga magtutuman niini. (San 1:22-25) Ug

gipakita ni apostol Pablo nga ang mga Kristohanon ‘nagsumbalik-silaw samag mga salamin sa himaya ni Jehova’ diha sa ilang ministeryo.—2Co 3:18; 4:1.

SALAMIS. Usa ka iladong siyudad sa Cipro. Didto si Pablo, Bernabe, ug Juan Marcos “nagmantala sa pulong sa Diyos” sa hapit na magsugod ang unang misyonaryong panaw ni Pablo niadtong mga 47 K.P. Wala iasoy kon unsa sila kadugay miestar sa maong siyudad. Lagmit nga dihay dakong populasyon sa mga Hudiyo sa Salamis, sanglit dili lang usa ang sinagoga niini.—Buh 13:2-5.

Ang Salamis sagad nga gituohang mao ang mga kagun-oban nga makaplagan mga 5 km (3 mi) sa A sa modernong siyudad sa Famagusta. Sa ingon kini nahimutang sa S nga tumoy sa usa ka dakong tabunok nga patag, sa A lamang sa suba sa Pedias (Pediaeus). Busa ang Salamis maoy mga 200 km (120 mi) sa KHK latas sa Dagat Mediteranyo gikan sa Seleucia, diin si Pablo mibiya sa Sirya. Bisan tuod ang Bibliya wala sa espesipiko mag-ingon nga ang barko nga gisakyan ni Pablo mipondo sa usa ka dunggoanan sa Salamis, ang siyudad kanhi may usa ka maayong dunggoanan nga karon natambakan na sa mga binanlas nga yuta.

Mopatim-aw nga ang Salamis nadugtong sa Pafos pinaagi sa usa ka dalan sa pikas tumoy sa pulo. Tingali tungod niini nga dali ra ang panaw ni Pablo ug sa iyang mga kauban samtang sila nagwali sa “tibuok pulo hangtod sa Pafos.”—Buh 13:4-6.

Si Bernabe ug Juan Marcos lagmit nga miduaw pag-usab sa Salamis niadtong mga 49 K.P.—Buh 15:36-39.

SALAMPATI [Heb., *yoh·nah′, goh·zal′* (piso sa salampati o kuyabog); Gr., *pe·ri·ste·ra′*]. Ang salampati maoy usa sa unang duha ka langgam nga espesipikong ginganlan diha sa Bibliya, ug sa tulo ka higayon si Noe nagpadalag usa ka salampati human sa Lunop aron sa pagtino nga mihubas na ang katubigan. (Gen 8:8-12) Ang Hebreohanong ngalan nga *yoh·nah′* gituohang naggikan sa pulong nga *’a·nah′,* nga nagkahulogang “pagbangotan,” ug lagmit nga gigamit kini agig pagsundog sa masulub-ong pag-agumod sa salampati.—Isa 38:14; 59:11, 12; Eze 7:16; Nah 2:7.

Mga Matang ug Kahubitan. Lakip sa pamilyang *Columbidae* mao ang nagkalainlaing matang sa mga salampati. Ang labing komon nga matang niini nga makaplagan sa Israel mao ang *rock dove* (*Columba livia*), ang *ring dove* (*Columba palumbus;* gitawag usab nga *wood pigeon*), ug ang *stock dove* (*Columba oenas*). Ang mga *ring dove* ilabinang makaplagan sa kalasangan sa Gilead ug Carmelo. Ang *stock dove* pangunang nanimuyo sa palibot sa Jerico ug sa sidlakang bahin sa Jordan, samtang ang *rock dove* misanay diha sa kabaybayonan, ubay sa mga lugot sa Walog sa Jordan ug sa kabukiran sa kasadpan. Ang mga salampati kasagaran linginon ug lawas, dakog dughan, nindot ug liog, gamay ug linginon ang ulo nga may gagmayng sungo, ug mugbog mga tiil. Ang mga balhibo niini kupkop kaayo, mao nga hapsay kaayong tan-awon kining langgama. Ang mga salampati sagad nga asul-abohon ug kolor, samtang ang uban adunay samag balangaw nga kolor sa lainlaing mga bahin sa mga balhibo, nga tungod niana kini daw metal tan-awon kon madan-agan sa adlaw. Lagmit nga kini ang gipasabot sa Salmo 68:13, bisan tuod nga ang paghisgot diha niini nga teksto maylabot sa “mga pako sa salampati nga naputos sa plata ug ang iyang mga dagang sa dalagongberde nga bulawan” gituohan sa pipila nga nagtumong sa maanindot kaayong butang nga batid ang pagkahimo ug gidala ingong inagaw sa gubat.

Malumo ang dagway ug kinaiya sa salampati mao nga gitawag kining ‘ang karnero sa kalibotan sa mga langgam.’ Tungod niana ang ngalang Jonas (*Yoh·nah′*) kaniadto ug karong adlawa maoy usa ka popular nga ngalan sa mga batang lalaki nga Hudiyo. (Jon 1:1) Kini nga mga langgam nailhan sa ilang pagkamaunongon ug pagmahal sa ilang mga kaparis, ug sa ilang pagbirigay ilang ipaduol ang ilang mga ulo sa usag usa ug magtinuhikay nga sama gayod sa paghalokay sa mga managhigugma. Busa ang “akong salampati” maoy usa ka haom nga termino sa pagmahal nga gigamit sa magbalantay nga hinigugma sa dalagang Sulamita. (Aw 5:2) Ang mga mata sa dalaga gipakasama sa hiloy ug malulot nga mga mata sa usa ka salampati (Aw 1:15; 4:1), samtang ang mga mata sa magbalantay gipakasama sa Sulamita sa asul-abohon nga mga salampati nga naligo sa mga linaw sa gatas, nga pinaagi niining maanindot nga pagtandi dayag nga gilarawan ang itom nga tawotawo nga gilibotan sa nagdan-ag nga puti sa mata. (Aw 5:12) Ang mga salampati hilig nga maligo, nga mopalabi sa pagsalag duol sa usa ka tuboran sa tubig. Ang maunongong laki nga salampati motabang sa bayeng salampati sa paghimog salag ug sa paglumlom sa mga itlog. Ang salampati lahi sa tanang ubang mga langgam tungod sa ilang talagsaong paagi sa pagpakaon sa ilang mga piso pinaagig “gatas sa salampati,” ang samag bagtok nga gatas nga gipatungha sulod sa balonan sa ginikanang salampati. Ang mga *squab* o mga kuyabog sa salampati maoy sagad nga pagkaon sa daghang kayutaan.

Kay usa ka maulawon nga langgam, nga mangurog kon mahadlok (Os 11:11), ang ihalas nga salampati sagad magsalag diha sa kawalogan (Eze 7:16), samtang ang *rock dove* magsalag diha sa misiwil nga mga bato ug sa mga bangag sa mga

pangpang ug sa batoong mga lugot. (Aw 2:14; Jer 48:28) Kon binuhi, kini molupad ug balik ngadto sa mga balaybalay nga gihimo alang niini, ug ang puting bahin ilalom sa mga pako sa usa ka dakong panon sa mga salampati mahisamag usa ka gipadpad nga panganod. (Isa 60:8) Ang mga balaybalay sa salampati, nga ang pipila niini dagko, nakubkoban didto sa Israel.

Tungod sa kinaiya niini nga makapauli sa iyang pinuy-anan, kini gigamit sa pagdalag mga mensahe sukad pa sa unang mga panahon. Dili sama sa mga tawong nabigador nga kinahanglan pang mogamit ug mga *chronometer* ug mga *sextant* aron matino ang ilang nahimutangan, ang mamauling mga salampati halos dihadiha makatuod—pinaagi sa pagmatikod sa *magnetic field* sa yuta ug pinaagi sa paglantaw sa nahimutangan sa adlaw—kon asa nga direksiyon sila molupad, bisan pag buhian sa dili-sinating teritoryo ginatos ka kilometro gikan sa ilang pinuy-anan. Sila kinaiyanhong maniid sa dagan sa adlaw diha sa kalangitan aron ang anggulo sa ilang pagpanaw dili masayop.

Ang salampati lig-on ug mga pako, ug kini makalupad ug lagyong mga distansiya sa pagpangitag pagkaon, ug abtik (nga makalupad sa gikusgong kapin sa 80 km/oras) sa pag-ikyas gikan sa kadaghanan sa mga kaaway niini. (Sal 55:6-8) Apan ang mga salampati anad kaayo sa mga tawo ug dali rang malit-agan o mabitik sa usa ka pukot. Busa, ang apostatang Epraim, nga sa kabuangan nagbutang sa iyang pagsalig una sa Ehipto ug dayon sa Asirya, gipakasama sa usa ka "walay buot nga salampati," nga hapit nang masikop sa pukot. (Os 7:11, 12) Si Jesus, sa pagpasidaan sa iyang mga tinun-an batok sa samag-lobo nga mga magsusupak, nagtambag kanila nga dili lamang 'magmainosente ingon sa mga salampati' apan usab 'magmabinantayon ingon sa mga halas.'—Mat 10:16.

Sa panahon sa bawtismo ni Jesus ug sa misunod nga pagdihog kaniya pinaagi sa balaang espiritu sa Diyos, ang maong balaang espiritu gipatungha "sa dagway nga lawasnon ingon sa usa ka salampati," ug ang makitang pagkunsad niini diha kang Jesus tingali maoy sama sa pagkapakapa sa salampati sa dihang kini hapit nang motugdon sa batogan niini. (Luc 3:22; Mat 3:16; Mar 1:10; Ju 1:32-34) Kini maoy tukmang simbolo, tungod sa kinaiyahan niini sa pagkainosente.—Mat 10:16.

Gigamit Ingong Halad. Ang mga salampati, uban sa mga tukmo (Heb., *to·rim′*), maoy dalawaton nga halad nga gigamit ingong halad-nga-sinunog (Lev 1:14); ang usa ka paris nga salampati mahimong ihalad niadtong kabos kaayo nga dili makaarang sa paghalad ug bayeng nating karnero o nating kanding ingong halad-sa-pagkasad-an (Lev 5:5-7); ang usa ka salampati (o kaha usa ka tukmo) kinahanglang dad-on ingong halad-sa-sala uban sa usa ka laking nating karnero sa rituwal nga pagputli sa babaye human siya manganak gawas lang kon siya dili makaarang sa paghalad ug laking karnero, nga sa maong kahimtang "duha ka piso sa salampati" maoy dalawaton (Lev 12:6-8) (sama sa pagpaputli ni Maria human ipahimugso si Jesus; Luc 2:22-24); ug ang usa ka paris sa mga salampati o mga tukmo kinahanglang ilakip sa mga halad sa pagputli sa usa ka tawo nga naayo gikan sa inagas (Lev 15:13, 14, 28, 29; tan-awa ang TUKMO). Kini dalawaton usab maylabot sa paghinlo sa mga Nazareo gikan sa kahugawan. (Num 6:10). Ang ekspresyon nga "(mga) piso sa salampati" (*NW, KJ, RS*) diha sa Hebreohanon sa literal nagkahulogang "(mga) anak sa usa ka (o sa) salampati."

Bisan tuod nga daghang pamilya taliwala sa mga Hudiyo ang aduna gayoy kaugalingong mga salampati, ang ekspresyon nga, "Karon kon wala siyay ikaarang alang sa duha ka tukmo o sa duha ka piso sa salampati," dayag nga nagpakitang kini sagad nga paliton aron ihalad.—Lev 5:11.

Ang Hebreohanong termino nga *goh·zal′*, nga gigamit sa asoy sa paghalad ni Abraham sa dihang "si Jehova mihimog pakigsaad uban kang Abram," gisabot nga nagtumong sa "usa ka piso sa salampati." (Gen 15:9, 18) Kini tungod kay ang salampati kanunayng ilakip uban sa tukmo diha sa mga halad nga gilatid sa Balaod nga sa ulahi gihatag ngadto sa Israel. Ang samang Hebreohanong pulong gihubad nga "kuyabog" diha sa Deuteronomio 32:11. Walay duhaduha nga ang salampati maoy lakip sa unang halad ni Noe, sanglit lakip sa maong halad ang "pipila . . . sa tanang mahinlong naglupad nga mga linalang."—Gen 8:20.

Ang probisyon sa Balaod nga mahimong gamiton ang mga piso sa salampati o sa mga tukmo ingong halad maoy usa ka maluluy-ong kahikayan alang sa mga Hudiyo, sanglit kadaghanan sa mga tukmo molalin gikan sa yuta sa Israel sa mga bulan sa tingtugnaw, samtang ang dili-tiglalin nga mga salampati anaa kanunay sa tibuok tuig.

Ang mga salampati gibaligya sa mga nagnegosyo didto sa templo sa Jerusalem; ang Gregong termino nga *pe·ri·ste·ras′* nga gigamit dinhi lagmit nagpasabot sa "mga tukmo" o sa "mga piso sa salampati" nga gihisgotan sa Moisesnong Balaod. —Mar 11:15; Ju 2:14-16.

SALAPANG. Usa ka may sima, samag-bangkaw nga instrumento nga kasagarang gigamit sa pagtiro ug dagkong isda. Ang salapang gihisgotan lamang diha sa Job 41:7, nga nagpasiugda sa samag-armadura nga panit sa Leviatan (ang buaya), nga dili madutlan sa usa ka ordinaryong salapang.

SALAPI. Kini gigamit nga pangbayad. Sa kakaraanan, ang kahayopan mao ang kasagarang gigamit nga pangbaylo, nga mao, ang pagbaylo sa usa ka butang alang sa lain ug dayag nga mao ang labing karaang paagi sa paghimog mga transaksiyon sa negosyo. Gipadayag kini sa kamatuoran nga ang Latin nga pulong alang sa salapi (*pecunia*) gikuha gikan sa pulong nga *pecus,* nga nagkahulogang "mga baka." Apan ang kahayopan (Gen 47:17) ug ang mga pagkaon (1Ha 5:10, 11) dili kanunayng kombenyenteng gamiton ingong pangbayad o pangbaylo. Busa gigamit sa ulahi ang mga metal sama sa bulawan ug plata. Sukad pa sa panahon ni Abraham, ang bililhong mga metal gigamit na ingong salapi. Apan dili kini ang ordinaryong salapi nga gigama ingong mga sensilyo. Kini maoy mga plata ug bulawan, nga sa walay duhaduha gihulma ingong mga bareta, mga singsing, ug mga pulseras, o ubang komon nga mga porma nga adunay espesipikong gibug-aton. (Itandi ang Gen 24:22; Jos 7:21.) Ang sagad nga Hebreohanong termino nga gihubad nga "salapi" sa literal nagkahulogang "plata." (Gen 17:12, *ftn* sa *Rbi8*) Sagad nga timbangon sa mga nagpalit ug nagbaligya ang metal nga mga butang sa dihang magbinayranay.—Gen 23:15, 16; Jer 32:10.

Sanglit gikinahanglan ang pagtimbang diha sa mga transaksiyon sa negosyo, ang mga ngalan sa mga timbang maoy mga ngalan usab sa salapi. (Tan-awa ang TIMBANG UG SUKOD.) Taliwala sa mga Israelinhon dihay lima ka pangunang mga timbang: ang *gerah,* tunga sa siklo (*bekah*), siklo, mina (*maneh*), ug talanton. (Ex 25:39; 30:13; 38:25, 26; 1Ha 10:17; Eze 45:12; tan-awa ang GERAH; MINA; SIKLO; TALANTON.) Makita sa ubos ang tagsatagsa ka katumbas sa timbang niini ug ang modernong mga katumbas sa bili niini diha sa bulawan ug plata. (Ang bili sa bulawan ug plata nagbag-obag-o sa dili pa dugayng katuigan. Niini nga publikasyon, ang bulawan gibanabana sa pinakaubos nga kantidad nga $350.00 kada *ounce troy* (31.103 g) ug ang plata maoy $6.00 kada *ounce troy;* apan, ang bili sa bulawan niadtong karaang panahon giisip nga labaw ug 13 ka pilo kay sa plata.)

		Bulawan	Plata
1 gerah	= 1/20 siklo	$ 6.42	$ .11
1 bekah	= 10 gerah	64.23	1.10
1 siklo	= 2 bekah	128.45	2.20
1 mina	= 50 siklo	6,422.50	110.10
1 talanton	= 60 mina	385,350.00	6,606.00

Dili matino ang bili sa "(mga) pirasong salapi" (Heb., *qesi·tah′*) nga gihisgotan sa Genesis 33:19; Josue 24:32; ug Job 42:11. Ang bili sa *pim* dili usab matino. Kini lagmit nga mga dos-tersiya sa usa ka siklo.—1Sa 13:21; tan-awa ang PIM.

Mga Sensilyo sa Hebreohanong Kasulatan. Gituohan sa kadaghanan nga ang mga sensilyo unang gigama niadtong mga 700 W.K.P. Ang mga Israelinhon lagmit unang migamit ug mga sensilyo didto sa ilang yutang natawhan human makabalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. Ang mga basahon sa Bibliya human sa pagkadestiyero naghisgot sa Persianhong darik (1Cr 29:7; Esd 8:27) ug sa mga drakma (Heb., *dar·kemoh·nim′*), nga sagad giisip nga katumbas sa darik. (Esd 2:69; Neh 7:70-72) Ang Persianhong darik nga bulawan motimbang ug 8.4 g ug busa sa pagkakaron mokantidad ug katumbas sa $94.50.—Tan-awa ang DARIK; DRAKMA.

Ang Salapi sa Yugto sa Kristohanong Kasulatan. Ang *lepton* (Hudiyohanon), *quadrans* (Romanhon), *as* o *assarion* (Romanhon ug sa lalawigan), denario (Romanhon), drakma (Grego), didrakma (Grego), ug ang estatero (Grego; giisip sa kadaghanan nga mao ang tetradrakma sa Antioquia o sa Tiro) maoy mga sensilyo nga espesipikong gihisgotan sa Kristohanon Gregong Kasulatan. (Mat 5:26; 10:29; 17:24, 27; 20:10; Mar 12:42; Luc 12:6, 59; 15:8; 21:2, *Int;* tan-awa ang DENARIO; ESTATERO.) Ang mas dakog bili nga mga salapi nga nailhan ingong mga mina ug mga talanton maoy mga bato sa timbangan, dili mga sensilyo. (Mat 18:24; Luc 19:13-25) Ang tsart nga mosunod nagpakita sa kalainan sa nagkalainlaing salapi ug sa modernong mga katumbas sa gibanabanang kantidad niini.

		Modernong Kantidad
1 lepton (tumbaga o bronse)	= ½ quadrans	$ .006
1 quadrans (tumbaga o bronse)	= 2 lepta	.012
1 as (assarion) (tumbaga o bronse)	= 4 quadrantes	.046
1 denario (plata)	= 16 as	.74
1 drakma (plata)	=	.65
1 didrakma (plata)	= 2 drakma	1.31
1 tetradrakma*	= 4 drakma	2.62
1 mina (plata)	= 100 drakma	65.40
1 talanton (plata)	= 60 mina	3,924.00
1 talanton (bulawan)	=	228,900.00

*Gituohan nga sama ra sa estatero (plata)

Ang Bili sa Salapi. Ang modernong kantidad sa karaang salapi wala magpaila sa tinuod nga bili niini. Apan gipaila sa Bibliya ang bili niini ug kini motabang sa pagsabot sa karaang mga kantidad sa

salapi. Sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, ang mga mamumuo sa uma sagad makadawat ug usa ka denario alang sa 12 ka oras nga pagtrabaho. (Mat 20:2) Mahimong dahomon nga sa panahon sa Hebreohanong Kasulatan ang mga suhol halos pareho ra. Kon mao, ang usa ka siklo nga plata maoy katumbas sa tulo ka adlaw nga suhol.

Ang kantidad sa usa ka ulipon maoy 30 ka siklo nga plata (tingali 90 ka adlaw nga suhol). (Ex 21:32; itandi ang Lev 27:2-7.) Si Oseas nga manalagna mipalit ug babaye sa kantidad nga 15 ka pirasong plata ug usa ug tunga ka *homer* (15 *ephah*) nga sebada. Lagmit kini nga bayad mao ang bug-os nga kantidad sa usa ka ulipon. Kon mao, ang usa ka *ephah* (22 L) sa sebada kaniadto mokantidad ug usa ka siklo.—Os 3:2.

Sa mga panahon sa kanihit, ang presyo mosaka pag-ayo. Ang 80 ka pirasong plata (mga 240 ka adlaw nga suhol) nga sa usa ka panahon ikapalit ug walo ka *homer* (1,760 L) nga sebada, sa panahon sa paglikos, ikapalit na lamang ug usa ka niwang nga ulo sa asno, usa ka hayop nga dili angayng kanon sumala sa gilatid sa Moisesnong Balaod.—2Ha 6:25; itandi ang Os 3:2.

Sa unang siglo K.P. ang duha ka goryon mapalit sa kantidad nga usa ka *assarion* (45 minutos nga suhol), ug ang lima ka goryon mapalit sa doble niini nga kantidad. (Mat 10:29; Luc 12:6) Mas kubos pa gayod ang giamot sa kabos nga babayeng balo nga nakita ni Jesus sa templo, kay kadto duha lamang ka *lepta* (1 ka *quadrans*), o 1/64 sa usa ka adlaw nga suhol. Bisan pa niana gidayeg ni Kristo Jesus ang iyang paghatag ingong mas dakog bili kay niadtong miamot ug dako, tungod kay siya miamot, dili sa iyang sobra, kondili "sa tanan niyang nabatonan, ang iyang tibuok nga panginabuhian." (Mar 12:42-44; Luc 21:2-4) Ang tinuig nga buhis sa templo nga ginabayran sa mga Hudiyo maoy duha ka drakma, o usa ka didrakma (mga duha ka adlaw nga suhol). (Mat 17:24) Sanglit ang usa ka drakma katumbas man sa usa ka adlaw nga suhol, makataronganong silhigan sa usa ka babaye ang iyang tibuok balay ug pangitaon pag-ayo ang usa ka nawalang sensilyo nga drakma.—Luc 15:8, 9.

Gibudhian ni Judas Iskariote si Jesus bugti sa 30 ka pirasong plata, nga dayag maoy kantidad sa usa ka ulipon. (Mat 26:14-16, 47-50) Walay duhaduha nga kining mga pirasong plata maoy mga siklo o ubang mga sensilyo nga parehog bili. Wala hisgoti diha sa asoy kon unsang matanga kini sa sensilyo, gihisgotan lamang nga kini plata.

Ang Salapi Mahimong Mapuslanon ug Makadaot. Ang salapi maoy usa ka panalipod batok sa kakabos ug sa mga suliran nga nalangkit niini, ug tungod niini ang mga tawo makapalit sa iyang mga kinahanglanon ug sa mga kaluho. (Itandi ang Ecc 7:12; 10:19.) Tungod niini anaa ang posibilidad nga ang usa ka tawo mosalig sa salapi alang sa kasegurohan ug mahikalimot sa iyang Maglalalang. (Itandi ang Deu 8:10-14.) "Ang gugma sa salapi [sa literal, mahiligon sa plata] maoy gamot sa tanang matang sa makadaot nga mga butang, ug tungod sa pagpangab-ot niini nga gugma ang pipila nahisalaag gikan sa pagtuo ug nagtusaktusak sa ilang kaugalingon sa daghang kasakitan." (1Ti 6:10) Tungod sa salapi, ang mga tawo nagtuis sa hustisya, namampam, nakabuno, nagbudhi sa uban, ug nanghimakak sa kamatuoran.—Deu 16:19; 23:18; 27:25; Eze 22:12; Mat 26:14, 15; 28:11-15.

Sa laing bahin, ang hustong paggamit sa salapi giuyonan sa Diyos. (Luc 16:1-9) Lakip niini ang pag-amot alang sa pagpauswag sa putli nga pagsimba ug sa paghatag ug materyal nga tabang niadtong mga nanginahanglan. (Itandi ang 2Cr 24:4-14; Rom 12:13; 1Ju 3:17, 18; tan-awa ang AMOT; GASA SA KALUOY.) Bisan tuod daghang maayong mga butang ang mahimo pinaagi sa salapi, ang labing bililhong mga butang—ang espirituwal nga pagkaon ug ilimnon, ang kinabuhing walay kataposan mismo—mahimong mabatonan bisan wala kini.—Isa 55:1, 2; Pin 22:17.

SALECA. Usa ka siyudad sa sidlakang utlanan sa Basan, ug bahin sa gingharian ni Og. Kay gisakop sa Israel ilalom sa pagpanguna ni Moises, ang Saleca nahimong pinuy-anan sa mga Gadhanon. (Deu 3:8, 10; Jos 12:4, 5; 13:8, 11; 1Cr 5:11) Sagad gituohan nga kini mao ang Salkhad, nga nahimutang sa habagatang bahin sa Jebel ed Druz (Jebel Hauran), mga 100 km (60 mi) sa SHS sa habagatang tumoy sa Dagat sa Galilea.

SALEKET. Usa ka ganghaan nga nahimutang dapit sa K sa sangtuwaryo didto sa Jerusalem. —1Cr 26:16.

SALEM [Pakigdait]. Usa ka karaang siyudad diin si Melquisedek mao ang hari ug saserdote. (Gen 14:18) Ang Hebreohanong espeling sa "Salem," ingon sa paglakip niini sa ngalang Jerusalem, nagsugyot nga kini usa ka *dual form* ug, busa, ang pulong mahubit ingong "Duha-ka-Pilong Pakigdait." Ang kahulogan niining ngalana ingong "Pakigdait" gikompirmar diha sa inspiradong mga pulong sa Hebreohanon 7:2.

Gituohan sa karaang Hudiyohanong tradisyon nga ang Salem mao ang Jerusalem, ug ang ebidensiya sa Kasulatan nagpaluyo niini. Nahimamat ni Abraham ang hari sa Sodoma ug si Melquisedek didto sa "Ubos nga Patag sa hari." Sanglit kasiglohan sa ulahi ang anak nga lalaki ni Haring David nga si Absalom nagpatindog ug monyumento didto, kining ubos nga patag lagmit haduol gayod sa

Jerusalem, ang kaulohan sa gingharian. (Gen 14:17, 18; 2Sa 18:18) Ang pulong nga "Salem," sa pagkatinuod, gilangkob diha sa ngalang "Jeru*salem,*" ug gigamit kini sa salmista ingong katumbas sa "Zion." (Sal 76:2) Dugang pa, haom nga si Melquisedek ang mahimong hari ug saserdote diha sa mismong dapit diin sa ulahi ang mga hari sa Davidnong linya ug ang Levihanong mga saserdote nag-alagad ug diin gihalad si Jesu-Kristo, ang usa nga gipili aron mahimong hari ug saserdote "sa paagi nga sama kang Melquisedek."—Heb 3:1; 7:1-3, 15-17.

SALIM. Usa ka dapit nga gihisgotan sa Juan 3:23 nga motabang sa pagtino sa nahimutangan sa Enon, diin namawtismo si Juan nga Tigbawtismo. Busa, ang Salim lagmit ilado gayod kaayo niadtong panahona. Karong adlawa ang nahimutangan niini dili matino, apan ang Tell Ridgha (Tel Shalem), mga 12 km (7 mi) sa H sa Bet-sean, gituohan nga mao ang posibleng nahimutangan niini.—Tan-awa ang ENON.

SALINGKAPAW. Usa ka tawo nga nagpakaaron-ingnon; usa ka tawo kansang mga lihok sukwahi sa iyang mga pulong.

Bisan tuod ang mga pulong nga gikan sa Hebreohanong lintunganayng pulong nga *cha·neph′* gihubad nga "salingkapaw" o "pagkasalingkapaw" sa ubang mga hubad, sama sa *King James Version, Douay,* ug *Leeser,* gihubad kini sa lainlaing paagi sa ubang mga maghuhubad ingong "mahugaw" (*Yg*), "dili-masimbahon" (*Ro*), "walay-diyos" (*RS*), ug "apostata" (*NW*). Sumala sa *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* ni Brown, Driver, ug Briggs (1980, pp. 337, 338), ang *cha·neph′,* kon gamiton ingong adhetibo, magkahulogang "mahugaw, dili-relihiyoso . . . , walay-diyos"; o, kon ingong berbo, "paghugaw, pagpasipala . . . , pagtipas gikan sa matarong." Sa Kasulatan ang *cha·neph′* makita kauban niadtong nahikalimot sa Diyos (Job 8:13), sa daotan (Job 20:5), sa mga mamumuhat ug daotan (Isa 9:17), ug kini gigamit ingong kasukwahi sa mga matul-id ug mga inosente.—Job 17:8; tan-awa ang APOSTASYA.

Ang Gregong pulong nga gihubad nga "salingkapaw" (*hy·po·kri·tes′*) nagkahulogang "usa nga motubag," ingon man usab usa ka aktor sa entablado. Ang Grego ug Romanong mga aktor migamit ug dagkong mga maskara nga may mekanikal nga mga himan sa pagpadako sa tingog. Busa, ang Gregong pulong nga *hy·po·kri·tes′* gigamit sa malarawanong diwa sa pagtumong sa usa ka tawo nga nagtakoban, o nagpakaaron-ingnon. Ang samang pulong makaplagan diha sa Gregong *Septuagint* sa Job 34:30; 36:13. Ang mga salingkapaw maoy "mga dili-matinumanon" (itandi ang Luc 12:46 sa Mat 24:51), ug ang "pagkasalingkapaw" (*hy·po′kri·sis*), sumala sa pagkagamit diha sa Kasulatan, mahimong magpasabot usab ug "pagkadaotan" ug "lipatlipat."—Itandi ang Mat 22:18; Mar 12:15; Luc 20:23; tan-awa usab ang Gal 2:13, diin ang *hy·po′kri·sis* gihubad nga "pagpakaaron-ingnon."

Gipaila ni Jesu-Kristo ingong mga salingkapaw ang mga tawo nga naghatag ug mga gasa sa kaluoy nga may mapagawalong pagpasundayag, kinsa nag-ampo ug nagpuasa aron makita sa mga tawo, ug kinsa nanaway sa samag uhot nga mga kasaypanan sa ilang mga igsoon apan walay gihimo sa pagtangtang sa ilang kaugalingong samag salagunting nga mga kasaypanan. Gilakip ni Kristo sa mga salingkapaw kadtong nangangkon nga mga alagad sa Diyos apan wala makasabot sa kahulogan sa panahon nga ilang gikinabuhian ug sa mga hitabo nga nagakahitabo, samtang daling makahimog mga panghinapos labot sa kon unsa unyay kahimtang sa panahon pinasukad sa dagway sa yuta ug sa langit.—Mat 6:2, 5, 16; 7:1-5; Luc 6:42; 12:54-56.

Samtang dinhi sa yuta wala lamang sawaya sa Anak sa Diyos ang mga relihiyosong pangulo sa Israel ingong mga salingkapaw kondili iyang gisulti usab ang iyang mga katarongan sa paghimo niana. Sila nag-alagad sa Maglalalang pinaagi sa ngabil lamang, sa ingon naghimo sa pulong sa Diyos nga walay pulos tungod sa ilang mga tradisyon. (Mat 15:1, 6-9; Mar 7:6, 7) Ang ilang mga buhat sukwahi sa ilang mga pulong. (Mat 23:1-3) Ang mga eskriba ug mga Pariseo dili lamang tinuyo nga midumili sa kahigayonan nga makasulod sa Gingharian sa mga langit, apan ilang gidugangan ang ilang sala pinaagi sa pagbabag sa uban nga makasulod. Sila nanglimbasog pag-ayo sa pagkombertir sa usa ka tawo, aron lamang siya himoong doble pa kaangayan nga mahiagom sa Gehenna kay kanila. Sila makutihong nagtuman sa gagmayng mga butang sa Balaod apan wala magpakabana sa mas bug-at nga mga butang niini—ang hustisya, kaluoy, ug pagkamatinumanon. Kay mga salingkapaw, sila nagbaton ug daw mahinlong panggawas lamang nga dagway; sa sulod sila puno sa paghingapin. Samag pinaputi nga mga lubnganan nga matahom sa gawas, sila matarong tan-awon atubangan sa mga tawo, apan sa sulod sila "puno sa pagkasalingkapaw ug kalapasan." Ilang gitukod ang mga lubnganan sa mga manalagna ug gidayandayanan ang handomanang mga lubnganan sa mga matarong, nga nangangkong wala sila mag-ula sa dugo sa maong mga manalagna. Apan ang ilang gibuhat naghimo kanilang sama gayod sa ilang mamumunong mga katigulangan. (Mat 23:13-36) Ang

pagtulon-an sa mga Pariseo ug mga Saduseo sa pagkamatuod maoy pagkasalingkapaw.—Mat 16:6, 12; Luc 12:1; tan-awa usab ang Luc 13:11-17.

Ang usa ka dayag nga pananglitan sa pagkasalingkapaw mao ang gihimo sa mga tinun-an sa mga Pariseo ug sa pundok nga sumusunod ni Herodes sa dihang miduol sila kang Jesus bahin sa isyu sa buhis. Una, migamit sila ug pag-ulog-ulog, nga nag-ingon: "Magtutudlo, nahibalo kami nga ikaw matinud-anon ug nagtudlo sa dalan sa Diyos subay sa kamatuoran." Unya sila misukna sa pangbitik nga pangutana: "Subay ba sa balaod nga mobayad ug buhis por ulo ngadto kang Cesar o dili?" Tukma nga gitawag sila ni Jesus nga mga salingkapaw, sanglit sila sa pagkamatuod wala gayod magtinguha ug tubag sa ilang pangutana kondili nagsukna lamang niini aron bitkon si Jesus sa iyang isulti.—Mat 22:15-22; Luc 20:19-26; HULAGWAY, Tomo 2, p. 544.

Ang pagkasalingkapaw dili ikatago hangtod sa hangtod. (Luc 12:1-3) Ang mga salingkapaw gikondenar sa Diyos ingong dili takos sa kinabuhing walay kataposan. (Mat 24:48-51) Busa, ang gugma ug pagtuo sa usa ka Kristohanon angay nga walay pagkasalingkapaw. (Rom 12:9; 2Co 6:4, 6; 1Ti 1:5) Ang kaalam nga gikan sa itaas dili salingkapaw.—San 3:17.

SALISA. Usa ka "yuta" o distrito nga giagian ni Saul samtang nangita siya sa mga asna sa iyang amahan (1Sa 9:3, 4), lagmit mao ang dapit nga nahimutangan sa Baal-salisa. (2Ha 4:42) Kining ulahing dapit gituohan nga mao ang Kafr Thulth, mga 20 km (12 mi) sa AK sa Gilgal.—Tan-awa ang BAAL-SALISA.

SALLU.

1. Usa ka Benjaminhong pumoluyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero; anak nga lalaki ni Mesulam.—1Cr 9:3, 7; Neh 11:7.

2. Usa ka pangulo sa banay sa mga saserdote kinsa mibalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel. (Neh 12:1, 7) Sa Nehemias 12:20, diha sa talaan sa ulahing mga banay sa amahan, ang ngalang Salai makita diha sa katumbas nga dapit.

SALMA.

1. Kaliwat ni Juda ug katigulangan ni David. (1Cr 2:3-5, 9-15) Siya gitawag usab ug Salmon.—Ru 4:12, 18-22; Luc 3:32; tan-awa ang SALMON.

2. Katigulangan niadtong nanimuyo sa mga dapit sama sa Betlehem, Netopa, ug Atrot-bet-joab. (1Cr 2:51, 54) Si Salma maoy usa ka anak nga lalaki ni Hur sa linya sa mga kaliwat ni Caleb sa talaan sa mga kaliwatan ni Juda.—1Cr 2:4, 5, 9, 18, 19, 50, 51.

SALMAI. Usa sa mga Netinim kansang mga kaliwat namalik sa Jerusalem niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43, 46; Neh 7:48.

SALMAN [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nakigdait; nagbayad; nagbalos"]. Ang nangagaw sa balay ni Arbel kinsa gihisgotan ni Oseas sa dihang nanagna batok sa dili-matinuohong amihanang gingharian sa Israel. Bisag wala hisgoti si Salman ug si Arbel diha sa Bibliya, ang lakbit apan pintok nga paghisgot ni Oseas bahin kanila nagpasabot nga ang hitabo lab-as pa sa hunahuna sa iyang mga mamiminaw.—Os 10:14.

May usa ka inskripsiyon ni Tiglat-pileser III diha sa usa ka tinukod ang naghisgot sa usa ka prinsipe sa Moab nga ginganlan ug Salamanu, apan walay makasaysayanhong basehanan ang paglangkit kaniya sa usa ka pagpangagaw didto sa Israel.—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 282.

Busa ang Salman gituohan sa kadaghanan nga usa ka pinamubo sa "Salmaneser," ang ngalan sa lima ka Asiryanhong mga hari. Si Salmaneser V lagmit mao ang tawong gihisgotan dinhi, kay sa naghinapos na ang yugto sa pagpanagna ni Oseas, si Salmaneser V misulong sa Israel ug milikos sa Samaria.

SALMANESER [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Si Sulman [usa ka Asiryanhong diyos] Maoy Labaw"]. Lima ka nagkalainlaing monarko sa Asirya ang nagbaton niini nga ngalan; apan, duha lamang kanila ang mopatim-awng direkta nga nakiglabot sa Israel: Si Salmaneser III ug Salmaneser V. Ang naulahi lamang maoy aktuwal nga gihisgotan diha sa asoy sa Bibliya.

1. Si Salmaneser III mipuli sa iyang amahan nga si Ashurnasirpal II sa Asiryanhong trono. Sa usa ka inskripsiyon iyang gitawag ang iyang kaugalingon nga "hari sa kalibotan, ang hari nga walay karibal, ang 'Dakong Dragon,' ang (nag-inusarang) gahom sulod sa (upat ka) ngilit (sa yuta)." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 276) Siya gituohang nagmando sulod sa mga 35 ka tuig. Mopatim-aw nga ang katloag-usa nianang mga tuiga gigugol sa pagpakiggubat aron magpabilin ug mapadako pa ang dominyo sa Asirya. Si Salmaneser III sublisubling miatake ngadto sa K batok sa Aramaeanhon nga mga gingharian sa Sirya.

Ang Iyang Inskripsiyon nga Giingong Naghisgot Kang Ahab. Diha sa Monolith Inscription ni Salmaneser III, gihubit ang usa ka gubat sa Karkar (duol sa Hamat diha sa Walog sa Orontes), nga gisangka sa ikaunom nga tuig sa paghari ni Salmaneser. Ang mga Asiryanhon didto nakiggu-

bat sa managkaabin nga 12 ka kaawayng hari, nga kadaghanan mga Siryanhon. Apan, diha sa talaan makita ang usa ka hari nga gitawag ug *A-ha-ab-bu* ^{mat}*Sir-'i-la-a-a.* Kining ngalana kanunayng gihubad nga "Ahab nga Israelinhon" sa modernong mga reperensiyang basahon. (Tan-awa ang *Ancient Near Eastern Texts,* p. 279.) Ang pagpakig-ambit ni Ahab sa gubat ingong kaalyado sa mga Siryanhon gidawat sa kadaghanan ingong kamatuoran. Apan, ang Bibliya wala maghisgot niana nga panghitabo, ug bisan pa sa mopatim-awng pagkaamgid sa mga ngalan, adunay bug-at nga mga katarongan sa pagduhaduha nga si *A-ha-ab-bu* ^{mat}*Sir-'i-la-a-a* mao si Ahab sa Israel. Ang *Encyclopædia Biblica* (London, 1899, Tomo I, lin. 91) nag-ingon nga "Ang ngalan ni Ahabbu Sir'lai, *ingon sa giuyonan karon sa kadaghanang eskolar,* mahimong magtumong lamang gayod kang Ahab sa Israel (o, sumala sa gihunahuna ni Hommel, sa Jezreel)." (Italiko amoa.) Kini nagpakita nga dili sama karong adlawa, ang maong paglangkit wala kanunay dawata sa kadaghanan, ug kini nagpakita usab nga ang paghubad sa ^{mat}*Sir-'i-la-a-a* ingong "Israelinhon" gikaduhaduhaan usab. Mamatikdan nga ang ^{mat}*Sir-'i-la-a-a* dili mao ang termino nga gigamit sa ubang mga bahin sa mga inskripsiyon sa Asirya sa pagtumong sa amihanang gingharian sa Israel. Sa ubang mga inskripsiyon sa Asirya sa maong panahon, ang maong yuta gitawag pinaagi sa ngalan sa kaulohan niini nga Samaria (*Sa-me-ri-na* diha sa mga inskripsiyon) o ingong *Bit Hu-um-ri-ia* (Yuta ni Omri), usa ka ekspresyon nga gigamit pa gihapon usa ka siglo human sa kamatayon ni Omri.—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 284, 285.

Ang mga inskripsiyon ni Salmaneser nagpakita nga sa iyang ika-18 nga tuig sa pagmando, o *12 ka tuig* human sa gubat sa Karkar, siya nakig-away kang Hazael sa Damasco ug usab gihisgotan niini nga siya nag-ingon: "Sa maong panahon nadawat ko ang tributo sa mga pumoluyo sa Tiro, Sidon, ug kang Jehu, anak nga lalaki ni Omri." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 280) Busa, ang pag-ingon nga si *A-ha-ab-bu* mao si Haring Ahab mosumpaki sa kronolohiya sa Bibliya, nga nagpakitang tali sa kamatayon ni Ahab ug sa paghari ni Jehu dihay salang nga yugto nga mga *14 ka tuig,* nga nagkobre sa mga paghari ni Ahazias ug Jehoram. (1Ha 22:51; 2Ha 3:1) Bisan tuod ang kadaghanan sa mga komentarista nagtuo nga ang giingong pag-apil ni Ahab sa Siryanhong alyansa nahitabo sa hapit nang matapos ang iyang paghari, kini dili gihapon mohaom sa kronolohiya sa Bibliya. Sanglit nakita kini nga suliran, miingon ang mga eskolar nga si Kamphausen ug Kittel nga basin ang ngalan ni Ahab nabaylo sa ngalan ni Jehoram diha sa Asiryanhong mga rekord. (*Dictionary of the Bible* ni Hastings, 1904, Tomo I, p. 53) Hinunoa, walay rekord sa Bibliya nga si Jehoram nakigbahin sa gubat sa Karkar.

Lisod usab ipatin-aw kon nganong si Ahab miduyog uban sa mortal nga mga kaaway sa Israel sa maong pakig-abin. Busa, ang *The Encyclopedia Americana* (1956, Tomo I, p. 269) nag-ingon, "Makapahibulong nga [si Ahab] nakig-abin sa iyang karaang kaaway nga si Benhadad batok kang Salmaneser sa Asirya, bisan tuod ikaingon nga siya malipay unta nga makita si Benhadad nga mapukan, ug ang Asirya dili na usa ka hulga niadtong panahona." Bag-o pa lang si Ahab nakig-away ug duha ka gubat batok sa mga Siryanhon, ug bisan tuod dihay mubong yugto nga walay kasamok tali sa Israel ug Sirya, sa ikatulong tuig sa maong yugto gisangka ni Ahab ang kataposang gubat batok kanila, ug siya namatay. (1Ha 22:1-4, 34-37) Ang gihimong mga pagpatin-aw bahin sa iyang pagpakig-abin sa Sirya, kon kini ba kinabubut-ong pakigalyado o kaha pinugos, dili katuohan.

Sa kataposan, ang dakong panon sa kasundalohan ni *A-ha-ab-bu* nga gihisgotan diha sa inskripsiyon ni Salmaneser maoy kasumpaki sa gipakita sa Bibliya bahin sa kasangkapan sa gubat sa Israel. Si *A-ha-ab-bu* gitala ingong nagdalag "2,000 ka karo" uban kaniya, nga mas daghan kay sa gidala sa uban pang mga hari diha sa alyansa. Dugang pa niini, misamot pa gayod ang suliran kay ang mga nagpaluyo sa ideya nga si *A-ha-ab-bu* mao si Haring Ahab nag-ingon man nga dihay dugang talagsaong panaghiusa sa kasundalohan sa Juda, Tiro, Edom, ug ingon man usab sa Moab uban sa kasundalohan ni Ahab aron makompleto ang gikinahanglang gidaghanon sa mga karo. (*Encyclopædia Biblica,* Tomo I, lin. 92; *The Encyclopædia Britannica,* 1910, Tomo I, p. 429) Mahinumdoman nga sa iyang paghari bisan ang gamhanan nga si Haring Solomon aduna lamay 1,400 ka karo.—1Ha 10:26.

Pinasukad sa tanang punto nga nahisgotan, mopatim-awng lagmit gayod nga ang hubad sa *A-ha-ab-bu* ^{mat}*Sir-'i-la-a-a* ingong "Ahab nga Israelinhon" dili maoy hustong hubad ug nga matinguhaon ra kaayo ang mga tigbadbad sa inskripsiyon nga ikalangkit kining ngalana sa usa ka iladong tawo sa kasaysayan. Mamatikdan nga sa samang inskripsiyon gihisgotan si "Musri," ug bisan tuod kini nga termino gigamit sa ubang mga bahin sa pagtumong sa Ehipto, ang mga maghuhubad dinhi wala modawat sa maong paglangkit kay kini dili makataronganon ug nagsugyot nga ang maong ngalan "lagmit nagtumong sa usa ka nasod sa habagatang Asia Minor." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 279, *ftn.* 9) Daw adunay maayong

mga hinungdan usab nga isipong ang paglangkit sa ^{mat}*Sir-ʼi-la-a-a* uban sa Israel dili makataronganon. Tingali panahon ray magpamatuod kon tinuod ba kini.

Ang pangunang mga pangulo sa Siryanhong panag-abin nga giatubang ni Salmaneser III didto sa Karkar mopatim-awng mao si Haring Adad-idri sa Damasco ug Haring Irhuleni sa Hamat. Miingon si Salmaneser nga siya nakaangkon ug dakong kadaogan sa maong gubat, apan ang mga resulta dayag nga dili igo aron ikaingong ang Asirya miatake pa sa K. Sa ingon, dugang pang mga gubat batok kang Adad-idri sa Damasco ang gitala sa misunod nga katuigan.

Mga Inskripsiyon Mahitungod Kang Hazael ug Jehu. Ingong katumanan sa tagna ni Jehova pinaagi kang Eliseo, si Hazael, ang tig-alagad ni Haring Ben-hadad sa Damasco, nagpatay sa iyang agalon ug nahimong hari, lagmit sa hapit nang matapos ang paghari ni Haring Jehoram (mga 917-905 W.K.P.). (2Ha 8:7-15) Usa ka inskripsiyon ni Salmaneser III nagpamatuod niini, nga nag-ingon: "Si Hadadezer [*Adad-idri,* dayag nga si Ben-hadad II sa Damasco] (mismo) namatay. Si Hazael, nga usa ka ordinaryo nga tawo (sa literal: anak sa usa ka dili inila), miilog sa trono." Ang mga pakig-away batok kang Hazael gihisgotan sa ika-18 ug ika-21 nga tuig ni Salmaneser, diin ang Asirya nakadaog apan wala gayod makailog sa Damasco.—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 280.

Ang ngalan ni Haring Jehu sa Israel (mga 904-877 W.K.P.) makita usab diha sa Itom nga Obelisko ni Salmaneser (karon anaa sa British Museum) nga may usa ka linilok nga naghulagway sa daw usa ka embahador ni Jehu nga nagluhod atubangan sa hari sa Asirya ug nagdala kaniya ug mga gasa. Ang inskripsiyon nag-ingon: "Ang tributo ni Jehu (*Ia-ú-a*), anak nga lalaki ni Omri (*Hu-um-ri*) [nga nagkahulogang usa ka manununod ni Omri]; nakadawat ako gikan kaniya ug plata, bulawan, usa ka panaksang *saplu* nga bulawan, usa ka plorera nga bulawan nga talinis ug lubot, mga baso nga bulawan, mga timba nga bulawan, lata, usa ka sungkod sa hari." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 281) Kini nga mga tributo wala hisgoti diha sa asoy sa Bibliya mahitungod kang Jehu, ug samtang ang maong aksiyon lagmit nga gihimo sa hari sa Israel tungod sa mga kahimtang nga gihubit sa 2 Hari 10:31-33, dili gayod ikaingon nga ang hambogirong mga monarko sa Asirya dili mohimog grabeng pagpamakak, diha sa ilang mga inskripsiyon ug mga linilok.

2. Si Salmaneser V mao ang manununod ni Tiglat-pileser III. Labot sa sekular nga mga rekord, wala kaayoy gihisgotan bahin sa iyang paghari. Siya mopatim-awng gitala ingong hari sa Babilonya sulod sa lima ka tuig ubos sa ngalan nga Ululaia. (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 272, *ftn.* 4) Gikutlo usab ni Josephus ang historyador nga si Menander kinsa naghubit nga ang Tiro gilikosan ni Salmaneser V. (*Jewish Antiquities,* IX, 283-287 [xiv, 2]) Gawas niini, ang Bibliya mao ang pangunang tinubdan sa impormasyon mahitungod niini nga hari.

Ang Israel Nailalom sa Iyang Pagmando. Sa panahon sa paghari ni Haring Oseas sa Israel (mga 758-740 W.K.P.), si Salmaneser V misulong ngadto sa Palestina ug si Oseas nahimong iyang basalyo o sakop nga hari nga gipangayoan ug tinuig nga tributo. (2Ha 17:1-3) Apan, sa ulahi si Oseas napakyas sa pagbayad sa tributo ug nakaplagan nga nakigkunsabo kang Haring So sa Ehipto. (Tanawa ang SO.) Tungod niini, gibilanggo ni Salmaneser si Oseas ug human niadto gilikosan ang Samaria sulod sa tulo ka tuig, ug human niana ang kinutaan pag-ayo nga siyudad napukan ra, ug ang

Ang Obelisko ni Salmaneser nga nagpakita kang Jehu (o lagmit gayod sa iyang emisaryo) nga nagbayad ug tributo ngadto sa hari sa Asirya

mga Israelinhon gidestiyero.—2Ha 17:4-6; 18:9-12; itandi ang Os 7:11; Eze 23:4-10.

Wala espesipikong nganli sa rekord sa Bibliya ang hari sa Asirya nga sa kataposan nag-ilog sa Samaria.—Tan-awa ang SARGON.

Sa pagkapukan sa Samaria niadtong 740 W.K.P., natapos ang 257 ka tuig nga pagmando sa napulo-ka-tribong gingharian sa Israel.

SALMO, BASAHON SA MGA. Usa ka basahon nga mopatim-awng gilangkoban sa lima ka koleksiyon sa sagradong mga awit—(1) Sal 1-41; (2) 42-72; (3) 73-89; (4) 90-106; (5) 107-150—nga ang matag koleksiyon gitapos pinaagig pagdayeg nga gipahayag alang kang Jehova. Sukad pa sa karaang kapanahonan, dayag nga ang indibiduwal nga salmo aduna nay numero sumala sa tagsatagsa ka dapit niini diha sa basahon. Pananglitan, ang gitawag karon nga "ikaduhang salmo" gitawag usab sa ingon niadtong unang siglo K.P.—Buh 13:33.

Estilo. Ang mga balak sa basahon sa Mga Salmo gilangkoban ug paralelismo o managsamang mga ideya o mga ekspresyon. (Tan-awa ang HEBREOHANON, II [Hebreohanong Balak].) Talagsaon mao ang mga salmo nga akrostiko, o alpabetiko. (Sal 9, 10, 25, 34, 37, 111, 112, 119, 145) Niini nga mga salmo ang unang bersikulo o mga bersikulo sa unang estansa nagsugod sa Hebreohanong letra nga *'a'leph,* ang sunod nga (mga) bersikulo sa *behth,* ug padayon hangtod sa tanan o halos sa tanang letra sa Hebreohanong alpabeto. Kini nga pagkahan-ay tingali nagsilbing tabang sa paghinumdom. Labot sa mga termino nga makaplagan diha sa basahon sa Mga Salmo, tan-awa ang ALAMOT; PAGTUNGAS; GITTITH; HIGGAYON; MAHALATH; MASKIL; MIKTAM; MUTH-LABEN; NEHILOTH; SELAH; SHEMINITH.

Mga Superskripsiyon. Ang mga ulohan, o mga superskripsiyon, nga makaplagan sa sinugdanan sa daghang salmo nagpaila sa magsusulat, naghatag ug detalye sa materyal, nagtaganag musikal nga mga instruksiyon, o nagpaila kon unsay katuyoan sa salmo. (Tan-awa ang mga superskripsiyon sa Sal 3, 4, 5, 6, 7, 30, 38, 60, 92, 102.) Usahay ang mga superskripsiyon nagtagana sa gikinahanglang impormasyon aron makita ang ubang mga teksto nga nagpatin-aw sa usa ka partikular nga salmo. (Itandi ang Sal 51 sa 2Sa 11:2-15; 12:1-14.) Sanglit ang ubang balaknong mga bahin sa Bibliya sagad nga gipaila sa ingon usab nga paagi (Ex 15:1; Deu 31:30; 33:1; Huk 5:1; itandi ang 2Sa 22:1 sa superskripsiyon sa Sal 18), kini nagpakita nga ang mga superskripsiyon naggikan sa mga magsusulat o kaha sa mga tighipos sa mga salmo. Ingong pamatuod niini, sukad pa sa pagsulat sa Linukot nga Basahon sa Mga Salmo sa Patayng Dagat (gipetsahan tali sa 30 ug 50 K.P.) ang mga superskripsiyon maoy bahin na sa pangunang teksto.

Mga Magsusulat. Sa 150 ka salmo, ang mga superskripsiyon nagpakita nga ang 73 niini iya ni David, 11 iya sa mga anak nga lalaki ni Kore (usa niini [Sal 88] naghisgot usab kang Heman), 12 iya ni Asap (dayag nga nagtumong sa panimalay ni Asap; tan-awa ang ASAP Num. 1), usa iya ni Moises, usa iya ni Solomon, ug usa iya ni Etan nga Ezrahanon. Dugang pa, ang Salmo 72 maoy "bahin kang Solomon" ug dayag nga gisulat ni David. (Tan-awa ang Sal 72:20.) Pinasukad sa Buhat 4:25 ug Hebreohanon 4:7 tin-awng ikahinapos nga ang Salmo 2 ug 95 gisulat ni David. Mopatim-aw nga ang Salmo 10, 43, 71, ug 91 maoy mga sumpay sa Salmo 9, 42, 70, ug 90. Nan, ang Salmo 10 ug 71 ikaingon nga iya ni David, ang Salmo 43 iya sa mga anak nga lalaki ni Kore, ug ang Salmo 91 iya ni Moises. Adunay mga ilhanan nga ang Salmo 119 lagmit gisulat sa batan-ong prinsipe nga si Ezequias. (Tagda ang Sal 119: 9, 10, 23, 46, 99, 100.) Busa adunay kapin sa 40 ka salmo nga wala hinganli o wala ipaila sa espesipiko kon kinsa ang nagtagik.

Ang mga salmo gisulat sulod sa yugtong mga 1,000 ka tuig, sukad sa panahon ni Moises hangtod human makabalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Sal 90:Sup; 126:1, 2; 137:1, 8.

Paghugpong. Sanglit si David ang nagtagik sa kadaghanan niini ug nag-organisar sa Levihanong mga maghohoni ngadto sa 24 ka grupo sa pag-alagad, makataronganong ihinapos nga siya ang nagsugod sa pagkolekta niini nga mga awit aron gamiton sa sangtuwaryo. (2Sa 23:1; 1Cr 25:1-31; 2Cr 29:25-30) Human niana ang ubang mga koleksiyon dayag nga gihimo, ingon sa masabtan gikan sa pagsubli sa ubang mga awit diha sa basahon. (Itandi ang Sal 14 sa 53; 40:13-17 sa 70; 57:7-11 sa 108:1-5.) Daghang eskolar ang nagtuo nga si Esdras mao ang naghan-ay sa basahon sa Mga Salmo hangtod nga kini nahuman.

Pinasukad sa ebidensiya, dugay nang nakompleto ang mga kaundan sa basahon sa Mga Salmo. Ang pagkasunodsunod ug ang kaundan sa basahon diha sa Gregong *Septuagint* halos walay kalainan sa Hebreohanong teksto. Busa, makataronganong ikaingon nga ang basahon sa Mga Salmo nakompleto na niadtong ikatulong siglo W.K.P., sa dihang gisugdan kining Grego nga hubad. Ang usa ka tipik sa Hebreohanong teksto nga gigamit niadtong ulahing bahin sa unang siglo K.P. nga naundan sa Salmo 150:1-6 gisundan gilayon sa usa ka blangko nga lindog. Kini mopatim-awng nagpakita nga sa karaang Hebreohanong manuskrito natapos ang basahon sa Mga Salmo diha niana nga seksiyon ug sa ingon kaharmonya usab kini sa Masoretikong teksto.

Tukmang Pagpreserbar sa Teksto. Ang Linukot nga Basahon sa Mga Salmo sa Patayng Dagat nagtaganag ebidensiya sa tukmang pagkapreserbar sa Hebreohanong teksto. Bisan tuod mas karaan ug mga 900 ka tuig kay sa gidawat sa kadaghanan nga Masoretikong teksto, ang mga kaundan niini nga linukot nga basahon (41 ka kanonikal nga mga salmo, tibuok o sa bahin lamang) halos walay kalainan sa teksto nga gipasukaran sa kadaghanan sa mga hubad. Si Propesor J. A. Sanders miingon: "Kasagaran [sa mga kalainan] maoy ortograpiko o may kalabotan sa mga letra ug mga es-

MGA PANGUNANG PUNTO SA MGA SALMO

Usa ka hugpong sa 150 ka sagradong mga awit, nga ang kadaghanan niini maoy pinasukad sa personal nga mga kasinatian ni David ug sa ubang mga alagad ni Jehova

Gisulat sulod sa yugtong mga 1,000 ka tuig, sugod sa panahon ni Moises ug hangtod nga human na makabalik ang mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya

Mga pahayag sa pagpasalamat ug pagdayeg kang Jehova

- Tungod sa pagkadako sa iyang ngalan (99:3; 113; 148:13, 14)
- Tungod sa iyang dagkong mga buhat sa paglalang (33:1-9; 148:1-12)
- Sanglit siya mao ang Dakong Magbalantay (23)
- Tungod kay siya nagatubag sa mga pag-ampo (21:1-7; 28; 116; 118:21)
- Tungod sa iyang posisyon (50; 95:1-7; 96:4-13; 97; 150)
- Tungod sa mga pagluwas gikan sa mga kaaway ug gikan sa malisod nga mga kahimtang (18; 30; 107; 140; 149)
- Tungod sa iyang matarong nga mga paghukom (67:3, 4; 98)
- Tungod sa iyang personal nga mga hiyas (57:9-11; 92; 100; 108:1-4; 117; 138:1, 2)
- Tungod sa iyang dagayang mga tagana (37:25; 67:5-7; 145:15, 16)
- Natukmod tungod sa iyang mga pagpakiglabot kanhi sa iyang katawhan (66; 81; 105; 106; 126; 136:10-24; 147)

Mga hangyo alang sa kaluoy ug tabang sa Diyos

- Aron luwason gikan sa mga kaaway (3-5; 7; 12; 13; 17; 31; 59)
- Aron pasayloon ang mga sala (19:12, 13; 25:7, 11; 32; 51:1, 2, 7-15; 130)
- Aron magiyahan maylabot sa panggawi (119:124, 125; 143:8, 10)
- Aron palig-onon panahon sa pagkasakit ug sa katalagman (41:1-4)
- Aron pakitaag kaluoy sa dihang makasinatig kasakitan (6:2, 9; 9:13, 14; 123)

Mga tagna nga natuman diha sa Mesiyas

- Siya naggikan sa harianong linya ni David (89:3, 4, 29, 36, 37; 132:11)
- Kasibot alang sa balay ni Jehova naglamoy kaniya (69:9)
- Siya misulti pinaagig mga sambingay (78:2)
- Siya gibudhian sa usa ka suod nga higala (41:9; 55:12-14)
- Gipaila ang paagi sa pagpatay kaniya (22:16, *ftn* sa *Rbi8*)
- Siya gipakaulawan ug gipasipalahan (22:6-8; 69:9)
- Giripahan ang iyang besti (22:18)
- Siya gihatagan ug suka aron imnon (69:21)
- Walay usa sa iyang mga bukog ang nabali (34:20)
- Siya gibangon gikan sa Sheol (16:10)
- Ang bato nga gisalikway sa mga magtutukod nahimong pangulong bato sa pamag-ang (118:22)
- Siya misaka sa kahitas-an, nagtaganag mga gasa nga mga lalaki (68:18)
- Siya gihimaya ug gihatagan ug kagahom ibabaw sa tanang butang (8:5-8)
- Siya nahimong hari (2:6; 110)
- Siya maglaglag sa mga nasod nga nakigbatok kaniya (2:8, 9; 45:3-5)
- Siya may harianong kaminyoon; siya magtudlog mga prinsipe sa yuta (45:2, 6-17)
- Ang iyang pagmando ibabaw sa yuta maoy matarong ug kini magpakitag kaluoy (72)

Pangunang mga doktrina sa Bibliya nga makita sa basahon sa Mga Salmo

- Ang mga hiyas sa matuod nga Diyos (78:38, 39; 83:18; 86:15; 90:1-4; 102:24-27; 103; 139)
- Soberanya ni Jehova (11:4-7; 24:1; 29; 44; 47; 48; 76; 93)
- Pagbalaan sa ngalan sa Diyos (79; 83)
- Ang tanang tawo makasasala (14:1-3; 51:5; 53:1-3)
- Ang kabuangan sa idolatriya (115:4-8; 135:15-18)
- Ang kahimtang sa mga patay (6:5; 88:10-12; 115:17; 146:4)
- Ang yuta maoy usa ka dumalayong puloy-anan sa mga matarong (37:9-11, 29; 104:5; 115:16)

Inspiradong tambag nga motabang kanato nga mabatonan ang pag-uyon ni Jehova

- Kahadloki si Jehova ug sunda ang iyang mga sugo (112:1-4; 128)
- Ugmara ang dakong pagpabili sa mga pulong sa Diyos, sa iyang balaod (1:2; 19:7-11; 119)
- Salig kang Jehova (9:10; 115:9-11; 125; 146:5-7)
- Mapailobong maghulat kaniya sa paghimog aksiyon (42; 43)
- Pangitaa ang kalinaw ug pagkamatarong (34:14, 15)
- Pabilhi pag-ayo ang pagpakig-uban sa katawhan sa Diyos, ang pagkaanaa sa Iyang balay (84; 122; 133)
- Likayi ang daotang mga panagkauban (1:1; 26:4, 5; 101:3-8)
- Tudloi ang mga anak bahin sa mga pakiglabot ni Jehova (78:3-8)
- Isulti ang kamatuoran; likayi ang pagbutangbutang ug ang bakak nga mga panumpa (15:2, 3; 24:3-5; 34:13)
- Tumana ang imong pulong, bisan kon kini daotan alang kanimo (15:4)
- Likayi ang sayop nga paggamit sa salapi (15:5)
- Pagkamahinatagon magdalag mga panalangin ngadto sa maghahatag (112:5-10)
- Dayega si Jehova diha sa katilingban (26:7, 12; 40:9)

peling ug hinungdanon lamang niadtong mga eskolar nga interesado sa mga paagi sa paglitok sa karaang Hebreohanon, ug sa susamang mga butang. . . . Ang pipila ka kalainan daling makita ingong mga pagpatin-aw sa teksto, ilabina niadtong naghatag ug mas tin-aw nga Hebreohanong teksto apan gamay ra ang kalainan o wala ray kalainan diha sa hubad o interpretasyon."—*The Dead Sea Psalms Scroll,* 1967, p. 15.

Inspirado sa Diyos. Walay duhaduha nga ang basahon sa Mga Salmo maoy bahin sa inspiradong Pulong sa Diyos. Bug-os kini nga nahiuyon sa ubang mga bahin sa Kasulatan. Ang kaamgid nga mga ideya sagad nga makaplagan sa ubang mga bahin sa Bibliya. (Itandi ang Sal 1 sa Jer 17:5-8; ang Sal 49:12 sa Ecc 3:19 ug 2Pe 2:12; ang Sal 49:17 sa Luc 12:20, 21.) Dugang pa, daghang kinutlo gikan sa Mga Salmo ang makaplagan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan.—Sal 5:9 (Rom 3:13); 8:6 (1Co 15:27; Efe 1:22); 10:7 (Rom 3:14); 14:1-3; 53:1-3 (Rom 3:10-12); 19:4 (Rom 10:18); 24:1 (1Co 10:26); 32:1, 2 (Rom 4:7, 8); 36:1 (Rom 3:18); 44:22 (Rom 8:36); 50:14 (Mat 5:33); 51:4 (Rom 3:4); 56:4, 11; 118:6 (Heb 13:6); 62:12 (Rom 2:6); 69:22, 23 (Rom 11:9, 10); 78:24 (Ju 6:31); 94:11 (1Co 3:20); 95:7-11 (Heb 3:7-11, 15; 4:3-7); 102:25-27 (Heb 1:10-12); 104:4 (Heb 1:7); 112:9 (2Co 9:9); 116:10 (2Co 4:13); 144:3 (Heb 2:6), ug uban pa.

Bahin sa iyang kaugalingon si David misulat: "Ang espiritu ni Jehova mao ang misulti pinaagi kanako, ug ang iyang pulong diha sa akong dila." (2Sa 23:2) Ang maong pag-inspirar gipamatud-an ni apostol Pedro (Buh 1:15, 16), sa magsusulat sa sulat ngadto sa mga Hebreohanon (Heb 3:7, 8; 4:7), ug sa ubang unang-siglo nga mga Kristohanon (Buh 4:23-25). Ang labing talagsaon mao ang testimonya sa Anak sa Diyos. (Luc 20:41-44) Human sa iyang pagkabanhaw, siya miingon sa iyang mga tinun-an: "Kini mao ang akong mga pulong nga gisulti ko kaninyo samtang uban pa ako kaninyo, nga ang tanang butang nga nahisulat diha sa balaod ni Moises ug sa mga Manalagna ug sa mga Salmo [ang unang basahon sa Hagiographa, o Balaang mga Sinulat, ug busa nagtumong niining tibuok seksiyon] bahin kanako kinahanglang matuman." —Luc 24:44.

Gitagna ang mga kasinatian ug mga kalihokan sa Mesiyas. Ang pagsusi sa Kristohanon Gregong Kasulatan nagpadayag nga daghan ang gitagna diha sa Mga Salmo mahitungod sa mga kalihokan ug mga kasinatian sa Mesiyas, ingon sa ipakita sa mosunod nga mga pananglitan.

Sa dihang mitanyag sa iyang kaugalingon aron magpabawtismo, gipakita ni Jesus nga siya mianhi aron sa pagbuhat sa "kabubut-on" sa iyang Amahan maylabot sa paghalad sa iyang kaugalingong 'giandam' nga lawas ug maylabot sa paghanaw sa mga halad nga hayop nga gihalad sumala sa Balaod, ingon sa nahisulat sa Salmo 40:6-8. (Heb 10:5-10) Gidawat ni Jehova ang pagtanyag ni Jesus sa iyang kaugalingon, ug gibubo ang iyang espiritu ibabaw kaniya ug giila siya ingon nga iyang Anak, ingon sa gitagna sa Salmo 2:7. (Mar 1:9-11; Heb 1:5; 5:5) Dugang pa, ingon sa gitagna sa Salmo 8:4-6, ang tawo nga si Jesus maoy "ubos ug diyutay kay sa mga manulonda."—Heb 2:6-8.

Sa panahon sa iyang pagministeryo, siya nagtigom ug nagbansay ug mga tinun-an. Wala niya ikaulaw nga tawgon sila nga iyang "mga igsoon," ingon sa nahisulat sa Salmo 22:22. (Heb 2:11, 12; itandi ang Mat 12:46-50; Ju 20:17.) Nahiuyon sa gitagna diha sa Mga Salmo, si Jesus namulong pinaagig mga sambingay (Sal 78:2; Mat 13:35), nagpakitag kadasig alang sa balay ni Jehova pinaagi sa paghinlo niini gikan sa komersiyalismo, ug wala siya magpahimuot sa iyang kaugalingon. (Sal 69:9; Ju 2:13-17; Rom 15:3) Bisan pa niana siya gidumtan nga walay pasikaranan. (Sal 35:19; 69:4; Ju 15:25) Ang ministeryo ni Kristo Jesus alang sa tinuling mga Hudiyo nagpalig-on sa mga saad nga gibungat ngadto sa ilang mga katigulangan ug, sa ulahi, nagpalihok sa katawhan sa mga nasod sa paghimaya ug sa pagdayeg kang Jehova. Kini usab gitagna.—Sal 18:49; 117:1; Rom 15:9, 11.

Sa dihang si Jesus misakay sa usa ka nating asno paingon sa Jerusalem, ang panon sa katawhan miabiba kaniya pinaagi sa mga pulong sa Salmo 118:26. (Mat 21:9) Sa dihang ang pangulong mga saserdote ug mga eskriba mitutol sa gisulti sa mga batang lalaki didto sa templo agig pag-ila kang Jesus ingong "ang Anak ni David," gipahilom ni Jesus ang relihiyosong mga magsusupak pinaagi sa pagkutlo sa Salmo 8:2.—Mat 21:15, 16.

Ang basahon sa Mga Salmo nagtagna bahin sa pagbudhi kang Jesus pinaagi sa usa ka suod nga kauban (Sal 41:9; Ju 13:18), ug sumala sa gitagna kini siya pulihan. (Sal 69:25; 109:8; Buh 1:20) Gani gitagna usab ang paghugpong sa mga magmamando (si Herodes ug Poncio Pilato) uban sa mga tawo sa kanasoran (sama sa Romanong mga sundalo) ug sa katawhan sa Israel (Sal 2:1, 2; Buh 4:24-28) batok kang Jesus, ingon man ang pagsalikway kaniya sa Hudiyong relihiyosong mga magtutukod. (Sal 118:22, 23; Mat 21:42; Mar 12:10, 11; Buh 4:11) Ug ang bakak nga mga saksi mitestigo batok kaniya, ingon sa gitagna sa Salmo 27:12.—Mat 26:59-61.

Sa pag-abot sa dapit nga lansangan kaniya, si Jesus gidalitan ug bino nga gisagolan ug apdo. (Sal 69:21; Mat 27:34) Matagnaong naghisgot sa paglansang mismo, ang salmista misulat: "Gilibotan

ako ug mga iro; gilikosan ako sa panon sa mga mamumuhat ug daotan. Ingon sa usa ka leyon sila nagapaak sa akong mga kamot ug mga tiil." (Sal 22:16) Ang Romanong mga sundalo nagbahinbahin sa mga besti ni Jesus pinaagig ripa. (Sal 22:18; Mat 27:35; Luc 23:34; Ju 19:24) Ang iyang relihiyosong mga kaaway nagyagayaga kaniya pinaagi sa mga pulong nga gitala sa salmista. (Sal 22:8; Mat 27:41-43) Kay nag-antos sa grabeng kauhaw, si Jesus nangayog mainom. (Sal 22:15; Ju 19:28) Sa makausa pa siya gidalitan ug aslom nga bino. (Sal 69:21; Mat 27:48; Ju 19:29, 30) Sa dayon na siyang mamatay, si Jesus, nga nagkutlo sa Salmo 22:1, mipatugbaw: "Diyos ko, Diyos ko, nganong gitalikdan mo ako?" (Mat 27:46; Mar 15:34) Sa dihang mabugtoan na sa iyang gininhawa, siya mikutlo sa Salmo 31:5 nga nag-ingon: "Amahan, sa imong mga kamot itugyan ko ang akong espiritu." (Luc 23:46) Ingon sa dugang nga gitagna sa salmista, walay usa sa iyang mga bukog ang nabali.—Sal 34:20; Ju 19:33, 36.

Bisan tuod gipahiluna sulod sa lubnganan, si Jesus wala biyai sa Hades ni ang iyang unod nadunot, apan siya gibanhaw gikan sa mga patay. (Sal 16:8-10; Buh 2:25-31; 13:35-37) Sa iyang pagkayab sa langit, siya milingkod sa tuong kamot sa Diyos, ug naghulat hangtod nga ang iyang mga kaaway ibutang ingong tumbanan sa iyang mga tiil. (Sal 110:1; Buh 2:34, 35) Siya usab nahimong usa ka saserdote sa paagi nga sama kang Melquisedek (Sal 110:4; Heb 5:6, 10; 6:20; 7:17, 21) ug naghatag ug mga gasa nga mga lalaki. (Sal 68:18; Efe 4:8-11) Ang tanan niini nga mga detalye gitagna diha sa Mga Salmo. Ang pag-abot ni Jesus ingong tigpahamtang ug silot sa Diyos aron sa pagpulpog o pagdugmok sa kanasoran maoy sa umaabot pa. (Sal 2:9; Pin 2:27; 19:14, 15) Human niana si Kristo ingong Hari magdalag dumalayong mga panalangin ngadto sa iyang maunongong mga ginsakpan. Bisan tuod sa sinugdan gisulat bahin kang Solomon, ang kahubitan sa iyang pagmando diha sa Salmo 72 mapadapat nga mas labaw pa ngadto sa Mesiyas. Kini nga kamatuoran gipamatud-an sa tagna ni Zacarias (9:9, 10), nga naghisgot usab sa Salmo 72:8 ug gipadapat kang Kristo Jesus. —Mat 21:5.

Alang sa ubang mga katumanan sa basahon sa Mga Salmo, itandi ang Salmo 45 sa Hebreohanon 1:8, 9; Pinadayag 19:7-9, 11-15; 21:2, 9-11.

Labaw Pa kay sa Maanindot nga Balak. Gawas pa sa pagpunting sa umaabot nga mga hitabo, ang Mga Salmo naundan ug daghang butang nga makadasig sa usa ka tawo ug magsilbing giya alang kaniya. Ang Mga Salmo maoy labaw pa kay sa maanindot nga balak. Gilarawan niini kon unsa ang realidad sa kinabuhi—ang mga kalipay, kagulanan, kahadlok, ug mga kahigawad. Sa tibuok basahon, makita ang pamatuod sa suod nga relasyon sa mga salmista kang Jehova nga Diyos. Ug gipatugbaw niini ang mga kalihokan ug mga hiyas sa Diyos, nga makaaghat sa pagdayeg ug pagpasalamat kaniya.

Gipakita nga mabatonan ang tinuod nga kalipay tungod sa paglikay sa pagpakig-uban sa mga daotan, sa pagkalipay diha sa balaod ni Jehova (Sal 1: 1, 2), sa pagdangop sa iyang dinihogan (2:11, 12), sa pagsalig kang Jehova (40:4), sa pagpakitag konsiderasyon sa mga timawa (41:1, 2), sa pagdawat ug pagtul-id gikan kang Jehova (94:12, 13), sa pagtuman sa iyang mga sugo (112:1; 119:1, 2), ug sa pagdawat kaniya ingong Diyos ug Magtatabang (146:5, 6).

Gitambagan ang usa nga siya angayng mosalig kang Jehova. "Itugyan ang imong palas-anon kang Jehova, ug siya magasapnay kanimo. Dili gayod niya itugot nga matarog ang matarong." (Sal 55:22; 37:5) Tungod sa maong pagsalig mahanaw ang pagkahadlok sa tawo.—56:4, 11.

Gidasig ang paghulat sa Diyos (Sal 42:5, 11; 43:5) ingon man ang paghupot ug matarong nga sinultihan ug buhat aron ang usa ka tawo makabaton sa pag-uyon sa Diyos. (1:1-6; 15:1-5; 24:3-5; 34:13, 14; 37:3, 4, 8, 27; 39:1; 100:2) Gipasiugda ang bili sa maayong kaubanan. (18:25, 26; 26:4, 5) Ug gihatag ang tambag sa dili pagkasina sa kauswagan o kalamposan sa daotang mga tawo, kay sila mangahanaw.—37:1, 2, 7-11.

Gipakita sa Mga Salmo nga ang mga alagad sa Diyos tukmang makaampo alang sa kaluwasan (Sal 3:7, 8; 6:4; 35:1-8; 71:1-6), pag-uyon (4:1; 9:13), giya (5:8; 19:12-14; 25:4, 5; 27:11; 43:3), panalipod (17:8), kapasayloan sa mga sala (25:7, 11, 18; 32: 5, 6; 41:4; 51:1-9), putli nga kasingkasing, usa ka bag-o ug malig-ong espiritu (51:10), ug sa kahimayaan sa ngalan sa Diyos (115:1). Sila usab makaampo aron sila susihon, dalisayon (26:2), ug hukman (35:24; 43:1), ingon man usab tudloan sa pagkamaayo, pagkamay-salabotan, kahibalo, ug sa mga regulasyon sa Diyos.—119:66, 68, 73, 124, 125, 135.

Nagpatugbaw sa mga kalihokan ug mga hiyas sa Diyos. Gipatugbaw sa Mga Salmo ang pagpabili kang Jehova nga Diyos, kansang paglungtad wala ilha sa mga walay salabotan. (Sal 14:1; 19:7-11; 53:1) Si Jehova gipadayag ingong "nahigugma sa pagkamatarong ug sa hustisya" (33:5), usa ka "dalangpanan ug kusog, usa ka katabang nga daling hikaplagan panahon sa mga kasakitan." (46:1) Siya maoy usa ka matarong nga Maghuhukom (7:11; 9:4, 8), ang Maglalalang (8:3; 19:1; 33:6), Hari (10:16; 24:8-10), Magbalantay (23:1-6),

ug Magtutudlo (25:9, 12), ang Magtatagana sa tawo ug sa mga hayop (34:10; 147:9), ang Manluluwas (35:10; 37:39, 40; 40:17; 54:7), ug ang Tuboran sa kinabuhi (36:9) ug sa kahupayan (86:17), panalangin, ug kusog.—29:11.

Si Jehova dili "malimot sa pagtuaw sa mga sinakit" (Sal 9:12; 10:14) apan motubag sa mga pagampo sa iyang mga alagad (3:4; 30:1, 2; 34:4, 6, 17, 18), nga magaganti ug manalipod kanila. (3:3, 5, 6; 4:3, 8; 9:9, 10; 10:17, 18; 18:2, 20-24; 33:18-20; 34:22; tan-awa ang 34:7 bahin sa panalipod nga gihimo sa mga manulonda.) Siya nagdumot sa pagkadaotan ug molihok batok sa mga mamumuhat ug daotan.—5:4-6, 9, 10; 9:5, 6, 17, 18; 21:8-12; 99:8.

Gipakita nga si Jehova maoy makalilisang (Sal 76:7) ug dako (77:13), apan mapaubsanon (18:35); siya balaan (99:5) ug dagaya sa pagkamaayo (31:19) ug gahom. (147:5) Siya maoy "maluluy-on ug mapuangoron, mahinay sa kasuko ug dagaya sa mahigugmaong-kalulot ug kamatinud-anon." (86:15) Ang iyang pagsabot dili-ikabatbat (147:5), ug ang iyang mga buhat sa paglalang nagpadayag sa iyang kaalam. (104:24) Iyang giihap ang gidaghanon sa mga bituon ug kining tanan gitawag sa ilang ngalan. (147:4) Makita niya bisan ang binhi sa tagoangkan sa tawo. (139:16) Siya makaayo sa tanang balatian. (103:3) Siya makapahunong sa mga gubat pinaagi sa paglaglag sa mga kasangkapan sa gubat sa kaaway. (46:9) Siya aktibong nalangkit sa daghang hitabo sa kasaysayan aron ipalambo ang iyang matarong nga katuyoan. (44:1-3; 78:1-72; 81:5-7; 105:8-45; 106:7-46; 114:1-8; 135:8-12; 136:4-26) Ang ingon niini nga Diyos takos gayod nga hatagan ug pagdayeg ug mga pasalamat. (92:1; 96:1-4; 146–150) Ang pagsalig sa mga tawo (60:11; 62:9), sa mga bahandi (49:6-12, 17), o sa mga idolo (115:4-8; 135:15-18) maoy kabuangan.

Naghisgot sa kabililhon sa pulong sa Diyos. Ang Mga Salmo nagtudlo usab ug pagpabili sa pulong sa Diyos. Ang mga pulong ni Jehova gipakita ingong lunsay (Sal 12:6) ug dalisay. (18:30) Ang iyang balaod maoy bililhon (119:72) ug kamatuoran. (119:142) Mahuptan ang dumalayong mga kaayohan tungod sa pagsunod sa iyang hingpit nga balaod, kasaligang mga pahinumdom, matulid nga mga sugo, mahinlo nga kasugoan, ug sa matarong nga hudisyal nga mga hukom. (19:7-11) Ang pulong sa Diyos nagsilbing banwag sa alagianan sa tawo (119:105), ug ang iyang mga sugo naghimo sa usa ka tawo nga maalamon, naghatag ug hait nga salabotan ug pagsabot.—119:98-100, 104.

Nagpatin-aw ug nagtaganag dugang impormasyon sa ubang mga teksto. Usahay ang basahon sa Mga Salmo nagpatin-aw o nagtaganag dugang impormasyon sa ubang mga bahin sa Bibliya. Gipakita niini nga ang 'pagsakit sa kalag,' sama sa gibuhat sa mga Israelinhon sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala (Lev 16:29; 23:27; Num 29:7), nagtumong sa pagpuasa. (Sal 35:13) Ang salmista lamang ang nag-asoy bahin sa grabeng pagpit-os nga naagoman ni Jose sa sinugdan samtang nabilanggo sa Ehipto: "Pinaagi sa mga talikala gipasakitan nila ang iyang mga tiil, gibutang sa talikala nga puthaw ang iyang kalag." (105:18) Gikan sa Mga Salmo atong nahibaloan nga "ang tinudlo nga mga panon sa manulonda" maoy nagpadangat ug mga hampak batok sa Ehipto (78:44-51) ug nga, didto sa kamingawan, ang milagrosong gitagana nga tubig "midagayday agi sa walay-tubig nga mga rehiyon ingon nga usa ka suba" (105:41), sa ingon nagtaganag dagaya ug daling mabatonang suplay sa tubig alang sa nasod sa Israel ug sa ilang daghang binuhi nga mga hayop. Ang Mga Salmo naghatag ug ebidensiya nga si Paraon mismo namatay didto sa Pulang Dagat.—136:15.

Ang Mga Salmo nagpakita nga ang mga Israelinhon nakaagom ug mga kapildihan ug hilabihang kalisdanan sa wala pa nila mapildi ang mga Edomhanon didto sa Walog sa Asin. (Sal 60:Sup, 1, 3, 9) Gipunting niini nga ang mga Edomhanon misulong sa Juda samtang ang nasod nakiggubat didto sa A batok sa kasundalohan ni Aram-naharaim ug Aram-Zoba.

Ang Salmo 101 nagpadayag sa paagi ni David sa pagdumala sa mga kalihokan sa estado. Gipili ni David ang mga tawo lamang nga matinumanon ingong iyang mga alagad. Dili siya makaagwanta sa mga tawong mapahitas-on ug wala siya mokonsentir sa pagbutangbutang. Sa adlaw-adlaw siya matinguhaon kon sa unsang paagi masilotan ang mga daotan.

SALMON. Ang anak nga lalaki sa pangulo sa Juda nga si Nason; lagmit natawo sa panahon sa 40 ka tuig nga pagpanaw sa kamingawan. Si Salmon naminyo kang Rahab nga taga-Jerico nga pinaagi kaniya siya nanganak kang Boaz. Busa, siya usa ka dugtong sa talaan sa kagikan padulong kang David ug Jesus. (Num 2:3; Ru 4:20-22; Mat 1:4, 5; Luc 3:32) Sa 1 Cronicas 2:11 gitawag siya nga Salma. Apan, kining kaliwat ni Ram nga si Salmon, kansang kaliwat nanimuyo sa Betlehem, lahi ra kang Salma nga gihisgotan sa 1 Cronicas 2:51, 54 ingong "ang amahan" o ang magtutukod sa Betlehem, kay ang ulahi maoy kaliwat sa igsoong lalaki ni Ram nga si Caleb.—Itandi ang 1Cr 2:9, 18.

SALMONE. Usa ka habog nga lawis sa Creta nga kasagarang gituohan nga mao ang Cape Sidero sa S nga tumoy sa pulo. Si Pablo milawig agi sa

Salmone niadtong mga 58 K.P. sa iyang pagpaingon sa Roma aron husayon. Apan, ang kusog nga hangin maoy nakapugong sa sakayan gikan sa Nido sa paglawig sa A sa Creta agi sa habagatang tumoy sa Gresya ug dayon ngadto sa Roma. Kay napugos sa paglawig pahabagatan, ang sakayan miagi sa Salmone ug human niadto nagpasalipod gikan sa hangin samtang milawig ubay sa habagatang kabaybayonan sa Creta.—Buh 27:7.

SALOG NGA BATO. Usa ka binakbakan o binaldosahan nga dapit diha sa Jerusalem diin ang Romanong si Gobernador Poncio Pilato milingkod sa lingkoranan-sa-paghukom sa dihang si Jesu-Kristo gihusay atubangan kaniya. (Ju 19:13) Sa Hebreohanon, ang dapit gitawag ug *"Gabbatha,"* usa ka pulong nga dili matino ang gigikanan ug lagmit nagkahulogang "bungtod," "hataas nga dapit," o "hawan nga dapit." Ang Gregong ngalan niini, *Li·tho'stro·ton* (Salog nga Bato), mahimong magtumong sa usa ka binaldosahan nga salog nga lainlaig disenyo ug bulok, nga mosayko ang pagkadisenyo.

"Ang Salog nga Bato" diin miatubang si Jesus kang Pilato tingali maoy usa ka dapit nga nalangkit sa "palasyo sa gobernador." (Ju 19:1-13) Lagmit kini maoy usa ka hawan nga dapit sa atubangan sa palasyo ni Herodes nga Bantogan; mas gituohan sa pipila ka eskolar nga kini maoy usa ka luna nga duol o usa ka sentro nga sawang sa sulod sa Torre sa Antonia, sa AK nga dapit sa templo. Apan ang eksaktong dapit sa Salog nga Bato nagpabiling wala mahibaloi.—Tan-awa ang ANTONIA, TORRE SA; PALASYO SA GOBERNADOR.

SALOME [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga Heb. nga nagkahulogang "kalinaw"].

1. Ang pagtandi sa Mateo 27:56 sa Marcos 15:40 mahimong magpakita nga si Salome mao ang inahan sa mga anak nga lalaki ni Zebedeo—si Santiago ug Juan, kinsa mga apostoles ni Jesu-Kristo. Gihisgotan sa nahaunang teksto ang duha sa mga Maria, nga mao, si Maria Magdalena ug si Maria nga inahan ni Santiago (nga Gamay) ug ni Joses; ug uban niini nila kini naghisgot usab sa inahan sa mga anak nga lalaki ni Zebedeo nga diha nianang tungora sa paglansang kang Jesus; samtang gihisgotan usab sa ulahing teksto nga ang babayeng kauban sa duha ka Maria mao si Salome.

Sumala sa susamang mga pasikaranan, gituohan nga si Salome mao ra usab ang unodnong igsoon ni Maria, ang inahan ni Jesus. Mitungha kini nga panghunahuna tungod kay kining duha ka Maria parehong ginganlan sa kasulatan sa Juan 19:25, si Maria Magdalena ug ang "asawa ni Clopas" (giisip sa kadaghanan nga mao ang inahan ni Santiago nga Gamay ug ni Joses), ug usab nag-ingon: "Apan duol sa estaka sa pagsakit ni Jesus, nagtindog didto ang iyang inahan ug ang igsoong babaye sa iyang inahan." Kon kini nga teksto (gawas sa paghisgot sa inahan ni Jesus) nagpunting sa mao rang tulo ka tawo nga gihisgotan ni Mateo ug Marcos, kini magpakita nga si Salome mao ang igsoon sa inahan ni Jesus. Sa laing bahin, ang Mateo 27:55 ug Marcos 15:40, 41 nag-ingon nga dihay daghang uban pang mga babaye nga miuban kang Jesus nianang tungora, ug busa si Salome lagmit kauban nila.

Si Salome maoy usa ka tinun-an ni Ginoong Jesu-Kristo, ug lakip sa mga babayeng miuban kaniya ug mialagad kaniya ginamit ang ilang mga kabtangan, ingon sa gipakita ni Mateo, Marcos, ug Lucas (8:3).

Kon tukma nga siya ang inahan sa mga anak nga lalaki ni Zebedeo, siya mao ang usa nga miduol kang Jesus nga naghangyo nga ang iyang mga anak katagan-an ug mga lingkoranan sa tuo ug sa wala ni Jesus diha sa iyang Gingharian. Gihubit ni Mateo nga ang inahan maoy naghangyo, samtang gipakita ni Marcos nga si Santiago ug si Juan mao ang naghimo niana. Dayag nga ang mga anak mao ang nagtinguha ug nag-agni sa ilang inahan nga maoy mohangyo. Kini gisuportahan sa asoy ni Mateo nga, sa pagkadungog bahin sa maong hangyo, ang ubang mga tinun-an nasuko, dili sa inahan, apan sa duha ka magsoon.—Mat 20:20-24; Mar 10:35-41.

Sa pagbanagbanag sa ikatulong adlaw human sa kamatayon ni Jesus, si Salome maoy lakip sa mga babaye nga miadto sa lubnganan ni Jesus aron haplasan ang iyang lawas ug mga yerbang-paalimyon, apan ilang nakita nga ang bato giligid na ug, sa sulod sa lubnganan, usa ka manulonda ang mipahibalo kanila: "Gibangon na siya, wala na siya dinhi. Tan-awa! Ang dapit nga ilang gipahilunaan kaniya."—Mar 16:1-8.

2. Usa ka anak nga babaye ni Herodes Felipe ug ang bugtong nga anak sa iyang inahan nga si Herodias. Paglabay sa panahon, si Herodes Antipas nakigminyo sa inahan ni Salome, nga nag-agaw kaniya gikan kang Felipe nga iyang igsoon sa amahan pinaagig pagpanapaw. Sa hapit na ang Paskuwa sa 32 K.P., si Antipas naghikay ug panihapon didto sa Tiberias aron sa pagsaulog sa iyang adlawng-natawhan. Iyang gidapit ang prinsesang si Salome, nga karon iya nang hinablos, aron mosayaw atubangan sa mga dinapit, nga naglakip sa "iyang mga tawong taas-ug-ranggo ug sa mga komandante militar ug sa mga kadagkoan sa Galilea." Nahimuot pag-ayo si Herodes sa pagsayaw ni Salome nga tungod niana iyang gisaaran siya nga ihatag kaniya ang bisan unsa nga iyang pangayoon—kutob sa katunga sa iyang gingharian. Pinaagi sa

sugyot sa iyang daotang inahan, gihangyo ni Salome nga ihatag ang ulo ni Juan nga Tigbawtismo. Bisag naguol si Herodes, "tungod sa pagtamod sa iyang mga panumpa ug tungod niadtong nanghirag uban kaniya nagmando nga kini ihatag; ug iyang gipaadtoan ug gipapunggotan sa ulo si Juan didto sa bilanggoan. Ug ang iyang ulo gidala diha sa usa ka bandihado ug gihatag sa dalaga, ug gidala niya kini sa iyang inahan."—Mat 14:1-11; Mar 6:17-28.

Bisan tuod nga wala hisgoti ang iyang ngalan diha sa Kasulatan, kini napreserbar diha sa mga sinulat ni Josephus. Gihisgotan usab ni Josephus nga si Salome wala makabaton ug anak sa dihang siya naminyo sa magmamando sa distrito nga si Felipe, nga laing igsoon-sa-amahan ni Herodes Antipas. Human sa kamatayon ni Felipe, ang asoy ni Josephus nag-ingon nga si Salome nakigminyo sa iyang ig-agaw nga si Aristobulo ug nanganak kaniya ug tulo ka anak nga lalaki.

SALONGON, KAHOYNG [Heb., *go'pher*]. Usa ka kahoy nga gigamit ni Noe sa pagtukod sa arka apan dili gayod matino kon unsa ang ngalan niining kahoya. (Gen 6:14) Ang *King James Version* naghatag lamang ug katumbas nga espeling alang niining Hebreohanon nga ngalan. Pinasukad sa kaamgiran tali niining Hebreohanong ngalan ug sa Hebreohanong termino alang sa "alkitran" ("bulitik," *KJ;* Heb., *ko'pher*) ang uban naglangkit niini sa usa ka matang sa kahoyng salongon. Ang mga eskolar mas mipabor sa pagtuo nga mao kini ang sipres, usa ka lig-on kaayong kahoy nga dugay kaayong magabok.—Tan-awa ang SIPRES.

SALU. Usa ka Simeonhon kansang anak nga lalaki nga si Zimri gipatay tungod sa pagbuhat ug imoralidad didto sa Kapatagan sa Moab.—Num 25:14.

SALUM [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nakigdait; nagbayad; nagbalos"].

1. Kataposang ginganlan nga anak nga lalaki ni Neptali. (1Cr 7:13) Silem ang espeling niini diha sa ubang mga teksto.—Gen 46:24; Num 26:49; tan-awa ang SILEM.

2. Anak nga lalaki ni Shaul, apo ni Simeon, ug amahan ni Mibsam.—1Cr 4:24, 25.

3. Anak nga lalaki ni Sismai ug amahan ni Jekamias sa dibisyon ni Jerameel diha sa talaan sa kagikan sa Juda.—1Cr 2:4, 5, 9, 25, 40, 41.

4. Usa ka pangulong magbalantay-sa-ganghaan sa sangtuwaryo nga sa usa ka higayon gipuwesto sa ganghaan sa hari dapit sa S; usa ka kaliwat ni Kore. Bisan tuod nga kining ngalana kasagarang makita diha sa mga talaan niadtong mibalik gikan sa Babilonya ug mipuyo sa Jerusalem (1Cr 9:2, 3, 17-19, 31, 34; Esd 2:1, 42; Neh 7:45), ang mga paghisgot sama sa "lawak-kan-anan ni Maaseias nga anak nga lalaki ni Salum nga magbalantay sa pultahan" sa panahon ni Jeremias (Jer 35:4) hayan magpaila nga ang ngalan nga makita diha sa mga talaan human sa pagkadestiyero nagtumong sa usa ka balay sa amahan, o banay, sa mga magbalantay-sa-ganghaan nga naggikan sa mas nauna nga Salum. Ikahatag ang dugang kalig-onan nga kini tinuod kon siya mao ra usab ang Selemias ug Meselemias nga gihisgotan sa 1 Cronicas 26:1, 2, 9, 14 ingong ang magbalantay-sa-ganghaan sa S sa sangtuwaryo sa panahon sa paghari ni David.

5. Ikanapulog-unom nga hari sa napulo-ka-tribong gingharian; anak nga lalaki ni Jabes. Sa usa ka panagkunsabo, gipatay ni Salum si Zacarias, ang kataposan sa nagamandong mga kaliwat ni Jehu, ug siya nahimong hari sa Samaria sulod sa usa ka lunar nga bulan niadtong mga 791 W.K.P., apan siya gibuno ni Menahem.—2Ha 15:8, 10-15.

6. Usa ka Epraimnon kansang anak nga lalaki nga si Jehizkias maoy usa sa mga pangulo sa tribo nga misupak sa pagbihag sa ilang mga igsoon gikan sa Juda.—2Cr 28:12, 13.

7. Usa ka kaliwat ni Aaron sa linya sa hataas nga pagkasaserdote. Ang anak nga lalaki o kaliwat ni Salum nga si Hilkias nag-alagad ingong saserdote sa panahon sa paghari ni Josias. (1Cr 6:12, 13; 2Cr 34:9) Si Esdras usab naggikan kaniya. (Esd 7:1, 2) Siya gitawag ug Mesulam sa ubang mga teksto.—1Cr 9:11; Neh 11:11; tan-awa ang MESULAM Num. 4.

8. Bana ni Hulda, ang babayeng manalagna nga giduaw sa delegasyon ni Haring Josias; anak nga lalaki ni Tikva. Siya lagmit "ang tig-atiman sa mga besti" sa mga saserdote o sa hari. (2Ha 22:14; 2Cr 34:22) Lagmit mao ra usab ang Num. 10.

9. Usa ka anak nga lalaki ni Josias; hari sa Juda sulod sa tulo ka bulan sa wala pa idestiyero ni Paraon Neko. (1Cr 3:15; 2Ha 23:30-34; Jer 22:11, 12) Siya gitawag ug Jehoahaz sa ubang mga teksto.—Tan-awa ang JEHOAHAZ Num. 3.

10. Uyoan ni Jeremias sa amahan. Niadtong 608 W.K.P. gipalit ni Jeremias ang usa ka uma nga gikan sa anak nga lalaki ni Salum nga si Hanamel. (Jer 32:1, 7-9) Pinasukad sa yugto sa panahon mahimong ikaingon nga siya mao ra usab ang Num. 8.

11. Usa sa mga magbalantay-sa-ganghaan nga miuyon sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak human mobalik si Esdras sa Jerusalem. (Esd 10:24, 44) Lagmit paryente siya sa Num. 4.

12. Usa sa mga anak nga lalaki ni Binui nga nagpapahawa usab sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak.—Esd 10:38-42, 44.

13. Usa ka prinsipe sa katunga nga distrito sa Jerusalem nga miduyog sa buluhatong pagpangayo sa paril sa Jerusalem uban sa iyang mga anak nga babaye; usa ka anak o kaliwat ni Halohes. —Neh 3:12.

SALUN [Walay Kabalaka; Wala Mabalaka; Wala Magpakabana]. Usa ka prinsipe sa distrito sa Mizpa; anak nga lalaki ni Colhoze. Si Salun mitabang kang Nehemias sa pagtukod pag-usab sa usa ka bahin sa paril sa Jerusalem ug nag-ayo sa Ganghaan sa Tuboran.—Neh 3:15.

SAMA [lagmit pinamubo sa Semaias, nga nagkahulogang "Si Jehova Namati (Nagpatalinghog)"]. Usa sa mga tawong gamhanan ni David; igsoong lalaki ni Jeiel ug anak ni Hotam nga Aroernon. —1Cr 11:26, 44.

SAMAG-ILAGA NGA MANANAP [Heb., *chaphar·pa·rohth′*]. Gagmayng mga mananap nga nalukop sa pino, mugbo nga mga balhibo. Ang orihinal nga pulong gituohan nga naggikan sa usa ka lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kalot" (Gen 26:15), ug busa gituohan sa ubay-ubayng mga eskolar nga tingali nagtumong kini sa bisan unsang matang sa mga hayop nga mokubkob sa ilawom sa yuta, lakip sa mga balagtok, ilaga, ilagang tigkubkob, ilagang jerbo, ug ang susama niini. Apan, matod ni Koehler ug Baumgartner, ang *chaphar·pa·rohth′* nagtumong sa "samag-ilaga nga mananap."—*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 322.

Kini nga mga linalang adunay tag-as, talinis nga mga simod, gagmay nga mga mata, ug ligngin ug mga dalunggan nga medyo kunoton ug dagway. Tungod kay kusog mokaon, ang samag-ilaga nga mananap makahurot ug sobra pa kay sa ilang gibug-aton sulod sa usa ka adlaw. Ang kasagaran nilang pagkaon maoy mga insekto ug mga wati, apan sila mokaon usab ug gagmay nga mga mananap nga pareho nilag gidak-on ug mas dagko pa, sama sa mga ilaga. Ang matang sa samag-ilaga nga mananap nga gihisgotan sa Isaias 2:20 gitawag ni I. Aharoni ingong *Crocidura religiosa.—Osiris,* Brugge, 1938, Tomo 5, p. 463.

SAMAG-UDYONG NGA BITIN [Heb., *qippohz′*]. Usa ka bitin nga dayag nga gitawag niining ngalana tungod kay kalit kining moatake ug motuhak sa tukbonon niini, sama sa himoon sa *rattlesnake.* Ang lintunganayng pulong nga Hebreohanon diin gikuha kining ngalana daw nalangkit sa lintunganayng berbo nga Arabiko nga nagkahulogang "paglukso" o "paglumpat." Ang samagudyong nga bitin gihisgotan diha sa tagna ni Isaias (34:15) ingong usa sa mga linalang nga mopuyo sa Edom. Gipasiugda niini nga ang Edom mahimong usa ka biniyaang kagun-oban nga tungod niana mahimo kining usa ka luwas nga dapit diin ang samag-udyong nga mga bitin 'maghimog salag ug mangitlog ug magpusa niini ug magtigom niini ilalom sa iyang landong.' Ang kadaghanan sa mga bitin mangitlog, ug kining tekstoha tingali nagtumong sa ginabuhat sa ubang mga bitin nga moluko palibot sa mga itlog niini. Si H. W. Parker nag-ingon diha sa iyang librong *Snakes: A Natural History* (1977, p. 55): "Ang batasan sa 'paglumlom' ug pagluko sa lawas mohatag ug igong pagkontrolar sa temperatura ug panalipod sa mga itlog tungod kay mahimong tabonan ug ihikyad sa inahan ang itlog niini sumala sa iyang gusto depende sa mga kausaban sa panahon ug busa mapaneguro nga adunay pareho ug lagmit mas taas pa nga temperatura; sa samang higayon pinaagi sa pagluko dili kaayo madayag ang mga itlog."

Si Samuel Bochart (1599-1667), sa iyang librong *Hierozoicon* (Leipzig, 1796, Tomo 3, Bahin II, Basahon III, kap. XI, pp. 194-204), mihimog usa ka detalyadong pagtuon sa Hebreohanong pulong nga *qip·pohz′* ug mihinapos nga kini nagtumong sa bitin nga gitawag sa Grego nga *a·kon·ti′as* ug sa Latin nga *jaculus*—ang samag-udyong nga bitin. Apan, ang modernong mga leksikograpo wala magkauyon bahin sa kahulogan niining Hebreohanong pulong.

SAMAI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pamati; patalinghog"].

1. Usa ka tawo sa Jerameelinhong sanga sa talaan sa kaliwatan ni Juda; anak nga lalaki ni Onam ug amahan ni Nadab ug Abisur.—1Cr 2:4, 5, 9, 26, 28, 32.

2. Usa ka tawo diha sa linya sa mga kaliwat ni Caleb sa talaan sa mga kaliwatan ni Juda; anak nga lalaki ni Rekem ug amahan ni Maon.—1Cr 2:4, 5, 9, 42-45.

3. Ang ngalan sa usa ka tawo sa tribo ni Juda. —1Cr 4:17.

SAMARIA [Iya sa Banay ni Semer].

1. Ang siyudad nga gitukod ni Haring Omri sa mga tungatunga sa ikanapulong siglo W.K.P.; kini nahimong kaulohan sa amihanang gingharian sa Israel sulod sa kapin sa 200 ka tuig. Ang bukid nga gitukoran niini nga siyudad gipalit ni Omri gikan kang Semer sa kantidad nga duha ka talanton nga plata, katumbas sa $13,212. (1Ha 16:23, 24) Ang bukid ingon man ang siyudad padayong gitawag sumala sa ngalan niining kanhi nga tag-iya. —Am 4:1; 6:1.

Nahimutangan. Ang Samaria gituohan nga mao ang mga kagun-oban nga gitawag ug Shomeron nga kasikbit sa Arabianhong balangay sa Sa-

bastiya, mga 55 km (34 mi) sa A sa Jerusalem, ug 11 km (7 mi) sa AK sa Sekem. Nahimutang kini sa teritoryo sa Manases. Sa dihang ang Samaria gihubit ingong "ang ulo" sa Epraim, kini nagtumong sa iyang posisyon ingong kaulohan sa napulo-ka-tribo nga gingharian, sanglit ang Epraim mao ang pangunang tribo niana nga gingharian. (Isa 7:9) Kon dili man mao ra usab ang nahimutangan sa Samir, ang Samaria haduol ra sa "Samir diha sa bukirong rehiyon sa Epraim," ang pinuy-anan ni Maghuhukom Tola nga nag-alagad sa panahon sa mga Maghuhukom.—Huk 10:1, 2.

Ang medyo patag nga ibabaw sa bungtod sa Samaria, mga 2 km (1 mi) ang gilapdon gikan sa S ngadto sa K, maoy usa ka maayong lokasyon alang sa usa ka siyudad. Tungod kay kini kalit nga pasubida sa gihabogong mga 90 m (300 p) gikan sa patag sa ubos, kining dapita daling depensahan. Nindot usab kaayo ang talan-awon tungod kay mas habog ang mga bukid dapit sa A, S, ug H, samtang sa K ang yuta inanay nga midulhog gikan sa gihabogong 463 m (1,519 p) ngadto sa asul nga Mediteranyo, nga 34 km (21 mi) ang gilay-on.

Ang dakong bahin sa kasaysayan sa Samaria nalangkit sa daotang rekord sa 14 ka hari sa Israel gikan kang Omri ngadto kang Oseas.—1Ha 16:28, 29; 22:51, 52; 2Ha 3:1, 2; 10:35, 36; 13:1, 10; 14:23; 15:8, 13, 14, 17, 23, 25, 27; 17:1.

Sa Panahon ni Ahab. Human sa kamatayon ni Omri, gipadayon sa iyang anak nga lalaki nga si Ahab ang pagpanukod diha sa siyudad sulod sa iyang 22 ka tuig nga paghari. Kini naglakip sa pagtukod sa templo ni Baal, sa pagtukod sa halaran ni Baal, ug sa pagpatindog sa "sagradong poste" alang sa pagsimba diha nianang bag-ong natukod nga siyudad. Kining tanan nagpadayag sa Canaanhong relihiyon nga gipangunahan sa Fenicianhong asawa ni Ahab nga si Jezebel. (1Ha 16:28-33; 18:18, 19; 2Ha 13:6) Gidayandayanan usab ni Ahab ang Samaria pinaagig matahom nga "balay nga garing" nga lagmit gisangkapan ug "mga higdaanan nga garing" sama niadtong gihisgotan ni manalagnang Amos usa ka gatos ka tuig sa ulahi. (1Ha 22:39; Am 3:12, 15; 6:1, 4) Ang mga arkeologo nakakaplag ug kapin sa 500 ka tipak sa garing diha sa mga kagun-oban sa Samaria, nga daghan niini nindot kaayo nga pagkalilok.

Sa ulahing bahin sa paghari ni Ahab, ang Siryanhong hari nga si Ben-hadad II naglikos sa Samaria, nanaad nga hutdon niya pagkuha ang tanang butang niini hangtod nga wala nay igong abog nga makapuno sa kamot sa iyang mga sundalo. Apan, ang mga Israelinhon gihatagan ug kadaogan aron si Ahab makaila nga si Jehova mao ang Diyos nga Labing Gamhanan. (1Ha 20:1-21) Sa ikaduhang panagsangka wala pay usa ka tuig sa ulahi, sa dihang si Ben-hadad napugos sa pagsurender, gibuhian siya ni Ahab sa dihang siya misaad nga ang mga siyudad iuli ngadto sa Israel ug ang 'mga dalan sa Damasco igatudlo' alang kang Ahab sama usab sa amahan ni Ben-hadad nga nagtudlo ug mga dalan alang sa iyang kaugalingon didto sa Samaria. (1Ha 20:26-34) Kini nga "mga dalan" dayag maoy tukoranan ug mga tindahan, o mga tiyanggihan, aron mapalambo ang patigayon sa amahan ni Ben-hadad. Apan, si Ahab mipauli sa Samaria nga masulub-on ug nagminghoy, sanglit giingnan siya ni Jehova nga siya mamatay tungod kay wala niya patya si Ben-hadad.—1Ha 20:35-43.

Ang katumanan niini nahitabo sa ikatulong tuig human niadto, sa dihang giimbitar ni Ahab ang Judeanhon nga si Haring Jehosapat aron sa pagtabang kaniya nga mabawi ang Ramot-gilead gikan sa Sirya. Ang duha ka hari pormal nga nagsabot bahin niini didto sa entrada sa Samaria ug, human nga gibalewala ang manalagna ni Jehova ug gipamatian ang malimbongong tambag sa mini nga mga manalagna, sila migikan alang sa gubat. (1Ha 22:1-28; 2Cr 18:2, 9) Nagtakoban si Ahab, apan naigo siya sa usa ka pana, bisan tuod ang kaawayng magpapana wala makaila kaniya nga siya mao ang hari. Tungod sa kadaghan sa miagas nga dugo, si Ahab namatay diha sa iyang karo. Gidala siyag balik ngadto sa iyang kaulohan nga siyudad aron ilubong, ug ang karo gihugasan daplin sa linaw sa Samaria. (1Ha 22:29-38) Kini nga linaw lagmit mao ang mabaw apan dakong rektanggulo nga linaw nga nadiskobrehan didto sa mga arkeologo.

Gihimo ang kataposang pagpakighusay sa balay ni Ahab pinaagi sa mga kamot ni Jehu, kinsa gidihogan ni Jehova aron ipahamtang ang paghukom. (2Ha 9:6-10) Human patya ang anak nga lalaki ni Ahab nga si Jehoram, ang apong lalaki ni Ahab nga si Ahazias, ug ang balo ni Ahab nga si Jezebel (2Ha 9:22-37), gimaneobra ni Jehu, pinaagi sa iyang mga sulat ngadto sa mga prinsipe ug sa mga ansiyano nga nagpuyo sa Samaria, nga mapunggotan ug ulo ang 70 ka nahibiling mga anak nga lalaki ni Ahab. "Nan, hibaloi," miingon si Jehu, "nga walay pulong si Jehova nga mahulog sa yuta nga dili matuman nga gisulti ni Jehova batok sa balay ni Ahab; ug gibuhat ni Jehova ang iyang gisulti pinaagi sa iyang alagad nga si Elias."—2Ha 10:1-12, 17.

Ang ubang mga pahayag ni Jehova pinaagi sa iyang mga manalagna nga si Elias ug Eliseo, ug ang mga panghitabo nga nalangkit niini, midangat sa Samaria ug sa palibot niini. Pananglitan, ang anak nga lalaki ni Ahab nga si Ahazias nahulog sa barandilya sa lawak-sa-atop sa iyang palasyo didto sa Samaria (2Ha 1:2-17), ang sanlahon nga si Naaman nga Siryanhon miadto sa Samaria aron

mamaayo (2Ha 5:1-14), ug ang Siryanhong kasundalohan nga gipadala aron sa pagdakop kang Eliseo, nakaagom ug mental nga pagkabuta ug gidala ngadto sa Samaria, diin sila gipakaon ug gipapauli (2Ha 6:13-23). Sa panahon sa paghari sa anak nga lalaki ni Ahab nga si Jehoram, gilikosan sa mga Siryanhon ang Samaria, nga nagpahinabog grabeng gutom nga tungod niana gikaon sa pipila ka tawo ang ilang kaugalingong mga anak. Apan, ingong katumanan sa tagna ni Eliseo, ang gutom nahunong sa usa ka gabii sa dihang gipahinabo ni Jehova nga mangalagiw ang mga Siryanhon tungod sa kahadlok ug mabiyaan ang ilang mga pagkaon.—2Ha 6:24-29; 7:1-20.

Karibal sa Jerusalem. Sa popanahon, tungod sa pag-indigay ug pagdumtanay tali sa Samaria ug Jerusalem, ang mga kaulohan sa amihanan ug sa habagatang gingharian, miulbo ang gubat. Sa usa ka higayon ang hari sa Juda, sa dihang hapit nang moatake sa Edom, nagpapauli sa 100,000 ka mersenaryo sa Israel tungod sa sugo ni Jehova. Ug bisan kon gibayran ug 100 ka talanton nga plata ($660,600), kini nga mga Israelinhon nasuko pag-ayo mao nga ilang gisulong ug giagawan ang Judeanhong mga lungsod "gikan sa Samaria hangtod sa Bet-horon." (2Cr 25:5-13) Unya, ang hari sa Juda nga labihang lipaya tungod sa kadaogan batok sa Edom, nakig-away sa hari sa Samaria, usa ka panag-away nga wala mahusay hangtod nga ang tanang bulawan ug plata gikan sa balay ni Jehova ug sa tipiganan sa bahandi sa hari didto sa Jerusalem gidala ngadto sa Samaria. (2Ha 14:8-14; 2Cr 25:17-24) Apan katuigan sa ulahi, sa dihang si Haring Ahaz sa Juda napildi, giuli sa mga tawo sa Israel ang pipila ka binihag ug mga inagaw nga ilang gidala ngadto sa Samaria aron sila makalingkawas sa kasuko ni Jehova.—2Cr 28:5-15.

Sa kataposan ang siyudad sa Samaria gilaglag tungod sa idolatriya, kadunotan sa moral, ug sa padayong pagsalikway niini sa mga balaod ug mga prinsipyo sa Diyos. (2Ha 17:7-18) Sublisubling gipasidan-an ni Jehova ang mga magmamando sa Samaria ug ang ilang mga sakop pinaagi sa iyang mga manalagna sama ni Isaias (8:4; 9:9), Oseas (7:1; 8:5, 6; 10:5, 7; 13:16), Amos (3:9; 8:14), Miqueas (1:1, 5, 6), ug sa uban pa (1Ha 20:13, 28, 35-42; 22:8) ingon man ni Elias ug Eliseo. Sa ulahi, human kini malaglag, gipunting sa ubang mga manalagna ang Samaria ingong pasidaang panigingnan alang niadtong misalikway sa mga instruksiyon ni Jehova.—2Ha 21:10-13; Jer 23:13; Eze 16:46, 51, 53, 55; 23:4, 33.

Ulahing Kasaysayan. Niadtong 742 W.K.P. si Salmaneser V nga hari sa Asirya naglikos sa Samaria, apan ang siyudad nakasugakod sa paglikos sulod sa halos tulo ka tuig. Sa dihang sa kataposan kini napukan niadtong 740 W.K.P., daghan sa pangunang mga molupyo ang gidestiyero ug gipapuyo sa Mesopotamia ug Media. Dili pa gihapon matino kon ang bug-os nga nagbihag sa siyudad mao ba si Salmaneser V o kaha ang iyang manununod nga si Sargon II.—2Ha 17:1-6, 22, 23; 18:9-12; tanawa ang SARGON.

Romanhong mga kagun-oban sa karaang Samaria

Sa dihang napukan ang Samaria sa mga Asiryanhon, ang detalyadong kasaysayan sa Bibliya bahin niini nga siyudad natapos. Human niadto, ang kadaghanang mga paghisgot sa siyudad, bisan tuod dili kanunay (2Ha 23:18; Buh 8:5), gihimo ingong pahinumdom sa mahitabo niadtong morebelde kang Jehova. (2Ha 18:34; 21:13; Isa 10:9-11; 36:19) Giasoy sa Bibliya nga human malaglag ang Jerusalem ug mapatay si Gedalias, 80 ka tawo gikan sa Sekem, Shilo, ug Samaria ang milugsong paingon sa Mizpa ug ilang nasugatan ang mamumuno nga si Ismael. Gipatay ni Ismael ang daghan niini nga mga tawo, apan gipalingkawas niya ang pipila nga misaad nga ipakita kaniya kon diin tipigi ang mga trigo, sebada, lana, ug dugos.—Jer 41:1-9.

Ang sekular nga mga rekord nag-asoy ug pipila sa kasaysayan sa Samaria sukad ug human sa mga adlaw ni Alejandrong Bantogan. Sa kapanahonan sa Roma ang kahalangdon sa Samaria maoy tungod sa pagpanukod nga gihimo ni Herodes nga Bantogan, kinsa nag-usab sa ngalan sa siyudad

ingong Sebaste (usa ka Gregong *feminine* nga porma sa Latin nga ngalang Agusto), agig pagpasidungog kang Agusto, ang unang emperador. Karong adlawa ang Arabiko nga ngalang Sabastiya nagpreserbar sa ngalang gihatag ni Herodes niini. Busa dili ikatingala nga sa mga pagpangubkob niining dapita may nakaplagan nga nahibiling mga butang gikan sa nagkalainlaing yugto sa kasaysayan niini; ang pipila niini nga mga nahibilin maoy sukad pa sa mga adlaw sa mga hari sa Israel.

2. Ang teritoryo sa napulo-ka-tribo nga amihanang gingharian sa Israel. Usahay ang ngalan sa kaulohang siyudad niini nga Samaria gigamit alang niining tibuok nga teritoryo. Pananglitan, sa dihang si Ahab gitawag nga "hari sa Samaria," gipunting niini dili kay sa limitadong paagi ang iyang pagkahari sa maong siyudad lamang, kondili gipunting usab niini sa mas lapad nga diwa ang iyang pagkahari sa napulo ka tribo. (1Ha 21:1) Busa, ang "mga siyudad sa Samaria" nagtumong usab sa mga siyudad diha sa lainlaing dapit sa napulo ka tribo, dili sa mga lungsod nga anaa sa palibot sa kaulohan. (2Ha 23:19; kining sama nga ekspresyon nga gitala sa 1Ha 13:32 nga daw gigamit una pa matukod ang siyudad sa Samaria, kon dili matagnaon, lagmit nga unang gigamit sa tighipos sa asoy sa Mga Hari.) Ang gutom "sa Samaria" sa mga adlaw ni Ahab milukop sa tibuok nga gingharian sa Samaria ug nakaabot pa gani sa Fenicia, hangtod sa bul-oganang walog sa Kerit, sa S sa Jordan, ngadto sa Zarepta sa Mediteranyo. (1Ha 17:1-12; 18:2, 5, 6) Sa susama, ang saad sa pagpasig-uli mahitungod sa "kabukiran sa Samaria" lagmit gayod nga naglakip sa tibuok nga gingharian sa Samaria.—Jer 31:5.

Mopatim-aw nga si Tiglat-pileser III mao ang unang nagpapahawa sa mga Israelinhon gikan sa teritoryo sa Samaria, ug ang pipila ka prominenteng mga Rubenhon, Gadhanon, ug Manasesnon gikan sa S sa Jordan maoy lakip niadtong gibalhin ngadto sa Asirya. (1Cr 5:6, 26) Sa dihang ang amihanang gingharian sa kataposan napukan, mas daghan pa ang gidestiyero. (2Ha 17:6) Apan nianang panahona gipulihan sa hari sa Asirya kini nga mga Israelinhon ug mga tawo gikan sa ubang mga dapit sa iyang gingharian, usa ka polisa sa pagbalhin sa mga molupyo nga gipadayon ni Esarhadon ug Asenapar (Ashurbanipal).—2Ha 17:24; Esd 4:2, 10.

Ang mga leyon midaghan sa maong yuta, tingali tungod kay ang maong yuta, o ang dakong bahin niini, nahimong biniyaan sulod sa dugayng panahon. (Itandi ang Ex 23:29.) Walay duhaduha nga ingong patuotuo gibati sa mga lalin nga tungod kadto kay sila wala masayod kon unsaon pagsimba ang diyos sa maong yuta. Busa ang usa ka saserdoteng Israelinhon nga magsisimba sa nating baka gipadalag balik sa hari sa Asirya gikan sa pagkadestiyero. Iyang gitudloan ang mga lalin bahin kang Jehova, apan sa sama usab nga paagi ni Jeroboam, maong sila nakakat-on ug pipila ka butang bahin kang Jehova apan nagpadayon gihapon sa pagsimba sa ilang bakak nga mga diyos.—2Ha 17:24-41.

3. Ang distrito diin usahay moagi si Jesus ug diin sa ulahi gidala sa mga apostoles ang mensahe sa Kristiyanidad. Ang mga utlanan niini dili matino karong adlawa, apan kapin kon kulang, kini nahimutang taliwala sa Galilea sa A ug sa Judea sa H, ug kini miabot sa K gikan sa Jordan ngadto sa kapatagan daplin sa kabaybayonan sa Mediteranyo. Sa dakong bahin kini nga distrito naglakip sa mga teritoryo nga kanhi iya sa tribo ni Epraim ug sa katunga sa tribo ni Manases (sa K sa Jordan).

Sa popanahon, sa iyang pagpaingon ngadto ug gikan sa Jerusalem, si Jesus miagi sa Samaria, kay kini nahimutang taliwala sa mga distrito sa Judea ug Galilea. (Luc 17:11; Ju 4:3-6) Apan sagad nga siya naglikay sa pagwali niini nga teritoryo, ug gani nagbaod sa 12 nga iyang gipadala nga dili moadto sa mga siyudad sa Samaria apan hinuon 'moadto kanunay sa nawalang mga karnero sa balay sa Israel,' nga mao, ang mga Hudiyo.—Mat 10:5, 6.

Apan, kini nga pagdili maoy sulod sa limitadong panahon lamang, sanglit una pa siya mosaka sa langit, si Jesus miingon sa iyang mga tinun-an nga ilang isangyaw ang maayong balita dili lamang sa Samaria apan hangtod sa kinalay-ang dapit sa yuta. (Buh 1:8, 9) Mao nga sa dihang nahitabo ang paglutos sa Jerusalem, ang mga tinun-an, ilabina si Felipe, nagwali didto sa Samaria. Sa ulahi, si Pedro ug si Juan gipadala didto, ug kini nakaamot sa dugang pang pag-uswag sa Kristiyanidad.—Buh 8:1-17, 25; 9:31; 15:3.

SAMARIANHON [lagmit, Taga- (Iya sa) Samaria]. Ang termino nga "mga Samarianhon" unang makita sa Kasulatan human masakop ang napulo-ka-tribo nga gingharian sa Samaria niadtong 740 W.K.P.; kini gigamit alang niadtong nagpuyo sa amihanang gingharian una pa sa maong pagsakop aron mapalahi gikan sa mga langyaw nga sa ulahi gidala didto gikan sa ubang mga bahin sa Imperyo sa Asirya. (2Ha 17:29) Mopatim-aw nga ang mga Asiryanhon wala magbalhin sa tanang molupyo nga Israelinhon, sanglit ang asoy sa 2 Cronicas 34:6-9 (itandi ang 2Ha 23:19, 20) nagpakita nga sa panahon sa paghari ni Haring Josias diha pay mga Israelinhon sa maong yuta. Sa ulahi, ang "mga Samarianhon" nagtumong sa mga kaliwat niadtong nahibilin sa Samaria ug sa mga

tawong gidala sa mga Asiryanhon ngadto sa Samaria. Busa ang pipila niini sa walay duhaduha maoy mga anak sa mga pagminyoay sa mga dili parehog kagikan. Sa mas ulahi pa nga yugto, ang ngalan nakabaton ug relihiyosong kahulogan, inay nga may kalabotan sa rasa o politika. Ang "Samarianhon" nagtumong ngadto sa usa ka tawo nga sakop sa usa ka relihiyosong sekta nga milambo diha sa palibot sa karaang Sekem ug Samaria ug nangupot sa pipila ka pagtulon-an nga lahi kaayo sa Judaismo.—Ju 4:9.

Ang Relihiyon nga Samarianhon. Ang paglambo sa relihiyon nga Samarianhon maoy tungod sa daghang hinungdan, ug dakong bahin niini mao ang paningkamot ni Jeroboam nga ibulag ang napulo ka tribo gikan sa pagsimba kang Jehova nga nasentro sa Jerusalem. Sulod sa mga 250 ka tuig human ang nasod mabahin sa duha ka gingharian, ang ordinado sa Diyos nga Levihanong mga saserdote gipulihan sa tinudlo sa tawo nga mga saserdote, kinsa nanguna sa gingharian sa Israel sa pagbuhat sa idolatriya nga makadaot sa moral. (1Ha 12:28-33; 2Ha 17:7-17; 2Cr 11:13-15; 13:8, 9) Dayon napukan ang amihanang gingharian. Ang paganong mga lalin nga gidala didto gikan sa Babilonya, Cuta, Ava, Hamat, ug Separvaim maoy mga magsisimba sa daghang bathala—kang Sucot-benot, Nergal, Asima, Nibhaz, Tartak, Adramelek, ug Anamelek. Bisan tuod may nakat-onan sila mahitungod kang Jehova pinaagi sa pagtudlo kanila sa usa ka saserdote gikan sa mga saserdote nga giorganisar ni Jeroboam, apan, ingon sa gihimo sa Samaria sa mga nating baka nga bulawan, sila nagpadayon sa pagsimba sa ilang bakak nga mga diyos sulod sa sunodsunod nga mga kaliwatan. (2Ha 17:24-41) Ang epekto sa dakong mga paningkamot ni Josias nga hinloan kining amihanang mga komunidad gikan sa ilang pagsimba sa idolo, halos usa ka gatos ka tuig human mapukan ang Samaria, dili dumalayon sama sa mga reporma nga gihimo niya didto sa habagatang gingharian sa Juda.—2Ha 23:4-20; 2Cr 34:6, 7.

Niadtong 537 W.K.P. ang nahibilin sa 12 ka tribo nga mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya nangandam sa pagtukod pag-usab sa templo ni Jehova sa Jerusalem. (Esd 1:3; 2:1, 70) Sa maong higayon ang "mga Samarianhon," nga didto na sa maong yuta sa dihang ang mga Israelinhon miabot ug kinsa gihubit ingong "mga kaaway sa Juda ug Benjamin," miduol kang Zorobabel ug sa mga ansiyano, nga nag-ingon, "Patabanga kami sa pagtukod uban kaninyo; kay, sama gayod kaninyo, kami nangita sa inyong Diyos ug kami naghalad kaniya sukad sa mga adlaw ni Esar-hadon nga hari sa Asirya, nga maoy nagdala kanamo dinhi." (Esd 4:1, 2) Apan, kini nga pangangkon sa debosyon kang Jehova maoy sa ngabil lamang, kay sa dihang wala dawata ni Zorobabel ang ilang tanyag, gihimo sa mga Samarianhon ang kutob sa ilang maarangan aron mababagan ang pagtukod sa templo. Human mapakyas ang tanan nilang hiniusang mga paningkamot sa pagpanghasi ug pagpanghadlok, sila nagsulat ug bakak nga mga sumbong ngadto sa emperador sa Persia ug sila milampos sa pagkombinsir sa gobyerno nga magpakanaog ug mando nga pahunongon ang pagtukod sa templo sulod sa daghang tuig.—Esd 4:3-24.

Sa tungatunga sa ikalimang siglo W.K.P., sa dihang si Nehemias misugod sa pag-ayo sa mga paril sa Jerusalem, si Sanbalat (gobernador sa Samaria, sumala sa usa sa Elephantine Papyri) mihimog daghang masiboton nga mga paningkamot sa pagpahunong sa proyekto apan kini wala molampos. (Neh 2:19, 20; 4:1-12; 6:1-15) Sa ulahi, sa pagbalik ni Nehemias sa Jerusalem, human sa taudtaod nga panahon nga wala siya didto, iyang nakaplagan nga ang apong lalaki sa Hataas nga Saserdoteng si Eliasib nagminyo sa anak nga babaye ni Sanbalat. Dihadiha, si Nehemias 'nag-abog kaniya.'—Neh 13:6, 7, 28.

Giisip sa pipila nga ang pagtukod sa Samarianhong templo didto sa Bukid sa Gerizim, tingali sa ikaupat nga siglo W.K.P., ingong kaindig sa templo sa Jerusalem maoy timaan nga bug-os nang nasipak ang mga Hudiyo ug ang mga Samarianhon, bisan tuod gihunahuna sa pipila nga ang pagkaputol sa ilang relasyon nahitabo kapin sa usa ka siglo sa ulahi. Sa dihang gisugdan ni Jesus ang iyang ministeryo, ang kasungian tali sa duha ka pundok wala pa mahusay, bisan pag ang templo sa Gerizim nalaglag na mga usa ug tunga na ka siglo ang milabay. (Ju 4:9) Ang mga Samarianhon nagsimba pa gihapon didto sa Bukid sa Gerizim (Ju 4:20-23), ug ang mga Hudiyo ubos ug pagtamod kanila. (Ju 8:48) Tungod niining matamayong tinamdan, naaghat si Jesus nga ipasiugda ang usa ka kusganong punto diha sa iyang sambingay bahin sa matinabangong Samarianhon.—Luc 10:29-37.

Ang Samarianhong *Pentateuch.* Sukad sa unang mga panahon, ang Kasulatan sa mga Samarianhon naglangkob lamang sa unang lima ka basahon sa Bibliya, ug kaugalingon lamang nila kini nga rebisyon, gisulat sa ilang kaugalingong mga karakter o letra ug nailhan ingong Samarianhong *Pentateuch.* Gisalikway nila ang ubang bahin sa Hebreohanong Kasulatan, gawas lamang tingali sa basahon ni Josue. Ang Samarianhong *Pentateuch* lahi sa Masoretikong teksto sa mga 6,000 ka higayon, ug kadaghanan niini ginagmay ra ang kalainan. Apan, ang pipila niini maoy dagko, sama panaglitan, sa mabasa sa Deuteronomio 27:4, diin ang Gerizim giilis sa Ebal, ang dapit diin ang mga

balaod ni Moises igasulat diha sa pinaputi nga mga bato. (Deu 27:8) Ang tatawng hinungdan niining maong kausaban maoy aron mapaluyohan ang ilang pagtuo nga ang Gerizim mao ang balaang bukid sa Diyos.

Apan ang ilang pagdawat sa Pentateuko, sa katibuk-an, nakahatag sa mga Samarianhon ug pasukaranan sa pagtuo nga ang usa ka manalagna nga mas dako pa kay kang Moises moabot. (Deu 18:18, 19) Sa unang siglo ang mga Samarianhon naglaom sa pag-abot ni Kristo nga Mesiyas, ug ang pipila kanila miila kaniya; ang uban misalikway kaniya. (Luc 17:16-19; Ju 4:9-43; Luc 9:52-56) Sa ulahi, pinaagi sa pagwali sa unang mga Kristohanon, daghang Samarianhon ang malipayong misagop sa Kristiyanidad.—Buh 8:1-17, 25; 9:31; 15:3.

SAMBINGAY. Ang Gregong ekspresyon nga *pa·ra·bo·le′* (sa literal, pagbutang sa tupad o pagtingob) mas lapad ug kahulogan kay sa Cebuano nga "panultihon" o "parabola." Apan, ang "sambingay" o ilustrasyon halapad ug kapadapatan nga mahimong maglakip sa "parabola" ug, sa daghang kahimtang, sa "panultihon." Ang "panultihon" naghubit sa kamatuoran pinaagig makahuloganong pinulongan, nga sagad pinaagig metapora o pagtandi, ug ang "parabola" maoy usa ka pagtandi o pag-amgid, usa ka mubo, sagad tinumotumo nga asoy nga kakuhaan ug moral o espirituwal nga kamatuoran.

Ang pamatuod nga gigamit sa Kasulatan ang pulong nga *pa·ra·bo·le′* diha sa mas lapad nga kahulogan kay sa Cebuano nga "parabola" gipakita sa Mateo 13:34, 35, diin gipunting ni Mateo nga sumala sa tagna si Jesu-Kristo mamulong pinaagig "mga sambingay" (*NW*), "mga parabola" (*KJ, RS*). Ang Salmo 78:2, nga gikutloan ni Mateo niini, nagtumong sa "usa ka panultihon" (Heb., *ma·shal′*), ug katumbas niini nga termino gigamit sa magsusulat sa Ebanghelyo ang Gregong pulong nga *pa·ra·bo·le′.* Ingon sa gipasabot sa literal nga kahulogan sa Gregong termino, ang *pa·ra·bo·le′* gigamit ingong paagi sa pagtudlo o sa pagpahayag sa usa ka ideya, usa ka paagi sa pagpatin-aw sa usa ka butang pinaagi sa 'pagbutang niini tupad' sa laing butang nga susama niini. (Itandi ang Mar 4:30.) Gigamit lamang sa kadaghanang Iningles nga hubad ang Iningles nga pulong nga *"parable"* (sa Cebuano, parabola) sa paghubad sa Gregong termino. Bisan pa niana, dili sa matag higayon makuha niini nga hubad ang bug-os nga kahulogan niini.

Pananglitan, sa Hebreohanon 9:9 ug 11:19 ang kadaghanang hubad kinahanglang mogamit ug laing mga ekspresyon gawas sa "parabola." Diha sa unang teksto, ang tabernakulo o tolda nga gigamit sa Israel didto sa kamingawan gitawag ni apostol Pablo nga "usa ka sambingay [*pa·ra·bo·le′;* "larawan," *KJ;* "pag-amgid," *Ro;* "simboliko," *AT, RS*] alang sa tinudlong panahon." Diha sa ikaduhang teksto si Abraham gihubit sa apostol ingong midawat pagbalik kang Isaac gikan sa mga patay "sa masambingayong paagi" (*NW*) (*en pa·ra·bo·lei′;* "sa mahulagwayong pagkasulti," *JB, RS*). Ang pamulong nga, "Mananambal, ayoha ang imong kaugalingon," gitawag usab nga usa ka *pa·ra·bo·le′.* (Luc 4:23) Tungod niini, ang mas malangkobong termino sama sa "sambingay" (*NW*) gigamit kanunay ingong hubad sa *pa·ra·bo·le′* sa tanang kahimtang.

Ang laing susama nga termino mao ang Gregong *al·le·go·ri′a*, nga maoy usa ka pinataas nga metapora diin ang sunodsunod nga mga aksiyon naghawas sa laing mga aksiyon, samtang ang mga persona sagad maoy mga simbolo o mga personipikasyon. Si Pablo migamit sa Gregong berbo nga *al·le·go·re′o* diha sa Galacia 4:24, maylabot kang Abraham, Sara, ug Agar. Gihubad kini nga 'usa ka sambingay' (*KJ*), 'usa ka masumbingayong pagkasulti' (*AT*), ug "usa ka simboliko nga drama" (*NW*).

Gigamit usab ni apostol Juan ang usa ka lahi nga termino (*pa·roi·mi′a*) nga nagpasabot ug "pagtandi" (Ju 10:6; 16:25, 29); kini gihubad sa lainlaing paagi ingong "larawan," "mahulagwayong sinultihan," "parabola," "panultihon," ug "pagtandi" (*AT, KJ, NW*). Gigamit ni Pedro ang samang termino labot sa "panultihon" bahin sa iro nga mibalik sa sinuka niini ug sa anay nga mibalik pagligid sa lapok. —2Pe 2:22.

Pagkaepektibo. Ingong puwersadong pamaagi sa pagtudlo, ang mga sambingay o mga parabola epektibo sa labing menos lima ka paagi: (1) Kini makakuha ug makaagni sa pagtagad; pipila lang ka butang ang makapaikag sama sa usa ka kasinatian o sugilanon. Kinsa bay dili sinati sa mga sambingay bahin sa anak nga mausikon ug sa nawala nga karnero? (2) Kini makapukaw sa hunahuna; ang usa sa labing maayong mga ehersisyo sa hunahuna mao ang pagpangita sa kahulogan sa usa ka pagtandi, sa pagsabot sa lisod-sabtong mga kamatuoran nga gipresentar. (3) Kini motukbil sa mga emosyon ug, pinaagi sa dayag ug praktikal nga pagpadapat kanunay sa mga kamatuoran ngadto sa tigpaminaw, maabot ang tanlag ug ang kasingkasing. (4) Kini makatabang sa paghinumdom; sa ulahi ang usa ka tawo makabalay pagusab sa sugilanon ug mohimog kapadapatan niini. (5) Kini magpresebar sa kamatuoran, kay kini kanunayng mapadapat ug daling masabtan sa bisan unsang panahon ug yugto. Tungod kini kay gihisgotan niini ang kinabuhi ug ang kinaiyanhong mga butang, dili sama sa mga pulong lamang nga mahimong mabag-o ang kahulogan. Kini maoy usa ka katarongan kon nganong ang mga kamatuoran

sa Bibliya nagpabiling tin-aw kaayo karong adlawa, nga sama gayod sa pagkapamulong ug pagkasulat niini kaniadto.

Mga Katuyoan. Ang pangunang katuyoan sa tanang sambingay o mga ilustrasyon, ingon sa gipakita na, mao ang pagtudlo. Apan ang mga sambingay sa Bibliya adunay laing mga katuyoan usab:

(1) Tungod kay usahay ang usa ka tawo kinahanglan mang motuki aron matugkad ang bug-os, halalom, dulot-sa-kasingkasing nga kahulogan sa usa ka butang, kini ang hinungdan nga mosibog na kadtong wala mahigugma sa Diyos apan adunay taphaw nga kaikag lamang ug wala gayod magtinguha sa kamatuoran diha sa ilang mga kasingkasing. (Mat 13:13-15) Ang Diyos wala magkabig sa maong matang sa mga tawo. Ang mga sambingay o mga ilustrasyon magpalihok sa mapainubsanong mga tawo sa pagpangayog dugang katin-awan; ang mapahitas-on dili mobuhat niana. Si Jesus miingon: "Siya nga may mga igdulungog magpatalinghog," ug bisan tuod namauli ang kinabag-an sa panon sa katawhan nga namati kang Jesus, ang mga tinun-an miduol ug nangayog katin-awan. —Mat 13:9, 36.

(2) Ang mga sambingay o mga ilustrasyon maglilong sa kamatuoran gikan niadtong kinsa mogamit niini sa sayop nga paagi ug kinsa magtinguha sa paglit-ag sa mga alagad sa Diyos. Pinaagi sa usa ka ilustrasyon labot sa kuwarta nga ibayad sa buhis, gitubag ni Jesus ang pangutana sa mga Pariseo agig pagbitik kaniya, ug siya mihinapos: "Busa, ibayad ninyo kang Cesar ang mga butang ni Cesar, apan ang mga butang sa Diyos ngadto sa Diyos." Nagdepende sa iyang mga kaaway kon ipadapat ba nila kana; apan bug-os nasabtan sa mga tinun-an ni Jesus ang prinsipyo nga gipasiugda niana maylabot sa neyutralidad.—Mat 22:15-21.

(3) Tungod kay nagdepende sa tigpaminaw ang pagpadapat sa mga prinsipyo sa sambingay, kini mohatag kaniyag tin-aw nga mensahe sa pasidaan ug pagbadlong, ug sa samang panahon kini dili mohatag kaniyag katarongan sa pakig-ergo sa mamumulong. Sa laing pagkasulti, kon nakita sa usa nga makaayo ang mga pulong nga gipasumbingay, dawaton ug ipadapat niya kana. Sa dihang gisaway sa mga Pariseo si Jesus tungod sa pagkaon kauban sa mga maniningil ug buhis ug sa mga makasasala, si Jesus mitubag: "Ang mga tawong himsog wala magkinahanglan ug mananambal, kondili ang mga masakiton. Nan, lakaw ug tun-i ninyo ang kahulogan niini, 'Buot ko ug kaluoy, ug dili halad.' Kay ako mianhi aron sa pagtawag, dili sa mga tawong matarong, kondili sa mga makasasala."—Mat 9:11-13.

(4) Bisan kon gamiton aron mohatag ug pagtul-id sa usa ka tawo, ang mga sambingay mapuslanon aron mahanaw ang sayop nga hunahuna sa tigpaminaw, ug ang iyang pangisip dili matakpan sa maong sayop nga hunahuna, ug sa ingon mas epektibo kay sa direkta lamang nga pagpahayag sa kamatuoran. Mao kini ang kahimtang sa dihang namati si Haring David sa pagbadlong ni Natan tungod sa iyang sala labot kang Bat-seba ug kang Urias. (2Sa 12:1-14) Mao usab kini ang kahimtang sa dihang gigamit ang usa ka sambingay aron mapalihok ang daotan nga si Haring Ahab sa pagtimbangtimbang sa mga prinsipyo nga nalangkit sa iyang pagkadili-masinugtanon sa dihang iyang giluwas ang kinabuhi ni Haring Ben-hadad sa Sirya nga kaaway sa Diyos, ug aron ipahayag ang usa ka paghukom nga nagkondenar sa iyang kaugalingon. —1Ha 20:34, 38-43.

(5) Ang mga sambingay makadasig sa mga tawo nga molihok sa lainlaing paagi, aron 'molutaw ang ilang tinuod nga pagkatawo,' kon sila ba tiunay o dili-tiunay nga mga alagad sa Diyos. Sa dihang si Jesus miingon: "Siya nga mokaon sa akong unod ug moinom sa akong dugo adunay kinabuhing walay kataposan," "daghan sa iyang mga tinun-an ang namalik ngadto sa mga butang nga ilang gitalikdan ug wala na molakaw kauban niya." Niining paagiha 'napahimulag' ni Jesus kadtong wala motuo sa kinasingkasing nga paagi.—Ju 6:54, 60-66.

Hustong Panglantaw ug Pagsabot. Ang mga sambingay o mga ilustrasyon sa Bibliya dili kay usa lang ka aspekto. Kini naglatid ug nagpatin-aw ug mga prinsipyo, ug sagad kini adunay matagnaong kahulogan ug kapadapatan. Dugang pa, ang pipila adunay matagnaong kahulogan sa dihang kini gipahayag o dili dugay human niini, ug ang pipila, adunay dugang katumanan sa umaabot pa.

May duha ka kasagarang sayop nga panghunahuna nga makababag sa hustong pagsabot sa mga sambingay sa Bibliya. Ang usa mao ang pag-isip sa tanang sambingay ingong maayo lamang nga mga sugilanon, mga sanglitanan, o mga pagtulonan. Pananglitan, ang parabola bahin sa anak nga mausikon giisip sa pipila nga usa lamang ka maayong pagkatagik nga literatura; ang sambingay bahin sa datong tawo ug kang Lazaro giisip nga usa lamang ka pananglitan sa ganti ug sa silot inigkamatay.

Bahin niini basin may moingon usab nga ang mga sambingay, bisan tuod kinuha gikan sa tinuod nga kinabuhi ug sa kinaiyanhong mga butang, dili gayod kanunayng aktuwal nga nahitabo. Bisan tuod ang pipila ka sambingay magsugod sa mga ekspresyon nga sama sa: "Usa ka panahon kanhi," "Usa ka tawo may," "Dihay usa ka tawo," o sa susamang mga prase, kini sila gigamit sa mga mamumulong ubos sa impluwensiya sa espiritu sa

Diyos ug sa ingon gitawag nga mga sambingay o mga ilustrasyon, o mga parabola. (Huk 9:8; Mat 21:28, 33; Luc 16:1, 19) Labot kang Jesu-Kristo kini giingon: "Kining tanang butanga gisulti ni Jesus ngadto sa mga panon sa katawhan pinaagi sa mga sambingay. Sa pagkatinuod, kon walay sambingay siya dili mosulti kanila."—Mat 13:34; Mar 4:33, 34.

Ang ikaduhang babag sa pagsabot mao ang paghatag ug detalyado kaayong pagpadapat sa sambingay, nga maningkamot nga ipahaom sa simbolikanhong paagi ang tanang detalye sa asoy sa literal nga mga panghitabo pinaagi sa kinaugalingon lamang nga pagpadapat o interpretasyon.

Aron mabatonan ang hustong pagsabot, una, kinahanglang basahon ang konteksto, tinoon ang kahimtang sa dihang gipahayag ang sambingay o ilustrasyon, ug mosukna, Unsa ang kanhing mga kahimtang ug mga sirkumstansiya niini? Pananglitan, sa dihang ang mga magmamando ug ang katawhan sa Israel gihisgotan ingong "mga diktador sa Sodoma" ug "mga taga-Gomora," mabutang sa atong hunahuna ang usa ka katawhan nga hilabihan ka makasasala batok kang Jehova. (Isa 1:10; Gen 13:13; 19:13, 24) Sa dihang ang salmista nag-ampo kang Jehova nga buhaton niya ngadto sa mga kaaway sa Diyos ug sa Iyang katawhan ang 'ingon sa iyang gibuhat sa Midian,' kini magpahinumdom kanato sa bug-os nga pagkaparot niadtong mga nanglupig sa katawhan sa Diyos, nga kapin sa 120,000 ang nangamatay.—Sal 83:2, 3, 9-11; Huk 8:10-12.

Ikaduha, sagad makatabang ang kahibalo bahin sa Balaod, sa mga kostumbre ug mga batasan, ug sa mga *idiom* o masambingayong mga ekspresyon nga gigamit niadtong panahona. Pananglitan, ang kahibalo labot sa Balaod motabang kanato sa pagsabot sa sambingay bahin sa baling. (Mat 13:47-50) Tungod kay nianang panahona pabuhisan man ang mga bungahoy didto sa Palestina ug tungod kay ang walay bunga nga mga kahoy pamutlon man, kita matabangan sa pagsabot kon nganong gipahinabo ni Jesus nga malaya ang walay bunga nga kahoyng igos aron gamiton niya kini ingong sambingay.—Mat 21:18-22.

Sa kataposan, ang mga punto sa usa ka sambingay angayng dili hatagan ug binuotbuot nga kahulogan, usa nga naggikan sa kinaugalingong panglantaw o sa pilosopiya. Ang lagda gilatid alang sa mga Kristohanon: "Walay usa nga nakahibalo sa mga butang sa Diyos, gawas sa espiritu sa Diyos. Karon atong nadawat, dili ang espiritu sa kalibotan, kondili ang espiritu nga gikan sa Diyos, aron kita mahibalo sa mga butang nga malulotong gihatag kanato sa Diyos. Kining mga butanga atong gisulti usab, dili pinaagi sa mga pulong nga gitudlo sa tawhanong kaalam, kondili pinaagi niadtong gitudlo sa espiritu, samtang atong *gilangkob ang espirituwal nga mga butang sa espirituwal nga mga pulong."*—1Co 2:11-13.

Ang pagpadapat niini nga lagda ikapasundayag labot sa matagnaong sambingay sa Pinadayag kapitulo 6. Ang puting kabayo maoy una sa upat nga gihisgotan dinhi. (Pin 6:2) Unsay gisimbolohan niini? Kita makapakli sa ubang mga bahin sa Bibliya ug makasusi sa konteksto aron masabtan ang kahulogan niini. Ang Proverbio 21:31 nag-ingon: "Ang kabayo ginaandam alang sa adlaw sa gubat." Ang puti sagad gigamit sa pagsimbolo sa pagkamatarong. Ang trono sa Diyos sa paghukom maoy puti; ang mga panon sa langit nagsakay ug puting mga kabayo ug nagsul-ob ug puti, hinlo, pino nga lino. (Pin 20:11; 19:14; itandi ang Pin 6:11; 19:8.) Busa, atong ikahinapos nga ang puting kabayo naghawas sa matarong nga pagpakiggubat.

Ang mangangabayo nga nagsakay sa itom nga kabayo may timbangan, ug ang mga pagkaon ginatimbang diha niana. (Pin 6:5, 6) Dayag nga kagutmanan ang gilarawan dinhi, kay diha sa tagna ni Ezequiel labot sa kagutmanan siya gisultihan: "Ang imong pagkaon nga imong pagakan-on maoy tinimbang unya . . . ug sila magakaon ug tinapay nga tinimbang ug uban ang kabalaka, ug sila magainom ug tubig nga tinakos ug uban ang kalisang." (Eze 4:10, 16) Sagad pinaagi sa pagsabot sa simbolikanhong butang nga gigamit sa Bibliya, sama pananglit sa mga hayop nga gihisgotan diha sa mga sambingay, ang usa ka tawo matabangan ug malamdagan sa espirituwal.—Tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

Daghang mga sambingay ang masabtan tungod sa pagpatin-aw mismo sa Bibliya, nga sagad sundan ug usa ka asoy sa mga hitabo ingong katumanan niini. Lakip niini, sa paghisgot lamang ug duha, mao ang: pagbangag ni Ezequiel lapos sa paril ug sa paggawas diha niana nga tinabonan ang iyang nawong (Eze 12:1-16; 2Ha 25:1-7, 11; Jer 52:1-15), ingon man usab ang pagsulay ni Abraham sa paghalad kang Isaac apan nakadawat kaniya pagbalik sa masambingayong paagi tungod sa pagpanginlabot sa Diyos (kini nga mga sambingay maoy mga aktuwal usab nga mga panghitabo, nga nahitabo nga samag drama). (Gen 22:9-13; Heb 11:19) Ang uban, ilabina ang daghang giasoy ni Jesu-Kristo, gipatin-aw mismo ni Jesus human niana. Sa daghang kahimtang, masabtan ang mga sambingay sa Bibliya pinaagi sa modernong mga panghitabo ingong katumanan niini.

Diha sa Hebreohanong Kasulatan. Ang Hebreohanong mga manalagna ug mga magsusulat sa Bibliya, nga gipalihok sa espiritu ni Jehova, nagtala ug daghang haom nga mga sambingay. Makita ang masambingayong mga pinulongan

diha sa Genesis maylabot sa saad ni Jehova nga iyang padaghanon ang binhi ni Abraham "sama sa mga bituon sa kalangitan ug sama sa mga lugas sa balas nga anaa sa baybayon." (Gen 22:15-18) Aron ipasiugda ang makapasubong kahimtang nga gidangatan sa iyang katawhan sa Juda tungod sa sala, gisultihan ni Jehova si Isaias nga ipakasama kini sa makaluod, masakiton nga kahimtang sa lawas, nga nag-ingon: "Ang tibuok ulo nagmasakiton, ug ang tibuok kasingkasing maluya. . . . Ang mga samad ug ang mga bun-og ug ang mga bagong labod—kini sila wala mapislit o mabugkosi, ni gipahumok kini pinaagi sa lana." (Isa 1:4-6) Ngadto kang Haring Nabucodonosor, gipaabot ni Jehova ang matagnaong mga mensahe pinaagi sa mga panan-awon bahin sa usa ka dakong larawan ug sa usa ka habog nga kahoy, ug nakita ni Daniel ang mga kagamhanan sa yuta nga gihulagway sama sa mga mananap.—Dan kap 2, 4, 7.

Pinaagig metapora o pagtandi, subsob nga migamit ang mga manalagna ug usa ka pulong o usa ka ekspresyon sa paghisgot sa usa ka indibiduwal o pundok sa mga tawo aron ipadapat ang mga kinaiyahan niini ngadto sa maong indibiduwal o sa maong pundok sa mga tawo. Pananglitan, si Jehova gihubit ingong "ang Bato sa Israel," ingong usa ka "dakong bato," ug ingong usa ka "salipdanan," sa ingon naghatag sa ideya nga ang Diyos maoy malig-on nga tinubdan sa kasegurohan. (2Sa 23:3; Sal 18:2) Si Juda gihisgotan ingong "usa ka nating leyon." (Gen 49:9) Ang mga Asiryanhon gitawag nga "ang olisi" alang sa kasuko sa Diyos.—Isa 10:5.

Sa ubay-ubayng mga okasyon gidula o gipasundayag sa mga manalagna ang mensahe nga gisugo kanila nga imantala, sa ingon naghatag ug dugang kabug-at sa ilang gipamulong. Gitagna ni Jeremias ang katalagman sa Jerusalem ug gipasiugda kini pinaagi sa pagbuak ug tibod atubangan sa mga mata sa nagkatigom nga mga ansiyano sa katawhan ug sa mga saserdote. Iyang gitagna ang pagkaulipon didto sa Babilonya ug gitin-aw kini pinaagi sa pagpadala ug mga gapos ug mga yugo ngadto sa nagkalainlaing mga hari. (Jer kap 19, 27) Si Isaias naglakaw nga hubo ug nagtiniil aron ipasiugda ngadto sa mga Israelinhon nga ingon usab niining paagiha dad-on ngadto sa pagkadestiyero ang mga Ehiptohanon ug ang mga Etiopianhon kinsa ilang gidangpan aron pangayoan ug tabang. (Isa 20) Si Ezequiel nagkulit ug usa ka hulagway sa Jerusalem diha sa usa ka tisa, naghimog pangasdang nga bungdo batok niini, nagbutang ug usa ka lapad nga puthawng lutoanan tali kaniya ug sa iyang kinulit, ug mihigda nga patakilid atubang niini, aron ihulagway ang umaabot nga paglikos sa Jerusalem.—Eze 4.

Usahay ang mga sugilanon giasoy aron ipasiugda ang punto nga buot ipalutaw. Gibuhat kini ni Jotam aron ipakita sa mga tag-iyag yuta sa Sekem ang ilang kabuangan sa pagpilig usa ka tawong daotan nga si Abimelek ingong ilang hari. (Huk 9:7-20) Diha sa basahon ni Ezequiel ang usa ka asoy naghisgot bahin sa duha ka agila ug sa usa ka punoan sa paras, aron ihulagway ang pakiglabot sa Juda ngadto sa Babilonya ug Ehipto. (Eze 17) Sa susama, gigamit ni Ezequiel ang duha ka magsoong babaye, si Ohola ug Oholiba, nga nahimong mga pampam, aron ihulagway ang gibuhat sa Samaria (ang napulo-ka-tribong gingharian sa Israel) ug Jerusalem (Juda).—Eze 23.

Ang mga sambingay o mga ilustrasyon nga gihisgotan dinhi maoy pipila lamang sa daghang mga sambingay o mga ilustrasyon diha sa Hebreohanong Kasulatan. Halos ang matag magsusulat ug manalagna sa Bibliya migamit ug mga sambingay o mga ilustrasyon, ang uban gihatag kanila nga direkta gikan sa Diyos mismo pinaagi sa mga panan-awon, ang uban pinaagi sa mga pulong, ug ang uban pinaagi sa aktuwal nga mga panghitabo, sama pananglitan, sa tabernakulo, nga gitawag ingong "usa ka sambingay."—Heb 9:9.

Diha sa Gregong Kasulatan. Ang Kristohanon Gregong Kasulatan napuno usab sa tin-awng mga sambingay. Labot kang Jesu-Kristo kini giingon, "Wala pa gayoy laing tawo nga nakasulti ug sama niini." Taliwala sa tanang katawhan nga nabuhi sukad sa ibabaw sa yuta, siya ang may kinadak-ang tinubdan nga atong kakuhaan ug kahibalo. (Ju 7:46) Siya ang usa nga pinaagi kaniya gibuhat sa Diyos ang tanang butang. (Ju 1:1-3; Col 1:15-17) Siya sinati kaayo sa tanang kalalangan. Busa, dili ikatingala nga ang iyang mga pagtandi tukma kaayo ug ang iyang pagpasundayag sa tawhanong mga emosyon nagpabanaag ug lalom nga pagsabot. Siya sama sa maalamong tawo kaniadto nga miingon: "Ug gawas pa nga ang magtitigom nahimong maalamon, siya nagpadayon usab sa pagtudlo sa katawhan ug kahibalo, ug siya namalandong ug naghimog bug-os nga pagsusi, aron iyang mahan-ay ang daghang panultihon. Gitinguha sa magtitigom nga makaplagan ang makapahimuot nga mga pulong ug ang pagsulat sa hustong mga pulong sa kamatuoran."—Ecc 12:9, 10.

Tukmang gitawag ni Jesus ang iyang mga tinunan ingong "ang asin sa yuta" ug "ang kahayag sa kalibotan." (Mat 5:13, 14) Siya nag-awhag kanila sa 'pagpaniid pag-ayo sa mga langgam sa langit' ug sa 'pagkuhag pagtulon-an sa mga lirio sa kapatagan.' (Mat 6:26-30) Iyang gipakasama ang iyang kaugalingon sa usa ka magbalantay nga andam nga mamatay alang sa iyang mga karnero. (Ju

10:11-15) Ngadto sa Jerusalem siya miingon: "Pagkasubsob nga buot kong tigomon ang imong mga anak, sa paagi nga ang usa ka himungaan magatigom sa iyang mga piso ilalom sa iyang mga pako! Apan dili kamo buot niini." (Mat 23:37) Ang salingkapaw nga relihiyosong mga lider iyang gitawag nga "mga buta nga tiggiya, nga nagsala sa tagnok apan naglamon sa kamelyo!" (Mat 23:24) Ug bahin sa usa ka tawo nga makapandol sa uban, siya miingon: "Mas maayo pa kaniya kon sab-itan ug galingan nga bato ang iyang liog ug isalibay siya sa dagat."—Luc 17:1, 2.

Bisan tuod ang mga sambingay nga gigamit ni Jesus tingali mugbo, laktod nga mga ekspresyon nga kaamgid sa mga panultihon nga makita diha sa Hebreohanong Kasulatan, kasagaran niini nga mga sambingay mas tag-as sama sa usa ka sugilanon. Kasagaran gigamit ni Jesus sa iyang mga sambingay ang mga linalang sa palibot, komon nga mga kostumbre sa adlaw-adlaw nga kinabuhi, popanahon nga mga panghitabo o mga kahimtang nga posibleng mahitabo, ug ang dili pa dugayng mga hitabo nga nahibaloan pag-ayo sa iyang mga tigpaminaw.

Ang pipila sa bantog nga mga sambingay ni Jesus. Niining mosunod nga pagahisgotan, ikaw makakaplag ug mapuslanong impormasyon bahin sa detalye ug konteksto sa 30 sa mga sambingay nga gigamit ni Jesu-Kristo sa iyang yutan-ong ministeryo ug gitala sa mga magsusulat sa Ebanghelyo:

(*1*) *Ang duha ka tawong utangan* (Luc 7:41-43). Ang katuyoan sa sambingay bahin sa duha ka tawong utangan, nga ang usa kanila nakautang ug napulo ka pilo kay sa lain, ug ang kapadapatan sa sambingay makita sa konteksto diha sa Lucas 7:36-40, 44-50.

Ang sambingay giasoy tungod sa tinamdan ni Simon, ang nag-abiabi kang Jesus, ngadto sa babaye nga misulod ug nagpahid ug pinahumotan nga lana sa mga tiil ni Jesus. Ang presensiya sa maong dili-dinapit nga tawo wala isipa nga talagsaon, kay mopatim-aw nga sa pipila ka okasyon ang dili-dinapit nga mga tawo makasulod sa lawak panahon sa pagpangaon ug molingkod daplin sa bungbong, ug gikan didto makighinabi niadtong naghirag sa lamesa diha sa tunga sa lawak. Si Jesus mihimog haom nga pagpadapat sa kahimtang sa duha ka tawong utangan, nga nag-ingong si Simon napakyas sa paghatag ug tubig nga ihugas sa iyang mga tiil, sa pagtimbaya kaniya pinaagig halok, ug sa paghiso sa iyang ulo pinaagig lana; kini maoy mga buhat sa pag-abiabi nga naandang buhaton ngadto sa usa ka bisita. Apan ang babaye nga daghag sala nagpakita ug mas dakong gugma ug pagkamaabiabihon kang Jesus, bisan tuod siya dili mao ang tagbalay. Dayon, siya miingon kaniya: "Ang imong mga sala gipasaylo na."

(*2*) *Ang magpupugas* (Mat 13:3-8; Mar 4:3-8; Luc 8:5-8). Walay ideya kon unsay kahulogan niini diha sa sambingay mismo, apan kini dayag nga gipatin-aw sa Mateo 13:18-23; Marcos 4:14-20; ug Lucas 8:11-15. Ang gihatagag pagtagad mao ang mga kahimtang nga makaapektar sa yuta, o kasingkasing, ug sa mga butang nga makapugong sa pagtubo sa binhi, o sa pulong sa Gingharian.

Lainlaing mga paagi ang gigamit sa pagpugas sa binhi niadtong mga adlawa. Ang usa ka komon nga paagi mao ang pagdala sa magpupugas ug sudlanan sa binhi nga isalig-ay sa iyang abaga ug ibakos sa iyang hawak; ang uban maghimog puyo alang sa binhi diha sa ilang panggawas nga besti. Ilang isabod ang binhi samtang naglakaw. Ang mga binhi tabonan dayon, sa dili pa ang mga uwak motuka niini. Apan kon ang magdadaro magbilin ug gagmayng mga dalan nga wala madaro taliwala sa mga uma, o kon ang pipila ka binhi mahulog sa bantok nga yuta daplin sa dalan, ang mga langgam motuka sa mga binhi nga mahulog diha niini. Ang "mga dapit nga batoon" dili maoy mga dapit nga ang mga bato nagkatag lang diha sa yuta; kondili, sumala sa giingon sa Lucas 8:6, ang binhi nahulog ibabaw sa "dakong-bato," o sa natabonan nga bato, nga ibabaw niana mabaw kaayo ang yuta. Ang mga tanom nga motubo gikan niini nga mga binhi sa dili madugay malawos tungod sa kainit sa adlaw. Dayag nga gidaro ang yuta nga kanhi gituboan ug tunokong mga tanom, apan wala kini mahinloi sa mga bunglayon, mao nga kini mitubo ug mituok sa bag-ong gitanom nga mga binhi. Ang giingong mga abot sa mabungahong mga binhi—usa ka gatos, kan-uman, ug katloan ka pilo—maoy makataronganong gidaghanon. Ang pagpugas ug binhi ug ang lainlaing matang sa yuta maoy pamilyar sa mga mamiminaw ni Jesus.

(*3*) *Mga bunglayon taliwala sa mga trigo* (Mat 13:24-30). Kini gipatin-aw ni Jesus, sumala sa gitala sa Mateo 13:36-43, nga nagpalahi sa "mga trigo" o "mga anak sa gingharian" gikan sa "mga bunglayon," ang "mga anak sa usa nga daotan."

Ang pagsabod ug mga bunglayon diha sa uma sa trigo maoy usa ka nailhan nang buhat sa kaaway didto sa Tungang Sidlakan. Ang "mga bunglayon" nga gihisgotan sagad nga gituohang mao ang makahilo nga balhiboong *darnel* (*Lolium temulentum*), ug ang hilo niini giisip sa kadaghanan nga naggikan sa usa ka *fungus* nga motubo sa sulod mismo niini nga mga binhi. Kini sama gayod ug dagway sa trigo hangtod nga kini mogulang, apan niana nga higayon kini dali nang mailhan. Kon kaonon, kini makalipong ug, sa pipila ka kahimtang, makamatay pa gani. Sanglit ang mga gamot niini

nga mga bunglayon molanggikit na sa mga gamot sa trigo, kon kini ibton una pa ang pag-ani, bisan kon kini mailhan na, ang trigo maibot usab.

(*4*) *Ang liso sa mustasa* (Mat 13:31, 32; Mar 4:30-32; Luc 13:18, 19). Gihisgotan nga ang tema mao "ang gingharian sa mga langit." Sumala sa gipakita sa ubang mga teksto, kini mahimong magtumong sa ubang aspekto maylabot sa Gingharian. Niini nga kaso, may duha ka butang nga gipasiugda sa sambingay: una, ang kahibulongang pag-uswag sa mensahe sa gingharian; ikaduha, ang panalipod nga gihatag ngadto sa mga modawat sa mensahe.

Ang liso sa mustasa gamay ug busa kini mahimong gamiton sa pagtumong sa bisan unsa nga gamay kaayo. (Luc 17:6) Sa dihang bug-os na ang gidak-on, ang pipila ka tanom nga mustasa moabot sa gitas-on nga 3 ngadto sa 4.5 m (10 ngadto sa 15 p) ug may lig-ong mga sanga, sa ingon halos sama nag "usa ka kahoy," sumala sa giingon ni Jesus. Sa susamang paagi, gamay pa kaayo ang Kristohanong kongregasyon sa dihang kini nagsugod niadtong Pentekostes, 33 K.P. Apan sa unang siglo kini kusog nga mitubo, ug sa modernong kapanahonan wala damhang milambo pag-ayo ang mga sanga sa "kahoy" nga mustasa.—Isa 60:22.

(*5*) *Ang lebadura* (Mat 13:33). Sa makausa pa, ang tema mao "ang gingharian sa mga langit." Ang "tulo ka dagkong takos" maoy tulo ka *sa'ta,* nga mao, tulo ka *seah,* nga tanantanan katumbas sa mga 22 L nga harina. Ang lebadura diyutay lamang nga bahin niini, apan kini makaapekto sa tibuok minasa. Unsang aspekto sa Gingharian ang gipasiugda niini nga sambingay? Sama sa lebadura, ang espirituwal nga pagtubo maylabot sa Gingharian sagad dili makita sa tawhanong mga mata, apan kini nagpadayon, ug kini makaylapon. Sama sa lebadura sulod sa dakong takos sa harina, ang buluhaton sa Gingharian nga nagpatungha sa espirituwal nga pagtubo milambo pag-ayo nga tungod niana ang Gingharian nasangyaw na karon "hangtod sa kinalay-ang dapit sa yuta."—Buh 1:8.

(*6*) *Ang natago nga bahandi* (Mat 13:44). Gipamulong ni Jesus, dili ngadto sa panon sa katawhan, kondili ngadto sa iyang mga tinun-an. (Mat 13:36) Sumala sa giingon sa teksto, ang tema mao "ang gingharian sa mga langit," nga nakahatag ug kalipay sa usa nga nakakaplag niini; gikinahanglan nga siya mohimog mga kausaban ug mga pagbag-o sa iyang kinabuhi ug mangita pag-una sa Gingharian, ug magbiya sa tanan tungod niini.

(*7*) *Ang magpapatigayon nga nangitag mga perlas* (Mat 13:45, 46). Giasoy ni Jesus ngadto sa iyang mga tinun-an. Gipakasama niya ang Gingharian sa mga langit sa usa ka maayong perlas nga bililhon kaayo nga tungod niana gibaligya sa usa ka tawo ang tanan niyang mga kabtangan aron mabatonan kini.

Ang mga perlas maoy bililhong mga mutya nga makaplagan diha sa mga kinhason nga tipay ug sa uban pang mga *mollusk.* Apan, dili ang tanang perlas "maayo"; ang pipila tingali dili-sihagon nga puti, kondili dalag, o kaha lagomon, o tingali dili hamis. Taliwala sa karaang katawhan sa Tungang Sidlakan, ang perlas gipabilhan pag-ayo ug makahatag ug kalipay sa tag-iya niini. Niini nga sambingay, ang magpapatigayon nangitag mga perlas; siya nasayod nga mahal kaayo kini ug siya andam nga magsakripisyo sa pagbuhat sa bisan unsa ug sa pagbiya sa ubang mga butang aron lang mabatonan kini.—Itandi ang Luc 14:33; Flp 3:8.

(*8*) *Ang baling* (Mat 13:47-50). Pinaagi niini nga sambingay si Jesus naghubit sa paglain, o sa pagkuha niadtong dili angayan sa Gingharian sa mga langit. Ang bersikulo 49 nagpunting sa "kataposan sa sistema sa mga butang" ingong ang panahon nga mosangko ang katumanan. Sanglit ang baling nakakuhag mga isda nga 'maayo' ug "dili maayo," ang baling naghawas gayod sa usa ka kahikayan nga naglangkit niadtong kinsa tinuod nga kauban alang sa Gingharian ingon man niadtong kinsa nangangkon nga kauban kuno niini.

Ang usa ka baling maoy usa ka ginambat nga pisi o lino nga mga lubid nga guyoron sa ilalom sa tubig. Pinaagi niini ang tanang matang sa isda makuha. Ang sambingay haom kaayo alang sa mga tinun-an ni Jesus, nga ang pipila maoy mga mangingisda. Sila nahibalo pag-ayo nga ang ubang mga isda dili maayo ug kinahanglang isalibay, tungod kay walay mga kapay ug mga himbis, kini mahugaw ug dili makaon, sumala sa Moisesnong Balaod.—Lev 11:9-12; Deu 14:9, 10.

(*9*) *Ang dili-maluluy-ong ulipon* (Mat 18:23-35). Ang kahimtang kon nganong giasoy ni Jesus kini nga sambingay gipakita sa Mateo 18:21, 22, ug ang kapadapatan giasoy sa bersikulo 35. Kini nagpasiugda kon unsa ka gamay ang mga utang sa atong isigkatawo kanato kon itandi sa atong utang ngadto sa Diyos. Ang sambingay nagpasiugda kanato ingong makasasalang katawhan, kinsa gipasaylo sa Diyos sa atong dako kaayong utang pinaagi sa halad ni Kristo, nga kita kinahanglang mopasaylo sa gagmayng mga sala nga nahimo sa atong isigkatawo batok kanato.

Ang usa ka denario katumbas sa usa ka adlaw nga suhol; busa ang 100 ka denario, ang gamay nga utang, katumbas sa mga ikatulo nga bahin sa usa ka tuig nga suhol. Ang napulo ka libo ka talanton nga plata, ang dakong utang, katumbas sa 60 ka milyon ka denario, o suhol nga nanginahanglag linibo ka pilo sa gitas-on sa kinabuhi aron kini matigom. Gipakita dinhi kon unsa gayod kadako ang

utang ngadto sa hari sanglit, sumala kang Josephus, ang mga teritoryo sa Judea, Idumea, ug Samaria ug ang pipila ka siyudad tingob nga nagbayad ug mga buhis sa iyang adlaw nga mikabat ug 600 ka talanton sa usa ka tuig; ang Galilea ug Perea nagbayad ug 200. Si Jesus mismo (sa bersikulo 35) nagsulti sa prinsipyo nga gipadayag diha sa sambingay: "Sa samang paagi makiglabot usab kaninyo ang akong langitnong Amahan kon ang matag usa kaninyo dili magpasaylo sa iyang igsoon gikan sa inyong mga kasingkasing."

(*10*) *Ang matinabangon nga Samarianhon* (Luc 10:30-37). Ang panghitabo, nga gitala sa Lucas 10:25-29, nagpakita nga ang sambingay giasoy ingong tubag sa pangutana, "Kinsa ba gayod ang akong silingan?" Ang tukmang konklusyon nga makuha gikan sa sambingay gipakita sa bersikulo 36 ug 37.

Ang dalan gikan sa Jerusalem paingon sa Jerico maoy dalan nga molatas sa awaaw ug mingaw nga dapit diin sagad nga mahitabo ang mga pagpanulis. Kini kritikal kaayo, mao nga sa ulahi, usa ka garison ang gipahimutang didto sa pagpanalipod sa mga magpapanaw. Ang Jerico sa unang siglo maoy mga 21 km (13 mi) sa SAS sa Jerusalem. Aron mailhan kon kinsa kini nga "silingan" nga gisugo sa Balaod nga magpakitag gugma, si Jesus naghisgot bahin sa reaksiyon sa usa ka saserdote ug sa usa ka Levihanon ngadto sa usa ka tawo nga gitulis ug gibiyaan nga himalatyon. Ang mga saserdote maoy mga tawo nga gitudlo aron maghalad didto sa templo sa Jerusalem, ug ang mga Levihanon nagtabang kanila. Giila sa mga Samarianhon ang Balaod sumala sa gipadayag diha sa Pentateuko, apan ang mga Hudiyo dili mahigalaon kanila, gani, sila dili buot makiglabot kanila. (Ju 4:9) Gitamay nila pagayo ang mga Samarianhon (Ju 8:48), ug dihay mga Hudiyo nga nagtunglo kanila sa publiko diha sa ilang mga sinagoga ug sa adlaw-adlaw nag-ampo sa Diyos nga unta ang mga Samarianhon dili mahimong mag-aambit sa kinabuhing dayon. Ang lana ug bino, nga gibubo ngadto sa mga samad sa tawo nga nasamdan, maoy sagad nga gigamit sa pagtambal. Ang duha ka denario nga gibilin sa Samarianhon ngadto sa magbalantay sa balay-abotanan aron atimanon ang maong tawo maoy katumbas sa mga duha ka adlaw nga suhol.—Mat 20:2.

(*11*) *Ang pursigidong higala* (Luc 11:5-8). Kini nga sambingay maoy bahin sa tubag ni Jesus ngadto sa iyang mga tinun-an nga nangayog instruksiyon kon unsaon sa pag-ampo. (Luc 11:1-4) Sumala sa gipakita sa bersikulo 9 ug 10, ang punto nga makuha nato dinhi mao nga dili kay nasamok ang Diyos tungod sa atong mga hangyo, kondili, nga iyang gidahom nga kita *magpadayon sa pagpangayo.*

Ang pagkamaabiabihon maoy usa ka katungdanan nga buot sa mga tawo sa Tungang Sidlakan nga sila mailhan. Bisan pag ang bisita moabot nga wala dahoma sa tungang gabii, tingali tungod sa pagkadili-tino sa pagpanaw sa maong panahon, ang tagbalay mobating obligado sa pagtaganag pagkaon. Tungod kay sagad lisod man matino kon unsa kadaghang tinapay ang kinahanglang lutoon sa usa ka panimalay, usahay maghinulamay ang managsilingan. Niini nga kahimtang ang silingan natulog na. Sanglit ang ubang mga balay, ilabina sa mga kabos, lagmit may usa lamang ka dakong lawak, ang iyang pagbangon makadisturbo sa tibuok pamilya, mao nga nagpanuko ang maong tawo sa paghatag sa gihangyo.

(*12*) *Ang walay buot o dili-maalamon nga datong tawo* (Luc 12:16-21). Kini nga sambingay maoy bahin sa tubag ni Jesus sa usa ka tawo nga mihangyo kaniya sa paghusay sa problema labot sa panulondon. Sumala sa gipakita sa bersikulo 15, ang punto nga gipasiugda mao nga "bisag ang usa ka tawo adunay kadagaya ang iyang kinabuhi wala magagikan sa mga butang nga iyang gipanag-iya." Itandi kini sa gisulti ni Jesus ngadto sa iyang mga tinun-an, sugod sa bersikulo 22.

Ang Balaod naglatid nga ang duha ka bahin sa tanang iya sa amahan kinahanglang panundon sa iyang kamagulangang anak nga lalaki. (Deu 21:17) Lagmit nga nahitabo ang panaglalis tungod kay wala tagda kini nga balaod; busa kini nagpasidaan batok sa kahakog.

(*13*) *Ang kahoyng igos nga walay bunga* (Luc 13:6-9). Giasoy sa hinapos sa 32 K.P., bug-os tulo ka tuig human sa bawtismo ni Jesus. Mao pay pagtaho bahin sa pagpatay ni Pilato sa pipila ka Galileanhon. Gihisgotan usab ni Jesus ang kamatayon sa 18 ka tawo nga natumpagan sa torre sa Siloam ug giingnan ang katawhan nga gawas kon sila maghinulsol, silang tanan mangalaglag. (Luc 13:1-5) Dayon iyang gigamit kini nga sambingay.

Naandan kanhi nga itanom ang mga kahoyng igos ug olibo diha sa parasan nga may igong gilayon, aron nga kon dili maayo ang abot sa mga parasan niana nga tuig, aduna gihapoy abot. Ang bagong mga kahoy nga motubo gikan sa mga pinutlan sagad nga mamunga ug pipila ka igos sulod sa duha o tulo ka tuig. Ang pagkasusama tali sa tulo ka tuig nga gihisgotan sa sambingay ug ang milabayng tulo ka tuig nga ministeryo ni Jesus dayag nga makahuloganon. Ang kahoy daw mabungahon kon tan-awon sa halayo apan dili diay. Sanglit kini gipangayoag buhis, kini maoy usa ka pabug-at, mao nga angay lamang nga kini putlon.

(*14*) *Ang dako nga panihapon* (Luc 14:16-24). Ang mga bersikulo 1-15 nag-asoy sa panghitabo; sa usa ka pagpangaon ang sambingay giasoy

ngadto sa isigkadinapit nga miingon: "Malipayon siya nga magakaon ug tinapay diha sa gingharian sa Diyos."

Naandan kanhi nga pahibaloon kadtong mga dinapit sa usa ka kombira kon andam na gayod ang pagkaon. Kadtong mga mibalibad sa pagtambong niining dako nga panihapon mipalabi sa paghimog laing mga butang nga kasagaran daw makatarunganon. Apan, ang ilang mga tubag nagpakita nga sila wala gayoy tinuod nga tinguha sa pagtambong, ni sila adunay tukmang pagpabili sa tagbalay. Ang kadaghanan sa mga gidapit sa ulahi, ang mga kabos, baldado, bakol, buta, ug uban pa nga sa kataposan gipasulod, maoy mga tawo nga giisip sa kadaghanan sa katilingban ingong mga dili takos.—Itandi ang ber 13.

(*15*) *Ang usa ka karnero nga nawala* (Luc 15: 3-7). Gipakita sa Lucas 15:1, 2 nga ang sambingay giasoy tungod sa pagbagulbol sa mga Pariseo ug mga eskriba bahin sa pag-abiabi ni Jesus sa mga makasasala ug sa mga maniningil ug buhis. Ang Mateo 18:12-14 nagtala sa kaamgid nga sambingay nga gigamit sa laing okasyon.

Ang mga maniningil ug buhis, ilabina kadtong mga Hudiyo, gikasilagan tungod kay ang ilang trabaho mao man ang pagpangolekta ug mga buhis alang sa gikasilagang mga Romano. Sila gibiaybiay. Ang sambingay ni Jesus mahitungod sa usa ka karnerong nawala maoy sambingay nga daling masabtan sa iyang mga mamiminaw tungod kay kini nalangkit sa ilang adlaw-adlaw nga pagkinabuhi. Ang usa ka karnero nga mawala maoy makaluluoy; pangitaon kini sa magbalantay aron mahibalik. Ang kalipay sa langit tungod sa makasasala nga naghinulsol kasukwahi gayod kaayo sa pagbagulbol sa mga eskriba ug mga Pariseo labot sa kahangawa nga gipakita ni Jesus sa maong mga tawo.

(*16*) *Ang nawala nga sensilyong drakma* (Luc 15: 8-10). Ang panghitabo makaplagan sa Lucas 15: 1, 2, ug kini nga sambingay misunod dayon sa sambingay mahitungod sa usa ka karnero nga nawala. Gipunting sa bersikulo 10 ang kapadapatan niini.

Ang usa ka drakma katumbas sa $0.65, halos usa ka adlaw nga suhol. Hinunoa, lagmit nga kining nawala nga sensilyo adunay linaing bili ingong usa sa napulo ka sensilyo, tingali kini maoy usa ka kabilin o bahin sa usa ka bililhong dayandayan. Kinahanglang magdagkot ug lampara aron sa pagpangita niini, tungod kay ang agianan sa kahayag sa balay, kon aduna man, sagad gamay ra; ug mas dali kining pangitaon kon silhigan ang salog, tungod kay ang salog kasagaran yutang-kulonon lamang.

(*17*) *Ang anak nga mausikon* (Luc 15:11-32). Ang mga Pariseo ug ang mga eskriba nagbagulbol tungod kay si Jesus nag-abiabi sa mga maniningil ug buhis ug sa mga makasasala ug tungod kay siya mikaon uban kanila. Si Jesus mitubag pinaagi sa pag-asoy sa mga sambingay sa usa ka karnerong nawala ug sa nawala nga sensilyo, nga gisundan niini nga sambingay.

Ang panulondon sa manghod nga anak nga lalaki katunga sa panulondon sa magulang nga igsoon, sumala sa Hudiyohanong balaod. (Deu 21:17) Maingon nga ang manghod nga anak milangyaw ngadto sa usa ka layong yuta, giisip usab sa mga Hudiyo nga ang mga maniningil ug buhis mibiya kanila aron sa pag-alagad sa Roma. Alang sa usa ka Hudiyo, makauulaw kaayo kon siya pugson sa pagtrabaho ingong tiglawog sa mga baboy, sanglit kini nga mga hayop maoy mahugaw sumala sa Balaod. (Lev 11:7) Sa iyang pagpauli, ang manghod nga anak mihangyo nga siya dawaton, dili ingong usa ka anak, kondili ingong usa ka sinuholan. Ang sinuholan dili gani bahin sa panimalay, dili sama sa mga ulipon, apan maoy tagagawas nga sinuholan, nga sagad patrabahoon sulod lamang sa usa ka adlaw sa matag higayon. (Mat 20:1, 2, 8) Ang amahan nagpakuha ug usa ka besti, ang labing maayo, alang sa manghod nga anak. Dili kini usa ka yano lamang nga sapot, kondili, lagmit kini maoy usa ka maanindot ug daghag borda nga besti alang sa tinahod nga dinapit. Ang singsing ug mga sandalyas lagmit nga maoy mga timaan sa dignidad ug sa usa ka tawong gawasnon.

(*18*) *Ang dili-matarong nga piniyalan* (Luc 16: 1-8). Ang pagtulon-an nga makat-onan gikan sa sambingay gisaysay sa mga bersikulo 9-13. Ang piniyalan gidayeg dili tungod sa iyang pagkadili-matarong kondili tungod sa iyang praktikal nga kaalam.

Ang piniyalan gitugyanan sa mga kalihokan sa iyang agalon; usa kini ka posisyon nga dakog responsibilidad. (Gen 24:2; 39:4) Sa sambingay ni Jesus, ang pagpapahawa sa piniyalan nagpasabot nga gihinginlan siya sa balay, nga walay bisan unsang kahinguhaan. Wala siya makasapi sa iyang pagpakunhod sa mga utang niadtong mga nakautang sa iyang agalon apan gihimo niya kini aron makabaton ug mga higala nga mahimong mohatag ug pabor kaniya sa umaabot. Ang usa ka gatos ka *bath* nga lana katumbas sa 2,200 L (581 gal), ug ang 100 ka *cor* nga trigo maoy 22,000 L.

(*19*) *Ang tawong dato ug si Lazaro* (Luc 16:19-31). Ang situwasyon, diha sa Lucas 16:14, 15, nagpakita nga ang mahigugmaon sa salapi nga mga Pariseo namati ug nangyam-id. Apan si Jesus miingon kanila: "Kamo mao kadtong nagapahayag sa inyong kaugalingon nga matarong sa atubangan

sa mga tawo, apan ang Diyos nahibalo sa inyong mga kasingkasing; tungod kay kon unsay halangdon taliwala sa mga tawo maoy dulumtanan nga butang sa panan-aw sa Diyos."

Ang "purpura ug lino" nga gisul-ob sa tawong dato maoy sama sa sapot nga ang mosul-ob mao lamang ang mga prinsipe, mga hamili, ug mga saserdote. (Est 8:15; Gen 41:42; Ex 28:4, 5) Kini mahalon kaayo. Ang Hades, nga giingong nahiadto ang tawong dato, mao ang komon nga lubnganan sa patay nga mga tawo. Dili gayod ikahinapos pinasukad niini nga sambingay nga ang Hades maoy usa ka dapit sa nagadilaab nga kalayo tungod kay gihubit sa Pinadayag 20:14 nga ang kamatayon ug Hades gitambog *ngadto sa* "linaw nga kalayo." Busa, ang kamatayon sa tawong dato ug ang iyang pagkaatua sa Hades maoy mahulagwayon, sanglit ang mahulagwayong kamatayon gihisgotan man sa ubang bahin sa Kasulatan. (Luc 9:60; Col 2:13; 1Ti 5:6) Busa ang kalayonhong pagsakit naagoman samtang siya patay sa mahulagwayong paagi apan sa aktuwal buhi pa ingong usa ka tawo. Ang kalayo gigamit sa Pulong sa Diyos sa paghubit sa iyang kalayonhong mga mensahe sa paghukom (Jer 5:14; 23:29), ug ang buluhaton nga gihimo sa mga manalagna sa Diyos sa pagpahayag sa iyang mga paghukom giingong 'nagsakit' niadtong nakigbatok sa Diyos ug sa iyang mga alagad.—Pin 11:7, 10.

Ang ngalang Lazaro maoy usa ka Gresyanhong porma sa Hebreohanong ngalan nga Eleasar, nga nagkahulogang "Ang Diyos Nagtabang." Ang mga iro nga mitila sa iyang mga kabahong lagmit maoy mga kumakaon ug bakag ug naglaaglaag diha sa kadalanan ug giisip nga mahugaw. Ang pagkaatua ni Lazaro sa sabakan ni Abraham nagpasabot nga siya pinaboran (itandi ang Ju 1:18), ug kining mahulagwayon nga mga pulong gikuha gikan sa batasan sa paglingkod nga maghirag panahon sa pagpangaon diin ang usa ka tawo makasandig sa dughan sa usa ka higala.—Ju 13:23-25.

(*20*) *Walay-silbi nga mga ulipon* (Luc 17:7-10). Ang bersikulo 10 nagpakita sa pagtulon-an nga makat-onan gikan sa sambingay.

Ang mga ulipon nga nagtrabaho sa kaumahan sa ilang agalon sagad nga mosilbi usab sa iyang panihapon. Dili lamang nga maoy naandan nga ilang silbihan ang ilang agalon hangtod nga siya mahuman ug kaon una pa sila mokaon, kondili, sagad nga sila mag-ilogay pa kon kinsa kanila ang makaangkon sa dungog sa pagsilbi kaniya. Wala kini isipa ingong dugang nga kahago apan ingong katungod sa ilang agalon.

(*21*) *Ang babayeng balo ug ang maghuhukom* (Luc 18:1-8). Ingon sa giasoy sa bersikulo 1, ang sambingay maoy "maylabot sa panginahanglan nga sila mag-ampo kanunay ug dili moundang." Ang bersikulo 7 ug 8 nagpakita usab sa kapadapatan. Ang sambingay nga nagpasiugda sa pagampo ilabinang haom tungod sa giingon sa naunang kapitulo, sa bersikulo 20 ngadto sa 37.

Lagmit nga ang maghuhukom dili sakop sa Hudiyohanong hukmanan. Sa unang siglo dihay upat ka Hudiyohanong mga korte: (1) ang korte sa balangay, nga gilangkoban ug tulo ka tawo; (2) usa ka korte nga gilangkoban ug pito ka ansiyano sa balangay; (3) sa Jerusalem adunay ubos nga mga korte nga gilangkoban ug 23 ka tawo matag korte, ug kini nga mga korte gitukod diha sa dagkong mga siyudad sa ubang dapit sa tibuok Palestina; ug (4) ang pangunang korte, ang Dakong Sanhedrin, nga gilangkoban ug 71 ka membro, nga nahimutang sa Jerusalem ug may awtoridad ibabaw sa tibuok nasod. (Tan-awa ang KORTE, HUDISYAL NGA) Apan ang maghuhukom diha sa sambingay dili mohaom sa Hudiyohanong hudisyal nga kahikayan diin labing menos may tulo ka tawo nga magdumala sa korte; busa lagmit gayod nga usa siya sa mga maghuhukom o mga mahistrado sa polisiya nga gitudlo sa mga Romano. Giingon lamang nga siya walay kahadlok sa Diyos ni siya napugos tungod kay siya naguol kon unsay opinyon sa publiko. Ang sambingay wala mag-ingon nga ang Diyos maoy sama sa dili-matarong nga maghuhukom; hinuon, kini naghubit sa kalainan sa Diyos ug sa maghuhukom. Kon kini nga maghuhukom sa kataposan mobuhat kon unsay matarong, unsa pa kaha ang Diyos! Tungod sa pagkapursigido sa babayeng balo ang dili-matarong nga maghuhukom nadasig sa paghimog aksiyon; sa susama ang mga alagad sa Diyos angayng magpadayon sa pag-ampo. Ang Diyos, kinsa matarong, motubag sa ilang mga pagampo, ug magpatuman sa hustisya.

(*22*) *Ang nagpakamatarong sa kaugalingon nga Pariseo ug ang mahinulsolon nga maniningil ug buhis* (Luc 18:9-14). Ang panghitabo ug ang katuyoan sa sambingay makaplagan sa mga bersikulo 9 ug 14.

Kadtong nanulod sa templo aron mag-ampo wala mosulod sa Balaan o sa Labing Balaan nga lawak, apan sila gitugotan sa pagsulod sa mga sawang sa palibot. Kini nga mga tawo, nga mga Hudiyo, lagmit nagbarog didto sa gawas nga sawang, ang Sawang sa Kababayen-an, nga maoy pagtawag niini. Ang mga Pariseo maoy mga garboso ug nagpakamatarong sa kaugalingon ug nagtamay sa ubang mga tawo. (Ju 7:47, 49) Nagpuasa sila kaduha sa usa ka semana, bisan kini wala ilatid sa Moisesnong Balaod. Giingon nga ang mga adlaw nga ilang gipili alang niini mao ang naandang mga adlaw sa tiyanggihan sa dihang daghang tawo ang anaa sa lungsod, sa dihang adunay espesyal nga mga serbisyo diha sa mga sinagoga, ug sa dihang

ang lokal nga Sanhedrin magtagbo; sa ingon makita ang ilang pagkarelihiyoso. (Mat 6:16; itandi ang 10:17, *ftn* sa *Rbi8*) Ang mga Hudiyo nga maniningil ug buhis gitugotan sa pagsulod sa templo, apan sila giayran tungod sa ilang pag-alagad sa Roma.

(*23*) *Ang mga mamumuo nga gibayran ug usa ka denario* (Mat 20:1-16). Ang sambingay maoy bahin sa tubag ni Jesus sa pangutana ni Pedro diha sa Mateo 19:27: "Tan-awa! Gibiyaan namo ang tanang butang ug nagsunod kanimo; unsa man gayod unya ang among makuha niana?" Tagda usab ang Mateo 19:30 ug 20:16.

Ang panahon sa pagpamupo ug ubas maoy panahon nga puliki kaayo ang mga tag-iya sa mga parasan. Ang pipila ka mamumuo patrabahoon sa tibuok panahon sa pag-ani; ang uban patrabahoon kon aduna nay panginahanglan. Ang pagbayad sa suhol sa pagkahapon nahiuyon sa Moisesnong Balaod; gikinahanglan kini sa kabos nga mga mamumuo. (Lev 19:13; Deu 24:14, 15) Ang usa ka denario, nga maoy bayad sa usa ka adlaw nga trabaho, maoy usa ka Romanhong sensilyo nga plata. Ang kantidad niini karong adlawa maoy $0.74. Sa unang siglo K.P., ang adlaw, sukad sa pagsubang hangtod sa pagsalop niini, gibahin sa mga Hudiyo ngadto sa 12 ka parehas nga mga yugto; busa ang ika-3 nga takna maoy mga alas 8:00 hangtod sa alas 9:00 s.b.; ang ika-6 nga takna, mga alas 11:00 s.b. hangtod sa udto; ang ika-9 nga takna, mga alas 2:00 hangtod sa alas 3:00 s.h.; ug ang ika-11 nga takna, mga alas 4:00 hangtod sa alas 5:00 s.h.

(*24*) *Ang mga mina* (Luc 19:11-27). Giasoy ni Jesus panahon sa iyang pagpaingon sa Jerusalem sa kataposang higayon, niadtong 33 K.P. (Luc 19: 1, 28) Ang hinungdan sa pag-asoy niini nga sambingay, sumala sa giingon sa bersikulo 11, maoy tungod kay "naghunahuna sila nga ang gingharian sa Diyos igapadayag dihadiha."

Sa Imperyo sa Roma naandan sa usa ka tawo nga hamili ug kagikan nga mopanaw ngadto sa Roma aron makahupot ug harianong gahom. Si Arquelao, ang anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan, mihimo niana, apan ang mga Hudiyo nagpadalag 50 ka embahador ngadto sa korte ni Agusto aron magpasakag mga sumbong batok kaniya ug, kon posible, magpakgang sa iyang tinguha sa paghupot ug gahom. Ang mina nga plata nga unang gihatag ngadto sa matag ulipon nagkantidad ug $65.40 karong adlawa apan katumbas sa 88 ka adlaw nga suhol sa maong panahon.

(*25*) *Ang duha ka anak* (Mat 21:28-31). Giasoy didto sa templo sa Jerusalem, kini nga sambingay maoy bahin sa tubag ni Jesus sa mga pangutana sa bersikulo 23: "Pinaagi sa unsang awtoridad nga nagbuhat ka niining mga butanga? Ug kinsay naghatag kanimo niini nga awtoridad?" Kay natubag na ang ilang mga pangutana, si Jesus migamit ug pipila ka sambingay aron ipakita sa relihiyosong mga pangulo kon unsa gayong matanga sila sa mga tawo.

Si Jesus nagpunting sa kapadapatan sa iyang sambingay diha sa mga bersikulo 31 ug 32. Iyang gipakita nga ang impluwensiyadong mga pangulong saserdote ug mga ansiyano nga iyang gikasulti maoy sama sa ikaduhang anak, nga nangangkong nag-alagad kuno sa Diyos apan sa pagkatinuod wala maghimo niana. Sa laing bahin, ang mga maniningil ug buhis ug ang mga pampam nga mituo kang Juan nga Tigbawtismo maoy sama sa unang anak; sa una sila midumili gayod sa pag-alagad sa Diyos apan sa ulahi nagbasol ug nag-usab sa ilang paagi sa pagkinabuhi.

(*26*) *Ang mamumuno nga mga magtitikad* (Mat 21:33-44; Mar 12:1-11; Luc 20:9-18). Giasoy didto sa templo sa Jerusalem, tulo na lang ka adlaw una pa gipatay si Jesus, ang Anak sa Diyos. Kini nga sambingay usab maoy tubag sa pangutana bahin sa gigikanan sa awtoridad ni Jesus. (Mar 11:27-33) Dihadiha pagkahuman sa sambingay, ang mga asoy sa Ebanghelyo nag-ingon nga ang relihiyosong mga pangulo nakaamgo nga siya namulong mahitungod kanila.—Mat 21:45; Mar 12:12; Luc 20:19.

Ang koral palibot sa parasan lagmit gama sa mga bato (Pr 24:30, 31) o lagmit nga kini maoy koral nga mga tanom. (Isa 5:5) Ang pasong sa bino sagad kinalot diha sa bato ug may duha ka hunta diin ang duga motulo gikan sa itaas paingon sa ubos nga hunta. Ang torre maoy usa ka lantawanan sa bantay diin siya magbantay batok sa mga kawatan ug sa mga hayop. Sa pipila ka kahimtang, ang mga magtitikad nga gipatrabaho makadawat ug usa ka bahin sa mga prutas. Sa ubang mga kahimtang, ang mga magtitikad mobayad ug salapi ingong abang o mouyon sa paghatag sa tag-iya ug tinong gidaghanon sa abot, ug kining ulahi lagmit mao ang kahimtang diha sa sambingay. Pinaagi sa pagpatay sa anak nga lalaki, ang manununod, sila nagtuo nga ilang mapanag-iya ang parasan, sanglit ang nagtanom niini milangyaw. Sa Isaias 5:1-7 "ang parasan ni Jehova" giingon nga mao "ang balay sa Israel." Sumala sa gipakita sa mga magsusulat sa Ebanghelyo, si Jesus nagkutlo sa Salmo 118:22, 23 ingong yawi sa pagsabot sa sambingay.

(*27*) *Ang kombira sa kasal alang sa anak nga lalaki sa hari* (Mat 22:1-14). Sumala sa gipakita sa bersikulo 1, kini nga sambingay maoy sumpay sa gihisgotan una pa niini ug maoy bahin sa tubag ni Jesus sa pangutana labot sa awtoridad nga pinaagi niana iyang gihimo ang iyang buluhaton. (Mat

21:23-27) Alang sa kapadapatan, tan-awa ang bersikulo 2 ug 14.

Pipila ka bulan una pa niini, si Jesus migamit ug susama nga sambingay mahitungod sa dakong panihapon nga niana daghan ang gidapit; dayon ang mga dinapit okupado sa ubang mga butang ug wala magtagad sa mag-abiabi unta kanila. (Luc 14:16-24) Niining higayona, tulo na lang ka adlaw una pa sa iyang kamatayon, si Jesus namulong dili lamang bahin sa ilang pagkadili-gustong moadto apan usab sa mabunoong espiritu niadtong pipila nga dinapit. Ang ilang pagbuno sa mga hawas sa hari maoy katumbas sa pagrebelde; busa ang mga sundalo sa hari nagpatay sa mga mamumuno ug nagsunog sa ilang siyudad. Kini maoy usa ka harianong kasal, ug lagmit gayod nga usa ka linaing besti ang gitagana sa harianong tagbalay alang sa iyang mga dinapit sa okasyon nga sama niini. Kon mao, ang pagdumili sa usa sa mga dinapit sa pagsul-ob sa besti sa kasal nagpakita nga iyang gipakamenos ang besti nga gitagana sa hari sa dihang kini gihatag kaniya.

(*28*) *Ang napulo ka ulay* (Mat 25:1-13). Kini nga sambingay mahitungod sa "gingharian sa mga langit" maoy bahin sa tubag ni Jesus sa pangutana sa iyang mga tinun-an nga gitala sa Mateo 24:3. Ang katuyoan sa sambingay tatawng gipakita sa Mateo 25:13.

Niadtong mga adlawa usa ka importanteng bahin sa seremonyas sa kasal mao ang solemne nga pagdala sa pangasaw-onon gikan sa balay sa iyang amahan ngadto sa balay sa iyang pamanhonon o sa balay sa amahan sa pamanhonon. Ang pamanhonon, nga magsul-ob sa iyang labing maanindot nga sapot, mobiya sa iyang balay panahon sa kagabhion aron moadto sa balay sa mga ginikanan sa pangasaw-onon, nga ubanan sa iyang mga higala. Gikan didto, kuyog sa mga musikero ug mga magaawit ug sagad uban sa mga tawo nga may dalang lampara, ang parada mopaingon ngadto sa balay sa pamanhonon. Ang mga tawo diha sa agianan maikagong motan-aw sa parada; ang uban moduyog niini, ilabina ang batan-ong mga babaye nga may dalang lampara. (Jer 7:34; 16:9; Isa 62:5) Ang parada mahimong malangan hangtod sa lawom nang kagabhion, sanglit dili sila magdali, mao nga ang pipila nga maghulat diha sa dalan dukaon ug makatulog. Ang pag-awit ug ang kasadya madungog bisan sa halayo, ug kadtong makadungog niini mosinggit: "Ania na ang pamanhonon!" Dayon, human ang pamanhonon ug ang iyang mga kaubanan makasulod na sa balay ug magsira sa pultahan, ang mga dinapit nga maulahi dili na makasulod. Ang mga lampara nga gidala sa parada gipasiga pinaagig lana ug kinahanglan nga kanunayng tubilan.

(*29*) *Ang mga talanton* (Mat 25:14-30). Kini nga sambingay mahitungod sa usa ka tawo nga hapit nang molangyaw gisulti ni Jesus ngadto sa iyang upat ka tinun-an mga tulo na lang ka adlaw una pa sa iyang kamatayon, nga sa dili madugay human niana siya mokayab na ngadto sa langit. Kini usab maoy bahin sa tubag ni Jesus sa pangutana nga makaplagan sa Mateo 24:3.—Mar 13:3, 4.

Dili sama sa sambingay bahin sa mga mina, nga ang matag ulipon gihatagan ug usa ka mina, dinhi ang mga talanton gihatag "sa matag usa sumala sa iyang katakos." (Luc 19:11-27) Ang talanton nga plata, nga lagmit mao ang gitumong dinhi, maoy katumbas sa mga 20 ka tuig nga kita sa usa ka mamumuo niadtong mga adlawa. Kini nga mga ulipon angay nga magmahunahunaon sa katigayonan sa agalon ug busa angay nga magpatigayon sa makugihon ug maalamon nga paagi sa mga manggad sa agalon nga gitugyan kanila. Ang labing menos nga mahimo nila mao ang pagdeposito sa salapi ngadto sa mga magbabangko aron nga kon dili nila buot nga sila mismo ang magpauswag sa manggad sa ilang agalon, ang salapi dili kay matulog lang sa bug-os kondili, makabaton ug tubo. Apan ang daotan ug tapolan nga ulipon naglubong diha sa yuta sa talanton nga gitugyan kaniya, sa ingon mibuhat sa butang nga dili makaayo sa iyang agalon.

(*30*) *Ang mga karnero ug ang mga kanding* (Mat 25:31-46). Sumala sa giingon sa mga bersikulo 31, 32, 41, 46, ang gihulagway dinhi mao ang pagbulagbulag ug ang paghukom sa katawhan sa kanasoran sa dihang ang Anak sa tawo moabot sa iyang himaya. Kini nga sambingay maoy bahin sa tubag ni Jesus sa pangutana sa iyang mga tinun-an mahitungod sa 'ilhanan sa iyang presensiya ug sa kataposan sa sistema sa mga butang.'—Mat 24:3.

Ang mga karnero ug mga kanding sagad nga manibsib nga magkauban didto sa Tungang Sidlakan, ug ang magbalantay daling makaila sa duha ka matang sa hayop sa dihang buot niyang bulagon sila. Ang paghisgot ni Jesus sa mga kanding niini nga sambingay wala magpakaubos niini nga matang sa mga hayop. (Sa tinuig nga Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala ang dugo sa kanding gigamit sa pagtabon-sa-sala alang sa Israel.) Busa ang mga kanding naghawas sa usa ka matang sa katawhan, ug ang karnero naghawas sa laing matang. Ang "tuong kamot," diin ang "mga karnero" gibutang, maoy usa ka dungganong dapit. (Buh 2:33; Efe 1:19, 20) Ang "wala," diin ang "mga kanding" gibutang, naghawas sa dili dungganong dapit. (Itandi ang Ecc 10:2.) Matikdi nga ang "mga karnero," nga gibutang sa tuong kamot sa naentronong Anak sa tawo, gipakita nga lahi gikan sa "mga igsoon" ni Jesu-Kristo, kang kinsa sila mihimog mga buhat sa kalulot.—Mat 25:34-40; Heb 2:11, 12.

Ang basahon sa Pinadayag. Ang kinadaghanang mga sambingay o mga ilustrasyon sa tibuok Bibliya makaplagan diha sa basahon sa Pinadayag nga mao ang kataposang basahon sa Balaang Kasulatan. Sama sa giingon sa magsusulat nga si Juan, kini gihatag kaniya "pinaagig mga ilhanan." (Pin 1:1) Busa, ikaingon gayod nga sukad sa sinugdan hangtod sa kataposan, ang Bibliya maoy talagsaon sa paggamit ug tukmang mga sambingay.

Mga sambingay sa mga tinun-an ni Kristo. Gawas sa pagtala sa mga sambingay nga gisulti ni Jesu-Kristo, ang Kristohanong mga magsusulat sa Bibliya migamit usab niini. Sa basahon sa Mga Buhat, gitala ni Lucas ang maayong mga sambingay o mga ilustrasyon nga gigamit ni apostol Pablo sa dihang nakigsulti sa mga dili-Hudiyo didto sa Atenas. Si Pablo nagpunting sa mga butang nga gihatagan nila ug debosyon nga pamilyar kanila ug sa mga sinulat sa ilang mga magbabalak. (Buh 17:22-31) Ingon sa makita pinaagi sa pagbasa sa sulat ngadto sa mga Hebreohanon, kining mao ra usab nga apostol (nga gituohan sa kadaghanan nga mao ang nagsulat niini nga sulat) migamit ug daghang mga sambingay pinasukad sa kasaysayan sa pagpakiglabot sa Diyos ngadto sa Israel. Ngadto sa mga taga-Corinto, nga pamilyar sa Gregong mga dula, iyang gipakasama sa usa ka lumba ang Kristohanong paagi sa pagkinabuhi. (1Co 9:24-27) Talagsaon usab ang sambingay bahin sa kahoyng olibo, nga nagpasidaan batok sa dili pagpakabana ug sa tambag niini ngadto sa mga Kristohanon sa pagbuhat ug sagradong pag-alagad ngadto sa Diyos uban sa ilang gahom sa pagpangatarongan. —Rom 11:13-32; 12:1, 2.

Si Santiago, nga igsoon ni Jesus sa inahan, naglakip diha sa iyang sulat sa komon nga mga kahimtang sa adlaw-adlaw nga pagkinabuhi, diin iyang gihisgotan ang usa ka tawo nga nagtan-aw sa salamin, ang busal sa kabayo, ang timon sa barko, ug ang uban pa, aron ipasiugda ang espirituwal nga mga kamatuoran. (San 1:23, 24; 3:3, 4) Daghan kaayo ang gikutlo ni Pedro ug Judas nga mga panghitabo o mga asoy sa naunang inspirado nga mga sinulat aron ihulagway ang mensahe nga buot nilang ipadangat pinaagi sa pagpalihok sa balaang espiritu. Kining tanang maayo nga mga sambingay o mga ilustrasyon, nga gigiyahan sa espiritu sa Diyos, naghimo sa Pulong sa Diyos ang Bibliya nga usa ka buhing basahon.

SAMEKH [ס]. Ang ika-15 nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Ang *sa'mekh* naghawas sa tunog nga gigamit sa mga Epraimnon sa dihang naningkamot sa paglitok sa pulong nga "shibboleth," nga nagsugod sa letrang *shin* (שׁ) inay nga *sa'mekh.* (Huk 12:6; tan-awa usab ang SIN, SHIN.) Sa Hebreohanon, ang *sa'mekh* mao ang unang letra sa matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:113-120.

SAMGAR. Usa ka manluluwas sa Israel tali sa panahon sa pagkamaghuhukom ni Ehud ug Barak. Usa lamang ka bayanihong buhat ni Samgar ang gitala, ang pagpatay sa 600 ka Filistehanon pinaagi sa usa ka igtutugsok sa baka, apan tungod niana gipasidunggan siya sa 'pagluwas sa Israel.' (Huk 3:31) Sumala kang Josephus, si Samgar namatay sa iyang unang tuig sa pagkamaghuhukom. (*Jewish Antiquities,* V, 197 [iv, 3]) Ang iyang pagkahimong "anak ni Anat" lagmit nagpasabot nga siya naggikan sa Neptalihanong siyudad sa Bet-anat. —Huk 1:33.

SAMGAR-NEBO. Ang ngalan o titulo sa usa sa mga prinsipe nga Babilonyanhon kinsa misulod sa Jerusalem human gayod sa paggawang sa paril niini sa ting-init sa 607 W.K.P.—Jer 39:3.

SAMHUT. Usa ka Izrahanong pangulo alang sa ikalima nga bulan sa relibohay nga pag-alagad nga giorganisar pag-usab ni David.—1Cr 27:8; tan-awa ang SAMMAH Num. 4.

SAMIR.

1. Usa ka Levihanon nga anak nga lalaki ni Miqueas.—1Cr 24:20, 24.

2. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48) Ang karaang ngalan niini daw napreserbar diha sa ngalang Khirbet Somerah, bisan tuod ang aktuwal nga nahimutangan niini gituohan nga duol ra sa el-Bireh, mga 20 km (12 mi) sa HK sa Hebron.

3. Ang pinuy-anan ug lubnganan ni Maghuhukom Tola sa bukirong rehiyon sa Epraim. (Huk 10:1, 2) Ang Samir lagmit nga nahimutang diha sa ulahing lokasyon sa Samaria o duol niini. Kini nga panglantaw daw gipaluyohan sa Codex Alexandrinus (*LXX*), diin kini mabasang *Sa·ma·rei'ai* (Samaria) sa Maghuhukom 10:1.

SAMLA. Ang ikalimang ginganlan nga hari sa Edom nga naghari sa wala pay hari nga nagmando sa Israel. Si Samla maoy taga-Masreka.—Gen 36:31-37; 1Cr 1:47, 48.

SAMMA. Usa ka pangunang membro sa tribo ni Aser; anak nga lalaki o kaliwat ni Zopa.—1Cr 7:36, 37, 40.

SAMMAH.

1. Usa ka sultan nga Edomhanon; apo nga lalaki ni Esau pinaagi kang Reuel.—Gen 36:10, 13, 17; 1Cr 1:37.

2. Magulang nga lalaki ni Haring David, gitawag usab nga Simea ug Simei. (1Cr 2:13; 2Sa 13:3; 21:21) Ingon nga ikatulong anak nga lalaki ni Jese,

si Sammah mao ang ikatulong posible nga pilionon nga gisalikway ni Samuel ug wala dihogi ingong hari. (1Sa 16:6-9) Didto siya uban sa kasundalohan ni Saul nga gitamay ni Goliat sa dihang si David nagdala ug mga pagkaon. (1Sa 17:13, 14, 20, 23) Usa sa mga anak nga lalaki ni Sammah, si Jonatan, ang nagpatay sa usa ka higanteng Filistehanon. (2Sa 21:20, 21; 1Cr 20:6, 7) Ang pipila nagtuo nga ang anak nga lalaki ni Sammah nga si Jonatan gitawag usab nga Jehonadab ug mao ang malalangong magtatambag ni Amnon.—2Sa 13:3, 32.

3. Usa sa tulo ka hawod nga manggugubat ni David; anak nga lalaki ni Age nga Hararnon. Sa usa ka higayon, gipanalipdan ni Sammah ang usa ka tibuok luna sa yuta batok sa mga Filistehanon, ug daghan kanila ang iyang gipatay. (2Sa 23:11, 12) Siya ug ang laing duha ka pangunang gamhanan nga mga tawo miadto sa atabay sa Betlehem (niadtong panahona gipanag-iya sa mga Filistehanon), aron sa pagkuha ug tubig alang kang David, apan si David nagdumili sa pag-inom niini. (2Sa 23:13-17) Ang pagtandi sa samang mga talaan sa 1 Cronicas 11:33, 34 ug 2 Samuel 23:32, 33 (diin niining ulahi nga teksto ang kasagarang gisugyot nga hubad maoy "si Jonatan nga anak nga lalaki ni Sammah nga Hararnon") nagpakita nga ang Sage maoy laing ngalan ni Sammah, ug nga si Sammah may anak nga lalaking si Jonatan nga nahimong inila usab nga manggugubat ni David.

4. Usa sa 30 ka gamhanang tawo ni David; usa ka Harodnon. (2Sa 23:8, 25) Ang magkalahi nga mga espeling sa iyang ngalan daw mipatim-aw sa 1 Cronicas 11:27 (Samot) ug sa 1 Cronicas 27:8 (Samhut), diin ang ulahing teksto nagpaila kaniya ingong pangulo sa ikalimang dibisyon sa binulan nga pag-alagad.

SAMOS [Habog]. Usa ka pulo sa Dagat Aegean duol sa K nga baybayon sa Asia Minor. Si Pablo lagmit nga mihapit kadiyot sa Samos sa iyang pagbalik gikan sa iyang ikatulong misyonaryong panaw.—Buh 20:15.

Usa ka hiktin nga dagat nga mga 1.5 km (1 mi) ang gitas-on ang nag-ulang niining bukirong pulo gikan sa habog nga lawis sa Asia nga ginganlan ug Samsun Dagi. Ang Samos maoy HK sa Efeso ug AK sa Mileto. Kini maoy mga 43 km (27 mi) ang gitas-on ug 23 km (14 mi) ang gilapdon. Sa panahon sa misyonaryong mga panaw ni Pablo, kini maoy usa ka gawasnon nga estado. Ang pangunang siyudad ug pantalan niini ginganlan usab ug Samos. Ang pulo nailado tungod sa kulto ni Hera (si Juno, ang Romanhong diyosa sa kaminyoon ug pag-anak) ug kini may usa ka templo nga gitukod alang kaniya nga miindig sa katahom ug kailado sa templo ni Artemis didto sa Efeso.

Sumala sa asoy sa Kasulatan, ang barko nga gisakyan ni Pablo sa dihang mipauli sa Jerusalem mihapit atbang sa Quio, milawig ug mga 105 km (65 mi) ubay sa kabaybayonan sa Asia Minor ug 'midunggo sa Samos, ug sa pagkasunod nga adlaw miabot sa Mileto.' (Buh 20:15) May gidugang niini nga ekspresyon ang pipila ka manuskrito nga tungod niana ang hubad mabasa nga "midunggo kami sa Samos ug, human mohunong sa Trogyllium, miabot sa Mileto sa pagkasunod adlaw." (*JB*) Kini gisabot nga ang barko wala magpabilin sa pantalan sa Samos apan mitabok sa hiktin nga dagat ug mipondo nga nagpasalipod sa habog nga lawis. Apan, ang labing karaan ug labing kasaligan nga mga manuskrito wala maglakip sa ekspresyon bahin sa "Trogyllium," ug kini wala iapil ni Westcott ug Hort ingon man ni Nestle ug Aland sa paghubad sa ilang sumbanang mga teksto. Ang barko nga gisakyan ni Pablo dayag nga mieskala kadiyot sa Samos ug dayon mipadayon sa paglawig ngadto sa Mileto.

SAMOT. Usa sa mga tawong gamhanan nga sakop ni David; usa ka Harornon.—1Cr 11:26, 27; tan-awa ang SAMMAH Num. 4.

SAMOTRASIA [lagmit, Samos sa Trasia]. Usa ka bukirong pulo nga nahimutang sa AS sa Dagat Aegean, nga may siyudad nga sama niinig ngalan diha sa A nga kiliran niini. Lagmit nga sa tingpamulak sa 50 K.P., sa panahon sa ikaduhang misyonaryong panaw ni Pablo, ang barko nga iyang gisakyan "mideretso" sa pulo sa Samotrasia gikan sa Troas sa AK sa Asia Minor. Apan, walay timailhan nga siya mikawas didto. (Buh 16:11) Ang modernong-adlaw nga pulo (Samothraki) walay maayong dunggoanan, bisan tuod kini adunay daghang hilwas nga dapit nga kapondohan sa mga sakayan.

SAMPINIT. Usa sa daghang matang sa tunokong mga tanom. Kapin sa 70 ka matang sa tunokong mga tanom ang gitaho nga nabuhi sa Israel, lakip niini mao ang tunokong *burnet,* tunokong *caper, acanthus, boxthorn,* ug mga *hawthorn.* Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang Hebreohanong termino nga *bar·qanim′* (mga sampinit) mao ang tanom nga gitawag pinaagi sa usa ka nombre nga samag gigikanan diha sa Arabiko, ang *Centaurea scoparia,* usa ka komon nga samag-sampinit nga tanom nga tunokon ug mga tumoy. Gigamit ni Gideon ang *bar·qanim′* sa pagsilot sa mga tawo sa Sucot tungod sa ilang pagdumili sa paghatag ug tinapay alang sa iyang gigutom nga kasundalohan sa dihang siya nakiggubat batok sa mga Midianhon. (Huk 8:6, 7, 16) Ang Hebreohanong pulong nga *che′dheq* (sampinit) gituohan nga mao

ang *Solanum coagulans,* ang abohon, tunokon nga kahoykahoy. (*Thesaurus of the Language of the Bible,* sa bahin giedit ni M. Z. Kaddari, Jerusalem, 1968, Tomo 3, p. 88) Ang Hebreohanong pulong nga *a·tadh'* gituohan usab nga nagtumong sa sampinit o *buckthorn* (*Rhamnus*) diha sa *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* ni Brown, Driver, ug Briggs (1980, p. 31). Ang *buckthorn* sa Palestina (*Rhamnus palaestina*) maoy usa ka kupongkupong nga mosanggaka, nga motubo hangtod sa gitas-ong 1 hangtod sa 2 m (3 hangtod sa 6 p), ug ang mga sanga niini may naglinya nga hait, gahing mga tunok. Bisan tuod kasagarang makaplagan sa ubos-ubos, mas init nga mga rehiyon sa maong dapit, kini makaplagan usab sa bukirong mga rehiyon sama sa Jerusalem. Si Walter Baumgartner nagtuo nga ang *'a·tadh'* mao ang *boxthorn* o *Lycium europaeum,* usa ka tunokon nga kahoykahoy nga moabot sa gitas-ong mga 1 hangtod sa 2 m (3 hangtod sa 6 p), nga may gagmayng biyoleta nga mga bulak ug may gagmay, lignGin, makaon nga pulang mga bunga.—*Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament,* Leiden, 1967, p. 36.

Ang sampinit (*a·tadh'*) subsob nga makita diha sa asoy sa Maghuhukom 9:8-15 diin ang kahoyng olibo, ang kahoyng igos, ug ang paras gitandi ngadto sa usa lamang ka sampinit. Sumala sa gipatin-aw sa ubang mga bersikulo niini nga kapitulo, kining hinungdanong mga tanom naghawas sa bililhong mga tawo, sama sa 70 ka anak nga lalaki ni Gideon, nga wala magtinguha nga mahimong hari ibabaw sa ilang isigka-Israelinhon, samtang ang sampinit, nga gigamit lamang ingong sugnod, naghawas sa pagkahari ni Abimelek, ang mamumuno sa tanang uban pang mga anak nga lalaki ni Gideon, gawas lamang sa usa, nga iyang mga igsoon. (Huk 9:1-6, 16-20) Ang sugyot ni Jotam nga ang ubang mahulagwayong mga kahoy mopasilong sa landong sa sampinit sa walay duhaduha maoy pagkantalita, sanglit ang mugbong sampinit dili makahatag ug landong alang sa mga kahoy, ilabina sa dagkong mga sedro nga gihisgotan. Gihatag ni Jotam ang pasidaan nga ang kalayo mogula gikan sa sampinit "ug sunogon ang mga sedro sa Lebanon," tingali nagtumong sa kadaling masunog sa uga ug walay dahon nga tanom panahon sa mga bulan sa ting-init. Ang Salmo 58:9 naghisgot usab sa paggamit sa mga sampinit ingong sugnod. Ang Hebreohanong pulong nga *'a·tadh'* makita usab ingong ngalan sa usa ka dapit diha sa Genesis 50:10.

Bisan tuod ang mga sampinit makahasol sa tawo, kini dili kay walay pulos sa kinatibuk-an. Ang tunokong mga tanom gigamit ingong mga koral (Os 2:6) ug ingong sugnod (Ecc 7:6), ug sila nagsilbing pagkaon alang sa mga asno, kamelyo, ug mga kanding. Sa dili pa gayod dugay, sama sa gihimo sa karaang panahon, ang *boxthorn* ug ang sampinit gigamit ingong mga koral, ug ang tunokong *burnet* giputolputol ingong sugnod sa mga tapahan nga anapog.—Isa 33:12.

Ang mga epekto sa tinunglo nga yuta, uban sa mga sampinit ug mga kudyapa niini, nasinati gayod sa mga kaliwat ni Adan (Gen 3:17, 18), mao nga ang amahan ni Noe nga si Lamek naghisgot sa "kasakit sa atong mga kamot gumikan sa yuta nga gitunglo ni Jehova." (Gen 5:29) Human sa Lunop, si Jehova nagpanalangin kang Noe ug sa iyang mga anak nga lalaki, nga nag-ingon nga ang iyang katuyoan alang kanila mao nga pun-on nila ang yuta. (Gen 9:1) Ang tunglo sa Diyos sa yuta dayag nga nahanaw. (Gen 13:10) Hinunoa, dili sama sa iyang gisulti sa hingpit nga si Adan, si Jehova wala moingon kang Noe ug sa iyang pamilya nga 'gamhan ang yuta.' (Itandi ang Gen 1:28 sa Gen 8:21–9:2.) Kini nagpakita nga ang dili-hingpit nga tawo, nga walay paggiya sa Diyos, dili makagahom sa yuta sumala sa paagi nga gituyo sa Diyos sa sinugdan. Ang tawo padayong makasinati ug kalisdanan sa pagtikad sa yuta, lakip ang pagsagubang sa makahasol nga mga tanom sama sa sampinit ug mga kudyapa. Sa walay duhaduha ang dili-hustong paggamit sa tawo sa mga kahinguhaan sa yuta nagpasamot sa iyang mga suliran niining bahina.

Sa Yutang Saad, nga "usa ka yuta nga nagaagay sa gatas ug dugos" (Ex 3:8), ang mga Israelinhon kinahanglang maghago aron ang yuta mahinloan sa mga sampinit ug ubang mga bunglayon, tungod kay kini dali rang modaghan diha sa giabandonar ug sa biniyaan nga yuta. (Isa 5:6; 7:23-25; 34:13) Sa kataposan, tungod sa pagsupak kang Jehova, ang Israel nagpadangat ug espirituwal nga kadaot sa nasod, ang "panulondon" sa Diyos, ug kini makita sa mahulagwayon ug sa literal nga paagi diha sa ilang kawang nga paghago, nga nagpugas ug trigo apan nag-ani ug mga sampinit.—Jer 12:7, 13.

Sumala sa gipakita sa sambingay ni Jesus bahin sa magpupugas, ang mga sampinit makapugong sa pagtubo sa gitikad nga pananom. (Mat 13:7; Luc 8:7) Busa ayha pa tikaron ang usa ka uma nga napuno sa mga sampinit ug kudyapa, kining makahasol nga mga tanom kinahanglang patyon, kasagaran pinaagi sa pagsunog sa tibuok uma. (Heb 6:8) Ang mga sampinit medyo peligro usab sa sunog. Ilabina sa ting-ani, sa dihang uga ang mga sampinit tapad sa mga uhay, kini dali rang modakop ug kalayo, ug ang usa ka enterong uma mahimong ut-oton sa dihang ang kalayo mokuyanap gikan sa mga sampinit ngadto sa mga uhay.—Ex 22:6.

Ingong pagyagayaga, ang Romanong mga sundalo nagsalapid ug usa ka purongpurong nga sampinit ug nagbutang niini sa ulo ni Jesus. (Mar 15:17; Ju 19:2) Bisan tuod gilangkit sa daghan kining partikular nga tanom uban sa *Paliurus spina-christi,* usa ka kahoykahoy nga motubo hangtod sa gitasong 6 m (20 p) ug may lutay nga mga sanga ug gahing mga tunok, dili matino ang identipikasyon niini.

Mahulagwayong Paggamit. Sa daghang higayon, ang "mga sampinit" gihisgotan diha sa mahulagwayon o masambingayong diwa. Naggamit sa terminong *che'dheq,* ang Proverbio 15:19 nagtandi sa dalan sa tawong tapolan ngadto sa usa ka koral nga sampinit, lagmit sa diwa nga iyang gihanduraw o gihunahuna ang mga kalisdanan ug ang samag-tunok nga mga problema diha sa tanang butang nga pagabuhaton, ug kini maoy iyang gihimong pasangil sa dili pagbuhat. Ang moral nga kadunotan sa nasod sa Israel maoy nakaaghat sa manalagnang si Miqueas sa pagsulti bahin sa katawhan nga ang "labing maayo kanila sama sa sampinit [Heb., *keche'dheq*], ang labing matul-id kanila daotan pa kay sa koral nga sampinit," nga dayag nagpasabot nga bisan ang labing maayo taliwala sa mga Israelinhon makadaot alang niadtong nakiglabot kaniya sama sa usa ka hait nga sampinit o sa usa ka koral nga sampinit alang niadtong mopaduol pag-ayo niini.—Miq 7:4.

Ang mga Asiryanhon, bisan tuod nangalambid ingon sa mga sampinit, pagaut-oton ingon sa uga kaayo nga dagami. (Nah 1:10) Ang mga sampinit gigamit sa pagtumong sa katawhan, ingon man usab sa mga magmamando, kansang mga binuhatan maoy daotan, ug takos sa grabeng paghukom. (2Ha 14:9, 10; Isa 9:18, 19; 10:17-19) Ang daotang mga magsusupak sa mga alagad ni Jehova gilarawan nga gipalong ingon sa kalayo sa mga tunokong tanom. (Sal 118:10, 12) Si Jesu-Kristo naghisgot sa mga sampinit sa dihang siya nagpatin-aw sa kamatuoran nga ang mga tawo mailhan pinaagi sa ilang mga bunga.—Mat 7:16.

Ang mga sampinit o mga tunok nagtumong sa mga tawo ug mga butang nga makadaot ug makahasol. (Num 33:55; Pr 22:5; Eze 28:24) Ang "tunok sa unod" ni Pablo (2Co 12:7) lagmit maoy usa ka sakit sa mata o sa laing bahin sa iyang lawas (tan-awa ang Buh 23:1-5; Gal 4:15; 6:11) o tingali nagtumong sa mini nga mga apostoles ug sa ubang mga samokan nga naghagit sa pagkaapostol ug sa buluhaton ni Pablo. (Tan-awa ang 2Co 11:5, 6, 12-15; Gal 1:6-9; 5:12; 6:17.) Si Jehova, pinaagi sa iyang manalagnang si Jeremias, nagtandi sa mga kasingkasing sa mga tawo sa Juda ug sa mga molupyo sa Jerusalem ngadto sa yuta nga napuno sa mga sampinit, buot ingnon, sa kabakakan, inhustisya, ug pagkadili-matarong. (Jer 4:1-4; itandi ang Os 10:12, 13.) Haom gayod nga ang pagpuli ug mga kahoy sa mga sampinit o mga tunok naghulagway sa pagpasig-uli sa pabor sa Diyos.—Isa 55:13; tan-awa ang KAHOYKAHOY; LOTUS, KAHOYNG; BUNGLAYON.

SAMSERAI. Ang pangulo sa usa ka balay o banay sa katigulangan nga mipuyo sa Jerusalem; anak nga lalaki ni Jeroham sa tribo ni Benjamin. —1Cr 8:1, 26-28.

SAMSON [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "adlaw"]. Usa sa talagsaong mga maghuhukom sa Israel; anak nga lalaki ni Manoa, usa ka Danhanon gikan sa Zora. Sa wala pa ipanganak si Samson, usa ka manulonda ang nagpakita sa iyang inahan ug nagpahibalo nga siya manganak ug usa ka anak nga lalaki nga mahimong Nazareo sukad sa pagkatawo ug "manguna sa pagluwas sa Israel gikan sa kamot sa mga Filistehanon." (Huk 13:1-5, 24; 16:17) Ingong umaabot nga pangulo sa pagpakig-away batok sa mga Filistehanon, si Samson makaduol gayod sa patayng mga lawas sa mga tawong nangamatay sa gubat. Busa, ang matang sa iyang buluhaton mismo nagpakita nga siya dili ilalom sa balaod nga nagbaod sa mga Nazareo sa dili paghikap ug patayng mga lawas. (Num 6:2-9) Angayng tagdon usab nga kining balaora gipadapat sa mga tawo nga *kinabubut-ong* nanaad sa pagka-Nazareo; apan sa kahimtang ni Samson, ang mga kinahanglanon nga gipadapat mao lamang kadtong espesipikong gisulti sa manulonda ni Jehova ngadto sa iyang inahan.

Sa dihang hingkod na aron magminyo, si Samson naghangyo nga kuhaon sa iyang mga ginikanan ang usa ka babayeng Filistehanon gikan sa Timnah aron iyang mapangasawa. Nahiuyon kini sa pagtultol sa espiritu sa Diyos, kay kini maghatag man ug kahigayonan kang Samson aron makigaway sa mga Filistehanon. (Huk 13:25–14:4) Human niana, duol sa Timnah, usa ka may-lambungay nga nating leyon misugat kang Samson. Kay gihatagag kusog sa espiritu sa Diyos, iyang gipikas sa duha ka bahin ang hayop pinaagi lamang sa iyang mga kamot. Unya siya mipadayon sa paglakaw paingon sa Timnah ug didto nakigsulti sa babayeng Filistehanon nga buot niyang mapangasawa.—Huk 14:5-7.

Wala madugay sa ulahi, si Samson, nga gikuyogan sa iyang mga ginikanan, miadto sa Timnah aron dad-on sa iyang balay ang iyang pangasawonon. Sa pagpaingon didto siya mitipas gikan sa dalan aron tan-awon ang patayng lawas sa leyon nga iyang gipatay una pa niana ug iyang nakita ang usa ka panon sa mga putyokan ug ang dugos sa sulod niini. Si Samson mikaon ug dugos, ug sa

pagbalik niya ngadto sa iyang mga ginikanan, siya naghatag ug dugos kanila. Sa kombira sa kasal iyang gihimong tigmo kini nga panghitabo ug gitigmo kini ngadto sa 30 ka Filistehanong abay nga lalaki. Ang dugang mga hitabo nga nalangkit niining maong tigmo naghatag ug higayon kang Samson nga makapatay ug 30 ka Filistehanon sa Askelon.—Huk 14:8-19.

Sa dihang gihatag sa amahan sa iyang pangasaw-onon ang pangasaw-onon ni Samson ngadto sa laing lalaki ug wala tugoti si Samson nga makita siya, si Samson nahatagan ug lain pang kahigayonan nga mohimog lakang batok sa mga Filistehanon. Ginamit ang 300 ka irong ihalas, iyang gisunog ang mga umahan, parasan, ug kaolibohan sa mga Filistehanon. Busa ang napungot nga mga Filistehanon nagsunog sa pangasaw-onon ni Samson ug sa amahan niini, tungod kay ang nahitabong kadaot sa mga Filistehanon maoy resulta sa gibuhat sa amahan niini kang Samson. Tungod niini nga buhat, ang mga Filistehanon naghatag na usab kang Samson ug katarongan nga manimalos kanila. Daghan kanila ang iyang gipatay, ug "gipundok ang mga bitiis ibabaw sa mga paa."—Huk 14:20–15:8.

Kay nagtinguhang manimalos kang Samson, ang mga Filistehanon nangadto sa Lehi. Dayon ang tulo ka libong nahadlok nga mga tawo sa Juda nga didto sa dakong bato sa Etam nagmalamposon sa pagpasurender kang Samson sa mga Filistehanon, human niana ilang gigapos siya sa duha ka bag-ong pisi ug gidala siya ngadto sa mga Filistehanon. Uban ang kasadya, ang mga Filistehanon nangandam sa pagsugat kang Samson. Apan "ang espiritu ni Jehova milihok diha kaniya, ug ang mga pisi sa iyang mga bukton nahimong sama sa mga hilo nga lino nga nasunog sa kalayo, mao nga ang iyang mga gapos nangalugtas gikan sa iyang mga kamot." Ginamit ang basabasa pa nga apapangig sa laking asno, gipatay ni Samson ang usa ka libo ka tawo, ug human niana gipasidungog niya kini nga kadaogan kang Jehova. Nianang higayona si Jehova, ingong tubag sa hangyo ni Samson, milagrosong nagtagana ug tubig sa pagtagbaw sa iyang kauhaw.—Huk 15:9-19.

Sa laing higayon si Samson miadto sa balay sa usa ka pampam sa Filistehanong siyudad sa Gaza. Sa pagkadungog niini, ang mga Filistehanon nagatang kaniya, nga nagtinguha sa pagpatay kaniya pagkabuntag. Apan sa pagkatungang gabii si Samson mibangon ug iyang giibot ang ganghaan sa siyudad ug ang poste sa kilid ug ang trangka niini gikan sa paril sa Gaza, ug gidala kini "ngadto sa tumoy sa bukid nga anaa sa atubangan sa Hebron." (Huk 16:1-3; tan-awa ang GAZA Num. 1.) Usa kini ka dakong kaulawan sa mga Filistehanon, sanglit gihimo niining huyang ug walay panalipod ang Gaza batok sa mga manunulong. Kay nahimo man ni Samson kining katingalahang buhat, kini nagpakita nga siya nakabaton gihapon sa espiritu sa Diyos. Gipanghimatud-an niini nga panghitabo nga wala siya moadto sa balay sa pampam tungod sa imoral nga mga katuyoan. Sa *Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange (Huk 16:1, p. 212), ang komentaristang si Paulus Cassel nag-ingon labot niining puntoha: "Si Samson wala moadto sa Gaza aron moduaw sa usa ka pampam: kay giingon nga 'siya miadto, sa maong dapit, ug nakita didto ang usa ka [pampam].' Apan sa dihang buot niyang magpalabay sa kagabhion didto [sa Gaza], wala siyay mahimo, ingong kaaway sa nasod, gawas sa pag-estar uban sa [pampam]. . . . Ang iyang pag-estar gipahayag sa mga pulong nga dili lahi sa gigamit labot sa pag-estar sa mga espiya sa balay ni Rahab. Ang mga pulong nga 'iyang nakita siya,' nagpaila lamang nga sa dihang iyang nakita ang ingon nianang matanga sa babaye, nahibalo siya kon asa siya mahimong moestar sa kagabhion." (Gihubad ug giedit ni P. Schaff, 1976) Angay usab tagdon nga ang asoy mabasa nga "si Samson nagpadayon sa paghigda hangtod sa tungang gabii" ug dili 'si Samson nagpadayon sa paghigda *uban kaniya* hangtod sa tungang gabii.'

Pinaagi sa pagsulod sa teritoryo sa kaaway, gipakita ni Samson nga wala siya mahadlok. Lagmit nga miadto siya sa Gaza aron 'mangita ug higayon batok sa mga Filistehanon,' sama sa nahitabo una pa niana sa dihang siya nangitag pangasaw-onon sa ilang taliwala. (Huk 14:4) Busa, mopatim-aw nga gihimo niyang kahigayonan ang bisan unsang daotang laraw nga gimugna batok kaniya aron makahimog kadaot batok sa mga Filistehanon.

Gibudhian ni Delila. Human niini si Samson nahigugma kang Delila. (Tan-awa ang DELILA.) Bugti sa materyal nga benepisyo gitinguha niyang masayran ang sekreto sa kusog ni Samson. Tulo ka higayon nga si Samson naghatag kaniyag dili tinuod nga mga tubag. Apan, tungod kay wala siya mohunong sa pagsamok kaniya, sa kataposan si Samson miangka ug mitug-an kaniya nga ang iyang kusog maoy tungod sa iyang pagka-Nazareo sukad sa iyang pagkatawo. Nakigkita dayon si Delila sa mga Filistehanon aron makuha ang ganti sa iyang pagtugyan kang Samson ngadto kanila. Samtang si Samson natulog diha sa mga tuhod ni Delila, gipaputol ni Delila ang buhok ni Samson. Pagmata niya, wala na kaniya ang espiritu ni Jehova, kay gitugotan niya nga mahitumpawak siya sa usa ka kahimtang nga magtapos sa iyang pagka-Nazareo. Dili ang buhok mismo ang tinubdan sa iyang kusog, kondili kon unsa ang gisimbolohan niini, nga mao, ang linaing relasyon ni Samson kang

Jehova ingong usa ka Nazareo. Sa dihang natapos ang maong relasyon, si Samson wala nay kalainan sa ubang mga tawo. Busa, ang mga Filistehanon nakahimo sa pagbuta kaniya, sa paggapos kaniya pinaagig mga talikala nga tumbaga, ug sa paghimo kaniyang tiggaling didto sa bilanggoan.—Huk 16:4-21.

Samtang si Samson nag-antos sa bilanggoan, ang mga Filistehanon naghikay ug usa ka dakong halad alang sa ilang diyos nga si Dagon, kinsa gipasidunggan nila sa ilang kalamposan sa pagdakop kang Samson. Dakong panon sa katawhan, lakip ang tanang magkaabin nga mga ginoo, ang nagkatigom sulod sa balay nga gigamit sa pagsimba kang Dagon. Sa atop lamang, dihay 3,000 ka mga lalaki ug babaye. Ang naglipaylipay nga mga Filistehanon nagpagula kang Samson gikan sa bilanggoan, kansang buhok milabong na niadtong higayona, aron maghatag ug kalingawan kanila. Sa iyang pag-abot, gihangyo ni Samson ang batang lalaki nga naggiya kaniya nga ipahikap kaniya ang mga haligi nga nagsuportar sa balay. Dayon siya miampo kang Jehova: "Palihog hinumdomi ako, ug himoa akong kusgan, palihog, niining higayona lamang, Oh ikaw nga matuod nga Diyos, ug tugoti ako nga makapanimalos sa mga Filistehanon sa panimalos alang sa usa sa akong duha ka mata." (Huk 16:22-28) Lagmit siya nag-ampo nga manimalos alang sa iyang usa lamang ka mata tungod kay iyang giila nga ang iyang kaugalingong kapakyasan may bahin usab sa pagkawala sa iyang mga mata. O, lagmit gibati niyang imposible nga ipanimalos sa bug-os ang iyang kaugalingon ingong hawas ni Jehova.

Si Samson nanukod sa duha ka haligi ug "miduko siya uban ang kusog," ug tungod niana nahugno ang balay. Kini misangpot sa iyang kamatayon ug sa kamatayon sa mas daghan pang Filistehanon kay sa napatay niya sa tibuok niyang kinabuhi. Ang mga paryente naglubong kaniya "taliwala sa Zora ug sa Estaol sa lubnganan ni Manoa nga iyang amahan." Sa ingon namatay si Samson nga matinumanon kang Jehova human siya maghukom sa Israel sulod sa 20 ka tuig. Busa haom nga makita ang iyang ngalan taliwala sa mga tawo kinsa, pinaagi sa pagtuo, nahimong gamhanan.—Huk 15:20; 16:29-31; Heb 11:32-34.

SAMUA [pinamubo sa Semaias, nga nagkahulogang "Si Jehova Namati (Nagpatalinghog)"].

1. Ang pangulo nga naghawas sa tribo ni Ruben nga gipadala ni Moises ngadto sa Yutang Saad ingong usa ka espiya; anak nga lalaki ni Zacur. Siya miduyog sa siyam ka uban pang mga espiya sa pagpaluya sa mga Israelinhon aron sila dili magbaton ug pagtuo nga si Jehova magwagtang sa ilang mga kaaway gikan sa Canaan.—Num 13:2-4, 28, 29.

2. Usa ka anak nga lalaki ni David nga lakip niadtong gipakatawo ni Bat-seba, busa pursosong igsoon ni Haring Solomon. (2Sa 5:13, 14; 1Cr 14:3, 4) Siya kas-a gitawag ug Simea.—1Cr 3:5.

3. Usa ka Levihanon sa linya ni Jedutun kansang anak nga lalaki o kaliwat nga si Abda mipuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Neh 11:17) Siya gitawag ug Semaias sa 1 Cronicas 9:16.

4. Usa ka saserdote nga nangulo sa balay o banay sa amahan ni Bilga sa mga adlaw ni Joiakim nga manununod ni Jesua.—Neh 12:12, 18.

SAMUEL [Ngalan sa Diyos]. Usa ka inilang manalagna (Buh 3:24; 13:20), kasagarang giila nga maoy magsusulat sa mga basahon sa Bibliya sa Mga Maghuhukom, Ruth, ug usa ka bahin sa Unang Samuel. (Itandi ang 1Sa 10:25; 1Cr 29:29.) Ang iyang amahan nga si Elkana maoy usa ka Levihanon sa dili-saserdoteng mga Kohatnon. (1Cr 6: 27, 28, 33-38) Si Samuel may tulo ka pursoso nga igsoong lalaki ug duha ka pursoso nga igsoong babaye.—1Sa 2:21.

Sanglit sa wala pa ipanamkon gikasaad na siya sa iyang inahan nga si Ana sa pag-alagad kang Jehova ingong usa ka Nazareo (1Sa 1:11), si Samuel gidala ngadto sa tabernakulo sa Shilo sa dihang siya nalutas na (lagmit sa edad nga labing menos tulo ka tuig; itandi ang 2Cr 31:16) ug gibilin didto ubos sa pag-atiman sa Hataas nga Saserdoteng si Eli. (1Sa 1:24-28) Busa si Samuel, nga nagsul-ob ug epod nga lino, 'nag-alagad kang Jehova' samtang bata pa. Matag tuig ang iyang inahan moduaw kaniya ug magdala kaniya ug bag-ong kupo nga walay bukton. (1Sa 2:18, 19) Samtang siya nagdako, si Samuel "labaw pang gikahimut-an sa panglantaw ni Jehova ug sa mga tawo."—1Sa 2:26.

Nahimong Manalagna sa Bata Pa. Sa pagkagabii si Samuel adto magkatulganan "sa templo ni Jehova, diin didto ang arka sa Diyos," ug mopatim-aw nga ang iyang unang buluhaton sa buntag mao ang pag-abli sa "mga pultahan sa balay ni Jehova." (1Sa 3:3, 15) Dayag nga ang mga pulong nga "diin didto ang arka sa Diyos" nagtumong sa dapit sa tabernakulo ug dili sabton nga si Samuel natulog sa Labing Balaan. Ingong usa ka Levihanon sa dili-saserdoteng Kohatnon siya walay katungod nga motan-aw sa Arka o sa bisan unsa sa uban pang sagradong mga kasangkapan sulod sa sangtuwaryo. (Num 4:17-20) Ang bugtong dapit sa balay ni Jehova nga mahimong adtoan ni Samuel mao ang sawang sa tabernakulo. Busa, lagmit nga iyang ablihan ang mga pultahan paingon sa sulod sa sawang, ug lagmit nga didto siya matulog. Sa

panahon nga ang tabernakulo permanenteng nahimutang sa Shilo, lainlaing mga estruktura ang lagmit gitukod, ug ang usa niini nagsilbing katulganan ni Samuel.

Usa ka gabii niana, sa dihang nagpahulay na, si Samuel nakadungog ug tingog nga nagtawag sa iyang ngalan. Kay naghunahuna nga ang nagtawag mao ang Hataas nga Saserdoteng si Eli, siya midagan ngadto kaniya. Human mahitabo kini sa tulo ka higayon, nasabtan ni Eli nga si Jehova ang nagtawag kang Samuel ug busa si Eli naghatag kaniya ug mga instruksiyon. Unya gipahibalo ni Jehova kang Samuel ang iyang paghukom batok sa balay ni Eli. Kay nahadlok, si Samuel wala sa kinabubut-on magpahibalo mahitungod sa pulong ni Jehova hangtod nga gihangyo siya ni Eli nga isulti kini. Sa ingon nagsugod ang buluhatong pagpanagna ni Samuel, ug sa kataposan ang tibuok Israel nakaila nga siya sa pagkatinuod maoy manalagna ni Jehova.—1Sa 3:2-21.

Nanguna sa Israel sa Matuod nga Pagsimba. Kapin sa 20 ka tuig sa ulahi, sa pag-awhag ni Samuel, ang mga Israelinhon mibiya sa idolatrosong pagsimba ug mialagad lamang kang Jehova. Human niana, gipatigom ni Samuel ang mga Israelinhon sa Mizpa. Gipahimuslan sa mga Filistehanon ang maong higayon ug sila misulong. Kay nangahadlok, ang mga anak sa Israel mihangyo kang Samuel sa pagtuaw kang Jehova alang sa tabang. Gihimo niya kana ug naghalad usab siya ug nating karnero nga nagsuso pa. (1Sa 7:2-9) Siyempre, ingong usa ka Levihanon sa dili-saserdoteng Kohatnon, si Samuel walay katungod nga mag-alagad diha sa halaran sa sangtuwaryo (Num 18:2, 3, 6, 7), ug walay rekord nga siya mihimo niana. Apan, ingong hawas ug manalagna ni Jehova, siya makahimo sa paghalad diha sa ubang mga dapit ingong pagsunod sa sugo sa Diyos, sama sa gibuhat ni Gideon (Huk 6:25-28) ug Elias. (1Ha 18:36-38) Gitubag ni Jehova ang pag-ampo ni Samuel, ug gipahinabo nga magkaguliyang ang mga Filistehanon ug busa naangkon sa mga Israelinhon ang dakong kadaogan. Sa paghandom niini, si Samuel nagpahimutang ug usa ka bato tali sa Mizpa ug Jesana ug nagtawag niini nga Ebenezer (nga nagkahulogang "Bato sa Pagtabang"). (1Sa 7:10-12) Walay duhaduha nga sa mga inagaw gikan niini ug sa ubang mga gubat, si Samuel naggahin ug mga butang ingong balaan alang sa pagmentinar sa tabernakulo.—1Cr 26:27, 28.

Sa mga adlaw ni Samuel nakaagom ug dugang nga mga kapildihan ang mga Filistehanon (1Sa 7:13, 14) ug mao usab kini ang panahon nga gihimo ang talagsaong mga kasaulogan sa Paskuwa. (2Cr 35:18) Mopatim-aw usab nga si Samuel naghimog pipila ka kahikayan alang sa Levihanong mga magbalantay-sa-ganghaan, ug ang iyang kahikayan lagmit mao ang gihimong pasukaranan sa pag-organisar nga gipatuman ni David. (1Cr 9:22) Gikan sa iyang balay sa Rama sa bukirong rehiyon sa Epraim, si Samuel tuigtuig nga milibot sa Bethel, Gilgal, ug Mizpa, nga naghukom sa Israel diha sa tanan niining mga dapita. (1Sa 7:15-17) Wala gayod siya mag-abusar sa iyang posisyon. Ang iyang rekord walay ikasaway. (1Sa 12:2-5) Apan ang iyang mga anak, si Joel ug Abias, nagtuis sa hustisya.—1Sa 8:2, 3.

Nagdihog Kang Saul Ingong Hari. Ang pagkadili-matinumanon sa mga anak ni Samuel, ug ang hulga sa pagpakiggubat sa mga Ammonhanon, nag-aghat sa mga ansiyano sa Israel sa paghangyo kang Samuel nga magtudlo ug hari ibabaw kanila. (1Sa 8:4, 5; 12:12) Ang tubag ni Jehova sa pag-ampo ni Samuel mahitungod niini mao nga, bisan pag ang hangyo sa katawhan nagpakitag kawalay pagtuo sa pagkahari ni Jehova, ang manalagna angayng magtugot niini ug ipahibalo kanila kon unsa ang nalangkit sa katungod sa hari. Bisag gipahibalo ni Samuel nga mawala sa monarkiya ang pipila ka kagawasan, ang katawhan miinsistir gihapon sa pagbaton ug hari. Human pabiyaa ni Samuel ang mga Israelinhon, gigiyahan ni Jehova ang mga butang mao nga gidihogan ni Samuel si Saul nga Benjaminhon ingong hari. (1Sa 8:6–10:1) Human niana gihikay ni Samuel nga magtigom ang mga Israelinhon didto sa Mizpa, ug didto, pinaagig ripa, si Saul gitudlo ingong hari. (1Sa 10:17-24) Sa makausa pa si Samuel nagpahayag bahin sa katungod sa pagkahari, ug siya mihimo usab ug sinulat nga rekord labot niini.—1Sa 10:25.

Human sa kadaogan ni Saul batok sa mga Ammonhanon, si Samuel nagsugo nga ang mga Israelinhon moadto sa Gilgal aron panghimatud-an pag-usab ang pagkahari. Sa maong okasyon girepaso ni Samuel ang kaugalingon niyang rekord, ingon man ang milabayng kasaysayan sa Israel, ug gipakita nga ang pagkamasinugtanon sa hari ug sa katawhan ngadto kang Jehova gikinahanglan aron magpadayon ang pag-uyon sa Diyos. Aron ipasiugda kanila ang pagkaseryoso sa pagsalikway kang Jehova ingong Hari, si Samuel nag-ampo nga ipahinabo ang usa ka bagyo nga inubanan ug dalugdog bisag dili kadto tingbagyo. Ang pagtubag ni Jehova sa maong hangyo nagpalihok sa katawhan nga ilhon ang ilang seryosong kalapasan.—1Sa 11:14–12:25.

Sa duha ka higayon human niana kinahanglang badlongon ni Samuel si Saul tungod sa pagkadili-masinugtanon sa sugo sa Diyos. Sa unang higayon, gipahibalo ni Samuel nga ang pagkahari ni Saul dili molungtad tungod kay siya mapangahasong nag-

buotbuot sa paghalad inay nga maghulat sumala sa gisugo kaniya. (1Sa 13:10-14) Ang pagsalikway mismo ni Jehova kang Saul ingong hari mao ang ikaduhang mahukmanong mensahe nga gipahayag ni Samuel ngadto kang Saul tungod kay siya wala magmasinugtanon ug gitipigang buhi si Haring Agag ug ang labing maayo sa panon sa mga karnero ug mga baka sa mga Amalekanhon. Ingong pagsanong sa hangyo ni Saul, si Samuel miatubang uban kaniya sa mga ansiyano sa Israel ug sa katawhan. Human niana si Samuel nagsugo nga dad-on si Agag ngadto kaniya ug dayon 'nagtagodtagod [kaniya] sa atubangan ni Jehova didto sa Gilgal.'—1Sa 15:10-33.

Nagdihog Kang David. Sa dihang nagbulag si Samuel ug Saul, sila wala na magkita pa. Hinunoa, si Samuel nagbangotan tungod kang Saul. Apan gipahunong ni Jehova nga Diyos ang iyang pagbangotan, ug gisugo siya nga moadto sa Betlehem aron dihogan ang usa sa mga anak nga lalaki ni Jese ingong umaabot nga hari sa Israel. Aron dili magduda si Saul nga mao unyay hinungdan nga mamatay si Samuel, gisugo ni Jehova nga si Samuel magdala ug baka aron ihalad. Tingali nahadlok nga si Samuel miabot aron sa pagsaway o sa pagsilot sa mga buhat nga daotan, ang mga ansiyano sa Betlehem nangurog. Apan iyang gipasaligan sila nga ang iyang pag-abot nagkahulogan ug kalinaw ug dayon iyang gihikay nga si Jese ug ang iyang mga anak nga lalaki makigsalo sa usa ka pagpangaon sa halad. Nakadayeg sa panagway sa panganay nga anak nga lalaki ni Jese nga si Eliab, si Samuel naghunahuna nga siya mao gayod ang gipili ni Jehova alang sa pagkahari. Apan dili si Eliab ni si bisan kinsa sa ubang unom ka anak nga lalaki ni Jese nga didto niadtong higayona ang gipili ni Jehova. Busa, sa pagpamugos ni Samuel, ang kamanghorang anak nga lalaki, si David, gitawag gikan sa pagpasibsib sa mga karnero, ug dayon ubos sa sugo ni Jehova si Samuel nagdihog kang David taliwala sa iyang mga igsoon.—1Sa 15:34–16:13.

Sa ulahi, human sa kadaghang higayon nga misulay si Haring Saul sa pagpatay kaniya, si David mikalagiw ngadto kang Samuel sa Rama. Unya silang duha miadto sa Naiot, ug si David nagpabilin didto hangtod nga si Saul personal nga miadto aron sa pagpangita kaniya. (1Sa 19:18–20:1) Sa maong panahon nga si David dili libreng makalihok tungod kang Saul, "si Samuel namatay; ug ang tibuok Israel nagtigom ug nagminatay tungod kaniya ug naglubong kaniya didto sa iyang balay sa Rama." (1Sa 25:1) Busa si Samuel namatay nga usa ka inuyonang alagad ni Jehova nga Diyos human sa tibuok-kinabuhing matinumanon nga pag-alagad. (Sal 99:6; Jer 15:1; Heb 11:32) Nagpakita siya ug pagkamalahutayon sa pagtuman sa iyang buluhaton (1Sa 16:6, 11), debosyon sa matuod nga pagsimba (1Sa 7:3-6), pagkamatinud-anon sa iyang mga pakiglabot (1Sa 12:3), ug kaisog ug kalig-on sa pagpahibalo ug sa pagpaluyo sa mga paghukom ug mga desisyon ni Jehova (1Sa 10:24; 13:13; 15:32, 33).

Mahitungod sa asoy sa paghangyo ni Saul sa espiritista sa En-dor nga ipatungha si Samuel alang kaniya, tan-awa ang SAUL.

SAMUEL, MGA BASAHON NI. Duha ka basahon sa Hebreohanong Kasulatan nga mopatim-awng wala mabahin diha sa orihinal nga Hebreohanong kanon. Gipaila kini sa usa ka nota diha sa Masora nga nagpakitang ang mga pulong sa Unang Samuel, kapitulo 28 (usa sa paniklop nga mga kapitulo sa Unang Samuel), anaa sa tungatunga sa basahon.

Mga Magsusulat ug Gikobrehang Panahon. Sumala sa karaang Hudiyohanong tradisyon, si Samuel ang nagsulat sa unang bahin sa basahon, ug si Natan ug Gad ang nagsulat sa nahibiling bahin sa basahon. Ang pamatuod nga gisulat gayod niining tulo ka manalagna ang basahon gikompirmar sa 1 Cronicas 29:29. Ang basahon mismo nagingon: "Si Samuel misulti sa katawhan mahitungod sa katungod sa pagkahari ug gisulat kini sa usa ka basahon ug gibutang kini sa atubangan ni Jehova." (1Sa 10:25) Apan, pinasukad sa 1 Samuel 27:6, diin gihisgotan ang "mga hari sa Juda," daghang eskolar ang nagtuo nga nahitabo ang kataposang paghipos sa mga basahon ni Samuel sa dihang naglungtad na ang napulo-ka-tribong gingharian sa Israel. Kon ang ekspresyon nga "mga hari sa Juda" nagtumong lamang sa Judeanhong mga hari sa *duha-ka-tribong gingharian,* kini nagpakita nga ang mga sinulat ni Samuel, Natan, ug Gad gikompleto gayod sa laing tawo. Sa laing bahin, kon ang "mga hari sa Juda" nagtumong lamang sa mga hari gikan sa *tribo* ni Juda, kining mga pulonga lagmit gisulat ni Natan, sanglit siya nagkinabuhi ubos sa pagmando sa duha ka hari sa Juda, si David ug Solomon.—1Ha 1:32-34; 2Cr 9:29.

Bisan tuod nga si Ana ug ang wala nganli nga "tawo sa Diyos" migamit sa mga ekspresyon nga "hari" ug "dinihogan" daghang tuig una pa gayod magmando ang usa ka hari ibabaw sa Israel, kini wala magpaluyo sa argumento sa pipila nga kining maong asoy maoy sukad pa sa yugto nga mas ulahi kay sa gipaila sa basahon. (1Sa 2:10, 35) Ang ideya bahin sa umaabot nga hari pamilyar kaayo alang sa mga Hebreohanon. Giingon sa saad sa Diyos labot kang Sara, ang katigulangang babaye sa mga Israelinhon, nga ang "mga hari sa mga katawhan" magagikan kaniya. (Gen 17:16) Lain pa,

ang tagna ni Jacob sa dihang siya himalatyon na (Gen 49:10), ang matagnaong mga pulong ni Balaam (Num 24:17), ug ang Moisesnong Balaod (Deu 17:14-18) nagpunting sa panahon sa dihang ang mga Israelinhon makabaton ug hari.

Ang makasaysayanhong asoy nga anaa sa duha ka basahon ni Samuel nagsugod sa panahon sa Hataas nga Saserdoteng si Eli ug natapos sa mga panghitabo gikan sa paghari ni David. Busa kini nagkobre sa yugto nga mga 140 ka tuig (mga 1180 hangtod sa mga 1040 W.K.P.). Sanglit ang kamatayon ni David wala hisgoti diha sa rekord, ang asoy (gawas lamang sa editoryal nga mga pagdugang) lagmit natapos sa mga 1040 W.K.P.

MGA PANGUNANG PUNTO SA UNANG SAMUEL

Ang rekord bahin sa sinugdanan sa paghari diha sa Israel, nga gipasiugda ang pagkamasinundanon kang Jehova

Gisulat ni Samuel, Natan, ug Gad; gikobrehan sa Unang Samuel ang panahon sukad sa pagkatawo ni Samuel hangtod sa kamatayon sa unang hari sa Israel, si Saul

---

Si Jehova nagpatindog kang Samuel ingong manalagna sa Israel (1:1–7:17)

- Si Samuel natawo ingong tubag sa pag-ampo sa iyang inahan nga si Ana; human siya malutas, siya gitanyag alang sa pag-alagad sa sangtuwaryo ingong pagtuman sa panaad ni Ana
- Si Jehova nakigsulti kang Samuel, nagpahayag ug paghukom batok sa balay ni Eli tungod sa daotang binuhatan sa iyang mga anak nga lalaki nga si Hopni ug Pinehas ug si Eli wala magbadlong kanila
- Samtang nagdako si Samuel, giila siya ingong manalagna ni Jehova
- Ang pulong ni Jehova batok kang Eli nagsugod sa pagkatuman: giilog sa mga Filistehanon ang Arka ug gipatay ang mga anak ni Eli; si Eli namatay sa pagkadungog sa balita
- Katuigan sa ulahi, si Samuel nag-awhag sa mga Israelinhon nga mobiya sa idolatriya ug moalagad kang Jehova lamang; si Jehova naghatag kanilag kadaogan batok sa mga Filistehanon

Si Saul nahimong unang hari sa Israel (8:1–15:35)

- Ang mga ansiyano sa Israel miduol sa tigulang na nga si Samuel, mihangyog usa ka tawhanong hari; si Jehova nagsulti kaniya nga mamati sa ilang tingog
- Si Jehova nagsugo kang Samuel sa pagdihog kang Saul, usa ka Benjaminhon, ingong hari
- Si Samuel nagpresentar kang Saul ngadto sa nagkatigom nga mga Israelinhon didto sa Mizpa; dili tanan midawat kaniya
- Gipildi ni Saul ang mga Ammonhanon; ang iyang pagkahari gikompirmar pag-usab didto sa Gilgal; giawhag ni Samuel ang katawhan nga magpabiling masinugtanon kang Jehova
- Nakaatubang ug pagpanghasi sa mga Filistehanon, si Saul wala mosunod kang Jehova ug wala mohulat sa pag-abot ni Samuel, ug kinaugalingong mitanyag ug mga halad; gisultihan siya ni Samuel nga tungod niini ang iyang gingharian dili molungtad
- Gipildi ni Saul ang mga Amalekanhon, apan sa pagkadili-masinugtanon iyang gitipigang buhi si Haring Agag ug ang kinamaayohan sa mga hayop; si Samuel nagsulti kang Saul nga siya gisalikway ni Jehova ingong hari ug nga ang pagsunod mas maayo pa kay sa halad

Si David nabantog, ug kini nakapasuko kang Saul (16:1–20:42)

- Gidihogan ni Samuel si David, ug ang espiritu ni Jehova mibiya kang Saul; si David nahimong manunugtog ug alpa alang kang Saul aron sa paghupay kaniya sa dihang siya matugaw
- Gipatay ni David ang bantogang manggugubat sa mga Filistehanon nga si Goliat, ug naugmad ang suod kaayo nga panaghigalaay tali kang David ug Jonatan nga anak ni Saul
- Gipadumala sa mga manggugubat ni Saul, naangkon ni David ang daghang kadaogan ug diha sa mga awit siya gipasidunggan labaw pa kay kang Saul; si Saul nangabugho
- Sa duha ka higayon napakyas si Saul sa pagpatay kang David, mao man usab ang iyang laraw sa pagpatay kang David pinaagi sa mga kamot sa mga Filistehanon sa dihang nangayog bugay alang sa anak nga babaye ni Saul nga si Mikal
- Bisan pa sa iyang saad ngadto kang Jonatan, si Saul sa ikatulong higayon misulay sa pagpatay kang David, ug si David mikalagiw ngadto kang Samuel didto sa Rama
- Si Jonatan nangamuyo sa iyang amahan alang kang David apan kini wala molampos; siya nagpasidaan kang David, ug siya ug si David mihimog usa ka pakigsaad

Kinabuhi ni David ingong kagiw (21:1–27:12)

- Sa Nob, ang Hataas nga Saserdoteng si Ahimelek naghatag kang David ug pagkaon ug naghatag usab sa espada ni Goliat; dayon si David mikalagiw ngadto sa Gat, diin siya wala unsaa tungod kay siya nagpabuangbuang
- Siya nagtago didto sa langob sa Adulam ug dayon didto sa lasang sa Heret; gipapatay ni Saul si Ahimelek ug ang tanan nga didto sa Nob; ang anak nga lalaki ni Ahimelek nga si Abiatar nakaikyas ug miadto kang David
- Giluwas ni David ang Keila gikan sa mga Filistehanon, apan human niana siya mibiya sa siyudad aron dili ikatugyan ngadto kang Saul
- Gibutyag sa mga tawo sa Zip kon diin nahimutang si David; siya hapit madakpi
- Si David nakahigayon unta sa pagpatay kang Saul apan nagpalingkawas sa iyang kinabuhi
- Si Samuel namatay
- Ang maalamong pagpangilabot ni Abigail nagpugong kang David sa pag-ula ug dugo tungod sa grabeng kasuko
- Si David nagpalingkawas sa kinabuhi ni Saul sa ikaduhang higayon ug midangop sa teritoryo sa mga Filistehanon

Ang kataposan sa paghari ni Saul (28:1–31:13)

- Si Saul nagtigom ug kasundalohan batok sa misulong nga mga Filistehanon
- Si Jehova wala motubag sa mga pagpakisayod ni Saul tungod sa iyang pagkadili-masinugtanon, busa si Saul nagpakisayod pinaagi sa usa ka espiritista sa En-dor
- Sa pagpakiggubat batok sa mga Filistehanon, si Saul grabeng nasamdan ug nagpakamatay; ang iyang mga anak nga si Jonatan, Abinadab, ug si Malki-sua napatay usab

Pagkatinuod. Dili gayod kaduhaduhaan ang pagkatinuod sa asoy nga anaa sa mga basahon ni Samuel. Si Kristo Jesus mismo, sa dihang nangatarongan sa pagtutol nga gipatungha sa mga Pariseo, naghisgot sa hitabo nga girekord sa 1 Samuel 21:3-6 bahin sa pagkadawat ni David ug pasundayag nga tinapay gikan kang Ahimelek nga saserdote. (Mat 12:1-4) Didto sa sinagoga sa Antioquia sa Pisidia, si apostol Pablo mikutlo gikan sa 1 Samuel 13:14 samtang daklit niyang gisubli ang mga hitabo gikan sa kasaysayan sa Israel. (Buh 13:20-22) Kini nga apostol, diha sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma, migamit ug mga pulong gikan sa salmo ni David, diin kini nga mga pulong makaplagan sa 2 Samuel 22:50 ug sa Salmo 18:49, aron pamatud-an nga ang ministeryo ni Kristo ngadto sa mga Hudiyo nagkompirmar sa mga saad sa Diyos ug naghatag ug pasukaranan alang sa mga dili-Hudiyo sa 'paghimaya sa Diyos tungod sa iyang kaluoy.' (Rom 15:8, 9) Ang mga pulong ni Jehova kang David diha sa 2 Samuel 7:14 gikutlo ug gipadapat kang Kristo Jesus diha sa Hebreohanon 1:5.

Talagsaon gayod usab ang pagkaprangka sa rekord. Kini nagbutyag sa mga kasaypanan sa saserdotehanong balay ni Eli (1Sa 2:12-17, 22-25), sa pagkadaotan sa mga anak nga lalaki ni Samuel (1Sa 8:1-3), ug sa mga sala ug mga kasamok sa banay ni Haring David (2Sa 11:2-15; 13:1-22; 15:13, 14; 24:10).

Ang laing pamatuod sa pagkatinuod sa asoy mao ang katumanan sa mga tagna. Kini naghisgot labot sa paghangyo sa Israel ug usa ka hari (Deu 17:14; 1Sa 8:5), sa pagsalikway ni Jehova sa balay ni Eli (1Sa 2:31; 3:12-14; 1Ha 2:27), ug sa pagpadayon sa pagkahari diha sa linya ni David (2Sa 7:16; Jer 33:17; Eze 21:25-27; Mat 1:1; Luc 1:32, 33).

Ang rekord bug-os nga nahiuyon sa ubang bahin sa Kasulatan. Kini ilabinang mamatikdan kon susihon ang mga salmo, nga ang daghan niini gipatinaw kon unsay anaa sa mga basahon ni Samuel. Ang pagpadala ni Haring Saul ug mga mensahero sa pagbantay sa balay ni David aron sa pagpatay kaniya nagtaganag paninugdang impormasyon sa Salmo 59. (1Sa 19:11) Ang mga kasinatian ni David didto sa Gat, diin siya nagtakoban sa iyang pagkahustog-pangisip aron makalikay sa kamatayon, gihisgotan diha sa Salmo 34 ug 56. (1Sa 21:10-15; dayag nga ang ngalang Abimelek nga makita diha sa superskripsiyon sa Salmo 34 pagaisipon ingong titulo alang kang Haring Akis.) Ang Salmo 142 lagmit nagpabanaag sa mga hunahuna ni David samtang siya nagtagotago gikan kang Saul didto sa langob sa Adulam (1Sa 22:1) o sa langob didto sa Kamingawan sa En-gedi. (1Sa 24:1, 3) Lagmit mao usab kini nga kahimtang ang gihisgotan sa Salmo 57. Apan, kon itandi ang Salmo 57:6 sa 1 Samuel 24:2-4 daw ang langob nga didto sa Kamingawan sa En-gedi mao ang dapit nga gihisgotan sa Salmo 57, kay didto si Saul, ingnon ta, nahulog sa gikalot niya nga gahong alang kang David. Ang Salmo 52 naghisgot kang Doeg nga nagpahibalo kang Saul bahin sa mga pagpakiglabot ni Ahimelek kang David. (1Sa 22:9, 10) Ang gibuhat sa mga Ziphanon sa pagpahibalo kang Haring Saul kon diin nagtago si David naghatag ug kalig-onan sa Salmo 54. (1Sa 23:19) Ang Salmo 2 mopatim-aw nga naghisgot sa mga pagsulay sa mga Filistehanon sa pagpalagpot kang David ingong hari human niya mailog ang salipdanan sa Zion. (2Sa 5:17-25) Ang kasamok batok sa mga Edomhanon sa panahon sa pagpakiggubat kang Hadadezer mao ang panghitabo nga gihisgotan sa Salmo 60. (2Sa 8:3, 13, 14) Ang Salmo 51 maoy usa ka pag-ampo ni David, nga nangaliyupo ug kapasayloan tungod sa iyang sala uban ni Bat-seba. (2Sa 11:2-15; 12:1-14) Ang pagkalagiw ni David gikan kang Absalom naghatag ug kalig-onan sa Salmo 3. (2Sa 15:12-17, 30) Lagmit nga ang Salmo 7 maoy makasaysayanhong impormasyon maylabot sa pagtunglo ni Simei kang David. (2Sa 16:5-8) Mahimong gipunting sa Salmo 30 ang mga hitabo labot sa pagtukod ni David ug halaran diha sa giokanan ni Arauna. (2Sa 24:15-25) Ang Salmo 18 maoy susama ug asoy sa 2 Samuel 22 ug naghisgot sa pagluwas ni Jehova kang David gikan kang Saul ug sa ubang mga kaaway.

Mga Seksiyon nga Dili Makita Diha sa Gregong "Septuagint." Ang 1 Samuel 17:12-31, 55–18:6a dili makita diha sa Gregong *Septuagint* ingon sa makita diha sa Vatican Manuscript Num. 1209. Busa, daghang eskolar ang mihinapos nga kini nga seksiyon maoy ulahing mga pagdugang ngadto sa Hebreohanong teksto. Nangatarongan batok niini nga panglantaw, si C. F. Keil ug F. Delitzsch mikomento: "Ang ideya nga kining gikuwestiyon nga mga seksiyon maoy mga dinugang nga nakayuhot diha sa teksto, dili mapaluyohan pinaagi lamang sa awtoridad sa bersiyon sa Septuagint; sanglit ang binuotbuot nga mga pagtangtang o mga pagdugang sa mga maghuhubad niini nga bersiyon maoy dayag sa tanan."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo II, 1 Samuel, p. 177, *ftn.*

Kon matino unta nga diha gayoy kalainan tali sa gitangtang nga mga seksiyon ug sa ubang mga bahin sa basahon, ang pagkatinuod sa 1 Samuel 17:12-31, 55–18:6a mahimong kaduhaduhaan gayod. Ang pagtandi sa 1 Samuel 16:18-23 ug sa 1 Samuel 17:55-58 nagbutyag kon unsay daw panagsumpaki, kay sa ulahing mga teksto gihulagway si Saul nga nangutana bahin sa pagkatawo sa

iyang kaugalingong maghohoni sa palasyo ug tigdala sa armadura nga si David. Apan, angayng matikdan nga ang posibleng pasukaranan nga gihubit si David una pa niini ingong 'usa ka maisog, gamhanan nga tawo ug usa ka manggugubat' maoy tungod sa iyang kaisog sa pagpatay sa usa ka leyon diin siya nag-inusara lamang ug sa pagpatay sa usa ka oso aron luwason ang mga karnero sa iyang amahan. (1Sa 16:18; 17:34-36) Dugang pa, ang Kasulatan wala maghisgot nga si David aktuwal nga miapil sa gubat ingong tigdala-sa-armadura ni Saul sa wala pa niya patya si Goliat. Ang hangyo ni Saul kang Jese mao: "Itugot, palihog, nga magpadayon si David sa pag-alagad kanako, kay siya nakapahimuot sa akong mga mata." (1Sa 16:22) Kini nga hangyo wala magsalikway sa posibilidad nga si Saul sa ulahi mitugot kang David nga mopauli sa Betlehem mao nga, sa dihang miulbo ang gubat batok sa mga Filistehanon, si David niadtong higayona nagbantay pa sa mga karnero sa iyang amahan.

Labot sa pangutana ni Saul, "Kinsang anak kadtong bataa, Abner?" ang gihisgotang komentaryo nag-ingon (p. 178, *ftn.*): "Bisan kon si Abner wala na magtuki pa sa linya sa kagikan sa manunugtog ug alpa ni Saul, si Saul mismo dili gayod mahikalimot nga si David maoy usa ka anak nga lalaki sa taga-Betlehem nga si Jese. Apan adunay daghan pang gipasabot sa pangutana ni Saul. Dili ang ngalan lamang sa amahan ni David ang buot niyang

MGA PANGUNANG PUNTO SA IKADUHANG SAMUEL

Ang rekord sa pagkahari ni David—ang mga panalangin nga iyang natagamtam, ingon man ang disiplina nga iyang nadawat sa dihang siya nakasala

Sa sinugdan kini maoy bahin sa usa lamang ka linukot nga basahon kauban sa Unang Samuel; ang bahin sa Ikaduhang Samuel gitapos ni Gad ug Natan sa kataposan sa kinabuhi ni David sa mga 1040 W.K.P.

Si David nahimong hari ug nagmando sa Hebron (1:1–4:12)

- Si David nagbangotan sa kamatayon ni Saul ug Jonatan; siya mipuyo sa Hebron ug gidihogan ingong hari sa mga tawo sa Juda
- Si Abner naghimo kang Is-boset nga anak nga lalaki ni Saul ingong hari sa nahibiling bahin sa Israel; nahitabo ang panag-away tali sa magkaatbang nga mga gingharian
- Si Abner mitalikod aron sa pagdapig kang David apan gipatay siya ni Joab
- Si Is-boset gibuno; gimando ni David nga patyon ang mga mipatay kaniya

Si David nagmando ingong hari sa tanang tribo sa Israel (5:1–10:19)

- Si David gidihogan ingong hari sa tibuok Israel; iyang giilog ang salipdanan sa Zion ug gihimo ang Jerusalem nga iyang kaulohang siyudad
- Ang mga Filistehanon kaduha misulong apan napildi sa matag pagsulong
- Si David misulay sa pagdala sa Arka ngadto sa Jerusalem; wala kadto madayon sa dihang si Uzah namatay tungod sa pagkupot niini aron kini dili malintuwad
- Ang iyang ikaduhang pagsulay sa pagdala niini milampos sa dihang ang Arka gidala sa hustong paagi
- Si David mipahayag kang Natan sa iyang tinguha sa pagtukod ug usa ka templo alang kang Jehova; si Jehova mihimog pakigsaad kaniya alang sa usa ka gingharian

Si David nakasala uban kang Bat-seba; ang katalagman miabot kaniya gikan sa iyang kaugalingong balay (11:1–20:26)

- Ang mga Israelinhon nakiggubat sa Ammon; si David nanapaw uban kang Bat-seba, kansang bana nga si Urias nag-alagad sa kasundalohan; sa dihang napakyas ang mga paningkamot sa paglilong sa iyang sala, gimaniobra ni David nga si Urias mamatay sa panggubatan ug giminyoan ang nabalo nga si Bat-seba
- Pinaagi sa batid nga paggamit ug sambingay, si Natan nagbadlong kang David tungod sa iyang sala ug nagpahibalo sa paghukom ni Jehova: Ang katalagman motungha gikan sa iyang kaugalingong balay, ang iyang kaugalingong mga asawa panamastamasan, ang anak nga lalaki kang Bat-seba mamatay
- Ang bata namatay; si Bat-seba, nagmabdos pag-usab, nanganak kang Solomon
- Ang anak nga lalaki ni David nga si Amnon naglugos kang Tamar nga iyang igsoon sa amahan; ang anak nga lalaki ni David nga si Absalom, ang pursoso nga igsoong lalaki ni Tamar, nanimalos kaniya pinaagi sa pagpatay kang Amnon; dayon siya mikalagiw ngadto sa Gesur
- Human bug-os mapasaylo ni David, si Absalom nagsugod sa paglaraw batok sa iyang amahan; sa kataposan giproklamar niya ang iyang kaugalingon nga hari didto sa Hebron
- Si David ug ang iyang mga tigpaluyo mikalagiw gikan sa Jerusalem aron makalingkawas gikan kang Absalom ug sa iyang mga tigpaluyo; sa Jerusalem, si Absalom nakigrelasyon sa napulo ka puyopuyo ni David; ang kasundalohan ni Absalom migukod kang David ug nakaagom ug kapildihan; si Absalom gipatay sukwahi sa espesipikong mga sugo ni David
- Si David gipasig-uli ingong hari; ang Benjaminhong si Sheba mialsa, ug gisugo ni David si Amasa nga mangulo sa kasundalohan aron sa pagpukgo sa rebelyon; gipatay ni Joab si Amasa ug siya ang nangulo; si Sheba gipatay

Kataposang mga hitabo sa paghari ni David (21:1–24:25)

- Gitugyan ni David ang pito ka anak nga lalaki ni Saul ngadto sa mga Gabaonhon aron patyon ug ipanimalos kanila ang pagkasad-an sa dugo sa balay ni Saul
- Si David mitagik ug mga awit sa pagdayeg kang Jehova, nga miila kaniya ingong ang tuboran sa pag-inspirar kaniya
- Si David nakasala sa pagsugo nga mohimog pagsenso, ug kini misangpot sa pagkahanaw sa kinabuhi sa mga 70,000 tungod sa kamatay
- Gipalit ni David ang giokanan ni Arauna nga Jebusihanon ingong dapit nga tukoran ug halaran alang kang Jehova

masayran, kondili kon unsang matanga gayod sa tawo ang amahan sa usa ka batan-on nga nakabaton sa talagsaong kaisog sa pagbuhat sa maong kahibulongan nga bayanihong buhat; ug ang pangutana gisukna dili lamang aron ipahigawas ang iyang balay sa buluhisan ingong ganti nga gisaad sa pagbuntog kang Goliat (ber. 25), kondili usab ang posibilidad gayod nga iyang mahimong sakop ang maong tawo sa iyang palasyo, sanglit siya nagtuo nga ang kaisog ug ang kawalay-kahadlok nga nabatonan sa anak nahuptan gayod usab sa amahan. Tinuod nga si David mitubag lamang, 'Ang anak sa imong sulugoon nga si Jese nga taga-Betlehem;' apan dayag kaayo gikan sa ekspresyon sa kap. xviii. 1, 'sa dihang siya nahuman na sa pagpakigsulti kang Saul,' nga si Saul nakigsulti pa kaniya ug dugay bahin sa iyang pamilya, sanglit ang mismong mga pulong nagpasabot ug taudtaod nga panagsultihanay." (Alang sa ubang mga teksto diin ang pulong nga "kinsa" nagpasabot ug labaw pa kay sa pagkaila lamang sa ngalan sa usa ka tawo, tan-awa ang Ex 5:2; 1Sa 25:10.)

Busa adunay maayong katarongan sa paglantaw nga ang 1 Samuel 17:12-31, 55–18:6a maoy bahin sa orihinal nga teksto.

SANAG-PULA. Tan-awa ang BULOK.

SANBALAT [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Si Sin [ang diyos-bulan] Nakaluwas"]. Usa ka Horonhon (nga nagkahulogang usa ka pumoluyo sa Bet-horon o sa Horonaim) nga misupak sa mga paningkamot ni Nehemias sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem. (Neh 2:10) Siya gituohan nga mao ang Sanbalat nga gihisgotan diha sa usa ka papiro nga nakaplagan sa Elephantine sa Ehipto, nga diha niini gipaila ang usa ka tawo nga nagbaton sa maong ngalan ingong gobernador sa Samaria ug ang amahan ni Delaias ug Selemias.

Uban ni Tobias ug Gesem, giyubit ni Sanbalat ang mga Hudiyo ug giakusahan sila nga mirebelde batok sa hari sa Persia. (Neh 2:19; 4:1) Samtang nagpadayon ang buluhaton sa pagpang-ayo, siya ug ang ubang mga magsusupak nagkunsabo sa pagpakig-away batok sa Jerusalem. Apan ang bisan unsang mga paningkamot nga ilang gihimo labot niini wala molampos, kay ang mga Hudiyo misalig kang Jehova ug nagbutang ug mga bantay. (Neh 4:7-9) Human masampongi ang mga gawang diha sa paril sa Jerusalem, si Sanbalat ug ang uban pa sublisubling nag-awhag kang Nehemias nga mopahilayo sa siyudad. Sa dihang kini napakyas, siya ug si Tobias nagsuhol ug usa ka Hudiyo sa paghadlok kang Nehemias aron siya motago sa templo ug makasala. Apan sila wala molampos. —Neh 6:1-14.

Sa ulahi, sa iyang pagbalik human mibiya sa Jerusalem, nakaplagan ni Nehemias nga ang usa ka apo nga lalaki sa Hataas nga Saserdoteng si Eliasib nahimong umagad nga lalaki ni Sanbalat. Busa giabog ni Nehemias kini nga apo.—Neh 13:6, 7, 28.

SANDALYAS. Usa ka sapin nga lapad ug lapalapa nga gama sa panit, kahoy, o ubang lanoton nga materyales nga isul-ob sa tiil ug ihigot ginamit ang mga liston nga sagad gama sa mga tinabas nga panit nga ipaagi tali sa kumagko ug sa ikaduhang tudlo sa tiil, sa palibot sa tikod, ug sa ibabaw sa tiil. Sa pipila ka kahimtang ang estrap moabot hangtod sa buolbuol.

Ang mga sandalyas sa Ehipto sagad pinahangad dapit sa mga tudlo sa tiil. Ang pipila ka sandalyas sa Asirya gilangkoban lamang ug sapin sa tikod ug sa kilid sa tiil, nga gibangan ibabaw sa tiil pinaagig mga tinabas nga panit ug walay suylas sa atubangang bahin sa tiil. Ang mga Romano nagsul-ob ug mga sandalyas ug giingon nga sila nagsul-ob usab ug mga sapatos nga sama sa modernong mga sapatos. Ang mga dungganon sa katilingban ug ang mga harianon nga mga Asiryanhon, mga Romano, ug ang uban pa nagsul-ob ug mas maanindot nga mga sandalyas o samag-botas nga mga sapatos. Ang pipila ka Bedouin palibot sa Bukid sa Sinai nagsul-ob ug mga sandalyas nga gama gikan sa usa ka espisye sa *dugong* (samag-poka nga hayop sa dagat). Si Jehova mahulagwayong namulong nga iyang gisapatosan ang Jerusalem ug "panit sa poka" (Heb., *ta'chash*).—Eze 16:10.

Ang mga saserdote sa Israel giingon nga nagalagad sa tabernakulo ug sa templo nga nagtiniil. (Itandi ang Ex 3:5; Jos 5:15; Buh 7:33.) Apan ang paglakaw sa gawas nga magtiniil maoy usa ka timailhan sa kasubo o kaulawan.—2Sa 15:30; Isa 20:2-5; itandi ang sugo ngadto kang Ezequiel (24: 17, 23).

Panahon sa taas nga panaw naandan ang pagdala ug ekstrang paris nga sandalyas, sanglit mahimong madaot ang mga lapalapa sa sandalyas o maputol ang mga liston. Si Jesus, sa pagpadala sa mga apostoles, ug usab sa 70 ka tinun-an, nagsugo kanila sa dili pagdala ug duha ka paris nga sandalyas kondili mosalig sa pagkamaabiabihon niadtong modawat sa maayong balita.—Mat 10:5, 9, 10; Mar 6:7-9; Luc 10:1, 4.

Mahulagwayong Paggamit. Ilalom sa Balaod, ang usa ka babayeng balo maghubo sa sandalyas sa usa ka tawo nga modumili sa paghimo ug kaminyoon sa bayaw nga lalaki ngadto kaniya, ug ang iyang ngalan pagatawgon, nga mabiaybiayon, "Ang balay sa usa nga gihuboan sa iyang sandalyas." (Deu 25:9, 10) Ang pagbalhin sa propiedad o sa katungod sa paglukat gisimbolohan pinaagi sa

paghatag sa usa ka tawo sa iyang sandalyas ngadto sa lain.—Ru 4:7-10; tan-awa ang KAMINYOON SA BAYAW NGA LALAKI.

Diha sa ekspresyon nga "sa Edom ilabay ko ang akong sandalyas" (Sal 60:8; 108:9), tingali gipasabot dinhi ni Jehova nga ang Edom pagasakopon. Lagmit kini may kalabotan sa kostumbre sa paglabay sa sandalyas sa usa ka tawo ngadto sa usa ka lote aron ipaila ang iyang pagpanag-iya niini. O, lagmit kini nagpaila ug pagtamay alang sa Edom, sanglit diha sa mao ra usab nga teksto ang Moab gitawag nga "akong dulang nga hugasanan." Sa Tungang Sidlakan karong adlawa, ang paglabay sa sandalyas maoy timaan sa pagtamay.

Gisugo ni David si Solomon nga silotan si Joab, kinsa 'nagbutang sa dugo sa gubat . . . sa iyang mga sandalyas' sa panahon sa kalinaw—usa ka mahulagwayong pamulong nga naglarawan sa pagkasad-an ni Joab sa dugo tungod sa pagpatay niya kang Heneral Abner ug kang Heneral Amasa. (1Ha 2:5, 6) Kini, lakip na ang kamatuoran nga ang usa nga nagsul-ob sa iyang mga sandalyas nagpasabot nga ang usa ka tawo hapit nang mobuhat sa usa ka buluhaton sa gawas sa iyang balay (o sa bisan diin nga siya nag-estar; itandi ang Buh 12:8), naghatag ug katin-awan sa tambag ni apostol Pablo ngadto sa mga Kristohanon nga 'sul-oban nila ang ilang mga tiil sa kasangkapan sa maayong balita sa pakigdait.'—Efe 6:14, 15.

Ang pagbadbad sa mga liston sa sandalyas sa laing tawo o ang pagdala sa iyang mga sandalyas giisip nga usa ka ubos nga buluhaton sama sa sagad nga himoon sa mga ulipon. Si Juan migamit niini nga pagtandi aron ipakita ang iyang pagkaubos kang Kristo.—Mat 3:11; Mar 1:7.

SANDIYA [Heb., *'avat·ti'ach*]. Usa ka dako, linginon nga prutas nga may gahing panit, daghang liso, ug tam-is nga unod nga tubigon kaayo. Usa kini sa mga pagkaon nga gipangandoy sa nagkasagol nga panon sa katawhan ug sa mga Israelinhon samtang didto sa kamingawan human mobiya sa Ehipto. (Num 11:4, 5) Ang mga sandiya (*Citrullus vulgaris*) dugay nang gitanom didto sa Ehipto ug sa ubang mga bahin sa Tungang Sidlakan.

SANGA, TUROK. Usa kini ka mas gamay nga bahin sa usa ka punoan, sama sa sanga sa usa ka kahoy, sa usa ka suba, o sa usa ka banay. Sa Bibliya ang ubay-ubayng Hebreohanon ug Gregong mga pulong gihubad sa lainlaing paagi ingong "sanga," "turok," "salingsing," "utbong," "palwa," "gamayng sanga," ug "tumoy sa kahoy." Ang mga sanga sa kahoy may hinungdanong bahin sa pagsimba sa Israel. Panahon sa Pista sa mga Balongbalong, sa ikapitong bulan sa Etanim o Tisri, ang mga sanga sa mga kahoy, lakip sa palma, olibo, mirto, ug alamo, gigamit sa pagtukod ug mga balongbalong nga puy-an sa mga tawo sa panahon sa pista.—Lev 23:40; Neh 8:15.

Sa pagsulod ni Jesus sa Jerusalem niadtong Nisan 9, 33 K.P., ang panon sa katawhan nga miadto sa Jerusalem alang sa Paskuwa ug sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo miabiba kaniya pinaagi sa pagwarawara ug mga sanga sa palma, nga nag-abiba kaniya ingong hari sa Israel. (Ju 12:12, 13) Sa susama, ang "dakong panon" sa panan-awon ni Juan diha sa Pinadayag kapitulo 7 gipakita nga nagwarawara ug mga sanga sa palma samtang sila nagpasidungog sa kaluwasan ngadto sa Diyos nga naglingkod sa trono, ug ngadto sa Kordero.—Pin 7:9, 10.

Mahulagwayong Paggamit. Si Jesus nagdako sa gamayng lungsod sa Nasaret, nga lagmit nagkahulogang "Lungsod sa Turok." Ang apostol nga si Mateo naghisgot kang Jesus nga gitawag ug Nasaretnon (mopatim-awng naggikan sa Heb. nga *ne'tser,* turok) ingong katumanan sa tagna, nga nagpunting sa tagna sa Isaias 11:1.—Mat 2:23.

Gipakasama ni apostol Pablo ang mga mahimong bahin sa binhi ni Abraham nga magmando sa langitnong Gingharian ngadto sa mga sanga sa simbolikong kahoy nga olibo. Ang ihalas nga mga sanga (ang katawhan sa kanasoran, mga Hentil) gisumpay aron ihulip sa "giputol" nga kinaiyanhong mga sanga (mga Hudiyo) tungod kay diyutay lamang ang midawat kang Kristo, ug ang kadaghanan wala modawat kaniya. Busa ang bug-os nga gidaghanon nga gitino-daan sa Diyos nakompleto, ug sa kapulihay gilangkoban kini sa mga Hudiyo ug mga Hentil.—Rom 11:17-24.

Ang "salingsing" o "sanga" ug ang susamang mga termino nga gihisgotan na gigamit diha sa Kasulatan sa pagtumong sa usa ka anak o sa usa ka kaliwat. Sa pagpanalangin ni Jacob sa iyang mga anak nga lalaki, gitawag niya si Jose nga usa ka salingsing (Heb., *ben,* "anak"). (Gen 49:22, *ftn* sa *Rbi8*) Ang pagkalaglag nga walay gibilin nga gamot ug sanga nagsimbolo sa pagkapuo sa banay o sa tanang sakop sa usa ka matang, o sa bug-os nga pagkalaglag nga dili na mapasig-uli pa.—Mal 4:1; itandi ang Isa 5:24; Os 9:16.

Si Jesu-Kristo gihisgotan sa tagna diha sa Hebreohanong Kasulatan ingong alagad ni Jehova nga "Turok" (*NW, Le*) o "Sanga" (*KJ, AT*), "Salingsing" (*Ro*). (Zac 3:8) Sa Zacarias 6:12, 13, "ang tawo kansang ngalan maoy Turok" gihubit nga nagtukod sa templo ni Jehova ug naglingkod ingong saserdote diha sa iyang trono. Kini mapadapat lamang kang Jesu-Kristo, sanglit siya lamang ang takos sa katungdanan ingong Hari ug Saserdote ubos sa kahikayan sa Diyos. Si Jesu-Kristo gisaad ingong usa

ka matarong nga "turok" nga gipatindog alang kang David. Kini Siya magpahamtang sa pagkamatarong ug hustisya. (Jer 23:5; 33:15; itandi ang Isa 53:2; Pin 22:16.) Siya gitawag usab nga usa ka gamayng sanga ug usa ka turok ni Jese, ang amahan ni David.—Isa 11:1.

Ang pagkatapos sa dinastiya sa mga hari sa Babilonya gihulagway pinaagi sa pagpakasama niini sa "usa ka turok nga gikasilagan," sinalibay ug dili angayang ilubong.—Isa 14:19.

Maingon nga si Jehova nga Maglalalang nagpalambo sa mga tanom ug mga kahoy diha sa tanaman, mao man usab ang "turok," "sanga," ug ang susamang mga termino nalangkit sa paglambo, pag-uswag, ug sa mga panalangin ni Jehova. (Isa 4:2; 60:21, 22; Job 29:19) Siya misaad nga "ingon sa mga dahon ["usa ka sanga," *KJ;* "usa ka berdeng dahon," *RS*] ang mga matarong molambo."—Pr 11:28.

SANGTUWARYO. Usa ka dapit nga gigahin alang sa pagsimba sa Diyos o sa mga diyos, usa ka balaang dapit; usa ka balaang puloy-anan. (1Cr 22:19; Isa 16:12; Eze 28:18; Am 7:9, 13) Wala magpasabot nga ang "sangtuwaryo" usa gayod ka linaing tinukod, kay ang sangtuwaryo nga didto sa Sekem nga gihisgotan sa Josue 24:25, 26 lagmit maoy usa ka dapit lamang diin gitukod ni Abraham ang usa ka halaran kasiglohan na ang milabay. (Gen 12:6, 7) Apan ang pulong nga "sangtuwaryo" sagad nagtumong sa tabernakulo (Ex 25:8, 9) o kaha sa templo didto sa Jerusalem. (1Cr 28:10; 2Cr 36:17; Eze 24:21) Sa dihang ipadapat alang sa tabernakulo, ang "sangtuwaryo" mahimong magtumong sa tibuok tolda ug sa sawang niini (Ex 25:8, 9; Lev 21:12, 23), sa mga muwebles ug mga galamiton sa sangtuwaryo (Num 10:21; itandi ang Num 3:30, 31), o kaha kini mahimong magtumong sa Labing Balaan (Lev 16:16, 17, 20, 33).

Ingong usa ka balaang dapit, ang sangtuwaryo sa Diyos kinahanglan nga magpabiling dili mahugawan. (Num 19:20; Eze 5:11) Busa, ang mga Israelinhon kinahanglang 'mataha' niining linain nga dapit diin ang Diyos nagpuyo sa mahawason nga paagi. (Lev 19:30; 26:2) Sa dihang sila gidestiyero gikan sa Yutang Saad, sila wala nay literal nga sangtuwaryo. Apan si Jehova misaad nga siya mismo mahimong, ingnon ta, "usa ka sangtuwaryo" alang kanila.—Eze 11:16.

Ang Gregong termino nga *na·os′* gigamit sa lapad nga diwa sa pagtumong sa tibuok dapit sa templo (Ju 2:20) o sa pangunang tinukod, lakip sa Balaan ug sa Labing Balaan nga mga lawak niini nga giulang pinaagig kortina. (Mat 27:51) Pananglitan, sa dihang si Zacarias misulod "sa sangtuwaryo" aron sa paghalad ug insenso, siya misulod sa Balaan kay didto nahimutang ang halaran sa insenso.—Luc 1:9-11.

Ang puloy-anang dapit sa Diyos sa mga langit maoy usa ka sangtuwaryo, o usa ka balaang dapit. Diha niining langitnon nga sangtuwaryo nga nakita ni apostol Juan sa panan-awon ang arka sa pakigsaad human sa paghuyop sa 'ikapitong trompeta.' (Pin 11:15, 19) Human niana iyang nakita ang mga manulonda nga migula gikan niini nga sangtuwaryo ug, maylabot sa pagbubo sa "pito ka panaksan" sa kasuko sa Diyos, iyang nadungog ang usa ka "makusog nga tingog" nga migula gikan niini.—Pin 14:15, 17; 15:5, 6, 8; 16:1, 17.

Mahitungod sa yutan-ong sawang sa dakong espirituwal nga templo sa Diyos, si apostol Juan gisultihan diha sa panan-awon: "Tindog ug sukda ang sangtuwaryo sa templo sa Diyos ug ang halaran ug kadtong nagasimba diha niini. Apan bahin sa sawang nga anaa sa gawas sa sangtuwaryo sa templo, pasagdi kini ug ayaw kini sukda, tungod kay kini gihatag na sa kanasoran, ug ilang yatakyatakan ang balaang siyudad sulod sa kap-atagduha ka bulan." (Pin 11:1, 2) Ang templo nga gihisgotan dinhi dili mahimong mao ang templo didto sa Jerusalem, tungod kay kana nga tinukod nalaglag na duolan sa tulo ka dekada una pa niana. Tungod kay yutan-on, ang kanasoran 'mahatagan' lamang ug usa ka sawang nga naglungtad usab sa yuta. Busa kini maghawas gayod sa usa ka kahimtang nga napahimuslan sa dinihogang mga sumusunod ni Jesus samtang dinhi pa sa yuta. Bisan tuod imposible alang sa kanasoran ang pagyatakyatak sa usa ka dapit diha sa mga langit, sila makahimo sa pagpakaulaw sa mga tawo nga gianak sa espiritu sa Diyos aron mahimong iyang mga anak ug kinsa makadawat ug langitnong panulondon uban ni Kristo. (Pin 3:12) Sa susama, ang tagna ni Daniel maylabot sa paglumpag sa "piho nga dapit sa iyang sangtuwaryo" (Dan 8:11) ug ang pagpasipala sa sangtuwaryo (Dan 11:31) mopatim-awng nagpunting sa mga panghitabo maylabot niadtong nag-alagad ingong luyoluyong mga saserdote diha sa dakong espirituwal nga templo sa Diyos.

Ang mga membro sa Kristohanong kongregasyon, ang lawas ni Kristo, maoy usa ka templo o sangtuwaryo, diin ang Diyos nagpuyo pinaagi sa espiritu.—1Co 3:17; Efe 2:21, 22; 1Pe 2:5, 9; tanawa ang TEMPLO (Ang Dinihogang mga Kristohanon—Usa ka Espirituwal nga Templo).

SANHEDRIN. Tan-awa ang KORTE, HUDISYAL NGA.

SANLA. Usa ka sakit nga gitawag sa Bibliya sa Hebreohanong termino nga *tsa·ra′′ath* ug sa Gregong pulong nga *le′pra.* Ang tawong nataptan niini gitawag ug sanlahon.

Sa Kasulatan ang "sanla" dili kay nagtumong lamang sa sakit nga sanla nga nailhan nato karong adlawa, kay kini motapot dili lamang sa tawo kondili usab sa mga besti ug sa mga balay. (Lev 14:55) Ang sanla karong adlawa nailhan usab ingong sakit nga *Hansen's disease,* nga ginganlan sa ingon tungod kay si Dr. Gerhard A. Hansen mao ang nakadiskobre sa kagaw nga kasagarang gituohan nga maoy hinungdan niining sakita. Apan, bisan tuod nga ang *tsa·ra'ʹath* mapadapat dili lamang sa sanla karong adlawa, walay duhaduha nga ang sanla sa tawo nga karon gitawag ug *Hansen's disease* naglungtad na sa Tungang Sidlakan niadtong karaang panahon.

Mga Matang sa Sanla ug Ilang mga Epekto. Karong adlawa, ang sanla o *Hansen's disease,* nga dili kaayo mananakod, adunay tulo ka matang. Ang usa ka matang nga adunay butoybutoy mopahinabog pagpamaga sa panit ug magpatunghag mga bugonbugon, una diha sa nawong ug unya sa ubang mga bahin sa lawas. Kini usab magdaot sa mga membrana sa danglogon nga mga substansiya nga anaa sa ilong ug sa tutonlan sa biktima. Gitawag kini ug itom nga sanla. Ang laing matang mao ang *anesthetic* nga sanla, nga gitawag usahay ug puti nga sanla. Dili kaayo kini grabe sama sa itom nga sanla ug kini pangunang magdaot sa mga ugat-ugat. Mahimong motungha kini diha sa panit ug sakit tandogon, ug mahimong magpatungha usab kini ug pagpaminhod. Ang ikatulong matang sa sanla maoy kombinasyon sa mga simtoma sa duha ka matang sa sanla nga nahisgotan na.

Sa dihang ang sanla mograbe pa gayod, ang pagpanghubag nga motungha sa sinugdan magpagulag nana, ang mga buhok sa ulo ug kilay mangalarot, ug ang mga kuko mangaukang, madaot, ug matangtang. Dayon ang mga tudlo, ang mga bukton ug mga tiil, ilong, o mga mata sa biktima mahimong inanay nga ut-oton. Sa kataposan, sa labing grabe nga mga kahimtang, ang sanlahon mamatay. Ang "sanla" nga gihisgotan sa Bibliya tinong naglakip gayod sa maong grabeng sakit sanglit gihisgotan kini ni Aaron ingong usa ka sakit diin ang unod "katunga na nga naut-ot."—Num 12:12.

Kini nga kahubitan motabang kanato aron mas masabtan ang gihisgotan sa Bibliya maylabot niining makahahadlok nga sakit ug sa grabeng mga sangpotanan sa pagkamapangahason ni Uzzias sa pagtanyag ug insenso diha sa templo ni Jehova. —2Ha 15:5; 2Cr 26:16-23.

Pagdayagnos. Pinaagi sa Moisesnong Balaod, gitagana ni Jehova sa Israel ang impormasyon aron matino sa saserdote ang sanla ug maila ang kalainan niini ug sa ubang dili kaayo grabeng mga sakit sa panit. Sumala sa girekord sa Levitico 13:1-46, makita nato nga ang sanla magsugod pinaagi sa usa ka lap-ak, kagid, pat-ak, hubag, o usa ka ulat sa unod nga napaso sa kalayo. Usahay ang mga simtoma dayag kaayo. Ang balhibo sa naapektohan nga bahin maoy puti, ug ang sakit nga sanla makita nga mas lalom kay sa panit. Pananglitan, tungod sa puti nga lap-ak sa panit moputi ang balhibo niini, ug ang buhing unod mahimong motungha diha sa lap-ak. Kini nagpasabot nga ang maong tawo adunay sanla ug ipahayag nga mahugaw. Bisan pa niana, sa ubang mga kahimtang ang sakit dili lalom kay sa panit ug ang usa ka yugto sa pagkuwarentinas ipatuman, ug dayon susihon kini sa saserdote nga maoy mohimog kataposang pagtino sa sakit.

Giila nga ang sanla moabot sa kahimtang nga dili na makatakod. Kon kini mokanap sa tibuok lawas, ug moputi na ang tibuok lawas, ug dili madayag ang buhing unod, kini maoy timailhan nga ang sakit naalim na ug nga ang mga ulat na lamang niini ang nagpabilin. Dayon ipahayag sa saserdote ang biktima ingong mahinlo, ug ang sakit dili na peligroso kang bisan kinsa.—Lev 13:12-17.

Kon ang sanlahon naayo na, adunay mga kahikayan sa pagputli kaniya sa seremonyal nga paagi, ug lakip niini ang pagtanyag sa saserdote ug halad alang kaniya. (Lev 14:1-32) Apan kon ipahayag sa saserdote nga mahugaw ang tawong wala pa maayo sa iyang sanla, ang mga besti sa sanlahon kinahanglang gision, kalkagon ang mga buhok sa iyang ulo ug iyang tabonan ang bigote o ang iyang ibabawng ngabil, ug siya mosinggit nga "Mahugaw, mahugaw!" Siya kinahanglang maglain pagpuyo sa gawas sa kampo (Lev 13:43-46), usa kini ka paagi nga gihimo aron dili matakdan sa sanlahon kadtong mga tawo nga sa ilang taliwala si Jehova nagpuyo. (Num 5:1-4) Mopatim-aw nga niadtong karaang panahon ang mga sanlahon nag-usa o nagtingob sa pagpuyo, ug tungod niana sila mahimong magtinabangay sa usag usa.—2Ha 7:3-5; Luc 17:12.

Diha sa mga besti ug sa mga balay. Ang sanla makaapektar usab sa mga besti nga balhibo sa karnero ug sa mga besti nga lino, o sa bisan unsang butang nga gama sa panit. Ang hampak mahimong mawala pinaagi sa paglaba, ug dihay mga kahikayan sa pagkuwarentinas sa maong butang. Apan kon magpadayon kining dalagong-berde o pulahong hampak, nan mitapot ang grabeng sanla ug ang besti kinahanglang sunogon. (Lev 13:47-59) Kon ang dalagong-berde o pulahong mga hulpa makita diha sa bungbong sa balay, ipatuman sa saserdote ang pagkuwarentinas. Tingali kinahanglang langkaton ang nataptan nga mga bato ug ang balay kiskisan sa sulod, ang gilangkat nga mga bato ug ang nakiskis nga mga palitada ilabay ngadto sa usa ka mahugaw nga dapit sa gawas sa siyu-

dad. Kon ang hampak mobalik, ang balay ipahayag nga mahugaw ug gub-on, ug ang mga materyales ilabay ngadto sa mahugaw nga dapit. Apan sa balay nga gipahayag nga mahinlo adunay kahikayan alang sa pagputli. (Lev 14:33-57) Gituohan nga ang sanla nga mitapot sa mga besti o sa mga balay maoy usa ka matang sa agup-op; apan, kini dili matino.

Ingong Usa ka Ilhanan. Ang sanla maoy usa sa mga ilhanan nga gihatag ni Jehova kang Moises nga himoon aron ipakita sa mga Israelinhon nga ang Diyos nagpadala kaniya. Ingon sa gisugo, gisuksok ni Moises ang iyang kamot sa itaas nga pilo sa iyang besti, ug sa paghulbot niya niini, "ang iyang kamot gisanla nga ingon sa niyebe!" Kini naulian "sama sa uban niyang unod" pinaagi sa pagsulod ug balik sa iyang kamot sa itaas nga pilo sa iyang besti ug sa paghulbot niini pag-usab. (Ex 4: 6, 7) Ingong buhat sa Diyos, si Miriam gihampak ug "sanla nga ingon kaputi sa niyebe" tungod kay siya misulti batok kang Moises. Si Moises nagpakiluoy sa Diyos aron si Miriam mamaayo, ug kini gitubag, apan siya gikuwarentinas sa gawas sa kampo sulod sa pito ka adlaw.—Num 12:1, 2, 9-15.

Sa Panahon ni Eliseo. Si Naaman nga Siryanhon maoy usa ka "maisog, tawong gamhanan, bisan tuod sanlahon [o, gitaptan ug sakit sa panit]." (2Ha 5:1, *ftn* sa *Rbi8*) Tungod sa iyang garbo hapit mawala ang kahigayonan nga siya mamaayo, apan sa ulahi gibuhat niya kon unsay gisugo ni Eliseo, maong siya milusbog sa Jordan sa makapito ug ang "iyang unod nahibalik sama sa unod sa usa ka bata ug siya nahinlo." (2Ha 5:14) Human niadto siya nahimong usa ka magsisimba ni Jehova. Apan sa dinalo nga paagi, ang tig-alagad ni Eliseo nga si Gehazi nagkuha sa gasa gikan kang Naaman ginamit ang ngalan sa manalagna, busa siya namakak sa iyang agalon ug ikaingon nga gihimo niyang instrumento ang dili-takos nga kalulot sa Diyos aron makabenepisyo sa materyal nga paagi. Tungod sa iyang sayop nga buhat, ang Diyos naghampak kang Gehazi pinaagig sanla ug siya nahimong "usa ka sanlahon nga ingon ka puti sa niyebe."—2Ha 5:20-27.

Daghan ang sanlahon sa Israel sa adlaw ni Eliseo sanglit gihisgotan man nga dihay upat ka Israelinhong sanlahon sa gawas sa mga ganghaan sa Samaria samtang si Eliseo didto sa sulod sa siyudad. (2Ha 7:3) Apan ang kadaghanan sa mga Israelinhon wala motuo niining tawo sa matuod nga Diyos, maingon nga si Jesus wala dawata sa mga Hudiyo sa iyang kaugalingong dapit. Busa, si Kristo miingon: "Labot pa, daghan ang mga sanlahon sa Israel sa panahon ni Eliseo nga manalagna, bisan pa niana walay usa kanila ang gihinloan, gawas kang Naaman nga tawong taga-Sirya."—Luc 4:27.

Giayo ni Jesus ug sa Iyang mga Tinun-an. Sa panahon sa iyang ministeryo sa Galilea, giayo ni Jesus ang usa ka sanlahon nga gihubit ni Lucas ingong "usa ka tawo nga punog sanla." Gibaoran siya ni Jesus nga dili mosulti kang bisan kinsa ug miingon: "Apan lakaw ug ipakita ang imong kaugalingon ngadto sa saserdote, ug paghalad may kalabotan sa paghinlo kanimo, ingon sa gisugo ni Moises, ingon nga usa ka pamatuod ngadto kanila." —Luc 5:12-16; Mat 8:2-4; Mar 1:40-45.

Sa dihang gipadala ni Kristo ang 12 ka apostoles, lakip sa ubang mga butang siya miingon kanila, "Hinloi ang mga sanlahon." (Mat 10:8) Sa ulahi, samtang siya miagi sa Samaria ug sa Galilea, giayo ni Jesus ang napulo ka sanlahon diha sa usa ka balangay. Usa lamang kanila, nga usa ka Samarianhon, ang "mibalik, nga naghimaya sa Diyos uban sa makusog nga tingog" ug siya mihapa sa tiilan ni Jesus ug nagpasalamat kaniya tungod sa iyang gihimo alang kaniya. (Luc 17:11-19) Makita usab nato nga si Kristo didto sa Betania sa balay ni Simon nga sanlahon (kinsa lagmit giayo ni Jesus) sa dihang si Maria nagdihog kang Jesus pinaagi sa mahalong pinahumotan nga lana pipila ka adlaw una pa sa iyang kamatayon.—Mat 26:6-13; Mar 14:3-9; Ju 12:1-8.

SANSANA [lagmit, Pungango sa Datiles]. Usa ka lungsod sa habagatang bahin sa teritoryo sa tribo ni Juda. (Jos 15:21, 31) Gituohan nga kini mao ang Khirbet esh-Shamsaniyat (Horvat Sansanna), mga 12 km (7.5 mi) sa AAS sa Beer-seba. Ang pagtandi sa Josue 15:31 uban sa susamang mga talaan sa mga siyudad sa Josue 19:5 ug 1 Cronicas 4:31 nagpakita nga kini tingali mao ra usab ang Hazar-susa (o Hazar-susim).—Tan-awa ang HAZAR-SUSA.

SANTIAGO [Ang Cebuanong katumbas sa Hebreohanong ngalan nga Jacob, nga nagkahulogang, "Usa nga Naghawid sa Tikod; Malipotong Magpupuli"].

1. Amahan sa apostol nga si Judas (dili si Judas Iskariote).—Luc 6:16; Buh 1:13.

2. Anak nga lalaki ni Zebedeo; igsoon ni Juan ug usa sa 12 ka apostoles ni Jesu-Kristo. (Mat 10:2) Mopatim-aw nga ang iyang inahan mao si Salome, ingon sa gipaila pinaagi sa pagtandi sa duha ka asoy sa samang panghitabo. Ang usa naghisgot nga "ang inahan sa mga anak ni Zebedeo," ug ang lain nagtawag kaniya nga "Salome." (Mat 27:55, 56; Mar 15:40, 41; tan-awa ang SALOME Num. 1.) Ang dugang pagtandi sa Juan 19:25 lagmit magpunting kang Salome ingong ang unodnong igsoon ni Maria, ang inahan ni Jesus. Kon mao, si Santiago maoy ig-agaw igtagsa ni Jesus.

Si Santiago ug ang iyang igsoong lalaki nagtrabaho kauban sa ilang amahan sa pagpangisda

niadtong 30 K.P. sa dihang si Jesus nagtawag kanila uban sa ilang isigkamangingisda nga si Pedro ug Andres aron mahimong iyang mga tinun-an ug "mangingisda ug mga tawo." Agig pagsanong sa pagtawag ni Jesus, si Santiago ug Juan mibiya sa pagpangisda diin kasosyo nila si Pedro ug Andres ug kadto maoy dakodakong kapanginabuhian sanglit sila may mga tawong sinuholan.—Mat 4:18-22; Mar 1:19, 20; Luc 5:7-10.

Pagkasunod tuig, sa 31 K.P., sa dihang gitudlo ni Jesus ang 12 sa iyang mga tinun-an aron mahimong mga apostoles, si Santiago maoy usa sa napili diha sa grupo.—Mar 3:13-19; Luc 6:12-16.

Si Pedro, Santiago, ug Juan kanunayng gihisgotan nga suod nga nakig-uban kang Kristo. Pananglitan, kining tulo mao lamang ang kauban ni Kristo didto sa bukid diin nahitabo ang pagkausab sa dagway (Mat 17:1, 2), mao lamang ang mga apostoles nga gidapit ngadto sa balay aron makasaksi sa pagbanhaw sa anak nga babaye ni Jairo (Luc 8:51), ug mao ang labing suod nga mga kauban ni Jesus didto sa Getsemane samtang siya nag-ampo nianang kataposang gabii (Mar 14:32-34). Si Pedro, Santiago, ug Juan, uban ni Andres, mao ang nangutana kang Jesus kon kanus-a mahitabo ang gitagnang kalaglagan sa templo sa Jerusalem ug kon unsa unya ang ilhanan sa iyang presensiya ug ang kataposan sa sistema sa mga butang. (Mar 13:3, 4) Si Santiago kanunayng gihisgotan kauban sa iyang igsoong si Juan, ug kasagaran siya mao ang unang gihisgotan. Tingali kini nagpaila nga siya mao ang magulang nilang duha.—Mat 4:21; 10:2; 17:1; Mar 1:19, 29; 3:17; 5:37; 9:2; 10:35, 41; 13:3; 14:33; Luc 5:10; 6:14; 8:51; 9:28, 54; Buh 1:13.

Si Santiago ug ang iyang igsoon gianggaan ni Jesus ug Boanerges, nga usa ka Semitikanhong termino nga nagkahulogang "Mga Anak sa Dalugdog." (Mar 3:17) Tingali tungod kini sa pagkaabtik, pagkapuwersado, ug pagkamadasigon niining mga tawhana. Panaglitan, sa usa ka higayon sa dihang ang pipila ka Samarianhon wala mag-abiabi kang Jesus, si Santiago ug Juan buot magpakanaog ug kalayo gikan sa langit aron ut-oton sila. Bisan tuod gibadlong sila ni Jesus tungod sa pagsugyot sa mao nga panimalos, kini nga tinamdan maoy tungod sa ilang matarong nga kasuko ug sa ilang pagtuo. (Luc 9:51-55) Sila may ambisyon usab nga mabatonan ang labing prominenteng mga posisyon diha sa Gingharian, diha sa tuo ug sa wala nga kamot ni Jesus, ug dayag nga gihangyo nila ang ilang inahan (lagmit iyaan ni Jesus) sa pagpangayo sa maong mga pabor gikan kaniya. Human ipatin-aw nga ang iyang Amahan mao ang magbuot nianang butanga, gipahimuslan ni Jesus ang maong higayon aron ipasiugda nga "si bisan kinsa nga buot mahimong una sa inyong taliwala kinahanglang mahimong inyong ulipon."—Mat 20:20-28.

Dayag nga si Santiago namatay niadtong 44 K.P. Gipapatay siya ni Herodes Agripa I pinaagi sa espada. Siya ang unang namatay sa 12 ka apostoles ingong usa ka martir.—Buh 12:1-3.

3. Laing apostol ni Jesu-Kristo ug anak ni Alfeo. (Mat 10:2, 3; Mar 3:18; Luc 6:15; Buh 1:13) Gituohan sa kadaghanan ug dako ang posibilidad nga si Alfeo mao ra usab si Clopas, ug kon mao kini ang kahimtang, nan ang inahan ni Santiago mao si Maria, ang mao ra usab nga Maria nga "inahan ni Santiago nga Gamay ug ni Joses." (Ju 19:25; Mar 15:40; Mat 27:56) Tingali gitawag siya nga Santiago nga Gamay tungod kay siya mubo ug barog o mas bata kay sa laing apostol nga si Santiago nga anak ni Zebedeo.

4. Anak nga lalaki ni Jose ug Maria, ug igsoon ni Jesus sa inahan. (Mar 6:3; Gal 1:19) Bisan tuod dili usa ka apostol, dayag nga mao kini nga Santiago nga usa ka magtatan-aw sa Kristohanong kongregasyon sa Jerusalem (Buh 12:17) ug ang nagsulat sa basahon sa Bibliya nga nagdala sa iyang ngalan. (San 1:1) Tingali siya mao ang sunod nga manghod ni Jesus, tungod kay siya ang unang gingganlan sa upat ka anak nga lalaki ni Maria nga gisabak sa kinaiyanhong paagi: si Santiago, Jose, Simon, ug Judas. (Mat 13:55; tan-awa ang IGSOONG LALAKI.) Diha sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Corinto, nga gisulat sa mga tuig 55 K.P., gipunting ni Pablo nga minyo si Santiago.—1Co 9:5.

Mopatim-aw nga panahon sa ministeryo ni Jesus si Santiago sinati kaayo sa buluhaton sa iyang igsoon (Luc 8:19; Ju 2:12), apan bisan tuod mopatim-awng dili siya magsusupak, siya dili usa sa mga tinun-an ug mga sumusunod ni Kristo. (Mat 12:46-50; Ju 7:5) Lagmit nga kauban siya sa iyang dili-magtutuo nga mga igsoong lalaki sa dihang ilang giawhag si Jesus sa pagtungas ngadto sa Pista sa mga Tabernakulo, sa panahon nga ang mga magmamando sa mga Hudiyo nangita aron sa pagpatay kaniya. (Ju 7:1-10) Lagmit si Santiago usa usab sa mga paryente ni Jesus nga nag-ingon bahin kaniya: "Nalisoan siya sa iyang pangisip."—Mar 3:21.

Apan, human sa kamatayon ni Jesus ug sa wala pa ang Pentekostes 33 K.P., si Santiago kauban sa iyang inahan, mga igsoong lalaki, ug mga apostoles nagtigom alang sa pag-ampo diha sa usa ka itaas nga lawak didto sa Jerusalem. (Buh 1:13, 14) Dayag nga mao kini nga Santiago nga kaniya personal nga nagpakita ang nabanhawng si Jesus, ingon sa gitala sa 1 Corinto 15:7, aron sa pagkombinsir niining kanhi dili-magtutuo nga Siya mao gayod ang Mesiyas. Kini nagpahinumdom kanato sa personal nga pagpakita ni Jesus kang Pablo.—Buh 9:3-5.

Human niadto si Santiago nahimong usa ka prominenteng membro ug mopatim-awng usa ka "apostol" sa kongregasyon sa Jerusalem. (Tan-awa

ang APOSTOL [Pagkaapostol Diha sa Kongregasyon].) Busa, sa unang pagduaw ni Pablo sa mga igsoon sa Jerusalem (mga 36 K.P.), siya nag-ingon nga siya migugol ug 15 ka adlaw uban kang Pedro apan 'wala siyay laing nakitang mga apostoles, si Santiago lamang nga igsoon sa Ginoo.' (Gal 1:18, 19) Si Pedro, human pagawasa gikan sa bilanggoan sa milagrosong paagi, nagsugo sa mga igsoon didto sa balay ni Juan Marcos, "Itaho kining mga butanga kang Santiago ug sa mga igsoon," busa nagpaila sa pagkaprominente ni Santiago. (Buh 12:12, 17) Niadtong mga 49 K.P. ang isyu bahin sa pagtuli nakaabot sa 'mga apostoles ug sa mga ansiyano' sa Jerusalem. Human sa personal nga testimonya ni Pedro, Bernabe, ug Pablo, si Santiago namulong ug naghatag ug desisyon nga giuyonan ug gidawat sa mga nagkatigom. (Buh 15:6-29; itandi ang Buh 16:4.) Sa paghisgot niana nga okasyon, si Pablo nag-ingon nga si Santiago, Cefas, ug Juan "giisip nga mga haligi" taliwala niadtong didto sa Jerusalem. (Gal 2:1-9) Sa hinapos sa usa ka misyonaryong panaw sa ulahi, si Pablo nga didto sa Jerusalem nagtaho sa iyang ministeryo ngadto kang Santiago ug sa "tanang ansiyano" ug kini sila naghatag kaniya ug tambag nga pagasundon.—Buh 21:15-26; tan-awa usab ang Gal 2:11-14.

Ang pamatuod nga mao kining 'igsoon ni Jesus' nga nagsulat sa basahon ni Santiago ug dili usa sa mga apostoles nga pareho niya ug ngalan (ang anak nga lalaki ni Zebedeo o kaha anak nga lalaki ni Alfeo), mopatim-awng gipakita diha sa sinugdanan sa iyang sulat. Diha niana gipaila sa magsusulat ang iyang kaugalingon ingong "ulipon sa Diyos ug sa Ginoong Jesu-Kristo," inay nga usa ka apostol. Sa samang paagi ang iyang igsoong si Judas nagpaila usab sa iyang kaugalingon ingong "usa ka ulipon ni Jesu-Kristo, apan igsoon ni Santiago." (San 1:1; Jud 1) Ang duha ka magsoon mapainubsanong nagdumili sa pagpaila sa ilang kaugalingon ingong unodnong mga igsoon ni Ginoong Jesu-Kristo.

Ang pagtawag kaniya nga "Santiago nga Matarong" gipasukad sa mga tradisyon nga nag-ingong siya gibansagan niini tungod sa iyang paagi sa pagkinabuhi. Wala hisgoti diha sa Kasulatan ang kamatayon ni Santiago. Apan ang sekular nga historyador nga si Josephus nag-ingon nga sa panahon tali sa kamatayon ni Gobernador Festo, sa mga 62 K.P., ug sa pag-abot sa iyang manununod nga si Albinus, ang hataas nga saserdoteng si Ananus (Ananias) "nagpatigom sa mga maghuhukom sa Sanhedrin ug nagdala sa atubangan kanila ug usa ka tawo nga ginganlag Santiago, ang igsoong lalaki ni Jesus kinsa gitawag ug Kristo, ug sa uban pa. Iyang giakusahan sila sa paglapas sa balaod ug gitugyan sila aron batoon."—*Jewish Antiquities,* XX, 200 (ix, 1).

SANTIAGO, SULAT NI.

Usa ka inspiradong sulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Kini maoy usa sa gitawag nga pangkatibuk-ang mga sulat tungod kay, sama sa Una ug Ikaduhang Pedro, Unang Juan, ug Judas (apan dili sama sa kadaghanan sa mga sulat ni Pablo), kini wala ipatumong sa bisan unsang espesipiko nga kongregasyon o tawo. Kini nga sulat gitumong ngadto sa "napulog-duha ka tribo nga nagkatibulaag."—San 1:1.

Magsusulat. Ang magsusulat nagtawag lamang sa iyang kaugalingon nga "si Santiago, ulipon sa Diyos ug sa Ginoong Jesu-Kristo." (San 1:1) Si Jesus adunay duha ka apostoles nga ginganlag Santiago (Mat 10:2, 3), apan lagmit nga dili usa kanila ang misulat niining sulata. Ang usa ka apostol, si Santiago nga anak nga lalaki ni Zebedeo, gipatay ingong martir niadtong mga 44 K.P. (Buh 12:1, 2) Ingon sa gipakita sa kaundan niini nga sulat, lagmit gayod nga kini wala isulat human dayon matukod ang Kristohanong kongregasyon. (San 1:1) Ang laing apostol nga si Santiago, ang anak nga lalaki ni Alfeo, dili ilado sa rekord sa Kasulatan, ug gamay ra kaayo ang nahibaloan bahin kaniya. Kon tagdon ang pagkaprangka sa sulat ni Santiago, mopatim-awng dili gayod si Santiago nga anak nga lalaki ni Alfeo ang magsusulat niini, kay kon siya pa ang magsusulat lagmit nga siya magpaila gayod unta sa iyang kaugalingon ingong usa sa 12 ka apostoles aron mapaluyohan ang iyang kusganong mga pulong pinaagig apostolikanhong awtoridad.

Hinunoa, gipakita sa ebidensiya nga ang magsusulat mao si Santiago nga igsoon ni Jesu-Kristo sa inahan, nga kaniya dayag nga linaing nagpakita ang binanhawng si Kristo, ug kinsa ilado usab taliwala sa mga tinun-an. (Mat 13:55; Buh 21:15-25; 1Co 15:7; Gal 2:9) Ang magsusulat sa sulat ni Santiago nagpaila sa iyang kaugalingon ingong "ulipon sa Diyos ug sa Ginoong Jesu-Kristo," nga pareho gayod sa gihimo ni Judas, kinsa nagsugod sa iyang sulat pinaagi sa pagtawag sa iyang kaugalingon nga "usa ka ulipon ni Jesu-Kristo, apan igsoon ni Santiago." (San 1:1; Jud 1) Dugang pa, lakip sa pangatahoran sa sulat ni Santiago mao ang terminong "Mga pangomosta!" nga gigamit usab sa sulat mahitungod sa pagtuli nga gipadala ngadto sa mga kongregasyon. Niining ulahing gihisgotan lagmit nga si Santiago nga igsoon ni Jesus sa inahan ang prominenteng namulong sa panagkatigom sa 'mga apostoles ug mga ansiyano' didto sa Jerusalem. —Buh 15:13, 22, 23.

Pagkakanonikal. Ang sulat ni Santiago anaa sa Vatican Manuscript Num. 1209, ingon man sa Sinaitic ug sa Alexandrine Manuscript sa ikaupat ug ikalimang mga siglo K.P. Ang Syriac nga *Peshitta* naglakip niini, ug kini makaplagan diha sa labing menos napulo ka karaang katalogo diha sa Konsilyo

sa Cartago sa 397 K.P. Ang unang relihiyosong mga magsusulat mikutlo gikan niini, sama nila ni Origen, Cyril sa Jerusalem, Jerome, ug uban pa nga miila sa sulat ingong tinuod nga bahin sa Kasulatan.

Petsa ug Dapit sa Pagsulat. Walay timailhan diha sa sulat nga nailog na sa mga Romano (sa 70 K.P.) ang Jerusalem. Sumala sa Hudiyong historyador nga si Josephus, ang usa ka hataas nga saserdote nga ginganlag Ananus, usa ka Saduseo, mao ang responsable sa pagdala kang Santiago ug sa uban pa atubangan sa Sanhedrin ug sa pagpabato kanila hangtod nga mamatay. Matod ni Josephus, nahitabo kini human mamatay ang Romanong prokurador nga si Festo, apan una pa moabot ang iyang manununod nga si Albino. (*Jewish Antiquities,* XX, 197-203 [ix, 1]) Kon mao kana, ug kon husto ang mga impormasyon nga nag-ingon nga namatay si Festo niadtong mga 62 K.P., nan si Santiago lagmit gayod nga misulat sa iyang sulat una pa niana nga petsa.

Lagmit nga kini gisulat sa Jerusalem kay si Santiago didto man nagpuyo.—Gal 1:18, 19.

Kinsa ang Gisulatan. Gisulat ni Santiago ang sulat ngadto sa "napulog-duha ka tribo nga nagkatibulaag," sa literal, "kadtong mga natibulaag." (San 1:1, *ftn* sa *Rbi8*) Dinhi siya nagtumong sa iyang espirituwal nga "mga igsoon," kadtong nangupot sa "pagtuo sa atong Ginoong Jesu-Kristo," sa panguna kadtong nagpuyo sa gawas sa Palestina. (1:2; 2:1, 7; 5:7) Gipasukad ni Santiago ang dakong bahin sa iyang argumento gikan sa Hebreohanong Kasulatan, apan kini wala magpamatuod nga ang iyang sulat maoy para lamang sa mga Hudiyong Kristohanon, maingon nga ang pagkasinati sa usa ka tawo sa Hebreohanong Kasulatan sa modernong panahon wala magpamatuod nga ang usa ka tawo kaliwat ug Hudiyo. Ang iyang paghisgot kang Abraham ingong "atong amahan" (2:21) nahiuyon sa mga pulong ni Pablo sa Galacia 3:28, 29, diin iyang gipakita nga ang pagkahimong tinuod nga binhi ni Abraham wala mag-agad kon ang usa ka tawo Hudiyo o kaha Grego. Busa, "ang napulog-duha ka tribo" nga gitumong mao gayod ang espirituwal nga "Israel sa Diyos."—Gal 6:15, 16.

Katuyoan. Mopatim-aw nga duha ang katuyoan ni Santiago sa pagsulat: (1) sa pag-awhag sa iyang mga isigka-magtutuo sa pagpasundayag ug pagtuo ug pag-antos bisan pa sa ilang mga pagsulay, ug (2) sa pagpasidaan kanila batok sa mga sala nga mosangpot sa dili pag-uyon sa Diyos.

MGA PANGUNANG PUNTO SA SANTIAGO

Usa ka sulat nga nagpasiugda nga ang pagtuo kinahanglang ipasundayag pinaagi sa mga buhat

Gisulat sa wala pa ang 62 K.P., kapin sa walo ka tuig sa wala pa laglaga sa mga Romano ang Jerusalem

Ang mga Kristohanon nga matinumanong milahutay ubos sa pagsulay adunay katarongan nga magmalipayon (1:1-18)

- Ang Diyos dagayang mohatag kanato sa kaalam nga gikinahanglan sa paglahutay kon kita padayong nagapangayo niini nga may pagtuo
- Ang Diyos dili gayod mosulay kanato pinaagi sa daotang mga butang; apan ang usa ka tawo mahimong mahaylo sa pagsubay sa daotang dalan pinaagi sa iyang kaugalingong sayop nga tinguha
- Ang tanang butang nga gitagana ni Jehova maoy maayo

Ang pagsimba nga dalawaton sa Diyos nagkinahanglan ug matarong nga mga buhat aron ikapasundayag ang pagtuo sa usa ka tawo (1:19–2:26)

- Isalikway ang tanang pagkadaotan ug dawata nga may kalumo ang pulong sa Diyos; mahimong usa ka magtutuman sa pulong ug dili tigpaminaw lamang
- Kat-oni ang pagpugong sa dila, atimana ang mga ilo ug mga babayeng balo, ug magpabiling dili mahugawan sa kalibotan
- Ang pagpalabi sa mga dato samtang nagasalikway sa mga kabos maoy usa ka paglapas "sa harianong balaod" sa gugma
- Ang usa ka buhing pagtuo gipadayag pinaagi sa mga buhat, sumala sa makita sa mga panig-ingnan ni Abraham ug Rahab

Ang mga magtutudlo adunay dakong responsibilidad sa atubangan ni Jehova (3:1-18)

- Sila ug ang tanang Kristohanon kinahanglang magtuon sa pagpugong sa dila
- Sila makabuhat niini kon sila magpasundayag ug kaalam gikan sa itaas

Ang kalibotanong mga tendensiya makaapekto sa atong relasyon sa Diyos (4:1–5:12)

- Kadtong sad-an sa pagpakig-away aron makab-ot ang ilang hinakog nga mga tumong o kadtong nagahukom sa ilang mga igsoon kinahanglang maghinulsol
- Ang pagpakighigala sa kalibotan maoy pagpakig-away sa Diyos
- Ang materyalistikanhong pagplano nga wala magtagad sa kabubut-on ni Jehova maoy pagkamapasigarbohon
- Ang paghukom sa Diyos gitagana alang sa dato ug tikasan nga mga malupigon
- Ang espiritu sa pagkadili-mapailobon ug pagpanghupaw ilalom sa kasakitan kinahanglang likayan samtang kita nagapaabot kang Jesu-Kristo aron sa paghukom

Aron mapasig-uli gikan sa espirituwal nga pagkasakit tungod sa sala, ang usa nga nag-antos kinahanglang mangayo ug tabang sa mga ansiyano (5:13-20)

- Ang usa ka dayag nga pagsugid sa sala ug ang mga pag-ampo sa mga ansiyano alang sa makasasala makapaayo sa espirituwal
- Ang pagpasig-uli sa usa ka nakasalang igsoon maoy pagluwas kaniya gikan sa espirituwal nga kamatayon

Ang uban nahulog ngadto sa lit-ag sa pagtamod niadtong mas ilado ug adunahan ug sa pagpakitag paboritismo. (San 2:1-9) Sila wala makasabot kon unsa gayod sila sa mga mata sa Diyos ug sila maoy mga tigpaminaw lamang sa pulong apan dili mga magtutuman. (1:22-27) Gigamit nila ang ilang mga dila sa sayop nga paagi, ug ang ilang pagpangandoy sa unodnong kalipayan misangpot sa mga panag-away taliwala kanila. (3:2-12; 4:1-3) Ang ilang tinguha alang sa materyal nga mga butang naghimo sa pipila nga mga higala sa kalibotan ug busa, dili putli nga mga ulay, kondili espirituwal nga "mga mananapaw," mga kaaway sa Diyos.—4:4-6.

Gitul-id sila ni Santiago bahin sa ilang pagkahimong magtutuman ingon man sa ilang pagkahimong tigpaminaw pinaagi sa pagpakita niya gikan sa mga pananglitan sa Kasulatan nga ang usa ka tawo nga may tinuod nga pagtuo magpadayag niini pinaagig mga buhat nga uyon sa iyang pagtuo. Pananglitan, ang usa nga adunay tinuod nga pagtuo dili moingon sa usa ka igsoon nga hubo ug walay pagkaon, 'Lakaw nga malinawon, painiti ug busga ang imong kaugalingon,' ug dili maghatag kaniya sa iyang panginahanglan. (San 2:14-26) Dinhi si Santiago wala mosumpaki kang Pablo pinaagi sa pag-ingon nga ang usa ka tawo makabaton ug kaluwasan pinaagi sa mga buhat. Hinunoa, iyang gidawat ang pagtuo ingong pasukaranan alang sa kaluwasan apan iyang gipunting nga ang tinuod nga pagtuo mamunga gayod ug maayong mga buhat. Kini nahiuyon sa paghubit ni Pablo sa bunga sa espiritu diha sa Galacia 5:22-24, ug sa iyang tambag sa pagsul-ob ug bag-ong personalidad diha sa Efeso 4:22-24 ug sa Colosas 3:5-10, ingon man sa iyang pahimangno sa paghimog maayo ug sa pagpakig-ambit sa uban diha sa Hebreohanon 13:16.

Estilo. Ang sulat ni Santiago tugob sa matagnaong diwa ug adunay daghang mahulagwayong mga pulong ug mga pagtandi, nga kokaamgid sa mga pakigpulong ni Jesu-Kristo, sama niadtong Wali sa Bukid. Sama kang Jesus, gigamit ni Santiago ang pisikal nga mga butang—ang dagat, katanoman, mga hayop, mga sakayan, usa ka maguuma, ang kalibotan—aron mahimong mabulokon ang iyang mga argumento bahin sa pagtuo, pagpugong sa dila, pailob, ug uban pa. (San 1:6, 9-11; 3:3-12; 5:7) Tungod niini, lakip sa paggamit ug pintok nga mga pangutana ug kapin sa 50 ka sugo niining mubo lamang nga sulat, nahimong puwersado ang sulat ni Santiago.

Kalangkitan Niini sa Naunang Inspiradong Kasulatan. Si Santiago nagkutlo o naghisgot sa Hebreohanong Kasulatan labot sa paglalang sa tawo (San 3:9; Gen 1:26); kang Abraham ug Rahab (San 2:21-26; Gen 15:6; 22:9-12; Jos 2; Isa 41:8); kang Job (San 5:11; Job 1:13-22; 2:7-10; 42:10-17); sa Balaod (San 2:8, 11; Ex 20:13, 14; Lev 19:18; Deu 5:17, 18), ug kang Elias (San 5:17, 18; 1Ha 17:1; 18:1). Adunay daghang tatawng mga pananglitan nga kini nahiuyon gayod sa mga pahayag ni Jesu-Kristo. Ang pipila niini mao kini: mahitungod sa paglutos (San 1:2; Mat 5:10-12); pagpangayo ug pagdawat ug mga butang gikan sa Diyos (San 1:5, 17; Luc 11:9-13); pagkahimong tigpaminaw ug magtutuman (San 1:22; Mat 7:21-27); pagkanahimulag gikan sa kalibotan (San 4:4; Ju 17:14); dili paghukom sa uban (San 4:12; Luc 6:37); pagkamasaligan sa pulong sa usa ka tawo (San 5:12; Mat 5:33-37).

Ang Santiago 4:5 nagpatunghag usa ka problema tungod kay dili matino ang (mga) bersikulo nga gikutlo (o kaha gipunting lamang) ni Santiago. Kini nga teksto mabasa: "O naghunahuna ba kamo nga walay hinungdan ang pag-ingon sa kasulatan: 'Tungod sa kiling sa pagkamasinahon nga nagpadayon sa pagpangandoy ang espiritu nga nagpuyo sa sulod nato'?" Gituohan nga ubos sa pag-inspirar sa Diyos kining mga pulonga gikutlo ni Santiago gikan sa katibuk-ang ideya sa mga teksto sama sa Genesis 6:5; 8:21; Proverbio 21:10; ug Galacia 5:17.

SANTIK. Usa ka gahi kaayong bato, nga mas gahi pa sa asero, ug hilabihan ang kagahi niini nga kon ikadlit ang duha ka piraso niini kini makapatunghag kalayo. Sa mahulagwayong paagi, ang Bibliya naghisgot sa santik sa dihang gipasiugda niini ang mga hiyas sama sa kalig-on, pagkamalahutayon, ug pagkadili-matarog atubangan sa pagsupak.—Isa 5:28; 50:7; Eze 3:9.

Ang santik makaplagan diha sa mga deposito sa anapog ug tisas didto sa Israel ug sa amihanan sa Peninsula sa Sinai. Kini daling malugti, ug kon matipak, kini sinaw kaayo. Ang mga tipak niini hait kaayog mga kilid, ug kini nakitang mapuslanon ug gigamit sa mga tawo. Sukad pa sa kakaraanan ang mga kutsilyo, atsa, tigib, bangkaw, pana, ug ang uban pang mga himan ug mga hinagiban gigama gikan niining batoha. Ang asawa ni Moises migamit ug santik sa pagtuli sa iyang anak; sa dihang ang nasod sa Israel miabot sa Gilgal malamposong gihimo ang susamang pagtuli ginamit ang santik nga mga kutsilyo. (Ex 4:25; Jos 4:19; 5:2, 3, 8, 9) Si Jehova nagpagula ug tubig gikan sa bato nga santik alang sa iyang katawhan didto sa kamingawan. —Deu 8:15; Sal 114:8.

SAP. Usa sa upat ka samag higante nga Repaim nga nakig-away uban sa mga Filistehanon batok sa Israel, apan gipatay sa gamhanang mga tawo ni David. Si Sap, o Sipai, gipatay ni Sibecai.—2Sa 21:18, 22; 1Cr 20:4.

SAPA. Tan-awa ang NILO, KASAPAAN SA; LINAW SA KANAL.

SAPAM. Ang ikaduha nga nagdumala sa tribo ni Gad didto sa Basan sa wala pa maghari si Jeroboam II niadtong ikasiyam nga siglo W.K.P.—1Cr 5:11, 12, 17.

SAPAN [Koneho sa Kabatoan]. Anak nga lalaki ni Azalias ug usa ka sekretaryo sa hari. Niadtong 642 W.K.P., gipaadto ni Haring Josias si Sapan ug ang duha pa ka ubang opisyal ngadto sa Hataas nga Saserdoteng si Hilkias uban ang mga instruksiyon sa pag-ayo sa templo. Niining higayona, gihatag ni Hilkias ngadto kang Sapan "ang basahon sa balaod," lagmit ang orihinal, nga bag-o pang nakaplagan didto sa templo. Wala madugay human mabasa ni Sapan ang usa ka bahin sa Balaod ngadto kang Josias, siya ug ang iyang anak nga lalaki nga si Ahikam, lakip sa uban pa, gipadala ni Josias ingong usa ka delegasyon aron sa pagpakisayod maylabot sa katuyoan ni Jehova alang sa Juda. Sila miadto sa babayeng manalagna nga si Hulda ug gitaho pagbalik ngadto sa hari ang tagna ni Jehova nga modangat gayod ang kalaglagan, apan dili sa panahon sa paghari ni Josias.—2Ha 22:3-20; 2Cr 34:8-28.

Mopatim-aw nga ang mga anak nga lalaki ni Sapan nga si Ahikam (Jer 26:24), Elasa (Jer 29:1-3), ug Gemarias (Jer 36:10-12, 25) maoy mga tigpaluyo usab sa matuod nga pagsimba. Apan dili ingon niana ang iyang anak nga lalaki nga si Jaazanias. (Eze 8:10, 11) Ang apo nga lalaki ni Sapan nga si Gedalias mao ang mahinadlokon-sa-Diyos nga gobernador nga gitudlo human sa pagkapukan sa Jerusalem.—2Ha 25:22; Jer 39:14.

SAPAT [pinamubo sa Sepatias, nga nagkahulogang "Si Jehova Naghukom"].

1. Usa ka pangulo nga naghawas sa tribo ni Simeon ingong usa sa mga espiya nga migugol ug 40 ka adlaw didto sa Yutang Saad; anak nga lalaki ni Hori.—Num 13:2, 5, 25; tan-awa ang ESPIYA.

2. Usa sa mga magbalantay sa kahayopan ni Haring David; anak nga lalaki ni Adlai. Didto sa ubos nga kapatagan nga giatiman ni Sapat ang panon sa kahayopan.—1Cr 27:29.

3. Amahan sa manalagnang si Eliseo.—1Ha 19:16, 19; 2Ha 3:11; 6:31.

4. Usa ka kaliwat ni Gad nga nagpuyo sa Basan.—1Cr 5:11, 12.

5. Usa sa mga kaliwat ni Haring David human sa pagkadestiyero.—1Cr 3:22.

SAPIR [Maanindot; Pinasinaw; Kahimut-anan]. Usa ka dapit, lagmit sa Juda, diin ang mga molupyo niini gilakip sa tagna ni Miqueas labot sa paghukom nga gitakdang moabot sa Juda ug Jerusalem. (Miq 1:11) Niining bahina sa tagna, si Miqueas kanunayng migamit ug mga pulong nga kaamgid ug mga tunog sa ngalan sa mga dapit. (Tan-awa ang BET-EZEL.) Gipangagpas nga ang Sapir mao ang Khirbet el-Kaum, mga 15 km (9.5 mi) sa K sa Hebron.

SAPIRA [gikan sa Aramaiko, ug nagkahulogang "Matahom"]. Ang asawa ni Ananias. Siya mihimog pakigkunsabo sa iyang bana nga misangpot sa ilang kamatayon. Sama sa ubang mga Kristohanon sa Jerusalem nga nagbaligya sa ilang yuta aron makasapal sa dinaliang panginahanglan nga mitungha human sa Pentekostes sa 33 K.P., gibaligya usab nila ang ilang yuta, apan sa pagkasalingkapaw nagpakaaron-ingnon nga ilang gihatag ang tibuok halin niini ngadto sa mga apostoles.

Nahimong sad-an si Ananias ug Sapira, dili tungod kay wala nila ihatag ang tibuok halin sa gibaligyang kabtangan, kondili sila namakak sa *pag-ingon* nga gihatag nila ang tibuok halin, dayag nga aron madawat ang pasidungog sa mga tawo inay nga pasidunggan ang Diyos ug mohimog kaayohan alang sa iyang kongregasyon. Ilalom sa pag-inspirar sa balaang espiritu, ang ilang pagpanglimbong giyagyag ni Pedro. Siya miingon: "Ananias, nganong si Satanas nagpaisog kanimo nga mamakak sa balaang espiritu ug magtago sa bahin sa halin sa yuta? Samtang kini nagpabilin diha kanimo dili ba nagpabilin man kining imoha, ug human kini ikabaligya dili ba ilalom man gihapon kini sa imong pagbuot? Nganong imo mang gilaraw kining buhata diha sa imong kasingkasing? Ikaw namakak, dili sa tawo, kondili sa Diyos." Sa pagkadungog sa mga pulong ni Pedro, si Ananias natumba ug nabugtoan sa gininhawa.

Sa paglabay sa mga tulo ka oras misulod si Sapira ug gisubli ang pagpamakak. Dayon si Pedro nangutana kaniya: "Nganong nagkasabot man mong duha sa pagsulay sa espiritu ni Jehova?" Sa ingon usab si Sapira natumba ug nabugtoan sa gininhawa. Kini nga hitabo nagsilbing disiplina alang sa kongregasyon, ug tungod niana sila mibatig dakong kahadlok, ug sa walay duhaduha sila usab nagbaton ug dakong pagtahod ug pagpabili sa kamatuoran nga si Jehova nagpuyo gayod diha sa kongregasyon pinaagi sa espiritu.—Buh 4:34, 35; 5:1-11; 1Co 3:16, 17; Efe 2:22; itandi ang 1Ti 1:20.

SAPIRO. Usa ka sihag o medyo sihag nga bililhong bato; usa ka matang sa *corundum.* Bisan tuod ang mga sapiro lainlain ug mga kolor, ang lugom-asul nga sapiro mao ang gipabilhan pag-ayo. Ang mga sapiro nga gihisgotan sa Bibliya dayag nga asul.

Ang sapiro maoy usa sa mga bato sa "tabon sa dughan sa paghukom" sa hataas nga saserdote. —Ex 28:15-18; 39:11.

Si Job, nga nabuhi niadtong mga ika-17 nga siglo W.K.P., nagbatbat sa mga paningkamot sa mga tawo sa pagkalot ilalom sa yuta aron sa pagmina ug bulawan ug sa mahalong mga mutya, ug iyang gihisgotan ang sapiro nga lakip sa talagsaong mga bato nga nakaplagan. Apan, matod ni Job, bisan pa sa kabililhon sa sapiro ug sa kalisod niining mabatonan, ang kaalam mas labaw pag bili ug dili kabayran sa maong mga bato.—Job 28:4-6, 12, 16.

Mahulagwayong Paggamit. Ang madanagong katahom, ingon man ang makapahimuot, makabibihag, ug makapadaning epekto tungod sa pagtan-aw ug bililhong mga mutya, gigamit nga mahulagwayon maylabot sa mga panan-awon sa himaya sa Diyos. Human nga gisugdan ang pakigsaad sa Balaod, si Moises, Aaron, Nadab, Abihu, ug ang 70 ka ansiyano sa Israel nakadawat ug panan-awon kang Jehova, ug ilalom sa iyang mga tiil "didtoy samag baldosa nga gama sa mga sapiro ug sama sa kalangitan sa kalunsay." (Ex 24:8-11) Diha sa mga panan-awon sa himaya ni Jehova, si Ezequiel kaduha makakita ug "sama sa usa ka trono" nga "samag bato nga sapiro."—Eze 1:1, 26-28; 10:1-4.

Sa dihang si Jehova, ingong bana nga Tag-iya sa Zion, naghisgot sa pagpasig-uli ug pagpatahom niini, siya miingon: "Ipahiluna ko ang imong patukoranan uban sa mga sapiro." (Isa 54:5, 11) Sa susama, ang panan-awon ni apostol Juan sa langitnong Bag-ong Jerusalem nagpadayag nga ang sapiro maoy bahin sa mga patukoranan niini.—Pin 21: 2, 19.

SAPOT. Tan-awa ang BESTI.

SARA [Prinsesa], **SARAI** [lagmit, Malalison]. Igsoon-sa-amahan ug asawa ni Abraham ug inahan ni Isaac. (Gen 11:29; 20:12; Isa 51:2) Ang iyang orihinal nga ngalan maoy Sarai. (Gen 17:15) Manghod siya ug napulo ka tuig ni Abraham (Gen 17:17) ug naminyo kaniya samtang sila nagpuyo sa Caldeanhong siyudad sa Ur. (Gen 11:28, 29) Nagpadayon siya nga apuli hangtod nga milagrosong gipasig-uli ang iyang mga gahom sa pagsanay human mohunong ang iyang pagregla.—Gen 18:11; Rom 4:19; Heb 11:11.

Si Sara kapin na sa 60 anyos sa dihang siya mibiya sa Ur uban kang Abraham ug mipuyo sa Haran. Sa edad nga 65 siya mikuyog sa iyang bana gikan sa Haran paingon sa yuta sa Canaan. (Gen 12: 4, 5) Didto miestar sila sa Sekem ug sa bukirong rehiyon sa S sa Bethel, ug sa lainlain pang mga dapit, una pa sila mapugos sa pag-adto sa Ehipto tungod sa gutom.—Gen 12:6-10.

Bisan taas nag panuigon, si Sara matahom kaayo. Busa, si Abraham naghangyo daan nga sa dihang gikinahanglan sa ilang mga pagpanaw, si Sara magpaila kaniya ingong iyang igsoong lalaki aron siya dili nila patyon ug unya kuhaon si Sara. (Gen 20:13) Maoy hinungdan nga sa dihang sila didto sa Ehipto si Sara gidala ngadto sa panimalay ni Paraon tungod sa pag-awhag sa iyang mga prinsipe. Apan ang pagpangilabot sa Diyos nagsanta kang Paraon sa pag-among-among kaniya. Human niadto iyang giuli si Sara kang Abraham ug gihangyong mobiya sila sa yuta. Gipahatod usab niya si Abraham ug ang iyang mga gipanag-iya aron luwas sila sa ilang pagpanaw.—Gen 12:11-20.

Makaiikag nga ang usa ka karaang papiro nagasoy sa usa ka Paraon nga nagsugo ug armadong mga lalaki sa pagsakmit sa usa ka maanyag nga babaye ug sa pagpatay sa iyang bana. Busa ang kahadlok ni Abraham nga basin siya patyon tungod kang Sara dili kay walay pasukaranan. Inay nga ipameligro ang iyang kinabuhi pinaagi sa dilimosaler nga paningkamot sa pagluwas sa dungog sa iyang asawa didto sa usa ka langyawng yuta, gibuhat ni Abraham ang giisip niyang labing luwas nga paagi. Angayng hinumdoman nga si Abraham mao ang tag-iya sa iyang asawa. Si Sara malipayon nga mag-alagad kang Jehova ug kang Abraham niining paagiha. Wala gayod sawaya sa Kasulatan si Abraham tungod sa pagbuhat niini.

Napulo ka tuig human sa unang pagsulod sa Canaan, gihangyo sa 75-anyos nga si Sara nga si Abraham makigdulog sa iyang Ehiptohanon nga sulugoong babaye nga si Agar aron makabaton ug mga anak gikan kaniya. (Gen 16:1-3) Ang mga suliran nga misangpot tungod niini nagpadayag nga dili kini paagi ni Jehova sa pagtuman sa saad nga gihimo kanhi kang Abraham mahitungod sa "binhi." (Gen 15:1-16) Sa pagkasayod nga siya nagmabdos, gitamay ni Agar ang iyang agalong babaye. Sa dihang si Sara mireklamo, gihatag ni Abraham sa iyang asawa ang bug-os nga katungod kon unsay iyang buhaton kang Agar nga iyang sulugoon. Kay gipakaulawan ni Sara, si Agar milayas gikan sa iyang agalon apan siya mibalik ingong pagsunod sa pagtultol sa Diyos, ug human niadto siya nanganak kang Ismael.—Gen 16:4-16.

Mga 13 ka tuig human ipanganak si Ismael, sa panahon nga si Abraham gisugo sa Diyos sa pagtuli sa tanang lalaki sa iyang panimalay, si Abraham gisultihan usab nga tawgon ang iyang asawa, dili na sa ngalang "Sarai," kondili "Sara," nga nagkahulogang "Prinsesa." Mahitungod kang Sara, ang Diyos miingon: "Ako magpanalangin kaniya ug maghatag usab kanimo ug usa ka anak nga lalaki gikan kaniya; ug ako magpanalangin kaniya ug siya mahimong mga nasod; mga hari sa mga katawhan

magagikan kaniya." (Gen 17:9-27) Wala madugay human niadto, didto sa Mamre, usa sa tulo ka bisita nga mga manulonda nagpasalig pag-usab nga si Sara manganak ug usa ka anak nga lalaki. Nakadungog niini, "si Sara mikatawa sulod sa iyang kaugalingon, nga nag-ingon: 'Human nga ako lawos na, makabaton ba gayod ako ug kalipay, gawas pa nga tigulang na ang akong ginoo?' " Sanglit gibadlong tungod sa iyang pagkatawa, si Sara milimod nga siya mikatawa tungod sa iyang kahadlok. (Gen 18:1-15; Rom 9:9) Sanglit gihisgotan si Sara sa Hebreohanon 11:11 ingong panig-ingnan sa pagtuo, dayag nga ang iyang pagkatawa dili kay pagpakitag bug-os nga kawalay-pagtuo kondili nagpakita lamang nga ang ideya sa pagkabaton ug anak sa iyang katigulangon daw kataw-anan kaniya. Ang pag-ila ni Sara (sulod sa iyang kaugalingon) kang Abraham ingong iyang ginoo nagpakita sa iyang pagkamasinugtanon ug pagpasakop sa pagkaulo sa iyang bana, ug ang iyang panig-ingnan girekomendar alang sa Kristohanong mga asawa.—1Pe 3:5, 6.

Si Sara ug ang iyang bana mipuyo sa Gerar. Sama sa unang higayon, gipaila ni Abraham ang iyang asawa ingong iyang igsoon. Unya ang hari sa Gerar nga si Abimelek nagkuha kang Sara. Sa makausa pa ang pagpangilabot ni Jehova nagluwas kaniya aron dili siya maamong-amongan. Sa dihang giuli si Sara kang Abraham, gihatagan ni Abimelek si Abraham ug kahayopan ug mga ulipong lalaki ug babaye, tingali ingong bayad sa temporaryong paghikaw kaniya sa iyang asawa. Dugang pa gihatagan niya si Abraham ug usa ka libo ka pirasong plata (mga $2,200). Kini nga mga pirasong plata magsilbing ebidensiya nga si Sara napahigawas sa tanang kaulawan batok kaniya ingong usa ka ligdong nga babaye.—Gen 20.

Sa edad nga 90, natagamtam ni Sara ang kalipay sa pagpanganak kang Isaac. Unya siya mipatugbaw: "Ang Diyos nag-andam ug pagpakatawa alang kanako: ang tanan nga makadungog niini mokatawa kanako." Ang maong pagkatawa dayag nga tungod sa kalipay ug kahingangha sa pagkatawo sa bata. Gipasuso ni Sara ang iyang anak sulod sa mga lima ka tuig. Sa dihang gilutas na si Isaac, si Abraham naghikay ug usa ka dakong kombira. Sa maong higayon namatikdan ni Sara ang anak ni Agar nga si Ismael, mga 19 anyos na nianang tungora, nga "nagbugalbugal," o nagyagayaga kang Isaac. Tungod kay nahadlok sa kaugmaon sa iyang anak nga si Isaac, gihangyo ni Sara si Abraham nga palayason si Agar ug Ismael. Gihimo kini ni Abraham, human niya madawat ang pag-uyon sa Diyos nga buhaton kini.—Gen 21:1-14.

Mga 32 ka tuig sa ulahi si Sara namatay, sa edad nga 127, ug gilubong siya ni Abraham "sa langob sa yuta sa Makpela."—Gen 23:1, 19, 20.

Mga Larawan sa Usa ka Simbolikong Drama. Sa pagsulat ngadto sa mga taga-Galacia, gipakita ni apostol Pablo nga gihawasan ni Sara nga asawa ni Abraham "ang Jerusalem sa itaas," ang inahan sa dinihogan sa espiritung mga Kristohanon, ang espirituwal nga "binhi" ni Abraham. Sama kang Sara, "ang Jerusalem sa itaas," ang simbolikong babaye sa Diyos, wala gayod sukad maulipon, ug busa ang iyang mga anak gawasnon usab. Aron ang usa mahimong anak nga gawasnon sa "Jerusalem sa itaas," nga nakabaton sa "iyang kagawasan," kinahanglan nga siya ipahigawas gikan sa pagkabilanggo sa sala pinaagi sa Anak sa Diyos. (Gal 4: 22-31; 5:1, *ftn* sa *Rbi8*) Ingon sa gisulti ni Kristo Jesus sa kinaiyanhong mga kaliwat ni Abraham: "Sa pagkatinuod gayod ako magaingon kaninyo, Ang matag mamumuhat sa sala maoy ulipon sa sala. Dugang pa, ang ulipon dili magpabilin sa panimalay hangtod sa kahangtoran; ang anak magpabilin hangtod sa kahangtoran. Busa kon ang Anak magpagawas kaninyo, kamo tinuod nga mahigawas." —Ju 8:34-36; tan-awa ang BABAYENG GAWASNON; AGAR.

SARAP [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sunog"]. Usa ka kaliwat ni Sela sa tribo ni Juda, usa nga mikuhag Moabihanong asawa (o mga asawa). (*JB, NW*) Tingali, sumala sa laing mga hubad, si Sarap nagmando sa (o alang sa) Moab.—1Cr 4:21, 22, *AS, AT, KJ, Mo, Ro, RS.*

SARAR. Usa ka Hararnon nga amahan sa manggugubat ni David nga si Ahiam. (2Sa 23:33) Gitawag siya ug Sacar sa 1 Cronicas 11:35.

SARDIO. Usa ka medyo sihag, pulahon-kape nga matang sa mineral nga kalsidonya nga gigamit ingong mutya. Sumala kang Pliny nga Magulang, ginganlan kini pinasukad sa ngalan sa siyudad sa Sardis sa Lydia, diin kini unang gidala nianang bahina sa kalibotan. Apan gituohan nga ang maong ngalan naggikan sa Persianhong pulong nga *sered,* nga nagkahulogang "dalagong-pula," ug nalangkit sa ngalan sa bato nga gikan sa Persia. Ang sardio gitawag usab nga "sardo," *"sardine,"* ug *"sardoine."* Tungod kay kini matahom, malig-on, sayon kulitan, ug daling mapasinaw, kining batoha popular kaayo taliwala sa mga artesano. Ang mga Hebreohanon lagmit nakabaton sa ilang mga bato nga sardio gikan sa Peninsula sa Arabia.

Ang sardio gihisgotan diha sa Pinadayag 4:3, diin ang Usa nga naglingkod sa iyang halangdong trono sa langit gihubit nga "may panagway nga sama sa . . . usa ka bililhong pulag-bulok nga bato ["usa ka sardio," *ftn* sa *Rbi8*]." "Ang balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem," gihubit nga adunay paril nga ang mga patukoranan "gidayandayanan

sa tanang matang sa bililhong bato," nga ang ikaunom mao ang sardio.—Pin 21:2, 19, 20.

SARDIS. Ang karaang kaulohan sa Lydia (sa kasadpang Asia Minor) ug sentro sa pagsimba sa usa ka diyosa sa Asia nga gituohang mao si Artemis o kaha si Cybele. Ang Sardis nga nahimutang sa H sa Suba sa Gediz (kanhi Hermus) maoy mga 50 km (30 mi) sa H sa Tiatira (karon Akhisar) ug mga 75 km (47 mi) sa S sa Smirna (karon Izmir). Ang *acropolis* sa siyudad nahimutang sa usa ka dakong bato nga lisod kaayo adtoon. Bisan pag lisod ang komunikasyon sa mga dapit sa H tungod sa kutay sa kabukiran, maayo ang nahimutangan sa Sardis sanglit diha man moagi niini ang S-K nga ruta sa negosyo. Ang kalihokan sa komersiyo ug patigayon niini, ang katabunok sa naglibot nga yuta, ug ang paggama sa delanang panapton ug mga alpombra nakaamot ug dako sa kabahandianon ug kahinungdanon sa Sardis. Sa usa ka higayon ang populasyon sa Sardis lagmit miabot ug mga 50,000 ka tawo.

Sa ikaunom nga siglo W.K.P., gipildi ni Ciro nga Bantogan ang kataposang hari sa Lydia nga si Croesus ug sulod sa kapin sa 200 ka tuig human niadto ang Sardis nagsilbing kaulohan sa kasadpang bahin sa Imperyo sa Persia. Niadtong 334 W.K.P. ang siyudad misurender nga wala makiggubat kang Alejandrong Bantogan. Sa ulahi kini nailalom sa pagmando sa Pergamo ug dayon sa Roma. Halos mapatag ang Sardis tungod sa usa ka dakong linog niadtong 17 K.P., apan pinaagi sa dakong tabang gikan sa Roma ang siyudad natukod pag-usab.

Giingon sa Hudiyong historyador nga si Josephus nga sa unang siglo W.K.P. dihay dakong komunidad sa mga Hudiyo sa Sardis. (*Jewish Antiquities,* XIV, 259 [x, 24]) Sa ulahing bahin sa unang siglo K.P., ang Kristohanong kongregasyon nga natukod sa Sardis angayng "momata" sa espirituwal nga paagi. Apan may mga tawo usab nga sakop niini nga kongregasyon nga wala "maghugaw sa ilang panggawas nga mga besti."—Pin 3:1-6.

Lakip sa iladong mga kagun-oban sa karaang dapit sa Sardis mao ang templo ni Artemis (o Cybele) sa Efeso, ang usa ka Romanhong teatro ug istadyum, ug ang usa ka karaang sinagoga.—HULAGWAY, Tomo 2, p. 946.

SARDONIKA. Usa ka pahiyas nga bato nga susamag klase sa agata, usa ka matang sa kalsidonya. Usa kini ka *onyx* nga may duha o kapin pang mga lut-od sa kalsidonya nga samag-gatas kaputi ug sa pulang sardo nga sihag. Apan ang magkalahing lut-od usahay may bulok nga bulaw o kapehon. Alang sa mga Grego, ang pulang lut-od nga makita lapos sa puting lut-od susama kaayog kolor sa kuko, nga lagmit tungod niana ilang gigamit alang niini ang Gregong pulong nga *o'nyx* (nagkahulogang "kuko"). Ang sardonika makaplagan sa lainlaing mga dapit lakip sa Palestina ug Arabia.

Kining batoha kas-a lamang hisgoti sa Bibliya diha sa Pinadayag 21:2, 19, 20, diin ang ikalima nga patukoranang bato sa "balaang siyudad, ang Bagong Jerusalem," maoy batong sardonika.

SAREZER.

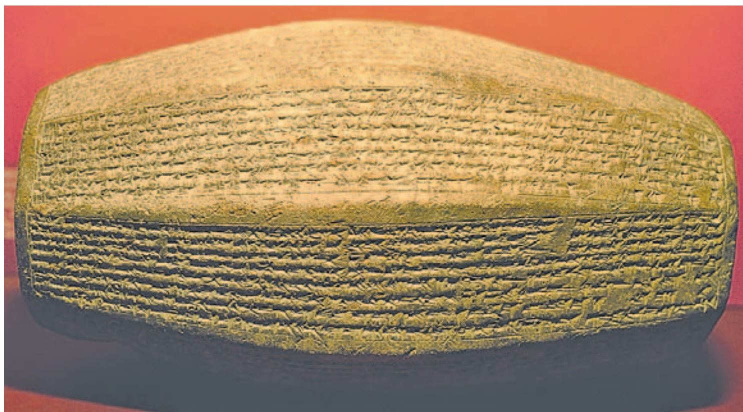
1. Usa ka anak nga lalaki sa Asiryanhon nga si Haring Senakerib. Human mapildi ang iyang amahan pinaagi sa pagmaniobra ni Jehova, si Sarezer ug ang iyang igsoong lalaki nga si Adramelek nagpatay sa ilang amahan pinaagi sa espada samtang siya nagyukbo sa iyang idolo nga diyos, ug human niana sila mikalagiw ngadto sa yuta sa Ararat. (2Ha 19:7, 35-37; Isa 37:38) Diha sa usa ka inskripsiyon, giangkon sa ilang igsoong lalaki nga si Esarhadon, ang manununod ni Senakerib, nga iyang gigukod ang mga mamumuno sa iyang amahan. —Tan-awa ang ESAR-HADON.

2. Ang unang ginganlan sa duha ka hawas nga gipadala sa Bethel human sa pagkadestiyero, mga duha ka tuig una pa matapos ang pagtukod pagusab sa templo, aron sa "paglukmay sa nawong ni Jehova" ug sa pagpakisayod kon angayan ba nga magpuasa.—Zac 7:1-3; Esd 6:15.

SARGON [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Ang Hari Lehitimo"]. Ang manununod ni Salmaneser V ingong hari sa Asirya. Ang mga historyador naghisgot kaniya ingong si Sargon II. Ang usa ka mas unang hari, dili sa Asirya, kondili sa Babilonya ginganlan ingong si Sargon I.

Ang ngalang Sargon kas-a ra hisgoti diha sa rekord sa Bibliya. (Isa 20:1) Sa sayong bahin sa katuigang 1800 ang paghisgot kaniya diha sa Bibliya sagad gisalikway sa mga kritiko ingong dili bililhon sa kasaysayan. Apan, sukad sa 1843 ang arkeolohikanhong mga pagpangubkob nakadiskobre sa mga kagun-oban sa iyang palasyo sa Khorsabad ug sa kinulit nga mga rekord sa iyang harianong mga talaan sa kasaysayan.—HULAGWAY, Tomo 1, pp. 955, 960.

Sa iyang mga talaan sa kasaysayan si Sargon nangangkon: "Gilikosan ug gidaog ko ang Samaria (*Sa-me-ri-na*)." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni James B. Pritchard, 1974, p. 284) Apan mopatim-aw nga usa lang kana ka mapasigarbohong pangangkon ni Sargon o niadtong nagtinguha sa paghimaya kaniya, nga niana ang kalamposan sa gisundang magmamando gipasidungog alang sa bag-ong monarko. Usa ka Babilonyanhong cronica nga mas neyutral ang nag-ingon labot kang Salmaneser V: "Siya naglaglag sa Samaria." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 73) Ang Bibliya, sa 2 Hari 18:9, 10, yanong nag-ingon nga si Salmaneser 'naglikos' sa

Ang Prisma sa Nimrud, nga nanghambog sa mga kadaogan ni Sargon; apan ang pipila niini nga mga kadaogan sa pagkatinuod maoy mga nahimo sa iyang gipulihan

Samaria ug nga "ilang nabihag kini." Itandi ang 2 Hari 17:1-6 nga nag-ingong si Salmaneser nga hari sa Asirya nagpahamtang ug tributo kang Oseas nga hari sa Samaria ug dayon nag-ingon nga sa ulahi "ang hari sa Asirya nagbihag sa Samaria."

Ang mga inskripsiyon nga nag-asoy kang Sargon nag-ilustrar sa kabuangan sa pagpakitag dakong pagsalig sa karaang sekular nga mga rekord, bisan hangtod sa punto nga ipakasama ang bili niini sa rekord sa Bibliya. Human molingkod sa trono si Sargon, ang mga Babilonyanhon ubos ni Merodak-baladan mialsa, nga may pagpaluyo sa Elam. Si Sargon nakiggubat kanila didto sa Der apan dayag nga wala makapukgo sa pag-alsa. Ang mga inskripsiyon ni Sargon nagpakita kaniya nga nanangkon sa usa ka bug-os nga kadaogan sa pagpakiggubat, apan ang Babilonyanhong Cronica nag-ingon nga gipildi sa mga Elamihanon ang mga Asiryanhon, ug ang usa ka teksto ni Merodak-baladan nanghambog nga iyang 'napukan ang Asiryanhong kasundalohan ug nagdugmok sa ilang mga hinagiban.' Ang librong *Ancient Iraq* nag-ingon: "Makalingaw nga detalye: Ang inskripsiyon ni Merodak-Baladan nakaplagan sa Nimrud, diin gikuha kini ni Sargon gikan sa Uruk . . . , ug diha niana nga siyudad iyang giilisdan kini ug usa ka silindro nga kulonon nga naundan sa iyang kaugalingon ug, siyempre, lahi ra kaayo nga bersiyon sa hitabo. Kini nagpakita nga ang politikanhong propaganda ug ang mga paagi sa 'bugnawng gubat' dili maoy iya lang sa atong panahon."—Pinaagi ni G. Roux, 1964, p. 258.

Si Sargon mas nagmalamposon batok sa usa ka panag-abin nga giporma sa mga hari sa Hamat ug Damasco ug sa ubang mga kaalyado, nga nakadaog batok kanila diha sa usa ka gubat didto sa Karkar sa Suba sa Orontes. Ang 2 Hari 17:24, 30 nagtala sa mga tawo nga gikan sa Hamat nga lakip niadtong kinsa gipapuyo sa "hari sa Asirya" diha sa mga siyudad sa Samaria puli sa gidestiyerong mga Israelinhon.

Sumala sa mga rekord ni Sargon, sa iyang ikalimang tuig iyang giatake ug gibuntog ang Carkemis, usa ka siyudad nga mahinungdanon sa komersiyo ug sa militar sa ibabaw nga Suba sa Euprates. Misunod ang naandan nga Asiryanhong paagi sa paghingilin sa mga molupyo sa siyudad ug sa pagpuli kanila pinaagi sa langyawng mga tawo. Sa pasidaan ni Isaias labot sa hulga sa Asirya (Isa 10:5-11), ang Carkemis, lakip ang Hamat ug ang ubang mga siyudad, gihisgotan ingong usa ka pananglitan sa malaglagong gahom sa Asirya. Sa ulahi, si Sargon nagtaho sa pagpapuyo sa mga tribong Arabo ingong mga kolonista sa Samaria.—*Ancient Near Eastern Texts,* pp. 285, 286.

Ang mga rekord sa Asirya nag-asoy nga ang hari sa Asdod nga si Azuri miapil sa rebelyosong panagkunsabo batok sa yugo sa Asirya ug nga si Sargon nagtangtang kaniya, ug nagpalingkod sa manghod nga lalaki ni Azuri puli kaniya. Misunod ang laing pag-alsa, ug giatake ni Sargon ang Filistia ug "gilikosan ug gibuntog ang mga siyudad sa Asdod, Gat . . . (ug) Asdudimmu." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 286) Dayag nga niining bahina nga ang rekord sa Bibliya laktod nga naghisgot sa ngalan ni Sargon diha sa Isaias 20:1.

Human niini, gipugos ni Sargon si Merodak-baladan sa pagpahawa sa Babilonya ug giilog ang siyudad. Diha sa usa ka inskripsiyon ang ngalan ni Sargon gitala ingong hari sa Babilonya sulod sa yugto nga lima ka tuig.

Tungod sa agresibong paghari ni Sargon nakabot sa Asiryanhong Imperyo ang usa ka bag-ong kinatayuktokan nga gahom ug nakapatungha sa katapusang dako nga Asiryanhong dinastiya. Ang mga historyador nagpasidungog kang Sargon sa 17 ka tuig nga pagmando. Sanglit siya gituohan nga nagsugod sa iyang pagmando sa pagkapukan o wala madugay human sa pagkapukan sa Samaria sa ikaunom nga tuig ni Ezequias (2Ha 18:10), ug sanglit ang iyang anak nga lalaki ug manununod sa trono nga si Senakerib misulong sa Juda sa ika-14 nga tuig ni Ezequias (2Ha 18:13), ang 17-ka-tuig

nga pagmando ni Sargon posible lamang kon si Senakerib maoy kaubang magmamando sa panahon sa iyang pag-atake sa Juda. Lagmit gayod nga sayop ang panglantaw sa mga historyador. Sila dili gayod makasalig sa mga listahan nga *eponym* o mga listahan sa mga ngalan aron matino kini nga mga paghari, ingon sa gipakita diha sa artikulo nga KRONOLOHIYA. Gihisgotan usab diha niana ang katibuk-ang pagkadili-kasaligan sa Asiryanhong mga eskriba ug ang ilang batasan sa "pag-usab" sa lainlaing mga edisyon sa mga talaan sa kasaysayan aron ipahiuyon sa garbo sa magmamando.

Sa panahon sa iyang paghari gitukod ni Sargon ang usa ka bag-ong kaulohang siyudad nga mga 20 km (12 mi) sa AS sa Nineve, duol sa presenteng adlaw nga balangay sa Khorsabad. Sa usa ka bag-ong dapit iyang gitukod ang siyudad nga gitawag ug Dur Sharrukin (nga tingali gitawag ug Sargonsburg) ug gihimo ang 200-ka-lawak nga harianong palasyo diha sa usa ka habog nga patukoranan nga 7.5 m (25 p) ang gitas-on ug nagkobre ug luna nga duolan sa 10 ekt (25 akre). Ang dagko kaayong mga torong baka nga pak-an ug may ulo sa tawo nagbantay sa entrada sa palasyo, nga ang usa ka paris maoy mga 5 m (16 p) ang gitas-on. Ang mga bungbong gidayandayanan ug mga dibuho ingon man usab sa mga linilok nga nagpakita sa iyang mga pagpakiggubat ug mga kalamposan, nga ang bug-os luna sa bungbong nga giokupar niini nga mga linilok motumbas sa katibuk-ang distansiya nga mga 2.5 km (1.5 mi). Diha sa usa sa iyang mga inskripsiyon si Sargon miingon: "Alang kanako, si Sargon, kinsa nagpuyo niini nga palasyo, hinaot siya [nga mao, ang diyos nga si Asur] magtakda alang kanako ug hataas nga kinabuhi, mahimsog nga panglawas, kasadya sa kasingkasing, kalipay sa kalag, ingong akong kapalaran." (*Ancient Iraq,* p. 262) Apan gipakita sa mga rekord nga usa ka tuig o kapin pa human sa inagurasyon sa palasyo, si Sargon gipatay, ang paagi sa pagpatay kaniya wala matino. Ang iyang anak nga lalaki nga si Senakerib mipuli kaniya.

SARID. Usa ka siyudad sa utlanan sa Zabulon. (Jos 19:10, 12) Gituohan nga kini mao ang Tell Shadud, mga 10 km (6 mi) sa AAS sa Megido.

SAROL. Tan-awa ang GALAMITON SA PAGPANGUMA.

SARON.

1. Ang patag nga duol sa dagat tali sa Patag sa Dor (sa H sa Carmelo) ug sa Patag sa Filistia. Gikan sa amihanang utlanan niini nga mao ang Suba sa Buaya (Nahr ez-Zerqa), ang Saron miabot pa sa habagatan ug mga 60 km (40 mi) ngadto sa dapit sa Jope ug ang gilapdon niini maoy gikan sa mga 16 ngadto sa 19 km (10 ngadto sa 12 mi). Ang daghang bungdo sa pinadpad nga balas makaplagan ubay sa baybayon. Gitadlasan sa dagkong mga dalan, ang maong dapit kanhi hinungdanon kaayo alang sa militar ug sa negosyo.

Ang Saron nabantog sa pagkatabunok niini (itandi ang Isa 35:2), sanglit usa kini ka rehiyon nga abunda ug tubig nga latas niana nagaagos ang ubay-ubayng mga sapa. Ang panon sa mga karnero ug ang panon sa mga baka manibsib didto. (1Cr 27:29; itandi ang Isa 65:10.) Ang dakong kalasangan sa mga robles maoy nag-okupar kanhi sa amihanang bahin sa Saron, samtang ang habagatang bahin lagmit mas natikad pag-ayo sama karong adlawa. Mopatim-aw nga ang dakong bahin sa rehiyon nahimong awaaw sa dihang misulong ang mga Asiryanhon sa ikawalong siglo W.K.P.—Isa 33:9.

Sa Awit ni Solomon ang Sulamita gihulagway nga naghubit sa iyang kaugalingon ingong "usa lamang ka safron sa patag daplin sa baybayon," dayag nga nagkahulogang siya usa lamang ka ordinaryong bulak taliwala sa daghang nanubong mga bulak sa Saron.—Aw 2:1.

2. Sumala sa 1 Cronicas 5:16, ang tribo ni Gad nagpuyo didto sa "Gilead, sa Basan ug sa mga lungsod nga sakop niini ug sa tanang sibsibanan sa Saron." Ang pipila ka eskolar naghunahuna nga kini nagpasabot nga ang mga Gadhanon nagpasibsib sa ilang mga panon sa kahayopan diha sa kapatagan daplin sa baybayon sa Saron. Apan, ang Gad nakadawat ug teritoryo sa S sa Jordan, ug ang Gilead ug Basan nahimutang nianang dapita. Busa daghan ang nanghinapos nga dihay rehiyon usab sa teritoryo sa Gad nga gitawag ug Saron.

SARONHON [Taga- (Iya sa) Saron]. Usa ka tawo nga gikan sa Patag sa Saron. Si Sitrai, ang tawo nga nagdumala sa mga panon sa baka ni David didto sa Saron, gitawag nga Saronhon.—1Cr 27:29, 31.

SARSEKIM [lagmit, Pangulo sa mga Ulipon]. Usa ka prinsipe nga Babilonyanhon nga lakip sa mga unang misulod sa Jerusalem human magawangi sa kasundalohan ang mga paril niadtong tinginit sa 607 W.K.P. (Jer 39:2, 3) Ang iyang posisyon ug mga katungdanan wala hisgoti, bisan tuod ang "Sarsekim" lagmit maoy usa ka titulo, ug ang kahulogan niini mahimong magpaila sa iyang buluhaton.

SARUHEN. Usa ka siyudad sa Simeon. (Jos 19:1, 6) Mopatim-aw nga gitawag usab kini nga Silhim (Jos 15:32) ug Saaraim. (1Cr 4:31) Ang kadaghanang eskolar nagtuo nga kini mao ang Tell el-Farʽah (Tel Sharuhen), mga 35 km (22 mi) sa K sa Beer-seba.

SASAI. Usa sa mga anak nga lalaki ni Binui human sa pagkadestiyero nga nagkuhag langyawng mga asawa, apan tungod sa pag-awhag ni Esdras, sila nagpapahawa kanila.—Esd 10:10, 11, 38, 40, 44.

SASAK. Usa ka Benjaminhon kansang 11 ka anak nga lalaki gitala nga lakip sa mga pangulo nga mipuyo sa Jerusalem.—1Cr 8:14, 22-25, 28.

SASERDOTE. Taliwala sa matuod nga mga magsisimba ni Jehova sa wala pa maporma ang Kristohanong kongregasyon, ang mga saserdote opisyal nga naghawas sa Diyos ngadto sa katawhan nga ilang gialagaran, nga nagtudlo kanila bahin sa Diyos ug sa iyang mga balaod. Sila usab naghawas sa katawhan atubangan sa Diyos, nga nagtanyag ug mga halad ingon man nagpataliwala ug nangamuyo alang sa katawhan. Ang Hebreohanon 5:1 nagpatin-aw: "Ang matag hataas nga saserdote nga gikuha gikan sa mga tawo gitudlo alang sa mga tawo labot sa mga butang nga iya sa Diyos, aron siya makatanyag ug mga gasa ug mga halad alang sa mga sala." Ang Hebreohanong termino nga gihubad nga "saserdote" maoy *ko·hen′;* ang Grego, *hi·e·reus′.*

Sa Unang mga Panahon. Sa mga panahon sa mga patriarka ang ulo sa banay nagsilbing saserdote alang sa iyang banay, ug kini nga katungdanan ipasa ngadto sa panganayng anak nga lalaki kon ang amahan mamatay. Busa, sa una pa gayod nga mga panahon makaplagan nato nga si Noe naghawas sa iyang banay ingong saserdote. (Gen 8:20, 21) Ang ulo sa banay nga si Abraham adunay dakong panimalay nga uban kanila siya mipanaw gikan sa usa ka dapit ngadto sa laing dapit, nga nagtukod ug mga halaran ug naghimog mga paghalad ngadto kang Jehova diha sa lainlaing dapit nga iyang gikampohan. (Gen 14:14; 12:7, 8; 13:4) Ang Diyos miingon bahin kang Abraham: "Ako nasinati kaniya aron iyang sugoon ang iyang mga anak ug ang iyang panimalay sunod kaniya aron ilang subayon ang dalan ni Jehova sa pagbuhat sa pagkamatarong ug sa paghukom." (Gen 18:19) Si Isaac ug Jacob misunod sa samang sumbanan (Gen 26:25; 31:54; 35:1-7, 14), ug si Job, usa ka dili-Israelinhon apan lagmit usa ka layong paryente ni Abraham, kanunayng nagtanyag ug mga halad ngadto kang Jehova alang sa iyang mga anak, nga nag-ingon: "Tingali ang akong mga anak nakasala ug nagtunglo sa Diyos diha sa ilang kasingkasing." (Job 1:4, 5; tan-awa usab ang 42:8.) Apan, ang Bibliya wala sa espesipiko magtawag niini nga mga tawo nga *ko·hen′* o *hi·e·reus′.* Sa laing bahin, si Jetro, ang ulo sa banay ug ang ugangang lalaki ni Moises, gitawag nga "saserdote [*ko·hen′*] sa Midian."—Ex 2:16; 3:1; 18:1.

Si Melquisedek nga hari sa Salem maoy usa ka talagsaong saserdote (*ko·hen′*). Ang Bibliya wala magtala sa iyang kagikan, sa iyang pagkahimugso, o sa iyang kamatayon. Ang iyang pagkasaserdote maoy dili tungod sa panulondon, ug siya walay mga gisundan o mga manununod sa katungdanan. Gihuptan ni Melquisedek ang katungdanan ingong hari ug saserdote. Ang iyang pagkasaserdote mas labaw kay sa Levihanong pagkasaserdote, kay si Levi ikaingon nga nagbayad ug ikapulo kang Melquisedek, sanglit siya diha pa man sa mga balatang ni Abraham sa dihang si Abraham nagtanyag ug ikapulo ngadto kang Melquisedek ug si Melquisedek nagpanalangin kaniya. (Gen 14:18-20; Heb 7:4-10) Niining mga butanga si Melquisedek naglandong kang Jesu-Kristo, ang "saserdote hangtod sa kahangtoran sa paagi nga sama kang Melquisedek."—Heb 7:17.

Dayag nga ang mga ulo sa banay nagsilbing mga saserdote taliwala sa mga kaliwat ni Jacob (Israel) hangtod nga ang Levihanong pagkasaserdote giestablisar sa Diyos. Busa, sa dihang gidala sa Diyos ang katawhan ngadto sa Bukid sa Sinai siya nagsugo: "Ang mga saserdote usab nga kanunayng nagaduol kang Jehova pabalaana sa ilang kaugalingon, aron si Jehova dili motungha batok kanila." (Ex 19:22) Kini maoy sa wala pa maestablisar ang Levihanong pagkasaserdote. Apan si Aaron, bisan sa wala pa ikatudlo ingong saserdote, gitugotang motungas kuyog kang Moises ngadto sa bukid apan siya wala molahos sa dapit nga giadtoan mismo ni Moises. Kini nga kahimtang nahiuyon sa pagtudlo sa ulahi kang Aaron ug sa iyang mga kaliwat ingong mga saserdote. (Ex 19:24) Pinasukad niana, ikaingong kini maoy pasiunang pagpakita nga giisip sa Diyos nga pulihan ang karaang kahikayan (sa ulo-banay nga pagkasaserdote) pinaagi sa pagkasaserdote sa balay ni Aaron.

Ilalom sa Pakigsaad sa Balaod. Sa dihang ang mga Israelinhon naulipon sa Ehipto, gibalaan ni Jehova alang sa iyang kaugalingon ang matag panganay nga anak nga lalaki sa Israel sa dihang iyang gilaglag ang mga panganay sa Ehipto sa ikanapulo nga hampak. (Ex 12:29; Num 3:13) Busa kini nga mga panganay iya ni Jehova, nga gamiton lamang diha sa linaing pag-alagad kaniya. Mahimo untang itudlo sa Diyos ang tanan niining panganay nga mga lalaki sa Israel ingong mga saserdote ug mga tig-atiman sa sangtuwaryo. Hinunoa, nahiuyon sa iyang katuyoan ang pagkuha sa lalaking mga membro sa tribo ni Levi alang niini nga pag-alagad. Tungod niini iyang gitugotan ang nasod nga ipuli ang Levihanong mga lalaki baylo sa panganay nga mga lalaki sa laing 12 ka tribo (sanglit ang kaliwat sa mga anak nga lalaki ni Jose nga si Epraim ug Manases giihap nga duha ka tribo). Sa

usa ka pagsenso milabaw ug 273 ka panganay ang dili-Levihanong mga anak nga lalaki nga sukad sa usa ka bulan ang kagulangon pataas kay sa Levihanong mga lalaki, busa ang Diyos nangayog lukat nga lima ka siklo ($11) kada usa sa 273, ug kini nga salapi gihatag ngadto kang Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki. (Num 3:11-16, 40-51) Sa wala pa kini nga transaksiyon gilain na ni Jehova ang lalaking mga membro sa banay ni Aaron sa tribo ni Levi nga maglangkob sa pagkasaserdote sa Israel. —Num 1:1; 3:6-10.

Sulod sa taas nga yugto sa panahon, ang Israel nagbaton sa bug-os nga kahigayonan nga itagana ang mga membro sa "usa ka gingharian sa mga saserdote ug usa ka balaan nga nasod." (Ex 19:6) Apan kana nga kahigayonan nahanaw gikan kanila tungod kay ingong nasod ilang gisalikway ang Anak sa Diyos.—Itandi ang Mat 21:43; 1Pe 2:7-10.

Sa sinugdan, ang Hari sa Israel mao si Jehova. Sa ulahi gilatid ni Jehova nga ang pagkahari ihatag sa linya ni David. Si Jehova mao gihapon ang ilang dili-makitang Hari apan iyang gigamit ang linya ni David ingon nga iyang mga hawas maylabot sa sekular nga pagmando. Tungod niana, kini nga yutan-ong mga hari giingong milingkod diha sa "trono ni Jehova." (1Cr 29:23) Apan ang pagkasaserdote nagpabilin gihapong bulag diha sa linya ni Aaron. Busa ang gingharian ug ang pagkasaserdote ni Jehova nga Diyos uban sa "sagradong pag-alagad" niini eksklusibong iya sa nasod.—Rom 9:3, 4.

Inagurasyon sa pagkasaserdote. Ang pagkatudlo sa usa ka saserdote kinahanglang magagikan sa Diyos; ang usa ka tawo dili makabaton niana nga katungdanan sa iyang kaugalingong kabubuton. (Heb 5:4) Busa, si Jehova nagtudlo kang Aaron ug sa iyang balay alang sa pagkasaserdote "hangtod sa panahong walay tino," nga naglain kanila gikan sa banay sa mga Kohatnon, ang usa sa tulo ka pangunang mga dibisyon sa tribo ni Levi. (Ex 6:16; 28:43) Apan una pa niini, si Moises nga Levihanon, ingong tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod, ang naghawas sa Diyos sa pagbalaan kang Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki ug sa pagpuno sa ilang mga kamot ug gahom aron sa pag-alagad ingong mga saserdote, ug kini nga pamaagi gihubit sa Exodo kapitulo 29 ug Levitico kapitulo 8. Ang pagpahiluna kanila sa katungdanan mopatim-awng gihimo sa pito-ka-adlaw nga yugto sa Nisan 1-7, 1512 W.K.P. (Tan-awa ang PAGPAHILUNA-SA-KATUNGDANAN.) Ang bag-ong napahiluna nga mga saserdote misugod sa ilang pag-alagad sa Israel sa pagkasunod nga adlaw, Nisan 8.

Kuwalipikasyon. Gilatid ni Jehova ang mga kuwalipikasyon alang niadtong sakop sa linya sa banay ni Aaron nga moalagad diha sa halaran sa Diyos. Aron mahimong usa ka saserdote, ang usa ka tawo kinahanglan nga mahimsog ang panglawas ug normal ang panagway. Kay kon dili, siya dili makaduol sa halaran uban sa mga halad ug siya dili makaduol sa kortina taliwala sa Balaan ug sa Labing Balaan nga mga lawak sa tabernakulo. Apan, kini siya adunay katungod sa pagdawat ug suporta gikan sa ikapulo ug mahimong makig-ambit sa "balaang mga butang" nga gitagana ingong pagkaon alang sa mga saserdote.—Lev 21:16-23.

Ang edad sa pagsulod sa pagkasaserdote wala ilatid nga espesipiko, bisan tuod ang pagsenso sa mga Kohatnon nga gihimo didto sa Bukid sa Sinai naglakip niadtong gikan sa 30 hangtod sa 50 anyos. (Num 4:3) Ang pag-alagad sa mga Levihanon diha sa sangtuwaryo nagsugod sa edad nga 25 (gihimong 20 sa panahon ni Haring David). (Num 8:24; 1Cr 23:24) Ang pagretiro sa dili-saserdoteng mga Levihanon gikan sa obligado nga pag-alagad sa sangtuwaryo maoy sa edad nga 50 anyos, apan walay pagretiro nga gitagana alang sa mga saserdote. —Num 8:25, 26; tan-awa ang PAGRETIRO.

Panginabuhian. Ang tribo ni Levi wala hatagi ug luna sa yuta ingong panulondon, apan sila 'natibulaag diha sa Israel,' nga nakadawat ug 48 ka siyudad nga ilang kapuy-an uban sa ilang mga banay ug kahayopan. Napulog-tulo niini nga mga siyudad nahiadto sa mga saserdote. (Gen 49:5, 7; Jos 21:1-11) Ang usa sa mga siyudad nga dalangpanan, ang Hebron, maoy usa ka siyudad sa mga saserdote. (Jos 21:13) Ang mga Levihanon wala makadawat ug rehiyon ingong usa ka tribonhong panulondon, tungod kay sumala sa giingon ni Jehova, "Ako mao ang imong bahin ug ang imong panulondon sa taliwala sa mga anak sa Israel." (Num 18:20) Gibuhat sa mga Levihanon ang ilang tinudlong buluhaton sa pag-alagad ug giatiman ang ilang mga balay ug ang mga sibsibanan sa mga siyudad nga gipahat kanila. Giatiman usab nila ang ubang yuta nga gideboto sa mga Israelinhon aron gamiton sa sangtuwaryo. (Lev 27:21, 28) Gitagana ni Jehova ang panginahanglan sa mga Levihanon pinaagi sa paghikay nga sila makadawat ug ikapulo sa tanang abot sa yuta gikan sa ubang 12 ka tribo. (Num 18:21-24) Gikan niini nga ikapulo, ang mga Levihanon mohatag usab ug ikapulong bahin sa kinamaayohan gayod ingong ikapulo ngadto sa mga saserdote. (Num 18:25-29; Neh 10:38, 39) Busa, ang mga saserdote makadawat ug 1 ka porsiyento sa abot sa nasod aron sila makadeboto sa tanan nilang panahon ngadto sa ilang tinudlong pag-alagad sa Diyos.

Kini nga probisyon alang sa mga saserdote, bisan tuod dagaya, lahi ra gayod kon itandi sa maluhong pagkinabuhi ug pinansiyal nga gahom nga nabatonan sa mga saserdote sa paganong

kanasoran. Pananglitan, sa Ehipto ang mga saserdote *nanag-iya* ug mga luna sa yuta (Gen 47:22, 26) ug pinaagig malansisong pagmaniobra nahimong labing dato ug labing gamhanang mga tawo sa Ehipto. Si James H. Breasted, diha sa *A History of the Ancient Egyptians* (1908, pp. 355, 356, 431, 432), nag-ingon nga sa panahon sa gitawag nga Ikakawhaan nga Dinastiya ang Paraon nahimong tawotawo na lamang. Gipanag-iya sa mga saserdote ang yuta sa bulawan sa Nubia ug ang dakong lalawigan sa Ibabaw nga Nilo. Ang hataas nga saserdote mao ang labing dako nga opisyal sa panalapi sa estado, sunod sa pangulong mamahandi. May awtoridad siya sa tibuok kasundalohan ug naghupot sa tipiganan sa bahandi. Mas daghan ang paglarawan kaniya diha sa mga monyumento kay kang Paraon.

Diha na nagkalisodlisod ang mga saserdote uban sa dili-saserdoteng mga Levihanon sa dihang ang Israel nagpasagad sa ilang pagsimba ug sa pagbayad sa ilang mga ikapulo, sanglit sila kinahanglan nang mangitag laing trabaho aron matagan-an ang ilang kaugalingon ug ang ilang mga pamilya. Ingong resulta, tungod niining dili-maayong tinamdan labot sa sangtuwaryo ug sa pagmentinar niini ang nasod dugang pang nag-antos gumikan sa kakulang sa espirituwalidad ug kahibalo bahin kang Jehova.—Neh 13:10-13; tan-awa usab ang Mal 3:8-10.

Ang mga saserdote makadawat ug: (1) Naandan nga ikapulo. (2) Pangtubos nga salapi alang sa panganay nga anak nga lalaki o mananap. Kon bahin sa panganay nga torong baka, laking karnero, o kanding, sila makadawat sa unod niini ingong ilang pagkaon. (Num 18:14-19) (3) Pangtubos nga salapi alang sa mga tawo ug sa mga butang nga gihimong balaan ug usab sa mga butang nga gideboto ngadto kang Jehova. (Lev 27) (4) Mga bahin sa nagkalainlaing mga halad nga gidala sa katawhan, ingon man sa pasundayag nga tinapay. (Lev 6:25, 26, 29; 7:6-10; Num 18:8-14) (5) Mga bahin gikan sa mga halad sa labing maayo sa unang hinog nga mga bunga sa mga lugas, bino, ug sa lana. (Ex 23:19; Lev 2:14-16; 22:10 [ang "estranyo" diha sa ulahing teksto nagkahulogang usa nga dili saserdote]; Deu 14:22-27; 26:1-10) Gawas sa pipila ka espesipikong mga bahin nga ang mga saserdote lamang ang makakaon (Lev 6:29), ang ilang mga anak nga lalaki ug mga anak nga babaye ug, sa pipila ka kahimtang, ang panimalay sa saserdote—bisan ang mga ulipon—mahimong makaambit usab niini. (Lev 10:14; 22:10-13) (6) Usa ka bahin sa ikapulo sa ikatulo nga tuig alang sa mga Levihanon ug sa mga kabos. (Deu 14:28, 29; 26:12) (7) Mga inagaw nga nakuha sa gubat.—Num 31:26-30.

Besti. Sa pagtuman sa ilang opisyal nga mga buluhaton, ang mga saserdote nag-alagad nga nagtiniil, tungod kay ang sangtuwaryo maoy balaan nga yuta. (Itandi ang Ex 3:5.) Sa mga instruksiyon labot sa paghimo sa linaing mga besti alang sa mga saserdote, ang mga sandalyas wala hisgoti. (Ex 28:1-43) Uyon sa kaligdong, sila nagsul-ob ug mga purol nga lino gikan sa balat-ang hangtod sa mga paa "aron itabon sa hubo nga unod . . . aron sila dili makahimog kasaypanan ug tinong mamatay." (Ex 28:42, 43) Sapaw niini sila nagsul-ob ug taas nga besti nga pinong lino nga gibaksan ug lino nga paha. Ang ilang turong 'gipurong' diha kanila. (Lev 8:13; Ex 28:40; 39:27-29) Kini nga turong medyo lahi kay sa purong sa hataas nga saserdote nga lagmit gitahi nga paliyok ug gipahiluna diha sa ulo sa hataas nga saserdote. (Lev 8:9) Mopatim-aw nga sa ulahi nang mga panahon nga ang luyoluyong mga saserdote magsul-ob usahay ug mga epod nga lino, apan dili daghag borda nga sama sa epod sa hataas nga saserdote.—Itandi ang 1Sa 2:18.

Mga regulasyon ug mga buluhaton. Kinahanglang huptan sa mga saserdote ang personal nga lawasnong kahinlo ug hataas nga moral nga mga sukdanan. Sa dihang mosulod sa tolda nga tagboanan ug sa dili pa magtanyag ug halad diha sa halaran, kinahanglan silang manghugas sa ilang mga kamot ug mga tiil diha sa dulang sa sawang "aron sila dili mamatay." (Ex 30:17-21; 40:30-32) Pinaagig samang pasidaan sila gibaoran sa dili pag-inom ug bino o sa makahubog nga ilimnon sa dihang mag-alagad sa sangtuwaryo. (Lev 10:8-11) Sila dili mahimong maghugaw sa ilang kaugalingon pinaagi sa paghikap sa usa ka patayng lawas o sa pagbangotan alang sa patay; kini temporaryong maghimo kanila nga mahugaw alang sa pag-alagad. Ang luyoluyong mga saserdote (apan dili ang hataas nga saserdote) mahimong mobuhat niana, apan, alang lamang sa usa nga suod kaayong kabanay: inahan, amahan, anak nga lalaki, anak nga babaye, igsoong lalaki, o ulay nga igsoong babaye nga suod (tingali, nagpuyo uban o duol) kaniya; ang asawa lagmit nga lakip usab sa usa nga suod kaniya. (Lev 21:1-4) Ang si bisan kinsang saserdote nga nahimong mahugaw, tungod sa sanla, tungod sa inagas, o tungod sa usa ka patayng lawas o uban pang mahugawng butang, dili makakaon sa balaang mga butang o makahimo sa pag-alagad sa sangtuwaryo hangtod nga mahinloan, kay kon dili, siya gayod mamatay.—Lev 22:1-9.

Ang mga saserdote gibaoran sa dili pagkiskis sa ilang mga ulo o pagbalbas sa tumoy sa ilang mga bungot, o sa pagsamad sa ilang kaugalingon, mga buhat nga sagad gihimo sa paganong mga sa-

serdote. (Lev 21:5, 6; 19:28; 1Ha 18:28) Samtang ang hataas nga saserdote mahimong magminyo sa ulay nga babaye lamang, ang luyoluyong mga saserdote mahimong magminyo sa usa ka balo, apan dili sa usa ka diborsiyada o sa usa ka pampam. (Lev 21:7, 8; itandi ang Lev 21:10, 13, 14.) Dayag, ang tanang membro sa banay sa hataas nga saserdote kinahanglang motuman sa hataas nga sukdanan sa moralidad ug sa dignidad nga nahiangay sa katungdanan sa saserdote. Tungod niana ang anak nga babaye sa saserdote nga nahimong pampam pagapatyon, human niana pagasunogon ingong butang nga dulumtanan sa Diyos.—Lev 21:9.

Sa dihang didto sa kamingawan, sa panahon sa pagbalhin ug kampo, katungdanan ni Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki ang pagtabon sa balaang mga kasangkapan ug sa mga galamiton sa tolda nga tagboanan una pa tugotan ang ubang mga Kohatnon sa pagsulod aron sa pagdala niini, aron ang mga Kohatnon dili mamatay. Sila magtangtang usab sa tabon ug magpahiluna niini nga mga butang sulod sa tolda diha sa bag-ong nahimutangan. (Num 4:5-15) Sa dihang magpanaw, yayongan sa mga saserdote ang arka sa pakigsaad. —Jos 3:3, 13, 15, 17; 1Ha 8:3-6.

Ang mga saserdote maoy responsable sa paghuyop sa balaang mga trompeta, sa ingon naghatag ug tinong pagpanguna sa katawhan, kini man labot sa pagpahiluna sa kampo o kaha sa pagpagikan sa nagkampong katawhan, pagtigom, pagpakiggubat, o kaha sa pagsaulog sa pipila ka pista alang kang Jehova. (Num 10:1-10) Ang mga saserdote ug ang mga Levihanon wala ilakip sa pagsundalo, apan sila nag-alagad ingong mga tighuyop sa mga trompeta ug mga mag-aawit atubangan sa kasundalohan. —Num 1:47-49; 2:33; Jos 6:4; 2Cr 13:12.

Sa dihang ang mga saserdote mag-alagad diha sa sangtuwaryo, lakip sa ilang mga buluhaton mao ang pag-ihaw sa mga halad nga dad-on sa katawhan, pagwisik sa dugo diha sa halaran, paghiwa sa mga halad, pagpasiga kanunay sa kalayo sa halaran, pagluto sa karne, ug sa pagdawat sa tanang ubang mga halad, sama sa mga halad-nga-lugas. Ilang atimanon ang mga butang labot sa mga kahugawan nga nahimo sa mga indibiduwal, ingon man sa ilang linaing mga panaad, ug uban pa. (Lev kap 1-7; 12:6; kap 13-15; Num 6:1-21; Luc 2:22-24) Ilang atimanon ang mga halad-nga-sinunog sa buntag ug sa gabii ug ang tanang uban pa nga mga halad nga kanunayng himoon diha sa sangtuwaryo gawas sa mga halad nga ang motanyag mao ang hataas nga saserdote; sila magsunog ug insenso diha sa halaran nga bulawan. (Ex 29:38-42; Num 28:1-10; 2Cr 13:10, 11) Putlan nila ang mga pabilo sa mga lampara ug kanunay nila kining pun-on ug lana (Ex 27:20, 21) ug ilang atimanon ang balaang lana ug ang insenso. (Num 4:16) Ilang panalanginan ang katawhan diha sa solemneng mga panagkatigom sumala sa paagi nga gilagda sa Numeros 6:22-27. Apan walay laing saserdote nga makasulod sa sangtuwaryo sa dihang ang hataas nga saserdote mosulod sa Labing Balaan aron sa paghimog pagtabon-sa-sala.—Lev 16:17.

Ang mga saserdote mao ang pangunang may pribilehiyo sa pagpatin-aw sa balaod sa Diyos, ug sila may mahinungdanong papel sa hukmanan sa Israel. Diha sa mga siyudad nga gipahat kanila, ang mga saserdote andam sa pagtabang sa mga maghuhukom, ug sila nag-alagad usab uban sa mga maghuhukom diha sa lisod kaayong mga kaso nga dili masulbad sa lokal nga mga korte. (Deu 17:8, 9) Sila gikinahanglang anaa kanunay uban sa mga ansiyano sa siyudad kon may mga kaso sa pagbuno nga wala masulbad aron sa pagtino nga ang hustong paagi gisunod sa paghinlo sa pagkasad-an sa dugo gikan sa siyudad. (Deu 21:1, 2, 5) Kon ang usa ka nangabughong bana nag-akusar sa iyang asawa ug tinagong pagpanapaw, kinahanglang dad-on ang asawa ngadto sa sangtuwaryo diin ang saserdote mohimo sa gilatid nga seremonyas ug pangayoon ang pagtultol ni Jehova alang sa Iyang direktang paghukom kon ang babaye inosente ba o sad-an. (Num 5:11-31) Sa tanang kahimtang, ang paghukom nga gihatag sa mga saserdote o sa tinudlong mga maghuhukom kinahanglang tahoron; ang tinuyong dili pagtahod o dili pagsunod mosangpot sa silot nga kamatayon.—Num 15:30; Deu 17:10-13.

Ang mga saserdote maoy mga magtutudlo sa Balaod ngadto sa katawhan, nga mobasa ug magpatin-aw niini ngadto niadtong moadto sa sangtuwaryo aron sa pagsimba. Dugang pa, sa dihang sila wala sa ilang tinudlong buluhaton, sila adunay dakong kahigayonan nga mohimo sa maong pagpanudlo, kini man diha sa sangtuwaryo o sa ubang mga bahin sa yuta. (Deu 33:10; 2Cr 15:3; 17:7-9; Mal 2:7) Sa paghibalik ngadto sa Jerusalem gikan sa Babilonya, si Esdras nga saserdote, inabagan sa ubang mga saserdote uban sa mga Levihanon, nagtigom sa katawhan ug naggugol ug daghang oras sa pagbasa ug sa pagpatin-aw sa Balaod ngadto kanila.—Neh 8:1-15.

Ang pagdumala sa mga saserdote nagsilbing panalipod sa nasod bahin sa relihiyosong kahinlo ug ingon man sa pisikal nga kahimsog. Ang saserdote mohukom tali sa mahinlo ug sa mahugaw maylabot sa sanla sa usa ka tawo, sa usa ka besti, o sa usa ka balay. Iyang tinoon nga ang legal nga mga regulasyon sa pagkuwarentinas pagatumanon. Iyang dumalahon usab ang paghinlo niadtong

nahugawan tungod sa patayng lawas o nahugawan tungod sa mahugaw nga mga inagas, ug uban pa. —Lev 13-15.

Sa unsang paagi gitino ang tinudlong mga buluhaton sa pag-alagad sa templo alang sa mga saserdote sa Israel?

Sa 24 ka dibisyon, o mga grupo, sa mga saserdote nga gimugna ni Haring David, 16 ang gikan sa balay ni Eleasar ug 8 ang gikan sa balay ni Itamar. (1Cr 24:1-19) Apan, sa sinugdan, ang mga saserdote gikan sa upat lamang ka dibisyon ang mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Esd 2:36-39) Ang pipila nagtuo nga aron magpadayon ang kanhing organisasyonal nga kahikayan, ang upat ka banay nga mibalik gibahin aron mamugna na usab ang 24 ka grupo. Si Alfred Edersheim, diha sa *The Temple* (1874, p. 63), miingon nga ang matag banay nagripa ug lima ka ripa alang niadtong wala mobalik, sa ingon naporma gikan sa maong mga banay ang 20 ka dugang nga mga grupo nga ilang ginganlan sa orihinal nga mga ngalan. Si Zacarias nga amahan ni Juan nga Tigbawtismo maoy usa ka saserdote sa ikawalong dibisyon, sa dibisyon ni Abias. Apan, kon tinuod man ugaling kining maong nahisgotan nga panglantaw, siya lagmit dili usa ka kaliwat ni Abias—siya lagmit sakop lamang sa dibisyon nga ginganlan sa iyang ngalan. (1Cr 24:10; Luc 1:5) Tungod kay walay bug-os nga impormasyon labot niining mga butanga dili gayod makahimo ug malig-ong mga konklusyon.

Sa pag-alagad sa templo ang mga saserdote giorganisar ubos sa pagdumala sa nagkalainlaing mga opisyal. Gihimo ang mga pagripa sa pagtudlo sa pipila ka pag-alagad. Ang matag usa sa 24 ka dibisyon mag-alagad nga tag-usa ka semana, ug ilang himoon kini kaduha sa usa ka tuig. Dayag nga ang tanang saserdote mag-alagad sa mga panahon sa kapistahan sa dihang ang katawhan magtanyag ug libolibong mga halad, sama sa ilang gibuhat sa pagpahinungod sa templo. (1Cr 24:1-18, 31; 2Cr 5:11; itandi 2Cr 29:31-35; 30:23-25; 35:10-19.) Ang usa ka saserdote mahimong mag-alagad sa ubang mga panahon basta siya dili makabalda sa mga pag-alagad nga gihimo sa gitudlo nga mga saserdote. Sumala sa rabbinikong mga tradisyon, sa panahon sa pagkinabuhi ni Jesus sa yuta daghan ang mga saserdote mao nga ang pag-alagad nila sa usa ka semana gibahin pa gayod taliwala sa nagkalainlaing mga banay nga naglangkob sa usa ka dibisyon, ug ang matag banay nag-alagad sulod sa usa o kapin pang mga adlaw sumala sa ilang gidaghanon.

Lagmit giisip nga ang labing dungganon sa adlaw-adlaw nga mga buluhaton mao ang pagsunog ug insenso diha sa halaran nga bulawan. Gibuhat kini human itanyag ang halad. Sa panahon sa pagsunog ug insenso, ang katawhan tigomon sa gawas sa sangtuwaryo aron sa pag-ampo. Sumala sa rabbinikong tradisyon, himoon ang mga pagripa alang niini nga pag-alagad apan ang usa nga nakaalagad na sa miagi dili tugotan nga moapil hangtod nga ang tanan nakahuman na sa iyang turno sa pag-alagad. (*The Temple,* pp. 135, 137, 138) Kon ingon niini ang kahimtang, ang usa ka saserdote sagad makaalagad lamang kausa sulod sa iyang tibuok kinabuhi. Mao kini nga pag-alagad ang gihimo ni Zacarias sa dihang ang manulonda nga si Gabriel nagpakita kaniya aron ipahibalo nga si Zacarias ug ang iyang asawa nga si Elisabet makabaton ug anak nga lalaki. Sa dihang si Zacarias migula gikan sa sangtuwaryo, ang panon sa katawhan nga nagkatigom didto nakamatikod pinaagi sa iyang dagway ug sa iyang pagkaamang nga si Zacarias nakakita ug labaw-kinaiyanhon nga talan-awon didto sa sangtuwaryo; busa ang maong hitabo nabaniog sa publiko.—Luc 1:8-23.

Mopatim-aw nga sa matag adlaw nga Igpapahulay ang mga saserdote may pribilehiyo sa pag-ilis sa pasundayag nga tinapay. Sa panahon usab sa adlaw nga Igpapahulay nga matapos ang turno sa pag-alagad sa saserdotehanong dibisyon alang sa maong semana ug magsugod sa pag-alagad ang usa ka bag-ong grupo alang sa mosunod nga semana. Kini ug ang ubang kinahanglanong mga buluhaton gibuhat sa mga saserdote nga dili maglapas sa Igpapahulay.—Mat 12:2-5; itandi ang 1Sa 21:6; 2Ha 11:5-7; 2Cr 23:8.

Pagkamaunongon. Sa dihang ang napulo ka tribo mibulag gikan sa gingharian ubos ni Rehoboam ug gitukod ang amihanang gingharian ubos ni Jeroboam, ang tribo ni Levi nagpabiling maunongon ug mitapot sa duha-ka-tribo nga gingharian sa Juda ug Benjamin. Gitudlo ni Jeroboam ang dili-Levihanong mga lalaki nga mahimong mga saserdote nga mag-alagad sa pagsimba sa mga nating baka nga bulawan, ug iyang gipapahawa ang mga saserdote ni Jehova nga mga anak nga lalaki ni Aaron. (1Ha 12:31, 32; 13:33; 2Cr 11:14; 13:9) Sa ulahi didto sa Juda, bisan tuod daghang saserdote ang nahimong dili matinumanon sa Diyos, may mga panahon nga ang mga saserdote nagbatog kusganong impluwensiya aron ang Israel magmatinumanon kang Jehova. (2Cr 23:1, 16; 24:2, 16; 26:17-20; 34:14, 15; Zac 3:1; 6:11) Sa panahon sa ministeryo ni Jesus ug sa mga apostoles, daotan na kaayo ang hataas nga mga saserdote, apan dihay daghang saserdote nga nagpabilin gihapon ang ilang kasingkasing ngadto kang Jehova, sanglit giingon man nga

wala magdugay human sa kamatayon ni Jesus "usa ka dakong panon sa mga saserdote ang nagpasakop sa pagtuo."—Buh 6:7.

Ubang mga kapadapatan sa pulong nga "saserdote." Sa Salmo 99:6 si Moises gitawag nga usa ka saserdote tungod kay siya ang nagpataliwala ug ang natudlo nga mohimo sa mga buluhaton sa pagbalaan diha sa sangtuwaryo diin si Aaron ug ang iyang mga anak nga lalaki gitudlo sa pagkasaserdote. Si Moises nagpataliwala sa Israel ug misangpit sa ngalan ni Jehova. (Num 14:13-20) Ang pulong nga "saserdote" usahay gigamit usab sa pagtumong sa usa ka "tenyente" o "pangulong ministro o opisyal." Sa talaan sa pangulong mga opisyal nga nag-alagad ubos ni Haring David ang rekord mabasa: "Kon bahin sa mga anak nga lalaki ni David, sila nahimong mga saserdote."—2Sa 8:18; itandi ang 2Sa 20:26; 1Ha 4:5; 1Cr 18:17.

Ang Kristohanong Pagkasaserdote. Gisaad ni Jehova nga kon padayong tumanon sa Israel ang iyang pakigsaad sila mahimong "usa ka gingharian sa mga saserdote ug usa ka balaan nga nasod" alang Kaniya. (Ex 19:6) Bisan pa niana, ang pagkasaserdote sa linya ni Aaron magpadayon lamang hangtod sa pag-abot sa mas dakong pagkasaserdote nga gilandongan niini. (Heb 8:4, 5) Kini magpadayon hangtod matapos ang pakigsaad sa Balaod ug sa inagurasyon sa bag-ong pakigsaad. (Heb 7:11-14; 8:6, 7, 13) Ang tanyag unang gihimo ngadto lamang sa Israel aron mahimong mga saserdote ni Jehova nga mag-alagad sa gisaad sa Diyos nga kahikayan sa Gingharian; sa ulahi kini nga tanyag gipaabot ngadto sa mga Hentil.—Buh 10:34, 35; 15:14; Rom 10:21.

Usa ka nahibilin lamang sa mga Hudiyo ang midawat kang Kristo, sa ingon ang nasod napakyas sa pagtaganag mga membro sa *tinuod* nga gingharian sa mga saserdote ug sa balaan nga nasod. (Rom 11:7, 20) Tungod sa pagkadili-matinumanon sa Israel ang Diyos nagpasidaan kanila bahin niini pinaagi sa iyang manalagna nga si Oseas kasiglohan una pa niana, nga nag-ingon: "Tungod kay imong gisalikway ang kahibalo, ako magsalikway usab kanimo sa pag-alagad ingon nga akong saserdote; ug tungod kay kanunay mong gikalimtan ang balaod sa imong Diyos, kalimtan ko gayod usab ang imong mga anak." (Os 4:6) Mao man usab, si Jesus miingon sa Hudiyong mga pangulo: "Ang gingharian sa Diyos pagakuhaon gikan kaninyo ug igahatag ngadto sa usa ka nasod nga magpatunghag mga bunga niini." (Mat 21:43) Bisan pa niana, si Jesu-Kristo, nga nailalom sa Balaod samtang dinhi pa sa yuta, miila sa Aaronikong pagkasaserdote nga gipatuman pa, ug iyang gisultihan ang mga tawo nga iyang giayo sa sanla nga moadto sa saserdote ug itanyag ang gikinahanglang halad.—Mat 8:4; Mar 1:44; Luc 17:14.

Sa adlaw sa Pentekostes sa tuig 33 K.P., ang pakigsaad sa Balaod natapos ug ang "mas maayong pakigsaad," ang bag-ong pakigsaad, giinagurahan. (Heb 8:6-9) Niadtong adlawa gipadayag sa Diyos kini nga kausaban pinaagi sa pagbubo sa balaang espiritu. Dayon si apostol Pedro nagpatin-aw ngadto sa mga Hudiyo gikan sa daghang nasod, nga didto niadtong tungora, nga ang ilang kaluwasan karon nag-agad lamang sa ilang paghinulsol ug pagdawat kang Jesu-Kristo. (Buh 2; Heb 2:1-4) Sa ulahi, si Pedro naghisgot sa Hudiyong mga magtutukod nga misalikway kang Jesu-Kristo ingong batong pamag-ang ug dayon miingon sa mga Kristohanon: "Apan kamo maoy 'usa ka piniling rasa, usa ka harianong pagkasaserdote, usa ka balaang nasod, usa ka katawhan alang sa linaing pagpanagiya.'"—1Pe 2:7-9.

Gipatin-aw usab ni Pedro nga ang bag-ong pagkasaserdote maoy "usa ka espirituwal nga balay alang sa katuyoan sa usa ka balaang pagkasaserdote, aron magtanyag ug espirituwal nga mga halad nga dalawaton sa Diyos pinaagi kang Jesu-Kristo." (1Pe 2:5) Si Jesu-Kristo mao ang ilang dakong Hataas nga Saserdote, ug sila, sama sa mga anak nga lalaki ni Aaron, naglangkob sa luyoluyong pagkasaserdote. (Heb 3:1; 8:1) Apan dili sama sa Aaronikong pagkasaserdote nga bulag sa pagkahari, parehong nahuptan sa "harianong pagkasaserdote" ni Kristo ug sa iyang kaubang mga manununod ang pagkahari ug ang pagkasaserdote. Sa basahon sa Bibliya sa Pinadayag, si apostol Juan naghisgot sa mga sumusunod ni Jesu-Kristo ingong 'gitangtangan sa ilang mga sala pinaagi sa iyang dugo' ug miingon nga 'sila iyang gihimo nga usa ka gingharian, mga saserdote ngadto sa iyang Diyos ug Amahan.'—Pin 1:5, 6.

Kining kataposang basahon sa Bibliya nagbutyag usab sa gidaghanon sa naglangkob sa luyoluyong mga saserdote. Kadtong gihimo ni Jesu-Kristo nga "usa ka gingharian ug mga saserdote ngadto sa atong Diyos" gipakita ingong nanag-awit sa usa ka bag-ong awit diin sila miingon nga sila gipalit pinaagi sa dugo ni Kristo. (Pin 5:9, 10) Dugang pa, ang mga nanag-awit sa bag-ong awit gipaila ingong 144,000 ka tawo nga "gipalit gikan sa katawhan ingong mga unang bunga ngadto sa Diyos ug sa Kordero." (Pin 14:1-5) Sa kataposan kining luyoluyong mga saserdote gipakita ingong gibanhaw ngadto sa langit ug miduyog kang Jesu-Kristo sa iyang pagmando, nga mahimong "mga saserdote sa Diyos ug sa Kristo" ug magamando "ingong mga hari" uban ni Kristo sa panahon sa iyang Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari.—Pin 20:4, 6.

Pinaagi sa pagtandi sa pagkasaserdote sa Israel, ingon man sa mga katungdanan ug sa mga kaayohan niini alang sa katawhan sa maong nasod (Heb

8:5), kita makabaton ug ideya sa mga kaayohan ug mga panalangin nga madawat sa katawhan sa yuta gikan sa hingpit ug walay kataposang pagkasaserdote ni Jesu-Kristo ug sa iyang luyoluyong mga saserdote sa panahon sa ilang duyog nga paghari ibabaw sa yuta sulod sa usa ka libo ka tuig. Sila adunay pribilehiyo sa pagtudlo sa katawhan sa balaod sa Diyos (Mal 2:7), sa paghatag ug bug-os nga kapasayloan sa mga sala pinasukad sa halad lukat sa dakong Hataas nga Saserdote (sa pagpadapat sa mga kaayohan sa halad ni Kristo) ug sa pagayo sa tanang kaluyahon (Mar 2:9-12; Heb 9:12-14; 10:1-4, 10), sa pag-ila tali sa mahinlo ug sa mahugaw sa panan-aw sa Diyos ug sa pagwagtang sa tanang kahugawan (Lev 13-15), sa paghukom sa katawhan diha sa pagkamatarong, ug sa pagtino nga ikapatuman sa tibuok yuta ang matarong nga balaod ni Jehova (Deu 17:8-13).

Sama sa karaang tolda nga tagboanan didto sa kamingawan nga maoy dapit nga puy-anan sa Diyos uban sa mga tawo, nga usa ka sangtuwaryo diin sila makaduol kaniya, mao man usab, sulod sa usa ka libo ka tuig ang tolda sa Diyos maanaa na usab sa katawhan ug kini mahimong mas duol, mas dumalayon ug mas mapuslanon samtang siya makiglabot kanila pinaagi sa iyang hawas, ang iyang dakong Hataas nga Saserdote, si Jesu-Kristo, ug ang 144,000 nga mag-alagad uban kang Kristo ingong luyoluyong mga saserdote diha sa dakong espirituwal nga templo nga gilandongan sa maong sagradong tabernakulo. (Ex 25:8; Heb 4:14; Pin 1:6; 21:3) Pinaagi sa maong harianong pagkasaserdote ang katawhan magmalipayon gayod, sama sa gibati sa Israel sa dihang ang gingharian ug ang mga saserdote nagmatinumanon sa Diyos, diin sa maong panahon "ang Juda ug Israel daghan, sama sa mga balas nga anaa sa daplin sa dagat ang gidaghanon, nga nangaon ug nanginom ug nagmaya" ug nagpuyo "sa kasegurohan, ang matag usa ilalom sa iyang kaugalingong paras ug ilalom sa iyang kaugalingong kahoyng igos."—1Ha 4:20, 25.

Paganong mga Saserdote. Ang karaang mga nasod may mga saserdote nga pinaagi kanila sila moduol sa ilang mga diyos. Kini nga mga tawo gitahod sa katawhan ug nagbaton kanunay ug dakong impluwensiya, ug kini sila sa katibuk-an maoy lakip sa hut-ong sa mga magmamando o sa suod nga mga magtatambag sa mga magmamando. Ang mga saserdote mao ang labing edukadong hut-ong ug sagad nag-isip sa katawhan nga walay hibangkaagan. Tungod niini ilang gipahimuslan ang pagkamatuotuohon sa katawhan ug ang ilang kahadlok sa dili ingon nato o sa misteryosong mga butang. Pananglitan, sa Ehipto ang katawhan gidaldal sa pagsimba sa Suba sa Nilo ingong diyos, nga naglantaw sa ilang mga saserdote ingong adunay gahom gikan sa diyos sa pagpugong sa popanahon nga pagbaha niini diin nagdepende niini ang ilang mga pananom.

Kining pagdasig sa pagkamatuotuohon maoy sukwahi gayod sa mga saserdote sa Israel, nga nagbasa ug nagtudlo kanunay sa Balaod ngadto sa tibuok nasod. Ang matag usa kinahanglan nga mahibalo bahin sa Diyos ug sa iyang balaod. (Deu 6:1-3) Ang katawhan mismo makabasa ug makasulat sanglit gisugo ni Jehova nga basahon ug itudlo ang iyang balaod ngadto sa ilang mga anak.—Deu 6:4-9.

Dili mao ang sumbanan sa pagkasaserdote sa Israel. Bisan pa niini nga mga kamatuoran, adunay pipila nga nag-ingon nga ang pagkasaserdote sa Israel ug ang paghimo sa daghang lagda niini gisunod gikan sa Ehipto. Sila nangatarongan nga si Moises, ang tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod, naimpluwensiyahan pag-ayo sa iyang kinabuhi sa Ehipto, sa pagbansay kaniya didto sa palasyo ni Paraon, ug sa pagtudlo kaniya "sa tanang kaalam sa mga Ehiptohanon." (Buh 7:22) Apan wala nila mahatagi ug pagtagad nga si Moises, bisan tuod gigamit sa paghatod sa Balaod ngadto sa Israel, dili gayod mao ang naghimo sa balaod. Ang Maghahatag-balaod sa Israel mao si Jehova nga Diyos (Isa 33:22) ug iyang gigamit ang mga manulonda sa paghatod sa Balaod pinaagi sa kamot sa tigpataliwala nga si Moises.—Gal 3:19.

Ang matag detalye sa pagsimba sa Israel gilatid sa Diyos. Ang mga plano sa tolda nga tagboanan gihatag ngadto kang Moises (Ex 26:30), ug nahisulat nga siya gisugo: "Tinoa nga himoon mo ang tanang butang sumala sa ilang sumbanan nga gipakita kanimo didto sa bukid." (Heb 8:5; Ex 25:40) Ang tanang pag-alagad sa sangtuwaryo maoy ubos sa direksiyon ni Jehova. Ang rekord sublisubling nagpasalig kanato niini pinaagi sa pag-ingon nga si Moises ug ang mga anak sa Israel "nagpadayon sa pagbuhat sumala sa tanan nga gisugo ni Jehova kang Moises. Ilang gibuhat ang ingon gayod." "Sumala sa tanan nga gisugo ni Jehova kang Moises, ingon niana ang gibuhat sa mga anak sa Israel sa tanang buluhaton. Ug nakita ni Moises ang tanang buhat, ug, tan-awa! kini ilang gibuhat sumala sa gisugo ni Jehova. Ingon niana ang ilang gibuhat." "Ug gibuhat ni Moises ang sumala sa tanan nga gisugo ni Jehova kaniya. Siya nagbuhat sa ingon gayod."—Ex 39:32, 42, 43; 40:16.

Sumala sa mga Ehiptologo, adunay pipila ka kaamgiran ang besti sa Ehiptohanong mga saserdote ug ang besti sa mga saserdote sa Israel, pananglitan, sa ilang paggamit sa lino; kiskisan pinaagig labaha ang mga lawas sa Ehiptohanong mga saserdote, sama sa mga Levihanon (bisan tuod ang mga saserdote sa Israel wala magbuhat niana; Num

8:7); sila usab manghinlo sa ilang kaugalingon. Apan kining diyutayng mga kaamgiran nagpamatuod ba nga sila parehog gigikanan, o ang usa ba gikan sa lain? Ang samang mga materyales ug mga pamaagi gigamit sa tibuok kalibotan sa paghimog mga besti, mga balay, ug mga tinukod ug ingon man usab sa paghimo sa adlaw-adlaw nga mga buluhaton, sama sa paglaba o pagkaligo, apan dihay dakong kalainan usab sa estilo ug sa mga pamaagi. Dili kita makaingon nga ang usa naggikan sa lain, o ang maong besti o buhat adunay samang relihiyoso o simbolikong kahulogan.

Sa katibuk-ang bahin, walay kaamgiran sa mga besti ug mga katungdanan tali sa Israelinhon ug sa Ehiptohanong mga saserdote. Pananglitan, samtang ang Israelinhong mga saserdote nag-alagad nga magtiniil, ang Ehiptohanong mga saserdote magsul-ob ug mga sandalyas. Ang taas nga mga besti sa Ehiptohanong mga saserdote lahi ra gayod ug disenyo, ug ang ilang mga besti ug mga kagamitan adunay mga simbolo sa pagsimba sa ilang bakak nga mga diyos. Sila nagkiskis sa ilang mga ulo, apan wala kini buhata sa mga saserdote sa Israel (Lev 21:5), ug ilang gigamit ang mga piluka o turong nga lahi ra kaayo kay sa gisul-ob sa mga saserdote sa Israel, sumala sa mga inskripsiyon nga makaplagan sa mga monyumento sa Ehipto. Dugang pa, gipatin-aw ni Jehova nga ang Israel kinahanglang dili mosagop sa bisan unsang mga buhat sa Ehipto o sa ubang mga nasod, sa pagsimba o kaha sa hudisyal nga batasan.—Lev 18:1-4; Deu 6:14; 7:1-6.

Busa, ang pangatarongan sa mga tigpaluyo sa teoriya nga ang pagkasaserdote sa Israel naggikan sa Ehipto walay pasukaranan. Angay natong hinumdoman nga ang konsepto sa paghalad ug pagkasaserdote naggikan sa Diyos ug sukad sa sinugdanan kini gihimo sa matinumanong mga lalaki sama ni Abel ug Noe; sa patriarkanhong katilingban gibuhat kini ni Abraham ug sa uban. Busa kini nga kahibalo nasundog sa tanang kanasoran, bisan tuod kini gituis ngadto sa daghang porma tungod kay sila mibiya sa matuod nga Diyos ug sa putling pagsimba. Kay nakabaton ug kinaiyanhong tinguha sa pagsimba apan walay paggiya ni Jehova, ang paganong mga nasod nakaugmad ug daghang dili matarong ug gani salawayong mga seremonyas, ug kining tanan nagtultol kanila sa pagsupak sa matuod nga pagsimba.

Dulumtanang mga buhat sa paganong mga saserdote. Ang Ehiptohanong mga saserdote sa adlaw ni Moises misupak kang Moises atubangan kang Paraon, ug misulay sa pagpakaulaw kang Moises ug sa iyang Diyos nga si Jehova pinaagi sa pagbuhat ug salamangka. (Ex 7:11-13, 22; 8:7; 2Ti 3:8) Apan sila napugos sa pagdawat sa kapildihan ug kaulawan. (Ex 8:18, 19; 9:11) Ang mga magsisimba ni Molek sa Ammon naghalad sa ilang mga anak nga lalaki ug babaye pinaagi sa pagsunog kanila sa kalayo. (1Ha 11:5; 2Ha 23:10; Lev 18:21; 20:2-5) Ang mga Canaanhon nga mga magsisimba ni Baal misunod sa samang dulumtanang buhat ug nagsamadsamad usab sa kaugalingon ug nagbuhat sa malaw-ay, dulumtanan, imoral nga mga rituwal. (Num 25:1-3; 1Ha 18:25-28; Jer 19:5) Ang mga saserdote sa Filistehanong diyos nga si Dagon ug ang Babilonyanhong mga saserdote ni Marduk, Bel, ug Ishtar nagbuhat ug salamangka ug pagpanag-an. (1Sa 6:2-9; Eze 21:21; Dan 2:2, 27; 4:7, 9) Silang tanan nagsimba sa mga idolo nga hinimo sa kahoy, bato, ug metal. Bisan si Haring Jeroboam sa napulo-ka-tribo nga gingharian sa Israel nagtudlog mga saserdote sa pagdumala sa pagsimba sa mga nating baka nga bulawan ug sa "pormag-kanding nga mga demonyo" aron mapugngan ang katawhan nga makigbahin sa matuod nga pagsimba didto sa Jerusalem.—2Cr 11:15; 13:9; tan-awa usab ang MIQUEAS Num. 1.

Dili-awtorisadong mga saserdote gikondenar sa Diyos. Si Jehova wala gayod mouyon sa tanan niini nga mga pagsimba ug mga buhat nga sa pagkatinuod nalangkit sa pagsimba sa mga demonyo. (1Co 10:20; Deu 18:9-13; Isa 8:19; Pin 22:15) Sa dihang kini nga mga diyos o mga saserdote nga naghawas niini nga mga diyos dayag nga misupak kang Jehova, sila gipaubos. (1Sa 5:1-5; Dan 2:2, 7-12, 29, 30; 5:15) Ang ilang mga saserdote ug mga manalagna sagad nakaagom ug kamatayon. (1Ha 18:40; 2Ha 10:19, 25-28; 11:18; 2Cr 23:17) Ug tungod kay sa dihang naglungtad pa ang pakigsaad sa Balaod walay pagkasaserdote nga giila si Jehova gawas sa pagkasaserdote sa balay ni Aaron, kini nagpasabot nga ang bugtong paagi sa pagduol kang Jehova mao kadtong gilandongan sa katungdanan ni Aaron, buot ingnon, ang pagkasaserdote ni Jesu-Kristo, kinsa mao usab ang mas dakong Hataas nga Saserdote sa paagi nga sama kang Melquisedek. (Buh 4:12; Heb 4:14; 1Ju 2:1, 2) Ang bisan unsang pagkasaserdote nga mosupak niining gimbut-an sa Diyos nga Hari-Saserdote ug sa iyang luyoluyong mga saserdote kinahanglang likayan sa matuod nga mga magsisimba sa Diyos. —Deu 18:18, 19; Buh 3:22, 23; Pin 18:4, 24.

Tan-awa ang HATAAS NGA SASERDOTE.

SASERDOTE, SIYUDAD SA MGA. Mga dapit didto sa Yutang Saad nga gigahin ingong mga dapit nga puy-anan sa Aaronikong mga saserdote ug sa ilang mga banay. Sa 48 ka siyudad nga gihatag sa ubang mga tribo sa Israel ngadto sa tribo ni Levi, 13 ang gipahat ngadto sa Kohatnong mga saserdote sa banay ni Aaron. (Jos 21:1-42; 1Cr

6:54-81) Ang mga tribo ni Juda ug Simeon naghatag kanila ug siyam ka siyudad ug ang tribo ni Benjamin naghatag ug upat. Busa, "ang tanang siyudad sa mga anak ni Aaron, ang mga saserdote, napulog-tulo ka siyudad ug ang mga sibsibanan niini." (Jos 21:4, 9-19) Kini nga mga siyudad mao ang Hebron (usa ka siyudad nga dalangpanan), Libna, Jatir, Estemoa, Holon (lagmit ang Hilen), Debir, Ain (Asan), Juta, Bet-semes, Gabaon, Geba, Anatot, ug Almon (Alemet), ug ang tanan gawas sa Juta ug Gabaon gihisgotan pag-usab diha sa 1 Cronicas 6:54-60.

Sa dihang hapit na niyang dad-on ang arka ni Jehova ngadto sa Jerusalem, gipasugoan ni David ang mga saserdote sa ilang lainlaing mga siyudad aron kini sila magkatigom. (1Cr 13:1-5) Ug espesipikong gihisgotan ang pagtudlo ug mga lalaki aron sa pag-apod-apod sa mga inamot ngadto sa ilang saserdote nga mga igsoon nga nagpuyo sa mga siyudad sa mga saserdote panahon sa paghari ni Haring Ezequias.—2Cr 31:11-19.

SATANAS [Magsusukol]. Sa daghang teksto diha sa Hebreohanong Kasulatan, ang pulong nga *sa·tan′* makita nga walay tinong artikulo. Ang unang higayon nga kini gigamit nga walay tinong artikulo gipadapat ngadto sa manulonda nga mibarog diha sa dalan aron sa *pagsukol o pagsanta* kang Balaam sa dihang siya mipanaw aron sa pagtunglo sa mga Israelinhon. (Num 22:22, 32) Sa ubang mga higayon kini nagtumong sa mga indibiduwal ingong mga magsusukol sa ubang mga tawo. (1Sa 29:4; 2Sa 19:21, 22; 1Ha 5:4; 11:14, 23, 25) Apan kini gigamit nga may tinong artikulo nga *ha* sa pagtumong kang Satanas nga Yawa, ang pangunang Kaaway sa Diyos. (Job 1:6, *ftn* sa *Rbi8;* 2:1-7; Zac 3:1, 2) Sa Gregong Kasulatan ang pulong nga *sa·ta·nas′* gipadapat halos tanan ngadto kang Satanas nga Yawa ug sagad nga adunay tinong artikulo nga *ho.*

Sinugdanan. Gipakita sa Kasulatan nga ang linalang nga nailhan ingong Satanas wala magbaton sa maong ngalan sa sinugdan. Hinunoa, kini nga bansagon gitawag kaniya tungod sa iyang pagsupak ug pagsukol sa Diyos. Una pa niini wala hisgoti kon kinsay iyang ngalan sa sinugdan. Ang Diyos mao lamang ang Maglalalang, ug "hingpit ang iyang kalihokan," nga walay inhustisya o pagkadili-matarong. (Deu 32:4) Busa, sa dihang gilalang, ang usa nga nahimong Satanas maoy hingpit ug matarong nga linalang sa Diyos. Siya maoy usa ka espiritung persona, tungod kay siya nagpakita sa langit diha sa presensiya sa Diyos. (Job kap 1, 2; Pin 12:9) Si Jesu-Kristo miingon bahin kaniya: "Kana siya usa ka mamumuno sa iyang pagsugod, ug siya wala mobarog nga lig-on diha sa kamatuoran, tungod kay ang kamatuoran wala kaniya." (Ju 8:44; 1Ju 3:8) Gipakita dinhi ni Jesus nga kaniadto si Satanas diha sa kamatuoran apan siya mibiya niini. Sukad sa iyang unang dayag nga buhat sa pagpatalikod kang Adan ug Eva gikan sa Diyos, siya maoy usa ka mamumuno, tungod kay siya ang nakaingon sa kamatayon ni Adan ug Eva, nga sa baylo maoy nagpahinabo sa sala ug kamatayon sa ilang mga anak. (Rom 5:12) Sa tibuok Kasulatan ang mga hiyas ug mga buhat nga giingong iyaha ikaingong iya lamang gayod sa usa ka persona, dili sa usa ka abstraktong prinsipyo sa pagkadaotan. Tin-aw nga ang mga Hudiyo, ingon man si Jesus ug ang iyang mga tinun-an, nasayod nga naglungtad si Satanas ingong usa ka *persona.*

Busa, gikan sa usa ka matarong, hingpit nga sinugdanan, kini nga espiritung persona mitipas ngadto sa pagpakasala ug pagpakadaotan. Gihubit kini ni Santiago kon sa unsang paagi kini nahitabo sa dihang siya misulat: "Ang matag usa masulayan pinaagi sa pagkaganoy ug pagkahaylo sa iyang kaugalingong tinguha. Unya ang tinguha, sa dihang kini makapanamkon na, manganak ug sala; unya, ang sala, sa dihang kini mahingpit na, manganak ug kamatayon." (San 1:14, 15) Sa pipila ka bahin, ang dalan nga gisubay ni Satanas daw kokaamgid sa dalan nga gisubay sa hari sa Tiro sumala sa gihubit sa Ezequiel 28:11-19.—Tan-awa ang PAGKAHINGPIT, KAHINGPITAN (Ang unang makasasala ug ang hari sa Tiro).

Busa, ang asoy sa Kasulatan nagpatin-aw nga si Satanas ang nakigsulti pinaagi sa usa ka halas, nga naghaylo kang Eva sa pagsupak sa sugo sa Diyos. Sa baylo, si Eva nag-aghat kang Adan sa pagsubay sa samang rebelyosong dalan. (Gen 3:1-7; 2Co 11:3) Ingong sangpotanan sa paggamit ni Satanas sa halas, ang Bibliya naghatag kang Satanas ug titulo nga "Halas," nga sa ulahi nagkahulogang "maglilimbong"; siya usab nahimong "ang Maninental" (Mat 4:3) ug usa ka bakakon, "ang amahan sa bakak."—Ju 8:44; Pin 12:9.

Gibangon ang Isyu sa Pagkasoberano. Sa dihang miduol si Satanas kang Eva (pinaagi sa gipamulong sa halas), siya sa pagkatinuod naghagit sa katungod ug sa pagkamatarong sa pagkasoberano ni Jehova. Siya nagpasumbingay nga ang Diyos sa pagkadili-matarong naghikaw sa usa ka butang gikan sa babaye; siya usab miingon nga ang Diyos maoy bakakon sa pag-ingon nga si Eva mamatay kon siya mokaon sa gidiling bunga. Dugang pa, gipatuo ni Satanas si Eva nga siya mahimong gawasnon ug independente sa Diyos, nga siya mahisama sa Diyos. Pinaagi niini kining daotang espiritung linalang naghimo sa iyang kaugalingon nga mas hataas kay sa Diyos sa panan-aw ni Eva, ug si Satanas nahimong iyang diyos, bisan tuod nga si Eva,

sa maong panahon, dayag nga wala makaila sa usa nga nagpahisalaag kaniya. Pinaagi sa iyang gibuhat iyang gipailalom ang lalaki ug babaye ubos sa iyang pagpanguna ug pagkontrolar, nga mibarog ingong kaindig nga diyos nga supak kang Jehova. —Gen 3:1-7.

Ang Bibliya, sa pagtangtang sa tabil aron sa daklit makita ang langitnong mga kalihokan, nagbutyag nga si Satanas sa ulahi ingong kaindig nga diyos miatubang kang Jehova didto sa langit, naghagit mismo kang Jehova, nga nag-ingon nga iyang mapatalikod gikan Kaniya ang alagad sa Diyos nga si Job, ug ingong pagpasabot, ang tanang alagad sa Diyos. Sa ingon, siya nag-akusar nga ang Diyos sa pagkadili-matarong naghatag kang Job sa tanang butang, uban ang bug-os nga panalipod, aron nga siya, si Satanas, dili makahimo sa pagsulay kang Job ug sa pagpakita kon unsa gayod ang anaa sa iyang kasingkasing, nga ingon sa gipasabot ni Satanas maoy daotan. Iyang gipasabot nga si Job nag-alagad sa Diyos tungod lamang sa hinakog nga mga hinungdan. Tin-awng gipasiugda ni Satanas kining puntoha sa iyang argumento sa dihang siya miingon: "Panit alang sa panit, ug ang tanang butang nga anaa sa usa ka tawo iyang ihatag tungod sa iyang kalag. Ingon nga kausaban, palihog bakyawa ang imong kamot, ug tandoga hangtod ang iyang bukog ug ang iyang unod ug tan-awa kon dili ka ba niya tunglohon sa imong nawong mismo."—Job 1:6-12; 2:1-7; tan-awa ang PAGKASOBERANO.

Niining linain nga kahimtang, gitugotan ni Jehova si Satanas nga magpahamtang ug katalagman kang Job pinaagi sa wala niya pagpangilabot sa dihang si Satanas nagpadalag mga bandido nga mga Sabeanhon ingon man kalaglagan sa mga panon sa mga hayop ug sa mga magbalantay pinaagi sa "kalayo mismo sa Diyos" gikan sa langit sumala sa pagtawag niini sa mensahero ni Job; kon kini kilat man o ubang matang sa kalayo wala hisgoti. Gipahinabo usab ni Satanas nga mosulong ang tulo ka pundok sa mga Caldeanhon ug modangat ang usa ka unos. Kining mga butanga nagpahinabo sa kamatayon sa tanang anak ni Job ug nagdaot sa iyang kabtangan. Sa kataposan, si Satanas nagpahamtang mismo kang Job ug usa ka makaluod nga balatian.—Job 1:13-19; 2:7, 8.

Kining mga butanga nagbutyag sa gahom ug puwersa sa espiritung linalang nga si Satanas, ingon man sa iyang mangtas, mabunoon nga tinamdan.

Apan, hinungdanong mamatikdan nga giila ni Satanas ang iyang pagkawalay-mahimo atubangan sa dayag nga sugo sa Diyos, tungod kay wala niya hagita ang gahom ug awtoridad sa Diyos sa dihang gidid-an siya sa Diyos sa pagpatay kang Job.—Job 2:6.

Nagpadayon sa Pagsupak sa Diyos. Pinaagi sa iyang paghagit sa Diyos ug sa iyang pag-akusar sa mga alagad sa Diyos nga sila dili magmaunongon, gituman ni Satanas ang iyang titulo nga "Yawa," nga nagkahulogang "Tigbutangbutang," ug ang maong titulo haom kaniya tungod kay siya nagbutangbutang kang Jehova nga Diyos didto sa tanaman sa Eden.

Giduyogan sa ubang daotang mga demonyo. Sa wala pa ang Lunop sa adlaw ni Noe, mopatimaw nga ang ubang mga manulonda sa Diyos mibiya sa ilang hustong dapit didto sa mga langit, ingon man sa ilang tinudlong mga posisyon didto. Nagmateryalisar ug tawhanong mga lawas, sila mipuyo dinhi sa yuta, nakigminyo sa mga babaye ug nakapatunghag mga anak nga gitawag ug Nepilim. (Gen 6:1-4; 1Pe 3:19, 20; 2Pe 2:4; Jud 6; tan-awa ang NEPILIM; ANAK SA DIYOS, [MGA].) Kini nga mga manulonda, kay mibiya sa pag-alagad sa Diyos, nailalom sa pagkontrolar ni Satanas. Busa si Satanas gitawag nga "magmamando sa mga demonyo." Sa usa ka higayon, sa dihang si Jesus naghingilin sa mga demonyo gikan sa usa ka tawo, ang mga Pariseo nag-akusar kaniya nga siya nagbuhat niana tungod sa gahom ni "Beelzebub, ang magmamando sa mga demonyo." Gipakita sa tubag ni Jesus nga sila nagtumong kang Satanas: "Kon si Satanas maghingilin kang Satanas, siya nabahin batok sa iyang kaugalingon."—Mat 12:22-27.

Si apostol Pablo naglangkit kang Satanas "sa daotang mga puwersa nga espirituhanon sa langitnong mga dapit," ug siya naghisgot kanila ingong "mga magmamando sa kalibotan niini nga kangitngit." (Efe 6:11, 12) Ingong usa ka nagamandong puwersa sa dili-makitang dominyo diha sa palibot sa yuta, si Satanas mao ang "magmamando sa awtoridad sa hangin." (Efe 2:2) Sa Pinadayag siya gipakita nga mao ang usa nga "nagpahisalaag sa tibuok gipuy-ang yuta." (Pin 12:9) Si apostol Juan miingon nga "ang tibuok kalibotan nailalom sa gahom sa usa nga daotan." (1Ju 5:19) Busa siya mao "ang magmamando niining kalibotana." (Ju 12:31) Mao nga si Santiago misulat nga "ang pagpakighigala sa kalibotan maoy pagpakig-away sa Diyos." —San 4:4.

Ang Iyang Pakigbisog sa Paglaglag sa "Binhi." Si Satanas mihimog unang mga paningkamot sa pagsanta sa saad bahin sa "binhi" nga moabot pinaagi kang Abraham. (Gen 12:7) Dayag nga siya naningkamot sa paghugaw kang Sara aron siya mahimong dili angayan nga manganak sa binhi; apan si Sara giprotektahan sa Diyos. (Gen 20:1-18) Iyang gibuhat ang kutob sa iyang maarangan aron malaglag ang mga gipili sa Diyos ingong binhi ni Abraham, ang nasod sa Israel, pinaagi sa pag-aghat kanila sa pagpakasala ug sa pagpasulong sa

ubang mga nasod batok kanila, ingon sa gipakita sa tibuok nga kasaysayan sa Bibliya. Nakab-ot ang talagsaong ambisyosong mga paningkamot ni Satanas sa iyang pagpakig-away sa Diyos sa dihang ang Jerusalem giilog sa hari sa Ikatulong Gahom sa Kalibotan sa kasaysayan sa Bibliya nga mao ang Babilonya, ug mipatim-aw nga nagmalamposon si Satanas sanglit gipukan niya ang pagmando ni Haring Zedekias sa linya ni David ug gilaglag ang templo ni Jehova ug gihimong biniyaan ang Jerusalem ug Juda.—Eze 21:25-27.

Ingong instrumento ni Satanas, ang nagmandong dinastiya sa Babilonya, nga sa sinugdan gimandoan ni Nabucodonosor, nagbihag sa Israel sulod sa 68 ka tuig, hangtod nga napukan ang Babilonya. Ang Babilonya wala gayoy tinguha nga buhian ang mga nabihag niini ug busa nagpabanaag sa mapasigarbohon, ambisyosong mga paningkamot ni Satanas ingong kaindig nga diyos batok sa Unibersohanong Soberano nga si Jehova. Ang mga hari sa Babilonya, nga nagsimba sa ilang idolong diyos nga si Marduk, sa diyosa nga si Ishtar, ug sa daghan pang uban, sa pagkatinuod maoy mga magsisimba sa mga demonyo ug ingong bahin sa kalibotan nga nahimulag kang Jehova sila nailalom sa pagmando ni Satanas.—Sal 96:5; 1Co 10:20; Efe 2:12; Col 1:21.

Gihupong ni Satanas ang hari sa Babilonya ug ambisyon aron makabaton ug bug-os nga paggahom ibabaw sa yuta, bisan gani sa "trono ni Jehova" (1Cr 29:23) ug sa "mga bituon sa Diyos," ang mga hari sa linya ni David nga naglingkod sa trono didto sa Bukid sa Moria (sa pagpasangkad sa kapadapatan, sa Zion). Kini nga "hari," nga mao, ang dinastiya sa Babilonya, 'nagtuboy sa iyang kaugalingon' diha sa iyang kasingkasing ug sa iyang mga mata ug sa mga mata sa iyang mga magdadayeg ingong usa nga "nagasidlak," usa nga "anak sa kaadlawon." (Sa ubang mga hubad ang termino nga "Lucifer" sa Latin nga *Vulgate* gipabilin. Apan kini maoy hubad lamang sa Hebreohanong pulong nga *heh·lel′,* "nagasidlak." Ang *heh·lel′* dili usa ka ngalan o titulo, kondili, usa ka termino nga naghubit sa mapasigarbohong posisyon nga gihuptan sa dinastiya sa mga hari sa Babilonya sa linya ni Nabucodonosor.) (Isa 14:4-21) Sanglit ang Babilonya maoy kasangkapan ni Satanas, ang "hari" niini nagpabanaag sa ambisyosong tinguha ni Satanas. Sa makausa pa, giluwas ni Jehova ang iyang katawhan pinaagi sa pagpasig-uli kanila ngadto sa ilang yuta hangtod nga moabot ang tinuod nga sinaad nga Binhi.—Esd 1:1-6.

Mga paningkamot aron makasala si Jesus. Si Satanas, nga walay duhaduha nakaila kang Jesus ingong Anak sa Diyos ug ang usa nga gitagna nga magsamad kaniya sa ulo (Gen 3:15), naningkamot kutob sa iyang mahimo sa paglaglag o pagpatay kang Jesus. Apan, sa dihang gipahibalo ngadto kang Maria nga siya magsamkon kang Jesus, ang manulondang si Gabriel miingon kaniya: "Pagakunsaran ikaw sa balaang espiritu, ug pagalandongan ikaw sa gahom sa Labing Hataas. Tungod niana usab ang matawo pagatawgong balaan, Anak sa Diyos." (Luc 1:35) Gipanalipdan ni Jehova ang iyang Anak. Ang mga paningkamot sa paglaglag kang Jesus sa dihang bata pa wala molampos. (Mat 2:1-15) Ang Diyos nagpadayon sa pagpanalipod kang Jesus sa panahon sa iyang pagkabatan-on. Human sa iyang bawtismo, si Jesus didto sa kamingawan giduol ni Satanas nga may tulo ka nagkalainlaing kusganong mga tentasyon, ug bug-os siyang gisulayan bahin sa isyu sa pagkamahinalaron kang Jehova. Sa usa sa iyang mga pangagni gipakita ni Satanas kang Jesus ang tanang gingharian sa kalibotan, ug giangkon niya kini ingong iyaha. Wala mosupak si Jesus niini nga pangangkon. Bisan pa niana, wala maghunahuna si Jesus bisan sa daklit lamang nga mahuptan ang pagkahari sa "laktod nga paagi," ni siya naghunahuna sa makadiyot sa pagbuhat sa bisan unsa aron pahimut-an ang iyang kaugalingon. Ang iyang dihadihang tubag kang Satanas mao, "Pahilayo, Satanas! Kay kini nahisulat, 'Si Jehova nga imong Diyos ang imong pagasimbahon, ug siya lamang ang imong pagahatagan ug sagradong pag-alagad.'" Tungod niini, "ang Yawa . . . mibiya kaniya hangtod sa laing angay nga higayon." (Mat 4:1-11; Luc 4:13) Kini nagpakita sa kamatuoran sa mga pulong ni Santiago nga gisulat sa ulahi: "Sukli ang Yawa, ug siya mokalagiw gikan kaninyo."—San 4:7.

Si Jesus alerto kanunay sa kapeligrohan sa malipatlipatong mga kaugdahan ni Satanas ug sa tinguha ni Satanas sa paglaglag kaniya pinaagi sa pagpahunahuna kaniya ug butang nga sukwahi sa kabubut-on ni Jehova. Kini gipakita sa dihang si Pedro, sa usa ka higayon, bisag maayo ang mga katuyoan, aktuwal nga nagsulay kaniya. Si Jesus naghisgot sa pag-antos ug kamatayon nga iyang maagoman. "Niini si Pedro nagpinig kaniya ug nagbadlong kaniya, nga nag-ingon: 'Magmaluloton ka sa imong kaugalingon, Ginoo; dili gayod mahitabo kanimo kini nga dulnganan.' Apan, sa pagliso niya, siya miingon kang Pedro: 'Magpalikod ka kanako, *Satanas!* Ikaw maoy kapandolan kanako, tungod kay ikaw naghunahuna, dili sa mga hunahuna sa Diyos, kondili nianang sa mga tawo.'"—Mat 16:21-23.

Sa tibuok ministeryo ni Jesus siya nameligro; gigamit ni Satanas ang tawhanong mga hawas sa pagsupak kang Jesus, nga naningkamot nga siya makasala o kaha mapatay. Sa usa ka higayon, ang mga tawo hapit nang mosakmit kang Jesus aron sa

paghimo kaniya nga hari. Apan wala niya tagda ang maong butang; siya modawat lamang sa pagkahari sa panahon ug sa paagi nga gimbut-an sa Diyos. (Ju 6:15) Sa laing higayon ang iyang mga katagilungsod misulay sa pagpatay kaniya. (Luc 4:22-30) Siya kanunayng gihasi niadtong gigamit ni Satanas aron sa pagbitik kaniya. (Mat 22:15) Apan sa tanang paningkamot ni Satanas, siya napakyas sa pagpahinabo kang Jesus nga makasala bisan sa kinagamyang paagi diha sa hunahuna o sa buhat. Si Satanas bug-os nga napamatud-ang bakakon, ug siya napakyas sa iyang hagit sa pagkasoberano sa Diyos ug sa integridad sa mga alagad sa Diyos. Sama sa giingon ni Jesus, wala madugay una pa sa iyang kamatayon: "Karon adunay paghukom niining kalibotana; karon ang magmamando niining kalibotana palagpoton"—bug-os nga mapakaulawan. (Ju 12:31) Gigamhan ni Satanas ang tanang katawhan pinaagi sa sala. Apan, kay nasayod nga hapit nang ipahinabo ni Satanas ang iyang kamatayon, si Jesus, human sauloga ang iyang kataposang Paskuwa uban sa iyang mga tinun-an, nakaingon: "Ang magmamando niining kalibotana nagsingabot na. Ug *siya walay gahom kanako."*—Ju 14:30.

Pipila ka takna sa ulahi, si Satanas milampos sa pagpapatay kang Jesus, una gikontrolar ang usa sa mga apostoles ni Jesus, dayon gigamit ang Hudiyong mga pangulo ug ang Romanhong Gahom sa Kalibotan sa pagpatay kang Jesus diha sa usa ka masakit ug makauulaw nga paagi. (Luc 22:3; Ju 13:26, 27; kap 18, 19) Dinhi si Satanas milihok ingong "ang usa nga may gahom sa pagpahinabog kamatayon, nga mao, ang Yawa." (Heb 2:14; Luc 22:53) Apan tungod niini si Satanas napakyas sa pagpalambo sa iyang kawsa; sa wala tuyoa natuman hinuon niya ang tagna, nga si Jesus kinahanglang mamatay ingong usa ka halad. Ang kamatayon ni Jesus diha sa pagkawalay-ikasaway nagtagana sa bili nga lukat alang sa katawhan, ug pinaagi sa iyang kamatayon (ug sa misunod nga pagbanhaw kaniya sa Diyos) si Jesus makatabang na karon sa makasasalang katawhan aron makalingkawas gikan sa paggahom ni Satanas, kay kini nahisulat, si Jesus nahimong dugo ug unod "aron nga pinaagi sa iyang kamatayon mawagtang niya ang usa nga may gahom sa pagpahinabog kamatayon, nga mao, ang Yawa; ug nga iyang mapagawas ang tanan nga tungod sa kahadlok sa kamatayon nailalom sa pagkaulipon sa tibuok nilang kinabuhi."—Heb 2:14, 15.

Nagpadayon sa pagpakig-away sa mga Kristohanon. Human sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Jesus, si Satanas nagpadayon sa mayugtanong pagpakig-away batok sa mga sumusunod ni Kristo. Ang mga asoy sa basahon sa Mga Buhat ug sa mga sulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan nagtaganag ubay-ubayng mga pamatuod labot niini. Si Pablo miingon nga siya gihatagan ug 'tunok sa unod, usa ka manulonda ni Satanas, aron sa pagsagpa kanunay' kaniya. (2Co 12:7) Ug sama sa kahimtang ni Eva, si Satanas nagtakoban sa tinuod niyang kinaiyahan ug mga katuyoan pinaagi sa 'paghimo sa iyang kaugalingon nga usa ka manulonda sa kahayag,' ug siya adunay mga hawas, mga ministro nga 'kanunayng naghimo usab sa ilang kaugalingon nga mga ministro sa pagkamatarong.' (2Co 11:14, 15) Ang mga pananglitan niini mao ang mini nga mga apostoles nga nakig-away kang Pablo (2Co 11:13) ug kadtong sa Smirna nga "nagaingon nga sila mga Hudiyo, apan dili diay, hinunoa sinagoga sila ni Satanas." (Pin 2:9) Si Satanas wala gayod mohunong sa paghimog mga akusasyon "adlaw ug gabii" batok sa mga Kristohanon, nga naghagit sa ilang integridad, sama sa iyang gibuhat kang Job. (Pin 12:10; Luc 22:31) Apan ang mga Kristohanon adunay "usa ka magtatabang ngadto sa Amahan, si Jesu-Kristo, usa nga matarong," kinsa miatubang sa persona sa Diyos alang kanila.—1Ju 2:1.

Ang Pagtambog Kaniya sa Kahiladman ug ang Iyang Kataposang Kalaglagan. Sa panahon nga gipahinabo ni Satanas nga morebelde sa Diyos si Eva ug dayon si Adan, ang Diyos miingon sa halas (sa pagkatinuod nakigsulti kang Satanas, sanglit ang usa ka mananap dili man makasabot sa nalangkit nga mga isyu): "Abog ang imong pagakan-on sa tanang adlaw sa imong kinabuhi. Ug ibutang ko ang panag-away tali kanimo ug sa babaye ug tali sa imong binhi ug sa iyang binhi. Siya magsamad kanimo sa ulo ug ikaw magsamad kaniya sa tikod." (Gen 3:14, 15) Dinhi gipaila sa Diyos nga si Satanas, nga gipalagpot na sa balaang organisasyon sa Diyos, dili makabaton ug paglaom nga makapatunhay sa kinabuhi, apan 'mokaon ug abog,' ingnon ta, hangtod nga siya mamatay. Ang "binhi" sa ngadtongadto magsamad kaniya sa ulo, nga nagpasabot sa usa ka samad nga ikamatay. Sa dihang si Kristo dinhi pa sa yuta, ang mga demonyo nagtawag kaniya ingong ang Usa nga maoy magtambog kanila ngadto sa "kahiladman," lagmit usa ka pinugngan nga kahimtang nga sa susamang asoy gihisgotan ingong "pagsakit."—Mat 8:29; Luc 8:30, 31; tan-awa ang PAGSAKIT.

Sa basahon sa Pinadayag, atong makita nga gihubit ang kataposang mga adlaw ni Satanas ug ang iyang kalaglagan. Ang Pinadayag nag-ingon nga sa panahon sa pagsugod ni Kristo sa pagmando sa Gingharian, si Satanas gitambog gikan sa langit nganhi sa yuta, nga dili na makabalik pa sa mga langit, sama sa iyang gibuhat sa mga adlaw ni Job ug sa daghang siglo human niadto. (Pin 12:7-12)

Human niini nga kapildihan si Satanas adunay 'hamubo na lamang nga panahon,' nga sulod niana siya makig-away sa 'mga nahibilin sa binhi sa babaye, nga nagabantay sa mga sugo sa Diyos ug may buluhaton sa pagpamatuod bahin kang Jesus.' Sa iyang mga paningkamot sa pagtukob sa mga nahibilin sa binhi sa babaye, siya gitawag nga "ang dragon," usa ka tiglamoy o tigdugmok. (Pin 12:16, 17; itandi ang Jer 51:34, diin si Jeremias naghisgot alang sa Jerusalem ug Juda, nga nag-ingon: 'Si Nabucodonosor nga hari sa Babilonya . . . milamoy kanako sama sa usa ka dakong bitin [o, "usa ka dragon," *ftn* sa *Rbi8*].') Sa naunang kahubitan sa iyang pagpakig-away batok sa babaye ug sa iyang mga paningkamot sa pagtukob sa iyang anak nga lalaki, siya gihulagway ingong "usa ka dakong dragon nga ang bulok samag kalayo."—Pin 12:3.

Ang ika-20 nga kapitulo sa Pinadayag naghubit kang Satanas ingong ginapos ug gitambog sa kahiladman sulod sa usa ka libo ka tuig, pinaagi sa mga kamot sa usa ka dakong manulonda—walay duhaduha nga si Jesu-Kristo, kinsa adunay yawi sa kahiladman ug kinsa mao ang "binhi" nga magsamad sa ulo ni Satanas.—Itandi ang Pin 1:18; tan-awa ang KAHILADMAN.

Ang kataposang paningkamot ni Satanas mosangko sa permanenteng kapildihan. Ang tagna nag-ingon nga siya buhian sa "makadiyot" sa dihang matapos na ang Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo ug nga iyang tultolan ang rebelyosong mga tawo diha sa laing pag-atake batok sa pagkasoberano sa Diyos; apan siya itambog (uban sa iyang mga demonyo) ngadto sa linaw nga kalayo ug asupre, ang walay kataposang kalaglagan. —Pin 20:1-3, 7-10; itandi ang Mat 25:41; tan-awa ang LINAW NGA KALAYO.

Unsay ipasabot sa 'pagtugyan sa usa ka tawo ngadto kang Satanas alang sa kalaglagan sa unod'?

Sa pagsugo sa kongregasyon sa Corinto bahin sa aksiyon nga himoon ngadto sa usa ka membro sa kongregasyon nga sa pagkadaotan mihimog insesto (o pakighilawas uban sa suod nga kabanay) uban sa asawa sa iyang amahan, si apostol Pablo misulat: "Itugyan ninyo ang maong tawo kang Satanas alang sa kalaglagan sa unod." (1Co 5:5) Kini maoy usa ka sugo sa pagpalagpot sa maong tawo gikan sa kongregasyon, nga putlon ang bisan unsang pagpakig-uban kaniya. (1Co 5:13) Ang pagtugyan kaniya ngadto kang Satanas magpagula kaniya gikan sa kongregasyon ug magpahitumpawak kaniya ngadto sa kalibotan nga si Satanas mao ang diyos ug magmamando. Sama sa "diyutayng lebadura" diha sa "tibuok minasa," kini nga tawo mao ang "unod," o unodnong elemento sulod sa kongregasyon; ug pinaagi sa pagpalagpot niining tawong nakahimog insesto, ang kongregasyon nga mahunahunaon sa espirituwal maglaglag sa "unod" gikan sa taliwala niini. (1Co 5:6, 7) Sa susama, gitugyan ni Pablo si Himeneo ug si Alejandro ngadto kang Satanas tungod kay ilang gisalikway ang pagtuo ug ang maayong tanlag ug sila nakasinatig pagkalunod labot sa ilang pagtuo.—1Ti 1:20.

Sa ulahi, ang tawong nakahimog insesto didto sa Corinto mopatim-awng naghinulsol gikan sa iyang kasal-anan ug nagbag-o, ug tungod niana si apostol Pablo nag-awhag nga dawaton siyag balik sa kongregasyon. Sa pagtambag kanila labot sa pagpasaylo, iyang gihatag ang usa sa mga katarongan, "aron kita dili malupigan ni Satanas, kay kita dili kay walay alamag sa iyang mga laraw." (2Co 2:11) Sa naunang higayon, si Satanas nagpahinabog kadaot sa kongregasyon nga tungod niana sila kinahanglang badlongon sa apostol, tungod kay sila matugtanon ra kaayo, ngani, ilang gitugotan ang tawong daotan nga magpadayon sa iyang binuhatan ug wala na lang gani magtagad sa kaulawan nga gipatungha niini, nga "nagpaburot" sa pagtugot niini. (1Co 5:2) Apan sa laing bahin, kon sila karon maaghat sa pagbuhat sa laing paghingapin ug dili mopasaylo sa usa nga naghinulsol, mahimong malupigan sila ni Satanas sa laing direksiyon, nga mao, nga iyang pahimuslan ang ilang pagkawalaykaluoy ug pagkadili-mapasayloon. Pinaagi sa Pulong sa Diyos, ang mga Kristohanon nalamdagan aron makaamgo bahin sa paglungtad ni Satanas, sa iyang gahom, sa iyang mga laraw ug mga katuyoan, ug sa iyang paagi sa paglihok, aron sila makahimo sa pagpakig-away niining espirituwal nga kaaway pinaagi sa espirituwal nga mga hinagiban nga gitagana sa Diyos.—Efe 6:13-17.

SATRAPA. Usa ka gobernador sa usa ka lalawigan sa mga imperyo sa Babilonya ug Persia nga gitudlo sa hari ingong pangulong magmamando sa usa ka sakop nga distrito. Si Daniel naghisgot ug mga satrapa nga nag-alagad ubos kang Nabucodonosor diha sa Imperyo sa Babilonya. (Dan 3:1-3) Human sakopa sa mga Medianhon ug mga Persianhon ang Babilonya, si Dario nga Medianhon nagtudlog 120 ka satrapa ibabaw sa iyang tibuok nga gingharian. (Dan 6:1) Si Esdras nakiglabot sa mga satrapa sa panahon ni Haring Artajerjes sa Persia. (Esd 8:36) Sa mga adlaw ni Ester ug Mardokeo, gidumala sa mga satrapa ang 127 ka sakop nga mga distrito ubos sa Persianhong hari nga si Ahasuero. (Est 1:1) Ingong opisyal nga mga hawas sa hari, sila manubag kaniya ug libreng makaduol kaniya. Busa, sila adunay dakong impluwensiya ug gahom ingong sibil ug politikanhon nga mga pangulo. Sila

mangolekta ug mga buhis ug maghatod sa gipangayong tributo ngadto sa palasyo sa hari.

Ingong usa sa tulo ka hataas nga mga opisyal ubos ni Dario nga gitudlo ibabaw sa 120 ka satrapa, si Daniel milabaw kanilang tanan, gani buot sa hari nga ituboy siya ibabaw sa tanan diha sa gingharian. Tungod kay sila nasina, ang mga opisyal ug ang mga satrapa naglaraw ug daotan aron ikatambog si Daniel ngadto sa usa ka gahong sa mga leyon. Ang Bibliya wala mag-asoy kon pila ka satrapa ang personal nga miakusar atubangan sa hari. Apan si Jehova nag-uban kang Daniel ug nagpadala sa iyang manulonda aron sa pagtak-op sa mga baba sa mga leyon. Dayon kini nga mga opisyal nga nagbutangbutang kang Daniel, uban sa ilang mga asawa ug mga anak, gipatambog ni Dario ngadto sa gahong aron patyon sa mga leyon.—Dan 6:1-24.

Bahin sa pag-organisar ug mga satrapa ubos ni Ciro nga Persianhon, ang librong *History of the Persian Empire* nag-ingon: "Ang matag usa [ka lalawigan] gimandoan sa usa ka satrapa kansang titulo sa literal nagkahulogang 'tigpanalipod sa Gingharian.' Ingong manununod sa usa ka kanhing hari, nga nagmando sa dako kaayong teritoryo, siya sa pagkatinuod maoy usa ka monarko nga may gamay nga harianong palasyo. Dili lang kay gihuptan niya ang sibil nga administrasyon kondili siya mao usab ang komandante sa mga sundalo sa satrapa. Kon adunay manununod sa iyang katungdanan, dili mahimong pasagdan lang ang hulga ngadto sa sentral nga awtoridad. Aron mapugngan kini nga hulga, ang pipila ka pagkontrolar gipatuman; ang iyang sekretaryo, ang iyang pangulong opisyal sa panalapi, ug ang heneral nga tinugyanan sa garison nga nahimutang sa kuta sa matag kaulohan nga gipangulohan sa mga satrapa gipailalom sa direktang pagmando sa dakong hari mismo ug personal nga moatubang kaniya. Dugang pang epektibong pagkontrolar ang gipatuman pinaagi sa 'mata sa hari' (o 'dalunggan sa hari' o 'mensahero sa hari'), [usa ka opisyal] kinsa sa matag tuig mohimog maampingong pagsusi sa matag lalawigan." —Sinulat ni A. T. Olmstead, 1948, p. 59.

SAUL [Nangutana [sa Diyos]; Nagpakisayod [sa Diyos]].

Usa ka Benjaminhon nga naggikan kang Jeiel (lagmit gitawag usab nga Abiel) pinaagi kang Ner ug Kis (1Cr 8:29-33; 9:35-39; tan-awa ang ABIEL Num. 1); ang unang gipili sa Diyos nga hari sa Israel. (1Sa 9:15, 16; 10:1) Si Saul naggikan sa adunahang pamilya. Siya usa ka tawong ambongan, nga gikan sa ulo ug abaga mas taas kay sa tanang tawo sa iyang nasod, ug siya may talagsaong pisikal nga kusog ug kaliksi. (1Sa 9:1, 2; 2Sa 1:23) Ang ngalan sa iyang asawa mao si Ahinoam. Si Saul nanganak ug pito ka anak nga lalaki, si Jonatan, Isvi, Malkisua, Abinadab, Is-boset (Esbaal), Armoni, ug Mepiboset, ingon man duha ka anak nga babaye nga si Merab ug Mikal. Si Abner, dayag nga uyoan ni Haring Saul (tan-awa ang ABNER), nag-alagad ingong pangulo sa kasundalohan sa Israel.—1Sa 14:49, 50; 2Sa 2:8; 21:8; 1Cr 8:33.

Ang batan-ong si Saul nagkinabuhi sa masamok nga panahon sa kasaysayan sa Israel. Tungod kay gilupigan sa mga Filistehanon ang nasod, mihuyang pag-ayo ang kasundalohan niini (1Sa 9:16; 13:19, 20), ug ang mga Ammonhanon ubos ni Haring Nahas nanghulga sa pag-atake. (1Sa 12:12) Bisag si Samuel matinumanong naghukom sa Israel, ang iyang mga anak nga lalaki maoy mga magtutuis sa hustisya. (1Sa 8:1-3) Kay kini nga kahimtang gilantaw lamang sa mga ansiyano sa Israel sumala sa tawhanong panglantaw ug busa nawadag pagsalig sa katakos ni Jehova sa pagpanalipod sa iyang katawhan, ilang giadto si Samuel ug gihangyo siya nga magtudlo ug hari ibabaw kanila.—1Sa 8:4, 5.

Gidihogan Ingong Hari. Human niadto gigiyahan ni Jehova ang mga panghitabo aron dihogan si Saul ingong hari. Uban sa iyang tig-alagad, gipangita ni Saul ang nawalang mga asna sa iyang amahan. Sanglit wala makaplagi ang iyang gipangita, siya nakahukom sa pagpauli. Apan ang iyang tig-alagad misugyot nga magpatabang sila sa "tawo sa Diyos" nga nahibaloang diha ra sa duol nga siyudad. Kini mitultol sa pagkahimamat ni Saul kang Samuel. (1Sa 9:3-19) Sa iyang unang pagpakigsulti kang Samuel, gipakita ni Saul nga siya usa ka tawong makasaranganon. (1Sa 9:20, 21) Human makig-ambit sa halad nga pagkaon uban kang Saul, gipadayon ni Samuel ang pagpakigsulti kaniya. Sa pagkasunod buntag gidihogan ni Samuel si Saul ingong hari. Aron pamatud-an nga ang Diyos naguban kang Saul, gihatagan siya ni Samuel ug tulo ka matagnaong mga ilhanan, ug ang tanan natuman nianang adlawa.—1Sa 9:22–10:16.

Sa ulahi, didto sa Mizpa, sa dihang napili ingong hari pinaagi sa pagripa (1Sa 10:20, 21, *JB; NE*), si Saul naulaw ug nagtago taliwala sa mga bagahe. Sa dihang nakaplagan, siya gipresentar ingong hari, ug ang katawhan naninggit nga may pag-uyon: "Mabuhi ang hari!" Si Saul mipauli sa Gibea nga inubanan sa maisog nga mga tawo. Bisag gibiaybiay ug gitamay siya sa walay-silbing mga tawo, si Saul nagpabiling naghilom.—1Sa 10:17-27.

Unang mga Kadaogan. Mga usa ka bulan sa ulahi (sumala sa mabasa sa Gregong *Septuagint* ug sa Linukot nga Basahon sa Patayng Dagat 4QSam[a] sa 1Sa 11:1) giingnan sa Ammonhanon nga si Haring Nahas ang mga tawo sa Jabes sa Gilead nga pasurenderon sila. (Tan-awa ang NAHAS Num. 1.)

Sa dihang kining balitaa gidala sa mga mensahero ngadto kang Saul, ang espiritu sa Diyos milihok diha kaniya. Gitigom dayon niya ang kasundalohan nga 330,000 ka tawo ug gipangulohan kini nga nagmadaogon. Tungod niini napalig-on ni Saul ang iyang posisyon ingong hari, ug gihangyo pa gani sa katawhan nga kadtong misupak kaniya pagapatyon. Apan tungod kay giila ni Saul nga si Jehova mao ang naghatag sa kadaogan, siya wala mouyon niini. Human niadto, gikompirmar pag-usab ang pagkahari ni Saul didto sa Gilgal.—1Sa 11:1-15.

Dayon mihimog mga lakang si Saul aron mapukgo ang gahom sa mga Filistehanon ibabaw sa Israel. Siya mipili ug 3,000 ka Israelinhon, diin iyang gipangulohan ang 2,000 ug ang nahibilin gipangulohan sa iyang anak nga lalaki nga si Jonatan. Dayag nga milihok ubos sa pagtultol sa iyang amahan, "gipukan ni Jonatan ang garison sa mga Filistehanon nga didto sa Geba." Ingong panimalos, gitigom sa mga Filistehanon ang hilabihan ka daghang kasundalohan ug sila nagkampo didto sa Mikmas.—1Sa 13:3, 5.

Nakasala sa Pagkamapangahason. Sa kasamtangan misibog si Saul gikan sa Mikmas ug mipaingon sa Gilgal sa Walog sa Jordan. Didto siya nagpaabot kang Samuel ug pito ka adlaw. Apan wala moabot si Samuel sa gitagal nga panahon. Kay nahadlok nga ang mga kaaway moatake kaniya samtang wala pa niya maseguro ang tabang ni Jehova ug ang dugang pagkalangan basin mosangpot ug kapildihan sa iyang kasundalohan, "napugos" si Saul sa pagtanyag ug halad-nga-sinunog. Sa pag-abot ni Samuel iyang gikondenar ang 'binuang nga buhat' ni Saul ingong daotan gayod. Dayag nga ang sala ni Saul mao ang iyang pagkamapangahason sa paghalad ug ang wala pagsunod sa sugo ni Jehova nga gihatag pinaagi sa iyang hawas nga si Samuel, kay siya angay untang maghulat kang Samuel aron sa paghalad. (Itandi ang 1Sa 10:8.) Tungod niini nga buhat, wala molungtad ang gingharian ni Saul.—1Sa 13:1-14.

Samtang nakiggubat sa mga Filistehanon, gipahayag ni Saul nga tinunglo ang bisan kinsa nga mokaon sa dili pa ikapahamtang ang panimalos batok sa mga kaaway. Kining dinalidali nga panumpa mitultol sa dili maayong mga sangpotanan. Ang mga Israelinhon nangaluya, ug bisag midaog sila batok sa mga Filistehanon, ang ilang kadaogan dili gayod ingon kadako kay sa ilang gidahom. Tungod sa kagutom, wala na nila mapatuloi pag-ayo sa dugo ang mga hayop nga ilang gipang-ihaw human niadto, sa ingon naglapas sa kasugoan sa Diyos labot sa pagkabalaan sa dugo. Kay wala makadungog sa panumpa sa iyang amahan, si Jonatan mikaon ug dugos. Busa, si Saul mipahayag nga silotan siya sa kamatayon. Apan gitubos o giluwas sa mga tawo si Jonatan, kay dako ang iyang gikatabang alang sa kadaogan sa Israel.—1Sa 14:1-45.

Gisalikway sa Diyos. Sa tibuok panahon nga naghari si Saul sublisubli ang mga pagpakiggubat batok sa mga Filistehanon ug sa ubang katawhan, lakip sa mga Moabihanon, Ammonhanon, Edomhanon, ug Amalekanhon. (1Sa 14:47, 48, 52) Sa pagpakiggubat batok sa mga Amalekanhon, gilapas ni Saul ang sugo ni Jehova tungod kay wala niya patya ang kinamaayohan sa ilang panon sa mga karnero ug sa mga baka ingon man ang ilang hari nga si Agag. Sa dihang gipangutana kon nganong wala sunda ang tingog ni Jehova, wala angkona ni Saul ang iyang sala ug gibasol hinuon ang katawhan. Human ipasiugda ni Samuel ang pagkaseryoso sa iyang sala ug miingon nga tungod niana gisalikway siya ni Jehova ingong hari, diha pa dawata ni Saul nga ang iyang kasaypanan maoy tungod sa iyang kahadlok sa katawhan. Human mangamuyo si Saul kang Samuel nga pasidunggan siya atubangan sa mga ansiyano ug atubangan sa Israel pinaagi sa pag-uban kaniya, si Samuel miatubang kanila uban kaniya. Unya si Samuel mismo ang nagpatay kang Agag. Human niana, si Samuel mibiya kang Saul ug wala na sila magkita pa.—1Sa 15:1-35.

Human niini ug human sa pagdihog kang David ingong umaabot nga hari sa Israel nga ang espiritu ni Jehova mibiya kang Saul. Sukad niadto ang "usa ka daotang espiritu gikan kang Jehova naglisang kaniya." Kay gikuha na ang iyang espiritu gikan kang Saul, gitugotan ni Jehova nga ang usa ka daotang espiritu mogahom kaniya, ug tungod niana si Saul nawad-an ug kalinaw sa hunahuna ug napalihok ang iyang mga pagbati, hunahuna, ug mga handurawan ngadto sa daotang mga butang. Tungod kay si Saul wala mosunod kang Jehova, kini nagpakita nga ang iyang hunahuna ug kasingkasing nakiling sa daotan, ug ang espiritu sa Diyos wala na mohatag kang Saul ug panalipod o puwersa sa pagpugong. Apan, sanglit gitugotan ni Jehova ang "daotang espiritu" nga mopuli sa iyang espiritu ug maglisang kang Saul, kini ikaingon nga usa ka "daotang espiritu gikan kang Jehova," mao nga ang mga alagad ni Saul naghisgot niini ingong "daotang espiritu sa Diyos." Tungod sa rekomendasyon sa usa sa iyang mga tig-alagad, gihangyo ni Saul nga si David mahimong maghohoni sa iyang palasyo aron pakalmahon siya sa dihang siya samokon sa "daotang espiritu."—1Sa 16:14-23; 17:15.

Mga Pakiglabot Kang David. Human niadto gihulga sa mga Filistehanon ang kasegurohan sa Israel. Samtang sila nagkampo sa usa ka bahin sa Ubos nga Patag sa Elah ug ang kasundalohan ni Haring Saul nagkampo sa pikas nga bahin, si Goliat, buntag ug hapon, sulod sa 40 ka adlaw, migu-

la gikan sa kampo sa mga Filistehanon ug gihagit ang Israel sa pagpatunghag usa ka tawo nga makigtakos kaniya sa pakiggubat. Si Haring Saul misaad nga iyang padatoon ang bisan kinsa nga Israelinhon nga makapatay kang Goliat ug makigalyansa usab siya sa kaminyoon uban kaniya. Dugang pa, ang banay sa amahan sa mananaog "ipahigawas," lagmit gikan sa pagbayad ug mga buhis ug sa pinugos nga pag-alagad. (Itandi ang 1Sa 8:11-17.) Sa dihang si David miadto sa maong dapit nga nagdalag pagkaon alang sa iyang mga igsoon ug alang sa pangulo sa mga linibo (lagmit sa komandante nga ubos kaniya nag-alagad ang mga igsoon ni David), ang iyang mga pagpangutana dayag nga nagpasabot nga siya andam nga motubag sa maong hagit. Misangpot kini sa pagdala kaniya ngadto kang Saul ug sa misunod niyang kadaogan batok kang Goliat.—1Sa 17:1-58.

Naugmad ang iyang kayugot kang David. Human niadto gibutang ni Saul si David sa pagdumala sa mga tawong manggugubat. Tungod niini, diha sa mga awit gipasidunggan si David nga labaw pa kay sa hari mismo. Busa, si Saul nagmatahapon kang David ug siya masinahong nagdumot kaniya. Sa usa ka higayon, samtang nagpatokar sa alpa si David, si Saul 'milihok ingong usa ka manalagna.' Wala kini magpasabot nga si Saul nagpahayag ug mga tagna, apan siya lagmit nagpakitag talagsaong pagbati ug kabalisa sama nianang sa usa ka manalagna sa dili pa managna o sa dihang nagapanagna. Samtang ilalom nianang talagsaong kahimtang sa pagkatugaw, kaduha gibangkaw ni Saul si David. Kay napakyas sa iyang tinguha nga mapaod si David sa bungbong, si Saul sa ulahi miuyon sa paghatag kang David sa iyang anak nga babayeng si Mikal diha sa kaminyoon bugti sa usa ka gatos ka yamis sa mga Filistehanon. Ang tuyo ni Saul sa paghimo niini nga tanyag maoy aron si David mamatay sa ilang mga kamot. Napakyas ang maong daotang laraw kay gidala ni David dili lang ang 100, kondili ang 200 ka yamis aron makigalyansa sa kaminyoon uban kang Saul. Busa misamot ang kahadlok ug pagdumot sa hari kang David. Gisulti ni Saul ang iyang tinguha sa pagpatay kang David ngadto sa iyang anak nga lalaking si Jonatan ug sa tanan niyang mga alagad. Sa dihang nangilabot si Jonatan, misaad si Saul nga dili patyon si David. Bisan pa niana, si David napugos sa pagkalagiw aron sa pagluwas sa iyang kinabuhi sa dihang gibangkaw siya ni Saul sa ikatulong higayon. Diha pa ganiy gisugo si Saul nga mga mensahero aron pabantayan ang balay ni David ug patyon siya sa pagkabuntag.—1Sa 18:1–19:11.

Nianang gabhiona miikyas si David agi sa bentana sa iyang balay ug mikalagiw ngadto sa Rama, diin didto nagpuyo si Samuel. Unya uban kang Samuel siya mipuyo sa Naiot. Sa dihang nabalitaan kini ni Saul, siya nagpadalag mga mensahero sa pagdakop kang David. Apan, sa pag-abot nila, sila "milihok nga sama sa mga manalagna." Dayag nga ang espiritu sa Diyos milihok diha kanila nga tungod niana bug-os nilang nakalimtan ang katuyoan sa ilang misyon. Sa dihang nahitabo usab kini sa laing duha pa ka grupo sa mga mensahero nga iyang gipadala, si Saul na mismo ang miadto sa Rama. Siya usab nailalom sa pagkontrolar sa espiritu sa Diyos, ug kadto maoy sulod sa taas nga yugto; kini dayag nga nakahatag kang David ug igong panahon sa pagkalagiw.—1Sa 19:12–20:1; tan-awa ang MANALAGNA (Ang Pagkatudlo ug ang Pag-inspirar Kanila).

Wala patya ni David si Saul ingong dinihogan sa Diyos. Human niining wala molampos nga mga pagsulay sa pagpatay kang David, si Jonatan, sa ikaduhang higayon, nakigsulti alang kang David. Apan si Saul nasuko pag-ayo mao nga iyang gibangkaw ang iyang kaugalingong anak. (1Sa 20:1-33) Sukad niadtong panahona walay hunong nga gipangita ni Saul si David. Sa pagkahibalo nga ang Hataas nga Saserdoteng si Ahimelek mitabang kang David, gimando ni Saul nga patyon siya ug ang iyang kaubang mga saserdote. (1Sa 22:6-19) Sa ulahi, siya naglaraw sa pag-atake sa siyudad sa Keila sa Juda tungod kay si David nagpuyo didto apan wala niya ipadayon ang maong plano sa dihang miikyas si David. Gipadayon ni Saul ang paggukod, ug gipangita si David diha sa mga kamingawan. Apan ang pagsulong sa mga Filistehanon temporaryong nagpahunong sa iyang pagpangita ug nakahigayon si David sa pagdangop sa Kamingawan sa En-gedi. Sa duha ka higayon human niadto, si Saul diha sa kahimtang nga mahimo na unta siyang patyon ni David. Apan midumili si David sa pagbakyaw sa iyang kamot batok sa dinihogan ni Jehova. Sa ikaduhang higayon, sa dihang nasayran ni Saul nga si David nagpugong lamang, siya misaad pa kunohay nga dili mobuhat ug kadaot batok kang David. Apan kini nga saad dili kinasingkasing, kay siya mihunong lamang sa paggukod kaniya sa dihang iyang nasayran nga si David mikalagiw ngadto sa Filistehanong siyudad sa Gat.—1Sa 23:10–24:22; 26:1–27:1, 4.

Si Saul midangop sa espiritismo. Mga usa o duha ka tuig sa ulahi (1Sa 29:3), ang mga Filistehanon misulong kang Saul. Kay nawad-an na ug espiritu ug pagtultol ni Jehova, ug gitugyan na sa diliinuyonang kahimtang sa hunahuna, siya midangop sa espiritismo, usa ka sala nga takos sa kamatayon. (Lev 20:6) Si Saul nagtakoban ug nakigkita sa usa ka babayeng espiritista sa En-dor. Unya iyang gihangyo sa espiritista nga ipakita kaniya ang namatay nang si Samuel. Pinasukad sa gihubit sa

espiritista sa iyang nakita, mihinapos si Saul nga kadto mao si Samuel. Ugaling, angayng hinumdoman nga wala tubaga ni Jehova ang mga pakisayod ni Saul ug dayag nga wala Niya buhata kana pinaagi sa buhat nga gikondenar sa Iyang balaod ingong takos sa silot nga kamatayon. (Lev 20:27) Busa, ang giingon sa espiritista naggikan gayod sa demonyo. Ang mensahe wala mohatag ug kahupayan kang Saul apan kini nagpasamot hinuon sa iyang kahadlok.—1Sa 28:4-25; tan-awa ang ESPIRITISMO.

Kamatayon ni Saul. Sa misunod nga pakiggubat batok sa mga Filistehanon, si Saul grabeng nasamdan didto sa Bukid sa Gilboa ug napatay ang tulo sa iyang mga anak nga lalaki. Kay ang iyang tigdala sa armadura midumili sa pagpatay kaniya, si Saul miubo sa iyang kaugalingong espada. (1Sa 31:1-7) Mga tulo ka adlaw sa ulahi usa ka batanong Amalekanhon miabot kang David ug nanghambog nga siya ang nagpatay sa nasamdang hari. Kini tatawng usa ka bakak ug gituyo niya kini aron lamang mabatonan ang pabor ni David. Apan gisugo ni David nga ang tawo patyon sumala sa iyang gipangangkon, tungod kay si Saul maoy usa ka dinihogan ni Jehova.—2Sa 1:1-15.

Sa kasamtangan, gibitay sa mga Filistehanon ang mga patayng lawas ni Saul ug sa iyang tulo ka anak nga lalaki didto sa paril sa Bet-san. Apan ang maisog nga mga lalaki sa Jabes-gilead nagkuha sa mga lawas, nagsunog kanila, ug dayon naglubong sa mga bukog.—1Sa 31:8-13.

Katuigan sa ulahi, sa panahon sa paghari ni David, ang pagkasad-an sa dugo nga nahimo ni Saul ug sa iyang balay maylabot sa mga Gabaonhon gipanimaslan sa dihang gipatay ang pito sa iyang mga kaliwat.—2Sa 21:1-9.

SAULO. [Nangutana [sa Diyos]; Nagpakisayod [sa Diyos]].

Usa ka Benjaminhon sa siyudad sa Tarso sa Asia Minor kinsa naglutos sa mga sumusunod ni Kristo apan sa ulahi nahimong apostol ni Jesu-Kristo. (Buh 9:1, 4, 17; 11:25; 21:39; Flp 3:5) Sa tanan niyang mga sulat iyang gitawag ang iyang kaugalingon sa iyang Latin nga ngalang Pablo.—Tan-awa ang PABLO.

SAUSE [Heb., *tsaph·tsa·phah′*]. Ang ngalan niining kahoya sa Hebreohanon maoy katumbas sa Arabikong *safsaf,* nga nagtumong sa kahoyng sause. Dunay duha ka matang sa sause nga makaplagan sa Israel; ang usa gitawag sa termino sa botaniya nga *Salix alba,* apan ang labing komon mao ang *Salix acmophylla.*

Ang Hebreohanong pulong makaplagan sa usa lamang ka higayon, sa Ezequiel 17:5, diin ang simbolikong "binhi sa yuta," nga dayag nga nagtumong kang Zedekias, sa mahulagwayong paagi gitanom sa hari sa Babilonya ingong "usa ka kahoyng sause sa daplin sa dakong katubigan." Ang mga kahoyng sause makaplagan sa tampi sa mga suba ug sa mabaw nga mga sapa ug sa ubang umog nga mga dapit, diin kini daling manalingsing gikan sa mga pinutol nga sanga o mga turok ug kusog nga motubo. Kini dili gayod makatupong sa gitas-on sa mga kahoyng alamo apan motubo ingong gagmayng mga kahoy ug sagad mahimong mga kalibonan ubay sa kasapaan. Ang katahom niini makita diha sa yagpis, tag-as nga mga dahon niini, nga nagbitay gikan sa yagpis nga mga sanga niini nga nindot tan-awon.

SAVEH, UBOS NGA PATAG SA. Ang "Ubos nga Patag sa hari" diin si Abraham, nga midaog batok kang Kedorlaomer ug sa iyang mga kaalyado, gisugat sa hari sa Sodoma ug nakadawat ug panalangin gikan kang Melquisedek nga hari sa Salem. (Gen 14:17-24) Kasiglohan sa ulahi, si Absalom nagpatindog sa iyang monyumento didto sa "Ubos nga Patag sa Hari," mopatim-awng didto sa samang dapit ug lagmit duol sa Jerusalem. (2Sa 18:18) Gipakita ni Josephus nga ang Monyumento ni Absalom gipatindog nga "duha ka estadio [370 m; 1,214 p] ang gilay-on gikan sa Jerusalem." (*Jewish Antiquities,* VII, 243 [x, 3]) Apan, ang tukmang nahimutangan sa Ubos nga Patag sa Saveh dili matino karong adlawa.

SAVEH-KIRIATAIM [Patag nga Dapit sa Kiriataim]. Ang dapit diin nakadaog si Kedorlaomer batok sa mga Emim. (Gen 14:5) Mopatim-awng mao kini ang patag nga duol o naglibot sa siyudad sa Kiriataim, sa S sa Jordan ug sa ulahi gitukod o gitukod pag-usab sa mga Rubenhon. (Num 32:37; Jos 13:15, 19) Gituohan sa mga geograpo nga tingali ang Kiriataim nahimutang duol sa Quraiyat, mga 10 km (6 mi) sa KAK sa Dibon.

SAVSA. Usa ka sekretaryo ni Haring David. —1Cr 18:16; tan-awa ang SERAIAS Num. 2.

SAYAW [Heb., *sis*]. Usa sa kinatulinan sa tanang mga langgam, nga sagad moabot sa gikusgong kapin sa 100 km/oras (60 mko) ug makapatulin pa sa paglupad sa gikusgong mga 200 km/oras (120 mko) o kapin pa. Paspas nga ikapakapa niini ang iyang daw dili kapoyon nga taas, nipis, samaggalab nga mga pako sa dihang kini mosakdop ug mogukod sa iyang tukbonong insekto, ug maglamoy niini samtang naglupad. Sa upat ka matang sa mga sayaw nga makita sa Israel, ang *Alpine swift* (*Apus melba*) mao ang kinadak-an ug lahi tungod sa putig-kolor nga tiyan niini. Kini ang una sa tiglalin nga mga sayaw nga makita sa Palestina sa hapit na ang tingpamulak, nga sa dili madugay hu-

man niana sundan sa taas nga panon sa komon nga mga sayaw (*Apus apus*). Sila magsalag diha sa ngitngit nga mga dapit, sagad ilalom sa mga balisbisan, ug usahay sulod sa lungag sa mga kahoy o sa kilid sa mga pangpang, ug ang ilang mga salag himoon ginamit ang mga uhot ug mga balhibo nga ipatapot pinaagi sa pilit nga laway nga gikan sa mga glandula niini nga langgam. Ang tiil sa sayaw dayag nga wala gidisenyo sa paglakaw o sa pagbatog, busa kini nga langgam magkuha sa iyang tanang pagkaon ug sa iyang mga himoonong salag samtang naglupad ug usab moinom pinaagi sa pagsarap sa ibabaw sa tubig; kini mopahulay pinaagi sa pagkumbitay sa kilid sa patindog nga mga butang. Ang pagpiyakpiyak sa sayaw daw usa ka honi sa pagbangotan ug kasubo.

Ang pamatuod nga ang Hebreohanong *sis* mao ang sayaw gipakita pinaagi sa paggamit sa samang ngalan diha sa Arabiko alang niana nga langgam. Gituohan sa ubang mga eskolar nga kining ngalana nagpasabot ug paghaguros; apan giisip sa uban nga kining ngalana nagrepresentar sa taliis nga pagpiyakpiyak sa sayaw nga nagpatunghag honi nga *si-si-si*.

Si Ezequias, sa dihang naulian sa sakit, miingon sa usa ka mapalandongong pagkatagik nga mga pulong nga siya 'nagpadayon sa pagtuwit-tuwit sama sa sayaw,' dayag nga sa usa ka masulub-ong paagi, ug ang manalagnang si Jeremias migamit sa tiglalin nga sayaw ingong sanglitanan sa dihang gibadlong ang katawhan sa Juda tungod kay wala nila hatagig pagtagad ang panahon sa paghukom sa Diyos.—Isa 38:14; Jer 8:7.

SAYOP, PAGPANGITAG-SAYOP. Ang sayop maoy usa ka pagpasagad, pagkapakyas, depekto, pagkadili-hingpit; kini mahimong magkahulogan sa pagkapakyas sa pagbuhat ug matarong; usab, tulubagon tungod sa kapakyasan o tungod sa buhat nga dili matarong. (Ex 5:16; Sal 50:20; Mat 18:15) Sumala sa Bibliya, ang usa ka sayop sagad nga nagtumong sa usa ka hinungdan nga mabasol ang usa o sa usa ka hinungdan nga ang usa dili uyonan.

Pagpangitag-Sayop. Ang ekspresyon nga "pagpangitag-sayop" makita diha sa Hebreohanon ug Kristohanon Gregong Kasulatan. Sa Hebreohanon kini ang hubad sa berbong *riv,* nga nagkahulogang "pakig-away" sa pisikal, binaba, o sa legalhudisyal nga diwa. Busa, kini gihubad nga 'away,' 'pakigbisog,' ug 'maghusay ug usa ka legal nga kaso' (Gen 26:20; Deu 33:7; 1Sa 24:15), ingon man 'pagbadlong' o 'pagpangitag sayop.'—Neh 5:7; 13:11, 17, 25; Sal 103:9; tan-awa ang AWAY.

Ang Gregong pulong nga *ai·ti'a,* nga makita diha sa ekspresyong 'pagpangitag sayop' o 'pagkakaplag ug sayop,' gihubad usab nga "hinungdan," "gikasumbong," ug "pasikaranan." (Buh 13:28; 25:18; Mat 19:3) Si Pilato, human sa pag-imbestigar kang Jesu-Kristo pinasukad sa mga sumbong nga gipasaka sa mga Hudiyo, walay nakaplagang sala kaniya ug siya nagpahayag ngadto sa mga Hudiyo sa tulo ka higayon: "Wala akoy nakaplagang sala [o, sayop] diha kaniya." (Ju 18:38; 19:4, 6) Ang 'pagpangitag sayop' o 'pagkakaplag ug sayop' mao usab ang hubad sa Gregong pulong nga *mem'pho·mai,* nga nagkahulogang "basolon; mabasol."—Rom 9:19; Heb 8:8.

Mga Pagpakiglabot ni Jehova sa Masalaypong Katawhan. Ang mga buhat ni Jehova nga Diyos maoy hingpit, walay-ikasaway (Heb., *ta·mim',* nga nagtumong sa usa ka butang nga maayo, hingpit, walay-ikasaway), sama sa tanan niyang mga pulong ug mga buhat. (Deu 32:4, *ftn* sa *Rbi8*) Tungod niini ug tungod sa iyang pagkalabing gamhanan, siya makaingon, sama sa iyang pagtul-id kang Job: "May pakigtigi ba ang tigpangitag sayop [sa literal, usa nga nagkastigo, nagtul-id, nagdisiplina] batok sa Labing Gamhanan?" (Job 40:1, 2) Gipunting ni apostol Pablo nga ang Diyos adunay katungod nga makiglabot sa iyang mga linalang sumala sa Iyang gikahimut-an, maingon nga ang usa ka magkukulon maggama sa lainlaing matang sa mga sudlanan segun sa iyang gusto. Ang Diyos adunay katuyoan sa pagtugot sa "mga sudlanan sa kapungot," sama sa iyang gihimo kang Paraon, samtang siya nagpakitag kaluoy sa "mga sudlanan sa kaluoy," ug kita walay katungod nga mokuwestiyon sa Diyos labot niini.—Rom 9:14-24.

Sa laing bahin, sagad sayop ang mga paagi ug mga buhat sa tawo. Ang sala ug sayop mao ang panulondon nga napanunod sa tanang tawo gikan kang Adan. (Rom 5:12; Sal 51:5) Apan si Jehova, nga walay-ikasaway, "nahibalo pag-ayo sa atong pagkaumol, nga nahinumdom nga kita abog," ug siya maluluy-on. (Sal 103:13, 14) Iyang giisip ang matinumanon, masinugtanong si Noe ingong "walay-ikasaway taliwala sa iyang mga katalirongan." (Gen 6:9) Gisugo niya si Abraham, "Lakaw sa akong atubangan ug pamatud-i ang imong kaugalingon nga walay-ikasaway." (Gen 17:1) Bisan tuod nga kining mga tawhana maoy dili-hingpit ug namatay, sila giisip ingong walay-ikasaway ni Jehova, kinsa "nagatan-aw sa kasingkasing." (1Sa 16:7; itandi ang 2Ha 20:3; 2Cr 16:9.) Iyang gisugo ang Israel: "Pamatud-i ang imong kaugalingon nga walay-ikasaway kang Jehova nga imong Diyos." (Deu 18:13; 2Sa 22:24) Iyang gitagana ang iyang walay-ikasaway nga Anak (Heb 7:26) ingong halad lukat, ug pinasukad niini Iyang matawag kadtong nagpasundayag ug pagtuo ug pagkamasinugtanon

nga “matarong,” o walay-ikasaway, samtang sa samang higayon padayong naghupot sa iyang posisyon ingong ang matarong ug walay-ikasaway nga Maghuhukom.—Rom 3:25, 26; tan-awa ang INTEGRIDAD; PAGKAHINGPIT, KAHINGPITAN.

Ang Pakigsaad sa Balaod. Si apostol Pablo nag-ingon nga ang Balaod maoy “espirituwal” ug “maayo” (Rom 7:14; 1Ti 1:8) ug human hisgoti ang ikanapulo nga sugo niini, siya nagpahayag nga “ang Balaod balaan, ug ang sugo balaan ug matarong ug maayo.” (Rom 7:7-12) Nan, nganong siya usab miingon: “Kon kadtong unang pakigsaad walay-ikasaway, wala na unta pangitaig luna ang ikaduha”? (Heb 8:7) Si Pablo nagpatin-aw: “Siya [si Jehova, pinaagi kang Jeremias] nakakaplag ug sayop [o, nagbasol] sa katawhan.” (Heb 8:8, 9; itandi ang Jer 31:31, 32.) Sa laing teksto iyang gipakita nga adunay butang nga dili mahimo sa Balaod, samtang kini “mahuyang pa pinaagi sa unod.” (Rom 8:3) Dugang pa, iyang tin-awng gipasundayag nga ang pagkahingpit dili moabot pinaagi sa Levihanong pagkasaserdote nga kinahanglang usbon duyog sa balaod nga pinaagi niini kini nagalihok; nga “ang Balaod walay nahimong hingpit”; ug nga ang mga gasa ug mga halad niini “dili makapahingpit sa tawo nga nagahimog sagradong pag-alagad kon bahin sa iyang tanlag.”—Heb 7:11, 12, 19; 9:9.

Pagtagad sa mga Sayop sa Usag Usa. Ang Bibliya nagtambag kanato nga “magpadayon sa pag-antos sa usag usa ug kinabubut-on nga magpasaylo sa usag usa kon ang usa adunay reklamo batok sa lain.” (Col 3:13) Kon papanubagon kita sa tanan natong mga sayop, kitang tanan mahinukman. Daghang sayop ang mahimong palabyon lamang; dayag nga ang usa ka Kristohanon dili magtinguha nga ibutyag sa publiko ang mga sayop sa iyang mga igsoon. Ang Kasulatan naghisgot bahin sa usa ka tawong daotan: “Nagalingkod ka ug nagasulti batok sa kaugalingon nimong igsoon, ginabutyag mo ang sayop batok sa anak sa imong inahan.” —Sal 50:16, 20.

Apan, gisugo ni Jesu-Kristo ang iyang mga tinun-an kon unsay buhaton bahin sa pipila ka seryosong mga sala. Ingong unang lakang, siya nagtambag: “Kon ang imong igsoon makasala, adtoa siya ug ipadayag ang iyang sayop [sa literal, “badlonga siya”] tali kanimo ug kaniya lamang. Kon siya mamati kanimo, nakabig mo ang imong igsoon.” Dayon gilatid ni Jesus ang mga lakang nga buhaton kon mapakyas kining unang paningkamot. —Mat 18:15-17; tan-awa usab ang Gal 6:1.

Usa ka Ministeryo nga Walay-Ikasaway. Si apostol Pablo, nga mapasalamaton ug mapabilhon kaayo sa mahimayaong bahandi sa ministeryo, nag-amping sa paghimaya niini nga ministeryo pinaagi sa pagbantay pag-ayo sa matag bahin sa iyang kinabuhi ug panggawi. Siya miingon diha sa iyang sulat ngadto sa kongregasyon sa Corinto: “Wala gayod kami maghatag ug bisan unsa nga hinungdan sa pagkapandol, aron nga ang among ministeryo dili kakitaan ug sayop.” (2Co 6:3) Ang mga tawo nga naghagit sa pagkaapostol ni Pablo nakiguban sa kongregasyon didto ug grabeng nangitag sayop ug nagbutangbutang kang Pablo aron sa pagtamay kaniya ug sa pagdaot sa iyang awtoridad diha sa kongregasyon ingong apostol. Kay nakaamgo niini ug nahibalo usab nga basin sila pangitaag sayop ug motungha ang mga suliran labot sa salapi, iyang gipasaligan ang kongregasyon nga iyang ipadala si Tito ug ang laing kasaligan nga igsoon nga gitudlo sa mga kongregasyon aron sa pagdumala sa mga amot. “Sa ingon,” misulat si Pablo, “kami nagalikay nga may si bisan kinsa nga makakitag sayop kanamo maylabot niining dakong amot nga among dumalahon.”—2Co 8:16-21.

SEAH. Usa ka sukod sa butang nga mala nga sumala sa rabbinikong mga tinubdan maoy katumbas sa un-tersiya sa usa ka *ephah.* (Gen 18:6; 1Sa 25:18; 1Ha 18:32; 2Ha 7:1, 16, 18) Sanglit ang *ephah* gibanabana nga katumbas sa 22 L, pinasukad sa arkeolohikanhong ebidensiya bahin sa katumbas niini nga *bath* nga sukod alang sa likido (itandi ang Eze 45:11), ang *seah* maoy katumbas sa 7.33 L.

SEAL. Usa sa mga sakop sa banay ni Bani nga giawhag ni Esdras sa paghingilin sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak.—Esd 10:10, 11, 29, 44.

SEALTIEL [Nangutana (Nagpakisayod) sa Diyos]. Usa ka kaliwat ni Haring David ug katigulangan ni Jesus sa tribo ni Juda. Si Sealtiel gitawag nga anak nga lalaki ni Jehoiakin (Jeconias) ug gitawag usab nga anak nga lalaki ni Neri. Si Sealtiel ug ang iyang igsoong lalaki nga si Pedaia parehong gitawag nga amahan ni Gobernador Zorobabel nga nabuhi human sa pagkadestiyero.

Labot sa amahan ni Sealtiel: si Sealtiel gitala nga una sa mga anak nga lalaki nga natawo kang Jehoiakin sa panahon sa iyang pagkadestiyero. (1Cr 3:17; Mat 1:12) Kon si Sealtiel naminyo sa wala hinganli nga anak nga babaye ni Neri nga pinaagi kaniya gisubay ni Lucas ang talaan sa kagikan ni Jesus, tingali gitawag ni Lucas si Sealtiel ingong “anak ni Neri” sa pagkaagi nga siya maoy umagad nga lalaki ni Neri. Sama kini sa pagtawag ni Lucas sa ulahi kang Jose nga nangasawa kang Maria (dayag nga anak nga babaye ni Heli) ingong “anak ni Heli.”—Luc 3:23, 27.

Labot sa amahan ni Zorobabel: si Pedaia kas-a gipunting ingong amahan ni Zorobabel (1Cr 3:19), apan ang igsoong lalaki ni Pedaia nga si Sealtiel

(1Cr 3:17, 18) gipunting nga amahan ni Zorobabel diha sa tanang uban pang mga teksto. (Esd 3:2, 8; 5:2; Neh 12:1; Hag 1:1, 12, 14; 2:2, 23; Mat 1:12; Luc 3:27) Kon si Pedaia namatay sa dihang bata pa ang iyang anak nga lalaki nga si Zorobabel, ang kinamagulangang igsoon ni Pedaia nga si Sealtiel lagmit mao ang nagpadako kang Zorobabel ingong iyang kaugalingong anak. O, kon si Sealtiel namatay nga walay anak ug si Pedaia nakigminyo sa nabiyudang asawa ni Sealtiel agig pagsunod sa kahikayan nga minyoan ang nabiyudang asawa sa igsoon, ang anak nga lalaki ni Pedaia pinaagi sa asawa ni Sealtiel mao ang legal nga manununod ni Sealtiel.

SEARIAS. Usa ka kaliwat ni Saul ug Jonatan; usa sa unom ka anak nga lalaki ni Azel.—1Cr 8:33-38; 9:44.

SEAR-JASUB [Usa ka Nahibilin Lamang (Kadtong mga Salin) ang Mobalik]. Ang unang anak nga lalaki ni Isaias. Si Sear-jasub miuban sa dihang gipahayag ni Isaias ang usa ka matagnaong mensahe ngadto kang Haring Ahaz sa panahon nga si Haring Peka sa Israel misulong sa Juda. (Isa 7:1, 3) Si Isaias ug ang iyang mga anak nga lalaki nagsilbing mga ilhanan ug mga milagro gikan kang Jehova diha sa Israel; busa ang ngalan ni Sear-jasub nagtagna nga "usa ka nahibilin lamang ang mobalik" gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Isa 8:18; 10:21.

SEBA.

1. Usa sa unom ka anak nga lalaki ni Cus.—Gen 10:7, 8; 1Cr 1:9, 10.

2. Usa ka yuta sa S sa Aprika. Diha sa Isaias 43:3 ang Seba gihisgotan uban sa Ehipto ug Etiopia (Cus) nga gihatag ingong lukat puli kang Jacob. Diha sa susamang talaan, gihisgotan sa Isaias 45:14 ang "mga Sabeanhon" inay ang "Seba," nga nagpakita nga ang katawhan sa Seba gitawag nga mga Sabeanhon. Kini nga mga bersikulo nagpasabot nga ang Seba maoy utlanan o sakop sa Etiopia. Gipaluyohan kini ni Josephus, kinsa miingon nga ang "Saba" nagtumong sa siyudad sa Meroë daplin sa Nilo ug sa dakong luna (Pulo sa Meroë) taliwala sa mga suba sa Nilo, Asul nga Nilo, ug Atbara. (*Jewish Antiquities,* II, 249 [x, 2]) Ang paghisgot bahin sa mga Sabeanhon ingong "tag-as nga mga tawo" (Isa 45:14) gipamatud-an ni Herodotus (III, 20) nga naghisgot sa mga Etiopianhon ingong "ang kinatas-an ug labing ambongan sa tanang tawo." —Tan-awa ang CUS Num. 1 ug 2.

Ang Meroë dugay na nga usa ka hinungdanong dapit sa patigayon. Lakip sa halayong mga dapit nga gihisgotan sa Salmo 72 sa dihang gihubit ang dominyo ug gahom sa usa nga itudlo ni Jehova ingong Hari, ang Seba ug Sheba gihinganlan ingong mga dapit kansang mga hari motanyag ug gasa.—Sal 72:10; Joe 3:8.

SEBADA [Heb., *se'o·rah';* Gr., *kri·the'*]. Usa ka hinungdanong pagkaon nga lugas sa pamilya sa mga tanom nga *Hordeum* nga kasagarang gitanom sukad pa sa karaang kapanahonan hangtod karon. Usa kini sa bililhong mga produkto nga nagpaabot sa mga Israelinhon didto sa Yutang Saad, ug ang maong rehiyon nagpadayon ingong "usa ka yuta sa trigo ug sebada" hangtod niining adlawa.—Deu 8:8.

Ang Hebreohanong ngalan alang sa sebada (*se'o·rah'*) kaamgid sa pulong alang sa "buhok" (*se·'ar'*) ug naghubit sa tag-as, pinong mga buhokbuhok o bungotbungot nga maoy kinaiyanhong hitsura sa uhay sa sebada. Kini dili daling mamatay nga tanom, nga makasugakod sa hulaw ug sa uban pang mga klima kay sa bisan unsang ubang mga tanom nga magpatunghag lugas. Kon gulang na, kini may gitas-ong mga 1 m (3 p), nga mas lagpad ug mga dahon kay sa trigo.

Ang pagpangani sa sebada linaing gihisgotan diha sa madulaong mga hitabo sa basahon ni Ruth. Ang pagpananom ug sebada gibuhat sa Israel sa bulan sa Bul (Oktubre-Nobyembre) human sa sayong mga pag-ulan ug ang yuta mahimo nang darohon. (Isa 28:24, 25) Ang sebada dali nga mogulang kay sa trigo (Ex 9:31, 32), ug ang pagpangani magsugod sayo sa tingpamulak sa bulan sa Nisan (Marso-Abril), nga magsugod sa mainit nga Walog sa Jordan ug magpadayon ngadto sa mas habog, mas kasarangan ug temperatura nga mga dapit hangtod nga kini makaabot ngadto sa patag nga rehiyon ibabaw sa kabukiran sa S sa Jordan sa bulan sa Ziv (Abril-Mayo). Busa ang pagpangani sa sebada magsugod sa usa ka tinong panahon sa tuig (Ru 1:22; 2Sa 21:9), ug ang pagsugod niini maatol sa panahon sa Paskuwa, ug ang binangan itabyog sa saserdote sa ika-16 nga adlaw sa Nisan ingong mga unang bunga sa sebada.—Lev 23:10, 11.

Ang sebada giisip nga kubos kay sa trigo, nga un-tersiya lamang sa bili sa trigo diha sa panan-awon ni Juan sa Pinadayag 6:6. Kini komon kaayo ug daghan nga tungod niana gigamit kini ingong kompay alang sa mga kabayo ni Solomon (1Ha 4:28), ug ingon gihapon ang pagkagamit niini hangtod sa modernong kapanahonan. Galingon kini aron mahimong harina ug himoong tinapay, sagad lingin nga tinapay (2Ha 4:42; Eze 4:12; Ju 6:9, 13), ug usahay isagol sa ubang mga lugas.—Eze 4:9.

Bisan tuod nga mao gayod kiniy kanunayng paliton sa mga kabos tungod kay barato, walay gihisgotan nga ang sebada gitamay sa mga Israelinhon,

bisan niadtong makaarang sa pagpalit ug trigo. Busa kini gilakip sa mga pagkaon nga gitagana ngadto sa kaubanan ni Haring David sa ilang pag-abot sa Gilead sa panahon sa pag-alsa ni Absalom. (2Sa 17:27-29) Si Solomon nagtagana kang Hiram ug 20,000 ka *cor* (4,400 kl) nga sebada lakip sa samang gidaghanon sa trigo, ug ingon man usab daghan kaayong lana ug bino ingong abiyo alang sa mga sulugoon sa hari sa Tiro nga nag-andam ug mga materyales alang sa templo. (2Cr 2:10, 15) Lakip sa gipangayong tributo ni Haring Jotam sa Juda gikan sa hari sa Ammon mao ang 10,000 ka *cor* (2,200 kl) nga sebada. (2Cr 27:5) Human malaglag ang Jerusalem, ang mga tawo nga dili buot mamatay sa mga kamot sa mamumunong si Ismael nagpasalig kaniya nga sila adunay "tinagoang mga bahandi sa uma, trigo ug sebada ug lana ug dugos." —Jer 41:8.

Bisan pa niana, ang sebada maoy komon ug baratohon nga pagkaon, ug ang ubang mga komentarista nag-ingon nga kini nga mga kalidad maoy gihawasan sa "usa ka lingin nga tinapay sa sebada" nga nakita diha sa damgo sa Midianhon ug nagsimbolo sa gamayng kasundalohan ni Gideon. —Huk 7:13, 14.

Si Oseas mibayad ug 15 ka pirasong plata (kon siklo, $33) ug usa ug tunga ka *homer* (330 L) nga sebada aron tubson ang mananapaw nga babayeng si Gomer ingong iyang asawa (Os 1:3; 3:1, 2), usa ka bili nga giisip sa ubang mga komentarista nga maoy bug-os nga kantidad sa usa ka ulipon, 30 ka siklong plata ($66). (Ex 21:32) Ang 'halad sa pangabugho' nga gipangayo sa Balaod labot sa usa ka lalaki nga nagsuspetsa sa iyang asawa sa seksuwal nga pagluib maoy ikanapulo sa usa ka *ephah* (2.2 L) nga harina sa sebada. (Num 5:14, 15) Ang sebada gigamit usab ingong pangsukod, sanglit ang gidaghanon nga gikinahanglan aron pugsan ang usa ka umahan mao ang legal nga paagi sa pagtino sa bili sa umahan.—Lev 27:16.

SEBAM. Lagmit nga laing ngalan sa Sibma. —Num 32:3, 38; tan-awa ang SIBMA.

SEBANIAS.

1. Usa ka saserdote nga nagpatokar ug trompeta diha sa parada nga miduyog sa arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem sa adlaw ni David.—1Cr 15:3, 24.

2. Usa ka balay o banay sa mga saserdote nga kaliwat sa amahan nga gihawasan ni Jose sa mga adlaw ni Joiakim nga manununod sa Hataas nga Saserdoteng si Jesua. (Neh 12:12, 14) Diha sa halos susamang talaan sa mga saserdote nga namalik uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P., ang ngalan ni Secanias ang makita inay nga kang Sebanias. (Neh 12:1-7) Panahon sa pagkagobernador ni Nehemias, usa ka membro sa samang banay o sa pipila ka indibiduwal nga saserdote nga may samang ngalan ang nagpamatuod sa pakigsaad sa nasod nga gihimo niadtong higayona.—Neh 10:1, 4, 8.

3. Usa sa mga Levihanon o usa ka hawas sa Levihanong banay nga may samang ngalan, kataliwongan ni Esdras ug Nehemias, nga nanguna sa mga Hudiyo diha sa usa ka pag-ampo sa pagsugid sa sala, ug human niana sila naghimo ug nagtimbre ug usa ka pakigsaad sa pagkamatinumanon.—Neh 9:4, 5, 38; 10:1, 9, 10.

4. Laing Levihanon nga nagpamatuod sa samang kasaligang kontrata, pinaagi sa iyang kaugalingong ngalan o kaha sa ngalan sa usa ka katigulangan.—Neh 9:38; 10:9, 12.

SEBARIM [Mga Kubkobanan]. Ang dapit diin gigukod sa mga tawo sa Ai ang mga Israelinhon sa dihang sila napildi sa ilang mga kaaway human makasala si Acan. (Jos 7:5) Ang nahimutangan niini wala mahibaloi, gawas lamang sa gihisgotan nga kini haduol sa Ai. Gipalabi sa pipila ka maghuhubad nga hubaron ang Hebreohanong termino ingong "mga ginama nga bato" o "mga kubkobanan ug bato" inay nga "Sebarim."—*BE; Le.*

SEBAT. Ang ngalan sa ika-11 nga lunar nga bulan sa sagradong kalendaryo sa mga Hudiyo human sa pagkadestiyero, apan ang ikalima nga bulan sa sekular nga kalendaryo. (Zac 1:7; Deu 1:3; 1Cr 27:14) Kini katumbas sa bahin sa Enero ug bahin sa Pebrero. Ang kahulogan niini nga ngalan dili matino.

Kining bulana sa tungatunga sa tingtugnaw mopatim-awng magsugod human sa kinakusgan nga mga pagbunok sa ulan apan panahon pa gihapon sa kusog nga mga pag-ulan. Ang aberids nga temperatura moabot ug mga 7° C. (45° F.) sa Jerusalem ug mas taas ug mga napulo ka grado ubay sa Baybayon sa Mediteranyo. Ang rosason ug puti nga mga bulak sa kahoyng almendras maoy unang magpadan-ag sa talan-awon sa tingtugnaw ug magpaila sa pag-abot sa tingpamulak.

Sa Sebat walay gisaulog nga bisan unsang kapistahan diha sa rekord sa Bibliya.

SEBER [lagmit, Bali; Kadaot; Pagkahagsa]. Usa ka anak nga lalaki ni Caleb pinaagi kang Maaca nga iyang puyopuyo; sa tribo ni Juda.—1Cr 2:48.

SEBNA [lagmit pinamubo sa Sebanias]. Usa ka opisyal ni Haring Ezequias. Dihay higayon nga si Sebna mao ang "piniyalan . . . nga nagdumala sa balay," lagmit iya ni Ezequias—usa kini ka dungganon nga posisyon. Apan si Jehova nagsugo kang Isaias sa pagsaway kang Sebna, nga nagtagna nga siya 'palagpoton gikan sa iyang posisyon,' dayag

nga tungod kini sa iyang garbo ug pagpangitag himaya, nga gipakita pinaagi sa pagtukod ug kaugalingong bantaaw nga lubnganan. Ang iyang taas nga besti, paha, ug dominyo, lakip "ang yawi sa balay ni David," gihatag hinuon ngadto sa 'alagad sa Diyos nga si Eliakim.'—Isa 22:15-24.

Hinuon, si Sebna wala tangtangi sa tanang pribilehiyo, kay sa dihang gihulga ni Senakerib ang Jerusalem niadtong 732 W.K.P. ug si Eliakim nahimong piniyalan, si Sebna mao ang sekretaryo sa hari nga gipadala uban kang Eliakim ug sa tigtala aron makigsulti kang Rabsake. Ilang gitaho ngadto kang Ezequias ang maong mga gipamulong nga ginisi ang ilang mga besti, ug dayon gipaadto sila kang Isaias aron magpakisayod kang Jehova.—2Ha 18:18–19:7; Isa 36:3–37:7.

SEBRA [Heb., *pe're'*]. Usa ka hayop nga pamilya sa kabayo nga ang hitsura ug mga kinaiya kaamgid sa ihalas nga asno, apan kini daling mailhan gikan sa asno tungod sa dagtom o itom nga mga budlis niini. Ang mga budlis nagsilbing takoban sa hitsura sa sebra nga tungod niana bisan ang mga tawong lumad nga igmat ug mata sagad dili makamatikod sa ilang presensiya sa gilay-ong 40 o 50 m lamang (130 o 160 p). Ang hait nga panan-aw ug maayong panimaho sa sebra, maingon man ang iyang katulin nga modagan, nagsilbing usa ka proteksiyon batok sa kumakaon ug karne nga mga mananap. Gikataho nga kini nga hayop makadagan ug 64 km/oras (40 mko) sa iyang unang pagsutoy. Dugang pa, ang mga kuko ug mga ngipon niini maoy epektibong mga hinagiban sa pagdepensa.

Ang sebra maoy usa ka ihalas nga hayop nga lisod mansohon. (Job 24:5; 39:5; Isa 32:14) Ang mga sebra kasagaran manibsib sa mga balili. (Job 6:5; Jer 14:6) Sila kanunayng magatagbaw sa ilang kauhaw (Sal 104:11) ug panagsa rang mopalayo ug kapin sa 8 km (5 mi) gikan sa tubig.

Ang kagahian sa mga sebra ug ang kahigal kaayo sa baye kon mangulag gigamit sa pag-ilustrar sa pagkaindependente ug pagkamananapaw sa sukihan nga Israel. (Jer 2:24; Os 8:9) Ang manulonda ni Jehova nagtagna nga ang anak nga lalaki ni Abraham nga si Ismael mahimong "usa ka tawo nga samag sebra." Lagmit nagtumong kini sa usa ka mabangis ug independenteng tinamdan, ingon sa gipasabot sa mga pulong: "Ang iyang kamot mahimong batok sa matag usa."—Gen 16:12.

Ang *"onager"* ug "ihalas nga asno" maoy laing tukma nga mga hubad sa Hebreohanong pulong nga *pe're'*.—Job 6:5, *ftn* sa *Rbi8.*

SEBUEL [Siya Mibalik sa Diyos; Binihag sa Diyos]. Ang duha ka lalaki nga ginganlag Sebuel parehong gitawag usab ug Subael.

1. Usa ka Levihanong anak nga lalaki o kaliwat ni Gersom nga anak nga lalaki ni Moises. (1Cr 23:15, 16) Gitala ang balay o banay sa amahan ni Sebuel (Subael) sa dihang giorganisar pag-usab ni David ang mga buluhaton sa mga Levihanon (1Cr 24:20, 30b, 31), nga gihatagan ug mga katungdanan nga lakip ang pag-atiman sa mga tipiganan.—1Cr 26:24.

2. Usa sa mga anak nga lalaki ni Heman ug usa ka batid nga maghohoni nga gipili pinaagig ripa aron mangulo sa ika-13 nga dibisyon sa mga maghohoni sa sangtuwaryo.—1Cr 25:4, 6, 9, 20.

SECACA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "tabonan; salipdan"]. Usa ka siyudad sa kamingawan sa Juda. (Jos 15:20, 61) Ang Secaca sagad gituohan nga mao ang Khirbet es-Samrah, diha sa usa ka bungtod nga mga 6 km (3.5 mi) sa K sa amihanang bahin sa Patayng Dagat. Anaa kini sa kinapusoran sa el Buqei'a (Biq'at Hureqanya), usa ka umaw nga patag ibabaw sa bukid, sa amihanang bahin sa Kamingawan sa Juda.

SECANIAS [Pinuy-anan ni Jehova].

1. Usa ka kaliwat ni Aaron kansang balay o banay sa amahan gipili pinaagig ripa ingong ika-10 sa 24 ka dibisyon sa mga saserdote nga giorganisar ni David.—1Cr 24:1-3, 7, 11.

2. Usa siya niadtong mga gisaligan nga matino ang patas nga pag-apod-apod sa mga ikapulo ug sa ubang mga amot diha sa mga siyudad sa mga saserdote sa panahon sa paghari ni Ezequias.—2Cr 31:12, 15.

3. Usa ka saserdote nga mipauli sa Jerusalem kauban ni Zorobabel.—Neh 12:1, 3, 7; tan-awa ang SEBANIAS Num. 2.

4. Usa ka balay o banay sa amahan nga naghawas sa usa ka grupo nga mipauli kauban ni Esdras niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:1, 3.

5. Pangulo sa banay sa amahan ni Zatu, diin 300 ka lalaki nga sakop niini nga banay ang mipauli kauban ni Esdras; anak nga lalaki ni Jahaziel.—Esd 8:1, 5.

6. Ang "anak nga lalaki ni Jehiel sa mga anak ni Elam" nga misugyot kang Esdras sa paghimog pakigsaad, ug pinaagi niini kadtong didto sa napasiguling Juda nga may langyawng mga asawa miboluntaryo sa pagpapahawa kanila.—Esd 10:2-4.

7. Amahan sa Semaias nga naghimog pagpangayo sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:29.

8. Ugangang lalaki ni Tobias nga Ammonhanon; anak ni Ara.—Neh 4:3; 6:17, 18.

9. Usa ka kaliwat ni David nga nabuhi human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 3:5, 9, 10, 21, 22.

SECU. Lagmit mao ang ngalan sa usa ka dapit nga may dakong atabay diin si Saul nagpakisayod kon hain si David ug Samuel. (1Sa 19:21, 22) Ang Secu duol sa Rama, apan ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi karon. Inay nga gamiton ang ngalan sa dapit nga "Secu," ang pipila ka eskolar, nga misunod sa pipila ka Grego ug Latin nga mga manuskrito, mipabor sa paggamit sa mga ekspresyon sama sa "ang giokanan sa upaw nga bungtod [habog nga dapit]."—*JB, AT.*

SEDA. Ang kinalig-onan sa natural nga mga lanot nga gigamit sukad pa sa karaang kapanahonan sa paghimog maanindot ug gaanon nga panapton. Ang seda ginama sa lainlaing matang sa mga hantatawo ug ilabina sa *Chinese silkworm* nga mokaon ug mga dahon sa mulberi ug magpagulag pluwido nga mogahi ug mahimong pino nga mga hilo diin gikan niini maporma ang usa ka uloran. Dihay mga panaptong seda nga gituohan sa mga arkeologo nga gihablon kapin sa 2,000 ka katuigan kanhi, ug kini nakaplagan sa mga lubnganan sa usa ka Fenicianhong sementeryo duol sa Sabrata, Libya.

Ang paggalam ug *silkworm* o ulod nga tiggamag seda mopatim-aw nga nagsugod sa Tsina ug gikan didto mikaylap ngadto sa ubang kayutaan, sama sa India. Ang mga Grego naghubit sa mga butang nga hinimo sa seda ingong *si·ri·kos′,* busa naglangkit sa seda uban sa "Seres" (kasagarang giila nga mao ang mga Insek). Ang seda gitala sa Kasulatan nga lakip sa mahalon nga mga baligya nga gipalit sa "Dakong Babilonya."—Pin 18:2, 11, 12.

Ang pipila ka hubad sa Bibliya migamit sa "seda" alang sa Hebreohanong pulong nga *me′shi* diha sa Ezequiel 16:10, 13. (*AS, AT, KJ, JP, Le, Mo, Ro, RS*) Sumala sa rabbinikong tradisyon, ang *me′shi* nagtumong sa seda; apan kini dili tino. Tungod niana, ang *Bag-ong Kalibotang Hubad,* nga gipaluyohan sa modernong mga leksikograpo, naghubad niini nga "mahalong panapton."

SEDEUR [lagmit, Kahayag sa Labing Gamhanan]. Usa ka Rubenhon kansang anak nga lalaki nga si Elizur gitudlo ni Jehova nga mahimong pangulo sa ilang tribo didto sa kamingawan.—Num 1:5; 2:10; 7:30, 35; 10:18.

SEDRO [Heb., *′e′rez*]. Ang mga kahoyng sedro, ug ilabina ang mga sedro sa Lebanon, nabantog sa kapanahonan sa Bibliya ug ilabinang ilado diha sa asoy sa pagtukod sa templo ni Solomon.

Ang sedro sa Lebanon (*Cedrus libani*) maoy usa ka habog nga kahoy nga dako kaayo, nga may lawom, lig-ong mga gamot. Ang dakong kalasangan niini nga mga sedro milukop kanhi sa kabukiran sa Lebanon, apan karong adlawa diyutay na lamang nga kakahoyan ang nagpabilin tungod sa dili-maalamong paggamit niini ug wala ipasig-uli ang mga kahoy pinaagi sa tukmang konserbasyon ug sa pagpugas pag-usab ug bag-ong mga binhi. Ang mga kadaot tungod sa gubat nakaamot usab sa pagkunhod sa mga kahoy. (Isa 14:5-8) Hinuon, ang nahibiling mga kahoy nindot gihapon tanawon.—Itandi ang Aw 5:15.

Ang mga sedro usahay moabot sa gitas-ong 37 m (120 p) ug ang punoan adunay sirkumperensiya nga moabot ug 12 m (40 p). Ang tag-as, mosanggaka nga mga sanga, nga misanga nga pababag gikan sa punoan, mahimong may katibuk-ang sirkumperensiya nga mga 60 hangtod sa 90 m (200 hangtod sa 300 p). Ang mga kahoy daw pormag piramide sa dihang linghod pa apan moanamanam kalapad ang tumoy samtang kini mogulang na. Ang mga sanga dayag nga motubo nga pababag nga maghuntahunta o maglut-odlut-od (inay nga maglanggikitay), ug ang mga sanga may ligngin nga samag-bulak nga mga piyoos ug nalukop sa sanag-berde nga mga tunggoytunggoy nga mga 1.3 sm (0.5 pul.) ang gitas-on, ug kapehon ug bulok nga mga kono (*cone*) nga mopagula ug humot nga salong. Ang panit maoy pulahon-kape ug gaspangon kaayo. Ang punoan tuboan ug daghang buko kon gulang na.

Ang kahoy sa sedro pulahon ug kolor, walay mga buko, ug gipabilhan pag-ayo nga materyales alang sa pagpanukod tungod sa kaanindot, kahumot, kalig-on, ug pagkadili daling atakehon niini sa insekto. (Aw 1:17; 4:11) Gigamit kini sa Fenicianhong mga tighimog barko alang sa ilang mga palo. (Eze 27:5) Si Haring Hiram sa Tiro nagpadalag mga tawo ug mga materyales aron sa pagtukod ug "usa ka balay nga sedro" alang kang David didto sa Jerusalem. (2Sa 5:11; 7:2; 2Cr 2:3) Si Solomon sa ulahi migamit ug kahoyng sedro diha sa templo aron himoong mga sagbayan (1Ha 6:9), haklap sa halaran sa insenso (1Ha 6:20), ug ingong bungbong o panghaklap sa tanang sulod nga bahin sa templo aron nga "walay bato nga makita." (1Ha 6:15-18) "Ang Balay sa Lasang sa Lebanon," nga gitukod sa ulahi, lagmit ginganlan sa ingon tungod sa 45 ka haligi niini nga mga kahoyng sedro. (1Ha 7:2, 3) Ang sedro gigamit usab sa Portiko sa Trono ug sa sawang sa templo.—1Ha 7:7-12.

Tungod sa kadaghang kahoy nga sedro nga gamiton, gikinahanglan ang pagtrabaho sa libolibo ka trabahante aron sa pagputol sa mga kahoy, ug dadon kini ngadto sa Tiro o sa Sidon sa daplin sa baybayon sa Mediteranyo, ug himoon kining mga gakit, ug palutawon kini ngadto sa baybayon, lagmit ngadto sa Jope. Dayon kini hakoton latas sa kamadan ngadto sa Jerusalem. Kini gihimo tungod sa kasabotan tali ni Solomon ug Hiram. (1Ha 5:6-18; 2Cr 2:3-10) Human niadto nagpadayon pagdaghan ang

mga tabla, maong gikaingon nga gihimo ni Solomon ang ‘kahoyng sedro ingon kadaghan sa kahoyng sikomoro’ panahon sa iyang paghari.—1Ha 10:27; itandi ang Isa 9:9, 10.

Human sa pagkadestiyero, ang mga kahoyng sedro gikan sa Lebanon gigamit pag-usab alang sa buluhatong pagtukod pag-usab sa templo.—Esd 3:7.

Mahulagwayong Paggamit. Diha sa Kasulatan ang dakong sedro gigamit nga mahulagwayon sa paghawas sa kahalangdon, kahabog, ug kalig-on, tinuod man o mopatim-aw lang nga tinuod. (Eze 31:2-14; Am 2:9; Zac 11:1, 2) Busa, si Haring Jehoas sa Israel nagtubag kang Haring Amazias sa Juda pinaagig makapahugnong insulto sa dihang iyang gitandi ang gingharian ni Amazias sa usa ka “tunokong bunglayon” samtang nagtandi sa iyang kaugalingong gingharian sa usa ka gamhanang sedro sa Lebanon. (2Ha 14:9; itandi ang Huk 9:15, 20.) Gihatagan ug dakong importansiya ang sedro diha sa tigmo ni Ezequiel (kap 17), diin ang hari ug ang mga prinsipe sa Juda gitandi sa tumoy sa usa ka sedro sa Lebanon nga gidala ngadto sa Babilonya. (Eze 17:1-4, 12, 13) Human niana, ang Mesiyas matagnaong gilarawan ingong usa ka gamayng sanga gikan sa kinatumyan sa sedro, nga gitanom ni Jehova sa ibabaw sa usa ka taas nga bukid.—Eze 17:22-24; itandi ang Isa 11:1; Jer 23:5; 33:15; Sal 2:6; Pin 14:1; Dan 4:17.

Ang kahoyng sedro nga gigamit sa mga Israelinhon didto sa kamingawan dayag nga maoy usa ka matang sa sedro nga lahi nianang naggikan sa Lebanon. Gituohan nga kini mao ang kapehon ug bunga nga sedro (*Juniperus oxycedrus*) ug ang Fenicianhon nga junipero (*Juniperus phoenicia*), nga parehong nailhan pag-ayo diha sa desyertong rehiyon sa Sinai. Ang pipila ka rituwal sa paglunsay nanginahanglan sa paggamit sa kahoy nga sedro, ug tingali tungod kay kini dili daling madunot, gigamit kini dinhi ingong simbolo sa pagkawalay-kadunotan o sa pagkawalay-sakit.—Lev 14:2-7, 49-53; Num 19:6.

Dayag nga ang sedro gigamit sa mahulagwayong paagi sa dili paborable ug sa paborableng diwa. Kini nahimong simbolo sa pagkalabaw taliwala sa dili-matinumanon ug materyalistikong mga hari sa Juda ug nagsimbolo sa ilang pagkamapahitas-on ug sayop nga pagbatig kasegurohan. (Jer 22:13-15, 23; Isa 2:11-13) Bisan pa niana, ang pagturok ug ang pagtubo sa tawong matarong gipakasama nianang maayong pagkagamot nga sedro. (Sal 92:12; itandi ang Isa 61:3 sa Sal 104:16.) Busa, samtang sa usa ka bahin si Jehova nagpadayag sa iyang gahom pinaagi sa pagbali sa gamhanang mga sedro sa Lebanon ug ‘nagpaluksolukso kanila sa kabukiran sama sa mga nating baka’ (Sal 29:4-6), sa laing bahin siya nagtagna nga iyang patuboon ang sedro bisan sa mga rehiyon sa kamingawan (Isa 41:19, 20) ug nagpili niini taliwala sa mga kahoy ingong usa sa daghang mga linalang nga modayeg sa iyang halangdong ngalan.—Sal 148:9, 13.

SEERA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang “nahibilin”]. Usa ka anak nga babaye ni Epraim o sa iyang anak nga lalaki nga si Beria. Si Seera gihisgotan nga nagtukod o nagpundar sa ubos ug sa ibabaw nga Bet-horon ug sa Uzen-seera, bisan tuod nga lagmit gihimo kini sa pipila sa iyang mga kaliwat.—1Cr 7:22-24.

SEGUB [Hataas; Gipanalipdan].

1. Anak nga lalaki ni Hesron ug amahan ni Jair sa tribo ni Juda.—1Cr 2:21, 22.

2. Ang kamanghorang anak nga lalaki ni Hiel nga taga-Bethel. Ingong katumanan sa tunglo ni Josue, si Segub namatay sa dihang gitukod pag-usab sa iyang amahan ang Jerico sa panahon sa paghari ni Haring Ahab.—Jos 6:26; 1Ha 16:34.

SEGUNDO [gikan sa Lat., nga nagkahulogang “Ikaduha”]. Usa ka Kristohanon nga taga-Tesalonica nga mikuyog kang Pablo latas sa Macedonia paingon sa Asia Minor sa dihang si Pablo mibiyahe pabalik sa iyang ikatulong misyonaryong panaw, lagmit sa tingpamulak sa 56 K.P. Wala isulti kon unsa ka layo nga mikuyog si Segundo kang Pablo. —Buh 20:3-5.

SEHARIAS [Si Jah Nangita]. Pangulo sa usa ka Benjaminhong banay nga nanimuyo sa Jerusalem; anak nga lalaki o kaliwat ni Jeroham.—1Cr 8: 1, 26-28.

SEIR [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang “manglimbawot,” lagmit nagtumong sa daghag kahoy nga kabungtoran; o, lagmit nagkahulogang “Manglimbawot (Mangurog) sa Kalisang”].

1. Usa ka “Horihanon” kansang pito ka “anak nga lalaki” maoy mga sultan sa yuta sa Seir sa wala pa magpuyo niini si Esau (Edom). (Gen 36:20, 21, 29, 30; 1Cr 1:38; itandi ang Gen 14:4-6.) Si Seir lagmit nagpuyo sa bukirong rehiyon sa H sa Patayng Dagat, ug kining dapita tingali ginganlan sumala sa iyang ngalan. Dili matino kon kini bang pito ka “anak nga lalaki” ni Seir maoy iya gayong mga anak o iyang ulahing mga kaliwat.—Tan-awa ang ANAH; DISON.

2. Ang bukirong rehiyon tali sa Patayng Dagat ug sa Gulpo sa ʽAqaba. (Gen 36:8, 30; Deu 2:1, 8) Sa panahon ni Abraham ang mga Horihanon nagpuyo sa Seir. (Gen 14:6) Sa ulahi, ang apong lalaki ni Abraham nga si Esau nagpundar ug kapanginabuhian

sa Seir, samtang ang iyang kaluha nga si Jacob nagpuyo sa Padan-aram. (Gen 32:3) Apan mopatim-aw nga si Esau wala madayon pagbalhin sa Seir hangtod sa panahon nga nakabalik na si Jacob sa Canaan. (Gen 36:6-9) Sa kataposan, ang mga kaliwat ni Esau, ang mga Edomhanon, nagpapahawa sa mga Horihanon (Deu 2:4, 5, 12; Jos 24:4), ug ang yuta sa kapulihay gitawag ug Edom. Apan, ang mas unang ngalan nga Seir gigamit usab sa pagtumong sa mga kaliwat ni Esau ug sa dapit nga ilang gipuy-an. (Num 24:18; itandi ang 2Ha 14:7; 2Cr 25:11.) Mopatim-aw nga sa panahon sa paghari ni Haring Ezequias ang mga tawo sa tribo ni Simeon miadto sa Bukid sa Seir, ug human nga ilang gipamatay ang nahibilin sa mga Amalekanhon, ang mga Simeonhon mipuyo didto. (1Cr 4:41-43) Alang sa mga detalye bahin sa geograpiya ug kasaysayan sa Seir, tan-awa ang EDOM, EDOMHANON.

3. Usa ka bukid tali sa Baala (Kiriat-jearim) ug Kesalon sa A nga utlanan sa teritoryo sa Juda. (Jos 15:10) Gituohan sa kadaghanan nga ang Seir mao ang tagaytay nga mga 15 km (9.5 mi) sa K sa Jerusalem, nga sa habagatang kiliran niini nahimutang ang balangay sa Shoresh.

SEIRA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "manglimbawot," lagmit nagtumong sa daghag kahoy nga kabungtoran]. Ang dapit nga giikyasan ni Ehud human patya ang Moabihanon nga si Haring Eglon. Ang tukmang nahimutangan niini, diha sa usa ka dapit sa bukirong rehiyon sa Epraim, wala mahibaloi karong adlawa.—Huk 3:26, 27.

SEKEM [Bahin [nga Yuta]].

1. Ang anak nga lalaki sa Hivihanong pangulo nga si Hamor. (Gen 33:19; Jos 24:32) Human mopuyo si Jacob duol sa siyudad sa Sekem (tan-awa ang Num. 4), ang iyang anak nga babayeng si Dina misugod sa pagpakig-uban sa mga babaye sa maong siyudad. Ang lalaki nga si Sekem, nga gihubit ingong "ang labing dungganon sa tibuok balay sa iyang amahan," nakakita kang Dina ug "mihigda uban kaniya ug miamong-among kaniya." Dayon nahigugma siya kang Dina ug buot makigminyo kaniya. Apan nangasuko pag-ayo ang mga anak nga lalaki ni Jacob tungod sa nahitabo ug, "uban ang limbong," miingon nga ngadto lamang sa tinuling mga lalaki makahimo sila ug mga kahikayan sa kaminyoon. Miuyon niini si Sekem ug ang iyang amahan nga si Hamor, ug ilang gikombinsir ang mga Sekemnon nga magpatuli. Apan, sa wala pa mamaayo ang kalalakin-an sa Sekem tungod sa pagpatuli, ang mga anak nga lalaki ni Jacob nga si Simeon ug Levi miatake sa siyudad, ug ilang gipatay si Hamor, Sekem, ug ang tanang ubang kalalakin-an.—Gen 34:1-31.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Gilead sa tribo ni Manases. Si Sekem nahimong pangulo sa banay sa mga Sekemnon, nga lahi ra sa Canaanhong mga molupyo sa Sekem.—Num 26:28, 30, 31; Jos 17:2.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Semida sa tribo ni Manases.—1Cr 7:19.

4. Usa ka karaang siyudad nga gituohang mao ang Nablus o sa mas tukma, ang kasikbit nga Tell Balata. (Sal 60:6; 108:7; HULAGWAY, Tomo 1, p. 530) Kay anaa sa S nga tumoy sa hiktin nga walog nga milatas tali sa Bukid sa Gerizim ug sa Bukid sa Ebal, ang Tell Balata nahimutang mga 48 km (30 mi) sa A sa Jerusalem. Kini adunay daghang suplay sa tubig, ug sa S mismo sa maong dapit adunay usa ka tabunok nga patag. Sa kakaraanan maayo kaayo ang nahimutangan sa Sekem sanglit anha man moagi niini ang mga mopanaw paingon sa S-K ug sa A-H nga mga dalan nga milatas sa sentro sa Palestina. (Itandi ang Huk 21:19.) Sanglit wala man kini makabentaha sa militaryong paagi tungod kay wala kini matukod ibabaw sa usa ka bukid, ang siyudad nagdepende sa mga kuta niini alang sa seguridad.—Huk 9:35.

Sa dihang si Abram (Abraham) unang misulod sa Yutang Saad, siya mipanaw hangtod sa "dapit sa Sekem" ug nagkampo duol sa dagkong mga kahoy sa More, diin sa ulahi siya nagtukod ug usa ka halaran. (Gen 12:6-9) Duolan sa duha ka siglo human niadto, si Jacob, sa dihang mibalik gikan sa Padan-aram, nagkampo atubangan sa Sekem ug mipalit ug yuta didto. Tungod kay si Dina nga ilang igsoong babaye giamong-amongan ni Sekem nga anak nga lalaki ni Hamor, gipatay sa mga anak nga lalaki ni Jacob—si Simeon ug Levi—ang kalalakin-an sa siyudad. (Gen 33:18–34:31) Ubos sa sugo sa Diyos, si Jacob mibiya sa Sekem, apan sa wala pa siya mobiya, iyang gikuha ang tanang langyawng mga diyos ug mga ariyos nga gipanag-iya sa iyang panimalay ug gilubong kini ilalom sa dakong kahoy nga haduol sa Sekem. (Gen 35:1-4) Sa ulahi, ang mga anak nga lalaki ni Jacob nagpasibsib sa ilang mga panon sa kahayopan haduol sa siyudad, ug nahimo nila kadto nga walay kapeligrohan, sa walay duhaduha tungod kay ang "kalisang sa Diyos," nga nakapugong sa silingang mga katawhan sa paggukod kang Jacob, may epekto pa gihapon kanila. —Gen 35:5; 37:12-17.

Sa dihang ang mga kaliwat ni Jacob, ang mga Israelinhon, misulod sa Yutang Saad human mopuyo ug kapin sa duha ka siglo didto sa Ehipto, ilang gilubong ang mga bukog ni Jose didto "sa Sekem sa luna sa yuta nga nabatonan ni Jacob gikan sa mga anak ni Hamor." (Jos 24:32) Apan, sa iyang pagdepensa atubangan sa mga Hudiyo, si Esteban miingon nga si Jose gilubong didto "sa lubnganan nga

pinalit ni Abraham . . . gikan sa mga anak ni Hamor sa Sekem." (Buh 7:16) Tingali gilaktod lamang ni Esteban ang iyang gipamulong. Kon kini dili laktoron, ang gipamulong ni Esteban mahimong mabasa: 'Si Jacob miadto sa Ehipto. Ug siya namatay; ug ingon man ang atong mga katigulangan, ug sila gibalhin ngadto sa Sekem ug gipahiluna sa lubnganan nga pinalit ni Abraham sa usa ka bili sa salaping plata [ug pinaagi niana mipalit] gikan sa mga anak ni Hamor sa Sekem.' (Buh 7:15, 16) Adunay posibilidad usab nga sanglit si Jacob apong lalaki man ni Abraham, ang pagpalit mahimong gipasidungog kang Abraham ingong ang pangulong patriarka. Usa kini ka pananglitan nga gigamit ang ngalan sa katigulangan sa pagtumong ug sa paghawas sa mga kaliwat, sa samang paagi nga ang ngalang Israel (Jacob) ug sa uban pa gigamit sa ulahi. —Itandi ang Os 11:1, 3, 12; Mat 2:15-18.

Taliwala sa tribonhong mga pahat didto sa Yutang Saad, ang Sekem mopatim-awng sakop sa teritoryo sa Manases nga nahimutang mga 3 km (2 mi) sa AK sa utlanang lungsod sa Mikmetat. (Jos 17:7) Sanglit ang Sekem gihubit ingong nahimutang "sa bukirong rehiyon sa Epraim," lagmit nga usa kini ka sakop nga siyudad sa Epraim diha sa teritoryo sa Manases. (Jos 16:9; 1Cr 6:67) Human niadto ang siyudad uban sa laing mga siyudad sa Epraim gihatag ngadto sa mga Levihanon ug gihimong sagrado ingong usa ka siyudad nga dalangpanan. (Jos 21:20, 21) Sa wala pa siya mamatay, gitigom ni Josue ang tanang tribo sa Israel didto sa Sekem, ug gidasig sila sa pag-alagad kang Jehova. —Jos 24:1-29.

Bisag ang mga Israelinhon nakigsaad didto sa Sekem nga ituboy ang matuod nga pagsimba, ang mga molupyo niana nga siyudad misugod sa pagsimba kang Baal-berit. (Huk 8:33; 9:4) Gipaluyohan usab nila ang mga paningkamot ni Abimelek (ang anak nga lalaki ni Maghuhukom Gideon ug sa iyang puyopuyo nga Sekemnon) nga mahimong hari. Apan sa kadugayan, sila mialsa batok kang Haring Abimelek. Aron mapukgo ang pag-alsa, gilaglag ni Abimelek ang siyudad ug gisabwagan kini ug asin, tingali kini maoy usa ka simbolo sa iyang tinguha nga malaglag kini sa bug-os.—Huk 8:31-33; 9:1-49; itandi ang Sal 107:33, 34; tan-awa ang ABIMELEK Num. 4; BAAL-BERIT.

Sa ulahi ang Sekem gitukod pag-usab. Ang pagpalingkod kang Rehoboam didto ingong hari nagpakita nga kini nahimong usa ka iladong siyudad. (1Ha 12:1) Human mabahin ang gingharian, si Jeroboam, ang unang hari sa amihanang gingharian, naghimog pagpanukod didto sa Sekem ug lagmit nagmando gikan didto sulod sa usa ka yugto sa panahon. (1Ha 12:25) Kasiglohan sa ulahi, niadtong 607 W.K.P., human laglaga sa mga Babilonyanhon ang Jerusalem, ang mga tawo gikan sa Sekem miabot sa Jerusalem aron sa pagsimba.—Jer 41:5.

SEKEMNON [Kang (Iya ni) Sekem]. Ang mga kaliwat ni Manases pinaagi kang Sekem.—Num 26:29, 31.

SEKRETARYO. Kasagaran usa ka tinudlong opisyal nga batid sa pagsulat ug sa pagtipig ug mga rekord. Ang Hebreohanong pulong nga *so·pher′* mahimong hubaron usab nga "eskriba" ug "magkokopya."

May mga panahon sa Israel nga dihay usa ka kasaligan nga opisyal sa palasyo nga taas ug ranggo nga gitawag ug "sekretaryo sa hari" o "sekretaryo." (2Cr 24:11; 2Ha 19:2) Siya dili usa ka yanong eskriba nga nagtrabaho sa paghimog mga dokumento, ni siya usa lamang ka magkokopya sa Balaod. (Huk 5:14; Neh 13:13; itandi ang 2Sa 8:15-18; 20:23-26; tan-awa ang MAGKOKOPYA; ESKRIBA.) Usahay ang sekretaryo sa hari modumala sa pinansiyal nga mga butang (2Ha 12:10, 11) ug mosulti ingong hawas sa hari, nga may katungdanan nga susama nianang sa usa ka 'langyawng sekretaryo.' (Isa 36:2-4, 22; 37:2, 3) Ubos sa pagmando ni Solomon duha sa "mga prinsipe" gitawag ingong mga sekretaryo. —1Ha 4:2, 3; itandi ang 2Cr 26:11; 34:13.

Gawas pa sa "sekretaryo sa hari," ang Bibliya naghisgot sa "sekretaryo sa pangulo sa kasundalohan" (2Ha 25:19; Jer 52:25) ug sa "sekretaryo sa mga Levihanon." (1Cr 24:6) Si Baruk maoy usa ka eskribang sekretaryo ni Jeremias.—Jer 36:32.

SEKTA. Ang Gregong pulong (*hai′re·sis,* nga gigikanan sa Iningles nga pulong nga *"heresy,"* sa Cebuano, "erehes") nga gihubad nga "sekta" nagkahulogang "pagpili" (Lev 22:18, *LXX*) o "nga kanang pinili," busa "usa ka pundok sa mga tawo nga naglain sa ilang kaugalingon gikan sa uban ug nagsunod sa ilang kaugalingong mga tinuohan [*usa ka sekta* o *pundok*]." (*Greek-English Lexicon of the New Testament* ni Thayer, 1889, p. 16) Kini nga termino gigamit sa pagtumong sa mga sumusunod sa duha ka pangunang mga sanga sa Judaismo, ang mga Pariseo ug mga Saduseo. (Buh 5:17; 15:5; 26:5) Ang mga dili-Kristohanon nagtawag usab sa Kristiyanidad ingong usa ka "sekta" o "sekta sa mga Nasaretnon," lagmit naglantaw niini ingong pagbulag gikan sa Judaismo.—Buh 24:5, 14; 28:22.

Ang magtutukod sa Kristiyanidad, si Jesu-Kristo, miampo nga ang panaghiusa mangibabaw unta taliwala sa iyang mga sumusunod (Ju 17:21), ug ang mga apostoles interesado gayod sa pagpreserbar sa panaghiusa sa Kristohanong kongregasyon. (1Co 1:10; Jud 17-19) Ang kawalay panaghiusa sa pagtuo mahimong mopatunghag mainit nga panaglantugi, panagsumpaki, ug gani panag-away. (Itandi ang

Buh 23:7-10.) Busa ang mga sekta angayng pagalikayan, sanglit kini maoy lakip sa mga buhat sa unod. (Gal 5:19-21) Ang mga Kristohanon gipasidan-an batok sa pagkahimong tigpasiugdag mga sekta o sa pagkahisalaag tungod sa bakak nga mga magtutudlo. (Buh 20:28; 2Ti 2:17, 18; 2Pe 2:1) Sa iyang sulat ngadto kang Tito, si apostol Pablo nagsugo nga, human pahimangnoi sa makaduha, ang usa ka tawo nga nagpadayon sa pagpasiugdag usa ka sekta angayng isalikway, dayag nga nagkahulogang siya kinahanglang ipalagpot gikan sa kongregasyon. (Tit 3:10) Kadtong dili buot malangkit sa pagpahinabog pagkabahinbahin sulod sa kongregasyon o dili mopaluyo sa partikular nga pundok mailhan tungod sa ilang pagkamatinumanon ug madayag ang ebidensiya nga sila nakabaton ug pag-uyon sa Diyos. Dayag nga kini mao ang gipasabot ni Pablo sa dihang gisultihan ang mga taga-Corinto: "Gikinahanglan usab nga adunay mga sekta sa inyong taliwala, aron ang mga tawong inuyonan madayag usab sa inyong taliwala."—1Co 11:19.

SELA.

1. [Heb., *She'lach,* lagmit, Udyong]. Anak nga lalaki ni Arpaksad ug apo ni Sem, kinsa natawo niadtong 2333 W.K.P. ug namatay niadtong 1900 W.K.P., sa edad nga 433. Si Sela ug ang usa sa iyang mga anak nga lalaki, si Eber, maoy lakip sa mga gigikanan sa 70 ka banay human sa Lunop; miagi kang Eber ang linya sa kaliwatan gikan kang Sem ngadto kang Abraham ug sa kataposan ngadto kang Jesus.—Gen 10:22, 24; 11:12-15; 1Cr 1:18, 24; Luc 3:35.

2. [Heb., *She·lah',* lagmit, Pangaliya]. Ang ikatulo nga anak nga lalaki ni Juda sa iyang Canaanhong asawa. (1Cr 2:3) Si Tamar angay untang ihatag kang Sela ingong asawa pinaagi sa kahikayan sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki, apan siya wala ihatag. (Gen 38:1-5, 11-14, 26) Ang mga kaliwat ni Sela, nga ang pipila kanila gitala sa ngalan uban sa ilang mga pinuy-anan, nahimong tribonhong banay sa mga Selahanon. Ang pipila kanila namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Num 26:20; 1Cr 4:21-23; 9:5; Neh 11:5.

3. [Dakong Bato]. Usa ka dapit sa utlanan sa Amorihanong teritoryo human panag-iyaha sa mga Israelinhon ang Yutang Saad. (Huk 1:36) Kini nga dapit wala mahibaloi karong adlawa. Gituohan sa pipila nga kini nga Sela mao ang Sela sa Edom (2Ha 14:7), apan walay ebidensiya nga ang Amorihanong teritoryo nakaabot sa H ngadto pa sa rehiyon nga gigamhan sa mga Edomhanon.

4. Usa ka pangunang siyudad sa Edom nga nailog sa Judeanhon nga si Haring Amazias ug giilisdan ug ngalan nga Jokteel. (2Ha 14:7) Ang Sela lagmit mao ang wala hinganli nga "kinutaang siyudad" nga gihisgotan sa Salmo 108:10.

Kini nga siyudad gituohan sa pipila nga mao ang Umm el-Biyara, nga mga 100 km (60 mi) sa AAS sa amihanang tumoy sa Gulpo sa ʽAqaba. Kining batoon nga kapatagan nahimutang 300 m (984 p) ibabaw sa kasadpang ngilit diin didto gitukod sa ulahi ang Nabataeanhong siyudad sa Petra. Kay maabot agi sa usa ka hiktin, naglikoliko nga lugot ug gilibotan sa titip nga mga pangpang nga *sandstone,* kini nga kapatagan protektado kaayo. Ang dagkong kagun-oban sa Petra, lakip ang mga templo, lubnganan, ug mga pinuy-anan nga gikubkob diha sa mga bato, dili bahin sa karaang Edomhanon nga siyudad sa Sela. Niining bag-o pa lang, mas gituohan sa mga eskolar nga ang Sela mao ang es-Selaʽ, mga 4 km (2.5 mi) sa AAK sa Bozra.

5. Usa ka dapit nga gihisgotan sa usa ka pahayag batok sa Moab. (Isa 15:1; 16:1) Dili matino kon kini nga dapit mao ra ba usab ang Num. 4.

SELAH. Usa ka Hebreohanong ekspresyon nga kanunayng makaplagan diha sa Mga Salmo ug usab makita diha sa Habacuc kapitulo 3. Bisan tuod gihunahuna sa kadaghanan nga usa kini ka teknikal nga termino alang sa musika o balak, ang tukmang kahulogan niini wala mahibaloi. Gituohan sa pipila nga kini nagkahulogang "paghunong o pag-undang," mahimong sa pag-awit sa salmo aron isal-ot ang tugtog sa musika o kaha paghunong sa pag-awit ug pagtugtog alang sa hilom nga pagpamalandong. Bisan hain niini, ang paghunong sa walay duhaduha gigamit aron mas mapasiugda ang punto o pagbati nga bag-o lang gipahayag ug aron matisok ang bug-os nga kahulogan sa kataposang gipamulong. Ang hubad sa Gregong *Septuagint* sa Selah maoy *di·a'psal·ma,* nga gihubit ingong "usa ka pagsal-ot sa tugtog sa musika." Ang Selah kanunayng makita diha sa tumoy sa usa ka hugpong sa mga pulong ug sagad diha sa tumoy sa usa ka estansa, ug kini makita sa matag higayon diha sa usa ka awit nga adunay marka o mga pulong ingong giya sa musika. Sa Salmo 9:16 inubanan kini sa "Higgayon," diin gisabot sa pipila nga kini nalangkit sa honi sa alpa.

SELAHANON [Kang (Iya ni) Sela]. Usa ka banay sa Juda nga naggikan kang Sela. (Num 26:20) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang "Selahanon" (inay ang "Shilonhon" diha sa Masoretikong teksto) angayng mao ang makita diha sa Nehemias 11:5, sa talaan niadtong mipuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero.

SELED [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "lukso [sa kalipay]"]. Usa ka anak nga lalaki ni Nadab sa dibisyon ni Jerameel diha sa talaan sa kaliwatan ni Juda. Si Seled namatay nga walay mga anak nga lalaki.—1Cr 2:25, 30.

SELEMIAS [Si Jehova Maoy Balos; o, Halad-sa-panag-ambit ni Jehova].

1. Usa ka Levihanong magbalantay-sa-ganghaan nga gitudlo pinaagig ripa dapit sa S sa sangtuwaryo panahon sa paghari ni David.—1Cr 26:14; tan-awa ang MESELEMIAS.

2. Apohan sa opisyal ni Jehoiakim nga si Jehudi; anak nga lalaki ni Cusi.—Jer 36:14.

3. Amahan sa mensahero ni Zedekias nga si Jehucal (Jucal).—Jer 37:3; 38:1.

4. Amahan ni Irias, ang opisyal nga nagdumala sa Ganghaan ni Benjamin sa Jerusalem; anak nga lalaki ni Hananias.—Jer 37:13.

5. Usa sa mga mensahero nga gipaadto ni Haring Jehoiakim aron dad-on si Jeremias ug Baruk sa iyang atubangan; anak nga lalaki ni Abdeel.—Jer 36:26.

6, 7. Duha ka tawo nga gitala lakip sa mga anak nga lalaki o mga kaliwat ni Binui kinsa, sa pagbalik ni Esdras sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P., nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:38, 39, 41, 44.

8. Amahan ni Hananias nga mitabang sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:30.

9. Usa ka saserdote, ug usa sa mga tinugyanan ni Nehemias sa mga tipiganag pagkaon ug sa pagpang-apod-apod sa mga ikapulo ngadto sa mga angayng hatagan niini panahon sa iyang ikaduhang pagduaw sa Jerusalem.—Neh 13: 6, 7, 12, 13.

SELEP. Ang ikaduhang ginganlan nga anak nga lalaki ni Joktan; ang gigikanan sa usa sa unang mga banay human sa Lunop. (Gen 10:26; 1Cr 1:20) Ang Arabikong mga katumbas niining ngalana makita diha sa mga inskripsiyon nga Sabeanhon (gisulat una pa sa ikapitong siglo W.K.P.) nga naghisgot sa *Salaf* o *Salif* nga usa ka distrito sa Yemen. Ang laing porma niining ngalana lagmit napreserbar diha sa *Sulaf,* usa ka dapit nga mga 100 km (60 mi) sa A sa San'a, ang kaulohan sa Republika sa Yemen. Apan ang pagkaamgid niini sa katibuk-an nagpakita lamang kon diin nanimuyo ang mga kaliwat ni Selep.

SELES [Ikatulo; Tulo ka Bahin]. Usa ka Asernon nga anak nga lalaki ni Helem; pangulo sa usa ka banay ug usa ka talagsaong manggugubat.—1Cr 7: 30, 35, 40.

SELEUCIA. Usa ka kinutaang lungsod sa Mediteranyo nga nagsilbing dunggoanan alang sa Antioquia sa Sirya ug nahimutang nga mga 20 km (12 mi) sa HK niana nga siyudad. Kining duha ka dapit gikonektar pinaagig dalan; ug ang malawigan nga Suba sa Orontes, nga molatas sa Antioquia, moagos ngadto sa Dagat Mediteranyo duol sa H sa Seleucia. Inubanan ni Bernabe, si Pablo milawig gikan sa Seleucia sa pagsugod sa iyang unang misyonaryong panaw niadtong mga 47 K.P. (Buh 13:4) Bisan tuod human niadto kini wala na hisgoti diha sa asoy sa Mga Buhat, lagmit nga nalangkit ang Seleucia sa mga hitabo nga giasoy diha niini. (Buh 14:26; 15:30-41) Aron ipalahi kini nga siyudad gikan sa ubang mga dapit nga pareho ug ngalan diha sa Tungang Sidlakan niadtong karaang panahon, kini usahay gitawag ug Seleucia Pieria. Kini maoy A lamang sa modernong-adlaw nga Süveydiye, o Samandag, sa Turkey. Tungod sa mga binanlas nga yuta gikan sa Orontes, ang karaang dunggoanan sa Seleucia nahimong kalamakan.

SELOMI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kalinaw"]. Usa ka Asernon kansang anak nga lalaki nga usa ka pangulo gitudlo aron motabang sa pagbahinbahin sa Yutang Saad taliwala sa mga tribo sa Israel.—Num 34:17, 18, 27.

SELOMIT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kalinaw"].

1. Usa ka Danhanon nga anak nga babaye ni Dibri kansang lalaki nga anak sa usa ka Ehiptohanon gipatay didto sa kamingawan tungod sa pagpasipala sa ngalan ni Jehova.—Lev 24:10-14, 23.

2. Usa ka Kohatnong Levihanon sa banay ni Izar; gitawag usab ug Selomot.—1Cr 23:12, 18; 24:22.

3. Usa ka Levihanon nga kaliwat ni Eliezer nga anak nga lalaki ni Moises; gitawag usab ug Selomot. —1Cr 26:25-28.

4. Anak nga lalaki sa Judeanhon nga si Haring Rehoboam sa iyang paboritong asawa nga si Maaca; igsoon ni Haring Abias.—2Cr 11:20-23; 12:16.

5. Anak nga babaye ni Gobernador Zorobabel. —1Cr 3:19.

6. Anak nga lalaki ni Josipias ug pangulo sa banay sa amahan ni Bani. Si Selomit, inubanan sa 160 ka lalaki, miadto sa Jerusalem uban kang Esdras. —Esd 8:1, 10.

SELOMOT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kalinaw"].

1. Pangulo sa usa ka banay sa amahan taliwala sa mga kaliwat sa anak nga lalaki ni Levi nga si Gerson.—1Cr 23:6, 7, 9.

2. Usa ka Kohatnong Levihanon sa banay ni Izar; gitawag usab ug Selomit.—1Cr 23:12, 18; 24:22.

3. Usa ka Levihanong kaliwat ni Moises pinaagi sa iyang anak nga lalaking si Eliezer. Gibutang ni David si Selomot ug ang iyang mga igsoong lalaki aron sa pagdumala sa mga bahandi sa balaang mga butang, lakip ang binalaan nga mga inagaw sa

gubat nga gipanguha sa mga Israelinhon. (1Cr 26:25-28) Gitawag usab siya ug Selomit.

SELUMIEL [Kalinaw sa Diyos]. Usa ka Simeonhong pangulo. Si Selumiel mitabang sa pagsenso sa nasod sa dihang kini gihimo mga usa ka tuig human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto. Siya maoy pangulo sa kasundalohan sa Simeon; siya nagtanyag usab sa iyang halad sa dihang ang halaran sa tabernakulo giinagurahan.—Num 1:4, 6; 2:12; 7:36-41; 10:19.

SEM [Ngalan; Kabantog]. Usa sa tulo ka anak nga lalaki ni Noe; gikan kanila "mikaylap sa halayo ang tanang katawhan sa yuta" human sa tibuokyutang Lunop.—Gen 6:10; 9:18, 19.

Bisan tuod kining tulo ka anak kanunay nga gitala ingong "Sem, Ham ug Japet," dili tino ang pagkasunodsunod sumala sa ilang tagsatagsa ka edad. Ang paghisgot kang Sem ingong una dili gayod usa ka tinong ilhanan nga si Sem ang panganay ni Noe, sanglit ang panganay nga anak mismo ni Sem (si Arpaksad) gilista man nga ikatulo sa mga talaan sa kagikan. (Gen 10:22; 1Cr 1:17) Sa orihinal nga Hebreohanon, dili kay usa lang ang pagkahubad sa Genesis 10:21, sanglit ang pipila ka hubad naghisgot kang Sem ingong "ang igsoon ni Japet nga kinamagulangan ["magulang," *KJ*]," samtang ang uban nagtawag kaniya nga ang "magulang nga igsoon ni Japet." (*AS, AT, Dy, RS, JB, Ro*) Ang karaang mga bersiyon nagkalainlain usab —ang *Septuagint,* ang hubad ni Symmachus, ug ang Targum ni Onkelos nagpaila kang Japet ingong ang magulang, samtang ang Samarianhong *Pentateuch,* ang Latin nga *Vulgate,* ug ang mga bersiyon nga Syriac nagpaila kang Sem ingong magulang nga igsoon ni Japet. Hinunoa, ang gibug-aton sa ebidensiya nga makaplagan sa uban pang mga rekord sa Bibliya nagpakita nga si Sem lagmit mao ang ikaduhang anak ni Noe, manghod ni Japet.

Ang rekord nagpakita nga si Noe nakabaton ug mga anak human siya moabot ug 500 anyos (2470 W.K.P.), ang Lunop nahitabo sa iyang ika-600 nga tuig. (Gen 5:32; 7:6) Kay minyo na panahon sa Lunop (Gen 6:18), si Sem gihisgotan nga nanganak sa iyang unang anak nga lalaki, si Arpaksad, duha ka tuig human sa Lunop (2368 W.K.P.) sa dihang si Sem nag-edad ug 100. (Gen 11:10) Kini nagkahulogan nga si Sem natawo sa dihang si Noe 502 anyos (2468 W.K.P.); ug sanglit mopatim-aw nga si Ham gihisgotan ingong "kinamanghorang anak" (Gen 9:24), makataronganong si Japet mao ang unang anak nga natawo kang Noe, sa dihang siya 500 anyos.

Human matawo si Arpaksad, ang ubang mga anak nga lalaki (ug usab mga babaye) natawo kang Sem, lakip si Elam, Asur, Lud, ug Aram. (Gen 10:22; 11:11) Human kang Aram, ang samang asoy sa 1 Cronicas 1:17 nagtala usab kang "Uz ug Hul ug Geter ug Mas," apan sa Genesis 10:23 kini sila gipakita ingong mga anak ni Aram. Ang Biblikanhon ug ang ubang makasaysayanhon nga ebidensiya nagpakita nga si Sem mao ang gigikanan sa Semitikanhong katawhan: ang mga Elamihanon, ang mga Asiryanhon, ang unang mga Caldeanhon, ang mga Hebreohanon, ang mga Aramaeanhon (o mga Siryanhon), ang lainlaing mga tribo sa Arabia, ug tingali ang mga Lydianhon sa Asia Minor. Kini nagkahulogan nga ang katawhan nga naggikan kang Sem nagtapok pagpuyo ilabina sa habagatan-kasadpang tumoy sa kontinente sa Asia, nga miabot latas sa kinadak-ang bahin sa Fertile Crescent ug miokupar ug dakong bahin sa Peninsula sa Arabia.—Tan-awa ang mga artikulo ubos sa mga ngalan sa tagsatagsa ka anak ni Sem.

Sa dihang gitabonan ni Sem ug sa iyang igsoon nga si Japet ang kahubo sa ilang nahubog nga amahang si Noe, ilang gipakita dili lamang ang pagtahod ingong anak kondili ang pagtahod usab sa usa nga gigamit sa Diyos aron sila matipigang buhi sa panahon sa Lunop. (Gen 9:20-23) Human niadto, sa panalangin nga gipahayag ni Noe, gipakita nga ang linya ni Sem pagahatagan sa Diyos ug talagsaong pabor ug makaamot sa pagbalaan sa ngalan sa Diyos, sanglit si Noe nagtawag kang Jehova ingong "Diyos ni Sem." (Gen 9:26) Si Sem, pinaagi sa iyang anak nga si Arpaksad, mao ang gigikanan ni Abraham, ug kaniya gihatag ang saad mahitungod sa Binhi nga pinaagi kaniya ang tanang banay sa yuta makadawat ug panalangin. (1Cr 1:24-27; Gen 12:1-3; 22:15-18) Ang tagna ni Noe nga si Canaan mahimong "ulipon" ni Sem natuman sa dihang gisakop sa mga Semitikanhon ang mga Canaanhon tungod sa kadaogan sa mga Israelinhon sa yuta sa Canaan.—Gen 9:26.

Si Sem nabuhi ug 500 ka tuig human manganak kang Arpaksad, ug namatay sa edad nga 600. (Gen 11:10, 11) Busa siya namatay mga 13 ka tuig human mamatay si Sara (1881 W.K.P.) ug napulo ka tuig human magminyo si Isaac ug Rebeca (1878 W.K.P.). Tungod niini, gituohan nga si Sem basin mao si Melquisedek (nagkahulogang "Hari sa Pagkamatarong"), ang hari-saserdote nga kaniya si Abraham nagbayad ug mga ikapulo. (Gen 14:18-20) Apan ang Bibliya wala mag-ingon niini, ug si apostol Pablo nagpakita nga walay makuhang talaan sa kagikan o ubang nahibiling mahinungdanon nga mga estadistika mahitungod kang Melquisedek, sa ingon siya haom nga larawan ni Kristo Jesus, kinsa maoy Hari-Saserdote hangtod sa kahangtoran.—Heb 7:1-3.

SEMA [1-4: Mananoy nga Honi].

1. Usa ka anak nga lalaki ni Hebron ug amahan ni Raham sa linya sa mga kaliwat ni Juda pinaagi kang Caleb.—1Cr 2:42-44.

2. Usa ka kaliwat ni Ruben.—1Cr 5:3, 8.

3. Pangulo sa usa ka panimalay nga Benjaminhon nga nanimuyo sa Aijalon ug usa niadtong nagabog sa mga molupyo sa Gat. (1Cr 8:12, 13) Lagmit nga mao ra usab si Simei diha sa 1 Cronicas 8:21, nga gipaila ingong amahan sa siyam ka anak nga lalaki.—1Cr 8:19-21.

4. Usa sa unom nga nagtindog sa tuong kiliran ni Esdras sa dihang iyang gibasa ang Balaod ngadto sa nagkatigom nga katawhan; lagmit nga usa ka saserdote.—Neh 8:4.

5. Usa ka siyudad sulod sa habagatang teritoryo sa Juda (Jos 15:21, 26), lagmit nga mao ra usab ang Sheba nga sakop nga siyudad sa Simeon. (Jos 19:1, 2) Ang pipila nagtuo nga kini mao ra usab ang Jesua ug nga kini mao ang Tell es-Saʽweh (Tel Yeshuʽa), mga 15 km (9.5 mi) sa SAS sa Beer-seba.

SEMAA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pamati; patalinghog"]. Usa ka Benjaminhon sa Gibea kansang duha ka anak nga lalaki nga si Ahiezer ug Joas mibiya kang Saul aron sa pagdapig kang David didto sa Ziklag.—1Cr 12:1-3.

SEMAIAS [nagkahulogang "Si Jehova Namati (Nagpatalinghog)"].

1. Usa ka Simeonhon kansang layo nga kaliwat miduyog sa ekspedisyon nga nag-ilog sa teritoryo nga sibsibanan gikan sa mga Canaanhon sa mga adlaw ni Ezequias.—1Cr 4:24, 37-41.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Joel sa tribo ni Ruben.—1Cr 5:3, 4.

3. Pangulo sa Levihanong balay ni Elizapan. Si Semaias ug ang 200 sa iyang mga igsoong lalaki, human makabalaan sa ilang kaugalingon, miuban sa parada nga nagdala sa arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem.—1Cr 15:4, 8, 11-16.

4. Sekretaryo sa mga Levihanon nga maoy nagtala sa 24 ka saserdotehanong dibisyon nga giorganisar sumala sa instruksiyon ni David; anak nga lalaki ni Netanel.—1Cr 24:6.

5. Panganayng anak nga lalaki ni Obed-edom, usa ka Levihanon. Si Semaias ug ang iyang mga anak nga lalaki gitala tanan ingong mga magbalantay-sa-ganghaan nga gipuwesto diha sa mga balay-tipiganan sa sangtuwaryo.—1Cr 26:1, 4, 6, 7, 12, 13, 15.

6. Usa ka manalagna ni Jehova panahon sa paghari sa anak nga lalaki ni Solomon nga si Rehoboam. Human sa pag-alsa sa napulo ka tribo sa amihanan niadtong 997 W.K.P., gipahayag ni Semaias ang mga pulong ni Jehova nga nagbaod kang Rehoboam nga dili sakopon pag-usab kini nga mga tribo. (1Ha 12:21-24; 2Cr 11:1-4) Sa ikalimang tuig ni Rehoboam (993 W.K.P.), si Haring Sisak sa Ehipto misulong sa Juda, ug si Semaias nagpahibalo kang Rehoboam ug sa iyang mga prinsipe nga si Jehova mibiya na kanila tungod kay sila mibiya Kaniya. Apan, tungod kay si Rehoboam ug ang iyang mga prinsipe nagpaubos sa ilang kaugalingon, menos ra ang kalaglagan nga gipahinabo ni Jehova sa maong pag-atake. (2Cr 12:1-12) Gisulat usab ni Semaias ang usa sa mga nahisulat nga mga rekord sa paghari ni Rehoboam.—2Cr 12:15.

7. Usa sa mga Levihanon nga gisugo ni Haring Jehosapat sa ikatulong tuig sa iyang pagmando (934 W.K.P.) aron sa pagtudlo sa Balaod diha sa mga siyudad sa Juda.—2Cr 17:7-9.

8. Usa ka Levihanong kaliwat ni Jedutun nga gisugo ni Ezequias sa unang tuig sa iyang pagmando (745 W.K.P.) aron motabang sa paghinlo sa templo. Si Semaias ug ang ubang mga Levihanon nagdala sa mahugawng mga butang ngadto sa Walog sa Kidron. (2Cr 29:12, 14-16) Lagmit mao ra usab ang Num. 9.

9. Usa sa mga Levihanon nga nag-apod-apod sa mga ikapulo ug sa ubang mga amot diha sa mga siyudad sa mga saserdote panahon sa paghari ni Ezequias. (2Cr 31:6, 12, 14, 15) Lagmit mao ra usab ang Num. 8.

10. Usa sa Levihanong mga pangulo nga mihatag ug daghang amot sa halad nga mga hayop alang sa pagsaulog sa dakong Paskuwa ni Josias.—2Cr 35:1, 9.

11. Amahan ni Uriyas, usa ka manalagna nga katalirongan ni Jeremias; gikan sa Kiriat-jearim.—Jer 26:20.

12. Amahan ni Delaias, usa ka prinsipe sa Juda panahon sa paghari ni Jehoiakim.—Jer 36:12.

13. Usa ka mini nga manalagna sa lungsod sa Nehelam ug magsusupak ni Jeremias; siya gibihag ngadto sa Babilonya uban kang Jehoiakin niadtong 617 W.K.P. Gikan didto iyang gisulatan si manalagnang Sofonias ug ang kaubang mga saserdote sa Jerusalem, ug gisaway si Jeremias tungod kay kini nanagna nga ipahinabo ang dugay nga pagkadestiyero ug kini nag-aghat usab sa mga nadestiyero nga manimuyo sa Babilonya. Si Semaias miinsistir nga si Jeremias kinahanglang ibalhog sa mga sepohan. Apan, gitagna ni Jehova nga tungod kay si Semaias misulay sa pagpasalig sa mga Hudiyo sa kabakakan ug siya namulong ug tataw nga pagsukol, siya ni ang iyang mga kaliwat dili mahiapil sa mamalik nga mga destiyero.—Jer 29:24-32.

14. Usa ka saserdote, ug lagmit ang magtutukod sa usa ka saserdotehanong banay, nga mibalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel niadtong

537 W.K.P. Sa misunod nga kaliwatan, si Jehonatan maoy nangulo sa balay o banay sa amahan ni Semaias. (Neh 12:1, 6, 7, 12, 18) Ang ilang hawas, o laing saserdote nga samag ngalan, nagpamatuod sa pakigsaad sa nasod panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 10:1, 8.

15. Usa ka Levihanon nga naggikan kang Jedutun kansang anak nga lalaki o kaliwat nga si Abdias mipuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero.—1Cr 9:16, 34.

16. Usa ka Levihanon gikan sa mga kaliwat ni Merari nga mipuyo usab sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya; anak nga lalaki ni Hasub.—1Cr 9:14, 34; Neh 11:15.

17. Usa ka lider sa mga anak nga lalaki ni Adonikam nga miuban kang Esdras ngadto sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P. Lagmit usa siya niadtong gipadala ni Esdras aron sa paghangyo ug mga alagad alang sa sangtuwaryo, nga tungod niini natigom ang pipila ka Levihanon ug mga Netinim alang sa panaw.—Esd 8:1, 13, 16-20.

18. Usa sa mga saserdote nga sa pag-abot sa Jerusalem, gidasig ni Esdras sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa; anak nga lalaki ni Harim. —Esd 10:10, 11, 21, 44.

19. Usa sa mga Israelinhon, anak nga lalaki sa lain pang Harim, kinsa nangasawa usab ug langyawng mga asawa ug nagpapahawa usab kanila. —Esd 10:25, 31, 44.

20. Usa niadtong mitabang sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem; anak nga lalaki ni Secanias ug usa ka magbalantay-sa-ganghaan, busa lagmit usa ka Levihanon.—Neh 3:29.

21. Ang mini nga manalagna nga gisuholan ni Tobias ug Sanbalat aron sultihan si Nehemias bahin sa giingong hulga sa iyang kinabuhi, sa ingon gihadlok si Nehemias, kinsa dili usa ka saserdote, aron makasala pinaagi sa pagtago didto sa templo. Anak nga lalaki ni Delaias.—Neh 6:10-13.

22. Usa sa miuban sa martsa sa kasaulogan nga gihikay ni Nehemias human matukod pag-usab ang paril sa Jerusalem.—Neh 12:31-34.

23. Usa ka saserdote sa banay ni Asap kansang kaliwat mimartsa sa mao gihapon nga parada, dayag nga usa ka tigtrompeta.—Neh 12:31, 35.

24. Usa ka maghohoni nga saserdote sa mao gihapon nga parada; dayag nga usa ka paryente sa Num. 23.—Neh 12:31, 36.

25. Usa ka saserdote nga nagpatokar sa trompeta sa dihang ang duha ka grupo sa koro sa pagpasalamat nagtagbo sa balay ni Jehova panahon sa inagurasyon sa paril.—Neh 12:40-42.

26. Usa ka layong kaliwat ni David. (1Cr 3:9, 10, 22) Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang mga pulong "ug ang mga anak nga lalaki ni Semaias," sa tungatunga sa bersikulo 22 (nga gisundan lamang sa lima ka ngalan), dili angayng ilakip ingong usa ka sayop sa eskriba, busa gipasidungog kang Secanias ang unom ka anak nga lalaki. Apan, gituohan sa ubang mga eskolar nga si Semaias ug ang iyang lima ka anak nga lalaki mao ang unom ka kaliwat ni Secanias.

SEMAKIAS [Si Jehova Nagpaluyo]. Usa ka Levihanong apo nga lalaki ni Obed-edom nga gitudlo ingong magbalantay-sa-ganghaan sa H sa sangtuwaryo panahon sa paghari ni David. Si Semakias ug ang iyang mga igsoong lalaki sa unod gikomendahan tungod sa ilang mga katakos.—1Cr 26:1, 4, 6-8, 15.

SEMANA. Ang Hebreohanong pulong alang sa "semana" (*sha·vu'a'*) sa literal nagtumong sa pito-ka-pilo nga gitas-on o yugto. Ang Gregong pulong niini nga *sab'ba·ton* naggikan sa Hebreohanong pulong alang sa Igpapahulay (*shab·bath'*).

Ang pag-ihap sa mga adlaw nga tinagpito matag siklo dugay nang nagsugod sa kasaysayan sa tawo. Ang sumbanan sa maong pagbahin sa panahon gilatid ni Jehova nga Diyos pinaagi sa pagbahin sa yugto sa iyang mga buhat sa paglalang ngadto sa unom ka adlaw, o mga yunit sa panahon, nga natapos sa ikapitong adlaw sa pagpahulay. (Gen 2:2, 3) Human niini, ang sunod nga paghisgot nga atong makaplagan bahin sa pito-ka-adlaw nga siklo maoy maylabot kang Noe sa panahon sa Lunop, apan walay gihisgotan nga ikapitong adlaw sa pagpahulay. (Gen 7:4, 10; 8:10, 12) Ang pito-ka-adlaw nga mga yugto gisunod maylabot sa mga kaminyoon didto sa Padan-aram ug sa Filistia. (Gen 29:27, 28; Huk 14:12, 17) Ang pito-ka-adlaw nga yugto gisunod usab sa paglubong kang Jacob. (Gen 50:10) Hinunoa, ang rekord sa Bibliya wala magpakita nga kining unang pito-ka-adlaw nga mga yugto adunay gisunod nga senemanang kahikayan, nga adunay regular nga adlaw sa pagsugod ug sundan sa ubang susamang pito-ka-adlaw nga mga yugto. Taliwala sa pipila ka karaang mga katawhan ang pito-ka-adlaw nga mga siklo gigamhan sa upat ka hugna sa bulan ug mosugod pag-usab sa matag bag-ong subang sa bulan. Sanglit ang lunar nga bulan adunay 29 o kaha 30 ka adlaw, dili mahimong makompleto ang sunodsunod nga pito-ka-adlaw nga mga siklo.

Ang usa ka pananglitan nga naghisgot bahin sa napulo-ka-adlaw nga yugto makaplagan sa Genesis 24:55. Sa karaang Ehipto ang panahon gibahin sa napulo-ka-adlaw nga mga siklo (tulo ka siklo sa matag bulan), ug ang mga Israelinhon dayag nga nasinati niini sa panahon sa ilang dugayng pagpuyo sa Ehipto.

Ubos sa Balaod. Atong makaplagan maylabot sa iyang mga instruksiyon bahin sa Paskuwa ang unang paghisgot bahin sa balaod sa Diyos nga nagsugo sa pagsaulog sa usa ka espesipikong pito-ka-adlaw nga yugto. Kini nga yugto nahimong ang tinuig nga Pista sa Tinapay nga Walay Igpapatubo nga human niadto gisaulog sa mga Israelinhon human sa Paskuwa. Ang unang adlaw ug ang ikapito o kataposan nga adlaw maoy mga adlaw sa pagpahulay.—Ex 12:14-20; 13:6-10.

Adlawng igpapahulay gisugdan. Apan human sa inagurasyon niining linain nga semana dihay misunod nga yugto nga mga usa ka bulan diin sa maong panahon ang mga Israelinhon nagpanaw sa ilang Pagpanggula gikan sa Ehipto, ug niini nga yugto walay gihisgotan nga dihay ilang gihimong senemanang pagsaulog nga matapos sa ikapitong adlaw sa pagpahulay. Human sa ika-15 nga adlaw sa ikaduhang bulan sa ilang paggula sa yuta sa Ehipto, si Jehova misugod sa paghatag kanilag mana, ug mao kadtong panahona nga sila unang gisugo sa pagsaulog sa usa ka regular nga Igpapahulay sa matag ikapitong adlaw. (Ex 16:1, 4, 5, 22-30) Dayag nga tungod sa maong pagsaulog sa Igpapahulay namugna ang *sunodsunod* nga senemanang pagbahin sa mga adlaw nga wala magdepende sa mga yugto sa lunar nga bulan. Human niadto kini gihimo sa Diyos nga usa ka legal nga lagda diha sa pakigsaad sa Balaod nga gihatag pinaagi kang Moises ngadto sa nasod sa Israel.—Ex 20:8-11; Deu 5:12-15.

Mga yugto sa kapistahan. Siyempre, dihay gilatid sa Balaod nga pipila ka yugto sa kapistahan nga molungtad ug pito ka adlaw ug kini dili kinahanglang magsugod o matapos sumala sa regular nga semana nga gipasukad sa Igpapahulay. Kini magsugod sa usa ka partikular nga adlaw sa lunar nga bulan; busa, ang adlaw sa pagsugod matunong sa lainlaing mga adlaw sa semana matag tuig. Ingon usab niini ang Pista sa Tinapay nga Walay Igpapatubo, nga mosunod sa Paskuwa ug saulogon sa Nisan 15-21, ug sa Pista sa mga Balongbalong nga saulogon sa Etanim 15-21. Dugang pa, ang Pista sa mga Semana, o Pentekostes, gibase sa pag-ihap ug pito ka semana nga dugangan ug usa ka adlaw, apan ang pito ka semana sugdan sa pag-ihap gikan sa Nisan 16 ug busa dili kanunayng mosibo sa regular nga mga semana nga matapos sa regular nga mga adlawng Igpapahulay.—Ex 12:2, 6, 14-20; Lev 23:5-7, 15, 16; Deu 16:9, 10, 13.

Ang mga adlaw sa semana wala hatagig mga ngalan apan gipaila lamang pinaagig numero, gawas lamang sa ikapitong adlaw nga gitawag ug "igpapahulay." (Ex 20:8) Pareho usab kini sa mga adlaw ni Jesus ug sa iyang mga apostoles, bisan tuod ang adlaw una pa ang Igpapahulay gitawag nga "Pagpangandam."—Mat 28:1; Buh 20:7; Mar 15:42; Ju 19:31.

Pito-ka-adlaw ug pito-ka-tuig nga mga yugto. Tungod sa kahinungdanon sa pakigsaad sa Balaod ngadto sa Igpapahulay, o sa ikapitong adlaw, ang pulong nga "igpapahulay" kasagarang gigamit sa pagrepresentar sa tibuok semana sa pito ka adlaw. (Lev 23:15, 16) Kini gigamit usab sa pagtumong sa ikapitong tuig, nga maoy usa ka tuig nga Igpapahulay alang sa yuta. Ug kini nagrepresentar usab alang sa tibuok pito-ka-tuig nga yugto, o semana sa mga tuig, nga matapos sa usa ka tuig nga Igpapahulay. (Lev 25:2-8) Sublisubling gigamit sa Hudiyohanong Mishnah ang ekspresyon nga "semana sa mga tuig."—*Shevi'it* 4:7-9; *Sanhedrin* 5:1; tan-awa ang KAPITOAN KA SEMANA (Usa ka Mesiyanikong Tagna).

SEMANA, PISTA SA MGA. Tan-awa ang PENTEKOSTES.

SEMARIAS [nagkahulogang "Si Jehova Nagbantay"].

1. Usa sa mga Benjaminhong manggugubat nga hanas makagamit sa ilang duha ka kamot kinsa miduyog kang David samtang siya usa ka kagiw didto sa Ziklag.—1Cr 12:1, 2, 5.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Haring Rehoboam, busa apo-sa-tuhod ni David.—2Cr 11:18, 19.

3. Usa sa mga anak nga lalaki ni Harim kinsa naghingilin sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak sa dihang si Esdras mibalik sa Jerusalem.—Esd 10:31, 32, 44.

4. Usa sa mga anak nga lalaki ni Binui nga nagkuha usab ug langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila.—Esd 10:38, 41, 44.

SEMEBER. Ang hari sa Zeboiim nga gipildi ni Kedorlaomer ug sa iyang mga kaalyado didto sa Ubos nga Patag sa Sidim.—Gen 14:1-11.

SEMED. Usa ka pangulo sa usa ka balay o banay sa katigulangan sa tribo ni Benjamin; anak nga lalaki o kaliwat ni Elpaal.—1Cr 8:1, 12, 13.

SEMEIN. Usa ka kaliwat ni David ug katigulangan ni Maria nga inahan ni Jesus.—Luc 3:26.

SEMER [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "bantay"].

1. Usa ka kaliwat ni Aser, lagmit iyang apo-sa-tuhod. Ginganlan ang upat ka anak nga lalaki ni Semer. (1Cr 7:30, 34) Ang espeling sa ngalan ni Semer sa 1 Cronicas 7:32 maoy Somer.

2. Usa ka Merarihanon nga Levihanon, katigulangan ni Etan.—1Cr 6:44-47.

3. Ang tag-iya sa bungtod sa Samaria; lagmit nga usa ka tribo inay nga usa ka indibiduwal, kay ang "Samaria" nagkahulogang "Iya sa Banayng Semer." Gipalit ni Haring Omri sa Israel ang bukid sa duha ka talanton nga plata ($13,212) ug siya nagsugod pagmando gikan didto sa mga 945 W.K.P. —1Ha 16:23, 24.

SEMIDA. Usa ka anak nga lalaki ni Gilead ug apo-sa-tuhod ni Manases. Gikan sa upat ka anak nga lalaki ni Semida mitungha ang usa ka tribonhong banay, ang mga Semidahanon, nga gilakip sa pag-ihap sa ikaduhang pagsenso didto sa kamingawan ug nakadawat ug usa ka pahat nga teritoryo sa Yutang Saad.—Num 26:2, 29-32; Jos 17:2; 1Cr 7:19.

SEMIDAHANON [Kang (Iya ni) Semida]. Usa ka banay ni Manases nga naggikan kang Semida. —Num 26:29, 32.

SEMIRAMOT.

1. Usa ka Levihanong maghohoni kinsa mikuyog sa arka sa pakigsaad gikan sa balay ni Obed-edom ngadto sa Jerusalem ug human niadto siya gipuwesto aron sa pagtugtog atubangan sa tolda niini. —1Cr 15:17, 18, 20, 25; 16:1, 4, 5.

2. Usa sa mga Levihanon nga gipadala ni Jehosapat aron itudlo ang Balaod ngadto sa katawhan niadtong 934 W.K.P.—2Cr 17:7-9.

SEMUEL [Ngalan sa Diyos]. Ang samang Hebreohanong ngalan gihubad usab nga "Samuel."

1. Pangulo sa usa ka balay o banay sa katigulangan; anak nga lalaki o kaliwat sa anak nga lalaki ni Isacar nga si Tola.—1Cr 7:1, 2.

2. Ang hawas sa tribo ni Simeon sa delegasyon nga nagbahinbahin sa Yutang Saad ngadto sa matag tribo; anak nga lalaki ni Amihud.—Num 34:17, 18, 20.

SENAA. Kapin sa 3,000 ka "mga anak sa Senaa" ang namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2, 35; Neh 7:38) Lagmit nga ang Senaa mao ra ang Hasenaa, usa ka ngalan nga may Hebreohanon nga tinong artikulo nga *ha*(*s*).—Neh 3:3.

Daghan sa mga ngalan diha sa mga talaan sa Esdras 2 ug Nehemias 7 maoy mga dapit inay nga mga tawo, ug tungod niana gituohan sa pipila nga ang Senaa maoy usa ka dapit nga A ug diyutay sa Jerico, diin si Eusebius ug Jerome naghisgot sa usa ka torre nga "Magdalsenna." (*Onomasticon,* 154, 16, 17) Gituohan nga lagmit mao kini ang Khirbet al Beiyudat (Horvat ʼel-Beidat) nga mga 11 km (7 mi) sa AAS sa Jerico.

SENAKERIB [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Si Sin [ang diyos-bulan] Nagpasig-uli sa mga Igsoon Nganhi Kanako"]. Anak nga lalaki ni Sargon II; hari sa Asirya. Siya nakapanunod gikan sa iyang amahan ug usa ka malig-on kaayo nga imperyo apan napugos siya sa paggugol sa dakong bahin sa iyang paghari sa pagpukgo sa mga pag-alsa, ilabina maylabot sa siyudad sa Babilonya.

Mopatim-aw nga si Senakerib nag-alagad ingong usa ka gobernador o heneral sa amihanang rehiyon sa Asirya sa panahon sa paghari sa iyang amahan. Human sa iyang paglingkod sa trono, kini nga rehiyon dayag nga wala kaayo makahatag kaniya ug kasamok, apan sa dakong bahin ang iyang mga suliran naggikan sa H ug sa K. Ang Caldeanhong si Merodak-baladan (Isa 39:1) mibiya sa iyang dalangpanan sa Elam, diin didto siya giabog ni Sargon nga amahan ni Senakerib, ug karon nagproklamar sa iyang kaugalingon nga hari sa Babilonya. Si Senakerib misulong batok kaniya ug sa iyang kaalyadong mga Elamihanon ug gipildi sila didto sa Kis. Apan si Merodak-baladan miikyas ug nagtago sulod sa laing tulo ka tuig. Gisulod ni Senakerib ang Babilonya ug gipalingkod si Bel-ibni diha sa trono ingong gobernador. Human niadto ang ubang mga pagsulong gihimo sa pagpahamtang ug silot aron makontrolar ang katawhan didto sa kabungtoran palibot sa Asirya.

Dayon, diha sa gihisgotan ni Senakerib ingong iyang "ikatulong pagpakiggubat," siya misulong batok sa "Hatti," usa ka termino nga niadtong panahona dayag nga nagtumong sa Fenicia ug Palestina. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 287) Sa katibuk-an kining dapita mirebelde batok sa yugo sa Asirya. Usa niadtong misalikway sa maong pagmando mao si Haring Ezequias sa Juda (2Ha 18:7), bisan tuod walay ebidensiya nga nagpakitang siya nakig-abin sa ubang mialsa nga mga gingharian.

Sa ika-14 nga tuig ni Ezequias (732 W.K.P.) ang kasundalohan ni Senakerib misulong sa kasadpan, ug giilog ang Sidon, Akzib, Aco, ug ang ubang mga siyudad sa baybayon sa Fenicia, ug dayon sila mipaingon sa habagatan. Ang nangahadlok nga mga gingharian, lakip ang Moab, Edom, ug Asdod, gitala nga nagpadala nianang higayona ug tributo aron ipakita ang ilang pagpasakop. Ang matig-a nga Askelon puwersadong giilog lakip ang kasikbit nga mga lungsod sa Jope ug Bet-dagon. Usa ka Asiryanhong inskripsiyon nag-akusar sa katawhan ug sa mga hamili sa Filistehanong siyudad sa Ekron nga ila kunong gitugyan ang ilang hari nga si Padi ngadto kang Ezequias, kinsa sumala kang Senakerib, "nagbilanggo kaniya nga dili subay sa balaod." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 287; itandi ang 2Ha

18:8.) Giingon niini nga ang mga molupyo sa Ekron nangayog tabang sa Ehipto ug Etiopia aron malikayan o masanta ang Asiryanhong pag-atake.

Ang rekord sa Bibliya nagpakita nga sa halos susama usab nga panahon giatake ni Senakerib ang Juda, gilikosan ug giilog ang daghang kinutaang mga siyudad ug mga lungsod niini. Si Ezequias karon nagpasugo ngadto sa mga Asiryanhon didto sa Lakis ug miingon nga iyang bayran ang kantidad sa tributo nga mahimong pangayoon ni Senakerib. (2Ha 18:13, 14) Ang asoy sa pag-ilog ni Senakerib sa Lakis makita diha sa usa ka kinulit diin siya gihulagway nga naglingkod sa usa ka trono atubangan sa gilaglag nga siyudad, ug gipakita nga iyang gidawat ang mga inagaw nianang siyudara nga gidala ngadto kaniya samtang gipaantos ang ubang mga binihag.

Wala hisgoti sa asoy sa Bibliya kon si Haring Padi, kon tinuod man nga usa ka binihag ni Ezequias, gibuhian na niining higayona, apan kini nagpakita nga si Ezequias nagbayad sa tributo nga gipangayo ni Senakerib nga 300 ka talanton nga plata (mga $1,982,000) ug 30 ka talanton nga bulawan (mga $11,560,000). (2Ha 18:14-16) Apan karon si Senakerib nagpadalag usa ka komite nga gilangkoban sa tulo ka opisyal aron pasurenderon ngadto kaniya ang hari ug ang katawhan sa Jerusalem ug, sa kataposan, mosugot sila nga sila idestiyero. Ang mensahe sa mga Asiryanhon mayubiton kaayo bahin sa pagsalig ni Ezequias kang Jehova. Pinaagi sa iyang tigpamaba, si Senakerib nanghambog nga si Jehova walay mahimo sama sa ubang mga diyos sa mga nasod nga nangapukan na atubangan sa Asiryanhong gahom.—2Ha 18:17-35.

Ang Asiryanhong komite mibalik kang Senakerib, nga karon nakiggubat batok sa Libna, kay iya mang nadungog nga giingon "labot kang Tirhaka nga hari sa Etiopia: 'Ania, siya migula aron makig-away batok kanimo.'" (2Ha 19:8, 9) Ang mga inskripsiyon ni Senakerib naghisgot sa usa ka gubat didto sa Eltekeh (mga 15 km [9.5 mi] sa AAK sa Ekron) nga niana siya nangangkon nga nakapildi sa Ehiptohanong kasundalohan ug sa kasundalohan sa "hari sa Etiopia." Dayon iyang gihubit ang iyang pag-ilog sa Ekron ug ang iyang pagpasig-uli didto sa trono sa gibuhian na nga si Padi.—*Ancient Near Eastern Texts,* pp. 287, 288.

Gipildi ni Jehova Ang Kasundalohan ni Senakerib. Mahitungod sa Jerusalem, bisag si Senakerib nagpadala ug mahulgaong mga sulat kang Ezequias nga nagpasidaan nga siya wala mosibog sa iyang determinasyon sa pag-ilog sa kaulohan sa Juda (Isa 37:9-20), ang rekord nagpakita nga ang mga Asiryanhon wala gani "mopana ug usa ka udyong didto, . . . ni maghimo ug pang-asdang nga bungdo batok niini." Si Jehova, nga gitamay ni Senakerib, nagpadalag usa ka manulonda nga sa usa ka gabii mipatay ug "usa ka gatos ug kawaloag-lima ka libo sa kampo sa mga Asiryanhon," nga tungod niana si Senakerib mipauli "uban sa nawong nga maulawon ngadto sa iyang kaugalingong yuta."—Isa 37:33-37; 2Cr 32:21.

Wala hisgoti diha sa mga inskripsiyon ni Senakerib ang kadaot nga naagoman sa iyang kasundalohan. Apan ingon sa gikomento ni Propesor Jack Finegan: "Sanglit pulos pagpanghambog ra man ang anaa sa mga inskripsiyon sa Asiryanhong mga hari, . . . imposibleng irekord ni Senakerib ang maong kapildihan." (*Light From the Ancient Past,* 1959, p. 213) Pero, makaiikag ang bersiyon ni Senakerib nga makita diha sa nailhang ang Prisma ni Senakerib, nga gitipigan sa British Museum (Prisma ni Taylor) ug sa Oriental Institute sa Unibersidad sa Chicago. Sa bahin siya miingon: "Labot kang Ezequias nga Hudiyo, siya wala magpasakop sa akong yugo, gilikosan ko ang 46 sa iyang malig-ong mga siyudad, pinarilang mga kuta ug ang di-maihap nga gagmayng mga balangay diha sa ilang kasilinganan, ug gibuntog (kini) pinaagi sa maayong pagkapahimutang nga mga dulhogan (nga yuta), ug mga troso nga iglulumpag nga (sa ingon) gidala duol (sa mga paril) (duyog) sa miatake nga mga sundalong nagbaktas, (pinaagig) pagkubkob ug mga agianan ilalom sa yuta, mga paggawang sa paril ingon man pagkubkob sa pundasyon aron malumpag ang paril. Giabog ko gikan (kanila) ang 200,150 ka tawo, batan-on ug tigulang, lalaki ug babaye, mga kabayo, mga mula, mga asno, mga kamelyo, dagko ug gagmayng mga baka nga dili-maihap, ug giisip (kini) nga inagaw. Siya [Ezequias] mismo akong gibilanggo didto sa Jerusalem, nga iyang harianong puloy-anan, sama sa usa ka langgam diha sa halwa. . . . Ang iyang mga lungsod nga akong giagawan, gikuha ko gikan sa iyang nasod ug gihatag kini ngadto kang Mitinti nga hari sa Asdod, kang Padi nga hari sa Ekron, ug kang Sillibel nga hari sa Gaza. . . . Si Ezequias mismo . . . nagpadala kanako, sa ulahi, ngadto sa Nineve, ang akong halangdong siyudad, sa 30 ka talantong bulawan, 800 ka talantong plata, bililhong mga bato, *antimony,* dagkong tinabas nga pulang bato, mga higdaanan nga (hinaklapan ug) garing, *nimedu* -nga mga lingkoranan nga (hinaklapan ug) garing, mga panit sa elepante, kahoy nga ebano, *boxwood* (ug) tanang matang sa bililhong mga bahandi, iyang (kaugalingong) mga anak nga babaye, mga puyopuyo, lalaki ug babaye nga mga mag-aawit. Aron ihatag ang tributo ug moyukbo ingong usa ka ulipon iyang gipadala ang iyang (personal nga) mensahero."—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 288.

Kining hinambog nga bersiyon nagpadako sa gidaghanon sa mga talanton nga plata nga gipadala gikan sa 300 ngadto sa 800, ug walay duhaduha gihimo usab kini sa ubang mga detalye sa gibayad nga tributo; apan sa laing bahin kini nagpamatuod gayod sa rekord sa Bibliya ug nagpakita nga wala mangangkon si Senakerib nga iyang nailog ang Jerusalem. Apan angayng matikdan nga giingon ni Senakerib nga nagbayad si Ezequias ug tributo *human* manghulga ang Asirya sa paglikos batok sa Jerusalem, samtang ang asoy sa Bibliya nagpakita nga kini gibayad *una pa* niana. Labot sa posibleng hinungdan bahin niini nga pagbalit-ad, matikdi ang giingon sa *Funk and Wagnalls New Standard Bible Dictionary* (1936, p. 829): "Ang kataposan niini nga pagpakiggubat ni S[enakerib] bug-os nalilong. Kon unsa ang iyang gibuhat human mailog ang Ekron . . . nagpabilin nga usa ka misteryo. Diha sa iyang talaan sa kasaysayan, gibutyag ni S[enakerib] niining panahona ang iyang silot kang Ezequias, ang iyang pagsulong sa yuta sa Juda, ug ang iyang pagbuot sa teritoryo ug sa mga siyudad sa Juda. Kining han-ay sa mga hitabo daw samag usa ka salimbong nga nagtabon sa usa ka butang nga dili buot niyang hisgotan." Ang rekord sa Bibliya nagpakita nga si Senakerib nagdalidali pagbalik sa Nineve human sa katalagman nga gipahamtang sa Diyos batok sa iyang mga tropa, ug busa sa binalitad nga asoy ni Senakerib sayon lang nga gipabayad niya ug tributo si Ezequias pinaagi sa usa ka espesyal nga mensahero didto *sa Nineve.* Talagsaon gayod nga ang karaang mga inskripsiyon ug mga rekord nagpakitang wala nay dugang pagsulong nga gihimo si Senakerib batok sa Palestina, bisag gipangangkon sa mga historyador nga ang iyang paghari nagpadayon pa sa laing 20 ka tuig.

Ang Hudiyong historyador sa unang siglo K.P. nga si Josephus nag-ingon nga iyang gikutlo ang Babilonyanhong si Berossus (gituohang nabuhi niadtong ikatulong siglo W.K.P.) nga nagrekord sa maong panghitabo niining mosunod nga mga pulong: "Sa dihang si Senacheirimos mibalik sa Jerusalem gikan sa iyang pagpakiggubat sa Ehipto, iyang nakaplagan didto ang kasundalohan sa ilalom ni Rapsakes nga nameligro gumikan sa usa ka hampak, kay ang Diyos nagpahamtang ug kamatay diha sa iyang kasundalohan, ug sa unang gabii sa paglikos, usa ka gatos ug kawaloan ug lima ka libong mga sundalo ang nangamatay uban sa ilang mga komandante ug mga opisyal." (*Jewish Antiquities,* X, 21 [i, 5]) Gisulayan sa ubang mga komentarista sa pagpatin-aw ang maong katalagman pinaagi sa paghisgot sa asoy nga gisulat ni Herodotus (II, 141) sa ikalimang siglo W.K.P. diin niana nga asoy siya miingon nga sa "usa ka gabii ang dakong panon sa mga ilaga sa bukid mihugpa diha sa Asiryanhong kampo ug gipangutkot ang ilang mga sudlanan sa mga pana ug ang ilang mga busogan ug ang mga gunitanan sa ilang mga taming," busa wala na sila makahimo sa pagsulong sa Ehipto. Kini nga asoy dayag nga wala mahiuyon sa rekord sa Bibliya, ni ang paghubit ni Herodotus sa pagpakiggubat sa mga Asiryanhon maoy kaharmonya sa Asiryanhong mga inskripsiyon. Bisan pa niana, ang mga asoy ni Berossus ug Herodotus nagbutyag nga ang kasundalohan ni Senakerib nakaagom ug kalit ug malaglagong kapildihan niini nga pagpakiggubat.

Apan wala matapos ang mga kasamok ni Senakerib, ug human siya mobalik sa Asirya kinahanglan niyang pukgoon ang laing pag-alsa sa Babilonya nga gihaling ni Merodak-baladan. Niining panahona gipalingkod ni Senakerib ang iyang kaugalingong anak nga lalaki, si Ashurnadinshumi, ingong hari sa Babilonya. Unom ka tuig sa ulahi si Senakerib nakiggubat sa mga Elamihanon, apan wala madugay sila mibalos pinaagi sa pagsulong sa Mesopotamia. Gibihag nila si Ashurnadinshumi ug gipalingkod ang ilang kaugalingong hari diha sa trono sa Babilonya. Misunod ang ubay-ubayng katuigan sa pagpakigbisog sa pagkontrolar sa rehiyon, hangtod nga sa kataposan ang napungot nga si Senakerib nanimalos sa Babilonya pinaagi sa paggun-ob niini, usa ka dili-hitupngang buhat tungod sa posisyon sa Babilonya ingong ang "Balaang Siyudad" sa tibuok Mesopotamia. Walay dagkong mga hitabo sa nahibiling katuigan sa paghari ni Senakerib.

Ang kamatayon ni Senakerib giisip sa pipila nga nahitabo mga 20 ka tuig human sa iyang pagpakiggubat sa Jerusalem. Kini nga banabana maoy pinasukad sa Asiryanhon ug Babilonyanhong mga rekord, apan gikuwestiyon ang pagkakasaligan niini. Bisan pa niana, angayng matikdan nga ang asoy sa Bibliya wala maghisgot nga ang kamatayon ni Senakerib nahitabo gilayon human siya makabalik sa Nineve. "Sa ulahi siya misulod sa balay sa iyang diyos" nga si Nisrok, ug ang iyang mga anak nga si Adramelek ug Sarezer "mitigbas kaniya pinaagi sa espada," ug miikyas sila ngadto sa yuta sa Ararat. (2Cr 32:21; Isa 37:37, 38) Ang usa ka inskripsiyon sa iyang anak nga lalaki ug manununod nga si Esar-hadon nagpamatuod niini.—*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* ni D. Luckenbill, 1927, Tomo II, pp. 200, 201; tan-awa ang ESAR-HADON.

Mga Buhat sa Pagpanukod. Busa walay nahimong partikular nga kauswagan ang Asiryanhong Imperyo sa ilalom ni Senakerib. Apan siya mihimog ambisyosong proyekto sa pagpanukod didto sa Nineve, nga iyang gipasig-uli ang posisyon niini ingong ang kaulohang siyudad. Ang dakong palasyo nga iyang gitukod didto may mga lawak-tigomanan, mga sawang, ug mga lawak sa mga harianon, ug ang katibuk-ang luna niini nga

palasyo maoy 450 m (1,500 p) ang gitas-on ug 210 m (690 p) ang gilapdon. Iyang gipasulod ang tubig gikan sa gilay-ong 48 km (30 mi) ug iyang gitukod ang usa ka agianan sa tubig ibabaw sa Suba sa Gomel nga nailhan ingong Jerwan Aqueduct. Ang tubig niini nakaamot sa irigasyon sa mga tanaman ug mga parke, ingon man sa pagpuno sa nagalibot nga trinseras sa siyudad, ug tungod niini napalig-on ang mga depensa sa siyudad.

SENAZAR [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Sin [ang diyos-bulan], Panalipdi!"]. Ikaupat nga ginganlang anak nga lalaki ni Jehoiakin (Jeconias) nga natawo sa dihang siya nadestiyero sa Babilonya.—1Cr 3:17, 18; tan-awa ang SESBAZAR.

SENE. "Usa ka samag-ngipon nga dakong bato" nga nag-atubang sa Geba ug nahimutang sa H sa laing dakong bato nga gitawag ug Bozez, diin kining duha ka dagkong bato nahimutang taliwala sa mga lungsod sa Mikmas ug Geba ug gihisgotan diha sa asoy sa pag-atake ni Jonatan sa mga Filistehanon. (1Sa 14:4, 5, 13) Dili matino karon kon diin nahimutang kining dagkong mga bato, apan kasagarang gituohan nga bahin kini sa titip kaayong mga pangpang ubay sa Wadi Suweinit (Nahal Mikhmas) nga nahimutang taliwala sa Mikmas ug Geba.—Tan-awa ang BOZEZ.

SENIR. Ang Amorihanong ngalan sa Bukid sa Hermon. (Deu 3:9) Sanglit ang 1 Cronicas 5:23 naghisgot sa "Senir ug sa Bukid sa Hermon," ang ngalang Senir lagmit nga gigamit usab sa pagtumong sa usa ka bahin sa Kabukiran sa Hermon, o sa Anti-Lebanon. Ang Senir maoy gigikanan sa mga kahoyng junipero (Eze 27:5) ug usa ka puy-anan sa mga leyon ug mga leopardo. (Aw 4:8) Ang usa ka Asiryanhong inskripsiyon naghubit sa Senir (Sa-ni-ru) nga "usa ka bukid, nga atbang sa Lebanon."—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 280; tan-awa ang HERMON.

SENSO. Tan-awa ang PAGREHISTRO.

SENTURYON. Tan-awa ang OPISYAL SA KASUNDALOHAN.

SEORIM. Pangulo sa ikaupat sa 24 ka saserdotehanong dibisyon sa pag-alagad nga gipili pinaagig ripa panahon sa paghari ni David.—1Cr 24:5, 8.

SEPAM. Usa ka dapit sa sidlakang utlanan sa Yutang Saad, nga mopatim-awng dili halayo gikan sa Ribla. (Num 34:10, 11) Ang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa.

SEPAR. Usa ka utlanan sa teritoryo nga gipuy-an sa mga kaliwat ni Joktan. Ang Bibliya nag-ingon: "Ug ang ilang dapit nga puloy-anan nagsukad sa Mesa hangtod sa Separ, ang bukirong rehiyon sa Sidlakan." (Gen 10:29, 30) Ang usa ka dapit nga gituohang nahimutangan niini mao ang Zafar (kaulohan kanhi sa Himyarinhong mga hari) sa Yemen, mga 160 km (100 mi) sa AS sa habagatang tumoy sa Pulang Dagat. Ang lain mao ang usa ka siyudad daplin sa baybayon sa Mahra, sa Dagat sa Arabia. Apan ang tukmang nahimutangan sa karaang Separ nagpabiling dili tino.

SEPARAD. Usa ka dapit nga gipuy-an sa mga destiyero sa hapit na silang mamalik sa Jerusalem. (Abd 20) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi, apan sa daghang mga opinyon nga kapilian lagmit gayod nga mao kini ang Saparda nga gihisgotan diha sa pipila ka talaan sa kasaysayan sa Asirya ingong usa ka teritoryo sa Media. Ang mga Asiryanhon kas-a nagdestiyero sa katawhan sa amihanang gingharian sa Israel ngadto sa "mga siyudad sa mga Medianhon."—2Ha 17:5, 6.

SEPARVAIM. Usa ka siyudad diin gikan niana ang hari sa Asirya nagdalag mga tawo aron papuy-on sa Samaria human madestiyero ang mga Israelinhon. (2Ha 17:24) Una pa niana, ang Separvaim ug ang hari niini mopatim-aw nga nakaagom ug kapildihan sa mga kamot sa mga Asiryanhon. (2Ha 19:13; Isa 37:13) Kay gihisgotang kauban sa mga dapit sa Sirya ug Babilonya, ang Separvaim lagmit nga anaa sa usa niini nga mga dapit.

SEPARVIHANON [Taga- (Iya sa) Separvaim]. Ang katawhan sa siyudad sa Separvaim. Human sa 740 W.K.P., ang pipila sa mga molupyo sa Separvaim gidala sa mga Asiryanhon aron papuy-on sa Samaria. Gidala sa mga Separvihanon ang ilang bakak nga relihiyon, nga naglakip sa paghalad sa ilang mga anak nga lalaki ngadto sa mga diyos nga si Adramelek ug Anamelek.—2Ha 17:24, 31-33; 18:34; Isa 36:19.

SEPATIAS [Si Jehova Naghukom].

1. Usa sa mga manggugubat nga Benjaminhon kinsa mibiya kang Saul aron modapig kang David didto sa Ziklag; usa ka Hariphanon.—1Cr 12:1, 2, 5.

2. Ang ikalimang anak nga lalaki nga natawo kang David samtang siya nagmando didto sa Hebron (1077-1070 W.K.P.). Ang inahan ni Sepatias mao si Abital.—2Sa 3:2, 4; 1Cr 3:1, 3.

3. Prinsipe sa tribo ni Simeon sa panahon sa paghari ni David; anak nga lalaki ni Maaca.—1Cr 27:16, 22.

4. Usa ka anak nga lalaki ni Jehosapat nga gihatagan sa iyang amahan ug daghang gasa ug kinutaang mga siyudad, nga sa ulahi gipatay sa iyang kinamagulangang igsoon nga lalaki nga si Jehoram.—2Cr 21:2-4.

5. Usa sa mga prinsipe sa Juda kinsa, sa dihang nakuha ang pagtugot ni Haring Zedekias sa pagpatay kang Jeremias, naghulog kaniya ngadto sa usa ka atabay; anak nga lalaki ni Matan.—Jer 38:1-6, 10.

6. Magtutukod sa usa ka banay sa Israel nga gikan niini 372 ka kalalakin-an ang mibalik ngadto sa Jerusalem uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P., ug 80 pa ka lalaki, nga gipangulohan ni Zebadias, ang miuban kang Esdras niadtong 468 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 4; 8:1, 8; Neh 7:9.

7. Usa ka banay gikan sa "mga anak sa mga alagad ni Solomon" kinsa mibalik usab gikan sa Babilonya uban kang Zorobabel.—Esd 2:1, 2, 55, 57; Neh 7:59.

8. Usa ka Benjaminhon, nga usa sa iyang mga kaliwat gitala ingong nagpuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 9:7, 8.

9. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Perez ug katigulangan sa usa ka tawong nagpuyo sa Jerusalem sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 11:1, 2, 4.

SEPELA [Ubos nga Kayutaan]. Usa ka ngalan nga sagad gigamit sa pagtawag sa rehiyon sa ubos nga kabungtoran tali sa sentral nga kabukiran sa Palestina ug sa kapatagan daplin sa baybayon sa Filistia. (Deu 1:7; Jos 9:1; 10:40; 11:2; 12:8; Huk 1:9; 2Cr 28:18; Abd 19; Zac 7:7) Ang Sepela maoy usa sa mga rehiyon sa teritoryo nga gipahat ngadto sa Juda. (Jos 15:33-44) Bisan tuod miabot sa gihabogon nga mga 450 m (1,500 p), kini mas ubos pa gihapon nga dapit o ikaingong "kapatagan" (itandi ang Jer 17:26; 32:44; 33:13 diin ang *shephe·lah′* makita diha sa Hebreohanong teksto) kon itandi sa mas habog nga sentral nga kabukiran. Ang utlanan sa "Sepela" dapit sa H mao ang Negeb (Huk 1:9) ug sa A "ang bukirong rehiyon sa Israel" (saylo pa sa Ubos nga Patag sa Aijalon).—Jos 11:16.

Ang mga walog nga nag-ulang sa hanayhay nga mga tiilan sa kabungtoran niini nga rehiyon nahimong agianan alang sa S-K nga pagpanaw. Ang Sepela tabunok, ug may maayo nga klima. Ang rehiyon kanhi ilado tungod sa daghang kahoy nga sikomoro ug mga kaolibohan niini. Kini usab adunay sibsibanan alang sa mga panon sa karnero ug baka.—1Ha 10:27; 1Cr 27:28; 2Cr 1:15; 9:27; 26:10.

Ang Sepela nga gituohang mao ang "bukirong rehiyon sa Israel" (Jos 11:16) tingali mao ang kabungtoran tali sa kabukiran sa Samaria ug sa Patag sa Saron. Kini nga dapit mas hiktin ug dili kaayo ilado kay sa Sepela sa Juda. Walay pasukaranan nga isipong sayop ang pagpalahi sa Juda gikan sa Israel sa ika-11 nga kapitulo sa Josue (tan-awa ang ber 21). Ang nota o *footnote* sa usa ka komentaryo ni C. F. Keil ug F. Delitzsch nag-ingon: "Ang pagpalahi . . . lagmit sayon nga ikapatin-aw bisan sa mga kahimtang sa panahon ni Josue. Ang Juda ug ang duha ka tribo ni Jose (ang Epraim ug Manases) nakadawat sa ilang panulondon pinaagig ripa nga una kay sa uban. Apan bisan tuod ang tribo ni Juda miadto na sa teritoryo nga gipahat kanila dapit sa habagatan, ang tanang ubang mga tribo nagpabilin pa gihapon sa Gilgal; ug bisan sa ulahing yugto, sa dihang ang Epraim ug Manases didto na sa ilang mga teritoryo, ang tibuok Israel, gawas sa Juda, nagkampo pa gihapon sa Shilo. Dugang pa, ang duha ka bahin sa nasod niining higayona naulang na pinaagi sa teritoryo nga gipahat sa ulahi ngadto sa tribo ni Benjamin, apan kini nga teritoryo wala pay tag-iya niining higayona; ug dugang pa niini, ang halaran, ang tabernakulo, ug ang arka sa pakigsaad nahimutang didto sa taliwala ni Jose ug sa ubang mga tribo nga nagtigom pa gihapon didto sa Shilo."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo II, Joshua, pp. 124, 125.

SEPER, BUKID SA. Usa ka bukid sa Peninsula sa Sinai diin nagkampo ang Israel.—Num 33:23, 24.

SEPO. Usa ka anak nga lalaki sa Horihanong sultan nga si Sobal nga mipuyo sa Edom.—Gen 36:20, 21, 23; 1Cr 1:40.

SEPOHAN. Usa ka karaang galamiton sa pagbalhog ug pagsilot, nga gama sa kahoy diin ipahuot ang mga tiil sa gipalingkod nga biktima (2Cr 16:10; Jer 20:2, 3), ug kasagaran samtang siya madayag sa panan-aw ug sa pagbiaybiay sa publiko. Ang sepohan sa mga Romano adunay daghang lungag aron, nga kon pabikangkangon pag-ayo segun sa kon unsay gusto, mosamot pa gayod ang pag-antos. Ang mga sepohan nga diha ipahuot ang mga tiil gitawag ug *sadh* sa Hebreohanon (Job 13:27; 33:11), ug sanglit gama sa kahoy, kini gitawag sa Gregong termino nga *xy′lon* (kahoy). Samtang nabilanggo didto sa Filipos, si Pablo ug Silas gibalhog sa mga sepohan diin ang ilang mga tiil gipahuot.—Buh 16:24.

Sa ubang mga teksto sa Hebreohanong Kasulatan, ang laing pulong nga *mah·pe′kheth* gihubad nga "sepohan." Sanglit nagkahulogan man kini ug pagliso, mopatim-awng ang tawo nga gibalhog diha niini mapugos sa pagbaliko o pagtikuko sa lawas. Kini nga kasangkapan mahimong gigamit sa pag-ipit sa mga tiil, mga kamot, ug liog, o tingali mahimong gigamit uban sa lain pang kasangkapan sa pag-ipit sa liog ug mga bukton. Ang mga sepohan ug mga tangkol lagmit nga gikombinar aron ipiton ang mga bitiis ingon man ang liog ug mga bukton. (Jer 29:26, *NE, NW*) Walay mga galamiton nga sama niini ang gilatid sa Balaod nga gihatag sa

Diyos ngadto sa Israel, ni may probisyon ang Bala-od alang sa mga pagbilanggo.

SEPUPAM, SEPUPAN. Usa ka Benjaminhon nga gigikanan sa tribonhong banay sa mga Supamnon. (Num 26:38, 39; 1Cr 8:5) Sa ubang mga teksto siya gitawag nga Mupim (Gen 46:21) ug Supim. —1Cr 7:12.

SERA. Usa ka anak nga babaye ni Aser nga lakip 'sa mga kalag sa balay ni Jacob nga miadto sa Ehipto.'—Gen 46:7, 17, 27; Num 26:46; 1Cr 7:30.

SERAIAS [Si Jehova Nakigtigi (Milahutay)].

1. Usa ka anak nga lalaki ni Kenaz sa tribo ni Juda, igsoon ni Maghuhukom Otniel, ug pag-umangkon ni Caleb nga espiya. Ang mga kaliwat ni Seraias pinaagi sa iyang anak nga lalaki nga si Joab nahimong mga artesano.—1Cr 4:13, 14.

2. Ang sekretaryo sa administrasyon ni Haring David. (2Sa 8:15, 17) Gawas kon dunay mga kausaban sa mga tawo nga naghupot niini nga katungdanan, siya gitawag sa ubang mga teksto nga Seva (2Sa 20:25), Savsa (1Cr 18:16), ug Sisa, kansang duha ka anak nga lalaki naghupot sa ulahi sa samang mga katungdanan ubos sa pagmando ni Solomon. (1Ha 4:3) Ang mga ngalan sa kadaghanan sa ubang mga opisyal sa kagamhanan pareho ra diha sa tulo ka talaan panahon sa pagmando ni David.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Asiel sa tribo ni Simeon kansang mga kaliwat, nga katalirongan ni Ezequias, miduyog sa kasundalohan nga nagpatay sa mga Hamihanon ug mga Meunim nga nag-okupar sa usa ka dapit ug dayon ang yuta gihimong sibsibanan.—1Cr 4:24, 35, 38-41.

4. Usa sa tulo nga gipaadto ni Haring Jehoiakim, sa hinapos sa 624 W.K.P, aron sa pagkuha kang Jeremias ug Baruk tungod sa tagna batok sa Jerusalem ug Juda nga girekord ni Baruk ubos sa pagdiktar ni Jeremias. Si Seraias maoy anak nga lalaki ni Azriel.—Jer 36:9, 26.

5. Ang tagdumala sa mga lawak ni Haring Zedekias; anak nga lalaki ni Nerias ug igsoon ni Baruk. (Jer 32:12; 51:59) Sa ikaupat nga tuig ni Zedekias, sa 614 W.K.P., si Seraias miuban kang Zedekias ngadto sa Babilonya. Gihatagan siya ni Jeremias ug usa ka linukot nga basahon nga naundan sa matagnaong mahukmanon nga mga pagsaway batok sa Babilonya, ug gisugo siya nga basahon kini sa daplin sa Suba sa Eupratas, dayon ihikot ang usa ka bato diha sa linukot nga basahon ug ilabog kini ngadto sa suba ingong paglarawan sa dumalayong pagkapukan sa Babilonya. (Jer 51:59-64) Lagmit nga gipahayag ni Seraias ang pipila ka bahin sa tagna ngadto sa Israelinhong mga destiyero nga atua na didto. Makaiikag nga nakaplagan sa mga arkeologo ang usa ka timbre nga may inskripsiyon nga "Iya ni Seraias (ben) Nerias."—*Israel Exploration Journal,* Jerusalem, 1978, Tomo 28, p. 56.

6. Ang pangulong saserdote sa dihang gilaglag sa Babilonya ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P. Bisan tuod si Seraias gipatay ubos sa sugo ni Nabucodonosor, ang iyang anak nga lalaki nga si Jehozadak wala patya ug gidalang binihag ngadto sa Babilonya. (2Ha 25:18-21; Jer 52:24-27) Pinaagi sa anak ni Seraias nga si Jehozadak, ang kaliwat sa hataas nga mga saserdote gikan kang Aaron nagpadayon; ang anak nga lalaki ni Jehozadak nga si Jesua naghupot niini nga katungdanan panahon sa pagpagawas ug pagpabalik sa mga Hudiyo. (1Cr 6:14, 15; Esd 3:2) Si Seraias gitawag usab nga amahan ni Esdras, apan tungod sa kal-ang nga 139 ka tuig tali sa kamatayon ni Seraias ug sa pagbalik ni Esdras, lagmit labing menos may duha pa ka wala-hinganling kaliwatan tali kanilang duha, usa ka paglaktaw nga sagad makita diha sa mga talaan sa kagikan sa Bibliya.—Esd 7:1.

7. Usa sa mga pangulo sa kasundalohan nga nagpabilin sa Juda human sa tiningob nga pagdestiyero ngadto sa Babilonya; anak nga lalaki ni Tanhumet. Si Seraias ug ang uban nga sama niyag ranggo misuportar kang Gedalias sa dihang siya gitudlo ingong gobernador, ug siya nagpasidaan kang Gedalias bahin sa hulga ni Ismael batok sa iyang kinabuhi, ug sa ulahi naningkamot sa pagpanimalos sa kamatayon ni Gedalias. Apan, tungod kay nahadlok sa mga Babilonyanhon, si Seraias ug ang ubang mga pangulo nagdala sa nahibiling mga Hudiyo ngadto sa Ehipto.—2Ha 25:23, 26; Jer 40: 8, 13-16; 41:11-18; 43:4-7.

8. Usa niadtong mga pangulo nga gitala nga kauban ni Zorobabel nga mibalik gikan sa pagkadestiyero niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2) Gitawag siya nga Azarias diha sa samang talaan sa Nehemias 7:7.

9. Usa ka saserdote nga kauban ni Zorobabel nga mibalik gikan sa pagkadestiyero. Sa misunod nga kaliwatan, si Meraias maoy naghawas kang Seraias sa iyang balay o banay sa amahan. (Neh 12: 1, 12) Ang Seraias nga lakip sa mga mipirma sa pakigsaad sa mga adlaw ni Esdras ug Nehemias tingali hawas usab sa mao ra nga banay, o lain nga saserdote nga may samang ngalan. (Neh 10:1, 2, 8) Si Seraias, nga lagmit usa usab ka sakop niini nga balay o banay sa amahan o usa ka saserdote nga may samang ngalan, mipuyo sa Jerusalem human matukod pag-usab ang mga paril.—Neh 11: 1, 10, 11.

SERAPIN. Espiritung mga linalang nga gipuwesto palibot sa trono ni Jehova didto sa mga langit. (Isa 6:2, 6) Ang Hebreohanong pulong nga

sera·phim′ maoy usa ka plural nga nombre nga naggikan sa berbong *sa·raph′,* nga nagkahulogang "sunogon." (Lev 4:12) Busa ang Hebreohanong termino nga *sera·phim′* sa literal nagkahulogang "mga nangasunog" o "mga nagdilaab." Sa ubang mga teksto ang nombre makita nga singular (Heb., *sa·raph′*) o plural ug nagtumong sa yutan-ong mga linalang. Niini nga paggamit ang kahulogan nagkalainlain sama sa "malala," "ul-ol (makapahubag)," ug "malalang bitin."—Num 21:6, 8, mga *ftn* sa *Rbi8.*

Ang manalagnang si Isaias naghubit sa iyang panan-awon alang kanato, nga nag-ingon: "Sa tuig nga namatay si Haring Uzzias ako, hinunoa, nakakita kang Jehova, nga naglingkod sa usa ka trono nga hataas ug tinuboy, ug ang sidsid sa iyang mga besti nakapuno sa templo. Ang mga serapin nagbarog ibabaw kaniya. Ang matag usa may unom ka pako. Ang duha iyang gigamit sa pagtabon sa iyang nawong, ug ang duha sa pagtabon sa iyang mga tiil, ug ang duha sa paglupad. Ug kini siya misinggit ngadto sa usa ug miingon: 'Balaan, balaan, balaan si Jehova sa mga panon. Ang kabug-osan sa tibuok yuta mao ang iyang himaya.' . . . Ug ako miingon: 'Alaot ako! Kay ako nahimong ingon sa gipahilom, tungod kay ako usa ka tawong mahugaw sa ngabil, ug ako nagapuyo sa taliwala sa usa ka katawhang mahugaw sa ngabil; kay nakita sa akong mga mata ang Hari, si Jehova sa mga panon!' Niana, usa sa mga serapin milupad ngari kanako, ug sa iyang kamot dihay nagbaga nga uling nga iyang gikuha pinaagig kumpit gikan sa halaran. Ug iyang gipadapat kini sa akong baba ug miingon: 'Tan-awa! Kini midapat sa imong mga ngabil, ug ang imong kasaypanan gikuha na ug ang imong sala gitabonan na.' "—Isa 6:1-7.

Walay gihatag nga kahubitan bahin sa Diyos. Bisan pa niana, ang sidsid sa iyang halangdong besti giingong nakapuno sa templo, nga wala nay katindogan ni bisan kinsa. Ang iyang trono wala modapat sa yuta apan, gawas nga "hataas," kini "tinuboy." Ang mga serapin nga "nagbarog" mahimong nagkahulogan nga "nagpautaw-utaw o naglupadlupad nga nagpondo," pinaagi sa usa sa mga paris sa ilang mga pako, sama sa panganod nga "nagpahiluna" o nagpondo ibabaw sa ganghaan sa tolda ni Jehova didto sa kamingawan. (Deu 31:15) Si Propesor Franz Delitzsch nagkomento bahin sa posisyon sa mga serapin: "Ang mga serapin dili gayod magpaibabaw sa ulohan Niya nga naglingkod sa trono, apan sila naglupadlupad nga nagpondo ibabaw sa Iyang hataas nga besti nga nakapuno sa hawanan." (*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo VII, Bahin 1, p. 191) Ang Latin nga *Vulgate,* inay sa pag-ingon nga ang "mga serapin nagbarog ibabaw kaniya," nag-ingon nga sila nagbarog ibabaw "niini."—Isa 6:1, 2.

Taas ug Ranggo. Kining gamhanan nga langitnong mga linalang maoy mga manulonda, nga dayag nga taas kaayog ranggo diha sa kahikayan sa Diyos, sanglit sila gipakita nga nag-alagad diha sa trono sa Diyos. Ang mga kerubin nga nakita diha sa panan-awon ni Ezequiel maoy katumbas sa mga magdadagan nga nag-abay sa langitnong karo sa Diyos. (Eze 10:9-13) Kining ideya bahin sa mga ranggo o awtoridad didto sa langit nahiuyon sa Colosas 1:16 diin kini naghisgot sa mga butang "sa langit ug sa yuta, ang mga butang nga makita ug ang mga butang nga dili-makita, kini man mga trono o kaha pagkaginoo o kagamhanan o awtoridad."

Ilang Buluhaton ug Katungdanan. Ang gidaghanon sa mga serapin wala hisgoti, apan sila nagtawganay sa usag usa, nga lagmit nagkahulogan nga ang pipila kanila anaa sa isigkakilid sa trono ug nagpahayag sa pagkabalaan ug himaya ni Jehova pinaagig awit nga tubagtubag, ang usa (o usa ka grupo) mosubli sa giawit sa lain o motubag sa giawit sa lain pinaagig usa ka bahin sa pahayag: "Balaan, balaan, balaan si Jehova sa mga panon. Ang kabug-osan sa tibuok yuta mao ang iyang himaya." (Itandi ang pagbasa sa Balaod ug ang pagtubag sa katawhan diha sa Deu 27:11-26.) Uban ang pagkamapainubsanon ug pagkamakasaranganon diha sa presensiya sa Supremong Usa, ilang gitabonan ang ilang mga nawong pinaagi sa usa sa ilang tulo ka paris nga mga pako, ug kay anaa sa balaang dapit, ilang gitabonan ang ilang mga tiil pinaagi sa laing paris sa mga pako, ingong pagtahod sa langitnong Hari.—Isa 6:2, 3.

Ang pagpatugbaw sa mga serapin sa ilang tingog maylabot sa pagkabalaan sa Diyos nagpakita nga sila mao ang motino nga ikapahayag ang iyang pagkabalaan ug nga ikapaila ang iyang himaya sa tanang bahin sa uniberso, lakip sa yuta. Gidapat sa usa sa mga serapin ngadto sa mga ngabil ni Isaias ang nagbaga nga uling nga kinuha gikan sa halaran aron sa pagpapas sa iyang sala ug sa iyang kasaypanan. Kini nagpaila nga sa usa ka paagi ang ilang buluhaton nalangkit sa pagpapas sa sala gikan sa katawhan sa Diyos, ug ang maong paghinlo maoy pinasukad sa halad ni Jesu-Kristo diha sa halaran sa Diyos.—Isa 6:3, 6, 7.

Ang Ilang Dagway Sumala sa Panan-awon. Ang paghubit sa mga serapin ingong adunay mga tiil, mga pako, ug uban pa, angayng sabton nga simboliko, ug ang pagkaamgid sa ilang dagway sa yutan-ong mga linalang maoy mga hawas lamang sa ilang nabatonang mga katakos o mga buluhaton nga ilang ginahimo, maingon nga ang Diyos sagad naghisgot sa iyang kaugalingon sa simbolikong paagi ingong adunay mga mata, mga dalunggan, ug uban pang tawhanong mga sangkap. Ingong pama-

tuod nga walay tawong nahibalo sa dagway sa Diyos, si apostol Juan miingon: "Mga hinigugma, kita karon mga anak sa Diyos, apan wala pa ikapadayag kon mahimong unsa unya kita. Kita nahibalo nga sa dihang siya igapadayag na kita mahisama kaniya, tungod kay siya atong makita ingon gayod sa iyang pagkamao."—1Ju 3:2.

SERBESA. Usa ka ilimnon nga medyo diyutay ra ang gidaghanon sa alkohol ug gihimo pinaagi sa inanay nga pagpaaslom sa duga sa trigo o sa ubang lugas. Ang Hebreohanong pulong nga *so've',* nga gihubad nga "serbesa sa trigo," mahimong hubaron usab nga "distiladong alkoholikong ilimnon."—Isa 1:22, *ftn* sa *Rbi8;* Os 4:18, *ftn* sa *Rbi8;* Nah 1:10, *ftn* sa *Rbi8.*

Gipakita sa *cuneiform* nga mga papan nga ang paghimog serbesa gikan sa lugas gibuhat na sa karaang Mesopotamia sukad pa sa ikatulong milenyo W.K.P. Sa dihang si Abraham unang miabot sa Ehipto lagmit iyang nakita nga ang serbesa maoy komon nga ilimnon didto. Sa ulahi, giingon nga nagustohan kaayo ni Ramses III ang serbesa nga tungod niana siya naghalad ug mga 114,000 L (30,000 gal) niini ngadto sa iyang mga diyos kada tuig. Daghan ang nakaplagan nga mga *mug* o mga baso sa mga Filistehanon alang sa serbesa nga may mga bokilya nga salaan. Mopatim-aw nga ang lainlaing mga nasod kaniadto adunay nagkadaiyang matang sa mga serbesa aron tagbawon kon unsay gusto nga lami sa matag usa—tam-is nga serbesa, itom nga serbesa, pinahumotan nga serbesa, magbulabula nga serbesa, serbesa nga may yerbangpaalimyon—nga idalit nga init o kaha bugnaw, labnaw o espeso ug hawot.—Tan-awa ang BINO UG ILIMNONG MAISOG.

SEREBIAS [lagmit nagkahulogang "Si Jah [Nagpadangat ug] Naglagiting nga Kainit"].

1. Usa ka prominenteng Levihanon nga mibalik sa Jerusalem kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Neh 12:1, 8.

2. Usa ka Levihanon nga naggikan kang Mali; "usa ka tawo nga maalamon" kinsa gipatawag sa pag-uban kang Esdras sa iyang panaw paingon sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P. (Esd 8:17, 18) Siya lagmit mao ra usab ang "pangulo sa mga saserdote" nga gihisgotan sa Esdras 8:24, usa niadtong gisaligan sa pagdala ngadto sa Jerusalem sa bililhong mga butang nga giamot aron gamiton sa templo.—Esd 8:25-30.

3. Usa ka Levihanon nga mitabang kang Esdras sa pagbasa ug pagpatin-aw sa Balaod ngadto sa katawhan nga nagkatigom sa Jerusalem human matukod pag-usab ang paril niadtong 455 W.K.P. (Neh 8:2, 7, 8) Sa ulahi, sa mao ra usab nga bulan, sila nagkatigom pag-usab ug si Serebias miduyog sa paghimog "usa ka kasaligang kontrata," nga giratipikar o gipalig-on sa nasod nga misaad nga magpabiling matinumanon kang Jehova. (Neh 9:1, 4, 5, 38) Kini nga Serebias lagmit mao ra usab ang Levihanon sa Num. 2, nga personal nga nagpamatuod sa pakigsaad, o siya tingali usa ka hawas sa usa ka banay nga nagbaton niini nga ngalan, ug tingali kaliwat sa Num. 1.—Neh 10:1, 9, 12; 12:24.

SERED. Unang ginganlang anak nga lalaki ni Zabulon ug gigikanan sa mga Serednon, usa ka banay sa tribo ni Zabulon.—Gen 46:14; Num 26: 26, 27.

SEREDNON [Kang (Iya ni) Sered]. Zabulonhon nga banay nga naggikan kang Sered.—Num 26:26.

SERES [Gamot]. Usa ka kaliwat ni Manases ug anak nga lalaki ni Makir pinaagi sa iyang asawa nga si Maaca.—1Cr 7:14, 16.

SERUG. Usa ka kaliwat ni Sem, anak nga lalaki ni Reu, ug apohan sa tuhod ni Abraham, busa katigulangan ni Jesus. Si Serug nabuhi sa 230 ka tuig (2207-1977 W.K.P.) ug daghan ug anak, ug siya nanganak kang Nahor sa edad nga 30.—Gen 11:10, 20-23; 1Cr 1:24-27; Luc 3:35.

SESAI. Igsoong lalaki ni Ahiman ug Talmai.—Num 13:22; Jos 15:14; Huk 1:10; tan-awa ang AHIMAN Num. 1.

SESAK. Lagmit usa ka simbolikong ngalan sa Babilonya. (Jer 25:26; 51:41) May nag-ingon nga ang Sesak nagkahulogang "May Ganghaan nga Tumbaga," ug kini mohaom sa Babilonya. Giingon usab sa uban nga ang "Sesak" naghawas sa *SiskuKI* sa usa ka karaang Babilonyanhon nga harianong talaan. Ang *Sisku* o *Siska* lagmit maoy usa ka distrito sa karaang Babilonya. Apan ang Hudiyohanong tradisyon nag-ingon nga ang Sesak maoy takoban sa Hebreohanong ngalan nga Babel (o, Babilonya), pinaagi sa usa ka sistema nga gitawag ug *athbash.* Sumala niini nga sistema sa pagtakoban sa ngalan, ang kinaulahiang letra sa Hebreohanong alpabeto (*taw*) diha sa tinuod nga ngalan pulihan sa unang letra (*'a'leph*), ug ang ikaduha-sa-kinaulahiang letra (*shin*) pulihan sa ikaduhang letra (*behth*), ug uban pa. Tungod niini, ang matag letrang *behth* (b) sa ngalang "Babel" ilisdan ug *shin* (sh), ug ang *la'medh* (l) ilisdan ug *kaph* (kh), busa mahimo kining *She·shakh'.* Ang ngalang Sesak mahimong magpasabot usab ug kaulawan, nga nahiangay sa Babilonya.—Jer 25:26, *ftn* sa *Rbi8; Soncino Books of the Bible,* giedit ni A. Cohen, London, 1949.

SESAN. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Jerameel. Si Sesan walay mga anak nga lalaki ug busa gipaminyo ang iyang anak nga babaye

(lagmit si Alai) ngadto sa iyang ulipon nga si Jarha aron magpadayon ang iyang linya sa kaliwatan. —1Cr 2:31, 34, 35.

SESBAZAR. Usa ka tinudlo ni Haring Ciro nga mangulo sa unang mga destiyero nga namalik gikan sa Babilonya. Samtang siya nangulo sa mga Hudiyo sa pagbalik, gidala ni Sesbazar ang mga galamiton nga plata ug bulawan nga gikuha ni Nabucodonosor gikan sa templo. Sa pag-abot sa Jerusalem, gipahiluna niya ang mga patukoranan sa ikaduhang templo.—Esd 1:7-11; 5:14-16.

Ang opinyon medyo nabahin kon si Sesbazar mao ba si Gobernador Zorobabel o siya ba usa ka laing indibiduwal. Si Senazar nga anak nga lalaki ni Haring Jehoiakin nga gihisgotan sa 1 Cronicas 3:18 maoy gituohan sa pipila tungod kay kaamgid ang duha ka ngalan, ingon man ang titulo ni Sesbazar nga "prinsipe sa Juda" nga mabasa sa pipila ka bersiyon sa Esdras 1:8. (*AS, RS*) Apan kini nga teoriya huyang kaayo tungod kay ang kaamgiran sa mga ngalan dili ra kaayo dako, ug si Zorobabel, nga usa ka apo ni Jehoiakin, may katungod usab sa pag-angkon sa maong titulo nga "prinsipe ["pangulo," *NW*] sa Juda" ingong usa ka kaliwat sa unang henerasyon.

Ang pipila ka modernong mga eskolar, tungod sa tinguhang ipaila si Sesbazar ug Zorobabel ingong magkalahing mga indibiduwal, nag-ingon nga si Ciro unang nagtudlo kang Sesbazar ingong gobernador apan sa ulahi si Sesbazar gipulihan ni Zorobabel sa panahon sa paghari ni Dario, ug busa ang pagtukod sa templo gipasidungog kang Zorobabel.

Apan mopatim-aw nga posible gayod nga si Sesbazar mao ra si Zorobabel, ug ang kadaghanan sa mga eskolar ug mga reperensiya nagpunting usab niini. Matikdi kining mga puntoha ingong pagtandi: Sa katibuk-an, kon unsay giingon nga gibuhat ni Sesbazar diha sa duha ka asoy diin siya gihisgotan ikaingong mao usab ang gibuhat ni Zorobabel diha sa ubang mga asoy. Ang duha gitawag sa titulo nga "gobernador." (Esd 1:11; 2:1, 2; 5:2, 14, 16; Hag 1:1, 14; 2:2, 21; Zac 4:9) Si Zorobabel giila ingong pangulo sa namalik nga mga destiyero; ang ngalan nga "Sesbazar" dili gani makita niini nga talaan. —Esd 2:2; 3:1, 2.

Ang ngalan nga Sesbazar lagmit usa ka opisyal o Babilonyanhon nga ngalan nga gihatag kang Zorobabel, sama kang Daniel ug sa uban pa nga gihatagan ug opisyal nga mga ngalan sa palasyo. (Dan 1:7) Mopatim-aw nga ang "Sesbazar" mas Caldeanhon nga ngalan kay sa "Zorobabel." Sa Esdras 5:14-16 dihay gikutlo nga usa ka opisyal nga sulat, ug sa Esdras kapitulo 1 gikutlo na nga dihay gipakanaog nga opisyal nga mando ni Ciro, ug lagmit kini maoy hinungdan nga gigamit ang maong posibleng opisyal nga ngalan niini nga mga asoy.

SET [Gitudlo; Gibutang; Gitakda]. Ang anak nga lalaki ni Adan ug Eva nga natawo sa dihang si Adan nagpanuigon ug 130. Si Eva nagngalan kaniya ug Set kay, sumala sa iyang giingon, "Ang Diyos nagpili ug laing binhi alang kanako puli kang Abel, tungod kay si Cain nagpatay man kaniya." Si Set lagmit dili mao ang ikatulong anak ni Adan ug Eva. Sumala sa Genesis 5:4, si Adan dunay "mga anak nga lalaki ug *mga anak nga babaye,"* ang pipila kanila lagmit nangatawo sa wala pa si Set. Si Set takos sa pagtagad tungod kay si Noe, nga pinaagi kaniya naggikan ang presenteng-adlawng rasa sa katawhan, maoy kaliwat ni Set, dili sa mamumunong si Cain. Sa panuigong 105 si Set nanganak kang Enos. Si Set namatay sa panuigong 912 (3896-2984 W.K.P.).—Gen 4:17, 25, 26; 5:3-8; 1Cr 1:1-4; Luc 3:38.

SETAR. Usa sa pito ka prinsipe sa Persia ug Media nga gikonsulta ni Haring Ahasuero sa dihang si Rayna Vasti misupak kaniya.—Est 1:13-15.

SETAR-BOZENAI. Usa ka opisyal, tingali usa ka sekretaryo, nga kauban ni Tatenai nga gobernador sa Persia sa "unahan sa Suba" sa panahon sa paghari ni Dario I (Hystaspis). (Esd 5:3, 6; 6:6, 13) Si Setar-bozenai miadto sa Jerusalem kauban ni Tatenai ug uban pa aron ipahayag ang ilang mga pagsupak sa pagtukod pag-usab sa mga Hudiyo sa templo, usa ka buluhaton nga gidili ni Artajerjes. Apan ang mga Hudiyo nagpadayon sa pagtukod bisan pa sa mga reklamo samtang usa ka taho ang gipadala ngadto kang Dario. Si Tatenai ug si Setar-bozenai ug ang iyang mga kauban misulat sa hari nga nagtaho bahin sa mga kalihokan sa Jerusalem ug nag-ingon nga ang mga magtutukod sa templo naghisgot sa usa ka mando nga gipakanaog ni Ciro nga hari nga nag-awtorisar sa pagtukod niini. Sila mihangyo nga imbestigahan ang maong butang. Ang tubag ni Dario nagtahod sa dili-mausab nga mando ni Ciro ug dili lamang kay gibaoran si Setar-bozenai ug ang iyang mga kauban nga "magpahilayo" gikan sa Jerusalem kondili nagsugo usab, ubos sa grabeng silot, nga itagana ang materyal nga tabang gikan sa harianong tipiganan sa bahandi alang sa mga Hudiyo aron magpadayon ang ilang pagtukod ug mga buluhaton sa templo. Si Setar-bozenai ug ang iyang mga kauban mituman sa gimando.—Esd 4:23–6:13.

SETRO. Usa ka baston o olisi nga ginadala sa usa ka magmamando ingong simbolo sa harianong awtoridad. Usahay ang "setro" gigamit sa mahulagwayong diwa sa paghawas sa mga hari (Eze 19:

10, 11, 14) o sa awtoridad (Zac 10:11), ilabina sa harianong awtoridad.

Sa karaang Persia, gawas kon itunol sa monarko ang bulawang setro, si bisan kinsa nga moduol sa hari nga wala dapita pagapatyon.—Est 4:11; 5:2; 8:4.

Ang matagnaong mga pulong ni Jacob nga "ang setro dili mobiya gikan kang Juda" nagpaila nga ang pagkahari maangkon sa tribo ni Juda ug magpabilin niana nga tribo hangtod nga moabot si Shilo. (Gen 49:10; tan-awa ang SUNGKOD SA KOMANDANTE.) Kasiglohan sa ulahi ang mga Babilonyanhon, nga nag-alagad ingong tiglaglag nga "espada" ni Jehova, naglaglag sa gingharian sa Juda ug nagbihag sa hari niini. Gihisgotan kini diha sa mga pulong ni Jehova pinaagi kang Ezequiel: "Usa ka espada, usa ka espada! Kini gibaid, ug kini usab gipasinaw. . . . Gisalikway ba niini ang setro sa akong anak, sama sa gihimo niini sa tanang kahoy? Kay ang usa ka pagsulay gihimo, ug unsay anaa niana kon ginasalikway usab niini ang setro?" (Eze 21:9, 10, 13) Busa giisip sa "espada" ang Judeanhong "setro" sa dinastiya ni David nga sama ra sa tanang kahoy (nga pagaputlon) o sama sa ubang mga hari o mga gingharian nga gilaglag niini.

Ang Salmo 2, nga usa ka tagna nga gipadapat ni Pedro ngadto kang Jesu-Kristo (Buh 4:25-27), nagpakita nga ang dinihogan ni Jehova mogamit ug usa ka setro nga puthaw aron dugmokon ang kanasoran. (Sal 2:2, 6, 9; itandi ang Pin 12:5; 19:15.) Sanglit si Jesu-Kristo kanunayng mogamit sa iyang harianong awtoridad sa matarong nga paagi, ang iyang setro maoy setro sa pagkamatarong.—Sal 45:6, 7; Heb 1:8, 9.

Ang Salmo 125:3 nag-ingon nga "ang setro sa pagkadaotan dili magpabilin sa ibabaw sa bahin sa mga matarong." Kining mga pulonga nagpasalig nga ang matarong dili kanunayng daogdaogon niadtong nagbaton ug awtoridad sa dinaotan nga paagi.

SETUR [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "tago; tipig"]. Ang Asernon nga pangulo nga gitudlo duyog sa mga hawas sa ubang mga tribo aron mangespiya sa Canaan; anak nga lalaki ni Miguel.—Num 13:2, 3, 13.

SEVA.

1. [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "gitupong; gipatag"]. Amahan ni Makbena ug Gibea. Sanglit posibleng ang Makbena ug Gibea maoy mga ngalan sa mga lungsod, si Seva tingali mao ang amahan niadtong nanimuyo niini o siya mismo ang magtutukod niini nga mga lungsod. Ang amahan ni Seva nga si Caleb (Kelubai) maoy nangulo sa usa sa tulo ka pangunang mga dibisyon sa mga kaliwat ni Juda pinaagi kang Hesron.—1Cr 2:9, 48-50.

2. Sekretaryo ni David.—2Sa 20:25; tan-awa ang SERAIAS Num. 2.

SHARAI. Usa sa mga anak nga lalaki ni Binui kinsa, human sa pagkadestiyero, naghingilin sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:38, 40, 44.

SHAUL [Nangutana [sa Diyos]; Nagpakisayod [sa Diyos]].

1. Ikaunom nga ginganlang hari sa karaang Edom; manununod ni Samla ug maoy gipulihan ni Baal-hanan. Si Shaul maoy "taga-Rehobot nga duol sa Suba."—Gen 36:31, 37, 38; 1Cr 1:48, 49.

2. Kinaulahian nga ginganlang anak nga lalaki ni Simeon nga natawo sa usa ka babayeng Canaanhon. (Gen 46:10; 1Cr 4:24) Si Shaul mao ang gigikanan sa banay sa mga Shaulnon nga gilakip taliwala sa mga Simeonhon.—Ex 6:15; Num 26:12, 13.

3. Usa ka Levihanon nga kaliwat ni Kohat.—1Cr 6:22-24.

SHAULNON [Kang (Iya ni) Shaul]. Usa ka banay nga Simeonhon nga naggikan kang Shaul.—Num 26:12, 13.

SHEBA.

1. Ang unang gitala nga anak nga lalaki ni Raama nga anak nga lalaki ni Cus.—Gen 10:7; 1Cr 1:9.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Joktan sa linya ni Sem (Gen 10:21-30; 1Cr 1:17-23); katigulangan sa usa sa 13 ka tribo sa Arabia. Lagmit nga ang mga lalaki niini nga tribo nga nagbalhinbalhin pagpuyo mao ang misulong nga mga bandido nga "mga Sabeanhon" nga gihubit sa Job 1:14, 15.

3. Usa sa duha ka anak nga lalaki ni Joksan, ang anak nga lalaki ni Abraham pinaagi kang Ketura. (Gen 25:1-3; 1Cr 1:32) Samtang si Abraham buhi pa, ang iyang mga anak pinaagi kang Ketura iyang gipalakaw "pasidlakan, ngadto sa yuta sa Sidlakan." (Gen 25:6) Busa lagmit nga kini nga Sheba mipuyo sa usa ka dapit sa Arabia.

4. Ang anak nga lalaki ni Bikri nga usa ka Benjaminhon, usa ka tawo nga nawad-an sa iyang kinabuhi tungod sa pag-alsa batok kang David. (2Sa 20:1, 2) Sa panahon nga si David mibalik sa Jerusalem human sa pagrebelde ni Absalom, si Sheba, "usa ka tawo nga walay pulos," nakamatikod sa kasuko sa napulo ka tribo batok sa mga tawo sa Juda, ang tribo ni David. (2Sa 19:40-43) Si Sheba nagpadilaab pa niini nga kasuko, nga nag-ingon nga ang ubang tribo walay "bahin kang David" ug nagawhag: "Ang tagsatagsa ngadto sa iyang mga diyos." Ang mga tawo sa Juda mitapot sa hari, apan "ang tanang tawo sa Israel" mibiya kang David aron sa pagsunod kang Sheba. Usa sa mga motibo niini

nga rebelyon lagmit mao ang pagpasig-uli sa pagkainila sa tribo ni Benjamin nga nabatonan niini sa dihang si Saul mao pa ang hari.

Gimandoan ni David ang iyang heneral, si Amasa, sa pagtigom sa mga tawo sa Juda alang sa gubat sulod sa tulo ka adlaw aron masanta ang pagalsa ni Sheba. Sa dihang si Amasa wala magpakita sa takdang panahon, ang hari nagsugo kang Abisai nga gukdon ang mikalagiw nga si Sheba (bisan tuod mipatim-aw nga ang igsoon ni Abisai nga si Joab mao ang aktuwal nga nangulo sa paggukod). Si Sheba ug ang iyang tigpaluyo nga mga paryente mikalagiw hangtod gayod sa A paingon sa Abel-bet-maaca, usa ka kinutaang siyudad sa Neptali. Ang mga migukod naglikos sa siyudad ug nagbuslot sa paril. Unya usa ka maalamong babaye sa maong siyudad ang nakigsulti kang Joab, nga naghangyog pakigdait. Si Joab mitubag nga ang kasundalohan moatras kon ang siyudad magtugyan sa rebelde nga si Sheba. Sa pagkadungog niini, ang katawhan sa siyudad nagpunggot sa ulo ni Sheba ug nagtugpo niini ibabaw sa paril sa siyudad ngadto kang Joab.—2Sa 20:1-8, 13-22.

5. Usa ka Gadhanon nga nagpuyo sa Basan, usa ka kaliwat ni Abihail.—1Cr 5:11, 13, 14.

6. Usa ka adunahang gingharian, lagmit gayod nga nahimutang sa HK sa Arabia. Kini nailhan ilabina tungod sa bulawan, mga pahumot, ug insenso niini. (1Ha 10:1, 2; Isa 60:6; Jer 6:20; Eze 27:22) Ang gigikanan niining katawhan sa Sheba, o mga Sabeanhon, nga maoy kasagarang pagtawag kanila diha sa sekular nga mga tinubdan, dili gayod matino. Adunay duha ka Sheba diha sa linya ni Sem (SHEBA Num. 2 ug 3) kinsa dayag nga nanimuyo sa Arabia. Apan, ang pipila ka modernong eskolar nagtuo nga ang katawhan niini nga gingharian maoy Semitikanhon, sa linya ni Joktan, mga kaliwat ni Sem pinaagi kang Eber. (Gen 10:26-28) Ang ngalan ni Sheba mismo ug sa iyang pipila ka igsoong lalaki gilangkit sa mga dapit sa H sa Arabia. —Tan-awa ang HAVILA Num. 4; HAZARMAVET.

Ang gingharian sa Sheba nahimutang, sumala sa pipila ka tinubdan, sa dapit nga karon mao ang Republika sa Yemen. Dayag nga ang kaulohan niini mao ang Marib, mga 100 km (60 mi) sa S sa San'a.

Sa wala pa makab-ot ang kauswagan sa pagnabigar nga nagpahimo sa paglawig sa Pulang Dagat nga dili kaayo peligroso, ang pamatigayon gikan sa H sa Arabia ug lagmit sa S sa Aprika ug India kasagaran nga gihimo pinaagi sa pagsakay sa panon sa mga kamelyo agi sa Arabia. Maayo kaayo ang nahimutangan sa Sheba sanglit anha man moagi niini ang nagapanawng panon ug kini nailado tungod sa mga magpapatigayon niini sa kamangyan, mira, bulawan, bililhong mga bato, ug garing. Ang Bibliya nagpakita nga kini nga mga magpapatigayon nakaabot hangtod sa Tiro. (Eze 27:2, 22-24; Sal 72:15; Isa 60:6) Ang usa ka timbre nga gama sa yutang-kulonon nga nakalotan sa Bethel nagpamatuod nga dihay gihimong pamatigayon tali sa Palestina ug sa H sa Arabia. Ang mga nadiskobrehan gikan sa mga pagpangubkob sa Marib nagpakita nga ang mga Sabeanhon maoy mga tawong makigdaiton ug mahiligon sa negosyo. Sa ilang kaulohan sila may dakong templo alang sa diyos-bulan.

Rayna sa Sheba. Sa dihang nahuman na ni Solomon ang daghang pagpanukod, siya giduaw sa "rayna sa Sheba," kinsa "nakabalita mahitungod kang Solomon maylabot sa ngalan ni Jehova." Kini nga rayna, nga wala nganli sa Bibliya, miadto sa Jerusalem uban ang "usa ka makapahingangha kaayo nga panon, mga kamelyo nga nagdala ug lana sa balsamo ug bulawan nga daghan kaayo ug bililhong mga bato." (1Ha 10:1, 2) Ang paagi sa iyang pagpanaw ug ang matang sa mga gasa nga iyang gidala nagpakita nga siya maoy gikan sa gingharian sa Sheba sa HK sa Arabia. Gipakita usab kini sa mga pulong ni Jesus nga siya "ang rayna sa habagatan" ug nga siya "mianhi gikan sa mga kinatumyan sa yuta." (Mat 12:42) Gikan sa panglantaw sa mga tawo sa Jerusalem, siya sa pagkatinuod naggikan sa usa ka halayong dapit sa kalibotan nga nailhan niadtong panahona. (Sal 72:10; Joe 3:8) Ang Marib maoy mga 1,900 km (1,200 mi) gikan sa Ezion-geber, nga anaa sa A nga baybayon sa Pulang Dagat.

Si Jesus miingon nga ang rayna sa Sheba miadto "aron sa pagpatalinghog sa kaalam ni Solomon." (Luc 11:31) Siya nakadayeg sa gisulti ni Solomon, sa iyang nakita nga pag-uswag sa iyang gingharian, ug sa iyang maalamong pag-organisar sa iyang mga ginsakpan. Iyang gipahayag nga malipayon ang mga alagad sa hari tungod kay sila nakadungog sa iyang kaalam, ug iyang gidayeg si Jehova tungod sa pagbutang kang Solomon sa trono. (1Ha 10:2-9; 2Cr 9:1-9) Ang rayna naghatag kang Solomon ug 120 ka talanton nga bulawan (mokantidad karon ug $46,242,000) ingon man lana sa balsamo ug bililhong mga bato. Si Solomon naghatag kaniyag mga gasa nga dayag nga labaw pa ug kantidad kay sa bahandi nga gidala sa rayna kaniya, ug unya siya mipauli sa iyang yuta.—2Cr 9:12, *AT, Mo.*

Si Kristo miingon nga kini nga babaye mobangon sa panahon sa paghukom ug maghukom sa mga tawo sa unang-siglong kaliwatan. (Mat 12:42; Luc 11:31) Mihimo siyag mabudlay nga panaw aron mamati sa kaalam ni Solomon, apan sa atubangan sa dili-matinuohong mga Hudiyo, nga nanang-

kong mga alagad ni Jehova, diha si Jesus nga labaw pa kay kang Solomon apan sila wala mamati kaniya.

7. Lagmit usa sa sakop nga mga siyudad nga gihatag ngadto sa tribo ni Simeon sa H nga bahin sa teritoryo sa Juda. (Jos 19:2) Apan, kining ngalana dili makita diha sa samang talaan sa 1 Cronicas 4:28-32 o diha sa mga asoy bahin sa mga siyudad nga unang gipahat alang sa Juda. (Jos 15:26) Sanglit ang Josue 19:2-6 nag-asoy sa katibuk-ang 13 ka siyudad, apan sa aktuwal nagtala ug mga 14 ka siyudad, ang pipila ka eskolar naghunahuna nga ang Sheba ug Beer-seba maoy duha ka bahin diha sa usa ra ka siyudad diin ang Sheba mao ang daang bahin. Kon kini maoy lahi nga dapit, lagmit kini mao ang Sema nga gihisgotan diha sa talaan sa Josue 15:26-32.

SHEMINITH. Bisan tuod ang literal nga kahulogan niining musikal nga termino maoy "ang ikawalo," ang tukmang kahulogan niini dili matino. Lagmit kini nagtumong sa usa ka partikular nga tunog o matang sa musika, usa nga ubos, ug kon adunay mga tulonggon nga nalangkit niini nga termino, kini tingali mao kadtong gigamit sa pagtugtog sa baho o ubos nga mga tono sa musika.

Sa 1 Cronicas 15:21, ang mga alpa giingong "gitono uyon sa Sheminith ["lagmit nagtumong sa ikawalong tono o sa mas ubos nga oktaba," *ftn* sa *Rbi8;* "lagmit ang mas ubos nga oktaba sa baho," *ftn* sa *Da* sa letrang *z*]." Nahiuyon niana, ang mga superskripsiyon sa Salmo 6 ug 12 (kining duha ka salmo maoy awit sa kasubo) mabasa: "Ngadto sa direktor (sa kinuldasan nga mga tulonggon) sa mas ubos nga oktaba [*shemi·nith′*]," nga lagmit nagpailang kini nga mga awit pagaduyogan sa musika diha sa ubos nga tono ug awiton usab sa ingon. —Tan-awa ang ALAMOT.

SHEOL. Ang komon nga lubnganan sa katawhan, kinatibuk-ang dapit-lubnganan; dili usa ka indibiduwal nga lubnganan (Heb., *qe′ver,* Huk 16:31; *qevu·rah′,* Gen 35:20; *ga·dhish′,* Job 21:32).

Bisan tuod gihatag ang ubay-ubayng orihinal nga gigikanan sa Hebreohanong pulong nga *she'·ohl′,* dayag nga kini naggikan sa Hebreohanong berbo nga *sha·'al′,* nga nagkahulogang "pangayo; hangyo." Labot sa Sheol, diha sa *A Compendious Hebrew Lexicon,* si Samuel Pike nag-ingon nga kini mao "ang komon nga pahilunaan o rehiyon sa mga patay; gitawag sa ingon tungod sa pagkadili-matagbaw sa lubnganan, nga daw kini kanunayng nangayo o nangandoy pa ug dugang." —Cambridge, 1811, p. 148.

Ang Hebreohanong pulong nga *she'ohl′* makita sa 65 ka higayon diha sa Masoretikong teksto. Diha sa *King James Version,* kini gihubad sa 31 ka higayon ingong "impiyerno," 31 ka higayon ingong "lubnganan," ug 3 ka higayon ingong "gahong." Ang Katolikong *Douay Version* naghubad sa maong pulong sa 63 ka higayon ingong "impiyerno," kas-a ingong "gahong," ug kas-a ingong "kamatayon." Dugang pa, sa Isaias 7:11 ang Hebreohanong teksto sa orihinal mabasa nga *she'ohl′,* ug kini gihubad ingong "Hades" sa karaang Gregong mga bersiyon ni Aquila, Symmachus, ug Theodotion, ug ingong "impiyerno" diha sa *Douay Version.*—Tan-awa ang *ftn* sa *Rbi8.*

Walay Cebuano nga pulong nga makahatag ug katumbas gayod nga diwa sa Hebreohanong pulong nga *she'ohl′.* Nagkomento bahin sa paggamit sa pulong nga "impiyerno" diha sa hubad sa Bibliya, ang *Collier's Encyclopedia* (1986, Tomo 12, p. 28) nag-ingon: "Sanglit ang Sheol sa kapanahonan sa Daang Tugon nagpunting lamang sa puy-anan sa mga patay bisag unsa pa ang ilang moralidad, ang pulong nga 'impiyerno,' ingon sa pagsabot karong adlawa, maoy dili haom nga hubad." Daghang bersiyon sa dili pa dugay naghatag sa katumbas nga Iningles ug Cebuano nga espeling niini nga pulong ingong "Sheol."—*RS, AT, NW.*

Labot sa Sheol, ang *Encyclopædia Britannica* (1971, Tomo 11, p. 276) nag-ingon: "Ang Sheol nahimutang sa usa ka dapit 'ilalom' sa yuta. . . . Ang kahimtang sa mga patay dili kay usa ka kahimtang nga anaa sa kasakit ni sa kahimuot. Ni nalangkit sa Sheol ang ganti alang sa matarong o silot alang sa daotan. Ang maayo ug ang daotan, ang mga malupigon ug ang mga santos, mga hari ug mga ilo, mga Israelinhon ug mga hentil—ang tanan magkaubang nangatulog nga walay kalibotan sa usag usa."

Bisan tuod ang Gregong pagtulon-an sa imortalidad sa tawhanong kalag nakasulod sa Hudiyohanong relihiyosong panghunahuna sa ulahing mga siglo, ang rekord sa Bibliya nagpakita nga ang Sheol nagpunting sa komon nga lubnganan sa katawhan ingong usa ka dapit diin didto walay panghunahuna. (Ecc 9:4-6, 10) Kadtong atua sa Sheol dili makadayeg sa Diyos ni makasangpit kaniya. (Sal 6:4, 5; Isa 38:17-19) Bisan pa niana dili ikaingon nga kini naghawas lamang sa 'usa ka kahimtang sa pagkanahimulag sa Diyos,' sanglit ang Kasulatan naghisgot sa maong pagtulon-an ingong dili kapamatud-an pinaagi sa pagpakita nga ang Sheol anaa "sa atubangan" niya, ug busa ikaingon nga ang Diyos "atua didto." (Pr 15:11; Sal 139:7, 8; Am 9:1, 2) Tungod niini si Job, nga nangandoy nga mahupayan gikan sa iyang pag-antos, miampo nga siya makaadto unta sa Sheol ug sa ulahi pagahinumdoman ni Jehova ug pagulaon gikan sa Sheol. —Job 14:12-15.

Sa tibuok inspiradong Kasulatan, ang Sheol padayong gilangkit uban sa kamatayon ug dili sa kinabuhi. (1Sa 2:6; 2Sa 22:6; Sal 18:4, 5; 49:7-10, 14, 15; 88:2-6; 89:48; Isa 28:15-18; itandi usab ang Sal 116: 3, 7-10 sa 2Co 4:13, 14.) Kini gihisgotan ingong ang "yuta sa kangitngitan" (Job 10:21) ug usa ka dapit sa kahilom. (Sal 115:17) Si Abel dayag nga mao ang unang miadto sa Sheol, ug sukad niadto ang dilimaihap nga minilyong mga tawong nangamatay miduyog kaniya diha sa abog sa yuta.

Sa adlaw sa Pentekostes sa 33 K.P., gikutlo ni apostol Pedro ang Salmo 16:10 ug gipadapat kini kang Kristo Jesus. Si Lucas, sa pagkutlo sa mga pulong ni Pedro, migamit sa Gregong pulong nga *hai'des,* sa ingon nagpakita nga ang Sheol ug Hades nagpunting sa samang butang, ang komon nga lubnganan sa katawhan. (Buh 2:25-27, 29-32) Sa panahon sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Jesu-Kristo, ang Sheol, o Hades, pagahaw-asan ug laglagon, pinaagi sa pagbanhaw sa tanan nga anaa niana.—Pin 20:13, 14; tan-awa ang LUBNGANAN, PAGLUBONG; HADES; IMPIYERNO.

Si Jonas ug ang Sheol. Sa asoy bahin kang Jonas, giingon nga "si Jonas nag-ampo kang Jehova nga iyang Diyos gikan sa kahiladmang mga bahin sa isda ug miingon: 'Tungod sa akong kasakit ako misangpit kang Jehova, ug siya mitubag kanako. Gikan sa tiyan sa Sheol ako nagpakitabang. Ikaw nagpatalinghog sa akong tingog.'" (Jon 2:1, 2) Busa gipakasama ni Jonas ang sulod sa isda ngadto sa Sheol. Siya sama rag namatay diha sa sulod sa isda, apan si Jehova nagbanhaw kaniya gikan sa gahong, o Sheol, pinaagi sa pagtipig kaniya nga buhi ug naghaw-as kaniya gikan didto.—Jon 2:6; itandi ang Sal 30:3.

Gipakasama ni Jesus ang kahimtang ni Jonas nga diha sa tiyan sa isda sa iyang kaugalingong kahimtang, nga nag-ingon: "Kay ingon nga si Jonas didto sa tiyan sa dakong isda tulo ka adlaw ug tulo ka gabii, sa ingon usab ang Anak sa tawo maanaa sa kasingkasing sa yuta tulo ka adlaw ug tulo ka gabii." (Mat 12:40) Bisan tuod si Jesus wala mogamit dinhi sa pulong nga "Sheol" (Hades), si apostol Pedro migamit sa pulong nga "Hades" sa dihang naghisgot sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Jesus. —Buh 2:27.

Labot sa pulong nga "Sheol," si Brynmor F. Price ug Eugene A. Nida nag-ingon: "Ang pulong sagad makita diha sa Mga Salmo ug diha sa basahon ni Job sa paghisgot sa dapit nga didto moadto ang tanang nangamatayng mga tawo. Kini gilarawan ingong mangitngit nga dapit, nga diha niana walay kalihokan nga mohaom sa maong ngalan. Ang maayo ug daotan mahiadto didto, busa ang 'impiyerno' (KJV) dili tukmang hubad, sanglit kini maoy kaatbang sa 'langit' nga puy-anan sa mga matarong human sa kamatayon. Ikaingon nga ang katibuk-ang kahulogan sa 'lubnganan' maoy duolduol nga katumbas sa Sheol, apan ang Sheol nagtumong sa katibuk-ang lubnganan diin atua didto ang tanang nangamatay. . . . Ang paggamit niini nga paglarawan giisip nga haom dinhi [sa Jonas 2:2] tungod sa pagkabilanggo ni Jonas sa ginhawaan sa isda." —*A Translators Handbook on the Book of Jonah,* 1978, p. 37.

SHIBBOLETH. Ang kontrasenyas nga gigamit sa mga tawo sa Gilead aron mailhan ang mga Epraimnon nga misulay sa pagkalagiw tabok sa Jordan. Kini nagkahulogang "uhay" o "nagaagos nga sapa." Ang miikyas nga mga Epraimnon, panahon sa ilang pagpakiggubat kang Jepte, nabisto sa mga guwardiya sa Gilead diha sa mga tabokanan sa Jordan tungod sa sayop nga paglitok sa unang "sh" nga tunog niini nga kontrasenyas. Sila miingon nga "Sibboleth." (Huk 12:4-6) Busa, dayag nga dihay pipila ka kalainan sa paglitok taliwala sa mga tribo, maingon nga sa ulahing kapanahonan ang mga Galileanhon adunay paagi sa pagsulti nga lahi gikan sa mga Judeanhon.—Itandi ang Mat 26:73; Luc 22:59.

SHILO [Iya Kini; Siya ang Tag-iya Niini].

1. Sa pagpahayag ug panalangin ngadto kang Juda, ang himalatyong patriarka nga si Jacob miingon: "Ang setro dili mobiya gikan kang Juda, ni ang sungkod sa komandante gikan sa taliwala sa iyang mga tiil, hangtod nga moabot si Shilo; ug kaniya ang pagkamasinugtanon sa mga katawhan maiya." (Gen 49:10) Sugod sa pagmando sa Judeanhon nga si David, ang gahom sa pagmando (ang sungkod sa komandante) ug ang harianong soberanya (ang setro) gipanag-iya sa tribo ni Juda. Kini magpadayon hangtod nga moabot si Shilo, nga nagpakitang ang harianong linya ni Juda matapos diha kang Shilo ingong permanenteng manununod. Sa susama, una pa mapukan ang gingharian sa Juda, gipakita ni Jehova ngadto sa kataposang hari sa Juda nga si Zedekias nga ang pagmando igahatag ngadto sa usa nga adunay legal nga katungod. (Eze 21:26, 27) Dayag nga kini mao si Shilo, sanglit ang ngalang "Shilo" nagpasabot nga "Iya Kini; Siya ang Tag-iya Niini."

Sa kasiglohan nga misunod, si Jesu-Kristo mao lamang ang kaliwat ni David nga kaniya gisaad ang pagkahari. Sa wala pa matawo si Jesus, ang manulonda nga si Gabriel miingon kang Maria: "Ihatag kaniya ni Jehova nga Diyos ang trono ni David nga iyang amahan, ug magamando siya ingon nga hari sa balay ni Jacob hangtod sa kahangtoran, ug walay pagkatapos ang iyang gingharian." (Luc 1:32, 33) Busa, ang Shilo mao gayod si Jesu-Kristo, "ang

Ang Shilo; ang pagkabiniyaan niini gigamit ni Jeremias ingong tin-aw nga pananglitan

Leyon nga gikan sa tribo ni Juda."—Pin 5:5; itandi ang Isa 11:10; Rom 15:12.

Mahitungod sa karaang Hudiyohanong panglantaw bahin sa Genesis 49:10, ang *Commentary* nga giedit ni F. C. Cook (p. 233) nag-ingon: "Giisip sa tanang Hudiyong katawhan sa kakaraanan nga ang tagna nagtumong sa Mesiyas. Busa ang Targum ni Onkelos nag-ingon nga 'hangtod moabot ang Mesiyas, kinsa maoy tag-iya sa gingharian;' ang Jerusalem Targum, 'hangtod sa panahon nga ang haring Mesiyas moabot, kinsa maoy tag-iya sa gingharian.' . . . Ingon man usab ang Babilonyanhong Talmud ('Sanhedrim,' cap. II. fol. 982), 'Kinsay ngalan sa Mesiyas? Ang iyang ngalan maoy Shilo, kay kini nahisulat, Hangtod nga moabot si Shilo.'"

2. Usa ka siyudad nga nahimutang sa teritoryo sa Epraim ug "amihanan sa Bethel, dapit sa sidlakan sa dakong dalan nga patungas gikan sa Bethel paingon sa Sekem ug dapit sa habagatan sa Lebona." (Huk 21:19) Ang gituohan sa kadaghanan nga nahimutangan sa Shilo mao ang Khirbet Seilun (Shillo), mga 15 km (9.5 mi) sa AAS sa Bethel. Ang dapit mohaom sa kahubitan sa Bibliya. Anaa kini sa usa ka bungtod ug, gawas sa usa ka walog dapit sa HK, gilibotan kini sa mas habog nga kabungtoran.

Human matukod ang tabernakulo didto sa Shilo (Jos 18:1), ang pagbahinbahin sa yuta ngadto sa mga Israelinhon nakompleto didto. (Jos 18:1–21:42) Human mabahin ang yuta, ang mga tribo sa S sa Jordan nagtukod ug usa ka halaran daplin niana nga suba. Kay giisip kini ingong usa ka buhat sa apostasya, ang ubang mga tribo nagtigom didto sa Shilo aron makiggubat kanila. Apan sa dihang gipatin-aw nga ang halaran magsilbing usa ka handomanan sa pagkamatinumanon ngadto kang Jehova, nagpadayon ang malinawong mga relasyon.—Jos 22:10-34.

Sa ulahi, gisilotan sa 12,000 ka maisog nga Israelinhong mga manggugubat ang mga molupyo sa Jabes-gilead tungod kay wala kini moduyog sa pagpakiggubat batok sa mga Benjaminhon. Apan 400 ka ulay sa Jabes-gilead ang gidala sa Shilo ug sa ulahi gihatag ngadto sa mga Benjaminhon. Ang mga Benjaminhon gisugo usab sa pagkuha ug dugang mga asawa gikan sa mga anak nga babaye sa Shilo, nga pinugos nga nagdala kanila samtang ang mga babaye miapil sa mga sayaw nga magliyoliyo panahon sa tinuig nga kapistahan alang kang Jehova nga gihimo didto sa Shilo.—Huk 21:8-23.

Kon dili man sa katibuk-an, sa dakong bahin sa yugto nga gikobrehan sa basahon sa Mga Maghuhukom, ang tabernakulo nagpabilin didto sa Shilo. (Huk 18:31; 1Sa 1:3, 9, 24; 2:14; 3:21; 1Ha 2:27) Sa hapit nang mamatay ang Hataas nga Saserdoteng si Eli, gikuha sa mga Israelinhon ang Arka gikan sa tabernakulo samtang nakig-away sa mga Filistehanon, ug gibalhin kini ngadto sa panggubatan kay masaligon nga ang pagkaatua niini didto mohatag kanila ug kadaogan. Apan gitugotan ni Jehova nga mailog sa mga Filistehanon ang Arka. Kay wala na kini mahibalik sa Shilo, kini nagpasabot nga gitalikdan na ni Jehova ang Shilo, sanglit ang Arka naghawas man sa iyang presensiya. (1Sa 4:2-11) Ang pagtalikod sa Shilo gihisgotan sa salmista (Sal 78:60, 61; itandi ang 1Sa 4:21, 22) ug gigamit kini diha sa tagna ni Jeremias sa pag-ilustrar kon unsay buhaton ni Jehova sa templo nga atua sa Jerusalem.—Jer 7:12, 14; 26:6, 9.

Sa ikanapulong siglo W.K.P., ang manalagnang si Ahias nagpuyo sa Shilo. (1Ha 12:15; 14:2, 4) Human sa pagpatay kang Gedalias niadtong 607 W.K.P., adunay pipila ka tawo gikan sa Shilo (gikan sa siyudad o kaha sa rehiyon) nga miadto sa Jerusalem aron sa paghalad.—Jer 41:5.

SHILONHON [Kang (Iya ni) Shilo].

1. Usa ka laing ngalan (gigamit sa plural) alang sa banay nga naggikan sa ikatulong anak nga lalaki ni Juda nga si Sela.—1Cr 9:5; Gen 46:12; tan-awa ang SELA Num. 2; SELAHANON.

2. Usa ka molupyo sa Shilo nga usa ka lungsod nga ilado sa kasaysayan sa Israel. Kining ngalana gigamit sa Kasulatan alang kang manalagnang Ahias lamang nga taga-Shilo.—1Ha 11:29; 12:15; 15:29; 2Cr 9:29; 10:15.

SHIMEON [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pamati; patalinghog"]. Usa sa walo ka anak nga lalaki ni Harim kinsa giawhag ni Esdras sa paghingilin sa ilang paganong mga asawa ug mga anak.—Esd 10:10, 11, 31, 32, 44.

SHIMON. Amahan sa upat ka anak nga lalaki sa tribo ni Juda.—1Cr 4:20.

SHIN. Tan-awa ang SIN, SHIN.

SHION [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nagun-ob"]. Usa ka siyudad sa Isacar. (Jos 19:17, 19) Ang ʽAyun esh-Shaʽin, nga duol sa S sa Nasaret, tingali nagpreserbar sa ngalan nga Shion ug gituohan nga lagmit mao kini ang siyudad sa Shion.

SHUA.

1. Ang Canaanhong amahan sa asawa ni Juda; apohang lalaki ni Er, Onan, ug Sela.—Gen 38:2-5, 12; 1Cr 2:3.

2. Anak nga babaye ni Heber sa tribo ni Aser. —1Cr 7:30, 32.

SHUAH. Ang ikaunom ug kataposang ginganlan nga anak nga lalaki ni Abraham pinaagi sa iyang ikaduhang asawa nga si Ketura. (1Cr 1:32) Si Shuah ug ang iyang lima ka igsoong lalaki nakadawat ug mga gasa gikan kang Abraham ug gipalakaw sila gikan sa iyang panimalay paingon sa S. (Gen 25:1, 2, 5, 6) Ang mga kaliwat ni Shuah, ang mga Shuhanon, gihunahuna sa pipila nga nanimuyo ubay sa Euprates tali sa duha sa tinubdang mga sapa niini, ang Balikh ug Khabur. Ang bugtong Shuhanon nga ginganlan sa Bibliya mao ang higala ni Job nga si Bildad.—Job 2:11.

SHUHANON [nagkahulogan nga "Kang (Iya ni) Shuah"]. Dayag nga usa ka kaliwat ni Shuah nga usa ka anak nga lalaki ni Abraham pinaagi sa iyang asawa nga si Ketura. (Gen 25:2; 1Cr 1:32) Ang higala ni Job nga si Bildad mao lamang ang bugtong Shuhanon nga ginganlan sa Kasulatan.—Job 2:11; 8:1; 18:1; 25:1; 42:9.

SIA, SIAHA. Usa sa mga Netinim kansang mga kaliwat namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43, 44; Neh 7:47.

SIBA [Panumpa; o, Pito]. Usa ka atabay nga gikalot o gikalot pag-usab sa mga alagad ni Isaac didto sa Beer-seba. (Gen 26:32, 33; itandi ang 26:18.) Ilang gitaho nga sila nakakaplag ug tubig didto human makahimog pakigsaad sa kalinaw uban kang Abimelek nga hari sa Gerar; busa ginganlan ni Isaac ang atabay ug "Siba" (nagtumong sa usa ka panumpa o gipanumpaang pahayag pinaagig pito ka butang). (Gen 26:26-33) Si Abraham sa susama naghimog usa ka pakigsaad uban kang Abimelek (mahimong kini nga Filistehanong hari o kaha lain pa nga tawo nga adunay samang ngalan o titulo). Niana nga okasyon si Abimelek midawat ug pito ka bayeng nating karnero gikan sa patriarka agig pamatuod nga si Abraham ang tag-iya sa gikasungian nga atabay, tingali ang mao rang atabay nga ginganlan ni Isaac sa ulahi ug "Siba." Pinaagi sa paggamit sa ngalang "Siba" (laing porma sa ngalang Sheba), si Isaac dayag usab nga nagpreserbar sa ngalang "Beer-seba," nga maoy orihinal nga ginganlan ni Abraham niining dapita.—Gen 21:22-32; tan-awa ang BEER-SEBA.

SIBBOLETH. Tan-awa ang SHIBBOLETH.

SIBECAI. Usa sa mga tawong gamhanan ni David, usa ka Husahanon. (1Cr 11:26, 29) Sa usa ka pagpakiggubat batok sa mga Filistehanon didto sa Gob, gipatay ni Sibecai si Sap (Sipai), usa sa mga samag-higante nga Repaim, sa ingon nabuntog ang mga kaaway. (2Sa 21:18; 1Cr 20:4) Sa dihang giorganisar ni David ang kasundalohan sa nasod sa relibohay nga pag-alagad sa matag bulan, si Sibecai gihimong tagdumala sa ikawalong dibisyon. (1Cr 27:1, 11) Mopatim-aw nga gitawag siya ug Mebunai sa 2 Samuel 23:27.

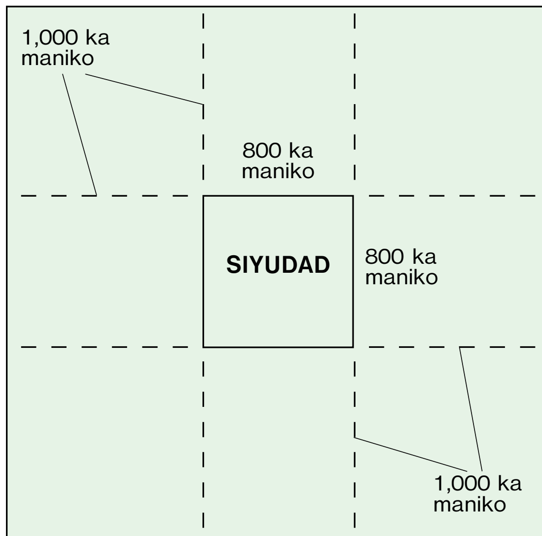
SIBMA. Usa ka lungsod sa S sa Jordan nga giilog sa Israel gikan sa Amorihanon nga si Haring Sihon ug gihatag ngadto sa mga Rubenhon kinsa nagtinguha niini tungod sa naglibot nga mga sibsibanan. Mopatim-aw nga gitawag usab kini ug Sebam. (Num 32:2-5, 37, 38; Jos 13:15, 19, 21) Sa sinugdan, siyudad kini sa mga Moabihanon (itandi ang Num 21:25, 26), ug kini nahibalik kanila sa wala ibutyag nga panahon. Nailado kini tungod sa mga parasan ug sa mga bunga niini sa ting-init. (Isa 16:8, 9, 13, 14; Jer 48:32, 46, 47) Ang tukmang nahimutangan sa Sibma (Sebam) wala mahibaloi sa pagkakaron, bisan tuod kini gihisgotan uban sa Hesbon ug Nebo (Num 32:3), ug ang komentaryo ni Jerome sa Isaias 16:8 nag-ingon nga kini mga 500 lamang ka lakang gikan sa Hesbon. Apan ang pipila nagtuo nga lagmit kini mao ang Qurn el-Kibsh, mga 5 km (3 mi) sa KHK sa Hesbon (modernong Hisban).

SIBRAIM. Usa ka utlanang dapit sa amihanan nga gitala diha sa panan-awon ni Ezequiel bahin sa panulondon nga teritoryo sa Israel. (Eze 47:15-17) Ang nahimutangan niini wala mahibaloi, bisan

tuod ang pipila nagtuo nga kini nahimutang diha sa dapit sa Hums, sa H sa Hamat sa Sirya. Lagmit mao ra usab kini ang Separvaim.

SIBSIBANAN. Usa ka agrikultural nga yuta nga partikular nga gigamit sa pagpasibsib sa mga hayop, nga naglibot sa matag 48 ka Levihanong mga siyudad nga nagkatag sa Israel. Kining mga yutaa dili gayod ibaligya, bisan tuod ikabaligya ang mga balay diha sa maong mga siyudad ug mailalom sa regulasyon sa Tinghugyaw.—Num 35:2-5; Lev 25:32-34; Jos 21:41, 42.

Ang luna sa mga sibsibanan "magagikan sa paril sa siyudad ug paingon sa gawas nga usa ka libo ka maniko [445 m; 1,458 p] palibot." Apan ang misunod nga bersikulo midugang: "Sa gawas sa siyudad sa sidlakang bahin magsukod kamo ug duha ka libo ka maniko" ug mao man usab ang himoon ngadto sa tanang upat ka direksiyon. (Num 35:4, 5) Adunay ubay-ubayng mga sugyot aron magkatakdo kining duha ka sukod. Giingon sa pipila nga sa Gregong *Septuagint* mabasa ang "duha ka libo" diha sa bersikulo 4 inay nga "usa ka libo." Apan diha sa Hebreohanong teksto ingon man sa Latin nga *Vulgate* ug sa Syriac nga *Peshitta* mabasa ang "usa ka libo." Giingon sa Hudiyong mga komentarista nga ang unang usa ka libo ka maniko (Num 35:4) maoy bakanteng luna ug gigamit ingong kaolibohan ug mga kuwadra sa mga hayop, samtang ang ikaduhang sukod (Num 35:5) nagtumong sa aktuwal nga mga sibsibanan ug sa mga umahan ug mga parasan, nga ang katibuk-ang sukod maoy 3,000 ka maniko sa matag kiliran.

2,800 ka maniko − 800 ka maniko [gidak-on sa siyudad] = 2,000 ka maniko

Apan sanglit kini nga mga pangagpas wala man ibutyag diha sa maong teksto, adunay lain pang katin-awan nga mas haom. Busa, ang ubang mga komentarista nagtuo nga gitino ang mga sukod sa sibsibanan pinaagi sa pagsukod ug 1,000 ka maniko gikan sa matag upat ka kiliran sa siyudad, sa sidlakan, kasadpan, amihanan, ug sa habagatan. Labot sa 2,000 ka maniko sa matag kiliran, sila nagtuo nga ang ekspresyon nga "gawas sa siyudad" nagkahulogan nga kining 2,000 ka maniko wala sukda gikan sa mga paril sa siyudad paingon sa gawas apan maoy sukod sa matag usa sa upat ka kiliran sa sibsibanan kon sukdon ubay sa mga utlanan niini. Kon mao, kini magpasabot nga ang luna nga nahimutangan sa 'siyudad nga anaa sa taliwala' wala malakip sa sukod nga 2,000 ka maniko. Pinaagi niini nga pagpatin-aw ug ingon sa gipakita sa dayagram sa ubos, mahimong magtakdo ang duha ka sukod.

Sa panan-awon ni Ezequiel sa templo, ang sangtuwaryo adunay 50 ka maniko 'ingong sibsibanan sa matag kiliran.' (Eze 45:2) Ang siyudad nga "Si Jehova Anaa Diha" nga nakita sa manalagna diha sa panan-awon adunay mga sibsibanan nga 250 ka maniko sa matag kiliran. (Eze 48:16, 17, 35) Gihisgotan ang mga sibsibanan sa 1 Cronicas 5:16 maylabot sa "Saron," nga gituohan sa uban nga mao ang rehiyon o lungsod sa S sa Jordan. Ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "sibsibanan" diha sa mga tekstong gihisgotan makita usab sa Ezequiel 27:28, diin kini gigamit maylabot sa Tiro, ang siyudad nga nahimutang sa baybayon ug sa usa ka pulo. Niining tekstoha ang pulong gihubad nga "(mga) baybayon" (*Mo, JB*), "kabanikahan" (*RS*), "kapatagan" (*NW*), ug "mga distrito sa banika" (*Le*), sa ingon gipakita sa tagna nga lagmit kadtong ubay sa baybayon duol sa Tiro motuaw sa pagkapukan niini.

Ang kahayopan hinungdanon kaayo sa kinabuhi sa daghang Israelinhon, maong gikinahanglan ang mga sibsibanan aron makapanibsib ang ilang mga karnero ug mga kanding. (2Sa 7:8; 1Cr 4:39-41) Ang kakulang ug sibsibanan alang sa mga hayop magdalag kalisdanan. (Gen 47:3, 4) Apan kon daghan ang sibsibanan adunay panahon sa kadagaya ug pakigdait. (Isa 30:23; Sal 65:12, 13; 23:2) Sa pagpalapad pa sa kapadapatan niini, ang biniyaang sibsibanan magpaila sa bug-os nga pagkaawaaw (Isa 27:10), apan mailhan nga gipasig-uli na ang pakigdait ug pag-uyon kon ang mga sibsibanan gigamit na usab. (Isa 65:10; Jer 23:3; 33:12; 50:19; Miq 2:12) Maingon nga ang mga karnero gitultolan sa usa ka mahigugmaong magbalantay ngadto sa mga sibsibanan diin sila luwas ug may kadagaya, mao man usab ang katawhan sa Diyos gitultolan ug giatiman ni Jehova.—Sal 79:13; 95:7; 100:3; Eze 34:31.

SIBUYAS [Heb., *ba·tsal′*]. Usa ka halangon nga tanom nga mabuhi sulod lamang sa duha ka tuig. Kini ligngin ug adunay yagpis nga mga dahon. Ang sibuyas (*Allium cepa*) maoy usa sa mga pagkaon nga gipangandoy sa nagkasagol nga panon sa katawhan ug sa mga Israelinhon didto sa kamingawan human sila pagawasa gikan sa Ehipto. (Num 11:4, 5) Nianang yutaa diin giulipon ang Israel, ang mga sibuyas gitanom sa kadaghanang dapit. Gani ang Gregong historyador nga si Herodotus (II, 125) nag-asoy bahin sa usa ka inskripsiyon nga nagtala sa mga sibuyas nga lakip sa mga pagkaon nga gitagana alang sa mga trabahante sa usa ka piramide sa Ehipto. Didto sa Ehipto, ang mga sibuyas, nga sagad binugkos, gihalad ngadto sa mga bathala, apan ang mga saserdote wala tugoti nga mokaon niini. Ang mga sibuyas sa Ehipto gihubit ingong humokon, ug busa daling hilison kay sa ubang mga matang sa sibuyas, ug ingon man tam-is inay nga halang, o pait.

SIDIM, UBOS NGA PATAG SA. Usa ka walog nga gilangkit sa Kasulatan ngadto sa Dagat sa Asin (Patayng Dagat). (Gen 14:3) Didto, sa adlaw ni Abraham, ang rebelyosong mga hari sa Sodoma, Gomora, Adma, Zeboiim, ug Zoar nakiggubat sa Elamihanon nga si Haring Kedorlaomer ug sa iyang tulo ka kaalyado. Kay napildi, ang mga hari sa Sodoma ug Gomora mikalagiw, apan ang pipila sa ilang kasundalohan nangahulog sa "mga kagahongan sa aspalto" nga milukop sa maong dapit. —Gen 14:4, 8-10.

Ang pipila nagtuo nga ang Ubos nga Patag sa Sidim mao ang samag luok nga bahin sa Patayng Dagat sa H sa Peninsula sa Lisan. Sila nagtuo nga kanhi kini maoy usa ka tabunok nga walog ug lagmit sa ulahi naunlod ilalom sa tubig, tingali tungod sa linog o tungod sa mga kausaban sa topograpiya sa yuta gumikan sa paglaglag sa Diyos sa Sodoma, Gomora, ug sa tibuok Distrito. (Gen 19:24, 25) Sa popanahon, anaa gihapoy mga piraso sa aspalto nga molutaw sa mabaw nga katubigan didto. —Tan-awa ang DAGAT SA ASIN.

SIDLAKAN. Kini nga ekspresyon gihubad gikan sa Hebreohanong pulong nga *miz·rach′,* nga sa literal nagkahulogang "silangan sa adlaw" (Deu 3:27; 1Cr 4:39), ug gikan sa mga nombre nga naggikan sa berbong *qa·dham′,* nga nagkahulogang "maanaa sa atubangan." (Eze 48:2) Nabatasan na sa mga Hebreohanon nga moatubang sa misubang nga adlaw sa dihang tinoon ang direksiyon, nga nagkahulogan nga ang S anaa sa ilang atubangan, ang K sa luyo, ang A sa wala, ug ang H sa tuo.

Usahay ang *qe′dhem* gigamit sa pagtumong sa pasidlakan nga direksiyon, ingon sa makita sa Genesis 11:2. Sa ubang mga higayon kini nagkahulogang "sidlakan" kon itandi sa ubang butang, sama sa Numeros 34:11, diin gigamit ang ekspresyong "sidlakan sa Ain." Sa uban pang mga higayon kini nagtumong sa dapit nga nahimutang sa S ug sa AS sa Israel. Lakip niini ang mga kayutaan sa Moab ug Ammon, ang Desyerto sa Arabia, ang Babilonya, Persia, Asirya, ug Armenia.

Ang lainlaing katawhan nga nagpuyo sa mga kayutaan nga gitumong sa pulong nga "sidlakan" gihisgotan ingong "mga anak sa Sidlakan." Si Job gitawag nga mao ang labing bantogan sa tanang "taga-Sidlakan," o "mga anak sa Sidlakan." (Job 1:3) Siya nagpuyo niining sidlakan nga dapit. Sa dihang si Jacob miadto sa Mesopotamia aron sa pagkuhag asawa, kita giingnan nga siya miadto sa yuta sa "mga taga-Sidlakan," o sa "mga anak sa Sidlakan." (Gen 29:1) Ang katawhan sa S sa Israel gitawag usab ug "mga anak sa Sidlakan," o "mga taga-Sidlakan," sama nianang sa Maghuhukom 6:3; 8:10.

Sa Palestina ang hangin sa S maoy init nga hangin nga mohuros gikan sa desyertong kayutaan sa S ug makadaot sa mga pananom. (Eze 19:12) Mao kini ang pasukaranan sa ekspresyong 'pun-on sa usa ang iyang tiyan sa hangin nga timog.'—Job 15:2.

Ang tabernakulo, ang mga templo ni Solomon ug Zorobabel, ug ang ikaduhang templo nga gitukod pag-usab ni Herodes pulos nag-atubang sa S. (Num 3:38) Ang templo sa panan-awon ni Ezequiel nag-atubang sa sidlakan. (Eze 47:1) Busa ang pag-abot ni Jehova ug ni Kristo diha sa templo dahomon nga maggikan sa S.

Sa Isaias 46:11, si Ciro, ang Persianhong hari, gihisgotan nga miabot gikan sa "sidlakan" (*KJ*), o sa "silangan sa adlaw" (*NW*). Ang mga taho nga gitagnang naggikan sa "sidlakan" (*KJ*), sa literal, maoy gikan sa "silangan sa adlaw," o *miz·rach′.* (Dan 11:44) Diha sa basahon sa Pinadayag gipunting si Dario ug Ciro ingong maoy naglandong sa "mga hari gikan sa silangan sa adlaw," maylabot sa pagpahubas sa simbolikong Euprates sa paghukom unya sa Dakong Babilonya.—Pin 16:12, 19.

Ang mga astrologo nga miabot aron sa pagtan-aw kang Jesus human sa iyang pagkatawo naggikan sa Babilonya, gikan sa "sidlakang mga bahin." (Mat 2:1) Sa dihang ilang giingon nga ilang nakita ang iyang bituon "sa sidlakan [Gr., *a·na·to·lei′,* sa literal, "pagsubang"]," sama sa giingon sa ubang mga hubad sa Bibliya, sila wala magpasabot nga kadto maoy sa S sa ilang yuta, hinunoa sila nakakita niini gikan sa Sidlakan o sa dihang didto sila sa Sidlakan.—Mat 2:2, *ftn* sa *Rbi8.*

SIDLAKAN, TAGA-. Ang katawhan niining mga yutaa giisip sa Hebreohanong mga magsusulat ingong naggikan "sa Sidlakan." Kini nga dapit

maoy saylo sa utlanan sa Israel dili lamang sa sidlakan kondili hangtod pa usab sa amihanan-sidlakan ug sa habagatan-sidlakan paingon sa Arabia. (Gen 25:6; Jer 49:28) Busa sa dihang si Jacob miadto sa panimalay ni Laban didto sa Haran, siya miadto "sa yuta sa mga taga-Sidlakan," sa AS sa Canaan.—Gen 29:1.

Si Job gitawag nga "ang labing bantogan sa tanan nga taga-Sidlakan [sa literal, mga anak nga lalaki sa Sidlakan]." (Job 1:3, *ftn* sa *Rbi8*) Ang kasundalohan nga nanghasi sa Israel sa wala pa si Gideon motindog ug maglaglag kanila gilangkoban sa mga Amalekanhon ug mga Midianhon dugang pa sa "mga taga-Sidlakan," nga wala ipaila dinhi. (Huk 6:3, 33; 7:12; 8:10) Apan ang mga taga-Sidlakan, nga nabantog sa ilang kaalam, nalabwan ni Solomon niining bahina. (1Ha 4:30) Ang gitawag nga mga maalamong tawo, o mga Mago, kinsa miduaw sa bata nga si Jesus maoy "mga astrologo gikan sa sidlakang mga bahin."—Mat 2:1, 2, 11.

SIDLAKANG DAGAT. Tan-awa ang DAGAT SA ASIN.

SIDON, TAGA-SIDON. Ang panganayng anak nga lalaki ni Canaan nga si Sidon mao ang katigulangan sa mga taga-Sidon. Ang dunggoanang lungsod sa Sidon ginganlan sumala sa ngalan sa ilang katigulangan, ug sulod sa daghang katuigan mao kini ang pangunang siyudad sa mga Fenicianhon, ingon sa pagtawag sa mga Grego sa mga taga-Sidon. Karong adlawa kining siyudara nailhan ingong Saida.

Usa ka kolonya sa mga taga-Sidon ang nanimuyo usab mga 35 km (22 mi) sa H sa Sidon ug nagtawag sa maong dapit nga Tiro. Sa kadugayan ang Sidon nalabwan na sa Tiro sa daghang paagi, apan nailhan gihapon kini ingong puloy-anan sa mga taga-Sidon. Ang hari sa Tiro usahay gitawag nga "hari sa mga taga-Sidon" (1Ha 16:31), ug ang Tiro ug Sidon kanunayng magkauban nga gihisgotan diha sa tagna. (Jer 25:22; 27:3; 47:4; Joe 3:4; Zac 9:2) Tali sa duha ka siyudad mao ang Zarepta, "nga sakop sa Sidon" diin didto si Elias gipakaon sa usa ka babayeng balo panahon sa usa ka dugay nga gutom.—1Ha 17:9; Luc 4:25, 26.

Sa sinugdan ang Sidon giisip nga mao ang A nga utlanan sa mga nasod sa Canaan. (Gen 10:19) Human sakopa ni Josue ang mga hari sa amihanang Canaan (nga gipanggukod hangtod sa A sa "daghag-molupyo nga Sidon"), ang yuta gibahinbahin taliwala sa siyam ug tunga ka tribo nga wala pa makadawat ug pahat. Nianang panahona ang yuta nga nailalom sa pagkontrolar sa Sidon ilogonon pa. (Jos 11:8; 13:2, 6, 7; Num 32:33) Nadawat sa Aser ang kapatagan daplin sa baybayon sa H mismo sa Sidon, ug sumala sa gitagna, ang teritoryo sa Zabulon nahimutang nga ang 'iyang halayong kiliran nag-atubang sa Sidon,' nga mao, sa A nga bahin sa Yutang Saad. (Jos 19:24, 28; Gen 49:13) Apan ang mga Asernon, inay nga abogon ang mga taga-Sidon gikan sa ilang hinatag-sa-Diyos nga teritoryo, nakontento na sa pagpuyo uban kanila. (Huk 1:31, 32; 3:1, 3) Sulod sa yugto sa mga Maghuhukom, gisakop sa tribo ni Dan ang Lais nga lagmit usa ka kolonya sa Sidon, ug giilisdan ug Dan ang ngalan niini. Sayon ra nga nahimo ang maong pagsakop, kay ang katawhan "malinawon ug dili-matahapon," busa wala sila makaandam sa maong pag-atake. (Huk 18:7, 27-29) Gihisgotan usab ang Sidon maylabot sa pagsenso nga gihimo sa adlaw ni David.—2Sa 24:6.

Ingong usa ka dunggoanang siyudad nga nakabaton ug duha sa pipila ka dunggoanan sa kabaybayonan sa Fenicia, ang Sidon nahimong dakong sentro sa pamatigayon diin magtagbo ang mga panon sa magpapanaw ug makigbaylo sa ilang mga baligya sa mga manggad nga gidala sa mga sakayan nga nag-agian diha sa mga agianan sa mga barko sa Mediteranyo. Apil sa mga taga-Sidon mao ang datong mga magpapatigayon, batid nga mga tripulante, ug kusgan nga mga tigbugsay. (Isa 23:2; itandi ang Eze 27:8, 9.) Ang mga taga-Sidon nabantog usab sa ilang kahanas sa paggama ug bildo ug sa ilang paghablon ug sa pagtinag panapton. Nabantog usab sila sa ilang katakos ingong mga mamumutol ug kahoy ug mga tiglaras.—1Ha 5:6; 1Cr 22:4; Esd 3:7.

Relihiyon sa mga Taga-Sidon ug ang Sangpotanan Niini. Kon bahin sa relihiyon, mahugaw ang mga taga-Sidon; ang malaw-ayng seksuwal nga kahilayan maylabot sa diyosa nga si Astoret maoy prominenteng bahin sa ilang pagsimba. Ang mga Israelinhon, nga nagtugot sa mga taga-Sidon nga magpabilin sa ilang taliwala, sa kadugayan nalit-agan sa pagsimba sa ilang bakak nga mga diyos. (Huk 10:6, 7, 11-13) Ang pipila sa langyawng mga asawa nga giminyoan ni Solomon maoy mga taga-Sidon, ug ilang gidaldal ang hari nga mosunod sa dulumtanang diyosa sa pertilidad nga si Astoret. (1Ha 11:1, 4-6; 2Ha 23:13) Si Haring Ahab nagbuhat usab kon unsay daotan sa mga mata ni Jehova pinaagi sa pagpakigminyo kang Jezebel, ang anak nga babaye sa usa ka hari sa Sidon. Unya si Jezebel usab, masibotong nagpasiugda sa bakak nga pagsimba didto sa Israel.—1Ha 16:29-33; 18:18, 19.

Ang mga taga-Sidon gipainom sa kasuko ni Jehova, ang una, pinaagi sa pagkadungog sa mga pahayag sa iyang mga manalagna, ug sa ulahi, pinaagi sa kalaglagan nga gipahamtang sa mga kamot sa mga Babilonyanhon ug sa uban. (Isa 23:4, 12; Jer 25:17, 22; 27:1-8; 47:4; Eze 28:20-24; 32:30;

Joe 3:4-8; Zac 9:1-4) Ang sekular nga kasaysayan nagtaho nga ang mga imperyo sa Babilonya, Persia, Gresya, ug Roma sa tagsatagsa nagdominar sa Sidon.

Ang Kasaysayan sa Sidon sa Unang Siglo K.P. Apan bisan pa sa mahugawng paagi sa pagsimba sa mga taga-Sidon, sila dili sama ka sad-an sa masukihong Israel. Busa si Jesus miingon nga mas maagwanta pa unya sa Adlaw sa Paghukom alang sa katawhan sa Sidon kay niadtong mga Hudiyo sa Corasin ug Betsaida nga misalikway kang Jesus ingong Mesiyas. (Mat 11:20-22; Luc 10:13, 14) Sa ulahi, sa dihang si Jesus nagpanaw sa distrito nga palibot sa Sidon, usa ka babayeng Fenicianhon ang nagpakitag pagtuo kaniya. (Mat 15:21-28; Mar 7:24-31) Apan ang 'mga panon' nga unang giayo ni Jesus, nga ang uban kanila naggikan sa palibot sa Tiro ug Sidon, sa walay duhaduha maoy mga Hudiyo o mga kinabig ang kadaghanan. (Mar 3:7, 8; Luc 6:17) Sa iyang unang panaw paingon sa Roma ingong usa ka binilanggo, si Pablo gitugotan sa pagduaw sa mga igsoon sa Sidon.—Buh 27:1, 3.

Tungod sa mga katarongan nga wala ibutyag sa kasaysayan, si Herodes Agripa I 'buot makiggubat' batok sa mga taga-Sidon nga giabiyohan ug pagkaon gikan sa hari. Sa dihang gitakda ang adlaw sa pakighusay ug ang mga taga-Sidon miabiba kang Herodes ingong namulong nga may "tingog sa usa ka diyos, ug dili sa tawo," gihampak siya sa manulonda ni Jehova mao nga siya gikaon sa mga ulod. —Buh 12:20-23.

SIHON. Usa ka Amorihanong hari sa panahong ang Israel haduol na sa Yutang Saad. Sa usa ka panahon ang gingharian ni Sihon miabot gikan sa bul-oganang walog sa Jabok, diin ang utlanan niini mao ang dominyo ni Haring Og, hangtod sa bul-oganang walog sa Arnon, ug gikan sa Suba sa Jordan pasidlakan hangtod sa desyerto. Ang iyang kaulohang siyudad mao ang Hesbon, sa S sa amihanang tumoy sa Patayng Dagat. (Num 21:23, 24; Jos 12:2, 3) Giilog ni Sihon ang yuta sa Moab sa A sa Arnon, ug mopatim-aw nga iyang gimandoan ang Midian, kay ang mga pangulo sa Midian gitawag ug "mga duke ni Sihon." (Num 21:26-30; Jos 13:21) Sa dihang ang Israel nagpadalag mga mensahero aron mangayog permiso kang Sihon nga moagi sa iyang gingharian diha sa dalan sa hari ug nagsaad nga dili mokuhag bisan unsa gikan sa mga Amorihanon, si Sihon wala motugot ug nagtigom sa iyang kasundalohan aron babagan ang Israel. Didto sa Jahaz siya gipildi ug gipatay.—Num 21:21-24; Deu 1:3, 4; 2:24-35; 3:2, 6.

Makita ang kahinungdanon sa kadaogan sa Israel batok kang Sihon tungod kay gihisgotan kini sa makadaghan diha sa kasaysayan sa Israel, duyog sa kapildihan sa mga Ehiptohanon didto sa Pulang Dagat. Si Moises, Jepte, usa ka salmista, ug ang mga Levihanon human sa pagkadestiyero naggamit usahay niini ingong makapadasig nga panig-ingnan sa mga kadaogan ni Jehova alang sa iyang matinumanong katawhan. (Num 21:34; Deu 31:4; Huk 11:19-22; Neh 9:5, 22; Sal 135:9-12; 136:18, 19) Ang mga taho labot niini ang nag-aghat kang Rahab ug sa mga Gabaonhon nga makigdait sa Israel. (Jos 2:10; 9:9, 10) Ang yuta ni Sihon gibahinbahin taliwala sa mga tribo ni Ruben ug Gad.—Num 21:25, 31, 32; Deu 29:7, 8; Jos 13:8-10, 15-28.

SIHOR [gikan sa Ehiptohanon, nagkahulogang "Linaw ni Horus"]. Lagmit nga kini mao ang kinasidlakang sanga sa Suba sa Nilo diha sa rehiyon sa Delta. Ang Sihor, sa upat ka higayong makaplagan kini sa Hebreohanong teksto, kanunayng gilangkit sa Ehipto. (Jos 13:3, "sanga sa Nilo"; 1Cr 13:5, "suba"; Isa 23:3; Jer 2:18) Samtang ang ubang mga komentarista nag-ingon nga mao ra usab kini ang "bul-oganang walog sa Ehipto" (Num 34:5) nga sagad gituohan nga mao ang Wadi el-ʽArish sa HK sa Gaza, ang Jeremias 2:18 ug Isaias 23:3 daw mas naglangkit niini sa Ehipto ug sa Nilo imbes nga niining ulahi nga bul-oganang walog, o lugot. Ang teksto sa Isaias nga naghisgot sa "binhi sa Sihor" daw partikular nga nagtumong sa sapa nga kanunayng nagaagos (*na·harʹ*) inay sa sapa nga nagaagos sa popanahon lamang (*naʹchal*). Tungod niini ang Sihor, bisan niining duha ka teksto, mas gituohang mao ang kinatumyang sanga sa Nilo nga nahimutang sa sidlakan (human kini mabahin sa ubay-ubayng mga sanga sa pag-abot sa rehiyon sa Delta). Ang nahimutangan niini mahimong mohaom sa paghisgot niini ingong "anaa atubangan sa [nga mao, sa S sa o dapit sa S sa] Ehipto," sumala sa Josue 13:3.

Apan kining ulahi nga teksto maoy bahin sa paghubit sa yuta nga pagasakopon pa sa mga Israelinhon human sa unang mga pagpakiggubat ilalom ni Josue nga naglakip hangtod sa A "sa pagsulod sa Hamat." (Jos 13:1-6) Kadtong nakiglantugi nga kini mao ang Wadi el-ʽArish nagpunting nga sa ubang teksto ang mga utlanan sa panulondon sa Israel giingong gikan sa "bul-oganang walog sa Ehipto" hangtod sa "pagsulod sa Hamat." (Num 34:2, 5, 7, 8) Hinunoa, sa Josue 13:3 gipakita sa ubang mga hubad (*RS, NW*) nga ang paghisgot sa Sihor ("sanga sa Nilo," *NW*) maoy bahin sa mga pulong nga gisal-ot aron makahatag ug makasaysayanhong impormasyon kon hangtod diin sa HK nakaabot ang yuta sa mga Canaanhon sa maong panahon. Pinasukad niini, imbes nga hubiton ang teritoryo nga pagasakopon, ang teksto mahimong nagpakita lamang nga ang mga Canaanhon kas-a nagpuyo

hangtod sa kinatumyang utlanan sa sidlakan diha sa sentro sa Ehipto.

Sa susama, namatikdan nga nagkauyon ang paghisgot sa pagtigom ni David sa katawhan sa Israel gikan sa Sihor ("ang suba sa Ehipto," *NW*) hangtod sa Hamat (sa pagtinguhang dad-on ang arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem) ug ang paghisgot sa pagtigom sa katawhan sa adlaw ni Solomon gikan sa "pagsulod sa Hamat hangtod sa bul-oganang walog sa Ehipto." (1Cr 13:5; 1Ha 8:65) Tingali ang pagpatin-aw niini mao nga sa ulahing gihisgotan (sa panahon ni Solomon) ang asoy naghisgot sa aktuwal nga mga utlanan sa gipuy-an sa mga Israelinhon. Ang rehiyon tali sa Wadi el-ʽArish ug sa sidlakang sanga sa Nilo sa panguna maoy desyerto nga teritoryo ug mga kalibonan, busa kini nga lugot o bul-oganang walog haom nga nagtimaan sa utlanan sa teritoryo nga angayang puy-an sa mga Israelinhon, samtang ang naunang gihisgotan (kang David) lagmit naghubit sa tibuok nga rehiyon nga gipuy-an sa mga Israelinhon, ang rehiyon nga malamposong gigamhan ni David nga miabot gayod hangtod sa utlanan sa Ehipto.

Bisan una pa kang David, si Haring Saul migukod sa mga Amalekanhon hangtod sa Sur "nga nagatubang sa Ehipto" (1Sa 15:7), ug ang dominyo nga nadawat ni Solomon pinaagi kang David giingong nakaabot hangtod sa "utlanan sa Ehipto." (1Ha 4:21) Busa, bisan pag ang teritoryong gipahat ngadto sa mga tribo sa mga Israelinhon wala mosaylo sa "bul-oganang walog sa Ehipto," mopatim-awng dili kini kasumpaki sa gituohan nga ang Sihor mao ang "sanga sa Nilo" diha sa Josue 13:3 ug "ang suba sa Ehipto" diha sa 1 Cronicas 13:5.

Ang pulong "Sihor" dili makaplagan sa Genesis 15:18, diin gisaad ni Jehova kang Abraham ang yuta gikan "sa suba sa Ehipto hangtod sa dakong suba, ang suba sa Eufrates." Busa, dinhi usab, adunay pangutana kon ang "suba [usa ka porma sa *nahar′*] sa Ehipto" nagtumong ba sa usa ka bahin sa Nilo o sa "bul-oganang walog [*na′chal*] sa Ehipto" (ang Wadi el-ʽArish). Ang tubag nagdepende kon gihubit ba dinhi ni Jehova ang aktuwal nga dapit nga gipahat ingong panulondon sa tribo o gitumong ba ang tibuok rehiyon nga gigamhan sa gingharian sa Israel hangtod sa kinalay-ang utlanan niini. Kon ang nauna mao ang gitumong, nan kini nga teksto lagmit mapadapat sa Wadi el-ʽArish; kon ang ulahi, nan kini mapadapat sa Sihor.—Tan-awa ang EHIPTO, BUL-OGANANG WALOG SA.

SIHOR-LIBNAT. Si Eusebius ug Jerome nagtuo nga ang Sihor-libnat sa sinugdan mao ang ngalan sa duha ka dapit, ang Sihor *ug* Labanat. Apan, mopatim-aw nga kini maoy usa ka suba sa utlanan sa Aser. (Jos 19:24-26) Ang pipila ka geograpo naghunahuna nga ang Sihor-libnat mao ang Nahr ez-Zerqa (Nahal Tanninim) nga nagaagos ngadto sa Dagat Mediteranyo, mga 10 km (6 mi) sa H sa Dor.

SIKAR. Usa ka siyudad sa Samaria ug ang dapit nga nahimutangan sa tuboran ni Jacob. Kini nahimutang "duol sa yuta nga gihatag ni Jacob kang Jose nga iyang anak" sa kasikbit sa Sekem. (Ju 4:5, 6; itandi ang Jos 24:32.) Ang mabasa sa *codex* nga Syriac Sinaitic maoy "Sikem" inay nga "Sikar." Apan ang labing maayo nga Gregong mga manuskrito nagpaluyo sa hubad nga "Sikar." Ang pipila sa unang sekular nga mga magsusulat nagpalahi sa Sekem gikan sa Sikar; ang uban wala. Ang dili pa dugayng mga pagpangubkob nakaaghat sa pipila sa pagtuo nga ang Sikar lagmit mao ang balangay sa ʽAskar, 0.7 km (0.4 mi) sa AAS sa tuboran ni Jacob ug mga 1 km (0.6 mi) sa AS sa Sekem.

SIKERON. Usa ka dapit sa utlanan sa Juda. (Jos 15:1, 11) Gituohan sa pipila nga kini lagmit mao ang Tell el-Ful, mga 5 km (3 mi) sa AK sa Ekron (Khirbet el-Muqannaʽ [Tel Miqne]), diin kini gihisgotan uban sa Ekron diha sa asoy sa basahon ni Josue.

SIKLO. Ang pangunang Hebreohanong yunit sa gibug-aton (1Sa 17:5, 7; Eze 4:10; Am 8:5) ug sa kantidad. Pinasukad sa aberids nga gibug-aton sa mga 45 ka bato nga gikulitan ug tinong gibug-aton sa siklo, ang siklo lagmit maoy 11.4 g. Ang usa ka siklo katumbas sa 20 ka *gerah* (Num 3:47; 18:16), ug adunay pamatuod nga ang 50 ka siklo katumbas sa usa ka mina. (Tan-awa ang MINA.) Kon banabanaon sa modernong bili, ang usa ka siklo nga plata mokantidad ug $2.20, ug ang usa ka siklo nga bulawan mokantidad ug $128.45.

Ang siklo sagad nga gihisgotan maylabot sa plata o sa bulawan. (1Cr 21:25; Neh 5:15) Sa wala pa gamita ang mga sensilyo, ang mga piraso sa plata (ug usahay mga piraso sa bulawan) maoy gigamit ingong salapi, ug ang gibug-aton tinoon sa panahon nga himoon ang transaksiyon. (Gen 23:15, 16; Jos 7:21) Ang mga butang maylabot sa tabernakulo usahay gitakda pinaagig mga siklo "sumala sa siklo sa balaang dapit." (Ex 30:13; Lev 5:15; 27:2-7, 25) Lagmit kini maoy aron ipasiugda nga ang bato sa timbangan kinahanglang tukma o, tingali nga kini kinahanglang mahiuyon sa naandang bato sa timbangan nga gigamit diha sa tabernakulo.

Gituohan sa kadaghanan nga ang 'mga pirasong plata' nga sagad gihisgotan diha sa Hebreohanong Kasulatan maoy mga siklo nga plata, ang yunit sa kantidad sa salapi. (Huk 16:5; 1Ha 10:29; Os 3:2) Gipamatud-an kini diha sa *Septuagint* (diin ang Gregong pulong alang sa 'mga pirasong plata' sa Genesis 20:16 pareho ra sa Gregong pulong alang sa 'mga siklo' sa Genesis 23:15, 16) ingon man usab

sa mga Targum. Sumala sa Jeremias 32:9, ang manalagna mibayad ug "pito ka siklo ug napulo ka pirasong plata" alang sa usa ka uma. Tingali kini mao lamay legal nga mga pulong nga nagkahulogang 17 ka siklo nga plata (*AS, Da, NE, RS*), o lagmit, kini nagkahulogang pito ka siklo nga *bulawan* ug napulo ka siklo nga plata.

Ang 2 Samuel 14:26 mahimong magpasabot nga dihay "harianon" nga siklo nga lahi sa ordinaryong siklo, o ang gitumong tingali mao ang naandang bato sa timbangan nga gigamit diha sa palasyo sa hari.

SIKOMORO [Heb., *shiq·mah′;* Gr., *sy·ko·more′a*]. Kini nga kahoy nga gihisgotan diha sa Hebreohanong Kasulatan lahi ra sa sikomoro sa Amihanang Amerika, nga maoy usa ka matang sa kahoyng platano. Dayag nga kini mao ra usab ang kahoyng "sikomoro" nga gihisgotan sa Lucas 19:4. Ang Gregong ngalan niini nga kahoy nagtumong sa usa ka kahoyng igos (Gr., *sy·ke′*) nga may mga dahon nga sama sa mulberi (Gr., *mo·re′a*). Kini nga kahoy (*Ficus sycomorus*) may bunga nga sama sa komon nga igos, apan ang mga dahon niini kaamgid sa mga dahon sa mulberi. Kini moabot sa gihabogong 10 hangtod sa 15 m (33 hangtod sa 50 p), lig-on, ug mabuhi sulod sa gatosan ka tuig. Dili sama sa komon nga igos, ang sikomoro maoy usa ka *evergreen* o kanunayng may mga dahon nga tanom. Bisan tuod ang pormag-kasingkasing nga mga dahon niini mas gagmay kay sa mga dahon sa kahoyng igos, ang mga sanga niini baga ug mosanggaka, ug kining kahoya maayong kasilongan. Tungod niana kini sagad gitanom sa daplin sa mga dalan. Ang mubo, supang nga punoan sa kadugayan mosanggaka ug ang ubos nga mga sanga niini halos mosangyad sa yuta, ug tungod niini kini nga kahoy nga daplin sa dalan daling makatkatan sa usa ka gamayng tawo sama kang Zaqueo aron makita si Jesus.—Luc 19:2-4.

Ang mga sikomoro mamunga nga pinungpong ug kini mas gagmay ug mas ubos ug kalidad kay sa mga bunga sa komon nga kahoyng igos. Sa pagkakaron, nabatasan sa mga Ehiptohanon ug taga-Cipro nga mga tigtanom sa mga kahoyng sikomoro nga tusokon ang linghod pa nga bunga pinaagi sa usa ka lansang o ubang hait nga mga instrumento aron ang bunga mahimong kan-on. Ang pagsamad, o pagtusok, sa mga bunga sa sikomoro sa sayong bahin sa pagpamunga makapagulag daghang gas nga *ethylene,* nga kusog magpadako ug daling magpahinog sa bunga (tulo hangtod sa walo ka pilo). Hinungdanon kini kay kon dili, ang bunga dili modako ug magpabiling gahi o kitkiton sa mga ligwan nga mosulod sa bunga ug himoon kini nga ilang sanayanan. Kini naghatag ug pipila ka detalye bahin sa trabaho ni manalagnang Amos, kinsa naghubit sa iyang kaugalingon ingong "usa ka tig-alima sa mga hayop ug *tigtudyok* sa mga igos sa kahoyng sikomoro."—Am 7:14.

Gawas pa nga ang mga kahoyng sikomoro mabuhi sa Walog sa Jordan (Luc 19:1, 4) ug sa palibot sa Tekoa (Am 1:1; 7:14), mas daghan pa gayod kini diha sa mga kapatagan sa Sepela (1Ha 10:27; 2Cr 1:15; 9:27), ug bisan tuod ang ilang bunga dili samag kalidad sa komon nga kahoyng igos, giisip ni Haring David nga kini bililhon tungod kay ang mga kahoyng sikomoro didto sa Sepela iyang gipaatiman sa usa ka administratibong pangulo. (1Cr 27:28) Ang mga kahoyng sikomoro dayag nga daghan sa Ehipto sa panahon sa Napulo ka Hampak, ug tinubdan gihapon kini sa pagkaon didto karong adlawa. (Sal 78:47) Ang kahoy maoy humokon ug daling masuhopan ug tubig ug mas menos ug kalidad kay sa kahoyng sedro, apan kini durable kaayo ug kasagarang gigamit sa pagpanukod. (Isa 9:10) Ang mga lungon nga kahoyng sikomoro nga gibutangan sa gipreserbar nga mga patayng lawas nakaplagan didto sa mga lubnganan sa Ehipto ug ligon pa gihapon bisag kapin na sa 3,000 ka tuig.

SIKOP [Heb., *dai·yah′*]. Ang Hebreohanong ngalan niini nga langgam makaplagan sa talaan sa mahugawng mga langgam diha sa Deuteronomio 14:13 apan dili makita diha sa susamang talaan sa Levitico 11:14. Ang upat ka Hebreohanong mga manuskrito, ug usab ang Samarianhong *Pentateuch* ug ang Gregong *Septuagint,* wala maglakip sa *dai·yah′* diha sa Deuteronomio 14:13. Gituohan sa ubang mga eskolar nga kini maoy usa ka pagtul-id nga gihimo sa magkokopya nga sa sinugdan gibutang diha sa panaplin apan sa kadugayan gilakip diha sa teksto mismo. Apan, ang plural nga porma (*dai·yohth′*) makita diha sa Isaias 34:15 nga naghubit sa mga langgam nga magtapok diha sa mga kagun-oban sa Edom human kini malaglag.

Dili matino kon unsa gayod kining langgama. Gituohan nga ang Hebreohanong ngalan naggikan sa berbo nga nagkahulogang "sakdop" o "paghagiyos." Ang "sikop" maoy usa ka haom nga hubad, sanglit usa kini ka termino nga mapadapat sa lainlaing paagi ngadto sa bisan unsang langgam nga mandadagit, apan ilabina sa pula nga banog (*Milvus milvus*). Ang kadaghanang modernong mga eskolar naglangkit sa Hebreohanong pulong nga *dai·yah′* ngadto sa banog diin daghang matang niini nga langgam ang makaplagan sa Palestina.—Tan-awa ang BANOG.

SILA. Ang ngalan sa usa ka wala mahibaloi nga dapit sa karaang Jerusalem. Si Haring Jehoas gipatay "didto sa balay sa Bungdo, sa dalan nga palugsong sa Sila."—2Ha 12:20.

SILAS, SILVANO [gikan sa Lat., nga nagkahulogang "Lasang; Kakahoyan"]. Usa ka pangunang membro sa unang-siglong Kristohanong kongregasyon didto sa Jerusalem, usa ka manalagna, ug usa ka kauban ni Pablo sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw. Dayag nga usa siya ka Romanong lungsoranon. (Buh 15:22, 26, 27, 32, 40; 16:19, 25, 37, 38) Lagmit ang ngalang Silvano, nga makaplagan diha sa mga sulat ni Pablo ug Pedro, maoy Linatin nga porma sa Gregong ngalan nga Silas, nga gigamit ni Lucas diha sa Mga Buhat.

Ang kongregasyon sa Jerusalem nagpili kang Silas aron mouban kang Bernabe ug Pablo balik sa Antioquia, Sirya, aron dad-on sa kongregasyon didto ang desisyon mahitungod sa pagtuli.—Buh 15:22, 30-32.

Dili tino kon si Silas nagpabilin ba sa kasilinganan sa Antioquia o kaha mibalik sa Jerusalem. Ang pipila ka manuskrito naundan sa Buhat 15:34, nga mabasa: "Apan gipakamaayo ni Silas nga magpabilin pa didto." Apan ang labing ilado nga mga manuskrito wala maglakip niining bersikuloha. (Tanawa ang *ftn* sa *Rbi8*.) Bisan pa niana si Silas didto sa Antioquia sa pagsugod sa ikaduhang misyonaryong panaw ni Pablo. Sugod didto, siya ug si Pablo mibiyahe paingon sa A ug sa K latas sa Sirya, dayon sa Cilicia ug sa uban pang mga rehiyon sa Asia Minor. Si Timoteo miduyog kanila sa Listra ug si Lucas sa Troas.

Kay gidapit sa pag-adto sa Macedonia pinaagi sa usa ka damgo nga gihatag kang Pablo, sila miestar una sa Filipos. Sa tiyanggihan didto, si Silas ug Pablo gipanggarote ubos sa sugo sa mga mahistrado sibil ug gibutang sa mga sepohan sa bilanggoan, apan sa pagkagabii, samtang sila nag-ampo ug nag-awit ug mga awit, usa ka linog ang nagtangtang sa ilang mga gapos sa bilanggoan ug ang mga pultahan sa bilanggoan nabuksan. Ang magbalantay sa bilanggoan nalisang sa hilabihan ug sa dihang siya nagpatalinghog kang Pablo ug Silas siya nahimong usa ka Kristohanon, ug iyang giatiman ang ilang mga samad gumikan sa pagbunal.—Buh 15:41–16:40.

Ang ilang ministeryo nagmalamposon sa Tesalonica ug Berea, diin si Silas ug Timoteo temporaryong nagpabilin samtang si Pablo mipadayon padulong sa Atenas ug Corinto. (Buh 17:1, 10, 14-16; 18:1) Sa dihang si Silas ug Timoteo sa kataposan nakaapas kang Pablo didto sa Corinto, sila nagpadayon sa pagtabang kang Pablo. Samtang atua didto, sila miduyog kang Pablo sa pagsulat sa duha ka sulat alang sa mga taga-Tesalonica. (1Te 1:1; 2Te 1:1) Si Silas wala na hisgoti pag-usab diha sa makasaysayanhong asoy sa mga panaw ni Pablo.

Pipila ka tuig sa ulahi, sa mga 62-64 K.P., si Pedro misulat sa iyang unang sulat gikan sa Babilonya "pinaagi kang Silvano," dayag nga nagpasabot nga si Silvano nag-alagad ingong sekretaryo ni Pedro. Siya gihubit diha niana ingong "usa ka matinumanong igsoon," ug lagmit nga siya mao ang Silvano nga kanhi nakig-uban kang Pablo.—1Pe 5:12.

SILEM [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nakigdait; nagbayad; nagbalos"]. Ang kinaulahiang ginganlan sa upat ka anak nga lalaki ni Neptali nga gitala lakip sa "mga ngalan sa mga anak nga lalaki ni Israel nga miadto sa Ehipto." (Gen 46:8, 24) Iyang gipundar ang tribonhong banay sa mga Silemnon. (Num 26:49, 50) Sa 1 Cronicas 7:13 ang iyang ngalan giespeling ingong Salum diha sa Masoretikong teksto, bisan tuod nga Silem ang makaplagan diha sa pito ka Hebreohanong mga manuskrito.

SILHI. Amahan ni Azuba, nga asawa ni Asa ug inahan ni Jehosapat.—1Ha 22:41-43; 2Cr 20:31.

SILHIM. Usa ka siyudad sa habagatang bahin sa Juda. (Jos 15:21, 32) Lagmit nga kini mao ra usab ang Saruhen, nga gitalang lakip sa mga siyudad sa teritoryo sa Juda nga iya ni Simeon. (Jos 19:1, 6) Ang talaan sa 1 Cronicas 4:31 mopatim-awng nagtawag niining samang siyudad ingong Saaraim. Gituohan nga lagmit kini mao ang Tell el-Farʽah (Tel Sharuhen), mga 35 km (22 mi) sa K sa Beerseba.

SILINGAN. Usa ka tawo nga nagpuyo sa duol, higala man o kaaway; o, sa espirituwal nga paagi, usa ka tawo nga nagpasundayag ngadto sa uban sa gugma ug kalulot nga gisugo sa Kasulatan, bisan tuod siya nagpuyo sa halayo o dili usa ka paryente o usa ka kauban. Ang usa ka Hebreohanong pulong nga gihubad nga "silingan" mao ang *sha·khen′,* nga nagtumong sa dapit, sa mga siyudad o kaha sa mga tawo, ug naglakip sa mga higala ug mga kaaway.—Jer 49:18; Ru 4:17; Sal 79:4, 12.

Ang ubang kaamgid nga Hebreohanong mga termino nga gihubad sa ubang konteksto ingong "silingan" may diyutayng kalainan sa kahulogan ug naghatag kanatog mas lapad nga pagsabot sa mga relasyon nga giingon sa Hebreohanong Kasulatan. Ang *re′aʽ* nagkahulogang "isigkatawo o isigkaingon, kauban, higala" ug mahimong ikapadapat sa pagkasuod sa relasyon, apan kini sagad nagkahulogang isigkatawo o isigkalungsoranon, siya man usa ka suod nga kauban, nga nagpuyo sa duol o dili. Sa kadaghanang gamit niini diha sa Kasulatan kini gipadapat sa isigkamembro sa estado sa Israel o sa usa ka tawo nga nagpuyo sa Israel. (Ex 20:16; 22:11; Deu 4:42; Pr 11:9) Ang *ʽa·mith′* nagkahulogan nga "kauban" o "isigkatawo" ug sagad nga gigamit sa pagtumong sa usa ka tawo nga kaniya

adunay mga pakiglabot ang laing tawo. (Lev 6:2; 19:15, 17; 25:14, 15) Ang *qa·rohv′,* nga nagkahulogang "duol, hapit na, iglabot," nagtumong sa dapit, panahon, o mga tawo; kini mahimong magkahulogan sa usa ka mas suod nga relasyon kay sa "silingan" ug usahay gihubad nga 'suod nga kaila.' (Ex 32:27; Jos 9:16; Sal 15:3; 38:11; Eze 23:5) Walay usa ra ka Cebuano nga pulong nga bug-os makahubit niining lainlain nga mga kahulogan.

Sa susama, sa Gregong Kasulatan adunay tulo ka pulong nga may diyutayng kalainan sa kahulogan nga sagad gihubad ingong "silingan": ang *gei′ton,* "usa nga nagpuyo sa samang yuta" (Luc 14:12; Ju 9:8); ang *pe·ri′oi·kos,* usa ka adhetibo nga nagkahulogang "nagpuyo sa palibot," nga gigamit ingong usa ka nombre (plural) diha sa Lucas 1:58; ang *plesi′on,* nga nagkahulogang "duol," nga gigamit uban sa artikulong *ho* (ang), sa literal, "ang (usa nga) duol." (Rom 13:10; Efe 4:25) Labot niining Gregong mga pulong, ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* nag-ingon: "[Kining mga pulonga] adunay mas lapad nga kahulogan kay sa Cebuanong pulong nga silingan. Walay mga payag nga nagkatag diha sa mga umahan sa Palestina; ang katawhan, nga nagkatigom diha sa kabalangayan, molakaw ug mopauli gikan sa ilang trabaho. Busa nahimong bahin sa ilang panimalaynong kinabuhi ang pagpakigsandurot sa daghan nilang mga silingan diha sa ilang palibot. Sa ingon, halapad kaayo ang mga termino alang sa silingan. Kini makita gikan sa pangunang mga kinaiyahan sa mga pribilehiyo ug mga katungdanan ingong mga silingan sumala sa gilatid diha sa Kasulatan, (*a*) ang pagkamatinabangon niini, pananglitan, . . . Luc. 10:36; (*b*) ang kasuod niini, pananglitan, Luc. 15:6, 9 . . . Heb. 8:11; (*c*) ang katim-os ug pagkabalaan niini, pananglitan, . . . Rom. 13:10; 15:2; Efe. 4:25; San. 4:12."—1981, Tomo 3, p. 107.

Daotang mga Silingan. Apan, ang pipila nga nagpuyo sa duol lagmit maoy daotang mga silingan, sama sa silingang mga nasod nga naglibot sa Israel. Sa dihang ang templo sa Jerusalem gilaglag sa mga Babilonyanhon niadtong 607 W.K.P., kini nga mga nasod, sama sa Edom, nanagsadya, nga nagtugyan pa gani sa mikalagiw nga mga Hudiyo ngadto sa ilang mga kaaway. (Sal 137:7; Abd 8-14; Miq 4:11) Ang salmista naaghat sa pagsulat: "Nahimo kami nga kaulawan sa among mga silingan [usa ka plural nga porma sa *sha·khen′*], nga yubitonon ug yagayagaan niadtong nag-alirong kanamo." Siya miampo: "Basli ang among mga silingan [usa ka plural nga porma sa *sha·khen′*] ug pito ka pilo nganha sa ilang sabakan sa ilang pagpakaulaw nga ilang gihimo batok kanimo." Sanglit si Jehova 'nagpuyo' taliwala sa Israel, iyang gihisgotan ang mga nasod nga misupak sa iyang katawhan ingong "tanan ko nga daotang mga silingan, nga nanghilabot sa panulondon nga gipapanag-iya ko sa akong katawhan, ang Israel."—Sal 79:4, 12; Jer 12:14; itandi ang Sal 68:16.

Gisugo ang Paghigugma sa Silingan. Sa tibuok Bibliya, ang usa gisugo nga magpakitag gugma, kalulot, pagkamahinatagon, ug pagkamatinabangon ngadto sa silingan, siya nagpuyo man sa duol, usa ka kauban, usa ka isigkaingon o isigkatawo, usa ka suod nga kaila, o kaha usa ka higala. Ang Balaod nagsugo: "Kinahanglan nga imong hukman ang imong isigkatawo [porma sa *'a·mith′*] uban ang hustisya. . . . Dili ka magdumot sa imong igsoon diha sa imong kasingkasing. Magbadlong ka sa imong isigkatawo, aron dili ka magpas-an sa sala uban kaniya . . . ug higugmaon mo ang imong isigkatawo [porma sa *re′a'*] sama sa imong kaugalingon." (Lev 19:15-18) (Sa Gregong *Septuagint* ang pulong nga *re′a'* gihubad dinhi sa Gregong ekspresyon nga *ho ple·si′on.*) Gidayeg ni David ang tawo nga 'wala magbutangbutang pinaagi sa iyang dila. Wala siyay gihimong daotan sa iyang kauban [porma sa *re′a'*], ug wala siyay gihimong pakaulaw batok sa iyang suod nga kaila [porma sa *qa·rohv′*].' (Sal 15:3) Gisubli ang mga sugo sa dili pagdaot sa isigkatawo (*re′a'*), nga dili gani magtamay kaniya o magtinguha sa bisan unsa nga iyang gipanag-iya. —Ex 20:16; Deu 5:21; 27:24; Pr 14:21.

Si apostol Pablo miingon: "Siya nga nagahigugma sa iyang isigkatawo nakatuman sa balaod." Dayon iyang gihisgotan ang pipila sa mga sugo sa Balaod ug mihinapos: "ug ang bisan unsa pang ubang sugo, nalangkob niining pulonga, nga mao, 'Higugmaon mo ang imong silingan [*ple·si′on*] sama sa imong kaugalingon.' Ang gugma dili magabuhat ug daotan ngadto sa silingan [*ple·si′on*]; busa ang gugma mao ang katumanan sa balaod." (Rom 13:8-10; itandi ang Gal 5:14.) Gitawag ni Santiago ang sugo sa paghigugma sa silingan sama sa kaugalingon ingong ang "harianong balaod."—San 2:8.

Ikaduha nga kinadak-ang sugo. Ingong tubag sa usa ka Hudiyo nga nangutana, "Unsang maayo ang kinahanglan ko nga buhaton aron maangkon ang kinabuhing walay kataposan?" ug kinsa buot masayod kon unsa nga mga sugo ang pagatumanon, si Jesus naghisgot sa lima sa Napulo ka Sugo ug nagdugang sa sugo diha sa Levitico 19:18 sa dihang siya miingon: "Higugmaon mo ang imong silingan [*ple·si′on*] sama sa imong kaugalingon." (Mat 19:16-19) Giklasipikar usab niya kini nga sugo ingong ikaduha nga labing hinungdanon diha sa Balaod—usa sa duha diin gipasukad ang tibuok Balaod ug mga Manalagna.—Mat 22:35-40; Mar 12:28-31; Luc 10:25-28.

Kinsa ang akong silingan? Gipalalom usab ni Jesus ang pagpabili sa iyang mga mamiminaw maylabot sa kahulogan sa pulong nga *ple·si′on* sa dihang ang laing tawo, nga buot magpamatuod sa iyang kaugalingon nga matarong, nangutana: “Kinsa ba gayod ang akong silingan [*ple·si′on*]?” Sa sambingay ni Jesus bahin sa maluluy-ong Samarianhon iyang gipasiugda nga bisan tuod ang usa ka tawo nagpuyo sa halayo, o dili usa ka paryente o usa ka higala, ang *tinuod nga silingan* mao ang usa ka tawo nga magpakitag gugma ug kalulot ngadto sa laing tawo ingon sa gisugo sa Kasulatan.—Luc 10:29-37.

Diha sa Estado sa Israel. Sa Hebreohanon 8:11 ang usa ka porma sa Gregong pulong nga *po·li′tes,* ‘lungsoranon,’ makita diha sa kadaghanang Gregong teksto; ang pipila ka ulahing mga manuskrito naghubad niini nga *ple·si′on.* Si Pablo dinhi nagkutlo gikan sa tagna sa pagpasig-uli diha sa Jeremias 31:34, nga gipamulong alang niadtong anaa sa estado sa Israel: “ ‘Ug sila dili na magtudlo ang matag usa sa iyang *isigkaingon* [porma sa *re′a‘*] ug ang matag usa sa iyang igsoon, nga mag-ingon, “Ilha ninyo si Jehova!” kay silang tanan makaila man kanako, gikan sa labing ubos kanila bisan hangtod sa labing dako kanila,’ mao ang giingon ni Jehova.” Gipadapat kini ni Pablo ngadto sa espiritwal nga “balaang nasod,” ang “Israel sa Diyos,” nga nag-ingon: “Ug sila dili na gayod magtudlo ang matag usa sa iyang *isigkalungsoranon* ug ang matag usa sa iyang igsoon . . . ”

Tambag Gikan sa Mga Proverbio. Bisan tuod tabangan sa usa ka tawo ang iyang silingan ug higugmaon siya, kinahanglan usab siyang magbantay nga dili mahimong labing suod nga higala sa iyang silingan o isigkatawo—aron malikayan ang pagpamentaha o pag-abuso kaniya. Gipahayag sa proverbio kining maong ideya pinaagi niining mga pulonga: “Ayaw pakanunaya ang imong tiil sa balay sa imong isigkatawo [porma sa *re′a‘*], aron siya dili mapul-an kanimo ug magdumot kanimo.” —Pr 25:17.

Apan, ang pagtuo ug pagsalig sa usa ka higala, ug ang awhag sa pagsangpit sa maong tawo sa panahon sa panginahanglan gitambag diha sa Mga Proverbio: “Ayaw biyai ang imong higala o ang higala sa imong amahan, ug ayaw pagsulod sa balay sa imong igsoon sa adlaw sa imong katalagman. Maayo pa ang usa ka silingan [*sha·khen′*] nga anaa sa haduol kay sa usa ka igsoon nga atua sa halayo.” (Pr 27:10) Mopatim-awng giingon dinhi sa magsusulat nga ang usa ka suod nga higala sa pamilya mao ang angayng pabilhan ug angayng pangayoan ug tabang inay sa suod kaayo nga paryente sama sa usa ka igsoon, kon kana nga igsoon atua sa halayo, tungod kay siya lagmit dili andam o wala sa paborableng kahimtang nga makatabang sama sa higala sa pamilya.

SILOA [Tigdala]. Mopatim-aw nga ang ngalan nga Siloa nagtumong sa usa ka agianan sa tubig o kanal sa Jerusalem. Usa ka karaang kanal ang naggikan sa baba sa langob sa Tubod sa Gihon paingon sa Walog sa Kidron ug sa palibot sa tumoy sa HS nga bungtod padulong sa usa ka linaw diin magtagbo ang mga walog sa Hinnom ug Tyropoeon. Tungod kay pahanayhay ang kanal ug mga 4 o 5 mm matag metros (wala pay 0.2 pul. matag yarda), hinay ang pagdagayday sa tubig, usa ka paghubit nga mohaom sa giingong ang “katubigan sa Siloa nga hinayng nagaagay.” Ang paghisgot niini nga “katubigan sa Siloa” sa Isaias 8:6 maoy mahulagwayon ug naghawas sa tinubdan sa tinuod nga kaluwasan ug kasegurohan.

SILOAM [gikan sa Heb., nga nagkahulogang “Gipadala; Pinadala”]. Usa ka linaw sa Jerusalem diin gisugo ni Jesu-Kristo ang usa ka tawong buta sa paghilam-os didto aron siya makakita na. (Ju 9:6, 7, 11; HULAGWAY, Tomo. 2, p. 950) Ang mga arkeologo nagtuo nga kini mao ang linaw sa unang siglo nga nakubkoban di pa dugay, nga ang tubig naggikan sa tubod sa Gihon. Ang maong linaw nahimutang mga 100 m (330 p) HS sa Birket Silwan (gitawag sab nga Linaw sa Siloam). Trapezoid ang porma niini, ug kini may mga ang-ang sa labing menos tulo ka kiliran niini. Ang usa ka kiliran may gitas-ong 70 m (225 p), pero wala pa mahumag kubkob ang tibuok linaw.

Bahin sa inskripsiyon sa Siloam, tan-awa ang EZEQUIAS; usab ang HULAGWAY, Tomo 1, p. 960.

Sa mga adlaw sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, dayag nga nahibalo ang kadaghanan nga ang “torre sa Siloam” nahugno, diin namatay ang 18 ka tawo. Gituohan nga kini nga torre nahimutang sa Tagaytay sa Opel, apan ang tukmang nahimutangan niini sa Jerusalem wala mahibaloi.—Luc 13:4.

SILOT. Tan-awa ang KRIMEN UG SILOT.

SILSA [Ikatulo; Tulo ka Bahin]. Usa ka maisog, gamhanang pangulo sa tribo ni Aser; anak nga lalaki o kaliwat ni Zopa.—1Cr 7:36, 37, 40.

SILVANO. Tan-awa ang SILAS, SILVANO.

SIMEA [lagmit pinamubo sa Semaias, nga nagkahulogang “Si Jehova Namati (Nagpatalinghog)”].

1. Usa ka Merarihanong Levihanon.—1Cr 6:29, 30.

2. Katigulangan sa maghohoni sa templo nga si Asap sa Levihanong banay ni Gerson (Gersom). —1Cr 6:1, 39, 43; Ex 6:16.

3. Anak nga lalaki ni Miklot, usa ka Benjaminhon nga kadugo sa mga katigulangan ni Haring Saul; gitawag usab nga Simeam.—1Cr 8:32; 9:35-39.

4. Laing ngalan sa igsoong lalaki ni David nga si Sammah. Ang ikatulong anak nga lalaki ni Jese, busa magulang ni David.—1Sa 16:9; 2Sa 13:3, 32; 1Cr 2:13, 15; 20:7; tan-awa ang SAMMAH Num. 2.

5. Usa ka anak nga lalaki nga gipanganak ni Batseba kang David. (1Cr 3:5) Sa ubang teksto siya gitawag ug Samua.—2Sa 5:14; 1Cr 14:4.

SIMEAM. Anak nga lalaki ni Miklot, kinsa mopatim-aw nga nagpuyo sa Jerusalem. Kini nga Benjaminhon maoy kabanay sa mga katigulangan ni Haring Saul. (1Cr 9:35-39) Gitawag siya nga Simea sa 1 Cronicas 8:32.

SIMEAT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pamati; patalinghog"]. Usa ka babayeng Ammonhanon kansang anak nga lalaki maoy usa sa mga mipatay kang Haring Jehoas sa Juda.—2Ha 12:20, 21; 2Cr 24:25, 26.

SIMEATANHON. Usa ka Kenihanong banay sa mga eskriba nga nagpuyo sa Jabez. Ang ilang kalangkitan diha sa mga talaan sa kaliwatan ni Juda wala mahibaloi.—1Cr 2:55.

SIMEI [lagmit pinamubo sa Semaias, nga nagkahulogang "Si Jehova Namati (Nagpatalinghog)"].

1. Ikaduhang ginganlan nga anak nga lalaki ni Gerson (Gersom); apo ni Levi. (Ex 6:16, 17; Num 3: 17, 18; 1Cr 6:16, 17) Ang pipila ka Simeihanong banay sa mga Levihanon naggikan kaniya.—Num 3:21-26; 1Cr 23:7, 10, 11; Zac 12:13.

2. Usa ka Rubenhon kansang kaliwat nga si Beerah, usa ka pangulo, gidestiyero sa Asiryanhon nga si Haring Tilgat-pilneser (Tiglat-pileser III). —1Cr 5:1, 4-6.

3. Usa ka Merarihanon nga Levihanon.—1Cr 6:29.

4. Usa ka Gersonhon nga Levihanon; katigulangan ni Asap.—1Cr 6:39, 42.

5. Usa ka Benjaminhon kansang siyam ka anak nga lalaki (o mga kaliwat) maoy mga pangulo sa mga balay o banay sa mga katigulangan nga nagpuyo sa Jerusalem. (1Cr 8:1, 19-21, 28) Lagmit siya ang gitawag nga Sema sa 1 Cronicas 8:13 kinsa gipaila ingong usa ka pangulo sa banay sa Aijalon.

6. Usa ka Simeonhon, ang anak nga lalaki ni Zacur; siya may 16 ka anak nga lalaki ug 6 ka anak nga babaye.—1Cr 4:24-27.

7. Usa sa mga igsoong lalaki ni David.—2Sa 21:21; tan-awa ang SAMMAH Num. 2.

8. Usa ka kaliwat ni Gerson pinaagi kang Ladan. Sa panahon sa paghari ni David, tulo ka anak nga lalaki (o mga kaliwat) ni Simei maoy mga pangulo sa Levihanong mga banay.—1Cr 23:8, 9.

9. Pangulo sa ikanapulo nga dibisyon sa mga maghohoni nga Levihanon; anak nga lalaki ni Jedutun.—1Cr 25:1, 3, 17.

10. Tig-atiman sa mga parasan ni David; usa ka Ramatnon.—1Cr 27:27.

11. Usa ka maunongong tigpaluyo ni Haring David nga wala moduyog sa panagkunsabo ni Adonias. (1Ha 1:8) Gituohan nga siya mao usab ang Simei nga gitudlo ingong luyoluyo sa pagtaganag pagkaon ni Haring Solomon sa teritoryo sa Benjamin; anak nga lalaki ni Ela.—1Ha 4:7, 18.

12. Usa ka Benjaminhon gikan sa balangay sa Bahurim. Si Simei nga anak nga lalaki ni Gera nga sakop sa usa ka banay sa balay ni Haring Saul, naghambin ug kayugot kang David sulod sa daghang katuigan human si Saul mamatay ug matangtang gikan kaniya ang pagkahari gikan sa iyang balay. Si Simei nakakitag higayon aron ipahungaw ang iyang dugay nang giluom nga kapungot sa dihang si David ug ang iyang mga kaubanan mikalagiw gikan sa Jerusalem tungod sa pagrebelde ni Absalom. Sa unahan ug diyutay sa S sa Bukid sa mga Olibo, si Simei, samtang miabay paglakaw, naglabay ug mga bato ug nagsaliyab ug abog ngadto kanila ug nagtunglo kang David. Si Abisai mihangyo kang David nga tugotan siyang patyon si Simei, apan midumili si David, ug naglaom nga basin ang tunglo ni Simei himoon ni Jehova nga usa ka panalangin.—2Sa 16:5-13.

Sa pagbalik ni David, sa dihang nabali ang panghitabo, si Simei ug ang usa ka libong uban pang Benjaminhon mao ang unang misugat kaniya, si Simei miyukbo sa iyang atubangan ug nagpakitag paghinulsol sa iyang mga sala. Sa makausa pa buot ni Abisai nga patyon si Simei, apan sa gihapon wala kini itugot ni David, ug niining higayona siya nanumpa nga dili niya patyon si Simei. (2Sa 19:15-23) Hinunoa, una pa siya mamatay giingnan ni David si Solomon nga 'dad-on ang mga uban ni Simei ngadto sa Sheol uban ang dugo.'—1Ha 2:8, 9.

Sa sinugdanan sa iyang paghari, gipatawag ni Solomon si Simei ug gisugo nga pabalhinon ngadto sa Jerusalem ug dili pabiyaon sa siyudad; kon siya mobiya gani sa siyudad, siya pagapatyon. Miuyon si Simei niini nga mga kondisyon, apan tulo ka tuig sa ulahi siya mibiya sa siyudad aron mabawi ang duha sa iyang mga ulipon nga mikalagiw ngadto sa Gat. Sa pagkasayod niini nga paglapas, gipatawag ni Solomon si Simei aron manubag sa pagbungkag sa iyang panumpa kang Jehova ug gimandoan si Benaias sa pagpatay kaniya.—1Ha 2:36-46.

13. Usa ka Levihanong kaliwat ni Heman nga nagbalaan sa iyang kaugalingon ug mitabang sa paglabay sa mahugaw nga mga butang nga gikuha gikan sa templo sa sinugdanan sa paghari ni

Ezequias. (2Cr 29:12, 14-16) Lagmit mao ra usab ang Num. 14.

14. Ang Levihanon nga ikaduhang tinugyanan sa pagtigom sa daghang amot ug sa ikapulo nga gidala ngadto sa templo panahon sa paghari ni Ezequias. (2Cr 31:11-13) Lagmit mao ra usab ang Num. 13.

15. Katigulangan ni Mardokeo; sakop sa tribo ni Benjamin.—Est 2:5.

16. Igsoong lalaki ni Gobernador Zorobabel; kaliwat ni David diha sa tribo ni Juda.—1Cr 3:19.

17. Usa sa mga Levihanon nga nagpabiya sa ilang langyaw nga mga asawa ug mga anak sa dihang gibadlong ni Esdras tungod sa ilang mga pagpakig-alyansa sa kaminyoon uban sa mga langyaw. —Esd 10:10, 11, 23, 44.

18, 19. Duha ka Israelinhon, mga anak nga lalaki ni Hasum ug Binui, nga nagpapahawa usab sa ilang langyaw nga mga asawa ug mga anak.—Esd 10:33, 38, 44.

SIMEIHANON [Kang (Iya ni) Simei]. Mga kaliwat ni Simei nga anak nga lalaki ni Gerson ug apo ni Levi. (Ex 6:16, 17) Sa dihang gihimo ang unang pagsenso didto sa kamingawan, mikabat ug 7,500 ang narehistro nga mga Simeihanon ug mga Libnihanon ("ang mga banay sa mga Gersonhon"). (Num 3:20b-22) Ang mga Simeihanon nagkampo uban sa mga Libnihanon sa "luyo sa tabernakulo," nga mao, dapit sa K. Ingong mga Gersonhon, lakip sa ilang mga buluhaton ingong mga Levihanon mao ang pagdala, pagtukod, ug pag-atiman sa tabernakulo ug sa mga tabon niini, ingon man sa mga kortina sa sawang, sa mga tabil (sa ganghaan sa sawang ug sa tolda), ug sa mga pisi sa tolda. —Ex 26:1, 7, 14, 36; 27:9, 16; Num 3:23-26.

Si Simei may upat ka anak nga lalaki—si Jahat, Zina, Jeus, ug Beria. Apan sanglit ang ulahing duha walay daghang anak nga mga lalaki, sila nag-usa aron mahimong "usa ka balay sa amahan nga usa ka hut-ong nga nangatungdanan." Kini gihisgotan sa panahon ni David sa dihang mipatim-aw nga ang natudlong buluhaton sa tabernakulo sa mga Simeihanon gibahin taliwala niining tulo ka banay. (1Cr 23:6, 7, 10, 11) Sa tagna ni Zacarias linaing gilakip ang banay sa mga Simeihanon taliwala niadtong nagminatay sa hilabihan tungod "sa Usa nga ilang gidughang," usa ka tagna nga nagtumong kang Jesus.—Zac 12:10-13; Ju 19:37.

SIMEON [gikan sa lintunganayng pulong nga Heb. nga nagkahulogang "pamati, pagpamati; patalinghog"].

1. Ang ikaduha sa 12 ka anak nga lalaki ni Jacob; ginganlan siya niining ngalana kay matod pa ni Lea nga iyang inahan, "si Jehova *namati*, sa pagkaagi nga ako gidumtan ug busa siya naghatag usab kanako niining usa."—Gen 29:32, 33; 35:23-26; 48:5; Ex 1:1-4; 1Cr 2:1, 2.

Sa dihang ang iyang amahan nga si Jacob nagkampo duol sa Sekem, si Simeon, uban ni Levi nga iyang manghod nga sunod kaniya, naglungot-lungot gayod sa kasuko ug nagtinguha nga manimalos. Kadto nga kasuko dili makataronganon ug mabangis. Wala hisayri o uyoni sa ilang amahan, sila nagbuotbuot sa pagpanimalos sa dungog sa ilang manghod nga babayeng si Dina pinaagi sa pagpatay sa mga Sekemnon, ug kini nagdalag pagkasinalikway sa tibuok banay ni Jacob.—Gen 34:1-31.

Sa ulahi si Simeon nalangkit sa daotang buhat sa dihang siya ug ang iyang mga igsoon naglaraw sa pagpatay kang Jose. (Gen 37:12-28, 36) Ingong ikaduha sa kinamagulangan, wala iasoy kon si Simeon ba o dili ang utok sa laraw sa paghunos sa kinabuhi ni Jose. Katuigan sa ulahi, sa dihang si Jose ingong administrador sa pagkaon sa Ehipto nagsulay sa iyang mga igsoon, si Simeon ang gipili ni Jose nga gaposon ug bilanggoon hangtod nga si Benjamin madala sa iyang ubang mga igsoon ngadto sa Ehipto.—Gen 42:14-24, 34-36; 43:15, 23.

Sa hapit nang mamatay si Jacob, sa dihang iyang gipanalanginan ang iyang mga anak, si Jacob nahinumdom, apan wala mouyon, sa kapintas ni Simeon ug Levi labot sa mga Sekemnon daghang katuigan na ang milabay, nga nag-ingon: "Mga galamiton sa kapintasan ang ilang mga hinagiban sa pagpatay. Sa ilang suod nga pundok ayaw pagadto, Oh kalag ko. Sa ilang kongregasyon ayaw pagpakighiusa, Oh galamhan ko, tungod kay sa ilang kasuko gipatay nila ang mga tawo, ug sa ilang pagkamabuotbuoton gikitnan nila ang mga torong baka. Tinunglo ang ilang kasuko, tungod kay kini mapintas, ug ang ilang mabangis nga kasuko, tungod kay kini nagmaharason. Ipabahinbahin sila kanako diha kang Jacob ug ipatibulaag sila kanako diha kang Israel." (Gen 49:5-7) Tungod niana gihanaw ni Jacob ang paglaom ni Simeon nga siya ang makadawat sa katungod sa pagkapanganay nga wala maangkon sa iyang magulang nga si Ruben. Si Simeon may unom ka anak nga lalaki, usa kanila gikan sa babayeng Canaanhon. Ingon sa gitagna, ang tribonhong pahat ni Simeon wala mahiusa sa pahat ni Levi, kondili kining duha 'natibulaag'; bisan sa kaugalingon niyang teritoryo, ang pahat ni Simeon nagkabulagbulag ingong sakop nga mga siyudad sulod sa teritoryo sa Juda.—Gen 46:10; Ex 6:15; 1Cr 4:24; Jos 19:1.

2. Ang tribo sa Israel nga naggikan sa mga banay sa unom ka anak nga lalaki ni Simeon: si Jemuel, Jamin, Ohad, Jakin, Zohar, ug Shaul. (Gen 46:10; Ex 6:15) Sa nagpanaw ang Israel sa

kamingawan, ang Simeon nagkampo uban sa Ruben ug Gad sa H sa tabernakulo, nga ang Ruben ang nangulo sa tulo-ka-tribo nga dibisyon. Sa ilang paglakaw, kining sama nga kahikayan sa mga tribo ang gisunod, nga si Selumiel ang nagsilbing pangulo sa Simeon, sa kampo ug sa kasundalohan niini.—Num 1:4, 6; 2:10-15; 10:18-20.

Pagkunhod sa Populasyon sa Tribo. Sa panahon sa unang pagsenso nga gihimo usa ka tuig human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto, dihay 59,300 ka lig-on ug lawas nga mga lalaki nga 20 anyos pataas nga kuwalipikadong magsundalo gikan sa tribo ni Simeon. (Num 1:1-3, 22, 23) Hinunoa, mga 39 ka tuig sa ulahi, gipakita sa ikaduhang pagsenso nga ang tribo mikunhod pag-ayo, kay diha na lamay 22,200 ang nahibilin nga kuwalipikadong magsundalo. Kini nga pagkunhod mokabat ug kapin sa 62 porsiyento, nga mas dako pa kay sa nasinati sa ubang mga tribo.—Num 26:1, 2, 12-14.

Si Moises wala maghisgot sa ngalan ni Simeon sa iyang panamilit nga panalangin sa Israel. Wala kini magpasabot nga ang tribo wala panalangini, kay kini giapil man sa kataposan diha sa panalangin alang sa tanan. (Deu 33:6-24, 29) Ang Simeon mao ang unang ginganlan sa mga tribo nga gitudlong mobarog sa Bukid sa Gerizim may kalabotan sa mga panalangin nga ipahayag.—Deu 27:11, 12.

Walay duhaduha nga gitagad ang pagkunhod sa populasyon sa Simeon sa dihang gipahat ang tagsatagsa ka teritoryo sa Yutang Saad; ang tribo wala hatagig nahilain, tibuok nga bahin apan hinuon, mga siyudad nga bug-os anaa sa sulod sa teritoryo sa Juda. Busa natuman ang tagna nga gipahayag ni Jacob sa dihang himalatyon na siya kapin sa 200 na ka tuig ang milabay. (Num 34:16-20; Jos 19:1-9; itandi ang Gen 49:5-7.) Ang Simeon kauban sa Juda sa pag-ilog niini nga mga teritoryo gikan sa mga kamot sa mga Canaanhon. (Huk 1:1-3, 17) Ang sakop nga mga siyudad diha sa panulondon sa Simeon gigahin usab alang sa tribo ni Levi.—Jos 21:4, 9, 10; 1Cr 6:64, 65.

Gihisgotan sa Ulahing Kasaysayan sa Bibliya. Ang mga Simeonhon gihisgotan sa panapanahon sa ulahing kasaysayan sa Israel—sa panahon ni David (1Cr 4:24-31; 12:23, 25; 27:16), sa mga adlaw ni Asa (2Cr 15:8, 9), ug sa panahon ni Josias (2Cr 34:1-3, 6, 7). Kining ulahi nga paghisgot sa mga reporma ni Josias nagpakita nga, bisan tuod kini nahimutang sa teritoryo sa Juda, ang Simeon nakig-abin sa politika ug sa relihiyon sa amihanang gingharian. Mopatim-aw nga sa mga adlaw ni Ezequias gipatay sa 500 ka Simeonhon ang nahibilin sa mga Amalekanhon ug nanimuyo sa ilang dapit.—1Cr 4:41-43.

Sa mga basahon sa tagna sa Ezequiel ug Pinadayag, ang ngalan ni Simeon makaplagan apil sa ubang mga tribo sa Israel. Ang hikting luna sa teritoryo nga gipahat sa Simeon nga nakita ni Ezequiel sa panan-awon labot sa plano sa pagbahinbahin sa Yutang Saad nahimutang taliwala sa Benjamin ug Isacar, H sa "balaang amot." Apan ang ganghaan nga gipahat sa Simeon sa H sa balaang siyudad nahimutang uban sa mga ganghaan nga ginganlan sa ngalan ni Isacar ug Zabulon. (Eze 48:21-25, 28, 33) Sa panan-awon sa Pinadayag kapitulo 7 labot sa 144,000 ka tinimbrehan, ang Simeon mao ang ikapitong tribo nga gitala.—Pin 7:7.

3. Usa ka katigulangan ni Maria nga inahan ni Jesus.—Luc 3:30.

4. Ang matarong, masimbahong tigulang nga lalaki nga misulod sa templo sa mismong adlaw nga gidala ni Jose ug Maria ang bata nga si Jesus. Gipadayag sa Diyos kang Simeon nga sa dili pa siya mamatay iyang makita ang Kristo. Busa iyang gikugos ang bata, gidayeg si Jehova, ug uban sa balaang espiritu diha kaniya, siya nagpahayag sa inahan sa bata: "Kini siya gibutang alang sa pagkapukan ug sa pagbangon pag-usab sa daghan sa Israel." Gitagna usab ni Simeon nga si Maria maguol sa hilabihan, nga samag pagalapsan sa usa ka espada, tungod sa masakit nga kamatayon sa iyang anak.—Luc 2:22, 25-35.

5. Ang laing porma sa ngalan ni Simon (Pedro) nga gigamit kas-a ni Santiago sa konseho sa Jerusalem.—Buh 15:14.

6. Usa sa mga manalagna ug mga magtutudlo sa kongregasyon sa Antioquia, Sirya, nga nagpatong sa ilang mga kamot diha kang Bernabe ug Pablo human itudlo sa balaang espiritu kining duha alang sa misyonaryong buluhaton. Ang angga ni Simeon sa Latin maoy Nigro.—Buh 13:1-3.

SIMEONHON [Kang (Iya ni) Simeon]. Ang mga kaliwat sa ikaduhang anak nga lalaki ni Jacob nga si Simeon. Human sa duolan ug 40 ka tuig nga paglatagaw sa kamingawan, ang gidaghanon sa mga lalaking Simeonhon nga 20 anyos ug pataas ug kuwalipikado nga magsundalo mikabat lamang ug 22,200, nga maoy kinagamyan sa 12 ka tribo. Gibahin sila ngadto sa lima ka pangunang banay—ang mga Nemuelnon, Jaminhon, Jakinhon, Zerahanon, ug Shaulnon. (Num 25:14; 26:1, 2, 12-14; Jos 21:4; 1Cr 27:16) Kon diha man ganiy mga kaliwat ang ikaunom nga anak nga lalaki nga si Ohad, sa dihang gihimo kining ikaduhang pagsenso, lagmit sila diyutay ra kaayo aron itala pa ingong bulag nga banay.—Gen 46:10; Ex 6:15.

SIMON [gikan sa lintunganayng pulong nga Heb. nga nagkahulogang "pamati; patalinghog"].

1. Si Simon Iskariote, ang amahan ni Judas nga nagbudhi kang Jesus.—Ju 6:71; 13:2, 26.

2. Laing ngalan ni apostol Pedro.—Mar 3:16; tan-awa ang PEDRO.

3. Usa ka apostol ni Jesu-Kristo, nga gipalahi gikan kang Simon Pedro pinaagi sa terminong "Kananeyo." (Mat 10:4; Mar 3:18) Bisan tuod nga posibleng si Simon sakop kanhi sa mga Zealot (o mga Masiboton), nga usa ka Hudiyohanong partido nga batok sa mga Romano, tingali maoy tungod sa iyang relihiyosong kasibot nga siya gitawag nga "ang masiboton," o "ang zealot."—Luc 6:15, *ftn* sa *Rbi8;* Buh 1:13.

4. Usa ka manghod nga igsoon ni Jesus sa inahan. (Mat 13:55; Mar 6:3) Bisan tuod dili pa siya magtutuo sa wala pa ang Pista sa mga Tabernakulo niadtong 32 K.P. (Ju 7:2-8), lagmit siya nahimo rang tinun-an sa ulahi. Ang unodnong mga igsoon ni Jesus maoy lakip sa panon sa mga 120 ka tinun-an didto sa Jerusalem panahon sa Pentekostes 33 K.P., bisan tuod si Simon wala nganli sa espesipiko nga diha nianang tungora.—Buh 1:14, 15.

5. Usa ka Pariseo nga sa iyang balay mikaon si Jesus. Didto sa ilaha nga ang usa ka babayeng makasasala nagpakita kang Jesus ug dakong kalulot ug pagtahod, nga naghaplas sa iyang mga tiil ug pinahumotan nga lana.—Luc 7:36-50.

6. Usa ka molupyo sa Betania, nga gihisgotan ingong usa ka "sanlahon" (lagmit mao ang giayo ni Jesus), diin sa iyang balay mikaon si Kristo ug ang iyang mga tinun-an, ingon man ang nabanhawng si Lazaro ug ang iyang mga igsoong babaye nga si Maria ug Marta. Didto si Jesus gidihogan ni Maria ug mahalong pinahumotan nga lana.—Mat 26:6-13; Mar 14:3-9; Ju 12:2-8.

7. Usa ka lumad nga taga-Cirene ug ang amahan ni Alejandro ug Rufo. Ingong usa ka lumalabay nga gikan sa banika, si Simon gipugos sa pag-alagad aron motabang sa pagpas-an sa estaka sa pagsakit ni Jesus.—Mat 27:32; Mar 15:21; Luc 23:26; tan-awa ang CIRENE, TAGA-CIRENE.

8. Usa ka salamangkero sa siyudad sa Samaria kinsa nakapahibulong pag-ayo sa nasod pinaagi sa iyang mga kalaki sa salamangka nga tungod niana ang mga tawo nakaingon mahitungod kaniya: "Kining tawhana mao ang Gahom sa Diyos, nga matawag ug Bantogan." Tungod sa ministeryo ni Felipe, si Simon "nahimong magtutuo" ug nabawtismohan. Sa ulahi, sa dihang nadawat sa mga magtutuo ang balaang espiritu ingong resulta sa pagpandong ni apostol Pedro ug Juan sa ilang mga kamot diha kanila, si Simon nagpakitag daotang motibo, nga nagtanyag ug salapi alang sa awtoridad nga gikinahanglan aron nga kadtong pandongan niya sa iyang mga kamot makadawat ug balaang espiritu. Si Pedro kusganong nagbadlong kaniya, nga nagsulti kang Simon nga ang iyang kasingkasing dili matul-id sa panan-aw sa Diyos ug nag-awhag kaniya nga maghinulsol ug mag-ampo aron mapasaylo. Sa pagtubag, gihangyo ni Simon kini nga mga apostoles nga mangamuyo kang Jehova alang kaniya.—Buh 8:9-24.

9. Usa ka magtitinag-panit sa Jope nga sa iyang balay, nga daplin sa dagat, giabiabi si apostol Pedro sulod sa ubay-ubayng mga adlaw niadtong 36 K.P. —Buh 9:43; 10:6, 17, 32.

SIMRAT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "bantay"]. Usa ka Benjaminhong pangulo sa banay didto sa Jerusalem; usa sa siyam ka anak nga lalaki ni Simei.—1Cr 8:19-21, 28.

SIMRI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "bantay"].

1. Usa ka Simeonhon nga katigulangan sa usa sa mga pangulo nga nagpalapad sa teritoryo sa ilang tribo sa mga adlaw ni Ezequias.—1Cr 4:24, 37-41.

2. Amahan sa gamhanang tawo ni David nga si Jediael ug lagmit nga amahan usab ni "Joha nga iyang igsoong lalaki nga Tizihanon."—1Cr 11: 26, 45.

3. Usa ka Merarihanong anak nga lalaki ni Hosa nga gilakip taliwala sa Levihanong mga magbalantay-sa-ganghaan nga gipili pinaagig ripa alang sa buluhaton sa K sa sangtuwaryo. Bisan tuod si Simri dili panganayng anak ni Hosa, ang iyang amahan nagtudlo kaniya ingong pangulo sa balay o banay sa amahan.—1Cr 26:10, 12, 13, 16.

4. Usa sa mga Levihanon nga mitabang sa paglabay sa mahugaw nga mga butang nga gikuha ni Ezequias gikan sa templo; kaliwat ni Elizapan. —2Cr 29:12-16.

SIMRIT. Usa ka babayeng Moabihanon kansang anak nga lalaki nga si Jehozabad maoy usa sa mga mipatay kang Haring Jehoas sa Juda. (2Cr 24: 25, 26) Ang iyang ngalan gigamit ingong ngalan sa lalaki sa 2 Hari 12:21.—Tan-awa ang SOMER Num. 2.

SIMRON.

1. [Tunokong Tanom]. Usa ka anak nga lalaki ni Isacar. (Gen 46:13; 1Cr 7:1) Lakip siya sa "mga anak nga lalaki ni Israel nga miadto sa Ehipto." Ang iyang mga kaliwat, ang mga Simronhon, maoy lakip sa mga banay ni Isacar.—Gen 46:8; Num 26: 23, 24.

2. [Gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "bantay"]. Usa ka lungsod kansang hari miduyog sa panag-abin sa mga Canaanhon nga nagpuyo sa amihanan kinsa gipildi ni Josue didto sa katubigan sa Merom. (Jos 11:1, 5, 8; 12:20; tan-awa ang SIMRON-MERON.) Ang Simron gilakip sa tribonhong pahat ni Zabulon. (Jos 19:10, 15) Gituohan nga kini mao ang Khirbet Sammuniyeh (Tel Shimron), mga 8 km (5 mi) sa K sa Nasaret.

SIMRONHON [Kang (Iya ni) Simron]. Mga kaliwat sa anak nga lalaki ni Isacar nga si Simron. Sa panahon sa ikaduhang pagsenso didto sa kamingawan, ang narehistro niining banaya, lakip niadtong sa tulo ka ubang mga banay nga naglangkob niini nga tribo, mikabat ug 64,300.—Num 26:23-25.

SIMRON-MERON. Usa ka lungsod nga sakop sa usa ka hari nga gipildi ni Josue. (Jos 12:7, 8, 20) Tingali mao kini ang katibuk-ang ngalan sa lungsod sa Simron, o lagmit nga gitawag kini niining ngalana tungod kay ang hari sa Simron maoy usa niadtong gipildi didto sa katubigan sa Merom. (Jos 11:1, 5, 7, 8) Kini nga mga ngalan gibulag sa ubang mga manuskrito ingong duha ka lungsod, ang Simron ug Meron, apan walay dapit nga gitawag ug Meron nga gihisgotan sa ubang mga teksto.

SIMSAI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "adlaw"]. Usa ka eskriba sa administrasyon ni Rehum, ang pangulong opisyal sa kagamhanan sa lalawigan sa Persia sa "unahan sa Suba" nga lakip ang Jerusalem. Si Simsai miapil sa pagsulat kang Artajerjes nga magmamando sa Persia aron mapahunong ang mga Hudiyo sa ilang buluhatong pagtukod pag-usab sa Jerusalem. Si Artajerjes nagpagulag mando sa pagpahunong sa buluhaton, apan kini gipadayon panahon sa paghari sa iyang manununod nga si Haring Dario Hystaspis (Dario I sa Persia).—Esd 4:8-24.

SIN. Usa ka ngalan nga gigamit sa pagtawag sa usa ka kamingawan ug sa usa ka siyudad.

1. Usa ka rehiyon sa kamingawan nga ngadto niini ang mga Israelinhon, lagmit usa ka bulan human sa ilang Pagpanggula gikan sa Ehipto, mibalhin human mobiya sa Elim ug sa usa ka dapit nga gikampohan duol sa Pulang Dagat. Human niini nga kamingawan, diha pay daghang dapit nga gikampohan, lakip ang Dopka, Alus, ug Repidim, una pa sila miabot sa Sinai. (Ex 16:1; 17:1; Num 33:9-15) Didto sa Kamingawan sa Sin nga nahitabo sa kampo ang pagbagulbol ug pagreklamo tungod kay walay makaon nga karne. Dinhi si Jehova nagpadangat ug usa ka panon sa mga buntog nga "milukop sa kampo," ug dinhi ang mga Israelinhon mikaon ug mana sa unang higayon. Dinhi usab nga gisugdan pagpatuman ang balaod sa Igpapahulay.—Ex 16:2-30.

Ang tukmang nahimutangan sa Kamingawan sa Sin dili matino, apan dayag nga ubay kini sa HK nga utlanan sa Peninsula sa Sinai. Ang mga geograpo sagad mipabor sa pagtuo nga mao kini ang balason nga luna nga nailhang Debbet er-Ramleh, nga nahimutang ubay sa tiilan sa Sinai Plateau. Kining desyertong patag duol usab sa gituohang dapit sa Dopka.

2. Ang Sin maoy lakip sa mga siyudad sa Ehipto nga gitakdang makaagom sa espada nga gipadangat nianang yutaa ni Haring Nabucodonosor sa Babilonya. (Eze 30:6, 10, 15, 16) Gitawag kini nga "kuta sa Ehipto." Ang pipila ka awtoridad karong adlawa midawat nga kini mao ang Pelusium nga makaplagan sa Latin nga *Vulgate.* Ang Pelusium maoy usa ka karaan nga kinutaang siyudad nga nahimutang sa pangunang posisyon sa depensa batok sa pagsulong sa mga kaaway gikan sa kontinente sa Asia. Ang nahimutangan niini gituohan sa kadaghanan nga mohaom sa presenteng-adlaw nga Tell el Farame, usa ka dapit nga mga 32 km (20 mi) sa HS sa Port Said diha sa kabaybayonan sa Mediteranyo. Makita sa nagapanawng mga panon o kasundalohan nga molugsong sa kabaybayonan sa Filistia kini nga kuta nga nagdepensa sa agianan pasulod sa Ehipto. Gihisgotan kini ni Haring Ashurbanipal sa Asirya diha sa iyang mga talaan sa kasaysayan. Karong adlawa kining karaan nga dapit gilibotan sa balas ug kalamakan.

SIN [שׂ], **SHIN** [שׁ]. Ang ika-21 nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Kini nga letra gigamit sa paghawas sa duha ka tunog, ug sa ulahing mga yugto, kini gipaila pinaagi sa paggamit ug usa ka diakritikal nga marka. Ang usa ka tulbok nga gibutang sa ibabaw sa walang bahin nga "sungaysungay" [שׂ] litokon nga "s," samtang ang tulbok nga gibutang sa ibabaw sa tuong bahin nga "sungaysungay" [שׁ] litokon nga "sh."

Sa Hebreohanon, ang matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:161-168 nagsugod niini nga letra.

SINAB [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Si Sin [ang diyos-bulan] ang Iyang Amahan"]. Hari sa Adma; usa sa lima ka monarko sa habagatang dapit sa Patayng Dagat kansang pagrebelde batok sa pagkahimong basalyo ngadto kang Kedorlaomer wala molampos.—Gen 14:1-10.

SINAGOGA. Sa Gregong *Septuagint* ang duha ka pulong nga *ek·kle·si'a,* nga nagkahulogang "katigoman" o "kongregasyon," ug *sy·na·go·ge'* (usa ka pagtigom) gigamit nga baylobaylo. Sa ulahi ang pulong nga "sinagoga" nagpasabot sa usa ka dapit o tinukod diin gihimo ang panagkatigom. Apan, wala gayod mahanaw ang orihinal nga kahulogan niini, tungod kay ang terminong Dakong Sinagoga dili man usa ka dakong tinukod kondili maoy usa ka pundok sa iladong mga eskolar, nga gipasidunggan sa pag-establisar sa kanon sa Hebreohanong Kasulatan alang sa Palestinong mga Hudiyo. Gituohan nga kini nagsugod sa mga adlaw ni Esdras o ni Nehemias ug nagpadayon hangtod sa panahon sa Dakong Sanhedrin, sa mga ikatulong siglo W.K.P. Gigamit ni Santiago kining pulonga sa pagtumong sa

usa ka Kristohanong panagkatigom o publikong panagkatigom.—San 2:2.

Sa Pinadayag 2:9; 3:9, ang "sinagoga" nagtumong sa usa ka katigoman nga ubos sa pagmando ni Satanas. Dugang pa, mabasa usab nato ang bahin sa "Sinagoga sa mga Tawong Gipagawas." —Buh 6:9; tan-awa ang TAWONG GIPAGAWAS, TAWONG GAWASNON.

Wala mahibaloi kon kanus-a gayod natukod ang mga sinagoga, apan lagmit kini natukod panahon sa 70-ka-tuig nga pagkadestiyero didto sa Babilonya sa dihang wala nay naglungtad nga templo, o wala madugay human sa pagbalik gikan sa pagkadestiyero, human nga gipasiugda pag-ayo ni Esdras nga saserdote ang panginahanglan sa pagbaton ug kahibalo bahin sa Balaod.

Sa mga adlaw sa yutan-ong ministeryo ni Jesu-Kristo, ang matag lungsod nga lainlain ug gidak-on didto sa Palestina may kaugalingong sinagoga, ug ang dagkong mga siyudad may kapin pa sa usa ka sinagoga. Dihay daghan niini didto sa Jerusalem. Gani dihay usa ka paghisgot sa Kasulatan bahin sa usa ka sinagoga alang sa mga Hudiyo nga gitukod sa usa ka Romanong opisyal sa kasundalohan. (Luc 7:2, 5, 9) Ang mga kagun-oban sa usa sa nindot nga mga sinagoga nga sukad nadiskobrehan nakubkoban didto sa Tell Hum (Kefar Nahum), nga lagmit mao ang dapit sa karaang Capernaum. Kini nga tinukod sa orihinal may duha ka andana. Nagkalainlain ang mga petsa nga gituohan sa mga eskolar kon kanus-a natukod kini nga sinagoga, gikan sa ulahing bahin sa ikaduhang siglo K.P. hangtod sa sayong bahin sa ikalimang siglo K.P. Ang estruktura mismo gitukod diha sa luna sa kanhing sinagoga nga sukad pa sa unang siglo K.P. Ang kanhing sinagoga, nga bahin lang niini ang nakubkoban sa dili pa dugay, maoy 24.2 m (79.4 p) ang gitas-on ug 18.5 m (60.7 p) ang gilapdon.

Ang karaang mga sinagoga may usa ka tipiganan alang sa linukot nga mga basahon sa Kasulatan. Dayag nga ang labing karaan nga kostumbre mao ang pagtipig sa linukot nga mga basahon diha sa gawas sa pangunang tinukod o kaha diha sa usa ka bulag nga lawak. Sa ulahi kini gitipigan diha sa usa ka madaladala nga arka, o kaban, nga ipahiluna diha sa sinagoga panahon sa pagsimba. Sa ulahing mga sinagoga, ang arka nahimong bahin sa estruktura mismo, nga gisampak o gipahiluna diha sa usa sa mga bungbong. Sikbit sa arka ug paatubang sa kongregasyon nahimutang ang mga lingkoranan alang sa nagdumalang mga opisyal sa sinagoga ug alang kang bisan kinsang dungganon nga mga dinapit. (Mat 23:6) Ang Balaod basahon diha sa usa ka habog nga plataporma nga naandang nahimutang sa tunga sa sinagoga. Nahimutang sa palibot sa tulo ka kiliran ang mga lingkoranan sa mga mamiminaw, lagmit lakip niini ang usa ka bulag nga seksiyon alang sa mga babaye. Mopatim-awng giisip nga hinungdanon kon unsa ang posisyon sa tinukod aron matino nga ang mga magsisimba mag-atubang sa Jerusalem. —Itandi ang Dan 6:10.

Programa sa Pagsimba. Ang sinagoga gigamit ingong dapit alang sa pagtudlo, dili alang sa paghalad. Ang mga paghalad gihimo lamang didto sa templo. Mopatim-aw nga lakip sa mga butang nga pagahimoon diha sa sinagoga mao ang pagdayeg, pag-ampo, pag-asoy ug pagbasa sa Kasulatan, maingon man usab ang pagpatin-aw ug pagtambag o pagwali. Lakip sa ilang mga pagdayeg mao ang Mga Salmo. Ang mga pag-ampo, bisan tuod ang kadaghanan gikuha gikan sa Kasulatan, sa ngadtongadto nahimong tag-as ug rituwalistiko ug sagad nga gilitok nga pagpakaaron-ingnon lang o pagpakita ra sa tawo.—Mar 12:40; Luc 20:47.

Ang usa ka bahin sa pagsimba diha sa sinagoga mao ang paglitok sa Shema, o ang katumbas sa pagpahayag sa mga Hudiyo sa ilang pagtuo. Kini ginganlan pinasukad sa unang pulong sa unang teksto nga gigamit, "Pamati [*Shema'*], Oh Israel: Si Jehova nga atong Diyos maoy usa lamang ka Jehova." (Deu 6:4) Ang labing hinungdanong bahin sa pagsimba mao ang pagbasa sa Torah o Pentateuko, nga himoon kada Lunes, Huwebes, ug sa matag Igpapahulay. Sa daghang sinagoga, ang Balaod gieskedyul nga basahon tanan sulod sa usa ka tuig; sa ubang mga sinagoga ang maong programa mokabat ug tulo ka tuig. Tungod sa pagpasiugda sa pagbasa sa Torah, ang tinun-an nga si Santiago nakaingon gayod ngadto sa mga membro sa nagamandong lawas sa Jerusalem: "Sukad sa karaang kapanahonan aduna nay nagmantala kang Moises sa siyudad ug siyudad, tungod kay ang iyang basahon ginabasa sa makusog diha sa mga sinagoga sa matag igpapahulay." (Buh 15:21) Ang Mishnah (*Megillah* 4:1, 2) naghisgot usab mahitungod sa naandan nga pagbasa sa mga kinutlo sa mga manalagna, nga nailhan ingong mga *haftarah,* ug ang matag usa niini adunay pagpatin-aw. Sa dihang misulod si Jesus sa sinagoga sa iyang lungsod nga natawhan sa Nasaret, gitunol kaniya ang usa sa mga linukot nga basahon nga naundan sa mga *haftarah* nga pagabasahon, ug human niana iyang gipatin-aw kini sumala sa nabatasan.—Luc 4:17-21.

Human sa pagbasa sa Torah ug sa mga *haftarah,* lakip sa mga pagpatin-aw niini, mosunod ang pagwali o pagtambag. Atong mabasa nga si Jesus nagtudlo ug nagwali diha sa mga sinagoga sa tibuok Galilea. Sa susama si Lucas nagrekord nga "human sa publikong pagbasa sa Balaod ug sa mga Manalagna" si Pablo ug Bernabe gidapit sa pagsulti ug sa pagwali.—Mat 4:23; Buh 13:15, 16.

Pagwali ni Pablo. Human sa Pentekostes sa 33 K.P. ug sa pagkatukod sa Kristohanong kongregasyon, ang mga apostoles, ilabina si Pablo, migugol ug dakong panahon sa pagwali diha sa mga sinagoga. Sa dihang mosulod sa usa ka siyudad, si Pablo kasagaran mosulod una sa sinagoga ug magwali didto, nga maghatag sa mga Hudiyo ug unang kahigayonan nga makadungog sa maayong balita sa Gingharian, ug human niana moadto sa mga Hentil. Sa pipila ka higayon siya mogugol ug taastaas nga panahon, nga magwali panahon sa mga Igpapahulay, diha sa sinagoga. Sa Efeso siya nagtudlo diha sa sinagoga sulod sa tulo ka bulan, ug human motungha ang pagsupak, iyang gilain ang mga tinun-an nga nanagpanuo ug gigamit ang awditoryum sa eskuylahan sa Tirano sulod sa mga duha ka tuig.—Buh 13:14; 17:1, 2, 10, 17; 18:4, 19; 19:8-10.

Si Pablo wala mogamit sa Hudiyohanong mga sinagoga ingong mga dapit nga tigomanan alang sa usa ka Kristohanong kongregasyon. Ni iyang gihimo ang mga tigom sa Dominggo, sanglit iyang gigamit ang Sabado nga Hudiyohanong Igpapahulay, aron sa pagwali sa mga Hudiyo tungod kay sila nagkatigom man nianang adlawa.

Kristohanong mga Kaamgiran. Dili lisod alang sa unang Hudiyong mga Kristohanon sa pagdumalag hapsay, edukasyonal nga mga tigom sa pagtuon sa Bibliya, tungod kay nahibaloan na man nila ang sumbanang pamaagi nga gihimo diha sa mga sinagoga. Atong makita ang daghang kaamgiran. Sa Hudiyohanong sinagoga, ingon man usab diha sa Kristohanong kongregasyon, walay linaing hut-ong sa mga saserdote o klero nga mao ray mosulti. Sa sinagoga, ang pagbasa ug pagpatin-aw mahimo ni bisan kinsang debotadong Hudiyo. Sa Kristohanong kongregasyon, ang tanan kinahanglang mohimog pagpahayag sa dayag ug sa pagdasig sa paghigugma ug sa maayong mga buhat, apan sa mahapsay nga paagi. (Heb 10:23-25) Sa Hudiyohanong sinagoga, ang mga babaye wala magtudlo o maghupot ug awtoridad ibabaw sa mga lalaki; ni sila magbuhat niana diha sa Kristohanong katigoman. Ang Unang Corinto kapitulo 14 naglatid sa mga instruksiyon alang sa mga tigom diha sa Kristohanong kongregasyon, ug kini maoy susama kaayo sa pamaagi diha sa sinagoga.—1Co 14:31-35; 1Ti 2:11, 12.

Ang mga sinagoga may nagadumalang mga opisyal ug mga magtatan-aw, sama sa unang Kristohanong mga kongregasyon. (Mar 5:22; Luc 13:14; Buh 20:28; Rom 12:8) Ang mga sinagoga may mga tig-alagad o mga katabang, ug ingon man usab ang mga Kristohanon diha sa ilang pagsimba. Dihay gitawag nga pinadala o mensahero sa sinagoga. Bisan tuod walay makitang katumbas niini diha sa rekord sa unang Kristohanong kongregasyon, ang usa ka susamang termino, ang "manulonda," makita diha sa mga mensahe nga gipadala ni Jesu-Kristo ngadto sa pito ka kongregasyon sa Asia Minor. —Luc 4:20; 1Ti 3:8-10; Pin 2:1, 8, 12, 18; 3:1, 7, 14.

Lakip sa ubang mga aspekto nga ang sinagoga nahimong sumbanan alang sa Kristohanong mga katigoman mao ang mosunod: Giila sa lokal nga mga sinagoga ang awtoridad sa Sanhedrin sa Jerusalem, maingon nga giila usab sa Kristohanong mga kongregasyon ang awtoridad sa nagamandong lawas sa Jerusalem, sama sa tin-aw kaayong gipakita sa Mga Buhat kapitulo 15. Walay gihimong mga pagpangolekta, apan parehong adunay probisyon nga gihimo labot sa mga amot alang sa katigoman ug sa mga ministro niini ug sa mga kabos. —2Co 9:1-5.

Kining duha usab nagsilbing mga hukmanan. Ang sinagoga mao ang dapit diin husayon ug sulbaron ang ginagmayng mga kaso sa mga Hudiyo; ug busa gitambagan usab ni apostol Pablo ang mga Kristohanon nga ipahusay sa mga hamtong nga mga igsoon diha sa kongregasyon ang ilang mga buroka o kaso batok sa mga isigka-Kristohanon inay nga modangop sa kalibotanong mga hukmanan aron husayon ang maong mga panagbingkil. (1Co 6:1-3) Bisan tuod nga gihimo diha sa sinagoga ang pagsilot pinaagig pagbunal, diha sa Kristohanong kongregasyon ang maong pagsilot gihimo lamang pinaagig mga pagbadlong. Susama sa gihimo sa mga Hudiyo diha sa sinagoga, diha sa Kristohanong kongregasyon ang labing grabe nga silot nga ikapahamtang batok sa usa nga nag-angkong Kristohanon mao ang pagpalagpot kaniya, pag-ekskomunikar kaniya, gikan sa Kristohanong kongregasyon.—1Co 5:1-8, 11-13; tan-awa ang KONGREGASYON; PAGPALAGPOT.

Si Jesus nagtagna nga ang iyang mga sumusunod pagahampakon diha sa mga sinagoga (Mat 10:17; 23:34; Mar 13:9) ug nga sila pagahinginlan, palagpoton. (Ju 16:2) Ang pipila sa mga magmamando taliwala sa mga Hudiyo mituo kang Jesus, apan tungod kay nahadlok nga palagpoton gikan sa Hudiyohanong kongregasyon, wala nila ipahayag ang ilang pagtuo kaniya. (Ju 12:42) Tungod sa pagpamatuod dapig kang Jesus, ang usa ka tawong buta sukad pa sa pagkahimugso nga giayo ni Jesus gipapahawa sa mga Hudiyo.—Ju 9:1, 34.

SINAI.

1. Usa ka bukid sa Arabia (Gal 4:25), mopatim-awng gitawag usab nga Horeb. (Itandi ang Ex 3:1, 12; 19:1, 2, 10, 11; tan-awa ang HOREB.) Sa palibot sa Bukid sa Sinai, ang mga Israelinhon ug ang usa ka dakong nagkasagol nga panon sa katawhan, uban sa daghang panon sa mga karnero ug mga baka, nagkampo sulod sa halos usa ka tuig. (Ex 12:

37, 38; 19:1; Num 10:11, 12) Gawas pa sa gitaganang pinuy-anan alang sa maong dako kaayong kampo, tingali kapin sa tulo ka milyon ka tawo, ang luna sa palibot sa Bukid sa Sinai nagtagana usab ug igong tubig ug sibsibanan alang sa gibuhing kahayopan. Dihay usa ka sapa nga nagbul-og gikan sa bukid. (Deu 9:21) Dayag nga sa tiilan sa Bukid sa Sinai dihay usa ka dakong luna diin ang mga Israelinhon makahimo sa pagtigom ug sa pagtan-aw sa katingalahang mga hitabo sa tumoy sa bukid. Ngani, makahimo sila sa pag-atras ug sa pagbarog sa layo. Bisan gikan sa kampo mismo makita ang tumoy sa Bukid sa Sinai.—Ex 19:17, 18; 20:18; 24:17; itandi ang Deu 5:30.

Identipikasyon. Ang tukmang nahimutangan sa Bukid sa Sinai, o Horeb, dili matino. Ang tradisyon naglangkit niini sa usa ka tagaytay nga may pulahong bantilis nga mga bato nga nahimutang sa sentro sa habagatang bahin sa Peninsula sa Sinai tali sa duha ka amihanang gulpo sa Pulang Dagat. Kini nga tagaytay maoy mga 3 km (2 mi) gikan sa AK paingon sa HS ug adunay duha ka bukid, ang Ras Safsafa ug Jebel Musa. Ang luna nga nahimutangan niini nga tagaytay dagaya ug tubig tungod sa ubay-ubayng kasapaan. Sa atubangan sa amihanang bukid (ang Ras Safsafa) anaa ang Patag sa er-Raha, nga may gibanabanang gitas-on nga 3 km (2 mi) ug moabot ug mga 1 km (0.6 mi) ang gilapdon.—HULAGWAY, Tomo 1, p. 540.

Pinasukad sa iyang mga obserbasyon sa maong dapit niadtong ika-19 nga siglo, si A. P. Stanley misulat: "Ang paglungtad gayod sa maong patag sa atubangan niana nga pangpang maoy takdo kaayo sa sagradong asoy, nga nagtaganag kusganong pangsulod nga argumento, dili lamang sa pagkaamgid niini sa maong dapit, kondili sa dapit mismo nga gihubit sa usa ka saksing-nakakita." Nagkomento sa paglugsong ni Moises ug Josue gikan sa Bukid sa Sinai, siya miingon: "Si bisan kinsa nga molugsong gikan sa usa sa mga hilit nga dal-as sa luyo sa Ras Sa[f]safeh, agi sa titip nga mga lugot nga nahimutang sa kiliran niini sa amihanan ug habagatan, makabati gayod kon adunay mga kasikas tungod sa kahilom sa patag, apan siya dili pa makakita sa patag mismo hangtod nga siya makagawas na sa Wady El-Deir o sa Wady Leja; ug sa dihang siya makagawas na, siya mahiadto na dayon sa ilalom sa titip nga pangpang sa Sa[f]safeh." Si Stanley dugang pang miingon nga ang pagsalibay ni Moises sa abog sa bulawang nating baka ngadto "sa sapa nga nagbul-og gikan sa bukid" (Deu 9:21) mohaom usab niining dapita, nga nag-ingon: "Kini mosibo gayod sa Wady Er-Raheh, diin didto naggikan ang sapa sa Wady Leja, nga nagbul-og gikan sa Bukid sa St. Catherine, apan duol gihapon kaayo sa Gebel Mousa [Jebel Musa] aron mahimong tukma ang ekspresyong, 'naglugsong gikan sa bukid.'" —*Sinai and Palestine,* 1885, pp. 107-109.

Ang tradisyonal nga panglantaw mao nga ang Bukid sa Sinai lagmit mao ang mas taas nga bukid sa habagatan (ang Jebel Musa, nga nagkahulogang "Bukid ni Moises"). Apan, daghang eskolar mouyon sa panglantaw ni Stanley nga ang amihanang bukid, ang Ras Safsafa, maoy mas haom, tungod kay walay halapad nga patag sa atubangan sa Jebel Musa.

Mga Panghitabo. Duol sa Bukid sa Sinai, o Horeb, ang manulonda ni Jehova nagpakita kang Moises diha sa nagdilaab nga tunokong tanom ug nagsugo kaniya nga mangulo sa naulipong mga Israelinhon sa paggawas sa Ehipto. (Ex 3:1-10; Buh 7:30) Tingali mga usa ka tuig sa ulahi ang napagawas nga nasod nakaabot sa Bukid sa Sinai. (Ex 19:2) Nianang panahona si Moises mitungas sa bukid, sa walay duhaduha aron sa pagdawat ug dugang instruksiyon gikan kang Jehova, sanglit napadayag na kini kaniya didto sa nagdilaab nga tunokong tanom nga 'niining bukira sila mag-alagad sa matuod nga Diyos.'—Ex 3:12; 19:3.

Dayon si Moises gisugo nga sultihan ang katawhan nga kon sila hugot nga magasunod sa pulong ug pakigsaad ni Jehova sila mahimong usa ka gingharian sa mga saserdote ug usa ka balaang nasod. (Ex 19:5, 6) Ang mga ansiyano, ingong mga hawas sa tibuok nasod, miuyon sa pagbuhat niini. Dayon gisugo ni Jehova si Moises nga balaanon ang katawhan aron sila makaatubang kaniya sa ikatulong adlaw human niadto. Ang mga utlanan gipahimutang palibot sa bukid, tungod kay ang bisan kinsa nga mohikap niini, tawo man o mananap, pagapatyon.—Ex 19:10-15.

Pagkabuntag sa ikatulong adlaw, "dihay mga dalugdog ug mga kilat, ug usa ka mabagang panganod sa bukid ug makusog kaayong tingog sa budyong." Ang katawhan sa kampo nangurog. Dayon gidala sila ni Moises gikan sa kampo ngadto sa tiilan sa bukid aron sa pagsugat sa matuod nga Diyos. Ang tibuok Bukid sa Sinai nauyog ug miaso. (Ex 19:16-19; Sal 68:8) Kay gipaadto sa Diyos, si Moises mitungas sa bukid ug sa makausa pa gisugo nga baoran ang katawhan nga kinahanglang dili gayod sila mosulay sa pagtungas. Bisan ang "mga saserdote" (dili ang mga Levihanon, apan lagmit ang mga kalalakin-an sa Israel kinsa, sama sa mga patriarka, nag-alagad ingong mga saserdote alang sa ilang mga panimalay sumala sa kinaiyanhong katungod ug kostumbre) dili puwedeng molapas sa gilatid nga mga utlanan.—Ex 19:20-24.

Human molugsong si Moises gikan sa Bukid sa Sinai, ang mga Israelinhon nakadungog sa "Napulo ka Pulong" gikan sa taliwala sa kalayo ug sa panganod. (Ex 19:19–20:18; Deu 5:6-22) Si Jehova dinhi

nakigsulti kanila pinaagi sa usa ka hawas nga manulonda, ingon sa gipatin-aw sa Buhat 7:38, Hebreohanon 2:2, ug Galacia 3:19. Kay nahadlok tungod sa katingalahang butang nga ilang nakita sama sa kilat ug aso, ug tungod sa tingog sa budyong ug sa mga dalugdog, ang katawhan, pinaagi sa ilang mga hawas, mihangyo nga dili na makigsulti ang Diyos kanila niining paagiha kondili nga siya makigsulti pinaagi kang Moises. Dayon si Jehova nagsugo kang Moises nga sultihan sila sa pagbalik ngadto sa ilang mga tolda. Ang talan-awon didto sa Bukid sa Sinai gituyong mahitabo aron matisok diha sa mga Israelinhon ang tukmang pagkahadlok sa Diyos aron sila magpadayon sa pagbantay sa iyang mga sugo. (Ex 20:19, 20; Deu 5:23-30) Human niini, tingali inubanan ni Aaron (itandi ang Ex 19:24), si Moises mipaduol sa madagtom nga bagang panganod sa Bukid sa Sinai aron mamati sa dugang pang mga sugo ug hudisyal nga mga hukom ni Jehova.—Ex 20:21; 21:1.

Sa dihang si Moises milugsong gikan sa Bukid sa Sinai iyang giasoy ang mga pulong ni Jehova ngadto sa katawhan, ug sila mipahayag na usab nga andam sila nga magmasinugtanon. Human niadto iyang gisulat ang mga pulong sa Diyos ug sayo sa pagkasunod buntag nagtukod siya ug usa ka halaran ug nagpatindog ug 12 ka haligi diha sa tiilan sa bukid. Gitanyag ang mga halad-nga-sinunog ug mga halad-sa-panag-ambit, ug pinaagi sa dugo sa mga halad ang pakigsaad sa Balaod giinagurahan.—Ex 24:3-8; Heb 9:16-22.

Kay misulod sa usa ka relasyon nga may pakigsaad kang Jehova, ang mga Israelinhon, pinaagi sa ilang mga hawas, makaduol sa Bukid sa Sinai. Si Moises, Aaron, Nadab, Abihu, ug ang 70 sa mga ansiyano sa Israel mitungas sa bukid ug nakakita sa katingalahang panan-awon sa himaya sa Diyos. (Ex 24:9-11) Human niadto si Moises, inubanan ni Josue, mitungas sa bukid, niining higayona aron dawaton ang dugang pang mga sugo ug ang mga papan nga bato nga naundan sa "Napulo ka Pulong." Hinunoa, diha lamang sa ikapito nga adlaw nga si Moises giingnan nga mosulod sa panganod. Mopatim-aw nga si Josue nagpadayon sa paghulat kang Moises didto sa bukid, sa usa ka dapit diin dili niya makita ni madungog ang bisan unsa nga nahitabo sa kampo sa Israel. (Ex 24:12-18) Apan, wala iasoy kon si Josue, sama kang Moises, wala mokaon o moinom sulod sa tibuok 40 ka adlaw. Pagkatapos niini nga yugto sa dihang si Moises ug Josue milugsong sa Bukid sa Sinai, ilang nadungog ang masadya nga pag-awit sa kampo sa Israel. Gikan sa tiilan sa Bukid sa Sinai, nalantawan ni Moises ang bulawang nating baka ug ang panagsadya. Dihadiha iyang gilabay ang duha ka papan nga bato ug gipusgay kini diha sa tiilan sa bukid.—Ex 32:15-19; Heb 12:18-21.

Sa ulahi, si Moises gisugo nga maghimo ug duha ka papan nga bato sama niadtong iyang gipusgay ug motungas pag-usab sa Bukid sa Sinai aron nga ang "Napulo ka Pulong" ikasulat diha niana. (Ex 34:1-3; Deu 10:1-4) Si Moises migugol ug laing 40 ka adlaw didto sa bukid nga wala mokaon o moinom. Aron mahimo kini, siya sa walay duhaduha nakadawat ug tabang gikan sa Diyos.—Ex 34:28; lagmit nga kini ang samang 40 ka adlaw nga gihisgotan sa Deu 9:18; itandi ang Ex 34:4, 5, 8; Deu 10:10.

Sukad sa panahon nga gitukod ang tabernakulo, o tolda nga tagboanan, ug ang panganod mitabon niini, ang komunikasyon nga gikan sa Diyos wala na maggikan nga direkta sa Bukid sa Sinai kondili naggikan na sa tolda nga tagboanan nga gipatindog haduol niini.—Ex 40:34, 35; Lev 1:1; 25:1; Num 1:1; 9:1.

Kasiglohan sa ulahi ang manalagna nga si Elias mipanaw paingon sa Horeb, o Sinai, ang "bukid sa matuod nga Diyos."—1Ha 19:8.

2. Ang "Sinai" nagtumong usab sa kamingawan nga sikbit sa bukid nga may samang ngalan. (Lev 7:38) Ang eksaktong mga utlanan sa Kamingawan sa Sinai dili matino gikan sa rekord sa Bibliya. Lagmit nga kini nahimutang duol sa Repidim. (Ex 19:2; itandi ang Ex 17:1-6.) Didto niini nga Kamingawan sa Sinai nga ang ugangang lalaki ni Moises nga si Jetro nagdala sa asawa ni Moises nga si Zipora ug sa iyang duha ka anak nga lalaki nga si Gersom ug Eliezer aron mahiuban pag-usab kang Moises. (Ex 18:1-7) Lakip sa talagsaong mga panghitabo sa Kamingawan sa Sinai mao ang mosunod: ang pagkadaldal sa Israel sa pagsimba sa nating baka sa dihang wala si Moises (Ex 32:1-8), ang pagpatay sa 3,000 ka tawo nga sa walay duhaduha nanguna sa pagsimba sa nating baka (Ex 32:26-28), ang pagpakitag paghinulsol sa Israel pinaagi sa pagtangtang sa ilang mga pahiyas (Ex 33:6), ang pagtukod sa tabernakulo ug sa mga kasangkapan niini ug ang paghimo sa mga besti sa mga saserdote (Ex 36:8–39:43), ang pagpahiluna-sa-katungdanan sa mga saserdote ug ang ilang pagsugod sa pag-alagad diha sa tabernakulo (Lev 8:4–9:24; Num 28:6), ang pagpatay sa mga anak nga lalaki ni Aaron nga si Nadab ug Abihu pinaagi sa kalayo gikan kang Jehova tungod sa paghalad ug ginadili nga kalayo (Lev 10:1-3), ang unang pagrehistro sa kalalakinan sa Israel aron mahimong sundalo (Num 1:1-3), ug ang unang pagsaulog sa Paskuwa sa gawas sa Ehipto (Num 9:1-5).

SINAR. Ang orihinal nga ngalan sa dapit tali sa mga suba sa Tigris ug Euprates nga sa ulahi gitawag ug Babilonya. Niining dapita gimandoan ni Nimrod ang Babel, Erek, Acad, ug Calne, ug dinhi

usab gipahunong ang pagtukod sa templo nga torre sa Babel. (Gen 10:9, 10; 11:2-8) Sa ulahi, ang hari sa Sinar nga si Amrapel maoy usa sa mga kaabin nga nagbihag sa pag-umangkon ni Abraham nga si Lot. (Gen 14:1, 9, 12) Kini nga teritoryo gitawag gihapon sa orihinal nga ngalan niini sa mga adlaw ni Josue. (Jos 7:21) Kini gihisgotan sa mga manalagna nga si Isaias, Daniel, ug Zacarias.—Isa 11:11; Dan 1:2; Zac 5:11; tan-awa ang BABEL; BABILONYA Num. 2.

SINGOT. Ang umog o likido nga gikan sa lawas nga gipagawas pinaagi sa mga glandula sa singot ug modaligdig agi sa gagmitoyng mga lungag sa panit. Ang pagpangusog (panahon sa mabug-at nga trabaho), emosyon (sama sa kabalaka), kainit, ug uban pa, mao ang kasagarang hinungdan sa singot.

Human makasala si Adan, siya kinahanglang magbudlay sa pagkinabuhi sa tinunglo nga yuta sa gawas sa tanaman sa Eden, ug himoon niya kini pinaagi sa pagpatulo sa iyang singot bisan pa sa mga tunok ug mga kudyapa. Giingnan siya ni Jehova: "Sa singot sa imong nawong ikaw magakaon sa tinapay hangtod nga ikaw mobalik sa yuta, kay gikan niini ikaw gikuha."—Gen 3:17-19.

Sa dihang gipakita kang Ezequiel ang panan-awon labot sa templo, si Jehova nag-ingon nga ang mga saserdote nga nag-alagad didto kinahanglang magsul-ob ug lino nga mga besti ug nga "kinahanglang dili sila magsul-ob ug delana." Dili sila magsul-ob ug delana o bisan unsa nga "makapasingot." Tingali gihatag kini nga sugo aron malikayan ang bisan unsang kahugawan nga ipatungha sa singot, o kaha tungod sa singot ang ilang pag-alagad dili makapahimuot inay nga makapalipay, sanglit ang singot nalangkit sa kahago ug kabudlay, sama sa kahimtang ni Adan.—Eze 44:15-18.

Si Jesus sa Getsemane. Mahitungod kang Jesu-Kristo sa dihang siya didto sa Getsemane sa kataposang gabii sa iyang yutan-ong kinabuhi, ang Lucas 22:44 nag-ingon: "Apan sa nagaantos sa labihang kasakit siya nagpadayon sa pag-ampo nga labi pang matinuoron; ug ang iyang singot nahimong sama sa mga tinulo sa dugo nga nangatagak sa yuta." Ang magsusulat wala mag-ingon nga ang singot ni Jesus aktuwal nga nasagol sa iyang dugo. Lagmit nga siya mihimo lamang ug usa ka pagtandi, tingali nagpakita nga ang singot ni Kristo nahimong sama sa tinulo sa dugo o aron ihulagway kon sa unsang paagi ang pagtulo sa singot ni Jesus nahisamag dugo nga nagtulotulo gikan sa samad. Sa laing bahin, ang dugo ni Jesus lagmit nga migawas agi sa iyang panit ug nasagolan sa iyang singot. Ang singot nga may dugo giingong mahitabo sa pipila ka kahimtang kon adunay grabeng kapit-osan sa hunahuna. Ang dugo o ang mga elemento sa dugo mogawas agi sa walay-buslot nga mga bungbong sa kaugatan sa kahimtang nga gitawag ug *diapedesis,* ug sa kahimtang nga gitawag ug *hematidrosis* mogawas ang singot nga nasagolan ug dugo, o pluwido sa lawas nga may sagol nga dugo, nga mosangpot sa 'pagsingot ug dugo.' Siyempre, kini maoy mga ideya lamang kon unsa ang posibleng nahitabo sa kahimtang ni Jesus.

Ang Lucas 22:43, 44 wala ilakip diha sa Vatican Manuscript Num. 1209, sa Alexandrine Manuscript, sa Syriac Sinaitic nga *codex,* ug sa gibag-o nga hubad sa Sinaitic Manuscript. Apan, kini nga mga bersikulo makita diha sa orihinal nga Sinaitic Manuscript, sa Codex Bezae, sa Latin nga *Vulgate,* sa Curetonian Syriac, ug sa Syriac nga *Peshitta.*

SINGSING. Usa ka matang sa pahiyas. Ang pormag-singsing nga mga pahiyas nga lainlain ug matang, nga gisul-ob sa mga lalaki ug mga babaye, maoy komon taliwala sa mga Hebreohanon, Ehiptohanon, Asiryanhon, Babilonyanhon, Grego, Romano, ug sa ubang mga katawhan sa kakaraanan. Kini gisul-ob diha sa ilong, sa mga dalunggan, ug sa mga tudlo. (Tan-awa ang ARIYOS; SINGSING SA ILONG.) Ang mga materyales nga gigamit alang niini maoy bulawan, plata, tumbaga, bronse, bildo, puthaw, ug garing; ang pipila ka singsing gibutangan ug mga bato. Ang mga Ehiptohanon ilabinang gustong magbaton ug mga singsing nga may mga larawan sa *scarab* nga bakukang, nga alang kanila maoy simbolo sa walay-kataposang kinabuhi. Lakip sa daghang piraso sa alahas nga nakuha gikan sa lubnganan ni Paraon Tutankhamen sa Ehipto mao ang usa ka singsing nga may tulo ka lukong nga gibutangan ug tulo ka *scarab,* ang usa gama sa asul nga bildo ug ang duha sa bulawan. Ang pipila ka singsing sa mga Romano gikulitan ug mitolohikanhong mga disenyo o mga larawan pa gani sa ilang mga katigulangan o mga higala.

Diha sa sambingay ni Jesus bahin sa anak nga mausikon, iyang gihisgotan nga ang mapasayloong amahan nagsugo nga sul-oban ug singsing ang kamot sa iyang mipauling anak nga mausikon. (Luc 15:22) Gipakita niini nga buhat ang pag-uyon ug pagmahal sa amahan ingon man ang dignidad, kadungganan, ug ang pagtamod nga gihatag ngadto niining napasig-uling anak. Ang igsoon-sa-inahan ni Jesus nga si Santiago nagtambag sa mga Kristohanon nga dili magpakitag paboritismo niadtong mga tawo nga adunay maanindot ug mga besti ug nanagsul-ob ug mga singsing nga bulawan diha sa ilang mga tudlo (nga nagpaila sa kabahandianon ug sosyal nga kahimtang sa kinabuhi). (San 2:1-9) Sa samang diwa, si apostol Pedro, bisan tuod wala

magkondenar sa pagsul-ob sa maong mga pahiyas, nagpunting nga ang espirituwal nga dayandayan mas labaw pang hinungdanon.—1Pe 3:1-5.

Igtitimbre nga mga Singsing. Ang Hebreohanong mga pulong nga gigamit sa pagtumong sa usa ka singsing, sa igtitimbre nga singsing, o sa timbre nga singsing naggikan sa lintunganayng mga pulong nga nagkahulogang "unlod" (Jer 38:6) ug "timbre." (1Ha 21:8) Kini nga mga termino mahimong ilangkit sa pangunang gamit sa pipila ka karaang mga singsing, nga mao, ang paghimog marka diha sa yutang-kulonon o sa talo pinaagi sa 'pagpaunlod' o sa pagpaduot diha niini. Kining matanga sa mga singsing maoy gama sa bulawan, plata, o bronse; ang uban gibutangan ug bato nga kinulitan sa ngalan o simbolo sa tag-iya. Kini nga mga singsing adunay permanenteng enggaste o malisoliso o matuyoktuyok nga enggaste. Ang pipila lagmit ikulentas pinaagig pangdayandayan nga kordon.—Gen 38:18, 25.

Ang igtitimbre nga singsing sa usa ka magmamando o opisyal maoy usa ka simbolo sa iyang awtoridad. (Gen 41:41, 42) Ang opisyal nga mga dokumento o mga butang nga dili angayng hilabtan o usbon gitimbrehan niini nga mga singsing, sama sa paggamit sa opisyal nga mga timbre o mga pirma sa modernong mga panahon.—Est 3:10-13; 8:2, 8-12; Dan 6:16, 17.

Mahulagwayong Paggamit. Sa karaang mga panahon ang usa ka igtitimbre nga singsing daw nahimong sanglitanan bahin sa usa ka bililhong butang o tawo. Ang tagna ni Jeremias nagpailang si Haring Conias (Jehoiakin) sa Juda dili makalingkawas sa kalamidad bisan pa kon siya usa ka 'timbre nga singsing diha sa tuong kamot ni Jehova.' Si Jehoiakin gipalagpot sa trono human makamando sa mubo kaayong panahon. (Jer 22:24; 2Ha 24:8-15) Dugang pa, si Jehova miingon maylabot sa matinumanong si Zorobabel: "Kuhaon ko ikaw, . . . ug himoon ko ikaw nga usa ka timbre nga singsing, tungod kay ikaw ang akong gipili." (Hag 2:23) Si Zorobabel, kinsa nag-alagad kang Jehova diha sa usa ka opisyal nga katungdanan maylabot sa pagtukod pag-usab sa templo didto sa Jerusalem, maoy bililhon kang Jehova sama sa usa ka igtitimbre nga singsing diha sa kaugalingong kamot sa Diyos. Walay kahadlok nga gisunod ni Zorobabel ang pagdasig ni Jehova pinaagi sa mga manalagnang si Haggeo ug Zacarias ug midawat sa buluhaton sa pagtukod sa templo bisan pa sa pagdili sa hari sa Persia tungod kay nakadawat kini ug sayop nga impormasyon. (Esd 4:24–5:2) Padayong gigamit ni Jehova si Zorobabel sa pagtuman sa Iyang gipahayag nga katuyoan, ug walay tawhanong magmamando ang nakapapahawa kaniya gikan sa maong dungganong pag-alagad.

SINGSING SA ILONG.

Usa ka pahiyas nga singsing nga itaod sa ilong. Kini isab-it diha sa wala o kaha sa tuong bahin sa ilong o diha sa bahin nga nag-ulang sa mga buho sa ilong ug kini gigamit ilabina sa mga babaye. (Gen 24:22, 30, 47; Isa 3:21) Apan sumala sa ubang mga hubad, ang Ismaelinhong mga lalaki naggamit usab ug mga singsing sa ilong.—Huk 8:24-26.

Ang Hebreohanong pulong alang sa "singsing sa ilong" (*ne'zem*) mahimong magtumong usab sa usa ka ariyos, ug sa pipila ka kahimtang, lagmit nga diyutay lamang ang kalainan sa mga porma niini nga mga pahiyas. Usahay ang konteksto maoy magtino kon singsing sa ilong o ariyos ba ang gipasabot. —Itandi ang Gen 24:47 sa Gen 35:4; Eze 16:12; tanawa ang SINGSING.

Bisan tuod ang mga singsing sa ilong kasagarang ginama gikan sa bulawan, ang ubang mga materyales, sama sa plata, gigamit usab. Ang mga singsing sa ilong lagmit nga gidayandayanan ug mga lobitos, mga piraso sa korales, o mga mutya, nga isab-it diha niini ingong gagmayng mga pabitay. Nagkadaiya ang diyametro sa mga singsing sa ilong gikan sa 2.5 hangtod sa 7.5 sm (1 hangtod sa 3 pul.). Kay nagbitay man ibabaw sa baba, ang singsing sa ilong kinahanglang ipataas sa dihang mokaon.

Sa Proverbio 11:22 ang usa ka babaye nga matahom lamang sa panggawas nga dagway ug nagsalikway sa pagkamay-salabotan gipakasama sa usa ka "bulawang singsing sa ilong diha sa simod sa baboy."

SINIHANON.

Usa ka sanga sa mga kaliwat ni Canaan, ug usa sa 70 ka banay human sa Lunop. (Gen 10:15, 17; 1Cr 1:15) Ubay-ubayng mga dapit sa Lebanon nga may samang ngalan ang gihisgotan diha sa lainlaing karaang mga sinulat, apan ang tukmang dapit nga gipuy-an sa mga Sinihanon nagpabiling dili tino.

SINIM, YUTA SA.

Usa ka dapit diin gitagna nga maggikan ang natibulaag nga mga Israelinhon sa dihang moabot na ang panahon nga sila mopuyo sa ilang yutang natawhan ug ipasig-uli kini sa maayong kahimtang. (Isa 49:12) Ang paghisgot sa A ug sa K diha sa samang bersikulo nagpakita nga ang Sinim nahimutang sa H o sa S sa yuta sa Israel. Inay nga "Sinim," mabasa sa Gregong *Septuagint* ang "yuta sa mga Persianhon," nga mahimong maglakip sa Elam, nga gitawag ug Si-nim sa Karaang Akadianhon. (Itandi ang Isa 11:11.) Sa laing bahin, ang mabasa sa mga Targum ug sa Latin nga *Vulgate* maoy "[yuta] dapit sa habagatan." Ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini mao ang Syene (Eze 30:6) sa habagatang tumoy sa Ehipto. Apan ang nahimutangan sa Sinim dili matino.

SININA. Tan-awa ang BESTI.

SININGSING NGA TINAPAY. Tan-awa ang TINAPAY.

SINTIQUE [Uban sa Kabulahanan (Kalamposan)]. Usa ka Kristohanong babaye sa Filipos nga gidayeg ni Pablo tungod sa iyang integridad ug kinsa iyang giawhag "sa pagbaton ug samang kaisipan diha sa Ginoo" uban sa usa ka Kristohanong igsoon nga babaye nga ginganlan ug Euodia. (Flp 4: 2, 3) Lagmit gihatag sa apostol kining tambaga tungod sa nahitabong di-pagsinabtanay tali niining duha, usa ka konklusyon nga gipaluyohan sa ubayubayng modernong mga hubad.—*AB, JB, NE, Ph, TEV.*

SINUBONG. Ang sinaw nga metal nga gilangkoban sa bulawan ug plata, nga kon initon sa hudno, mogilakgilak sa katahom ug may dalagon, hayag kaayong gilaw.—Eze 1:4, 27; 8:2.

SINUHOLANG MAMUMUO. Ang usa nga (dili sama sa usa ka ulipon) makadawat ug suweldo alang sa iyang trabaho.

Gilatid sa Balaod nga ang maong mga mamumuo pagabayran sa pagkatapos sa tibuok adlaw nga trabaho. (Lev 19:13; Deu 24:14, 15) Sa unang siglo K.P., mopatim-aw nga sabotan una ang suhol sa dili pa ang mga mamumuo mosugod sa ilang trabaho, nga ang maong tibuok adlaw nga trabaho maoy 12 ka oras ang gidugayon, gikan sa alas sayis sa buntag hangtod sa alas sayis sa hapon, ug ang naandang suhol sa tibuok adlaw alang sa mga mamumuo sa parasan dayag nga usa ka denario ($0.74). (Mat 20:1-13) Ang gihisgotan sa Kasulatan nga "mga tuig sa usa ka sinuholang mamumuo" daw nagpakita nga tino usab ang gitas-on sa gikasabotang trabaho o kontrata.—Isa 16:14; 21:16.

Lagmit nga sa Israel daghang mamumuo ang dili tinuli, kay ang Balaod naglatid nga sila dili moambit sa Paskuwa, bisan tuod ang tinuling mga ulipon makahimo sa pag-ambit sanglit sila giisip ingong mga sakop sa usa ka Israelinhong banay. Sa susama, bisan tuod nga ang sinuholang mga mamumuo sa usa ka saserdote dili makakaon sa balaang mga butang, wala kini idili ngadto sa tinuling mga ulipon, sanglit sila mga sakop man usab sa panimalay sa saserdote.—Ex 12:43-45; Lev 22:10, 11.

Ang usa ka Israelinhon kinsa, tungod sa kapit-os sa pinansiyal, magbaligya sa iyang kaugalingon ingong ulipon ngadto sa isigka-Israelinhon, o sa usa ka langyawng pumoluyo, sa usa ka lalin, o sa usa ka sakop sa pamilya sa langyawng pumoluyo, dili pagalupigan, kondili pakitaan ug nahiangayng konsiderasyon sama sa usa ka sinuholang mamumuo. Unya, kon sa iyang kahimtang dili posibleng makapahimulos sa katungod sa paglukat, siya pagawason gikan sa pagkaulipon sa ikapitong tuig sa iyang pagkaulipon o kaha sa tuig sa Tinghugyaw, depende kon hain ang mauna.—Ex 21:2; Lev 25:39, 40, 47-49, 53; Deu 15:12; tan-awa ang ULIPON.

Usahay ang sinuholang mga mamumuo abusohan sa ilang mga amo. Pinaagi sa iyang manalagnang si Malaquias, si Jehova nagpasidaan nga Siya mahimong usa ka matulin nga saksi batok sa mga nanikas sa suhol sa sinuholang mamumuo.—Mal 3:5; tan-awa usab ang San 5:4; SUHOL.

Ang sinuholang mamumuo kasagarang maghinamhinam sa pagpaabot sa pagkatapos sa tibuok adlaw nga trabaho ug sa pagdawat sa iyang suhol. (Job 7:1, 2) Siya sagad wala maghunahuna sa bug-os nga kaayohan sa iyang amo, sumala sa makita sa gipamulong ni Jesu-Kristo nga, dili sama sa sinuholang tawo kinsa mokalagiw sa panahon sa kapeligrohan, siya, ingong Maayong Magbalantay, magatugyan sa iyang kalag alang sa mga karnero. —Ju 10:11-15; tan-awa usab ang Jer 46:21.

SINULTIHAN. Tan-awa ang MAPASIPALAHONG SINULTIHAN.

SION [Kahalangdon]. Ang lain, tingali mas karaan, nga ngalan sa Bukid sa Hermon. (Deu 4:48) Ang Sion (dili Zion), sama sa Amorihanon nga ngalang Senir, lagmit nagtumong sa usa ka partikular nga bahin sa Bukid sa Hermon.—Itandi ang Deu 3:9; 1Cr 5:23; Aw 4:8; tan-awa ang HERMON.

SIPAI. Lain nga ngalan ni Sap, usa ka lalaki taliwala niadtong natawo sa mga Repaim. Gipatay siya ni Sibecai.—1Cr 20:4; 2Sa 21:18.

SIPI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "dagaya"]. Usa ka Simeonhon kansang anak nga lalaki maoy usa sa mga pangulo sa tribo nga nagpadako sa ilang mga sibsibanan panahon sa paghari ni Ezequias.—1Cr 4:24, 37-41.

SIPMINHON [lagmit, Taga- (Iya sa) Sepam]. Ang ngalan nga gitawag kang Zabdi, ang tagdumala ni David sa suplay sa bino. (1Cr 27:27) Kini mahimong magpasabot nga si Zabdi gikan sa Sipmot (1Sa 30:28) o kaha sa Sepam.—Num 34:10, 11.

SIPMOT. Usa ka siyudad sa Juda nga gipadadan ni David ug "usa ka gasa nga panalangin" gikan sa mga inagaw sa iyang pagpakiggubat batok sa mga Amalekanhon. Bisan tuod usa ka kagiw, siya ug ang iyang mga tawo mahimong makaadto sa siyudad. (1Sa 30:26-31) Ang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa.—Itandi ang 1Cr 27:27; tan-awa ang SIPMINHON.

SIPRA [Maanindot; Pinasinaw; Kahimut-anan]. Sa Gregong *Septuagint* ang mabasa sa Exodo 1:15 ug 2:21 maoy Sepora; apan sa tekstong Masoretiko

mabasa ang Sipra sa Exodo 1:15 ug ang Zipora sa 2:21. Ang Aramaikong pulong niining ngalana maoy Sapira.

Si Sipra maoy usa sa mga Hebreohanong mananabang kinsa, kauban ni Pua, gimandoan ni Paraon nga patyon dayon ang tanang Hebreohanon nga batang lalaki inigkatawo nila. Apan, tungod kay usa ka babayeng mahinadlokon sa Diyos ug nagtahod sa pagkabalaan sa tawhanong kinabuhi (Gen 9:6), iyang gitipigang buhi ang mga batang lalaki ug siya gipanalanginan ni Jehova pinaagi sa pagkabaton ug kaugalingong pamilya.—Ex 1:15-21; tan-awa ang MANANABANG.

SIPRES [Heb., *te'ash·shur'*]. Usa ka *evergreen* o kanunayng may mga dahon nga kahoy nga kapamilya sa mga kahoyng nagapamungag kono (*cone*). Ang sipres maoy lakip sa ubang mga kahoy nga nahimong bahin sa "himaya sa Lebanon," ug kini nagpaila sa dapit diin kini makaplagan ug usab nagpaila sa usa ka kahoy nga maayog kalidad o maanindot ug hitsura. Ang *"box tree"* nga gihisgotan sa *King James Version* lagmit dili husto nga hubad sanglit, sumala sa pipila ka eskolar, ang *box tree* dili mabuhi sa Palestina, ug sa Sirya kini maoy usa lamang ka gamay nga kahoykahoy. (*Unger's Bible Dictionary,* 1965, p. 1134; *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* giedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 292) Ang sipres giisip sa daghan nga mao ang kahoy nga lagmit mao ang gitumong sa Hebreohanong pulong diha sa Isaias 41:19; 60:13. —Tan-awa ang hubad ni Moffatt; *A Dictionary of Life in Bible Times,* ni W. Corswant, Suffolk, 1960, p. 55; *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* Tomo 1, p. 459; Tomo 2, p. 292; *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni L. Koehler ug W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 1017.

Ang sipres (*Cupressus sempervirens*) may lubosberde nga mga dahon ug mga sanga nga nagtuhoy nga daw susama nianang sa *Lombardy poplar.* Kini adunay aberids nga gitas-on nga 9 hangtod sa 15 m (30 hangtod sa 50 p) apan usahay ang gitas-on mahimong moabot ug 24 m (80 p). Kini sagad nga gitanom sa tibuok Palestina; ang pipila ka matang niini nakaplagang nanubo sa Gilead, Edom, ug sa mga bakilid sa Bukid sa Lebanon. Ang kahoy niini lubos pula, humot, ug lig-on kaayo. Lagmit nga gigamit kini sa mga Fenicianhon, Cretanhon, ug mga Grego sa pagbuhat ug mga barko (Eze 27:6), ug gituohan sa pipila nga ang "kahoyng salongon" nga gigamit ni Noe sa paghimo sa arka mao ang kahoyng sipres.—Gen 6:14; tan-awa ang SALONGON, KAHOYNG.

Sa Isaias 41:19 si Jehova nagsaad nga ang mga kahoy nga naandang nanubo diha sa tabunok nga kayutaan molambo usab diha sa mga desyerto, ug diha sa tagna mahitungod sa umaabot nga pagbayaw ug kauswagan sa Zion, gitagna nga ang sipres, uban sa fresno ug sa junipero, gamiton sa pagpatahom sa dapit sa sangtuwaryo sa Diyos.—Isa 60:13.

Sa Ezequiel 27:6, ang ekspresyon nga "sa kahoyng sipres" nahiuyon sa mga Targum. Apan, ang Hebreohanon niini maoy *bath-'ashu·rim'* ug nagkahulogang "ang anak nga babaye sa mga Asurihanon." Daghang eskolar ang naghunahuna nga kining duha ka Hebreohanong pulong angayng basahon ingong usa ka pulong, *bith·'ash·shu·rim',* nga nagkahulogang "sa kahoyng sipres."

SIPTAN [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "hukom"]. Amahan ni Kemuel, ang pangulo nga naghawas sa Epraim sa dihang ang Yutang Saad gibahinbahin taliwala sa mga tribo sa Israel.—Num 34:17, 18, 24.

SIRA, ATABAY SA. Didto si Abner sa atabay sa Sira sa dihang ang mga mensahero ni Joab nagpabalik kaniya sa Hebron, diin human niadto siya gibuno. (2Sa 3:26, 27) Ang Sira lagmit mao ang Ain Sarah, usa ka tubod o atabay nga mga 2.5 km (1.5 mi) sa AK sa Hebron. Si Josephus miingon nga ang Sira, nga iyang gitawag ug Besera, maoy 20 ka estadio (mga 4 km; 2.5 mi) gikan sa Hebron.—*Jewish Antiquities,* VII, 34 (i, 5).

SIRACUSA. Usa ka siyudad nga may usa ka maayong dunggoanan, diha sa HS nga baybayon sa pulo sa Sicilia nga gitawag karong adlawa nga Siracusa (Italyano). Sumala kang Thucydides, may usa ka Gregong kolonya ang gitukod didto sa Siracusa niadtong ikawalong siglo W.K.P.

Si apostol Pablo miestar sa Siracusa ug tulo ka adlaw sa naghinapos na ang iyang panaw ngadto sa Roma niadtong mga 59 K.P. Lagmit gikinahanglan ang paghunong didto tungod kay ang barko kinahanglang maghulat nga pabor na ang hangin aron makapadayon sa paglayag. (Buh 28:12) Gikan sa Siracusa, ang barko nga gisakyan ni Pablo "milibot" ug nakaabot sa Regio, sa habagatang tumoy sa Italya. Ang tukmang kahulogan niining ekspresyong "milibot" wala mahibaloi. Lagmit ang sakayan milawig sa kurbadong ruta gikan sa baybayon aron makakuhag igong hangin alang sa layag niini. O, lagmit nga kini "milibot—ubay sa baybayon—" aron makaabot sa Regio.—Buh 28:13, *AB.*

SIRION. Ang karaang Sidonianhon nga ngalan alang sa Bukid sa Hermon, nga gitawag ug Senir sa mga Amorihanon. (Deu 3:9) Ang ngalang Sirion makita diha sa Ugaritikong mga teksto nga makaplagan sa Ras Shamra daplin sa kabaybayonan sa amihanang Sirya, sa ingon nagpaluyo sa pagkatukma sa Bibliya. Sama sa Senir, ang Sirion tingali nagtumong usab sa usa ka bahin sa Bukid sa Her-

mon. (Itandi ang 1Cr 5:23.) Sa Salmo 29:6 ang Sirion ug Lebanon magkaubang gihisgotan. Tungod niini, gituohan nga ang Sirion tingali nagtumong sa Kabukiran sa Anti-Lebanon.—Tan-awa ang HERMON.

SIROFENICIA, LUNGSORANON SA. Ang Sirofenicianhon o usa ka lungsoranon sa Sirofenicia maoy ngalan nga gigamit sa Marcos 7:26 alang sa usa ka dili-Israelinhong babaye nga naggikan sa mga rehiyon sa Tiro ug Sidon. Ingong kombinasyon sa "Siryanhon" ug "Fenicianhon," ang ekspresyong "lungsoranon sa Sirofenicia" mahimong mitungha tungod kay ang Fenicia maoy bahin sa Romanhong lalawigan sa Sirya. Ang babayeng lungsoranon sa Sirofenicia gitawag usab ug *Kha·na·nai′a* (sa literal, Canaanhon; gihubad nga "Fenicianhon" sa *NW*), kay ang unang mga molupyo sa Fenicia naggikan man kang Canaan, ug sa paglabay sa panahon, ang "Canaan" sa panguna nagtumong sa Fenicia. (Mat 15:22 *ftn* sa *Rbi8*) Ang pagtawag sa maong babaye nga "Gresyanhon" lagmit nagkahulogan nga siya Grego ug kagikan.—Mar 7:26.

Wala madugay human sa Paskuwa sa 32 K.P., kining babayeng lungsoranon sa Sirofenicia miduol kang Jesu-Kristo, ug siya sublisubling naghangyo nga hinginlan unta ni Jesus ang usa ka demonyo gikan sa iyang anak nga babaye. Sa sinugdan midumili si Jesus, nga nag-ingon: "Dili matarong nga kuhaon ang tinapay sa mga bata ug iitsa kini sa gagmay nga mga iro." Alang sa mga Hudiyo ang mga iro maoy mahugaw nga mga hayop. Apan, sa pagtandi sa mga dili-Hudiyo ngadto sa "gagmay nga mga iro," nga mahimong buhion sa balay, ug dili ngadto sa mga irong naglatagaw sa kadalanan, gipagaan ni Jesus ang maong pagtandi. Bisan pa niana, ang giingon ni Jesus dayag nga nagsilbing pagsulay sa maong babaye. Sa pagkamapainubsanon, siya miadmitir: "Oo, Ginoo; apan sa pagkatinuod ang gagmay nga mga iro mokaon sa mga mumho nga mahulog gikan sa lamesa sa ilang mga agalon." Ang iyang mga pulong nagpakitag dakong pagtuo, ug busa, ang iyang anak nga babaye naayo.—Mat 15:21-28; Mar 7:24-30.

SIRTIS [gikan sa lintunganaynq pulong nga nagkahulogang "guyod"]. Kini ang Gregong ngalan sa duha ka gulpo nga nahimutang sulod sa usa ka dakong luok diha sa baybayon sa amihanang Aprika. Ang kasadpang gulpo (taliwala sa Tunis ug Tripoli) gitawag ug Sirtis Minor (gitawag ug Gulpo sa Gabès karong adlawa). Sa S mismo niini mao ang Sirtis Mayor, ang modernong Gulpo sa Sidra. Gikahadlokan sa karaang mga tripulante ang duha ka gulpo tungod sa delikadong mga bungdo sa mga balas niini, nga kanunaynq mabalhinbalhin tungod sa mga balod. Mahitungod sa mga sakayan nga masangad sa maong magbawng mga dapit, si Strabo, usa ka geograpo sa unang siglo K.P., nagtaho, "Panagsa rang makalingkawas ang usa ka sakayan."—*Geography,* 17, III, 20.

Sa dihang si apostol Pablo gidala ngadto sa Roma ingong binilanggo, ang barko nga iyang gisakyan gikusokuso sa unos nga dumagsa sa H sa Creta. Busa, ang mga tripulante nahadlok nga basig masangad ang barko didto sa "Sirtis," nga lagmit mao ang mga huyonghuyong o mga bungdo sa mga balas sa Gulpo sa Sidra.—Buh 27:14-17.

SIRYA. Ang utlanan niini nga rehiyon sa S mao ang Mesopotamia, sa K mao ang Kabukiran sa Lebanon, sa A mao ang Kabukiran sa Taurus, sa H mao ang Palestina ug ang Desyerto sa Arabia. Kini nga rehiyon gitawag ug Aram sa Hebreohanong Kasulatan. Dili kaayo tino ang mga utlanan niini sanglit sagad nga dili solido ug dili permanente ang impluwensiya ug pagdominar sa Sirya niining dapita.

Sa Patriarkanhong Kapanahonan. Sa patriarkanhong kapanahonan ang atong mabatonan lamang nga mga rekord sa Bibliya bahin sa mga Siryanhon maoy labot sa mga panghitabo palibot sa Haran bahin sa mga kinabuhi sa banay ni Rebeca, sa iyang amahan nga si Betuel ug sa iyang igsoong lalaki nga si Laban nga parehong gihubit nga mga Siryanhon, o sa literal, mga Aramaeanhon. (Gen 25:20; 28:5; 31:20, 24) Si Jacob gihubit ingong "usa ka Siryanhon nga nagkahanaw" tungod kay siya mipuyo ug 20 ka tuig sa dapit palibot sa Haran. Didto siya nakigminyo sa duha ka anak nga babaye ni Laban ug nanganak ug mga anak nga lalaki ug babaye; siya nag-antos usab sa pag-alagad kang Laban. Dugang pa, ang inahan ni Jacob maoy usa ka Siryanhon.—Deu 26:5; Gen 31:40-42; Os 12:12.

Yugto sa mga Maghuhukom. Sa yugto sa mga Maghuhukom sa dihang ang mga Israelinhon mitalikod sa pagsimba kang Jehova, gisakop sila sa Siryanhong hari nga si Cusan-risataim sulod sa walo ka tuig. (Huk 3:7-10) Dihay panahon usab nga kusganon kaayo ang impluwensiya sa Sirya nga tungod niana ang Israel naaghat sa pagsimba sa mga diyos sa Sirya lakip sa ubang paganong mga bathala niini.—Huk 10:6.

Yugto sa mga Hari sa Israel ug sa Juda. Sukad ug human mahimugso ang monarkiya sa Israel, ang Sirya nahimong aktibo kaayo sa militaryong paagi, ug latas sa tibuok kasaysayan sa amihanang gingharian, nagpadayon ang mga panagbangi niining duha. Ang unang hari sa Israel nga si Saul nakiggubat batok sa Siryanhong mga hari sa Zoba. (1Sa 14:47) Si David, sa dihang nahimong hari, nagpahamtang ug dakong kapildihan sa kasundalohan sa Siryanhon nga si Haring Hadadezer. Sa

samang panahon daghang bulawan, plata, ug tumbaga ang gipanguha ug gibalaan alang kang Jehova. Si David nagtukod usab ug mga garison didto sa Damasco ug nagpugos sa mga Siryanhon sa pagbayad ug tributo. (2Sa 8:3-12; 1Cr 18:3-8) Sa ulahi, kapin sa 30,000 ka mersenaryong kasundalohan sa Sirya kinsa gisuholan sa mga Ammonhanon, inay nga makig-away, mikalagiw sa atubangan sa mga Israelinhon. Apan, human ipadala ang dugang Siryanhong kasundalohan, misunod niini ang usa ka pagpakiggubat batok sa Israel ug ang mga Siryanhon nakaagom ug dakong kapildihan, nga tungod niana sila nakigdait sa Israel. —2Sa 10:6-19; 1Cr 19:6-19.

Human niini, ang usa ka Siryanhong rebelde nga ginganlag Rezon, kinsa mikalagiw gikan kang Hadadezer, naghimo sa iyang kaugalingon nga hari sa Damasco ug nahimong usa ka magsusukol sa Israel sa tanang adlaw ni Solomon. (1Ha 11:23-25) Tungod niini nga mga panghitabo, ang Damasco nahimong labing prominenteng siyudad sa Sirya ug dugayng giila ingong "ang ulo sa Sirya," nga batok sa maong nasod gipunting ang mga pahayag ni Jehova.—Isa 7:8; 17:1-3; Am 1:5.

Human mabahin ang gingharian sa Israel. Ang Biblikanhong kasaysayan bahin sa mga Siryanhon human mamatay si Solomon ug mabahin ang iyang gingharian, sa kinadak-ang bahin, nagasoy kanato mahitungod sa ilang mga kalamposan ug mga kapakyasan sa ilang mga pagpakiglabot sa mga Israelinhon sa amihanan ug sa habagatang mga gingharian. Ang detalyadong mga hitabo gihisgotan ingong nahitabo panahon sa paghari ni Asa (1Ha 15:18-20; 2Cr 16:2-4, 7), Ahab (1Ha 20:1-34; 22:3, 4, 29-35; 2Cr 18:10, 28-34), Jehoram sa Israel (2Ha 6:24–7:16; 8:28, 29; 9:14b, 15; 2Cr 22:5, 6), Jehoas sa Juda (2Ha 12:17, 18; 2Cr 24:23, 24), Jehoahaz (2Ha 13:3-7, 22), Jehoas sa Israel (2Ha 13:14-19, 24, 25), Jotam (2Ha 15:37, 38), Ahaz (2Ha 16:5-9; 2Cr 28:5; Isa 7:1-8; 9:12), ug Jehoiakim (2Ha 24:2). Talagsaon gayod, nga angayang hisgotan, nga sulod sa 'tulo ka tuig walay gubat tali sa Sirya ug sa Israel.'—1Ha 22:1.

Ang manalagna ni Jehova nga si Eliseo nakiglabot sa mga Siryanhon sa pipila ka higayon; pananglitan, iyang giayo sa sanla ang Siryanhong pangulo sa kasundalohan nga si Naaman (2Ha 5:1-20), ug iyang gibutyag kang Hazael nga siya mahimong hari sa Sirya puli sa iyang agalong si Benhadad II. (2Ha 8:7-15) Sa laing higayon, sa dihang ang Dotan gilibotan sa usa ka pundok sa mga Siryanhon aron sa pagdakop kang Eliseo, ang manalagna unang mihangyo sa Diyos nga hampakon sila sa usa ka matang sa pagkabuta, ug dayon iyang gidala sila ngadto sa Samaria, diin gipasig-uli ang ilang panan-aw; dayon iya silang gipakaon ug gipapauli. (2Ha 6:8-23) Alang sa dugang mga detalye bahin niining maong mga kasinatian sa mga Siryanhon uban sa manalagna, tan-awa ang artikulong ELISEO.

Ang mga Siryanhon maoy mga Semihanon, suod nga kadugo ug mga kaubanan sa mga Israelinhon. Apan sa ikawalong siglo W.K.P. dako na kaayo ang kalainan tali sa ilang mga pinulongan nga tungod niana ang ordinaryong Hudiyo dili na makasabot ug Aramaiko. (2Ha 18:26-28; Isa 36:11, 12; tan-awa ang ARAMAIKO [Ang Pinulongan].) Dugang pa, dako kaayo ug kalainan ang relihiyon sa mga Siryanhon nga magsisimba sa daghang diyos ug ang relihiyon sa mga Hudiyo, ug sa panahon lamang nga nahimong apostata ang mga Hudiyo nga gitugotan ang pagsimba sa Siryanhong mga diyos diha sa yuta sa Israel.—Huk 10:6; 2Ha 16:10-16; 2Cr 28:22, 23.

Sa Unang Siglo K.P. Ang Sirya sa panahon sa mga apostoles mao ang Romanhong lalawigan nga gidugang ni Pompey sa imperyo niadtong 64 W.K.P. Kini nga lalawigan naglangkob sa dakong bahin sa karaang teritoryo sa Sirya. Ang gobernador sa Sirya nagdumala usab sa tibuok Palestina. Sa panahon sa pagkatawo ni Jesus, ang Sirya gimandoan ni Gobernador Quirinio, ang legado ni Emperador Agusto, kansang pinuy-anan didto sa kaulohan sa lalawigan ug maoy ikatulong kinadak-ang siyudad sa Imperyo sa Roma, ang Antioquia, nga nahimutang daplin sa Suba sa Orontes. (Luc 2:1, 2) Gihimo ni Jesus ang iyang ministeryo diha lamang sa sentro sa Palestina, apan ang mga taho bahin sa iyang kahibulongang mga milagro nakaabot "sa tibuok Sirya."—Mat 4:24.

Sa dihang ang mga Kristohanon sa Jerusalem nagkatibulaag tungod sa paglutos human sa pagbato kang Esteban, ang pipila kanila nagdala sa maayong balita ngadto sa kaulohan sa Sirya, ang Antioquia. Una, ang mga Hudiyo didto nakadungog sa mensahe, ug dayon kadtong sa ubang nasodnong mga pundok nakadungog usab. Si Bernabe ug Pablo nakatabang ug dako sa pagpalig-on sa kongregasyon sa Antioquia. Didto niining siyudad sa Sirya nga 'ang mga tinun-an pinaagi sa pagtultol sa Diyos unang gitawag nga mga Kristohanon.'—Buh 11:19-26; Gal 1:21.

Sa mga tuig 46 K.P., sa dihang nahitabo ang dakong gutom sa paghari ni Emperador Claudio, ang mga Kristohanon sa sulod ug sa palibot sa Antioquia nagpadalag hinabang ingong pag-alagad ngadto sa ilang mga igsoon sa Jerusalem pinaagi kang Bernabe ug Pablo. (Buh 11:27-30) Ang sulat bahin sa pagtuli nga gipadala sa mga apostoles ug sa mga ansiyano sa Jerusalem sa partikular maoy alang sa mga kongregasyon sa Antioquia, Sirya, ug Cilicia (usa ka silingan nga rehiyon). (Buh 15:23) Sulod sa katuigan nga si Pablo mipanaw sa dag-

hang lugar ingong usa ka misyonaryo, iyang gihimo ang Antioquia sa Sirya nga iyang paulianan. —Buh 15:40, 41; 18:18; 20:3; 21:3; Gal 2:11.

SISA. Ang amahan sa mga sekretaryo ni Solomon nga si Elihorep ug Ahias.—1Ha 4:3; tan-awa ang SERAIAS Num. 2.

SISAK. Usa ka haring Ehiptohanon nga nailhan ingong Sheshonk (I) diha sa Ehiptohanong mga rekord. Si Sisak, nga giisip ingong mao ang magtutukod sa "dinastiya sa Libya," gipasidunggan sa kadaghanan nga nagmando ug mga 21 ka tuig. Ang iyang anak nga lalaki nga si Osorkon I maoy mipuli kaniya sa trono.

Sa dihang si Jeroboam mikalagiw ngadto sa Ehipto aron makaikyas sa kapungot ni Haring Solomon, si Sisak maoy nagmando didto. (1Ha 11:40) Mga pipila ka tuig sa ulahi, sa ikalima nga tuig sa pagmando sa manununod ni Solomon nga si Rehoboam (993 W.K.P.), si Sisak misulong sa Juda uban ang usa ka gamhanang puwersa sa mga karo ug mangangabayo. Iyang nailog ang kinutaang mga siyudad sa Juda ug unya miadto sa Jerusalem. Apan wala itugot ni Jehova nga iyang malaglag ang Jerusalem, kay si Rehoboam ug ang mga prinsipe sa Juda nagpaubos sa ilang kaugalingon sa dihang nakadawat ug mensahe gikan sa manalagnang si Semaias. Hinunoa, giagawan ni Sisak ang siyudad sa mga bahandi niini.—2Cr 12:1-12.

Adunay arkeolohikanhong ebidensiya nga gisulong ni Sisak ang dapit sa Palestina. Usa ka tipak sa usa ka bantayog nga nakaplagan sa Megido naghisgot kang Sheshonk (Sisak), lagmit nagpakitang ang bantayog gipatindog didto aron handomon ang iyang kadaogan. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 263, 264) Dugang pa, usa ka linilok diha sa paril sa templo sa Karnak (ang A nga bahin sa Thebes nga karaang siyudad sa Ehipto) ang nagtala sa daghang siyudad o mga balangay nga gisakop ni Sisak. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 952; *Supplements to Vetus Testamentum,* Leiden, 1957, Tomo IV, pp. 59, 60) Ubay-ubay sa maong mga dapit nga mahimong ilangkit sa mga lugar nga gihisgotan sa Bibliya ang nahimutang sa teritoryo sa napulo-ka-tribong gingharian. Kini nagpakita nga ang tuyo ni Sisak sa iyang pagpakiggubat, dili aron tabangan ang napulo-ka-tribong gingharian, kondili aron makontrolar ang mahinungdanong mga ruta sa negosyo ug sa ingon mapadako pa ang gahom ug impluwensiya sa Ehipto.

SISERA.

1. Pangulo sa kasundalohan ilalom sa Canaanhon nga si Haring Jabin. Si Sisera, nga nagpuyo sa Haroset inay sa siyudad ni Jabin sa Hazor, mas inila diha sa asoy kay kang Haring Jabin. Wala madugay human nga si Maghuhukom Ehud nagpukan sa pagmando sa mga Moabihanon, gilupigan ni Sisera ug Jabin ang Israel sulod sa 20 ka tuig.—Huk 4:1-3; 1Sa 12:9.

Sa pagkadungog nga gitigom ni Debora ug Barak ang mga Israelinhon aron makig-away batok kaniya, gitigom ni Sisera ang iyang kasundalohan lakip ang iyang 900 ka karo nga tinaoran ug puthawng mga sanggot, ug giharong ang Israel sa bul-oganang walog sa Kison. Apan si Jehova nakig-away batok kang Sisera ug gipahinabo nga magkaguliyang ang tibuok niyang kasundalohan, sa ingon nakaagom sila ug bug-os nga kapildihan.—Huk 4: 7, 12-16, 23; 5:20, 21; Sal 83:9.

Ang iyang mga karo miungot sa kalapokan (itandi ang Huk 5:21), ug si Sisera midagan sa pagkalagiw ug nakaabot sa tolda ni Jael, ang asawa ni Heber nga Kenihanon, kinsa may pakigdait kang Jabin. Iyang gipasulod si Sisera. Kay gikapoy tungod sa gubat ug sa pagkalagiw, ang naluya nga si Sisera, nga nagsalig nga siya hilwas sa tolda ni Jael, nakahukom nga mopahulay. Gihatagan ni Jael si Sisera ug gatas nga mainom, ug gihangyo niya si Jael nga bantayan siya. Sa dihang siya nahinanok, si Jael mihinok sa pagduol kaniya ug iyang gibugsok ang ugsok sa tolda sa iyang mga tampihak lapos sa yuta. Sa dihang miabot si Barak, gipakita ni Jael kaniya ang napukan nga kaaway. (Huk 4:9, 17-22; 5:25-27) Ang inahan ni Sisera ug ang iyang panimalay kawang nga naghulat sa iyang pagbalik nga magdala ug daghang inagaw.—Huk 5:28-30.

2. Katigulangan sa usa ka pamilya sa mga Netinim nga mibalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2, 43, 53; Neh 7:55) Lakip sa mga Netinim mao ang mga binihag sa gubat, ug bisan tuod ang pipila lagmit gidala sa panahon nga si Sisera (Num. 1) napildi ug tingali nahimong mga sulugoon sa templo, walay katarongang mohinapos nga ang mga Netinim nga mibalik gikan sa Babilonya maoy mga kaliwat ni Sisera sa panahon ni Barak.

SISMAI. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Jerameel ug Sesan; anak nga lalaki ni Eleasa ug amahan ni Salum. (1Cr 2:3-5, 25, 34, 40) Si Sismai lagmit nabuhi sa panahon sa mga Maghuhukom.

SISNE [Heb., *tin·she'meth*]. Usa ka dako, madanihong langgam sa tubig nga taas, yagpis, ug bawog ang liog. Ang ubang mga sisne motimbang ug hangtod sa 18 kg (40 lb) ug ang sukod sa mga pako niini kon bukhad maoy mga 2.5 m (8 p).

Ang Hebreohanong ngalan (*tin·she'meth*), nga makaplagan diha sa talaan sa mahugawng naglupad nga mga linalang (Lev 11:13, 18; Deu 14:12, 16), maoy gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "hangos." (Isa 42:14) Kini nga pulong

lagmit naghubit sa kusog nga pagsagitsit sa sisne sa dihang kini makuratan o masuko, ug ingon niini ang pagkahubad diha sa daghang hubad (*KJ, Da, Le, NW, Ro, Yg*). Kini nga identipikasyon maoy sukad pa sa paghubad sa Latin nga *Vulgate,* diin si Jerome naghubad sa Hebreohanong *tin·she′meth* (sa Lev 11:18) pinaagi sa Latin nga pulong nga *cycnus* (sisne). Ang mas nahauna nga Gregong *Septuagint* naghubad niini nga *"purple coot"* (Gr., *por·phy·ri′on*), lagmit mao ang *purple gallinule* (*Porphyrio porphyrio*). Hinunoa, kining duha ka karaang mga bersiyon naghubad sa *tin·she′meth* ingong langgam nga *"ibis"* diha sa Deuteronomio 14:16, sa ingon nagpakita nga sila usab dili segurado.

Ang sisne, bisan tuod makaplagan sa Palestina, dili na komon didto sa pagkakaron. Tungod niini, ug usab tungod kay tanom ang pangunang pagkaon sa sisne, mas gituohan sa daghang modernong mga maghuhubad nga ang *tin·she′meth* mao ang "himungaan sa tubig" (*RS, Mo*), "agilang-bukaw" (*AT*), *"ibis"* (*JB*), o ubang mga langgam nga nailhan nga kumakaon ug karne o tigkaon ug hugaw. Apan bisan pag talagsa rang makita ang mga sisne didto sa Palestina sa pagkakaron, kini dili gayod ebidensiya nga kini dili komon nianang dapita kaniadto. Sa susama, angayng ilhon nga ang pagklasipikar sa pipila ka langgam ingong mahugaw sumala sa pagkamanunukob o pagkatigkaon ug hugaw niini maoy banabana lamang ug wala direktang hisgoti sa Bibliya.

Gawas pa sa naandang pagkaon niini nga mga liso, mga gamot sa mga tanom sa tubig, ug mga ulod, ang sisne nahibaloang mokaon usab ug kinhason.

SISTEMA SA MGA BUTANG. Ang prase nga "sistema sa mga butang" mao ang diwa sa Gregong termino nga *ai·on′* diha sa kapin sa 30 ka beses nga kini makita sa Kristohanon Gregong Kasulatan.

Labot sa kahulogan sa *ai·on′,* si R. C. Trench nag-ingon: "Sama [sa *ko′smos,* kalibotan] kini [*ai·on′*] adunay pangunang diwa nga nagtumong sa pisikal nga butang, ug kini usab adunay ikaduhang diwa nga nagtumong sa moral. Sa panguna [nga diwa] niini, nagtumong kini sa walay bugto nga panahon, mubo man o taas; . . . apan ilabina sa panahon diin ang tanang butang nga gilalang naglungtad, ug sa gidugayon sa ilang paglungtad . . . Sanglit nagtumong man sa panahon, kini sa pagkakaron nagpasabot sa tanang butang nga naglungtad sa kalibotan ubos sa mga kahimtang sa panahon; . . . ug dayon, sa moral nga diwa, sa dagan ug lakat sa mga panghitabo niining kalibotana." Sa pagpaluyo niining ulahi nga diwa, siya mikutlo sa Aleman nga eskolar nga si C. L. W. Grimm nga naghatag sa kahulogan niini: "Ang tanan nga madayag sa paglakat sa panahon."—*Synonyms of the New Testament,* London, 1961, pp. 202, 203.

Busa ang pangunang diwa sa *ai·on′* mao ang "edad," o "yugto sa paglungtad," ug sa Kasulatan kini sagad nagpasabot sa taas nga yugto sa panahon (Buh 3:21; 15:18), nga naglakip sa walay-kataposang yugto sa panahon, nga mao, hangtod sa kahangtoran, walay kataposan. (Mar 3:29; 11:14; Heb 13:8) Alang niini nga mga kahulogan, tan-awa ang EDAD, PANAHON. Hinunoa, dinhi atong tagdon ang diwa sa maong termino nga gihisgotan sa ulahing bahin sa kahulogan nga gikutlo sa nag-unang parapo.

Ingong tabang sa pagsabot niini nga diwa, mahimong hinumdoman nato ang pipila ka paggamit sa mga termino nga "edad" ug "yugto" diha sa Cebuano. Kita mahimong maghisgot sa edad, o yugto diha sa diwa nga nagtumong sa usa ka yugto sa panahon diha sa kasaysayan nga mailhan pinaagi sa usa ka linaing kaugmaran o dagan sa mga panghitabo o pinaagi sa usa ka iladong tawo o sa tipikal nga kinaiyahan o mga kinaiyahan niana nga yugto. Pananglitan, kita moingon sa "Yugto sa Pagpanuhid" nga nagtumong sa panahon ni Columbus, Magellan, ug ni Cook, ug sa ubang mga eksplorador o tigpanuhid sa kadagatan, o sa "Edad Medya o sa Mangiob nga Katuigan" o, niining mas bag-o pa, sa Yugto sa Pagpanuhid sa Kawanangan. Niini nga mga pananglitan, ang gipasiugda dili mao ang yugto sa panahon, kondili ang *kinaiyahan* o *mga kinaiyahan* nga nagpaila sa maong yugto sa panahon. Ang maong mga kinaiyahan maoy magtino o magpaila sa mga butang nga nagtimaan sa sinugdanan, gidugayon, ug kataposan sa maong yugto. Kon wala kini, ang maong yugto maoy usa ka ordinaryong panahon lamang, dili usa ka linaing yugto, panahon, o edad.

Busa ang usa ka kahulogan sa *ai·on′* nga gitala sa *Greek-English Lexicon* ni Liddell ug Scott mao ang *"yugto sa panahon* nga may tinong sinugdanan ug kinutoban, *linaing yugto, edad."* (Girebisar ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 45) Ug ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 1, p. 41) nag-ingon: "ang edad, yugto . . . [kini] nagpasabot sa usa ka yugto nga dili tino ang gidugayon, o panahon may kalabotan sa kon unsay nahitabo sa maong yugto."

Tungod niini, kon ang mga kinaiyahan nga nagpaila sa usa ka yugto mao ang ideya nga gipasiugda diha sa usa ka partikular nga teksto inay sa panahon, ang *ai·on′* tukmang hubaron ingong "sistema sa mga butang" o "kahimtang." Ang tukmang pananglitan niini gipakita diha sa Galacia 1:4 diin ang apostol misulat: "Iyang gihatag ang iyang kaugalingon alang sa atong mga sala aron kita iyang ikapahigawas gikan niining daotang sistema

sa mga butang [porma sa *ai·on′*] sumala sa kabubut-on sa atong Diyos ug Amahan." Daghang hubad dinhi naghubad sa *ai·on′* ingong "yugto o panahon," apan dayag nga ang halad lukat ni Kristo wala magluwas sa mga Kristohanon gikan sa usa ka panahon o yugto sa panahon, tungod kay sila padayong nagkinabuhi sa samang panahon diin nagkinabuhi usab ang ubang katawhan. Apan sila giluwas gikan sa *kahimtang* o *sistema sa mga butang* nga naglungtad sa maong yugto sa panahon ug sa mga kinaiyahan nga nagpaila niini nga yugto sa panahon.—Itandi ang Tit 2:11-14.

Ang apostol misulat sa mga Kristohanon sa Roma: "Hunong na sa pagpaumol sumala niining sistemaha sa mga butang, kondili mag-usab kamo pinaagi sa pagbag-o sa inyong hunahuna." (Rom 12:2) Dili ang yugto sa panahon ang nagpatungha sa uso, sumbanan, o pamaagi sa pagkinabuhi sa katawhan sa maong panahon, kondili ang mga sukdanan, mga binuhatan, mga batasan, mga kostumbre, mga paagi, panglantaw, mga estilo, ug ang ubang mga kinaiyahan nga nagpaila sa maong yugto sa panahon. Sa Efeso 2:1, 2 ang apostol naghisgot niadtong iyang gisulatan ingong "mga patay diha sa inyong kalapasan ug mga sala, nga diha niana kamo kaniadto milakaw uyon sa sistema sa mga butang ["naglakaw sa dalan," *JB;* "nagsubay sa dalan," *RS*] niining kalibotana." Sa pagkomento niini nga teksto, gipakita sa *The Expositor's Greek Testament* (Tomo III, p. 283) nga ang panahon dili mao ang bugtong o pangunang diwa sa *ai·on′* niini nga teksto. Sa pagpaluyo sa hubad sa *ai·on′* ingong "dalan," kini nag-ingon: "Ang tulo ka ideya nga gipunting niining pulonga mao ang *kahimtang, kaugmaran,* ug *limitadong gidugayon.* Ang dalan sa usa ka daotang kalibotan maoy pagkadaotan, ug ang pagkinabuhi uyon niini maoy pagkinabuhi sa kalapasan ug sa mga sala."—Giedit ni W. Nicoll, 1967.

Mga Yugto sa Panahon, mga Kahimtang, mga Sistema sa mga Butang. Adunay nagkalainlaing mga sistema sa mga butang, o nagpatigbabaw nga mga kahimtang, nga naglungtad na o maglungtad pa. Kadtong gipahinabo sa Diyos pinaagi sa iyang Anak dayag nga maoy matarong nga mga sistema sa mga butang.

Pananglitan, pinaagi sa pakigsaad sa Balaod gipatungha sa Diyos ang gitawag sa pipila nga Israelinhon o Hudiyohanon nga Panahon. Apan sa makausa pa ang gipaila niini nga yugto sa kasaysayan (bahin sa pagpakiglabot sa Diyos ngadto sa mga tawo) mao ang mga kahimtang ug ang mga kinaiyahan nga mitungha tungod sa pakigsaad sa Balaod. Lakip sa mga kinaiyahan niini mao ang pagkaadunay mga saserdote; mga paghalad ug mga reglamento labot sa pagkaon ingon man sa pagsimba didto sa tabernakulo ug sa templo lakip sa mga pista ug mga igpapahulay niini, ug ang tanan niini adunay matagnaong mga larawan ug mga landong; ug usab usa ka nasodnong sistema nga sa ulahi adunay usa ka tawhanong hari. Hinunoa, sa dihang gitagna sa Diyos ang usa ka bag-ong pakigsaad (Jer 31:31-34), ang daang pakigsaad nahimong karaan na, bisan tuod gitugotan sa Diyos nga kini magpadayon sulod sa kasiglohan human niana. (Heb 8:13) Dayon, niadtong 33 K.P., gitapos sa Diyos ang pakigsaad sa Balaod nga ingon ug iyang gilansang kini diha sa estaka sa pagsakit sa iyang Anak.—Col 2:13-17.

Dayag nga tungod niini, ang Hebreohanon 9:26 nag-ingon labot kang Kristo nga siya 'nagpadayag sa iyang kaugalingon makausa alang sa tanang panahon sa kataposan sa mga sistema sa mga butang aron sa pagwagtang sa sala pinaagi sa paghalad sa iyang kaugalingon.' Bisan pa niana, ang mga kinaiyahan nga nagpaila sa maong yugto natapos lamang sa *bug-os* niadtong 70 K.P., sa dihang ang Jerusalem ug ang templo niini gilaglag ug ang Hudiyong katawhan nangatibulaag. Kini nga katalagman—bisan tuod ang kataposang Judeanhong kuta (didto sa Masada) nailog sa mga Romano tulo pa ka tuig sa ulahi, o niadtong 73 K.P.—permanenteng nagtapos sa Hudiyohanong pagkasaserdote, sa mga halad, ug sa pagsimba didto sa templo sumala sa gilatid sa Balaod; kini nagtapos usab sa nasodnong kahikayan sa mga Hudiyo nga giestablisar sa Diyos. Dayag nga kini ang hinungdan kon nganong ang apostol, mga katuigan human sa kamatayon ni Kristo apan sa wala pa malaglag sa mga Romano ang Jerusalem, nag-ingon maylabot sa usa ka bahin sa kasaysayan sa Israel: "Karon kining mga butanga nahitabo kanila ingong mga panig-ingnan, ug kini gisulat ingong pasidaan kanato *nga naabtan sa mga kataposan sa mga sistema sa mga butang.*"—1Co 10:11; itandi ang Mat 24:3; 1Pe 4:7.

Pinaagi sa iyang halad lukat ug sa bag-ong pakigsaad nga gibalido niini, gigamit sa Diyos si Jesu-Kristo aron ipatungha ang usa ka lahi nga sistema sa mga butang, usa ka sistema nga pangunang nalangkit ang kongregasyon sa dinihogang mga Kristohanon. (Heb 8:7-13) Kini ang nagtimaan sa pagsugod sa usa ka bag-ong yugto diin anaa niini ang mga katumanan sa gilandongan sa pakigsaad sa Balaod. Giestablisar niini ang usa ka ministeryo sa pagpasig-uli, daghang kalihokan sa balaang espiritu sa Diyos, pagsimba pinaagi sa usa ka espirituwal nga templo nga may espirituwal nga mga halad (1Pe 2:5) inay nga usa ka literal nga templo ug mga halad nga hayop; ug lakip usab niini ang mga pagpadayag sa katuyoan sa Diyos ug sa usa ka relasyon sa Diyos nga nagkahulogan ug usa ka bag-ong paagi sa kinabuhi alang niadtong anaa sa bag-ong

pakigsaad. Kining tanan nagpaila sa sistema sa mga butang nga gimugna ni Kristo.

Dili-Matarong nga Yugto sa Panahon, o Sistema sa mga Butang. Sa dihang misulat si Pablo kang Timoteo bahin sa "mga dato niini nga sistema sa mga butang," walay duhaduha nga siya wala maghisgot sa Hudiyohanong sistema sa mga butang o yugto sa panahon, kay sa iyang ministeryo si Timoteo nakiglabot man dili lamang sa Hudiyong mga Kristohanon kondili usab sa daghang Hentil nga mga Kristohanon, ug ang bahandi ni bisan kinsa niining Hentil nga mga Kristohanon wala gayoy kalangkitan sa Hudiyohanong sistema sa mga butang. (1Ti 6:17) Sa susama, sa dihang naghisgot kang Demas ingong usa nga mibiya kaniya "tungod kay iyang gihigugma kini nga sistema sa mga butang," dayag nga wala ipasabot ni Pablo nga si Demas nahigugma sa Hudiyohanong sistema sa mga butang, hinunoa iyang gihigugma ang mga kahimtang sa kalibotan nianang panahona ug ang kalibotanong paagi sa kinabuhi.—2Ti 4:10; itandi ang Mat 13:22.

Ang kalibotanong *ai·on′,* o sistema sa mga butang, naglungtad na bisan sa wala pa maestablisar ang pakigsaad sa Balaod. Kini nagpadayon nga dungan sa *ai·on′* niana nga pakigsaad, ug kini milungtad saylo pa sa kataposan sa *ai·on′,* o mga kahimtang nga giestablisar sa pakigsaad sa Balaod. Ang kalibotanong *ai·on′* dayag nga nagsugod human sa Lunop, sa dihang mitungha ang dili-matarong nga pagkinabuhi, usa ka pagkinabuhi nga puno sa sala ug pag-alsa batok sa Diyos ug sa iyang kabubut-on. Busa si Pablo naghisgot usab bahin sa "diyos niini nga sistema sa mga butang" nga nagbuta sa mga hunahuna sa mga dili-magtutuo, ug dayag nga ang iyang gitumong mao si Satanas nga Yawa. (2Co 4:4; itandi ang Ju 12:31.) Sa panguna, ang pagmando ug impluwensiya ni Satanas mao ang nag-umol sa kalibotanong *ai·on′* ug naghatag sa linaing mga kinaiyahan ug espiritu niini. (Itandi ang Efe 2:1, 2.) Sa pagkomento sa Roma 12:2, ang *The Expositor's Greek Testament* (Tomo II, p. 688) nag-ingon: "Bisan ang taphaw nga pagpahiuyon sa usa ka sistema nga gikontrolar sa maong espiritu, ilabina ang aktuwal nga pagsunod sa mga paagi niini, makadaot sa Kristohanong kinabuhi." Ang maong kalibotanong *ai·on′* nagpadayon pa human sa adlaw sa apostol.

Pananglitan, sa Mateo 13:37-43, sa dihang gipatin-aw ang usa ka sambingay, si Jesus miingon nga "ang uma mao ang kalibotan [*ko′smos*]; . . . Ang pag-ani mao ang kataposan sa sistema sa mga butang [porma sa *ai·on′*] . . . Busa, ingon nga ang mga bunglayon ibton ug sunogon sa kalayo, mao usab kini ang mahitabo sa kataposan sa sistema sa mga butang." Gigamit sa ubang mga hubad, sama sa *King James Version,* ang "kalibotan" ingong hubad sa *ko′smos* ug *ai·on′* niini nga mga bersikulo. Apan dayag nga ang mag-uuma diha sa sambingay wala magsunog sa "uma," nga naghawas sa "kalibotan," apan nagsunog lamang sa "mga bunglayon." Busa ang natapos dili ang "kalibotan" (*ko′smos*) kondili ang "sistema sa mga butang" (*ai·on′*). Kini gihubad ni George Campbell niining paagiha: "Ang uma mao ang kalibotan . . . ang pag-ani mao ang kataposan niini nga kahimtang . . . busa ingon usab niini ang mahitabo sa kataposan niini nga kahimtang."—*The Four Gospels,* London, 1834.

Gipakita ni Jesus nga ang trigo naghawas sa matuod nga dinihogang mga Kristohanon, tinuod nga mga tinun-an, samtang ang mga bunglayon naghawas sa mini nga mga Kristohanon. Busa ang kataposan sa sistema sa mga butang nga gihisgotan dinhi, nga gihulagway dinhi ingong panahon sa pag-ani, wala magtumong sa kataposan sa Hudiyohanong sistema sa mga butang, ni magtumong sa kataposan sa "kahimtang" nga niana ang "trigo" ug "mga bunglayon" gipasagdang dungan nga manubo, apan nagtumong gayod sa kataposan sa samang sistema sa mga butang ingon sa gipunting sa ulahi sa apostol, nga mao, 'ang presenteng sistema sa mga butang' nga gimandoan ni Satanas. (1Ti 6:17) Ingon usab niana ang dugang sambingay nga gihatag ni Jesus labot sa baling ug sa paglainlain sa mga isda, nga naghulagway sa "mahitabo sa kataposan sa sistema sa mga butang: ang mga manulonda manggula ug magalain sa mga daotan gikan sa mga matarong." (Mat 13:47-50) Sa walay duhaduha, kini nga mga pulong ni Jesus mao ang anaa sa hunahuna sa mga tinun-an sa dihang sa ulahi sila nangutana bahin sa 'ilhanan sa iyang presensiya ug sa kataposan sa sistema sa mga butang.' (Mat 24:3) Ang saad ni Jesus nga siya magauban sa iyang mga tinun-an diha sa ilang buluhaton sa paghimog mga tinun-an hangtod sa kataposan sa sistema sa mga butang nagpunting gayod usab sa kataposan sa mga kahimtang ingong resulta sa pagmando ni Satanas.—Mat 28:19, 20.

Ang ubang pananglitan diin ang *ai·on′* nagtumong sa maong daotang sistema sa mga butang mao ang Lucas 16:8; 1 Corinto 1:20; 2:6, 8; 3:18; Efeso 1:21.

Ang Umaabot nga Sistema sa mga Butang. Gihisgotan sa Mateo 12:32 nga si Jesus nag-ingon nga ang si bisan kinsa nga mosulti batok sa balaang espiritu dili pasayloon niining "sistemaha sa mga butang ni nianang sa umaabot." Kini mahimong sabton nga magtumong sa Hudiyohanong sistema sa mga butang ug sa umaabot nga sistema sa mga butang niadtong panahona nga ipadangat ni Kristo pinaagi sa bag-ong pakigsaad. Apan, ang ebidensiya nagpakita nga siya naghisgot sa presen-

teng daotang sistema sa mga butang ug sa usa ka sistema sa mga butang nga magsugod sa pagkatapos nianang daotang sistema sa mga butang. Iyang gitumong ang mao ra usab nga umaabot nga kahimtang sa dihang siya misaad nga kadtong mobiyag balay ug pamilya tungod sa Gingharian sa Diyos makabaton ug "pilopilo pa niining yugtoa sa panahon [porma sa *kai·ros′,* nga nagkahulogang "tinudlong panahon"], ug sa umaabot nga sistema sa mga butang [porma sa *ai·on′*] sa kinabuhing walay kataposan." (Luc 18:29, 30) Sulod sa maong umaabot nga sistema sa mga butang mao usab ang yugto sa panahon diin ang mga tawo pagabanhawon ug may kahigayonan nga isipon nga lakip sa mga anak sa Diyos. (Luc 20:34, 35) Ang plural nga porma sa *ai·on′* gigamit diha sa Efeso 2:7 sa pagtumong sa "umaabot nga mga sistema sa mga butang" diin ang dinihogang mga Kristohanon makapahimulos sa dili-takos nga kalulot sa Diyos nga dagayang ipasundayag ngadto kanila "nga nahiusa kang Kristo Jesus." (Itandi ang Efe 1:18-23; Heb 6:4, 5.) Kini nagpakita nga adunay mga sistema sa mga butang, o mga kahimtang, *sulod* sa katibukang "umaabot nga sistema sa mga butang," maingon nga dihay nalangkit ug kadungan nga mga sistema sulod sa sistema sa mga butang ilalom sa pakigsaad sa Balaod ingon sa nahisgotan na.

"Gihan-ay" sa Diyos ang "mga Sistema sa mga Butang." Ang Hebreohanon 11:3 nag-ingon: "Tungod sa pagtuo atong masabtan nga ang mga sistema sa mga butang [plural sa *ai·on′*] gihan-ay pinaagi sa pulong sa Diyos, mao nga ang mga butang nga makita mitungha gikan sa mga butang nga dili-makita." Giisip sa daghan nga susama ra ang pagkagamit sa plural sa *ai·on′* diha sa Hebreohanon 1:2; kini nag-ingon nga si Jehova misulti pinaagi sa iyang Anak, si Jesu-Kristo, "nga iyang gitudlo nga manununod sa tanang butang, ug pinaagi kang kinsa iyang gibuhat ang mga sistema sa mga butang." Ang partikular nga kahulogan sa Gregong pulong nga *ai·on′* niining duha ka bersikulo gisabot sa lainlaing paagi.

Ang usa ka paagi sa pagsabot niini mao ang pag-isip sa Gregong termino ingong nagtumong sa ilhanan o mga kinaiyahan nga nagpaila sa usa ka yugto sa panahon. Sa Hebreohanon kapitulo 11, ang inspiradong magsusulat naghisgot kon sa unsang paagi, pinaagi sa pagtuo, "ang mga tawo sa karaang kapanahonan gipamatud-an." (Ber 2) Dayon, sa iyang misunod nga mga pulong, iyang gihisgotan ang mga panig-ingnan sa matinumanong mga tawo sa panahon nga wala pa ang Lunop, sa panahon sa mga patriarka, ug sa yugto nga nabatonan sa Israel ang relasyon sa Diyos tungod sa iyang pakigsaad. Sulod niining tanan nga mga yugto, ug pinaagi sa mga butang nga nahitabo, naugmad, ug napalampos sulod niini nga mga yugto, ang Diyos nagtuman sa iyang katuyoan nga wagtangon ang pag-alsa ug itagana ang paagi nga mapasig-uli ang takos nga mga tawo ngadto kaniya pinaagi sa sunodsunod nga "mga sistema sa mga butang." Busa ang mga tawo sa karaang panahon kinahanglang makabaton, ug gani nakabaton, ug pagtuo nga ang dili-makitang Diyos sa pagkatinuod nagdumala sa mga butang diha sa hapsay nga paagi. Sila nagtuo nga siya ang dili-makitang Magmumugna sa lainlaing mga sistema sa mga butang ug nga ang tumong nga ilang gitinguha, ang "katumanan sa saad," maoy tino gayod sumala sa gitakdang panahon sa Diyos. Tungod sa pagtuo, sila naglaom sa dugang pang katumanan sa katuyoan sa Diyos, nga naglakip sa sistema sa mga butang nga gipatungha sa bag-ong pakigsaad nga gipasukad sa halad ni Jesus.—Heb 11:39, 40; 12:1, 18-28.

Ang laing paagi sa pagsabot sa paggamit sa *ai·on′* diha sa Hebreohanon 1:2 ug 11:3 mao nga kini maoy katumbas sa Gregong termino nga *ko′smos* nga nagtumong sa kalibotan o uniberso, sa tanang mga butang nga gilalang lakip sa adlaw, bulan, mga bituon, ug sa yuta mismo. Kini nga panglantaw dayag nga gisuportahan sa giingon sa Hebreohanon 11:3 nga "ang mga butang nga makita mitungha gikan sa mga butang nga dili-makita." Mahimong isipon usab nga kini nga bersikulo nagtumong sa asoy sa paglalang diha sa Genesis, nga makataronganong nauna diha sa mga paghisgot ni Pablo kang Abel (ber 4), Enoc (ber 5, 6), ug Noe (ber 7). Busa lagmit nga gipalapad ni Pablo ang iyang paghubit sa pagtuo pinaagi sa paghisgot sa paglungtad sa uniberso nga naglakip sa adlaw, bulan, ug mga bituon ingong tin-aw nga pamatuod nga adunay usa ka Maglalalang.—Itandi ang Rom 1:20.

Diha sa Hebreohanong Kasulatan. Ang Hebreohanong termino nga *che′ledh* poparehog kahulogan sa *ai·on′,* nga sa pipila ka teksto nagtumong sa 'gidugayon sa kinabuhi' (Job 11:17; Sal 39:5; 89:47), apan sa ubang mga teksto mopatim-awng ang pangunang gipasiugda mao ang *mga kinaiyahan* sa yugto sa panahon, nga mahimong hubaron ingong "sistema sa mga butang." (Sal 17:13, 14; 49:1) Ang pipila ka hubad migamit sa pulong nga "kalibotan" sa paghubad niini nga termino diha niining ulahing mga teksto, apan daw nasayloan niini nga hubad ang diwa nga gipasabot, nga mao, ang diwa nga nagtumong sa nagpadayon nga panahon.

SISTRUM. Ang Hebreohanong pulong nga *mena·'an·'im′* (mga sistrum) kas-a lamang makita sa Kasulatan ug mopatim-awng naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "yugyog."

(2Sa 6:5) Sanglit ang sistrum patingogon niini nga paagi, nga magpatunghag tagingting nga tunog, daghang leksikograpo ug mga historyador sa musika mipabor niini nga hubad, usa nga gidawat usab sa ubay-ubayng mga maghuhubad sa Bibliya. —*Da; NW; Ro; Vg.*

Ang sistrum sagad maoy usa ka gamay, linginon nga metal nga bayanan nga may usa ka kuptanan. Ang tulonggon lainlain ug gitas-on, gikan sa mga 20 ngadto sa 46 sm (8 ngadto sa 18 pul.), sumala sa atong makita sa karaang mga sistrum ug sa mga larawan niini diha sa monyumento sa Ehipto ug sa uban pang mga dapit. Ang bayanan adunay pipila ka luag pagkataod nga metal nga mga balabag nga, kon yugyogon, mopatunghag tagning, tagingting nga mga tunog. Kini nga mga balabag tingali lainlain ug gitas-on aron makapatunghag lainlaing mga tunog. Ang laing matang sa sistrum may mga argolya diha sa mga balabag, ug kini nga mga argolya motagingting kon yugyogon. Bisan tuod nga kas-a lamang kini hisgoti sa Bibliya sa dihang gihubit ang usa ka dakong selebrasyon, ang tradisyonal nga Hudiyohanong mga tinubdan nag-ingon nga ang sistrum gipatugtog usab sa masulub-ong mga okasyon.

SITARA. Ang Bibliya wala maghatag ug kahubitan sa tulonggon nga gitumong sa Aramaikong pulong nga *qath·rohs′,* apan lagmit nga kini usa ka matang sa kinuldasan nga tulonggon. Kon kini nga termino susama sa Gregong pulong nga *ki·tha′ra* (usa ka kinuldasan nga tulonggon), nga gikan niini gikuha ang ubay-ubayng Iningles nga pulong, lakip ang *"zither,"* (sa Cebuano, "sitara") nan ang "sitara" maoy usa ka duol kaayo nga katumbas nga espeling. Ang *qath·rohs′* maoy usa sa mga tulonggon sa orkestra ni Nabucodonosor.—Dan 3:5, 7, 10, 15.

SITIM [[Mga Kahoyng] Akasya].

1. Usa ka dapit sa desyertong kapatagan sa Moab diin nakaabot ang pagkampo sa mga Israelinhon gikan sa Bet-jesimot. (Num 25:1; 33:49; Jos 2:1) Mopatim-aw nga ang "Sitim" maoy pinamubo sa ngalang Abel-sitim (Sapa sa [mga Kahoyng] Akasya). Gituohan sa pipila nga kini mao ang Tell el-Kefrein, usa ka mubo nga bungtod nga mga 8 km (5 mi) sa AS sa Bet-jesimot (ang Tell el-ʽAzeimeh, duol sa AS nga kiliran sa Patayng Dagat). Apan, mas gituohan nga mao kini ang Tell el-Hammam, usa ka mas dakong luna nga maayo kaayong pagkapuwesto ug nahimutang nga 2.5 km (1.5 mi) sa S sa Tell el-Kefrein.

Pinaagi sa iyang manalagna nga si Miqueas, si Jehova nagpahinumdom sa mga Israelinhon sa iyang nahimo alang kanila: "Oh akong katawhan, hinumdomi, palihog, ang gitambag ni Balak nga hari sa Moab, ug ang gitubag kaniya ni Balaam nga anak nga lalaki ni Beor. Gikan kadto sa Sitim, hangtod sa Gilgal, aron ang matarong nga mga buhat ni Jehova mahibaloan." (Miq 6:5) Samtang ang Israel nagkampo sa Kapatagan sa Moab, nga naglakip sa Sitim, gipakyas ni Jehova ang pagsulay ni Balak nga ipatunglo kang Balaam ang mga Israelinhon; iyang gibabagan ang paningkamot sa Moab sa pagpahamtang ug kadaotan sa iyang katawhan. Gipahinabo niyang mapildi sa Israel ang mga Midianhon, kinsa, uban sa mga Moabihanon, miapil sa pagdaldal sa daghang Israelinhon aron malangkit sa imoralidad ug idolatriya. Gidala ni Jehova ang Israel tabok sa Jordan pinaagi sa usa ka milagro, ug didto sa Gilgal iyang 'gipahilayo ang kaulawan sa Ehipto.'—Num 22:4–25:8; 31:3-11, 48-50; Jos 3:1, 14-17; 5:9.

2. Kon kini nagtumong sa usa ka partikular nga bul-oganang walog, "ang bul-oganang walog sa mga Kahoyng Akasya" (Sitim) lagmit mao ang ubos nga agosanan sa bul-oganang walog sa Kidron.—Joe 3:18.

SITNA [Sumbong]. Usa ka atabay nga gikalot sa mga alagad ni Isaac duol sa Gerar ug Rehobot. Kini ginganlan ug Sitna tungod kay sila nakiglalis sa mga magbalantay sa kahayopan sa Gerar labot niini. (Gen 26:19-22) Kini tingali nahimutang sa Wadi Ruheibe (Nahal Shunera), mga 30 km (19 mi) sa HK sa Beer-seba. Apan ang tukmang nahimutangan sa Sitna wala mahibaloi.

SITRAI [Opisyal]. Usa ka lumad sa Saron nga nagdumala sa mga panon sa baka ni David nga nanibsib didto.—1Cr 27:29.

SITRI [[Si Jehova] Maoy Akong Tagoanang Dapit; [Si Jehova] Maoy Akong Salipdanang Dapit]. Usa ka Levihanon nga nagkinabuhi sa panahon sa pagkaulipon sa mga Israelinhon didto sa Ehipto; anak nga lalaki ni Uziel ug ig-agaw ni Moises.—Ex 6:18, 20, 22.

SITYANHON. Usa ka mabangis nga katawhan nga nagbalhinbalhin pagpuyo ug kasagarang gilangkit sa rehiyon sa A ug sa AS sa Itom nga Dagat. Gipakita sa ebidensiya nga sa ilang paglatagaw sila nakaabot sa kasadpang Siberia duol sa utlanan sa Mongolia. Sa unang siglo K.P. ang pulong nga "Sityanhon" nagtumong sa labing grabe sa dilisibilisadong katawhan. Apan, bisan ang ingon niini nga mga tawo mahimong mga Kristohanon ug makabaton ug samang baroganan sa ubang mga magtutuo ingong mga membro sa lawas ni Kristo. Si apostol Pablo misulat: "Walay Grego ni Hudiyo, pagkatinuli ni pagkadili-tinuli, langyaw, Sityanhon, ulipon, tawong gawasnon, hinunoa si Kristo maoy tanang butang ug anaa sa tanan."—Col 3:11; tan-awa ang PAGSAMADSAMAD.

SIVAN. Ang ngalan sa ikatulong lunar nga bulan sa sagradong kalendaryo sa mga Hudiyo human sa pagkadestiyero, apan ang ikasiyam nga bulan sa sekular nga kalendaryo. (Est 8:9; 1Cr 27:5; 2Cr 31:7) Kini katumbas sa bahin sa Mayo ug bahin sa Hunyo. Ang kahulogan niini nga ngalan dili matino.

Ang Sivan magsugod sa kataposan sa tingpamulak sa dihang magsingabot ang grabeng ting-init. Kini mao ang panahon sa pagpangani sa trigo ug usab ang sayong bahin sa ting-init, nga magpadayon hangtod sa mga tungatunga sa Oktubre o sa lunar nga bulan sa Bul. (Ex 34:22; Pr 26:1) Sa walay duhaduha kini mao ang bulan nga ang manalagnang si Samuel nag-ampo kang Jehova ug mibunok ang kusog nga ulan bisag dili ting-ulan, nga nagpahinabog dakong kahadlok taliwala sa katawhan. (1Sa 12:16-19) Niining panahona ang "sayo nga mga igos" nga ipamunga sa hinapos nga mga bulan sa tingtugnaw mangahinog na. (Isa 28:4; Jer 24:2) Sa dapit sa kabaybayonan sa Mediteranyo, tingmansanas na usab.—Aw 2:3; itandi ang Joe 1:10-12.

Ang Pista sa mga Semana, o Pentekostes, pagasaulogon sa ikaunom nga adlaw sa Sivan, nga pagaduyogan sa pagtanyag sa unang mga bunga sa ani sa trigo, sa ika-50 nga adlaw human sa pagtanyag sa unang mga bunga sa ani sa sebada. (Ex 34:22; Lev 23:15-21) Niining ikaunom nga adlaw sa Sivan, sa tuig 33 K.P., ang balaang espiritu gibubo nganha sa grupo sa mga 120 ka tinun-an nga nagtigom didto sa itaas nga lawak sa Jerusalem. Ang 3,000 ka tawo nga nabawtismohan nianang adlawa maoy gikan sa mga panon nga nagtigom sa siyudad alang sa pista.—Buh 1:15; 2:1-42.

Gisaulog ni Haring Asa sa bulan sa Sivan ang usa ka dakong pista human sa iyang buluhatong pagreporma sa pagpapha sa bakak nga relihiyon gikan sa Juda, Jerusalem, ug sa ubang mga dapit. (2Cr 15:8-10) Ang tulin nga mga mensahero nga gisugo ni Haring Ahasuero aron ihatod ang mensahe nga naghatag sa mga Hudiyo sa katungod sa pagpanalipod sa ilang kaugalingon sa ika-13 ka adlaw sa Adar gipadala halos siyam ka bulan una pa niana, sa ika-23 ka adlaw sa Sivan, ngadto sa 127 ka sakop nga mga distrito sa Imperyo sa Persia gikan sa India hangtod sa Etiopia.—Est 8:9-14.

SIYUDAD. Usa ka dapit nga gipuy-an ug dasok sa mga tawo, nga mas dako, mas daghag molupyo, o mas labaw kay sa lungsod o balangay. Ang Hebreohanong pulong nga *ʽir,* nga gihubad nga "siyudad," makaplagan sa halos 1,100 ka beses diha sa Kasulatan. Usahay ang pulong nga *qir·yahʹ* (lungsod) gigamit ingong samag kahulogan o diha sa usa ka paralelismo—pananglitan, "Human niini ikaw pagatawgon nga Siyudad [*ʽir*] sa Pagkamatarong, Matinumanong Lungsod [*qir·yahʹ*]," o "Naunsa nga wala man biyai ang siyudad [*ʽir*] sa pagdayeg, ang lungsod [*qir·yathʹ*] sa kasadya?"—Isa 1:26; Jer 49:25.

Ang "kabalangayan" (Heb., *chatse·rimʹ, kepha·rimʹ*) ug ang "sakop nga mga lungsod" (Heb., *ba·nothʹ*), nga gihisgotan usab diha sa Hebreohanong Kasulatan, gipalahi gikan sa "mga siyudad" ug "mga lungsod" sanglit kini dili-pinarilan nga mga komunidad apan giklasipikar ingong bahin sa kapatagan. (1Sa 6:18) Kon nahimutang nga kasikbit o diha ra sa palibot mismo sa usa ka kinutaang siyudad o lungsod, kini nga mga komunidad gihubit ingong "sakop nga mga lungsod," sa literal "mga anak nga babaye" sa pinarilang siyudad. (Num 21:25; tan-awa ang SAKOP NGA MGA LUNGSOD.) Ang Balaod ni Moises naghimo usab ug legal nga kalainan tali sa pinarilang mga siyudad ug mga lungsod, ug sa dili-pinarilan nga kabalangayan. Kon ang usa ka tawo nga nagpuyo sa usa ka dili-pinarilang balangay nagbaligya sa iyang balay, ang katungod sa paglukat niini magpabilin kaniya, apan kon dili siya makalukat niini, kini ibalik kaniya sa tuig sa Tinghugyaw. Sa laing bahin, sa dihang ang usa ka balay diha sa pinarilang siyudad gibaligya, ang nagbaligya kinahanglang maglukat niini sulod sa usa ka tuig kay kondili ang balay maiyaha na gayod sa nagpalit, gawas lamang diha sa mga siyudad sa mga Levihanon. (Lev 25:29-34) Kini nga kalainan makita gihapon diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, diin ang *poʹlis* sagad nga nagtumong sa usa ka pinarilang "siyudad" ug ang *koʹme* sagad nga nagtumong sa usa ka dili-pinarilang "balangay." Ang Gregong pulong nga *ko·moʹpo·lis* sa Marcos 1:38 mahimong hubaron nga "lungsod" o "siyudad." (Itandi ang *Int.*) Gitawag ni Juan ang Betlehem nga "ang balangay diin didto si David," ug si Lucas (nga nasayod nga si Rehoboam nagkuta niini nga balangay) naghisgot niini ingong usa ka siyudad.—Ju 7:42; Luc 2:4; 2Cr 11:5, 6.

Ang unang magtutukod ug siyudad mao si Cain, kinsa nagngalan sa siyudad sumala sa ngalan sa iyang anak nga lalaking si Enoc. (Gen 4:17) Kon dihay laing mga siyudad una pa ang Lunop, kadto nahanaw sa panahon sa Lunop niadtong 2370 W.K.P. Human sa Lunop, ang mga siyudad sa Babel, Erek, Acad, ug Calne sa yuta sa Sinar mao ang nagsilbing pundasyon sa gingharian ni Nimrod. Dayon iyang gipadako kini pinaagi sa pagtukod sa Nineve, Rehobot-Ir, Cala, ug Resen (sa katibuk-an gihubit ingong "ang bantogang siyudad") dapit sa A sa Walog sa Mesopotamia. (Gen 10:10-12) Sa laing bahin, ang mga patriarka nga si Abraham, Isaac, ug Jacob wala magtukod ug mga siyudad apan nagpuyo ingong langyawng

mga pumoluyo diha sa mga tolda bisan sa dihang miduaw sa kalungsoran ug kabalangayan sa Canaan ug Ehipto. (Heb 11:9) Apan, sa mas ulahi pa ang mga espiya nga misulod sa Canaan nagtaho nga didtoy daghang lig-on nga kinutaang mga siyudad sa maong yuta.—Num 13:28; Deu 9:1.

Katuyoan sa Pagtukod. Ang katawhan misugod sa pagtukod ug mga siyudad tungod sa daghang katarongan: alang sa panalipod, industriya, komersiyo, ug relihiyon. Pinasukad sa gidaghanon ug gidak-on sa mga templo nga nadiskobrehan sa mga arkeologo, walay duhaduha nga ang relihiyon maoy usa sa pangunang mga hinungdan nga natukod ang daghang karaang mga siyudad. Ang siyudad sa Babel ug ang relihiyosong torre niini maoy usa ka pananglitan. "Dali!" matod sa mga magtutukod niini ngadto sa usag usa, "Magtukod kita ug usa ka siyudad ug usab usa ka torre nga ang tumoy niini abot sa mga langit, ug maghimo kita ug bantog nga ngalan alang sa atong kaugalingon, kay tingali unyag kita magkatibulaag sa tibuok nawong sa yuta." (Gen 11:4-9) Ang kapeligrohan nga maulipon sa mahiligon sa gubat nga mga tawo nga determinado sa pagpanakop maoy laing dakong katarongan nga ang mahadlokong mga tawo nagkahiusa sa pagtukod ug mga siyudad. Sila kanunayng nagkoral ug nagparil niini nga mga siyudad, ug sila nagsira sa mga ganghaan niini sa kagabhion ug sa mga panahon sa kapeligrohan. —Jos 2:5; 2Cr 26:6.

Ang mga pumoluyo sa siyudad sagad nanguma ug namuhig kahayopan, ug kini gihimo bisan sa gawas sa mga paril sa siyudad; ang ordinaryong mag-uuma nagpuyo gihapon sulod sa siyudad inay nga didto sa iyang uma. Ang uban nagtrabaho sa mga industriya nga may mga produktong ginama sa kamot. Ang mga siyudad nahimong mga tipiganan o pondohanan, sentro sa negosyo, ug mga baligyaanan. Ang mga siyudad sama sa Tiro, Sidon, ug Jope nahimong pangunang mga sentro sa panakayan ug sa pamatigayon tali sa mga magpapanaw sa dagat ug sa mga magpapanaw sa mamala. —Eze 27.

Daghang siyudad ang nagsugod ingong yanong mga balangay, unya miuswag ug nahimong usa ka lungsod o usa ka siyudad, ug usahay nahimong dakong siyudad-estado nga naggahom sa kinabuhi sa ginatos ka libong katawhan. Tungod sa maong pag-uswag, ang kagamhanan ug ang gahom nga hudisyal gihuptan na lamang sa pipila ka politikanhon ug militaryong mga pangulo, ug sagad nga ang usa ka herarkiya sa malupigong mga saserdote mao ang naghupot ug labawng gahom nga nagbuot sa paagi sa pagkinabuhi diha sa siyudad. Busa, dihay dako gayong kalainan sa dihang mitungha ang Israelinhong mga siyudad sa talan-awon sa kalibotan, diin ang pagmando niini gihuptan sa mga administrador nga gitudlo sa teokratikanhong paagi nga aduna gayoy katungdanan sa pagpatuman sa hinatag-sa-Diyos nga batakang mga balaod. Si Jehova mao ang Hari, Maghahatagbalaod, ug Maghuhukom sa nasod, ug kon matinumanong buhaton sa iyang makitang mga hawas ang ilang mga katungdanan, ang katawhan magmalipayon.—Isa 33:22; Esd 7:25, 26; Pr 29:2.

Pagpili sa mga Lokasyon. Ang pagpili sa lokasyon sa usa ka siyudad nag-agad sa daghang mga butang. Sanglit sa katibuk-an hinungdanon kaayo ang depensa, ang karaang mga siyudad sagad nga gitukod diha sa habog nga mga dapit. Bisan tuod kini bantaaw kaayo, kini lisod adtoon. (Mat 5:14) Ang mga siyudad nga daplin sa baybayon ug kadtong anaa sa mga tampi sa mga suba maoy eksepsiyon niini. Dugang pa sa kinaiyanhong mga proteksiyon niini, sagad nga gitukod ang dagkong mga paril o kutay sa mga paril ug mga torre ug usahay gihimo ang mga trinseras palibot sa siyudad. (2Ha 9:17; Neh 3:1–4:23; 6:1-15; Dan 9:25) Sa dihang modako ang mga siyudad, usahay kinahanglang padak-an ang mga paril aron masakop ang mas dako nga luna. Ang mga agianan pasulod sa mga paril gihimoag lig-ong mga ganghaan nga makasustiner sa dugayng paglikos. (Tan-awa ang KUTA; GANGHAAN; PARIL, BUNGBONG.) Sa gawas o unahan pa sa mga paril anaa ang mga kaumahan, mga sibsibanan, ug kasikbit nga mga dapit nga sagad dili mapanalipdan sa panahon sa pagsulong. —Num 35:1-8; Jos 21:41, 42.

Gikinahanglan kaayo ang usa ka maayong suplay sa tubig diha sa duol niini ug kini angay gayong tagdon sa dihang mopili ug lokasyon nga tukoran sa usa ka siyudad. Tungod niini mas maayo gayod kon ang mga siyudad adunay mga tuboran o mga atabay nga nahimutang sa sulod sa mga utlanan niini. Sa pipila ka kahimtang, sama sa Megido, Gabaon, ug Jerusalem, dihay mga tunel ug agianan sa tubig ilalom sa yuta aron magdalag tubig ngadto sa sulod sa mga paril gikan sa mga tinubdan sa gawas. (2Sa 5:8; 2Ha 20:20; 2Cr 32:30) Ang mga pondohanag tubig ug ang mga biawan sagad nga gihimo aron sa pagsawod ug pagpondog tubig panahon sa ting-ulan aron magamit sa ulahi. Sa pipila ka kahimtang ang usa ka dapit nalukop sa mga biawan, sanglit ang matag panimalay naningkamot nga makabaton ug kaugalingong suplay sa tubig.—2Cr 26:10.

Tungod kay pareho ra ang tumong ug katuyoan sa pagtukod sa karaang mga siyudad maong magkaamgid kaayo ang disenyo ug plano niini. Ug sanglit gamay ra ang kausaban sa milabayng mga kasiglohan, ang pipila ka siyudad karong adlawa magkaamgid ra gayod sa mga siyudad nga gitukod

niadtong mga duha o tulo ka milenyo kanhi. Sa dihang mosulod sa mga ganghaan, makita sa usa ka tawo ang usa ka dako ug luag nga dapit, ang tiyanggihan sa siyudad, ang plasa, diin gihimo ang tanang matang sa pagpamalit ug pagpamaligya, ug diin ang mga kontrata gihimo ug gitimbrehan atubangan sa mga saksi. (Gen 23:10-18; 2Ha 7:1; Nah 2:4) Mao kini ang publikong lugar diin ang mga balita madungog ug ipakaylap (Neh 8:1, 3; Jer 17:19), diin ang mga ansiyano maghusay sa mga kaso (Ru 4:1-10), ug diin ang magpapanaw mahimong magpalabay sa kagabhion kon walay bisan kinsa nga magpadayon kaniya. (Huk 19:15-21) Usahay adunay ubang mga abotanan nga kadayonan diha sa siyudad alang sa mga bisita.—Jos 2:1; Huk 16:1; Luc 2:4-7; 10:35; tan-awa ang BALAY-ABOTANAN.

Ang ubang mga siyudad gitukod nga may linaing katuyoan, sama pananglitan sa Pitom ug Raamses, nga gitukod sa mga ulipong Israelinhon ingong mga dapit nga tipiganan o pondohanag pagkaon alang kang Paraon (Ex 1:11), usab ang mga siyudad nga tipiganan ni Solomon, ang mga siyudad sa mga karo, ug mga siyudad alang sa iyang mga mangangabayo (1Ha 9:17-19), ingon man ang mga siyudad nga tipiganan ni Jehosapat. (2Cr 17:12) Kap-atag-walo ka siyudad ang gigahin alang sa mga Levihanon—13 ang alang sa mga saserdote, ug 6 maoy mga siyudad nga dalangpanan alang sa dili-tinuyong nakabuno.—Num 35: 6-8; Jos 21:19, 41, 42; tan-awa ang KARO, SIYUDAD SA MGA; SIYUDAD NGA DALANGPANAN; SASERDOTE, SIYUDAD SA MGA.

Mahanduraw ang gidak-on sa daghang karaang mga siyudad pinaagi sa mga nahibilin sa mga paril niini, apan ang gidaghanon sa populasyon dili gayod matino. Mahitungod sa Nineve, kita gisuginlan nga kini maoy usa ka dako kaayong siyudad: ‘Ang Nineve nga dakong siyudad, diin adunay kapin sa usa ka gatos ug kawhaan ka libo ka tawo nga wala mahibalo sa kalainan tali sa ilang tuong kamot ug sa ilang wala.’—Jon 4:11; 3:3.

Ang ngalan nga gihatag sa mga siyudad nga gihisgotan sa Bibliya sagad nga may kahulogan ug katuyoan—ang nahimutangan, batasan, kagikan sa mga molupyo, bisan ang matagnaong kahulogan niini mahibaloan pinaagi sa mga ngalan niini. (Gen 11:9; 21:31; Huk 18:29) Usahay aron mapalahi ang usa ka siyudad gikan sa laing siyudad nga samag ngalan, ang dapit sa tribo gidugang, sama sa gihimo sa “Betlehem sa Juda,” kay diha may Betlehem usab sa Zabulon. (Huk 17:7; Jos 19:10, 15) Ang sakop nga mga siyudad mao kadtong iya sa usa ka tribo nga nahimutang sa teritoryo sa laing tribo.—Jos 16:9; tan-awa ang SAKOP NGA MGA SIYUDAD.

Mahulagwayong Paggamit. Diha sa Hebreohanong Kasulatan, ang mga siyudad gigamit sa mahulagwayong paagi. (Pr 21:22; Jer 1:18) Makita nato nga gigamit ni Jesus ang mga siyudad diha sa iyang mga sambingay (Mat 12:25; Luc 19:17, 19), ug gigamit usab kini ni Pablo sa mahulagwayong paagi. (Heb 11:10, 16; 12:22; 13:14) Diha sa Pinadayag ang mga siyudad gigamit sa paghulagway sa daghang butang: “ang balaang siyudad” nga giyatakyatakan sa kanasoran (Pin 11:2), ang “dakong siyudad” nga sa espirituwal nga diwa gitawag ug Sodoma ug Ehipto (Pin 11:8), ang ‘dakong siyudad, ang Babilonya’ (Pin 18:10-21; 17:18), ug “ang balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem, nga nanaog gikan sa langit gikan sa Diyos ug giandam ingong usa ka pangasaw-onon nga gidayandayanan alang sa iyang bana.”—Pin 21:2-27; 22:14, 19; 3:12.

SIYUDAD NGA DALANGPANAN. Tin-aw kaayo ang balaod ni Jehova bahin sa pagkabalaan sa dugo. Ang pag-ula ug dugo sa tawo nakapahugaw sa yuta diin nagpuyo ang mga anak sa Israel, nga sa taliwala niana si Jehova nagpuyo, ug kini nga sala mabayran lamang pinaagi sa dugo sa usa nga nag-ula niini. (Gen 9:5, 6; Num 35:33, 34) Busa, sa kaso sa usa ka mamumuno, ang dugo sa iyang biktima panimaslan ug ang balaod nga ‘kinabuhi alang sa kinabuhi’ mapatuman sa dihang ang mamumuno patyon sa “walay pakyas” sa tigpanimalos sa dugo. (Ex 21:23; Num 35:21) Apan komosta ang dili-tinuyong nakabuno, pananglitan, ang usa nga nakapatay sa iyang igsoon sa dihang ang ulo sa atsa aksidenteng nahuso samtang siya nagputol sa kahoy? (Deu 19:4, 5) Alang sa maong alaot nga tawo si Jehova mahigugmaong nagtaganag unom ka siyudad nga dalangpanan diin ang aksidenteng nakaula ug dugo makakaplag ug panalipod ug kadangpan gikan sa tigpanimalos sa dugo.—Num 35:6-32; Jos 20:2-9.

Mga Lokasyon. Una pa sa iyang kamatayon, si Moises nagtudlog tulo niini nga mga siyudad sa S sa Jordan. Ang una, ang *Bezer,* sa H diha sa patag sa bukid sa teritoryo nga iya sa tribo ni Ruben, nahimutang sa S sa amihanang tumoy sa Patayng Dagat; ang ikaduha, ang *Ramot* sa Gilead, iya sa tribo ni Gad ug halos anaa sa tungatunga sa sidlakang bahin sa yuta nga giokupar sa Israel; ang ikatulo, ang *Golan* sa Basan, nahimutang sa A diha sa teritoryo sa Manases. (Deu 4:43; Jos 21:27, 36, 38) Human motabok ang mga Israelinhon ngadto sa K nga kiliran sa Jordan, si Josue nagtudlo ug dugang tulo ka siyudad nga dalangpanan: ang *Hebron,* sa H diha sa teritoryo sa Juda; ang *Sekem,* sa sentral nga bukirong rehiyon sa Epraim; ug dapit sa A, ang *Kedes,* sa teritoryo sa Neptali, nga sa

ulahi nailhan nga rehiyon sa Galilea. (Jos 21:13, 21, 32) Kining tanang siyudad maoy Levihanong mga siyudad ug ang usa niini, ang Hebron, maoy usa ka siyudad sa mga saserdote. Dugang pa, tungod kay gipinig ingong mga siyudad nga dalangpanan, kini gitamod ingong sagrado.—Jos 20:7.

Legal nga Paagi. Human makaabot sa siyudad nga dalangpanan, kinahanglang isugid sa tawong mikalagiw ang iyang kaso ngadto sa mga ansiyano nga diha sa ganghaan sa siyudad ug siya pagaabiabihon. Aron ang tinuyong mga mamumuno dili mag-abuso niini nga probisyon, ang tawo nga mikalagiw, human makasulod sa siyudad nga dalangpanan, kinahanglang husayon didto sa ganghaan sa siyudad nga may hurisdiksiyon sa dapit diin nahitabo ang pagpatay, aron tinoon ang iyang pagkainosente. Kon makaplagang inosente, siya ibalik ngadto sa siyudad nga dalangpanan. Apan, ang iyang seguridad magarantiyahan lamang kon siya magpabilin sa siyudad sa nahibiling bahin sa iyang kinabuhi o hangtod nga mamatay ang hataas nga saserdote. Walay lukat nga mahimong dawaton aron sa pag-usab niini nga mga kondisyon. (Num 35:22-29, 32; Jos 20:4-6) Bisan ang sagradong halaran ni Jehova dili makapanalipod sa mga tawong mamumuno, sama sa giilustrar sa kaso ni Joab.—Ex 21:14; 1Ha 1:50; 2:28-34; tan-awa ang TIGPANIMALOS SA DUGO.

Nan, pagkalahi gayod sa kahikayan ni Jehova sa pagpanalipod sa dili-tinuyong mga nakabuno gikan sa mga sangtuwaryo nga gitagana sa karaan nga paganong mga nasod ug sa mga simbahan sa Kakristiyanohan latas sa katuigan! Samtang ang mga sangtuwaryo sa Kakristiyanohan nahimong dalangpanan sa mga kriminal uban sa mga inosente, gipanalipdan lamang sa mga siyudad nga dalangpanan sa Israel ang dili-tinuyong nakabuno apan kini ubos sa mga restriksiyon, ug busa napasiugda ang pagtahod sa pagkabalaan sa kinabuhi.

SIYUDAD NGA TIPIGANAN. Ang mga siyudad nga linaing gidisenyo ingong mga sentrong tipiganan sa kagamhanan. Ang gireserbang mga suplay sama sa lugas, ingon man usab sa ubang mga butang, gitipigan diha sa mga bodega ug mga kamalig nga gitukod niini nga mga dapit.

Ilalom sa Ehiptohanong pagpanglupig, ang mga Israelinhon gipugos sa pagtukod ug "mga siyudad ingong mga dapit nga tipiganan alang kang Paraon, nga mao, ang Pitom ug ang Raamses." (Ex 1:11) Ang mga siyudad nga tipiganan gitukod usab ni Solomon. (1Ha 9:17-19; 2Cr 8:4-6) Sa ulahi, samtang miuswag si Haring Jehosapat, "siya nagpadayon sa pagtukod ug kinutaang mga dapit ug mga siyudad nga tipiganan diha sa Juda."—2Cr 17:12; tan-awa ang BALAY-TIPIGANAN.

SIYUDAD NI DAVID. Tan-awa ang DAVID, SIYUDAD NI.

SIZA. Usa ka Rubenhon nga amahan sa manggugubat ni David nga si Adina.—1Cr 11:26, 42.

SMIRNA [Mira]. Usa ka karaang siyudad sa K nga kabaybayonan sa Asia Minor; karon gitawag ug Izmir. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 946) Unang gipuy-an sa mga Grego, kini gilaglag niadtong mga 580 W.K.P. sa Lydianhon nga si Haring Alyattes. Kapin sa duha ka siglo sa ulahi, giplano ni Alejandrong Bantogan nga tukoron kini pag-usab ingong usa ka Gregong siyudad, kini gihimo sa iyang mga manununod didto sa laing dapit. Human niadto ang Smirna nahimong usa ka iladong siyudad sa komersiyo. Sa dihang kini nahimong bahin sa Romanhong lalawigan sa Asia, ang Smirna nailado tungod sa maanindot nga publikong mga tinukod niini. Kini adunay templo ni Tiberio Cesar ug busa gipasiugda ang pagsimba sa emperador.

Ang Smirna mao ang ikaduha sa pito ka Kristohanong mga kongregasyon sa Asia Minor nga ang hinimayang si Jesu-Kristo nagsugo kang apostol Juan sa pagsulat ug mensahe. (Pin 1:11) Ang kongregasyon gikaingong kabos sa materyal apan dato sa espirituwal. Kini nasulayan pinaagig kasakitan, dayag nga pinaagi ug mga paglutos, ug gipasipalahan sa pipila nga nagtawag sa ilang kaugalingon nga mga Hudiyo, apan kinsa sa pagkamatuod maoy 'usa ka sinagoga ni Satanas.' Apan, bisan pa sa ilang kakabos ug kasakitan, ang mga Kristohanon sa kongregasyon sa Smirna gidasig nga dili mahadlok sa mga butang nga ila pang antoson apan nga sila angayng 'magmatinumanon hangtod sa kamatayon' aron ilang madawat "ang purongpurong sa kinabuhi."—Pin 2:8-11.

SO. Usa ka haring Ehiptohanon nga katalirongan ni Oseas, ang kataposang hari sa napulo-ka-tribong gingharian sa Israel. Sa dihang si Oseas nakigkunsabo kang So batok kang Salmaneser V ug mihunong sa pagbayad ug tributo ngadto sa Asirya, si Oseas gibilanggo. (2Ha 17:3, 4) Adunay mga pagsulay nga ilangkit si So sa iladong sekular nga mga magmamando sa Ehipto niining katibuk-ang yugto (sama kang Osorkon IV o Shabaka) apan kini dili gayod matino, ilabina tungod sa pagkadili-tino sa Ehiptohanong kronolohiya.—Tan-awa ang KRONOLOHIYA.

SOA. Usa ka katawhan o usa ka dapit nga ginganlan kauban sa Pekod ug Koa ingong magtaganag kasundalohan nga gamiton ni Jehova batok sa dili-matinumanong Jerusalem.—Eze 23:4, 22, 23.

SOBAB [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "giuli; gidalag balik"].

1. Usa ka anak nga lalaki ni Caleb nga igsoong lalaki ni Jerameel; sa tribo ni Juda.—1Cr 2:9, 18.

2. Usa ka anak nga lalaki ni David ug Bat-seba.—2Sa 5:14; 1Cr 3:5; 14:4.

SOBAI. Usa ka Levihanon nga maoy gigikanan sa usa ka banay sa mga magbalantay-sa-ganghaan sa templo. Ang pipila sa iyang mga kaliwat namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya uban kang Zorobabel.—Esd 2:1, 2, 40, 42; Neh 7:45.

SOBAK. Pangulo sa kasundalohan ni Haring Hadadezer sa Sirya. Sa dihang siya nanguna sa usa ka grupo sa Siryanhong kasundalohan nga gisuholan sa mga Ammonhanon aron makiggubat kang David, si Sobak napildi ug namatay uban sa 40,700 sa iyang mga tawo. (2Sa 10:15-19) Ang iyang ngalan giespeling nga Sopak diha sa 1 Cronicas 19:16, 18.

SOBAL.

1. Usa ka Horihanong sultan nga anak nga lalaki ni Seir ug amahan sa lima ka anak nga lalaki.—Gen 36:20, 23, 29; 1Cr 1:38, 40.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Hur nga naggikan kang Caleb sa tribo ni Juda. Ubay-ubayng mga kaliwat ang giilang iya ni Sobal, lakip ang mga molupyo sa Kiriat-jearim ug sa ubang mga lungsod.—1Cr 2:50, 52, 53; 4:1, 2.

SOBEK. Usa ka Israelinhon o pangulo sa usa ka banay nga apil sa mga nagpamatuod sa "kasaligang kontrata" nga gihimo sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 14, 24.

SOBI. Usa ka maunongong sakop ni Haring David. Si Sobi ug ang lain pang duha ka tawo nagdala ug gikinahanglan kaayong mga suplay ngadto kang David sa dihang ang hari ug ang iyang mga kaubanan mikalagiw gikan sa Jerusalem tungod sa pagrebelde ni Absalom. (2Sa 17:27-29) Si Sobi maoy "anak nga lalaki ni Nahas nga gikan sa Raba sa mga anak sa Ammon."—Tan-awa ang NAHAS Num. 3.

SOCO(H) [lagmit, Sanga [sa Usa ka Kahoy]].

1. Usa ka siyudad sa Juda diha sa Sepela nga mopatim-awng gihisgotan ingong Soco ug Socoh. (Jos 15:20, 33, 35) Ang mga Filistehanon nagtigom sa ilang kasundalohan didto sa Socoh ug dayon nagkampo sa duol nga Epes-damim sa wala pa makig-away si Goliat kang David. (1Sa 17:1) Katuigan sa ulahi mopatim-aw nga kini nga Soco nalakip sa mga siyudad nga gipalig-on ni Rehoboam. (2Cr 11:5-7; hinuon, kini nga asoy mahimong magtumong usab sa Num. 2.) Bisan pa niana, ang Soco ug ang uban sa sakop nga mga lungsod niini, nailog sa mga Filistehanon kapin sa 200 ka tuig sa ulahi panahon sa pagmando ni Haring Ahaz. (2Cr 28:16-18) Gituohan nga kini mao ang mga kagunoban sa Khirbet ʽAbbad (Horvat Sokho), sa Ubos nga Patag sa Elah nga mga 4 km (2.5 mi) sa SHS sa Azeka, bisan tuod ug ang Khirbet Shuweikeh

nga haduol ra dapit sa S, mopatim-aw nga nagpreserbar sa Biblikanhong ngalan.

2. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48) Sagad gituohan nga kini mao ang Khirbet Shuweikeh, mga 17 km (11 mi) sa HK sa Hebron. Lahi kini nga Khirbet Shuweikeh kay sa usa nga gihisgotan sa Num. 1.

3. Usa ka dapit nga ilalom sa pagdumala sa usa sa mga luyoluyo ni Solomon. (1Ha 4:7, 10) Ang pangagpas nga kini mao ang Khirbet Shuweiket er-Ras, mga 15 km (9.5 mi) sa KAK sa Samaria, daw mohaom sa asoy sanglit ang giingong mga dapit sa Arubot ug Heper (nga gihisgotan uban sa Socoh diha sa asoy sa Mga Hari) anaa ra sa duol.

4. Diha sa talaan sa mga kaliwat ni Juda, si Heber gitawag nga "amahan ni Soco." (1Cr 4:18) Ang Soco lagmit maoy usa ka personal nga ngalan sa kaliwat ni Heber, o ang teksto mahimong magpaila nga si Heber mao ang nagpundar sa siyudad sa Soco o ang gigikanan sa katawhan niini. Kon ibutang ta nga husto kining ulahing kahimtang, dili matino kon ang gitumong dinhi mao ba ang Soco(h) sa Num. 1 o sa Num. 2.

SODI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "suod nga pundok"]. Usa ka Zabulonhon kansang anak nga lalaki nga si Gadiel naghawas sa iyang tribo sa pagpangespiya sa Yutang Saad.—Num 13:2, 10.

SODOMA. Usa ka siyudad nga nahimutang ubay sa HS nga utlanan sa Canaan. (Gen 10:19; 13:12) Sagad nga gihisgotan uban sa Gomora, ang Sodoma mopatim-awng mao ang labing prominente sa lima ka siyudad nga nahimutang diha sa Ubos nga Patag sa Sidim. (Gen 14:2, 3) Daghang eskolar ang nagtuo nga ang orihinal nga mga dapit sa Sodoma ug sa ubang "mga siyudad sa Distrito" naunlod na karon ilalom sa katubigan sa Patayng Dagat, apan ang uban sa dili pa dugay nag-ingon nga ang mga kagun-oban niini nga mga siyudad lagmit mao ang mga dapit daplin sa lugot sa S ug sa HS sa Patayng Dagat.—Gen 13:12; tan-awa ang DAGAT SA ASIN.

Sa dihang si Abraham ug Lot nakahukom nga magbulag, aron malikayan ang mga panagbangi taliwala sa ilang mga tig-alimag kahayopan, si Lot mipaingon sa sidlakan ngadto sa maayong pagkatubig nga Distrito sa Jordan ug nagpatindog sa iyang tolda duol sa Sodoma. Didto iyang nakaplagan nga "ang mga tawo sa Sodoma daotan ug hilabihan ka makasasala batok kang Jehova," ug kini nakapaguol pag-ayo kang Lot. (Gen 13:5-13; 2Pe 2:7, 8) Sa ulahi, human sa 12 ka tuig nga pagpasakop kang Kedorlaomer nga hari sa Elam, ang mga molupyo sa Sodoma ug ang upat ka ubang mga siyudad mirebelde. Sa misunod nga tuig, gipildi ni Kedorlaomer ug sa iyang mga kaalyado si Bera nga hari sa Sodoma ug ang iyang mga kaabin. Gawas pa sa pag-ilog sa mga kabtangan ug mga kalan-on, ang mga mananaog nagbihag kang Lot ug sa uban pa.—Gen 14:1-12.

Ang kasundalohan ni Abraham nakaapas kang Kedorlaomer ug nagbawi sa mga binihag ug sa mga inagaw, lakip na kang Lot ug sa iyang panimalay. Ang hari sa Sodoma miinsistir nga dad-on ni Abraham ang mga nabawi nga kabtangan, apan si Abraham midumili, kay basin si Bera moingon, "Ako ang nagpadato kang Abram."—Gen 14:13-24.

Walay Kataposang Kalaglagan. Apan ang Sodoma nagpadayon sa pagsupak kang Jehova ug nabantog sa imoral nga mga buhat sama sa homoseksuwalidad. "Ang tuaw sa pagmulo bahin sa Sodoma ug sa Gomora," si Jehova mipahayag, "oo, kini makusog, ug ang ilang sala, oo, kini mabug-at kaayo." Busa ang Diyos nagpadala sa iyang mga manulonda aron sa paglaglag sa Sodoma, uban ang pasalig kang Abraham nga kon may napulo ka tawong matarong nga makaplagan diha sa maong dapit, ang tibuok siyudad dili laglagon.—Gen 18:16, 20-33.

Gipakita niining siyudara nga kini angayng laglagon, kay ang usa ka daotang magubtanong panon sa mga pumoluyo sa Sodoma, lakip ang mga batang lalaki ug mga tigulang nga lalaki, mipalibot sa balay ni Lot, nga nagtinguhang lugoson ang iyang bisitang mga manulonda. Pagkasunod adlaw, human makabiya sa siyudad si Lot uban sa iyang asawa ug duha ka anak nga babaye, ang Sodoma ug ang Gomora gilaglag pinaagig asupre ug kalayo. (Gen 19:1-29; Luc 17:28, 29) Human niadto ang Sodoma ug ang Gomora nahimong usa ka sumbanang panultihon sa bug-os nga kalaglagan gikan sa Diyos nga Labing Gamhanan (Deu 29:23; Isa 1:9; 13:19; Jer 49:18; 50:40; Lam 4:6; Am 4:11; Sof 2:9; Rom 9:29) ug sa hilabihang pagkadaotan.—Deu 32:32; Isa 1:10; 3:9; Jer 23:14; Eze 16:46-56; tan-awa ang GOMORA.

Mahitungod sa usa ka Hudiyohanong siyudad nga mosalikway sa maayong balita, si Jesus miingon: "Mas maagwanta pa unya alang sa yuta sa Sodoma ug sa Gomora ang Adlaw sa Paghukom kay nianang siyudara." (Mat 10:15; 11:23, 24) Siyempre, ang Judas 7 nag-ingon nga ang Sodoma ug ang Gomora "gibutang sa atubangan kanato ingong usa ka pasidaang panig-ingnan pinaagi sa paghiagom sa hudisyal nga silot sa kalayo nga walay kataposan." Busa ang gisulti ni Jesus dayag nga maoy usa ka paggamit lamang ug *hyperbole,* o paghingapin, aron ipasiugda nga ang katawhan sa pipila ka unang-siglong Hudiyohanong mga siyudad wala gayoy kalagmitan nga maghinulsol bisan sa Adlaw sa Paghukom.

"Sa Espirituwal nga Diwa." Ang Pinadayag 11:3, 8 nag-ingon nga ang mga patayng lawas sa "duha ka saksi" sa Diyos nagbuy-od sa halapad nga dalan sa dakong siyudad "nga sa espirituwal nga diwa gitawag ug Sodoma ug Ehipto." Gipakasama sa tagna ni Isaias (1:8-10) ang Zion o Jerusalem sa Sodoma ug nagtawag sa iyang mga magmamando nga "mga diktador sa Sodoma." Apan, sa mga 96 K.P. sa dihang gihatag kang Juan ang panan-awon sa Pinadayag bahin sa mga panghitabo nga mahitabo sa umaabot, ang tipikal nga siyudad sa Jerusalem dugay nang nalaglag, niadtong 70 K.P. Busa kini nagtumong sa usa ka "dakong siyudad" o organisasyon, usa ka antitipikal nga Jerusalem, nga gihulagwayan sa dili-matinumanon nga karaang Jerusalem.

SOFONIAS [Si Jehova Nagtago (Nagtipig)].

1. Usa ka Levihanon diha sa linya sa kaliwatan gikan kang Kohat ngadto kang Samuel ug Heman. —1Cr 6:33-38.

2. Usa ka manalagna ni Jehova sa Juda panahon sa sayong bahin sa paghari ni Josias; magsusulat sa basahon nga nagdala sa iyang ngalan. Lagmit si Sofonias maoy usa ka apo-sa-lapalapa ni Haring Ezequias.—Sof 1:1; tan-awa ang SOFONIAS, BASAHON NI.

3. Usa ka pangunang saserdote sa panahon sa kataposang dekada sa gingharian sa Juda; anak nga lalaki ni Maaseias. Si Sofonias kaduha nga gipadala ni Zedekias ngadto kang Jeremias, una aron sa pagpakisayod kang Jehova bahin sa kaugmaon sa Juda ug sa ulahi aron sa paghangyo kaniya sa pag-ampo alang kanila. (Jer 21:1-3; 37:3) Si Sofonias nakadawat ug usa ka sulat gikan sa usa ka mini nga manalagna sa Babilonya nga nag-awhag kaniya sa pagbadlong kang Jeremias, apan inay sundon kini, gibasa ni Sofonias ang sulat ngadto kang Jeremias, kinsa nagsulat dayon sa tubag ni Jehova. (Jer 29:24-32) Human malaglag ang Jerusalem, si Sofonias, ang ikaduhang saserdote niadtong panahona ubos ni Seraias, gidala ngadto kang Nabucodonosor didto sa Ribla ug gipatay.—Jer 52:24, 26, 27; 2Ha 25:18, 20, 21.

4. Ang amahan ni Josias, o Hen, nga usa sa miamot ug bililhong mga metal human sa yugto sa pagkadestiyero aron sa paghimog usa ka purongpurong alang sa Hataas nga Saserdoteng si Josue. —Zac 6:10, 11, 14.

SOFONIAS, BASAHON NI. Kini nga basahon sa Hebreohanong Kasulatan naundan sa pulong ni Jehova pinaagi sa iyang manalagna nga si Sofonias. Gihimo ni Sofonias ang iyang pagpanagna sa mga adlaw ni Haring Josias sa Juda (659-629 W.K.P.). (Sof 1:1) Sa ika-12 nga tuig sa paghari ni Josias, sa dihang siya mga 20 anyos na ang pangedaron, gisugdan niya ang usa ka malukpanong kampanya batok sa idolatriya, ug sukad sa ika-18 nga tuig sa iyang pagmando hangtod sa kataposan niini, ang iyang mga ginsakpan "wala mobulag gikan sa pagsunod kang Jehova." (2Cr 34:3-8, 33) Busa, sanglit ang basahon ni Sofonias naghisgot nga dihay mga saserdote sa langyaw nga diyos ug pagsimba kang Baal ug sa langitnong mga butang diha sa Juda, ang pagsulat niini lagmit gayod gihimo sa wala pa magsugod ang mga reporma ni Josias niadtong mga 648 W.K.P.—Sof 1:4, 5.

Ang idolatriya, kapintasan, ug pagpanglimbong kaylap sa Juda sa dihang si Sofonias nagsugod sa pagpanagna. Daghan ang nag-ingon diha sa ilang kasingkasing: "Si Jehova dili magbuhat ug maayo, ug siya dili magbuhat ug daotan." (Sof 1:12) Apan ang pagpanagna ni Sofonias nagpatin-aw nga si Jehova magpahamtang ug panimalos batok sa dilimahinulsolong mga mamumuhat ug daotan. (1:3–2:3; 3:1-5) Ang iyang grabeng mga paghukom ipadangat dili lamang sa Juda ug Jerusalem kondili batok usab sa ubang katawhan—sa mga Filistehanon, mga Ammonhanon, mga Moabihanon, mga Etiopianhon, ug sa mga Asiryanhon.—2:4-15.

Ang tagna ni Sofonias makapahupay gayod ilabina niadtong naningkamot sa pag-alagad kang Jehova ug naguol pag-ayo bahin sa dulumtanang mga binuhatan sa mga molupyo sa Jerusalem, lakip na sa iyang daotang mga prinsipe, mga maghuhukom, ug mga saserdote. (Sof 3:1-7) Sanglit ang mga tawong may tukmang panglantaw nagalaom sa pagpahamtang sa paghukom sa Diyos batok sa mga daotan, sila dayag nga mao ang gitumong sa mga pulong: "'Magpadayon kamo sa paghulat kanako,' mao ang giingon ni Jehova, 'hangtod sa adlaw nga ako motindog alang sa mga inagaw, kay ang akong hudisyal nga hukom mao ang pagtigom sa kanasoran, aron tapokon ang mga gingharian, aron ibubo kanila ang akong mahukmanong pagsaway, ang tanan nakong nagasilaob nga kasuko.'" (3:8) Sa kataposan, si Jehova maghatag ug paborableng pagtagad sa nahibilin sa iyang katawhang Israel, ug magpasig-uli kanila gikan sa pagkabihag ug maghimo kanila nga usa ka ngalan ug usa ka pagdayeg taliwala sa tanang ubang katawhan.—3:10-20.

Pagkatinuod. Ang pagkatinuod sa basahon ni Sofonias naestablisar pag-ayo. Sagad nga ang mga ideya nga gipahayag niini nga basahon kaamgid sa ubang bahin sa Bibliya. (Itandi ang Sof 1:3 sa Os 4:3; ang Sof 1:7 sa Hab 2:20 ug Zac 2:13; ang Sof 1:13 sa Deu 28:30, 39 ug Am 5:11; ang Sof 1:14 sa Joe 1:15; ug ang Sof 3:19 sa Miq 4:6, 7.) Kini bugos nga nahiuyon sa ubang bahin sa Kasulatan sa

pagpasiugda sa mahinungdanong mga kamatuoran. Pananglitan: Si Jehova maoy usa ka Diyos sa pagkamatarong. (Sof 3:5; Deu 32:4) Bisan tuod nagtaganag kahigayonan sa paghinulsol, siya dili magtugot sa kalapasan nga dili masilotan hangtod sa hangtod. (Sof 2:1-3; Jer 18:7-11; 2Pe 3:9, 10) Ang plata o bulawan dili makaluwas sa mga tawong daotan sa adlaw sa mabangis nga kasuko ni Jehova. (Sof 1:18; Pr 11:4; Eze 7:19) Aron makabaton sa panalipod sa Diyos, ang usa ka tawo kinahanglang magagawi sumala sa matarong nga mga paghukom sa Diyos.—Sof 2:3; Am 5:15.

Ang laing talagsaong ebidensiya sa pagkakanonikal niini nga basahon mao ang katumanan sa tagna. Ang gitagnang kalaglagan midangat sa Nineve nga kaulohan sa Asirya niadtong 632 W.K.P. (Sof 2:13-15) ug sa Juda ug Jerusalem niadtong 607 W.K.P. (Sof 1:4-18; itandi ang 2Ha 25:1-10.) Ingong mga kaalyado sa mga Ehiptohanon, ang mga Etiopianhon dayag nga nakaagom ug katalagman sa panahon nga gisakop ni Nabucodonosor ang Ehipto. (Sof 2:12; itandi ang Eze 30:4, 5.) Ug sa kataposan ang mga Ammonhanon, mga Moabihanon, ug mga Filistehanon nahanaw ingong usa ka katawhan.—Sof 2:4-11.

SOHAM [Onyx]. Usa ka Merarihanong Levihanon nga lakip sa pag-organisar pag-usab ni David sa mga buluhaton sa mga Levihanon; anak nga lalaki ni Jaazias.—1Cr 24:27, 31.

SOLOMON [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kalinaw o pakigdait"]. Anak nga lalaki ni Haring David sa linya ni Juda; hari sa Israel gikan sa 1037 hangtod sa 998 W.K.P. Ang rekord sa Bibliya, human hisgoti ang kamatayon sa anak nga lalaki nga natawo kang David pinaagi sa iyang imoral nga relasyon kang Bat-seba, nag-ingon: "Ug gihupay ni David si Bat-seba nga iyang asawa. Dugang pa, siya miadto kaniya ug nakigdulog kaniya. Unya siya nanganak ug usa ka anak nga lalaki, ug ginganlan siya ug Solomon. Ug si Jehova nahigugma kaniya. Busa siya nagpasugo pinaagi kang Natan nga manalagna ug nagtawag sa iyang ngalan nga Jedidias, tungod kang Jehova." (2Sa 12:24, 25) Sa ulahi si Solomon nakabaton ug tulo ka pursosong mga igsoon, mga anak nga lalaki ni David ug Bat-seba: si Simea, Sobab, ug Natan.—1Cr 3:5.

Saad ni Jehova Kang David. Sa wala pa matawo si Solomon, si Jehova misulti kang David nga matawo kaniya ang usa ka anak nga lalaki ug ang

MGA PANGUNANG PUNTO SA SOFONIAS

Ang mga mensahe sa paghukom sa Diyos batok sa Juda ug Jerusalem, ingon man batok sa ubang mga nasod; usa ka pahibalo usab bahin sa pagpasig-uli sa Jerusalem

Gisulat ni Sofonias sa unang bahin sa paghari ni Josias, sa wala pa ang mga reporma nga iyang gisugdan niadtong mga 648 W.K.P.

Ang adlaw sa paghukom ni Jehova haduol na (1:1–2:3)

- Taposon ni Jehova ang tanan sa ibabaw sa yuta
- Ang tanan sa Juda ug Jerusalem nga nagbuhat ug idolatriya, nanumpa kang Jehova ug pinaagi sa usa ka bakak nga diyos, mitalikod sa pag-alagad kang Jehova, o wala mangita kaniya pagalaglagon
- Ang mga prinsipe, mga tawong mapintas, mga malimbongon, maoy lakip niadtong pagasusihon; ang tanan kinsa mibati nga si Jehova dili molihok alang sa ikaayo o sa ikadaot makakita nga mahanaw ang ilang bahandi ug kabtangan
- Ang adlaw ni Jehova nagsingabot, usa ka adlaw sa mabangis nga kasuko; ang plata o bulawan dili makataganag kaikyasan
- Ang mga maaghop sa yuta kinahanglang mangita kang Jehova ug sa pagkamaaghop ug pagkamatarong; niana, sila tingali pagatagoan sa adlaw sa iyang kasuko

Ang silot sa mga silingan sa Juda ug sa mas halayo nga Etiopia ug Asirya (2:4-15)

- Ang mga Filistehanon pagalaglagon; ang Moab maawaaw sama sa Sodoma, ug ang Ammon mahimong sama sa Gomora tungod sa pagpakaulaw sa katawhan ni Jehova
- Ang mga Etiopianhon mangamatay pinaagi sa espada; ang Asirya malaglag; ang Nineve magun-ob, ang ihalas nga mga mananap mopuyo sa kagun-oban niini

Ang pagrebelde ug ang pagkadaotan sa Jerusalem (3:1-7)

- Ang malupigong siyudad, ang Jerusalem, gitiman-an usab aron pagahukman; wala siya mosalig kang Jehova ni moduol kaniya; ang iyang mga prinsipe, mga maghuhukom, mga manalagna, ug mga saserdote tanan milihok nga dinaotan imbes nga gamiton ang ilang impluwensiya alang sa kaayohan
- Ang katawhan wala mahadlok kang Jehova ug wala magusab sa ilang mga paagi sa pagkinabuhi bisan human masaksihi ang iyang paghukom batok sa ubang mga nasod

Ang pagbubo sa kasuko ni Jehova ug ang pagpasig-uli sa usa ka nahibilin (3:8-20)

- Ang kasuko ni Jehova igabubo sa mga nasod ug sa mga gingharian
- Ang katawhan pagahatagan ug usa ka putli nga pinulongan aron motawag sa ngalan ni Jehova ug moalagad kaniya abaga sa abaga
- Ang mapainubsanon ug maaghop lamang ang magpabilin taliwala sa Israel nga katawhan sa Diyos ug makatagamtam ug kasegurohan ilalom sa Iyang panalipod
- Ang tanan nga sad-an sa pagsakit sa Israel pagasilotan; ang gitigom pag-usab nga nahibilin mahimong "usa ka pagdayeg taliwala sa tanang mga katawhan sa yuta"

iyang ngalan maoy Solomon, ug nga kini siya magtukod ug usa ka balay alang sa Iyang ngalan. Ang ngalang Jedidias (nga nagkahulogang "Hinigugma ni Jah") mopatim-awng gihatag ingong ilhanan alang kang David nga gipanalanginan na ni Jehova niining higayona ang iyang kaminyoon kang Bat-seba ug busa ang anak nga gipakatawo iyang giuyonan. Apan dili kini maong ngalana nga komong nailhan ang bata. Walay duhaduha, ang ngalang Solomon (gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kalinaw o pakigdait") gigamit labot sa pakigsaad nga gihimo ni Jehova kang David, nga niana siya miingon nga si David, sanglit usa ka tawong nag-ula ug daghang dugo sa gubat, dili magtukod ug balay alang kang Jehova, ingon sa gitinguha sa kasingkasing ni David nga iyang buhaton. (1Cr 22:6-10) Dili buot ingnon nga sayop ang pagpakiggubat ni David. Apan sa panguna ang kinaiyahan ug katuyoan sa tipikal nga gingharian ni Jehova maoy alang sa kalinaw; ang mga gubat niini maoy aron sa pagpapas sa pagkadaotan ug niadtong mosupak sa pagkasoberano ni Jehova, aron ipakaylap ang pagmando sa Israel ngadto sa mga utlanan nga gilatid sa Diyos, ug aron ipatungha ang pagkamatarong ug kalinaw. Kini nga mga katuyoan ang nalampos sa mga gubat ni David alang sa Israel. Ang pagmando ni Solomon sa panguna maoy usa ka paghari sa kalinaw.

Pagsulay ni Adonias sa Pag-ilog sa Trono. Human sa iyang pagkatawo mitungha pag-usab si Solomon diha sa rekord sa Kasulatan sa dihang tigulang na si David. Si David, sa walay duhaduha tungod sa saad ni Jehova, misaad kaniadto kang Bat-seba nga si Solomon maoy mopuli kaniya diha sa trono. Nasayod niini si Natan nga manalagna. (1Ha 1:11-13, 17) Wala isulti kon si Adonias nga igsoon ni Solomon sa amahan nasayod ba niini nga saad o laraw ni David. Sa bisan unsang kahimtang, si Adonias misulay sa pag-ilog sa trono ingon sa paagi niadtong gihimo ni Absalom. Tingali tungod kay luya na ang hari ug tungod kay si Adonias gipaluyohan ni Joab nga pangulo sa kasundalohan ug ni Abiatar nga saserdote, siya masaligon nga siya magmalamposon. Bisan pa niana kadto maoy pagluib, usa ka paningkamot sa pag-ilog sa trono samtang buhi pa si David ug walay pag-uyon ni David o ni Jehova. Dugang pa, gipadayag ni Adonias ang iyang pagkamalipoton sa dihang siya naghalad didto sa En-rogel, diin buot niyang ideklarar ang iyang kaugalingon ingong hari, apan gidapit lamang ang ubang mga anak sa hari ug mga tawo sa Juda, ang mga sulugoon sa hari, nga wala dapita si Solomon, si Natan nga manalagna, si Zadok nga saserdote, ug ang gamhanang mga tawo nga maunongong nakiggubat uban kang David, lakip si Benaias nga ilang pangulo. Kini nagpakita nga giisip ni Adonias nga karibal si Solomon ug usa ka babag sa iyang mga ambisyon.—1Ha 1:5-10.

Si Solomon Gipalingkod sa Trono. Si Natan nga manalagna, nga matinumanon kanunay kang Jehova ug kang David, maoy mabinantayon. Gipaadto pag-una si Bat-seba nga may mga instruksiyon sa pagpahibalo sa hari bahin sa maong daotang laraw, dayon siya miadto usab nga nangutana kang David kon iya bang giuyonan kining pagproklamar kang Adonias ingong hari. Si David milihok dayon uban ang determinasyon, ug nagsugo kang Zadok nga saserdote ug kang Natan sa pagdala kang Solomon ngadto sa Gihon ubos sa panalipod ni Benaias ug sa iyang mga tawo. Pasakyon nila si Solomon sa kaugalingong bayeng mula sa hari (nga nagpaila sa hataas nga kadungganan sa usa nga nagasakay, niini nga kahimtang, nga siya maoy manununod sa pagkahari). (Itandi ang Est 6: 8, 9.) Gituman ang mga instruksiyon ni David, ug gidihogan ug giproklamar si Solomon ingong hari. —1Ha 1:11-40.

Sa pagkadungog sa tingog sa musika didto sa Gihon, nga dili kaayo halayo, ug sa pagsinggit sa katawhan: "Mabuhi si Haring Solomon," si Adonias ug ang iyang mga kakunsabo mikalagiw tungod sa kahadlok ug kaguliyang. Gihatag ni Solomon ang usa ka pasiklap sa kalinaw nga magtimaan sa iyang pagmando pinaagi sa pagdumili nga maduhigan ang iyang paglingkod sa trono pinaagi sa pagpanimalos. Kon nabali pa ang mga panghitabo, lagmit gayod nga mamatay si Solomon. Si Adonias mikalagiw ug midangop sa sangtuwaryo, busa si Solomon nagpasugo didto ug nagpadala kang Adonias sa iyang atubangan. Gipahibalo si Adonias nga dili siya patyon gawas kon dunay makaplagan nga daotan diha kaniya, dayon gipapauli siya ni Solomon ngadto sa iyang balay.—1Ha 1:41-53.

Gisugo ni David si Solomon. Sa wala pa mamatay, si David ugdang nga nagsugo kang Solomon nga "tumanon mo ang obligasyon ngadto kang Jehova nga imong Diyos pinaagi sa paglakaw sa iyang mga dalan, pinaagi sa pagtuman sa iyang mga lagda, sa iyang mga sugo ug sa iyang hudisyal nga mga hukom ug sa iyang mga pagpamatuod." Siya dugang nga nagsugo kaniya nga dili tugotan nga si Joab ug Simei "mahiadtong malinawon sa Sheol"; usab siya magpakita ug mahigugmaongkalulot ngadto sa mga anak nga lalaki ni Barzilai nga Gileadnon. (1Ha 2:1-9) Lagmit una pa niini nga gihatag ni David ang mga instruksiyon kang Solomon labot sa pagtukod sa templo, ug gihatag kaniya ang plano sa arkitektura "nga diha kaniya pinaagi sa pagdasig." (1Cr 28:11, 12, 19) Gisugo ni David ang mga prinsipe sa Israel nga atua didto niadtong higayona nga motabang kang Solomon nga

iyang anak ug moduyog kaniya sa pagtukod sa sangtuwaryo ni Jehova. Niining higayona gidihogan pag-usab sa katawhan si Solomon ingong hari ug si Zadok ingong saserdote. (1Cr 22:6-19; kap 28; 29:1-22) Ang panalangin sa Diyos kang Solomon gipakita sa sayong bahin sa iyang paghari, samtang siya milingkod "sa trono ni Jehova ingong hari puli ni David nga iyang amahan ug sa pagpalampos" sa pagkahari ug sa pagpalig-on niini.—1Cr 29:23; 2Cr 1:1.

Ang Hangyo ni Adonias nga may Daotang Tinguha sa Pag-alsa. Wala dangtig dugay si Solomon milihok sa pagtuman sa mga sugo ni David labot kang Joab. Kini gihimo tungod sa buhat ni Adonias, kinsa nagpakita gihapon ug ambisyon bisan pa sa kaluoy nga gipakita ni Solomon kaniya. Giduol ni Adonias ang inahan ni Solomon nga nag-ingon: "Ikaw nahibalo pag-ayo nga ang pagkahari naakoa unta, ug ngari kanako ang tibuok Israel nagpatumong sa ilang mga nawong aron ako mahimong hari; apan ang pagkahari naliso ug naiya sa akong igsoong lalaki, kay gikan kang Jehova nga naiyaha kini." Dinhi giila ni Adonias nga si Jehova ang nagpaluyo sa pagpalingkod kang Solomon sa trono, bisan pa niana ang iyang hangyo nga misunod niining mga pulonga maoy dugang pang malansison nga paningkamot sa pag-ilog sa pagkahari. Siya miingon kang Bat-seba: "Palihog, ingna si Solomon nga hari . . . nga iyang ihatag kanako si Abisag nga Sunaminhon ingong asawa." Gibati tingali ni Adonias nga daghan na ang midapig kaniya, uban sa pagpaluyo ni Joab ug Abiatar, nga pinaagi sa pagkuha sa tig-alima ni David nga giisip nga puyopuyo ni David, bisan tuod si David wala makigdulog kaniya, siya makahaling sa pag-alsa nga lagmit maoy makapukan kang Solomon. Ingong kostumbre, ang mga asawa ug mga puyopuyo sa hari maiyaha lamang sa iyang legal nga manununod, busa ang pagkuha sa maong mga asawa giisip nga pag-ilog sa trono. (Itandi ang 2Sa 16:21, 22.) Sa dihang si Bat-seba, nga wala makamatikod sa pagkamalansison ni Adonias, nagsulti sa hangyo ni Adonias kang Solomon, giisip dayon kini ni Solomon ingong pag-ilog sa pagkahari ug tungod niini gisugo si Benaias sa pagpatay kang Adonias.—1Ha 2:13-25.

Si Abiatar gipalagpot; si Joab gipatay. Unya gitagad ni Solomon kadtong nakigkunsabo kang Adonias. Si Abiatar gipalagpot sa pagkasaserdote ingong katumanan sa pulong nga gisulti ni Jehova batok sa balay ni Eli (1Sa 2:30-36), apan wala siya patya, tungod kay gidala niya ang Arka atubangan ni David ug nakaagom ug kasakitan uban kaniya. Gipulihan ni Zadok si Abiatar. Sa kasamtangan, si Joab, nga nakadungog sa gibuhat ni Solomon, mikalagiw aron sa paghawid sa mga sungay sa halaran, apan didto siya gipatay ni Benaias ubos sa sugo ni Solomon.—1Ha 2:26-35.

Si Simei gipatay. Gipapanumpa usab ni Solomon si Simei nga sundon ang pipila ka restriksiyon, kay kining tawhana nanghimaraot sa iyang amahan nga si David. Sa dihang si Simei, mga tulo ka tuig sa ulahi, milapas niini nga restriksiyon, gipapatay siya ni Solomon. Busa natuman ni Solomon sa bug-os ang sugo ni David.—1Ha 2:36-46.

Maalamong Hangyo ni Solomon. Sa sayong bahin sa paghari ni Solomon ang katawhan naghalad didto sa daghang "hatag-as nga mga dapit," tungod kay walay balay si Jehova, bisan tuod ang tabernakulo didto sa Gabaon ug ang arka sa pakigsaad didto sa tolda sa Zion. Bisag gisulti ni Jehova nga ang iyang ngalan ipahimutang diha sa Jerusalem, lagmit nga iyang gitugotan kining buhata hangtod natukod ang templo. (1Ha 3:2, 3) Didto sa Gabaon, nga nailhan ingong "ang dakong hataas nga dapit," gitanyag ni Solomon ang usa ka libong halad-nga-sinunog. Dinhi si Jehova nagpakita kaniya diha sa usa ka damgo, nga nag-ingon: "Hangyo kon unsay akong ihatag kanimo." Imbes mangayo ug mga bahandi, himaya, ug kadaogan, gipangayo ni Solomon ang usa ka maalamon, masinaboton, ug masinugtanong kasingkasing aron makahimo sa paghukom sa Israel. Ang mapainubsanong hangyo ni Solomon nakapahimuot kaayo kang Jehova mao nga siya naghatag kaniya dili lamang sa iyang gipangayo kondili sa mga bahandi ug himaya usab "maong walay si bisan kinsa taliwala sa mga hari ang mahisama kanimo, sa tanan mong mga adlaw." Si Jehova, hinunoa, midugang sa pagtambag: "Ug kon ikaw molakaw diha sa akong mga dalan pinaagi sa pagtuman sa akong mga regulasyon ug sa akong mga sugo, ingon sa paglakaw ni David nga imong amahan, pagalugwayan ko usab ang imong mga adlaw."—1Ha 3:4-14.

Wala madugay human niadto, sa dihang gipresentar sa duha ka pampam ang usa ka malisod nga problema bahin sa kon kinsay tinuod nga ginikanan, gipasundayag ni Solomon nga gihatagan gayod siya sa Diyos ug kaalam sa paghukom. Kini nagpalig-on pag-ayo sa awtoridad ni Solomon sa mga mata sa katawhan.—1Ha 3:16-28.

Mga Proyekto sa Pagpanukod. (MGA HULAGWAY, Tomo 1, p. 748, 750, 751) Sa ikaupat nga tuig sa iyang paghari, sa ikaduha nga bulan sa tuig (ang bulan sa Ziv [Abril-Mayo]), niadtong 1034 W.K.P., gisugdan ni Solomon ang pagtukod sa balay ni Jehova didto sa Bukid sa Moria. (1Ha 6:1) Ang pagtukod sa templo malinawon kaayo; ang mga bato gitabas na sa wala pa dad-a sa dapit nga pagatukoran, mao nga walay tingog sa mga martilyo o mga atsa o sa bisan unsang mga himan nga

puthaw ang madungog. (1Ha 6:7) Si Haring Hiram sa Tiro mitabang sa pagtaganag mga kahoy nga sedro ug junipero baylo sa trigo ug lana. (1Ha 5:10-12; 2Cr 2:11-16) Nagtagana usab siyag mga mamumuo, lakip sa batid nga artesano nga ginganlan ug Hiram, ang anak nga lalaki sa usa ka tawong taga-Tiro ug sa usa ka Hebreohanong babaye. (1Ha 7:13, 14) Gipaapil ni Solomon sa pinugos nga trabaho ang 30,000 ka lalaki, nga gipadala sila ngadto sa Lebanon nga magrelibohay ang tag-10,000 ka tawo sa usa ka bulan. Ang matag pundok mopauli sa ilang mga balay sulod sa yugto nga duha ka bulan. Gawas pa niini, dihay 70,000 ka tigpas-an ug palas-anon ug 80,000 ka magtatabas sa bato. Kining kataposang ginganlan nga mga pundok maoy mga dili-Israelinhon.—1Ha 5:13-18; 2Cr 2:17, 18.

Inagurasyon sa templo. Ang maong hilabihan kadakong proyekto sa pagpanukod mikabat ug pito ka tuig ug tunga, ug natapos sa ikawalo nga bulan sa Bul, niadtong 1027 W.K.P. (1Ha 6:37, 38) Mopatim-aw nga taudtaod pa human niadto ang pagpasulod sa mga galamiton ug ang paghikay sa tanang butang, kay ang pagbalaan ug ang pag-inagurar sa templo gihimo ni Solomon sa ikapitong bulan sa Etanim, sa panahon sa Pista sa mga Balongbalong. (1Ha 8:2; 2Cr 7:8-10) Busa nahitabo gayod kini sa ikapitong bulan niadtong 1026 W.K.P., 11 ka bulan human matapos ang pagtukod, inay usa ka bulan sa wala pa matapos ang tinukod (niadtong 1027 W.K.P.), ingon sa gituohan sa pipila.

Ang laing panglantaw nga gituohan sa pipila mao nga ang inagurasyon nahitabo sa ika-24 nga tuig sa paghari ni Solomon (1014 W.K.P.), human matukod usab niya ang iyang kaugalingong balay ug ang ubang mga tinukod sa gobyerno, nga mikabat ug dugang 13 ka tuig, o bug-os 20 ka tuig nga buluhatong pagpanukod. Kini nga panglantaw gipaluyohan sa Gregong *Septuagint,* diin gisal-ot ang pipila ka pulong nga dili makita sa Masoretikong teksto, sa 1 Hari 8:1 (3 Hari 8:1 sa *LXX,* ni Bagster) nga mabasa: "Ug nahitabo nga sa dihang natapos na ni Solomon ang pagtukod sa balay sa Ginoo ug sa iyang kaugalingong balay human sa kawhaan ka tuig, dayon gipatigom ni haring Solomon ang tanang ansiyano sa Israel didto sa Sion, aron sa pagdala sa arka sa pakigsaad sa Ginoo gikan sa siyudad ni David, nga mao ang Sion, sa bulan sa Atanin." Apan, ang pagtandi sa mga asoy sa Mga Hari ug sa Mga Cronicas nagpakita nga dili husto kini nga panghinapos.

Ang rekord sa 1 Hari kapitulo 6 hangtod sa 8 naghubit sa pagtukod sa templo ug sa pagkahuman niini; unya gihisgotan niini ang 13-ka-tuig nga programa sa pagpanukod sa gobyerno ni Solomon; ug dayon, human hisgoti pag-usab nga detalyado ang pagtukod sa templo ug ang pagpasulod sa "mga butang nga gibalaan ni David nga iyang amahan," ang asoy nagpadayon sa paghubit sa inagurasyon. Kini mopatim-awng nagpakita nga ang paghubit sa programa sa pagpanukod sa gobyerno (1Ha 7:1-8) maoy sinal-ot lamang ingong dugang impormasyon, ingnon ta, aron mahugpong ug makompleto ang paghisgot bahin sa mga buluhaton sa pagpanukod. Apan ang rekord sa 2 Cronicas 5:1-3 daw mas direktang nagpakita nga ang inagurasyon nahitabo human gayod maandam ang templo ug ang mga kasangkapan niini, kay kini mabasa: "Sa kataposan ang tanang buluhaton nga buhatonon ni Solomon alang sa balay ni Jehova natapos, ug gipangdala ni Solomon sa sulod ang mga butang nga gibalaan ni David nga iyang amahan; ug ang plata ug ang bulawan ug ang tanan nga galamiton iyang gibutang sa mga tipiganan sa bahandi sa balay sa matuod nga Diyos. Maoy niadtong panahona nga gitigom ni Solomon ang mga ansiyano sa Israel ug ang tanang pangulo sa mga tribo." Human idetalye nga gipahimutang sa mga saserdote ang arka sa pakigsaad didto sa templo kinsa nagdala niini gikan sa Siyudad ni David ngadto sa bungtod sa templo, ang asoy human niana nagpadayon sa paghubit bahin sa inagurasyon.—2Cr 5:4-14; kap 6, 7.

Gikuwestiyon sa pipila ang panglantaw nga bag-o lang gihisgotan nga ang inagurasyon nahitabo sa tuig human matapos ang templo, tungod kay ang 1 Hari 9:1-9, naghisgot kang Jehova nga nagpakita kang Solomon human matukod "ang balay sa hari," nga nag-ingon nga iyang nadungog ang pag-ampo ni Solomon. (Itandi ang 2Cr 7:11-22.) Kini maoy sa iyang ika-24 nga tuig, human sa iyang 20-ka-tuig nga buluhatong pagpanukod. Mikabat bag 12 ka tuig ayha pa tubaga sa Diyos ang pag-ampo nga gitanyag ni Solomon panahon sa inagurasyon sa templo? Wala, kay sa panahon sa inagurasyon, sa hapit nang matapos ang pag-ampo ni Solomon, "ang kalayo nanaog gikan sa mga langit ug miut-ot sa halad-nga-sinunog ug sa mga halad, ug ang balay napuno sa himaya ni Jehova." Kini maoy dakong pamatuod nga gipatalinghogan ni Jehova ang maong pag-ampo, usa ka tubag pinaagi sa *buhat,* ug ingon gayod niana ang pag-ila niini sa katawhan. (2Cr 7:1-3) Ang pagpakita sa Diyos kang Solomon sa ulahi nagpaila nga wala niya kalimti ang pag-ampo nga gibungat ni Solomon 12 ka tuig sa miagi, ug karon iyang gitubag kana sa *binaba* pinaagi sa pagpasalig kang Solomon nga siya magpatalinghog niana. Ang Diyos, niining ikaduha niyang pagpakita, naghatag usab kang Solomon ug dugang tambag nga padayong magmatinumanon sama kang David nga iyang amahan.

Pag-ampo ni Solomon. Diha sa pag-ampo ni Solomon sa inagurasyon sa templo iyang gitawag si Jehova ingong Diyos nga labaw sa tanan, usa ka Diyos sa mahigugmaong-kalulot ug pagkamaunongon, ang Magtutuman sa iyang mga saad. Bisag ang templo maoy balay alang kang Jehova, nahibalo si Solomon nga "ang mga langit, oo, ang langit sa mga langit," dili makaigo Kaniya. Siya ang Tigpatalinghog ug Tigtubag sa pag-ampo, ang Diyos sa hustisya, nga moganti sa matarong ug mobalos sa daotan, apan mopasaylo sa makasasala nga naghinulsol ug mobalik Kaniya. Siya dili usa ka 'diyos sa kinaiyahan,' apan nagkontrolar sa mga elemento niini, sa kinabuhi sa mga hayop, bisan sa mga nasod sa yuta. Dili lamang siya usa ka Diyos sa nasod sa mga Hebreohanon kondili maoy Diyos sa tanang katawhan nga nagapangita kaniya. Diha sa iyang pag-ampo gipadayag ni Solomon ang iyang tinguha nga makitang ang ngalan ni Jehova mahimong dako o mapasidunggan sa tibuok yuta; gipahayag ni Solomon ang iyang kaugalingong gugma sa pagkamatarong ug hustisya, paghigugma alang sa katawhan sa Diyos sa Israel ug alang sa mga langyaw nga mangita kang Jehova. —1Ha 8:22-53; 2Cr 6:12-42.

Sa inagurasyon, nag-alagad sa ilang katungdanan ang tanang saserdote; niini nga okasyon wala kinahanglana nga sundon ang mga dibisyon nga gihikay ni David. (2Cr 5:11) Makita nato nga gikinahanglan ang pag-alagad sa tanan tungod kay, gawas sa pagtanyag sa halad nga mga lugas, 22,000 ka baka ug 120,000 ka karnero ang gitanyag ingong mga halad-nga-sinunog ug mga halad-sa-panag-ambit panahon sa pito-ka-adlaw nga yugto sa kapistahan, nga gitapos pinaagi sa usa ka solemneng panagkatigom sa ikawalong adlaw. Hilabihan kadaghan ang mga halad nga ang dakong halaran nga tumbaga nahimong gamay ra kaayo; aron mapaigo kini, kinahanglan nga balaanon ni Solomon ang usa ka bahin sa sawang aron himoon nga halaran.—1Ha 8:63, 64; 2Cr 7:5, 7.

Sa ulahi gipahimutang ni Solomon ang mga dibisyon sa mga saserdote sa ilang buluhaton ug ang mga Levihanon sa ilang mga katungdanan ingon sa pagkalatid niini ni David. Ang templo niining higayona nahimong dapit diin ang tanang Israelinhon magkatigom aron motambong sa ilang tinudlong mga pista ug aron motanyag sa ilang mga halad kang Jehova.

Mga tinukod sa gobyerno. Sulod sa 13 ka tuig human matapos ang templo, si Solomon nagtukod ug usa ka bag-ong palasyo sa hari didto sa Bukid sa Moria, sa H gayod sa templo, aron duol kini sa gawas nga sawang sa templo, apan sa mas ubos nga dapit. Duol niini gitukod niya ang Portiko sa Trono, ang Portiko sa mga Haligi, ug ang Balay sa Lasang sa Lebanon. Gitukod kining tanang tinukod diha sa nagdulhog nga yuta tali sa kinapungkayan sa bungtod sa templo ug sa ubos nga tagaytay sa Siyudad ni David. Gitukod usab niya ang usa ka balay alang sa iyang Ehiptohanong asawa; wala siya tugoting "mopuyo sa balay ni David nga hari sa Israel, kay," sumala sa giingon ni Solomon, "ang mga dapit nga gidad-an sa arka ni Jehova maoy balaan."—1Ha 7:1-8; 3:1; 9:24; 11:1; 2Cr 8:11.

Pagpanukod sa tibuok nasod. Human matapos ang iyang mga proyekto sa pagpanukod sa gobyerno, gisugdan ni Solomon ang programa sa pagpanukod sa tibuok nasod. Iyang gigamit sa pinugos nga trabaho ang mga kaliwat sa mga Canaanhon nga wala laglaga sa Israel sa ilang pagsakop sa Canaan, apan walay Israelinhon nga gihimo niyang ulipon. (1Ha 9:20-22; 2Cr 8:7-10) Iyang gitukod ug gipalig-on ang Gezer (nga gikuha ni Paraon gikan sa mga Canaanhon ug gihatag ingong gasa sa iyang anak nga babaye nga asawa ni Solomon), ingon man ang Ibabaw ug ang Ubos nga Bet-horon, ang Baalat, ug ang Tamar; gitukod usab niya ang mga siyudad nga tipiganan o pondohanag mga pagkaon, ang mga siyudad sa mga karo, ug ang mga siyudad alang sa mga mangangabayo. Ang tibuok gingharian, lakip ang teritoryo sa S sa Jordan, nakabenepisyo sa iyang gihimong mga pagpanukod. Gipalig-on pa niya ang Bungdo. Iyang "gitakpan ang giwang sa Siyudad ni David." (1Ha 11:27) Kini nagtumong sa iyang pagtukod o pagpasangkad sa 'paril sa Jerusalem sa tibuok palibot.' (1Ha 3:1) Gipalig-on niya pag-ayo ang Hazor ug ang Megido; ang mga arkeologo nakadiskobre sa mga bahin sa lig-ong mga paril ug gipalig-ong mga ganghaan nga ilang gituohan nga mga nahibilin sa mga tinukod ni Solomon niining mga siyudara, nga karon mga gun-ob na.—1Ha 9:15-19; 2Cr 8:1-6.

Iyang mga Bahandi ug Himaya. Dako ang pamatigayon ni Solomon. Ang iyang panon sa mga barko, sa tabang ni Hiram, nagdalag daghan kaayong bulawan gikan sa Opir, ingon man mga kahoyng "algum" ug bililhong mga bato. (1Ha 9:26-28; 10:11; 2Cr 8:17, 18; 9:10, 11) Ang mga kabayo ug mga karo giimportar gikan sa Ehipto, ug niadtong panahona ang mga magpapatigayon gikan sa tibuok kalibotan nagdala sa ilang daghang baligya. Ang tinuig nga kita ni Solomon sa bulawan miabot ug 666 ka talanton (mga $256,643,000), gawas pa sa plata ug bulawan ug sa ubang mga butang nga gidala sa mga magpapatigayon. (1Ha 10:14, 15; 2Cr 9:13, 14) Dugang pa, "ang tanang hari sa yuta" nagdalag mga gasa tuigtuig gikan sa ilang tagsatagsa ka yuta: mga butang nga ginama sa bulawan

ug plata, lana sa balsamo, armadura, mga kabayo, mga mula, ug ubang mga bahandi. (1Ha 10:24, 25, 28, 29; 2Cr 9:23-28) Bisan ang mga aliwas ug mga paboreyal giimportar pinaagi sa mga barko sa Tarsis. (1Ha 10:22; 2Cr 9:21) Si Solomon dunay 4,000 ka kuwadra sa mga kabayo ug mga karo (ang 1Ha 10:26 nag-ingon 1,400 ka karo) ug 12,000 ka kabayong iggugubat (o, lagmit, mangangabayo).—2Cr 9:25.

Walay hari sa tibuok yuta nga nakabaton ug mga bahandi sama sa nabatonan ni Solomon. (1Ha 10:23; 2Cr 9:22) Ang kahalangdon sa dapit paingon sa iyang trono labaw gayod kay sa tanang ubang mga gingharian. Ang trono mismo maoy ginama sa garing nga hinaklapan ug dalisay nga bulawan. Kini may lingin nga atop-atop sa luyo niini; adunay unom ka ang-ang paingon sa trono, nga may unom ka leyon sa isigkakilid, ug duha ka leyon ang nagbarog tupad sa mga patonganan sa bukton niini. (1Ha 10:18-20; 2Cr 9:17-19) Bulawan lamang ang gigamit ingong iyang ilimnan; kini espesipikong giingon nga "walay mausa nga hinimo sa plata; kini giisip sa mga adlaw ni Solomon ingon sa wala lamay bili." (2Cr 9:20) Dihay mga alpa ug kinuldasang mga tulonggon sa balay ni Solomon ug sa templo nga hinimo gikan sa mga kahoyng algum nga wala pa sukad makita kanhi sa Juda. —1Ha 10:12; 2Cr 9:11.

Taganang pagkaon sa iyang panimalay. Ang matag adlaw nga pagkaon sa harianong panimalay ni Solomon moabot sa "katloan ka *cor* nga sukod [6,600 L] sa pino nga harina ug kan-uman ka *cor* nga sukod [13,200 L] sa harina, napulo ka tambok nga baka ug kawhaan ka pinasibsib nga baka ug usa ka gatos ka karnero, gawas pa sa mga laking osa ug mga gasela ug mga binaw ug pinatambok nga mga kakok." (1Ha 4:22, 23) Napulog-duha ka luyoluyo ang nagdumala sa pagtaganag pagkaon, usa ka luyoluyo sa matag bulan sulod sa usa ka tuig. Ang tagsatagsa kanila dunay gidumalang usa ka bahin sa yuta; tungod niini wala kini bahina sumala sa mga utlanan sa tribo apan gibahin kini sumala sa mga rehiyon nga dunay abot sa agrikultura. Lakip sa mga gitagana mao ang pagkaon sa daghang kabayo ni Solomon.—1Ha 4:1-19, 27, 28.

Rayna sa Sheba miduaw kang Solomon. Usa sa labing inilang mga bisita nga miabot gikan sa langyawng yuta aron sa pagtan-aw sa himaya ug mga bahandi ni Solomon mao ang rayna sa Sheba. Ang kabantog ni Solomon nakaabot sa "tanang katawhan sa yuta" busa siya mipanaw gikan sa iyang halayong gingharian "aron sa pagsulay kaniya pinaagig makapalibog nga mga pangutana." Siya nakigsulti kaniya "sa tanan nga duol sa iyang kasingkasing," ug "walay butang natago gikan sa hari nga wala niya isulti kaniya."—1Ha 10:1-3, 24; 2Cr 9:1, 2.

Human makita usab sa rayna ang kahalangdon sa templo ug sa balay ni Solomon, ang pagsilbi diha sa iyang lamesa ug pagsilbi sa ilimnon lakip ang mga besti sa iyang mga tigsilbi, ug ang iyang mga halad-nga-sinunog nga kanunay niyang ihalad diha sa templo, "niana wala nay espiritu diha kaniya," busa siya miingon, "Tan-awa! Wala sa katunga ang nasaysay kanako. Imong nalabwan sa kaalam ug kauswagan ang mga butang nga nadungog nga akong gipamatian." Dayon iyang gipahayag nga malipayon ang mga sulugoon nga nag-alagad sa usa ka hari nga sama kaniya. Tungod niining tanan siya natukmod sa paghimaya kang Jehova, sa pagdayeg kang Jehova nga Diyos, kinsa nagpahayag sa iyang gugma sa Israel pinaagi sa pagtudlo kang Solomon ingong hari aron ipahamtang ang hudisyal nga hukom ug pagkamatarong. —1Ha 10:4-9; 2Cr 9:3-8.

Unya iyang gihatag kang Solomon ang halangdong gasa nga 120 ka talanton nga bulawan ($46,242,000) ug daghan kaayong bililhong bato ug lana sa balsamo nga hilabihan kadaghan. Si Solomon, sa baylo, naghatag sa rayna sa tanan niyang gipangayo, gawas pa sa iyang kaugalingong dagayang kinasingkasing nga gasa, nga lagmit labaw pa kay sa gidala sa rayna kaniya.—1Ha 10:10, 13; 2Cr 9:9, 12.

Kauswagan sa iyang pagmando. Gipanalanginan ni Jehova si Solomon ug kaalam, himaya, ug mga bahandi sa dihang siya nagpabiling malig-on alang sa matuod nga pagsimba, ug ang nasod sa Israel sa ingon usab nakatagamtam sa pag-uyon sa Diyos. Gigamit si David sa pagbuntog sa mga kaaway sa Israel ug sa pagtukod sa gingharian nga malig-on hangtod sa gawas nga mga utlanan niini. Ang asoy nag-ingon: "Bahin kang Solomon, siya nahimong magmamando sa tanang gingharian gikan sa Suba [sa Euprates] hangtod sa yuta sa mga Filistehanon ug hangtod sa utlanan sa Ehipto. Sila nagdalag mga gasa ug nag-alagad kang Solomon sa tanang adlaw sa iyang kinabuhi." (1Ha 4:21) Sa panahon sa paghari ni Solomon dihay kalinaw, ug "ang Juda ug Israel daghan, sama sa mga balas nga anaa sa daplin sa dagat ang gidaghanon, nga nangaon ug nanginom ug nagmaya." "Ug ang Juda ug Israel nagpadayon sa pagpuyo sa kasegurohan, ang matag usa ilalom sa iyang kaugalingong paras ug ilalom sa iyang kaugalingong kahoyng igos, gikan sa Dan ngadto sa Beer-seba, sa tanang adlaw ni Solomon."—1Ha 4:20, 25; MAPA, Tomo 1, p. 748.

Kaalam ni Solomon. "Ug ang Diyos nagpadayon paghatag kang Solomon sa kaalam ug pagsabot sa dako kaayong sukod ug kalapad sa

kasingkasing, sama sa balas nga anaa sa baybayon. Ug ang kaalam ni Solomon mas dako pa gayod kay sa kaalam sa tanang taga-Sidlakan ug sa tanang kaalam sa Ehipto." Dayon gihisgotan ang mga ngalan sa ubang mga lalaki nga dunay talagsaong kaalam: si Etan nga Ezrahanon (lagmit usa ka mag-aawit sa panahon ni David ug magsusulat sa Salmo 89) ug tulo ka uban pang maalamong lalaki sa Israel. Si Solomon mas maalamon pa kay kanila; ngani, "ang iyang kabantog miabot sa tanang kanasoran sa tibuok palibot. Ug siya makasulti ug tulo ka libo ka panultihon, ug ang iyang mga awit miabot ug usa ka libo ug lima." Ang kalapad sa iyang kahibalo naglakip sa mga tanom ug mga hayop sa yuta, ug gipakita sa iyang mga panultihon, uban sa iyang mga sinulat diha sa mga basahon sa Ecclesiastes ug Awit ni Solomon, nga siya dunay lalom nga kahibalo bahin sa kinaiyahan sa tawo. (1Ha 4:29-34) Diha sa Ecclesiastes atong nahibaloan nga siya namalandong pag-ayo aron makaplagan ang "makapahimuot nga mga pulong ug ang pagsulat sa hustong mga pulong sa kamatuoran." (Ecc 12:10) Nakasinati siya sa daghang butang, nakig-uban siya taliwala sa mga timawa ug sa halangdong mga tawo, nakapaniid pag-ayo sa ilang kinabuhi, sa ilang buluhaton, sa ilang mga paglaom ug mga tumong, ug sa mga kausaban sa kahimtang sa pagkinabuhi sa katawhan. Gituboy niya ang kahibalo sa Diyos ug ang iyang balaod, ug gipasiugda niya labaw sa tanan nga 'ang pagkahadlok kang Jehova maoy sinugdanan sa kahibalo ug kaalam' ug ang tibuok nga obligasyon sa tawo mao 'ang pagkahadlok sa matuod nga Diyos ug ang pagtuman sa iyang mga sugo.'—Pr 1:7; 9:10; Ecc 12:13; tan-awa ang ECCLESIASTES.

Iyang Pagtipas Gikan sa Pagkamatarong. Samtang si Solomon nagpabilin sa matuod nga pagsimba kang Jehova, siya miuswag. Dayag iyang gipahayag ang iyang mga panultihon, ug gisulat ang mga basahon sa Ecclesiastes ug Ang Awit ni Solomon, ingon man labing menos ang usa sa mga Salmo (Sal 127), panahon sa iyang matinumanong pag-alagad sa Diyos. Apan, si Solomon misugod sa pagsalikway sa balaod sa Diyos. Atong mabasa: "Ug gihigugma ni Haring Solomon ang daghang langyawng asawa lakip ang anak nga babaye ni Paraon, mga babayeng Moabihanon, Ammonhanon, Edomhanon, taga-Sidon ug Hitihanon, gikan sa mga nasod nga bahin kanila giingnan ni Jehova ang mga anak sa Israel: 'Dili gayod kamo makig-uban taliwala kanila, ug sila dili makig-uban taliwala kaninyo; sa pagkamatuod ilang ikiling ang inyong kasingkasing sa pagsunod sa ilang mga diyos.' Ngadto kanila nga si Solomon miunong sa paghigugma kanila. Ug siya nakabaton ug pito ka gatos ka asawa, mga prinsesa, ug tulo ka gatos ka puyopuyo; ug ang iyang mga asawa inanayng nagpakiling sa iyang kasingkasing. Ug nahitabo sa natigulang na si Solomon nga ang iyang mga asawa nagpakiling sa iyang kasingkasing sa pagsunod sa ubang mga diyos; ug ang iyang kasingkasing wala mabug-os uban kang Jehova nga iyang Diyos sama sa kasingkasing ni David nga iyang amahan. Ug si Solomon misunod kang Astoret nga diyosa sa mga taga-Sidon ug kang Milcom nga dulumtanang butang sa mga Ammonhanon. Ug si Solomon misugod sa pagbuhat kon unsay daotan sa mga mata ni Jehova, ug wala siya mosunod kang Jehova sa bug-os sama kang David nga iyang amahan. Maoy niadtong panahona nga si Solomon nagtukod ug usa ka hataas nga dapit alang kang Kemos nga dulumtanang butang sa Moab didto sa bukid nga atbang sa Jerusalem, ug alang kang Molek nga dulumtanang butang sa mga anak ni Ammon. Ug ingon niadto ang iyang gibuhat alang sa tanan niyang langyawng asawa nga naghimog gipaaso nga halad ug naghalad ngadto sa ilang mga diyos." —1Ha 11:1-8.

Bisag nahitabo kini "sa natigulang na si Solomon," dili nato angayng hunahunaon nga ang iyang pagtipas maoy tungod sa pagkaangoango, kay batan-on pa si Solomon sa dihang milingkod siya sa trono, ug 40 ka tuig ang gitas-on sa iyang paghari. (1Cr 29:1; 2Cr 9:30) Wala isulti sa asoy nga gitalikdan sa bug-os ni Solomon ang pagsimba didto sa templo ug ang pagtanyag ug mga halad didto. Lagmit gisulayan niya ang pagbuhat sa usa ka matang sa panagtapo sa pagtuo, aron pahimut-an ang iyang langyawng mga asawa. Tungod niini, "si Jehova nasuko kang Solomon, tungod kay ang iyang kasingkasing misimang gikan kang Jehova nga Diyos sa Israel, ang usa nga nagpakita kaniya sa makaduha." Gipahibalo ni Jehova si Solomon nga, ingong sangpotanan, Iyang langkaton ang gingharian gikan kaniya, apan dili sa adlaw ni Solomon, agig pagtahod kang David ug tungod sa Jerusalem. Apan buhaton niya kini sa mga adlaw sa anak nga lalaki ni Solomon, nga binlan lamang ang maong anak nga lalaki ug usa ka tribo (gawas sa Juda), ug ang maong tribo mao ang Benjamin. —1Ha 11:9-13.

Mga magsusukol ni Solomon. Sukad niadto, gipatindog ni Jehova ang mga magsusukol kang Solomon, ilabina si Jeroboam sa tribo ni Epraim, kinsa sa kataposan nagkuha sa napulo ka tribo gikan sa pagkamaunongon sa trono sa panahon ni Rehoboam ug nagtukod sa amihanang gingharian nga gitawag ug Israel. Tungod sa iyang pagkakugihan, ang batan-ong si Jeroboam gihimong pangulo ni Solomon alang sa pinugos nga pag-alagad sa balay ni Jose. Naghatag usab ug kasamok kang So-

lomon mao si Hadad nga Edomhanon ug si Rezon nga kaaway ni David nga nahimong hari sa Sirya. —1Ha 11:14-40; 12:12-15.

Ang pagtalikod ni Haring Solomon sa Diyos may daotang epekto sa pagmando ni Solomon. Nahimo kining malupigon, walay duhaduha tungod sa pagkunhod pag-ayo sa panalapi gumikan sa kadako sa gasto sa iyang gobyerno, nga miusbaw pa gayod sa hilabihan. Dihay pagmulo usab taliwala niadtong nailalom sa pinugos nga pagtrabaho ug, walay duhaduha, taliwala usab sa ilang Israelinhong mga kapatas. Kay mitalikod sa pagsunod sa Diyos uban ang bug-os nga kasingkasing, wala na makadawat si Solomon ug panalangin ug kauswagan gikan kang Jehova o sa padayong kaalam sa pagmando diha sa pagkamatarong ug hustisya ug sa pagsulbad sa mitunghang mga problema. Sama sa gisulti mismo ni Solomon: "Sa dihang ang mga matarong modaghan, ang katawhan managmaya; apan sa dihang ang daotan magamando, ang katawhan manghupaw."—Pr 29:2.

Ang pamatuod nga nahitabo kini nga kahimtang gipatin-aw pinaagi sa rekord kon unsay nahitabo wala madugay human mamatay si Solomon, sa dihang nagmando si Rehoboam. Pinaagi sa manalagnang si Ahias, ang Diyos nagpadalag mensahe kang Jeroboam, nga nagsulti kang Jeroboam nga ang Diyos maghatag kaniya ug napulo ka tribo ug kon sundon niya ang Iyang mga lagda, ang Diyos magtukod kaniya ug usa ka malungtarong banay, sama sa iyang gihimo kang David. Human niini, si Solomon nagtinguha sa pagpatay kang Jeroboam, kinsa mikalagiw ngadto sa Ehipto, diin niining higayona nagmando ang usa ka manununod sa amahan sa Ehiptohanong asawa ni Solomon. Si Jeroboam nagpabilin didto hangtod nga namatay si Solomon. Dayon siya nanguna sa katawhan sa pagreklamo kang Rehoboam ug sa kataposan sa pagrebelde.—1Ha 11:26-40; 12:12-20.

Bisag gitugotan ni Solomon ang iyang kasingkasing nga motalikod kang Jehova, siya "natulog uban sa iyang mga katigulangan, ug gilubong sa Siyudad ni David nga iyang amahan."—1Ha 11:43; 2Cr 9:31.

Si Jesus, Usa ka Legal nga Manununod ni Solomon. Gisubay ni Mateo ang mga kaliwat ni Solomon hangtod kang Jose, ang amaama ni Jesus, sa ingon nagpakita nga si Jesus may legal nga katungod sa trono ni David pinaagi sa harianong kaliwat. (Mat 1:7, 16) Gisubay ni Lucas ang linya sa kagikan ni Jesus hangtod kang Heli (lagmit ang amahan ni Maria) pinaagi kang Natan, kinsa maoy laing anak nga lalaki ni David ug Bat-seba ug busa pursoso nga igsoong lalaki ni Solomon. (Luc 3:23, 31) Ang duha ka linya sa kaliwat nagtagbo diha kang Zorobabel ug Sealtiel ug misanga pag-usab ngadto sa duha ka linya sa kaliwat. (Mat 1:12, 13; Luc 3:27) Si Maria nga inahan ni Jesus maoy kaliwat pinaagi kang Natan, ug si Jose nga iyang amaama naggikan kang Solomon, busa si Jesus maoy kinaiyanhon ug legal nga kaliwat ni David, nga may bug-os nga katungod sa trono.—Tan-awa ang TALAAN SA KAGIKAN NI JESU-KRISTO.

Kinahanglang Ampingan ang Kasingkasing. Sa dihang gihuptan ni Solomon ang usa ka "kasingkasing nga masinugtanon," nga maoy iyang gitinguha sa sinugdan, siya nakabaton sa pag-uyon ni Jehova ug siya nagmauswagon. Apan ang iyang daotang sangpotanan nagpakita nga ang kahibalo, dakong katakos, o gahom, mga bahandi, ug kabantog dili maoy labing hinungdanong mga butang, ug nga ang pagtalikod kang Jehova maoy pagsalikway sa kaalam. Tinuod ang kaugalingong tambag ni Solomon: "Labaw sa tanan nga pagabantayan, ampingi ang imong kasingkasing, kay niana nagagikan ang mga tuboran sa kinabuhi." (1Ha 3:9; Pr 4:23) Ang iyang kahimtang nag-ilustrar sa pagkamalimbongon ug pagkadesperado sa kasingkasing sa makasasalang tawo, apan dugang pa, kini nagpakita nga ang kinamaayohan sa mga kasingkasing mahimong mahaylo kon dili huptan kanunay ang pagkamabinantayon. Ang paghigugma sa gihigugma ni Jehova ug ang pagdumot sa iyang ginadumtan, ang pagpangita kanunay sa iyang pagtultol ug pagbuhat kon unsay makapahimuot kaniya, maoy usa ka seguradong panalipod.—Jer 17:9; Pr 8:13; Heb 1:9; Ju 8:29.

Mesiyanikong mga Tagna. Dunay daghang kaamgiran tali sa paghari ni Solomon ug sa paghari sa dakong Hari nga si Jesu-Kristo, ingon sa gitagna sa Kasulatan. Sa daghang bahin ang pagmando ni Solomon, sa dihang siya nagmasinugtanon pa kang Jehova, maoy gamayng hulad sa Mesiyanikong Gingharian. Si Jesu-Kristo, "nga labaw pa kay kang Solomon," mianhi ingong tawo sa kalinaw o pakigdait, ug mopatim-awng gibuhat niya ang espirituwal nga buluhatong pagpanukod ilabina ang may kalabotan sa pagpasig-uli sa matuod nga pagsimba taliwala sa iyang dinihogang mga sumusunod diha sa dakong espirituwal nga templo ni Jehova. (Mat 12:42; 2Co 6:16; Ju 14:27; 16:33; Rom 14:17; San 3:18) Si Solomon naggikan sa linya ni David, ingon man usab si Jesus. Ang ngalan ni Solomon (gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kalinaw o pakigdait") mohaom sa hinimayang si Jesu-Kristo ingong ang "Prinsipe sa Pakigdait." (Isa 9:6) Ang iyang ngalang Jedidias (nga nagkahulogang "Hinigugma ni Jah") nahiuyon sa kaugalingong pulong sa Diyos bahin sa iyang Anak sa dihang gibawtismohan si Jesus: "Kini mao ang akong Anak, *ang hinigugma,* nga akong giuyonan."—Mat 3:17.

Ang Salmo 72 maoy usa ka pag-ampo alang sa pagmando ni Solomon: "Ang kabukiran magadala unta ug pakigdait ngadto sa katawhan . . . Sa iyang mga adlaw molambo ang matarong, ug ang kadagaya sa pakigdait hangtod nga ang bulan mahanaw na. Ug aduna unya siyay mga sakop gikan sa usa ka dagat ngadto sa laing dagat [lagmit ang Mediteranyo ug ang Pulang Dagat (Ex 23:31)] ug gikan sa Suba [sa Euprates] hangtod sa mga kinatumyan sa yuta."—Sal 72:3-8.

Diha sa Salmo 72:7 ("hangtod nga ang bulan mahanaw na"), ang *Commentary* ni Cook nagingon: "Kining tekstoha hinungdanon sa pagpamatuod nga ang ideya bahin sa usa ka Hari kansang pagmando molungtad hangtod sa kataposan sa panahon tin-awng anaa sa hunahuna sa Salmista. Tinong makita diha sa tibuok nga komposisyon ang Mesiyanikong kinaiyahan." Ug bahin sa bersikulo 8, siya mikomento: "Ang gingharian maoy malukpanon, nga moabot hangtod sa kinatumyan sa yuta. Ang pagpadako sa gingharian sa Israel ubos sa pagmando ni David ug Solomon igo na aron ipasiugda ang paglaom, ug tingali giisip kini sa Salmista ingong usa ka pasalig sa katumanan niini, apan kon sabton ang nag-unang mga bersikulo kini nga pahayag bug-os Mesiyanikanhon."

Ang manalagna nga si Miqueas, diha sa usa ka tagna nga halos gidawat sa kadaghanan ingong Mesiyanikanhon, naghisgot sa mga kahimtang nga gihubit sa paghari ni Solomon, nga "ang Juda ug Israel nagpadayon sa pagpuyo sa kasegurohan, ang matag usa ilalom sa iyang kaugalingong paras ug ilalom sa iyang kaugalingong kahoyng igos, . . . sa tanang adlaw ni Solomon." (1Ha 4:25; Miq 4:4) Ang tagna ni Zacarias (Zac 9:9, 10) nagkutlo sa Salmo 72:8, ug si Mateo nagpadapat sa tagna ni Zacarias ngadto kang Jesu-Kristo.—Mat 21:4, 5.

SOMER [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "bantay"].

1. Usa ka kaliwat ni Aser kansang upat ka anak nga lalaki maoy mga hepe ug mga pangulo sa banay. Ang laing espeling sa iyang ngalan maoy Semer.—1Cr 7:30, 32, 34, 40.

2. Si Jehozabad, nga usa sa mga mipatay kang Haring Jehoas sa Juda, gipaila ingong usa ka anak nga lalaki ni Somer ug ni "Simrit nga babayeng Moabihanon." (2Ha 12:21; 2Cr 24:26) Sa Hebreohanon ang Somer maoy ngalan sa lalaki; samtang ang Simrit maoy ngalan sa babaye. Gituohan sa pipila nga si Somer mao ang amahan ni Jehozabad ug si Simrit mao ang iyang inahan. Hinunoa, si Somer tingali maoy amahan ni Simrit. Kon mao kana, si Jehozabad maoy apo ni Somer, kay ang terminong "anak nga lalaki" sagad nagkahulogan nga kaliwat.

SOPAK. Laing porma sa ngalan nga Sobak.—1Cr 19:16, 18; tan-awa ang SOBAK.

SOPATER [lagmit, Luwasa ang Amahan]. Usa ka Kristohanon nga taga-Berea nga nakig-uban kang Pablo sa Gresya sa panahon sa ikatulong misyonaryong panaw ni Pablo. Si Sopater maoy anak nga lalaki ni Piro ug lagmit mao ra usab si Sosipatro, kansang mga pangomosta gipadala ni Pablo ngadto sa Roma.—Buh 20:2-6; Rom 16:21.

SOPERET [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "isip; ihap"]. Lagmit nga usa ka katigulangan sa usa ka banay ("ang mga anak ni Soperet") taliwala sa "mga anak sa mga alagad ni Solomon" kinsa namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Esd 2:55; Neh 7:57) Si Esdras nagbutang ug usa ka tinong artikulo una sa *So·phe′reth,* nga naghimo niini nga *Has·so·phe′reth,* lagmit nagkahulogang "ang eskriba." Gituohan sa pipila nga ang mga anak ni Soperet maoy usa ka grupo sa mga eskriba o mga magkokopya. Ang mga kahulogan sa pipila sa ubang mga ngalan diha sa talaan mahimong magtumong sa usa ka matang sa trabaho, samtang ang uban wala.

SOREK, BUL-OGANANG WALOG SA. Ang dapit nga gipuy-an ni Delila diin si Samson gihaylo sa pagbutyag sa sekreto sa iyang kusog, ug kini misangpot sa pagdakop, pagbuta, ug pagbilanggo kaniya sa mga Filistehanon. (Huk 16:4-21) Gituohan nga kini mao ang Wadi es-Sarar (Nahal Soreq) nga mitadlas pakasadpan tabok sa Sepela ngadto sa Dagat Mediteranyo. Ang ngalang Sorek, nga nagkahulogang "Hamiling Pula nga Paras," mopatim-awng napreserbar diha sa ngalang Khirbet Suriq, mga 25 km (16 mi) sa K sa Jerusalem, nga nahimutang sa A nga kiliran sa Wadi es-Sarar ug atbang sa Bet-semes. Ang dakong bahin niini nga rehiyon, sama karong adlawa, lagmit angayan sa pagtikad ug mga parasan (usa ka posibleng gigikanan sa ngalan niini). Ang karomata sa mga Filistehanon nga gikargahan sa gibalik nga arka sa pakigsaad ngadto sa mga Israelinhon dayag nga misubay sa bul-oganang walog sa Sorek gikan sa Ekron diha sa dalan paingon sa Bet-semes.—1Sa 5:10; 6:10-12.

SOSIPATRO [Pagluwas sa Amahan]. Usa ka kauban ni Pablo sa panahon nga siya didto sa Corinto, kinsa gihubit sa apostol nga 'akong paryente,' ug kansang mga pangomosta gipadala gikan sa Corinto diha sa sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Roma. (Rom 16:21) Lagmit nga siya mao ra usab si Sopater nga gihisgotan sa Buhat 20:4 nga nakig-uban kang Pablo didto sa Gresya.

SOSTENES [gikan sa lintunganayng mga pulong nga nagkahulogang "luwas" ug "kusog"]. Ang nagadumalang opisyal sa sinagoga sa Corinto sa panahon sa pagduaw ni Pablo sa Corinto; lagmit ang manununod ni Crispo, kinsa nahimong Kristohanon. Sa dihang si Prokonsul Galio midumili sa paghusay sa sumbong sa mga Hudiyo batok sa relihiyosong pagtulon-an ni Pablo, ang panon sa katawhan nagdakop kang Sostenes ug nagbun-og kaniya. Ang pipila ka manuskrito nag-ingon nga ang panon sa katawhan gilangkoban sa batok-Hudiyong "mga Grego"; ang uban naghubad niini nga "mga Hudiyo." Apan, kining duha maoy pulos mga sinalot, sanglit ang tulo ka labing karaang mga manuskrito wala mag-asoy kanato kon unsa nga grupo ang miatake kang Sostenes.—Buh 18:8, 12-17.

Posible nga kining dili-maayong kasinatian nga naagoman ni Sostenes mitultol sa pagkakabig kaniya sa Kristiyanidad ug sa ulahing pagpakig-uban kang Pablo didto sa Efeso, kay diha sa mga pangomosta sa sinugdanan sa iyang unang sulat ngadto sa mga taga-Corinto, si Pablo naglakip sa usa ka Sostenes (usa ka dili-kaayo komon nga Gregong ngalan), nga naghisgot kaniya nga "atong igsoon." —1Co 1:1.

SOTAI. Usa sa mga alagad ni Solomon kansang mga anak namalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:55; Neh 7:57.

SUA. Gikan sa tribo ni Aser, ang unang gitala nga anak nga lalaki ni Zopa. Usa siya sa mga pangulo sa banay sa amahan taliwala sa 26,000 ka pinili, maisog, ug gamhanang mga tawo sa kasundalohan sa Israel.—1Cr 7:30, 36, 40.

SUAL [Irong Ihalas].

1. Anak nga lalaki ni Zopa; usa ka pangulo sa tribo ni Aser.—1Cr 7:36, 40.

2. Usa ka rehiyon nga gilangkit sa Opra, lagmit nahimutang dapit sa A sa Mikmas. Ang mga Filistehanon nga nagkampo sa Mikmas mihimog mga pagpanulong ngadto sa Sual. (1Sa 13:16, 17) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi.

SUBA. Ang Hebreohanong termino nga *na·har′* nagtumong sa usa ka suba, nga mao, usa ka dakong tubig nga padayong nagaagos agi sa usa ka kinaiyanhong agosanan. Sa kasukwahi, ang lugot, o bul-oganang walog (Heb., *na′chal*), sagad mahubsan apan usahay may kusog nga bul-og sa tubig. Lakip sa pangunang mga suba nga gihisgotan sa Bibliya mao ang Hidekel (Tigris), Euprates, Jordan, Abana, ug Parpar. (Gen 2:14; 2Ha 5:10, 12) Ang Nilo, bisan tuod wala tawga nianang ngalana, gitawag ingong *ye'or′* (usahay *ye'ohr′*), nga gisabot nga nagkahulogan usab ingong usa ka sapa o kanal (Isa 33:21) o usa ka punog-tubig nga tunel o kanal. (Job 28:10) Mailhan sa konteksto kon ang mga terminong *ye'or′* o *ye'ohr′* nagtumong ba sa Nilo; busa ang ngalang Nilo makita diha sa mga hubad sa Bibliya.—Gen 41:17, 18.

Ang "suba sa Ehipto" (Gen 15:18) lagmit mao ra ang "bul-oganang walog sa Ehipto."—Num 34:5; tan-awa ang SIHOR.

Ang Euprates sagad gitawag lamang nga "Suba." (Jos 24:2, 3; Esd 8:36; Isa 7:20; 27:12; Miq 7:12) Ingong kinatas-an ug labing importanteng suba sa HK sa Asia, ang Euprates mao ang "dakong suba" alang sa mga Hebreohanon. (Gen 15:18) Busa, ang pagtawag niini ingong "Suba" dili makapalibog.

Si Haring David, uban sa tabang ni Jehova, nakahimo sa pagpasangkad sa mga utlanan sa Yutang Saad hangtod sa Euprates. (1Cr 18:3-8) Mahitungod sa iyang anak nga lalaking si Solomon, kini gi-ingon: "Aduna unya siyay mga sakop gikan sa usa ka dagat ngadto sa laing dagat ug gikan sa Suba [Euprates] hangtod sa mga kinatumyan sa yuta." (Sal 72:8) Sa tagna ni Zacarias kining mga pulonga gisubli ug nagpunting sa tibuok-yutang pagmando sa Mesiyas.—Zac 9:9, 10; itandi ang Dan 2:44; Mat 21:4, 5.

Ang unang suba nga gihisgotan sa Bibliya mao ang suba nga mopatim-awng naggikan sa Eden ug nagpatubig sa tanaman nga gitagana ni Jehova ingong puloy-anan ni Adan ug Eva. Kining subaa nabahin sa upat ka tinubdan, nga nahimo usab nga mga suba, ang Pison, Gihon, Hidekel, ug ang Euprates. Ang mga rehiyon (Havila, Cus, ug Asirya) nga gihisgotan maylabot niining upat ka suba naglungtad sa yugto human sa Lunop. (Gen 2:10-14) Busa mopatim-aw nga ang magsusulat niini nga asoy, si Moises, migamit ug mga termino nga pamilyar sa iyang adlaw aron ipaila ang nahimutangan sa tanaman sa Eden. Tungod niini, dili-tinong maestablisar kon ang gihisgotang mga agianan sa tubig sa Pison, Gihon, ug Hidekel nagtumong ba sa yugto human sa Lunop o sa yugto sa wala pa ang Lunop. Kon ang gihubit nagpunting sa panahon nga wala pa ang Lunop, ang Lunop lagmit maoy nakapausab sa mga agianan sa tubig niini nga mga suba. Apan kon ang gihubit nagpunting sa yugto human sa Lunop, ang ubang kinaiyanhon nga mga panghitabo, sama sa mga linog, tingali maoy nakapausab niini nga mga agianan sa tubig sukad pa kaniadto, maong dili na mailhan ang pipila niini.

Mahulagwayong Paggamit. Ang mga suba nagsilbing proteksiyon batok sa mosulong nga mga kaawayng kasundalohan ug hinungdanon kaayo sa pagdepensa diha sa pipila ka siyudad, sama sa Babilonya. Apan ang Jerusalem walay suba nga magamit ingong kinaiyanhong pangdepensa. Bisan pa niana, si Jehova nga Diyos gihubit ingong

tinubdan sa dakong suba sa panalipod nianang siyudara. Ang mga kaaway nga sama sa usa ka panon sa sakayang ginaoran nga tingali mosulong batok sa Jerusalem makaagom ug katalagman.—Isa 33:21, 22; tan-awa ang SAKAYANG GINAORAN.

Ang makatalagmanong pagbaha sa usa ka suba gigamit sa paghawas sa pagsulong sa mga kaawayng kasundalohan.—Isa 8:7.

Ang tubig hinungdanon alang sa kinabuhi, ug si Jehova gihisgotan ingong Tuboran sa buhi nga tubig. (Jer 2:13) Apan ang apostatang mga Israelinhon miliso sa ilang pagtagad ngadto sa Ehipto ug Asirya. Busa si Jehova, pinaagi sa iyang manalagna nga si Jeremias, miingon: "Unsay labot nimo sa dalan sa Ehipto aron sa pag-inom sa mga tubig sa Sihor? Ug unsay labot nimo sa dalan sa Asirya aron sa pag-inom sa mga tubig sa Suba? . . . Nan, hibaloi ug tan-awa nga ang imong pagbiya kang Jehova nga imong Diyos maoy butang nga daotan ug mapait." (Jer 2:18, 19) Dayag nga ang mga tubig gikan sa tawhanong mga tinubdan nga gilantaw ingong hinungdanon sa paglungtad sa usa ka tawo gihisgotan usab diha sa Pinadayag 8:10 ug 16:4.

Bahin sa "suba sa tubig sa kinabuhi" (Pin 22:1), tan-awa ang KINABUHI (Suba sa Tubig sa Kinabuhi).

SUBAEL [Ang Diyos Nagbihag].

1. Kaliwat ni Levi pinaagi sa anak nga lalaki ni Moises nga si Gersom. Ang laing porma niini nga ngalan maoy Sebuel.—1Cr 24:20; 26:24; tan-awa ang SEBUEL Num. 1.

2. Anak nga lalaki ni Heman, gitawag usab ug Sebuel.—1Cr 25:4, 20; tan-awa ang SEBUEL Num. 2.

SUBA SA EHIPTO. Si Jehova nagsaad nga ang binhi ni Abraham pagahatagan sa yuta nga "gikan sa suba sa Ehipto" hangtod sa Suba sa Euprates. (Gen 15:18) Gisabot sa kadaghanang komentarista nga ang "suba sa Ehipto" nagtumong sa "bul-oganang walog sa Ehipto" nga karon gituohang mao ang Wadi el-ʽArish sa Peninsula sa Sinai, nga moagos ngadto sa Dagat Mediteranyo nga mga 150 km (90 mi) sa S sa Port Said. (Tan-awa ang EHIPTO, BUL-OGANANG WALOG SA.) Diha sa 1 Cronicas 13:5 mabasa sa pipila ka hubad ang "suba [*shi·chohr′*] sa Ehipto" (*NW, La, AT*), ug lagmit nga kini nagtumong usab sa Wadi el-ʽArish. Apan ang laing posibilidad mao nga kining duha ka teksto nagtumong sa usa ka sanga sa Nilo.—Tan-awa ang SIHOR.

SUBING. Ang Hebreohanong pulong niini nga *sha·lish′* daw may kalangkitan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "tulo." (Itandi ang Ex 14:7, *ftn* sa *Rbi8*.) Busa, ang plural nga pormang *sha·li·shim′* sa 1 Samuel 18:6 gihubad sa lainlaing paagi ingong "mga tulonggon nga tulo ang kuldas" (*Ro*), "tuloy-kuldas nga mga tulonggon" (*Yg*), ug ingon sa gipaboran sa pipila ka modernong mga leksikon o diksiyonaryo, "mga subing" (*NW*). Ang konteksto niini nga bersikulo nagpasabot nga kini gaan ra nga tulonggon, kay kini gipatugtog sa kababayen-an sa Israel samtang sila nanag-awit ug nanagsayaw sa pagsaulog sa mga kadaogan ni Haring Saul ug ni David.—1Sa 18:6, 7.

SUCATIHANON. Usa ka Kenihanong banay sa mga eskriba nga nagpuyo sa Jabez.—1Cr 2:55.

SUCOT [Mga Balongbalong].

1. Usa ka dapit diin, human sa iyang pagpakigkita kang Esau, si Jacob nagtukod ug usa ka balay alang sa iyang kaugalingon ug naghimog mga balongbalong o inatopan nga mga kuwadra alang sa iyang panon sa kahayopan; sa ingon namugna ang ngalang Sucot. (Gen 33:16, 17) Sa dihang giingon nga ang Sekem, ang dapit nga iyang sunod gihunongan, "anaa sa yuta sa Canaan," gipaila niini nga ang Sucot wala mahimutang sa sentro sa Canaan.—Gen 33:18.

Ang ubang mga teksto nagpakita usab nga nahimutang kini sa S sa Suba sa Jordan, sanglit kini tingali nagtumong sa samang dapit. Busa ang Sucot gihisgotan nga usa sa mga siyudad diha sa panulondon sa tribo ni Gad, sa S sa Jordan. (Jos 13:24, 25, 27) Si Gideon, sa dihang naggukod sa nahibiling kasundalohan sa Midian, mitabok sa Jordan ug miabot sa Sucot, diin ang mga prinsipe sa siyudad wala mohatag ug pagkaon alang sa iyang kasundalohan, sama sa gihimo sa mga tawo sa kasikbit nga Penuel. Sa iyang pagbalik, gikuha ni Gideon ang mga ngalan sa 77 ka prinsipe ug sa mga ansiyano sa Sucot (nga nagpakitang usa kini ka dako nga siyudad) ug gisilotan sila tungod kay wala sila mopaluyo sa iyang pagpakiggubat nga tinultolan sa Diyos. (Huk 8:4-16) Sa dihang ang templo gitukod ni Solomon, ang mga butang nga tumbaga gihulma didto sa Distrito sa Jordan, taliwala sa Sucot ug sa Zaretan.—1Ha 7:46.

Pinasukad niining maong mga teksto, ang Sucot sagad nga gituohan nga mao ang usa ka dapit didto sa o duol sa Tell Deir ʽAlla (gitawag ug Sukkot karong adlawa), mga 5 km (3 mi) sa S sa Suba sa Jordan ug A lamang ug diyutay sa Jabok sa dapit diin kini miagos gikan sa kabungtoran. Ang haduol nga Tell el-Ekhsas lagmit nagpreserbar sa orihinal nga ngalan, kay kini mao ang Arabiko nga katumbas sa Hebreohanong Sucot. Ang Tell Deir ʽAlla nagumbaw sa usa ka tabunok nga patag nga lagmit mao "ang ubos nga patag sa Sucot" nga gihisgotan sa Salmo 60:6; 108:7.

2. Ang unang dapit nga gihisgotang gihunongan sa mga Israelinhon sa ilang pagpanaw paingon sa Pulang Dagat. (Ex 12:37) Sanglit ang nahi-

mutangan sa Rameses, ang dapit diin nagsugod ang pagpanaw, ug nianang sa Etam, ang dapit nga gikampohan human sa Sucot, wala na mahibaloi karong adlawa, ang nahimutangan sa Sucot dili usab matino. (Ex 13:20) Bisan pa man, ikaingon nga ang Sucot dayag nga maoy usa ka adlaw nga panaw (32 ngadto sa 48 km; 20 ngadto sa 30 mi) gikan sa Kamingawan sa Etam, nga gituohang moabot ubay sa amihanan-kasadpang kiliran sa Peninsula sa Sinai.

SUCOT-BENOT [Mga Balongbalong ni Benot]. Usa ka bathala nga gisimba sa mga Babilonyanhon nga gidala sa hari sa Asirya ngadto sa mga siyudad sa Samaria human madestiyero niya ang mga Israelinhon sa napulo-ka-tribong gingharian. (2Ha 17:30) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang ngalang "Sucot-benot" maoy Hebreohanong porma sa Sarpanitu, ang asawa ni Merodak (Marduk). Ang uban mipalabi sa pagtuo nga siya mao si Merodak, o Marduk, tungod kay ang ngalan nga "Sucot-benot" lagmit maoy *Sakut(h)ban'wat(h),* nga nagkahulogang "ang Magtatambag, Maglalalang sa Yuta." Kini nga titulo gisabot nga mapadapat kang Merodak, kinsa giisip sa mga Babilonyanhon ingong maglalalang sa kalibotan.

SUDLANAN. Mga galamiton nga ang pipila adunay taklob (Num 19:15), nga kasudlan ug mga likido o uga nga mga pagkaon ug mga butang. (1Ha 17:10; Est 1:7; Jer 40:10) Daghan niini ang gama sa yutang-kulonon, kahoy, metal, o bato. (Lev 6:28; 15:12; Num 7:85; 1Ha 10:21; Mat 26:7) Ang komon nga mga sudlanan naglakip sa mga banga ug mga "panaksan" (Isa 22:24), mga puntil o mga sako (Gen 42:25; Hag 1:6), mga bukag (Mar 8:19, 20; 2Co 11:33), panit nga mga sudlanan (Huk 4:19; Luc 5:37, 38), ug mga timba.—Num 24:7; Ju 4:11; tan-awa ang GALAMITON.

Mga Tadyaw, Banga, ug mga Tibod. Ang tadyaw o banga, nga sagad lawom nga silindrong sudlanan nga may usa, duha, o upat pa gani ka kuptanan, kasagaran maoy mga kulonon (Isa 30:14; Lam 4:2) ug usahay, gama sa bato. (Ju 2:6) Ang komon nga banga sa panahon sa mga gingharian sa Juda ug Israel lagmit maoy mga 65 sm (25 pul.) ang gitas-on nga may diyametro nga mga 40 sm (16 pul.). Ang ubang mga banga adunay mga bukilya. (2Ha 4:2) Ang mga tadyaw o banga lagmit ipatong diha sa usa ka tungtonganan (Lev 11:35) ug gigamit ingong sudlanan sa mga likido sama sa tubig o lana (1Ha 18:33; 2Ha 4:2), ug ang dagkong mga tadyaw gigamit ingong mga sudlanan sa bino. (1Sa 10:3; 25:18; 2Sa 16:1; Jer 13:12) Dugang pa ang ugang mga butang, sama sa harina, ibutang usab diha sa mga tadyaw. (1Ha 17:12) Usahay ang mga dokumento, lakip sa mga sulatkalig-onan sa pagpalit, tipigan diha sa mga banga nga kulonon o mga sudlanan. (Jer 32:13-15) Daghang karaang mga manuskrito ang napreserbar niining paagiha diha sa mga banga sa dapit sa Qumran duol sa Patayng Dagat, nga lakip niini nga mga manuskrito mao ang nabantog nga Linukot nga Basahon ni Isaias sa Patayng Dagat.

Ang mga tibod sa tubig (1Sa 26:11, 12, 16; 1Ha 19:6) ug mga tibod (1Sa 10:1; 1Ha 14:3; 2Ha 9:3; Jer 19:1, 10) sagad maoy mga kulonon.

Mga Panaksan, Pinggan, ug mga Bandihado. Ang mga panaksan gigamit ingong mga sudlanan sa mga likido sama sa bino (Am 6:6), gatas (Huk 5:25), ug tubig (Huk 6:38). Kini maoy gama sa yutang-kulonon, bato, ug metal. Ang ubang pangbangkete nga mga panaksan maoy mga seramik. Ingon sa gipakita sa mga nadiskobrehan sa mga arkeologo, sa mga adlaw sa mga gingharian sa Juda ug Israel, ang seramik nga mga panaksan nag-aberids ug mga 20 sm (8 pul.) ang gitas-on, may diyametro sa sulod nga bahin nga mga 40 sm (16 pul.), ug usahay may upat ka kuptanan. Kon itandi sa mga panaksan, ang mga pinggan ug mga bandihado magbaw ra.—Ex 25:29; 37:16; Num 4:7; 7:84, 85; Mat 14:8, 11; Mar 6:25, 28.

Mga Kopa. Ang kopa, nga medyo gamayng sudlanan nga gigamit sa pag-inom ug mga likido, sagad gama sa yutang-kulonon, bisan tuod usahay gama sa metal. (Pr 23:31; Jer 35:5; Mar 9:41) Ang ubang mga kopa giumol nga sakar kaayo sa kamot sa dihang gunitan. Sagad kini mabaw nga mga panaksan nga walay mga gunitanan. Kadtong adunay mga gunitanan mahimong gamiton usab ingong mga kabo.

Mahulagwayong Paggamit. Gipakita sa magtitigom nga inigkamatay sa usa ka tawo "magupok ang banga sa tubod." Lagmit kini nga banga mao ang kasingkasing, nga inigkamatay mohunong sa pagdawat ug pagpasa sa dugo ngadto sa tibuok lawas. Kini mahimong walay pulos sama sa nabuak nga banga nga dili na kasudlan ug tubig. Dugang pa, ang utok nga maoy gitumong sa mahulagwayong pagkahubit ingong usa ka "panaksang bulawan" (dayag nga mao ang bagolbagol diin ang utok anaa niini), mohunong sa pag-obra, nga samag 'nabuak.'—Ecc 12:6, 7.

Mga sudlanan. Ang Kasulatan sagad naghisgot sa mga tawo ingong mga sudlanan. (Buh 9:15) Ang mga Kristohanon maoy huyang nga kulonong mga sudlanan nga gipiyalan ug mahimayaong bahandi, ang ministeryo. (2Co 4:7) Ang mga babaye gitawag ingong "sudlanan nga mas mahuyang." Busa, pinaagi sa pagtagad sa pisikal ug biolohikal nga mga limitasyon sa ilang mga asawa, sama sa gibuhat ni Jehova diha sa Balaod nga gihatag

ngadto sa Israel (Lev 18:19; 20:18), ang Kristohanong mga bana molihok "sumala sa kahibalo, nga maghatag kanila ug kadungganan samag ngadto sa usa ka sudlanan nga mas mahuyang, ang babaye." —1Pe 3:7.

Ang usa ka tawo angayng magpabiling bulag gikan sa mga sudlanan nga "dili dungganon" (mga tawong wala mogawi sa hustong paagi) ug magkinabuhi nga uyon sa kabubut-on ni Jehova. Busa siya mahimong "sudlanan alang sa katuyoang dungganon, binalaan, mapuslanon sa iyang tagiya, andam alang sa tanang maayong buhat." (2Ti 2:20, 21) Tungod kay si Jehova wala dayon magpahamtang ug kalaglagan batok sa "mga sudlanan sa kapungot," nga mao ang mga tawong daotan, natagan-an ug kaluwasan ang mga tawong hustong nakiling sa pagkamatarong tungod kay kini naghatag kanilag panahon nga maumol ingong "mga sudlanan sa kaluoy."—Rom 9:17-26.

Kopa. Ang kopa sagad gigamit ingong simbolo sa panimalos o sa kasuko sa Diyos. Gikan sa maong kopa mahimong paimnon ang mga tawong daotan, mga siyudad, o bisan ang mga katawhan ug mga kanasoran. (Sal 11:6; 75:8; Isa 51:17, 22; Jer 25:12-29; 51:41; Lam 4:21; Pin 14:9, 10; 16:19; 18: 5-8) Pananglitan, ang karaang Babilonya gipakasamag usa ka "kopang bulawan diha sa kamot ni Jehova," nga gikan niana ang daghang kanasoran napugos sa pag-inom sa mapait nga bino sa kapildihan.—Jer 51:7.

Sa dihang nagsingabot ang kalaglagan sa Jerusalem, ang mga molupyo gisultihan nga ang mga tawo dili "maghatag kanila sa kopa sa paghupay aron imnon tungod sa amahan sa usa ug tungod sa inahan sa usa." Lagmit kini nagtumong sa usa ka kopa sa bino nga gipainom sa usa ka tawong nagbalata tungod sa kamatayon sa iyang mga ginikanan.—Jer 16:5-7; itandi ang Pr 31:6.

Ang simbolikong "kopa" nga gibubo ni Jehova alang kang Jesu-Kristo nagtumong sa Iyang kabubut-on alang kang Jesus. Sa walay duhaduha tungod sa dakong kabalaka ni Kristo nga ang iyang kamatayon ingong usa ka tawo nga gisumbong sa pagpasipala ug pag-alsa makahatag gayod ug kaulawan sa Diyos, si Jesus miampo nga kon mahimo isaylo unta kining "kopa" gikan kaniya. Bisan pa niana, andam siya nga magpasakop sa kabubut-on ni Jehova ug imnon kana. (Mat 26:39, 42; Ju 18:10, 11) Ang gihatag ni Jehova nga bahin, o "kopa," alang kang Jesus nagkahulogan nga dili lamang si Jesus makasinati ug pag-antos kondili siya usab makasinati ug bawtismo ngadto sa kamatayon ug nga human niana siya mabanhaw ngadto sa imortal nga kinabuhi sa langit. (Luc 12:50; Rom 6:4, 5; Heb 5:7) Busa, kadto usab mao "ang kopa sa dakong kaluwasan" alang kang Kristo. (Sal 116:13) Uyon sa kabubut-on sa Diyos, ang "kopa" nga gihatag kang Jesu-Kristo nga iyang imnon gipakig-ambit usab niya sa "gamayng panon," ang iyang kaubang mga manununod sa Gingharian.—Luc 12:32; Mar 10:35-40.

SUGA. Tan-awa ang BANWAG, SUGA.

SUGNOD. Sa literal, "pagkaon" alang sa kalayo. (Isa 9:5, 19; Eze 15:4) Ang uling (Isa 47:14; Ju 18:18), kahoy (Jos 9:27; Isa 44:14-16; Jer 7:18), tikog (Job 41:20), sampinit (Ecc 7:6), ingon man ang paras (Eze 15:6), maoy lakip sa mga sugnod nga espesipikong gihisgotan sa Bibliya. Dugang pa, ang lana sa olibo mao ang sagad nga gigamit ingong pangpasiga sa mga lampara. (Ex 27:20; Mat 25: 3, 4) Ang kahoy o ang uling niini lagmit mao ang pangunang sugnod sa mga Israelinhon. Ingong pangpainit ang uling sagad nga halingon diha sa usa ka bagahan. (Jer 36:22) Sa ubang mga higayon kini halingon nga dili gamitag bagahan, sa walay duhaduha sama niadtong gihimo ni Jesu-Kristo human sa iyang pagkabanhaw sa dihang siya nagluto ug pamahaw ibabaw sa hinaling nga uling.—Ju 21: 9, 10; tan-awa ang ULING.

Aron ihulagway ang kagrabe sa paglikos sa Jerusalem, si Ezequiel gisugo sa paggamit ug kinalibang sa tawo ingong sugnod, apan sa dihang siya midumili, si Jehova mitugot kaniya nga mogamit na lang ug kinalibang sa baka. (Eze 4:8, 12-15) Bisan tuod ang uga nga kinalibang sa baka sa pagkakaron gigamit sa pipila ka tawo sa Tungang Sidlakan tungod sa kanihit sa kahoy, kini wala gayod magpasabot nga kini naandang gigamit sa mga Israelinhon, ilabina nga ang karaang Palestina mas bagag kakahoyan kay sa pagkakaron.

SUHA [Gahong]. Igsoong lalaki ni Kelub diha sa tribo ni Juda.—1Cr 4:11.

SUHAM, SUHAMNON [Kang (Iya ni) Suham]. Ang bugtong anak nga lalaki ni Dan nga gihisgotan sa Bibliya. Siya maoy katigulangan sa mga Suhamnon, nga mao lamang ang tribonhong banay nga natala alang sa Dan ug mikabat ug 64,400 sa kataposan sa 40-ka-tuig nga paglatagaw sa kamingawan. (Num 26:42, 43) Siya gitawag ug Husim sa Genesis 46:23.

SUHOL. Kasagaran, kini mao ang ibayad ngadto sa mga mamumuo bugti sa ilang trabaho o mga serbisyo. (Lev 19:13) Ingong usa ka berbo, ang 'pagsuhol' nagpasabot sa pagpatrabaho sa usa ka tawo (Mat 20:1) o sa pag-abang sa usa ka butang. (Ex 22:14, 15; Buh 28:30) Ang "suhol" popareho ra ug kahulogan sa "ganti." Pananglitan, ang suhol o ganti ni Haring Nabucodonosor tungod sa iyang pag-alagad ingong tigpahamtang ug silot ni Jehova sa paglaglag sa Tiro mao ang pagsakop sa Ehip-

to ug ang pag-agaw sa tanang bahandi niini. (Eze 29:18, 19; tan-awa usab ang Ru 2:12; Isa 61:8; 62:11.) Ingong katumanan sa Zacarias 11:12, si Judas Iskariote nakadawat ug 30 ka pirasong plata gikan sa mga saserdote (kon siklo, $66) ingong "suhol" sa pagbudhi kang Jesu-Kristo. (Mat 26:14-16; 27:3-10; Buh 1:18; tan-awa ang HIPHIP.) Dugang pa, ang "suhol" usahay magpasabot ug "balos." "Ang suhol nga ginabayad sa sala mao ang kamatayon." —Rom 6:23; tan-awa usab ang Sal 109:20; Isa 65: 6, 7.

Ang suhol ibayad dili lamang pinaagig salapi o plata (2Cr 24:11, 12; 25:6) kondili usab pinaagig binuhing mga hayop, mga abot sa uma, ug uban pa. Ang suhol ni Jacob alang sa 14 ka tuig nga pagtrabaho mao ang iyang duha ka asawa, si Lea ug si Raquel. Dugang pa, siya nag-alagad ug unom ka tuig alang sa gikasabotan nga bahin sa panon sa mga hayop ni Laban. (Gen 29:15, 18, 27; 31:41) Si Lea, sa dihang iyang gihatag ang mandragora sa iyang anak ngadto kang Raquel, 'nagsuhol' kang Jacob nga makigrelasyon kaniya, ug tungod niini siya naghisgot sa anak nga lalaki nga natawo kaniya ingong "suhol sa usa ka sinuholan." (Gen 30:14-18) Sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, ang naandang inadlaw nga suhol alang sa mga mamumuo sa uma maoy usa ka denario ($0.74).—Mat 20:2.

Ang balaod sa Diyos ngadto sa Israel naglatid nga ang sinuholang mga mamumuo pagabayran pagkatapos sa tibuok adlaw nga pagtrabaho. (Lev 19:13; Deu 24:14, 15) Gihukman pag-ayo sa Kasulatan kadtong naglimbong sa mga suhol sa sinuholang mga mamumuo.—Jer 22:13; Mal 3:5; San 5:4.

Ang pag-amping gikinahanglan sa dihang magsuhol sa uban aron maseguro nga kadtong gisuholan may katakos sa buluhaton. Busa ang proverbio nag-ingon: "Ang nagasuhol sa usa ka hungog o ang nagasuhol sa mga lumalabay maoy ingon sa usa ka magpapana nga nagapataroy sa tanang butang." —Pr 26:10.

Ang pagkamaabiabihon ug ang materyal nga tabang nga gihatag ngadto niadtong eksklusibong nagdeboto sa ilang kaugalingon alang sa mga interes sa putling pagsimba mahimong tawgong suhol nga angay kanila, sumala sa prinsipyo: "Ang mamumuo takos sa iyang suhol." (Luc 10:7; 1Ti 5: 17, 18) Ang mga ikapulo sa mga Israelinhon maoy suhol sa mga Levihanon alang sa ilang pag-alagad diha sa sangtuwaryo. (Num 18:26, 30, 31) Sa laing bahin, ang matarong nga baroganan uban sa Diyos, ug ang kinabuhing walay kataposan, dili ihatag ingong *mga suhol* ngadto niadtong nag-alagad sa Diyos, kay kini maoy *mga gasa* gumikan sa dilitakos nga kalulot sa Diyos pinaagi kang Jesu-Kristo tungod kay ang Iyang mga alagad nagpasundayag ug pagtuo sa halad lukat ni Kristo.—Rom 4:2-8; 6:23.

Tungod kay gipasagdan man ang sangtuwaryo sa mga adlaw sa manalagnang si Haggeo, gihikaw ni Jehova ang iyang panalangin mao nga kadtong nagpasuhol sa ilang kaugalingon nagpasuhol alang "sa puntil nga may mga buslot," sa ato pa, ang suhol nga nadawat gamay ra kaayo ug dali nga gastohon. (Hag 1:3-6) Ug unya, maylabot sa mga adlaw sa wala pa ipasig-uli ang templo, si Jehova pinaagi kang Zacarias miingon: "Kay una pa niadtong mga adlawa wala pay pagsuhol sa katawhan; ug bahin sa pagsuhol sa binuhing mga hayop, wala pa kana."—Zac 8:9, 10; tan-awa ang GASA, REGALO; GASA GIKAN SA DIYOS; SINUHOLANG MAMUMUO.

Kasukwahi sa Hebreohanong pulong nga *sa·kharʹ* (nga sagad nagkahulogang suhol bugti sa kahago o serbisyo nga gihatag), ang Hebreohanong pulong nga *ʼeth·nanʹ,* nga gikan sa lintunganayng pulong nga *na·thanʹ* (hatag), gigamit sa Kasulatan sa eksklusibong paagi maylabot sa suhol nga gibayad tungod sa pagpamampam, sa literal o sa mahulagwayong paagi. Busa, ang *ʼeth·nanʹ* giisip nga usa ka gasa inay nga usa ka suhol nga nadawat tungod sa pagtrabaho ug kasagarang gigamit sa dili-maayong diwa. Ang Balaod nagdili sa pagdala ngadto sa sangtuwaryo sa usa ka panaad nga maoy "suhol sa usa ka pampam" o "bayad sa usa ka iro," kining ulahi lagmit nagtumong sa suhol sa usa ka lalaking homoseksuwal. (Deu 23:18) Tungod niini, sa dihang gihisgotan nga ang suhol sa Tiro sa pagpamampam niini sa mga nasod mahimong butang nga balaan kang Jehova, kini dayag nga nagpasabot nga balaanon sa Labing Hataas ang materyal nga kinitaan sa Tiro gikan sa mga nasod pinaagi sa iyang pagtino nga kini gamiton sumala sa iyang kabubuton, aron kini mohatag ug kaayohan sa iyang mga alagad. (Isa 23:17, 18; itandi ang Neh 13:16.) Ang Juda ug ang Israel parehong sad-an sa pagpamampam ngadto sa ubang mga nasod. (Eze 23:1-16; Os 9:1; Miq 1:6, 7) Apan espesipikong gisaway sa Diyos ang Jerusalem tungod kay dili normal ang pagpamampam niini. Dili sama sa mga bigaon nga modawat ug suhol, ang Jerusalem naghatag pa gani ug suhol ngadto sa mga nasod nga nakahimog buhat sa pagpamampam uban kaniya.—Eze 16:26-34, 41.

SUKA. Usa ka aslom nga likido nga gihimo sa karaang kapanahonan pinaagi sa pagpaaslom sa bino o sa ubang alkoholikong mga ilimnon. Ang mga Nazareo gidid-an sa pag-inom "sa suka sa bino o sa suka sa makahubog nga ilimnon," nga nagpakitang ang suka (lagmit tinimbolan) usahay gigamit ingong ilimnon. (Num 6:2, 3) Ang mga mangangani magtuslob sa ilang tinapay sa suka, tingali

ingong makarepreskong pangpalami sa pagkaon panahon sa kainit sa adlaw.—Ru 2:14.

Ang asetikong asido nga anaa sa suka makapaaslom sa panlami sa baba ug makapangilo sa ngipon. (Pr 10:26) Kini nga asido makita tungod sa kusog nga pagbula niini sa dihang ang suka isagol uban sa dili kaayo isog nga karbonadong *soda,* usa ka reaksiyon nga lagmit mao ang gipunting sa Proverbio 25:20.

Sa dinhi pa si Jesu-Kristo sa yuta, ang Romanong mga sundalo miinom ug dili kaayo isog, aslomon nga bino nga gitawag sa Latin ingong *acetum* (suka), o ingong *posca,* kon kini sagolan ug tubig. Kini lagmit mao ang ilimnon nga gihatag kang Jesu-Kristo samtang siya diha sa sakitanang estaka. Si Jesus midumili sa maaslom nga bino nga sinambogan ug mira (o apdo) nga gihatag kaniya aron makunhoran ang iyang pag-antos. (Mar 15:23; Mat 27:34; itandi ang Sal 69:21.) Apan, sa hapit na siyang mabugtoan sa gininhawa, siya nakainom ug lunlon aslom nga bino gikan sa espongha sa dihang gihungit kini sa iyang baba.—Ju 19:28-30; Luc 23: 36, 37.

SUKIIM. Usa ka pundok sa kasundalohan ni Haring Sisak sa Ehipto kinsa misulong sa Juda sa panahon sa paghari ni Rehoboam. (2Cr 12:2, 3) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang Sukiim gihisgotan sa pipila ka karaang mga teksto nga Ehiptohanon ug nga kini sila naggikan sa Libya.

SUKOD. Tan-awa ang TIMBANG UG SUKOD.

SULAMITA. Ang ngalan sa matahom nga dalagang banikanhon nga mao ang pangunang karakter sa Awit ni Solomon (6:13). Lagmit kini nga titulo naghulagway kaniya ingong gikan sa siyudad sa Sunem (modernong Sulam). (Itandi ang 1Ha 1:3.) Gipaluyohan kini nga panglantaw sa Gregong *Septuagint* (Vatican Manuscript Num. 1209) sanglit diha niini gitawag man ang dalaga ingong "Sunaminhon." Lain pa, ang eklesiastikanhong magsusulat nga si Eusebius naghisgot sa Sunem ingong Sulem.—*Onomasticon,* 158, 11.

SULAT. Ang pagsulat ug pagpadalag opisyal, pangnegosyo, ug personal nga mga sulat maoy kasagarang gigamit nga paagi sa komunikasyon sa karaang kapanahonan.—2Sa 11:14; 2Ha 5:5-7; 10:1, 2; 2Cr 30:1; Esd 4:7; Isa 37:14; Jer 29:1; Buh 9:1, 2; 28:21; 2Te 2:2; Heb 13:22.

Ang Hebreohanong pulong nga *se'pher* nagtumong sa bisan unsang butang nga sinulat ug may lainlain nga mga kahulogan sama sa "basahon; sulat; sinulat; sulat-pamatuod; sulat-kalig-onan; sinulat nga dokumento." Ang Gregong pulong nga *gram'ma* mahimong magtumong sa usa ka letra sa alpabeto o sa usa ka sinulat nga dokumento. (2Co 3:7; Buh 28:21) Ang Gregong termino nga *e·pi·sto·le'* gigamit lamang maylabot sa usa ka sinulat nga mensahe.—1Co 5:9.

Ang kompidensiyal nga mga sulat sagad nga timbrehan. (1Ha 21:8) Ang dili-matinahorong aksiyon ni Sanbalat sa pagpadalag bukas nga sulat ngadto kang Nehemias lagmit gituyo aron mahibalo ang publiko sa bakak nga mga sumbong nga diha niana nga sulat.—Neh 6:5.

Gawas pa sa papiro, ang mga materyales nga gigamit nga sulatanan sa karaang kapanahonan naglakip sa mga *ostracon* (gagmayng mga bika o mga tipak sa gamit nga kulonon) ug mga papan nga yutang-kulonon. Linibo sa mga papan nga yutangkulonon ang nakaplagan didto sa Babilonya ug sa ubang mga rehiyon. Kay gihugasan ug gihinloan, ang hamis nga yutang-kulonon gihimong papan ug samtang basa pa, kini sulatan ginamit ang usa ka dagang nga makakulit ug pormag-kunya (*cuneiform*) nga mga karakter. Kini nga mga papan sagad isulod sa mga sobre nga gama sa yutangkulonon. Kon unsay anaa sa mga kontrata usahay sublion pagsulat diha sa sobre. Ang mga sobre timbrehan ug dayon ipagba diha sa usa ka tapahan o ibulad sa adlaw aron mogahi ug modurar.—Tan-awa ang ARKEOLOHIYA.

Ang pagsulat ug sulat sagad gibuhat sa propesyonal nga mga eskriba. Sama sa Persianhong palasyo, ang maong mga eskriba sagad presente aron mosulat ug opisyal nga mga sulat sa kagamhanan. (Est 8:9; Esd 4:8) Ang mga eskriba makaplagan usab sa mga tiyanggihan nga duol sa mga ganghaan sa siyudad, diin sila hangyoon sa katawhan sa pagsulat ug mga sulat ug sa pagrekord ug mga transaksiyon sa negosyo.

Ang mga sulat usahay ihatod pinaagig mga mensahero (2Ha 19:14; Est 3:13; 8:14) o mga magdadagan (2Cr 30:6). Ang serbisyo sa koreyo mopatim-awng gigamit alang lamang sa opisyal nga mga sulat hangtod sa Romanhong kapanahonan. Busa ang ordinaryong mga tawo magsalig lamang sa mopanaw nga mga kaila o mga magpapatigayon sa paghatod sa ilang mga sulat.

Sa kakaraanan, gigamit usab ang mga sulat sa rekomendasyon. Apan, si apostol Pablo wala na magkinahanglan sa maong mga sulat alang sa mga Kristohanon sa Corinto o magkinahanglan sa maong mga sulat gikan kanila aron sa pagpamatuod nga siya usa ka ministro. Siya nakatabang kanila aron mahimong mga Kristohanon ug busa nakaingon: "Kamo mismo mao ang among sulat, nakudlit sa among mga kasingkasing ug naila ug ginabasa sa tanang tawo."—2Co 3:1-3.

Sa unang siglo K.P., ang mga sulat nga gikan kang Pablo, Santiago, Pedro, Juan, Judas, ug sa nagamandong lawas sa Jerusalem nakaamot sa pag-

uswag ug sa pagpreserbar sa panaghiusa ug kahinlo sa Kristohanong kongregasyon.—Buh 15:22-31; 16:4, 5; 2Co 7:8, 9; 10:8-11.

SULAT-KALIG-ONAN. Usa ka sinulat nga kasabotan nga gipirmahan ug usahay gitimbrehan ug naundan sa legal nga mga kondisyon aron molampos ang gitinguhang katuyoan; ang legal nga dokumento sa pagbalhin sa pagpanag-iya sa balay ug yuta. Ang Hebreohanong pulong nga *se′pher* gigamit lamang sa Bibliya diha niining partikular nga diwa maylabot sa asoy sa pagpalit ni Jeremias ug usa ka uma gikan sa iyang ig-agaw nga si Hanamel.—Jer 32:6-15.

Makaiikag ang mga detalye nga nalangkit sa paghimo niini nga sulat-kalig-onan. Ang salapi nga ibayad, "pito ka siklo ug napulo ka pirasong plata," gitimbang sa atubangan sa mga saksi. (Jer 32:9) Kon ingnon ta nga ang giingong 'pito ug napulo' maoy usa ka legal nga kantidad nga nagkahulogang 17 ka siklo nga plata (mga $37), kini maoy makataronganong kantidad, kon tagdon ang panahon ug mga sirkumstansiya sa dihang gibaligya ang propiedad. Usa kadto ka panahon sa gubat ug kagutmanan (pipila ka bulan lamang una mailog ni Nabucodonosor ang Jerusalem).

Sa dihang gibayad ang salapi, ang duha ka sulat-kalig-onan, nga tingali managsama ra, gihimo 'subay sa hudisyal nga sugo ug sa legal nga mga regulasyon.' Usa niini nailhan ingong "ang sulat-kalig-onan sa pagpalit, ang usa nga tinimbrehan," ug ang lain gitawag nga "ang usa nga binuksan." (Jer 32:11) Ang unang sulat-kalig-onan lamang ang giingon nga pirmado sa mga saksi, ug ang tibuok nga transaksiyon gihimo sa "atubangan sa mga mata sa tanang Hudiyo nga naglingkod didto sa Sawang sa Guwardiya." (Jer 32:12) Dayon ang duha ka sulat-kalig-onan gibutang sa usa ka tibod nga kulonon aron tipigan.—Jer 32:14.

Praktikal kaayo ang naandang paagi sa paghimog duha ka kopya sa mga sulat-kalig-onan bisan tuod usa lamang niini ang timbrehan. Kay binuksan man ang usa niini ka kopya, mahimong masusi kini sa interesadong mga partido. Kon kini ugaling madaot man, o gikaduhaduhaan ang pagkatinuod niini, o kon dunay nagsuspetsa nga kini giusab, nan ang tinimbrehan nga kopya ikapresentar ngadto sa mga maghuhukom sa siyudad kinsa, human masusi ang timbre, magbukas niini ug mohimog pagtandi sa duha ka kopya.

SULO. Usa ka suga nga kasagaran bitbiton ug sagad ginama sa mosiga nga kahoyng salongon o kaha sa usa ka kahoy nga gibugkosan sa masuphan nga materyales nga gibasa sa lana ug gidagkotan. —Gen 15:17; Huk 7:16, 20; 15:4; Isa 62:1; Eze 1:13; Dan 10:6; Nah 2:4; Ju 18:3.

SULTAN. Usa ka titulo nga kasagarang gihatag ngadto sa Edomhanon ug Horihanong mga pangulo sa tribo, ang mga anak nga lalaki ni Esau ug ang mga anak nga lalaki ni Seir nga Horihanon. (Ex 15:15) Sa Hebreohanon kini nga titulo maoy *'al·luph′,* nga nagkahulogang "hepe," "pangulo sa usa ka libo." (Tan-awa ang Gen 36:15, *ftn* sa *Rbi8.*) Ang karaang Edomhanon ug Horihanong titulo maoy katumbas sa titulong "sultan" nga gigamit alang sa mga pangulo sa tribo taliwala sa modernong mga Bedouin. Sa pipila ka hubad sa Bibliya ang mga titulo nga "hepe," "pangulo," ug "duke" mao ang gigamit inay ang "sultan."

Gitala ang pito ka sultan sa mga Horihanon, nga ang tanan maoy "mga anak nga lalaki ni Seir." (Gen 36:20, 21, 29, 30) Dayag nga dihay 14 ka sultan sa Edom: pito ka apong lalaki gikan sa panganay ni Esau nga si Elipaz nga anak nga lalaki sa iyang asawa nga si Ada, upat ka apong lalaki gikan sa iyang anak nga si Reuel nga anak nga lalaki sa iyang asawa nga si Basemat, ug tulo sa iyang mga anak nga lalaki pinaagi sa iyang asawa nga si Oholibama. (Gen 36:15-19) Apan giduhaduhaan kon angay bang iapil ang sultan nga si Kore kinsa gilakip sa mga anak nga lalaki ni Elipaz. Kon ang paglakip sa sultan nga si Kore maoy usa ka sayop sa magkokopya, ingon sa gituohan sa uban, kini magkahulogan nga adunay 13 lamang ka sultan sa Edom. (Gen 36:16, *ftn* sa *Rbi8*) Ang mga banay nga naporma gikan niini nga mga sultan gitawag sumala sa ilang mga ngalan.

Sa Genesis 36:40-43 ug 1 Cronicas 1:51-54 gihatag ang usa ka lahing talaan sa "mga sultan ni Esau [Edom]." Lagmit nga kini maoy ulahing mga sultan kay sa naunang gitala. Apan ang pipila ka komentarista nagtuo nga kini nga mga ngalan dili mga ngalan sa mga tawo kondili maoy mga ngalan sa mga siyudad o mga rehiyon diin ang lainlaing gingharian sa mga sultan nahimutang. Sa pagsunod niini nga panglantaw, ang hubad sa Jewish Publication Society mabasa: "ang pangulo sa Timna, ang pangulo sa Alva," ug uban pa.

SUMAHANON. Usa sa mga banay ni Kiriat-jearim, lagmit mga kaliwat ni Juda pinaagi kang Caleb ug Sobal.—1Cr 2:19, 50, 52, 53.

SUMBONG. Usa ka akusasyon nga ang usa nagbuhat ug daotan. Ang usa nga gisumbong papanubagon.

Ang usa ka Hebreohanong pulong nga gihubad nga "sumbong" (*sit·nah′*) naggikan sa lintunganayng berbo nga *sa·tan′,* nga nagkahulogang "pagpakigbatok o pagsukol." (Esd 4:6; itandi ang Zac 3:1.) Ang labing komon nga Gregong pulong alang sa "sumbong" maoy *ka·te·go·re′o,* nga nagkahulogang 'pagsulti batok' sa usa ka tawo, sagad sa

hudisyal o sa legal nga diwa. (Mar 3:2; Luc 6:7) Sa Lucas 16:1 ang Gregong pulong nga *di·a·bal′lo,* nga gihubad nga 'sumbong,' mahimong hubaron usab nga 'pagbutangbutang.' (*Int*) Kini kaamgid sa *di·a′bo·los* (tigbutangbutang), nga mao ang lintunganayng pulong sa "Yawa."

Ang Gregong termino nga gihubad nga "isumbong sa binakak" diha sa Lucas 3:14 (*sy·ko·phan·te′o*) gihubad nga 'nangilkil pinaagig bakak nga sumbong' diha sa Lucas 19:8. Kini sa literal nagkahulogang "pagkuha pinaagig pagpakita-sa-igos." Ang usa sa lainlaing mga pagpatin-aw sa sinugdanan niini nga pulong mao nga sa karaang Atenas gidili ang pag-eksportar ug mga igos gikan sa lalawigan. Ang usa ka tawo nga nagsumbong sa uban, nga nag-akusar kanila sa pag-eksportar ug mga igos, gitawag nga "tigpakita-sa-igos." Ang termino sa ulahi nagtumong sa usa ka tigpangdaot ug dungog, sa usa ka tawo nga nag-akusar sa uban tungod sa iyang pagkamatinguhaon nga makakuha ug kaayohan, sa usa ka bakak nga magsusumbong, sa usa nga nanghulga aron makapangilkil.

Ang usa ka tawo tingali papanubagon ug akusahan ug daotan, apan bug-os nga inosente, walay-ikasaway, biktima sa usa ka bakak nga magsusumbong. Busa, ang Hebreohanong balaod naglatid sa responsibilidad sa matag usa sa nasod nga papanubagon ang mga mamumuhat ug daotan, ug sa samang higayon kini nagtaganag igong proteksiyon sa mga sinumbong. Ang pipila ka pananglitan gikan sa Moisesnong Balaod magpakita niini nga mga prinsipyo. Kon ang usa ka tawo may nahibaloan labot sa usa ka krimen, kinahanglang magsang-at siyag sumbong ngadto sa nahiangayng mga awtoridad. (Lev 5:1; 24:11-14) Unya, ang mga awtoridad "magsusi ug magtino ug magpakisayod sa bug-os" sa mga sumbong aron matino ang pagkatinuod niini una pa ipahamtang ang silot. (Deu 13:12-14) Ang usa nga nakakita kinahanglang dili magtabon sa daotang buhat o dili kay pasagdan lang nga dili kasang-atan ug sumbong ang usa nga sad-an, bisan pag kini nga tawo maoy usa ka suod nga paryente sama sa igsoong lalaki, anak nga lalaki, anak nga babaye, o kapikas sa kaminyoon. (Deu 13:6-8; 21:18-20; Zac 13:3) Gikinahanglan ang testimonya sa duha o tulo ka saksi, ug dili lamang ang pulong sa usa ra ka magsusumbong. —Num 35:30; Deu 17:6; 19:15; Ju 8:17; Heb 10:28.

Ang Balaod ni Moises naghatag usab sa sinumbong ug katungod sa pag-atubang sa nagsumbong kaniya atubangan sa korte aron bug-os nga matino kon tinuod ba ang mga sumbong. (Deu 19:16-19; 25:1) Ang usa ka maayong pananglitan niini mao ang kaso sa duha ka pampam nga, uban sa usa ka bata, miatubang sa maalamon nga si Haring Solomon aron iyang hukman kon kinsa kanilang duha ang inahan niini.—1Ha 3:16-27.

Ang Romanhong balaod naglatid usab nga ang mga magsusumbong moatubang sa korte. Busa, sa dihang ang Romanong lungsoranon nga si Pablo gihusay atubangan sa mga gobernador nga si Felix ug Festo, ang iyang mga magsusumbong gimandoan nga moatubang usab. (Buh 22:30; 23:30, 35; 24:2, 8, 13, 19; 25:5, 11, 16, 18) Apan, ang pag-atubang ni Pablo kang Cesar sa Roma maoy tungod sa iyang pag-apelar nga siya maabsuwelto, ug dili aron isumbong ang iyang kaugalingong nasod. (Buh 28:19) Dili si Pablo, ni si Jesus, kondili si Moises, pinaagi sa iyang panggawi ug pinaagi sa iyang gisulat, ang nag-akusar sa Hudiyohanong nasod nga kini nagbuhat ug daotan.—Ju 5:45.

Ang tulo ka Hebreohanon gisumbong nga sila wala mosimba sa bulawang imahen ni Nabucodonosor ug busa gitambog sa hudno. Tinuod ang maong sumbong, apan pinasukad sa usa ka daotan nga balaod. Apan, sila walay gibuhat nga daotan, ug sa dihang giapelar kini ngadto sa Hataas nga Hukmanan sa Langit sila giabsuwelto ni Jehova. (Dan 3:8-25) Sa susama, si Daniel giluwas gikan sa kamatayon, ug ang mga magsusumbong nga naglaraw ug daotan batok kaniya mao ang gitambog ngadto sa mga leyon. (Dan 6:24) Ang pulong nga "nag-akusar" o "nagsumbong" niining duha ka asoy gihubad gikan sa Aramaikong prase nga sa literal nagkahulogang "mikaon sa mga piraso [sa unod nga gilaknit gikan sa lawas]," ug kini mahimong hubaron usab nga "nagbutangbutang." (Dan 3:8; 6:24; mga *ftn* sa *Rbi8*) Ang mga magsusupak sa pagtukod pag-usab sa templo sa Jerusalem mihimog usa ka sulat nga nag-akusar sa mga magtutukod nga kini sila nagbuhat kuno ug daotan, ug tungod niini ang pagdili sa buluhaton pinasukad sa bakak nga sumbong gipatuman, usa ka pagdili nga sa ulahi napamatud-ang dili subay sa balaod. (Esd 4:6–6:12) Sa samang paagi ang relihiyosong mga pangulo nangitag mga paagi nga ikasumbong si Jesus ingong usa ka maglalapas sa balaod. (Mat 12:10; Luc 6:7) Sa kataposan sila nagmalamposon sa pag-aresto sa tawong inosente, ug sa panahon sa husay sila mainiton kaayo sa ilang bakak nga sumbong batok sa Usa nga Matarong, si Jesus. (Mat 27:12; Mar 15:3; Luc 23:2, 10; Ju 18:29) Kini nga mga pananglitan nagpakita nga sayop gayod ang bakak nga pagsumbong sa uban, ilabina kon ang mga magsusumbong adunay awtoridad.—Luc 3:14; 19:8.

Diha sa Kristohanong kongregasyon, ang mga magtatan-aw ug ministeryal nga mga alagad kinahanglang mahigawas sa pagsaksi ug bakak batok sa uban ug kinahanglan usab nga sila walay akusasyon o ikasumbong batok kanila. (1Ti 3:10; Tit

1:6) Busa, kon may mga sumbong batok sa usa ka ansiyano, kinahanglang adunay duha o tulo ka saksi nga magpamatuod niini. (Mat 18:16; 2Co 13:1; 1Ti 5:19) Ang tibuok kongregasyon kinahanglang mahigawas sa sumbong (1Co 1:8; Col 1:22), apan kini wala magkahulogan nga sila mahigawas na sa bakak nga mga sumbong, sanglit, sa pagkatinuod, ang dakong Kaaway, si Satanas nga Yawa, mao "ang magsusumbong sa atong mga igsoon . . . kinsa nagsumbong kanila adlaw ug gabii atubangan sa atong Diyos!"—Pin 12:10.

SUNAMINHON [Taga- (Iya sa) Sunem]. Usa ka molupyo sa Sunem. Si Abisag, ang tig-alima ni David sa iyang pagkatigulang, gitawag nga "Sunaminhon."—1Ha 1:3, 4, 15; 2:17, 21, 22; tan-awa ang ABISAG.

Wala hinganli ang usa ka prominenteng babaye sa Sunem nga nagpakitag pagkamaabiabihon sa manalagna nga si Eliseo, nga kanunayng nagtanyag sa manalagna ug pagkaon ug kasak-an. Tungod sa iyang kalulot, siya gigantihan ug usa ka anak nga lalaki. Sa dihang ang batang lalaki namatay pipila ka tuig sa ulahi, ang babayeng Sunaminhon mipanaw ug mga 30 km (19 mi), ug sa dihang iyang nakaplagan si Eliseo didto sa Bukid sa Carmelo, iyang gipahayag ang iyang tumang kaguol, sa pag-ingon: "Nangayo ba ako ug usa ka anak pinaagi sa akong ginoo? Dili ba nag-ingon man ako, 'Ayaw gayod ako agaka ngadto sa bakak nga paglaom'?" Sa dihang nakapauli na uban kaniya, ang manalagna nag-ampo kang Jehova, ug ang bata nabuhi.—2Ha 4:8-37.

Tungod sa pasidaan ni Eliseo kaniya mahitungod sa usa ka umaabot nga gutom, ang babayeng Sunaminhon, nga mopatim-awng usa na karon ka balo, mipuyo taliwala sa mga Filistehanon sulod sa pito ka tuig uban sa iyang panimalay. Sa dihang natapos na kining panahona siya mipauli, apan iyang nakaplagan nga gikuha na ang iyang mga kabtangan. Sa dihang nahibaloan sa hari ang iyang nangaging mga pagpakiglabot kang Eliseo, giuli ang tanan niyang mga kabtangan.—2Ha 8:1-6.

SUNDALO. Usa ka tawo nga anaa sa serbisyo militar. Diha sa Hebreohanong Kasulatan ang mga sundalo sagad nga gitawag sumala sa ilang espesipikong buluhaton: mga mangangabayo (Ex 14:9), mga magdadagan (1Sa 22:17), mga tiglambuyog (2Ha 3:25), mga tawong naggamit ug bangkaw ug taming (2Cr 25:5), o mga magpapana (2Cr 35:23; Job 16:13; Isa 21:17). Ang Gregong pulong alang sa "sundalo" maoy *stra·ti·oʹtes.*—Tan-awa ang KASUNDALOHAN, PANON.

Sa panahon nga nailalom sa paggahom sa Roma ang Judea, ang mga sundalo sagad nga makita didto. Sanglit ang usa ka opisyal sa kasundalohan sa Capernaum miingon: "Kay ako . . . may mga sundalo ilalom kanako," kini nagpakitang may mga sundalo nga nakapuwesto didto ilalom sa iyang pagdumala. (Mat 8:5-9) Ang Romanhong kasundalohan gipapuwesto sa Torre sa Antonia didto sa Jerusalem, nga gigamit ingong dapit aron mabantayan ang mga Hudiyo. Sa dihang si Pablo mihimo sa iyang kataposang pagduaw sa Jerusalem, ang komandante militar didto nagluwas kaniya gikan sa usa ka magubtanong panon, ug usab pagkasunod adlaw nagluwas kaniya gikan sa manggugubot nga mga Pariseo ug mga Saduseo. (Buh 21:30-35; 22:23, 24; 23:10) Sa dihang nabutyag ang usa ka laraw batok sa kinabuhi ni Pablo, ang komandante nagtaganag 70 ka mangangabayo, 200 ka sundalo, ug 200 ka magbabangkaw aron kuyogan si Pablo hangtod sa Antipatris, ug ang mga mangangabayo mikuyog kaniya gikan didto hangtod sa Cesarea.—Buh 23:12-33.

Mga Sundalong Hudiyo. Aduna poy mga sundalong Hudiyo, ug ang pipila kanila mao kadtong miduol kang Juan nga Tigbawtismo nga nangutana, "Unsay among pagabuhaton?" Lagmit nga sila nalangkit sa pagpang-inspeksiyon, ilabina maylabot sa mga aduwana o sa pagpangolekta ug buhis.—Luc 3:12-14.

Pagpatay ug Paglubong Kang Jesus. Ang Romanong mga sundalo maoy gigamit sa pagpatay kang Jesus, sanglit gitugyan siya ngadto sa Romanong gobernador, nga gisumbong ug pag-alsa batok sa Roma. Kini nga mga sundalo hilabihang nagpakaulaw kaniya, nagyagayaga kaniya, nagluwa kaniya, ug nagbun-og kaniya sa wala pa siya dad-a aron ilansang. (Mat 27:27-36; Ju 18:3, 12; 19:32-34) Gibahinbahin nila ang iyang panggawas nga besti ug giripahan ang iyang pang-ilalom nga besti. Dayag nga upat ka sundalo ang gigamit sa paglansang kang Jesus. (Ju 19:23, 24) Sa dihang ang opisyal sa kasundalohan nga maoy nangulo sa pagpatay kang Jesus nakakita sa talagsaong mga panghitabo ug sa mga kahimtang nga niana namatay si Jesus, siya nakaingon: "Sa pagkatinuod kining tawhana maoy Anak sa Diyos." (Mar 15:33-39) Ang Romanong mga sundalo gipapuwesto usab ingong mga bantay sa lubnganan ni Jesus. (Mat 27:62-66) Kon kini sila mao pa untay Hudiyong mga bantay sa templo, ang mga Hudiyo dili na unta mohangyo kang Pilato bahin niini. Sa susama, ang pangulong mga saserdote misaad nga sila ang magpatin-aw ngadto sa gobernador kon iyang masayran ang pagkawala sa lawas ni Jesus.—Mat 28:14.

Ang Unang Hentil nga Kristohanon. Mga tulo ug tunga ka tuig sa ulahi, usa ka Romanong sundalo, usa ka senturyon, ang nagpadala ug duha sa iyang mga sulugoon sa balay ug sa "usa ka

debotadong sundalo" aron dapiton si Pedro ngadto sa Cesarea. Tungod sa pagwali ni Pedro, si Cornelio ug ang iyang panimalay, walay duhaduha lakip ang "debotadong sundalo" nga nag-alagad kaniya, gibuboan sa balaang espiritu ug nahimong unang mga sakop sa Kristohanong kongregasyon nga gikuha taliwala sa mga Hentil.—Buh 10:1, 7, 44-48.

Ang Pagpagawas Kang Pedro. Si apostol Pedro giaresto sa ulahi tungod sa sugo ni Herodes Agripa I ug siya gibilanggo nga binantayan sa upat ka relibo sa tinagup-at ka sundalo. Panahon sa matag relibo duha ka sundalo ang magbantay sa pultahan sa bilanggoan samtang ang duha personal nga magbantay kang Pedro, kinsa gikadena sa isigkakilid ngadto kanila. Ang usa ka manulonda mitungha sa kagabhion, ug nagbuhi kang Pedro gikan sa iyang mga kadena ug nagpagawas kaniya gikan sa bilanggoan. Kini nagpagubot sa mga sundalo, ug si Herodes, human mausisa ang mga sundalo nga maoy responsable, nagsugo nga sila "dad-on aron silotan," lagmit aron patyon subay sa Romanhong kostumbre.—Buh 12:4-10, 18, 19.

Si Pablo Gipakitaan ug Kalulot. Sa dihang si apostol Pablo gidala sakay sa barko paingon sa Roma tungod sa iyang pag-apelar ngadto kang Cesar, gipabantayan siya sa usa ka grupo sa mga sundalo ilalom sa pagdumala sa usa ka opisyal sa kasundalohan nga ginganlag Julio sa pundok ni Agusto. Kining tawhana maluloton nga nagtratar kang Pablo ug nagtugot kaniya nga moadto sa iyang mga higala ug makapahimulos sa ilang pagatiman. Sa una, dayag nga wala siya motuo kang Pablo ingong tinultolan sa Diyos, ug mao nga siya mas namati sa tag-iya sa barko ug sa timonil. Apan human gipadpad ang barko sa usa ka kusog kaayong bagyo ug gikusokuso pag-ayo sulod sa pipila ka adlaw, ug sa dihang si Pablo miasoy sa iyang panan-awon diin siya gipasaligan nga walay mamatay sulod sa barko, ang opisyal ug ang iyang mga sundalo namati kang Pablo. Sa dihang misugod pagkagupok ang barko duol sa Malta ang mga sundalo nangandam aron patyon ang tanang binilanggo, apan ang opisyal nga si Julio, nga nagtinguhang dad-ong luwas si Pablo, nagpugong kanila. (Buh 27:1, 3, 9-11, 20-26, 30, 31, 39-44) Didto sa Roma, si Pablo gitugotan nga mopuyo sa iyang giabangang balay uban sa usa ka sundalo nga nagbantay kaniya.—Buh 28:16, 30.

Simbolikong Paggamit. Sa pagdepensa sa iyang pagkaapostol diha sa iyang sulat ngadto sa kongregasyon sa Corinto, si Pablo misulat: "Kinsa bay nagserbisyo ingong sundalo nga mao ray naggasto sa iyang kaugalingon?" (1Co 9:7) Bisan tuod si Pablo wala modawat ug materyal nga tabang gikan sa mga taga-Corinto, siya nangatarongan nga ingong usa ka sundalo nga nag-alagad sa iyang Agalon nga si Kristo, siya tinong adunay katungod sa pagdawat ug materyal nga tabang. Giisip usab ni Pablo ingong mga sundalo ni Kristo kadtong nakigtambayayong kaniya sa pagwali sa maayong balita, nga nagtawag kanila nga mga "isigkasundalo."—Flp 2:25; Flm 2.

Si Timoteo, kinsa gitugyanan ni Pablo ug mabug-at nga responsibilidad, gisulatan sa apostol: "Ingon nga maayong sundalo ni Kristo Jesus dawata ang imong bahin sa pag-antos sa daotan. Walay tawo nga nagserbisyo ingong sundalo ang magpalambigit sa iyang kaugalingon sa mga pamatigayon sa kinabuhi, aron nga mabatonan niya ang pag-uyon sa usa nga nagtala kaniya ingon nga sundalo." (2Ti 2:3, 4) Ang usa ka maayong sundalo nasayod nga siya moagig mga kalisod, ug siya nahibalo nga kinahanglang magmaandam siya sa pag-alagad sa tanang panahon ug sa paglahutay sa lisod kaayong mga kahimtang. Samtang siya anaa sa panggubatan siya dili mangitag kaharuhay ug nianang makapahimuot kaniya. Dili siya ang magbuot sa iyang panahon ug kusog kondili ang iyang superyor. Dugang pa, biyaan sa usa ka sundalo ang negosyo, panguma, patigayon, o trabaho aron mag-alagad. Dili niya ilambigit ang iyang kaugalingon sa ubang mga butang nga mokuha sa iyang hunahuna ug kusog gikan sa labing hinungdanong pakigsangka nga iyang giapilan. Kay kon dili, lagmit nga mawala kaniya ang iyang kinabuhi o ang kinabuhi niadtong nagdepende kaniya. Sumala sa mga historyador, ang Romanong mga sundalo wala tugoti nga magpatigayon ug gidid-an nga magtrabaho ingong mga magtutudlo o ingong piyado sa usa ka kabtangan aron sila dili malinga sa ilang pagkasundalo. Gani, ilalom sa Moisesnong Balaod, ang usa ka lalaki nga bag-ong naminyo, o usa ka tawo nga may balay nga wala pa ikapahinungod o parasan nga wala pa niya kaanihi, gipahigawas sa pag-alagad ingong sundalo. Ug dili gayod mahimong usa ka maayong sundalo ang usa ka tawo nga hadlokan ug makadaot lamang sa kadasig sa iyang isigkasundalo; busa ang maong tawo gipahigawas ilalom sa Balaod. (Deu 20:5-8) Busa ang mga Kristohanon, mga Hudiyo ug mga Hentil, makasabot gayod sa puwersa sa ilustrasyon ni Pablo.

Sa sulat ngadto sa mga taga-Efeso, tin-aw nga gipakita ni Pablo nga ang pagpakigsangka sa Kristohanong sundalo maoy dili batok sa dugo ug unod kondili batok sa "daotang mga puwersa nga espirituhanon sa langitnong mga dapit." Busa ang armadura nga gikinahanglan alang niini nga pakigsangka dili gikan sa kalibotanong mga tinubdan kondili gikan gayod kang Jehova nga Diyos nga magpahinabog kadaogan ilalom sa iyang Komandante sa kasundalohan, si Jesu-Kristo.—Efe 6:11-17.

SUNEM. Usa ka siyudad sa teritoryo sa Isacar (Jos 19:17, 18) ug dili halayo gikan sa Jezreel ug sa Bukid sa Gilboa. (1Sa 28:4) Ang Sunem gituohan nga mao ang modernong Sulam (Sunem), nga anaa sa HK nga bakilid sa Jebel Dahi (Givʽat Ha-More) ug nag-umbaw sa Walog sa Jezreel. Ang dapit nahimutang mga 5 km (3 mi) sa A sa biniyaang balangay sa Zerʽin (Tel Yizreʽel) ug mga 8 km (5 mi) sa A sa kasadpang tumoy sa Bukid sa Gilboa.

Didto sa Sunem nga ang mga Filistehanon nagkampo sa wala pa ang gubat nga miresulta sa kamatayon ni Haring Saul. (1Sa 28:4) Naggikan sa Sunem ang matahom nga si Abisag ("nga Sunaminhon") kinsa nag-atiman sa tigulang nga si Haring David (1Ha 1:3, 4), ug sa ulahi, ang manalagnang si Eliseo sagad mag-abtanan sa balay sa usa ka maabiabihong magtiayon didto.—2Ha 4:8.

SUNGAY, BUDYONG. Ang mga sungay sa mga hayop gigamit sa Israel ingong mga sudlanan sa lana, ingong imnanang mga tibod, ingong mga tintiro ug mga sudlanan sa mga kosmetiko, ug ingong mga instrumento sa musika o sa paghatag ug ilhanan o pasidaan.—1Sa 16:1, 13; 1Ha 1:39; Eze 9:2; tan-awa ang TINTIRO SA SEKRETARYO.

Mga Instrumento sa Musika ug sa Paghatag ug Ilhanan o Pasidaan. Ang Hebreohanong pulong nga *qe′ren* mao ang sagad nga pagtawag sa sungay sa hayop. (Gen 22:13) Kas-a kining gigamit sa pagtumong sa usa ka huyponong tulonggon, nga mao, diha sa ekspresyon nga "budyong nga sungay [Heb., *qe′ren*] sa laking karnero" sa Josue 6:5. Kini nga ekspresyon giisip nga susama sa Hebreohanong pulong nga *shoh·phar′* (sungay), usa ka termino nga kanunayng nagtumong sa sungay sa laking karnero nga gigamit ingong tulonggon. Ang modernong *shoh·phar′* maoy usa ka haw-ang nga sungay sa usa ka laking karnero nga mga 36 sm (14 pul.) ang gitas-on, nga gitanos pinaagi sa kainit apan gipakurba pataas ang tumoy sa buka niini. Kini adunay bulag nga huypanan aron sayon ang paghuyop. Gihunahuna nga ang *shoh·phar′* sa kapanahonan sa Bibliya walay bulag nga huypanan, ug sumala sa Talmud, ang sungay sa laking karnero wala tanosa apan gipasagdang baliko.

Ang *shoh·phar′* sa panguna gigamit ingong instrumento sa paghatag ug ilhanan o pasidaan. Gigamit kini sa pagtigom sa kasundalohan sa Israel, usahay sa pagpalanog sa 'pasidaan sa gubat' batok sa usa ka siyudad nga sulongon, ug sa paghatag ug direksiyon sa ubang mga pamaagi sa pagpakiggubat. (Huk 3:27; 6:34; 2Sa 2:28; Joe 2:1; Sof 1:16) Kon sulngon sa kaaway, ang *shoh·phar′* gamiton sa paghatag ug pasidaan. (Neh 4:18-20) Ingong usa lamang ka instrumento sa pagpasidaan diha sa panggubatan, ang tingog sa 300 niini nga mga budyong, ubos sa normal nga mga kahimtang, magpaila sa usa ka kasundalohan nga may igo-igong gidak-on. Busa sa dihang ang mga Midianhon nakadungog sa mga budyong nga gihuyop sa matag usa sa pundok ni Gideon nga gilangkoban sa 300 ka tawo, "ang tibuok kampo nanagan," nga nangahadlok pag-ayo.—Huk 7:15-22.

Dugang pa sa pagmantala sa matag bag-ong bulan pinaagi sa budyong, kini nagmantala usab sa tuig sa Tinghugyaw ug nagdugang sa masadyaong espiritu sa ubang mga okasyon. (Sal 81:3; Lev 25:8-10; 2Sa 6:15; 2Cr 15:14) Sa dihang gipahayag ni Jehova ang mga kondisyon sa pakigsaad sa Balaod, ang milagrosong tingog sa budyong maoy usa sa mga talagsaong panghitabo didto sa Bukid sa Sinai. (Ex 19:16-19; 20:18) Ang pagmantala sa pagsugod ug sa pagkatapos sa Igpapahulay ginamit ang *shoh·phar′* mopatim-aw nga maoy usa ka batasan nga nagsugod sa wala pa ang Komong Panahon.

Lagmit ang bisan kinsang Israelinhon nahibalo kon unsaon paggamit ang *shoh·phar′*. Ang mga saserdote naghuyop niini sa dihang nagmartsa palibot sa Jerico ug lagmit nga sila mao ang nagmantala sa Tinghugyaw pinaagi sa pagbudyong niini. (Jos 6:4, 5, 15, 16, 20; Lev 25:8-10) Ang pagpatingog niini ni Ehud, ni Gideon ug sa iyang 300 ka tawo, ug ni Joab, maingon man sa mga tigbantay, kinsa dili mga Levihanon, nagpaila nga sinati ang kadaghanan niini nga instrumento.—Huk 3:27; 6:34; 7:22; 2Sa 2:28; Eze 33:2-6.

Ang Hebreohanong termino nga *yoh·vel′* (laking karnero) gigamit ingong susamag kahulogan sa *shoh·phar′* diha sa Exodo 19:13, diin kini gihubad nga "sungay sa laking karnero." Sa Daniel 3:5, 7, 10, 15, ang *qe′ren* makita diha sa Aramaiko ingong bahin sa Babilonyanhong orkestra.—Tan-awa ang TROMPETA.

Mga Sungay sa mga Halaran. Ang mga sungay sa halaran sa insenso ug sa halaran sa mga halad didto sa tabernakulo maoy samag mga sungay nga mituybo pagawas gikan sa upat ka eskina. Kini gihaklapan sa samang materyales nga gihaklap sa halaran, tumbaga o kaha bulawan. (Ex 27:2; 37:25, 26) Ang mga halaran sa templo ni Solomon lagmit gisundog niadtong didto sa tabernakulo.—1Ha 6:20, 22.

Didto sa mga sungay sa halaran sa mga halad nga si Moises nagbutang ug dugo sa torong baka sa halad-sa-sala panahon sa pagpahiluna-sa-katungdanan aron 'putlion ang halaran gikan sa sala.' (Lev 8:14, 15) Sumala sa sugo ni Jehova, ang saserdote magbutang sa dugo sa pipila ka halad diha sa mga sungay sa bisan hain niini nga halaran, depende sa halad nga gitanyag.—Lev 4:7, 18, 25, 30, 34; 16:18.

Si Jehova miingon nga ang mga sala sa Juda gikulit "diha sa mga sungay sa ilang mga halaran" (Jer 17:1), nga naghimo sa mga halaran ingong mahugaw ug sa ilang mga halad ingong dili dalawaton; ug diha sa Amos 3:14 si Jehova nagpahayag sa iyang katuyoan sa pagdaot sa mga halaran nga gigamit alang sa pagsimba sa nating baka didto sa Bethel pinaagi sa pagputol sa mga sungay niini.

Ang pahayag sa Exodo 21:14 lagmit nagkahulogan nga bisan ang usa ka saserdote mahimong patyon kon makabuno, o nga ang buhat sa pagkupot sa mga sungay sa halaran dili makapanalipod sa bisan kinsang tinuyong mamumuno.—Itandi ang 1Ha 2:28-34.

Ang mga halaran nga nakita sa panan-awon ni Ezequiel ug Juan adunay mga sungay.—Eze 43:15; Pin 9:13, 14.

Mahulagwayong Paggamit. Ang sungay (Heb., *qe'ren;* Gr., *ke'ras*) sa hayop maoy usa ka makalilisang nga hinagiban ug sagad gigamit sa Bibliya sa mahulagwayong diwa, ilabina diha sa Hebreohanong Kasulatan. Ang mga magmamando ug ang nagamandong mga dinastiya, matarong man ug daotan, gisimbolohan pinaagig mga sungay, ug ang ilang mga pagpanakop gipakasama sa pagpanungay.—Deu 33:17; Dan 7:24; 8:2-10, 20-24; Zac 1:18-21; Luc 1:69-71; Pin 13:1, 11; 17:3, 12; tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

Sa usa ka higayon si Jehova, sa pagpasalig ug kadaogan sa iyang katawhan, miingon nga iyang 'himoon nga puthaw ang sungay sa anak nga babaye sa Zion.' (Miq 4:13) Samtang gipatugbaw ni Jehova ang sungay sa iyang katawhan, o gibayaw kini, ang mga daotan gipasidan-an sa dili pagtuboy sa ilang sungay sa mapasigarbohong paagi, kay ang mga sungay sa daotan pagaputlon. (1Sa 2:10; Sal 75:4, 5, 10; 89:17; Am 6:12-14) Sa pagpahayag sa iyang pagbati sa bug-os nga pagkasinalikway, si Job masulub-ong miingon: "Gitugsok ko ang akong sungay sa abog."—Job 16:15.

Ang "sungay" mahimong gamiton usab sa paghubit sa usa ka butang nga giporma sama sa usa ka sungay. Sa Ezequiel 27:15, ang "mga sungay nga garing" lagmit nagtumong sa mga tango sa elepante. Sa Isaias 5:1 ang Hebreohanong prase nga "usa ka sungay nga anak nga lalaki sa lana [o, katambok]" dayag nga nagtumong sa "mabungahong kiliran," diin ang "sungay" gigamit sa paghawas sa patungas nga bakilid sa bungtod.—*Ftn* sa *Rbi8.*

SUNGKOD. Tan-awa ang SUNGKOD SA KOMANDANTE; OLISI, SUNGKOD.

SUNGKOD SA KOMANDANTE. Usa ka taas nga sungkod nga nagsimbolo sa katungod sa komandante sa pagpakanaog ug mga mando. Ang ekspresyong "sungkod sa komandante" nga makita sa upat ka beses diha sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* maoy hubad sa *participle* nga *mecho·qeq'* nga naggikan sa Hebreohanon nga lintunganayng pulong nga *cha·qaq',* nga nagkahulogang "ipatik" o "ikulit" ug busa 'maglagda' o 'maghimog regulasyon.' (Isa 30:8; Eze 4:1; Pr 8:27; Isa 10:1) Sa karaang kapanahonan, ang mga balaod nga gihimo gipatik o gikulit diha sa mga papan nga bato o metal. Ang samang Hebreohanong pulong mapadapat usab sa usa ka komandante nga nagpakanaog ug mga dekreto, usa ka "maghahatag-lagda." (Deu 33:21) Ang walay katumbas taliwala sa mga magbabalaod mao si Jehova, ang kinalabwan nga "Maghahatag-lagda."—Isa 33:22.

Sa dihang maglingkod ang usa ka komandante, ang iyang taas nga sungkod sagad nga modapat sa yuta ug magsandig diha sa pilo sa iyang hataas nga besti, taliwala sa iyang mga tuhod. Busa masabtan kon nganong giingon diha sa panalangin sa himalatyong si Jacob bahin kang Juda: "Ang setro dili mobiya gikan kang Juda, ni ang sungkod sa komandante gikan sa taliwala sa iyang mga tiil, hangtod nga moabot si Shilo." (Gen 49:10) Dinhi ang Hebreohanong pulong nga *mecho·qeq'* gihubad nga "maghahatag-balaod" diha sa pipila ka hubad (*KJ; Yg*), apan ang laing kahulogan niini, nga "sungkod sa komandante" (*NW; Ro*), mas tukma niini nga kaso ug gipaluyohan sa modernong mga leksikograpo. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni Koehler ug Baumgartner, Leiden, 1958, p. 328; *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* ni Brown, Driver, ug Briggs, 1980, p. 349) Dayag nga usa ka butang ug dili usa ka tawo ang gitumong diha sa Genesis 49:10 ug mao kini ang pagsabot nga gipalutaw diha sa nagkalainlaing mga hubad, nga naghubad niini ingong "sungkod sa magmamando" (*AS; RS*), "sungkod sa paggahom" (*Mo*), ug "sungkod" (*AT*). Ang usa ka matang sa sungkod, ang "sungkod sa komandante," susama usab kaayo sa "setro" ug mohaom sa prase nga "gikan sa taliwala sa iyang mga tiil" nga makita diha sa samang bersikulo. Ang samang paggamit makita diha sa Numeros 21:17, 18, diin ang usa ka atabay giingon nga gikalot "pinaagi sa sungkod sa komandante, pinaagi sa ilang mga sungkod," bisan tuod ang posibleng hubad niini maoy, "pinaagi sa komandante, pinaagi sa ilang mga magmamando." Sa Genesis 49:10 ang laing hubad sa "ni ang sungkod sa komandante" maoy "ni ang komandante."

Sanglit ang setro maoy usa ka sungkod o baston, mahimong ihinapos sa pipila nga walay kalainan ang "setro" ug ang "sungkod sa komandante" sa Genesis 49:10. Hinunoa, mopatim-aw nga gituyo ni Jacob nga ipakita ang kalainan niining duha. Ang samang mga termino sagad gigamit sa balaknong

mga ekspresyon. Bisan tuod kini managsama, kon susihon pag-ayo, makita nga ang usa ka termino naghatag ug diyutayng kalainan sa ideya sa kon unsay gipasabot sa laing termino, ug kana sagad magpalapad sa pagsabot sa kon unsay giingon. Lagmit nga gigamit ni Jacob ang maong paagi sa pagpanalangin sa iyang mga anak. Pananglitan, siya miingon nga si Dan "mahimong ingon sa usa ka *halas* sa daplin sa dalan, usa ka *bitin nga sungayan* diha sa daplin sa alagianan" (Gen 49:17), nga migamit niining magkaamgid nga mga ekspresyon diha sa positibong diwa aron ipakita nga si Dan mahimong usa ka kapeligrohan sa mga kaaway sa Israel.

Ang Diyos mismo gipaila nga nag-ingon: "Ang Juda mao ang sungkod sa akong komandante." (Sal 60:7; 108:8) Samtang ang paggunit sa sungkod sa komandante nagpaila nga ang nagbaton niini maoy usa ka pangulo nga may gahom sa pagmando, ang usa ka setro diha sa kamot sa monarko nagsimbolo sa iyang pagbaton ug harianong soberanya o sa katungod ingong hari nga magmamando. (Sal 45:6) Busa, ang paggamit sa mga terminong "setro" ug "sungkod sa komandante" sa Genesis 49:10 dayag nga nagpaila nga ang talagsaong awtoridad ug gahom magpabilin sa tribo ni Juda. Apan tataw nga labaw pa sa tribonhong awtoridad ug pagmando ang nalangkit sanglit ang Shilo, nga kaniya "ang pagkamasinugtanon sa mga katawhan maiya," maggikan sa tribo ni Juda. Ang maong kahimtang magpakita sa harianong awtoridad ug gahom ibabaw sa katawhan. Sa dihang ang kaliwat ni Juda nga si David nahimong hari sa Israel, ang setro ug ang sungkod sa komandante nahuptan sa tribo ni Juda, ug kini dili mobiya gikan niini hangtod moabot ang Shilo nga mao ang Mesiyas. (2Sa 7:8-16) Sa pagkatinuod gipahinabo sa Diyos nga moabot ang Shilo, si Jesu-Kristo, usa ka kaliwat ni Juda ug David, ingong "pangulo ug komandante ngadto sa nasodnong mga pundok." (Isa 55:4) Gitagna nga ang Mesiyanikong Magmamando magbaton ug pagbulot-an ug gahom ibabaw sa mga nasod ug mga katawhan. (Sal 2:8, 9; Dan 7:13, 14) Busa, siya dili lamang magbaton sa "setro," o harianong soberanya, kondili magbaton usab sa "sungkod sa komandante," nga may gahom sa pagmando.—Tan-awa ang SHILO Num. 1.

SUNI, SUNIHANON [Kang (Iya ni) Suni]. Si Suni mao ang ikatulong ginganlan sa pito ka anak nga lalaki ni Gad. Siya miuban kang Jacob ngadto sa Ehipto niadtong 1728 W.K.P., ug sa dihang midaghan ang iyang mga kaliwat, sila nahimong ang tribonhong banay sa mga Sunihanon.—Gen 46: 8, 16; Num 26:15.

SUNOY [Gr., *a·leʹktor*]. Usa ka laki nga manok. Tungod sa komon nga pagpamuhi ug manok (*Gallus domesticus*), ang liksi nga sunoy maoy kasagarang makita. Kini adunay sanag ug bulok nga balhibo, tag-as ug nag-arko nga mga balhibo sa ikog, ug pula ug nagbawodbawod nga tapay, nga may duha nga susama niini nga nagbitay ubos sa sungo ug sa tutonlan.

Ang sunoy wala hisgoti sa Hebreohanong Kasulatan ug gihisgotan lamang sa Kristohanon Gregong Kasulatan maylabot sa pagtuktugaok niini. (Tan-awa ang PAGTUKTUGAOK SA MANOK.) Ang labing subsob nga paghisgot niini maoy maylabot sa tagna ni Jesus sa mga paglimod ni Pedro kaniya, nga natuman sa gabii una pa sa kamatayon ni Jesus ug giasoy pag-usab sa tanang upat ka magsusulat sa mga asoy sa Ebanghelyo.—Mat 26:34, 74, 75; Mar 14:30, 72; Luc 22:34, 60, 61; Ju 13:38; 18:27.

Bisan tuod ang Hudiyohanong Mishnah (*Bava Kamma* 7:7) nagdili sa mga Hudiyo sa pagbuhig manok, tungod sa posibilidad nga makapahugaw kini sa seremonyal nga paagi, ang rabbinikong mga basahon nagpakita nga kini gibuhi sa mga Hudiyo susama sa pagbuhi niini sa mga Romano. Ang igtitimbreng *onyx* nga adunay larawan sa usa ka sunoy nakaplagan duol sa Mizpa ug adunay inskripsiyon nga "iya ni Jaazanias, nga alagad sa hari." Kon kini nga Jaazanias (Jezanias) mao ang gihisgotan sa 2 Hari 25:23 ug sa Jeremias 40:8 ingon sa gituohan sa pipila, kini magpaila nga ang pagbuhig mga sunoy didto sa Israel maoy sukad pa sa ikapitong siglo W.K.P. Ang larawan sa usa ka sunoy nakaplagan usab diha sa usa ka tipak sa kulon nga nakubkoban didto sa karaang Gabaon.

Ang himungaan, uban sa mga piso niini, ug ang itlog pulos gigamit ni Jesus sa iyang mga sambingay, nga nagpakita nga ang binuhing manok ilado sa iyang mga mamiminaw.—Mat 23:37; Luc 11:12; 13:34; tan-awa ang HIMUNGAAN.

SUP [lagmit, Mga Tangbo]. Usa sa mga lokasyon nga gihisgotan aron mahibaloan kon diin si Moises namulong ngadto sa mga Israelinhon sa ika-40 nga tuig sa ilang paglatagaw sa kamingawan. (Deu 1:1, *ftn* sa *Rbi8*) Inay nga "Sup," ang mabasa sa Gregong *Septuagint* (Bagster) ug sa Latin nga *Vulgate* mao ang mga pulong nga "ang Pulang Dagat," tingali tungod kay gituohang gitangtang man ang Hebreohanong pulong nga *yam* (nagkahulogang "dagat"), ug *Suph* na lamang ang nahibilin ingong pinamubo sa *yam-suphʹ* (Pulang Dagat). Kon mao, ang gitumong niini mao ang bahin sa dagat nga gitawag ug Gulpo sa ʽAqaba. Apan, kon sabton sumala sa kon unsa ang kahulogan niini, ang Hebreohanon nga Masoretikong teksto nag-ingon nga si

Moises namulong sa Israel “sa desyertong kapatagan atubangan sa Sup.” Ug ang bersikulo 5 nagdugang nga kini maoy “sa rehiyon sa Jordan sa yuta sa Moab.” Busa, bisan tuod ug ang eksaktong dapit niini wala mahibaloi, ang Sup lagmit maoy usa ka dapit sa S sa Jordan. Gituohang lagmit mao kini ang Khirbet Sufa, mga 6 km (3.5 mi) sa HHS sa Madaba.

SUPA. Sa kasagarang paghubad, usa ka rehiyon o walog, nga lagmit kasikbit sa Arnon. (Num 21:14) Kining Hebreohanong pulong gihubad sa mga terminong “urakan” (*Ro*) ug “bagyo” (*ftn* sa *AS*). Apan, ang kadaghanang modernong mga hubad nagpakita nga kini maoy usa ka rehiyon o walog, nga nag-ingong ang Baheb nahimutang “duol sa Supa” (*JB*) o “sa Supa.”—*AT, JP, NW, RS.*

SUPAMNON. Benjaminhong mga kaliwat ni Sepupam, laing espeling sa Supim ug Sepupan. —Num 26:38, 39; 1Cr 7:12; 8:5; tan-awa ang SUPIM Num. 1.

SUPIM.

1. Usa ka kaliwat ni Benjamin, tingali pinaagi kang Bela ug Ir(i). (1Cr 7:6, 7, 12) Ang paglakip kang Supim sa mga talaan sa kaliwat ni Manases diha sa 1 Cronicas 7:15 nagpakitag dili-naandang relasyon tali sa mga tribo. Sa Genesis 46:21 si Supim gitawag ug Mupim, lagmit tungod sa pagkaamgid sa mga titik diha sa karaang alpabeto nga Hebreohanon nga gihawasan diha sa Cebuano sa mga titik nga *s* ug *m.* Ang ngalan giespeling usab nga Sepupa(m, n), ug kini nagpaila sa indibiduwal ingong nagpundar sa usa ka Benjaminhon nga tribonhong banay sa mga Supamnon.—Num 26:39; 1Cr 8:5.

2. Usa ka magbalantay-sa-ganghaan nga gitudlo sa K sa sangtuwaryo. (1Cr 26:16) Sanglit ang ulahing tulo ka karakter sa iyang ngalan diha sa Hebreohanon (*Shup·pim′*) pareho man sa ulahing tulo ka karakter sa naunang termino (*behth ha·’asup·pim′*), ang mga eskolar nagduda nga kini maoy usa ka *dittograph* (usa ka wala tuyoa nga pagsubli sa magkokopya), busa, niini nga bersikulo, kini dili ngalan sa usa ka tawo.—Itandi ang 1Cr 26:10, 11.

SUR [Paril]. Giingon nga kini maoy usa ka siyudad, usa ka kutay sa mga kuta diha sa utlanan, usa ka rehiyon, o kabukiran. Gihubit kini nga “didto sa atubangan sa Ehipto,” nga mao, diha sa S nga utlanan sa Ehipto o dapit sa S niini. Ang konteksto naghisgot nga nahimutang ang Sur sa AK nga bahin sa Peninsula sa Sinai. (Gen 25:18) Human makatabok ang Israel sa Pulang Dagat, gidala sila ni Moises gikan sa kabaybayonan sa dagat ngadto sa “kamingawan sa Sur.”—Ex 15:22.

Una pa niana, didto sa usa ka tuboran “nga diha sa dalan paingon sa Sur” nga ang manulonda ni Jehova nakigsulti sa Ehiptohanon nga ulipong babaye ni Abraham nga si Agar (nga lagmit mikalagiw balik sa Ehipto). (Gen 16:7) Sa ulahi, si Abraham mibalhin gikan sa rehiyon sa Hebron (Gen 13:18) ug mipuyo taliwala sa Kades (Kades-barnea, sa H sa Beer-seba diha sa rehiyon sa Negeb) ug Sur, bisan tuod siya mipuyo usab sa makadiyot sa Gerar, usa ka lungsod sa Filistia nga may igong gilay-on dapit sa A sa Kades. (Gen 20:1) Sa ilang paglatagaw, ang nagpuyo-sa-desyerto nga mga Ismaelinhon nakaabot hangtod sa “Havila duol sa Sur.” (Gen 25:18) Si Haring Saul malamposong nakiggubat sa mga Amalekanhon hangtod sa Sur, apan sa panahon ni David ang mga Amalekanhon, uban sa mga Gesurihanon ug sa mga Girzihanon, nagpuyo pa gihapon sa samang dapit.—1Sa 15:7; 27:8.

Mopatim-aw nga gipunting sa pipila niining mga tekstoha nga kini maoy usa ka espesipikong dapit inay nga usa lamang ka katibuk-ang rehiyon. Kon mao, nan ang ekspresyon nga “kamingawan sa Sur,” nga kas-a lamang gigamit, tingali nagtumong sa kamingawan nga duol sa siyudad o dapit nga ginganlan ug Sur.—Ex 15:22; itandi ang paghisgot sa “kamingawan sa Damasco” sa 1Ha 19:15, o nianang sa Zip, 1Sa 23:14.

Tungod sa kahulogan niining maong ngalan (Paril) natukmod ang pipila sa paghunahuna nga ang Sur mao ang karaan nga pangdepensang paril ubay sa Isthmus sa Suez, nga sumala sa Ehiptohanong mga inskripsiyon, natukod na niadtong sayo pa kaayong yugto sa kasaysayan sa nasod. Gihunahuna sa uban nga ang termino nagpunting sa usa ka kutay sa Ehiptohanong mga kuta ubay sa sidlakang utlanan sa Ehipto atbang sa Peninsula sa Sinai. Apan, ang Exodo 15:22 nagtumong sa usa ka lokasyon sa S nga bahin sa Pulang Dagat, busa kini maoy usa ka dapit nga gawas sa Ehipto inay nga diha sa sulod sa mga utlanan niini. Tungod niini, gisugyot usab nga ang ngalang Sur (Paril) mao ang AK nga bahin sa kutay sa kabukiran nga nagkobre sa usa ka dakong bahin sa Peninsula sa Sinai. Kon tan-awon gikan sa Gulpo sa Suez dapit sa Ehipto, ang puting mga pangpang niining taas nga kutay sa kabukiran nahisamag usa ka paril, o ali. Lagmit adunay usa ka dapit o lungsod nga gitawag ug Sur diha o sa tiilan sa kabukiran, tingali ang kataposang lungsod sa Arabia sa dili pa motabok sa utlanan sa Ehipto. Apan, nagkinahanglan pag dugang ebidensiya aron matino ang nahimutangan niini.

SUSA. Tan-awa ang SUSAN.

SUSAN. Usa ka karaang siyudad, nga ang mga kagun-oban niini nahimutang tali sa Suba sa Karkheh ug sa Suba sa Ab-i-Diz sa S nga tampi sa

Sha'ur, mga 350 km (220 mi) sa S sa Babilonya. Adunay upat ka dagkong bungdo sa maong dapit. Ang modernong balangay sa Shush nahimutang sa ubos sa bakilid sa *acropolis,* ang labing ilado sa mga bungdo. Ang Susan o ang kinutaan nga bahin sa siyudad, ang "kastilyo sa Susan," mao ang dapit diin nahitabo ang usa sa mga panan-awon sa manalagnang si Daniel (Dan 8:2), ang dapit sa mga panghitabo nga giasoy diha sa basahon ni Ester (Est 1:2, 5, 6; 2:3, 5, 8, 21; 3:2, 15; 8:14; 9:12-15), ug ang dapit diin si Nehemias nag-alagad ingong magtitiing sa panahon sa paghari ni Artajerjes (Longimanus, ang anak nga lalaki ni Jerjes I).—Neh 1:1; 2:1; tan-awa ang KASTILYO; ELAM Num. 1; PERSIA, PERSIANHON (Mga kaulohan sa Persia).

Adunay ebidensiya nga ang Susan (gitawag usab ug Susa; Esd 4:9) mao ang kaulohan sa karaang Elam. Sa ikapitong siglo W.K.P., gisakop ni Haring Asenapar (Ashurbanipal) sa Asirya ang Susan ug gibalhin ang mga molupyo sa siyudad ngadto sa Samaria. (Esd 4:9, 10) Ubos sa pagmando sa Persia, ang Susan maoy usa ka harianong siyudad. Sa ikaupat nga siglo W.K.P., ang Susan gipukan ni Alejandrong Bantogan ug sa kadugayan mihuyang. Karong adlawa bungdo na lamang sa kagun-oban ang makita sa maong dapit.

Ang mga arkeologo nakadiskobre ug kagun-oban sa usa ka palasyo, nga gituohan nga mao ang palasyo nga gisugdan pagtukod sa Persianhon nga si Haring Dario I ug gitapos sa iyang anak nga lalaki nga si Jerjes I (gituohan nga mao si Ahasuero, ang bana ni Ester). Ang mga bungbong sa sinawong dekolor nga mga tisa ug ang mga ulo-ulo nga bato nagpaila sa kanhing himaya niini. Usa ka inskripsiyon ni Dario I bahin sa pagtukod sa palasyo mabasa: "Kini mao ang *hadish* nga palasyo nga akong gitukod didto sa Susa. Ang mga dayandayan niini maoy gikan sa halayo. Ang yuta gikalot hangtod nga naabot ko ang mga bato sa ilalom. Sa dihang nakalot na ang yuta, ang graba gitambak diha niini, ang usa ka bahin maoy kan-uman ka piye, ang laing bahin maoy katloan ka piye ang giladmon. Diha sa maong gitambak nga graba gitukod ko ang usa ka palasyo. Unya gikalot ang yuta ug gitambak ang graba ug gipang-umol ang yuta nga tisa, mao kana ang gibuhat sa mga Babilonyanhon. Ang mga kahoyng sedro maoy kinuha gikan sa bukid nga ginganlan ug Lebanon; gidala kini sa mga Asiryanhon ngadto sa Babilonya, ug gikan sa Babilonya gidala kini sa mga Carianhon ug mga Ionian ngadto sa Susa. Ang mga *teakwood* maoy gikan sa Gandara ug sa Carmania. Ang bulawan nga gigamit dinhi maoy gikan sa Sardis ug sa Bactria. Ang mga bato—nga *lapis lazuli* ug *carnelian*—maoy gikan sa Sogdiana. Ang turquesa maoy gikan sa Chorasmia. Ang plata ug tumbaga maoy gikan sa Ehipto. Ang mga dayandayan nga giadorno diha sa mga bungbong maoy gikan sa Ionia. Ang garing maoy gikan sa Etiopia, sa India, ug sa Arachosia. Ang mga haliging bato maoy gikan sa usa ka dapit nga ginganlan ug Abiradush didto sa Elam. Ang mga artesano nga tigsapsap sa mga bato maoy mga Ionianhon ug mga Sardianhon. Ang mga tigsalsal sa bulawan maoy mga Medianhon ug mga Ehiptohanon. Kadtong mga tighal-op ug dayandayan maoy mga Sardianhon ug mga Ehiptohanon. Kadtong tigpagba ug mga tisa (nga may mga larawan) maoy mga Babilonyanhon. Ang mga tawong tigdayandayan sa mga bungbong maoy mga Medianhon ug mga Ehiptohanon. Dinhi sa Susa gimando ang pagbuhat sa usa ka halangdong buluhaton; maanindot kaayo kini sa dihang nahuman."—*History of the Persian Empire,* ni A. T. Olmstead, 1948, p. 168; tan-awa ang ARKEOLOHIYA (Persia).

SUSANA. Usa sa daghang matinumanong mga babaye, kinsa, gikan sa ilang kaugalingong mga kabtangan, miatiman sa mga panginahanglan ni Jesus ug sa iyang 12 ka apostoles sa panahon sa ministeryo ni Jesus sa Galilea sa 31 K.P.—Luc 8:1-3.

SUSI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kabayo"]. Amahan ni Gaddi, kinsa naghawas sa tribo ni Manases sa pagpangespiya sa Yutang Saad.—Num 13:2, 11.

SUTELA.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Epraim ug katigulangan sa tribonhong banay sa mga Sutelahanon. (1Cr 7:20; Num 26:35-37) Si Sutela wala hisgoti diha sa Masoretikong teksto sa Genesis 46:20, apan ang usa ka porma sa iyang ngalan maoy lakip sa ubay-ubayng mga ngalan nga gidugang dinhi diha sa Gregong *Septuagint.*

2. Usa ka Epraimnon nga kaliwat sa Num. 1. —1Cr 7:20, 21.

SUTELAHANON [Kang (Iya ni) Sutela]. Ang mga kaliwat sa banay ni Sutela; gilakip sa mga narehistro diha sa tribo ni Epraim sa panahon sa ikaduhang pagsenso didto sa kamingawan.—Num 26: 35, 37.

SUWERTE. Tan-awa ang DIYOS SA SUWERTE, DIYOS SA KAPALARAN.

SYENE. Usa ka siyudad nga lagmit nahimutang sa habagatang tumoy sa karaang Ehipto. (Eze 29:10; 30:6) Kini nga siyudad nagsilbing usa ka merkado o sentro sa patigayon. Gituohan nga mao kini ang Aswan, nga nahimutang sa S nga tampi sa Nilo duol sa pulo sa Elephantine ug mga 690 km (430 mi) sa H sa Cairo.

T

TAANAK. Usa ka sakop nga siyudad sa Manases diha sa teritoryo sa Isacar (Jos 17:11; 1Cr 7:29) nga gihatag ngadto sa Kohatnong mga Levihanon. (Jos 21:20, 25) Ubos sa pagpangulo ni Josue ang mga Israelinhon nagpildi sa hari sa Taanak. (Jos 12: 7, 21) Apan ang mga Manasesnon napakyas sa pagpapahawa sa mga Canaanhon gikan niini ug sa ubang mga siyudad. Hinuon, sa ngadtongadto kini nga mga Canaanhon gipailalom sa pinugos nga trabaho. (Huk 1:27, 28) Sa panahon ni Maghuhukom Barak ang kasundalohan ni Jabin nga hari sa Hazor, nga gipangulohan sa iyang pangulo sa kasundalohan nga si Sisera, napildi didto sa Taanak. (Huk 5:19) Sa panahon sa paghari ni Solomon ang siyudad maoy sakop sa distrito nga gitudlo kang Baana, usa sa 12 ka luyoluyo nga nagdumala sa pagtaganag pagkaon alang sa panimalay sa hari. (1Ha 4: 7, 12) Ang arkeolohikanhong ebidensiya gikan sa Taanak ug ang kinulit diha sa usa ka paril sa templo didto sa Karnak nagpaila nga ang siyudad nailog ni Paraon Sisak sa dihang siya misulong sa Palestina sa ikalimang tuig sa paghari sa anak nga lalaki ug manununod ni Solomon nga si Rehoboam. —2Cr 12:2-4.

Ang Taanak gituohan nga mao ang Tell Taʽanakh, mga 8 km (5 mi) sa HHS sa Megido ug nahimutang sa habagatang kiliran sa Patag sa Jezreel (ʽEmeq Yizreʽel). Ang dapit nag-okupar ug hinungdanong posisyon diha sa labing menos duha ka ruta sa negosyo, ang usa paingon sa Patag sa Aco ug ang lain paingon sa Patag sa Saron.

TAANAT-SHILO. Usa ka dapit diha sa utlanan sa Epraim. (Jos 16:5, 6) Gituohan nga mao kini ang Khirbet Taʽna el-Fauqa, mga 10 km (6 mi) sa SHS sa Sekem.

TAAS NGA BESTI. Tan-awa ang BESTI.

TABAOT [Mga Igtitimbre nga Singsing]. Katigulangan sa usa ka banay sa mga Netinim. Ang pipila sa iyang mga kaliwat namalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel.—Esd 2:1, 2, 43; Neh 7:46.

TABAT. Human atakeha sa kasundalohan ni Gideon, ang kaawayng mga Midianhon mikalagiw "hangtod sa utlanan sa Abel-mehola duol sa Tabat." (Huk 7:12, 19-22) Gituohan nga ang Tabat lagmit mao ang Ras Abu Tabat, mga 5 km (3 mi) sa S sa Suba sa Jordan ug 10 km (6 mi) sa A sa Sucot. Ang Abel-mehola mopatim-awng nahimutang sa K sa Jordan ug gihisgotan nga "duol ["atbang," *JB*] sa Tabat."—Tan-awa ang ABEL-MEHOLA.

TABAYAG [Heb., *paq·qu·ʽothʹ,* plural]. Kini nga Hebreohanong pulong nga gihubad ug "mga tabayag" diha sa Bibliya makita lamang maylabot sa nahitabong gutom sa adlaw ni Eliseo. Usa ka tawo ang namupo ug wala mailhing ihalas nga mga tabayag ug naghiwahiwa ug nagsabaw niini. Sa pagtilaw niini, "ang mga anak nga lalaki sa mga manalagna" nangahadlok nga basig makahilo ang pagkaon ug wala na mokaon niini, apan si Eliseo milagrosong nagtangtang sa hilo sa sinabawan aron kini dili mausik.—2Ha 4:38-41.

Bisan tuod daghan ang gisugyot, ang *colocynth* (*Citrullus colocynthis*), usa ka tanom nga susama sa sandiya, gituohan sa kadaghanan nga mao ang tanom nga ang bunga lagmit mohaom sa rekord sa Kasulatan labot sa "ihalas nga mga tabayag." Ang balagon sa *colocynth* mokatay nga sama sa pepino ug susama usab ug mga dahon. Ang bunga samag gidak-on sa orens; kini may baga, hamis nga panit nga may berde ug dalag nga mga pat-ak, ug kini may pait kaayo ug makahilo, humokon nga unod, diin naggikan niini ang medisina nga *colocynth.* Ang kinaiyahan sa *colocynth* mohaom sa giasoy sa Bibliya bahin sa ihalas nga tabayag nga tatawng makahilo, ingon sa gisugyot sa lami mismo niini. (2Ha 4:40) Sa dihang mangalaya ang kadaghanang tanom, kini magpabiling lunhaw ug busa makapadani niadtong dili pamilyar niini.

Ang pormag tabayag nga mga dayandayan (Heb., *peqa·ʽimʹ*) nga nag-adorno sa dagatdagat ug sa bungbong nga kahoyng sedro sa sulod sa templo ni Solomon lagmit maoy lingin sama sa bunga sa *colocynth.*—1Ha 6:18; 7:24; 2Cr 4:3.

Ang laing Hebreohanong termino nga *qi·qa·yohnʹ* nagtumong sa tanom nga milagrosong gipatubo ni Jehova sa usa lang ka gabii aron makahatag ug landong sa manalagnang si Jonas samtang siya naglingkod sa usa ka balongbalong ug nagpaabot sa mga resulta sa iyang pagpanagna batok sa Nineve. Ang tanom nakahatag ug dakong kahupayan kang Jonas hangtod nga gipahinabo ni Jehova nga kutkoton kini sa usa ka ulod, mao nga kini nalaya. Tungod niadto ang manalagna nabulad sa makapagbang kainit sa adlaw.—Jon 4:5-11.

Duha ka tanom ang kasagarang gituohan ingong posibleng mga hubad sa Hebreohanong pulong nga *qi·qa·yohnʹ.* Ang pipila ka hubad sa Bibliya (*ftn* sa *RS; JB*) mipalabi sa paghubad niini ingong "tangantangan" (*Ricinus communis*), usa ka dugaymamatay nga tanom nga kusog motubo nga moabot sa gitas-ong 3 m (10 p) o kapin pa, ug dagkog

mga dahon. Kini nga hubad maoy pinasukad sa gisugyot ni Jerome nga ang *qi·qa·yohn′* lagmit mao ang tangantangan, ingon man usab tungod sa pagkaamgid sa Hebreohanong pulong ug sa Ehiptohanong pulong nga *kiki.* Gituohan sa ubang mga eskolar ug mga maghuhubad nga mao kini ang "tabayag" (*AT, NW*). Ang *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (ni Brown, Driver, ug Briggs, 1980, p. 884) naghatag sa kahulogan niini ingong "tabayag," usa ka dagkog-dahon nga tanom nga giklasipikar sa botanika ingong *Lagenaria siceraria* (gitawag sa una ug *Cucurbita lagenaria.*

Ang tanom nga tabayag kusog kaayong motubo. Bahin niini nga tanom, ang *Dictionnaire de la Bible* (Tomo 5, lin. 1098) nag-ingon: "Ang tanom nga tabayag nailhang kusog kaayong motubo diha sa init nga mga dapit ug pinaagi sa labong nga mga dahon niini kini nagsilbing landong alang sa mga paril o bungbong sa mga balay ug sa mga silonganan diin kini mokatay sama sa bagon nga Virginia, nga naghatag ug proteksiyon gikan sa kainit pinaagi sa naglanggikit nga mga bagon ug dagkong mga dahon niini . . . Diha sa mahulagwayong mga dibuho nga gipasukad sa estorya bahin kang Jonas nga makaplagan sa mga lubnganan ilalom sa yuta, kining tanoma ang kanunayng gihulagway." (Giedit ni F. Vigouroux, Paris, 1912) Busa ang usa ka tabayag nga kasagarang kusog motubo, sa milagrosong paagi gipatubo sa usa lang ka gabii pinaagi sa gahom ni Jehova aron may kasilongan si Jonas gikan sa kainit sa adlaw.

TABEEL [Maayo ang Diyos].

1. Amahan sa usa ka tawo nga gitinguha sa mga hari sa Israel ug Sirya nga ibutang sa trono sa Jerusalem kon ilang mabihag ang kaulohan sa Juda. Ang ngalan sa iyang anak wala hisgoti. Kini nahitabo sulod sa yugto sa dihang ang paghari ni Ahaz ug Peka nag-abot (tali sa mga 762 ug 759 W.K.P.). —Isa 7:5, 6.

2. Kaubang awtor sa Aramaikong sulat nga gipadala ngadto kang Haring Artajerjes sa Persia nga nagsupak sa buluhaton sa mga Hudiyo sa pagpanukod pag-usab didto sa Jerusalem ug misangpot sa paghunong sa pagtukod pag-usab sa templo.—Esd 4:7, 24.

TABERA [Sunog [nga mao, usa ka dakong sunog; silaob]]. Usa ka kampo sa Israel sa Kamingawan sa Sinai nga ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi. Tungod sa pagreklamo sa Israel didto, ang Diyos nagpadala ug kalayo nga milamoy sa pipila sa katawhan diha sa tumoy sa kampo. Apan sa dihang si Moises nangamuyo kang Jehova, ang silaob "napalong." Tungod niini nga panghitabo namugna ang ngalang "Tabera."—Num 11:1-3; Deu 9:22.

TABERNAKULO. Usa ka mabalhinbalhin nga tolda sa pagsimba nga gigamit sa Israel; usahay gitawag usab nga "tolda nga tagboanan." (Ex 39:32, 40; tan-awa ang TOLDA NGA TAGBOANAN.) Sa Hebreohanon kini gitawag nga *mish·kan′* (pinuy-anan; puloy-anan; tabernakulo), *'o′hel* (tolda), ug *miq·dash′* (sangtuwaryo). Sa Grego kini gitawag nga *ske·ne′,* nga nagkahulogang "tolda; balongbalong; pinuy-anan; puloy-anang dapit."—Tan-awa ang BALAANG DAPIT.

Ang tabernakulo maoy sentro sa kahikayan ni Jehova aron makaduol kaniya ang nasod sa Israel. Kini adunay duha ka lawak. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 538) Anaa sa unang lawak nga Balaan ang usa ka bulawan nga tangkawan, ang bulawan nga halaran sa insenso, ang lamesa sa pasundayag nga tinapay, ug ang bulawan nga mga galamiton; ug anaa sa kinasuloran nga lawak nga Labing Balaan ang arka sa pakigsaad nga gitungtongan sa duha ka bulawan nga mga kerubin.—Tan-awa ang ARKA SA PAKIGSAAD; LABING BALAAN.

Kon Kanus-a Giinagurahan. Ang tabernakulo, o "tolda nga tagboanan" (nga gitawag nga "templo ni Jehova" sa 1Sa 1:9 ug "balay ni Jehova" sa 1Sa 1:24), gitukod didto sa kamingawan sa Bukid sa Sinai niadtong 1512 W.K.P. Kadto nahuman, nga napahiluna na ang mga muwebles ug mga galamiton niini, sa unang adlaw sa unang bulan sa Abib o Nisan. (Ex 40) Ang pagkasaserdote giestablisar nianang adlawa ubos sa sugo ni Jehova pinaagi sa tigpataliwala nga si Moises, ug ang katibuk-ang mga seremonyas sa pagpahiluna-sa-katungdanan mikabat ug pito ka adlaw. Sa ikawalo ka adlaw gisugdan sa mga saserdote ang pagbuhat sa ilang opisyal nga mga katungdanan.—Lev kap 8, 9; tan-awa ang PAGPAHILUNA-SA-KATUNGDANAN.

Disenyo. Si Jehova namulong kang Moises didto sa bukid, nga naghatag kaniya sa kompletong hulad o sumbanan sa tabernakulo, ug nagsugo kaniya: "Tinoa nga himoon mo ang tanang butang sumala sa ilang sumbanan nga gipakita kanimo didto sa bukid." Kini nagsilbing "landong sa mga butang nga langitnon" ug busa kinahanglang tukma bisan sa kinagamyan nga detalye. (Heb 8:5) Giinspirar ni Jehova si Bezalel ug Oholiab aron nga ang buluhaton, nga gipakig-ambitan sa uban lakip sa mga lalaki ug mga babaye, mahimo sa labing maayong paagi, sumala sa mga instruksiyon nga gihatag ni Moises. Ang resulta mao: "Sumala sa tanan nga gisugo ni Jehova kang Moises, ingon niana ang gibuhat sa mga anak sa Israel sa tanang buluhaton." (Ex 39:42; 35:25, 26; 36:1, 4) Ang mga materyales gitagana pinaagi sa boluntaryong mga amot gikan sa katawhan. (Ex 36:3, 6, 7) Sa walay duhaduha ang bulawan, plata, ug tumbaga, maingon man ang mga linubid, panapton, ug mga panit, sa

kinadak-ang bahin gihatag ingong mga amot gikan sa mga butang nga gidala sa mga Israelinhon gikan sa Ehipto. (Ex 12:34-36; tan-awa ang PANIT SA POKA.) Ang kahoyng akasya mabatonan didto sa kamingawan.—Tan-awa ang AKASYA.

Ang mga kalkulasyon niini nga artikulo gipasukad sa maniko nga 44.5 sm (17.5 pul.). Apan, ang taas nga maniko nga mga 51.8 sm (20.4 pul.) lagmit mao ang gigamit.—Itandi ang 2Cr 3:3; Eze 40:5.

Mga tabon ug mga tabil. Una, ang tibuok gambalay sa estruktura gitabonan ug lino nga binordahan ug mabulokon nga mga larawan sa mga kerubin. Ang tabon maoy duha ka dagkong mga seksiyon nga may lima ka tabil ang matag usa, nga ang mga seksiyon gidugtong pinaagig mga galong sa asul nga hilo nga gitaod diha sa bulawan nga mga kaw-it. Ang matag tabil maoy 28 lamang ka maniko (12.5 m; 40.8 p) ang gitas-on, nga labing menos usa ka maniko (44.5 sm; 17.5 pul.) ang distansiya gikan sa yuta diha sa matag kiliran sa estruktura.—Ex 26:1-6.

Sa ibabaw sa tabon nga lino mao ang tabon nga ginama sa balhibo sa kanding nga may duha ka seksiyon, ang usa maoy unom ka tabil ug ang lain maoy lima ka tabil. Ang matag usa sa 11 ka tabil maoy 30 ka maniko (13.4 m; 43.7 p) ang gitas-on. Sa ibabaw niini mao ang tabon nga ginama sa mga panit sa laking karnero nga tininag pula, ug ang kataposan mao ang tabon nga ginama sa mga panit sa poka nga lagmit misangko sa yuta ug dayag nga gihigtan ug mga pisi aron ang tabon ikahigot sa mga ugsok sa tolda diha sa yuta.—Ex 26:7-14.

Ang laing kortina nga gibutang sa sulod taliwala sa Balaan ug sa Labing Balaan maoy binordahan ug mga larawan sa mga kerubin (Ex 36:35), ug ang tabil alang sa ganghaan dapit sa S maoy ginama sa mabulokong panapton nga balhibo sa karnero ug lino.—Ex 36:37.

Mga dimensiyon. Ang Bibliya naghubit sa tabernakulo (dayag nga ang mga sukod sa sulod nga bahin) ingong 30 ka maniko (13.4 m; 43.7 p) ang gitas-on ug 10 ka maniko (4.5 m; 14.6 p) ang gihabogon. (Itandi ang Ex 26:16-18.) Dayag nga kadto usab maoy 10 ka maniko ang gilapdon. (Itandi ang Ex 26:22-24.) Ang gilapdon mahimong gisukod sumala sa mosunod: Ang likod o K nga bungbong maoy ginama sa unom ka kuwadrong bayanan nga usa ug tunga ka maniko ang matag usa (tanantanan 9 ka maniko) ug duha ka kuwadrong bayanan nga gitawag ug mga poste sa eskina, nga dayag nga gipahiluna aron ang matag usa makadugang ug tunga sa maniko sa sulod nga dimensiyon. Ang Hudiyong eskolar nga si Rashi (1040-1105 K.P.), sa pagkomento bahin sa Exodo 26:23, miingon: "Ang tanang walo ka tabla gilumbay, ugaling lang ang *bug-os nga gilapdon* niining duha [ang mga poste sa eskina] dili makita diha sa sulod sa Tabernakulo, kondili katunga sa maniko lamang sa usa ka kiliran ug katunga sa maniko sa laing kiliran ang makita sa sulod, sa ingon naghimo sa gilapdon nga napulo ka maniko. Ang *nahibiling* maniko sa usa ka *tabla* ug ang *nahibiling* maniko sa laing *tabla* nagsaylob sa maniko nga maoy gibag-on sa mga tabla sa Tabernakulo dapit sa amihanan ug sa habagatan nga mga kiliran, mao nga walay misaylo sa gawas."—*Pentateuch With Targum Onkelos, Haphtaroth and Rashi's Commentary, Exodus,* gihubad ni M. Rosenbaum ug A. M. Silbermann, p. 144; italiko gihimo sa mga maghuhubad.

Ang Labing Balaan nga lawak maoy kuwadrado ug porma nga 10 ka maniko ang matag kiliran —maingon nga ang Labing Balaan nga lawak sa templo nga gitukod ni Solomon sa ulahi maoy kuwadrado ug porma, nga ang matag dimensiyon maoy 20 ka maniko (8.9 m; 29.2 p). (1Ha 6:20) Ang gitas-on sa Balaan nga lawak maoy duha ka pilo sa gilapdon niini. Kon bahin sa gitas-on sa Balaan nga lawak sa tabernakulo, kining mga butanga maoy makaiikag: Ang matag usa sa duha ka seksiyon sa tabon nga lino maoy 20 ka maniko ang gilapdon. (Ex 26:1-5) Busa, ang usa ka seksiyon (20 ka maniko) makaabot gikan sa ganghaan ngadto sa dapit diin ang mga kaw-it nagdugtong niini ngadto sa lain nga seksiyon. Ang dinugtongan dayag nga anaa sa ibabaw sa mga haligi nga naghawid sa kortina paingon sa Labing Balaan. Dayon ang laing katunga sa tabon (20 ka maniko) nagtabon sa Labing Balaan (10 ka maniko) ug usab sa likod o K nga kiliran sa tabernakulo (10 ka maniko).

Mga kuwadrong bayanan. Ang mga bungbong maoy kahoyng akasya, hinaklapan ug bulawan, dayag nga pormag mga kuwadrong bayanan (sama sa mga bayanan sa bentana), inay nga solidong mga tabla. (Ex 26:15-18) Kini nga panglantaw daw makataronganon, tungod sa duha ka rason: (1) Ang solidong mga tabla sa akasya sa gidak-on nga gihubit bug-at ra kaayo, ug (2) ang mga larawan sa mga kerubin nga giborda diha sa tabil nga lino nga gitabon sa ibabaw sa mga tabla masalipdan na gawas niadtong makita diha sa kisame sa tinukod, sa sulod. (Ex 26:1) Busa mopatim-aw nga ang matag kuwadrong bayanan gihimo nga dili solidong mga tabla aron nga ang mga saserdote diha sa tabernakulo makakita sa mga kerubin nga giborda diha sa tabon nga lino. Gituohan usab sa pipila ka modernong mga eskolar nga gigamit ang disenyo nga kuwadrong bayanan inay nga usa ka solidong tabla. Busa, bisan tuod ang Hebreohanong pulong nga *qe'resh* gihubad nga "tabla" diha sa

karaang mga bersiyon, ubay-ubayng modernong mga hubad naghubad niini nga pulong ingong “kuwadro” o “kuwadrong bayanan.”—Ex 26:15-29, *AT, JB, Mo, NW, RS.*

Dihay 20 ka kuwadrong bayanan dapit sa A nga kiliran ug 20 dapit sa H nga kiliran. (Ex 26:18, 20) Ang matag bayanan maoy 10 ka maniko (4.5 m; 14.6 p) ang gihabogon ug usa ug tunga ka maniko (67 sm; 26 pul.) ang gilapdon apan wala hisgoti ang gibag-on. Diha sa likod o K nga tumoy niini dihay unom ka kuwadrong bayanan ug diha sa mga eskina o kanto niini sa likod anaa ang duha ka bayanan nga gitawag nga “mga poste sa eskina.”—Ex 26:22-24.

Maylabot sa mga kuwadrong bayanan, ang Bibliya naghisgot sa “mga argolya.” Kini nga mga argolya dayag nga gitaod nganha sa mga kuwadro aron maghawid sa mga balabag, diin tulo ka lumbay niini ang gisul-ot nganha sa mga argolya aron sa paghawid sa tinukod. Dayag nga ang ibabaw ug ubos nga mga lumbay adunay duha ka balabag ang matag usa, kay ang balabag lamang diha sa tunga ang gihubit ingong “lahos gikan sa usa ka tumoy hangtod sa pikas tumoy.” Kini nga mga balabag maoy kahoy nga gihaklapan ug bulawan.—Ex 26:26-29.

Mga haligi ug patukoranan. Lima ka haligi nga gihaklapan ug bulawan ang nahimutang diha sa atubangan, o ganghaan, ug upat ka sama niana nga mga haligi ang naghawid sa kortina nga nag-ulang sa Balaan ug sa Labing Balaan. (Ex 26:32, 37) Ang patukoranan alang sa tibuok nga estruktura gilangkoban ug 100 ka patongan nga adunay suksokanan nga kasul-otan sa mga mitsa nga diha sa ubos sa 48 ka kuwadrong bayanan (duha ka patongan alang sa matag kuwadrong bayanan; upat ka patongan alang sa upat ka haligi nga nag-ulang sa Balaan ug sa Labing Balaan). Kini nga mga patongan ginama tanan sa plata (Ex 26:19-25, 32), ang matag patongan motimbang ug usa ka talanton (mga 34 kg). (Ex 38:27) Dugang pa, adunay lima ka tumbagang mga patongan alang sa mga haligi diha sa ganghaan. (Ex 26:37) Kon bahin sa gibug-aton sa plata, kini nga mga patongan dayag nga dili baga kaayo, apan maoy bug-at nga mga palid.

Ang sawang. Ang sawang nga palibot sa tabernakulo maoy 100 por 50 ka maniko (44.5 por 22.2 m; 146 por 73 p). Ang samag-koral nga kortina palibot niini maoy 5 ka maniko (2.2 m; 7.3 p) ang gihabogon. Kawhaan ka haligi nga tumbaga ang nagsuportar sa matag kiliran, ug napulo alang sa isigkatumoy niini nga sawang. Ang tabil diha sa ganghaan dapit sa S ginama sa lino ug dekolor nga panapton ug 20 ka maniko (8.9 m; 29 p) ang gisangkaron.—Ex 38:9-20.

Gibanabanang kantidad. Ang bili sa bulawan ug plata nga gigamit alang sa tabernakulo maoy mga $12,000,000, ug ang kantidad sa tibuok tabernakulo lagmit maoy kapin sa $13,000,000, pinasukad sa presenteng bili.—Ex 38:24-29.

Posibleng mga pagdugang. Mopatim-aw nga sa ulahi gitukod ang mga lawak aron gamiton sa mga saserdote diha sa sawang sa tabernakulo, lagmit diha sa mga kiliran sa tinukod. (1Sa 3:3) Dugang pa, gitukod ang mga balongbalong diha sa sawang, aron nga ang pipila niadtong nagdalag mga halad-sa-panag-ambit, duyog sa ilang mga pamilya, makakaon sa mga halad didto.

Ang Nahimutangan Niini Diha sa Kampo sa Israel. (DAYAGRAM, Tomo 1, p. 538) Ang tabernakulo mao ang sentro sa kampo sa Israel. Diha sa kinadul-an niini mao ang nagkampong mga pamilya sa tribo ni Levi, ang mga tig-atiman sa tinukod. Dapit sa S mao ang saserdotehanong banay ni Aaron, dapit sa H mao ang mga Kohatnon (gikan niini gipili ang banay ni Aaron alang sa pagkasaserdote [Ex 6:18-20]), dapit sa K mao ang mga Gersonhon, ug dapit sa A mao ang mga Merarihanon. (Num 3:23, 29, 35, 38) Sa unahan ug diyutay mao ang ubang 12 ka tribo: ang Juda, Isacar, ug Zabulon dapit sa S; ang Ruben, Simeon, ug Gad dapit sa H; ang Epraim, Manases, ug Benjamin dapit sa K; ug ang Dan, Aser, ug Neptali dapit sa A. (Num 2:1-31) Gikan sa bisan unsa nga bahin sa kampo ang tabernakulo dali rang makita, tungod sa panganod sa maadlaw ug sa kalayo sa magabii, nga anaa sa ibabaw sa Labing Balaan diin nahimutang ang arka sa pakigsaad.—Ex 40:36-38.

Kon Giunsa Pagdala. Sa pagbalhin sa tabernakulo ug sa mga muwebles ug mga galamiton niini, tabonan sa mga saserdote ang mga galamiton sa balaang dapit; ug dayon ang mga Kohatnon magdala sa tinabonan nga arka sa pakigsaad, sa lamesa sa pasundayag nga tinapay, tangkawan, ug mga halaran. Kining mga butanga ilang pas-anon, nga maglakaw. (Num 4:4-15; 7:9) Ang mga Gersonhon, dala ang duha ka karomata, magdala sa mga tabil sa tolda (gawas sa kortina alang sa Labing Balaan, nga gibutang sa ibabaw sa Arka [Num 4:5]), sa mga tabon sa tabernakulo, mga kortina sa sawang, mga tabil, lakip sa mga pisi sa tolda, ug sa pipila ka galamiton alang sa pag-alagad. (Num 4:24-26; 7:7) Ang mga Merarihanon, dala ang upat ka karomata, maoy nag-atiman sa bug-at kaayo nga mga butang, lakip sa mga kuwadrong bayanan ug mga haligi, mga suksokanang patongan ug mga ugsok sa tolda, ug mga pisi.—Num 4:29-32; 7:8.

Kasaysayan. Human makatabok ang Israel sa Suba sa Jordan paingon sa Yutang Saad, ang tabernakulo gipatindog didto sa Gilgal. (Jos 4:19) Kini gibalhin ngadto sa Shilo panahon sa pagbahinbahin

sa yuta (Jos 18:1), diin kini nagpabilin sulod sa daghang katuigan (1Sa 1:3, 24) sa wala pa kini ibalhin ngadto sa Nob. (1Sa 21:1-6) Sa ulahi kini gidala ngadto sa Gabaon. (1Cr 21:29) Sa dihang gibalhin ni David ang arka sa pakigsaad ngadto sa Zion, kini wala na didto sa tabernakulo sulod sa daghang katuigan. Apan samtang wala pa matukod ni Solomon ang templo, ang mga halad gitanyag gihapon sa tabernakulo didto sa Gabaon nga gitawag nga "ang dakong hataas nga dapit." (1Ha 3:4) Human sa pagtukod sa templo, gidala ni Solomon ang tabernakulo ngadto sa Jerusalem ug dayag nga gipabilin didto.—1Ha 8:4; 2Cr 5:5.

Mahulagwayong Paggamit. Gipatin-aw ni apostol Pablo ang malarawanong kahulogan sa tabernakulo. Diha sa konteksto nga naghisgot sa hulad maylabot sa tabernakulo ug sa mga pag-alagad nga gibuhat diha niana, siya naghisgot bahin kang Jesu-Kristo ingong "usa ka publikong alagad sa balaang dapit ug sa matuod nga tolda, nga gipatindog ni Jehova, ug dili sa tawo." (Heb 8:2) Dugang pa siya miingon: "Si Kristo mianhi ingong hataas nga saserdote bahin sa maayong mga butang nga nahitabo na, pinaagi sa labaw ug mas hingpit nga tolda nga dili hinimog mga kamot, nga mao, dili niini nga kalalangan." (Heb 9:11) Ang tolda didto sa kamingawan maoy usa ka kahikayan nga gihimo tungod sa sugo sa Diyos alang sa pagduol kaniya diha sa matuod nga pagsimba, usa ka kahikayan alang sa tipikal nga pagwagtang sa mga sala. Ingong usa ka sambingay (Heb 9:9), kini maglandong sa kahikayan nga gitukod sa Diyos diin makaalagad ang dakong Hataas nga Saserdoteng si Jesu-Kristo, nga miatubang sa iyang Amahan didto sa langit dala ang bili sa iyang halad, nga makawagtang gayod sa mga sala. (Heb 9:24-26; tan-awa ang TEMPLO.) Pinaagi niini nga kahikayan ang matinumanong mga tawo makaduol gayod sa Diyos. (Heb 4:16) Ang langitnong "sangtuwaryo sa tolda sa pagpamatuod" o tabernakulo nakita ni apostol Juan diha sa panan-awon.—Pin 15:5.

Si apostol Pedro, ingong usa ka inanak-sa-espiritu nga anak sa Diyos nga may paglaom sa langitnong kinabuhi kauban ni Kristo Jesus, naghisgot sa iyang unodnong lawas ingong usa ka "tabernakulo." Kadto maoy usa ka 'puloy-anang dapit,' apan temporaryo lamang, sanglit nasayod si Pedro nga haduol na ang iyang kamatayon ug ang iyang pagkabanhaw maoy diha sa espiritu ug dili diha sa unod. —2Pe 1:13-15; 1Ju 3:2; 1Co 15:35-38, 42-44.

Alang sa nagkalainlaing mga artikulo bahin sa muwebles ug kasangkapan nga gigamit sa tabernakulo, tan-awa ang mga artikulo ubos sa indibiduwal nga mga ngalan.

TABIL. Tan-awa ang PANAPTON, TABIL.

TABILI [Heb., *tsav*]. Ang mga tabili maoy upat ug tiil nga reptilya, sagad gagmay, nga taas ug ikog ug himbison ug panit. Ang mga tiil sa tabili anaa sa kilid mismo niini mao nga mahimong isangyad sa yuta ang tiyan niini nga dili na pik-on ang mga tiil. Kapin sa 40 ka matang niini ang makaplagan sa Palestina. Makaplagan kini diha sa mga kahoy, sa init nga mga liki sa dagkong mga bato, ug sa mga bungbong ug mga kisame sa mga balay. Ang tabili maoy lakip sa mahugaw nga "tigpanon nga mga linalang" nga gitala sa Levitico 11:29. Gituohan nga ang Hebreohanong ngalan alang niini naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "motapot sa yuta." Ang *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* ni Brown, Driver, ug Briggs (1980, p. 839) nagsugyot sa "tabili" ingong hubad. Lagmit nga ang Hebreohanong termino nga *tsav* naglakip sa Agamidae nga pamilya sa mga tabili, kay ang katumbas nga Arabikong termino nga *dabb* nagtumong sa tunokon-ug-ikog nga tabili sa Ehipto (*Uromastix aegyptius*), ang kinadak-an sa mga espisye sa Agamidae nga makaplagan sa Israel.—Tan-awa ang KAMELYON; TUKO; TABILI SA BALAS.

Ang mga leksikon sagad nagsugyot nga ang Hebreohanong pulong nga *ko'ach* nagtumong usab sa usa ka kapamilya sa tabili. Sanglit ang lintunganayng kahulogan niini nga pulong maoy "gahom" o "kusog," kini mahimong magtumong sa halo sa desyerto (*Varanus griseus*), usa ka kusgan, dakong reptilya. Kini nagpuyo sa uga, balason nga mga desyerto. Sa Palestina kini nga halo moabot sa gitas-ong mga 1.2 m (4 p). Kini maoy kumakaon ug patay ug gilakip sa talaan sa "mahugaw" nga mga pagkaon.—Lev 11:29, 30.

Lain pang linalang nga gitala ingong mahugaw nga pagkaon sa mga Israelinhon mao ang gitawag sa Hebreohanong pulong nga *cho'met,* sa Levitico 11:30. Ang pipila ka dili pa dugayng mga hubad (*RS; NW*) naghubad niini nga "tabili sa balas." Ang tabili sa balas lagmit maoy usa ka *skink.*

TABILI SA BALAS [Heb., *cho'met*]. Dili matino kon unsa kining mahugaw nga 'tigpanon nga linalang' nga gitawag sa Hebreohanong termino nga *cho'met.* (Lev 11:30, 31) Gipunting sa mga hubad sa Gregong *Septuagint* ug sa Latin nga *Vulgate* nga usa kini ka matang sa tabili, ug kining pulonga gihubad sa lainlaing paagi ingong "tabili sa balas" (*AS, JP, NW, RS*), "kamelyon" (*AT*), ug "hilahila" (*KJ*). Lagmit nga usa kini ka *skink.*—Tan-awa ang TABILI.

TABILI SA TUBIG [Heb., *leta·'ah'*]. Usa ka gamayng tabili o ikogan nga hayop nga mabuhi sa tubig ug kamad-an, walay himbis ug may humok, umogon, nipis nga panit. Kini maoy kapamilya sa mga baki ug gitala nga lakip sa mahugaw nga mga

linalang sa Moisesnong Balaod. (Lev 11:29, 30) Ang tabili sa tubig (*Triturus vittatus*) sa Asia Minor ug sa Sirya mailhan pinaagi sa itom nga budlis diha sa matag kilid sa lawas niini. Kini gipanganak diha sa tubig apan mopuyo sa kamad-an sulod sa duha o tulo ka tuig human matangtang ang mga hasang niini, dayon mobalik kini sa tubig aron mopuyo niini sa nahibiling bahin sa iyang kinabuhi.

TABITABI, PAGBUTANGBUTANG. Ang tabitabi maoy usa ka walay pulos nga estorya bahin sa personal nga kinabuhi sa ubang tawo; walay pasikaranan nga hulungihong. Ang pagbutangbutang maoy usa ka pagdaot sa dungog, nga kasagaran may daotang motibo, binaba man o sinulat.

Dili tanang tabitabi maoy daotan o makadaot, bisan tuod kini mahimong daotan o makadaot. Usahay kini tingali maoy pagdayeg bahin sa usa ka tawo o mga tawo; o tingali kini maoy pag-asoy lamang bahin sa usa ka butang nga wala kaayoy hinungdan o dili daotan mahitungod sa uban, tungod sa tawhanong kaikag. Apan kini dali rang mahimong estorya nga makadaot o makamugnag kasamok, tungod kay ang tabitabi maoy usa ka walay pulos nga estorya. Ang Kasulatan nagtambag batok sa walay pulos nga sulti, ug naghisgot nga ang dila lisod mapaaghop ug nga kini "nahimong usa ka kalibotan sa pagkadili-matarong taliwala sa atong mga sangkap, kay kini naghugaw sa tibuok lawas ug gipadilaab ang ligid sa kinaiyanhong kinabuhi." Ang pagkamalaglagon niini dugang gipasiugda tungod kay ang magsusulat sa Bibliya nagpadayon, "ug kini gipadilaab sa Gehenna." (San 3:6) Kadaghan ipasiugda ang kapeligrohan sa dili-pinugngan, walay pulos nga estorya. Ang maong sinultihan nalangkit sa pagkahungog o kabuangan (Pr 15:2); kini maoy usa ka lit-ag ug mahimong magdala sa nagsulti niini ngadto sa kadaotan. (Pr 13:3; 18:7) "Sa daghang mga pulong tino nga adunay kalapasan," nagaingon ang proverbio, nga nagtambag nga ang pagpugong sa usa ka tawo sa iyang mga ngabil maoy usa ka maalamon nga buhat. (Pr 10:19) "Siya nga nagabantay sa iyang baba ug sa iyang dila nagabantay sa iyang kalag gikan sa mga kasakit" maoy usa ka pasidaan batok sa wala-hunahunaa, dili-pinugngan, o walay pulos nga estorya. —Pr 21:23.

"Gikan sa kadagaya sa kasingkasing ang baba mosulti," matod ni Jesu-Kristo. (Mat 12:34) Nan, kon unsay kasagarang isulti sa usa ka tawo maoy usa ka ilhanan sa kon unsay gitinguha sa iyang kasingkasing. Ang Kasulatan nag-awhag kanato sa pag-amping sa kasingkasing ug sa paghunahuna ug sa pagsulti sa mga butang nga matuod, maugdang, matarong, maputli, hiligugmaon, dungganon, hamili, ug dalayegon. (Pr 4:23; Flp 4:8) Si Jesu-Kristo miingon, "Ang magagula sa iyang baba ang makapahugaw sa usa ka tawo," ug siya mipadayon sa paghisgot sa "daotang mga pangatarongan" ug "bakak nga mga pagpamatuod" ingong lakip sa mga butang nga mogula gikan sa baba apan sa pagkatinuod nagagula gikan sa kasingkasing. —Mat 15:11, 19.

Ang tabitabi mahimong motultol sa pagbutangbutang, nga makadaot sa nagbutangbutang. Ang kaalam sa mga pulong sa Ecclesiastes 10:12-14 dayag kaayo: "Ang mga ngabil sa hungog maglamoy kaniya. Ang sinugdanan sa mga pulong sa iyang baba maoy kabuangan, ug ang kataposan unya sa iyang baba maoy kabuang nga makatalagmanon. Ug ang buangbuang nagasulti ug daghang pulong."

Ang tabitabi maoy estorya nga nagbutyag ug usa ka butang bahin sa mga ginahimo ug sa mga kalihokan sa ubang mga tawo. Kini tingali maoy usa ka walay pasikaranang hulungihong, gani usa ka bakak, ug bisan tuod ang usa ka tabian lagmit wala masayod sa katinuoran sa hulungihong, iya pa gihapong gisabwag kini, sa ingon naghimo sa iyang kaugalingon nga maoy hinungdan sa pagpakaylap sa bakak. Lagmit nga ipanabi sa tabian ang bahin sa diperensiya ug kasaypanan sa usa ka tawo. Apan bisan pag tinuod ang gisulti nga mga butang, ang gihimo sa tabian maoy sayop ug siya nagpakitag kawalay gugma. Ang proverbio nag-ingon: "Ang nagatabon sa kalapasan nagapangita ug gugma, ug siya nga nagapunay ug sulti mahitungod sa usa ka butang nagapabulag niadtong suod sa usag usa."—Pr 17:9.

Si apostol Pablo naghatag ug kusganong tambag ngadto sa magtatan-aw nga si Timoteo bahin sa panggawi sa batan-on nga mga babayeng balo nga walay mga panimalay nga giatiman ug wala magmapuliki sa ilang kaugalingon sa pag-alagad sa uban. Siya miingon: "Sila usab makakat-on sa pagkawalay-ginabuhat, sa pagpanumbalay; oo, dili lamang walay ginabuhat, kondili usab mga tabian ug hilabtanon sa mga kalihokan sa ubang mga tawo, nga manulti sa mga butang nga dili nila angayng isulti." (1Ti 5:13) Kini maoy badlonganon nga panggawi. Ang samang apostol naghisgot bahin sa pipila diha sa kongregasyon sa Tesalonica nga "naglakaw nga badlonganon sa inyong taliwala, nga wala gayod magtrabaho apan nanghilabot sa mga butang nga wala silay labot." (2Te 3:11) Gilakip ni apostol Pedro uban sa daotan kaayo nga mga kaubanan ang "usa ka hilabtanon sa mga butang sa uban"—duyog sa usa ka mamumuno, usa ka kawatan, ug sa usa ka mamumuhat ug daotan. —1Pe 4:15.

Sa laing bahin, dili usa ka tabitabi o pagbutangbutang ug ingon man dili sayop ang pagtaho sa mga kahimtang nga makaapektar sa kongregasyon ngadto sa mga tawo nga adunay awtoridad ug

responsibilidad sa pagdumala ug sa pagtul-id sa mga butang. Gipakita kini nga kamatuoran diha sa rekord sa Kasulatan bahin sa Kristohanong kongregasyon sa karaang Corinto. Didto, ang mga panagsumpaki ug ang dili pagpakitag nahiangayng pagtahod sa mga tawo nakamugnag makapabahinbahin nga mga tinamdan, nga nagdaot sa panaghiusa sa kongregasyon. Ang pipila ka sakop sa balay sa usa ka tawong si Cloe nga nasayod bahin niining mga butanga ug nabalaka bahin sa espirituwal nga kaayohan sa kongregasyon nagbutyag sa kamatuoran ngadto kang apostol Pablo nga wala niadtong tungora, kinsa milihok dayon, ug gikan sa Efeso siya misulat ug tambag sa pagtul-id ngadto sa kongregasyon.—1Co 1:11.

Unsay kalainan tali sa tabitabi ug sa pagbutangbutang?

Bisan tuod ang tabitabi sa pipila ka kahimtang dili kaayo makadaot (bisan tuod kini mahimong pagbutangbutang o motultol ngadto niana), ang pagbutangbutang kanunayng makadaot ug kanunayng makapahinabog kasakit ug panag-away. Kini mahimong adunay daotang motibo o wala. Sa bisan hain nga kahimtang, ang tigbutangbutang naghimo sa iyang kaugalingon nga daotan atubangan sa Diyos, tungod kay ang 'pagpahinabog panaglalis sa taliwala sa mga kaigsoonan' maoy lakip sa mga butang nga ginadumtan sa Diyos. (Pr 6:16-19) Ang Gregong pulong alang sa "tigbutangbutang" o "magsusumbong" maoy *di·a'bo·los.* Kining pulonga gigamit usab sa Bibliya ingong usa ka titulo ni Satanas nga "Yawa," ang dakong tigbutangbutang sa Diyos. (Ju 8:44; Pin 12:9, 10; Gen 3:2-5) Kini nagpaila sa tinubdan sa maong makadaot sa dungog nga akusasyon.

Ang pagbutangbutang nahimong usa ka kapandolan sa uban, ilabina sa usa nga gibutangbutangan. Ang balaod nga gihatag sa Diyos ngadto sa Israel nagsugo: "Dili ka magsuroysuroy sa taliwala sa imong katawhan aron mamutangbutang. Dili ka motindog batok sa dugo sa imong isigkatawo." (Lev 19:16) Ang pagkaseryoso sa pagbutangbutang gipasiugda dinhi pinaagi sa paghisgot nga sa pipila ka kahimtang ang bakak nga mga sumbong mahimong motultol gayod sa silot nga kamatayon. Ang bakak nga mga saksi sa makadaghan nahimong instrumento sa pagpahinabo sa kamatayon sa inosenteng mga tawo.—1Ha 21:8-13; Mat 26:59, 60.

Usahay ang mga butang maoy kompidensiyal, apan ang mga tigbutangbutang mahimuot sa pagbutyag niini ngadto sa uban kinsa walay katungod nga masayod. (Pr 11:13) Ang tigbutangbutang malipay sa pagbutyag sa mga butang nga makasakit. Ang usa nga nagpatalinghog sa pagbutangbutang nasayop usab ug nagdaot sa iyang kaugalingon. (Pr 20:19; 26:22) Ang usa ka tawo mahimong motalikod sa iyang mga higala tungod sa pagpangdaot nga gihimo sa usa ka tigbutangbutang bahin kanila, ug mahimong motungha ang mga panag-away ug mga pagkabahinbahin.—Pr 16:28.

Ang Kasulatan nagtagna nga ang talagsaong pagtungha sa mga tigbutangbutang maoy usa sa mga ilhanan sa "kataposang mga adlaw." (2Ti 3:1-3) Ang maong mga tawo, mga lalaki man o mga babaye, kon anaa sa taliwala sa katawhan sa Diyos, kinahanglang badlongon ug tul-iron sa responsableng mga tawo diha sa Kristohanong kongregasyon. (1Ti 3:11; Tit 2:1-5; 3Ju 9, 10) Busa ang pagbutangbutang, sa pagpahinabog panaglalis (Pr 16:28), nagpatunghag pipila ka "buhat sa unod" (sama sa mga pagdumot, mga panag-away, ug mga pagkabahinbahin) nga makapugong sa tigbutangbutang ug sa uban nga iyang gidaldal sa pagbuhat ug daotan gikan sa pagpanunod sa Gingharian sa Diyos. (Gal 5:19-21) Bisan tuod ang tigbutangbutang lagmit malipoton ug malimbongon, ang iyang pagkadaotan madayag ra unya diha sa kongregasyon. (Pr 26:20-26) Giyagyag ni Jesus ngadto sa iyang mga apostoles ang tigbutangbutang nga si Judas (Ju 6:70) ug dayon gipalakaw siya. Ang nahitabo human niadto misangpot sa kalaglagan ni Judas.—Mat 26:20-25; Ju 13:21-27; 17:12.

Ang usa ka matang sa pagbutangbutang mao ang *pagsultig pasipala,* ang batasan nga angay putlon gikan sa Kristohanong kongregasyon, tungod kay ang mga tigsultig pasipala gihukman sa Kasulatan ingong dili takos sa kinabuhi. (1Co 5:11; 6:9, 10) Ang pagbutangbutang ug pagsultig pasipala sagad gilangkit sa pagrebelde batok sa Diyos o batok niadtong iyang gitudlo sa pagdumala sa kongregasyon sa iyang katawhan. Ang usa ka pananglitan mao ang gihimo ni Kore ug sa iyang mga kaubanan, kinsa nagsultig mabutangbutangong mga pulong batok kang Moises ug Aaron sa dihang mirebelde batok sa kahikayan sa Diyos. (Num 16:1-3, 12-14) Gihatagag pagtagad ni Judas kining mga rebelde ug ang ilang sangpotanan sa dihang siya nagpasidaan sa mga Kristohanon batok sa mapasipalahong sinultihan, pagbagulbol, pagreklamo, ug pagsultig "hinambog nga mga butang."—Jud 10, 11, 14-16.

TABITHA. Tan-awa ang DORCAS.

TABON SA DUGHAN. Ang sagradong binordahan nga bulsabulsa nga isul-ob sa hataas nga saserdote sa Israel ibabaw sa iyang kasingkasing o dughan kon siya mosulod sa Balaan nga lawak. Ang tabon sa dughan (Heb., *cho'shen*) nagsilbing "usa ka

handomanan" ug lagmit nga gitawag nga "tabon sa dughan sa paghukom" tungod kay gibutang diha niini ang Urim ug Tumim nga pinaagi niini ang mga paghukom ni Jehova gipadayag.—Ex 28:15, 29, 30.

Sama sa epod, ang tabon sa dughan ginama sa kinamaayohang materyales, bulawan, asul nga hilo, balhibo sa karnero nga tininag morado, hilo nga sanag-pula gikan sa *coccus,* ug pinong lino nga linubid. (Ex 28:15) Ang samang mga panapton gigamit sa paghimo sa napulo ka tabil sa tolda nga binordahan ug mga kerubin, sa kortina nga nagbulag sa Balaan gikan sa Labing Balaan, ug sa tabil alang sa ganghaan sa tolda. Ang gikinahanglang materyales alang niini kinabubut-ong giamot sa mga Israelinhon ug kini gigama ni Bezalel ug Oholiab o kaha ilalom sa ilang pagdumala.—Ex 26:1, 31, 36; 31:2-6; 35:21-29.

Ang panapton alang sa tabon sa dughan lagmit nga usa ka maniko ang gitas-on ug usa ka dangaw ang gilapdon mao nga kini kuwadrado sa dihang pil-on, sa ingon mahimong bulsabulsa nga diha niana isulod ang Urim ug Tumim. Ang atubangang bahin sa tabon sa dughan gidayandayanan ug 12 ka bililhong mga bato nga gihal-op diha sa mga suksokanan nga bulawan ug gihan-ay sa upat ka lumbay nga may tulo ka bato sa matag lumbay. Sa matag bato gikulit ang ngalan sa usa sa mga tribo sa Israel. (Ex 28:15-21, 28; 39:8-14; Lev 8:8) Ang mga mutya sa matag lumbay lagmit nga gihan-ay sumala sa pagkatala niini gikan sa tuo paingon sa wala (sama sa pagbasa sa pinulongang Hebreohanon). Dili matino kon unsa nga bililhong bato ang katugbang sa usa ka tribo.—Tan-awa ang bililhong mga bato ilalom sa tagsatagsa ka ulohan niini.

Ang tabon sa dughan gitaod diha sa epod niining mosunod nga paagi: Duha ka linubid nga mga kadena nga lunsayng bulawan ang gitaod diha sa duha ka argolya nga bulawan sa magkaatbang nga kanto sa ibabawng bahin sa tabon sa dughan. Dayon, kini nga mga kadena gitaod diha sa duha ka enggaste nga bulawan ibabaw sa mga sul-otan sa abaga sa epod. Duha ka laing argolya nga bulawan ang gitaod sa magkaatbang nga mga tumoy sa ubos nga ngilit ilalom sa tabon sa dughan nga nag-atubang sa epod. Kini nga mga argolya gihigot pinaagig asul nga hilo ngadto sa duha ka argolya nga bulawan diha sa sukaranan sa mga sul-otan sa abaga sa epod ibabaw mismo sa bakos niini.—Ex 28:22-28; 39:15-21.

TABON SA PAGPASIG-ULI. Ang tabon sa arka sa pakigsaad, nga sa atubangan niini ang hataas nga saserdote magwisik sa dugo sa mga halad-sa-sala panahon sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala.

Ang mga hubad sa Bibliya naghubad sa lainlaing paagi sa Hebreohanong termino nga *kap·po'reth* ingong "lingkoranan sa kaluoy" (*KJ, RS, Yg*), "pagpasig-uli" (*AT, Dy*), "tabon" (*Le*), "tabon sa arka" (*JP*), o "tabon," "tabon sa pagpasig-uli" (*NW*). Ang Hebreohanong termino naggikan sa usa ka lintunganayng berbo nga nagkahulogang "tabon," "pagtabon (sa sala)."

Ingon sa gisugo ni Jehova kang Moises, ang artesano nga si Bezalel naghimo ug usa ka tabon nga ginama sa lunsayng bulawan alang sa sagradong kahon o arka sa pakigsaad, 2.5 ka maniko (111 sm; 44 pul.) ang gitas-on ug 1.5 ka maniko (67 sm; 26 pul.) ang gilapdon. Gitungtongan kini ug duha ka bulawan nga mga kerubin, usa sa isigkakilid sa tabon, ug ang ilang mga pako gibukhad pataas, nga nagsalipod sa tabon. Ang mga nawong sa kerubin nag-atubang sa tabon. Ang Arka gibutang diha sa Labing Balaan nga lawak sa tabernakulo.—Ex 25:17-21; 37:1, 6-9.

Sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala (*yohm hak·kip·purim',* nga nagkahulogang "adlaw sa mga pagtabon o mga pagpasig-uli" [Lev 23:27, 28]), ang hataas nga saserdote mosulod sa Labing Balaan ug ang bahin sa dugo sa torong baka iyang iwisik sa atubangan sa tabon (sa sidlakan nga kiliran) ug ingon usab niini ang iyang himoon maylabot sa dugo sa kanding. (Lev 16:14, 15) Busa ang bulawan nga tabon sa Arka hinungdanon kaayo maylabot sa tipikal nga pagpasig-uli (pagtabon) sa mga sala.

Gikan sa taliwala sa duha ka kerubin sa ibabaw sa tabon sa pagpasig-uli, ang Diyos mamulong sa dihang buot siyang makigsulti kang Moises o sa hataas nga saserdote. (Ex 25:22; Num 7:89; itandi ang Lev 10:8-10; Num 27:18-21.) Si Jehova miingon nga siya magpakita pinaagi sa usa ka panganod sa ibabaw sa tabon sa Arka. Kini nga panganod dayag nga midan-ag o misidlak, nga naghatag ug kahayag sa Labing Balaan nga lawak.—Lev 16:2; itandi ang Sal 80:1.

Sa 1 Cronicas 28:11 ang Labing Balaan, ang kinasulorang lawak sa templo, gitawag ingong "ang balay sa *kap·po'reth."* Niini nga teksto ang Hebreohanong pulong dayag nga wala gamita ingong nagtumong lamang sa usa ka taklob, o tabon, sa usa ka kahon, apan gigamit kini sa linain nga paagi maylabot sa pagtabon sa mga sala. Busa, kini nga ekspresyon gihubad nga "ang balay sa pagtabon-sa-sala" (*Yg*), "ang balay sa pagpasig-uli" (*AT*), 'ang balay sa tabon sa pagpasig-uli' (*NW*).

Simboliko. Sa Hebreohanon 9:5 ang Gregong pulong nga *hi·la·ste'ri·on,* "pagpasig-uli," gigamit alang sa tabon sa Arka. Diha sa larawan o hulad, ang presensiya sa Diyos gihawasan diha sa taliwala sa duha ka kerubin ibabaw sa tabon sa pagpasig-uli. (Lev 16:2; Ex 25:22) Ang inspiradong magsusulat sa basahon sa Mga Hebreohanon nagpunting nga kining mga butanga maoy simboliko. Maingon

nga ang hataas nga saserdote sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala misulod sa Labing Balaan dala ang dugo sa hayop nga gihalad, mao man usab si Kristo nagdala sa bili sa iyang halad, dili sa atubangan sa usa ka literal nga tabon sa pagpasig-uli, kondili sa atubangan sa mismong presensiya ni Jehova nga Diyos didto sa langit.—Lev 16:15; Heb 9:11-14, 24-28.

TABOR.

1. Usa ka habog nga bukid diha sa teritoryo sa Isacar nga anaa sa amihanang utlanan niini. (Jos 19:17, 22) Sa Arabiko kini gitawag ug Jebel et-Tur; sa Hebreohanon, Har Tavor. Kini nahimutang mga 20 km (12 mi) sa K sa habagatang tumoy sa Dagat sa Galilea ug mga 8 km (5 mi) sa SHS sa siyudad sa Nasaret.

Nahilain gikan sa ubang mga bukid, ang Tabor titip nga nagtuybo gikan sa Walog sa Jezreel sa gihabogon nga mga 562 m (1,844 p) ibabaw sa lebel sa dagat. Gikan sa KAK kini samag usa ka kono nga pinutlan ug tumoy, ug gikan sa HK kini samag bahin sa usa ka lingin. Gikan sa tayuktok niini, nga usa ka lapad nga luna nga samag itlog ug porma nga mga 0.4 km (0.25 mi) ang gilapdon gikan sa A ngadto sa H ug doble niana ang gitas-on gikan sa S ngadto sa K, tataw kaayo ang tanang talan-awon sa palibot. Ang talagsaong kahabog niining bukira lagmit mao ang hinungdan kon nganong ang salmista dungang naghisgot sa Tabor ug sa Bukid sa Hermon ingong talagsaong mga pananglitan sa halangdong kabatid sa Maglalalang. (Sal 89:12) Si Jehova naggamit usab sa talagsaong gidak-on sa Tabor—nga mao lamang ang nagbuntaog sa Walog sa Jezreel—aron iilustrar ang pagkatalagsaon ni Nabucodonosor sa dihang siya misulod sa Ehipto uban ang usa ka gamhanang kasundalohan.—Jer 46:13, 18.

Ang Tabor ilabinang nabantog sa dihang si Barak, nga gisugo sa Diyos, nagtigom ug 10,000 ka tawo gikan sa mga tribo ni Neptali ug Zabulon batok kang Sisera ug sa iyang kasundalohan, nga naglakip sa 900 ka karo nga tinaoran ug "puthawng mga sanggot." Sa dihang gihatag ang timailhan, si Barak ug ang iyang kasundalohan midali paglugsong sa mga bakilid sa Tabor, ug human ipahinabo ni Jehova nga magkaguliyang ang mga Canaanhon, naangkon sa mga Israelinhon ang bug-os nga kadaogan batok sa mikalagiw nga kasundalohan ni Sisera.—Huk 4:4-16.

Pipila ka tuig sa ulahi, didto sa Tabor gipatay ni Zeba ug Zalmuna nga mga hari sa Midian ang mga igsoong lalaki ni Gideon. (Huk 8:18, 19) Sa tungatunga sa ikawalong siglo W.K.P., ang mga banay sa dili-matinumanong mga saserdote ug sa mga harianon sa Israel maoy "ingon sa pukot nga gibuklad ibabaw sa Tabor," tingali gigamit ang maong bukid dapit sa K sa Jordan ingong sentro sa idolatriya aron sa paglit-ag sa mga Israelinhon; ang Mizpa lagmit nga gigamit usab sa ingon dapit sa S sa Jordan.—Os 5:1.

Ang tayuktok sa Tabor maoy usa ka bantaaw nga dapit ug angayan kaayo alang sa usa ka kinutaang siyudad. Ang mga kagun-oban nagpakita nga ang ingon niana nga siyudad naglungtad sa wala pa ug human sa unang siglo K.P. Tungod niini, gikaduhaduhaan ang tradisyon nga didto sa Tabor nahitabo ang pagkausab sa dagway ni Jesus, kay ang mga asoy nag-ingon nga si Jesus ug ang iyang tulo ka kauban didto sa bukid nga "silasila ra." Ang Bukid sa Hermon lagmit mao kining "hataas nga bukid," ug

Ang Bukid sa Tabor titip nga nagtuybo gikan sa Walog sa Jezreel

duol kini sa Cesarea Filipos dapit sa mga tinubdan sa Jordan, diin miadto si Jesus sa dayong mahitabo ang pagkausab sa dagway.—Mat 17:1, 2; Mar 8:27; 9:2.

2. Usa sa mga siyudad sa teritoryo sa Zabulon nga gihatag ngadto sa Levihanong mga anak ni Merari. Ang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa.—1Cr 6:1, 77.

3. Ang "dakong kahoy sa Tabor" lagmit nga nahimutang sa teritoryo sa Benjamin. Usa kini ka ilhanan nga gihisgotan ni Samuel sa iyang mga instruksiyon kang Saul human sa pagdihog kang Saul, diin iyang mahibalag ang tulo ka tawo nga nagpaingon sa Bethel. Ang dapit wala mahibaloi karong adlawa.—1Sa 10:1-3.

TABRIMON [Maayo si Rimon [ang Asiryanhong diyos-bagyo]]. Amahan ni Haring Ben-hadad I sa Sirya; anak nga lalaki ni Hezion.—1Ha 15:18.

TADEO. Usa ka apostol ni Jesu-Kristo. (Mat 10:2, 3; Mar 3:18) Mopatim-aw nga gitawag siya sa ubang mga teksto nga "Judas nga anak ni Santiago."—Luc 6:16; Ju 14:22; Buh 1:13; tan-awa ang JUDAS Num. 3.

TADMOR. Usa ka dapit sa kamingawan diin si Solomon mihimog pagpanukod pipila ka panahon human sa 1017 W.K.P. (2Cr 8:1, 4) Ang Tadmor sagad gituohan nga mao ang siyudad nga nailhan sa mga Grego ug mga Romano ingong Palmyra. Ang mga kagun-oban niini nahimutang diha sa usa ka tubigang dapit sa amihanang tumoy sa Desyerto sa Sirya nga mga 210 km (130 mi) sa AS sa Damasco. Ang usa ka balangay sa duol gitawag gihapon ug Tudmur sa mga Arabo. Kon husto ang pagtuo nga kini mao ang Palmyra, ang Tadmor lagmit nagsilbing usa ka garison nga siyudad sa pagdepensa sa halayong amihanan nga utlanan sa gingharian ni Solomon ug usa usab ka hinungdanong hunonganan sa nagapanawng mga panon.—Tan-awa ang TAMAR Num. 4.

TAGA. Tan-awa ang KAW-IT, TAGA.

TAGA-TIRO. Tan-awa ang TIRO.

TAGBAYA [Heb., *ʽa·ghurʹ*]. Ang ngalan sa daghag matang nga langgam nga kasarangan ug gidak-on nga sama sa langgam nga *thrush* nga makaplagan sa Aprika ug sa habagatang Asia, lakip sa Palestina. Ang tagbaya sa kinaiyanhon mubog liog, mugbog mga pako, ug taas ug ikog. Bisan tuod ang daghang hubad naghubad sa *ʽa·ghurʹ* ingong langgam nga *"crane,"* ang paghisgot ni Ezequias sa langgam nga 'nagtuwit-tuwit' dili gayod mohaom sa malanog nga tingog niining dakong langgam. (Isa 38:14) Ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* (ni L. Koehler ug W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 679) naghubad sa *ʽa·ghurʹ* ingong tagbaya (*Pycnonotus Reichenovi*). Si Ludwig Koehler nag-ingon nga ang Hebreohanong pulong nga *ʽa·ghurʹ* naghubit sa usa ka langgam nga 'magpabukad o magpatindog sa mga balhibo niini' ug nag-ingon labot sa tagbaya nga "inighunong (sa pag-awit niini) pabukaron niini . . . sa popanahon ang nagsiwil nga samag-tapay nga mga balhibo nga anaa sa tangkugo niini." (*Kleine Lichter* [Aleman], Zurich, 1945, pp. 38, 39) Dili sama sa malanog nga tingog sa *crane,* ang awit sa tagbaya maoy samag tingog sa plawta ug gihubit ingong kombinasyon sa pagtuwit-tuwit ug paghoni.

Si Jeremias (8:7) lagmit nagtumong sa popanahong pag-abot sa nagalalin nga mga langgam sa iyang pagbadlong sa mga Israelinhon tungod kay wala nila hatagig pagtagad ang panahon sa paghukom sa Diyos kanila.

TAGDUMALA SA MGA LAWAK. Lagmit mao ang opisyal nga tinugyanan sa mga rasyon ug mga suplay alang sa kasundalohan. Ang literal nga hubad sa Hebreohanong *sar menu·chahʹ* maoy "prinsipe sa dapit-pahulayan" ug lagmit nagtumong sa usa ka tinugyanan sa mga lawak nga puy-anan sa hari sa dihang siya anaa sa usa ka pakiggubat o panaw. Si Seraias ingong tagdumala sa mga lawak ni Haring Zedekias sa Juda mikuyog kaniya sa panaw paingon sa Babilonya sa ikaupat nga tuig sa paghari ni Zedekias, nga nagdala sa sinulat nga tagna ni Jeremias batok sa Babilonya. Human kini basaha sa makusog diha sa maong siyudad, si Seraias naghikot niini sa usa ka bato ug naglabog niini ngadto sa Euprates ingong simbolo sa umalabot nga pagkapukan sa Babilonya, nga dili na mobangon pa pag-usab.—Jer 51:59-64.

TAG-IYAG YUTA. Sukad pa sa kanhiayng mga panahon, giila na ang mga katungod sa mga tag-iyag yuta (Heb., *beʽa·limʹ,* sa literal, mga tag-iya) maylabot sa ilang kabtangan. Si Abraham nakigsabot kang Epron nga Hitihanon alang sa usa ka lubnganan para sa iyang asawang si Sara, nga sa kataposan nagpalit ug yuta sa tinong kantidad, ug ang kasabotan gihimong legal sa atubangan sa mga katagilungsod. (Gen 23:1-20) Panahon sa usa ka gutom sa Ehipto, si Jose mipalit ug yuta alang kang Paraon gikan sa mga tag-iyag yuta sa Ehipto, baylo sa pagkaon. (Gen 47:20-26) Ang matinumanong alagad sa Diyos nga si Job nga nagpuyo sa yuta sa Uz nakabaton ug kabtangan, sa walay duhaduha naglakip sa yuta, nga iyang gihatag ingong panulondon sa iyang mga anak nga lalaki ug babaye. (Job 1:4; 42:15) Apan, si Jehova mao ang Supremong Tag-iyag Yuta, ug ang iyang mga pagpakiglabot nagpakita nga ang mga tawo manubag

kaniya kon giunsa nila paggamit ang iyang kabtangan.—Sal 24:1; 50:10-12.

Sa Israel. Sa dihang gidala ni Jehova ang Israel ngadto sa Canaan iyang gigamit ang iyang katungod ingong Ginoo ug Tag-iya sa tibuok yuta sa pagpapahawa sa mga Canaanhon, kinsa maoy mga eskuwater sa maong yuta. (Jos 3:11; 1Co 10:26) Napupos na ang panahon sa pagtugot sa Diyos sa ilang paghupot sa yuta. Bisan tuod nga kapin sa 450 ka tuig kanhi nga gisaad sa Diyos ang yuta ngadto sa binhi ni Abraham, iyang giingnan si Abraham: "Ang kasaypanan sa mga Amorihanon [usa ka termino nga usahay gigamit alang sa tanang tribo nga Canaanhon] wala pa mabug-os." (Gen 15:7, 8, 12-16) Busa, sama sa giingon sa Kristohanong martir nga si Esteban ngadto sa mga Hudiyo, ang Diyos "wala maghatag [kang Abraham] ug bisan unsa mang panulondon dinhi, wala gayod bisan igo na lang katumban sa tiil; apan siya nagsaad nga ihatag kini ngadto kaniya ingong kabtangan, ug human kaniya ngadto sa iyang binhi, bisan pag niadtong panahona wala pa siyay anak."—Buh 7:5.

Ang Israel kinahanglang dili mosulong aron makiggubat, nga magpadayon sa pagpadako sa ilang teritoryo pinaagi sa pag-ilog sa kabtangan sa naglibot nga kanasoran. Gipasidan-an ni Jehova ang Israel nga kinahanglang tahoron nila ang mga katungod sa kabtangan sa pipila ka nasod nga iyang gihatagan ug yuta. Kini nga mga nasod mao ang Edom, Moab, ug Ammon, nga mga kadugo sa mga Israelinhon pinaagi kang Esau (Edom) ug Lot (Moab ug Ammon).—Deu 2:4, 5, 9, 19.

Gipiyal ang Yutang Saad. Bisan ang katawhang Israel, kinsa gihatagan sa Diyos sa yuta aron sila mahimong mga tag-iyag yuta, gisultihan ni Jehova nga sila sa pagkatinuod dili *mga tag-iya* niini kondili mga piniyalan lamang. Siya miingon bahin sa pagbaligya sa gipanag-iyang yuta sa pamilya: "Busa ang yuta dili ibaligya hangtod sa kahangtoran, tungod kay akoa ang yuta. Kay kamo mga langyaw nga pumoluyo ug mga lalin sa akong panglantaw." (Lev 25:23) Gihinginlan sa Diyos ang mga Canaanhon gikan sa yuta tungod sa ilang dulumtanang mga buhat. Siya nagpasidaan nga iyang kuhaon ang tanang katungod sa pagpanag-iya gikan sa Israel ug abogon sila gikan sa yuta kon ilang sundon ang maong mga buhat, ug sa dihang sa ulahi ilang gibuhat kini, sila gidestiyero. (Lev 18:24-30; 25:18, 19; 26:27-33; Jer 52:27) Human sa 70 ka tuig nga pagkabiniyaan sa ilang yuta, gikan sa 607 hangtod sa 537 W.K.P., sa pagkamaluluy-on gipasig-uli sila sa Diyos, apan niining panahona ilalom sa Hentil nga pagmando. Sa kataposan, niadtong 70 K.P., ang mga Romano bug-os nga naglaglag sa Jerusalem ug nagpatibulaag sa katawhan niini.

Sulod sa nasod, ang mga tribo gihatagag mga pahat sa yuta o mga siyudad sulod sa mga utlanan sa ubang mga tribo. Ang mga saserdote ug mga Levihanon nakabaton ug mga siyudad nga adunay mga sibsibanan. (Jos 15-21) Sa baylo, sulod sa mga tribo ang mga pamilya gihatagan ug mga panulondon. Kini nga mga dibisyon nagkagamay samtang ang mga pamilya nagbahinbahin sa ilang kaugalingong mga pahat tungod sa pag-uswag sa ilang gidaghanon. Kini misangpot sa bug-os nga pagtikad ug paggamit sa yuta. Ang mga panulondon wala tugoti nga ipasa ngadto sa lainlaing mga tribo. Aron mapugngan kini, ang mga babaye kinsa nakapanunod ug yuta (tungod kay wala silay buhing mga igsoong lalaki) kinahanglang makigminyo sulod lamang sa ilang tribo aron mahuptan ang ilang panulondon.—Num 36:1-12.

Kon ang usa ka tawo mamatay nga walay anak nga lalaki, ang iyang igsoong lalaki (o, kon walay mga igsoong lalaki, ang iyang labing duol nga paryente) makaminyo sa iyang nabalong asawa aron makapatunghag anak gikan kaniya. Ang tawo nga makigminyo sa nabalong asawa makalukat usab sa panulondon sa namatay nga tawo, kon kini nabaligya na. (Ru 4:9, 10, 13-17) Ang panganayng anak sa babaye magbangon sa ngalan, dili sa iyang tinuod nga amahan, kondili sa ngalan sa unang bana sa nabalong babaye, sa ingon makapanag-iya sa yutang panulondon ug matipigang buhi ang ngalan sa namatayng bana ibabaw sa iyang panulondon sa Israel.—Deu 25:5, 6.

Ang tuig sa Tinghugyaw. Ang Diyos miingon sa Israel: "Angay nga walay mahimong kabos sa imong taliwala." (Deu 15:4, 5) Basta padayon nga tumanon ang mga regulasyon sa tuig sa Tinghugyaw, ang nasod dili mahitumpawak sa usa ka kahimtang diin maglungtad ang duha ra ka matang sa tawo, ang dato kaayo ug ang kabos kaayo. Sa matag ika-50 ka tuig (sukad sa pagsulod sa Israel sa Canaan), ang matag tawo mobalik sa iyang panulondon, ug ang bisan unsang yuta nga iyang nabaligya ibalik ngadto kaniya. Tungod niini nga balaod, ang bili sa yuta mous-os sa matag tuig samtang nagsingabot ang Tinghugyaw. Sa pagkatinuod, ang pumapalit, kon buot hunahunaon, nag-abang lamang sa yuta, ug ang bili niini nagdepende sa gidaghanon sa mga abot hangtod sa tuig sa Tinghugyaw. (Lev 25:13-16, 28) Bisan ang nakapalit ug panulondon sa laing tawo dili gani makahupot niini hangtod sa Tinghugyaw. Kon ang orihinal nga tag-iya makabaton ug igong salapi, siya makalukat sa yuta. Dugang pa, ang bisan kinsa nga manlulukat (suod nga paryente) makahimo sa paglukat niini alang sa orihinal nga tag-iya.—Lev 25:24-27.

Ang usa ka tawo dili mapugos sa pagbaligya sa iyang katigayonan. Ni ang prinsipyo sa pagkabaton

ug labaw nga katungod sa pagpanag-iyag yuta mapadapat sa Israel. Giilustrar kini sa pagdumili ni Nabot sa pagbaligya ngadto kang Haring Ahab sa usa ka luna sa yuta nga iyang napanunod.—1Ha 21:1-4, 17-19; itandi ang Eze 46:18.

Ang mga Levihanon. Ingong proteksiyon sa mga Levihanon, ang ilang mga yuta dili mahimong ibaligya; tungod kini kay ang mga Levihanon walay indibiduwal nga panulondon nga yuta—sila gihatagan lamang ug mga balay diha sa Levihanong mga siyudad ug mga sibsibanan nga naglibot niana. Kon ang usa ka Levihanon magbaligya sa iyang *balay* diha sa usa ka Levihanong siyudad, ang katungod sa paglukat magpadayon alang kaniya, ug sa kataposan, sa Tinghugyaw, kini ibalik ra ngadto kaniya.—Lev 25:32-34.

Sa dihang ang mabungahong yuta magpatunghag abot, ang Dakong Tag-iya sa tibuok yuta kinahanglang dili hikalimtan. Pinaagi sa kahikayan sa ikapulo, gamiton ang ikanapulong bahin sa abot aron sa pagsuportar sa mga Levihanon sa ilang hinungdanong mga buluhaton maylabot sa pagsimba kang Jehova, sa ingon makabenepisyo sa espirituwal nga paagi ang tibuok Israel.—Num 18:21-24; Deu 14:22-29.

Ang sangtuwaryo. Ang sangtuwaryo ni Jehova mahimo usab nga usa ka tag-iyag yuta tungod sa mga yuta nga "gibalaan" ngadto kang Jehova; buot ingnon, ang abot niini nga mga uma mahiadto sa sangtuwaryo sulod sa usa ka yugto sa panahon nga gitakda sa tag-iya o sa naghupot niini. (Lev 27:16-19) Kon ang usa ka yuta nga "gibalaan" sa tag-iya wala lukata, kondili gibaligya ngadto sa laing tawo, ang maong yuta permanente nang mapanag-iya sa sangtuwaryo sa panahon sa Tinghugyaw. (Lev 27:20, 21) Dugang pa, ang mga yuta nga "gipahinungod" sa mga tag-iya niini ngadto sa sangtuwaryo magpabilin nga permanenteng kabtangan sa sangtuwaryo.—Lev 27:28.

Diha sa Kristohanong Kongregasyon. Tinawng gipakita sa Bibliya nga ang mga katungod sa matag usa maylabot sa ilang kabtangan giila diha sa Kristohanong kongregasyon. Sa dihang natukod ang kongregasyon, sa adlaw sa Pentekostes niadtong 33 K.P., daghang Hudiyo ug mga kinabig sa Hudiyohanong relihiyon gikan sa ubang kayutaan ang nagtigom didto sa Jerusalem aron sa pagsaulog sa pista. Daghan kanila ang presente aron sa pagpamati sa pakigpulong ni Pedro ug nahimong mga magtutuo ni Kristo. (Buh 2:1, 5, 9-11, 41, 42, 47) Sila nagpabilin aron makakat-on pa ug dugang. Busa ang mga Kristohanon boluntaryong nagbaligya sa ilang mga kabtangan ug nag-apod-apod sa halin aron sa pagtabang sa mga miduaw ug sa uban pa nga nanginahanglan. 'Giambitan nila ang tanang butang.' (Buh 2:44-46) Dili kini sosyalismo o komunismo, kondili usa ka *boluntaryong pakig-ambitay* aron sa pagtabang sa mga tawo nga interesado sa maayong balita ug sa pagpakaylap pa niini.

Sa ulahi, tungod sa samang mga katarongan, ug tungod usab kay gilutos sa mga magmamando sa Jerusalem ang mga Kristohanon, kini nga batasan nagpadayon, ilalom sa espiritu ug sa dili-takos nga kalulot sa Diyos. Gibaligya ang mga yuta ug ang halin gidala ngadto sa mga apostoles, kinsa maoy nagdumala sa kahikayan sa pagtabang. (Buh 4:31-37) Apan ang tagsatagsa ka kabtangan sa Kristohanon maoy iyang kaugalingon ug ang iyang mga katungod dili mahimong lapason; dili siya obligado sa paghimo sa iyang propiedad ingong komon nga kabtangan. Ang pagbuhat niana giisip nga usa ka pribilehiyo, dili usa ka katungdanan. Hustong motibo ang nagpatigbabaw ug nagpalihok niining manggihatagon nga mga Kristohanon.

Apan, bahin kang Ananias ug Sapira, sila nagpakaaron-ingnon aron makadawat ug pagdayeg ug dungog sa mga tawo. Sila nagkunsabo sa pagbaligyag yuta ug sa paghatag ug bahin lamang sa halin ngadto sa mga apostoles, ug miingon nga ilang gihurot paghatag ang tanang kabtangan. Si Pedro, pinaagi sa pagtultol sa balaang espiritu, nahibalo kon unsa ang ilang gibuhat. Siya *wala* moingon, 'Nganong wala ninyo *ihatag* kanamo ang *tanan* nga salapi nga inyong nadawat ingong halin sa yuta?' nga daw sila nailalom sa obligasyon sa pagbuhat niana. Hinunoa, siya miingon: "Ananias, nganong si Satanas nagpaisog kanimo nga mamakak sa balaang espiritu ug magtago sa bahin sa halin sa yuta? Samtang kini nagpabilin diha kanimo dili ba nagpabilin man kining imoha, ug human kini ikabaligya dili ba ilalom man gihapon kini sa imong pagbuot? Nganong imo mang gilaraw kining buhata diha sa imong kasingkasing? Ikaw namakak, dili sa tawo, kondili sa Diyos."—Buh 5:1-4.

Mga tulo ka oras sa ulahi, sa dihang misulod si Sapira, nga wala masayod kon unsay nahitabo, siya mihimo sa samang pagpamakak, ug si Pedro mitubag: "Nganong nagkasabot man mong duha sa pagsulay sa espiritu ni Jehova?" (Buh 5:7-9) Ang ilang sala maoy pagpamakak kang Jehova, nga nagyagayaga kaniya ug sa iyang kongregasyon, nga maorag ang espiritu sa Diyos wala diha niini. (Gal 6:7) Wala gayod sila pugsa sa pag-apod-apod sa ilang kabtangan sa usa ka matang sa kahikayan diin mapahimuslan kini sa tanan.

Ang Pagkatag-iya ni Jehova Kinahanglang Pagailhon. Sanglit si Jehova ang Tag-iya sa tanang kayutaan, ang tag-iyag yuta dinhi sa yuta kinahanglang motahod sa iyang kabtangan ug mogamit niini sa tukmang paagi. Kay kondili kini

mahimong biniyaan ug siya sa kataposan makaagom ug bug-os nga kapildihan. (Pr 24:30-34) Ang mga nasod usab kinahanglang moila niini nga kamatuoran. (Isa 24:1-6; Jer 23:10) Sa kataposan, kadtong dili manumbaling niini nga prinsipyo mangalaglag.—Pin 11:18.

Ang pag-ila sa Diyos ingong tinuod nga tag-iya magpugong usab sa usa ka tawo sa pagsulay sa pagpanag-iya ug yuta sa hinakog ug sa sayop nga paagi. (Pr 20:21; 23:10, 11) Sa dihang ang Israel mitipas sa balaod sa Diyos, dihay mga tawo nga gikondenar sa Diyos, nga nag-ingon: "Alaot ang mga nagdugtong sa balay ug balay, ug kadtong nagsumpay sa uma ug uma hangtod nga wala nay luna ug kamo gipapuyo na lamang sa taliwala sa yuta!" —Isa 5:8; Miq 2:1-4.

Sa laing bahin, si Jesus miingon: "Malipayon ang mga malumog-buot, sanglit sila magapanunod sa yuta." (Mat 5:5; Sal 37:9, 22, 29) Iyang gitudloan ang iyang mga sumusunod sa pag-ampo sa Diyos: "Paanhia ang imong gingharian. Matuman unta ang imong kabubut-on, maingon sa langit, mao man usab sa yuta." (Mat 6:10) Ilalom sa soberanya sa Gingharian sa Dakong Tag-iyag Yuta, kadtong gipiyalan ug yuta tungod sa iyang pagkamatinumanon makasinati sa tugob nga kalipay sa pagpanag-iya diha sa bug-os nga kasegurohan. Gipahayag sa Diyos ang iyang panglantaw sa hustong mga kahimtang kon bahin sa pagpanag-iyag yuta sa dihang iyang gipahayag ang mga tagna sa pagpasig-uli pinaagi sa mga baba ni Isaias ug Miqueas. Kini nagpakita kon unsa nga kahimtang ang iyang ipahinabo sa dihang ang iyang 'kabubut-on matuman dinhi sa yuta.' Siya miingon bahin sa iyang katawhan: "Sila gayod magtukod ug mga balay ug magpuyo niini; ug sila gayod magtanom ug kaparasan ug magkaon sa ilang mga bunga. Dili sila magtukod ug lain ang magpuyo; dili sila magtanom ug lain ang magkaon." "Ug sila manglingkod, ang tagsatagsa ilalom sa iyang paras ug ilalom sa iyang kahoyng igos, ug walay usa nga magpakurog kanila."—Isa 65:21, 22; Miq 4:4; tan-awa ang KATAWHAN SA YUTA.

TAGNA. Usa ka inspiradong mensahe; usa ka pinadayag sa kabubut-on ug katuyoan sa Diyos o ang kapahayagan niini. Ang tagna mahimong usa ka inspiradong pagtulon-an sa moral, usa ka kapahayagan sa sugo o paghukom sa Diyos, o usa ka pagmantala sa usa ka butang nga umalabot. Ang prediksiyon, o pagtagna, dili mao ang pangunang ideya nga gipasabot sa lintunganayng mga berbo diha sa orihinal nga mga pinulongan (Heb., *na·va'';* Gr., *pro·phe·teu'o*); bisan pa niana kini nahimong hinungdanong bahin sa tagna sa Bibliya.—Tan-awa ang MANALAGNA.

Ang mga pananglitan nga nag-ilustrar sa diwa sa orihinal nga mga pulong mao kini: Sa dihang si Ezequiel pinaagi sa usa ka panan-awon gisultihan sa 'pagpanagna ngadto sa hangin,' siya nagpahayag lamang sa sugo sa Diyos ngadto sa hangin. (Eze 37:9, 10) Sa dihang ang mga indibiduwal sa panahon sa paghusay kang Jesus nagtaptap kaniya, nagsagpa kaniya, ug dayon miingon, "Tagnaa, ikaw nga Kristo. Kinsay midapat kanimo?" sila wala mo-ingon nga siya managna apan buot nila nga mahibal-an ni Jesus ang mga nagsagpa kaniya pinaagig kapadayagan gikan sa Diyos. (Mat 26:67, 68; Luc 22:63, 64) Ang Samarianhong babaye didto sa atabay miila kang Jesus ingong "usa ka manalagna" tungod kay siya nagpadayag ug mga butang bahin sa iyang kagahapon nga dili unta mahibaloan ni Jesus kon wala pa ang gahom sa Diyos. (Ju 4:17-19; itandi ang Luc 7:39.) Maingon man usab ang Kasulatanhong mga bahin sa Wali sa Bukid ni Jesus ug ang iyang mahukmanong pagsaway sa mga eskriba ug mga Pariseo (Mat 23:1-36) tukmang hubiton ingong tagna, kay kini maoy usa ka inspiradong 'pagpahayag' sa panghunahuna sa Diyos bahin sa mga butang, sama sa mga kapahayagan ni Isaias, Jeremias, ug sa ubang naunang mga manalagna. —Itandi ang Isa 65:13-16 ug Luc 6:20-25.

Siyempre, daghan kaayo ang mga pananglitan sa pagpanagna, o prediksiyon, diha sa tibuok Bibliya, ug ang pipila sa mga pananglitan niini sa unang panahon makaplagan sa Genesis 3:14-19; 9:24-27; 27:27-40; 49:1-28; Deuteronomio 18:15-19.

Ang Tinubdan sa tanang matuod nga tagna mao si Jehova nga Diyos. Iyang gipasa kini pinaagi sa iyang balaang espiritu o, sa popanahon, pinaagi sa giniyahan-sa-espiritu nga mensaherong mga manulonda. (2Pe 1:20, 21; Heb 2:1, 2) Ang Hebreohanong mga tagna sagad nagsugod, "Pamatia ninyo ang pulong ni Jehova" (Isa 1:10; Jer 2:4), ug pinaagi sa ekspresyong "ang pulong," kini sagad nagpasabot sa usa ka inspiradong mensahe, o tagna.—Isa 44:26; Jer 21:1; Eze 33:30-33; itandi ang Isa 24:3.

Sa unsang paagi 'ang pagpamatuod bahin kang Jesus nagdasig sa pagpanagna'?

Diha sa panan-awon ni apostol Juan siya giingnan sa usa ka manulonda nga "ang pagpamatuod bahin kang Jesus maoy nagdasig sa [sa literal, "mao ang espiritu sa"] pagpanagna." (Pin 19:10) Si apostol Pablo nagtawag kang Kristo nga "sagradong tinago sa Diyos" ug nag-ingon nga "maampingong natago diha kaniya ang tanang bahandi sa kaalam ug kahibalo." (Col 2:2, 3) Kini tungod kay si Jehova nga Diyos nagtudlo sa iyang Anak sa pa-

ngunang papel diha sa katumanan sa dakong katuyoan sa Diyos sa pagbalaan sa Iyang ngalan ug sa pagpasig-uli sa yuta ug sa mga molupyo niini ngadto sa ilang tukmang dapit sa Iyang kahikayan sa mga butang, nga nagbuhat niini pinaagi sa "usa ka pagdumala inig-abot sa kinutoban sa tinudlong kapanahonan, nga mao, aron tigomon pag-usab ang tanang butang diha kang Kristo, ang mga butang sa mga langit ug ang mga butang sa yuta." (Efe 1:9, 10; itandi ang 1Co 15:24, 25.) Sanglit ang katumanan sa dakong katuyoan sa Diyos bug-os nga nalangkit kang Jesus (itandi ang Col 1:19, 20), nan ang tanang tagna, buot ingnon, ang tanang inspiradong mga mensahe gikan sa Diyos nga gimantala sa iyang mga alagad, nagpunting ngadto sa iyang Anak. Busa, ingon sa gipahayag sa Pinadayag 19:10, ang katibuk-ang "espiritu" (ang tibuok nga kiling, intensiyon, ug katuyoan) sa tagna nagpamatuod bahin kang Jesus, ang usa nga himoon ni Jehova ingong "ang dalan ug ang kamatuoran ug ang kinabuhi." (Ju 14:6) Kini tinuod dili lamang sa tagna sa wala pa ang yutan-ong ministeryo ni Jesus kondili sa tagna usab human niana.—Buh 2:16-36.

Sa mismong panahon nga ang rebelyon nahitabo sa Eden, si Jehova nga Diyos misugod niining "pagpamatuod bahin kang Jesus" pinaagi sa iyang tagna mahitungod sa "binhi" nga sa ulahi 'magadugmok sa ulo sa halas,' ang Kaaway sa Diyos. (Gen 3:15) Ang Abrahamikong pakigsaad nagtagna bahin niana nga Binhi, sa pagpanalangin niini sa tanang kabanayan sa yuta, ug sa kadaogan niini batok sa Kaaway ug sa iyang "binhi." (Gen 22:16-18; itandi ang Gal 3:16.) Gitagna nga ang sinaad nga Binhi, nga tawgong "Shilo" (nagkahulogang "Iya Kini; Siya ang Tag-iya Niini"), moabot gikan sa tribo ni Juda. (Gen 49:10) Pinaagi sa nasod sa Israel, si Jehova nagpadayag sa iyang katuyoan sa pagbaton ug "usa ka gingharian sa mga saserdote ug usa ka balaan nga nasod." (Ex 19:6; itandi ang 1Pe 2: 9, 10.) Ang mga halad nga gilatid sa Balaod nga gihatag ngadto sa Israel naglandong sa halad sa Anak sa Diyos, ug ang pagkasaserdote niini naghulagway sa iyang harianon nga langitnong pagkasaserdote (uban sa luyoluyong mga saserdote) sa panahon sa iyang Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari. (Heb 9:23, 24; 10:1; Pin 5:9, 10; 20:6) Busa ang Balaod nahimong usa ka "magtutudlo nga nagtultol ngadto kang Kristo."—Gal 3:23, 24.

Sa mga hitabo nga nagtimaan sa kasaysayan sa nasod sa Israel, ang apostol miingon: "Karon kining mga butanga nahitabo kanila ingong mga panig-ingnan [o, "alang sa usa ka tipikal nga katuyoan"], ug kini gisulat ingong pasidaan kanato [mga sumusunod ni Kristo Jesus] nga naabtan sa mga katapusan sa mga sistema sa mga butang." (1Co 10:11) Si David, ang labing prominenteng hari sa nasod, nahimong usa ka matagnaong hulad sa Anak sa Diyos, ug ang pakigsaad sa Diyos uban kang David alang sa usa ka walay kataposang gingharian napanunod ni Jesu-Kristo. (Isa 9:6, 7; Eze 34:23, 24; Luc 1:32; Buh 13:32-37; Pin 22:16) Ang nagkalainlaing mga gubat nga gisangka sa matinumanong mga hari (sagad giniyahan ug gidasig sa mga manalagna sa Diyos) pasiunang naghulagway sa gubat nga sangkaon sa Anak sa Diyos batok sa mga kaaway sa iyang Gingharian, ug ang mga kadaogan nga gihatag sa Diyos kanila naghulagway sa kadaogan ni Kristo batok sa tanang puwersa ni Satanas, nga magtaganag kaluwasan sa katawhan sa Diyos.—Sal 110:1-5; Miq 5:2-6; Buh 4:24-28; Pin 16:14, 16; 19:11-21.

Daghan sa mga tagna niining yugtoa naghubit sa paghari sa Dinihogan (Mesiyas, o Kristo) sa Diyos ug sa mga panalangin sa iyang pagmando. Ang ubang Mesiyanikong mga tagna nagpunting sa paglutos sa Alagad sa Diyos ug sa iyang pag-antos. (Itandi ang Isa 11:1-10; 53:1-12; Buh 8: 29-35.) Ingon sa gipahayag ni apostol Pedro, ang karaang mga manalagna nagpadayon sa "pagsusi kon unsang panahona mismo o unsang matanga sa panahon nga ang espiritu diha kanila nagpaila mahitungod kang Kristo [ang Mesiyas] sa dihang kini nagpamatuod nang daan mahitungod sa mga pag-antos ni Kristo ug mahitungod sa mga himaya nga mosunod niini." Gipadayag kini ngadto kanila nga kining mga butanga makabaton ug umaabot nga katumanan saylo pa sa ilang panahon.—1Pe 1:10-12; itandi ang Dan 9:24-27; 12:1-10.

Sanglit si Kristo Jesus mao ang Usa nga kaniya ang tanan niining mga tagnaa matuman, nga nagtimaan niining tanan ingong matuod, masabtan kon sa unsang paagi "ang kamatuoran miabot pinaagi ni Jesu-Kristo." "Kay bisag unsa pa ka daghan ang mga saad sa Diyos, sila nahimong Oo pinaagi kaniya." (Ju 1:17; 2Co 1:20; itandi ang Luc 18:31; 24:25, 26, 44-46.) Si Pedro hustong makasulti bahin kang Jesus nga 'ang tanang manalagna nagpamatuod bahin kaniya.'—Buh 3:20-24; 10:43; itandi ang 28:23.

Katuyoan ug Panahon sa Katumanan. Ang tagna, prediksiyon man, yanong inspiradong instruksiyon, o kaha pagbadlong, naghatag ug kaayohan niadtong unang nakadungog niini ug niadtong tanan sa umaabot nga mga yugto nga magbutang ug pagtuo sa mga saad sa Diyos. Alang sa unang mga nakadawat niini, ang mga tagna nagpasalig kanila nga ang paglabay sa mga tuig o mga siglo wala magpahinabo sa Diyos nga bag-ohon ang iyang katuyoan, nga siya lig-ong nangupot sa mga kondisyon ug mga saad sa iyang pakigsaad. (Itandi ang Sal 77:5-9; Isa 44:21; 49:14-16; Jer 50:5.)

Pananglitan, ang tagna ni Daniel nagtaganag impormasyon nga nahimong usa ka hinungdanong dugtong tali sa pagtapos sa pagsulat sa Hebreohanon o una-Kristohanong Kasulatan ug sa pag-abot sa Mesiyas. Ang mga tagna niini bahin sa mga hitabo sa kalibotan, lakip ang pagtungha ug pagkapukan sa sunodsunod nga mga gahom sa kalibotan, nagpasalig sa mga Hudiyo nga nagkinabuhi sulod sa mga kasiglohan panahon sa pagmando sa Persia, Gresya, ug Roma (ingon man sa mga Kristohanon human niana) nga walay "dili-makita" sa panglantaw sa Diyos, nga ang ilang kaugalingong kapanahonan pasiunang nakita gayod ug nga ang soberanong katuyoan ni Jehova tinong matuman. Kini nagpanalipod kanila batok sa pagbutang ug pagtuo ug paglaom sa maong lumalabay nga mga rehimen sa kalibotan uban sa ilang lumalabay nga gahom sa pagkontrolar ug nagpaarang sa maong mga matinumanon sa pagtultol sa ilang dalan uban ang kaalam.—Itandi ang Dan 8:20-26; 11:1-20.

Ang kamatuoran nga daghang tagna ang nangatuman sa ilang kapanahonan nagkombinsir sa maong tim-os nga mga tawo labot sa gahom sa Diyos sa pagtuman sa iyang katuyoan bisan pa sa tanang pagsupak. Kini maoy pamatuod sa iyang talagsaong pagka-Diyos nga siya, ug siya lamang gayod, ang makatagna sa maong mga hitabo ug makapahinabo niini. (Isa 41:21-26; 46:9-11) Kini nga mga tagna nagpaarang usab kanila nga mas makaila pa sa Diyos, nga mas tin-aw pang makasabot sa iyang kabubut-on ug sa moral nga mga sukdanan nga pinaagi niini siya molihok ug mohukom, aron ilang ikapahiuyon niini ang ilang mga kinabuhi.—Isa 1:18-20; 55:8-11.

Ang ubay-ubayng mga tagna unang nangatuman nganha sa katawhan nga nagkinabuhi sa samang yugto sa panahon, diin daghang tagna ang nagpahayag ug paghukom sa Diyos sa unodnong Israel ug sa naglibot nga mga nasod ug ingon man usab nagtagna sa pagkapukan sa Israel ug Juda ug sa mosunod nga pagkapasig-uli niini. Bisan pa niana kini nga mga tagna wala mawad-i sa ilang bili alang sa ulahing kaliwatan, alang sa Kristohanong kongregasyon, sa unang siglo K.P. o kaha sa atong panahon. Ang apostol nag-ingon: "Kay ang tanang butang nga gisulat kanhi gisulat alang sa pagtudlo kanato, aron nga pinaagi sa atong pag-antos ug pinaagi sa paghupay gikan sa mga Kasulatan kita makabatog paglaom." (Rom 15:4) Sanglit ang Diyos dili mausab maylabot sa iyang moral nga mga sukdanan ug katuyoan (Mal 3:6; Heb 6:17, 18), ang iyang mga pagpakiglabot sa Israel nagpadayag kon sa unsang paagi siya makiglabot sa samang mga situwasyon sa bisan unsang panahon. Sa ingon si Jesus ug ang iyang mga tinun-an gitugotan sa paggamit sa matagnaong mga pahayag nga gipadapat sa nag-unang mga siglo ingong mapadapat usab sa ilang adlaw. (Mat 15:7, 8; Buh 28:25-27) Ang ubang mga tagna dayag nga espesipiko ug linaing naghisgot sa yutan-ong ministeryo ni Jesus ug sa misunod nga mga panghitabo. (Isa 53; Dan 9:24-27) Alang niadtong nagkinabuhi sa panahon nga mitungha ang Mesiyas, ang mga tagna nakatabang kanila sa pag-ila kaniya ug sa pagtino nga tinuod ang iyang buluhaton ug mensahe.—Tan-awa ang MESIYAS.

Human mobiya si Jesus sa yuta, ang Hebreohanong Kasulatan ug ang mga tagna niini nagpalig-on sa mga pagtulon-an ni Jesus pinaagi sa pagtaganag hinungdanong mga impormasyon nga pinaagi niini ang iyang Kristohanong mga sumusunod makalantaw sa mosunod nga mga hitabo, mopahaom niini, ug mokat-on sa kahulogan ug kahinungdanon niini. Kini naghatag ug kalig-on ug puwersa sa ilang pagwali ug pagpanudlo, ug kini naghatag kanilag pagsalig ug kaisog samtang giatubang nila ang pagsupak. (Buh 2:14-36; 3:12-26; 4:7-12, 24-30; 7:48-50; 13:40, 41, 47) Ilang nakaplagan diha sa naunang inspiradong mga pinadayag ang usa ka dakong hugpong sa moral nga instruksiyon aron gamiton sa "pagpanudlo, sa pagpamadlong, sa pagpanul-id sa mga butang, sa pagdisiplina diha sa pagkamatarong." (2Ti 3:16, 17; Rom 9:6-33; 1Co 9:8-10; 10:1-22) Si Pedro, nga kaniya gipamatud-an ang mga tagna pinaagi sa pagkakita sa panan-awon sa pagkausab sa dagway ni Jesus, miingon: "Tungod niana among nabatonan ang matagnaong pulong nga gihimo nga labi pang tino; ug maayo ang inyong ginabuhat sa paghatag ug pagtagad niini samag usa ka lampara nga nagadan-ag sa usa ka dapit nga mangitngit." (2Pe 1:16-19; Mat 16:28–17:9) Busa, ang una-Kristohanong tagna nagpalig-on sa instruksiyon ni Jesus ug mao ang paagi sa Diyos sa paggiya sa Kristohanong kongregasyon sa paghimog hinungdanong mga desisyon, sama niadtong maylabot sa Hentil nga mga magtutuo.—Buh 15:12-21; Rom 15:7-12.

Ang mga tagna nagpasidaan usab, nga nag-agda kon kanus-a gikinahanglan ang dinaliang paglihok. Ang usa ka makapakombinsir nga pananglitan niini mao ang pasidaan ni Jesus sa nagsingabot nga kalaglagan sa Jerusalem ug sa kahimtang nga magpaila sa panahon alang sa iyang mga sumusunod sa pagkalagiw gikan niini ngadto sa usa ka luwas nga dapit. (Luc 19:41-44; 21:7-21) Ang samang matagnaong mga pasidaan mapadapat sa presensiya ni Kristo.—Itandi ang Mat 24:36-42.

Pinaagi sa pagbubo sa balaang espiritu sa panahon sa Pentekostes, ang mga Kristohanon gihatagan sa maong milagrosong mga gasa sama sa pagpanagna ug sa katakos sa pagsulti sa mga pinulongan nga wala nila matun-i. Sa pipila ka ka-

himtang (apan dili sa tanan), tungod sa gasa sa pagpanagna ang uban makahimog mga prediksiyon, sama niadtong gihimo ni Agabo (Buh 11:27, 28; 21:8-11), nga tungod niana ang Kristohanong kongregasyon o ang mga indibiduwal nakapangandam sa pipila ka emerhensiya o mga pagsulay. Ang kanonikal nga mga sulat sa mga apostoles ug sa mga tinun-an naundan usab ug inspiradong mga tagna bahin sa umaabot; kini nagpasidaan sa umaabot nga apostasya, nagbutyag sa pamaagi nga himoon niini, nagpasidaan sa paghukom sa Diyos ug sa umaabot nga paglaglag niini, ug nagpadayag sa doktrinal nga mga kamatuoran nga wala pa masabti sa miagi o nagpalapad ug nagpatin-aw niadtong gipahayag na. (Buh 20:29, 30; 1Co 15:22-28, 51-57; 1Te 4:15-18; 2Te 2:3-12; 1Ti 4:1-3; 2Ti 3:1-13; 4:3, 4; itandi ang Jud 17-21.) Ang basahon sa Pinadayag puno sa matagnaong impormasyon nga tungod niana mapasidan-an ang mga tawo, aron sila makasabot sa "mga ilhanan sa kapanahonan" (Mat 16:3) ug makahimog dinaliang aksiyon.—Pin 1:1-3; 6:1-17; 12:7-17; 13:11-18; 17:1-12; 18:1-8.

Apan sa unang sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Corinto, iyang gipakita nga ang milagrosong mga gasa, lakip ang inspiradong pagpanagna, hapit nang wagtangon. (1Co 13:2, 8-10) Ang ebidensiya nagpakita nga sa dihang namatay ang mga apostoles kini nga mga gasa wala na ipasa ug human niadto nahanaw na diha sa mga Kristohanon, sanglit natuman na ang katuyoan niini. Siyempre, nianang panahona ang kanon sa Bibliya nakompleto na.

Ang mga ilustrasyon o mga sambingay ni Jesus maoy susama sa pipila ka masambingayong mga kapahayagan sa naunang mga manalagna. (Itandi ang Eze 17:1-18; 19:1-14; Mat 7:24-27; 21:33-44.) Halos ang tanan niini adunay katumanan sa maong panahon. Ang pipila sa panguna naglatid ug moral nga mga prinsipyo. (Mat 18:21-35; Luc 18:9-14) Ang uban adunay katumanan hangtod sa presensiya ni Jesus ug sa "kataposan sa sistema sa mga butang."—Mat 13:24-30, 36-43; 25:1-46.

Daghang katumanan. Ang paggamit ni Jesus ug sa iyang mga tinun-an sa tagna nagpakita nga kini mahimong adunay kapin sa usa ka katumanan, sama sa paghisgot ni Pablo sa tagna ni Habacuc, nga sa orihinal natuman sa dihang gilaglag sa Babilonya ang Juda, ug nagpadapat niini sa iyang adlaw. (Hab 1:5, 6; Buh 13:40, 41) Gipakita ni Jesus nga ang tagna ni Daniel bahin sa "dulumtanang butang nga magpahinabog kalaglagan" matuman diha sa kaliwatan nga nagkinabuhi sa maong panahon; apan gilangkit usab sa tagna ni Daniel ang "dulumtanang butang" nga magpahinabog kalaglagan o pagkaawaaw sa "panahon sa kataposan." (Dan 9:27; 11:31-35; Mat 24:15, 16) Ang ebidensiya sa Bibliya nagpakita nga sa dihang si Miguel "mobarog," kini nagpasabot nga si Jesu-Kristo molihok ingong hari alang sa mga alagad ni Jehova. (Dan 12:1; tan-awa ang MIGUEL Num. 1.) Ang kaugalingong tagna ni Jesus bahin sa kataposan sa sistema sa mga butang sa susama naglakip sa paghisgot sa iyang pag-abot aron sa pagmando sa Gingharian, nga wala mahitabo sa unang siglo K.P. (Mat 24:29, 30; Luc 21:25-32) Kini nagpaila sa duha ka katumanan. Busa, sa paghisgot maylabot sa tagna nga may duha ka katumanan, ang *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (1894, Tomo VIII, p. 635) nagkomento: "Kini nga panglantaw sa katumanan sa tagna daw kinahanglanon alang sa pagpatin-aw sa prediksiyon sa atong Ginoo didto sa Bukid, nga parehong nalangkit sa pagkapukan sa Jerusalem ug sa kataposan sa Kristohanong kahikayan."

Mga Matang sa Tagna. Dugang pa sa direktang mga pahayag nga gipamulong pinaagi sa iyang mga manalagna (tingali inubanan sa simbolikong mga buhat [1Ha 11:29-31] o sa masambingayong paagi), si Jehova migamit ug laing mga matang. Siya migamit ug *mga tawo* nga naghulagway sa Mesiyas, si Kristo Jesus. Gawas kang David, nga nahisgotan na, kini naglakip sa saserdote-hari nga si Melquisedek (Heb 7:15-17), sa manalagnang si Moises (Buh 3:20-22), ug sa uban pa. Maylabot niini nga mga tawo, angayng matikdan nga ang indibiduwal dili isipon ingong matagnaon sa matag aspekto. Busa ang tulo ka adlaw ni Jonas sa tiyan sa dakong isda naghulagway sa panahon nga si Jesus didto sa Sheol; apan ang pagpanuko ni Jonas sa pagdawat sa iyang asaynment ug sa ubang aspekto wala maghulagway sa dalan sa Anak sa Diyos. Si Jesus naghisgot sa iyang kaugalingon ingong "usa nga labaw pa kay kang Solomon," tungod kay ang kaalam ni Jesus ug ang kalinaw sa iyang pagmando sa Gingharian maoy susama nianang kang Solomon apan mas labaw pa niana. Apan, si Jesus wala mahimong malinapason sa espirituwal sama sa gibuhat ni Solomon.—Mat 12:39-42.

Ang *matagnaong mga drama* gigamit usab sa Diyos, diin ang mga detalye gikan sa mga kinabuhi sa mga indibiduwal ug mga nasod girekord ingong sumbanan sa umaabot nga mga panghitabo sa katumanan sa katuyoan ni Jehova. Si Pablo naghisgot sa "usa ka simboliko nga drama" nga naglangkit sa duha ka anak nga lalaki ni Abraham pinaagi kang Sara ug sa ulipong babaye nga si Agar. Iyang gipakita nga ang duha ka babaye "nagkahulogan" ug duha ka relasyon nga may pakigsaad. Sila wala maghulagway mismo sa maong mga pakigsaad. Apan diha sa matagnaong drama ang maong mga babaye katumbas sa simbolikong mga babaye nga nagpatunghag mga anak ilalom sa maong mga pakigsaad. Busa si Agar katumbas sa yutan-ong Jerusalem, nga napakyas sa pagdawat sa Manluluwas

nga gipunting sa pakigsaad sa Balaod ug nangupot sa maong Balaod bisan kini gitapos na sa Diyos; sa ingon ang yutan-ong Jerusalem ug ang mga anak niini naulipon sa Balaod. Sa laing bahin, si Sara, ang babayeng gawasnon, katumbas sa "Jerusalem sa itaas," ang samag-asawa nga langitnong bahin sa organisasyon sa Diyos, nga nagpatunghag mga anak sumala sa gitagna sa Abrahamikong pakigsaad. (Gal 4:21-31; itandi ang Ju 8:31-36.) Ang Lunop sa adlaw ni Noe ug ang mga kahimtang una pa niini maoy matagnaon sa mga kahimtang sa panahon sa umaabot nga presensiya ni Kristo ug sa sangpotanan niadtong nagsalikway sa dalan sa Diyos.—Mat 24:36-39; itandi ang 1Co 10:1-11.

Ang *mga dapit* gigamit usab nga matagnaon. Ang siyudad sa Jerusalem didto sa Bukid sa Zion usahay gigamit sa paghawas sa usa ka langitnong organisasyon nga mao ang "inahan" sa dinihogan sa espiritu nga mga Kristohanon. (Gal 4:26) Ang "Bag-ong Jerusalem" nagsimbolo sa langitnong "pangasaw-onon" ni Kristo, nga gilangkoban sa mga membro sa hinimayang Kristohanong kongregasyon. (Pin 21:2, 9-14; itandi ang Efe 5:23-27, 32, 33; Pin 14:1-4.) Apan, ang Jerusalem, tungod sa katibuk-ang pagkadili-matinumanon sa mga molupyo niini, mahimong gamiton usab sa paghulagway sa pagkadili-inuyonan. (Gal 4:25; itandi ang Eze 16:1-3, 8-15; tan-awa ang JERUSALEM [Ang Pagkahinungdanon sa Siyudad].) Ang ubang mga dapit nga dayag nga gigamit nga may matagnaong kahulogan mao ang Sodoma, Ehipto, Megido, Babilonya, ug ang Walog sa Hinnom, o Gehenna.—Pin 11:8; 16:16; 18:2; Mat 23:33.

Gigamit ingong *matagnaong sumbanan* ang mga butang ug mga kahikayan maylabot sa tabernakulo. Ang apostol nagpakita nga ang mga kasangkapan, mga buluhaton, ug mga halad niini maoy usa ka sumbanan sa langitnong mga katinuoran, usa ka "hulad ug landong sa mga butang nga langitnon."—Heb 8:5; 9:23, 24.

Ang Pagsuta sa Tagna ug sa Interpretasyon Niini. Tungod sa kalihokan sa mini nga mga manalagna, si Juan nagpasidaan batok sa pagtuo sa matag "inspiradong pahayag," nga sa panguna maoy kinaiyahan sa mga tagna. Hinunoa, iyang giawhag ang mga Kristohanon sa 'pagsulay sa inspiradong mga pahayag aron masuta kon kini nagagikan ba gayod sa Diyos.' (1Ju 4:1) Si Juan naghisgot sa usa ka doktrina ingong usa ka paagi sa pagtino nga naggikan sa Diyos ang inspiradong pahayag, nga mao, nga si Kristo mianhi diha sa unod. Hinuon, dayag nga wala siya mag-ingon nga kini mao ang bugtong basehan apan tataw nga siya naghisgot ug usa ka pananglitan sa butang nga sagad gilantugian, nga kaylap tingaling gihisgotan kaniadto. (1Ju 4:2, 3) Ang usa ka hinungdanong butang mao ang pagkaharmonya sa tagna sa gipadayag nga pulong ug kabubut-on sa Diyos (Deu 13:1-5; 18:20-22), ug kini nga pagkaharmonya dili kay sa usa ka bahin lamang kondili kinahanglang bug-os aron ikaingon nga husto ang tagna o ang interpretasyon sa tagna. (Tan-awa ang MANALAGNA [Pag-ila sa Matuod Gikan sa Mini].) Sa unang-siglong Kristohanong kongregasyon ang pipila gitugahan ug gasa sa "katakos sa pag-ila sa inspiradong mga pulong" (1Co 12:10), nga nagpaposible sa pagtino sa mga tagna. Bisan tuod nahunong usab kining milagrosong katakos, makataronganon nga ihatag gihapon sa Diyos ang hustong pagsabot sa tagna pinaagi sa kongregasyon, ilabina sa gitagnang "panahon sa kataposan," apan dili sa milagrosong paagi, kondili ingong resulta sa ilang makugihong pagsusi ug pagtuon ug pagtandi sa tagna ngadto sa mga kahimtang ug mga butang nga nagakahitabo. —Itandi ang Dan 12:4, 9, 10; Mat 24:15, 16; 1Co 2:12-14; 1Ju 4:6; tan-awa ang HUBAD, INTERPRETASYON.

TAGNOK [Heb., *ken,* plural, *kin·nim′;* Gr., *ko′nops*]. Ang bisan unsang matang sa gagming nga duhay-pako nga insekto, nga daghan niini mosupsop ug dugo. Ang Hebreohanong pulong nga *kinnim′* (o, *kin·nam′*), sa dihang gigamit maylabot sa ikatulong hampak nga midangat sa Ehipto (Ex 8:16-18; Sal 105:31), gihubad sa lainlaing paagi ingong "mga tagnok" (*NW, Ro, RS*), "mga lamok" (*AT*), ug "kuto" (*KJ*); ang "mga langaw sa balas" ug "mga pulgas" gigamit ingong kapuli nga mga hubad.—*AS* (*ftn* sa Ex 8:16).

Sa Isaias 51:6 ang Hebreohanong termino nga *ken* gihubad nga "tagnok" (*NW*) ug "mga tagnok" (*RS; ftn* sa *AS*). Ang *ken* dinhi dayag nga mao ang singular nga porma sa *kin·nim′* (o, *kin·nam′*) ug dili ang laing Hebreohanong pulong nga may samang porma nga nagkahulogang "ang hustong paagi, nining paagiha, busa"; ang pulong nga gisundan niini diha sa teksto, ang *kemoh′,* nagkahulogan mismo nga "sama" o "sa samang paagi."

Wala nay uban pang paghisgot sa tagnok diha sa Kasulatan gawas nianang makaplagan diha sa pagsaway ni Jesus sa mga eskriba ug mga Pariseo tungod sa ilang pagsala sa tagnok apan nagtulon sa kamelyo. Ang Hudiyong relihiyosong mga pangulo estrikto sa pagsunod sa gagmayng mga butang, nga gani nagsala sa ilang mga ilimnon aron dili makatulon ug tagnok ug mahugawan sa seremonyal nga paagi. (Lev 11:21-24) Apan, ang ilang pagbalewala sa mas bug-at nga mga butang sa Balaod ikatandi sa pagtulon ug usa ka kamelyo, nga usa usab ka mahugaw nga hayop sumala sa Balaod. —Lev 11:4; Mat 23:23, 24.

TAGOANGKAN. Usa ka sangkap sa babaye diin ang bata ginapakaon ug motubo una pa ipanganak. Si Jehova mao ang Maglalalang sa tagoangkan (Gen 2:22), ug siya mao ang Usa nga makahimo niini nga mabungahon (Gen 29:31; 30:22; 49:25) o dili mabungahon. (Gen 20:18) Ang tagoangkan ni Sara 'patay' na, o dili na makapanganak, sa dihang gipasig-uli ni Jehova ang katakos sa pagpanganak nganha kaniya. (Rom 4:19; Gen 18:11, 12; 21:1-3) Gipunting sa Bibliya nga si Jehova mao ang anam-anam nga naghulma sa binhi sulod sa tagoangkan, nga nagpakita nga ang disenyo sa tawo sulod sa tagoangkan maoy sumala sa sumbanan sa Diyos ug dili pinaagig sulagma o ebolusyon. (Job 31:15; itandi ang Job 10:8; Sal 139:13-16; Isa 45:9.) Ang tagoangkan espesipikong gilalang alang sa pagsanay sa rasa, ug ang "pinugngan nga tagoangkan" gitala ingong usa sa upat ka butang nga wala moingon: "Igo na!"—Pr 30:15, 16.

Sanglit ang tagoangkan nahimutang sa bahin sa lawas nga nailhan ingong tiyan, ang Hebreohanong pulong alang sa "tiyan" sagad gigamit nga pangunang nagtumong sa tagoangkan, sama sa Genesis 25:23; Deuteronomio 7:13; Salmo 127:3.—Tan-awa ang TIYAN.

Ang Diyos, ingong Tigdisenyo sa tagoangkan, tukmang makakita usab kon unsay naporma sa sulod niini. Siya makabasa sa mga kinaiya nga gihulma diha sa wala pa matawo nga bata ug makatino kon unsay buot Niyang himoon alang sa maong indibiduwal, kon kini buot Niya.—Jer 1:5; Luc 1:15; itandi ang Rom 9:10-13.

Si Jehova nagsugo sa Israel: "Balaana kanako ang matag panganay nga lalaki nga nagabukas sa matag tagoangkan taliwala sa mga anak sa Israel, taliwala sa mga tawo ug sa mga mananap. Kini akoa." (Ex 13:2) Sa mga tawong gipanganak, kini may kalabotan sa unang anak nga lalaki sa *amahan.* —Tan-awa ang PANGANAY.

Gipatin-aw ni Jesus nga ang iyang inahan nga si Maria dili angayng pasidunggan nga labaw sa uban nga nag-alagad sa Diyos. Sa usa ka higayon samtang siya nanudlo, may usa ka babaye nga misinggit: "Malipayon ang tagoangkan nga nagsabak kanimo ug ang mga suso nga imong gisusohan!" Si Jesus mitubag: "Dili, hinuon, Malipayon kadtong nagapatalinghog sa pulong sa Diyos ug nagasunod niini!" (Luc 11:27, 28) Sa ulahi, sa dihang gidala si Jesus aron papas-anon sa estaka sa pagsakit, siya nagtagna mahitungod sa umaabot nga pagkalaglag sa Jerusalem, ug giingnan ang mga babayeng nanghilak tungod kaniya nga ang mga adlaw moabot diin ang katawhan moingon: "Malipayon ang mga babayeng apuli, ug ang mga tagoangkan nga wala manganak." (Luc 23:27-29) Kini natuman niadtong 70 K.P. sa dihang kapin sa usa ka milyong Hudiyo, lakip ang mga kabataan, ang nangamatay ug libolibo ang gidalang binihag, aron ibaligya ingong ulipon.

Ang Hudiyong magmamando ug Pariseo nga si Nicodemo, sa pagkadungog sa gipamulong ni Jesus nga "Gawas kon ang usa ipanganak pag-usab, dili siya makakita sa gingharian sa Diyos," nangutana: "Sa unsang paagi . . . ? Siya dili makasulod sa tagoangkan sa iyang inahan sa ikaduhang higayon ug ipanganak, dili ba?" Dayon gipatin-aw ni Jesus nga kining bag-o nga pagkatawo mahitabo dili pinaagi sa tawhanong tagoangkan kondili pinaagi "sa tubig ug sa espiritu."—Ju 3:1-8.

Mahulagwayong Paggamit. Ang "tagoangkan" usahay gigamit sa pagtumong sa tinubdan sa usa ka butang. Sa paghisgot bahin sa mga buhat sa paglalang labot sa yuta, si Jehova naghisgot bahin sa dagat ingong misugwak "gikan sa tagoangkan." (Job 38:8) Si Jehova miingon sa Ginoo ni David nga sa adlaw sa iyang puwersa militar kini siya adunay andam nga mga boluntaryo 'sama sa mga yamog' gikan sa "tagoangkan sa kaadlawon" (diin naggikan ang yamog sa kabuntagon).—Sal 110:1-3.

TAGOK SA BEDELIO [Heb., *bedho'lach*]. Usa ka humot nga salongon nga tagok nga kaamgid ug dagway sa mira ug usahay gigamit aron isambog sa mira. (Tan-awa usab ang MIRA.) Kini makuha gikan sa usa ka kahoy (*Commiphora africana*) nga makaplagan sa AK sa Aprika ug Arabia ug usab gikan sa susamang matang sa kahoy sa AK sa India. Kini maoy usa ka matang sa gagmayng mga kahoy o kahoykahoy nga sapnot, tunokon ug diyutay rag mga dahon, nga mabuhi diha sa mainit nga mga dapit. Sa dihang hiwaan ang panit niini, ang usa ka humot, salongon nga duga o tagok mogawas. Human patuloon ang tagok gikan sa kahoy kini dayon mogahi, mahimong samag-talo ug sihag, ug susamag dagway sa perlas.

Sa paghubit sa yuta sa Havila nga gilibotan sa suba sa Pison (usa sa upat ka suba nga misanga gikan sa suba nga migula sa Eden), gihisgotan ang bililhong mga manggad niini: ang bulawan, tagok sa bedelio, ug batong *onyx.* (Gen 2:11, 12) Sa Numeros 11:7 ang mana nga gipanguha sa mga Israelinhon panahon sa pagpanaw sa kamingawan giingon nga susamag dagway sa "tagok sa bedelio." Una pa niana, ang mana gipakasama sa "nanibuok nga tun-og diha sa yuta." (Ex 16:14) Kini maingoningon sa pution nga bulok sa tagok sa bedelio. Si Josephus, sa pagbatbat bahin sa tagana nga mana, naghisgot sa bedelio ingong usa ka "yerbang paalimyon."—*Jewish Antiquities,* III, 28 (i, 6).

TAHAN, TAHANHON [Kang (Iya ni) Tahan]. Si Tahan mao ang nagpundar sa usa ka tribonhong banay nga Epraimnon, ang mga Tahanhon. (Num

26:35) Dili tino kon siya mao ra ba ang Tahan nga gihisgotan sa 1 Cronicas 7:25.

TAHAS [Panit sa Poka]. Usa ka anak nga lalaki sa igsoong lalaki ni Abraham nga si Nahor pinaagi sa iyang puyopuyo nga si Reuma.—Gen 22:23, 24.

TAHAT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mas ubos; ilalom"].

1. Usa ka kaliwat ni Epraim pinaagi kang Sutela.—1Cr 7:20.

2. Lain pa nga Epraimnon, kabanay sa Num. 1.—1Cr 7:20.

3. Usa ka Kohatnong Levihanon; katigulangan ni Samuel ug Heman.—1Cr 6:22, 24, 33, 37, 38.

4. Usa ka kamingawan nga gikampohan sa Israel; ang nahimutangan niini wala mahibaloi.—Num 33:26, 27.

TAHOP. Ang nipis nga panit o tipaka sa mga lugas sama sa sebada ug trigo. Bisan tuod ang mga paghisgot sa Bibliya bahin sa tahop maoy mahulagwayon, kini nagpadayag sa naandang mga paagi sa paggiok nga komon sa karaang kapanahonan. Human sa pag-ani, kining dili-makaon nga panit nga nagputos sa bililhong lugas wala nay pulos, ug busa maoy usa ka haom nga simbolo sa usa ka butang nga gaan, walay bili, ug dili tilinguhaon, usa ka butang nga angayng ilain gikan sa maayo ug igasalibay.

Una, pinaagi sa paggiok ang tahop matangtang gikan sa lugas. Dayon pinaagig pagpalid, ang gaan nga tahop mapadpad sa hangin sama sa abog. (Tan-awa ang PAGPALID.) Kini haom nga nag-ilustrar kon sa unsang paagi si Jehova nga Diyos nagkuha sa mga apostata gikan sa iyang katawhan ug usab nagpapha sa daotang mga tawo ug sa kaawayng mga nasod. (Job 21:18; Sal 1:4; 35:5; Isa 17:13; 29:5; 41:15; Os 13:3) Ang Gingharian sa Diyos magdugmok sa mga kaaway hangtod sa pagkapolbos nga tungod niana sila dali ra kaayong ipadpad sama sa tahop.—Dan 2:35.

Ang walay-bili nga tahop kasagarang tigomon ug sunogon aron kini dili na mapadpad ug balik ug masagol sa gipundok nga lugas. Sa susama, si Juan nga Tigbawtismo nagtagna sa nagsingabot nga kalayonhong kalaglagan sa daotan nga bakakong mga relihiyonista—ang Tiggiok, si Jesu-Kristo, magtigom sa trigo, "apan ang tahop iyang sunogon sa kalayo nga dili mapalong."—Mat 3:7-12; Luc 3:17; tan-awa ang PAGGIOK.

TAHREA. Usa ka "anak nga lalaki" ni Miqueas ug kaliwat ni Haring Saul. (1Cr 9:39-41) Gitawag siya nga "Tarea" sa 1 Cronicas 8:35.

TAKEMONHON. Ang pagtawag kang Josebbasebet nga usa sa mga tawong gamhanan ni David. (2Sa 23:8) Giespeling kini nga Hakmonhon sa 1 Cronicas 11:11, nga nagpakitang usa siya ka kaliwat ni Hakmoni.

TAKNA, ORAS. Ang Gregong pulong nga *ho'ra* (takna o oras) gigamit sa Kristohanon Gregong Kasulatan sa pagtumong sa usa ka mubong yugto sa panahon; usa ka piho, tinong panahon; o usa ka bahin sa adlaw. Walay pulong alang sa "oras" ang makaplagan diha sa Hebreohanong Kasulatan. Ang karaang mga Israelinhon lagmit nagbahin sa adlaw ngadto sa upat ka bahin. (Neh 9:3) Inay nga maghisgot ug tinong mga oras, ang Hebreohanong Kasulatan migamit sa mga ekspresyong "buntag," "udto," "udtong tutok," ug 'kilumkilom' o 'kagabhion' ingong mga ilhanan sa panahon alang sa mga panghitabo. (Gen 24:11; 43:16; Deu 28:29; 1Ha 18:26) Dugang pa, tingali ang mas tino nga takdang mga panahon mao ang "inigsidlak sa adlaw" (Huk 9:33), "mahuyohoy nga bahin sa adlaw" (Gen 3:8), "sa kainit sa adlaw" (Gen 18:1; 1Sa 11:11), ug "sa pagsalop sa adlaw" (Jos 10:27; Lev 22:7). Ang halad sa Paskuwa pagaihawon "taliwala sa duha ka gabii," nga mopatim-awng nagkahulogan sa pagkilumkilom ug sa dili pa ang bug-os nga kagabhion. (Ex 12:6) Kini nga panglantaw gipaluyohan sa pipila ka eskolar, ingon man sa Karaite nga mga Hudiyo ug sa mga Samarianhon, bisan tuod giisip kini sa mga Pariseo ug sa mga Rabbinista nga mao ang panahon tali sa pagsugod sa pagtunod sa adlaw ug sa aktuwal nga pagsalop sa adlaw.

Ang Diyos nagsugo nga ang mga halad-nga-sinunog itanyag diha sa halaran "sa buntag" ug "taliwala sa duha ka gabii." Duyog sa matag usa niini, itanyag ang halad-nga-lugas. (Ex 29:38-42) Busa mopatim-aw nga ang mga ekspresyon sama "sa panahon sa pagtanyag sa mga halad-nga-lugas," diin ang konteksto magpaila sa kabuntagon o kaha sa kagabhion (sama sa 1Ha 18:29, 36), ug "sa takna sa paghalad sa gasa sa kagabhion" (Dan 9:21) nagtumong sa usa ka tino ug espesipiko nga panahon.

Ang kagabhion gibahin ngadto sa tulo ka yugto nga gitawag ug mga pagbantay. Gihisgotan ang "mga pagbantay sa gabii" (Sal 63:6), "tungang gabii nga pagbantay" (Huk 7:19), ug ang "pagbantay sa kabuntagon" (Ex 14:24; 1Sa 11:11).

Ang 24-Oras nga Adlaw. Giingon nga ang Ehipto mao ang nagbahin sa adlaw ngadto sa 24 ka oras, 12 ka oras sa adlaw, 12 ka oras sa gabii. Kining mga orasa dili kanunay nga parehog gitas-on sa matag adlaw, tungod sa kausaban sa mga panahon, nga naghimo sa mga oras sa adlaw nga mas

taas ug ang mga oras sa gabii nga mas mubo sa panahon sa ting-init (gawas diha sa ekwetor). Ang atong modernong-adlaw nga pagbahin sa adlaw ngadto sa 24 oras nga 60 minutos ang matag oras maoy kombinasyon sa Ehiptohanong pagkuwenta ug sa Babilonyanhong matematika, usa ka *sexagesimal* nga sistema (gipasukad sa numerong 60). Ang batasan sa pag-ihap sa adlaw gikan sa tungang gabii hangtod sa tungang gabii, nga sa ingon nagwala sa kalainan sa gitas-on sa mga oras, maoy ulahi nga kaugmaran, tingali naggikan sa mga Romano.

Sa Unang Siglo. Sa unang siglo K.P., ang mga Hudiyo nag-ihap sa adlaw ingong 12 ka oras, nga magsugod sa pagsubang sa adlaw. "Dili ba may napulog-duha ka takna [o, oras] ang adlaw?" miingon si Jesus. (Ju 11:9) Siyempre, kini magpatunghag kalainan sa gitas-on sa mga oras gikan sa usa ka adlaw ngadto sa sunod nga adlaw, depende sa mga yugto sa panahon; ang mga panahon lamang nga pareho ang gitas-on sa mga oras sama sa atong mga oras maoy sa panahon sa mga *equinox.* Dayag nga kining gamayng kalainan, nga dili ra kaayo dako didto sa Palestina, wala makamugna ug dakong kahasol. Ang pagsugod sa adlaw maoy katumbas sa mga alas 6:00 s.b., sa atong panahon. Diha sa sambingay bahin sa mga mamumuo sa parasan, si Jesus naghisgot sa ika-3 nga takna, ika-6, ika-9, ika-11, ug, usa ka oras sa ulahi, sa "pagkilumkilom" (nga mao ang ika-12). Kini nga mga panahon maoy katumbas sa atong alas 8:00 hangtod sa alas 9:00 s.b., alas 11:00 s.b. hangtod sa kaudtohon, alas 2:00 hangtod sa alas 3:00 s.h., alas 4:00 hangtod sa alas 5:00 s.h., ug alas 5:00 s.h. hangtod sa alas 6:00 s.g. (Mat 20:3, 5, 6, 8, 12; Buh 3:1; 10:9) Ang tungang gabii ug ang "tingtugaok sa manok" maoy mga ilhanan sa panahon nga gigamit usab sa Kristohanon Gregong Kasulatan. (Mar 13:35; Luc 11:5; Buh 20:7; 27:27; tan-awa ang PAGTUKTUGAOK SA MANOK.) Ubos sa pagmando sa Roma ang mga Hudiyo mopatim-awng misunod sa Romanhong pagbahin sa gabii ngadto sa upat ka pagbantay inay sa kanhing tulo.—Luc 12:38; Mat 14:25; Mar 6:48.

Daw Usa ka Panagsumpaki. Gipunting sa pipila ang daw usa ka panagsumpaki tali sa gihisgotan sa Marcos 15:25, nga nag-ingon nga si Jesus gilansang sa 'ikatulo nga takna,' ug nianang sa Juan 19:14, nga nagpakitang sa "mga ikaunom nga takna" ang kataposang husay ni Jesus sa atubangan ni Pilato talitapos pa. Nabasa ni Juan ang asoy ni Marcos, ug puwedeng sublion niya sa pag-asoy ang takna nga giingon ni Marcos. Busa si Juan aduna gayoy katarongan kon nganong lahi ang iyang gihisgotan nga takna gikan nianang kang Marcos.

Nganong daw nagkasumpaki? Gitanyag ang nagkalainlaing mga opinyon. Walay usa niini ang nakahatag ug tubag sa tanang pagtutol. Kita walay igong impormasyon nga tinong makapatin-aw sa hinungdan niini nga kalainan tali sa duha ka asoy. Lagmit nga ang paghisgot ni Marcos o ni Juan sa takna maoy dugang impormasyon, dili sumala sa kronolohikanhong pagkahan-ay. Bisan unsa man ang kahimtang, usa ka butang ang tino: Ang duha ka magsusulat gigiyahan sa balaang espiritu.

Ang sinoptiko o unang tulo ka Ebanghelyo tinawng nagpaila nga sa ikaunom nga takna, o alas 12 sa kaudtohon, si Jesus taudtaod nang nagbitay sa estaka kay ang mga sundalo nakaripa na sa iyang mga besti ug ang pangulong mga saserdote, mga eskriba, mga sundalo, ug ubang mga lumalabay nakabiaybiay na kaniya. Gipakita usab nila nga sa mga alas 3:00 s.h. si Jesus nabugtoan sa gininhawa. (Mat 27:38-45; Mar 15:24-33; Luc 23:32-44) Ang labing hinungdanong butang nga angayng hinumdoman mao nga si Jesus namatay alang sa atong mga sala sa Nisan 14, 33 K.P.—Mat 27:46-50; Mar 15:34-37; Luc 23:44-46.

Ubang mga Paggamit. Ang pulong nga *ho'ra* sagad nga gigamit sa Kristohanon Gregong Kasulatan aron ipasabot nga "dihadiha" o "gilayon" o sulod sa mubo kaayong panahon. Ang babaye nga mihikap sa sidsid sa panggawas nga besti ni Jesus naayo "sukad niadtong taknaa." (Mat 9:22) Ang "takna" mahimong magtumong sa usa ka linain o halandomong bahin sa panahon nga wala ibutyag sa tino o sa pagsugod sa maong panahon. Pananglitan, si Jesus miingon: "Mahitungod nianang adlawa ug taknaa walay nahibalo" (Mat 24:36), "Ang takna nagsingabot sa dihang ang matag usa nga mopatay kaninyo maghunahuna nga siya nakahimo ug sagradong pag-alagad sa Diyos" (Ju 16:2), ug, "Ang takna nagsingabot sa dihang dili na ako mosulti pinaagig mga pagtandi" (Ju 16:25).

Lain pa, ang "takna" mahimong magtumong sa usa ka katibuk-ang panahon sa adlaw, sama sa dihang ang mga tinun-an miingon kang Jesus maylabot sa panon sa katawhan nga misunod kaniya ngadto sa usa ka mingaw nga dapit: "Mingaw ang dapit ug ang takna pasado na kaayo; palakta ang mga panon sa katawhan."—Mat 14:15; Mar 6:35.

Mahulagwayon o Simboliko nga Paggamit. Sa simboliko o sa mahulagwayon nga paggamit, ang "takna" nagkahulogang usa ka mubo lamang nga yugto sa panahon. Gisultihan ni Jesus ang panon sa katawhan kinsa nakigbatok kaniya: "Kini mao ang inyong takna ug ang awtoridad sa kangitngit." (Luc 22:53) Ang napulo ka sungay sa sanag-pulang bulok nga mapintas nga mananap gikaingon nga naghawas sa napulo ka hari kinsa managpakadawat ug awtoridad ingong mga hari sulod sa "usa ka takna" uban sa mapintas nga mananap. (Pin 17:12) Mahitungod sa Dakong

Babilonya, kini ang giingon: “Sa usa lamang ka takna nahiabot ang paghukom batok kanimo!” (Pin 18:10) Nahiuyon sa mga pulong ni Jesus sa Mateo 13:25, 38 labot sa trigo ug sa mga bunglayon, sa mga pasidaan ni Pablo diha sa Buhat 20:29 ug sa 2 Tesalonica 2:3, 7 bahin sa nagsingabot nga apostasya, ug sa mga pulong ni Pedro diha sa 2 Pedro 2:1-3, ang kataposang buhing apostol nga si Juan tukmang nakaingon: “Mga anak, mao na kini ang kataposang takna, ug, ingon sa inyong nadungog nga ang antikristo moabot, bisan gani karon adunay daghang mitungha nga mga antikristo; nga tungod niini kita nahibalo nga mao na kini ang kataposang takna.” Sa pagkatinuod, kadto maoy usa ka mubo kaayong panahon, “ang kataposang takna,” ang kataposang bahin sa apostolikanhong yugto, nga human niini ang apostasya bug-os nga motungha.—1Ju 2:18.

Sama sa narekord sa Pinadayag 8:1-4, nakita ni apostol Juan, sa panahon sa usa ka kahilom didto sa langit sulod sa “mga tunga sa oras,” ang usa ka manulonda nga may insenso nga iyang gihalad uban sa mga pag-ampo sa tanang balaan. Kini nagpahinumdom sa ginahimo didto sa templo sa Jerusalem “sa takna sa paghalad sa insenso.” (Luc 1:10) Si Alfred Edersheim, diha sa *The Temple* (1874, p. 138), nagpresentar sa tradisyonal nga Hudiyohanong asoy niini nga “takna”: “Sa hinayhinay ang saserdote nga maghalad sa insenso ug ang iyang mga katabang mosaka sa mga ang-ang paingon sa Balaang Dapit . . . Sunod, usa sa mga katabang matinahorong magbutang sa mga uling diha sa bulawang halaran; ang lain magpahimutang sa insenso; ug dayon ang nagadumalang pangulo nga saserdote biyaan nga mag-inusara didto sa Balaang Dapit, aron hulaton ang senyas sa pangulo una pa sunogon ang insenso. . . . Sa dihang ihatag na sa pangulo ang sugo, nga maoy ilhanan nga ‘ang panahon sa paghalad sa insenso himoon na,’ ‘ang tibuok panon sa katawhan sa gawas’ mopahawa gikan sa sulod nga sawang, ug mohapa atubangan sa Ginoo, nga binukhad ang ilang mga kamot diha sa hilom nga pag-ampo. Mao kini ang labing solemneng yugto nga ang kahilom maghari sa panon sa mga magsisimba diha sa tibuok dapit sa dagkong mga tinukod sa Templo, samtang didto mismo sa sulod sa sangtuwaryo ang saserdote magbutang sa insenso diha sa bulawang halaran, ug ang panganod sa ‘kahumot’ mosaka atubangan sa Ginoo.”

TAKOS. Tan-awa ang TIMBANG UG SUKOD.

TALAAN SA KAGIKAN. Usa ka asoy bahin sa kagikan sa mga katigulangan o mga paryente sa tawhanong banay. Si Jehova nga Diyos mao ang dakong Tigtala sa mga kagikan o Tigtipig sa mga rekord sa paglalang, mga sinugdanan, pagkatawo, ug sa mga kaliwat. Siya mao ang “Amahan, nga kaniya utang sa tanang kabanayan sa langit ug sa yuta ang ngalan niini.” (Efe 3:14, 15) Ang iyang Pulong, ang Bibliya, naundan sa tukmang rekord sa mga talaan sa kagikan nga mahinungdanon sa iyang katuyoan.

Kinaiyanhong tinguha sa tawo nga sayron ang iyang kagikan ug tipigan ang ngalan sa iyang banay. Daghang nasod sa kanhing mga panahon nagtipig ug detalyadong mga talaan sa kagikan, ilabina ang mga linya sa kagikan sa ilang mga saserdote ug mga hari. Ang mga Ehiptohanon nagtipig ug ingon niini nga mga talaan, sama sa mga Arabo. Adunay nakaplagang mga papan nga sinulatag *cuneiform* nga naundan sa mga talaan sa kagikan sa mga hari sa Babilonya ug Asirya. Ang mas bagong mga pananglitan mao ang mga talaan sa kagikan sa mga Grego, Celt, Saxon, ug sa mga Romano.

Ang Hebreohanong berbo alang sa pagrehistro sa pursosong kaliwat maoy *ya·chas′,* nga gihubad nga ‘natala sumala sa kagikan’ (1Cr 5:17); ang kaamgid nga nombre maoy *ya′chas,* nga gihubad nga “talaan sa kagikan.” (Neh 7:5) Ang Gregong termino nga *ge·ne·a·lo·gi′a* nga makita diha sa 1 Timoteo 1:4 ug Tito 3:9 nagtumong sa personal nga “mga talaan sa kagikan.”

Gibuksan sa apostol nga si Mateo ang iyang asoy sa Ebanghelyo pinaagi niini nga pasiuna: “Ang basahon sa kasaysayan [*ge·ne′se·os,* porma sa *ge′ne·sis*] ni Jesu-Kristo, nga anak ni David, nga anak ni Abraham.” (Mat 1:1) Ang Gregong pulong nga *ge′ne·sis* sa literal nagkahulogang “linya sa kaliwat; kagikan.” Kining Grego nga termino gigamit sa *Septuagint* sa paghubad sa Hebreohanong *toh·le·dhohth′,* nga may susamang pangunang kahulogan, ug dayag nga nagpasabot sa “kasaysayan” diha sa daghang higayon diin kini makaplagan sa basahon sa Genesis.—Itandi ang Gen 2:4, *ftn* sa *Rbi8.*

Siyempre, dili lang kay talaan sa kagikan ni Kristo ang giasoy ni Mateo. Siya dugang nga nag-asoy sa kasaysayan sa pagkatawo, ministeryo, kamatayon, ug pagkabanhaw ni Jesus. Kini nga paagi sa pag-asoy maoy komon kaniadto, kay ang talaan sa kagikan gihimo usab nga dugokan sa labing unang Grego nga mga kasaysayan. Sa maong karaang mga panahon ang usa ka kasaysayan nakasentro sa mga tawong gitala o gipaila diha sa talaan sa kagikan niini. Busa ang talaan sa kagikan maoy usa ka hinungdanong bahin sa kasaysayan, nga sa daghang higayon nagsilbing introduksiyon niini. —Tan-awa ang 1Cr 1-9.

Sa paghukom didto sa Eden, gisaad sa Diyos ang Binhi sa “babaye” nga maoy modugmok sa ulo sa Halas. (Gen 3:15) Lagmit nga kini ang gigikanan sa ideya nga ang Binhi adunay tawhanong linya sa

kagikan, bisan tuod nga ayha pa human masultihi si Abraham nga pinaagi sa iyang Binhi panalanginan ang tanang kanasoran nga espesipikong gihisgotan nga ang linya sa Binhi magasubay sa yutanong mga kagikan. (Gen 22:17, 18) Tungod niana ang talaan sa banay ni Abraham hinungdanon kaayo. Ang Bibliya mao ang bugtong rekord dili lamang sa kagikan ni Abraham kondili sa tanang nasod usab nga naggikan sa mga anak ni Noe nga si Sem, Ham, ug Japet.—Gen 10:32.

Sumala sa mga komento ni E. J. Hamlin diha sa *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* ang talaan sa kanasoran sa Genesis maoy "talagsaon diha sa karaang mga literatura. . . . Ang hilabihang pagtagad niini sa kasaysayan dili makaplagan sa bisan unsang ubang sagradong literatura sa kalibotan." —Giedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 3, p. 515.

Ang Katuyoan sa mga Talaan sa Kagikan. Gawas pa sa kinaiyanhong hilig sa tawo sa pagtipig ug rekord kon kanus-a natawo ang usa ug kon kinsa ang iyang mga kadugo, ang talaan sa kagikan o kaliwat hinungdanon sa kronolohiya, ilabina sa kinasayohang bahin sa kasaysayan sa tawo. Apan labaw pa niana, tungod sa mga saad, tagna, ug mga pakiglabot sa Diyos, mahinungdanon ang pagbatog rekord sa pipila ka linya sa mga kaliwat.

Human sa Lunop, gipunting sa panalangin ni Noe nga ang mga kaliwat ni Sem pagapaboran sa Diyos. (Gen 9:26, 27) Sa ulahi, gibutyag sa Diyos ngadto kang Abraham nga ang pagatawgon nga iyang "binhi" magagikan kang Isaac. (Gen 17:19; Rom 9:7) Busa, tataw nga aron mailhan kini nga Binhi gikinahanglan ang usa ka maayo kaayong pagkarekord nga talaan sa kagikan. Mao nga sa paglabay sa panahon, ang linya sa mga kaliwat ni Juda, ang tribo nga gisaaran sa pagkapangulo (Gen 49:10), ug ilabina ang banay ni David, ang harianong linya, kinahanglang itala nga detalyado. (2Sa 7:12-16) Itagana niini nga rekord ang talaan sa kagikan sa Mesiyas, ang Binhi, ang linya nga hinungdanon kaayo. —Ju 7:42.

Ang ikaduhang giampingan pag-ayo nga talaan sa kagikan o kaliwat mao ang sa tribo ni Levi, diin gihatagan ug linaing pagtagad ang saserdotehanong banay ni Aaron.—Ex 28:1-3; Num 3:5-10.

Dugang pa, ubos sa Balaod, ang mga talaan sa kagikan hinungdanon aron matino ang relasyon sa matag tribo alang sa pagbahin sa yuta ug aron mapiho ang relasyon sa matag banay alang sa tagsatagsa ka panulondon nga yuta. Nagsilbi kining hinungdanong basehanan sa pag-ila sa kinadul-ang paryente ingong *go·'el',* ang usa nga kuwalipikado alang sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki (Deu 25:5, 6), sa paglukat sa iyang paryente (Lev 25:47-49), ug ingong tigpanimalos sa dugo batok sa mamumuno (Num 35:19). Dugang pa, ang pakigsaad sa Balaod nagdili sa kaminyoon tali sa suod nga mga paryente o kadugo, mao nga gikinahanglan ang kasayoran sa mga relasyon sa kagikan.—Lev 18:6-18.

Ang hugot nga pagtamod sa mga Israelinhon sa mga talaan sa kagikan gipakita sa kahimtang nga mitungha human sa pagbalik gikan sa Babilonya, sa dihang ang pipila, nga gituohang saserdotehanon ug kagikan, wala makakaplag sa talaan sa ilang rehistro. Sila gibaoran ni Zorobabel nga dili mokaon sa labing balaan nga mga butang nga gitagana alang sa mga saserdote hangtod nga ilang kapamatud-an sa publiko ang ilang kagikan. (Neh 7:63-65) Lakip sa katawhan nga girehistro mao ang mga Netinim, kay sila, bisan dili Israelinhon, maoy usa ka grupo nga opisyal nga gipinig alang sa pag-alagad sa templo.—Neh 7:46-56.

Maylabot sa kronolohiya, sa kadaghanang kahimtang ang mga talaan sa kagikan wala gayod himoa aron mohatag ug bug-os nga impormasyon. Bisan pa niana, sagad makatabang kini sa kronolohiya kay kini magamit sa pagtino sa pipila ka bahin sa kronolohiya o sa pagdugang ug hinungdanong mga detalye. Dili ikaingon nga ang mga talaan sa kagikan o kaliwat kanunayng maoy basehanan nga matino ang pagdaghan sa populasyon, sanglit sa daghang higayon ang pipila ka dugtong sa kagikan o kaliwat wala ilakip kon kini wala kinahanglana sa usa ka talaan nga gihisgotan. Ug sanglit ang mga talaan sa kagikan kasagarang wala maglakip sa mga ngalan sa mga babaye, ang mga ngalan sa mga asawa ug mga puyopuyo sa usa ka tawo wala itala; sa susama dili tanan sa iyang mga anak nga gikan niini nga mga asawa ang ginganlan; usahay bisan gani ang pipila ka anak sa unang asawa wala ilakip.

Sukad Kang Adan Hangtod sa Lunop. Adunay ebidensiya sa Bibliya nga naglungtad ang mga talaan sa mga relasyon sa banay sukad pa sa paglalang sa tawo. Sa pagkatawo sa anak ni Adan nga si Set, si Eva miingon: "Ang Diyos nagpili ug laing binhi alang kanako puli kang Abel, tungod kay si Cain nagpatay man kaniya." (Gen 4:25) Ang mga hawas sa linya sa kaliwat ni Set naluwas sa Lunop. —Gen 5:3-29, 32; 8:18; 1Pe 3:19, 20.

Sukad sa Lunop Hangtod Kang Abraham. Ang linya sa kaliwat sa anak ni Noe nga si Sem, kinsa nakadawat sa panalangin ni Noe, nagpatungha kang Abram (Abraham), ang "higala ni Jehova." (San 2:23) Kini nga talaan sa kagikan, lakip ang gihisgotan nga talaan sa wala pa ang Lunop, mao ang bugtong magamit sa pagsubay sa kronolohiya sa kasaysayan sa tawo hangtod kang Abraham. Diha sa talaan sa wala pa ang Lunop, ang rekord maoy subay sa linya ni Set, ug sa talaan human sa Lunop, ang rekord maoy subay kang Sem. Kanunayng gihisgotan niini ang panahon sukad sa pagkahimugso

sa usa ka tawo hangtod sa pagkahimugso sa iyang anak. (Gen 11:10-24, 32; 12:4) Wala nay laing detalyadong mga talaan sa kagikan ang naghisgot niini nga makasaysayanhong yugto—nga nagpakitang kini nga mga talaan adunay dobleng katuyoan, sa pagtino sa talaan sa kagikan ug ingon man usab sa kronolohiya. Sa pipila ka kahimtang ang pagtino sa espesipikong mga panghitabo diha sa agos sa panahon mapalampos pinaagi sa paggamit sa impormasyon sa talaan sa kagikan.—Tan-awa ang KRONOLOHIYA (Sukad sa 2370 W.K.P. hangtod sa pakigsaad kang Abraham).

Sukad Kang Abraham Hangtod Kang Kristo. Pinaagi sa pagpangilabot sa Diyos, si Abraham ug Sara nakabaton ug anak, si Isaac, nga pinaagi kaniya ang "binhi" nga gisaad moabot. (Gen 21:1-7; Heb 11:11, 12) Gikan sa anak ni Isaac nga si Jacob (Israel) mitungha ang orihinal nga 12 ka tribo. (Gen 35:22-26; Num 1:20-50) Ang Juda mao ang harianong tribo, apan sa ulahi kini diha na lamang sa banay ni David. Ang mga kaliwat ni Levi mao ang nahimong saserdotehanong tribo, apan ang pagkasaserdote iya lamang sa linya ni Aaron. Aron mapamatud-an ang iyang legal nga katungod sa trono, si Jesu-Kristo nga Hari kinahanglang mailhan nga naggikan sa banay ni David ug sa linya ni Juda. Apan tungod kay ang iyang pagkasaserdote maoy pinaagi sa panumpa sa Diyos, sa paagi nga sama kang Melquisedek, ang pagka-Levihanon ug kaliwat dili na kinahanglan.—Sal 110:1, 4; Heb 7:11-14.

Ubang Iladong mga Talaan sa Kagikan. Dugang pa sa talaan sa kagikan sukad kang Adan hangtod kang Jesu-Kristo ug sa detalyadong mga talaan sa kagikan sa 12 ka anak nga lalaki ni Jacob, aduna pay mga talaan sa kagikan sa mga katawhan nga kadugo sa mga Israelinhon. Kini naglakip sa mga igsoon ni Abraham (Gen 11:27-29; 22:20-24); sa mga anak ni Ismael (Gen 25:13-18); kang Moab ug Ammon, kinsa mga anak sa pag-umangkon ni Abraham nga si Lot (Gen 19:33-38); sa mga anak ni Abraham kang Ketura, nga gikan kanila mitungha ang Midian ug ang ubang mga tribo (Gen 25:1-4); ug sa mga kaliwat ni Esau (Edom) (Gen 36:1-19, 40-43).

Kining mga nasora mahinungdanon tungod kay sila paryente sa Israel nga piniling katawhan sa Diyos. Si Isaac ug Jacob nagkuha ug mga asawa gikan sa banay sa igsoon ni Abraham. (Gen 22:20-23; 24:4, 67; 28:1-4; 29:21-28) Ang Diyos naghatag ug mga teritoryo sa Israel nga ang utlanan kasikbit sa mga nasod sa Moab, Ammon, ug Edom, ug ang Israel gisugo nga dili molapas sa gipanunod nga yuta niini nga katawhan o manghilabot kanila.—Deu 2:4, 5, 9, 19.

Opisyal nga mga Tipiganan sa mga Dokumento. Mopatim-aw nga sa Israel, gawas sa kaugalingong mga rehistro nga gihuptan sa mga banay, gitipigan usab sa nasod ang rekord sa mga talaan sa kagikan. Sa Genesis, kapitulo 46, atong makita ang talaan niadtong natawo sa panimalay ni Jacob hangtod sa pagsulod ni Jacob sa Ehipto ug lagmit hangtod sa iyang kamatayon. Ang usa ka talaan sa kagikan, nga ang kinadak-ang bahin maoy sa mga kaliwat ni Levi ug lagmit gikopya gikan sa mas naunang rehistro, makita sa Exodo 6:14-25. Ang unang pagsenso sa nasod gihimo didto sa kamingawan sa Sinai niadtong 1512 W.K.P., ang ikaduhang tuig sukad sa ilang paggula gikan sa Ehipto, nga nianang panahona giila ang ilang kagikan "labot sa ilang mga banay sa balay sa ilang mga amahan." (Num 1:1, 18; tan-awa usab ang Num 3.) Ang laing bugtong narekord nga pagsenso sa nasod sa Israel nga giawtorisahan sa Diyos sa wala pa ang pagkadestiyero mao ang gihimo mga 39 ka tuig sa ulahi, didto sa Kapatagan sa Moab.—Num 26.

Gawas pa sa mga talaan sa kagikan nga narekord diha sa mga sinulat ni Moises, adunay susamang mga talaan nga girekord sa ubang opisyal nga mga tigtala sa kasaysayan, lakip kang Samuel, kinsa mao ang magsusulat sa Mga Maghuhukom, Ruth, ug bahin sa Unang Samuel; kang Esdras, nga mao ang nagsulat sa Una ug Ikaduhang Cronicas ug sa basahon ni Esdras; ug kang Nehemias, ang magsusulat sa basahon nga nagdala sa iyang ngalan. Gihisgotan usab niini nga mga sinulat ang ubang mga tigtipig sa talaan sa kagikan: si Ido (2Cr 12:15) ug si Zorobabel, kinsa lagmit mao ang nagsugo nga himoon ang pagtala sa kagikan sa nahibalik nga mga Israelinhon. (Esd 2) Panahon sa pagmando sa matarong nga si Haring Jotam, adunay talaan sa kagikan sa mga tribo sa Israel nga nanimuyo sa yuta sa Gilead.—1Cr 5:1-17.

Kini nga mga talaan giampingan pag-ayo hangtod sa pagsugod sa Komong Panahon. Kini gipamatud-an sa kamatuoran nga ang matag banay sa Israel nakahimo sa pagbalik ngadto sa siyudad sa banay sa ilang amahan aron sa pagparehistro agig pagsanong sa mando ni Cesar Agusto sa hapit nang matawo si Jesus. (Luc 2:1-5) Dugang pa, ang amahan ni Juan nga Tigbawtismo nga si Zacarias gipaila nga gikan sa saserdotehanong dibisyon ni Abias ug ang inahan ni Juan nga si Elisabet gipaila nga gikan sa mga anak nga babaye ni Aaron. (Luc 1:5) Si Ana nga manalagna gihisgotan nga gikan sa "tribo ni Aser." (Luc 2:36) Ug, siyempre, ang detalyadong mga talaan sa katigulangan ni Jesus sa Mateo, kapitulo 1, ug sa Lucas, kapitulo 3, nagpatin-aw nga ang maong mga rekord gitipigan diha sa publikong tipiganan sa mga dokumento, nga puwedeng susihon.

Ang historyador nga si Josephus nagpamatuod sa paglungtad sa Hudiyohanong opisyal nga mga rehistro sa talaan sa kagikan sa dihang siya miingon: "Ang akong pamilya maoy hamili, nga ang kagikan niini maoy sukad pa sa akong saserdotehanong mga katigulangan. . . . Gawas pa niana, dili lamang mga saserdote ang akong mga katigulangan, kondili sila sakop sa unang dibisyon sa bayentekuwatro ka dibisyon—usa ka talagsaong kadungganan—ug sakop sa labing prominente nga banay niini." Dayon, human hisgoti nga ang iyang inahan kaliwat ni Asamonaeus, siya mihinapos: "Pinaagi sa maong linya sa kagikan, nga akong gihisgotan sumala sa akong nakaplagan diha sa publikong mga rehistro, mahimo nakong pasagdan lang kadtong motamay sa akong pamilya."—*The Life,* 1, 2, 6 (1).

Dili si Haring Herodes nga Bantogan ang nagdaot sa opisyal nga mga talaan sa kagikan sa mga Hudiyo, sumala sa gipatuo ni Africanus sa sayong bahin sa ikatulong siglo, kondili tataw gayod nga mao ang mga Romano panahon sa paglaglag sa Jerusalem niadtong 70 K.P. (*Against Apion,* ni F. Josephus, I, 30-38 [7]; *The Jewish War,* II, 426-428 [xvii, 6]; VI, 354 [vi, 3]) Sukad nianang panahona ang mga Hudiyo dili na makatino sa ilang kagikan bisan sa duha ka labing hinungdanong mga linya, ang kang David ug Levi.

Pagtino sa mga Relasyon. Sa pagtino sa mga relasyon, sagad nga gikinahanglang susihon ang konteksto o itandi ang susamang mga talaan o mga teksto gikan sa nagkalainlaing bahin sa Bibliya. Pananglitan, ang "anak" o "anak nga lalaki" sa aktuwal mahimong magkahulogan nga usa ka apo o usa ka kaliwat lamang. (Mat 1:1) Lain pa, ang usa ka talaan sa mga ngalan mahimong mopatim-aw nga usa ka talaan sa mga magsoong lalaki, mga anak sa usa ka tawo. Hinunoa, pinaagi sa pagsusi pag-ayo ug pagtandi sa ubang mga teksto, mahimong kini diay maoy talaan sa usa ka linya sa kagikan, nga nagngalan sa pipila ka anak nga lalaki ug usab sa pipila ka apong lalaki o ulahing mga kaliwat. Ang Genesis 46:21 dayag nga nagtala sa mga anak ug mga apo ni Benjamin ingong "mga anak nga lalaki," ingon sa makita pinaagi sa pagtandi niini sa Numeros 26:38-40.

Ang kahimtang nga nahisgotan na makita usab bisan sa mga talaan sa kagikan sa pipila ka pangunang mga banay. Pananglitan, ang 1 Cronicas 6:22-24 nagtala sa napulo ka "mga anak ni Kohat." Apan sa ika-18 nga bersikulo, ug sa Exodo 6:18, atong makita nga upat lamang ka anak nga lalaki ang gihisgotang iya ni Kohat. Ug ang pagsusi sa konteksto nagpakita nga ang talaan sa "mga anak ni Kohat" sa 1 Cronicas 6:22-24 sa pagkatinuod maoy bahin sa usa ka talaan sa kagikan sa *mga banay* sa linya ni Kohat nga adunay mga hawas nga diha nianang tungora aron itudlo ni David sa pipila ka buluhaton sa templo.

Mao man usab, ang "amahan" mahimong magkahulogan nga "apohan" o bisan gani sa usa ka gisundan nga hari. (Dan 5:11, 18) Sa daghang teksto, sama sa Deuteronomio 26:5; 1 Hari 15:11, 24; ug 2 Hari 15:38, ang Hebreohanong pulong nga *'av* (amahan) gigamit usab sa pagtumong sa "katigulangan." Sa susama, ang Hebreohanong pulong nga *'em* (inahan) gigamit usahay alang sa "apohang babaye" ug ang *bath* (anak nga babaye) gigamit alang sa "apong babaye."—1Ha 15:10, 13.

Mga siyudad ug ang plural nga mga ngalan. Sa pipila ka talaan ang usa ka tawo mahimong tawgon nga "amahan" sa usa ka siyudad, ingon sa makita sa 1 Cronicas 2:50-54, diin si Salma, pananglitan, gitawag nga "amahan ni Betlehem" ug si Sobal ingong "amahan ni Kiriat-jearim." Dayag nga ang mga siyudad sa Betlehem ug Kiriat-jearim gitukod niining mga tawhana o gipuy-an sa ilang mga kaliwat. Ang samang talaan dugang nag-ingon: "Ang mga anak nga lalaki ni Salma mao si Betlehem ug ang mga Netopahanon, ang Atrot-bet-joab ug ang katunga sa mga Manahatnon, ang mga Zorihanon." (1Cr 2:54) Dayag nga ang mga Netopahanon, Manahatnon, ug mga Zorihanon dinhi maoy mga banay.

Sa Genesis 10:13, 14, ang mga ngalan sa mga kaliwat ni Mizraim mopatim-aw nga maoy plural. Gituohan nga sila naghawas sa mga ngalan sa mga banay o mga tribo inay nga mga indibiduwal. Apan, angayng hinumdoman nga ang ubang mga ngalan nga *dual form,* sama sa Epraim, Apaim, Diblaim, ug usab ang nahisgotan na nga ngalang Mizraim nga anak ni Ham, ang matag usa nagtumong sa usa ka indibiduwal.—Gen 41:52; 1Cr 2:30, 31; Os 1:3.

Gipamubo nga mga talaan. Sagad gipamubo pag-ayo sa mga magsusulat sa Bibliya ang usa ka talaan sa kagikan, nga dayag nga nagngalan lamang sa mga pangulo sa banay sa mas iladong mga banay, importanteng mga tawo, o mga tawo nga hinungdanon kaayo sa partikular nga kasaysayan nga giasoy. Usahay, mopatim-aw nga ang kaliwat sa usa ka layo na nga katigulangan mao lamang ang buot iasoy sa tigtala sa kasaysayan; busa mahimong iyang sayloan ang daghang ngalan tali niini nga mga kaliwat.

Ang usa ka pananglitan sa maong pagpamubo makita sa kaugalingong talaan sa kagikan ni Esdras. (Esd 7:1-5) Iyang gitala nga siya naggikan kang Aaron nga hataas nga saserdote, apan diha sa usa ka susamang talaan sa 1 Cronicas 6:3-14, ubay-ubayng mga ngalan nga makita sa mga bersikulo 7 hangtod sa 10 ang wala niya ilakip sa Esdras 7:3.

Lagmit gihimo kini ni Esdras aron malikayan ang wala kinahanglana nga pagsubli ug aron mapamubo ang taas nga talaan sa mga ngalan. Apan sa gihapon, ang talaan igo na kaayo aron kapamatud-an nga siya saserdotehanon ug kaliwat. Si Esdras nagingon nga siya maoy "anak nga lalaki" ni Seraias, nga nagkahulogang siya maoy iyang kaliwat, tungod kay siya lagmit apo sa tuhod ni Seraias, o tingali iyang apo sa lapalapa. Si Seraias maoy usa ka hataas nga saserdote ug gipatay ni Nabucodonosor panahon sa pagkadestiyero ngadto sa Babilonya (607 W.K.P.), ug ang iyang anak nga si Jehozadak nadestiyero usab. (2Ha 25:18-21; 1Cr 6:14, 15) Si Josue (Jesua) nga hataas nga saserdote, kinsa mibalik 70 ka tuig sa ulahi uban kang Zorobabel, maoy apo ni Seraias. (Esd 5:2; Hag 1:1) Si Esdras mipanaw ngadto sa Jerusalem 69 ka tuig human niana, usa ka kahimtang nga imposible kon si Esdras pursosong anak ni Seraias ug igsoon ni Jehozadak.

Lain pang butang nga atong makat-onan sa pagtandi sa mga talaan sa kagikan dinhi mao nga si Esdras, bisan tuod kaliwat ni Aaron pinaagi kang Seraias, dayag nga wala maggikan sa *maong* linya sa banay ni Seraias diin ang katungdanan sa hataas nga pagkasaserdote mapanunod, sa ato pa, gikan kang Jehozadak. Ang linya sa hataas nga pagkasaserdote nagsugod kang Seraias dayon kang Josue (Jesua), Joiakim, ug Eliasib, nga ang naulahi mao ang hataas nga saserdote panahon sa pagkagobernador ni Nehemias. Busa, nakab-ot ni Esdras ang iyang tumong sa pagpamubo sa talaan sa kagikan, nga naghatag lamang ug igong mga ngalan aron sa pagpamatuod sa iyang posisyon diha sa linya sa kaliwat ni Aaron.—Neh 3:1; 12:10.

Pipila ka Hinungdan sa mga Kalainan sa mga Talaan. Ang anak nga lalaki nga namatay nga walay anak sagad dili nganlan; sa pipila ka kahimtang ang usa ka tawo mahimong adunay anak nga babaye apan walay anak nga lalaki, ug ang panulondon lagmit gipasa ngadto sa anak nga babaye kinsa, sa kaminyoon, nailalom sa laing pangulo sa banay sa samang tribo. (Num 36:7, 8) Usahay diha sa talaan sa kagikan ang dili kaayo iladong banay matipon ilalom sa laing pangulo sa banay mao nga kanang ubos nga banay wala na itala. Busa ang pagkawalay-anak, pagpasa sa panulondon ngadto sa mga babaye, tingali ang pagsagop, o pagkawalay bulag nga banay sa katigulangan mao ang hinungdan nga may mga ngalan nga wala ilakip sa pipila ka talaan sa kagikan, samtang ang bag-ong mga banay nga naporma mahimong magdugang ug bag-ong mga ngalan diha sa mga talaan. Busa, dayag nga ang mga ngalan sa usa ka ulahing talaan sa kagikan mahimong lahi sa daghang bahin gikan nianang mga natala sa usa ka mas naunang talaan.

Daghang pangulo sa banay lagmit makita diha sa daw usa ka talaan sa mga managsoong lalaki apan sa pagkatinuod kini lagmit naglakip sa mga pagumangkong lalaki, sama sa "pagsagop" ni Jacob sa mga anak ni Jose, diin si Jacob miingon: "Si Epraim ug si Manases maakoa sama kang Ruben ug kang Simeon." (Gen 48:5) Busa, sa ulahi si Epraim ug Manases gilakip uban sa ilang mga uyoan ingong mga pangulo sa tribo.—Num 2:18-21; Jos 17:17.

Gipakita sa Nehemias, kapitulo 10, ang ubay-ubayng mga ngalan nga nagpamatuod pinaagig timbre sa "usa ka kasaligang kontrata" sa pagtuman sa kasugoan sa Diyos. (Neh 9:38) Niini nga mga talaan, ang gihisgotang mga ngalan lagmit nga dili mao kadtong mihimo gayod sa mga kasabotan, apan sila lagmit nagtumong sa mga banay nga nalangkit, nga nagngalan sa pangulong katigulangan. (Itandi ang Esd 10:16.) Lagmit makita kini sa kamatuoran nga daghan sa mga ngalan nga gitala maoy sama sa mga ngalan niadtong mibalik gikan sa Babilonya uban kang Zorobabel mga 80 ka tuig una pa niini. Busa, bisan tuod nga sa pipila ka kahimtang kadtong mga presente mahimong samag ngalan sa pangulong katigulangan, sila lagmit mga hawas lamang sa mga balay sa ilang katigulangan nga gitala ubos sa maong mga ngalan.

Pagsubli sa mga ngalan. Ang pagsubli sa samang ngalan sagad nga gihimo diha sa usa ka talaan sa kagikan. Walay duhaduha nga ang paggamit sa samang ngalan alang sa usa ka ulahing kaliwat maoy usa ka paagi aron sayon ra nianang tawhana ang pagsubay sa linya sa iyang kagikan, bisan tuod usahay adunay mga tawo nga nagbaton sa samang ngalan sa laing mga linya sa banay. Ang pipila sa daghang mga ngalan nga gisubli diha sa mao rang linya sa katigulangan mao ang: Zadok (1Cr 6:8, 12), Azarias (1Cr 6:9, 13, 14), ug Elkana. —1Cr 6:34-36.

Sa daghang kahimtang, magkalahi ang mga ngalan nga makita diha sa susamang mga talaan. Lagmit tungod kini kay ang pipila ka tawo nagbaton ug kapin pa sa usa ka ngalan, sama pananglitan, kang Jacob, kinsa gitawag usab ug "Israel." (Gen 32:28) Dugang pa, mahimong adunay diyutayng kausaban sa espeling sa usa ka ngalan, ngani usahay maghatag ug laing kahulogan sa ngalan. Ang pipila ka pananglitan mao ang: Abram (nagkahulogang "Ang Amahan Maoy Hataas (Binayaw)") ug Abraham (nagkahulogang "Amahan sa Panon (Daghan)"), Sarai (lagmit, "Malalison") ug Sara ("Prinsesa"). Ang katigulangan ni manalagnang Samuel nga si Elihu mopatim-awng gitawag usab ug Eliab ug Eliel.—1Sa 1:1; 1Cr 6:27, 34.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang mga bansagon gigamit usahay, sama kang Simon Ped-

ro, kinsa gitawag ug Cefas, nga naggikan sa Aramaikong katumbas sa Gregong ngalan nga Pedro (Luc 6:14; Ju 1:42); maingon man usab kang Juan Marcos. (Buh 12:12) Ang usa ka ngalan mahimong gingalan sa usa ka tawo tungod sa iyang talagsaong kinaiya. Ang ngalang Simon "nga Kananeyo" (nga gitawag usab "ang masiboton") nagpalahi niini nga apostol gikan kang Simon Pedro. (Mat 10:4; Luc 6:15) Sa pipila ka pananglitan gihimo ang pagpalahi pinaagi sa mga ekspresyong sama sa "Santiago nga anak ni Alfeo," nga nagpalahi kaniya gikan kang Santiago nga anak ni Zebedeo ug igsoon ni apostol Juan. (Mat 10:2, 3) Ang siyudad, distrito, o dapit diin ang usa ka tawo naggikan mahimong idugang, sama kang Jose nga taga-Arimatea ug kang Judas nga Galileanhon. (Mar 15:43; Buh 5:37) Ang Judas Iskariote lagmit nagkahulogang Judas ang "Tawo nga Taga-Keriot." (Mat 10:4) Ang samang mga pamaagi gigamit usab sa Hebreohanong Kasulatan. (Gen 25:20; 1Sa 17:4, 58) Ang ngalan sa igsoon sa usa ka tawo mahimong ilakip aron matino kon kinsa gayod siya. (Ju 1:40) Sa susamang paagi, ang mga babaye nga magkapareho ug ngalan gipaila pinaagi sa pagngalan sa amahan, inahan, igsoong lalaki, igsoong babaye, bana, o anak nga lalaki.—Gen 11:29; 28:9; 36:39; Ju 19:25; Buh 1:14; 12:12.

Sa Hebreohanong Kasulatan ug sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang ngalan sa banay o ang titulo mahimong gamiton, ug matino kon kinsa kining tawhana pinaagi sa iyang kaugalingong ngalan o kaha sa yugto sa panahon ug sa makasaysayanhong mga hitabo nga niana kini nga tawo nalangkit. Pananglitan, ang ngalang Abimelek lagmit usa ka personal nga ngalan o titulo sa tulo ka Filistehanong mga hari, susama sa "Paraon" sa mga Ehiptohanon. (Gen 20:2; 26:26; 40:2; Ex 1:22; 3:10) Busa ang Abimelek o Paraon nga gihisgotan mailhan pinaagi sa panahon ug sa mga sirkumstansiya. Ang Herodes maoy usa ka ngalan sa banay; ang Cesar maoy usa ka ngalan sa banay nga nahimong usa ka titulo. Kon maghisgot bahin sa usa sa mga Herodes, ang mamumulong (aron malikayan ang kalibog) mahimong magngalan sa usa nga gitumong pinaagi sa paggamit lamang sa iyang personal nga ngalan, sama sa Agripa, o pinaagi sa pagkombinar sa personal nga ngalan o sa lain pang titulo uban sa Herodes, sama sa, Herodes Antipas, Herodes Agripa—ug ingon man usab sa mga Cesar, sama sa Cesar Agusto, Tiberio Cesar.—Luc 2:1; 3:1; Buh 25:13.

Ngalan sa mga Babaye. Usahay ang mga babaye gilakip diha sa mga talaan sa kagikan kon adunay makasaysayanhong katarongan sa pagbuhat sa ingon. Diha sa Genesis 11:29, 30, si Sarai (Sara) gihisgotan, kini tungod kay ang sinaad nga Binhi mogula pinaagi kaniya, dili pinaagi sa laing asawa ni Abraham. Si Milca lagmit nga ginganlan diha sa samang asoy tungod kay siya mao ang apohang babaye ni Rebeca, ang asawa ni Isaac, sa ingon nagpamatuod nga si Rebeca maoy kaliwat sa mga paryente ni Abraham, sanglit si Isaac dili gayod magkuha ug asawa gikan sa ubang kanasoran. (Gen 22:20-23; 24:2-4) Sa Genesis 25:1, gitala ang ngalan sa ulahing asawa ni Abraham nga si Ketura. Gipakita niini nga si Abraham naminyo pagusab human mamatay si Sara ug nga ang iyang mga gahom sa pagsanay buhi pa gihapon kapin sa 40 ka tuig human nga kini milagrosong gibuhi ni Jehova. (Rom 4:19; Gen 24:67; 25:20) Dugang pa, gibutyag niini ang relasyon sa Israel uban sa Midian ug sa ubang Arabianhong mga tribo.

Si Lea, Raquel, ug ang mga puyopuyo ni Jacob, lakip ang ilang mga anak nga lalaki, ginganlan diha sa talaan. (Gen 35:21-26) Kini motabang kanato sa pagsabot sa mga pakiglabot sa Diyos niini nga mga anak sa ulahi. Sa samang mga katarongan makita usab nato ang mga ngalan sa ubang mga babaye diha sa mga talaan sa kagikan. Sa dihang gipasa ang usa ka panulondon pinaagi kanila, ang ilang mga ngalan lagmit gilakip. (Num 26:33) Siyempre, si Tamar, Rahab, ug Ruth maoy talagsaon. Sa matag kahimtang, adunay talagsaong katarongan sa pagtala niini nga mga babaye diha sa linya sa kagikan sa Mesiyas, si Jesu-Kristo. (Gen 38; Ru 1:3-5; 4:13-15; Mat 1:1-5) Ang ubang mga pananglitan bahin sa mga babaye nga natala diha sa mga talaan sa kagikan makaplagan sa 1 Cronicas 2:35, 48, 49; 3:1-3, 5.

Talaan sa Kagikan ug mga Kaliwatan. Sa pipila ka talaan sa kagikan atong makita ang ngalan sa tawo ug sa iyang mga kaliwat nga gitala hangtod sa mga apo sa lapalapa. Sa usa ka panglantaw, mahimong isipon kini ingong upat o lima ka kaliwatan. Hinunoa, ang unang tawo nga ginganlan mahimong buhi pa nga nakakita niining tanang kaliwatan. Busa sa iyang panglantaw ang usa ka "kaliwatan" mahimong magkahulogan sa panahon sukad sa iyang pagkatawo hangtod sa iyang kamatayon, o hangtod sa kataposang kaliwat nga iyang nakita samtang buhi pa. Kon kini nga "kaliwatan" ang gitumong, siyempre, kini nagpasabot sa mas taas nga yugto sa panahon kay sa kahimtang sa unang panglantaw nga gihisgotan.

Sa pag-ilustrar: Si Adan nabuhi sa 930 ka tuig, nga nakabaton ug mga anak nga lalaki ug babaye. Sulod nianang panahona labing menos iyang nakita ang walo ka henerasyon sa iyang mga kaliwat. Apan ang gitas-on sa iyang kinabuhi milapas o nakaabot pa sa pagkatawo ni Lamek, ang amahan ni Noe. Busa, pinasukad niini nga panglantaw, ang Lunop nahitabo sa ikatulong kaliwatan sa tawhanong kasaysayan.—Gen 5:3-32.

Diha sa Bibliya atong makaplagan ang pipila ka pananglitan bahin niining ulahing paagi sa pagtino sa kaliwatan. Si Jehova nagsaad kang Abraham nga ang iyang binhi mahimong langyawng pumoluyo sa yuta nga dili ilaha ug sila mobalik sa Canaan "sa ikaupat nga kaliwatan." (Gen 15:13, 16) Ang pagsenso nga natala sa Numeros, mga kapitulo 1-3, nagpakita nga aduna gayoy daghang kaliwatan gikan sa amahan hangtod sa anak sulod sa 215 ka tuig nga pagpuyo didto sa Ehipto, diin wala madugay human sa Pagpanggula ang bug-os nga gidaghanon sa mga lalaki nga 20 anyos ug pataas maoy 603,550 (gawas sa mga lalaki sa tribo ni Levi). Apan ang 'upat ka kaliwatan' sa Genesis 15:16, sukad sa panahon sa pagsulod ngadto sa Ehipto hangtod sa Pagpanggula, mahimong kuwentahon sumala sa mosunod: (1) Levi, (2) Kohat, (3) Amram, (4) Moises. (Ex 6:16, 18, 20) Ang matag usa kanila adunay aberids nga gitas-on sa kinabuhi nga kapin sa usa ka gatos ka tuig. Busa nakita sa matag usa niining upat ka "kaliwatan" ang daghang kaliwat, lagmit hangtod sa mga apo sa lapalapa o mas layo pa, nga motugot ug 20 o usahay 30 ka tuig nga yugto tali sa amahan ug sa pagkatawo sa iyang unang anak. Kini magpatin-aw kon nganong ang 'upat ka kaliwatan' nakasaksi sa pagtungha sa dako kaayong populasyon panahon sa Pagpanggula.—Tan-awa ang PAGPANGGULA.

Ang laing suliran nga nakahasol sa mga eskolar sa Bibliya maoy bahin sa maong pagsenso. Sa Numeros 3:27, 28, gihisgotan nga upat ka banay ang naggikan kang Kohat, nga panahon sa Pagpanggula mikabat sa dakong gidaghanon nga 8,600 ka lalaki (8,300, sa pipila ka MSS sa *LXX*) gikan sa usa ka bulan ang edad pataas. Busa mopatim-awng si Moises niining panahona may linibo ka igsoong lalaki, mga ig-agawng lalaki, ug mga pag-umangkong lalaki. Tungod niini ang pipila mihinapos nga si Moises dili anak ni Amram nga anak ni Kohat kondili anak sa laing Amram, nga may ubay-ubayng mga kaliwatan tali kanila, aron adunay igong panahon sa pagtungha niining dako nga populasyon sa mga lalaki pinaagi sa upat lamang ka banay sa mga Kohatnon panahon sa Pagpanggula sa mga Israelinhon gikan sa Ehipto.

Apan kini nga suliran mahimong masulbad sa duha ka paagi. Una, dili tanang anak sa usa ka tawo ang kanunayng ginganlan, sumala sa nahisgotan na. Busa, lagmit nga ang upat ka ginganlang mga anak ni Kohat mas daghan ug anak kay niadtong espesipikong gitala. Ikaduha, bisan tuod si Levi, Kohat, Amram, ug Moises mao ang naghawas sa upat ka kaliwatan pinasukad sa ilang upat ka yugto sa kinabuhi, ang matag usa mahimong nakakita ug ubay-ubayng mga kaliwatan sulod sa yugto sa ilang kinabuhi. Busa, bisan pag atong tugotan nga adunay 60 ka tuig tali sa pagkatawo ni Levi ug Kohat, ni Kohat ug Amram, ug ni Amram ug Moises, daghang kaliwatan ang mahimong natawo sulod sa matag 60 ka tuig nga yugto. Mahimong nakita ni Moises ang iyang mga pag-umangkong lalaki sa lapalapa, ug lagmit bisan ang ilang mga anak panahon sa Pagpanggula. Busa ang gidaghanon nga 8,600 (o, malagmit, 8,300) wala na magkinahanglan ug laing Amram tali kang Amram (nga anak ni Kohat) ug Moises.

Mibangon ang usa ka pangutana may kalabotan sa linya sa sinaad nga Binhi, ang Mesiyas, diha sa talaan sa kagikan gikan kang Nason, kinsa mao ang pangulo sa tribo ni Juda human sa Pagpanggula. Diha sa Ruth 4:20-22, si Jese mao ang ikalimang dugtong gikan kang Nason hangtod kang David. Ang gitas-on sa panahon sukad sa Pagpanggula hangtod kang David maoy mga 400 ka tuig. Kini magkahulogan nga ang aberids nga edad sa matag usa niini nga mga katigulangan ni David lagmit 100 ka tuig (sama kang Abraham) panahon sa pagkatawo sa iyang anak. Kini dili imposible ug lagmit mao kini ang kahimtang. Kini nga mga anak nga gitala diha sa basahon ni Ruth dili kinahanglang mao ang panganayng mga anak, maingon nga si David dili mao ang panganay kondili ang kinamanghoran sa ubay-ubayng mga anak ni Jese. Dugang pa, mahimong gipatungha ni Jehova ang linya sa Binhi subay niining halos milagrosong paagi aron nga sa ingon niana makita nga Siya mao ang nagdumala sa mga panghitabo labot sa sinaad nga Binhi, sama gayod sa Iyang gibuhat may kalabotan kang Isaac ug Jacob.

Lain pa, tingali gituyo nga adunay mga ngalan nga wala ilakip niining 400 ka tuig nga bahin sa talaan sa kagikan sa Mesiyas, nga natala usab sa 1 Cronicas 2:11-15; Mateo 1:4-6; ug Lucas 3:31, 32. Apan tungod kay ang tanang talaan nagkauyon man niining bahina, kini mahimong magpasabot nga walay ngalan nga gikuha. Bisan pa niana, bisan tuod nga wala ilakip sa mga tigtala sa kasaysayan nga naghipos niini nga mga talaan ang pipila ka ngalan nga giisip nilang dili hinungdanon o kinahanglanon, kini dili suliran, sanglit ang pangagpas nga adunay ubay-ubayng dugang mga kaliwatan nga nasal-ot diha niini dili man makadaot sa ubang mga pahayag o sa kronolohiya sa Bibliya.

Kasaligan ang Talaan sa Kagikan sa Bibliya. Ang mga maampingon, sinserong nagtuon sa Biblikanhong talaan sa kagikan dili makaakusar sa mga tigtala sa kasaysayan sa Bibliya sa pagkadili-maampingon, pagkadili-tukma, o paghinobra aron mapasidunggan ang ilang nasod, ang usa ka tribo, o ang usa ka tawo. Angayng hinumdoman nga kadtong naglakip sa mga talaan sa kagikan diha sa ilang mga sinulat (si Esdras ug Nehemias, panang-

litan) naggamit sa tipiganan sa mga dokumento sa nasod ingong reperensiya ug nagkuha sa ilang mga impormasyon gikan sa opisyal nga mga tinubdan nga mabatonan niadtong panahona. (Tan-awa ang CRONICAS, MGA BASAHON SA MGA.) Ilang nakaplagan didto ang mga impormasyon nga ilang gikinahanglan. Ilang gigamit kini nga mga talaan aron sa paghatag ug igong pamatuod sa tanang angayng pamatud-an *niadtong panahona.* Dayag nga ang ilang mga talaan sa kagikan bug-os gidawat sa mga tawo niadtong panahona, mga tawo nga makahimo sa pagsusi sa mga impormasyon ug mga rekord. Busa, angayng ilhon nato ang kahimtang nga ilang gitagad. Kining mga butanga gitagad ni Esdras ug Nehemias panahon sa pag-organisar pag-usab, ug ang mga talaan sa kagikan nga ilang gitala gikinahanglan aron mahimo ang mga kahikayan nga makapatunhay sa nasod.

Ang maong mga talaan sa kagikan mahimong magkalahi sa matag yugto; ang bag-ong mga ngalan mahimong idugang ug ang uban mahimong tangtangon; sagad ang mas iladong mga pangulo lamang sa banay ang ginganlan diha sa mga talaan nga nag-asoy sa halayo nang kagikan. Sa pipila ka kahimtang ang dili kaayo iladong mga ngalan tingali makita sa pipila ka talaan tungod kay kini hinungdanon sa kasamtangang panahon. Ang mga tinubdan nga gigamit sa ubang kahimtang lagmit naghatag lamang ug dili kompletong mga talaan. Ang pipila ka bahin tingali kulang, o mahimong gisayloan sa tigtala sa kasaysayan ang mga seksiyon nga wala kinahanglana sa iyang katuyoan. Ug kini dili na usab mapuslanon kanato karong adlawa.

Sa pipila ka pananglitan, ang mga sayop sa mga magkokopya mahimong nakayuhot ngadto sa mga sinulat, ilabina sa mga espeling sa mga ngalan. Apan kini dili mopatunghag mga suliran nga makaapektar sa mga linya sa kagikan nga hinungdanon sa atong pagsabot sa Bibliya; ni kini makaapektar sa pundasyon sa Kristiyanidad.

Tungod sa maampingong pagsusi sa Bibliya, mahanaw ang sayop nga ideya nga usahay giduso nga kuno ang karaang mga talaan sa kagikan sa Genesis, mga kapitulo 5 ug 11, ug sa ubang mga basahon sa Bibliya naundan sa hinanduraw o tinumotumo nga mga ngalan aron ipahiuyon sa ideya sa tigtala sa kasaysayan. Kini nga mga tigtala sa kasaysayan maoy dedikadong mga alagad ni Jehova, dili mga nasyonalista; mahinungdanon alang kanila ang ngalan ug mga pakiglabot ni Jehova sa iyang katawhan. Dugang pa, dili lamang ang ubang mga magsusulat sa Bibliya ang naghisgot niini nga mga indibiduwal ingong tinuod nga mga tawo kondili si Jesu-Kristo usab naghisgot kanila. (Isa 54:9; Eze 14:14, 20; Mat 24:38; Ju 8:56; Rom 5:14; 1Co 15:22, 45; 1Ti 2:13, 14; Heb 11:4, 5, 7, 31; San 2:25; Jud 14) Ang pagsupak niining tanan nga pamatuod maoy pag-akusar nga ang Diyos sa kamatuoran namakak, o nga siya migamit ug mga panglansis o pamaagi aron mahimong katuohan ang iyang Pulong.

MGA TALAAN SA BIBLIYA SA KAGIKAN NI JESUS

Genesis ug Ruth	1 Cronicas Kap 1, 2, 3	Mateo Kap 1	Lucas Kap 3
Adan	Adan		Adan
Set	Set		Set
Enos	Enos		Enos
Kenan	Kenan		Cainan
Mahalalel	Mahalalel		Mahalaleel
Jared	Jared		Jared
Enoc	Enoc		Enoc
Matusalem	Matusalem		Matusalem
Lamek	Lamek		Lamek
Noe	Noe		Noe
Sem	Sem		Sem
Arpaksad	Arpaksad		Arpaksad
			Cainan
Sela	Sela		Sela
Eber	Eber		Eber
Peleg	Peleg		Peleg
Reu	Reu		Reu
Serug	Serug		Serug
Nahor	Nahor		Nahor
Tera	Tera		Tera
Abram (Abraham)	Abraham	Abraham	Abraham
Isaac	Isaac	Isaac	Isaac
Jacob (Israel)	Jacob	Jacob	Jacob
Juda (ug Tamar)	Juda	Juda (ug Tamar)	Juda
Perez	Perez	Perez	Perez
Hesron	Hesron	Hesron	Hesron
Ram	Ram	Ram	Arni (Ram?)
Aminadab	Aminadab	Aminadab	Aminadab
Nason	Nason	Nason	Nason
Salmon	Salmon (Salma, 1Cr 2:11)	Salmon (ug Rahab)	Salmon
Boaz (ug Ruth)	Boaz	Boaz (ug Ruth)	Boaz
Obed	Obed	Obed	Obed
Jese	Jese	Jese	Jese
David	David	David (ug Bat-seba)	David

MGA TALAAN SA KAGIKAN NI JESUS (*sumpay*)

1 Cronicas Kap 1, 2, 3	Mateo Kap 1	Lucas Kap 3
Solomon	Solomon	Natan[1]
Rehoboam	Rehoboam	Matata
Abias	Abias	Mena
Asa	Asa	Melea
Jehosapat	Jehosapat	Eliakim
Jehoram	Jehoram	Jonam
Ahazias		Jose
Jehoas		Judas
Amazias		Simeon
		Levi
Azarias (Uzzias)	Uzzias (Azarias)	Matat
Jotam	Jotam	Jorim
Ahaz	Ahaz	Eliezer
Ezequias	Ezequias	Jesus
		Er
Manases	Manases	Elmadam
Amon	Amon	Cosam
Josias	Josias	Adi
Jehoiakim		Melqui
Jeconias (Jehoiakin)	Jeconias	Neri
Sealtiel (Pedaia)[2]	Sealtiel	Sealtiel[3]
Zorobabel[4]	Zorobabel	Zorobabel
		Resa
	Abiud	Joanan
		Joda
	Eliakim	Josek
		Semein
	Asor	Matatias
		Maat
	Zadok	Nagai
		Esli
	Aquim	Nahum
		Amos
	Eliud	Matatias
		Jose
	Eleasar	Janai
		Melqui
	Matan	Levi
		Matat
	Jacob	Heli (amahan ni Maria)
	Jose	Jose (umagad nga lalaki ni Heli)
	Jesus (sinagop nga anak)	Jesus (anak ni Maria)

[1] Gikan kang Natan, si Lucas nagsugod sa pagsubay sa talaan sa kagikan sa linya sa banay sa inahan ni Jesus, samtang si Mateo nagsubay sa linya sa banay sa amahan ni Jesus.

[2] Dayag nga si Zorobabel mao ang pursosong anak nga lalaki ni Pedaia ug ang legal nga anak nga lalaki ni Sealtiel pinaagi sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki; o siya gipadako ni Sealtiel human mamatay ang iyang amahang si Pedaia ug sa legal nga paagi giila ingong anak nga lalaki ni Sealtiel.—1Cr 3:17-19; Esd 3:2; Luc 3:27.

[3] Si Sealtiel nga anak nga lalaki ni Jeconias lagmit mao ang umagad nga lalaki ni Neri.—1Cr 3:17; Luc 3:27.

[4] Ang mga kaliwat sa banay nag-abot diha kang Sealtiel ug kang Zorobabel, apan human niini kini miliwag. Kini nga pagliwag lagmit maoy tungod sa duha ka magkalahing mga kaliwat ni Zorobabel, o si Resa o Abiud lagmit maoy umagad nga lalaki.

Kini usab magapanghimakak sa pagkainspirado sa Bibliya.

Sumala sa gipahayag sa usa ka apostol, "Ang tibuok Kasulatan inspirado sa Diyos ug mapuslanon sa pagpanudlo, sa pagpamadlong, sa pagpanul-id sa mga butang, sa pagdisiplina diha sa pagkamatarong, aron ang tawo sa Diyos mahimong takos gayod, bug-os nga masinangkapan alang sa tanang maayong buhat." (2Ti 3:16, 17) Busa, bug-os natong kasaligan ang mga talaan sa kagikan nga narekord sa Bibliya. Kini nagtaganag hinungdanong mga impormasyon dili lamang sa panahon sa pagsulat niini kondili alang usab kanato karong adlawa. Pinaagi niini nga mga talaan sa kagikan kita bug-os makasalig nga si Jesu-Kristo mao ang gisaad ug dugay nang gipaabot nga Binhi ni Abraham. Kita natabangan pag-ayo nga matino ang kronolohiya balik kang Adan, butang nga dili makaplagan sa bisan unsang tinubdan. Atong nasayran nga 'gihimo sa Diyos gikan sa usa ka tawo ang tanang nasod sa katawhan, aron magpuyo ibabaw sa tibuok nawong sa yuta.' (Buh 17:26) Atong nakita nga tinuod gayod nga "sa dihang gihatagan sa Labing Hataas ang kanasoran ug panulondon, sa dihang gibulag niya ang mga anak ni Adan gikan sa usag usa, gipiho niya ang utlanan sa mga katawhan sumala sa gidaghanon sa mga anak sa Israel" (Deu 32:8), ug atong nahibaloan kon sa unsang paagi may kalangkitan sa usag usa ang mga nasod.

Pinaagi sa pagkasayod sa gigikanan sa katawhan, nga si Adan mao ang unang "anak sa Diyos" ug nga kitang tanan naggikan kang Adan (Luc 3:38), atong masabtan pag-ayo ang pahayag: "Ingon nga ang sala misulod sa kalibotan pinaagi sa usa ka tawo ug ang kamatayon pinaagi sa sala, ug sa ingon ang kamatayon mikaylap sa tanang tawo tungod kay silang tanan nakasala man." (Rom 5:12) Dugang pa, ang maong kahibalo magpatin-aw kon sa unsang paagi si Jesu-Kristo mao ang "kataposang Adan" ug ang "Amahang Walay Kataposan" ug kon sa unsang paagi nga "ingon nga diha kang Adan ang tanan nangamatay, sa ingon usab diha kang Kristo ang tanan pagabuhion." (Isa 9:6; 1Co 15:22, 45) Mas masabtan nato ang katuyoan sa Diyos nga ipasig-uli ang masinugtanong mga tawo sa relasyon ingong "mga anak sa Diyos." (Rom 8:20, 21) Nakita nato nga gipahayag ni Jehova ang iyang mahigugmaong-kalulot ngadto kanilang nahigugma kaniya ug nagatuman sa iyang mga sugo "ngadto sa usa ka libo ka kaliwatan." (Deu 7:9) Nakita nato ang iyang pagkamatinud-anon ingong Diyos nga nagatuman sa pakigsaad ug ang iyang maampingong pagtipig sa usa ka makasaysayanhong rekord nga motabang kanato sa pagpalig-on sa atong pagtuo. Ang talaan sa kagikan, maingon man ang ubang hinungdanong mga impormasyon sa Bibliya, nag-

pamatuod nga ang Diyos mao ang dakong Tigtala ug Tigtipig sa kasaysayan.—Tan-awa ang TALAAN SA KAGIKAN NI JESU-KRISTO.

Tambag ni Pablo Bahin sa mga Talaan sa Kagikan. Si apostol Pablo, nga nagsulat niadtong mga 61-64 K.P., nagsulti kang Timoteo nga dili maghatag ug pagtagad "sa bakak nga mga sugilanon ug sa mga talaan sa kagikan, nga walay sangkoan, hinunoa nagpatunghag mga pangutana nga tukionon inay kay sa pagpang-apod-apod sa bisan unsang butang sa Diyos maylabot sa pagtuo." (1Ti 1:4) Mas mapabilhan nato ang gibug-aton niini nga pasidaan kon masayran nato ang paghinobra sa mga Hudiyo sa ulahi sa pagpanukiduki sa mga talaan sa kagikan ug ang pagkakutihan nila sa pagusisa sa bisan unsang posibleng panagsumpaki. Ang Babilonyanhong Talmud (*Pesahim* 62*b*) nagingon nga "tali sa *'Azel'* ug *'Azel'* [1 Cronicas 8:38–9:44, usa ka bahin sa talaan sa kagikan sa Bibliya] adunay upat ka gatos ka kamelyo sa makuting mga interpretasyon!"—*Hebrew-English Edition of the Babylonian Talmud,* gihubad ni H. Freedman, London, 1967.

Ang pagtuon ug ang pagpakiglantugi bahin nianang mga butanga walay kapuslanan, ug ilabina gayod sa panahon sa pagsulat ni Pablo kang Timoteo. Dili na hinungdanon ang pagsusi sa mga talaan sa kagikan aron kapamatud-an ang kagikan sa usa, sanglit ang Diyos wala na mohimog kalainan tali sa Hudiyo ug Hentil sulod sa Kristohanong kongregasyon. (Gal 3:28) Ug napamatud-an na sa mga talaan sa kagikan nga si Kristo naggikan sa linya ni David. Dugang pa, wala madugay human isulat ni Pablo kining tambaga ang Jerusalem gilaglag, ug lakip niini ang Hudiyohanong mga rekord. Ang Diyos wala magtipig niini. Busa, si Pablo nabalaka basin unya si Timoteo ug ang mga kongregasyon malinga pinaagi sa paggugol ug panahon sa pagpanukiduki ug sa mga kontrobersiya bahin sa kaugalingong kagikan, nga dili mapuslanon sa Kristohanong pagtuo. Ang talaan sa kagikan nga gihatag sa Bibliya igo nang magpamatuod sa pagka-Mesiyas ni Kristo, ang talaan nga labing hinungdanon alang sa mga Kristohanon. Ang ubang Biblikanhong mga talaan sa kagikan nagsilbing pamatuod sa pagkatinuod sa Kasulatanhong rekord, nga tin-awng nagpakita nga kini maoy usa ka tinuod nga asoy sa kasaysayan.

TALAAN SA KAGIKAN NI JESU-KRISTO.

Diha sa unang kapitulo sa Mateo atong makaplagan ang talaan sa kagikan ni Jesus sukad kang Abraham. Sa Lucas kapitulo 3 anaa ang usa ka talaan sa kagikan balik kang "Adan, nga anak sa Diyos." Ang talaan sa kagikan ni Jesus mao lamang ang gihatag diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang usa ka bahin sa iyang talaan sa kagikan makita diha sa 1 Cronicas kapitulo 1 hangtod sa 3, sukad kang Adan hangtod kang Solomon ug Zorobabel. Ang mga basahon sa Genesis ug Ruth sa linangkob nagasoy sa mga kaliwat gikan kang Adan hangtod kang David.

Ang ulahing tulo ka listahan (Genesis/Ruth, 1 Cronicas, ug Lucas) bug-os nagkauyon gikan kang Adan hangtod kang Arpaksad, nga may diyutayng kalainan sa pipila ka ngalan, sama sa ngalan ni Kenan, nga "Cainan" diha sa Lucas 3:37. Ang mga talaan sa Mga Cronicas ug Genesis/Ruth nagkauyon hangtod kang David, samtang ang laing "Cainan" makaplagan diha sa asoy ni Lucas tali kang Arpaksad ug Sela.—Luc 3:35, 36.

Gikan kang Solomon hangtod kang Zorobabel, ang rekord sa Mga Cronicas ug sa Mateo nagkauyon sa kinadak-ang bahin, apan wala ilakip ni Mateo ang pipila ka ngalan. Kini nga mga kalainan ug ang mga kalainan diha sa asoy ni Lucas gikan kang David hangtod kang Jesus pagahisgotan sa ulahi.

Ilalom sa TALAAN SA KAGIKAN, gipakita namo nga gawas sa daghang kaugalingong mga rekord sa pamilya, ang mga Hudiyo nagtipig ug publikong mga rekord sa mga talaan sa kagikan ug nga ang mga tigtala sa kasaysayan, sama kang Esdras, makabasa niini sa dihang naghipos sa ilang mga talaan; dugang pa, dayag nga naglungtad ang publikong mga rekord sa unang siglo hangtod sa 70 K.P. Ang kagikan sa Mesiyas gikan kang Abraham, ug hangtod kang David, maoy labing hinungdanon alang kanila. Busa kita makasalig nga si Mateo ug Lucas mikonsulta niini nga mga talaan sa kagikan.

Ang Pagkakasaligan sa mga Talaan sa Kagikan Diha sa Ebanghelyo. Mitungha ang pangutana: Nganong wala ilakip ni Mateo ang pipila ka ngalan nga anaa sa mga talaan sa ubang mga tigtala sa kasaysayan? Una sa tanan, aron mapamatud-an ang talaan sa kagikan sa usa ka tawo dili kinahanglang nganlan ang matag dugtong sa linya sa kagikan. Pananglitan, si Esdras, sa pagpamatuod sa iyang saserdotehanong kagikan diha sa Esdras 7:1-5, wala maglakip sa ubay-ubayng mga ngalan nga anaa sa talaan sa kaliwat sa mga saserdote diha sa 1 Cronicas 6:1-15. Dayag nga dili kinahanglang nganlan kining tanan nga mga katigulangan aron sa pagkombinsir sa mga Hudiyo bahin sa iyang saserdotehanong kagikan. Sama usab kang Mateo: Sa walay duhaduha iyang gigamit ang publikong rekord ug gikopya gikan niini, kon dili man ugaling ang tanang ngalan, ang mga ngalan lamang nga gikinahanglan aron mapamatud-an ang kagikan ni Jesus gikan kang Abraham ug David. Siya usab makabasa sa Hebreohanong Kasulatan, nga iyang makonsulta uban sa opisyal nga mga rekord sa publiko.—Itandi ang Ru 4:12, 18-22 ug Mat 1:3-6.

Ang mga talaan nga gihimo ni Mateo ug Lucas gilangkoban sa mga ngalan nga publikong giila sa mga Hudiyo nianang panahona ingong tinuod. Ang mga eskriba ug mga Pariseo ug ang mga Saduseo maoy mortal nga mga kaaway sa Kristiyanidad, ug mahimong migamit gayod sila ug bisan unsang posibleng argumento aron isalikway si Jesus, apan angayng matikdan nga wala gayod nila kuwestiyona kini nga mga talaan sa kagikan. Kon may sayop man ugaling tali sa duha ka talaan sa kagikan ni Jesus nga gitala ni Mateo o ni Lucas, dako gayod ang kahigayonan niini nga mga kaaway aron kini mapamatud-an dihadiha! Kay hangtod sa 70 K.P. dayag nga dali ra nilang mabasa ang bisan unsang publikong mga rekord sa talaan sa kagikan ug ang Kasulatan.

Maingon man usab sa unang-siglong paganong mga kaaway sa Kristiyanidad, ang kadaghanan kanila, sama niadtong mga Hudiyo, maoy maalamong mga tawo nga andam mogamit sa bisan unsang ebidensiya aron pamatud-an nga kini nga mga talaan ni Mateo ug Lucas maoy dili tinuod ug nagkasumpaki. Apan walay rekord nga ang mga Kristohanon giatake sa unang paganong mga kaaway bahin niini.

Dugang pa, nakab-ot ni Mateo ug Lucas ang ilang tumong, ug mao lamang kadto ang ilang gikinahanglang buhaton. Aron pamatud-an nga si Jesus naggikan kang Abraham ug David, dili na kinahanglan ang paghimog *bag-ong* talaan sa kagikan. Ang buhaton lamang nila mao ang pagkopya sa publikong mga talaan nga bug-os gidawat sa nasod bahin sa mga kaliwat ni David ug sa mga saserdote ug sa tanang ubang butang nga nagkinahanglan ug pamatuod bahin sa kagikan sa usa ka tawo. (Tan-awa ang Luc 1:5; 2:3-5; Rom 11:1.) Bisan kon adunay wala ilakip niini nga mga talaan, wala kini makababag sa gitinguha ug sa nalampos gayod niini nga mga magsusulat sa Ebanghelyo, nga mao, ang pagpresentar ug pamatuod nga gidawat sa legal nga paagi ug sa publiko bahin sa talaan sa kagikan ni Jesus nga Mesiyas.

Ang mga Problema sa Asoy ni Mateo Bahin sa Talaan sa Kagikan ni Jesus. Ang talaan sa kagikan sukad kang Abraham hangtod kang Jesus gibahin ni Mateo sa tulo ka seksiyon nga may 14 ka kaliwatan ang matag usa. (Mat 1:17) Kini nga pagbahin tingali gihimo ingong tabang sa pagmemorya. Apan, kon iphon ang mga ngalan atong makita nga tanantanan kini maoy 41, inay nga 42. Ang usa ka sugyot kon unsaon kini pag-ihap mao ang mosunod: Pinaagi sa pag-ihap sugod kang Abraham hangtod kang David, 14 ka ngalan, dayon himoon ang ngalan ni David ingong sukaranang ngalan alang sa ikaduhang 14, nga si Josias mao ang kataposan; sa kataposan, ipadayon ang pag-ihap sa ikatulong serye sa 14 ka ngalan sugod sa ngalan ni Jeconias (Jehoiakin) ug hangtod kang Jesus. Matikdi nga gisubli ni Mateo ang ngalan ni David ingong kataposan sa unang 14 ka ngalan ug ingong una sa misunod nga 14. Dayon gisubli niya ang ekspresyong "pagkadestiyero sa Babilonya," diin iyang gilangkit si Josias ug ang iyang mga anak nga lalaki. —Mat 1:17.

Sumala sa nahisgotan na, si Mateo lagmit nga *eksaktong* nagkopya sa iyang talaan gikan sa publikong rekord nga iyang gigamit, o tingali iyang gituyo nga wala ilakip ang pipila ka dugtong aron makatabang sa pagmemorya. Apan, ang usa ka sugyot kon nganong wala ilakip dinhi ang tulo ka hari sa linya ni David tali kang Jehoram ug Uzzias (Azarias) mao nga si Jehoram nagminyo sa daotang anak nga babaye ni Jezebel nga si Atalia nga sakop sa balay ni Ahab, sa ingon nagdala niining hinukman-sa-Diyos nga kaliwat ngadto sa linya sa mga hari sa Juda. (1Ha 21:20-26; 2Ha 8:25-27) Naghisgot sa ngalan ni Jehoram ingong una diha sa daotang panag-abin, wala ilakip ni Mateo ang mga ngalan sa misunod nga tulo ka hari hangtod sa ikaupat nga kaliwatan, si Ahazias, Jehoas, ug Amazias, ang mga bunga sa panag-abin.—Itandi ang Mat 1:8 sa 1Cr 3:10-12.

Gipakita ni Mateo nga si Zorobabel mao ang anak nga lalaki ni Sealtiel (Mat 1:12), ug kini motukma sa ubang mga reperensiya. (Esd 3:2; Neh 12:1; Hag 1:14; Luc 3:27) Apan, sa 1 Cronicas 3:19 si Zorobabel gihisgotan ingong anak nga lalaki ni Pedaia. Dayag nga si Zorobabel mao ang kinaiyanhong anak nga lalaki ni Pedaia ug ang legal nga anak nga lalaki ni Sealtiel tungod sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki; o lagmit, human mamatay si Pedaia nga amahan ni Zorobabel, si Zorobabel gipadako ni Sealtiel ingong iyang anak ug busa giila sa legal nga paagi ingong anak ni Sealtiel.

Usa ka Problema sa Asoy ni Lucas Bahin sa Talaan sa Kagikan ni Jesus. Ang mabatonang mga kopya sa manuskrito ni Lucas nagtala sa ikaduhang "Cainan," tali kang Arpaksad (Arphaxad) ug Sela. (Luc 3:35, 36; itandi ang Gen 10:24; 11:12; 1Cr 1:18, 24.) Gihunahuna sa kadaghanang eskolar nga sayop kini sa magkokopya. Sa Hebreohanong Kasulatan, ang "Cainan" dili makaplagan tali niini nga mga talaan sa kagikan diha sa Hebreohanon o Samarianhong mga teksto, ni makaplagan kini diha sa bisan asa sa mga Targum o sa bisan asang mga bersiyon gawas sa Gregong *Septuagint.* Ug lagmit nga wala usab gani kini sa mas unang mga kopya sa *Septuagint,* tungod kay ang sunod nga gitala ni Josephus, kinsa kasagarang nagsunod sa *Septuagint,* mao si Seles (Sela) ingong anak ni Arphaxades (Arpaksad). (*Jewish Antiquities,* I, 146 [vi, 4]) Ang unang mga magsusulat nga si Irenaeus, Afri-

canus, Eusebius, ug Jerome wala modawat sa ikaduhang "Cainan" diha sa mga kopya sa asoy ni Lucas ingong usa ka pagsal-ot.—Tan-awa ang CAINAN Num. 2.

Nganong ang mga talaan sa kagikan ni Jesu-Kristo sumala sa giasoy ni Mateo ug Lucas managkalahi?

Ang kalainan sa halos tanang ngalan diha sa talaan sa kagikan ni Jesus sa asoy ni Lucas kon itandi sa asoy ni Mateo dali rang masulbad tungod kay si Lucas nagsubay sa linya sa kaliwatan pinaagi sa anak nga lalaki ni David nga si *Natan,* inay nga pinaagi kang Solomon ingon sa gihimo ni Mateo. (Luc 3:31; Mat 1:6, 7) Dayag nga si Lucas nagsubay sa katigulangan ni Maria, sa ingon nagpakita sa *kinaiyanhong* pagkakaliwat ni Jesus gikan kang David, samtang si Mateo nagpakita sa *legal* nga katungod ni Jesus sa trono ni David pinasukad sa iyang pagkakaliwat ni *Solomon* pinaagi kang Jose, nga maoy *legal* nga amahan ni Jesus. Si Mateo ug Lucas parehong nagpaila nga si Jose dili mao ang tinuod nga amahan ni Jesus kondili maoy amaama lamang, sa ingon naghatag kaniya ug legal nga katungod. Si Mateo nagpalahi gikan sa estilo nga gigamit sa tibuok niyang talaan sa kagikan sa dihang siya miabot kang Jesus, nga nag-ingon: "Si Jacob nanganak kang Jose nga bana ni Maria, nga kaniya natawo si Jesus, nga gitawag ug Kristo." (Mat 1:16) Matikdi nga siya wala moingon nga si 'Jose nanganak kang Jesus' kondili siya mao ang "bana ni Maria, nga kaniya natawo si Jesus." Si Lucas mas prangka pa gani sa dihang, human ikapakita nga si Jesus sa pagkatinuod mao ang Anak sa Diyos pinaagi kang Maria (Luc 1:32-35), siya miingon: "Si Jesus . . . nga sumala sa gihunahuna, maoy anak ni Jose, nga anak ni Heli."—Luc 3:23.

Sanglit si Jesus dili mao ang *kinaiyanhong* anak ni Jose kondili mao ang Anak sa Diyos, ang talaan ni Lucas bahin sa kagikan ni Jesus magpamatuod nga siya, pinaagi sa tawhanong pagkahimugso, usa ka anak ni David pinaagi sa iyang kinaiyanhong inahan nga si Maria. Bahin sa mga talaan sa kagikan ni Jesus nga gihatag ni Mateo ug ni Lucas, si Frederic Louis Godet misulat: "Kini nga pagtuon sa teksto diha sa detalyadong paagi motultol kanato sa pagdawat niining mga butanga—1. Nga ang rekord sa talaan sa kagikan nga giasoy ni Lucas mao kanang kang Heli, ang apohang lalaki ni Jesus; 2. Nga, kining relasyon ni Jesus kang Heli dayag nga lahi sa Iyang relasyon kang Jose, ug wala nay lain niyang gihunahuna sa dokumento nga iyang gipreserbar alang kanato gawas sa talaan sa kagikan ni Jesus pinaagi kang Maria. Apan nganong wala man nganli ni Lucas si Maria, ug nganong siya milaktaw dayon gikan kang Jesus ngadto sa Iyang apohang lalaki? Ang paghisgot sa inahan ingong dugtong sa talaan sa kagikan wala mahiuyon sa karaang panglantaw. Taliwala sa mga Grego ang usa ka tawo maoy anak sa iyang amahan, dili sa iyang inahan; ug taliwala sa mga Hudiyo ang panultihon mao: *'Genus matris non vocatur genus* ["Ang kaliwat sa inahan dili tawgon nga (iyang) kaliwat"]' ('Baba bathra,' 110, *a*)."—*Commentary on Luke,* 1981, p. 129.

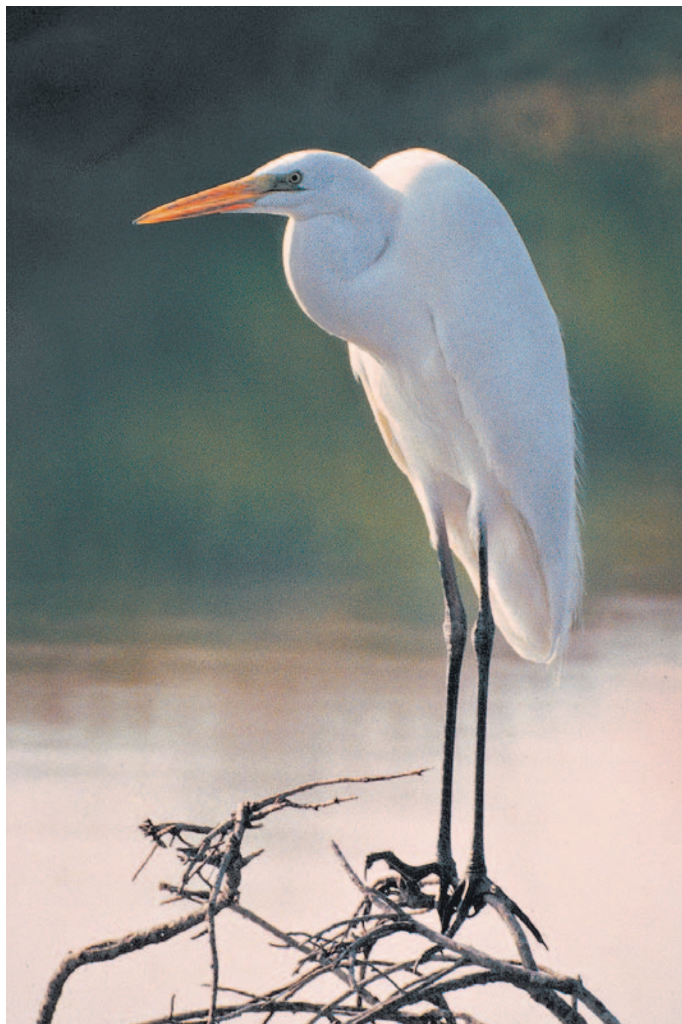
Sa pagkatinuod ang matag talaan sa kagikan (ang talaan ni Mateo ug Lucas) nagpakita sa mga kaliwat gikan kang David, pinaagi kang Solomon ug pinaagi kang Natan. (Mat 1:6; Luc 3:31) Sa pagsusi sa mga talaan ni Mateo ug Lucas, atong makita nga human moliwag gikan kang Solomon ug Natan, kini nag-abot pag-usab diha sa duha ka tawo, kang Sealtiel ug Zorobabel. Kini ikapatin-aw niining paagiha: Si Sealtiel mao ang anak nga lalaki ni Jeconias; tingali pinaagi sa pagminyo sa anak nga babaye ni Neri siya nahimong umagad nga lalaki ni Neri, sa ingon gitawag nga "anak ni Neri." Posible usab nga si Neri walay mga anak nga lalaki, mao nga si Sealtiel giisip ingong iyang "anak" tungod usab niana nga katarongan. Si Zorobabel, nga lagmit mao ang tinuod nga anak nga lalaki ni Pedaia, *giisip* sa legal nga paagi ingong anak ni Sealtiel, sumala sa nahisgotan na.—Itandi ang Mat 1:12; Luc 3:27; 1Cr 3:17-19.

Dayon ang mga asoy nagpakita nga si Zorobabel adunay duha ka anak nga lalaki, si Resa ug Abiud, ug ang mga linya sa kaliwat miliwag na usab niining bahina. (Lagmit nga kini sila dili tinuod nga mga anak, kondili mga kaliwat, o kaha, ang usa niini tingali maoy umagad nga lalaki. Itandi ang 1Cr 3:19.) (Luc 3:27; Mat 1:13) Ang mga talaan sa kagikan ni Jesus sa asoy ni Mateo ug Lucas managkalahi dinhi kon itandi nianang makita sa 1 Cronicas kapitulo 3. Lagmit tungod kini kay ang ubay-ubay sa mga ngalan gituyo pagkuha ni Mateo ug tingali usab ni Lucas. Apan angayng hinumdoman nga ang maong mga panagkalahi sa mga talaan sa kagikan nga giasoy ni Mateo ug Lucas lagmit gayod nga daan nang makita diha sa mga rekord sa talaan sa kagikan nga gigamit nianang panahona ug bug-os nga gidawat sa mga Hudiyo ug dili mga kausaban nga gihimo ni Mateo ug Lucas.

Busa, kita makahinapos nga ang duha ka talaan ni Mateo ug Lucas naglangkob sa duha ka kamatuoran, nga mao, (1) nga si Jesus mao gayod ang Anak sa Diyos ug ang *kinaiyanhon* nga manununod sa Gingharian pinaagi sa milagrosong pagkatawo pinaagi sa ulay nga babayeng si Maria, sa linya ni David, ug (2) nga si Jesus mao usab ang *legal* nga

manununod diha sa linya sa lalaki nga kaliwat gikan kang David ug Solomon pinaagi sa iyang amaama nga si Jose. (Luc 1:32, 35; Rom 1:1-4) Kon ugaling may akusasyon man gikan sa mabatokong mga Hudiyo nga ang pagkatawo ni Jesus dili lehitimo, ang kamatuoran nga si Jose, nga nahibalo sa maong mga sirkumstansiya, nakigminyo kang Maria ug naghatag kaniya sa proteksiyon sa iyang maayong dungog ug harianong kaliwat magapanghimakak sa maong pagbutangbutang.

TALABONG [Heb., *'ana·phah'*]. Usa ka langgam nga sumala sa Moisesnong Balaod, dili ipakaon. (Lev 11:13, 19; Deu 14:12, 18) Giisip sa pipila nga ang Hebreohanong ngalan niini naggikan sa usa ka lintunganayng pulong nga nagkahulogang "hangos," o tingali, "pangusmo," lagmit tungod sa kasuko. Gihunahuna sa uban nga kini nga ngalan mas duol sa Hebreohanong pulong alang sa "ilong" (*'aph*), tingali naghulagway sa sungo sa langgam. Sanglit ang Bibliya naghisgot sa "talabong sumala sa matang niini" ("sa ubay-ubay nga mga espisye niini," *AT*), ang Hebreohanong ngalan mahimong maglakip gayod sa nagkalainlaing matang nga makaplagan taliwala sa pamilya sa talabong (gitawag sa siyensiya ingong Ardeidae), sama sa tinuod nga talabong, *egret,* ug *bittern.* Kining tanan nga mga langgam may taas, hait nga mga sungo, ug ang uban nailhan tungod sa ilang kabanha sa dihang matugaw o makurat.

Ang talabong; usa ka langgam nga dili pagakan-on sa mga Israelinhon sumala sa Balaod

Ang mga langgam nga sakop sa pamilya sa talabong kasagaran maoy mga tig-ubog, nga magkanunayan sa kalamakan, kayanangan, mga sapasapa sa ilaya, ug mga lanaw. Sila adunay taas, yagpis nga mga liog ug tag-as, walay balhibo, lagsaw nga mga tiil, ug may tag-as nga mga kuyamoy lakip ang dakong pangulahiang kuyamoy. Nindot tan-awon ang ilang paglakaw samtang moubog, nga mangitag mga baki, gagmayng mga kasag, o gagmayng mga reptilya; o kaha sila magbarog nga dili maglihok, nga mapailobong maghulat nga moduol ang gamayng isda, ug dayon sa kalit kaayong pagtuka pinaagi sa taas nga liog niini nga langgam, ang isda matuhog sa iyang talinis nga sungo. Tungod sa ilang dagkong mga pako, daw hinay silang molupad apan maanindot tan-awon, nga ang mga tiil ituy-od sa likod apan ang taas nga liog ipatikuko mao nga ang ulo masapnay taliwala sa mga abaga, sa ingon kini lahi sa *crane* ug *ibis* nga ituy-od ang ilang liog ug mga tiil kon molupad.

Sa Palestina may ubay-ubayng matang sa mga talabong: ang komon o abohon nga talabong (*Ardea cinerea*), ang higante nga talabong (*Ardea goliath*), ug ang purpura nga talabong (*Ardea purpurea*). Ang gitas-on sa ilang lawas maoy hangtod sa 1.5 m (59 pul.) ug sila makaplagan palibot sa Dagat sa Galilea, ubay sa mga tampi sa Jordan ug Kison, sa mga kalamakan, ug ubay sa kabaybayonan.

Ang mga *egret* mao ang labing madanihon ug matahom nga mga langgam sa pamilya sa talabong, nga kasagaran may balhibo nga lunlon puti. May gitas-ong 50-90 sm (20-35 pul.), ang mga *egret* kasagarang makaplagan sa Palestina. Ang *cattle egret,* o upaw ug likod nga talabong (*Bubulcus ibis*), sagad makaplagan nga kauban sa naga-panibsib nga mga baka, nga mokaon sa mga insekto nga anaa niini.

Ang *bittern* mas tambok, mas kapehon nga matang sa talabong, nga makaplagan usab sa kalamakan sa Palestina. May gitas-on sa lawas nga mga 75 sm (30 pul.), ang *Eurasian bittern* (*Botaurus stellaris*) may puntikpuntik nga balhibong itom, dalag, ug puti; ang mga balhibo sa tiyan maoy luspad, dalag ug may mga budlis nga kape, ug ang mga tiil maoy dalagong-berde. Kini nga kombinasyon sa kolor mobagay kaayo sa mga balili sa kalamakan nga gipuy-an niini, ug sa dihang mameligro, ang langgam mobarog nga dili maglihok ug ang liog ug ang sungo niini ipatuyhakaw. Kini nga kahimtang, dugang pa sa patindog nga mga budlis niini, nagsilbing maayo kaayong takoban diha sa palibot niini. Ang laing matang sa talabong nga makaplagan sa Palestina mao ang gamay nga *bittern* (*Ixobrychus minutus*). Ang mga *bittern* nailhan usab tungod sa ilang pagdaguhob o pagdaguok pinaagi sa pagpabuga ug hangin gikan sa ilang mga tutonlan, ug ang ulo ug ang liog itikuko sa samang higayon.

TALANTON. Ang kinadak-an sa Hebreohanong mga sukod sa gibug-aton ug sa kantidad. (Ex 38:29; 2Sa 12:30; 1Ha 10:10; 2Ha 23:33; 1Cr 29:7; 2Cr 36:3; Esd 8:26) Gibanabana pinasukad sa katumbas niini nga 60 ka mina o 3,000 ka siklo (Ex 38:25, 26; tan-awa ang MINA), ang usa ka talanton motimbang ug 34.2 kg. Sa modernong bili ang usa ka talanton nga plata mokantidad ug $6,606.00 ug ang usa ka talanton nga bulawan mokantidad ug $385,350.00.

Sanglit ang mina maoy katumbas sa 100 ka Gregong drakma sa unang siglo K.P., ang usa ka talanton nga 60 ka mina motimbang ug 20.4 kg, nga kubos kay sa talanton sa kapanahonan sa Hebreohanong Kasulatan. Busa, sa modernong bili, ang usa ka talanton nga plata sa unang siglo mokantidad ug $3,924.00, ug ang usa ka talanton nga bulawan mokantidad ug $228,900.00.

Sa pagbanabana sumala sa Gregong sukdanan, ang simbolikong mga ulan nga yelo nga motimbang ug mga usa ka talanton (20.4 kg; 44.8 lb), ingon sa gihisgotan sa Pinadayag 16:21, maoy usa gayod ka malaglagong hampak.

TALIKALA. Tan-awa ang GAPOS.

TALITHA CUMI. Ang Semitikanhong ekspresyon nga gigamit ni Jesu-Kristo sa dihang iyang gibanhaw ang anak nga babaye ni Jairo. Kini nagkahulogang, "Inday, magaingon ako kanimo, Bangon!" (Mar 5:41) Ang paghatag ug katumbas nga espeling niini nga ekspresyon magkalahi diha sa Gregong mga manuskrito. Bisan tuod sagad kining giisip ingong Aramaiko, lagmit nga ang ulahing bahin sa prase (*"cumi"*) maoy Hebreohanon o kaha Aramaiko, sumala sa *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 4, p. 109). Gikuha sa leksikograpo nga si Gesenius ang *"talitha"* gikan sa Hebreohanong pulong alang sa nating karnero (*ta·leh'*).—*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* ni Brown, Driver, ug Briggs, 1980, p. 378.

TALMAI.

1. Igsoong lalaki ni Ahiman ug Sesai, mga anak nga lalaki ni Anak. (Num 13:22; Jos 15:14; Huk 1:10; tan-awa ang AHIMAN Num. 1.) Gihunahuna sa pipila ka eskolar nga ang ngalang *Tanmahu,* nga makaplagan sa usa ka *hieroglyphic* nga inskripsiyon nga naghulagway sa usa ka taas, pution ug pamanit nga tawo, mao ang Ehiptohanong katumbas sa Talmai. Kining Canaanhon nga ngalan makaplagan usab sa Ras Shamra nga mga teksto sa yugto sa mga Maghuhukom.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Amihud; hari sa Gesur. (2Sa 13:37) Ang anak nga babaye ni Talmai nga si Maaca nanganak kang Absalom alang kang David. (2Sa 3:3; 1Cr 3:2) Human mapatay si Amnon tungod sa iyang pag-among-among sa iyang igsoong babaye nga si Tamar, si Absalom mikalagiw ngadto sa iyang apohang lalaki nga si Talmai. —2Sa 13:28, 29, 37, 38.

TALMON. Pangulo sa usa ka Levihanong banay sa mga magbalantay-sa-ganghaan human sa pagkadestiyero. Human makabalik gikan sa Babilonya uban kang Zorobabel, siya 'ug ang iyang mga igsoong lalaki' gipili aron sa pagpuyo sa Jerusalem. —1Cr 9:3, 17; Esd 2:42; Neh 7:45; 11:1, 19; 12:25.

TALO. Ang mga gihisgotan sa Bibliya bahin sa talo dayag nga nagtumong sa talo sa mga putyokan, usa ka lugom-dalag nga substansiya nga gamiton sa mga putyokan sa paggamag mga bungbong alang sa mga lawak sa udlan diin ilang ibutang ang dugos ug ang mga ulod pa nga putyokan. Ang talo himoon sa trabahante nga mga putyokan, ug human mokaon ug daghang dugos, sila maghimo ug talo pinaagi sa espesyal nga mga glandula sa sulod sa ilang mga tiyan. Ang talo ipalugwa agi sa gagmitoyng mga buhobuho sa ilang tiyan ug mahimong daw gagmayng puti nga mga tipik diha sa gawas sa tiyan. Unya, ang mga tipik sa talo kan-on sa putyokan, diin kini usapon sa dili pa gamiton sa pagtukod sa ilang balayan.

Ang mga putyokan maoy magkontrolar sa gidaghanon sa himoong talo ug ayha pa kini maghimo kon ang suplay gikinahanglan.—Tan-awa ang PUTYOKAN.

Ang talo dali rang ilain gikan sa dugos pinaagi sa pagtunaw niini diha sa mainit nga tubig. Tungod niini ang talo molutaw sa ibabaw sa tubig, diin kini mahimong hapawon. Ang pagkatunaw sa talo gigamit diha sa mga sambingay sa Kasulatan aron ipahayag ang masulub-ong kahimtang sa kasingkasing (Sal 22:14), ang pagkatunaw sa mga kabukiran ug sa kapatagan (Sal 97:5; Miq 1:4), ug ang pagkalaglag sa mga kaaway sa Diyos; ang salmista mipatugbaw: "Ingon sa talo nga matunaw tungod sa kalayo, mahanaw unta ang mga daotan gikan sa atubangan sa Diyos."—Sal 68:1, 2.

TAMAR [Kahoyng Palma].

1. Umagad nga babaye ni Juda nga anak ni Jacob. Si Tamar naminyo kang Er nga panganayng anak ni Juda, apan si Jehova nagpatay kang Er tungod sa iyang pagkadaotan, ug tungod niana nabalo si Tamar. Unya gihatag kaniya si Onan, apan gipatay ni Jehova si Onan tungod kay wala niya tumana ang kahikayan sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki, ug si Tamar nagpabilin gihapong balo nga walay anak. Si Juda naglangaylangay sa paghatag kang Tamar sa iyang ikatulong anak. Si Tamar wala magpaila ug nagtakoban nga usa ka pampam aron si Juda makigdulog kaniya, ug sa malinglahong paagi siya nagkuha sa timbre nga singsing, kordon, ug sungkod ni Juda ingong garantiya. Sa dihang nasayran ni Juda nga si Tamar nagmabdos, sa sinugdan siya nagsugo nga sunogon si Tamar human nga siya batohon. (Itandi ang Jos 7:15, 25.) Apan sa pagkasayod nga siya ang amahan niini tungod sa pagmaniobra ni Tamar nga makapatunghag manununod, si Juda mipatugbaw, "Matarong pa siya kay kanako." Human sa malisod nga pagpahimugso, si Tamar nakapatunghag kaluha, si Perez ug Zera. (Gen 38:6-30) Ang kaliwatan sa kagikan sa Mesiyas masubay pinaagi sa anak ni Tamar nga si Perez. —Ru 4:12, 18-22; 1Cr 2:4; Mat 1:3.

2. Usa ka matahom nga anak nga babaye ni Haring David ug pursosong igsoon ni Absalom. (1Cr 3:9; 2Sa 13:1) Ang iyang kamagulangang igsoon-sa-amahan nga si Amnon naibog pag-ayo kaniya ug pinaagi sa kamalansison milampos sa pagamong-among kaniya, bisan pag siya midumili. Si Absalom naghupay kaniya, nagpapuyo kaniya sa iyang balay, ug duha ka tuig sa ulahi nanimalos alang kang Tamar pinaagi sa pagpapatay kang Amnon.—2Sa 13:1-33.

3. Anak nga babaye ni Absalom, lagmit gingalan kini kaniya pinasukad sa ngalan sa iyang iyaan (Num. 2). (2Sa 14:27) Sama sa iyang amahan, si Tamar matahom kaayo. Lagmit naminyo siya kang Uriel, ug tungod niana siya nahimong inahan sa pinalabing asawa ni Rehoboam nga si Maaca.—2Cr 11:20, 21; 13:1, 2.

4. Usa sa mga siyudad nga gitukod (lagmit gitukod pag-usab o gipalig-on) ni Haring Solomon. (1Ha 9:17-19) Ang Tamar gihisgotan sa 1 Hari 9:18 nga "didto sa yuta," nga tatawng nagpakita nga kini makaplagan sa teritoryo sa Israel. Si Yohanan Aharoni nag-ingon nga ang Tamar mao ang ʽAin Husb (ʽEn Hazeva), mga 30 km (20 mi) sa HHK sa Patayng Dagat. Ang iyang pasikaranan niini mao ang pagtandi sa mga latid sa utlanan sa Canaan nga makaplagan sa Numeros 34:3-6; Josue 15:1-4; ug Ezequiel 47:19; 48:28.

Bisan tuod ang katumbas nga teksto sa 2 Cronicas 8:4 mabasa nga "Tadmor," kini tatawng naghisgot sa laing siyudad, usa nga kasagarang gituohan nga mao ang Palmyra.—Tan-awa ang TADMOR.

Ang mga kahoyng tamarisko mabuhi sa uga nga mga dapit sama sa Beer-seba, diin nagtanom si Abraham niini nga kahoy

TAMARISKO [Heb., *ʼe'shel*]. Ang tamarisko motubo nga sama sa usa ka kahoy o kahoykahoy. Bisan tuod ang punoan niini bukohon, ang mga sanga niini sagad nga yagpison, maong kini samag-balhibo tan-awon. Ang *evergreen* nga mga dahon niini maoy gagmay, samag-himbis, ug simpig kaayo sa mga sanga, busa gamay rang umog ang moalisngaw, maong kini nga mga kahoy mabuhi diha sa mga desyerto ug bisan sa mga bungdo sa pinadpad nga balas. Sa tingpamulak ang kahoy mamulak ug

nagtunggoytunggoy nga gagmayng rosason o puti nga mga bulak, nga naghatag ug madanihong bulok sa umaw nga mga rehiyon. Ang mga tamarisko nga gustog parat nga dapit sagad motubo nga duol kaayo sa dagat ug daplin sa parat nga kalamakan. Ang daghang tamarisko ubay sa mga tampi sa Jordan maoy samag masiot nga kalibonan nga gipuy-an sa ihalas nga mga mananap, ug sa kapanahonan sa Bibliya usa kini sa mga naglangkob sa "magarbohong kalibonan ubay sa Jordan" diin kanhi nagpuyo ang mga leyon.—Jer 49:19; Zac 11:3.

Bisan tuod ang tamarisko kasagaran mugbo, ang usa ka matang sa kahoyng tamarisko (*Tamarix aphylla*) usahay moabot sa gitas-on nga 18 m (60 p). Si Abraham gitala nga nagtanom ug tamarisko didto sa Beer-seba (Gen 21:33), si Haring Saul milingkod nga nagpasilong sa tamarisko didto sa Gibea (1Sa 22:6), ug ang iyang mga bukog ug niadtong sa iyang mga anak nga lalaki gilubong ilalom sa dakong kahoy nga tamarisko didto sa Jabes-gilead.—1Sa 31:13; itandi ang 1Cr 10:12, diin gigamit ang Hebreohanong pulong alang sa "dakong kahoy" (*'e·lah'*).

Si Dr. Joseph Weitz, usa ka iladong awtoridad sa pagpananom pag-usab didto sa Israel, miingon: "Ang unang kahoy nga gitanom ni Abraham sa Beerseba maoy tamarisko. Sa pagsunod sa iyang sulondan, upat ka tuig na ang milabay kami nagtanom ug duha ka milyon diha sa samang luna. Husto si Abraham. Ang tamarisko maoy usa sa pipila ka kahoy nga among nakaplagan nga milambo diha sa habagatan diin ang tinuig nga ulan maoy menos sa unom ka pulgada."—*The Reader's Digest,* Marso 1954, p. 30.

Ang laing matang sa tamarisko (*Tamarix mannifera*), sa dihang tusokon sa insektong *scale,* mopagulag mga tinulo sa samag-dugos nga tagok nga tigomon ug ibaligya ngadto sa mga peregrino sa ubang mga dapit ingong "mana." Hinuon, kini walay kalabotan sa mana nga gitagana alang sa Israel didto sa kamingawan, sanglit ang tinuod nga mana gitagana sa milagrosong paagi ug gipupho gikan sa yuta.—Ex 16:13-15.

TAMBAG, MAGTATAMBAG. Ang usa nga naghatag ug tambag maoy usa ka magtatambag. Ang iyang girekomendar nga buhaton mao ang tambag.

Sa daghang Hebreohanon ug Aramaiko nga mga pulong nga gigamit sa Kasulatan aron ipahayag ang ideya sa "tambag," mas sagad nga makita ang Hebreohanong nombre nga *'e·tsah'* ug ang kaamgid nga berbong *ya·'ats'.* Bisan tuod sagad gihubad nga "tambag," ang *'e·tsah'* gihubad usab nga "laraw." (Isa 8:10) Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang konsepto sa "tambag" ingong usa ka nombre gipahayag pinaagi sa pulong nga *bou·le'* ug *sym·bou'li·on.* Ang *bou·le'* gihubad usab nga 'laraw' (Luc 23:51; Buh 5:38), "gimbut-an" (Buh 13:36), ug 'hukom' (Buh 27:42).

Busa ang terminong "tambag" mahimong magtumong usab sa "kabubut-on," "katuyoan," "hukom," "laraw," sama sa dihang si Jehova nagpahayag: "Ang akong kaugalingong laraw mobarog." (Isa 46:10) Ang "mga katuyoan sa mga kasingkasing," sa ato pa, ang mga plano, laraw, o mga hukom, sa kinahiladman sa usa ka tawo mao ang ipadayag sa dihang si Ginoong Jesu-Kristo moabot aron sa pagpahamtang ug paghukom. (1Co 4:5) Sa Efeso 1:11, ang prase nga "sumala sa gilaraw sa iyang kabubut-on" (sa literal, "sumala sa tambag sa iyang kabubut-on") mahimong sabton nga nagkahulogang "sumala sa katuyoan, o hukom, nga maoy usa ka kapahayagan sa kabubut-on sa Diyos." Si apostol Pablo miingon nga siya nahigawas sa pagkasad-an sa dugo tungod kay siya wala magpugong sa pagtudlo "sa tanang gimbut-an sa Diyos" ("sa katibuk-an sa katuyoan sa Diyos," *JB;* "sa katibuk-ang kabubut-on sa Diyos," *NIV*), buot ingnon, sa tanang butang nga hinungdanon alang sa kaluwasan.—Buh 20:27.

Ang mga tawo nga nailhan tungod sa ilang kaalam gitamod pag-ayo ingong harianong mga magtatambag. (Tan-awa ang 2Sa 16:23.) Tungod sa ilang katungdanan, usahay sila hiphipan aron ilang gamiton ang ilang impluwensiya sa daotang paagi. Sa dihang ang mga kaaway sa mga Hudiyo nagsuhol ug mga magtatambag, lagmit ilang gihimo kini pinaagi sa paghiphip sa mga Persianhon nga nagalagad sa maong kapasidad.—Esd 4:5.

Walay usa ka tawo nga tinubdan sa tanang kahibalo. Busa, ang tawo nga maminaw sa maayong tambag maoy maalamon. (Pr 12:15) Ang pagsalikway sa usa ka tawo sa maayong tambag sa eksperyensiyadong mga magtatambag, sama sa gihimo ni Haring Rehoboam, maoy dako gayod nga kabuangan.—1Ha 12:8.

Si Jehova mao ang tag-iya sa kaalam sa absoluto nga diwa. Siya lamang ang wala magkinahanglan ug magtatambag. (Isa 40:13; Rom 11:34) Ang iyang Anak makahimo sa pag-alagad ingong "Kahibulongang Magtatambag," nga maghatag ug giya ug direksiyon, tungod kay siya nakadawat ug misunod sa tambag gikan sa iyang Amahan ug nakabaton sa espiritu sa Diyos. (Isa 9:6; 11:2; Ju 5:19, 30) Kini nagpasiugda nga aron ang tambag mahimong mapuslanon, kinahanglan nga tagdon si Jehova. Ang bisan unsang tambag nga supak sa Labing Hataas maoy walay pulos. Sa pagkatinuod kini dili gayod usa ka tambag.—Pr 19:21; 21:30.

TAMBOK. Ang Cebuanong pulong nga "tambok" gigamit sa paghubad sa nagkalainlaing Hebreohanong mga pulong nga naghubit dili lamang sa substansiya nga gitawag ug tambok kondili nianang bus-ok ug lawas ug supang. Kini nga mga termino mahimong gamiton usab sa mahulagwayong diwa sa paghubit nianang dagaya o tabunok (sama sa Cebuanong ekspresyon nga "tambok sa yuta") o aron ipakita ang ideya sa pagkakubol o pagkahabol sa hunahuna ug kasingkasing.

Ang *che′lev* sagad nga gigamit sa pagtumong sa substansiya nga "tambok," sa mga hayop (Lev 3:3) o kaha sa mga tawo (Huk 3:22). Ang "sebo," o ang tambok nga nagtabon sa mga amimislon o sa dapidapi, diha sa mga halad-nga-sinunog gihubit usab sa laing pulong, ang *pe′dher.* (Lev 1:8, 12; 8:20) Ang *che′lev* unang makita diha sa Genesis 4:4 maylabot sa halad ni Abel ngadto kang Jehova sa "matambok nga mga bahin" gikan sa mga panganay sa iyang panon sa mga hayop. Human niadto ang kadaghanang paghisgot sa *che′lev* maylabot na lamang sa paghalad. Ang *che′lev* gigamit usab sa paglarawan sa *labing maayo* o *labing dagaya nga bahin sa bisan unsang butang.* Pananglitan, sa Genesis 45:18, si Paraon miingon kang Jose nga ang iyang banay makakaon "sa tambok nga bahin sa yuta." Sa ingon, ang Numeros 18:12 mabasa usab: "Ang tanang labing maayo [*che′lev*] sa lana ug ang tanang labing maayo [*che′lev*] sa bag-ong bino ug sa lugas . . . gihatag ko kini kanimo."—Tan-awa ang Sal 81:16; 147:14.

Ang Balaod Mahitungod sa Tambok. Sa ikatulong kapitulo sa Levitico, si Jehova mihatag sa mga Israelinhon ug mga instruksiyon mahitungod sa paggamit sa tambok diha sa mga halad-sa-panag-ambit. Sa dihang maghalad ug mga baka o mga kanding, kinahanglang ilang paasohon diha sa halaran ang tambok nga nagtabon sa dapidapi ug sa tinai ug sa mga amimislon, ingon man ang tambok nga nagatapot sa atay. Kon mga karnero ang ihalad, ang tibuok tambok nga ikog kinahanglang ihalad usab. (Ang karnero sa Sirya, Palestina, Arabia, ug Ehipto may tambok nga mga ikog, nga sagad motimbang ug 5 kg [11 lb] o kapin pa.) Ang Balaod espesipikong nag-ingon, "Ang tanang tambok iya ni Jehova . . . Dili gayod kamo magkaon sa bisan unsang tambok o sa bisan unsang dugo."—Lev 3:3-17.

Ang tambok daling mosilaob ug bug-os nga maut-ot ibabaw sa halaran. Ang bisan unsang tambok nga gihalad ibabaw sa halaran kinahanglang dili ibilin diha niana hangtod sa pagkabuntag; lagmit nga kini madaot ug mabaho, nga dili gayod angay sa bisan unsang bahin sa sagradong mga halad.—Ex 23:18.

Wala ipatuman sa mga Kristohanon. Human sa Lunop, sa dihang gitugotan si Noe ug ang iyang pamilya sa pagkaon ug unod, walay giingon mahitungod sa tambok. (Gen 9:3, 4) Apan, gidili ang pagkaon ug dugo. Kini maoy kapin sa 850 ka tuig una pa ihatag ang pakigsaad sa Balaod, diin gidili sa Israel ang pagkaon sa dugo ug sa tambok. Sa unang siglo K.P. ang nagamandong lawas sa Kristohanong kongregasyon nagpalig-on sa pagdili batok sa dugo ingong padayong gipatuman sa mga Kristohanon. (Buh 15:20, 28, 29) Apan, sama kang Noe ug sa iyang pamilya, walay giingon bahin sa pagkaon sa mga Kristohanon ug tambok. Busa, ang balaod nga nagdili sa pagkaon ug tambok gihatag lamang ngadto sa nasod sa Israel.

Ang katarongan niini nga balaod. Ubos sa pakigsaad sa Balaod, ang dugo ug ang tambok gilantaw nga iya ni Jehova lamang. Ang kinabuhi anaa sa dugo, nga si Jehova lamang ang makahatag; busa kini iyaha. (Lev 17:11, 14) Ang tambok giisip nga mao ang labing maayong bahin sa unod sa hayop. Ang paghalad sa tambok sa hayop dayag nga maoy pag-ila nga ang labing maayong mga bahin iya ni Jehova, nga dagayang nagatagana, ug gipasundayag niini ang tinguha sa magsisimba sa paghalad sa labing maayo ngadto sa Diyos. Tungod kay kini naglarawan sa pagpahinungod sa mga Israelinhon sa ilang labing maayo ngadto kang Jehova, giingon nga kini paasohon ibabaw sa halaran ingong "pagkaon" ug ingong "makapahupay nga alimyon" ngadto kaniya. (Lev 3:11, 16) Busa, ang pagkaon ug tambok maoy ilegal nga pagkuha sa pahat nga gibalaan alang sa Diyos, usa ka pagyatak sa mga katungod ni Jehova. Silot nga kamatayon ang ipahamtang sa pagkaon ug tambok. Apan, dili sama sa dugo, ang tambok sa usa ka hayop nga namatay rag iya o kaha gipatay sa laing mananap mahimong gamiton sa ubang katuyoan.—Lev 7:23-25.

Gilapdon sa kapadapatan sa balaod. Tungod niining ulahing teksto nga gihisgotan, daghang komentarista ang nagtuo nga ang pagdili diha sa Levitico 3:17 nagtumong lamang sa tambok nianang matang sa mga hayop nga mahimong ihalad, sama sa mga baka, karnero, ug mga kanding. Ang Hudiyohanong Rabbiniko nga pagtulon-an nabahin niining butanga. Apan ang sugo labot sa tambok diha sa Levitico 3:17 nalangkit sa balaod mahitungod sa pagkaon ug dugo, usa ka balaod nga tin-awng naglakip sa dugo sa *tanan* nga mga hayop. (Itandi ang Lev 17:13; Deu 12:15, 16.) Busa, daw mas haom nga ang balaod labot sa tambok naglakip usab sa tambok sa tanang hayop, lakip niadtong giihaw ingong pagkaon sa mga Israelinhon.

Ang panglantaw nga ang pagdili gipadapat sa tambok sa tanang hayop dili kasukwahi sa teksto sa Deuteronomio 32:14, nga naghisgot kang Jehova ingong naghatag sa Israel ug "tambok sa laking mga karnero" aron kaonon. Kini maoy usa ka mahulagwayong ekspresyon nga nagtumong sa labing maayo diha sa panon, o ingon sa paghubad niini nga prase sa *The Jerusalem Bible,* "dagayang pagkaon sa mga sibsibanan." (Tan-awa usab ang *ftn* sa *Da* ug ang *Kx.*) Kining balaknong diwa gipakita sa ulahing mga bahin sa samang bersikulo nga naghisgot sa *"tambok sa amimislon* sa trigo" ug sa *"dugo* sa ubas." Mao man usab sa Nehemias 8:10, diin ang katawhan gisugo, "Lakaw, kan-a ang mga tambok," kita dili mohinapos nga ilang literal nga gihurot ug kaon ang tanang tambok. Ang "mga tambok" nagtumong sa tambok nga mga bahin, mga butang nga dili niwang o uga, kondili maanindot, lakip na ang lamiang mga potahe nga giluto pinaagi sa mantika nga gikan sa utanon. Busa, ang hubad ni Knox dinhi mabasa nga "kaon kamo ug tambok nga karne," samtang ang hubad ni Moffatt nag-ingon nga "kaona ang lamian nga mga bahin."

Ang pagdili sa Moisesnong Balaod wala magpugong sa pagpakaon o pagpatambok sa karnero o baka nga ihawon ingong pagkaon. Mabasa nato ang "pinatambok nga toreyong baka" nga giihaw alang sa anak nga mausikon. (Luc 15:23) Ang pagkaon ni Solomon naglakip sa "pinatambok nga mga kakok" ug mga baka. (1Ha 4:23) Ang Hebreohanon nga *'e·ghel-mar·beq',* nga gihubad nga "pinatambok nga nating baka," makita sa 1 Samuel 28:24; ang *me'ach* ug *meri'* nagtumong sa usa ka 'pinakaon-pag-ayo nga hayop' o "pinatambok nga hayop." (Isa 5:17; Eze 39:18) Apan, wala kini magkahulogan nga kini nga 'pagpatambok' maoy aron sa pagpatunghag sebo o naggulotgulot nga katambok; hinunoa, ang diwa gihapon niini mao nga ang mga hayop bus-ok ug lawas ("unoron"), dili niwang.—Itandi ang Gen 41:18, 19.

Ubang Hebreohanong mga Termino. Lakip sa Hebreohanong mga termino nga gigamit sa paghubit sa bisan unsa nga "tambok" mao kadtong naggikan sa lintunganayng berbo nga *sha·men'.* Bisan tuod nagkahulogang "mitambok" (Deu 32:15; Jer 5:28), kini naghatag usab sa ideya sa pagkahimong "baskog." Ang *sha·men'* makita sa Isaias 6:10, diin ang *King James Version* mabasa nga "gipatambok ang kasingkasing niini nga katawhan," buot ingnon, nahimong dili-masanongon ug mahabol, nga samag ang ilang mga kasingkasing naputos sa tambok. Ang Maghuhukom 3:29 naghubit sa pipila ka Moabihanon ingong "ang matag baskog [*sha·men',* sa literal, "tambok"] ug ang matag maisog nga lalaki." Ang susamang pulong nga *she'men* sagad gihubad nga "lana."

Ang 'paglipang' lagmit mao ang ideya sa berbo nga *da·shen',* nga gigamit usab sa literal nga paagi sa pagtumong sa ideya nga "motambok." Kon ingon niana ang kahimtang, ang *da·shen'* (ug ang susamang pulong nga *de'shen*) nagpasabot ug kauswagan, katabunok, o kadagaya. Si Jehova miingon sa Israel nga iyang dad-on sila ngadto sa usa ka yuta "nga nagaagay sa gatas ug dugos, ug sila mangaon ug mangabusog ug manambok [*wedha·shen'*]." (Deu 31:20) Kita giingnan nga kadtong mahinatagon, kugihan, ug nagasalig kang Jehova "patambokon," buot ingnon, dagaya nga mouswag. (Pr 11:25; 13:4; 28:25) Sa Proverbio 15:30 ang maayong balita giingon nga "makapatambok sa kabukogan," o magpuno niini ug uyok sa kabukogan—sa laing pagkasulti, ang tibuok lawas mapalagsik. Ang nombre nga *de'shen* nagpaaninag usab niini nga ideya sa kabuhong, sama sa Salmo 36:8, diin ang mga anak sa tawo giingon nga 'moinom sa ilang katagbawan sa katambok [*mid·de'shen;* "kadagaya," *RS*]' sa balay sa Diyos.—Itandi ang Jer 31:14.

Ang nombre nga *de'shen* gihubad usab nga "mga abo" sa daghang mga maghuhubad, sama sa dihang kini nagtumong sa mga biya gikan sa halaran sa tabernakulo. (Lev 1:16; 4:12; 6:10, 11, *KJ, JB, RS*) Apan, alang sa ubang mga eskolar ang "mga abo" wala magpaaninag sa lintunganayng pulong sa orihinal nga pinulongan. Busa, sila mipalabi sa termino nga "tambok nga mga abo" (*Ro*), o "mantikaong mga abo" (*NW*), tungod kay ang maong mga termino nagpakita nga ang init nga mantika gikan sa mga halad misuhop sa nasunog nga sugnod sa ilalom.

Ang ideya nga pinakaon-pag-ayo ug himsog gipahayag pinaagi sa pulong nga *ba·ri'.* Kini gihubad nga "supang" (Eze 34:3, 20) ug "makapahimsog" (Hab 1:16), bisan tuod kini mahimong hubaron nga "tambok" sa dihang maghulagway sa mga tawo, baka, ug sa lugas.—Gen 41:2, 7; Huk 3:17.

TAMBORIN. Usa ka tulonggon nga motingog pinaagig pagbasal nga gigamit sukad pa sa kapanahonan sa mga patriarka. Ang Hebreohanong pulong nga *toph* gihubad usab nga "tambor" ug "tambol." (Gen 31:27, *MBB, NCV, AS*) Kining tanang hubad dayag nga naghubit sa samang tulonggon—usa ka gamayng tambol nga gama sa panit sa hayop nga giinat nganha sa usa o duha ka kilid diha sa usa ka bayanan nga kahoy o metal, lagmit mga 25 sm (10 pul.) ang diyametro. Tungod kay gigamit sa masadyaong mga okasyon, ang pipila ka modelo lagmit adunay mga bahin nga metal, tingali samag mga tilingtiling, nga gipatapot diha sa mga kilid ug mahimong patingogon sama sa modernong tamborin. Ang ubang klase lagmit mas susamag dagway ug gamit sa usa ka *tom-tom,* nga basalon pinaagi sa duha ka kamot.

Bisan tuod ang tamborin wala hisgoti maylabot sa pagsimba sa templo, gigamit kini sa mga lalaki ug mga babaye sa pagdayeg kang Jehova ug sa ubang malipayong mga okasyon sama sa mga kombira ug mga kasal. (1Sa 10:5; 2Sa 6:5; Sal 150:4; Isa 5:12) Ang mga babaye ilabinang magduyog sa ilang kaugalingon pinaagig mga tamborin diha sa pag-awit ug pagsayaw. (Ex 15:20; Huk 11:34; 1Sa 18:6) Ang tamborin gilangkit usab sa umalabot nga kasadya sa Israel sa dihang moabot na ang pagpasig-uli kaniya.—Jer 31:4.

TAMING. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

TAMUZ, I. Usa ka bathala nga kaniya nakitang nagbalata ang apostatang Hebreohanong mga babaye sa Jerusalem sa ikaunom nga tuig sa pagkadestiyero sa manalagnang si Ezequiel (612 W.K.P.).—Eze 8:1, 3, 14.

Sa Sumerianhong mga teksto, si Tamuz gitawag nga Dumuzi ug mao ang bana o hinigugma sa diyosa sa pertilidad nga si Inanna (Babilonyanhong si Ishtar). Gituohan nga si Tamuz sa sinugdan maoy usa ka hari nga gipakadiyos human sa iyang kamatayon. Ang Sumerianhong mga teksto nga gituohang sukad pa sa ika-18 nga siglo W.K.P. nagpakita nga ang mga hari sa Sumer gilangkit kang Dumuzi.

Maylabot sa identipikasyon ni Tamuz, si D. Wolkstein ug si S. N. Kramer miingon: "Adunay ubay-ubayng 'mga diyos nga may-kamatayon' sa karaang Sumer, apan ang labing ilado kanila mao si Dumuzi, ang Tamuz nga gihisgotan sa Bibliya, nga kaniya nagbalata gihapon ang mga babaye sa Jerusalem sa mga adlaw sa manalagnang si Ezequiel. Sa sinugdan, ang diyos nga si Dumuzi maoy usa ka may-kamatayong magmamando sa Sumer, kansang kinabuhi ug kamatayon nakaapektar pag-ayo sa Sumerianhong mga pilosopo ug mga mitograpo [mga tighipos sa mga sugilambong]." (*Inanna, Queen of Heaven and Earth,* New York, 1983, p. 124) Dugang pa, si O. R. Gurney misulat: "Si Dumuzi sa sinugdan maoy usa ka tawo, usa ka hari sa Erek . . . Ang pagkatawhanon ni Dumuzi gipamatud-an pa gayod sa mitolohikanhong pahayag diin siya miingon ngadto kang Inanna 'Tultolan ko ikaw ngadto sa balay sa akong diyos.' Dili ingon niini ang sinultihan sa usa ka diyos."—*Journal of Semitic Studies,* Tomo 7, 1962, pp. 150-152.

TAMUZ, II. Ang gingalan sa ikaupat nga lunar nga bulan sa sagradong kalendaryo sa mga Hudiyo human sa pagkadestiyero, apan kini ang ikanapulo nga bulan sa sekular nga kalendaryo. Busa, sa Targum ni Jonathan, ang ekspresyon nga "ikanapulong bulan" sa Genesis 8:5 gihubad nga "bulan sa Tamuz." Ang Tamuz maoy ngalan sa usa ka Babilonyanhong bathala. (Eze 8:14) Ang rekord sa Bibliya wala magpadapat niini nga ngalan sa ikaupat nga bulan apan nagtawag lamang niining bulana pinasukad sa numerikal nga han-ay niini. (Eze 1:1) Apan, kini nga ngalan makita diha sa Hudiyohanong Mishnah (*Ta'anit* 4:6) ug sa ubang mga sinulat human sa pagkadestiyero. Ang paggamit sa paganong ngalan nga Tamuz ingong ngalan sa ikaupat nga bulan, ingon man ang paggamit sa ubang mga ngalan human sa pagkadestiyero, lagmit gihimo sa mga Hudiyo kay kini sayon lamang alang kanila. Angayng hinumdoman nga nianang panahona sila maoy nasakop nga katawhan, obligado nga makiglabot ug magtaho ngadto sa langyawng mga gahom nga nagmando kanila, ug tungod niini dili ikatingala kon gamiton nila ang mga ngalan sa mga bulan nga gigamit niining langyaw nga mga gahom. Ang Gregorian nga kalendaryo nga gigamit karong adlawa adunay mga bulan nga gingan-lan pinasukad sa mga ngalan sa mga diyos nga si Janus ug Mars, ug sa diyosa nga si Juno, maingon man agig pagpasidungog kang Julio ug Agusto Cesar, bisan pa niana kini padayong gigamit sa mga Kristohanon nga ilalom sa "labaw nga mga awtoridad."—Rom 13:1.

Ang bulan sa Tamuz maoy katumbas sa bahin sa Hunyo ug bahin sa Hulyo ug, busa, moabot panahon sa ting-init. Niining panahona ang ubas magsugod na sa pagpatungha sa ilang unang hinog nga mga bunga.—Num 13:20.

Sa ikasiyam nga adlaw niining ikaupat nga bulan (Tamuz), gigawangan ni Nabucodonosor ang mga paril sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. human sa 18-ka-bulan nga paglikos. (2Ha 25:3, 4; Jer 39:2; 52:6, 7) Sulod sa 70 ka tuig nga pagkadestiyero human niadto, ang mga Hudiyo kanunayng magpuasa sa ikasiyam nga adlaw sa ikaupat nga bulan agig paghinumdom niini nga hampak batok sa Jerusalem. (Zac 8:19) Apan, human sa ikaduhang pagkalaglag sa Jerusalem, sa tuig 70 K.P., ang pagpuasa gihimo sa ika-17 nga adlaw sa ikaupat nga bulan, ang adlaw nga nagawangan sa Romanong si Heneral Tito ang mga paril sa templo. Walay mga kapistahan nga gitudlo ni Jehova alang niini nga bulan.

TANAMAN. Ang Hebreohanong termino nga *gan* ug ang Gregong termino nga *ke'pos* nagtumong sa usa ka tinikad nga luna sa yuta, nga kasagarang gipatubigan. Ang mga tanaman sa kapanahonan sa Bibliya kasagaran maoy mga dapit nga kinoral sa tunokong mga tanom o sa paril nga bato o lapok, nga tingali gilinyahan ug mga tunok diha sa ibabaw niini.—Aw 4:12.

Sa katibuk-ang pagkasulti, ang mga tanaman nga gihisgotan sa Bibliya lahi ra kaayo gikan sa ordinaryong mga tanaman sa Kasadpan. Ang kadaghanan niini maoy samag parke nga may nagka-

daiyang matang sa mga kahoy, lakip ang mga bungahoy ug mga kahoyng nuwes (Ecc 2:5; Am 9:14; Aw 6:11), maingon man ang mga yerbang-paalimyon ug mga bulak. (Aw 6:2) Kini nga mga tanaman maayong pagkatubig pinaagi sa mga sapa o pinaagi sa irigasyon, ug sagad kini may naglikolikong mga dalan. Ang gogagmayng mga tanaman lagmit gitikad sa tagsatagsa ka pamilya. Miingon si Haring Ahab nga buot niyang maangkon ang parasan ni Nabot aron himoong tanaman sa mga utanon.—1Ha 21:2.

Ang gihisgotan nga samag-parke nga mga tanaman kasagaran nahimutang sa gawas sa siyudad, gawas sa mga tanaman sa mga hari o sa dato kaayo nga mga tawo. Ang Tanaman sa Hari, nga sikbit sa dapit diin si Zedekias ug ang iyang mga tawo misulay pag-ikyas gikan sa Jerusalem sa dihang milikos ang mga Caldeanhon, lagmit nahimutang sa gawas mismo sa HS nga paril sa maong siyudad. (2Ha 25:4; Neh 3:15) Si Josephus naghisgot usab sa usa ka dapit nga gitawag ug Etan, nga iyang gituohang nahimutang nga 13 hangtod sa 16 km (8 hangtod sa 10 mi) gikan sa Jerusalem ug nga iyang gihubit ingong "makapahimuot, ug daghan ug mga parke ug nagaagos nga mga sapa", diin, matod pa niya, didto si Solomon magsakayan sa iyang karo. (*Jewish Antiquities,* VIII, 186 [vii, 3]) Ang tanaman diin si Haring Ahasuero naghikay ug usa ka dakong bangkete sa Susan sulod sa pito ka adlaw, panahon sa ikatulong tuig sa iyang paghari, lagmit dako ug maanindot gayod.—Est 1:1-5.

Sa Babilonya. Ang Nagbitayng mga Tanaman sa Babilonya maoy usa sa pito ka katingalahan sa karaang kalibotan. Gitukod kini ni Haring Nabucodonosor aron sa pagpahimuot sa iyang asawa, usa ka Medianhon nga prinsesa, nga naggikan sa kabungtoran ug, kay wala mahimuot sa kapatag sa Babilonya, nangandoy sa kabukiran nga iyang gipuy-an. Giingon nga si Nabucodonosor nagtukod ug mga arko nga nagkaanam ug kataas, samag mga ang-ang, ug kining samag-bukid nga mga tinukod iyang gitambakan ug bastanteng yuta aron mabuhi ang kinadak-ang mga kahoy. Sa kinaibabwan niini siya naghimo ug usa ka pondohanan ug tubig, nga ang suplay niini nga naggikan sa Euprates gipasaka pinaagi sa usa ka matang sa tubo nga paliyokliyok.

Sa Ehipto. Samtang didto sa Ehipto, ang mga Israelinhon nagtikad sa medyo gagmay nga mga tanaman sa utanon. Ang Deuteronomio 11:10 nagingon nga ilang gipatubigan kini pinaagi sa tiil, lagmit pinaagi sa mga ruyda-pangtubig nga gipatuyok ginamit ang tiil o pinaagi sa pagpaagos sa tubig pinaagi sa mga kanal, nga mag-abli o magsira sa lapok nga mga kiliran sa kanal ginamit ang tiil aron mapatubigan ang lainlaing mga bahin sa tanaman.

Getsemane. Ang tanaman sa Getsemane sa Bukid sa mga Olibo, nga tabok lamang sa Walog sa Kidron gikan sa Jerusalem, maoy usa ka paboritong dapit ni Jesu-Kristo, diin siya makahimo sa pagpakig-uban nga pribado sa iyang mga tinun-an. Dinhi niini nga tanaman nga si Jesus mipahulay uban sa iyang mga tinun-an human mokaon sa iyang kataposang Paskuwa ug human himoa ang Panihapon sa Ginoo. Didto mipahilayo siya ug diyutay gikan sa iyang mga tinun-an ug kinasingkasing nga nag-ampo, ug gialagaran siya sa usa ka manulonda. Ang maluibong si Judas, nga nasayod sa naandang gibuhat ni Jesus, nanguna sa usa ka magubtanong panon ngadto sa Getsemane, diin iyang gibudhian si Jesus pinaagi sa usa ka halok.—Mat 26:36, 46-49; Luc 22:39-48; Ju 18:1, 2.

Mga Lubnganan. Usahay ang mga tanaman gigamit ingong mga lubnganan. Si Manases ug ang iyang anak nga lalaking si Amon gilubong didto sa tanaman ni Uza. (2Ha 21:18, 25, 26) Si Jesus gilubong didto sa usa ka tanaman sa usa ka bag-ong handomanan nga lubnganan. (Ju 19:41, 42) Ang mga Israelinhon nahitumpawak sa daotang batasan sa paghalad ngadto sa paganong mga diyos diha sa mga tanaman, nga nanglingkod taliwala sa mga lubnganan ug nagkaon ug dulumtanang mga butang agig pagsunod sa ilang bakak nga relihiyon, nga tungod niana si Jehova nagpahayag nga siya magpahamtang ug paghukom.—Isa 65:2-5; 66:16, 17.

Tanaman sa Eden. Ang labing iladong tanaman sa kasaysayan mao ang tanaman sa Eden. Lagmit nga kadto maoy usa ka napalibotan nga dapit, may mga utlanan, nga sa walay duhaduha, pinaagig kinaiyanhong mga ali. Ang tanaman, nga nahimutang "sa Eden, sa dapit sa sidlakan," adunay agianan sa sidlakang bahin niini. Dinhi gibutang ang mga kerubin nga may nagdilaab nga sulab sa espada, human makasala si Adan, aron dili makaduol ang tawo sa kahoy sa kinabuhi nga anaa sa tunga sa tanaman. (Gen 2:8; 3:24) Ang tanaman maayong pagkatubig sa usa ka suba nga nagaagos gikan niini ug kini nabahin ug nahimong tinubdan sa upat ka dagkong mga suba. Kining samag-parke nga "paraiso sa kalipay" (Gen 2:8, *Dy*) adunay tanang matang sa kahoy nga tilinguhaon sa panan-aw ug maayong kan-on, maingon man sa ubang mga tanom, ug maoy pinuy-anan sa mga hayop ug mga langgam. Kinahanglang tikaron kini ni Adan ug atimanon kini ug sa ngadtongadto ipalukop kini sa tibuok yuta samtang iyang tumanon ang sugo sa Diyos sa 'paggahom' sa yuta. Kadto maoy usa ka sangtuwaryo, usa ka dapit nga sa simbolikong paagi ang Diyos milakaw ug nakigkomunikar kang Adan ug Eva; kadto maoy usa ka hingpit

nga pinuy-anan alang kanila.—Gen 2:9, 10, 15-18, 21, 22; 1:28; 3:8-19; tan-awa ang PARAISO.

Bisan tuod ang Bibliya wala maghisgot kon unsa kadugay nga nagpabilin ang mga kerubin aron sa pagbantay sa dalan paingon sa kahoy sa kinabuhi, lagmit nga ang maong kahikayan naglungtad hangtod sa Lunop, 1,656 ka tuig human lalanga si Adan. Kay wala na maatiman ni Adan, kinsa uban kang Eva giabog tungod sa ilang pagkadili-masinugtanon sa dihang sila mikaon sa gidiling kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan, ang tanaman lagmit nadaot. Bisan pa niana, sa kataposan kini nahanaw tungod sa Lunop.—Tan-awa ang EDEN Num. 1.

Ang katahom sa tanaman sa Eden nahinumdoman kasiglohan human sa Lunop sa dihang gilantaw ni Lot ang tibuok Distrito sa Jordan, ug iyang nakita "nga ang tanan niini maoy maayong pagkatubig nga rehiyon . . . sama sa tanaman ni Jehova." (Gen 13:10) Si Jehova nagpunting sa iyang pagtagad sa Yutang Saad, nga nagpreserbar niini ingong usa ka panulondon alang sa Israel. Si Moises nagtandi niini sa Ehipto, diin ang mga Israelinhon kinahanglang magpatubig sama sa pagpatubig sa usa ka tanaman sa utanon, nga naghubit sa Yutang Saad ingong usa ka yuta nga gipatubigan pinaagi sa "ulan sa langit."—Deu 11:10-12.

Mahulagwayong mga Paggamit. Sa usa ka pasidaan ngadto sa Juda pinaagi kang Joel, si Jehova naghisgot bahin sa "usa ka katawhan nga daghan ug gamhanan" nga maoy magalaglag sa yuta, nga maghimo niini gikan sa kahimtang nga "sama sa tanaman sa Eden" ngadto sa usa ka kamingawan. (Joe 2:2, 3) Sa kasukwahi, kadtong mobuhat sa kabubut-on ni Jehova ug iyang gikahimut-an gipakasama sa usa ka maayong pagkatubig nga tanaman. (Isa 58:8-11) Kana mao ang kahimtang sa gipakigsaaran nga katawhan ni Jehova kinsa gipasig-uli gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. —Isa 51:3, 11; Jer 31:10-12.

Sa Ezequiel 28:12-14 ang "hari sa Tiro" gihisgotan ingong didto kanhi sa tanaman sa Eden ug sa "balaang bukid sa Diyos." Duol sa mga bakilid sa Bukid sa Lebanon uban sa nabantog nga mga sedro niini, ang hari, nga nadayandayanan sa matahom nga besti ug sa harianong himaya, daw didto kanhi sa tanaman sa Eden ug sa bukid sa Diyos.

Ang hinigugmang magbalantay diha sa Awit ni Solomon nagpakasama sa iyang hinigugmang babaye nga Sulamita sa usa ka tanaman nga natugob sa kaanindot, katahom, kahimuot, ug maayong mga bunga.—Aw 4:12-16.

TANGA [Heb., *'aq·rav';* Gr., *skor·pi'os*]. Usa ka gamayng hayop (usa ka *arachnid,* wala ilakip sa mga biologo uban sa mga insekto) nga giklasipikar sa samang grupo sa mga lawalawa. Apan, dili sama sa ubang mga *arachnid,* ang baye nga tanga manganak inay nga mangitlog.

Ang mga tanga may walo ka tiil; may taas, yagpis nga ikog nga may mga seksiyon nga ang tumoy may baliko ug malala nga ikot o pangtusok; ug may usa ka paris nga sipit nga kaamgid sa mga sipit sa mga banagan ug may sensitibo kaayo nga mga balhibo. Ang ikog kasagaran isahon ug ipabaliko nga paatubang ibabaw sa iyang likod ug iwarawara sa bisan diin nga direksiyon. Gamiton sa tanga ang iyang ikot ingong depensa ug aron sa pagdakop usab sa iyang tukbonon. Ang biktima dakpon pinaagi sa mga sipit niini ug dayon, kon gikinahanglan, paakon kini hangtod mamatay. Ingong hayop nga mogula panahon sa kagabhion, ang tanga magpalabay sa tibuok adlaw nga magtago sa ilalom sa mga bato, diha sa mga liki ug mga gawang sa mga bilding, ug bisan sa ilalom sa mga banig ug mga higdaanan, ug mogawas sa kagabhion aron mokaon ug mga lawalawa ug mga insekto.

Sa kapin sa 600 ka matang sa mga tanga, nga kasagarang may gidak-ong halos 2.5 sm (1 pul.) hangtod sa 20 sm (8 pul.), may mga usa ka dosena ka matang ang makaplagan sa Palestina ug Sirya. Bisan tuod ang pinaakan sa tanga kasagarang dili makapatay sa mga tawo, may ubay-ubayng matang nga ang kalala mas grabe kay sa kalala sa daghang peligrosong mga bitin sa desyerto. Ang hilabihan kalala nga mga tanga nga makaplagan sa Israel mao ang dalagon nga *Leiurus quinquestriatus.* Ang hilabihan kasakit nga pinaakan sa tanga gihisgotan diha sa Pinadayag 9:3, 5, 10, diin ang simbolikong mga dulon gihubit nga nagbaton ug awtoridad nga "sama sa awtoridad nga gihuptan sa mga tanga sa yuta" ug may katakos sa pagsakit sa mga tawo sama sa "tanga inigpaak niini sa tawo."

Ang mga tanga kasagarang makaplagan diha sa Kamingawan sa Juda ug sa Peninsula sa Sinai lakip sa "makalilisang nga kamingawan" niini. (Deu 8:15) Ang usa ka tungasanan diha sa HS nga utlanan sa Juda, nga nahimutang sa HK sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat, gitawag gani ug Akrabim (nagkahulogang "Mga Tanga").—Num 34:4; Jos 15:3; Huk 1:36.

Sa 1 Hari 12:11, 14 ug 2 Cronicas 10:11, 14, ang Hebreohanong termino nga *'aq·rab·bim',* nga gihubad nga "mga tunokong panglapdos," sa literal nagkahulogan nga "mga tanga." Ang gigamit sa pagkastigo nga gihisgotan dinhi lagmit maoy usa ka lapdos nga hait ug mga tumoy.

Sa pag-ilustrar nga ang iyang langitnong Amahan mohatag ug balaang espiritu niadtong mangayo kaniya, gipunting ni Jesu-Kristo nga ang usa ka tawhanong amahan dili mohatag sa iyang anak ug usa ka tanga kon siya mangayo ug itlog. (Luc 11:12,

13) Ngadto sa 70 ka tinun-an nga iyang gipadala, si Jesus naghatag ug awtoridad ibabaw sa makadaot nga mga butang, nga gihawasan sa mga halas ug mga tanga.—Luc 10:19; itandi ang Eze 2:6.

TANGBO [Heb., *qa·neh′;* Gr., *ka′la·mos*]. Kini nga mga termino dayag nga naglangkob sa daghang samag-tangbo nga mga tanom nga sagad mabuhi diha sa tubigan nga mga dapit. (Job 40:21; Sal 68:30; Isa 19:6; 35:7; tan-awa ang CALAMO, CAÑA.) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga sa daghang kahimtang ang "tangbo" nga gitumong mao ang *Arundo donax.* Kining tanoma komon sa Ehipto, Palestina, ug Sirya. Ang lindog niini, nga ang tumoy may dakong pungpong sa puti nga mga bulak, may punoan nga ang diyametro maoy 5 hangtod sa 8 sm (2 hangtod sa 3 pul.) ug moabot ug 2.5 hangtod sa 5.5 m (8 hangtod sa 18 p) ang gitas-on. Ang mga dahon niini mosukod ug 30 hangtod sa 90 sm (1 hangtod sa 3 p) ang gitas-on. Ang komon nga tangbo (*Phragmites australis*) makaplagan usab sa mga kalamakan ug mga tampi sa mga suba sa Israel. Kini maoy daghag dahon nga tanom nga 1.5 hangtod sa 5 m (5 hangtod sa 16 p) ang gitas-on ug adunay hunolhunol nga mga pungpong sa bulak diha sa tumoy sa tuskig ug hamis nga mga lindog niini.

Agig pagyagayaga, gipagunit sa mga sundalong Romano ang tuong kamot ni Jesus ug tangbo, nga nagsilbing harianong setro, ug sa ulahi gibunalan siya pinaagi niini. Dugang pa, tangbo ang gigamit aron itunol ang espongha nga gipatuhopan ug aslom nga bino ngadto sa gilansang nga si Jesus. —Mat 27:29, 30, 48; Ju 19:29; tan-awa ang HISOPO.

Ang tangbo gigamit usab nga pangsukod. Gipakita sa basahon ni Ezequiel (40:5) nga ang usa ka igsusukod nga tangbo maoy 6 ka maniko ang gitas-on. Busa ang tangbo nga gipasukad sa komon nga maniko maoy 2.67 m (8.75 p), ug ang tangbo nga gipasukad sa taas nga maniko maoy 3.11 m (10.2 p).—Pin 11:1; 21:15, 16; tan-awa ang TIMBANG UG SUKOD.

Mahulagwayong Paggamit. Ang "tangbo" gigamit sa Bibliya sa paghawas sa pagkamabalhinon ug sa kahuyang. (1Ha 14:15; Eze 29:6, 7) Ang Ehipto gitandi sa usa ka gupok nga tangbo, nga ang hait, talinis nga mga tinagsip niini makatusok sa palad ni bisan kinsang manukod niini. (2Ha 18:21; Isa 36:6) Mahitungod kang Juan nga Tigbawtismo, si Jesus miingon: "Unsay inyong giadto sa kamingawan aron tan-awon? Usa ba ka tangbo nga gipalingpaling sa hangin?" (Mat 11:7) Kining mga pulonga lagmit gipahayag aron ipakita nga si Juan nga Tigbawtismo dili usa ka tawo nga nagpalingpaling o maduhaduhaon kondili usa nga maligon, dili matarog, ug matul-id. Sa Mateo 12:20 (Isa 42:3), ang "nabun-og nga tangbo" lagmit naghawas sa dinaogdaog nga katawhan sama sa tawong kuyos ug kamot kinsa giayo ni Jesus sa panahon sa Igpapahulay.—Mat 12:10-14; tan-awa ang Mat 23:4; Mar 6:34.

TANGKAWAN. Usa ka tungtonganan o patonganan sa lampara o mga lampara nga gipasiga pinaagig lana. Bisan tuod naghisgot sa mga tangkawan diha sa mga balay ug sa ubang mga tinukod (2Ha 4:10; Dan 5:5; Luc 8:16; 11:33), ang Bibliya pangunang naghisgot sa mga tangkawan nga nalangkit sa matuod nga pagsimba.

Diha sa Tabernakulo. Sa panan-awon, si Jehova nagsugo kang Moises sa paghimog usa ka tangkawan (Heb., *menoh·rah′;* Gr., *ly·khni′a*) 'sa lunsayng bulawan, buhat nga sinalsal' aron gamiton sa tabernakulo. Lakip sa mga lampara ug mga galamiton niini kini motimbang ug usa ka talanton. (Ex 25:31, 39, 40; 37:17, 24; Num 8:4; Heb 9:2) Katumbas kini sa mga 34 kg, nga sa modernong panahon mokantidad ug $385,350.

Disenyo. Kini nga suga sa "Balaang Dapit," ang unang lawak sa tabernakulo (Heb 9:2), adunay pangunang lindog nga may unom ka sanga. Kini nga mga sanga pabawog nga nagtuybo gikan sa magkaatbang nga mga kiliran sa pangunang lindog. Ang pangunang lindog gidayandayanan ug upat ka linilok nga mga kopa nga pormag bulak sa almendras, nga may nagsal-angsal-ang nga mga biyoos ug mga bulak. Dili matino kon unsang matanga sa bulak ang linilok nga mga bulak; ang Hebreohanong pulong nga gigamit mahimong magtumong sa bisan unsa nga bulak. Ang matag sanga adunay tulo ka kopa, nga may nagsal-angsal-ang nga mga biyoos ug mga bulak. Ang kahubitan nagpakita nga lagmit ang mga biyoos sa pangunang lindog dugtong ra sa mga sanga. Ang mga lampara nga gipasiga pinaagig lunsay nga lana sa linubok nga olibo gibutang diha sa tumoy sa pangunang lindog ug sa tumoy sa matag sanga. Ang mga galamiton niini naglakip sa mga kimpit, mga insensaryo, ug mga sudlanan sa lana.—Ex 25:31-38; 37:18-23; Lev 24:2; Num 4:9.

Kini nga tangkawan gihimo ubos sa pagdumala ni Bezalel sa tribo ni Juda ug ni Oholiab sa tribo ni Dan. (Ex 31:1-11; 35:30-35) Sa walay duhaduha, kining mga tawhana maoy batid nga mga artesano, lagmit nakakat-on sa maong trabaho samtang mga ulipon pa didto sa Ehipto. Apan niining higayona si Jehova naghatag sa iyang espiritu nganha kanila aron nga ang buluhaton malampos sa labing maayong paagi, nga eksakto gayod sumala sa sumbanan nga gipadayag ug gisulti ngadto kang Moises. —Ex 25:9, 40; 39:43; 40:16.

Gamit niini. 'Gibutang ni Moises ang tangkawan diha sa tolda nga tagboanan sa atubangan sa lamesa, sa habagatang kiliran sa tabernakulo.' Dayag nga nahimutang kini ubay sa habagatang kiliran sa tolda (wala nga kiliran kon pasulod sa tabernakulo), atbang sa lamesa sa pasundayag nga tinapay. Ang kahayag niini modan-ag "sa luna sa atubangan sa tangkawan," sa ingon magbanwag sa Balaang Dapit, nga nahimutangan usab sa bulawang halaran sa insenso.—Ex 40:22-26; Num 8:2, 3.

Sa panahon nga natapos ni Moises ang pagtukod sa tabernakulo niadtong Nisan 1, 1512 W.K.P., iyang gituman ang sugo ni Jehova sa pagdagkot sa mga lampara. (Ex 40:1, 2, 4, 25) Sa ulahi, gibuhat usab kini ni Aaron (Num 8:3), ug human niana siya (ug ang hataas nga mga saserdote sa ulahi) nagandam sa tangkawan "gikan sa gabii hangtod sa pagkabuntag atubangan ni Jehova sa kanunay." (Lev 24:3, 4) Sa dihang giandam ni Aaron ang mga lampara "buntagbuntag" ug sa dihang iyang pasigahon kini "taliwala sa duha ka gabii," siya magtanyag usab ug insenso diha sa bulawang halaran.—Ex 30:1, 7, 8.

Ang tangkawan, lakip ang ubang mga galamiton sa tabernakulo, gidala sa banay sa mga Kohatnon sa tribo ni Levi sa dihang nagpanaw didto sa kamingawan. Apan, ang mga saserdote kinahanglang magtabon una niini, tungod kay, sumala sa gipasidaan ni Jehova, ang mga tawo nga dili saserdote "kinahanglang dili mosulod aron motan-aw sa balaan nga mga butang bisan sa daklit, ug sa ingon sila mamatay." Ang tangkawan uban sa mga galamiton niini tabonan ug usa ka asul nga panapton ug dayon ibutang sulod sa usa ka tabon nga panit sa poka ug ipahimutang sa yayongan nga gigamit sa pagdala niini.—Num 4:4, 9, 10, 15, 19, 20.

Sa asoy bahin sa pagdala ni Haring David sa arka sa pakigsaad ngadto sa Bukid sa Zion, wala hisgoti ang tangkawan. Dayag nga nagpabilin kini sa tabernakulo diha sa nagkalainlaing mga dapit diin gipahimutang ang tabernakulo.

Diha sa mga Templo. Si David naghatag kang Solomon sa mga plano sa arkitektura alang sa templo, nga ang maong mga plano iyang nadawat pinaagig pag-inspirar. Kini naglakip sa mga sugo bahin sa paggamit sa mga tangkawan nga bulawan ug sa mga tangkawan nga plata. (1Cr 28:11, 12, 15, 19) Dihay napulo ka bulawan nga tangkawan, ug kini gipahimutang nga "lima sa tuo ug lima sa wala," o lima sa habagatang kiliran ug lima sa amihanang kiliran kon mag-atubang sa sidlakan, diha sa Balaan nga lawak sa templo. (1Ha 7:48, 49; 2Cr 4:20) Kining napulo ka tangkawan 'managsama ug disenyo.' (2Cr 4:7) Lagmit kini nga mga tangkawan mas dagko kay niadtong didto kanhi sa tabernakulo, nga gibagay sa mas dakong sukod sa templo ug sa mga kasangkapan niini, sama sa "inumol nga dagatdagat." (2Cr 3:3, 4; 1Ha 7:23-26) Ang plata nga mga tangkawan sa walay duhaduha gigamit diha sa mga sawang o sa mga lawak gawas sa Balaan ug sa Labing Balaan, kay ang mga kasangkapan niining duha ka lawak maoy bulawan. Sama nianang sa tabernakulo, ang mga lampara sa bulawan nga mga tangkawan kanunayng pasigahon "matag gabii."—2Cr 13:11.

Sa dihang gilaglag sa mga Babilonyanhon ang templo niadtong 607 W.K.P., ang mga tangkawan maoy lakip sa bulawan ug plata nga mga butang nga gikuha gikan sa balay ni Jehova.—Jer 52:19.

Templo nga gitukod pag-usab ni Zorobabel. Ang Kasulatan wala maghisgot ug mga tangkawan diha sa templo nga gitukod pag-usab ni Zorobabel. Apan, si Josephus nag-ingon nga si Antiochus (Epiphanes) "nagkuha [sa tanang butang] sa templo, nga nagdala . . . sa bulawan nga mga tangkawan." (*Jewish Antiquities,* XII, 250 [v, 4]) Ang Apokripal nga basahon sa Mga Macabeo naghisgot sa usa ka "tangkawan" nga gikuha, nga tungod niana gikinahanglan ang paghimo ug usa ka bag-ong tangkawan.—1 Macabeo 1:21-23; 4:49, 50, *JB.*

Templo nga gitukod pag-usab ni Herodes. Ang pagkahalangdon sa templo nga gitukod pag-usab ni Herodes maghatag ug pasukaranan sa pagtuo nga kining temploha usab aduna gayoy mga tangkawan nga ang katahom ug kabililhon niini susama niadtong diha sa templo ni Solomon. Apan, ang Kasulatan wala maghisgot bahin niini. Naglungtad gayod kini nga tangkawan tungod kay gihisgotan kini ni Josephus ug ang pinaugdong kinulit niini nga tangkawan makita diha sa usa ka bahin sa sulod sa Arko ni Tito didto sa Roma nga naghulagway sa iyang kadaogan. Diha niini nga arko gilarawan ang pipila ka butang nga giagaw gikan sa Jerusalem sa dihang gilaglag kini sa mga Romano niadtong 70 K.P. Si Josephus nag-ingon nga siya mismo nakakita niini nga parada sa kadaogan ni Emperador Vespasian ug sa iyang anak nga si Tito. Si Josephus naghisgot nga niini nga parada adunay gidala nga "usa ka tangkawan, nga ginama usab sa bulawan, apan lahi ug disenyo kay sa nianang atong gigamit sa matag adlaw. Gitaod diha sa tungtonganan mao ang pangunang lindog, nga gikan niana nagtuybo ang gagmayng mga sanga, nga pormag tenedor, ug usa ka sinalsal nga lampara ang gibutang sa tumoy sa matag sanga; nga ang tanan pito."—*The Jewish War,* VII, 148, 149 (v, 5).

Dili matino karong adlawa kon ang tangkawan nga gilarawan diha sa Arko ni Tito sama ba gayod ug dagway sa orihinal nga tangkawan nga diha sa templo sa Jerusalem. Magkalahi ang mga opinyon

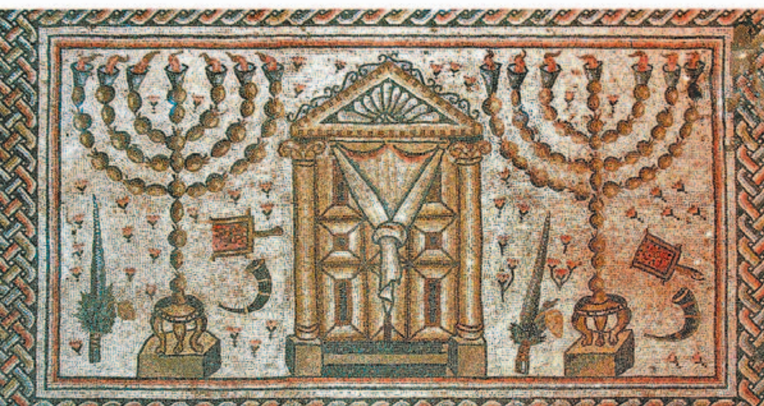
ilabina bahin sa porma sa punoan, nga ginama sa duha ka daghag-kanto nga kahonkahon nga managsama ug porma, nga ang gamay nga kahonkahon gipatong sa mas dako. Sumala sa usa ka opinyon, ang paglarawan sa mga Romano niini nga tangkawan diha sa arko maoy tukma apan giusab ni Herodes ang disenyo sa punoan niini gikan sa naandan nga Hudiyohanong disenyo nga pormag triyanggulo, o sinug-ang, tungod sa iyang kampanya sa "pagduso sa kasadpanhong ideya" aron sa pagpahimuot sa mga Romano. Ang ubang mga eskolar wala mouyon nga tukma kini nga mga paglarawan. Ilang gipunting nga ang mga dayandayan nga mga agila ug dagkong mga linalang sa dagat nga gikulit diha sa punoan sa tangkawan maoy usa ka dayag nga paglapas sa ikaduhang sugo.

Ang pipila mihinapos nga ang orihinal nga tangkawan sa templo adunay tulo ka tiil, nga sa usa ka bahin nagpasukad niini nga ideya sa lainlaing mga dagway sa mga tangkawan gikan sa nagkalainlaing mga bahin sa Uropa ug Tungang Sidlakan nga sukad pa sa ikatulo hangtod sa ikaunom nga siglo nga niana gipakita nga ang mga tangkawan sinug-ang ug tiilan, nga ang pipila pormag mga tiil sa hayop. Ang labing karaan nga larawan sa tangkawan makita diha sa mga sensilyo ni Antigonus II, kinsa naghari niadtong 40-37 W.K.P. Bisan tuod wala kaayo mapreserbar, ang usa ka sensilyo daw nagpakita nga ang punoan o tungtonganan niini may mga tiiltiil. Niadtong 1969, nakaplagan ang usa ka larawan sa tangkawan sa templo nga gikulit diha sa palitada sa usa ka balay nga nakubkoban didto sa karaang siyudad sa Jerusalem. Makita sa drowing ang pito ka sanga ug usa ka triyanggulo nga punoan, diin ang tanan gidayandayanan ug mga biyoos nga giulang sa duha ka magkabuyon nga mga linya. Diha sa Lubnganan ni Jason, nga nakaplagan didto sa Jerusalem niadtong 1956 ug nga gituohan nga sukad pa sa pagsugod sa unang siglo W.K.P., ang mga arkeologo nakakaplag ug mga disenyo sa usa ka pitog-sanga nga tangkawan nga gikulit diha sa palitada. Ang ubos nga mga bahin daw gipasibo diha sa usa ka kahonkahon o patonganan.

Busa, pinasukad niini nga arkeolohikanhong mga kaplag, ang pipila mitutol bahin sa larawan sa punoan sa tangkawan diha sa Arko ni Tito ug nangatarongan lakip sa ubang mga posibilidad nga ang mga linilok maoy ideya lamang sa usa ka Romanong dibuhista nga naimpluwensiyahan sa Hudiyohanong mga disenyo nga iyang nahibaloan gikan sa ubang mga tinubdan.

Mahulagwayong Paggamit. Nakita ni manalagnang Zacarias diha sa panan-awon ang usa ka talagsaong bulawan nga tangkawan. Sama sa tangkawan nga giandam alang sa tabernakulo, kini adunay pito ka lampara, apan kini nga mga lampara adunay pito ka tubo, nga gisabot sa mga eskolar nga ang matag lampara adunay tagsatagsa ka tubo. Dugang pa, sa ibabaw sa tangkawan adunay usa ka panaksan. Dayag nga adunay permanenteng suplay sa lana ang mga lampara pinaagi sa mga tubo nga padulong niini. Ang lana dayag nga naggikan sa duha ka kahoyng mga olibo nga nakita sa manalagna tupad sa tangkawan.—Zac 4:2, 3, 12.

Si Jehova nga Diyos, pinaagi sa hinimayang si Jesu-Kristo, naghatag kang apostol Juan ug usa ka panan-awon diin iyang nakita ang "pito

Sa mga paghulagway sa mga Hudiyo sa tangkawan sa templo (diha sa usa ka haligi [sa tuo]; diha sa salog sa usa ka sinagoga [sa ibabaw]) ang disenyo sa punoan niini lahi ra kaayo nianang makita diha sa Arko ni Tito

ka tangkawan nga bulawan, ug taliwala sa mga tangkawan dihay usa nga sama sa anak sa tawo." Kini siya, kansang paghubit nagpaila kaniya nga mao si Jesu-Kristo, nagpatin-aw ngadto kang Juan nga ang mga tangkawan nagkahulogan sa pito ka kongregasyon. (Pin 1:1, 12, 13, 20) Kini nga mga tangkawan sa panan-awon tingali susama sa tangkawan nga naglamdag sa tabernakulo aron maatiman sa mga saserdote ang ilang mga buluhaton didto. Ang paggamit niini sa paghawas sa mga kongregasyon maoy kaharmonya sa mga pulong ni Jesus ngadto sa dedikadong mga alagad sa Diyos: "Kamo ang kahayag sa kalibotan." (Mat 5:14) Ingong ang Usa nga "nagalakaw taliwala sa pito ka tangkawan nga bulawan," siya nagdumala sa ilang tanang kalihokan ingong mga tigdala sa kahayag. —Pin 2:1.

Sa dihang nagtambag sa kongregasyon sa Efeso, si Kristo nagpasidaan nga iyang kuhaon ang tangkawan gikan sa nahimutangan niini, gawas kon sila maghinulsol. Sa walay duhaduha, kini magkahulogan nga sila dili na gamiton sa pagpadan-ag sa kahayag sa kamatuoran nianang dapita, kondili ang ilang kahayag mapalong.—Pin 2:1-5; itandi ang Mat 6:22, 23.

Ang kataposang paghisgot bahin sa mga tangkawan diha sa Bibliya adunay pipila ka kaamgiran sa panan-awon ni Zacarias. Ang "duha ka saksi" kinsa nanagna nga nagsul-ob ug sakong panapton gihisgotan nga gisimbolohan "sa duha ka kahoyng olibo ug sa duha ka tangkawan."—Pin 11:3, 4.

TANGKOB [Heb., *'ash; sas* (tangkob sa besti); Gr., *ses*]. Usa ka insekto nga upat ug pako nga kaamgid sa alibangbang apan lahi niini kay ang antena sa tangkob kasagaran balhiboon ug ang tumoy niini dili linginon. Kon dili maglupad, ang mga pako sa tangkob dili motindog sama sa mga pako sa alibangbang. Hinunoa, kini tiklopon ibabaw sa likod sa insekto o kaha ipabitay diha sa ilang kilid. Dugang pa, ang mga tangkob kasagarang mogula sa gabii. Ang insekto nga gihisgotan diha sa Kasulatan dayag nga mao ang tangkob sa besti (*Tineola bisselliella*), ilabina sa dihang ulod pa kini ug kusog mangutkot. (Job 13:28; Sal 39:11; Isa 50:9; 51:8; Os 5:12; Mat 6:19, 20; Luc 12:33; itandi ang San 5:2.) Ang pagkasayon dugmokon sa usa ka tangkob maoy usa ka paglarawan nga gigamit ni Elipaz maylabot sa kahuyang sa may-kamatayong tawo. —Job 4:17, 19, 20.

Ang baye nga mga tangkob sa besti mangitlog diha sa mga panapton nga delana o sa seda o sa mga panapton nga ginama sa mga balhibo sa hayop, ug ikatag kini aron ang mogula nga mga hantatawo dakog lugar nga kasuroysuroyan ug daghag makaon. Ayha pa mokaon ang mga hantatawo kon sila makatago na sa ilang mga "balay" o bayanan nga gihimo ginamit ang makuhang mga lanotlanot. Dinhi niini nga "balay" sila magpuyo samtang mokaon.—Job 27:18.

TANGKOL. Usa ka galamiton diin ipahuot ang liog ug ang mga bukton; gigamit sa pagsilot sa mga nakasala pinaagi sa pagpakaulaw kanila sa publiko. Sa Jeremias 29:26, ang "tangkol" gihubad gikan sa Hebreohanong pulong nga *tsi·noq'.*

Gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, ang mini nga manalagnang si Semaias misulat ngadto sa mga saserdote sa Jerusalem, nga nag-awhag nga si Jeremias badlongon ug ibutang sa tangkol.

TANHUMET [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "paghupay"]. Ang Netopahanong amahan ni Seraias, usa ka pangulo sa kasundalohan sa mga Hudiyo nga gibilin sa Jerusalem human sa pagdestiyero ngadto sa Babilonya.—2Ha 25:23; Jer 40:8.

TANLAG. Kini nga pulong gihubad gikan sa Gregong pulong nga *sy·nei'de·sis,* nga naggikan sa *syn* (uban) ug *ei'de·sis* (kahibalo) ug busa nagkahulogang kauban nga kahibalo, o kahibalo sa kaugalingon. Ang tanlag mao ang katakos sa pagtan-aw sa kaugalingon ug sa paghukom sa kaugalingon, sa pagpamatuod sa kaugalingon. Gipahayag ni apostol Pablo ang paglihok sa iyang tanlag niining paagiha: "Ang akong tanlag nagpamatuod uban kanako sa balaang espiritu."—Rom 9:1.

Ang tanlag maoy kinaiyanhon diha sa tawo, nga gisangkap sa Diyos kaniya. Kini maoy pagkaamgo o pagbati sa husto o sayop nga magpalingkawas o magasumbong kaniya. Busa, ang tanlag mohukom. Kini usab mabansay pinaagi sa mga hunahuna ug mga buhat, sa mga gituohan ug mga lagda nga gitisok diha sa kaisipan sa usa ka tawo pinaagi sa pagtuon ug sa kasinatian. Pinasukad niining mga butanga, kini makahimo sa pagtandi sa mga butang nga gibuhat o gipamalandong. Unya kini magpasidaan kon ang mga lagda ug ang buhaton magkasumpaki, gawas kon ang tanlag "nakubalan," nga dili na mobati tungod sa padayong paglapas sa mga pasidaan niini. Ang tanlag makatabang kanato nga mahuptan ang maayong moralidad, sa pagkaagi nga kini mohatag ug kalipay ug mopahinabog kasakit tungod sa maayo ug daotan nga panggawi sa usa ka tawo.

Sukad pa sa sinugdan, ang tawo adunay tanlag. Gipadayag kini ni Adan ug Eva human gilayon nga sila milapas sa balaod sa Diyos ug mitago. (Gen 3:8) Sa Roma 2:14, 15 atong mabasa: "Kay dihang ang katawhan sa kanasoran nga walay balaod nagabuhat nga kinaiyanhon sa mga butang sa balaod, kining mga tawhana, bisan tuod walay balaod,

maoy balaod sa ilang kaugalingon. Sila mismo mao ang nagpasundayag sa mga butang labot sa balaod nga nahisulat diha sa ilang mga kasingkasing, samtang ang ilang tanlag nagpamatuod duyog kanila ug, tali sa ilang kaugalingong mga panghunahuna, sila ginasumbong o ginapalingkawas." Busa makita nato nga bisan ang mga dili-Kristohanon adunay tanlag. Kini tungod kay ang tanang katawhan naggikan kang Adan ug Eva, kinsa kinaiyanhong gisangkapan ug tanlag. Daghang balaod sa mga nasod ang nahiuyon sa Kristohanong tanlag, bisan tuod nga ang maong mga nasod ug mga magbabalaod wala maimpluwensiyahi sa Kristiyanidad. Ang mga balaod maoy sumala sa mga paggiya sa ilang kaugalingong mga tanlag. Ang tanang tawo adunay tanlag, ug kini ang gitinguhang palihokon sa mga Kristohanon pinaagi sa ilang dalan sa kinabuhi ug pagsangyaw.—2Co 4:2.

Ang tanlag kinahanglang malamdagan; kay kondili, kini makapahisalaag. Kini maoy dili-kasaligan nga giya kon kini wala mabansay sa matarong nga mga sukdanan, sumala sa kamatuoran. Ang pagkaugmad niini mahimong sa sayop nga paagi maimpluwensiyahan sa lokal nga palibot, mga kostumbre, pagsimba, ug mga batasan. Kini lagmit mohukom sa mga butang ingong husto o sayop pinasukad niining dili-hustong mga sukdanan o mga prinsipyo. Ang pananglitan niini gipakita diha sa Juan 16:2, diin gitagna ni Jesus nga ang mga tawo mopatay gani sa mga alagad sa Diyos, nga naghunahuna nga sila nag-alagad Kaniya. Si Saulo (sa ulahi nahimong si apostol Pablo) sa pagkatinuod migula nga may mabunoong tinguha batok sa mga tinun-an ni Kristo, kay nagtuo nga siya masibotong nag-alagad sa Diyos. (Buh 9:1; Gal 1:13-16) Ang mga Hudiyo grabeng nahisalaag ngadto sa pagpakig-away batok sa Diyos tungod kay sila wala magpabili sa Pulong sa Diyos. (Rom 10:2, 3; Os 4:1-3; Buh 5:39, 40) Ang tanlag lamang nga hustong nabansay pinaagi sa Pulong sa Diyos ang hustong makatimbangtimbang ug bug-os makatul-id sa mga butang labot sa kinabuhi. (2Ti 3:16; Heb 4:12) Ang usa ka Kristohanon kinahanglang adunay piho, matarong nga sukdanan —ang sukdanan sa Diyos.

Maayong Tanlag. Ang usa ka tawo kinahanglang moduol kang Jehova uban ang mahinlong tanlag. (Heb 10:22) Ang usa ka Kristohanon kinahanglang padayong maningkamot nga makabaton ug usa ka maminatud-ong tanlag diha sa tanang butang. (Heb 13:18) Sa dihang si Pablo miingon: "Padayon kong gipaningkamotan ang paghunahuna nga dili makasala batok sa Diyos ug sa mga tawo" (Buh 24:16), siya nagpasabot nga siya nagpadayon sa paggiya ug pagtul-id sa iyang dalan sa kinabuhi sumala sa Pulong sa Diyos ug sa mga pagtulon-an ni Kristo, kay siya nahibalo nga sa kataposan ang Diyos, dili ang iyang tanlag, mao ang iyang kataposang maghuhukom. (1Co 4:4) Ang pagsunod sa nabansay-sa-Bibliya nga tanlag mahimong mosangpot sa paglutos, apan si Pedro mahupayong nagtambag: "Kay kon ang usa, tungod sa tanlag maylabot sa Diyos, moagwanta ilalom sa makapaguol nga mga butang ug mag-antos nga dili-makataronganon, butang kini nga kahimut-anan." (1Pe 2:19) Ang usa ka Kristohanon kinahanglang 'maghupot ug maayong tanlag' atubangan sa pagsupak. —1Pe 3:16.

Ang Balaod uban sa mga halad niini nga hayop dili makapahingpit sa usa ka tawo labot sa iyang tanlag nga tungod niana siya mag-isip sa iyang kaugalingon nga nahigawas na sa pagkasad-an; hinunoa, pinaagi sa pagpadapat sa halad lukat ni Kristo alang kanilang adunay pagtuo, ang tanlag sa usa ka tawo mahimong mahinloan. (Heb 9:9, 14) Gipakita ni Pedro nga kadtong makadawat sa kaluwasan kinahanglang magbaton niining maayo, mahinlo, matarong nga tanlag.—1Pe 3:21.

Pagtagad sa mga Tanlag sa Uban. Aron makahimog hustong mga pagtimbangtimbang, ang tanlag kinahanglang bug-os ug tukma nga nabansay sa Pulong sa Diyos, kay ang wala mabansay nga tanlag lagmit maoy huyang. Buot ingnon, kini lagmit dali ra ug sa pagkadili-maalamon madaog, o ang tawo mahimong masilo sa mga lihok o mga pulong sa uban, bisan sa mga higayon nga walay nahimong sayop. Si Pablo naghatag ug pananglitan niini maylabot sa pagkaon, pag-inom, ug sa paghukom sa pipila ka adlaw ingong labaw kay sa ubang mga adlaw. (Rom 14:1-23; 1Co 8:1-13) Ang Kristohanon nga may kahibalo ug kansang tanlag nabansay gisugo sa paghatag ug konsiderasyon ug pagpasaylo sa usa ka tawo nga may huyang nga tanlag, nga dili magagamit sa tanan niyang kagawasan o moinsistir sa tanan niyang personal nga "mga katungod" o kanunayng mobuhat sa kon unsay makapahimuot kaniya. (Rom 15:1) Ang usa nga makasamad sa tanlag sa isigka-Kristohanon "nakasala batok kang Kristo." (1Co 8:12) Sa laing bahin, si Pablo nagpasabot nga bisan tuod siya dili mobuhat sa mga butang nga makasilo sa huyang nga igsoon, nga tungod niini kini nga igsoon makahukom kang Pablo, ang usa nga huyang kinahanglang magtagad usab sa iyang igsoon, nga maningkamot nga mahimong hamtong pinaagi sa pagkuhag dugang kahibalo ug pagbansay aron nga ang iyang tanlag dili daling masilo, nga tungod niana mahimong daotan ang iyang pag-isip sa uban.—1Co 10: 29, 30; Rom 14:10.

Daotang Tanlag. Ang tanlag mahimong maabusohan pag-ayo mao nga kini mahimong dili na hinlo ug sensitibo. Kon kini mahitabo, dili na kini makapasidaan o makahatag ug kasaligang giya.

(Tit 1:15) Tungod niini ang panggawi sa tawo magamhan na sa kahadlok nga siya mahibaloan ug masilotan imbes magamhan sa maayong tanlag. (Rom 13:5) Ang paghisgot ni Pablo sa tanlag nga namarkahan nga daw pinaagi sa binagang puthaw nagpaila nga kini sama sa unod nga gisunog nga natabonan na sa mga ulat ug patay na ang mga ugat, busa, dili na mobati. (1Ti 4:2) Ang mga tawo nga may ingon niana nga tanlag dili makaila sa husto o sayop. Wala nila pabilhi ang kagawasan nga gihatag kanila sa Diyos ug, pinaagi sa pagrebelde, sila mahimong mga ulipon sa daotang tanlag. Dali ra nga mahugawan ang tanlag sa usa. Ang tumong sa usa ka Kristohanon angayng mahiuyon sa gipakita sa Buhat 23:1: "Mga igsoon, ako naggawi atubangan sa Diyos uban ang hinlo gayod nga tanlag hangtod niining adlawa."

TANYAG NGA TINAPAY. Tan-awa ang PASUNDAYAG NGA TINAPAY.

TAPAHAN. Usa ka pagbahanan nga gidisenyo sa pagdangdang sa nagkalainlaing mga materyales. Ang mga tapahan sa karaang kapanahonan gigamit sa pagpagba ug mga tisa, pagdangdang sa mga gamit nga kulonon, ug sa pagluto sa apog. Lahi sa modernong kahulogan sa Cebuanong termino nga "tapahan," ang Hebreohanong pulong nga *kiv·shan′* wala maglakip sa mga tinukod nga gitawag ug mga hurnohan.—Tan-awa ang HURNOHAN.

Tungod sa pag-uswag nga nahimo maylabot sa pagsalsal ug mga himan nga tumbaga ug puthaw sa mga panahon sa wala pa ang Lunop (Gen 4:22), ang mga tapahan lagmit nga naugmad sa sayong bahin sa kasaysayan sa tawo. Bisan tuod wala direktang hisgoti, adunay pamatuod nga gigamit kini sa adlaw ni Nimrod. Sa dihang hapit nang tukoron ang siyudad sa Babel ug ang torre niini didto sa yuta sa Sinar, ang mga tawo human sa Lunop miingon: "Dali! Maghimo kita ug mga tisa ug pagbahon kini pinaagi sa kalayo." (Gen 11:3) Ang mga kagun-oban sa karaang Babilonya nagpadayag nga gigamit sukad pa sa karaang kapanahonan ang mga tisa nga gipagba sa tapahan. Ang maong durableng mga tisa gigamit diha sa mas hinungdanong mga tinukod para sa mga bungbong nga hinaklapan ug sa mga dapit nga binakbakan. Ang pipila ka balay nga nakubkoban didto sa Ur (kanhi pinuy-anan ni Abraham) nagtukod sa unang andana ginamit ang mga tisa nga pinagba sa kalayo, samtang ang ikaduhang andana lagmit nga ginamit ang mga tisa nga binulad sa adlaw. Ang mga tisa nga binulad sa adlaw, bisan tuod dili ingon ka durable sa mga tisa nga pinagba sa tapahan, maoy barato, daling himoon, ug angayan sa init nga mga klima.—Tan-awa ang TISA.

Ang Ehiptohanong mga tapahan para sa mga gamit nga kulonon maoy samag panghaw nga naganam ka gamay paingon sa tumoy, nga may ali nga daghan ug buho nga gibutang tali sa dapog sa ubos ug sa lawak nga dangdanganan sa ibabaw. Ang mga gamit nga kulonon ibutang diha niini nga lawak una pa duslitan ang sugnod. Ang pagtaganag hustong gikusgon sa kalayo sa tapahan maoy usa ka sekreto sa trabaho sa Ehiptohanong mga magkukulon, ug ang kabatid gikinahanglan aron mabatonan ang gitinguhang kalidad sa mga produkto. Ang buga sa hangin gikan sa dapog paingon sa ibabaw sa panghaw magdala sa kalayo agi sa mga buho sa ali ug magpahinabo sa kainit nga molukop palibot sa mga gamit nga kulonon una pa kini mohungaw ngadto sa ibabaw.

Agig pagpangandam sa Iyang ikaunom nga hampak batok sa Ehipto ug sa hambogiro nga Paraon niini, si Jehova nagsugo kang Moises ug Aaron: "Maghakop kamo sa inyong duha ka kamot ug anuos gikan sa tapahan, ug isaliyab kini ni Moises paingon sa langit sa panan-aw ni Paraon." Sa pagsugot niini nga sugo, "sila mikuhag anuos sa tapahan ug mibarog atubangan ni Paraon, ug gisaliyab kini ni Moises paingon sa mga langit, ug nahimo kining mga hubag nga mamuto, nga nanubo diha sa tawo ug sa hayop."—Ex 9:8-10.

Ang mga tapahan, o mga hudno sa Palestina, nga nadiskobrehan didto sa Megido nga misukod ug mga 2.5 por 3 m (8 por 10 p), maoy pormag letrang U. Niining matanga sa tapahan o hudno, ang dapog nahimutang diha sa kurba sa gambalay. Dayag nga ang buga sa hangin nga mosulod agi sa ubos sa pultahan sa dapog magpugos sa kalayo sa paglusot ngadto sa duha ka dangdanganang lawak ug mogawas agi sa duha ka panghaw nga nahimutang sa luyo sa tapahan.

Mga Tapahan sa Apog. Ang mga tapahan sa apog gigamit sa karaang Palestina tungod sa kadaghan sa anapog didto. Dili pa dugay nianang dapita kini nga matang sa mga tapahan gitukod diha sa mga bakilid sa bungtod, diin ang bungtod nahimong bahin sa likod nga bungbong sa tapahan. Ang mga tapahan gitukod ginamit ang dili-sinapsapan nga mga bato nga gilumbay nga walay argamasa, ug ang mga kal-ang tali sa mga bato gibulitan ug yutang-kulonon apan may usa ka dakong bukas nga panghaw sa ibabaw. Human ikahan-ay sa sulod ang dinugmok nga anapog, ang init nga kalayo gikan sa mga kahoykahoy halingon diha sa dapog sa ilalom sa tapahan. Ang kusog nga buga sa hangin nga mosulod agi sa usa ka tunel sa ilalom sa tapahan magdala sa kalayo ngadto sa anapog, nga magpainit niini hangtod nga mahimo kining apog. Kini nga proseso sagad dangtag ubayubayng mga adlaw.—Tan-awa ang APOG.

Ang unang direktang paghisgot sa Bibliya sa usa ka tapahan makita sa Genesis 19:28. Dinhi niini ang itom nga mabagang aso sa usa ka tapahan gigamit sa paghubit sa talan-awon nga nakita ni Abraham sa dihang siya milantaw sa nagdilaab nga mga siyudad sa Sodoma ug Gomora ug sa tibuok Distrito ug miingon nga "mabagang aso ang nagautbo gikan sa yuta sama sa mabagang aso sa usa ka tapahan!"

Sa dihang ang mga Israelinhon nagtigom didto sa tiilan sa Bukid sa Sinai aron sa "pagsugat sa matuod nga Diyos," ang kahibulongang talan-awon nga ilang nakita naglakip sa pag-aso sa tibuok Bukid sa Sinai, "tungod kay si Jehova nanaog man sa ibabaw niini sa kalayo; ug ang aso niini nagpadayon sa pag-utbo sama sa aso sa usa ka tapahan, ug ang tibuok bukid nauyog sa hilabihan."—Ex 19:17, 18.

Gipalutaw sa hubad sa 2 Samuel 12:31 diha sa *King James Version* nga si David 'nagpaagi sa Ammonhanong mga binihag diha sa pagbahanan ug tisa,' apan ang diwa sa Hebreohanong teksto, tungod sa pagtul-id sa sayop nga letra, mopatim-aw nga siya 'nagpatrabaho kanila sa pagpamuhat ug tisa.'—*NW; AT; RS.*

TAPANES, usab **TAPANHES, TEHAPNES.** Usa ka siyudad sa Ehipto nga kanunayng gihisgotan lakip sa ubang mga siyudad sa amihanan (Ubos) nga Ehipto, sama sa Nop (Mempis), On (Heliopolis), ug Pibeset (Bubastis).

Sa panahon sa kataposang mga tuig sa gingharian sa Juda, ang manalagna nga si Jeremias kanunayng nagpasidaan sa iyang katawhan batok sa politikanhong pagpakig-alyansa sa Ehipto o sa pagsalig sa Ehipto alang sa tabang batok sa nagkadakong gahom sa Babilonya. Ang Nop (Mempis), ang kaulohan sa Ehipto, ug ang Tapanhes gihisgotan nga "nagkaon [sa Juda ug Jerusalem] diha sa alimpulo" ingong sangpotanan sa pag-apostasya sa mga Hudiyo. Ang bisan unsang pagpaluyo gikan sa Ehipto walay duhaduhang gibayran ug dako sa harianong mga pangulo sa Juda; apan ilang ikaulaw ang Ehipto, sama nga ilang gikaulaw ang Asirya. —Jer 2:1, 2, 14-19, 36.

Mga Nahibilin Mikalagiw Didto. Human sakopa sa Babilonya ang Juda niadtong 607 W.K.P. ug ang misunod nga pagpatay kang Gedalias, ang nahibilin nga mga Hudiyo miadto sa Ehipto, nga nagdala sa manalagnang si Jeremias uban kanila. Ang unang dapit nga gihisgotan diin sila miabot (o mipuyo) sa Ehipto mao ang Tapanhes. (Jer 43:5-7) Dayag nga ang Tapanhes nahimutang diha sa sidlakang rehiyon sa Delta, nga mao, ang AS nga bahin sa Ubos nga Ehipto. Ang pipila ka lalin namuyo didto sa Tapanhes. (Jer 44:1, 7, 8) Sa pag-abot sa Tapanhes, gidula ni Jeremias ang usa ka matagnaong esena nga gisugo ni Jehova, nga nagbutang ug mga bato diha sa argamasa "sa terasa nga tisa nga atua sa ganghaan sa balay ni Paraon sa Tapanhes" sa atubangan sa ubang mga Hudiyo. Unya iyang gipahayag nga si Nabucodonosor moabot ug magbutang sa iyang trono ug magbuklad sa iyang halangdong tolda ibabaw mismo niadto nga mga bato.—Jer 43:8-13; itandi ang 46:13, 14.

Sa halayong Babilonya (sa ika-27 nga tuig sa unang pagkadestiyero, nga mao, 591 W.K.P.), ang manalagna nga si Ezequiel mitagna usab nga si Nabucodonosor magsakop sa Ehipto ug didto "sa Tehapnes ang adlaw mongitngit," kay didto balion ni Jehova ang mga yugo ug ang garbo sa kusog sa Ehipto. Kining mga pulonga ug ang paghisgot ni Ezequiel sa "mga lungsod nga sakop" sa Tapanhes nagpakita nga ang siyudad maoy hinungdanon ug usab dako.—Eze 29:19; 30:1, 2, 10-18.

Gituohang Gigikanan sa Ngalan. Gisabot sa pipila ka maghuhubad nga ang ngalang Tapanhes nagkahulogan (sa Ehiptohanon) nga "Kuta ni Penhase." Si Penhase maoy usa ka heneral gikan sa habagatang siyudad sa Thebes kinsa nagbuntog sa mga rebelde sa rehiyon sa Delta sa Ehipto, lagmit sa ulahing bahin sa ikaduhang milenyo W.K.P.

Ang Gregong *Septuagint* naghubad sa Tapanhes ingong *Taph'nas,* ug gituohan sa kadaghanan nga kining ngalana mohaom sa usa ka iladong kinutaan nga siyudad sa sidlakang utlanan sa Ehipto nga gitawag ug Daphnae sa mga magsusulat nga Grego sa klasikal nga yugto. Tungod niini ang pipila ka geograpo nagtuo nga ang Tapanhes mao ang Tell Defneh, duolan sa 50 km (30 mi) sa HHK sa Port Said ug mga 45 km (28 mi) sa KHK sa Pelusium, ang gituohang nahimutangan sa Sin.

TAPAT. Usa ka anak nga babaye ni Haring Solomon ug asawa sa usa sa iyang 12 ka luyoluyo. —1Ha 4:7, 11.

TAPENES. Asawa ni Paraon sa Ehipto nga katalirongan ni David ug Solomon. Ang igsoong babaye ni Tapenes giminyo kang Hadad nga usa ka magsusukol o kaaway ni Solomon. Gimatuto ni Tapenes si Genubat nga anak niini nga kaminyoon uban sa iyang kaugalingong mga anak diha sa balay ni Paraon.—1Ha 11:19, 20.

TAPIS. Tan-awa ang IPRON, TAPIS.

TAPOK SA ABO, GANGHAAN SA MGA. Tan-awa ang GANGHAAN.

TAPUA [(Kahoyng) Mansanas].

1. Usa sa upat ka anak nga lalaki ni Hebron ug kaliwat ni Caleb. (1Cr 2:42, 43) Gituohan sa pipila nga ang iyang ngalan nalangkit sa Bet-tapua, usa

ka lungsod nga duol sa Hebron.—Tan-awa ang BET-TAPUA.

2. Usa ka lungsod sa rehiyon sa Sepela nga gipahat ngadto sa tribo ni Juda. (Jos 15:20, 33, 34) Busa lahi kini sa Bet-tapua nga nahimutang sa Hebron. Gituohan nga ang nahimutangan niini lagmit mao ang Horvat Bet Natif nga anaa sa biniyaang balangay sa Beit Nattif, mga 20 km (12 mi) sa K sa Betlehem.

3. Usa ka lungsod diha sa utlanan tali sa Epraim ug Manases. (Jos 16:8) Ang palibot nga dapit, "ang yuta sa Tapua," gipahat ngadto kang Manases, apan ang siyudad gipahat ngadto kang Epraim. (Jos 17:8) Ang En-Tapua (Jos 17:7) mopatim-aw nga nagtumong sa usa ka kasikbit nga tubod (Heb., *ʽAʹyin,* o En, nga nagkahulogang "tuboran [tubod]," kon gamiton ingong usa ka *prefix*) ug lagmit maoy usa ka mas kompleto nga ngalan nga gigamit alang sa siyudad sa Tapua.

"Ang hari sa Tapua" gihisgotan nga lakip sa mga magmamando nga gibuntog ni Josue sa pagsakop sa Canaan (Jos 12:17), ug ang "Tapua" dinhi lagmit nga nagtumong sa siyudad sa Epraim. Ang Tapua sa Epraim gituohan nga mao ang Tell Sheikh Abu Zarad (Tel 'Abu Zarad), mga 13 km (8 mi) sa HHK sa Sekem ug nahimutang ubos lamang sa lungsod sa Yasuf.

TARALA. Usa ka siyudad sa Benjamin nga ang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa. Apan, kini gitala lakip sa ubang mga siyudad nga nahimutang sa bukirong rehiyon sa A sa Jerusalem.—Jos 18:25-28.

TAREA. Usa ka kaliwat ni Haring Saul pinaagi kang Jonatan; gitawag usab ug Tahrea.—1Cr 8:33-35; 9:39-41.

TARSIS [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "gun-ob"].

1. Usa sa upat ka anak nga lalaki ni Javan nga natawo human sa Lunop. (Gen 10:4; 1Cr 1:7) Lakip siya sa 70 ka pangulo sa banay nga gigikanan sa mga nasod nga "mikaylap sa yuta." (Gen 10:32) Sama sa kahimtang sa ubang mga anak nga lalaki ni Javan, ang ngalang Tarsis mapadapat sa usa ka katawhan ug sa usa ka rehiyon.

2. Usa ka kaliwat ni Benjamin ug anak nga lalaki ni Bilhan.—1Cr 7:6, 10.

3. Usa sa pito ka magtatambag nga prinsipe ni Haring Ahasuero nga naghusay sa kaso sa rebelyosong si Rayna Vasti.—Est 1:12-15.

4. Usa ka rehiyon nga gipuy-an sa sinugdan sa mga anak ni Tarsis, usa ka anak nga lalaki ni Javan ug apo ni Japet. Adunay pipila ka timailhan sa dapit nga gilalinan sa mga kaliwat ni Tarsis sulod sa daghang siglo human sa Lunop.

Ang manalagna nga si Jonas (mga 844 W.K.P.), nga gisugo ni Jehova sa pag-adto sa Nineve sa Asirya, misulay sa pag-ikyas gikan sa iyang asaynment pinaagi sa pag-adto sa dunggoanan sa Jope (Tel Aviv-Yafo) sa Mediteranyo ug mibayad ug plete sa usa ka "barko nga mopaingon sa Tarsis." (Jon 1:1-3; 4:2) Busa, ang Tarsis tataw nga diha o duol sa Mediteranyo sa atbang nga direksiyon gikan sa Nineve, ug dayag nga mas dali kining biyaheon sa dagat kay sa yuta. Ang "kinapusoran sa kadagatan" gihisgotan maylabot sa "mga barko sa Tarsis," diha sa Ezequiel 27:25, 26.—Itandi ang Sal 48:7; Jon 2:3.

Usa ka inskripsiyon sa Asiryanhon nga si Emperador Esar-hadon (sa ikapitong siglo W.K.P.) nanghambog sa iyang mga kadaogan batok sa Tiro ug Ehipto, ug kini nangangkon nga ang tanang hari sa kapuloan gikan sa Cipro "hangtod sa Tarsisi" nagbayad kaniyag tributo. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 290) Sanglit ang Cipro anaa sa sidlakang Mediteranyo, kini nga paghisgot nagpaila usab sa usa ka dapit sa kasadpang Mediteranyo. Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang Tarsis mao ang Sardinia, usa ka pulo sa kasadpang Mediteranyo.

Lagmit Mao ang Espanya. Ang kadaghanang eskolar nagtuo nga ang Tarsis mao ang Espanya, sumala sa karaang mga reperensiya nga nagpunting sa usa ka dapit o rehiyon sa Espanya nga gitawag ug Tartessus sa Grego ug Romanong mga magsusulat. Bisan tuod nga ang Gregong geograpo nga si Strabo (sa unang siglo W.K.P.) nagbutang sa usa ka siyudad nga gitawag ug Tartessus diha sa rehiyon duol sa Suba sa Guadalquivir sa Andalusia (*Geography,* 3, II, 11), ang ngalan nga Tartessis mopatim-aw nga gipadapat sa katibuk-an ngadto sa habagatang bahin sa Peninsula sa Iberia.

Daghang reperensiya nga mga basahon ang naghatag ug dakong pagtagad sa pagkolonisar nga gihimo sa Fenicia sa kabaybayonan sa Espanya ug naghisgot sa Tartessus ingong kolonya sa Fenicia, apan mopatim-aw nga ang maong teoriya walay malig-ong basehanan. Busa, ang *Encyclopædia Britannica* (1959, Tomo 21, p. 114) nag-ingon: "Ang mga Fenicianhon ni ang mga taga-Cartago wala magbilin ug bisan unsang permanenteng ilhanan nianang dapita, samtang ang mga Grego dulot nga nakaimpluwensiya niini. Ang mga barko gikan sa Tiro ug Sidon lagmit nakignegosyo saylo pa niining hiktin nga mga dagat ug didto sa Cádiz labing menos sukad pa sa ika-9 nga siglo W.K.; apan ang modernong arkeolohiya, nga nakakaplag ug nakakubkob sa mga lungsod sa Gresya, Iberia ug Roma, wala gayod makadiskobreg usa ka Fenicianhong balangay o nakakaplag ug mas hinungdanon nga Fenicianhong mga butang nga nahibilin gawas lamang sa gagmayng mga dayandayan ug mga pa-

hiyas ug sa susamang mga butang nga gigamit sa pagbarter. Busa tataw ang pangagpas nga gawas tingali sa Cádiz, ang mga Fenicianhon walay gitukod nga mga lungsod apan mga dapit lamang nga negosyohanan ug mga dapit nga tagboanan." Gipakita usab sa kasaysayan nga sa dihang ang mga Fenicianhon ug mga Grego nakignegosyo sa Espanya, ang yuta gipuy-an na ug ang lumad nga mga molupyo didto mao ang nagdala ug plata, puthaw, lata, ug tingga nga maoy gipangita sa mga negosyante.

Nan, mopatim-aw nga may maayong katarongan sa pagtuo nga ang mga kaliwat ni Javan (mga Ionian) pinaagi sa iyang anak nga lalaking si Tarsis sa kadugayan mikaylap ug nahimong ilado diha sa Peninsula sa Iberia. Ang gituohang nahimutangan sa Tarsis mopatim-awng kaharmonya gayod sa ubang mga paghisgot sa Bibliya labot niini.

Pagpakignegosyo Kang Solomon. Ang pagpakignegosyo sa Fenicia sa Tarsis tin-awng gipakita sa rekord sa panahon ni Haring Solomon (mga 13 ka siglo human sa Lunop), sa dihang ang nasod sa Israel nakigbahin usab sa komersiyo sa kadagatan. Si Solomon may panon sa mga barko diha sa Pulang Dagat, nga sa bahin gidumala sa batid nga mga sakayanon nga gitagana sa Fenicianhon nga si Haring Hiram sa Tiro, ug tig-adtoan ilabina sa yuta sa Opir nga tugob sa bulawan. (1Ha 9:26-28) Dayon gihisgotan ang usa ka "panon sa mga barko sa Tarsis" nga gipalawig ni Solomon "uban sa panon sa mga barko ni Hiram," ug kini nga mga barko giingon nga molawig kausa matag tulo ka tuig aron sa pag-importar ug bulawan, plata, garing, mga aliwas, ug mga paboreyal. (1Ha 10:22) Gituohan sa kadaghanan nga ang terminong "mga barko sa Tarsis" sa paglabay sa panahon nagtumong sa usa ka *matang* sa barko, sama sa giingon sa usa ka leksikon: "dagko, tiglawig sa dagat nga mga barko, *angayan* nga molawig paingon sa Tarsis." (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* ni Brown, Driver, ug Briggs, 1980, p. 1077) Sa samang paagi, ang ngalang *Indiamen* sa orihinal naggikan sa ngalan nga gipadapat ngadto sa dagkong panon sa mga barko sa Britanya nga nakignegosyo sa India ug sa ulahi gipadapat ngadto sa mga barko nga sama niana ug matang walay sapayan kon diin kini gikan o asa ang destinasyon niini. Busa ang 1 Hari 22:48 nagpakita nga si Haring Jehosapat (936-911 W.K.P.) "naghimog mga barkong Tarsis aron sa pag-adto *sa Opir* alang sa bulawan."

Apan, ang asoy sa Mga Cronicas nag-ingon nga ang mga barko ni Solomon nga gigamit alang sa paglawig kausa sa tulo ka tuig "mag-adtoan sa Tarsis" (2Cr 9:21); maingon man usab ang mga barko ni Jehosapat gidisenyo "aron sa pag-adto sa Tarsis" ug, sa dihang nangaguba, kini "wala makasugakod sa pag-adto sa Tarsis." (2Cr 20:36, 37) Kini nagpaila nga ang Opir dili lamang mao ang dunggoanan sa Israelinhong "mga barko sa Tarsis," kondili kini usab milawig sa kadagatan sa Mediteranyo. Siyempre, kini nagpatunghag suliran sanglit ang dapit diin didto unang gilusad ang pipila niining mga barkoha mao ang Ezion-geber sa Gulpo sa ʽAqaba. (1Ha 9:26) Aron ang mga barko makaabot sa Dagat Mediteranyo, kini kinahanglang motadlas sa usa ka kanal gikan sa Pulang Dagat ngadto sa Suba sa Nilo ug dayon ngadto sa Mediteranyo o kaha molibot sa kontinente sa Aprika. Bisan pag dili gayod matino karon ang mga detalye sa mga ruta sa paglawig (lakip ang mga kanal) nga gigamit sa panahon ni Solomon ug Jehosapat, dili usab angayng lantawon nga dili katuohan ang asoy bahin sa ilang mga proyekto sa panakayan.

Diha sa Tagna. Ang Tarsis mopatim-aw nga usa ka pangunang merkado sa tigpatigayon nga siyudad sa Tiro, tingali mao ang tinubdan sa dakong bahandi sa Tiro sulod sa usa ka yugto sa kasaysayan niini. Sukad sa karaang mga panahon ang Espanya may mga minahan nga nagmina sa dagayang mga deposito sa plata, puthaw, lata, ug ubang mga metal nga makaplagan didto. (Itandi ang Jer 10:9; Eze 27:3, 12.) Busa ang matagnaong pahayag ni Isaias bahin sa pagkalumpag sa Tiro naglarawan nga ang mga barko sa Tarsis 'mitiyabaw' sa paghiabot sa Kitim (Cipro, tingali ang katapusang dunggoanan niini sa paglawig sa sidlakan) ug sa pagkadawat sa balita nga ang malamboon nga pantalan sa Tiro giguba na.—Isa 23:1, 10, 14.

Ang ubang tagna nagtagna sa pagpadala sa Diyos sa pipila sa iyang katawhan ngadto sa Tarsis, aron didto imantala ang iyang himaya (Isa 66:19), ug ang "mga barko sa Tarsis" nagdala sa mga anak sa Zion gikan sa halayo. (Isa 60:9) "Ang mga hari sa Tarsis ug sa kapuloan" kinahanglang mobayad ug tributo sa usa nga itudlo ni Jehova ingong hari. (Sal 72:10) Sa laing bahin, sa Ezequiel 38:13 "ang mga magpapatigayon sa Tarsis" gihulagway kauban sa ubang negosyanteng katawhan ingong buot makapahimulos sa giplanong pagpangilog ni Gog sa Magog sa natigom pag-usab nga katawhan ni Jehova. Kay gilakip sa ubang mga butang nga nagsimbolo sa pagbayaw sa kaugalingon ug pagkamapahitas-on sa usa ka tawo, ang mga barko sa Tarsis igapaubos, ug si Jehova lamang ang pagabayawon sa "adlaw nga iya ni Jehova sa mga panon."—Isa 2:11-16.

TARSO. Ang pangunang siyudad ug kaulohan sa Romanhong lalawigan sa Cilicia; dapit nga natawhan ni apostol Pablo. (Buh 9:11; 22:3) Ang mga kagun-oban niining karaang lungsod nagpabilin diha sa modernong dapit nga sama niinig ngalan nga nahimutang mga 16 km (10 mi) gikan sa

bokana sa Suba sa Cydnus nga moagos ngadto sa sidlakang Mediteranyo nga mga 130 km (80 mi) sa A sa sidlakang tumoy sa Cipro.

Walay nasayod kon kanus-a unang gipuy-an o kinsa ang unang mipuyo sa Tarso, kay karaan na kaayo kini nga siyudad. Kini unang gihisgotan sa sekular nga kasaysayan ingong siyudad nga nailog sa mga Asiryanhon (kini dili usa ka malig-on nga kinutaang siyudad), ug human niadto ang Tarso naulipon ug nagbayad ug tributo sa halos tibuok nga panahon ngadto sa sunodsunod nga mga gahom sa Asirya, Persia, Gresya, dayon sa Seleucid nga mga hari, ug sa kataposan ngadto sa Roma.

Ang Tarso nahimutang sa usa ka tabunok nga dapit daplin sa baybayon diin ang lino gitanom, ug tungod niana kini nagsuportar sa malamboong mga industriya sama sa paghablon ug lino ug sa paggamag mga tolda. Ang mga panapton nga hinabol gikan sa balhibo sa kanding ug gitawag nga *cilicium* nga ilabinang gigamit usab sa paggamag mga tolda. Apan, ang mas hinungdanong butang nga nakaamot sa dungog ug bahandi sa Tarso mao ang maayo kaayong dunggoanan niini nga maayong pagkapuwesto ubay sa pangunang S-K nga ruta sa negosyo diha sa kamad-an. Paingon sa sidlakan, kini moabot sa Sirya ug Babilonya; paingon sa amihanan ug kasadpang seksiyon sa Asia Minor, kini nga ruta misubay mismo sa mga Ganghaan sa Cilicia, usa ka hiktin nga lugot diha sa Kabukiran sa Taurus nga mga 50 km (30 mi) dapit sa A sa siyudad.

Panahon sa kasaysayan niini daghang iladong mga tawo ang miduaw sa Tarso, nga naglakip kang Julio Cesar, Mark Antony, ug Cleopatra, ug ingon man ang ubay-ubayng mga emperador. Si Cicero mao ang gobernador sa siyudad sukad sa 51 hangtod sa 50 W.K.P. Ang Tarso nailado usab ingong sentro sa kahibalo sa unang siglo K.P., ug sumala sa Gregong geograpo nga si Strabo, kini milabaw pa gani sa Atenas ug Alejandria.—*Geography,* 14, v, 13.

Busa, tungod niining ubay-ubayng katarongan, si Pablo makahubit gayod sa Tarso ingong "usa ka bantogang siyudad." Iyang gisulti kini sa dihang iyang giingnan ang usa ka komandante militar nga siya usa ka lungsoranon sa Tarso, ug dili usa ka Ehiptohanon.—Buh 21:37-39.

May mga panahon sa iyang ministeryo nga si Pablo mipauli sa iyang pinuy-anang lungsod sa Tarso (Buh 9:29, 30; 11:25, 26), ug sa walay duhaduha siya miagi didto panahon sa pipila sa iyang misyonaryong mga panaw.—Buh 15:23, 41; 18:22, 23.

TARTAK. Kini nga bathala gisimba sa mga Avihanon nga gipapuyo sa hari sa Asirya sa teritoryo sa Samaria human niya idestiyero ang mga Israelinhon sa napulo-ka-tribong gingharian. (2Ha 17:31) Sumala sa Babilonyanhong Talmud, si Tartak pormag asno. (*Sanhedrin* 63*b*) Pinasukad sa pangagpas nga ang ngalang Tartak lagmit susama sa pulong nga *tar-thakh* (naglugitom nga kangitngit, bayani sa kangitngit) sa Pahlavi (Persianhon) nga pinulongan, gituohan nga si Tartak lagmit usa ka demonyo sa ubos nga mga rehiyon. Hinunoa, gawas sa daklit nga paghisgot kang Tartak diha sa Kasulatan, walay tinong ikasulti labot sa kinaiyahan niini nga bathala.

TARTAN. Ang Asiryanhong mga sinulat nagpakita nga ang titulong Tartan gipadapat ngadto sa usa ka opisyal nga taas ug ranggo, lagmit nga ikaduha lamang sa hari. Mahitungod sa han-ay sa mga titulo sa Asiryanhong mga listahan sa mga ngalan nga gigamit ingong ngalan sa usa ka butang, si James B. Pritchard, editor sa *Ancient Near Eastern Texts* (1974, p. 274), mikomento: "Sa ulahi, ang posisyon sa opisyal sulod sa herarkiya higpit nga gisunod pinasukad sa han-ay sa mga ranggo, ang kinatas-ang opisyal (*tartanu*) mao ang sunod dayon sa hari, samtang ang importanteng mga opisyal sa palasyo . . . ug ang mga gobernador sa iladong mga lalawigan nagpulipuli sa pagmando subay sa kahikayan nga maayong pagkahan-ay." (Tan-awa ang KRONOLOHIYA [Ang *eponym* (*limmu*) nga mga listahan].) Ang usa ka inskripsiyon ni Haring Ashurbanipal sa Asirya, nga sa pagkakaron anaa sa British Museum, sa bahin, mabasa: "Nasuko ako pag-ayo tungod niini nga mga panghitabo, misilaob ang akong kalag. Gitawag ko ang *turtan* -nga opisyal, ang mga gobernador, ug usab ang ilang mga katabang ug gipakanaog dayon ang sugo."—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 296.

Gipadala ni Haring Senakerib ang Tartan duyog sa ubang mga opisyal, lakip ang Rabsake, ang pangulong magtitiing sa hari nga nag-alagad ingong tigpamaba, aron ipahibalo ang ultimatum nga pasurenderon ang Jerusalem. Ang Tartan mao ang unang gilista, lagmit tungod kay siya labaw ug posisyon. (2Ha 18:17, 28-35) Si Haring Sargon II sa Asirya nagpadala sa usa ka Tartan aron sa paglikos sa siyudad sa Asdod, sa mga adlaw sa manalagnang si Isaias.—Isa 20:1.

TARTARO. Usa ka samag-bilanggoan, gipaubos nga kahimtang diin didto gitambog sa Diyos ang dili-masinugtanong mga manulonda sa adlaw ni Noe.

Kini nga pulong kas-a lamang makita diha sa inspiradong Kasulatan, sa 2 Pedro 2:4. Ang apostol misulat: "Ang Diyos wala magpugong sa pagsilot sa mga manulonda nga nakasala, apan, pinaagi sa pagtambog kanila sa Tartaro, nagtambog kanila ngadto sa mga gahong sa naglugitom nga kangit-

ngit aron itagana sa paghukom." Ang ekspresyon nga "pagtambog kanila sa Tartaro" naggikan sa Gregong berbo nga *tar·ta·ro'o* ug busa lakip niini mismo ang pulong nga "Tartaro."

Ang susamang teksto makaplagan sa Judas 6: "Ug ang mga manulonda nga wala magpadayon sa paghupot sa ilang orihinal nga pagkabutang apan mitalikod sa ilang nahiangay nga puloy-anang dapit iyang gitagana uban ang walay kataposang mga gapos ilalom sa naglugitom nga kangitngit alang sa paghukom sa dakong adlaw." Sa pagpakita kon kanus-a kini nga mga manulonda "mitalikod sa ilang nahiangay nga puloy-anang dapit," si Pedro naghisgot sa "mga espiritu nga anaa sa bilanggoan, nga niadto wala magmasinugtanon sa dihang ang pailob sa Diyos nagpaabot sa mga adlaw ni Noe, samtang ang arka gibuhat." (1Pe 3:19, 20) Kini direktang nalangkit sa hitabo sa asoy sa Genesis 6:1-4 mahitungod sa "mga anak sa matuod nga Diyos" kinsa mibiya sa ilang langitnong puloy-anan aron moipon pagpuyo sa mga babaye sa wala pa ang Lunop ug nagpatunghag mga anak pinaagi kanila, nga ang maong mga anak gitawag nga Nepilim.—Tan-awa ang NEPILIM; ANAK SA DIYOS, (MGA).

Pinasukad niini nga mga teksto dayag nga ang Tartaro maoy usa ka *kahimtang* inay nga usa ka partikular nga dapit, sanglit si Pedro, sa laing bahin, naghisgot niining dili-masinugtanong mga espiritu ingong anaa sa "mga gahong sa naglugitom nga kangitngit," samtang si Pablo naghisgot kanila ingong anaa sa "langitnong mga dapit" nga gikan didto sila nagmando sa kangitngitan ingong daotang espirituhanong puwersa. (2Pe 2:4; Efe 6:10-12) Sa susama, ang naglugitom nga kangitngit dili kay literal nga walay kahayag kondili maoy kahimtang nga midangat kanila tungod kay sila giputol gikan sa kahayag sa Diyos ingong mga maluibon ug mga sinalikway gikan sa iyang pamilya, nga may mangitngit na lamang nga palaaboton kon bahin sa ilang walay-kataposang dulnganan.

Busa, ang Tartaro dili sama sa Hebreohanong Sheol o sa Gregong Hades, nga parehong nagtumong sa komon nga yutan-ong lubnganan sa katawhan. Masabtan kini tungod kay bisan tuod gihisgotan ni apostol Pedro nga si Jesu-Kristo nagwali ngadto niini nga "mga espiritu nga anaa sa bilanggoan," iya usab gihisgotan nga si Jesus wala mohimo sa maong pagwali panahon sa tulo ka adlaw nga siya gilubong sa Hades (Sheol), apan *human* sa iyang pagkabanhaw gikan sa Hades.—1Pe 3:18-20.

Sa susama, ang gipaubos nga kahimtang nga gihawasan sa Tartaro dili pareho sa "kahiladman" nga ngadto niini si Satanas ug ang iyang mga demonyo sa kataposan igatambog sulod sa usa ka libo ka tuig nga pagmando ni Kristo. (Pin 20:1-3) Dayag nga ang dili-masinugtanong mga manulonda gitambog ngadto sa Tartaro sa "mga adlaw ni Noe" (1Pe 3:20), apan mga 2,000 ka tuig sa ulahi atong mabasa nga sila nangaliyupo kang Jesus nga "dili sila mandoan sa pag-adto sa kahiladman."—Luc 8:26-31; tan-awa ang KAHILADMAN.

Ang pulong nga "Tartaro" gigamit usab sa paganong mga mitolohiya sa wala pa ang Kristohanong kapanahonan. Sa *Iliad* ni Homer kining mitolohikanhong Tartaro gihawasan sa usa ka bilanggoan ilalom sa yuta 'nga ubos pa kay sa Hades maingon nga ang yuta ubos sa langit.' Gibilanggo didto ang mas ubos nga mga diyos, si Cronus ug ang ubang Titan (higante) nga mga espiritu. Pinasukad sa ato nang nakita, ang Tartaro sa Bibliya dili usa ka dapit apan usa ka kahimtang ug, busa, dili sama niining Tartaro sa Gregong mitolohiya. Apan, angayng matikdan nga ang mitolohikanhong Tartaro gipaila ingong dapit dili alang sa mga tawo kondili usa ka dapit alang sa labaw-tawhanon nga mga linalang. Busa, labot niana adunay pagkaamgid, sanglit ang Kasulatanhong Tartaro tataw nga dili alang sa pagbilanggo sa tawhanong mga kalag (itandi ang Mat 11:23) kondili alang lamang sa labaw-tawhanon nga daotang mga espiritu kinsa mirebelde batok sa Diyos.

Ang kahimtang sa bug-os nga pagkanapaubos nga gihawasan sa Tartaro maoy pasiuna sa pagtambog ngadto sa kahiladman nga maagoman ni Satanas ug sa iyang mga demonyo sa dili pa magsugod ang Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo. Unya, human matapos ang usa ka libo ka tuig sundan kini sa ilang bug-os nga kalaglagan diha sa "ikaduhang kamatayon."—Mat 25:41; Pin 20:1-3, 7-10, 14.

TATENAI. Ang gobernador sa Persianhong lalawigan sa "unahan sa Suba" sa panahon sa paghari ni Dario I (Hystaspis). Sa dihang ang mga Hudiyo nagsugod sa pagtukod pag-usab sa templo sa ikaduhang tuig ni Dario (520 W.K.P.), si Tatenai ug ang iyang mga kauban miadto sa Jerusalem aron sa paghimog usa ka imbestigasyon. Ang mga Hudiyo miapelar sa orihinal nga mando ni Ciro; busa si Tatenai misulat kang Dario nga nangutana kon gipagula ba ang maong mando, ingon sa gibarogan sa mga Hudiyo. Ang tubag nga nadawat nagpamatuod sa mando ni Ciro ug sa pagkabalido sa buluhaton sa templo, ug kini nagpasidaan kang Tatenai sa dili pagbabag kondili sa paghatag pa ug materyal nga tabang alang sa mga Hudiyo. Kini ang gibuhat ni Tatenai.—Esd 4:24–6:13.

TATIM-HODSI. Usa kini ka "yuta" diha sa ruta nga giagian sa mga nagsenso nga gipadala ni David. (2Sa 24:4-6) Ang tukmang nahimutangan sa Tatim-hodsi wala mahibaloi. Apan, gihisgotan

kini taliwala sa Gilead ug Dan-jaan, nga nagpakitang kini nahimutang diha sa amihanang bahin sa Yutang Saad. Ang Lagardian nga edisyon sa Gregong *Septuagint* nag-ingon nga "yuta sa mga Hitihanon dapit sa Kades," nga ang samang paghubad gigamit usab sa pipila ka modernong mga hubad. —*JB, NE, RS.*

TAW [ת]. Ang ika-22 ug kataposang letra sa Hebreohanong alpabeto. Ang ngalan sa letra sa literal nagkahulogang "marka." (Itandi ang Eze 9:4, *ftn* sa *Rbi8.*) Sa Hebreohanon, kini ang unang letra sa matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:169-176.

TAWO, LALAKI. Ang kinatas-ang matang sa yutan-ong kinabuhi ug binuhat sa Maglalalang, si Jehova nga Diyos. Giumol ni Jehova ang tawo gikan sa abog sa yuta, gihuypan ang mga buho sa iyang ilong sa gininhawa sa kinabuhi, "ug ang tawo nahimong buhing kalag." (Gen 2:7; 1Co 15:45) Human lalanga si Adan ug human niya nganli ang mga hayop, gipahinanok siya ni Jehova; ug samtang siya natulog, gikuha sa Diyos ang usa sa mga gusok ni Adan ug gihimo kini nga babaye. Busa, sa dihang siya gipresentar ngadto sa lalaki, si Adan nakaingon: "Kini sa kataposan bukog sa akong mga bukog ug unod sa akong unod." Siya nagtawag kaniya nga Babaye, *'ish·shah'*, "tungod kay gikan sa lalaki kini siya gikuha." (Gen 2:21-23) Sa ulahi ginganlan siya ni Adan nga Eva (nagkahulogang "Buhing Usa").—Gen 3:20.

Adunay ubay-ubayng Hebreohanon ug Gregong mga termino nga nagtumong sa tawo. Ang *'a·dham'* nagkahulogang "tawo; yutan-ong tawo; katawhan" (komon nga ngalan); *'ish,* "tawo; usa ka indibiduwal; usa ka bana"; *'enohsh',* "usa ka maykamatayong tawo"; *ge'ver,* "usa ka tawo nga lig-on ug lawas"; *za·khar',* "usa ka lalaki"; ang pipila ka ubang Hebreohanong mga pulong usahay gihubad usab nga "tawo." Ang Gregong pulong nga *an'thropos* nagkahulogang "tawo; katawhan" (komon nga ngalan); ang *a·ner',* "usa ka tawo; usa ka lalaki; usa ka bana."

Sa pagpamatuod nga ang tawo gilalang ni Jehova nga Diyos, gisultihan ni apostol Pablo ang mga taga-Atenas: "Iyang gihimo gikan sa usa ka tawo ang tanang nasod sa katawhan, aron magpuyo ibabaw sa tibuok nawong sa yuta." (Buh 17:26) Busa, ang tanang nasod ug rasa usa rag gigikanan.

Si Adan ug Eva gilalang sa hapit nang matapos ang ikaunom nga "adlaw" sa paglalang. (Gen 1:24-31) Walay aktuwal nga mga rekord bahin sa karaang tawo, sa iyang sinulat, agrikultura, ug ubang mga buluhaton, balik niadtong panahon sa wala pa ang 4026 W.K.P., ang petsa sa paglalang kang Adan. Sanglit ang Kasulatan naglatid sa kasaysayan sa tawo gikan sa paglalang mismo sa unang tawhanong paris, nan walay matawag nga "tawong una pa sa kasaysayan." Ang mga rekord sa nahibiling *fossil* diha sa yuta wala magpakita ug kalangkitan tali sa tawo ug sa mga hayop. Dugang pa, wala poy gihisgotang mga kahimtang nga ang mga tawo maoy samag mga hayop diha sa kinaunahang mga rekord sa tawo, sa sinulat man nga mga dokumento, mga drowing diha sa langob, mga kinulit, o susama niini. Sa kasukwahi, ang Kasulatan nagpatin-aw nga ang tawo sa sinugdan maoy anak sa Diyos ug nga siya sa kadugayan naut-ot. (1Ha 8:46; Ecc 7:20; 1Ju 1:8-10) Ang arkeologong si O. D. Miller miingon: "Nan, ang tradisyon bahin sa 'bulawanong panahon' dili usa ka sugilambong. Ang karaang pagtuo bahin sa misunod nga pagkadunot, bahin sa makapaguol nga pagkaut-ot sa tawhanong rasa, gikan sa orihinal nga kahimtang sa pagkamalipayon ug pagkaputli, sa walay duhaduha naundan ug dako, apan makapasubo nga kamatuoran. Ang atong modernong mga pilosopiya sa kasaysayan, nga nagsugod sa primitibong tawo ingong usa ka luog, dayag nga nagkinahanglan ug bag-ong introduksiyon. . . . Dili; ang primitibong tawo dili usa ka luog."—*Har-Moad,* 1892, p. 417.

Gibutyag sa Bibliya nga ang orihinal nga pinuy-anan sa tawo maoy "usa ka tanaman sa Eden." (Gen 2:8; tan-awa ang EDEN Num. 1.) Ang gipailang nahimutangan niini medyo duol ra sa dapit sa unang sibilisasyon sa tawo human sa Lunop. Ang panglantaw nga kasagarang gidawat sa mga eskolar gipahayag ni P. J. Wiseman ingon sa mosunod: "Ang tanang tinuod nga ebidensiya nga atong nabatonan, nianang sa Genesis, arkeolohiya, ug sa mga tradisyon sa tawo, nagpunting sa patag sa Mesopotamia ingong ang labing karaang pinuy-anan sa tawo. Ang sibilisasyon sa Halayong Sidlakan, sa mga Insek man o sa mga Indian, dili makaindig niining yutaa sa pagkakaraan sa mga tawo niini, kay kini makapamatuod gayod sa pangangkon niini ingong maoy gigikanan sa sibilisasyon."—*New Discoveries in Babylonia About Genesis,* 1949, p. 28.

Sa unsang diwa nga ang tawo gihimo sumala "sa larawan sa Diyos"?

Sa dihang gibutyag ngadto sa iyang "batid nga magbubuhat" ang iyang katuyoan sa paglalang sa tawo, ang Diyos miingon: "Buhaton nato ang tawo [*'a·dham'*] sumala sa atong larawan, sumala sa atong dagway." (Gen 1:26, 27; Pr 8:30, 31; itandi ang Ju 1:1-3; Col 1:15-17.) Matikdi nga ang Kasulatan wala moingon nga ang Diyos naglalang sa tawo sumala sa larawan sa usa ka ihalas nga mananap o sa usa ka anad nga hayop o sa usa ka isda. Ang tawo gihimo sumala "sa larawan sa Diyos";

siya maoy usa ka “anak sa Diyos.” (Luc 3:38) Kon bahin sa hitsura o porma sa lawas sa Diyos, “wala pa gayoy tawo nga nakakita sa Diyos.” (1Ju 4:12) Walay usa dinhi sa yuta nga nahibalo kon unsay dagway sa mahimayaon, langitnon, espirituhanong lawas sa Diyos, busa dili nato ikatandi sa lawas sa tawo ang lawas sa Diyos. “Ang Diyos maoy Espiritu.”—Ju 4:24.

Bisan pa niana, ang tawo maoy sumala “sa larawan sa Diyos” sa pagkaaging siya gilalang nga may moral nga mga hiyas nga sama nianang sa Diyos, nga mao, ang gugma ug hustisya. (Itandi ang Col 3:10.) Siya usab may mga katakos ug kaalam nga labaw nianang sa mga hayop, maong siya makapabili sa mga butang nga gikahimut-an ug gipabilhan sa Diyos, sama sa katahom ug mga arte, pagsulti, pagpangatarongan, ug ang susamang mga proseso sa hunahuna ug kasingkasing nga niini walay katakos ang mga hayop. Dugang pa, ang tawo adunay katakos sa espirituwalidad, sa pagkahibalo ug sa pagpakigkomunikar sa Diyos. (1Co 2:11-16; Heb 12:9) Tungod sa maong mga katarongan, ang tawo kuwalipikado nga mahimong hawas sa Diyos ug magmando sa daghang matang sa buhing mga linalang sa kalangitan, sa yuta, ug sa dagat.

Ingong linalang sa Diyos, ang tawo hingpit sa sinugdan. (Deu 32:4) Busa, ikapasa unta ni Adan ngadto sa iyang mga kaliwat ang tawhanong kahingpitan ug ang kahigayonan sa pagbaton ug kinabuhing walay kataposan ibabaw sa yuta. (Isa 45:18) Siya ug si Eva gisugo: “Magmabungahon ug magdaghan kamo ug pun-a ang yuta ug gamhi kini.” Samtang modako ang ilang pamilya, sila makaugmad ug makapatahom sa yuta sumala sa paaging buot sa ilang Maglalalang.—Gen 1:28.

Sa paghisgot tali sa mga posisyon sa lalaki ug babaye diha sa kahikayan sa Diyos, si apostol Pablo miingon: “Buot ko nga mahibalo kamo nga ang ulo sa matag lalaki mao si Kristo; sa baylo ang ulo sa usa ka babaye mao ang lalaki; sa baylo ang ulo ni Kristo mao ang Diyos.” Unya iyang gipunting nga ang usa ka babaye nga nagaampo o nagapanagna diha sa kongregasyon nga wala magpandong sa iyang ulo nagapakaulaw sa usa nga iyang ulo. Aron palig-onon ang iyang argumento siya dayon miingon: “Kay ang usa ka lalaki dili angay magpandong sa iyang ulo, sanglit siya *larawan ug himaya man sa Diyos;* apan ang babaye himaya sa lalaki.” Ang lalaki unang gilalang ug sulod sa taudtaod nga panahon siya nag-inusara ingong larawan sa Diyos. Ang babaye gihimo gikan sa lalaki ug kinahanglang magpasakop sa lalaki, usa ka kahimtang nga lahi nianang sa Diyos, nga walay bisan kinsa nga iyang pasakopan. Bisan pa niana, ang pagkaulo sa lalaki nailalom sa pagkaulo sa Diyos ug ni Kristo. —1Co 11:3-7.

Usa nga may Kagawasan sa Pagpili. Sanglit gihimo sumala sa larawan sa Diyos, sumala sa Iyang dagway, ang tawo may kagawasan sa pagpili. Siya may kagawasan sa pagpili sa pagbuhat ug maayo o daotan. Pinaagi sa iyang kinabubuton, mahigugmaong pagsugot sa iyang Maglalalang, siya makapasidungog ug makahimaya sa Diyos nga labaw pa kaayo sa kon unsay mahimo sa kahayopan. Siya sa maalamong paagi makadayeg sa Diyos tungod sa Iyang katingalahang mga hiyas ug makapaluyo sa Iyang soberanya. Apan ang kagawasan ni Adan maoy relatibo; kini dili bug-os. Siya makapadayon lamang sa pagkinabuhi nga malipayon kon ilhon niya ang pagkasoberano ni Jehova. Kini gipakita pinaagi sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan, nga gikan niini gidid-an si Adan sa pagkaon. Ang pagkaon gikan niini maoy usa ka buhat sa pagkadili-masinugtanon, usa ka rebelyon batok sa pagkasoberano sa Diyos.—Gen 2:9, 16, 17.

Sanglit si Adan maoy usa ka “anak sa Diyos” (Luc 3:38), ang iyang relasyon ngadto sa Diyos maoy ingon sa relasyon sa usa ka anak ngadto sa usa ka amahan, ug siya angay untang magmasinugtanon. Dugang pa, gilalang sa Diyos ang tawo nga adunay kinaiyanhong tinguha sa pagsimba. Kini nga tinguha, kon tuison, magtukmod sa tawo ngadto sa sayop nga direksiyon ug magdaot sa iyang kagawasan, nga maghimo kaniya nga ulipon sa kon unsay gilalang inay nga ulipon sa Maglalalang. Sa baylo, kini mosangpot sa kadunotan sa tawo.

Ang usa ka rebelyoso nga espiritung anak sa Diyos mao ang nagpahinabo sa asawa ni Adan nga si Eva nga makasala, ug si Eva nagtental kang Adan, kinsa tinuyong mirebelde kang Jehova. (Gen 3:1-6; 1Ti 2:13, 14) Sila nahisama niadtong gihubit ni Pablo sa ulahi diha sa Roma 1:20-23. Tungod sa iyang paglapas, nawala ni Adan ang iyang pagkaanak ug pagkahingpit ug iyang gipasa ang sala, uban ang pagkadili-hingpit ug kamatayon, ngadto sa iyang mga kaliwat, ang tibuok tawhanong rasa. Bisan sukad sa pagkahimugso, sila nahulad sa larawan sa ilang amahang si Adan, nga dili hingpit, uban sa kamatayon nga nagalihok diha sa ilang mga lawas.—Gen 3:17-19; Rom 5:12; tan-awa ang ADAN Num. 1.

“Ang Among Pagkatawo sa Sulod.” Sa paghisgot bahin sa pakigbugno sa mga Kristohanon, lakip nianang pakigbugno batok sa makasasalang unod, gigamit sa Bibliya ang mga ekspresyong “sa akong pagkatawo sa sulod,” “ang among pagkatawo sa sulod,” ug ang susamang mga prase. (Rom 7:22; 2Co 4:16; Efe 3:16) Kini nga mga ekspresyon haom tungod kay ang mga Kristohanon ‘nabag-o diha sa puwersa nga nagpalihok sa ilang kaisipan.’ (Efe 4:23) Ang nagatukmod nga puwersa o kiling sa ilang kaisipan anaa na sa espirituwal nga

direksiyon. Sila naningkamot sa ‘paghukas sa daang pagkatawo [sa literal, daan nga tawo]’ ug sa pagsul-ob sa ilang kaugalingon sa “bag-ong pagkatawo [sa literal, (usa nga) bag-o].” (Col 3:9, 10; Rom 12:2) Kay gibawtismohan ngadto kang Kristo, ang dinihogang mga Kristohanon “gibawtismohan ngadto sa iyang kamatayon”; ang daang pagkatawo gilansang na, ‘aron ang makasasalang lawas mahimong dili aktibo.’ Apan una pa sa ilang kamatayon diha sa unod ug una pa sa ilang pagkabanhaw, ang unodnong lawas padayon gihapong makig-away sa ‘espirituwal nga tawo.’ Kini maoy usa ka malisod nga bugno, nga bahin niini si Pablo miingon, “Niini nga puloy-anan kita sa pagkatinuod nagaagulo.” Apan ang halad lukat ni Jesu-Kristo magatabon sa mga sala sa karaang pagkatawo nga ang unodnong mga tinguha nagalihok diha sa mga sangkap niini, gawas lamang kon kini nga mga Kristohanon moangka ug tinuyong magpasignunot sa unod.—Rom 6:3-7; 7:21-25; 8:23; 2Co 5:1-3.

Ang Tawong Espirituwal. Gitandi sa apostol ang tawong espirituwal uban sa tawong pisikal. Siya miingon: “Apan ang tawong pisikal [sa literal, kalagnon] dili magadawat sa mga butang nga iya sa espiritu sa Diyos, kay kini kabuangan man alang kaniya.” (1Co 2:14) Kining “tawong pisikal” wala magpasabot sa usa nga nagkinabuhi lamang dinhi sa yuta, usa nga may unodnong lawas, kay dayag nga ang mga Kristohanon sa yuta adunay unodnong mga lawas. Ang gihisgotan dinhi nga tawong pisikal nagtumong sa usa nga walay espirituwalidad sa iyang kinabuhi. Siya maoy “kalagnon” tungod kay iyang gisunod ang mga tinguha sa tawhanong kalag ug gihiklin hinuon ang espirituwal nga mga butang.

Gipadayon paghubit ni Pablo nga ang “tawong pisikal” dili arang makaila sa mga butang sa espiritu sa Diyos “tungod kay kini ginausisa man sa espirituwal nga paagi.” Dayon siya miingon: “Hinunoa, ang tawong espirituwal nagausisa gayod sa tanang butang, apan siya dili usisahon ni bisan kinsang tawo.” Ang tawong espirituwal makasabot sa mga butang nga gipadayag sa Diyos; makita usab niya ang sayop nga kahimtang ug dalan sa tawong pisikal. Apan ang kahimtang, mga lihok, ug dalan sa kinabuhi sa tawong espirituwal dili masabtan sa tawong pisikal, ni ang bisan kinsang tawo makahukom sa tawong espirituwal, kay ang Diyos lamang maoy iyang Maghuhukom. (Rom 14:4, 10, 11; 1Co 4:3-5) Ang apostol nagsulti agig ilustrasyon ug argumento: “Kay ‘kinsa bay nakasabot sa hunahuna ni Jehova, aron iyang matudloan siya?’ ” Siyempre, wala. “Apan,” si Pablo miingon bahin sa mga Kristohanon, “nabatonan nato ang panghunahuna ni Kristo.” Pinaagi sa pagbaton sa panghunahuna ni Kristo, kinsa nagpadayag kang Jehova ug sa iyang mga katuyoan ngadto sa mga Kristohanon, sila maoy mga tawong espirituwal.—1Co 2:14-16.

Tan-awa ang ANSIYANO, TIGULANG NGA LALAKI; ANAK SA TAWO.

TAWONG GIPAGAWAS, TAWONG GAWASNON. Panahon sa pagmando sa Roma, ang usa nga napahigawas gikan sa pagkaulipon gitawag nga “tawong gipagawas” (Gr., *a·pe·leuʹthe·ros*), samtang ang usa ka “tawong gawasnon” (Gr., *e·leuʹthe·ros*) maoy gawasnon sukad sa pagkatawo, nga naghupot ug bug-os nga mga katungod sa pagkalungsoranon, sama kang apostol Pablo.—Buh 22:28.

Ang pormal nga kagawasan nagtugot sa tawong gipagawas nga makabaton ug Romanong pagkalungsoranon, apan kining kanhing ulipon dili makahupot ug politikanhong katungdanan bisan tuod nga ang iyang mga kaliwat makahupot niana diha sa ikaduha o bisan gani sa ikatulong kaliwatan. Apan, ang dili-pormal nga kagawasan naghatag lamang ug praktikal nga kagawasan ngadto sa indibiduwal, dili mga katungod sa pagkalungsoranon.—Tan-awa ang LUNGSORANON, PAGKALUNGSORANON.

Sanglit ang tawong gipagawas giisip nga gipanag-iya sa pamilya sa iyang kanhing agalon, adunay obligasyon ang duha ka partido sa usag usa. Ang tawong gipagawas mahimong magpabilin sa balay ug magtrabaho sa iyang kanhing agalon o kaha makadawat ug uma ug puhonan aron makasugod sa iyang kaugalingong kapanginabuhian. Kon mamatay ang tawong gipagawas, ang agalon maglubong kaniya diha sa lubnganan sa pamilya, mag-atiman sa buhi pa nga gagmayng mga anak, ug manunod sa katigayonan kon walay mga manununod. Sa laing bahin, kon ang agalon maglisod sa panalapi, sumala sa balaod ang tawo nga iyang gipagawas mao gayod ang mag-atiman kaniya. Apan ang mga katungod sa kanhing agalon maylabot sa tawo nga iyang gipagawas dili ikapasa ngadto sa iyang mga manununod.

Giingon nga kadtong iya sa “Sinagoga sa Tawong Gipagawas” maoy mga Hudiyo nga nabihag sa mga Romano ug unya sa ulahi napahigawas. Ang laing panglantaw mao nga kining mga tawhana maoy gipagawas nga mga ulipon nga nahimong kinabig nga mga Hudiyo. Ang hubad sa Armenianhong Bersiyon nagtawag niining mga tawhana ingong “Mga Libyanhon,” sa ato pa, mga tawong taga-Libya.—Buh 6:9.

Sumala sa gipakita sa Kasulatan, bisan tuod ang usa ka Kristohanon tingali ulipon sa usa ka yutanong agalon, sa pagkatinuod siya maoy *tawong gipagawas* ni Kristo, nga napahigawas gikan sa pagkaulipon sa sala ug kamatayon. Apan kay napalit

na pinaagi sa usa ka bili, sa bililhong dugo ni Jesus, ang usa ka Kristohanon nga *tawong gawasnon* sa pisikal nga diwa maoy usa ka ulipon sa Diyos ug ni Jesu-Kristo, nga obligado sa pagsunod sa ilang mga sugo. Kini nagpakita nga alang sa mga tawo ang kagawasan kanunayng relatibo, dili bug-os. Busa, sa panglantaw sa Diyos, sulod sa Kristohanong kongregasyon, walay kalainan tali sa ulipon ug sa tawong gawasnon. Dugang pa, ang kagawasan nga nabatonan sa usa ka Kristohanon wala maghatag kaniyag katungod sa paggamit niini ingong takoban sa pagkadaotan.—1Co 7:22, 23; Gal 3:28; Heb 2:14, 15; 1Pe 1:18, 19; 2:16.

TAWO SA KALAPASAN. Usa ka ekspresyon nga gigamit ni apostol Pablo diha sa 2 Tesalonica 2:2, 3 sa pagpasidaan sa mga Kristohanon batok sa dakong apostasya nga motungha sa dili pa "ang adlaw ni Jehova." Ang Gregong pulong alang sa "apostasya" nga gigamit dinhi, ang *a·po·sta·si′a,* nagtumong ug labaw pa kay sa yanong pagbulag, usa ka pagtalikod tungod sa pagkawala sa interes. Kini nagkahulogan ug pagbiya, pag-alsa, usa ka giplano, tinuyo nga pagrebelde. Sa karaang mga dokumentong papiro ang *a·po·sta·si′a* gigamit sa politikanhong paagi labot sa mga rebelde.

Usa ka Relihiyosong Pag-alsa. Kini nga rebelyon, hinunoa, dili politikanhon. Usa kini ka relihiyosong rebelyon, usa ka pag-alsa batok kang Jehova nga Diyos ug kang Jesu-Kristo ug busa batok sa Kristohanong kongregasyon.

Gitagna. Ang ubang mga tagna bahin niini nga apostasya gitagna ni apostol Pablo ug Pedro sa binaba ug sa sinulat nga paagi, ug si Ginoong Jesu-Kristo mismo nagpasidaan sa pag-abot niini. Diha sa iyang sambingay bahin sa mga trigo ug mga bunglayon (Mat 13), si Jesus miingon nga ang Yawa magpugas ug "mga bunglayon," ang mini nga mga Kristohanon, ang "mga anak sa usa nga daotan," taliwala sa "mga trigo," ang "mga anak sa gingharian." Kini molungtad hangtod sa kataposan sa sistema sa mga butang, sa dihang sila mailhan ug 'pagasunogon.'

Gipasidan-an ni Pablo ang Kristohanong mga magtatan-aw sa Efeso nga human sa iyang pagbiya ang "malupigong mga lobo" mosulod taliwala sa tinuod nga mga Kristohanon ug dili magtagad sa panon uban ang kalumo kondili maningkamot nga ipahilayo "ang mga tinun-an" aron sa pagsunod kanila (dili lamang maghimog mga tinun-an alang sa ilang kaugalingon kondili maningkamot nga ipahilayo *ang* mga tinun-an, ang mga tinun-an ni Kristo). (Buh 20:29, 30) Siya misulat diha sa 1 Timoteo 4:1-3: "Hinunoa, ang inspiradong pulong nag-ingon gayod nga sa ulahing mga yugto sa panahon adunay pipila nga mangahulog gikan sa pagtuo, nga magtagad sa nagpahisalaag nga inspiradong mga pulong ug mga pagtulon-an sa mga demonyo, pinaagi sa pagkasalingkapaw sa mga tawo nga nagsultig kabakakan, minarkahan diha sa ilang tanlag nga daw pinaagi sa binagang puthaw [walay pagbati, gikubalan, maong sila dili mobati ug kasakit sa tanlag tungod sa sinalingkapaw nga pagsultig kabakakan]; nagdili sa pagminyo, nagsugo sa pag-ayad sa mga pagkaon nga gilalang sa Diyos nga pagaambitan uban ang pagpasalamat."

Sa ulahi si Pablo misulat kang Timoteo nga "aduna unyay yugto sa panahon nga sila dili makaantos sa makapahimsog nga pagtulon-an, hinunoa, sumala sa ilang kaugalingong mga tinguha, sila magtigom ug mga magtutudlo alang sa ilang kaugalingon aron gitikon ang ilang mga dalunggan; ug ilang ilingiw ang ilang mga dalunggan gikan sa kamatuoran."—2Ti 4:3, 4.

Gitandi ni apostol Pedro ang apostasya gikan sa Kristiyanidad ug nianang nahitabo sa kinaiyanhong banay sa Israel. Siya miingon: "Bisan pa niana, dihay mini usab nga mga manalagna taliwala sa katawhan, ingon nga aduna unyay mini usab nga mga magtutudlo taliwala kaninyo. Kini sila sa hilom magpasulod ug malaglagong mga sekta ug magalimod pa gani sa tag-iya nga nagpalit kanila, nga magpahinabog hinanali nga kalaglagan sa ilang kaugalingon. Dugang pa, daghan ang mosunod sa ilang mga buhat sa malaw-ayng panggawi, ug tungod niini ang dalan sa kamatuoran mapasipalahan." Si Pedro nagpadayon sa pagpunting nga kini sila magpahimulos sa kongregasyon apan "ang paglaglag kanila wala mahitagpilaw."—2Pe 2:1-3.

Usa ka linangkob nga "tawo." Busa, ang "tawo" sa 2 Tesalonica 2:1-12 dili usa ka indibiduwal, kondili usa ka linangkob nga "tawo," usa ka grupo, sumala sa gipakita sa gihisgotan nga mga teksto, ug kini nga "tawo" nagpadayon sa paglungtad human sa kamatayon sa mga apostoles ug hangtod pa sa panahon sa presensiya sa Ginoo.

Pagbudhi batok sa Diyos. Ang "kalapasan" nga gihimo niining linangkob nga apostata nga "tawo" maoy kalapasan batok kang Jehova nga Diyos, ang Unibersohanong Soberano. Kini nga "tawo" sad-an sa pagbudhi. Gitawag siya nga "ang anak sa kalaglagan," sama kang Judas Iskariote, ang maluibon nga nagbudhi kang Ginoong Jesu-Kristo ug nahimong galamiton sa pagpahinabo sa iyang kamatayon. Siya, sama kang Judas, pagalaglagon, pagahanawon hangtod sa hangtod. Kini nga "tawo" dili mao ang "Dakong Babilonya," nga nakig-away usab batok sa Diyos, kay siya usa ka babaye, usa ka bigaon. Apan, sanglit siya mihimog usa ka relihiyosong pagrebelde batok sa Diyos, dayag nga

siya maoy usa ka bahin sa mistikong Babilonya. —Ju 17:12; Pin 17:3, 5.

"Ang tawo sa kalapasan" misupak sa Diyos ug busa usa ka "satanas," nga nagkahulogang "magsusukol." Ug, sa pagkatinuod, ang iyang 'presensiya maoy sumala sa pagpalihok ni Satanas.' (2Te 2:9) Sa mga adlaw ni apostol Pablo, dihay "misteryo," o usa ka relihiyosong tinago, bahin sa kon kinsa kini nga "tawo sa kalapasan." Hangtod karong adlawa giliminan sa misteryo ang mga hunahuna sa daghang tawo kon kinsa gayod siya, tungod kay ang iyang pagkadaotan gihimo ubos sa pagtakoban sa diyosnong pagkamahinalaron. (2Te 2:7) Pinaagi sa iyang bakak nga mga pagtulon-an nga sukwahi o naghulip, ingnon ta, sa balaod sa Diyos, "ang tawo sa kalapasan" nagpataas sa iyang kaugalingon ibabaw kang Jehova nga Diyos ug sa ubang 'mga diyos,' ang mga gamhanan sa yuta, ug usab batok sa mga balaan sa Diyos, ang tinuod nga espirituwal nga mga igsoon ni Jesu-Kristo. (Itandi ang 2Pe 2:10-13.) Sanglit siya maoy usa ka salingkapaw, usa ka mini nga magtutudlo nga nag-angkong Kristohanon, siya "molingkod sa templo sa Diyos," sa ato pa, kon unsay gipangangkon sa mini nga mga magtutudlo nga mao kana nga templo.—2Te 2:4.

Usa ka butang nga nagapugong. Gihisgotan ni Pablo ang bahin sa "butang nga maoy nagapugong." (2Te 2:6) Mopatim-aw nga kining nagapugong mao ang mga apostoles. Gisultihan ni Pablo ang mga magtatan-aw sa Efeso nga human sa iyang pagbiya ang samag-lobo nga mga tawo mosulod. (Buh 20:29) Siya sublisubli nga misulat ug mga pahimangno bahin sa maong apostasya dili lamang dinhi sa Ikaduhang Tesalonica kondili usab diha sa daghang mga tambag ngadto kang Timoteo. Ug iyang gitambagan si Timoteo nga ipiyal ang mga butang nga iyang nadungog gikan kang Pablo ngadto sa matinumanong mga tawo nga mahimong kuwalipikado sa pagtudlo sa uban. Gihisgotan niya ang kongregasyon sa buhing Diyos ingong "usa ka haligi ug tukod sa kamatuoran." Buot niya nga kini mapalig-on gayod sa dili pa molambo ang dakong apostasya.—2Ti 2:2; 1Ti 3:15.

Sa ulahi pa gayod, ubos sa sugo ni Kristo, si apostol Juan gisultihan sa pagsulat, nga nagpasidaan batok sa mga sekta, nga naghisgot ilabina sa sekta ni Nicolas ug bahin sa mini nga mga manalagna sama ni Balaam ug sa babayeng si Jezebel nga nagtawag sa iyang kaugalingon nga usa ka manalagna.—Pin 2:6, 14, 15, 20.

Naglihok na panahon sa mga apostoles. Si apostol Pablo miingon nga ang misteryo "naglihok na." (2Te 2:7) Dihay misulay sa pagtudlog bakak nga mga doktrina, nga ang uban niini nagtugaw pa gani sa kongregasyon sa Tesalonica, nga tungod niana, usa kini sa mga hinungdan nga iyang gisulat ang iyang ikaduhang sulat ngadto kanila. Diha nay mga antikristo sa dihang gisulat si Juan ang iyang mga sulat, ug walay duhaduha nga diha nay mga antikristo una pa niana. Si Juan naghisgot bahin sa "kataposang takna" sa apostolikanhong yugto, ug miingon: "Ingon sa inyong nadungog nga ang antikristo moabot, bisan gani karon adunay daghang mitungha nga mga antikristo . . . Sila namahawa gikan kanato, apan sila dili sama kanato; kay kon sila sama pa kanato, magpabilin unta sila uban kanato. Apan sila namahawa aron ipakita nga dili ang tanan sama kanato."—1Ju 2:18, 19; tan-awa ang ANTIKRISTO.

Gipadayag. Human mamatay ang mga apostoles, "ang tawo sa kalapasan" mipadayag uban sa iyang relihiyosong pagkasalingkapaw ug bakak nga mga pagtulon-an. (2Te 2:3, 6, 8) Sumala sa mga pulong ni Pablo, kini nga "tawo" makabaton ug dakong gahom, nga naglihok ubos sa pagkontrolar ni Satanas, nga nagahimo ug "tanang gamhanang mga buhat ug bakak nga mga ilhanan ug mga tilimad-on." Ang mga tawo nga nalimbongan sa paglihok sa linangkob nga "tawo sa kalapasan" gihisgotan ingon nga 'kadtong pagalaglagon [sa literal, "naglaglag sa ilang kaugalingon"], ingong balos tungod kay sila wala man modawat sa gugma sa kamatuoran aron sila unta maluwas.' Gipakita sa apostol nga sila "managpanuo sa bakak" ug silang tanan "mahukman tungod kay sila wala motuo sa kamatuoran kondili nahimuot sa pagkadili-matarong." (2Te 2:9-12; tan-awa ang *Int.*) Busa ang paghukom maoy usa ka matunglohon nga paghukom. —Tan-awa ang PAGKABANHAW (Sala batok sa balaang espiritu).

Gilaglag. Kining linangkob, salingkapaw nga "tawo sa kalapasan" pagapatyon ni Ginoong Jesus "pinaagi sa espiritu sa iyang baba" ug pagawagtangon "pinaagi sa pagpadayag sa iyang presensiya." Ang pagkalaglag niining daotang magsusupak sa Diyos mao unyay makita, lig-ong pamatuod nga si Ginoong Jesu-Kristo nagalingkod ug nagalihok ingong Maghuhukom. Siya dili mohukom sumala sa iyang kaugalingong mga sukdanan, busa ang kalaglagan "pinaagi sa espiritu sa iyang baba" dayag nga nagpasabot sa kapahayagan sa paghukom ni Jehova batok niining daotang matang sa mga tawo. —2Te 2:8; itandi ang Pin 19:21, bahin sa "taas nga espada . . . nga ang maong espada migula gikan sa iyang baba."

TAWOTAWO, I. Ang puwerta diha sa may kolor nga *iris* sa mata. Itom kini tan-awon tungod kay sa likod sa tawotawo mao ang itom nga bahin sa sulod sa mata. Ang gidak-on sa tawotawo mausab-usab samtang ang *iris* mopasibo sa kahayag. Ang

kahayag mosulod sa tin-aw nga *cornea,* moagi sa tawotawo ug sa mga lente sa mata.

Ang Hebreohanong pulong nga *'i·shohn'* (Deu 32:10; Pr 7:2), sa dihang gamiton uban sa *'a'yin* (mata), sa literal nagkahulogang "gamayng tawo sa mata"; sa susama, ang *bath* (anak nga babaye) gigamit sa Lamentaciones 2:18 nga nagkahulogang "anak nga babaye sa mata," ug kining duha ka ekspresyon parehong nagtumong sa tawotawo. Ang duha ka ekspresyon gikombinar ingong pagpasiugda diha sa Salmo 17:8 (*'i·shohn' bath-'a'yin*), nga sa literal, "gamayng tawo, anak nga babaye sa mata" ("tawotawo sa kalimutaw," *NW*). Dayag nga ang gitumong niini mao ang gamitoyng larawan sa usa ka tawo nga makita nga mibanaag sa kalimutaw sa mata sa laing tawo.

Ang mata hilabihan ka delikado ug sensitibo; bisan ang gamayng buhok o partikulo sa abog nga mosulod tali sa tabontabon ug sa kalimutaw daling mabatyagan. Ang tin-aw nga bahin sa mata (ang *cornea*) nga nagtabon sa tawotawo kinahanglang ampingan ug atimanon, kay kon kini nga bahin masamad o magabonan tungod sa sakit, mosangpot kini sa dili-maayong panan-aw o pagkabuta. Pinaagi sa kusganon apan sensitibong ekspresyon, ang Bibliya naggamit sa "tawotawo sa imong mga mata" sa pagtumong sa usa ka butang nga angayng ampingan pag-ayo. Ang balaod sa Diyos pagaisipon ingon sa tawotawo sa mata. (Pr 7:2) Sa paghisgot sa pag-atiman sa Diyos labot sa Israel ingong ilang amahan, ang Deuteronomio 32:10 nag-ingon nga Siya nagbantay sa nasod "ingon sa tawotawo sa iyang mata." Nag-ampo si David nga siya unta panalipdan ug atimanon sa Diyos ingon sa "tawotawo sa kalimutaw." (Sal 17:8) Buot niya nga si Jehova molihok dayon alang kaniya sa dihang atakehon siya sa kaaway. (Itandi ang Zac 2:8; diin ang Hebreohanong pulong nga *bavath' 'a'yin,* "kalimutaw," gigamit.)—Tan-awa ang MATA.

TAWOTAWO, II. Usa ka butang sama sa usa ka tukon o pundok sa mga bato, kasagaran nga pormag tawo, nga gipahiluna diha sa uma aron sa pagabog sa mga langgam o sa ubang mga hayop. Gipakasama ni Jeremias ang mga idolo sa kanasoran sa "usa ka tawotawo [Heb., *to'mer*] sa uma sa pepino." (Jer 10:5) Ang pulong nga *to'mer* gihubad sa laing teksto ingong "kahoyng palma." (Huk 4:5) Dayag nga ang mga idolo sa kanasoran katumbas lamang sa usa ka tawotawo, nga dili tinuod.—*AT, Mo, NE, NW, RS.*

TAYA. Ang pulahon, masuhopan, daling malugti nga taklap nga maporma sa ibabawng bahin sa puthaw ilabina kon kini maladlad sa umogon nga hangin; sa mas lapad nga diwa, lakip usab niini ang taklap nga napatungha diha sa ubang mga metal pinaagi sa pagkutkot niini. Ang puthaw matay-an, ang tumbaga ug plata gikaingong kutkoton, bisan gani ang bulawan mahimong kutkoton sa ubang mga asido o mga elemento. Ang Hebreohanong pulong nga *chel·'ah',* nga gihubad nga "taya" (*NW; RS*) o "yamukmok" (*KJ*), gikuha gikan sa usa ka pulong nga nagkahulogang "nataptan ug sakit" (2Cr 16:12); busa kon magtumong sa metal, kini nagpasabot sa taya. (Eze 24:6, 11, 12) Ang Gregong pulong nga *bro'sis* nagkahulogang "pagkutkot" (Mat 6:19, 20), samtang ang *i·os'* nagkahulogang "lala" (Rom 3:13; San 3:8) ug "taya."—San 5:3.

Gitandi ni Ezequiel ang Jerusalem sa usa ka kawa nga tumbaga nga "ang taya anaa sa sulod niana." Kini nga taya naghawas sa kahugawan, malaw-ayng panggawi, ug sa pag-ulag dugo nga niini sadan ang Jerusalem. Ang sugo gihatag, human sa pagluto sa unod diha sa kawa, nga "itungtong kini nga walay sulod ibabaw sa mga baga aron kini mainit; ug ang tumbaga niini mainit gayod, ug ang kahugawan niini matunaw sa sulod niini. Pasagdi nga maut-ot ang taya niini [ug ang tumbaga niini masunog, aron ang kahugawan niini matunaw diha niini, ang taya niini maut-ot; *RS*]."—Eze 24:3-12.

Diha sa iyang Wali sa Bukid, si Jesu-Kristo miingon: "Hunong na kamo sa pagtigom ug mga bahandi alang kaninyo dinhi sa yuta, diin ang tangkob ug taya [*bro'sis*] magakutkot, ug diin ang mga kawatan magalungkab ug magapangawat. Hinunoa, pagtigom kamo ug mga bahandi alang kaninyo sa langit, diin walay tangkob ni taya nga magakutkot, ug diin walay mga kawatan nga magalungkab ug magapangawat." (Mat 6:19, 20) Ang materyal nga bahandi nga tinipigan walay kapuslanan; kon pasagdan lang, kini matay-an ug sa kadugayan dili na mapuslan bisan sa tag-iya niini. Sa pagkatinuod, ingon sa gipasidaan ni Santiago sa datong mga tawo nga misalig sa materyal nga bahandi: "Ang inyong mga bahandi nangadugta . . . Ang inyong bulawan ug plata giut-ot sa taya, ug ang taya [*i·os'*] niini mahimong usa ka pamatuod batok kaninyo ug mout-ot sa inyong kaunoran. Usa ka butang nga sama sa kalayo ang inyong ginatigom sa kataposang mga adlaw. Tan-awa! Ang mga suhol nga alang sa mga mamumuo nga nag-ani sa inyong kaumahan nga wala ninyo ihatag, nagpunay sa pagtuaw, ug ang mga pagpangayo ug tabang gikan sa mga mag-aani nakaabot sa mga dalunggan ni Jehova sa mga panon." (San 5:2-4) Inay nga gamiton ang ilang mga bahandi sa hustong paagi, sila nagtipig niini sa dili-matarong nga paagi. Sa magkadugay ang panahon nga kini ilang gitipigan, ug magkadako ang pagkutkot ug magkadaghan ang taya nga matigom, magkadaghan usab ang pamatuod batok kanila sa atubangan sa trono

sa paghukom sa Diyos. Ang kasukwahi sa maong kapakyasan sa paggamit sa materyal nga bahandi girekomendar ni Jesus sa dihang siya miingon: "Paghimo kamog mga higala alang sa inyong kaugalingon pinaagi sa dili-matarong nga mga bahandi, aron nga, inigkahurot niana, kamo ilang dawaton ngadto sa walay kataposang puloy-anang mga dapit."—Luc 16:9.

TEATRO. Usa ka tinukod (gitawag sa mga Grego nga *the'a·tron*) diin gipasundayag ang mga drama, mga trahedya, mga komedya, mga sayaw, musikal nga mga pasundayag, ug mga talan-awon. Ang teatro sagad maoy esena sa imoral nga mga pasundayag, nga gilikayan sa matinumanong mga Kristohanon. (Efe 5:3-5) Apan kini usab nahimong usa ka dapit sa publikong panagkatigom alang sa ubang mga katuyoan.

Didto sa teatro sa Efeso gidala ang mga kauban sa panaw ni Pablo sa dihang ang platero nga si Demetrio nagsulsol ug kagubot batok niining Kristohanong mga misyonaryo. Bisan tuod ang apostol buot moadto sa atubangan sa katawhan nga nagkatigom didto sa teatro, ang mga tinun-an ug ang pipila ka mahigalaong mga komisyonado sa mga pista ug mga dula nagtambag kaniya sa dili pagadto.—Buh 19:23-31.

Ang mga teatro gitukod didto sa Gresya sukad pa sa mga ikalimang siglo W.K.P., ug sa ngadtongadto kini gitukod diha sa nagkalainlaing pangunang mga siyudad. Kadaghanan sa Gregong mga teatro gitukod nga pormag-katunga nga sirkulo diha sa kilid sa bungtod nga may lubyok sa tunga. Ang mga lingkoranan lagmit ginama sa kahoy o bato. Ang mga pasilyo maoy nag-ulang sa mga lingkoranan nga naghut-onghut-ong, ug kini gilumbay nga inang-ang diha sa hanayhay sa bungtod. Sa tunga mao ang *or·khe'stra* (usa ka luna nga sayawanan o kantahanan), nga sa likod niini adunay usa ka habog nga entablado ug sa luyong bahin niini mao ang *ske·ne',* o *background.*

Ang kagun-oban sa mga teatro nakaplagan sa mga dapit sama sa Efeso, Atenas, ug Corinto. Ang dakong teatro nga nakubkoban sa Efeso adunay 66 ka lumbay sa mga lingkoranan ug makaigo ug mga 25,000 ka tawo. Ang lanog sa tingog kaniadto ug hangtod karon maayo kaayo nga bisan ang hinay nga tingog gikan sa entablado madungog kaayo diha sa kinatumyan nga lumbay.

Ang mga Romano sagad magtukod ug mga teatro ingong indibiduwal nga mga bilding nga wala mag-agad sa kinaiyanhong porma sa bakilid nga yuta. Usahay ang ilang mga teatro adunay atop ibabaw sa entablado ug sa usa ka seksiyon sa dapit sa mga lingkoranan. Ang laing matang, ang Romanhong ampiteatro, usa ka walay atop nga sirkular o linginon nga estruktura nga adunay usa ka dakong hawan o arena sa tunga, nga gikan niana ang gahagdan-hagdan nga mga lingkoranan nagalirong sa tibuok palibot. Ang Kolesiyo sa Roma nga bahin na lang niini ang nagbarog, nga natapos niadtong 80 K.P., maoy usa ka nabantog nga Romanhong ampiteatro. Si Herodes nga Bantogan nagtukod ug mga teatro sa nagkalainlaing mga siyudad, lakip sa Damasco ug Cesarea. Si Josephus nag-ingon nga si Herodes "nagtukod ug usa ka teatro sa Jerusalem, ug human niana usa ka dako kaayong ampiteatro sa kapatagan."—*Jewish Antiquities,* XV, 268 (viii, 1).

Ang Gregong pulong nga *the'a·tron* mahimong magtumong sa dapit diin himoon ang usa ka pasundayag o sa "talan-awon sa teatro" mismo. Si Pablo misulat: "Kay sa hunahuna ko ang Diyos nagbutang kanamong mga apostoles nga ulahi diha sa pasundayag ingong mga tawong natudlo sa kamatayon, tungod kay kami nahimong talan-awon sa teatro [*the'a·tron*] sa kalibotan, ug sa mga manulonda, ug sa mga tawo." (1Co 4:9) Busa gipunting ni Pablo ang naandang hinapos nga pasundayag sa Romanhong mga sangka sa gladyador diha sa arena o hawanan sa ampiteatro sa dihang ang pipila ka sumasalmot dad-on nga hubo ug walay depensa, ug ipailalom sa bangis ug tinong kamatayon.

Ang mga Grego ug mga Romano sagad magdala sa mga kriminal nga gihukman sa kamatayon agi sa teatro, diin sila biaybiayon sa nagkatigom nga mga panon. Si Pablo misulat ngadto sa Hebreohanong mga Kristohanon, nga lagmit nagtumong niini nga batasan. Bisan tuod walay makaplagang rekord nga kini nga mga Kristohanon nakasinati sa maong pagtratar, sila nakalahutay sa mga pagantos nga susama niini. Si apostol Pablo nag-awhag kanila: "Hinumdomi kanunay ang kanhing mga adlaw diin, sa nalamdagan na kamo, milahutay kamo sa usa ka dakong sangka bisan pa sa mga pagantos, usahay samtang giladlad kamo sa kapeligrohan sa mga pakaulaw ug sa mga kasakitan nga samag diha sa usa ka teatro, ug usahay samtang kamo nahimong mga mag-aambit uban nila nga may ingon nga kasinatian."—Heb 10:32, 33.

TEBA [Pagpamatay]. Unang ginganlang anak nga lalaki sa igsoong lalaki ni Abraham nga si Nahor pinaagi sa iyang puyopuyo nga si Reuma. (Gen 22:23, 24) Ang iyang mga kaliwat tingali nalangkit sa lungsod sa Beta (Tibhat).—2Sa 8:8; 1Cr 18:8; tan-awa ang BETA.

TEBALIAS [lagmit, Maayo Alang Kang Jehova]. Usa ka Merarihanong Levihanon, ang ikatulong gitala nga anak nga lalaki ni Hosa, ug usa ka magbalantay-sa-ganghaan sa panahon ni David.—1Cr 26:1, 10, 11, 16.

TEBES. Usa ka siyudad nga may malig-ong torre. Sa dihang giilog ni Abimelek ang Tebes ug misulay siya sa pagsunog sa torre nga gidangpan sa katawhan, ang usa ka babaye naghulog diha kaniya ug usa ka pang-ibabaw nga bato sa galingan gikan sa ibabaw sa paril. Kay nabuak ang iyang bagolbagol sa dihang naigo niini, gisugo ni Abimelek ang iyang tig-alagad sa pagpatay kaniya aron walay makaingon, "Babaye ang nakapatay kaniya."—Huk 9:50-54; 2Sa 11:21.

Gituohan nga ang Tebes lagmit mao ang modernong Tubas, mga 15 km (9.5 mi) sa AAS sa Sekem, bisan tuod nga walay nakaplagan nga nahibiling mga timailhan nga mohaom sa kahubitan niini.

TEBET. Ang ngalan sa ikanapulo nga Hudiyohanong lunar nga bulan sa sagradong kalendaryo human sa pagkadestiyero, apan ang ikaupat nga bulan sa sekular nga kalendaryo. (Est 2:16) Kini katumbas sa bahin sa Disyembre ug bahin sa Enero. Kini kasagarang gitawag lamang ingong "ikanapulo nga bulan."—1Cr 27:13.

Ang ngalang Tebet gituohan nga naggikan sa usa ka Akadianhong lintunganayng pulong nga nagkahulogang "unlod" o "tidlom," ug kini lagmit nagtumong sa pagkalapokon nga mahitabo niining tingtugnaw nga bulan sa dihang kusog ang pag-ulan. Ang mga ulan sa tingtugnaw sagad nga kusog kaayo, sama sa ulan nga nagtapos sa tulo ka tuig ug tunga nga hulaw sa adlaw ni Elias o sama sa gihubit ni Jesus diha sa iyang sambingay bahin sa balay, nga ang balas nga pundasyon niini gibanlas sa kusog kaayo nga ulan. (1Ha 18:45; Mat 7:24-27) Sumala sa *The Geography of the Bible* ni Denis Baly (1957, p. 50), ang ulahing bahin sa Disyembre sagad mopahinabog tun-og diha sa kabungtoran ug panagsang pag-ulan ug niyebe diha sa Jerusalem. (2Sa 23:20) Bisan tuod panagsa ra, adunay mga panahon nga ang mga dalan temporaryong maalihan tungod sa kusog nga pag-ulan ug niyebe. Lagmit nga niini nga bulan sa Tebet, ang usa ka kusog nga pag-ulan ug niyebe nakababag sa Siryanhong komandante sa kasundalohan nga si Tryphon sa dihang siya nagpaingon sa Jerusalem. (*Jewish Antiquities,* XIII, 208 [vi, 6]; 1 Macabeo 13:22) Ang bulan sa Tebet dayag nga dili maayong bulan alang sa pagpanaw ni angayang bulan nga ang mga magbalantay sa panon sa kahayopan magpalabay sa kagabhion diha sa kapatagan. Tungod niini ug sa uban pang mga katarongan, dili gayod mahimo nga mao kini ang bulan nga natawo si Jesus.

Si Nabucodonosor misugod sa paglikos sa siyudad sa Jerusalem sa ikanapulong adlaw sa Tebet niadtong 609 W.K.P. (2Ha 25:1; Jer 39:1; 52:4; Eze 24:1, 2) Lagmit nga agig paghinumdom niini nga panghitabo, gihimo sa mga Hudiyo "ang puasa sa ikanapulo ka bulan."—Zac 8:19.

TEHAPNES. Tan-awa ang TAPANES, TAPANHES, TEHAPNES.

TEHINA [Hangyo Alang sa Pabor]. Kaliwat ni Kelub diha sa mga talaan sa kaliwatan ni Juda. Gipaila usab siya ingong ang amahan ni Ir-nahas, lagmit nagkahulogang siya mao ang magtutukod sa maong komunidad.—1Cr 4:11, 12.

TEHTH [ט]. Ang ikasiyam nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Ang tunog niini nga letra maoy katumbas sa puwersadong paglitok sa Cebuanong "t," nga litokon pinaagi sa pagduot sa dila diha sa alingagngag. Ang tunog niini lahi nianang sa letrang *taw* [ת] ilabina tungod sa dili puwersadong paglitok niini human sa "t" nga tunog. Sa orihinal nga Hebreohanon, kini makita sa sinugdanan sa matag bersikulo sa Salmo 119:65-72.

TEKEL. Tan-awa ang MENE.

TEKOA. Usa ka lungsod sa teritoryo sa Juda nga sagad gituohan nga mao ang Khirbet 'et-Tuqu', mga 16 km (10 mi) sa H sa Jerusalem ug nahimutang sa dapit nga may gihabogong mga 820 m (2,700 p). Dapit sa S nahimutang ang Kamingawan sa Juda, nga ang "kamingawan sa Tekoa" (diin ang mga Ammonhanon, Moabihanon, ug ang kasundalohan gikan sa Bukid sa Seir nakaagom ug dakong kapildihan sa panahon sa paghari ni Jehosapat) lagmit maoy bahin niana. (2Cr 20:20, 24) Si Haring Rehoboam, ang apong lalaki ni David, nagtukod pag-usab ug nagpalig-on sa Tekoa, ug sa kasiglohan human niadto ang siyudad lagmit nagsilbing kampo sa mga sundalo sa pagdepensa sa Juda. (2Cr 11:5, 6; itandi ang Jer 6:1.) Kini mao ang pinuy-anan ni Ikes, ang amahan ni Ira, usa sa gamhanang mga tawo ni David. (1Cr 11:26, 28) Gikan didto miabot ang maalamong babaye kinsa, tungod sa sugo ni Joab, nangamuyo kang Haring David alang kang Absalom. (2Sa 14:1-21) Ug didto, sa ikasiyam nga siglo W.K.P., ang manalagna nga si Amos nagbuhi ug mga karnero.—Am 1:1.

Ang pipila lagmit mohinapos nga ang Tekoa nga gihisgotan diha sa mga talaan sa kaliwatan ni Juda (1Cr 2:3, 24; 4:5) mao ang anak nga lalaki ni Ashur. Apan, si Tekoa wala itala sa 1 Cronicas 4:5-7 nga lakip sa pito ka anak nga lalaki sa duha ka asawa ni Ashur, nga nagsugyot nga si Ashur, inay nga amahan sa usa ka anak nga lalaki nga ginganlan ug Tekoa, lagmit mao ang magtutukod sa lungsod o ang gigikanan sa katawhan niini.

TEKOAHANON [Taga- (Iya sa) Tekoa]. Usa ka molupyo sa Tekoa. (2Cr 11:6; Jer 6:1) Ang termino nagtumong kang Ikes, ang amahan sa

manggugubat ni David nga si Ira (2Sa 23:26; 1Cr 11:28; 27:9); ingon man usab sa usa ka maalamong babaye kinsa, tungod sa sugo ni Joab, nagpakaaron-ingnon nga usa ka balo atubangan kang David alang sa usa ka laraw aron makabalik si Absalom gikan sa pagkahininginlan. (2Sa 14:2, 4, 9) Human mahibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, ang mga Tekoahanon maoy lakip niadtong nakigbahin sa pag-ayo sa mga paril sa Jerusalem, bisan tuod ang ilang "mga halangdon" ("mga hamili," *AT*) wala makigbahin sa buluhaton.—Neh 3:5, 27.

TELA. Usa ka Epraimnon nga katigulangan ni Josue nga anak nga lalaki ni Nun.—1Cr 7:20, 25-27.

TEL-ABIB [Bungdo sa Lunhawng mga Uhay]. Usa ka dapit duol sa suba sa Kebar sa yuta sa mga Caldeanhon diin si Ezequiel ug ang ubang mga Hudiyo gidestiyero. Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi.—Eze 1:1-3; 3:15; tan-awa ang KEBAR.

TELAIM. Usa ka dapit, lagmit sa Juda, diin gitigum ni Saul ang iyang mga sundalo sa wala pa pukana ang mga Amalekanhon. (1Sa 15:1-4) Ang Telaim mopatim-aw nga mao ra ang Telem, nga gitala uban sa mga siyudad sa habagatan sa Juda. (Jos 15:21, 24) Lagmit kini mao ra usab ang "Telam."—1Sa 27:8.

TELAM. Ang dose ka manuskrito sa Gregong *Septuagint* nag-ingon nga ang Tela(m) maoy usa sa mga utlanan sa mga pinuy-anan sa mga Gesurihanon, Girzihanon, ug mga Amalekanhon sa adlaw ni David. (1Sa 27:8) Kini daw nagpakita nga ang Telam mao ra usab ang Telaim, nga gihisgotan sa 1 Samuel 15:4, ug ang Telem sa habagatang bahin sa Juda. (Jos 15:21, 24) Sa 1 Samuel 27:8, ang mabasa sa Hebreohanon nga Masoretikong teksto maoy "sukad sa kanhing panahon," nga lahi ug duha lamang ka Hebreohanong mga konsonante gikan sa ekspresyon nga "nagsukad sa Telam."

TEL-ASAR. Usa ka dapit nga gipuy-an sa "mga anak sa Eden" nga gihisgotan uban sa Gozan, Haran, ug Rezep—mga dapit sa amihanang Mesopotamia. (2Ha 19:12; Isa 37:12) Si Senakerib nanghambog, pinaagi sa iyang mga mensahero, nga ang mga diyos nga gisimba sa katawhan niining mga dapita wala makahimo sa pagluwas kanila gikan sa gahom sa iyang mga katigulangan. Tungod sa paghisgot sa "mga anak sa Eden," ang Tel-asar gilangkit sa kadaghanan sa gamayng gingharian sa Bit-adini ubay sa Ibabaw nga Euprates. Ang mga monarko sa Asirya nga si Tiglat-pileser III ug Esarhadon parehong naghisgot sa usa ka Til-Ashuri, apan ang nahimutangan niini giisip nga haduol sa Asiryanhong utlanan sa Elam. Busa, ang identipikasyon sa Tel-asar nagpabiling dili tino.

TELEM.

1. Usa ka magbalantay-sa-ganghaan nga lakip niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa sa mga adlaw ni Esdras.—Esd 10:16, 17, 24.

2. Usa ka siyudad sa habagatang bahin sa Juda. (Jos 15:21, 24) Lagmit nga kini mao ra usab ang Telaim.

TEL-HARSA. Usa ka dapit sa Babilonya nga gikan niini may pipila ka tawo nga dili makatino sa ilang Israelinhong kagikan ang namalik sa Juda uban sa mga nadestiyero niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 59; Neh 7:6, 61) Kon dili man ugaling, kini nga dapit wala mahibaloi.

TEL-MELA [Bungdo sa Asin]. Usa sa mga dapit sa Babilonya nga gikan niini dihay mga tawo nga dili makatino sa ilang kagikan ang namalik sa Juda niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 59; Neh 7:6, 61.

TEMA.

1. Usa sa mga anak nga lalaki ni Ismael.—Gen 25:13-15; 1Cr 1:29, 30.

2. Mao ang modernong Taima, usa ka tubigang dapit nga nahimutang mga 400 km (250 mi) sa HS sa Ezion-geber, diin magtagbo ang duha ka pangunang mga ruta sa nagapanawng mga panon. (Job 6:19) Ang Tema, uban sa silingan nga Dedan, gihisgotan sa mga tagna ni Isaias (21:13, 14) ug Jeremias (25:15-23). Niining ulahing tagna, ang Tema espesipikong ginganlan ingong lakip sa mga dapit kansang molupyo mapugos sa pag-inom sa "kopa sa bino sa kaaligutgot" ni Jehova. Ang Babilonyanhon nga si Haring Nabonido mopatim-awng nagtukod sa iyang ikaduhang kaulohan didto sa Tema, nga nagbilin kang Belsazar sa Babilonya ingong tagdumala samtang siya wala didto.

TEMAH. Katigulangan sa usa ka banay sa mga Netinim nga namalik sa Jerusalem gikan sa Babilonya uban kang Zorobabel.—Esd 2:1, 2, 43, 53; Neh 7:55.

TEMAN [Tuong Bahin; Habagatan].

1. Usa ka kaliwat ni Esau pinaagi sa iyang panganay nga si Elipaz (Gen 36:10, 11; 1Cr 1:35, 36); usa ka sultan sa Edom.—Gen 36:15, 16, 34, 42.

2. Usa ka dapit nga gituohan sa pipila ka eskolar nga mao ang Tawilan, mga 5 km (3 mi) sa S sa Petra. Lagmit nga usa kini ka Edomhanong siyudad o distrito (ang yuta sa mga Temanhon), diin nanimuyo ang mga kaliwat ni Teman. (Gen 36:34; Jer 49:7, 20; Eze 25:13; Am 1:11, 12; Abd 9) Ang maong dapit nabantog ingong usa ka sentro sa kaalam.

(Jer 49:7) Sa basahon ni Habacuc, ang Diyos gihisgotan nga naggikan sa "Teman, ang Balaang Usa gikan sa Bukid sa Paran." Kini lagmit nagtumong nga si Jehova misidlak diha sa himaya, ang iyang kahalangdon mibanaag gikan sa kabukiran samtang iyang gidala ang iyang bag-ong naporma nga nasod saylo sa Edom padulong sa Yutang Saad. —Hab 3:3, 4; itandi ang Deu 33:2.

TEMANHON [Kang (Iya ni) Teman]. Usa ka termino nga kasagarang gisabot nga nagtumong sa usa ka lumad sa Teman sa Edom. Ang kanhing hari sa Edom nga si Husam naggikan sa "yuta sa mga Temanhon," ug si Elipaz, usa sa tulo ka higala ni Job, maoy usa ka Temanhon. (Gen 36:31-34; Job 2:11; 4:1; 42:7) Mahimong ikaingon nga si Elipaz naggikan sa Teman sa Edom sanglit gituohan man nga ang yuta sa Uz, diin nagpuyo si Job, maoy duol sa Edom. Apan, ang pipila ka eskolar nagtuo nga lagmit ang Elipaz nga gihisgotan diha sa basahon ni Job wala maggikan sa Teman apan naggikan sa Tema nga gituohan nga mao ang usa ka tubigan nga dapit duol sa Peninsula sa Arabia nga mga 400 km (250 mi) sa HS sa Ezion-geber.—Job 6:19.

TEMENI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "tuong bahin; habagatan"]. Usa ka anak nga lalaki ni Ashur pinaagi sa iyang asawa nga si Naara; sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 5, 6.

TEMPLO. Usa ka balaang puloy-anan, sagradong dapit o sangtuwaryo, pisikal man o espirituwal, nga gigamit alang sa pagsimba. Ang Hebreohanong pulong nga *heh·khal′,* gihubad nga "templo," nagkahulogan usab nga "palasyo." Ang Gregong mga pulong nga *hi·e·ron′* ug *na·os′* parehong gihubad nga "templo" ug mahimong magtumong sa tanang tinukod diha sa templo o sa templo mismo; ang pulong nga *na·os′,* nga nagkahulogang "sangtuwaryo" o "balaang puloy-anan," usahay nagtumong nga espesipiko sa sagradong sulod nga mga lawak sa templo.—Tan-awa ang BALAANG DAPIT.

Templo ni Solomon. Si Haring David adunay kusganong tinguha sa pagtukod ug balay alang kang Jehova, aron kabutangan sa arka sa pakigsaad, nga "nagpuyo sa taliwala sa mga tabil sa tolda." Si Jehova nahimuot sa tinguha ni David apan gisultihan siya nga tungod kay siya nakaula ug daghang dugo diha sa pakiggubat, ang iyang anak nga lalaki (si Solomon) ang makapribilehiyo sa pagtukod niana. Kini wala magpasabot nga ang Diyos wala mouyon sa mga gubat nga gisangka ni David alang sa ngalan ni Jehova ug sa Iyang katawhan. Apan ang templo kinahanglang tukoron diha sa pakigdait pinaagi sa usa ka tawo sa pakigdait.—2Sa 7:1-16; 1Ha 5:3-5; 8:17; 1Cr 17:1-14; 22:6-10.

Bili. Sa ulahi gipalit ni David ang giokanan ni Ornan (Arauna) nga Jebusihanon sa Bukid sa Moria ingong dapit nga tukoran sa templo. (2Sa 24:24, 25; 1Cr 21:24, 25) Siya nagtigom ug 100,000 ka talanton nga bulawan, 1,000,000 ka talanton nga plata, ug tumbaga ug puthaw nga labihan ka daghan, gawas pa sa pag-amot gikan sa iyang kaugalingong bahandi nga 3,000 ka talanton nga bulawan ug 7,000 ka talanton nga plata. Siya nakadawat usab ug mga amot gikan sa mga prinsipe, bulawan nga mobili ug 5,000 ka talanton ug 10,000 ka darik ug plata nga mobili ug 10,000 ka talanton, ingon man sa daghang puthaw ug tumbaga. (1Cr 22:14; 29:3-7) Kini sa katibuk-an, nga mikabat ug 108,000 ka talanton ug 10,000 ka darik nga bulawan ug 1,017,000 ka talanton nga plata, mobalor ug $48,337,047,000 sa modernong kantidad. Ang iyang anak nga si Solomon wala mogasto niining katibuk-ang kantidad sa pagtukod sa templo; ang nahibilin iyang gibutang sa tipiganan sa bahandi sa templo.—1Ha 7:51; 2Cr 5:1.

Mga trabahante. Si Haring Solomon nagsugod sa pagtukod sa templo alang kang Jehova sa ikaupat nga tuig sa iyang paghari (1034 W.K.P.), sa ikaduhang bulan, sa Ziv, nga nagsunod sa plano sa arkitektura nga nadawat ni David pinaagig pagdasig o inspirasyon. (1Ha 6:1; 1Cr 28:11-19) Ang buluhaton nagpadayon sa kapin sa pito ka tuig nga yugto. (1Ha 6:37, 38) Baylo sa trigo, sebada, lana, ug bino, si Hiram nga hari sa Tiro nagpadalag mga kahoy gikan sa Lebanon uban sa batid nga mga magbubuhat sa kahoy ug bato, ug sa usa ka eksperto kaayo, nga ginganlan usab ug Hiram, kansang amahan maoy taga-Tiro ug ang iyang inahan maoy Israelinhon sa tribo ni Neptali. Siya maoy batid nga magbubuhat sa bulawan, plata, tumbaga, puthaw, kahoy, bato, ug mga panapton.—1Ha 5:8-11, 18; 7:13, 14, 40, 45; 2Cr 2:13-16.

Sa pag-organisar sa buluhaton, girekluta ni Solomon ang 30,000 ka tawo gikan sa Israel ug gipadala sila ngadto sa Lebanon nga magrelibohay, 10,000 ka tawo kada bulan, nga mopuyo sa ilang mga balay sulod sa duha ka bulan tali sa matag relibohay. (1Ha 5:13, 14) Girekluta niya ang 70,000 ka tawo gikan sa "langyawng mga pumoluyo" diha sa yuta ingong mga tigpas-an ug ang laing 80,000 ingong mga magtatabas sa bato. (1Ha 5:15; 9:20, 21; 2Cr 2:2) Nagtudlo si Solomon ug 550 ka tawo ingong mga kapatas sa buluhaton ug nagtudlo usab siya ug 3,300 ingong ilang mga luyoluyo. (1Ha 5:16; 9:22, 23) Mopatim-aw nga niining tanan 250 maoy mga Israelinhon ug 3,600 maoy "langyawng mga pumoluyo" sa Israel.—2Cr 2:17, 18.

Gitas-on sa "maniko" nga gigamit. Sa mosunod nga paghisgot sa mga sukod sa tulo ka templo—ang gitukod ni Solomon, Zorobabel, ug Herodes—kuwentahon nato ang mga sukod niini pinasukad sa maniko nga 44.5 sm (17.5 pul.). Apan posible nga migamit sila ug mas taas nga maniko nga mga 51.8 sm (20.4 pul.).—Itandi ang 2Cr 3:3 (nga naghisgot ug "gitas-on sa mga maniko sumala sa kanhing sukod," lagmit kini mas taas nga sukod kay sa maniko nga sagad gigamit sa ulahi) ug Eze 40:5; tan-awa ang MANIKO.

Plano ug mga materyales. Ang templo, ang labing halangdon nga tinukod, gisundog sa katibuk-ang plano sa tabernakulo. Apan, ang mga sukod sa sulod sa Balaan ug sa Labing Balaan nga mga lawak mas dako kay sa niadtong sa tabernakulo. Ang Balaan nga lawak maoy 40 ka maniko (17.8 m; 58.3 p) ang gitas-on, 20 ka maniko (8.9 m; 29.2 p) ang gilapdon, ug dayag nga 30 ka maniko (13.4 m; 43.7 p) ang gihabogon. (1Ha 6:2, 17) Ang Labing Balaan maoy kuwadrado ug porma nga 20 ka maniko sa matag kiliran. (1Ha 6:20; 2Cr 3:8) Dugang pa, dihay mga lawak-sa-atop ibabaw sa Labing Balaan nga mga 10 ka maniko (4.5 m; 14.6 p) ang gihabogon. (1Cr 28:11) Dihay gambalay usab sa kilid palibot sa templo diha sa tulo ka kiliran, nga adunay mga lawak-tipiganan, ug uban pa.—1Ha 6:4-6, 10.

Ang pangunang mga materyales nga gigamit maoy bato ug kahoy. Ang mga salog niini nga mga lawak gihaklapan ug mga kahoyng junipero; ang sulod nga mga bungbong maoy mga sedro nga kinulitan ug mga kerubin, mga kahoyng palma, ug mga bulak; ang mga bungbong ug kisame bug-os nga gihaklapan ug bulawan. (1Ha 6:15, 18, 21, 22, 29) Ang mga pultahan sa Balaan nga lawak (sa ganghaan sa templo) maoy ginama sa kahoyng junipero—gikulitan ug gihaklapan ug bulawan. (1Ha 6:34, 35) Ang mga pultahan tali sa Balaan ug sa Labing Balaan maoy gama sa kahoyng oleifero, nga gikulitan ug gihaklapan usab ug bulawan. Kon unsa man ang eksaktong posisyon niini, kini nga mga pultahan wala sa bug-os maghulip sa kahikayan sa kortina nga gisunod diha sa tabernakulo. (Itandi ang 2Cr 3:14.) Ang duha ka dagkong mga kerubin sa kahoyng oleifero, nga gihaklapan ug bulawan, nahimutang sa Labing Balaan. Sa ilalom niini gipahiluna ang arka sa pakigsaad.—1Ha 6:23-28, 31-33; 8:6; tan-awa ang KERUBIN.

Ang tanang galamiton sa Balaan nga lawak maoy gama sa bulawan: ang halaran sa insenso, ang napulo ka lamesa sa pasundayag nga tinapay, ug ang napulo ka tangkawan, lakip sa mga kagamitan niini. Tapad sa ganghaan sa Balaan (ang unang lawak) nagbarog ang duha ka haligi nga tumbaga, nga gitawag ug "Jakin" ug "Boaz." (1Ha 7:15-22, 48-50; 1Cr 28:16; 2Cr 4:8; tan-awa ang BOAZ, II.) Ang sulod nga sawang maoy gama sa maanindot nga bato ug sa kahoyng sedro. (1Ha 6:36) Ang mga kasangkapan sa sawang, ang halaran, ang dakong "inumol nga dagatdagat," ang napulo ka kareton sa mga dulang sa tubig, ug ang ubang mga galamiton maoy gama sa tumbaga. (1Ha 7:23-47) Dihay mga lawak-kan-anan sa palibot sa mga sawang.—1Cr 28:12.

Talagsaon ang pagtukod niini nga templo tungod kay ang tanang bato gitabas daan didto sa kubkobanan, mao nga kini mihaom pag-ayo didto sa gitukoran sa templo. "Kon bahin sa mga martilyo ug mga atsa o bisan unsang mga himan nga puthaw, sila wala madungog diha sa balay samtang kini gitukod." (1Ha 6:7) Ang buluhaton natapos sa pito ka tuig ug tunga (sukad sa tingpamulak sa 1034 W.K.P. hangtod sa tinghunlak [Bul, sa ikawalong bulan] sa 1027 W.K.P.).—1Ha 6:1, 38.

Inagurasyon. Sa ikapitong bulan, sa Etanim, lagmit sa ika-12 nga tuig sa paghari ni Solomon (1026 W.K.P.), gitigom ni Solomon ang katawhan sa Israel didto sa Jerusalem alang sa inagurasyon sa templo ug sa Pista sa mga Balongbalong. Gidala ang tabernakulo uban ang balaang kasangkapan niini, ug ang arka sa pakigsaad gipahiluna didto sa Labing Balaan. (Tan-awa ang LABING BALAAN.) Tungod niini napuno sa panganod ni Jehova ang templo. Dayon si Solomon nagdayeg kang Jehova ug nanalangin alang sa kongregasyon sa Israel ug samtang nagbarog diha sa usa ka linaing plataporma atubangan sa halaran nga tumbaga (tan-awa ang HALARAN) siya nagtanyag ug usa ka taas nga pag-ampo sa pagdayeg kang Jehova ug sa pagpangayo sa iyang mahigugmaong-kalulot ug kaluoy alang niadtong modangop Kaniya sa pagkahadlok ug sa pag-alagad Kaniya, ang Israelinhon ug ang langyaw. Usa ka dakong halad nga 22,000 ka baka ug 120,000 ka karnero ang gitanyag. Ang inagurasyon mikabat ug 7 ka adlaw, ug ang Pista sa mga Balongbalong 7 ka adlaw, nga human niana, sa ika-23 nga adlaw sa bulan, gipapauli ni Solomon ang katawhan nga malipayon ug mapasalamaton tungod sa pagkamaayo ug pagkamadagayaon ni Jehova.—1Ha 8; 2Cr 5:1–7:10; tan-awa ang SOLOMON (Inagurasyon sa templo).

Kasaysayan. Kini nga templo milungtad hangtod sa 607 W.K.P., sa dihang kini gilaglag sa Babilonyanhong kasundalohan ubos ni Haring Nabucodonosor. (2Ha 25:9; 2Cr 36:19; Jer 52:13) Tungod sa pagtalikod sa Israel ngadto sa bakak nga relihiyon, ang Diyos nagtugot sa mga nasod sa paghasi sa Juda ug Jerusalem, nga usahay nag-agaw sa mga bahandi sa templo. Dihay mga pa-

nahon usab nga napasagdan ang templo. Si Haring Sisak sa Ehipto nagtulis sa mga bahandi niini (993 W.K.P.) sa mga adlaw ni Rehoboam nga anak nga lalaki ni Solomon, mga 33 ka tuig lamang human sa inagurasyon niini. (1Ha 14:25, 26; 2Cr 12:9) Si Haring Asa (977-937 W.K.P.) nagtahod sa balay ni Jehova, apan aron panalipdan ang Jerusalem, siya sa pagkabinuang naghiphip kang Haring Ben-hadad I sa Sirya pinaagi sa plata ug bulawan gikan sa mga bahandi sa templo aron bungkagon ang iyang pakigsaad kang Baasa nga hari sa Israel. —1Ha 15:18, 19; 2Cr 15:17, 18; 16:2, 3.

Human sa panahon sa kasamok ug sa pagpasagad sa templo, gidumala ni Haring Jehoas sa Juda (898-859 W.K.P.) ang pag-ayo niini. (2Ha 12:4-12; 2Cr 24:4-14) Sa mga adlaw sa iyang anak nga si Amazias, si Jehoas nga hari sa Israel nagtulis niini. (2Ha 14:13, 14) Si Haring Jotam (777-762 W.K.P.) mihimog buluhaton sa pagpanukod diha sa dapit sa templo, nga nagtukod “sa ibabaw nga ganghaan.” (2Ha 15:32, 35; 2Cr 27:1, 3) Gawas nga gipadala ni Haring Ahaz sa Juda (761-746 W.K.P.) ang mga bahandi sa templo ingong hiphip ngadto kang Tiglat-pileser III nga hari sa Asirya, iya usab gihugawan ang templo pinaagi sa pagtukod ug usa ka halaran nga kaamgid niadtong sa Damasco ug sa pagbutang niini puli sa halaran nga tumbaga sa templo. (2Ha 16:5-16) Sa kataposan iyang gisiradan ang mga pultahan sa balay ni Jehova.—2Cr 28:24.

Gibuhat ni Ezequias (745-717 W.K.P.) nga anak nga lalaki ni Ahaz ang kutob sa iyang mahimo aron mabakwi ang daotang mga buhat sa iyang amahan. Sa pagsugod mismo sa iyang paghari, iyang gibuksan pag-usab ang templo ug gipahinloan kini. (2Cr 29:3, 15, 16) Apan, sa ulahi, tungod sa kahadlok kang Senakerib nga hari sa Asirya, iyang giputol ang mga pultahan ug ang mga poste sa pultahan sa templo nga iyang gipahaklapan ug bulawan ug gipadala kini ngadto kang Senakerib. —2Ha 18:15, 16.

Apan sa dihang namatay si Ezequias, ang templo sulod sa tunga sa siglo gipasipalahan ug wala ayoha. Ang iyang anak nga si Manases (716-662 W.K.P.) milabaw pa sa pagkadaotan kay sa tanang ubang nangagi nga mga hari sa Juda, nga nagpahimutang ug mga halaran “alang sa tanang panon sa kalangitan didto sa duha ka sawang sa balay ni Jehova.” (2Ha 21:1-5; 2Cr 33:1-4) Sa panahon sa apo ni Manases nga si Josias (659-629 W.K.P.), ang kanhi halangdon nga tinukod wala gihapon ayoha. Dayag nga kini gubot o nagkalamukat, kay sa dihang nakaplagan sa Hataas nga Saserdoteng si Hilkias ang basahon sa Balaod (lagmit ang orihinal nga linukot nga basahon nga sinulat ni Moises) sila nalipay kaayo. (2Ha 22:3-13; 2Cr 34:8-21) Human ayoha ug hinloi ang templo, ilang gisaulog ang labing dakong Paskuwa nga wala pa sukad mahimo gikan sa mga adlaw ni Samuel nga manalagna. (2Ha 23:21-23; 2Cr 35:17-19) Kini maoy sa panahon sa ministeryo sa manalagna nga si Jeremias. (Jer 1:1-3) Sukad niini nga panahon hangtod sa pagkalaglag sa templo, kini nagpabiling bukas ug gigamit sa mga saserdote, bisan tuod daotan ang daghan kanila.

Ang Templo nga Gitukod ni Zorobabel. Ingon sa gitagna sa manalagna ni Jehova nga si Isaias, gipatindog sa Diyos si Ciro nga hari sa Persia ingong manluluwas sa Israel gikan sa gahom sa Babilonya. (Isa 45:1) Gipalihok usab ni Jehova ang iyang kaugalingong katawhan ubos sa pagpanguna ni Zorobabel sa tribo ni Juda aron mobalik sa Jerusalem. Gibuhat nila kini niadtong 537 W.K.P., human sa 70 ka tuig nga pagkabiniyaan, ingon sa gitagna ni Jeremias, aron tukoron pag-usab ang templo. (Esd 1:1-6; 2:1, 2; Jer 29:10) Kini nga tinukod, bisan tuod dili kaayo mahimayaon sama niadtong sa templo ni Solomon, milungtad ug mas dugayng panahon, nga mibarog sa duolan ug 500 ka tuig, sukad niadtong 515 W.K.P. hangtod sa hinapos sa unang siglo W.K.P. (Ang templo nga gitukod ni Solomon mikabat ug mga 420 ka tuig, sukad niadtong 1027 hangtod sa 607 W.K.P.)

Sa dekreto ni Ciro siya nagmando: “Si bisan kinsa nga nahibilin gikan sa tanang dapit diin siya nagapuyo ingon nga langyaw, patabanga kaniya ang mga tawo sa iyang dapit pinaagig plata ug bulawan ug mga manggad ug binuhing mga hayop uban sa kinabubut-ong halad alang sa balay sa matuod nga Diyos, nga diha sa Jerusalem.” (Esd 1:1-4) Gibalik usab ni Ciro ang 5,400 ka sudlanan nga bulawan ug plata nga gikuha ni Nabucodonosor gikan sa templo ni Solomon.—Esd 1:7-11.

Sa ikapitong bulan (sa Etanim, o Tisri) sa tuig 537 W.K.P., gipahiluna ang halaran; ug sa misunod nga tuig, gipahimutang ang pundasyon sa bag-ong templo. Sama sa gibuhat ni Solomon, gisuholan sa mga magtutukod ang mga taga-Sidon ug mga taga-Tiro aron sa pagdala ug mga kahoyng sedro gikan sa Lebanon. (Esd 3:7) Ang pagsupak, ilabina gikan sa mga Samarianhon, nagpaluya sa mga magtutukod, ug human sa mga 15 ka tuig ang maong mga magsusupak nag-awhag pa gani sa hari sa Persia nga ipahunong ang buluhaton.—Esd 4.

Ang mga Hudiyo mihunong sa ilang buluhaton sa pagtukod sa templo ug nalinga sa ubang mga kalihokan, busa si Jehova nagpadala sa iyang mga manalagna nga si Haggeo ug Zacarias sa pagdasig kanila nga ipadayon ang pagtukod pag-usab sa templo sa ikaduhang tuig ni Dario I (520 W.K.P.), ug human niadto gihimo ang usa ka dekreto nga nagpatuman sa orihinal nga mando ni Ciro ug

nagsugo nga itagana ang salapi gikan sa harianong tipiganan sa bahandi alang sa mga kinahanglanon sa mga magtutukod ug sa mga saserdote. (Esd 5:1, 2; 6:1-12) Gipadayon ang buluhaton sa pagtukod, ug ang balay ni Jehova natapos sa ikatulong adlaw sa Adar sa ikaunom nga tuig ni Dario (lagmit sa Marso 6 niadtong 515 W.K.P.), nga human niana giinagurahan sa mga Hudiyo ang gitukod pag-usab nga templo ug gisaulog ang Paskuwa. —Esd 6:13-22.

Diyutay ra ang nahibaloan bahin sa mga detalye sa plano sa arkitektura niining ikaduhang templo. Ang dekreto ni Ciro nag-awtorisar sa pagtukod ug usa ka tinukod nga "ang gihabogon niini maoy kan-uman ka maniko [mga 27 m; 88 p], ang gilapdon niini kan-uman ka maniko, nga may tulo ka lut-od sa bato nga giligid sa pagpahiluna ug [may] usa ka lut-od sa mga kahoy." Ang gitas-on niini wala hisgoti. (Esd 6:3, 4) Kini adunay mga lawak-kan-anan ug mga lawak-tipiganan (Neh 13:4, 5), ug sa walay duhaduha kini adunay mga lawak-sa-atop, ug lagmit may uban pang mga tinukod nga nalangkit niini, nga sama nianang sa templo ni Solomon.

Kining ikaduhang templo walay arka sa pakigsaad, nga daw nahanaw na sa wala pa mailog o maagawi ni Nabucodonosor ang templo ni Solomon niadtong 607 W.K.P. Sumala sa asoy sa Apokripal nga basahon sa Unang Macabeo (1:21-24, 57; 4:38, 44-51), dihay usa lamang ka tangkawan inay nga napulo sama niadtong diha sa templo ni Solomon; gihisgotan ang halaran nga bulawan, ang lamesa sa pasundayag nga tinapay, ug ang mga sudlanan, ingon man usab ang halaran sa halad-nga-sinunog, apan imbes nga tumbaga sama niadtong halaran sa templo ni Solomon, kini gihubit ingong bato. Kini nga halaran, human pasipalahi ni Haring Antiochus Epiphanes (niadtong 168 W.K.P.), gitukod pag-usab ginamit ang bag-ong mga bato ubos sa pagdumala ni Judas Macabeo.

Ang Templo nga Gitukod Pag-usab ni Herodes. Kini nga templo wala hubita nga may bisan unsang detalye diha sa Kasulatan. Ang pangunang tinubdan sa mga detalye niini mao si Josephus, kinsa personal nga nakakita sa tinukod ug kinsa mitaho sa pagtukod niini diha sa *The Jewish War* ug sa *Jewish Antiquities.* Ang Hudiyohanong Mishnah naghatag ug pipila ka impormasyon, ug diyutay ra ang nakuha gikan sa arkeolohiya. Busa ang kahubitan nga gipakita dinhi maoy gikan niini nga mga tinubdan, nga sa pipila ka bahin mahimong kaduhaduhaan.—HULAGWAY, Tomo 2, p. 543.

Diha sa *The Jewish War* (I, 401 [xxi, 1]), si Josephus nag-ingon nga gitukod pag-usab ni Herodes ang templo sa ika-15 nga tuig sa iyang paghari, apan diha sa *Jewish Antiquities* (XV, 380 [xi, 1]), siya nag-ingon nga kini maoy sa ika-18 nga tuig. Kining ulahing petsa maoy sagad nga gidawat sa mga eskolar, bisan tuod ang pagsugod sa paghari ni Herodes, o kon sa unsang paagi kini gikalkulo ni Josephus, dili gayod matino. Ang sangtuwaryo mikabat ug 18 ka bulan sa pagtukod, apan ang mga sawang, ug ang uban pa, gitukod sulod sa walo ka tuig. Sa dihang miduol ang pipila ka Hudiyo kang Jesu-Kristo niadtong 30 K.P., nga nag-ingon, "Kini nga templo gitukod sulod sa kap-atag-unom ka tuig" (Ju 2:20), kini nga mga Hudiyo lagmit naghisgot bahin sa buluhaton sa pagtukod sa mga sawang ug sa mga tinukod nga nagpadayon hangtod niadtong higayona. Ang buluhaton wala pa matapos hangtod sa mga unom ka tuig una pa malaglag ang templo niadtong 70 K.P.

Tungod sa kasuko ug kawalay pagsalig kang Herodes, ang mga Hudiyo wala motugot kaniya nga tukoron pag-usab ang templo, sumala sa iyang giplano, hangtod nga iyang naandam ang tanan alang sa bag-ong tinukod. Tungod sa samang katarongan, wala nila isipa kini nga templo ingong ikatulo, apan ingong templo nga gitukod pag-usab, nga naghisgot lamang sa una ug ikaduhang templo (ni Solomon ug Zorobabel).

Labot sa mga sukod ni Josephus, ang *Dictionary of the Bible* ni Smith (1889, Tomo IV, p. 3203) nag-ingon: "Ang iyang pinahigda nga mga sukod maoy tukma kaayo nga kita makaingon nga anaa sa iyang atubangan, sa dihang nagsulat, ang usa ka plano sa tinukod nga giandam diha sa buhatan sa pangulong tagdumala sa kasundalohan ni Tito. Kini lahi gayod sa iyang mga sukod sa gihabogon, nga halos tanan maoy paghinobra, gani sa katibuk-an doble. Sanglit gilumpag ang tanang tinukod sa panahon sa paglikos, dili ikaingon nga siya sayop labot sa iyang mga sukod sa gihabogon."

Mga portiko ug mga ganghaan. Si Josephus misulat nga gidoble ni Herodes ang gidak-on sa templo, nga gitukoran ang mga kiliran sa Bukid sa Moria ug dagkong mga paril nga bato ug gipatag ang usa ka dapit diha sa tumoy sa bukid. (*The Jewish War,* I, 401 [xxi, 1]; *Jewish Antiquities,* XV, 391-402 [xi, 3]) Ang Mishnah (*Middot* 2:1) nag-ingon nga ang Patukoranan sa Templo misukod ug 500 ka maniko (223 m; 729 p) kuwadrado. Sa gawas nga kiliran niini nahimutang ang mga portiko. Ang templo nag-atubang sa S, sama sa nangaging mga templo. Nagbuyon niini nga kiliran mao ang portiko ni Solomon, nga gilangkoban ug duha ka pasilyo nga may mga laray sa marmol nga mga haligi. Sa usa ka okasyon, sa panahon sa tingtugnaw, giduol si Jesus dinhi sa pipila ka Hudiyo nga nangutana kaniya kon siya ba gayod mao ang Kristo. (Ju 10:22-24) Sa A ug K may mga portiko usab

apan gagmay ra kon itandi sa Harianong Portiko sa H nga gilangkoban sa upat ka linya sa 162 ka haligi nga Corintohanon nga may tulo ka pasilyo. Ang mga sirkumperensiya sa mga haligi dako kaayo nga kinahanglan ang tulo ka tawo nga tinuyhad ang mga kamot aron malikosan ang usa niini, ug mas habog kini kay sa ubang mga portiko.

Dayag nga dihay walo ka ganghaan pasulod sa templo: upat sa K nga kiliran, duha sa H, ug usa sa S ug usa sa A. (Tan-awa ang GANGHAAN [Mga Ganghaan sa Templo].) Tungod kay anaa man kini nga mga ganghaan, ang unang sawang nga mao ang Sawang sa mga Hentil nahimong alagianan usab sanglit ang mga magpapanaw mas gusto nga moagi niini nga sawang inay sa gawas diin sila molibot sa templo.

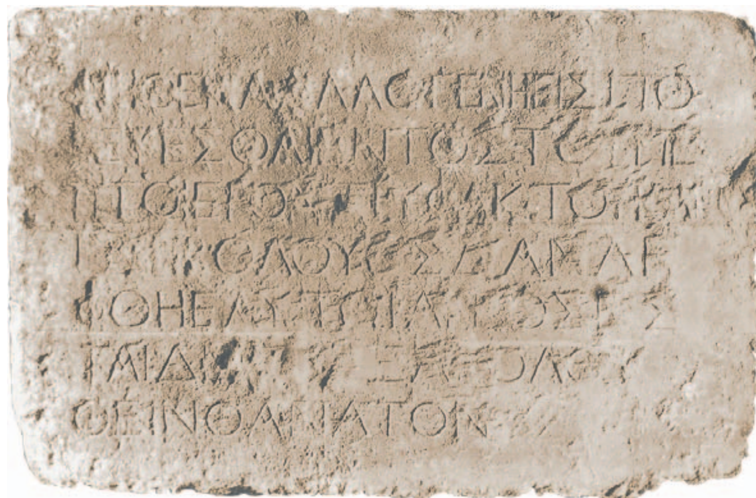
Sawang sa mga Hentil. Ang mga portiko nga naglibot sa dakong hawanan nga gitawag ug Sawang sa mga Hentil, gitawag sa ingon tungod kay gitugotan ang mga Hentil sa pagsulod diha niana. Dinhi niini giabog ni Jesus sa duha ka higayon kadtong naghimo sa balay sa iyang Amahan ingong baligyaanan. Ang una nahitabo sa hapit nang magsugod ang iyang yutan-ong ministeryo ug ang ikaduha sa hapit na kining matapos.—Ju 2:13-17; Mat 21:12, 13; Mar 11:15-18.

Dihay ubay-ubayng mga sawang nga niana moagi ang usa ka tawo samtang siya magpaingon ngadto sa pangunang tinukod, ang sangtuwaryo mismo. Kini nga mga sawang nagkaanam sa pagkabalaan. Sa pag-agi sa Sawang sa mga Hentil, makita sa usa ang paril nga tulo ka maniko (1.3 m; 4.4 p) ang gihabogon, nga may mga pultahan nga kaagian. Sa ibabaw niini may dagkong mga bato nga may gisulat nga pasidaan diha sa Grego ug Latin. Ang Gregong inskripsiyon mabasa (sumala sa usa ka hubad): "Gidili sa mga langyaw ang pagsulod agi sa ali ug sa koral palibot sa sangtuwaryo. Ang masakpan silotan sa kamatayon." (*The New Westminster Dictionary of the Bible,* giedit ni H. Gehman, 1970, p. 932) Sa okasyon nga si apostol Pablo giatake sa magubtanong panon diha sa templo, kini tungod kay gihungihong sa mga Hudiyo nga siya nagpasulod ug usa ka Hentil agi sa gidili nga dapit. Gipahinumdoman kita bahin niini nga paril sa dihang atong mabasa nga si Kristo "naglaglag sa paril" nga nag-ulang tali sa Hudiyo gikan sa Hentil, bisan tuod si Pablo migamit sa termino nga "paril" sa simbolikong paagi.—Efe 2:14, *ftn* sa *Rbi8;* Buh 21:20-32.

Sawang sa Kababayen-an. Ang Sawang sa Kababayen-an mas taas ug 14 ka ang-ang. Dinhi ang mga babaye makasulod aron sa pagsimba. Lakip sa ubang mga butang, ang Sawang sa Kababayen-an adunay mga panudlanag bahandi, nga duol sa usa niana naglingkod si Jesus sa dihang gidayeg niya ang babayeng balo tungod sa paghatag sa tanan nga iyang nabatonan. (Mar 12:41-44; Luc 21:1-4) Niini nga sawang dihay ubay-ubay usab nga mga tinukod.

Sawang sa Israel ug Sawang sa mga Saserdote. May napulog-lima ka dagkong linginon nga mga ang-ang paingon sa Sawang sa Israel, nga niana makasulod ang mga lalaking mahinlo sa seremonyal nga paagi. Simpig sa gawas nga bungbong niini nga sawang nahimutang ang mga lawak-tipiganan.

Dayon anaa ang Sawang sa mga Saserdote, nga katumbas sa sawang sa tabernakulo. Diha niana nahimutang ang halaran, nga gama sa dili-sinapsapan nga mga bato. Sumala sa Mishnah, kini maoy 32 ka maniko (14.2 m; 46.7 p) kuwadrado diha sa tiilan niini. (*Middot* 3:1) Si Josephus naghatag ug mas dako nga sukod. (*The Jewish War,* V, 225 [v, 6]; tan-awa ang HALARAN [Mga Halaran Human sa Pagkadestiyero].) Ang mga saserdote makaabot sa halaran agi sa pahandag nga agianan. Dihay usa ka "palanggana" nga gigamit usab, sumala sa Mishnah.

Usa ka pahibalo gikan sa paril (Soreg) sa sawang sa templo sa Jerusalem nga nagpasidaan sa mga Hentil sa dili pagduol

(*Middot* 3:6) Sa palibot niini nga sawang dihay nagkalainlaing mga tinukod usab.

Ang templo mismo. Sama sa miagi, ang sentro sa templo pangunang gilangkoban sa duha ka lawak, ang Balaan ug ang Labing Balaan. Ang salog niini nga tinukod maoy 12 ka ang-ang ibabaw sa Sawang sa mga Saserdote. Sama sa templo ni Solomon, may mga lawak nga gihimo diha sa mga kiliran niini nga tinukod ug dihay usa ka lawak sa itaas. Ang ganghaan gisirad-an pinaagig bulawang mga pultahan, ang kada usa 55 ka maniko (24.5 m; 80.2 p) ang gihabogon ug 16 ka maniko (7.1 m; 23.3 p) ang gilapdon. Ang atubangang bahin sa tinukod mas lapad kay sa likoran, nga may mga ekstensiyon nga 20 ka maniko (8.9 m; 29.2 p) sa matag kiliran niini. Ang sulod nga bahin sa Balaan nga lawak maoy 40 ka maniko (17.8 m; 58.3 p) ang gitas-on ug 20 ka maniko ang gilapdon. Sa Balaan nga lawak anaa ang tangkawan, ang lamesa sa pasundayag nga tinapay, ug ang halaran sa insenso—ang tanan gama sa bulawan.

Ang agianan paingon sa Labing Balaan mao ang usa ka matahom nga dinayandayanang baga nga kortina, o tabil. Sa panahon sa kamatayon ni Jesus, kini nga kortina nagilis sa duha ka bahin gikan sa itaas paubos, nga tungod niana nadayag nga wala ang arka sa pakigsaad diha sa lawak nga Labing Balaan. Puli sa Arka mao ang usa ka tinabas nga bato nga sa ibabaw niana iwisik sa hataas nga saserdote ang dugo sa panahon sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala. (Mat 27:51; Heb 6:19; 10:20) Kini nga lawak maoy 20 ka maniko ang gitas-on ug 20 ka maniko ang gilapdon.

Gigamit sa mga Hudiyo ang templo ingong kuta panahon sa Romanhong paglikos sa Jerusalem niadtong 70 K.P. Ilang gisunog ang mga portiko, apan sukwahi sa kagustohan sa Romanong komandante nga si Tito, usa ka Romanong sundalo ang nagsunog sa templo, sa ingon natuman ang mga pulong ni Jesus labot sa templo: “Wala unyay bato nga magpabilin dinhi nga pinatong sa usa ka bato ug dili pagatumpagon.”—Mat 24:2; *The Jewish War,* VI, 252-266 (iv, 5-7); VII, 3, 4 (i, 1).

Ang Dakong Espirituwal nga Templo ni Jehova. Ang tabernakulo nga gitukod ni Moises ug ang mga templo nga gitukod ni Solomon, Zorobabel, ug Herodes adunay gilandongan o gihulagwayan. Kini gipakita ni apostol Pablo sa dihang siya misulat nga ang tabernakulo, diin ang pangunang mga bahin gilakip sa ulahing mga templo, maoy “hulad ug landong sa mga butang nga langitnon.” (Heb 8:1-5; tan-awa usab ang 1Ha 8:27; Isa 66:1; Buh 7:48; 17:24.) Ang Kristohanon Gregong Kasulatan nagbutyag sa kon unsay tinuod nga gihulagwayan niini. Kini nga Kasulatan nagpakita nga ang tabernakulo ug ang mga templo nga gitukod ni Solomon, Zorobabel, ug Herodes, uban sa mga bahin niini, naghulagway sa mas dako, espirituwal nga templo ni Jehova, ang “matuod nga tolda, nga gipatindog ni Jehova, ug dili sa tawo.” (Heb 8:2) Ingon sa gipadayag sa nagkalainlaing mga bahin niini, ang maong espirituwal nga templo mao ang kahikayan sa pagduol kang Jehova diha sa pagsimba pinasukad sa halad pasig-uli ni Jesu-Kristo.—Heb 9:2-10, 23.

Ang inspiradong sulat ngadto sa mga Hebreohanon nag-ingon nga niining espirituwal nga templo ang Labing Balaan mao ang “langit mismo,” ang dapit diin atua ang persona sa Diyos. (Heb 9:24) Sanglit ang Labing Balaan lamang mao ang “langit mismo,” nan ang Balaan nga lawak ug ang sawang sa mga saserdote, ingon man ang mga bahin niini, nagtumong gayod sa mga butang sa yuta, mga butang nga may kalabotan kang Jesu-Kristo sa panahon sa iyang ministeryo sa yuta ug sa iyang mga sumusunod kinsa “mga mag-aambit sa langitnong pagtawag.”—Heb 3:1.

Ang kortina maoy usa ka ali nga nag-ulang sa Balaan gikan sa Labing Balaan; sa kahimtang ni Jesus kini naghulagway sa “iyang unod” nga iyang ihalad, nga maghatag niini sa walay katapusan, aron siya makasulod sa langit, ang antitipikal nga Labing Balaan. (Heb 10:20) Ang dinihogang mga Kristohanon kinahanglan usab nga moagi sa unodnong ali nga nag-ulang kanila gikan sa pagduol sa presensiya sa Diyos didto sa langit. Uyon niana, ang Balaan nga lawak naghulagway sa ilang kahimtang ingong inanak-sa-espiritu nga mga anak sa Diyos, nga may paglaom sa langitnong kinabuhi, ug ilang mabatonan ang maong langitnong ganti sa dihang ang ilang unodnong mga lawas ihiklin na sa kamatayon.—1Co 15:50; Heb 2:10.

Samtang anaa pa sa antitipikal nga Balaan nga lawak, kining mga dinihogan sa balaang espiritu ug nag-alagad ingong luyoluyong mga saserdote uban ni Kristo makapahimulos sa espirituwal nga kalamdagan, nga samag gikan sa tangkawan; sa pagkaon sa espirituwal nga pagkaon, nga samag gikan sa lamesa sa pasundayag nga tinapay; ug sa pagtanyag ug pag-ampo, pagdayeg, ug pag-alagad sa Diyos, nga samag nagtanyag ug humot nga insenso diha sa bulawang halaran sa insenso. Ang Balaan nga lawak sa tipikal nga templo dili makita niadtong anaa sa gawas, ug sa susama, kon giunsa pagkahibalo sa usa ka tawo nga siya inanak-sa-espiritu nga anak sa Diyos ug kon unsay iyang masinati sa maong kahimtang dili bug-os masabtan niadtong dili inanak-sa-espiritu.—Pin 14:3.

Diha sa sawang sa karaang templo nahimutang ang halaran alang sa mga halad. Kini naglandong

sa tagana sa Diyos, sumala sa iyang kabubuton, alang sa usa ka hingpit nga tawhanong halad sa paglukat sa mga anak ni Adan. (Heb 10:1-10; 13:10-12; Sal 40:6-8) Sa espirituwal nga templo, ang sawang nagtumong gayod sa usa ka kahimtang nga nalangkit niana nga halad. Sa kahimtang ni Jesus, tungod kay siya hingpit nga tawo ang paghalad sa iyang kinabuhi nahimong dalawaton. Sa kahimtang sa iyang dinihogang mga sumusunod, silang tanan gipahayag nga matarong pinasukad sa ilang pagtuo sa halad ni Kristo, ug sa ingon sila giisip sa Diyos ingong walay sala samtang anaa sa unod.—Rom 3:24-26; 5:1, 9; 8:1.

Ang mga bahin ug mga kahikayan diha sa "matuod nga tolda," ang dakong espirituwal nga templo sa Diyos, naglungtad na sa unang siglo K.P. Tinuod gayod kini tungod kay maylabot sa tabernakulo nga gihimo ni Moises si Pablo misulat nga kadto maoy "usa ka sambingay [o, paglarawan] alang sa tinudlong panahon nga ania karon," buot ingnon, alang sa butang nga naglungtad na sa dihang si Pablo misulat. (Heb 9:9) Ang maong templo tino nga naglungtad na sa dihang gitanyag ni Jesus ang bili sa iyang halad diha sa Labing Balaan niini, sa langit mismo. Kini milungtad gayod niadtong 29 K.P., sa dihang si Jesus gidihogan sa balaang espiritu aron sa pag-alagad ingong dakong Hataas nga Saserdote ni Jehova.—Heb 4:14; 9: 11, 12.

Si Jesu-Kristo nagsaad sa inanak-sa-espiritung mga Kristohanon nga ang usa nga magmadaogon, nga matinumanong makalahutay hangtod sa kataposan, himoon nga "haligi diha sa templo sa akong Diyos, ug dili na gayod siya mogula pa gikan niini." (Pin 3:12) Busa, ang maong tawo hatagan ug permanenteng dapit sa "langit mismo," ang gihulagwayan sa lawak nga Labing Balaan.

Ang Pinadayag 7:9-15 nagbutyag sa "usa ka dakong panon" sa ubang mga magsisimba ni Jehova nga nakig-ambit sa putli nga pagsimba diha sa espirituwal nga templo. Kadtong naglangkob niini nga "dakong panon" wala hubita sa mga termino nga magpaila kanila ingong luyoluyong mga saserdote. Ang mga naglangkob niining "dakong panon" giingon nga 'naglaba sa ilang tag-as nga mga besti ug nagpaputi niini sa dugo sa Kordero.' Tungod sa ilang pagtuo sa halad ni Kristo, sila gihatagan ug matarong nga baroganan nga tungod niana sila matipigan latas "sa dakong kasakitan," mao nga sila giingon nga "nakalabang" niini ingong mga naluwas.

Sa Isaias 2:1-4 ug Miqueas 4:1-4, gihisgotan ang 'pagtuboy' sa "bukid sa balay ni Jehova" sa "kaulahiang bahin sa mga adlaw," ug gitagna nga aduna unyay pagtigom sa katawhan sa "tanang kanasoran" ngadto sa maong "balay ni Jehova." Sanglit walay pisikal nga templo ni Jehova didto sa Jerusalem sukad niadtong 70 K.P., kini nagtumong gayod, dili sa pisikal nga tinukod, kondili sa pagtuboy sa matuod nga pagsimba diha sa mga kinabuhi sa katawhan ni Jehova sa panahon sa "kaulahiang bahin sa mga adlaw" ug sa dakong pagtigom sa katawhan sa tanang kanasoran aron makigbahin sa pagsimba diha sa dakong espirituwal nga templo ni Jehova.

Ang Panan-awon ni Ezequiel sa Templo. Ang detalyadong kahubitan sa templo ni Jehova makaplagan usab sa Ezequiel kapitulo 40-47, apan kini dili usa ka templo nga natukod kanhi sa Bukid sa Moria sa Jerusalem, ni kini mapaigo didto. Kini maoy usa ka templo sa panan-awon ug wala maghulagway sa dakong espirituwal nga templo sa Diyos. Gihatagan ug linaing pagtagad ang asoy sa mga tagana nga naggikan sa templo ug sa mga panagana nga gihimo aron dili makaduol ang tanan nga dili takos nga mahimong mga magsisimba diha sa mga sawang niini.

Niadtong 593 W.K.P., sa ika-14 nga tuig human sa pagkalaglag sa Jerusalem ug sa templo ni Solomon didto, ang saserdote-manalagna nga si Ezequiel, nga gidala sa panan-awon ngadto sa tumoy sa usa ka hataas nga bukid, nakakitag usa ka dakong templo ni Jehova. (Eze 40:1, 2) Aron maulaw ug maghinulsol ang gidestiyerong mga Hudiyo, ug sa walay duhaduha aron sa paghupay sa mga matinumanon, si Ezequiel gisugo nga isulti ang tanan nga iyang nakita ngadto "sa balay sa Israel." (Eze 40:4; 43:10, 11) Ang panan-awon naghatag ug mainampingong pagtagad sa mga detalye sa mga sukod niini. Ang mga sukod nga gigamit mao ang "tangbo" (ang taas nga tangbo, 3.11 m; 10.2 p) ug ang "maniko" (ang taas nga maniko, 51.8 sm; 20.4 pul.). (Eze 40:5, *ftn* sa *Rbi8*) Tungod niini nga pagtagad sa sukod, ang pipila nagtuo nga kining maong templo diha sa panan-awon nagsilbing sumbanan alang sa templo nga sa ulahi gitukod ni Zorobabel human sa pagkadestiyero. Apan, walay lig-ong pamatuod niini nga pangagpas.

Dayag nga ang tibuok dapit sa templo maoy 500 ka maniko kuwadrado. Kini adunay gawas nga sawang, usa ka sulod nga sawang nga gipahabogan, templo uban sa halaran niini, lainlaing mga lawakkan-anan, ug usa ka tinukod dapit sa K o sa luyo sa templo. Aron makaagi sa gawas ug sa sulod nga mga sawang sa templo adunay unom ka dagkong mga ganghaan, tulo alang sa gawas nga sawang ug tulo alang sa sulod nga sawang. Kini nag-atubang sa A, S, ug H, nga ang matag ganghaan sa sulod nga sawang anaa mismo sa luyo (nga nagtungod) sa katugbang niini nga ganghaan sa gawas nga sawang. (Eze 40:6, 20, 23, 24, 27) Sa sulod nga bahin sa gawas nga bungbong anaa ang ubos nga

salog. Kini maoy 50 ka maniko (25.9 m; 85 p) ang gilapdon, sama sa gitas-on sa mga ganghaan. (Eze 40:18, 21) Nahimutang didto ang katloan ka lawak-kan-anan, mga dapit nga lagmit didto mokaon ang katawhan sa ilang mga halad-sa-panag-ambit. (Eze 40:17) Diha sa matag usa sa upat ka eskina niining gawas nga sawang adunay mga dapit diin ang mga pahat sa katawhan sa ilang mga halad pagalutoon sa mga saserdote, sumala sa gikinahanglan sa Balaod; dayon kini dayag nga ilang kaonon didto sa gitagana nga mga lawak-kan-anan. (Eze 46:21-24) Ang nahibiling luna sa gawas nga sawang tali sa ubos nga salog ug sa mga ganghaan paingon sa sulod nga sawang lagmit nga 100 ka maniko ang gilapdon.—Eze 40:19, 23, 27.

Ang mga lawak-kan-anan sa mga saserdote maoy bulag sa mga lawak-kan-anan sa katawhan, nga nahimutang nga mas duol sa templo. Ang duha niini, uban sa duha ka lawak-kan-anan alang sa mga mag-aawit sa templo, nahimutang sa sulod nga sawang tupad sa dagkong sulod nga mga ganghaan. (Eze 40:38, 44-46) Ang mga saserdote usab adunay mga lawak-kan-anan dapit sa A ug sa H sa sangtuwaryo mismo. (Eze 42:1-12) Kini nga mga lawak-kan-anan, dugang pa sa ilang dayag kaayo nga katuyoan, mao ang mga dapit nga ilisanan sa mga saserdote sa ilang lino nga mga besti nga gigamit sa pag-alagad sa templo una pa sila moadto sa gawas nga sawang. (Eze 42:13, 14; 44:19) Niana nga dapit usab, sa luyo sa mga lawak-kan-anan, nahimutang ang mga lat-anan ug lutoanang mga dapit sa mga saserdote, nga ang pangunang katuyoan pareho niadtong atua sa gawas nga sawang, apan kini alang lamang sa mga saserdote.—Eze 46:19, 20.

Agi sa gawas nga sawang ug sa sulod nga ganghaan, ang usa makasulod sa sulod nga sawang. Ang kilid sa sulod nga sawang maoy 150 ka maniko (77.7 m; 255 p) gikan sa kilid sa gawas nga sawang dapit sa S, A, ug H. Ang sulod nga sawang maoy 200 ka maniko (103.6 m; 340 p) ang gilapdon. (Ang Ezequiel 40:47 nag-ingon nga ang sulod nga sawang maoy 100 ka maniko kuwadrado. Kini dayag nga nagtumong lamang sa dapit atubangan sa templo nga maoy paingnan sa sulod nga mga ganghaan.) Ang halaran mao ang pangunang makita diha sa sulod nga sawang.—Eze 43:13-17; tanawa ang HALARAN (Ang Halaran sa Templo sa Panan-awon ni Ezequiel).

Ang unang lawak sa sangtuwaryo, nga 40 ka maniko (20.7 m; 68 p) ang gitas-on ug 20 ka maniko (10.4 m; 34 p) ang gilapdon, masulod pinaagi sa usa ka agianan nga may duha ka pultahan nga tagduha ka palid. (Eze 41:23, 24) Nahimutang niana "ang lamesa nga anaa sa atubangan ni Jehova," usa ka kahoy nga halaran.—Eze 41:21, 22.

Ang panggawas nga mga bungbong sa sangtuwaryo adunay mga lawak sa kilid nga upat ka maniko (2 m; 6.8 p) ang gilapdon nga simpig niini. Kini adunay tulo ka andana nga nahimutang sa kasadpan, amihanan, ug habagatan nga mga bungbong, ug may 30 ka lawak sa matag andana. (Eze 41:5, 6) Aron makasaka sa tulo ka andana, dihay paliyokliyok nga mga hagdanan nga gibutang dapit sa A ug H. (Eze 41:7) Sa luyo, o sa K, sa templo, nga lagmit nahimutang nga pabuyon sa A ngadto sa H, may usa ka tinukod nga gitawag ug *bin·yan′,* usa ka 'tinukod dapit sa kasadpan.' (Eze 41:12) Bisan tuod gipunting sa pipila ka eskolar nga kini nga tinukod mao ang templo o sangtuwaryo, mopatim-aw nga kini walay pasukaranan diha sa basahon ni Ezequiel; lain pa, ang 'tinukod dapit sa kasadpan' lahi ug porma ug mga sukod kay sa sangtuwaryo. Kini nga tinukod sa walay duhaduha gigamit sa pipila ka paagi labot sa mga pag-alagad nga gihimo sa sangtuwaryo. Tingali may ingon niana nga tinukod o mga tinukod sa K sa templo ni Solomon.—Itandi ang 2Ha 23:11 ug 1Cr 26:18.

Ang Labing Balaan nga lawak samag porma niadtong Labing Balaan nga lawak sa templo ni Solomon, nga may sukod nga 20 ka maniko kuwadrado. Diha sa panan-awon, nakita ni Ezequiel ang himaya ni Jehova nga naggikan sa S, nga mipuno sa templo. Gihubit ni Jehova kini nga templo ingong "dapit sa akong trono."—Eze 43:1-7.

Gihubit ni Ezequiel ang usa ka bungbong o paril nga 500 ka tangbo (1,555 m; 5,100 p) sa kada kilid, palibot sa templo. Kini gisabot sa pipila ka eskolar ingong usa ka paril nga may gilay-ong mga 600 m (2,000 p) gikan sa sawang, usa ka hawan nga gilibotan sa paril "aron sa pag-ulang sa balaan ug sa dili balaan."—Eze 42:16-20.

Si Ezequiel nakakita usab ug usa ka sapa sa tubig nga nagaagay "gikan sa ilalom sa bakanan sa Balay pasidlakan" ug sa habagatan sa halaran, nga nahimong lawom ug dako nga suba samtang kini nagaagay latas sa Araba ngadto sa amihanan nga tumoy sa Dagat sa Asin. Giayo niini ang parat nga katubigan mao nga kini napuno sa isda.—Eze 47:1-12.

Ang Dinihogang mga Kristohanon—Usa ka Espirituwal nga Templo. Ang dinihogang mga Kristohanon sa yuta gipakasama sa daghang butang, lakip sa usa ka templo. Kini nga pagtandi nahiangay tungod kay ang espiritu sa Diyos anaa sa sulod sa kongregasyon sa mga dinihogan. Si Pablo misulat ngadto sa mga Kristohanon sa Efeso "nga nahiusa kang Kristo Jesus," kadtong "gitimbrehan sa gisaad nga balaang espiritu," nga nag-ingon: "Kamo natukod ibabaw sa patukoranan sa mga apostoles ug mga manalagna, samtang si Kristo Jesus mao ang patukoranang bato nga pa-

mag-ang. Nga nahiusa kaniya, ang tibuok tinukod, kay takdo nga pagkadugtong, nagatubo ngadto sa pagkahimong usa ka balaang templo alang kang Jehova. Nga nahiusa kaniya, kamo usab sa tingob ginatukod sa pagkahimong usa ka dapit nga puloy-anan sa Diyos pinaagi sa espiritu." (Efe 1:1, 13; 2:20-22) Kini nga mga "gitimbrehan," nga gipahiluna ibabaw kang Kristo ingong Patukoranan, gipakita nga may gidaghanong 144,000. (Pin 7:4; 14:1) Kini sila gihisgotan ni apostol Pedro ingong "buhing mga bato" nga "gitukod nga usa ka espirituwal nga balay alang sa katuyoan sa usa ka balaang pagkasaserdote."—1Pe 2:5.

Sanglit kini nga luyoluyong mga saserdote maoy "tinukod sa Diyos," dili niya tugotan nga mahugawan kining espirituwal nga templo. Gipasiugda ni Pablo ang pagkabalaan niining espirituwal nga templo, ug ang kapeligrohan sa usa nga mosulay sa paghugaw niini, sa dihang siya misulat: "Wala ba kamo mahibalo nga kamo mao ang templo sa Diyos, ug nga ang espiritu sa Diyos nagapuyo diha kaninyo? Kon si bisan kinsa molaglag sa templo sa Diyos, siya pagalaglagon sa Diyos; kay ang templo sa Diyos balaan, nga kining temploha mao kamo."—1Co 3:9, 16, 17; tan-awa usab ang 2Co 6:16.

Si Jehova nga Diyos ug ang Kordero 'Mao ang Templo Niini.' Sa dihang nakita ni Juan ang Bag-ong Jerusalem nga nanaog gikan sa langit, siya miingon: "Ug wala akoy nakitang templo diha niini, kay ang Labing Gamhanang Diyos nga si Jehova mao man ang templo niini, mao man usab ang Kordero." (Pin 21:2, 22) Sanglit ang mga membro sa Bag-ong Jerusalem direktang makakita sa nawong ni Jehova, dili na sila manginahanglan ug usa ka templo aron pinaagi niana sila makaduol sa Diyos. (1Ju 3:2; Pin 22:3, 4) Kadtong naglangkob sa Bag-ong Jerusalem maghatag ug sagradong pag-alagad sa Diyos nga ilalom mismo sa hataas nga pagkasaserdote sa Kordero, si Jesu-Kristo. Tungod niini ang Kordero makigambit kang Jehova ingong ang templo sa Bag-ong Jerusalem.

Usa ka Impostor. Si apostol Pablo, sa pagpasidaan bahin sa apostasya nga moabot, naghisgot sa "tawo sa kalapasan" nga magpataas sa iyang kaugalingon "mao nga siya molingkod sa templo sa Diyos, nga sa dayag magpakita nga siya usa ka diyos." (2Te 2:3, 4) Kini nga "tawo sa kalapasan" maoy usa ka apostata, usa ka mini nga magtutudlo, busa siya molingkod sa templo nga bakak niyang gipangangkon nga mao ang templo sa Diyos.—Tan-awa ang TAWO SA KALAPASAN.

Usa ka Masambingayong Paggamit. Sa usa ka higayon, sa dihang ang mga Hudiyo nangayog usa ka ilhanan gikan kang Jesus, siya mitubag: "Gub-a kining temploha, ug sulod sa tulo ka adlaw patindogon ko kini." Giisip sa mga Hudiyo nga siya naghisgot labot sa templo mismo, apan si apostol Juan nagpatin-aw: "Siya naghisgot sa templo sa iyang lawas." Sa dihang siya gibanhaw sa iyang Amahan nga si Jehova sa ikatulong adlaw sa iyang kamatayon, ang mga tinun-an nahinumdom ug nakasabot niini nga mga pulong ug mituo niini. (Ju 2:18-22; Mat 27:40) Siya gibanhaw, apan dili diha sa iyang unodnong lawas, nga gihatag ingong halad lukat; bisan pa niana ang maong unodnong lawas wala madunot, apan gihanaw sa Diyos, sama sa usa ka halad nga giut-ot diha sa halaran. Si Jesus, sa dihang gibanhaw, mao ang samang persona, ang samang personalidad, diha sa usa ka bag-ong lawas nga gihimo alang sa iyang bag-ong puloy-anan, ang espirituwal nga mga langit.—Luc 24:1-7; 1Pe 3:18; Mat 20:28; Buh 2:31; Heb 13:8.

TEOFILO [Gihigugma sa Diyos; Higala sa Diyos]. Ang tawo nga gisulatan ni Lucas sa iyang Ebanghelyo ug sa Mga Buhat sa mga Apostoles. (Luc 1:3, 4; Buh 1:1) Ang pagtawag kaniya nga "labing tinamod" lagmit nagpakita ug hataas nga posisyon, o lagmit usa lamang ka pahayag sa hataas nga pagtamod. Dayag nga si Teofilo maoy usa ka Kristohanon nga binabang natudloan bahin kang Jesu-Kristo ug sa iyang ministeryo. Ang sinulat nga pahayag ni Lucas nagpasalig kang Teofilo nga tinuod gayod ang iyang nakat-onan kanhi sa binabang paagi.

TERA [lagmit gikan sa Babilonyanhon, nga nagkahulogang "Ihalas nga Kanding"].

1. Amahan ni Abraham, ang ikawalo nga kaliwatan gikan kang Sem. (Luc 3:34; Gen 11:10-24; 1Cr 1:24-26) Si Tera, pinaagi sa iyang mga anak nga si Abraham, Nahor, ug Haran, nahimong katigulangan sa daghang tribo. (Gen 11:27; 22:20-24; 25:1-4, 13-15; 1Cr 1:28-42; 2:1, 2) Si Tera nagsugod sa pagkabaton ug mga anak sa dihang siya nag-edad ug 70. Si Abraham ang unang gitala tungod kay siya ang labing inila sa mga anak ni Tera ug dili tungod kay siya ang panganay. Sa dihang namatay si Tera sa edad nga 205, si Abraham 75 anyos lamang, busa si Tera lagmit 130 sa dihang natawo si Abraham. (Gen 11:26, 32; 12:4) Si Sara maoy igsoon-sa-amahan ni Abraham, lagmit anak nga babaye ni Tera sa laing asawa. (Gen 20:12) Ang panganay ni Tera lagmit mao gayod si Haran, kansang anak nga babaye husto nag panuigon aron magminyo sa laing anak ni Tera nga si Nahor.—Gen 11:29.

Si Tera nagpuyo sa Ur sa mga Caldeanhon, ug didto nagdako ang iyang pamilya. (Gen 11:28) Sumala sa Josue 24:2, dihay panahon nga si Tera misimba sa ubang mga diyos gawas kang Jehova,

tingali sa diyos-bulan nga si Sin, ang pinalabing bathala sa Ur. Bisan pa niana, sa dihang gisugo ni Jehova si Abraham nga mobiya sa Ur, si Tera ingong ulo sa pamilya mikuyog ngadto sa Haran diin silang tanan namuyo hangtod human sa iyang kamatayon niadtong mga 1943 W.K.P.—Gen 11:31, 32; Buh 7:2-4.

2. Usa sa mga gikampohan sa panahong ang Israel naglatagaw sa kamingawan; ang nahimutangan niini wala mahibaloi.—Num 33:27, 28.

TERAPIM. Mga diyos o mga idolo sa pamilya. (Gen 31:30, 34) Bisan tuod plural, ang ngalang "terapim" mahimong magtumong usab sa usa ra ka idolo. Labing menos ang pipila niini nga mga idolo tingali samag gidak-on ug porma sa usa ka tawo. (1Sa 19:13, 16) Ang uban lagmit mas gagmay, nga masulod ra gani sa pangmonturang bukag nga pangbabaye. (Gen 31:34) Usahay ang terapim maoy konsultahon alang sa mga tilimad-on.—Eze 21:21; Zac 10:2.

Ang mga nakaplagan sa mga arkeologo sa Mesopotamia ug sa kasikbit nga mga dapit nagpakita nga ang paghupot ug mga larawan nga terapim adunay kalabotan sa kon kinsa ang makadawat sa panulondon sa pamilya. Sumala sa usa ka papan nga nakaplagan sa Nuzi, ang pagbaton sa mga diyos sa panimalay ubos sa pipila ka sirkumstansiya mahimong maghatag ug katungod sa usa ka umagad nga lalaki sa pag-atubang sa korte ug sa pag-angkon sa kabtangan sa iyang namatayng ugangang lalaki. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 219, 220, ug *ftn* 51) Tingali si Raquel, nga naghunahuna niini, nagtuo nga siya may katarongan sa pagkuha sa terapim tungod sa malimbongong mga pakiglabot sa iyang amahan ngadto sa iyang bana nga si Jacob. (Itandi ang Gen 31:14-16.) Ang kahinungdanon sa terapim maylabot sa mga katungod sa panulondon magpatin-aw usab kon nganong si Laban buot gayod nga makuha kinig balik, nga gani gipakuyog ang iyang mga igsoong lalaki uban kaniya ug gigukod si Jacob sa gilay-ong pito ka adlaw nga panaw. (Gen 31:19-30) Siyempre, ang gibuhat ni Raquel wala gayod mahibaloi ni Jacob (Gen 31:32), ug walay timailhan nga siya misulay gayod sa paggamit sa terapim aron maangkon ang panulondon gikan sa mga anak nga lalaki ni Laban. Si Jacob wala mogamit ug mga idolo. Ang terapim lagmit nga lakip sa mga gidispatsar sa dihang gitagoan ni Jacob ang tanang langyawng mga diyos nga gihatag kaniya sa iyang panimalay didto sa ilalom sa dakong kahoy duol sa Sekem.—Gen 35:1-4.

Didto sa Israel ang terapim gigamit sa idolatrosong paagi sa mga adlaw sa mga Maghuhukom ingon man sa mga hari. (Huk 17:5; 18:14, 17, 20; Os 3:4) Apan ang terapim lagmit wala gamita labot sa panulondon sa Israel tungod sa tin-awng sugo sa Diyos batok sa paghimog mga larawan. (Ex 20:4) Dugang pa, ang manalagnang si Samuel naghisgot sa terapim uban sa mahikanhong gahom, nga nagtandi sa paggamit niining duha ngadto sa pagkamapangahason (1Sa 15:23), ug ang terapim maoy lakip sa mga butang nga nalangkit sa idolatriya nga giwagtang didto sa Juda ug Jerusalem sa matinumanon nga si Haring Josias. (2Ha 23:24) Busa, tungod kay si Mikal nga asawa ni David nagbaton man ug larawan nga terapim lakip sa iyang mga kabtangan, kini nagpaila nga ang iyang kasingkasing dili bug-os kang Jehova ug nga si David lagmit wala mahibalo bahin sa iyang pagbaton ug larawan nga terapim o kaha nagtugot niini tungod kay siya anak nga babaye ni Haring Saul.—1Sa 19:12, 13.

TERCIO [gikan sa Lat., nga nagkahulogang "Ikatulo"]. Ang nagsulat o naghimog kopya sa sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Roma, ug siya lamang sa "mga sekretaryo" ni Pablo nga gipaila ang ngalan. Gilakip ni Tercio ang iyang kaugalingong mga pangomosta ngadto sa mga taga-Roma.—Rom 16:22.

TERES. Usa sa duha ka magbalantay sa pultahan sa palasyo sa Persia nga nakigkunsabo batok kang Haring Ahasuero. Sa dihang nasayran ni Mardokeo ang maong laraw, iyang gipahibalo si Rayna Ester kinsa mibutyag usab niini ngadto sa hari. Si Teres ug ang iyang kakunsabo gibitay sa estaka, ug ang maong hitabo gisulat diha sa harianong mga rekord.—Est 2:21-23; 6:1, 2.

TERTULO [gikan sa Lat., *diminutive form* sa Tercio]. Usa ka publikong mamumulong nga nagsang-at sa kaso sa mga Hudiyo batok kang Pablo sa atubangan ni Gobernador Felix sa Cesarea. Sumala sa gitala ni Lucas, ang kadaghanan sa gipamulong ni Tertulo personal nga nagdayeg kang Felix ug may mubo lamang kaayo nga pag-akusar kang Pablo, nga nagsulay nga ilangkit siya sa subsob nga pag-alsa batok sa Roma. (Buh 24:1-8) Dili matino ang nasyonalidad ni Tertulo, kon siya ba Hudiyo o Romano.

TESALONICA. Ang pangunang dunggoanan sa Macedonia diin si Pablo nagtukod ug usa ka Kristohanong kongregasyon niadtong mga tuig 50 K.P.; karon kini nga siyudad gitawag nga Salonika (o, Thessaloniki). (HULAGWAY, Tomo 2, p. 749) Sa sinugdan, ang kasikbit nga lungsod nga ginganlag Therme, nga nagkahulogang "Mainit nga Tubod," maoy usa sa mga 26 ka lungsod nga gilaglag ni Cassander, kinsa nagtukod sa Tesalonica niadtong 316 o 315 W.K.P. Ginganlan niya kini sumala sa ngalan sa iyang asawa, ang igsoon ni Alejandrong Banto-

gan. Kining bag-ong siyudad nahimutang sa K nga kiliran sa Peninsula sa Chalcidice, diha sa Thermaicus Sinus (karon gitawag nga Gulpo sa Salonika), sa kinasang-an tali sa dalan nga mitadlas sa A paingon sa Danube ug sa dakong dalan (ang binakbakan nga Via Egnatia nga gihimo sa mga Romano) nga miabot ug ginatos ka milya latas sa Macedonia ngadto sa Dagat Adriatiko.

Ang Macedonia nabahin ngadto sa upat ka distrito sa wala pa ang tungatunga sa ikaduhang siglo W.K.P., diin ang Tesalonica mao ang kaulohan sa ikaduhang distrito niini. Pipila ka tuig sa ulahi sa dihang ang Macedonia nahimong usa ka Romanhong lalawigan, ang Tesalonica nahimong sentro sa pangagamhanan sa lalawigan niini. Busa, sa dihang si apostol Pablo ug Silas miabot didto, mga 120 km (75 mi) sa K sa Filipos, kini usa na ka mauswagon ug mahinungdanon nga kaulohang siyudad.

Sulod sa tulo ka Igpapahulay, si Pablo nagwali didto sa sinagoga sa Tesalonica. Ingong resulta, ang pipila ka Hudiyo ug ang usa ka dakong panon sa mga kinabig nga Grego nahimong mga magtutuo ug nakig-uban kang Pablo ug Silas; lakip kanila ang "daghan sa inilang mga babaye." (Buh 17:1-4) Wala ibutyag kon unsa ka dugay nga si Pablo nagpabilin didto, apan kini igoigo gayod nga gidugayon aron siya ug ang iyang kauban makakuha ug trabaho nga makasuportar sa ilang kaugalingon. Bisan tuod si Pablo ingong apostol adunay katungod nga modawat ug materyal nga tabang gikan niadtong iyang gialagaran sa espirituwal, siya nagpakitag panig-ingnan nga 'ang usa ka tawo mokaon ug pagkaon nga iya mismong gihagoan.' (1Co 9:4-18; 1Te 2:9; 2Te 3:7-12) Lagmit nga sa usa ka bahin iya kining gihimo tungod sa hilig sa pipila didto nga magtinapolan. Sa panahon sa iyang pag-estar didto, nakadawat si Pablo ug duha ka lainlaing gasa gikan sa mga igsoon sa Filipos nga nagtagana sa mga butang nga iyang gikinahanglan.—Flp 4:16.

Sa ulahi ang mga Hudiyong taga-Tesalonica nga wala modawat sa mensahe ni Pablo nagtigom ug usa ka magubtanong panon gikan sa mga tigyampungad sa tiyanggihan ug misulong sa balay ni Jason diin nag-estar si Pablo. Apan sa dihang ilang nasayran nga ang ilang gipangita wala didto, ilang gitaral si Jason ug ang ubang mga magtutuo ngadto sa mga magmamando sa siyudad, nga mao, "ang mga politarko," sumala sa literal nga kahulogan niini sa Grego. (Buh 17:5-9; *Int*) Makapaikag gayod nga may mga inskripsiyon gikan niana nga yugto nga nakaplagan didto ug sa palibot sa Tesalonica nga naghisgot sa pipila sa ilang lokal nga mga opisyal ingong mga politarko.

Alang sa ilang kaluwasan, gipakalagiw sa mga kaigsoonan sa Tesalonica si Pablo ug Silas sa panahon sa kagabhion ngadto sa Berea. Didto nakaplagan ni Pablo ang mga taga-Berea nga 'mas hamilig-hunahuna kay sa niadtong sa Tesalonica, kay sila wala lamang magdawat sa pulong uban ang tumang kaikag apan maampingong nagsusi usab sa Kasulatan sa adlaw-adlaw kon tinuod ba ang giingon sa apostol.' Apan, sa wala madugay miulbo ang kasamok sa dihang ang misupak nga mga Hudiyo miabot gikan sa Tesalonica ug nagsiba sa usa ka magubtanong panon, mao nga si Pablo mihinok na usab sa pag-ikyas.—Buh 17:10-15.

Wala pay usa ka tuig human mobiya sa Tesalonica, si Pablo, nga didto sa Corinto niadtong higayona, misulat sa iyang unang sulat ngadto sa mga taga-Tesalonica. Gipadala na niya si Timoteo aron sa paghupay ug sa pagdasig kanila ug nadawat na niya ang maayong taho gikan kang Timoteo. Sa maong sulat iyang gidayeg sila tungod sa ilang maayong panig-ingnan alang "sa tanang magtutuo sa Macedonia ug sa Acaya" ug giawhag sila nga dili maluya tungod sa paglutos. (1Te 1:1-8; 3:1-13; 4:1) Kining sulata lagmit mao ang una sa kanonikal nga mga sulat ni Pablo ug, gawas tingali sa Ebanghelyo ni Mateo, mao ang unang basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan nga gisulat. Wala madugay human niadto si Pablo misulat ug ikaduhang sulat ngadto sa mga taga-Tesalonica, aron sila dili mahisalaag tungod sa bakak nga mga magtutudlo.—2Te 1:1; 2:1-3.

Sulod sa mga katuigan walay duhaduha nga si Pablo miduaw pag-usab sa Tesalonica sa mga higayon nga siya miagi sa Macedonia sa iyang mga pagpanaw. (Buh 20:1-3; 1Ti 1:3) Ug ang pipila ka taga-Tesalonica nga gihisgotan ang ngalan, si Aristarko ug Segundo, maoy mga kaubanan ni Pablo sa panaw. (Buh 20:4; 27:2) Si Demas nga mibiya kang Pablo didto sa Roma miadto sa Tesalonica, nga lagmit maoy iyang lungsod nga natawhan.—2Ti 4:10.

TESALONICA, MGA SULAT NGADTO SA MGA TAGA-. Duha ka inspiradong mga sulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan, lagmit mao ang una nga gisulat ni apostol Pablo, kinsa nagpaila sa iyang kaugalingon ingong magsusulat niining duha ka sulat. (1Te 1:1; 2:18; 2Te 1:1; 3:17) Sa panahon nga gisulat kining mga sulata, si Silvano (Silas) ug Timoteo kauban ni Pablo. (1Te 1:1; 2Te 1:1) Kini nagpunting sa Corinto nga mao ang dapit nga gikan niini gipadala ang maong mga sulat, sanglit walay rekord nga kining tulo ka lalaki nagkauban na usab sa paghago diha sa ministeryo human sa ilang pag-estar sa Corinto panahon sa ikaduhang misyonaryong panaw ni Pablo. (Buh 18:5) Sanglit ang 18-ka-bulan nga buluhaton sa apostol didto sa Corinto mopatim-awng nagsugod sa tinghunlak sa 50 K.P., lagmit nianang panahona usab gisulat ang

unang sulat ngadto sa mga taga-Tesalonica. (Buh 18:11; tan-awa ang KRONOLOHIYA [Ang ulahing apostolikanhong yugto].) Dayag nga iyang gisulat ang ikaduhang sulat wala madugay human niana, lagmit sa mga 51 K.P.

Sa tanang ilado nga mga katalogo sa ikaduha, ikatulo, ug ikaupat nga mga siglo K.P., kining duha ka sulat gilista ingong kanonikal. Kini usab bug-os nga kaharmonya sa ubang bahin sa Kasulatan sa pagpahimangno sa mga alagad sa Diyos nga magpadayon sa paghupot ug maayong panggawi sa tanang panahon. Niini nga mga sulat makaiikag usab ang pagpasiugda bahin sa pag-ampo. Si Pablo, lakip sa iyang mga isigkamagbubuhat, kanunayng nahinumdom sa mga taga-Tesalonica diha sa pag-ampo (1Te 1:2; 2:13; 2Te 1:3, 11; 2:13), ug ang apostol nagdasig kanila: "Pag-ampo nga walay-hunong. Pagpasalamat sa tanang butang." (1Te 5:17, 18) "Mga igsoon, magpadayon sa pag-ampo alang kanamo."—1Te 5:25; 2Te 3:1.

Mga Detalye sa Unang Tesalonica. Halos sukad sa sinugdan ang kongregasyon nga gipadadan sa Unang Tesalonica nakasinati ug paglutos. Human makaabot sa Tesalonica, si Pablo nagwali sa sinagoga didto sulod sa tulo ka Igpapahulay. Ubay-ubayng mga tawo ang nahimong mga magtutuo, ug natukod ang usa ka kongregasyon. Apan, ang panatikong mga Hudiyo nagsugnib sa usa ka magubtanong panon sa paghimog kapintasan. Kay wala makaplagi si Pablo ug Silas sa balay ni Jason, ang magubtanong panon nagtaral kang Jason ug sa ubang mga igsoon ngadto sa atubangan sa mga magmamando sa siyudad, nga nag-akusar kanila ug pag-alsa sa pamunoan. Gibuhian lamang si Jason ug ang uban sa dihang sila mihatag ug "igong piyansa." Tungod niini ang mga igsoon naaghat sa pagpagikan kang Pablo ug Silas ngadto sa Berea panahon sa kagabhion, dayag nga alang sa kaayohan sa kongregasyon ug sa kahilwasan niining duha ka lalaki.—Buh 17:1-10.

Human niana, gawas pa sa nagpadayon nga paglutos (1Te 2:14), ang kongregasyon mopatim-awng nakasinati ug dakong kasubo tungod sa pagkamatay sa usa (o sa pipila) sa ilang mga kauban. (4:13) Kay nasayod sa pagpig-ot nga midangat sa bagong kongregasyon ug nahingawa pag-ayo bahin sa mga epekto niini, gipadala ni Pablo si Timoteo aron sa paghupay ug sa pagpalig-on sa mga taga-Tesa-

MGA PANGUNANG PUNTO SA UNANG TESALONICA

Pagdasig ug tambag alang sa medyo bag-o pa nga kongregasyon

Gisulat ni Pablo niadtong mga 50 K.P., pipila ka bulan human nga siya mibiya sa Tesalonica tungod sa kapintasan nga gihimo sa magubtanong panon

Komendasyon alang sa kongregasyon (1:1-10)

- Mainitong gikomendahan ni Pablo ang mga taga-Tesalonica tungod sa ilang matinumanong buhat ug paglahutay
- Ang mga taga-Tesalonica nahimong usa ka panig-ingnan ngadto sa ubang mga magtutuo maylabot sa pagdawat sa pulong ubos sa kasakitan ug uban sa kalipay nga gipatungha sa espiritu sa Diyos
- Sa bisan diin gitaho kon sa unsang paagi gibiyaan nila ang idolatriya ug nagpaulipon sa buhing Diyos ug nagpaabot kang Jesus

Ang panig-ingnan ni Pablo sa dihang anaa sa ilang taliwala (2:1-12)

- Human pasipad-i didto sa Filipos, si Pablo nakabaton ug kusog gikan sa Diyos ug nagwali nga maisogon ngadto sa mga taga-Tesalonica
- Si Pablo naglikay sa pag-ulog-ulog, hakog nga pangibog, ug pagpangitag himaya
- Siya naglikay nga mahimong pabug-at ngadto sa mga igsoon, apan hinunoa malumong nagtratar kanila sama sa usa ka nagpasusong inahan ug nagtambag kanila sama sa usa ka mahigugmaong amahan

Pagdasig nga magpabiling lig-on atubangan sa paglutos (2:13–3:13)

- Human makadawat sa mensahe nga gimantala ngadto kanila ingong pulong sa Diyos, ang mga igsoon sa Tesalonica gilutos sa ilang isigkalungsoranon; ang samang mga butang nahitabo didto sa Judea, diin ang mga Kristohanon nagantos sa mga kamot sa mga Hudiyo
- Nagtinguha pag-ayo si Pablo nga makita ang mga taga-Tesalonica; tungod sa iyang kabalaka nga wala nay balita bahin kanila, iyang gipadala si Timoteo, ug si Timoteo bag-o pa gayong mibalik uban ang maayong balita bahin sa ilang espirituwal nga kahimtang
- Si Pablo nag-ampo alang sa ilang padayong pag-uswag

Pahimangno bahin sa tinamdan ug panggawi (4:1–5:28)

- Lakaw nga mas bug-os pa sa paagi nga makapahimuot sa Diyos; ayri ang pakighilawas
- Higugmaa ang mga igsoon nga mas bug-os pa; magtrabaho pinaagi sa inyong mga kamot aron bisan ang mga tawo sa gawas makakita nga kamo nagalakaw nga mahapsay
- Hupaya ang usag usa pinaagi sa paglaom nga sa presensiya ni Kristo ang gianak-sa-espiritung mga magtutuo nga namatay na maoy unang pagabanhawon ug mahiusa uban kang Kristo; human niana kadtong buhi pa mahiuban kaniya ug sa mga binanhaw
- Ang adlaw ni Jehova moabot sama sa kawatan—sa dihang sila moingon: "Kalinaw ug kasegurohan!" moabot ang kalit nga kalaglagan; tungod niini, magpabiling magtukaw sa espirituwal nga paagi, nga gipanalipdan pinaagi sa pagtuo ug gugma ingong kotamaya ug pinaagi sa paglaom sa kaluwasan ingong helmet
- Magbaton ug lalom nga pagtamod alang niadtong nagadumala sa kongregasyon; magmakigdaiton, tinguhaa ang maayo, kanunayng magmaya, magpasalamat, tinoa ang tanang butang, pangupti pag-ayo ang maayo, ug ayri ang pagkadaotan

MGA PANGUNANG PUNTO SA IKADUHANG TESALONICA

Usa ka sulat sa pagtul-id sa usa ka sayop nga panglantaw bahin sa presensiya ni Kristo ug sa pagtambag kon unsaon pagtratar ang mga tawong badlonganon

Gisulat ni Pablo wala madugay human sa iyang unang sulat ngadto sa mga taga-Tesalonica

---

Ang kahupayan moabot inigpadayag na ni Kristo (1:1-12)

- Ang mga taga-Tesalonica gikomendahan tungod sa ilang paglahutay ug pagtuo bisan pa sa mga paglutos ug kasakitan
- Ang kahupayan moabot inigpadayag na ni Kristo; unya si Jesu-Kristo, inubanan sa gamhanang mga manulonda, molaglag niadtong wala mosunod sa maayong balita ug mahimaya may kalabotan sa iyang mga balaan
- Si Pablo nag-ampo nga ang mga taga-Tesalonica isipon untang takos aron nga ang ngalan ni Ginoong Jesus mahimaya diha kanila

Ang tawo sa kalapasan ipadayag sa dili pa moabot ang presensiya ni Kristo (2:1-17)

- Ang mga taga-Tesalonica gipahimangnoan nga dili matugaw o makuratan sa bisan unsang mensahe nga nag-ingon nga ang adlaw ni Jehova midangat na kanila
- Ang apostasya kinahanglang moabot una, ug ang tawo sa kalapasan kinahanglang mapadayag; siya magpataas sa iyang kaugalingon ibabaw sa tanang butang nga ginasimba ug magpakita sa iyang kaugalingon ingong usa ka diyos
- Sa dihang siya nga nagsilbing pugong mawala na, ang malinapason ipadayag, siya kansang presensiya gitiman-an pinaagi sa bakak nga mga ilhanan ug sa matag dili-matarong nga panglimbong aron malimbongan kadtong pagalaglagon
- Si Jesu-Kristo magawagtang kaniya inigpadayag sa iyang presensiya

Kon unsaon pagtratar ang mga tawong badlonganon (3:1-18)

- Magpahilayo gikan sa mga badlonganon, niadtong nanghilabot sa mga butang nga wala silay labot, niadtong wala manumbaling sa sugo nga: “Kon adunay dili buot magtrabaho, ayaw usab siya pakan-a”
- Timan-i ninyo ang maong mga tawo nga kanila dili angayng makig-uban, apan tambagi sila ingong mga igsoon aron ilang mabag-o ang ilang mga dalan

lonica. Una pa niana ang apostol misulay sa pagduaw kanila sa duha ka higayon, apan ‘si Satanas miali sa iyang alagianan.’—2:17–3:3.

Kay nakadawat sa makapadasig nga taho ni Timoteo bahin sa pagkamatinumanon ug gugma sa mga taga-Tesalonica, si Pablo nalipay. (1Te 3:6-10) Apan, sila nagkinahanglan ug dugang pagdasig ug pahimangno sa pagpakigbugno sa mga kahuyangon sa unod. Tungod niini si Pablo, gawas sa paghatag ug komendasyon sa mga taga-Tesalonica tungod sa ilang matinumanong paglahutay (1:2-10; 2:14; 3:6-10) ug sa paghupay kanila pinaagi sa paglaom sa pagkabanhaw (4:13-18), nag-awhag kanila sa pagpadayon sa pagsubay sa samang dalan nga giuyonan sa Diyos ug sa pagbuhat niana nga mas bug-os pa. (4:1, 2) Ang apostol, lakip sa ubang mga butang, nagtambag kanila nga ayran ang pakighilawas (4:3-8), higugmaon ang usag usa sa mas bug-os pa, magtrabaho ginamit ang ilang mga kamot (4:9-12), magtukaw sa espirituwal nga paagi (5:6-10), tamdon silang naghago taliwala kanila, ‘pahimangnoan ang mga badlonganon, hupayon ang magul-anong mga kalag, buligan ang mga maluya, magmataas-ug-pailob sa tanan,’ ug ‘ayran ang tanang dagway sa pagkadaotan’ (5:11-22).

Mga Detalye sa Ikaduhang Tesalonica. Ang pagtuo sa mga Kristohanon sa Tesalonica milambo pag-ayo, nag-uswag ang ilang gugma sa usag usa, ug sila nagpadayon sa paglahutay nga matinumanon sa paglutos ug sa kasakitan. Busa, si apostol Pablo, sama sa iyang unang sulat, naghatag kanila ug komendasyon ug nagdasig kanila nga magpadayon sa pagbarog nga malig-on.—2Te 1:3-12; 2:13-17.

Apan, ang pipila sa kongregasyon nangatarongan sa sayop nga paagi nga ang presensiya ni Jesu-Kristo nagsingabot na. Lagmit diha pa ganiy usa ka sulat nga giingong iya kuno ni Pablo ug kini gisabot nga nagpailang “ang adlaw ni Jehova ania na.” (2Te 2:1, 2) Lagmit nga mao kini ang hinungdan kon nganong ang apostol nagpasiugda sa pagkatinuod sa iyang ikaduhang sulat, nga nag-ingon: “Ania ang akong pangomosta, ni Pablo, sa akong kaugalingong kamot, nga maoy usa ka ilhanan sa matag sulat; ingon niini ang paagi sa akong pagsulat.” (3:17) Kay dili buot nga ang mga igsoon mahaylo sa pagdawat sa sayop nga pagtulon-an, gipakita ni Pablo nga adunay ubang mga panghitabo nga kinahanglan unang mahitabo sa dili pa moabot ang adlaw ni Jehova. Siya misulat: “Kini dili moabot gawas kon ang apostasya moabot una ug ang tawo sa kalapasan mapadayag.”—2:3.

Usa ka suliran nga naglungtad na kanhi sa kongregasyon ang kinahanglang hatagan gihapon ug pagtagad. Sa iyang unang sulat ngadto sa mga taga-Tesalonica, gisultihan sila ni Pablo: “Kami nag-awhag kaninyo, mga igsoon, . . . himoon ninyong tumong nga magkinabuhing malinawon ug magtagad sa inyong kaugalingong kalihokan ug magtrabaho ginamit ang inyong mga kamot, ingon sa among gisugo kaninyo; aron kamo magalakaw nga may kahapsay labot sa mga tagagawas ug dili

manginahanglan sa bisan unsa." (1Te 4:10-12) May pipila diha sa kongregasyon nga wala mamati niini nga pahimangno. Busa si Pablo nagsugo sa maong mga tawo nga magtrabaho nga malinawon ug mokaon sa pagkaon nga ilang gihagoan, ug nagdugang: "Apan kon adunay dili magmasinugtanon sa among pulong pinaagi niining sulata, timan-i ninyo siya, hunong na sa pagpakig-uban kaniya, aron siya maulaw. Hinuon ayaw siya isipa nga kaaway, kondili magpadayon sa pagpahimangno kaniya ingong igsoon."—2Te 3:10-15.

TEUDAS. Usa ka rebelde nga maoy nangulo sa pag-alsa uban ang mga sumusunod nga mga 400 ka lalaki sa wala pa ang 6 K.P. Pinaagi sa paggamit niini nga Teudas ingong iyang unang pananglitan sa usa ka kalihokan nga wala na makapahinabog kagubot human patya ang pangulo niini, ang Pariseo nga si Gamaliel, wala madugay human sa kamatayon ni Jesus, nagkombinsir sa Sanhedrin nga dili hilabtan ang bag-o pang natukod nga Kristohanong kongregasyon.—Buh 5:34-40.

TIATIRA. Ang siyudad nga gitukod pag-usab sa sayong bahin sa ikatulong siglo W.K.P. sa kanhi heneral ni Alejandrong Bantogan nga si Seleucus Nicator. Kini nahimutang sa ilaya nga mga 60 km (40 mi) gikan sa Dagat Aegean ubay sa usa ka sapa nga nag-agos paingon sa Gediz (ang karaang Suba sa Hermus) sa kasadpang Asia Minor. Ang Kristohanong kongregasyon sa Tiatira nakadawat ug mensahe nga gisulat mismo ni apostol Juan sumala sa gipahayag kaniya ni Ginoong Jesu-Kristo. —Pin 1:11.

Ang Tiatira karong adlawa gitawag ug Akhisar ug kini nahimutang nga mga 250 km (155 mi) sa HHK sa Istanbul ug mga 375 km (233 mi) sa S sa Atenas. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 946) Kini nga siyudad wala gayod mahimong usa ka dakong kaulohan o nahimong mahinungdanon kaayo nga sentro sa politika; apan kini maoy usa ka bahandianong sentro sa industriya, nga ilado sa daghang kinamot nga trabaho, lakip ang paghablon, pagtina, pagsalsal ug tumbaga, pagtinag panit, ug paggamag kulonong mga gamit. Ang negosyo niini sa pagtina kanunayng gihisgotan diha sa mga inskripsiyon. Ang mga tiggamag tina sa Tiatira naggamit sa gamot sa *madder* (usa ka matang sa hilba nga gigamit sa pagtina) ingong gigikanan sa ilang ilado nga sanag-pula o purpura nga kolor, nga nailhan sa ulahing mga panahon ingong *Turkey red.*

Si Lydia, nga nakabig sa Kristiyanidad panahon sa unang pagduaw ni Pablo sa Filipos sa Macedonia, maoy usa ka "tigbaligyag purpura, sa siyudad sa Tiatira." Lagmit usa siya ka langyawng hawas sa mga tiggama didto sa Tiatira, usa ka babayeng negosyante nga maayog kapanginabuhian kinsa nag-iya ug usa ka dakodakong balay aron makaabiabi kang Pablo ug sa iyang mga kauban panahon sa ilang pag-estar sa Filipos.—Buh 16:12-15.

Wala mahibaloi kon kanus-a ug kinsa ang unang nagdala sa Kristiyanidad ngadto sa mga taga-Tiatira. Walay rekord nga si Pablo o ang ubang mga ebanghelisador nakaduaw na sa siyudad o nga si Lydia mibalik didto. Lagmit ang mensahe nakaabot didto sulod sa duha ka tuig (mga 53-55 K.P.) diin si Pablo aktibo didto sa Efeso nga mga 115 km (70 mi) sa HK sa Tiatira, kay niining panahona "ang tanang nagpuyo sa distrito sa Asia nakadungog sa pulong sa Ginoo, mga Hudiyo ug mga Grego." (Buh 19:10) Ang nahibaloan lamang mao nga mga 40 ka tuig sa ulahi adunay usa ka madasigong kongregasyon sa mga Kristohanon didto sa Tiatira.—Pin 1:10, 11.

Ang Mensahe ni Kristo sa Kongregasyon sa Tiatira. Kini nga kongregasyon, ang ikaupat sa pito ka kongregasyon nga nakadawat sa mensahe ni Kristo, gidayeg tungod sa gugma, pagtuo, ug pagkamalahutayon nga gipakita niini. Giuyonan usab ang ministeryo niini; ang "ulahing mga buhat [niini] mas labaw pa kay sa mga nahauna." Apan, bisan tuod kini nga kongregasyon aduna niining dalayegong mga hiyas, ang usa ka daotan kaayong kahimtang gitugotan usab nga maugmad ug magpabilin sulod niini nga kongregasyon. Tungod niini ang paghukom sa Ginoo gipahayag: "Gipasagdan lang nimo kanang babaye nga si Jezebel, kinsa nagtawag sa iyang kaugalingon nga usa ka manalagna, ug siya nagpanudlo ug nagpahisalaag sa akong mga ulipon aron makighilawas ug mokaon sa mga butang nga gihalad ngadto sa mga idolo." Kini nga "babaye" lagmit ginganlan ug Jezebel tungod kay ang iyang daotang panggawi susama nianang sa asawa ni Ahab, ug tungod sa iyang matig-ang pagdumili nga maghinulsol. Hinuon, daw diyutay lamang sa kongregasyon sa Tiatira ang miuyon niining impluwensiya ni Jezebel, sanglit ang mensahe nagpadayon man sa pag-ingon ngadto "sa uban kaninyo nga anaa sa Tiatira, ang tanan nga wala maghupot niini nga pagtulon-an, ang wala mahibalo sa 'lawom nga mga butang ni Satanas.' "—Pin 2:18-29.

TIBERIAS.

1. Usa ka siyudad nga gitukod ni Herodes Antipas niadtong mga 18 K.P. ug ginganlan sumala sa ngalan ni Tiberio Cesar, ang emperador sa Imperyo sa Roma nianang panahona. Gitawag gihapon kini nga Tiberias (Teverya) ug nahimutang nga mga 25 km (15 mi) sa SAS sa Nasaret diha sa medyo hiktin nga luna ubay sa kasadpang baybayon sa Dagat sa Galilea nga 210 m (690 p) ubos sa lebel sa Mediteranyo. Ang Tiberias maoy mga 15 km (9.5 mi) kon mamaybay sa dagat gikan sa Caperna-

um ug 9 km (5.5 mi) ibabaw sa dapit diin ang Jordan moagos gikan niini nga katubigan. Dinhi nagpuyo si Herodes nga tetrarka. Duol niana, dapit sa H sa siyudad, may daghang gibantog nga mainit nga mga tubod. Ang siyudad kas-a lamang hisgoti sa Kasulatan.—Ju 6:23; HULAGWAY, Tomo 2, p. 739.

2. Ang Dagat sa Galilea (Yam Kinneret) usahay gitawag ug Tiberias, sama sa ngalan sa siyudad nga nahimutang diha sa daplin sa kasadpang baybayon niini.—Ju 6:1; 21:1.

TIBERIO. Ang ikaduhang emperador sa Roma. Siya natawo niadtong 42 W.K.P. ingong anak ni Tiberio Claudio Nero ug Livia Drusila. Apan sa dihang kining bataa nag-edad ug tulo ka tuig, ang tigulang nga Tiberio gipugos ni Octavian (Agusto) sa pagdiborsiyo sa iyang asawa aron kini minyoan ni Octavian. Human mamatay ang tigulang nga Tiberio, ang bata nga Tiberio ug ang iyang igsoong lalaki mipuyo uban sa ilang inahan, kansang nabana sa ulahi giproklamar nga Agusto. Sa nahingkod na, si Tiberio naminyo kang Vipsania Agrippina, apan ang maong kaminyoon wala ra kaayo magdugay tungod kay si Agusto miinsistir nga diborsiyohan ni Tiberio ang iyang asawa ug minyoan si Julia, ang nabalong anak nga babaye sa emperador. Gisagop siya ni Agusto niadtong 4 K.P.

Gipili lamang ni Agusto si Tiberio ingong iyang manununod human mangamatay tanan ang uban nga iyang gipalabi kay kang Tiberio. Niadtong Agosto 17, 14 K.P. (Gregorian nga kalendaryo), si Agusto namatay; pagka Septiyembre 15 gitugotan ni Tiberio ang Senado sa pagtudlo kaniya ingong emperador. Si Juan nagsugod sa pagpamawtismo "sa ikanapulog-lima ka tuig sa paghari ni Tiberio Cesar." Kon kuwentahon ang mga tuig sukad sa pagkamatay ni Agusto, ang ika-15 ka tuig modagan gikan sa Agosto 28 K.P. ngadto sa Agosto 29 K.P. Kon kuwentahon kini sukad nga siya pormal nga giproklamar ingong emperador, ang tuig modagan gikan sa Septiyembre 28 K.P. ngadto sa Septiyembre 29 K.P.—Luc 3:1-3.

Si Tiberio nabuhi hangtod sa Marso 37 K.P. ug busa siya mao ang emperador sa tibuok yugto sa ministeryo ni Jesus. Busa lagmit dagway niya ang makita diha sa kuwarta nga ibayad sa buhis nga gidala ngadto kang Jesus sa dihang siya miingon, "Ibayad ninyo kang Cesar ang mga butang ni Cesar." (Mar 12:14-17; Mat 22:17-21; Luc 20:22-25) Dugang pa sa mga buhat nga sedisyon, gipalapad ni Tiberio ang balaod bahin sa *laesa majestas* (nadaot nga kamahalan) ug iyang gilakip niini bisan ang mapasipalahong mga pulong batok sa emperador, ug lagmit nga pinasukad sa gahom niini nga balaod nga ang mga Hudiyo nagpugos kang Poncio Pilato sa pagpapatay kang Jesus. (Ju 19:12-16) Sa ulahi si Pilato gipatawag ni Tiberio ngadto sa Roma tungod sa mga reklamo sa mga Samarianhon batok sa iyang administrasyon, apan si Tiberio namatay ug si Caligula mipuli kaniya sa wala pa moabot si Pilato.

Ingong emperador, si Tiberio adunay maayong mga hiyas ug daotang mga kinaiya. Wala siya mogasto alang sa kaluhoan ug busa adunay daghang salapi nga magamit alang sa pagpalambo sa imperyo maingon man usab mga pondo nga ikatabang sa pagpasig-uli sa kadaot gumikan sa mga katalagman ug sa malisod nga mga panahon. Giisip ni Tiberio ang iyang kaugalingon ingong usa ka tawo, dili usa ka diyos, midumili sa daghang dungganong mga titulo, ug kasagarang nag-aghat sa pagsimba kang Agusto (Octavian) ingong emperador inay kay sa iyang kaugalingon.

Apan milabaw ang iyang daotang mga kinaiya kay sa iyang maayong mga hiyas. Siya hilabihan ka matahapon ug salingkapaw sa iyang mga pagpakiglabot sa uban, ug ang iyang paghari natugob sa gimando nga mga pagpatay, ug daghan sa iyang kanhing mga higala ang lakip sa mga gipamatay. Mikonsulta siya sa mga astrologo. Sa iyang mansiyon sa Capri diin gigugol niya ang kataposang napulo ka tuig sa iyang kinabuhi, siya nagpatuyang sa iyang hiwi nga mga kaulag sa labing talamayong paagi uban sa mga lalaking gihuptan alang sa dili-kinaiyanhong mga katuyoan.

Gitamay si Tiberio dili lamang sa iyang magtutudlong si Theodorus nga Gadaranhon ug sa iyang amaama nga si Agusto, kondili sa iyang mga ginsakpan usab sa katibuk-an. Human sa iyang kamatayon, ang Senado midumili sa paghimo kaniyang diyos. Tungod niini nga mga hinungdan ug sa uban pa, nakita sa mga eskolar sa Bibliya ang usa ka katumanan sa tagna diha kang Tiberio nga nag-ingong "ang usa nga pagatamayon" motindog ingong "ang hari sa amihanan."—Dan 11:15, 21.

TIBHAT [Pagpamatay]. Usa ka siyudad sa A sa Palestina diin si David nakakuha ug daghang tumbaga human niya patya si Hadadezer nga hari sa Zoba didto sa Hamat, mga 230 km (140 mi) sa AAS sa Dan. (1Cr 18:3, 8) Diha sa samang paghubit sa 2 Samuel 8:8 bahin sa pagpakiggubat ni David, ang Tibhat lagmit mao ang gitawag ug Beta. (Tan-awa ang BETA.) Gituohan sa pipila nga ang Tibhat ginganlan sumala sa ngalan sa anak nga lalaki ni Nahor nga si Teba. (Gen 22:24) Sanglit bahin man kini sa Aramaeanhong gingharian sa Zoba, ang Tibhat lagmit nahimutang didto sa walog tali sa kabukiran sa Lebanon ug sa Anti-Lebanon. Ang mga nahibilin sa karaang mga butang nga ginama sa tumbaga nakaplagan didto sa Lebanon, nga nahiuyon sa asoy sa Bibliya.

TIBNI. Usa nga nakigtigi aron mahuptan ang pagkahari sa napulo-ka-tribong gingharian sa Israel human sa pito-ka-adlawng pagmando sa ikalimang hari sa Israel nga si Zimri niadtong mga 951 W.K.P. Ang katawhan nabahin niining higayona kon si Tibni ba o si Omri ang angayng mahimong hari. Upat ka tuig sa ulahi, diin sulod nianang panahona lagmit misilaob ang sibil nga gubat, ang isyu sa kataposan nahusay; napildi si Tibni sa mga tigpaluyo ni Omri ug siya gipatay. Siya maoy anak nga lalaki ni Ginat.—1Ha 16:15, 21-23.

TICIO JUSTO. Tan-awa ang JUSTO Num. 2.

TIDAL. Ang hari sa Goiim ug kaalyado sa Elamihanon nga si Haring Kedorlaomer sa dihang sila ug ang duha ka laing mga monarko mibuntog sa lima ka hari duol sa Patayng Dagat. Human sa 12 ka tuig nga pagmando, ang lima ka napilding hari mirebelde. Si Tidal, Kedorlaomer, ug ang uban pa miadto sa K aron pahunongon ang rebelyon, ug samtang ilang gihimo kini, sila usab nangagaw ug namihag nga lakip niini mao ang pag-umangkon ni Abraham nga si Lot. Gigukod ni Abraham ang mga nanglupig ug nabawi ang mga binilanggo ug ang mga inagaw nga manggad, apan walay timailhan nga si Tidal o ang mga hari uban kaniya nabihag o napatay.—Gen 14:1-17.

TIGBANTAY. Usa ka tawong nagabantay batok sa posibleng pagdaot sa mga tawo o sa propiedad, sagad sa panahon sa kagabhion, ug lagmit nga magpasidaan batok sa naghulgang kapeligrohan. Sa serbisyo militar ang usa ka tigbantay sagad gitawag nga guwardiya.—Jer 51:12, *ftn* sa *Rbi8;* Buh 12:6; 28:16; tan-awa ang BANTAY, GUWARDIYA.

Ingong panalipod batok sa mga kawatan ug sa mga tigdaot, ang mga tigbantay sagad gipapuwesto aron sa pagbantay sa nagkahinog nga mga parasan o sa mga panon sa kahayopan, nga tingali mopuwesto diha sa mga balongbalong o sa habog nga bantayanang mga torre nga gitukod alang niana nga katuyoan. (2Ha 17:9; 2Cr 20:24; Job 27:18; Isa 1:8) Ang naglikos nga kasundalohan nga miatake sa kinutaang mga dapit adunay mga tigbantay o mga guwardiya nga maghatag ug mga kasayoran labot sa militaryong kalihokan ngadto sa ilang mga komandante. (Jer 51:12) Sa dihang si Haring Saul didto sa kampo sa kapatagan uban sa iyang kasundalohan, siya usab may personal nga mga tigbantay kansang responsibilidad mao ang pagseguro sa kaayohan sa ilang hari.—1Sa 14:16; 26:15, 16.

Ang mga tigbantay sagad gipuwesto ibabaw sa mga paril ug mga torre sa siyudad aron makita kadtong nagsingabot sa dili pa sila magkaduol. (2Sa 18:24-27; 2Ha 9:17-20) Usahay ang mga tigbantay mosuroy usab sa kadalanan palibot sa tibuok siyudad. (Aw 3:3; 5:7) Ang nangahadlok nga mga tawo, nga nagmata sa peligrosong mga oras sa kagabhion, lagmit sublisubling mangutana sa mga tigbantay kon maayo ra ba ang tanan (Isa 21:11, 12), ug natural lamang sa mga tigbantay nga mangandoy nga moabot ang kabuntagon. (Sal 130:6) Malipayon ang siyudad nga gawas pa nga kini adunay mga tigbantay, gibantayan usab kini ni Jehova.—Sal 127:1.

Mahulagwayong Paggamit. Si Jehova nagpatindog ug mga manalagna nga mag-alagad ingong mahulagwayong mga tigbantay sa nasod sa Israel (Jer 6:17), ug sila usab naghisgot usahay labot sa mga tigbantay diha sa simbolikong paagi. (Isa 21:6, 8; 52:8; 62:6; Os 9:8) Kining mga manalagna-nga-tigbantay may kaakohan sa pagpasidaan sa daotan labot sa nagsingabot nga kalaglagan, ug kon sila mapakyas sa pagpasidaan, sila ang may tulubagon. Siyempre, kon ang mga tawo dili mosanong ug mapakyas sa pagpamati sa pasidaan, ang ilang dugo mahianha kanila. (Eze 3:17-21; 33:1-9) Ang usa ka dili-matinumanong manalagna maoy walay-pulos sama sa usa ka buta nga tigbantay o sa usa ka amang nga iro.—Isa 56:10.

TIGDALA SA ARMADURA. Usa ka sundalong tig-alagad nga magdala sa armadura ug mga hinagiban sa usa ka hari o sa ubang pangulo, mounong kaniya diha sa kapeligrohan, ug motuman sa iyang isugo. Ang "tigdala sa armadura" mao ang hubad sa Hebreohanong ekspresyon nga *no·se'' ke·lim',* nga sa literal nagkahulogang "usa nga nagdala ug armadura o mga hinagiban." (1Sa 14:6; itandi ang 1Sa 14:1.) Ang mga kaaway nga masamdan sa usa ka bantogang manggugubat mahimong tiwasan sa iyang tigdala sa armadura. (1Sa 14:13) Kini nga mga tig-alagad pilion taliwala sa maisog nga mga sundalo, ug ang uban dayag nga maunongon kaayo sa ilang mga komandante.—1Sa 14:6, 7; 31:5.

Ang grabeng nasamdan nga si Abimelek nagsugo sa iyang tig-alagad nga nagdala sa iyang mga hinagiban sa pagpatay kaniya aron dili ingnon nga "Babaye ang nakapatay kaniya." (Huk 9:52-54) Si David nag-alagad kanhi ingong tigdala sa armadura ni Haring Saul (1Sa 16:21); samtang ang usa ka ulahing tigdala sa armadura, nga midumili sa pagpatay sa himalatyong magmamando, nagpakamatay usab sa dihang nagpakamatay si Saul. (1Sa 31:3-6) Si Jonatan ug Joab adunay mga tigdala sa armadura (1Sa 14:6-14; 2Sa 18:15; 23:37; 1Cr 11:39) ug ingon man usab ang pangunang mga manggugubat sa lainlaing mga nasod sa kakaraanan, sama sa Filistehanon nga higanteng si Goliat.—1Sa 17:7, 41.

TIGDALISAY. Tan-awa ang PAGDALISAY, TIGDALISAY.

TIG-EBANGHELYO. Usa ka magwawali sa ebanghelyo o maayong balita; usa ka mensahero sa butang nga maayo. Ang Gregong *eu·ag·ge·li·stes′* (tig-ebanghelyo) suod nga nalangkit sa pulong nga *eu·ag·ge′li·on,* "maayong balita" o "ebanghelyo." (Tan-awa ang MAAYONG BALITA; usab ang Nah 1:15, *ftn* sa *Rbi8;* Mat 4:23, *ftn* sa *Rbi8.*) Si Jehova mao ang Dakong Tig-ebanghelyo, o Tigdala sa maayong balita. Human makasala si Adan, usa ka maayong balita ang pagkasayod nga diha sa Genesis 3:15 adunay gihisgotan nga binhi nga modugmok sa ulo sa halas. Naghatag kini ug paglaom sa katawhan. (Rom 8:20) Sa paghatag ug dugang detalye bahin sa gisaad nga binhi ngadto kang Abraham, si Jehova nagpahayag ug maayong balita ngadto kaniya. (Gal 3:8; Gen 12:1-3) Gitagna sa Isaias 52:7 nga adunay usa nga 'magdalag maayong balita' bahin sa pagpasig-uli sa mga Hudiyo gikan sa Babilonya. Kini nga teksto gikutlo ni apostol Pablo maylabot sa buluhaton sa mga Kristohanon sa pagwali. (Rom 10:15) Ang manulonda nga si Gabriel nahimong tig-ebanghelyo kang Zacarias sa dihang gipahibalo ang maayong balita bahin sa umaabot nga pagkatawo ni Juan nga Tigbawtismo ug ingon man usab kang Maria bahin sa umaabot nga pagkatawo ni Jesus. Usa ka manulonda ang nahimong tig-ebanghelyo ngadto sa mga magbalantay sa kahayopan sa dihang natawo si Jesus. (Luc 1:18-38; 2:10) Si Juan nga Tigbawtismo maoy usa ka tig-ebanghelyo, kay girekord nga siya "nagpadayon sa pagpahayag sa maayong balita ngadto sa mga tawo." (Luc 3:18) Ang tanang tinun-an ni Jesus nakigbahin sa publikong ministeryo sa pagmantala sa maayong balita ug busa maoy mga tig-ebanghelyo.—Buh 8:4.

Linaing Misyonaryong mga Tig-ebanghelyo. Bisan tuod ang tanang Kristohanon gisugo nga mahimong mga tig-ebanghelyo, kini nga pulong gigamit sa linaing paagi diha sa Efeso 4:8, 11, 12, diin si Pablo naghubit sa "mga gasa nga mga lalaki" nga gihatag ni Kristo ngadto sa kongregasyon sa dihang siya misaka sa itaas: "Ug iyang gihatag ang pipila ingong mga apostoles, ang pipila ingong mga manalagna, ang pipila ingong mga tig-ebanghelyo, ang pipila ingong mga magbalantay ug mga magtutudlo, . . . alang sa pagpalig-on sa lawas ni Kristo." Ang espesipikong buluhaton sa maong mga tig-ebanghelyo maoy sama nianang sa mga misyonaryo. Sagad nga sila ang magbukas sa bag-ong mga natad diin ang maayong balita wala pa ikawali kanhi. Ang mga tig-ebanghelyo nag-una sa mga magbalantay ug mga magtutudlo diha sa talaan sa Efeso 4:11, tungod kay human ikawali ang maayong balita ug diha nay nahimong mga tinun-an, ang mga magbalantay ug mga magtutudlo mao ang mohimog dugang pagpalig-on nga buluhaton sukad nianang panahona.

Si Felipe maoy usa nga ilabinang gihisgotan ingong usa ka tig-ebanghelyo. Iyang gisugdan ang buluhaton human sa Pentekostes didto sa siyudad sa Samaria nga may dakong kalamposan. Si Felipe gitultolan sa usa ka manulonda sa pagwali sa maayong balita mahitungod kang Kristo ngadto sa Etiopianhong eunuko, kinsa iyang gibawtismohan. Dayon si Felipe gidala sa espiritu aron sa pagwali didto sa Asdod ug sa tanang siyudad paingon sa Cesarea. (Buh 8:5, 12, 14, 26-40) Si Pablo mihimog kaylap nga pag-ebanghelyo. (2Co 10:13-16) Si Timoteo maoy usa ka tig-ebanghelyo, o misyonaryo, ug gipasiugda pag-ayo ni Pablo ang pag-ebanghelyo sa dihang iyang gihatag ang iyang panamilit nga pagdasig kang Timoteo: "Apan, ikaw, maghupot ug maayong panghunahuna sa tanang butang, antosa ang daotan, himoa ang buluhaton sa usa ka tig-ebanghelyo, tumana sa bug-os ang imong ministeryo." Si Timoteo, kinsa nakig-ambit duyog sa ubang mga Kristohanon sa pagwali sa maayong balita, nagbuhat usab sa buluhaton sa pagkamagbalantay ug pagkamagtutudlo ingong usa ka magtatan-aw sa Efeso.—2Ti 4:5; 1Ti 1:3.

Ang Pag-ebanghelyo sa "Panahon sa Kataposan." Ang labing sangkad nga pag-ebanghelyo nga kinahanglang pagahimoon pa maoy sa "panahon sa kataposan," sumala sa gipahayag ni Jesus sa Mateo 24:14: "Kining maayong balita sa gingharian igawali sa tibuok gipuy-ang yuta . . . ug unya moabot ang kataposan." Sa presenteng panahon ang mga nasod adunay mga misyonaryo alang sa ekonomiya, politika, ug medisina, ug sa susama niini. Apan ang mga Kristohanon nailalom sa sugo sa pagwali bahin sa Gingharian sa Diyos ug sa paghimog mga tinun-an ni Jesu-Kristo. (2Ti 4:2; 1Co 9:16; 1Pe 1:12, 25; 4:17) Ang manulonda nga naglupad sa kinatung-an sa langit nga adunay walay kataposang maayong balita mipahayag: "Kahadloki ninyo ang Diyos ug ihatag kaniya ang himaya, kay ang takna sa iyang paghukom miabot na, ug busa simbaha ninyo ang Usa nga maoy naghimo sa langit ug sa yuta ug sa dagat ug sa mga tuboran sa mga tubig." (Pin 14:6, 7) Kini mao ang maayong balita nga igawali sa Kristohanong tig-ebanghelyo o misyonaryo. Maingon nga ang Bibliya naghubit sa pipila ka tawo, sama kang Felipe nga tig-ebanghelyo, ingong mga misyonaryo o mga tig-ebanghelyo diha sa usa ka linain nga diwa, mahimong buhaton sa pipila ka Kristohanon karong adlawa ang buluhatong pagmisyonaryo diha sa linain nga diwa, bisan gani sa pag-adto sa laing mga nasod aron sa pagwali. (Buh 21:8) Bisan pa niana, ang tanang Kristohanon gisugo ug giobligar nga

mahimong mga tig-ebanghelyo bisan asa sila, nga tungod niana sila mowali sa maayong balita ngadto sa tanang matang sa mga tawo.—Rom 10:9, 10.

TIGHUBAD. Tan-awa ang HUBAD, INTERPRETASYON.

TIG-ILIS UG SALAPI. Usa ka tawo kansang buluhaton naglakip sa pagbaylo sa usa ka salapi nga katumbas sa kantidad sa laing salapi ug sa mga sensilyo baylo sa kantidad sa laing mga sensilyo. Sa matag transaksiyon ang tig-ilis ug salapi makadawat ug bayad. Busa, ang Gregong pulong nga *kol·ly·bi·stes′* (tig-ilis ug salapi) naggikan sa termino nga *kol′ly·bos,* usa ka gamayng sensilyo nga ibayad ingong suhol sa pag-ilis ug salapi. Ang Gregong pulong nga *ker·ma·ti·stes′* (ahente sa salapi o tigbaligya ug tigpalit ug sensilyo) sa Juan 2:14 nalangkit sa pulong nga *ker′ma,* nga gihubad nga "sensilyo" sa misunod nga bersikulo. Ang ubang mga serbisyo nga ihatag sa mga tig-ilis ug salapi nga gihisgotan sa Hudiyohanong Mishnah mao ang pagtipig sa salapi ug ang pagbayad sa mga suhol sa dihang ipakita ang mga balayranan.—*Bava Mezia* 3:11; 9:12.

Panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, ang tinuig nga buhis alang sa templo maoy duha ka drakma (usa ka didrakma). (Mat 17:24) Samtang ang mga Hudiyo gikan sa lagyo kaayong kayutaan miadto sa Jerusalem alang sa pagsaulog sa Paskuwa ug nagbayad niini nga buhis nianang panahona, ang mga serbisyo sa tig-ilis ug salapi lagmit gikinahanglan aron ang langyawng salapi bayloan ug salapi nga madawat ingong bayad sa buhis sa templo, o kaha magamit sa pagpalit ug mga halad nga hayop ug ubang mga butang. Sumala sa Mishnah (*Shekalim* 1:3), sa ika-15 nga adlaw sa Adar, o mga usa ka bulan una pa ang Paskuwa, ang mga tig-ilis ug salapi magsugod na sa pagnegosyo didto sa mga lalawigan. Apan sa ika-25 nga adlaw sa Adar, sa dihang ang mga Hudiyo ug mga kinabig gikan sa daghang ubang kayutaan mangabot na sa Jerusalem, ang mga tig-ilis ug salapi magpahiluna didto sa dapit sa templo.

Didto sa templo nga sa duha ka higayon gipanglintuwad ni Jesu-Kristo ang mga lamesa sa mga tig-ilis ug salapi ug gikondenar sila tungod kay ilang gihimo ang templo ingong "balay sa mga tinda" o "usa ka langob sa mga tulisan." (Ju 2:13-16; Mat 21:12, 13; Mar 11:15-17) Kini mahimong magpasabot nga giisip ni Jesus ang bayad sa mga tig-ilis ug salapi ingong mahal ra kaayo. Labot niini, angayng matikdan nga dihay mga panahon nga nabatonan ang dagkong mga ganansiya sa pagbaligya ug mga hayop nga ihalad. Ang Mishnah naghisgot nga dihay panahon nga ang kantidad sa usa ka paris nga salampati maoy usa ka bulawan nga denario (25 ka plata nga denario). Tungod niini si Simeon nga anak nga lalaki ni Gamaliel nakaingon: "Sa ngalan niini nga Templo! Dili ako matulog niining gabhiona hangtod nga kini dili mokantidad ug usa ka [plata nga] denario." Nianang adlawa mismo ang presyo gikunhoran pag-ayo.—*Keritot* 1:7 (gihubad ni H. Danby).

TIGLAMBUYOG. Usa ka tawo nga tiglabay ug mga igpalantig pinaagig lambuyog. Ang lambuyog sagad nga usa ka mubong estrap nga gidoble ug ilambuyog. Gikan niini ang igpalantig, sama sa usa ka bato, ilabay nga kusog kaayo pinaagi sa pagbuhi sa pikas tumoy sa estrap.

Sa unang mga panahon, ang mga tiglambuyog ug mga bato nahimong hinungdanon nga bahin sa kasundalohan. Ang tribo ni Benjamin adunay 700 ka piniling mga lalaki, ang matag usa maoy "tiglambuyog ug mga bato hangtod sa kanipson sa usa ka lugas nga buhok ug dili mosipyat." (Huk 20:15, 16) Ang mga Targum nag-ingon nga ang mga Keretnon ug mga Peletnon taliwala sa mga manggugubat ni David maoy hanas nga mga tiglambuyog. Ang mga tiglambuyog maoy mahinungdanong bahin sa kasundalohan ni Haring Uzzias. (2Cr 26:13, 14) Si Senakerib nagbutang ug usa ka dibisyon sa mga tiglambuyog diha sa Asiryanhong kasundalohan, sumala sa gipamatud-an sa mga monyumento. Ang mga manggugubat sa mga Ehiptohanon, Siryanhon, Persianhon, Sicilianhon, ug uban pa adunay susama usab nga mga dibisyon. Diha sa Romanhong kasundalohan, ang mga tiglambuyog maoy lakip sa gitawag nga *auxilia* o segundaryo nga kasundalohan. Bisan gani niadtong unang siglo K.P. si Josephus nag-asoy nga ang mga Hudiyong tiglambuyog migamit sa ilang kahanas sa pagpakigsangka sa Romanhong kasundalohan.—*Jewish Antiquities,* XVII, 259 (x, 2); *The Jewish War,* II, 422, 423 (xvii, 5); IV, 14, 15 (i, 3).

Sa karaang kasundalohan ang mga tiglambuyog sagad nga maoy usa lamang ka dibisyon sa mga sundalo nga nagbaktas. Ang mga magpapana, ingong katimbang sa mga tiglambuyog, ug ang dili kaayo daghan nga mga magbabangkaw maoy naglangkob sa nagbaktas nga kasundalohan. Sa dihang tawgon aron makig-away o santaon ang pag-atake sa kaaway, ang mga tiglambuyog moabante gikan sa luyo agi sa mga kal-ang taliwala sa mga sundalo. Sa ubang mga higayon sila motira gikan sa luyo, nga magpalantig niini ibabaw sa mga ulo sa mga magbabangkaw. Ang mga tiglambuyog epektibo sa pagpakig-away ilabina sa dihang moatake sa pinarilang mga siyudad. Ang ilang mga igpalantig nga ilambuyog gikan sa yuta makapatagak sa kaaway nga anaa sa ibabaw sa paril o makaigo sa ilang puntirya sa sulod sa siyudad. (2Ha 3:25) Sa dihang naimbento ang panglikos nga mga kasangkapan ug

pang-atake nga mga torre, gihimo kini sa mga tiglambuyog ingong mga tungtonganan.

Ang bentaha sa tiglambuyog kay sa tiggamit sa espada o sa magbabangkaw mao ang iyang kaepektibo sa halayo. Giingon nga ang ilang kaepektibo maoy hangtod sa gilay-ong 122 m (400 p) kon mogamit ug mga bato, ug mas layo pa kon mogamit ug mga bulitas nga tingga.

Ang Paggamit ni David ug Lambuyog. Dakong panahon ug pagbansay ang gikinahanglan aron mahimong hanas ug batid nga tiglambuyog. Naugmad kining maong kahanas sa batan-ong mga magbalantay nga nag-atiman ug nanalipod sa mga karnero batok sa mga manunukob nga mga mananap. Ang batan-ong magbalantay sa kahayopan nga si David mibating mas nasangkapan pinaagi sa iyang lambuyog kay sa bug-at nga armadura ni Saul. Apan walay duhaduha nga dili siya makabarog batok kang Goliat kon wala ang iyang pagtuo kang Jehova ug ang kusog gikan Kaniya. Ang gisangpotan sa panagsangka nagdepende, dili sa pagkalabaw sa mga hinagiban o sa kahanas, kondili kang Jehova, kinsa nagpaluyo kang David. Maingon sa gisinggit ni David ngadto kang Goliat: "Ako mianhi kanimo uban sa ngalan ni Jehova sa mga panon, . . . nga imong gihagit. . . . Ug kining tibuok kongregasyon mahibalo nga dili pinaagi sa espada ni pinaagi sa bangkaw nga si Jehova magaluwas, tungod kay iya ni Jehova ang gubat." Usa ka bato nga gikan sa lambuyog ni David, nga sa walay duhaduha gigiyahan ug gihatagan ug talagsaong puwersa ni Jehova, ang milubong sa agtang ni Goliat, nga nagpapukan kaniya mao nga si David 'nagpatay gayod kaniya' pinaagi sa kaugalingong espada ni Goliat.—1Sa 17:38-51.

TIGLAT-PILESER (III).

Usa ka gamhanang hari sa Asirya (kansang ngalan giespeling usab nga Tilgat-pilneser) ug ang unang hari sa Asirya nga ginganlan diha sa rekord sa Bibliya. Bisan ug giisip sa pipila nga si Tiglat-pileser III may dugo nga harianon ug ang uban nag-isip kaniya nga usa ka mangingilog sa trono, ang iyang gigikanan ug kon sa unsang paagi nahimo siyang hari sa pagkatinuod wala mahibaloi. Hinunoa, sa iyang paghari iyang gihimo ang pag-organisar pag-usab, ang padayong pagpadako ug pagpauswag sa kusog sa gingharian nga tungod niini nahimong mas bantogan ang Imperyo sa Asirya. Giisip siya nga mao ang unang monarko sa Asirya nga nag-establisar ug usa ka tinong mando sa pagdestiyero ug paglalin sa daghang nasakop nga katawhan. Giingon nga sulod sa usa ka tuig mikabat ug mga 154,000 ka tawo ang iyang gipugos sa pagpabalhinbalhin diha sa nasakop nga kayutaan. Dayag nga ang katuyoan sa maong mapig-ot nga mando mao ang pagpaluya sa nasodnong mga grupo ug pagpahuyang o pagpukgo sa bisan unsang hiniusa nga mga paningkamot sa pagtangtang sa Asiryanhong yugo.

Kining haria unang makaplagan diha sa asoy sa Bibliya ingong "Pul." (2Ha 15:19) Ang 1 Cronicas 5:26 nag-ingon usab nga ang Diyos "nagpalihok sa espiritu ni Pul nga hari sa Asirya bisan sa espiritu ni Tilgat-pilneser nga hari sa Asirya, mao nga iyang gidestiyero" ang katawhan sa pipila ka tribo sa Israel. Ang karaang sekular nga mga rekord nagpadapat sa duha ka ngalan sa mao ra nga indibiduwal, diin ang ngalang "Pulu" makaplagan diha sa gitawag nga "The Babylonian King List A," samtang ang "The Synchronistic Chronicle" nagtala sa "Tukultiapilesharra" (Tiglat-pileser). (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 272, 273) Diha sa Hebreohanon, mamatikdan usab nga ang gikutlo nga teksto naggamit sa berbo nga "gidestiyero" diha sa singular imbes nga plural. Ang "Pul" sagad gituohang mao ang personal nga ngalan sa monarko ug iyang nabatonan ang ngalang "Tiglat-pileser" (ang ngalan sa nauna ug bantogang hari nga Asiryanhon) sa dihang siya milingkod sa trono.

Mopatim-aw nga sa sayong bahin sa iyang paghari, si Tiglat-pileser III puliki sa pagtukod ug mas lig-ong mga utlanan alang sa imperyo diha sa H, S, ug sa A. Apan wala madugay ang dakong kahadlok labot sa Asirya miabot diha sa kayutaan sa Sirya ug Palestina sa K.

Ang mga inskripsiyon nga Asiryanhon naghisgot ilabina kang Azriau sa Ia-ú-da-a-a (Juda) labot sa usa ka pagpakiggubat ni Tiglat-pileser III didto sa Sirya. (*Ancient Near Eastern Texts,* pp. 282, 283) Lagmit kini nagtumong kang Haring Azarias sa Juda, nga komon nga nailhang Uzzias (829-778 W.K.P.), apan kining butanga dili tino tungod kay ang pipila nagtuo nga ang gamayng gingharian sa Sam'al sa Sirya may higayon usab nga gitawag ug Juda. Ang posibilidad nga ang maong paganong hari nagbaton ug ngalan nga naglakip sa ngalan ni Jah (ang pinamubo sa Jehova) ug nagkinabuhi sa samang panahon sa hari sa Juda nga may samang ngalan daw lisod mahitabo; apan ang Bibliya wala maghisgot kang Tiglat-pileser III uban kang Azarias (Uzzias), ug ang mga rekord nga Asiryanhon kulang kaayo.

Sa panahon sa paghari ni Haring Menahem sa Israel (mga 790-781 W.K.P.), si Tiglat-pileser III (Pul) miabante ngadto sa Palestina, ug si Menahem nangayog pabor sa Asirya pinaagi sa pagbayad kaniyag tributo nga mikabat ug "usa ka libo ka talanton nga plata" ($6,606,000 sa katumbas nga bili karon). Kay nalukmay sa makadiyot, si Tiglat-pileser nagpaatras sa iyang kasundalohan. (2Ha 15:19, 20) Ang mga dokumento nga Asiryanhon naghisgot

kang *Me-ni-hi-im-me* (Menahem), uban kang Rezon (Rezin) sa Damasco ug Hiram sa Tiro, ingong mga nagbayad ug tributo kang Tiglat-pileser.

Human niadto, sa panahon ni Haring Ahaz sa Juda (761-746 W.K.P.), si Haring Peka sa Israel nakig-alyansa kang Haring Rezin sa Damasco ug misulong sa Juda. (2Ha 16:5, 6; Isa 7:1, 2) Bisan tuod gipasaligan ni manalagnang Isaias nga sa dili madugay ang duha ka magkaabin nga gingharian mahanaw ra, si Haring Ahaz mihukom sa pagpadalag hiphip kang Tiglat-pileser aron sa pagluwas kaniya. (2Ha 16:7, 8; Isa 7:7-16; 8:9-13) Ang usa ka inskripsiyon nga Asiryanhon naghubit sa tributo nga gibayad ni *Ia-u-ha-zi* (Jehoahaz, o Ahaz) sa Juda ug sa ubang mga hari sa maong dapit sa ingon niini: "bulawan, plata, lata, puthaw, *antimony,* mga besti nga lino nga lainlaig bulok ang mga borlas, mga besti gikan sa ilang lumad (nga mga industriya) (nga hinimo sa) lubos purpura nga delana . . . tanang matang sa mahalon nga mga butang, mga produkto man kini gikan sa dagat o sa kontinente, ang (kinamaayohang) mga produkto sa ilang mga rehiyon, ang mga bahandi sa (ilang) mga hari, mga kabayo, mga mula (nga binansay) sa yugo." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 282) Ang agresibong Asiryanhon misanong sa awhag ni Ahaz pinaagi sa pagsulong sa Israel, pag-ilog sa ubay-ubayng mga siyudad sa amihanan, ug sa pagpildi sa mga rehiyon sa Gilead, Galilea, ug Neptali, nga nagdestiyero sa daghan. (2Ha 15:29; 1Cr 5:6, 26) Ang Damasco gisulong ug napukan sa mga kasundalohan sa Asirya, ug ang hari niini nga si Rezin gipatay. Dinhi sa Damasco nga giabiabi ni Tiglat-pileser III si Haring Ahaz sa Juda, nga miduaw aron sa pagpasalamat o kaha aron ipahayag ang iyang pagpasakop sa Asirya.—2Ha 16:9-12.

Si Isaias giinspirar sa pagtagna nga gamiton ni Jehova ang hari sa Asirya nga samag "inabangan nga labaha" aron "magkiskis" sa gingharian sa Juda. (Isa 7:17, 20) Kon ang "inabangan nga labaha" nagtumong nga espesipiko kang Tiglat-pileser III, kinsa gihiphipan ni Ahaz, o dili, ang rekord nagpakita nga siya nagpahinabog dakong kasakitan sa hari sa Juda ug nga ang hiphip ni Ahaz "wala makatabang kaniya." (2Cr 28:20, 21) Lagmit nga kini ang nagtimaan sa unang bahin sa samag 'baha' nga pagsulong sa Asirya batok sa Juda, nga sa kataposan 'moabot kutob sa liog sa gingharian,' sama gayod sa gihimo niini sa panahon ni Ezequias.—Isa 8:5-8; 2Ha 18:13, 14.

Si Tiglat-pileser III, diha sa iyang mga inskripsiyon, nag-ingon mahitungod sa amihanang gingharian sa Israel: "Ilang gipukan ang ilang hari nga si Peka (*Pa-qa-ha*) ug akong gipahiluna si Oseas (*A-ú-si-'*) ingong hari ibabaw kanila. Akong nadawat gikan kanila ang 10 ka talanton nga bulawan [$3,853,500], 1,000(?) ka talanton nga plata [$6,606,000] ingong ilang [tri]buto ug nagdala niini ngadto sa Asirya." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 284) Busa giangkon sa hari sa Asirya ang dungog sa pagpahiluna kang Oseas ingong hari sa Israel human sa iyang pakigkunsabo sa pagpatay sa gisundan ni Oseas nga si Peka (mga 758 W.K.P.). —2Ha 15:30.

Sa karaang mga rekord sa Asirya, si Tiglat-pileser III gitala nga naghari sa 18 ka tuig. Hinunoa, ang mga reperensiya sa Bibliya daw nagpakita nga mas dugay pa ang iyang paghari sanglit gihisgotan man siya sukad pa sa panahon ni Menahem hangtod sa panahon ni Oseas. Apan ang Hebreohanong Kasulatan wala maghatag sa tanang detalye nga gikinahanglan aron ikaingon gayod nga sayop ang mga rekord sa Asirya maylabot niini. Tungod kini sa daghang katarongan: Dili tino kon unsaon pagpahaom ang panahon sa pagmando sa mga hari sa Israel sumala sa kronolohikal nga pagkasunodsunod. Angayng matikdan usab nga ang yugto una pa sa panahon nga gituohan sa kadaghanan nga nagsugod ang paghari ni Tiglat-pileser maoy dili tino diha sa karaang mga rekord ug giisip nga maoy panahon nga mihuyang pag-ayo ang gahom sa mga Asiryanhon. Busa ang Pranses nga eskolar nga si Georges Roux, sa iyang libro nga *Ancient Iraq,* nag-ingon nga "sulod sa katloag-unom ka tuig . . . ang Asirya naparalisar." Mahitungod kang Ashurnirari V, nga giisip nga maoy gisundan ni Tiglat-pileser III, ang samang awtor nag-ingon: "Panagsa ra kaayo siyang mobiya sa iyang palasyo ug lagmit namatay sa usa ka rebolusyon nga miulbo sa Kalhu ug gipalingkod sa trono ang iyang manghod nga lalaki [?], si Tiglat-pileser III." (1964, p. 251) Tungod niini mopatim-awng posible gayod nga si Tiglat-pileser naghari sa taastaas nga panahon kay sa panahon nga giingon sa kadaghanan nga siya naghari, bisan pa tingali ingong usa ka kaubang magmamando.

Sa 2 Cronicas 28:16 giingon nga si Ahaz nagpasugo "ngadto sa *mga hari* sa Asirya aron *sila* motabang kaniya." Bisan tuod ang plural nga "mga hari," nga makaplagan diha sa Hebreohanon nga Masoretikong teksto, maoy singular ("hari") diha sa *Septuagint* ug sa ubang karaang mga manuskrito, adunay modernong mga hubad nga mas mipabor sa plural nga Hebreohanon. (*JP, NW*) Ang pipila ka eskolar nag-isip sa plural dinhi ingong nagpakita lamang sa bug-os nga kahalangdon ug pagkadako nga gipasidungog ngadto sa usa ka monarko (si Tiglat-pileser III) ingong ang "hari sa mga hari." Apan gihatagan usab ug pagtagad ang mapasiatabong pangangkon sa Asiryanhong monarko nga natala sa Isaias 10:8: "Dili ba ang akong mga prinsipe sa samang higayon mga hari man?" Busa po-

sible nga ang paghisgot kang "Pul nga hari sa Asirya" (2Ha 15:19) ikapadapat usab sa iyang pagkamagmamando sa usa ka lalawigan sa Asirya una pa siya mahimong pangulo sa tibuok imperyo.

Sa iyang pagkamatay si Tiglat-pileser III gipulihan ni Salmaneser V. Mas daghan pa untang detalye ang mahibaloan mahitungod niini nga hari kon wala pa daota sa ulahi pang hari nga si Esar-hadon ang mga inskripsiyon ni Tiglat-pileser, usa ka dakong pasipala nga wala pa sukad mahimo diha sa kasaysayan sa Asirya.

TIGLIT-AG UG LANGGAM. Usa ka tawo nga tigdakop ug mga langgam. (Pr 6:5; Sal 124:7) Taliwala sa mga Hebreohanon, sa panguna sila mopatim-awng migamit ug mga bitik, mga lit-ag, o mga pukot, bisan tuod lagmit nga may laing mga paagi nga gigamit, sama sa pana ug lambuyog.

Human sa Lunop, ang mga langgam nga gipaagasan ug dugo sa hustong paagi gitugot na nga kaonon sa tawo. (Gen 9:2-4) Bisan tuod sa ulahi ang Moisesnong Balaod nagdili sa pagkaon sa pipila ka matang sa langgam, daghang nagkalainlaing matang sa langgam ang giisip nga "mahinlo" ingong pagkaon. (Deu 14:11-20) Ang dugo sa mga langgam nga nadakpan sa pagpangayam kinahanglang 'iyabo ug tabonan sa yuta.' (Lev 17:13, 14) Gawas pa sa paggamit niini ingong pagkaon (Neh 5:18; 1Ha 4:22, 23), ang uban sa nadakpang mga langgam, sa partikular ang mga piso sa mga salampati ug mga tukmo, mahimong ihalad (Lev 1:14), ug lagmit gisuplay sa mga tiglit-ag ug langgam ang pipila sa mga salampati nga gibaligya didto sa templo sa Jerusalem sa panahon nga si Jesus dinhi sa yuta. (Ju 2:14, 16) Ang ubang mga langgam nga nindot ug balhibo o maanindot moawit lagmit gibaligya aron himoong mga binuhi.—Itandi ang Job 41:5; 1Ha 10:22.

Mga Bitik ug mga Lit-ag. Sa Hebreohanong mga pulong nga gigamit alang sa mga bitik ug mga lit-ag, ang duha (*moh·qesh′* ug *pach*) giisip nga pangunang nagtumong sa gigamit sa mga tiglit-ag ug langgam. Gituohan nga ang *moh·qesh′* ("lit-ag"; Am 3:5) nagtumong sa lit-ag nga gigamit sa usa ka tiglit-ag ug langgam (o pundok sa mga tiglit-ag ug langgam), samtang ang *pach* (Job 22:10; Sal 91:3) naghubit sa usa ka bitik nga molibkas inigsulod sa langgam diha niana. Ang langgam masulod sa bitik pinaagig kati o paon. (Pr 7:23) Ang Hebreohanong pulong alang sa "tiglit-ag ug langgam" (*ya·qush′* o *ya·qohsh′*) naggikan sa lintunganayng berbo nga *ya·qosh′,* nga nagkahulogang "naglit-ag."—Jer 50:24.

Ang tiglit-ag ug langgam sa karaang mga panahon kinahanglang magtuon sa lainlaing mga batasan ug mga kinaiya sa matag matang sa langgam ug mogamit ug inantigong mga pamaagi sa pagtago ug pagtabon sa mga bitik sa dihang ibutang kini. (Itandi ang Job 18:10; Sal 64:5, 6; 140:5.) Tungod kay anaa sa matag kilid sa ulo ang ilang mga mata, kadaghanan sa mga langgam mas sangkad ug panan-aw kay sa mga tawo. Dugang pa, ang ubang mga langgam makaila ug mga butang sa gilay-on diin ang tawo nanginahanglan na ug largabista. Ang maong katakos sa panan-aw, dugang pa sa kinaiyanhong kamabinantayon sa mga langgam, nagpasiugda sa katinuod sa proverbio nga "walay kapuslanan nga iladlad ang pukot atubangan sa bisan unsang may mga pako."—Pr 1:17.

Ang tawo, nga dili makakita-daan sa umalabot ug limitado ang katakos sa pagsagubang sa kalamidad, gipakasama sa "mga langgam nga nabitik sa usa ka bitik [Heb., *bap·pach′*], . . . nalit-agan sa malisod nga panahon, sa dihang kini kalit nga modangat kanila." (Ecc 9:12) Ang matarong nag-atubang ug malinglahong mga lit-ag, tagong mga bitik, makapadaning mga paon, ug kati nga gibutang sa ilang alagianan aron sila maimpluwensiyahan sa mga daotan kinsa nagtinguhang daoton sila sa moral ug espirituwal. (Sal 119:110; 142:3; Os 9:8) Ang bakak nga mga manalagnang babaye gihukman tungod sa 'pagpangayam ug mga kalag nga ingon sa nagalupad nga mga linalang.' (Eze 13:17-23) Apan, tungod kay si Jehova nagauban sa iyang matinumanong mga alagad, ang ilang "kalag sama sa usa ka langgam nga nakalingkawas gikan sa bitik sa mga manglilit-ag. Ang bitik nabungkag, ug kami nakaikyas." (Sal 124:1, 7, 8) Ang salmista miampo: "Ilikay ako gikan sa mga paghawid sa bitik [*phach*] nga ilang gipahiluna alang kanako ug gikan sa mga lit-ag [*u·mo·qeshohth′,* plural nga nombreng pangbabaye sa pulong nga *moh·qesh′*] niadtong mga nagabuhat sa butang nga makadaot. Ang daotan mahulog sa tingob ngadto sa ilang kaugalingong mga pukot, samtang ako, sa akong bahin, molabay."—Sal 141:9, 10.

TIGMO. Usa ka pamulong nga makapalibog. Ang Hebreohanong pulong alang sa tigmo mahimong hubaron usab nga 'dili tin-aw nga pamulong' o 'makapalibog nga pangutana.' (Itandi ang Dan 8:23, *ftn* sa *Rbi8.*) Ang mga tigmo gipalahi sa yanong sinultihan nga daling masabtan. (Num 12:8) Kining pulonga usahay gigamit ingong usa ka ekspresyon nga sama sa "panultihon," tungod kay ang tigmo mahimong usa ka pahayag nga puno sa kahulogan apan gisulti diha sa tulugkarong pinulongan. (Sal 49:4) Ang samang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "mga tigmo," sa lain nga konteksto, gihubad usab nga "makapalibog nga mga pangutana." (2Cr 9:1) Ang pagtagik ug tigmo, nga sagad naglakip ug makapalibog apan tukmang analohiya, nagkinahanglan ug idlot nga

pangisip, ug ang pagsulbad sa maong tigmo nagkinahanglan ug katakos nga masabtan ang kalangkitan sa mga butang ngadto sa usag usa; busa ang Bibliya naghisgot sa mga tigmo ingong produkto sa maalamong mga tawo ug ingong usa ka butang nga matugkad lamang sa usa ka tawo nga may pagsabot.—Pr 1:5, 6.

Ang Bibliya mismo naundan ug mga tigmo nga naglangkit sa mga katuyoan ni Jehova. (Sal 78:2-4) Kini maoy mga pulong nga sa sinugdan makapalibog sa magbabasa; kini tingali gituyo nga lisod-sabton, nga migamit ug makahuloganong mga pagtandi nga gituyong dili masabtan sa mga tawo sa panahon nga kini unang gisulat. Pananglitan, sa Zacarias 3:8 si Jehova sa matagnaong paagi naghisgot sa "akong alagad nga mao ang Turok," apan wala niya ipatin-aw niini nga teksto nga kining usa maoy usa ka turok, o usa ka kaliwat, sa harianong linya ni David ug nga sa pagkatinuod kining maong usa mao ang kaugalingong Anak sa Diyos nga niadtong higayona didto pa sa langit nga ipanganak unya sa usa ka ulay nga kaliwat ni Haring David. Ug ang Pinadayag 13:18 nag-ingon nga "ang numero sa mapintas nga mananap" giingong "unom ka gatos ug kan-umag-unom," apan niini nga teksto wala isaysay ang kahulogan sa maong numero.

Usahay ang mga tigmo gigamit, dili sa pagpalibog sa mga tawong nakadungog niini, kondili lagmit aron sa pagpukaw sa interes ug aron ipaabot ang mensahe nga mas tin-aw. Ingon niini ang tigmo bahin sa duha ka agila ug sa paras, nga gipahayag ngadto sa balay sa Israel pinaagi sa manalagnang si Ezequiel. (Eze 17:1-8) Dihadiha human niya isulti ang tigmo, si Ezequiel gisugo ni Jehova sa pagsukna sa katawhan kon nasabtan ba nila kini ug dayon ipatin-aw kini ngadto kanila.

Ang pipila ka tigmo gisulti aron tagnaon sa mga tawo, ug sagad kini ipresentar nga samag balak, sama sa tigmo nga gipahayag ni Samson ngadto sa mga Filistehanon. Sa dihang siya miingon: "Gikan sa magkakaon may migula nga makaon, ug gikan sa kusgan may migula nga matam-is," siya tinuyong migamit ug mga pagtandi nga dili daling masabtan. (Huk 14:12-18) Ang iyang tigmo gipasukad sa usa ka personal niyang kasinatian dili pa dugay una pa niini sa dihang iyang gikahig ang dugos gikan sa patayng lawas sa usa ka leyon diin didto kini gipondo sa panon sa mga putyokan.—Huk 14:8, 9.

TIGPAHAMTANG UG SILOT. Tan-awa ang PAGPAHAMTANG UG SILOT, TIGPAHAMTANG UG SILOT.

TIGPAHIBALO. Usa ka opisyal sa palasyo nga maoy tigmantala sa publiko sa mga sugo ug mga mando sa hari. Kini nga pulong makita sa Daniel 3:4, diin ang usa ka tigpahibalo gihisgotan nga nagpahayag sa mando ni Nabucodonosor nga ang katawhan pasimbahon sa larawan nga iyang gihimo. (Tan-awa ang *ftn* sa *Rbi8*.) Sa dihang si Daniel gihimong ikatulong magmamando sa gingharian sa Babilonya sumala sa sugo ni Haring Belsazar, kini "gimantala" o gipahibalo. (Dan 5:29, *ftn* sa *Rbi8*) Sa karaang Grego nga mga dula, ang usa ka tigpahibalo magbandilyo sa ngalan ug nasod sa matag sumasalmot ug sa ngalan, nasod, ug amahan sa mananaog.

Ang Gregong berbo nga gihubad nga "pagwali" maoy *ke·rysʹso.* Kini nga Gregong berbo, nga makaplagan sa daghang higayon diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, mahimong hubaron usab nga "pahibalo." Ang paggamit niini nga pulong diha sa Mateo 24:14 ug Marcos 13:10 nagpakita nga ang mga magmamantala sa maayong balita sa Gingharian sa Diyos mag-alagad ingong mga tigpahibalo. —Tan-awa ang mga *ftn* sa *Rbi8;* itandi ang Mar 1:45; Pin 5:2.

Sa katibuk-an, ang *ke·rysʹso* nagkahulogang "pagmantala" (maayo o daotang balita), nga lahi sa *eu·ag·ge·liʹzo·mai,* "pagpahayag sa maayong balita." Si Noe maoy usa ka magwawali (o tigpahibalo, *keʹryx*) ngadto sa kalibotan sa wala pa ang Lunop, nga nagpasidaan kanila. (2Pe 2:5) Si Kristo nagwali (sama sa usa ka tigpahibalo) ngadto sa mga espiritu nga anaa sa bilanggoan, apan dili sa maayong balita.—1Pe 3:18, 19.

TIGPANAG-AN SA MGA HITABO. Usa ka tawo nga nangangkong may kalaki sa pagtag-an kon unsay mahitabo sa umaabot, ug gihisgotan sa Bibliya nga lakip niini mao ang salamangkerong mga saserdote, espiritistikanhong mga mananagan, mga astrologo, ug uban pa. (Tan-awa ang PAGPANAG-AN; ESPIRITISMO.) Ang Hebreohanong pulong nga *yid·deʽo·niʹ,* nga gihubad nga "tigpanag-an sa mga hitabo," naggikan sa lintunganayng pulong nga *ya·dhaʽʹ* (pagkahibalo) ug nagpasabot sa kahibalo nga natago sa ordinaryong tawo. Kini sagad nga makaplagan uban sa pulong nga *ʼohv,* nga nagkahulogang "espiritista." (Deu 18:11) Ang pipila ka indibiduwal nakabaton ug okultong mga gahom tungod sa pagpakiglabot sa mga demonyo, ang daotang mga manulonda nga mga kaaway sa Diyos ilalom ni Satanas nga Yawa, kinsa mao ang magmamando sa mga demonyo. (Luc 11:14-20) Sa karaang mga panahon lainlaing mga paagi ang gigamit niini nga mga tigpanag-an aron mabatonan ang ilang mga mensahe sa pagpanag-an: pagpaniid sa kabituonan (Isa 47:13), pagsusi sa atay ug sa uban pang bahin sa ginhawaan sa gihalad nga mga hayop (Eze 21:21), paghubad sa mga tilimad-on (2Ha 21:6), pagkonsulta sa gitawag kuno nga mga espiritu sa patay, ug uban pa.—Deu 18:11.

Ang kinabuhi sa mga Ehiptohanon, sama sa kinabuhi sa mga Babilonyanhon, nagamhan pag-ayo sa ilang mga mananag-an. (Isa 19:3) Sa laing bahin, ang tinuod nga mga alagad sa Diyos dili modangop sa maong mga tawo aron magpakisayod. Sa dihang ang Balaod gihatag sa Israel wala madugay human nga sila nakagawas sa pagkaulipon sa Ehipto, sila hugot nga gidid-an sa pagkonsulta sa "mga tigpanag-an sa mga hitabo." (Lev 19:31) Ang 'pagpakighilawas' kanila mosangpot sa ilang pagkaputol (pinaagi sa kamatayon) gikan sa taliwala sa katawhan sa Diyos. Ug bahin sa usa ka tawo nga nagahimo niana nga kalaki, ang balaod mipadayon sa pag-ingon: "Kon bahin sa usa ka lalaki o babaye nga adunay espiritu sa pagkaespiritista o espiritu sa pagpanagna, pagapatyon sila sa walay pakyas." (Lev 20:6, 27) Halos 40 ka tuig sa ulahi, sa dihang nangandam sa pagsulod sa Yutang Saad ug sa pagabog sa mga molupyo niini, ang Israel gipahinumdoman: "Dili ka magtuon sa pagbuhat sumala sa dulumtanang mga butang sa maong mga nasod. Walay makaplagan diha kanimo nga . . . bisan kinsa nga nagakonsultag espiritista o tigpanagna sa mga hitabo o bisan kinsa nga nagapakisayod sa mga patay."—Deu 18:9-11.

Kapin sa 350 ka tuig sa ulahi, ang unang hari sa Israel nga si Saul nagpapha sa tanang tigpanag-an sa mga hitabo gikan sa yuta, apan sa wala pa siya mamatay siya mipahilayo pag-ayo gikan kang Jehova nga tungod niana siya mismo midangop sa usa ka "babayeng batid nga espiritista didto sa En-dor" aron sa pagtag-an sa iyang umaabot. Sa sinugdan, kini nga espiritista nahadlok sa paggamit sa iyang kalaki, apan tungod sa pagpamugos ni Saul nga iyang "ipatungha si Samuel," siya nagyamyam aron ipatungha ang usa ka panan-awon. Ang hitsura niini iyang gihubit ingong 'usa ka tigulang nga tawo nga nagsul-ob ug kupo nga walay bukton.' Nakombinsir si Saul nga kadto mao ang manalagnang si Samuel. (1Sa 28:3, 7-19) Apan dili mahimong si Samuel gayod kadto tungod kay siya patay na, ug ang mga patay "walay nahibaloan nga bisan unsa." (Ecc 9:5) Si Samuel, kon buhi pa, dili gayod makiglabot sa usa ka espiritista, ug si Jehova nga Diyos ug ang iyang balaang mga manulonda dili gayod makigtambayayong sa usa ka espiritista. Ang Diyos miingon sa iyang katawhan: "Kon sila magaingon kaninyo: 'Sangpit sa mga espiritista o kanilang adunay espiritu sa pagpanagna nga nagyamyam ug nagyagubyob,' dili ba ngadto man sa ilang Diyos nga ang bisan kinsang katawhan angayng mosangpit? Angay bang mosangpit sa mga patay alang sa mga buhi? Ngadto sa balaod ug ngadto sa pamatuod!" Dayon si Jehova nagkanayon: "Magpadayon gayod sila sa pagsulti sumala niini nga pahayag nga walay mabatonang banagbanag sa kabuntagon."—Isa 8:19, 20.

Duolan sa 400 ka tuig human sa paghari ni Saul, si Haring Manases sa Juda "nagbuhat sa hingapin kon unsay daotan sa mga mata ni Jehova, aron sa pagpasuko kaniya," lakip ang pagkonsulta sa mga tigpanag-an sa mga hitabo, nga midaghan ilalom sa iyang pagmando. (2Ha 21:6; 2Cr 33:6) Kining tanan kinahanglang paphaon gikan sa yuta sa apong lalaki ni Manases, ang matarong nga si Haring Josias.—2Ha 23:24.

Ang bugtong paghisgot diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan bahin sa demonyohanong pagpanag-an sa umaabot mao ang panghitabo diin si apostol Pablo, nga didto sa siyudad sa Filipos, nagayo sa "usa ka sulugoong babaye nga may espiritu, usa ka demonyo sa pagpanag-an." Nakahatag siya sa iyang mga agalon ug dakong kinitaan "pinaagi sa pagpanag-an." Sanglit ang maong buhat sa pagkamatuod demonyohanon ug supak gayod sa Diyos, ang mga agalon sa babaye nga gikan kaniya gipagula ang demonyo nagsamok pag-ayo kang Pablo didto sa Filipos, nga nagtaral kang Pablo ug sa iyang kauban nga si Silas atubangan sa mga mahistrado, kinsa nagsugo nga garotehon sila ug dayon ibalhog sa bilanggoan.—Buh 16:12, 16-24.

TIGPANIMALOS SA DUGO. Sa Hebreohanon kini nga ekspresyon maoy *go·'el' ha·dam'*. Ang Hebreohanong pulong nga *go·'el'* (nga gipadapat ngadto sa usa ka tigpanimalos sa dugo) maoy usa ka *participle* sa *ga·'al',* nga nagkahulogang "pagbawi; pagbakwi; paglukat; pagtubos." (Ex 15:13; Sal 69:18; Isa 43:1; Sal 72:14) Sa Hebreohanong balaod kini nga termino gipadapat ngadto sa kinadul-ang paryente nga lalaki, nga obligado sa pagpanimalos sa dugo sa usa nga gipatay. (Num 35:19) Ang terminong *go·'el'* nagtumong usab sa usa ka paryente nga may katungod sa paglukat (o pagtubos).—Lev 25:48, 49; Ru 2:20, *ftn* sa *Rbi8;* tan-awa ang LUKAT, MANLULUKAT.

Ang pagpanimalos sa dugo gipasukad sa balaod labot sa pagkabalaan sa dugo ug sa tawhanong kinabuhi nga gisulti kang Noe diin si Jehova miingon: "Ang inyong dugo sa inyong mga kalag akong paninglon . . . gikan sa kamot sa matag usa nga iyang igsoon, akong paninglon ang kalag sa tawo. Ang bisan kinsa nga magaula ug dugo sa tawo, pinaagi sa tawo ang iyang kaugalingong dugo igaula, kay sa larawan sa Diyos iyang gibuhat ang tawo." (Gen 9:5, 6) Ang tinuyong mamumuno pagapatyon sa "tigpanimalos sa dugo," ug walay lukat nga pagadawaton alang sa maong mamumuno.—Num 35:19-21, 31.

Tinoon ni Jehova nga sa takdang panahon mapanimaslan ang inosenteng dugo sa tanan niyang matinumanong mga alagad.—Deu 32:43; Pin 6:9-11.

Gipakita sa matarong nga mga balaod ni Jehova ang tin-aw nga kalainan tali sa tinuyo ug dili-tinuyong pagpatay. Labot sa dili-tinuyong pagpatay, ang mga siyudad nga dalangpanan mahigugmaong gitagana aron sa pagpanalipod sa dili-tinuyong mga mamumuno batok sa mga tigpanimalos sa dugo. (Num 35:6-29; Deu 19:2-13; Jos 20:2-9) Lain pa, ang legal nga mga korte gitukod aron sa paghusay sa mga kasong mitungha labot sa pagkasad-an sa dugo.—Deu 17:8, 9; 2Cr 19:10.

TIGPANON NGA LINALANG [Heb., *she′rets*]. Ang lintunganayng pulong nga gigikanan niini nga termino nagkahulogang "modagsang" o "dagsangan." (Gen 8:17; Ex 8:3) Kini nga nombre mopatim-awng gipadapat ngadto sa gagmayng mga linalang nga magpanon. (Ex 8:3; Sal 105:30; itandi ang Ex 1:7.) Kini unang makaplagan sa Genesis 1:20 sa dihang mitungha sa unang higayon ang buhing mga kalag sa ikalimang adlaw sa paglalang sa dihang ang katubigan gidagsangan sa buhing mga kalag. Ang Lunop naglaglag sa 'tigpanon nga mga linalang' sa yuta nga diha sa gawas sa arka.—Gen 7:21.

Ang balaod mahitungod sa mahinlo ug mahugaw nga mga butang nagpakita nga ang maong termino mahimong ipadapat sa mga linalang sa tubig (Lev 11:10); pak-an nga mga linalang, lakip ang mga kabog ug mga insekto (Lev 11:19-23; Deu 14:19); mga linalang sa kamad-an, lakip ang mga ilaga, mga tabili, mga kamelyon (Lev 11:29-31); ingon man sa mga linalang nga nagakamang pinaagi sa ilang "tiyan" ug mga linalang nga daghan ug tiil (Lev 11:41-44). Daghan, apan dili tanan niini ang "mahugaw" ingong pagkaon ubos sa Balaod.

TIGPATALIWALA. Usa ka tawo nga mopataliwala sa duha ka partido nga nagkasumpaki aron sa paghusay kanila; usa nga nangilabot; usa nga nagpatunga tali sa duha. Sa Kasulatan kini nga termino gipadapat kang Moises nga tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod ug kang Jesus nga tigpataliwala sa bag-ong pakigsaad.—Gal 3:19; 1Ti 2:5.

Ang Dugo Gikinahanglan Alang sa Pagbalido sa Pakigsaad. Ang inspiradong magsusulat sa basahon sa Mga Hebreohanon naghisgot sa duha ka pangunang mga pakigsaad, ang pakigsaad sa Balaod ug ang bag-ong pakigsaad. Niini nga mga paghisgot siya nagtawag kang Kristo ingong tigpataliwala sa bag-ong pakigsaad. (Heb 9:15) Ang iyang mga pulong sa Hebreohanon 9:16 nahimong ulohan sa panaglantugi taliwala sa mga eskolar sa Bibliya. Busa, ang teksto gihubad sa mosunod nga mga paagi: "Kay diin adunay pakigtugon, gikinahanglan usab gayod ang kamatayon sa nakigtugon." (*KJ*) "Kay diin nalangkit ang usa ka tugon, ang kamatayon sa usa nga mihimo niini kinahanglang palig-onon." (*RS*) "Kay diin adunay pakigsaad gikinahanglan nga ipahinabo ang kamatayon nganha kaniya nga nakigsaad." (*Ro*) "Kay diin adunay pakigsaad, ang kamatayon sa tawo nga naghimo sa pakigsaad kinahanglang itagana." (*NW*) "Kay diin adunay pakigsaad, ang kamatayon sa biktima-sa-pakigsaad kinahanglang ipadangat." (*Yg*) "Kay diin naglungtad ang usa ka Pakigsaad, ang Kamatayon sa nagratipikar niini kinahanglang ipahinabo." (*ED*) "Kay diin adunay pakigsaad, gikinahanglan ang kamatayon sa nagpalig-on sa pakigsaad."—*The New Testament in an Improved Version.*

Ang literal nga hubad ingon sa gihimo sa *interlinear* nga mga hubad sa Gregong teksto maoy ingon sa mosunod: "Diin may pakigsaad, kamatayon ang kinahanglang maagoman sa usa nga mihimo ug pakigsaad sa kaugalingon." (Heb 9:16, *Int*) "Kay diin adunay pakigsaad, ang kamatayon kinahanglang itanyag sa usa nga mihimo sa pakigsaad." —*The Interlinear Greek-English New Testament,* gihubad ni Alfred Marshall.

Ang paghubad sa *di·a·the′ke* ingong "pakigsaad" hustong nagpahayag sa gipasabot sa magsusulat. Ang mga hubad nga "testamento" ug "tugon," nga makaplagan sa daghang bersiyon, wala magkapareho sa paggamit niini nga termino diha sa Gregong *Septuagint* maingon man diha sa daghang teksto sa Kristohanon Gregong Kasulatan. (Luc 1:72; Buh 3:25; 7:8; Rom 9:4; 11:27; Heb 8:6-10; 12:24) Ang "tugon" ug "testamento" sukwahi usab sa kon unsay gihisgotan ni Pablo, kay diha sa konteksto siya naghisgot sa *pakigsaad sa Balaod* ug sa *bag-ong pakigsaad.* Ang pakigsaad sa Balaod ug ang bag-ong pakigsaad dili usa ka "tugon."

Sa Hebreohanon 9:16 si apostol Pablo dayag nga naghisgot sa mga pakigsaad tali sa Diyos ug sa tawo (dili sa tawo ug sa tawo) ingong nagkinahanglan ug mga halad. Ug tingali mamatikdan nga ilabina alang sa mga Hebreohanon, ang pagduol ngadto sa Diyos ug ang mga pakigsaad uban sa Diyos kanunayng gipasukad diha sa mga halad, diin ang mga hayop nga gihalad usahay pikaspikason sa dihang mohimog usa ka pakigsaad. Dayag nga ang pakigsaad sa Balaod ug ang bag-ong pakigsaad nagkinahanglan ug pag-ula ug dugo aron nga kini magalihok o mahimong balido atubangan sa Diyos. Kay kon wala kini, ang Diyos dili moila niini ingong balido, ni siya makiglabot sa mga tawong nalangkit pinasukad sa relasyon nga may pakigsaad. (Heb 9:17) Aron sa pagbalido sa pakigsaad sa Balaod, ang halad nga gigamit mao kanang sa mga hayop—mga torong baka ug mga kanding—kini maoy kapuli sa dapit ni Moises, ang tigpataliwala. (Heb 9:19) Aron sa pagbalido sa bag-ong pa-

kigsaad, ang halad mao ang tawhanong kinabuhi ni Jesu-Kristo.—Luc 22:20; tan-awa ang apendise sa *Rbi8,* p. 1584.

Ang Tigpataliwala sa Pakigsaad sa Balaod. Si Moises mao ang tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod tali kang Jehova nga Diyos ug sa nasod sa Israel. Si Jehova nakigsulti kaniya "baba sa baba" (Num 12:8), bisan tuod sa aktuwal ang manulonda ni Jehova ang nakigsulti ingong hawas sa Diyos. (Buh 7:38; Gal 3:19; Heb 2:2) Si Moises mao ang tigpamaba ni Jehova ngadto sa Israel. (Ex 19:3, 7, 9; 24:9-18) Ingong tigpataliwala siya 'gipiyalan sa tibuok balay ni Jehova.' (Num 12:7) Pinaagi sa iyang pagpataliwala sa pakigsaad sa Balaod, gitabangan niya ang nasod sa Israel sa pagtuman sa pakigsaad ug sa pagdawat sa mga kaayohan niini.

Ang pagbalido sa pakigsaad sa Balaod. Si apostol Pablo miingon: "Karon walay tigpataliwala diin ang nalambigit usa lamang ka tawo, apan ang Diyos usa lamang." (Gal 3:20) Diha sa pakigsaad sa Balaod ang Diyos maoy usa ka partido; ang nasod sa Israel mao ang laing 'partido.' Tungod sa ilang makasasala nga kahimtang, ang mga Israelinhon dili makaduol sa Diyos pinaagi sa usa ka pakigsaad. Sila nagkinahanglan ug usa ka tigpataliwala. Ang ilang kahuyangan gipadayag diha sa ilang hangyo kang Moises: "Pakigsulti kanamo, ug mamati kami; apan ayaw pasultiha ang Diyos kanamo kay basin kami mangamatay." (Ex 20:19; Heb 12:18-20) Busa, si Jehova maluluy-ong nagtudlo kang Moises ingong tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod ug naglatid nga ihalad ang mga hayop aron sa pagbalido sa pakigsaad. Siyempre, si Moises dili hingpit ug makasasala usab; apan, siya nakabaton ug inuyonang baroganan atubangan sa Diyos, sama sa nabatonan ni Abraham una pa niana. (Heb 11:23-28; tan-awa ang IPAHAYAG NGA MATARONG [Kon sa unsang paagi "giisip" nga matarong].) Sa panahon sa inagurasyon sa pakigsaad, si Moises nagdumala ug nag-organisar sa paghalad sa mga hayop. Dayon iyang giwisik ang dugo niini diha sa linukot nga basahon o sa "basahon sa pakigsaad." Iyang gibasa ang basahon ngadto sa katawhan, nga nagpresentar sa mga kondisyon niini, ug mitubag ang katawhan pinaagi sa pag-uyon nga tumanon kini. Dayon ang dugo giwisik ni Moises ngadto kanila (sa walay duhaduha ang hawas nga mga ansiyano), nga nag-ingon: "Ania ang dugo sa pakigsaad nga gihimo ni Jehova uban kaninyo labot niining tanang pulong."—Ex 24:3-8; Heb 9:18-22.

Inagurasyon sa pagkasaserdote. Ang tinudlong mga saserdote sa banay ni Aaron dili makasugod sa paglihok ingong mga saserdote sa ilang kaugalingon. Sila kinahanglang ipahiluna-sa-katungdanan ubos sa pagdumala sa tigpataliwala sa Diyos nga si Moises. Sa dihang gihimo kini, niadtong Nisan 1-7, 1512 W.K.P., gidihogan ni Moises ang tabernakulo ug ang mga kasangkapan ug mga kagamitan niini ug gidihogan usab si Aaron pinaagi sa lana nga may linaing sambog. Human mapuno ang mga kamot ni Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki sa mga butang nga ihalad, gitabyog ni Moises ang ilang napuno nga mga kamot atubangan ni Jehova, sa ingon gikonsagrar sila o 'gipuno ang ilang mga kamot sa gahom' alang sa pagkasaserdote. Human niana iyang giwisikan sila sa igdidihog nga lana ug sa dugo gikan sa halaran. Busa ang usa ka buluhaton ni Moises ingong tigpataliwala mao ang pagpahiluna ug pagpalihok sa pagkasaserdote, nga maoy usa ka bahin sa pakigsaad sa Balaod.—Lev 8; Heb 7:11; tan-awa ang PAGPAHILUNA-SA-KATUNGDANAN.

Gibuhat usab ni Moises ang usa ka hinungdanong bahin maylabot sa unang mga pag-alagad nga gihimo sa bag-o lang napahiluna nga mga saserdote, niadtong Nisan 8, 1512 W.K.P., samtang iyang gihatag ang gilatid nga mga pamaagi maylabot sa paghalad, ug uban kang Aaron iyang gipanalanginan ang katawhan. (Lev 9) Sa tibuok nga panahon sa paglatid sa tanang butang maylabot sa pakigsaad sa Balaod, siya milihok pinaagi sa iyang opisyal nga katungdanan ingong tigpataliwala.

Ubang buluhaton ingong tigpataliwala. Ang usa ka hugpong sa kapin sa 600 ka balaod, lakip na ang mga lagda alang sa mga saserdote, gihatag ngadto sa Israel pinaagi kang Moises. Pinaagi sa gahom sa Diyos, si Moises mihimog daghang milagro alang sa katawhan. Siya nagpataliwala alang kanila, nga nangaliyupo kang Jehova sa pagluwas kanila tungod sa ngalan ni Jehova. (Ex 32:7-14; Num 14:11-20; 16:20-22; 21:7; Deu 9:18-20, 25-29; 10:8-11) Diha sa kasingkasing ni Moises ang kahingawa labot sa ngalan ni Jehova ug usab ang kahingawa alang sa katawhan nga gani mas labaw pa sa iyang kabalaka alang sa iyang kaugalingong kaayohan.—Ex 32:30-33; Num 11:26-29; 12:9-13.

Mga Kaamgiran Ingong mga Tigpataliwala. Labot niadtong gidala ngadto sa *bag-ong* pakigsaad, atong makaplagan ang usa ka kahimtang nga susama nianang sa karaang Israel. Ang mga Kristohanon maoy mga makasasala usab. Sanglit ang dugo sa mga hayop dili sa bug-os makawagtang sa mga sala (Heb 10:4), gikinahanglan ang usa ka mas maayong halad. Si Jesu-Kristo mao kanang mas maayong halad. (Heb 10:5-10) Ang magsusulat sa Mga Hebreohanon nagpahayag sa maong butang niining paagiha. Human hisgoti ang mga halad nga gitanyag ubos sa Balaod, siya miingon: "Dili ba

labaw pa gayod nga ang dugo ni Kristo . . . magahinlo sa atong mga tanlag gikan sa patay nga mga buhat aron makahimo kitag sagradong pag-alagad ngadto sa buhi nga Diyos? Mao nga siya usa ka tigpataliwala sa usa ka bag-ong pakigsaad, aron nga, tungod kay nahitabo man ang usa ka kamatayon alang sa ilang pagkagawas pinaagi sa paglukat gikan sa mga kalapasan ilalom sa unang pakigsaad, ang mga gitawag makadawat sa saad bahin sa walay kataposang panulondon. Kay diin adunay pakigsaad, ang kamatayon sa tawo nga naghimo sa pakigsaad kinahanglang itagana. Kay ang usa ka pakigsaad mabalido tungod sa patay nga mga halad, sanglit dili man kini ikapatuman sa bisan unsang panahon samtang buhi pa ang tawo nga naghimo sa pakigsaad."—Heb 9:11-17.

Dayon gipasiugda ni Pablo nga ang naunang pakigsaad wala mainagurahi nga walay dugo. Si Moises, sa pag-andam niini, nakakita nga ang mga halad gihimo ug iyang giwisik ang dugo diha sa "basahon sa pakigsaad." (Heb 9:18-28) Sa susama si Jesu-Kristo, ang Tigpataliwala sa Diyos alang sa bag-ong pakigsaad, human sa iyang paghalad, miatubang kang Jehova nga Diyos sa pagtanyag sa bili sa iyang dugo. Ang laing kaamgiran mao nga ang pakigsaad sa Balaod gihimo uban sa usa ka nasod, dili sa mga indibiduwal (Ex 24:7, 8), ug busa, mao man usab, ang bag-ong pakigsaad gihimo uban sa "balaang nasod" sa Diyos, ang "Israel sa Diyos."—1Pe 2:9; Gal 6:15, 16.

Kanila nga si Kristo Maoy Tigpataliwala. Gipahayag ni apostol Pablo nga adunay "usa ka tigpataliwala sa Diyos ug sa mga tawo, usa ka tawo, si Kristo Jesus, nga naghatag sa iyang kaugalingon ingong katugbang nga lukat alang sa tanan"—sa mga Hudiyo ug mga Hentil. (1Ti 2:5, 6) Siya nagpataliwala sa bag-ong pakigsaad tali sa Diyos ug niadtong gidala ngadto sa bag-ong pakigsaad, ang kongregasyon sa espirituwal nga Israel. (Heb 8:10-13; 12:24; Efe 5:25-27) Si Kristo nahimong Tigpataliwala aron nga ang mga tawo nga gitawag "makadawat sa saad bahin sa walay kataposang panulondon" (Heb 9:15); iyang gitabangan, dili ang mga manulonda, kondili ang "binhi ni Abraham." (Heb 2:16) Iyang gitabangan kadtong pagadad-on ngadto sa bag-ong pakigsaad aron 'sagopon' ngadto sa panimalay sa espirituwal nga mga anak ni Jehova; kini sila sa kataposan mahiadto na sa langit ingong mga igsoon ni Kristo, nga mahimong bahin uban kaniya ingong binhi ni Abraham. (Rom 8:15-17, 23-25; Gal 3:29) Iyang gipadala ngadto kanila ang gisaad nga balaang espiritu, nga pinaagi niana nga espiritu sila gitimbrehan ug gihatagan sa timaan sa kon unsay moabot, ang ilang langitnong panulondon. (2Co 5:5; Efe 1:13, 14) Ang bug-os nga gidaghanon niadtong sa kataposan ug sa permanente gitimbrehan gibutyag sa Pinadayag 7:4-8 ingong 144,000.

Inagurasyon sa Bag-ong Pakigsaad. Human mamatay ug mabanhaw si Jesus, siya misulod sa langit aron moatubang sa persona sa Diyos sa pagtanyag sa iyang halad, nga ang mga kaayohan niini unang nadawat niadtong gidala ngadto sa bag-ong pakigsaad. (Heb 9:24) Dinhi siya milihok ingong Hataas nga Saserdote ug Tigpataliwala. Nahiuyon sa sumbanan nga gisunod sa panahon sa inagurasyon sa pakigsaad sa Balaod, si Jesu-Kristo nagtanyag sa bili sa iyang halad atubangan sa Diyos didto sa langit (maingon nga giwisik ni Moises ang dugo nganha sa basahon sa Balaod [kay ang Diyos wala didto sa personal]). Dayon, sa adlaw sa Pentekostes, 33 K.P., gibubo ni Jesus ang balaang espiritu gikan sa Diyos ngadto sa unang mga gidala ngadto sa bag-ong pakigsaad, sa mga 120 ka tawo. Sa ulahi nianang adlawa mga 3,000 ka Hudiyo ug mga kinabig ang nadugang ngadto sa kongregasyon. (Buh 1:15; 2:1-47; Heb 9:19) Ug maingon nga gibasa ni Moises ang Balaod ngadto sa katawhan, sa ingon usab gipatin-aw gayod ni Jesu-Kristo ang mga kondisyon sa bag-ong pakigsaad ug ang mga balaod niini ngadto kanilang nakig-ambit niini.—Ex 24:3-8; Heb 1:1, 2; Ju 13:34; 15:14; 1Ju 5:1-3.

Kay gihuptan ang mga katungdanan ingong Tigpataliwala ug Hataas nga Saserdote, si Jesu-Kristo, tungod kay walay-kamatayon, maoy buhi kanunay ug makahimo sa pagpangaliyupo alang niadtong anaa sa espirituwal nga Israel sa pagduol sa Diyos pinaagi kaniya, aron nga siya makahimo sa pagpataliwala sa bag-ong pakigsaad hangtod nga kadtong mga tawo nga nakadawat sa iyang tabang ingong tigpataliwala bug-os nga maluwas. (Heb 7:24, 25) Siya makahimo sa pag-atiman sa mga butang hangtod nga bug-os nga matuman ang bag-ong pakigsaad. Sa kataposan, kadtong anaa sa pakigsaad ipahiluna ngadto sa langitnong pagkasaserdote ingong luyoluyong mga saserdote uban ni Kristo, ang ilang dakong Hataas nga Saserdote.—Pin 5:9, 10; 20:6.

Mga Panalangin Alang sa Katawhan sa Katibuk-an. Bisan tuod ang pagpataliwala ni Jesus maoy alang lamang niadtong anaa sa bag-ong pakigsaad, siya usab mao ang Hataas nga Saserdote sa Diyos ug ang Binhi ni Abraham. Sa pagtuman sa iyang mga katungdanan maylabot niining duha pa niya ka posisyon, siya magdalag mga panalangin ngadto sa uban pa sa katawhan, kay ang tanang kanasoran kinahanglang panalanginan pinaagi sa binhi ni Abraham. Kadtong anaa sa bag-ong pakigsaad unang gipanalanginan ni Kristo, ang pangunang Binhi (Gal 3:16, 29), kay sila mahimong kaubang mga membro sa binhi. Kay gihimong mga

hari ug mga saserdote tungod sa bag-ong pakigsaad nga iyang gipataliwad-an, sila makigbahin sa pagpaabot sa mga panalangin sa halad ni Jesus ug sa pagmando sa iyang Gingharian ngadto sa tanang kanasoran sa yuta. Busa, ang pagpataliwala ni Kristo, human mapalampos ang katuyoan niini sa pagdala sa "Israel sa Diyos" ngadto niini nga posisyon, magdalag mga kaayohan ug mga panalangin ngadto sa tanang katawhan.—Gal 6:16; Gen 22:17, 18.

Busa, adunay uban pa nga dili bahin sa 144,000 ka 'tinimbrehan' nga nag-ampo usab ngadto kang Jehova nga Diyos pinaagi sa ngalan ni Kristo, nga nagbaton ug pagtuo sa merito sa iyang halad lukat. Kini nga halad maoy dili lamang alang niadtong gipataliwad-an ni Jesus diha sa bag-ong pakigsaad kondili alang usab sa tanang katawhan nga nagpasundayag ug pagtuo kang Kristo. (1Ju 2:2) Kini sila nga dili bahin sa bag-ong pakigsaad miila usab nga "walay laing ngalan ilalom sa langit nga gikahatag taliwala sa mga tawo nga pinaagi niini kita gayod maluwas." (Buh 4:12) Gilantaw usab nila si Jesu-Kristo ingong ilang dakong langitnong Hataas nga Saserdote, nga pinaagi kaniya sila makaduol sa Diyos ug pinaagi sa iyang pag-alagad sila makabaton ug kapasayloan sa sala. (Heb 4:14-16) Gipunting sa Pinadayag 21:22-24 nga 'ang kanasoran managlakaw diha sa kahayag sa Bag-ong Jerusalem,' diin si Jehova nga Diyos mao ang kahayag ug ang Kordero nga si Jesu-Kristo mao ang lampara.

TIGPATIN-AW SA PANAN-AWON. Dayag nga usa ka tawo nga gitugahan sa Diyos sa pagsabot sa Iyang kabubut-on, usa nga adunay hait nga salabotan; usa kansang mga mata nabuksan, ingnon ta, aron makakita o makasabot sa mga butang nga wala mahibal-i sa mga tawo sa katibuk-an. Ang Hebreohanong pulong nga *ro·'eh',* nga gihubad nga "tigpatin-aw sa panan-awon," naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nakakita," sa literal o sa mahulagwayong paagi. Ang tigpatin-aw sa panan-awon maoy usa ka tawo nga konsultahon sa uban alang sa maalamong tambag bahin sa mga problema nga nasugamakan. (1Sa 9:5-10) Ang Bibliya nagtawag kang Samuel (1Sa 9:9, 11, 18, 19; 1Cr 9:22; 29:29), Zadok (2Sa 15:27), ug Hanani (2Cr 16:7, 10) ingong mga tigpatin-aw sa panan-awon.

Ang mga terminong "tigpatin-aw sa panan-awon," "manalagna," ug "bisyonaryo" magkaamgid kaayo diha sa Kasulatan. Apan ang kalainan tingali tali niini nga mga termino mao nga ang "tigpatin-aw sa panan-awon" mahimong dunay kalambigitan sa katakos sa pag-ila, ang "bisyonaryo" ngadto sa paagi nga niana ipahibalo ang katuyoan sa Diyos, ug ang "manalagna" ngadto sa pagpamulong o sa pagmantala sa kabubut-on sa Diyos. Si Samuel, Natan, ug Gad gitawag nga mga manalagna (1Sa 3:20; 2Sa 7:2; 24:11), apan ang 1 Cronicas 29:29 nagpakita sa kalainan tali sa tulo ka termino sa dihang kini nag-ingon, "lakip sa mga pulong ni Samuel nga tigpatin-aw sa panan-awon ug lakip sa mga pulong ni Natan nga manalagna ug lakip sa mga pulong ni Gad nga bisyonaryo."

Ang 1 Samuel 9:9 nag-ingon: "Ang manalagna karon gitawag man nga tigpatin-aw sa panan-awon sa unang panahon." Lagmit tungod kini kay sa hinapos sa mga adlaw sa mga Maghuhukom ug panahon sa paghari sa mga hari sa Israel (nga nagsugod sa mga adlaw ni Samuel) ang manalagna ingong publikong tigmantala sa kabubut-on sa Diyos mao ang nahimong prominente. Si Samuel sagad gitawag nga una sa linya sa mga tawo nga gitawag nga "mga manalagna."—Buh 3:24; 13:20; tan-awa ang MANALAGNA.

TIGTALA. Usa ka sinaligan kaayong opisyal sa palasyo sa hari sa Israel. Kini nga titulo gihubad gikan sa usa ka porma sa Hebreohanong pulong nga *za·khar'* (hinumdom) ug sa literal nagkahulogang "tigpahinumdom." (2Sa 8:16, *ftn* sa *Rbi8*) Ang iyang mga buluhaton wala hisgoti sa Bibliya, apan mopatim-awng siya mao ang opisyal nga tigtala sa kasaysayan sa gingharian, nga magtagana sa hari ug impormasyon labot sa mga panghitabo diha sa gingharian ug usab magpahinumdom kaniya sa importanteng mga butang nga angay niyang tagdon, nga maghatag kaniyag mga impormasyon labot niini.

Usahay ang tigtala maoy maghawas sa hari sa importanteng mga kalihokan sa nasod. Si Joa nga anak nga lalaki ni Asap maoy usa sa mga opisyal ni Haring Ezequias nga migula aron makigsulti sa Asiryanhong si Rabsake sa dihang gihulga niini ang Jerusalem. (2Ha 18:18, 37) Ang laing tigtala, si Joa nga anak nga lalaki ni Joahaz, nagdumala sa pag-ayo sa templo. (2Cr 34:8) Usa ka tigtala ang ginganlan usab taliwala sa mga nag-alagad sa palasyo ni David ug Solomon.—2Sa 8:16; 20:24; 1Ha 4:3; tan-awa ang KALIHIM SA SIYUDAD.

TIGULANG NGA LALAKI. Tan-awa ang ANSIYANO, TIGULANG NGA LALAKI.

TIIL. Ang Hebreohanong *re'ghel* ug ang Gregong *pous* sa paninugdan nagtumong sa kinaubsang bahin sa tiil, ang bahin sa lawas nga maoy ibarog sa usa ka tawo o hayop. Ang duha ka termino gigamit sa literal ug sa mahulagwayon nga paagi. Ang Hebreohanong pulong nga *kera·'a'yim* nagtumong sa ubos nga bahin sa tiil, tali sa tuhod ug sa buolbuol. Sa matag higayon nga kining pulonga makita diha sa Bibliya, ang tiil sa hayop ang

gitumong, sagad labot sa mga hayop nga giandam aron ihalad.—Lev 1:9, 13; 4:11, 12; 8:21; 9:14.

Sa karaang kapanahonan, sama sa daghang bahin sa yuta karong adlawa, ang mga tiil maoy pangunang gigamit sa pagpanaw. Ang pipila sa komong mga tawo molakaw nga magtiniil, apan ang mga sandalyas nga dako lang ug diyutay sa lapalapa sagad nga gigamit. (Tan-awa ang SANDALYAS.) Inigsulod sa balay, huboon sa usa ka tawo ang iyang mga sandalyas. Ang usa ka hinungdanong timaan sa pagkamaabiabihon nga halos usa na ka obligasyon mao ang paghugas sa mga tiil sa usa ka bisita; kini nga pag-alagad himoon sa tagbalay o sa usa ka sulugoon, o kaha adunay tubig nga gitagana alang niini.—Gen 18:4; 24:32; 1Sa 25:41; Luc 7: 37, 38, 44.

Sanglit ang mga sandalyas huboon sa dihang ang usa ka tawo anaa sa balaan nga yuta, ang mga saserdote sa dihang magabuhat sa mga buluhaton didto sa tabernakulo o sa templo sa walay duhaduha nagbuhat niana nga nagtiniil. (Ex 3:5; Jos 5:15) Wala ilakip ang paghimog mga sandalyas diha sa mga instruksiyon sa paghimo sa besti sa mga saserdote.—Ex kap 28; tan-awa ang POSTURA UG MGA LIHOK.

Si Kristo Naghugas sa mga Tiil sa mga Tinun-an. Gihatag ni Jesu-Kristo sa iyang mga tinun-an ang usa ka pagtulon-an sa pagkamapainubsanon ug sa pag-alagad sa usag usa sa dihang siya, ang ilang Agalon, naghugas sa ilang mga tiil. (Ju 13:5-14; itandi ang 1Ti 5:9, 10.) Niini nga okasyon si Jesus miingon: "Siya nga naligo na dili kinahanglang hugasan pa gawas sa iyang mga tiil, hinuon mahinlo na sa katibuk-an," sa walay duhaduha nagpunting sa kamatuoran nga bisan kon ang tawo naligo na, ang iyang mga tiil mahimong maabogan bisan sa paglakaw ug mubong gilay-on ug nagkinahanglan kanunay nga hugasan. Sa mga adlaw sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, ang mga saserdote ug mga Levihanon nga nagbantay sa templo, human maligo sayo sa buntag, dili na kinahanglang maligo pag-usab nianang adlawa, gawas lamang sa paghugas sa ilang mga kamot ug mga tiil. (Tan-awa usab ang Ex 30:19-21.) Sa pag-ingon, "kamo mahinlo, apan dili ang tanan [nga nagpunting kang Judas]," dayag nga si Jesus niining okasyona naghatag ug dugang espirituwal nga kahulogan sa iyang mga buhat. (Ju 13:10, 11) Sa Efeso 5:25, 26 si Jesus gipakita nga naghinlo sa Kristohanong kongregasyon pinaagi "sa paghugas ug tubig pinaagi sa pulong" sa kamatuoran. Makataronganon lamang nga ang matinumanong mga sumusunod ni Jesus magpakita usab ug mapainubsanong kahangawa dili lamang sa pisikal nga mga panginahanglan sa ilang mga igsoon kondili ilabina gayod sa ilang espirituwal nga mga panginahanglan. Sa ingon ilang tabangan ang usag usa nga magpabiling hinlo gikan sa mga tentasyon ug mga kabaldahan sa matag adlaw nga mahimong maghugaw sa usa ka Kristohanon samtang nagalakaw niining kalibotana.—Heb 10:22; Gal 6:1; Heb 12:13; tan-awa ang PAGHUGAS SA MGA TIIL.

"Paglakaw." Ang mga pulong nga "tiil" ug "mga tiil" subsob nga gigamit aron ipaila ang kiling sa usa ka tawo o ang dalan nga iyang gisubay, maayo man kini o daotan. (Sal 119:59, 101; Pr 1:16; 4:26; 5:5; 19:2; Rom 3:15) Ang pulong nga "paglakaw" gigamit sa samang kahulogan, sama sa pagingon nga, "Si Noe naglakaw uban sa matuod nga Diyos," nga nagkahulogan nga siya misubay sa usa ka dalan nga nahiuyon sa kabubut-on ug mga kasugoan sa Diyos. (Gen 6:9; itandi ang Efe 2:1, 2.) Ang Diyos nagagiya sa mga tiil sa iyang matinumanong mga alagad diha sa matarong nga dalan, nga sa mahulagwayong paagi nagpakita kanila sa dalan nga angayng subayon aron sila dili mapandol ug mapukan sa espirituwal o malit-agan sa daotan, ug usahay nanalipod pa gani kanila nga dili mabihag sa kaaway. (1Sa 2:9; Sal 25:15; 119:105; 121:3; Luc 1:78, 79) Sa laing bahin, iyang ipahinabo nga ang daotan magparagparag sa ilang paglakaw ug malup-og sa kapildihan. (Deu 32:35; Sal 9:15) Si Jehova nagpasidaan batok sa pagpakiguban diha sa dalan sa daotang mga tawo, o sa pagsubay sa daotang dalan. (Pr 1:10, 15; 4:27) Siya nagtambag sa usa ka tawo nga magbantay sa iyang mga tiil sa dihang moadto sa balay sa Diyos. Ang tawo angayng moduol didto nga may tim-os nga kasingkasing sa pagpamati ug sa pagkat-on. —Ecc 5:1.

Ubang Mahulagwayong mga Paggamit. Ang ubang mahulagwayong mga ekspresyon mao ang 'kapahulayan alang sa lapalapa sa tiil,' sa ato pa, usa ka pinuy-anan o gipanag-iyang yuta (Deu 28:65); ang "katumban sa tiil," nagpaila sa kinagamyang parsela sa yuta nga mabatonan sa usa ka tawo (Buh 7:5; Deu 2:5; itandi ang Jos 1:3); ang 'pag-isa sa tiil,' nagpasabot sa paglihok o pagsugod sa usa ka buluhaton (Gen 41:44); ang "ayaw pakanunaya ang imong tiil sa balay sa imong isigkatawo," nagpasabot sa dili pag-abuso sa iyang pagkamaabiabihon (Pr 25:17); ang 'paglakaw nga magtiniil,' nagpasabot sa kaulawan o pagbalata (ang mga nabihag sagad palakton nga magtiniil) (Isa 20:2); ang 'pagbutang ug usa ka butang diha sa tiilan sa' usa ka tawo, nagpasabot sa paghatag ug usa ka gasa o halad (Buh 5:1, 2); ang 'paghapa diha sa tiilan sa usa,' nagpasabot sa pagyukbo (Mar 5:22); ang 'pagbutang ilalom sa mga tiil,' nagpasabot sa pagsakop (1Co 15:27; Heb 2:8); ang 'pagsamad o pagtamak pinaagi sa mga tiil,' nagpasabot sa kadaogan (Mal 4:3; Rom 16:20); ang 'pagtamak

sa mga tiil diha sa liog sa kaaway,' nagsimbolo sa pagsakop o pagbuntog kaniya (Jos 10:24); ang 'paghimasa sa tiil diha sa dugo,' nagpasabot sa pagpatay sa mga kaaway (Sal 68:22, 23); ang 'pagtabon sa mga tiil,' nagpasabot sa pagtuman sa sugo sa lawas (sa literal, 'nagtago sa mga tiil'; Huk 3:24; 1Sa 24:3). Ang prase nga "nagatuslob sa iyang tiil diha sa lana" gigamit nga matagnaon sa pagtagna sa tambok o dagaya nga bahin sa panulondon nga mabatonan sa tribo ni Aser taliwala sa ubang mga tribo sa Israel. (Deu 33:24) Gibuksan ni Ruth ang tiilan ni Boaz ug mihigda diha sa iyang tiilan ingong timaan kang Boaz nga siya molihok diha sa legal nga paagi maylabot sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki.—Ru 3:4, 7, 8.

'Matahom' nga mga tiil. Gipabilhan ni Jehova ang mga tiil niadtong nagmantala sa maayong balita sa Gingharian, nga nagtawag niini nga 'matahom.' (Isa 52:7; Rom 10:15) Ang mga tiil sa Kristohanon kinahanglang nasul-oban sa "kasangkapan sa maayong balita sa pakigdait" aron iyang ikapayahag sa hustong paagi ang maayong balita. (Efe 6:15) Gitudloan ni Jesus ang iyang mga tinun-an nga sa dihang modumili kadtong anaa sa balay o sa siyudad sa pagpasulod kanila o sa pagpamati sa ilang mga pulong, ilang itaktak ang abog sa ilang mga tiil, sa ingon nagpakita nga ilang gibilin sa dili-madinawaton nga balay o siyudad ang mga sangpotanan nga modangat gikan sa kahitas-an o sa langit.—Mat 10:14.

'Putla ang imong tiil.' Si Jesus naghisgot sa 'pagputol sa tiil sa usa,' dili sa literal nga paagi kondili diha sa mahulagwayong diwa, sa dihang siya miingon: "Nan, kon ang imong kamot o imong tiil nagapapandol kanimo, putla kini ug isalibay kini gikan kanimo." Iyang gipasabot nga imbes tugotan sa usa ka tawo ang usa ka sangkap sa iyang lawas sama sa kamot o tiil nga maoy makaingon nga makasala siya sa sala nga dili mapasaylo, angay niyang patyon sa bug-os ang maong sangkap sa lawas nga maorag giputol kini gikan sa lawas.—Mat 18:8; Mar 9:45; itandi ang Col 3:5.

Diha sa Kristohanong "lawas." Si apostol Pablo, nga nagpakasama sa Kristohanong kongregasyon ngadto sa usa ka tawhanong lawas, nagpasiugda sa pagtambayayongay sa mga membro niini sa dihang siya miingon: "Kon ang tiil moingon: 'Tungod kay ako dili kamot, dili ako bahin sa lawas,' dili kana hinungdan nga kini dili bahin sa lawas." —1Co 12:15.

Tumbanan sa Tiil sa Diyos. Gihulagway ni Jehova ang iyang kaugalingon diha sa iyang soberanong posisyon ingong naglingkod sa langitnong trono diin ang yuta mao ang tumbanan sa iyang tiil. (Isa 66:1) Siya nag-ingon sa Zion nga iyang patahomon ang dapit sa iyang sangtuwaryo, ug siya midugang: "Akong himayaon ang mismong dapit sa akong mga tiil."—Isa 60:13, 14; tan-awa ang TIKOD; TUDLO SA TIIL.

TIKOD. Ang likod nga bahin sa tiil nga ubos sa buolbuol. Kini nga bahin sa lawas sa tawo sagad gihisgotan sa mahulagwayong paagi diha sa Bibliya. Ang pagkupot o pagsamad sa tikod sa usa ka tawo makapahunong o makapugong kaniya sa pagbuhat sa usa ka butang. Gikuptan ni Jacob ang tikod sa iyang kaluhang igsoon nga si Esau sa dihang sila migula gikan sa tagoangkan sa ilang inahan. (Gen 25:26) Tungod niini siya ginganlan ug Jacob, nga nagkahulogang "Usa nga Naghawid sa Tikod; Malipotong Magpupuli," nga may matagnaong kahulogan. (Gen 27:36; Os 12:2, 3) Ang ulo sa banay nga si Jacob, sa pagpanalangin sa iyang ikalimang anak nga lalaki nga si Dan, nagtagna nga si Dan mahimong sama sa usa ka halas nga mag-atang sa daplin sa dalan ug mopaak sa mga tikod sa kabayo ug magpatikay-ang sa nagsakay niini. (Gen 49:17; tan-awa ang BITIN NGA SUNGAYAN.) Ang tribo ni Dan nahimutang sa "tikod" sa mga butang ingong magbalantay sa luyo sa Israel panahon sa ilang pagpanaw didto sa kamingawan, nga nagpahamtang ug kadaot sa mga kaaway sa Israel.—Num 10:25.

Ang dili-matinumanong Jerusalem gipakasama diha sa tagna sa usa ka daotang babaye, nga pagasilotan pinaagi sa 'pagbuhat ug kapintasan' sa iyang mga tikod, sa ato pa, pugson sa pagpalakaw sa gansangon nga dapit, nga makapasakit sa iyang mga tikod; kini nahitabo sa dihang ang Jerusalem gidestiyero ngadto sa Babilonya niadtong 607 W.K.P.—Jer 13:22.

Si Haring David, sa mahulagwayong paagi, namulong bahin sa iyang maluibong higala nga si Ahitopel, nga nag-ingon: "[Siya] nag-alsa sa iyang tikod batok kanako." (Sal 41:9) Kini adunay matagnaong katumanan diha kang Judas Iskariote, nga kaniya gipadapat ni Jesus kining tekstoha, nga nag-ingon: "Siya nga tigsalo ug kaon sa akong tinapay nag-isa sa iyang tikod batok kanako." (Ju 13:18) Busa kini nga ekspresyon nagpaila sa usa ka maluibong buhat, usa nga makahatag ug kadaot ngadto sa tawo nga batok kaniya ang tikod 'gialsa' o 'giisa.'

Ang unang narekord nga tagna, sa Genesis 3:15, nagtagna nga ang "halas" magsamad sa 'binhi sa babaye' diha sa tikod. Bisan tuod sakit, ang usa ka samad sa tikod dili permanenteng makapabaldado. Si Jesus, ang "binhi" (Gal 3:16), gipatay sa yutanong mga ahente sa dakong Halas, si Satanas nga Yawa (Pin 12:9), apan sa ikatulong adlaw naulian gikan sa 'samad sa tikod' sa dihang ang iyang Amahan nga si Jehova nagbanhaw kaniya.—Buh 2:22-24; 10:40.

TIKOG [Heb., *'agh·mohn'*]. Usa ka matang sa samag-balili nga mga tanom nga sagad mabuhi diha sa kalamakan. Ang mga lindog sa tinuod nga tikog maoy lingin ug sagad buhoan sa tunga ug may tulo ka lumbay sa samag-balili nga mga dahon, ug may gagmayng kapehon o berdehon nga mga bulak. Ang ngalang *'agh·mohn'* lagmit naglakip sa lainlaing matang sa tinuod nga mga tikog ug sa samag-tikog nga mga tanom sa pamilyang *sedge.*

Sa karaang panahon, ang mga tikog gigamit sa paghaling ug kalayo sa hudno. (Job 41:20) Sa Job 41:2 ang "tikog" lagmit nagtumong sa pisi sa linubid nga mga tikog o sa usa ka bulibod sa mga lanot niini.

Ang ubang mga paghisgot sa Kasulatan sa pulong nga *'agh·mohn'* maoy masambingayon. Si Jehova wala mahimuot sa pagpuasa sa rebelyosong Israel, nga inubanan ug pagduko sa ilang mga ulo sa seremonyal nga paagi sama sa tikog. (Isa 58:5) Sa Isaias 9:14, ang "tikog" daw nagtumong sa mini nga mga manalagna (ang "ikog") kinsa namulong lamang sa kon unsay buot patalinghogan sa mga pangulo sa nasod sa Israel (ang "ulo," o "udlot"). —Isa 9:15; tan-awa usab ang 19:15, diin ang "tikog" mopatim-awng nagtumong sa mga Ehiptohanon sa katibuk-an.

TIKVA [Paglaom].

1. Ugangang lalaki ni Hulda nga babayeng manalagna; anak nga lalaki ni Harhas. (2Ha 22:14) Sumala sa Masoretikong teksto ang espeling niining ngalana maoy Tokhat diha sa 2 Cronicas 34:22.

2. Amahan sa usa ka Jazeias nga nagkinabuhi sa panahon ni Esdras.—Esd 10:10, 11, 15; tan-awa ang JAZEIAS.

TILGAT-PILNESER. Tan-awa ang TIGLAT-PILESER (III).

TILIMAD-ON. Ang bisan unsang butang nga giisip nga maghatag ug ilhanan bahin sa umaabot; usa ka kahimtang o panghitabo nga gihunahunang magkahulogan ug maayo o daotan; usab, usa ka katingalahan. (Gen 30:27; Num 24:1) Ang pagpangitag mga tilimad-on, ingong usa ka matang sa pagpanag-an, espesipikong gidili sa balaod sa Diyos ngadto sa Israel. (Lev 19:26; Deu 18:10) Apan ang mga apostata sama ni Haring Manases sa Juda nangitag mga tilimad-on. (2Ha 17:17; 21:6) Sanglit kini nga buhat gikondenar sa Kasulatan, dayag nga ang giingon sa matinumanong si Jose mahitungod sa paggamit sa iyang plata nga kopa aron sa pagbasa ug mga tilimad-on maoy bahin lamang sa usa ka paglansis. (Gen 44:5, 15) Sa pagsulti niini, gipaila ni Jose ang iyang kaugalingon, dili ingong usa ka tawo nga may pagtuo kang Jehova, kondili ingong usa ka administrador sa yuta diin ang bakak nga pagsimba milambo. Sa ingon siya wala magpasabot nga siya adunay bisan unsang kalangkitan sa iyang mga igsoon ug padayon niyang gitago kanila ang iyang tinuod nga pagkatawo.—Tan-awa ang PAGPANAG-AN.

Ang Hebreohanong pulong nga *moh·pheth'* sagad adunay ideya sa usa ka "milagro," sama sa mga milagro nga gihimo pinaagi kang Moises ug Aaron didto sa Ehipto. Apan sa pipila ka kahimtang ang termino dayag nga gigamit sa pagtumong sa usa ka "tilimad-on," sama pananglit sa manalagna o magdadamgo nga naghatag ug ilhanan o tilimad-on (nga matuman pa sa umaabot) aron pamatud-an ang iyang gitagna.—Deu 13:1-3.

Ang tilimad-on (*moh·pheth'*) tingali maoy usa ka milagrosong buhat nga nagpasundayag sa gahom sa Diyos, sama sa dihang ang halaran ni Jeroboam gipikas sa Diyos, nga nagpaila sa umaabot pa ug mas dakong pagpahamtang sa iyang grabeng paghukom labot sa maong halaran ug niadtong nanagalagad diha niini. (1Ha 13:1-5; itandi ang katumanan mga 300 ka tuig sa ulahi diha sa 2Ha 23:16-20.) O kini tingali maoy usa lamang ka talagsaong buhat nga gihimo sa usa ka tawo, sama sa dihang si Isaias naglakaw nga hubo ug nagtiniil aron ipaila ang mga panghitabo nga modangat sa Ehipto ug Etiopia diha sa mga kamot sa hari sa Asirya (Isa 20:3-6), o sa dihang si Ezequiel nagbangag diha sa paril o bungbong (lagmit sa paril o bungbong sa iyang pinuy-anan) ug nagpagawas sa iyang dad-onon agi niini nga bangag ingong usa ka tilimad-on sa pagkadestiyero nga modangat sa Juda.—Eze 12:5-11; itandi ang 24:18-27.

Sanglit ang usa ka tilimad-on maoy usa ka ilhanan nga nagpunting sa umaabot nga mga butang o mga panghitabo, ang usa ka magsusulat lagmit mogamit sa pulong nga *moh·pheth'* (tilimad-on, o milagro) samtang ang lain mogamit sa pulong nga *'ohth* (ilhanan) sa paghubit sa samang butang. (Itandi ang 2Cr 32:24 sa 2Ha 20:8, 9.) Ang usa ka "ilhanan" mahimong magsilbing giya o tigpaila sa presente nga butang o panghitabo, ingon man usab sa umaabot, samtang ang usa ka "tilimad-on" pangunang nagtumong sa umaabot. Ang pagtawag sa usa ka butang ingong "ilhanan" nagpasiugda nga kini adunay *kahulogan,* sa presente man o kaha sa umaabot. Ang pagtawag niini nga "tilimad-on" nagpasiugda sa kahulogan niini ingong nagtumong sa umaabot.

Busa, sa dihang naghisgot sa Joel 2:30, nga nagtagna ug "mga tilimad-on [plural sa Hebreohanong *moh·pheth'*] diha sa kalangitan ug sa yuta," si apostol Pedro naghisgot ug "mga tilimad-on [plural sa Gr. nga *te'ras*] diha sa langit sa itaas ug mga ilhanan [plural sa *se·mei'on*] diha sa yuta." (Buh 2:14, 19) Sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang *te'ras*

kanunayng gigamit uban sa *se·mei′on* ("ilhanan"), ug kining duha ka termino parehong gigamit diha sa plural.—Buh 7:36; 14:3; 15:12; 2Co 12:12.

Sa panguna, ang *te′ras* nagtumong sa bisan unsang buhat o butang nga makapatingala, sa ingon kini tukmang gihubad nga "mga katingalahan" diha sa pipila ka teksto. (Mat 24:24; Ju 4:48) Kon tataw nga nalangkit ang umaabot, mas haom nga hubaron kini ingong "tilimad-on." Ang nagsilbing mga kredensiyal nga si Jesus maoy "Pinadala" sa Diyos mao ang "gamhanang mga buhat ug mga tilimad-on ug mga ilhanan nga gibuhat sa Diyos pinaagi kaniya." (Buh 2:22) Ang milagrosong mga pagpang-ayo ug mga pagpamanhaw nga iyang gihimo dili lamang nakapahingangha kondili nagpaila usab kon unsay iyang himoon sa mas dakong gilapdon sa umaabot. (Ju 6:54; itandi ang Ju 1:50, 51; 5:20, 28.) Ang pipila niya ka buhat maoy mga timailhan sa iyang umaabot nga buluhaton ingong Hataas nga Saserdote sa Diyos, nga nagapasaylo sa mga sala ug nagalihok ingong Maghuhukom. (Mat 9:2-8; Ju 5:1-24) Ang uban nagsilbing pamatuod sa iyang umaabot nga awtoridad ug gahom sa paglihok batok kang Satanas ug sa iyang mga demonyo, nga magtambog kanila sa kahiladman. (Mat 12:22-29; Luc 8:27-33; itandi ang Pin 20:1-3.) Kining tanang mga buhat nagpunting sa iyang umaabot nga Mesiyanikong Pagmando ingong Dinihogang Hari sa Gingharian sa Diyos.

Sa susama, ang mga tinun-an ni Jesus, ingong mga saksi sa iyang mga pagpanudlo ug pagkabanhaw, gipaluyohan sa Diyos pinaagi sa "mga ilhanan ingon man usab sa mga tilimad-on ug nagkadaiyang gamhanang mga buhat." (Heb 2:3, 4; Buh 2:43; 5:12) Kini nagpamatuod sa mga pagpakiglabot sa Diyos sa bag-ong natukod nga Kristohanong kongregasyon ug nagpaila sa iyang paggamit sa maong kongregasyon sa umaabot aron ipatuman ang iyang kabubut-on ug katuyoan.—Itandi ang Ju 14:12.

Maingon nga nanungha ang mini nga mga manalagna sa Israel, sa ingon usab ang gitagnang apostasya diha sa Kristohanong kongregasyon magpatunghag usa ka "tawo sa kalapasan" kansang presensiya mapamatud-an pinaagi "sa pagpalihok ni Satanas nga inubanan sa tanang gamhanang mga buhat ug bakak nga mga ilhanan ug mga tilimad-on." (2Te 2:3-12) Busa, dili huyang o diyutay ang ebidensiya nga makita aron pamatud-an ang paglihok sa mga apostata kondili madayag diha niini ang gahom ni Satanas. Hinuon, ang mga tilimad-on maoy mini, malimbongon sa panagway niini o kaha malimbongon bahin sa mahimong mga sangpotanan niini. Kini nga mga tilimad-on mopatim-aw nga magpasundayag sa kaayo ug panalangin sa Diyos apan sa pagkatinuod magpatipas sa mga tawo gikan sa tuboran ug sa dalan sa kinabuhi.—Itandi ang 2Co 11:3, 12-15; tan-awa ang MILAGRO; GAHOM, GAMHANANG MGA BUHAT; ILHANAN.

TILON. Usa ka anak nga lalaki ni Shimon sa tribo ni Juda.—1Cr 4:20.

TIMAAN, I. Usa ka sinulat o marka nga ilhanan sa usa ka tawo. Ang pulong nga "timaan" o pirma maoy usa ka hubad sa Hebreohanong pulong nga *taw,* ang ngalan sa kataposang letra sa Hebreohanong alpabeto. (Ang *taw* gihubad usab nga "marka"; Eze 9:4 [itandi ang *ftn* sa *Rbi8*], 6.) Usahay, ang timaan mao ang marka sa singsing nga igtitimbre o sa silindro nga timbre sa usa ka tawo, o lagmit usa kini ka sinulat nga marka sa migamit niini o usa ka marka nga gipili niya ingong identipikasyon.

Sa pagpahayag sa iyang pagkainosente atubangan sa iyang tulo ka "higala" kinsa nagpasangil kaniya nga ang mga sala batok sa Diyos maoy nakaingon sa iyang pag-antos, si Job mipresentar ug ebidensiya ug argumento bahin sa iyang pagkawalay-ikasaway. Siya misangpit sa Diyos aron pamatian ang iyang kaso ug tubagon siya, nga nagingon: "Oh nga unta may usa nga mamati kanako, nga sumala sa akong timaan ang Labing Gamhanan motubag kanako! O nga ang nakigburoka kanako nakasulat unta ug usa ka dokumento!" (Job 31:35) Gipahayag ni Job ang iyang pagkaandam sa pagpresentar sa iyang kaso atubangan sa Diyos, nga nagbutang sa iyang kaugalingong timaan o pirma diha niini ingong pamatuod.

TIMAAN, II. Tan-awa ang ILHANANG TUKON, TIMAAN.

TIMAAN SA UTLANAN. Sa dihang ang mga Israelinhon miokupar sa Canaan, ang matag banay gihatagag usa ka luna sa yuta, ug ang maong mga yuta gibutangan ug mga mohon, o mga timaan sa utlanan. Ang Bibliya wala maghubit niini nga mga timaan apan lagmit nga kini maoy mga poste, bato, o mga tudling diha sa yuta. Ang Hebreohanong pulong alang sa "timaan sa utlanan" (*gevul′*) maoy sama ra nianang sa "utlanan" ug "teritoryo." (Gen 10:19; 47:21) Ang pipila ka timaan sa utlanan didto sa Palestina adunay mga inskripsiyon ingong ilhanan. Ang makuting mga inskripsiyon makita diha sa mga mohon o mga batong utlanan didto sa Ehipto ug Mesopotamia. Pananglitan, ang usa ka kinulitan nga batong utlanan ni Nabucodonosor I nakaplagan didto sa Nippur.

Ang balaod ni Jehova nagdili sa pag-atras o pagsibog sa mga timaan sa utlanan. (Deu 19:14; tan-awa usab ang Pr 22:28.) Ngani, tinunglo ang usa nga mag-atras sa "timaan sa utlanan sa iyang isigkatawo." (Deu 27:17) Sanglit ang mga tag-iyag yuta

kasagarang mag-agad sa abot sa ilang mga luna sa yuta, ang pagsibog sa timaan sa utlanan magkahulogan ug paghikaw sa laing tawo sa bahin sa iyang kahinguhaan. Ang pagbuhat niini maoy katumbas sa pagpangawat ug ingon niana ang paglantaw niini sa karaang kapanahonan. (Job 24:2) Apan dihay mga tawong walay prinsipyo nga sad-an sa maong mga pag-abuso, ug ang mga prinsipe sa Juda sa panahon ni Oseas gipakasama niadtong nag-irog sa usa ka utlanan.—Os 5:10.

Si Jehova mahunahunaon sa mga babayeng balo ug sa mga bata nga ilo-sa-amahan. Busa giingon nga siya magalumpag sa balay sa mga nagabayaw sa ilang kaugalingon, "apan siya magapiho sa utlanan sa babayeng balo." (Pr 15:25) Dugang pa, ang Proverbio 23:10, 11 nagpahayag: "Ayaw isibog ang utlanan sa dugay na kanhi, ug ayaw pagsulod sa uma sa mga bata nga ilo-sa-amahan. Kay ang ilang Manunubos kusganon; iyang labanan ang ilang kawsa batok kanimo."

Batong utlanan gikan sa Susa nga may mga simbolo sa Babilonyanhong diyos nga si Ishtar **(*walog tumoy nga bituon*)*, si Sin*** **(*bag-ong bulan*)*, ug si Shamash*** **(*lingin nga adlaw*)**

TIMBANGAN. Usa ka himan sa pagtimbang ug mga butang. Ang mga tawo kanhi sinati sa yanong balabag nga timbangan. Kini adunay usa ka balabag nga malisoliso sa tunga diha sa usa ka tarugo o kordon, ug sa matag tumoy niini nagbitay ang usa ka platilyo o kaw-it. Ang butang nga timbangon ibutang sa usa ka platilyo (o ibitay sa usa ka kaw-it, sama sa gamayng puyo sa salapi), ug ang espesipikong mga bato sa timbangan ibutang sa pikas tumoy. (Jer 32:10; Isa 46:6; Gen 23:15, 16; Eze 5:1; tan-awa ang SALAPI.) Sa panahon sa gutom, bisan ang pagkaon lagmit timbangon pag-ayo diha sa usa ka timbangan. Ang nagsakay sa itom nga kabayo nga gihubit sa Pinadayag 6:5 nagdalag timbangan "alang sa pagtimbang sa tinapay, aron ilarawan . . . ang lisod nga mga panahon, sa dihang ang mga pagkaon mahal kaayo."—*The Expositor's Greek Testament,* giedit ni W. Nicoll, 1967, Tomo V, p. 390.

Si Jehova nagsugo nga gamiton ang mga timbangan sa matinud-anon ug tukma nga paagi (Lev 19:35, 36), kay ang timbangan nga limbongan maoy dulumtanan kaniya. (Pr 11:1; 16:11; Eze 45:10) Ang mga timbangan mahimong di-tukma kon ang mga balabag niini dili pareho ang gitas-on, o mahimo kining limbongan kon kini mubo ra o himoong mas baga ug mas bug-at ang balabag niini. Usahay ang mga Israelinhon migamit ug limbongan nga mga timbangan (Os 12:7; Am 8:5), ug gidugangan pa nila ang panglimbong pinaagi sa paggamit ug di-tukmang mga bato sa timbangan, nga adunay alang sa pagpalit ug ang lain alang sa pagbaligya.—Pr 20:23.

Ang mga timbangan gihisgotan nga mahulagwayon, sama sa dihang gihisgotan ni Job ang 'pagbutang sa iyang kagul-anan diha sa timbangan.' (Job 6:2) Ang pagkagamay sa yutan-ong mga tawo gipasiugda pinaagi sa pag-ingon nga sila mas gaan pa kay sa hinungaw diha sa timbangan (Sal 62:9), ug ang mga nasod gitandi ngadto sa walay pulos nga manipis nga abog diha sa timbangan gikan sa panglantaw ni Jehova, kinsa, pagaingnon pa, nagtimbang sa tanang bungtod diha sa timbangan. (Isa 40:12, 15) Ang timbangan usahay gigamit sa paghawas sa tukmang sukod sa paghukom.—Job 31:6; Dan 5:27.

TIMBANG UG SUKOD. Ang arkeolohikanhong ebidensiya, ang Bibliya mismo, ug ang ubang karaang mga sinulat nagtaganag mga pasukaranan

sa paghatag ug banabanang mga bili sa lainlaing mga timbang ug mga sukod o mga takos nga gigamit sa mga Hebreohanon.

Mga Sukod sa Gitas-on o sa Gisangkaron. Ang mga sukod sa gitas-on o sa gisangkaron nga gigamit sa mga Hebreohanon dayag nga gipasukad sa tawhanong lawas. Sanglit matino ang proporsiyon sa gitas-on o gilapdon sa usa ka bahin sa lawas ngadto sa laing bahin sa lawas, mahimong matino ang kalainan sa usa ka sukod sa gitas-on o sa gisangkaron ngadto sa laing sukod; ug pinasukad sa arkeolohikanhong ebidensiya nga ang usa ka maniko maoy mga 44.5 sm (17.5 pul.), ang banabanang modernong mga katumbas ikahatag ngadto sa mga sukod sa gitas-on o sa gisangkaron nga gihisgotan sa Bibliya. (Tan-awa ang MANIKO.) Ang tsart nga mosunod nagpakita sa kalainan sa tagsatagsa ka Hebreohanong mga sukod sa gitas-on o sa gisangkaron maingon man sa ilang modernong mga katumbas.

Mga Sukod sa Gitas-on o sa Gisangkaron

		Modernong Katumbas
1 tudlo	= ¼ dapal	1.85 sm (0.72 pul.)
1 dapal	= 4 tudlo	7.4 sm (2.9 pul.)
1 dangaw	= 3 dapal	22.2 sm (8.75 pul.)
1 maniko	= 2 dangaw	44.5 sm (17.5 pul.)
1 taas nga maniko*	= 7 dapal	51.8 sm (20.4 pul.)
1 mubo nga maniko		38 sm (15 pul.)
1 tangbo	= 6 maniko	2.67 m (8.75 p)
1 taas nga tangbo	= 6 taas nga maniko	3.11 m (10.2 p)

*Lagmit sama ra sa "kanhing" maniko sa 2Cr 3:3.

Mga Sukod sa Butang nga Mala

			Modernong Katumbas
1 cab	=	4 log	1.22 L
1 omer	=	1⅘ cab	2.2 L
1 seah	=	3⅓ omer	7.33 L
1 ephah	=	3 seah	22 L
1 homer	=	10 ephah	220 L

Mga Sukod sa Butang nga Likido

			Modernong Katumbas
1 log	=	¼ cab	0.31 L
1 cab	=	4 log	1.22 L
1 hin	=	3 cab	3.67 L
1 bath	=	6 hin	22 L (5.81 gal)
1 cor	=	10 bath	220 L (58.1 gal)

Dili matino ang sukod nga gitumong sa Hebreohanong termino nga *go'medh,* nga makita lamang sa Maghuhukom 3:16 maylabot sa gitas-on sa espada ni Ehud. Sa ubay-ubayng mga hubad kini nga pulong gihubad nga "maniko." (*KJ, Le, JB, NW, Ro, RS*) Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang *go'medh* maoy usa ka mubong maniko nga halos katumbas sa distansiya gikan sa siko ngadto sa mga buko sa gikumo nga kamot. Kini maoy mga 38 sm (15 pul.). —*NE.*

Ang ubang mga sukod sa gitas-on o sa gisangkaron nga gihisgotan sa Kasulatan mao ang dupa (1.8 m; 6 p); ang *sta'di·on,* o estadio (185 m; 606.75 p); ug ang milya, lagmit mao ang Romanhong milya (1,479.5 m; 4,854 p). Ang pulong nga "panaw" sagad gigamit maylabot sa katibuk-ang distansiya nga gipanaw. (Gen 31:23; Ex 3:18; Num 10:33; 33:8) Ang usa ka adlaw nga panaw tingali maoy 32 km (20 mi) o kapin pa, samtang ang usa ka adlawng Igpapahulay nga panaw mopatim-aw nga mga 1 km (0.6 mi).—Mat 24:20; Buh 1:12; tanawa ang DUPA; ESTADIO; PANAW; MILYA.

Mga Sukod o mga Takos sa Gidaghanon. Pinasukad sa mga bika nga adunay ngalan nga *"bath"* diha sa karaang Hebreohanong mga karakter, ang kapasidad sa *bath* gibanabana nga katumbas sa 22 L (5.81 gal). Sa mga tsart niini nga panid, ang mga sukod sa butang nga mala ug likido maoy pinasukad sa *bath* nga sukod. Ang kalainan sa tagsatagsa ka sukod, kon wala hisgoti sa Bibliya, gipasukad sa ubang karaang mga sinulat. —Tan-awa ang BATH; CAB; COR; HIN; HOMER; LOG; OMER; SEAH.

Ubang mga sukod sa butang nga mala ug likido. Ang Hebreohanong pulong nga *'is·sa·rohn',* nga nagkahulogang "ikanapulo," sagad nagtumong sa ikanapulo sa usa ka *ephah.* (Ex 29:40; Lev 14:10; 23:13, 17; Num 15:4) Sumala sa Targum ni Jonathan, ang "unom ka takos nga sebada" (sa literal, unom ka sebada) nga gihisgotan sa Ruth 3:15 maoy unom ka *seah.* Pinasukad sa Mishnah ug sa *Vulgate,* ang Hebreohanong termino nga *le'thekh* gisabot nga nagtumong sa katunga sa *homer.* (Os 3:2; *AS, KJ, Da, JP, Le, NW; ftn* ug apendise II, D sa *Bava Mezia* 6:5, gihubad ni H. Danby) Ang Gregong mga termino nga *me·tre·tes'* (nga makita nga plural diha sa Juan 2:6 ug gihubad nga "takos sa likido") ug *ba'tos* (nga makita nga plural sa Luc 16:6) gituohan sa pipila nga mao ang katumbas sa Hebreohanong *bath.* Ang Gregong *khoi'nix* sagad gituohan nga kapin ug diyutay sa usa ka litro.—Pin 6:5, 6.

Mga Timbang. Gipakita sa arkeolohikanhong ebidensiya nga ang usa ka siklo motimbang ug mga 11.4 g. Sa paggamit niini ingong pasukaranan, ang tsart sa sunod nga panid nagpakita sa kalainan sa Hebreohanong mga timbang ug sa ilang gibanabana nga modernong katumbas.

Mga Timbang		
	Modernong Katumbas	
1 gerah	= 1/20 siklo	0.57 g
1 bekah (tunga sa siklo)	= 10 gerah	5.7 g
1 siklo	= 2 bekah	11.4 g
1 mina (maneh)	= 50 siklo	570 g
1 talanton	= 60 mina	34.2 kg

Ang Gregong pulong nga *li′tra* kasagarang gituohan nga mao ang katumbas sa Romanhong libra (327 g). Ang sukod nga mina diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan gibanabana nga mga 100 ka drakma. (Tan-awa ang DRAKMA.) Kini nagkahulogan nga ang Gregong mina motimbang ug 340 g ug ang Gregong talanton motimbang ug 20.4 kg. —Tan-awa ang MINA; SALAPI; SIKLO; TALANTON.

Usa ka hugpong sa gikulitan nga mga siklo nga pangtimbang gikan sa Lakis

Gidak-on sa Luna. Ang mga Hebreohanon nagtino sa gidak-on sa luna sa yuta pinasukad sa gidaghanon sa binhi nga ikapugas niini (Lev 27:16; 1Ha 18:32) o kon unsa kadako ang madaro sa usa ka parisan sa mga torong baka sulod sa usa ka adlaw.—1Sa 14:14, *ftn* sa *Rbi8.*

TIMBRE. Usa ka butang nga gigamit sa paghimo ug marka (kasagaran diha sa yutang-kulonon o sa talo) nga nagpaila sa pagkatag-iya, pagkatinuod, o sa kasabotan. Ang karaang mga timbre maoy usa ka piraso sa gahing materyales (bato, garing, o kahoy) nga may mga letra nga gikulit o mga disenyo nga binali. Kini gigama nga lainlain ug mga porma, lakip ang mga kono (*cone*), kuwadrado, silindro, pormag bakukang, ug pormag mga ulo sa hayop. (Mahitungod sa igtitimbre nga mga singsing, tan-awa ang SINGSING.) Kadtong pormag silindro sagad may gitas-ong tali sa 2 ug 4 sm (0.75 hangtod sa 1.5 pul.). Sa dihang ang usa ka silindro nga may kinulit palibot niini iligid sa basa nga yutang-kulonon, kini mopatunghag permanenteng marka diha sa linilok. Sagad ang silindro nga mga timbre lungagan sa isigkatumoy ug busa mahimong bitayon diha sa usa ka kordon.

Ang relihiyosong mga simbolo, ingon man ang mga tanom, hayop, ug yanong mga talan-awon, maoy lakip sa mga butang nga gilarawan diha sa mga timbre sa Ehipto ug Mesopotamia. Makita sa Babilonyanhong Timbre sa "Pagtental" (British Museum) ang usa ka kahoy nga may usa ka lalaki nga naglingkod sa usa ka kiliran ug sa usa ka babaye sa pikas kiliran, ug sa likod sa babaye makita ang usa ka mituyhakaw nga halas. Sagad nga ang mga timbre adunay ngalan sa tag-iya ug sa iyang posisyon. Pananglitan, ang usa ka timbre nga nakaplagan sa Palestina mabasa, "Iya ni Shema, ang ministro ni Jeroboam."—*The Biblical World,* giedit ni C. Pfeiffer, 1966, p. 515.

Ang mga marka sa timbre mahimong magpaila sa pagkatag-iya o sa pagkatinuod sa usa ka butang ug pinaagi niini dili mahilabtan ang mga dokumento o ang ubang mga butang nga gitimbrehan, lakip ang mga puntil, pultahan, ug mga lubnganan. (Job 14:17; Dan 6:17; Mat 27:66) Sa dihang ang manalagnang si Jeremias mipalit ug yuta, gitimbrehan ang kopya sa sulat-kalig-onan nga may mga pirma sa mga saksi, apan ang ikaduhang kopya gipabiling binuksan. Tingali ang pagtimbre gihimo pinaagi sa pagpilo nga sirado sa sulat-kalig-onan, paghigot niini ug usa ka kordon, ug pagbutang ug talo o ubang humok nga substansiya diha sa kordon ug pagmarka sa humok nga materyal pinaagig timbre. Kon sa ulahi adunay mokuwestiyon kon tukma ba ang binuksan nga kopya, ang sulat-kalig-onan nga gitimbrehan sa atubangan sa mga saksi mahimong ipakita. (Jer 32:10-14, 44) Ang usa ka tawo nga piyalan sa timbre sa hari makapakanaog ug opisyal nga mga mando, kay ang marka sa timbre nga iyang itimbre maoy magpabalido sa mga mando. (1Ha 21:8; Est 3:10, 12; 8:2, 8, 10) Ang pagbutang ug timbre diha sa usa ka dokumento nagpaila sa pagdawat sa mga kondisyon nga anaa niana. (Neh 9:38; 10:1) Nakaplagan ang daghang karaang mga gunitanan sa banga nga may mga marka sa timbre diha niana. Ang pipila niini nga mga marka sa timbre nagpaila sa tag-iya sa mga banga ug sa mga sulod niini; ang uban niini nagpadayag sa gidaghanon o sa kalidad sa mga sulod.

Mahulagwayong Paggamit. Ang aktuwal nga paggamit sa mga timbre nagtaganag pasukaranan alang sa ubay-ubayng mahulagwayong mga ekspresyon nga makaplagan sa Bibliya. Gitagna nga ang Mesiyas 'magtimbre sa panan-awon ug sa manalagna.' Kini tungod kay, pinaagi sa pagtuman sa mga tagna, ang Mesiyas magtimbre niini

ingong tinuod ug inspirado sa Diyos. (Dan 9:24; itandi ang Ju 3:33.) Ingong ilhanan sa pagpanagiya, si Abraham gituli ug kini nagsilbing usa ka "timbre" sa pagkamatarong nga iyang nabatonan. (Rom 4:11) Sanglit si apostol Pablo nakatabang sa daghang Kristohanon sa Corinto nga mahimong mga magtutuo, sila nagsilbing usa ka timbre nga nagkompirmar sa pagkatinuod sa iyang pagkaapostol. (1Co 9:1, 2) Ang unang-siglong mga Kristohanon gihisgotan ingong "gitimbrehan" pinaagi sa balaang espiritu, nga maoy usa ka pasiunang ilhanan sa ilang langitnong panulondon. (Efe 1:13, 14; 4:30) Ang timbre nagpaila nga sila iya sa Diyos (2Co 1:21, 22) ug nagpakita nga sila sa pagkatinuod nahilinya alang sa langitnong kinabuhi. Ang basahon sa Pinadayag nagpakita sa gidaghanon nga sa kataposan gitimbrehan ingong 144,000.—Pin 7:2-4; 9:4.

Usa ka karaang timbre nga silindro, uban sa gimarkahan nga yutang-kulonon; makita niini ang mga magsisimba nga diha sa isigkakilid sa usa ka kahoy, ug sa ubos niini may mga langgam-sa-tubig

Ang Bibliya naghisgot bahin sa butang nga sirado, tinago, o sekreto ingong gitimbrehan. Ang matagnaong mga mensahe "gitimbrehan" sulod sa panahon nga kini dili masabtan. (Dan 12:4, 9; Pin 5:1; 22:10; itandi ang Isa 8:16; 29:11.) Ug giingon nga si Jehova 'nagbutang ug tabon o timbre palibot sa mga bituon,' nga dayag nga nagkahulogang iyang gitagoan sila gikan sa panan-aw pinaagi sa mga panganod.—Job 9:7.

TIMEO [Pinasidunggan]. Amahan ni Bartimeo, ang buta nga makililimos nga giayo ni Jesus.—Mar 10:46.

TIMNA.

1. Puyopuyo sa anak nga lalaki ni Esau nga si Elipaz ug inahan ni Amalek. (Gen 36:10-12) Sa talaan sa kagikan nga makita sa 1 Cronicas 1:36, unang gihisgotan ang lima ka anak nga lalaki ni Elipaz nga anak ni Esau. Dayon gidugang, "si Timna ug si Amalek." Si Propesor C. F. Keil mikomento bahin niini: "Busa ang pagdugang sa duha ka ngalang *Timna* ug *Amalek* diha sa Cronicas mopatimaw nga usa lamang ka pagpamubo, nga hayan gihimo sa awtor, sanglit ang mga kaliwat ni Esau nailhan na sa iyang mga magbabasa diha sa Genesis. Lain pa usab, tungod sa porma sa ngalang Timna (nga usa ka *feminine*), napamatud-ang sayop ang ideya sa pipila ka modernong mga tigpanukiduki nga si Timna maoy usa usab ka anak nga lalaki ni Elipaz." (*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo III, First Chronicles, p. 53) Busa, gitala ang unom ka anak nga lalaki ni Elipaz, apan uban ang nota nga ang usa kanila, si Amalek, maoy anak sa puyopuyo ni Elipaz nga si Timna. Angayng hinumdoman nga si Amalek nahimong usa ka nasod nga nagdumot sa katawhan sa Diyos ug bahin kaniya nga si Jehova miingon: "Si Jehova makiggubat kang Amalek gikan sa usa ka kaliwatan ngadto sa laing kaliwatan." (Ex 17:8-16) Busa, ang mga asoy sa Genesis ug sa Mga Cronicas naghatag niini nga detalye mahitungod sa kagikan ni Amalek. Kini nga Timna lagmit mao ra usab ang Num. 2.

2. Usa ka anak nga babaye ni Seir nga Horihanon, busa igsoon ni Lotan ug sa laing mga anak nga lalaki ni Seir. (Gen 36:20-22; 1Cr 1:39) Lagmit mao ra usab ang Num. 1.

3. Ang unang ngalan nga makaplagan sa talaan sa 11 ka "sultan ni Esau," o Edom. (Gen 36:40-43; 1Cr 1:51-54) Sa panghunahuna sa daghang maghuhubad, ang Timna ug ang ubang mga ngalan nga gitala maoy personal nga mga ngalan. (*AS, KJ, JB, NW, RS*) Hinunoa, gidawat sa kadaghanan nga ang ekspresyon nga "sumala sa ilang mga banay, sumala sa ilang mga *dapit,* sumala sa ilang mga ngalan" nagpaila nga usa ka tribo o usa ka dapit ang gipasabot. Busa gipalabi sa pipila ka bersiyon ang mga ekspresyon sama sa "ang pangulo *sa* Timna." (*JP, AT*) Ngani, sa Genesis 36:41, diha sa samang talaan, makita ang usa ka ngalan sa babaye nga Oholibama, nga mahimong sabton nga ang ngalang Timna maoy ngalan sa usa ka babaye. Gituohan ni Eusebius ug Jerome nga ang Timna maoy usa ka dapit sa Edom nga gitawag ug "Thamna," nga naglungtad sa ilang adlaw. (*Onomasticon,* 96, 24-27) Apan ang nahimutangan sa maong rehiyon nga ginganlan ug Timna wala mahibaloi sa pagkakaron.

TIMNAH.

1. Usa ka dapit nga nahimutang sa utlanan sa Juda ug Dan. (Jos 15:1, 10; 19:40-43) Gituohan sa pipila nga mao kini ang usa ka dapit nga kokaamgid sa karaang ngalan, ang Khirbet Tibnah, mga 6 km (3.5 mi) sa K sa Bet-semes, apan walay nakubkoban nga nahibiling mga butang una pa sa Romanhong kapanahonan ang nakaplagan sa maong dapit. Daghan ang mipabor sa pagtuo nga mao kini ang Tell el-Batashi (Tel Batash), mga 7 km (4.5 mi)

sa KAK sa Bet-semes, nga nahimutang sa H nga tampi sa bul-oganang walog sa Sorek.

Gipili ni Samson ang usa ka Filistehanong babaye nga taga-Timnah ingong pangasaw-onon sa dihang siya "nangita ug higayon batok sa mga Filistehanon," kinsa niadtong panahona mao ang nagmando sa Israel. Sa pagpaingon ngadto sa siyudad, iyang gipatay ang usa ka leyon pinaagi lamang sa iyang mga kamot didto sa kaparasan sa Timnah. (Huk 14:1-6) Sa panahon ni Haring Ahaz, nailog sa mga Filistehanon ang Timnah ug ang sakop nga mga lungsod niini.—2Cr 28:16-19.

2. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. Gituohan sa mga eskolar nga kini nga Timnah mao ang Khirbet et-Tabbana (Horvat Tibnah), mga 3 km (2 mi) sa AK sa Gibea (El Jabʽa). (Jos 15:20, 48, 57) Mopatim-aw nga duol niini nga Timnah nga si Juda nagplano sa pagtupi sa iyang mga karnero, ug didto sa Enaim (nga nahimutang paingon sa Timnah) siya nakigdulog kang Tamar, kinsa naalaan niya nga usa ka pampam.—Gen 38:12-18.

TIMNAT-HERES. Ang nahimutangan sa panulondon ug sa lubnganan ni Josue sa ulahi didto sa bukirong rehiyon sa Epraim, sa A sa Bukid sa Gaas. (Huk 2:8, 9) Sa ubang mga teksto kini gitawag ug Timnat-sera.

TIMNAT-SERA. Ang siyudad nga gihatag kang Josue ingong iyang panulondon didto sa bukirong rehiyon sa Epraim. Iyang gipangayo ang Timnat-sera, ug kini gihatag sa mga anak sa Israel ngadto kaniya "sa sugo ni Jehova." Gitukod ni Josue ang siyudad ug sa ulahi gilubong siya didto. (Jos 19:49, 50; 24:30) Ang mabasa sa Maghuhukom 2:9 maoy "Timnat-heres" inay nga "Timnat-sera" diha sa Hebreohanon nga Masoretikong teksto ug sa Gregong *Septuagint.* Ang hinungdan sa panaglahi niini nga mga ngalan wala mahibaloi.

Gituohan sa pipila nga ang Timnat-sera mao ang Khirbet Tibnah, mga 30 km (19 mi) sa HK sa Sekem. Ang Khirbet Tibnah nahimutang sa kasadpang kiliran sa bukirong rehiyon ug nag-umbaw sa patag daplin sa baybayon. Ang nahimutangan sa Bukid sa Gaas, sa H sa Timnat-sera (Timnat-heres) (Jos 24:30; Huk 2:9), sa pagkakaron dili gayod matino.

TIMNIHANON [Taga- (Iya sa) Timnah]. Usa ka tawo nga taga-Timnah; diha sa bugtong teksto nga makita kini nga termino, kini gigamit sa pagtawag sa ugangang lalaki ni Samson.—Huk 15:6.

TIMON, I. [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "dungog"]. Usa sa pito ka lalaki nga "puno sa espiritu ug kaalam" nga gitudlo sa mga apostoles sa pag-atiman sa "adlaw-adlaw nga pagpang-apod-apod" diha sa bag-o pang natukod nga Kristohanong kongregasyon. Bisan tuod Grego ang iyang ngalan, lagmit siya natawo nga usa ka Hudiyo.—Buh 6:1-6.

TIMON, II. Usa ka hinungdanong bahin sa mga kagamitan sa paggiya sa usa ka barko. Ang karaang mga sakayan adunay nagkalainlaing mga estilo ug gidaghanon sa mga timon. Ang pipila adunay usa ra ka bugsay nga panimon. Apan, sagad ang mga barko sa Gresya ug Roma adunay duha ka bugsay nga panimon diha sa ulin, nga ang matag usa lagmit mahimong gamiton nga tinagsatagsa pinaagi sa usa ka gaoran. Kon magpondo ang sakayan, ang mga bugsay nga panimon iisa gikan sa tubig pinaagi sa paggakot niini.

Ang "mga bugsay nga panimon" ("mga bugsay nga panggiya," *NE*) gigamit sa paggiya sa sakayan nga gisakyan ni Pablo sa pagpaingon sa Roma apan kini nga sakayan naguba didto sa Malta. Ang mga angkla gipamutol, ug sa wala pa iisa ang pangunahang layag, ilang gilugakan ang mga higot, nga tungod niana sayon rang nagiyahan sa mga tripulante ang sakayan ngadto sa baybayon pinaagi sa mga bugsay nga panimon.—Buh 27:40.

Si Santiago (3:4, 5) nagpakita sa dakong puwersa sa dila sa pagkontrolar sa direksiyon sa tibuok lawas pinaagi sa pagtandi niini ngadto sa usa ka gamayng timon ("bugsay nga panimon," *Int*) sa usa ka dakong barko.

TIMOS [Heb., *char·golʹ*]. Usa ka matang sa tiglukso nga insekto nga pamilya sa apan-apan, hinuon lahi kini sa apan-apan tungod sa nagtuybong mga siwil sa tumoy sa tiyan niini. Ang timos sa balay ug ang timos sa uma pulos makaplagan sa kayutaan sa Bibliya. Ang bugtong paghisgot niini nga insekto makita sa Levitico 11:22, diin kini gitala ingong hinlo nga pagkaon.

Ang daghang hubad sa Bibliya (*KJ; Yg*) naghubad sa Hebreohanon nga terminong *char·golʹ* ingong "bakukang," nga ang kadaghanan niini nga matang sa insekto mokamang inay nga molukso. Apan giuyonan sa kadaghanan nga ang Hebreohanong pulong nagtumong sa usa ka matang sa molukso nga insekto, ingon sa gipakita sa pagtala niini uban sa dulon. Hinuon, dili tino kon unsay tukmang ipasabot dinhi sa molukso nga insekto. Ang mga maghuhubad naghubad sa *char·golʹ* sa lainlaing paagi ingong "molupad nga dulon" (*AT*) ug "timos" (*AS; NW; RS*); ug usahay kining Hebreohanon nga pulong gihatagan lamang ug katumbas nga espeling.—*Le; Da; JB.*

TIMOTEO [Usa nga Nagpasidungog sa Diyos]. Anak nga lalaki sa usa ka babayeng Hudiyo nga si Eunice ug sa usa ka amahan nga Grego (wala nganli sa Kasulatan). Samtang bata pa kaayo, si Ti-

moteo gitudloan sa iyang inahan sa "balaang mga sinulat" ug lagmit usab sa iyang apohang babaye nga si Loida. (Buh 16:1; 2Ti 1:5; 3:15) Wala mahibaloi kon kanus-a gayod si Timoteo misagop sa Kristiyanidad. Hinunoa, lagmit sa mga ulahing bahin sa 49 o sayo sa 50 K.P., sa dihang si apostol Pablo miabot sa Listra (lagmit sa pinuy-anan ni Timoteo) sa panahon sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw, ang tinun-an nga si Timoteo (tingali hapit na mag-20 anyos o kapin lag diyutay) 'may maayong panghimatuod sa mga igsoon sa Listra ug Iconio.'—Buh 16:2.

Tungod sa paglihok sa espiritu sa Diyos, lagmit niining panahona dihay pipila ka panagna o prediksiyon nga gipahayag mahitungod kang Timoteo. Human ipakita sa balaang espiritu ang umalabot ni Timoteo niining paagiha, ang mga ansiyano sa kongregasyon miduyog kang apostol Pablo sa pagpatong sa ilang mga kamot kang Timoteo, sa ingon naglain kaniya alang sa usa ka partikular nga buluhaton maylabot sa Kristohanong kongregasyon. (1Ti 1:18; 4:14; 2Ti 1:6; itandi ang Buh 13:3.) Gipili ni Pablo si Timoteo ingong kauban sa panaw ug, aron malikayan nga mapandol ang mga Hudiyo, siya nagtuli kaniya.—Buh 16:3.

Mga Pagpanaw Uban Kang Pablo. Uban kang Pablo, si Timoteo nakigbahin sa Kristohanong mga buluhaton sa Filipos, Tesalonica, ug Berea. (Buh 16:11–17:10) Sa dihang ang pagsupak nga gisugniban sa panatikong mga Hudiyo nagpugos kang Pablo sa pagbiya sa Berea, gibilin sa apostol si Silas ug Timoteo aron atimanon ang bag-ong grupo sa mga magtutuo didto. (Buh 17:13-15) Mopatim-aw nga human niadto si Pablo nagpasugo ngadto sa Berea, nga nag-awhag kang Timoteo sa pagduaw sa mga igsoon sa Tesalonica, sa pagdasig kanila sa pagpabiling matinumanon bisan pa sa kasakitan. (1Te 3:1-3; tan-awa ang ATENAS [Ang Buluhaton ni Pablo sa Atenas].) Dayag nga sa pagduyog pag-usab kang Pablo didto sa Corinto, si Timoteo nagdalag maayong taho bahin sa pagkamatinumanon ug gugma sa mga Kristohanon sa Tesalonica. (Buh 18:5; 1Te 3:6) Sa sulat nga gipadala ni Pablo niadtong higayona ngadto sa mga taga-Tesalonica, iyang giapil ang ngalan ni Silvano (Silas) ug Timoteo diha sa pangatahoran, sama sa iyang gihimo sa iyang ikaduhang sulat ngadto kanila.—1Te 1:1; 2Te 1:1.

Sa ikatulong misyonaryong panaw ni Pablo (mga 52-56 K.P.), si Timoteo mipanaw pag-usab kauban sa apostol. (Itandi ang Buh 20:4.) Samtang didto sa Efeso (1Co 16:8), si Pablo, sa iyang unang sulat ngadto sa mga taga-Corinto, misulat: "Akong gipadala si Timoteo nganha kaninyo, sanglit siya akong hinigugma ug matinumanong anak diha sa Ginoo; ug iyang ibutang sa inyong hunahuna ang akong mga pamaagi labot kang Kristo Jesus, ingon nga sa tanang dapit ako nagatudlo diha sa tanang kongregasyon." (1Co 4:17) Apan sa hinapos niini nga sulat gisulti ni Pablo ang posibilidad nga lagmit dili madayon si Timoteo ngadto sa Corinto: *"Kon* si Timoteo moabot, tinoa nga siya dili mahadlok taliwala ninyo, kay siya nagabuhat sa buluhaton ni Jehova, sama usab kanako." (1Co 16:10) Kon si Timoteo nakaduaw gayod sa Corinto, lagmit nga gihimo niya kini una pa siya ug si Erasto mibiya sa Efeso paingon sa Macedonia, tungod kay si Timoteo ug Pablo magkauban sa Macedonia sa dihang ang ikaduhang sulat ngadto sa mga taga-Corinto (pinasukad sa taho ni Tito, dili ni Timoteo) gisulat. (Buh 19:22; 2Co 1:1; 2:13; 7:5-7) Lagmit ang gitinguhang pagduaw ni Timoteo wala madayon sanglit sa ikaduhang sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Corinto, siya wala maghisgot nga didto si Timoteo sa Corinto apan naghisgot lamang nga sila magkauban. (2Co 1:19) Sa ulahi, sa panahon nga si Pablo misulat ngadto sa mga taga-Roma, dayag nga gikan sa Corinto (sa balay ni Gayo), kauban niya si Timoteo. —Itandi ang Rom 16:21, 23; 1Co 1:14.

Ang ngalan ni Timoteo gilakip diha sa pangatahoran sa mga sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Filipos (1:1), taga-Colosas (1:1), ug kang Filemon (ber 1) sa panahon sa unang pagkabilanggo sa apostol didto sa Roma. Mopatim-aw nga si Timoteo mismo nag-antos sa pagkabilanggo didto sa Roma sa panahon tali sa paghimo sa sulat ngadto sa mga taga-Filipos ug sa sulat ngadto sa mga Hebreohanon.—Flp 2:19; Heb 13:23.

Mga Responsibilidad ug mga Kuwalipikasyon. Human makagawas si Pablo gikan sa bilanggoan, si Timoteo nakig-uban pag-usab sa apostol diha sa ministeryo, ug nagpabilin sa Efeso ubos sa iyang pagtultol. (1Ti 1:1-3) Niadtong panahona (mga 61-64 K.P.) si Timoteo lagmit kapin na sa 30 anyos ug may awtoridad sa pagtudlo ug mga magtatan-aw ug ministeryal nga mga alagad sa kongregasyon. (1Ti 5:22) Siya bug-os nga may katakos sa pagdumala niining bug-at nga mga responsibilidad, nga nasulayan na pinaagi sa paghago kauban ni apostol Pablo sulod sa 11 ka tuig o kapin pa. Mahitungod kaniya, si Pablo nakaingon: "Wala akoy lain nga may sama kaniyag tinamdan kinsa tiunay nga moatiman sa mga butang labot kaninyo. . . . Kamo nahibalo sa pamatuod nga iyang gihatag labot sa iyang kaugalingon, nga sama sa usa ka anak uban sa amahan siya nagpaulipon uban kanako sa pagpauswag sa maayong balita." (Flp 2:20-22) Ug ngadto kang Timoteo siya misulat: "Ako wala gayod moundang sa paghinumdom kanimo sa akong mga pangamuyo, sa magabii ug sa maadlaw ako nangandoy nga makita ka, sa mahinumdoman ko ang imong mga luha, aron ako mapuno

sa kalipay. Kay akong nahinumdoman ang imong pagtuo nga walay pagkasalingkapaw."—2Ti 1:3-5.

Bisan tuod kinahanglang makigbisog sa subsob nga pagkasakit tungod sa sakit sa tiyan (1Ti 5:23), si Timoteo kinabubut-ong naghago alang sa uban. Ang iyang maayong mga hiyas maoy nagpamahal kaniya kang apostol Pablo, kinsa nagtinguha pag-ayo nga ikauban si Timoteo sa dihang nagkaduol na ang iyang kamatayon. (2Ti 4:6-9) Kay medyo batan-on pa, si Timoteo lagmit mibating dili takos ug nagpanuko sa paggamit sa iyang awtoridad. (Itandi ang 1Ti 4:11-14; 2Ti 1:6, 7; 2:1.) Kini nagpakita nga si Timoteo dili hambogiro apan miila sa iyang mga limitasyon.

TIMOTEO, MGA SULAT NGADTO KANG.

Duha ka inspiradong mga sulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan nga gipadala ngadto kang Timoteo gikan kang apostol Pablo, kinsa nagpaila nga mao ang magsusulat diha sa pangbukas nga mga pulong sa matag usa niini nga mga sulat. (1Ti 1:1; 2Ti 1:1) Ang unang sulat dayag nga gisulat gikan sa Macedonia. Ang usa ka pasukaranan sa pagbanabana sa petsa sa pagsulat niini nga sulat makaplagan sa unang kapitulo, bersikulo 3, nga mabasa: "Ingon sa pagdasig ko kanimo nga magpabilin sa Efeso sa dihang ako hapit nang moadto sa Macedonia, mao usab ang akong ginabuhat karon." Wala kini hisgoti diha sa basahon sa Mga Buhat, nga nagkobre sa yugto sukad sa pagkayab ni Jesus ngadto sa langit niadtong 33 K.P. hangtod sa ikaduha nga tuig sa pagkabilanggo ni Pablo sa Roma, sa mga 61 K.P. Tungod niana, mopatim-aw nga human sa pagpagawas kaniya nga gidasig ni Pablo si Timoteo nga magpabilin sa Efeso, ug dayon si Pablo lagmit mibiya paingon sa Macedonia. Nan ikaingon nga ang panahon sa pagsulat sa Unang Timoteo maoy tali sa panahon sa pagpagawas sa apostol sukad sa iyang unang pagkabilanggo sa Roma ug sa iyang kataposang pagkabilanggo didto, o sa mga 61-64 K.P. Ang ikaduhang sulat gisulat didto sa Roma panahon sa kataposang pagkabilanggo ni Pablo (lagmit sa mga 65 K.P.) ug sa hapit na siyang mamatay.—2Ti 1:8, 17; 4:6-9.

Pagkatinuod. Ang pagkatinuod sa Una ug Ikaduhang Timoteo lig-on kaayo. Ang tanang ilado nga karaang mga katalogo, sugod sa Muratorian Fragment sa ikaduhang siglo K.P., nagtala sa duha ka sulat ingong kanonikal. Labaw sa tanan, kini nga mga sulat bug-os nga nahiuyon sa uban pang bahin sa Kasulatan ug nagkutlo gikan niana. Kini naundan ug mga kinutlo o mga paghisgot sa Numeros (16:5; 2Ti 2:19), Deuteronomio (19:15; 25:4; 1Ti 5:18, 19), Isaias (26:13; 2Ti 2:19), ug sa mga pulong ni Jesu-Kristo (Mat 10:10; Luc 10:7; 1Ti 5:18). Makaiikag ang kanunay nga paghisgot sa pagtuo (1Ti 1:2, 4, 5, 14, 19; 2:7, 15; 3:9, 13; 4:1, 6, 12; 5:8, 12; 6:10-12, 21; 2Ti 1:5, 13; 2:18, 22; 3:8, 10, 15; 4:7), ingon man sa pagpasiugda sa hustong doktrina (1Ti 1:3, 4; 4:1-3, 6, 7; 6:3, 4, 20, 21; 2Ti 1:13; 3:14, 15; 4:3, 5), panggawi (1Ti 2:8-11, 15; 3:2-13; 4:12; 5:1-21; 6:1, 2, 11-14; 2Ti 2:22), pag-ampo (1Ti 2:1, 2, 8; 4:5; 5:5; 2Ti 1:3), ug sa matinumanong paglahutay ilalom sa pag-antos (2Ti 1:8, 12; 2:3, 8-13).

Mga Detalye sa Unang Timoteo. Sa mga 56 K.P., sa dihang nakigtagbo didto sa Mileto sa mga ansiyano sa kongregasyon sa Efeso, si apostol Pablo miingon kanila: "Ako nahibalo nga sa akong pagbiya ang malupigong mga lobo mosulod sa inyong taliwala ug dili magtagad sa panon uban ang kalumo, ug gikan sa inyong taliwala may mga tawo nga motungha ug magsultig tinuis nga mga butang aron ipahilayo ang mga tinun-an ngadto kanila." (Buh 20:29, 30) Sulod sa pipila lamang ka tuig ang kahimtang bahin sa pagtudlog bakak nga mga doktrina mas migrabe pa nga tungod niana gidasig ni Pablo si Timoteo nga magpabilin sa Efeso, aron iyang "baoran ang pipila sa dili pagtudlo ug lahi nga doktrina, ni sa pagtagad sa bakak nga mga sugilanon ug sa mga talaan sa kagikan." (1Ti 1: 3, 4) Busa, si Timoteo kinahanglang makigsangka sa espirituwal nga pakiggubat sulod sa Kristohanong kongregasyon aron matipigan ang kaputli niini ug aron matabangan ang mga membro niini nga magpabilin diha sa pagtuo. (1:18, 19) Ang iyang pagpadapat sa mga butang nga gihisgotan sa sulat sa apostol magpanalipod sa mga membro sa kongregasyon gikan sa pagkahulog.

Aron molambo ang kongregasyon, gikinahanglan gayod ang pag-ampo. Aron ang mga Kristohanon magpadayon sa pagkinabuhi diha sa kahusay ug kalinaw, nga walay pagkabalda, nahiangay nga ilang iampo ang mga hari ug ang mga tawo nga may hataas nga katungdanan sa kagamhanan. Mahitungod niadtong nagahawas sa kongregasyon sa pag-ampo, si Pablo misulat: "Gitinguha ko nga sa tanang dapit ang mga lalaki magpadayon sa pag-ampo, nga magbayaw sa maunongong mga kamot, nga walay kapungot ug mga panaglalis." Kini nagpasabot sa pagduol sa Diyos diha sa putli nga paagi, nga walay bisan unsang kayugot o kasuko ngadto sa uban.—1Ti 2:1-8.

Kinahanglang magmaalisto usab si Timoteo nga ang mga babaye magpabilin diha sa ilang hinatag-sa-Diyos nga luna (1Ti 2:9-15), nga ang kuwalipikadong mga lalaki lamang ang mag-alagad ingong mga magtatan-aw ug ministeryal nga mga alagad tungod kay kana magsilbing malig-on nga salipdanan batok sa apostasya (3:1-13; 5:22), nga ang takos nga mga babayeng balo makadawat ug tabang gikan sa kongregasyon (5:3-16), nga ang nahiangay nga pagtagad ihatag ngadto sa mga ansiyano

nga nagdumala sa maayong paagi (5:17-19), nga ang mga ulipon mogawi sa hustong paagi ngadto sa ilang mga tag-iya (6:1, 2), nga ang tanan magmakontento sa kon unsay ilang nabatonan imbes nga magtinguhang madato (6:6-10), ug nga ang mga dato dili magbutang sa ilang paglaom diha sa materyal nga mga butang, hinuon magmadato sa maayong mga buhat ug magmahinatagon (6:17-19). Si Timoteo mismo kinahanglan nga mahimong "panig-ingnan sa mga matinumanon sa sinultihan, sa panggawi, sa gugma, sa pagtuo, sa kaputli" ug usab kinahanglang magmahunahunaon bahin sa padayon nga pag-uswag.—4:12, 15, 16; 6:11-14.

Mga Detalye sa Ikaduhang Timoteo. Niadtong 64 K.P. usa ka dakong sunog ang mipayhag sa Roma, nga naglaglag sa mga ikaupat nga bahin sa siyudad. Dihay hulungihong nga si Cesar Nero mao ang nagsunog niini. Aron panalipdan ang iyang kaugalingon, gipasanginlan ni Nero ang mga Kristohanon. Mopatim-aw nga tungod niini miulbo ang mapintas nga paglutos gikan sa kagamhanan. Lagmit niining panahona (mga 65 K.P.) nga si apostol Pablo nabilanggo pag-usab didto sa Roma. Bisan tuod gitalikdan sa daghan, nag-antos ingong kinadenahan, ug hapit na nga patyon (2Ti 1:15, 16; 4:6-8), ang apostol misulat ug makapadasig nga sulat

MGA PANGUNANG PUNTO SA UNANG TIMOTEO

Tambag alang sa Kristohanong ansiyano labot sa iyang mga responsibilidad

Dayag nga gisulat ni apostol Pablo human siya makagawas gikan sa iyang unang pagkabilanggo sa Roma

---

Tambag alang sa espirituwal nga kaayohan ni Timoteo

- Makigsangka sa espirituwal nga pakiggubat, huptan ang pagtuo ug ang usa ka maayong tanlag (1:18, 19)
- Ang imong angayng hatagan ug pagtagad dili ang lawasnong pagbansay kondili ang diyosnong pagkamahinalaron; ayaw tugoting ang ubang mga tawo magtamay sa imong pagkabatan-on hinunoa mahimong maayong panig-ingnan ug magmauswagon (4:7b-16)
- Ayaw itudlo nga dinalidali ang bisan kinsa alang sa usa ka katungdanan aron dili ka mahimong mag-aambit sa mga sala sa uban (5:22)

Mga pasidaan batok sa makadaot nga mga impluwensiya sulod sa kongregasyon

- Baoran ang pipila sa dili pagtudlo ug lahi nga mga doktrina, ni sa pagtagad o pagpamati sa bakak nga mga sugilanon ug sa mga talaan sa kagikan (1:3, 4)
- Ang pipila mitipas gikan sa gugma ug sa dili-sinalingkapaw nga pagtuo; buot nila nga mahimong mga magtutudlo sa balaod apan wala makasabot sa katuyoan niini (1:5-11)
- Sa ulahing mga yugto sa panahon adunay mangahulog gikan sa pagtuo (4:1-5)
- Sukli ang daotang mga impluwensiya; magpaamoma sa mga pulong sa pagtuo; isalikway ang bakak nga mga sugilanon (4:6, 7a)
- Ang bakak nga pagtulon-an magpatunghag kasina, panag-away, mapasipalahong mga sinultihan, mga katahap, hilabihang mga paglalisay, ug sa paggamit sa kon unsay diyosnon alang sa hakog nga ganansiya (6:3-5)
- Kalagiw gikan sa daotang mga bunga sa paghigugma sa salapi; pakigbugno sa maayong pakigbugno sa pagtuo ug sukli ang bakak nga doktrina (6:11, 12, 20, 21)

Mga kuwalipikasyon alang niadtong itudlo sa pag-alagad ingong mga magtatan-aw ug ministeryal nga mga alagad

- Ang mga kuwalipikasyon sa magtatan-aw naglakip sa iyang pagkadili-salawayon; usa lamang ang asawa; maayog panghunahuna, mahusay, maabiabihon, may katakos sa pagpanudlo, nagpugong sa kaugalingon labot sa pag-inom ug sa kasuko, makataronganon; dili mahigugmaon sa salapi; nagdumala sa iyang panimalay sa maayong paagi; dili bag-ong nakabig; ug may maayong reputasyon sa gawas sa kongregasyon (3:1-7)
- Ang ministeryal nga mga alagad angay nga magmaugdang, dili duhag-sinultihan, dili palainom, ni dalo sa kinitaan pinaagig limbong, nasulayan una kon angayan ba, walay akusasyon, nagdumala sa ilang mga panimalay sa maayong paagi (3:8-10, 12, 13)

Mga instruksiyon labot sa nagkalainlaing mga panginahanglan sa kongregasyon

- Ang mga pag-ampo kinahanglang himoon alang sa tanang matang sa mga tawo—lakip na sa mga magmamando, aron ang mga Kristohanon magkinabuhi nga malinawon uban ang diyosnong pagkamahinalaron; kabubut-on sa Diyos nga ang tanang matang sa mga tawo maluwas (2:1-4)
- Aduna lamay usa ka Diyos ug usa ka tigpataliwala, si Jesu-Kristo, busa ang mga lalaki nga mag-ampo magbayaw sa "maunongong mga kamot, nga walay kapungot ug mga panaglalis" (2:5-8)
- Ang mga babaye kinahanglang magbesti nga makasaranganon, sa mahapsay nga paagi, nga magpaaninag ug pagkamasimbahon sa Diyos; sila dili puwedeng magtudlo sulod sa kongregasyon o magbuot sa lalaki (2:9-15)
- Ang mga babayeng balo lamang nga nag-edad ug 60 pataas, nga maayog reputasyon ug walay buhi nga mga anak o mga apo, ang ilakip sa talaan niadtong makadawat ug materyal nga tabang gikan sa kongregasyon (5:3-16)
- Ang mga ansiyano nga naghago sa pagsulti ug sa pagtudlo kinahanglang isipon nga takos sa "doble nga pasidungog" (5:17, 18)
- Ayaw pagdawat ug sumbong batok sa usa ka ansiyano gawas lamang kon adunay duha o tulo ka saksi; ang mga nagpakasala kinahanglan nga badlongon atubangan sa tanang tumatan-aw (5:19-21)
- Ang mga ulipon kinahanglan nga sulondan sa pagpasakop ngadto sa ilang mga tag-iya, ilabina kon ang ilang mga agalon maoy mga isigkamagtutuo (6:1, 2)
- Ang tanan kinahanglang magmakontento kon sila adunay makaon ug ikabesti; ang gugma sa salapi maoy gamot sa makadaot nga mga butang, ug kadtong determinadong madato madaot sa espirituwal nga paagi (6:6-10)
- Ang mga adunahan kinahanglang dili garboso, nga nagsalig sa bahandi; hinunoa, sila kinahanglang andam sa pagpakig-ambit nga madagayaon ngadto sa mga nanginahanglan (6:17-19)

MGA PANGUNANG PUNTO SA IKADUHANG TIMOTEO

Pagdasig ug tambag aron tabangan si Timoteo nga makapabiling malig-on sa malisod nga mga panahon sa unahan

Ang kataposang inspiradong sulat nga gisulat ni Pablo panahon sa iyang ikaduhang pagkabilanggo sa Roma

---

Ang pagdasig kang Timoteo nga magpadayon sa pag-uswag

- 'Sugnibi sama sa kalayo ang gasa sa Diyos' nga imong nadawat; ayaw ikaulaw ang pagpamatuod bahin kang Kristo o kang Pablo ingong usa ka binilanggo; dawata ang imong bahin sa pag-antos tungod sa maayong balita (1:6-8)
- Bantayi ang sumbanan sa makapahimsog nga mga pulong (1:13, 14)
- Sama sa usa ka sundalo, hupti ang usa lamang ka tumong; sama sa usa ka atleta sa mga dula, makigsangka subay sa mga lagda; sundoga ang usa ka kugihang mag-uuma; lahutay nga matinumanon (2:3-13)
- Buhata ang kutob sa imong maarangan nga itanyag ang imong kaugalingon sa Diyos ingong inuyonan, nga nagagamit sa pulong sa kamatuoran sa hustong paagi (2:15)
- Kalagiw gikan sa mga tinguha nga iya sa pagkabatan-on, apan tinguhaa ang diyosnong mga hiyas uban niadtong nagatawag sa Ginoo gikan sa usa ka hinlong kasingkasing (2:22)

Tambag aron tabangan si Timoteo nga makabarog nga malig-on batok sa mini nga mga magtutudlo

- Likayi ang pagpakiglantugi bahin sa mga pulong ug sa sulti nga nagpasipala kon unsay balaan; uban ang kalumo, paningkamoti nga ipasig-uli kadtong nalit-agan sa Yawa (2:14, 16-26)
- Sa kataposang mga adlaw moabot ang makuyaw nga mga panahon nga lisod sagubangon tungod sa daotang mga tinamdan sa mga tawo; mga mahigugmaon sila sa salapi ug sa kalipayan inay nga mahigugmaon sa Diyos; likayi ang maong mga tawo (3:1-7)
- Kining dunot ug hunahuna nga mga tawo mopadayon sa pagsukol sa kamatuoran; apan pabilin sa mga butang nga imong gidawat ingong matuod tungod kay imong nakatonan kini gikan sa mga tawo nga imong nailhan pag-ayo ug gikan sa inspiradong Kasulatan (3:8-17)
- Lahutay sa pagwali sa pulong, mag-ebanghelyo, tumana sa bug-os ang imong ministeryo—bisan tuod moabot ang mga panahon nga ang mga tawo dili buot mamati sa makapahimsog nga doktrina apan mopalabi nga gitikon ang ilang mga dalunggan sa mga magtutudlo nga ilang gipili (4:1-5)

Ang mga kahimtang ni Pablo ingong binilanggo

- Si Pablo gitudlo ingong apostol ni Jesu-Kristo; karon siya nag-antos tungod niini apan wala maulaw (1:11, 12)
- Ingong binilanggo nga kinadenahan, siya halos gibiyaan sa tanan gikan sa distrito sa Asia, apan si Onesiforo makugihong nangita kaniya ug nagdasig kaniya (1:15-18)
- Kay nakaamgo nga hapit na ang iyang kamatayon, si Pablo masaligong naglantaw sa adlaw nga si Jesu-Kristo mohatag sa purongpurong sa pagkamatarong ngadto kaniya ingon man ngadto sa tanang uban pa nga nahigugma sa iyang pagpadayag (4:6-8)
- Walay usa nga midapig kaniya sa iyang unang depensa; hinunoa, si Pablo gipalig-on ni Ginoong Jesu-Kristo; siya masaligon nga ang Ginoo magluwas kaniya alang sa Iyang langitnong Gingharian (4:16-18)

kang Timoteo, usa ka sulat nga nag-andam sa iyang mas batan-on nga isigkamagbubuhat sa pagsukol sa apostatang mga elemento sulod sa kongregasyon ug sa pagbarog nga malig-on atubangan sa paglutos. (2:3-7, 14-26; 3:14–4:5) Tungod sa pagkasayod sa mga kahimtang ni Pablo, si Timoteo nadasig gayod sa maayong panig-ingnan sa apostol sa matinumanong paglahutay ilalom sa dakong kasakitan.—2:8-13.

Kay walay kahadlok tungod sa kusog gikan kang Jehova, si Pablo miawhag kang Timoteo: 'Sugnibi sama sa kalayo ang gasa sa Diyos nga anaa kanimo pinaagi sa pagpandong sa akong mga kamot kanimo. Kay kita wala hatagi sa Diyos ug espiritu sa katalaw, kondili sa gahom ug sa gugma ug sa maayong panghunahuna. Busa ayaw ikaulaw ang pagpamatuod bahin sa atong Ginoo, ni kanako nga binilanggo tungod kaniya, apan dawata ang imong bahin sa pag-antos sa daotan tungod sa maayong balita sumala sa gahom sa Diyos.'—2Ti 1:6-8.

TINA, PAGTINA. Ang pamaagi sa pagtina ginamit ang partikular nga mga bulok ug kombinasyon sa mga bulok nganha sa hilo, sa panapton, ug sa ubang materyales pinaagi sa paggamit ug pangkolor nahibaloan ug gibuhat na sa wala pa ang mga adlaw ni Abraham ug lagmit ingon kadugay na sa paghablon. Ang mga Israelinhon migamit sa mga materyales sama sa asul nga hilo, hilo nga sanag-pula gikan sa *coccus,* ug sa balhibo sa karnero nga tininag morado alang sa tabernakulo ug alang sa mga besti sa mga saserdote. (Ex kap 25-28, 35, 38, 39) Ang pagtina, nga sa karaang kapanahonan maoy buluhaton ra sa balay, sa ngadtongadto nahimong patigayon sa nagkalainlaing mga dapit. Ang unang mga Ehiptohanon nailado ilabina tungod sa ilang dan-ag nga pagkatinang mga produkto (Eze 27:7), ug human mohuyang ang gahom sa Ehipto, ang Tiro ug ang ubang Fenicianhong mga siyudad nahimong hinungdanong mga sentro sa pagtina.

Karaang mga Pamaagi. Ang mga pamaagi sa pagtina nagkadaiya sa lainlaing mga dapit. Usahay ang hilo maoy tinaon, samtang sa ubang mga kahimtang ang panapton nga humana gam-a mao ang tinaon. Lagmit ang hilo kaduha ituslob sa tina, ug pug-an kini human mahabwa gikan sa pasong sa ikaduhang higayon aron ang bililhong tina magpabilin. Human niana ang hilo iladlad aron kini mauga.

Ang matag materyales tinaon sa lainlaing paagi. Usahay, bisan tuod talagsa ra, ang pangtina kinaiyanhong motapot sa panapton nga tinaon. Apan kon dili motapot, ang materyales kinahanglang gamitan una ug *mordant,* usa ka substansiya nga motapot sa lanot ug sa tina. Aron mahimong *mordant,* ang usa ka substansiya kinahanglang motapot bisan man lamang sa pangtina aron kini mosagol niini ug mahimong usa ka pangtina nga dili molubad. Ang mga kaplag nagpakita nga ang mga Ehiptohanon migamit ug mga *mordant* diha sa pagtina. Pananglitan, ang pula, dalag, ug asul maoy tulo ka bulok nga ilang gigamit, ug gikaingon nga ang maong mga bulok mahimong molubad kon dili gamitag mga *oxide* sa *arsenic,* sa puthaw, ug sa lata ingong mga *mordant.*

Ang murex nga mga kinhason; ang unod sa sulod mao ang tinubdan sa mahal kaayong tina nga purpura

Dayag nga ang mga panit sa hayop ihumol una sa kemikal ug dayon tinaon. Bisan didto sa Sirya sa dili pa dugay, ang mga panit sa laking karnero ihumol sa *sumac* ug dayon tinaon. Human mauga ang tina, ang mga panit hidhiran ug lana ug dayon pasinawon. Ang mga sapatos ug ubang panit nga mga butang nga gigamit sa mga Bedouin sa ingon gitina ug pula ug kini magpahinumdom gayod sa usa ka tawo labot sa "panit sa laking karnero nga tininag pula" nga gigamit alang sa tabernakulo.—Ex 25:5.

Ang makaiikag maylabot sa tininang mga materyales mao ang inskripsiyon diha sa usa ka tinukod sa Asiryanhon nga si Haring Tiglat-pileser III. Human iasoy ang bahin sa iyang mga pagpakiggubat batok sa Palestina ug Sirya, siya miingon nga siya nakadawat ug tributo gikan sa usa ka Hiram sa Tiro ug sa ubang mga magmamando. Ang gitalang mga butang naglakip sa "mga besti nga lino nga lainlaig bulok ang mga borlas, delana nga tininag asul, delana nga tininag purpura, . . . usab sa giunat nga mga panit sa nating karnero nga tininag purpura, (ug) sa gibuklad nga mga pako sa mga langgam nga ihalas nga tininag asul."—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 282, 283.

Mga Tinubdan sa mga Tina. Ang mga tina makuha gikan sa lainlaing mga tinubdan. Sa Palestina, ang dalag nga mga tina makuha gikan sa mga dahon sa almendras ug sa pinolbos nga panit sa kahoyng granada, bisan tuod ang mga Fenicianhon migamit usab sa mga dulaw ug kasabha (*safflower*). Ang mga Hebreohanon makakuhag itom nga tina gikan sa panit sa kahoyng granada ug pula nga tina gikan sa mga gamot sa tanom nga *madder* (*Rubia tinctorum*). Ang mga tanom nga tagom (*Indigofera tinctoria*) nga lagmit gidala ngadto sa Palestina gikan sa Ehipto o Sirya mahimong gamiton ingong asul nga tina. Ang bahin sa usa ka pamaagi sa pagtinag purpura nga delana mao ang paghumol sa delana diha sa duga sa ubas sa tibuok gabii ug wisikan kini ug pinolbos nga gamot sa tanom nga *madder.*

Ang mga tina nga sanag-pula gikan sa *coccus* ug ang lutong-pula naggikan sa labing karaang igtitina nga nahibaloan, usa ka parasitong *homopterous* nga insekto sa pamilyang Coccidae (ang *Coccus ilicis*). Tungod kay ang buhing baye niini nga insekto, nga samag gidak-on sa liso sa *cherry,* kaamgid sa usa ka *berry,* gipadapat sa mga Grego ngadto niini ang ilang pulong nga *kok′kos,* nga nagkahulogang *"berry."* Ang Arabiko nga ngalan alang niini nga insekto maoy *qirmiz* o *kermez.* Kini nga insekto makaplagan sa tibuok Tungang Sidlakan. Ang mga itlog lamang niini ang adunay moradong igtitina, nga tugob sa asidong *kermesic.* Sa hinapos sa Abril, ang walay pako nga mga bayeng insekto, nga puno sa mga itlog, motapot pinaagi sa mga sungo niini sa mga sangasanga, ug usahay sa mga dahon, sa *kermes oak* (*Quercus coccifera*). Ang mga ulod sa insekto tigomon ug ibulad, ug ang bililhong tina mabatonan pinaagi sa pagpabukal niini sa tubig. Kini mao ang pulang tina nga kasagarang gigamit sa pagtina sa mga kasangkapan sa tabernakulo ug sa mga besti nga gisul-ob sa hataas nga saserdote sa Israel.

Ang purpura nga tina makuha gikan sa mga kinhason o sa mga *mollusk* sama sa *Murex trunculus*

ug *Murex brandaris.* Sa liog niini nga mga linalang adunay gamayng glandula nga naundan sa usa lamang ka tulo sa pluwido nga gitawag ug *flower.* Sa sinugdan kini kaamgid ug ingon kahumok sa krema, apan kon kini mahanginan ug mahayagan inanay kining mausab ngadto sa luto nga bayolet o morado. Kini nga mga kinhason makaplagan diha sa mga baybayon sa Dagat Mediteranyo, ug ang mga bulok nga mabatonan gikan niini nagkalainlain depende sa ilang lokasyon. Ang mga dagko niini tagsatagsaon pagpikas, ug ang bililhong pluwido maampingong kuhaon gikan niini, samtang ang mga gagmay niini lubkon diha sa mga lusong. Sanglit gamay ra ang makuhang pluwido gikan sa matag kinhason, ang pagkolektag igoigong gidaghanon maoy gastoso kaayo. Busa, mahal kini nga tina, ug ang mga besti nga tininag purpura nahimong ilhanan sa datong mga tawo o niadtong hataas ug katungdanan. (Est 8:15; Luc 16:19) Ang laing kinhason (ang *cerulean mussel*) gituohan nga mao ang tinubdan sa asul nga tina.

Ang karaang Tiro nabantog tungod sa purpura o lutong-pula nga tina nga nailhan ingong *Tyrian* o *Imperial* nga purpura. Bisan tuod gikaingon nga ang mga taga-Tiro migamit ug pamaagi sa dobleng pagtina, ang eksaktong pamaagi aron mabatonan kini nga bulok wala mahibaloi. Ang pangkolor dayag nga mabatonan gikan sa mga *mollusk* nga *Murex* ug *Purpura,* ug ang mga tapok sa mga kabhang sa *Murex trunculus* nakaplagan ubay sa baybayon sa Tiro ug sa kasikbit sa Sidon. Ang Fenicianhong siyudad sa Tiro gihulagway ni Jehova ingong adunay balhibo sa karnero nga tininag morado ug ubang mabulokong mga materyales, ingon man usab namaligya sa maong mga butang.—Eze 27:2, 7, 24; tan-awa ang BULOK.

TINAGO. Tan-awa ang SAGRADONG TINAGO.

TINAI. Usa ka bahin sa ginhawaan. Ang Hebreohanong pulong nga *qe′rev* gigamit sa paghubit sa “ginhawaan,” “kahiladmang bahin,” o “tinai” sa mga tawo ug hayop. (Ex 12:9; 29:13; Sal 5:9) Kini nagtumong sa kon unsay anaa sa “sulod” ug sagad gigamit ingong preposisyon, nga may kahulogang “sa sulod; sa taliwala sa.”—Gen 25:22; Deu 17:20.

Ang laing Hebreohanong termino nga nagtumong sa sulod nga mga organo mao ang *me·ʽeh′.* Kini kanunayng gigamit nga plural (*me·ʽim′*) ug gigamit alang sa “tinai” diha sa 2 Samuel 20:10 ug 2 Cronicas 21:15, 18, 19. Kini nga pulong mahimong magpasabot sa “kahiladmang bahin” sa usa ka linalang, sama sa asoy bahin sa dakong isda nga milamoy kang Jonas. Niana nga asoy kini gigamit sa duha ka higayon ug gihisgotan nga susamag kahulogan sa “tiyan” sa dakong isda. (Jon 1:17; 2:1, 2) Ang mga sangkap sa pagsanay sa mga tawo lagmit gipunting usab niini nga Hebreohanong termino. (Gen 15:4; Ru 1:11) Tungod sa dayag nga kalangkitan tali sa mga emosyon ug sa sulod nga mga organo, ang tinai o ginhawaan giisip nga mao ang sentro sa kinahiladmang mga emosyon.—Itandi ang Isa 63:15; Jer 4:19; 31:20.

Ang pisikal nga pagkaon hilison sa tinai. Tungod niini masambingayon kining gigamit aron sa paghawas sa mental o espirituwal nga paghilis sa dihang, pinaagi sa panan-awon, si Ezequiel gisugo nga kan-on ang usa ka linukot nga basahon aron pun-on ang iyang tinai (Heb., *me·ʽim′*) niini. Si Ezequiel angayng magbaton ug espirituwal nga kusog pinaagi sa pagpamalandong ug pagsilsil diha sa iyang panumdoman sa mga pulong nga gisulat diha sa linukot nga basahon. Busa siya gipakaon sa espirituwal nga paagi ug gitagan-an ug mensahe nga isulti.—Eze 3:1-6; itandi ang Pin 10:8-10.

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang pulong nga *splag′khna,* nga sa literal nagkahulogang “tinai,” kas-a gigamit sa pagtumong sa literal nga tinai. (Buh 1:18) Sa ubang mga teksto kini gigamit sa masambingayong paagi sa pagtumong sa “malumong mga pagmahal” ug “malumong pagkamabination.”—2Co 6:12; Flp 1:8; 2:1; Col 3:12; 1Ju 3:17.

TINAPAY. Usa ka hinurno nga pagkaon nga usahay may lebadura, ug ang pangunang sambog niini maoy harina o dili-pino nga harina. Ang tinapay (Heb., *le′chem;* Gr., *ar′tos*) maoy pangunang pagkaon sa mga Hudiyo ug sa ubang katawhan sa kakaraanan (1Sa 10:4; Mat 14:17), ug sagad nga makamaong mohimog tinapay ang mga Israelinhon, Ehiptohanon, Grego, Romano, ug ang uban pa. Bisan sa modernong panahon diha sa pipila ka bahin sa Tungang Sidlakan, ang tinapay maoy pangunang pagkaon, ug ang ubang matang sa pagkaon maoy segundaryo lamang. Usahay ang Bibliya mopatim-awng naggamit sa “tinapay” sa pagtumong sa pagkaon sa katibuk-an, sama sa Genesis 3:19 ug diha sa modelong pag-ampo, nga naundan sa hangyo: “Ihatag kanamo karong adlawa ang among tinapay alang niining adlawa.”—Mat 6:11; itandi ang Ecc 10:19, *ftn* sa *Rbi8.*

Sa paghimog tinapay, ang mga Hebreohanon sagad mogamit ug harina nga gikan sa trigo o sebada. (Huk 7:13; 2Ha 4:42; Ju 6:9; itandi ang Ex 34:22 sa Lev 23:17) Ang trigo mas mahal, busa ang mga tawo mahimong kontento na lamang sa mga tinapay nga gama sa sebada. Ang ubang harina dili kaayo pino, nga gilubok ginamit ang lusong ug alho. Bisan pa niana, ang “pino nga harina” gigamit usab. (Gen 18:6; Lev 2:1; 1Ha 4:22) Ang mana nga gitagana ni Jehova nga Diyos alang sa mga Israelinhon sa panahon sa ilang pagpanaw sa kamingawan gi-

galing sa mga galingan nga demano o gilubok sa lusong.—Num 11:8.

Naandan ang paggaling sa mga lugas ug paglutog bag-ong tinapay kada adlaw, ug sagad ang tinapay walay lebadura (Heb., *mats·tsah′*). Ang harina sagolan lamang ug tubig, ug walay lebadura nga idugang sa dili pa kini masahon. Sa paghimog tinapay nga may lebadura, ang kasagarang gibuhat mao ang pagkuhag bahin sa minasa nga sobra sa miaging pagluto ug gamiton kini ingong igpapatubo pinaagi sa pagtunaw niini diha sa tubig sa dili pa isagol ang harina. Kini nga sinagol masahon ug pasagdan hangtod nga kini motubo.—Gal 5:9; tan-awa ang LEBADURA.

Ang mga tinapay sagad ligngin. (Huk 7:13; 1Sa 10:3; Jer 37:21) Ngani, ang Hebreohanong pulong nga *kik·kar′* (lingin nga tinapay) sa literal nagkahulogang "usa ka butang nga lingin." (1Sa 2:36) Siyempre, ang mga tinapay giumol usab sa ubang mga porma. Ang usa ka Ehiptohanong dokumento nga papiro naghisgot ug kapin sa 30 ka lainlaing porma sa tinapay.

Ang karaang mga tinapay sa kayutaan sa Bibliya maoy nigpis ug ligngin, pormag-itlog, triyanggulo, ug pormag-kunya (*wedge*), ug ang uban usab maoy baga ug tag-as nga mga tinapay. Apan ang baga nga mga tinapay, sama sa mga tinapay sa Kasadpang kalibotan, daw dili komon sa karaan nga Tungang Sidlakan. Bisan karong adlawa ang tinapay sa Sidlakan giluto nga nigpis, nga kasagaran gikan sa 1 hangtod sa 2.5 sm (0.5 hangtod sa 1 pul.) ang gibag-on ug mga 18 sm (7 pul.) ang diyametro.

Sanglit kini nipison ug kagumkom kon walay lebadura, ang mga tinapay pikaspikason inay nga hiwaon. Busa walay talagsaong kahulogan ang 'pagpikaspikas' ni Jesus sa tinapay nga gigamit sa pagsugod sa Panihapon sa Ginoo (Mat 26:26), kay mao kini ang naandang paagi sa pagkaon sa tinapay.—Mat 14:19; 15:36; Mar 6:41; 8:6; Luc 9:16; Buh 2:42, 46, *Int.*

Ang mga halad nga gitanyag sa mga Israelinhon ngadto kang Jehova naglakip sa pipila ka hinurnong mga pagkaon. (Lev 2:4-13) Wala itugot ang paggamit ug lebadura sa mga halad nga gihimo pinaagi sa kalayo ngadto kang Jehova, bisan tuod ang pipila ka halad wala sunoga diha sa halaran ug posibleng gisagolag lebadura. (Lev 7:13; 23:17) Ang paggamit ug tinapay nga may lebadura wala itugot sa panahon sa Paskuwa ug sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo nga duyog niini.—Ex 12:8, 15, 18; tan-awa ang PASUNDAYAG NGA TINAPAY.

Ang pagkahinungdanon sa tinapay sa adlaw-adlaw nga pagkaon sa kapanahonan sa Bibliya gipakita pinaagi sa sublisubli nga paghisgot niini sa tibuok Kasulatan. Pananglitan, si Melquisedek "nagdalag tinapay ug bino" sa wala pa magpanalangin kang Abraham. (Gen 14:18) Sa dihang gipapahawa ni Abraham si Agar ug Ismael siya "nagkuhag tinapay ug usa ka panit nga sudlanag tubig ug naghatag niini kang Agar." (Gen 21:14) Ang binilanggo nga si Jeremias adlaw-adlaw nga gihatagan ug "lingin nga tinapay." (Jer 37:21) Sa duha ka okasyon milagrosong gipadaghan ni Jesu-Kristo ang tinapay aron pakan-on ang dakong panon sa katawhan. (Mat 14:14-21; 15:32-37) Gitudloan ni Jesus ang iyang mga tinun-an sa pag-ampo alang sa "tinapay alang niining adlawa sumala sa gikinahanglan niining adlawa." (Luc 11:3) Ug ang salmista haom nga nagpaila kang Jehova nga Diyos ingong ang usa nga nagtaganag "tinapay nga makapalig-on sa kasingkasing sa may-kamatayong tawo."—Sal 104:15.

Lagpad nga Tinapay, Walay Igpapatubo nga Tinapay. Taliwala sa mga Hebreohanon ug sa ubang mga taga-Sidlakan sa karaang kapanahonan ang tinapay sagad giluto nga lagpad ug porma. Bisan pa niana, adunay nagkalainlaing porma ang mga tinapay. Pananglitan, ang "siningsing nga mga tinapay" (Heb., *chal·lohth′*) gigamit sa panahon sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa pagkasaserdote sa Israel (Ex 29:2, 23), ug si Tamar naglutog "pormag-kasingkasing nga mga tinapay." (Heb., *levi·vohth′;* 2Sa 13:8, *ftn* sa *Rbi8.*) Gisultihan ni Abraham si Sara sa paglutog "lingin nga mga tinapay" (Heb., *'u·ghohth′*) aron pakan-on ang nagmateryalisar nga mga manulonda nga miduaw kaniya.—Gen 18:6; tan-awa usab ang Num 11:8; 1Ha 19:6; Eze 4:12.

Pinaagi sa manalagnang si Oseas, si Jehova miingon: "Ang Epraim nahimong usa ka lingin nga tinapay nga wala baliha." (Os 7:8) Ang Epraim (Israel) nakig-ipon sa paganong mga katawhan, nagsagop sa ilang mga dalan ug usab nakig-alyansa sa paganong mga nasod, ug busa nahisama sa usa ka tinapay nga wala baliha. Komon ang paglutog tinapay diha sa init nga mga abo o init nga mga bato. Kon ang maong mga tinapay dili balihon, basin ang ilalom lamang ang maluto o gani masunog pa samtang ang ibabaw dili gayod maluto.

Panahon sa pagsaulog sa Paskuwa sa Israel, ang "mga tinapay nga walay igpapatubo" (walay lebadura nga tinapay; Heb., *mats·tsohth′*) ang kinahanglang kan-on, ug duyog niini nga pagsaulog mao ang "pista sa mga tinapay nga walay igpapatubo." (Ex 12:8, 15, 17-20; 13:3-7; 23:15; 34:18; Deu 16:3, 8, 16) Ang walay igpapatubo, siningsing nga mga tinapay nga gibasa sa lana o ang nigpis nga mga tinapay nga walay igpapatubo nga gihidhiran sa lana maoy lakip sa mga halad nga itanyag sa Israel ngadto kang Jehova nga Diyos. (Lev 2:4-7, 11,

12) Sa balaod sa halad-sa-panag-ambit nga itanyag ngadto kang Jehova, gihimo usab ang probisyon sa paghalad ug siningsing nga mga tinapay nga may lebadura.—Lev 7:13.

Human madala ang arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem, si David "nag-apod-apod sa tanang katawhan, sa tibuok panon sa Israel, lalaki ug babaye, sa tagsatagsa ug usa ka siningsing nga tinapay [Heb., *chal·lath′*] ug usa ka tinapay nga datiles [Heb., *'esh·par′*] ug usa ka tinapay nga pasas [Heb., *'ashi·shah′*], nga human niini namauli ang katawhan sa iyang tagsatagsa ka balay." (2Sa 6:19) Ang tinapay nga pasas hinimo sa pinisa ug uga nga mga ubas o mga pasas. Bisan pa niana, mahimong ang pipila niining mga tinapay nga pasas nga giluto sa karaang kapanahonan maoy hinimo gikan sa mga pasas ug harina.

Sa adlaw ni Jeremias ang katawhan sa Juda ug Jerusalem nakigbahin sa bakak nga pagsimba, ug ang mga babaye taliwala kanila "nagmasa ug harina aron sa pagbuhat ug mga halad nga tinapay alang sa 'rayna sa kalangitan.'" (Jer 7:18) Gihisgotan usab kining bakak nga diyosa ug ang "mga halad nga tinapay" (Heb., *kaw·wa·nim′*) nga gihimo alang kaniya diha sa Jeremias 44:19. Dili matino kon unsay sambog nga gigamit sa pagluto niining mga halad nga tinapay, apan dayag nga gibutang kini diha sa halaran ingong halad.—Tan-awa ang RAYNA SA KALANGITAN.

Ang ubang matang sa mga tinapay nga gihisgotan sa Bibliya maoy 'mga tinapay sa pinisa [o pinauga] nga mga igos' (Heb., *deve·lim′* [1Sa 30:12; Isa 38:21]), "tam-is nga tinapay" (Heb., *la·shadh′;* Num 11:8), "lagpad nga tinapay" (Heb., *tsap·pi·chith′;* Ex 16:31), "lingin nga tinapay" (Heb., *tselul′;* Huk 7:13), "tinapay sa mga pasas" (Heb., *tsim·mu·qim′;* 1Sa 25:18), ug "sinaborang mga tinapay" (Heb., *niq·qudhim′;* 1Ha 14:3). Ang Gregong pulong nga *a′zymos* nga nagkahulogang "walay igpapatubo; walay lebadura," ug ang *neuter* nga plural nga porma niini gigamit sa pagtumong sa "mga tinapay nga walay igpapatubo" ug sa "pista sa mga tinapay nga walay igpapatubo."—1Co 5:8; Mar 14:1.

Mahulagwayong Paggamit. Ang terminong "tinapay," ingon sa pagkagamit niini sa Bibliya, adunay daghang mahulagwayong kapadapatan. Pananglitan, gisultihan ni Josue ug Caleb ang nagkatigom nga mga Israelinhon nga ang mga molupyo sa Canaan "maoy tinapay alang kanato," nga dayag nagkahulogang sila dali nga mabuntog ug nga ang maong kasinatian magpasustiner o magpaligon sa Israel. (Num 14:9) Ang dakong kasub-anan nga lagmit nalangkit sa pagkawala sa pag-uyon sa Diyos daw mao ang gipasabot sa Salmo 80:5, diin kini nag-ingon labot kang Jehova nga Magbalantay sa Israel: "Imong gipakaon sila sa tinapay sa mga luha." Si Jehova gihisgotan usab nga naghatag sa iyang katawhan ug "tinapay nga kasakit ug tubig nga pagpanglupig," nga dayag nga nagpunting sa mga kahimtang nga ilang masinati sa dihang sila likosan ug nga mahimong komon alang kanila sama sa tinapay ug tubig.—Isa 30:20.

Sa paghisgot niadtong kinsa daotan kaayo nga "dili sila matulog gawas kon makabuhat sila ug daotan," ang basahon sa Mga Proverbio nag-ingon: "Ilang gipakaon ang ilang kaugalingon sa tinapay sa kadaotan." (Pr 4:14-17) Oo, sila daw nagpatunhay sa ilang kaugalingon pinaagi sa mga buhat nga daotan. Labot sa usa nga tingali nakabaton ug materyal nga mga tagana sa kinabuhi pinaagi sa limbong o panikas, ang Proverbio 20:17 nag-ingon: "Ang tinapay nga nabatonan pinaagi sa kabakakan makapahimuot sa usa ka tawo, apan human niana ang iyang baba mapuno sa graba." Apan bahin sa buotan ug makugihong asawa kini giingon: "Siya dili mokaon sa tinapay sa pagkatapolan."—Pr 31:27.

Sa mahulagwayong paagi, gigamit usab sa Bibliya ang "tinapay" diha sa paborableng diwa. Ang Isaias 55:2 nagpakita nga ang espirituwal nga mga tagana ni Jehova labaw pang hinungdanon kay sa materyal nga mga butang, nga nag-ingon: "Nganong kamo nagbayad ug salapi alang sa dili tinapay, ug nganong kamo nagbudlay alang nianang dili makapatagbaw? Pamati pag-ayo kanako, ug kaon kon unsay maayo, ug tugoting makakaplag ang inyong kalag sa tumang kalipay niini diha sa katambok mismo."

Sa dihang gisugdan ang bag-ong panihapon nga magpahinumdom sa iyang kamatayon (sa Nisan 14, 33 K.P.), "si Jesus nagkuhag tinapay ug, human makapasalamat, siya nagpikaspikas niini ug, naghatag niini sa mga tinun-an, siya miingon: 'Pagkuha kamo, kaon. Kini nagkahulogan sa akong lawas.'" (Mat 26:26) Ang tinapay nagkahulogan sa kaugalingong unodnong lawas ni Jesus "nga igahatag alang kaninyo."—Luc 22:19; 1Co 11:23, 24.

Mga usa ka tuig una pa niana, gitandi ni Jesu-Kristo "ang tinapay nga nanaog gikan sa langit" ngadto sa mana nga gikaon sa mga Israelinhon didto sa kamingawan ug tin-aw nga miingon: "Ako mao ang tinapay sa kinabuhi." Iyang gipakita nga siya mao "ang buhing tinapay nga nanaog gikan sa langit," nga midugang: "Kon may mokaon niini nga tinapay siya mabuhi hangtod sa kahangtoran; ug, sa pagkatinuod, ang tinapay nga akong ihatag mao ang akong unod alang sa kinabuhi sa kalibotan." (Ju 6:48-51) Ang 'pagkaon' niini kinahanglang himoon sa mahulagwayong paagi, pinaagi sa pagpasundayag ug pagtuo sa bili sa hingpit nga tawhanong halad ni Jesus. (Ju 6:40) Gitanyag ni Jesus ang bili sa iyang halad ngadto sa iyang Amahan nga si Jehova nga Diyos sa dihang siya mikayab

ngadto sa langit. Pinaagi niini nga bili, si Kristo makahatag ug kinabuhi ngadto sa tanang masinugtanong katawhan. Ingon sa gitagna ubos sa pag-inspirar sa Diyos, si Jesus natawo sa Betlehem, nga nagkahulogang "Balay sa Tinapay" (Miq 5:2; Luc 2:11), ug pinaagi kang Jesu-Kristo gitagana ang nagahatag-kinabuhi nga "tinapay" alang sa tanang matinuohon nga katawhan.—Ju 6:31-35.

TINAPAY NGA WALAY IGPAPATUBO, PISTA SA MGA. Tan-awa ang PISTA SA MGA TINAPAY NGA WALAY IGPAPATUBO.

TINGGA. Usa sa mas bug-at nga mga elementong metal, nga adunay espesipikong grabidad nga 11.34. Kining abohon-ug-bulok nga metal gigamit ingong pangpabug-at sa mga pasol ug mga pukot ug gigamit ingong bug-at nga mga taklob, o mga tabon. Sa balaknong awit sa kadaogan, si Moises miawit nga ang mga Ehiptohanon "miunlod samag tingga [Heb., *'o·phe'reth*]" didto sa Pulang Dagat. (Ex 15:10) Ang Gregong berbo nga gihubad nga "pagsunda" diha sa Buhat 27:28 (*bo·li'zo*) sa literal nagkahulogang "iitsa ang tingga." Ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "tunton" sa Amos 7:7, 8 (*'anakh'*) mahimong magkahulogan ug "tingga" o "lata." Aron ang mga kinulit dili matangtang ug ingon man dali rang basahon, ang tinunaw nga tingga ibubo usahay sa mga kinulit diha sa bato—usa ka naandang paagi nga gihimo labing menos sukad pa sa adlaw ni Job. (Job 19:23, 24) Ang 'pagsolda' (Heb., *de'veq*) gihisgotan diha sa Isaias 41:7 may kalabotan sa paghimog mga idolo, apan wala mahibaloi karong adlawa kon ang solda nga gigamit ginama ba sa tingga o sa lata.

Ang labing komon nga tinubdan sa tingga mao ang *galena,* usa ka mineral nga *lead sulfide* (tingga nga may asupre). Kini gimina didto sa Araba tali sa H nga tumoy sa Patayng Dagat ug sa Gulpo sa 'Aqaba. Ang Tarsis (Espanya) maoy laing tinubdan sa tingga. (Eze 27:12) Ang mineral sa tingga kinahanglang tunawon sa hudno sama sa pagtunaw sa mga mineral sa ubang mga metal. (Jer 6:29; Eze 22:18-20; itandi ang Num 31:22, 23.) Ang unang proseso sa pagdalisay niini maghimo sa *lead sulfide* ingong *lead oxide* (tingga nga may oksiheno), nga usahay gigamit ingong pangpasinaw sa mga galamitong kulonon, sama sa makita sa mga kagunoban didto sa Ehipto ug Nineve.—Tan-awa ang PAGDALISAY, TIGDALISAY.

TINGHUGYAW. Ang tuig human sa matag siklo sa pito ka 7-ka-tuig nga mga yugto, nga nagsugod sa dihang ang Israel misulod sa Yutang Saad. Ang Hebreohanong pulong nga *yoh·vel'* (o, *yo·vel'*) nagkahulogang "sungay sa laking karnero," ug kini nagtumong sa pagpatingog sa budyong nga sungay sa laking karnero sa panahon sa ika-50 nga tuig aron imantala ang kagawasan sa tibuok yuta.—Lev 25:9, 10, *ftn* sa *Rbi8;* tan-awa ang SUNGAY, BUDYONG.

Sugod sa panahon sa pagsulod sa Yutang Saad, ang nasod sa Israel moihap ug unom ka tuig nga sulod nianang panahona ang yuta pugsan, tikaron, ug anihan; apan ang ikapito nga tuig maoy usa ka tuig nga igpapahulay, nga sulod nianang tuiga ang yuta papahulayon. Sa ikapito nga tuig walay himoon nga pagpugas ni pagpul-ong. Bisan ang mga bunga gikan sa mga lugas nga nahulog sa panahon sa pag-ani sa milabayng tuig dili mahimong anihon, ug ang mga ubas dili pagapupoon gikan sa wala pul-ongi nga mga paras. Ang lugas ug prutas nga mitubo rag iya mahimong kaonon sa tag-iya, sa iyang mga ulipon, sa sinuholang mga mamumuo, sa langyawng mga pumoluyo, ug sa mga kabos. Ang binuhing mga hayop ug ihalas nga mga mananap gitugotan usab sa pagkaon niini. (Lev 25:2-7; Ex 23:10, 11) Pito niining pito-ka-tuig nga mga yugto (7 × 7 = 49) ang palabyon, ug ang mosunod nga tuig, ang ika-50, maoy tuig sa Tinghugyaw.

Ang Tinghugyaw adunay mga kinaiyahan nga sama sa tuig nga igpapahulay. Ang yuta papahulayon na usab sa bug-os. Pareho ang mga regulasyon nga gipadapat bahin sa abot sa yuta. (Lev 25:8-12) Kini nagkahulogan nga ang abot sa ika-48 nga tuig sa matag 50-ka-tuig nga siklo mao ang pangunang tinubdan sa pagkaon alang nianang tuiga ug sa mosunod nga kapin ug diyutay sa duha ka tuig, hangtod sa pag-ani sa ika-51 nga tuig, o sa tuig human sa Tinghugyaw. Ang linaing panalangin ni Jehova sa ikaunom nga tuig mopatunghag abot nga igo sa pagtaganag pagkaon sa tibuok tuig nga Igpapahulay. (Lev 25:20-22) Sa susama, ang Diyos nagtaganag dagaya ug igong ani sa ika-48 nga tuig aron matagan-an ang nasod alang sa tibuok tuig nga Igpapahulay, sa Tinghugyaw nga mosunod, ug sa mosunod pa nga tuig hangtod sa ting-ani, kon tumanon sa mga Hudiyo ang iyang Balaod.

Ang Tinghugyaw sa usa ka diwa maoy usa ka tibuok tuig nga pista, usa ka tuig sa kagawasan. Ang pagsunod niana magpasundayag sa pagtuo sa Israel sa ilang Diyos nga si Jehova ug maoy usa ka panahon sa pagpasalamat ug kalipay sa iyang mga tagana.

Sa ikanapulo nga adlaw sa ikapitong bulan (sa bulan sa Tisri), sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, nga ang budyong (*shoh·phar',* o *sho·phar',* usa ka bawog nga sungay sa hayop) patingogon, sa pagmantala ug kagawasan sa tibuok yuta. Kini nagkahulogan ug kagawasan alang sa Hebreohanong mga ulipon, nga ang kadaghanan kanila nagbaligya sa ilang kaugalingon tungod sa utang. Ang maong pagpagawas sagad himoon pag-abot sa ikapitong tuig sa

pagkaulipon (Ex 21:2), apan ang Tinghugyaw naghatag ug kagawasan bisan niadtong wala pa makasilbi ug unom ka tuig. Ang tanang panulondong yuta nga nabaligya (sagad tungod sa mga pinansiyal nga kapit-os) iuli, ug ang matag tawo mopauli sa iyang banay ug sa iyang gipanag-iya nga panulondon. Walay banay nga magpabiling kabos hangtod sa hangtod. Ang matag banay makabaton ug dungog ug pagtamod. Bisan ang tawo nga nagwaldas sa iyang kabtangan dili mawad-an hangtod sa hangtod sa iyang panulondon alang sa iyang kaliwatan. Kon buot hunahunaon, ang yuta sa pagkatinuod iya ni Jehova, ug ang mga Israelinhon maoy langyawng mga pumoluyo ug mga lalin sa panglantaw ni Jehova. (Lev 25:23, 24) Kon ang nasod mosunod sa mga balaod sa Diyos, nan, sumala sa iyang giingon, "Angay nga walay mahimong kabos sa imong taliwala."—Lev 25:8-10, 13; Deu 15:4, 5.

Tungod sa balaod sa Tinghugyaw, walay yuta nga mabaligya hangtod sa hangtod. Gilatid sa Diyos nga kon ang usa ka tawo magbaligya ug yuta nga iyang napanunod, ang presyo sa pagbaligya kinahanglang ipasukad sa nahibiling mga tuig hangtod sa Tinghugyaw. Mao usab kana ang kantidad nga ibayad sa dihang ang yutang napanunod lukaton sa tag-iya niini. Busa, ang bayad sa pagbaligya sa yuta sa pagkatinuod maoy bayad lamang sa paggamit sa yuta ug sa abot niini sulod sa nahibiling mga tuig hangtod sa tuig sa Tinghugyaw. (Lev 25:15, 16, 23-28) Kini nga lagda mapadapat sa mga balay diha sa dili-pinarilang kabalangayan, nga giisip ingong kapatagan; apan ang mga balay diha sa pinarilang mga siyudad wala ilakip sa mga propiedad nga iuli sa panahon sa Tinghugyaw. Walay labot niini ang mga balay sa mga Levihanon, nga ang gipanag-iya mao lamang ang mga balay ug mga sibsibanan sa palibot sa mga siyudad sa mga Levihanon. Ang ilang mga balay ibalik kanila sa panahon sa Tinghugyaw; ang sibsibanan sa mga siyudad sa mga Levihanon dili ibaligya.—Lev 25:29-34.

Ang talagsaong probisyon sa tuig sa Tinghugyaw mas mapabilhan pa kon tagdon sa usa dili lamang ang mga kaayohan niini ngadto sa indibiduwal nga Israelinhon kondili ilabina ang epekto niini sa nasod sa katibuk-an. Sa dihang ang kahikayan sa Tinghugyaw sundon sa hustong paagi, sa tuig sa Tinghugyaw ang nasod mapasig-uli ngadto sa bugos ug nahiangay nga teokratikanhong kahimtang nga gilaraw ug giestablisar sa Diyos sa sinugdan. Ang kagamhanan anaa sa maayong kahimtang. Lig-on kanunay ang ekonomiya sa nasod, ug kini wala gayoy utang. (Deu 15:6) Tungod sa Tinghugyaw wala mokubos ang bili sa yuta ug usab nalikayan ang dakong utang diha sa sulod sa nasod ingon man ang sangpotanan niini nga mao ang taphawng pag-uswag nga magdalag implasyon o pagtaas sa bili sa mga palaliton, pagkunhod sa panalapi, ug pagkaunlod sa negosyo.

Ang balaod sa Tinghugyaw, kon sundon, magtipig sa nasod gikan sa pagkahugno ngadto sa makapasubong kahimtang nga atong nakita karon sa daghang kayutaan, diin adunay duha lamang ka matang sa tawo, ang dato kaayo ug ang kabos kaayo. Ang mga kaayohan nga napahimuslan sa matag indibiduwal nagpalig-on sa nasod, kay walay usa nga mahimong kabos ug dili produktibo tungod sa dili-maayong kahimtang sa ekonomiya, apan ang tanan makatampo sa ilang mga kahibalo ug mga abilidad alang sa kaayohan sa nasod. Tungod sa pagpanalangin ni Jehova sa abot sa yuta ug sa pagtaganag edukasyon, ang Israel, sa dihang magmasinugtanon, makapahimulos sa hingpit nga kagamhanan ug sa kauswagan nga ikatagana lamang sa tinuod nga teokrasya.—Isa 33:22.

Ang Balaod gibasa ngadto sa katawhan sa panahon sa mga tuig nga Igpapahulay, ilabina panahon sa Pista sa mga Balongbalong, o sa Pagpanghipos sa mga Abot. (Deu 31:10-12) Sa ingon sila mahimong mas suod ngadto kang Jehova ug makahupot sa ilang kagawasan. Si Jehova nagpasidaan sa mga Israelinhon nga sila makaagom ug katalagman kon sila dili magmasinugtanon ug kanunayng maglapas sa iyang mga balaod (nga naglakip sa mga balaod bahin sa mga tuig nga Igpapahulay ug sa Tinghugyaw).—Lev 26:27-45.

Sugod sa mga tuig sa pagsulod sa mga Israelinhon ngadto sa Yutang Saad, ang una nilang tuig sa Tinghugyaw nagsugod sa Tisri sa 1424 W.K.P. (Lev 25:2-4, 8-10) Tali sa panahon sa pagsulod sa Yutang Saad niadtong 1473 W.K.P. ug sa pagkapukan sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P., ang mga Israelinhon obligado sa pagsaulog ug 17 ka Tinghugyaw. Apan usa ka makapasubong rekord sa ilang kasaysayan nga sila wala magpabili kang Jehova ingong ilang Hari. Sila sa kataposan milapas sa iyang mga sugo, lakip na ang mga balaod sa Igpapahulay, ug nawad-an sa mga panalangin nga iyang gitagana alang kanila. Ang ilang kapakyasan nagdalag kaulawan sa Diyos atubangan sa mga nasod sa kalibotan ug nakababag kanila sa pagpahimulos sa mga kaayohan sa iyang teokratikanhong kagamhanan. —2Cr 36:20, 21.

Simbolikong Kahulogan. Adunay mga paghisgot sa kahikayan sa Tinghugyaw diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Si Jesu-Kristo miingon nga siya mianhi aron sa "pagwali sa kagawasan ngadto sa mga binihag." (Luc 4:16-18) Siya sa ulahi miingon labot sa kagawasan gikan sa pagkaulipon sa kasal-anan: "Kon ang Anak magpagawas kaninyo, kamo tinuod nga mahigawas." (Ju 8:36) Sanglit ang dinihogan sa espiritung mga Kristoha-

non gipahayag man nga matarong alang sa kinabuhi ug gipanganak ingong mga anak sa Diyos sugod sa Pentekostes sa 33 K.P., tungod niana si apostol Pablo makasulat: "Ang balaod nianang espiritu nga naghatag ug kinabuhi nga nahiusa kang Kristo Jesus nagpagawas na kaninyo gikan sa balaod sa sala ug sa kamatayon." (Rom 8:2) Sa panahon sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo, ang uban usab, ingon sa gipakita sa Roma 8:19-21, "ipagawas gikan sa pagkaulipon sa pagkadunot" ug, human makapamatuod sa ilang pagkamaunongon kang Jehova ilalom sa pagsulay, "makabaton sa mahimayaong kagawasan sa mga anak sa Diyos." Sila mapagawas gikan sa napanunod nga sala ug gikan sa kamatayon nga maoy sangpotanan niana. Ang pagpiyal sa yuta ibalik ngadto sa matuod nga mga magsisimba, nga atimanon sumala sa orihinal nga katuyoan ni Jehova alang sa katawhan.—Pin 21:4; Gen 1:28; Isa 65:21-25.

TINGOG. Ang mga tingog nga ipagula sa mga tawo diha sa pagsulti, pag-awit, ug sa susama niana, maingon man ang mga tingog nga gikan sa mga hayop, gipaila sa Kasulatan pinaagi sa Hebreohanong pulong nga *qohl,* sa Aramaikong katumbas niini nga *qal,* ug sa Gregong pulong nga *pho·ne′.* (Gen 3:8, 10; 21:17; Job 4:10; Dan 4:31; Mat 27:46) Gawas pa sa "tingog," ang *qohl* mahimong magtumong usab sa "balita," "dalugdog," "kabanha," ug uban pa. (Gen 45:16; Ex 9:28; 32:17) Sa susama, ang *pho·ne′* mahimong magkahulogang "hugyaw," "tunog sa sinultihan," ug "tingog," maingon man "budyong."—Buh 19:34; 1Co 14:10, 11; Heb 12:26; Pin 8:13.

Espiritung mga Persona. Si apostol Pablo naghisgot bahin sa "mga pinulongan sa mga tawo ug sa mga manulonda," nga nagpakitang ang espiritung mga persona adunay pinulongan ug sinultihan. (1Co 13:1) Ang mga manulonda, ug si Jehova nga Diyos mismo, nadungog nga nagsultig mga sinultihan ug mga pinulongan nga madungog ug masabtan sa mga tawo. Apan dili isipon nga kini mao ang tingog nga ilang gigamit sa pagkomunikar sa usag usa didto sa mga langit, kay gikinahanglan ang atmospera nga sama sa atmospera sa yuta aron ikapasa ang mga balod sa tingog nga madungog ug masabtan sa tawhanong dalunggan.

Busa sa mga higayon nga ang Diyos o ang mga manulonda namulong sa usa ka tingog nga madungog sa mga tawo, ilang gipahinabo nga ang ilang sinultihan mahimong mga balod sa tingog, sama nga ang mga pagpakita sa mga manulonda ngadto sa mga tawo nagkinahanglan ug pagmateryalisar o kaha pagpasag larawan ngadto sa hunahuna sa mga tawo. Karong adlawa bisan ang mga siyentipiko makahimo sa pag-usab sa sumbanan sa balod sa tingog sa usa ka tawo ingong elektrikal nga mga signal nga mapasa ngadto sa usa ka *receiver* o tigdawat, nga makahimo sa pagpabalik sa maong mga signal ingong mga tingog nga halos kaamgid sa tingog sa usa ka tawo.

Aduna ba gayoy tawong nakadungog sa tingog sa Diyos?

Sa tulo ka higayon diha sa rekord sa Bibliya, giingon nga si Jehova nakigsulti nga madungog sa mga tawo. Kini mao: (1) Sa panahon sa pagbawtismo kang Jesus (29 K.P.), sa dihang si Jehova miingon: "Kini mao ang akong Anak, ang hinigugma, nga akong giuyonan." Si Jesus ug si Juan nga Tigbawtismo sa walay duhaduha nakadungog niini nga tingog. (Mat 3:17; Mar 1:11; Luc 3:22) (2) Sa panahon sa pagkausab sa dagway ni Jesus (32 K.P.), diin presente ang mga apostoles nga si Pedro, Santiago, ug Juan, sa dihang gisulti ang halos samang mga pulong. (Mat 17:5; Mar 9:7; Luc 9:35) (3) Sa 33 K.P., sa hapit na ang kataposang Paskuwa ni Jesus, sa dihang, agig pagsanong sa hangyo ni Jesus nga himayaon sa Diyos ang iyang ngalan, usa ka tingog gikan sa langit ang miingon: "Gihimaya ko na kini ug pagahimayaon ko kini pag-usab." Ang panon sa katawhan nagtuo nga midalugdog o nga usa ka manulonda ang nakigsulti kang Jesus.—Ju 12: 28, 29.

Niadtong mga higayona si Jehova nga Diyos ang nagpadayag sa iyang kaugalingon pinaagi sa madungog nga mga tingog sa sinultihan nga masabtan sa iyang mga alagad. Dayag nga diha sa ulahing gihisgotan nga hitabo wala matino sa panon sa katawhan ang maong tingog, sanglit ang pipila nagtandi niini ngadto sa dalugdog. Sa walay duhaduha si Jehova gayod ang namulong niadtong mga higayona, tungod kay si Jesus, nga labot kaniya gipahayag ang maong mga pulong, maoy kaugalingong Anak sa Diyos, nga mas suod sa Amahan kay kang bisan kinsang ubang linalang.—Mat 11:27.

Nakigsulti sa usa ka pundok sa dili-magtutuong mga Hudiyo, sa hapit na ang Paskuwa sa 31 K.P., si Jesus miingon kanila: "Dugang pa, ang Amahan nga nagpadala kanako nagpamatuod bahin kanako. Wala kamo makadungog sa iyang tingog sa bisan unsang panahon ni makakita sa iyang dagway; ug ang iyang pulong wala magpabilin diha kaninyo, tungod kay ang usa nga iyang gipadala wala man ninyo tuohi." (Ju 5:37, 38) Kining dili-magtutuong panon sa katawhan wala pa gayod makadungog sa tingog sa Diyos, ug sila wala magtuman sa iyang pulong ni misanong sa tatawng pamatuod nga ilang nadawat sa pagpaluyo sa Diyos sa buluhaton

ni Jesus. Tungod niana, lagmit gayod nga si Jesus ug si Juan nga Tigbawtismo lamang ang nakadungog sa tingog ni Jehova, kay ang ulahing duha ka higayon sa pagpakigsulti ni Jehova wala pa mahitabo niining higayona.

Ang paghisgot sa Bibliya bahin sa "tingog" ni Jehova usahay nagpunting sa pagkamay-awtoridad sa iyang sugo ingong "ang tingog sa Diyos nga Labing Gamhanan."—Eze 10:5, *RS.*

Mga tingog sa mga manulonda. Sa ubang mga higayon sa dihang ang Diyos 'namulong,' ang mga manulonda maoy gigamit ingong iyang mga hawas aron sa pagsulti. Ang mga manulonda naghawas sa Diyos sa pagpakigsulti kang Moises didto sa Bukid sa Horeb ug ngadto sa Israel, nga nagkatigom duol sa tiilan sa bukid. (Ex 34:4-7; 20:1-17; Gal 3:19) Kini nga mga manulonda usahay dili magpakita, sama sa dihang ang tingog migula gikan sa nauyog ug nag-aso nga bukid. (Ex 20:18, 19; Deu 4:11, 12; Heb 12:18, 19) Usahay sila mopakita pinaagig mga panan-awon (Dan 8:1, 15, 16; Pin 14:15-18) ug sa ubay-ubayng mga higayon sila nagsul-ob ug tawhanong lawas aron sa pagdala sa gisulting mensahe ngadto sa mga tawo.—Gen 18: 1-3, 20; 19:1; Jos 5:13-15.

Pagpamati sa Tingog sa Diyos. Ang 'pagpamati sa tingog sa Diyos' wala gayod magpasabot sa pagpamati sa usa ka literal, madungog nga tingog. Kini sagad nagpasabot sa pag-ila ug pagpamati uban ang pagkamasinugtanon sa kon unsay gipasulat sa Diyos diha sa iyang Pulong ug gipasa pinaagi sa iyang yutan-ong mga alagad nga naghawas kaniya. (1Ju 2:3, 4) Busa, ang "tingog" gigamit sa pagtumong sa "matag pulong nga magagula sa baba ni Jehova," ang iyang mga sugo nga gipamulong ngadto sa mga indibiduwal pinaagi sa Diyos mismo o sa mga manulonda o mga tawo, o kaha pinaagig inspiradong sinulat.—Sal 103:20; Mat 4:4; tan-awa ang PAGKAMASINUGTANON.

Pagpatalinghog sa Tingog ni Jesus. Si Jesu-Kristo naghisgot sa iyang kaugalingon ingong "ang maayong magbalantay" kansang mga karnero "magpatalinghog sa iyang tingog, . . . ug ang mga karnero mosunod kaniya, tungod kay nakaila man sila sa iyang tingog. . . . wala sila makaila sa tingog sa mga estranyo." (Ju 10:2-5, 11) Kadtong "mga karnero" ni Kristo "nakaila" sa iyang tingog sa pagkaagi nga sila moila ug modawat sa giingon ni Kristo ingong tinuod sumala sa girekord sa Bibliya. Sila dili modawat sa pagtulon-an sa "mga estranyo," sa mini nga mga magbalantay. Sila "magpatalinghog" sa iyang tingog sa pagkaagi nga sila mosunod sa iyang mga sugo ingon sa gilatid diha sa Kasulatan. (Ju 15: 10, 15) Sanglit si Kristo Jesus mao ang Pangulong Hawas sa Diyos, kinsa kanunayng nagpatalinghog sa tingog ni Jehova ug mosulti sa itudlo ni Jehova, ang usa ka tawo nga mosunod kang Kristo mahiusa kang Jehova.—Ju 5:19; 1Ju 2:6.

Ang tingog sa nabanhawng si Jesu-Kristo. Human sa pagkabanhaw ug pagkayab ni Kristo, siya nagpakita kang Saulo sa Tarso (sa ulahi si apostol Pablo), nga nakigsulti kaniya pinaagi sa usa ka tingog nga nasabtan ni Saulo, apan wala hisabti sa mga tawo nga kauban niya. (Buh 9:1-9; 22:6-11; 26:12-18) Sa Buhat 9:7, ang asoy nag-ingon nga ang mga tawo nga kauban ni Saulo nakadungog ug "usa ka tingog." Dinhi ang Gregong pulong nga *pho·nes',* ang *genitive case* sa *pho·ne',* mao ang gigamit nga nagkahulogang 'nakadungog *sa* tingog.' Kini magtugot sa kahulogan nga ang mga tawo nakadungog lamang *sa tingog,* apan wala makasabot niini. Sa dihang si Pablo sa ulahi nag-asoy sa maong kasinatian, siya miingon nga ang mga tawo "wala makadungog sa tingog sa nagsulti." (Buh 22:9) Niini nga asoy ang *accusative* (*objective*) *case* nga *pho·nen'* mao ang gigamit. Kini mahimong magkahulogan nga bisan tuod ang *tingog* ilang nadunggan, sila wala makadungog niini ingong *mga pulong nga ilang masabtan* sama kang Saulo, nga kaniya nakigsulti si Kristo.

Si apostol Pablo miingon, sa dihang misulat ngadto sa kongregasyon sa Tesalonica bahin sa pagtigom sa dinihogang mga balaan sa Diyos: "Ang Ginoo [si Jesu-Kristo] manaog gikan sa langit uban sa singgit sa pagsugo, uban sa tingog sa arkanghel ug uban sa trompeta sa Diyos." (1Te 4:16) Ang terminong "arkanghel" nagkahulogan nga "pangulong manulonda" o "pangunang manulonda." Ang ekspresyon nga gigamit ni Pablo nga "tingog sa arkanghel" dayag nga nagpunting sa pagkamay-awtoridad sa tingog ni Jesus sa dihang mosugo. Si Jesus, sa dinhi pa sa yuta, nagbutyag sa awtoridad nga gitugyan sa Diyos kaniya, sa dihang siya miingon: "Kay ingon nga ang Amahan may kinabuhi sa iyang kaugalingon, sa ingon usab iyang gitugot sa Anak ang pagbaton ug kinabuhi sa iyang kaugalingon. Ug iyang gihatagan siya ug awtoridad sa pagpanghukom, tungod kay siya Anak sa tawo. . . . Ang takna nagsingabot nga ang tanan nga anaa sa handomanang mga lubnganan makadungog sa iyang tingog ug manggula."—Ju 5:26-29.

Paggamit sa Tawhanong Tingog. Ang tingog, duyog sa pinulongan, maoy usa ka gasa sa Diyos. Busa, ang tingog angayng gamiton sa pagdayeg sa Diyos. Mahimo kini pinaagi sa pagsulti sa "halangdong mga butang sa Diyos," sa pagpalig-on sa uban pinaagig impormasyon gikan sa Pulong sa Diyos sa kamatuoran, o pinaagig mga awit sa pagdayeg ug sa pagpasalamat.—Buh 2:11; Sal 42:4; 47:1; 98:5; Efe 5:19; Col 3:16.

Ang Diyos magpatalinghog sa tingog sa iyang mga alagad. Kadtong nag-alagad sa Diyos diha sa espiritu ug kamatuoran makasalig gayod nga sa dihang sila mosangpit sa Diyos, siya magpatalinghog sa ilang tingog bisag unsa pay pinulongan nga ilang gamiton. Dugang pa, bisag dili gamiton ang literal nga tingog, nga hilom nga mangaliyupo ngadto sa Diyos, ang Diyos, nga makabasa sa kasingkasing sa mga tawo, 'magpatalinghog' o magtagad niini. (Sal 66:19; 86:6; 116:1; 1Sa 1:13; Neh 2:4) Ang Diyos magpatalinghog sa mga sinakit nga motuaw kaniya alang sa tabang, ug siya usab makadungog sa tingog ug nahibalo sa mga intensiyon sa mga tawong mosupak kaniya ug maglaraw ug daotan batok sa iyang mga alagad. —Gen 21:17; Sal 55:18, 19; 69:33; 94:9-11; Jer 23:25.

Walay-Kinabuhing mga Butang. Lakip sa daghang butang nga gilalang sa Diyos mao ang mga butang nga dili makapatunghag tingog. Apan ang Hebreohanong pulong nga *qohl* ("tingog") gigamit maylabot sa pagpamatuod nga gihatag niining dili-makasulti nga mga butang labot sa pagkahalangdon sa ilang Maglalalang. (Sal 19:1-4) Sa usa ka gipersonipikar nga diwa ang kaalam giingon nga padayong "nagapatugbaw sa iyang tingog" diha sa mga plasa, tungod kay kini mabatonan sa tanan nga mangita niini, ug ang Diyos adunay kaalam nga gimantala atubangan sa tanan, aron walay ikapangulipas ang usa ka tawo nga dili magpatalinghog.—Pr 1:20-30.

Mahulagwayong Paggamit. Ang tumang kaguol sa mga molupyo sa Jerusalem tungod sa pag-atake sa Babilonya ikatandi sa magul-anong tingog sa usa ka babayeng masakiton, diin "ang tingog sa anak nga babaye sa Zion" gipakasama sa tingog sa usa ka babayeng manganak sa iyang unang anak. (Jer 4:31) Ang Jerusalem ipaubos pagayo sa kaaway nga tungod niana ang tanan niyang isulti maggikan sa iyang ubos nga kahimtang nga samag diha sa abog ug ingon sa hinay nga tingog sa usa ka espiritista. (Isa 29:4) Pinaagi ni manalagnang Jeremias, gitagna usab sa Diyos nga ang Ehipto mapukan sa mga Babilonyanhon kinsa mohugop nga panonpanon ingon sa mga tigputol ug kahoy, aron sa pagputol kaniya. Siya mohigda sa yuta, mapakaulawan pag-ayo samtang hinay nga nagahilak ug nagabakho, ug ang iyang "tingog" hinay sama sa halas nga mopalayo.—Jer 46:22.

TINTA. Ang Hebreohanong pulong nga *deyoh',* nga makita lamang sa Jeremias 36:18, lagmit maoy usa ka hinulam nga pulong nga Ehiptohanon. Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang pulong nga *me'lan* makita lamang sa tulo ka higayon (2Co 3:3; 2Ju 12; 3Ju 13) ug mao ang *neuter* nga porma sa *masculine adjective* nga *me'las,* nga nagkahulogang "itom."—Mat 5:36; Pin 6:5, 12.

Kasagaran, ang mga tinta maoy gama gikan sa substansiya nga igbubulok nga isagol sa sangkap nga adunay tagok, papilit, o barnis nga nagsilbing igpatapot nga pluwido aron magpabilin ang kolor diha sa gisulatan niini. Ang labing karaan nga mga pormula sa tinta, ug ang labing karaan nga mga espesimen nga nakaplagan, nagpakita nga ang substansiya nga igbubulok maoy itom tungod kay daghan kinig karbon, mahimong kini anuos nga gikuha gikan sa pagsunog ug lana o kahoy, o kaha mga dugmok nga uling gikan sa sinunog nga hayop o mga tanom. Ang mga substansiya nga igbubulok sa pulang mga tinta maoy mga *iron oxide.* Adunay pipila ka tintura (*tincture*) nga gigamit usab sa mga tawo kanhi. Si Josephus nag-ingon nga ang kopya sa Balaod nga gipadala ngadto kang Ptolemy Philadelphus gisulat sa mga letra nga bulawan ug kolor. (*Jewish Antiquities,* XII, 89 [ii, 11]) Kon ang mga duga o mga tina gikan sa mga tanom mao ang gigamit ingong mga tinta, dugay na kining nawala tungod sa pagkadaling mapapas niini.

Aron makapatunghag dekalidad nga mga tinta, dakong panahon ang gikinahanglan aron mapino ug masagol ang mga substansiya nga igbubulok diha sa mga sambog niini. Unya ang mga tinta sagad nga tipigan ingong pinaugang mga hinulma o mga bareta, nga bas-on ug diyutay sa eskriba samtang iyang ipahid ang iyang brutsa o tangbo diha niini.

Ang mga tinta nga gama sa mga Insek dugay nang nailhan ingong luto kaayog bulok ug modurar sa taas kaayong panahon. Ang mga dokumento nga gisulat ginamit ang pipila niini nga mga tinta mahimong ihumol sa tubig sulod sa ubay-ubayng semana nga dili mapapas ang tinta. Sa laing bahin, adunay gihimo usab nga mga tinta nga daling mapapas kon gamitan ug basa nga espongha o panapton. Kini lagmit mao ang pasukaranan sa pagingon ni Jehova sa simbolikanhon nga paagi, "Ang bisan kinsa nga nakasala batok kanako, ako siyang papason gikan sa akong basahon."—Ex 32:33; tanawa usab ang Num 5:23; Sal 109:13, 14.

TINTIRO. Tan-awa ang TINTIRO SA SEKRETARYO.

TINTIRO SA SEKRETARYO. Sa Ezequiel 9:2, 3, 11 ang tawo nga nagsul-ob ug lino nga gisugo sa pagmarka sa mga agtang sa mga tawo gihubit ingong adunay "tintiro sa sekretaryo sa iyang balat-ang," nga lagmit gisab-it diha sa bakos sa iyang hawak. Kini nga tintiro sa sekretaryo lagmit susama niadtong tintiro nga gigamit kanhi sa karaang Ehipto. Ang Ehiptohanong 'sudlanan sa mga gamit sa eskriba' maoy usa ka taas, pahiktin nga kaha nga gama sa kahoy ug may mga kahita o

mga butanganan sa mga pluma nga tangbo. Sa gawas nga bahin niini, duol sa tumoy, kini adunay usa ka lubyok nga butanganan sa gamayng hinulma sa uga nga tinta. Ang eskriba makahimo sa pagsulat pinaagi sa paghidhid sa basa nga tumoy sa iyang pluma diha sa tinta. Ang mga inskripsiyon nagpakita nga ang Siryanhong mga eskriba migamit ug susamang 'sudlanan sa mga gamit sa eskriba.'

TINUDLONG MGA PANAHON SA MGA NASOD. Human hisgoti ang kalaglagan nga hapit nang modangat sa siyudad sa Jerusalem, si Jesus miingon: "Ug ang Jerusalem pagayatakan sa mga nasod, hangtod matuman ang tinudlong mga panahon sa mga nasod ["mga panahon sa mga Hentil," *KJ, RS*]." (Luc 21:24) Ang yugto nga gipaila sa ekspresyong "tinudlong mga panahon sa mga nasod [Gr., *kai·roi′ e·thnon′*]" nakapatunghag dakong panaghisgot bahin sa kahulogan ug kapadapatan niini.

Ang Kahulogan sa "Tinudlong mga Panahon." Ang ekspresyon dinhi nga "tinudlong mga panahon" naggikan sa Gregong pulong nga *kai·ros′* (plural, *kai·roi′*), nga sumala sa *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 4, p. 138), "nagpasabot sa usa ka piho o tinong yugto, usa ka panahon, usahay usa ka nahiangayng panahon o yugto sa panahon." Ang *Greek-English Lexicon* ni Liddell ug Scott (1968, p. 859) naghatag ug dugang kahulogan ingong *"eksakto* o *mahinungdanon kaayo nga panahon."* Busa, ang *kai·ros′* gigamit sa pagtumong sa "panahon" sa ting-ani, sa "tingpamunga," ug sa "tingbunga" sa mga igos (Mat 13:30; 21:34; Mar 11:13); sa "hustong panahon" sa paghatag ug pagkaon (Mat 24:45; Luc 12:42); sa "tinudlong panahon" sa pagsugod sa ministeryo ni Jesus ug sa tukmang kahigayonan nga gihatag niini (Mar 1:15; Mat 16:3; Luc 12:56; 19:44); ug sa "tinudlong panahon" sa iyang kamatayon. (Mat 26:18) Ang mga demonyo nga hapit nang hinginlan gikan sa pipila ka tawo misinggit kang Jesus: "Mianhi ka ba dinhi aron sa pagsakit kanamo sa dili pa ang tinudlong panahon?"—Mat 8:29.

Ang *kai·ros′* gigamit usab maylabot sa umaabot nga mga panahon o mga higayon sulod sa kahikayan o orasan sa Diyos, ilabina maylabot sa presensiya ni Kristo ug sa iyang Gingharian. (Buh 1:7; 3:19; 1Te 5:1) Busa, si apostol Pablo naghisgot bahin sa "sagradong tinago" nga gibutyag sa Diyos maylabot sa "usa ka pagdumala inig-abot sa kinutoban *sa tinudlong kapanahonan* [*kai·ron′*], nga mao, aron tigomon pag-usab ang tanang butang diha kang Kristo, ang mga butang sa mga langit ug ang mga butang sa yuta." (Efe 1:9, 10) Tungod sa kahulogan sa pulong nga *kai·ros′* ingon sa pagkagamit niini diha sa teksto sa Bibliya, hustong ikahinapos nga ang ekspresyong "tinudlong mga panahon sa mga nasod" nagtumong, dili sa panahon nga dili piho o dili tino, kondili, sa usa ka "piho o tinong yugto," usa ka "eksakto o mahinungdanon kaayo nga panahon," usa ka panahon nga may tinong sinugdanan ug tinong kataposan.

Ang "mga Nasod" ug ang "Jerusalem." Ang kahulogan sa pahayag ni Jesus nalangkit gayod sa iyang gihisgotan nga 'pagyatak sa Jerusalem,' nga iyang giingon nga magpadayon hangtod matuman ang "tinudlong mga panahon sa mga nasod." Ang terminong "mga nasod" o "mga Hentil" maoy hubad sa Gregong pulong nga *e′thne,* nga nagkahulogang "mga nasod" ug gigamit sa mga magsusulat sa Bibliya sa pagtumong nga espesipiko sa dili-Hudiyohanong mga nasod. Tungod niini giisip sa pipila nga ang tagna mapadapat sa yugto sa panahon diin ang nahimutangan mismo sa karaang siyudad sa Jerusalem mailalom sa pagmando ug pagkontrolar sa mga Hentil.

Bisan tuod ang literal nga siyudad sa Jerusalem mao ang dayag nga gihisgotan sa paghubit ni Jesus sa kalaglagan nga moabot ug nga miabot gayod sa maong siyudad niadtong 70 K.P. sa dihang gilumpag sa mga Romano ang Jerusalem, ang pahayag labot sa "tinudlong mga panahon sa mga nasod" maoy tagna nga saylo pa nianang yugtoa, ingon sa gipaila sa daghang komentarista. Busa, ang iladong C*ommentary* ni F. C. Cook nag-ingon bahin sa Lucas 21:24: "Nahimulag niini ang bug-os nga eskatolohikal nga bahin [buot ingnon, ang bahin nga naghisgot sa kataposang mga adlaw] sa dakong tagna gikan sa bahin nga iya lamang gayod sa kalaglagan sa Jerusalem." Busa, hinungdanon nga masabtan ang kahulogan nga gihatag sa inspiradong Kasulatan bahin sa "Jerusalem" aron matino kon ang "tinudlong mga panahon sa mga nasod" naglangkit ba lamang sa literal nga siyudad sa Jerusalem o sa lain pa nga mas dako.

Ang Jerusalem mao ang kaulohan sa nasod sa Israel kansang mga hari sa linya ni David giingong "milingkod sa trono ni Jehova." (1Cr 29:23) Tungod niana, kini naghawas sa kaulohan sa gitukod sa Diyos nga kagamhanan o sa tipikal nga gingharian sa Diyos nga nagmando pinaagi sa balay ni David. Uban sa Bukid sa Zion niini, kini mao "ang lungsod sa Dakong Hari." (Sal 48:1, 2) Busa, ang Jerusalem naghawas sa gingharian sa dinastiya ni Haring David, sama nga ang Washington, London, Paris, ug Moscow naghawas sa nagmandong mga gahom sa presenteng-adlaw nga mga nasod ingon sa paggamit niini diha sa mga mantalaan. Human laglaga sa mga Babilonyanhon ang Jerusalem, ang hari niini gidestiyero ug ang yuta gihimong biniyaan, ug wala nay sakop sa dinastiya ni David ang nagman-

do pag-usab gikan sa yutan-ong Jerusalem. Apan ang Kasulatan nagpakita nga si Jesus, ang Mesiyas, nga natawo diha sa linya ni David, magmando gikan sa langitnong Bukid sa Zion, gikan sa langitnong Jerusalem.—Sal 2:6, 7; Heb 5:5; Pin 14:1, 3.

Ang pagsugod sa 'pagyatak.' Ang 'pagyatak' sa maong gingharian sa dinastiya sa Davidnong mga magmamando wala magsugod sa dihang gilaglag sa Roma ang siyudad sa Jerusalem niadtong 70 K.P. Kini nagsugod kasiglohan nga mas una pa sa dihang gipukan sa Babilonya ang maong dinastiya niadtong 607 W.K.P. sa panahon nga gilaglag ni Nabucodonosor ang Jerusalem ug gibihag ang gipalagpot sa trono nga hari nga si Zedekias ug ang yuta nabiniyaan. (2Ha 25:1-26; tan-awa ang KRONOLOHIYA.) Kini maoy sumala sa matagnaong mga pulong nga gitumong kang Zedekias diha sa Ezequiel 21:25-27, nga mao: "Kuhaa ang purong, ug kuhaa ang korona. Kini dili na unya sama sa una. . . . Kagun-oban, kagun-oban, pagahimoon ko kini nga kagun-oban. Ug kon bahin niini usab, walay magapanag-iya niini hangtod nga moabot siya nga may legal nga katungod, ug ihatag ko kini kaniya." Ang usa nga may "legal nga katungod" sa korona ni David nga nawala ni Zedekias gipakita diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan nga mao si Kristo Jesus, nga bahin kaniya ang manulonda nga nagpahibalo sa iyang umaabot nga pagkahimugso, miingon: "Ihatag kaniya ni Jehova nga Diyos ang trono ni David nga iyang amahan, ug magamando siya ingon nga hari sa balay ni Jacob hangtod sa kahangtoran, ug walay pagkatapos ang iyang gingharian."—Luc 1:32, 33.

Sa pagkapukan sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. ang Hentil nga mga gahom nagmando sa tibuok yuta. Ang Davidnong dinastiya ug pagmando nahunong, ug busa ang Jerusalem, o ang gihawasan niini, magpadayon nga "pagayatakan" samtang ang gingharian sa Diyos, nga nagmando pinaagi sa banay ni David, nagpabiling kontrolado ilalom sa Hentil nga mga gahom. Nakamatikod niini nga kalangkitan sa pagmando, ang *Unger's Bible Dictionary* (1965, p. 398) mikomento: "Busa ang mga Hentil magpadayon ingong 'ang mga nasod' hangtod nga matapos ang ilang pagkatinugyanan ingong mga magmamando sa yuta. Ang kataposan niini nga yugto mao ang kataposan sa 'mga panahon sa mga Hentil' (Luc. 21:24; Dan. 2:36-44)."—Itandi ang Eze 17:12-21; usab ang kahubitan sa pagkapukan sa Medo-Persia diha sa Dan 8:7, 20.

Kalangkitan sa mga Tagna ni Daniel. Labing menos kaduha niining tagnaa labot sa panahon sa kataposan nga si Jesus naghisgot sa mga kaundan sa basahon sa manalagnang si Daniel. (Itandi ang Mat 24:15, 21 sa Dan 11:31; 12:1.) Diha sa basahon ni Daniel atong makita ang larawan bahin sa pagmando sa Hentil nga mga gahom sa tibuok yuta sulod sa ilang "tinudlong mga panahon." Ang ikaduhang kapitulo sa Daniel naundan sa matagnaong panan-awon (nadawat ni Haring Nabucodonosor) bahin sa dakong larawan nga pinaagi sa pag-inspirar gipakita ni Daniel ingong naghawas sa sunodsunod nga Hentil nga mga gahom sa kalibotan nga sa kataposan laglagon sa Gingharian nga gitukod sa "Diyos sa langit," ug kini nga Gingharian magmando sa tibuok nga yuta. (Dan 2:31-45) Mamatikdan nga ang larawan nagsugod sa Imperyo sa Babilonya, ang unang gahom sa kalibotan nga 'nagyatak sa Jerusalem' pinaagi sa pagpukan sa dinastiya ni David ug gipasagdan nga walay hari ang "trono ni Jehova" sa Jerusalem. Mao usab kini ang pagsugod sa "tinudlong mga panahon sa mga nasod" sa dihang nalaglag ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P.

Ang damgo nga panan-awon bahin sa kahoy diha sa Daniel kapitulo 4. Sa basahon ni Daniel atong makita usab ang suod nga kaamgiran sa paggamit ni Jesus sa mga pulong nga "mga panahon" maylabot sa "mga nasod," o Hentil nga mga gahom. Ug sa makausa pa si Nabucodonosor, nga maoy nagtangtang sa kaliwat ni David nga si Zedekias gikan sa trono, gihatagan ug laing panan-awon nga gihubad ni Daniel maylabot sa usa ka hari nga tinudlo sa Diyos. Ang simbolikong panan-awon maoy bahin sa usa ka dako kaayong kahoy; usa ka manulonda gikan sa langit ang nagsugo nga kini tag-on. Dayon ang tuod niini gipikitan ug puthaw ug tumbaga ug kini nagpabiling gipikitan taliwala sa mga balili sa kapatagan hangtod molabay niini ang "pito ka panahon." "Pailisi ang iyang kasingkasing gikan nianang iya sa tawo, ug pahatagi siya ug kasingkasing sa mananap, ug palabyon kaniya ang pito ka panahon . . . aron ang katawhan nga buhi makaila nga ang Labing Hataas maoy Magmamando sa gingharian sa mga tawo ug ngadto sa usa nga buot niya, kini iyang ihatag ug iyang ipahimutang ibabaw niini bisan ang usa nga labing ubos sa katawhan."—Dan 4:10-17; tan-awa ang 4:16, *ftn* sa *Rbi8.*

Nalangkit sa "tinudlong mga panahon sa mga nasod." Ang panan-awon tinong adunay katumanan kang Nabucodonosor. (Tan-awa ang Dan 4:31-35.) Busa gituohan sa pipila nga kini adunay direktang matagnaong kapadapatan ngadto lamang kaniya ug ilang gisabot nga gipakita lamang sa panan-awon ang walay kataposang kamatuoran nga 'ang Diyos labaw gayod sa tanang ubang mga gahom—tawhanon man o naggikan sa giisip nga mga diyos.' Ilang giila nga ang kapadapatan sa maong *kamatuoran* o *prinsipyo* labaw pa sa

kahimtang ni Nabucodonosor apan wala nila makita ang kalangkitan niini ngadto sa bisan unsang espesipikong yugto sa panahon o sa gitakdang panahon sa Diyos. Apan ang pagsusi sa tibuok basahon ni Daniel nagbutyag nga kanunayng nalangkit ang panahon diha sa mga panan-awon ug mga tagna nga gihisgotan niini; ug ang mga gahom sa kalibotan ug ang mga hitabo nga gihubit diha sa matag usa sa maong panan-awon wala ipakita nga lahi o nahitabo nga sulagma lamang nga dili matino ang panahon, apan maoy usa ka bahin sa mga panghitabo sa kasaysayan o sumala sa pagkasunodsunod sa panahon. (Itandi ang Dan 2:36-45; 7:3-12, 17-26; 8:3-14, 20-25; 9:2, 24-27; 11:2-45; 12:7-13.) Dugang pa, ang basahon sublisubling nagpunting ngadto sa kataposan nga nag-ugmad sa tema sa mga tagna niini: ang pagkatukod sa unibersohanon ug dumalayong Gingharian sa Diyos nga gipalihok pinaagi sa pagmando sa "anak sa tawo." (Dan 2:35, 44, 45; 4:17, 25, 32; 7:9-14, 18, 22, 27; 12:1) Ang basahon talagsaon usab diha sa Hebreohanong Kasulatan tungod sa paghisgot niini sa "panahon sa kataposan."—Dan 8:19; 11:35, 40; 12:4, 9.

Pinasukad sa mga nahisgotan na, daw dili makataronganong isipon nga ang panan-awon bahin sa simbolikong "kahoy" ug ang paghisgot niini labot sa "pito ka panahon" mapadapat lamang sa pito ka tuig nga pagkabuang sa usa ka Babilonyanhong magmamando, sa iyang pagkaayo, ug sa iyang pagkahibalik sa gahom, ilabina tungod sa kahayag sa tagna nga gihisgotan ni Jesus bahin sa "tinudlong mga panahon sa mga nasod." Ang *panahon* nga niana gihatag ang panan-awon: sa mahinungdanon kaayong yugto sa kasaysayan sa dihang ang Diyos, ang Unibersohanong Soberano, nagtugot nga mapukan ang mismong gingharian nga iyang gitukod taliwala sa iyang gipakigsaarang katawhan; ang *tawo* nga kaniya ang panan-awon gibutyag: ang mismong magmamando nga gigamit sa Diyos sa maong pagpukan ug sa ingon nahimong magmamando sa kalibotan pinaagi sa pagtugot sa Diyos, sa ato pa, walay pagbalda gikan sa bisan unsang hawas nga gingharian ni Jehova nga Diyos; ug ang katibuk-ang *tema* sa panan-awon, nga mao: "aron ang katawhan nga buhi makaila nga ang Labing Hataas maoy Magmamando sa gingharian sa mga tawo ug ngadto sa usa nga buot niya, kini iyang ihatag ug iyang ipahimutang ibabaw niini bisan ang usa nga labing ubos sa katawhan" (Dan 4:17)—kining tanan naghatag ug lig-ong katarongan sa pagtuo nga ang taas nga panan-awon ug ang hubad niini gilakip diha sa basahon ni Daniel tungod kay gibutyag niini ang gidugayon sa "tinudlong mga panahon sa mga nasod" ug ang panahon sa pagkatukod sa Gingharian sa Diyos pinaagi sa iyang Kristo.

Ang gisimbolohan sa kahoy ug ang pagkasoberano sa Diyos. Ang mga simbolismo nga gigamit niining matagnaong panan-awon dili gayod talagsaon. Ang mga kahoy gigamit bisan diin sa paghawas sa nagamandong mga gahom, lakip nianang sa tipikal nga gingharian sa Diyos sa Jerusalem. (Itandi ang Huk 9:6-15; Eze 17:1-24; 31:2-18.) Ang tuod nga nanalingsing ug ang simbolo sa "usa ka gamayng sanga" o "salingsing" makita sa makadaghan ingong naghawas sa pagpasig-uli sa pagmando sa usa ka tinong kaliwat o linya, ilabina sa mga tagna bahin sa Mesiyas. (Isa 10:33–11:10; 53:2-7; Jer 23:5; Eze 17:22-24; Zac 6:12, 13; itandi ang Job 14:7-9.) Si Jesus naghisgot sa iyang kaugalingon ingong "ang gamot ug ang kaliwat ni David." —Pin 5:5; 22:16.

Tin-aw nga ang pangunang diwa sa panan-awon mao ang paggamit ni Jehova nga Diyos sa iyang kinalabwang soberanya diha sa "gingharian sa mga tawo," ug kini ang giya aron bug-os nga masabtan ang kahulogan sa panan-awon. Ang kahoy gipadapat kang Nabucodonosor, kinsa sa maong yugto sa kasaysayan mao ang ulo sa nangibabawng Gahom sa Kalibotan, ang Babilonya. Apan, sa wala pa ang pagsakop ni Nabucodonosor sa Jerusalem, ang tipikal nga gingharian sa Diyos nga nagmando sa maong siyudad mao ang instrumento nga pinaagi niini gipahayag ni Jehova ang iyang katungod sa pagkasoberano nganhi sa yuta. Sa ingon kini nagsilbing babag alang kang Nabucodonosor sa pagkab-ot sa iyang tumong sa pagmando sa kalibotan. Pinaagi sa pagtugot nga mapukan ang tipikal nga gingharian sa Jerusalem, gitugotan ni Jehova nga maputol ang iyang makitang kapahayagan sa pagkasoberano pinaagi sa Davidnong dinastiya sa mga hari. Ang paghupot sa pagmando sa kalibotan diha sa "gingharian sa mga tawo," nga dili mababagan sa bisan unsang hawas sa gingharian sa Diyos, gitugyan na karon ngadto sa mga kamot sa Hentil nga mga nasod. (Lam 1:5; 2:2, 16, 17) Sumala sa kahayag niini nga mga kamatuoran, "ang kahoy" naghawas dili lamang kang Nabucodonosor kondili sa pagkasoberano o pagmando sa kalibotan pinaagi sa kahikayan sa Diyos.

Pagpasig-uli sa pagmando sa kalibotan. Bisan pa niana, gipatin-aw sa Diyos dinhi nga wala niya itugyan sa walay kataposan ang maong pagmando sa kalibotan ngadto sa Hentil nga mga gahom. Ang panan-awon nagpakita nga ang pagpugong sa Diyos (gihawasan sa mga pikit nga puthaw ug tumbaga sa palibot sa tuod sa kahoy) magpadayon hangtod nga 'molabay kaniya ang pito ka panahon.' (Dan 4:16, 23, 25) Dayon, sanglit "ang Labing Hataas maoy Magmamando sa gingharian sa mga tawo," ihatag sa Diyos ang pagmando sa

kalibotan "ngadto sa usa nga buot niya." (Dan 4:17) Ang basahon sa tagna ni Daniel nagpakita nga ang maong usa mao ang "anak sa tawo" nga kaniya gihatag ang "pagmando ug dignidad ug gingharian, aron ang tanang mga katawhan, nasodnong mga pundok ug mga pinulongan magaalagad gayod kaniya." (Dan 7:13, 14) Ang kaugalingong tagna ni Jesus, diin gihisgotan ang "tinudlong mga panahon sa mga nasod," espesipikong nagpunting nga si Kristo Jesus mao ang mahimong magmamando sa kalibotan ingong pinili sa Diyos nga Hari, ang manununod sa dinastiya ni David. (Mat 24:30, 31; Luc 21:27-31, 36) Busa, ang simbolikong tuod, nga naghawas sa paghupot sa Diyos sa katungod sa pagkasoberano aron magmando sa kalibotan diha sa "gingharian sa mga tawo," gitakdang mogitib pagusab diha sa Gingharian sa iyang Anak.—Sal 89: 27, 35-37.

Pito ka Simbolikong mga Panahon. Sa personal nga kasinatian ni Nabucodonosor bahin sa katumanan sa panan-awon, ang "pito ka panahon" dayag nga maoy pito ka tuig, nga sa maong panahon siya nabuang nga ang mga simtoma maoy sama nianang sa *lycanthropy* (ang pagtuo sa usa ka tawo nga siya usa ka mananap), ug siya mibiya sa iyang trono ug mikaon sa mga tanom sama sa usa ka mananap sa kapatagan. (Dan 4:31-36) Makaiikag nga ang pagbaton sa mga gahom sa Hentil ug tibuok kalibotan nga pagmando gihubit sa Bibliya pinaagig larawan sa mga mananap nga nakigbatok sa balaang katawhan sa Diyos ug sa ilang "Prinsipe sa mga prinsipe." (Itandi ang Dan 7:2-8, 12, 17-26; 8:3-12, 20-25; Pin 11:7; 13:1-11; 17:7-14.) Mahitungod sa mga pulong nga "mga panahon" (gikan sa Aramaiko nga *'id·dan'*), ingon sa pagkagamit diha sa tagna ni Daniel, ang mga leksikograpo nagpakita niini dinhi nga nagkahulogang "mga tuig." (Tan-awa ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni L. Koehler ug W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 1106; *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* ni Brown, Driver, ug Briggs, 1980, p. 1105; *Lexicon Linguae Aramaicae Veteris Testamenti,* giedit ni E. Vogt, Roma, 1971, p. 124.) Ang gidugayon sa usa ka tuig sumala niana nga pagkagamit gipaila nga maoy 360 ka adlaw, maingon nga ang tulo ug tunga ka panahon gipakita nga katumbas sa "usa ka libo duha ka gatos ug kan-uman ka adlaw" diha sa Pinadayag 12:6, 14. (Itandi usab ang Pin 11:2, 3.) Ang "pito ka panahon," sumala niini nga pag-ihap, motumbas sa 2,520 ka adlaw. Gipakita sa rekord sa Bibliya nga ang espesipikong gidaghanon sa mga adlaw mahimong gamiton sa paghawas nga matagnaon ingong katumbas sa gidaghanon sa mga tuig ug kini makita pinaagi sa pagbasa sa mga asoy sa Numeros 14:34 ug Ezequiel 4:6. Pinaagi lamang sa paggamit sa lagda nga gilatid sa maong mga teksto nga "usa ka adlaw alang sa usa ka tuig" ngadto sa "pito ka panahon" niini nga tagna nga ang panan-awon sa Daniel kapitulo 4 adunay dakong katumanan saylo pa sa adlaw sa nahanaw na karon nga si Nabucodonosor, ingon sa madahom sumala sa gipakita nga ebidensiya. Busa kini naghawas sa 2,520 ka tuig.

Usa ka makasaysayanhong kamatuoran ang takos hatagan ug pagtagad nga pinasukad sa mga punto ug ebidensiya nga nahisgotan na, ang Marso 1880 nga edisyon sa magasing *Watch Tower* nagpaila sa tuig 1914 ingong ang panahon sa pagkapupos sa "tinudlong mga panahon sa mga nasod" (ug ang kataposan sa pagtugot sa Hentil nga mga magmamando nga maghupot ug gahom). Kini maoy mga 34 ka tuig una pa moabot ang maong tuig ug ang halandomong mga hitabo nga nagsugod nianang panahona. Sa Agosto 30, 1914 nga edisyon sa *The World,* usa ka pangunang mantalaan sa New York niadtong panahona, ang usa ka pangunang artikulo diha sa seksiyon sa pang-Dominggo nga magasin mikomento bahin niini ingon sa mosunod: "Ang makalilisang nga pagbuto sa gubat sa Uropa nagtuman sa usa ka talagsaong tagna. Sulod sa miaging un-kuwarto sa siglo, pinaagi sa mga magwawali ug pinaagi sa prensa, ang 'Internasyonal nga mga Estudyante sa Bibliya' . . . nakapahibalo na sa kalibotan nga ang Adlaw sa Kapungot nga gitagna sa Bibliya mosugod sa 1914."

Ang mga panghitabo sukad ug human sa tuig 1914 K.P. maoy iladong kasaysayan sa tanan, sukad sa pagbuto sa dakong gubat, nga mao ang unang gubat sa *kalibotan* sa kasaysayan sa katawhan ug mao usab ang unang gubat nga gipakig-away dili tungod sa isyu sa pagmando sa Uropa lamang, ni sa Aprika, ni sa Asia, kondili sa *pagmando sa kalibotan.*—Luc 21:7-24, 29-33; Pin 11:15-18; tan-awa ang KATAPOSANG MGA ADLAW; PRESENSIYA.

TINUKOD. Tan-awa ang MAGTUTUKOD, TINUKOD.

TINUMOTUMO NGA SUGILANON. Usa ka bakak nga sugilanon, tumotumo, sugilambong, minugna, kabakakan; gikan sa Gregong pulong nga *my'thos.* Ang *my'thos* makaplagan sa 1 Timoteo 1:4; 4:7; 2 Timoteo 4:4; Tito 1:14; 2 Pedro 1:16.

Ang *my'thos* mao ang kaatbang sa *a·le'thei·a,* "kamatuoran," nga nagpaila sa dayag, tinuod nga kaundan sa usa ka butang. Sa Galacia 2:5 "ang kamatuoran sa maayong balita" nagpalahi sa tinuod nga pagtulon-an sa ebanghelyo gikan sa mga pagtuis niini. Ang mga apostoles nagpasidaan sa mga Kristohanon batok sa kapeligrohan nga mahisalaag gikan sa kamatuoran ngadto sa bakak nga mga sugilanon, sanglit kini walay tinuod nga pasukaranan apan maoy mga hinanduraw sa mga tawo. Ang

Judaismo puno sa maong bakak nga mga sugilanon, ang mga tradisyon sa mga ansiyano nga naglangkob sa gitawag nga binaba nga balaod nga sa ulahi gilakip sa Talmud. Ang Judaismo, ang pangunang kaaway sa Kristiyanidad sa unang siglo, naimpluwensiyahan pag-ayo sa paganong mga pilosopiya ug mga pagtulon-an.

Ingong pananglitan sa usa niining bakak nga mga sugilanon, tagda kining gikan sa Talmud sa Palestina (Jerusalem): "Si R. Samuel b. Nahman sa ngalan ni R. Jonathan miingon: Ang mga papan [nga diha niana nadawat ni Moises ang Napulo ka Sugo] maoy unom ka dapal ang gitas-on ug tulo ka dapal ang gilapdon: ug si Moises naggunit sa duha ka dapal, ug ang Diyos sa duha ka dapal, tungod niana dihay duha ka dapal nga distansiya tali sa ilang mga tudlo; ug sa dihang ang mga Israelinhon misimba sa nating baka, buot agawon sa Diyos ang mga papan gikan sa mga kamot ni Moises; apan kusgan kaayo ang mga kamot ni Moises mao nga kini iyang naagaw hinuon gikan Kaniya." Ang sugilanon nagpadayon nga niadtong tungora "ang mga letra nangatagak" gikan sa mga papan; busa, sanglit "ang mga sinulat maoy nagsangga niini," ang mga papan "nahimong bug-at kaayo alang sa mga kamot ni Moises, ug nahulog, ug nabuak."—*Ta'anit,* V, pp. 116, 117, gihubad ni A. W. Greenup.

Ang Apokripal nga mga sinulat napuno sa bakak, hinanduraw nga mga sugilanon, sama sa sugilanon bahin sa pagpatay ni Daniel sa usa ka dakong dragon pinaagig sinagol nga bulitik, mantika, ug buhok (Gidugang diha sa Daniel 14:22-26, *Dy*), ug ang lain maoy bahin sa mga gahom ni Tobias sa pagpanambal ug sa pagpalayas ug demonyo nga iyang nakuha gikan sa kasingkasing, apdo, ug atay sa usa ka dako kaayong isda.—Tobias 6:2-9, 19, *Dy.*

Angayng Isalikway sa mga Kristohanon ang Tinumotumo nga mga Sugilanon. Sa 1 Timoteo 1:4, gisugo ni Pablo ang mga Kristohanon nga dili tagdon ang bakak nga mga sugilanon. Kini maglangkit lamang sa mga Kristohanon diha sa pagpanukiduki nga walay tinuod nga kapuslanan ug magpahisalaag sa ilang mga kaisipan gikan sa kamatuoran. Ang pipila niining bakak nga mga sugilanon mao kanang giasoy sa tigulang nga mga babaye kansang mga kinabuhi gigugol diha sa kalibotanong mga buhat. Ilang gilapas ang balaan, matarong nga mga sukdanan sa Diyos. (1Ti 4:6, 7; Tit 1:14) Si apostol Pedro, sa 2 Pedro 1:16, naghisgot sa bakak nga mga sugilanon (nga dili lamang tinumotumo apan inantigo ug malinglahong gilaraw usab lagmit aron mahisalaag ang usa ka Kristohanon) ug nagpalahi niini sa tinuod, tukma nga asoy bahin sa pagkausab sa dagway ni Jesus, nga niana siya usa ka saksing-nakakita. (Mar 9:2) Si Pablo, sa 2 Timoteo 4:3, 4, mitagna nga sa umaabot nga panahon ang mga tawo kinabubut-ong mopalabi sa bakak nga mga sugilanon inay sa kamatuoran.

TINUN-AN. Usa ka tinudloan, usa nga nagtuon, usa ka estudyante. Ang Hebreohanong pulong alang sa tinun-an (*lim·mudh'*) pangunang nagtumong sa usa nga nagtuon, gitudloan, o gibansay. (Itandi ang Isa 8:16, *ftn* sa *Rbi8.*) Ang kaamgid nga pulong nga *mal·madh'* nagpasabot sa usa ka "igtutugsok" nga gigamit sa pagbansay sa baka. (Huk 3:31; itandi ang Os 10:11.) Ang Gregong pulong nga *ma·the·tes'* (tinun-an) pangunang nagpasabot sa usa nga nagpunting sa iyang hunahuna sa usa ka butang.

Diha sa Gregong Kasulatan atong mabasa ang bahin sa mga tinun-an ni Jesus, ni Juan nga Tigbawtismo, sa mga Pariseo, ug ni Moises. (Mat 9:14; Luc 5:33; Ju 9:28) Ang unang mga tinun-an ni Jesus naggikan taliwala sa mga tinun-an ni Juan. (Ju 1:35-42) Ang 12 nga gipili ingong mga apostoles gitawag nga mga tinun-an diha sa Mateo 10:1 ug 11:1. Sa lapad nga diwa, ang pulong nga "tinun-an" nagtumong niadtong mituo sa pagtulon-an ni Jesus, ug usa kanila maoy tinun-an sa tago. (Luc 6:17; Ju 19:38) Apan diha sa mga asoy sa Ebanghelyo, kini sagad nagtumong sa suod nga mga sumusunod ni Jesus nga miuban kaniya diha sa iyang mga panaw sa pagwali ug kinsa iyang gitudloan ug gihatagan ug instruksiyon. Ang pangunang gitumong niini nga termino mao ang tanan nga wala lamang motuo sa mga pagtulon-an ni Kristo apan niadtong nagsunod usab pag-ayo niini. Kinahanglan silang tudloan sa "pagtuman sa tanang butang" nga gisugo ni Jesus.—Mat 28:19, 20.

Ang katuyoan ni Jesus sa pagtudlo sa iyang mga tinun-an maoy aron mahimo silang sama kaniya, mga magwawali ug mga magtutudlo sa maayong balita sa Gingharian. "Ang tinun-an dili labaw sa iyang magtutudlo, apan ang matag usa nga hingpit nga natudloan mahisama sa iyang magtutudlo," miingon si Jesus. (Luc 6:40) Ang pagkaepektibo sa pagpanudlo ni Kristo napamatud-an sa misunod nga mga panghitabo. Ang iyang mga tinun-an nagpadayon sa buluhaton nga iyang gitudlo kanila ug naghimog mga tinun-an sa tibuok Imperyo sa Roma, sa Asia, Uropa, ug Aprika, sa wala pa matapos ang unang siglo. Mao kini ang ilang pangunang buluhaton, sumala sa sugo ni Jesu-Kristo sa Mateo 28:19, 20.

Ang mga Kristohanon hangtod karon obligado sa paghimog mga tinun-an sa katawhan sa kanasoran ug kini gipatin-aw diha sa hinapos nga mga pulong sa sugo ni Jesus: "Ug, tan-awa! ako magauban kaninyo sa tanang adlaw hangtod sa katapusan sa sis-

tema sa mga butang." Wala sila maghimog mga tinun-an alang sa ilang kaugalingon, sanglit kadtong ilang gitudloan sa pagkatinuod maoy mga tinun-an ni Jesu-Kristo, kay ang ilang gisunod mao ang pagtulon-an ni Kristo, dili ang sa mga tawo. Tungod niini ang mga tinun-an pinaagi sa pagtultol sa Diyos gitawag nga mga Kristohanon. (Buh 11:26) Sa susama, ang manalagna nga si Isaias adunay mga tinun-an apan dili alang sa iyang kaugalingon. Ang mga tinun-an ni Isaias nahibalo sa balaod ni Jehova, ug gipamatud-an sa ilang pagkinabuhi nga sila nagasubay sa balaod.—Isa 8:16.

Ang pagkahimong tinun-an ni Jesus wala magkahulogan sa pagsubay sa usa ka sayon nga dalan sa pagkinabuhi. Si Jesus wala magpahimuot sa iyang kaugalingon, apan siya misubay sa dalan nga nalangkit ang hilabihang pagsupak sa Yawa ug sa iyang mga ahente. (Rom 15:3) Siya miingon nga kinahanglang higugmaon siya sa iyang mga tinun-an nga labaw pa kay sa ilang labing suod nga mga paryente ug labaw pa gani kay sa ilang kaugalingong mga kalag. Kinahanglan nga ilang higugmaon ang ilang Kristohanong mga isigkatinun-an. Kinahanglang mamunga sila ug espirituwal nga mga bunga. Ang usa ka tawo nga buot mahimong tinun-an ni Jesus kinahanglang mopas-an sa iyang estaka sa pagsakit ug mosubay sa dalan nga gisubay ni Kristo. Sa pagbuhat niini, siya kinahanglang "manamilit sa tanan niyang mga kabtangan," apan siya makadawat ug daghang mas bililhong mga butang karon, uban sa mga paglutos, ug sa kinabuhing walay kataposan sa umaabot.—Luc 14:26, 27, 33; Ju 13:35; 15:8; Mar 10:29, 30; tan-awa ang KRISTOHANON.

TIPIGANAN SA BAHANDI. Usa ka dapit, sagad nga usa ka tinukod o usa ka lawak, diin ang mga salapi o ubang bililhong mga manggad gibutang aron tipigan. Gipakita sa Numeros 31:54 nga sa mas sayong yugto ang "tolda nga tagboanan" gigamit ingong usa ka sagradong tipiganan sa bahandi diin didto gitipigan ang giamot nga bulawan. Ang bililhong mga butang gikan sa Jerico nga "iya ni Jehova" gihatag "ngadto sa bahandi sa balay ni Jehova," nga nagpasabot nga dihay gihimo kaniadto nga usa ka matang sa tipiganan sa bahandi alang sa tabernakulo. (Jos 6:17, 24) Ang mga Levihanon gitudlo sa pagdumala sa mga bahandi nga giamot ug sa mga inagaw sa gubat nga gibalaan alang sa Diyos. (1Cr 26:20-28) Ang templo nga gitukod ni Solomon adunay tipiganan usab sa bahandi, diin didto gitipigan ang bulawan ug plata, maingon man usab ang mahalon nga mga galamiton sa templo.—1Ha 7:51; 2Cr 5:1.

Ubos sa monarkiya sa Israel, dihay gidugang nga tipiganan sa bahandi sa hari. (2Ha 20:13; 24:13; 2Cr 32:27, 28; Jer 38:11) Latas sa katuigan, ang bililhong mga manggad sa tipiganan sa bahandi sa hari maingon man usab sa tipiganan sa bahandi sa balay ni Jehova sublisubling gikuha sa mga kaaway ingong mga inagaw sa gubat o gigamit sa pagsuhol o paghiphip sa paganong mga nasod.—1Ha 14:26; 15:18; 2Ha 12:18; 14:14; 16:8; 18:15; 24:13.

Maylabot sa tipiganan sa bahandi sa Babilonya, ang Daniel 1:2 nag-ingon nga gidala ni Nabucodonosor ang bililhong mga galamiton sa balay ni Jehova ngadto "sa balay nga tipiganan sa bahandi sa iyang diyos." Ang usa ka Babilonyanhong inskripsiyon naghubit kang Nabucodonosor nga naghisgot bahin sa templo ni Merodak: "Diha sa sulod gitipigan ko ang plata ug bulawan ug bililhong mga bato . . . ug gibutang didto ang *balay nga tipiganan sa bahandi* sa akong gingharian." (Itandi ang Esd 1:8.) Ang mga Babilonyanhon lagmit aduna pay laing mga tipiganan sa bahandi diha sa nagkalainlaing mga dapit sa imperyo. (Dan 3:2) Ang mga Persianhon adunay sama usab niana nga mga tipiganan, diin gitipigan diha sa lokal nga mga tipiganan ang salapi nga nakolekta sa mga satrapa ingong mga buhis. (Esd 7:20, 21) Ang pangunang mga tipiganan sa bahandi sa Persia gigamit usab ingong tipiganan sa mga dokumento sa hari, nga naundan sa hinungdanong mga rekord gawas pa sa bulawan ug ubang mga manggad.—Esd 6:1, 2; Est 3:9.

Kristohanon Gregong Kasulatan. Sa dinhi pa si Jesus sa yuta, ang usa ka bahin sa templo sa Jerusalem gitawag nga "tipiganan sa bahandi." (Ju 8:20) Lagmit kini nahimutang sa dapit nga gitawag nga Sawang sa Kababayen-an. Sumala sa rabbinikong mga tinubdan, diha niini nga templo nga gitukod pag-usab ni Herodes adunay 13 ka panudlanag bahandi libot sa paril niini nga sawang. (The Mishnah, *Shekalim* 2:1; 6:1, 5) Kini pormag mga trompeta, nga may gamayng buho sa ulohan niini, ug diha niini ang mga tawo maghulog ug lainlaing mga amot ug mga halad. (Mar 12:41) Ang mga saserdote midumili nga ihulog ngadto niini nga sagradong mga tipiganan sa bahandi ang mga pirasong plata nga gisalibay ni Judas diha sa templo, "tungod kay," sila miingon, "kini mao ang bili sa dugo." (Mat 27:6) Kining temploha usab gituohan nga adunay usa ka dakong tipiganan sa bahandi diin dad-on didto ang mga salapi gikan sa mga panudlanag bahandi.

TIPSA.

1. Usa ka dapit sa kinatumyang A sa gingharian ni Solomon. (1Ha 4:24) Gituohan sa pipila nga lagmit mao kini ang Dibseh daplin sa Suba sa Euprates, mga 90 km (56 mi) sa SHS sa Aleppo ug halos pareho rag distansiya gikan sa dapit diin magtagbo ang mga suba sa Euprates ug Balikh.

2. Usa ka dapit, lagmit nga kasikbit sa Tirza, nga gipukan ni Haring Menahem sa Israel (mga 790-781 W.K.P.). (2Ha 15:16) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi. Ang Khirbet Tafsah, mga 10 km (6 mi) sa KHK sa karaang Sekem, susama ug ngalan niini apan daw layo na kaayo gikan sa gituohang nahimutangan sa Tirza aron mahimong lokasyon niini nga Tipsa.

TIQUICO [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kabulahanan; kalamposan"]. Usa sa mga katabang ni Pablo nga "hinigugmang igsoon ug matinumanong ministro ug isigkaulipon diha sa Ginoo" gikan sa Distrito sa Asia. (Col 4:7) Si Tiquico kauban sa grupo ni Pablo nga mibalik gikan sa Gresya agi sa Macedonia paingon sa Asia Minor; apan wala hisgoti kon si Tiquico mikuyog ba o wala hangtod sa Jerusalem. (Buh 20:2-4) Si Tiquico maoy usa sa mga tawo nga gituohang mao "ang igsoong lalaki" kinsa, samtang didto sa Gresya, mitabang kang Tito sa paghikay sa pagpangolekta alang sa mga igsoon sa Judea. (2Co 8:18, 19; 12:18) Gikan sa iyang bilanggoan sa Roma, gipaadto ni Pablo si Tiquico dala ang mga sulat ngadto sa Efeso ug Colosas, nga nagsaad nga si Tiquico mosugilon kanila ug dugang pa mahitungod sa iyang mga kalihokan ug maghupay kanila; si Onesimo gihisgotan diha sa sulat ngadto sa mga taga-Colosas nga miuban kaniya. (Efe 6:21, 22; Col 4:7-9) Human makagula si Pablo gikan sa bilanggoan, siya nagplano sa pagpadala kang Artemas o kang Tiquico ngadto sa Creta. (Tit 3:12) Sa dihang ang apostol nabilanggo pag-usab sa Roma sa ikaduhang higayon, iyang gipaadto si Tiquico ngadto sa Efeso. —2Ti 4:12.

TIRANO [Bug-os nga Magmamando; Soberano]. Usa ka ngalan nga nalangkit sa awditoryum sa eskuylahan sa Efeso diin si Pablo nagsangyaw sulod sa duha ka tuig human makasinatig pagsupak diha sa sinagoga sa mga Hudiyo.—Buh 19:9, 10.

TIRAS. Usa sa pito ka anak nga lalaki ni Japet. (Gen 10:2; 1Cr 1:5) Ang katawhan nga naggikan sa mga anak nga lalaki ni Japet sa ulahi "mikaylap diha sa ilang mga yuta, ang matag usa sumala sa pinulongan niini."—Gen 10:5.

Kasagaran, giisip sa presenteng adlaw nga mga eskolar nga ang Tiras mao ang *Tyr·se·noi′* sa klasikal nga Gregong mga magsusulat, nga gitawag usab ug *Tyr·rhe·noi′*. Ang *Tyr·se·noi′* maoy mga tawong marinero nga nanimuyo sa kapuloan ug sa kayutaan daplin sa kabaybayonan sa Dagat Aegean.

TIRATNON. Usa ka Kenihanon nga banay sa mga eskriba nga nagpuyo sa Jabez.—1Cr 2:55.

TIRHAKA. Sagad nga giila nga mao si Paraon Taharqa, bisan tuod ang petsa nga gihatag sa modernong mga historyador alang sa pagmando ni Taharqa dili mohaom sa kronolohiya sa Bibliya. (Alang sa ebidensiya nga gipalabi ang kronolohiya sa Bibliya inay ang sekular nga kronolohiya, tan-awa ang KRONOLOHIYA [Ang Kronolohiya sa Bibliya ug ang Sekular nga Kasaysayan].) Sa panahon sa paghari ni Ezequias, samtang ang Asiryanhon nga si Haring Senakerib nakiggubat batok sa Libna, ang balita miabot nga si Tirhaka, ang Etiopianhong hari sa Ehipto, nagpaingon na aron sa pagpakiggubat sa mga Asiryanhon. (2Ha 19:8, 9; Isa 37:8, 9) Ang usa ka inskripsiyon nga Asiryanhon, bisan tuod wala maghisgot kang Tirhaka, nagpakita nga si Senakerib nagpildi sa kasundalohan nga naggikan sa Ehipto ug nagbihag sa "mga magkakaro sa hari sa Etiopia." Ang sunod nga hari sa Asirya, si Esar-hadon, nanghambog bahin sa iyang pagsakop sa Ehipto, nga nag-ingon: "Ang hari niini, si Tirhaka, akong gisamaran sa lima ka higayon pinaagig pana ug ako nagmando sa tibuok niyang nasod." Sa panahon sa paghari sa anak nga lalaki ug manununod ni Esar-hadon nga si Ashurbanipal, si Tirhaka mialsa batok sa pagpasakop sa Asirya. Apan, sumala kang Ashurbanipal, "ang kalisang sa (sagradong) hinagiban ni Ashur, nga akong ginoo, nagbuntog kang Tirhaka sa dapit diin siya midangop ug siya wala na gayod mabalitai pag-usab."—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 287, 288, 290, 295.

TIRHANA. Anak ni Caleb pinaagi sa iyang puyopuyo nga si Maaca; sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3, 48.

TIRIA. Usa ka "anak nga lalaki" ni Jehalelel diha sa mga talaan sa kaliwatan ni Juda.—1Cr 4:1, 16.

TIRO [Bato]. Ang pangunang dunggoanan sa Fenicia; gituohan nga mao karon ang Sur nga nahimutang mga 50 km (30 mi) sa A sa Bukid sa Carmelo ug 35 km (22 mi) sa HHK sa Sidon. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 531) Ang Tiro maoy usa ka karaang siyudad (Isa 23:1, 7), apan wala mahibaloi kon kanus-a gayod kini natukod ingong usa ka kolonya sa mga taga-Sidon. Kini unang gihisgotan human masakop ang Yutang Saad niadtong mga 1467 W.K.P., ug niadtong panahona kini maoy usa ka kinutaang siyudad. Kining paghisgot sa Tiro maoy maylabot sa mga utlanan sa tribonhong teritoryo sa Aser. Sukad sa sinugdan, ug latas sa tibuok kasaysayan niini, mopatim-aw nga ang Tiro nagpabilin nga gawas sa mga utlanan sa Israel ingong usa ka independente ug silingan nga nasod. —Jos 19:24, 29; 2Sa 24:7.

Managhigala ang Tiro ug Israel ilabina panahon sa paghari ni David ug Solomon. Ang batid nga mga panday nga taga-Tiro miapil sa pagtukod sa harianong palasyo ni David ginamit ang mga kahoyng sedro nga gipadala ni Hiram nga hari sa Tiro. (2Sa 5:11; 1Cr 14:1) Ang mga taga-Tiro nagsuplay usab kang David ug mga sedro nga gigamit sa ulahi sa pagtukod sa templo.—1Cr 22:1-4.

Human sa kamatayon ni David, si Haring Hiram naghatag kang Solomon ug mga materyales ug tabang alang sa pagtukod sa templo ug sa ubang mga bilding sa kagamhanan. (1Ha 5:1-10; 7:1-8; 2Cr 2:3-14) Ang usa ka mestisong Israelinhon nga anak nga lalaki sa usa ka taga-Tiro nga mamumuhat sa tumbaga, kinsa usa usab ka batid nga artesano, gipatrabaho sa pagtukod sa templo. (1Ha 7:13, 14; 2Cr 2:13, 14) Tungod sa ilang pagtabang, ang mga taga-Tiro gibayran ug trigo, sebada, lana, ug bino. (1Ha 5:11, 12; 2Cr 2:15) Dugang pa, gihatagan ni Solomon ang hari sa Tiro ug 20 ka siyudad, bisan tuod ang monarko sa Tiro wala kaayo mahimuot sa maong gasa.—1Ha 9:10-13.

Sa ngadtongadto ang Tiro nahimong usa sa mga banggiitan diha sa dagat sa karaang kalibotan, ug ang iyang mga marinero ug mga panon sa komersiyal nga mga barkong "Tarsis" nabantog tungod sa mga paglawig niini ngadto sa halayong mga dapit. Si Solomon ug ang hari sa Tiro magkasosyo sa negosyo sa barko nga nag-importar ug bililhong mga butang lakip ang mga bulawan gikan sa Opir.—1Ha 9:26-28; 10:11, 22; 2Cr 9:21.

Sa tanan nga pagpakiglabot sa mga taga-Tiro sa Israel, walay timailhan nga ingong katawhan sila interesado sa pagsimba kang Jehova; ang ilang pagpakig-uban maoy tungod lamang sa patigayon. Ang ilang rasa maoy Canaanhon, ug bahin sa ilang relihiyon, sila nagsimba kang Baal, ug ang ilang pangunang mga bathala mao si Melkart ug Astarte (Astoret). Sa dihang si Etbaal mao ang hari sa mga taga-Sidon (lakip sa Tiro), ang iyang anak nga babaye nga si Jezebel naminyo kang Ahab, ang hari sa amihanang gingharian sa Israel. Si Jezebel nabantog sa iyang hugot nga tinguha sa paghanaw sa pagsimba kang Jehova.—1Ha 16:29, 31; 18:4, 13, 19.

Gihukman sa Diyos. Ang Tiro nakaagom ug paghukom sa Diyos dili tungod sa pagkadaotan ni Jezebel ug sa iyang anak nga babayeng si Atalia. Ang Tiro nahimong bantog kaayo apan nakahatag ug kadaot sa ubang katawhan, lakip ang Israel. Kini nga nasod tiggama ug mga butang nga metal, bildo, ug mga tina nga morado ug maoy sentro sa patigayon alang sa nagapanawng mga panon maingon man usa ka dakong pondohanan sa baligya nga ieksportar ug iimportar. Duyog niining industriyal ug komersiyal nga paglambo mao ang pagkabahan-

Karaang plata nga didrakma nga sensilyo nga may ngalan nga Tiro

dianon, sobrang pagtamod sa kaugalingon, ug garbo. Ang iyang mga magpapatigayon ug mga komersiyante nanghambog sa ilang pagkaprinsipe ug pagkadungganon sa yuta. (Isa 23:8) Sa kadugayan, naugmad sa Tiro ang pagkamabatokon kang Jehova ug nakigkunsabo sa silingang mga nasod batok sa katawhan sa Diyos. (Sal 83:2-8) Busa maoy tungod sa iyang mapangahasong pagsukol kang Jehova nga sa kataposan nakaagom ang siyudad sa grabeng paghukom, pagkapukan, ug pagkalaglag.

Sa ulahing bahin sa ikasiyam nga siglo W.K.P., nakita ni Jehova ang pagkamapasigarbohon niini nga siyudad. Busa siya nagpasidaan niini nga kini baslan sa susamang paagi tungod kay gisakmitan niini ang iyang katawhan sa bulawan, plata, ug daghang uban pang tilinguhaong mga butang nga gigamit niini aron sa pagpatahom sa mga templo niini. Ang Tiro husayon usab kay gibaligya niini ang katawhan sa Diyos ngadto sa pagkaulipon.—Joe 3:4-8; Am 1:9, 10.

Sa ulahi girekord sa manalagna nga si Isaias ang dugang pahayag batok sa Tiro, nga nagpakita nga kini kalimtan sulod sa "kapitoan ka tuig." (Isa 23:1-18) Mga katuigan human niadto gilakip ni manalagnang Jeremias ang Tiro sa mga nasod nga gipili aron paimnon sa bino sa kapungot ni Jehova. (Jer 25:8-17, 22, 27; 27:2-7; 47:2-4) Sanglit ang mga nasod nga gihisgotan sa tagna ni Jeremias "magaalagad sa hari sa Babilonya sa kapitoan ka tuig" (Jer 25:8-11), kini nagpasabot nga ang tagna ni Isaias ug Jeremias nagtumong sa pagpakiggubat ni Nabucodonosor batok sa Tiro.

Dugang pa, pinaagi kang Ezequiel nga usa ka katalirongan ni Jeremias, gipahayag ni Jehova ang katalagman nga modangat sa Tiro sa mga kamot ni Nabucodonosor. (Eze 26:1–28:19) Bisan tuod nga ang Tiro gitandi ngadto sa usa ka matahom nga barko nga may mga layag ug mga tolda nga may nagkadaiyang bulok ug may usa ka dulong nga hinal-opan ug garing, kini malunod diha sa kadagatan. (Eze 27:3-36) Ang 'hari' sa Tiro (lagmit kaliwat sa mga magmamando nga taga-Tiro) mapangandakong nanghambog: "Ako usa ka diyos. Sa lingkoranan sa diyos ako milingkod." Apan siya

tangtangon sa trono ingong mahugaw ug laglagon pinaagi sa kalayo.—Eze 28:2-19.

Pagkalaglag sa Siyudad. Sa panahon sa dugay nga paglikos ni Nabucodonosor batok sa Tiro, ang mga ulo sa iyang kasundalohan "naupaw" kay napaknit sa mga helmet, ug ang ilang mga abaga "napanit" tungod sa pagpas-an ug mga materyales nga gigamit sa pagtukod ug mga panglikos. Sanglit si Nabucodonosor walay nadawat nga "suhol" sa pag-alagad ingong Iyang instrumento sa pagpahamtang ug paghukom batok sa Tiro, si Jehova misaad nga bayran siya pinaagi sa bahandi sa Ehipto. (Eze 29:17-20) Matod sa Hudiyong historyador nga si Josephus, ang paglikos mikabat ug 13 ka tuig (*Against Apion,* I, 156 [21]), ug dako kaayo ang nagasto sa mga Babilonyanhon. Wala irekord sa sekular nga kasaysayan kon unsa ka bug-os ug kon unsa ka malamposon ang mga paningkamot ni Nabucodonosor. Apan lagmit daghan gayod ang napildi nga mga kinabuhi ug propiedad sa mga taga-Tiro.—Eze 26:7-12.

Apan sa dihang ang mga Israelinhon namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, ang mga taga-Tiro mitabang sa pagsuplay ug mga kahoyng sedro gikan sa Lebanon alang sa ikaduhang templo, ug ilang gipadayon ang ilang patigayon uban sa natukod pag-usab nga siyudad sa Jerusalem.—Esd 3:7; Neh 13:16.

Ang Tiro wala sa bug-os malaglag bisan tuod kini nakiggubat sa hilabihan gayod batok kang Nabucodonosor. Ang ulahing matagnaong pahayag nagpakita nga bisan pag ang Tiro magtukod ug usa ka kuta ug magtapok ug plata ug bulawan, si Jehova bug-os nga maglaglag kaniya.—Zac 9:3, 4.

Duolan sa 200 ka tuig human ihatag ni Zacarias ang tagna, kini natuman. Niadtong 332 W.K.P. gipamartsa ni Alejandrong Bantogan ang iyang kasundalohan latas sa Asia Minor ug, sa iyang pagpangharos pahabagatan, siya migugol ug taastaas nga panahon aron hatagag pagtagad ang Tiro. Sa dihang ang siyudad midumili sa pagbukas sa mga ganghaan niini, si Alejandro, tungod sa iyang kapungot, nagsugo sa iyang kasundalohan nga hakoton ang mga ginun-ob sa karaang siyudad sa Tiro ug itambog kini sa dagat, sa ingon naghimo ug gipalapaw-sa-tubig nga agianan padulong sa pulo nga siyudad, ug kining tanan maoy katumanan sa tagna. (Eze 26:4, 12; DAYAGRAM, Tomo 2, p. 531) Kay nabuntog sa iyang kasundalohan sa dagat ang mga barko sa Tiro nga natanggong sa ilang dunggoanan, gisugdan ni Alejandro ang pagtukod sa kinatas-ang mga torre nga panglikos nga gigamit sa mga gubat sa karaang panahon. Sa kataposan, human sa pito ka bulan ang 46-m-kataas (150 p) nga mga paril nagawangan. Dugang pa sa 8,000 ka sundalo nga nangamatay sa pagpakiggubat, 2,000 ka prominenteng mga pangulo ang gipatay ingong panimalos, ug 30,000 ka molupyo ang gibaligya ngadto sa pagkaulipon.

Gihisgotan Diha sa Gregong Kasulatan. Bisag bug-os nga gilaglag ni Alejandro ang siyudad, kini gitukod pag-usab sa yugto sa mga Seleucid, ug sa unang siglo K.P. nahimo kining usa ka prominenteng dunggoanan sa Mediteranyo. Panahon sa bantog nga ministeryo ni Jesus sa Galilea, daghang katawhan gikan sa palibot sa Tiro ug Sidon ang miadto aron sa pagpamati sa iyang mensahe ug aron mamaayo sa ilang mga balatian. (Mar 3:8-10; Luc 6:17-19) Mga pipila ka bulan sa ulahi, giduaw mismo ni Jesus kini nga rehiyon palibot sa Tiro, nga sa maong okasyon iyang giayo ang gigamhan-sa-demonyong anak sa usa ka babayeng lungsoranon sa Sirofenicia. (Mat 15:21-29; Mar 7:24-31) Si Jesus miingon nga kon iya pang gihimo sa Tiro ug Sidon ang gamhanang mga buhat nga iyang gihimo didto sa Corasin ug Betsaida, ang mga pagano sa Tiro ug Sidon lagmit mas mosanong pa kay sa maong mga Hudiyo.—Mat 11:20-22; Luc 10:13, 14.

TIRSHATHA. Tan-awa ang GOBERNADOR.

TIRZA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nahimuot; miuyon"].

1. Usa sa lima ka anak nga babaye sa Manasesnong si Zelopehad; usa ka katalirongan ni Moises ug Josue.—Num 26:29, 33; 27:1-7; 36:11, 12; Jos 17:3, 4.

2. Usa ka siyudad sa Samaria. Ang nakubkoban nga mga ebidensiya sa arkeolohiya nagpakita nga lagmit kini mao ang Tell el-Farʿah, mga 10 km (6 mi) sa AAS sa Sekem.

Ubos sa pagpangulo ni Josue, gipildi sa mga Israelinhon ang hari sa Tirza. (Jos 12:7, 24) Mga siglo sa ulahi, si Jeroboam, ang unang hari sa amihanang gingharian, mibalhin pagpuyo sa Tirza. (Itandi ang 1Ha 12:25; 14:17.) Lagmit nga ang Tirza mao gihapon ang kaulohan sa amihanang gingharian panahon sa paghari sa anak nga lalaki ni Jeroboam nga si Nadab (1Ha 15:25-28) ug sa iyang mga manununod nga si Baasa, Elah, ug Zimri. (1Ha 15:33; 16:5, 6, 8, 15) Ang kataposan niini nga mga hari, si Zimri, nagpakamatay didto sa Tirza sa dihang nailog ni Omri ang siyudad. (1Ha 16:17-20) Human sa paghari didto sa Tirza sulod sa unom ka tuig, gitukod ni Omri ang Samaria ug gihimo kining siyudara nga iyang kaulohan. (1Ha 16:23, 24, 29) Kapin sa 150 ka tuig sa ulahi, si Menahem, usa ka molupyo sa Tirza, nagpatay kang Salum ug nahimong hari sa Samaria.—2Ha 15:14, 17.

TISA. Kasagaran, usa kini ka bloke nga gigamit sa pagtukod nga ginama sa gipagahi nga lapok o yutang-kulonon. Sukad pa sa karaang mga pana-

hon ang tisa (Heb., *le·ve·nah′*) kasagaran nang gigamit sa mga kayutaan sa Bibliya. Ang mga magtutukod sa karaang Babel walay nakaplagang bato palibot sa dapit nga ilang gipili nga tukoran sa ilang siyudad ug busa sila migamit ug mga tisa inay nga mga bato, ug ang aspalto mao ang nagsilbing argamasa alang niini. Dayag nga ang mga tisa gipagba sa tapahan, sa ato pa, gipagahi "pinaagi sa kalayo." (Gen 11:3) Sa karaang Ehipto, ang naulipong mga Israelinhon nagbudlay sa paghimog mga tisa. Misamot pa gayod kalisod ang ilang buluhaton tungod kay sila gisugo nga sila na mismo ang magkuhag uhot ug unya magpatungha gihapon ug samang gidaghanon sa mga tisa. (Ex 5:7-19) Didto sa Yutang Saad, ang mga Israelinhon nagpadayon sa paggamit ug mga tisa sa buluhatong pagpanukod, bisan tuod mopatim-aw nga gipalabi ang paggamit ug mga bato. (Isa 9:10) Bisan tuod daghan kini didto sa mga bungtod sa Palestina, sa ubang mga dapit diyutay lamang ang mabatonang maayog-kalidad nga mga bato nga magamit sa pagpanukod. Busa diha sa kapatagan, sa mga siyudad sama sa Jerico ug Ezion-geber, ang tisa dili kay gigamit lamang alang sa mga paril sa siyudad kondili gigamit usab alang sa mga puloy-anan. Sa modernong mga panahon sa mga dapit sa Sirya ug Palestina, ang mga balay gitukod nga ang ubang bahin niini maoy sinapsapan nga bato ug ang nahibiling bahin maoy mga tisa nga binulad sa adlaw, ug ang sinapsapan nga mga bato maoy gigamit alang sa mga bungbong nga hilabihan ka apupa sa mga bagyo sa tingtugnaw.

Sa paggama ug mga tisa, human makuha ang nasagol nga mga hugawhugaw gikan sa lapok o yutang-kulonon, kini kasagarang sagolan ug pinong pagkatadtad nga uhot o ubang bahin sa mga tanom. Gipamatud-an kini sa gipahayag sa Anastasi Papyri, gikan sa karaang Ehipto, nga mabasa: "Walay usa nga moumol ug mga tisa, ug walay uhot diha sa palibot." (*Life in Ancient Egypt,* ni A. Erman, 1894, p. 117) Bisan tuod nga ang ginamang mga tisa nga walay uhot nakaplagan didto sa Ehipto, dayag nga kini maoy eksepsiyon ug wala maghatag ug lig-ong pasukaranan sa paghinapos nga ang mga Israelinhon mihimo na lamang ug mga tisa nga walay uhot sa dihang gipugos sila nga sila mismo maoy mangita niini. Ang mga eksperimento nga gihimo sa dili pa dugayng katuigan nagpakita nga ang pagdugang ug uhot ngadto sa yutang-kulonon mas makapadali sa paghimo niini ug triplehon pa ang kalig-on sa mga tisa nga magama niining paagiha.

Ang minasa nga lapok o yutang-kulonon ug uhot bas-on ug tubig, tamaktamakan, ug dayon kinamot nga umolon o idasok nganha sa kuwadrado nga kahoyng "hulmahanan sa tisa." (Heb., *mal·ben′;* Nah 3:14) Ang mga kilid sa mga hulmahan lagmit gibuliboran ug pinong uga nga yuta aron ang mga hulmahan dali ra nga matangtang. Samtang ang tisa basa pa, kini sagad timbrehan ug marka sa nagamandong monarko. Unya ang mga tisa ibulad sa adlaw o ipagba sa tapahan.

Sa Babilonya ang mga tisa kasagarang ipagba sa tapahan, ug ang maong mga tisa kasagarang gamiton alang sa mga paril sa siyudad ug sa mga bungbong ug mga salog sa mga palasyo. Usahay ang binulad-sa-adlaw nga mga tisa gamiton diha sa mga interyor sa mga tinukod o sal-angan ug sinunog nga mga tisa nga pipila ka piye ang gibagon. Sa Ehipto, Asirya, ug Palestina, ang pagbulad niini sa adlaw daw kasagarang gihimo. Ang mga tisa nga gipagba sa tapahan mas maayog kalidad kay sa mga tisa nga binulad sa adlaw. Ang tisa nga binulad sa adlaw daling madugmok kon mahumol sa baha ug mokaging ug mogamay tungod sa hilabihang kainit sa adlaw sa panahon sa ting-init. Hinunoa, sa pipila ka kahimtang ang mga tisa nga binulad sa adlaw lig-on kaayo, sama niadtong sa Ezion-geber, nga nagpabilin sulod sa kasiglohan. —Tan-awa ang TAPAHAN.

Ang kaylap nga paggamit sa binulad-sa-adlaw nga mga tisa maoy hinungdan nga ang mga dapit sa pipila ka karaang mga siyudad nagpabiling wala madiskobrehi sulod sa kasiglohan. Ang nadugmok nga mga tisa sa kanhing mga siyudad nahimong mga bungdo sa yuta nga susama kaayo sa yuta sa palibot. Sa Palestina ug Sirya ang maong mga bungdo kasagarang maoy nahimutangan sa mga kagun-oban sa daghang siyudad.

Ang mga tisa lainlaig gidak-on ug porma. Sa Ehipto komon ang rektanggulo ug porma, ug ang pormag-kunya nga mga tisa gigamit sa pagtukod sa mga arko. Ang mga tisa sa Ehipto maoy mga 36 hangtod sa 51 sm (14 hangtod sa 20 pul.) ang gitason, 15 hangtod sa 23 sm (6 hangtod sa 9 pul.) ang gilapdon, ug 10 hangtod sa 18 sm (4 hangtod sa 7 pul.) ang gibag-on. Nakaplagan didto sa Babilonya ang kuwadrado, pormag-itlog, triyanggulo, ug pormag-kunya nga mga tisa. Apan ang mga tisa sa ulahing mga yugto, sama niadtong mga tisa sukad sa panahon ni Nabucodonosor, kasagaran kuwadrado, nga may gilapdong mga 30 sm (12 pul.).

Ang paghimo sa Israel ug gipaaso nga halad ibabaw sa mga tisa sa panahon ni Isaias lagmit nagtumong sa binakbakang bahin sa maong dapit diin gihimo ang paghalad o nagtumong sa mga baldosa sa atop.—Isa 65:3.

TISAS. Ang bugtong teksto diin gihisgotan ang Hebreohanong pulong nga *se′redh* diha sa Bibliya maoy sa Isaias 44:13, ug kini nagtumong sa

"pulang tisas" nga gigamit sa mga artesano o maglililok sa kahoy ingong igmamarka.

TISBIHANON. Dayag nga usa ka molupyo sa Tisbe, nga mopatim-awng usa ka balangay sa S sa Jordan, sa yuta sa Gilead. Ang terminong "Tisbihanon" gigamit sa pagtawag kang Elias diha sa unom ka teksto diin kini makita.—1Ha 17:1; 21:17, 28; 2Ha 1:3, 8; 9:36.

TISRI. Tan-awa ang ETANIM.

TITO. Usa ka Gregong Kristohanon nga naghago uban ni apostol Pablo. Sa dihang mitungha ang isyu bahin sa pagtuli didto sa Antioquia (mga 49 K.P.), mopatim-aw nga si Tito miuban kang Pablo ug Bernabe ngadto sa Jerusalem. (Buh 15:1, 2; Gal 2:1-3) Sa mga 55 K.P., si Tito nagsakripisyo sa pag-alagad sa kongregasyon sa Corinto, nga gipadala ngadto sa Corinto ni apostol Pablo aron motabang sa pagpangolekta alang sa mga kabos nga mga igsoon sa Judea ug tingali usab aron mahibaloan ang reaksiyon sa kongregasyon sa unang sulat ni Pablo ngadto kanila. (2Co 2:13; 8:1-6; 12:17, 18) Human niadto, sa dihang nahibalag ni Tito ang apostol didto sa Macedonia, nakahatag siya ug maayong taho bahin sa kongregasyon sa Corinto nga nakapahupay ug nakapalipay kang Pablo. Naugmad ni Tito ang dakong pagmahal alang sa mga Kristohanon sa Corinto tungod sa ilang pagkamasinugtanon ug tungod kay ang ilang dalayegong tinamdan nahimong tinubdan sa pagdasig ug kalipay kaniya.—2Co 7:6, 7, 13-15.

Sanglit gisugdan ni Tito ang pagpangolekta sa amot, buot ni Pablo nga iyang taposon ang buluhaton ug girekomendar si Tito ngadto sa kongregasyon sa Corinto ingong "usa ka mag-aambit uban kanako ug isigkamagbubuhat alang sa inyong kaayohan." Kay interesado gayod sa kaayohan sa mga taga-Corinto, ug nadasig sa apostol sa pagbuhat niini, si Tito kinabubut-on nga mibiya paingon sa Corinto.—2Co 8:6, 16, 17, 23.

Human mapagawas si Pablo gikan sa iyang unang pagkabilanggo sa Roma, si Tito ug Timoteo lagmit miduyog kaniya sa ministeryo. Samtang didto sa Creta (lagmit tali sa 61 ug 64 K.P.), gibilin ni Pablo si Tito didto aron "magtul-id sa mga butang nga depektoso ug magtudlo ug mga ansiyano sa matag siyudad." (Tit 1:4, 5) Lagmit nga kini maoy usa ka temporaryong asaynment, kay si Pablo naghangyo kang Tito sa pagpaningkamot nga makaduyog kaniya sa Nicopolis.—Tit 3:12.

Sulod sa panahon sa ikaduhang pagkabilanggo ni Pablo sa Roma (mga 65 K.P.), si Tito, lagmit ubos sa pagtultol sa apostol o sa iyang pagtugot, mibiya paingon sa Dalmacia.—2Ti 4:10; tan-awa ang DALMACIA.

TITO, SULAT KANG. Usa ka sulat nga gisulat ni apostol Pablo ngadto kang Tito, usa ka isigkamagbubuhat nga gibilin ni Pablo didto sa Creta aron sa 'pagtul-id sa mga butang nga depektoso ug sa pagtudlo ug mga ansiyano' sa lainlaing mga kongregasyon didto. (Tit 1:1, 4, 5) Ang pagkatinuod sa sulat gipamatud-an sa tanang iladong karaan nga mga katalogo sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ug una niini mao ang Muratorian Fragment sa ikaduhang siglo K.P.

Kon Kanus-a ug Diin Gisulat. Sanglit walay rekord nga si Pablo nakig-ambit sa Kristohanong buluhaton didto sa pulo sa Creta sa wala pa ang iyang unang pagkabilanggo didto sa Roma, lagmit gayod nga siya nakaadto didto uban kang Tito tali sa panahon sa iyang paggawas ug sa iyang katapusang pagkabilanggo. Busa kini nga sulat gihimo tali sa mga 61 ug 64 K.P. Ang Macedonia lagmit mao ang dapit nga gikan niana gipadala ang sulat; mopatim-aw nga didto sa maong dapit ug sa mao usab nga panahon nga gisulat ni Pablo ang Unang Timoteo.—1Ti 1:3.

Ang Katuyoan sa Sulat. Ang sulat dayag nga nagsilbing usa ka giya alang kang Tito ug naghatag kaniya ug apostolikanhong pagpaluyo sa pagbuhat sa iyang mga katungdanan maylabot sa mga kongregasyon sa Creta. Ang iyang buluhaton dili sayon, sanglit siya kinahanglang makigbisog batok sa mga tawong rebelyoso. Ingon sa gisulat ni Pablo: "Adunay daghang tawo nga masupilon, mga tigsultig walay pulos, ug mga maglilimbong sa hunahuna, ilabina kadtong mga tawo nga mitapot sa pagkatinuli. Kinahanglan nga patak-omon ang ilang baba, kay kini mismong mga tawhana nagadaot sa tibuok nga panimalay pinaagi sa pagtudlo nila ug mga butang nga dili angay tungod sa kinitaan pinaagig limbong." (Tit 1:10, 11) Dugang pa, ang pagpamakak, pagkaulitan, ug pagkatapolan maoy kasagaran taliwala sa mga Cretanhon, ug dayag nga ang pipila sa mga Kristohanon nagpabanaag niining daotan nga mga kinaiya. Tungod niini si Tito kinahanglang magbadlong kanila nga mapig-oton ug iyang ipakita kon unsay kinahanglang buhaton sa mga Kristohanon, bata man o tigulang, lalaki o babaye, ulipon o gawasnon. Siya sa iyang kaugalingon angay nga mahimong usa ka panigingnan sa maayong mga buhat ug magpakitag pagkalunsay sa iyang pagpanudlo.—1:12–3:2.

TIYAN. Anaa niini nga bahin sa lawas sa tawo ug sa hayop ang sistema sa paghilis ug ang ubang mga organo sa lawas. Sa pipila ka hayop ang tiyan adunay upat ka seksiyon. Ubos sa Balaod, ang usa ka tawo nga naghalad ug inihaw nga hayop kinahanglang maghatag sa tiyan (Heb., *qe·vah'*) ngadto sa saserdote.—Deu 18:3.

MGA PANGUNANG PUNTO SA TITO

Tambag alang sa usa ka ansiyano labot sa pagdumala sa mga situwasyon diha sa usa ka lisod kaayo nga asaynment

Dayag nga gisulat ni apostol Pablo human sa iyang unang pagkabilanggo sa Roma

Pagtudlo ug mga magtatan-aw ug pagdumala sa seryosong mga suliran

- Si Tito gisugo nga tul-iron ang mga butang nga depektoso ug magtudlo ug mga magtatan-aw sa lainlaing mga siyudad sa Creta (1:5)
- Ang usa ka lalaki nga gitudlo ingong usa ka magtatan-aw kinahanglan nga walay akusasyon, sulondan sa iyang pagkatawo ug sa iyang pamilyahanong kinabuhi, maabiabihon, timbang, ug mapugnganon-sa-kaugalingon; siya angayng haom nga maghawas sa kamatuoran diha sa iyang pagpanudlo ug sa ingon makatambag ug makabadlong niadtong mosumpaki (1:6-9)
- Ang masupilon nga mga tawo diha sa mga kongregasyon kinahanglang pahilomon, ilabina kadtong nagsunod sa pagtuli, nga nagdaot sa tibuok nga mga panimalay; ang pagbadlong nga mapig-oton kinahanglang ihatag aron ang tanan magmahimsog diha sa pagtuo (1:10-16)
- Ang binuang nga mga pagpangutana, pagtuki sa mga talaan sa kagikan, ug mga panaglantugi bahin sa Balaod angayng pagalikayan; isalikway ang usa ka tigpasiugdag sekta human siya mapahimangnoi sa makaduha (3:9-11)

Makapahimsog nga tambag ngadto sa tanang matang sa mga Kristohanon

- Ang tigulang nga mga lalaki gidasig nga mahimong sulondan sa pagkamakasaranganon, pagkaugdang, pagkamaayog panghunahuna, pagtuo, gugma, ug pagkamainantoson (2:1, 2)
- Ang tigulang nga mga babaye giawhag usab nga mahimong sulondan; sila kinahanglang mga magtutudlo sa maayo, aron ilang matabangan ang batan-ong mga babaye nga magbaton ug hustong panglantaw sa ilang mga responsibilidad ingong mga asawa ug mga inahan aron dili mapasipalahan ang pulong sa Diyos (2:3-5)
- Ang batan-ong mga lalaki giawhag nga magbaton ug maayong panghunahuna (2:6-8)
- Ang mga ulipon kinahanglan nga magpasakop sa ilang mga tag-iya diha sa paagi nga magdayandayan sa pagtulon-an sa Diyos (2:9, 10)
- Ang dili-takos nga kalulot sa Diyos angayng magpalihok sa mga Kristohanon nga isalikway ang pagkadili-diyosnon ug magkinabuhi uban ang maayong panghunahuna niini nga sistema sa mga butang, samtang sila mapailobong magpaabot sa mahimayaong pagpadayag sa Diyos ug ni Jesu-Kristo (2:11-15)
- Magpakitag nahiangay nga pagpasakop sa mga magmamando, likayan ang pagkapalaaway, ug ugmaron ang pagkamakataronganon ug kalumo (3:1, 2)
- Si Pablo ug usab ang iyang mga isigka-Kristohanon nagbuhat kanhi sa pagkadaotan; apan pinaagi sa dili-takos nga kalulot sa Diyos sila giluwas ug karon adunay tino nga paglaom sa kinabuhing walay kataposan; kanunayng ipasiugda kini nga mga kamatuoran aron madasig ang mga magtutuo nga ibutang kanunay diha sa ilang mga hunahuna ang maayong mga buhat (3:3-8)

Gawas nga gigamit sa pagtumong sa tibuok tiyan (Huk 3:21, 22; Pr 13:25), ang Hebreohanong pulong nga *be′ten* gigamit sa ubay-ubayng mga higayon maylabot sa pagkaporma sa bata sulod sa lawas sa inahan niini. (Gen 25:23, 24; Job 1:21; Sal 127:3; Ecc 11:5; Isa 44:2; Os 9:11) Ang mga anak maoy bunga sa tagoangkan, nga anaa sa tiyan. Apan ang laing Hebreohanong pulong, ang *re′chem* (o *ra′cham*), sa espesipiko nagtumong sa tagoangkan, ingon sa makita sa Job 31:15: "Dili ba ang Usa nga nagbuhat kanako diha sa tiyan nagbuhat kaniya, ug dili ba Usa ra ang nag-andam kanamo diha sa tagoangkan?"—Tan-awa usab ang Gen 49:25; Sal 22:10; Pr 30:16.

Ang Hebreohanong pulong nga *be′ten* (tiyan o tiyantiyan) gigamit usab ingong termino sa arkitektura diha sa 1 Hari 7:20, nga nagtumong sa nagtuybo, nagbugdo nga butang.

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang pulong nga *koi·li′a* nagkahulogang usa ka "lungag" ug gihubad sa lainlaing paagi ingong "tiyan" (1Co 6:13, *Int;* Flp 3:19), "tagoangkan" (Luc 1:15, 41), "tinai" (Mat 15:17), ug "kinasulorang bahin" (Ju 7:38), sumala sa konteksto. Sa ubang mga higayon diin gigamit ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "kahiladmang mga bahin," dayag nga kini naglakip sa tiyan. (Jon 1:17) Ang "tiyan" gigamit usab sa Kristohanon Gregong Kasulatan diha sa Roma 16:18 ug 1 Corinto 6:13. Si apostol Pablo nagsugyot nga si Timoteo moinom ug diyutayng bino para sa iyang tiyan (Gr., *sto′ma·khos*).—1Ti 5:23.

Ang "tiyan" gigamit nga mahulagwayon sa pagtumong sa unodnong gana, o tinguha (Rom 16:18; Flp 3:19), ug ingong usa ka tinubdan sa mga pulong ug argumento. (Job 15:2; 32:18, 19) Sa dihang anaa sa sulod sa tiyan sa isda, gitandi kini ni Jonas ngadto sa Sheol sa dihang siya miingon, "Gikan sa tiyan sa Sheol ako nagpakitabang," tungod kay siya sama sa patay na gawas kon si Jehova magluwas kaniya sa milagrosong paagi.—Jon 2:2; tan-awa ang TINAI; TAGOANGKAN.

TIYANGGIHAN. Usa ka publikong dapit nga palitanan ug baligyaanan ug ingong dapit nga tigomanan sa publiko diha sa mga siyudad ug mga lungsod sa karaang Tungang Sidlakan ug sa Romanhong kalibotan. Sa Grego ug Romanhon nga mga siyudad, kining publiko nga dapit gilibotag mga estatwa ug mga bilding, lakip ang relihiyosong mga edipisyo. Mopatim-aw nga ang pipila ka hudisyal nga mga kaso gihusay diha sa mga

tiyanggihan. (Itandi ang Buh 16:19-21.) Dugang pa, ang mga balita nga lokal ug langyaw madunggan diha sa tiyanggihan, kay didto man magtigom ang mga tawo ug mag-estoryahanay bahin sa labing ulahing mga panghitabo.—Itandi ang Buh 17:17-21.

Diha sa mga tiyanggihan sa Palestina, ang mga bata makitang nagdula. (Mat 11:16; Luc 7:32) Ang mga tawo nga walay trabaho ingon man kadtong magpasuhol sa tibuok adlaw nga pagtrabaho lagmit nga didto mag-istambay. (Itandi ang Mat 20: 3, 4.) Buot sa garbosong mga eskriba ug mga Pariseo nga sila makita sa mga panon sa katawhan didto ug hatagan silag katahoran tungod sa ilang nahuptang taas nga posisyon. (Mat 23:2, 6, 7; Mar 12:38; Luc 11:43; 20:46) Sa dihang makapauli na gikan sa tiyanggihan, ang mga Pariseo ug ang ubang mga Hudiyo nga hugot nga nagatuman sa tradisyon maghinlo sa ilang kaugalingon pinaagi sa pagwisik ug tubig sa dili pa mokaon.—Mar 7:3, 4.

Samtang dinhi pa sa yuta, giayo ni Kristo Jesus ang mga tawo diha sa mga tiyanggihan. (Mar 6:56) Ug si apostol Pablo, nga didto sa Atenas, sa adlaw-adlaw nangatarongan 'sa mga atua didto sa tiyanggihan.'—Buh 17:16, 17; tan-awa ang APIO, TIYANGGIHAN SA.

TIZIHANON. Usa ka ngalan nga gitawag kang Joha nga usa ka manggugubat ni David. (1Cr 11:26, 45) Kining ngalana lagmit naggikan sa ngalan sa usa ka dapit nga wala na karon mahibaloi.

TOA. Usa ka Kohatnong Levihanon nga katigulangan ni manalagnang Samuel ug ni Heman nga mag-aawit. (1Cr 6:33, 34, 38) Siya lagmit mao ang gitawag ug Nahat sa 1 Cronicas 6:26 ug Tohu sa 1 Samuel 1:1.

TOB. Usa ka "yuta" diin didto mikalagiw si Jepte gikan sa iyang mga igsoon sa amahan. Didto sa Tob iyang gitigom ang usa ka pundok sa mga tawo sa wala pa mohangyo kaniya ang iyang mga igsoon sa amahan nga siya mahimong ilang komandante aron makig-away sa mga Ammonhanon. (Huk 11:3-11) Lagmit nga adunay laing paghisgot sa Bibliya bahin sa Tob kon ang ngalang Istob gihubad pa nga "mga tawo sa Tob" diha sa 2 Samuel 10:6-8. (Tan-awa ang *AS, JP, RS, ftn* sa *Rbi8*.) Ang nahimutangan sa Tob dili matino. Apan, sagad gituohan nga mao kini ang rehiyon nga anaa sa sentro sa Taiyiba, mga 60 km (37 mi) sa SHS sa Dagat sa Galilea.

TOB-ADONIAS [Maayo ang Ginoong si Jah]. Usa sa mga Levihanon nga gisugo ni Jehosapat panahon sa iyang ikatulong tuig nga paghari aron sa pagtudlo sa balaod ni Jehova diha sa mga siyudad sa Juda. (2Cr 17:7-9) Ang paghisgot kang Adonias ug Tobiyas sa mao rang bersikulo nakaaghat sa pipila ka eskolar sa pagtuo nga kining ngalana nasubli pagkopya sa eskriba nga wala tuyoa.

TOBIAS [Maayo si Jah].

1. Katigulangan sa pipila ka namalik nga mga destiyero nga dili makasubay sa ilang Israelinhong talaan sa kagikan.—Esd 2:1, 59, 60; Neh 7:61, 62.

2. Usa ka kaaway ni Nehemias. Si Tobias maoy "alagad," lagmit usa ka opisyal ubos sa pagmando sa hari sa Persia. (Neh 2:19) Siya ug ang iyang anak nga lalaking si Jehohanan naminyo ug Hudiyong mga babaye, ug si Tobias paryente usab sa Hataas nga Saserdoteng si Eliasib. Kini nakapabentaha kang Tobias aron mapahuyang ang awtoridad ni Nehemias, kay daghang Hudiyo ang nagtamod ug nagsultig maayong mga butang bahin kang Tobias.—Neh 6:17-19; 13:4.

Sa dihang si Nehemias miabot sa Jerusalem, si Tobias ug ang iyang mga kauban wala mahimuot sa masanag nga palaaboton sa Israel. (Neh 2:9, 10) Sa sinugdan sila nagyubit ug nagbiaybiay lamang sa mga Hudiyo (Neh 2:19; 4:3), apan sa dihang ang pagtukod pag-usab sa paril nagmauswagon, sila nangasuko pag-ayo. Apan ang nagkalainlaing mga panagkunsabo—ang tinguha sa pagpatay sa mga Hudiyo (Neh 4:7-9, 11, 14, 15), ug ang pagsulay nga mapasipad-an ni Nehemias ang pagkabalaan sa templo (Neh 6:1, 10-13)—napakyas tanan. Bisan human na matukod ang mga paril, si Tobias misulay sa paghadlok kang Nehemias pinaagi sa pakigsinulatay sa iyang mga dumadapig sa Jerusalem. (Neh 6:16-19) Busa, husto lamang nga si Nehemias naghangyo kang Jehova sa paghinumdom sa daghang daotang mga buhat ni Tobias ug sa iyang mga kaabin. (Neh 6:14) Sa ikaduhang pag-abot ni Nehemias gikan sa Babilonya, sa dihang iyang nakita ang usa ka lawak-kan-anan diha sa sawang sa templo nga gibuhat alang kang Tobias, dihadiha iyang gisalibay sa gawas ang mga butang ni Tobias.—Neh 13:4-9.

TOBIYAS [Maayo si Jehova].

1. Usa sa mga Levihanon nga gipadala ni Jehosapat aron sa pagtudlo sa balaod ni Jehova diha sa mga siyudad sa Juda niadtong 934 W.K.P.—2Cr 17:7-9.

2. Usa sa nahibalik nga mga Hudiyong destiyero nga gikuhaan ug bulawan ug plata aron himoong purongpurong alang sa Hataas nga Saserdoteng si Jesua.—Zac 6:10, 11, 14.

TOGARMA.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Gomer nga anak nga lalaki ni Japet, busa apo-sa-tuhod ni Noe.—Gen 10:1-3; 1Cr 1:4-6.

2. Mga kaliwat sa anak nga lalaki ni Gomer nga si Togarma ug ang rehiyon nga ilang gipuy-an. Diha sa awit sa pagbangotan ni Ezequiel labot sa Tiro, ang Togarma gihisgotan ingong tinubdan sa "mga kabayo ug mga kabayong iggugubat ug mga mula," nga gibayloan sa Tiro ug mga manggad. (Eze 27:2, 14) Gitala sa samang manalagna ang Togarma ingong lakip sa mga kaalyado ni Gog sa Magog ug gihisgotan ang nahimutangan niini ingong lakip sa katawhan didto sa "kinalay-ang mga bahin sa amihanan."—Eze 38:6.

Daghang komentarista ang naglangkit sa Togarma uban sa mga Armeniano. Pinasukad sa tradisyon giangkon sa mga Armeniano nga sila naggikan kang "Haik nga anak nga lalaki ni *Thorgom.*" Ang karaan nga Gregong mga magsusulat naghisgot sa mga Armeniano nga nabantog tungod sa ilang mga kabayo ug mga mula.

TOHU. Usa ka katigulangan ni Samuel. (1Sa 1:1) Mopatim-aw nga siya gitawag ug "Nahat" ug "Toa" diha sa Mga Cronicas.—1Cr 6:16, 22-28, 34.

TOI, TOU. Hari sa Hamat. Sa dihang iyang nasayran nga napildi ni David ang pareho nilang kaaway nga si Hadadezer nga hari sa Zoba, si Toi nagpadala gilayon sa iyang anak nga lalaki nga may mga pahalipay ug mga gasa. Gibalaan kini ni David uban sa iyang mga inagaw sa gubat.—2Sa 8:9-12; 1Cr 18:9-11.

TOKEN [Pihong Gidaghanon]. Usa ka siyudad sa Simeon. (1Cr 4:24, 32) Mopatim-aw nga gitawag kini ug Eter sa Josue 19:7.—Tan-awa ang ETER.

TOLA [Lutong-pula (Sanag-pula) nga Panapton].

1. Unang ginganlang anak nga lalaki ni Isacar nga miuban sa panimalay ni Jacob ngadto sa Ehipto niadtong 1728 W.K.P. (Gen 46:8, 13) Ang mga anak nga lalaki ni Tola ug ang pipila sa iyang mga apo mao ang gigikanan sa daghag membro nga mga banay sa tribo ni Isacar, nga sa linangkob nailhan ingong mga Tolahanon.—Num 26:23; 1Cr 7:1-4.

2. Usa ka maghuhukom sa Israel; ang anak nga lalaki ni Pua. Si Tola maoy usa ka kaliwat ni Isacar, apan siya nagpuyo sa bukirong rehiyon sa Epraim ug sa ulahi gilubong didto. Walay gitala nga mga kasinatian gikan sa iyang 23 ka tuig nga pagkamaghuhukom.—Huk 10:1, 2.

TOLAD. Mopatim-aw nga laing ngalan sa Eltolad, usa ka Simeonhon nga siyudad.—1Cr 4:24, 29, 31; Jos 15:30; 19:1, 4; tan-awa ang ELTOLAD.

TOLAHANON [Kang (Iya ni) Tola]. Usa ka banay sa tribo ni Isacar nga naggikan kang Tola. —Num 26:23; tan-awa ang TOLA Num. 1.

TOLDA. Usa ka mahiposhipos nga silonganan nga gama sa panapton o panit ug may mga tukod nga poste. Ang mga tolda maoy usa sa labing karaang mga puy-anan nga hinimo sa tawo (Gen 4:20; 9:21) ug komon nga gigamit sa tigbalhinbalhin ug puyo nga katawhan didto sa Tungang Sidlakan.—Gen 9:27; Sal 83:6.

Ang pipila ka detalye bahin sa disenyo ug paggamit sa mga tolda mabasa sa Bibliya. Dugang niini mao ang impormasyon nga mabatonan bahin sa mga tolda nga gigamit sa mga Arabo sa dili pa dugayng katuigan, sanglit mopatim-aw nga kini walay dakong kalainan niadtong gigamit sa kapanahonan sa Bibliya. Daghang eskolar ang nagtuo nga ang labing karaang mga tolda maoy gama sa mga panit sa hayop. (Gen 3:21; Ex 26:14) Taliwala sa modernong-adlaw nga mga Bedouin, ang mga tolda nga gama sa itomon nga balhibo sa kanding maoy kasagaran. (Itandi ang Ex 36:14; Aw 1:5.) Gitahi ang mga piraso niini nga materyales, ug ang katibuk-ang gidak-on sa rektanggulong tolda nagdepende sa kaadunahan sa tag-iya ug sa kadaghan sa mopuyo. Ang tolda butangan ug daghang poste ingong mga tukod nga mga 1.5 ngadto sa 2 m (5 ngadto sa 7 p) ang gitas-on, nga ang kinatas-an niini anaa duol sa tunga; aron dili ipadpad sa hangin, kini ihigot pag-ayo ngadto sa mga ugsok sa tolda. (Huk 4:21) Aron dunay pribasiya ug panalipod gikan sa hangin, ang mga panapton itabil diha sa mga kilid sa tolda, apan kini mahimong iisa o tangtangon aron adunay bentilasyon.

Mopatim-aw nga sa kapanahonan sa Bibliya ang mas dagkong mga tolda sagad nga gibahin ngadto sa duha ka lawak pinaagi sa pagbutang ug tabil sa tunga ginamit ang mga tabil sa tolda. Ang "tolda ni Sara" nga gihisgotan sa Genesis 24:67 lagmit nagtumong sa iyang lawak o ngadto sa usa ka tolda nga siya lamang ang nagpuyo, kay ang ubang dato nga mga tawo adunay daghang tolda, ug usahay ang mga babaye gitagan-an ug ilang kaugalingong mga tolda. (Gen 13:5; 31:33) Lagmit ang sulod sa tolda gihanigan ug mga banig.

Ang mga tolda mao ang gigamit sa mga nagbalhinbalhin ug puyo, kasukwahi sa mga balay niadtong permanenteng nagpuyo sa usa ka lugar. Busa, si Abraham gihubit ingong "mipuyo sa mga tolda" samtang siya "nagpaabot sa siyudad nga may tinuod nga mga patukoranan." (Heb 11:9, 10) Mopatim-aw nga sa ilang pag-estar sa Ehipto, ang kadaghanan sa mga Israelinhon nagpuyo sa mga balay, dili sa mga tolda. (Ex 12:7) Apan sa dihang mibiya sa Ehipto, sila mibalik pagpuyo sa mga tolda (Ex 16:16) ug migamit niini sulod sa 40 ka tuig didto sa kamingawan. (Lev 14:8; Num 16:26) Sulod niining yugtoa duha ka partikular nga tolda ang ilabinang hinungdanon, "ang tabernakulo" ug ang tolda ni

Moises.—Ex 25:8, 9; 26:1; 33:7; tan-awa ang TABERNAKULO; TOLDA NGA TAGBOANAN.

Bisan human sakopa sa mga Israelinhon ang Yutang Saad, ang mga tolda usahay gigamit gihapon sa mga magbalantay sa kahayopan o sa mga mag-uuma diha sa banika. (Aw 1:8) Ang Zacarias 12:7 lagmit nagtumong kanila, sanglit sila mao ang unang maapektohan ug magkinahanglan ug panalipod kon ang usa ka kaaway nga nasod mosulong sa yuta aron sa pag-atake sa siyudad sa Jerusalem. Ang mga tolda gigamit usab sa mga komandante militar ug sa kasundalohan sa dihang mosulong sa lagyong kayutaan.—1Sa 17:54; 2Ha 7:7; itandi ang Dan 11:45.

Sa walay duhaduha, sanglit dugay man nga nagpuyo ang mga Israelinhon diha sa mga tolda, ang pulong nga "tolda" gigamit sa balaknong paagi aron sa pagtumong sa bisan unsang puloy-anan, bisan pag kini nagtumong sa usa ka ordinaryong balay. —Ex 12:23, 30; 1Sa 13:2; 1Ha 12:16; Sal 78:51.

Mahulagwayong mga Paggamit. Ang pagkasinati sa mga tawo kaniadto bahin sa mga tolda gipakita usab sa daghang mahulagwayong mga paghisgot sa mga tolda diha sa Bibliya. Sa dihang siya himalatyon na, si Ezequias misulat: "Ang akong kaugalingong puloy-anan giibot ug gikuha gikan kanako sama sa tolda sa mga magbalantay sa kahayopan." (Isa 38:12) Sama sa usa ka dalinghiposon nga tolda nga nahiluna sa usa ka dapit, nga ang mga poste niini kuhaon ug ang mga lagdok niini ibton, mao man usab ang dapit ni Ezequias diha sa yuta sa mga buhi mopatim-awng lumalabay lamang ug daling kuhaon. Gipakasama ni Elipaz ang kamatayon sa pagbunlot sa pisi sa tolda, nga magpahugno sa usa ka tolda.—Job 4:21.

Sa susama, gigamit ni Pablo sa mahulagwayong paagi ang tolda sa dihang naghisgot sa tawhanong mga lawas sa inanak-sa-espiritung mga Kristohanon. Ang mahiposhipos nga tolda maoy mas huyang ug temporaryo nga puy-anan kon itandi sa usa ka ordinaryong balay. Bisan tuod nagkinabuhi sa yuta nga may unodnong lawas nga mamatay, ang mga Kristohanon nga nakabaton sa espiritu ingong usa ka timaan sa langitnong kinabuhi makalaom sa usa ka "tinukod gikan sa Diyos," usa ka langitnong lawas nga walay kataposan ug dilimadunot.—1Co 15:50-53; 2Co 5:1-5; itandi ang 2Pe 1:13, 14.

Sa paghulagway sa kalaglagan nga modangat sa mga Hudiyo, si Jeremias migamit sa tolda sa mahulagwayong paagi. (Jer 4:20) Iyang gipakasama ang biniyaang nasod ngadto sa usa ka babaye kansang tolda napayhag, nga ang mga pisi niini nangaputol. Gawas pa sa iyang makaluluoy nga kahimtang, ang iyang mga anak nadestiyero, busa walay nahibilin nga motabang kaniya sa pagpatindog ug sa pagbuklad sa tolda. (Jer 10:20) Sa dihang gilaglag sa mga Babilonyanhon ang Jerusalem, ang siyudad nga kanhi nagpundok ang mga puloy-anan gihubit ingong "tolda sa anak nga babaye sa Zion" diin ngadto niini gibubo sa Diyos ang iyang kaaligutgot.—Lam 2:4.

Ang "tolda" gigamit usab sa laing mahulagwayong paagi sa pipila ka higayon. Ang tolda sa usa ka tawo maoy usa ka pahulayanan ug usab panalipod batok sa makadaot nga mga elemento. (Gen 18:1) Tungod sa mga kostumbre sa pagkamaabiabihon, ang mga bisita makadahom nga sila atimanon ug tahoron sa dihang padayonon sulod sa tolda sa usa ka tawo. Busa, sa dihang ang Pinadayag 7:15 naghisgot bahin sa dakong panon nga kanila ang Diyos "magabuklad sa iyang tolda sa ibabaw nila," kini nagpasabot sa mapanalipdanong pag-atiman ug kasegurohan. (Sal 61:3, 4) Si Isaias naghisgot bahin sa mga pagpangandam nga himoon sa asawa sa Diyos, ang Zion, alang sa mga anak nga iyang ipatungha. Siya gisultihan nga 'himoong mas luag ang dapit sa iyang tolda.' (Isa 54:2) Busa, iyang padak-on ang proteksiyon alang sa iyang mga anak.

Sa Pinadayag 21:1-3, gipunting sa Diyos ang panan-awon ni Juan ngadto sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo ug miingon: "Tan-awa! Ang tolda sa Diyos anaa uban sa mga tawo, ug siya mopuyo uban kanila [o, magtolda uban kanila]." Ingon sa gilarawanan sa tolda o tabernakulo didto sa kamingawan, ang Diyos mopuyo, dili sa literal, kondili sa *simbolikong paagi* uban sa katawhan samtang siya makiglabot kanila pinaagi sa "Kordero sa Diyos," kinsa mao usab ang dakong Hataas nga Saserdote.—Ex 25:8; 33:20; Ju 1:29; Heb 4:14.

TOLDA NGA TAGBOANAN. Usa ka ekspresyon nga gigamit sa pagtumong sa tolda ni Moises (Ex 33:7) ug sa sagradong tabernakulo nga gitukod didto sa kamingawan. (Ex 39:32, 40; 40:2, 6, 7, 22, 24, 26, 29, 30, 32, 34, 35) Sulod sa usa ka panahon hangtod sa pagkatukod sa tabernakulo, ang tolda ni Moises gigamit ingong usa ka temporaryong sangtuwaryo. Kini tungod kay ang panganod, nga naghawas sa presensiya ni Jehova, mopondo 'diha sa' (lagmit, sa atubangan sa) ganghaan niini nga tolda sa dihang si Moises mosulod niini, ug didto si Jehova nakigsulti kang Moises. Dayag nga kini gitawag ug "tolda nga tagboanan" tungod kay ang katawhan kinahanglang moadto didto aron magpakisayod kang Jehova, busa ikaingon nga sila nakigtagbo kang Jehova didto. (Ex 33:7-11) Mopatim-awng mao usab kini ang katarongan nga ang sagradong tabernakulo gitawag nga "tolda nga tagboanan."—Tan-awa ang TABERNAKULO.

TOLDA SA PAGPAMATUOD. Tan-awa ang TABERNAKULO.

TOLDA, TIGHIMO UG. Usa ka tawo nga tiggama o tig-ayog mga tolda. Sa Buhat 18:3, ang pangita ni Pablo, Aquila, ug Priscila gitawag sa Gregong termino nga *ske·no·poi·os′*. Lainlaing opinyon ang gihatag maylabot sa kon unsa gayod nga matang sa artesano ang gipasabot niining pulonga (tighimo ba ug tolda, maghahablon ug mga tela, o kaha tighimog pisi); apan giila sa daghang eskolar nga "daw walay katarongan nga motipas gikan sa hubad nga 'mga tighimo ug tolda.'"—*The Expositor's Greek Testament,* giedit ni W. Nicoll, 1967, Tomo II, p. 385.

Sa unang pagduaw ni Pablo sa Corinto siya miestar uban kang Aquila ug Priscila "kay managsama ang ilang pangita." (Buh 18:1-3) Si apostol Pablo naggikan sa Tarso sa Cilicia, usa ka dapit nga ilado tungod sa panapton niini nga hinimo gikan sa balhibo sa kanding nga ginganlan ug *cilicium* nga gigamit sa paggamag mga tolda. (Buh 21:39) Taliwala sa mga Hudiyo sa unang siglo K.P., giisip nga maayong tudloan ang usa ka batan-ong lalaki ug usa ka pangita bisan kon siya mokuha ug hataas nga edukasyon. Busa lagmit nga si Pablo nakabaton ug kasinatian sa paggamag mga tolda samtang batan-on pa. Ang paghimog mga tolda tingali mao usab ang trabaho nga gibuhat sa apostol didto sa Tesalonica (1Te 2:9; 2Te 3:8) ug sa ubang mga dapit. (Buh 20:34, 35; 1Co 4:11, 12) Dili kini sayon nga trabaho, kay giingon nga ang *cilicium* maoy gahi ug gansangon, busa lisod ang pagtabas ug pagtahi niini.

TOLEMAIDA [Siyudad ni [Ginganlan Alang Kang] Ptolemy]. Ang ngalan sa Aco sa ulahi. Si apostol Pablo mihapit niini nga dunggoanang siyudad duol sa Bukid sa Carmelo sa iyang pagpaingon sa Jerusalem niadtong mga 56 K.P.—Buh 21:7; tan-awa ang ACO.

TOMAS [gikan sa Aramaiko, nagkahulogang "Kaluha"]. Kini nga apostol ni Jesu-Kristo gitawag ug "Ang Kaluha," o Didymous. (Mat 10:3; Mar 3:18; Luc 6:15; Ju 11:16, *ftn* sa *Rbi8*) Mopatim-aw nga siya daw mahinaykon sa pagpahayag sa iyang mga pagbati o sa pagbutyag sa iyang mga pagduhaduha. Hinuon, sa dihang nawala na ang iyang mga pagduhaduha, si Tomas wala magpanuko sa pagpakita sa iyang pagtuo.

Sa dihang gisugyot ni Jesus nga mobalik sila sa Judea aron iyang pukawon si Lazaro gikan sa kamatayon, si Tomas miingon: "Mangadto usab kita, aron mamatay kita uban kaniya." (Ju 11:16) Sanglit dili pa dugay una pa niini nga ang mga Judeanhon nagtinguha sa pagpatay kang Jesus (Ju 11:7, 8), tingali anaa sa hunahuna ni Tomas ang pagdasig sa ubang mga tinun-an sa pagkuyog kang Jesus bisan pag mosangpot kini sa ilang pagduyog kang Lazaro o kang Jesus diha sa kamatayon.

Si Tomas nagpakitag pagduhaduha ingong tubag sa giingon ni Jesus bahin sa iyang pagbiya aron sa pag-andam ug dapit alang sa mga apostoles, nga nag-ingon: "Ginoo, wala kami mahibalo kon asa ka moadto. Unsaon man namo pagkahibalo sa dalan?" (Ju 14:2-6) Mao man usab, human makadungog sa pagkabanhaw ni Jesus, si Tomas miingon: "Gawas kon makita ko sa iyang mga kamot ang inagian sa mga lansang ug ikatuslok ang akong tudlo sa inagian sa mga lansang ug ikatuslok ang akong kamot sa iyang kilid, dili gayod ako motuo." Walo ka adlaw sa ulahi nabatonan ni Tomas ang kahigayonan sa pagbuhat niini sa dihang si Jesus nagpakita na usab ngadto sa mga tinun-an. Apan wala hisgoti kon niining higayona si Tomas aktuwal ba nga mihikap sa mga samad. Bisan pa niana siya nakombinsir ug mipatugbaw: "Ginoo ko ug Diyos ko!" Dayon si Kristo sa malumong paagi nagbadlong kaniya, nga nag-ingon: "Malipayon kadtong wala makakita apan nagtuo."—Ju 20:24-29.

TOPASYO. Ang matang sa topasyo nga gigamit alang sa mga mutya maoy usa ka gahi, sihag, samag-kristal nga mineral nga gilangkoban sa *aluminum fluosilicate.* Mas gahi kini kay sa kuwarso ug sagad nga makaplagan sa mga lungag sa mga batong graniso. Ang ubang topasyo walay bulok, apan ang uban adunay nagkadaiyang mga bulok nga naglakip sa puti, dalag, hayag nga kape, pulahon, ug usahay sa lusparong berde o asul. Ang labing popular niini mao ang samag-bino nga pagkadalag. Ang ngalang topasyo naggikan sa Gregong pulong nga *to·pa′zi·on,* nga nagtumong sa Pulo sa Topaz nga nahimutang sa Pulang Dagat diin nakuha sa mga Grego ang mga topasyo nga pamilyar kang Pliny nga Magulang ug sa ubang unang mga magsusulat. Gilangkit sa basahon ni Job ang topasyo ngadto sa Cus, usa ka rehiyon nga maoy utlanan sa Pulang Dagat.

Ang topasyo maoy usa sa bililhong mga bato diha sa "tabon sa dughan sa paghukom" nga gisul-ob sa Hataas nga Saserdoteng si Aaron. Kini nga bato gipahimutang diha sa tunga sa unang laray sa mga mutya, ug gikulit diha niini ang ngalan sa usa sa 12 ka tribo sa Israel. (Ex 28:2, 15, 17, 21; 39:10) Ang mga pundasyon sa "balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem, nga nanaog gikan sa langit gikan sa Diyos . . . gidayandayanan sa tanang matang sa bililhong mga bato," diin ang ikasiyam nga pundasyon mao ang topasyo.—Pin 21:2, 19, 20.

TOPEL. Usa ka dapit nga gihisgotan lakip sa ubang mga dapit aron makatabang sa pagtino kon diin namulong si Moises sa mga Israelinhon sa hapit na siyang mamatay.—Deu 1:1.

TOPET. Usa ka dapit sa gawas sa Jerusalem diin ang apostatang mga Israelinhon, lakip kang Ahaz ug Manases, nakigbahin sa paghalad ug mga bata. Sa kataposan, gihimo ni Haring Josias kining dapita nga dili angay alang sa pagsimba. (2Ha 23:10; 2Cr 28:3; 33:6; Jer 7:31-33; 19:3-14; 32:35) Ang Topet lagmit nag-okupar ug usa ka seksiyon sa sidlakang bahin sa Walog sa Hinnom duol sa Ganghaan sa mga Tipak sa Kulon (Ganghaan sa mga Tapok sa Abo).—Jer 19:2, 6, 14; tan-awa ang HINNOM, WALOG SA.

Sa pagkomento sa 2 Hari 23:10, ang Hudiyong komentarista nga si David Kimhi (1160?-1235?) naghatag niining posibleng pagpatin-aw labot sa Topet: "Ang ngalan sa dapit diin ang ilang mga anak nga lalaki ilang gipaagi [sa kalayo] ngadto kang Molek. Ang ngalan sa dapit maoy Topet, ug sila miingon nga gitawag kini sa ingon tungod kay sa panahon sa pagsimba sila mosayaw ug mopatokar ug mga tamborin [Heb., *tup·pim′*] aron ang amahan dili makabati sa hilak sa iyang anak sa dihang kini ilang ipaagi sa kalayo, ug aron nga ang iyang kasingkasing dili matugaw ug kuhaon siya gikan sa ilang kamot. Ug kini nga dapit maoy usa ka walog nga gipanagiya sa usa ka tawo nga ginganlag Hinnom, ug kini gitawag ug 'Walog sa Hinnom' ug 'Walog sa Anak ni Hinnom' . . . . Ug gipasipalahan ni Josias kanang dapita, nga gihimo kining usa ka mahugaw nga dapit, aron ilabay didto ang mga patayng lawas ug ang tanang kahugawan, aron dili na mosantop sa kasingkasing sa usa ka tawo nga ipaagi niya ang iyang anak nga lalaki o babaye sa kalayo ngadto kang Molek."—*Biblia Rabbinica,* Jerusalem, 1972.

Sa Isaias 30:32, 33 giingon nga ang silot nga ipahamtang ni Jehova batok sa Asirya "tinong maoy uban sa mga tamborin [Heb., *bethup·pim′*] ug sa mga alpa . . . . Kay ang iyang Topet hapsay nga giandam sukad sa bag-o pang kapanahonan . . . . Ang kalayo ug kahoy daghan. Ang gininhawa ni Jehova, sama sa usa ka sapa sa asupre, nagsunog niini." Dinhi ang Topet gigamit nga mahulagwayon ingong usa ka dapit nga sunoganan, nga naghawas sa kalaglagan nga modangat sa Asirya.

TORIL. Usa ka alad sa mga hayop. (Sof 2:6) Sa tagna ni Miqueas, ang natigom pag-usab ug nahiusa nga Israel gipakasama sa "usa ka panon sa mga karnero diha sa toril." (Miq 2:12, *NW; Le*) Ang Masoretikong teksto dinhi naggamit sa Hebreohanong pulong nga *bots·rah′,* nga sa ubang mga teksto gihubad nga "Bozra," ang ngalan sa usa ka siyudad sa Edom ug sa usa ka siyudad sa Moab. Apan, tungod sa mga ekspresyon nga gigamit diha sa Miqueas 2: 12, gibati sa pipila ka eskolar nga ang *bots·rah′* nagkahulogan usab nga usa ka "toril." (*JP, Mo*) Kon ang pulong butangan ug diyutayng kalainan sa marka para sa bokales, halos sama gayod kini sa Arabikong pulong nga *sirat* (toril).

Usahay, ang Bibliya naggamit niini nga termino sa pagtumong nga espesipiko sa kinoral nga dapit diin ang mga karnero kasagarang dad-on panahon sa kagabhion aron mapanalipdan gikan sa mga kawatan ug sa manunukob nga mga hayop. Bisan tuod ang mga langob ug ang ubang kinaiyanhon nga mga silonganan gigamit usab, sagad ang mga toril maoy permanenteng mga alad nga adunay mga paril nga bato (Num 32:16; 1Sa 24:3; Sof 2:6) ug usa ka ganghaan. (Ju 10:1) Sama sa dili pa kaayo dugayng kapanahonan, ang mga sanga sa tunokong mga tanom lagmit nagtabon sa ibabawng bahin sa mga paril nga bato. Lagmit usab nga dihay mugbo, lagpad nga

Silonganan sa magbalantay sa karnero nga may toril nga bato

mga estruktura sulod sa protektadong bahin sa toril, diin ang mga karnero mapanalipdan gikan sa dili-maayong panahon. Bisan tuod tiponon sa samang toril ang mga panon sa kahayopan sa lainlaing magbalantay, walay angayng kalibogan. Ang mga karnero mopatalinghog lamang sa tingog sa ilang magbalantay. Ang usa ka magbalantay sa pultahan magbantay diha sa ganghaan sa toril ug buksan niya kini alang sa mga magbalantay sa karnero sa pagkabuntag.—Ju 10:2-4.

TORONG BAKA [Heb., *shohr* (Ex 21:28), *par* (Ex 29:10), *ba·qar′* (1Ha 7:25), *'agha·lim′* ("mga toreyong baka"; Am 6:4), *re'em′* ("ihalas nga torong baka"; Num 23:22); Aramaiko, *tohr* (Dan 5:21); Gr., *tau′ros* (Mat 22:4), *bous* (1Co 9:9), *mo′skhos* ("toreyong baka"; Luc 15:23)]. Kining mga pulonga sa orihinal nga pinulongan nga gigamit alang sa laking baka gihubad sa lainlaing paagi ingong "torong baka," "toreyong baka," "nating baka," "baka." Sa pipila ka dapit, ang mga torong baka sagad nga kapnon aron mahimong anad ug magamit ingong igguguyod nga mga hayop, apan lagmit wala kini buhata sa mga Israelinhon kay ang kinapon nga hayop dili angay nga ihalad. (Lev 22:23, 24; Deu 17:1; itandi ang 1Ha 19:21.) Busa, gituohan nga ang matang sa baka nga gigamit sa mga Israelinhon lagmit maoy aghopon.

Ang binuhi nga laking baka hinungdanon kaayo sa mga relihiyon sa daghang paganong katawhan. Tungod ba kaha sa kakusgan niini o sa katakos niini sa pagpaliwat nga kini gipasidunggan ug ginasimba pa gani. Gigamit sa mga Babilonyanhon ang torong baka ingong simbolo sa ilang pangunang diyos nga si Marduk. Ang buhi nga mga torong baka gisimba didto sa Ehipto ingong mga reinkarnasyon sa usa ka diyos—si Apis didto sa Mempis ug si Mnevis didto sa Heliopolis. Sanglit ang torong baka, ang Taurus, gigamit ingong usa sa pangunang mga simbolo sa *zodiac,* kini naghatag ug dugang ebidensiya sa pagkahinungdanon sa torong baka diha sa paganong mga relihiyon.

Wala madugay human sa Pagpanggula, bisan ang mga Israelinhon nag-ilis sa himaya ni Jehova sa "larawan sa usa ka torong baka," lagmit tungod kay nahugawan sila sa relihiyosong mga tinuohan nga ilang nahibaloan samtang didto sila sa Ehipto. (Sal 106:19, 20) Sa ulahi, si Jeroboam nga unang hari sa napulo-ka-tribong gingharian nagtukod ug pagsimba sa nating baka didto sa Dan ug sa Bethel. (1Ha 12:28, 29) Siyempre, sumala sa balaod sa Diyos ngadto sa Israel, walay bisan unsang pagsimba, bisan gani sa paghawas niana, ang ihatag ngadto sa torong baka o sa bisan unsang ubang hayop. —Ex 20:4, 5; itandi ang Ex 32:8.

Ang mga torong baka gitanyag sa mga Israelinhon ingong halad (Ex 29; Lev 22:27; Num 7; 1Cr 29:21), ug sa ubang mga panahon espesipikong gisugo sa Balaod nga mga torong baka ang ihalad. Kon makasala ang hataas nga saserdote nga sa ingon maangin sa pagkasad-an ang katawhan, gikinahanglan nga siya mohalad ug usa ka torong baka, ang kinadak-an ug kinahamilian nga halad, ug sa walay duhaduha gihimo kini aron sa pagtuman sa iyang responsableng katungdanan ingong pangulo sa Israel sa matuod nga pagsimba. Usa ka torong baka ang kinahanglang ihalad usab sa dihang makasala ang tibuok katigoman sa Israel. (Lev 4:3, 13, 14) Sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, usa ka torong baka ang ihalad alang sa saserdotehanong balay ni Aaron. (Lev 16) Sa ikapitong bulan sa ilang sagradong kalendaryo, gikinahanglan nga ang mga Israelinhon mohalad ug kapin sa 70 ka torong baka ingong mga halad-nga-sinunog.—Num 29.

Ang torong baka gigamit sa mga Israelinhon sa buluhaton nga nalangkit sa pagpanguma, sa pagdaro ug sa paggiok. (Deu 22:10; 25:4) Ang maong linalang angayng pakitaan ug kaluoy. Giaplikar ni apostol Pablo ngadto sa Kristohanong mga alagad sa Diyos ang prinsipyo nga gilatid diha sa Balaod maylabot sa dili pagbusal sa torong baka samtang kini nagagiok, nga nagpakita nga kon ang nagagiok nga torong baka makakaon sa lugas nga gigiok niini, sa ingon usab ang usa ka tawong nagpaambit sa espirituwal nga mga butang ngadto sa uban takos sa pagdawat ug materyal nga mga tagana. (Ex 23:4, 12; Deu 25:4; 1Co 9:7-10) Gilakip sa balaod ang mga kaso maylabot sa pagpangawat ug torong baka ug sa kadaot nga ipahinabo sa wala mabantayi nga torong baka ngadto sa mga tawo ug sa mga kabtangan.—Ex 21:28–22:15.

Ang mga torong baka nga gihalad sa mga Israelinhon nagsimbolo sa usa ka wala mahugawi nga halad ni Kristo nga mao lamang ang nahiangayng halad alang sa mga sala sa katawhan. (Heb 9:12-14) Ang gihalad nga mga torong baka naglarawan usab sa laing halad, usa ka halad nga makapalipay kang Jehova sa tanang panahon ug mga kahimtang, nga mao, ang kinabubut-ong bunga sa mga ngabil nga, sama sa kusgang mga toreyong baka, gigamit sa 'pagpahayag sa dayag sa iyang ngalan.' —Sal 69:30, 31; Os 14:2; Heb 13:15.

Sa mga simbolismo diha sa Bibliya ang torong baka gigamit sa paglarawan sa gahom ug kusog. Ang inumol nga dagatdagat atubangan sa templo ni Solomon gipahimutang ibabaw sa larawan sa 12 ka torong baka, nga gigrupo sa tinagutlo ug nagatubang sa pangunang upat ka direksiyon. (2Cr 4:2, 4) Ang matag usa sa upat ka buhing linalang nga nakita diha sa panan-awon ni manalagnang Ezequiel nga nag-uban sa samag karo nga trono ni

Jehova may upat ka dagway, ug ang usa niini maoy dagway sa usa ka torong baka. (Eze 1:10) Diha sa panan-awon ni apostol Juan, ang usa sa upat ka buhing mga linalang nga nag-alirong sa trono maoy sama sa usa ka toreyong baka. (Pin 4: 6, 7) Busa, ang torong baka haom nga naglarawan sa walay-kinutobang gahom ni Jehova nga maoy usa sa iyang pangunang mga hiyas.—Sal 62:11; Isa 40:26.

Diha sa Kasulatan ang torong baka naglarawan usab sa agresibong mga kaaway ni Jehova ug sa iyang mga magsisimba, kinsa nagtinguha sa pagulipon o sa paglaglag sa mga alagad sa Diyos apan kinsa pagalaglagon sa adlaw sa panimalos ni Jehova.—Sal 22:12; 68:30; Isa 34:7, 8; Eze 39:18; tan-awa ang NATING BAKA; HALAD.

Sa Kasulatan, gihisgotan ang ubay-ubayng mga kinaiyahan sa "ihalas nga torong baka" (*re'em'*): ang dili mapanton nga kinaiya niini (Job 39:9-12), ang katulin ug pagkadili-mapukan niini (Num 23:22; 24:8), ang puwersa sa dagkong mga sungay niini (Deu 33:17; Sal 22:21; 92:10), ug ang kaabtik niini samtang toreyo pa (Sal 29:6). Ang ihalas nga mga torong baka gigamit usab sa paglarawan sa dili mapanton nga mga kaaway ni Jehova nga kanila gitumong ang pagpahamtang sa iyang mga paghukom.—Isa 34:7.

TORRE. Usa ka tinukod (o bahin sa usa ka tinukod) nga ang gihabogon sagad mas taas kay sa diyametro niini ug kini mas habog kay sa mga tinukod sa palibot niini. Nagsugod ang pagpanukod ug torre sukad pa sa panahon wala madugay human sa Lunop sa dihang ang mga tawo sa Kapatagan sa Sinar miingon: "Dali! Magtukod kita ug usa ka siyudad ug usab usa ka torre nga ang tumoy niini abot sa mga langit." (Gen 11:2-4) Ang maong torre gituohan nga samag porma sa piramide sa relihiyosong mga *ziggurat* nga nadiskobrehan nianang bahina sa yuta.—Tan-awa ang BABEL; ARKEOLOHIYA (Babilonya).

Ang yanong mga torre gitukod nga nagbantaaw diha sa mga parasan aron mabantayan sa mga magbalantay ang mga parasan batok sa mga kawatan ug mga kahayopan.—Isa 5:1, 2; Mat 21:33; Mar 12:1.

Ingong depensa sa kasundalohan, ang mga torre gitukod diha sa mga paril sa mga siyudad, nga sagad ang mas tag-as niini gitukod diha sa mga eskina ug sa kilid sa mga ganghaan. (2Cr 26:9; 32:5; Eze 26:4, 9; Sof 1:16; 3:6) Sa pipila ka kahimtang ang mga torre nagsilbing mga kampo ubay sa usa ka utlanan, o ingong mga dapit nga dalangpanan sa hilit nga mga lugar alang sa mga magbalantay sa kahayopan ug sa uban.—2Cr 26:10; 27:4; tan-awa ang KUTA; BANTAYANANG TORRE.

Sagad ang usa ka torre sa sulod sa siyudad nagsilbing usa ka kuta, ug ingon niana ang mga torre sa Sekem, Tebes, ug Penuel. (Huk 8:9, 17; 9:46-54) Ang mga kagun-oban sa ubang mga torre sa siyudad nakaplagan usab didto sa Jerico, Bet-san, Lakis, Megido, Mizpa, ug Samaria.

Ang Hebreohanong termino nga *migh·dal',* nga nagkahulogang "torre" (Eze 29:10; 30:6), nahimong bahin sa ngalan sa pipila ka dapit, sama sa Migdal-gad (nagkahulogan nga "Torre sa Pagkabulahan") ug Migdal-el (nagkahulogan nga "Torre sa Diyos"). —Jos 15:37; 19:38.

Usahay ang mosulong nga kasundalohan magtukod ug "pang-asdang nga mga torre" sa dihang moatake sila sa kinutaang mga siyudad. Nagsilbi kining tungtonganan sa mga magpapana o mga tiglambuyog. Dugang pa, ang pipila ka pang-atake nga mga torre adunay mga troso nga iglulumpag ug nagtaganag panalipod alang niadtong naggamit sa mga trosong iglulumpag.—Isa 23:13.

Mga Torre sa Jerusalem. Ang *Torre sa mga Hudno* nahimutang sa AK nga kiliran sa siyudad duol o diha sa Ganghaan sa Eskina. (Neh 3:11; 12:38) Dili matino kon nganong mao kini ang gingalan niini, apan posible gayod nga dihay negosyanteng mga panadero palibot sa maong dapit. Lagmit usa kini sa mga torre nga gitukod ni Uzzias, kinsa naghari sa Jerusalem sukad sa 829 hangtod sa 778 W.K.P. (2Cr 26:9) Ubay sa A nga paril sa siyudad mao ang duha ka laing hinungdanong mga torre: Ang *Torre ni Hananel* nga gipasig-uli ug gibalaan sa adlaw ni Nehemias. (Neh 3:1; 12:39; Jer 31:38; Zac 14:10) Kasikbit niini ug dapit sa S duol sa Ganghaan sa Karnero mao ang *Torre sa Mea.* Wala mahibaloi kon nganong gitawag kini ug Mea, nga nagkahulogang "Usa ka Gatos."—Neh 3:1; 12:39.

Ubay sa S nga paril sa H sa dapit sa templo mao ang gihisgotan nga "nagtuybo nga torre," ug sa unahan pa sa H, sa usa ka luna nga duol sa palasyo ni David, nahimutang ang usa ka torre nga nalangkit sa Balay sa Hari duol sa Sawang sa Guwardiya. (Neh 3:25-27) Gihunahuna sa uban nga kining ulahing torre mao ang torre nga gihisgotan sa Awit ni Solomon ingong ang *"torre ni David,* gitukod sa mga linut-od nga bato, nga niana gipamitay ang linibo ka taming, ang tanang lingin nga mga taming sa mga tawong gamhanan." (Aw 4:4) Kini nga torre dili mao ang mas modernong torre nga gitawag ug Torre ni David, nga naglakip sa torre ni Phasael. Kining torre ni Phasael maoy usa sa tulo nga gitukod ni Herodes nga Bantogan aron sa pagpanalipod sa iyang bag-ong palasyo nga gitukod duol sa nahimutangan sa karaang Ganghaan sa Eskina diha sa K nga kiliran sa siyudad.

Ang *Torre sa Siloam* lagmit nahimutang duol sa linaw nga pareho niini ug ngalan didto sa HS nga bahin sa Jerusalem. Si Jesus naghisgot nga kini nga torre nahugno, nga nagpatay ug 18 ka tawo, usa ka hitabo nga lab-as pa gayod sa panumdoman sa iyang mga mamiminaw.—Luc 13:4; tan-awa usab ang ANTONIA, TORRE SA.

Mahulagwayong Paggamit. Kadtong bug-os nga nagsalig ug nagmasinugtanon kang Jehova adunay dakong kasegurohan, sama sa giawit ni David: "Ikaw [Jehova] nahimong akong dalangpanan, usa ka malig-ong torre sa atubangan sa kaaway." (Sal 61:3) Kadtong nakasabot sa kahulogan sa iyang ngalan, ug mosalig ug matinumanong magrepresentar nianang ngalana, angayng dili mahadlok, kay: "Ang ngalan ni Jehova usa ka malig-ong torre. Nganha niana ang matarong modagan ug mahatagan sa panalipod."—Pr 18:10; itandi ang 1Sa 17:45-47.

TORRE SA BABEL. Tan-awa ang BABEL.

TOU. Tan-awa ang TOI, TOU.

TRABAHO. Tan-awa ang PINUGOS NGA TRABAHO; SINUHOLANG MAMUMUO.

TRADISYON. Impormasyon, mga doktrina, o mga batasan nga gipasa sa mga ginikanan ngadto sa ilang mga anak o nahimo nang bahin sa ilang paagi sa paghunahuna o paglihok. Ang Gregong pulong nga *pa·ra′do·sis* sa literal nagkahulogang "usa ka butang nga gipiyal" ug busa "mao kanang gipasa nga binaba o sinulat." (1Co 11:2, *Int*) Ingon sa pagkagamit niini diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, kining pulonga gipadapat ngadto sa mga tradisyon nga husto o dalawaton sa matuod nga pagsimba, ingon man usab sa mga tradisyon nga sayop o gisunod o giisip nga makadaot o dili dalawaton.

Latas sa kasiglohan napanunod sa mga Hudiyo ang daghang tradisyon. Kini naglakip sa mga paagi sa pagpamesti ug sa pagdumalag sosyal nga mga kalihokan sama sa mga kasal ug mga paglubong. (Ju 2:1, 2; 19:40) Dugang pa, ang pipila ka aspekto sa Hudiyohanong pagsimba sa unang siglo K.P. maoy nabatasan na o nahimong tradisyon, sama sa paggamit ug bino panahon sa pagkaon sa Paskuwa ug sa pagsaulog sa pagpahinungod pag-usab sa templo. (Luc 22:14-18; Ju 10:22) Si Jesus ug ang iyang mga apostoles wala mosupak niini, bisan tuod sila nahibalo nga kining mga butanga wala kinahanglana sa Balaod. Sa dihang ang sinagoga mao ang nahimong naandang dapit sa Hudiyohanong pagsimba, nahimong kostumbre o tradisyon ang pagsimba didto sa matag Igpapahulay. Si Lucas mi-ingon nga si Jesus usab mitambong, "sumala sa iyang nabatasan."—Luc 4:16.

Wala Uyoni nga mga Tradisyon. Bisan pa niana, ang Hudiyong relihiyosong mga pangulo nagdugang sa sinulat nga Pulong ug daghang binaba nga mga tradisyon nga ilang gilantaw nga hinungdanon sa matuod nga pagsimba. Sa wala pa makabig sa Kristiyanidad, si Pablo (Saulo) ingong usa ka Pariseo masiboton gayod sa pagsunod sa mga tradisyon sa Judaismo. Siyempre, lakip niini ang dalawaton ug dili-dalawatong mga tradisyon. Apan pinaagi sa pagsunod sa "mga sugo sa mga tawo ingon nga mga doktrina," siya nahimong usa ka maglulutos sa mga Kristohanon. (Mat 15:9) Panaglitan, sila "dili mokaon gawas kon makapanghunaw sila sa ilang mga kamot hangtod sa siko, nga nangupot pag-ayo sa tradisyon sa mga tawo sa kanhing mga panahon." (Mar 7:3) Alang kanila, ang pagkahinlo dili maoy hinungdan sa pagsunod niini nga batasan kondili kini maoy usa ka rituwal nga seremonyas nga giisip nilang may relihiyosong bili. (Tan-awa ang PAGHUGAS SA MGA KAMOT, PAGHUNAW.) Gipakita ni Kristo nga sila walay basehanan sa pagsaway sa iyang mga tinun-an tungod sa dili pagsunod niana ug sa ubang wala kinahanglanang "mga sugo sa mga tawo." (Mat 15:1, 2, 7-11; Mar 7:4-8; Isa 29:13) Dugang pa, tungod sa ilang tradisyon maylabot sa "korban" (usa ka gasa nga gipahinungod sa Diyos), ang relihiyosong mga pangulo naghimo sa Pulong sa Diyos nga walay pulos, sa ingon naglapas sa sugo sa Diyos.—Ex 20:12; 21:17; Mat 15:3-6; Mar 7:9-15; tan-awa ang KORBAN.

Si Jesus ug ang iyang mga tinun-an wala gayod mokutlo sa binaba nga Hudiyohanong tradisyon aron paluyohan ang ilang mga pagtulon-an, hinunoa, ilang gigamit ang sinulat nga Pulong sa Diyos. (Mat 4:4-10; Rom 15:4; 2Ti 3:15-17) Sa dihang ang Kristohanong kongregasyon natukod na, ang pagsunod sa dili-kasulatanhon nga Hudiyohanong mga tradisyon nahisamag "walay-pulos nga matang sa panggawi" nga 'napanunod sa mga Hudiyo pinaagi sa tradisyon gikan sa ilang mga katigulangan [Gr., *pa·tro·pa·ra·do′tou,* "gihatag gikan sa mga amahan"].' (1Pe 1:18) Sa dihang nahimong mga Kristohanon, gibiyaan sa maong mga Hudiyo kadto nga mga tradisyon. Sa dihang gidasig sa pipila ka bakak nga mga magtutudlo sa Colosas ang pagsunod sa maong matang sa pagsimba, si Pablo nagpasidaan batok "sa pilosopiya ug walay-pulos nga panglimbong sumala sa tradisyon sa mga tawo." Dayag nga ang iyang gipasabot mao ang mga tradisyon sa Judaismo.—Col 2:8, 13-17.

Kristohanong mga Tradisyon. Kon isipon ang tradisyon ingong mga lagda nga gipasa sa binaba o pinaagi sa panig-ingnan, ang impormasyon nga direktang nadawat ni apostol Pablo gikan kang Jesus mahimong tukmang ikapasa ngadto sa Kristohanong mga kongregasyon ingong dalawaton

nga Kristohanong tradisyon. Pananglitan, tinuod kini bahin sa pagsaulog sa Panihapon sa Ginoo. (1Co 11:2, 23) Ang mga pagtulon-an ug panig-ingnan nga gihatag sa mga apostoles maoy mapuslanong tradisyon. Busa, tungod kay si Pablo personal man nga nagbudlay pinaagi sa iyang mga kamot aron dili mabug-atan ang iyang mga igsoon sa pinansiyal nga paagi (Buh 18:3; 20:34; 1Co 9:15; 1Te 2:9), siya makaagda gayod sa mga Kristohanon sa Tesalonica ‘sa pagpahilayo gikan sa tanang igsoon nga nagalakaw nga badlonganon ug dili sumala sa tradisyon [*pa·ra′do·sin*]’ nga ilang nadawat. Ang usa nga dili motrabaho dayag nga wala mosunod sa maayong panig-ingnan o tradisyon sa mga apostoles.—2Te 3:6-11.

Sa ulahi ang “mga tradisyon” nga gikinahanglan alang sa mahinlo ug wala mahugawi nga pagsimba sa Diyos gilakip ingong bahin sa inspiradong Kasulatan. Busa, ang mga tradisyon o mga lagda nga gipasa ni Jesus ug sa mga apostoles nga hinungdanon alang sa kinabuhi wala pasagding magpabilin ingong binaba ug matuis lamang sa paglabay sa panahon, hinunoa, kini tukmang girekord diha sa Bibliya alang sa kaayohan sa mga Kristohanon nga nagkinabuhi sa ulahing mga yugto.—Ju 20:30, 31; Pin 22:18.

TRAKONITE [gikan sa lintunganayng pulong nga Gr. nga nagkahulogang “gansangon,” lagmit usa ka gansangon nga dapit]. Kini nga rehiyon, lakip ang Iturea, nailalom sa administrasyon ni Felipe nga usa ka magmamando sa Romanhong distrito panahon sa mga ministeryo ni Juan nga Tigbawtismo ug ni Jesus. (Luc 3:1) Ang amihanang mga utlanan sa Trakonite maoy mga 40 km (25 mi) sa HS sa Damasco diha sa amihanan-sidlakang bahin sa Basan. Kon hisgotan ang gidak-on, sakop niini ang usa ka pormag-peras nga luna nga mga 900 km kwd (350 mi kwd).

Sa kinadak-ang bahin, ang makita sa tungang seksiyon niini nga yuta mao ang mga deposito sa laba sa bolkan lakip ang lawom nga gawang ug mga bangag niini, ug gamay na lamang nga luna sa yuta ang katamnan ug mga paras. Kini wala puy-i, umaw, ug makuyaw nga lugar, nga nailhan karong adlawa sa Arabiko nga ngalang *el Leja* (nagkahulogang “ang Dalangpanan”), tungod kay kini nahimo nga maayong tagoanan alang sa mga ginukod sa balaod.

Kon ibase sa mga kagun-oban sa karaang mga siyudad niini, ikaingon nga dihay panahon nga ang populasyon sa Trakonite mas daghan kay sa pagkakaron. Kay walay mga kahoy nga gigamit sa pagtukod niini nga mga siyudad, kini nagpakita nga bisan sa karaang mga panahon ang yuta lagmit walay tanom nga mga kahoy sama usab karong adlawa. Kay may bastanteng ulan ug may mga tubod, posible ang pagpamuhig mga karnero ug mga kanding.

Ang Trakonite kas-a lamang gihisgotan diha sa Bibliya, bisan tuod nga si Strabo ug Josephus naghimog ubay-ubayng mga paghisgot bahin niini nga rehiyon. Pinasukad sa maong sekular nga mga tinubdan, nahibaloan nga gilakip sa Romanong si Emperador Agusto ang Trakonite sa teritoryo sa gingharian nga gihatag kang Herodes nga Bantogan. Sa pagkamatay ni Herodes, ang iyang anak nga lalaking si Felipe nakadawat sa Trakonite ingong bahin sa iyang tetrarkiya nga iyang gimandoan hangtod sa iyang kamatayon.

TRANGKA. Usa ka gamit sa pagsira sa pultahan o ganghaan aron walay makasulod. (Huk 3:23, 24; Neh 3:3, 6, 13-15) Ang trangka sa karaang kapanahonan sagad maoy usa ka balabag nga kahoy nga isuksok sa kilid agi sa kanalkanal diha sa patindog nga kahoy nga gipatapot sa pultahan. Sa pagsira sa pultahan, kini nga balabag isuksok sa suksokanan diha sa poste sa pultahan ug trangkahan pinaagig kahoy o puthawng mga tarogo nga gipasibo sa mga bangag diha sa balabag. Sa pag-abli sa pultahan, usa ka yawi ang isuksok aron mahandos ang mga tarogo, ug busa maabli kini. Ang suksokanan, o bangag, nga didto niini isuksok ang balabag gihisgotan sa dalagang Sulamita sa dihang giasoy niya ang iyang damgo diin ang iyang hinigugmang magbalantay nahimulag kaniya pinaagi sa trinangkahan nga pultahan.—Aw 5:2-5; tan-awa ang YAWI.

TRANSPORTASYON. Usa ka paagi sa paghatod gikan sa usa ka dapit ngadto sa laing dapit. Sa karaang mga panahon lainlain ang mga paagi ug mga sakyanan nga gigamit depende sa mga sirkumstansiya sa mga magpapanaw ug sa ilang destinasyon o sa mga dapit diin dad-on ang mga karga.

Tungod kay ang kamelyo mabuhi man sa komon nga mga tanom sa desyerto ug makaagwanta bisag walay tubig sa hataas nga mga panahon, kini nga hayop maayo kaayong sakyan sa pagpanaw diha sa desyertong mga rehiyon. Ang mga kamelyo nagsilbing sakyanan ug kargahanan ug mga baligya gikan sa usa ka dapit ngadto sa laing dapit. (Gen 37:25-28; Huk 6:3-5; 7:12; 1Ha 10:2) Ang ubang mga hayop nga gigamit ingong sakyanan o mananap nga luwananan mao ang asno (Jos 15:18; Huk 5:10; 10:4; 12:14; 1Sa 25:42; Isa 30:6), mula (1Ha 1:33), ug ang kabayo (1Ha 4:26; Buh 23:23, 24, 31-33). Ang mga barko kaylap nga gigamit. (2Cr 9:21; Eze 27:9; Jon 1:3; Buh 20:13-15; 27:1-44) Ang mga karomata gigamit sa pagkarga ug mga kargamento ug sa pagsakay ug mga tawo. (Gen 46:5; Num 7:1-9) Ang mga karo o mga lingkoranan nga

may mga yayongan, nga usahay giadornohan pag-ayo, nahimong naandan nga sakyanan sa mga hari o sa mga tawong hataas ug katungdanan. (2Ha 10:15; Aw 3:6-10; Buh 8:26-31) Ug ang ordinaryong mga tawo sagad magbaktas.—Luc 24:13-15; tan-awa ang KARO; KOMUNIKASYON; DALAN; LINGKORANAN; BARKO; KAROMATA.

TRIBO. Usa ka pundok sa katawhan, nga gilangkoban sa ubay-ubayng mga pamilya o mga banay, nga nahiusa tungod sa rasa ug kostumbre ilalom sa samang mga pangulo.

Ang Hebreohanong mga pulong nga sagad gihubad nga "tribo" (*mat·teh′* ug *she′vet*) pulos nagkahulogan nga "sungkod" o "bunal." (Ex 7:12; Pr 13:24) Kining mga pulonga sa ngadtongadto lagmit nagpasabot sa usa ka "tribo" nga nagtumong sa usa ka pundok sa mga tawo nga gipangunahan sa usa ka pangulo o hepe nga nagdalag setro o sungkod. (Itandi ang Num 17:2-6.) Sa kadaghanang kaso diin ang konteksto nagpakita kon ang pulong nagtumong ba sa "tribo," kini gigamit maylabot sa usa sa mga tribo sa Israel, sama sa "tribo [*mat·teh′*] ni Gad" o sa "tribo [*she′vet*] sa mga Levihanon." (Jos 13:24, 33) Apan, ang 'tribo nga gitubos sa Diyos ingong iyang panulondon,' nga gihisgotan sa Salmo 74:2, dayag nga nagtumong sa tibuok nasod sa Israel, nga naghisgot niini ingong usa ka "tribo" o katawhan nga lahi gikan sa ubang mga nasod ug mga katawhan. Ug ang terminong "tribo" diha sa Numeros 4:18 daw gigamit sa mas limitadong diwa, nga gipadapat ngadto sa mga Kohatnon nga sakop sa dibisyon sa tribo ni Levi. Ang Ehiptohanong "mga tribo" sa Isaias 19:13 mapadapat gayod sa pipila ka matang sa katawhan, pinasukad kaha sa rehiyon, hut-ong, o uban pa.

Ang Gregong terminong *phy·le′* (gihubad nga "tribo") nagtumong sa usa ka pundok sa katawhan nga nahiusa tungod kay usa ra ug kagikan ug ingon man usab sa usa ka bahin niana nga pundok, sa ato pa, usa ka banay o tribo. Kini nga pulong sagad gigamit sa Kristohanon Gregong Kasulatan maylabot sa mga tribo sa nasod sa Israel. (Buh 13:21; Rom 11:1; Flp 3:5; Heb 7:13, 14; Pin 5:5) Sa ekspresyon nga "gikan sa matag tribo ug pinulongan ug katawhan ug nasod," mopatim-aw nga ang "tribo" nagkahulogan ug usa ka pundok sa katawhan nga nahimong magkadugo tungod kay usa ra ug kagikan. (Pin 5:9) Nan, lapad ug kahulogan ang maong ekspresyon sanglit kini nagtumong man sa tanang katawhan, isipon man kini ingong mga tribo diin ang mga indibiduwal niini suod nga nalangkit sa usag usa, mga pundok sa pinulongan, dagkong mga pundok sa katawhan, o kaha politikanhong mga dibisyon. (Pin 7:9; 11:9; 13:7; 14:6) Dugang pa, ang *phy·le′* makita diha sa ekspresyong "ang tanang tribo sa yuta" sa Pinadayag 1:7, nga dayag nagtumong sa tanang katawhan sa yuta, kay ang bersikulo usab nag-ingon nga "ang tanang mata makakita kaniya."—Itandi ang Mat 24:30.

Mga Tribo sa Israel. Ang tribonhong kahikayan sa Israel gipasukad sa kaliwat gikan sa 12 ka anak nga lalaki ni Jacob. (Gen 29:32–30:24; 35:16-18) Kining "napulog-duha ka ulo sa mga banay [Gr., *do′de·ka pa·tri·ar′khas*]" mao ang gigikanan sa "napulog-duha ka tribo sa Israel." (Gen 49:1-28; Buh 7:8) Apan, gipanalanginan ni Jacob ang duha ka anak nga lalaki ni Jose, si Manases, ang magulang, ug si Epraim, ang manghod, ug miingon: "Si Epraim ug si Manases maakoa sama kang Ruben ug kang Simeon [nga iyang tinuod nga mga anak]." (Gen 48:5, 13-20) Sa dihang ang nagkalainlaing mga tribo nakadawat sa ilang yutang panulondon didto sa Yutang Saad (Jos 13-19), walay "tribo" si Jose. Hinuon, "ang mga anak nga lalaki ni Jose," si Manases ug Epraim, giisip ingong lahi nga mga tribo sa Israel. (Tan-awa ang UTLANAN; MAPA, Tomo 1, p. 744.) Apan ingon sa gihikay ni Jehova, kini wala magpahinabo nga mahimong 13 ang mga tribo sa Israel nga nakadawat ug panulondon, tungod kay ang mga Levihanon wala may yutang panulondon. Gipili ni Jehova "ang tribo ni Levi" (Num 1:49) puli sa panganay sa ubang mga tribo aron sa pag-alagad sa sangtuwaryo. (Ex 13:1, 2; Num 3:6-13, 41; Deu 10:8, 9; 18:1; tan-awa ang LEVIHANON.) Busa, dihay 12 ka dili-Levihanong mga tribo sa Israel.—Jos 3:12, 13; Huk 19:29; 1Ha 11:30-32; Buh 26:7.

Sa dihang gipanalanginan ni Moises ang mga tribo (Deu 33:6-24), ang ngalan ni Simeon wala hisgoti, tingali tungod kay ang iyang tribo mikunhod pag-ayo sa gidaghanon ug ang bahin nga yuta niini kinahanglang masulod sa teritoryo sa Juda. Sa panan-awon ni Ezequiel sa balaang amot ug sa 12 ka tribo, ang mga tribo nga gitala sama ra niadtong nakadawat ug yutang panulondon diha sa basahon ni Josue. (Eze 48:1-8, 23-28) Ang tribo ni Levi nahimutang sa sulod sa "balaang amot" diha sa panan-awon ni Ezequiel.—Eze 48:9-14, 22.

Giorganisar sumala sa tribo. Sa dakong bahin, ang pagkaorganisar sa mga Israelinhon maoy sumala sa tribo. Ang han-ay sa ilang mga pagmartsa ug pagkampo didto sa kamingawan maoy sumala sa ilang tagsatagsa ka tribo. (Num 2:1-31; 10:5, 6, 13-28) Ang yutang panulondon gibahinbahin pinasukad sa mga tribo, ug ang linaing mga balaod gihatag aron ang yuta dili mapasapasa ngadto sa nagkalainlaing mga tribo.—Num 36:7-9; Jos 19:51.

Ang pagbahin sa nasod sumala sa mga ulo sa banay dugang gipatuman sulod sa matag tribo. Bisan tuod nga ang tribo mao ang panguna ug labing

hinungdanong dibisyon sa nasod, ang matag tribo gibahin ngadto sa dagkong "mga banay" (ang "banay" gigamit sa lapad nga diwa) sumala sa kaliwat gikan sa mga ulo sa balay o banay sa amahan. (Num 3:20, 24; 34:14) Sulod sa matag "banay" dihay daghang indibiduwal nga mga panimalay. Kini nga kahikayan, nga gihulad pinasukad sa pagkaorganisar sa mga tribo, gipatin-aw pag-ayo sa Josue 7:16-18 ug 1 Samuel 9:21; 10:20, 21.

Mga Tribo sa Espirituwal nga Israel. Diha sa Pinadayag 7:4-8 gibahin ang 144,000 ka membro sa espirituwal nga Israel ngadto sa 12 ka "tribo" nga tag-12,000 ang matag usa. (Tan-awa ang ISRAEL SA DIYOS.) Kini nga talaan dunay diyutayng kalainan sa talaan sa mga anak nga lalaki ni Jacob (lakip kang Levi) nga maoy mga pangulo sa mga tribo sa kinaiyanhong Israel. (Gen 49:28) Ang mosunod mao tingali ang hinungdan sa kalainan:

Ang panganay nga anak nga lalaki ni Jacob nga si Ruben nawad-an sa iyang katungod sa pagkapanganay tungod sa iyang daotang panggawi. (Gen 49:3, 4; 1Cr 5:1, 2) Si Jose (ang panganayng anak nga lalaki ni Jacob pinaagi sa iyang ikaduha apan minahal nga asawang si Raquel) nakabaton sa mga pribilehiyo ingong panganayng anak nga lalaki, lakip ang katungod sa pagbaton ug duha ka bahin, o mga pahat, sa Israel. (Gen 48:21, 22) Diha sa talaan sa Pinadayag, si "Jose" dayag nga naghawas kang Epraim. Ug si Manases naghawas sa ikaduhang bahin ni Jose sa espirituwal nga Israel. Gitala ang tribo ni Levi; aron sa paghatag ug luna kang Levi bisag wala dugangi ang gidaghanon sa mga tribo, wala ilakip ang tribo ni Dan diha sa Pinadayag 7:4-8, apan dayag nga dili tungod kay dili takos si Dan. Ang paglakip kang Levi magpakita usab nga walay linaing saserdotehanong tribo sa espirituwal nga Israel sanglit ang tibuok nga espirituwal nga nasod maoy "usa ka harianong pagkasaserdote."—1Pe 2:9.

"Magahukom sa Napulog-Duha ka Tribo sa Israel." Gisultihan ni Jesus ang mga apostol nga sa "paglalang-pag-usab" sila 'molingkod sa napulog-duha ka trono, nga magahukom sa napulog-duha ka tribo sa Israel.' (Mat 19:28; tan-awa ang PAGLALANG, LINALANG [Paglalang-Pag-usab].) Ug siya mipahayag sa susamang panghunahuna sa dihang iyang gihimo ang usa ka pakigsaad uban sa iyang matinumanong mga apostol alang sa usa ka Gingharian. (Luc 22:28-30) Dili makataronganong isipon nga gipasabot ni Jesus nga sila magahukom sa 12 ka tribo sa espirituwal nga Israel nga gihisgotan sa ulahi sa Pinadayag, kay ang mga apostoles maoy bahin sa maong pundok. (Efe 2:19-22; Pin 3:21) Kadtong "gitawag aron mahimong mga balaan" giingon nga magahukom, dili sa ilang kaugalingon, kondili sa "kalibotan." (1Co 1:1, 2; 6:2) Kadtong maghari uban kang Kristo mahimong usa ka gingharian sa mga saserdote. (1Pe 2:9; Pin 5:10) Busa, ang "napulog-duha ka tribo sa Israel" nga gihisgotan sa Mateo 19:28 ug Lucas 22:30 dayag nga naghawas sa "kalibotan" sa katawhan nga dili bahin sa harianong saserdotehanon nga matang ug kinsa hukman niadtong naglingkod sa langitnong mga trono.—Pin 20:4.

TRIBUTO. Sagad kini maoy salapi o ubang bilihong mga butang, sama sa kahayopan, nga ibayad sa usa ka estado o sa usa ka magmamando ngadto sa usa ka langyawng gahom ingong pag-ila sa pagkasakop niini, aron mahuptan ang pakigdait, o aron mabatonan ang panalipod. (Sa pagtagad sa mga pulong sa orihinal nga pinulongan, tan-awa ang PAGBUHIS.) Ang mga nasod nga mangayo ug tributo sa ubang katawhan sagad nga makadawat ug bulawan ug plata o mga produkto nga diyutay ra ug suplay sa ilang kaugalingong yuta. Niining paagiha gipalig-on nila ang ilang ekonomiya samtang gipahuyang ang gisakop nga mga nasod pinaagi sa paghukhok ug maayo sa ilang mga kahinguhaan.

Ang Judeanhon nga si Haring David (2Sa 8:2, 6), Solomon (Sal 72:10; itandi ang 1Ha 4:21; 10:23-25), Jehosapat (2Cr 17:10, 11), ug Uzzias (2Cr 26:8), ingon man usab ang Israelinhon nga si Haring Ahab (2Ha 3:4, 5), nagdawat ug tributo gikan sa ubang katawhan. Apan, tungod sa pagkadili-matinumanon, ang mga Israelinhon sagad walay dag-anan ug napugos sa pagbayad ug tributo ngadto sa uban. Sukad pa sa panahon sa mga Maghuhukom, samtang nailalom sa pagmando sa Moabihanon nga si Haring Eglon, sila nagbayad ug tributo. (Huk 3:12-17) Sa ulahing katuigan, ang gingharian sa Juda ug ang amihanang gingharian sa Israel nagbayad ug tributo sa dihang nailalom sa pagkontrolar sa langyawng mga gahom. (2Ha 17:3; 23:35) Sa lainlaing panahon sila naghatag ug mga butang ingong katumbas sa tributo sa dihang ilang bayran ang kaawayng mga nasod aron sila mosibog sa pagsulong o hiphipan ang uban bugti sa militaryong tabang nga ihatag.—2Ha 12:18; 15:19, 20; 18:13-16.

TRIFENA [gikan sa Gr. nga lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagkinabuhi sa kaluho"]. Usa ka Kristohanong babaye sa Roma nga gipangomosta ni Pablo diha sa iyang sulat ug gidayeg tungod sa iyang paghago. (Rom 16:12) Si Trifena ug Trifosa, nga gitala nga magkauban, lagmit magsoon sa unod, sanglit komon kanhi nga ang mga ngalan sa mga membro sa pamilya naggikan sa samang lintunganayng pulong, sama nii-

ni nga pananglitan. Kining duha ka ngalan maoy komon taliwala sa kababayen-an sa panimalay ni Cesar; apan wala ipakita sa rekord kon kining duha ka babaye sakop ba niana nga panimalay.—Flp 4:22.

TRIFOSA [gikan sa Gr. nga lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagkinabuhi sa kaluho"]. Usa ka Kristohanong babaye sa Roma nga gipangomosta ug gidayeg ni Pablo.—Rom 16:12; tanawa ang TRIFENA.

TRIGO. Usa ka hinungdanong tanom nga lugas nga dugay nang nahimong bililhong pagkaon sa tawo, ug may mga panahon sa dili pa dugayng katuigan, sama sa kanhing panahon, nga kini gibaligya sa presyo nga doble o triple pa sa presyo sa sebada. (Itandi ang 2Ha 7:1, 16, 18; Pin 6:6.) Ang trigo (Heb., *chit·tah'*; Gr., *si'tos*), lunlon man o isagol sa ubang mga lugas, kasagarang himoong tinapay. (Ex 29:2; Eze 4:9) Kini nga lugas mahimong kan-on usab nga hilaw (Mat 12:1) ug kini dugmokon aron mapino. Ang linghod nga mga lugas niini mao ang sangagon. (Lev 2:14; 2Sa 17:28) Ang trigo gipangayo ingong tributo gikan sa napilding mga tribo o mga nasod (2Cr 27:5), ug kini gihisgotan nga lakip sa mga butang nga gihalad ngadto kang Jehova.—1Cr 23:29; Esd 6:9, 10.

Kini nga tanom, kon linghod pa, kaamgid sa balili ug sanag-berde ug kolor. Apan, ang gulang nga trigo tingali moabot sa gihabogong 0.6 hangtod sa 1.5 m (2 hangtod sa 5 p) ug bulawon-kape ug kolor. Ang mga dahon niini maoy tag-as ug yagpis, ug diha sa tumoy sa lindog niini mao ang uhay sa mga lugas. Ang usa ka matang sa trigo (*Triticum compositum*) nga gitanom sa karaang Ehipto, ug makaplagan gihapon didto, may ubay-ubayng uhay sa matag lindog. (Itandi ang Gen 41:22, 23.) Ang mga matang sa trigo nga kasagarang gitanom sa Palestina sa mas bag-o pang katuigan, ug lagmit sa kapanahonan sa Bibliya usab, maoy balhiboon, buot ingnon, kini adunay hait nga mga balhibo diha sa mga tipaka sa mga lugas niini.

Ingon gayod sa gisaad sa Diyos, nakita sa mga Israelinhon nga ang Palestina maoy usa ka yuta sa trigo ug sebada. (Deu 8:8; 32:14; Sal 81:16; 147:14) Dili lamang nga sila adunay igo alang sa ilang kaugalingon apan sila usab nakaeksportar ug mga lugas. (2Cr 2:8-10, 15) Sa panahon ni Ezequiel, ang mga palaliton gikan sa Juda ug Israel, lakip ang "trigo sa Minit," ginabaligya didto sa Tiro.—Eze 27:17.

Ang trigo ipugas sa Palestina nga dungandungan sa pagpugas sa sebada, sa bulan sa Bul (Oktubre-Nobyembre), human nga ang sayong ulan sa tinghunlak magpahumok sa yuta aron madaro. (Isa 28:24, 25) Ang pagpangani sa trigo sundan sa pagpangani sa sebada (Ru 2:23; itandi ang Ex 9:31, 32) ug suod nga nalangkit sa Pista sa mga Semana, o Pentekostes, sa bulan sa Sivan (Mayo-Hunyo), nga nianang panahona ang duha ka tinapay nga may lebadura nga hinimo sa harina sa trigo itanyag ingong halad-nga-tinabyog alang kang Jehova. (Ex 34:22; Lev 23:17) Human ang trigo giokon, paliran, ug ayagon, kini sagad tipigan diha sa mga gahong sa ilalom sa yuta, usa ka buhat nga lagmit maoy gipunting sa Jeremias 41:8.

Ang Bibliya naghimo usab ug masambingayong paghisgot sa trigo. Kini gigamit sa paghawas sa mga tawo nga dalawaton kang Jehova, "ang mga anak sa gingharian." (Mat 3:12; 13:24-30, 37, 38; Luc 3:17) Si Jesus ug si apostol Pablo naghisgot sa trigo sa pag-ilustrar sa pagkabanhaw. (Ju 12:24; 1Co 15:35-38) Ug tungod sa mga pagsulay nga iyang maagoman, gipakasama ni Jesus sa pagayag sa trigo ang pagsulay nga modangat sa iyang mga tinun-an.—Luc 22:31.

TROAS. Ang pangunang dunggoanan sa AK sa Asia Minor diin didto migikan si Pablo sa iyang unang pagduaw sa Macedonia, ug didto siya usahay magduawan sa ulahi. Kini nahimutang nga mga 30 km (19 mi) sa H sa Hellespont (Dardanelles) ug mga 25 km (15 mi) sa H sa gituohang dapit sa karaang Troy. Ang samang Gregong termino nga gihubad ug "Troas" gigamit usab alang sa Troad, usa ka rehiyon sa Misia nga naglibot sa Troy.

Ang siyudad sa Troas unang gitukod ni Antigonus nga usa sa mga heneral ni Alejandrong Bantogan, sa ulahing bahin sa ikaupat nga siglo W.K.P. Niadtong 133 W.K.P. kini nailalom sa pagmando sa Roma, ug human niadto ang rehiyon sa Misia nahimong bahin sa Romanhong lalawigan sa Asia. Dihay panahon nga gihunahuna ni Julio Cesar nga ibalhin ang sentro sa pangagamhanan sa Roma ngadto sa Troas. Si Emperador Agusto dugang nga naghatag ug pabor sa siyudad pinaagi sa paghimo niini nga usa ka *colonia* nga independente gikan sa gobernador sa lalawigan sa Asia, ug wala usab niya pabayra ug buhis sa yuta ug buhis por ulo ang mga lungsoranon niini.

Sa ikaduhang panaw ni Pablo, lagmit sa tingpamulak sa 50 K.P., ug human moagi sa Frigia ug Galacia, ang apostol ug ang iyang mga kauban miadto sa Troas, kay "ang espiritu ni Jesus wala motugot kanila" sa pag-adto sa Bitinia. (Buh 16:6-8) Dinhi sa Troas, si Pablo nakakitag usa ka talagsaong panan-awon, usa ka tawo nga naghangyo kaniya: "Dali ngari sa Macedonia ug tabangi kami." Dayon kini gitapos, "Ang Diyos nagpatawag *kanamo* aron ipahayag ang maayong balita ngadto kanila."

Ang paggamit sa "kanamo" niini nga teksto (ug sa "kami" sa misunod nga mga bersikulo) nagkahulogan gayod nga, dinhi sa Troas, unang miduyog si Lucas sa grupo ni Pablo ug mikuyog sa pagpanaw uban kanila tabok sa Aegean ngadto sa Neapolis. —Buh 16:9-12.

Human mobiya sa Efeso sa iyang ikatulong panaw, si Pablo mihapit sa Troas ug didto nagsangyaw sa maayong balita mahitungod kang Kristo, kay sama sa iyang giingon, "Usa ka pultahan ang nabuksan alang kanako diha sa Ginoo." Apan human sa wala ibutyag nga yugto sa panahon, ang apostol nabalaka nga si Tito wala moabot, ug busa siya mibiya paingon sa Macedonia, nga naglaom nga iyang makit-an siya didto.—Buh 20:1; 2Co 2: 12, 13.

Dayag nga si Pablo nagpalabay sa tingtugnaw didto sa Gresya una pa mobalik pag-usab sa Troas sa tingpamulak sa 56 K.P. (Buh 20:2-6) Niining higayona si Pablo miestar ug pito ka adlaw nga nag-alagad ug nagpalig-on sa espirituwalidad sa Kristohanong mga igsoon sa Troas. Sa gabii una pa mobiya, si Pablo nakigtigom kanila ug "gitaas ang iyang pakigpulong hangtod sa tungang-gabii." Ang usa ka batan-ong lalaki nga mitambong nga ginganlag Eutiko, nga naglingkod sa bentana sa ikatulong andana, nahikatulog ug nahulog maong siya namatay. Ang apostol milagrosong nagbuhi sa batan-ong lalaki ug nagpadayon sa pagpakigsulti sa grupo hangtod nga mibanagbanag na.—Buh 20:6-12.

Si Pablo lagmit miduaw pag-usab sa Troas human makagawas gikan sa pagkabilanggo sa balay didto sa Roma niadtong 61 K.P. Si Pablo misulat kang Timoteo panahon sa ikaduhang pagkabilanggo sa apostol didto sa Roma, sa mga tuig 65 K.P., ug naghangyo kang Timoteo nga dad-on ang usa ka kupo ug ang pipila ka linukot nga basahon ug mga pergamino nga gibilin ni Pablo kang Carpo didto sa Troas. Daw imposible nga ang maong hangyo gihimo mga siyam ka tuig sa ulahi, nga mao unta ang kahimtang kon ang kataposang pagduaw ni Pablo sa pinuy-anan ni Carpo nahitabo sa iyang ikatulong panaw sa mga 56 K.P.—2Ti 4:13.

TROFIMO [Pagpakaon; Pag-amoma]. Isigkamagbubuhat ni apostol Pablo; usa ka Kristohanong Hentil nga taga-Efeso. (Buh 21:29) Si Trofimo nahimong Kristohanon tingali sulod sa panahon nga ang ministeryo ni Pablo nagdugay didto sa Efeso sa iyang ikatulong misyonaryong panaw. Human niadto si Trofimo nahimong usa sa mga nagapanawng kauban ni Pablo sa iyang pabalik nga biyahe agi sa Macedonia paingon sa Asia Minor ug padayon ngadto sa Jerusalem. (Buh 20:3-5, 17, 22) Didto sa Jerusalem nakita si Trofimo kauban ni Pablo, ug sa dihang si Pablo nagkuyog ug pipila ka kauban ngadto sa nataran sa templo, ang mga Hudiyo naghunahuna nga si Trofimo nga usa ka Hentil misulod saylo sa Sawang sa mga Hentil, sa ingon nahugawan ang templo. Tungod niining sayop nga pagtuo ilang giatake ug gidakop si Pablo. (Buh 21:26-30; 24:6) Pipila ka tuig sa ulahi, human sa unang pagkabilanggo ni Pablo, si Trofimo mipanaw na usab uban kaniya. Apan sa pag-abot nila sa Mileto, dili layo sa lungsod nga natawhan ni Trofimo, si Trofimo nasakit ug wala na makapadayon sa pag-uban.—2Ti 4:20.

TROMPETA. Usa ka tulonggon nga may huypanan, taas nga tubong metal, ug ang tumoy pormag-embudo.

Didto sa kamingawan, una pa ang Israel nanghipos ug namalhin sa pagkampo sa unang higayon, si Jehova nagsugo kang Moises sa paghimo ug "duha ka trompeta nga plata . . . nga sinalsal." (Num 10:2) Bisan tuod wala nay dugang kahubitan nga gihatag labot niini nga mga tulonggon, ang mga sensilyo nga gigamit sa panahon sa mga Macabeo ug ang usa ka linilok diha sa Arko ni Tito naghulagway sa mga trompeta nga mga 45 ngadto sa 90 sm (1.5 ngadto sa 3 p) ang gitas-on, tulid, nga pormag kampanilya ang tumoy. Si Josephus nag-ingon nga ang gihimo ni Moises maoy usa ka matang sa budyong nga may "usa ka yagpis nga tubo, mas baga ug diyutay kay sa plawta, may huypanan nga makaarang pagpasulod sa ibulhot nga hangin ug may usa ka pormag-kampanilya nga tumoy sama sa mga trompeta." (*Jewish Antiquities,* III, 291 [xii, 6]) Sa inagurasyon sa templo ni Solomon, 120 ka trompeta ang gipatingog. —2Cr 5:12.

Tulo ka ilhanang tunog ang gihubit, nga migamit ug duha ka paagi sa pagpatingog: (1) Ang paghuyop sa duha ka trompeta nagtawag sa tibuok katigoman sa Israel sa pag-adto sa tolda nga tagboanan; (2) ang paghuyop sa usa ka trompeta nagtawag sa mga pangulo lamang nga nangulo sa linibo; ug (3) ang paghuyop pinaagig palubadlubad nga tunog nagpahibalo sa pagbalhin sa kampo. —Num 10:3-7.

Si Jehova dugang nagsugo nga sa mga panahon sa gubat ang mga trompeta kinahanglang magpalanog ug "usa ka tawag sa pagpakiggubat." (Num 10:9) Sukad niadto gihimo kini sa mga saserdote nga mokuyog sa kasundalohan. (Num 31:6) Si Abias sa Juda, sa dihang nagtinguha sa paglikay nga makiggubat kang Jeroboam sa Israel, nagpunting niini nga 'mga trompeta nga patingogon sa pagpasidaan sa gubat' ingong pasalig sa Diyos sa kadaogan sa Juda sa pagpakiggubat. Sa dihang si Jeroboam mipadayon gihapon sa pagsulong, ang

iyang kasundalohan napildi sa kasundalohan sa Juda nga nadasig pag-ayo ‘sa pagpalanog sa mga saserdote sa mga trompeta.’—2Cr 13:12-15.

Lakip sa mga tulonggon diha sa templo mao ang mga trompeta. (2Cr 5:11-13) Ang mga anak nga lalaki ni Aaron, nga mga saserdote, mao ang mga tigtrompeta. (Num 10:8; 2Cr 29:26; Esd 3:10; Neh 12:40, 41) Kon ang asoy naghisgot sa trompeta (Heb., *chatso·tserah′*) apan wala hisgoti sa tino ang mga saserdote ingong nagpatingog niini, kini maoy usa ka mahinungdanong panghitabo sa nasod sa dihang gidahom nga presente ang mga saserdote. Busa makataronganong isipon nga sila mao ang nagpatingog sa mga trompeta. (2Cr 15:14; 20:28; 23:13; itandi ang 1Cr 15:24 sa ber 28.) Hinuon, posible nga adunay nagkalainlaing trompeta nga naglungtad kaniadto, ug ang pipila niini lagmit nga gibatonan sa dili mga saserdote.

Gisultihan ni Jesus ang iyang mga mamiminaw sa dili “paghuyop ug trompeta” (Gr., *sal·pi′zo,* may kalangkitan sa *sal′pigx,* nga nagkahulogang “trompeta”) aron ibandilyo ang kaugalingong mga buhat sa pagkamahinatagon agig pagsundog sa mga salingkapaw. (Mat 6:2) Gituohan sa kadaghanan nga ang paghuyop ug trompeta dinhi maoy mahulagwayon, kay si Jesus nagpasidaan nga dili magpagawal kon maghimog mga gasa sa kaluoy.

TRONO. Ang Hebreohanong termino nga *kis·se′′* sa panguna nagkahulogang “lingkoranan” (1Sa 4:13; 2Ha 4:10) o lingkoranan nga halangdon kaayo nga sama sa usa ka “trono” (1Ha 22:10). Kini nagtumong dili lamang ngadto sa mga lingkoranan sa nagamandong mga monarko (1Ha 2:19; Neh 3:7; Est 3:1; Eze 26:16), ni kini nagtumong lamang sa usa ka lingkoranan nga may taas nga sandiganan ug mga patonganan sa bukton. Pananglitan, si Eli, samtang didto sa ganghaan sa Shilo, natikay-ang gikan sa iyang *kis·se′′,* lagmit nga usa ka lingkoranan nga walay sandiganan. (1Sa 4:13, 18) Ang Gregong termino nga *thro′nos* kasagarang nagtumong sa usa ka habog nga lingkoranan, nga may sandiganan, mga patonganan sa bukton, ug tumbanan sa tiil.

Ang Isaias 14:9 nagpadayag nga ang mga trono kasagarang gigamit sa mga monarko, ug ang Bibliya sa espesipiko naghisgot sa mga trono sa Ehipto (Gen 41:40; Ex 11:5; 12:29), Asirya (Jon 3:6), Babilonya (Isa 14:4, 13; Dan 5:20), Persia (Est 1:2; 5:1), ug Moab (Huk 3:17, 20). Ang mga arkeologo nagtuo nga ilang nakaplagan ang mga trono nga gigamit sa mga magmamando o sa ilang mga luyoluyo nga nagmando diha niini nga mga gahom, gawas sa Moab. Didto sa Megido, nakaplagan ang usa ka palid nga garing nga gituohang naghulagway sa usa ka Canaanhong trono ug tumbanan sa tiil. Kasagaran, kini nga mga trono sa mga dili-Israelinhon adunay mga sandiganan ug mga patonganan sa bukton, nga napuno sa mga kinulit o dayandayan. Ang usa ka naglungtad pa nga trono sa mga Ehiptohanon maoy gama sa kahoy nga gihaklapan ug bulawan, samtang ang usa ka trono sa mga Asiryanhon maoy sinalsal nga puthaw nga may mga kinulit nga ginama sa garing. Mopatim-awng ang trono naandang gipahiluna diha sa usa ka bantawan, o habog nga plataporma, ug sagad adunay usa ka tumbanan sa tiil.

Ang bugtong trono sa usa ka magmamando sa Israel nga gihubit nga detalyado mao ang trono nga gihimo ni Solomon. (1Ha 10:18-20; 2Cr 9:17-19) Mopatim-awng kini nahimutang diha sa “Portiko sa Trono,” usa sa mga tinukod nga nagbarog sa ibabaw sa Bukid sa Moria sa Jerusalem. (1Ha 7:7) Kadto maoy ‘usa ka dakong trono nga garing nga hinaklapan ug dalisay nga bulawan nga may lingin nga atop sa likod niini ug mga patonganan sa bukton.’ Bisan tuod ang garing lagmit mao ang pangunang materyales niini nga harianong lingkoranan, ang paagi sa paghimo nga gisunod sa katibuk-an didto sa templo daw nagpakita nga kini maoy ginama sa kahoy, nga hinaklapan ug dalisay nga bulawan ug gidayandayanan pag-ayo ug hinaklap nga mga palid nga garing. Alang sa nagtan-aw, ang maong trono daw sa katibuk-an hinimo sa garing ug bulawan. Human hisgoti ang unom ka ang-ang paingon sa trono, ang rekord nagpadayon: “Duha ka leyon nagbarog tupad sa mga patonganan sa bukton. Ug dihay napulog-duha ka leyon nga nagbarog sa isigkakilid sa unom ka ang-ang.” (2Cr 9:17-19) Haom ang paggamit ug leyon dinhi ingong simbolo sa nagamandong awtoridad. (Gen 49:9, 10; Pin 5:5) Ang 12 ka leyon mopatim-awng katumbas sa 12 ka tribo sa Israel, nga lagmit nagsimbolo sa ilang pagpasakop ug pagpaluyo sa magmamando nga naglingkod niini nga trono. Usa ka tumbanan sa tiil nga ginama sa bulawan ang gitaod nganha sa trono. Sumala sa pagkahubit niini, kining garing-ug-bulawan nga trono—sa kahalangdon niini, nga may atop ug halangdong mga leyon diha sa atubangan—milabaw kay sa bisan unsang trono nianang panahona, nadiskobrehan man kini sa mga arkeologo, gihulagway diha sa mga monyumento, o kaha gilarawan diha sa mga inskripsiyon. Sumala sa matinud-anong pagpaniid sa tigtala sa kasaysayan: “Walay laing gingharian ang nakahimo ug sama gayod niini.”—2Cr 9:19.

Mahulagwayong Paggamit. Ang “trono” sa mahulagwayong paagi nagpasabot sa usa ka sentro sa nagamandong awtoridad (1Ha 2:12; 16:11) o sa awtoridad ug soberanya mismo sa hari (Gen 41:40; 1Cr 17:14; Sal 89:44); sa usa ka

nagamandong kagamhanan o harianong administrasyon (2Sa 14:9); sa soberanong paggahom ibabaw sa usa ka teritoryo (2Sa 3:10); ug sa usa ka dungganong posisyon (1Sa 2:7, 8; 2Ha 25:28).

Unsa ang "trono ni Jehova"?

Si Jehova, ang usa nga bisan "ang langit sa mga langit" dili makaigo, dili kinahanglang molingkod sa usa ka literal nga trono o lingkoranan. (1Ha 8:27) Apan, iyang gihulagway ang iyang harianong awtoridad ug soberanya ngadto sa usa ka trono. Ang pipila sa mga alagad sa Diyos nakapribilehiyo sa pagkakita ug usa ka panan-awon bahin sa iyang trono. (1Ha 22:19; Isa 6:1; Eze 1:26-28; Dan 7:9; Pin 4:1-3) Ang Mga Salmo naghubit sa trono ni Jehova, sa iyang kahalangdon o gahom, sa iyang posisyon ingong Supremong Maghuhukom, nga natukod diha sa pagkamatarong ug hustisya "sukad pa kanhi."—Sal 89:14; 93:2; 97:2.

Gipaabot ni Jehova ang iyang trono nganhi sa yuta sa tipikal, espesipiko nga paagi diha sa iyang pagpakiglabot sa mga anak sa Israel. Sanglit ang usa nga nagmando sa Israel maoy "usa ka hari nga pagapilion ni Jehova nga imong Diyos," kinsa magmando diha sa ngalan ni Jehova ibabaw sa katawhan ni Jehova ug sumala sa balaod ni Jehova, ang iyang trono sa pagkatinuod maoy "trono ni Jehova." —Deu 17:14-18; 1Cr 29:23.

Gawas nga siya nailhan ingong hari pinaagi sa harianong linya ni Juda, si Jehova naentrono sa Israel sa lain usab nga diwa. Sumala sa gipahayag ni Jeremias: "Anaa ang mahimayaong trono sa kahitas-an sukad sa sinugdan; mao kini ang dapit sa atong sangtuwaryo." (Jer 17:12) Si Jehova gihisgotan ingong "naglingkod ibabaw sa mga kerubin" nga anaa ibabaw sa tabon sa pagpasig-uli sa arka sa pagpamatuod sulod sa sangtuwaryo. (Ex 25:22; 1Sa 4:4) Ang presensiya sa Diyos gisimbolohan sa usa ka panganod nga giingong nagpatunghag milagrosong kahayag nga gitawag sa ulahi sa Hudiyong mga magsusulat nga *Shekhi·nah'.* (Lev 16:2) Bisan tuod si Jeremias nagtagna nga wala nay arka sa pakigsaad sa dihang ang Israel ipasig-uli na gikan sa Babilonya, kini wala magpasabot nga si Jehova dili na molingkod sa iyang trono diha sa iyang sentro sa pagsimba. Sumala sa Iyang giingon: "Nianang panahona sila magtawag sa Jerusalem nga trono ni Jehova." (Jer 3:16, 17) Ang mga tagna ni Ezequiel bahin sa pagpasig-uli nahiuyon niini, kay sa iyang panan-awon bahin sa templo ni Jehova diin walay nakitang arka sa pakigsaad, siya gisultihan: 'Anak sa tawo, kini nga templo mao ang dapit sa akong trono.'—Eze 43:7.

Nakigsaad si Jehova nga ang trono sa binhi ni David "mohangtod sa panahong walay tino." (1Cr 17:11-14) Sa pagpahibalo sa katumanan niini nga saad, ang manulondang si Gabriel miingon kang Maria: "Ihatag [kang Jesus] ni Jehova nga Diyos ang trono ni David nga iyang amahan, ug magamando siya ingon nga hari sa balay ni Jacob hangtod sa kahangtoran, ug walay pagkatapos ang iyang gingharian." (Luc 1:32, 33) Dili lamang si Jesus adunay panulondon nga usa ka yutan-ong dominyo kondili siya makaambit usab sa unibersohanong trono ni Jehova. (Pin 3:21; Isa 66:1) Si Jesus misaad usab sa pagpaambit sa iyang trono sa harianong awtoridad uban sa tanan kinsa, sama sa iyang matinumanong mga apostoles, anaa sa bagong pakigsaad uban sa iyang Amahan ug kinsa magdaog sa kalibotan sama kang Jesus. Busa sila sab molingkod sa trono uban ni Jesus.—Mat 19:28; Luc 22:20, 28-30; Pin 3:21.

Kaharmonya sa tagna ni Jehova pinaagi ni Zacarias nga ang tawo nga ginganlag "Turok," ang magtutukod sa umalabot nga templo alang kang Jehova, "mahimong saserdote sa iyang trono," si Pablo nag-asoy bahin kang Jesus: "Aduna kitay ingon nga hataas nga saserdote [sama kang Melquisedek, nga usa ka hari-saserdote], ug siya naglingkod na sa tuong kamot sa trono sa Halangdon didto sa mga langit." (Zac 6:11-13; Heb 8:1) Gawas kang Kristo Jesus, nakita ni Juan ang tibuok espirituwal nga balay o sangtuwaryo sa Diyos, ang matinumanong Kristohanon nga kongregasyon, nga naentrono ingong mga hari-saserdote nga magmando sulod sa usa ka libo ka tuig.—Pin 20:4, 6; 1Pe 2:5.

Sumala sa gitagna sa Salmo 45:6, ug gipadapat ni Pablo diha sa Hebreohanon 1:8, ang trono ni Jesus, ang iyang katungdanan o awtoridad ingong soberano, naggikan kang Jehova: "Ang Diyos maoy imong trono hangtod sa kahangtoran." Sa laing bahin, ang Yawa usab naghatag ug awtoridad aron mogahom ang iyang mga organisasyon, sumala sa gipasiugda sa Pinadayag 13:1, 2, maylabot sa 'mapintas nga mananap nga migula gikan sa dagat': "Gihatag sa dragon ngadto sa mananap ang iyang gahom ug ang iyang trono ug ang dakong awtoridad." Sa dihang si Satanas mitanyag sa susamang gahom ug awtoridad ngadto kang Jesu-Kristo, ang iyang kondisyon bugti niini mao: "Kon ikaw mohimog usa ka buhat sa pagsimba sa atubangan ko, maimo kining tanan." (Luc 4:5-7) Sa susamang paagi, ang kondisyon sa paghatag ug usa ka trono o awtoridad ngadto sa "mapintas nga mananap" mao gayod ang pag-alagad niini kang Satanas.

Sa paghisgot sa posisyon ni Jesus ingong Batid nga Magbubuhat sa Diyos, gihisgotan ni Pablo nga pinaagi kang Kristo gilalang ang "mga tro-

Asiryanhong troso nga iglulumpag ug mabalhinbalhin nga torreng pang-atake

no." Kini nga termino mopatim-awng nagtumong sa mga nahuptang awtoridad, makita man o dili-makita, sulod sa administratibong kahikayan sa Diyos.—Col 1:16.

TROSO NGA IGLULUMPAG. Usa ka instrumento sa pagpakiggubat nga gigamit sa naglikos nga kasundalohan aron sa pagbuslot o sa pagbungkag sa mga ganghaan ug sa mga paril sa usa ka siyudad o kuta. Ang labing simple niini maoy gama sa bug-at nga troso nga ang tumoy puthaw nga kaamgid sa ulo sa laking karnero. Lagmit nga tungod niini o tungod kay kini idumbol sa dihang gamiton, ginganlan kini sa samang Hebreohanong pulong (*kar*) nga gigamit alang sa laking karnero.—Eze 4:1, 2; 21:22.

Ang naglikos nga kasundalohan maghimog bungdo, o pang-asdang nga bungdo, simpig sa mga paril sa siyudad aron diha niini ipaagi ang mga troso nga iglulumpag ug ang ubang mga kasangkapan sa gubat. Ang mga torreng pang-atake nga ingon kahabog sa mga paril sa siyudad mahimong itulod pasaka sa bungdo, sa ingon ang mga tig-atake motupong na sa lebel sa mga tigdepensa. Ang nagdepensa nga mga sundalo maningkamot sa pagdaot sa mga troso nga iglulumpag pinaagi sa paghulog ug mga piraso sa kahoy nga nagkalayo diha niini o sa pagsakmit niini gamit ang mga kadena o mga angkla.

TSADHEH [צ; kataposan, ץ]. Ang ika-18 nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Usa kini sa lima ka Hebreohanong mga letra nga adunay lahi nga porma sa dihang gamiton ingong kataposang letra sa usa ka pulong. Kini adunay kusog nga sagitsit nga tunog nga susama sa tunog sa "ts" sa Cebuano. Sa Hebreohanon, kini makita ingong unang letra sa matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:137-144.

TSOHAR. Tan-awa ang ARKA Num. 1.

TUBAL.

1. Usa sa pito ka anak nga lalaki ni Japet.—Gen 10:2; 1Cr 1:5.

2. Usa ka katawhan o usa ka yuta nga kasagarang gihisgotan uban sa ngalang Mesek, ang ngalan sa laing anak nga lalaki ni Japet. Ang Tubal, lakip ang Javan ug Mesek, nakignegosyo sa Tiro, nga nagbaligya ug mga ulipon ug mga butang nga hinimo sa tumbaga. (Eze 27:13) Sa awit sa pagbangotan ni Ezequiel alang sa Ehipto, ang Tubal gilakip sa mga "dili-tinuli" nga kauban sa mga Ehiptohanon nga mohigda sa Sheol, tungod sa kalisang nga ilang gipahinabo. (Eze 32:26, 27) Ang

katawhan sa Tubal gilakip usab niadtong nakighiusa kang "Gog sa yuta sa Magog" kinsa gitawag nga "ang pangulong hepe sa Mesek ug sa Tubal" ug kinsa midasdas gikan sa "kinalay-ang mga bahin sa amihanan" aron sa paghimog mabangis nga pag-atake batok sa katawhan ni Jehova. (Eze 38: 2, 3; 39:1, 2; tan-awa ang GOG Num. 2.) Sa laing tagna miingon si Jehova nga siya magpadalag mga sinugo aron sa pagmantala sa iyang himaya ngadto sa Tubal, Javan, ug sa ubang kayutaan.—Isa 66:19.

Busa ang Tubal nahimutang sa A sa Israel apan dili kaayo layo nga dili maabot sa pamatigayon sa Tiro sa Fenicia. Giisip sa kadaghanang eskolar nga kining ngalana nagtumong sa mao ra usab nga katawhang *Tabali* diha sa Asiryanhong mga inskripsiyon, diin ang *Tabali* ug *Musku* (dayag ang Mesek) parehong gihisgotan. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 284) Pipila ka siglo sa ulahi, parehong gitala usab kini ni Herodotus (III, 94) ingong ang Tibareni ug Moschi. Pinasukad niini, ang yuta sa Tubal giisip nga nahimutang (tingali sa kapanahonan sa Asirya) sa AS sa Cilicia sa sidlakang Asia Minor. Ang pagkaadunay mga minahan sa tumbaga niini nga rehiyon mohaom sa asoy sa Bibliya.

TUBAL-CAIN. Ang anak nga lalaki ni Lamek sa iyang ikaduhang asawa nga si Zila; busa, usa ka kaliwat ni Cain ug igsoon ni Jabal ug Jubal sa amahan. Siya may igsoong babaye nga ginganlag Naama. (Gen 4:17-22) Si Tubal-cain maoy "mananalsal sa tanang matang sa himan nga tumbaga ug puthaw," nga mahimong sabton nga siya mao ang nag-imbento sa maong matang sa mga himan o kaha siya ang mag-uugda o nailado niini nga buluhaton.

TUBIG. Ang likido nga naglangkob ug dakong bahin sa tanang buhing butang. Si Jehova mao ang Tuboran niini nga likido (Pin 14:7) nga mahinungdanon kaayo sa kinabuhi sa tawo, mga hayop, ug sa mga tanom sa yuta. (Ex 17:2, 3; Job 8:11; 14:7-9; Sal 105:29; Isa 1:30) Siya nagtagana niini ug makakontrolar niini. (Ex 14:21-29; Job 5:10; 26:8; 28:25; 37:10; Sal 107:35) Ang Diyos nagtagana sa mga Israelinhon ug tubig, sa milagrosong paagi kon gikinahanglan (Ex 17:1-7; Neh 9:15, 20; Sal 78:16, 20; Isa 35:6, 7; 43:20; 48:21); naghatag kanila ug yuta nga dagaya sa tubig (Deu 8:7); ug nagsaad nga panalanginan ang ilang suplay sa tubig kon sila magmasinugtanon kaniya (Ex 23:25).

Si Jehova mao ang nagpahinabo sa unang pagbisibis sa yuta pinaagi sa gabon nga mialisngaw gikan sa yuta, ug iyang gilatid ang mga balaod nga naggahom sa pag-alisngaw sa tubig ug sa pagulan niini. (Gen 2:5, 6; Job 36:27; Am 5:8; tan-awa ang PANGANOD; GABON; ULAN.) Sa ikaduhang adlaw sa paglalang, gipatungha sa Diyos ang usa ka hawan o wanang pinaagi sa pagpabilin ug tubig diha sa yuta samtang gikawan ang dakong gidaghanon niini diha sa itaas sa globo; ang katubigan sa itaas sa hawan o wanang sa walay duhaduha maoy usa sa gigikanan sa tubig nga pinaagi niini ang mga daotan sa ulahi gilaglag sa Lunop sa adlaw ni Noe. —Gen 1:6-8; 7:11, 17-24; Isa 54:9.

Ang Balaod nga gihatag didto sa Bukid sa Sinai nagdili sa paghimog mga larawan sa mga butang nga "anaa sa mga tubig ilalom sa yuta," nga lagmit nagkahulogan sa mga linalang sa katubigan, nga anaa sa ubos sa lebel sa yuta. Kini naglakip sa mga suba, mga lanaw, mga dagat, ug sa mga tubig ilalom sa yuta.—Ex 20:4; Deu 4:15-18; 5:8.

Masambingayon ug Mahulagwayon nga Paggamit. Adunay daghang masambingayon ug mahulagwayong paghisgot sa tubig diha sa Kasulatan. Ang katawhan, ilabina ang gubot nga masa sa mga tawo nga bulag sa Diyos, gisimbolohan sa mga tubig. Ang Dakong Babilonya, tungod sa iyang tibuok-kalibotang dominyo, gikaingon nga naglingkod "ibabaw sa daghang katubigan." Kini nga katubigan gipatin-aw diha sa panan-awon ni Juan bahin sa dakong bigaon nga "mao ang mga katawhan ug mga panon sa katawhan ug kanasoran ug mga pinulongan."—Pin 17: 1, 15; itandi ang Isa 57:20.

Tungod sa gahom sa tubig ingong instrumento sa paglaglag (mopahinabog pagkalumos, pagbanlas, o susamang mga epekto), kini sagad gigamit ingong simbolo sa malaglagong puwersa. (Sal 69:1, 2, 14, 15; 144:7, 8) Sa Jeremias 47:2, kini gihubit nga samag usa ka pundok sa kasundalohan.

Ang tubig gigamit sa tabernakulo alang sa pisikal nga kahinlo ug sa simbolikong paagi. Panahon sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa pagkasaserdote, ang mga saserdote hugasan ug tubig, ug sa simbolikong paagi, ang "tubig nga nagahinlo-sa-sala" isablig nganha sa mga Levihanon. (Ex 29:4; Num 8:6, 7) Ang mga saserdote manghugas sa dili pa moalagad sa sangtuwaryo ni Jehova ug sa dili pa moduol sa halaran sa halad-nga-sinunog. (Ex 40:30-32) Ang tubig gigamit sa paghugas sa mga halad (Lev 1:9) ug sa seremonyal nga mga pagputli. (Lev 14:5-9, 50-52; 15:4-27; 17:15; Num 19:1-22; tan-awa ang HINLO, PAGKAHINLO.) Ang "balaang tubig" nga gigamit maylabot sa pangabugho, diin ang usa ka asawa gikatahapan nga nanapaw, dayag nga maoy lunsay, lab-as nga tubig, nga nganha niini ibutang ang abog gikan sa tabernakulo sa dili pa kini imnon sa babaye.—Num 5:17-24.

Nagahatag-kinabuhi nga tubig. Si Jehova mao "ang tuboran sa buhi nga tubig." Gikan lamang kaniya ug pinaagi sa iyang Anak, si Jesu-

Kristo, ang Pangulong Ahente sa kinabuhi, nga ang mga tawo makadawat ug kinabuhing walay kataposan. (Jer 2:13; Ju 17:1, 3) Gisultihan ni Jesus ang usa ka Samarianhong babaye didto sa atabay duol sa Sikar nga ang tubig nga iyang ihatag ngadto sa makadawat niini mahimong 'usa ka tuboran sa tubig nga magabugwak aron mohatag ug kinabuhing walay kataposan.'—Ju 4:7-15.

Si apostol Juan nagrekord sa iyang panan-awon bahin sa "usa ka bag-ong langit ug usa ka bag-ong yuta" nga diha niini iyang nakita nga nagaagos gikan sa trono sa Diyos ang "usa ka suba sa tubig sa kinabuhi." Sa matag tampi niini nga suba adunay mga kahoy nga nagapatunghag bunga, ug ang mga dahon sa mga kahoy gigamit ingong tambal alang sa kanasoran. (Pin 21:1; 22:1, 2) Human matapos kining bahina sa panan-awon, gisulti ni Jesus kang Juan kon unsay iyang katuyoan sa pagpadala sa iyang manulonda nga maoy nagpakita sa panan-awon. Unya nadungog ni Juan ang pagmantala: "Ug ang espiritu ug ang pangasaw-onon nagpadayon sa pag-ingon: 'Umari ka!' Ug si bisan kinsa nga nagpatalinghog paingna: 'Umari ka!' Ug si bisan kinsa nga giuhaw paaria; si bisan kinsa nga may tinguha paimna sa tubig sa kinabuhi nga walay bayad." Dayag nga kini nga pagdapit ipaabot sa mga alagad sa Diyos ngadto sa mga giuhaw aron *mosugod* sa pag-inom sa mga tagana sa Diyos sa pagbaton ug kinabuhing walay kataposan pinaagi sa Kordero sa Diyos. (Ju 1:29) Mapahimuslan na nila kon unsay mabatonan karon gikan niining tubig sa kinabuhi. Kinahanglang dapiton ang bisan kinsa nga maabot niini, dili aron makaganansiya pinaagi sa pagbaligya niini nga tubig, kondili aron ihatag kini nga walay bayad ngadto sa tanan nga nagtinguha niini.—Pin 22:17.

Sa wala pa mamatay ug mabanhaw si Jesus, siya naghisgot bahin sa iyang mga sumusunod kinsa makadawat sa balaang espiritu, sugod sa Pentekostes 33 K.P., nga nag-ingong gikan sa ilang kinasulorang mga bahin "modagayday ang mga sapa sa buhing tubig." (Ju 7:37-39) Ang rekord sa Kristohanon Gregong Kasulatan nagtaganag dagayang ebidensiya nga, kay natukmod sa nagalihok nga puwersa sa espiritu sa Diyos, ang mga apostoles ug mga tinun-an nakahimog kahibulongang mga butang sa pagdala sa tubig nga nagahatag-kinabuhi ngadto sa ubang mga tawo, sugod sa Jerusalem ug lukop sa nailhan nga kalibotan niadtong panahona.

Pagpalambo sa natanom nga pulong. Sa dihang misulat ngadto sa kongregasyon sa Corinto, si apostol Pablo migamit ug usa ka matang sa ilustrasyon diin iyang gitandi ang buluhaton sa Kristohanong ministro sa buluhaton sa usa ka mag-uuma, nga sa primero magtanom sa binhi, magbisibis ug magtikad niini, dayon maghulat sa Diyos nga patuboon ang tanom hangtod mogulang. Gidala ni Pablo ang maayong balita sa Gingharian ngadto sa mga taga-Corinto, sa ingon nagtanom ug binhi didto sa "uma" sa Corinto. Si Apolos miabot sa ulahi ug pinaagi sa iyang dugang pagpanudlo, siya nagpalambo ug nagtikad sa binhi nga gipugas, apan ang Diyos, pinaagi sa iyang espiritu, maoy nagpatubo niini. Gigamit ni Pablo kini nga ilustrasyon sa pagpasiugda sa kamatuoran nga walay indibiduwal nga tawo ang importante, apan ang tanan maoy mga ministro, nga nagtambayayongay ingong mga mamumuo sa Diyos. Ang Diyos mao ang Usa nga importante, ug siya nagapanalangin sa maong dili-mahakogon, nahiusa nga buluhaton.—1Co 3:5-9.

Ang pulong sa Diyos sa kamatuoran. Ang pulong sa Diyos sa kamatuoran gipakasama sa tubig nga makahinlo. Ang Kristohanong kongregasyon maoy mahinlo sa panan-aw sa Diyos, sama sa usa ka putling pangasaw-onon alang kang Kristo, kinsa naghinlo niini "pinaagi sa paghugas ug tubig pinaagi sa pulong." (Efe 5:25-27) Sa susama nga paggamit, si Pablo misulti ngadto sa iyang mga isigka-Kristohanon nga may paglaom ingong luyoluyong mga saserdote ni Kristo didto sa mga langit. Sa pag-asoy bahin sa tabernakulo ug sa kinahanglanon nga ang mga saserdote manghugas sa tubig sa dili pa mosulod sa sangtuwaryo aron sa pag-alagad, siya miingon: "Sanglit kita adunay dakong saserdote [si Jesu-Kristo] nga nagdumala sa balay sa Diyos, manuol kita uban ang matinuoron nga kasingkasing diha sa bug-os nga pagsalig sa pagtuo, kay . . . ang atong mga lawas naligoan na pinaagi sa mahinlong tubig." (Heb 10:21, 22) Kini nga paghinlo naglangkit dili lamang sa kahibalo bahin sa pulong sa Diyos kondili sa pagpadapat usab niini diha sa ilang mga kinabuhi sa matag adlaw.

Ang tubig sa bawtismo. Si Jesus miingon kang Nicodemo: "Gawas kon ang usa ipanganak gikan sa tubig ug sa espiritu, siya dili makasulod sa gingharian sa Diyos." (Ju 3:5) Si Jesus dayag nga naghisgot bahin sa tubig sa bawtismo, sa dihang ang usa ka tawo maghinulsol sa iyang mga sala ug motalikod gikan sa iyang kanhing dalan sa kinabuhi, nga magtanyag sa iyang kaugalingon ngadto sa Diyos pinaagi sa bawtismo sa ngalan ni Jesu-Kristo.—Itandi ang Efe 4:4, 5, nga naghisgot bahin sa "usa ka bawtismo."

Si apostol Juan sa ulahi misulat: "Kini siya ang mianhi pinaagi sa tubig ug sa dugo, si Jesu-Kristo . . . Kay adunay tulo nga tigpamatuod, ang espiritu ug ang tubig ug ang dugo, ug ang tulo nagakauyon." (1Ju 5:5-8) Sa dihang si Jesus mianhi "sa kalibotan," sa ato pa, sa nagsugod siya sa iyang

ministeryo ug sa iyang masakripisyohon nga pagkinabuhi ingong Mesiyas sa Diyos, siya miadto kang Juan nga Tigbawtismo aron ituslob sa tubig (dili ingong paghinulsol sa mga sala, kondili ingong pagtanyag sa iyang kaugalingon ngadto sa Diyos, aron iyang buhaton ang kabubut-on sa Diyos). (Heb 10:5-7) Human niini, ang espiritu sa Diyos mikunsad kaniya, usa ka pamatuod nga siya mao ang Anak sa Diyos ug ang Mesiyas. (Luc 3:21, 22) Ang tubig sa iyang bawtismo nga kaharmonya sa dugo sa iyang halad ug sa espiritu sa Diyos nagkahiusa sa pagpamatuod niining dakong kamatuoran bahin sa Mesiyas.

Ubang mahulagwayong mga paggamit. Si David miingon bahin sa mga daotan: "Mangahilis unta sila samag nganha sa mga tubig nga nagaagos." (Sal 58:7) Lagmit nga diha sa hunahuna ni David ang bul-oganang mga walog nga komon sa Palestina, nga daghan niini ang napuno sa dagko, peligrosong bul-og sa tubig panahon sa kalit nga pagbaha. Apan ang tubig daling mohubas ug mawala, nga maghimo sa walog nga mamala.

Sa dihang giatake ang siyudad sa Ai, ang mga Israelinhon nagpadalag gamayng pundok sa kasundalohan nga napildi. Kini nakapaluya sa mga Israelinhon, tungod kay ang asoy nag-ingon nga ang mga kasingkasing sa katawhan sa Israel "nangatunaw ug nahisama sa tubig," nga nagkahulogan nga ilang naagoman ang kapungot ni Jehova ug sila nawad-an sa iyang tabang. Si Josue nabalaka pag-ayo, lagmit tungod kay ang Israel, ang kasundalohan ni Jehova, mikalagiw sa kahadlok sa atubangan sa ilang mga kaaway, sa ingon naghatag ug kaulawan sa ngalan ni Jehova.—Jos 7:5-9.

TUBO. Ang kantidad o porsiyento nga ibayad sa usa ka utangan alang sa iyang gihulam.

Niadtong ikaduhang milenyo W.K.P., ang Babilonya nakamugna na ug usa ka sistema sa pagpautang. Ang Kodigo ni Hammurabi naglatid ug 20-porsiyento nga tubo alang sa salapi ug lugas, ug kini usab nag-ingon nga kon ang usa ka magpapatigayon magpatong ug mas taas nga tubo, siya mawad-an sa kantidad nga iyang gipahulam. Sa kasukwahi, ang balaod sa Diyos ngadto sa Israel nagdili sa pagpautang nga may tubo ngadto sa kabos nga mga isigka-Israelinhon. Walay angayng magpahimulos sa pinansiyal nga kapit-os sa usa ka tawo. (Ex 22:25; Lev 25:36, 37; Deu 23:19) Ug ang Proverbio 28:8 nagpakita nga ang mga katigayonan nga nabatonan gikan sa tubo nga nakuha sa sayop nga paagi mapanag-iya ra sa "nagapakitag kaluoy sa mga timawa."

Hinuon, ang mga langyaw mahimong pangayoan sa mga Israelinhon ug tubo. (Deu 23:20) Gisabot sa Hudiyong mga komentarista nga kini mapadapat dili sa mga kahimtang sa kawalad-on kondili sa mga utang sa negosyo. (*The Pentateuch and Haftorahs,* giedit ni J. H. Hertz, London, 1972, p. 849) Kasagaran nga temporaryo lamang ang mga langyaw diha sa Israel, sagad ingong mga negosyante, ug natural lamang nga dahomon nga sila mobayad ug tubo, ilabina nga sila magpahulam usab sa uban nga may tubo.

Bisan tuod ang matarong nga mga Israelinhon misunod sa balaod sa Diyos bahin sa pagpahulam nga walay tubo (Sal 15:5; Eze 18:5, 8, 17), ang pagpahulam nga may tubo dayag nga nahimong komon ug nakahatag ug kalisdanan sa mga utangan nga kabos. (Neh 5:1-11; Isa 24:2; Eze 18:13; 22:12) Apan, si Jesu-Kristo nagtuboy sa balaod sa Diyos niining bahina ug naghimog mas dakong kapadapatan niini, nga nag-ingon: "Magpadayon . . . sa pagpahulam nga walay tubo, nga dili maglaom ug bisan unsang balos." (Luc 6:34, 35) Busa dili gayod husto nga hikawan ug tabang ang usa ka tawo kinsa tungod sa nagpadayon nga kalisdanan basin dili makabayad sa iyang utang, bisan tuod kini dili niya sala. Apan kon dili tungod sa kakabos nga ang usa nangutang, walay pagtutol kon ang giutangan mangayog tubo sa giutang. Pinaagi sa pagsaway sa daotang ulipon diha sa usa sa iyang mga sambingay tungod kay kini wala magdeposito sa kuwarta sa iyang agalon ngadto sa mga magbabangko aron makakuha ug tubo, gipunting ni Jesus nga haom ang pagdawat ug tubo gikan sa ginegosyo nga puhonan.—Mat 25:26, 27; Luc 19:22, 23.

TUBOD. Tan-awa ang TUBORAN, TUBOD.

TUBORAN NI JACOB. Ang "atabay" o "tuboran" diin si Jesu-Kristo, samtang nagpahulay, nakigsulti sa usa ka babayeng Samarianhon. (Ju 4:5-30) Gituohan nga mao kini ang Bir Ya'qub (Be'er Ya'aqov), nga nahimutang mga 2.5 km (1.5 mi) sa HS sa modernong-adlaw nga Nablus, dili layo gikan sa Tell Balata, ang nahimutangan sa Sekem. Ang tuboran ni Jacob maoy usa ka lawom nga atabay, ug ang lebel sa tubig dili gayod moabot sa baba niini. Ang mga pagsukod nga gihimo niadtong ika-19 nga siglo nagpakita nga ang giladmon sa atabay maoy mga 23 m (75 p). Kini maoy mga 2.5 m (8 p) ang gilapdon, bisan tuod nga pahiktin ang itaas nga bahin niini. Tungod kay ang atabay kasagarang mohubas sa mga hinapos sa Mayo hangtod sa pag-ulan sa tinghunlak, gituohan sa pipila nga ang tubig niini naggikan sa ulan ug sa mihunob nga tubig diha sa yuta. Apan ang uban nagtuo nga ang tubig sa atabay naggikan usab sa tubod ug busa matawag usab nga usa ka tuboran.

Wala direktang hisgoti sa Bibliya nga si Jacob mao ang nagkalot sa atabay. Hinuon, kini nagpaki-

ta nga si Jacob adunay katigayonan sa palibot niining dapita. (Gen 33:18-20; Jos 24:32; Ju 4:5) Ug ang babayeng Samarianhon miingon kang Jesus nga "si Jacob, . . . mihatag kanamo sa atabay ug [siya] . . . miinom gikan niini kauban sa iyang mga anak ug sa iyang kahayopan." (Ju 4:12) Busa lagmit si Jacob ang nagkalot o ang nagpakalot niini, tingali aron sa pagtaganag tubig alang sa iyang dakong panimalay ug sa mga panon sa kahayopan, sa ingon dili makasamok sa mga silingan, kinsa sa walay duhaduha nakapanag-iya na sa ubang mga tuboran sa tubig sa maong rehiyon. O, tingali gikinahanglan niya ang mas maayo ug permanenteng suplay sa tubig kon mahubsan ang ubang mga atabay sa maong dapit.

TUBORAN SA DAKONG BITIN. Ang Hebreohanong ekspresyon adunay ideya sa usa ka tuboran, tubod, o atabay sa usa ka dakong linalang sa yuta o sa dagat, ug kini gihubad sa lainlaing paagi ingong: "atabay sa dragon" (*KJ, Le*); "Atabay sa Halas" (*AT*); "tuboran sa bitin" (*Ro*); "Tuboran sa Dakong Bitin" (*NW*). Apan ang Gregong *Septuagint* mabasa nga "Tuboran sa mga Kahoyng Igos."

Kini nga tinubdan sa tubig nahimutang ubay sa ruta nga giagian ni Nehemias sa iyang unang pagsusi sa nalumpag nga mga paril sa Jerusalem. (Neh 2:12, 13) Sanglit kining ngalana dili na makaplagan pag-usab diha sa Kasulatan, ang tuboran o atabay, kon gihisgotan man sa ubang mga teksto, lagmit nga gihatagan ug lahi nga ngalan. Ang En-rogel sagad gituohan nga mao ang laing ngalan niini. Posible kini, kay bisan tuod ug ang En-rogel layolayo gikan sa Walog sa Kidron, ang asoy nag-ingon lamang nga si Nehemias miagi "sa atubangan sa Tuboran," ug kini mahimong magpasabot nga siya miagi dapit sa eskina sa paril nga nag-atubang sa En-rogel ug makita ang tuboran bisan tuod kini layolayo pa.—Tan-awa ang EN-ROGEL.

TUBORAN, TUBOD. Kasagaran, kini maoy usa ka kinaiyanhong tinubdan sa tubig (Ex 15:27), nga lahi sa mga atabay ug mga biawan nga sagad kaloton (Gen 26:15); gigamit usab alang sa usa ka tinubdan sa usa ka butang gawas sa tubig. Ang duha ka Hebreohanong termino alang sa "tuboran; tubod" mao ang *'a'yin* (sa literal, mata) ug ang kaamgid nga *ma'·yan'.* Ang katumbas nga Gregong termino mao ang *pe·ge'.* Sanglit ang mga tubod usahay hinloan ug paladman, kini tingali ang hinungdan kon nganong ang "tuboran" ug "atabay" usahay gigamit nga magkabaylo alang sa samang tinubdan sa tubig.—Gen 16:7, 14; 24:11, 13; Ju 4:6, 12; tan-awa ang BIAWAN; ATABAY.

Gihubit ni Moises sa mga Israelinhon ang Yutang Saad ingong usa ka yuta sa "mga tubod ug sa halawom nga katubigan nga nagaagay diha sa patag sa walog ug sa bukirong rehiyon." (Deu 8:7) Daghan ang mga tubod sa Palestina, nga may aberids nga unom o pito ka tubod sa halos matag 100 km kwd (40 mi kwd). Tungod kay ang kabukiran sa Juda ug Epraim sagad daghay mga bato nga daling masuphan ug tubig, ang mga ulan sa tingtugnaw dali rang mohunob ngadto sa kailadman. Ang katubigan sa kataposan makaabot sa usa ka lut-od sa yuta diin dili na makasuhop ang tubig apan moagos diha niini, ug dayon kini motungha pag-usab ingong mga tubod sa kasadpang kiliran sa Walog sa Jordan ug sa kasadpang tampi sa Patayng Dagat, ug ang uban moagos pa gani ngadto sa ilalom sa yuta sa Patayng Dagat. Init ang daghan sa mga tubod nga direktang moagos ngadto sa Patayng Dagat ug sa mas ubos nga katubigan sa Jordan. Sa kasadpan sa kabukiran, ang mga tubig mogawas ingong mga tubod ubay sa sidlakang bahin sa taas nga kapatagan daplin sa kabaybayonan, bisan tuod nga ang ubang tubig moagi sa ilalom sa yuta padulong sa Mediteranyo. Ang ubang mga tubod, sama niadtong naglibot sa Jerusalem ug Hebron, mobugwak diha sa tumoy o duol sa tumoy sa bukirong mga dapit sa Palestina. Daghan ang tubod nga namugna tungod sa pagkatunaw sa niyebe sa Kabukiran sa Lebanon ug sa Bukid sa Hermon, ug kini ang nagsuplay sa mga tinubdan sa tubig sa Litani, sa Jordan, ug sa mga suba sa Damasco.

Ang kahinungdanon sa mga tubod, o mga tuboran, tatawng makita sa mga ngalan sa lungsod nga sagad nagsugod sa "En," nga nagkahulogang "tubod," "tuboran." (Jos 15:62; 17:11; 1Ha 1:9; tan-awa ang AIN.) Ang mga lungsod ug mga balangay sagad gitukod duol sa mga tubod, kay ang kadaghanang "mga suba" sa Palestina sa pagkatinuod maoy bul-oganang mga walog nga mohubas sa mga bulan sa ting-init. Ingong depensa, ang mga siyudad kasagarang tukoron diha sa habog nga mga lugar, ug busa, ang mga tubod sagad anaa sa gawas sa mga paril sa siyudad diha sa ubos sa walog. Tungod niana hinungdanon kaayo ang pagpanalipod sa suplay sa tubig. Gihimoan kini ug mga agianan aron ipaagos kini ngadto sa siyudad gikan sa tinubdan niini. Gihimo ni Haring Ezequias ang ingon niini nga agianan sa tubig aron sa pagpaagos sa mga tubig sa Gihon ngadto sa Siyudad ni David. (2Ha 20:20; 2Cr 32:30) Sa ubang mga panahon ang tagong mga agianan o mga tunel unay ra paingon sa tinubdan sa tubig, sa ingon nakapaneguro nga may daghang suplay sa tubig alang sa mga molupyo sa siyudad bisan panahon sa paglikos. Sa dihang misulong ang Asirya sa Juda, gitak-opan ni Ezequias ang mga tuboran sa gawas sa Jerusalem aron ang mga manunulong walay makuhang

suplay nga tubig.—2Cr 32:2-4; tan-awa ang KUTA; EZEQUIAS Num. 1 (Mga Buluhatong Pagpanukod ug Inhenyeriya).

Mahulagwayong Paggamit. Gipahiluna ni Jehova "ang mga tuboran sa halawom nga katubigan." (Pr 8:28; Gen 7:11) Siya gitawag usab nga Tuboran sa kinabuhi, ang Tuboran sa buhi nga tubig, ug ang Tuboran sa Israel. (Sal 36:9; Jer 2:13; Sal 68:26) Ang iyang Anak nga si Jesu-Kristo naghatag ug tubig nga alang niadtong makadawat niini kini mahimong 'usa ka tuboran sa tubig nga magabugwak aron mohatag ug kinabuhing walay kataposan.' (Ju 4:14) Human ang mga nasod makaagom ug paghukom diha sa mahulagwayong pug-anan sa bino sa Ubos nga Patag ni Jehosapat, si Joel nagtagna nga mobugwak ang usa ka makapalagsik nga tubod gikan sa balay ni Jehova.—Joe 3:12, 13, 18.

Sa pagpasiugda sa kahinungdanon sa paggamit sa dila sa hustong paagi, gipangutana ni Santiago ang mga Kristohanon kinsa maoy motanyag sa tubig sa kinabuhi: "Ang usa ka tuboran dili makapasugwak sa tam-is ug sa pait nga tubig gikan sa mao rang tinubdan, dili ba?"—San 3:11.

Ang "tinubdan sa tubig," o "tuboran," maoy usa ka ekspresyon nga gigamit usab may kalabotan sa tinubdan sa seksuwal nga katagbawan.—Pr 5:18.

TUDLO. Ingong sangkap sa kamot ug sa bukton, ang tudlo dakog kapuslanan aron mabuhat ang mas gagmayng mga detalye sa mga butang nga ginahimo sa usa ka tawo. Tungod kay kini maoy bahin sa kamot, usahay gigamit sa Bibliya ang mga tudlo sa pagtumong sa "kamot." Ang mga pulong nga "mga tudlo" ug "mga kamot" gigamit sa parehong mga pahayag nga naghubit sa paghimog mga idolo.—Isa 2:8.

Sa mahulagwayong paagi, ang Diyos giingong naghimo sa iyang buluhaton pinaagi sa iyang "(mga) tudlo," sama sa pagsulat sa Napulo ka Sugo diha sa mga papan nga bato (Ex 31:18; Deu 9:10), paghimog mga milagro (Ex 8:18, 19), ug sa paglalang sa mga langit (Sal 8:3). Gipakita diha sa asoy sa Genesis bahin sa paglalang nga ang "mga tudlo" sa Diyos nga gigamit sa paglalang nagtumong sa iyang balaang espiritu, o aktibong puwersa, tungod kay giingon man niini nga ang aktibong puwersa (*ru'ach,* "espiritu") sa Diyos naglihok ibabaw sa nawong sa mga tubig. (Gen 1:2) Apan gihatag sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang yawi sa tinong pagsabot niining simbolikong paggamit, kay ang asoy ni Mateo nagpatin-aw nga si Jesus nagpagula ug mga demonyo pinaagi sa 'balaang espiritu sa Diyos' ug si Lucas nag-ingon kanato nga kadto maoy pinaagi sa "tudlo sa Diyos."—Mat 12:28; Luc 11:20.

Ang mga senyas ilabinang makahuloganon sa mga taga-Sidlakan; ang gamay nga pagsenyas sagad nga dako na ug kahulogan. Ang Bibliya naghubit sa tawong walay-silbi nga "nagahimog mga timailhan pinaagi sa iyang mga tudlo." (Pr 6:12, 13) Kinahanglang dili himoon sa mga Israelinhon ang "pagtulisok sa tudlo" (lagmit ingong pagyubit o pagsumbong ug bakak) ug ang pagsultig makadaot aron ilang mabatonan ang pag-uyon sa Diyos. (Isa 58:9-11) Tungod kay ang mga tudlo daling makita sa mga mata sa usa ka tawo ug hinungdanon sa pagtuman sa mga katuyoan, ang katawhan sa Diyos sa mahulagwayong paagi 'maghikot sa iyang mga sugo diha sa ilang mga tudlo' ingong kanunayng pahinumdom ug giya sa tanan nga ilang pagabuhaton.—Pr 7:2, 3; itandi ang Sal 144:1.

Sa dihang ang usa ka delegasyon mihangyo kang Haring Rehoboam nga pagaanon ang luwan sa pag-alagad kay sa gipapas-an kanila sa iyang amahan nga si Solomon, ang hari gitambagan sa iyang batan-ong mga tig-alagad sa pagtubag nga 'ang iyang kumingking mahimo gayod nga mas baga pa kay sa balat-ang sa iyang amahan'; kini nga pagtandi nagkahulogan nga siya magpapas-an ug mas bug-at pa nga palas-anon nganha kanila. (1Ha 12:4, 10, 11) Ang Hebreohanong pulong nga gigamit dinhi alang sa "kumingking" naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mahimong gamay, diyutay, kinagamyan."

Si Jesu-Kristo migamit sa samang mahulagwayong mga pulong sa pag-ilustrar sa mapig-oton, mapasigarbohong pagdominar sa mga eskriba ug mga Pariseo. Aron ipakita nga kining relihiyosong mga lider dili gayod buot motabang sa nabugatang katawhan, si Jesus miingon nga 'sila nagbugkos ug bug-at nga mga luwan diha sa mga abaga sa mga tawo apan dili buot motarog niini pinaagi sa ilang tudlo.' (Mat 23:2-4) Sa lain pang pagtandi, gihulagway ni Jesus nga "ang tawong dato" nagtinguha gayod nga himoon ni Lazaro bisan ang kinagamyang butang alang kaniya (magdala lamang ug tubig diha sa "tumoy sa iyang tudlo"), diin kini nga hangyo gihimo aron ipahilayo si Lazaro gikan sa iyang inuyonang posisyon uban kang Abraham.—Luc 16:22, 24.

Ang usa sa mga Repaim nga nakig-away batok sa Israel maoy usa ka tawo nga talagsaon kaayo ang gidak-on, dili normal, nga tagun-om ang mga tudlo sa kamot ug sa tiil, 24 ang tanan.—2Sa 21:20; 1Cr 20:6; tan-awa usab ang KUMAGKO.

Ang tudlo gigamit usab ingong usa ka sukod sa gitas-on o sa gisangkaron sa usa ka butang, ang kinagamyang sukod nga gihisgotan diha sa Bibliya. Ang usa ka tudlo maoy katumbas sa 1⁄4 sa usa ka dapal o 1⁄24 sa usa ka maniko (1.85 sm; 0.72 pul.).

Sa Jeremias 52:21 ang gibag-on sa tumbaga nga gigamit sa mga haligi nga Jakin ug Boaz giingon nga upat ka tudlo (7.4 sm; 2.9 pul.).—1Ha 7:15, 21.

TUDLO SA TIIL. Usa sa mga bahin sa tiil sa tawo. Ang Hebreohanon ug Aramaikong mga pulong nga gigamit sa Bibliya alang sa tudlo sa kamot usahay nagtumong usab sa tudlo sa tiil. (2Sa 21:20; 1Cr 20:6; Dan 2:41, 42) Sa ubang mga teksto ang Hebreohanong pulong alang sa "kumagko" gigamit usab alang sa 'kumagko sa tiil.'—Ex 29:20; Lev 8:23, 24; 14:14, 17, 25, 28.

Ang mga tudlo sa tiil, nga mahinungdanon sa pagpanimbang ug sa direksiyon sa lawas sa dihang maglakaw, gihisgotan sa Kasulatan nga may literal ug mahulagwayong kahulogan. Ang usa ka batasan nga usahay gihimo aron mainutil ang nabihag nga kaaway sa gubat mao ang pagputol sa mga kumagko sa iyang kamot ug tiil.—Huk 1:6, 7.

Sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa mga saserdote sa Israel, si Moises nagkuha ug dugo sa laking karnero sa pagpahiluna-sa-katungdanan ug nagbutang niini ibabaw sa tuong dalunggan, sa tuong kumagko sa kamot, ug sa tuong kumagko sa tiil ni Aaron ug sa matag usa sa iyang mga anak nga lalaki. (Lev 8:23, 24) Ang dugo sa halad nga gibutang diha sa kumagko sa tuong tiil nagkahulogan nga kutob sa ilang maarangan sila kinahanglang mosubay sa dalan ug motuman sa ilang mga katungdanan sa paghalad ingong mga saserdote. Si Jesu-Kristo nga dakong Hataas nga Saserdote nagtuman niining matagnaong larawan sa dihang dinhi siya sa yuta (Mat 16:21-23), ug ang iyang luyoluyong mga saserdote, ang iyang inanak-sa-espiritung mga igsoon, kinahanglang mosunod pag-ayo sa iyang mga tunob.—Heb 7:26; 1Pe 2:5, 8; Pin 20:6.

TUHOD, LUHOD. Kini nga lutahan sa bitiis hinungdanon sa pagsuportar sa lawas. Busa, ang nangurog o huyang nga mga tuhod nagpasabot ug kaluya; ug ang nagpingkiay nga mga tuhod nagpasabot ug kahadlok.—Job 4:4; Sal 109:24; Isa 35:3; Dan 5:6; Heb 12:12.

Ang tanan gawas sa 300 sa 10,000 ka tawo ni Gideon miinom nga nagluhod, dayag nga ang ilang mga nawong gidapat sa tubig. Niini nga posisyon sila dili mahimong alerto ug andam kon adunay kalit nga pag-atake. Mas gusto nilang tagbawon ang ilang kauhaw inay nga kabalak-an ang situwasyon nga ilang giatubang. Sa laing bahin, ang 300 nagpabiling nagbarog, nga naghakop sa tubig ug nag-inom niini diha sa ilang mga kamot, alerto, mabinantayon, andam. Busa ang 9,700 ka dili-mabinantayon gipapauli.—Huk 7:3, 5-8.

Sa mahulagwayong paagi, ang usa ka bata nga gikaingong 'natawo diha sa mga tuhod' sa usa ka tawo gawas sa inahan, ug sa ingon nakapahimulos sa pag-uyon ug pag-atiman niana nga tawo, giila nga anak o kaliwat niana nga tawo, sama sa anak ni Bilha nga giisip nga anak ni Raquel.—Gen 30:3-6; itandi ang Gen 50:23.

Gisaad ni Jehova ang pagpasig-uli sa iyang katawhan ug gipakasama sila sa mga anak sa Zion, o Jerusalem, kinsa 'pagahapohapon diha sa mga tuhod,' nga mao, atimanon pag-ayo, ibalik sa pinaboran nga kahimtang.—Isa 66:12, 13.

Pagluhod. Ang Hebreohanong pulong alang sa "pagluhod" (*ba·rakh'*) lagmit adunay samang lintunganayng pulong alang sa "panalangin," nga tingali nagpasabot nga adunay mga panahon nga ang mga panalangin gihatag ngadto sa mga tawo samtang sila nagluhod.

Samtang mangamuyo ug pabor. Ang usa ka tawo mahimong moluhod agig pagtahod o aron mangamuyo ug pabor, sama sa gibuhat sa usa ka "pangulo sa kalim-an" nga naghawas kang Haring Ahazias nga miluhod atubangan kang Elias aron mangaliyupo alang sa iyang kinabuhi ug nianang sa iyang mga kauban. (2Ha 1:13, 14) Ang usa ka sanlahon nagluhod sa dihang nangaliyupo kang Jesus nga hinloan siya.—Mar 1:40-42; usab ang 10:17-22.

Sa dihang mag-ampo. Ang matuod nga mga magsisimba sagad magluhod sa dihang mag-ampo sa Diyos, kay kini nga posisyon maoy haom nga pagpaila sa ilang pagpaubos. (Esd 9:5; Buh 9:36, 40; 21:3-6) Si Solomon miluhod atubangan sa kongregasyon sa Israel sa dihang siya nag-ampo panahon sa pagpahinungod sa templo. (2Cr 6:13) Bisag dihay usa ka harianong mando nga sulod sa 30 ka adlaw ang mga pangaliya angayng himoon lamang ngadto kang Haring Dario, si Daniel miluhod samtang nag-ampo ngadto kang Jehova katulo sa usa ka adlaw, nga nagbuhat niini samtang ang mga bentana sa iyang lawak-sa-atop inablihan paingon sa Jerusalem. (Dan 6:6-11) Si Jesu-Kristo mismo naghatag ug panig-ingnan sa pag-ampo nga magluhod ngadto kang Jehova. Sa tanaman sa Getsemane niadtong gabii nga siya giluiban, si Jesus "miluhod ug nag-ampo."—Luc 22:41.

Ang mga magsisimba sa bakak nga relihiyon miluhod atubangan sa mga idolo sa ilang mga diyos. Apan sa adlaw ni Elias diha pay 7,000 ka matinumanong mga tawo sa Israel, nga 'ang tanang tuhod wala moluhod kang Baal.'—1Ha 19:18; Rom 11:4.

Pagyukbo o pag-ila sa hataas nga katungdanan. Ang pagluhod mahimong magpasabot ug pagyukbo o pag-ila sa hataas nga posisyon sa usa nga labaw. Ang mga sundalo miluhod atubangan kang Jesus ug miyukbo kaniya, apan ilang

gibuhat kana ingong pagbiaybiay.—Mat 27:27-31; Mar 15:16-20.

Si Jehova naghatag sa matinumanon nga nabanhawng si Jesu-Kristo ug usa ka labaw nga katungdanan ug usa ka ngalan nga labaw pa sa tanang ubang ngalan, "aron nga sa ngalan ni Jesus moluhod ang tanang tuhod nilang anaa sa langit ug nilang anaa sa yuta ug nilang anaa ilalom sa yuta." Ang tanan nga makabaton ug kinabuhi kinahanglang moluhod sa pagsimba kang Jehova diha sa ngalan ni Jesu-Kristo ug ilhon siya ingong Ginoo alang sa kahimayaan sa Diyos. Kini naglakip "nilang anaa ilalom sa yuta," nga tin-awng nagpakita nga kadtong pagabanhawon gikan sa lubnganan kinahanglang mobuhat usab niini.—Flp 2:9-11; Ju 5:28, 29; Efe 1:9, 10.

Sa panguna, ang pag-ila sa pagkalabaw ug pagkasoberano ni Jehova gikinahanglan alang niadtong nagtinguha sa pag-uyon sa Diyos. Si Jehova miingon: "Pinaagi sa akong kaugalingon ako nanumpa . . . aron kanako ang tanang tuhod moluhod." (Isa 45:23; Rom 14:10-12) Busa, tukma nga ang salmista masibotong nag-awhag sa isigka-Israelinhon: "Oh dali kamo, mosimba kita ug moyukbo; moluhod kita sa atubangan ni Jehova nga atong Magbubuhat."—Sal 95:6; tan-awa ang POSTURA UG MGA LIHOK.

TUIG. Ang pangunang Hebreohanong pulong alang sa "tuig," ang *sha·nah′,* naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sublion; himoon pag-usab" ug, sama sa Gregong katumbas niini nga *e·ni·au·tos′,* kini adunay ideya bahin sa usa ka siklo sa panahon. Dinhi sa yuta ang pagbalik pagusab sa mga yugto sa panahon maoy dayag nga timaan sa pagkatapos sa tinuig nga mga yugto; ingon man usab, ang mga yugto sa panahon gigamhan sa pagtuyok sa yuta palibot sa adlaw. Busa, ang Maglalalang nagtagana ug pamaagi sa pagsukod sa panahon sumala sa mga tuig pinaagi sa pagpahimutang sa yuta diha sa gitudlong agianan o orbito niini, diin ang ehe (*axis*) sa yuta naghandag samtang nagpanaw kini palibot sa adlaw. Ang sayon nga paagi sa pagbahin sa tuig ngadto sa mas mugbo nga mga yugto gitagana usab pinaagi sa regular nga mga hugna sa bulan. Kini gipakita diha sa unang mga bahin sa rekord sa Bibliya.—Gen 1:14-16; 8:22.

Gikan sa sinugdanan, gigamit sa tawo kining gitagana sa Diyos nga mga timailhan sa panahon, nga nagsukod sa panahon pinaagig mga tuig nga gibahinbahin ngadto sa mga bulan. (Gen 5:1-32) Kadaghanan sa katawhan sa kakaraanan migamit ug tuig nga may 12 ka lunar nga mga bulan. Ang komon nga lunar nga tuig adunay 354 ka adlaw, nga ang mga bulan niini adunay 29 o 30 ka adlaw, depende sa pagtungha sa matag bag-ong bulan. Busa, mas mubo kini ug mga 11¼ ka adlaw kay sa tinuod nga solar nga tuig nga adunay 365¼ ka adlaw (365 ka adlaw 5 ka oras 48 minutos ug 46 segundos).

Sa Panahon ni Noe. Sa panahon ni Noe atong nabatonan ang unang rekord sa karaang pagkalkulo sa gitas-on sa tuig. Dayag nga iyang gibahin ang tuig ngadto sa 12 ka bulan nga adunay 30 ka adlaw ang matag usa. Sa Genesis 7:11, 24 ug 8:3-5 ang "talaan" nga gitipigan ni Noe nagpakita nga ang 150 ka adlaw maoy katumbas sa lima ka bulan. Niini nga asoy direktang gihisgotan ang ikaduha, ikapito, ug ikanapulo nga bulan sa tuig sa Lunop. Dayon, human sa ikanapulo nga bulan ug sa unang adlaw niini, dihay usa ka yugto nga 40 ka adlaw, ingon man usab duha ka yugto nga 7 ka adlaw ang matag usa, o 54 ka adlaw sa katibuk-an. (Gen 8:5-12) Adunay dili usab matino nga panahon tali sa pagpadala sa uwak ug sa unang pagpadala sa salampati. (Gen 8:6-8) Ingon man adunay laing dili-matino nga yugto nga gipaila human sa ikatulo ug kataposang pagpadala sa salampati diha sa Genesis 8:12. Sa misunod nga bersikulo, atong makaplagan nga gihisgotan ang unang adlaw sa unang bulan sa misunod nga tuig. (Gen 8:13) Wala ibutyag kon unsa ang paagi nga gigamit ni Noe o niadtong nauna kaniya aron motakdo sa solar nga tuig ang usa ka tuig nga gilangkoban sa mga bulan nga tag-30 ka adlaw.

Ehipto ug Babilonya. Sa karaang Ehipto ang tuig gilangkoban sa 12 ka bulan nga tag-30 ka adlaw, ug gidugangan kini ug lima ka adlaw kada tuig aron motakdo sa solar nga tuig. Ang mga Babilonyanhon, sa laing bahin, misunod sa lunar nga tuig apan midugang ug ika-13 nga bulan, nga gitawag ug Veadar, sa ubang mga tuig aron ang mga yugto sa panahon padayon nga motakdo sa mga bulan nga naandang katumbas niini. Ang maong tuig gitawag nga *lunisolar* o *bound year* ug dayag nga usahay mas mubo ug usahay mas taas kay sa tinuod nga solar nga tuig, depende kon ang lunar nga tuig adunay 12 o 13 ka bulan.

Ang Metonikong Siklo. Miabot ang panahon nga naugmad ang sistema sa pagdugang ug ika-13 nga bulan sa pito ka higayon sa matag 19 ka tuig, nga naghatag ug halos parehong resulta sa 19 ka tinuod nga solar nga mga tuig. Kini nga siklo gitawag ug Metonikong siklo nga gisunod sa ngalan sa Gregong matematiko nga si Meton sa ikalimang siglo W.K.P.

Mga Hebreohanon. Ang Bibliya wala magingon kon mao ba kini ang sistema nga gigamit sa mga Hebreohanon sa sinugdan aron motakdo ang ilang lunar nga tuig sa solar nga tuig. Sanglit ang gitalang mga ngalan sa ilang lunar nga mga bulan

maoy mga ngalan nga gipasukad sa yugto sa panahon, kini nagpakita nga sila adunay gihimong sistema sa pagpatakdo sa maong mga tuig. Kaduha sa matag tuig ang sentro sa adlaw motadlas sa ekwetor, ug nianang mga panahona ang adlaw ug gabii parehog gitas-on bisan diin (mga 12 oras nga kahayag ug 12 oras nga kangitngit). Kining duha ka panahon gitawag nga *equinox* sa tingpamulak ug *equinox* sa tinghunlak. Kini mahitabo sa mga Marso 21 ug ingon man sa mga Septiyembre 23 sa matag tuig sa atong presenteng kalendaryo. Kini nga mga *equinox* makatabang gayod sa pag-ila kon ang lunar nga mga bulan nauna na kaayo sa nalangkit nga mga yugto sa panahon ug sa ingon magsilbing giya sa paghimog gikinahanglang pagpasibo pinaagig pagdugang ug ika-13 nga bulan.

Sa unang panahon, ang pag-ihap sa mga tuig maoy sukad sa tinghunlak ngadto sa sunod nga tinghunlak, diin ang unang bulan magsugod sa mga tungatunga sa atong presenteng bulan sa Septiyembre. Kini mosibo sa Hudiyohanong tradisyon nga ang paglalang sa tawo nahitabo sa tinghunlak. Sanglit girekord sa Bibliya ang panuigon ni Adan pinaagig mga tuig (Gen 5:3-5), makataronganon nga ang pag-ihap magsugod sa panahon sa paglalang kaniya, ug kon kini nahitabo gayod sa tinghunlak, kini labing menos magpatin-aw kon nganong sa karaang panahon ang ilang bag-ong tuig nagsugod nianang panahona. Dugang pa, ang maong tuig mohaom gayod sa panahon diin ang mga tawo puliki sa ilang buluhaton maylabot sa agrikultura, ilabina nianang bahina sa yuta diin nanimuyo ang mga tawo sa wala pa ang Lunop ug wala madugay human niini. Ang tuig matapos sa dihang moabot ang yugto sa kataposang pagpapangani ug magsugod sa dihang himoon ang pagdaro ug pagpugas ug binhi sa unang bahin sa atong bulan sa Oktubre.

Ang sagrado ug ang sekular nga tuig. Giusab sa Diyos ang pagsugod sa tuig sa nasod sa Israel sa panahon sa ilang Pagpanggula gikan sa Ehipto, ug giingnan sila nga kinahanglang kini magsugod sa bulan sa Abib, o Nisan, sa tingpamulak. (Ex 12:1-14; 23:15) Apan ang tinghunlak sa tuig nagpadayon nga mao ang sinugdanan sa ilang sekular o agrikultural nga tuig. Busa, sa Exodo 23:16, ang Pista sa Pagpanghipos sa mga Abot, nga gisaulog sa tinghunlak sa bulan sa Etanim, ang ikapitong bulan sa sagradong kalendaryo, gihisgotan ingong gisaulog sa "hinapos sa tuig" ug sa Exodo 34:22 ingong sa "pagbanos sa tuig." Sa susama, ang mga regulasyon maylabot sa mga tuig sa Tinghugyaw nagpakita nga kini nagsugod sa tinghunlak nga bulan sa Etanim.—Lev 25:8-18.

Ang Hudiyong historyador nga si Josephus (sa unang siglo K.P.) nag-ingon nga ang sagradong tuig (nga nagsugod sa tingpamulak) gigamit maylabot sa relihiyosong mga pangilin apan ang orihinal nga sekular nga tuig (nga nagsugod sa tinghunlak) padayong gigamit maylabot sa pagpamaligya, pagpamalit, ug sa ubang ordinaryong mga kalihokan. (*Jewish Antiquities,* I, 81 [iii, 3]) Kining duha ka sistema, usa ka sagrado ug usa ka sekular nga tuig, ilabinang nailado sa yugto human sa pagkadestiyero sa dihang nakagawas na ang mga Hudiyo gikan sa Babilonya. Ang unang adlaw sa Nisan, o Abib, mao ang sinugdanan sa sagradong tuig, ug ang unang adlaw sa Tisri, o Etanim, mao ang sinugdanan sa sekular nga tuig. Busa, ang unang bulan sa sagradong kalendaryo mao ang ikapitong bulan sa sekular nga kalendaryo ug ang unang bulan sa sekular nga kalendaryo mao ang ikapitong bulan sa sagradong kalendaryo. —Tan-awa ang KALENDARYO.

Ang kalangkitan sa kalendaryo ug mga pista. Ang pangunang mga hitabo sa matag tuig mao ang tulo ka dagkong mga panahon sa kapistahan nga gisugo ni Jehova nga Diyos: Ang Paskuwa (nga sundan sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo) sa Nisan 14; ang Pista sa mga Semana, o Pentekostes, sa Sivan 6; ug ang Pista sa Pagpanghipos sa mga Abot (nga unhan sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala) sa Etanim 15-21. Ang Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo kadungan sa pagpangani sa sebada, ang Pentekostes kadungan sa pag-ani sa trigo, ug ang Pista sa Pagpanghipos sa mga Abot kadungan sa katibuk-ang pagpangani sa hinapos sa agrikultural nga tuig.

Ang mga tuig nga Igpapahulay ug mga tuig sa Tinghugyaw. Ubos sa pakigsaad sa Balaod ang matag ikapitong tuig maoy usa ka tuig sa bug-os nga pagpahulay alang sa yuta, usa ka tuig nga Igpapahulay. Ang yugto o semana sa pito ka tuig gitawag nga usa ka "igpapahulay nga mga tuig." (Lev 25:2-8) Ang matag ika-50 nga tuig maoy usa ka Tinghugyaw nga tuig sa pagpahulay, diin ang tanang Hebreohanong mga ulipon hatagan ug kagawasan ug ang tanang gipanag-iya nga yutang panulondon igauli ngadto sa orihinal nga mga tag-iya niini.—Lev 25:10-41; tan-awa ang IGPAPAHULAY, TUIG NGA.

Paagi sa pag-ihap sa pagmando sa mga hari. Sa mga rekord sa kasaysayan, naandan na didto sa Babilonya ang pag-ihap sa mga tuig sa pagmando sa usa ka hari ingong bug-os nga mga tuig, nga magsugod sa Nisan 1. Ang mga bulan nga ang hari lagmit nagsugod sa aktuwal nga pagmando sa dili pa ang Nisan 1 giisip nga mao ang iyang tuig sa *paglingkod sa trono,* apan diha sa kasaysayan kini giihap o gilakip sa bug-os nga mga tuig sa pagmando sa hari nga nag-una kaniya. Pinasukad sa Hudiyohanong tradisyon, kon kini nga sistema ang

gisunod sa Juda, nan, sa dihang gihisgotan sa Bibliya nga ang matag usa nila ni Haring David ug ni Haring Solomon naghari sulod sa "kap-atan ka tuig," atong masabot nga ang ilang mga paghari mikobre ug bug-os 40-ka-tuig nga mga yugto. —1Ha 1:39; 2:1, 10, 11; 11:42.

Diha sa Tagna. Diha sa tagna ang pulong nga "tuig" sagad gigamit sa linain nga diwa ingong katumbas sa 360 ka adlaw (12 ka bulan nga may 30 ka adlaw ang matag bulan). (Pin 11:2, 3) Gitawag usab kini nga usa ka "panahon" ug usahay simbolikong gihawasan sa "adlaw."—Pin 12:6, 14; Eze 4: 5, 6.

TUKMO [Heb., *tor, tohr;* Gr., *try·gon′*]. Usa ka gamayng ihalas nga salampati, nga sagad tiglalin nga langgam. Lagmit nga ang Hebreohanong ngalan gisundog gikan sa mabakhoong pagpiyak niining langgama nga madungog nga "tur-r-r tur-r-r."

Ang mga matang sa tukmo nga sagad makaplagan sa Palestina mao ang komon nga tukmo (*Streptopelia turtur*) ug ang dekuwelyo nga tukmo (*Streptopelia decaocto*), kining ulahi ginganlan sa ingon tungod sa usa ka gamay ug itom nga budlis nga samag kuwelyo diha sa tangkugo niini. Ang lain pang matang, ang tukmo sa palma o tukmo nga mokatawa (*Streptopelia senegalensis*), padayong midaghan sa Israel sa milabayng mga dekada.

Ang tukmo gihisgotan sa Jeremias 8:7 nga lakip sa mga langgam nga "nagbantay pag-ayo sa panahon sa pag-abot sa matag usa kanila," nga lagmit nagpasabot sa tinuig nga paglalin. Kini lagmit nagtumong gayod sa komon nga tukmo, sanglit ang ubang mga tukmo nga makaplagan sa Palestina dili tiglalin apan magpabilin didto sa tibuok tuig. Ang komon nga tukmo maoy usa gayod ka ilhanan sa tingpamulak sa Palestina, nga moabot didto gikan sa H sa sayong bahin sa Abril ug 'ang tingog niini madungog sa maong yuta.'—Aw 2:12.

Ingong usa ka maulawon ug aghop nga langgam, ang tukmo nagsalig sa iyang katulin nga molupad aron makalingkawas sa mga kaaway niini. (Sal 74:19) Sa panahon nga sila modagsang, ang mga tukmo makaplagan sa tibuok Palestina; ug sanglit sila mokaon ug mga lugas, liso, ug *clover,* dali ra silang masikop sa mga lit-ag diha sa yuta. Gilakip ni Abraham ang usa ka tukmo sa iyang halad sa panahon nga si Jehova "mihimog pakigsaad" uban kaniya (Gen 15:9, 10, 17, 18), ug human niadto ang Moisesnong Balaod naglatid o nagtugot sa paggamit sa mga tukmo diha sa pipila ka halad ug sa mga rituwal sa pagputli. (Lev 1:14; 5:7, 11; 12:6, 8; 14:22, 30; 15:14, 15, 29, 30; Num 6:10, 11) Si Maria naghalad ug duha ka tukmo o kaha duha ka piso sa salampati didto sa templo human ipanganak si Jesus.—Luc 2:22-24; tan-awa ang SALAMPATI.

TUKO [Heb., *'ana·qah′; sema·mith′*]. Usa ka gamay, sagad bus-ok ug lawas nga reptilya nga may gagmayng himbis nga nagputos sa lawas niini. Ang tuko dagko ug mga mata, sama sa iring, ug lagpad ang mga tudlo sa tiil niini. Kay ang mga tuko makaplagan man sa init ug klima nga mga dapit, kini nagpuyo sa kakahoyan, sa kabatoan, sa mga punoan sa kahoy, ug usahay sa mga balay sa tawo. Unom ka matang niini nga reptilya sa kagabhion ang makaplagan sa Palestina.

Ang "tuko" (*Hemidactylus turcicus*) sa Levitico 11:29, 30 gitala ingong "mahugaw" alang sa mga Israelinhon. Sa Proverbio 30:28, ang "tiki" (Heb., *sema·mith′*) gihisgotan nga "nagapanggunit pinaagi sa iyang mga kamot" ug kini anaa sa palasyo sa hari. Mahitungod sa mga tudlo sa tiil sa tuko, ang *The International Wildlife Encyclopedia* nag-ingon: "Kini adunay daghang mikroskopikong mga buhokbuhok nga mohawid sa kinagagmayang mga gansalgansal, bisan diha sa bildo, ug busa ang usa ka tuko makatapot sa bisan unsa gawas sa sobra na kaayo ka hamis nga mga butang. Ang mga buhokbuhok niini nag-atubang sa luyo ug nagkurba paubos ug aron maukang kini ang tiil kinahanglang ialsa sugod sa tumoy sa mga tudlo. Tungod niini, ang tuko nga nagkatkat sa usa ka punoan o sa bungbong o sa kisame kinahanglang magkungkong ug magbukhad sa mga tudlo niini sa matag lakang sa gikusgon nga paspas pa kay sa masundan sa mata. Ang ubang mga buhokbuhok gigming kaayo nga gikinahanglan ang modernong mikroskopyo aron makita kini, apan ang usa ka tudlo sa tiil nga adunay daghan niining hilabihan ka gigming nga mga buhokbuhok makasuportar ug pila ka pilo sa gibug-aton sa lawas sa tuko." —Giedit ni M. ug R. Burton, 1969, Tomo 7, pp. 856, 857.

TUL-ID. Usa ka dalan sa Damasco, Sirya. (Buh 9:10, 11; HULAGWAY, Tomo 2, p. 748) Panahon sa mga Romano, kini maoy usa ka pangunang dalan nga nagtadlas sa siyudad gikan sa sidlakan ngadto sa kasadpan, nga mga 1.5 km (1 mi) ang gitas-on. Ang tunga sa maong dalan maoy para sa mga sakyanan ug may gilapdong mga 15 m (50 p), ug sa isigkakilid dunay portiko diin mangagi ang mga tawo, busa ang tibuok dalan may gilapdong 26 m (85 p). Kini nagbaton gihapon sa Arabiko nga katumbas sa kanhing ngalan niini (Darb al-Mustaqim), apan dili na bug-os nga tul-id, ug kini milatas sa K gikan sa Sidlakang Ganghaan sa siyudad. Niining karaang dalan, diha sa balay sa usa ka tawo nga ginganlag Judas, si Saulo sa Tarso

miestar kadiyot human ang hinimayang si Jesu-Kristo magpakita kaniya. Diha sa usa ka panan-awon, si Jesus nagtultol sa tinun-an nga si Ananias ngadto niining balaya diha sa "dalan nga gitawag ug Tul-id" aron ipasig-uli ang panan-aw ni Saulo. —Buh 9:3-12, 17-19.

TULO KA ABOTANAN. Usa ka dapit-pahulayanan nga gihisgotan sa karaang mga sinulat, nga nahimutang sa Apyanhong Dalan, ang iladong dakong dalan nga nagsukad sa Roma hangtod sa Brundisium agi sa Capua. Ang ngalan niining dapita lagmit gipasukad sa tulo ka balay-abotanan diin ang mga magpapanaw makahapit aron makapahulay ug makaparepresko. Ang nahimutangan sa Tulo ka Abotanan maoy 49 km (30 mi) sa HS sa Roma. Ang Tiyanggihan sa Apio maoy unahan pa ug mga 15 km (9.5 mi) sa Apyanhong Dalan. Ang pipila ka Romanhong mga kagun-oban mao na lamang ang nahibilin karong adlawa sa maong dapit. Kay nadunggan nga si Pablo taliabot, ang ubang mga Kristohanon nga nangabot gikan sa Roma naghulat didto sa Tulo ka Abotanan samtang ang uban mipanaw hangtod sa Tiyanggihan sa Apio. —Buh 28:13-15.

TULONGGON. Tan-awa ang KINULDASAN NGA TULONGGON.

TUMBAGA, BRONSE. Ang tumbaga (Heb., *necho′sheth;* Gr., *khal·kos′*) maoy usa ka humok nga metal, nga daling masalsal ug maumol ngadto sa daghang porma. Walay ebidensiya nga ang mga tawo kanhi may sekretong paagi sa pagpagahi sa lunsay nga tumbaga pinaagi sa pagsubo niini, apan sila nahibalo kon unsaon pagpagahi sa sulab sa mga himan pinaagi sa pagsalsal lamang niini nga dili initon. Kon kini himoong sinubong, kini mas mogahi pa. Ang usa niini nga sinubong mao ang bronse, tumbaga nga gisagolan ug lata (ang karaang mga bronse nga nakaplagan adunay 2 ngadto sa 18 porsiyentong lata). Ang *brass,* nga usa ka tumbaga nga sinagolan ug *zinc,* gigamit sa mga tawo kanhi, bisan tuod nga ang pagsagol niini maoy lahi sa mga pamaagi nga gigamit karon. Ingon sa paggamit niini sa *King James Version,* ang *"brass"* sumala sa mas karaang kahubitan niini nagtumong sa bisan unsang sinubong nga tumbaga.

Ang Hebreohanong pulong nga *chash·man·nim′,* nga gihubad nga "mga butang nga ginama sa bronse" (*NW*) ug "bronse" (*RS*), kausa lamang makita sa Bibliya. (Sal 68:31) Dili matino ang kahulogan niining Hebreohanon nga pulong ug kini gihubad sa lainlaing paagi ingong "mga embahador" (*JB, La*), "mga sinugo" (*NIV*), "mga hamili" (ber 32, *JP*), "mga prinsipe" (*AS, KJ*), ug "tributo" (*NE*).

Ang lunsayng tumbaga dili daghan; ang mga mineral nga adunay mga *oxide, carbonate,* o mga *sulfide* kinahanglang tunawon aron magpabilin ang metal nga tumbaga. Ang mga minahan sa tumbaga nakaplagan sa Wadi Arabah, ang ugang bahin sa Rift Valley nga nahimutang sa H gikan sa Patayng Dagat hangtod sa Gulpo sa ʽAqaba sa sidlakang ulohan sa Pulang Dagat. (Job 28:2-4) Ang kabukiran sa Yutang Saad adunay tumbaga. (Deu 8:9) Si Solomon naghimog mga hulmahan sa mga galamiton nga tumbaga duol sa Sucot. (1Ha 7:14-46; 2Cr 4:1-18) Daghang tumbaga ang nakaplagan sa Cipro. Ang Bibliya naghisgot usab sa Javan, Tubal, ug Mesek ingong mga tinubdan sa tumbaga. —Eze 27:13.

Ang lunsay nga tumbaga ug ang mga sinubong nga tumbaga adunay nagkalainlain ug mapuslanong mga gamit. Ingong usa sa labing karaang mga metal nga nailhan, si Tubal-cain sa wala pa ang Lunop sa panahon ni Noe nagsalsal ug mga himan nga tumbaga. (Gen 4:22) Ang mga galamiton sa panimalay ug sa sangtuwaryo nga ginama gikan sa tumbaga naglakip sa mga sudlanan, dulang, kalaha, pala, ug mga tenedor. (Ex 38:3; Lev 6:28; Jer 52:18) Ang tumbaga gigamit sa paggamag mga pultahan, ganghaan, haligi, ug mga tulonggon (2Ha 25:13; 1Cr 15:19; Sal 107:16; Isa 45:2); armadura, taming, hinagiban, ug mga talikala (1Sa 17:5, 6, 38; 2Sa 22:35; 2Ha 25:7; 2Cr 12:10). Kini nga metal gigamit sa paggamag mga idolo. (Pin 9:20) Ang mga sensilyong tumbaga gigamit panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus. (Mat 10:9) Ang Kasulatan naghisgot usab sa tumbaga sa mahulagwayon ug sa simbolikong paagi.—Lev 26:19; Job 6:12; Isa 48:4; 60:17; Jer 1:18; Eze 1:7; Dan 2:32; Pin 1:15; 2:18.

Sa 1 Corinto 13:1, ang Gregong pulong nga *khal·kos′* gihubad nga "tulonggong tumbaga" ug mahimong sabton nga nagtumong sa usa ka agong.

Tan-awa usab ang PLATERO; MINAHAN, PAGMINA; INUMOL NGA DAGATDAGAT; PAGDALISAY, TIGDALISAY.

TUMBANAN SA TIIL. Usa ka mubo nga patonganan o sanggaanan sa mga tiil sa dihang maglingkod ang usa ka tawo. Ang Hebreohanong pulong nga *ke′vesh* makita kas-a lamang diha sa Kasulatan ug gigamit maylabot sa bulawan nga tumbanan sa tiil diha sa trono ni Haring Solomon. (2Cr 9:18) Ang Hebreohanong ekspresyon nga *hadhom′ ragh·la′yim* (sa literal, "bangkito sa mga tiil") makita sa unom ka teksto ug gigamit nga mahulagwayon sa pagtumong sa templo (1Cr 28:2; Sal 99:5; 132:7; Lam 2:1), sa yuta (Isa 66:1), ug sa mga kaaway nga laglagon sa pagmando sa Mesiyas (Sal 110:1). Gibadlong ni Santiago kadtong nagpakitag pagpihigpihig diha sa kongregasyon, nga

naggamit sa sambingay labot sa usa ka tawong kabos nga gisultihan: "Lingkod diha sa ubos duol sa tumbanan sa akong mga tiil." (San 2:3) Ang tanang ubang mga teksto diin makita ang mga pulong nga 'tumbanan sa mga tiil' diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan maoy mga kinutlo o mga reperensiya gikan sa Hebreohanong Kasulatan.—Mat 5:35; Buh 7:49; "tumbanan sa imong [o, iyang] mga tiil" diha sa Luc 20:43; Buh 2:35; Heb 1:13; 10:13.

TUMIM. Tan-awa ang URIM UG TUMIM.

TUNGLO. Ang pagtinguha, paghulga, o pagsulti ug daotan batok sa usa ka tawo o sa usa ka butang mao ang pangunang ideya sa daghang Hebreohanon ug Gregong mga pulong sa Bibliya nga gihubad sa pulong nga "tunglo" o sa susamang mga ekspresyon.

Dayag nga gipahayag ang unang tunglo sa panahon sa pagrebelde didto sa Eden ug kini gipamulong sa Diyos batok sa tighulhog sa maong pagrebelde pinaagi sa ahente nga gigamit niini, ang halas. (Gen 3:14, 15) Kini nga tunglo mosangpot sa iyang kalaglagan. Sa samang panahon ang yuta tinunglo tungod kang Adan, busa kini nagpatubo ug mga sampinit ug mga kudyapa apan *wala* sa bug-os magdaot niini. (Gen 3:17, 18; 5:29) Ang tunglo nga gipahamtang ni Jehova kang Cain nagkondenar kaniya sa pagkinabuhi ingong kagiw.—Gen 4: 11, 12.

Human sa Lunop, ang unang tunglo nga ang tawo maoy namulong mao kanang gibungat ni Noe batok kang Canaan nga anak nga lalaki ni Ham, nga nagkondenar kaniya nga mahimong ulipon ni Sem ug Japet, usa ka tunglo nga bug-os natuman mga walo ka siglo sa ulahi sa dihang ang Canaan gisakop sa Semihanong nasod sa Israel. (Gen 9:25-27) Busa ang mga Gabaonhon, nga mga kaliwat ni Canaan, gisultihan ni Josue nga sila maoy "tinunglo nga katawhan," nga tungod niana sila gitudlo ingong mga ulipon.—Jos 9:23.

Busa, ang maong pagtunglo wala magkahulogan ug pagtamay, ni kini nagpasabot ug mapintas nga kasuko, ingon sa gipadayag sa kahimtang sa mga Gabaonhon. Sa nahisgotan nga mga teksto, ang Hebreohanong pulong nga *'a·rar'* mao ang gigamit. Kini nga pulong makita sa 18 ka higayon diha sa pormal nga pagpadayag sa mga kapahayagan sa Deuteronomio 27:15-26; 28:16-19, ug usab diha sa solemne nga mga kapahayagan, sama nianang sa Exodo 22:28; Jeremias 11:3; 17:5; ug 48:10. Ang kaamgid nga nombreng *me'e·rah'* makita sa lima ka higayon. (Deu 28:20; Pr 3:33; 28:27; Mal 2:2; 3:9) Ang paggamit sa Bibliya niini nga mga pulong nagpaila sa usa ka solemne nga kapahayagan o usa ka panagna labot sa daotan ug, kon naggikan sa Diyos o sa usa ka awtorisadong tawo, adunay matagnaong kahulogan ug puwersa. Ang tunglo ni Josue nga gitumong batok kang bisan kinsa nga sa umaabot mahimong magtukod pag-usab sa nagun-ob nga Jerico natuman kasiglohan sa ulahi. (Jos 6:26; 1Ha 16:34) Apan, ang mga hangyo ni Haring Balak kang Balaam sa pagtunglo sa Israel wala uyoni ni Jehova, ug hinuon Iyang gipahinabo nga ipahayag ang mga panalangin.—Num 22:6–24:25; tan-awa ang PANGHIMARAOT.

Ang *'a·lah',* ang laing Hebreohanong pulong nga gihubad nga "panumpa" ingon man "tunglo," nagpasabot ug usa ka panumpa nga nagdalag tunglo ingong silot sa paglapas sa panumpa, o tungod kay ang panumpa napamatud-an nga bakak.—Gen 24: 41, *ftn* sa *Rbi8;* Num 5:21, 23, 27; Deu 29:19-21; 2Cr 34:24; 1Ha 8:31, 32; tan-awa ang PANUMPA.

Sa Gregong Kasulatan ang duha ka pangunang mga pulong nga gihubad nga "tunglo" mao ang *a·ra'* ug *a·na'the·ma,* uban sa kaamgid nga mga pulong sama sa *ka·ta'ra, e·pi·ka·ta'ra·tos, ka·ta·ra'o·mai, ka·ta'the·ma,* ug *ka·ta·the·ma·ti'zo.*

Ang pulong nga *a·ra'* nagkahulogan ug pagtunglo o usa ka maldisyon. Gigamit ni Juan ang kaamgid nga pulong nga *e·pa'ra·tos* sa dihang iyang gisulat nga ang ordinaryong mga tawo nga namati kang Jesus gilantaw sa mga Pariseo ingong "tinunglong katawhan" nga wala mahibalo sa Balaod. (Ju 7:49) Sa kasukwahi, gipakita ni Pablo nga ang *tanang* Hudiyo kinahanglang lukaton gikan sa tunglo sa pakigsaad sa Balaod pinaagi sa paghimo kang Kristo nga tinunglo alang kanila pinaagi sa iyang kamatayon diha sa estaka sa pagsakit. (Gal 3: 10, 13) Sa Galacia 3:10 gigamit ni Pablo ang *e·pi·ka·ta'ra·tos* sa paghubad sa Hebreohanong pulong nga *'a·rar'* (ang unang pulong nga gihisgotan niini nga artikulo), ingon sa makita sa Deuteronomio 27:26. Sa bersikulo 13 iyang gigamit ang samang pulong sa paghubad sa Hebreohanong pulong nga *qela·lah'* (butang nga tinunglo; maldisyon), ingon sa makita sa Deuteronomio 21:23.—Tan-awa ang MALDISYON.

Gigamit ang usa ka porma sa pulong nga *ka·ta·ra'o·mai* sa dihang gihubit ang pagtunglo ni Jesus sa "kanding" nga matang (Mat 25:41), ug usab sa pagtudlo sa iyang mga sumusunod sa "pagpanalangin niadtong nagatunglo kaninyo." (Luc 6:28) Gigamit ni Pablo ug Santiago ang susamang mga porma niini nga pulong sa paghatag ug samang tambag diha sa Roma 12:14 ug Santiago 3:9. Gigamit ni Pablo ang pulong nga *ka·ta'ra* sa dihang ang mga Kristohanon nga mitalikod human makaambit sa balaang espiritu iyang gitandi ngadto sa "yuta" nga dili masuphan sa ulan ug nagpatubo lamang ug mga sampinit ug mga kudyapa (Heb 6: 7, 8), samtang si Pedro migamit sa samang pulong sa paghubit nga "tinunglo" kadtong may mga ha-

kog nga pangibog, kinsa "may mga mata nga puno sa pagpanapaw" ug naghaylo sa mabalhinong mga kalag.—2Pe 2:14.

Ang pulong nga *a·na'the·ma* sa literal nagkahulogan sa butang nga "gitipigan" ug sa orihinal gipadapat sa sinaad nga mga halad nga gitipigan o gilain ingong sagrado didto sa usa ka templo. (Tan-awa ang Luc 21:5, diin gigamit ang kaamgid nga pulong.) Diha sa Gregong Kasulatan ang mga magsusulat sa Bibliya migamit ug *a·na'the·ma* alang sa butang nga tinunglo o sa butang nga mahimong tinunglo ug busa, gilain ingong daotan o dulumtanan. Busa si Pablo misulat ngadto sa mga taga-Galacia (1:8) nga kinahanglan nilang isipon ingong 'tinunglo' ang si bisan kinsa (bisan mga manulonda) nga nagpahayag kanila sa usa ka butang ingong maayong balita nga sukwahi sa ila nang nadawat. Kadtong "walay pagbati alang sa Ginoo" makaagom ra unya sa samang pagkatinunglo. (1Co 16:22) Tungod sa iyang tumang kaguol alang sa iyang mga isigka-Israelinhon nga wala modawat kang Kristo, si Pablo miingon nga siya nakapanghinaot nga unta siya mismo "nahimulag isip usa nga tinunglo gikan ni Kristo" alang kanila. (Rom 9:3) Sa ubang mga kahimtang ang *a·na'the·ma* dayag nga gigamit sa pagtumong sa pagpahayag sa usa ka panumpa nga, kon dili tumanon o kon mapamatud-ang bakak, gituyo nga mahimong usa ka tunglo, ingon sa kahimtang sa 40 ka lalaki nga mihimog gipanumpaang panagkunsabo sa pagpatay kang Pablo. (Buh 23:12-15, 21) Ang mga pulong nga *ka·ta·the·ma·ti'zo* ug *a·na·the·ma·ti'zo* gigamit maylabot sa paglimod ni Pedro kang Kristo. (Mat 26:74; Mar 14:71) Busa, si Pedro dinhi sama rang nag-ingon nga siya 'mahimong tunglohon o ilain ingong daotan kon siya nakaila man sa maong tawo.'

Sa Pinadayag 22:3 gisaad nga sa Bag-ong Jerusalem "wala na unyay bisan unsang tunglo [*ka·ta'the·ma*]." Kini mopatim-awng kasukwahi sa yutan-ong Jerusalem nga nailalom sa pagtunglo sa Diyos. Sa susama, kini bug-os nga sukwahi sa tinunglo nga kahimtang nga midangat sa simbolikong siyudad nga Dakong Babilonya ingong resulta sa hudisyal nga paghukom sa Diyos batok kaniya. Ang *"anathema"* o panghimaraot nga gipahayag batok kaniya dayag nga makita diha sa sugo nga gihatag sa Pinadayag 18:4-8.—Tan-awa usab ang 2Co 6:17.

Sa Gregong *Septuagint* ang mga maghuhubad kasagarang migamit sa *a·na'the·ma* sa paghubad sa Hebreohanong *che'rem.*—Tan-awa ang GIPAHINUNGOD NGA BUTANG.

TUNOKONG TANOM. Tan-awa ang KAHOY-KAHOY.

TUNTON. Usa ka pisi nga ang tumoy gisabitan ug metal, bato, o lapok ingong pangpabug-at aron magpabiling tul-id ang pisi ug tungod niana mahimong makatukod ug mga paril ug ubang mga tinukod nga tul-id ug eskuwalado. Ang pangpabug-at mismo usahay tawgon nga tunton. Ang mga panday, mga kantero, ug ubang mga artesano sa karaang kapanahonan migamit ug tunton.

Maylabot sa pagtukod pag-usab sa templo sa Jerusalem, si Zorobabel gihulagway nga adunay tunton diha sa kamot, nga sa literal, "ang bato [o, pabug-at], ang lata," sumala sa Masoretikong teksto. (Zac 4:9, 10) Ingon sa gitagna, dili lamang ang patukoranan sa templo ang gipahiluna ni Zorobabel kondili ubos sa iyang pagdumala natapos ang buluhaton.—Esd 3:8-10; 6:14, 15.

Diha sa panan-awon, nakita ni Amos si Jehova nga nagtindog diha sa usa ka paril nga gitukod ginamit ang usa ka tunton, ug busa usa ka paril nga sa sinugdan tul-id ug eskuwalado. Si Jehova nakita nga nagbitbit ug usa ka tunton, ug ang manalagna gisultihan nga ang Diyos nagpahimutang ug tunton diha sa taliwala sa Iyang katawhan. Sanglit ang Israel wala makakab-ot sa sukdanan sa pagkatul-id sa espirituwal nga paagi, nga wala molihok uyon sa mga kinahanglanon sa Diyos, si Jehova magpakanaog ug hustisya ug 'dili na magpasaylo pa niini.' Ang hatag-as nga mga dapit sa Israel mahimong biniyaan, ang iyang mga sangtuwaryo pagagun-obon, ug ang Diyos "motindog batok sa balay ni Jeroboam uban ang usa ka espada." (Am 7:7-9) Uyon niini nga mga pulong, ang Israel gipukan ug ang Samaria gilaglag sa mga Asiryanhon niadtong 740 W.K.P.

TUROK. Tan-awa ang SANGA, TUROK.

TURQUESA. Usa ka bato nga dili kaayo mahalon, dili-sihag, ug mahimong masuphan, nga may nagkadaiyang bulok nga ang uban lusparon nga asul ug ang uban lagomon nga berde o susama niini. Ang komposisyon niini maoy *hydrous phosphate* sa aluminum nga may diyutayng sagol nga tumbaga (ang gigikanan sa asul nga bulok) ug puthaw (ang gigikanan sa berde nga bulok). Sa dihang ang asul nga mga bato mainitan o maladlad sa lainlaing matang sa klima, kini mahimong berde, nga usahay mahitabo sa dihang ang bato mawad-an sa kinaiyanhong kaumog niini sa paglabay sa panahon. Kini tingali ang hinungdan sa pagkapopular sa mga berdeng bato nga turquesa sa karaang mga panahon. Gigamit sa unang mga Ehiptohanon ang turquesa ingong alahas, ug kini makita didto sa Peninsula sa Sinai ingong mga bugon diha sa pulang *sandstone.*

Ang turquesa sayon nga kulitan kay usa kini ka humokong bato. Ang hataas nga saserdoteng si Aaron nagsul-ob ug kinulitan nga turquesang bato

diha sa iyang "tabon sa dughan sa paghukom." Gikulit diha niana ang ngalan sa usa sa 12 ka tribo sa Israel, ug kini gipahimutang nga una sa ikaduhang laray sa mga bato diha sa tabon sa dughan. (Ex 28:2, 15, 18, 21; 39:11) Ang mahulagwayong "tabon" nga gisul-ob sa hari sa Tiro gihulagway ingong gidayandayanan ug turquesa lakip sa uban pang matang sa bililhong bato. (Eze 28:12, 13) Ang Edom mao ang "magpapatigayon" ug turquesa alang sa Tiro, mao nga andam ibaylo sa Tiro ang pipila sa iyang mga tinigom nga mga bahandi alang niini. —Eze 27:2, 16.

TUTONLAN. Tan-awa ang LIOG.

U

UBAS. Tan-awa ang PARAS; BINO UG ILIMNONG MAISOG.

UCAL. Kaniya gipamulong ni Agur ang mga pulong nga makaplagan sa Proverbio kapitulo 30. Lagmit nga si Ucal maoy anak nga lalaki o tinun-an ni Agur, apan walay tinong nahibaloan labot kaniya.—Pr 30:1.

UDLAN. Tan-awa ang DUGOS, UDLAN.

UDYONGAN. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

UEL. Usa sa mga anak nga lalaki ni Bani kinsa nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak agig sanong sa tambag ni Esdras.—Esd 10:10, 11, 34, 44.

UGANGANG LALAKI. Sa Hebreohanong Kasulatan, ang pulong nga *cham* nagtumong sa amahan sa bana (Gen 38:13, 25; 1Sa 4:19, 21), ug ang *feminine* nga porma niini nga *cha·mohth′,* nagtumong sa inahan sa bana (ang ugangang babaye sa asawa).—Ru 1:14; Miq 7:6.

Ang Hebreohanong berbo nga *cha·than′* nagkahulogang "makig-alyansa sa kaminyoon." (Deu 7:3; 1Sa 18:20-27; 1Ha 3:1; 2Cr 18:1) Ang ugangang lalaki sa bana, ang amahan sa asawa, gipaila pinaagi sa *masculine participle* sa *cha·than′.* Ang *feminine participle* niini nagtumong sa ugangang babaye. —Deu 27:23.

Tungod kay ang minyoonong managtrato giisip nga kasal na bisan tuod nga ang managtrato wala pa mahiusa sa kaminyoon, ang babaye gitawag ingong asawa. (Huk 14:20) Busa, ang lalaki gitawag ug "umagad nga lalaki" (gigamit ang nombre nga naggikan sa *cha·than′*) human mahitabo ang pagminyoay (Huk 19:5; 1Sa 22:14; Neh 6:18; 13:28) o kaha kini giplano pa lang, sama sa kahimtang sa "mga umagad nga lalaki" ni Lot. (Gen 19:12, 14; itandi ang Huk 15:6.) Ang mga anak nga babaye ni Lot maoy mga sinayoran lamang; kay kondili pa, lagmit ipon na sila sa ilang mga bana ug wala magpuyo sa balay sa ilang amahan. Ang pamatuod nga ang duha ka lalaki maoy mga umagaron pa lamang ug dili aktuwal nga mga umagad (pamanhonon sa mga anak nga babaye ni Lot apan wala pa maminyo kanila) gipakita diha sa Hebreohanong mga pulong nga mahimong hubaron nga: 'Mga umagad nga lalaki ni Lot nga *mokuha* [o, buot makigminyo] sa iyang mga anak nga babaye.'—Gen 19:14, *NW; Ro;* itandi ang *JB; Mo; RS.*

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang *pen·the·ros′* gihubad nga "ugangang lalaki" (Ju 18:13); ang *feminine* nga porma nga *pen·the·ra′,* gihubad nga "ugangang babaye."—Mat 8:14; 10:35; Mar 1:30; Luc 4:38; 12:53; tan-awa ang UMAGAD NGA BABAYE.

UGAT. Usa nga samag lanot sa lawas. Giingon nga ang tawo gitagik sa mga bukog ug mga ugat. —Job 10:11; tan-awa usab ang Job 40:15-18.

Sa dihang nakiglayog si Jacob sa usa ka manulonda, ang manulonda nagtandog sa piyakpiyak sa lutahan sa paa ni Jacob, maong kini nalisa. Ang asoy nga gisulat ni Moises sa ulahi nag-ingon: "Mao nga ang mga anak sa Israel wala maanad sa pagkaon sa ugat sa paa, nga anaa sa piyakpiyak sa lutahan sa paa, hangtod niining adlawa [ni Moises], tungod kay siya nagtandog sa piyakpiyak sa lutahan sa paa ni Jacob pinaagi sa ugat sa paa." (Gen 32:32) Daghang Hudiyo ang nagsunod pa gihapon niini nga kostumbre, nga magkuha sa ugat nga *sciatic* lakip sa mga arteriya ug mga kaugatan sa dili pa kan-on ang hayop. Kini nga tulumanon giisip sa Hudiyong mga komentarista nga usa ka pahinumdom bahin sa pag-atiman nga gihimo sa Diyos ngadto sa Israel ingon sa gipakita sa kasinatian sa patriarkang si Jacob, ang amahan sa 12 ka tribo.

Mahulagwayong Paggamit. Sa mahulagwayong diwa ang mga Israelinhon gikaingon nga may liog nga sama sa "usa ka ugat nga puthaw," nga nagkahulogan nga sila tig-a, gahian, tikig ug liog. (Isa 48:4; itandi ang Ex 32:9.) Ang pagpasig-uli sa Diyos sa iyang katawhan sa espirituwal nga paagi

gihulagway pinaagi sa pagtapo pag-usab sa mga bukog ug sa pagbutang ug unod ug mga ugat nganha niini.—Eze 37:6-8.

UGAT SA LUTAHAN. Lig-ong mga lanot sa tisyu nga nagkonektar sa mga bukog o nagsuportar sa mga organo sa lawas. Ang nagkalainlaing modernong mga hubad sa Bibliya naghubad sa Gregong pulong nga *syn·de′smon* (usa ka porma sa *syn′de·smos*) sa Colosas 2:19 ingong "mga ugat sa mga lutahan" (*ED; NE; NW; RS*), samtang ang uban naghubad niini ingong "mga ugat" (*Fn; Mo*), "nahiusang mga kaugatan" (*Ro*), o ingong "mga kaugatan" lamang (*MBB; NCV*). Ang *syn′de·smos* nagkahulogan nga "kanang nagbugkos, bugkos sa panaghiusa, nagpatapot" ug gigamit alang sa mga ugat o mga ugat sa lutahan. (*A Greek-English Lexicon,* ni H. G. Liddell ug R. Scott, girebisar ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 1701) Kining pareho nga Gregong termino mao ang gigamit diha sa mga ekspresyong "bugkos sa pagkadili-matarong" (Buh 8:23), "nagahiusang bugkos sa pakigdait" (Efe 4:3), ug "hingpit nga bugkos sa panaghiusa" (Col 3:14).

Sa pagpasidaan batok sa "pakaaron-ingnon nga pagpaubos" sa tawong nangangkon lamang ingong Kristohanon, si Pablo miingon: "Siya wala mangupot pag-ayo sa ulo, sa usa nga gikan kaniya ang tibuok nga lawas, nga ginatagan-an ug takdo nga gidugtong pinaagi sa mga lutahan niini ug sa mga ugat sa mga lutahan [*syn·de′smon*], nagatubo sa tinuboan nga gihatag sa Diyos." (Col 2:18, 19) Dinhi ang dinihogan nga Kristohanong kongregasyon gipakasama sa usa ka lawas nga adunay ulo. Ang mga bahin sa lawas nagtambayayongay sa usag usa tungod kay giingon man nga kini "takdo nga gidugtong pinaagi sa mga lutahan niini ug sa mga ugat sa mga lutahan," busa sa mahulagwayong paagi gigamit ni Pablo ang "mga ugat sa mga lutahan" maylabot sa espirituwal nga lawas ni Kristo diin si Jesus mao ang ulo niini. Ingong ang ulo, si Jesus nagtagana sa mga bahin sa lawas kon unsay ilang gikinahanglan pinaagi sa "mga lutahan ug sa mga ugat sa mga lutahan," nga mao, ang mga paagi ug mga kahikayan alang sa pagtagana sa espirituwal nga pagkaon maingon man usab sa komunikasyon ug koordinasyon. (Itandi ang 1Co 12:12-30; Ju 15:4-10.) Sa literal nga tawhanong lawas, ang matag bahin adunay gikaamot alang sa mahapsay nga paglihok ug pagtubo niini, sa pagdawat sa sustansiya ug direksiyon ug ingon man sa pagpasa niini ngadto sa ubang mga bahin sa lawas. Kini susama usab maylabot sa kongregasyon nga mao ang lawas ni Kristo.

UHOT. Ang naugang mga lindog sa mga lugas sama sa trigo ug sebada; diha sa Bibliya, mao kini ang mga lindog nga nahibilin human sa paggiok. Sa karaang panahon ang uhot, nga lunlon o kaha isagol sa ubang mga lawog, gigamit ingong pagkaon sa binuhing mga hayop. (Gen 24:25, 32; Huk 19:19; 1Ha 4:28; Isa 11:7; 65:25) Ang uhot gigamit usab sa paggama ug mga tisa. (Ex 5:7-18; tan-awa ang TISA.) Kini makita diha sa masambingayong mga paglarawan maylabot sa kalaglagan sa mga daotan (Job 21:18) ug sa pagkasakop ug pagkapaubos sa Moab. (Isa 25:10-12) Ang gamhanang Leviatan gilarawan nga nag-isip sa puthaw ingon sa uhot lamang.—Job 41:1, 27.

UK-OK [Heb., *cha·sil′*]. Dili matino kon unsang partikular nga insekto ang gitumong sa Hebreohanong pulong nga *cha·sil′,* nga giisip nga naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "magaut-ot." (Itandi ang Deu 28:38.) Kini gihubad sa lainlaing paagi ingong "hantatawo," "timos," "tigkitkit," "tigtupi," "dulon," "apan-apan," ug "uk-ok." (Itandi ang Isa 33:4 ug Joe 1:4 sa *AS, AT, JB, Le,* ug *NW.*) Sumala sa Hebreohanon ug Aramaiko nga leksikon ni Koehler ug Baumgartner (p. 319), kining makadaot nga insekto nga gitawag sa Hebreohanong pulong nga *cha·sil′* maoy lahi sa dulon (*′arbeh′*) ug lagmit mao ang uk-ok (*Periplaneta furcata* ug *Blatta orientalis*).

Ang uk-ok may tag-as, lig-on nga mga tiil, mao nga kini kusog kaayong modagan. Sa pagkatinuod, kini maoy usa sa kinakusgang modagan nga insekto. Kini nga insekto lapad ug nawong ug mubog ulo, nga may taas, samag hilo nga sungaysungay, ug morag nagduko tan-awon. Tungod sa nipis nga lawas niini, ang uk-ok makalusot sa gagmay kaayong mga lungag. Ang kadaghanang matang niini itom o kape ang bulok ug may lapad, danglog nga lawas nga hinaklapan ug sinawong kabhang. Kay dili gusto ug kahayag, ang mga uk-ok sagad mogula lamang sa kagabhion aron mokaon.

Gitagna sa manalagnang si Joel ang malaglagong pag-atake sa panon sa mga insekto nga maghimo sa yuta ingong biniyaan, ug siya naghisgot sa *cha·sil′* ingong kataposang insekto nga mokaon sa kon unsay nahibilin sa ubang panon sa mga insekto. (Joe 1:4) Human niana, ang manalagna naghisgot sa panahon sa dihang aduna unyay mga panalangin ug kapasayloan. Ang manunulong pagaabogon, ug ipasig-uli kon unsay gikaon sa *cha·sil′* ug sa ubang mga sakop sa "dakong panon sa kasundalohan" sa Diyos. (Joe 2:25) Labot nianang gipadala sa Diyos nga hampak sa mga insekto, lakip ang *cha·sil′,* si Solomon miampo nga pasayloon ni Jehova ang iyang katawhan kon sila maghinulsol sa ilang mga sala. (1Ha 8:37-40; 2Cr 6:28-31) Ang *cha·sil′* gihisgotan usab sa kalaglagan nga gipahinabo ni Jehova sa Ehipto sa panahon sa hampak sa mga dulon.—Sal 78:46.

Sa kapitulo 33 sa Isaias, ang manalagna naghisgot sa makalilisang nga mga adlaw sa pagsulong sa Asirya. Ang kasundalohan ni Haring Senakerib nagpayhag sa mga siyudad, ug si Isaias naghangyo alang sa pabor sa Diyos, kay nahinumdom nga kaniadto si Jehova mitindog na batok sa mga nasod. Siya nagpasalig sa katawhan nga hampakon sa Labing Gamhanan ang kaaway, nga tungod niana sila mapugos sa pagbiya sa daghang inagaw nga sa baylo pagatigomon ra sa mga Israelinhon. Sama sa pagkaylap sa *cha·sil′* diha sa usa ka yuta, nga nagngadto-nganhi nga walay nanghilabot, nga magtigom kon unsay ilang maagian, nga magaut-ot sa tanan—sa ingon ang katawhan sa Diyos magtigom sa mga inagaw sa kasundalohan sa Asirya. (Isa 33:1-4) Kini maoy talagsaon kaayong simbolismo diha sa usa ka yuta nga nahibalo sa kadaot nga ipahinabo sa mga panon sa *cha·sil′*.

ULA. Usa ka Asernon kansang tulo ka anak nga lalaki maoy mga pangulo sa banay sa ilang tribo ug maisog nga mga manggugubat.—1Cr 7:39, 40.

ULAI. Usa ka "sapa" nga nagaagos latas o duol sa Susan (Susa) didto sa Elam. Ubay sa Ulai, si Daniel nakadawat sa panan-awon bahin sa laking karnero ug sa laking kanding. Dili matino kon ang manalagna aktuwal bang miadto didto gikan sa Babilonya o kaha gidala ngadto sa maong dapit pinaagi sa usa ka panan-awon. (Dan 8:1-3, 6, 16) Nagkadaiya ang mga pangagpas bahin sa Ulai, ug kini lisod nang matino tungod kay ang giagosan sa mga suba nga kasikbit niini daw nabag-o na latas sa kasiglohan. May usa ka pangagpas nga ang Ulai mao ang Suba sa Karkheh. Ang lain nag-ingon nga kini usa ka artipisyal nga kanal paingon sa A o sa AS sa Susan nga nagkonektar sa Karkheh ug sa laing suba.

ULAM.

1. Amahan ni Bedan; sa tribo ni Manases.—1Cr 7:14, 16, 17.

2. Usa ka layo nga kaliwat ni Saul, sa tribo ni Benjamin, kansang mga anak nga lalaki maoy bantogang mga magpapana. Ang mga kaliwat ni Ulam, 'mga anak ug mga apo nga lalaki,' mikabat ug mga 150 sa panahon sa tigtala sa kasaysayan. —1Cr 8:33, 39, 40.

ULAN. Usa ka hinungdanong bahin sa siklo nga pinaagi niini ang tubig nga mosaka ngadto sa atmospera ingong alisngaw gikan sa kamad-an ug sa katubigan ibabaw sa globo sa ulahi matigom ug manibuok ug mahulog sa yuta, sa ingon magtaganag kaumog nga gikinahanglan sa kinabuhi sa mga tanom ug mga hayop. Ang Bibliya naghisgot sa ulan maylabot niining maalamong pagkahan-ay ug kasaligan nga siklo.—Job 36:27, 28; Ecc 1:7; Isa 55:10.

Dugang pa sa mga pulong nga kasagarang gigamit alang sa ulan, ang ubay-ubayng Hebreohanon ug Gregong mga termino nga naghisgot sa ulan adunay nagkadaiyang mga kahulogan nga "pagbundak sa ulan" (1Ha 18:41), 'walay puas nga pagulan' (Pr 27:15), "ulan sa tinghunlak o sayong ulan" ug "ulan sa tingpamulak o ulahing ulan" (Deu 11:14; San 5:7), "alindahaw" (Deu 32:2), "bagyo" (Isa 4:6), ug "dagayang mga taligsik" (Sal 65:10).

Sa sayong bahin sa kasaysayan sa pag-andam sa yuta, ang "Diyos wala pa magpaulan diha sa yuta," apan "dihay gabon nga mialisngaw gikan sa yuta ug gitubigan niini ang tibuok nawong sa yuta." Ang panahon nga gihisgotan dinhi dayag nga mao ang sayong bahin sa ikatulong "adlaw" sa paglalang, sa wala pa motungha ang katanoman. (Gen 1:9-13; 2:5, 6; tan-awa ang GABON.) Ang unang higayon diha sa rekord sa Bibliya diin espesipikong gihisgotan ang pag-ulan maoy diha sa asoy bahin sa Lunop. Unya "ang mga ganghaan sa tubig sa kalangitan nangabuksan," ug "ang pagbundak sa ulan diha sa yuta nagpadayon sulod sa kap-atan ka adlaw ug kap-atan ka gabii."—Gen 7:11, 12; 8:2.

Pagkamugna. Ingong pagpasiugda sa limitadong pagsabot sa tawo bahin sa mga puwersa ug mga balaod sa paglalang sa yuta, mao kini ang usa sa mga pangutana nga gisukna ni Jehova kang Job: "May amahan ba ang ulan?" (Job 38:28) Bisan tuod ang mga meteorologo nagtuon pag-ayo kon sa unsang paagi namugna ang ulan, ang resulta maoy "mga teoriya" lamang, sumala sa giingon sa *The World Book Encyclopedia*. (1987, Tomo 16, pp. 123, 124) Samtang ang init nga hangin nga nagdalag alisngaw sa tubig mosaka ug mobugnaw, ang kaumog manibuok ug mahimong gagming nga mga tinulo sa tubig. Ang usa ka teoriya nag-ingon nga samtang ang dagkong mga tinulo sa tubig mahulog agi sa panganod, kini mabangga sa mas gagmayng mga tinulo sa tubig ug masagol niini, hangtod nga kini bug-at na kaayo nga dili na madaog sa hangin. Ang laing teoriya nag-ingon nga ang mga kristal nga yelo maporma diha sa tumoy sa mga panganod diin ang temperatura maoy ubos sa *freezing point* (pagbagtok sa tubig) ug mahimo kining ulan samtang kini mahulog agi sa mas mainit nga hangin.

Si Jehova Ingong Tuboran Niini. Si Jehova dili lamang "diyos sa ulan" alang sa Israel. Siya dili sama kang Baal, nga gihunahuna sa mga Canaanhon nga maoy nagpahinabo sa ting-ulan sa dihang siya nabuhi pag-usab. Ang matinumanong mga Israelinhon nahibalo nga si Jehova, dili si Baal, ang makapugong sa hinungdanong ulan. Kini nadayag gayod sa dihang si Jehova nagpadangat ug hulaw sa Israel sa dihang ang pagsimba kang Baal miabot

sa kinapungkayan sa panahon sa manalagna nga si Elias.—1Ha 17:1, 7; San 5:17, 18.

Si Jehova mao ang magpaulan alang sa yuta. (Sal 147:8; Isa 30:23) Siya ang "naghimo ug usa ka agianan alang sa baha," tingali nagtumong sa sistema diin gipahinabo sa Diyos nga pinaagi sa mga panganod mobunok ang ulan sa ibabaw sa pipila ka bahin sa globo. (Job 38:25-27; itandi ang Sal 135:7; Jer 10:13.) Ang iyang katakos sa pagkontrolar sa ulan nga uyon sa iyang katuyoan maoy usa sa mga butang nga nagpalahi kang Jehova gikan sa walay-kinabuhing mga diyos nga gisimba sa mga nasod palibot sa Israel. (Jer 14:22) Sa Yutang Saad, ang mga Israelinhon angay nga labi pang magmapasalamaton niini kay sa dihang sila didto pa sa Ehipto, diin ang ulan nihit kaayo.—Deu 11:10, 11.

Sa pagsangyaw ngadto sa mga Grego sa Listra, gipatin-aw ni Pablo ug Bernabe nga ang ulan nagsilbing pamatuod bahin sa "buhing Diyos" ug nga kini nagpakita sa iyang pagkamaayo. (Buh 14:14-17) Ang mga kaayohan sa ulan mapahimuslan dili lamang sa maayo ug matarong nga mga tawo kondili sa tanang katawhan; busa, gipasiugda ni Jesus nga ang gugma sa Diyos niining bahina angayng mahimong sumbanan alang sa mga tawo.—Mat 5:43-48.

Pag-ulan sa Yutang Saad. Ang usa ka linaing kinaiyahan sa klima sa Yutang Saad mao ang dili managsamang gikusgon sa pag-ulan didto. Ang duha ka pangunang mga hinungdan nga motino sa gidaghanon sa ulan mao ang pagkaduol sa dagat ug ang pagkahabog sa nahimutangan sa usa ka lugar. Ang kapatagan ubay sa Mediteranyo makadawat ug igoigong ulan sa panahon sa ting-ulan, nga magkamenos samtang ang usa ka tawo mopadulong sa H gikan sa A. Mas kusog ang ulan sa kabungtoran ug kabukiran tungod kay mas kusog manibuok didto ang umog nga ipadpad pasidlakan gikan sa dagat. Ang Walog sa Jordan nahimutang sa "dapit nga masalipdan sa ulan," kay ang hangin nga mohuros latas sa kabukiran mawad-an na sa kaumog niini, ug ang hangin moanam na ug kainit samtang kini mopaingon sa walog. Apan, sa dihang kini nga hangin makaabot sa habog nga patag ibabaw sa bukid sa S sa Jordan, ang mga panganod maporma pag-usab ug tungod niini mamugna ang mga ulan. Sa ingon, ang usa ka taas nga hikting luna sa yuta sa S sa Jordan nahimong haom nga sibsibanan o sa ginagmay nga pagpanguma. Sa unahan pa dapit sa S mao ang desyerto, diin ang ulan diyutay kaayo ug panagsa ra mao nga dili angayan sa pagpananom o sa pagpasibsib sa panon sa mga hayop.

Mga panahon. Ang duha ka pangunang klima sa Yutang Saad mao ang ting-init ug ting-ulan. (Itandi ang Sal 32:4; Aw 2:11, *ftn* sa *Rbi8*.) Sa mga tungatunga sa Abril hangtod sa tungatunga sa Oktubre diyutay lamang kaayo ang pag-ulan. Nihit kaayo ang pag-ulan panahon sa ting-ani. Ang Proverbio 26:1 nagpakita nga ang pag-ulan sa ting-ani giisip nga wala sa panahon. (Itandi ang 1Sa 12:17-19.) Sa panahon sa ting-ulan dili sagunson ang pag-ulan; magsal-angsal-ang ang pag-ulan ug ang sanag nga mga adlaw. Sanglit kini maoy tingtugnaw usab, hilabihan ka bugnaw kon ang usa maulanan. (Esd 10:9, 13) Busa, ang usa ka komportableng puy-anan hinungdanon kaayo.—Isa 4:6; 25:4; 32:2; Job 24:8.

Ulan sa tinghunlak ug sa tingpamulak. Ang Bibliya naghisgot ug "ulan sa tinghunlak [sayo o nahauna] ug ulan sa tingpamulak [ulahi]," nga gisaad sa Diyos ingong usa ka panalangin ngadto sa matinumanong mga Israelinhon. (Deu 11:14, *ftn* sa *Rbi8;* Jer 5:24; Joe 2:23, 24) Ang mag-uuma mapailobong magpaabot sa ulan niining mga yugtoa tali sa ting-init ug sa tingtugnaw. (San 5:7; itandi ang Job 29:23.) Ang sayong ulan o ulan sa tinghunlak (nga magsugod sa mga tungatunga sa Oktubre) mahinangpon nga gipaabot aron magpabugnaw sa kainit ug kauga sa ting-init. Gikinahanglan kini sa dili pa magsugod ang pagpananom, kay ang ulan magpahumok sa yuta ug magpaarang sa mag-uuma sa pagdaro sa iyang yuta. Sa susama, ang ulahing ulan o ulan sa tingpamulak (mga tungatunga sa Abril) gikinahanglan sa pagbisibis sa nagtubong mga tanom aron kini mogulang, ug ilabina aron ang lugas mahinog.—Zac 10:1; Am 4:7; Aw 2:11-13.

Mahulagwayong Paggamit. Sa dihang ang Israel gipanalanginan sa Diyos pinaagig mga ulan sa tinudlong panahon niini, dihay kadagaya. Busa, si Oseas nagsaad nga si Jehova 'moabot sama sa ulan,' "sama sa ulan sa tingpamulak nga nagatumog sa yuta," alang niadtong nangita kaniya. (Os 6:3) Ang pagtulon-an sa Diyos "magatulo ingon sa ulan" ug ang iyang mga pulong maoy ingon sa "alindahaw diha sa balili ug ingon sa dagayang ulan diha sa katanoman." (Deu 32:2) Kini hinayhinay nga motuhop apan igo nang makarepresko sa bug-os, sama sa taligsik diha sa mga tanom. Sa ingon usab, gihulagway ang usa ka tinubdan sa karepresko ug kadagaya sa dihang ang natigom pag-usab nga nahibilin ni Jacob gitandi ngadto sa "dagayang ulan sa katanoman."—Miq 5:7.

Ang pagmando sa hari nga gitudlo sa Diyos nga gihubit sa Salmo 72 pagatiman-an sa kauswagan ug panalangin. Busa, siya gihulagway nga mokunsad "ingon sa ulan sa ibabaw sa gigalaban nga balili, ingon sa dagayang taligsik nga nagbasa sa yuta" ug mopatunghag lunhawng katanoman. (Sal 72:1, 6; itandi ang 2Sa 23:3, 4.) Ang maayong kabubut-on sa hari gipakasama "sa panganod sa ulan

sa tingpamulak," kay kini naghatag ug timailhan sa maayong mga kahimtang nga moabot, maingon nga ang mga panganod nga nagdalag ulan magtagana gayod ug tubig nga gikinahanglan sa mga pananom aron magmabungahon.—Pr 16:15.

Bisan pa niana, ang pag-ulan dili lang magpatubog mga tanom nga maoy usa ka panalangin alang sa tawong magtitikad; ang yuta nga nabisbisan mahimong magpatubo usab ug mga sampinit ug mga kudyapa. Gigamit kini ni Pablo ingong usa ka pananglitan, nga nagtandi sa yuta nga nabisbisan sa ulan ngadto sa mga Kristohanon nga "nakatilaw na sa walay bayad nga gasa, ug nahimong mga mag-aambit sa balaang espiritu." Kon sila dili magpatunghag bunga sa espiritu apan mahulog gikan sa kamatuoran, sila angayng sunogon, sama sa umahan nga magpatubo lamang ug mga sampinit.—Heb 6:4-8.

Sa panan-awon ni Juan diha sa Pinadayag, iyang nakita ang "duha ka saksi" nga adunay "awtoridad sa pagtak-op sa langit aron dili moulan sulod sa mga adlaw sa ilang pagpanagna." (Pin 11:3-6) Kini nga 'mga saksi' nga naghawas sa 'mga manalagna,' o mga tigpamaba, sa Diyos dili magpahayag ug pabor o panalangin sa Diyos tungod sa mga plano ug buhat sa mga tawong daotan sa yuta. Sama kang Elias, kinsa nagpahibalo sa tulo ka tuig ug tunga nga hulaw diha sa Israel tungod sa ilang pagsimba kang Baal nga gipalambo ni Haring Ahab ug sa iyang asawa nga si Jezebel, mao man usab kining "duha ka saksi" mahulagwayong 'nagtak-op sa langit' aron walay makarepreskong 'ulan' gikan sa Diyos ang modangat nga maghatag ug kauswagan sa maong mga paningkamot sa mga tawo.—1Ha 17:1–18:45; Luc 4:25, 26; San 5:17, 18.

ULAN NGA YELO. Ang nahulog nga gagmayng linginon nga mga yelo, o mibagtok nga ulan. Ang mga paghisgot sa Bibliya bahin sa pagkamalaglagon sa ulan nga yelo napamatud-an pinaagi sa kon unsay nahitabo sa lainlaing dapit sa yuta sa dili pa dugayng katuigan. Niadtong 1985, usa ka bagyo sa ulan nga yelo ang nakapatay ug kapin sa 20 ka tawo ug nakaangol ug 300 didto sa Brazil. Ang grabeng bagyo nga inubanag kilat ug dalugdog makamugnag mga ulan nga yelo nga sama kadako sa mga itlog o gani sama kadako sa buongon. Ang dako kaayong ulan nga yelo nga napunitan human sa usa ka bagyo didto sa Kansas (T.B.A.) niadtong Septiyembre 3, 1970, misukod ug mga 15 sm (6 pul.) ang diyametro. Ang dagkong mga ulan nga yelo mahulog sa gikusgon nga mga 160 km/oras (100 mko). Ang ulan nga yelo ilabinang makapahinabog perdisyon sa mga pananom, usahay ang kadaot nga ipahinabo sa usa lamang ka pag-ulan ug mga yelo mokabat ug milyones dolyares.

Gigamit ni Jehova. Ang ulan nga yelo maoy usa sa mga puwersa nga usahay gigamit ni Jehova aron sa pagpalampos sa iyang pulong ug sa pagpasundayag sa iyang dakong gahom. (Sal 148:1, 8; Isa 30:30) Ang unang natalang panghitabo labot niini mao ang ikapitong hampak nga gipadangat sa karaang Ehipto, usa ka malaglagong ulan nga yelo nga nagdaot sa katanoman, nagbalibali sa mga kahoy, ug nagpatay sa mga tawo ug mga mananap nga didto sa kaumahan apan wala makaapektar sa mga Israelinhon didto sa Gosen. (Ex 9:18-26; Sal 78:47, 48; 105:32, 33) Sa ulahi, sa dihang ang mga Israelinhon, ubos sa pagpangulo ni Josue didto sa Yutang Saad, mitabang sa mga Gabaonhon nga gihulga sa nag-alyansang lima ka hari sa mga Amorihanon, si Jehova migamit ug dagkong ulan nga mga yelo batok sa misulong nga mga Amorihanon. Niadtong higayona, mas daghan ang namatay tungod sa mga ulan nga yelo kay sa pagpakiggubat sa Israel.—Jos 10:3-7, 11.

Simbolikanhon. Hinunoa, si Jehova wala magpahigawas sa dili-matinumanong Israel gikan sa malaglagong ulan nga yelo. (Hag 2:17) Dugang pa, pinaagi sa iyang manalagnang si Isaias, iyang gitagna nga pukanon sa mga Asiryanhon ang napulo-ka-tribong gingharian, nga nagtandi sa mananakop nga Asiryanhong kasundalohan sa "inubanan-ug-dalugdog nga bagyo sa ulan nga yelo." (Isa 28:1, 2) Sa susama ang mga Babilonyanhon, sama sa ulan nga yelo, magapapha sa "dalangpanan nga bakak" sa Juda, nga mao, ang pagpakigalyansa sa Juda uban sa Ehipto alang sa militaryong tabang.—Isa 28:14, 17; 31:1-3.

Sa basahon sa Pinadayag, gihisgotan ang ulan nga yelo may kalabotan sa una sa pito ka manulonda nga may mga trompeta nga naghuyop sa iyang trompeta, ug labot sa pagbukas sa sangtuwaryo sa langitnong templo sa Diyos. (Pin 8:2, 7; 11:19) Dayon, sa pagbubo sa ikapitong panaksan sa kasuko sa Diyos, ang simbolikong mga ulan nga yelo nga may gibug-aton nga mga usa ka talanton (20.4 kg; 45 lb) nangahulog diha sa daotang mga tawo.—Pin 16:1, 17, 21.

'Alang sa adlaw sa gubat.' Sa pagpakigsulti kang Job gikan sa unos, si Jehova naghisgot nga iyang gireserba ang mga balay-tipiganan sa ulan nga yelo alang sa "adlaw sa panag-away ug sa gubat." (Job 38:1, 22, 23) Busa, haom nga gihisgotan ang ulan nga yelo nga lakip sa mga elemento nga gamiton batok sa mga misulong nga kasundalohan ni "Gog."—Eze 38:18, 22.

ULAY. Ang Hebreohanong pulong nga *bethulah'* nagpasabot sa usa ka babaye nga wala pa gayod maminyo sa usa ka lalaki ug wala pa gayod

makigsekso. (Gen 24:16; Deu 32:25; Huk 21:12; 1Ha 1:2; Est 2:2, 3, 17; Lam 1:18; 2:21) Apan, ang Gregong termino nga *par·theʹnos* mahimong mapadapat sa mga ulitawo ug mga dalaga.—Mat 25:1-12; Luc 1:27; Buh 21:9; 1Co 7:25, 36-38.

Sumala sa Balaod, kon ang usa ka lalaki magpugos sa usa ka dili-sinayorang ulay sa pagpakighilawas kaniya, siya kinahanglang maghatag sa amahan sa babaye ug 50 ka siklong plata ($110), makigminyo kaniya (kon mosugot ang iyang amahan), ug dili tugotang magdiborsiyo kaniya "sa tanan niyang mga adlaw." (Ex 22:16, 17; Deu 22:28, 29) Apan ang usa ka sinayorang ulay, nga giisip nang gipanag-iya sa usa ka bana, pagabatoon hangtod mamatay kon siya wala mosinggit sa dihang siya giamong-amongan. Ang dili niya pagsinggit nagpaila sa pag-uyon ug busa maghimo kaniyang mananapaw. (Deu 22:23, 24; itandi ang Mat 1:18, 19.) Tungod kay ang usa ka sinayorang ulay giisip nga 'gipanag-iya' na sa usa ka bana, masabtan usab kon nganong gihisgotan sa Joel 1:8 ang "usa ka ulay" nga nagbangotan tungod sa "tag-iya sa iyang pagkabatan-on."

Sanglit kadtong magpabiling ulay adunay mas dakong kagawasan sa pag-alagad sa Ginoo, si apostol Pablo nagrekomendar nga kon ang mga Kristohanon adunay pagpugong-sa-kaugalingon mas maayong magpabilin silang tagsaanon. (1Co 7:25-35) Apan, niadtong kulang sa pagpugong-sa-kaugalingon, siya miingon: "Kon adunay naghunahuna nga siya nagagawing dili husto sa iyang pagkaulay, kon siya lapas na sa pagbuswak sa pagkabatan-on, ug kini mao ang angayng mahitabo, ipabuhat kaniya kon unsay iyang gusto; siya dili makasala. Paminyoa sila."—1Co 7:36.

Ang Gregong pulong nga gihubad ug "pagkaulay" sa 1 Corinto 7:36-38 sa literal nagkahulogang "ulay." Tungod niini gihunahuna nga si Pablo naghisgot mahitungod sa katungdanan sa amahan o sa usa ka magbalantay ngadto sa anak nga babaye nga anaa na sa hustong edad para magminyo. Busa ang *The Jerusalem Bible* mabasa: "Kon adunay mobati nga dili maayo nga ang iyang anak nga babaye matigulang nga dili pa maminyo, ug nga kinahanglan siyang molihok labot niini, may kagawasan siyang mobuhat kon unsay iyang gusto: dili siya makasala kon adunay kaminyoon nga mahitabo." Ang laing panglantaw mao nga kining tekstoha nagtumong sa desisyon sa lalaki sa pagpakigminyo sa babaye nga iyang sinayoran. Ang *American Translation* nag-ingon: "Kon ang usa ka lalaki mobating wala siya magagawing tukma ngadto sa babayeng iyang sinayoran, kon nag-uros-uros ang iyang mga pangibog, ug kinahanglang kana mao ang buhaton, ipabuhat niya ang iyang gusto; dili kini sala; paminyoa sila."

Apan, ang konteksto nagsugyot nga wala hisgoti dinhi ang usa ka ulay nga babaye apan ang pagkaulay mismo sa usa ka tawo. Ang usa ka komentarista miingon: "Sa akong hunahuna gipadayon dinhi sa apostol ang iyang unang pakigpulong, ug nagtambag sa dili-minyong mga tawo, kinsa maoy magbuot sa ilang kaugalingon, kon unsay buhaton; ang pagkaulay sa lalaki mao ang gipasabot." (*Matthew Henry's Commentary on the Whole Bible,* 1976, Tomo III, p. 1036) Sanglit ang Gregong pulong nga *par·theʹnos* mahimong maglakip sa mga ulitawo, ang hubad nga "pagkaulay," nga makaplagan sa mga hubad ni J. B. Rotherham ug J. N. Darby ingon man sa *Bag-ong Kalibotang Hubad,* maoy tukma ug daw mohaom pag-ayo sa konteksto.

Espirituwal nga Pagkaulay. Maingon nga ulay lamang ang mahimong kuhaon sa hataas nga saserdote sa Israel ingong iyang asawa (Lev 21:10, 13, 14; itandi ang Eze 44:22), mao man usab ang dakong Hataas nga Saserdote, si Jesu-Kristo, kinahanglang magkuha lamang ug usa ka "ulay" ingong iyang espirituwal nga "pangasaw-onon" didto sa langit. (Pin 21:9; Heb 7:26; itandi ang Efe 5:25-30.) Busa, si apostol Pablo nabalaka pag-ayo maylabot sa kaputli sa kongregasyon sa Corinto, nga nagtinguhang ipresentar kini ingong "usa ka putli nga ulay ngadto kang Kristo." (2Co 11:2-6) Ang pangasaw-onon ni Kristo gilangkoban sa 144,000 ka tawo nga dinihogan sa espiritu kinsa tagsatagsang naghupot sa ilang 'pagkaulay' pinaagi sa pagpabiling bulag sa kalibotan ug pinaagi sa pagpabiling putli labot sa moral ug sa doktrina.—Pin 14:1, 4; itandi ang 1Co 5:9-13; 6:15-20; San 4:4; 2Ju 8-11.

Mesiyanikong Tagna. Bisan tuod ang Hebreohanong pulong nga *bethu·lahʹ* nagkahulogang "ulay," ang laing termino (*ʽal·mahʹ*) makita sa Isaias 7:14: "Tan-awa! Ang usa ka dalaga [*ha·ʽal·mahʹ*] magmabdos, ug siya manganak ug usa ka anak nga lalaki, ug iyang pagatawgon ang iyang ngalan nga Emmanuel." Ang pulong nga *ʽal·mahʹ* nagkahulogang "dalaga" ug mahimong mapadapat ngadto sa usa ka dili-ulay o sa usa ka ulay. Gipadapat kini ngadto sa "dalaga" nga si Rebeca una pa maminyo sa dihang siya gitawag usab nga "usa ka ulay" (*bethu·lahʹ*). (Gen 24:16, 43) Ubos sa pag-inspirar sa Diyos, si Mateo naggamit sa Gregong pulong nga *par·theʹnos* (ulay) sa dihang iyang gipakita nga ang Isaias 7:14 bug-os nga natuman sa dihang si Jesus nga Mesiyas natawo pinaagi sa usa ka ulay. Si Mateo ug Lucas tin-awng nag-ingon nga ang inahan ni Jesus nga si Maria maoy usa ka ulay sa dihang nagsamkon pinaagi sa balaang espiritu sa Diyos.—Mat 1:18-25; Luc 1:26-35.

Mga Siyudad, mga Dapit, ug Katawhan. Kasagaran ang terminong "ulay" gigamit maylabot sa mga siyudad, mga dapit, o katawhan. Gihisgotan

ang 'ulay' o "ulayng anak nga babaye" sa "akong katawhan" (Jer 14:17), ingon man sa Israel (Jer 31: 4, 21; Am 5:2), Juda (Lam 1:15), Zion (2Ha 19:21; Lam 2:13), Ehipto (Jer 46:11), Babilonya (Isa 47:1), ug Sidon (Isa 23:12). Busa mopatim-aw nga ang gipasabot niining mahulagwayong paggamit mao nga ang nagkalainlaing katawhan o mga dapit nga gihisgotan wala pa mailog ug maagawi sa langyawng mga mangingilog o kaha sa usa ka panahon kini wala pa mahilabti sama sa usa ka ulay.

ULING. Usa ka itom, daling madugmok, ug daling matuphan nga matang sa karbon, kasagaran mao ang nahibilin sa dili-bug-os nasunog nga kahoy. Sa karaang kapanahonan ang uling gihimo pinaagi sa pagtabon ug yuta nganha sa usa ka tapok sa kahoy ug inanay nga sunogon kini sulod sa ubay-ubayng mga adlaw nga may igoigo lamang nga hangin nga makasulod. Ingong resulta, ang halos puro nga matang sa karbon mao na lang ang mahibilin. Usa kini ka proseso nga nagkinahanglag panahon ug mainampingong pagbantay, apan gipalabi ang paggamit sa uling ingong sugnod kon gikinahanglan ang hilabihan ug makanunayong kainit nga walay aso. Walay ebidensiya nga ang kinaiyanhong mineral nga karbon gigamit sa karaang Israel.

Ang uling diha sa usa ka daob o sa usa ka bagahan gigamit aron ang usa mainitan kon bugnaw ang panahon. (Isa 47:14; Jer 36:22; Ju 18:18) Tungod kay makanunayon ang kainit niini nga walay kalayo ug aso, kini usab maayo kaayong gamiton sa pagluto. (Ju 21:9) Ang uling gikinahanglan gayod alang sa pagtunaw ug paglunsay sa mga metal; kon wala kini, dili maabot ug mamentinar ang taas nga mga temperatura nga gikinahanglan aron ang mga mineral mahimong lunsayng mga metal. (Isa 44:12; 54:16; tan-awa ang PAGDALISAY, TIGDALISAY.) Susama gayod ang gihimo karong adlawa sa pagsugnod sa usa ka tunawanan sa puthaw, diin ang mineral gipataliwad-an sa mga lut-od sa uling. Lagmit nga tungod niini nga pamaagi mitungha ang proverbio: Ang kalulot ngadto sa usa ka kaaway maoy sama sa mga baga sa kalayo diha sa iyang ulo; kini magpuypoy sa iyang kasuko ug magpagula sa maayo gikan kaniya. (Pr 25:22; Rom 12:20) Ang siga sa nagbaga nga uling gigamit sa mahulagwayong paagi sa "babaye nga maalamon" sa Tekoa aron sa pagtumong sa buhing kaliwat. —2Sa 14:1-7.

Apan, ang Hebreohanong mga pulong nga *gache'leth* ug *pe·cham'* wala kanunayng hubara nga "uling," kay kini sagad nga nagtumong lamang sa nagsigang mga baga, o mga agipo. Ang kahoy gigamit ingong sugnod alang sa halaran sa tabernakulo (Lev 1:7, 8; 3:5), ug sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala tungod sa "nagasigang mga baga sa kalayo gikan sa halaran" ang aso sa insenso motaklap ibabaw sa arka sa pakigsaad sama sa usa ka panganod. (Lev 16:12, 13) Gihulagway ni Isaias ang tigsimbag idolo nga naghimog usa ka diyos gikan sa mao ra nga kahoy nga iyang gigamit sa paghaling ug kalayo, nga pinaagi sa mga baga niana giluto ang iyang tinapay.—Isa 44:14, 15, 19.

Sa ubay-ubayng mga teksto sa Kasulatan ang "mga baga" gigamit diha sa daw mahulagwayon o masambingayon nga diwa, nga nagpaila sa bisan unsang nagsiga, init, nagkalayo nga substansiya. (2Sa 22:9; Job 41:21; Sal 18:8, 12, 13; 140:10; Isa 6:6; Eze 1:13; 10:2; 24:11) Ang init nga "nagasigang mga baga sa mga kahoyng retama" gigamit sa paghawas sa panimalos batok sa usa ka tawo nga may "dila nga malinglahon."—Sal 120:2-4.

ULIPON. Ang orihinal nga mga pulong nga gihubad nga "ulipon," "alagad," o "sulugoon" dili lamang mapadapat ngadto sa mga tawo nga gipanag-iya sa uban. Ang Hebreohanong pulong nga *'e'vedh* mahimong magtumong sa mga tawo nga gipanag-iya sa isigkatawo. (Gen 12:16; Ex 20:17) O ang termino mahimong magtumong sa mga sakop sa usa ka hari (2Sa 11:21; 2Cr 10:7), sa nasakop nga mga tawo nga nagbayad ug tributo (2Sa 8:2, 6), ug sa mga tawo nga nag-alagad sa hari, lakip ang mga magtitiing, panadero, sakayanon, opisyal sa kasundalohan, magtatambag, ug ang susama, gipanag-iya man sa isigkatawo o wala (Gen 40:20; 1Sa 29:3; 1Ha 9:27; 2Cr 8:18; 9:10; 32:9). Sa paghatag ug katahoran, ang usa ka Hebreohanon, inay nga mogamit sa unang persona nga pronombre, usahay magtawag sa iyang kaugalingon ingong usa ka alagad o sulugoon (*'e'vedh*) sa usa nga iyang gipakigsultihan. (Gen 33:5, 14; 42: 10, 11, 13; 1Sa 20:7, 8) Ang *'e'vedh* gigamit sa pagtumong sa mga alagad o mga magsisimba ni Jehova sa katibuk-an (1Ha 8:36; 2Ha 10:23) ug, sa mas espesipiko, sa espesyal nga mga hawas sa Diyos, sama kang Moises. (Jos 1:1, 2; 24:29; 2Ha 21:10) Bisan tuod dili usa ka magsisimba ni Jehova, ang usa nga naghatag ug pag-alagad nga nahiuyon sa kabubut-on sa Diyos mahimong tawgon nga alagad sa Diyos, ug ang usa ka pananglitan niini mao si Haring Nabucodonosor.—Jer 27:6.

Ang Gregong termino nga *dou'los* maoy katumbas sa Hebreohanong pulong nga *'e'vedh.* Gigamit kini sa pagtumong sa mga tawo nga gipanag-iya sa isigkatawo (Mat 8:9; 10:24, 25; 13:27); sa debotadong mga alagad sa Diyos ug sa iyang Anak nga si Jesu-Kristo, tawo man (Buh 2:18; 4:29; Rom 1:1; Gal 1:10) o manulonda (Pin 19:10, diin ang pulong nga *syn'dou·los* [isigkaulipon] makita); ug sa mahulagwayon nga diwa, ngadto sa mga tawo nga naulipon sa sala (Ju 8:34; Rom 6:16-20) o sa pagkadunot (2Pe 2:19).

Ang Hebreohanong pulong nga *na′ʽar,* sama sa Gregong termino nga *pais,* sa paninugdan nagkahulogang usa ka batang lalaki o usa ka batan-on ug mahimong magtumong usab sa usa ka ulipon o sa usa ka tig-alagad. (1Sa 1:24; 4:21; 30:17; 2Ha 5:20; Mat 2:16; 8:6; 17:18; 21:15; Buh 20:12) Ang Gregong termino nga *oi·ke′tes* nagtumong sa usa ka sulugoon o ulipon sa balay (Luc 16:13), ug ang usa ka ulipon o sulugoon nga babaye gitawag sa Gregong pulong nga *pai·di′ske.* (Luc 12:45) Ang *participial* nga porma sa Hebreohanon nga lintunganayng pulong nga *sha·rath′* mahimong hubaron pinaagi sa mga terminong "alagad" (Ex 33:11) o "tigsilbi." (2Sa 13:18) Ang Gregong pulong nga *hy·pe·re′tes* mahimong hubaron nga "alagad," "tig-alagad sa korte," o "tig-alagad sa balay." (Mat 26:58; Mar 14:54, 65; Ju 18:36) Ang Gregong termino nga *the·ra′pon* makita lamang diha sa Hebreohanon 3:5 ug nagkahulogang usa ka sakop o tig-alagad.

Sa Wala Pa ang Komong Panahon. Ang gubat, kakabos, ug krimen maoy pangunang mga hinungdan nga ang mga tawo mahimong ulipon. Ang mga binihag sa gubat sagad himoong mga ulipon sa nagbihag kanila o ibaligya nila ingong mga ulipon. (Itandi ang 2Ha 5:2; Joe 3:6.) Sa katilingban sa Israel ang usa ka tawo nga nahimong kabos makabaligya sa iyang kaugalingon o sa iyang mga anak ingong mga ulipon aron ibayad sa iyang utang. (Ex 21:7; Lev 25:39, 47; 2Ha 4:1) Ang usa nga sad-an sa pagpangawat apan dili makabayad ibaligya bugti sa mga butang nga iyang gikawat, nga lagmit makabaton pag-usab sa iyang kagawasan sa panahon nga mabayran na ang tanan niyang utang.—Ex 22:3.

Usahay ang mga ulipon nakabaton ug kasaligan ug dungganon kaayong posisyon diha sa panimalay. Ang tigulang nga alagad (lagmit si Eliezer) sa patriarkang si Abraham nagdumala sa tanang kabtangan sa iyang agalon. (Gen 24:2; 15:2, 3) Ang kaliwat ni Abraham nga si Jose, ingong usa ka ulipon didto sa Ehipto, nahimong tinugyanan sa tanang butang nga iya ni Potipar, usa ka opisyal sa palasyo ni Paraon. (Gen 39:1, 5, 6) Sa Israel, adunay purohan nga ang usa ka ulipon mahimong adunahan ug makatubos sa iyang kaugalingon.—Lev 25:49.

Mahitungod sa pagrekluta ug mga mamumuo, tan-awa ang PINUGOS NGA PAG-ALAGAD; PINUGOS NGA TRABAHO.

Mga balaod maylabot sa ulipon-agalon nga mga relasyon. Taliwala sa mga Israelinhon ang kahimtang sa Hebreohanong mga ulipon lahi kay sa usa ka ulipon nga langyaw, langyawng pumoluyo, o sa usa ka lalin. Samtang ang mga dili-Hebreohanon magpabiling kabtangan sa iyang tag-iya ug mahimong ikapasa gikan sa amahan ngadto sa anak nga lalaki (Lev 25:44-46), ang Hebreohanong ulipon pagawason sa ikapitong tuig sa iyang pagkaulipon o sa tuig sa Tinghugyaw, depende kon unsay unang moabot. Panahon sa iyang pagkaulipon ang Hebreohanong ulipon pagaisipon ingong usa ka sinuholang mamumuo. (Ex 21:2; Lev 25:10; Deu 15:12) Ang usa ka Hebreohanon nga nagbaligya sa iyang kaugalingon ingong ulipon ngadto sa usa ka langyawng pumoluyo, ngadto sa usa ka membro sa pamilya sa langyawng pumoluyo, o ngadto sa usa ka lalin mahimong malukat sa bisan unsang higayon, mahimong siya mismo o sa usa nga adunay katungod sa paglukat. Ang lukat ipasukad sa gidaghanon sa mga tuig nga nahibilin hangtod sa tuig sa Tinghugyaw o hangtod sa ikapitong tuig sa pagkaulipon. (Lev 25:47-52; Deu 15:12) Sa dihang maghatag ug kagawasan sa usa ka Hebreohanong ulipon, ang agalon kinahanglang maghatag kaniyag gasa aron tabangan siyang makabaton ug maayong pagsugod ingong usa ka tawong gipagawas. (Deu 15:13-15) Kon ang usa ka ulipon mosulod nga adunay asawa, ang asawa mogula uban kaniya. Apan, kon ang iyang agalon naghatag kaniyag asawa (lagmit usa ka langyawng babaye nga dili hatagan ug kagawasan sa ikapitong tuig sa pagkaulipon), ang iyang asawa ug ang bisan kinsa sa iyang mga anak magpabiling kabtangan sa iyang agalon. Sa maong kahimtang ang Hebreohanong ulipon makapili nga magpabilin sa iyang agalon. Dayon ang iyang dalunggan tusokon pinaagi sa usa ka hilihod sa pagpaila nga siya magpadayon ingong ulipon hangtod sa panahong walay tino.—Ex 21:2-6; Deu 15:16, 17.

Mga babayeng ulipon nga Hebreohanon. May pipila ka linaing mga regulasyon ang gipadapat ngadto sa mga babayeng ulipon nga Hebreohanon. Siya mahimong himoon nga usa ka puyopuyo sa iyang agalon o himoong usa ka asawa sa iyang anak nga lalaki. Sa dihang himoong usa ka asawa sa anak sa iyang agalon, ang babayeng Hebreohanon pagahatagan ug nahiangayng katungod nga nabatonan sa mga anak nga babaye sa agalon. Bisan pag ang anak nga lalaki mangasawag lain, dili kunhoran ang iyang sustento, besti, ug ang mga butang nga nahiangay sa kaminyoon. Kon ang anak nga lalaki mapakyas sa paghatag niini, ang babaye adunay katungod nga makabaton ug kagawasan nga dili na kinahanglang mobayad sa lukat. Kon buot sa agalon nga matubos ang usa ka babayeng Hebreohanon, siya dili tugotan sa pagbaligya kaniya ngadto sa mga langyaw.—Ex 21:7-11.

Mga proteksiyon ug mga pribilehiyo. Ang Balaod nagpanalipod sa mga ulipon batok sa mga pagdaogdaog. Ang usa ka ulipon kinahanglang hatagag kagawasan kon ang pagmaltratar sa agalon moresulta sa pagkahanaw sa iyang usa ka ngipon o

usa ka mata. Sanglit ang kasagarang bili sa usa ka ulipon maoy 30 ka siklo (itandi ang Ex 21:32), ang iyang kagawasan magkahulogan ug dakodakong kapildihan sa iyang agalon ug, busa, magsilbing usa ka dakong panalipod batok sa pag-abuso. Bisan tuod nga mahimong bunalan sa agalon ang iyang ulipon, ang ulipon, depende sa desisyon sa mga maghuhukom, mahimong ipanimalos kon siya mamatay tungod sa pagbunal sa iyang agalon. Apan, kon ang ulipon mabuhi pa ug usa o duha ka adlaw sa dili pa mamatay—kini nagpakita nga ang agalon walay tuyo sa pagpatay sa iyang ulipon kondili aron sa pagdisiplina kaniya—siya dili ipanimalos. (Ex 21: 20, 21, 26, 27; Lev 24:17) Dugang pa, mopatim-aw nga aron ang agalon pagaisipon nga walay sala, kinahanglan nga walay gigamit nga makamatay nga instrumento sa pagbunal, sanglit kana magpamatuod sa iyang tinguha sa pagpatay. (Itandi ang Num 35:16-18.) Busa, kon ang ulipon mabuhi pa ug usa o duha ka adlaw, makataronganon ang pagduhaduha kon ang kamatayon nahitabo ba kaha tungod sa pagkastigo. Ang pagbunal, pananglitan, sagad dili makamatay, sumala sa gipakita sa mga pulong sa Proverbio 23:13: "Ayaw ihikaw ang disiplina gikan sa bata. Kon hampakon mo siya sa bunal, siya dili mamatay."

Ang pipila ka pribilehiyo gihatag ngadto sa mga ulipon pinaagi sa mga probisyon sa Balaod. Sanglit gituli man ang tanang ulipong lalaki (Ex 12:44; itandi ang Gen 17:12), sila mahimong mokaon sa Paskuwa, ug ang mga ulipon sa saserdote makakaon sa balaang mga butang. (Ex 12:43, 44; Lev 22: 10, 11) Ang mga ulipon dili patrabahoon panahon sa Igpapahulay. (Ex 20:10; Deu 5:14) Panahon sa tuig nga Igpapahulay, sila gitugotan sa pagkaon sa mga moturok gikan sa nahulog nga mga lugas ug sa wala-mapul-ongi nga paras. (Lev 25:5, 6) Sila makaambit sa pagmaya nga nalangkit sa paghalad didto sa sangtuwaryo ug sa pagsaulog sa mga kapistahan.—Deu 12:12; 16:11, 14.

Baroganan sa Unang-Siglong mga Kristohanon. Sa Imperyo sa Roma, daghan kaayong mga ulipon, diin may mga tawo nga nakapanag-iyag ginatos ug gani linibo ka ulipon. Ang pagpanguliipon protektado sa kagamhanan sa imperyo. Ang unang-siglong mga Kristohanon wala mosupak batok sa awtoridad sa kagamhanan labot niining butanga ug wala mag-aghat ug pag-alsa sa mga ulipon. Gitahod nila ang legal nga katungod sa uban, lakip sa isigka-Kristohanon, sa pagpanag-iyag mga ulipon. Maoy hinungdan nga gipabalik ni apostol Pablo ang milayas nga ulipong si Onesimo. Tungod kay siya nahimong usa ka Kristohanon, si Onesimo sa kinabubut-on mibalik ngadto sa iyang agalon, nga nagpasakop sa iyang kaugalingon ingong usa ka ulipon sa isigka-Kristohanon. (Flm 10-17) Si apostol Pablo nagpahimangno usab sa Kristohanong mga ulipon nga dili mag-abuso sa ilang relasyon uban sa ilang mga agalon nga isigkamagtutuo. Siya miingon: "Silang adunay magtutuong mga tag-iya kinahanglang dili magtamay kanila, tungod lamang kay sila mga igsoon. Sa kasukwahi, kinahanglang sila labi pang andam nga magpaulipon, tungod kay ang magpahimulos sa ilang maayong pag-alagad maoy mga magtutuo ug hinigugma." (1Ti 6:2) Ang usa ka ulipon nga adunay Kristohanong agalon maoy usa ka panalangin, sanglit ang iyang agalon nailalom man sa obligasyon sa pagtratar kaniya diha sa pagkamatarong ug pagkamaangayon.—Efe 6:9; Col 4:1.

Sa dihang ang Kristiyanidad gidawat niadtong naulipon, nasangon kanila ang responsibilidad nga mahimong mas maayong mga ulipon, 'nga dili magtubagtubag, dili mangawkaw, hinunoa magpakita sa pagkamaunongon.' (Tit 2:9, 10) Bisan pag ang ilang mga agalon nagtratar kanila nga dili makataronganon, sila mag-alagad gihapon kanila nga kinasingkasing. Pinaagi sa pag-antos tungod sa pagkamatarong, ilang gisundog ang panig-ingnan ni Jesu-Kristo. (1Pe 2:18-25) "Kamong mga ulipon," misulat si apostol Pablo, "magmasinugtanon kamo sa inyong mga agalon nga unodnon sa tanang butang, dili pinaagig mga buhat sa pakita-lang nga pag-alagad, ingong mga tigpahimuot sa mga tawo, kondili uban ang katim-os sa kasingkasing, nga may kahadlok kang Jehova. Bisan unsay inyong ginabuhat, buhata kini nga tibuok-kalag ingon nga alang kang Jehova, ug dili alang sa mga tawo." (Col 3:22, 23; Efe 6:5-8) Tungod sa maong maayong panggawi ngadto sa ilang mga agalon, ilang malikayan nga mapakaulawan ang ngalan sa Diyos, sanglit walay usa nga makasaway sa Kristiyanidad tungod sa pagkabaton ug tapolan, walay-pulos nga mga ulipon.—1Ti 6:1.

Siyempre, ang 'pagkamasinugtanon sa usa ka ulipon sa tanang butang' wala magpasabot nga mahimo niyang supakon ang balaod sa Diyos, sanglit kana magkahulogan ug pagkahadlok sa tawo inay nga sa Diyos. Ang sayop nga mabuhat sa mga ulipon, bisag gihimo tungod sa sugo sa usa nga labaw kaniya, dili 'magdayandayan sa pagtulon-an sa atong Manluluwas, ang Diyos,' kondili magdaot ug magpakaulaw niini nga pagtulon-an. (Tit 2:10) Busa, ang ilang Kristohanong tanlag mao ang magagiya.

Diha sa Kristohanong kongregasyon, ang tanang tawo, bisan unsa man ang ilang kahimtang sa katilingban, managsama ra. Ang tanan gidihogan sa samang espiritu ug busa nakaambit sa samang paglaom ingong mga membro sa usa ka lawas. (1Co 12:12, 13; Gal 3:28; Col 3:11) Bisan tuod

mas limitado ang iyang mahimo sa pagpakaylap sa maayong balita, ang Kristohanong ulipon dili angayng mabalaka bahin niini. Apan, kon hatagan ug kahigayonan nga makabaton ug kagawasan, angayng pahimuslan niya kini ug sa ingon iyang mapauswag ang iyang Kristohanong kalihokan.—1Co 7:21-23.

Pagkaulipon sa Sala. Sa dihang ang unang tawong si Adan misupak sa balaod sa Diyos, siya nagpadaog sa iyang kaugalingon ug mipasignunot sa hakog nga tinguha sa padayong pagpakig-uban sa iyang masalaypong asawa ug sa pagpahimuot kaniya. Ang pagpadaog ni Adan sa iyang makasasalang tinguha naghimo niini nga tinguha ug sa bunga niini, ang sala, ingong iyang agalon. (Itandi ang Rom 6:16; San 1:14, 15; tan-awa ang SALA.) Busa iyang gibaligya ang iyang kaugalingon ilalom sa sala. Sanglit ang tanan niyang kaliwat diha pa sa iyang balat-ang, gibaligya usab sila ni Adan ilalom sa sala. Maoy hinungdan nga si apostol Pablo misulat: "Ako unodnon, gibaligya ilalom sa sala." (Rom 7:14) Tungod niini walay paagi nga mahimong matarong ang si bisan kinsang kaliwat ni Adan, bisan pag tumanon ang Moisesnong Balaod. Sumala sa giingon ni apostol Pablo: "Ang sugo nga alang sa kinabuhi, nakaplagan ko nga kini alang sa kamatayon." (Rom 7:10) Ang pagkawalay-katakos sa mga tawo sa pagtuman sa Balaod sa hingpit nga paagi nagpakita nga sila maoy mga ulipon sa sala ug takos sa kamatayon, dili sa kinabuhi.—Tan-awa ang KAMATAYON.

Pinaagi lamang sa pagpahimulos sa kaluwasan nga gihimong posible pinaagi ni Jesu-Kristo nga ang mga tawo mahigawas o makabaton ug kagawasan gikan niini nga pagkaulipon. (Itandi ang Ju 8:31-34; Rom 7:21-25; Gal 4:1-7; Heb 2:14-16; tan-awa ang LUKAT, MANLULUKAT.) Sanglit gipalit na sa bililhong dugo ni Jesus, ang mga Kristohanon maoy mga ulipon o mga alagad ni Jehova nga Diyos ug sa iyang Anak, nga obligado sa pagtuman sa ilang mga sugo.—1Co 7:22, 23; 1Pe 1:18, 19; Pin 19:1, 2, 5; tan-awa ang TAWONG GIPAGAWAS, TAWONG GAWASNON; KAGAWASAN.

Tan-awa usab ang MATINUMANON UG MAALAMONG ULIPON.

ULITAN. Usa ka hakog, dalo kaayo nga tawo, ilabina sa hinangol nga pagkaon. Ang tanang matang sa pagkaulitan supak gayod sa mga balaod ug mga prinsipyo sa Bibliya.

Ilalom sa Moisesnong Balaod, ang mga ginikanan sa usa ka dili magpatul-id nga anak nga usa ka ulitan ug palahubog magdala kaniya ngadto sa mga ansiyano sa siyudad, kinsa magpabato kaniya hangtod nga mamatay. (Deu 21:18-21) Ingong pasidaan sa uban, ang Mga Proverbio nagkondenar bisan sa pagpakig-uban sa mga ulitan: "Ang nagapakig-uban sa mga ulit nagapakaulaw sa iyang amahan." "Ayaw pagpakig-uban sa mga labihan ka hinginom ug bino, taliwala sa mga ulitan nga tigkaon ug unod. Kay ang palahubog ug ang ulitan modangat sa kakabos, ug ang pagkahingatulog magapasapot sa usa ka tawo sa mga nuog lamang." (Pr 28:7; 23:20, 21) Ang Hebreohanong termino nga gigamit dinhi alang sa "ulitan" ug "ulitan nga tigkaon" mao ang *zoh·lel'.* Ang pangunang diwa niini nga pulong lagmit maoy "mapatuyangon," nga mao, tigwaldas, mausikon.—Itandi ang Deu 21:20, *ftn* sa *Rbi8.*

Sa tinguha nga pakaulawan si Jesu-Kristo, ang usa sa mga sumbong sa pagbutangbutang kaniya sa iyang mga kaaway mao: "Tan-awa! Usa ka tawong ulitan ug palainom ug bino." Kining bakak nga sumbong gitubag lamang ni Jesus pinaagi sa pag-ingon, "Ang kaalam mapamatud-ang matarong pinaagi sa mga buhat niini" o "pinaagi sa tanang anak niini." (Mat 11:19; Luc 7:34, 35) Sa laing pagkasulti, si Jesus miingon, 'Tan-awa ang akong matarong nga mga buhat ug panggawi ug mahibaloan ninyo nga bakak ang maong sumbong.'

Ang pagkaulitan tino nga walay luna sulod sa Kristohanong kongregasyon, ug buot matino ni apostol Pablo nga kini dili makayuhot. Busa, sa dihang gibilin si Tito didto sa Creta aron atimanon ang bag-o pang natukod nga Kristohanong organisasyon didto, iyang gipahinumdoman si Tito labot sa giingon sa usa sa mga manalagna sa Creta (gituohang mao si Epimenides, usa ka Cretanhong magbabalak sa ikaunom nga siglo W.K.P.): "Ang mga Cretanhon kanunay gayong bakakon, nagapangdaot nga mapintas nga mga mananap, mga ulitan [sa literal, mga tiyan] nga tapolan." Busa, ang mga magtatan-aw nga itudlo ni Tito, matod ni Pablo, kinahanglang mga lalaki nga nahigawas sa tanan niana nga mga akusasyon, mga lalaki nga dili palahubog o dalo ug aduna gayoy pagpugong-sa-kaugalingon.—Tit 1:5-12.

Bisan tuod wala itala ingong usa ka "buhat sa unod," ang pagkaulitan sagad nga nalangkit sa paghuboghubog ug mga hudyaka, ug tino nga kini lakip sa ekspresyon nga "mga butang nga sama niini," diin kadtong nagabuhat niini "dili makapanunod sa gingharian sa Diyos." (Gal 5:19, 21) Ang pagkamakasaranganon sa batasan labot sa pagkaon, ingon man sa tanang uban pang mga kalihokan, maoy usa ka maayong Kristohanong hiyas.—1Ti 3:2, 11.

ULO. Ang kinaibabwan nga bahin sa lawas sa tawo; ang nahimutangan sa utok ug sa mga sentido sa panan-aw, pandungog, pagpanimaho, ug pagtilaw. Ang ulo (Heb., *ro'sh;* Gr., *ke·pha·le'*) sagad

gihisgotan sa Bibliya sa literal ug sa mahulagwayong diwa.

Pagdugmok o Pagsamad. Ang basahon sa Ecclesiastes naundan ug masambingayong paghubit bahin sa mga epekto sa pagkatigulang, nga mosangpot sa kamatayon. (Ecc 12:1-7) Ang 'pagkabuak sa panaksang bulawan' naghubit sa pagkadaot sa utok ug sa mga pag-obra niini diha sa samagpanaksan nga bagolbagol inigkamatay. Ang kamatayon o kalaglagan gihawasan sa ekspresyong 'pagdugmok sa ulo.' (Sal 68:21; 74:13, 14) Ang unang tagna sa Bibliya (Gen 3:15) nag-ingon nga ang 'binhi sa babaye,' human kini masamari sa tikod, magasamad sa ulo sa halas. Ingong katumanan, ang ubang mga teksto nagpakita nga ang Halas, si Satanas nga Yawa, igatambog ngadto sa kahiladman diin siya dili makalihok sulod sa usa ka libo ka tuig ug sa dili madugay human niana pagalaglagon sa walay kataposan diha sa "linaw nga kalayo," "ang ikaduhang kamatayon."—Pin 20:1-3, 7, 10, 14; 12:9.

'Pag-isa sa Ulo.' Si Haring David, nga miyuko tungod sa kaulawan ug kalisdanan, naglaom kang Jehova ingong iyang Taming ug ang Usa nga *'nagaisa sa iyang ulo,'* nga nagpaarang kaniya sa paghangad pag-usab sa iyang ulo. (Sal 3:3; itandi ang Luc 21:28.) Ingong katumanan sa paghubad ni Jose sa usa ka damgo, si Paraon *"nag-isa sa ulo"* sa iyang pangulong magtitiing pinaagi sa pagpasig-uli kaniya sa iyang kanhing katungdanan. Apan si Paraon 'nag-isa [sa] ulo' sa iyang pangulong panadero, pinaagi sa pagpatay kaniya.—Gen 40:13, 19-22.

Pagpanalangin, Pagdihog, Pagpanumpa. Ang ulo mao ang bahin sa lawas nga ibabaw niana ibutang ang mga panalangin. (Gen 48:13-20; 49:26) Ang pabor, paggiya, ug kaalam sa Diyos gipanig-ingon sa usa ka *lampara nga nagadan-ag sa ibabaw sa ulo* ug sa usa ka *madanihong purongpurong sa ibabaw sa ulo.* (Job 29:3; Pr 4:7-9) Ang *igdidihog nga lana* ginabubo sa ibabaw sa ulo. (Lev 8:12; Sal 133:2) Sa iyang Wali sa Bukid, si Jesus nagtambag sa *'paghiso sa ulo'* sa dihang magpuasa, aron hapsay tan-awon ug dili kay magpakabalaan kunohay pinaagi sa paghikaw sa kaugalingon aron lang dayegon sa publiko. (Mat 6:17, 18) Ang paghiso ug lana sa ulo sa usa ka dinapit nahimong usa sa hinungdanong mga ilhanan sa pagkamaabiabihon. (Luc 7:46) Naugmad sa mga Hudiyo ang batasan sa *pagpanumpa sa ilang ulo* (o kinabuhi), usa ka batasan nga gihukman ni Jesus.—Mat 5:36, 37; tan-awa ang PANUMPA.

Naghawas sa Tawo Mismo. Ang ulo ingong nagadumalang bahin sa lawas gigamit usab sa paghawas sa tawo mismo. Ang 'pagkawalay dapit nga kapahilunaan ni Jesu-Kristo sa iyang ulo' nagpasabot nga siya walay pinuy-anan nga iyang matawag nga iyaha. (Mat 8:20) Ang *ulo sa usa ka Nazareo* nailalom sa usa ka panaad, ug ang iyang taas nga buhok nagpamatuod niana. (Num 6:5, 18-20) Ang kasal-anan o kasaypanan sa usa ka tawo gihisgotan nga *milapaw sa iyang ulo.* (Esd 9:6; Sal 38:4; itandi ang Dan 1:10.) Si David nagpabili sa pagbadlong gikan sa mga matarong, nga nagtawag niini nga *lana nga dili dumilian sa iyang ulo.* (Sal 141:5) Sa moabot na ang paghukom batok sa tawong daotan, siya gikaingong gibalosan pinaagi sa *pagpadangat sa iyang kadaotan o sa iyang paghukom sa ibabaw sa iyang ulo.* (Huk 9:57; 1Sa 25:39; Jer 23:19; 30:23; Joe 3:4, 7; Abd 15; itandi ang Neh 4:4.) Ang giingong *ang dugo sa usa ka tawo mahianha sa ibabaw sa iyang kaugalingong ulo* nagpasabot nga ang usa ka tawo nga nagbuhat ug daotan nga takos pahamtangan sa silot nga kamatayon mao ang responsable mismo sa pagkahanaw sa iyang kinabuhi. (2Sa 1:16; 1Ha 2:37; Eze 33:2-4; Buh 18:6) Ang *pagbalik nganha sa iyang kaugalingong ulo sa dugo niadtong tawo nga gipatay* nagkahulogan nga siya pagahukman tungod sa pagkasad-an sa dugo.—1Ha 2:32, 33.

Matag tuig, ang hataas nga saserdote sa Israel magsugid sa mga sala sa katawhan, nga ang iyang mga kamot itapion sa ulo sa kanding alang kang Azazel (nagbalhin sa mga sala ngadto sa kanding), ug human niana ang hayop palakton ngadto sa kamingawan aron dad-on kini nga mga kasaypanan ngadto sa kalimot. (Lev 16:7-10, 21, 22) Sumala sa gipakita sa ubang mga teksto, si Jesu-Kristo personal nga 'nagdala sa atong mga sakit ug nagpas-an sa atong mga kasakit' ug 'nagpas-an sa mga sala sa daghan.'—Isa 53:4, 5; Heb 9:28; 1Pe 2:24.

Ang mga saserdote ug ang uban nga alang kanila gihimo ang mga halad *nagtapion sa ilang mga kamot sa ibabaw sa ulo* sa hayop agig pag-ila nga ang halad maoy alang kanila.—Lev 1:2-4; 8:14; Num 8:12.

Pagkabinayaw, Pagkanapaubos, ug Pagkatinamay. Taliwala sa pipila ka nasod, ang mga sundalo ilubong nga ang ilang *mga espada ipailalom sa ilang mga ulo,* buot ingnon, nga may militaryong pasidungog. (Eze 32:27) Ang *'mga mata sa tawong maalamon anaa sa iyang ulo,'* sa ato pa, iyang nakita kon asa siya paingon. (Ecc 2:14) Ang *abog, yuta, o abo nga ibutang sa ibabaw sa ulo* nagpasabot ug kasakitan, pagbangotan, o kaulawan. (Jos 7:6; 1Sa 4:12; 2Sa 13:19) Ang salmista, sa pagsugilon sa mga pagsulay ug mga kalisdanan sa katawhan sa Diyos, nag-ingon nga ang *mga tawo misakay sa ulo sa Israel.* Siya lagmit nagtumong sa pagkailalom sa katawhan sa Diyos sa mga tawo nga kalibotanon lamang (ang Hebreohanong pulong nga gigamit maoy *'enohsh',* "may-kamatayong tawo") kinsa gamhanan, mabangis, ug mapa-

hitas-on. (Sal 66:12; itandi ang Isa 51:23.) Ang *pagduko sa ulo* maoy usa ka timailhan sa pagkamapainubsanon o sa pagbangotan (Isa 58:5), ug ang *paglingolingo sa ulo* maoy simbolo sa pagyubit, pagtamay, o kahingangha.—Sal 22:7; Jer 18:15, 16; Mat 27:39, 40; Mar 15:29, 30.

Kalulot Ngadto sa mga Kaaway. Ang Bibliya nag-awhag nga ang usa ka tawo magtagad sa iyang kaaway sa malulotong paagi, "kay sa pagbuhat niini ikaw *magapundok ug mga baga ibabaw sa iyang ulo."* (Rom 12:20; Pr 25:21, 22) Kini nga metapora gikuha gikan sa karaang pamaagi sa paglunsay pinaagi sa pagtunaw, diin tapokon ang mga uling sa ibabaw ug sa ilalom sa mineral. Busa ang pagpasundayag ug kalulot mahimong makapalukmay sa tawo ug makapatunaw sa iyang kagahi, nga maglain sa daotang kahugawan ug magpagula sa maayo diha kaniya.

Katungdanan sa Pagmando. Ang 'ulo' mahimong magtumong sa pangulo nga membro sa banay, tribo, nasod, o gobyerno. (Huk 11:8; 1Sa 15:17; 1Ha 8:1; 1Cr 5:24) Ang "ulo sa banay" sa literal maoy "patriarka" (Gr., *pa·tri·ar′khes*). (Buh 2:29; 7:8, 9; Heb 7:4) Ang Israel mismo, kon masinugtanon sa Diyos, maoy *mangulo o mag-una sa kanasoran,* nga tungod niana ang nasod mahimong gawasnon ug mauswagon, gani maghimo sa katawhan sa ubang kanasoran ingong utangan kanila. (Deu 28:12, 13) Kon ang mga Israelinhon dili magmasinugtanon, ang langyawng mga pumoluyo magpahulam kanila, nga mahimong ulo sa ibabaw kanila.—Deu 28:43, 44.

Pito ka ulo sa dragon. Ang "dragon" nga nakita sa langit sa panan-awon ni apostol Juan adunay pito ka ulo. Kini nailhan nga mao ang Yawa. (Pin 12:3, 9) Dugang pa, ang "mapintas nga mananap" sa ibabaw sa yuta, nga nakadawat sa gahom niini gikan sa dragon, ug usab ang "sanag-pulang bulok nga mapintas nga mananap" parehong gihulagway nga adunay pito ka ulo, ug kini nga mga ulo tin-awng gigamit sa paghawas sa mga gahom sa kalibotan. (Pin 13:1; 17:3, 9, 10; itandi ang Dan 2:32, 37, 38, diin ang dinastiya ni Haring Nabucodonosor gitawag nga usa ka "ulo.") Busa, ang pito ka ulo sa Dragon nga may mga diadema dayag nga nagtumong sa pagkaulo ni Satanas ibabaw sa pito ka gahom sa kalibotan sa tagna sa Bibliya.—Efe 6:12; tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

Ulo sa Kristohanong Kongregasyon. Si Jesu-Kristo mao ang Ulo sa Kristohanong kongregasyon, nga mao ang iyang "lawas," nga gilangkoban sa 144,000 ka membro. (Efe 1:22, 23; Col 1:18; Pin 14:1) Kay walay-kamatayon, siya mao ang buhi kanunay nga tigpataliwala nga membro sa lawas sa inanak-sa-espiritung mga Kristohanon sa yuta sa tanang yugto sa panahon, nga nagtaganag gikinahanglang mga butang aron sila motubo sa espirituwal ug molihok alang sa kahimayaan sa Diyos. (1Co 12:27; Efe 4:15, 16; Col 2:18, 19) Maingon nga ang literal nga templo adunay "pangulong bato" (Zac 4:7), si Jesus mao usab ang pangulong bato sa espirituwal nga templo (Buh 4:8-11; 1Pe 2:7) ug ang ulo sa tanang kagamhanan ug awtoridad ilalom sa Diyos, nga mao ang Ulo sa tanan. (Col 2:10; 1Co 11:3) Gipakasama sa Bibliya ang posisyon ni Kristo ingong ulo sa kongregasyon sa posisyon sa usa ka bana ngadto sa iyang asawa, aron ipasiugda sa tawhanong mga magtiayon ang pagtultol, gugma, ug pag-atiman nga kinahanglang ipakita sa bana ug ang pagpasakop nga kinahanglang ipasundayag sa asawa sulod sa panagtiayon.—Efe 5:22-33.

Pinaagi sa pagpasiugda sa prinsipyo sa pagkalabaw sa pagkaulo sa Diyos, ang Ulo ni Kristo, ug sa relatibong pagkaulo sa lalaki ibabaw sa babaye, si apostol Pablo naglatid sa prinsipyo nga maggiya sa Kristohanong kongregasyon, nga mao, nga ang babaye kinahanglang moila sa giestablisar-sa-Diyos nga pagkaulo sa lalaki pinaagi sa pagbutang ug pandong, usa ka "timaan sa awtoridad," diha sa iyang ulo sa dihang magaampo o magapanagna sulod sa kongregasyon.—1Co 11:3-16; tan-awa ang BUHOK, BALHIBO; PURONG, PANDONG; PAGKAULO.

Ubang mga Paggamit. Ang Hebreohanong pulong alang sa "ulo" gigamit sa pagtumong sa mga ulo-ulo sa mga haligi sa tabernakulo, sa sawang, ug sa templo (Ex 36:37, 38; 38:17; 1Ha 7:16), maingon man sa mga tumoy sa mga bukid (Gen 8:5), sa mga kahoykahoy o mga kahoy (1Cr 14:15), sa usa ka hagdan (Gen 28:12), ug sa usa ka setro (Est 5:2), sa paghisgot lamang ug pipila ka panangilitan. Kini gigamit usab sa pagtumong nianang ulo o sinugdanan sa usa ka butang, sama sa sanga sa mga suba o ulohan sa mga dalan (Gen 2:10; Eze 21:21) maingon man sa unang bulan ("ang sinugdanan [ulo] sa mga bulan" [Ex 12:2]). Ang Hudiyohanong ngalan alang sa ilang adlaw sa bag-ong tuig maoy Rosh Hashanah, sa literal nagkahulogang, "Ulo sa Tuig."—Tan-awa ang POSTURA UG MGA LIHOK.

ULOD [Heb., *rim·mah′, toh·le·′ah′* o *toh·la′′ath;* Gr., *sko′lex*].

Ang apuyos sa usa ka insekto human mapusa. Usahay ang terminong "ulod" nagtumong ilabina sa apuyos sa langaw nga makaplagan diha sa nadunot nga mga utanon o sa hugaw sa hayop ug sa buhing mga tisyu. Ang buhi o nadunot nga butang nagtaganag kainit alang sa pagpusa sa mga itlog ug usab ingong pagkaon alang sa mga ulod. Sa ubang mga

kahimtang ang gihisgotan mao ang mga ulod nga mokaon ug mga tanom.—Deu 28:39; Jon 4:7.

Ang apuyos sa langaw o ulod walay mga tiil, yagpis, naggulotgulot, nga kon tan-awon walay ulo. Apan, mahitungod sa ulo, ang *The Smithsonian Series* (Tomo 5, p. 343) nag-ingon: "Ang pagamay nga tumoy sa lawas niini mao ang tumoy sa ulo, apan ang tinuod nga ulo sa ulod misuksok sa lawas. Diha sa buho nga gisuksokan sa ulo, nga nagsilbing baba sa ulod, may duha ka samag kuyamoy nga misiwil, ug kini nga mga kuyamoy maoy nagsilbing apapangig ug mga kamot sa ulod."

Gipunting sa Kasulatan nga ang ubang mga ulod mokaon ug patay nga organikong materya. (Job 7:5; 17:14; 21:26; 24:20; Isa 14:11) Ang milagrosong mana, kon tipigan sa mga Israelinhon hangtod sa pagkabuntag sa sunod nga adlaw, mangalisbo ug uloron, gawas sa mana nga tipigan sa ikaunom nga adlaw ug igahin alang sa Igpapahulay. (Ex 16:20, 24) Sa paghisgot sa "ulod" may kalabotan sa Gehenna, dayag nga ang gipasabot ni Jesus mao ang basurahan sa gawas sa siyudad sa Jerusalem diin ut-oton sa kalayo ang mga basura ug diin kutkoton sa mga apuyos o ulod ang mga nadunot nga mga butang nga anaa sa haduol, apan dili kadtong anaa sa kalayo.—Mar 9:48; itandi ang Isa 66:24; tan-awa ang GEHENNA.

Ang terminong "ulod" gigamit usab diha sa masambingayong paagi. Matamayong gihisgotan ni Bildad ang tawo ingong usa ka ulod (Job 25:6), ug gitagna nga ang Mesiyas pagaisipon nga kaulawan ug tinamay, sama sa usa ka ulod. (Sal 22:6) Gihisgotan ni Jehova nga Diyos ang Israel ingong usa ka ulod, usa ka timawa ug makaluluoy nga linalang, nga walay mahimo batok sa mga lumalabay. Apan si Jehova nagpasalig sa mga Israelinhon sa iyang tabang ug nagdasig kanila nga dili mahadlok.—Isa 41:14.

ULO-ULO. Ang kinaibabwang bahin nga nagsilbing dayandayan sa haligi sa usa ka tinukod. Ang dagkong mga ulo-ulo gibutang sa ibabaw sa Jakin ug Boaz, ang mga haligi nga nagbarog atubangan sa templo ni Solomon. (2Cr 3:15-17) Kini nga mga ulo-ulo ug ang mga haligi nga gipatongan niini gihimo ilalom sa pagdumala sa artesano nga si Hiram sa panahon sa pagtukod sa templo (1034-1027 W.K.P.) ug milungtad ug kapin sa 400 ka tuig hangtod nga ang Jerusalem giagawan sa mga Babilonyanhon niadtong 607 W.K.P. (2Cr 4:11-13; Jer 52:17, 22) Sa matag paghisgot niini nga mga ulo-ulo, gawas lang sa usa, ang Hebreohanong pulong nga *ko·the′reth* maoy gigamit. Kini naggikan sa lintunganayng pulong nga *ka·thar′* ('libot'; Huk 20:43) ug nalangkit sa pulong nga *ke′ther* ("purong"; Est 1:11). Ang Hebreohanong pulong alang sa "ulo-ulo" nga makita sa 2 Cronicas 3:15 (*tse′pheth*) naggikan sa lintunganayng berbo nga *tsa·phah′,* nga nagkahulogang "haklapan."—Ex 25:11.

Ang mga haligi mismo maoy hinulma nga tumbaga, nga mga 1.7 m (5.6 p) ang diyametro ug 18 ka maniko (8 m; 26 p) ang kahabogon. Dugang pa, ang mga ulo-ulo maoy 5 ka maniko (2.2 m; 7.3 p) ang kahabogon. (1Ha 7:15, 16) Tungod sa mga teksto nga nag-ingong ang mga ulo-ulo maoy lima ka maniko ang kahabogon, daghang eskolar ang mihinapos nga ang paghisgot sa "tulo ka maniko" diha sa 2 Hari 25:17 maoy sayop sa magkokopya. Tungod niana kining "tulo ka maniko" giilisdan ug "lima ka maniko" sa pipila ka hubad sa Bibliya (pananglitan, ang *JB, NAB*). Sanglit ang mga haligi buhoan sa tunga, nga ang gibag-on maoy mga 7.5 sm (3 pul.), makataronganong isipon nga ang mga ulo-ulo susama usab niana ang pagkahimo ug gihulma usab sa hulmahanan nga mga kulonon didto "sa Distrito sa Jordan."—2Cr 4:17; Jer 52:21.

Sanglit limitado ang paghubit niining pormagpanaksan nga mga ulo-ulo, imposibleng mahubit ang ilang eksaktong dagway o disenyo. Palibot sa ubos nga bahin sa matag ulo-ulo dihay pito ka kutay sa tumbagang ginambat, ug gibitay diha niini ang duha ka han-ay sa tag-100 ka tumbagang granada ang matag usa, nga gibitay diha sa tumbagang mga kadena. Kini gihan-ay nga samag mga kulentas palibot sa mga ulo-ulo. (1Ha 7:17, 18, 20, 42; 2Cr 3:16) Mopatim-aw nga sa kilid sa ulo-ulo nga tapad sa templo, upat ka granada sa matag kadena nga may tag-100 ka granada ang dili makita, kay si Jeremias nag-ingon nga dihay "kasiyamagunom, diha sa mga kiliran" (sa literal, "abansada sa hangin"; "sa gawas," *AT;* "nga makita," *Mo*). (Jer 52:23) Ibabaw niining mga dayandayan nga granada dihay "ginama nga samag lirio" nga 4 ka maniko (1.8 m; 5.8 p).—1Ha 7:19, 22.

Ang ubang mga ulo-ulo nga gihisgotan sa Bibliya mao ang "mga ulo-ulo sa haligi" (Heb., *kaph·toh·rim′*) sa Nineve, nga gitudlong mahimong dapit nga kanunayng anhaan sa 'pelikano ug porcupino.'—Sof 2:13, 14.

UMA, I. Usa ka siyudad nga wala matino ang nahimutangan diha sa utlanan sa teritoryo sa Aser. (Jos 19:29-31) Gituohan sa pipila ka eskolar nga mitungha ang ngalang "Uma" tungod sa pag-usab sa ngalang "Aco" (ang ulahing ngalan makita dinhi sa pipila ka manuskrito sa Gregong *Septuagint* ug diha sa talaan sa Huk 1:31), apan dili kini tino.

UMA, II. Tan-awa ang KAPATAGAN, YUTA, UMA.

UMAGAD NGA BABAYE. Ang asawa sa anak nga lalaki sa usa ka tawo. Ang Hebreohanon (*kal·lah′*) ug Grego (*nym′phe*) nga mga pulong

nga gihubad ingong "umagad nga babaye" gihubad usab ingong "pangasaw-onon" diha sa pipila ka teksto.—Aw 4:8-12; Isa 61:10; Jer 7:34; Ju 3:29; Pin 18:23; 21:2, 9; 22:17.

Sanglit ang amahan sa kapanahonan sa mga patriarka mao ang mangunay sa paghikay sa kaminyoon sa iyang anak nga lalaki, sagad nga siya maoy mopili sa iyang mahimong umagad nga babaye. (Gen 24) Ang umagad nga babaye mopuyo uban sa panimalay sa iyang ugangang lalaki ug kon ang panimalay mobalhin, siya mouban usab kanila. (Gen 11:31) Ang Moisesnong Balaod nagdili sa usa ka tawo sa pagpakigrelasyon sa iyang umagad nga babaye ubos sa silot nga kamatayon.—Lev 18:15; 20:12; Eze 22:11.

Magkalahi gayod ang mga disposisyon sa mga umagad nga babaye ug ang ilang mga tinamdan ngadto sa ilang mga ugangan. Pananglitan, si Ruth napamatud-ang mas maunongon ug debotado nga kauban sa iyang ugangang babaye nga si Noemi labaw pa kay kang Orpa, nga nag-ingon, "Ang imong katawhan mahimong akong katawhan, ug ang imong Diyos akong Diyos. Kon asa ikaw mamatay, adto ako mamatay." (Ru 1:6-17, 22; 4:14, 15) Ang Hitihanong mga asawa ni Esau nakahasol pagayo sa ilang mga ugangang si Isaac ug Rebeca. (Gen 26:34; 27:46) Gitagna ni Kristo Jesus nga ang mensahe sa Gingharian mopatunghag panagbulag tali sa mga umagad nga babaye ug sa ilang mga ugangang babaye.—Luc 12:53.

UNANG BUNGA. Ang kinaunahang mga bunga sa ting-ani; ang mga unang bunga o mga produkto sa bisan unsang butang. Ang Hebreohanong pulong nga *re'shith'* (gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "ulo") gigamit sa diwa nga nagtumong sa unang bahin, dapit nga gigikanan, o "sinugdan" (Deu 11:12; Gen 1:1; 10:10); ang "labing maayo" (Ex 23:19, *ftn* sa *Rbi8*); ug "mga unang bunga" (Lev 2:12). Ang "unang hinog nga mga bunga" gihubad gikan sa Hebreohanong pulong nga *bik·kurim',* nga gigamit ilabina maylabot sa mga lugas ug bunga. (Nah 3:12) Ang Gregong termino alang sa mga unang bunga (*a·par·khe'*) naggikan sa lintunganayng pulong nga may paninugdang kahulogan nga "panguna."

Gisugo ni Jehova sa nasod sa Israel nga ang mga unang bunga ihalad ngadto kaniya, tawo man, hayop, o mga bunga gikan sa yuta. (Ex 22:29, 30; 23:19; Pr 3:9) Ang pagpahinungod sa mga unang bunga ngadto kang Jehova maoy usa ka ebidensiya sa pagpabili sa mga Israelinhon sa panalangin ni Jehova ug sa ilang yuta ug sa ani niini. Kini maoy pagpakitag pagkamapasalamaton ngadto sa Maghahatag sa "matag maayong gasa."—Deu 8:6-10; San 1:17.

Gisugo ni Jehova ang nasod, pinaagi sa mga hawas niini, sa pagtanyag sa mga unang bunga ngadto kaniya, ilabina sa panahon sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo. Dayon, sa Nisan 16, diha sa sangtuwaryo itabyog sa hataas nga saserdote sa atubangan ni Jehova ang pipila sa mga unang bunga sa mga lugas nga inani, usa ka binangan nga sebada, nga mao ang unang abot sa tuig pinasukad sa sagradong kalendaryo. (Lev 23:5-12) Sa makausa pa, sa Pentekostes, sa ika-50 nga adlaw human itabyog ang binangan nga sebada, ang mga unang bunga sa inani nga trigo nga gihimong duha ka tinapay nga may lebadura nga ginama sa pino nga harina itanyag ingong usa ka halad-nga-tinabyog.—Lev 23:15-17; tan-awa ang PISTA.

Gawas pa niining mga halad nga lugas nga itanyag sa hataas nga saserdote alang sa nasod, ang mga Israelinhon gisugo sa pagdalag mga unang bunga sa tanan nilang abot ingong mga halad. Ang tanang panganayng anak nga lalaki sa tawo ug mananap balaanon alang kang Jehova, nga mahimong ihalad o kaha tubson. (Tan-awa ang PANGANAY.) Ang mga unang bunga sa dili-pinong harina igatanyag ingong siningsing o ligngin nga mga tinapay nga may lungag sa tunga. (Num 15:20, 21) Ang abot sa yuta ibutang usab sa mga bukag ug dad-on sa mga Israelinhon ngadto sa sangtuwaryo (Deu 26:1, 2), diin didto ilang litokon ang mga pulong nga natala diha sa Deuteronomio 26:3-10. Ang mga pulong sa pagkatinuod maoy sumaryo sa kasaysayan sa nasod gikan sa ilang pagsulod sa Ehipto hangtod sa ilang pagkaluwas ug sa pagdala kanila ngadto sa Yutang Saad.

Giingon nga dihay kostumbre diin ang matag dapit magpadala ug usa ka hawas nga magdala sa mga unang bunga nga giamot sa mga molupyo sa distrito aron dili mahasol ang tanan sa pagtungas ngadto sa Jerusalem sa matag higayon nga mahinog ang mga unang bunga. Ang gidaghanon sa iamot wala ilatid sa Balaod; mopatim-awng nagagad ra kini sa espiritu sa pagkamanggihatagon ug pagkamapabilhon sa naghatag. Apan, ang labing maayo sa mga unang bunga ang igatanyag.—Num 18:12; Ex 23:19; 34:26.

Kon bahin sa usa ka bag-ong gitanom nga kahoy, sulod sa tulo ka tuig kini giisip nga mahugaw nga ingon ug dili-tinuli. Sa ikaupat nga tuig ang tanang bunga niini mahimong balaan kang Jehova. Dayon, sa ikalimang tuig, ang tag-iya mahimong makaani sa bunga niini.—Lev 19:23-25.

Ang mga unang bunga nga iamot sa 12 ka dili-Levihanong mga tribo sa Israel ngadto kang Jehova maoy alang sa mga saserdote ug mga Levihanon, sanglit sila walay nadawat nga panulondon diha sa yuta. (Num 18:8-13) Ang matinumanong paghalad

sa mga unang bunga makapahimuot kang Jehova ug maoy usa ka panalangin alang sa tanan nga nalangkit. (Eze 44:30) Ang dili pagdala niini pagaisipon sa Diyos ingong pagpangawat kaniya sa kon unsay angayng ihatag kaniya ug dili makapahimuot kaniya. (Mal 3:8) Sa kasaysayan sa Israel, may mga panahon nga gipasagdan kini, mao nga kini gipasig-uli sa mga magmamando nga masiboton sa matuod nga pagsimba. Sa panahon sa repormasyon nga gihimo ni Haring Ezequias, siya naghimog usa ka taas nga selebrasyon sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, ug niini nga okasyon si Haring Ezequias nagsugo sa katawhan sa pagtuman sa ilang katungdanan maylabot sa ilang amot nga mga unang bunga ug mga ikapulo. Ang katawhan malipayong misanong pinaagi sa pagdala ug daghang mga unang bunga sa mga lugas, bag-ong bino, lana, dugos, ug sa tanang abot sa yuta, gikan sa ikatulo hangtod sa ikapitong bulan. (2Cr 30:21, 23; 31:4-7) Human sa pagkapasig-uli gikan sa Babilonya, si Nehemias nanguna sa katawhan sa paghimog panumpa sa paglakaw diha sa balaod ni Jehova, lakip sa pagdala ngadto kaniya sa tanang matang sa mga unang bunga.—Neh 10:29, 34-37; tan-awa ang HALAD.

Mahulagwayon ug Simboliko nga Paggamit. Si Jesu-Kristo gianak sa espiritu sa dihang siya gibawtismohan ug gibanhaw diha sa espiritu gikan sa patay niadtong Nisan 16, 33 K.P., ang adlaw sa tuig nga ang mga unang bunga sa unang abot sa mga lugas ihalad sa atubangan ni Jehova didto sa sangtuwaryo. Busa, siya gitawag nga unang bunga, sa pagkatinuod ang *una* sa unang bunga ngadto sa Diyos. (1Co 15:20, 23; 1Pe 3:18) Ang matinumanong mga sumusunod ni Jesu-Kristo, ang iyang espirituwal nga mga igsoon, maoy mga unang bunga usab ngadto sa Diyos, apan dili ang pangunang mga unang bunga, nga susama sa ikaduhang abot sa mga lugas, ang trigo, nga ihalad kang Jehova sa adlaw sa Pentekostes. Sila may gidaghanon nga 144,000 ug gitawag nga mga "gipalit gikan sa katawhan ingong mga unang bunga ngadto sa Diyos ug sa Kordero" ug *"usa ka matang* sa unang mga bunga sa iyang mga linalang."—Pin 14:1-4; San 1:18.

Si apostol Pablo naghisgot usab bahin sa matinumanong Hudiyong mga nahibilin kinsa nahimong unang mga Kristohanon ingong "mga unang bunga." (Rom 11:16) Ang Kristohanong si Epeneto gitawag nga "unang bunga sa Asia alang kang Kristo" (Rom 16:5), ug ang panimalay ni Estefanas gitawag nga "unang bunga sa Acaya."—1Co 16:15.

Sanglit ang dinihogang mga Kristohanon gianak sa espiritu ingong mga anak sa Diyos nga may paglaom sa pagkabanhaw ngadto sa pagkawalaykamatayon didto sa mga langit, samtang buhi pa dinhi sa yuta sila giingon nga "nakabaton sa mga unang bunga, nga mao, ang espiritu . . . samtang kita matinuorong nagahulat sa pagsagop ingong mga anak, ang pagpagawas gikan sa atong mga lawas pinaagi sa lukat." (Rom 8:23, 24) Si Pablo nagingon nga siya ug ang mga isigka-Kristohanon nga may paglaom sa kinabuhi diha sa espiritu adunay "timaan sa kon unsay moabot, nga mao, ang espiritu," nga giingon usab niya nga maoy "pasiunang timaan sa atong panulondon."—2Co 5:5; Efe 1: 13, 14.

UNI.

1. Usa ka Levihanong maghohoni nga nagpatugtog ug usa ka kinuldasan nga tulonggon diha sa parada nga nagdala sa arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem.—1Cr 15:3, 16, 18, 20.

2. Usa ka Levihanon human sa pagkadestiyero nga gitudlo alang sa buluhatong pagbantay ubos sa Hataas nga Saserdoteng si Jesua.—Neh 12:1, 9.

UNOD. Ang Hebreohanong pulong nga *ba·sar′* ug ang Grego nga *sarx* pangunang nagtumong sa humok nga bahin sa pisikal nga lawas, sa tawo, mananap, langgam, o kaha sa isda; ilabina gayod ang mga bahin nga pangunang gilangkoban sa kaunoran ug sa tambok. Ang Bibliya nag-ingon nga ang unod sa nagkalainlaing matang sa buhing mga butang maoy magkalahi. (1Co 15:39) Nadiskobrehan kini sa mga tigdukiduki; ilang namatikdan nga ang kemikal nga komposisyon ug ang gambalay sa mga selula sa unod sa mga tawo, mga mananap, mga langgam, ug mga isda magkalahi gayod.

Si Jehova nga Diyos, ang Maglalalang, mao ang nagpahinabo sa paglungtad sa tanang unod ug sa kinabuhi niini. Siya gihisgotan sa Bibliya ingong "si Jehova nga Diyos sa mga espiritu [lakip ang puwersa sa kinabuhi] sa tanang matang sa unod." (Num 27:16; itandi ang Gen 6:17.) Siya nag-ingon nga ang kalag (kinabuhi) sa unodnong linalang anaa sa dugo. (Lev 17:11-14) Sa sinugdan, utanon ug prutas, dili ang unod, ang gihatag sa tawo ingong iyang pagkaon. Apan human sa Lunop, gidugang sa Diyos ang unod sa hayop, apan, nagsugo nga 'ang unod uban sa kalag niini—ang dugo niini—dili gayod ninyo pagakan-on.'—Gen 9: 3, 4.

Ang pagkaon ug unod sa tawo gihisgotan ingong tunglo gikan sa Diyos. Ginalikayan kini sa mga Israelinhon, kay sa kinaiyanhon kini makaluod bisan sa hunahuna. (Deu 28:45, 53-57; 2Ha 6:28-30) Dili usab sila mahimong mokaon sa unod sa hayop nga gikuniskunis sa ihalas nga mananap, o sa hayop nga namatay rag iya. Kini maoy dulumtanan, gawas pa nga kini wala mapatuloi pag-ayo sa dugo niini.—Ex 22:31; Lev 17:15, 16; Deu 14:21.

Ang Diyos nagsugo nga, una pa kaonon ang unod sa hayop, ang iyang katawhan magyabo sa dugo niini diha sa yuta ug tabonan kini sa yuta, nga mag-amping nga dili makakaon ug dugo, tungod kay ang silot maoy kamatayon. (Deu 12:23-25; Lev 7:27) Gipahayag pag-usab sa nagamandong lawas sa unang Kristohanong kongregasyon kini nga pagbaod, nga nagdili sa pagkaon sa mga hayop nga giluok o wala mapaagasi ug dugo. Dugang pa, sila nagdili sa pagkaon ug karne ingong bahin sa halad-sa-panag-ambit alang sa mga idolo, nga sagad ginahimo taliwala sa mga pagano niadtong mga adlawa. (Buh 15:19, 20, 28, 29) Dili sayop nga ang mga Kristohanon mokaon ug karne, apan si apostol Pablo miingon nga ang karne dili ra gayod kinahanglanon sa tawo ingong pagkaon sa dihang siya miingon nga kon ang iyang pagkaon ug karne makapandol sa ubang mga Kristohanon, siya 'dili na gayod mokaon pag-usab ug karne.' —Rom 14:21; 1Co 8:13.

Ang unodnong lawas nga gihatag sa tawo dili angayng pasipalahan ug tinuyong among-amongan o daoton sa nagbaton niini o sa laing tawo. —Lev 19:28; Deu 14:1; Ex 21:12-27.

Pagkaparyente. Ang pagkaparyente gihubit pinaagi sa paggamit sa termino nga "unod." Si Eva mao ang kinasuorang paryente ni Adan sa pagkaagi nga siya, sumala sa giingon ni Adan, "bukog sa akong mga bukog ug unod sa akong unod." (Gen 2:23; tan-awa usab ang Gen 29:14; 37:27; 2Sa 5:1.) Gipasiugda ang suod nga relasyon sa bana ug asawa pinaagi sa pag-ingon: "Sila mahimong usa ka unod." (Gen 2:24; Mat 19:5, 6) Gitawag ni Pablo si Jesus ingong usa "kinsa naggikan sa binhi ni David sumala sa unod."—Rom 1:3; itandi ang 9:3.

Ang Persona, Katawhan, Unodnong Linalang. Dugang pa sa ideya nga ang unod naglangkob sa makita, mahikap nga mga bahin sa lawas mao ang paggamit sa pulong nga "unod" sa pagtumong sa kabug-osan sa tibuok lawas. (Lev 17:14; 1Ha 21:27; 2Ha 4:34) Gigamit usab kini sa pagtumong sa persona, o indibiduwal, ingong usa ka unodnong tawo. (Rom 7:18; Col 2:1, 5) Ang tanang katawhan gihubit ingong "unod," ilabina sa panglantaw sa Diyos nga Espiritu (Gen 6:12; Isa 66:16; Luc 3:6), ug usahay gilakip niini ang mga linalang nga hayop. (Gen 7:16, 21) Sagad nga gipalahi sa Bibliya ang unod ug ang Diyos nga Espiritu, nga nagpasiugda ilabina sa pagkagamay sa tawo kon itandi kaniya. (Gen 6:3; 2Cr 32:8; Sal 56:4) Bisan pa sa iyang superyor nga posisyon, giila ug gitagad ni Jehova kini nga kamatuoran diha sa iyang pagpakiglabot sa katawhan pinaagi sa iyang pagpakita kanila ug dako kaayong mahigugmaong-kalulot ug maluluy-ong hataas-nga-pailob. —Sal 78:39; itandi ang Sal 103:13-15; 1Pe 1:24, 25.

Ang pulong nga "unod" mahimong magtumong usab sa usa ka bahin sa lawas, ilabina sa kinatawo sa lalaki. Ang Levitico 15:2 nag-ingon: "Kon si bisan kinsa nga lalaki ang may inagas sa iyang kinatawo [sa literal, "iyang unod"], ang iyang inagas mahugaw."—Itandi ang Gen 17:11; Ex 28:42; Efe 2:11; Col 2:13.

Mga Lawas nga Espirituhanon. Si apostol Pablo nagpahayag nga "kon adunay lawas nga pisikal, adunay espirituhanon usab." (1Co 15:44) Kini gipaluyohan ni apostol Pedro sa dihang siya miingon sa mga tawong unodnon, mga tawhanon, nga gitawag ingong kaubang manununod uban ni Kristo, nga sila mahimong mga mag-aambit sa "kinaiyahan nga iya sa Diyos," nga mao, ang espirituhanong kinabuhi didto sa dili-makita nga mga langit. (2Pe 1:4) Nagkinahanglan kinig kausaban sa lawas, kay "ang unod ug dugo dili makapanunod sa gingharian sa Diyos, ni ang pagkadunot makapanunod sa pagkadili-madunoton."—1Co 15:50-54.

Unodnong Lawas ni Jesu-Kristo. Si Jesus, nga mao "ang Pulong" sa Diyos, "gikan sa langit," naghukas sa iyang pagkaespirituhanon ug "nahimong unod." (Ju 1:1; 1Co 15:47; Flp 2:5-8; Ju 1:14; 1Ti 3:16) Ang ebidensiya nga sa dihang gipanganak ingong tawo siya dili espiritu ug nga siya wala magsul-ob lamang ug unodnong lawas, sama sa gihimo sa mga manulonda sa miagi (Gen 18:1-3; 19:1; Jos 5:13-15), gipamatud-an ni apostol Juan, kinsa nag-ingon nga ang antikristo mao ang usa nga nanghimakak nga si Jesu-Kristo mianhi "sa unod." (1Ju 4:2, 3) Aron itagana ang lukat alang sa katawhan ug sa ingon tabangan kadtong kinsa mahimong kauban niya sa langitnong pagtawag, ang Pulong *nahimong* unod, gipanganak ingong bug-os nga tawo, dili inkarnasyon. Ang Bibliya nag-ingon kanato niini: "Sanglit ang 'gagmayng mga anak' mga mag-aambit man sa dugo ug unod, siya susamang miambit usab sa samang mga butang." (Heb 2:14-16) Ang iyang pagpuyo sa yuta gihisgotan ingong "mga adlaw sa iyang pagkaunodnon." (Heb 5:7) "Ang tinapay nga akong ihatag mao ang akong unod alang sa kinabuhi sa kalibotan," miingon si Jesus. Unya siya miingon nga kadtong naglaom nga magpabiling nahiusa kaniya kinahanglang 'mokaon sa iyang unod ug moinom sa iyang dugo.' Tungod kay wala masabti ang espirituwal ug simboliko nga kahulogan sa iyang mga pulong, ang pipila mihinapos nga ang gitumong sa iyang gipahayag maoy kanibalismo ug sila nakuratan.—Ju 6:50-60.

Sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, bisan tuod siya nahibalo nga siya patyon ingong halad lukat, ang iyang unod 'nagpuyo sa paglaom.' Kini tungod kay siya nahibalo nga ang iyang Amahan magbanhaw kaniya, nga ang iyang halad

magmalamposon ingong lukat, ug nga ang iyang unod dili makakita ug pagkadunot. (Buh 2:26, 31) Dayag nga gihipos ni Jehova nga Diyos ang unodnong lawas ni Jesus sa iyang kaugalingong paagi (lagmit nga gipahinabo niyang mabulagbulag kini ingong mga atomo nga kanhi maoy naglangkob niini). (Luc 24:2, 3, 22, 23; Ju 20:2) Wala isul-ob pagusab ni Jesus ang iyang unodnong lawas ug sa ingon makanselar ang lukat nga maoy tuyo kon nganong kini gihatag. Gipamatud-an ni apostol Pedro nga si Kristo misulod sa langit, ang dominyo sa mga espiritu, dili sa unod, "siya nga gipatay diha sa unod, apan gibuhi diha sa espiritu." (1Pe 3:18) Una pa sa iyang pagkayab sa langit, si Kristo, ingong gamhanan ug imortal nga espiritung persona, nagmateryalisar sa lainlaing unodnong mga lawas depende sa kahimtang, aron hatagan ang iyang mga tinun-an ug makita, tatawng pamatuod sa iyang pagkabanhaw.—Ju 20:13-17, 25-27; 21: 1, 4; Luc 24:15, 16.

Sa sulat ni Pablo ngadto sa mga Hebreohanon, ang kortina sa sangtuwaryo atubangan sa Labing Balaan, nga naghawas sa langit mismo, gipakita ingong simboliko, nga naghulagway sa unod ni Jesus, kay una pa ihalad ang iyang unodnong lawas, ang dalan ngadto sa kinabuhi sa langit wala pa mabuksi.—Heb 9:24; 10:19, 20.

Ang Tawo Diha sa Iyang Pagkadili-hingpit. Ang "unod" sagad nga gigamit sa Bibliya sa paghawas sa tawo diha sa iyang dili-hingpit nga kahimtang, 'gipanamkon sa sala' ingong anak sa masukihong si Adan. (Sal 51:5; Rom 5:12; Efe 2:3) Diha sa mga tawo nga nagtinguha sa pag-alagad sa Diyos, "maikagon ang espiritu [nagapalihok nga puwersa nga naggikan sa mahulagwayong kasingkasing], apan maluya ang unod." (Mat 26:41) Sa sulod niini nga mga alagad sa Diyos adunay padayon nga panagsangka; ang balaang espiritu sa Diyos maoy usa ka puwersa alang sa pagkamatarong, apan ang makasasalang unod padayong nakigsangka sa impluwensiya sa espiritu ug nagpig-ot sa indibiduwal aron himoon ang mga buhat sa unod. (Rom 7:18-20; Gal 5:17) Ang mga buhat sa makasasalang unod gipalahi sa bunga sa espiritu, diha sa Galacia 5:19-23.

Si apostol Pablo nagsulti usab kanato nga ang Balaod nga gihatag ngadto sa Israel pinaagi kang Moises maoy "mahuyang pa pinaagi sa unod," ang dili-hingpit nga unod niadtong ilalom sa Balaod. Ang Balaod nga pinasukad niana nag-alagad ang Aaronikong pagkasaserdote maoy espirituhanon, gikan sa Diyos, apan pinaagi niini ang mga tawong unodnon nga "gibaligya ilalom sa sala" gihukman, imbes nga ipahayag nga matarong. (Rom 8:3; 7:14; Heb 7:28) Ang hataas nga mga saserdote sa unodnong linya ni Aaron nga gitudlo sa Balaod wala makatanyag ug halad nga arang makabayad sa sala.—Heb 7:11-14, 23; 10:1-4.

Sa pag-ingon nga ang "unod . . . wala mailalom sa balaod sa Diyos, ni, sa pagkatinuod, mapailalom kini," si apostol Pablo wala magpasabot nga ang unod daotan. Siya nag-ingon kanato nga si Jesu-Kristo, bisan tuod nakig-ambit sa dugo ug unod, nga nahimong 'sama sa iyang "mga igsoon,"' maoy "walay sala, wala mahugawi, nahimulag sa mga makasasala," "nasulayan sa tanang paagi sama kanato, apan walay sala." (Rom 8:7; Heb 2:14, 17; 4:15; 7:26) Gipamatud-an ni Jehova nga ang tawhanong unod mahimong dili makasala. "Ang Diyos, pinaagi sa pagpadala sa iyang kaugalingong Anak sa dagway sa makasasalang unod ug labot sa sala, naghukom sa sala diha sa unod." (Rom 8:3) Sa kataposan, pinaagi sa gitaganang halad ni Kristo, ang tanan nga nagpasundayag ug pagtuo mahimong hingpit, ug ang matarong nga mga balaod sa Diyos hingpit na nga pagasundon sa katawhan. —Pin 21:4.

Ang usa sa mga tentasyon nga nagdaldal kang Eva nga makasala mao "ang tinguha sa unod." Ang Yawa migamit niini batok kang Kristo apan napakyas. (1Ju 2:16; Gen 3:6; Luc 4:1-4) Ang mga sumusunod ni Jesus, pinaagi sa pagtugot sa espiritu sa Diyos nga gawasnong molihok diha sa ilang mga kinabuhi ug pinaagi sa dili-takos nga kalulot ni Jehova, nagmadaogon batok sa makasasalang unod. —Gal 5:16, 22-26; Rom 8:1-4.

Dili Makig-away Batok Niadtong Unodnon. Dili ang unodnong pangatarongan, kondili ang espiritu ni Jehova, ang nagbutyag sa mga katuyoan sa Diyos ngadto sa mga tawong nagpakitag pagtuo ug naggiya kanila. (Mat 16:17; 1Co 2:9, 14; Efe 3:5) Subay niana, ang mga Kristohanon wala makigsangka sa ilang Kristohanong pakiggubat "sumala sa unod," ug sila wala makig-away batok sa mga tawo nga unod ug dugo; ni sila migamit ug unodnong mga hinagiban batok kang bisan kinsa. Ang ilang pakig-away maoy batok sa "daotang mga puwersa nga espirituhanon sa langitnong mga dapit." (2Co 10:3, 4; Efe 6:12) Sila misalig, dili sa 'unod nga bukton,' kondili kang Jehova nga Espiritu. (Jer 17:5; 2Co 3:17) Sila naningkamot, uban sa tabang sa Diyos, sa paghinlo sa ilang kaugalingon sa "tanang kahugawan sa unod ug espiritu," ug ang Diyos maglantaw ug maghukom kanila, dili sumala sa kon unsa sila sa unod, sama sa sagad nga ginahimo sa tawo, kondili sumala sa kon unsay ilang kahimtang sa espirituwal.—1Co 4:3-5; 2Co 5:16, 17; 7:1; 1Pe 4:6; tan-awa ang IPAHAYAG NGA MATARONG; KALAG; ESPIRITU.

UNOM. Tan-awa ang NUMERO.

UPAT. Tan-awa ang NUMERO.

UPAZ. Usa ka dili matino nga dapit sa pagkakaron diin ang bulawan makaplagan niadtong unang mga panahon.—Jer 10:9; Dan 10:5.

UR.

1. [Kahayag]. 'Amahan' ni Elipal, usa sa mga tawong gamhanan sa kasundalohan ni David. (1Cr 11:26, 35) Si Ur lagmit mao ra usab si Ahasbai. —2Sa 23:34.

2. "Ur sa mga Caldeanhon," ang siyudad sa Mesopotamia diin natawo ang igsoong lalaki ni Abram (Abraham) nga si Haran (ug lagmit si Abraham mismo). (Gen 11:28; Buh 7:2, 4) Si Jehova nagpakita kang Abraham ug nagsugo kaniya sa pagbiya sa Ur. Ang Bibliya, nga nagpasidungog kang Tera sa maong pagbalhin tungod kay siya ang ulo sa banay, nag-ingon nga si Tera mikuha sa iyang anak nga lalaking si Abraham, sa iyang umagad nga babayeng si Sara, ug sa iyang apong lalaki nga si Lot, ug mibalhin gikan sa Ur ngadto sa Haran.—Gen 11:31; 12:1; Neh 9:7.

Kasagaran ang Ur gituohang mao ang Muqaiyir, nga K sa nahimutangan karon sa Euprates ug mga 240 km (150 mi) sa HS sa Babilonya. Ang mga kagun-oban didto nagkobre ug luna nga mga 910 por 730 m (3,000 por 2,400 p). Kanhi usa ka sentro sa pagsimba sa diyos-bulan nga si Nanna (o Sin), ang labing prominenteng bahin niining dapita mao gihapon ang usa ka torre nga templo, o *ziggurat,* nga mga 61 m ang gitas-on, 46 m ang gilapdon, ug 21 m ang gihabogon (200 por 150 por 70 p). —HULAGWAY, Tomo 2, p. 322.

Bisan tuod sa pagkakaron ang Suba sa Euprates nag-agos mga 16 km (10 mi) sa S sa nahimutangan sa Ur, ang ebidensiya nagpakita nga sa kanhing kapanahonan ang Euprates miagos sa K lamang sa siyudad. Ang historyador ug geograpo nga si Henri Gaubert, sa iyang libro nga *Abraham, Loved by God,* miingon: "Sa panahon ni Abram ang tulo ka dagkong mga suba (Karun, Tigris ug Euprates) miagos ngadto sa katubigan sa Gulpo sa Persia agi sa tulo ka separadong mga bokana. Dinhi ikapunting ang nahimutangan sa siyudad sa Ur . . . diha sa wala [sidlakan] nga tampi sa Euprates. Tungod niini, ang Hebreohanong tribo ni Abram, nga naggikan sa siyudad-estado sa Ur, mahimong tukmang pagatawgon sa ekspresyong 'ang katawhan nga naggikan saylo sa suba.'"—1968, p. 8.

Dugang pa, ang usa ka rebisado ug gibag-o nga edisyon sa *Excavations at Ur* ni Sir Leonard Woolley nagpakita nga ang Euprates nahimutang gayod sa K sa Ur. Naghisgot sa mga depensa sa Ur, kini nag-ingon: "Kining dako kaayong kuta mas gipaligon pa sanglit ang suba sa Euprates (ingon sa makita gikan sa naunlod nga karaang salog nga giagosan niini) mibul-og diha sa tiilan sa kasadpang paril samtang kalim-an ka yarda gikan sa tiilan sa sidlakang paril adunay gikalot nga usa ka lapad nga kanal nga tungod niana ang suba nahimutang unahan lamang sa amihanang tumoy sa lungsod, mao nga sa tulo ka kiliran ang Ur napalibotan ug trinseras." (*Ur 'of the Chaldees,'* ni P. R. S. Moorey, 1982, p. 138) Busa haom nga ikaingon nga si Jehova nagkuha kang Abraham "gikan sa pikas bahin sa Suba," nga mao, ang Euprates.—Jos 24:3.

Diha sa harianong mga lubnganan sa Ur, ang mga tigkubkob nakakaplag ug daghang butang nga ginama sa bulawan, plata, *lapis lazuli,* ug ubang mahalon nga materyales, ingon man mga timailhan nga ang unang Sumerianhon nga mga hari ug mga rayna sa siyudad gilubong duyog sa ilang mga sulugoong lalaki ug babaye.

Ang mga kagun-oban sa daw pribadong mga balay nga nakubkoban didto sa Ur (giisip sa pipila nga kini naglungtad sa yugto tali sa ika-20 ug ika-16 nga mga siglo W.K.P.) nagpakita nga kini gitukod pinaagig tisa, gihaklapan ug gipaputi, ug adunay 13 o 14 ka lawak nga naglibot sa binakbakang sawang. Lakip sa kulonong mga papan nga nakaplagan diha sa dapit nga gikubkoban mao ang pipila nga gigamit sa pagtudlog *cuneiform* nga sinulat. Ang ubang mga papan nagpakita nga ang mga estudyante didto adunay mga tsart sa multiplikasyon ug dibisyon ug nagtuon nag mga *square root* ug mga *cube root.* Daghan sa mga papan maoy mga dokumento sa negosyo.

Busa pinasukad sa mga nakubkoban didto sa Ur, tataw nga si Abraham mihimog dakong mga pagsakripisyo labot sa materyal nga mga butang sa dihang siya mibiya sa maong siyudad. Apan, pinaagi sa pagtuo, ang patriarka "nagpaabot sa siyudad nga may tinuod nga mga patukoranan, nga ang magtutukod ug magbubuhat niini nga siyudad mao ang Diyos."—Heb 11:8-10.

URBANO [gikan sa Lat., nga nagkahulogang "Dinalisay; Elegante"]. Usa ka Kristohanon sa Roma nga gipangomosta sa sulat ni Pablo. (Rom 16:9) Kini nga ngalan kanunayng makaplagan diha sa mga kinulit bahin sa panimalay ni Cesar, apan wala ipakita sa rekord kon kini nga Urbano maoy usa ba ka sulugoon sa emperador.

URI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kahayag"].

1. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Perez, Hesron, Caleb, ug Hur. Ang anak nga lalaki ni Uri nga si Bezalel maoy usa ka iladong artesano sa tabernakulo.—Ex 31:2; 35:30; 38:22; 1Cr 2:4, 5, 9, 18-20; 2Cr 1:5.

2. Amahan ni Geber, kinsa usa sa mga luyoluyo nga tigtaganag pagkaon ni Solomon.—1Ha 4:7, 19.

3. Usa sa tulo ka Levihanong magbalantay-saganghaan nga nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak tungod sa tambag ni Esdras.—Esd 10:10, 11, 24, 44.

URIAS [Ang Akong Kahayag Mao si Jehova].

1. Ang Hitihanon nga bana ni Bat-seba. Si Urias maoy usa sa langyawng mga manggugubat ni David. (2Sa 23:39; 1Cr 11:41) Ang iyang mga pulong, panggawi, kaminyoon sa usa ka Hudiyong babaye, ug pagpuyo sa Jerusalem duol sa palasyo sa hari tanan nagpasabot nga siya misagop sa pagsimba kang Jehova nga Diyos ingong usa ka tinuling kinabig.—2Sa 11:3, 6-11.

Samtang si Urias nakiggubat sa Ammon didto sa Raba, si David nakapanapaw sa iyang asawa nga si Bat-seba nga wala hisayri ni Urias. Dayon gipasugoan ni David si Urias nga paadtoon sa Jerusalem, ug unya ang hari nangutana kaniya bahin sa lakaw sa gubat ug gisugo siya nga mopauli sa iyang balay aron ang ipanganak sa iyang asawa ingnon nga iya ni Urias. Apan, midumili si Urias sa pagpauli tungod kay ang kasundalohan atua sa panggubatan. (Deu 23:9-11; itandi ang 1Sa 21:5.) Bisan pag gihubog siya ni David, siya midumili gihapon sa pagkatulog didto sa iyang balay. (2Sa 11:1-13) Unya ang sala ni David batok kang Urias nadugangan, tungod kay si David nagpadala kaniya pagbalik ngadto sa gubat ug nagsugo kang Joab nga iyang maniobrahon nga mamatay si Urias sa pagpakiggubat.—2Sa 11:14-26.

2. Usa ka saserdote nga nakasaksi sa pagsulat ni Isaias sa ngalan sa iyang anak nga lalaki nga si Maher-salal-has-baz diha sa usa ka papan. (Isa 8:1, 2) Ang ngalan ni Urias diha sa ubang teksto giespeling nga Uriyas.—2Ha 16:10; tan-awa ang URIYAS Num. 1.

3. Lagmit usa ka saserdote, usa nga mibarog sa tuong kiliran ni Esdras sa dihang iyang gibasa ang Balaod ngadto sa nahibalik nga mga destiyero nga nagkatigom sa Ganghaan sa Tubig didto sa Jerusalem.—Neh 8:1-4.

URIEL [Ang Diyos Maoy Kahayag].

1. Usa ka Levihanong kaliwat ni Kohat; anak nga lalaki ni Tahat.—1Cr 6:22, 24.

2. Pangulo sa mga Kohatnon sa dihang gipadala ni David ang arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem.—1Cr 15:5, 11, 12, 15.

3. Amahan ni Micaias (Maaca) nga asawa ni Haring Rehoboam ug inahan ni Abias. (2Cr 13:1, 2; 11:21) Si Maaca maoy apong babaye ni Absalom. Sanglit ang tulo ka anak nga lalaki ni Absalom mopatim-awng nangamatay nga batan-on pa ug walay anak (2Sa 14:27; 18:18), si Micaias lagmit mao ang anak sa anak nga babaye ni Absalom nga si Tamar ug ni Uriel, dili ang anak nga lalaki ni Absalom, kondili ang umagad nga lalaki.

URIM UG TUMIM. Mga butang nga gigamit sa pagtino sa kabubut-on sa Diyos sa dihang ang mga pangutana nga nalangkit ang nasod nagkinahanglan ug tubag gikan kang Jehova.

Sumala sa girekord sa Levitico 8:8, si Moises, human ipahimutang ang tabon sa dughan nganha kang Aaron, nagbutang sa Urim ug Tumim diha sa tabon sa dughan. Bisan tuod ang Hebreohanong preposisyon dinhi nga gihubad nga "sa" mahimong hubaron nga "nganha," ang samang pulong gigamit diha sa Exodo 25:16 sa paghisgot bahin sa pagbutang sa duha ka papan nga bato *sa* arka sa pakigsaad. (Ex 31:18) Gituohan sa uban nga ang Urim ug Tumim mao ang 12 ka bato nga gitaod nganha sa tabon sa dughan. Ang pamatuod nga kining pagtuoha dili husto mao ang kamatuoran nga, sa panahon sa seremonyas sa inagurasyon sa pagkasaserdote, ang kompleto na nga tabon sa dughan lakip sa 12 ka bato nga gitahi diha niana, gibutang nganha kang Aaron, ug *dayon* ang Urim ug Tumim gibutang sulod niana. Dugang pa, ang pagtandi sa Exodo 28:9, 12, 30 nagpanghimakak sa teoriya nga kini maoy duha ka batong *onyx* diha sa mga sul-otan sa abaga sa epod sa hataas nga saserdote. (Ex 28:9-14) Dayag nga kini maoy magkalahi nga mga butang.

Ang Gamit Niini. Angayng matikdan nga ang Urim ug ang Tumim kinahanglang anaa ibabaw sa kasingkasing ni Aaron sa dihang siya mosulod sa "atubangan ni Jehova," sa walay duhaduha nagtumong sa pagbarog ni Aaron diha sa Balaan nga lawak sa atubangan sa kortina paingon sa Labing Balaan nga lawak sa dihang magpakisayod kang Jehova. Ang nahimutangan niini, sa "ibabaw sa kasingkasing ni Aaron," mopatim-aw nga ang Urim ug Tumim gisulod diha sa pilo, o bulsabulsa, nga napormang ingon niini tungod kay ang tabon sa dughan gidoble. Kini maoy alang sa "mga paghukom sa mga anak sa Israel" ug gigamit sa dihang ang pangutana nga nalangkit ang mga pangulo sa nasod ug ang nasod mismo nagkinahanglag tubag gikan kang Jehova. Si Jehova, ang Maghahatag-balaod sa Israel, maghatag ug tubag sa hataas nga saserdote bahin sa kon unsay tukmang buhaton sa bisan unsa nga butang.—Ex 28:30.

Giingnan ni David si Abiatar nga gamiton ang Urim ug ang Tumim sa dihang si Abiatar, human makaikyas sa pagpamatay sa mga saserdote sa Nob diin namatay ang iyang amahan, miadto kang David dala ang epod. Dayag nga mao kini *ang* epod sa hataas nga saserdote.—1Sa 22:19, 20; 23:6-15.

Lagmit Maoy mga Ripa. Sa mga pananglitan nga girekord sa Kasulatan diin si Jehova gikonsulta pinaagig Urim ug Tumim, mopatim-aw nga ang pangutana gibalay pag-ayo nga sa ingon ang ikahatag nga tubag maoy "oo" o "dili," o kaha mubo kaayo ug direktang tubag. Sa usa ka higayon (1Sa 28:6) ang Urim mao lamang ang gihisgotan, dayag nga gisabot nga lakip usab ang Tumim.

Ang ubay-ubayng mga komentarista sa Bibliya nagtuo nga ang Urim ug ang Tumim maoy mga ripa. Kini gitawag nga "ang sagradong mga ripa" diha sa hubad ni James Moffatt sa Exodo 28:30. Gituohan sa uban nga kini maoy tulo ka piraso, ang usa gisulatan sa pulong nga "oo," ang usa gisulatan sa pulong nga "dili," ug ang lain blangko. Kini ripahon, nga maghatag ug tubag sa pangutana nga gipatungha, gawas lang kon ang blangko maoy makuha, nga niana walay ihatag nga tubag. Gituohan sa uban nga kini maoy duha ka lagpad nga bato, puti sa usa ka bahin ug itom sa pikas nga bahin. Sa dihang iitsa, kon duha ka puti ang makita, kini magkahulogan ug "oo," kon duha ka itom, kini magkahulogan ug "dili," ug kon puti ug itom, magkahulogan nga walay tubag. Sa usa ka higayon, sa dihang si Saul nagpakisayod pinaagi sa saserdote kon mopadayon ba siya sa pagsulong sa mga Filistehanon, siya wala makadawat ug tubag. Kay mibati nga adunay usa taliwala sa iyang mga tawo ang nakasala, siya mihangyo: "Oh Diyos sa Israel, ihatag ang Tumim!" Sa mga presente niadtong higayona, si Saul ug Jonatan ang nakuha; human niana, gihimo ang ripa aron sa pagpili tali sa duha. Niini nga asoy ang hangyo nga, "Ihatag ang Tumim," mopatim-awng lahi gikan sa pagripa, bisan tuod kini mahimong magpaila nga may kalambigitan tali sa duha.—1Sa 14:36-42.

Gilangkit ang Gingharian ug Pagkasaserdote. Ang Aaronikong pagkasaserdote gihisgotan diha sa Deuteronomio 33:8-10, nga nag-ingon: "Ang imong Tumim ug ang imong Urim iya sa tawong maunongon kanimo." Ang paghisgot niini ingong iya "sa tawong maunongon kanimo [Jehova]" tingali nagtumong sa gipakitang pagkamaunongon sa tribo ni Levi (nga niini naggikan ang Aaronikong pagkasaserdote) maylabot sa panghitabo bahin sa bulawan nga nating baka. —Ex 32:25-29.

Si Jehova maalamong nagtagana sa Urim ug sa Tumim ug nagpahiluna niini sa mga kamot sa hataas nga saserdote. Tungod niini, sa dakong bahin, ang hari nag-agad sa mga saserdote, nga sa ingon malikayan sa hari ang paghupot ug naghinobrang gahom. Busa kinahanglang magtambayayongay ang mga hari ug mga saserdote. (Num 27:18-21) Gipahibalo ni Jehova ang iyang kabubut-on ngadto sa Israel pinaagi sa iyang sinulat nga Pulong, maingon man usab pinaagi sa mga manalagna ug sa mga damgo. Apan mopatim-aw nga ang mga manalagna ug mga damgo gigamit alang sa linaing mga okasyon, samtang ang hataas nga saserdote dala ang Urim ug ang Tumim kanunayng anaa uban sa katawhan.

Ang Paggamit Niini Nahunong Niadtong 607 W.K.P. Sumala sa Hudiyohanong tradisyon, ang paggamit sa Urim ug sa Tumim nahunong sa dihang gilaglag ang Jerusalem ug ang templo niini niadtong 607 W.K.P. sa Babilonyanhong kasundalohan ubos sa pagpanguna ni Haring Nabucodonosor. (Babilonyanhong Talmud, *Sotah* 48*b*) Kini nga panglantaw gipaluyohan sa kon unsay atong mabasa bahin niining mga butanga diha sa mga basahon ni Esdras ug Nehemias. Diha niini, ang pipila ka tawo nga miingon nga sila kaliwat sa mga saserdote, apan dili makakaplag sa ilang mga ngalan diha sa publikong rekord, gibaoran nga sila dili makakaon gikan sa labing balaang mga butang nga gitagana alang sa mga saserdote hangtod nga motindog ang usa ka saserdote nga may Urim ug Tumim. Apan walay rekord nga gigamit kini nianang panahona, ug human niana ang Bibliya wala na maghisgot pa maylabot niining sagradong mga butang.—Esd 2:61-63; Neh 7:63-65.

Ang Mas Dakong Hataas nga Saserdote Mikonsulta Kang Jehova. Si Jesu-Kristo gihubit diha sa sulat ni Pablo ngadto sa mga Hebreohanon ingong ang dakong Hari-Saserdote sa paagi nga sama kang Melquisedek. (Heb 6:19, 20; 7:1-3) Pareho niyang nahuptan ang pagkahari ug pagkasaserdote. Ang iyang buluhaton ingong saserdote gilandongan nianang sa hataas nga saserdote sa karaang Israel. (Heb 8:3-5; 9:6-12) Ang tanang paghukom labot sa katawhan gitugyan sa iyang mga kamot ingong Hataas nga Saserdote. (Ju 5:22) Bisan pa niana, samtang dinhi sa yuta si Jesus mipahayag: "Ang mga butang nga akong ginasulti kaninyo wala ko isulti nga gikan sa ako rang kaugalingon; apan ang Amahan nga nagpabiling nahiusa kanako nagahimo sa iyang mga buhat" (Ju 14:10) ug, "Ako walay ginahimo sa akong kaugalingong pagbuot; apan sumala sa gitudlo kanako sa Amahan gisulti ko kining mga butanga." (Ju 8:28) Labot pa, siya miingon: "Kon magahukom man ako, ang akong paghukom tinuod, tungod kay wala ako mag-inusara, apan ang Amahan nga nagpadala kanako nagauban kanako." (Ju 8:16) Dayag nga sa iyang binayaw nga langitnong posisyon, nga gihingpit ingong Hataas nga Saserdote hangtod sa kahangtoran, siya nagpadayon niini nga pagpasakop ngadto sa iyang Amahan, nga nagalantaw kaniya alang sa paggiya sa paghukom.—Heb 7:28; itandi ang 1Co 11:3; 15:27, 28.

URIYAS [Ang Akong Kahayag Mao si Jehova].

1. Usa ka saserdote panahon sa paghari ni Haring Ahaz sa Juda (761-746 W.K.P.). Sa dihang si Ahaz miadto sa Damasco aron sa paghatag ug tributo kang Tiglat-pileser III, iyang gipadala kang Uriyas ang disenyo ug sumbanan sa dakong halaran nga iyang nakita didto ug giingnan siya nga magtukod ug sama niini, ug sa ulahi gisugo siya nga gamiton kini puli sa halaran ni Jehova. Gisunod kini ni Uriyas. (2Ha 16:8-16) Si Uriyas (Urias) nakasaksi usab sa usa ka sinulat ni Isaias. (Isa 8: 1, 2) Bisan tuod wala ipaila, lagmit siya mao ang hataas nga saserdote, tungod sa iyang pagkaprominente ug kay walay laing tawo nga gihisgotan nga naghupot sa maong titulo niining higayona.

2. Usa ka manalagna ni Jehova ug anak nga lalaki ni Semaias gikan sa Kiriat-jearim. Panahon sa paghari ni Jehoiakim, si Uriyas mitagna batok sa Juda ug Jerusalem sama sa gihimo ni Jeremias. Apan sa dihang nahibaloan ni Uriyas nga si Jehoiakim nagtinguha sa pagpatay kaniya, siya mikalagiw ngadto sa Ehipto, apan siya gidala pagbalik ug gipatay, ug gitambog ang iyang lawas sa usa ka komon nga lubnganan.—Jer 26:20-23.

3. Anak nga lalaki ni Hakoz; usa ka saserdote kansang anak nga lalaking si Meremot maoy usa sa mga saserdote nga gipiyalan ni Esdras sa bulawan ug plata ug mga sudlanan sa templo nga gidala sa Jerusalem. Ang anak ni Uriyas nga si Meremot sa ulahi mitabang sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem. —Esd 8:33; Neh 3:4, 21.

UTAI.

1. Usa ka pumoluyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero; kaliwat ni Juda pinaagi kang Perez. —1Cr 9:3, 4.

2. Pangulo sa usa ka balay o banay sa amahan taliwala sa mga anak nga lalaki ni Bigvai nga miadto sa Jerusalem uban kang Esdras niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:1, 14.

UTANG, UTANGAN. Ang utang nagtumong sa usa ka butang nga gihulam, usa ka obligasyon nga angayng bayran. Sa karaang Israel, ang kalisod sa panalapi mao ang pangunang hinungdan nga ang usa mangutang. Alang sa usa ka Israelinhon ang pagkautangan maoy kaalaotan; tungod niini, ang nanghulam maoy sulugoon sa tawo nga nagapahulam. (Pr 22:7) Busa ang katawhan sa Diyos gisugo nga magmahinatagon ug dili magmahakogon sa pagpahulam sa kabos nga mga isigka-Israelinhon, nga dili mangitag ganansiya gikan sa ilang kalisdanan pinaagi sa pagpangayo kanilag tubo. (Ex 22:25; Deu 15:7, 8; Sal 37:26; 112:5) Apan ang mga langyaw mahimong pangayoan ug tubo. (Deu 23:20) Gisabot kini sa Hudiyong mga komentarista ingong probisyon nga mapadapat sa mga utang sa negosyo, dili sa mga kahimtang sa kawalad-on. Ang mga langyaw sa Israel kasagaran temporaryo lamang, sagad ingong mga negosyante, ug natural lamang nga dahomon nga sila mobayad ug tubo, ilabina nga sila magpahulam usab nga may tubo ngadto sa uban.

Usahay adunay ikatulong tawo nga maoy mopas-an sa responsibilidad o mogarantiya alang sa usa ka utangan. Ang basahon sa Mga Proverbio (6:1-3; 11:15; 17:18; 22:26) sublisubling nagpasidaan batok niini nga batasan, sanglit ang usa nga mogarantiya mahimong alaot kon dili makabayad ang nakautang.

Ang Kristohanong panglantaw bahin sa mga utang sa unang siglo gipahayag diha sa Roma 13:8: "Ayaw kamo pangutang kang bisan kinsa ug bisan unsang butang, gawas sa paghigugma sa usag usa."

Ang Balaod Nanalipod sa mga Nagpautang ug sa mga Utangan. Ubos sa Moisesnong Balaod, bisan ang usa ka kawatan kinahanglang mobayad sa iyang utang ingong resulta sa iyang sayop nga buhat. Kon dili makabayad, siya ibaligya ngadto sa pagkaulipon. (Ex 22:1, 3) Busa ang biktima makasalig nga mabayran ang mga butang nga gikawat kaniya.

Giila sa matinumanong mga Israelinhon nga ang pagbayad sa ilang mga utang maoy sugo gikan sa Diyos. (Sal 37:21) Busa ang nagpautang makasalig nga mabayran. Ang usa ka Israelinhon nga walay materyal nga mga kabtangan makabaligya sa iyang kaugalingon o sa iyang mga anak ngadto sa pagkaulipon aron mabayran ang iyang mga utang. —Ex 21:7; Lev 25:39; itandi ang 2Ha 4:1-7.

Sa laing bahin, ang Balaod nanalipod usab sa utangan. Ang nagpautang dili makasulod sa balay sa utangan ug sakmiton ang gigarantiya kondili maghulat siya sa gawas hangtod ang utangan magdala niini ngadto kaniya. (Deu 24:10, 11) Walay besti sa usa ka babayeng balo ni mga kagamitan niya, sama sa galingang demano o sa ibabaw nga batong pangligis niini, ang mahimong sakmiton ingong usa ka garantiya. (Deu 24:6, 17) Sanglit komon sa mga kabos nga usa lamang ang panggawas nga besti (kupo), nga mao poy ilang itulog, kini nga besti, kon kuhaon ingong usa ka garantiya, kinahanglang ibalik sa nagpautang sa pagsalop sa adlaw.—Ex 22:26, 27; Deu 24:12, 13.

Sumala sa Deuteronomio 15:1-3, mopatim-aw nga sa tuig nga Igpapahulay (kada ikapito nga tuig) ang nagpautang dili makapugos sa isigka-Israelinhon sa pagpabayad sa utang niini. Dili sama sa Israelinhon nga nagatuman sa Igpapahulay ug halos walay kita gikan sa iyang yuta, ang langyaw kanunayng adunay kita gikan sa iyang dili-agrikultural nga trabaho. Busa, makataronganon lamang nga pugson siya sa pagpabayad sa utang sulod sa tuig

nga Igpapahulay. Sa magkaduol ang tuig nga Igpapahulay, ang pipila ka Israelinhon, kay nahibalo nga sila dili makapugos sa pagpabayad, lagmit dili magpahulam sa ilang kabos nga mga igsoon. Apan gihukman sa Balaod kining matanga sa kahakog. —Deu 15:9.

Sulod sa tuig sa Tinghugyaw (kada ika-50 nga tuig) ang Hebreohanong mga ulipon ipahigawas; ang tanang panulondon, gawas sa mga balay diha sa pinarilang mga siyudad nga dili iya kanhi sa mga Levihanon, iuli ngadto sa orihinal nga mga tag-iya niini. Tungod niini nga kahikayan ang Israelinhong mga banay dili magumon sa grabeng utang ug manudnod sa kakabos. Bisag dili maayo ang pagdumala sa usa ka tawo sa iyang mga kabtangan, dili bug-os mawala ang iyang panulondon alang sa iyang banay.—Lev 25:10-41.

Ang hugot nga pagsunod sa balaod sa Diyos mosangpot sa maayong ekonomiya nga walay dagkong mga utang sa gawas o sa sulod sa nasod. Ang mga Israelinhon gipasaligan: "Kay si Jehova nga imong Diyos magpanalangin gayod kanimo ingon sa iyang gisaad kanimo, ug ikaw magpahulam nga may garantiya sa daghang kanasoran, apan ikaw dili manghulam."—Deu 15:6.

Mga Pag-abuso. Sa dihang ang Israel nahimong dili matinumanon, ang kabos nga mga utangan maoy lakip niadtong mga nag-antos. Tungod kay ang mga utangan miduyog man kang David samtang siya usa ka kagiw, kini lagmit nagpasabot nga sila gilisodlisod sa mga nagpautang kanila. (1Sa 22:2) Mopatim-aw nga ang pagpahulam nga may tubo ngadto sa isigka-Israelinhon nahimong komon. (Isa 24:2) Pinaagi sa iyang manalagna nga si Amos, gikondenar ni Jehova ang Israel tungod sa pagbaligya sa usa ka "kabos alang sa bili sa usa ka paris nga sandalyas." (Am 2:6) Ug pinaagi ni Ezequiel, Iyang gisaway ang mga Israelinhon sa pagpangayog tubo ug sa malimbongong pagpaganansiya gikan sa ilang isigkatawo.—Eze 22:12.

Human mahibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, naalaot ang kahimtang sa mga Hudiyo tungod kay wala nila tumana ang balaod sa Diyos nga dili patuboan ang mga utang sa kabos nga mga isigka-Israelinhon. Sa panahon ni Nehemias, daghang Hudiyo ang napugos sa paghatag sa ilang kaugalingong mga balay, mga umahan, ug bisan sa ilang mga anak nga lalaki ug mga anak nga babaye ingong garantiya. Apan, human sa tambag ni Nehemias nga tul-iron ang mga butang, ang mga nagpautang miuyon nga pasig-ulian ang mga nangutang ug pautangon sila nga walay tubo.—Neh 5:1-13.

Mga Sambingay ni Jesus. Sa unang siglo K.P., ang mga Hudiyo sinati kaayo sa relasyon tali sa mga nagpautang ug sa mga utangan, ug si Jesus usahay migamit niini diha sa iyang mga sambingay. Iyang gipasiugda ang panginahanglan sa pagpasaylo pinaagi sa paghisgot bahin sa daotang ulipon kinsa, bisan tuod gipahigawas gikan sa 60,000,000-ka-denario (mga $40,000,000) nga utang, nagpabilanggo sa isigkaulipon tungod sa 100-ka-denario (mga $70) nga utang. (Mat 18:23-33) Ang sambingay sa duha ka utangan, nga ang usa gipahigawas gikan sa 500-ka-denario (mga $350) nga utang ug ang lain sa 50-ka-denario (mga $35) nga utang, nagpasiugda sa prinsipyo: "Siya nga gipasaylog diyutay, mahigugmag diyutay." (Luc 7:41-47) Ang maalamong paggamit sa "dili-matarong" (materyal) nga mga bahandi aron makighigala sa Diyos gipasiugda diha sa ilustrasyon maylabot sa dili-matarong nga piniyalan kinsa, sa dihang hapit nang mawad-an sa iyang katungdanan, maalamong migamit sa iyang awtoridad aron makighigala sa mga utangan sa iyang agalon pinaagi sa pagkunhod sa ilang mga utang. —Luc 16:1-9.

Ubang mga Utang. Sa Kasulatan, ang mga pulong nga "utang" ug "utangan" gigamit usab labot sa mga obligasyon nga wala maglangkit ug pagpanghulam. Ang suhol nga ibayad sa usa ka mamumuo giisip ingong "utang." (Rom 4:4) Ang mga makasasala maoy "mga utangan" ngadto niadtong ilang nahimoan ug kasal-anan ug busa kinahanglang mangayo sa ilang kapasayloan. Ang pagpasaylo sa Diyos sa "mga utang" nag-agad kon gipasaylo ba mismo sa usa ka tawo ang "mga nakautang" kaniya. (Mat 6:12, 14, 15; Luc 13:4) Tungod sa iyang obligasyon sa pagsangyaw sa "maayong balita," si apostol Pablo naghisgot sa iyang kaugalingon ingong "utangan" ngadto sa tanang tawo. (Rom 1:14, 15) Sa ingon, ang Hentil nga mga magtutuo maoy "mga utangan" ngadto sa Hudiyong mga Kristohanon sa Jerusalem tungod kay sila nakabenepisyo kanila sa espirituwal nga paagi. Busa, angay lamang nga sila motabang sa ilang Hudiyong mga igsoon nga kabos sa materyal. —Rom 15:26, 27.

UTANON. Tan-awa ang MAPAIT NGA MGA UTANON.

UTLANAN. Ang Hebreohanong pulong nga *gevul′* nagkahulogan ug "utlanan." Kini usab nagkahulogan sa teritoryo o yuta nga anaa sulod sa usa ka utlanan. Busa, ang Josue 13:23 nag-ingon: "Ug ang utlanan [Heb., *gevul′*] sa mga anak ni Ruben mao ang Jordan; ug kini ingong teritoryo [*u·ghevul′*] mao ang panulondon."

Mga Utlanan nga Gitino ni Jehova. Sa wala pa ang tibuok-yutang Lunop, gipalayas na sa Diyos ang unang tawhanong paris gikan sa tanaman sa Eden nga tungod niana sila napugos

pagpuyo sa gawas niini (Gen 3:23, 24), gihinginlan si Cain gikan sa "yuta" diin ang dugo ni Abel "nagatuaw" (Gen 4:10, 11), ug sa ulahi iyang gitakda ang yugto nga "usa ka gatos ug kawhaan ka tuig" (Gen 6:3) nga niini ang katawhan sa wala pa ang Lunop padayong mabuhi sa ibabaw sa yuta una pa laglaga ang kadaghanan kanila. (Gen 6:13) Iyang gisugo nga ang mga maluwas sa Lunop 'magpuno sa yuta,' ug sa dihang mitungha ang paningkamot nga pugngan ang ilang pagkaylap sa yuta, gipukgo sa Diyos ang maong aksiyon ug gipatuman sa mga tawo ang maong sugo.—Gen 9:1, 19; 11:1-9.

Kasiglohan sa ulahi, gisaaran sa Diyos si Abraham ug ang iyang binhi ug usa ka yuta nga may tinong mga utlanan. (Gen 15:18-21; Ex 23:31) Gitugotan sa Diyos ang molupyong mga Canaanhon nga padayon pang magpuyo sa Yutang Saad sulod sa gitagnang yugto nga "upat ka gatos ka tuig" una pa niya ipatuman ang sugo sa pagpapahawa kanila sa dihang "ang kasaypanan sa mga Amorihanon" nabug-os na. (Gen 15:13-16) Sa laing bahin, si Jehova nga Diyos nagsugo usab nga ang mga Israelinhon kinahanglang dili molapas sa mga utlanan sa nasod sa Edom, Moab, ug Ammon, nga sa kanhiay naggikan sa mga paryente sa mga katigulangan sa mga Israelinhon. (Deu 2:4, 5, 18, 19) Ang mga pulong sa awit ni Moises sa Deuteronomio 32:8 pagasabton pinasukad niini nga mga kamatuoran. Kanang tekstoha nag-ingon: "Sa dihang gihatagan sa Labing Hataas ang kanasoran ug panulondon, sa dihang gibulag niya ang mga anak ni Adan gikan sa usag usa, gipiho niya ang utlanan sa mga katawhan *sumala sa gidaghanon sa mga anak sa Israel."*

Sa ulahi, pinasukad sa katungod ni Jehova ingong soberano sa pagpiho sa maong mga utlanan, gidepensahan ni Maghuhukom Jepte ang katungod sa Israel sa yutang gihatag sa Diyos kanila. (Huk 11:12-15, 23-27) Apan, tungod kay napakyas ang Israel sa pagtuman nga maunongon sa mga sugo sa Diyos, gitugotan ni Jehova ang pipila ka kaawayng mga katawhan nga magpabilin sulod sa mga utlanan sa Israel (Num 33:55; Huk 2:20-23), ug ayha pa sa paghari ni Haring David, mga upat ka siglo sa ulahi sukad sa pagsulod sa nasod ngadto sa Canaan, nga nasakop sa Israel ang tibuok teritoryo sulod sa sinaad nga mga utlanan.—2Sa 8:1-15.

Sa kataposan, nahiuyon sa iyang unang gipahayag nga pasidaan, si Jehova nagtugot sa paganong mga nasod sa pagsakop sa mga utlanan sa Yutang Saad ug nagdestiyero sa Israel, ingong silot sa usa ka apostatang katawhan. (Deu 28:36, 37, 49-53; Jer 25:8-11) Pinaagi sa iyang mga manalagnang si Isaias, Jeremias, Ezequiel, ug Daniel, gitagna sa Diyos ang pagtungha ug pagkapukan sa mga gahom sa kalibotan sugod sa Babilonya ug padayon, ug ang ilang sunodsunod nga pagtungha. (Isa 13:1–14:4; 44:28–45:5; Jer 25:12-29; Eze 21:18-27; Dan kap 2, 7, 8, ug 11:1–12:4) Bisan tuod ang politikanhong mga nasod iyang gitugotan sa paglungtad ug paggahom dinhi sa yuta sulod sa usa ka 'tinudlong yugto sa panahon,' gitagna usab ni Jehova ang ilang bug-os nga kalaglagan ug ang pagkahanaw sa mga utlanan sa ilang politikanhong dominyo, kini maoy pinaagi sa Gingharian sa Mesiyas. —Dan 2:44; itandi ang Pin 11:17, 18; 19:11-16.

"Ang Tinong mga Utlanan" sa Puloy-anan sa mga Tawo. Gisultihan ni Pablo ang iyang mga mamiminaw nga taga-Atenas nga ang Diyos 'naglatid sa tinudlong mga panahon ug sa tinong mga utlanan [Gr., *ho·ro·the·si'as,* sa literal, "pagpahimutang sa mga utlanan"] sa mga puloy-anan sa mga tawo.' (Buh 17:26) Diha sa Salmo 74:17 gipahayag ang susamang panghunahuna maylabot sa Maglalalang: "Ikaw mao ang nagbutang sa tanang utlanan sa yuta; ang ting-init ug ang tingtugnaw—ikaw mao ang naghimo kanila." Ang Labing Hataas mao ang nagpahinabo sa paglungtad sa kinaiyanhong mga utlanan sama sa mga suba, mga lanaw, kadagatan, ug kabukiran, nga maoy magtino kon asa mopuyo ang mga tawo.—Itandi ang Jer 5:22.

Mga Utlanan sa Tribo sa Israel. (MAPA, Tomo 1, p. 744) Sa dihang nasakop sa Israel ang Yutang Saad, ang mga tribo ni Ruben, Gad, ug ang katunga sa tribo ni Manases gihatagan ug katungod sa pagdawat sa ilang yutang panulondon 'gikan sa kiliran sa Jordan dapit sa silangan sa adlaw.' (Num 32:1-5, 19, 33-42; 34:14, 15; Jos 13:8-13, 15-32) Human sa unom ka tuig nga pagpakiggubat aron masakop ang mga Canaanhon, miabot ang panahon aron tinoon ang tribonhong mga utlanan sa K sa Jordan alang sa ubang siyam ka tribo ug sa nahibiling katunga sa tribo ni Manases. Si Josue, si Eleasar nga saserdote, ug ang usa ka pangulo gikan sa matag tribo mao ang gitudlo ni Jehova aron magsilbing komite alang sa yuta nga magdumala sa pag-apodapod niini. (Num 34:13-29; Jos 14:1) Ang pamaagi nga gisunod maoy pinasukad sa nahaunang sugo sa Diyos ngadto kang Moises: "Sumala sa gidaghanon imong dugangan ang panulondon sa usa, ug sumala sa gidiyutayon imong kunhoran ang panulondon sa usa. Ang panulondon sa matag usa igahatag sumala sa gidaghanon sa iyang mga narehistro. Pinaagi lamang sa ripa nga ang yuta pagabahinbahinon."—Num 26:52-56; 33:53, 54.

Busa mopatim-aw nga ang pag-apod-apod sa yuta taliwala sa mga tribo gipasukad sa duha ka butang: ang resulta sa pagripa, ug ang gidak-on sa tribo. Ang ripa tingali nagtino lamang sa gibanabanang lokasyon nga maangkon sa matag tribo,

sa ingon nagtudlo ug panulondon diha sa usa ka seksiyon o sa laing seksiyon sa maong yuta, sama pananglitan sa dapit sa A o H, S o K, ubay sa kapatagan daplin sa baybayon, o sa bukirong rehiyon. Ang desisyon sa pagripa naggikan kang Jehova ug busa kini magpanalipod batok sa pangabugho o panag-away taliwala sa mga tribo. (Pr 16:33) Pinaagi niini magiyahan usab sa Diyos ang mga butang aron ang situwasyon sa matag tribo mahiuyon sa inspiradong tagna ni Jacob sa hapit na siyang mamatay nga natala diha sa Genesis 49:1-33.

Human matino ang geograpikanhong dapit sa matag tribo pinaagi sa pagripa, kinahanglang tinoon usab ang gidak-on sa teritoryo niini pinasukad sa ikaduhang butang: ang gidak-on segun sa gidaghanon niini. "Inyong bahinbahinon ang yuta alang kaninyo nga panag-iyahon pinaagig ripa sumala sa inyong mga banay. Ngadto sa daghagmolupyo dugangan ninyo ang iyang panulondon, ug ngadto sa diyutay kunhoran ninyo ang iyang panulondon. Kon asa matunong ang ripa alang kaniya, kana maiyaha." (Num 33:54) Dili na mahimong bag-ohon ang resulta sa pagripa bahin sa pangunang geograpikanhong dapit, apan mahimong dugangan o kunhoran ang gidak-on sa panulondon. Busa, sa dihang ang teritoryo sa Juda nakaplagang dako ra kaayo, ang gidak-on sa yuta niini gikunhoran pinaagi sa pagpahat sa pipila ka bahin niini ngadto sa tribo ni Simeon.—Jos 19:9.

Ang pagdugang o pagkunhod sa panulondon daw dili lang ipasukad sa gidak-on sa yuta, kay ang tribo ni Dan, bisan tuod ikaduha sa kinadaghanag sakop, nakadawat sa usa sa mas gamayng mga bahin kon itandi sa aktuwal nga gisangkaron. Lagmit gitagad usab ang ubang mga butang sama sa gidaghanon sa mga siyudad, matang sa yuta, ug kalidad sa yuta.—Itandi ang Jos 17:14-18.

Sa dihang ang mas eksaktong mga utlanan sa tribonhong mga dibisyon nalatid na, ang panagiyahong yuta sa matag pamilya mahimo nang pahaton, ug mopatim-aw nga kini gihimo, dili pinaagi sa ripa, kondili pinaagi sa pagdumala sa tinudlong komite, nga gilangkoban ni Eleasar, Josue, ug sa mga pangulo. (Jos 17:3, 4) Busa, ang Deuteronomio 19:14 nag-ingon nga "sa dihang gilatid na sa *mga katigulangan* ang mga utlanan sa imong panulondon" dili na kini iatras.—Tan-awa ang TIMAAN SA UTLANAN.

Ang asoy sa pagbahinbahin sa teritoryo sa K sa Jordan nagpakita nga unang gitino ang mga ripa alang kang Juda (Jos 15:1-63), Jose (Epraim) (Jos 16:1-10), ug ang katunga sa tribo ni Manases nga nanimuyo sa K sa Jordan (Jos 17:1-13), ug dayon sunodsunod nga gihisgotan ang ilang mga utlanan ug mga siyudad. Human niini, mopatim-aw nga nahunong una ang pagbahinbahin sa yuta, sanglit ang Israel mibalhin pagkampo gikan sa Gilgal ngadto sa Shilo. (Jos 14:6; 18:1) Ang gidugayon sa panahon nga nalangkit wala hisgoti, apan sa katapusan gibadlong ni Josue ang nahibiling pito ka tribo tungod kay sila naglangaylangay sa pagpuyo sa nahibiling bahin sa yuta. (Jos 18:2, 3) Lainlaing mga hunahuna ang gihatag bahin sa gipakitang tinamdan sa pito ka tribo. Ang ubang mga komentarista nangatarongan nga tungod sa kadaghan sa inagaw nga nabatonan panahon sa pagpanakop ug tungod kay wala man kaayoy hulga nga moatake ang mga Canaanhon, lagmit kining mga triboha wala mobati nga kinahanglan nilang puy-an dayon ang nahibiling bahin sa teritoryo. Ang pagpanuko nga makigharong sa gagmayng pundok sa mga magsusukol didto lagmit maoy nakaamot niini nga pagkalangan. (Jos 13:1-7) Dugang pa, lagmit limitado ra kaayo ang ilang nahibaloan bahin niining nahibiling luna sa Yutang Saad kay sa mga seksiyon nga napahat na.

Aron mapadali ang maong butang, si Josue nagpadalag usa ka delegasyon sa 21 ka tawo, 3 ka tawo gikan sa matag usa sa 7 ka tribo, aron 'maghimog mapa sa yuta sa pito ka bahin,' ug human nga kining mga tawhana "mihimog mapa niini sumala sa mga siyudad," si Josue nagripa alang kanila aron mahibaloan ang desisyon ni Jehova. (Jos 18:4-10) Ang tagsatagsa ka panulondon nga gipahat gihisgotan diha sa Josue 18:11–19:49.

Ang saserdotehanong tribo ni Levi wala hatagig partikular nga rehiyon ingong pahat niini apan gihatagag 48 ka nagkatagkatag nga siyudad ug mga sibsibanan nga nahimutang sa sulod sa mga utlanan sa ubang mga tribo.—Jos 13:14, 33; 21:1-42.

Ubang mga Utlanan. Pinaagi sa pakigsaad sa Balaod, ang 'Israel gibulag' sa Diyos ingong iyang piniling katawhan sulod sa 1,545 ka tuig (Lev 20:26), apan pinaagi sa haladnong kamatayon sa iyang Anak iyang gilaglag ang mahulagwayong "paril diha sa taliwala" nga nag-ulang sa Hentil nga katawhan gikan sa mga Hudiyo, ug naghanaw sa Balaod sa mga kasugoan. Sa Efeso 2:12-16, gihisgotan ni Pablo ang ali, o paril (*soreg*), sa dapit sa templo. Ubos sa silot nga kamatayon, ang mga Hentil gidid-an sa paglapas sa maong utlanan, ug ang maong paril gigamit sa apostol ingong haom nga ilustrasyon sa panagkabahin nga gihimo sa pakigsaad sa Balaod.

Ubos sa bag-ong pakigsaad nga si Kristo Jesus mao ang tigpataliwala, gihimo ang usa ka espirituwal nga utlanan nga labaw pa kay sa bisan unsang geograpikanhong utlanan, nga nag-ulang sa espirituwal nga nasod sa Kristohanong kongregasyon gikan sa kalibotan sa katawhan. (Ju 17:6, 14-19; 1Pe 2:9-11) Dugay nang gitagna ni Jehova nga iyang

tukoron ang Zion uban sa bililhong mga mutya ug ang tanang mga utlanan niini maoy sa "maanindot nga mga bato," ug gikutlo ni Jesus kining tagnaa nga nagpadapat sa misunod nga bersikulo ngadto sa iyang mahimong mga tinun-an. (Isa 54:12, 13; Ju 6:45; itandi ang Pin 21:9-11, 18-21.) Kining espirituwal nga mga utlanan kinahanglang dili pasipalahan, kay ang Diyos nagpasidaan nga kadtong mosulong niini makaagom ug kalaglagan.—Itandi ang Isa 54:14, 15; 60:18 sa 1Co 3:16, 17.

Hinunoa, kadtong naglangkob sa maong espirituwal nga nasod gisugo nga magpabilin sulod sa mga utlanan niini, nga mag-ila sa gilatid nga moral nga mga limitasyon (1Co 5:9-13; 6:9, 10; 1Te 4:3-6) ug sa espirituwal nga mga utlanan nga nagulang kanila gikan sa bakak nga pagsimba ug sa kalibotanong mga sistema (2Co 6:14-18; San 4:4; Pin 18:4), maingon man sa mga regulasyon bahin sa hustong pagpakiglabot tali sa mga Kristohanon ug sa "labaw nga mga awtoridad" sa naglungtad nga mga kagamhanan (Rom 13:1, 5; 1Pe 2:13-16; Buh 4:19, 20; 5:29), tali sa bana ug asawa (1Co 7:39; 1Pe 3:1, 7), ug sa daghang uban pang mga aspekto sa kinabuhi.

Gipakita usab ni Pablo nga may mga utlanan bahin sa teritoryo nga gitudlo alang sa ministeryal nga kalihokan.—2Co 10:13-16.

UTOK SA BUKOG. Tan-awa ang UYOK, UTOK SA BUKOG.

UWAK [Heb., *'o·rev'*; Gr., *ko'rax*]. Ang unang langgam nga espesipikong ginganlan sa Bibliya. (Gen 8:7) Ang kinadak-ang uwak mosukod ug mga 0.6 m (2 p) ang gitas-on ug ang bukhad sa mga pako maoy kapin sa 1 m (3 p) ang gilapdon. Ang sinawng mga balhibo niini maoy lubos-itom (Aw 5:11) nga may sagol nga mga kolor nga abohon-asul ug purpura, ug usahay ang tiyan niini may pagkaberde. Daghan ug lainlain ang ginakaon niini, sama sa mga *nut, berry,* ug mga lugas bisan mga ilaga, reptilya, isda, ug mga piso sa langgam. Bisan tuod kini moatake sa mga anak ug sa mga luyahon taliwala sa gagmayng mga hayop, kini sagad mokaon ug patayng lawas. Sa dihang mokaon ug patayng hayop, kinaiya niini nga unahon pagtusik ang mga mata ug ang uban pang humok nga mga bahin sa lawas una pa yasyason ang tiyan pinaagi sa lig-on nga sungo niini. (Pr 30:17) Kusog kaayo kining molupad ug ang mga pako niini paspas nga mokapakapa, o dali ra kining makalupad paingon sa itaas ug magbiyobiyo samtang kini magnanaw ug pagkaon sa ubos. Tungod sa kanunayng pagpangita niini ug pagkaon, makaabot kini sa lagyo kaayong mga lugar.

Alang sa mga ekspertong nagtuon sa mga hayop ug mga tanom, ang igmat nga uwak giisip nga usa sa labing mapasiboon ug abtik mangitag paagi kon itandi sa ubang mga langgam. Tungod niini, maingon man sa kakusog niini nga molupad ug sa katakos nga mabuhi sa lainlaing matang sa pagkaon, lakip na sa mga patayng hayop, haom nga ang uwak mao ang unang linalang nga ipadala ni Noe sa gawas sa arka sa dihang ang tubig sa Lunop misugod na sa paghubas. Ang teksto nagpakita nga human niadto ang uwak nagpabilin sa gawas sa arka, nga naghimo niini nga batoganan na lamang. —Gen 8:5-7.

Ang uwak gipahayag nga mahugaw diha sa pakigsaad sa Balaod (Lev 11:13, 15; Deu 14:12, 14), ug ang prase nga "sumala sa matang niini" gisabot nga naglakip sa uwak ug sa uban pang samaguwak nga mga langgam sama sa *rook, jackdaw,* ug sa *chough,* nga ang tanan makaplagan sa Palestina.

Ang uwak kanunayng makita sa kamingawan ug kasagarang magpuyo sa bukirong mga rehiyon ug bisan gani sa mga desyerto. Lakip kini sa mga linalang nga nakita ni Isaias diha sa panan-awon ingong nagpuyo sa awaaw, biniyaan, ug nagun-ob nga Edom. (Isa 34:11) Kinaiya usab sa uwak nga magtipig ug sobrang pagkaon diha sa mga giwang sa bato o tabonan kini ug mga dahon. Busa haom ang pagkapili niini nga mga langgam sa dihang sa milagrosong paagi gigamit sila sa Diyos sa pagdala ug tinapay ug karne kaduha sa usa ka adlaw ngadto kang Elias samtang ang manalagna nagtago didto sa bul-oganang walog sa Kerit.—1Ha 17:2-6.

Ang mga uwak magsalag diha sa mga pangpang o sa mga punta nga may dagkong mga bato, ingon man sa tag-as nga mga kahoy; sila mounong sa ilang kaparis hangtod sa kamatayon ug maoy mga ginikanan nga maayong moalima. Si Jehova nga Diyos, ang matuod nga Magtatagana sa tanan Niyang mga linalang, naghangyo kang Job sa pagliso sa iyang pagtagad ngadto Kaniya pinaagi sa pangutana: "Kinsa ba ang nagaandam sa uwak sa iyang pagkaon sa dihang ang iyang mga kuyabog motuaw sa Diyos alang sa tabang, sa dihang sila nagalatagaw tungod kay walay makaon?" (Job 38:41) Gipakita usab sa salmista nga ang pagkaon nga gidala sa tiglibodlibod-sa-halayo nga ginikanang mga langgam aron mapahilom ang alingisig nga pagpiyak sa ilang gigutom nga piso maoy tungod sa malulotong mga tagana sa Maglalalang (Sal 147:7-9), samtang si Jesus naghisgot sa mga uwak sa samang paagi aron ipasalig sa iyang mga sumusunod nga ang Usa nga nagaatiman sa maong mga langgam sa kahanginan tino nga magtagana sa mga panginahanglan sa Iyang tawhanong mga alagad.—Luc 12:24; itandi ang Sal 104:27, 28; Mat 6:26.

Lagmit nga tungod sa kadako, kadagtom, ug sa masulob-ong tingog niini, giisip sa paganong mga katawhan sa kakaraanan nga ang uwak maoy usa ka langgam nga nagdalag daotang tilimad-on ug usa ka signos sa kamatayon. Taliwala sa mga Grego, ang maisog, sagad bagis nga uwak giisip ingong usa ka langgam nga nagdalag mga ilhanan, tingali tungod kay nailhan kini sa kaigmat ug pagkamaalamon. Gituohan nga kini maoy sagrado ngadto sa diyos nga si Apolo ug sa tig-orakulo nga mga pari, nga ang pipila kanila magbesti ug itom.

Usa ka prinsipe sa Midian sa adlaw ni Maghuhukom Gideon nagbaton sa ngalang Oreb, nga nagkahulogang "Uwak."—Huk 7:25.

UYOAN. Ang Hebreohanong termino nga *dohdh,* nga usahay gihubad nga "uyoan" o 'igsoong lalaki sa amahan' (Lev 10:4; 20:20; 25:49; Num 36:11; 1Sa 10:14-16; 14:50; Est 2:7, 15; Jer 32:7-9, 12; Am 6:10), mas lapad pa kaayo ug kapadapatan kay sa Cebuanong pulong nga "uyoan." Dili lang kini mapadapat ngadto sa usa ka paryente, nga kasagaran ang igsoong lalaki sa amahan, kondili mahimong magtumong usab (diha sa singular o plural) sa "gugma" (Pr 7:18), sa mga pahayag sa pagmahal o sa gugma (Aw 1:2, 4; Eze 16:8; 23:17), ug sa usa ka minahal o hinigugma (Aw 1:14, 16; Isa 5:1). Apan ang konteksto o ang ubang nalangkit nga mga kasulatan sagad maoy magtino kon unsa nga relasyon sa pamilya ang gitumong sa Hebreohanong pulong nga *dohdh.* Pananglitan, ang *dohdh* gigamit sa paghubit sa relasyon ni Haring Jehoiakin kang Haring Zedekias. Sanglit si Zedekias mao ang igsoong lalaki ni Jehoiakim nga amahan ni Jehoiakin, ang pulong nga *dohdh* niini nga kahimtang dayag nga nagtumong sa usa ka uyoan, o sa usa ka igsoong lalaki sa amahan. (2Ha 24:6, 15, 17; 1Cr 3:15) Ang usa ka lahing relasyon sa pamilya gihubit diha sa 1 Cronicas 27:32, diin ang magtatambag nga si Jonatan gikaingong *dohdh* ni David. Ang 2 Samuel 21:21 ug 1 Cronicas 20:7 nagpailang si Jonatan maoy anak nga lalaki sa igsoon ni David nga si Simei. Busa, ang gipunting nga *dohdh* ni David mao gayod ang pag-umangkon ni David ug dili ang iyang uyoan.

Ang *feminine* nga porma sa *dohdh* gigamit sa pagtumong sa iyaan sa usa ka tawo. (Ex 6:20; Lev 18:14; 20:20) Sa Hebreohanon, ang usa ka uyoan sa kaliwat sa inahan gitawag nga 'igsoong lalaki sa inahan.'—Gen 29:10.

"Ang anak nga lalaki sa igsoong babaye ni Pablo" nagbutyag kang Pablo ug dayon ngadto sa Romanong komandante sa Jerusalem bahin sa plano nga gilaraw batok sa kinabuhi sa iyang uyoan. —Buh 23:16-22.

UYOK, UTOK SA BUKOG. Usa ka humok ug tambok nga tisyu nga anaa sa sulod nga mga bahin sa kadaghanang kabukogan. Adunay duha ka matang sa uyok o utok sa bukog, ang dalag ug pula. Sa mga hamtong, ang taas, linginong mga bukog maoy puno sa dalag, o nagpondo, nga uyok nga sa kadaghanan maoy tambok, ug ang lapad nga kabukogan sa ulo, sa mga gusok, sa dughan, ug sa balat-ang adunay pula, o aktibo, nga uyok. Ang pula nga uyok hinungdanon sa paggama ug dugo. Kini magpatungha sa nagdalag-oksiheno nga mga pulang *corpuscle* sa dugo, sa hinungdanong mga sangkap nga pangpatang-on sa dugo nga gitawag ug mga *platelet,* ug sa dakong porsiyento sa mga puting *corpuscle,* nga sagad nagsilbing mga sundalo sa pagsanta sa impeksiyon. Ingong sangkap sa lawas nga tiggamag dugo, ang uyok hinungdanon kaayo alang sa kahimsog ug kabaskog sa usa ka tawo. Busa, tukma ang paghulagway ni Job (21:24) sa tawo nga himsog ug piskay ingong usa kansang uyok sa kabukogan 'nag-umog.'

Lagmit nga ang uyok o utok sa bukog sa hayop gikaon sa mga Israelinhon. (Itandi ang Miq 3:2, 3.) Kini sustansiyado kaayo, nga tugob sa protina, tambok, ug *iron*. Busa, ang bangkete ni Jehova alang sa tanang katawhan haom nga maglakip sa simbolikong "mantikaon kaayo nga pagkaon nga puno sa utok sa bukog."—Isa 25:6.

Sa Hebreohanon 4:12 ang "pulong sa Diyos" gitandi sa usa ka hinagiban nga mas hait pa sa espada nga duhay-sulab ug makatugkad sa mga hunahuna ug mga motibo sa usa ka tawo, modulot, ingnon ta, hangtod sa uyok, ang kinailadman nga bahin sa kabukogan.

UZ.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Aram ug apo-satuhod ni Noe pinaagi kang Sem.—Gen 10:22, 23; 1Cr 1:17.

2. Panganayng anak nga lalaki ni Nahor ug Milca; pag-umangkon ni Abraham.—Gen 22:20, 21.

3. Anak nga lalaki ni Disan ug kaliwat ni Seir nga Horihanon.—Gen 36:20, 21, 28.

4. Yutang-natawhan ni Job (Job 1:1), nga gipuyan ni Uz, apan dili gayod matino kon kini nga Uz maoy anak nga lalaki ni Aram o kaha anak nga lalaki ni Nahor. (Gen 10:22, 23; 22:20, 21) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi. Ang Uz daw nahimutang duol sa Edom, nga tungod niini posible sa ulahi nga mapalapad ang dominyo sa Edom hangtod sa Uz, o posible usab nga ang pipila ka ulahing mga Edomhanon manimuyo sa "yuta sa Uz," ingon sa gipakita sa Lamentaciones 4:21. Si Jeremias gisugo nga ipainom ang kopa sa kapungot sa Diyos ngadto sa "tanang hari sa yuta sa Uz," ug

ang nagsunod nga konteksto naglakip sa paghisgot sa Filistia, Edom, Moab, ug Ammon. (Jer 25:15, 17, 20, 21) Ang yutang-natawhan ni Job daling maatake sa mga Sabeanhon (gikan sa H) ug sa mga Caldeanhon (gikan sa S). (Job 1:15, 17) Sa pagtagad niining tanan, kini magpaila sa usa ka dapit sa S sa Yutang Saad ug duol sa Edom, dapit sa A sa Arabia.

UZA [lagmit pinamubo sa Uzzias, nga nagkahulogang "Ang Akong Kusog Mao si Jehova"].

1. Usa ka Benjaminhon.—1Cr 8:1, 7.

2. Usa ka ngalan nga gihisgotan maylabot sa usa ka tanaman. Ang mga hari nga si Manases ug Amon sa Juda gilubong diha sa tanaman ni Uza inay nga diha sa naandan nga mga lubnganan sa hari. (2Ha 21:18, 23, 26) Gawas niini, wala nay laing nahibaloan bahin kang Uza ug sa maong tanaman. Sanglit adunay gilubong nga mga tawo didto, ang dapit dili mahimong diha sa mga nataran sa templo, ug sanglit ang palasyo sa hari kasikbit sa templo, ang "balay" ni Manases nga diha sa tanaman ni Uza lagmit nga usa ka puloy-anan sa tinginit.

3. Pangulo sa usa ka banay sa mga Netinim, nga ang pipila kanila mipauli sa Jerusalem kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43, 49; Neh 7:51.

UZAH [lagmit pinamubo sa Uzzias, nga nagkahulogang "Ang Akong Kusog Mao si Jehova"].

1. Usa ka Merarihanong Levihanon.—1Cr 6:29.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Abinadab nga sa walay duhaduha usa ka Levihanon. Si Uzah ug ang iyang igsoong lalaki nga si Ahio maoy nag-agak sa karomata nga nagdala sa arka sa pakigsaad gikan sa ilang balay sa dihang buot ni David nga dad-on kini sa Jerusalem. Sa dihang ang mga baka nga nagguyod sa karomata hapit magpalintuwad niini, si Uzah mikab-ot ug mikupot niini aron dili mahulog ang Arka, ug tungod niana gipatay siya ni Jehova dihadiha. Ang maong dapit ginganlan ni David ug Perez-uzah tungod kay didto miulbo 'ang kasuko ni Jehova batok kang Uzah.'—2Sa 6:3-8; 1Cr 13:7-11.

Bisan pag maayo tingali ang intensiyon ni Uzah nga pugngan ang Arka aron dili mahulog, kadto gihukman ingong usa ka "dili-matinahorong buhat." (2Sa 6:7) Kini tungod kay nalangkit niini ang tinuyong pagkadili-masinugtanon. Gibaod ni Jehova nga sa bisan unsang kahimtang ang Arka dili hikapon sa mga tawo nga dili awtorisado, usa ka pasidaan nga nahibaloan sa tanan nga ang molapas niini pagasilotan ug kamatayon. (Num 4:15, 19, 20) Kon ang mga awtorisado, ang Kohatnon nga mga Levihanon nagpas-an pa unta niini pinaagig mga yayongan sumala sa gisugo sa Diyos, ang kasuko sa Diyos wala unta maagomi.—Ex 25:13, 14; Num 7:9.

UZAI [pinamubo sa Azanias]. Usa ka tawo kansang anak nga lalaki nga si Palal mitabang kang Nehemias sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:25.

UZAL.

1. Ang ikaunom nga ginganlan sa 13 ka anak nga lalaki ni Joktan, ug usab ang tribo nga naggikan kaniya. (Gen 10:26-29; 1Cr 1:21) Sumala sa Arabianhong tradisyon, ang San'a (kaulohan sa Republika sa Yemen) sa kakaraanan gitawag nga 'Azal ug gilangkit sa Uzal.

2. Usa ka dapit nga gihisgotan labot sa mga magpapatigayon sa Tiro, sa Ezequiel 27:19. Giingon nga kini mao ang rehiyon sa Izalla, sa AS sa Sirya, duol sa ibabaw nga Suba sa Tigris.

UZEN-SEERA [lagmit, Dalunggan ni Seera]. Usa ka siyudad nga gitukod ni Seera, usa ka babayeng Epraimnon. Wala ibutyag kon nganong giingon nga siya ang 'nagtukod'; tingali tungod kini sa dako niyang naamot sa pagpalambo ug pagpauswag niining dapita ingon man usab sa ubang gitalang mga dapit. (1Cr 7:22-24) Ang nahimutangan sa Uzen-seera wala mahibaloi sa tino. Apan ang pipila ka geograpo nagtuo nga kini mao ang Beit Sira, mga 4 km (2 mi) sa K sa gituohang dapit sa Ubos nga Bet-horon ug mga 21 km (13 mi) sa AK sa Jerusalem.

UZI [pinamubo sa Uzzias].

1. Usa ka anak nga lalaki o kaliwat ni Tola sa tribo ni Isacar. Si Uzi ug ang ubay-ubay sa iyang mga kaliwat nahimong mga pangulo sa mga balay sa ilang katigulangan.—1Cr 7:1-3.

2. Usa ka kaliwat ni Benjamin pinaagi kang Bela. Si Uzi maoy usa ka pangulo sa tribo.—1Cr 7:6, 7.

3. Usa ka kaliwat ni Aaron pinaagi kang Eleasar sa linya sa hataas nga mga saserdote; lagmit aposa-tuhod ni Pinehas; katigulangan sa magsusulat sa Bibliya nga si Esdras.—1Cr 6:3-6, 51; Esd 7:1-5.

4. Usa ka Benjaminhon kansang anak nga lalaki o kaliwat mipuyo sa Jerusalem human sa yugto sa pagkadestiyero.—1Cr 9:3, 7-9.

5. Magtatan-aw sa mga Levihanon didto sa Jerusalem human sa pagkadestiyero; kaliwat ni Asap.—Neh 11:22.

6. Pangulo sa saserdotehanong balay o banay sa amahan ni Jedaia sa panahon ni Joiakim nga manununod sa Hataas nga Saserdoteng si Jesua. (Neh 12:1, 12, 19) Lagmit mao ra ang Num. 7.

7. Usa ka saserdote nga mipuwesto kauban ni Nehemias didto sa templo alang sa inagurasyon sa gitukod pag-usab nga paril sa Jerusalem. (Neh 12:27, 40-42) Tingali mao rang tawhana sa Num. 6.

UZIA [pinamubo sa Uzzias]. Usa ka tawong gamhanan sa kasundalohan ni David. Si Uzia maoy usa ka Astarotnon, nga mao, lagmit gikan sa lungsod sa Astarot sa S sa Jordan.—1Cr 11:26, 44; Jos 9:10.

UZIEL [Ang Diyos Maoy Kusog].

1. Ang kataposang ginganlan sa upat ka anak nga lalaki ni Kohat; apo ni Levi; uyoan ni Moises ug Aaron. Ang tulo ka anak nga lalaki ni Uziel nga si Misael, El(i)zapan, ug Sitri, nahimong mga pangulo sa mga banay sa tribo ni Levi.—Ex 6:16, 18, 20, 22; Lev 10:4; Num 3:19, 30; 1Cr 6:2, 18; 23:12; tan-awa ang UZIELNON.

2. Pangulo sa banay sa tribo ni Benjamin; anak nga lalaki o kaliwat ni Bela.—1Cr 7:6, 7.

3. Usa ka Levihanong maghohoni sa banay ni Heman, nga gitudlo aron mangulo sa ika-11 nga dibisyon ni David sa pag-alagad ingong manunugtog; gitawag usab ug Azarel.—1Cr 25:1, 4, 18.

4. Levihanong kaliwat ni Jedutun nga mitabang sa paglabay sa mahugaw nga mga butang nga nakuha gikan sa templo sa pagsugod sa paghari ni Ezequias.—2Cr 29:12, 14, 16.

5. Usa sa upat ka Simeonhon nga mga anak nga lalaki ni Isi nga nangulo sa 500 ka lalaki nga miadto sa Bukid sa Seir aron sa pagpatay sa nahibiling mga Amalekanhon ug aron mopuyo didto; usa ka katalirongan ni Ezequias.—1Cr 4:41-43.

6. Usa ka mananalsal ug bulawan nga mitabang sa pagpang-ayo sa paril sa Jerusalem ubos sa pagdumala ni Nehemias; anak nga lalaki ni Harhaias. —Neh 3:8.

UZIELNON [Kang (Iya ni) Uziel]. Levihanong mga kaliwat sa ikaupat nga anak nga lalaki ni Kohat nga si Uziel. (Num 3:19, 27) Sila nagkampo dapit sa H sa tabernakulo, ug ang usa sa mga Uzielnon nga si El(i)zapan maoy pangulo sa tanang Kohatnon. (Num 3:29, 30) Usa ka gatos ug napulog-duha ka Uzielnon ilalom ni Aminadab ang miuban sa arka sa pakigsaad sa dihang kini gipadala ni David ngadto sa Jerusalem. (1Cr 15:3, 4, 10) Lakip usab ang mga Uzielnon sa dihang giorganisar ni David ang buluhaton sa templo.—1Cr 23:6, 20; 24:24; 26:23, 24.

UZZIAS [Ang Akong Kusog Mao si Jehova].

1. Usa ka Kohatnon nga Levihanon; "anak nga lalaki" ni Uriel.—1Cr 6:22-24.

2. Usa ka tawo kansang anak nga lalaking si Jonatan maoy usa ka opisyal ni Haring David.—1Cr 27:25.

3. Hari sa Juda nga gitawag usab ug Azarias. Si Uzzias, nga anak nga lalaki ni Amazias pinaagi sa iyang asawa nga si Jecolias, naghari sulod sa 52 ka tuig (829-778 W.K.P.). Niining yugtoa si Jeroboam (II), Zacarias, Salum, Menahem, Pekahias, ug Peka sunodsunod nga nagmando sa amihanang gingharian. (2Ha 15:1, 2, 8, 10, 13, 14, 17, 23, 25, 27; 2Cr 26:3) Ang mga manalagna nga si Isaias (1:1; 6:1), Oseas (1:1), Amos (1:1), ug tingali si Joel maoy mga katalirongan ni Uzzias. Sulod sa pagmando niini nga hari nasaksihan ang usa ka kusog kaayong linog.—Zac 14:5.

Human mamatay ang iyang amahan, ang 16-anyos nga si Uzzias gihimong hari sa katawhan sa Juda. (2Ha 14:21; 2Cr 26:1) Apan sumala sa 2 Hari 15:1, si Uzzias nahimong hari sa ika-27 nga tuig ni Haring Jeroboam (II) sa Israel. Sanglit pinasukad niini ang pagmando ni Uzzias magsugod mga 12 ka tuig human mamatay ang iyang amahan, siya "nahimong hari" sa linain nga diwa. Lagmit nga sa ika-27 nga tuig ni Haring Jeroboam, ang duha-ka-tribong gingharian sa Juda nahigawas na gikan sa pagkasakop sa amihanang gingharian, nga tingali nagsugod sa dihang napildi ni Haring Jehoas sa Israel si Amazias nga amahan ni Uzzias. (2Cr 25:22-24) Busa si Uzzias lagmit nahimong hari sa ikaduhang higayon sa diwa nga siya nahigawas gikan sa pagmando ni Haring Jeroboam (II) sa Israel.

Gibuhat ni Uzzias kon unsay "matarong sa mga mata ni Jehova." Kini maoy tungod sa iyang pagpatalinghog sa maayong pagpanudlo sa usa ka tawo nga ginganlag Zacarias (dili ang manalagna nga may samang ngalan nga nabuhi sa ulahi nga panahon). Apan ang iyang mga sakop nagpadayon sa dili-hustong paghalad diha sa hatag-as nga mga dapit.—2Ha 15:3, 4; 2Cr 26:4, 5.

Si Uzzias nabantog tungod sa iyang militaryong mga kalamposan, nga nahimo uban sa tabang ni Jehova. Iyang gipasig-uli ang Elat (Elot) ngadto sa gingharian sa Juda ug gitukod pag-usab kanang siyudara nga nahimutang sa ulohang bahin sa Gulpo sa ʽAqaba. Siya malamposong nakiggubat sa mga Filistehanon, nga nagbuslot sa mga paril sa Gat, Jabne, ug Asdod, ug human niana siya nagtukod ug mga siyudad sa teritoryo sa Asdod. Si Uzzias nagmadaogon batok sa mga Arabiano ug mga Meunim, ug gihimo niyang mga tighatag ug tributo sa Juda ang mga Ammonhanon. Ang iyang gamhanang mga manggugubat nga nasangkapan pag-ayo mikabat ug 307,500 ka tawo ubos sa pagmando sa 2,600 ka pangulo sa mga balay o banay sa mga amahan. Si Uzzias nagpalig-on sa mga kuta sa Jerusalem ug naghimo didto ug mga kasangkapan sa gubat.—2Ha 14:22; 2Cr 26:2, 6-9, 11-15.

Kini nga hari may dakong kaikag usab sa pagpanguma ug pagpamuhig kahayopan. Si Uzzias nagkalot ug daghang atabay aron sa pagtaganag igong abiyo sa tubig alang sa kahayopan ug nagtukod ug mga torre sa kamingawan, lagmit aron sa

pagpanalipod sa gipasibsib nga mga panon sa kahayopan ug mga panon sa mga karnero gikan sa mga bandido. Ang pagpanguma ug ang pag-atiman sa kaparasan diha sa kabukiran ug sa Carmelo gibuhat ubos sa iyang pagdumala.—2Cr 26:10.

Mopatim-aw nga ang naangkong mga kalamposan tungod sa pagkautokan ni Uzzias misangpot sa iyang pagkamapahitas-on hangtod nga siya nanghilabot sa Balaang lawak sa templo aron sa pagsunog ug insenso. Ang Hataas nga Saserdoteng si Azarias, nga gikuyogan sa 80 ka luyoluyong mga saserdote, misunod dayon sa hari ngadto sa templo ug nagbadlong kaniya tungod niining buhat nga supak sa balaod, nga nag-awhag kaniya sa pagbiya sa sangtuwaryo. Samtang ang insensaryo sa pagsunog ug insenso diha pa sa iyang kamot ug napungot sa mga saserdote, si Uzzias milagrosong nataptan ug sanla diha sa iyang agtang, nga tungod niana gidali siya sa pagpagula sa mga saserdote gikan sa templo. Ingong mahugaw nga sanlahon, si Uzzias gidid-an sa pagsimba diha sa sangtuwaryo ug dili makabuhat sa harianong mga katungdanan. Busa, samtang si Uzzias nagpabilin sa usa ka balay hangtod sa adlaw sa iyang kamatayon, ang iyang anak nga lalaki nga si Jotam ang nagdumala sa mga kalihokan sa estado.—2Cr 26:16-21.

Mahitungod sa iyang kamatayon ug paglubong, ang 2 Cronicas 26:23 nagtaho: "Sa kataposan si Uzzias natulog uban sa iyang mga katigulangan; ug busa ilang gilubong siya uban sa iyang mga katigulangan, apan didto sa lubnganang yuta nga ila sa mga hari, kay sila miingon: 'Siya usa ka sanlahon.' " Kini nagpasabot tingali nga, tungod sa iyang pagkasanlahon, si Uzzias gilubong diha sa luna sa usa ka yuta nga sikbit sa sementeryo sa mga hari inay nga gilubong diha sa kinubkob sa bato nga lubnganan.

Ang usa ka plake nga anapog nga nakaplagan sa Jerusalem ug gituohang may petsa nga sukad pa sa unang siglo K.P. may inskripsiyon nga ingon niini: "Dinhi gidala ang mga bukog ni Uzzias, hari sa Juda. Dili pagabuksan."—HULAGWAY, Tomo 1, p. 960.

4. Usa ka Levihanong saserdote sa "mga anak ni Harim" (1Cr 24:8; Esd 2:36, 39) nga lakip niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa agig pagsunod sa tambag ni Esdras.—Esd 10:10, 11, 21, 44.

5. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Perez kansang "anak nga lalaki" nga si Ataias gitala nga lakip sa mga pumoluyo sa Jerusalem sa panahon ni Nehemias.—Neh 11:4.

V

VAIZATA. Usa sa napulo ka anak nga lalaki ni Haman.—Est 9:9, 10.

VANIAS. Anak nga lalaki ni Bani human sa pagkadestiyero. Siya ug ang daghang uban pang mga lalaki nangasawa ug langyawng mga babaye apan naghingilin kanila tungod sa tambag ni Esdras.—Esd 10:10, 11, 34, 36, 44.

VASTI. Ang rayna ni Ahasuero (Jerjes I) nga hari sa Persia. Sa ikatulong tuig sa iyang paghari, gipatawag ni Ahasuero ang tanang hamili, mga prinsipe, ug mga alagad gikan sa sakop nga mga distrito. Sa kataposan sa komperensiya, siya mihimog pito ka adlaw nga bangkete. Sa susama, si Vasti mihimog usa ka bangkete alang sa mga babaye diha sa harianong pinuy-anan. Sa ikapitong adlaw, gisugo ni Ahasuero ang iyang mga opisyal sa palasyo nga dad-on si Vasti nga magsul-ob sa harianong purong, aron ang tanan makakita sa iyang kaanyag. (Mopatim-aw nga ang rayna kasagarang mokaon diha sa lamesa sa hari, apan ang kasaysayan wala maghatag ug pamatuod nga ingon niini ang kahimtang sa dagkong mga bangkete. Gawas pa, sa maong panahon, si Vasti mihimog bangkete uban sa mga babaye.) Tungod sa pipila ka wala ibutyag nga hinungdan, si Vasti hugot nga midumili. Si Ahasuero midangop sa iyang maalamong mga tawo nga nahibalo sa balaod, ug siya gitambagan ni Memucan, usa ka prinsipe, nga dili lamang sa hari nakasala si Vasti kondili usab sa tanang prinsipe ug sa katawhan sa sakop nga mga distrito. Siya miingon nga kon ang mga prinsesa makadungog sa gibuhat sa rayna (usa ka balita nga daling mokaylap sa kastilyo), sila mosundog sa gibuhat ni Vasti ingong sumbanan sa ilang talamayong buhat. (Est 1:1-22) Si Vasti gipalagpot sa pagkarayna, ug mga upat ka tuig sa ulahi, si Ester nga usa ka Hudiyo gipili nga mahimong asawa ni Ahasuero ug mopuli sa pagkarayna ni Vasti.—Est 2:1-17.

VEDAN. Usa sa mga dapit nga nakignegosyo ang Tiro. (Eze 27:19) Ang tukmang nahimutangan niini dili matino. Apan gituohan nga kini lagmit mao ang Wadden duol sa Medina, duol sa tungatunga sa kasadpang bahin sa Peninsula sa Arabia.

W

WALOG. Usa ka hulpa taliwala sa mga pangpang, bungtod, o mga bukid. Si Jehova nga Diyos maoy tukmang hatagan ug pasidungog sa pagkaugmad sa mga topograpiya sa yuta, lakip ang daghang mga walog niini. (Sal 104:8) Sa Kasulatan, ang pipila gitawag lamang ug mga walog. (Jos 8:11; 1Sa 13:18) Ang uban maoy "mga patag sa walog," ang ubos nga mga dapit taliwala sa mga bukid ug mga bungtod. (Deu 11:11; tan-awa ang Kapatagan, Yuta, Uma.) Dihay "bul-oganang mga walog" usab, nga usahay permanenteng agosan ug mga sapa apan sagad mobul-og ang tubig panahon sa tingulan. (Deu 8:7; tan-awa ang Bul-oganang Walog.) Ang pipila ka hubad migamit ug "(mga) dal-og" o "(mga) walog" kon ang gihisgotan maoy "ubos nga patag (o ubos nga kapatagan)" (Gen 14:3; 1Cr 12:15), ug "dal-og" o "ubos nga yuta (o ubos nga kayutaan)" alang sa "Sepela," ang bungtoron nga ubos nga yuta tali sa kapatagan daplin sa baybayon sa Filistia ug sa bukirong mga dapit sa sentral nga Palestina.—Deu 1:7; 1Ha 10:27.

Lakip sa iladong mga walog nga gihisgotan sa Kasulatan mao ang Walog sa Moab "sa atubangan sa Bet-peor" (Deu 3:29; 34:6) ug ang Walog sa Asin (2Sa 8:13), ingon man ang mga walog sa Hinnom (Neh 11:30), Ipta-el (Jos 19:14), Zeboim (1Sa 13:18), ug Zepata (2Cr 14:10). Ang 'mga patag sa walog' sa rekord sa Kasulatan naglakip sa mga walog sa Sinar (Gen 11:2), Jerico (Deu 34:3), Mizpe (Jos 11:8), Lebanon (Jos 12:7), Ono (Neh 6:2), ug Megido (2Cr 35:22; Zac 12:11).

Mahulagwayon ug Matagnaong Paggamit. Ang usa ka mangiob nga walog, o lugot, nga may mga gahong ug mapintas nga mga mananap maoy peligroso alang sa panon sa mga hayop, ilabina sa magabii, kon walay mag-atiman nga usa ka maayong magbalantay. Bisan tuod nakaatubang ug susamang kapeligrohan tungod sa nagkalainlaing mga katalagman, si David mibatig kasegurohan sa pagkasayod nga si Jehova mao ang iyang Magbalantay. Busa, siya nakaingon: "Bisan kon magalakaw ako sa walog sa mabagang kangiob, ako walay kahadlokan nga daotan."—Sal 23:1, 4.

"Ang pahayag sa walog sa panan-awon" dayag nga nagtumong sa karaang Jerusalem. Bisan tuod may igoigong gihabogon, ang siyudad maoy sama sa usa ka "walog" kay kini gilibotan sa mas habog nga kabukiran.—Isa 22:1, 5.

Dayag nga pinaagi sa paghawan sa tanang babag nga anaa sa dalan sa dihang namalik ang iyang katawhan gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, si Jehova, sa ingon, 'nagpataas sa matag walog,' 'nagpatag sa mga bungtod ug bukid,' ug naghimo sa 'gansangong yuta nga usa ka patag sa walog' alang kanila. (Isa 40:4) Sa pagpaingon didto, ang nahibiling mga Hudiyo wala mag-antos sa kauhaw. Ang mga pulong ni Jehova pinaagi ni Isaias natuman: "Sa hawan nga mga bungtod ako magbukas ug mga suba, ug taliwala sa kapatagan sa walog, mga tubod."—Isa 41:18; itandi ang Isa 35:6, 7, 10; 43:19-21; 48:20, 21.

WALOG SA HINNOM. Tan-awa ang Hinnom, Walog sa.

WAW [ו]. Ang ikaunom nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Sa dihang litokon, kini nga letra sagad katumbas sa Cebuanong "w," sama sa "wanang"; apan usahay sa modernong Hebreohanon kini litokon nga katumbas sa letrang "v." Niini nga basahon kini gihatagag katumbas nga mga letra nga "w" (ו), "u" (וּ), ug "oh" (וֹ). Gawas sa paggamit niini ingong *prefix,* kini talagsa rang gigamit ingong unang letra kay sagad hulipan kini sa letrang *yohdh* (י). Sa Hebreohanon, kini makita sa sinugdanan sa matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:41-48.

Y

YAH. Tan-awa ang Jah.

YAHWEH. Tan-awa ang Jehova.

YAMIS. Tan-awa ang Pagtuli.

YAMOG. Ang gagmayng mga tinulo sa tubig nga namugna tungod sa pagtibug-ok sa umog diha sa hangin, sa alisngaw sa tubig nga misaka gikan sa yuta, ug sa umog nga gipagula sa mga tanom. Ang Hebreohanong pulong alang sa "yamog," ang *tal,* nagpasabot usab ug 'taligsik.' (Pr 3:20) Ang yamog mahimong sinawon-puti, samag yelo nga nanibuok nga tun-og sa dihang ang temperatura sa mas ubos nga lebel sa hangin mous-os ngadto sa 0°C. (32°F.). Si Jehova mao ang naghimo sa mga

tinulo sa yamog ug giingon nga siya nagsaliyab sa nanibuok nga tun-og “sama gayod sa abo.”—Sal 147:16; Job 38:28.

Ang yamog maporma sa dihang mobugnaw ang hangin sa kagabhion nga puno sa mga alisngaw ug magbilin sa alisngaw nga nahimong likido diha sa mas bugnaw nga mga butang. Kini usab maporma sa dihang ang init nga alisngaw nga mosaka gikan sa yuta mosagol sa bugnawng hangin. Ang Bibliya nagpatin-aw nga niadtong una pa kaayong panahon, sa wala pa moulan dinhi sa yuta, “dihay gabon [alisngaw] nga mialisngaw gikan sa yuta ug gitubigan niini ang tibuok nawong sa yuta.” (Gen 2:6 ug *ftn* sa *Rbi8*) Ang yamog motungha usab sa dihang moalisngaw ang umog gikan sa katanoman. Ang tanom magpadayon sa pagkuhag tubig nga gisuyop sa mga gamot niini hangtod nga mabatonan ang timbang nga temperatura tali sa tumoy sa mga dahon ug nianang sa mga gamot sa tanom. Ang daghang yamog nga gipatungha sa pipila ka kahoy sagad madungog nga nagtulo panahon sa kagabhion. Mopatim-aw nga mao kini ang tinubdan sa kadaghanang yamog sa kabuntagon. Si Job miingon, “Ang akong gamot bukas alang sa katubigan, ug ang yamog magpabilin sa akong sanga sa tibuok nga gabii.”—Job 29:19.

Sa Israel sagad diyutay ra ang ulan kon aduna man gikan sa tungatunga sa Abril ngadto sa tungatunga sa Oktubre. Bisan pa niana, ang yamog maporma ug magbisibis sa katanoman sulod niining mga bulana. Ang *The Geography of the Bible* ni D. Baly (1974, p. 45) nag-ingon: “Ang kahinungdanon sa yamog gipabilhan pag-ayo sa mga Israelinhon, . . . kay kini magpalipang sa mga ubas sa panahon sa hulaw sa ting-init.” Si Isaias nagpunting sa “yamog sa kainit sa pag-ani [sa ubas].” (Isa 18:4, 5) Human niini moabot ang mga ulan sa “tinghunlak” o “sayong” mga ulan. (Joe 2:23; San 5:7) Ang mga yamog sa kagabhion sa pipila ka dapit daghan kaayo mao nga ang mga kahoy ug ubang mga tanom nakabaton ug kaumog nga sobra pa sa nawalang kaumog nga mialisngaw sa maadlaw. Busa, ang mga yamog sa kagabhion nagpahinabog dagayang ani nga kondili pa tungod niini aduna untay hulaw ug kagutmanan.

Ang kahinungdanon sa yamog gipasiugda pinaagi sa pagkadiskobre nga sa dihang malaya ang mga tanom tungod sa kainit, kini mas daling maulian sa dihang ang kaumog manibug-ok diha sa ilang mga dahon sa panahon sa kagabhion kay sa dihang bisbisan ang yuta. Tungod sa daghang kaumog nga masuhop niini, kini maulian sa sunod nga adlaw bisan pag dili bisbisan ang yuta. Ang gidaghanon sa tubig nga masuhop gikan sa yamog ug sa ulahi ipagula sa mga gamot ngadto sa yuta aron ipondo diha niana usahay katumbas sa tibuok nga gibug-aton sa tanom.

Sa panahon sa 40 ka tuig nga pagpanaw sa mga Israelinhon didto sa kamingawan, ang gitagana sa Diyos nga mana kanunayng mahulog kauban sa yamog, nga magpabilin diha sa yuta human moalisngaw ang yamog. (Ex 16:13-18; Num 11:9) Pinaagi sa duha ka ilhanan nga nalangkit ang yamog, nabatonan ni Gideon ang pamatuod sa pagpaluyo sa Diyos sa wala pa makig-away sa mga Midianhon. Una, iyang giladlad ang balhibo sa karnero diha sa giokanan sa tibuok gabii, apan ang balhibo sa karnero lamang ang nabasa sa yamog samtang uga ang yuta sa palibot. Sa ikaduhang pagsulay, nabali ang maong panghitabo. Wala ibutyag kon kini ba nahitabo sa panahon nga walay ulan sa dihang ang yamog mahimong dahomon nga motungha.—Huk 6:36–7:1.

Mahulagwayong Paggamit. Sa Kasulatan ang yamog gilangkit sa panalangin, pertilidad, ug kadagaya. (Gen 27:28; Deu 33:13, 28; Zac 8:12) Ang pagbalik kang Jehova mosangpot sa panalangin, ang Diyos nag-ingon: “Mahisama ako sa yamog alang sa Israel.” (Os 14:1, 5) Pinaagi kang Miqueas, ang Diyos nagtagna nga “ang mga nahibilin ni Jacob mahimong sama sa yamog gikan kang Jehova sa taliwala sa daghang mga katawhan, sama sa dagayang ulan sa katanoman,” nga nagtagna nga ang nahibilin sa espirituwal nga Jacob (Israel) mahimong usa ka panalangin gikan sa Diyos ngadto sa katawhan.—Miq 5:7.

Sa kasukwahi, ang pagkawala o ang paghikaw sa yamog gilangkit sa dili-inuyonan nga kahimtang. (Gen 27:39; Hag 1:10) Sa dihang ang Diyos naghikaw sa yamog ug ulan diha sa yuta sa Israel sa mga adlaw ni Haring Ahab ug Elias, nahitabo ang gutom.—1Ha 17:1; Luc 4:25.

Ang mga panganod sa kabuntagon ug ang yamog sa Israel dali rang mahanaw tungod sa kainit sa adlaw. Sa susama, kon diha may nahibiling mahigugmaong-kalulot sa Epraim (Israel) ug Juda, kini dali ra usab nga nahanaw. (Os 6:4) Ug tungod sa kasaypanan, ang mga molupyo sa Epraim (Israel) madestiyero, nga mahimong “sama sa yamog nga sayong mobiya.”—Os 13:1-3, 16.

Ang mga tinulo sa yamog walay kabanha apan kini motulo nga dinaghan. Tingali aron ipasabot ang hinok nga pag-atake o ang kadaghan sa panon ingon sa mga tinulo sa yamog, si Husai miingon kang Absalom: “Kita mohugpa [kang David] sama sa yamog nga mahulog sa ibabaw sa yuta.” (2Sa 17:12) Ang Hari ni Jehova adunay “pundok sa mga batan-on nga sama gayod sa mga yamog,” tingali nagtumong sa ilang gidaghanon.—Sal 110:3.

Ang yamog usab makaparepresko. Tukma kining gipadapat sa matagnaong awit sa pagpanamilit ni Moises. (Deu 32:2) Ang maayong kabubut-on sa hari gipakasama sa makaparepresko nga yamog ibabaw sa katanoman. (Pr 19:12) Ang panaghiusa nga inubanan sa gugma nga nangibabaw taliwala sa katawhan sa Diyos maoy makaparepresko "sama sa yamog sa Hermon nga motulo ibabaw sa kabukiran sa Zion." Tungod sa kahabog sa Bukid sa Hermon nga puno ug kalasangan ug kanunayng may niyebe, ang alisngaw sa kagabhion mopaibabaw ug mahimong ipadpad sa halayo pinaagi sa bugnawng huros sa hangin nga mopaubos sa Hermon gikan sa A nga tungod niini kini nga mga alisngaw manibug-ok diha sa kabukiran sa Zion nga halayo dapit sa habagatan.—Sal 133:1-3; HULAGWAY, Tomo 1, p. 332.

YAWA. Kining ngalana gibansag kang Satanas tungod kay siya mao ang panguna ug kinalabwang tigbutangbutang ug bakak nga magsusumbong batok kang Jehova, sa iyang maayong pulong, ug sa iyang balaang ngalan. Ang Gregong pulong nga *di·a′bo·los* nagkahulogang "tigbutangbutang." (Itandi ang Luc 16:1, diin makita ang susamang berbo nga *di·a·bal′lo.*)—Tan-awa ang SATANAS.

Latas sa kasiglohan gipasundayag sa Yawa nga siya mao ang pangunang magsusupak sa Diyos ug sa tawo. Siya nakiglalis kang Miguel bahin sa lawas ni Moises (Jud 9); nagpakita nga siya adunay gahom sa paglit-ag sa uban (1Ti 3:7; 2Ti 2:26); naggamit sa mga tawo sama sa bakak nga relihiyosong mga pangulo, kang Judas Iskariote, ug kang Bar-Jesus ingong iyang mga anak (Ju 8:44; 13:2; Buh 13:6, 10); nagsakit sa mga tawo sa paaging dili arang matambalan sa mga mananambal (Buh 10:38); nagbalhog sa mga tawong matarong ngadto sa bilanggoan (Pin 2:10); ug gani may katakos sa pagpahinabo ug ahat nga kamatayon (Heb 2:14). Busa, ang mga Kristohanon gitambagan nga dili hatagan ug luna kining Tigbutangbutang sa Diyos pinaagi sa pagpabiling masuk-anon. (Efe 4:27) "Hupti ninyo ang maayong panghunahuna, magmabinantayon," nagpasidaan si Pedro. "Ang inyong kaaway, ang Yawa, nagasuroysuroy sama sa usa ka leyon nga nagangulob, nga nagapangitag matukob."—1Pe 5:8.

Adunay ubang mga higayon diha sa orihinal nga teksto sa Kristohanon Gregong Kasulatan diin makita ang pulong nga *di·a′bo·los* apan wala magtumong kang Satanas, busa ang pulong tukmang gihubad nga "tigbutangbutang." Pananglitan, sa paghisgot kang Judas, si Jesus miingon sa 12 ka apostoles, "Ang usa kaninyo tigbutangbutang" (Ju 6:70); ang mga babaye sa kongregasyon gipasidanan nga dili magmabutangbutangon (1Ti 3:11; Tit 2:3); nga "ang mga tawo unya . . . mga tigbutangbutang" maoy usa sa mga pamatuod sa "katapusang mga adlaw."—2Ti 3:1-5.

Ang balaod ni Jehova ngadto sa nasod sa Israel nagdili kanila nga magbutangbutang sa usag usa. (Lev 19:16) Ang konsepto sa tibuok Bibliya maoy batok sa maong dili-hustong paggamit sa dila.—2Sa 19:27; Sal 15:3; 101:5; Pr 11:13; 20:19; 30:10; Jer 6:28; 9:4.

YAWI. Usa ka instrumento nga gigamit sa pagsira o pag-abli sa mga pultahan ug mga ganghaan. Ang "yawi" gigamit sa literal ug sa mahulagwayong paagi diha sa Bibliya.

Ang yawi sa kapanahonan sa Bibliya sagad maoy lapad nga piraso sa kahoy nga may mga tusok nga mohaom sa mga bangag sa usa ka tarogo nga anaa sulod sa pultahan sa usa ka balay. Ang maong yawi magtulod sa trangka o tarogo sulod sa pultahan, inay nga magliso sa trangka sama sa modernong yawi. Ang yawi sagad isab-it diha sa bakos o ipatapot sa laing butang ug ibutang diha sa abaga.—Isa 22:22.

Adunay nakaplagang mga yawi sa Ehipto nga gama sa bronse o puthaw nga may gitas-ong mga 13 sm (5 pul.) ug kini may tulo o kapin pang mga ngipon-ngipon nga nagsiwil diha sa tumoy. Ang mga Romano migamit usab ug metal nga mga yawi, lakip sa pipila ka matang nga gigamit sa pagliso sa mga trangka. Ang mga yawi nga gama sa bronse nakaplagan didto sa Palestina.

Ang Moabihanon nga si Haring Eglon migamit ug trangka ug yawi alang sa pultahan sa iyang lawak-sa-atop. (Huk 3:15-17, 20-25) Ang pipila ka Levihanon human sa pagkadestiyero gisaligan sa pagbantay sa templo ingong "tinugyanan sa yawi, bisan sa pagbukas matag buntag."—1Cr 9:26, 27.

Mahulagwayong Paggamit. Sa mahulagwayong diwa ang Bibliya naggamit sa termino nga "yawi" aron sa pagsimbolo sa awtoridad, kagamhanan, ug gahom. Kay gituboy ingong piniyalan ug pinasidunggan, gibutang diha sa abaga ni Eliakim ang "yawi sa balay ni David." (Isa 22:20-22) Sa Tungang Sidlakan, sa dili pa dugayng kapanahonan, ang usa ka dakong yawi diha sa abaga sa usa ka tawo nagpaila kaniya ingong usa ka tawong dungganon o inila. Sa unang panahon, ang magtatambag sa hari nga gipiyalan sa paggamit sa mga yawi lagmit mao ang katibuk-ang magdumala sa mga lawak sa hari ug tingali siya usab ang mohukom kon kinsay kuhaon nga moalagad sa hari. Diha sa mensahe nga gihatag sa manulonda ngadto sa kongregasyon sa Filadelfia, ang nabayaw nga si Jesu-Kristo gikaingon nga adunay "yawi ni David," ug siya ang usa "kinsa magabukas nga walay makasira, ug magasira nga walay makabukas." (Pin 3:

7, 8) Ingong Manununod sa pakigsaad nga gihimo uban kang David alang sa Gingharian, si Jesu-Kristo gitugyanan sa pagdumala sa panimalay sa pagtuo ug sa pagkaulo sa espirituwal nga Israel. (Luc 1: 32, 33) Pinaagi sa iyang awtoridad, nga gisimbolohan sa "yawi ni David," siya makabukas o makasira sa mahulagwayong mga pultahan, o sa mga kahigayonan ug mga pribilehiyo.—Itandi ang 1Co 16:9; 2Co 2:12, 13.

Sa unsang paagi gigamit ni Pedro "ang mga yawi sa gingharian" nga gipiyal kaniya?

Si Jesus miingon kang Pedro: "Igahatag ko kanimo ang mga yawi sa gingharian sa mga langit, ug bisan unsay magapos nimo sa yuta mahimong butang nga ginapos sa mga langit, ug bisan unsay mabadbaran nimo sa yuta mahimong butang nga binadbaran sa mga langit." (Mat 16:19) Makataronganon lamang nga ang pag-ila niini nga mga yawi kinahanglang ipasukad sa ubang mga impormasyon sa Kasulatan. Si Jesus mihimog laing paghisgot labot sa mga yawi sa dihang siya miingon ngadto sa relihiyosong mga pangulo, nga batid sa Balaod, "Gikuha ninyo ang yawi sa kahibalo; kamo mismo wala mosulod, ug kadtong nagasulod inyong gibabagan!" (Luc 11:52) Ang pagtandi niini nga teksto sa Mateo 23:13 nagpaila nga ang 'pagsulod' nga gihisgotan dinhi nagtumong sa pagsulod ngadto sa "gingharian sa mga langit." Busa, ang paggamit sa pulong nga "yawi" diha sa mga pulong ni Jesus ngadto kang Pedro nagpaila nga si Pedro nakabaton ug pribilehiyo sa pagsugod sa usa ka programa sa pagtudlo nga magbukas sa linaing mga kahigayonan maylabot sa Gingharian sa mga langit.

Lahi sa salingkapaw nga relihiyosong mga pangulo niadtong panahona, tin-aw nga gigamit ni Pedro ang hinatag-sa-Diyos nga kahibalo sa pagtabang sa mga tawo nga 'makasulod ngadto sa gingharian,' labing menos sa tulo ka okasyon. Ang usa maoy sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P., sa dihang si Pedro, nga ubos sa pag-inspirar, mibutyag ngadto sa nagkatigom nga panon sa katawhan nga si Jehova nga Diyos nagbanhaw kang Jesus ug nagbayaw kaniya ngadto sa Iyang tuong kamot didto sa kalangitan ug nga si Jesus, sa maong harianong posisyon, nagbubo sa balaang espiritu diha sa iyang nagkatigom nga mga tinun-an. Tungod niini nga kahibalo ug kay milihok uyon sa tambag ni Pedro nga "Paghinulsol kamo, ug magpabawtismo ang matag usa kaninyo sa ngalan ni Jesu-Kristo alang sa kapasayloan sa inyong mga sala, ug inyong madawat ang walay bayad nga gasa nga balaang espiritu," mga 3,000 ka Hudiyo (ug kinabig nga mga Hudiyo) ang misanong niini nga tambag ug mitultol sa ilang pagkahimong umaabot nga mga membro sa "gingharian sa mga langit." Human niadto, ang ubang mga Hudiyo misunod sa ilang panigingnan.—Buh 2:1-41.

Sa laing okasyon si Pedro ug Juan gipadala ngadto sa mga Samarianhon, kinsa wala pa makadawat sa balaang espiritu bisan tuod sila nabawtismohan na. Bisan pa niana, ang duha ka apostoles "nagampo alang kanila" ug "nagpandong sa ilang mga kamot diha kanila," ug ilang nadawat ang balaang espiritu.—Buh 8:14-17.

Ang ikatulong okasyon diin gigamit si Pedro sa linaing paagi aron itanyag sa mga tawo ang mga pribilehiyo ingong mga manununod sa Gingharian maoy sa dihang siya gipadala ngadto sa balay sa Hentil nga si Cornelio, usa ka Italyanong senturyon. Pinaagi sa pagpadayag sa Diyos, naila ug gipahayag ni Pedro ang pagkadili-mapihigon sa Diyos labot sa mga Hudiyo ug mga Hentil, ug kon ang katawhan sa mga nasod magmahinadlokon sa Diyos ug magbuhat sa pagkamatarong, sila mahimo nang dawaton sa Diyos sama sa ilang Hudiyong mga isigkaalagad. Samtang gipatin-aw ni Pedro kini nga kamatuoran ngadto sa iyang Hentil nga mga maminaw, ang langitnong gasa sa balaang espiritu midangat kanila ug sila sa milagrosong paagi nakasultig lainlaing mga pinulongan. Dayon sila nabawtismohan ug nahimong unang umaabot nga mga membro sa "gingharian sa mga langit" gikan sa taliwala sa mga Hentil. Human niadto, ang nabuksang ganghaan sa kahigayonan alang sa Hentil nga mga magtutuo aron mahimong mga membro sa Kristohanong kongregasyon nagpabiling bukas. —Buh 10:1-48; 15:7-9.

Uyon sa hustong gramatika, ang Mateo 16:19 mahimong hubaron niining paagiha: "Bisan unsay magapos nimo sa yuta mahimong butang nga ginapos [o, ang butang nga nagapos na] sa mga langit, ug bisan unsay mabadbaran nimo sa yuta mahimong butang nga binadbaran [o, ang butang nga nabadbaran na] sa mga langit." Ang hubad ni Charles B. Williams dinhi mabasa: "Bisan unsay gidili nimo sa yuta mao gayod ang gidili na sa langit, ug bisan unsay gitugot nimo sa yuta mao gayod ang gitugot na sa langit." Ang literal nga hubad sa Gregong eskolar nga si Robert Young mabasa: "Bisan unsa nga imong gaposon sa yuta ginapos na didto sa mga langit, ug bisan unsa nga imong badbaran sa yuta binadbaran na sa mga langit." Sanglit gipatin-aw sa ubang mga teksto nga ang binanhawng si Jesus nagpabiling usa ka tinuod nga Ulo ibabaw sa Kristohanong kongregasyon, dayag nga ang iyang saad ngadto kang Pedro wala magpasabot nga si Pedro nagdiktar sa langit kon unsay

angay o dili angayng pagabadbaran apan, hinunoa, si Pedro gigamit ingong instrumento sa langit sa pagbukas, o sa pagbadbad, sa pipila ka butang nga gikahukman na.—1Co 11:3; Efe 4:15, 16; 5:23; Col 2:8-10.

"Yawi sa kahiladman." Sa Pinadayag 9:1-11 gipakita sa panan-awon ang "usa ka bituon" gikan sa langit nga kaniya gihatag "ang yawi sa gahong sa kahiladman" ug kinsa mao ang magbukas niana nga gahong ug magpagula sa panon sa mga dulon kansang hari mao "ang manulonda sa kahiladman." Sanglit ang kahiladman, ingon sa gipakita sa Roma 10:6, 7, dayag nga naglakip sa Hades (bisan tuod kini dili kay nagtumong lamang sa Hades), mopatim-aw nga "ang yawi sa gahong sa kahiladman" naglakip sa "mga yawi sa kamatayon ug sa Hades" nga nabatonan sa nabanhawng si Jesu-Kristo, ingon sa gihisgotan sa Pinadayag 1:18. Kini nga "mga yawi" sa walay duhaduha nagsimbolo sa awtoridad ni Jesus sa pagpahigawas sa mga tawo gikan sa pagkabilanggo nga dili mahimo ni bisan kinsa gawas sa Diyos o sa iyang awtorisadong hawas. Busa ang "mga yawi" naglakip sa awtoridad sa pagbanhaw sa mga tawo sa literal nga paagi, sa pagpahigawas kanila gikan sa pagkabilanggo sa lubnganan, ingon man usab sa pagpahigawas sa mga tawo gikan sa pagkamatay sa mahulagwayong paagi. (Ju 5:24-29; itandi ang Pin 11:3-12; tan-awa ang KAMATAYON [Kausaban sa espirituwal nga kahimtang].) Ang kataposang narekord nga paggamit sa "yawi sa kahiladman" makita sa Pinadayag 20:1-7, diin ang panan-awon nagbatbat sa usa ka manulonda nga nagdala niana nga yawi ug iyang gitambog si Satanas ngadto sa kahiladman, ug gisirhan ug gitimbrehan kini sa ibabaw kaniya sulod sa usa ka libo ka tuig. Sa kataposan sa maong yugto si Satanas buhian gikan sa iyang "bilanggoan," nga dayag pinaagi sa paggamit sa maong "yawi" sa awtoridad.—Tan-awa ang KAHILADMAN.

YELO. Tubig nga mibagtok tungod sa sobrang kabugnaw. Si Elihu ug si Jehova nga Diyos parehong nagpatagad kang Job sa kahibulongan nga yelo, diin ang Labing Gamhanan nag-ingon: "Gikan kang kinsa bang tiyan migula ang yelo . . . ? Ang katubigan nagtago sa ilang kaugalingon nga ingon ug nailadman sa bato, ug ang ibabaw sa halawom nga katubigan nanibuok." (Job 36:1; 37:10; 38:1, 29, 30) Ang pagkaporma sa yelo nga gihisgotan dinhi posible lamang tungod sa talagsaon kaayong kinaiyahan sa tubig. Sa dihang ang tubig sa mga lanaw ug kadagatan mobugnaw, kini mas mobug-at. Ang mas gaan, init nga tubig mopaibabaw puli sa mas bug-at nga tubig. Apan sa dihang ang kabugnaw sa tubig sa katibuk-an moabot ug mga 4°C. (39°F.), mabali kini nga proseso. Ang tubig mas mogaan sa dihang hapit na kining mobagtok ug magpabiling usa ka lut-od ibabaw sa init nga tubig. Dayon kini nga lut-od sa ibabaw mahimong yelo, 'manibuok.' Tungod kay mas gaan kay sa tubig, kanunayng mapailadman sa yelo ang katubigan "nga ingon ug nailadman sa bato," sa ingon nagpanalipod sa buhing mga linalang sa dagat. Kon dili pa tungod niining katingalahang proseso, daghan sa mga tubig sa mga lanaw ug bisan sa kadagatan sa ngadtongadto mahimong solidong yelo, sa ingon maghimo sa yuta nga dili mapuy-an ug buhing mga butang.

Ang salmista naghisgot kang Jehova nga "nagasalibay sa iyang yelo sama sa mga tipik sa tinapay." Lagmit nagtumong kini sa ulan nga yelo o sa mibagtok nga ulan.—Sal 147:17; tan-awa ang ULAN NGA YELO.

Ang Hebreohanong termino alang sa "yelo" (*qe′rach*) gigamit usab sa pagtumong sa temperatura diin mobagtok na ang tubig tungod sa sobrang kabugnaw o mas bugnaw pa gayod ug kini gigamit usab sa pagtumong sa "tun-og."—Jer 36:30.

YERBABUYNA [Gr., *he·dy′o·smon*]. Usa ka humot kaayong hilba nga kas-a lamang hisgoti diha sa Kasulatan sa dihang gisaway ang mga eskriba ug mga Pariseo tungod sa ilang sobrang pagtagad sa paghatag ug ikapulo sa yerbabuyna, samtang nagsalikway sa mas bug-at nga mga butang sa Balaod. (Mat 23:23; Luc 11:42) Ubay-ubayng matang sa yerbabuyna ang makaplagan sa Palestina ug Sirya, ug ang *horsemint* (*Mentha longifolia*) mao ang labing komon. Lagmit nga ang Gregong pulong nga *he·dy′o·smon* (sa literal, humot) wala lamang magtumong sa usa ka partikular nga matang kondili naglakip sa nailhang lainlaing matang sa yerbabuyna.

Ang mga lindog sa yerbabuyna kuwadrado, ug ang mga dahon motubo nga tinagurha, tagsa diha sa isigkakilid sa lindog. Ang gagmay, asulon-puti o rosason-puti nga mga bulak nagpungpong, nga napormang bulagbulag nga mga pungpong sa mga bulak o talinis nga mga pungpong diha sa tumoy sa lindog niini. Sukad pa sa karaang kapanahonan ang yerbabuyna gigamit na sa medisina ug ingong panakot sa pagkaon; tungod kini sa humot nga lana nga anaa sa mga dahon ug sa mga lindog niini nga tanom.

YERBANG-PAALIMYON. Ang bisan unsang matang sa mga produkto gikan sa humot nga tanom, lakip ang *aloe,* balsamo, calamo, casia, kaningag, kamangyan, galbanum, labdanum, mira, ug estacte. Bisan tuod ang mga pangpalami sa pagkaon sama sa cumino, yerbabuyna, eneldo, ug asin gihisgotan sa Bibliya, ang orihinal nga mga

pulong nga gihubad nga "yerbang-paalimyon" ug "mga yerbang-paalimyon" wala ipadapat sa mga panimpla sa pagkaon.

Ang mga yerbang-paalimyon gigamit sa paghimog balaang igdidihog nga lana ug sa insenso nga gigamit lamang alang sa sangtuwaryo. (Ex 30:23-25, 34-37) Kini gigamit usab sa pagpreparar sa patayng lawas alang sa paglubong, ug ang mira ug *aloe* espesipikong gihisgotan sa paglubong kang Jesus. (Ju 19:39, 40; tan-awa usab ang Mar 16:1; Luc 23:56; 24:1.) Maylabot sa paglubong kang Haring Asa sa Juda, gihimo ang dako kaayong pagsunog sa paglubong—dili pagsunog sa patayng lawas, kondili pagsunog sa mga yerbang-paalimyon. (2Cr 16:14) Sa karaang panahon ang mga bino sakotan ug mga yerbang-paalimyon aron mosamot pa ang "kaisog" niini.—Aw 8:2.

Ang tanaman sa yerbang-paalimyon nga gihisgotan sa Awit ni Solomon (5:1, 13; 6:2) lagmit nagtumong sa humot nga mga hilba sa kinatibuk-an o, sumala sa gituohan sa pipila ka eskolar, mao ang balsamo (*Commiphora opobalsamum*). Ang "lamas Indiyano" sa Pinadayag 18:13 sa literal maoy *"amomum,"* usa ka humot nga kahoykahoy nga kapamilya sa luy-a.

YIRON. Usa sa kinutaang mga siyudad sa teritoryo sa Neptali. (Jos 19:32, 35, 38) Ang nahimutangan niini dili matino, apan gituohan nga lagmit mao kini ang presenteng-adlaw nga Yaroun, mga 30 km (19 mi) sa HK sa Dan sa Galilea.

YOHDH [י]. Ang ikanapulong letra sa Hebreohanong alpabeto. Kini ang kinagamyan sa Hebreohanong mga letra. Ang ngalan sa kinagamyang letra sa Gregong alpabeto, ang *i·oʹta,* dayag nga susama sa Hebreohanong *yohdh.* Sanglit ang Balaod ni Moises sa orihinal gisulat ug gipreserbar diha sa Hebreohanong pinulongan, lagmit gayod nga ang gitumong ni Jesus mao ang Hebreohanong *yohdh* sa dihang siya miingon nga ang "kinagamyang letra [Gr., *i·oʹta*]" dili mahanaw nga dili kini matuman. (Mat 5:18) Kini nga letra makita ingong unang letra sa Tetragrammaton, o sa sagradong ngalan nga Jehova (nga basahon gikan sa tuo ngadto sa wala: יהוה), ug kini gikopya nga wala bag-oha diha sa kinaunahang mga kopya sa Gregong *Septuagint.* Diha sa usa ka panid sa *vellum* sa ikatulong siglo K.P. (P. Oxyrhynchus vii. 1007) makita ang usa ka bahin sa *Septuagint* nga hubad sa Genesis diin ang balaang ngalan nga Jehova gihawasan sa dobleng *yohdh.*—Gen 2:8, *ftn* sa *Rbi8.*

Tungod sa pagkaamgid sa mga letrang *yohdh* (י) ug *waw* (ו), usahay mabaylo kini sa mga magkokopya. Sa Hebreohanon, ang matag bersikulo diha sa Salmo 119:73-80 nagsugod sa letrang *yohdh.*

YUGO. Usa ka kahoy nga isangon sa abaga sa usa ka tawo, nga ang matag tumoy niini sab-itan ug luwan (itandi ang Isa 9:4), o usa ka kahoy nga isangon diha sa tangkugo sa duha ka igguguyod nga hayop (sagad mga baka) sa dihang magguyod ug galamiton sa pagpanguma o sa usa ka karomata. (Num 19:2; Deu 21:3; 1Sa 6:7) Kini nga kahoy sagad ipahimutang nga may duha ka higot, ug ang matag higot naglikos sa liog sa matag hayop. Imbes mga higot, ang ubang mga yugo adunay mga balabag nga gipasiwil sa isigkakilid sa liog sa mga hayop ug aron dili mahuslo sa liog gigakotan kini ug estrap. Ang mga yugo itaod usab sa mga agtang sa mga hayop diha sa punoan sa mga sungay niini. Ang mga yugo nga isangon sa mga abaga sa mga tawo sa karaang Ehipto aron sa pagpas-an ug tubig ug sa ubang mga palas-anon maoy mga 1 m (3 p) ang gitas-on ug adunay mga higot sa matag tumoy nga sab-itan sa mga luwan.

Mga Termino sa Orihinal nga Pinulongan. Ang Gregong mga termino (*zy·gosʹ, zeuʹgos*) nga adunay ideya nga usa ka yugo maoy gikan sa pulong nga *zeuʹgny·mi,* nga nagkahulogang "yugo; duha; dugtong; bugkos; hiusa." Sagad nga duha ka hayop ang sangonan ug yugo, busa ang Gregong pulong nga *zeuʹgos* mahimong magpasabot nga usa ka "paris" sa mga hayop, sama sa usa ka "paris nga tukmo." (Luc 2:24; 14:19) Ang Hebreohanong termino nga *tseʹmedh* halos katumbas sa Gregong pulong nga *zeuʹgos* ug mahimong magpasabot nga "duha" (Huk 19:3, 10), "parisan" (1Sa 11:7; 1Ha 19:19, 21), o "medya ektarya," ang sukod sa yuta nga madaro sa usa ka parisan sa mga torong baka sa usa ka adlaw (1Sa 14:14; Isa 5:10). Apan, ang lahi kaayo nga Hebreohanong pulong (*ʽol* o *ʽohl*) nagtumong sa kasangkapan nga gigamit sa pagyugo o sa paghiusa sa mga butang. (Num 19:2) Ang lain pang Hebreohanong termino (*moh·tahʹ*) gilangkit sa mga yugo (Lev 26:13; Isa 58:6, 9; Jer 27:2; 28:10, 12, 13; Eze 30:18; 34:27) ug diha sa 1 Cronicas 15:15 kini nagtumong sa mga yayongan nga pinaagi niini gipas-an ang Arka. Ang Gregong pulong nga *zy·gosʹ,* gawas nga nagtumong sa usa ka yugo, mahimong mapadapat sa nagkalainlaing mga butang nga maghiusa sa duha o kapin pang mga butang. Pananglitan, ang balabag sa timbangan nagsilbing "yugo" sa duha ka platilyo; busa, ang *zy·gosʹ* gihubad nga "timbangan" diha sa Pinadayag 6:5. Sama sa Hebreohanong *ʽol* (Gen 27:40; Isa 9:4), ang *zy·gosʹ* mahimong maghubit usab sa yugo nga gigamit sa usa ka tawo sa pagpas-an sa mga luwan nga timbang nga gisab-it sa isigkatumoy sa kahoy.

Mahulagwayong Paggamit. Ang mga ulipon sagad magpas-an ug mga palas-anon (itandi ang Jos 9:23; 1Ti 6:1), ug tungod niini ang yugo

haom nga maghawas sa pagkaulipon o pagkasakop ngadto sa laing tawo, sama sa pagkasakop ni Esau kang Jacob (Gen 27:40), o sa pagkasakop ngadto sa usa ka magmamando o sa usa ka nasod (1Ha 12:4-14; 2Cr 10:4-14; Eze 34:27), ingon man sa pagpanglupig ug pag-antos. (Isa 58:6-9) Ang puthawng yugo nagpasabot sa mas grabeng pagkaulipon kay sa kahoyng yugo. (Deu 28:48; Jer 28:10-14) Ug ang pagtangtang o pagbali sa yugo nagpasabot ug kagawasan gikan sa pagkaulipon, pagpanglupig, ug pagpahimulos.—Lev 26:13; Isa 10:27; 14:25; Jer 2:20; 28:2, 4; 30:8; Eze 30:18.

Sa dihang ang siyudad sa Jerusalem napukan ni Haring Nabucodonosor, ang mga molupyo nailalom sa mabug-at nga yugo sa pagkasakop ngadto sa Babilonya. Kini nga yugo ilabinang malisod alang sa mga tawong tigulang nga wala makasinati sa maong kahimtang samtang batan-on pa. (Itandi ang Isa 47:6.) Dayag nga kini ang anaa sa hunahuna ni Jeremias sa dihang siya nagminatay tungod sa kalaglagan sa Jerusalem, nga miingon: "Maayo alang sa tawo nga lig-on ug lawas nga siya magpas-an sa yugo panahon sa iyang pagkabatan-on." Pinaagi sa pagkakat-on sa pagpas-an sa yugo sa pag-antos samtang batan-on pa, mas sayon alang sa usa ka tawo ang pagpas-an niana sa ulahing bahin sa kinabuhi, ug buhaton kana nga dili mawad-an ug paglaom.—Lam 3:25-30.

Bisan tuod ang mga tawo ug ang mga nasod nanglupig sa uban, si Jehova nga Diyos wala gayod magsangon ug mabug-at, makapasakit nga yugo nganha sa iyang matinumanong mga alagad. Pinaagi sa manalagnang si Oseas, si Jehova nagpahinumdom sa Israel sa iyang maluluy-ong pagpakiglabot: "Pinaagi sa mga pisi sa yutan-ong tawo ako nagbutad kanila, pinaagi sa mga pisi sa gugma, mao nga kanila ako nahisama niadtong nagtangtang ug yugo gikan sa ilang apapangig, ug sa kalumo ako nagdala ug pagkaon sa matag usa." (Os 11:4) Busa sa pagpakiglabot ni Jehova sa mga Israelinhon, siya nahisama sa usa ka tawong nagtangtang sa yugo aron ang usa ka hayop sayon rang makakaon. Sa diha lamang nga gibali nila ang ilang yugo sa pagpasakop ngadto sa Diyos (Jer 5:5) nga sila nailalom sa malupigong yugo sa kaawayng mga nasod.—Itandi ang Deu 28:48; Jer 5:6-19; 28:14.

Ang Balaod nga gihatag ngadto sa nasod sa Israel maoy usa ka yugo, kay kini nagsangon kanilag mga obligasyon ug mga kaakohan ngadto kang Jehova nga Diyos. Tungod kay balaan, matarong, ug maayo, ang gilatid sa Balaod wala mohatag ug kadaot sa mga Israelinhon. (Rom 7:12) Apan tungod sa ilang pagkamakasasala ug pagkadili-hingpit, sila wala makatuman niini sa bug-os, ug busa kini nahimong usa ka yugo nga 'sila ni ang ilang mga katigulangan dili makaarang sa pagpas-an' (kay kini misangpot sa ilang pagkahinukman tungod sa paglapas sa Balaod). Kining puntoha ang gipasiugda ni Pedro, sa dihang iyang gipakita nga dili na kinahanglang sangonan pa ang dili-Hudiyong mga Kristohanon sa pagtuman sa "balaod ni Moises." (Buh 15:4-11) Ang Balaod mismo wala magpahinabog pagkaulipon, apan ang sala mao ang nagpahinabo niini. (Rom 7:12, 14) Busa ang pagpaningkamot sa usa ka tawo nga makabaton ug kinabuhi pinaagi sa bug-os nga pagtuman sa Moisesnong Balaod maoy imposible gayod. Gawas pa niana, kini magpahinabo kaniya nga "mabilanggo pag-usab sa yugo sa pagkaulipon," tungod kay, ingong usa ka makasasala ug ulipon sa sala, siya pagahukman sa Balaod, sanglit ang Balaod wala magtagana ug epektibo kaayong halad alang sa sala, dili sama sa lukat ni Kristo.—Gal 5:1-6.

Sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, ang mga Hudiyo nailalom sa yugo sa Moisesnong Balaod ug nabug-atan usab sa daghang tradisyon sa mga tawo. Labot sa mga eskriba ug mga Pariseo, si Jesu-Kristo miingon: "Sila magbugkos ug bug-at nga mga luwan ug magbutang niini diha sa mga abaga sa mga tawo, apan sila dili buot motarog niini pinaagi sa ilang tudlo." (Mat 23:4) Busa, gikan sa espirituwal nga panglantaw, ang komon nga mga tawo ang ilabinang "nabug-atan." Tungod niini si Jesus nakaingon: "Umari kanako, kamong tanang nabudlayan ug nabug-atan, ug ako magapalagsik kaninyo. Isangon diha kaninyo ang akong yugo ug magtuon gikan kanako, kay ako malumog-buot ug mapainubsanon sa kasingkasing, ug kamo makakaplag ug kahayahay alang sa inyong mga kalag. Kay ang akong yugo masayon ug ang akong luwan magaan." (Mat 11:28-30) Kon ang "yugo" nga anaa sa hunahuna ni Jesus mao ang yugo nga gisangon kaniya sa iyang langitnong Amahan, nan kini magpasabot nga ang uban mahimong magpailalom sa yugo *uban kaniya* ug siya motabang kanila. Sa laing bahin, kon kini nga yugo mao ang yugo nga isangon ni Jesus sa uban, nan nagtumong kini sa pagpasakop sa kaugalingon ngadto sa *awtoridad* ug *pagtultol* ni Kristo ingong iyang tinun-an. Sa Filipos 4:3 si apostol Pablo lagmit naghisgot sa usa ka partikular nga igsoon sa kongregasyon sa Filipos ingong "tiunay nga kayugo," sa ato pa, usa nga nailalom sa yugo ni Kristo.

Sanglit ang kaminyoon magbugkos sa bana ug asawa, kini nahisama sa usa ka yugo. (Mat 19:6) Busa, kon ang usa ka Kristohanon makigminyo ug usa ka dili-magtutuo, mosangpot kini sa 'pagkayugo nga dili timbang' (2Co 6:14), nga tungod niana lisod kaayo nga mahiusa ang ilang hunahuna ug buhat.

YUGTO SA PANAHON. Kini maoy usa ka yugto diin naandang gihimo ang usa ka espesipikong matang sa agrikultural nga buluhaton o yugto sa usa ka partikular nga klima; usa ka nahiangay o tinudlong panahon alang sa usa ka butang.

Samtang ang yuta motuyok palibot sa adlaw, ang anggulo sa pagkiling niini nagpatunghag usa ka siklo sa mga klima. Ingong mga timaan sa paglabay sa panahon, ang langitnong mga butang nagsilbing mga tigpaila sa mga yugto sa panahon. (Gen 1:14) Ang Genesis 8:22 nag-ingon nga ang mga yugto sa panahon sa yuta "dili gayod mohunong." Aron makita ang kalangkitan sa mga bulan sa Hudiyohanon ug Gregorian nga mga kalendaryo ug sa mga pista, sa klima, ug sa agrikultural nga mga yugto sa panahon, tan-awa ang KALENDARYO.

Suod nga nalangkit sa agrikultural nga mga yugto sa panahon mao ang tinuig nga "mga panahon sa pista" sa dihang gisaulog ang mga pista nga giestablisar sa Moisesnong Balaod. (1Cr 23:31; 2Cr 31:3) Busa, sa dihang si Pablo nagtambag sa pipila ka Hudiyong mga Kristohanon kinsa "makutihong nagabantay sa mga adlaw ug mga bulan ug *mga yugto sa panahon,"* iyang gipasabot ang mga kapistahan nga maoy bahin sa Balaod, dili kay basta lamang ang klima o agrikultural nga mga yugto sa panahon.—Gal 4:10.

Busa ang "yugto sa panahon" mahimong magtumong sa usa ka tino o tinudlo nga panahon nga adunay partikular nga kinaiyahan. (Buh 3:19, *ftn* sa *Rbi8;* Rom 8:18; Gal 6:9) Sa paglabay sa panahon ang naglangkob sa makapahimsog nga pagtulon-an ug hustong panggawi gipatin-aw pag-ayo ngadto sa mga Kristohanon. Sa pagkatinuod, kini mao ang "panahon" nga magmata. (Rom 13:11-14) Ang "mga panahon o mga yugto sa panahon," sa dihang mahitabo ang kabubut-on ni Jehova sa pipila ka butang, makapainteres gayod sa iyang mga magsisimba (Buh 1:7), nga nakasabot niini samtang kini inanay nga gipadayag.—1Te 5:1.

Labot sa pagpuyo sa katawhan sa mga nasod dinhi sa yuta, "gilatid [sa Diyos] ang tinudlong mga panahon" (Buh 17:26; "gitino ang mga panahon sa ilang kasaysayan," *NE*) nga niana iyang gitino kon kanus-a kinahanglang mahitabo ang mga kausaban, sama sa kon kanus-a miabot ang tinudlong panahon sa Diyos sa pagluka sa Canaanhong mga molupyo sa Yutang Saad.—Gen 15:13-21; Jer 25:8-11; Dan 2:21; 7:12; tan-awa ang TINUDLONG MGA PANAHON SA MGA NASOD.

YUGTO SA PAGBANTAY. Tan-awa ang GABII, KAGABHION.

YUTA, I. Ang ikalimang kinadak-an nga planeta sa sistema solar ug ang ikatulo sa han-ay sa mga planeta gikan sa adlaw. Kini lingin nga medyo lapad ang *north pole* ug *south pole* niini. Apan gipakita sa satelayt nga ang yuta dili gayod bug-os lingin. Ang gibug-aton niini maoy mga 5.98 × 10^{24} kg (13.18 × 10^{24} lb). Ang bug-os nga gidak-on sa luna niini maoy mga 510,000,000 km kwd (197,000,000 mi kwd). Mao kini ang mga sukod sa yuta (kapin kon kulang): sirkumperensiya diha sa ekwetor, kapin sa 40,000 km (24,900 mi); diyametro diha sa ekwetor, 12,750 km (7,920 mi). Ang kalawran ug kadagatan nagkobre ug mga 71 porsiyento sa nawong sa yuta, nga nagbilin ug mga 149,000,000 km kwd (57,500,000 mi kwd) nga kamad-an.

Ang pagtuyok sa yuta nagpahinabog adlaw ug gabii. (Gen 1:4, 5) Ang usa ka solar nga adlaw maoy 24 oras, ang panahon nga magugol sa usa nga nag-obserbar diha sa bisan asang dapit sa yuta ug mahibalik sa samang posisyon kon itandi sa posisyon sa adlaw. Ang tropikanhong tuig, nga may kalabotan sa pagbalik sa mga yugto sa panahon, ang yugto tali sa duha ka magkasunod nga pagbalik sa adlaw hangtod sa *equinox* sa tingpamulak, sa aberids maoy 365 ka adlaw, 5 ka oras, 48 ka minuto, ug 46 ka segundo. Kini nga kuwentada mao ang gigamit sa pag-ihap sa kalendaryo nga gipasukad sa solar nga tuig, ug tungod kay bungkig man kini lisod kaayo ang paghimo ug tukmang kalendaryo.

Ang anggulo sa pagkiling sa yuta maoy 23° 27′. Tungod sa epekto sa pagtuyok sa yuta, nagpabilin ang pagkiling niini nga susama ra gayod ug direksiyon kon itandi sa mga bituon bisan asa kini mahimutang diha sa tuyokanan niini palibot sa adlaw. Kini nga pagkiling sa yuta nagpahinabo ug lainlaing mga yugto sa panahon.

Ang atmospera sa yuta, nga sa panguna gilangkoban sa nitroheno, oksiheno, alisngaw sa tubig, ug uban pang mga gas, moabot hangtod sa kapin sa 960 km (600 mi) gikan sa nawong sa yuta. Saylo niini mao ang gitawag ug "kawanangan."

Biblikanhong mga Termino ug Kahulogan. Diha sa Hebreohanong Kasulatan, ang pulong nga gigamit alang sa yuta ingong usa ka planeta maoy *'e'rets.* Ang *'e'rets* nagtumong sa (1) yuta, nga katugbang sa langit (Gen 1:2); (2) yuta, nga nagpasabot sa nasod, dapit, teritoryo (Gen 10:10); (3) nawong sa yuta (Gen 1:26); (4) katawhan sa tibuok globo (Gen 18:25).

Ang pulong nga *'adha·mah'* gihubad nga "yuta" o "kayutaan." Ang *'adha·mah'* nagtumong sa (1) yuta nga gitikad, nga nagtaganag pagkaon (Gen 3:23); (2) luna sa yuta, gipanag-iyang yuta (Gen 47:18); (3) yuta ingong materyal nga elemento (Jer 14:4; 1Sa 4:12); (4) makitang luna sa ibabaw sa yuta (Gen 1:25); (5) yuta ingong teritoryo, nasod o dapit (Lev 20:24); (6) tibuok yuta, gipuy-ang yuta (Gen 12:3). Ang pulong nga *'adha·mah'* daw susamag gigikanan sa pulong nga *'a·dham',* sanglit ang unang

tawo nga si Adan gihimo gikan sa abog sa yuta. —Gen 2:7.

Sa Gregong Kasulatan, ang *ge* nagtumong sa yuta ingong matikad nga yuta o baol. (Mat 13:5, 8) Kini nagtumong usab sa elemento nga gigamit sa paghimo kang Adan (1Co 15:47); sa globo (Mat 5: 18, 35; 6:19); sa yuta nga gipuy-an sa mga linalang nga tawo ug mga hayop (Luc 21:35; Buh 1:8; 8:33; 10:12; 11:6; 17:26); sa kayutaan, dapit, teritoryo (Luc 4:25; Ju 3:22); sa usa ka bahin sa yuta (Mat 10:29; Mar 4:26); sa kamad-an, baybayon, nga lahi sa kadagatan o katubigan. (Ju 21:8, 9, 11; Mar 4:1).

Ang *oi·kou·me'ne,* nga gihubad nga "kalibotan" sa *King James Version,* nagtumong sa "gipuy-ang yuta."—Mat 24:14; Luc 2:1; Buh 17:6; Pin 12:9.

Sa matag diwa nga gihisgotan dinhi diin gigamit kining mga pulonga, ang porma sa pulong diha sa orihinal nga pinulongan, ug ilabina ang kahimtang o konteksto, maoy magtino kon unsa nga diwa ang gipasabot.

Ang mga Hebreohanon nagbahin sa yuta sa upat ka seksiyon o mga rehiyon nga katumbas sa upat ka direksiyon sa kompas. Sa Hebreohanong Kasulatan ang mga pulong nga "atubangan" ug "sa atubangan sa" gitawag ug gihubad nga "sidlakan" (Gen 12:8); ang "luyo" mahimong magkahulogan ug "kasadpan" (Isa 9:12); ang "tuong bahin" mahimong magtumong sa "habagatan" (1Sa 23:24); ug ang "wala" mahimong hubaron nga "amihanan" (Job 23:8, 9; itandi ang *Ro*). Ang sidlakan (sa Heb.) usahay gitawag usab nga subanganan sa adlaw. Ang kasadpan (sa Heb.) mao ang salopanan sa adlaw. (2Cr 32:30) Dugang pa, gigamit ang pisikal nga kinaiyahan. Kay halos mao ang kinatibuk-an nga kasadpang utlanan sa Palestina, ang "Dagat" (ang Mediteranyo) usahay gigamit sa pagtumong sa kasadpan.—Num 34:6.

Paglalang. Gibatbat sa Bibliya ang pagkalalang sa yuta sa yanong mga pulong: "Sa sinugdan gilalang sa Diyos ang mga langit ug ang yuta." (Gen 1:1) Wala hisgoti sa Bibliya kon unsa na kadugay gilalang ang punog-bituon nga kalangitan ug ang yuta. Busa, walay pasukaranan ang mga eskolar sa Bibliya sa pagsupak sa siyentipikanhong mga kalkulasyon maylabot sa edad sa planetang yuta. Gibanabana sa mga siyentipiko nga ang pipila ka bato naglungtad nag tulo ug tunga ka bilyong katuigan, ug ang yuta mismo nag-edad ug mga upat hangtod sa upat ug tunga ka bilyon o kapin pang katuigan.

Mahitungod sa panahon, ang Kasulatan mas tino bahin sa unom ka adlaw sa paglalang diha sa asoy sa Genesis. Kini nga mga adlaw wala magtumong sa paglalang sa materya o elemento sa yuta, kondili nagtumong sa paghan-ay ug pag-andam niini aron kapuy-an sa tawo.

Wala ibutyag sa Bibliya kon aduna bay buhing mga linalang nga gihimo sa Diyos diha sa uban pang mga planeta sa uniberso. Ang mga astronomo sa pagkakaron wala makakaplag ug pamatuod nga may kinabuhing naglungtad sa bisan hain niini nga mga planeta ug ngani, walay nasayrang planeta gawas sa yuta nga sa pagkakaron may katakos sa pagsustento sa kinabuhi sa unodnong mga linalang.

Katuyoan. Sama sa tanang ubang mga linalang, ang yuta gipatungha tungod sa kabubut-on ("kahimuot," *KJ*) ni Jehova. (Pin 4:11) Kini gilalang aron magpabilin sa walay kataposan. (Sal 78:69; 104:5; 119:90; Ecc 1:4) Ang Diyos naghisgot sa iyang kaugalingon ingong usa ka Diyos sa katuyoan ug nagpahayag nga ang iyang mga katuyoan tinong matuman. (Isa 46:10; 55:11) Tin-aw kaayo ang iyang katuyoan alang sa yuta sa dihang siya miingon sa unang tawhanong paris: "Magmabungahon ug magdaghan kamo ug pun-a ang yuta ug gamhi kini, ug pagabut-i ang mga isda sa dagat ug ang nagalupad nga mga linalang sa kalangitan ug ang matag buhing linalang nga nagalihok diha sa yuta." (Gen 1:28) Walay mga depekto ang yuta o ang mga butang nga anaa niana. Human lalanga ang tanang hinungdanong mga butang, nakita ni Jehova nga sila "maayo kaayo" ug siya "mipahulay" o mihunong gikan sa ubang yutan-ong mga buhat sa paglalang.—Gen 1:31–2:2.

Ang pagpuyo sa tawo ibabaw sa yuta permanente usab. Sa dihang gihatag sa Diyos ang balaod bahin sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan, iyang gipasabot nga ang tawo mahimong mabuhi sa yuta sa walay kataposan. (Gen 2:17) Kita gipasaligan sa kaugalingong mga pulong ni Jehova nga 'sa tanang adlaw ang yuta magpadayon, ug ang pagpugas ug binhi ug ang pag-ani, ug ang katugnaw ug ang kainit, ug ang ting-init ug ang tingtugnaw, ug ang adlaw ug ang gabii, dili gayod mohunong' (Gen 8:22) ug nga dili na gayod niya laglagon pag-usab ang tanang unod pinaagi sa usa ka lunop. (Gen 9:12-16) Si Jehova nag-ingon nga wala niya himoa ang yuta sa walay kapuslanan, hinunoa, iyang gihatag kini ngadto sa mga tawo ingong usa ka pinuy-anan ug nga ang kamatayon sa kataposan pagahanawon. Busa, maoy katuyoan sa Diyos nga ang yuta mahimong puloy-anan sa tawo diha sa kahingpitan ug kalipay uban ang kinabuhing walay kataposan.—Sal 37:11; 115:16; Isa 45:18; Pin 21: 3, 4.

Ang Bibliya nagpakita nga ang katuyoan ni Jehova nga Diyos maoy sagrado alang kaniya ug kini dili mapakyas, kay kini nag-ingon: "Ug sa ikapitong adlaw nahuman sa Diyos ang buhat nga iyang gihimo . . . Ug ang Diyos nagpanalangin sa ikapitong adlaw ug naghimo niining sagrado, tungod kay

niini siya mipahulay gikan sa tanan niyang buhat nga gilalang sa Diyos aron himoon." (Gen 2:2, 3) Ang ikapito nga adlaw o ang adlaw sa pagpahulay wala ipakita diha sa asoy sa Genesis nga natapos, sama sa ubang unom ka adlaw. Si apostol Pablo nagpatin-aw nga ang adlawng igpapahulay nga gipatuman sa Diyos nagpadayon latas sa kasaysayan sa Israel hangtod sa mga adlaw ni Pablo ug kini wala pa matapos. (Heb 3:7-11; 4:3-9) Ang Diyos miingon nga ang ikapitong adlaw gigahin ingong sagrado alang kaniya. Iyang pagatumanon ang iyang katuyoan alang sa yuta; kini bug-os nga matuman sulod nianang adlawa, nga dili na kinahanglan ang dugang pang mga buhat sa paglalang alang sa yuta sulod nianang adlawa.

Ang Bibliya Kaharmonya sa Siyentipikanhong mga Kamatuoran. Ang Bibliya naghisgot diha sa Job 26:7 nga ang Diyos "nagbitay sa yuta sa wala." Ang siyensiya nag-ingon nga ang yuta nagpabilin sa tuyokanan niini diha sa wanang tungod gayod sa interaksiyon sa grabidad ug sa *centrifugal* nga puwersa. Siyempre, kini nga mga puwersa dili makita. Busa ang yuta, sama sa ubang langitnong mga butang, naglutaw sa kawanangan nga daw nagbitay sa wala. Sa pagpamulong pinasukad sa punto-debista ni Jehova, si manalagnang Isaias misulat ubos sa inspirasyon: "Adunay Usa nga nagpuyo ibabaw sa kalingin sa yuta, nga ang mga pumopuyo niana samag mga apan-apan." (Isa 40:22) Ang Bibliya nag-ingon: "Iyang [Diyos] gilatid ang lingin diha sa nawong sa katubigan." (Job 26:10) Tungod sa iyang balaod ang katubigan nagpabilin sa hustong dapit niini. Kini dili mosaylo ug mosanap sa yuta; ni kini makabya ngadto sa kawanangan. (Job 38:8-11) Gikan sa punto-debista ni Jehova, ang nawong sa yuta o ang nawong sa katubigan natural nga lingin ug porma, maingon nga ang ngilit sa bulan lingin ug porma kon atong tan-awon. Sa wala pa motungha ang kamad-an, ang nawong sa tibuok globo maoy lingin (samag bola) nga masa sa nagbul-og nga katubigan.—Gen 1:2.

Ang mga magsusulat sa Bibliya sagad naghisgot pinasukad sa panglantaw sa usa ka tawong nagtan-aw gikan sa yuta, o gikan sa iyang partikular nga posisyon diha sa usa ka dapit, sama sa atong sagad himoon karong adlawa. Pananglitan, ang Bibliya naghisgot sa "silangan sa adlaw." (Num 2:3; 34:15) Gigamit kini sa pipila aron isalikway ang Bibliya ingong dili-tukma sa siyentipikanhong paagi, nga nangusog sa pag-ingon nga ang mga Hebreohanon nag-isip sa yuta ingong sentro sa mga butang, nga ang adlaw kuno nagtuyok libot niini. Apan wala gayod hisgoti sa mga magsusulat sa Bibliya kini nga matang sa pagtuo. Kini nga mga kritiko wala makaamgo nga sila mismo migamit usab sa samang ekspresyon ug kining tanan anaa ra diay sa ilang mga basahon. Sagad nga madunggan nga ang usa moingon, 'misidlak na ang adlaw,' o 'misalop na ang adlaw,' o 'ang adlaw mitadlas sa langit.' Ang Bibliya naghisgot usab bahin sa "kinatumyan sa yuta" (Sal 22:27; 46:9), "mga tumoy sa yuta" (Jer 16:19), "upat ka tumoy sa yuta" (Isa 11:12), "upat ka suok sa yuta," ug sa "upat ka hangin sa yuta" (Pin 7:1). Kini nga mga ekspresyon dili mahimong gamiton ingong pamatuod nga ang mga Hebreohanon naghunahuna nga ang yuta kuwadrado. Ang numero kuwatro sagad gigamit sa pagtumong sa kinabug-osan, ingnon ta, maingon nga kita adunay upat ka direksiyon ug usahay mogamit sa mga ekspresyon nga "sa mga tumoy sa yuta," "sa upat ka suok sa yuta," sa diwa nga nagsakop sa tibuok yuta.—Itandi ang Eze 1:15-17; Luc 13:29.

Mahulagwayon ug Simbolikong mga Ekspresyon. Ang yuta gihisgotan sa mahulagwayong paagi sa makadaghang higayon. Gipakasama kini sa usa ka tinukod, diha sa Job 38:4-6, sa dihang si Jehova nagsukna ug mga pangutana kang Job bahin sa paglalang sa yuta ug sa pagdumala ni Jehova niini nga sa dayag dili gayod matubag ni Job. Si Jehova migamit usab ug mahulagwayong ekspresyon sa paghubit sa resulta sa pagtuyok sa yuta. Siya miingon: 'Ang yuta nahimong ingon sa yutang-kulonon sa ilalom sa usa ka igtitimbre.' (Job 38:14) Sa kapanahonan sa Bibliya ang pipila ka timbre nga gigamit sa "pagpirma" ug mga dokumento maoy pormag rolyo nga kinulitan ug emblema sa nagsulat. Kini ipaligid sa ibabaw sa humok nga yutang-kulonon nga dokumento o sa yutang-kulonon nga sobre, nga magbilin ug marka diha sa yutang-kulonon. Sa susamang paagi, inigkakaadlawon, ang bahin sa yuta nga mangitngit tungod sa kagabhion inanayng mopatim-aw nga may porma ug may kolor sa dihang anam-anam nga madan-agan sa kahayag ang nawong niini. Ang mga langit mao ang nahimutangan sa trono ni Jehova, nga mas taas pa kay sa yuta, ug ang yuta, sa mahulagwayong paagi, mao ang tumbanan sa iyang tiil. (Sal 103:11; Isa 55:9; 66:1; Mat 5:35; Buh 7:49) Kadtong anaa sa Sheol, o Hades, ang komong lubnganan sa katawhan, giisip nga anaa sa ilalom sa yuta.—Pin 5:3.

Gitandi ni apostol Pedro ang literal nga mga langit ug yuta (2Pe 3:5) sa simbolikong mga langit ug yuta (2Pe 3:7). "Ang mga langit" sa bersikulo 7 dili mao ang kaugalingong pinuy-anan ni Jehova, ang dapit sa iyang trono sa kalangitan. Ang mga langit ni Jehova dili matay-og. "Ang yuta" diha sa samang bersikulo dili usab mao ang literal nga planetang yuta, kay si Jehova nag-ingon nga iyang lig-ong gitukod ang yuta. (Sal 78:69; 119:90) Apan ang Diyos nag-ingon nga iyang uyogon o tay-ogon ang mga langit ug yuta (Hag 2:21; Heb 12:26), nga

tungod niana ang mga langit ug yuta mokalagiw gikan sa iyang atubangan, ug nga ang bag-ong mga langit ug usa ka bag-ong yuta pagatukoron. (2Pe 3:13; Pin 20:11; 21:1) Dayag nga ang "mga langit" maoy simboliko ug nga ang "yuta" dinhi simbolikong nagtumong sa usa ka katilingban sa katawhan nga nagpuyo sa yuta, sama nianang sa Salmo 96:1.—Tan-awa ang LANGIT (Bag-ong mga langit ug bag-ong yuta).

Ang yuta gigamit usab sa simbolikong paagi sa pagtumong sa lig-on nga mga elemento sa katawhan. Ang wala-mahimutang, huyang nga mga elemento sa katawhan gihulagway nga sama sa dili-mahimutang nga kinaiyahan sa dagat.—Isa 57:20; San 1:6; Jud 13; itandi ang Pin 12:16; 20:11; 21:1.

Ang Juan 3:31 nagtandi sa usa nga gikan sa itaas ingong mas labaw kay sa usa nga gikan sa yuta (*ge*). Ang Gregong pulong nga *e·pi′gei·os,* "yutanon," gigamit sa pagtumong sa yutan-on, pisikal nga mga butang, ilabina kon itandi sa langitnong mga butang, ug ingong mas ubos, mas menos ug kalidad nga materyal. Ang tawo gihimo gikan sa mga materyales sa yuta. (2Co 5:1; itandi ang 1Co 15:46-49.) Bisan pa niana, siya makapahimuot sa Diyos pinaagi sa pagkinabuhi ug usa ka "espirituwal" nga kinabuhi, usa ka kinabuhi nga nagiyahan sa Pulong ug espiritu sa Diyos. (1Co 2:12, 15, 16; Heb 12:9) Tungod sa pagkahulog sa katawhan sa kasal-anan ug sa ilang kiling sa pagpangab-ot sa materyal nga mga butang, napasagdan ug nasalindot na hinuon ang espirituwal nga mga butang (Gen 8:21; 1Co 2:14), ang pulong nga "yutan-on" mahimong adunay dili-maayong kahulogan, nga nagkahulogang "dunot," o "supak sa espiritu."—Flp 3:19; San 3:15.

YUTA, II. Tan-awa ang KAPATAGAN, YUTA, UMA.

YUTANG-KULONON. Usa ka pinog-grano, kinaiyanhong yuta nga humok ug daling mahulma kon basa pa apan gahi kon uga, ilabina kon paughon pinaagig kalayo. Sa kinadak-ang bahin kini gilangkoban sa mga *hydrous aluminum silicate.* Ang Hebreohanong pulong nga *cho′mer* gigamit sa pagtumong sa "yutang-kulonon" sa usa ka magkukulon (Isa 41:25), sa "yutang-kulonon" sa ilalom sa usa ka igtitimbre (Job 38:14), sa "lapok [o, yutang-kulonon]" sa kadalanan (Isa 10:6), sa "argamasa" taliwala sa mga tisa (Gen 11:3), ug, sa mahulagwayong diwa, sa tawo ingong "yutang-kulonon" diha sa mga kamot sa iyang Mag-uumol, si Jehova nga Diyos (Isa 45:9; itandi ang Job 10:9). Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang *pe·los′* nagtumong sa "yutang-kulonon" sa magkukulon (Rom 9:21) ug sa basa nga "lapok [o, yutang-kulonon]" nga gigamit ni Jesus sa pag-ayo sa usa ka tawong buta (Ju 9:6, 11, 14, 15; tan-awa usab ang PAGKABUTA), samtang ang *ke·ra·mi·kos′* naghubit sa mga sudlanan nga ginama sa 'yutang-kulonon' sa magkukulon.—Pin 2:27.

Sa kapatagan sa Israel adunay daghang yutang-kulonon, ug sa kapanahonan sa Bibliya kini gigamit sa paghimog mga sudlanan nga yutang-kulonon ug mga tisa. (Jer 18:4, 6; Ex 1:14; Nah 3:14; tan-awa ang MAGKUKULON.) Tungod kay kini mamarkahan kon basa pa ug magpabilin ang marka sa dihang kini mauga, kini mapuslanon sa paghimo ug mga papan nga yutang-kulonon ug sa mga marka sa timbre diha sa mga dokumento ug mga sulat. Ang yutang-kulonon gigamit ingong pangbulit sa mga kulon nga sudlanan sa bino o ingong tipiganan sa mahinungdanong mga rekord, sama sa sulat-kaligonan alang sa propiedad ni Jeremias. (Jer 32:14) Ang Linukot nga mga Basahon sa Patayng Dagat ilabinang napreserbar tungod sa kulonong mga banga nga gisudlan niini.

Ang pagkagikan niini sa yuta mao ang gitumong sa mga ekspresyon sama sa "lapok [o, yutang-kulonon] sa kadalanan," ang 'tawo hinimo gikan sa yutang-kulonon,' o ang tawo "giyudyod ngadto sa lapok [o, yutang-kulonon]." (Job 10:9; 30:19; 33:6; Isa 10:6) Ang laing mahulagwayong kahulogan nga nalangkit sa gipamulong nga ang tawo hinimo gikan sa yutang-kulonon mao ang kamatuoran nga si Jehova mao ang Magkukulon. (Isa 29:16; 45:9; 64:8; Rom 9:21) Ang yutang-kulonon, bisan pag pagbahon pag-ayo, dili usa ka lig-ong materyales, ug ang pagsagol sa puthaw ug yutang-kulonon walay pulos. (Dan 2:33-35, 41-43, 45) Diyutay lamang o walay ikahatag nga proteksiyon ang yutang-kulonon. (Job 4:19; 13:12; Isa 41:25) Kay komon kaayo nga baligya, ang bili niini barato ra kaayo.—Job 27:16.

YUTA SA DUGO. Tan-awa ang AKELDAMA.

YUTA SA MAGKUKULON. Human isalibay ngadto sa templo sa nagbasol nga si Judas ang suhol sa pagbudhi nga 30 ka pirasong plata (kon siklo, $66), gigamit sa pangulong mga saserdote ang salapi sa pagpalit sa "yuta sa magkukulon aron lubngan sa mga estranyo." (Mat 27:3-10) Ang yuta nailhan nga Akeldama, o "Yuta sa Dugo." (Buh 1:18, 19; tan-awa ang AKELDAMA.) Sukad niadtong ikaupat nga siglo K.P. kini nga yuta gituohan nga mao ang usa ka dapit diha sa H nga bakilid sa Walog sa Hinnom, sa dili pa kini moabot sa Walog sa Kidron.

Ang ekspresyon nga "yuta sa magkukulon" wala sa tino magpakita kon ang yuta gipanag-iya ba lamang sa usa ka magkukulon o kaha gitawag kini sa maong ngalan tungod kay dihay panahon sa kasaysayan niini nga didto gihimo sa mga magkukulon ang ilang mga produkto. Apan, kining ulahing panglantaw daw makataronganon kon eksakto kining gituohan nga dapit. Duol kini sa Ganghaan sa mga Tipak sa Kulon (o "Ganghaan sa mga

Magkukulon," sumala ni J. Simons sa iyang nota o *footnote* sa *Jerusalem in the Old Testament,* Leiden, 1952, p. 230; "Ganghaan sa mga Tapok sa Abo" sa Nehemias), nga gihisgotan sa Jeremias 19:1, 2. (Itandi ang Jer 18:2.) Ang mabatonang yutang-kulonon diha sa palibot niini nga dapit. Dugang pa, ang paggama ug kulonong mga kasangkapan nagkinahanglan ug maayong suplay sa tubig, ug ang maong dapit duol ra sa tubod sa En-rogel ug sa Linaw sa Siloam ingon man usab tingali sa tubig sa Walog sa Hinnom panahon sa tingtugnaw.

YUTA SA MAGLALABA. Lagmit usa ka dapit nga duol sa siyudad sa Jerusalem diin nagtrabaho ang mga maglalaba.

Si Isaias ug ang iyang anak nga lalaking si Searjasub nakigtagbo kang Haring Ahaz sa may "dakong dalan sa yuta sa maglalaba"; sa ulahi, ang mga sinugo ni Senakerib miabot sa samang dapit. (2Ha 18:17; Isa 7:3; 36:2) Kining "dakong dalan sa yuta sa maglalaba" dayag nga anaa sa gawas sa siyudad, bisan pa niana, kini duol ra tungod kay ang mga pagbiaybiay sa mga mensahero ni Senakerib madungog niadtong diha sa ibabaw sa mga paril sa siyudad.—2Ha 18:18, 26, 27; Isa 36:1, 2.

Usa ka "agianan sa tubig" ang gihisgotan maylabot sa "dakong dalan sa yuta sa maglalaba." Kini dili mahimong magtumong sa gitawag nga tunel ni Ezequias, kay kini wala pa mahimo sa panahon ni Ahaz. Busa mopatim-aw nga kini nga agianan sa tubig mao kadtong milatas sa bul-oganang walog sa Kidron paingon sa H nga tumoy sa Siyudad ni David. Ang yuta sa maglalaba lagmit nga nahimutang niining bahina sa walog o kaha sa unahan pa dapit sa H, duol sa gituohang dapit sa En-rogel.

Z

ZAANAN. Usa ka lungsod nga gihisgotan ni manalagnang Miqueas nga lakip sa mga dapit nga hapit nang makasinati sa gitagnang pagsulong sa Juda. (Miq 1:11) Gituohan sa daghang eskolar nga kini mao ra usab ang Zenan diha sa Josue 15:37. Gipangagpas nga lagmit mao kini ang 'Araq el-Kharba, diha sa rehiyon sa Sepela sa Juda, mga 6 km (3.5 mi) sa AK sa Lakis.

ZAANANIM. Ang "dakong kahoy sa Zaananim" lagmit maoy usa ka dapit diha sa H nga utlanan sa teritoryo sa tribo ni Neptali. (Jos 19:32, 33) Si Sisera namatay didto sa tolda ni Jael, ang asawa ni Heber nga Kenihanon, "duol sa dakong kahoy sa Zaananim, nga diha sa ["daplin sa" (*JP*) o "duol sa" (*AT, RS*)] Kedes," lagmit mao ang Kedes sa HS sa Megido didto sa Isacar. (Huk 4:11, 17, 21; 5:19) Apan, ang tukmang nahimutangan sa Zaananim wala gihapon matino.

ZAAVAN. Ikaduhang ginganlan nga anak nga lalaki sa Horihanon nga si Sultan Ezer ug apo o kaliwat ni Seir nga Horihanon.—Gen 36:20, 21, 27; 1Cr 1:42.

ZABAD [[Ang Diyos] Naggasa].

1. Usa ka Epraimnon sa banay ni Sutela.—1Cr 7:20, 21.

2. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Jerameel; ang iyang apohan-sa-tuhod maoy usa ka Ehiptohanon; anak nga lalaki ni Natan.—1Cr 2:3, 25, 34-37.

3. Usa sa gamhanang mga tawo ni David; anak nga lalaki ni Alai.—1Cr 11:26, 41.

4. Usa sa mga nagpatay kang Haring Jehoas sa Juda; anak nga lalaki ni Simeat nga babayeng Ammonhanon. (2Cr 24:26) Gitawag usab siya ug Jozacar.—2Ha 12:21; tan-awa ang JOZACAR.

5, 6, 7. Tulo sa mga Israelinhon nga giawhag ni Esdras sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak; mga anak nga lalaki ni Zatu, Hasum, ug Nebo.—Esd 10:10, 11, 27, 33, 43, 44.

ZABAI [lagmit pinamubo sa Zebadias, nga nagkahulogang "Hinaot si Jehova Mogasa"]. Usa ka anak nga lalaki ni Bebai human sa pagkadestiyero, ug usa siya niadtong nagputol sa ilang pagpakigalyansa sa kaminyoon uban sa mga langyaw tungod sa tambag ni Esdras. (Esd 10:28, 44) Siya lagmit mao ang amahan ni Baruk nga nagtrabaho sa mga paril sa Jerusalem.—Neh 3:20.

ZABBUD [Gigasahan]. Usa sa duha ka pangulo sa mga anak nga lalaki ni Bigvai, usa ka banay sa amahan kansang mga membro miadto sa Jerusalem uban kang Esdras niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:1, 14.

ZABDI [pinamubo sa Zabdiel].

1. Usa ka kaliwat ni Juda sa banay sa mga Zerahanon; apohang lalaki ni Acan.—Jos 7:1, 17, 18.

2. Pangulo sa usa ka Benjaminhong banay nga nagpuyo sa Jerusalem; anak nga lalaki o kaliwat ni Simei.—1Cr 8:1, 19-21, 28.

3. Usa ka opisyal nga nagdumala sa abiyo sa bino ni Haring David diha sa mga parasan; usa ka Sipminhon. Ang laing opisyal nga si Simei maoy nagdumala sa mga parasan mismo.—1Cr 27:27.

4. Usa ka Levihanon sa mga anak nga lalaki ni Asap ug katigulangan ni Matanias, usa ka tagdumala sa musika human sa pagkadestiyero. (Neh 11:17) Mopatim-aw nga sa ubang mga teksto si Zabdi gitawag ug Zikri (1Cr 9:15) ug lagmit usab nga Zacur.—1Cr 25:2, 10; Neh 12:35.

ZABDIEL [Ang Diyos Naggasa].

1. Amahan ni Jasobeam nga maoy nagdumala sa unang binulan nga dibisyon nga nag-alagad kang Haring David.—1Cr 27:2.

2. Usa ka prominenteng saserdote nga gitudlo ingong usa ka magtatan-aw sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Neh 11:10, 14.

ZABUD [Gigasahan]. Usa ka saserdote nga magtatambag ni Haring Solomon; anak nga lalaki ni Natan. (1Ha 4:5) Ang amahan ni Zabud nga si Natan lagmit mao ang manalagna nga suod nga magtatambag ni Haring David, apan kini dili tino. —2Sa 7:3; 12:1.

ZABULON [Pagdawat; o, lagmit, Halangdong Puloy-anan (Dapit nga Puy-anan)].

1. Ang ikaunom nga anak nga lalaki ni Lea nga asawa ni Jacob. Ingong asawa nga wala kaayo higugmaa, hilabihan ang kalipay ni Lea sa pagkahimugso niining bataa. Ang ngalan nga iyang gihatag nagpadayag sa paglaom nga moarang-arang pa ang pagtagad ni Jacob kaniya. Si Lea mipatugbaw: "Sa kataposan madawat na ako sa akong bana, tungod kay nanganak ako ug unom ka anak nga lalaki kaniya." (Gen 30:20; 35:23; Ex 1:1-3; 1Cr 2:1) Sa ulahi si Zabulon nanganak ug tulo ka anak nga lalaki—si Sered, Elon, ug Jaleel. (Gen 46:14) Usa ka layong kaliwat ni Zabulon nga sangay sa usa niining tulo ka anak, si Elon, nag-alagad ingong maghuhukom sa Israel.—Huk 12:11, 12.

2. Ang ngalang Zabulon nagtumong usab sa tribo nga naggikan kaniya pinaagi sa iyang tulo ka anak nga lalaki. Mga usa ka tuig human mapagawas ang mga Israelinhon gikan sa pagkaulipon sa Ehipto, ang lig-on ug lawas nga mga lalaki niini nga tribo gikan sa 20 anyos pataas mikabat ug 57,400. (Num 1:1-3, 30, 31) Ang ikaduhang pagsenso nga gihimo sa hinapos sa 40 ka tuig nga paglatagaw sa Israel didto sa kamingawan nagpakita nga miuswag ug 3,100 ang gidaghanon sa mga lalaki nga narehistro.—Num 26:26, 27.

Didto sa kamingawan, ang tribo ni Zabulon, nga tupad sa mga tribo ni Juda ug Isacar, nagkampo sa S nga bahin sa tabernakulo. Kining tulo-ka-tribo nga dibisyon maoy una sa han-ay sa pagmartsa. Si Eliab nga anak nga lalaki ni Helon nagsilbing pangulo sa kasundalohan sa Zabulon.—Num 1:9; 2: 3-7; 7:24; 10:14-16.

Panulondon sa Tribo. Mahitungod sa panulondon sa tribo ni Zabulon, ang himalatyong patriarka nga si Jacob nag-ingon: "Si Zabulon mopuyo sa daplin sa dagat, ug siya maatua sa baybayon diin ang mga barko nagpondo; ug ang iyang halayong kiliran mag-atubang sa Sidon." (Gen 49:13) Sanglit ang Sidon didto nahimutang sa A sa Israel ug sanglit ang teritoryo sa tribo ni Zabulon nag-atubang sa Sidon, ang nahimutangan sa teritoryo niini maoy sa amihanan. Bisan dili gayod daplin sa dagat, ang dapit nga gipahat ngadto sa Zabulon nahimutang taliwala sa Dagat sa Galilea sa S ug sa Mediteranyo sa K ug busa sayon rang makaadto ang mga Zabulonhon niining duha ka dagat. Tungod niini, dali ra silang makanegosyo, nga lagmit maoy gitumong sa mga pulong ni Moises agig panalangin: "Pagmaya, Oh Zabulon, sa imong paggawas."—Deu 33:18.

Sa dihang ang pag-apod-apod sa Yutang Saad nagpadayon gikan sa Shilo, ang ikatulong ripa natunong alang sa Zabulon. (Jos 18:8; 19:10-16) Aron moabag sa pagbahin sa yuta, si Elizapan nga anak nga lalaki ni Parnak mao ang gitudlo sa Diyos ingong hawas sa tribo ni Zabulon. (Num 34:17, 25) Sa dihang natino na ang mga utlanan sa teritoryo, ang Zabulon gilibotan sa Aser (Jos 19:24, 27), Neptali (Jos 19:32-34), ug Isacar.

May pipila ka siyudad sa mga Levihanon ang nahimutang sa teritoryo sa Zabulon. (Jos 21:7, 34, 35; 1Cr 6:63, 77) Ang mga Zabulonhon napakyas sa pag-abog sa mga Canaanhon gikan sa usa niini nga mga siyudad, ang Nahalol (Nahalal), maingon man usab sa siyudad sa Kitron.—Huk 1:30.

Talagsaong mga Manggugubat. Ang tribo ni Zabulon nakapatunghag maisog nga mga manggugubat. Napulo ka libong lalaki gikan sa Neptali ug Zabulon ang misanong sa panawagan ni Barak sa pagpakig-away batok sa kasundalohan nga gipangunahan ni Sisera. (Huk 4:6, 10) Human sa kadaogan, si Barak ug Debora miawit: "Si Zabulon maoy katawhan nga nagyubit sa ilang mga kalag hangtod sa kamatayon." (Huk 5:18) Lakip niadtong mipaluyo kang Barak maoy mga Zabulonhon nga "nagagamit sa kasangkapan sa usa ka eskriba," nga dayag maoy mga lalaki nga nagdumala sa pag-ihap ug sa paglista sa mga manggugubat. (Huk 5:14; itandi ang 2Ha 25:19; 2Cr 26:11.) Ang mga Zabulonhon miadto usab kang Maghuhukom Gideon agig pagsanong sa iyang panawagan alang sa mga manggugubat. (Huk 6:34, 35) Lakip sa mga tigpaluyo ni David mao ang 50,000 ka Zabulonhon, mga maunongong lalaki nga dili "doble ug kasingkasing." (1Cr 12:33, 38-40) Panahon sa paghari ni

David tatawng ang mga Zabulonhon adunay talagsaong bahin sa pagbuntog sa mga kaaway sa Israel.—Sal 68:27.

Tinamdan Labot sa Matuod nga Pagsimba. Sa ulahing katunga nga bahin sa ikawalong siglo W.K.P., ang mga indibiduwal gikan sa tribo ni Zabulon nagpaubos ug misanong sa pagdapit sa Judeanhon nga si Haring Ezequias sa pagtambong sa pagsaulog sa Paskuwa didto sa Jerusalem. (2Cr 30:1, 10, 11, 18, 19) Kasiglohan sa ulahi, ingong katumanan sa tagna ni Isaias (Isa 9:1, 2), si Kristo Jesus nagsangyaw sa teritoryo sa karaang Zabulon ug dayag nga may nakaplagan siyang mga namati didto.—Mat 4:13-16.

Gihisgotan Diha sa mga Panan-awon. Sa panan-awon ni Ezequiel, ang pahat nga yuta sa Zabulon nahimutang taliwala sa Isacar ug Gad (Eze 48:26, 27), ug ang usa sa mga ganghaan sa siyudad nga "Si Jehova Anaa Diha" nagbaton sa ngalang Zabulon. (Eze 48:33, 35) Diha sa panan-awon, si apostol Juan nakadungog nga 12,000 ang gitimbrehan gikan sa (espirituwal nga) tribo ni Zabulon.—Pin 7:4, 8.

ZABULONHON [Kang (Iya ni) Zabulon]. Usa ka membro sa tribo ni Zabulon. (Num 26:26, 27) Si Maghuhukom Elon maoy usa ka Zabulonhon.—Huk 12:11, 12.

ZACAI [lagmit pinamubo sa Zacarias, nga nagkahulogang "Nahinumdom si Jehova"]. Ang nagpundar sa usa ka banay sa Israel. Pito ka gatos ug kan-uman sa iyang mga kaliwat nga lalaki namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 9; Neh 7:14.

ZACARIAS [Nahinumdom si Jehova].

1. Usa sa napulo ka anak nga lalaki ni Jeiel sa tribo ni Benjamin. (1Cr 9:35-37) Gipamubo ang iyang ngalan ingong Zeker sa samang talaan sa 1 Cronicas 8:31.

2. Usa ka Rubenhon nga lagmit nakiggubat sa mga Hagrihanon sa mga adlaw ni Saul.—1Cr 5:6, 7, 10.

3. Usa ka Levihanong magbalantay-sa-ganghaan nga gidayeg usab ingong "usa ka maalamon nga magtatambag." Siya maoy magbalantay-sa-ganghaan nga pasulod sa tolda nga tagboanan, ug sa dihang giorganisar pag-usab ni David ang buluhaton sa mga Levihanon alang sa tukoron nga templo, ang ripa ni Zacarias natunong sa amihanan. Siya mao ang panganayng anak ni Meselemias, usa ka Korehanon, sa Kohatnon nga banay sa mga Levihanon.—1Cr 9:21, 22; 26:1, 2, 14.

4. Usa ka Levihanon nga gitudlo sa pagpatokar ug kinuldasang tulonggon duyog sa ubang mga Levihanon diha sa parada nga nagdala sa arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem. Human niadto si Zacarias nagpatokar didto sa atubangan sa tolda nga nahimutangan sa Arka.—1Cr 15:18, 20; 16:1, 4, 5.

5. Usa ka saserdote nga tigtrompeta nga miduyog sa parada nga naghatod sa arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem.—1Cr 15:24.

6. Usa ka Levihanon sa banay ni Uziel nga nalakip sa pag-organisar pag-usab sa buluhaton alang sa balay ni Jehova.—1Cr 24:24, 25.

7. Usa ka Merarihanong Levihanon, anak nga lalaki ni Hosa, nga gitudlo uban sa mga pundok sa mga magbalantay-sa-ganghaan panahon sa paghari ni David.—1Cr 26:1, 10, 11.

8. Usa ka Manasesnon kansang anak nga lalaki nga si Ido maoy pangulo sa tribo didto sa Gilead panahon sa paghari ni David.—1Cr 27:16, 21.

9. Usa ka Levihanon kansang anak nga lalaki nga si Jahaziel nagpasalig kang Jehosapat ug sa katawhan sa Juda nga si Jehova makiggubat alang kanila.—2Cr 20:13-17.

10. Usa sa mga prinsipe sa katawhan kinsa gisugo ni Jehosapat sa pagtudlo sa balaod ni Jehova sa tanang siyudad sa Juda niadtong 934 W.K.P.—2Cr 17:7, 9.

11. Anak nga lalaki ni Haring Jehosapat. Si Zacarias ug ang tanan niyang mga igsoon nakadawat ug dagayang mga gasa gikan kang Jehosapat, apan ang pagkahari gihatag ngadto sa panganay nga si Jehoram. Aron mapalig-on ang iyang posisyon, si Jehoram, human sa iyang pagkaentrono, nagpatay kang Zacarias ug sa uban pa niyang mga igsoon ug ingon man sa pipila sa mga prinsipe.—2Cr 21:1-4.

12. Anak nga lalaki sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada. Human mamatay si Jehoiada, si Haring Jehoas mitalikod sa matuod nga pagsimba, namati sa sayop nga tambag inay sa mga manalagna ni Jehova. Si Zacarias, nga ig-agaw ni Jehoas (2Cr 22:11), hugot nga nagpasidaan sa katawhan bahin niini, apan inay nga maghinulsol, sila nagbato kaniya didto sa sawang sa templo. Ang mga pulong ni Zacarias sa dihang hapit nang mamatay mao: "Si Jehova magatan-aw unta niini ug magasingil niini." Gidungog sa Diyos kining matagnaon nga hangyo, kay dili lamang ang Sirya nakahimog dakong kadaot sa Juda kondili si Jehoas gipatay usab sa duha sa iyang mga alagad "tungod sa dugo sa mga anak ni Jehoiada nga saserdote." Ang Gregong *Septuagint* ug ang Latin nga *Vulgate* nagingon nga si Jehoas gipatay aron mapanimaslan ang dugo sa "anak" ni Jehoiada. Apan, ang Masoretikong teksto ug ang Syriac nga *Peshitta* mabasa nga "mga anak," lagmit naggamit ug plural aron ipaila ang pagkahalangdon ug pagkahamili sa anak ni Jehoiada nga si Zacarias, ang manalagna ug saserdote.—2Cr 24:17-22, 25.

Si Zacarias nga anak nga lalaki ni Jehoiada lagmit gayod nga mao ang diha sa hunahuna ni Jesus sa dihang siya nagtagna nga "ang dugo sa tanang manalagna nga giula sukad sa pagkatukod sa kalibotan pagasinglon gikan niining kaliwatana [ang mga Hudiyo sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus], gikan sa dugo ni Abel hangtod sa dugo ni Zacarias, nga gipatay taliwala sa halaran ug sa balay." (Luc 11:50, 51) Ang mga dapit nga gihisgotang didto nahitabo ang pagpatay nagkatakdo. Sa unang siglo K.P., ang Mga Cronicas mao ang kataposang basahon sa kanon sa Hebreohanong Kasulatan. Busa ang mga pulong ni Jesus nga "gikan ni Abel . . . hangtod ni Zacarias," susama sa atong ekspresyon nga "gikan sa Genesis hangtod sa Pinadayag." Sa samang asoy sa Mateo 23:35, si Zacarias gitawag nga anak ni Baraquias, lagmit laing ngalan ni Jehoiada, gawas kon kini nagpaila sa usa ka kaliwatan tali kang Jehoiada ug Zacarias o kaha mao ang ngalan sa usa ka mas naunang katigulangan.—Tan-awa ang BARAQUIAS.

13. Usa ka magtatambag ni Haring Uzzias nga naghari gikan sa 829 hangtod sa 778 W.K.P. Si Zacarias gihubit ingong usa ka "magtutudlo diha sa pagkahadlok sa matuod nga Diyos."—2Cr 26:5.

14. Hari sa Israel. Si Zacarias maoy anak nga lalaki ni Jeroboam II ug ang kataposan nga nagmando sa dinastiya ni Jehu. Ang narekord nga unom ka bulan nga paghari niya natapos sa dihang gibuno siya ni Salum. (2Ha 15:8-12) Ang amahan ni Zacarias namatay niadtong mga 803 W.K.P., sa ika-27 nga tuig sa paghari ni Uzzias (2Ha 14:29), apan mga 11 ka tuig pa ang milabay sa wala pa mahitabo ang giingong unom ka bulan nga yugto sa pagmando ni Zacarias nga nagsugod sa ika-38 nga tuig ni Uzzias (mga 792 W.K.P.). (2Ha 15:8, 13) Lagmit nahitabo kini tungod kay siya bata pa kaayo sa dihang namatay ang iyang amahan, o lagmit tungod sa hilabihang pagsupak (nga komong nahitabo sa amihanang gingharian sa Israel) nga kinahanglang sagubangon sa wala pa siya lig-ong maestablisar diha sa gingharian.

15. Usa ka saksi sa pagsulat ni Isaias sa ngalan sa iyang anak nga lalaki diha sa usa ka papan; anak nga lalaki ni Jeberekias.—Isa 8:1, 2.

16. Apohang lalaki ni Haring Ezequias sa banay sa inahan.—2Ha 18:1, 2; 2Cr 29:1.

17. Usa sa mga Levihanon sa mga anak nga lalaki ni Asap kinsa mitabang sa paglabay sa mahugawng mga butang nga gikuha gikan sa templo sa pagsugod sa paghari ni Ezequias.—2Cr 29:13, 15-17.

18. Usa ka Kohatnong Levihanon nga gitudlo sa pagdumala sa pagpang-ayo sa templo nga gipaluyohan ni Haring Josias.—2Cr 34:8, 12.

19. Usa sa tulo ka pangunang mga saserdote nga naghatag ug dagayang amot nga mga hayop aron ihalad sa pagsaulog sa dakong Paskuwa nga gihikay ni Josias.—2Cr 35:1, 8.

20. Usa ka manalagna human sa pagkadestiyero ug magsusulat sa basahon nga nagdala sa iyang ngalan. Si Zacarias nagtawag sa iyang kaugalingon "nga anak nga lalaki ni Berekias nga anak nga lalaki ni Ido" (Zac 1:1, 7), apan sa ubang mga paghisgot kaniya, kining ekspresyon nga "anak nga lalaki ni Berekias" wala ilakip. (Esd 5:1; 6:14; Neh 12:4, 16) Si Zacarias lagmit natawo sa usa ka dapit sa Babilonya, kay ang iyang buluhatong pagpanagna nagsugod lamang 17 ka tuig human makabalik gikan sa pagkadestiyero ug lagmit gayod nga nianang tungora siya kapin na sa 17 anyos, bisan tuod nga gitawag gihapon ug "batan-ong lalaki."—Zac 2:4.

Si Zacarias ug Haggeo gigamit ni Jehova sa pagpalihok kang Zorobabel, sa Hataas nga Saserdoteng si Jesua, ug sa namalik nga mga destiyero aron taposon ang pagtukod pag-usab sa templo ni Jehova bisan tuod nga gipatuman pa gihapon sa Persianhong kagamhanan ang usa ka pagdili. (Esd 5:1, 2; 6:14, 15) Ang tagna ni Zacarias naundan ug mga mensahe nga iyang gipahayag alang sa maong katuyoan sulod sa yugto nga duha ka tuig ug usa ka bulan. (Zac 1:1, 7; 7:1, 8) Wala irekord ang bisan unsang lain nga buluhatong pagpanagna nga iyang gihimo.—Tan-awa ang ZACARIAS, BASAHON NI.

Bisan tuod nga ang ngalan sa amahan niini nga Zacarias maoy Berekias, ang paghisgot ni Jesus kang "Zacarias nga anak ni Baraquias" (Mat 23:35; matikdi ang kalainan sa espeling) lagmit nagtumong gayod sa usa ka hataas nga saserdote nga nagkinabuhi sa mas unang panahon.—Tan-awa ang Num. 12.

21. Usa sa mga "pangulo" kinsa gipadala ni Esdras aron sa pagtigom ug pipila ka alagad alang sa balay sa Diyos sa panahon sa pagpanaw ngadto sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P. (Esd 8:15-17) Lagmit nga siya mao ra usab ang Num. 22 o Num. 23.

22. Pangulo sa balay sa amahan ni Paros. Si Zacarias ug ang 150 ka lalaki sa maong balay sa amahan miadto sa Jerusalem uban kang Esdras. (Esd 8:1, 3) Lagmit nga mao ra ang Num. 21.

23. Pangulo sa balay sa amahan ni Bebai nga nangulo sa 28 ka lalaki sa iyang banay sa dihang mibalik uban kang Esdras. (Esd 8:1, 11) Lagmit nga mao ra ang Num. 21.

24. Usa sa mga anak nga lalaki ni Elam nga nagputol sa ilang mga pagpakig-alyansa sa kaminyoon uban sa mga langyaw tungod sa tambag ni Esdras.—Esd 10:10, 11, 26, 44.

25. Usa ka kauban ni Esdras sa dihang iyang gibasa ug gipatin-aw ang Balaod ngadto sa katawhan. Si Zacarias, nga lagmit usa ka saserdote,

mitindog sa walang kiliran ni Esdras.—Neh 8:1, 2, 4.

26, 27. Duha ka tawo sa Juda, ang usa anak nga lalaki ni Amarias ug ang lain anak nga lalaki sa Selahanon, kansang mga kaliwat nanimuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya. —Neh 11:4, 5.

28. Usa ka saserdote, ang anak nga lalaki sa usa nga ginganlan ug Pasur, kansang mga kaliwat nanimuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero. —Neh 11:10, 12.

29. Usa ka saserdote nga tigtrompeta nga diha sa parada panahon sa inagurasyon sa natukod pagusab nga paril sa Jerusalem; anak nga lalaki ni Jonatan.—Neh 12:27, 31, 35.

30. Lain pa nga tigtrompeta, usa usab ka saserdote nga diha sa samang inagurasyon nga gitambongan usab sa Zacarias nga gihisgotan sa Num. 29.—Neh 12:40, 41.

31. Saserdote nga amahan ni Juan nga Tigbawtismo. (Luc 3:2) Siya ug ang iyang asawang si Elisabet, nga usa ka paryente sa inahan ni Jesus nga si Maria, nagpuyo sa kabungtoran sa Judea. Silang duha mahinadlokon sa Diyos ug masinundanon sa iyang mga kasugoan. Bisag mga tigulang na, sila walay anak.—Luc 1:5-7, 36.

Sa dihang turno na ni Zacarias sa paghalad ug insenso panahon "sa dibisyon ni Abias," lagmit sa mga ulahing tingpamulak o sa sayong bahin sa ting-init sa 3 W.K.P., misulod siya sa sangtuwaryo ingon sa naandan. Niining higayona ang manulonda ni Jehova nga si Gabriel nagpakita kaniya, nga nagpahibalo kaniya nga ang iyang pangamuyo gidungog nga may pag-uyon, nga ang iyang asawang si Elisabet manganak ug usa ka anak nga lalaki alang kaniya, ug nga ang bata paganganlan ug Juan. Gisultihan ni Gabriel si Zacarias kon sa unsang paagi padakoon ang bata ug unsay pagahimoon niining bataa. (Luc 1:5-17) Si Zacarias nangayo sa manulonda ug usa ka ilhanan ingong dugang garantiya. Tungod kay wala motuo sa gipamulong sa manulonda, siya giingnan nga siya maamang hangtod nga ikapanganak na si Juan. (Luc 1:18-23) Sa ikawalo ka adlaw human matawo ang bata, wala dawata ni Elisabet ang mga sugyot sa mga silingan ug mga paryente ug miinsistir nga ang iyang anak paganganlan ug Juan. Sa dihang sila mihangyo sa amahan, si Zacarias nagkuhag usa ka papan ug nagsulat diha niini: "Juan ang ngalan niini." Dihadiha siya nakasulti na pag-usab ug siya mitagna mahitungod sa buluhaton sa iyang anak ug nianang sa Mesiyas.—Luc 1:13, 57-79.

ZACARIAS, BASAHON NI. Kini nga basahon sa Hebreohanong Kasulatan nagpaila sa magsusulat niini ingong si "Zacarias nga anak nga lalaki ni Berekias nga anak nga lalaki ni Ido nga manalagna." (Zac 1:1) Kini naghatag usab ug pasukaranan sa pagtino sa gikobrehan nga panahon ug sa pagbanabana sa petsa sa pagsulat. Ang katapusang timaan sa panahon nga makaplagan diha sa basahon ni Zacarias mao ang ikaupat nga adlaw sa Kislev sa ikaupat nga tuig sa paghari ni Dario (mga Disyembre 1, 518 W.K.P.). (7:1) Sa ingon, kini nga basahon wala pa masulat una pa ang 518 W.K.P. Sanglit sa "ikawalo ka bulan sa ikaduha ka tuig ni Dario" (Oktubre/Nobyembre 520 W.K.P.) nga "ang pulong ni Jehova midangat kang Zacarias" (1:1), ang basahon nagkobre sa yugto nga labing menos duha ka tuig.

Gikan sa kapitulo 9, ang tema nga makaplagan diha sa basahon ni Zacarias mopatim-aw nga dakog kalainan gikan sa nag-unang seksiyon. Wala nay dugang paghisgot bahin sa mga manulonda ug mga panan-awon o kang Gobernador Zorobabel ug sa Hataas nga Saserdoteng si Josue. Wala hisgoti ang buluhaton sa pagtukod pag-usab sa templo, ug dili gani makita ang ngalan ni Zacarias. Tungod niini ug ang kinaiyahan sa mga tagna nga anaa sa ulahing mga kapitulo sa basahon, daghang kritiko ang nagtuo nga lagmit dili si Zacarias ang nagsulat niini nga seksiyon. Apan, angayng matikdan nga si Zacarias, sama sa ubang mga manalagna, misulat sumala sa pag-inspirar sa Diyos ug wala makadawat sa tanang pagpadayag sa samang panahon o sa samang paagi. (2Pe 1:20, 21) Dugang pa, ang mga tagna dili kinahanglang mohaom sa usa ka partikular nga gambalay sa mga panghitabo ug dili kinahanglang ilakip ang ngalan sa manalagna o sa pipila sa iyang mga katalirongan aron ikaingong ang tibuok basahon maoy sinulat sa maong manalagna. Ang pamatuod nga ang basahon ni Zacarias nagkaharmonya sa katibuk-an, inay nga naundan sa bulag ug dili-konektadong mga bahin nga girekord sa nagkalainlaing mga magsusulat, makita gikan sa mga ideya nga gipahayag sa maong basahon. Sa katibuk-an, ang basahon nagpasiugda nga ang Jerusalem ipasig-uli ug nga si Jehova moabot aron sa pagdepensa sa siyudad.—Zac 1:13-21; 2:4, 5; 8:14-23; 9:11-17; 12:2-6; 14:3-21.

Makasaysayanhong mga Detalye. Niadtong mga Pebrero 9, 519 W.K.P., ang manalagna nga si Zacarias nakadungog sa mga pulong: "Ang tibuok yuta walay timik ug walay kasamok." (Zac 1:7, 11) Nianang panahona ang Jerusalem dili usa ka hulga batok sa mga nasod, apan mopatim-aw alang sa mga nag-obserbar nga gibiyaan ni Jehova ang siyudad. Bisan tuod napahiluna na ang pundasyon sa templo niadtong 536 W.K.P., hinay ang pag-uswag sa buluhaton sa pagtukod pagusab tungod sa pagsupak sa kaaway ug sa katapo-

san, niadtong 522 W.K.P., kini opisyal nga gipahunong. (Esd 4:4, 5, 24) Dugang pa, kay gihampak sa hulaw ug kawalay ani tungod sa pagbiya sa buluhaton sa pagtukod pag-usab sa templo, ang nahibalik nga mga Hudiyo nasugamak sa lisod kaayong mga kahimtang. (Hag 1:6, 10, 11) Gikinahanglan nila ang pagdasig nga ipadayon ang buluhatong pagtukod bisan pa sa dagkong mga kababagan.

Busa, ang mga pulong ni Jehova pinaagi kang Zacarias nahimong tinuod gayod nga tinubdan sa paghupay ug pagdasig kanila. Ang mga panan-awon nga nakita ni Zacarias tin-awng nagpakita nga maoy kabubut-on sa Diyos nga tukoron pag-usab ang Jerusalem ug ang templo niini. (Zac 1:16; kap 2) Ang gahom sa mga nasod nga nagpatibulaag sa Juda mapusgay. (1:18-21) Ang Hataas nga Saserdoteng si Josue makabaton ug pag-uyon sa atubangan ni Jehova (3:3-7), ug pinaagi sa tabang sa espiritu sa Diyos, matapos ni Gobernador Zorobabel ang pagtukod pag-usab sa templo.—4:6-9.

Nahiuyon sa Ubang mga Basahon sa Bibliya. Ang basahon ni Zacarias bug-os nga nahiuyon sa ubang bahin sa Kasulatan sa pag-ila kang Jehova ingong ang Tigpanalipod sa iyang katawhan. (Zac 2:5; itandi ang Deu 33:27; Sal 46:11; 125:2.) Siya moganti ug mosilot sa mga indibiduwal o mga nasod sumala sa ilang mga pagpakiglabot ug mopasig-uli niadtong mahinulsolon nga mobalik kaniya. (Zac 1:2-6; 7:11-14; itandi ang Isa 55:6, 7; Jer 25:4-11; Eze 33:11; Mal 3:7; 2Pe 3:9.) Gisugo ni Jehova nga kadtong nagtinguha sa iyang pag-uyon kinahanglang mosulti sa kamatuoran ug magpakitag pagkamasinugtanon, hustisya, mahigugmaong-kalulot, ug kaluoy. (Zac 7:7-10; 8:16, 17;

MGA PANGUNANG PUNTO SA ZACARIAS

Matagnaong mga mensahe nga nagdasig sa mga Hudiyo sa pagpadayon sa pagtukod pag-usab sa templo, nagtagana usab ug pasiunang mga talan-awon sa pag-abot sa Mesiyas ug sa iyang pagmando ingong Hari-Saserdote

Gisulat ni Zacarias sa panahon sa paghari sa Persianhon nga si Haring Dario I, mga 19 ka tuig human ang unang grupo sa mga Hudiyo nakapauli gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.

Usa ka panawagan sa paghinulsol, gisundan sa walo ka panan-awon ug sa tagna bahin sa "Turok" (1:1–6:15)

- Unang panan-awon: Usa ka mangangabayo nga nagsakay sa pulang kabayo nga nagbarog uban sa laing tulo pa ka mangangabayo taliwala sa mga kahoyng mirto; ang panan-awon gitapos pinaagig pasalig nga ang Jerusalem pakitaan ug kaluoy ug ang templo tukoron pag-usab
- Ikaduhang panan-awon: Ang upat ka sungay nga nagpatibulaag sa Juda gisalibay sa upat ka artesano
- Ikatulong panan-awon: Usa ka batan-ong lalaki nga may pisi nga igsusukod nangandam sa pagsukod sa Jerusalem, apan ang usa ka manulonda nagtagnag dugang pa nga pag-uswag ingon man panalipod ni Jehova alang sa siyudad
- Ikaupat nga panan-awon: Ang nahugawan nga mga besti sa Hataas nga Saserdoteng si Josue gihukas ug giilisdan ug mga besting halangdon
- Ikalimang panan-awon: Si Zacarias nakakitag usa ka bulawang tangkawan nga may pito ka lampara nga gibutangan ug lana nga gikan sa duha ka kahoyng olibo; taposon ni Zorobabel ang pagtukod pag-usab sa templo pinaagi sa tabang sa espiritu sa Diyos
- Ikaunom nga panan-awon: Ang usa ka linukot nga basahon nga nagalupad naghawas sa tunglo nga migula tungod sa tanan niadtong nangawat ug niadtong nanumpa ug bakak sa ngalan ni Jehova
- Ikapitong panan-awon: Usa ka babaye nga ginganlag Pagkadaotan gisakay sa usa ka taksanan nga ephah paingon sa Sinar
- Ikawalong panan-awon: Upat ka karo ang migula sa taliwala sa duha ka tumbaga nga bukid aron molibot sa yuta
- Ang tawo nga ginganlag Turok magatukod sa templo ni Jehova ug mag-alagad ingong hari-saserdote

Pagduhaduha bahin sa pagsaulog sa mga pagpuasa agig paghinumdom sa mga kalamidad nga midangat sa Jerusalem (7:1–8:23)

- Ang mga kalamidad midangat ingong silot tungod sa pagkadili-masinugtanon; ang pagpuasa agig paghinumdom niini wala gayod buhata alang kang Jehova
- Ang Jerusalem makapahimulos sa pag-uyon sa Diyos; ang kanhing mga adlaw sa pagpuasa mahimong "kasadya ug pagmaya ug malipayong kapistahan"; daghan gikan sa kanasoran ang moadto kaniya aron mabatonan ang pag-uyon ni Jehova

Ang paghukom batok sa kanasoran, mga tagna labot sa Mesiyas, ug ang pagpasig-uli sa katawhan sa Diyos (9:1–14:21)

- Daghang siyudad ug kanasoran ang makaagom sa grabe nga paghukom ni Jehova
- Ang matarong ug mapainubsanon nga Hari sa Zion mosulod sa siyudad sakay sa usa ka asno
- Si Jehova nagpahayag sa iyang kasuko batok sa mini nga mga magbalantay
- Ang natibulaag nga katawhan sa Diyos pagulaon gikan sa Ehipto ug Asirya
- Si Zacarias gitawag aron mahimong usa ka magbalantay; ang katawhan gihatagag kahigayonan sa pagbayad alang sa iyang buluhaton, ug ilang gibanabana ang bili niini ingong 30 ka pirasong plata
- Ang Jerusalem mahimong usa ka mabug-at nga bato nga magpangos sa hilabihan kang bisan kinsa nga manghilabot niini
- Usa ka atabay ang pagabuksan alang sa paghinlo sa sala; ang magbalantay pagahampakon, ug ang mga karnero matibulaag
- Ang Jerusalem pagasulongon, apan si Jehova makiggubat batok sa mga manunulong
- Kadtong mga nahibilin gikan sa miatake nga kanasoran magsaulog sa Pista sa mga Balongbalong sa matag tuig, nga moyukbo atubangan kang Jehova ingong Hari

itandi ang Deu 24:17; Sal 15:1, 2; 82:3, 4; Pr 12:19; Jer 7:5, 6; Efe 4:25.) Siya dili motubag sa pagpakitabang niadtong dili mosugot kaniya.—Zac 7:13; itandi ang Isa 1:15; Lam 3:42-44.

Lain pa, ang makaiikag nga mga kaamgiran daling makita kon itandi ang mga teksto sa Zacarias sa ubang mga teksto.—Itandi ang Zac 3:2 sa Jud 9; Zac 4:3, 11-14 sa Pin 11:4; Zac 4:10 sa Pin 5:6; Zac 8:8 sa Pin 21:3; Zac 14:5 sa Jud 14; Zac 14:7 sa Pin 21:25; Zac 14:8 sa Pin 22:1, 17.

Katumanan sa Tagna. Ang katumanan sa mga tagna nga girekord sa basahon ni Zacarias nagpamatuod sa pagkatinuod niini. Ang mga detalye nga nahibaloan maylabot sa pagsulong ni Alejandrong Bantogan batok sa Sirya, Fenicia, ug Filistia, lakip ang pagsakop sa Tiro ug sa Gaza, mohaom sa mga pulong sa Zacarias 9:1-8 ug, busa, mahimong sabton ingong katumanan niini nga tagna. Ang daghang ubang mga tagna nga anaa sa basahon ni Zacarias natuman diha kang Kristo Jesus—ang iyang pagsulod sa Jerusalem ingong hari, "mapainubsanon, ug nagsakay sa usa ka asno" (Zac 9:9; Mat 21:5; Ju 12:15), ang pagbudhi kaniya bugti sa "katloan ka pirasong plata" (Zac 11:12, 13; Mat 26:15; 27:9), ang pagkatibulaag sa iyang mga tinun-an human niadto (Zac 13:7; Mat 26:31; Mar 14:27), ang pagduslak kang Jesus pinaagig bangkaw samtang diha sa estaka (Zac 12:10; Ju 19:34, 37), ug ang iyang papel ingong Hari-Saserdote (Zac 6:12, 13; Heb 6:20; 8:1; 10:21).

ZACUR [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "hinumdom"].

1. Usa ka Rubenhon kansang anak nga lalaki nga si Samua maoy usa sa 12 ka espiya nga gipadala ni Moises ngadto sa Yutang Saad.—Num 13:3, 4.

2. Usa ka Simeonhon kansang mga kaliwat pinaagi kang Simei midaghan.—1Cr 4:24-27.

3. Usa ka Merarihanong Levihanon; anak nga lalaki ni Jaazias.—1Cr 24:26, 27.

4. Pangulo sa ikatulong grupo sa mga Levihanong maghohoni; usa ka anak nga lalaki ni Asap nga usa ka Gersonhon. (1Cr 25:2, 10; 6:39, 43; Neh 12:35) Si Zacur lagmit nga gitawag ug Zabdi (Neh 11:17) ug Zikri.—1Cr 9:15.

5. Usa nga nagtrabaho sa pagtukod sa paril sa Jerusalem ubos sa pagdumala ni Nehemias; anak nga lalaki ni Imri.—Neh 3:2.

6. Usa ka Levihanon nga lakip sa mga milagda sa pakigsaad sa pagkamatinumanon nga gihimo panahon sa pagkagobernador ni Nehemias. Lagmit nga si Zacur mismo didto niadtong higayona, o kaha ang usa sa iyang mga kaliwat ang milagda nga gigamit ang iyang ngalan. (Neh 9:38; 10:1, 9, 12) Posible nga mao ra ang Num. 7.

7. Usa ka Levihanon kansang anak nga lalaki nga si Hanan maoy gitugyanan sa tukmang pag-apod-apod sa mga ikapulo panahon sa pagkagobernador ni Nehemias. (Neh 13:10-13) Tingali mao ra ang Num. 6.

ZADOK [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "magpakamatarong"].

1. Usa ka saserdote nga iladong kauban ni Haring David. Si Zadok maoy usa ka kaliwat ni Aaron pinaagi sa hataas nga saserdotehanong linya ni Eleasar. (1Cr 6:3-8, 50-53) Gitawag usab siya nga usa ka tigpatin-aw sa panan-awon. (2Sa 15:27) Si Zadok, ingong usa ka batan-ong lalaki nga may dakong kaisog, maoy usa sa mga pangulo sa mga tribo nga mipaluyo sa pagkahari ni David. (1Cr 12:27, 28) Sukad niadtong panahona siya nagmaunongon kang David.—2Sa 8:15, 17; 20:25; 1Cr 18:16.

Si Zadok ug Abiatar (sa dihang hisgotan gani silang duha, unang nganlan si Zadok, tingali tungod kay siya usa usab ka manalagna) miuban sa arka sa pakigsaad sa dihang si David nagsugo nga dad-on kini ngadto sa Jerusalem, ug human niadto si Zadok nagpadayon sa pag-alagad sulod sa usa ka panahon didto sa Gabaon diin nahimutang ang tabernakulo. (1Cr 15:11, 14; 16:39) Sa dihang mirebelde si Absalom, gidala ni Zadok ug sa mga Levihanon ang Arka samtang mikuyog sila kang David sa iyang pagkalagiw gikan sa Jerusalem, apan gipabalik sila ni David ngadto sa siyudad, ug gitudlo si Zadok ug ang uban pa ingong iyang mga espiya. (2Sa 15:23-29, 35, 36; 17:15, 16; 18:19-27) Sa dihang natapos ang pagrebelde, si Zadok ug Abiatar nakatabang ug dako kang David aron siya dawaton sa Jerusalem nga may pag-uyon. (2Sa 19:11-14) Sa ulahing bahin sa iyang paghari, sa dihang giorganisar ni David ang buluhaton sa mga Levihanon alang sa templo, si Zadok ug Ahimelek nga anak nga lalaki ni Abiatar mitabang kaniya.—1Cr 24:3, 6, 30, 31.

Dili sama kang Abiatar, si Zadok wala mopaluyo kang Adonias sa iyang pagsulay sa pag-ilog sa trono; tungod niini gitudlo ni David si Zadok nga maoy magdihog kang Solomon ingong hari. (1Ha 1:7, 8, 26, 32-46) Sa panahon sa paghari ni Saul ug David, si Zadok nag-alagad ingong kaubang saserdote lamang, apan tungod sa iyang pagkamaunongon nga lahi ra kaayo sa mapalingpaling nga pagkamaunongon sa Hataas nga Saserdoteng si Abiatar, si Solomon nagpalagpot kang Abiatar gikan sa Jerusalem ug naghimo kang Zadok nga hataas nga saserdote. Kini nagtuman sa tagna ni Jehova nga gipamulong batok sa balay ni Eli. (1Ha 2:26, 27, 35) Ang ulahing pagtala kang "Zadok ug Abiatar" sa 1 Hari 4:4 lagmit may makasaysayanhong hinungdan. Si Josephus miingon nga si Zadok mao ang unang hataas nga saserdote sa templo ni Solomon.

(*Jewish Antiquities,* X, 152 [viii, 6]) Sa 1 Cronicas 27:16, 17, si Zadok gitala ingong pangulo sa balay ni Aaron. Ang Bibliya nagtagana ug pasukaranan sa pagsubay sa linya sa kaliwat ni Zadok nga naghupot sa katungdanan sa hataas nga saserdote hangtod sa panahon ni Dario nga Persianhon (lagmit si Dario II). (1Ha 4:2; 1Cr 6:8-15; 2Cr 31:10; Neh 12:22) Ang mga saserdote nga nakita diha sa templo sa panan-awon ni Ezequiel maoy "mga anak nga lalaki ni Zadok."—Eze 40:46; 43:19; 44:15; 48:11.

2. Apohang lalaki sa banay sa inahan ni Haring Jotam sa Juda.—2Ha 15:32, 33; 2Cr 27:1.

3. Usa ka kaliwat ni Aaron pinaagi sa Num. 1 diha sa linya sa hataas nga saserdote, ug usa ka katigulangan sa "batid nga magkokopya" nga si Esdras.—1Cr 6:3, 8, 12, 13; 9:11; Esd 7:1-6; Neh 11:11.

4. Usa sa mga nagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem human sa pagkadestiyero; anak nga lalaki ni Baana. (Neh 3:4) Siya o kaha ang usa ka hawas sa usa ka banay nga may samang ngalan ang milagda pinaagig timbre sa nasodnong pakigsaad nga gihikay wala madugay human niadto.—Neh 9:38; 10:1, 14, 21.

5. Lain pang tawo nga mitabang sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem; anak nga lalaki o kaliwat ni Imer, kinsa lagmit sakop sa saserdotehanong banay.—Neh 3:29.

6. Usa ka magkokopya kinsa duyog ni Selemias ug Pedaia gihimo ni Nehemias nga tinugyanan sa Levihanong mga tipiganan. (Neh 13:13) Tingali mao ra usab ang Num. 5.

7. Usa ka katigulangan sa amaama ni Jesus nga si Jose human sa pagkadestiyero.—Mat 1:14.

ZAHAM [Usa nga Makaluod]. Usa ka anak nga lalaki ni Haring Rehoboam (lagmit pinaagi sa iyang asawa nga si Mahalat).—2Cr 11:18, 19, 23.

ZAIR. Usa ka dapit nga sakop o duol sa Edom. Sa kasikbit nga dapit sa Zair, si Haring Jehoram sa Juda nagpatay sa naglibot nga Edomhanong kasundalohan panahon sa kagabhion. (2Ha 8:20-22) Ang tinong nahimutangan sa Zair wala mahibaloi.

ZALAP. Amahan sa labing menos unom ka anak nga lalaki, nga usa kanila mitabang kang Nehemias sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:30.

ZALMON.

1. Usa ka Ahohihanon nga manggugubat ni David. (2Sa 23:8, 28) Mopatim-awng siya gitawag ug Ilai sa 1 Cronicas 11:29.

2. Usa ka bukid nga duol sa Sekem. Gikan sa Bukid sa Zalmon, si Abimelek ug ang iyang mga tawo namutol ug kahoy aron gamiton sa pagsunog sa inarkong lawak sa siyudad sa Sekem. (Huk 9:48, 49) Tungod kay ang mga bukid nga duol sa Sekem mao lamang ang Ebal ug Gerizim, ang Zalmon tingali maoy usa ka taluktok o bakilid sa usa niini, o kaha usa kini ka dili kaayo iladong bungtod nga kasikbit niini.

3. Usa ka hataas nga bukid nga lagmit diha sa Basan, sa S sa Jordan. (Sal 68:14, 15) Lagmit mao kini ang kinatayuktokan sa Bukid sa Hauran (Jebel ed Druz).

ZALMONA. Usa ka dapit sa kamingawan diin nagkampo ang mga Israelinhon human mobiya sa Bukid sa Hor ug una pa mopadayon paingon sa Punon. (Num 33:41, 42) Ang Zalmona gituohan ni Y. Aharoni nga lagmit mao ang es-Salmaneh, mga 20 km (12 mi) sa AAK sa gituohang dapit sa Punon.

ZALMUNA. Usa sa mga hari sa Midian kansang kasundalohan ug mga kaalyado nanglupig sa Israel sulod sa pito ka tuig sa wala pa mahimong maghuhukom si Gideon. (Huk 6:1) Ang gamayng pundok ni Gideon nagparot sa mga manunulong ug, sa paggukod sa nangalagiw nga kasundalohan, nagdakop ug nagpatay kang Haring Zeba ug Haring Zalmuna.—Huk 6:33; 8:4-21; Sal 83:11, 12; tan-awa ang ZEBA.

ZAMZUMIM [lagmit gikan sa usa ka lintunganayng pulong nga nagkahulogang "anaa sa hunahuna; laraw"]. Ang Ammonhanong ngalan alang sa mga Repaim; usa ka katawhan nga gipapahawa sa mga Ammonhanon. (Deu 2:19, 20) Walay tinong koneksiyon tali kanila ug sa mga Zuzim.—Gen 14:5; tan-awa ang REPAIM.

ZANOA [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "lang-og"].

1. Usa ka siyudad sa Juda diha sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 34, 36) Lakip kini sa mga siyudad nga gipuy-an pag-usab human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya. (Neh 11:25, 30) Ang mga pumoluyo niini nga siyudad sa Zanoa lagmit mao ang mihimog pagpang-ayo sa habagatang paril sa Jerusalem ug sa Ganghaan sa Walog niini. (Neh 3:13) Gituohan nga kini mao ang Khirbet Zanuʽ (Horvat Zanoah), mga 5 km (3 mi) sa HS sa Bet-semes.

2. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48, 56, 57) Lagmit kini mao ang Zanoa nga gihisgotan sa 1 Cronicas 4:18 nga 'gipundar' ni Jekutiel. (Tan-awa ang JEKUTIEL.) Gituohan nga kini lagmit mao ang Khirbet Beit Amra, mga 10 km (6 mi) sa HHK sa Hebron.

ZAPENAT-PANEA. Ang ngalan nga gihatag ni Paraon kang Jose sa dihang siya gituboy ngadto sa usa ka posisyon nga sunod kaniya mismo.

(Gen 41:45) Sa mga nagasultig Hebreohanon, ang paglitok niining ngalana tataw nga nagkahulogang "Tigpadayag sa Tinagong mga Butang," apan sa mga Ehiptohanon kini lagmit nagkahulogang "Ang Diyos Nag-ingon: Siya Mabuhi!"

ZAPON [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "padayon sa pagbantay"]. Usa ka siyudad nga gipahat ngadto kang Gad. (Jos 13:24, 27) Ang pipila mipabor sa pagtuo nga mao kini ang Tell es-Saʽidiyeh, mga 10 km (6 mi) sa AAK sa Sucot. Kining ngalana makita usab sa pipila ka hubad sa Maghuhukom 12:1 inay nga "paamihanan."—*JB, NE, RS.*

ZAQUEO [gikan sa Heb., lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "hinlo; putli"]. Usa ka pangulong maniningil ug buhis sa Jerico nga nahimong usa sa mga tinun-an ni Kristo. Ingong usa ka opisyal, si Zaqueo lagmit maoy nangulo sa ubang mga maniningil ug buhis sa sulod ug sa palibot sa Jerico. Tabunok ug mabungahon ang distrito palibot sa Jerico, nga mokita ug dakodakong buhis ingong resulta sa komersiyo, ug si Zaqueo, sama sa nabatasan sa kadaghanang mga maniningil ug buhis, tingali migamit ug kuwestiyonableng mga pamaagi maylabot sa iyang katungdanan aron makapanag-iya ug bahin sa iyang dakong bahandi, kay sa pagkatinuod, "siya dato." —Luc 19:1, 2, 8; tan-awa ang MANININGIL UG BUHIS.

Sa dihang si Jesus miadto sa Jerico sa tingpamulak sa 33 K.P., una pa moadto sa Jerusalem ug sa wala pa siya mamatay, si Zaqueo nagtinguha nga makakita kaniya, apan kay mubo ug barog, dili niya kini mahimo tungod sa panon sa katawhan. Busa, midagan siya sa unahan ug nakakaplag ug maayong puwesto pinaagi sa pagkatkat sa usa ka kahoy. Siyempre, kini nga interes nakapadayeg kang Jesus, kinsa misulti kang Zaqueo nga siya moestar uban kaniya samtang anaa sa Jerico. Apan ang mga katagilungsod ni Zaqueo mitutol, nga nag-ingong si Jesus nakighigala sa mga makasasala. Kay nagpakita ug nabag-ong tinamdan, gipahayag ni Zaqueo nga iyang pasig-ulian ug upat ka pilo ang bisan unsa nga iyang gikuha sa dili-makataronganong paagi ug nga iyang ihatag ang katunga sa iyang mga kabtangan ngadto sa mga kabos. Dayon giila ni Jesus nga ang iyang panimalay nahalinya na karon alang sa kaluwasan. (Luc 19:3-10) Dugang pa, samtang miduaw kang Zaqueo, gisugilon ni Jesus ang sambingay bahin sa mga mina.—Luc 19:11-28.

ZAREPTA [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "dalisay"]. Usa ka Fenicianhong lungsod nga 'iya sa' o lagmit sakop sa Sidon sa adlaw ni Elias. Didto sa Zarepta ang manalagna giabiabi sa usa ka kabos nga babayeng balo, kansang harina ug lana wala mahurot sa milagrosong paagi panahon sa dakong gutom ug kansang anak nga lalaki, human niadto, gibanhaw ni Elias pinaagi sa gahom sa Diyos. (1Ha 17:8-24; Luc 4:25, 26) Kini sa ulahi nagsilbing kinatumyan sa kanhing teritoryo sa Canaan nga gitagnang panagiyahon sa Israelinhong mga destiyero. (Abd 20) Kining ngalana napreserbar pinaagi sa ngalan nga Sarafand, mga 13 km (8 mi) sa HHK sa Sidon, bisan tuod ang karaang dapit niini lagmit nga duol lamang sa baybayon sa Mediteranyo.

ZARETAN. Kini unang gihisgotan diha sa Josue 3:16, diin giasoy ang milagrosong pagpondo sa katubigan sa Jordan "didto sa Adan, ang siyudad nga tupad sa Zaretan." Sa ulahi ang rekord nag-ingong sa panahon sa paghulma sa mga butang nga ginama sa tumbaga alang sa templo, kini nga paghulma gihimo didto sa Distrito sa Jordan, "diha sa hulmahanan nga kulonon, taliwala sa Sucot ug Zaretan." (1Ha 7:46) Ang yutang-kulonon nga makaplagan sa Walog sa Jordan nakaamot sa kalamposan sa mga pagpanghulma ug tumbaga niining dapita.

Sanglit gituohan sa kadaghanan nga ang Adan nahimutang sa Tell ed-Damiyeh (sa S nga bahin sa Jordan atbang sa agianan paingon sa Wadi Farʽah) ug sanglit ang Sucot gituohang nahimutang mga 13 km (8 mi) sa AAS sa Adan, kini nga mga teksto nagpakita nga ang Zaretan anaa sa K nga bahin sa Jordan dili layo sa Adan ug sa Sucot. Ang 82-m-gihabogon (270 p) nga tayuktok nga nailhang Qarn Sartabeh, nga gitawag nga "ang dakong timailhan sa walog sa Jordan," mao ang gituohan sa pipila ingong posibleng nahimutangan sa Zaretan. (*Encyclopædia Biblica,* giedit ni T. Cheyne, London, 1903, Tomo IV, lin. 5382) Kini nahimutang tabok sa Jordan gikan sa Adan, diha sa agianan paingon sa Wadi Farʽah.

Apan, kini nga lokasyon daw lisod mosibo sa kahubitan sa ikalimang administratibong distrito ni Solomon nga gihubit diha sa 1 Hari 4:12, nga naghisgot sa "Taanak ug Megido ug tibuok Bet-sean, nga tupad sa Zaretan ubos sa Jezreel, gikan sa Bet-sean ngadto sa Abel-mehola hangtod sa rehiyon sa Jokmeam." Ang Qarn Sartabeh nahimutang nga layolayo pa dapit sa H kay sa ubang mga dapit nga gitala didto ug ang paghisgot nga kini "tupad" sa Bet-sean wala magpasabot nga kini kasikbit niini. Gipaningkamotan sa *The Jerusalem Bible* nga ipasibo sa geograpikanhong han-ay ang mga dapit nga gitala sa 1 Hari 4:12, nga naghisgot sa "tibuok Bet-sean ubos sa Jezreel, gikan sa Bet-sean ngadto sa Abel Mehola, nga tupad sa Zaretan," sa ingon naglangkit sa Zaretan sa Abel-mehola inay sa Bet-sean. Apan, sanglit ang gihisgotan mao ang "tibuok Bet-sean," kini sa walay duhaduha nagtumong

sa usa ka rehiyon inay nga sa siyudad mismo. Kon ang Zaretan mao gayod ang habog nga tayuktok sa Qarn Sartabeh, lagmit nga ang rehiyon sa Bet-sean naglakip sa patag nga walog nga naglibot niini ug miabot sa habagatan hangtod sa usa ka dapit diin makita ang Zaretan, busa nagpakita sa usa ka lahi, apan silingan, nga rehiyon.

Ang ubang mga dapit nga gituohang mao ang Zaretan nahimutang sa S sa Jordan ug busa maorag dili mohaom sa konteksto. Sa mga pagpangubkob sa usa niining mga dapita, sa Tell es-Saʽidiyeh, nakaplagan ang daghan kaayong mga butang nga gama sa bronse (usa ka metal nga sa panguna maoy tumbaga ug lata), nga lagmit magpamatuod sa lokasyon diin gihimo ni Solomon ang pagpanghulma ug tumbaga diha niining mga dapita.

Sa asoy sa 2 Cronicas 4:17, nga sama nianang sa 1 Hari 7:46, ang “Zereda” mao ang makita inay ang Zaretan, tingali usa ka lahing espeling sa maong ngalan.

ZATU. Katigulangan sa usa ka dakong banay nga namalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2, 8; Neh 7:13) Sa dihang si Esdras miabot sa Jerusalem, ang pipila sa ilang mga kaliwat naghingilin sa langyawng mga asawa nga ilang gikuha. (Esd 10:10, 11, 27, 44) Wala madugay human niadto, usa ka hawas niini nga banay, o ang lain nga ginganlag Zatu, ang nagtimbre sa “kasaligang kontrata.”—Neh 9:38; 10:1, 14.

ZAYIN [ז]. Ang ikapitong letra sa Hebreohanong alpabeto. Kini sagad nga katumbas sa letrang “z” ug, sa Hebreohanon, kini makita sa sinugdanan sa matag bersikulo sa Salmo 119:49-56.

ZAZA. Anak nga lalaki ni Jonatan nga usa sa mga kaliwat ni Jerameel sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3-5, 25, 33.

ZEBA [Halad]. Usa ka hari sa Midian kinsa nakigbahin sa pagpanglupig sa Israel. Si Zeba ug Zalmuna lagmit mao ang mga magmamando sulod sa pito ka tuig nga ang Midian mihimog mga pagpanulong, ug ilang gidaot ang mga uma ug gihimong timawa ang Israel. (Huk 6:1-6) Sa wala hisgoting panahon gipatay usab nila ang mga membro sa panimalay ni Gideon.—Huk 8:18, 19.

Sa dihang gibuntog ni Gideon ang ilang 135,000 ka kasundalohan, si Zeba, si Zalmuna, ug ang 15,000 ka tawo nakaikyas bisan pag gigukod pagayo ug sila nakaabot sa Karkor, nga may igoigo nang gilay-on, apan didto sila napildi pag-usab ug sa kataposan nadakpan. Samtang gidala pagbalik ni Gideon si Zeba ug Zalmuna hangtod sa Sucot ingong napakaulawan nga mga binihag, sila gipahinumdoman sa ilang mapagawalong mga pulong (o lagmit sa ilang gipakitang tinamdan) nga gitipigan diha sa salmo: “Atong panag-iyahon ang puloy-anang mga dapit sa Diyos alang sa atong kaugalingon.” (Sal 83:11, 12) Human moangkon nga sila mao ang nagpatay sa iyang mga igsoon, gipatay mismo ni Gideon ang duha ka hari sa Midian.—Huk 8:4-21.

ZEBADIAS [Hinaot si Jehova Mogasa].

1. Usa ka Benjaminhon, anak nga lalaki o kaliwat ni Beria.—1Cr 8:1, 15, 16.

2. Usa ka Benjaminhon, anak nga lalaki o kaliwat ni Elpaal.—1Cr 8:1, 17, 18.

3. Usa ka Benjaminhong manggugubat nga mianib sa kasundalohan ni David didto sa Ziklag; anak nga lalaki ni Jeroham nga gikan sa Gedor.—1Cr 12:1, 2, 7.

4. Pag-umangkong lalaki ni Joab ug pangulo sa ikaupat nga dibisyon sa kasundalohan nga nagrelibohay sa matag bulan. Ang paghisgot kaniya ingong ‘sunod sa iyang amahan nga si Asahel’ lagmit nagpasabot nga siya mipuli sa katungdanan human gipatay si Asahel. (2Sa 2:23) O kon kining binulan nga kahikayan giorganisar human sa kamatayon ni Asahel, nan kini nagpasabot nga si Zebadias gitudlo nga magdumala sa usa ka dibisyon nga ginganlan sa ngalan ni Asahel.—1Cr 27:1, 7; tan-awa ang ASAHEL Num. 1.

5. Usa ka magbalantay-sa-ganghaan nga apil sa pag-organisar ni David sa mga buluhaton sa mga Levihanon; anak nga lalaki ni Meselemias nga usa ka Korehanon.—1Cr 26:1, 2.

6. Usa sa mga Levihanon nga gipadala ni Jehosapat sa iyang ikatulo nga tuig, sa 934 W.K.P., aron sa pagtudlo sa balaod ni Jehova sa mga siyudad sa Juda.—2Cr 17:7-9.

7. Usa ka pangulo sa banay sa Juda, anak nga lalaki ni Ismael nga lakip niadtong gitudlo ni Haring Jehosapat nga magdumala sa legal nga mga kaso.—2Cr 19:8-11.

8. Pangulo sa balay o banay sa amahan ni Sepatias. Ang anak nga lalaki ni Miguel nga si Zebadias nanguna sa 80 ka lalaki sa banay sa iyang amahan sa pagbalik ngadto sa Jerusalem uban kang Esdras niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:1, 8.

9. Usa sa mga saserdote sa banay ni Imer kinsa lakip niadtong giawhag ni Esdras nga hunongon ang ilang mga pakig-alyansa sa kaminyoon uban sa mga langyaw.—Esd 10:19, 20.

ZEBEDEO [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga Heb. nga nagkahulogang “naggasa”]. Amahan sa mga apostoles ni Jesus nga si Santiago ug Juan. (Mat 4:21, 22; 10:2; 26:37; Mar 3:17; 10:35; Luc 5:10; Ju 21:2) Si Salome gituohan sa kadaghanan nga mao ang asawa ni Zebedeo ug igsoon sa

inahan ni Jesus nga si Maria. Kini magkahulogan nga si Zebedeo maoy uyoan ni Jesus tungod kay naminyo kini sa iyang iyaan, ug si Santiago ug Juan maoy mga ig-agaw ni Jesus.—Mat 27:56; Mar 15:40; Ju 19:25; tan-awa ang SALOME Num. 1.

Ang panginabuhi ni Zebedeo maoy pagpangisda sa Dagat sa Galilea ug lagmit nga miasenso tungod niini, kay dihay mga tawong sinuholan nga nagtrabaho uban kaniya. (Mar 1:16, 19, 20) Ang iyang asawa nga si Salome nakaalagad kang Jesus sa materyal nga paagi. (Mar 15:40, 41) Bisan tuod wala hisgoti nga si Zebedeo mismo misunod kang Kristo, ang iyang banay kinabubut-ong mibuhat niana. —Mat 20:20.

ZEBIDA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "naggasa"]. Usa ka asawa o puyopuyo ni Haring Josias ug inahan ni Haring Jehoiakim. Si Zebida maoy anak nga babaye ni Pedaia nga taga-Ruma.—2Ha 23:34, 36.

ZEBINA [Nabatonan [buot ingnon, pinalit]]. Usa ka anak nga lalaki ni Nebo human sa pagkadestiyero. Si Zebina ug ang unom sa iyang igsoong mga lalaki nangasawa ug langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila tungod sa tambag ni Esdras.—Esd 10:43, 44.

ZEBOIIM. Usa ka dapit nga ginganlan maylabot sa utlanan sa teritoryo sa Canaan. (Gen 10:19) Ang Zeboiim maoy usa sa lima ka siyudad-estado sa Distrito nga mirebelde human sa 12 ka tuig nga pagmando ni Kedorlaomer. Ang hari niini nga si Haring Semeber naghiusa sa iyang kasundalohan uban sa kasundalohan sa mga magmamando sa Sodoma, Gomora, Adma, ug Bela (Zoar) ug dayag nga naapil siya sa dihang kini nga mga magmamando giparot ni Kedorlaomer ug sa iyang tulo ka kaabin didto sa Ubos nga Patag sa Sidim. Kini nga kapildihan miresulta sa pagkabihag ni Lot ug dayon sa kadaogan ni Abraham batok sa mga manunulong. (Gen 14:1-16) Sa ulahi, ang Zeboiim maoy usa sa daotang mga siyudad sa Distrito nga gilaglag ni Jehova uban sa Sodoma ug Gomora. (Gen 19:24, 25; Deu 29:22, 23; Os 11:8) Ang eksaktong nahimutangan niini nga dapit wala mahibaloi. Daghang eskolar ang nagtuo nga ang orihinal nga dapit anaa karon sa ilalom sa katubigan sa Patayng Dagat, bisan tuod ang uban sa dili pa dugay miingon nga ang mga kagun-oban sa siyudad tingali mao ang dapit ubay sa usa sa mga lugot sa HS sa Patayng Dagat.

ZEBOIM [Mga Hyena].

1. Usa ka walog diha sa teritoryo sa Benjamin nga duol sa Mikmas. Sa adlaw ni Haring Saul, ang usa ka pundok sa Filistehanong mga mangingilog mosulong gikan sa Mikmas ug "moagi sa dalan paingon sa utlanan nga nag-atubang sa walog sa Zeboim, ngadto sa kamingawan." (1Sa 13:16-18) Bisan tuod nga dili matino ang nahimutangan niini, ang walog sa Zeboim lagmit mao ang Wadi Abu Dabaʽ (nagkahulogang "Walog sa Amahan sa mga Hyena") nga mga 10 km (6 mi) sa SHS sa Mikmas ug mga 13 km (8 mi) sa SAS sa Jerusalem.

2. Usa ka lungsod nga gipuy-an sa mga Benjaminhon human sila makabalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. Kini gihisgotan nga nahimutang tali sa Hadid ug Nebalat ug sa Lod (Lydda). (Neh 11:31, 34, 35) Ang tukmang nahimutangan niini sa pagkakaron wala mahibaloi.

ZEBUL [Pagtugot; o, lagmit, Halangdong Puloy-anan (Pinuy-anan)]. Usa ka komisyonado sa siyudad sa Sekem, nga ilalom ni Abimelek nga anak ni Gideon. Sa dihang ang usa ka tawong ginganlag Gaal ug ang iyang mga igsoon miabot sa Sekem ug misulay sa pagsiba sa siyudad batok kang Abimelek, si Zebul nagpahibalo kang Abimelek ug sa ulahi naghagit sa rebeldeng pangulo nga si Gaal nga pamatud-an ang iyang mga pagpanghambog pinaagi sa pagpakiggubat. Ang mga rebeldeng Sekemnon napildi ug si Zebul nag-abog kang Gaal ug sa iyang mga igsoon gikan sa siyudad.—Huk 9:26-41.

ZEDAD. Usa ka dapit sa amihanang utlanan sa Israel. (Num 34:8; Eze 47:15) Gituohan nga lagmit mao kini ang Sadad, mga 105 km (65 mi) sa AS sa Damasco.

ZEDEKIAS [Si Jehova Maoy Pagkamatarong].

1. "Anak nga lalaki ni Kenaana"; usa ka mini nga manalagna nga nagpasalig kang Haring Ahab nga siya molampos sa iyang paningkamot sa pag-agaw sa Ramot-gilead gikan sa mga Siryanhon. Si Zedekias "naghimo alang sa iyang kaugalingon ug mga sungay nga puthaw" aron ipakita nga iduso ni Ahab ang mga Siryanhon hangtod sa ilang pagkapuo. Human niadto, sa dihang ang matuod nga manalagna ni Jehova nga si Micaias nagtagna ug kadaotan alang kang Ahab, si Zedekias mitamparos kang Micaias sa aping.—1Ha 22:11, 23, 24; 2Cr 18:10, 22, 23.

2. Usa ka prinsipe sa panahon ni Haring Jehoiakim.—Jer 36:12.

3. "Anak nga lalaki ni Maaseias"; usa ka mananapaw, bakakon nga manalagna taliwala sa mga destiyero sa Babilonya. Ang manalagna ni Jehova nga si Jeremias nagtagna nga si Haring Nabucodonosor mag-asal kang Zedekias ug sa iyang kaubang si Ahab diha sa kalayo.—Jer 29:21-23.

4. Anak nga lalaki ni Josias pinaagi sa iyang asawa nga si Hamutal; ang kataposan sa Judeanhong mga hari nga nagmando sa Jerusalem. Sa dihang

siya nahimong basalyo o sakop nga hari, giilisdan ni Haring Nabucodonosor sa Babilonya ang iyang ngalan nga Matanias ingong Zedekias. Sa panahon sa iyang 11 ka tuig nga paghari, si Zedekias "nagpadayon sa pagbuhat kon unsay daotan sa mga mata ni Jehova."—2Ha 24:17-19; 2Cr 36:10-12; Jer 37:1; 52:1, 2.

Sa 1 Cronicas 3:15, si Zedekias gitala ingong ang "ikatulo" nga anak nga lalaki ni Josias. Samtang siya sa pagkatinuod mao ang ikaupat nga anak nga lalaki nga gipanganak (itandi ang 2Ha 23:30, 31; 24:18; Jer 22:11), siya tingali ang giuna pagtala kay sa iyang pursoso nga igsoong lalaki nga si Salum (Jehoahaz) tungod kay mas dugay ang iyang pagmando.

Sa dihang ang iyang amahan nga si Haring Josias nasamdan nga ikamatay tungod kay iyang gisulayan sa pagpasibog didto sa Megido ang Ehiptohanong kasundalohan nga ubos sa pagmando ni Paraon Neko (mga 629 W.K.P.), si Zedekias maoy mga nuybe anyos pa, o mga tres anyos nga mas magulang kay sa iyang pag-umangkong lalaki nga si Jehoiakin. Niadtong panahona ang katawhan naghimo sa pursoso nga igsoong lalaki ni Zedekias, ang 23-anyos nga si Jehoahaz, ingong hari. Ang pagmando ni Jehoahaz milungtad lamang ug tulo ka bulan, tungod kay si Paraon Neko nagpalagpot kaniya ingong hari, ug gipuli kaniya si Eliakim (giilisan ang ngalan ug Jehoiakim), ang 25-anyos nga igsoon-sa-amahan ni Jehoahaz ug Zedekias. Sa pagkamatay sa iyang amahan nga si Jehoiakim, si Jehoiakin misugod sa pagmando ingong hari. Mopatim-aw nga niining panahona ang kasundalohan sa Babilonya nga ubos sa pagmando ni Haring Nabucodonosor naglikos sa Jerusalem. Human magmando sulod sa tulo ka bulan ug napulo ka adlaw, si Jehoiakin misurender ngadto sa hari sa Babilonya (617 W.K.P.).—2Ha 23:29–24:12; 2Cr 35:20–36:10.

Unang mga Tuig sa Paghari. Unya, si Nabucodonosor nagpalingkod kang Zedekias sa trono sa Jerusalem ug nagpapanumpa kaniya sa ngalan ni Jehova. Kini nga panumpa nag-obligar kang Zedekias nga magmaunongon ingong sakop nga hari.—2Cr 36:10, 11; Eze 17:12-14; itandi ang 2Cr 36:13.

Dayag nga sa sayong bahin sa paghari ni Zedekias miabot ang mga mensahero gikan sa Edom, Moab, Ammon, Tiro, ug Sidon, tingali uban ang tinguha sa paghaylo kang Zedekias nga moduyog kanila sa usa ka panag-alyansa batok kang Haring Nabucodonosor. (Jer 27:1-3; ang paghisgot kang Jehoiakim inay kang Zedekias sa bersikulo 1 tingali maoy usa ka sayop sa magkokopya; tan-awa ang *ftn* sa *Rbi8*.) Wala ibutyag sa Kasulatan kon unsay nalampos sa mga mensahero. Lagmit wala molampos ang ilang misyon, sanglit si Jeremias nag-awhag kang Zedekias ug sa iyang mga sakop nga magpabiling mapinasakopon sa hari sa Babilonya ug siya nagpakita usab ug mga yugo ngadto sa mga mensahero ingong simbolo nga ang mga nasod nga ilang gigikanan kinahanglang magpasakop usab kang Nabucodonosor.—Jer 27:2-22.

Sa sayong bahin usab sa paghari ni Zedekias (tungod sa pipila ka katarongan nga wala isulti sa Bibliya) nga iyang gipadala si Elasa ug Gemarias ngadto sa Babilonya. Kon ang maong panghitabo gihan-ay nga kronolohikanhon, kini maoy sa ikaupat nga tuig sa paghari ni Zedekias.—Jer 28:1, 16, 17; 29:1-3.

Si Zedekias personal nga miadto sa Babilonya sa ikaupat nga tuig sa iyang paghari. Siya miadto lagmit aron sa paghatag ug tributo ug busa pasaligan si Nabucodonosor sa iyang padayong pagkamaunongon ingong usa ka sakop nga hari. Sa maong okasyon si Zedekias giubanan sa iyang tagdumala sa mga lawak nga si Seraias, kinsa gitugyanan sa manalagnang si Jeremias sa linukot nga basahon nga nagpadayag sa paghukom ni Jehova batok sa Babilonya.—Jer 51:59-64.

Mga usa ka tuig sa ulahi, si Ezequiel nagsugod sa pag-alagad ingong manalagna taliwala sa nadestiyerong mga Hudiyo sa Babilonya. (Eze 1:1-3; itandi ang 2Ha 24:12, 17.) Sa ikaunom nga bulan sa ikaunom nga tuig sa paghari ni Zedekias (612 W.K.P.), si Ezequiel nakakitag usa ka panan-awon nga nagbutyag sa idolatrosong mga buhat, lakip ang pagsimba sa diyos nga si Tamuz ug sa adlaw, nga gibuhat diha sa Jerusalem.—Eze 8:1-17.

Pag-alsa Batok Kang Nabucodonosor. Mga tulo ka tuig sa ulahi (mga 609 W.K.P.), sukwahi sa pulong ni Jehova pinaagi kang Jeremias ug sa panumpa nga gihimo mismo sa hari sa ngalan ni Jehova, si Zedekias mialsa batok kang Nabucodonosor ug nagpadalag mga mensahero ngadto sa Ehipto aron sa pagpangayog militaryong tabang. (2Ha 24:20; 2Cr 36:13; Jer 52:3; Eze 17:15) Kini ang hinungdan sa pagsulong sa Babilonyanhong kasundalohan nga ubos sa pagmando ni Nabucodonosor batok sa Jerusalem. Ang paglikos sa siyudad nagsugod "sa ikasiyam ka tuig, sa ikanapulo ka bulan, sa ikanapulo ka adlaw sa bulan."—Eze 24:1-6.

Lagmit nga sa pagsugod niini nga paglikos gipaadto ni Zedekias "si Pasur nga anak nga lalaki ni Malkias ug si Sofonias nga anak nga lalaki ni Maaseias, ang saserdote," ngadto kang Jeremias aron sa pagpakisayod kang Jehova kon si Nabucodonosor mosibog ba gikan sa Jerusalem. Ang pulong ni Jehova pinaagi kang Jeremias nagbutyag nga ang siyudad ug ang mga molupyo niini makasinatig katalagman sa mga kamot sa mga Babilonyanhon.

(Jer 21:1-10) Mopatim-aw nga human niini, si Jeremias, agig pagsunod sa pagtultol sa Diyos, personal nga miadto kang Zedekias aron sultihan siya nga ang Jerusalem malaglag ug ang hari dad-on sa Babilonya, ug didto siya mamatay sa kalinaw.—Jer 34:1-7.

Diha sa gilikosang Jerusalem, si Zedekias ug ang iyang mga prinsipe naghunahuna nga sila kinahanglang dunay buhaton aron ilang matuman ang balaod ni Jehova ug makabaton sa Iyang pag-uyon. Bisag dili kadto tuig sa Tinghugyaw, sila mihimog pakigsaad aron ipahigawas sa pagkaulipon ang ilang Hebreohanong mga ulipon. Sa ulahi ilang gilapas kini nga pakigsaad pinaagi sa pag-ulipon pag-usab niadtong ilang gipahigawas. (Jer 34:8-22) Kini mopatim-awng nahitabo sa dihang miabot ang kasundalohan gikan sa Ehipto aron sa pagpanalipod sa Jerusalem, nga temporaryong nagpahunong sa paglikos sa mga Babilonyanhon aron sa pag-atubang sa hulga sa mga Ehiptohanon. (Jer 37:5) Dayag nga nagtuong mapildi ang mga Babilonyanhon ug dili na makapadayon sa paglikos, kadtong nagpahigawas sa mga ulipong Hebreohanon mibati nga wala nay kapeligrohan ug, busa, nag-ulipon pag-usab sa gipahigawas nga mga ulipong Hebreohanon.

Niining yugtoa gipadala ni Zedekias "si Jehucal nga anak nga lalaki ni Selemias ug si Sofonias nga anak nga lalaki ni Maaseias nga saserdote ngadto kang Jeremias" nga naghangyo nga ang manalagna mag-ampo kang Jehova alang sa katawhan, lagmit aron dili modangat ang gitagnang kalaglagan sa Jerusalem. Apan ang tubag ni Jehova, ingon sa gipahayag ni Jeremias, nagpakita nga ang paghukom sa Diyos nagpabiling wala mausab. Ang mga Caldeanhon mobalik ug maglaglag sa Jerusalem.—Jer 37:3-10.

Sa ulahi, sa dihang mihukom si Jeremias sa pagbiya sa Jerusalem aron moadto sa Benjamin, siya gidakop didto sa Ganghaan ni Benjamin ug bakak nga gisumbong nga mibiya aron sa pagdapig sa mga Caldeanhon. Bisag gipanghimakak ni Jeremias ang sumbong, si Irias, ang opisyal nga nagdumala, wala mamati kaniya apan nagdala sa manalagna ngadto sa mga prinsipe. Misangpot kini sa pagkabilanggo ni Jeremias didto sa balay ni Jehonatan. Human molabay ang igoigong yugto sa panahon ug ang Jerusalem dayag nga gilikosan pag-usab sa mga Babilonyanhon, si Zedekias nagpasugo sa pagkuha kang Jeremias. Ingong tubag sa pagpakisayod sa hari, si Jeremias misulti kang Zedekias nga siya itugyan ngadto sa kamot sa hari sa Babilonya. Sa dihang nangamuyo si Jeremias nga dili siya ibalik ngadto sa balay ni Jehonatan, giuyonan ni Zedekias ang iyang hangyo ug gitener siya sa Sawang sa Guwardiya.—Jer 37:11-21; 32:1-5.

Makita ang pagkahuyang ni Zedekias ingong hari kay sa dihang ang mga prinsipe sa ulahi naghangyo nga ipapatay si Jeremias tungod kay siya nagpaluya kuno sa gilikosang katawhan, si Zedekias miingon: "Tan-awa! Siya anaa sa inyong mga kamot. Kay wala gayoy bisan unsang butang nga niana ang hari makadaog batok kaninyo." Apan, human niadto gitugotan ni Zedekias ang hangyo ni Ebed-melek sa pagluwas kang Jeremias ug gisugo si Ebed-melek sa pagdala ug 30 ka tawo aron motabang alang niini. Sa ulahi si Zedekias sekretong nakigkita pag-usab kang Jeremias. Siya nagpasalig sa manalagna nga dili niya siya patyon ni itugyan ngadto sa mga kamot niadtong nagtinguha sa pagpatay kaniya. Apan si Zedekias nahadlok nga panimaslan sa mga Hudiyo nga namiya aron sa pagdapig sa mga Caldeanhon ug, busa, wala mamati sa inspiradong tambag ni Jeremias sa pagsurender ngadto sa mga prinsipe sa Babilonya. Nagpakita sa iyang dugang kahadlok, ang hari naghangyo kang Jeremias nga dili ibutyag ang ilang pribadong panaghisgot ngadto sa matahapong mga prinsipe.—Jer 38:1-28.

Pagkapukan sa Jerusalem. Sa kataposan (607 W.K.P.), "sa ikanapulog-usa ka tuig ni Zedekias, sa ikaupat ka bulan, sa ikasiyam ka adlaw sa bulan," ang Jerusalem nagawangan. Sa kagabhion si Zedekias ug ang mga tawong manggugubat mikalagiw. Kay naapsan didto sa desyertong kapatagan sa Jerico, si Zedekias gidala ngadto kang Nabucodonosor sa Ribla. Ang mga anak nga lalaki ni Zedekias gipatay atubangan sa iyang mga mata. Sanglit si Zedekias maoy 32 anyos lamang niadtong panahona, ang iyang mga anak nga lalaki maoy mga bata pa gayod. Human makasaksi sa kamatayon sa iyang mga anak nga lalaki, si Zedekias gibutaan, gigapos pinaagi sa tumbagang mga talikala, ug gidala sa Babilonya, diin didto siya namatay sa bilanggoan.—2Ha 25:2-7; Jer 39:2-7; 44:30; 52:6-11; itandi ang Jer 24:8-10; Eze 12:11-16; 21:25-27.

5. Anak nga lalaki ni Jeconias (Jehoiakin) apan dayag nga dili usa sa pito nga natawo kaniya ingong usa ka binilanggo didto sa Babilonya.—1Cr 3:16-18.

6. Usa ka saserdote o katigulangan sa usa nga lakip niadtong nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" nga gihimo sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 8.

ZEEB [Lobo]. Usa ka prinsipe sa Midian sa kasundalohan nga gipildi ni Gideon ug sa mga Israelinhon. Human sa ilang unang pagkapildi, si Zeeb ug ang iyang kaubang prinsipe nga si Oreb mikalagiw, apan sila nadakpan ug gipatay sa mga Epraimnon. Ang pasong sa bino nga didto gipatay si Zeeb gitawag sumala sa iyang ngalan.—Huk 6:33; 7:23-25; 8:1-3; Sal 83:11.

ZEKER [pinamubo sa Zacarias]. Usa ka kaliwat ni Jeiel, ang "amahan" ni Gabaon. (1Cr 8:29-31) Ang Zeker maoy pinamubo sa Zacarias ug kining ngalana makita sa samang asoy sa 1 Cronicas 9:37.

ZELA(H) [lagmit gikan sa lintunganaayng pulong nga nagkahulogang "gusok; kilid"]. Usa ka siyudad sa Benjamin. (Jos 18:21, 28) Ang mga bukog ni Saul ug Jonatan gilubong didto sa Zela. Una pa niana, ang amahan ni Saul nga si Kis gilubong didto. (2Sa 21:14) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi. Gihunahuna sa pipila ka eskolar nga sa Josue, ang "Zelah" angayng ikombinar sa ngalan nga misunod, ang "Ha-elep"; apan, tan-awa ang HA-ELEP.

ZELEK. Usa ka manggugubat nga Ammonhanon nga miduyog sa "mga tawong gamhanan sa kasundalohan" ni David.—1Cr 11:26, 39; 2Sa 23:37.

ZELOPEHAD [lagmit nagkahulogang "Landong (Silonganan) Gikan sa Kalisang"]. Usa ka kaliwat ni Manases pinaagi kang Makir, Gilead, ug Heper. (Num 26:29-33) Si Zelopehad namatay panahon sa 40 ka tuig nga paglatagaw sa kamingawan, dili uban 'niadtong nakigbatok kang Jehova sa katigoman ni Kore, kondili . . . tungod sa iyang kaugalingong sala.' (Num 27:3) Wala siyay mga anak nga lalaki apan may lima ka buhing mga anak nga babaye: si Mala, Noa, Hogla, Milca, ug Tirza, nga ang tanan nakasulod sa Yutang Saad.—Num 27:1; 1Cr 7:15.

Kining linain nga kahimtang nagpatunghag mga suliran labot sa panulondon. Sa dihang gipangayo sa mga anak nga babaye ni Zelopehad ang bahin sa ilang amahan sa yuta sa Manases, gidala ni Moises ang ilang kaso sa atubangan ni Jehova. Ang hudisyal nga desisyon sa Diyos mao nga ang mga anak nga babaye nga walay igsoong lalaki angayng makadawat ug panulondon sa pamilya. (Num 27:1-9; Jos 17:3, 4) Sa ulahi, gihikay nga kining mga anak nga babaye magminyo sa mga lalaki sa tribo sa ilang amahan aron ang panulondon magpabilin sa ilang tribo.—Num 36:1-12.

ZELZA. Usa ka dapit sa Benjamin. Ingong usa ka ilhanan sa pagkompirmar sa pagkapangulo ni Saul sa Israel, iyang mahibalag ug madawat ang usa ka mensahe bahin sa nawalang mga asna sa iyang amahan gikan sa duha ka tawo "duol sa lubnganan ni Raquel sa teritoryo sa Benjamin didto sa Zelza." (1Sa 10:1, 2, 7) Ang mabasa sa hubad sa Gregong *Septuagint* maoy "milukso pag-ayo" inay nga "Zelza," bisan tuod nga kining ulahi nga termino ang makita diha sa Hebreohanon nga Masoretikong teksto. Si Raquel gilubong sa usa ka dapit nga wala mahibaloi 'samtang nagpaingon gikan sa Bethel paingon sa Betlehem' (Gen 35:16-20), ug ang nahimutangan sa Zelza nagpabiling wala matino.

ZEMARAIM.

1. Usa ka Benjaminhong siyudad nga wala mahibaloi ang nahimutangan nga gihisgotan uban sa Bethel. (Jos 18:21, 22) Gituohan nga nahimutang kini sa AS sa Bethel.

2. Usa ka habog nga bukid diha sa bukirong rehiyon sa Epraim. Didto niini nga bukid nga gipamulong ni Haring Abias sa Juda nga si Jeroboam ug ang napulo ka tribo sa Israel misalikway sa pakigsaad ni Jehova sa gingharian uban kang David. Lagmit nga ang Bethel anaa ra usab sa kasikbit nga dapit. (2Cr 13:4, 19) Tingali ang Bukid sa Zemaraim ginganlan sumala sa ngalan sa Benjaminhong siyudad sa Zemaraim, apan ang tukmang nahimutangan niini nga bukid nagpabiling dili matino.

ZEMARIHANON. Usa ka banay o tribo nga naggikan sa anak nga lalaki ni Ham nga si Canaan. (Gen 10:15, 18; 1Cr 1:13, 16) Ang paghisgot niining Canaanhong katawhan tali sa mga "Arvadnon" (gilangkit sa Arvad nga dili layo sa kabaybayonan sa Fenicia) ug sa mga "Hamatihanon" (lagmit nga gilangkit sa Hamat sa Sirya) nagpaila nga ang mga Zemarihanon nanimuyo ubay sa A nga kabaybayonan sa Fenicia. Sumala sa usa ka pagtul-id, gihisgotan sa Ezequiel 27:8 ang "hanas [maalamon] nga mga tawo sa Zemer" (*RS; BE*), nga giisip sa pipila nga mao ang siyudad sa mga Zemarihanon ug gituohan nga kini lagmit mao ang Tell Kazel, mga 35 km (22 mi) sa AS sa Tripoli. Apan, dinhi ang Hebreohanong teksto mabasa: "Ang imong hanas nga mga tawo, Oh Tiro." Sa pagtumong sa laing dapit, ang uban naglangkit sa mga Zemarihanon sa dapit nga ginganlag Sumra, usa ka lungsod daplin sa baybayon tali sa Tripoli ug Arvad.

ZEMIRA [lagmit gikan sa lintunganaayng pulong nga nagkahulogang "honi"]. Usa ka pangulo sa banay sa tribo ni Benjamin; anak nga lalaki o kaliwat ni Beker.—1Cr 7:6, 8, 9.

ZENAN. Usa ka lungsod diha sa rehiyon sa Sepela sa Juda. (Jos 15:33, 37) Giisip sa daghang eskolar nga tingali mao ra usab kini ang Zaanan sa Miqueas 1:11 ug gituohan nga lagmit mao kini ang ʽAraq el-Kharba, mga 6 km (3.5 mi) sa AK sa Lakis.

ZENAS. Usa ka kaila ni Pablo, nga labot kaniya giingnan si Tito: "Itagana ang kinahanglanon ni Zenas . . . ug ni Apolos alang sa ilang panaw." (Tit 3:13) Sa maong panahon dayag nga si Zenas didto sa pulo sa Creta, apan wala hisgoti kon asa siya ug si Apolos moadto, kon sa Nicopolis ba, diin gilaoman ni Pablo nga mahibalag si Tito (Tit 3:12), o ngadto ba sa ubang dapit. Si Pablo miingon nga si Zenas

maoy "batid sa [Moisesnong] Balaod," nga lagmit nagkahulogang siya maoy usa ka Hudiyo o usa ka Hudiyong kinabig nga nahimong Kristohanon. Ang iyang Grego nga ngalan lagmit mopaluyo sa ulahing pagtuo, apan dili gayod kini piho, sanglit sa unang siglo K.P. naandan na sa mga Hudiyo nga magbaton ug Grego o Romanong mga ngalan. Ang uban pang pananglitan niini mao ang ngalang Justo, Dorcas, ug Marcos.—Buh 1:23; 9:36; 12:25.

ZEPAT [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "padayon sa pagbantay"]. Usa ka harianong siyudad sa Canaan sa habagatang bahin sa teritoryo sa Juda, lagmit sa H sa Arad, nga nailog sa nagtingob nga kasundalohan sa Juda ug Simeon. (Huk 1:16, 17; itandi ang Jos 15:30; 19:4.) Ang ngalan niining siyudara giilisdan ug "Horma," nga nagkahulogang "Pagtugyan Ngadto sa Kalaglagan." Kini nga siyudad, sama sa ubang mga siyudad sa mga Canaanhon, gibutang ni Jehova 'ilalom sa pagdili' ug gitugyan ngadto sa kalaglagan. (Deu 7:1-4) Ang mga tribo ni Juda ug Simeon nagpadapat karon sa mga kondisyon sa maong pagdili ngadto sa Zepat. Ang Zepat lagmit mao ang pangunang siyudad sa Canaan sa maong distrito o dapit.—Tan-awa ang HORMA.

ZEPATA. Usa ka walog duol sa Maresah diin gipahinabo ni Jehova nga mapildi sa kasundalohan ni Haring Asa sa Juda ang kasundalohan ni Zera nga Etiopianhon (967 W.K.P.). (2Cr 14:9-12) Ang Zepata lagmit maoy usa sa mga walog sa A sa Maresah. Ang mabasa sa hubad sa Gregong *Septuagint* maoy "didto sa walog sa amihanan sa Maresa" (Bagster), apan ang "Zepata" maoy makita diha sa Hebreohanon nga Masoretikong teksto.

ZEPO. Ang ikatulong ginganlan nga anak nga lalaki ni Elipaz; apo ni Esau ug sultan sa usa ka Edomhanong tribo.—Gen 36:10, 11, 15; 1Cr 1:36.

ZEPON. Ang unang ginganlang anak nga lalaki ni Gad ug ang nagpundar sa banay sa mga Zeponhon; gitawag usab nga Zipion.—Gen 46:16; Num 26:15.

ZEPONHON [Kang (Iya ni) Zepon]. Usa ka banay nga naggikan kang Gad pinaagi kang Zepon. —Num 26:15.

ZER. Usa ka kinutaang siyudad sa teritoryo sa Neptali. (Jos 19:32, 35) Ang nahimutangan niini wala mahibaloi.

ZERA [lagmit pinamubo sa Zeraias].

1. Usa ka Edomhanon nga sultan. Si Zera mao ang anak nga lalaki ni Reuel ug apo ni Esau ug Basemat nga anak nga babaye ni Ismael. (Gen 36:3, 4, 13, 17; 1Cr 1:37) Lagmit nga mao ra ang Num. 2.

2. Amahan sa ikaduhang Edomhanon nga hari nga si Jobab; siya maoy taga-Bozra. (Gen 36:33; 1Cr 1:44) Lagmit nga mao ra ang Num. 1.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Juda ug Tamar; kaluhang igsoon ni Perez. (Gen 38:27-30; Mat 1:3) Si Zera maoy usa niadtong "miuban kang Jacob sa Ehipto." (Gen 46:12, 26) Ang iyang lima ka anak nga lalaki (1Cr 2:4, 6) midaghan ingong usa ka banay diha sa tribo ni Juda (Num 26:20) ug sa ulahi naglakip sa mga tawo sama kang Acan (Jos 7:1, 17, 18, 24; 22:20), sa duha ka pangulo sa kasundalohan ni David (1Cr 27:11, 13), ug sa pipila ka pumoluyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero (1Cr 9:3, 6; Neh 11:22, 24).

4. Usa ka anak nga lalaki ni Simeon ug ang nagpundar sa usa ka banay niana nga tribo. (1Cr 4:24; Num 26:12, 13) Siya gitawag ug Zohar sa Genesis 46:10 ug Exodo 6:15.

5. Usa ka kaliwat ni Gerson (Gersom) nga anak nga lalaki ni Levi. (1Cr 6:16, 20, 21; itandi ang Gen 46:11.) Sa 1 Cronicas 6:41 lagmit gihisgotan ang mao ra nga tawo.

6. Usa ka Etiopianhon, o Cusihanon, nga nangulo sa usa ka dakong panon sa kasundalohan nga may usa ka milyon ka tawo ug 300 ka karo paingon sa Juda panahon sa paghari ni Asa niadtong 967 W.K.P. Si Zera nakaagom ug kapildihan, ug ang iyang kasundalohan nga mikalagiw gigukod ug gipamatay "hangtod sa Gerar." (2Cr 14:1, 9-15) Nagpabiling dili matino kon si Zera mao ba ang usa ka Ehiptohanon o Etiopianhong magmamando nga nailhan sa sekular nga kasaysayan.

ZERAHANON [Kang (Iya ni) Zera].

1. Mga kaliwat ni Zera nga anak nga lalaki ni Simeon.—Num 26:12, 13; tan-awa ang ZERA Num. 4.

2. Ang tribonhong banay nga naggikan kang Zera nga anak nga lalaki ni Juda.—Num 26:20; Jos 7:17; 1Cr 27:11, 13; tan-awa ang ZERA Num. 3.

ZERAIAS [Si Jah Mikidlap; Si Jah Misidlak].

1. Usa ka kaliwat ni Aaron pinaagi kang Eleasar ug Pinehas diha sa linya sa hataas nga pagkasaserdote.—1Cr 6:3, 4, 6, 50, 51; Esd 7:4.

2. Amahan ni Elieho-enai nga nangulo sa balay o banay sa amahan ni Pahat-moab, nga 200 ka lalaki niini nila mibalik sa Jerusalem uban kang Esdras niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:1, 4.

ZERED, BUL-OGANANG WALOG SA. Usa ka bul-oganang walog nga gikampohan sa mga Israelinhon sa dihang sila milibot sa utlanan sa Moab sa kataposan sa dugang pang 38 ka tuig nga paglatagaw sukad sa panahon sa pagrebelde didto sa Kades-barnea. (Num 21:12; Deu 2:13, 14) Gituohan sa kadaghanan nga kini mao ang Wadi el-

Hasa', ang kinatumyang sapa dapit sa habagatan nga nag-agos paingon sa Patayng Dagat. Kini nga walog nahimong utlanan tali sa Moab ug Edom, ug sa kapin sa 56 km (35 mi) nga gilay-on kini midulhog ug mga 1,190 m (3,900 p), nga miabot sa Patayng Dagat sa HS nga tumoy. Ang gilapdon sa walog diha sa ibabaw niini maoy mga 5 ngadto sa 6 km (3 ngadto sa 4 mi). Adunay pamatuod nga may naglumbay nga Edomhanong mga kuta didto nga nagsilbing bantay sa kinaiyanhong agianan sa H sa Wadi el-Hasa'.

ZEREDA.

1. Ang pinuy-anang lungsod ni Jeroboam, ang unang hari sa amihanang gingharian sa Israel. (1Ha 11:26) Ang bugtong ilhanan sa nahimutangan niini mao ang mga pulong nga: "Ug diha si Jeroboam nga anak nga lalaki ni Nebat nga Epraimnon gikan sa Zereda." Gituohan sa kadaghanan nga mao kini ang Deir Ghassana (sa rehiyon sa Epraim) diin ang kasikbit nga tubod nga gitawag ug 'Ain Seridah nagpreserbar sa ngalan niini. Kini nga dapit maoy mga 25 km (16 mi) sa HK sa Sekem.

2. Ang Zereda gihisgotan ingong nahimutang sa "Distrito sa Jordan" diha sa rekord bahin sa paghulma ug mga galamitong tumbaga alang sa templo nga gitukod ni Solomon. (2Cr 4:17) Ang samang teksto sa 1 Hari 7:46 nagpakita nga kining dapita mao ra usab ang Zaretan; ang Zereda lagmit maoy laing espeling niining ngalana.—Tan-awa ang ZARETAN.

ZERERA. Ang pagkalagiw sa napilding mga Midianhon samtang gigukod sila sa kasundalohan ni Gideon gihubit nga nagpadayon "abot sa Betsita, ngadto sa Zerera, hangtod sa utlanan sa Abelmehola duol sa Tabat."—Huk 7:22.

Ang mabasa sa kawhaan ka Hebreohanong mga manuskrito dinhi maoy "Zereda" inay nga Zerera. Sanglit ang Zereda ug Zaretan gigamit sa samang paagi diha sa 2 Cronicas 4:17 ug 1 Hari 7:46, ang pipila nagtuo nga pareho ra ang nahimutangan sa Zerera ug Zaretan.—Tan-awa ang ZARETAN.

Kini nga nahimutangan maoy usa ka posibleng pagsabot sa hubad nga mabasa nga 'sa direksiyon paingon sa Zerera,' bisan tuod nga ang nahimutangan sa Zaretan daw sa H pa gayod sa Abel-mehola. Apan kon dili, ang Zerera angayng isipon nga nahimutang tali sa Bet-sita ug Abel-mehola; niana nga kahimtang ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi.

ZERES. Ang asawa ni Haman. Si Zeres ug ang mga higala ni Haman nagsugyot nga siya magpatindog ug usa ka estaka nga may gihabogon nga 50 ka maniko (22 m; 73 p) aron diha niana ibitay si Mardokeo. (Est 5:10, 14) Apan sa dihang nabalit-ad ang mga kahimtang, si Zeres, uban sa maalamong mga tawo ni Haman, miingon: "Kon gikan sa binhi sa mga Hudiyo si Mardokeo, nga atubangan kaniya ikaw nagsugod pagkapukan, ikaw dili makadaog batok kaniya, kondili ikaw sa walay pakyas mapukan sa iyang atubangan."—Est 6:13.

ZERET. Unang ginganlan nga anak nga lalaki nga gipanganak ni Hela kang Ashur; sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 5, 7.

ZERET-SAHAR. Usa ka dapit sa Ruben nga nahimutang "diha sa bukid sa ubos nga patag." (Jos 13:15, 19) Gituohan nga lagmit mao kini ang ez-Zarat, nga nahimutang sa mainit nga mga tubod sa Callirrhoe sa S nga baybayon sa Patayng Dagat.

ZERI. Usa sa unom ka anak nga lalaki ni Jedutun nga ang tanan maoy mga maghohoni sa templo. (1Cr 25:1, 3) Kay gihimong *prefix* ang Hebreohanong letra nga *yohdh,* ang iyang ngalan giespeling nga "Izri" diha sa 1 Cronicas 25:11, diin siya gipaila ingong pangulo sa ikaupat sa 24 ka dibisyon ni David sa mga maghohoni nga nag-alagad sa templo.

ZEROR [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "santik"]. Usa ka katigulangan ni Haring Saul; gitala ingong anak nga lalaki ni Becorat ug amahan ni Abiel; sa tribo ni Benjamin.—1Sa 9:1.

ZERUA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mamahimong sanlahon"]. Inahan ni Haring Jeroboam (I); usa ka babayeng balo sa panahong si Jeroboam nag-isa sa iyang kamot batok kang Haring Solomon.—1Ha 11:26.

ZERUIA [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "balsamo"]. Ang pursoso nga igsoong babaye o kaha ang igsoon-sa-inahan ni Haring David ug ang inahan ni Joab, Abisai, ug Asahel. Ang igsoong babaye ni Zeruia nga si Abigail giingon nga "anak nga babaye ni Nahas," apan kana wala isulti nga direkta labot kang Zeruia. (2Sa 17:25) Si Zeruia ug Abigail giingon usab nga "mga igsoong babaye" sa mga anak nga lalaki ni Jese. (1Cr 2:16) Nan posible nga sila maoy mga anak sa asawa ni Jese sa iyang kanhing kaminyoon kang Nahas, busa sila maoy mga igsoong babaye ni David sa inahan. (Tan-awa ang ABIGAIL Num. 2; NAHAS Num. 2.) Dayag nga si Zeruia mas magulang gayod kay kang David, kay ang iyang mga anak nga lalaki daw halos sama rag pangedaron kang David. Ang ngalan ni Zeruia sagad nga gilangkit sa iyang tulo ka anak nga lalaki, kinsa parehong maisog nga mga manggugubat ni David. (2Sa 2:13, 18; 16:9) Ang bugtong paghisgot sa amahan niini nga mga

anak nga lalaki mao nga siya gilubong didto sa Betlehem.—2Sa 2:32.

ZETAM [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "olibo; kahoyng olibo"]. Usa ka Gersonhong Levihanon nga naggikan kang Ladan. Siya nangulo sa usa ka balay o banay sa amahan ug gitudlo nga moatiman sa mga bahandi sa templo. —1Cr 23:7-9; 26:22.

ZETAN [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "olibo; kahoyng olibo"]. Usa ka kaliwat ni Benjamin pinaagi kang Jediael ug Bilhan. —1Cr 7:6, 10.

ZETAR. Usa sa pito ka opisyal sa palasyo nga gisugo ni Ahasuero aron sa pagdala kang Vasti sa iyang atubangan.—Est 1:10, 11.

ZEUS. Ang supremong diyos sa daghag-diyos nga mga Grego, nga katumbas kang Jupiter sa mga Romano. Si Zeus maoy usa ka diyos sa kalangitan ug giisip nga nagkontrolar sa kahanginan, kapanganoran, ulan, ug dalugdog, nga naggamit sa iyang gahom ibabaw niining mga puwersa sa kinaiyahan alang sa malaglagon ug sa mapuslanong katuyoan. Ang karaang magbabalak nga si Homer (*The Iliad,* VIII, 1-25) naghubit kang Zeus ingong mas gamhanan kay sa gahom sa tanang ubang mga diyos. Bisan pa niana, si Zeus wala isipa ingong supremo sa bug-os nga diwa apan usahay gipakita ingong biktima sa pagpanglimbong ug mipahiuyon sa kabubut-on sa Kapalaran ug sa Dulnganan.

Gawas pa sa pag-asoy sa mga hitabo sa iyang pagkahimugso, pagkabata, ug sa paghupot sa trono, ang mga leyenda pangunang naghisgot sa daghang seksuwal nga pagpakigrelasyon ni Zeus. Ang mitolohikanhong mga asoy naghisgot sa iyang pagtental sa mga diyosa ug sa yutan-ong mga babaye ug sa iyang pagkahimong amahan sa daghang anak sa gawas. Sa kasukwahi, giasoy nga si Zeus nagpatay kang Iasion (usa ka mortal) tungod kay kini nakighilawas sa diyosa nga si Demeter. Gawas nga naduhigan sa hilabihang pagkamaluibon ni Zeus, ang kaminyoon ni Zeus ug Hera gisamok sa uban pang mga suliran. Gikaingon nga si Zeus naglagot pag-ayo sa walay puas nga pagpangasaba sa iyang asawa nga si Hera nga tungod niana dihay panahon nga iyang gireklamo kini pagayo atubangan sa nagkatigom nga mga bathala.

Dihay panahon nga ang putling pagsimba ni Jehova grabeng gisupak sa pagsimba sa bakak nga diyos nga si Zeus. Tungod sa tinguha ni Haring Antiochus IV (Epiphanes) nga hanawon ang relihiyon sa mga Hudiyo, iyang gimando nga ang templo didto sa Jerusalem panamastamasan ug ipahinungod pag-usab ngadto kang Zeus sa Olympus. Tan-awa ang Apokripal nga basahon sa 2 Macabeo 6:1, 2.

Sa unang siglo K.P., sa dihang nakita sa mga molupyo sa Listra nga giayo ni Pablo ang usa ka tawong bakol, ilang giisip si Pablo ug Bernabe ingong mga diyos, nga nagtuo nga si Pablo mao si Hermes ug si Bernabe mao si Zeus. Ang saserdote ni Zeus nagdala pa gani ug mga torong baka ug mga girnalda aron motanyag ug mga halad uban sa katawhan. (Buh 14:8-13) Duha ka karaang mga inskripsiyon nga nadiskobrehan niadtong 1909 didto sa palibot sa Listra nagpamatuod sa pagsimba niining duha ka diyos diha sa maong siyudad. Usa sa mga inskripsiyon naghisgot sa "mga saserdote ni Zeus," ug ang lain naghisgot kang "Hermes nga Labing Bantogan" ug kang "Zeus nga diyos-adlaw."—*The International Standard Bible Encyclopaedia,* giedit ni J. Orr, 1960, Tomo III, p. 1944.

Ang sakayan nga milawig gikan sa pulo sa Malta nga gisakyan ni Pablo ingong binilanggo adunay dagway sa "Mga Anak nga Lalaki ni Zeus," nga mao, ang kaluhang managsoon nga si Castor ug Pollux.—Buh 28:11.

ZEUS, MGA ANAK NGA LALAKI NI. Sumala sa Grego ug Romanhong mitolohiya, si Castor ug Pollux maoy kaluhang mga anak nga lalaki ni Leda ug sa diyos nga si Zeus (Jupiter), busa gitawag nga Dioscuri, o "Mga Anak nga Lalaki ni Zeus." Gawas pa niana, sila giisip nga mga tigpanalipod sa mga marinero, nga makaluwas sa mga tripulante nga nameligro diha sa dagat. Gituohan nga kini nga mga bathala magpakita sa panahon sa mga bagyo ingong *St. Elmo's fire* (Santelmo). Ang sakayan sa Alejandria nga gisakyan sa binilanggo nga si Pablo gikan sa Malta paingon sa Puteoli samtang nagpaingon sa Roma may dagway sa "Mga Anak nga Lalaki ni Zeus." Lagmit nga ang larawan o simbolo ug ang ngalan ni Castor gibutang diha sa usa ka kilid sa dulong sa sakayan ug ang samang hulad ug ngalan ni Pollux diha sa pikas kilid.—Buh 28:11.

ZIA [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagkurog; pag-uyog; hilabihang pagkatay-og"]. Usa ka Gadhanon nga mipuyo sa Basan.—1Cr 5:11, 13.

ZIBA. Ang sulugoon sa panimalay ni Saul nga gikan kaniya nasayran ni David ang mahitungod sa bakol nga anak nga lalaki ni Jonatan nga si Mepiboset. Gidala ni David si Mepiboset ngadto sa Jerusalem ug gitudlo si Ziba, ang iyang 15 ka anak nga lalaki, ug ang iyang 20 ka sulugoon sa pag-atiman sa panulondon ni Mepiboset. (2Sa 9:2-12 [Ang paghisgot sa "akong lamesa" sa bersikulo 11 gihunahuna sa kadaghanan nga usa ka sayop sa magkokopya

imbes nga "lamesa ni David"; ang laing posibilidad mao nga si Ziba lagmit *nagsubli* sa eksaktong mga pulong ni David.]) Sa dihang mikalagiw si David gikan sa Jerusalem gumikan sa pag-alsa ni Absalom, si Ziba nagdala kaniyag gikinahanglan kaayong mga suplay nga pagkaon ug mga hayop. Ugaling, iyang gibilin si Mepiboset, bisan pag gusto niyang mokuyog, ug giingnan si David nga si Mepiboset kinabubut-ong nagpabilin sa Jerusalem kay naglaom nga mabawi ang gingharian alang sa banay ni Saul. Ingong sanong, nga wala mohimog dugang pakisusi niining butanga, gibalhin ni David ang katigayonan ni Mepiboset ngadto kang Ziba.—2Sa 16:1-4.

Sa dihang mibalik si David human masumpo ang pag-alsa, si Ziba lakip sa unang mipahalipay sa hari. Unya si Mepiboset misugat kang David, mihangop kaniya, ug nagpahibalo kaniya sa gihimong paglingla ug pagbutangbutang ni Ziba. Tungod niini nga mga panghitabo, si David mihukom nga bahinon ang katigayonan tali kang Mepiboset ug Ziba. Hinunoa, si Mepiboset miingon: "Ipakuha kaniya [kang Ziba] bisan ang tanan, karon nga ang akong ginoo nga hari miabot na sa iyang balay diha sa kalinaw."—2Sa 19:17, 24-30.

ZIBEON [Hyena; lagmit, Gamayng Hyena]. Usa ka sultan sa yuta sa Seir. (Gen 36:20, 29, 30; 1Cr 1:38, 40b) Ang iyang apong babaye nga si Oholibama naminyo kang Esau. (Gen 36:2, 14, 24, 25) Alang sa gihatag nga katin-awan kon nganong si Zibeon gihubit ingong usa ka Hivihanon ug usa ka Horihanon, tan-awa ang HORIHANON.

ZIBIA.

1. [Gasela]. Pangulo sa banay sa tribo ni Benjamin. Anak nga lalaki ni Saharaim pinaagi sa iyang asawa nga si Hodes.—1Cr 8:1, 8-10.

2. [Bayeng Gasela]. Inahan ni Haring Jehoas sa Juda, lagmit ang asawa ni Haring Ahazias ug busa umagad nga babaye ni Atalia. (2Ha 11:1, 2; 12:1; 2Cr 24:1) Si Zibia maoy taga-Beer-seba. Walay gisulti kon unsay nahitabo kaniya sa dihang gipamatay ni Atalia ang mga kaliwat sa harianong balay sa Juda.

ZIDIM. Usa ka kinutaang siyudad sa teritoryo sa Neptali. (Jos 19:32, 35) Ang tukmang nahimutangan niini wala matino.

ZIHA.

1. Unang gitala nga banay sa mga Netinim kinsa miuban sa nadestiyerong mga Israelinhon balik sa Juda niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43; Neh 7:46.

2. Usa sa duha ka magtatan-aw sa mga Netinim kinsa mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Neh 11:21.

ZIKLAG. Gipahat kini sa sinugdan ingong sakop nga siyudad sa Simeon diha sa H sa Juda. (Jos 15:21, 31; 19:1, 2, 5; 1Cr 4:24-30) Sa ulahi, ang Ziklag nailalom sa paggahom sa mga Filistehanon. Si Akis, ang hari sa Gat, naghatag niini ngadto sa kagiw nga si David ingong pinuy-anan (ug human niadto kini napanag-iya sa mga hari sa Juda). (1Sa 27:6) Ang mga Amalekanhon misulong ug nagsunog sa siyudad, nga nagbihag lakip sa mga asawa ni David nga si Ahinoam ug Abigail. Human mapildi ang mga bandido ug nabawi ang mga binihag ug ang mga butang nga nakuha, si David nga gikan sa Ziklag nagpadala ug mga inagaw sa gubat ngadto sa iyang mga higala, ang mga ansiyano sa Juda sa lainlaing mga siyudad. (1Sa 30) Daghang gamhanang mga tawo nga sinangkapan sa hinagiban ang miduyog kang David didto sa Ziklag, ug didto iyang nabalitaan ang kamatayon ni Haring Saul. (2Sa 1:1, 2; 4:10; 1Cr 12:1, 2, 20-22) Human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya, ang pipila sa mga anak sa Juda namuyo niini nga siyudad. (Neh 11:25, 28) Lainlaing mga dapit ang gisugyot ingong nahimutangan sa Ziklag, apan si Y. Aharoni ug ang uban pa mipabor nga kini nahimutang sa Tell esh-Shariʽah (Tel Seraʽ), mga 7 km (4 mi) sa S sa Gerar ug 22 km (14 mi) sa AK sa Beer-seba.

ZIKRI [laing porma sa ngalang Zacarias, nga nagkahulogang "Nahinumdom si Jehova"].

1. Ang ikatulong ginganlan nga anak nga lalaki ni Izar; apo ni Kohat nga usa ka Levihanon.—Ex 6:18, 21.

2, 3, 4. Tulo ka pangulo sa banay diha sa tribo ni Benjamin, mga pumoluyo sa Jerusalem. Sila maoy mga anak nga lalaki o mga kaliwat ni Simei, Sasak, ug Jeroham.—1Cr 8:1, 19, 21, 23, 25, 27, 28.

5. Usa ka anak nga lalaki ni Asap, ug katigulangan sa maghohoni nga si Matanias human sa pagkadestiyero. (1Cr 9:15) Sa ubang mga teksto siya lagmit gitawag ug Zabdi (Neh 11:17) ug Zacur.—1Cr 25:2, 10; Neh 12:35.

6. Usa ka Levihanong kaliwat ni Moises pinaagi kang Eliezer; amahan o katigulangan sa Selomot nga gitudlo nga magdumala sa mga bahandi sa mga butang nga nailog sa gubat sa panahon sa paghari ni David.—1Cr 26:25-27; 23:15, 17.

7. Usa ka Rubenhon kansang anak nga lalaking si Eliezer maoy pangulo sa tribo panahon sa paghari ni David.—1Cr 27:16.

8. Usa ka tawo sa Juda kansang anak nga lalaking si Amasias maoy usa ka pangulo sa kasundalohan ni Haring Jehosapat.—2Cr 17:12, 14, 16.

9. Amahan ni Elisapat nga mitabang kang Jehoiada sa pagpukan kang Atalia.—2Cr 23:1.

10. Usa ka gamhanang mangugubat gikan sa Epraim sa kasundalohan sa amihanang gingharian nga misulong sa Juda niadtong mga 760 W.K.P. Gipatay ni Zikri ang tulo ka prominenteng mga sakop sa panimalay ni Haring Ahaz, lakip ang usa ka prinsipe sa hari.—2Cr 28:6, 7.

11. Usa ka Benjaminhon kansang anak nga lalaking si Joel maoy usa ka magtatan-aw sa mga Benjaminhon nga nanimuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero.—Neh 11:3, 4, 7, 9.

12. Pangulo sa saserdotehanong balay o banay sa amahan ni Abias panahon ni Joiakim nga manununod sa Hataas nga Saserdoteng si Jesua.—Neh 12:12, 17.

ZILA [Landong; Silong]. Usa sa duha ka asawa ni Lamek, ang unang daghag asawa sa rekord sa Bibliya. Siya ang inahan ni Tubal-cain ug sa iyang igsoong babaye nga si Naama. Si Lamek nagtagik ug balak alang sa iyang mga asawa nga si Ada ug Zila.—Gen 4:19-24.

ZILETAI [gikan sa lintunganaynq pulong nga nagkahulogang "landong; silong"].

1. Pangulo sa usa ka banay sa mga Benjaminhon nga nanimuyo sa Jerusalem; anak nga lalaki ni Simei.—1Cr 8:1, 20, 21, 28.

2. Usa ka maisog nga pangulong Manasesnon nga miduyog sa kasundalohan ni David didto sa Ziklag.—1Cr 12:19-21.

ZILPA. Sulugoong babaye ni Lea ug usa sa mga segundaryong asawa ni Jacob. Si Zilpa maoy sulugoon kanhi ni Laban nga amahan ni Lea hangtod nga si Lea ug Jacob nagminyo niadtong 1774 W.K.P., sa dihang siya gihatag kang Lea. (Gen 29:24) Human si Lea makabaton ug upat ka anak nga lalaki ug nagtuong siya dili na manganak, iyang gihatag si Zilpa kang Jacob ingong segundaryong asawa. Unya nanganak si Zilpa kang Gad ug Aser, kinsa nakabaton usab ug daghang mga anak. (Gen 30:9-13; 35:26; 37:2; 46:16-18) Si Zilpa nagpabilin uban sa panimalay ni Jacob sulod sa ilang daghang panaw.—Gen 32:22; 33:1, 2.

ZIMA. Usa ka Gersonhon nga Levihanon. (1Cr 6:20) Lagmit nga siya mao ra usab ang Zima nga gihisgotan sa 1 Cronicas 6:42. Kon kini nga talaan sa kagikan naglaktaw sa daghang ngalan (ingon sa kasagarang gihimo niini nga mga talaan), lagmit nga siya usab ang gitumong sa 2 Cronicas 29:12, kansang kaliwat nga si Joa mitabang sa paghinlo sa templo sa adlaw ni Ezequias.

ZIMRAN. Ang unang ginganlan sa unom ka anak nga lalaki ni Ketura nga gipanganak niya kang Abraham. Si Zimran ug ang iyang lima ka pursosong mga igsoong lalaki gihatagan ug mga gasa ug gipalakaw ngadto sa "yuta sa Sidlakan." (Gen 25:1, 2, 6; 1Cr 1:32) Ang pangagpas sa uban mao nga ang mga kaliwat ni Zimran nalangkit sa Zabram, usa ka lungsod sa K sa Mecca diha sa Arabianhong baybayon sa Pulang Dagat, o kaha sa Zimri, nga gihisgotan sa Jeremias 25:25.

ZIMRI.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Zera ug apo ni Juda. —1Cr 2:4, 6.

2. Ang Simeonhong pangulo nga anak nga lalaki ni Salu. Siya ang nagdala kang Cozbi nga babayeng Midianhon ngadto sa kampo sa Israel ug nakighilawas kaniya diha sa iyang kaugalingong tolda. Tungod niini, si Zimri ug Cozbi gipatay ni Pinehas nga may pag-uyon ni Jehova. Kining dihadihang aksiyon nagpahunong sa hampak nga nakapatay na sa libolibo ka sad-ang mga Israelinhon. —Num 25:6-8, 14-18.

3. Ikalimang hari sa napulo-ka-tribong gingharian sa Israel. Si Zimri nagmando sa Tirza sulod sa pito ka adlaw niadtong mga 951 W.K.P. Siya maoy pangulo kanhi sa katunga sa mga karo nga ubos sa pagmando ni Haring Elah, apan sa dihang ang kasundalohan didto sa Gibeton, ug si Haring Elah nagpabilin, si Zimri nagpatay kaniya ug sa tanang nahibilin sa balay ni Baasa ug naghimo sa iyang kaugalingon nga hari. Mubo ra kaayo ang iyang pagmando tungod kay ang kasundalohan naghimo kang Omri ingong hari ug siya gilayon mipauli aron palikosan ang Tirza, nga tungod niana si Zimri nagsunog sa balay sa hari ibabaw kaniya. Si Zimri nailhan sa pagbuhat kon unsay daotan sa mga mata ni Jehova. (1Ha 16:3, 4, 9-20) Ang katapusang mga pulong ni Jezebel nagpahinumdom sa mga sangpotanan nga midangat kang Zimri. Samtang si Jehu madaogong nagsakay paingon sa Jezreel, si Jezebel nagbiaybiay gikan sa bentana: "Maayo ba ang tanan kang Zimri nga nagpatay sa iyang ginoo?"—2Ha 9:30, 31.

4. Usa ka kaliwat ni Saul ug Jonatan. (1Cr 8:33-36; 9:42) Gituohan nga lagmit siya mao ra ang Num. 3; ang katarongan mao nga dunay posibilidad nga kini nga Zimri (Num. 3) naningkamot sa pagbawi sa pagkahari ingong usa ka membro sa panimalay ni Saul.

5. Mopatim-aw nga usa kini ka dapit nga wala mahibaloi ang nahimutangan; may mga panahon nga kini gilangkit sa anak nga lalaki ni Abraham nga si Zimran, apan kini walay lig-ong basehanan. —Jer 25:25; Gen 25:1, 2.

ZIN.

1. Usa ka kamingawan nga giagian sa mga Israelinhon sa ilang pagpanaw paingon sa Canaan; lahi sa Kamingawan sa Sin. (Num 33:11, 36) Sa ika-

duhang tuig human mobiya ang Israel sa Ehipto, 12 ka Israelinhon ang nangespiya sa Yutang Saad, nga nagsugod sa Kamingawan sa Zin. Nianang panahona ang mga Israelinhon nagkampo sa Kades. (Num 13:21, 26) Sa ulahi, human maglatagaw sa kamingawan sa daghang katuigan, ang mga Israelinhon miabot sa Kades sa Kamingawan sa Zin sa ikaduhang higayon. Kini nga dapit sa Kamingawan sa Zin maoy awaaw, wala mapugsi ug binhi, walay mga igos, paras, granada, ug tubig. (Num 20:1-5; itandi ang Num 20:28; 33:38; Deu 1:3.) Maylabot sa tubig sa Meriba didto sa Kades sa Kamingawan sa Zin, si Moises ug Aaron napakyas sa pagbalaan kang Jehova atubangan sa katawhan ug nawadan sa pribilehiyo nga makasulod sa Yutang Saad. —Num 27:12-14; Deu 32:50, 51.

Ang Kamingawan sa Zin maoy "tupad sa Edom" (sa K mismo sa Edom) ug nahimutang sa HS nga tumoy sa gipahat nga teritoryo sa Juda. (Num 34:3; Jos 15:1) Sanglit ang Kades nahimutang sa kamingawan sa Zin ug sa Paran (Num 13:26; 20:1), lagmit nga kini maoy magkasikbit nga mga rehiyon sa kamingawan, o tingali ang Zin maoy bahin sa mas dakong Kamingawan sa Paran.

2. Diha sa duha ka teksto ang "Zin" makita nga wala ang terminong "kamingawan." Lagmit nga gitumong dinhi ang usa ka lungsod nga sa pagkakaron wala pa mahibaloi diha sa H sa Juda taliwala sa tungasanan sa Akrabim ug Kades-barnea ug ang ngalan sa naglibot nga kamingawan gipasukad niini. O lagmit kini nagtumong sa Kamingawan sa Zin mismo.—Num 34:4; Jos 15:3.

ZINA. Usa ka kaliwat ni Gerson pinaagi kang Simei. (1Cr 23:6, 7, 10) Siya gitawag ug Zizah diha sa 1 Cronicas 23:11.—Tan-awa ang ZIZAH.

ZION. Sa sinugdan kini mao ang kuta sa mga Jebusihanon nga sa ulahi gitawag ug "Siyudad ni David." (1Ha 8:1; 1Cr 11:5) Human mailog ang Bukid sa Zion, gitukod ni David ang iyang harianong pinuy-anan didto. (2Sa 5:6, 7, 9; tan-awa ang DAVID, SIYUDAD NI.) Ang mga pulong ni Jehova naghisgot maylabot sa pagmando ni David gikan sa Zion ingong dinihogan sa Diyos: "Ako, ako mismo, nagpahimutang sa akong hari ibabaw sa Zion, ang akong bukid nga balaan." (Sal 2:6) Ang Zion nahimong balaan gayod nga bukid alang kang Jehova sa dihang gipabalhin ni David ang sagradong Arka didto. (2Sa 6:17) Sa ulahi, ang ngalang "Zion" naglakip sa dapit sa templo didto sa Bukid sa Moria (diin didto gibalhin ang Arka sa panahon sa paghari ni Solomon) ug ang termino, sa pagkatinuod, gipadapat sa tibuok siyudad sa Jerusalem. (Itandi ang Isa 1:8; 8:18; tan-awa ang BUKID SA PANAGKATIGOM.) Sanglit ang Arka nalangkit sa presensiya ni Jehova (Ex 25:22; Lev 16:2) ug tungod kay ang Zion maoy usa ka simbolo sa langitnong mga katinuoran, ang Zion gihisgotan ingong dapit nga gipuy-an sa Diyos (Sal 9:11; 74:2; 76:2; 78:68; 132:13, 14; 135:21) ug ang dapit diin maggikan ang tabang, panalangin, ug kaluwasan.—Sal 14:7; 20:2; 50:2; 53:6; 134:3.

Tungod sa pagkadili-matinumanon ngadto kaniya, gitugotan ni Jehova ang mga Babilonyanhon sa paglaglag sa Zion, o Jerusalem. (Lam 2:1, 4, 6, 8, 10, 13) Sa ulahi, ingong katumanan sa tagna, gipasig-uli ni Jehova ang usa ka nahibilin sa iyang naghinulsol nga katawhan ngadto sa Zion, o Jerusalem. (Isa 35:10; 51:3; 52:1-8; Jer 50:4, 5, 28; 51: 10, 24, 35) Kini nagpaposible alang kang Jesu-Kristo sa pag-adto sa Jerusalem sakay sa usa ka nating asno ug nagpaila sa iyang kaugalingon ingong hari sa Zion, sa ingon nagtuman sa tagna ni Zacarias. (Zac 9:9; Mat 21:5; Ju 12:15) Usa ka nahibilin lamang ang paborableng misanong, samtang ang relihiyosong mga lider misalikway kang Jesus ingong hari ug nagtinguha sa iyang kamatayon. Kini naghulogan ug katalagman alang sa yutan-ong Jerusalem, o Zion, ug sa pagsalikway niini sa Diyos. —Mat 21:33-46.

Sanglit si Jesus gisalikway sa yutan-ong Jerusalem, dili mahimong didto gipahimutang ni Jehova ang iyang Anak ingong "usa ka sinulayang bato, ang bililhong pamag-ang sa usa ka seguradong patukoranan." (Isa 28:16; Rom 9:32, 33; 1Pe 2:6) Hinunoa, kini maoy didto sa Zion nga labot niini ang Hebreohanong mga Kristohanon gisultihan: "Apan kamo nakaduol sa Bukid sa Zion ug sa siyudad sa buhing Diyos, ang langitnong Jerusalem, ug sa tinagpulo ka libo nga manulonda, sa katibuk-ang katigoman, ug sa kongregasyon sa mga panganay nga natala sa mga langit, ug sa Diyos nga Maghuhukom sa tanan, ug sa espirituwal nga mga kinabuhi sa mga matarong nga nahimong hingpit, ug kang Jesus nga tigpataliwala sa bag-ong pakigsaad." (Heb 12:22-24) Dayag nga dinhi niining langitnong Bukid sa Zion nga ang Kordero, si Kristo Jesus, nagbarog uban sa 144,000 nga gipalit gikan sa yuta.—Pin 14:1-3; tan-awa ang JERUSALEM; BAG-ONG JERUSALEM.

ZIOR [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "walay-bili"]. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48, 54) Gituohan nga mao kini ang Siʽir, mga 7 km (4 mi) sa AAS sa Hebron.

ZIP.

1. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Jehalelel. —1Cr 4:15, 16.

2. Usa ka siyudad nga wala mahibaloi ang nahimutangan diha sa habagatang bahin sa Juda.—Jos 15:21, 24.

3. Usa ka siyudad diha sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48, 55, 57) Lagmit mao kini ang Zip nga ang "amahan" mao si Mesa. (1Cr 2:42) Kasagarang gituohan sa mga geograpo nga mao kini ang Tell Zif, mga 6 km (3.5 mi) sa HS sa Hebron. Si David midangop sa kamingawan nga naglibot sa Zip tungod kang Haring Saul, ug ang mga tawo sa siyudad kaduha nagbutyag ngadto sa hari kon diin siya nagtago. (1Sa 23:14, 15, 19, 24, 29; 26:1, 2; itandi ang Sal 54:Sup.) Kini nga Zip lagmit mao ang siyudad nga sa ulahi gipalig-on ni Rehoboam.—2Cr 11:5-8.

ZIPA. Usa ka "anak nga lalaki" ni Jehalelel sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 16.

ZIPHANON [Taga- (Iya sa) Zip]. Ang mga molupyo sa Zip sa bukirong rehiyon sa Juda.—Sal 54:Sup; tan-awa ang ZIP Num. 3.

ZIPION. Tan-awa ang ZEPON.

ZIPOR [Langgam]. Amahan ni Haring Balak sa Moab.—Num 22:2, 4, 10, 16; 23:18; Jos 24:9; Huk 11:25.

ZIPORA [Langgam; o, lagmit, Gamayng Langgam]. Asawa ni Moises. Nahibalag ni Zipora si Moises sa usa ka atabay, sa dihang siya ug ang iyang unom ka igsoong babaye nagpainom sa mga karnero sa ilang amahan. Sa dihang nangabot ang pipila ka magbalantay ug, ingon sa ilang nabatasan, misulay sa pagpapahawa sa mga babaye, gitabangan ni Moises ang mga babaye, ug gani gipainom pa niya ang mga karnero. Tungod niini nga kalulot giimbitar siya ngadto sa balay ni Zipora, ug sa kataposan ang iyang saserdoteng amahan nga si Jetro naghatag kaniya sa kaminyoon ngadto kang Moises. (Ex 2:16-21) Si Zipora nanganak ug duha ka anak nga lalaki kang Moises—si Gersom ug Eliezer. —Ex 2:22; 18:3, 4.

Sa dihang gipadala ni Jehova si Moises balik sa Ehipto, si Zipora ug ang ilang duha ka anak nga lalaki mikuyog kaniya. Diha sa dalan may usa ka seryoso kaayong panghitabo, ug ang dili tin-aw nga asoy labot niini nag-ingon: "Karon nahitabo didto sa dalan sa balay-abotanan nga si Jehova ["manulonda ni Jehova," *LXX*] nakahibalag kaniya ug nagpadayon pagpangitag paagi sa pagpatay kaniya. Sa kataposan si Zipora nagkuhag santik ug nagputol sa yamis sa iyang anak nga lalaki ug kini iyang gipadapat sa iyang mga tiil ug miingon: 'Tungod kay ikaw usa ka pamanhonon sa dugo alang kanako.' Busa siya nagpalingkawas kaniya. Niadtong tungora si Zipora miingon: 'Usa ka pamanhonon sa dugo,' tungod sa pagtuli."—Ex 4:24-26.

Ang mga eskolar naghatag ug daghang interpretasyon labot niini nga asoy, ug ang pipila niini gilakip diha sa modernong mga hubad sa Bibliya. (Tan-awa ang *CC, JB, Kx, La, NE, RS,* ingon man ang Aleman nga *Zürcher Bibel,* ang Kinatsila nga *Bover-Cantera* ug ang Pranses nga *Crampon, Lienart,* ug *Segond* nga mga bersiyon.) Ang maong mga interpretasyon misulay sa pagtubag sa mga pangutana kon kinabuhi ba ni Moises o sa bata ang nameligro, kon sa tiil ba ni Moises o sa tiil sa bata o sa tiil sa manulonda nga gipadapat ni Zipora ang yamis. Gisulayan usab nila ang paghatag ug mga opinyon kon nganong si Zipora miingon (ug kon kinsa ang iyang giingnan), "Ikaw usa ka pamanhonon sa dugo alang kanako."

Lagmit nga kinabuhi sa bata ang nameligro tungod sa giingon sa balaod labot sa pagtuli sa Genesis 17:14; nga gituli ni Zipora ang bata tungod kay siya nahibalo sa gikinahanglan aron sa pagtul-id sa mga butang; nga iyang gipadapat ang yamis ngadto sa tiil sa manulonda nga naghulga sa kinabuhi sa bata aron ipasundayag ang iyang pagsunod sa balaod ni Jehova; nga si Zipora namulong ngadto kang Jehova pinaagi sa iyang hawas nga manulonda sa dihang siya mituaw, "Ikaw usa ka pamanhonon sa dugo alang kanako," nga nagbuhat niana aron ipakita ang iyang pagdawat sa posisyon ingong asawa diha sa pakigsaad sa pagtuli uban kang Jehova ingong bana.—Tan-awa ang Jer 31:32.

Apan walay paagi aron tinong matubag sa Kasulatan ang maong mga pangutana. Ang literal nga kahulogan sa karaang Hebreohanon labot niini nga asoy nahimong dili tin-aw tungod sa mga *idiom* nga gigamit halos 3,500 na ka tuig kanhi. Mao nga ang literal nga mga hubad (*NW, Ro, Yg*) ug ang uban (*AS, KJ, Da, Dy, JP, Mo, Le*), lakip ang karaang Gregong *Septuagint,* dili tin-aw niining mga butanga.

Lagmit nga mipauli si Zipora aron duawon ang iyang mga ginikanan, tungod kay human sa Pagpanggula, si Zipora ug ang iyang duha ka anak nga lalaki mikuyog man kang Jetro balik kang Moises didto sa kampo sa kamingawan. (Ex 18:1-6) Ang pag-abot ni Zipora didto dayag nga nakaaghat kang Miriam nga igsoong babaye ni Moises nga mangabugho, ug si Miriam (uban ni Aaron) migamit sa pagka-Cusihanon ni Zipora ingong pasangil sa ilang pagreklamo batok kang Moises. (Num 12:1) Kini wala magpakita nga si Zipora namatay na ug si Moises nagminyo pag-usab sa usa ka babayeng Etiopianhon, nga sagad gilalisan, kay bisan tuod ang "Cusihanon" kasagarang gigamit sa pagtumong sa mga Etiopianhon, kini mahimong magapil usab niadtong gikan sa Arabia.—Tan-awa ang CUS Num. 2; CUSIHANON.

ZIPRON. Usa ka dapit sa amihanang utlanan sa Yutang Saad. (Num 34:9) Ang tukmang nahimutangan niini wala matino, bisan tuod gituohan

ni Y. Aharoni nga mao kini ang Hawwarin, mga 100 km (60 mi) sa HHS sa Hamat.

ZIV. Ang ngalan sa ikaduhang lunar nga bulan sa sagradong kalendaryo; ang ikawalong bulan sa sekular nga kalendaryo sa mga Israelinhon. (1Ha 6:1, 37) Kini katumbas sa bahin sa Abril ug bahin sa Mayo. Ang komento sa 1 Hari 6:1 diha sa *Soncino Books of the Bible* nag-ingon bahin sa bulan sa Ziv: "Nailhan karon ingong Iyyar, kini ang ikaduhang bulan sunod sa Nisan. Kini gitawag ug *Ziv* (kasanag) tungod kay kini moabot sulod sa panahon sa tuig nga ang yuta 'gipasanag' tungod sa daghang mga bulak." (Giedit ni A. Cohen, London, 1950) Ang ngalang Iyyar makaplagan diha sa Hudiyohanong Talmud ug sa uban pang mga sinulat human sa pagkadestiyero.

Niini nga bulan ang pagpangani sa sebada moabot sa kabungtoran ug ang pagpangani sa trigo magpadayon diha sa ubos nga kayutaan. Ang mga bungtod sa Galilea mapuno sa mga bulak. Ang ting-init magsugod niining bulana, ug ang panganod sa kabuntagon inanayng mahanaw tungod sa kainit sa adlaw. Sulod niini nga panahon ang mga tanom mag-agad sa mga yamog nga maporma panahon sa kagabhion, ug kini magpaabot sa pagkatapos sa ting-init sa Oktubre.—Os 6:4; Isa 18:4.

Ang ika-14 nga adlaw sa Ziv naghatag sa mga Israelinhon ug laing kahigayonan sa pagsaulog sa Paskuwa kon pananglit wala nila kana masaulog sa Nisan 14 tungod kay sila dili presente o mahugaw sa seremonyal nga paagi.—Num 9:9-13; 2Cr 30:2, 3.

Panahon sa bulan sa Ziv nga gisugdan ni Solomon ang pagtukod sa templo, ug duolan sa 500 ka tuig sa ulahi sa samang bulan, gisugdan ni Zorobabel ang buluhaton sa pagtukod pag-usab sa templo.—1Ha 6:1; Esd 3:8.

ZIZ. Usa ka alagianan nga giagian sa kasundalohan sa Moab, Ammon, ug sa mga Ammonim sa dihang misulong sila batok sa Juda panahon sa paghari ni Haring Jehosapat (936-mga 911 W.K.P.). Kasagarang gituohan nga mao kini ang Wadi Hasasa (Nahal Hazezon), mga 15 km (9.5 mi) sa HS sa gisugyot nga nahimutangan sa Tekoa ug mga 10 km (6 mi) sa AK sa En-gedi.—2Cr 20:1, 2, 16, 20.

ZIZA.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Haring Rehoboam pinaagi sa apo nga babaye ni Absalom nga si Maaca. Sa dihang ang pagkamanununod ingong hari gihatag ngadto sa igsoong lalaki ni Ziza nga si Abias, si Ziza nakadawat ug mga gasa nga mga siyudad, pagkaon, ug mga asawa gikan kang Rehoboam.—2Cr 11:20, 22, 23.

2. Usa sa Simeonhong mga pangulo kinsa nagpalapad sa ilang mga sibsibanan pinaagi sa pag-ilog sa Hamihanong teritoryo ug sa paglaglag sa mga molupyo niini sa panahon sa paghari ni Ezequias; anak nga lalaki ni Sipi.—1Cr 4:24, 37-41.

ZIZAH. Ikaduhang gitala nga anak nga lalaki ni Simei ug pangulo sa usa ka balay o banay sa amahan sa Gersonhong mga Levihanon nga gitudlo alang sa pipila ka katungdanan panahon sa paghari ni David. (1Cr 23:6, 7, 10, 11) Sa bersikulo 10 ang iyang ngalan giespeling nga Zina diha sa Masoretikong teksto apan giespeling nga Zizah diha sa Gregong *Septuagint* ug sa Latin nga *Vulgate.*

ZOAN. Usa ka karaang siyudad sa Ehipto nga natukod pito ka tuig human sa Hebron, busa kini naglungtad na sa panahon nga si Abraham misulod sa Canaan (1943 W.K.P.). (Num 13:22; Gen 12:5; 13:18) Ang ngalan nga Zoan sa Bibliya maoy katumbas sa Ehiptohanong ngalan (*dʻn·t*) sa usa ka lungsod nga nahimutang sa amihanan-sidlakang bahin sa rehiyon sa Delta, mga 56 km (35 mi) sa HK sa Port Said. Mas nailhan kini sa Gregong ngalan nga Tanis (nga sa pagkakaron duol sa San el-Hagar), ug kini nahimutang sa sanga sa Nilo nga gitawag ug Tanitikong sanga.

Sa Salmo 78:12, 43, ang "kapatagan sa Zoan" gigamit nga katumbas sa "yuta sa Ehipto" sa pag-asoy sa milagrosong mga buhat ni Jehova alang sa Israel nga misangpot sa Pagpanggula. Tungod niini ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang pagpakigkita ni Moises kang Paraon nahitabo sa Zoan. Sa susama, gipaningkamotang ilangkit ang Zoan (Tanis) sa siyudad sa Rameses, ingon man sa siyudad sa Avaris, nga gihisgotan ni Manetho diha sa iyang asoy bahin sa giingong mga hari sa Hyksos. Busa, daghang modernong mga reperensiya ang nag-ingon nga ang ngalan nga Zoan giilisdan ug Avaris ilalom sa mga "Hyksos," unya giilisdan ug Rameses ilalom sa dinastiya sa mga Rameses, ug sa kataposan gibalik sa Zoan (diha sa Gregong porma nga Tanis). Apan, mamatikdan nga ang Bibliya kanunayng naggamit sa ngalan nga Zoan una pa ang Pagpanggula (balik sa panahon ni Abraham), sa panahon sa Pagpanggula, ug hangtod gayod sa ikawalo, ikapito, ug ikaunom nga mga siglo W.K.P. (sa panahon sa mga manalagna nga si Isaias ug Ezequiel).

Kon ang Zoan mao ang dapit diin si Moises nakigsulti kang Paraon, kini tinong magpaila kon diin nagsugod ang ruta sa Pagpanggula. Bisan pa niana, daghang butang ang magpahimo niini nga kaduhaduhaan. Aron ang Zoan ikaingon nga mao kanang dapita, ang ekspresyon nga "kapatagan sa Zoan" angayng isipon, dili ingong usa ka *katumbas* lamang sa "yuta sa Ehipto," kondili ingong mas *espesipikong* ekspresyon, nga nagpakita sa eksaktong

lugar diin ang milagro nahitabo. Kining limitado nga diwa dili mohaom niini nga kaso, kay ang Napulo ka Hampak wala mahitabo sa usa lamang ka bahin sa Ehipto (sama sa usa ka bahin sa Delta) apan lukop sa tibuok nga nasod. Kini lagmit magpaluyo sa panglantaw nga ang "kapatagan sa Zoan" gigamit ingong usa lamang ka katumbas sa "yuta sa Ehipto."

Ang modernong mga eskolar nga nagtinguhang pamatud-an ang Zoan (o, sumala sa ilang gisulayan paglangkit, ang Avaris o Rameses) ingong mao ang pinuy-anan ni Paraon sa panahon sa Pagpanggula wala usay makuhang pagpaluyo ug pag-uyon gikan sa Bibliya sa pipila ka bahin. Ang Bibliya nagpakita nga ang unang pagpakigkita ni Moises nahitabo sa tampi sa Suba sa Nilo. (Ex 7:14, 15) Ang Zoan (Tanis) wala diha sa suba sa Nilo apan nahimutang kini sa tumoy sa usa sa karaang mga suba nga misanga gikan sa Nilo. Sa paningkamot nga pamatud-an nga ang siyudad sa Rameses mao ra usab ang nahimutangan sa Zoan, o Tanis, ilang nasayloan ang kamatuoran nga ang Zoan siyudad na sa panahon ni Abraham, samtang ang Raamses sa Bibliya ("Rameses," *NE*) gisugdan pagtukod sa mga Israelinhon didto sa Ehipto mga 400 ka tuig sa ulahi (gawas kon ang gipasabot sa Bibliya nga "pagtukod" mao ang "pagpalig-on").—Ex 1:11.

Kini nga mga eskolar naghimo sa Zoan (Avaris-Rameses, sumala sa ilang pag-ila niini) nga mao ang kaulohan sa Ehipto sa panahon sa Pagpanggula, samtang ang Bibliya nagpaila sa Rameses ingong usa ka "dapit nga tipiganan" lamang. Ug, pinaagi sa pagtuo nga si Ramses II mao ang Paraon sa panahon sa Pagpanggula tungod sa iyang pangangkon nga siya mao ang nagtukod sa siyudad sa Rameses (o, nga mas tukma, sa usa ka dapit nga gitawag ug Per-Ramses), ilang gihiklin ang kamatuoran nga ang pagtukod sa Rameses sa Bibliya nagsugod 80 ka tuig o kapin pa una pa ang Pagpanggula (una pa matawo si Moises [Ex 1:11–2:10]), samtang ang mga historyador nagpasidungog lamang kang Ramses II ug mga 66 ka tuig nga pagmando.—Tan-awa ang Raamses, Rameses.

Busa nagpabilin ang pangutana kon nganong ang "kapatagan sa Zoan" gigamit nga katumbas sa "yuta sa Ehipto" maylabot sa milagrosong mga buhat ni Jehova. Bisan tuod nga dili mahimong bugos ibalewala nga kini tingali nalangkit sa palasyo ni Paraon, posible usab gayod nga tungod sa kadugayon na sa siyudad nga gihisgotan sa salmista ang Zoan ingong katumbas sa yuta sa Ehipto, sanglit kini lagmit maoy usa sa kinaunahang mga siyudad nga gitukod didto sa Ehipto. Kon tinuod kini, ang paggamit sa Zoan lagmit sama sa paggamit sa "Plymouth Rock" ingong naghawas sa unang pagkolonisar sa Tinipong Bansa. O mahimong tungod sa pagkaprominente ug lokasyon niini diha sa entrada sa Ehipto alang niadtong naggikan sa Palestina, tingali tungod kay kini mao ang unang dakong siyudad nga nakita sa banay ni Jacob sa dihang sila miadto sa Ehipto. (Itandi ang Isa 30:2-4; tan-awa ang Hanes.) Kay kini nahimutang duol sa amihanang tumoy sa Ehipto, ang "kapatagan" niini mahimo ganing maglarawan sa tibuok Walog sa Nilo nga miabot sa H niini, hangtod sa habagatang utlanan sa Ehipto.

Walay duhaduha nga hinungdanon ang siyudad sa Zoan (Tanis), ilabina maylabot sa patigayon ug sa mga relihiyosong tinukod. Adunay ebidensiya nga daghang harianong balay didto sukad sa panahon sa unang "mga dinastiya" sa mga hari sa Ehipto. Usa ka dakong templo ang gitukod, nga may sukod nga mga 305 m (1,000 p) ang gitas-on. Si Paraon Ramses II nagpabarog ug usa ka dakong solido nga estatwa niya didto sa Tanis nga may sukod nga 28 m (92 p) ang gihabogon ug mitimbang ug kapin sa 800 metriko tonelada. Ang Asiryanhon nga si Haring Esar-hadon ug si Haring Ashurbanipal naghisgot sa Zoan (gitawag ug *Sa'nu* o *Si'nu* diha sa mga inskripsiyon nga *cuneiform*) ingong usa ka harianong siyudad ilalom sa usa ka prinsipe. Sa ilang atubangan, ang manalagnang si Isaias, sa pagpahayag sa mensahe sa Diyos batok sa Ehipto, naghisgot sa "mga prinsipe sa Zoan" ug nagpakasama kanila uban niadtong sa Nop (Mempis), sa ingon nagpunting usab sa kahinungdanon sa Zoan maylabot sa politika. (Isa 19:1, 11-13) Si Tirhaka, ang Etiopianhong magmamando sa Ehipto ug katalirongan ni Isaias, giingong naggamit sa Zoan (Tanis) ingong sentro sa pangagamhanan sa amihanang Ehipto.

Ang Asiryanhong pagsakop sa Ehipto pinaagi ni Esar-hadon ug Ashurbanipal nagpamatuod sa 'kabuangan' sa mga magtatambag gikan sa Zoan. (Isa 19:13) Unya, sa mga 591 W.K.P., ang manalagnang si Ezequiel nagpasidaan sa laing pagpanakop ni Haring Nabucodonosor sa Babilonya, nga 'nagsugnib ug kalayo sa Zoan.' (Eze 29:17; 30:1, 10, 14) Apan, ang Zoan (Tanis) dayag nga nakabawi ug nagpadayon nga mao ang pangunang siyudad sa Delta sa Ehipto hangtod sa panahon ni Alejandrong Bantogan. Human niadto ang bag-ong siyudad sa Alejandria nag-agaw sa Zoan (Tanis) sa kahinungdanon niini sa komersiyo, ug kini nagpadayon sa pag-unlod.

ZOAR [Pagkagamay]. Usa ka siyudad sa "Distrito," dayag nga kaniadto anaa sa daplin sa tabunok nga kapatagan. (Gen 13:10-12; tan-awa ang Distrito sa Jordan.) Mopatim-aw nga ang Bela mao ang unang ngalan sa Zoar. Sa adlaw ni Abraham, kini gimandoan sa usa ka hari nga mirebelde kauban sa upat pa ka hari sa Distrito human sa 12 ka tuig nga

pagmando ni Kedorlaomer, apan sila gipildi sa Elamihanong monarko ug sa iyang tulo ka kaalyado. (Gen 14:1-11) Sa dihang hapit nang laglagon ni Jehova ang Sodoma, si Lot mihangyo ug gitugotan nga mokalagiw ngadto sa Zoar, ug kining siyudara nakalingkawas. (Gen 19:18-25) Sa ulahi ang kahadlok maoy nag-aghat kaniya ug sa iyang duha ka anak nga babaye nga mobiya sa Zoar ug mahimong mga pumoluyo sa langob sa kasikbit nga bukirong rehiyon.—Gen 19:30.

Gitagna nga sa dihang ang katalagman modangat sa Moab, ang mga kagiw niini manalagan ngadto sa Zoar ug ang pagtuaw tungod sa kalaglagan sa nasod madungog "gikan sa Zoar hangtod sa Horonaim, ngadto sa Eglat-selisiya," nga tingali nagpakita nga ang Zoar sa maong panahon maoy usa ka siyudad sa Moab. (Isa 15:5; Jer 48:34) Ang Gregong *Septuagint* ug ang pipila ka modernong mga hubad (*AT, JB, NE, RS*) naghisgot sa Zoar (Zogora) diha sa Jeremias 48:4 (31:4, *LXX,* Bagster), apan sa maong teksto ang Hebreohanon nga Masoretikong teksto naghisgot niini ingong "iyang mga gagmay." (*NW, JP, Le, Ro*) Ang Zoar mao ang kinatumyang dapit sa H nga nakita ni Moises sa dihang iyang gilantaw ang yuta gikan sa Bukid sa Nebo. (Deu 34:1-3) Mopatim-aw nga ang siyudad diha sa Moab o sikbit niini, duol sa bukirong rehiyon sa Moab ug nahimutang sa may HS sa Patayng Dagat. (Itandi ang Gen 19:17-22, 30, 37.) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang Zoar nahimutang sa A sa Patayng Dagat ug ang uban nagtuo nga kini diha sa Peninsula sa el-Lisan, o sa K o sa H lamang sa H nga tumoy sa dagat. Si Yohanan Aharoni nagtuo nga kini mao ang es-Safi, nga nahimutang sa binanlas nga yuta sa bul-oganang walog sa Zered (Wadi el-Hasa'). Sa Edad Medya ang ngalan gilangkit sa usa ka hinungdanong dapit tali sa Jerusalem ug Elat. Apan, ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang orihinal nga Zoar ug ang ubang "mga siyudad sa Distrito" nahimutang sa ilalom sa katubigan sa H nga bahin sa Patayng Dagat.—Gen 13:12.

ZOBA. Usa ka Siryanhon (Aramaeanhon) nga gingharian nga nailhan usab nga Aram-Zoba. (Sal 60:Sup) Usa sa mga hari niini mao si Hadadezer. (1Ha 11:23) Ang linangkob nga pormang "Hamat-zoba" lagmit nagtumong sa magkasikbit nga mga gingharian nga ginganlag Hamat ug Zoba. (2Cr 8:3) Lagmit ang Zoba nahimutang sa A sa Damasco ug may dominyo nga miabot sa rehiyon sa Hamat sa A ug hangtod sa suba sa Euprates sa S.—2Sa 8:3.

Si Haring Saul nakiggubat batok sa mga hari sa Zoba. (1Sa 14:47) Ang mga Ammonhanon sa ulahi nagsuhol sa mga Siryanhon sa Zoba ug sa ubang kasundalohan aron makig-away kang David, apan ang tanan napildi sa iyang kasundalohan. (2Sa 10:6-19; 1Cr 19:6-19) Lagmit gayod nga niining gubata nga si David nakadaog ug nagdalag mga inagaw gikan kang Haring Hadadezer sa Zoba, lakip ang daghang tumbaga (sa ulahi gigamit sa pagtukod sa templo) gikan sa iyang mga siyudad sa Beta (lagmit ginganlan usab ug Tibhat) ug Berotai (Cun?). (2Sa 8:3-12; 1Cr 18:3-9) Usa sa gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni David mao si Igal nga anak nga lalaki ni Natan sa Zoba.—2Sa 23:8, 36; tan-awa ang ARAM Num. 5; HADADEZER.

ZOBEBA. Usa ka kaliwat ni Koz sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 8.

ZODIAC. Ang hugpong sa mga bituon nga makita gikan sa yuta. Kini makita sulod sa anggulo nga siyam ka grado diha sa isigkakiliran sa agianan sa Yuta palibot sa adlaw. Maylabot kang Haring Josias sa Juda, ang 2 Hari 23:5 nag-ingon: "Ug iyang giwagtang ang mga saserdote sa langyawng diyos, nga gipamutang sa mga hari sa Juda aron sila maghimog gipaaso nga halad sa hatag-as nga mga dapit sa mga siyudad sa Juda ug sa palibot sa Jerusalem, ug usab kadtong naghimog gipaaso nga halad kang Baal, sa adlaw ug sa bulan ug sa mga konstelasyon sa *zodiac* ug sa tanan nga panon sa mga langit." Ang ekspresyon dinhi nga gihubad nga "mga konstelasyon sa *zodiac"* naggikan sa Hebreohanong pulong nga *maz·za·lohth′,* nga kas-a lamang makita sa Bibliya, bisan tuod ang pulong nga *Maz·za·rohth′* nga makaplagan sa Job 38:32 lagmit nga susama niini. Ang konteksto makatabang sa pagpatin-aw sa kahulogan niini.

Ang gitawag nga *zodiacal zone* sagad nga gituohang nadiskobrehan sa unang mga Babilonyanhon. Walay duhaduha nga ilang naobserbahan ang dayag nga agianan sa adlaw kada tuig taliwala sa mga bituon, ug kini nga agianan nailhan karon nga *ecliptic.* Namatikdan sa mga astronomo nga sulod sa usa ka *zone* nga mga 18 ka grado ang kalapad, nga may 9 ka grado sa matag kiliran sa *ecliptic,* nahimutang ang dayag nga mga agianan sa adlaw, bulan, ug sa pangunang mga planeta, ingon sa makita gikan sa yuta. Hinunoa, niadto lamang ikaduhang siglo W.K.P. nga ang usa ka Gregong astronomo nagbahin sa *zodiac* ngadto sa 12 ka parehong mga bahin nga 30 ka grado ang matag usa; kini nga mga bahin gitawag karon nga mga simbolo sa *zodiac* ug ginganlan pinasukad sa nalangkit nga mga konstelasyon. Ang pulong nga *"zodiac"* naggikan sa Grego ug nagkahulogang "sirkulo sa mga hayop," sanglit ang kadaghanan sa 12 ka konstelasyon sa *zodiac* sa orihinal ginganlan pinasukad sa mga ngalan sa hayop o sa mga linalang sa dagat.

Karong adlawa kini nga mga ilhanan dili na motukma sa mga konstelasyon nga gikan niana gipasukad ang ilang ngalan sa sinugdan. Tungod kini sa gitawag nga kausaban sa mga *equinox,* nga

miresulta sa inanayng pag-irog sa mga konstelasyon ug mga usa ka grado pasidlakan sa matag 70 ka tuig sa usa ka siklo nga mokabat ug mga 26,000 ka tuig aron makompleto. Busa ang simbolo sa Aries, sa milabayng 2,000 ka tuig, miirog ug halos 30 ka grado paingon sa konstelasyon sa Pisces.

Kalangkitan sa Astrolohiya. Ang mga konstelasyon sa *zodiac* gigamit sa bakak nga pagsimba sukad pa sa unang kapanahonan sa Mesopotamia. Ang pipila ka kinaiya sa tawo gilangkit sa matag usa sa nagkalainlaing mga konstelasyon, ug dayon kini gigamit sa mga astrologo sa ilang mga prediksiyon nga gipasukad sa partikular nga posisyon o kalangkitan sa langitnong mga butang ngadto sa mga simbolo sa *zodiac* sa bisan unsang panahon. Ingon sa gipakita sa teksto sa 2 Hari 23:5, ang maong paggamit sa astrolohiya gipasulod sa Juda pinaagi sa mga saserdote sa langyawng mga diyos nga gidala sa pipila ka hari ngadto sa nasod. Ubos sa silot nga kamatayon, si Jehova nga Diyos dugay nang nagdili sa maong pagsimba sa mga bituon. —Deu 17:2-7.

Ang astrolohiya maoy usa ka dakong bahin sa Babilonyanhong pagsimba. Apan, ang mga prediksiyon sa iyang mga astrologo nga pinasukad sa *zodiac* wala makaluwas sa Babilonya gikan sa kalaglagan, sumala sa tukmang gipasidaan ni manalagnang Isaias.—Isa 47:12-15; tan-awa ang ASTROLOGO.

Sa modernong kapanahonan ang mga simbolo sa *zodiac* nagpadayon nga may dakong bahin sa pagsimba sa daghang tawo. Makaiikag, ang mga simbolo sa *zodiac* makaplagan diha sa pipila ka relihiyosong mga katedral sa Kakristiyanohan ug makita karong adlawa diha sa mga dapit sama sa Katedral sa Notre Dame sa Paris, ingon man sa mga katedral sa Amiens ug Chartres, Pransiya.

ZOHAR.

1. Usa ka Hitihanon kansang anak nga lalaki nga si Epron nagbaligya sa langob sa Makpela ngadto kang Abraham.—Gen 23:7-9; 25:9.

2. Ang ikalimang ginganlan nga anak nga lalaki ni Simeon ug amahan sa usa ka tribonhong banay; usa siya niadtong 70 sa panimalay ni Jacob nga "miadto sa Ehipto." (Gen 46:8, 10, 27; Ex 6:15) Sa ubang teksto gitawag siya ug Zera.—Num 26:13; 1Cr 4:24.

ZOHELET [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "reptilya"]. Usa ka bato nga tupad sa En-rogel; ang nahimutangan niini wala usab mahibaloi. Si Adonias naghalad duol "sa bato sa Zohelet" ug dinhi siya giproklamar nga hari sa daghang iladong mga tawo sa Israel. Apan, napakyas ang iyang mapangahasong pagsulay nga mopuli kang David sa trono.—1Ha 1:9, 10, 25, 49, 50.

ZOHET. Usa ka kaliwat ni Isi sa tribo ni Juda. —1Cr 4:1, 20.

ZOPA. Usa ka pangunang membro sa tribo ni Aser. Napulog-usa niya ka "mga anak nga lalaki" ang gitala.—1Cr 7:35-37, 40.

ZOPAI [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "udlan"]. Anak nga lalaki sa usa ka Elkana ug katigulangan ni Samuel. Ang laing porma niini nga ngalan maoy Zup.—1Cr 6:26, 28, 33-35; tan-awa ang ZUP.

ZOPAR. Usa sa tulo ka "higala" ni Job; usa ka Naamahanon. (Job 2:11) Si Zopar ang ikatulo nga misulti diha sa pakigdebate kang Job. Ang katibukang paagi sa iyang pangatarongan maoy sama ra nianang kang Elipaz ug Bildad; iyang giakusar si Job sa pagkadaotan, nga gisultihan siya nga biyaan ang iyang makasasalang mga buhat. (Job kap 11, 20) Apan human sa duha ka hugna si Zopar mihunong; nabungat na niya ang iyang mga pulong sa mahukmanong pagsaway ug wala nay ikadugang pa sa ikatulong hugna. Sa kataposan gisugo ni Jehova nga siya ug ang iyang mga higala magtanyag ug dakong halad ug nga si Job mag-ampo alang kanila.—Job 42:7-9.

ZOPIM. Usa ka yuta sa ibabaw sa Pisga diin si Balaam nagpatukod ug pito ka halaran, diin didto gitanyag ang mga halad, ug didto usab gipahayag sa manalagna ang usa sa iyang mga panultihon maylabot sa Israel. (Num 23:14-24) Ang ngalang Zopim daw napreserbar diha sa ngalang Telaʽat es-Safa duol sa gituohang nahimutangan sa Pisga, sa S sa A nga tumoy sa Patayng Dagat. Apan, inay nga isipon kini nga usa ka ngalan sa dapit, ang pipila ka eskolar naghubad sa pulong nga *tsoh·phim′* ingong "ang yuta sa mga tigbantay."—*Le;* itandi ang *JB, NE.*

ZORA. Usa ka siyudad diha sa Sepela nga gipahat ngadto sa tribo ni Juda. (Jos 15:20, 33) Kini nahimutang diha sa utlanan tali sa Dan ug Juda, ug gipuy-an sa katawhan sa Dan. (Jos 19:41, 48; Huk 18:2, 8, 11) Ang Danhanon nga si Samson natawo sa Zora ug gilubong duol sa maong dapit. (Huk 13: 2, 24, 25; 16:31) Ang siyudad gipalig-on ni Haring Rehoboam, tingali tungod kay maayo ang pagkapuwesto niini nga mga 25 km (16 mi) sa K sa Jerusalem. (2Cr 11:5, 10) Ang Zora gipuy-an pag-usab sa pipila sa mga anak sa Juda nga mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Neh 11:25, 29) Gituohan nga kini mao ang presenteng-adlaw nga Sarʽah (Tel Zorʽa), nga anaa sa A nga kiliran sa gituohang mao ang Walog sa Sorek.

ZORAHANON [Taga- (Iya sa) Zora]. Mga kaliwat ni Sobal sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3, 52, 53; 4:2.

ZORIHANON [Taga- (Iya sa) Zora]. Mga kaliwat ni Salma sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3, 54.

ZOROBABEL [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Binhi (Kaliwat) sa Babel"]. Unang gobernador sa nahibalik nga mga Hudiyo (Hag 2:21); usa ka kaliwat ni Haring David ug katigulangan ni Jesu-Kristo; lagmit ang anak nga lalaki mismo ni Pedaia apan legal nga giisip nga anak nga lalaki ni Sealtiel. (1Cr 3:19; Mat 1:12, 13; Luc 3:27; tan-awa ang TALAAN SA KAGIKAN NI JESU-KRISTO [Ang mga Problema sa Asoy ni Mateo Bahin sa Talaan sa Kagikan ni Jesus].) Ang talaan sa kagikan diha sa 1 Cronicas (3:19, 20) nagngalan sa pito ka anak nga lalaki ni Zorobabel (si Mesulam, Hananias, Hasuba, Ohel, Berekias, Hasadias, Jusab-hesed) ug sa usa ka anak nga babaye (si Selomit). Ang opisyal o Babilonyanhong ngalan ni Zorobabel mopatim-aw nga Sesbazar.—Esd 1:8, 11; 5:14, 16; itandi ang Esd 3:8.

Human makagawas gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P., si Zorobabel nanguna sa usa ka pundok sa mga Hudiyong nahibilin balik sa Jerusalem ug sa Juda. (Esd 2:1, 2; Neh 7:6, 7; 12:1; MAPA, Tomo 2, p. 332) Ingong gobernador nga gitudlo ni Haring Ciro, si Zorobabel gipiyalan sa sagradong mga sudlanan nga bulawan ug plata nga gikuha ni Nabucodonosor gikan sa templo mga katuigan una pa niana. (Esd 5:14, 15) Sa Jerusalem, ang halaran sa templo gitukod sa ikapitong bulan (Etanim, o Tisri, Septiyembre-Oktubre), ubos sa pagdumala ni Zorobabel ug sa Hataas nga Saserdoteng si Jesua (Esd 3:1, 2), ug sa ikaduhang tuig sa ikaduhang bulan (Ziv, o Iyyar, Abril-Mayo, sa 536 W.K.P.), nagsugod ang aktuwal nga pagtukod sa templo. (Esd 3:8) Kay nahibalo sa dili maayong motibo sa mga dili-Hudiyo nga mihangyo nga makigbahin sa buluhatong pagpanukod pag-usab, si Zorobabel, Jesua, ug ang mga pangulo sa mga balay sa mga amahan miingon: "Kamo walay labot kanamo sa pagtukod ug usa ka balay alang sa among Diyos, kay kami sa tingob magtukod alang kang Jehova nga Diyos sa Israel, ingon sa gisugo kanamo ni Haring Ciro nga hari sa Persia."—Esd 4:1-3.

Apan, kining mga dili-Hudiyo nagpadayon sa pagpaluya sa mga magtutukod sa templo ug sa kataposan (niadtong 522 W.K.P.) milampos sa pagpahinabog opisyal nga pagbando sa buluhaton. Duha ka tuig sa ulahi, nga gidasig sa mga manalagnang si Haggeo ug Zacarias, si Zorobabel ug Jesua (Josue) maisogong nagpadayon sa pagtukod sa templo bisan pa sa pagbando. (Esd 4:23, 24; 5:1, 2; Hag 1:1, 12, 14; Zac 1:1) Human niadto ang usa ka pagsusi sa mga rekord sa Persia nagbindikar sa legalidad sa ilang buluhaton. (Esd 6:1-12) Sa tibuok panahon sa pagtukod, ang mga manalagnang si Haggeo ug Zacarias nagpadayon sa pagdasig kang Zorobabel, nga nagpalig-on kaniya alang sa buluhaton ug nagpasalig kaniya sa pag-uyon sa Diyos. (Hag 2:2-4, 21-23; Zac 4:6-10) Sa kataposan (niadtong 515 W.K.P.) ang templo nahuman. (Esd 6:13-15) Sa panahon usab sa pagkagobernador ni Zorobabel naatiman ang mga panginahanglan sa mga Levihanon, sa ingon ang mga mag-aawit ug ang mga magbalantay-sa-ganghaan nakadawat sa ilang bahin "sumala sa gikinahanglan adlaw-adlaw."—Neh 12:47.

ZUAR [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "walay-bili"]. Usa ka tawo sa Isacar kansang "anak nga lalaki" nga si Netanel maoy usa ka pangulo sa tribo didto sa kamingawan.—Num 1:8, 16; 2:5; 7:18, 23; 10:15.

ZUP [lagmit, Udlan].

1. Usa ka Kohatnong Levihanon ug katigulangan ni Samuel. (1Sa 1:1; 1Cr 6:33-38) Siya gitawag usab ug Zopai, usa ka laing porma niining mao ra nga ngalan.—1Cr 6:26.

2. Usa ka "yuta" nga didto sa gawas sa teritoryo sa Benjamin nga giagian ni Saul sa dihang nangita siya sa mga asna sa iyang amahan. Didto sa usa ka siyudad nga sakop sa yuta sa Zup nga unang nahibalag ni Saul si Samuel. (1Sa 9:3-6, 15-18) Ang tukmang nahimutangan sa Zup wala mahibaloi.

ZUR [Bato].

1. Usa sa lima ka hari sa Midian sa panahong ang Israel nagkaduol na sa Yutang Saad. Si Zur gitawag usab nga "usa ka pangulo sa mga banay sa usa ka balay sa amahan," ingon man usab usa ka "duke ni Sihon." Ang iyang anak nga babaye nga si Cozbi mao ang Midianhon nga gidala ni Zimri alang sa imoral nga pakigrelasyon ug kinsa gipatay ni Pinehas. Si Zur gipatay sa dihang gisilotan sa mga Israelinhon ang Midian tungod sa paghaylo sa mga lalaki sa Israel sa pagpakighilawas ug sa bakak nga pagsimba.—Num 25:14-18; 31:1, 2, 7, 8; Jos 13:21.

2. Usa ka Benjaminhon, anak nga lalaki ni Jeiel ug lagmit igsoon ni Ner nga apohan ni Saul.—1Cr 8:29, 30; 9:35, 36, 39.

ZURIEL [Ang Akong Bato Mao ang Diyos]. Pangulo sa mga Merarihanong Levihanon didto sa kamingawan; anak nga lalaki ni Abihail.—Num 3:35.

ZURISADAI [Ang Akong Bato Mao ang Labing Gamhanan]. Usa ka Simeonhon kansang "anak nga lalaki" nga si Selumiel maoy pangulo sa tribo sa panahon sa pagpanaw didto sa kamingawan.—Num 1:6, 16; 2:12; 7:36, 41; 10:19.

ZUZIM. Usa ka katawhan sa S sa Suba sa Jordan nga gipildi sa kasundalohan ni Kedorlaomer didto sa Ham.—Gen 14:5.

Indise sa mga Ulohan

Sa mga reperensiya sa ubos, ang baga nga mga numero nagpaila sa tomo; ang dili-baga nga mga numero nagpaila sa mga panid. Ang mga reperensiya diha sa mga ulohan nagpunting sa pangunang mga artikulo nga pagahisgotan, ug sagad kini naglakip sa mga punto nga espesipikong gihisgotan diha sa mga sub-ulohan.

Indise sa Kasulatan

Sa mga reperensiya sa ubos, ang baga nga mga numero nagpaila sa tomo; ang dili-baga nga mga numero nagpaila sa mga panid.

Marcos

Lucas

Picture Credits

Ang mga hulagway gitala sa ubos sumala sa numero sa panid, ug kon gikinahanglan, ang mga letra sulod sa mga parentesis nagpakita sa pagkahan-ay sa mga hulagway diha sa panid (*clockwise* o gikan sa kinaibabwan sa wala paingon sa tuo)

Unang Tomo

akg-images/RIA Nowosti: 328.
Arco Images GmbH/Alamy, copyright of: 207.
Ashworth, Richard/SuperStock, copyright of: 946 (c).
Ben-Zvi Institute, Jerusalem; photographer: Bar Hama, Ardon; courtesy of: 322 (b), 324 (d).
Bivin, David/BiblePlaces.com: 401, 950 (c).
Bolen, Todd/BiblePlaces.com: 73, 201, 331 (d), 334 (a), 487, 519, 530 (c), 534 (c), 542 (b, c), 553, 946 (b), 950 (a), 959 (a), 1046.
bpk, Berlin/Tomb of Nakht/Knud Petersen/Art Resource, NY, copyright of: 1305.
bpk, Berlin/Vorderasiatisches Museum/Juergen Liepe/Art Resource, NY, copyright of: 709.
British Museum, London; copyright of the Trustees of: 533 (b), 623, 952 (b), 955 (a), back left endsheet (d).
British Museum, London; photography taken by courtesy of: 221, 223, 225, 323 (d), 325 (d), 369, 534 (d), 658, 659, 911, 952 (a), 955 (b), 956 (a, b, c), 957 (a), 958 (a, b, c, d), 960 (c), back left endsheet (a, b).
Codex Alexandrinus in Reduced Photographic Facsimile, The; 1909: 324 (b).
Courtesy of the Israel Antiquities Authority: 1203.
CPA Media Co. Ltd/Pictures From History/photographersdirect.com: 532 (b).
Crane, Ralph. Bardo Museum: 739 (b).
Curtis, Dr. J. E.: 958 (e).
Darom, Dr. David: 543 (c), 544 (c, d, f, g).
DeAgostini/SuperStock, copyright of: 188, 1306.
dibrova/Shutterstock, image copyright of: 323 (c).
Fathi, Majdi/NurPhoto/ZUMAPRESS.com/Alamy Live News, copyright of: 741 (a).
Grinberg, Itamar/Israeli Ministry of Tourism, www.goisrael.com, courtesy of: 48.
Halliday, Sonia, Photographs, copyright of: 336 (a), 535.
Isachar, Hanan/Alamy, copyright of: 634.
Israel Antiquities Authority, Collection of the; photo copyright of The Israel Museum, Jerusalem, by Nahum Slapak: 1201.
Israel Antiquities Authority, courtesy of: 1203.
Istanbul Archaeological Museum, courtesy of: 960 (d).
Levy, Epher: 317.
Musée du Louvre, Paris; courtesy of: 253 (a, b), 325 (b), 532 (c), 946 (a, e), 948 (f, g), 955 (c).
Museo delle Antichità Egizie di Torino, Fondazione: 532 (d), 533 (d), 830.
Museum of Delphi, Delphi, Greece: 820.
NASA photo: 333.
New York Public Library, The; Rare Books Division; Astor, Lenox, and Tilden Foundations: 1207 (a).
Papilio/Alamy, copyright of: 627.
Photograph © Israel Museum, Jerusalem; courtesy of Israel Antiquities Authority: 325 (a), 473, 948 (a, c, d), 960 (a).
Roma, Museo della Civiltà Romana - Archivio Fotografico, Museo della Civiltà Romana: 1068.
Schrempp, Heinz: 740 (b).
Shrine of the Book; photograph copyright of The Israel Museum, by Ardon Bar Hama: 322 (c), 1148.
Smithsonian Institution, Washington, D.C.; photo number 78-8738: 1318.
Société Royale de Papyrologie du Caire: 324 (c), 326 (b).
Tal, Duby/Albatross/Alamy, copyright of: 1302.
Tal, Duby/Albatross/SuperStock, copyright of: 170.
© Trustees of the British Museum. Licensed under CC BY-NC-SA 4.0 (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/). Source: http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=1129969001&objectid=449197: 1251 (a).
© Trustees of the British Museum. Licensed under CC BY-NC-SA 4.0 (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/). Source: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=250107001&objectId=282257&partId=1: 561.
United States Department of Agriculture, Washington, D.C.: 741 (c).
University of Manchester, copyright of, 2014: 323 (a, b).
Walters Art Gallery, Baltimore: 99.
www.BibleLandPictures.com/Alamy, copyright of: 335 (b), 1017, 1052.
Zoonar GmbH/Alamy, copyright of: 660.

Ikaduhang Tomo

Acropolis, Athens: 749 (c).
Archaeological Museum of Istanbul, Turkey: 1279.
Ashmolean Museum, University of Oxford, Accession No. AN.AB251, copyright of: 324 (b).
Beitzel, Barry/BiblePlaces.com: 1222, back left endsheet (c).
Bolen, Todd/BiblePlaces.com: 739 (d), 751 (c), 948 (c), 950 (a), 985, 1257 (a).
bpk, Berlin/Vorderasiatisches Museum/Juergen Liepe/Art Resource, NY, copyright of: 361.
bpk/Krass, Hans Christian: 945 (c).
bpk/Vorderasiatisches Museum, SMB/Olaf M.Teßmer: 323 (b).
British Museum, London; copyright of the Trustees of: 326 (a), 328 (d), 529 (a).
British Museum, London; photo taken by courtesy of: 137, 323 (a), 324 (a, d), 325 (a), 328 (b), 418, 529 (b, d), 530 (a, b, c, d, e, g), 534 (c), 1056, 1104.
British Museum, London; photography taken by courtesy of: 216, 928, 1351.

By kind concession of the Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo—Sopraintendenza speciale per Pompei, Ercolano e Stabia: 536 (d).

Classical Numismatic Group, Inc./cngcoins.com, courtesy of: 538 (b).

Codex Alexandrinus in Reduced Photographic Facsimile, The; 1909: 336 (c).

Halliday, Sonia, Photographs, copyright of: 329 (b) 954 (a).

Hecht Museum, University of Haifa, Israel; courtesy of; photo: Shay Levi: 215.

Israel Antiquities Authority, courtesy of; photo copyright of The Israel Museum, Jerusalem: 741 (a), 896.

Israel Exploration Society, from the *Jewish Quarter Excavations*, Volume III: Plate III, 1, Area E, Stratum 4: 952 (d).

Israel Exploration Society, from the *Jewish Quarter Excavations*, Volume III: Plate III, 2, Area E, Stratum 4: 952 (e).

Israel Museum, Jerusalem, courtesy of: 1308.

Kreissparkasse, Cologne: 534 (b).

Library of Congress, Washington, D.C.; LC-DIG-matpc-20757: 953 (e).

Library of Congress, Washington, D.C.; LC-M305-SL12-405: 748 (a).

Library of Congress, Washington, D.C.; LC-M32-ART-144: 953 (a).

Library of Congress, Washington, D.C.; Prints & Photographs Division, LC-DIG-matpc-22242: 953 (b).

"Man and His Work" Pavilion, Eretz Israel Museum, Tel Aviv: 952 (b), 953 (c).

Musée de Normandie, Caen, France: 534 (e, f).

Musée du Louvre, Paris; courtesy of: 244, 330 (b, d), 335 (b), 529 (e), 1306.

Museo delle Antichità Egizie di Torino, Fondazione: 529 (c).

National Archaeological Museum, Athens, Greece: 335 (a), 530 (f).

ROLOC Color Slides, photo by: 322 (a).

Roma Musei Capitolini—Archivio Fotografico dei Musei Capitolini: 534 (d, g).

Roma, Museo della Civiltà Romana - Archivio Fotografico, Museo della Civiltà Romana: 534 (a), 937.

Roma, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali - Musei Capitolini: 336 (b).

Safari Park, Ramat-Gan, Israel: 179, 955 (d).

SDC Colour Experience (www.sdc.org.uk), courtesy of: 1315.

Smithsonian Institution, Washington, D.C.; courtesy of: 532 (c).

Smithsonian Institution, Washington, D.C.; photo number 207938: 1309.

Soprintendenza Speciale per il Colosseo, il Museo Nazionale Romano e l'Area Archeologica di Roma, courtesy of: 536 (a, c).

Su concessione del Parco archeologico del Colosseo: 536 (b), 752 (a).

Tal, Duby/Albatross/Alamy, copyright of: 739 (b), 745 (c).

The New York Sale, courtesy of: 544 (b).

© Trustees of the British Museum. Licensed under CC BY-NC-SA 4.0 (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/). Source: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=363671001&objectid=327188: 332 (a).

Tsvirinko, Andrei/BiblePlaces.com: 466.

Uitgeversmaatschappij Elsevier, Amsterdam, courtesy of: 531 (b).

www.BibleLandPictures.com/Alamy, copyright of: 532 (d), 538 (c), 1257 (b).

www.LifeintheHolyLand.com: 445.

Alang sa dugang impormasyon, ablihi ang **www.jw.org/ceb**
o kontaka ang mga Saksi ni Jehova.